ΠΑΝΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΜΕΤΡΟΝ ΑΝΟΡΩΠΟΣ ΠΡΟΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)
HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY (HSS)

Πρακτικά 9ου Τακτικού Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ)

Αθήνα 30 Οκτωβρίου -01 Νοεμβρίου 2024

1974-2024 Κοινωνία και Κοινωνιολογία στην Ελλάδα Πενήντα Χρόνια από την Αποκατάσταση της Δημοκρατίας

Επιμέλεια

Τσίγκανου Ιωάννα, Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ, Πρόεδρος Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (2022-2024)

Υφαντή Αγγελική, Ερευνήτρια Γ΄ Ακαδημία Αθηνών

Χαραλάμπη Αναστασία, Ερευνήτρια Γ΄ ΕΚΚΕ

Στο εξώφυλλο επεξεργασμένη εικόνα του έργου του
Μάριου Βατζιά «Πολυτεχνείο», 1975
© Εθνική Πινακοθήκη- Μουσείο Αλέξανδρου
Σούτσου

ΠΑΝΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΜΕΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)
HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY (HSS)

Πρακτικά 9ου Τακτικού Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ)

1974-2024
Κοινωνία και Κοινωνιολογία στην Ελλάδα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της Δημοκρατίας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Τσίγκανου Ιωάννα

Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ
Πρόεδρος Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (2022-2024)

Υφαντή Αγγελική

Ερευνήτρια Γ' Ακαδημία Αθηνών

Χαραλάμπη Αναστασία

Ερευνήτρια Γ' ΕΚΚΕ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

http://www.hellenicsociology.gr

Αθήνα | Σεπτέμβριος 2026

Πρακτικά 9ου Τακτικού Συνεδρίου ΕΚΕ

«1974-2024 Κοινωνία και Κοινωνιολογία στην Ελλάδα,

πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας»

Επιμέλεια Πρακτικών Συνεδρίου:

Τσίγκανου Ιωάννα, Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ,

Πρόεδρος Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (2022-2024)

Υφαντή Αγγελική, Ερευνήτρια Γ΄, Ακαδημία Αθηνών

Χαραλάμπη Αναστασία, Ερευνήτρια Γ΄, ΕΚΚΕ

Μορφοποίηση κειμένων:

Χαρά Κόκκινου

© Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, 2026

ISBN: 978-960-9596-07-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 16

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ 18

ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ 20

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΕΤΑΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ 21

Δημήτρης Δ. Βαγιανός

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: Η ΕΚΔΟΧΗ ΤΟΥ «ΑΝΕΣΤΡΑΜΜΕΝΟΥ ΣΥΓΚΡΗΤΙΣΜΟΥ» 37

Νίκος Δεμερτζής

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ 47

Κώστας Ελευθερίου, Γιώργος Σιάκας

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ: ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΑΣΟΚ (1980-2000) 61

Κωνσταντίνα Κωτσιοπούλου

Η PERFORMANCE ART ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: ΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ 71

Προκόπιος Ορφανός

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΜΕ ΣΤΗ Γ΄ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. ΕΝΑ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΞΑΡΤΗΣΗΣ 84

Μαρίνα Ρήγου

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΚΥΜΑΝΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ 100

Μυρτώ Ρήγου

1974-2024: 50 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΩΝ ΕΚΤΟΠΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ 111

Χριστίνα Σκούρτη

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΡΟΛΩΝ ΣΤΗ ΜΙΚΡΗ ΟΘΟΝΗ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ 123

Αλέκα Σταματιάδη

Η ΡΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΑΝΤΙΠΑΛΟΥ: ΣΗΜΕΙΑ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΕΣ ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ (1974-2023) 135

Μιχάλης Ταστσόγλου, Κώστας Πλιάκος

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ 150

Φώτιος Τσιούμας

ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΔΙΕΘΝΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ: ΟΡΑΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ 160

Μιχάλης Χατζηκωνσταντίνου

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ.....174

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ: ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΜΙΑΣ ΣΥΣΤΗΜΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ..... 175

Σπύρος Γάγγας

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ 21Ο ΑΙΩΝΑ. ΕΠΙΚΑΙΡΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ 184

Νικόλαος Δεναξάς

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΟΥ ΠΑΡΣΟΝΙΚΟΥ ΔΟΜΟΛΕΙΤΟΥΡΓΙΣΜΟΥ, ΟΙ ΑΞΙΑΚΕΣ ΤΑΥΤΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ 193

Δαυίδ Ζερβός

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΣΗΜΕΡΑ..... 205

Γιάννης Κτενάς

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ «ΔΙΠΛΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ»: ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΕΠΑΝΩ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ A. GIDDENS 214

Ηρακλής Μαυρίδης

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΓΚΕΟΡΓΚ ΖΙΜΜΕΛ. ΕΝΑ ΑΝΤΙΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ..... 226

Αλέξης Μητρόπουλος

Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΩΣ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ 238

Άλκης Νικολακέας

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ. ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΣΤΟ ΠΩΣ ΤΑ ΕΘΙΜΑ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΠΑΣΧΑ ΚΑΙ Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΥΓΕΙΑ..... 245

Κωνσταντίνος Παπακώστας

Ο THEODOR ADORNO ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΕΧΝΗΣ ΩΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΕΝΗ ΑΡΝΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ ΕΚΣΥΧΡΟΝΙΣΜΟΥ 260

Βασίλης Ρωμανός

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΙΑΤΡΙΚΟΥ ΒΛΕΜΜΑΤΟΣ: Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΚΛΙΝΙΚΗΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ MICHEL FOUCAULT..... 270

Νίκος Τσίρος

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΩΣ ΑΞΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ 279

Νικόλαος Φωλίνας

ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΕ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ: ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΑΞΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ, 2008 287

Αναστασία Χαραλάμπη, Ιωάννα Τσίγκανου

ΣΥΛΛΟΓΙΣΤΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΕΕ: ΒΑΘΙΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ 314

Φιλίππα Χατζησταύρου

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 325

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ 326

Αικατερίνη Α. Αποστολίδου

Ο ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ - ΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ 338

Γεωργία Βασσάλου

Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΩΣ ΕΙΔΗ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ: ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ 347

Γιώργος Δρόσος

ΝΕΟΛΑΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ 354

Κωνσταντίνος Θεοδωρίδης

Η «ΩΡΙΜΑΝΣΗ» ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ 366

Δημήτρης Λάλλας

ΟΙ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΛΥΣΙΔΩΤΕΣ ΠΤΩΧΕΥΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΣΕ ΗΠΑ ΚΑΙ ΕΕ (2023-2024). ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΣΤΙΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΩΝ ΤΑΜΕΙΩΝ ΔΙΕΘΝΩΣ 374

Κωνσταντίνος Μέμος

ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΕΛΕΣΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ: Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ... 387

Αριάδνη Πολυχρονίου

ΦΟΡΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ (ΑΝΑ)ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1974-2024: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ 400

Αδαμάντιος Συρμαλόγλου

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΕΝΑ ΑΛΛΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ; ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ[1] 413

Μάνια (Μαρία) Σωτηροπούλου

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΙΟΠΟΙΗΣΗΣ: ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΔΙΑΦΟΡΑΣ (DIFFÉREND) ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟ-ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ G. TEUBNER 424

Γιάννης Φλυτζάνης

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΠΙΣΤΗ 436

Βιργινία – Αναστασία Φουρνάρη

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ 448

ΘΕΩΡΙΕΣ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ ΩΣ ΚΑΘΡΕΦΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΗΣΥΧΙΩΝ: ΑΠΕΙΛΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ 449

Χριστίνα Καραμολέγκου

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ, ΘΕΩΡΗΣΗ ΠΕΡΙ ΑΠΟΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ 457

Μαρία Μαρκαντωνάτου

ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΛΟΓΟ: ΜΙΑ ΛΟΓΟ-ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ 469

Γρηγόρης Μάρκου

ΒΙΩΜΕΝΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ, ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΗ ΕΤΟΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΛΗΓΕΙΣΑ ΠΕΡΙΟΧΗ ΒΡΙΣΑΣ-ΒΑΤΕΡΩΝ-ΣΤΑΥΡΟΥ ΛΕΣΒΟΥ[1] 480

Δημήτρης Παρασκευόπουλος, Νικόλαος Ναγόπουλος, Χρήστος Κουρούτζας, Ευαγγελία Αϊβαλιώτη, Φώτιος Βλάχος, Ραλλού Ματζουράνη, Βασιλεία Χατζηβασιλείου, Παναγιώτα Χριστέλλη

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ «ΔΙΚΑΙΗΣ ΜΝΗΜΗΣ» ΣΕ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ: ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΟΥΚΡΑΝΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΑ 494

Αικατερίνη Πλώτα, Ιωάννης Καμαριανός

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ: ΠΟΣΟ ΕΠΙΚΑΙΡΟΙ ΕΙΝΑΙ Ο U. BECK ΚΑΙ Ο G. DELEUZE; 504

Αθανασία Τριάντου

Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΩΣ «ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΜΕΝΟΣ ΤΥΠΟΣ» ΤΟΥ MAX WEBER 516

Στέλιος Χιωτάκης, Νίκος Ναγόπουλος

ΦΥΛΟ 539

ΕΘΝΟΣ, ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 2008-2023: ΝΕΚΡΑ «ΣΩΜΑΤΑ ΜΕ ΣΗΜΑΣΙΑ» 540

Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος, Αλεξάνδρα Χαλκιά

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΒΙΑ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ: ΜΟΡΦΕΣ, ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ 547

Λάουρα Αλιπράντη-Μαράτου

ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΓΑΜΟ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ 557

Χριστίνα Βαρουξή

ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ: Η ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΚΡΙΣΕΩΝ 569

Θωμαΐς Κάββουρα

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ. Η ΕΝΕΡΓΟΣ ΓΗΡΑΝΣΗ ΩΣ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ 582

Πηνελόπη Καραγιάννη

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΜΕΙΒΟΜΕΝΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΕ ΜΕΓΑΛΕΣ ΑΛΥΣΙΔΕΣ ΤΡΟΦΙΜΩΝ-ΣΟΥΠΕΡΜΑΡΚΕΤ 600

Δήμητρα Κολαΐτη, Ανδρέας Ντούνης

ΟΙ ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕΞΙΣΤΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ: Η ΝΕΥΡΟΣΕΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΦΥΛΟΥ 612

Βαγγέλης Λιότζης

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑ 624

Φωτεινή Κ. Μαρμάνη

ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΕΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ: Η ΑΘΕΑΤΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ 637

Ναυσικά Μοσχοβάκου, Ισμήνη Σιούλα-Γεωργουλέα

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ: ΑΠΟ ΤΟ «ΕΚΤΑΚΤΟ» ΣΤΟ «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟ» ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΜΙΑΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ 650

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου

ΕΥΑΛΩΤΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΔΙΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΠΕΡΙ ΠΕΝΘΗΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ JUDITH BUTLER 663

Κωνσταντίνος Πιννίκας

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΝ ΓΑΜΟ, ΤΗ ΣΥΜΒΙΩΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 673

Κώστας Ρόντος, Γιώργος Κοντογιάννης, Δημήτρης Αντώνογλου, Ρόη Κιντή

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ: ΜΙΑ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ 692

Νίκος Σαρρής

ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ 703

Ναταλία Σπυροπούλου

ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ 714

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ: Η ΤΡΕΧΟΥΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ 715

Βίκυ Βλάχου

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΞΟΥΘΕΝΩΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΕ ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΛΟΚΗΣ ΣΕ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ 724

Αλέξανδρος Καλαβρής

ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΕΕ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΒΙΑΣ (EU-GBV) ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ 733

Δήμητρα Κονδύλη, Αντουανέττα Καπέλλα

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ 748

Δέσποινα Κομπότη

«ΤΕΡΜΑ ΠΙΑ, ΘΕΛΩ ΚΑΠΟΙΟΣ ΝΑ ΤΟΝ ΣΤΑΜΑΤΗΣΕΙ»: ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΩΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΕΣ ΣΕ ΕΠΙΖΩΣΕΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΒΙΑΣ..... 761

Μαρίνα Κωτσάκη, Γεωργία Πετράκη

ΛΟΓΟΙ ΥΠΟ-ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΜΗ ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΑΣ ΤΗΣ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗΣ ΠΑΡΕΝΟΧΛΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ 774

Αρετή Μαυρομμάτη – Λαγάνη, Παρασκευή Τουρή

ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΑΠΟΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ: ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΕ ΜΙΑ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ, ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΙΜΩΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΠΑΝΑΤΡΑΥΜΑΤΙΣΜΟ..... 786

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου

ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΚΕΤΟΣ ΣΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΑΙΕΥΤΗΡΙΑ: «ΑΝΟΙΞΕ ΤΑ ΠΟΔΙΑ ΣΟΥ ΝΑ ΚΑΝΟΥΜΕ ΤΗ ΔΟΥΛΕΙΑ ΜΑΣ» 798

Μαρία Παυλίδη, Αλεξάνδρα Χαλκιά

Η ΕΞΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΒΙΑΣ ΩΣ ΜΕΙΖΟΝ ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ 804

Χριστίνα Τσακιστράκη

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ 815

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΕΥΝΟΪΚΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗ ΒΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΧΩΡΙΚΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ 816

Έλλη Ανίτση

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 825

Άννα Αραμπατζή

ΑΤΥΠΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΓΙΑ ΤΑ ΑΜΕΑ: ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΤΟ ΤΟΥ ΑΝΥΠΑΡΚΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ (ΚΑΙ ΕΔΩ)... Ο ΚΛΗΡΟΣ ΠΕΦΤΕΙ ΣΤΑ ΚΟΡΙΤΣΙΑ ! 837

Κατερίνα Βεζυργιάννη

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ ΚΑΙ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ..... 849

Χαράλαμπος Δαλτζόγλου, Αλέξης Ιωαννίδης

ΕΝΑΣ ΤΡΟΧΟΣ ΠΟΛΛΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ: ΑΠΟΨΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ 864

Ατζέρ Ιχτιάρ

Ο ΦΟΒΟΣ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ 874

Χαράλαμπος Καραγιαννίδης, Βασίλειος Ισμυρλής, Χριστίνα Ζαραφωνίτου (επιστημονική εποπτεία)

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΣΤΙΓΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΟΠΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ 889

Άννα Μπεχράκη, Μαρίνα Οικονόμου

ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΣΩΜΑ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΑΝΑΠΗΡΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΩΝ 902

Λάζαρος Τεντόμας, Φωτεινή Μηλιώνη, Ηλίας Κατσιούρης

ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ, ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ: ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΤΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ ΠΟΛΙΤΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ (2012-2020) 912

Σέβη Τσαμπουνάρη

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ, ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ 925

Η ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΗ ΔΟΥΛΕΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΧΑΡΕΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΙΔΙΚΟ ΧΑΡΕΜΙ 926

Ειρήνη Καμπερίδου

Η ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΕΡΑΣΙΤΕΧΝΙΚΟΥ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ 938

Παράσχος Κανλής

ΤΟ ΑΥΓΟ ΤΟΥ ΦΙΔΙΟΥ: ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΡΝΗΣΗΣ ΚΑΙ ΜΙΝΤΙΑΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ 950

Γεώργιος Καραμάνος

ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΥΠΟ ΤΟ ΣΥΝΩΜΟΣΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΙΣΜΑ: ΑΠΕΙΛΗ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ Ή/ΚΑΙ ΕΥΛΟΓΕΣ ΑΝΗΣΥΧΙΕΣ; 963

Χριστίνα Καραμολέγκου

Η ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (1974-2024): ΜΙΑ ΑΣΚΗΣΗ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΕΜΒΑΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ 971

Παναγιώτα Κουδουνά

Η ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΥΓΕΙΑΣ 983

Τίνα Ματθαίου

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΦΟΡΕΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΗΛΙΚΗ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ (BULLYING) 995

Εριφύλη Μπακιρλή

Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΩΝ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΜΕΤΑΞΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ «ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ» 1009

Γιώργος Νικολόπουλος

Η ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΡΑΤΗΣΗΣ. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ 1020

Καλλιόπη Ορφανάκη, Ιωάννης Πέτσας

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΩΣ ΔΥΝΑΜΗ 1032

Ειρήνη Π. Περπερίδου

ΑΝΑΔΕΙΚΝΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ..... 1044

Μαρία Πετράκη

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΙΣΤΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ 1059

Ίρις Πολύζου

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1069

ΟΙ «ΤΥΠΟΙ» ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ 1070

Άλκηστις Βερέβη

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ 1084

Θεόδωρος Θάνος, Απόστολος Καραούλας

ΣΠΟΥΔΑΖΟΝΤΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ – ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ. ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΝΑΠΛΑΙΣΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 1097

Βασιλική Καντζάρα

ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ: ΓΟΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΚΑΙ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΣΗΣ 1111

Αικατερίνη Κατσιούλη, Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΕ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΡΟΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΙΩΣΗ ΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗΣ ΑΠΟ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΕΦΗΒΟΥΣ» ΣΕ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΜΦΥΛΗΣ ΚΑΤΑΠΙΕΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ 1128

Ευαγγελία Κόττη

ΧΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ: ΕΦΑΡΜΟΣΙΜΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΤΑΞΗ 1141

Επαμεινώνδας Παναγόπουλος, Ανθή Αδαμοπούλου, Ιωάννης Καμαριανός

ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΓΟΝΕΩΝ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΑΙΤΙΑ, ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ..... 1152

Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου, Ιωάννα Πετράκου

ΤΡΕΙΣ ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ: Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ 1165

Ηλίας Σκάντζικας, Επαμεινώνδας Παναγόπουλος, Ανθή Αδαμοπούλου, Ιωάννης Καμαριανός

Η ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΩΣ ΕΝΑΣ «ΕΞΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΕΝΟΣ ΘΕΣΜΙΚΟΣ» ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΣ «ΜΥΘΟΣ» 1180

Ελένη Τσικνάκου

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ 1193

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ 1194

Κωνσταντίνα Κορασόν Αργυράκου

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ» ΚΑΙ Ο ΚΥΡΙΑΡΧΟΣ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΔΥΟ ΚΡΙΣΕΩΝ: ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΡΟΩΝ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΑ ΧΕΡΣΑΙΑ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ ΣΤΟΝ ΕΒΡΟ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΤΗΣ ΝΟΣΟΥ COVID-19 1207

Χριστίνα Γεωργικοπούλου, Θεόδωρος Φούσκας

ΒΑΖΟΝΤΑΣ «ΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΑΤΑΞΙΑ»: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ, ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΙΣΟ ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ 1223

Γιάννης Γκολφινόπουλος

ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΣΤΗ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΕΡΜΑΝΟΦΩΝΕΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ 1232

Ευαγγελία Δουρίδα

Η ΤΟΠΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΨΗ ΤΩΝ ΥΨΗΛΑ ΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΩΝ ΑΡΑΒΩΝ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΑΣΙΑΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 1244

Sara El Khoury

Η ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1257

Βασιλική Κακοσίμου

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΑΛΒΑΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ 1269

Ντορίνα Καλέμη

ΑΠΟ ΤΟ CRIMMIGRATION ΣΤΗΝ «ΕΧΘΡΙΚΗ ΥΠΟ-ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ»: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ 1283

Φίλιππος Κουράκης

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΑΣΥΛΟΥ 1293

Μαρία Μπουγά

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΝΟΜΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ 1305

Σαρσούρ Ουάελ

Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΑΣ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΑΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ/ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ-ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ. 1317

Κώστας Ρόντος

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 1335

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟΝ ΕΠΙΣΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΛΑΔΟ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ 1336

Περικλής Αντωνακάκης

Ο ΑΘΕΑΤΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙ Ο ΦΑΥΛΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ. 1350

Κώστας Γούσης

ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ: Η ΔΙΝΗ ΤΩΝ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΕΜΦΥΛΗ ΚΟΠΩΣΗ 1360

Ειρήνη Καμπερίδου

ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΓΡΑΜΜΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ: ΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ ΠΟΛΙΤΩΝ 1373

Πηνελόπη Καραγιάννη

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ, ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1394

Προκόπιος Ορφανός

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ/ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ (ΕΠΑΝΑ)ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ 1407

Αργυρώ Κ. Χαροκοπάκη

ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑ 1422

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ. ΜΙΑ ΣΧΕΣΗ ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΟΚΕΝΤΡΙΚΩΝ ΔΙΧΟΤΟΜΗΣΕΩΝ 1423

Παναγιώτα Γεωργοπούλου

Η ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΕ ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ 1431

Δημήτριος Καπετανάκης, Σεβαστιανός Μοιρασγεντής, Γιάννης Σαραφίδης, Έλενα Γεωργοπούλου

ΤΕΧΝΗΤΗ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ 1442

Χρήστος Κουρούτζας

Η ΤΕΧΝΗΤΗ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗ ΩΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΤΟ 1453

Κωνσταντίνος Κωτσιόπουλος

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΤΗΣ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗΣ 1461

Νικόλαος Ναγόπουλος

Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ: ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΣΕ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΚΥΠΡΟ 1468

Συμεών Νικολιδάκης, Παναγιώτης Κοσμάς

ΕΙΔΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ 1483

ΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΝΤΥΠΟΥ ΤΥΠΟΥ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΤΕΦΑΝΟ ΚΑΣΣΕΛΑΚΗ ΠΡΙΝ, ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ 1484

Περικλής Αντωνακάκης, Ιωάννα Κουρού

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ (ΑΝΑ)ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ 1499

Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος

ΤΟ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΖΩΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ 1510

Σπυριδούλα Γιάκη, Ευγενία Αρβανίτη

ΟΙ ΔΟΜΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 2010-2023: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ 1523

Νικόλαος Μάριος Δαμιανάκης

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ 1537

Γεράσιμος Καραμπελιάς, Χρήστος Νικολαΐδης

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΜΕΣΩ ΤΕΧΝΗΣ: Η ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΣΩ ΤΕΧΝΗΣ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ, ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ», (ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ) 1549

Κόριννα Λατέλη

ΣΥΓΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΙΣ ΚΑΘΕΤΑ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΕΝΕΣ ΑΘΗΝΑΪΚΕΣ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΕΣ 1565

Νικολίνα Μυωφά

ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΗ ΒΙΟΛΟΓΙΚΗ, ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ 1577

Κωνσταντίνος Σύρος, Νικόλαος Πατσαντάρας

ΤΑΛΑΝΤΕΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΕΠΕΜΒΑΣΗΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΣΤΗΜΑ 1589

Ηλίας Τασόπουλος

ΟΙ ΕΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΟΡΒΗΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1596

Ιωάννης Χ. Φυτάς

Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗΣ 1607

Παναγιώτα Λ. Χατζηλυμπέρη

ΝΕΟΙ/ΝΕΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ 1620

«ΦΟΒΟΙ» ΚΑΙ «ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ» ΣΤΗ ΣΥΧΓΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ – ΕΝΑ ΕΠΙΔΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ 1621

Γανωτάκη Μυρτώ, Δαλάκα Παναγιώτα, Ευαγγελινού Μυρτώ, Θεοτοκάτου Βασιλική, Κιάρρι Μαρίνα, Καγκελάρη Χριστίνα, Κουρμπά Χριστίνα, Κούρτη Αρετή- Χαρά, Λαγού Αγγελική-Σαββίνα, Λαζάρου Άγγελος-Μεταξάς, Μαντεργκόνα Νικολέτα, Ξένος Πέτρος, Παυλίδη Μαριαλένα, Πολυχρονοπούλου Ναταλία, Ρούνη Μαρία, Σαραντάκη Παναγιώτα-Ελένη, Φιφλής Λεωνίδας

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ: Η ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ (2008-2018) 1634

Μαρία Μαλαίνου

Η ΠΑΙΧΝΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΟΓΡΑΦΗΣΗ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΕΥΕΞΙΑΣ ΣΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥΣ. Η ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΠΑΙΓΝΙΟΠΟΙΗΣΗΣ 1644

Κατερίνα Μελά-Φραγκίσκου

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΥΝΟΜΙΛΙΑΣ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ 1656

Κωνσταντίνος Ριζόπουλος

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΠΕΡΙΟΡΙΖΟΥΝ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Β ΚΑΙ Γ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΣΤΗ ΦΥΣΙΚΗ ΑΓΩΓΗ 1668

Αλεξάνδρα Σπέγγα

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ 1974-2024 1678

Άννα Ι. Στεργίου

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΣΠΑΝΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΤΟ Δ΄ ΤΕΤΑΡΤΟ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ. 1691

Παναγιώτης-Χρήστος Τσακαρδάνος

ΠΡΟΤΥΠΑ ΑΝΔΡΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΕΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ 1703

Διονύσης Χατζηθεοδώρου, Αλέξανδρος Κολυβάς

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 9ΟΥ ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΚΕ 1710

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το 9ο Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ) πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα από τις 30 Οκτωβρίου μέχρι και την 1η Νοεμβρίου του 2024. Το Συνέδριο ήταν επαιτειακό εξ αφορμής του εορτασμού των 50 χρόνων αδιάλειπτου κοινοβουλευτικού βίου. Το θέμα του συνεδρίου **«1974 – 2024. Κοινωνία και Κοινωνιολογία στην Ελλάδα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας»**, εξέφραζε αυτήν ακριβώς τη στοχοθεσία της διοργάνωσης υπό το πρίσμα της διαπίστωσης ότι ζούμε σήμερα σε έναν ταραχώδη κόσμο που χαρακτηρίζεται από γρήγορες, συνεχείς κοινωνικές αλλαγές που επηρεάζουν τις ζωές ατόμων, οικογενειών, κοινοτήτων, οργανισμών, επιχειρήσεων, εθνικών κρατών, διεθνών οργανισμών και διεθνών δικτύων. Η κοινωνική αυτή συνθήκη δεσμεύει θεμελιωδώς τη σύγχρονη κοινωνιολογία και επαναφέρει στο προσκήνιο το βασικό της περιεχόμενο ως μιας κριτικής κατανοούσας επιστήμης της αλλαγής και των κοινωνικών μετασχηματισμών που αυτή κάθε φορά συνεπάγεται. Μιας επιστήμης που αφενός αντικατοπτρίζει αποτελεσματικά την ποικιλομορφία και την ποικιλία των μετασχηματισμών που βρίσκονται σε εξέλιξη στις σημερινές κοινωνίες και τους διακρατικούς χώρους, ενώ αφετέρου προσφέρει μια αιχμή κατανόησης του τι συμβαίνει στους κόσμους της ζωής μας, της εργασίας και των πλαισίων κοινωνικής ύπαρξης και συνύπαρξης.

Ο σύγχρονος κόσμος έχει φτάσει σε μια κομβική στιγμή κλιμάκωσης αδικιών και αποκαλυπτικών κινδύνων, διακινδυνεύσεων και ρευστότητας αλλά και ευκαιριών. Οι αυξανόμενες πιέσεις κοινωνικών προβλημάτων αντιμετωπίζονται από μια συρροή πνευματικών τάσεων που επιτρέπουν την αμφισβήτηση παγιωμένων υποθέσεων και την απελευθέρωση μιας κοινωνιολογικής φαντασίας προσανατολισμένης προς το μέλλον. Σύγχρονες τάσεις, εναλλακτικά οράματα και νέες κατευθύνσεις για κοινωνιολογική έρευνα, θέτουν ζητήματα που αντικατοπτρίζουν την πολυπλοκότητα των προκλήσεων των σύγχρονων κοινωνιών. Αυτή η κοινωνική κατάσταση απαιτεί και προϋποθέτει τις εννοιολογικές προοπτικές για την κατανόηση της δυναμικής της κοινωνικής αλλαγής, την ανασύνθεση της κατανόησης του «πολιτικού» και των προκλήσεων για την κοινωνία πολιτών, την κατανόηση του μετασχηματισμού οργανισμών, δομών, εργασίας και σχόλης, τη μεταμόρφωση του κόσμου της ζωής και του πολιτισμού, αλλά και τη μεταμόρφωση του πλαισίου και των προϋποθέσεων κοινωνικής ύπαρξης και συνύπαρξης, πενήντα χρόνια μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στη χώρα. Το χρονικό ανάπτυγμα της περιόδου αναφοράς του συνεδρίου προσφέρεται για αναλύσεις και ερμηνείες τόσο στο μακρο-επίπεδο όσο και στο μικρο-επίπεδο.

Οι παραπάνω προκλήσεις αποτέλεσαν και το αντικείμενο του προβληματισμού κατά τη διενέργεια του 9ου Συνεδρίου της ΕΚΕ. Στο συνέδριο συμμετείχαν πάνω από 350 επιστήμονες και επιστημόνισσες με 295 ανακοινώσεις συλλογικών και ατομικών μελετών στις θεματικές ενότητες του συνεδρίου (βλ. Πρόγραμμα Συνεδρίου στο Παράρτημα). Δημιουργήθηκε με τον τρόπο αυτό ένα σημαντικό δημόσιο βήμα έκθεσης του σύγχρονου στοχασμού και προβληματισμού για τα κοινωνικά ζητήματα μέσα από τη διορατική «ματιά» της κατανοούσας κοινωνιολογίας. Η δημοσιοποίηση του παρόντος τόμου των πρακτικών αποτελεί το επιστέγασμα του επιστημονικού διαλόγου του 9ου συνεδρίου. Ως εκ τούτου, ο τόμος δομείται σε διακριτές θεματικές ενότητες, οι οποίες εμπεριέχουν συναφείς ως προς το αντικείμενο και το περιεχόμενό τους μελέτες. Η υπαγωγή των κατ' ιδίαν μελετών στις θεματικές ενότητες διενεργήθηκε από τις επιμελήτριες του τόμου με βάση το συνδυασμό του κριτηρίου του σεβασμού του προγράμματος του συνεδρίου και του κριτηρίου της θεματικής συνάφειας των μελετών με τις θεματικές ενότητες στην περίπτωση που -λόγω λιγότερων κατατεθειμένων κειμένων- η συνεπής ανασυγκρότηση των θεματικών

ενοτήτων κατά το πρόγραμμα δεν ήταν εφικτή. Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι ο τόμος συμπεριλαμβάνει 14 θεματικές ενότητες και 138 μελέτες συνολικά.

Με την ελπίδα ότι το πλούσιο υλικό, το οποίο συγκεντρώθηκε και απαρτίζει τα περιεχόμενα του παρόντος τόμου των πρακτικών του 9ου Συνεδρίου της ΕΚΕ, θα είναι χρήσιμο θεωρητικά και ερευνητικά για τις νυν και τις επόμενες γενιές των συναδέλφων νέων κοινωνικών επιστημόνων παραδίδουμε στην επιστημονική – ακαδημαϊκή κοινότητα τις μελέτες και τα πορίσματα των εργασιών του συνεδρίου, τα οποία οι συγγραφείς τους μας εμπιστεύτηκαν.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2026

Οι επιμελήτριες του τόμου

Τσίγκανου Ιωάννα, Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ
Πρόεδρος Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (2022-2024)
Υφαντή Αγγελική, Ερευνήτρια Γ΄ Ακαδημία Αθηνών
Χαραλάμπη Αναστασία, Ερευνήτρια Γ΄ ΕΚΚΕ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Ιωάννα Τσίγκανου

Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ, Πρόεδρος Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (2022-2024)

Θέλαμε με το παρόν 9ο Συνέδριό μας να τιμήσουμε και να θυμήσουμε κι εμείς, οι κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί επιστήμονες εν γένει, με τη θεωρητική σκευή και τα εργαλεία της επιστήμης μας, άλλοτε πιο συγκεκριμένα και άλλοτε υπαινικτικά, τις κοινωνικές διεργασίες, τις αλλαγές και τους όποιους μετασχηματισμούς επέφερε μισός αιώνας δημοκρατίας στο κοινωνικό, το πολιτισμικό, το ιδεολογικό πεδίο, στο πεδίο των αξιών αλλά και των θεσμών. Δεν σκοπεύω να εξαντλήσω το θέμα, ούτε και να σας εξαντλήσω από την έναρξη ήδη του συνεδρίου μας. Θα μας δοθεί η ευκαιρία κατά τη διάρκεια των επιμέρους συνεδριών να συζητήσουμε δημιουργικά και εποικοδομητικά τα ζητήματα που απασχόλησαν αλλά και απασχολούν την κοινωνιολογική αλλά και τη κοινωνική σκέψη κατά το χρονικό ανάπτυγμα της περιόδου.

Γι' αυτό θα περιοριστώ παρέχοντας, ένα στίγμα των εξελίξεων, ως κοινωνιολόγος, αλλά και με μια προσωπική νότα -θα μου επιτρέψετε- που προέρχεται από τη θητεία μου στην κοινωνική έρευνα αλλά και την ακαδημαϊκή διδασκαλία.

Συναισθηματικά μιλώντας και σταχυολογώντας ανάμεσα από τις σημαντικότερες αλλαγές που επισυνέβησαν και καθόρισαν την πορεία της κοινωνιολογίας αλλά και της κοινωνίας στη χώρα σας διαβεβαιώ πως παραμένω αισιόδοξη! Άλλωστε η κοινωνιολογία είναι μια αισιόδοξη επιστήμη, μια επιστήμη που μέσα από την κατανοούσα της ματιά επιδιώκει να αλλάζει, να διορθώνει, να μετασχηματίζει τα κοινωνικά πράγματα.

Είμαι αισιόδοξη, γιατί, παρά τις σημερινές εξελίξεις που αντιστρατεύονται τη σημασία της επιστήμης μας, στο μακροεπίπεδο του μετασχηματισμού των ακαδημαϊκών πραγμάτων στη χώρα κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η κοινωνιολογία κέρδισε την ακαδημαϊκή της αυτονομία με τη θεσμοποίηση των τμημάτων Κοινωνιολογίας στα πανεπιστήμια της χώρας τροφοδοτώντας την αγορά εργασίας και την κοινωνική πολιτική με τη θέαση και σκευή της επιστήμης μας πάντοτε προς εξυπηρέτηση του κοινωνικού, της κοινωνίας. Είμαι αισιόδοξη γιατί, παράλληλα, και η θεσμοποίηση της κοινωνικής έρευνας, έδωσε φτερά στην ενόραση και τον προβληματισμό αλλά και λύσεις σε φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα. Γενιές κοινωνιολόγων και κοινωνικών επιστημόνων έχουν βάλει το δικό τους λιθαράκι στη δημιουργία μιας πραγματικά αξιοθαύμαστης παραγωγής που διευρύνει τον κοινωνιολογικό στοχασμό. Έτσι, σήμερα, μπορούμε κι εμείς να διακρίνουμε γενιές κοινωνικών επιστημόνων που καθεμιά της διαμορφώθηκε και (συν) διαμόρφωσε την κατανόηση του επιστητού. Έτσι, σήμερα μπορούμε κι εμείς, να ασχοληθούμε και να εντρυφήσουμε σε μια κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας. Μπορούμε κι εμείς να

αποκωδικοποιήσουμε τους όρους μιας δημιουργικής απο-αποικιοποίησης της δικής μας κοινωνιολογίας από ξενόφερτους αποκλειστικά και μόνον φιλοσοφικούς προβληματισμούς και ερευνητικά προτάγματα και να αναζητήσουμε την ουσιαστική υφή των κοινωνικών πραγμάτων στη χώρα μας που οδηγούν στην κοινωνική αυτογνωσία της δικής μας κοινωνίας με τη μοναδική κοινωνική της δυναμική αλλά και τους ιδιοσυγκρασιακούς της αναχρονισμούς και που, παράλληλα, υπηρετούν τον διάλογο και διευκολύνουν τις συγκρίσεις.

Είμαι αισιόδοξη, γιατί στις σημερινές προκλήσεις που αντιμετωπίζει η κοινωνία μας η κοινωνιολογία προσφέρει και μπορεί να προσφέρει μοναδικές υπηρεσίες. Είναι ευρύτατες οι κοινωνικές χρήσεις της επιστήμης μας και η αμφισβήτησή τους δεν καταργεί ούτε μπορεί να καταργήσει την αναγκαιότητά τους. Τα κοινωνικά προβλήματα δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν χωρίς την προγενέστερη κατανόησή τους, την αποκωδικοποίηση των όρων δημιουργίας, εξέλιξης και μεταλλαγής τους μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του κοινωνικού σχηματισμού. Και οι κρίσεις σώρευσαν προβλήματα και μάλιστα με τρόπο ξαφνικό και βίαιο. Και επέτειναν τους όρους κοινωνικού μετασχηματισμού και αλλαγής. Βρισκόμαστε πλέον μπροστά από νέες κατευθύνσεις που απαιτούν κατεπείγουσα κατανόηση και διευθέτηση. Το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον ψηφιοποιούνται και μετασχηματίζονται με νέους όρους. Οι κλασσικές κοινωνικές μας κατηγορίες και νοηματοδοτήσεις μεταποιούνται. Ολόκληρος ο κόσμος της εργασίας απεδαφοποιείται. Εργάτες/τριες, μισθωτοί/τές, αυτοαπασχολούμενοι, επαγγελματίες μετατρέπονται σε ψηφιακούς νομάδες. Αυτή η νέου τύπου νομαδικότητα απαιτεί και μας καλεί για την κατανόησή της. Το μεταναστευτικό και προσφυγικό ζήτημα υποδεικνύουν ότι τα κλασσικά σχήματα κοινωνικής διαστρωμάτωσης και κινητικότητας χρειάζονται κατεπείγουσα προσαρμογή. Παραδοσιακοί θεσμοί όπως, η συγγένεια, και η οικογένεια φαίνεται πως αδυνατούν να αντιμετωπίσουν έναν διογκούμενο πλην σκοπούμενο ηθικό ατομικισμό που οι φιλελεύθερες πολιτικές θρέφουν μέσα στο πλαίσιο του δυτικού τύπου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Αυτά και πλείστα άλλα μάς καλούν να επιστρέψουμε ΣΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ. Μας καλούν να ξεφύγουμε από τον φετιχισμό των εργαλείων και των τεχνικών και κυρίως τον ετεροκαθορισμό των θεμάτων από το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και να... σταθούμε... Να ξαποστάσουμε - έστω και για λίγο από τις συνεχώς διογκούμενες γραφειοκρατικές απαιτήσεις που στραγγαλίζουν τη σκέψη μας και ταλαιπωρούν το λογισμό μας και να αφουγραστούμε τον παλμό της κοινωνίας που –παρά τις δυσκολίες– ανεμπόδιστα χτυπά και μας προκαλεί και προσκαλεί να τον γνωρίσουμε εκ νέου.

ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΕΤΑΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Δημήτρης Δ. Βαγιανός[α]

[α] Μεταδιδάκτορας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Τη σημερινή εποχή του πολιτικού συγκεντρωτισμού, της δημοκρατικής συρρίκνωσης των αντιπροσωπευτικών θεσμών, όπως είναι τα πολιτικά κόμματα -παρά τον αυτοπροσδιορισμό των τελευταίων ως δημοκρατικά- στο όνομα του νεοφιλελεύθερου δόγματος «TINA» (There Is Not Alternative), που έχει επικρατήσει στο μεγαλύτερο μέρος του πολιτικού κόσμου ως νέα ηγεμονική αρχή, τίθεται εκ νέου το δημοκρατικό ζήτημα και η νομιμοποίησή του ή όχι, ανάλογα με το κοινωνικό αξιακό σύστημα της εκάστοτε χώρας. Η πολιτική υποκρισία των εθνών-κρατών στο όνομα της δημοκρατίας -όπου και όλα την επικαλούνται- η «σωστή πλευρά της ιστορίας» ή το «τέλος της» και άλλες ιστορικές ανασκευές με πολιτική στόχευση, ως αξιακό πλαίσιο της νέας ηγεμονίας, που «χρειάζεται» τη (μετα)δημοκρατία για τη νομιμοποίησή της, επανέρχονται στο προσκήνιο με νέους όρους και συνθήκες, δικαιώνοντας κατά τα φαινόμενα όσους/ες κάνουν λόγο για μεταδημοκρατικά φαινόμενα. Με βάση τα ανωτέρω, καλούμαι σε περαιτέρω αναστοχασμό με ανάλυση περίπτωσης την Γ' Ελληνική Δημοκρατία, επαναφέροντας ζητήματα της σύγχρονης ηγεμονικής τάξης μέσα από θεωρητικά και εμπειρικά παραδείγματα από τον 21ο αιώνα και ειδικά από την Ελλάδα της μετα-κρίσης εποχής.

Λέξεις Κλειδιά: Δημοκρατία, Γ' Ελληνική Δημοκρατία, Μεταδημοκρατία, Νεοφιλελευθερισμός, Ηγεμονία

STATE AND HEGEMONY IN CONTEMPORARY POST-DEMOCRATIC GREECE

Dimitris V. Vagianos[α]

[α] Postdoctoral Researcher in Panteion University of Social & Political Sciences

Abstract

In today's era of political centralization and the democratic shrinking of representative institutions—such as political parties, despite their self-identification as democratic—under the neoliberal doctrine of "TINA" (There Is No Alternative), which has prevailed as the new hegemonic principle in much of the political sphere, the democratic question is once again raised. Its legitimacy, or lack thereof, depends on the value system of each society. The political hypocrisy of nation-states in the name of democracy—where all invoke it—the "right side of history" or its "end," along with other historically revisionist narratives with political intent, serve as the ideological framework of the new hegemony that "requires" (post)democracy for its legitimization. These issues resurface under new terms and conditions, seemingly justifying those who argue that we are witnessing post-democratic phenomena. Based on the above, I undertake further reflection and analysis, focusing on the Third Hellenic Republic. I revisit issues concerning contemporary hegemonic order through theoretical and empirical examples from the 21st century, particularly in post-crisis Greece.

Keywords: Democracy, Third Hellenic Republic, Post-Democracy, Neoliberalism, Hegemony

Εισαγωγή

Η ενδελεχής μελέτη του φαινομένου της δημοκρατίας προϋποθέτει τον ορισμό της ίδιας της έννοιάς της, ένα εγχείρημα εξαρχής αντίξοο λόγω του πλήθους και της συνθετότητας των ορισμών και των εννοιολογήσεων σχετικά τη δημοκρατία. Και αυτό, σε συνδυασμό με το θεσμοθετημένο καθεστώς, το Κράτος και την κυβερνητική πρακτική, τα οποία και ρυθμίζουν συνταγματικά το βαθμό «δημοκρατίας», που «απαιτείται» μέσα από τη νομοθέτηση, την εφαρμογή των νόμων, τις δημοσιονομικές πολιτικές, που με τη σειρά τους καθορίζουν το επίπεδο της οικονομικής ανισότητας εντός του καπιταλιστικού χώρου, τη σύμπραξη πολιτικού, νομικού και οικονομικού πράττειν που ρυθμίζει την ευημερία, τις πολιτικές και ατομικές ελευθερίες, την ασφάλεια, την καθολικότητα της ιδιότητας του πολίτη, την ισονομία, την κοινωνική ισότητα, την ελεύθερη και καθολική πρόσβαση στον δημόσιο χώρο, τις συλλογικές κινητοποιήσεις, την ελευθερία του λόγου, την ύπαρξη εναλλακτικών πηγών ενημέρωσης, τις ειρηνικές διευθετήσεις των διαφορών ανάμεσα στους πολίτες, τις ελεύθερες και τακτές εκλογικές διαδικασίες υπό διαφανείς συνθήκες με τη συμμετοχή πολυκομματικών σχηματισμών, την ποιότητα εν γένει τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου βίου.

Αν θεωρήσουμε ως θέσφατα τα ανωτέρω στα σύγχρονα δυτικά κράτη που είναι υπό διερεύνηση, πού οφείλεται η δημοκρατική απίσχναση που συνηθίζουμε να αποκαλούμε με τον όρο «Μεταδημοκρατία» στα κράτη εκείνα, που εφαρμόζεται προσχηματικά η δημοκρατία με την a la carte εφαρμογή των ρυθμίσεων εκείνων που την καθορίζουν, ποιος είναι ο ρόλος του Κράτους ως θεσμού και μορφή διακυβέρνησης, ποιο ρόλο διαδραματίζει το κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο καθώς και η ηγεμονική ελίτ, τα ατομικά δηλαδή υποκείμενα, που βρίσκονται στην κορυφή της κοινωνικής και οικονομικής πυραμίδας και που έχουν κοινά συμφέροντα και κοινές συμπεριφορές βρίσκοντας απάγκιο στις θεσμικές μορφές λειτουργίας της ίδιας της δημοκρατίας; Όλα αυτά, σε συνδυασμό με τις εξελικτικές ακολουθίες, τις συσχετίσεις, τις αντιφάσεις και διενέξεις που αφορούν το υπό μελέτη σύνθετο φαινόμενο της δημοκρατίας, με παραδειγματικά μοντέλα από την Γ' Ελληνική Δημοκρατία (σχετικά πρόσφατα), θα μας απασχολήσουν στο παρόν πόνημα.

Θεωρητική διενέργεια

Κράτος

Κράτος, σύμφωνα με έναν από τους πολλούς κοινά αποδεκτούς ορισμούς, είναι εκείνη η οργάνωση η οποία και κυριαρχεί ανάμεσα σε άλλες οργανώσεις της δεδομένης εδαφικής επικράτειας -εντός της οποίας έχει το μονοπώλιο της νόμιμης βίας σύμφωνα με τη γνωστή τοις πάσι βεμπεριανή θέση- όσο και από άλλες κυρίαρχες οργανώσεις εκτός της συγκεκριμένης, που ορίζονται και αυτές ως κυρίαρχα κράτη. Με απλά λόγια, κράτος είναι η μονοπαγής οργάνωση της εξουσίας, οι κάτοικοι του οποίου ορίζονται ως «πολίτες» (του), παρά τις διαφοροποιήσεις ανάμεσά τους, καθιστώντας την ιδιότητα του πολίτη -κρίσιμη για το ίδιο το λειτουργικό σύστημα της δημοκρατίας- αμφίσημη, μη καθολική και αδιάκριτη σε όλους. Οι σχέσεις εντός αυτής της εδαφικής επικράτειας, του κράτους και οι παράγοντες μεταβολής τους, αποτελούν μέρος μιας διαδικασίας που αποκαλούμε «εκδημοκρατισμό» και «αποδημοκρατικοποίηση». Πολύ σημαντικός παράγοντας στα ανωτέρω αποτελεί το «καθεστώς», το σύνολο δηλαδή των σχέσεων ανάμεσα στο κράτος και στους πολίτες, αλλά και συλλογικούς φορείς, θεσμικούς και μη. Το πρόβλημα με όλους αυτούς τους απλοποιημένους ορισμούς είναι ότι δεν συμπεριλαμβάνουν εκείνους τους κρίσιμους συντελεστές για να κριθεί ένα καθεστώς ως δημοκρατικό ή μη. Ποιοι είναι αυτοί; Πρόκειται για

όλους εκείνους τους παράγοντες που υπονομεύουν τη δημοκρατία και που λειτουργούν στο υποδόριο μέρος της -τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια σφαίρα- όπως είναι η διαφθορά, τα πολιτικά και οικονομικά σκάνδαλα, οι δωροδοκίες, οι πελατειακές σχέσεις, ο νεποτισμός και τα πολιτικά και οικονομικά δίκτυά του, η ευνοιοκρατία, ο αθέμιτος ανταγωνισμός και άλλα πολλά που εγγράφονται συνήθως εκτός της σχέσης ανάμεσα στο κράτος και στους πολίτες, στη μη κρατική εξουσία, αλλά παρόλα αυτά διαδραματίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην αποδημοκρατικοποίηση ενός κράτους ή του φαινομένου της μεταδημοκρατίας, που θα αναλυθεί παρακάτω (Tilly 2011: 21-24). Θυμίζουμε σε αυτό το σημείο, ότι σύμφωνα με τους ανωτέρω - έστω απλοποιημένους ορισμούς[1]- σε μια δημοκρατία, η εξουσία πρέπει να βρίσκεται υπό την επιρροή του δήμου, δηλαδή των πολιτών του κράτους μέσω εκπεφρασμένων αιτημάτων των πρώτων, τα οποία όχι μόνο αναγνωρίζονται από το πρώτο, αλλά και προστατεύονται, μέσω δηλαδή μιας αμοιβαίας δεσμευτικής διαδικασίας, προϊόν μιας ευρείας, ισότιμης, ασφαλούς και αμοιβαίως δεσμευτικής διαβούλευσης (Tilly 2011: 25). Με τη σειρά τους, οι πολίτες του κράτους, ανάγονται από εγωιστικά, ατομικιστικά υποκείμενα, σε πολίτες με ηθικό πρόταγμα, οργανώνοντας τις forces propres ως κοινωνικές δυνάμεις, δηλαδή, διακρίνουν από τον εαυτό τους την κοινωνική δυναμική ως πολιτική δύναμη, οδηγώντας σε αυτό που ονομάζεται πολιτική χειραφέτηση (Vacca 1985: 9). Είναι προφανές, ότι αποδημοκρατικοποίηση σημαίνει ακριβώς το αντίθετο. Η μη παροχή αμοιβαίων, προστατευμένων και δεσμευτικών διαβουλεύσεων και πιο συγκεκριμένα, από ένα πολιτικό καθεστώς, το σύνολο δηλαδή των σχέσεων ανάμεσα στο κράτος και τους πολίτες, όπως είδαμε παραπάνω, καθορίζοντας αυτό που ονομάζουμε «βαθμός δημοκρατίας» (Tilly 2011: 27-38). Ο εκδημοκρατισμός προϋποθέτει τρεις μετασχηματιστικές διαδικασίες: την ενσωμάτωση των δικτύων εμπιστοσύνης στην πολιτική ζωή, της μόνωσης του δημόσιου βίου από την κατηγορική ανισότητα και τον περιορισμό των αυτόνομων κέντρων εξουσίας (Tilly 2011: 282).

Σ' αυτό το σημείο, οφείλουμε να αναφερθούμε στη μαρξική οπτική περί κατάργησης του κράτους, αλλά και της πολιτικής ως αυτόνομης σφαίρας, παραθέτοντας τη θέση περί αρχαίου κράτους, που είχε ως βάση τη δουλεία, σε αντιπαραβολή με το σύγχρονο κράτος, που έχει ως βάση τον ανεξάρτητο άνθρωπο, που ενώνεται με έναν άλλον άνθρωπο με τα δεσμά του ιδιωτικού συμφέροντος, με το κράτος να αναγνωρίζει αυτή την κατάσταση ως φυσική (Marx and Engels 1975: 142). Αλλά και τη θέση, ότι εντός του κράτους τα ατομικά υποκείμενα που ανήκουν στην ελίτ, την καθεστηκυία τάξη, αξιοποιούν τα κοινά τους συμφέροντα, συνοψίζοντας αυτό που ο ίδιος αποκαλεί πολιτιστική κοινωνία, όπου όλοι οι θεσμοί προέρχονται από τη μεσολάβησή του και λαμβάνουν πολιτική μορφή, καταγγέλλοντας την ταξική φύση του κράτους και την ανάγκη, όπως αναφέρθηκε, κατάργησής του (Marx and Engels 1975: 89). Ο Engels θεωρεί, ότι το κράτος είναι η έκφραση σε συμπυκνωμένη μορφή των οικονομικών αναγκών της τάξης, που εξουσιάζει την παραγωγή, με τον Marx να αναφέρει, ότι αποτελεί όργανο ταξικής κυριαρχίας, δημοκρατία του κατεστημένου, που νομιμοποιεί και στερεώνει αυτή την καταπίεση (Ρούσης 2022: 23).

Εδώ, δύναται εύλογα να τεθεί το ερώτημα: πώς νομιμοποιείται σήμερα, αυτή η κρατική ηγεμονία του κεφαλαίου από κοινωνικές ομάδες, που δεν ανήκουν στις ελίτ; Αυτό, λαμβάνει χώρα μέσα από την κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας και των αξιών της, στην «έλλειψη συνειδητότητας, λογικότητας και οργάνωσης μέσα στην κοινωνία», όπως αναφέρει ο Lefebvre (Ρούσης 2022: 49). Το κράτος δεν στέκεται υπεράνω των ταξικών συμφερόντων, αλλά υπάγεται σε αυτά αναπαράγοντας τις κοινωνικές σχέσεις που τα διασφαλίζουν. Είτε υιοθετήσουμε την αρχική μαρξική εργαλειακή και μετέπειτα δομιστική ανάλυση περί κράτους, (δηλαδή ότι το κράτος

αποτελεί έναν κατασταλτικό βραχίονα, μια καπιταλιστική μηχανή και όργανο της άρχουσας τάξης με στόχο την επιβολή και την εγγύηση της σταθερότητας αυτής της κυριαρχίας από τη μια και από την άλλη μερική αναγνώριση μεγαλύτερης αυτονομίας στο κράτος με την ίδια τη δομή του να εγγυάται την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων (Colin et al. 2011: 120) είτε εκείνης μεταγενέστερων μαρξιστών στοχαστών περί κράτους ως ιδεατού συλλογικού καπιταλιστή και πάλι όμως θεματοφύλακα του κεφαλαίου του Block, είτε τη στρατηγική σχεσιακή προσέγγιση του Jessop, όπου οι δομές και το mondus operandi του κράτους είναι περισσότερο ανοικτές μόνο σε ορισμένους τύπους στρατηγικής, με την υπέρβαση του δυϊστικού φορέα δράσης των Πουλαντζά - Mintiliand και την παραδοχή, ότι σε ένα παρόμοιο πλαίσιο δεν παρέχεται καμία εγγύηση, ότι το καπιταλιστικό κράτος θα εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της ηγεμονικής τάξης είτε την κλασική θεωρία των ελίτ, που αμφισβητεί τις δυτικές φιλελεύθερες αντιλήψεις περί κράτους, αναδεικνύοντας το δίπολο ανάμεσα στην τάξη που ηγεμονεύει και στην τάξη που ηγεμονεύεται, με την πρώτη να μονοπωλεί την εξουσία και τη δεύτερη να διευθύνεται από την πρώτη (Colin et al. 2011: 78) και άλλες θεωρίες για το κράτος, το ερώτημα για το τι μέλλει γενέσθαι παραμένει.

Νεοφιλελεύθερο Κράτος

Στη θεωρητική εξίσωση της συζήτησης, που αφορά τη σχέση κράτους και δημοκρατίας, οφείλουμε να προσθέσουμε μια σημαντική συνιστώσα. Τον νεοφιλελευθερισμό[2] και τη σχέση του με το κράτος, όπως η τελευταία ορίζεται -σε θεωρητικό επίπεδο- από το νομικό πλαίσιο, όπερ τη δημιουργία θεσμών, που εξασφαλίζουν ισχυρά δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας, την εφαρμογή του νόμου και του θεσμού της ελεύθερης αγοράς με ειδική θεσμική προστασία για την ιδιωτική επιχείρηση, την επιχειρηματική πρωτοβουλία, σημαντικούς παράγοντες στο νεοφιλελεύθερο σύστημα τόσο από πλευράς καινοτομίας όσο και από την πλευρά της παραγωγής πλούτου με την αρωγή της τεχνολογικής προόδου, που επίσης «πριμοδοτείται», ώστε να αυξηθεί η παραγωγικότητα, συνεπώς και η συνολική ευημερία με το φαινόμενο της διάχυσης του πλούτου. Τα κοινά αγαθά βρίσκονται στο επίκεντρο της διαμάχης κράτους-νεοφιλελευθερισμού, με την ατομική ιδιοκτησία των κοινών αγαθών να κρίνεται απαραίτητη, ώστε να λάβει χώρα η υπερεκμετάλλευσή τους πλέον από τους ιδιώτες και όχι από το κράτος μέσα από συμπράξεις δημοσίου και ιδιωτών, με μοναδική ρύθμιση, την τήρηση των κανόνων του ανταγωνισμού ανάμεσα στους ιδιώτες. Μοναδική παρέμβαση του νεοφιλελεύθερου κράτους είναι η ανωτέρω ρύθμιση και η επιβολή του νόμου και της βίας στους παραβάτες αυτών των συμφωνιών – δεσμεύσεων. Η θεσμικά προστατευμένη ιδιωτική πρωτοβουλία, ο ανταγωνισμός, η απορρύθμιση και η μείωση της φορολογίας, είναι εκείνοι οι παράγοντες που βελτιώνουν την παραγωγικότητα και την αποδοτικότητα σε σχέση με το γραφειοκρατικό κράτος, που προτάσσει προσκόμματα στα παραπάνω. Εντός αυτών των συνθηκών οι δομές κοινωνικής πρόνοιας, της εκπαίδευσης και της υγείας, απορρυθμίζονται και η ευημερία ορίζεται με ατομικούς επιχειρηματικούς όρους και όχι συλλογικούς όρους. Ατομικούς όρους βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου, αλλά και απόδοσης ευθυνών στο ίδιο το ατομικό υποκείμενο στην περίπτωση αποτυχίας, μια και όλες σχεδόν οι σημαντικές κρατικές υποδομές και δομές έχουν παραδοθεί στον ιδιώτη. Ο ανταγωνισμός και τα οφέλη του σε ένα διεθνές νεοφιλελεύθερο περιβάλλον δεν προσφέρει τα μέγιστα μόνο στους ιδιώτες του επιχειρείν, αλλά και στο ίδιο το κράτος, που καλείται να βελτιώσει τη θέση του στην παγκόσμια αγορά έναντι άλλων εθνών κρατών μέσω διακρατικών θεσμών και συμφωνιών, που εξασφαλίζουν την ελευθερία του εμπορίου και της μετακίνησης ανθρώπων και αγαθών (Harvey 2005: 97-100). Στο εύλογο ερώτημα, που αφορά στη σχέση ανάμεσα στο νεοφιλελεύθερο κράτος και τη δημοκρατία, η απάντηση βρίσκεται στην

πολιτική «δυσανεξία» του πρώτου προς το δεύτερο με την αιτιολογία της απειλής των ατομικών δικαιωμάτων και των ελευθεριών. Αυτός είναι και ο λόγος που οι νεοφιλελεύθεροι προτείνουν συνήθως διακυβέρνηση -με συγκεντρωμένες την εκτελεστική και δικαστική εξουσία- από τεχνοκράτες (π.χ. οικονομολόγους ή ανθρώπους από τον επιχειρηματικό κόσμο, όπως είναι ο Trump, ο Macron, ο Παπαδήμος, και πολλοί άλλοι και άλλες) ή από υπερεθνικούς θεσμούς [Παγκόσμια Τράπεζα (Π.Τ.), Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Δ.Ν.Τ.), Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (Ε.Κ.Τ.), Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (Π.Ο.Ε.) κ.ά.], με τα δυνητικά προβλήματα να επιλύονται από τα αστικά δικαστήρια και όχι από δημοκρατικές και κοινοβουλευτικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, στο βαθμό που οι δεύτερες δεν «ελέγχονται» από ένα ηγεμονικό «καθεστώς» επιβολής του νόμου και της τάξης.

Στην πράξη όμως, το νεοφιλελεύθερο κράτος έχει διαφορετικά δείγματα γραφής. Πρώτα από όλα, ο «υγιής ανταγωνισμός» καταρρίπτεται από τα μονοπώλια ή ολιγοπώλια όπου οι πιο δυνατοί παίκτες του παιχνιδιού κατατροπώνουν τους πιο αδύναμους. Πολλά και πρόδηλα τα παραδείγματα εκδήλωσης του παραπάνω φαινομένου. Μια άλλη παραδοξότητα έχει να κάνει με την αποτυχία του ρυθμιστικού ρόλου, που διαδραματίζει -σύμφωνα με τους νεοφιλελεύθερους- η αγορά και το «αόρατο χέρι» της, σύμφωνα με τον Adam Smith. Κάτι που κατέστη εμφανές κατά την περίοδο της οικονομικής ύφεσης κατά την οποία όλες οι δυσλειτουργίες που προκάλεσαν οι «φούσκες» και η νομισματική κερδοσκοπία της δεύτερης, θεραπεύτηκαν με κρατικές θεσμικές παρεμβάσεις. Το δε υπέρογκο κόστος κλήθηκαν να πληρώσουν οι πολίτες (βλ. Νότια Ευρώπη, Ελλάδα κλπ), με το φαινόμενο της «εξωτερίκευσης», της απόδοσης δηλαδή των ευθυνών όχι στους ιδιώτες, που το προκάλεσαν, αλλά σε όλο το κοινωνικό φάσμα, παρά την επικοινωνιακή διάχυση του κυρίαρχου αφηγήματος πως «όλοι έχουμε ευθύνη». Λογική ερμηνεία μια και ο νεοφιλελευθερισμός δεν αποτελεί ιδεολογία, αλλά κοινωνικό καθεστώς, που αποσκοπεί στο δίπτυχο «εξουσία» και διανομή πλούτου υπέρ των οικονομικά δυνατών (Dumenil and Levy 2017: 279). Απόρροια των ανωτέρω είναι η μεγέθυνση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων οριζόντια σχεδόν. Οι αντικαπιταλιστικές ή κατά το νεότερο, αντινεοφιλελεύθερες αντιδράσεις συνήθως αντιμετωπίζονται από το νεοφιλελεύθερο κράτος με την επίταξη της πολιτικής επικοινωνίας, της πειθούς και της προπαγάνδας από τα ίδια τα κυβερνητικά στελέχη, τα συστημικά μίντια μέσα από την ώσμωση επιχειρηματικού κεφαλαίου και νεοφιλελεύθερου κράτους και ανθρώπων του δημόσιου βίου, που επιστρατεύονται για αυτόν τον σκοπό. Οι παραπάνω αντιδράσεις αντιμετωπίζονται επίσης με βίαιη καταστολή από το μοναδικό θεσμό που έχει το μονοπώλιο της βίας, περισσότερη αστυνόμευση και χρήση αυταρχικών μεθόδων (ηλεκτρονική παρακολούθηση, κάμερες, περιορισμός ή και απαγορεύσεις δικαιωμάτων, όπως είναι η απεργία ή και η δημοκρατική κινητοποίηση - αντίδραση με διάφορες προφάσεις).

Το κράτος δικαίου, απαραίτητο συστατικό των δημοκρατικών θεσμών, ελέγχεται από μια ηγεμονική τάξη, που είτε κυβερνά με πολιτική είτε με οικονομική εξουσία και που αποδίδει ευθύνες a la carte, επισύροντας τη μήνη του δήμου (πολλά τα παραδείγματα από την περίπτωση της κατάρρευσης της οροφής στο Novi Sand της Σερβίας και της μεγάλες κινητοποιήσεις που ακολούθησαν, όσο και την τραγωδία των «Τεμπών»), με τους κινηματικούς δρώντες να αποζητούν απόδοση δικαιοσύνης. Σε αυτό το ρευστό περιβάλλον, ο νόμος ταυτίζεται με την ισχύ της επιβολής, δηλαδή τον νόμο του «ισχυρού», ο οποίος δεν αποδίδεται αλλά επιβάλλεται (Μακρής 2023: 93-94), μια πράξη βίας από την πλευρά του κράτους, που καθιστά αναγκαία συνθήκη τη διάκριση του δίκαιου (νόμου) από την απόδοση της δικαιοσύνης, τουλάχιστον θεωρητικά.

Το παράδοξο για το νεοφιλελεύθερο κράτος είναι το γεγονός πως: καλείται να ενεργήσει ως συλλογικός φορέας για τη διευκόλυνση του επιχειρείν· να αντιτάξει στον αυταρχισμό τα ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες· να αντιμετωπίσει τις παθογένειες του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, που βασίζεται στην κερδοσκοπία των λίγων με αποτέλεσμα τη συνεχή παραγωγή σκανδάλων και τη διεύρυνση των ανισοτήτων· τη δημιουργία μονοπωλίων, σε σχέση με τον περιβόητο υγιή ανταγωνισμό· την αποδόμηση κάθε μορφής κοινωνικής αλληλεγγύης και πρόνοιας και τέλος, την αποδόμηση -και παράδοση στον ιδιώτη- σημαντικών θεσμών, όπως είναι η υγεία και η εκπαίδευση (Harvey 2005: 114-116). Καταληκτικά, το νεοφιλελεύθερο κράτος διολισθαίνει στον αυταρχισμό και στη μερική κατάλυση της δημοκρατίας, από τη στιγμή που νομοτελειακά ο τρόπος λειτουργίας του, η ενσωμάτωση της κρατικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων στη νεοκαπιταλιστική λογική, με κύριο δόγμα τη συσσώρευση κεφαλαίου, δεν είναι μόνο εχθρικό σε κάθε μορφή αλληλεγγύης, αλλά, αποτελεί δομικό πρόβλημα στη σχέση ανάμεσα στα δύο μέρη, στο κράτος και στη δημοκρατία (Harvey 2005: 100-104).

Νεοφιλελεύθερη Ηγεμονία και Δημοκρατία

Στην παρούσα ενότητα, η ηγεμονία εξετάζεται ως το μέσο επιβολής μιας ταξικής κυριαρχίας με όχημα το κράτος και τις σχέσεις που το διέπουν. Η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού είχε ένα ξεκάθαρο εξαρχής υλικό και ταξικό στόχο• να διευρύνει τα εισοδήματα των ήδη πιο εύπορων και προνομιούχων πολιτών με τη θεσμική συγκρότηση αντίστοιχων εξουσιών, που θα εξασφάλιζαν και κανονικοποιούσαν τις κεφαλαιακές ροές εισοδημάτων που προέρχονται από τα χρέη των λιγότερο προνομιούχων, την ίδια στιγμή που το χρηματιστικό κεφάλαιο, μέσω της πολυπλοκότητας που το διέπει, θα κατάφερνε να συσσωρεύσει πλούτο για την ανώτερη εισοδηματικά τάξη. Παράλληλα, ενίσχυε μέσω της απεδαφικοποίησης[3] και του ανταγωνισμού την πίεση στο εργατικό δυναμικό από τα κράτη εκείνα που το κόστος εργασίας είναι πιο χαμηλό, αλλά και την ελεύθερη μετακίνηση εργατών από άλλες χώρες με όχημα τη διεθνή νεοφιλελεύθερη τάξη πραγμάτων, που αποκαλούμε «παγκοσμιοποίηση» και που επιβλήθηκε στις περισσότερες χώρες του κόσμου, από τη Δύση έως τα αναπτυσσόμενα κράτη. Ένα στάδιο ιμπεριαλισμού κατά πολλούς, που βασίστηκε από τη μια στην κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά και την αδυναμία της Ευρώπης και φυσικά στην οικονομική, πολιτική και στρατιωτική ηγεμονία (κυρίως διαμέσου αυτής) των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (Η.Π.Α.) στο διεθνές στερέωμα. Βασικά εργαλεία αυτής της κατάστασης είναι η εγκαθίδρυση κυβερνήσεων, φιλικών προς αυτή τη μορφή ιμπεριαλισμού, που θα υπηρετήσουν τους νεοφιλελεύθερους σκοπούς και στόχους, τη διακυβέρνηση δηλαδή των ίδιων και των μεγάλων εταιριών, προσανατολισμένη στις χρηματιστηριακές επιδόσεις, με την αρωγή υπερεθνικών θεσμών (Δ.Ν.Τ., Π.Τ., Π.Ο.Ε. κ.α.). Με απλά λόγια, στο εσωτερικό της κάθε χώρας λειτουργεί μια ευρύτερη συμμαχία πολιτικών και επιχειρηματιών, που υπηρετούν ή και ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, σε συνεργασία με τους εγχώριους και υπερεθνικούς θεσμούς, υπό την ηγεσία των Η.Π.Α., αναλαμβάνουν ως εκπρόσωποι της παραπάνω ταξικής ηγεμονίας, να λειτουργήσουν δηλαδή υπέρ μιας υπερεύπορης μειονότητας, επιβάλλοντας τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία ως T.I.N.A. (There Is Not Alternative),[4] με κύρια φαινόμενα τις διευρυμένες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, τη διαπλοκή και διαφθορά, την κατάργηση του κράτους δικαίου και τον πόλεμο σε ό,τι αφορά τον διεθνή ιμπεριαλισμό (Dumenil and Levy 2017: 15-16).

Η νεοφιλελεύθερη ηγεμονία επιτάσσει, ότι ο λαός, το κράτος, οι νόμοι, τα κόμματα, έχουν υποταχθεί στην ηγεμονία του ανεξέλεγκτου πλέον παγκοσμιοποιημένου Κεφαλαίου -το οποίο και απαιτεί ελευθερία κινήσεων- ένα νέο ηγεμονικό consensus, που αντιμετωπίζει ως κόστος που

δεν επιθυμεί να επωμιστεί το κοινωνικό κράτος και την εργασία (Βαγιανός 2023: 6). Η τελευταία, διαιρεμένη, εξαρτημένη, ορισμένου χρόνου, ευέλικτη, δίχως δικαιώματα, αποδυναμωμένη, εξαρτάται πλήρως από τον κυρίαρχο ρόλο του εργοδότη (Galli 2011: 58).

Το νεοφιλελεύθερο κοινωνικό συμβόλαιο προτάσσει την αποσάθρωση του κράτους πρόνοιας και την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Σε αυτό το δυσμενές εργασιακό σκηνικό προστίθενται και μια σειρά νεοφιλελεύθερων μέτρων, όπως είναι: η απελευθέρωση των αγορών, οι νέες τεχνολογίες, η διεύρυνση του τομέα των υπηρεσιών, η αποδιοργάνωση του συνδικαλιστικού κινήματος, η γενική εντροπία της πολιτικής, η οικονομική ύφεση ως ευκαιρία για αύξηση του κέρδους, η υψηλή ανεργία, η λιτότητα, που ακολουθεί ως μόνιμη πλέον συνθήκη με τους θριάμβους για την εκάστοτε ανάπτυξη ή ανέλιξη σε επενδυτικές βαθμίδες να αφορούν στα υπερκέρδη των εταιριών και όχι στο οικονομικό και κατά συνέπεια βιοτικό επίπεδο της κοινωνίας (Βαγιανός 2023: 6-7).

Στα ανωτέρω έρχονται να προστεθούν η ιδιωτικοποίηση του δημοσίου, η περιβαλλοντική κρίση, η εκτεταμένη διαφθορά, ο «δημοκρατικός» αυταρχισμός, η αύξηση των ανισοτήτων, ο πολιτικός κυνισμός, η κρίση προς τους θεσμούς, οι εκτροπές της δημοκρατικής συνταγματικής παράδοσης, η καταστολή της ελευθερίας του τύπου, ο στιγματισμός και η οριοθέτηση των μειονοτήτων η αποιδεολογικοποίηση, οι ασαφείς κοινωνικές ταυτότητες, η νέα επικοινωνιακή ηθική και συνθήκη, που μετασχηματίζει τον δημόσιο λόγο σε διαφημιστικό προϊόν και εκμαυλίζει την πολιτική επικοινωνία με την εικονοποιία του χαρισματικού ηγέτη, που παρομοιάζεται ως η «ελέω Θεού» τάξη των εκλεκτών, μια προσωποπαγή ηγεσία με αδιαμεσολάβητο λόγο, οι μηχανισμοί των ιδιωτικών Μ.Μ.Ε., που «κατασκευάζουν» την πραγματικότητα, το θεσμικό έλλειμμα εμπιστοσύνης, που οδήγησε σε κρίση αντιπροσώπευσης και νομιμοποίησης του θεσμού της δημοκρατίας ως σύστημα οργάνωσης του πολιτικού και κοινωνικού βίου και άλλες προκλήσεις απότοκα του νεοφιλελεύθερου μεταδημοκρατικού περιβάλλοντος (Crouch 2004: 26-27). Επιπλέον, το λαϊκό κεφάλαιο αποτελείται από ιδεολογικά ισχνές, ανοργάνωτες, κατακερματισμένες και ετερόκλητες μάζες, εύθραυστες στις λαϊκίστικες επικλήσεις, με αποτέλεσμα τη δημιουργία αντίστοιχων κυβερνήσεων από τη μια και νεοφασιστικών μορφωμάτων από την άλλη, με δημοκρατικό «μανδύα» που μάλιστα «αποκαθίστανται» στον δημόσιο λόγο ως άλλοι -ισμοί (π.χ. "Urbanism"), παρεισφρέουν στον δημόσιο βίο, απειλώντας δημοκρατικές αξίες και ιδανικά, διαρρηγνύοντας τις -όποιες- δημοκρατικές βεβαιότητες έχουν παραμείνει άθικτες, με την ισλαμοφοβία να αποτελεί την αιχμή του δόρατος στη νέα ρητορική μίσους και στην κατασκευή του «άλλου» ως εχθρού, ως το σκληρό χέρι του κεφαλαίου και της κυρίαρχης οικονομικής τάξης - παρά τον επιτηδευμένο αντισυστημικό λόγο τους- συμπόρευση απειλή για τη δημοκρατία (Βαγιανός 2023: 7-9). Την ίδια στιγμή, η ψευδής πολιτική συνείδηση ορίζεται από την παράδοση στο δόγμα «Τ.Ι.Ν.Α.» και της κατασκευασμένης κανονικοποίησης της αφήγησης ότι η δημοκρατία και η αγορά είναι αναπόσπαστα μέρη της σύγχρονης δημοκρατίας, παρά τις προσχηματικές προσπάθειες από την κεντροαριστερά για απομείωση των νεοφιλελεύθερων κραδασμών με πολιτικές συμβιβασμού, συναίνεσης και πολλές φορές συμπόρευσης.

Καταληκτικά, η δυαδικότητα της σχέσης ανάμεσα στη δημοκρατία και τον καπιταλισμό αποτελεί μια συναινετική αντιπροσώπευση του καπιταλισμού, αλλά και «*εμπορευματική ισοδυναμία*», όπου τα «*πάντα έχουν την ίδια αξία και είναι ισοδύναμα*» (Bensaïd 2011: 22-23). Η διαλεκτική της σύζευξης καπιταλισμού και δημοκρατίας, μια διαχρονική πράξη του συνεταιρίζεσθαι ανάμεσα στο

δημόσιο και το ιδιωτικό δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες έλευσης της νεοφιλελεύθερης μεταδημοκρατίας με την πολιτική να «παραδίνεται» σε μια οικονομική και επιχειρηματική ολιγαρχία (Galli 2011: 59). Η νεωτερική δημοκρατία έχει αντικατασταθεί από τη «δημοκρατία» της αγοράς» σε μια παγκόσμια -εκτός ελέγχου- οικονομία και δυνητικά έχει περατωθεί εξαιτίας των ενδογενών και παθογενών προβλημάτων της, με πρόσφατο σχετικά παράδειγμα την οικονομική κρίση και τη σχέση της με τον θεσμό της Δημοκρατίας σε παγκόσμια σχεδόν κλίμακα από τη στιγμή, που τέθηκε επί τάπητος το ζήτημα της οικονομικής βιωσιμότητας του θεσμού, καθώς και το ζήτημα της περάτωσης του μεταπολεμικού κοινωνικού συμβολαίου[5] που υπαγορεύονταν από τον συμβιβασμό ανάμεσα στα δύο μέρη, τη δημοκρατία και τον καπιταλισμό (Βαγιανός 2023: 6).

Μεταδημοκρατία: Η Ελληνική περίπτωση

Η συζήτηση για τη μετάβαση από τη Δημοκρατία στη Μεταδημοκρατία με αφορμή τη δημοκρατική συρρίκνωση, αλλά και τη σύζευξη με το κυρίαρχο οικονομικό σύστημα, που πλέον είναι και πολιτικό, δεν είναι νέα. Η οικουμενικότητα της δημοκρατίας αμφισβητείται, καθώς βρίθει ασυνεχειών που κανονικοποιούν την κάθετη λειτουργία της, όσον αφορά στις επιδιώξεις της πολιτικής και οικονομικής ελίτ με τα διάφορα μέσα ποδηγέτησης, που διαθέτουν οι τελευταίοι και την οριζόντια λειτουργία της, όσον αφορά στα λαϊκίστικα χαρακτηριστικά, που επιδεικνύει ο όχλος σε ζητήματα κοινωνικού αυτοματισμού και μεταμοντέρνου πολιτικού μηδενισμού με σαφέστατο τον αυταρχικό προσανατολισμό και στόχο. Δημοκρατικό έλλειμμα εμφανίζουν και οι υπερεθνικοί θεσμοί, θεσμικά δημιουργήματα του μεταπολεμικού κόσμου, απόλυτα φυσιολογική εξέλιξη για οικονομικούς κατά βάση θεσμούς με ανάγκη νομιμοποίησης μέσω της δημοκρατικής πρόφασης. Οι «σύγχρονες» νεοφιλελεύθερες μεταδημοκρατίες συνεπικουρούμενες από σύγχρονες προκλήσεις (βλ. υγειονομική πανδημία), οδηγήθηκαν σε περισσότερη «ασφάλεια» και καταστολή συμβάλλοντας τα μέγιστα στην (επιπλέον) δημοκρατική καμπή, σηματοδοτώντας το λυκαυγές της παραπαίουσας δυτικής δημοκρατίας και της ροής της προς τη νεοφιλελεύθερη μεταδημοκρατία. Το αξιακό πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού έχει εμφιλοχωρήσει τόσο στην ακαδημαϊκή σκέψη όσο και στον δημόσιο βίο μέσω των μίντια και των επαγγελματιών διαμορφωτών της κοινής γνώμης, που με ιδεολογικοπολιτικές, κοινωνικές, αλλά και οικονομικές αναπαραστατικές δράσεις του «Τ.Ι.Ν.Α.» και του «ελέω Θεού» νεοφιλελεύθερου ηγέτη, με ένα αντιδιαφωτιστικό ιδεολογικό πρόσημο, έμπλεο από αντικινηματικά αντανακλαστικά, αναπαριστά τόσο τον «αντίπαλο», δηλαδή τους «εχθρούς» της δημοκρατίας όσο και την εμπρόθετη επιβεβαίωση της μοναδικότητάς του στο πολιτικό φάσμα, ακυρώνοντας κάθε προσδοκία για μια διαφορετική θεωρητική προσέγγιση και πρακτική (Βαγιανός 2023: 9).

Το σύγχρονο ελληνικό κράτος -κατά πολλούς συγκροτημένο από τους ιδεολογικούς, διοικητικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς της Δεξιάς- είναι η συνέχεια του μετεμφυλιακού κράτους. Ένα σαθρό οικοδόμημα, που δημιουργήθηκε από μια ανύπαρκτη αστική τάξη και με ξενόφερτους Βασιλιάδες, με τις ευλογίες της αμερικανικής ισχύος και με την αρωγή κατασταλτικών μηχανισμών από πρώην δωσίλογους και ταγματασφαλίτες (κυβέρνηση Μεταξά, Τσολάκογλου, δολοφονία Λαμπράκη, Μπελογιάννη, Πλουμπίδη και άλλων, υπόθεση του αξιωματικού των ναζιστικών κατοχικών δυνάμεων Max Merten, σχέδιο αναθεώρησης του Συντάγματος από την Ε.Ρ.Ε. του Καραμανλή, τρομοκρατία του χωροφύλακα, πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων κ.ά.), με τον μισό πληθυσμό πολιτικό εξόριστο στα νησιά για ιδεολογικούς λόγους και ένα άλλο τμήμα του γκασταρμπάιτερ για λόγους επιβίωσης, τα «Ιουλιανά», η προσπάθεια πολιτικής αποσταθεροποίησης από τον τότε βασιλιά Κωνσταντίνο και η δολοφονία του φοιτητή Σωτήρη Πέτρουλα στις μαζικές διαμαρτυρίες που ακολούθησαν ενάντια στους αποστάτες, τα ανάκτορα

και φυσικά το δεξιό παρακράτος, που ηγεμόνευε εκείνη την περίοδο, τους βασανισμούς και τις δολοφονίες της ελληνικής χούντας, τη συνέχεια του αυταρχικού καθεστώτος της καταστολής και της αστυνομικής βίας -κυρίως- από τις συντηρητικές παρατάξεις την περίοδο της μεταπολίτευσης με αποκορύφωμα τις δολοφονίες του φοιτητή της Νομικής Ιάκωβου Κουμή και της εργάτριας Σταματίνας Κανελλοπούλου στην επέτειο της εξέγερσης του «Πολυτεχνείου» το 1980 με κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, την ώσμωση νεοφιλελεύθερων κομμάτων με σοσιαλδημοκρατικά από τη δεκαετία του '90 και ύστερα, την εμφάνιση νεοφασιστικών μορφωμάτων, τα εγκλήματα του ναζιστικού κόμματος Χρυσής Αυγής με πογκρόμ, ρατσιστικές επιθέσεις και δολοφονίες [Παύλου Φύσσα, από το στέλεχός της Γιώργο Ρουπακιά, του Πακιστανού εργάτη Σαχζάτ Λουκμάν (Shehzad Luckqman), τις δολοφονικές επιθέσεις σε Αιγύπτιους αλιεργάτες στο Πέραμα, αλλοδαπών εργατών γης στην περιοχή Βαϊνιά στην Ιεράπετρα της Κρήτης, κατά συνδικαλιστών του Πανεργατικού Αγωνιστικού Μετώπου (Π.Α.ΜΕ.), επιθέσεις σε κοινωνικούς και αλληλέγγυους προς τους μετανάστες χώρους και άλλα πολλά]. Δίχως κρατικές υποδομές και με ρευστότητα που διοχετεύονταν στην κατασκευασμένη αστική τάξη με δάνεια και παροχές, από την περίοδο της επταετίας και μετά, δημιουργήθηκε μια επιχειρηματική ελίτ από «γνωστές οικογένειες» απότοκες του μετεμφυλιακού κράτους, μια σκοτεινή πορεία όπως ορίζεται από τη λαϊκή ρήση: «από τους κατσαπλιάδες, τους κοτζαμπάσηδες, τους κλεφτοκοτάδες των πρώτων χρόνων της ελληνικής επανάστασης, στους λαδέμπορους, ταγματασφαλίτες και δωσίλογους της κατοχής, στους ανώτατους κρατικούς υπάλληλους, μεγαλοεργολάβους και βιομήχανους της χούντας». Το ελληνικό κράτος φεουδοποιήθηκε από το δεξιό καθεστώς και δόθηκε ως λάφυρο στους παραπάνω με την επιβολή του φόβου και του νόμου του ισχυρού. Μοναδικές -κατά τη γνώμη μας- «εκλάμψεις» της πολιτικής ιστορίας του ελληνικού κράτους είναι το αρχικό συνδικαλιστικό κίνημα, οι συλλογικοί αγώνες των εργατών και αγροτών, η ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε. (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος -μετέπειτα Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, συντ. Κ.Κ.Ε.), οι αντιστασιακοί αγώνες (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, συντ. Ε.Α.Μ., Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός, συντ. Ε.Λ.Α.Σ.), η Πανελλήνια Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατών, η εξέγερση των αγροτών στο Κιλελέρ εναντίον των Τσιφλικάδων, τα «Δεκεμβριανά», οι κινητοποιήσεις ενάντια στο στρατιωτικό καθεστώς των «Συνταγματαρχών» από τις/τους φοιτήτριες/ές -αλλά και εργάτες και απλούς ανθρώπους- του Πολυτεχνείου το 1973, το κύμα εκδημοκρατισμού του δημόσιου βίου από την πρώτη κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ., οι μεγάλες κινητοποιήσεις των μαθητών, των φοιτητών, των εργατών, των αγροτών, των απλών ανθρώπων σε αντιλαϊκά μέτρα, οι κινητοποιήσεις ενάντια στη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 από την Ελλάδα, η εξέγερση της νεολαίας του Δεκέμβρη του '08 μετά την εν ψυχρώ δολοφονία του μαθητή Αλέξη Γρηγορόπουλου από τον ειδικό φρουρό της Ελληνικής Αστυνομίας Επαμεινώνδα Κορκονέα, οι συλλογικές δράσεις της αντιμνημονιακής περιόδου και τώρα, οι αντίστοιχες δράσεις με κύριο αίτημα την απόδοση δικαιοσύνης και την αποκατάσταση του κράτους Δικαίου μετά την τραγωδία των Τεμπών.[6]

Πιο συγκεκριμένα, στις 28 Φεβρουαρίου του 2023, δύο τρένα, ένα επιβατικό με τριακόσιους πενήντα (350) επιβαίνοντες και ένα εμπορικό, συγκρούονται μετωπικά στο ύψος του Ευαγγελισμού (Τέμπη), οδηγώντας στον θάνατο πενήντα επτά (57) ανθρώπων, στην πλειονότητά τους φοιτήτριες και φοιτητές. Ο χώρος καθαρίζεται και μπαζώνεται ανεξήγητα γρήγορα, ενώ με χρονική καθυστέρηση έρχονται στην επιφάνεια ένα σωρό πληροφορίες, τόσο σχετικές με το δυστύχημα (διακυβεύσαντα σχετικά με την παράνομη μεταφορά χημικών από την εμπορική αμαξοστοιχία, που αιτιολογεί το πύρινο νέφος κατά τη σύγκρουση και ο θάνατος από πυρκαγιά

ανθρώπων που επέζησαν της σφοδρής σύγκρουσης των δύο τρένων) όσο και ενέργειες, που οδηγούν τους ειδήμονες και την κοινή γνώμη στο συμπέρασμα, ότι υπήρξε πολιτική καθοδήγηση και προσπάθεια συγκάλυψης από την πλευρά του κυβερνώντος κόμματος. Για τη διερεύνηση του δυστυχήματος συστήνεται ειδική επιτροπή στο ελληνικό κοινοβούλιο, δίχως όμως αποτέλεσμα, εξέλιξη αναμενόμενη, μια και στο παρελθόν οι συγκεκριμένες επιτροπές δεν ανέδειξαν τίποτα το σημαντικό αφού η απόδοση δικαιοσύνης είναι θέμα της τελευταίας και όχι των εκάστοτε επιτροπών -ειδικά των κυβερνητικών- που κινούνται στη βάση της ορθολογικής εκτίμησης του πολιτικού κόστους ή οφέλους.

Στο σκάνδαλο των «Τεμπών» έρχονται να προστεθούν και ένα σωρό άλλες ενέργειες που σηματοδοτούν τη δημοκρατική συρρίκνωση και την παρουσία ενός αυταρχικού νεοφιλελεύθερου καθεστώτος, όπως είναι:

- Το σχέδιο ιδιωτικοποιήσεων κρατικών επιχειρήσεων (σιδηρόδρομος, αεροδρόμια, λιμάνια, νοσοκομεία, λεωφορεία κλπ), όπως αποφασίστηκε στις Βρυξέλλες το 2010 και τηρούν ευλαβικά όλες οι μνημονιακές κυβερνήσεις -με την κυβέρνηση Μητσοτάκη να προσπαθεί να υλοποιήσει με περίσσεια σπουδή-με αποτέλεσμα μια σειρά από ατυχήματα και δυστυχήματα, με αποκορύφωμα την περίπτωση των «Τεμπών». Για αυτόν τον λόγο, βασικό σύνθημα και αξιακό πλαίσιο στις διαμαρτυρίες που λαμβάνουν χώρα το 2025 είναι το: «*Τα κέρδη τους, οι ζωές μας*»!
- Τη χρήση του κακόβουλου λογισμικού τηλεφωνικών υποκλοπών «Predator» για την παρακολούθηση του δημοσιογράφου Θανάση Κουκάκη και την αποκάλυψη του προέδρου του ΠΑΣΟΚ Νίκου Ανδρουλάκη, ότι τον Σεπτέμβριο του 2021 είχε γίνει απόπειρα παγίδευσης του κινητού του με το ίδιο λογισμικό, με τις ευθύνες να επιρρίπτονται στην κυβέρνηση σύμφωνα με έρευνα των Reporters United και της ΕφΣυν.[7]
- Το ναυάγιο σαράντα επτά (47) ναυτικά μίλια νοτιοδυτικά της Πύλου στις 14 Ιουνίου 2023 με ογδόντα δύο (82) νεκρούς και εκατοντάδες αγνοούμενους, όλους και όλες μετανάστ(ρι)ες, απόρροια της πρόσδεσης και ρυμούλκησης του πλοίου από το Ελληνικό Λιμενικό -σε μια προσπάθεια να το ρυμουλκήσει προς τα Ιταλικά ύδατα- που προκάλεσε τη βύθιση, με το λιμενικό πλοίο να μην επιχειρεί τη διάσωση, καθώς και η μετέπειτα μεταχείριση των μεταναστ(ρι)ών, με την κατάσχεση βίντεο των ίδιων, πιέσεις να αλλάξουν τις αρχικές τους καταθέσεις, αλλά και μια σειρά από προσπάθειες συγκάλυψης την ίδια στιγμή που οι κάμερες του λιμενικού δεν λειτούργησαν![8] Τα παραπάνω αποκάλυψαν οι ανεξάρτητοι δημοσιογραφικοί οργανισμοί: Reporters United μαζί με Lighthouse Reports, Der Spiegel, SIRAJ, El Pais, Monitor, The Times.[9] Θυμίζουμε την καταδίκη της Ελλάδας στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου(ΕΔΔΑ) για το τραγικό αντίστοιχο θαλάσσιο περιστατικό στο Φαρμακονήσι το 2014 όταν και πάλι μετά από ενέργειες του Ελληνικού Λιμενικού ρυμούλκησης ενός πλοίο γεμάτο πρόσφυγες προς τα θαλάσσια ύδατα της Τουρκίας, σε μια παράνομη επιχείρηση επαναπροώθησης, το σκάφος ανατράπηκε με αποτέλεσμα να απωλέσουν τη ζωή τους δεκατέσσερις (14) άνθρωποι. Οι συγκεκριμένες παράνομες επαναπροωθήσεις (pushbacks), πραγματοποιούνται από το ελληνικό λιμενικό και την FRONTEX, τον οργανισμό Ευρωπαϊκής Συνοριοφυλακής και Ακτοφυλακής, υπεύθυνο για τη συνεργασία μεταξύ των εθνικών συνοριοφυλάκων και των συνοριοφυλάκων των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο συγκεκριμένος οργανισμός και η Ελλάδα, έχουν καταδικαστεί στα ευρωπαϊκά δικαστήρια για παραβιάσεις των ανθρώπινων δικαιωμάτων.[10] Τα παραπάνω έγιναν γνωστά στο ευρύ κοινό χάρη σε

δημοσιογραφικές έρευνες των: BBC, Solomon, BIRN, Deutsche Welle, Lighthouse Reports, Der Spiegel, SRF Rundschau, Republik και Le Monde.[11]

- Την ώσμωση υψηλόβαθμων αξιωματούχων (από πολιτικούς, δημοσιογράφους, έως αστυνομικούς διευθυντές και αξιωματικούς) με επιχειρηματίες, που έχουν εμπλοκή στις δραστηριότητες της ελληνικής μαφίας.[12]
- Την καταδίκη της Ελληνικής πολιτείας για το κράτος δικαίου και την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης στην Ελλάδα από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με ψήφισμα, που εγκρίθηκε στις 7 Φεβρουαρίου του 2024.[13]
- Την υπονόμευση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική), θεμελιώδης έννοια στις δυτικές δημοκρατίες με περιστατικά παρέμβασης της εκτελεστικής εξουσίας στις άλλες δύο. Η νομοθετική εξουσία γίνεται δέσμια της εκτελεστικής -κυρίως χάρη στο σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής που δίνει απόλυτη πλειοψηφία στο πρώτο κόμμα- με αποτέλεσμα, εκτός της παραβίασης της διάκρισης των εξουσιών, να απουσιάζει ο έλεγχος και η λογοδοσία της δεύτερης.[14]
- Το αστυνομικό παρακράτος. Μια σειρά από σοβαρές καταγγελίες, αλλά και αποδείξεις για τη διαφθορά στις τάξεις της ελληνικής αστυνομίας, από τη συμμετοχή επίορκων απλών αστυνομικών και αξιωματικών στην ελληνική μαφία, στον ξυλοδαρμό και πολλές φορές θάνατο μεταναστών στα κρατητήρια, έως τη βίαιη καταστολή στις κινητοποιήσεις των πολιτών, κάτι που βλέπουμε σε έντονο βαθμό και τις ημέρες των συλλογικών διεκδικήσεων για τα «Τέμπη», με αναίτιες επιθέσεις με χημικά και την άσκηση βίας ακόμη και σε διαπιστευμένους φωτορεπόρτερ, αλλά και σε επιζώντες του δυστυχήματος.[15]

Όταν λοιπόν η σχέση ανάμεσα στους «θεσμούς» και στην κοινωνία των πολιτών διαρραγεί, όπως εξυφαίνεται από τη μη ικανότητα των πρώτων να διασφαλίσουν τα αμοιβαία δικαιώματα ανάμεσά τους και τις υποχρεώσεις τους, όταν μάλιστα η συγκεκριμένη πρακτική συνοδεύεται από φαινόμενα διαφθοράς, σκανδάλων και εγκληματικών δημόσιων πολιτικών, που οδηγούν στον θάνατο ανθρώπων, τότε το θεσμικό σύστημα απονομιμοποιείται. Δυνητικά, «ενεργοποιείται» η εξωθεσμική δημόσια σφαίρα, με την προσπάθεια δρώντων να νομιμοποιήσουν τις δικές τους -ανταγωνιστικές με τους «θεσμούς»- πολιτικές. Εν προκειμένω, συλλογικές δράσεις που συγκροτούν μια δημόσια σφαίρα «από τα κάτω». Επομένως, η εκχώρηση εξουσίας στους θεσμούς, και κατά συνέπεια η αναγνώριση του κρατικού «μονοπωλίου», αίρεται με ό,τι αυτό συνεπάγεται την αμφισβήτηση της δημόσιας σφαίρας (από την πλευρά των πολιτών), ως χώρος που νέμεται από την κρατική εξουσία. Δημιουργείται μια «χαμπερμασιανή» διεύρυνση προς την ιδιωτική σφαίρα, εν προκειμένω προς υποκείμενα, που βλέπουν πλέον τον δημόσιο χώρο ως «ιδιωτική υπόθεση», απονομιμοποιώντας την «εξουσία», δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη ενός πληβειακού δημόσιου χώρου, που να εκφράζει τα συμφέροντα των πολλών και όχι των λίγων. Δημιουργούνται οι συνθήκες ριζικής θεσμικής αλλαγής, ένας μετασχηματισμός, που σηματοδοτεί την αλλαγή παραδείγματος.

Μια διαμαρτυρία παρακώλυση του δημόσιου βίου, με σκοπό την απόσπαση της προσοχής τόσο της κυβέρνησης και γενικά του κομματικού φαινομένου όσο και των Μ.Μ.Ε., με τα τελευταία να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία νομιμοποίησης ή απονομιμοποίησης της συλλογικής δράσης, στην εμφάνιση ενός νέου δημόσιου χώρου, καθώς οριοθετεί τη δημόσια δράση μέσω της διαδικασίας της δημοσιοποίησης. Η επικοινωνιακή δράση δηλαδή, σηματοδοτεί την ορατότητα των δημόσιων προβλημάτων, την επανενεργοποίηση της κοινωνίας των πολιτών, τον γενικότερο ανασχηματισμό της δημόσιας σφαίρας μέσα από την αναθεώρηση του κοινωνικού

και του πολιτικού, με τα ΜΜΕ, είτε να επιταχύνουν τη διαδικασία δημοσιοποίησης ενός προβλήματος, αποτελώντας σημαντικό αρωγό στην προσπάθεια μιας συλλογικής ομάδας να μεταδώσει τα αιτήματά της είτε να λειτουργούν ως ανασταλτικοί παράγοντες στην προσπάθεια των δρώντων να δημοσιοποιήσουν τις αναπαραστάσεις τους.

Δημιουργείται για ένα βραχύ είναι αλήθεια χρονικό διάστημα η κουλτούρα της καθολικής συμμετοχής (αντί της αντιπροσωπευτικής) στο λειτουργικό μέρος του πολιτικού συστήματος, μια διαδικασία μετάβασης από τα σχέδια επί χάρτου στο πολιτικό σχέδιο και την πορεία προς την πολιτική πραγμάτωση (έστω ως προσδοκία). Πράξη ιδιαίτερα σημαντική, ειδικά στις δυτικές κοινωνίες, όπου επικρατούν πλουραλιστικά πολιτικά συστήματα με την ενεργό συμμετοχή των πολιτών να είναι ελάχιστη, με αποτέλεσμα τη διατήρηση ενός συστήματος, το οποίο ελέγχεται από τις ελίτ. Με την πολιτική συμμετοχή, κοινωνικές ομάδες, που είναι περιθωριοποιημένες ή και αποκλεισμένες από τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, δημιουργούν ανάχωμα στην πολιτική πρακτική μιας «ελίτ», που δημιουργεί ένα πολιτικό σύστημα από το οποίο θα καρπωθεί και τα οφέλη του, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα. Βασικό «όπλο» των κοινωνικών ομάδων, που εξεγείρονται είναι η πολιτική ανυπακοή, μια ηθική πράξη με πολιτική σημασία, που στο βάθος του ιστορικού χρόνου έχει αποδειχθεί ότι έχει τη δύναμη σημαντικών πολιτικών αλλαγών. Όταν οι πρακτικές μιας κυβέρνησης δεν εξυπηρετούν το κοινό συμφέρον, όταν οι αποφάσεις της καταστρατηγούν το «κοινωνικό συμβόλαιο» με τους πολίτες, τότε οι θεσμοί εμφανίζουν έλλειμμα δημοκρατίας και η μόνη διέξοδος είναι η αντίσταση. Γενικά, στις χώρες, που εφαρμόζονται τα μέτρα λιτότητας και ειδικά στην Ελλάδα, όπου τα «πακέτα διάσωσης» αποτελούν αντισυνταγματικές ουσιαστικά πράξεις, που συνοδεύουν τα σύγχρονα δυτικά μεταδημοκρατικά καθεστώτα του ύστερου καπιταλισμού και οι «κανόνες» ορίζονται πλέον από την αγορά, με το νόμο να υποστηρίζει ουσιαστικά την καθεστηκυία τάξη, η ανυπακοή δεν αποτελεί πλέον ατομικό καθήκον, αλλά μια συλλογική πράξη «απελευθέρωσης». Στον προβληματισμό που ακολουθεί, και που θέλει σ΄ αυτή την ηθική πράξη της αντίστασης ένα πολιτικό πρόταγμα και σχέδιο, ώστε η συλλογική δράση να μην αποτελεί ένα συνονθύλευμα ατομικοτήτων, που κινητοποιούνται απλώς από ιδιοτελή κίνητρα, υπάρχει ο αντίλογος της δημιουργίας ενεργών υποκειμένων που μέσα από τον οραματισμό και τη δημιουργία ενός πολιτικού σχεδίου, δημιουργούν νέες προοπτικές και πρακτικές δράσης και αντίδρασης. Αυτό δεν σημαίνει, ότι απεμπολείται η έννοια του πολιτικού, αντιθέτως, κρίνεται απαραίτητη, καθώς μέσα από την πολιτική ανυπακοή επανεμφανίζεται η ίδια η πολιτική με την έννοια της καθολικής συμμετοχής και όχι ως ένα «προϊόν», το οποίο «ανήκει» στους ειδικούς της πολιτικής και της επικοινωνίας.

Εν είδει επιλόγου

Επαναφέροντας τον αναστοχασμό σχετικά με τη σχέση του κράτους και της ηγεμονίας (βλ. και τίτλο της ανακοίνωσης), διακρίνουμε, ότι συνδέονται από την αρχή της δημιουργίας του πρώτου. Η βασική αρχή αυτής της συμπόρευσης είναι, ότι ο κυρίαρχος ηγεμονεύει με την αρωγή του νόμου, που με τη σειρά του, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υπάγεται. Να λοιπόν το κράτος, η ηγεμονία, και ο νόμος. Η ηγεμονία μεταβιβάζεται στο νεωτερικό κράτος με κοινωνικό συμβόλαιο τον «Λεβιάθαν» του Τόμας Χομπς [Thomas Hobbes],[16] δημιουργώντας ένα αμάλγαμα πολιτικής φιλοσοφίας και διοικητικής εξουσίας με νομική υπόσταση, με τον Σπινόζα [Spinoza] να αναφέρει, πως το «{..} *δίκαιο που ορίζεται από τη δύναμη του πλήθους συνήθως καλείται κράτος*» και τον Ρουσσώ [Rousseau], ότι οι πράξεις του κυρίαρχου είναι οι νόμοι που δεν ελέγχονται από τον Θεό ή τον Μονάρχη αλλά από τη λαϊκή κυριαρχία, τον Μακιαβέλλι [Machiavelli] να προσθέτει την έννοια της πολιτικής ως τέχνης του να κυβερνάς και να κυριαρχείς επί της θέλησης των

ανθρώπων και τον Βέμπερ [Weber] να αναφέρει ότι η κρατική εξουσία δεν είναι απλώς η επιβολή της, αλλά και η αναγνώριση της ισχύος της από τους πολίτες (Χριστοπουλος 2024: 250, 254, 260).

Σήμερα, κάθε συζήτηση για την ηγεμονία, το κράτος, το δίκαιο, οφείλει να συμπεριλαμβάνει και το κυρίαρχο οικονομικό σύστημα, τον καπιταλισμό, μετακαπιταλισμό, νεοφιλελευθερισμό, όπως συνηθίζουμε να το αποκαλούμε.[17] Ο λόγος είναι, ότι καταστρατηγεί τις θεμελιώδεις ανθρώπινες ανάγκες και ελέγχει τρόπον τινά τους δημοκρατικούς θεσμούς, λειτουργώντας με έναν αντιδημοκρατικό τρόπο, καθώς διαχωρίζει την οικονομική ελευθερία από τους δημοκρατικούς μηχανισμούς, με τις «αγορές» να δημιουργούν τεράστιες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες μέσω μιας ψευδεπίγραφης αφήγησης περί ελευθερίας, ατομικότητας και φυσικά οικονομικής ανάπτυξης με τον συστημικό κανόνα της απόκλισης, που κανονικοποιεί την ηγεμονία του κεφαλαίου μέσω του ελέγχου του κράτους και των σχέσεων που το διέπουν, δηλαδή του καθεστώτος, που έχει ουσιαστικά «διοριστεί» για την ικανοποίηση των αναγκών του πρώτου. Απαραίτητη συνθήκη για την κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας είναι η αποδόμηση δημόσιων φορέων, ομάδων πίεσης, οργανώσεων πολιτών, δεξαμενών σκέψης, δημόσιων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, δομών της υγείας και άλλων παραγόντων, που αποτελούν τα βασικά συστατικά των δημοκρατιών (Afouxenidis 2015: 40-48).

Η Ελλάδα -παρά τις σοβαρές και διαχρονικές παθογένειες του Ελληνικού κράτους (βλ. προηγούμενη ενότητα, έστω και επιγραμματικά), ανήκει γεωπολιτικά σε έναν ευαίσθητο για τις μεγάλες δυνάμεις χώρο, αλλά και αποτελεί μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης με ό,τι αυτό συνεπάγεται, τις ανισότητες ανάμεσα στον Βορρά και στον Νότο, αλλά και τη δυνατότητα χάραξης ανεξάρτητης πολιτικής- δείχνει να έχει υιοθετήσει πλήρως τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές και να τις εφαρμόζει απαρέγκλιτα, ακόμη και αν χρειαστεί να καταστρατηγηθεί το κράτος δικαίου, να αποδομηθούν όλες οι δημόσιες υποδομές και υπηρεσίες, να μεταβιβαστούν τα πάντα στον ιδιώτη, ακόμη και να χαθούν ανθρώπινες ζωές, συνεπεία αυτών των πολιτικών (βλ. «Τέμπη», επίσης στην προηγούμενη ενότητα). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τόσο παγκόσμια όσο και εγχώρια (δεν «ανακάλυψε» η Ελλάδα το νεοφιλελεύθερο δόγμα, απλώς το εφαρμόζει), οι σχέσεις εξουσίας είναι αμιγώς ταξικές, καθώς ανάγονται στη θεμελιώδη σχέση εκμεταλλευτή και εκμεταλλευόμενου, εντός δηλαδή του διπόλου, που ορίζεται ως ταξική πάλη και ταξικές σχέσεις με τη μόνη αναπροσαρμογή στην πολιτικοκοινωνιολογική μας θέση να έχει να κάνει -όχι τόσο με τις σχέσεις- αλλά με τον φορέα. Η εξουσία/ηγεμονία ανάγεται στο κράτος, αλλά και σε εκείνες τις δυνάμεις, που λειτουργούν εντός του τόσο θεσμικά όσο και εξωθεσμικά, αλλά κυρίως από το καθεστώς, που ενυπάρχει στο εσωτερικό του και τις δυνάμεις εκείνες, που αναδύονται και που συγκροτούν την ηγεμονία, μαζί όμως και τα κατάλοιπά της, τη διαπλοκή, τη διαφθορά, τον φόνο στο όνομα της τελικής επιδίωξης και στόχου, που δεν είναι άλλος από τη διατήρηση του status quo, της καθεστηκυίας τάξης πολιτικά και οικονομικά, την επικράτηση επί του ασθενέστερου ως άλλος πολιτικός δαρβινισμός, ένα αέναο αγώνα «ισχυρού/ανίσχυρου», που υπερβαίνει και το ίδιο το Κράτος ως φορέα της ηγεμονίας, αλλά όχι το «καθεστώς» και τους μηχανισμούς του.

Ολοκληρώνοντας, τη στιγμή αυτή που γράφεται ο επίλογος,[18] άνθρωποι όλων των ηλικιών, διαδηλώνουν σε κεντρικά σημεία της Ελλάδας, απαιτώντας την απονομή δικαιοσύνης για τα τραγικά θύματα των Τεμπών, ο κύριος προβληματισμός αποτελεί, το αν δύναται να ευοδωθούν τα παραπάνω εντός ενός αστικού και νεοφιλελεύθερου περιβάλλοντος. Παραμερίζοντας την απαισιοδοξία, εξαίρω το αγωνιστικό σθένος όσων βρίσκονται στους «δρόμους» με αξιακό πλαίσιο την «κραυγή» ενάντια στην ηγεμονία της αστικής ελίτ και κύρια προτάγματα την επανίδρυση του

κράτους δικαίου την αναγκαία ρήξη με το «παλαιό» καθεστώς που τεκμαίρεται ως «σύγχρονο» ή και «άριστο» και την αντικατάστασή του από ένα «καινούργιο κόσμο», όπως αυτός που προσδοκούν οι κοινωνικοί δρώντες με την αντίστοιχη οικοδόμηση μιας πραγματικής δημοκρατίας.

Σημειώσεις

[1]Απλοποιημένους κατά μία έννοια, επειδή δεν λαμβάνουν υπόψη τους ρευστούς συσχετισμούς σε αυτές τις σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και στους πολίτες, οδηγώντας σε γενικότερα συμπεράσματα και τάσεις. Φερ' ειπείν, οι σχέσεις εκείνες, που αντιμετωπίζουν τους πολίτες ως μια ενιαία κατηγορία και απρόσωπα χωρίς να τους επιμερίζουν με βάση τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητές τους.

[2]Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές είχαν προαναγγείλει ουσιαστικά την έλευσή τους από το Χιλιανό πείραμα στη δικτατορία του Pinochet τη δεκαετία του '70 (οι απαρχές του βέβαια βρίσκονται στις αρχές της δεκαετίας του '50 και στην περίφημη οικονομική σχολή του πανεπιστημίου του Σικάγο), όπου και εφαρμόστηκε βίαια με τη σύμπραξη της εγχώριας και αμερικανικής επιχειρηματικής ελίτ, του Kissinger και της CIA (Harvey 2025: 7-9), στη συνέχεια, με την πετρελαϊκή κρίση την ίδια δεκαετία, αποτέλεσμα μιας βίαιης μετακαπιταλιστικής κρίσης, όπου και το κεϋνσιανό κράτος εκκίνησε τις ταλαντώσεις του (Μακρής 2023: 69), αργότερα, τη δεκαετία του ΄80, με τις πολιτικές της Thatcher και του Reagan, ακολούθησε η πτώση του Τείχους του Βερολίνου, που σηματοδότησε την ηγεμονική εμφάνιση του νεοφιλελεύθερου δόγματος, όπως αποτυπώθηκε αρχικά ιδεολογικά με το ακαδημαϊκό έργο «Το τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Άνθρωπος» του Francis Fukuyama (1992), ένα μεταμοντέρνο πόνημα πλην όμως απαραίτητο αξιακό πλαίσιο, ώστε να εξυμνηθεί ο θρίαμβος της φιλελεύθερης δημοκρατίας έναντι του δεσποτικού κομμουνισμού. Στην πραγματικότητα όμως, αυτό που θριάμβευσε ήταν το ιδιωτικό έναντι του δημοσίου. Η οικονομία ως διαχειριστική διακυβέρνηση έναντι της πολιτικής, μια «Δημοκρατία προς Πώληση», μια ταξική ιδεολογία που νομιμοποιεί μια μικρή ομάδα ανθρώπων να επεμβαίνουν σε άλλα κράτη και να τελούν εγκλήματα με πρόφαση το εκάστοτε εκλογικό αποτέλεσμα (Πόλεμος του Κόλπου, διαμελισμός της Γιουγκοσλαβίας, εξολόθρευση των Παλαιστινίων κ.λπ.).

[3]Τη μεταφορά βιομηχανιών εκτός του κράτους-έθνους, σε περιοχές που η εργατική δύναμη αγοράζεται φθηνά.

[4] Η φράση που έγινε πολιτικό σλόγκαν, καθώς χρησιμοποιείται από τους απανταχού συντηρητικούς, για να δηλώσουν την ιδεολογική νίκη του νεοφιλελευθερισμού απέναντι σε οποιοδήποτε άλλο ιδεολογικό σχήμα, πρωτοειπώθηκε από την Μάργκαρετ Θάτσερ [Margaret Thatcher] σε μια ομιλία στο Συνέδριο των Συντηρητικών Γυναικών στις 21 Μαΐου 1980. Η πρόταση της Βρετανίδας Πρωθυπουργού ήταν: "*Πρέπει να ισορροπήσουμε την παραγωγή και τα κέρδη μας. Δεν υπάρχει εύκολη δημοτικότητα σε αυτό που προτείνουμε, αλλά είναι θεμελιωδώς ορθό. Ωστόσο, πιστεύω ότι οι άνθρωποι αποδέχονται ότι δεν υπάρχει πραγματική εναλλακτική*".

[5]Από την αρχή οικοδόμησης του μεταπολεμικού κράτους ως απάντηση στις ανερχόμενες σοσιαλιστικές δημοκρατίες έως την πτώση τους. Περίπου δηλαδή όλη την περίοδο του «Ψυχρού Πολέμου».

[6]Διευκρινίζω πως η λίστα με τα ανωτέρω πολιτικά γεγονότα παρατίθεται επιγραμματικά και σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί μία λεπτομερής αναφορά -έστω εν είδει καταλόγου- σε όλα τα γεγονότα της σύγχρονης πολιτικής ιστορίας του ελληνικού κράτους.

[7]Πηγές: https://www.efsyn.gr/politiki/354434_mesotoihia-maximoy-me-predator και https://www.reportersunited.gr/9529/mesotoichia-to-maximoy-me-to-predator/ *

[8]Σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες (UNHCR) αλλά και τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (IOM) περίπου 400 έως 750 μετανάστες επέβαιναν στο σκάφος. Πηγή: https://www.reportersunited.gr/11283/navagio-pylos/

[9]Πηγές: https://www.reportersunited.gr/11283/navagio-pylos/

[10]Ο πρώην διευθυντής της υπηρεσίας συνόρων της ΕΕ, της Frontex, Φαμπρίς Λεγκέρι [Fabrice Leggeri], ανακοίνωσε πως συμμετείχε στην ακροδεξιά Εθνική Συσπείρωση (RN) της Γαλλίας. Πηγές:

https://rsaegean.org/el/category/themata/paraviaseis-sta-synora/frontex-kai-epitirisi-synoron/ και https://wearesolomon.com/el/mag/thematikh/metanasteush/koino-mystiko-commission-kai-frontex-kleinoun-ta-matia-stis-viaies-epanaproothiseis-tis-bulgarias/

[11]Πηγές: https://rsaegean.org/el/category/themata/paraviaseis-sta-synora/frontex-kai-epitirisi-synoron/ και https://wearesolomon.com/el/mag/thematikh/metanasteush/koino-mystiko-commission-kai-frontex-kleinoun-ta-matia-stis-viaies-epanaproothiseis-tis-bulgarias/

[12]Ενδεικτικά παραθέτω τους κάτωθι συνδέσμους: https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/korruption-in-griechenland-die-bau-mafia-von-mykonos-19935806.html - https://www.documentonews.gr/article/greek-mafia-es%C2%B5oi-ai%C2%B5atos-%C2%B5afias-kai-kratoys/

[13]Πηγή: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2024-0098_EL.html

[14]Ενδεικτικά παραθέτω την ανακοίνωση έξι (6) μελών του ΔΣ της Ένωσης Δικαστών και Εισαγγελέων, που υποστηρίζουν, ότι η επιστολή του πρωθυπουργού και επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας Κυριάκου Μητσοτάκη προς τον προς τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Ισίδωρο Ντογιάκο σχετικά με τη δικαστική διερεύνηση του σιδηροδρομικού δυστυχήματος στα Τέμπη αποτελεί «ευθεία παραβίαση» της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, όπως αυτή κατοχυρώνεται από το άρθρο 26 του Συντάγματος. Πηγές: https://govwatch.gr/finds/zitima-paraviasis-tis-diakrisis-ton-exoysion-apo-epistoli-toy-prothypoyrgoy-pros-ton-eisaggelea-toy-areioy-pagoy/ και http://www.legalnews24.gr/2023/03/blog-post_7.html?m=1

[15]Πηγή: Άρθρο με τον τίτλο «Η Ελλάδα των χαμηλών μισθών και των ιδιωτικοποιήσεων» του Γιώργου Πασσά, που δημοσιεύθηκε στις 31/01/202531 Ιανουαρίου 2025 στην DW (Deutsche Welle).

[16]Ο «Leviathan» ή «The Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil», είναι έργο του Τόμας Χομπς [Thomas Hobbes] το οποίο δημοσιεύτηκε το 1651, με την αναθεωρημένη λατινική έκδοσή του το 1668.

[17]Κάθε συζήτηση για τον νεοφιλελευθερισμό δεν αγνοεί τα διαφορετικά καπιταλιστικά υποσυστήματα στον παγκόσμιο χώρο (πχ διαφορετικός καπιταλισμός των ΗΠΑ και Κίνας, Ρωσίας κλπ), αλλά εστιάζει κυρίως στον νεοφιλελευθερισμό ως οικονομικό (αρχικά) και πολιτικό μετέπειτα κλάσμα προερχόμενος από την αγγλοσαξονική σύγκλιση των αρχών των 80'ς όπως σχεδιάστηκε στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο και εφαρμόστηκε πειραματικά στη Χιλή τη δεκαετία του '70.

[18]Μάρτιος του 2025.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Dumenil, G. and Levy, D. (2017*), Η κρίση του νεοφιλελευθερισμού* (μτφρ. Χ. Βαλλιάνος, επιμ. Α. Δεδουσόπουλος, Αθήνα, Angelus Novus.

Hay, C., Lister, M. και March, D. (επιμ.) (2011), *Το Κράτος, Θεωρίες και Προσεγγίσεις* (μτφρ. Γ. Αντωνίου και Α. Κουτσογιάννης), Αθήνα, Σαββάλας.

Marx, K. και Engels, F. (1975), *Η Αγία Οικογένεια ή Κριτική της κριτικής* (μτφρ. Σ. Καμπουρίδης), Αθήνα, Αναγνωστίδης Γερ.

Smith, A. (1999), *Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών* (μτφρ. Δ. Καλιτσουνάκη), Αθήνα, Παπαζήσης (πρωτοεκδόθηκε το 1776).

Tilly, C. (2011), *Δημοκρατία* (μτφρ. Κ. Θεολόγου και Π. Λέκκας, εισ. επιμ. Π. Λέκκας, Αθήνα, Gutenberg.

Vacca, G. (1985), *Δημοκρατία, αστικό κράτος και σοσιαλισμός* (μτφρ. Μ. Ζορμπά), Αθήνα, Οδυσσέας.

Βαγιανός, Δ. (2023), *Η (νέο)Φιλελεύθερη (μετα)Δημοκρατία (;)*, Πρακτικά 5ου τακτικού συνεδρίο ΠΕΔιΣ Το Διεθνές, το Εθνικό και το Τοπικό: Προκλήσεις για την Πολιτική, την Οικονομία και την Κοινωνία.

Μακρής, Σ. (2023), *Jacques Derrida. Φαντάσματα του πολιτικού και ελευσόμενη δημοκρατία. Τέσσερις αναγνωστικές δοκιμές*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης.

Ρούσης, Γ. (2022), *Αστική δημοκρατία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Τσουκαλάς, Κ. (2020), *Ο Αόρατος Λεβιάθαν. Δημοκρατία, δικαιοσύνη και ηθική στο χρόνια της κρίσης*, Αθήνα, Πόλις.

Χριστόπουλος, Δ. (2024), *Ταξίδι στο κράτος, κυριαρχία, δίκαιο και δικαιώματα*, Αθήνα, Πόλις.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Afouxenidis, A. (2015), “Neoliberalism and Democracy”, in J. Dubrow (ed), *Age of Democracy, Age of Inequality: Global Perspectives on Political Inequality,* London, Routledge, pp. 40-48.

Bensaïd, D. (2011), "Permanent Scandal", in G. Agamben, A. Badiou, D. Bensaïd, W. Brown, J.-L. Nancy, J. Rancière, K. Ross and S. Žižek, *Democracy in what State?* New York, Columbia University Press, pp. 16, 22-23.

Brown, W. (2011), "We are all Democrats now.", in G. Agamben, A. Badiou, D. Bensaïd, W. Brown, J.-L. Nancy, J. Rancière, K. Ross and S. Žižek, *Democracy in what State?* New York, Columbia University Press, pp. 44-48.

Crouch, C. (2004), *Post-Democracy*, Cambridge, Polity Press.

Fukuyama, F. (1992), *End of History and the Last Man*, New York, The Free Press.

Galli, C. (2011), *Il disagio della democrazia*, Torino, Giulio Einaudi editore.

Harvey, D. (2005), A *Brief History of Neoliberalism*, Oxford, Oxford University Press.

Hobbes, T. (2016), *Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civi*l (original edition: 1904).

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ *ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ*: Η ΕΚΔΟΧΗ ΤΟΥ «ΑΝΕΣΤΡΑΜΜΕΝΟΥ ΣΥΓΚΡΗΤΙΣΜΟΥ»

Νίκος Δεμερτζής[α]

[α] Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας και Επικοινωνίας, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Στο κείμενο αυτό ερμηνεύεται η μεταπολίτευση στο ευρύτερο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Η μεταπολίτευση γίνεται αντιληπτή ως η οριστική είσοδος της Ελλάδας στην πολιτική νεωτερικότητα μέσα από ρήξεις και συνέχειες οι οποίες αφορούν τη δυναμική, η οποία είχε αναπτυχθεί επί ενάμιση περίπου και πλέον αιώνα και αναδυόταν από τη σχέση παράδοσης και νεωτερικότητας εντός της ελληνικής κοινωνίας. Ο πυρήνας του επιχειρήματός μου έγκειται στο ότι, εν αντιθέσει προς ό,τι έχει συμβεί και συμβαίνει σε άλλες χώρες, όπου ο εκσυγχρονισμός στηρίχθηκε και ενισχύθηκε από παραδοσιακά πρότυπα συμπεριφοράς, στην Ελλάδα συνέβη το αντίστροφο: Κατά την είσοδό της στον νεωτερικό κόσμο με την έναρξη της επανάστασης και τη ίδρυση του εθνικού κράτους, διαμορφώθηκε ένας μηχανισμός κατά τον οποίον τα εν πολλοίς «εισαγόμενα» εκσυγχρονιστικά στοιχεία, στη σχέση τους με τα αρχαϊκά έχασαν την αρχική τους σημασία και δυναμική με αποτέλεσμα να ενισχύονται οι παραδοσιακές μορφές πράξης και λόγου. Τον μηχανισμό αυτό έχω περιγράψει ως «ανεστραμμένο συγκρητισμό», ο οποίος λειτουργεί ως αίτιο και αιτιατό μιας συναισθηματικής κουλτούρας η οποία αποτελείται από δύο μεγάλους πυλώνες: Την «πολιτισμική οικειότητα» και την *ressentiment*. Η θεωρητική προσέγγιση του κειμένου εφάπτεται του κοινωνικού κονστρουξιονισμού και της πολιτικής κοινωνιολογίας της συγκίνησης.

Λέξεις Κλειδιά: Εκσυγχρονισμός, Παράδοση, Ανεστραμμένος Συγκρητισμός, Πολιτισμική Οικειότητα, *Ressentiment*

POLITICAL CULTURE AND MODERNITY IN *METAPOLITEFSI:* THE CASE OF INVERTED SYNCRETISM

Nicolas Demertzis[α]

[α] Professor of Political Sociology and Communication, NKUA

Abstract

This paper interprets the *metapolitefsi* in the broader context of Greek political culture. *Metapolitefsi* is meant herein as Greece's definitive entry into political modernity through ruptures and continuities that relate to the dynamics that had developed for more than a century and a half and emerged from the relationship between tradition and modernity within Greek society. The core of my argument lies in the fact that, contrary to what has happened and is happening in other countries, where modernization has been supported and reinforced by traditional patterns of behavior, in Greece the reverse has happened: During its entry into the modern world with the beginning of the revolution and the establishment of the national state, a mechanism was formed in which the largely "imported" modernizing elements, in their relation to the archaic ones, lost their original importance and dynamics, with the result that traditional forms of action and discourse were reinforced. I have described this mechanism as “inverted syncretism”, which functions as both cause and effect of an emotional culture which consists of two major pillars: "cultural intimacy" and *ressentiment*. The theoretical approach of the text draws from social constructionism and the political sociology of emotions.

Keywords: Modernization, Tradition, Inverted Syncretism, Cultural Intimacy, *Ressentiment*

Εισαγωγή

Τα ιστορικά γεγονότα διευθετούν τον χρόνο σε ένα «πριν» και σ' ένα «μετά». Η κατάρρευση της δικτατορίας και η έλευση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στην Ελλάδα ήταν ένα τέτοιο γεγονός. Εξ ου και ο όρος «μεταπολίτευση», ο οποίος ωστόσο δεν είχε χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά το 1974. Για πρώτη φορά είχε αναφερθεί από τον Σούτσο το 1831, κατόπιν από τον Βράιλα Αρμένη το 1872 όπως και από τον Κοντόπουλο το 1889, σημαίνοντας περιπτώσεις πολιτικών αλλαγών και αλλαγής καθεστώτος (Μπουκάλας 2024). Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι παρά τη ρήξη δεν υπάρχουν συνέχειες, διαφορές αλλά και ομοιότητες ανάμεσα σε ό,τι ίσχυε πριν και σε ό,τι προέκυψε μετά.

Από πολιτική σκοπιά η ρήξη είχε να κάνει με την κατάργηση της μοναρχίας, τη νομιμοποίηση των αριστερών κομμάτων, την ανανέωση του πολιτικού προσωπικού, όπως βεβαίως και με την εξουδετέρωση του στρατού ως veto group. Γεωπολιτικά η ασυνέχεια με το παρελθόν έγκειτο στην είσοδο της χώρας Ευρωπαϊκή Ένωση (πρώην ΕΟΚ). Οικονομικά, αφορούσε την μετάβαση της Ελλάδας από μία κατά βάση αγροτική σε μια κατά βάση οικονομία υπηρεσιών, ενίσχυση του καταναλωτισμού (Καραποστόλης 1984) και τη βαθμιαία συγκαταρίθμηση της Ελλάδας στις πλέον εύπορες χώρες του κόσμου. Κοινωνικά, ρήξεις και συνέχειες σημειώθηκαν με τις νέες ρυθμίσεις του οικογενειακού δικαίου, όπως επίσης και με την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος. Πολιτισμικά, μεταξύ άλλων, ήταν η απορρύθμιση του επικοινωνιακού πεδίου και η σε σημαντικό βαθμό διάδοση μετα-υλιστικών αξιών. Αυτές ήταν σοβαρές ρηξικέλευθες αλλαγές (Τζιόβας 2022).

Από την άλλη μεριά, οι πολιτικές συνέχειες έγκειτο, μεταξύ άλλων, στο ότι διατηρήθηκε το πελατειακό σύστημα, ο κρατισμός, οι στενές σχέσεις κράτους και εκκλησίας, οι χαρισματικές αρχηγεσίες, η «δημοσιονομική» νομιμοποίηση της κυβερνητικής εξουσίας μέσω πολιτικών που επιτρέπουν τη φοροδιαφυγή και την φοροαπαλλαγή. Γεωπολιτικά η Ελλάδα παρέμεινε στη Δύση. Από οικονομική σκοπιά, διατηρήθηκε ο μικροκαπιταλισμός και ο μεταπρατικός χαρακτήρας της ιδιωτικής οικονομίας καθώς και η διαφθορά. Κοινωνικά, συνεχίστηκε η αστυφιλία, ο πολεοδομικά ασυνάρτητος τρόπος σχεδιασμού, το υψηλό δεσμευτικό (bonding) έναντι του χαμηλού γεφυρωτικού και διασυνδετικού κοινωνικού κεφαλαίου (Παρασκευόπουλος 2006), κ.ο.κ. Πολιτισμικά, διατηρήθηκε η συνύπαρξη και η αλληλοδιείσδυση μοντέρνων και αρχαϊκών μορφών κοινωνικής συνείδησης και κοινωνικού πράττειν.

Εδώ και αρκετά χρόνια γίνεται συζήτηση για την πολιτική φύση της μεταπολίτευσης ως προς το εάν συνίσταται στην αναστήλωση, στην αποκατάσταση της δημοκρατίας, ή στη μετάβαση προς τη δημοκρατία, την επαναφορά ή την επανίδρυση της δημοκρατίας. Η συζήτηση αυτή γίνεται από δύο χρονικές και γενεαλογικές προοπτικές. Από τη σκοπιά της απουσίας της δημοκρατίας, αφενός, και από τη σκοπιά των παρατηρούμενων ελλειμμάτων της, αφετέρου. Συνήθως η πρώτη υιοθετείται από ανθρώπους της γενιάς που έζησε στη δικτατορία και βίωσε την έλευση της δημοκρατίας η δεύτερη υιοθετείται κατά κανόνα από άτομα και σχολιαστές που έχουν κοινωνικοποιηθεί πολιτικά εντός της περιόδου της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ακυριολεξίας, ορισμένοι μιλούν για τη μεταπολίτευση ως «στιγμή» και ως «περίοδο». Σε κάθε περίπτωση όμως, η «μεταπολίτευση» σημαίνει την καθιέρωση της πολιτικής νεωτερικοτητας υπό την έννοια ότι η προστατευμένη, ανασφαλής και «καχεκτική» προδικτατορική δημοκρατία έχει αντικατασταθεί από ένα σταθερό δημοκρατικό καθεστώς χωρίς πολίτες δεύτερης κατηγορίας και χωρίς παρασύνταγμα, το οποίο βέβαια έχει ελλείψεις και τα προβλήματα ποιότητας του πολιτικού προσωπικού και της λειτουργίας των θεσμών. Ακριβώς

ένεκα των τελευταίων, πολύς λόγος γίνεται για το «τέλος της μεταπολίτευσης», για μια «μεταπολίτευση χωρίς τέλος», ενίοτε δε για την ανάγκη μιας «νέας μεταπολίτευσης».

Το βέβαιον είναι πως επειδή οποιαδήποτε πολιτική αλλαγή δεν συντελείται εν κενώ ιστορικού χρόνου και χώρου, είναι αυτόδηλο πως η μεταπολίτευση (ακριβέστερα κατά την άποψή μου: η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία) επηρεάστηκε από, αλλάζοντας ταυτοχρόνως το, περιεχόμενο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η πολιτική κουλτούρα είναι μια κεντρική έννοια της πολιτικής κοινωνιολογίας, η οποία έχει αναλυθεί και χρησιμοποιηθεί εδώ και αρκετά χρόνια και στην Ελλάδα. Εν πρώτοις, θα μπορούσε να πει κανείς ότι η πολιτική κουλτούρα συνιστά την «υποκειμενική πλευρά της πολιτικής». Όταν οι Gabriel Almond και Sidney Verba (1963) καθιέρωσαν τον όρο την όρισαν ως το σύνολο των ψυχολογικών προσανατολισμών των ατόμων προς πολιτικά αντικείμενα. Ως πολιτικά αντικείμενα εθεωρούντο το πολιτικό σύστημα εν συνόλω, η δομή των εισροών, η δομή των εκροών του, αλλά και το ίδιο το υποκείμενο ως παράγοντας της πολιτικής ζωής. Ήταν μια έννοια που επηρέασε πολύ τους πολιτικούς επιστήμονες - και ειδικά τους «μεταβασιολόγους» στη δημοκρατία-, στις δεκαετίες του ’60, του ‘70 αλλά και του 80 επί της οποίας όμως ασκήθηκε αρκετή κριτική λόγω δυτικοκεντρισμού, ψυχολογισμού και ατομικισμού, με αποτέλεσμα να έχουν προταθεί και διαφορετικές προσεγγίσεις βάσει διαφορετικών θεωρητικών προκείμενων (Welch 2018). Προσωπικά είχα προτείνει έναν εναλλακτικό, περιεκτικό ορισμό της πολιτικής κουλτούρας ως το ανομοιογενές και αντιφατικό σύνολο των σχημάτων αντίληψης, γνώσης και πράξης που σε κάθε κοινωνία θέτουν το Πολιτικό (Δεμερτζής 1989: 312). Είτε έτσι, είτε αλλιώς όμως, είτε δηλαδή, χρησιμοποιήσουμε έναν περιοριστικό ή έναν διευρυμένο ορισμό, ως φαινόμενο η πολιτική κουλτούρα θεσμίζεται σε τρεις διαφορετικές πλην όμως σχετιζόμενες χρονικές βαθμίδες: τη μικρή, τη μέση και τη μακρά διάρκεια.

Επίσης θα λέγαμε ότι η ανάλυση της πολιτικής κουλτούρας δεν μπορεί παρά να να κινείται σε τρία επίπεδα αφαίρεσης: το μικρο-, το μέσο- και το μακρο-επίπεδο. Στο μικρο-επίπεδο αντιστοιχούν ατομικές πολιτικές απόψεις, στάσεις, αναπαραστάσεις και συμπεριφορές· το μέσο επίπεδο αφορά στη θεσμική οργάνωση του Πολιτικού ως πολιτική (politics), πολιτεία (polity) και δημόσιες πολιτικές (policies). Το μακρο-επίπεδο αναφέρεται σε μοτίβα αξιακών και κοινωνικο-ψυχολογικών προσανατολισμών που διαμορφώνονται στο πλαίσιο ιστορικά εξαρτημένων διαδρομών (historical path dependencies) και αποτυπώνονται σε πολιτικό ήθος και πολιτικές νοοτροπίες υποβάθρου. Οι συνέχειες και ασυνέχειες της «μεταπολίτευσης» εκδηλώνονται και μελετώνται με διαφορικό τρόπο ανάλογα με τα ως άνω επίπεδα αναφοράς. Στο παρόν κείμενο θα κινηθούμε πρωτίστως στο μακρο-αναλυτικό επίπεδο βάσει των θεωρητικών και μεθοδολογικών προκείμενων του κοινωνικού κονστρουξιονισμού και της πολιτικής κοινωνιολογίας της συγκίνησης ή των συναισθημάτων (Demertzis 2020, Δεμερτζής και Στασινόπουλος 2023).

Από τη σκοπιά της πολιτικής κοινωνιολογίας, από το 1974 εξακολουθητικές υπήρξαν οι ερμηνείες για τα νεωτερικά ή μη νεωτερικά θεμέλια του πολιτικού βίου της ελληνικής κοινωνίας. Στο πλαίσιο της σχέσης παράδοσης και νεωτερικότητας, κατά καιρούς έχουν προταθεί ποικίλα ερμηνευτικά εργαλεία και σχήματα όπως π.χ. «νόθα αστικοποίηση», «μεταβατική κοινωνία», «αμυντική κοινωνία», «πολιτισμικός δυϊσμός», free riding «πολυσθένεια», «εξαιρετισμός», κύκλοι «θριάμβων και καταστροφών», «παράδοξη» νεωτερικότητα, «υβριδικότητα», «εκκρεμές» μεταξύ

αναχρονισμού και εκσυγχρονισμού, «ελληνικό παράδοξο», «διχασμένη ελληνική ταυτότητα», «αιώρηση» μεταξύ κοσμοπολιτισμού και τοπικισμού», «ρευστός πολιτισμικός πλουραλισμός». Σε αυτά τα σχήματα εύκολα μπορεί κανείς να αναγνωρίσει παλαιότερους και νεότερους έγκυρους μελετητές της ελληνικής κοινωνίας.

Κινούμενος πρωτίστως στο μακρο-αναλυτικό επίπεδο, πριν από 35 χρόνια είχα προτείνει – και στο μεταξύ επανεπεξεργαστεί-, ως ερμηνευτικό σχήμα της ελληνικής εθνικής πολιτικής κουλτούρας (συμπεριλαμβανομένης της μεταπολίτευσης) τον μηχανισμό του «ανεστραμμένου συγκρητισμού»: για την ενδοσυσχέτιση και την αλληλοθέσμιση παράδοσης και νεωτερικότητας όπου ο εκσυγχρονισμός δεν πατάει στην παράδοση για να αντλήσει δυνάμεις και να αναπτυχθεί αλλά το αντίστροφο, τουτέστιν η παράδοση ανανεώνεται επιλεκτικά μέσω του εκσυγχρονισμού (Δεμερτζής 1990). Ως φαινόμενο, ο ανεστραμμένος συγκρητισμός είναι προϊόν της ιστορικά εξαρτημένης διαδρομής της χώρας δια του οποίου αυτή εισήλθε στον κόσμο της νεωτερικότητας. Ο χώρος δεν μου επιτρέπει να επεκταθώ σε λεπτομέρειες· στις επόμενες ενότητες θα εκθέσω εν συντομία το πώς και κάτω από ποιες συνθήκες διαμορφώθηκε το εν λόγω φαινόμενο.

Ιδιαιτερότητες της ελληνικής εθνοδόμησης

Ως γνωστόν, η δημιουργία του ελληνικού κράτους κατέστη εφικτή τόσο λόγω της αδυναμίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας στο νότιο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου όσο και λόγω της παρέμβασης της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας που στόχευαν στη διατήρηση υπό έλεγχο του «Ανατολικού Ζητήματος». Η λογική του ελληνικού απελευθερωτικού κινήματος ορίστηκε από την άρθρωση δύο διαφορετικών εθνικών λόγων: ενός φιλελεύθερου έναντι ενός εγχώριου λόγου με τοπικιστικές προεκτάσεις. Από τη μία πλευρά, υπήρχαν εκείνοι που όριζαν το έθνος με τους όρους της κλασικής κληρονομιάς και των ιδανικών του Διαφωτισμού, όπως η ελευθερία, ο ορθολογισμός και η εκκοσμίκευση, με εξέχοντες υποστηρικτές αυτής της σκοπιάς την ελίτ της ελληνικής εμπορικής διασποράς, κυρίως στην Ιταλία και τη Γαλλία. Από την άλλη πλευρά, μπορούσε κανείς να βρει τους υποστηρικτές της αναβίωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας οι οποίοι αντιλαμβάνονταν το έθνος με όρους ορθόδοξου χριστιανισμού.

Σταδιακά, λοιπόν, προέκυψαν δύο επιλεκτικές παραδόσεις. Η ελληνική και διαφωτιστική παράδοση είναι σε μικρότερο βαθμό γειωμένη στον λαϊκό πολιτισμό, καθώς, έχει, ως επί το πλείστον, καλλιεργηθεί εκ των άνω, από τις δυτικοποιημένες ελίτ. Αντίθετα, η βυζαντινή και η οθωμανική θρησκευτική και πολιτική παράδοση ήταν πολύ πιο βαθιά ριζωμένη στο καθημερινό *habitus*. Ο διχασμός του ανάμεσα στις δύο αυτές κουλτούρες προκάλεσε πολυάριθμες έντονες συζητήσεις, κοινωνικές αναταραχές, αποπροσανατολισμούς των πολιτικών γραμμών και αισθήματα ανασφάλειας, αγωνίας και ασάφειας. Ένα παράδειγμα αυτής της έντασης υπήρξε η μεγάλη διαμάχη σχετικά με την ονομασία των νεοελλήνων. Έπρεπε να αυτοαποκαλούνται «Έλληνες» ή «Ρωμιοί»; (Χρήστου 2003). Η συζήτηση αυτή συνδέθηκε με το «γλωσσικό ζήτημα» της κατασκευασμένης και κλασικίζουσας *καθαρεύουσας* και των καθημερινών *ρωμαίικων*. Το *Ελληνικός* παρέπεμπε σε μια εξωστρεφή, δυτικοποιημένη εικόνα του έθνους ως άμεσου κληρονόμου του κλασικού πολιτισμού, ενώ το *Ρωμέικος* έφερε ισχυρούς συνειρμούς των ορθόδοξων θρησκευτικών καταβολών των Ελλήνων. Με την ίδια λογική, και παρά τον ριζοσπαστικό-φιλελεύθερο χαρακτήρα τους, συγκρινόμενες με τις αντίστοιχες δυτικοευρωπαϊκές, οι έννοιες της ιθαγένειας και της ελληνικότητας στα πρώτα επαναστατικά συντάγματα ήταν - και εξακολουθούν ως επί το πλείστον να είναι μέχρι σήμερα - συνυφασμένες με την ιδέα του ορθόδοξου χριστιανού (Παπαρίζος 1994).

Θα μπορούσε κανείς να συλλέξει πλήθος παρόμοιων περιπτώσεων από την ελληνική πολιτική ιστορία. Ωστόσο, το ζητούμενο παραμένει ότι ιδεοτυπικά ο ελληνικός εθνικισμός όχι μόνο υπήρξε περισσότερο «πολιτισμικός» παρά «πολιτικός», αλλά κι ότι δημιούργησε εξαιρετικά αμφίσημες συλλογικές ταυτότητες (Triandafyllidou, Gropa and Kouki 2013). Επιπλέον, η ιδέα του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», θεμελιωμένη στη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας, χρησιμοποιείται σταθερά στη δημόσια εκπαίδευση και την πολιτική κοινωνικοποίηση, από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και ύστερα, δίχως να μπορέσει ποτέ να συμφιλιώσει αποτελεσματικά αυτή την αμφιθυμία (Özkirimli and Sofos 2008: 45-55). Ενώ ανταποκρινόταν στις ιδεολογικές ανάγκες της αναδυόμενης πολιτείας (Herzfeld 1986: 9), αυτό το «ελληνο-ρωμαίικο δίλημμα» (Leigh-Fermor 1966) παρωθούσε τους οργανικούς διανοούμενους του έθνους-κράτους να συνδυάσουν τις «δύο Ελλάδες» σε μια ενιαία εθνική αφήγηση μέσω της επινόησης συνεχειών και ομοιοτήτων μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος. Αυτό συνέβαινε επειδή, από την ίδρυσή του, το ελληνικό έθνος-κράτος ήταν παγιδευμένο σε έναν διπλό αντικαθρεπτισμό, από τη μία του δικού του εθνικισμού και από την άλλη των εθνικισμών των άλλων, τόσο των δυτικών συμμάχων του όσο και του κύριου αντιπάλου του, του τουρκικού εθνικισμού. Η Ελλάδα έπρεπε να παρουσιάζεται ως ένα ολοκληρωμένο έθνος του οποίου η κλασική αρχαία κληρονομιά είχε βάλει τα θεμέλια για τον δυτικό πολιτισμό και, υπό αυτή την έννοια, έπρεπε να συμμορφωθεί με τα πρότυπα της δυτικής νεωτερικότητας, υιοθετώντας μια δυτικότροπη αυτοεικόνα (Bozatzis 2014, Herzfeld 2016, 1998)· η ιστορία «έπρεπε» να «εξηλληνιστεί» (Σκοπετέα 1988: 175-189).

Από αυτή την έποψη, η αντίληψη ότι η αρχαία Ελλάδα είναι το «λίκνο του δυτικού πολιτισμού» είναι μια βαθιά οριενταλιστική ιδέα (Γουργουρής 2007). Από την άλλη, όμως, πλευρά, αμέσως μετά την ίδρυση του νέου κράτους, και με δεδομένη την παρακμή του ευρωπαϊκού ρομαντισμού και του συνακόλουθου φιλελληνικού εξωτισμού (Sotiropoulos 2019), οι μεγάλες δυνάμεις της Αγγλίας και της Γαλλίας συνειδητοποίησαν ότι το πρώτο ελληνικό, υπό την προστασία τους, βασίλειο αντιπροσώπευε στην πραγματικότητα μια καθυστερημένη κοινωνία που δεν είχε σχεδόν καμία σχέση με την κλασική Ελλάδα. Ο εκδυτικισμός του νέου κράτους, της οικονομίας και της κοινωνίας του, τέθηκε ως υπέρτατος στόχος που έπρεπε να επιτευχθεί, χέρι-χέρι με το συμφέρον των τοπικών εκσυγχρονιστικών ελίτ για την εδραίωση ενός νέου έθνους εντός μιας παρακμάζουσας, ανατολικής, πολυεθνοτικής αυτοκρατορίας. Χωρίς αμφιβολία, τα συμφέροντα αυτά βασίζονταν σε μια οριενταλιστική οπτική. Ως εκ τούτου, η δυτικότροπη αυτοεικόνα της εγχώριας επίσημης εθνικής αφήγησης καθρεφτίστηκε πάνω στις οριενταλιστικές προβολές των υποστηρικτών της δυτικής νεωτερικότητας.

Οι δομές του αισθάνεσθαι απέναντι στον εκσυγχρονισμό

Με την προϋπόθεση, αφενός, ότι οι εθνικισμοί είναι τελικά αλληλοσυγκροτούμενοι και, αφετέρου, ότι η Ελλάδα βρέθηκε εξαρχής εξαρτημένη από τις Μεγάλες Δυνάμεις του Συνεδρίου της Βιέννης το 1815, φαίνεται πως το διπλό αντικαθρέφτισμα μέσω οριενταλισμού και δυτικισμού στη διαμόρφωση της ελληνικής εθνοδόμησης ήταν αναπόφευκτο. Σε κάθε περίπτωση, ο εξιδανικευμένος *αυτο-* και *ετερο-* αντικατοπτρισμός δεν μπόρεσε να αποκρύψει το ότι η Ελλάδα δεν συμμορφώθηκε πλήρως με τον υποτιθέμενο κανόνα της δυτικής νεωτερικότητας, ούτε μπόρεσε να συγκαλύψει την οδυνηρή συνειδητοποίηση της κατωτερότητάς της σε σύγκριση με τους δυτικούς ομολόγους της, όσον αφορά την τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη. Ως χώρα της ημιπεριφέρειας, η Ελλάδα έμενε πάντοτε πίσω στην ιεραρχία του διεθνούς καταμερισμού

εργασίας και του συμβολικού κεφαλαίου, βιώνοντας την πίεση μιας, τρόπον τινά, κρυπτο-αποικιακής δυναμικής (Herzfeld 2016: 88, 100-102, 260).

Η εμπειρία αυτή βρήκε την έκφρασή της στους περίφημους στίχους του Γιώργου Σεφέρη: «*Όπου και να ταξιδέψω η Ελλάδα με πληγώνει, παραπετάσματα βουνών αρχιπέλαγα γυμνοί γρανίτες, το καράβι που ταξιδεύει το λένε ΑΓΩΝΙΑ 937*». Ας σημειωθεί, πρώτον, ότι ο στίχος «Όπου και να ταξιδέψω η Ελλάδα με πληγώνει» είναι, εδώ και αρκετές δεκαετίες, ένα αυτοπροσδιοριστικό απόφθεγμα για πολλούς Έλληνες, και δεύτερον, ότι το αναφερόμενο ιστιοφόρο έχει ένα εμφατικά δηλωτικό όνομα. Στην περιπλάνησή του ο Σεφέρης, ο διπλωμάτης, ο ποιητής, το εξυψωμένο αντικείμενο του ίδιου του Ελληνισμού (Γουργουρής 2007: 277 επ.), αισθάνεται ανυπόμονος, τραυματισμένος και ντροπιασμένος κάθε φορά που η πραγματική κατάσταση του έθνους συγκρίνεται με τις δυνατότητές του και όταν τίθεται θέμα σύγκρισης της Ελλάδας με πιο προηγμένες χώρες.

Η κρυπτο-αποικιοκρατία εξασφαλίζει μια συγκεκριμένη δομή του αισθάνεσθαι, μια διαρκώς αφόρητη αίσθηση ανεπάρκειας που εκλιπαρεί για μια επανόρθωση που δεν έρχεται σχεδόν ποτέ. Παρ' όλη την πρόοδο που σημειώθηκε στα 200 χρόνια ανεξαρτησίας, η φέρουσα ικανότητα του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος έχει τα όριά της. Αναλαμβάνοντας το ρίσκο της υπεραπλούστευσης, θα ισχυριζόμουν ότι, κατ' ανάλογο τρόπο με την πολιτισμική απόσταση από τη Δύση που βίωναν οι ρωσικές ελίτ (Greenfeld 1992: 189 επομ.), η συνειδητοποίηση αυτού του αέναου χάσματος λειτούργησε ως ευνοϊκή συνθήκη για την καλλιέργεια της εθνικής *ressentiment* στην Ελλάδα.[1]

Εννοιολογική παρέκβαση

Ορίζω τη *ressentiment* ως ένα δυσάρεστο δευτερογενές ηθικό συναίσθημα χωρίς συγκεκριμένους αποδέκτες, το οποίο λειτουργεί ως χρόνια επαναβίωση καταπιεσμένης και αδιέξοδης φιλεκδικίας, εχθρότητας, ζήλιας και αγανάκτησης, εξαιτίας της αδυναμίας που νοιώθει το υποκείμενο να τις εκφράσει έτσι, ώστε στο επίπεδο των αξιών να απαρνείται ό,τι ασυνείδητα επιθυμεί. Για τον σχηματισμό της *ressentiment* παρατηρείται μια κλιμάκωση: κακία, δυσαρέσκεια, φθόνος, ζηλοτυπία, κακεντρέχεια, μοχθηρία, ζήλια, χαιρεκακία, μίσος. Παρόλο που όλα τα παραπάνω αξιώνουν εκδίκηση ή αντίδραση, η καταλυτική αδυναμία έκφρασής τους, λόγω φόβου, ή/και φυσικής ή πνευματικής ή κοινωνικής μειονεξίας, τα μεταστοιχειώνει σε *ressentiment* (Δεμερτζής και Λίποβατς 2006: 118, Demertzis 2020: 132)

Η απωθημένη τάση για εκδίκηση βρίσκει διέξοδο στην υποτίμηση των αξιών, που αναφέρονται στο αντικείμενο της πρόκλησης με αποτέλεσμα την ηθική αυτο-δηλητηρίαση του υποκειμένου. Ενώ αρχικά θαυμάζει τις αξίες και τα προνόμια τα οποία δεν διαθέτει (κύρος, μόρφωση, πλούτο, καταγωγή, ομορφιά, νιάτα, κ.λπ.), επειδή ακριβώς δεν μπορεί να τα αποκτήσει τις ακυρώνει, αξιοδοτώντας τα ακριβώς αντίθετα. Ψυχαναλυτικά, πρόκειται για «σχηματισμό εξ αντιδράσεως», έναν μηχανισμό άμυνας σε πιέσεις που δέχεται το άτομο. Πρόκειται για μια βαθμωτή διαδικασία «μεταξίωσης», για μια αλλαγή ηθικού κώδικα καθώς οι παλιές αξίες τελούν εν υπνώσει και υποκαθίστανται από νέες, οι οποίες όμως σχηματίζονται ως εξαρτημένα αντανακλαστικά. Η δειλία μετατρέπεται σε ταπεινότητα, η ημιμάθεια σε θυμοσοφία, η αγένεια σε αυθεντικότητα, η πληβειακή στάση σε λαϊκότητα, το μίσος σε ηθική αγανάκτηση, η απέχθεια για τον πλησίον σε αγάπη για την ανθρωπότητα, η ισότητα σε εξισωτισμό, η αριστεία σε ελιτισμό. Η υποκατάσταση αυτή είναι το σύμπτωμα της ασθένειας που δηκτικά ο Nietzsche αποκάλεσε «μοραλίνη».

Απέναντι σε αυτή τη δυσάρεστη εμπειρία ξεκίνησε μια εκτεταμένη και εις βάθος διαδικασία μεταξίωσης, ένας ισχυρός σχηματισμός εξ αντιδράσεως ο οποίος, μέσα από πολλαπλούς δόλιχους, κατέληξε στην «πολιτισμική οικειότητα», μια ανθρωπολογική έννοια που προτάθηκε από τον Michael Herzfeld και την οποία προσαρμόζω -χωρίς ελπίζω να την αλλοιώνω- για τους σκοπούς της δικής μου ανάλυσης. Ως αντιστάθμισμα στο οριενταλιστικά ταπεινωτικό βλέμμα/αυτο-εικόνα, η πολιτισμική οικειότητα προσέφερε (και προσφέρει) έναν συμβολικό ονειρικό χώρο κοινοτικής μυχιότητας, ομοιότητας και υπαρξιακής ασφάλειας. Η κοινοτική οικειότητα προσφέρει παρηγορητικές εξηγήσεις για τις πρόδηλες αποκλίσεις από τους επίσημους κανόνες και το επίσημο δημόσιο συμφέρον, χαρίζοντας εκ παραλλήλου μια αίσθηση ασυμβίβαστης υπερηφάνειας απέναντι στην τυπική ή επίσημη ηθική που εκπορεύεται από τη γεωπολιτική των δυτικών πολιτισμικών ιεραρχιών. Παρόλο που αυτές οι αποκλίσεις μπορεί να θεωρηθούν πηγή αμηχανίας και ντροπής, η πολιτισμική οικειότητα παρέχει στους «δικούς της» τη σιγουριά μιας κοινής κοινωνικότητας και μια εξοικείωση με τις βάσεις της εξουσίας. Η εξοικείωση αυτή μπορεί τη μια στιγμή να εξασφαλίζει στους αδικημένους και τους λιγότερο προνομιούχους έναν βαθμό δημιουργικής ασέβειας και την επόμενη στιγμή να ενισχύει την αποτελεσματικότητα του εκφοβισμού (Herzfeld 2016: 25-26, 32). Έτσι, η πολιτισμική οικειότητα δεν συνιστά μια σταθερή κατάσταση αλλά μια ρευστή αλληλεπίδραση αυτονομίας και ετερονομίας, έναν κοινωνικο-συναισθηματικό χώρο υπό διαμόρφωση, ο οποίος συγκροτείται από μια «δομική νοσταλγία» για τα παραδοσιακά *habitus* και τα αρχαϊκά πρότυπα κοινωνικότητας, ενώ προικίζει με νόημα εθνικιστικές και λαϊκιστικές αφηγήσεις και κρατικές ιδεολογίες (Herzfeld 2016: 48).[2]

Συμπέρασμα- καταληκτικές σκέψεις

Αν η Ελλάδα έστεκε μόνη εκτός και υπεράνω του παγκόσμιου συστήματος και των παγκόσμιων ιεραρχιών κύρους και ισχύος, δεν θα υπήρχε κανένα ενδιαφέρον για τον ανεστραμμένο συγκρητισμό. Από μια όμως εσωτερική, «εμαυτόν» (emic) σκοπιά, η αμφιθυμία προς τη Δύση, η αυτοτιμωρητική δυσαρέσκεια και η ταλάντευση μεταξύ συνδρόμου κατωτερότητας και συνδρόμου μεγαλομανίας, καθώς και ο αυτοχαρακτηρισμός της Ελλάδας ως «ανάδελφο έθνος» (Gavriilidis 2008), το οποίο ωστόσο αποτελεί το «λίκνο του δυτικού πολιτισμού», αναδεύονται κατά πάσα πιθανότητα από την ίδια την πολυπλοκότητα του ανεστραμμένου συγκρητισμού. Όσο περισσότερο καλλιεργούνται και μεταμφιέζονται τα παραδοσιακά και αρχαϊκά πρότυπα από νεωτερικούς ή και υπερ-νεωτερικούς σχηματισμούς, τόσο περισσότερο αισθητό γίνεται το κεντρί της πληγωμένης υπερηφάνειας υπό το φως των συγκρίσεων με τις προηγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Και οι συγκρίσεις αυτές είναι διαρκείς, στο μέτρο που η Ελλάδα είναι βαθιά ενσωματωμένη στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, στην παγκόσμια φαντασμαγορία της κατανάλωσης και στις παγκόσμιες ροές πληροφοριών. Η χαμηλή τεχνογνωσία, οι χαμηλές διοικητικές επιδόσεις, η οργανωτική ανεπάρκεια, το δημόσιο χρέος, η περιορισμένη ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, ο μικροκαπιταλισμός, η έλλειψη χωροταξικού σχεδιασμού, περιβαλλοντική υποβάθμιση, συνελλόντι ειπείν ο «ισχνός εκσυγχρονισμός» και η θεσμική ανεπάρκεια (Ψημίτης και Σεβαστάκης 2002), αποτελούν πεδία αδυσώπητης διεθνούς σύγκρισης που προκαλεί ταπείνωση και αμηχανία σε ατομική και συλλογική κλίμακα. Αλλά όπως εξηγήθηκε παραπάνω, τέτοια αρνητικά συναισθήματα αντιμετωπίζονται μέσω μιας αντισταθμιστικής *ressentiment,* η οποία συνιστά αναπόσπαστο αναπληρωματικό θυμικό συστατικό της ναρκισσιστικής εθνικής ταυτότητας. Χρησιμοποιώντας μια μεταφορά από τον κόσμο της Φυσικής, θα έλεγα ότι η μηχανική του συναισθηματικού υποβάθρου του ελληνικού έθνους-κράτους συγκροτείται από τον ανεστραμμένο συγκρητισμό, ενώ η δυναμική του έγκειται στον συνδυασμό

της πολιτισμικής οικειότητας και της *ressentiment* κατά της Δύσης. Και είναι αυτός ο συνδυασμός που έχει γεννήσει και γεννά ζηλωτικές αντιδράσεις νατιβιτιστικού, εθνικιστικού, εθνικολαϊκιστικού και εθνοθρησκευτικού χαρακτήρα που διατρέχουν εγκάρσια κοινωνικο-ταξικούς και πολιτικούς χώρους σε ολόκληρο το φάσμα του άξονα Δεξιάς-Αριστεράς. Εν τέλει, ακριβώς επειδή στη διαδικασία της a la *ressentiment* μεταξίωσης η απώθηση αρνητικών συναισθημάτων όπως λ.χ. η ντροπή, ο φόβος, η ενοχή, η αμηχανία και η θλίψη, μέσω των αμυντικών μηχανισμών της άρνησης και της απάρνησης, δεν διαγράφονται (όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση της διάκλεισης), αλλά επιβιώνουν ως ίχνη στον ατομικό ψυχισμό και στη συλλογική συνείδηση, η διαπίστωση του Ηλία Κατσούλη (2019) ότι η ελληνική κοινωνία είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος της άτολμη, αμυντική και φοβική θεωρώ πως συγκλίνει εν τέλει με το ερμηνευτικό σχήμα του ανεστραμμένου συγκρητισμού (παρά τις όποιες επιφυλάξεις του).

Σημειώσεις

[1] Αυτό σίγουρα δεν συνέβαινε αλλού, με την κοσμοπολίτικη ελληνική διασπορά να απλώνεται σε μεγάλες εμπορικές πόλεις όπως η Αλεξάνδρεια, η Οδησσός, η Βιέννη, η Σμύρνη κ.λπ.

[2] Ήταν αυτή η αίσθηση της πολιτισμικής οικειότητας, ως φαντασιακό λίκνο της εκ της ressentiment προερχόμενης μεταξίωσης, που οδήγησε τον Νίκο Αθανασόπουλο, υφυπουργό Οικονομικών στην κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και πρώην εισαγγελέα, να δηλώσει απροκάλυπτα σε αξιωματούχο της ΕΕ ότι «όταν εμείς χτίζαμε τον Παρθενώνα εσείς οι βάρβαροι τρώγατε βελανίδια». Η διαβόητη αυτή ρήση ήρθε ως απάντησή στην κατηγορία ότι το 1986 παρανόμησε, συγκαλύπτοντας την πλαστογράφηση των συνοδευτικών εγγράφων 9.000 τόνων γιουγκοσλαβικού καλαμποκιού, «αναβαπτίζοντάς» το σε ελληνικό καλαμπόκι, το οποίο θα διακινούσε κρατική εταιρεία και θα διεκδικούσε κοινοτικές επιδοτήσεις. Μετά από οικονομικό έλεγχο, η Ελλάδα καταδικάστηκε από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο και ο Αθανασόπουλος σε τρεισήμισι χρόνια φυλάκιση από το Ειδικό Δικαστήριο. Όσο διεξαγόταν η δίκη, αρκετοί οπαδοί του ΠΑΣΟΚ συγκεντρώθηκαν για να τον υπερασπιστούν και μόλις ανακοινώθηκε η ετυμηγορία φώναζαν κατά των ενόρκων «Αίσχος, Αίσχος!», αποδοκιμάζοντας την απόφαση και ψάλλοντας τον Εθνικό Ύμνο. Να σημειωθεί ότι παρά την καταδίκη του, ο Αθανασόπουλος επέστρεψε στην πολιτική ζωή και εξελέγη βουλευτής στις εκλογές του 1993.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γουργουρής, Σ. (2007), *Έθνος-όνειρο. Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, εκδ. Κριτική.

Δεμερτζής, Ν. και Στασινόπουλος, Ν. (2023), *Διαστάσεις της Πολιτικής Κοινωνιολογίας της Συγκίνησης* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο], Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. https://dx.doi.org/10.57713/kallipos-152

Δεμερτζής, Ν. και Λίποβατς, Θ. (2006), *Φθόνος και Μνησικακία. Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*, Αθήνα, Πόλις.

Δεμερτζής, Ν. (1990), Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα στη Δεκαετία του «80», στο Ηλίας Νικολακόπουλος και Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80,* Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, σσ. 70-96.

Δεμερτζής, Ν. (1989), Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.

Καραποστόλης, Β. (1984), *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975,* Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Κατσούλης Η. (2019), Η Ελληνική κοινωνία: Προ-νεωτερική, νεωτερική ή κάτι άλλο; Επιστήμη και Κοινωνία: *Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας,* Νο 38, σσ 103-139. https://doi.org/10.12681/sas.19512.

Μπουκάλας, Π. (2024), Το αίμα της δημοκρατίας, *Η Καθημερινή*, (Τέχνες και γράμματα) 28 Ιουλίου 2024, σ. 6.

Παπαρίζος, Α. (1994), Διαφωτισμός, θρησκεία και παράδοση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.*), Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας σσ. 75-113.

Παρασκευόπουλος, Χ. (2006), Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα, *Επιστήμη και Κοινωνία* (θεματικός πυρήνας: Κοινωνικό κεφάλαιο), Νο16, σσ. 69-105.

Σκοπετέα, Ε. (1988), *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα, εκδ. Πολύτοπο.

Τζιόβας, Δ. (2022), *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση. Η κουλτούρα της μεταπολίτευσης* (μτφρ. Μπέλλα-Αρμάου, Ζ και Στάμος, Γ.), Αθήνα, Gutenberg.

Χρήστου, Π. (2003), *Οι περιπετειες των εθνικών ονομάτων των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυρομάνος.

Herzfeld, M. (2016), *Πολιτισμική οικειότητα. Κοινωνική ποιητική στο έθνος-κράτος* (μτφρ. Μ. Λαλιώτης), Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια.

Herzfeld, M. (1998), *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης* (μτφρ. Ρ. Αστρινάκη, επιστ. θεώρηση Ε. Παπαταξιάρχης), Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια.

Ψημίτης, Μ. και Σεβαστάκης, Ν. (2002), Ο «ισχνός» εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα. Όψεις της πολιτικοθεσμικής πραγματικότητας και συγκρότηση της συλλογικής δράσης, στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στην σημεριν Ελλάδα,* Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (σσ. 61-86).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Almond, G. and Verba, S. (1963), T*he Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations,* Boston, Little Brown and Company.

Bozatzis, N. (2014), Banal Occidentalism, in Antaki, C. and Condor, S. (eds.) *Rhetoric, Ideology and Social Psychology. Essays in Honour of Michael Billig*, London and New York, Routledge, pp. 157-176.

Demertzis, N. (2020), *The Political Sociology of Emotions,* London, Routledge.

Gavrilidis, A. (2008), Two brotherless peoples: On the Constitutive Traumas of Class Struggle, Psychoanalysis, *Culture & Society,* Vol. 13, pp. 143-162. doi: 10.1057/pcs.2008.2.

Greenfeld, L. (1992), *Nationalism. Five Roads to Modernity,* Massachusetts, Harvard University Press.

Herzfeld, M. (1986), *Ours Once More: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece,* New York, Pella Publishing Company.

Leigh-Fermor, P. (1966), *Roumeli: Travels in Northern Greece*, London, John Murray.

Özkirimli, U. and Sofos, S. (2008), *Tormented by History. Nationalism in Greece and Turkey,* London, Hurst & Company.

Sotiropoulos, P. D. (2019), Historical Patterns of Greek Exoticism (Nineteenth-Twentieth Century), in Panagiotopoulos, P. and Sotiropoulos, P. D. (eds.), *Political and Cultural Aspects of Greek Exoticism,* Cham, Palgrave/Macmillan, pp. 11-25.

Triandafyllidou, A., Gropas, R. and Kouki, H. (2013), Introduction: Is Greece a Modern European Country? in Triandafyllidou, A., Gropas, R., and Kouki, H. (eds.) *The Greek Crisis and European Modernity,* Basingstoke, Palgrave Macmillan, pp. 1-24.

Welch, S. (2018), Political Culture, in Outhwaite, W. and Turner, S. P. (eds.), The SAGE Handbook of Political Sociology, London, Sage Publications, pp. 429-444.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Κώστας Ελευθερίου,[α] Γιώργος Σιάκας[α]

[α] Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Την περίοδο της κρίσης, από το 2010 έως το 2019, η σχέση κομμάτων και κοινωνίας επανα-οριοθετείται και προσδιορίζεται από μία κίνηση από τα κάτω προς τα πάνω, από την κοινωνία προς τα κόμματα. Τα κόμματα εξακολουθούν να υπάρχουν ως μηχανισμοί νομιμοποίησης που σκοπούν στην εξασφάλιση ενός ελάχιστου κοινωνικής συγκατάθεσης. Χάνουν όμως σε κοινωνική διείσδυση και αποδοχή. Για την ανάλυση αυτής της σχέσης αξιοποιούμε στοιχεία του Ευρωβαρομέτρου και αποτυπώνουμε την υψηλή συσχέτιση της οικονομικής κρίσης με την προσλαμβάνουσα δημοκρατική αποτελεσματικότητα. Ενώ πριν την κρίση η αξία που αποδίδεται στην δημοκρατία είναι υψηλή και μάλιστα υψηλότερη και από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, μετά την κρίση η αξία είναι χαμηλή, πολύ χαμηλότερη από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Από την ανάλυση των δεδομένων παρατηρούμε αφενός τον εύθραυστο χαρακτήρα της αντίληψης των πολιτών περί δημοκρατικής αποτελεσματικότητας και αφετέρου το αίσθημα ματαίωσης των προσδοκιών που είναι έντονο την περίοδο της κρίσης.

Λέξεις Κλειδιά: Δημοκρατική Νομιμοποίηση, Κομματικό Σύστημα, Δημοκρατική Αποτελεσματικότητα

POLITICAL TRUST AND SENTIMENTS DURING CRISIS AND THEIR IMPACT TO THE GREEK POLITICAL SYSTEM

Costas Eleftheriou,[α] George Siakas[α]

[α] Department of Political Science, Democritus University of Thrace

Abstract

In the period of crisis, from 2010 to 2019, the relation between parties and society is redefined and determined by a bottom-up movement, from the society to the parties. Parties still persist as legitimation structures aimed at securing a minimum of social consent. But they are losing social reach and legitimacy. This relationship is analyzed by using Eurobarometer data. We illustrate a high correlation between the economic crisis and perceived democratic effectiveness. While before the crisis the value attached to democracy is high and even higher than the European average, after the crisis this is low and much lower than the European average. We observe on the one hand the volatile character of citizens' perception of democratic effectiveness and on the other hand an intense sentiment of thwarted expectations evident during the crisis period.

Keywords: Democratic Legitimation, Party System, Democratic Responsiveness

Εισαγωγή

Η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία ήταν μια δημοκρατία κομμάτων. Η εν λόγω απόφανση προσδιορίζει αφενός τη θέση την οποία κατείχαν τα πολιτικά κόμματα σε ό,τι αφορά τη νομιμοποίηση και τη λειτουργία της δημοκρατικής διευθέτησης και αφετέρου τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες πολίτες αντιλαμβάνονταν τη συμμετοχή τους διαμέσου κομματικών οργανώσεων (Diamandouros and Gunther 2001, Mavrogordatos 1984, Παπαβλασόπουλος και Σπουρδαλάκης 2010, Μαραντζίδης 2024). Τα πολιτικά κόμματα όντας οι βασικοί εκφραστές του πνεύματος του εκδημοκρατισμού και ενδεχομένως ο κύριος θεσμός που αναδύθηκε μετά τη δημοκρατική μετάβαση του 1974-1975 που δεν έφερε τα προδικτατορικά αρνητικά και αντιδημοκρατικά φορτία άλλων θεσμών όπως ο Στρατός ή ο Θρόνος, επηρέασαν με πολλαπλούς τρόπους την εδραίωση των δημοκρατικών θεσμών (Ελευθερίου και Τάσσης 2013, Παπαβλασόπουλος και Σπουρδαλάκης 2010). Τα πολιτικά κόμματα οργάνωσαν, όπως προαναφέρθηκε, την ένταξή των πολιτών στη νέα δημοκρατική διευθέτηση·διαμόρφωσαν ένα πρότυπο πολιτικού ανταγωνισμού που διαχύθηκε στο κοινωνικό πεδίο επιδρώντας στις μορφές έκφρασης της κοινωνικής δράσης και εν τέλει ενσωματώνοντας την κοινωνία στη δημοκρατική λογική· και διαμόρφωσαν τα κατάλληλα προγράμματα, αναδεικνύοντας και το αναγκαίο πολιτικό προσωπικό για να νομιμοποιήσουν τη νεοπαγή δημοκρατία. Υπ' αυτήν την έννοια, τα κόμματα εκπλήρωσαν πολλαπλές λειτουργίες πολιτικοποιώντας την κοινωνία και λειτουργώντας ως καθοριστικοί φορείς του εκδημοκρατισμού (Spourdalakis 1996, Ελευθερίου και Τάσσης 2013).

Αυτή η εικόνα άρχισε να υποχωρεί από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, χωρίς όμως να χάνεται ο κεντρικός ρόλος των κομμάτων στην οργάνωση του πολιτικού ανταγωνισμού και στην προώθηση του εξευρωπαϊσμού (Featherstone και Παπαδημητρίου 2010), ο οποίος ήταν και ο συλλογικός στόχος της ελληνικής κοινωνίας για περίπου δύο δεκαετίες. Η μεγάλη κρίση του 2010 σε πολύ μεγάλο βαθμό αμφισβήτησε αυτήν την εικόνα και αυτήν την αποδοχή του κομματικού φαινομένου στην ελληνική κοινή γνώμη. Αυτό σήμαινε σε πολύ μεγάλο βαθμό τη ρευστοποίηση της υποστήριξης στα κόμματα, την αστάθεια στον κομματικό ανταγωνισμό και την αβεβαιότητα στη δημοκρατική λειτουργία (Μαραντζίδης και Σιάκας 2019). Η δημοκρατία των κομμάτων άρχισε να ξεθωριάζει και να χάνει την κεντρικότητά της στην αναπαραγωγή του ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να παρέχει ένα θεωρητικό σκαρίφημα γύρω από τη μεταβαλλόμενη σχέση κομμάτων και κοινωνίας στην περίοδο της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας με έμφαση στην περίοδο της κρίσης η οποία έθεσε σε επαναδιαπραγμάτευση τους τρόπους με στους οποίους διευθετούνταν αυτή η σχέση. Άρα θα κάνουμε τρία πράγματα: πρώτον, συνοπτικά θα προσδιορίσουμε το μοντέλο των σχέσεων κομμάτων-κοινωνίας έως και το 2010· δεύτερον θα επισημάνουμε τρία ιδιαίτερα στοιχεία της κρισιακής συνθήκης και το πως αυτά επίδρασαν στις στάσεις των Ελλήνων πολιτών απέναντι στο κομματικό φαινόμενο· και τρίτον θα διατυπώσουμε κάποιες προκαταρκτικές σκέψεις γύρω από το ερώτημα της εξάντλησης του κομματικού φαινομένου στη μετακρισιακή συνθήκη.

Βασική μας θέση είναι ότι η ιστορία της σχέσης κομμάτων και κοινωνίας στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία προσδιορίζεται από μια κίνηση από την κοινωνία προς το κράτος

που διαμόρφωσε και την κρίση πολιτικής εκπροσώπησης της τελευταίας δεκαπενταετίας.

Μεθοδολογία

Μεθοδολογικά, θα αξιοποιήσουμε τα συγκεντρωτικά δεδομένα που μας παρέχει το Ευρωβαρόμετρο[1] (EB62-EB100) κατά την περίοδο αναφοράς, καθώς και στοιχεία από την European Social Survey[2] (ESS), και πιο συγκεκριμένα για τα κύματα (rounds) στα οποία συμμετείχε η Ελλάδα (R1 2002/2003, R2 2004/2005, R4 2008/2009, R5 2010/2011, R10 2020-2022, R11 2023/2024).

Πιο αναλυτικά, από την αξιοποίηση των στοιχείων του Ευρωβαρομέτρου διακρίναμε τέσσερις χρονοσειρές αθροιστικών (aggregate) δεδομένων, που κατά την γνώμη μας αποτυπώνουν στοιχεία απόδοσης μίας δημοκρατίας, ιδίως στο πεδίο όπου διαμεσολαβείται η κοινωνία προς την πολιτεία δια μέσω των κομμάτων. Έτσι, διακρίναμε (i) τον βαθμό ικανοποίησης στο κατά πόσο λειτουργεί αποτελεσματικά η δημοκρατία στην χώρα μας, και το συγκρίναμε με τον Ευρωπαϊκό Μέσο όρο. Το (ii) δεύτερο στοιχεία που διακρίναμε, σε άμεση συνάρτηση με το πρώτο, είναι ο βαθμός ικανοποίησης από τον τρόπο που λειτουργεί η δημοκρατία σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η αξιοποίηση αυτού του δείκτη έχει διττό ρόλο. Αφενός, στην ίδια χρονική στιγμή να διαπιστώσουμε αποκλίσεις και συγκλίσεις ανάμεσα στον εθνικό και τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, αλλά και αφετέρου να κατανοήσουμε αν η τάση ανάμεσα στο πως κινούνται οι εκτιμήσεις για την εκτίμηση της πορείας της δημοκρατίας σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο παρουσιάζουν αξιοσημείωτες διαφορές. Ο (iii) τρίτος δείκτης, είναι αυτός της αξιολόγησης του βαθμού στον οποίο «η φωνή μου έχει αξία σε εθνικό επίπεδο» και συνεπακόλουθα μπορεί να αξιοποιηθεί ως ένας έμμεσος (proxy) δείκτης της αξίας της συμμετοχής και επομένως της πολιτικής αποτελεσματικότητας. Στην ίδια κατεύθυνση, της κατανόησης των εξελίξεων σε εθνικό και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο τρίτος δείκτης συνοδεύεται από την ανάλυση του (iv) δείκτη, ο ο οποίος εξετάζει τους αντίστοιχους μέσους όρους σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Σημειώνουμε πως από το σύνολο των εθνικών μ.ο. και στους τέσσερις δείκτες απομονώνουμε τα στοιχεία που αναφέρονται στον μ.ο. των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκός μ.ο.) και τα στοιχεία που αποτυπώνουν την ελληνική περίπτωση, όπως αυτά έχουν καταχωρηθεί στην βάση δεδομένων του ευρωβαρομέτρου.

Η αξιοποίηση των ευρημάτων της ESS επιχειρείται στην λογική αποτύπωσης σε ατομικό επίπεδο, και επομένως επικουρικά στην παραπάνω προσπάθεια αποτύπωσης αθροιστικών στοιχείων, των στάσεων και των αντιλήψεων έναντι στοιχείων που απορρέουν από την βασική μας θέση, αυτής του ρόλου των κομμάτων στην Τρίτη ελληνική δημοκρατία. Αρχικά, να επισημανθεί πως οι κύκλοι της ESS που είναι αξιοποιήσιμοι, συμπτωματικά καθώς η Ελλάδα δεν συμμετείχε σε όλους τους κύκλους της έρευνας, μπορούν να μας δώσουν μία συγκριτική εικόνα της περιόδου πριν την κρίση (κύκλοι 1 και 2), την περίοδο στην κρίση (κύκλοι 4 και 5) και μετά την περίοδο της οικονομικής κρίσης (κύκλοι 10 και 11). Οι βασικές μεταβλητές που διακρίνουμε από την αξιοποίηση των δεδομένων της ESS, αφορούν την εγγύτητα σε κάποιο κόμμα, την συμμετοχή σε κάποιο κόμμα και τον βαθμό εμπιστοσύνης στο κοινοβούλιο. Επομένως, με την αποτύπωση των στάσεων σε ατομικό επίπεδο, επιχειρούμε να διερευνήσουμε τις τάσεις σε σχέση με την δυνατότητα των κομμάτων να συμμετέχουν, να κινητοποιούν τους

πολίτες αλλά και τους πολίτες να εκφράζονται μέσω αυτών, και να τις συσχετίσουμε με τις ευρύτερες αποτυπώσεις σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Στόχος μας, πέραν της αποτύπωσης των παραπάνω μεταβλητών σε συνολικά – αθροιστικά επίπεδα, είναι να διερευνήσουμε τις υπό-αναλύσεις ανά δημογραφική ομάδα.

Το πλαίσιο: από τη νομιμοποίηση, στην κρίση

Από το 1974 έως το 1993 τα κομματικά υβρίδια της πρώτης περιόδου της Μεταπολίτευσης βασίζονται στον τύπο του κόμματος μαζών, έχοντας βαθμιαία μετακινηθεί σε μια πολυσυλλεκτική μορφή. Αυτό σημαίνει κόμματα με πολλά μέλη, με εσωκομματικές συλλογικές διαδικασίες, με «παρατάξεις» στην κοινωνία των πολιτών (το φαινόμενο της κομματικοποίησης) και ένα κομματικό σύστημα που βασιζόταν σε υψηλή κομματική ταύτιση (εγγύτητα ψηφοφόρων προς τα κόμματα) και χαμηλή εκλογική μεταβλητότητα (μετακίνηση ψηφοφόρων από κόμμα σε κόμμα) (Βούλγαρης 2013, Tsirbas 2020). Πρόκειται για μια περίοδο σχετικά υψηλότερης πολιτικής εμπιστοσύνης από ό,τι σήμερα, όπου τα κόμματα εκφράζοντας ξεκάθαρες πολιτικές εναλλακτικές επιχειρούν να πλησιάσουν τα κοινωνικά ακροατήριά τους σε μια βάση μιας κομματικής πολιτικοποίησης. Από το 1974 ως το 1981 είναι πιο εμφανής η προσπάθεια να λειτουργήσουν ως η έκφραση μιας κοινωνικής δυναμικής υπέρ του εκδημοκρατισμού, ενώ από το 1981 ως το 1993 η εν λόγω κοινωνική δυναμική φαίνεται πως υποτάσσεται ή έστω μετριάζεται από φιλοδοξίες κυβερνητικής ανέλιξης (αυτό σαν επιδίωξη και σαν τάση δείχνει να διαπέρνα όλο το πολιτικοϊδεολογικό φάσμα) και ως εκ τούτου η πολιτική στράτευση προς το τέλος της περιόδου λαμβάνει τον χαρακτήρα μιας «απολίτικης υπερπολιτικοποίησης», όπου επικρατεί η αποϊδεολογικοποιημένη κομματική στράτευση (Σπουρδαλάκης 1988).

Από το 1993 έως το 2009 ο στόχος του εξευρωπαϊσμού φαίνεται πως λειτουργεί ως σημείο σύγκλισης ανάμεσα στα κόμματα (κυρίως) του δεσπόζοντος ρεύματος και ως εκ τούτου η πολιτικοποίηση της κοινωνίας σχετίζεται με την καλλιέργεια στάσεων για την επιλογή περισσότερο ενός διαχειριστικού μοντέλου παρά ενός διακριτού πολιτικού σχεδίου. Στη συνάφεια αυτή, η πολυσυλλεκτική απεύθυνση από τα κόμματα στους πολίτες ως ψηφοφόρους υπονοεί και την ύπαρξη ενός ενδιάμεσου – «μεσαίου» ίσως – χώρου κοινωνικής επιρροής, ο οποίος λειτουργεί σαν το «κλειδί» της εκλογικής επιτυχίας και συνιστά το θεμέλιο της κοινωνικοπολιτικής διευθέτησης (Βερναρδάκης 2005). Τα κόμματα στο πλαίσιο αυτό γίνονται ανεκτά από τους πολίτες, αν και βαθμιαία ειδικά προς το τέλος της περιόδου η μακροημερεύουσα δικομματική σύγκλιση αρχίζει να τροφοδοτεί ένα διευρυνόμενο αντιδικομματικό συναίσθημα που εκφράστηκε στις εκλογές του 2007 και φαίνεται πως προοικονόμησε την κρίση του 2010 (Κωνσταντινίδης και Τσακατίκα 2011). Η ρευστοποίηση του οργανωμένου κοινωνικού περιβάλλοντος των κομμάτων, αναμφίβολά απόρροια του πολυσυλλεκτικού μετασχηματισμού στον οποίο αυτά υποβλήθηκαν, βαθμιαία τα απομάκρυνε από την κοινωνία, τα ώθησε στην υιοθέτηση δημοψηφισματικών οργανωτικών μέτρων για τη διατήρηση της όποιας κοινωνικής γείωσης και εν τέλει τα οδηγεί στην σχεδόν αποκλειστική εξάρτησή τους από τους κρατικούς πόρους που απολήγει και στην καρτελοποίησή τους (Βερναρδάκης 2023, Ελευθερίου και Τάσσης 2013). Ως εκ τούτου, η κρίση βρίσκει τα κόμματα του δεσπόζοντος ρεύματος σε μια συνθήκη απομάκρυνσής τους από την κοινωνία, η οποία

διαμόρφωσε και το υπόβαθρο της αναδιάταξής του κομματικού συστήματος από το 2010 και έπειτα (Βούλγαρης και Νικολακόπουλος 2014, Teperoglou and Tsatsanis 2014).

Έχει υποστηριχθεί από κάποιες πλευρές ότι η πολιτική κρίση προηγήθηκε της οικονομικής κρίσης και ότι η τελευταία αποτέλεσε τον καταλύτη για την κλιμάκωση της πρώτης (Παπαβλασόπουλος 2015, Eleftheriou 2024). Η βιαιότητα των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης ενέτεινε τάσεις που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται προηγουμένως, υποσκάπτοντας τα θεμέλια της σχέσης κομμάτων και κοινωνίας στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία. Σε πολύ μεγάλο βαθμό τόσο η συνθήκη της χρεοκοπίας όσο κατ' επέκταση και η προσπάθεια αντιμετώπισής της μέσα από τα αλλεπάλληλα προγράμματα «διάσωσης», είχαν ορισμένα χαρακτηριστικά που σε πολύ μεγάλο βαθμό τροφοδότησαν και μια *κρίση εμπιστοσύνης* απέναντι στο κομματικό φαινόμενο. Μέχρι το 2014, κυρίως εναντίον των κομμάτων του παλαιού δικομματισμού και μετά το 2015 και εναντίον του βασικού εκφραστή του λεγόμενου αντιμνημονιακού στρατοπέδου. Ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε τρεις διαστάσεις της κρίσης, οι οποίες λειτούργησαν σαν βάση της πλατιάς μετατόπισης των στάσεων των πολιτών για το κομματικό φαινόμενο.

Μια *κρίση αποτελεσματικότητας* του πολιτικού συστήματος, η οποία σήμαινε ότι το πολιτικό προσωπικό των κομμάτων που διαχειρίστηκαν προγράμματα διάσωσης δεν είχε τη δυνατότητα να παράγει αυτοτελώς πολιτικές, ευρισκόμενο υπό την αίρεση των conditionalities της Τρόικας. Αυτό σημαίνει ότι για πρώτη φορά στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία τα κόμματα παύουν να θεωρούνται οι βασικοί φορείς της άσκησης πολιτικής και ανάδειξης πολιτικού προσωπικού. Οι ενίοτε ετερόδοξες κυβερνητικές συγκλίσεις (ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΛΑΟΣ–ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΔΗΜΑΡ–ΣΥΡΙΖΑ, ΑΝΕΛ), αλλά και η εμπέδωση μιας τεχνοκρατικής λογικής που βασίστηκε στη λεγόμενη ιδιοκτησία των προγραμμάτων διάσωσης, συνιστά το πρώτο επίπεδο για την άρση της εμπιστοσύνης που χαρακτηρίζει την κρισιακή περίοδο. Παύει η κομματική πολιτική να θεωρείται το κύριο επίπεδο τέλεσης του πολιτικού ανταγωνισμού, αλλά και προώθησης της κυβερνητικής πολιτικής δράσης.

Μια *κρίση εκπροσώπησης* που τεκμαίρεται από την τελμάτωση της θετικής κομματικής ταύτισης, την άνοδο της αρνητικής κομματικής ταύτισης που προκύπτει από την πολιτική πόλωση της περιόδου, την αύξηση της εκλογικής μεταβλητότητας που αντανακλά τις αλλεπάλληλες αναστοιχίσεις των ψηφοφόρων, τη διεύρυνση της αποχής και την εδραίωση της εξωκομματικής δράσης ως βασικής έκφρασης της κοινωνικής δράσης. Πράγματι τα κόμματα καθίστανται πολύ λιγότερο συμπαθή, η ψήφος τροφοδοτείται από την αντίθεση στην κυβερνητική/πολιτική προοπτική κάποιου άλλου κόμματος, η εκλογική μεταβλητότητα διαμορφώνει πολιτικά μπλοκ (το αντιμνημονιακό και το αντιΣΥΡΙΖΑ) που εδράστηκαν σε ασταθείς και ως ενός σημείου εχθροπαθείς κοινωνικούς συνασπισμούς, η επιλογή της πολιτικής αποστράτευσης αποκτά περισσότερο μόνιμα χαρακτηριστικά ακόμα και για κοινωνικές δυνάμεις υψηλής πολιτικότητας και η εμπλοκή σε κοινωνικά κινήματα ή άλλες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών νοηματοδοτείται ως υπέρτερη της κομματικής εμπλοκής. Το δε συναισθηματικό φορτίο που τροφοδοτεί την πόλωση που εμφορείται κυρίως από αρνητικές ή επιθετικές διαθέσεις (θυμός, αγανάκτηση, φόβος, μνησικακία) άλλοτε ευνοεί τη διαμόρφωση ενός ρεύματος απόλυτης εναντίωσης

επιρρεπούς σε ματαιώσεις και άλλοτε οδηγεί στην κομφορμιστική αναδίπλωση εις άγραν μιας επιθυμητής αλλά ανέφικτης «κανονικότητας» (Δεμερτζής και Στασινόπουλος 2023). Η συγκινησιακή θεώρηση των επιδίκων του πολιτικού ανταγωνισμού χαλαρώνει τις κομματικές δεσμεύσεις, ενισχύει τη ρευστότητα και δημιουργεί χώρο για την ανάδυση αντισυστημικών πολιτικών επιλογών ασχέτως πολιτικοϊδεολογικού φορτίου.

Η *κρίση νομιμοποίησης*, επομένως, των επιλογών των πολιτικών ελίτ, στο πλαίσιο των προγραμμάτων διάσωσης, αλλά και της εν γένει λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, βρήκε μια προσωρινή απάντηση στην αντιμνημονιακή εκδοχή του ΣΥΡΙΖΑ το 2015. Η ρεαλιστική στροφή του κόμματος από το καλοκαίρι του 2015 και έπειτα επικύρωσε την καρτελοποίηση του κόμματος και την πρόταξη της λειτουργίας της νομιμοποίησης της στρατηγικής του κράτους στην κοινωνία έναντι της ανταπόκρισης σε κοινωνικές διεκδικήσεις και συμφέροντα. Τα κόμματα του κράτους τείνουν να αναπαράγονται ενίοτε ερήμην της κοινωνίας, κυρίως ως μηχανισμοί νομιμοποίησης της στρατηγικής του κράτους και επομένως προσβλέπουν σε μια ευκαιριακή εκλογική υποστήριξη, η οποία πιθανόν να παράγει και πιο σταθερούς πολιτικούς συσχετισμούς εφόσον η πολιτική συμμετοχή είναι πιο μικρή και υπό μία έννοια πιο ελεγχόμενη.

Τα ευρήματα του EB και της ESS

Όπως παρατηρούμε στο γράφημα 1, γράφημα το οποίο παρουσιάζει την διαχρονική εξέλιξη του βαθμού ικανοποίησης στον τρόπο που λειτουργεί η δημοκρατία σε επίπεδο κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ευρωπαϊκός μέσος όρος) και στην Ελλάδα, παρατηρούμε πως σε εθνικό επίπεδο υπάρχει ισχυρότερη πεποίθηση περί αποτελεσματικότητας της δημοκρατίας την περίοδο των Ολυμπιακών αγώνων. Κατά μία ερμηνεία, τα χρόνια της οικονομικής ευμάρειας η αποτελεσματική λειτουργία της δημοκρατίας εμφανίζει μεγαλύτερο βαθμό υποστήριξης από υπόλοιπα κράτη αλλά και τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Αυτή η εικόνα φαίνεται πως παραμένει σταθερή έως το 2009. Τότε, και όπως προκύπτει από το διάγραμμα, από το 2010 μέχρι το 2018, περίπου 10 χρόνια, παρατηρούμε μία ραγδαία επιδείνωση.

Διάγραμμα 1. Διαχρονική εξέλιξη βαθμού ικανοποίησης από τη δημοκρατία, 2002-2023

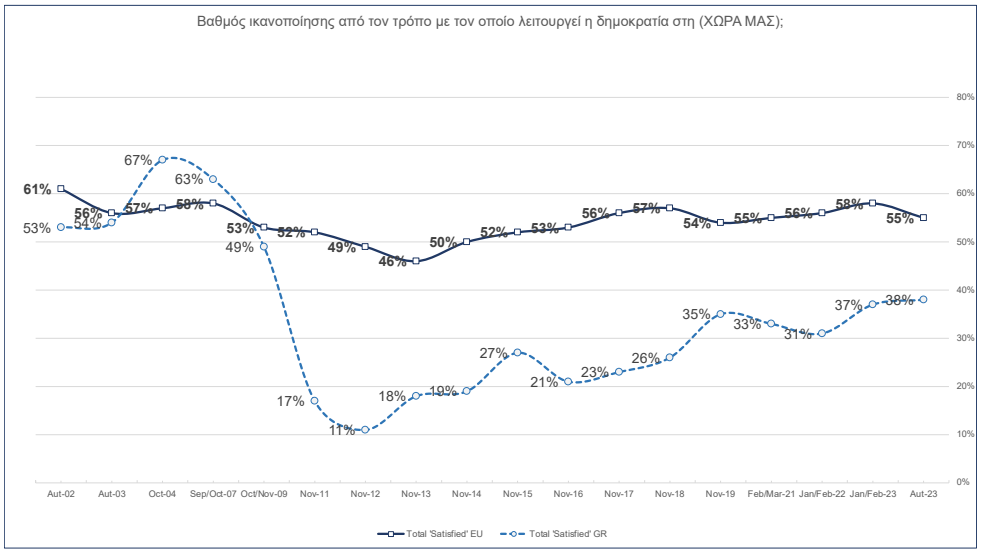

Πηγή: http://europa.eu/eurobarometer

Συγκεκριμένα, ενώ σε ευρωπαϊκό επίπεδο παρατηρούμε μία σταθεροποίηση του δείκτη σε ποσοστά πέριξ του 50%, με διακυμάνσεις περίπου ±5 μονάδας, με ανώτερο ποσοστό το 58%, η Ελληνική περίπτωση εμφανίζει μία διαφορετική τάση. Από το υψηλότερο διαχρονικά 67% ποσοστό ικανοποίησης του 2004, βρισκόμαστε στο ναδίρ 11% του το 2011. Αυτή φυσικά είναι η εικόνα της πρώτης περιόδου του Μνημονίου, ενώ έκτοτε παρατηρείται μία ανοδική τάση. Αυτή όμως δεν είναι ικανή να αγγίζει ούτε κατά τι τις επιδόσεις του δείκτη την περίοδο του 2004.

Από την εκτίμηση της πορείας του δείκτη του βαθμού ικανοποίησης της δημοκρατίας, από τη δεκαετία του 2000 έως τη δεκαετία του 2020 επισημαίνουμε τα εξής: πρώτον, πως η σχέση δημοκρατίας και οικονομικής ευμάρειας εμφανίζεται να συσχετίζεται, καθώς η αποκλιμάκωση της πεποίθησης περί αποτελεσματικής λειτουργίας της δημοκρατίας συμπίπτει με την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης. Δεύτερον, η αποκλιμάκωση της ελληνικής περίπτωσης αποτελεί μία εξαίρεση, καθώς η σύγκριση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο δείχνει εικόνα σταθερότητας. Η εικόνα αυτή, δεν είναι εικόνα μίας συναρπαστικής υποστήριξης στην αποτελεσματικότητα της δημοκρατίας, όμως βρίσκεται σε μία σταθερή τάση. Τρίτον, παρά την εικόνα βελτίωσης που παρουσιάζεται στην περίπτωση της Ελλάδας, μετά την περίοδο της κρίσης, ο δείκτης δεν φαίνεται να μπορέσει να αγγίζει τα επίπεδα προ της 20ετίας.

Διάγραμμα 2. Βαθμός ικανοποίησης από την λειτουργία της δημοκρατίας στην ΕΕ

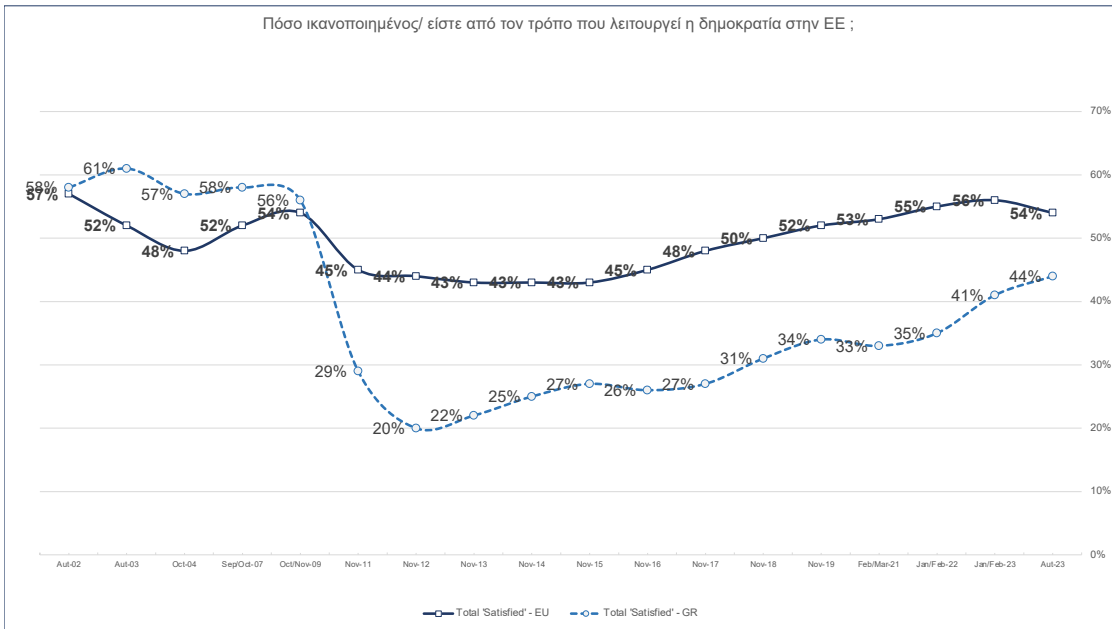

Πηγή: http://europa.eu/eurobarometer

Στο δεύτερο διάγραμμα, σε αντιστοιχία με το πρώτο, παρουσιάζεται η εκτίμηση περί αποτελεσματικότητας της δημοκρατίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Φυσικά, να επισημάνουμε πως η συζήτηση για την δημοκρατία στην ΕΕ περιέχει και ένα ζήτημα εννοιολόγησης της δημοκρατίας, καθότι η ΕΕ αποτελεί ένα “elite project” με σημαντικές, φυσικά, προόδους στο επίπεδο της αντιπροσώπεΥσης -με την εκλογική διαδικασία με αναλογική αντιπροσώπευση εκλογής αντιπροσώπων, και λογοδοσίας -όπως η έγκριση της Επιτροπής από το κοινοβούλιο.

Φυσικά, παραμένει ένας οργανισμός στον οποίο οι σημαντικότερες αποφάσεις λαμβάνονται διαμεσολαβημένα από το συμβούλιο. Με άλλα λόγια, η κρίση αποτελεσματικότητας της δημοκρατίας στα κράτη μέλη είναι αυτή που έχει τον πρωτεύοντα ρόλο, παρά η δημοκρατία σε επίπεδο ευρωπαϊκής ένωσης, καθώς σε επίπεδο κρατών-μελών ο θεσμικός σχεδιασμός και η οργάνωση θέτουν την διαδικασία, την λογοδοσία και την αποτελεσματικότητα (democratic efficacy) σε πρώτο πλάνο.

Από την εκτίμηση των τάσεων στο διάγραμμα 2 παρατηρούμε πως οι απόψεις για την δημοκρατία την ΕΕ φαίνονται διαμεσολαβημένες από την τάση που υπάρχει στην χώρα: μία αρχική υψηλή πεποίθηση πως η δημοκρατία λειτουργεί αποτελεσματικά, και μία ραγδαία αποκλιμάκωση, πάλι τα χρόνια της κρίσης, Στην ελληνική περίπτωση, μάλιστα, φαίνεται να έχουμε μία πεποίθηση πως τα τελευταία χρόνια, στην ΕΕ η δημοκρατία λειτουργεί καλύτερα από ότι στην δική μας χώρα. Ως προς τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο, φαίνεται πως στα χρόνια της κρίσης έχουμε χαμηλότερα ποσοστά της πεποίθησης πως η δημοκρατία λειτουργεί αποτελεσματικά από ότι τα πριν και μετά την κρίση. Συγκεκριμένα, η πτώση από ποσοστά 50-60% συμβαίνει από το 2010-2011 σε ποσοστά πέριξ του 40% και μετά από το 2015 έχουμε ξανά αύξηση.

Από τα ευρήματα του διαγράμματος επισημαίνουμε τρεις παρατηρήσεις. Η πρώτη αφορά την οικονομική κρίση ως ερμηνευτικό πλαίσιο. Όπως και στο διάγραμμα 1, η οικονομική κρίση μπορεί να αξιοποιηθεί ως ένα ερμηνευτικό πλαίσιο κατανόησης των διακυμάνσεων και των αρνητικών απόψεων για την δημοκρατία. Ιδίως τα χρόνια της οικονομικής κρίσης, τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο, η πίστη περί αποτελεσματικότητας στην δημοκρατία βαίνει μειούμενη. Η δεύτερη, ως ένα στοιχείο εξωτερική εγκυρότητας, πως συγκρίνοντας στον ευρωπαϊκό μέσο όρο με τον Ελληνικό παρατηρούμε μεν πάλι αποκλίσεις για τον τρόπο που λειτουργεί η δημοκρατία σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όμως μικρότερες συγκριτικά με το ερώτημα που είδαμε στο διάγραμμα 1 για τον τρόπο που λειτουργεί η δημοκρατία σε εθνικό επίπεδο. Τρίτο, ως στοιχείο παραδοξότητας είναι πως ο ευρωπαϊκός μέσος όρος διατυπώνει το επιχείρημα πως η δημοκρατία σε επίπεδο ευρωπαϊκής ένωσης λειτουργεί λιγότερο αποτελεσματικά από ότι σε επίπεδο κρατών μελών, ενώ ο ελληνικός μέσος όρος εκτιμά πως η δημοκρατία σε επίπεδο ευρωπαϊκής ένωσης λειτουργεί καλύτερα από ότι σε εθνικό επίπεδο. Παράδοξο, ακριβώς λόγο της φύσης της λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και συνάμα στοιχεία απονομιμοποίησης της δημοκρατίας σε εθνικό επίπεδο.

Στο 3 και 4 διάγραμμα πραγματευόμαστε ένα άλλο σημαντικό κομμάτι της πολιτικής αποτελεσματικότητας και της δημοκρατικής λειτουργίας. Για πολλούς ερευνητές αυτό είναι ένα από τα πιο ουσιαστικά κομμάτια της δημοκρατίας, που εκφράζεται από τον δημοκρατικό πυλώνα και κυρίως νοηματοδοτεί την συμμετοχή. Ως μία άλλη όψη του ίδιου νομίσματος, η δημοκρατία έχει νόημα όταν η συμμετοχή των πολιτών μπορεί να επηρεάσει τις αποφάσεις, όταν δηλαδή η συμμετοχή - η «φωνή»- μετράει. Στην αντίστοιχη χρονοσειρά του ευρωβαρομέτρου παρατηρούμε πως ο Ευρωπαϊκός μέσος όρος κυμαίνεται από το 46% το 2008, στο 59% το 2023, χωρίς κάποια ραγδαία μεταβολή, είτε προς τα πάνω, είτε προς τα κάτω. Στην ελληνική περίπτωση βλέπουμε πως πηγαίνουμε από το 21% το 2008, στο 33% το 2023, με επιδείνωση του δείκτη την περίοδο της κρίσης, με κάποια ετεροχρονισμένη αντίδραση καθώς το ναδίρ του παρατηρούμε το 2011 και όχι

το 2010. Η απόσταση της χώρας από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο κυμαίνεται από 20 μονάδες (23% για παράδειγμα το 2009) έως 43 μονάδες το 2018.

Διάγραμμα 3. «Η φωνή μου μετράει στη χώρα μου»

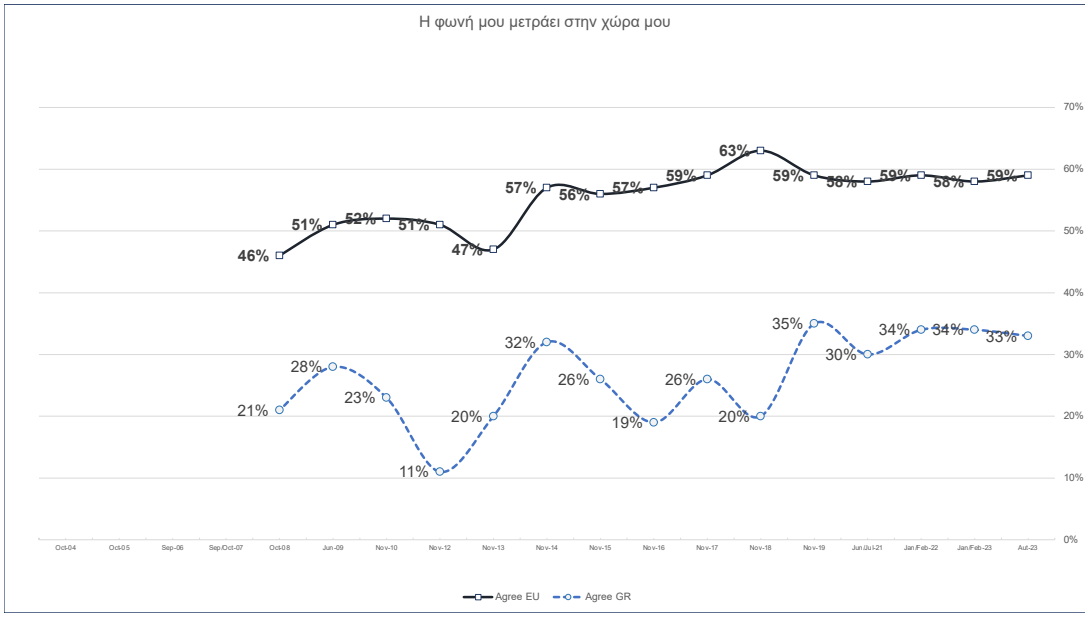

Πηγή: http://europa.eu/eurobarometer

Από το διάγραμμα επισημαίνουμε δύο βασικές παρατηρήσεις. Πρώτον, πως περίπου παρατηρούμε ίδια τάση στο αν μετράει η φωνή μου και το αν έχουμε δημοκρατία στην χώρα μας. Βλέπουμε μία συνοχή ανάμεσα στους δύο δείκτες: σαν να αφηγούνται την ίδια ιστορία ή με άλλα λόγια σαν να εντοπίζουν το ίδιο πρόβλημα. Δεύτερον, π ευρωπαϊκός μέσος όρος έχει πολύ καλύτερες επιδόσεις σε αυτό το ερώτημα από ότι στο ερώτημα της αποτελεσματικότητας της δημοκρατίας. Ακόμη ένα ανησυχητικό ζήτημα για την δική μας οπτική στην λειτουργία και το αποτέλεσμα της δημοκρατίας.

Γράφημα 4. «Η φωνή μου μετράει στην ΕΕ»

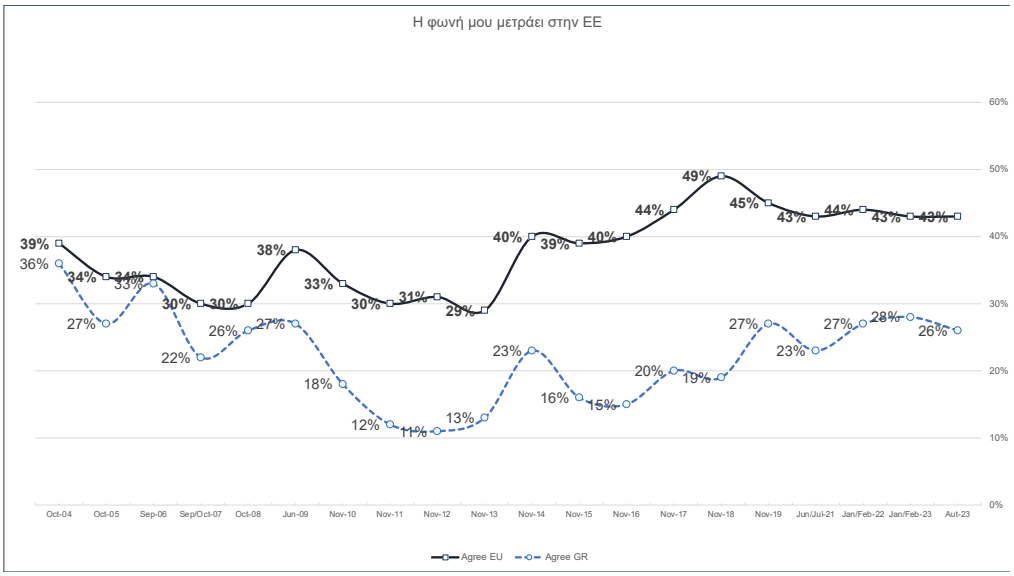

Πηγή: http://europa.eu/eurobarometer

Το τέταρτο διάγραμμα αποτυπώνει την διαχρονική εξέλιξη του ποσοστού συμφωνίας με το «Πόσο μετράει η φωνή μου στην ΕΕ». Σε αντιστοιχία με την παραπάνω ανάλυση, θέλουμε να δούμε τόσο την διαχρονική εξέλιξη του δείκτη, όσο και την σύγκριση με «το κατά πόσο μετράει η φωνή μου» σε εθνικό επίπεδο. Στο επίπεδο της ΕΕ παρατηρούμε αρχικά πως σε σύγκριση με το ίδιο ερώτημα, όταν το επίπεδο λήψης αποφάσεων είναι η εθνική πολιτική σκηνή, οι μέσοι όροι κυμαίνονται σε χαμηλότερα επίπεδα. Αυτό είναι αναμενόμενο, ακριβώς λόγω της φύσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του τρόπου λήψης αποφάσεων σε συλλογικό επίπεδο.

Συγκριτικά, καθώς έχουμε δεδομένα και πριν το 2007 βλέπουμε εγγύτερα τις απόψεις της κοινής γνώμης της χώρας μας με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Με άλλα λόγια, πριν την κρίση πιστεύαμε πως έχουμε μια ισχυρότερη παρουσία και πάτημα σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Για παράδειγμα, το 2004 ο ΕΕ μο ήταν 39% και στην χώρα μας πιστεύαμε πως μετράμε σε 36%. Αντίθετα, από την κρίση και μετά η ψαλίδα ανοίγει.

Από την παραπάνω ανάλυση, επισημαίνουμε δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, είναι μικρότερη η διακύμανση στις διαφορές του πόσο μετράει η άποψη μου σε ευρωπαϊκό επίπεδο συγκριτικά με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο συγκριτικά με το ερώτημα του πόσο μετράει η φωνή μου σε εθνικό επίπεδο. Δεύτερον, η απόσταση ανάμεσα στον εθνικό μέσο όρο είναι χαμηλότερη από τον ευρωπαϊκό, οποία όμως φαίνεται να οφείλεται στα χαμηλά ποσοστά του ευρωπαϊκού μέσου παρά σε μία συνολικά διαφορετική τάση της δικής μας εκτίμησης.

Σχετικά με τα ευρήματα του ESS, διακρίνουμε τις εξής μεταβλητές: (α) την εγγύτητα σε κάποιο πολιτικό κόμμα η οποία εκφράζεται ως «Ναι» ή «Όχι», (β) τον βαθμό εγγύτητας, ο οποίος εκφράζεται ως «Πολύ κοντά», «Κάπως κοντά», «Όχι και Καθόλου κοντά», (γ) το αν έχουν εντοπιστεί μέλη πολιτικού κόμματος το οποίο εκφράζεται ως «Ναι» ή «Όχι», (δ) τον βαθμό εμπιστοσύνης στους πολιτικούς, (ε) τα κόμματα και το (στ) κοινοβούλιο. Οι τελευταίες τρεις μεταβλητές εκφράζονται από μία κλίμακα από 0 έως 10 και επομένως περιγραφικά θα εκφραστούν από τον μέσο όρο της σχετικής κλίμακας.

Πίνακας 1. Διαχρονικά στοιχεία από την European Social Survey. Εξέλιξη δεικτών συμμετοχής σε κόμματα και εμπιστοσύνης σε θεσμούς και στους πολιτικούς

	R1 2002/2003	*R2 2004/2005*	*R4 2008/2009*	*R5 2010/2011*	*R10 2020/2022*	*R11 2023/2024*
Εγγύτητα σε κάποιο κόμμα	*56.3*	*57.9*	*57.5*	*32.7*	*32.3*	*39.5*
Υψηλός βαθμός εγγύτητας	*89,8*	*91.0*	*84.9*	***77.4***	*95.8*	*91.8*
Μέλος κόμματος	*5.0*	*7.3*	*7.4*	*4.4*	-	-
Εμπιστοσύνη στους πολιτικούς	*3.42* *(sd=2.59)*	*3.58* *(sd=2.45)*	***2.47*** ***(sd=2.13)***	*1.39* *(sd=1.83)*	*3.57* *(sd=2.17)*	*2.69* *(sd=2.09)*
Εμπιστοσύνη στα κόμματα		*3.51* *(sd=2.45)*	*2.57* *(sd=2.15)*	***1.40*** ***(sd=1.85)***	*3.49* *(sd=2.13)*	*2.79* *(sd=2.09)*

Εμπιστοσύνη στο κοινοβούλιο	*4.79* *(sd=2.73)*	*4.68* *(sd=2.52)*	*3.60* *(sd=2.48)*	***2.09*** ***(sd=2.29)***	*4.23* *(sd=2.26)*	*3.22* *(sd=2.14)*

Πηγή: europeansocialsurvey.org

Η πρώτη βασική αποκλιμάκωση πραγματοποιήθηκε στο επίπεδο της έκφρασης του θεσμού, και όχι στην θεσμική αποδόμηση. Όπως παρατηρούμε στο 2008/2009 με τους υπόλοιπους δείκτες περί εγγύτητας του κόμματος και την συμμετοχή ως μέλος του κόμματος να παραμένουν σταθερή, η εμπιστοσύνη στους πολιτικούς έχει σημαντική διαφοροποίηση, καθώς πέφτει μία μονάδα (2.47, έναντι επιδόσεων γύρω στο 3.5 για τις χρονιές 2002-2005). Ήδη, φυσικά, ο βαθμός εμπιστοσύνης στους πολιτικούς βρισκόταν κάτω από τον μέσο όρο του 5, στην 11βάθμια κλίμακα 0 έως 10. Την ίδια πτωτική πορεία παρατηρούμε και στην εμπιστοσύνη στα κόμματα και στο κοινοβούλιο.

Σημειώνουμε πως ο βαθμός εγγύτητας εκτιμάται ανάμεσα σε όσους δηλώνουν πως βρίσκονται κοντά σε κάποιο κόμμα. Επομένως δεν αποτελεί παραδοξότητα πως παρά την μείωση του βαθμού εγγύτητας των πολιτών ως προς τα κόμματα, ο βαθμός ταύτισης ανάμεσα σε όσους δηλώνουν την εγγύτητά τους παραμένει υψηλός. Εξαίρεση αποτελεί ο πυρήνας της περιόδου της κρίσης (2010/2011) όταν και ο δείκτης ταύτισης υφίσταται σημαντική μείωση. Με άλλα λόγια, ακόμη και όσοι/ες βρίσκονται κοντά σε κάποιο κόμμα, αυτή η εγγύητητά τους είναι κάπως περιορισμένη ή ποιοτικά διαφορετική συγκριτικά με το παρελθόν.

Ραγδαία είναι και η πτώση του βαθμού εγγύτητας σε κάποιο κόμμα από την κρίση και έπειτα. Παρατηρούμε πως το 2010/2011, έχουμε περίπου πτώση στο μισό αναφορικά με τον δείκτη εγγύτητας σε κάποιο κόμμα. Από την συγκέντρωση ποσοστών πέριξ του 60%, πλέον έχουμε ποσοστό στο 32.7%. Επίσης τα κόμματα φαίνεται να αποδυναμώνονται, καθώς από το 7.4% που δήλωνε μέλος ενός κόμματος, το 2010/2011 το ποσοστό ανέρχεται σε 4.4%. Παρατηρούμε πως μετά την κρίση υπάρχει μία τάση, περιορισμένη όμως, στην ανάκτηση του βαθμού εγγύτητας. Το πιο αξιοσημείωτο ποσοστό είναι αυτό το 2010/2011, όταν χρονικά ευρισκόμενοι στον πυρήνα της κρίσης, παρατηρούμε πως έχουμε την περαιτέρω πτώση του βαθμού εμπιστοσύνης στους θεσμούς. Συγκεκριμένα, συγκριτικά με τα διαθέσιμα στοιχεία από τους κύκλος συμμετοχής στην ESS, η εμπιστοσύνη στα κόμματα, τους πολιτικούς και το κοινοβούλιο χαρακτηρίζεται από τα χαμηλότερά της επίπεδα. Δέκα χρόνια, έπειτα, το 2020-2022, ευρισκόμενοι σε ένα άλλο πολιτικό περιβάλλον, οι δείκτες εμπιστοσύνης στους πολιτικούς, τα κόμματα και το κοινοβούλιο βρίσκονται σε προ οικονομικής κρίσης επίπεδα.

Ως προς τα στοιχεία που κρίνουμε πως πρέπει να επισημάνουμε από την διαχρονική εξέταση των δεικτών της εγγύτητας στα κόμματα και της εμπιστοσύνης στους θεσμούς, πριν, στην κρίση αλλά και μετά την κρίση, παρατηρούμε πως η συμμετοχή στα κόμματα σχετίζεται ισχυρά με την απόδοση της δημοκρατίας. Η εμπιστοσύνη στους θεσμούς, φαίνεται πως έχει υποστεί ένα σημαντικό πλήγμα στην κρίση. Το γόητρο των κομμάτων συνεχίζει και μετά την κρίση να είναι πληγωμένο, και η επάνοδός τους εμφανίζεται αν όχι αδύνατη, σίγουρα εξαιρετικά δύσκολη. Τα ποσοστά που διακρίνουμε στον τελευταίο κύκλο της έρευνας, το 2023/2024 αναδεικνύει ακόμη μία φορά την ευαισθησία των θεσμών, όχι μόνο στην συζήτηση περί οικονομικής αναποτελεσματικότητας αλλά και

γενικά περί δημοκρατικής αποτελεσματικότητας. Ενώ, το 2023/2024 βλέπουμε την ενδυνάμωση, έστω και οριακή της σχέση πολιτών με τα κόμματα, η εμπιστοσύνη στους θεσμούς βιώνει μία ακόμη πτώση.

Συζήτηση

Υπό αυτήν την έννοια, η υπόθεση της εξάντλησης των κομμάτων στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία δεν επαληθεύεται στον βαθμό που τα κόμματα εξακολουθούν να υπάρχουν ως μηχανισμοί νομιμοποίησης που σκοπούν στην εξασφάλιση ενός ελάχιστου κοινωνικής συγκατάθεσης. Χάνουν όμως σε κοινωνική διείσδυση και αποδοχή. Η πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα αποχή των ευρωεκλογών του 2024, η κρίση αντιπολίτευσης που έχει δημιουργηθεί από το 2023 και μετά, αλλά και η παγίωση αρνητικών αντικομματικών συναισθημάτων ακόμα και σε όσους και όσες ψηφίζουν υποδηλώνουν ότι η κληρονομιά της κρίσης είναι εδώ και φαίνεται πως υπερβαίνει την κληρονομιά της Μεταπολίτευσης. Μια δημοκρατία των πολιτικών κομμάτων, σύμφωνα με την κλασική ανάλυση του Πίτερ Μέρ, χρειάζεται την ισορροπία ανάμεσα στη θεσμική «υπευθυνότητα» και στην κοινωνική εκπροσώπησης (Mair 2020).

Ο μονόπλευρος εναγκαλισμός του πρώτου πεδίου αποστερεί από τα κόμματα αναγκαία κοινωνικά ερείσματα, περιχαρακώνει τις κομματικές ελίτ στην πολιτική τους αναπαραγωγή, αποκόπτει τις κομματικές οργανώσεις από τις καινοτομίες της κοινωνικής δυναμικής και συνδέει τις κομματικές ηγεσίες με τους ψηφοφόρους αποκλειστικά με ορούς πολιτικής αγοράς. Τα κόμματα παύσουν να μαθαίνουν από την κοινωνία, αλλά ταυτόχρονα αδυνατούν να πολιτικοποιήσουν την κοινωνία προς την κατεύθυνση της δημοκρατικής λειτουργίας. Υπό μία έννοια, η απομάκρυνση των κομμάτων από την κοινωνία ίσως εν τέλει δεν επιτρέψει σε αυτά να εκπληρώσουν ακόμα και τη λειτουργία της νομιμοποίησης. Αλλά αυτό ενδεχομένως να είναι και το επόμενο επεισόδιο στην πολιτική εξέλιξη της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας.

Το ΕΒ φανερώνει στοιχεία υψηλής συσχέτισης της οικονομικής κρίσης με την δημοκρατική αποτελεσματικότητα. Ιδίως συγκριτικά με την περίοδο της ευμάρειας η συσχέτιση εμφανίζει καθίζηση δεικτών, οι οποίοι μάλιστα την περίοδο της οικονομικής ανάπτυξης είχαν εξαιρετικά υψηλές επιδόσεις. Οι υψηλές επιδόσεις είναι εμφανείς τόσο συγκριτικά, δηλαδή με την διαχρονική τους σύγκριση σε επίπεδο χώρας, όσο και αντίστοιχα την περίοδο αναφοράς με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Μετά την κρίση εμφανίζεται αποκλιμάκωση. Με άλλα λόγια, ενώ πριν την κρίση η αξία που αποδίδεται στην δημοκρατία είναι υψηλή και μάλιστα υψηλότερη και από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, μετά την κρίση η αξία είναι χαμηλή, πολύ χαμηλότερη από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

Δύο βασικές σκέψεις. Η πρώτη, είναι ο εύθραυστος χαρακτήρας της δημοκρατικής αποτελεσματικότητας. Όταν η δημοκρατία συσχετίζεται τόσο υψηλά με την ευμάρεια, πέραν της αποστολής ενός συστήματος, αυτόν της ευημερίας στους πολίτες, ελλοχεύει ο κίνδυνος η μεταβλητή της ευμάρειας να είναι υψηλότερης σπουδαιότητας από την μεταβλητή της δημοκρατίας. Να το θέσουμε αντίστροφα, όταν η δημοκρατία παύει να προσφέρει την ευμάρεια που υπόσχεται ή που αποτελεί το βασικό όριο πεποίθησης των πολιτών της, ενδεχομένως άλλες εναλλακτικές, αυταρχικές ή εν γενεί μη-δημοκρατικές,

θα μπορούσαν με παρόμοιες υποσχέσεις να πάρουν τον ρόλο της δημοκρατίας ως το σύστημα διακυβέρνησης.

Η δεύτερη είναι το αίσθημα της ματαίωσης. Και αυτό θα θέλαμε να το συνδέσουμε με τις ευρύτερες εξελίξεις σε διεθνές επίπεδο και την άνοδο των αντι-εδραιωμένων ή αντι-κατεστημένων (Σιάκας 2017) δυνάμεων. Η λειτουργία της δημοκρατίας και οι επιδόσεις των βασικών της δρώντων, όπως τα κόμματα αλλά και γενικά τα διαμεσολαβημένα μέρη μέσω των κομμάτων, όπως οι υποψήφιοι, οι βουλευτές ή ακόμη και τα στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης, είχαν να αντιμετωπίσουν την περίοδο της κρίσης μία συντελούμενη ματαίωση. Αυτή μπορούσε να πλαισιωθεί (framed) και σε επίπεδο αποτυχίας ικανοποίησης των προσδοκιών αλλά και στο επίπεδο της αναδρομής στο παρελθόν, και της λογικής της επίπλαστης ευμάρειας. Αυτή η αποτύπωση, ακριβώς λόγω της σύνδεσης της δημοκρατικής με την οικονομική αποτελεσματικότητα, δημιουργεί ένα γόνιμο έδαφος ανάδειξης των αμφισβητιών της δημοκρατίας.

Σημειώσεις

https://europa.eu/eurobarometer/surveys/browse/all

[2] https://www.europeansocialsurvey.org/about/participating-countries

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βερναρδάκης, Χ. (2005), Πολιτικά Κόμματα και «μεσαίος χώρος». Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων, στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2003. Εκλογές, Κόμματα, Ομάδες Συμφερόντων, Χώρος και Κοινωνία*, Σαββάλας.

Βερναρδάκης, Χ. (2023), *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010,* Εκδόσεις Σάκκουλα.

Βούλγαρης, Γ. (2013), *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα, 1974-2009*, Πόλις.

Βούλγαρης, Γ. και Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.). (2014), *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Θεμέλιο.

Δεμερτζής, Ν. και Στασινόπουλος, Ν. (2023), *Διαστάσεις της Πολιτικής Κοινωνιολογίας της Συγκίνησης*, Κάλλιπος - Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. https://dx.doi.org/10.57713/kallipos-152.

Ελευθερίου, Κ. και Τάσσης, Χ. (2013), *ΠΑΣΟΚ, Η άνοδος και η πτώση (;) ενός ηγεμονικού κόμματος,* Σαββάλας.

Featherstone, Κ. και Παπαδημητρίου, Δ. (2010), *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού: δημόσια πολιτική και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Οκτώ.

Κωνσταντινίδης, Γ. και Τσακατίκα, Μ. (2011), Αντί-Κομματικά και Αντί-Δικομματικά Αισθήματα: Πηγές και Επιδράσεις στο Ελληνικό Κομματικό Σύστημα, στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2008-2010*, Σαββάλας.

Μαραντζίδης, Ν. (2024), Το κομματικό σύστημα 1974-2024: Μια συνοπτική περιοδολόγηση, *20ός αιώνας: Ιστορική, Κοινωνική και Πολιτική Επιθεώρηση*, 3.

https://eikostosaionas.gr/article/to-kommatiko-systima-1974-2024-mia-synoptiki-periodologisi/.

Μαραντζίδης, Ν. και Σιάκας, Γ. (2019), *Στο όνομα της αξιοπρέπειας: Οι ανατροπές της κοινής γνώμης τα χρόνια των Μνημονίων 2010-2018*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Mair, P. (2020), *Κυβερνώντας το κενό: Η εξαθένιση της δυτικής δημοκρατίας*, Επίκεντρο.

Παπαβλασόπουλος, Ε. (2015), Μετατοπίσεις στο ελληνικό κομματικό σύστημα: Από το ενιαίο μαζικό κόμμα του κράτους στο κόμμα «εκτάκτου εθνικής ανάγκης»; στο Ν. Γεωργαράκης και Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η Αποδόμηση του Πολιτικού*, Gutenberg – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Παπαβλασόπουλος, Ε. και Σπουρδαλάκης, Μ. (2010), Οι πολιτικές δυνάμεις και το κομματικό σύστημα, στο Α. Μωυσίδης και Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα,* Τόπος.

Σιάκας, Γ. (2017), *Όψεις των μεταβολών του κομματικού συστήματος σε χώρες του τρίτου κύματος εκδημοκρατισμού: Διερευνώντας τα αντί—Κατεστημένα κόμματα στην Ελλάδα και τη Δημοκρατία της Τσεχίας* [Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας]. https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/44371.

Σπουρδαλάκης, Μ. (1988), Ελλάδα 2000: Δρέποντας τους Καρπούς της «Α-πολιτικής Υπερπολιτικοποίησης», στο Η. Κατσούλης, Τ. Γιαννίτσης και Π. Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, Ίδρυμα Friedrich Ebert & Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Diamandouros, P. N. and Gunther, R. (2001), *Parties, politics, and democracy in the New Southern Europe*, JHU Press.

Eleftheriou, C. (2024), The Greek Party System's Ongoing Crisis: The Cases of ND, SYRIZA, and PASOK-KINAL, in T. Poguntke and W. Hofmeister (eds.), *Political Parties and the Crisis of Democracy: Organization, Resilience, and Reform*, Oxford University Press.

Mavrogordatos, G. T. (1984), The Greek party system: A case of 'limited but polarised pluralism'? *West European Politics,* Vol. 7, No 4, pp. 156-169. https://doi.org/10.1080/01402388408424501.

Spourdalakis, M. (1996), Securing Democracy in Post-authoritarian Greece: The Role of Political Parties, in G. Pridham (ed.), *Stabilizing Fragile Democracies*, Routledge.

Teperoglou, E. and Tsatsanis, E. (2014), Dealignment, De-legitimation and the Implosion of the Two-Party System in Greece: The Earthquake Election of 6 May 2012, *Journal of Elections, Public Opinion & Parties,* Vol. 24, No 2, pp. 222-242.

Tsirbas, Y. (2020), The Party System, in K. Featherstone and D. A. Sotiropoulos (eds.), T*he Oxford Handbook of Modern Greek Politics*, Oxford University Press.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ: ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΑΣΟΚ (1980-2000)

Κωνσταντίνα Κωτσιοπούλου[α]

[α] Διδάκτωρ Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια και Εντεταλμένη Διδάσκουσα Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων και Οργανισμών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Περίληψη

Ύστερα από την πρώτη περίοδο της επιστροφής στη δημοκρατική ομαλότητα, όπου το κύριο διακύβευμα υπήρξε ο εκδημοκρατισμός των θεσμών, τα κοινοβουλευτικά κόμματα συμπεριλαμβάνουν στα προεκλογικά τους προγράμματα τις θέσεις τους για τα σημαντικά ζητήματα που αφορούν την κοινωνία. Όπως προκύπτει από την ανάλυση των προεκλογικών προγραμμάτων των δύο κομμάτων εξουσίας, Νέας Δημοκρατίας και ΠΑΣΟΚ, τα θέματα που αφορούν στην κοινωνική πολιτική εμφανίζονται διαρκώς στην πολιτική τους ατζέντα, μέσω της υιοθέτησης ειδικότερων θέσεων για την υγεία, την πρόνοια, την κοινωνική ασφάλιση και την απασχόληση. Οι πολιτικές αυτές αναδιαμορφώνονται σε τακτά χρονικά διαστήματα, αντανακλώντας τις κοινωνικές απαιτήσεις και τις οικονομικές συνθήκες της κάθε εποχής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κοινώς εμφανιζόμενη εξαγγελία για επίλυση ζητημάτων που διατρέχουν όλη την εξεταζόμενη περίοδο, όπως η καταπολέμηση της ανεργίας και η βελτίωση των συνταξιοδοτικών παροχών. Η ανάλυση δείχνει επίσης πως οι δεσμεύσεις αυτές, αν και αποτυπώνουν τις πολιτικές προτεραιότητες των κομμάτων, λειτουργούν και ως εργαλείο προσέγγισης συγκεκριμένων εκλογικών ομάδων, διαμορφώνοντας έναν άτυπο διάλογο με κοινωνικά στρώματα που επηρεάζονται άμεσα από τις πολιτικές αυτές.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνική Πολιτική, Προεκλογικά Προγράμματα, Νέα Δημοκρατία, ΠΑΣΟΚ, Κράτος Πρόνοιας

SOCIAL POLICY THROUGH ELECTORAL PROGRAMS: NEW DEMOCRACY AND PASOK (1980-2000)

Konstantina Kotsiopoulou[α]

[α] PhD in Political Science and Public Administration, National and Kapodistrian University of Athens; Postdoctoral Researcher and Teaching Fellow, Department of Business and Organization Administration, University of the Peloponnese.

Abstract

Following the initial period of transition to democratic normality, during which the primary concern was the democratization of institutions, parliamentary parties began to incorporate their positions on major social issues into their electoral programs. An analysis of the programs of the two major parties, New Democracy and PASOK, reveals that social policy remained a consistent theme in their political agendas, with specific commitments in the areas of healthcare, welfare, social security, and employment. These policies were periodically restructured to reflect evolving social demands and changing economic conditions. Notably, both parties consistently pledged to address persistent issues such as unemployment and pension reform. The analysis further shows

that while these commitments reflect the parties' policy priorities, they also function as tools for engaging specific voter groups, shaping an implicit dialogue with social segments directly affected by these policies.

Keywords: Social Policy, Electoral Programs, New Democracy, PASOK, Welfare State

Εισαγωγή

Η κοινωνική πολιτική αποτελεί διαχρονικά έναν από τους βασικούς άξονες χάραξης πολιτικής από τα κόμματα εξουσίας, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε διεθνές επίπεδο. Στην ελληνική πολιτική σκηνή, η κοινωνική πολιτική αναπτύσσεται κυρίως μέσα από τις προεκλογικές δεσμεύσεις των κομμάτων, οι οποίες λειτουργούν ως εργαλεία διαμόρφωσης της πολιτικής ατζέντας και επικοινωνίας με το εκλογικό σώμα (Ware, 1996: 317, Mair 2006: 373). Το κράτος πρόνοιας, οι πολιτικές κοινωνικής προστασίας και η αναδιανομή του εισοδήματος αποτέλεσαν κεντρικά ζητήματα στη διαμόρφωση των κυβερνητικών προγραμμάτων, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου (Featherstone 2005: 225).

Στην παρούσα μελέτη, εξετάζεται η κοινωνική πολιτική όπως αποτυπώνεται στα προεκλογικά προγράμματα της Νέας Δημοκρατίας και του ΠΑΣΟΚ από το 1981 έως το 2000. Η περίοδος αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς σηματοδοτεί τη μετάβαση από το πρόταγμα του «εκδημοκρατισμού» (1974-1981) στη διαμόρφωση πιο συγκεκριμένων κοινωνικών πολιτικών, οι οποίες προσαρμόζονται διαρκώς στις οικονομικές και πολιτικές συνθήκες. Η ανάλυση των προγραμμάτων των δύο κομμάτων επιτρέπει την ανάδειξη των βασικών αξόνων της κοινωνικής πολιτικής, των σημείων σύγκλισης και απόκλισης μεταξύ τους, καθώς και των ευρύτερων τάσεων στη χάραξη κοινωνικών πολιτικών στην Ελλάδα, υπό την επίδραση ευρωπαϊκών και διεθνών τάσεων, καθώς και των εσωτερικών κοινωνικών και οικονομικών πιέσεων (Pagoulatos 2003). Το ΠΑΣΟΚ, ειδικά στις πρώτες δεκαετίες διακυβέρνησής του, υιοθέτησε μια ρητορική βασισμένη στο μοντέλο του κοινωνικού κράτους της σοσιαλδημοκρατίας, προτείνοντας εκτεταμένες κοινωνικές παροχές, κρατικές παρεμβάσεις στην αγορά και μηχανισμούς αναδιανομής του πλούτου (βλ. Clogg 1987, Σπανού 1998). Αντίθετα, η Νέα Δημοκρατία διατήρησε μια περισσότερο φιλελεύθερη προσέγγιση, δίνοντας έμφαση στην ανάγκη ισχυρής οικονομίας (βλ. Μπρατάκος 2002, Τάσσης 2008) ως προϋπόθεση για τη βιωσιμότητα των κοινωνικών παροχών. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των δύο αυτών δεκαετιών, οι στρατηγικές και των δύο κομμάτων υφίστανται σημαντικές προσαρμογές, καθώς οι οικονομικές συνθήκες και οι κοινωνικές απαιτήσεις μεταβάλλονται (Matsaganis 2011: 505).

Η παρούσα ανάλυση βασίζεται σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, με κύριο υλικό τα προεκλογικά προγράμματα των κομμάτων εξουσίας, τα οποία αποτελούν την επίσημη αποτύπωση των πολιτικών δεσμεύσεων κάθε περιόδου (Ware 1996: 317). Η εξέταση των προγραμμάτων πραγματοποιείται μέσα από συγκριτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει την ανάδειξη των βασικών τάσεων, των σημείων σύγκλισης και απόκλισης μεταξύ των κομμάτων, καθώς και των παραγόντων που επηρέασαν τις μεταβολές στη χάραξη της κοινωνικής πολιτικής κατά την περίοδο 1981-2000.

Περίοδος 1981-1985

Το 1981, τα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας, η Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ, παρουσίασαν προεκλογικά προγράμματα με σαφείς αναφορές στην κοινωνική πολιτική, αν και με διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς τη στόχευση και την εφαρμογή της.

Η Νέα Δημοκρατία, στο προεκλογικό της πρόγραμμα (Νέα Δημοκρατία 1981), έθεσε ως προτεραιότητα τη βελτίωση των παρεχόμενων υγειονομικών υπηρεσιών στο σύνολο του πληθυσμού χωρίς γραφειοκρατικά εμπόδια. Έδωσε έμφαση στην αποκέντρωση των υπηρεσιών υγείας, ώστε να περιοριστεί η ανάγκη μετακίνησης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα και στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας, προωθώντας πολιτικές πρόληψης, έγκαιρης διάγνωσης και επιτόπιας θεραπείας. Παράλληλα, εξήγγειλε τη δημιουργία 150 Κέντρων Υγείας με πλήρη εξοπλισμό και 24ωρη λειτουργία, καθώς και την ενίσχυση του νοσοκομειακού δυναμικού με νέες κλίνες. Επιπλέον, η πολιτική της ΝΔ περιλάμβανε τη δημιουργία ενός κρατικού φορέα φαρμάκων, ενώ σχεδίαζε κίνητρα για τη μετακίνηση υγειονομικού προσωπικού στην επαρχία, ώστε να επιτευχθεί ισότιμη πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας (Νέα Δημοκρατία 1981).

Στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης, το πρόγραμμα της ΝΔ τόνιζε την ανάγκη για συντάξεις που θα προσαρμόζονται στο κόστος ζωής, διασφαλίζοντας τα κεκτημένα δικαιώματα των ασφαλισμένων. Η πρόταση για τη δημιουργία ενός Εθνικού Ασφαλιστικού Συστήματος στόχευε στην ενοποίηση και σταδιακή αναβάθμιση των παροχών, με τη μείωση της απόστασης μεταξύ χαμηλών και υψηλών συντάξεων και τη βελτίωση του κατώτατου ορίου σύνταξης (Νέα Δημοκρατία 1981).

Το ΠΑΣΟΚ, από την άλλη, παρουσίασε το πρόγραμμά του υπό τον τίτλο «Συμβόλαιο με τον Λαό», το οποίο διαμορφώθηκε γύρω από τη λογική της κοινωνικής δικαιοσύνης και της αναδιανομής του εθνικού εισοδήματος (ΠΑΣΟΚ 1981). Κεντρική θέση κατείχε η πρόταση για τη δημιουργία ενός Εθνικού Φορέα Υγείας, ο οποίος θα αναλάμβανε την οργάνωση και διαχείριση του συνόλου των υπηρεσιών υγείας, με έμφαση στην εξωνοσοκομειακή περίθαλψη και τη δωρεάν πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας για όλους τους πολίτες. Επιπλέον, το ΠΑΣΟΚ έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην κοινωνική ασφάλιση, τονίζοντας την ανάγκη για ένα σύστημα που θα εγγυάται την ισότητα μεταξύ των πολιτών και θα αποτρέπει τη συγκέντρωση προνομίων σε συγκεκριμένες ομάδες (ΠΑΣΟΚ 1981).

Αν και τα δύο κόμματα συμφωνούσαν στη σημασία της ενίσχυσης της κοινωνικής πολιτικής, υπήρχαν σαφείς διαφοροποιήσεις στον τρόπο υλοποίησής της. Η Νέα Δημοκρατία επέλεγε έναν σταδιακό εκσυγχρονισμό των υφιστάμενων δομών, δίνοντας έμφαση στην οικονομική βιωσιμότητα και στη βελτίωση των παροχών μέσα από επενδύσεις σε υποδομές και νέα κίνητρα (Νέα Δημοκρατία 1981). Το ΠΑΣΟΚ, αντίθετα, προέκρινε μια ριζική μεταρρύθμιση, προωθώντας την κοινωνικοποίηση βασικών υπηρεσιών, όπως η υγεία, αναδεικνύοντας την κρατική παρέμβαση ως τον κύριο μηχανισμό αναδιανομής και ενίσχυσης των κοινωνικών παροχών (ΠΑΣΟΚ 1981).

Επιπλέον, το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ εισήγαγε ζητήματα που απουσίαζαν από το πρόγραμμα της ΝΔ, όπως η ισότητα φύλων, η αναγνώριση δικαιωμάτων των μεταναστών και η θεσμοθέτηση του δικαιώματος ψήφου στα 18. Αυτές οι προτάσεις αντανακλούσαν

τη συνολικότερη πολιτική φιλοσοφία του κόμματος, που εστίαζε στην έννοια των κοινωνικών δικαιωμάτων και της συμμετοχικής δημοκρατίας.

Συνολικά, το 1981 σηματοδότησε την ανάδειξη της κοινωνικής πολιτικής ως κεντρικού πεδίου πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων. Ενώ και οι δύο πολιτικοί σχηματισμοί αναγνώριζαν την ανάγκη για εκσυγχρονισμό των κοινωνικών δομών και ενίσχυση της κοινωνικής προστασίας, οι προτάσεις τους διαφοροποιούνταν ως προς τη φιλοσοφία και τα μέσα εφαρμογής, ήτοι, η ΝΔ εστίαζε σε ένα σταδιακό μοντέλο μεταρρυθμίσεων που θα διατηρούσε την οικονομική ισορροπία, ενώ το ΠΑΣΟΚ επιδίωκε έναν ριζοσπαστικό μετασχηματισμό του κράτους πρόνοιας με επίκεντρο τη δημόσια παρέμβαση και τη διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Περίοδος 1985-1990

Το 1985 βρίσκει τα δύο μεγάλα κόμματα, τη Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ, να διαμορφώνουν τις κοινωνικές τους πολιτικές με βάση τις εξελίξεις της προηγούμενης τετραετίας. Η Νέα Δημοκρατία του 1985, στο πρόγραμμα της με τίτλο «Ένας φιλελεύθερος ηγέτης, ένα φιλελεύθερο πρόγραμμα», εστιάζει ακόμα περισσότερο στη σύνδεση οικονομικής πολιτικής και κοινωνικής πολιτικής. Η κοινωνική δικαιοσύνη, όπως την αντιλαμβάνεται το κόμμα, επιτυγχάνεται μέσα από τη δημιουργία ισχυρής οικονομίας, και όχι μέσω παρεμβατικών κρατικών πολιτικών (Νέα Δημοκρατία 1985).

Από την άλλη πλευρά, το ΠΑΣΟΚ, στη νέα τετραετία, παραμένει στις θέσεις του για την αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος και την ενίσχυση των εργαζομένων, σε συνέχεια της ρητορικής του 1981. Το πρόγραμμα του κόμματος για το 1985, διαμορφώνει ένα σαφώς κοινωνιοκεντρικό πλαίσιο, στο οποίο η κρατική παρέμβαση συνεχίζει να παίζει καθοριστικό ρόλο (ΠΑΣΟΚ 1985).

Το Κεφάλαιο VII του προγράμματος, «Κοινωνική Πολιτική», περιλαμβάνει θεματικές που υπήρχαν και στο πρόγραμμα του 1981, αλλά με μεγαλύτερη εξειδίκευση. Οι βασικοί άξονες του προγράμματος είναι κοινωνική δικαιοσύνη, παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας και αύξηση αμοιβών, καταπολέμηση της ανεργίας, ενίσχυση των δομών δημόσιας υγείας και βελτίωση του συνταξιοδοτικού συστήματος (ΠΑΣΟΚ 1985).

Περίοδος 1990-1993

Το 1990 αποτελεί μια καίρια στιγμή για την πολιτική αντιπαράθεση γύρω από την κοινωνική πολιτική, καθώς τόσο η Νέα Δημοκρατία όσο και το ΠΑΣΟΚ προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν τις θέσεις τους και να προσαρμόσουν τις στρατηγικές τους στις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Ενώ η Νέα Δημοκρατία συνεχίζει να εστιάζει στη σχέση της οικονομικής ανάπτυξης με την κοινωνική πολιτική, το ΠΑΣΟΚ παρουσιάζει μια εξέλιξη της ρητορικής του από το «Κράτος Πρόνοιας» στην «Κοινωνία της Αλληλεγγύης», θέτοντας νέα ιδεολογικά θεμέλια για την επόμενη φάση των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων.

Σε συνέχεια της πολιτικής που είχε αρχίσει να διαμορφώνει από το 1985, η Νέα Δημοκρατία διατηρεί τη βασική της θέση ότι η κοινωνική πολιτική δεν μπορεί να λειτουργήσει ανεξάρτητα από μια ισχυρή ελεύθερη οικονομία. Στο προεκλογικό της πρόγραμμα του 1990, τονίζεται ότι «κοινωνική πολιτική χωρίς λεφτά δεν γίνεται»,

αναδεικνύοντας έτσι την αντίληψη ότι το κράτος πρόνοιας μπορεί να καταστεί βιώσιμο μόνο εφόσον υπάρχουν επαρκείς οικονομικοί πόροι (Νέα Δημοκρατία 1990).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια της ΝΔ να προωθήσει την ιδιωτική συμμετοχή στην κοινωνική πολιτική, ενθαρρύνοντας τις επιχειρήσεις να παρέχουν στους εργαζομένους πρόσθετη ασφάλιση και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (Νέα Δημοκρατία 1990). Αυτή η θέση διαφοροποιείται αισθητά από την προσέγγιση του ΠΑΣΟΚ, που συνεχίζει να βλέπει το κράτος ως βασικό εγγυητή της κοινωνικής προστασίας. Πιο συγκεκριμένα, το ΠΑΣΟΚ, στο «πρόγραμμα της τρίτης τετραετίας», επαναδιατυπώνει την κοινωνική του πολιτική μέσα από μια νέα ιδεολογική οπτική: τη μετάβαση από το «Κράτος Πρόνοιας» στην «Κοινωνία της Αλληλεγγύης». Σύμφωνα με το κόμμα, οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά την οκταετία του 1981-1989 άλλαξαν ριζικά τόσο τη λειτουργία του κράτους όσο και τη σχέση του με τους πολίτες, δημιουργώντας ένα περιβάλλον όπου η κοινωνική προστασία δεν αποτελεί απλώς μια κρατική υποχρέωση, αλλά ένα συλλογικό κοινωνικό εγχείρημα (ΠΑΣΟΚ 1989).

Η κοινωνική πολιτική του ΠΑΣΟΚ δομείται γύρω από πέντε βασικές αρχές: α) αποκέντρωση του κράτους, β) πρόνοια ως εργαλείο κοινωνικής αλλαγής, γ) ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, δ) παροχή κοινωνικών υπηρεσιών με βάση τις ανάγκες και ε) εστίαση στην κοινωνική ένταξη.

Σημαντική παραμένει η δέσμευση του ΠΑΣΟΚ για συνέχιση της μεταρρύθμισης του Εθνικού Συστήματος Υγείας (ΕΣΥ), το οποίο θεωρείται μία από τις μεγαλύτερες επιτυχίες της οκταετίας του (ΠΑΣΟΚ 1989).

Περίοδος 1993-1996

Το 1993, η πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στη Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής συνεχίζεται, με τα δύο κόμματα να διαμορφώνουν τις θέσεις τους στη βάση των εξελίξεων της προηγούμενης τριετίας. Η Νέα Δημοκρατία δίνει έμφαση στον απολογισμό του κυβερνητικού της έργου, εστιάζοντας σε συγκεκριμένα έργα υποδομών (νοσοκομεία, Ωνάσειο κλπ.), ενώ το ΠΑΣΟΚ, επαναφέρει τη ρητορική της κοινωνικής αλληλεγγύης και δεσμεύεται για μια νέα αναβάθμιση του κοινωνικού κράτους.

Πέρα από την ανάδειξη των έργων, το πρόγραμμα της ΝΔ επικεντρώνεται στην κριτική της οκταετίας του ΠΑΣΟΚ (1981-1989), υποστηρίζοντας ότι η πολιτική του αντιπάλου της είχε δημιουργήσει προβλήματα οικονομικής βιωσιμότητας στο σύστημα υγείας και πρόνοιας (Νέα Δημοκρατία 1993).

Από την άλλη πλευρά, το ΠΑΣΟΚ, στο πρόγραμμά του με τίτλο «Οι ιδέες μας, οι δεσμεύσεις μας, πώς θα κυβερνήσουμε», επιχειρεί να προβάλλει ένα σχέδιο για το μέλλον, με κεντρικό στόχο την ολοκλήρωση ενός σύγχρονου κράτους πρόνοιας.

Η πρόταση του ΠΑΣΟΚ οργανώνεται γύρω από τέσσερις βασικούς άξονες (ΠΑΣΟΚ 1993):

- Εθνικό σχέδιο για την καταπολέμηση της ανεργίας, με ιδιαίτερη έμφαση στις γυναίκες και τους νέους.
- Εθνικό σχέδιο για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, με ενίσχυση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και επανεκπαίδευσης.

- Ανασυγκρότηση του ασφαλιστικού συστήματος, με στόχο τη διασφάλιση της βιωσιμότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.
- Νέα άνθηση του ΕΣΥ, το οποίο είχε πληγεί μετά το 1989.

Περίοδος 1996-2000

Το 1996 σηματοδοτεί μια περίοδο σύγκλισης αλλά και διαφοροποίησης των δύο μεγάλων κομμάτων σε θέματα κοινωνικής πολιτικής. Η Νέα Δημοκρατία συνεχίζει να διατυπώνει προγραμματικές δεσμεύσεις που εστιάζουν σε μια τεχνοκρατική και διαχειριστική προσέγγιση, δίνοντας έμφαση στη βελτίωση της ποιότητας των υπηρεσιών υγείας, την πάταξη των στρεβλώσεων και την εισαγωγή νέων μηχανισμών κοινωνικής προστασίας. Από την άλλη, το ΠΑΣΟΚ διατηρεί τον προσανατολισμό του στην ενίσχυση του κοινωνικού κράτους, συνδέοντάς το πλέον πιο άμεσα με την οικονομική πολιτική, την απασχόληση και την κοινωνική συνοχή.

Πιο συγκεκριμένα, το προεκλογικό πρόγραμμα της Νέας Δημοκρατίας το 1996, υπό τον τίτλο «Δέσμευση για την Ελλάδα», επικεντρώνεται στη δημιουργία ενός αποτελεσματικού, ορθολογικού και σύγχρονου συστήματος υγείας και πρόνοιας (Νέα Δημοκρατία 1996). Σε αντίθεση με τα προγράμματα προηγούμενων ετών, όπου η ΝΔ τόνιζε την ανάγκη δημοσιονομικής εξυγίανσης ως βασική προϋπόθεση της κοινωνικής πολιτικής, το 1996 φαίνεται να αποδέχεται τον κοινωνικό χαρακτήρα του κράτους, εστιάζοντας σε βελτιώσεις ποιότητας και αποδοτικότητας.

Οι βασικοί άξονες της πολιτικής της περιλαμβάνουν: α) Θωράκιση του κοινωνικού χαρακτήρα των υπηρεσιών υγείας, β) πάταξη της διαφθοράς στον τομέα της υγείας, γ) κατοχύρωση του δικαιώματος επιλογής υπηρεσιών υγείας, δ) ριζική αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος, ε) σταδιακή εφαρμογή ελάχιστου εισοδήματος επιβίωσης και στ) πολιτικές πρόληψης για τα ναρκωτικά, το AIDS και ενίσχυση της στήριξης φορέων και ασθενών (Νέα Δημοκρατία 1996).

Το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ για το 1996, υπό τον τίτλο «Για την πορεία προς τον 21ο αιώνα», διατηρεί τις βασικές αρχές της κοινωνικής πολιτικής που είχε αναπτύξει από τη δεκαετία του 1980, αλλά πλέον εντάσσει πιο συστημικές και τεχνοκρατικές παρεμβάσεις, δίνοντας έμφαση στη σύνδεση της κοινωνικής πολιτικής με την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή. Συγκεκριμένα, προτείνει αντιμετώπιση της ανεργίας και του συνταξιοδοτικού προβλήματος, παροχή επιδοτούμενων υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας προς ηλικιωμένους, σύνδεση των κατώτατων ορίων σύνταξης με τον πληθωρισμό, βελτίωση της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και ισχυροποίηση της πρωτοβάθμιας υγείας (ΠΑΣΟΚ 1996). Επιπλέον, το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ δείχνει σαφή έμφαση στους συνταξιούχους και την αγροτική ασφάλιση, προφανώς απευθυνόμενο σε συγκεκριμένα εκλογικά ακροατήρια.

Στον τομέα της πρόνοιας, γίνεται απολογισμός της τριετίας, ενώ προτείνονται η κάρτα αναπηρίας και χορήγηση προνοιακών επιδομάτων καθώς και πολιτικές καταπολέμησης των ναρκωτικών (για το ζήτημα των ναρκωτικών βλ. Τσίγκανου 1996), πρόληψη και ενημέρωση για AIDS.

Περίοδος 2000-2004

Το προεκλογικό πρόγραμμα της Νέας Δημοκρατίας το 2000 συνεχίζει να υποστηρίζει ένα τεχνοκρατικό και αποτελεσματικό κράτος πρόνοιας, το οποίο δίνει έμφαση στη διαχείριση και τη βελτίωση των υπηρεσιών αντί για τη διεύρυνση των παροχών (Νέα Δημοκρατία 2000).

Στους βασικούς άξονες της πολιτικής της Νέας Δημοκρατίας περιλαμβάνονται η ενίσχυση της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας με την καθιέρωση του προσωπικού οικογενειακού γιατρού και τη δημιουργία Κέντρων Υγείας αστικού τύπου, καθώς και η αναβάθμιση της δευτεροβάθμιας με τη μετατροπή των νοσοκομείων σε μη κερδοσκοπικά ιδρύματα, την εισαγωγή θέσης γενικού διευθυντή – μάνατζερ, τον ανασχεδιασμό των υφιστάμενων και την ίδρυση νέων στην περιφέρεια. Παράλληλα, προωθείται η διοικητική αναδιοργάνωση μέσω ανεξάρτητης αρχής για τον έλεγχο των προμηθειών, η απλούστευση της πρόσβασης στις υπηρεσίες με την καθιέρωση ενιαίου βιβλιαρίου υγείας και η καταπολέμηση της ανεργίας με την αύξηση του επιδόματος και την πλήρη ιατροφαρμακευτική και νοσοκομειακή κάλυψη των ανέργων (Νέα Δημοκρατία 2000).

Το ΠΑΣΟΚ, στο κυβερνητικό πρόγραμμα για το 2000, εμφανίζεται πλέον ως ένα κόμμα που συνδέει την κοινωνική πολιτική με την παγκόσμια οικονομική τάξη, αναγνωρίζοντας ότι οι κοινωνικές παρεμβάσεις πρέπει να προσαρμοστούν στις νέες εργασιακές και οικονομικές συνθήκες. Το πρόγραμμα δίνει μεγάλη έμφαση στην απασχόληση, θέτοντάς την ως τη μεγάλη προτεραιότητα (ΠΑΣΟΚ 2000).

Σε σχέση με τα προηγούμενα προγράμματα, αυτό του 2000 διαφοροποιείται σημαντικά, καθώς για πρώτη φορά διαχωρίζει τις κοινωνικές πολιτικές σε ξεχωριστές θεματικές ενότητες (βλ. ΠΑΣΟΚ 2000). Τούτο δείχνει μια πιο εξειδικευμένη προσέγγιση, καθώς τα προηγούμενα προγράμματα συνήθως ενέτασσαν τις πολιτικές της ισότητας, της υγείας, της απασχόλησης και της κοινωνικής πρόνοιας σε ένα γενικό κεφάλαιο κοινωνικής πολιτικής.

Οι κύριες παρεμβάσεις του ΠΑΣΟΚ εστιάζουν στην ενίσχυση της απασχόλησης μέσω εθνικού σχεδίου δράσης και στη διασφάλιση ίσων ευκαιριών για γυναίκες και άτομα με ειδικές ανάγκες (ΠΑΣΟΚ 2000). Δίνεται έμφαση στην προσαρμογή των θεσμών του κοινωνικού κράτους στις απαιτήσεις της μεταβιομηχανικής κοινωνίας και της παγκοσμιοποίησης, ενώ παράλληλα προβάλλεται ο απολογισμός δράσεων όπως η ίδρυση του ΕΣΥ, των ΚΑΠΗ και των παιδικών σταθμών, με στόχο τη συγκρότηση ενός κοινωνικού ιστού ασφάλειας. Περιλαμβάνονται επίσης η επέκταση του ΕΚΑΣ και του προγράμματος «Βοήθεια στο Σπίτι», η αναμόρφωση του ασφαλιστικού συστήματος, η στήριξη της οικογένειας και του νέου ζευγαριού με ολοήμερα σχολεία, σταθμούς και άδειες μητρότητας, καθώς και ο διοικητικός εκσυγχρονισμός των νοσοκομείων, η ενίσχυση της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας και η ανάπτυξη πολιτικών πρόληψης και καταπολέμησης των εξαρτήσεων (ΠΑΣΟΚ 2000).

Ερευνητικές διαπιστώσεις- Συμπεράσματα

Η ανάλυση της κοινωνικής πολιτικής μέσα από τα προεκλογικά προγράμματα του ΠΑΣΟΚ και της Νέας Δημοκρατίας για την περίοδο 1981–2000 αποκαλύπτει μια πολυεπίπεδη

πορεία μετασχηματισμού. Από μια αφετηρία έντονης ιδεολογικής αντιπαράθεσης, τα δύο κόμματα φαίνεται σταδιακά να συγκλίνουν σε ένα πιο τεχνοκρατικό και διαχειριστικό μοντέλο κοινωνικής πολιτικής, προσαρμοσμένο στις οικονομικές, θεσμικές και διεθνείς προκλήσεις της εποχής.

Από την ιδεολογική αντίθεση στη σταδιακή προσαρμογή

Κατά την πρώτη φάση της περιόδου (1981–1989), το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται ως το κόμμα του ριζοσπαστικού κράτους πρόνοιας, δίνοντας έμφαση στις γενικευμένες παροχές και την κρατική μέριμνα. Αντίθετα, η Νέα Δημοκρατία υιοθετεί μια προσέγγιση υπέρ της ελεύθερης οικονομίας, με περιορισμένη κρατική παρέμβαση και προτεραιότητα στη δημοσιονομική εξυγίανση. Η διάσταση αυτή αντικατοπτρίζει τις βαθύτερες ιδεολογικές καταβολές των δύο κομμάτων, με το ΠΑΣΟΚ να δίνει έμφαση στην κοινωνική ισότητα και τη συλλογική προστασία, ενώ η ΝΔ αναδεικνύει τον ρόλο της αγοράς και της ατομικής ευθύνης.

Ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, αυτή η αντίθεση αρχίζει να μετριάζεται. Η ΝΔ, ήδη από το 1990, διατυπώνει μια σύνθετη θέση που συνδέει την οικονομική ανάπτυξη με τη δυνατότητα ύπαρξης κοινωνικής πολιτικής. Παράλληλα, το ΠΑΣΟΚ, το 1993, συνεχίζει μεν να υπερασπίζεται τον ρόλο του κοινωνικού κράτους, αλλά θέτει ως προτεραιότητες τη βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος και την καταπολέμηση της ανεργίας – ζητήματα που συνδέονται άμεσα με τη μακροοικονομική σταθερότητα.

Η δεκαετία του 1990 ως καμπή πολιτικής σύγκλισης

Η δεκαετία του 1990 συνιστά τομή στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής. Οι πιέσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι αυξανόμενοι δημοσιονομικοί περιορισμοί και η ανάγκη για αποτελεσματικότητα οδηγούν σε σημαντική μετατόπιση των δύο κομμάτων προς μια κοινή διαχειριστική λογική. Το ΠΑΣΟΚ, το 1996, ενσωματώνει πλέον μια τεχνοκρατική προσέγγιση στην κοινωνική πολιτική, δίνοντας έμφαση στη σύνδεσή της με την οικονομική συνοχή και ανάπτυξη. Η στόχευση μετατοπίζεται από την οριζόντια παροχή υπηρεσιών σε πιο εξειδικευμένες παρεμβάσεις για συνταξιούχους, άτομα με αναπηρία και οικογένειες. Η Νέα Δημοκρατία, κατά την ίδια περίοδο, προτείνει μηχανισμούς διαφάνειας και βελτίωση της διοίκησης, αναγνωρίζοντας εμμέσως την ανάγκη ύπαρξης κοινωνικής προστασίας, υπό τον όρο της αποτελεσματικότερης διαχείρισης.

Το 2000 η αρχή της σύγκλισης

Το έτος 2000 λειτουργεί ως σημείο συμπύκνωσης και επισφράγισης της στρατηγικής σύγκλισης. Το ΠΑΣΟΚ τονίζει την ανάγκη για ένα κοινωνικό κράτος που ανταποκρίνεται στις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης, δίνοντας έμφαση στην απασχόληση, την κοινωνική συνοχή και τη βιωσιμότητα των συνταξιοδοτικών ταμείων. Η ΝΔ, από την άλλη, προωθεί ένα μοντέλο βασισμένο στη διοικητική αναδιοργάνωση και την αποδοτικότητα, προτείνοντας μέτρα όπως οι ανεξάρτητες διοικητικές αρχές στα νοσοκομεία και ο θεσμός του οικογενειακού γιατρού.

Η στρατηγική αυτή σύγκλιση δεν σημαίνει εξάλειψη των διαφορών. Αντιθέτως, οι διαφορές παραμένουν στο επίπεδο της πολιτικής φιλοσοφίας: το ΠΑΣΟΚ εξακολουθεί να στηρίζεται στην κρατική παρέμβαση, ενώ η ΝΔ επιμένει στην ανάγκη για εξορθολογισμό,

αποκέντρωση και θεσμική αναδιάρθρωση. Όμως η διαφορά πλέον αφορά τον βαθμό και τη μορφή της παρέμβασης.

Η επιρροή του ευρωπαϊκού πλαισίου και η τεχνοκρατικοποίηση της πολιτικής

Η εξέλιξη αυτή δεν μπορεί να γίνει κατανοητή εκτός του ευρωπαϊκού πλαισίου. Η ενοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η αυξανόμενη ανάγκη για δημοσιονομική προσαρμογή και η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας δημιούργησαν ένα πλαίσιο κοινών προκλήσεων για όλα τα κόμματα εξουσίας. Οι εθνικές κοινωνικές πολιτικές έπρεπε πλέον να ευθυγραμμιστούν με τις κοινοτικές κατευθύνσεις και τους μηχανισμούς ελέγχου.

Η σταδιακή αποδοχή των αρχών του εκσυγχρονισμού και της ευρωπαϊκής εναρμόνισης οδήγησε σε μια απομάκρυνση από τις παραδοσιακές ιδεολογικές τοποθετήσεις. Η κοινωνική πολιτική σταδιακά τεχνοκρατικοποιήθηκε, μετατρεπόμενη σε ένα σύνολο εξειδικευμένων παρεμβάσεων που στόχευαν στην αποτελεσματικότητα, την αποδοτικότητα και τη δημοσιονομική βιωσιμότητα.

Στοχευμένες πολιτικές και η ανάδυση των "ομάδων στόχου"

Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία της μεταγενέστερης φάσης είναι η ανάδειξη των "ομάδων στόχου"(target groups) ως βασικός άξονας του προγραμματικού σχεδιασμού. Η κοινωνική πολιτική παύει να εμφανίζεται ως ενιαία θεματική και αναλύεται μέσα από διακριτά κεφάλαια, που απευθύνονται σε συγκεκριμένα κοινωνικά σύνολα: νέους, γυναίκες, χαμηλοσυνταξιούχους, ΑμεΑ.

Η στρατηγική αυτή δεν είναι απλώς διοικητική ή τεχνοκρατική. Συνιστά εργαλείο πολιτικής επικοινωνίας και εκλογικής στόχευσης. Μέσα από την απομόνωση θεματικών (ανεργία, συντάξεις, κοινωνική προστασία), τα κόμματα επιδιώκουν να διαμορφώσουν εκλογικές ταυτότητες και να ενισχύσουν τη σύνδεσή τους με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Πρόκειται για μια μορφή "άτυπου διαλόγου" μεταξύ των κομμάτων και της εκλογικής τους πελατείας, στον οποίο οι προεκλογικές δεσμεύσεις λειτουργούν και ως μέσα επικοινωνιακής εδραίωσης. Έτσι, η προγραμματική διατύπωση δεν εξαντλείται στη χάραξη στρατηγικής – λειτουργεί ταυτόχρονα ως μήνυμα προς επιμέρους κοινωνικά ακροατήρια, ενσωματώνοντας τον λόγο της κοινωνικής προστασίας σε μια ευρύτερη πολιτική στρατηγική.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Μπρατάκος, Γ. (2002), *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας,* Αθήνα, Εκδόσεις Α. Α. Λιβάνη.

Νέα Δημοκρατία (1981), «Το πρόγραμμα της Νέας Δημοκρατίας θέτει τα θεμέλια μιας νέας εποχής».

Νέα Δημοκρατία (1985), *Προεκλογικό πρόγραμμα* «Ένας φιλελεύθερος ηγέτης – Ένα φιλελεύθερο πρόγραμμα».

Νέα Δημοκρατία (1990), *«Το πρόγραμμα της Νέας Δημοκρατίας, Μαζί και εσύ για μια καλύτερη Ελλάδα»*.

Νέα Δημοκρατία (1993), *Προεκλογικό πρόγραμμα* «Πορεία Μπροστά».

Νέα Δημοκρατία (1996), *Προεκλογικό πρόγραμμα* «Δέσμευση για την Ελλάδα».

Νέα Δημοκρατία (2000), *Προεκλογικό πρόγραμμα* «Υπάρχει καλύτερη Ελλάδα και τη θέλουμε» – «Νέο ξεκίνημα 2000».

ΠΑΣΟΚ (1981), *Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής* «Συμβόλαιο με το Λαό».

ΠΑΣΟΚ (1985), *Πρόγραμμα της β΄ τετραετίας της αλλαγής – Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής*.

ΠΑΣΟΚ (1989), *Προεκλογικό Πρόγραμμα* «Το πρόγραμμα της τρίτης τετραετίας».

ΠΑΣΟΚ (1993), *Προεκλογικό πρόγραμμα* «Οι ιδέες μας, οι δεσμεύσεις μας, πώς θα κυβερνήσουμε».

ΠΑΣΟΚ (1996), *Προεκλογικό Πρόγραμμα* «Για την πορεία προς τον 21ο αιώνα». ΠΑΣΟΚ (2000), *Προεκλογικό Πρόγραμμα* «2000–2004: Οι δεσμεύσεις μας για τη νέα τετραετία».

Σπανού, Κ. (1998), ΠΑΣΟΚ και δημόσια διοίκηση: η δύσκολη μαθητεία, στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: κόμμα –κράτος – κοινωνία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, σσ.175-194.

Τάσσης, Χ. (2008), *Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος*, Διδακτορική Διατριβή ΕΚΠΑ

Τσίγκανου, Ι. (1996), Το Ζήτημα των Ναρκωτικών, στο Φαρσεδάκης Ι. και Συλίκος Γ. *ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ - Νομική και Εγκληματολογική Διάσταση στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σσ. 13-28.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Clogg, R. (1987), *Parties and Elections in Greece: The Search for Legitimacy*, London, C. Hurst & Co.

Esping-Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton, NJ, Princeton University Press.

Featherstone, K. (2005), Politics and Policy in Greece: The Challenge of Modernisation, *West European Politics*, Vol. 28, No 2, pp. 223-241.

Ferrera, M. (2005), *The Boundaries of Welfare: European Integration and the New Spatial Politics of Social Protection,* Oxford, Oxford University Press.

Mair, P. (2006), *Ruling the Void? The Hollowing of Western Democracy*, New Left Review, Vol. 42, pp. 25-51.

Matsaganis, M. (2011), The welfare state and the crisis: the case of Greece, *Journal of European Social Policy*, Vol. 21, No 5, pp. 501-512.

Pagoulatos, G. (2003), *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Rhodes, M. (1998), Globalization, labour markets and welfare states: A future of 'competitive corporatism'? in M. Rhodes, Y. Meny (eds), The Future of European Welfare, Houndmills, MacMillan Press, pp. 178-203.

Sotiropoulos, D. A. (2004), The EU's Impact on the Greek Welfare State: Europeanization on Paper? *Journal of European Social Policy,* Vol. 14, No 3, pp. 267-284.

Ware, A. (1996), *Political Parties and Party Systems,* Oxford University Press, Oxford.

Η PERFORMANCE ART ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: ΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Προκόπιος Ορφανός[α]

[α] Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Η performance art, αυτή η ενδιαφέρουσα ζωντανή τέχνη, έχει ήδη πλούσια ιστορία και ιστοριογραφία στη χώρα μας (Γερογιάννη 2019, 2017, Λεοπούλου 2017, 2014, Antoniadou 2017, Χονδρού 2006). Οι θεωρητικές και ιστορικές αναλύσεις πλαισιώνουν το έντονο κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο της performance art στην Ελλάδα, με την ανάδειξη ζητημάτων καθημερινότητας, κοινωνικού χώρου, κοινωνικού φύλου, πολιτικής ταυτότητας, κοινωνικοπολιτικών παρεμβάσεων και δέσμευσης στην κοινότητα. Παράλληλα η performance ως όρος έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον στην κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία και άλλες προσεγγίσεις των κοινωνικών επιστημών (Goffman 2006 (1959), 1974, Garfinkel 1967, Turner 1969, 1982, Certeau 2010 (1980), Alexander, Giesen and Mast 2006, Alexander 2011). Στις θεωρήσεις και τις έρευνες των κοινωνικών επιστημών αναπτύσσονται θέματα που αφορούν την καθημερινότητα, τις κοινωνικές κατασκευές, τις τακτικές, την κριτική, όπως και τον πραγματισμό. Στην παρουσίαση που ακολουθεί θα εξεταστούν έργα καλλιτεχνών της performance art, στο πέρασμα από τη Δικτατορία στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης και θα συνδεθούν με κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, αναδεικνύοντας κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις των δράσεων. Η ζωντανή τέχνη της performance, αναδύεται μαζί με την επανεμφάνιση των εικαστικών τεχνών το 1969, μετά από 2 χρόνια παύσης λόγω της επιβολής της Χούντας (Γερογιάννη 2019). Οι performances βρίσκονται μεταξύ των έργων που θέτουν το ζήτημα της ελευθερίας της έκφρασης (Ζαχαρόπουλος 2003). Μετά την πτώση της Χούντας, η performance δεν διατηρεί πάντα την πολιτική της ένταση. Από το 1974 η πολιτική της «εθνικής συμφιλίωσης» θα παίξει ρόλο στην αποδυνάμωση της πολιτικής πτυχής της τέχνης της performance. Αυτό το πέρασμα από τη Δικτατορία στη Μεταπολίτευση, που θα σημάνει και την κοινωνικοπολιτική αλλαγή στην performance art, θα εξεταστεί μέσα από τρεις κύριες οπτικές της κοινωνιολογίας και των κοινωνικών επιστημών: τους κοινωνικούς ρόλους, τον κοινωνικό εαυτό και την καθημερινή ζωή (Goffman 2006), τη διάσταση ανάμεσα στην τακτική και τη στρατηγική (Certeau 2010), όπως και το ζήτημα της κοινωνικής κατασκευής (Berger and Luckmann 1991, Manheim 1997, Schutz 1943).

Λέξεις κλειδιά: Performance Art στην Ελλάδα, Κοινωνική Θεωρία, Καθημερινή Ζωή, Κοινωνική Κατασκευή, Τακτικές και Στρατηγικές

PERFORMANCE ART IN THE TRANSITION FROM THE DICTATORSHIP TO THE METAPOLITEFSI (RESTORATION OF DEMOCRACY): PERSPECTIVES FROM SOCIOLOGY AND THE SOCIAL SCIENCES

Prokopios Orfanos[α]

[α] Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

Performance art, this fascinating and dynamic form of live art, already has a rich history and historiography in Greece (Gerogianni 2019, 2017, Leopoulou 2017, 2014, Antoniadou 2017, Chondrou 2006). Theoretical and historical analyses frame the strong social and political content of performance art in Greece, highlighting issues of everyday life, social space, gender, political identity, socio-political interventions, and community engagement. At the same time, the concept of performance holds particular interest in sociology, anthropology, and other social science disciplines (Goffman 1959, 1974, Garfinkel 1967, Turner 1969, 1982, Certeau 1980, Alexander, Giesen and Mast 2006, Alexander 2011). Within the social sciences, perspectives and research explore themes related to daily life, social constructions, tactics, critique, and pragmatism. This presentation will examine the works of performance artists during the transition from the Greek Dictatorship to the Metapolitefsi period, linking them to sociological approaches that reveal the social and political dimensions of these actions. Performance art re-emerged alongside the revival of the visual arts in 1969, following a two-year hiatus due to the Junta's imposition (Gerogianni 2019). Performances were among the artistic works that raised the issue of freedom of expression (Zacharopoulos 2003). However, after the fall of the Junta, performance art did not always retain its political intensity. From 1974 onward, the policy of "national reconciliation" played a role in weakening the political dimension of performance art. This transition from Dictatorship to Metapolitefsi, which signified a socio-political shift within performance art, will be examined through three key sociological and social science perspectives: social roles, the social self, and everyday life (Goffman 1959); the contrast between tactics and strategy (Certeau 1980); and the issue of social construction (Berger and Luckmann 1991, Manheim 1997, Schutz 1943).

Keywords: Performance Art in Greece, Social Theory, Everyday Life, Social Construction, Tactics and Strategies

Αντί εισαγωγής

Η performance ως έννοια, συνδέεται με τις τέχνες, τις γνωστικές πειθαρχίες και με κοινωνικά και πολιτικά θέματα. Πρόκειται για έναν πλουραλισμό του όρου που εντείνει το ενδιαφέρον, αλλά και την ασάφεια. Θα γίνει δημοφιλής τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες στις τέχνες, στη λογοτεχνία, στις κοινωνικές επιστήμες (Carlson 2018: 13).

Τη σύμπραξη ανάμεσα στις τέχνες και τις κοινωνικές επιστήμες θα υλοποιήσουν οι Victor Turner και Richard Schechner πριν 50 χρόνια. Ήδη από το 1973 ο Schechner θα προδιαγράψει κοινές περιοχές ενδιαφέροντος και σύμπραξης ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες και την θεωρία της επιτέλεσης, θυμίζοντάς μας τις προσπάθειες του κοινωνιολόγου Georges Gurvitch (1956), ο οποίος στο κείμενό του για την Κοινωνιολογία του Θεάτρου, προσδιόριζε επιτελεστικά στοιχεία σε όλα τα κοινωνικά τελετουργικά.

Στα πεδία των τεχνών, η performance αναφέρεται και αναπτύσσεται στις εικαστικές τέχνες, στο θέατρο, στη μουσική, στη λογοτεχνία, στην ποίηση, όπως και σε ποικίλους συνδυασμούς αυτών. Προπομπός σε αυτή τη διαδρομή των δράσεων και των επιτελέσεων είναι η δραστηριότητα των κινημάτων της ιστορικής πρωτοπορίας. Ιδιαίτερα στον Ιταλικό Φουτουρισμό και τον Ντανταϊσμό θα βρούμε την επιτελεστική έκφραση μέσω των τεχνών, τον συνδυασμό διαφορετικών ειδών τέχνης, όπως και τη

σύνδεση της τέχνης με την κοινότητα, την πολιτική και τα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα της εποχής τους.

Η performance συνδέεται επιπλέον με κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά ζητήματα στην ιστορική πρωτοπορία (Ορφανός 2023), όπως και στη σύγχρονη τέχνη. Σε αυτή την κατεύθυνση μπορούμε να βρούμε την επιτέλεση μέσα από την αντίσταση, τη δράση που αναδεικνύει ζητήματα ταυτότητας, φύλου, σεξουαλικότητας, μέσα στις μεταμοντέρνες ρευστές συνθήκες.

Στις κοινωνικές επιστήμες, έχουμε την εμφάνιση του όρου ή/και την ενασχόληση με συναφή ζητήματα ήδη από τη δεκαετία του 1960, στην ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία. Η performance επηρέασε μέσω των τεχνών την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, την εθνογραφία και άλλες επιστήμες, όχι τόσο μέσα από την εκτέλεση προϋπαρχόντων ρόλων, όσο μέσα από την επιτέλεση σωμάτων, αυτοβιογραφικών στοιχείων, πολιτισμικών εμπειριών.

Προσεγγίσεις στον χώρο των κοινωνικών επιστημών συνδυάζουν το καθημερινό, το τελετουργικό και την performance. Σημαντικές είναι οι συνεισφορές των Erving Goffman, Victor Turner, Dwight Conquergood από τα πεδία της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας, όπως και του Richard Schechner.

Τα πεδία της Ανθρωπολογίας και της Εθνογραφίας προδιαγράφουν πολύ έντονο ενδιαφέρον για το θέμα μας. Όμως στην παρουσίασή μας, θα επιμείνουμε σε τρεις προσεγγίσεις που αφορούν ή επικοινωνούν σε μεγάλο βαθμό με τη γνωστική πειθαρχία της Κοινωνιολογίας και ευρύτερα με τις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες.

Προοίμιο: Δράση, καθημερινότητα και παράσταση

Υπάρχει μια ενδιαφέρουσα σχέση ανάμεσα στον ερμηνευτή του ρόλου και το κοινό. Προσεγγίσεις της performance που προέρχονται από την πολιτισμική οπτική και την κοινωνιολογική ανάλυση, δίνουν έμφαση στο κοινό. Οι αναλύσεις από την πλευρά της Ψυχολογίας και της Ηθικής Φιλοσοφίας δίνουν έμφαση στον ερμηνευτή του ρόλου (Carlson 2018: 36). Μια ιδιαίτερη περίπτωση είναι αυτή του Καναδού κοινωνιολόγου Erving Goffman.

Στα μέσα της δεκαετίας 1950 ο Goffman θα εκδώσει την πολύ σημαντική έρευνα του για την *Παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή* (*The presentation of self in everyday life* [1956]). Επινοεί τη δραματουργική προσέγγιση η οποία δεν ασχολείται μόνο με ρόλους που υποδυόμαστε στην προσωπική ζωή, αλλά με μια διαδικασία που συμβαίνει συνεχώς και διακρίνει τον χώρο σε σκηνικό των παραστάσεων και σε παρασκήνιο (Craib 2000: 166-167).

Η Goffman αναπτύσσει σε βάθος αναλύσεις για την *παράσταση/performance*, την παρουσίαση του εαυτού, τη διάδραση με τους άλλους, τον κοινωνικό ρόλο, τις συνεργατικές ομάδες, τις περιοχές, τον χειρισμό των εντυπώσεων από την πλευρά του κοινωνικού ερμηνευτή. Η μεταφορά προέρχεται από το θέατρο και γι' αυτό τον λόγο για τη μετάφραση του όρου *performances* χρησιμοποιείται ο όρος *παραστάσεις* (Goffman 2006).

Όπως αναφέρεται στην εισαγωγή του βιβλίου, παράσταση [..] *μπορεί να οριστεί ως η όλη δραστηριότητα ενός ορισμένου μετέχοντος σε μία δεδομένη περίσταση, που επηρεάζει με οποιονδήποτε τρόπο οποιουσδήποτε από τους άλλους μετέχοντες. Μάλιστα μπορούμε να αποκαλούμε εκείνους που συνεισφέρουν τις άλλες παραστάσεις "κοινό" ή "ακροατήριο" [audience], "παρατηρητές" [observers] ή "από κοινού μετέχοντες" [co-participants]. Το προκαθορισμένο σχήμα δράσης ... ονομάζεται εντοπισμένος "ρόλος" ή "κομμάτι" [part, routine]* (Goffman 2006: 71).

Στην προσέγγιση του Goffman αναπτύσσεται ένα συγκεκριμένο αναλυτικό οπλοστάσιο που μπορεί να εμπλουτίσει την οπτική μας για τις κοινωνικές, πολιτισμικές και καλλιτεχνικές δράσεις. Ένα πρώτο παράδειγμα είναι περίφημη *Πίστη στο ρόλο που παίζει κανείς* (Goffman 2006: 73-77).

Αν επικεντρωθούμε στην πλευρά του ερμηνευτή του ρόλου και όχι τόσο στη διάδραση και το κοινό μπορούμε να παρατηρήσουμε πως κατά τον Goffman

> «ο ερμηνευτής μπορεί να παρασύρεται εντελώς από τον ίδιο του το ρόλο· μπορεί να είναι ειλικρινά πεισμένος ότι η εντύπωση της πραγματικότητας που παρουσιάζει είναι όντως η πραγματικότητα. Από την άλλη πλευρά .. ο ερμηνευτής μπορεί να μην παρασύρεται διόλου από τον ρόλο του μπορεί να θέλει να καθοδηγήσει τις πεποιθήσεις του κοινού του .. χωρίς .. να έχει ως απώτερο μέλημά του τι είδους αντίληψη σχηματίζουν εκείνοι για τον ίδιο ή για την πραγματικότητα» (Goffman 2006: 73, 74).
>
> [..]
>
> «... τα δύο αυτά άκρα (ειλικρίνεια-κυνισμός)... δημιουργείται η τάση σε όσους έχουν προσεγγίσει τον έναν από τους δύο πόλους να ολοκληρώσουν το ταξίδι» (Goffman 2006: 75).

Ένα άλλο σημείο που μπορεί να συμβάλει στην ανάλυση της performance, είναι η διαχείριση των εντυπώσεων από το άτομο που έχει ως αποτέλεσμα την έκφραση που *μεταδίδει* και την έκφραση του *αναδίδει* (Goffman 2006: 57-60). Επίσης, μία ενδιαφέρουσα διάκριση αφορά την *εστιασμένη* (*focused*) και την *ανεστίαστη* (*unfocused*) αλληλεπίδραση (Goffman 1996: 61-62, 1971: 144-5). Στην εστιασμένη αλληλεπίδραση

> «*οι άνθρωποι συμφωνούν να διατηρήσουν για ένα διάστημα μια μοναδική εστία νοητικής και οπτικής προσοχής, όπως συμβαίνει σε μια συζήτηση, ένα επιτραπέζιο παιχνίδι*. Ενώ στην ανεστίαστη, έχουμε την συνεύρεση ατόμων, όπως οι άγνωστοι στην άλλη άκρη του δωματίου, *όπου ο καθένας τροποποιεί το φέρσιμό του επειδή υπόκειται και ο ίδιος σε παρατήρηση*» (Goffman 1996: 62).

Τέτοια θεωρητικά εργαλεία μπορούν να έχουν αποτελεσματικότητα στην προσέγγιση καλλιτεχνικών δράσεων που ασχολούνται με την καθημερινότητα, με τις αντιφάσεις, με τη διαχείριση των εντυπώσεων. Για παράδειγμα μια τέτοια περίπτωση είναι οι performances των Χονδρού και Κατσιάνη. Η δράση τους αναπτύσσεται μετά το 1981 και προσεγγίζει την καθημερινότητα, *ως πλαίσιο παραγωγής και υποδοχής* (Γερογιάννη 2019: 146). Αρκετές φορές θα ασχοληθούν με την τοπικότητα, κάτι που γι' αυτούς: *Σημαίνει πως*

από την πληθώρα πληροφοριών που δέχεσαι απ όλον τον κόσμο, κρατάς εκείνες που φωτίζουν την καθημερινότητά σου (Χονδρός-Κατσιάνη 1997).

Το καθημερινό ως δομικό στοιχείο, η δράση τους ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο και η σημασία της διάδρασης (Λεοπούλου 2017: 86-93), κάνουν το έργο τους να αποκτά ενδιαφέρον από την οπτική των κοινωνικών επιστημών και της κοινωνιολογίας.[1] Επιπλέον, η δράση τους θα προκαλέσει τον θεατή, για παράδειγμα στη *Μουσική δύο δωματίων* (1983), το κοινό δεν μπορούσε να παρακολουθήσει και τους δύο και έπρεπε να επιλέξει ή να μετακινείται από τον ένα χώρο στον άλλο (Γερογιάννη 2019: 147). Έτσι, δυσκολεύεται η πραγματοποίηση της εστιασμένης, όπως και της ανεστίαστης αλληλεπίδρασης, που είναι απαραίτητες για την διάδραση πρόσωπο με πρόσωπο ως μέρος της συλλογικής συμπεριφοράς (Goffman 1996: 61).

Η παρούσα ανάλυση θα επικεντρωθεί περισσότερο σε περιπτώσεις καλλιτεχνών που βρίσκονται στο μεταίχμιο ανάμεσα στη Δικτατορία και τη Μεταπολίτευση. Αυτό έχει ξεχωριστό κοινωνικό και πολιτικό ενδιαφέρον και συνδέεται με το επετειακό θέμα των 50 χρόνων Μεταπολίτευσης.

Τακτικές και στρατηγικές

Μια ιδιαίτερα σύνθετη μελέτη που αναφέρεται στον χώρο της κοινωνιολογίας, αν και όχι αποκλειστικά σε αυτόν, είναι το έργο *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική* του Michel de Certeau (2010 [1980]). Οι καταβολές του έργου προέρχονται από τη Φιλοσοφία, την Ψυχανάλυση και την Κοινωνιολογία.

Ο de Certeau συνδυάζει, μεταξύ των άλλων, στοιχεία από κοινωνιολογικές μελέτες όπως τη δραματουργική ανάλυση του Goffman και την εθνομεθοδολογική μελέτη του Garfinkel. Επιπλέον, υπάρχουν εκλεκτικές συγγένειες και αναφορές στους Foucault και Bourdieu.

Στο βιβλίο του κάνει τη διάκριση ανάμεσα στις *τακτικές* και τις *στρατηγικές*. Οι στρατηγικές αναφέρονται στο πλαίσιο των θεσμών, στα μοτίβα δράσης και στα σενάρια, που λειτουργούν ως γενικοί οδηγοί συμπεριφοράς. Οι τακτικές συνδέονται με αυτοσχέδιες συμπεριφορές, είναι εξατομικευμένες και εκφράζονται ανάλογα με την πρόσληψη των απαιτήσεων, ενώ είναι εκ των προτέρων άγνωστες.

Με την στρατηγική οριοθετείται ένας τόπος ως *ένα ίδιον*, μια βάση για να πραγματοποιηθεί μια διαχείριση των σχέσεων με βάση την *εξωτερικότητα* την οποία συνθέτουν *στόχοι ή απειλές*. Με λόγια του ίδιου του de Certeau:

> «Ονομάζω στρατηγική τον υπολογισμό (ή τον χειρισμό) του συσχετισμού δυνάμεων ο οποίος γίνεται εφικτός από τη στιγμή που μπορεί να απομονωθεί ένα υποκείμενο του βούλεσθαι και του δύνασθαι (επιχείρηση, στρατός, πολιτεία, επιστημονικό ίδρυμα), ένα υποκείμενο που να έχει τη βούληση και την εξουσία» (2010: 143).

Αποτελέσματα της εγκαθίδρυσης των στρατηγικών είναι: 1) το *ίδιον* είναι μια υπερίσχυση του τόπου επί του χρόνου, έτσι ώστε να να μπορούν να πραγματοποιηθούν *μελλοντικές επεκτάσεις*, 2) η όραση των τόπων είναι καθοριστική, *επιτρέπει μια πανοπτική πρακτική* με τη μετατροπή των *ξένων δυνάμεων σε αντικείμενα* τα οποία μπορεί να παρατηρεί, να

μετράει και να ελέγχει, 3) η *αβεβαιότητα της ιστορίας* μετατρέπεται σε *αναγνώσιμο* χώρο, μέσα από την *εξουσία της γνώσης: μια ορισμένη εξουσία είναι προαπαιτούμενο αυτής της γνώσης, και όχι μόνο επακόλουθο* (de Certeau 2014: 144-145). Έτσι, διασφαλίζεται ένας ιδιότοπος.

Σε αντίθεση με τις στρατηγικές, η άλλη διάκριση που εισάγει ο de Certeau είναι οι τακτικές, στις οποίες απουσιάζει ο ιδιότοπος. Η τακτική δεν οριοθετεί εξωτερικότητα ούτε μπορεί να έχει αυτονομία: «*Ο τόπος της είναι αποκλειστικά και μόνον ο τόπος του άλλου. Οφείλει επομένως να παίζει στο έδαφος που της επιβάλλεται, έτσι όπως το οργανώνει ο νόμος μιας ξένης ισχύος*» (de Certeau 2014: 145).

Οι *τακτικές* κινούνται με αποσπασματικότητα, εκμεταλλεύονται ευκαιρίες, δεν μπορούν να κρατήσουν ό,τι κερδίζουν. Είναι οι υπολογισμένες δράσεις που βρίσκουν και λειτουργούν στις ρωγμές και χρησιμοποιούν το στοιχείο του αιφνιδιασμού. Ο de Certeau συνεχίζει τον προσδιορισμό της τακτικής, παραθέτοντας τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη (1402a): *το ασθενέστερο από δύο επιχειρήματα να το κάνεις το ισχυρότερο*.[2]

Η σχέση στρατηγικής/τακτικής είναι μια σχέση εξουσίας/απουσίας εξουσίας, δύναμης/τεχνάσματος, το τελευταίο *είναι το πρακτικό ισοδύναμο των ευφυολογημάτων* (de Certeau 2014: 146-7). Οι στρατηγικές βασίζονται στον τόπο, ενώ οι τακτικές στον χρόνο και τις ευκαιρίες που αυτός φέρνει.

Τι σχέση μπορεί να έχουν όλα αυτά με τα σύγχρονα καλλιτεχνικά δρώμενα;

Η σκέψη μας μπορεί να πάει σε πολλές εκδοχές της performance με κοινωνικοπολιτικό ορίζοντα, που προσδιορίζεται μέσα από τη δράση. Μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση στην ελληνική σκηνή της performance art, είναι αυτή της Μαρίας Καραβέλα.

Η performance θα εμφανιστεί στην Ελλάδα μέσα σε μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης, εν μέσω του καθεστώτος της χούντας (Antoniadou 2018: 35). Οι Έλληνες καλλιτέχνες θα χρησιμοποιήσουν ένα πολιτικά φορτισμένο σώμα προκαλώντας αναταραχή ανάμεσα στην τέχνη και τη ζωή, *όχι παρά τη δικτατορία, αλλά εξαιτίας της* (Γερογιάννη 2019: 102). Οι δράσεις στο χώρο θα πάρουν κριτικό περιεχόμενο, λόγω της καθίζησης σε πολιτισμικό και πολιτικό επίπεδο.[3]

Η Μαρία Καραβέλα θα αρθρώσει επιτελεστικά περιβάλλοντα με ιδιαίτερα πολιτική φόρτιση ξεκινώντας από την γκαλερί Άστορ (1970) και συνεχίζοντας στην Αίθουσα Τέχνης Αθηνών-Χίλτον τον επόμενο χρόνο. Οι εγκαταστάσεις θα αποτελέσουν διαμαρτυρία κατά του καθεστώτος της Χούντας (Ζιώγας 2008: 209, 210). Κινούμενη ακριβώς σε αυτό που ονομάσαμε πριν ως τον τόπο του άλλου ή αλλιώς το έδαφος που της επιβάλλεται, η Καραβέλα θα υπενθυμίσει με αιχμηρό τρόπο τις φυλακές που βρίσκονται οι πολιτικοί κρατούμενοι και την κατάσταση της χώρα σε γύψο (1967-1974). Η έκθεση θα λογοκριθεί με απότομο τρόπο μέσα από *ωμή παρέμβαση της αστυνομίας* με την ίδια την καλλιτέχνιδα να δηλώνει ότι «*το μόνο που αντίκρισα ήταν έναν υπάλληλο του ξενοδοχείου να σκουπίζει τα τελευταία υπολείμματα της εγκατάστασης*».[4] Οι αντιδράσεις και η λογοκρισία της έκθεσης στο Χίλτον θα αναγκάσουν την Καραβέλα να φύγει για το Παρίσι (Antoniadou 2018: 50).

Μετά την πτώση της Χούντας το κοινό και πολλοί κριτικοί δε δέχονται την performance ως μέσο άρθρωσης πολιτικού λόγου, όμως η πολιτική φόρτιση του μέσου θα συνεχιστεί και στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης (Γερογιάννη 2019: 108-109). Η Καραβέλα, θα ασχοληθεί με το ζήτημα της Κύπρου και θα συσχετίσει τη νέα ελληνική δημοκρατία με τον ναζισμό (Παρίσι).

Με την επιστροφή της στην Ελλάδα, η Μαρία Καραβέλα θα σχεδιάσει performances στον δημόσιο χώρο σε δήμους της Αττικής, στα πρότυπα της ομάδας Βενσέν, σύμφωνα με την οποία η τέχνη πρέπει να αναπτύσσεται διαθεματικά σε πλατείες, δρόμους, πανεπιστήμια *με τη συμμετοχή των πολιτών* (Ζιώγας 2008: 235).

Οι Δήμοι επιλέχθηκαν ως λαϊκές συνοικίες, αλλά και λόγω της σύνδεσής τους στην Εθνική Αντίσταση (Γερογιάννη 2019: 115). Τελικά, ένα πολυθεματικό έργο έλαβε χώρα στην κεντρική πλατεία της Κοκκινιάς, με αναφορά στο μπλόκο της Κοκκινιάς, όπου οι ναζί εκτέλεσαν 350 άνδρες, ενώ χιλιάδες στάλθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης (Antoniadou 2018: 64).

Η ταινία *Αντίσταση* αποτελούσε *αναπόσπαστο* μέρος του εικαστικού εγχειρήματος (Ζιώγας 2008: 236). Τελικά η *Αντίσταση* λογοκρίθηκε από το Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης (η ταινία αφορούσε τα γεγονότα 1940-50, μέσα από μαρτυρίες αγωνιστών της εθνικής αντίστασης και κομμουνιστών). Η προβολή της εκδήλωσης και οι απειλές της αστυνομίας για απαγόρευση, έφεραν τη μαζική προσέλευση του κοινού στην πλατεία της Κοκκινιάς (Γερογιάννη 2019: 115).

Στόχος του έργου είναι η αναβίωση σκηνών της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου μέσα από αφηγήσεις, τραγούδι, θέατρο, προβολές, σινεμά και τη συμμετοχή κοινού. Η επιτέλεση εμπλουτίζεται με τη συμμετοχή ερασιτεχνικού θιάσου και κατοίκων της περιοχής, σε ένα ντοκουμέντο μνήμης, που χωριζόταν σε πέντε σκηνές (Γερογιάννη 2019: 115-116). Ο Δήμος Νίκαιας στήριξε τη δράση, που συνέβαλε στην ιστορική διαπαιδαγώγηση, ιδιαίτερα των νέων.

Η αστυνομία θα απαγορεύσει την πραγματοποίηση των δράσεων στους άλλους Δήμους. Αυτή η απαγόρευση δεν ήταν καινούρια, μιας και επί Χούντας, έργο της Καραβέλα κατέβηκε απότομα (Ζιώγας 2008: 209). Οι δράσεις και τα πολυθεματικά έργα της Καραβέλα, μας θυμίζουν μια κίνηση στον χώρο του αντιπάλου, όπως συμβαίνει με τις τακτικές.

Μέσα στον τόπου το άλλου, στον χώρο μιας ξένης ισχύος, θα κινηθεί με αποσπασματικότητα, χωρίς να μπορέσει να κρατήσει τα κέρδη. Λειτουργεί στις ρωγμές χρησιμοποιώντας τον αιφνιδιασμό. Μάλιστα θα καταφέρει να κάνει αυτά τα μειονεκτήματα, πλεονεκτήματα, κερδίζοντας τον κόσμο της Κοκκινιάς.

Η απαγόρευση της ταινίας *Αντίσταση* θα πραγματοποιηθεί από την Πρωτοβάθμια Επιτροπή της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών του Υπουργείου Προεδρίας. Η Καραβέλα είχε υποβάλλει την ταινία στις αρχές του καλοκαιριού (1978) και η απάντηση της Επιτροπής ήρθε στις 4 Οκτωβρίου. Στην ουσία ήταν ένα γραφείο λογοκρισίας που λειτουργούσε ακόμη, τέσσερα χρόνια μετά την πτώση της Χούντας (Ζιώγας 2008: 236).

Οι στρατηγικές της Χούντας θα δείξουν το υποκείμενο που να έχει τη βούληση και την εξουσία. Στην περίπτωση της απαγόρευσης από θεσμούς της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, η Καραβέλα θα κινηθεί στον χρόνο και την ιστορία. Η στρατηγική του κράτους θα εφαρμόσει την εξουσία στον χώρο, όπως συμβαίνει στις στρατηγικές.

Το ζήτημα της κοινωνικής κατασκευής

Μετά τη δεκαετία του 1960, εκτός από τις αναλύσεις του Goffman, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός (social constructionism). Προπομποί της προσέγγισης υπήρξαν οι Karl Manheim και Alfred Schutz. Ο Manheim θα συμβάλει μέσα από το σημαντικό έργο *Ιδεολογία και Ουτοπία* ([1936] 1997). Εκεί αναπτύσσει τη μεθοδολογία έρευνας των πνευματικών και πολιτισμικών δημιουργιών. Αναφέρεται στην Κοινωνιολογία της γνώσης.

Ο Schutz στο κείμενο που δημοσίευσε του 1943 με τον τίτλο «The Problem of Rationality in the Social World», κάνει λόγο για τη διάσταση ανάμεσα στην ορθολογικά προσανατολισμένη δράση, την επιστημονική έρευνα και τη δράση στον κοινωνικό κόσμο που δεν διέπεται από ορθολογισμό. Κατά τον Schutz, υπάρχει ανάμιξη των ξεκάθαρων εμπειριών με τις ασαφείς εικασίες, των προκαταλήψεων και των αποδεδειγμένων στοιχείων. Υπάρχουν κενά και ασυνέχειες. Παράλληλα, οι συνήθειες, οι κανόνες και οι αρχές εφαρμόζονται με επιτυχία, όμως η προέλευσή τους δεν ελέγχεται από εμάς, ενώ και η εγκυρότητα των κανόνων δεν επαληθεύεται (Schutz 1943: 136-7).

Θεμελιώδες έργο για τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό είναι αυτό των P. L. Berger και T. Luckman, *The Social Construction of Reality*. Η προσέγγιση αυτή συνηγορεί προς την κοινωνική κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Η κατασκευή αυτή αφορά τις αντιλήψεις των ανθρώπων για τη γνώση, την εμπειρία και το πραγματικό, τα οποία διαφέρουν σε κάθε άτομο. Η κοινωνική διάσταση είναι τόσο καθοριστική ώστε: *όλη η ανθρώπινη «γνώση» αναπτύσσεται, μεταδίδεται και διατηρείται σε κοινωνικές καταστάσεις* [...] (Berger and Luckmann 1991: 14).

Η κοινωνική διάσταση της performance μπορεί να ιδωθεί υπό αυτό το πρίσμα. Η επιτέλεση δεν είναι προκαθορισμένη, ούτε έχει προσχεδιαστεί από τον πολιτισμό. Είναι σε σταθερή βάση κατασκευαζόμενη και διαρκώς υπό διαπραγμάτευση/ αναδιαμόρφωση. Τα οργανωμένα μέρη της performance είναι ένα συνονθύλευμα θραυσμάτων.

Σε αυτό το μήκος κύματος μπορούμε να βρούμε τον Harold Garfinkel ο οποίος αναπτύσσει την προσέγγιση της *Εθνομεθοδολογίας*. Μέσα από την τελευταία ερευνώνται οι πραγματικές μέθοδοι με τις οποίες οι ηθοποιοί της καθημερινότητας και της κοινής λογικής, αντιλαμβάνονται και κατασκευάζουν την κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία ζουν.

Πολλές φορές στην αναγνώριση του νοήματος μιας συνομιλίας, παίζει σημαντικό ρόλο το κοινωνικό πλαίσιο. Έτσι, θα μπορούσαμε να ορίσουμε την *Εθνομεθοδολογία* ως *τη μελέτη των «εθνομεθόδων» -των δημωδών ή λαϊκών μεθόδων- που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να κατανοήσουν τι κάνουν οι άλλοι, και ιδιαίτερα τι λένε* (Giddens 2002: 132).

Η *Εθνομεδοδολογία* ερευνά τις λογικές ιδιότητες των ενδεικτικών εκφράσεων και άλλων πρακτικών δράσεων. Αυτές είναι πιθανές δεξιότητες που πραγματοποιούνται στην καθημερινή ζωή και βρίσκονται σε εξέλιξη (Garfinkel 1967: 11).

Υπάρχουν συνάφειες με την performance art στο όριο της Δικτατορίας και της Μεταπολίτευσης;

Ενδιαφέρον εδώ αποκτά η περίπτωση της Λήδας Παπακωνσταντίνου. Οι πρώτες performances θα πραγματοποιηθούν στη Μ. Βρετανία κι ενώ στην Ελλάδα κυριαρχεί η Χούντα. Ήδη από τις performances του '60 ως και τις πρώτες δύο δεκαετίες του 21ου αιώνα, την απασχόλησε η αποδόμηση κι αναθεώρηση εννοιών, μεταξύ των οποίων ο ερωτισμός και η θρησκευτικότητα (Τσιάρα 2009: 13).

Στην performance της *Το μοντέλο- Φόρος τιμής στον Jean Genet* (1970), στοχεύει: στην αποκάλυψη του τρόπου που οι κοινωνικοί θεσμοί, η εκκλησία και η οικογένεια, κατασκευάζουν την έμφυλη ταυτότητα, όπως και στην αντιπαράθεση με *ταξικούς και έμφυλους διαχωρισμούς στην ιστορία της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης* (Τσιάρα 2021: 39). Η πρώτη της δράση θα ελιχθεί από την τελετουργία σε κάτι το πρωτόγονο, παραπέμποντας στην αρχαία ελληνική θρησκεία και στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη (Γερογιάννη 2019: 121).

Με λόγια της ίδιας, φαίνεται η σύνδεση με το ζήτημα της κοινωνικής κατασκευής *«Είμαι το σύνολο των πληροφοριών που εμπεριέχω, ορίστε, πάρτε με, δείτε με, δεν είμαι εξωτικό πράγμα. Και βέβαια διάλεξαν το εξωτικό. Η αντίδραση είναι εκεί που ο άλλος βλέπει αυτό που δεν ξέρει και αγριεύει».*

Στο επόμενο έργο της στην Αγγλία *The Greek Performance* (1970), θα αναδειχθούν ζητήματα ταυτότητας, με αναφορά στη θρησκεία και στο ρόλο της γυναίκας (Γερογιάννη 2019: 122). Πάλι μας κάνει να σκεφτόμαστε ζητήματα κοινωνικής κατασκευής του φύλου, όταν αναφέρει χαρακτηριστικά:

> «Ένα ζευγάρι εισέρχεται από το πλάι. Τα κοστούμια τους τονίζουν με ένα στυλιζαρισμένο και υπερβολικό τρόπο το φύλο τους. Ο άνδρας με βαθύτριχο στήθος, μεταλλικά καρφιά και γιγαντιαίους ώμους παίκτη του ράγκμπυ. Η γυναίκα φοράει ζώνη αγνότητας από ξυραφάκια και σκληρά γυαλιστερά άσπρα στήθια» (Παπακωνσταντίνου 2005: 31).

Με την επιστροφή της στην Ελλάδα θα διαπιστώσει ότι ήταν αδύνατο να κάνει performance λόγω Δικτατορίας (Locus Athens 2006: 147), μάλιστα το έργο της που παρωδεί τη σεξουαλικοποίηση του θηλυκού υποκειμένου σε αρρενωπές παραδόσεις της τέχνης δεν θα μπορούσε να έχει παραχθεί στην Ελλάδα της Χούντας (Dimitrakaki 2005: 275). Μετά το Σπετσιώτικο Θέατρο, θα επικεντρωθεί στην performance. Βρισκόμαστε στα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Η πρώτη της δράσης είναι *Το κουτί* (1981) στην Galerie 3, μαζί με τη Lesley Walton. Η δράση παρουσιάστηκε 2 φορές την ίδια χρονιά (Λεοπούλου 2017: 65). Πρόκειται για μία performance που θίγει το γυναικείο ζήτημα, όπως και *την αόρατη παρουσία της γυναίκας στην ιστορία* (Χονδρού 2006: 90).

Οι δυο γυναίκες, θα ζήσουν στο κουτί για 5 ώρες κάθε μέρα για μία εβδομάδα, σε διαφορετικό δωμάτιο που είχαν διαμορφώσει για τις δικές τους ανάγκες (Λεοπούλου

2017: 66). Στον χώρο, υπήρχαν αντικείμενα από κλωστήριο στις Σπέτσες, αντικείμενα και έγγραφα που παρέπεμπαν ευθέως στην εργασία των γυναικών. Το κοινό μπορούσε να έχει πρόσβαση σε ό,τι συνέβαινε στο κουτί, μέσα από μάτια/ φακούς στα πλάγια.

Η παθητική πρόσληψη του έργου τέχνης μετατρεπόταν σε ενεργητική, μέσα από το κρυφοκοίταγμα του θεατή. Τη δομή του έργου, ακολούθησε μια τροπή ανάμεσα στο απρόσμενο και το απρογραμμάτιστο, με αυτοσχέδιες συναντήσεις, εντός του κουτιού. Σύμφωνα με την Παπακωνσταντίνου *οι συναντήσεις λειτουργούσαν πιο πολύ σαν πιθανότητα με άγνωστο αποτέλεσμα, κάτι σαν ελπίδα* (Λεοπούλου 2017: 68).

Έχουμε λοιπόν μια δομή, που δοκιμάζεται μέσα στον κοινωνικό και πολιτισμικό κόσμο, όπου αναμιγνύονται οι εμπειρίες με τις ασαφείς εικασίες. Αυτή η δομή είναι φτιαγμένη για να αναδείξει ζητήματα έμφυλων εργασιακών σχέσεων και καθημερινότητας των γυναικών. Μια γνώση *που μεταδίδεται σε κοινωνικές καταστάσεις* (για να θυμηθούμε τους Berger και Luckmann).

Απογειώνεται από τη συμμετοχή ανδρών θεατών, για τους οποίους το να κοιτάζουν μια γυναίκα να ξαπλώνει, να διαβάζει, να ντύνεται, ιδιαίτερα έτσι κλεισμένη στο κλουβί, τους κάνει αυτόματα να τη βλέπουν σαν σεξουαλικό αντικείμενο.[5] *Η παθητική μας διαθεσιμότητα αντιπαραβαλλόταν με την ενεργά ηδονοβλεπτική συμπεριφορά των θεατών* (Παπακωνσταντίνου 2005: 41).

Αναδεικνύεται έτσι μια πραγματικότητα υπό διαπραγμάτευση και κατασκευή, η οποία γίνεται αντιληπτή μέσα από την καλλιτεχνική δράση. Οι performer, απελευθερώνουν τον θεατή μέσα στη συγκεκριμένη συνθήκη να αρθρώσει στοιχεία της ταυτότητας απέναντι στο έμφυλο ζήτημα.

Εν τέλει, μέσα από τη δράση τους, πετυχαίνουν την υπονόμευση και την αποδόμηση στερεοτύπων *"κατασκευής" φύλου* (Λεοπούλου 2017). Όπως σημειώνει η Αίμη Μπακούρου-Σασών, η συμμετοχή και ενσωμάτωση στον χώρο του έργου δεν είναι κάτι πρωτόγνωρο για τις γυναίκες. Τα ζητήματα που εκφράζει η Παπακωνσταντίνου *αποτελούν καθημερινή πραγματικότητα και η οπτική τους είναι σίγουρα φεμινιστική*.[6] Η δράση, μέσα από τη δομή, την αυτοσχέδια δράση, τις αντιδράσεις του κοινού, ή ακόμη και τις χυδαίες προτάσεις ανδρών, αναφέρονται στην ανισότητα στο πεδίο της εργασίας, όπως και στο γεγονός της πρόσβασης της εργασίας για τις γυναίκες, που συνοδευόταν με *περισσότερες υποχρεώσεις στην καθημερινή τους ζωή* (Λεοπούλου 2017: 69).

Από τις πρώτες της δράσεις, όπως και με άλλα έργα στη συνέχεια, η Λήδα Παπακωνσταντίνου στοχεύει στη *ριζική αναθεώρηση των μηχανισμών κανονικοποίησης- όπως η θρησκεία, η εθνική ταυτότητα και οι πολιτισμικές αναπαραστάσεις- και τη συνάντησή τους πάνω στο ανθρώπινο σώμα* (Τσιάρα 2021: 41). Η ματιά της Παπακωνσταντίνου αντιμάχεται τις διακρίσεις και την κανονικοποίηση, όπως κατασκευάζονται και εμμένουν στον σύγχρονο κοινωνικό κόσμο. Στα έμφυλα θέματα, το μισθολογικό χάσμα ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες εξακολουθεί, τα στενά πρότυπα ομορφιάς κυριαρχούν για τις γυναίκες και διαφέρουν από τα σεξουαλικά πρότυπα νέων ανδρών και γυναικών, ενώ η αντιμετώπιση των φυλετικών και των ταξικών ανισοτήτων δεν έχει επιτευχθεί (Nicholson 2010).

Επίλογος

Υπάρχουν πολλά σημεία συνάφειας, τομής, σύμπραξης ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες και την performance στην τέχνη και τον πολιτισμό. Ιδιαίτερα σε ζητήματα που άπτονται της κοινωνιολογίας, όπως για παράδειγμα: της καθημερινότητας, της παρουσίασης του εαυτού, των πρακτικών, των λόγων, των κοινωνικών κατασκευών, της ιδεολογίας και των κοινωνικοπολιτικών παρεμβάσεων, το πεδίο μοιάζει ανεξάντλητο. Ήταν ενδιαφέρον να δούμε το πέρασμα από το καθεστώς της Χούντας στη Μεταπολίτευση, ψηλαφώντας περιπτώσεις και διαδρομές καλλιτεχνών, παράλληλα με προσεγγίσεις που προέρχονται από τις κοινωνικές επιστήμες και την κοινωνιολογία.

Στην παρουσίαση που προηγήθηκε, έμφαση δόθηκε σε δύο προσεγγίσεις που φωτίζουν το κοινωνικοπολιτικό μήνυμα δύο περιπτώσεων της performance art στην Ελλάδα, στο πέρασμα στη Μεταπολίτευση. Στόχος ήταν να δοθεί το πλαίσιο και η διαφοροποίηση, στη διάβαση αυτή. Στην περίπτωση της Μαρίας Καραβέλα το κοινωνικό μήνυμα και το πολιτικό διακύβευμα διατηρείται και μετά τη Χούντα. Μετά το 1974 ενεργοποιείται περισσότερο το ζήτημα της μνήμης και του χρόνου, που είναι συνδεδεμένο με τις τακτικές, στο θεωρητικό πλαίσιο. Οι ιδιαιτερότητες της Λήδας Παπακωνσταντίνου, δίνουν έντονο κοινωνικό ενδιαφέρον στη δραστηριότητά της στην Αγγλία. Στην Ελλάδα, θα αντιμετωπίσει την αφωνία, εν μέσω Χούντας, ενώ στη συνέχεια θα αγγίξει κοινωνικά ζητήματα, όπως οι έμφυλες σχέσεις που αναδεικνύονται στο πλαίσιο της κοινωνικής κατασκευής.

Οι κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία και η performance είναι πεδία σε σύζευξη που μπορούν να συνεισφέρουν αμοιβαία στην κατανόηση του κοινωνικού κόσμου και του καλλιτεχνικού πεδίου.

Σημειώσεις

[1] Μια ολοκληρωμένη παρουσίαση του έργου των Χονδρού και Κατσιάνη και της σύνδεσής του με την καθημερινή ζωή, το ιδιωτικό και το δημόσιο, τις εφήμερες σχέσεις και άλλα ζητήματα, θα βρει ο/η αναγνώστης/-στρια στο Αρετή Λεοπούλου, *Ευεργετικά παράσιτα. Προσεγγίσεις του καθημερινού από τους Λήδα Παπακωνσταντίνου / Αλεξάνδρα Κατσιάνη και Θανάση Χονδρό / Γιώργο Τσακίρη*. Εκδόσεις Futura, 2017.

[2] *Αὐτὸ δὲ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ λέγεται ὅτι κάμνομεν νὰ κερδίζῃ ἡ χαμένη ὑπόθεσις.* Αριστοτέλης, *Ρητορική* (Α΄ τόμος), [Εἰσαγωγή - μετάφραση – σχόλια Ηλ. Ηλιού], Αθήνα, Ζαχαρόπουλος-Δαίδαλος.

[3] Νίκη Λοϊζίδη, 2005, όπως αναφέρεται στο Γερογιάννη, 2019: 102

[4] Σχετική αναφορά στο Ζιώγας, 2008, σελ. 209, 210.

[5] Λήδα Παπακωνσταντίνου όπως αναφέρεται στο Αρετή Λεοπούλου, 2017: 70.

[6] Σχετικά αναφορά στο Ειρήνη Γερογιάννη, 2019: 48.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αριστοτέλης, *Ρητορική* (Α΄ τόμος), [Εἰσαγωγή - μετάφραση – σχόλια Ηλ. Ηλιού], Αθήνα, Ζαχαρόπουλος- Δαίδαλος.

Γερογιάννη, Ε. (2019), *Η περφόρμανς στην Ελλάδα*, Αθήνα, Futura.

Certeau, M. De (2010), *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική, Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν,* Αθήνα, Εκδόσεις Σμίλη.

Craib, I. (2000), *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας,* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Goffman E. (2006), *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Goffman E. (1996), *Συναντήσεις. Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Έντυπο Χονδρός-Κατσιάνη (1997), περιοδική έκδοση της Άλλης Πόλης, Τεύχ. 5, Φεβρουάριος 1997, Θεσσαλονίκη.

Ζιώγας, Γ. (2008), Πράξεις ελληνικής εικαστικής λογοκρισίας, στο Ζιώγας, Γ., Καραμπίνης, Λ., Σταυρακάκης, Γ. και Χριστόπουλος, Δ. (2008), *Όψεις λογοκρισίας στην Ελλάδα,* Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη.

Ζιώγας, Γ., Καραμπίνης, Λ., Σταυρακάκης, Γ. και Χριστόπουλος, Δ. (2008), *Όψεις λογοκρισίας στην Ελλάδα,* Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη.

Λεοπούλου, Α. (2017), *Ευεργετικά παράσιτα. Προσεγγίσεις του καθημερινού από τους Λήδα Παπακωνσταντίνου / Αλεξάνδρα Κατσιάνη και Θανάση Χονδρό / Γιώργο Τσακίρη,* Αθήνα, Εκδόσεις Futura.

Locus Athens (επιμ.) (2006), *7 performances και μία συζήτηση,* Αθήνα, Futura.

Manheim, K. (1997), *Ιδεολογία και Ουτοπία,* Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση.

Ορφανός, Π. (2023), Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις της καλλιτεχνικής παραγωγής: η περίπτωση του ιταλικού φουτουρισμού, *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 158-159, Ιούλιος 2023.

Παπακωνσταντίνου, Λ. (2005), *Performance, film, video 1969-2004*, (επιμ. Ελένη Σαρόγλου), Αθήνα, Εκδόσεις Κύβος.

Σταυρακάκης, Γ. και Σταφυλάκης, Κ. (2008), *Το πολιτικό στη σύγχρονη τέχνη,* Αθήνα, Εκκρεμές, σελ. 367-378.

Τσιάρα, Σ. (2009), Για μια ανατρεπτική εννοιολόγηση του ιερού, στο Ε. Σαρόγλου (επιμ.), *Λήδα Παπακωνσταντίνου, Για πάντα,* βιβλίο 2, Αθήνα, Κύβος Εκδόσεις Τέχνης.

Τσιάρα, Σ. (2021). *Η επιμέλεια του βλέμματος. Σύγχρονη τέχνη και επιμελητική πρακτική*. Αθήνα, Νήσος.

Χονδρού, Δ. (2006), *Εικαστικές δράσεις*, Αθήνα, Απόπειρα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Antoniadou, A. (2017), *Realisations of Performance in Contemporary Greek Art*, (PhD Thesis), School of History of Art, Edinburgh College of Art, The University of Edinburgh.

Berger, P. and Luckmann, Th. (1991), *The Social Construction of Reality- A Treatise of the Sociology of Knowledge,* London & New York, Penguin Books. [Στα ελληνικά: Berger, P. και Luckmann, T. (2003), *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*, Αθήνα, Νήσος]

Carlson, M. (2018), *Performance: A critical introduction*. London, UK / New York, NY, Routledge. [Στα ελληνικά: Carlson, M. (2014), *Performance: Μια κριτική εισαγωγή*, Αθήνα, Παπαζήσης].

Dimitrakaki, A. (2005), 'Five o'clock on the sun'. Three Questions on Feminism and the Moving Image in the Visual Arts of Non-Western Europe, *Third Text,* Vol. 19, No 3, pp. 269-282.

Goffman, E. (1974), *Frame Analysis,* Boston, MA, Northeastern University Press.

Goffman, E. (1971), *Relations in public*. *Microstudies of the Public Order*, New York, Basic Books.

Gurvitch, G. (1956), Sociologie du théâtre, *Lettres nouvelles*, n° 35, février 1956.

Nicholson, L. (2010), Feminism in "Waves": Useful Metaphor or Not? *New Politics,* Vol. XII, No 4, Whole Number 48.

Schutz, A. (1943), The Problem of Rationality in the Social World, *Economica*, New Series, Vol. 10, No 38, pp. 130-149.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΜΕ ΣΤΗ Γ΄ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. ΕΝΑ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΞΑΡΤΗΣΗΣ

Μαρίνα Ρήγου[α]

[α] Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα ΕΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Δημοσιογράφος

Περίληψη

Στην Ελλάδα, η στρατιωτική δικτατορία κληροδότησε στη μεταπολίτευση την αυταρχική παράδοση του άμεσου κυβερνητικού ελέγχου των ηλεκτρονικών ΜΜΕ και το μονοπώλιο της κρατικής ραδιοτηλεόρασης. Στο κείμενο αυτό, εξετάζεται η πορεία, η δυναμική και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ του πολιτικού συστήματος και των ηλεκτρονικών ΜΜΕ στην περίοδο της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Προσεγγίζοντας το ζήτημα υπό την οπτική πέντε δεκαετιών στις οποίες αντιστοιχεί από μια συνταγματική αναθεώρηση, εστιάζει αφενός στις μεταβολές που επήλθαν στο ραδιοτηλεοπτικό πεδίο από τη διεκδίκηση και εντέλει εμφάνιση της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης, αφετέρου στις πολιτικές εξελίξεις και τις καθοριστικές νομοθετικές ρυθμίσεις για τη διαμόρφωση του πεδίου αλλά και τον πολιτικό του έλεγχο. Η ρυθμιστική πολιτική στον τομέα των ΜΜΕ δεν συγκροτείται πρωτίστως ως εγγυητικός μηχανισμός της ελευθερίας της έκφρασης, του δικαιώματος στην πληροφορία και της δημοκρατικής διαφάνειας, αλλά ως εργαλείο διατήρησης της ηγεμονίας της πολιτικής εξουσίας στο πεδίο του δημόσιου λόγου. Μέσα από πρακτικές θεσμικής ρύθμισης, συγκαλυμμένης παρέμβασης και επιλεκτικής νομιμοποίησης, αναπαράγονται δομές κυριαρχίας, οι οποίες συντηρούν την αδιαφανή διαπλοκή μεταξύ πολιτικού και μιντιακού πεδίου και ενισχύουν τις πελατειακές σχέσεις που χαρακτηρίζουν το πολιτικό σύστημα.

Λέξεις Κλειδιά: Μεταπολίτευση, ΜΜΕ, Ραδιοφωνία, Τηλεόραση, Νομοθετικές Ρυθμίσεις

POLITICS AND THE MASS MEDIA IN THE THIRD HELLENIC REPUBLIC: A REFLECTIVE CHRONICLE OF INSTITUTIONAL RELATIONS AND INTERDEPENDENCE

Marina Rigou[α]

[α] Assistant Professor, Mass Media and Communication Studies Department, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

In Greece, the military dictatorship bequeathed to the post-authoritarian period an authoritarian legacy marked by the direct governmental control of electronic mass media and the state monopoly over radio and television broadcasting. This text examines the course, dynamics, and interactions between the political system and electronic media during the era of the Third Hellenic Republic. Adopting a longitudinal perspective

spanning five decades -each marked by a constitutional revision- it focuses, on the one hand, on the transformations within the broadcasting landscape following the demands for, and eventual emergence of, private radio and television, and, on the other, on the political developments and key legislative interventions that shaped the field and ensured its political oversight. Regulatory policy in the media sector is not primarily structured as a guarantor of freedom of expression, the right to information, and democratic transparency, but rather functions as an instrument for managing the hegemony of political power within the public sphere. Through mechanisms of institutional regulation, covert intervention, and selective legitimization, structures of domination are reproduced, sustaining opaque interdependencies between political and media actors and reinforcing the clientelist relations that continue to characterize the Greek political system.

Keywords: Post-authoritarian Period, Mass Media, Radio Broadcasting, Television Broadcasting, Legislative Provisions

Εισαγωγή

Η πεντηκονταετής πορεία της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας από την αισιοδοξία, τις προσδοκίες και την ελπίδα για ένα καλύτερο αύριο το 1974, οδήγησε στην πλήρη διάψευσή τους το 2009 με την οιονεί πτώχευση της χώρας. «Το 1974 γεννήθηκε στη χώρα μια φλόγα. Το 2009 μείναμε με τις στάχτες της», έγραφε χαρακτηριστικά ο Τάσος Γιαννίτσης (Γιαννίτσης 2024). Η αναφορά σε «αναγέννηση μέσα από τις στάχτες» για ό,τι ακολούθησε τα δύσκολα χρόνια της κρίσης, θα ήταν εύστοχη εάν ο φοίνικας δεν είχε γίνει το σύμβολο της δικτατορίας, που το 1967 και επί επτά χρόνια, αντί για τη «φαντασία στην εξουσία» έφερε το στρατό στη θέση αυτή. Σε μια συγκυρία όπου η Ευρώπη γνώριζε τη διεύρυνση των δημοκρατικών θεσμών και την έκρηξη των κοινωνικών κινημάτων, με αποκορύφωμα τον Μάη του ’68 στη Γαλλία, η Ελλάδα υπέκυπτε σ’ ένα αυταρχικό καθεστώς που κατήργησε βασικά συνταγματικά και πολιτικά δικαιώματα, με τελική κατάληξη την τραγωδία της Κύπρου το 1974.

Σήμερα (2024), δεκαπέντε χρόνια μετά το 2009, αν και από καλύτερη θέση, η πολιτική συγκυρία δεν φαίνεται να δείχνει ότι έχουμε κατανοήσει, όχι τις συνθήκες που οδηγηθήκαμε εκεί, στις στάχτες, αλλά την ανάγκη η κατανόηση αυτή να αποτελέσει τη βάση για τη χάραξη μιας μακροπρόθεσμης πολιτικής σε μια εποχή που πολλά από τα ζητήματα τα οποία καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε απαιτούν πολιτικές οι οποίες αποδίδουν πέρα από τον εκλογικό πολιτικό κύκλο. Η πολιτική παραμένει, σε μεγάλο βαθμό, στην εσωστρεφή οπτική της διατήρησης/κατάκτησης της εξουσίας και η όποια μεταρρυθμιστική προσπάθεια προσκρούει σε κοινωνικές αντιδράσεις και στον υπολογισμό του ενδεχόμενου πολιτικού κόστους.

Προφανώς, η εδραίωση της Δημοκρατίας ήταν από τα κορυφαία θετικά της μεγάλης αυτής περιόδου, η κοινωνική ενσωμάτωση και η εξάλειψη της διαιρετικής τομής εθνικοφρόνων-μη εθνικοφρόνων, η ένταξή μας και κυρίως η παραμονή μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η διεύρυνση κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων, το κράτος πρόνοιας, η περιφερειακή ανάπτυξη και η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου. Στα αρνητικά της πεντηκονταετίας εντάσσονται οι πελατειακές σχέσεις και ο λαϊκισμός, δίπολο που ο

Δημήτρης Χαραλάμπης επεσήμαινε για την ελληνική πολιτική κουλτούρα από τη δεκαετία του ’80 (Χαραλάμπης 1989), αλλά και η εκτίναξη του χρέους της χώρας. Και όταν η οικονομική κρίση περιόρισε βίαια τη δυνατότητα του κράτους και της πολιτικής να «διορίζει» και να «μοιράζει», οι πολίτες γύρισαν την πλάτη στην πολιτική, καταγγέλλοντας τα κόμματα και τις πολιτικές τους για ανικανότητα. Και σήμερα όλες οι δημοσκοπικές τάσεις καταγράφουν ένα περίπου 20% προς ακροδεξιά, λαϊκιστικά μορφώματα.

Έρευνα της *ETERON*, τον Απρίλιο του 2023, περιλαμβάνει ευρήματα ιδιαίτερα προβληματικά και ανησυχητικά για τη Δημοκρατία: Η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση (στο θεσμό της κυβέρνησης) φτάνει μόλις στο 35,2%, στα πολιτικά κόμματα 16,2%, στη δικαιοσύνη 30,7% και στα ΜΜΕ μόλις 7,9%. Μια ακραία δυσπιστία για τα Μέσα που συμβαδίζει με την απαξίωση της πολιτικής και των πολιτικών: όλοι «τα παίρνουν», όλοι είναι ανάξιοι των περιστάσεων και δεν έχουν παρά μοναδικό τους στόχο την εξουσία αλλά και την εξυπηρέτηση ιδίων συμφερόντων. Στο ίδιο μήκος κύματος και η αντίληψη για τα ΜΜΕ: εξυπηρετούν τα συμφέροντα των ιδιοκτητών τους, διαπλέκονται με την πολιτική και προπαγανδίζουν θέσεις αναλόγως των περιστάσεων. Όλα καταγγέλλονται ως συστημικά, τοξικά και ψευδή, σε μια εποχή γενικευμένης αμφισβήτησης που βρίσκει διαδρόμους έκφρασης και αυτοτροφοδότησης στα social media και που τελικά γίνεται άλλοθι για μη -πολιτική- δράση και άρνηση ενημέρωσης των πολιτών ως προς πολιτικο-οικονομικά ζητήματα.

Προφανώς, ούτε οι πολιτικοί ούτε τα ΜΜΕ είναι άμοιροι ευθυνών γι’ αυτή την τόσο έντονη δυσπιστία των πολιτών απέναντί τους. Η μεταξύ τους σχέση είναι σχέση αλληλεξάρτησης την οποία ωστόσο σχετικοποίησε η εμφάνιση των νέων μέσων, επιτρέποντας στους πολιτικούς μια πιο άμεση επαφή με τους πολίτες. Όμως η σχέση πολιτικής και ΜΜΕ παραμένει μια δομική σχέση εξουσίας στο πλαίσιο της οποίας η πολιτική προσπαθεί να ελέγξει τα ΜΜΕ και τα ΜΜΕ την πολιτική. Μια αντιπαράθεση ή/και συναλλαγή που διαμορφώνει μια κοινή γνώμη με χαρακτηριστικά οπαδικής συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα που εμφανίζονται και στα κοινωνικά μέσα με την ίδια τοξικότητα που διαπιστώνουν οι πολίτες για τη σχέση Μέσων και πολιτικής. Να σημειωθεί ότι, επιζητώντας τη λογοδοσία της πολιτικής με κινητήρια δύναμη τη δημοσιογραφία, τα ΜΜΕ είναι ο θεσμός που θεωρήθηκε τέταρτη εξουσία. Στην πορεία, η διαδικασία αυτή σχετικοποιείται, τα παραδοσιακά μέσα διαπλέκονται πολυτρόπως με την εξουσία και για λόγους συμφερόντων η τέταρτη εξουσία προσκολλάται στις άλλες τρεις.

Στη χώρα μας, η στρατιωτική δικτατορία κληροδότησε στη μεταπολίτευση την αυταρχική παράδοση του άμεσου κυβερνητικού ελέγχου των ηλεκτρονικών ΜΜΕ και το μονοπώλιο της κρατικής ραδιοτηλεόρασης. Στις 5 δεκαετίες μετά το 1974, αντιστοιχεί και από μια συνταγματική αναθεώρηση στις οποίες όμως, παραμένει σταθερά, ρητώς εκφρασμένη, η εξαίρεση της ραδιοτηλεόρασης από τις προστατευτικές για τον Τύπο διατάξεις, όπως η απαγόρευση της λογοκρισίας και κάθε άλλου προληπτικού μέτρου (άρθρο 15, παρ. 1). Ούτε η υπαγωγή της ραδιοφωνίας και της τηλεόρασης στον άμεσο έλεγχο του κράτους (άρθρο 15, παρ. 2), διαχρονικά αλλάζει. Επιπλέον, η ρυθμιστική πολιτική «στοχεύει όχι στην πραγμάτωση των ελευθεριών και εγγυήσεων της μαζικής επικοινωνίας, αλλά στη διατήρηση της προνομιακής θέσης της πολιτικής εξουσίας στο δημόσιο διάλογο, στη διαιώνιση της αθέμιτης διαπλοκής της πολιτικής με τα μέσα ενημέρωσης, στην

εξυπηρέτηση συντεχνιακών συμφερόντων και στην αναπαραγωγή του κρατούντος πελατειακού συστήματος» (Καράκωστας και Τσεβάς 2012: VIII).

Θεωρητικό πλαίσιο

Η πρώτη μεταπολιτευτική δεκαετία, 1974-1984

Οι πρώτες ελεύθερες εκλογές, στις 17.11.1974, αναδεικνύουν νικήτρια τη ΝΔ του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Το δημοψήφισμα για το πολίτευμα (8 Δεκεμβρίου 1974) καταργεί τη μοναρχία και η ψήφιση του νέου Συντάγματος της χώρας το 1975, συντελεί στην εδραίωση της Δημοκρατίας στη χώρα. Σε αυτό αποτυπώνεται η σχέση πολιτικής και ηλεκτρονικών μέσων: όπως αντίστοιχα σε εκείνο του '52[1] (άρθρο 14), οι προστατευτικές για τον τύπο διατάξεις δεν εφαρμόζονται στη ραδιοτηλεόραση (άρθρο 15, παρ. 1) η οποία τίθεται υπό κρατικό έλεγχο (άρθρο 15, παρ. 2). «Εν αντιθέσει προς τον τύπο, του οποίου διακηρύσσεται η ελευθερία τόσο ως ατομικού υποκειμενικού δικαιώματος (άρθρο 4 παρ. 1, "έκαστος δύναται να εκφράζη και να διαδίδη ... δια του Τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του κράτους") όσο και ως θεσμού (άρθρο 14 παρ. 2: "ο Τύπος είναι ελεύθερος"), το Σύνταγμα δεν κατοχυρώνει "ελευθερία της ραδιοτηλεοράσεως", ούτε υπό την υποκειμενική ούτε υπό την θεσμική της μορφή» (Δαγτόγλου 1989: 37).

Η υπαγωγή της ραδιοτηλεόρασης στον κρατικό έλεγχο, «πέρα από το ότι αποτελούσε εν λευκώ εξουσιοδότηση προς τον κοινό νομοθέτη να καθορίσει ελεύθερα το περιεχόμενο, την έκταση και την ένταση του κρατικού ελέγχου πάνω στη ραδιοφωνία και την τηλεόραση, [...]», συνέβαλε καθοριστικά στην εμπέδωση της αντίληψης του «χαρακτήρα της ραδιοτηλεοπτικής εκπομπής ως οιονεί "προνομίου" του κράτους» (Αλιβιζάτος 1986: 20). Στην πράξη, η ερμηνεία του άμεσου ελέγχου του κράτους, ανεξάρτητα από τις ερμηνείες των συνταγματολόγων, εκπίπτει σε άμεσο και ασφυκτικό κυβερνητικό έλεγχο της κρατικής ραδιοτηλεόρασης, ανεξαρτήτως κομματικού σχηματισμού και ιδεολογικού προσήμου. Η πολιτική τάξη αναγνωρίζει τη δύναμη των μέσων και τα θέτει υπό τον έλεγχό της. Η περιοριστική τακτική του κράτους αποτυπώνεται και στον νόμο 230/1975 (ΦΕΚ Α΄ 272/03.12.1975) που ιδρύει την ΕΡΤ (Ελληνική Ραδιοφωνία – Τηλεόρασις) στη θέση του ΕΙΡΤ (Εθνικόν Ίδρυμα Ραδιοφωνίας και Τηλεοράσεως, διάδοχο του ΕΙΡ – Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας): στο άρθρο 4, παρ. 1 προβλέπεται ότι «απαγορεύεται η διενέργεια παντός είδους εκπομπών ήχων και εικόνων δια των μεθόδων της ραδιοφωνίας και τηλεοράσεως υπό παντός άλλου νομικού ή φυσικού προσώπου πλην της ΕΡΤ και της Υπηρεσίας Ενημερώσεως Ενόπλων Δυνάμεων (ΥΕΝΕΔ), μέχρι της συγχωνεύσεως ταύτης εις την πρώτην». Μάλιστα η παράβαση της απαγόρευσης αυτής τιμωρείται με φυλάκιση 2 ετών (άρθρο 4, παρ. 2). Ωστόσο, παρά τις απαγορεύσεις, οι «ραδιοπειρατές» αμφισβητούν το κρατικό μονοπώλιο στα ερτζιανά προαναγγέλοντας μια από τις πλέον σημαντικές ανατροπές: την «ελεύθερη» ραδιοφωνία και την «απορρύθμιση» του ραδιοτηλεοπτικού τοπίου (Παπαθανασόπουλος 1993: 52-67, Ρήγου 2010: 44-45, Ρουμελιώτης 1991: 253-254).

Στην πολιτική σκηνή, τον Οκτώβριο του 1981, με κεντρικό σύνθημα την «αλλαγή», αλλά και το «η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες», ο Ανδρέας Παπανδρέου επικρατεί της Νέας Δημοκρατίας και του Γεωργίου Ράλλη με ευρεία κοινοβουλευτική πλειοψηφία,

συγκεντρώνοντας ποσοστό 48,06%. Το «συμβόλαιο με το λαό» δίνει την υπόσχεση «το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, ο λαός στην εξουσία». Η υπόσχεση περιλαμβάνει και τον εκδημοκρατισμό των ΜΜΕ. Στόχος είναι «να εξασφαλίσει και να κατοχυρώσει την αντικειμενική πληροφόρηση του Λαού από την τηλεόραση και το ραδιόφωνο» (ΠΑΣΟΚ 1981: 43-44). Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η δέσμευση για κατάργηση της ΥΕΝΕΔ (Υπηρεσία Ενημέρωσης Ενόπλων Δυνάμεων), αφού, σύμφωνα με το «συμβόλαιο», «δεν νοείται στρατιωτικό ραδιοτηλεοπτικό δίκτυο» (ΠΑΣΟΚ 1981: 44).

Με το νόμο 1288/1982 (ΦΕΚ Α΄ 120/01.10.1982) η δέσμευση γίνεται πράξη και η ΥΕΝΕΔ δίνει τη θέση της στην ΕΡΤ 2 σε μια συμβολική και ουσιαστική τομή με το παρελθόν της χούντας και του μετεμφυλιακού άμεσου ελέγχου της πληροφορίας. Το ραδιοτηλεοπτικό πρόγραμμα ανανεώνεται αποκτώντας πιο κοινωνικό, πολιτιστικό και ενημερωτικό προσανατολισμό. Εκπομπές πολιτικού διαλόγου, πολιτιστικά αφιερώματα, εκπαιδευτικές σειρές και ντοκιμαντέρ, βρίσκουν θέση στο νέο πρόγραμμα της ΕΡΤ. Όμως, παρά τον πρώτο εκδημοκρατισμό της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης, η πολιτική εξουσία διατηρεί τον έλεγχο και το μονοπώλιο της ραδιοτηλεοπτικής μετάδοσης. Η υιοθέτηση του όρου δημόσια ραδιοφωνία και τηλεόραση στη θέση της κρατικής, αν και βαθιά συμβολική, δεν άλλαξε την ουσία. Ούτε και η ίδρυση του ΕΣΡ, το 1989 με σκοπό τη διαμεσολάβηση του κρατικού ελέγχου. Το επικοινωνιακό σύστημα της χώρας χαρακτηρίζεται από τις πελατειακές σχέσεις και την κρατική παρεμβατικότητα (Παπαθανασόπουλος 2010).

Η δεύτερη μεταπολιτευτική δεκαετία, 1984-1994

Το 1985, το ΠΑΣΟΚ σημειώνει άλλη μια εκλογική νίκη με ποσοστό 45,82% και 161 έδρες έναντι 40,85% και 126 έδρες της ΝΔ. Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, περιορίζει τις εξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας, ενισχύει το ρόλο της Βουλής και της κυβέρνησης και, για μια ακόμη φορά, παρά την αλλαγή στη σύνθεση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας από την προηγούμενη αναθεώρηση, δεν αλλάζει το άρθρο του Συντάγματος που διέπει τους όρους λειτουργίας των ραδιοτηλεοπτικών μέσων. Ωστόσο, αυτό που αλλάζει και είναι σημαντικό σε αυτή τη δεύτερη μεταπολιτευτική δεκαετία, είναι αφενός η κατάργηση του κρατικού μονοπωλίου και αφετέρου οι πολιτικοί ελιγμοί για την αντιμετώπιση του νέου καθεστώτος.

Για την έννοια του άμεσου ελέγχου των ηλεκτρονικών ΜΜΕ από το κράτος, ο Πρόδρομος Δαγτόγλου επισημαίνει ότι δεν φθάνει ως τη συνταγματική επιταγή προς το κράτος να είναι ο μόνος φορέας της ραδιοτηλεόρασης. Το κρατικό μονοπώλιο δεν επιτάσσεται από το Σύνταγμα (Δαγτόγλου 1989: 41). Υπό το πρίσμα αυτό, η κατάργηση του κρατικού μονοπωλίου στη ραδιοτηλεοπτική εκπομπή, έστω και σε δύο φάσεις, (ραδιόφωνο 1987, τηλεόραση 1989), ήταν αφενός συνταγματική, αφετέρου μια δικαίωση του αγώνα για την ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης. Έδωσε μια αίσθηση απελευθέρωσης, ήταν ένας εκσυγχρονισμός, μια καθυστερημένη σύμπλευση με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Ομάδες φοιτητών, ακτιβιστές και διανοούμενοι αμφισβητούν τις καθιερωμένες ραδιοφωνικές πρακτικές και την κρατική αποκλειστικότητα στη χρήση των ραδιοφωνικών συχνοτήτων. Σε αυτό συμβάλλει εκτός από τις εξελίξεις στο ραδιοτηλεοπτικό τοπίο της Ευρώπης και η έντονη πολιτικοποίηση της εποχής. Το 1986 γίνεται το πρώτο βήμα: οι ραδιοσταθμοί *Αθήνα 9,84*, *Πειραιάς Κανάλι 1* και *Δημοτικό*

Ραδιόφωνο Θεσσαλονίκης, με αίτημα αποκέντρωση και πλουραλισμό, βγαίνουν στον «αέρα». Οι δήμαρχοι της Αθήνας Μιλτιάδης Έβερτ, του Πειραιά Ανδρέας Ανδριανόπουλος και της Θεσσαλονίκης Σωτήρης Κούβελας, ηγετικά στελέχη της αντιπολίτευσης την εποχή εκείνη, πιέζουν για τη νομική ρύθμιση. Ουσιαστικά επιθυμούν τη λειτουργία μέσων ενημέρωσης υπό τη δική τους επιρροή –τα δημοτικά ραδιόφωνα, στον αντίποδα της κυβερνητικά ελεγχόμενης κρατικής ραδιοτηλεόρασης. Το παράδειγμά τους ακολουθούν και άλλοι δήμοι. Η κυβερνητική αντίδραση, κατασταλτική αρχικά, δεν μπορεί να αγνοήσει τις εξελίξεις και το επίμονο αίτημα. Περίπου ένα χρόνο αργότερα, το 1987, με το νόμο 1730/1987 (ΦΕΚ 145/Α/18.08.1987) καταργείται το κρατικό μονοπώλιο της ΕΡΤ για τη ραδιοφωνική εκπομπή. Στο άρθρο 2 παρ. 4 προβλέπεται ότι «ο Υπουργός Προεδρίας της Κυβέρνησης μπορεί να εκχωρήσει άδειες ίδρυσης και λειτουργίας ραδιοφωνικών σταθμών τοπικής μόνο ισχύος σε οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, σε φυσικά πρόσωπα ελληνικής ιθαγένειας και σε νομικά πρόσωπα που ελέγχονται από έλληνες πολίτες». Η τεχνική ή οικονομική δικτύωση, απαγορεύεται (άρθρο 2, παρ. 6). Η εμφάνιση των ιδιωτικών ραδιοσταθμών που ακολουθεί, καθιστά το ραδιοφωνικό τοπίο ανταγωνιστικό και οι σκληροί όροι της αγοράς πιέζουν τους δημοτικούς ραδιοσταθμούς οι οποίοι στις αρχές της δεκαετίας του ’90 χάνουν ακροαματικότητες, στελέχη και έσοδα, απέναντι στους εμπορικούς-ιδιωτικούς.

Ο νόμος 1730/1987, αν και επιτρέπει την τοπική ιδιωτική ραδιοφωνία, δεν προβλέπει δυνατότητα λειτουργίας για ιδιωτικούς τηλεοπτικούς σταθμούς εθνικής ή τοπικής εμβέλειας. Όπως παρατηρεί ο Ευάγγελος Βενιζέλος, ο ν. 1370/1978 προβαίνει σε διαφοροποίηση μεταξύ ραδιοφωνίας και τηλεόρασης την οποία χαρακτηρίζει θεμιτή, καθώς πρόκειται για «ανόμοια ρύθμιση, ανόμοιων καταστάσεων»: στην περίπτωση των τηλεοπτικών εκπομπών η σπανιότητα των συχνοτήτων είναι πολύ μεγαλύτερη από αυτή των ραδιοφωνικών εκπομπών αφού η διαθεσιμότητα συχνοτήτων στο φάσμα των FM είναι επαρκής, επιτρέποντας –έστω και υπό όρους– τον περιορισμό του κρατικού μονοπωλίου στον συγκεκριμένο τομέα. Επιπλέον, επισημαίνει ότι «ο εξ ορισμού πεπερασμένος αριθμός πιθανών ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών και οι υψηλές οικονομικές απαιτήσεις που προϋποθέτει η οργάνωση ενός ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού θέτουν, εξ αρχής και εξ ορισμού, σε κίνδυνο την πολυμέρεια στον ιδιωτικό τομέα της τηλεόρασης» (Βενιζέλος 1989: 43-44). Η θέση αυτή είναι η βασική θέση της πολιτικής έναντι των ιδιωτικών, οικονομικών, συμφερόντων ακόμη και όταν, αργότερα, περιορίστηκε η σπανιότης των τηλεοπτικών συχνοτήτων.

Όμως οι πιέσεις για την ίδρυση ιδιωτικής τηλεόρασης εντείνονται, με τον ίδιο τρόπο που δρομολογήθηκαν οι εξελίξεις για την ιδιωτική ραδιοφωνία. Οι αντιπολιτευόμενες δημοτικές αρχές επιμένουν στο αίτημα λειτουργίας ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών και η πολιτική εξουσία καταφεύγει στον γνώριμο για το ελληνικό πλαίσιο μηχανισμό: τη συναλλαγή. Οι πελατειακές σχέσεις και η εξωθεσμική συναίνεση -χαρακτηριστικά διαχρονικά γνωρίσματα του ελληνικού πολιτικού συστήματος ήδη από τη σύσταση του ελληνικού κράτους (Χαραλάμπης, 1989)-, επαναπροσδιορίζονται και αναπαράγονται στο νέο τοπίο που διαμορφώνεται στη σχέση πολιτικής και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Στην προσπάθειά της να διατηρήσει την επιρροή της, η πολιτική στρέφεται προς τους παραδοσιακούς εκδότες, με τους οποίους διατηρεί ιστορικούς δεσμούς διαπραγμάτευσης, συνεργασίας και αμοιβαίων εξαρτήσεων. Αυτός ο βασικός πυλώνας

στήριξης της πολιτικής εξουσίας, με συνεννόηση και συναλλαγή, φαίνεται ικανός να επεκταθεί και στο αναδυόμενο – τότε – πεδίο της ιδιωτικής τηλεοπτικής ενημέρωσης. Έτσι το ΠΑΣΟΚ υπόσχεται τον Μάρτιο του 1989 την ίδρυση τρίτου σταθμού με εθνική εμβέλεια, που θα ανήκει σε ιδιώτες. Ωστόσο, η προσφυγή στις κάλπες τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, καθυστερεί τις εξελίξεις αφού επιλέγεται η γνωστή κυβερνητική τακτική της πολιτικής ομηρίας με στόχο την προεκλογική υποστήριξη από την πλευρά του Τύπου.

Οι κάλπες του Ιουνίου 1989 οδηγούν στην ιστορική συνεργασία ΝΔ, νικήτριας χωρίς αυτοδυναμία στην εκλογική αναμέτρηση, και Συνασπισμού της Αριστεράς, υπό τον Τζανή Τζανετάκη. Έναν μήνα αργότερα, τον Ιούλιο, η προσωρινή κυβέρνηση ανακοινώνει την παραχώρηση προσωρινής άδειας τηλεοπτικού σταθμού σε δύο ομάδες εκδοτών εφημερίδων: Τη μια ομάδα απαρτίζουν οι Αριστείδης Αλαφούζος (Καθημερινή), οικογένεια Βαρδινογιάννη (Μεσημβρινή), Χρήστος Λαμπράκης (Βήμα, Νέα), Γιώργος Μπόμπολας (Έθνος), και ο Χρήστος Τεγόπουλος (Ελευθεροτυπία) που ιδρύουν το Mega Channel. Η άλλη ομάδα αποτελείται από τους εκδότες Άρη Βουδούρη (Ελεύθερος Τύπος), Πάνο Καραγιάννη (Απογευματινή), Χρήστο Καλογρίτσα (Πρώτη), Μάκη και Γιώργο Κουρή (Αυριανή) και τον εφοπλιστή Μίνω Κυριακού, που ήθελε να ιδρύσει δικό του σταθμό αλλά η πρότασή του είχε απορριφθεί από την κυβέρνηση. Η δεύτερη ομάδα σχεδίαζε την ίδρυση της Νέας Τηλεόρασης, σχέδιο το οποίο τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, παρά το γεγονός ότι της είχε παραχωρηθεί προσωρινή άδεια (Ρήγου 2019: 235).

Τον Οκτώβριο του 1989, ένα μήνα πριν τις νέες εκλογές της 5ης Νοεμβρίου, ο νόμος 1866/1989 (ΦΕΚ Α΄ 222/06.10.1989) προβλέπει την παροχή αδειών για την ίδρυση και λειτουργία τηλεοπτικών σταθμών και την ίδρυση του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης (Καράκωστας και Τσεβάς 2012: 387). Αν και ο νόμος προβλέπει τη δυνατότητα αδειοδότησης ιδιωτικών ραδιοσταθμών, ουδέποτε πραγματοποιήθηκε πλήρης και διαφανής διαδικασία οριστικής αδειοδότησης. Η λειτουργία τους βασίζεται σε μεταβατικά νομικά πλαίσια, προσωρινές άδειες λειτουργίας που τους καθιστούν νομίμως λειτουργούντες με εποπτεύουσα αρχή το ΕΣΡ και αλλεπάλληλες αναβολές διαγωνισμών. Η εμφάνιση στα τέλη του 1989 των τηλεοπτικών καναλιών, *Mega Channel* και *Antenna TV* (ιδιοκτησίας Μίνωα Κυριακού) σηματοδοτούν την εγκατάλειψη της ελεύθερης ή δημοτικής τηλεόρασης και την έναρξη της εποχής των ιδιωτικών καναλιών, επισημαίνει ο Στέλιος Παπαθανασόπουλος (Παπαθανασόπουλος 1993: 249).

Η κατάργηση του ραδιοτηλεοπτικού κρατικού μονοπωλίου, στη δεύτερη δεκαετία της μεταπολίτευσης, αποτέλεσε εξέλιξη καθοριστική για την ελληνική κοινωνία αφού τα ΜΜΕ είναι ο θεσμός εκείνος που διαμεσολαβεί τη σχέση πολίτη και πολιτικής και συνιστά τον πυρήνα συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας, το πεδίο δηλαδή όπου διαμορφώνεται η κοινή γνώμη. Η εμφάνιση των δημοτικών και αργότερα των ιδιωτικών μέσων έμοιαζε να υπόσχεται ελεύθερη και πλουραλιστική ενημέρωση. Όμως οι προσδοκίες διαψεύδονται. Τελικά επικράτησε η εμπορευματοποίηση των μέσων σχετικοποιώντας την ποιοτική διάσταση των προγραμμάτων τους, που υπόκεινται στους νόμους της αγοράς και όχι στη γενική συνταγματική επιταγή για ποιοτική στάθμη προγραμμάτων με στόχο την πολιτιστική ανάπτυξη και το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου, της πολυφωνίας και της αντικειμενικής ενημέρωσης (άρθρο 15 του Συντάγματος). Η εξάρτηση από τη διαφήμιση και ο ανταγωνισμός για την τηλεθέαση υποβαθμίζουν το τηλεοπτικό πρόγραμμα που

εστιάζει σε ψυχαγωγικά προγράμματα συχνά χαμηλής αισθητικής ενώ ο ενημερωτικός τομέας γίνεται το όχημα των πολιτικών εξαρτήσεων και συναλλαγών. Η πολιτική συνέχισε την προσπάθεια ελέγχου των ΜΜΕ στο πλαίσιο της δομικής σχέσης εξουσίας που συγκροτείται στο δίπολο πολιτικής και ΜΜΕ: η αδειοδοτική ασάφεια παρέμεινε ένας τρόπος ελέγχου.

Τη σχέση πολιτικής, οικονομικών συμφερόντων και μέσων περιέγραψε για πρώτη φορά το 1989 ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης με τον όρο «διαπλοκή», όταν στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1993 κατέρρευσε η κυβέρνησή του εξαιτίας αποστασίας βουλευτών προσκείμενων στον Αντώνη Σαμαρά. Ο τότε πρωθυπουργός απέδωσε την πτώση της κυβέρνησής του στα οργανωμένα επιχειρηματικά συμφέροντα που αντιτίθεντο στο σχέδιό του για ιδιωτικοποίηση του ΟΤΕ (πώληση του 49% του ΟΤΕ σε στρατηγικό επενδυτή).

Στις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993 που διεξήχθησαν μετά την απώλεια της δεδηλωμένης, νικητής αναδεικνύεται και πάλι ο Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ. Στη ΝΔ, ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης αποχωρεί από την ηγεσία του κόμματος και η ΚΟ αναδεικνύει αρχηγό τον Μιλτιάδη Έβερτ.

Η τρίτη μεταπολιτευτική δεκαετία, 1994-2004

Στις 15 Ιανουαρίου 1996, ο Ανδρέας Παπανδρέου παραιτείται από την πρωθυπουργία λόγω σοβαρών προβλημάτων υγείας. Η διαδοχή του από τον Κώστα Σημίτη, ο οποίος υπερισχύει του Άκη Τσοχατζόπουλου σε εσωκομματική ψηφοφορία, σηματοδοτεί τη «μετα-Παπανδρεϊκή εποχή». Η προσφυγή στις κάλπες για εκλεγμένη από το λαό κυβέρνηση, ορίζεται για τις 22 Σεπτεμβρίου 1996. Ο Κώστας Σημίτης αναδεικνύεται νικητής με 41,49% έναντι του Μιλτιάδη Έβερτ, επικεφαλής της ΝΔ που συγκέντρωσε 38,12%. Μετά από μια τετραετία βαθιών μεταρρυθμίσεων, διαρθρωτικών αλλαγών και προετοιμασίας για την ΟΝΕ, ο Κώστας Σημίτης ζητά νωπή λαϊκή εντολή και την κερδίζει. Η αναμέτρηση με τον Κώστα Καραμανλή, αρχηγό της Νέας Δημοκρατίας στις 9 Απριλίου του 2000, ήταν οριακή και πολωμένη.

Σε αυτή την τρίτη μεταπολιτευτική δεκαετία, σημαντική εξέλιξη για τα ΜΜΕ συνιστά η ψήφιση του νόμου 2328/1995 (ΦΕΚ Α' 159/3.8.1995) που αφορά στο νομικό καθεστώς της ιδιωτικής τηλεόρασης και της τοπικής ραδιοφωνίας και στη ρύθμιση θεμάτων της ραδιοτηλεοπτικής αγοράς. Ουσιαστικά πρόκειται για την πρώτη ολοκληρωμένη προσπάθεια ρύθμισης του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου. Μέχρι τότε οι ρυθμίσεις για τα μέσα έποντο των εξελίξεων, καθώς οι κυβερνήσεις αντιδρούσαν υπό την πίεση της απώλειας του θεσμικού πλεονεκτήματος της κρατικής ραδιοτηλεόρασης. Από τις προβλέψεις του νόμου, ο περιορισμός της ιδιοκτησίας στο 25% του μετοχικού κεφαλαίου τηλεοπτικού σταθμού, με επίκληση της ανάγκης θεσμικής κατοχύρωσης κανόνων διασφάλισης του πλουραλισμού, λειτουργεί τελικά αφενός ως εμπόδιο στη διαδικασία αδειοδότησης και αφετέρου ως εργαλείο πολιτικής πίεσης και διαμόρφωσης εξαρτήσεων. Πρόκειται για ρύθμιση που δεν είναι απαραίτητη για την εξασφάλιση της πολυφωνίας στον χώρο των ηλεκτρονικών μέσων, αφού περισσότερα πρόσωπα στην ιδιοκτησία δεν σημαίνει απαραίτητα πολυφωνία ενώ ενδέχεται να υπονομεύσει την αρχή της διαφάνειας, αφού η υποχρέωση που προβλέπεται από το νόμο καταστρατηγείται με παρένθετα πρόσωπα. Ο

2863/2000 (ΦΕΚ Α΄ 262/29.11.2000) ρυθμίζει όλα όσα αφορούν τη σύνθεση και λειτουργία του ΕΣΡ που «ασκεί τον προβλεπόμενο από το Σύνταγμα άμεσο έλεγχο του κράτους στον τομέα της παροχής ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών υπηρεσιών κάθε είδους» (άρθρο 4 παρ. 1 ν. 2863/2000).

Χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου, είναι η ανάδειξη του όρου «διαπλοκή» σε καθοριστικό ιδεολόγημα για τις εξελίξεις στο πολιτικό, ραδιοτηλεοπτικό και εργοληπτικό πεδίο. Απόρροια του ήταν ο "βασικός μέτοχος": ο νόμος 3021 του 2001, εκτελεστικός της παρ. 9 του άρθρου 14 του Συντάγματος που εισήγαγε περιορισμούς στη σύναψη δημοσίων συμβάσεων με πρόσωπα που δραστηριοποιούνταν ή συμμετείχαν σε επιχειρήσεις μέσων ενημέρωσης (Αλιβιζάτος 2004: 16, Τσεβάς 2004: 323, Τσεβάς 2007, Χαραλάμπης 2004: 31, Χαραλάμπης 2005, Χαραλάμπης 2007: 136-138). Είναι η παράγραφος που προστέθηκε στη συνταγματική αναθεώρηση του 2001. Στην αναθεώρηση αυτή, το ΕΣΡ καθίσταται πλέον συνταγματικά κατοχυρωμένη ανεξάρτητη αρχή η οποία έχει την αποκλειστική αρμοδιότητα για τον έλεγχο και την επιβολή των διοικητικών κυρώσεων στη ραδιοφωνία και την τηλεόραση (άρθρο 15, παρ. 2) που εξακολουθούν να υπάγονται στον άμεσο έλεγχο του κράτους (άρθρο 15, παρ. 1). Η απαγόρευση δραστηριοποίησης στο πεδίο των μέσων ενημέρωσης όσων αναλαμβάνουν έργα του δημοσίου εμφανίζεται να στοχεύει στην αντιμετώπιση της άσκησης αθέμιτης επιρροής σε διαδικασίες δημοσίων συμβάσεων εκ μέρους προσώπων που κατέχουν την «ασυμβίβαστη ιδιότητα», είναι δηλαδή ιδιοκτήτες ΜΜΕ. Η προσπάθεια ελέγχου της «διαπλοκής» γίνεται η αιχμή του δόρατος της επικοινωνιακής αντιπολιτευτικής και αργότερα κυβερνητικής πολιτικής της ΝΔ. Ο νόμος 3021/2002 του ΠΑΣΟΚ, στην αντιπολιτευτική ρητορεία, θεωρείται αντισυνταγματικός καθώς σχετικοποιεί τη συνταγματική απαγόρευση που ουσιαστικά στοχεύει στον περιορισμό της ισχύος των μεγάλων καναλαρχών μέσω του ασυμβιβάστου παράλληλης δραστηριοποίησης στο πεδίο των μέσων ενημέρωσης και των δημοσίων συμβάσεων ενόψει μάλιστα των μεγάλων ολυμπιακών έργων και τη συμμετοχή συγκεκριμένων μετόχων κατασκευαστικών εταιρειών στο ιδιοκτησιακό καθεστώς ΜΜΕ (Ρήγου 2019: 238-239).

Σήμερα το ζήτημα του «βασικού μετόχου» έχει ξεχαστεί, ακόμα και από το ΕΣΡ, την ίδια την Ανεξάρτητη Αρχή που στις αρχές του 2000 έκανε τον σχετικό έλεγχο και εξέδιδε τα «πιστοποιητικά διαφάνειας», προϋπόθεση για την υπογραφή των δημοσίων συμβάσεων. Η συμμόρφωση με τις κοινοτικές οδηγίες οδήγησε στην κατάργησή του, όμως είχε διαμορφώσει ένα νέο πλαίσιο πολιτικού ελέγχου στα μέσα εν ονόματι της αντιμετώπισης της "διαπλοκής" και επέτεινε την απαξιωτική στάση των πολιτών προς τα μέσα και την πολιτική καθώς επικράτησε στη δημόσια συζήτηση της εποχής.

Η τρίτη μεταπολιτευτική περίοδος χαρακτηρίζεται επίσης από ανέφικτες ενέργειες αδειοδότησης τηλεοπτικών μέσων. Το 2002, μετά τη σχετική προκήρυξη του 1998, το ΕΣΡ κατέληξε στην απόφαση (195/157/28.03.2002) ότι καμία επιχείρηση που είχε υποβάλει αίτηση αδειοδότησης για εθνική εμβέλεια δεν ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις του νόμου. Αίτηση για χορήγηση άδειας λειτουργίας είχαν υποβάλει οι τηλεοπτικοί σταθμοί *902 Αριστερά στα FM*, *Alpha*, *Alter*, *Antenna*, *Μακεδονία TV*, *Mega Channel*, *New Tempo*, *Seven*, *Star Channel* και *Telecity*. Η προσπάθεια αδειοδότησης του 2003/2005 δεν

ολοκληρώθηκε ύστερα από τη (μερική) ακύρωση της προκήρυξης και του ΠΔ 234/2003 (Χαραλάμπης 2007: 132-133).

Πριν τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών αγώνων, στις 7 Μαρτίου του 2004 οι κάλπες δίνουν νικητή τη ΝΔ υπό την ηγεσία του Κώστα Καραμανλή έναντι του Γιώργου Παπανδρέου που είχε διαδεχθεί τον Κώστα Σημίτη στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ.

Η τέταρτη μεταπολιτευτική περίοδος, 2004-2014

Η ΝΔ, αναλαμβάνοντας την εξουσία, εγκαταλείπει την επικοινωνιακή πολιτική της «αντιδιαπλοκής» και ο νόμος 3592/2007 (ΦΕΚ Α΄ 161/19.7.2007) για τη συγκέντρωση και αδειοδότηση επιχειρήσεων μέσων ενημέρωσης, χαρακτηρίζεται ευνοϊκός για την ιδιοκτησία των μέσων και δυσμενής για τους δημοσιογράφους.

Τον Σεπτέμβριο του 2007, με την επίκληση της ανάγκης για καθαρή εντολή ώστε να προχωρήσουν μεταρρυθμίσεις στην Παιδεία και την Οικονομία, η χώρα οδηγείται πρόωρα στις κάλπες από τις οποίες νικητής αναδεικνύεται και πάλι ο Κώστας Καραμανλής, παρά τις καταστροφικές πυρκαγιές του καλοκαιριού στην Ηλεία.

Την επόμενη χρονιά, το 2008, άλλη μια συνταγματική αναθεώρηση επιβεβαιώνει ότι η ραδιοτηλεόραση παραμένει υπό τον άμεσο κρατικό έλεγχο και εξακολουθεί ρητώς να εξαιρείται από τις διατάξεις προστασίας του Τύπου.

Η τέταρτη μεταπολιτευτική περίοδος, με πυκνές πολιτικο-οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις, είναι μια από τις πλέον δύσκολες για τη χώρα, αφού ουσιαστικά χρεοκοπεί. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η γενικευμένη κρίση –οικονομική, πολιτική και αξιακή– που αποτυπώνεται έντονα και στα μέσα ενημέρωσης. Η χρηματιστηριακή κατάρρευση των αρχών του 2000 είχε περιορίσει τη ροή "εύκολου χρήματος" και μείωσε τη γοητεία της ιδιοκτησίας ΜΜΕ ή ποδοσφαιρικών ομάδων. Τα διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας οξύνονται μεταξύ 2004 και 2009, οδηγώντας στην εποχή των μνημονίων. Ο Κώστας Καραμανλής προκηρύσσει για δεύτερη φορά πρόωρες εκλογές, για τις 4 Οκτωβρίου 2009, υποστηρίζοντας ότι χρειάζεται νωπή εντολή για μέτρα περιοριστικής πολιτικής ώστε να αποτραπεί η δημοσιονομική κατάρρευση. Όμως δεν κερδίζει τη στήριξη των πολιτών και η Νέα Δημοκρατία υφίσταται βαριά ήττα. Νικητής ήταν ο Γιώργος Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ, αλλά η δημοσιονομική κατάρρευση δεν απετράπη. Λίγους μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 2010, ο Γιώργος Παπανδρέου, ανακοινώνει από το Καστελόριζο την προσφυγή της χώρας στον «μηχανισμό στήριξης». Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και η Κομισιόν αποφασίζουν για την τύχη της χώρας και τον Μάιο του 2010 υπογράφεται το πρώτο Μνημόνιο. Η κοινωνική δυσαρέσκεια εκφράζεται με επαναλαμβανόμενες διαδηλώσεις και οι «Αγανακτισμένοι» την άνοιξη του 2011, με επίκεντρο την πλατεία Συντάγματος αντιδρούν στο μνημόνιο, στη λιτότητα, στην οικονομική κατάρρευση και στην πολιτική ανεπάρκεια του συστήματος. Η οργή είναι υπερκομματική και πολλές φορές αντικοινοβουλευτική. Και τα παραδοσιακά ΜΜΕ μπαίνουν στο στόχαστρο των διαδηλωτών.

Τον Νοέμβριο του 2011, η κυβέρνηση Παπανδρέου παραιτείται. Τη διακυβέρνηση της χώρας αναλαμβάνει κυβέρνηση συνεργασίας υπό τον Λουκά Παπαδήμο με τη στήριξη του

Αντώνη Σαμαρά, επικεφαλής της ΝΔ, του Γιώργου Παπανδρέου, επικεφαλής του ΠΑΣΟΚ και του Γιώργου Καρατζαφέρη, επικεφαλής του ΛΑΟΣ. Η χώρα προχωράει στην υπογραφή και δεύτερου μνημονίου τον Φεβρουάριο του 2012. Ο Γιώργος Παπανδρέου παραιτείται από την προεδρία του ΠΑΣΟΚ στις 18 Μαρτίου 2012 καθώς δημοσκοπικά το κόμμα καταρρέει. Τον διαδέχεται ο Ευάγγελος Βενιζέλος μετά από άμεσες εσωκομματικές εκλογές.

Οι πολιτικές δυνάμεις είναι υπό κατάρρευση, ο μεταπολιτευτικός δικομματισμός αμφισβητείται και η αντισυστημική ρητορική ενισχύεται. Η προσφυγή στις κάλπες τον Μάιο του 2012, επιβεβαιώνει το νέο πολιτικό σκηνικό. Πρώτο κόμμα η ΝΔ με ιστορικά χαμηλό ποσοστό 18,85%, ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ, κερδισμένος από τις κοινωνικές αντιδράσεις για τα μνημόνια, με επικεφαλής τον Αλέξη Τσίπρα, βρίσκεται στη δεύτερη θέση με ποσοστό 16,79%. Το ΠΑΣΟΚ, υπό κατάρρευση, τρίτο με 13,18%, ενώ οι Ανεξάρτητοι Έλληνες με αρχηγό τον Πάνο Καμμένο συγκεντρώνουν 10,62%. Η ακροδεξιά Χρυσή Αυγή στην έκτη θέση με 6,97% και ακολουθεί η Δημοκρατική Αριστερά με 6,11%. Στα εκλογικά αποτελέσματα καταγράφεται η βαθιά κρίση του πολιτικού συστήματος, η λαϊκή αποδοκιμασία των μνημονίων και η κατάρρευση της εμπιστοσύνης στους παλαιούς πολιτικούς σχηματισμούς. Ένα ναζιστικό κόμμα, η Χρυσή Αυγή, για πρώτη φορά εκπροσωπείται με 21 βουλευτές στο ελληνικό κοινοβούλιο. Τελικά, μετά και τις δεύτερες εκλογές του Ιουνίου 2012, σχηματίζεται κυβέρνηση συνεργασίας Αντώνη Σαμαρά, Ευάγγελου Βενιζέλου και Φώτη Κουβέλη (ΝΔ – ΠΑΣΟΚ – ΔΗΜΑΡ) με πρωθυπουργό τον Αντώνη Σαμαρά και αντιπρόεδρο της κυβέρνησης τον Ευάγγελο Βενιζέλο. Ο ΣΥΡΙΖΑ ήταν και πάλι δεύτερο κόμμα, αυτή τη φορά με ποσοστό 26,89%. Η Χρυσή Αυγή παραμένει ενισχυμένη ως ακραία αντισυστημική και αντιμνημονιακή δύναμη. Αρχικά τα ΜΜΕ, ωραιοποιούν τη δράση της και προσεγγίζουν τους βουλευτές της με τη λογική του «life style». Όμως η δολοφονία του Παύλου Φύσσα, το 2013, σοκάρει και αλλάζει τη μιντιατική προσέγγιση: γίνεται πλέον αναφορά στη ρατσιστική βία, στις δολοφονικές επιθέσεις της εναντίον μεταναστών και στον εγκληματικό χαρακτήρα της οργάνωσης. Η πολιτική απόφαση της κυβέρνησης Σαμαρά να στηρίξει μια πλήρη δικαστική διερεύνηση για το θέμα οδηγεί τελικά στην καταδίκη της Χρυσής Αυγής το 2020. Ωστόσο, μέχρι τις εκλογές του 2019 εξακολουθούσε να έχει βουλευτική εκπροσώπηση.

Η οικονομική κρίση πλήττει σφοδρά και τον χώρο των ΜΜΕ, ο οποίος συρρικνώνεται μαζί με τη διαφημιστική αγορά. Η κρίση αξιοπιστίας μετατρέπεται σε κρίση επιβίωσης, ενώ η εξάρτηση των μέσων από τις τράπεζες καθίσταται αναπόφευκτη. Παράλληλα, η ψηφιακή στροφή επιτείνει την πίεση στα παραδοσιακά μέσα, τα οποία καλούνται να προσαρμοστούν στις νέες τεχνολογικές συνθήκες (Ρήγου, 2014). Στο σκηνικό της κρίσης προστίθεται το κλείσιμο της ΕΡΤ στις 11 Ιουνίου 2013 από την κυβέρνηση Σαμαρά υπό την πίεση της τρόικας για περικοπή 15.000 θέσεων εργασίας έως το τέλος του 2014. Το "μαύρο" στην οθόνη στις συχνότητες της κρατικής τηλεόρασης θυμίζει άλλες, επίσης μαύρες, εποχές. Η Δημόσια Τηλεόραση εμφανίζεται ως προσωρινός τηλεοπτικός φορέας, τον οποίο διαδέχεται η ΝΕΡΙΤ, Νέα Ελληνική Ραδιοφωνία Ίντερνετ Τηλεόραση, οπότε το διαδίκτυο καταλαμβάνει για πρώτη φορά –και σημειολογικά– επίσημη θέση στα κρατικά μέσα. Με το κλείσιμο της ΕΡΤ, ο Φώτης Κουβέλης (ΔΗΜΑΡ) αποχωρεί από την κυβέρνηση συνεργασίας.

Η πέμπτη μεταπολιτευτική περίοδος, 2014-2024

Και αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από έντονες πολιτικές διεργασίες. Μετά την αποτυχία εκλογής Προέδρου Δημοκρατίας, τον Δεκέμβριο του 2014, προκηρύσσονται εκλογές. Στις 25 Ιανουαρίου 2015, ο ΣΥΡΙΖΑ με ποσοστό 36,34% αναδεικνύεται πρώτο κόμμα και σχηματίζει κυβέρνηση με τους ΑΝΕΛ. Η «πρώτη φορά αριστερά» στηρίζεται στο εθνικολαϊκό, ακροδεξιό κόμμα του Πάνου Καμμένου με κοινό τόπο την αντιμνημονιακή ρητορική. Το ΠΑΣΟΚ υφίσταται βαριά ήττα συγκεντρώνοντας ποσοστό 4,68%, ο Ευάγγελος Βενιζέλος παραιτείται από την αρχηγία και τον διαδέχεται, μετά την εκλογή της από τη βάση, η Φώφη Γεννηματά.

Η επαναλειτουργία της ΕΡΤ, ήταν βασική προεκλογική δέσμευση του ΣΥΡΙΖΑ την οποία, -εν αντιθέσει με την υπόσχεση για κατάργηση των μνημονίων με ένα άρθρο, ένα νόμο-, επιβεβαιώνει το 2015.

Η ένταση της διαιρετικής τομής μνημονιακών – αντιμνημονιακών την περίοδο του δημοψηφίσματος το 2015, ανύπαρκτου ως προς το επίσημο ερώτημά του, οριακά στο πλαίσιο των κανονιστικών προϋποθέσεων διεξαγωγής του και κατά βούληση ερμηνευόμενο ως προς το περιεχόμενό του από όλες τις πλευρές, σηματοδότησε την απόλυτα καταγγελτική στάση σε βάρος των «συστημικών», «τοξικών» και «διαπλεκόμενων» ΜΜΕ, όπως η δημόσια -κυρίως ψηφιακή- συζήτηση της εποχής χαρακτήριζε τα μέσα. Αφενός διότι η παρουσίαση των συνεπειών ενός πιθανού Grexit στο οποίο φεροταν να οδηγεί η επικράτηση του «Όχι» στο δημοψήφισμα, κρίθηκε ως προπαγάνδα. Αφετέρου, διότι η προβολή από τα μέσα των πολιτικών δηλώσεων υπέρ του «Ναι», που ήταν πολλές, εξόργισαν έναν κόσμο που δεν ήθελε να πει ναι στα μνημόνια τα οποία άλλαξαν προς το χειρότερο τη ζωή του. Και εντέλει η έξοδος από τη ζώνη του ευρώ ή το μέλλον της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, υστερούσαν στη στάθμιση για την τελική απάντηση στο ερώτημα.

Το «Όχι» του δημοψηφίσματος την επομένη έγινε «Ναι», το τρίτο μνημόνιο υπογράφεται τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 2015 η προσφυγή στις κάλπες δίνει και πάλι νίκη στον ΣΥΡΙΖΑ με ποσοστό 35,46%. Παρότι υπέγραψε το τρίτο μνημόνιο, αγνοώντας το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, διατηρούσε ακόμη την εικόνα του κόμματος που προσπαθούσε να βρει λύσεις και να τηρήσει κάποιες από τις υποσχέσεις του, ακόμα και αν είχε συμβιβαστεί με τους δανειστές. Σε αυτό συνέβαλε η δημοφιλία του Αλέξη Τσίπρα, το επιχείρημα του εξαναγκασμού από τους δανειστές για τη λήψη δυσάρεστων μέτρων αλλά και η δυσπιστία του κόσμου προς τα παραδοσιακά κόμματα, Νέα Δημοκρατία και ΠΑΣΟΚ, τα οποία κατηγορεί για την κρίση και τα μνημόνια ενώ τα ίδια δεν φαίνεται να μπορούν να πείσουν τον κόσμο ότι διαθέτουν εναλλακτικές λύσεις για έξοδο από την κρίση. Η ΝΔ, υπό την ηγεσία του Βαγγέλη Μεϊμαράκη πλέον, μετά την ήττα του κόμματος στις εκλογές του Ιανουαρίου και την παραίτηση του Αντώνη Σαμαρά, βρέθηκε στη δεύτερη θέση με ποσοστό 28,10%. Η Δημοκρατική Συμπαράταξη, σχηματισμός που συγκροτήθηκε μόλις τον Αύγουστο του 2015 με τη συνεργασία της Φώφης Γεννηματά (ΠΑΣΟΚ) και του Θανάση Θεοχαρόπουλου (ΔΗΜΑΡ), κατέλαβε την πέμπτη θέση, πίσω και από τη Χρυσή Αυγή, με ποσοστό 6,28%. Ο Φώτης Κουβέλης είχε παραιτηθεί από την ηγεσία του κόμματος μετά την αποτυχία της ΔΗΜΑΡ στις ευρωεκλογές του 2014, όπου είχε συγκεντρώσει ποσοστό μόλις 1,20%. Τον Ιανουάριο του 2016, ο Κυριάκος

Μητσοτάκης στις εσωκομματικές εκλογές της ΝΔ από τη βάση αναδεικνύεται νικητής έναντι του Βαγγέλη Μεϊμαράκη.

Το 2016 είναι η χρονιά που οι αντισυνταγματικές προσπάθειες αδειοδότησης των τηλεοπτικών σταθμών, πυροδότησαν και πάλι τη συζήτηση για τις σχέσεις εξάρτησης και ελέγχου πολιτικής και ΜΜΕ. Κατά τη διάρκεια της επίμαχης διαγωνιστικής διαδικασίας που διεξήγαγε η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ υπό τον Νίκο Παππά, ο επιχειρηματίας Χρήστος Καλογρίτσας συμμετείχε αιφνιδιαστικά στον διαγωνισμό και μάλιστα αναδείχθηκε προσωρινά ως επιτυχών πλειοδότης. Η συμμετοχή του, όμως, αμφισβητήθηκε λόγω αδυναμίας κάλυψης της εγγυητικής επιστολής από τραπεζικά ιδρύματα και αποκαλύψεων για χρηματοδότηση από κεφάλαια επιχειρηματικών σχημάτων που εξυπηρετούσαν την τότε κυβέρνηση. Και αυτή η αδειοδοτική κίνηση δεν ολοκληρώθηκε.

Στις ευρωεκλογές Μαΐου 2019, η ΝΔ επικρατεί με μεγάλη διαφορά (9,3 μονάδες) του ΣΥΡΙΖΑ και ο Αλέξης Τσίπρας προκηρύσσει πρόωρες βουλευτικές εκλογές. Στις 7 Ιουλίου 2019, η ΝΔ του Κυριάκου Μητσοτάκη κερδίζει τις εθνικές εκλογές με 39,85% και σχηματίζει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Ο ΣΥΡΙΖΑ περιορίζεται στο 31,53%. Η Χρυσή Αυγή μένει εκτός Βουλής. Το Κίνημα Αλλαγής καταλαμβάνει την τρίτη θέση με ποσοστό 8,10%. Το ΚΙΝΑΛ είναι φορέας συνεργασίας κεντροαριστερών δυνάμεων που ιδρύθηκε επίσημα τον Μάρτιο του 2018, υπό την ηγεσία της Φώφης Γεννηματά η οποία είχε επικρατήσει στις εκλογές του Νοεμβρίου 2017 έναντι του Νίκου Ανδρουλάκη. Τον Οκτώβριο του 2021, μετά και τον θάνατο της Φώφης Γεννηματά, πρόεδρος του Κινήματος Αλλαγής αναδεικνύεται ο Νίκος Ανδρουλάκης, έναντι του Γιώργου Παπανδρέου, με ποσοστό 67,60% και το κόμμα μετονομάζεται (Μάιος 2022), σε «ΠΑΣΟΚ - Κίνημα Αλλαγής» και επανέρχεται το ιστορικό σύμβολο του ΠΑ.ΣΟ.Κ., ο πράσινος ανατέλλων ήλιος.

Και σε αυτή τη μεταπολιτευτική περίοδο, άλλη μια συνταγματική αναθεώρηση, τον Νοέμβριο του 2019, δεν αλλάζει τις υφιστάμενες συνταγματικές επιταγές για τη ραδιοτηλεόραση. Προβλέπει ωστόσο εκλογή Προέδρου Δημοκρατίας χωρίς διάλυση της Βουλής, ψήφο των αποδήμων, διευκρινίζει τις προϋποθέσεις βουλευτικής ασυλίας και απαλείφει την προνομιακή παραγραφή για την ευθύνη Υπουργών. (Κοντιάδης 2019, Μποτόπουλος 2019).

Οι διπλές εκλογές του 2023 επιβεβαιώνουν την επικράτηση του Κυριάκου Μητσοτάκη και της ΝΔ. Στις 21 Μαΐου 2023, με απλή αναλογική η ΝΔ έρχεται πρώτη με 40,79%, αλλά δεν εξασφαλίζει αυτοδυναμία. Στις νέες εκλογές με ενισχυμένη αναλογική στις 25 Ιουνίου 2023, η ΝΔ κερδίζει με 40,56% και σχηματίζει ισχυρή αυτοδύναμη κυβέρνηση αφού ισχύει το σύστημα επιπλέον εδρών για το πρώτο κόμμα. Ο ΣΥΡΙΖΑ καταρρέει στο 17,83% και ο Αλέξης Τσίπρας παραιτείται από την ηγεσία του ΣΥΡΙΖΑ.

Η ανάδειξη στην ηγεσία του ΣΥΡΙΖΑ του Στέφανου Κασσελάκη, ο οποίος εμφανίστηκε αιφνίδια στη δημόσια σφαίρα τον Αύγουστο του 2023, σηματοδότησε ένα εμβληματικό παράδειγμα μετασχηματισμού της πολιτικής επικοινωνίας και της δυναμικής εισόδου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην ελληνική πολιτική σκηνή της ύστερης μεταπολιτευτικής περιόδου. Η υποψηφιότητά του χαρακτηρίστηκε από την υιοθέτηση ενός επικοινωνιακού προτύπου που διαφοροποιήθηκε ριζικά από την καθιερωμένη διαμεσολάβηση των παραδοσιακών ΜΜΕ, καθώς βασίστηκε κυρίως στην αξιοποίηση

των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και στην επιμελημένη προβολή μιας αυτοβιογραφικής αφήγησης. Η συστηματική και προσεκτικά σκηνοθετημένη παρουσία του σε πλατφόρμες όπως το Instagram, το TikTok και το YouTube επέτρεψε την άμεση και συναισθηματικά φορτισμένη σύνδεση με ένα νεανικό και ψηφιακά εγγράμματο κοινό, παρακάμπτοντας τα παραδοσιακά ΜΜΕ. Μετά την επιτυχία του Στέφανου Κασσελάκη, τα παραδοσιακά μέσα πολλαπλασιάζουν τη δημοτικότητά του με συνεχείς εμφανίσεις του σε ένα πλαίσιο πολιτικής life style. Όμως η πολιτική του άγνοια, οι ιδεολογικές του παλινδρομήσεις και η προσωποκεντρική του οπτική προκάλεσαν έντονες εσωκομματικές αντιδράσεις. Η κορύφωση αυτής της κρίσης ήταν η διάσπαση του κόμματος στις αρχές του 2024 με την αποχώρηση 11 βουλευτών και τη δημιουργία νέου κόμματος, της Νέας Αριστεράς. Μετά από πρόταση δυσπιστίας σε βάρος του από την Κεντρική Επιτροπή τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου και το έκτακτο συνέδριο του κόμματος τον Νοέμβριο, ο Στέφανος Κασσελάκης απομακρύνεται από τον ΣΥΡΙΖΑ και ιδρύει το Κίνημα Δημοκρατίας. Ο Σωκράτης Φάμελλος αναλαμβάνει την ηγεσία του ΣΥΡΙΖΑ που συνεχίζει την πορεία της δημοσκοπικής του κατάρρευσης.

Η επιτυχής χρήση των social media από τον Στέφανο Κασσελάκη, και ειδικότερα του Tik Tok, οδηγεί και άλλους πολιτικούς αρχηγούς να στραφούν προς τα εκεί. Όμως τα μέσα αφενός έχουν τη δική τους «γραμματική» κι επομένως πρέπει να γνωρίζεις πώς να τα χρησιμοποιήσεις ώστε να αποδώσουν, αφετέρου η χρήση των νέων αυτών πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης δεν αρκεί για να αλλάξει η παγιωμένη εικόνα των πολιτικών προσώπων, ιδίως όταν αυτή έχει διαμορφωθεί από χρόνια παρουσίας στο παραδοσιακό πολιτικό πεδίο. Η μετάβαση στα social media απαιτεί όχι μόνο τεχνική επάρκεια και κατανόηση της «οπτικοακουστικής συντομίας» που χαρακτηρίζει πλατφόρμες όπως το TikTok, αλλά και ουσιαστική προσαρμογή του πολιτικού λόγου. Χωρίς αυθεντικότητα, συνέπεια και πειστικό αφήγημα που να συνδέεται με τις προσδοκίες του ψηφιακά ενεργού κοινού, η παρουσία των πολιτικών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κινδυνεύει να εκληφθεί ως εργαλειακή και προσχηματική, ενισχύοντας τη δυσπιστία αντί να την αμβλύνει.

Συμπέρασμα

Στη σχέση πολιτικής και ΜΜΕ, στη διάρκεια της πεντηκονταετούς μέχρι σήμερα Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, η αδειοδότηση των ραδιοτηλεοπτικών μέσων ήταν πάντα για την πολιτική ένα ισχυρό εργαλείο ελέγχου τους. Η ρυθμιστική πολιτική δεν προσανατολίζεται πρωτίστως στην κατοχύρωση των θεμελιωδών ελευθεριών και εγγυήσεων της ενημέρωσης, αλλά λειτουργεί ως μηχανισμός αναπαραγωγής της θεσμικής υπεροχής της πολιτικής εξουσίας στον δημόσιο λόγο. Παράλληλα, συντελεί στη διαιώνιση μορφών αδιαφανούς διαπλοκής μεταξύ πολιτικού και μιντιακού πεδίου, στην εξυπηρέτηση επιμέρους συντεχνιακών ή επιχειρηματικών συμφερόντων και στην ενίσχυση των πελατειακών σχέσεων που χαρακτηρίζουν το πολιτικό σύστημα. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι αν και οι περισσότερες κυβερνήσεις επεσήμαιναν το άναρχο ραδιοτηλεοπτικό τοπίο και υπόσχονταν ρυθμίσεις, οι κατά καιρούς διαδικασίες αδειοδότησης των τηλεοπτικών σταθμών δεν ολοκληρώθηκαν. Εικοσιεννέα χρόνια μετά τη πρώτη λειτουργία ιδιωτικών τηλεοπτικών καναλιών, τελικά δόθηκαν οι τηλεοπτικές άδειες, το 2018. Αν και θεσμικά αρτιότερη από την αποτυχημένη απόπειρα του 2016, η διαδικασία

δεν κατόρθωσε να αποσυνδέσει την αδειοδότηση από τις πολιτικές σκοπιμότητες και τις επιχειρηματικές ισορροπίες. Η επιλογή περιορισμένου αριθμού αδειών, η συμμετοχή συγκεκριμένων ομίλων, καθώς και η έντονη πολιτική αντιπαράθεση γύρω από τη διαδικασία, ανέδειξαν τις δομικές σχέσεις εξουσίας που εξακολουθούν να διέπουν το ραδιοτηλεοπτικό πεδίο, όπου η νομιμοποίηση συνυπάρχει με τη δυσπιστία και οι θεσμικές τομές με τον προβληματισμό περί ελέγχου και επιρροής. Και η διελκυστίνδα και τα «πάρε δώσε» μεταξύ πολιτικής και ΜΜΕ που χαρακτήρισαν την 50ετή πορεία από το 1974 συνεχίζονται.

Σημειώσεις

[1] Ο συντακτικός νομοθέτης έχει προβλέψει την τηλεόραση: «Αι προστατευτικαί του τύπου διατάξεις του παρόντος άρθρου [άρθρο 14] δεν εφαρμόζονται επί των κινηματογράφων, δημοσίων θεαμάτων, φωνογραφίας, ραδιοφωνίας και άλλων παρεμφερών μέσων μεταδόσεως λόγου ή παραστάσεως».

Αναφορές

Αλιβιζάτος, Ν. (1986), *Κράτος και Ραδιοτηλεόραση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

Αλιβιζάτος, Ν. (2004), Σύνταγμα και «διαπλοκή». Συμβολή στην ερμηνεία της (νέας) παρ. 9 του άρθρου 14 Σ (1), *Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης και Επικοινωνίας*, Νο 1, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Βενιζέλος, Ε. (1989), *Η Ραδιοτηλεοπτική έκρηξη. Συνταγματικά πλαίσια και νομοθετικές ρυθμίσεις. Από το κρατικό μονοπώλιο στην τοπική ραδιοφωνία και τη δορυφορική τηλεόραση*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.

Γιαννίτσης, Τ. (2024), *Καθημερινή της Κυριακής*, 15.11.2024.

Δαγτόγλου, Π. Δ. (1989), *Ραδιοτηλεόραση και Σύνταγμα*, Αθήνα-Κομοτηνή Σάκκουλας.

Καράκωστας, Ι. και Τσεβάς, Α. (2012), *Η νομοθεσία των ΜΜΕ*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Κοντιάδης, Ξ. (2019), Ένας πρώτος απολογισμός της συνταγματικής αναθεώρησης, syntagmawatch.gr, 25.11.2029, https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/enas-protos-apologismos-tis-syntagmatikis-anatheorissis/

Μποτόπουλος, Κ. (2019), Αποτιμώντας τη Συνταγματική Αναθεώρηση, syntagmawatch.gr, 27.11.2019, https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/apotimodas-ti-syntagmatiki-anatheorisi/

Παπαθανασόπουλος, Σ. (1993), *Απελευθερώνοντας την τηλεόραση*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Παπαθανασόπουλος, Σ. (2010), *Πολιτική και ΜΜΕ. Η περίπτωση της Νότιας Ευρώπης*, Αθήνα, Καστανιώτης.

ΠΑΣΟΚ (1981), *Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής*, Αθήνα, Γραφείο εκδόσεων ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ., ΠΑΣΟΚ.

Ρήγου, Μ. (2010), Η πορεία της ιδιωτικής ραδιοφωνίας στην Ελλάδα, *Ζητήματα Επικοινωνίας*, "Τα Μέσα Επικοινωνίας στην Ελλάδα σήμερα", Νο 10, Αθήνα, Καστανιώτης.

Ρήγου, Μ. (2014), *Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση. Νέα μέσα, δημοσιότητα και πολιτική*, Αθήνα, Σιδέρης.

Ρήγου, Μ. (2019), Η περιπέτεια των ηλεκτρονικών ΜΜΕ στην Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία, 230-240 στο Γ. Καραγιάννης και Κ. Κανελλόπουλος, *Από τη Μεταπολίτευση στην κρίση. Όψεις και προοπτικές της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα, ΕΕΠΕ.

Τσεβάς, Α. (2004) Το ασυμβίβαστο του «βασικού μετόχου» μεταξύ ελευθεριών της επικοινωνίας και κοινοτικού δικαίου των δημοσίων συμβάσεων, *Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης και Επικοινωνίας*, Νο 3, Αθήνα Νομική Βιβλιοθήκη.

Τσεβάς Α. (2007) (επιμ.), *Διασφάλιση του πλουραλισμού και έλεγχος συγκέντρωσης στα Μέσα Ενημέρωσης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Χαραλάμπης, Δ. (1989), *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Αθήνα, Εξάντας.

Χαραλάμπης, Δ. (2004), Σκέψεις σχετικά με τα ζητήματα της διαφάνειας, τις «ασυμβίβαστες ιδιότητες» και τον «βασικό μέτοχο»(άρθρο 14 παρ. 9, Ν 3021/2002), *Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης και Επικοινωνίας*, Νο 1, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Χαραλάμπης, Δ. (2005), Γιατί ο νέος νόμος είναι ασυμβίβαστος με τη λογική, *Το Βήμα*, 02.01.2005.

Χαραλάμπης, Δ. (2007), Ελευθερία της έκφρασης, πλουραλισμός και διαφάνεια στο χώρο των ηλεκτρονικών ΜΜΕ. Η ελληνική εμπειρία: από την απώλεια του κρατικού μονοπωλίου στις «ασυμβίβαστες ιδιότητες» του «βασικού μετόχου» και στις προοπτικές εξορθολογισμού στην εποχή της ψηφιακής τεχνολογίας, στο Α. Τσεβάς (επιμ.), *Διασφάλιση του πλουραλισμού και έλεγχος συγκέντρωσης στα Μέσα Ενημέρωσης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΚΥΜΑΝΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Μυρτώ Ρήγου[α]

[α] Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Ποιες εικόνες, αξίες και συναισθήματα γεννά μια περίοδος πενήντα χρόνων που ορίζει ό,τι αποκαλούμε «Μεταπολίτευση», δηλαδή την έξοδο της χώρας από τη δικτατορία των Συνταγματαρχών και την εδραίωση της Δημοκρατίας; Με την εισήγηση αυτή θα γίνει μια προσπάθεια να απαντηθούν ερωτήματα όσον αφορά πολιτισμικές διακυμάνσεις πάνω σε ζητήματα όπως το γούστο ή η αναπαραγωγή πολιτισμικών αξιών που «αλλάζοντας φορεσιά» ισχύουν ακόμη και σήμερα (το τρίπτυχο «πατρίς-θρησκεία-οικογένεια»).

Λέξεις Κλειδιά: Μεταπολίτευση, Πολιτισμικές Διακυμάνσεις, Καλαισθητική Κρίση

CULTURAL FLUCTUATIONS IN THE POST-DICTATORSHIP ERA

Myrto Rigou[α]

[α] Department of Communication and Media Studies, NKUA

Abstract

What images, values, and emotions are generated by a period of fifty years that defines what we call the "Post-Dictatorship Era," meaning the country's exit from the rule of the Colonels and the establishment of Democracy? This paper attempts to answer questions regarding cultural fluctuations on issues such as taste or the reproduction of cultural values that, "changing costumes," still hold validity today (the tripartite “homeland-religion-family”).

Keywords: Post-Dictatorship Era, Cultural Fluctuations, Aesthetic Judgment

Εισαγωγή

Ο όρος «Μεταπολίτευση», όπως και ο όρος «μεταμοντέρνο», υφίστανται τις συνέπειες -γραμματολογικά μιλώντας- της προθέσεως «μετά» (μετά την πολίτευση, μετά το μοντέρνο) η οποία συνδυαζόμενη με γενική, δηλώνει τη συνοδεία (το «μαζί») και σε άλλες μορφές πχ. ως επίρρημα, υποσημαίνει μια χρονική καθυστέρηση (το «αργότερα» ή το «ύστερα»). Τις περιπλοκές αυτές θα διαπραγματευτώ μιλώντας για τη Μεταπολίτευση, ονομάζοντας δηλαδή το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του πολιτεύματος (πολίτευσις) υπό τη δαμόκλειο σπάθη της λογικής του «πριν» και του «μετά», εφόσον η Μεταπολίτευση δεν είχε συμβεί πριν το 1974 αλλά και είναι ζήτημα αν συμβαίνει μετά, αν δηλαδή αυτό το «μετά» συμπίπτει με τον εαυτό του. Αντίθετα, αυτή η χωροχρονική δίνη στην οποία το νέο εξαρτάται από ένα παλαιό, εύκολα μπορεί να ανατραπεί και το παλαιό να εμφιλοχωρεί στο νέο, αν σκεφτούμε τους πρόσφατους θανάτους δύο αλλοδαπών στο Τμήμα της Ομόνοιας και του Αγίου Παντελεήμονος (πιθανή δολοφονία η δεύτερη, αυτοκτονία η πρώτη). Αυτές οι στιγμές στο χρονικό τόξο –«καμπύλη»,[1] όπως την ονόμασαν στο πρόσφατο συνέδριο του «Κύκλου Ιδεών»- που την καθιστά μονίμως ελευσόμενη είναι, φρονώ, πιο

ενδιαφέρουσες ως υποθέσεις παρά ως συμπεράσματα που συνάγονται από την εύνομη λειτουργία του πολιτεύματος. Κι εδώ θα ήθελα περισσότερο να σταθώ.

Για παράδειγμα: Λειτουργεί πράγματι η κοινοβουλευτική Δημοκρατία υπό τις διατάξεις του Συντάγματος και τις ρυθμίσεις των νόμων όταν η αγορά, ενώ τύποις κινείται εντός των δεδομένων νομότυπων πλαισίων, παρεμβαίνει και διοικεί εντέλει, επηρεάζοντας προφανώς την ελευθερία του Τύπου με τα εκδοτικά ολιγοπώλια και ασφαλώς την εκτελεστική εξουσία και τα αρμόδια υπουργεία Ανάπτυξης ή Τουρισμού ή Υγείας με τις εξαγορές από ξένα funds της γης, των νοσηλευτικών ιδρυμάτων, των μεγάλων δημόσιων οργανισμών (ΟΤΕ, ΔΕΗ); Και όλα αυτά, πάντοτε στο πλαίσιο της εξυγίανσης και υπό το πρόσχημα της ανάπτυξης και της μειώσεως της ανεργίας αλλά διαρκώς υπό το πρίσμα της γενικευμένης και ανεξέλεγκτης κερδοσκοπίας που παρεμποδίζει την όποια αλλαγή οικονομικού μοντέλου, ώστε και ο ανεξέλεγκτος πληθωρισμός των κερδών να ελεγχθεί, και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις να μην παγιδεύονται. Όταν αναφέρθηκα σε μια ελευσόμενη Μεταπολίτευση 50 χρόνια μετά (αλλά τι μετά;) από την έναρξή της, είχα κατά νου τα οικονομικά «επιτεύγματά» της, όχι μόνο κατά την περίοδο της κρίσης επί του αλήστου μνήμης υπουργού Οικονομικών του Κώστα Καραμανλή, Γιάννη Παπαθανασίου, που διαβεβαίωνε ότι «πάμε καλά», αλλά και τη σημερινή κατάταξη της οικονομίας, εάν συμπεράνω από την αγοραστική αξία των ούτως ή άλλως χαμηλών μισθών και παγωμένων συντάξεων.

Αναφέρομαι σε οικονομικούς δείκτες για να μιλήσω για το «μετά» της Μεταπολίτευσης, επειδή δύο είναι τα κεφάλαια τα οποία λειτουργούν ως αναπλήρωμα του ενός του άλλου: το οικονομικό και το πολιτισμικό.

Οπότε, για να εξετάσω τις πολιτισμικές διακυμάνσεις (ιδού ο άλλος προτεινόμενος όρος «διακύμανση», που συμπορεύεται ή και συμπλέκεται γραμματολογικά με τον όρο «μετά», καθώς θα μπορούσε να αφορά επίσης ένα «πριν» και ένα «μετά», ένα «πριν» που επανευρίσκεται «μετά» σε μια κύμανση ή σε ένα ανεβοκατέβασμα), θα επικαλούμαι παράλληλα και πολιτικο-οικονομικές διακυμάνσεις.

Διαβάζοντας τον ορισμό που δίνει το ηλεκτρονικό λεξικό (Βικιπαίδεια), σύμφωνα με το οποίο διακύμανση στην θεωρία πιθανοτήτων είναι «η αναμενόμενη τιμή της τετραγωνικής απόκλισης της τυχαίας μεταβλητής από τη μέση τιμή», διερωτώμαι αν η Μεταπολίτευση με τις διακριτές μεταβλητές της (αξιακές, θεσμικές, πολιτικές, αισθητικές), είναι εκείνη η σχέση με την ιστορία που, ενώ αρχικά τις ελέγχει μέσα από μια ομοιοστατική ισορροπία του συνόλου, κατόπιν διαχωρίζεται από την ισχύ της, παρασύρεται από τις κρίσεις, με τις μεταβλητές να βραχυκυκλώνουν και να βραχυκυκλώνονται σε ένα κράτος με περιορισμένη κυριαρχία, ώστε εντέλει, να στρέφεται κατά του εαυτού της. Τότε, η διακύμανση της ίδιας της Μεταπολίτευσης μπορεί να θεωρηθεί και "ως συνδιασπορά μιας τυχαίας μεταβλητής με τον εαυτό της" παράγοντας ανωμαλίες που ανακόπτουν την πορεία της και τη διασπείρουν.

Θεωρητικό πλαίσιο

Επιλέγοντας ως τυχαία μεταβλητή το γούστο και τη διακύμανσή του στη Μεταπολίτευση, δηλαδή θέτοντας επί τάπητος μια έννοια από την περιοχή της αισθητικής με αμφίβολη για την αυστηρή σημασιοδότηση αξία, καθότι υποκειμενική και παρά ταύτα αντικειμενική στο

βαθμό που δεν ισχύει το «de gustibus est non disputandum», θα ήθελα να σημειώσω ότι αυτή η μεταβλητή δεν είναι τόσο τυχαία για τη Μεταπολίτευση. Και τούτο διότι το γούστο δεν είναι απλώς ένας συγκερασμός γνώσης και ευχαρίστησης αλλά μια στοχαστική κρίση, που καθίσταται αναγκαία για τη Δημοκρατία και την εμπέδωσή της, επειδή η κρίση περί του γούστου μας προσανατολίζει προς τον άλλο συναρθρώνοντας την καλλιτεχνική δράση με την πολιτική ζωή. Και, υπ' αυτήν την οπτική, η οπισθοδρόμηση ως προς το καλό γούστο οδηγεί και στην αδιακρισία, δηλαδή στην αισθητικοποίηση των πάντων και κυρίως της πολιτικής που αισθητικοποιείται μέσα στο θέαμα και το TikTok αλλά και της κουλτούρας που συρρικνώνεται στη "μεσοενημερωτική και διαφημιστική σημειολόγηση" (Baudrillard 1996: 17).

Δεν μπορώ συνεπώς, παρά να εστιάσω στην ανάλυση της αισθητικής κρίσης από τον Immanuel Kant, όπως μας παραδίδεται στην τρίτη *Κριτική* (2002) αλλά και από το γνωστό στους κοινωνιολόγους σύγγραμμα του Pierre Bourdieu *Η διάκριση* (2002). Και επίσης, δεν μπορώ να παραλείψω την κατακλείδα του εμβληματικού *Μαθήματος* του Roland Barthes στο Κολλέγιο της Γαλλίας όπου συμπεραίνει ότι αυτό που τον ενδιαφέρει μεγαλώνοντας, είναι το «όσο πιο πολύ καλό γούστο» (Barthes 1979: 46), καθώς η sapientia («σοφία», «φρόνησις») συνδέεται σημασιολογικά με το sapor («χυμός», «γεύσις») που συνιστά πράξη διάκρισης όπως το γούστο. Άλλωστε, στις λατινογενείς γλώσσες, για τη γεύση και το γούστο υπάρχει ένας όρος: gusto. Η γεύση ως αίσθηση διακρίνει και αναγνωρίζει («sapore»-«sapere») και ο sapiens («γνώστης») είναι αυτός που διαθέτει την ικανότητα διάκρισης.

Αλλά τί γεύση μας αφήνει η Μεταπολίτευση, αν το κιτς ήταν αυτό που κυριάρχησε στην πολιτιστική ζωή της δικτατορίας; Για να απαντήσω θα προστρέξω στις δύο θεμελιώδεις θεωρίες περί γούστου ξεκινώντας από την καντιανή ανάλυση.

Όταν λέμε για κάτι «είναι ωραίο» δεν θέλουμε να πούμε ότι είναι ευχάριστο αλλά προϋποθέτουμε αντικειμενικότητα, αναγκαιότητα, καθολικότητα. Κι αυτό ας το υπογραμμίσουμε ως προς την ανάπτυξη της καλαισθητικής κρίσης, διότι συνηθίζουμε να συνδυάζουμε στη Μεταπολίτευση το «γουστάρω» με το ευχάριστο, το διασκεδαστικό. Το ζήτημα βέβαια είναι ότι η καθαρή παράσταση του ωραίου είναι μερική, καθώς η αντικειμενικότητα της αισθητικής κρίσης δεν διαθέτει έννοια ή, πράγμα που είναι το ίδιο, η καθολικότητα και η αντικειμενικότητα είναι υποκειμενικές. Το μόνο πράγμα που είναι καθολικό και αναγκαίο είναι η ηδονή αλλά με τον όρο «ηδονή» ο Kant εννοεί την ελεύθερη και μη προσδιορισμένη συμφωνία των ικανοτήτων, που ορίζει μια κοινή αίσθηση, αισθητική, την καλαισθησία. Δεδομένου λοιπόν ότι το παιχνίδι της φαντασίας και της διάνοιας δεν παράγεται υπό το καθεστώς μιας προσδιορισμένης έννοιας, δεν μπορεί να γνωστεί νοητικά παρά μόνο να βιωθεί. Ο Kant δεν αποδίδει συνεπώς στην αισθητική κρίση το χαρακτήρα της γνώσης αλλά του αισθήματος. Έτσι, πρόκειται για μία κρίση καλαισθησίας που είναι επιδεκτική μεταδοσιμότητας, γιατί το γούστο ενός ατόμου αναδεικνύεται μόνο στην κοινωνία, και αυτή η ικανότητα κοινοποίησης, δηλαδή επικοινωνίας, καθίσταται και το θεμέλιο σχηματισμού της κρίσης.

Θεωρώ καίριας σημασίας τη σχέση αισθητικής-ηθικής, όπως παρουσιάζεται στον Kant (το ενδιαφέρον του ωραίου προϋποθέτει μια προδιάθεση για την ηθική) και Δημοκρατίας εξαιτίας της αδυναμίας του ηθικού λόγου να απελευθερώσει το πολιτικό από τον

ατομικισμό και τα συμφέροντα. Είναι προφανές ότι τα πολιτικά αιτήματα της νεωτερικότητας κληροδοτήθηκαν στην φιλοσοφική αισθητική και ο Kant απέδωσε στην κριτική δύναμη τη διεύρυνση της σκέψης και τη δημοσιοποίησή της, στοιχεία που ενισχύουν εντέλει, έναν πολιτικό τρόπο σκέψης.[2]

Αυτή λοιπόν την κρίση καλαισθησίας ως αίσθημα εντοπίζουμε στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, διότι το γούστο, σε εκείνα τα πρώτα χρόνια μιας καθυστερημένης λόγω της χούντας, έλευσης του Μαΐου του 68, διαμορφώνεται από τη μουσική μεγάλων δημιουργών όπως ο Θεοδωράκης και ο Χατζηδάκης, αλλά και από μια επιστροφή στο ρεμπέτικο. Οι μελοποιημένοι στίχοι αφορούν μια υψηλή παρακαταθήκη που ακούει στα ονόματα του Ελύτη, του Σεφέρη, του Γκάτσου και διοχετεύεται άμεσα μέσα από τις συναυλίες, στο λαό. Καθώς το τραγούδι είναι το πλέον μεταδόσιμο, η μόρφωση αγγίζει μέσα από την καλλιτεχνική δράση, τα πλατιά στρώματα του πληθυσμού. Δημιουργείται έτσι, μια κουλτούρα κι ένας αναστοχασμός που μεταφράζεται σε πολιτικοποίηση. Πώς συμβαίνει αυτό, δηλαδή πώς ένα εντελώς υποκειμενικό αίσθημα ευαρέσκειας ή απαρέσκειας απέναντι σε μουσικά ακούσματα, όπως τα τραγούδια που κυριάρχησαν από το 74 έως και τα μέσα της δεκαετίας του 80, ή απέναντι σε βιβλία (οι συγγραφείς που επέστρεψαν από την εμφυλιακή εξορία τους π.χ. ο Δημήτρης Χατζής, οι ιστορικοί όπως ο Νίκος Σβορώνος) ή σε ταινίες του σύγχρονου κινηματογράφου για να αναφερθώ και στο ομώνυμο περιοδικό της εποχής καθώς και στις ειδικευμένες κινηματογραφικές αίθουσες (Στούντιο, Αλκυονίς, Εκράν) ή ακόμη και στις τηλεοπτικές εκπομπές κινηματογράφου με την επιμέλεια του Γιάννη Μπακογιαννόπουλου, πώς δύναται λοιπόν το υποκειμενικό αίσθημα να αποτελέσει το όχημα της αναστοχαστικής ικανότητας του κρίνειν, εφόσον, υποτίθεται, ότι όταν έχουμε ζητήματα καλαισθησίας, δεν μπορούμε να συζητήσουμε περί αυτών;

Η απάντηση ανευρίσκεται στο γεγονός ότι σε αυτά τα πρώτα χρόνια, μετά το τραύμα της δικτατορίας της οποίας η αισθητική ήταν η συνέχεια της μετεμφυλιακής αστικής αντίληψης για το γούστο (τανγκό, λατινοαμερικάνικα τύπου τσίκα τσίκα μπουμ, αρχοντορεμπέτικα υπό την επιρροή του Σουγιούλ), ανάκατα με το πατριδολάγνο γούστο των στρατιωτικών (τσάμικο, ελαφρολαϊκά), κυριαρχεί η ελπίδα ή η βεβαιότητα ενός μέλλοντος που συνδιαμορφώνεται, από τη στιγμή μάλιστα που το ΠΑΣΟΚ επανέφερε στην πολιτική ζωή το αποκλεισμένο μέρος της κοινωνίας με πλήρη πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Εμφανίστηκε τότε, το υποκείμενο «λαός» που περιλάμβανε, όπως καίρια παρατηρεί ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (2002:186-87), μια ιδιαίτερη κατηγορία, αυτή των μικρομεσαίων και μη προνομιούχων ως μη μετέχοντων στο προηγούμενο σύστημα εξουσίας (εδώ έγκειται και ο «λαϊκισμός» του Ανδρέα Παπανδρέου). Και μάλιστα, ως αδιαφοροποίητη ενότητα όπου εργάτες, αγρότες, φοιτητές καλούνταν να αυτοπροσδιοριστούν απέναντι στον ένα και μοναδικό εχθρό: την συντηρητική Δεξιά, ήγουν το «κατεστημένο». Είναι προφανές ότι η ιδεολογία, που ενσωμάτωσε την αγανάκτηση για το παρελθόν αλλά κυρίως, την ελπίδα για το μέλλον των κοινωνικών πλειοψηφιών, οδήγησε και στην καλλιέργεια μιας αισθητικής κρίσης, εφόσον η ικανότητα μιας τέτοιας κρίσης ενέχει ως όρο την παρουσία άλλων και δημιουργεί τη γιορτινή αίσθηση του συμμετέχειν στα κοινά, ακριβώς επειδή η κοινωνικότητα είναι η ουσία των ανθρώπων. Σε αυτά τα πρώτα χρόνια λοιπόν, η πολιτικοποίηση καθώς κι ένας υπερθεματισμός στις αξίες της συλλογικότητας, των «αγώνων για τη λευτεριά» και της

διεύρυνσης δικαιωμάτων παρήγαγε ταυτόχρονα και κατ' αντιδιαστολή και τον μετασχηματισμό των συναισθημάτων προς μια γιορτινή έκρηξη, που ο Παναγής Παναγιωτόπουλος θα αποκαλέσει «εκκοσμικευμένη μεταφυσική της καρδιάς» (Παναγιωτόπουλος 2024: 212-213). Πρόκειται για ένα δικαίωμα στην ατομική ευτυχία στο οποίο έχει πρόσβαση όλη η κοινωνία. Να το αποκαλέσουμε sensus privatus; Αυτό το «ιδιωτικό συναίσθημα», που αφορά την «προσωπική χαρά», θα μπορούσε να συσχετισθεί με την αισθητική κριτική δύναμη, την sensus communis;

Ενδεικτικός είναι εδώ ο καντιανός συμπερασμός κατά τον οποίο η αισθητική κριτική δύναμη και όχι η νοητική μπορεί να αποκαλείται sensus communis: «Με τον όρο sensus communis πρέπει όμως να εννοήσομε την Ιδέα μιας *κοινής* αίσθησης, δηλαδή μιας ικανότητας κρίσης, η οποία κατά τον αναστοχασμό της λαμβάνει υπ' όψιν νοερώς (a priori) τον παραστατικό τρόπο καθενός άλλου, ώστε να συγκρατεί, *τρόπον τινά*, την κρίση της από τον συνολικό ανθρώπινο Λόγο και έτσι να αποφεύγει την ψευδαίσθηση, η οποία θα είχε δυσμενή επίδραση στην κρίση λόγω υποκειμενικών ιδιωτικών όρων που θα μπορούσαν εύκολα να θεωρηθούν ως αντικειμενικοί. (...) Στην πραγματικότητα, δεν είναι τίποτε φυσικότερο από το να προβαίνει κανείς σε αφαίρεση από θέλγητρα και συγκινήσεις, όταν αναζητεί μια κρίση που πρόκειται να λειτουργήσει ως καθολικός κανόνας.» (Kant 2002: 223). Εξ ου και το ερώτημα που ανακύπτει: πώς η αρέσκεια του καθενός ή η «προσωπική χαρά» μπορεί να προβληθεί ως κανόνας για κάθε άλλον; Και πώς θα συνδεόταν η sensus communis με τη δημοκρατική πολιτική ζωή;

Ας αναλογιστούμε ότι η συνθήκη για την ύπαρξη των ωραίων έργων, σύμφωνα με την καντιανή ανάγνωση της Hannah Arendt, είναι η κρίση του θεατή που δημιουργεί το χώρο για να εμφανιστούν αυτά τα έργα. Συνεπώς, το δημόσιο πεδίο συγκροτείται από τους θεατές και τους κριτικούς και όχι από τους δημιουργούς και τους δρώντες και υπ' αυτό το πρίσμα, το αντικείμενο της αισθητικής προσομοιάζει με αυτό της πολιτικής αφενός λόγω της ανάδυσής τους στο πεδίο της δημοσιότητας και αφετέρου, λόγω της αναστοχαστικής κρίσης που οδηγεί, και στις δύο περιπτώσεις, στην αναζήτηση του καθολικού κανόνα.

Η Arendt μας εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι η καλαισθησία (taste), «όπως η γεύση, *επιλέγει*. Αλλά αυτή η επιλογή υπόκειται η ίδια σε μια περαιτέρω επιλογή: μπορεί κανείς να εγκρίνει ή να απορρίψει το ίδιο το γεγονός της *ευαρέσκειας*: και αυτό επίσης υπόκειται σε "επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία" (...) Σε αυτή την επιπρόσθετη ηδονή, εκείνο που ευαρεστεί δεν είναι πλέον το αντικείμενο αλλά ότι το *κρίνουμε* ως ευχάριστο. Αν το συσχετίσουμε με την ολότητα του κόσμου, είμαστε ευχαριστημένοι που ο κόσμος μας ευαρεστεί. (...) Μας ευαρεστεί η ίδια η πράξη της επιδοκιμασίας και μας δυσαρεστεί η ίδια η πράξη της αποδοκιμασίας.» (Άρεντ 2008:133). Με βάση αυτή τη συλλογιστική προϋποτίθεται η κοινή αίσθηση ως αίσθηση της κοινότητας, διότι η επιλογή για να συντελεστεί, θα πρέπει μέσω του αναστοχασμού να λαμβάνει υπόψη την κρίση και τα συναισθήματα των άλλων. Έτσι οδηγούμαστε σε έναν διευρυμένο ορίζοντα σκέψης μακριά από προσωπικά διαφέροντα και συναισθηματικά φορτία που εμποδίζουν την αμεροληψία της κρίσης. Υπήρξε αυτή η διευρυμένη σκέψη στη Μεταπολίτευση; Πιστεύω όχι, λόγω της επιβεβλημένης επιβολής της «κοινωνίας του θεάματος», οπότε τον πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζει η τηλεόραση που, ιστορικά, πραγματώνει το αντίθετο του καντιανού διαφωτισμού: οδηγεί στο σκοτάδι, εκβιάζοντας την όραση να είναι

καθολικά ίδια για όλους. Αν και αποτελεί το μαρτυλόγιο της εποχής αποδίδοντας μορφές στις αλήθειες του κόσμου, οι μορφές καθιστούν τις αλήθειες ομοιόμορφες αφού η αρχή της επιλογής τους δεν αφορά την κρίση σε σχέση με την ουσία της είδησης αλλά της αναζήτησης του θεαματικού. Και, όπως σημειώνει ο Guy Debord «το θέαμα είναι η *κύρια παραγωγή* της σύγχρονης κοινωνίας.» (Debord χ.χ.: 12).

Αλλά και για έναν επιπλέον λόγο: γιατί η ανάγκη για εθνική συμφιλίωση δεν επέτρεψε τον εις βάθος αναστοχασμό των συμβάντων παρά ως μια περισσότερο αυθόρμητη υιοθέτηση προοδευτικών προτύπων στο επίπεδο της τέχνης, του τρόπου ζωής, της κοινής αίσθησης.

Επιστρέφοντας στην καντιανή θεωρία περί γούστου, όπως την εμπλουτίζει η Arendt, υπάγοντας την ικανότητα της κρίσης για το σχηματισμό ορθής γνώμης στο ιδεώδες της ανθρωπότητας, και κατασκευάζοντας τον οικουμενικό κανόνα από επιμέρους κρίσεις, αντιλαμβανόμαστε ότι αυτό το ιδεώδες σήμερα, διαβρώνεται από τη μη διακριτότητα, τον συμφυρμό γεγονότος και δέοντος. Η ίδια η ικανότητα του κρίνειν παραμερίζεται μπροστά στην ισχύ του νόμου και αυτή η ισχύς εκπηγάζει από έναν εξαναγκασμό που αφορά όχι τον κανόνα αλλά μια συγκεκριμένη κατάσταση πραγμάτων, ένα γεγονός. Το βιώσαμε στην Ελλάδα των Μνημονίων από τη στιγμή που η κανονιστική ηθική συρρικνώθηκε απέναντι στην οικονομική βία, με αποτέλεσμα την εμφάνιση των προϋποθέσεων εκείνων που οδήγησαν στην εφαρμογή ενός δικαίου *αναγκαστικής εκτέλεσης*. (Τσουκαλάς 2012: 144).

Ώστε αυτό που παρακάμπτεται από την καντιανή θεώρηση είναι το γεγονός ότι η ζωή της κοινότητας υπακούει και σε μια άλλη συνθήκη εκτός της αισθητικής: αυτήν της οικονομίας. Θα μπορούσε βεβαίως να υποστηριχθεί ότι η αισθητική είναι μια μορφή οικονομίας που μεταφράζεται σε μια άλλη οργάνωση του χώρου. Αλλά θα στηρίξω την υπόθεση αυτή στη θεωρία του Bourdieu.

Καθίσταται σαφές ότι η ανάλυση του γούστου των νεοελλήνων στη Μεταπολίτευση προϋποθέτει και τις συνθήκες εκείνες που αφορούν το οικονομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο, διότι επηρεάζουν άμεσα την αισθητική, κυρίως τη σχέση με την κουλτούρα των πολιτών, δημιουργώντας μια γέφυρα μεταξύ του πολιτικού και πολιτιστικού γίγνεσθαι και εισάγοντας την ιστορία ως ένα από τα ισχυρότερα μαζί με την τέχνη, όργανα της εποχής και του εαυτού μας, όπως αναφέρει ο Ernst Cassirer στο *Δοκίμιό* του *για τον άνθρωπο* (Cassirer 1985: 308).

Κι είναι χαρακτηριστική η προσφορά του Bourdieu, διότι το καντιανό ερώτημα ως προς τις συνθήκες δυνατότητας της αισθητικής κρίσης λαμβάνει τη διάσταση της κοινωνικής ικανότητας και διατυπώνεται ακολούθως: ποιές είναι οι κοινωνικές συνθήκες δυνατότητας της κριτικής και των αισθητικών πρακτικών; Δίνει έμφαση στην πρακτική αίσθηση, την έξη [habitus] ως «σχέση με την κουλτούρα», καθώς και σε δείκτες που αφορούν το μορφωτικό επίπεδο ή την κοινωνική καταγωγή, δηλαδή τη διαστρωμάτωση αυτού του γούστου ανάλογα με τις κοινωνικές ομάδες, κατ' ουσίαν στις διαφορές (ανισότητα κλπ). Ο Bourdieu, διαφοροποιώντας το οικονομικό από το πολιτισμικό κεφάλαιο, υποθέτει ότι οι σχέσεις μεταξύ των δύο είναι συμπληρωματική και αντίστροφη, πράγμα που του επιτρέπει να υπερβεί την ταξική διαφορά επί τη βάσει οικονομικών ή κοινωνικών κριτηρίων και να οδηγηθεί βάσει της έννοιας του κοινωνικού χώρου σε μια πιο σύνθετη ανάλυση της διάκρισης του γούστου μέσα από την ανάπτυξη συγκλινόντων ή

διαφοροποιημένων μορφών επικοινωνίας δια των οποίων τα άτομα αντιλαμβάνονται ή δεν αντιλαμβάνονται και αυταπατώνται, την αλήθεια του κοινωνικού κόσμου και κατά συνέπεια, του εαυτού τους: «μια δομική ομολογία», όπως σημειώνει στον Πρόλογο της *Διάκρισης* ο Νίκος Παναγιωτόπουλος, η οποία συνδέει «*μέσω του χώρου των διαθέσεων, το χώρο των θέσεων με το χώρο των τοποθετήσεων*» (Παναγιωτόπουλος 2002: 27).

Έχουμε σχηματικά, όπως εξηγεί ο Παναγιωτόπουλος (2002: 23), μια κάθετη τομή βάσει της οποίας τα κοινωνικά υποκείμενα διακρίνονται –με μέτρο τον όγκο του κεφαλαίου που διαθέτουν- σε κυρίαρχες και κυριαρχούμενες ομάδες, και μια οριζόντια τομή, που αφορά στο εσωτερικό των κυρίαρχων ομάδων ανάμεσα σε όσους κατέχουν περισσότερο οικονομικό κεφάλαιο (τραπεζίτες. επιχειρηματίες κτλ., δηλαδή τα κυρίαρχα τμήματα των κυρίαρχων ομάδων) και όσους κατέχουν περισσότερο πολιτισμικό κεφάλαιο (καλλιτέχνες, διανοούμενοι, κτλ., δηλαδή τα κυριαρχημένα τμήματα των κυρίαρχων ομάδων). Τότε, συμπυκνώνει ο Νίκος Παναγιωτόπουλος στον Πρόλογο του βιβλίου, οι πολιτισμικές πρακτικές των διαφόρων τάξεων και οι τρόποι ζωής που τις χαρακτηρίζουν ορίζονται σχεσιακά και διαφοροποιητικά συγκροτώντας μια «δομική αντιστοιχία μεταξύ δύο συστημάτων σχέσεων, του χώρου των τρόπων ζωής και του χώρου των κοινωνικών θέσεων που κατέχουν οι διάφορες τάξεις» (Παναγιωτόπουλος 2002: 24).

Θα χρειαζόταν ενδελεχής και πολύχρονη έρευνα για να ανιχνευθούν οι πολιτισμικές προδιαθέσεις και οι διακυμάνσεις τους σε διαφορετικούς τομείς του γούστου των κοινωνικών τάξεων στη Μεταπολίτευση, ώστε να οδηγηθούμε στη διασύνδεση του χώρου των κοινωνικών θέσεων με την τάξη των *έξεων*. Παρά το ότι το παράδειγμα του Bourdieu είναι το πλέον ενδεδειγμένο, εδώ, λόγω αδυναμίας να υπάρξει μια τέτοιου τύπου εμπεριστατωμένη και εκτεταμένη έρευνα, θα προχωρήσω σχηματικά για να υποστηρίξω ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 80, στη δεύτερη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ και με τη στροφή της πολιτικής του Ανδρέα Παπανδρέου για συμμετοχή στα οφέλη από την ένταξη στην ΕΟΚ (που χάρη στην πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Καραμανλή η Ελλάδα είχε γίνει μέλος της) λόγω της εισροής των τεράστιων ποσών (με τη μορφή των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης και των Πακέτων Σταθεροποίησης καθώς και με την Κοινή Αγροτική Πολιτική που είχε ως συνέπεια την επιδότηση των αγροτών), αλλάζουν οι πολιτισμικές πρακτικές και οι *έξεις*. Κατ' αρχάς, υιοθετείται ένας πιο δυτικότροπος τρόπος ζωής καθώς οπισθοχωρεί ο αντιιμπεριαλιστικός, αντιμονοπωλιακός αντιευρωπαϊκός λόγος, που δημιουργούσε μια ιδεολογική εμμονή, και βελτιώνεται αισθητά το επίπεδο διαβίωσης. Η τηλεοπτική γοητεία υπερτερεί, τα παραδοσιακά καφενεία όπου συχνάζουν ηλικιωμένοι άντρες εκτοπίζονται με την εξάπλωση των μπαρς που, όταν ο κ. Παπαθεμελής τα κλείνει νωρίς, κάνει τους νέους να κατευθύνονται στα πρωτοεμφανιζόμενα «βρώμικα» (τροχήλατες καντίνες) της Πλατείας Μαβίλη και της λεωφόρου Συγγρού, η έξοδος στις ταβέρνες αλλάζει σε δυτικού τύπου εστιατόρια με Nouvelle cuisine.

Παράλληλα με αυτή τη μετατόπιση από τις ευρωφοβικές καταβολές, αναπτύσσεται κι ένα αίσθημα δικαιωματικής διεκδίκησης ολοένα και μεγαλύτερων παροχών σε ένα κράτος, που τα κόστη αυτών των παροχών υπερέβαιναν τις οικονομικές δυνατότητές του, αλλά και στο ίδιο το ΠΑΣΟΚ, τόσο, που η απάτη και υπεξαίρεση δημόσιων κονδυλίων να φτάσει να γίνεται τακτική είδηση. Η νοοτροπία των νεοελλήνων διαποτίζεται από την παροχολογία («Τσοβόλα δώστα όλα»). Το κοινωνικό Κράτος αφήνει τη θέση στο Κράτος παροχών οι

οποίες συχνά υπό μορφή μίζας οδεύουν προς το πολιτικό προσωπικό ή άλλοτε ως χορηγίες των διαχρονικών ολιγαρχών της εποχής προς τα φιλόπτωχα ταμεία των κομμάτων. Η διαφθορά, οι συνεχιζόμενες πελατειακές σχέσεις, η έμμονη φοροδιαφυγή και η παραοικονομία, δηλαδή οι στρεβλώσεις στην κοινωνικοοικονομική ζωή, οδηγούσαν τη χώρα στην αδυναμία της μετάβασης στον ώριμο αγοραίο καπιταλισμό ή και αντιστρόφως, ο ώριμος αγοραίος καπιταλισμός τις εντείνει, ώστε εδώ να εμφανίζεται το φαινόμενο του αυγού και της χρυσοτόκου κότας. Ο καταναλωτισμός κυριαρχεί μαζί με τη διαφήμιση και δημιουργεί το αντίστοιχο βιοτικό ύφος που υιοθετείται και από τα μεσαία και από τα μικροαστικά στρώματα ως υποταγή στην ιστορική συνθήκη του μαζικού καταναλωτικού καπιταλισμού.

Παράγοντας, που συντελεί στη διάχυση ενός νέου life style, είναι η τηλεόραση και η Ρούλα Κορομηλά. Τα νέα από τη showbiz, τα highlights, η μόδα, το fitness οι συνταγές και το Νίτρο αποτελούν τη ζούγκλα (και το μακελειό) της καθημερινότητας: η συνεχής όσμωση δημόσιου και ιδιωτικού κυρίως η σκανδαλοθηρική δημόσια σφαίρα οδηγεί τις Beautiful Cats στις Ειδήσεις και τον Ευαγγελάτο στα Hondos Centers. Θα μπορούσε κανείς καθ' υπερβολήν να πει ότι ο Παπανδρέου «πέθανε από τηλεόραση: Χέρφιλντ, Ωνάσειο, Εκάλη, Μητροπολιτικός Ναός, άπειρες ώρες μαραθώνιας απευθείας μετάδοσης ασήμαντων γεγονότων» (Ρήγου 1999: 120-121) και αποφαινόμενων γιατρών, ανάλωσαν το σύμβολο σε εικόνα.

Το καθεστώς του μονοπωλίου της κρατικής τηλεόρασης, το καθεστώς της ιδιωτικής τηλεόρασης των ολιγοπωλίων και το καθεστώς μιας παγκόσμιας δορυφορικής τηλεόρασης, που ολοκληρώνει την απορρύθμιση και ρυθμίζει με άλλους πλέον κανόνες το παιχνίδι και τις σχέσεις των ολιγοπωλίων με τα μονοπώλια, έχουν ως βασικό γενετικό χαρακτηριστικό των τριών τηλεοπτικών καθεστώτων το «air de famille»: Ότι δηλαδή, δεν μπορεί να υπάρξει κώδικας δεοντολογίας που να ρυθμίζει αυτό που μονίμως απορρυθμίζει, δηλαδή τα διαπλεκόμενα συμφέροντα, όπως τα χαρακτήρισε ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης (κρατικά και ιδιωτικά και τις εξουσίες τους) και όπως τα «παρακολούθησε» το «Predator» της εποχής: οι κ.κ. Γρυλάκης και Μαυρίκης.

Μετά τα γεγονότα του 89, όπου ο πλανήτης εμφανίζεται ιδεολογικά ενιαίος το ιδεολογικό σύνολο, που έφερε το όνομα Αριστερά, αποδυναμώνεται. Με το θρίαμβο του νεοφιλελευθερισμού, οι αριστεροί διανοούμενοι και οραματιστές, που επέβαλαν την παρουσία τους στην πολιτιστική και στην κοινωνική ζωή, δεν βρίσκουν έδαφος καθώς εκλείπει το όραμα της κοινωνικής ανατροπής. Η εμπλοκή των ατόμων σε κοινωνικές διαδικασίες δεν προσλαμβάνει πλέον κανένα πολιτιστικό νόημα από τη στιγμή της κυριαρχίας ενός μορφώματος κοινωνικών σχέσεων που επικεντρώνει το αξιακό σύστημα στο οικονομικό και μόνο επίπεδο. Και όταν η «Στέγη» αποφασίσει να κοινωνικοποιήσει το μεταμοντέρνο ιδρυτικό της πρόγραμμα, θα είναι πολύ αργά, δηλαδή το 2020.

Το ερώτημα όμως, που θα έπρεπε να τεθεί ως προς το εμπόριο των μαζικών θεαμάτων και πολιτιστικών προϊόντων της Μεταπολίτευσης, είναι το εάν προσφέρουν ακόμη οι υψηλές και ανοικονόμητες προσπάθειες που, παρακάμπτοντας τις πολιτιστικές κερδοφόρες βιομηχανίες, εμφανίζονται στην ποίηση, τη λογοτεχνία και το θέατρο. Ας διερωτηθούμε: πώς οι ίδιοι άνθρωποι, που κατακλύζουν την Επίδαυρο, συμφύρονται με την καθημερινή αισθητική απελπισία; Τί είδους διάλειμμα ήταν η «Ελενσις», η Πολιτιστική

Πρωτεύουσα της Ευρώπης για το 2023 υπό την καλλιτεχνική διεύθυνση του Μιχαήλ Μαρμαρινού και τί θα απομείνει από αυτή την προσπάθεια;

Το βέλος του χρόνου ωστόσο, και ο καλειδοσκοπικός μηχανισμός του καπιταλισμού συγχέουν σε ένα πρωθύστερο, που ισχύει έως σήμερα, τα συμβάντα που είχαν προηγηθεί και που επανέρχονται σ' ένα ταυτόχρονα καλλιτεχνικό και πολιτικό γεγονός, όπως φερ' ειπείν, η συναυλία στο Καλλιμάρμαρο, εξαιτίας του εγκλήματος των Τεμπών που, αν και απολύτως αναγκαία, δυστυχώς αμφισβητήθηκε από ορισμένους δημοσιογράφους.

Ως προς το θαύμα, που σφραγίζει τη Μεταπολίτευση και δεν είναι άλλο από τους Ολυμπιακούς αγώνες, το κόστος των οποίων οι Έλληνες πλήρωσαν επί Καραμανλή και επί Γιώργου Παπανδρέου, τα καλώς ή κακώς καμωμένα, θα τα κρίνει η Ιστορία και κυρίως η Πολεοδομία η οποία θα έχει να αντιμετωπίσει τη συντήρηση ή την κατεδάφιση χιλιάδων κυβικών μέτρων ρημαγμένων αθλητικών εγκαταστάσεων.

Η απορρύθμιση στην οικονομία, σημειώνει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, επιφέρει και την συμβολική απορρύθμιση στους χώρους (Τσουκαλάς 2002: 110). Αναγιγνώσκοντας τους σύγχρονους χώρους της πόλης, διαπιστώνει ότι οι δημόσιοι χώροι από συλλογικοί και καταλήψιμοι από όλους, εγκαταλείπονται σε εμπορευματικές πρακτικές και η διασκέδαση μετατοπίζεται στα μωλ όπου οι καταναλωτές αισθάνονται ότι ανήκουν στη χλιδή των μαρκών.

Όλες οι τάξεις βρίσκουν καταφύγιο στο άδυτο της κατοικίας, εκεί που τον κυρίαρχο ρόλο παίζει η τηλεόραση και, κυρίως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Οι νέοι λεωφόροι στο διαδίκτυο ή τα νέα καφενεία στα πρωινάδικα κάνουν ώστε τα σέρφινγκ και τα ζάπινγκ να καταργούν την συνεύρεση με τους άλλους ως κοινωνική ανάγκη. Η προσομοίωση της νέας υπερπροστατευμένης και αποστειρωμένης από τα πάθη της, κοινωνικότητας (Baudrillard 1996: 72-83), οδηγεί σε νέους τρόπους διαβίωσης όπου ο πολίτης έρχεται σε επαφή και συνδιαλέγεται με το κάθε τι, εκτός του σώματος, που, όταν το συναντά στο πραγματικό, το κακοποιεί. Διότι ως κακοποίηση εκλαμβάνω τα ντεφιλέ των κοριτσιών στο περιβόητο «My Style Rocks» ενώπιον μιας διαστροφικής κριτικής επιτροπής που αρέσκεται να σαδίζει. Υπό τις πιέσεις μίας δεκαετίας κρίσης οι Έλληνες όλων των κοινωνικών στρωμάτων υποχρεώθηκαν να επανεξετάσουν την ιστορία, τις αξίες και το ζήτημα της ταυτότητας. Αλλά σε μια εποχή όπου οι τεχνολογικοί υπηρέτες οδηγούν στο ερώτημα «είμαι άνθρωπος ή μηχανή;» και η πολιτιστική ζωή επιβιώνει εντελώς διαφορετικά ως προς ό,τι έλεγε ο Besançon στο αινιγματικό μότο, που ανευρίσκεται στο Πρώτο Μέρος της *Διάκρισης*, «Και σήμερα δεν ξέρουμε ακόμα αν η πολιτιστική ζωή μπορεί να επιβιώσει μετά την εξαφάνιση των υπηρετών» (Bourdieu 2002: 51), δεν αναζητούμε πλέον την ταυτότητα στη μνήμη, ώστε να προτάξουμε αξίες για το μέλλον. Αναζητούμε μια διαφημιστική ταυτότητα που θα αποκτήσει «ακολούθους» ώστε να είναι επικερδής και ανιχνεύσιμη, μια ταυτότητα-τραβεστί στο σεξ, στην τέχνη, στην πολιτική. Άλλωστε, ποιά πολιτιστική ζωή επιβιώνει όταν το smart και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης καθοδηγούν τις επιλογές (σεξουαλικές, πολιτικές, αισθητικές); Διότι το τέλος των ιδεολογιών, που οδηγεί σήμερα στον εκ νέου διαμοιρασμό του κόσμου σ' ένα μετα-μεταψυχροπολεμικό κλίμα, βρίσκει έδαφος στην καλλιεργημένη πολιτική απάθεια, ώστε η ταυτότητα να γίνεται έρμαιο των λογάριθμων αλλά ταυτόχρονα, όπως οι χρηματιστηριακές διακυμάνσεις, να

αποσταθεροποιεί κυμαινόμενη και αποηθικοποιημένη, την ίδια της την εικόνα και την στατιστική προβλεψιμότητά της από τα exit polls.

Συμπέρασμα

Έδωσα τον τίτλο «διακυμάνσεις» επιμένοντας σε αυτό το στοιχείο των συνεχών αυτοτροφοδοτούμενων μεταβλητών των διαφορετικών μεταξύ τους πεδίων όπου διαμορφώνεται το γούστο, όπως κυρίως, η τηλεόραση, αλλά επίσης η θρησκεία. Πράγματι, την ώρα που ο Χριστόδουλος οργάνωνε διαδηλώσεις για την ταυτότητα, στη μεταμεσονύχτια εκπομπή «Ερωτοδικείο», η Μιχαλονάκου καθήλωνε τους ίδιους διαδηλωτές με τα λάβαρα, στις σκαμπρόζικες δίκες, αντίστοιχων της δίκης που ήθελε ο Χριστόδουλος να περάσει την πολιτεία. Η ταυτότητα, που αναγράφει το θρήσκευμα και αποκρύπτει τη σεξουαλική προτίμηση, αυτή η ταυτότητα που, από τη δεκαετία του 80, διαρρηγνύεται με τη συνδρομή του περιοδικού *Αμφί* και εγκαινιάζεται σήμερα, η συζήτηση για το φύλο και τα ομόφυλα ζευγάρια, δεν κλείνει με τον νόμο αλλά συνεχίζει να διακυμαίνεται στο εσωτερικό της ΝΔ από σαμαρικούς, δεξιούς βουλευτές, που βάλλουν εναντίον τόσο του Πρωθυπουργού όσο και της πρώην Προέδρου της Δημοκρατίας. Αλλά επειδή αυτό που δημιουργεί σύγχυση σε εποχή παγκόσμιας κρίσης είναι η ρευστή ταυτότητα, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, προσφάτως των Μνημονίων, της ανεργίας, της πολιτικής της λιτότητας, η διακύμανση αυτή τη φορά, αφορά ένα κομμάτι του πληγέντος πληθυσμού των νεόπτωχων μικροαστικών και μεσαίων κυρίως στρωμάτων, που είδε να καταστρέφεται η μέχρι τότε στέρεη ταυτότητά του, και στράφηκε στον εναγκαλισμό του ναζιστικού μορφώματος της Χρυσής Αυγής και της πολιτικής της, εναντίον των μεταναστών με ξενοφοβική και ρατσιστική ατζέντα. Ώστε, ενώ δολοφονείται ο Φύσσας, οι πρωταγωνιστές της "Επιβίωσης" αναβιώνουν στα πλατώ του Αγίου Δομίνικου τα αθλητικά θεάματα της χούντας. Το μάτι της κάμερας είναι πάλι αυτό που συντηρεί σε μια νέα διακύμανση, την αστική ιδεολογία (το τρίπτυχο οικογένεια-ιδιοκτησία-έθνος) συσπειρώνοντας τη μικροαστική τάξη και τους βαλλόμενους από την κρίση μέσα από την αναβίωση ενός μύθου που πρεσβεύει τη συμμετοχή σε μια κοινότητα καθορισμένη από τις αξίες της υγείας, της δύναμης και της ομορφιάς.

Η διακύμανση όμως του τίτλου, ρηματοποιώντας μια συνήθεια δραματικού χαρακτήρα, που είναι το σερφάρισμα στο κύμα του ηλεκτρονικού υπολογιστή, με κάνει επίσης να συνδέω το «Black Challenge» με το νέο εθισμό στη δύναμη της κάμερας στην οποία βιντεοσκοπείται ο θάνατος έχοντας μυθοποιηθεί στις πλατφόρμες, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και στους αλγόριθμους. Το «black», σημαίνον της εποχής, συνδυάζεται επίσης με την «Black Friday». Η διακύμανση στη Μεταπολίτευση, από τα γήπεδα του Θεοδωράκη στα μαγαζιά του Ρέμου, και από τα απαγορευμένα αντάρτικα, στα πειραγμένα μπέλα τσάο, συμπορεύεται με τη διακύμανση από τα μπαλκόνια του Αντρέα, στο «TikTok» του Κασσελάκη, δηλαδή με μια πολιτική που ξεχνά τον πολιτισμό της και μετατρέπεται σε μια συλλογική διαρρύθμιση εκφώνησης, που ιδιάζει στο «παράγγελμα», με χαρακτηριστικά την στιγμικότητα στην εκπομπή, τη μεγάλη μεταβλητότητα και την ικανότητα λήθης, δηλαδή το να νοιώθει κανείς αθώος με τα εκφωνήματα που υιοθετεί για να τα εγκαταλείψει πάραυτα και να υιοθετήσει άλλα ή και τα ακριβώς αντίθετα. Η Μεταπολίτευση τότε, αφορά ένα διαρκώς κυμαινόμενο πολιτεύεσθαι πριν τη Δημοκρατία και μετά.

Σημειώσεις

Δανείζομαι τη λέξη από τον τίτλο του Συνεδρίου *Η καμπύλη της Μεταπολίτευσης (1974-2024). Ένα Συνέδριο του Κύκλου Ιδεών*, Πρακτικά του Συνεδρίου του Κύκλου Ιδεών σε συνεργασία με το Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών, 12-14 Μαΐου 2024, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο

[2] Για τη σχέση της καντιανής αισθητικής και του πολιτικού, βλ. τα κείμενα της Hanna Arendt και ιδιαίτερα τον τρόπο που "διαβάζει" την *Κριτική της κριτικής δύναμης* καθώς και το κατατοπιστικό Επίμετρο του Βασίλη Ρωμανού στο Άρεντ, Χ. (2008), *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, Αθήνα, Νήσος

Αναφορές

Baudrillard, J. (1996), *Η διαφάνεια του κακού. Δοκίμιο πάνω στα ακραία φαινόμενα,* Αθήνα, Εξάντας.

Bourdieu, P. (2002), *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης,* Πρόλογος Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Πατάκη.

Cassirer, E. (1985), *Δοκίμιο για τον άνθρωπο. Εισαγωγή στη φιλοσοφία του ανθρώπινου πολιτισμού*, Αθήνα, Κάλβος.

Kant, I. (2002), *Κριτική της κριτικής δύναμης,* Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Ιδεόγραμμα.

Μπαρτ, Ρ. (1979), *Μυθολογίες. Μάθημα,* Αθήνα, Ράππα.

Παναγιωτόπουλος, Ν. (2002), Πρόλογος στο P. Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης,* Αθήνα, Πατάκη.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2024), Κύκλος V, Το πολιτικό γονιδίωμα της Μεταπολίτευσης: μνήμες, σύνδρομα, μύθοι, στερεότυπα, αλληλεπιδράσεις στο Η καμπύλη της Μεταπολίτευσης (1974-2024). Ένα Συνέδριο του Κύκλου Ιδεών, *Πρακτικά του Συνεδρίου του Κύκλου Ιδεών σε συνεργασία με το Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών,* 12-14 Μαΐου 2024, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Ρήγου, Μ. (1999), *Μπροστά στην τηλεόραση. Κείμενα 1994-1998*, Αθήνα, Πλέθρον.

Τσουκαλάς, Κ. (2002), *Ανα-γνώσεις ενός κόσμου που θα μπορούσε να είναι άλλος,* Αθήνα, Καστανιώτη.

Τσουκαλάς, Κ. (2012), *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας. Από τη μακρά εφηβεία στη βίαιη ενηλικίωση,* Αθήνα, Θεμέλιο.

.

1974-2024: 50 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΩΝ ΕΚΤΟΠΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ

Χριστίνα Σκούρτη[α]

[α] Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η γενεαλογία των «καμπς» μπορεί να μην είναι επαρκής είναι όμως αναγκαία συνθήκη ορισμού του χώρου ως εμπεριέχοντα και εμπεριεχόμενου τους άλλους στην νεοαποικιακού τύπου «διαχείριση» των προσφευγόντων πληθυσμών το 2015. Η κρίση του νεοφιλελεύθερου καπιταλιστικού Ευρωπαϊκού συστήματος «εκτονώθηκε» μέσω των επενδύσεων σε περίκλειστα, πανοπτικά και βιοπολιτικά οργανωμένα καμπς για τους «ευάλωτους», (γυναίκες, παιδιά, «ασθενείς»). Οι επιτελεστικά ευάλωτοι δεν είναι επικίνδυνοι, καθίστανται «υποτελείς», και η φωνή τους ακούγεται ως επίκληση στον «ανθρωπισμό» μας και πρόσκληση στην υπό προϋποθέσεις φιλοξενία, εκεί όπου η campzenhsip υποκαθιστά την citizenship, εκεί που ο αποκλεισμός ως para-citizen «συνιστά» συμπερίληψη. Το σύστημα υποδοχής που οργανωνόταν στην Ελλάδα από το 2011 «υποδέχτηκε» τις διεθνείς οργανώσεις το 2015 και τις διεθνείς εταιρείες συμβούλων το 2017. Πλήθος ερευνών επικεντρώθηκαν στους χώρους διαμονής, αναδεικνύοντας μια ανώδυνη πολυφωνία: γνωρίζουμε τόσα για τις συνθήκες και τα επιμέρους στοιχεία τους, όσα ακριβώς δεν ακούσαμε από τις χιλιάδες των πληθυσμών που παρέμειναν «εκεί». Η ανωνυμοποίηση προστατεύει: τελικά ποιους; Πού βρίσκεται ο πρωτογενής λόγος τους; Καμπ, Ανοιχτή Δομή, Κλειστό Κέντρο, Στρατόπεδο: Ολοπαγές Ίδρυμα; Αόρατη Πόλη; Πίσω Αυλή; Σπίτι; Caravan; Η ονοματολογία προδίδει: την θέση και την σχέση με το χώρο και τους άλλους, τη διαδρομή από την ευαλωτότητα ως προσφεύγοντες στην ανθεκτικότητα ως κάτοχοι αδειών διαμονής. Όμως η προσφυγιά, μετανάστευση δεν είναι πρωτοφανείς, έχουν ιστορικά ανάλογα στην Ελλάδα κατά την περίοδο της Χούντας και της πρώιμης Μεταπολίτευσης τα οποία αδρώς περιγράφονται στο παρόν.

Λέξεις Κλειδιά: Χούντα, Στρατόπεδα, Μετανάστευση, Προσφυγιά, Χώρος

50 YEARS SINCE GREEK JUNTA'S CAMPS ABOLITION. DETENTION CAMPS, ACCOMMODATION CENTERS, CONTROLLED ACCESS FACILITIES

Christina Skourti[α]

[α] Department of Sociology, School of Economics and Political Sciences, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

Camps' genealogy may not be sufficient, but it is necessary to define space as inclusive and contained in the neocolonial type of 2015's refugee populations' "management". The neoliberal capitalist European system's crisis was "released" through investments in enclosed, panoptic, and biopolitical organized camps for the "vulnerable" (women, children, "sick"). The performatively vulnerable are not dangerous, they become "subordinate", and their voice is heard

as an invocation to our “humanism”, an invitation to conditional hospitality, where campership replaces citizenship, where exclusion as para-citizen constitutes inclusion. The reception system organized in Greece since 2011, “welcomed” international organizations in 2015 and international consulting companies in 2017. Numerous studies focused on accommodation spaces in Greece, highlighting a painless polyphony: we informed a lot about the conditions and their elements, and nothing from thousands of populations that remained “there”. Anonymization protects: finally who? Where is their primary discourse? Camp, Open Accommodation Facility, Controlled Center, Camp: Solid Institution? Invisible City? Backyard? House; Caravan; The naming reveals: the position and relationship to space and to the “others”, the path from vulnerability as an asylum seeker to resilience as a beneficiary of international protection. However, refugee policy and migration are not new in Greek society, but have historical equivalents in Greece during and after the junta, which we try to approach in this study.

Keywords: Junta, Camps, Migration, Refugee, Space

Εισαγωγή

Στην παρούσα μελέτη θα γίνει προσπάθεια να προσεγγιστούν τα προσφυγικά καμπς του 2015 κ.ε. σε διαλεκτική σχέση με την ιστορία των στρατοπέδων, ως ιστορία της άσκησης εξουσίας και των κοινωνικοπολιτικών διαστάσεων της, να εντοπιστούν τυχόν αναλογίες και όχι ομοιότητες, υπό την έννοια της εγκαρσιότητας, ως παραγωγής συνύπαρξης, ως βασική λειτουργική της αρχή που επιτρέπει διαφορετικοί λόγοι διακριτών εξουσιών να επικοινωνούν εγκάρσια, ως βίωμα που λογοποιείται, επιτελείται και εικονοποιείται (Molina 2018: 33 και Πανουργιά 2021: 129-131). Βίωμα που λογοποιείται μέσω της αναλογικότητας (των στρατοπέδων στην περίοδο της δικτατορίας και στην περίοδο των προσφυγικών αφίξεων στην χώρα το 2015), επιτελείται μέσω της εμπειρίας που έχει καταγραφεί και διαπερνά το σώμα, το θυμικό και την έννοια του άλλου, του ξένου και εικονοποιείται/ υλοποιείται μέσω του χώρου/ τόπου και του εκτοπισμού/εγκλεισμού (Ωρωπός, Μαλακάσα, Λέρος).

Το Δίκαιο της Εκτοπίσεως ως Ιστορία των Στρατοπέδων

Το δίκαιο της εκτοπίσεως, βάσει του οποίου η Δικτατορία του 1967 έστειλε σε στρατόπεδα χιλιάδες αντικαθεστωτικούς, ανάγεται στο 1871, όπου εκδίδεται το ΤΟΔ «Περί καταδιώξεως της ληστείας» (από την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου), το οποίο αναφέρει ότι «Συγγενείς ανιόντες, σύζυγος, τέκνα, αδελφοί, πενθερός και πενθεράληστού επικεκηρυγμένου εκτοπίζονται από της Στερεάς Ελλάδος εις τας νήσους ή την Πελοπόννησον και τανάπαλιν, ένθα δύναται να εκλέξωσι τόπον διαμονής», στον Ν. ΒΨΠΕ/1901 «Περί αστυνομικής επιτηρήσεως των επί λαθρεμπορία καταδιωκόμενων», τους Ν. ΓΩΛΣΤ/1911 «Περί ζωοκλοπής και ζωοκτονίας» και Ν. 121/1913 «Περί επεκτάσεως του νόμου ΤΟΔ κ.λπ.». Η ποινή του εκτοπισμού επεκτείνεται σε πολλές κατηγορίες σχετικών αδικημάτων, ενώ με τον νόμο 755/ 1917 της κυβέρνησης του Ε. Βενιζέλου και σε «αδικήματα» που αφορούσαν «την ασφάλεια της χώρας» και την «ησυχία των πολιτών». Στις 19/21-4-1924 η κυβέρνηση Παπαναστασίου εξέδωσε το νομοθετικό διάταγμα «Περί συστάσεως εν εκάστω επιτρόπων ασφαλείας», με τον οποίο καθιερώνεται η εκτόπιση για πολιτικούς λόγους. Το 1929 η κυβέρνηση Βενιζέλου εξέδωσε τον Ν. 4229 γνωστό ως «Ιδιώνυμο». Ιστορικό είναι το ψήφισμα ΟΓ/1949 «Περί

μέτρων εθνικής αναμορφώσεως» με το οποίο συνίσταται ο «Οργανισμός Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου». Μετά τη λήξη του εμφυλίου και σ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας 1950, ο θεσμός της εκτόπισης εφαρμόστηκε σε μεγάλο βαθμό για πλήθος περιπτώσεων. Με την επικράτηση του Απριλιανού καθεστώτος του 1967, χιλιάδες πολίτες εκτοπίστηκαν σε διάφορα απόμακρα μέρη της χώρας, λόγω της πολιτικής δράσης και των φρονημάτων τους (Τσουνάκος 2003).

Ανάλογα η νομοθεσία της μεταναστευτικής πολιτικής διατηρείται σταθερή σε ένα χρονικό διάστημα από το 1922 έως το 1991.

Όπως επισημαίνεται η δημιουργία των στρατοπέδων δεν στηρίζεται στο κοινό δικαιικό σύστημα, αλλά στην κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και στον στρατιωτικό νόμο (Agamben 2005: 257). Ο θεσμός της κατάστασης ανάγκης που ελέγχει αυτά τα στρατόπεδα αποσυνδέεται από αυτήν και ισχύει σε φυσιολογικές συνθήκες πλέον, με αποτέλεσμα ο χώρος του στρατοπέδου να γεννιέται καθώς η εξαίρεση γίνεται κανόνας (Agamben 2005: 260). Κατά συνέπεια, η διάκριση κανόνα και εξαίρεσης είναι ανέφικτη, και ως εκ τούτου εντός του στρατοπέδου η κατάσταση εξαίρεσης εφαρμόζεται ως κανόνας, εφόσον η κυρίαρχη εξουσία παύει πλέον να αποφασίζει μόνο σε ό,τι αφορά στην κατάσταση εξαίρεσης (Agamben 2005: 261). Τούτο συνεπάγεται την ξεχωριστή δικαιοπολιτική δομή των στρατοπέδων, η οποία στην ουσία αφενός ισούται με τη συνεχή δημιουργία της κατάστασης εξαίρεσης, αφετέρου συγχέει το γεγονός με το δίκαιο. Κατ' επέκταση, όπως διαπιστώνει ο Agamben οι έννοιες «προσωπικό δίκαιο» και «δικαιική προστασία» είναι κενές νοήματος για το πολιτικό υποκείμενο που εισέρχεται στο στρατόπεδο και που με την εισαγωγή του αυτή παύει αυτομάτως να είναι πολιτικό, καθώς το στρατόπεδο ως «ζώνη αδιακρισίας μεταξύ εξωτερικού και εσωτερικού, εξαίρεσης και κανόνα, έννομου και έκνομου, μεταξύ νόρμας και εφαρμογής, που εντούτοις αποφασίζει ακατάπαυστα γι' αυτά» το απογύμνωνε από κάθε πολιτική υπόσταση, καθιστώντας το την ίδια στιγμή ολοκληρωτικά βιολογική, καθαρή, γυμνή ζωή, εις βάρος της οποίας διαπράττεται οτιδήποτε χωρίς να φέρει την ταυτότητα του εγκλήματος. Για τον λόγο αυτό, ο Agamben ανάγει το στρατόπεδο σε κατεξοχήν παράδειγμα του χώρου της πολιτικής σε κάθε περίπτωση κατά την οποία η πολιτική μεταπίπτει σε βιοπολιτική και ο homo sacer τελεί υπό τη σκιά του πολίτη, διακρίνεται από αυτόν, ως άλλος, είτε ως εχθρός της εθνικής ασφάλειας, είτε ως διαφορετικός ως προς την εθνική ταυτότητα.

Τα πρώτα στρατόπεδα κατασκευάστηκαν στην Ευρώπη ως χώροι για τον έλεγχο των προσφύγων και η διαδοχή των στρατοπέδων εγκλεισμού-στρατοπέδων συγκέντρωσης-στρατοπέδων εξόντωσης αντιπροσωπεύει μια απόλυτη πραγματικότητα (Agamben 2000: 22).

Τα προσφυγικά καμπς εμφανίζονται ως κάλυψη για τις λειτουργίες του ανθρώπου/βιολογικές ανάγκες/υποστήριξη, στέγη και προστασία από ασθένειες και πείνα (Redfield 2005), μόλις εμφανίζονται νόμοι που ρυθμίζουν την ιθαγένεια και τη στέρησή της (Agamben 2000) ως τεχνική διακυβέρνησης, προσωρινό και έκτακτο μέτρο για την αντιμετώπιση καταστάσεων έκτακτης ανάγκης προσφύγων και ως εκ τούτου κανονικοποίησης της κατάσταση εξαίρεσης (Agamben 2005).

Το στρατόπεδο αποτελεί βίωμα που επιτελείται μέσω της εμπειρίας που έχει καταγραφεί και διαπερνά το σώμα, το θυμικό και την έννοια του Άλλου. Εμπειρία που αφορά τους Άλλους, είτε είναι πολιτικοί κρατούμενοι, είτε μεταναστευτικός-προσφυγικός πληθυσμός και τον τρόπο που η εξουσία τους αντιμετωπίζει. Το 1967 η απριλιανή δικτατορία συνέλαβε και συγκέντρωσε στον Ιππόδρομο του Φαλήρου χιλιάδες αριστερούς και σε λίγες ημέρες ως κρατούμενους τους μετέφερε με αρματαγωγά του στόλου στη Γυάρο, στο κλειστό από το 1960 στρατόπεδο - φυλακή και στη Λέρο, όπου ιδρύθηκαν άλλα δύο στρατόπεδα - φυλακές, στο Παρθένι και στο Λακκί. Εκτός από τον μαζικό εγκλεισμό έγιναν εκτοπίσεις αντικαθεστωτικών σε νησιά και ηπειρωτικές περιοχές. Η δικτατορία των συνταγματαρχών χρησιμοποίησε τη Γυάρο από τον πρώτο ήδη μήνα. Όπως αναφέρεται 28 Απρίλιου 1967 μεταφέρθηκαν εκεί οι πρώτοι 6.118 κρατούμενοι, οι οποίοι έφθασαν συνολικά τις 7.500. Οι κρατούμενοι ζούσαν σε συνθήκες πειθαρχημένης διαβίωσης, ως φυλακισμένοι, χωρίς να έχει προηγηθεί κάποια δίκη ή δικαστική απόφαση. Η διεθνής κατακραυγή αλλά και η απόπειρα της χούντας να προχωρήσει σε κάποιον επιφανειακό εκδημοκρατισμό του καθεστώτος της, την οδήγησαν το καλοκαίρι του 1973 στην κατάργηση του στρατοπέδου και την απόλυση των κρατουμένων. Η ανατροπή του Παπαδόπουλου από τον Ιωαννίδη είχε συνέπεια να χρησιμοποιηθεί και πάλι η Γυάρος σαν φυλακή για 44 πολιτικούς κρατούμενους, από τον Φεβρουάριο του 1974 και ως την πτώση της χούντας. Ο κύκλος των εκτοπίσεων μέσα στον 20ό αι. κλείνει οριστικά 25 Ιουλίου '74 με την επιστροφή των τελευταίων πολιτικών κρατουμένων από τη Γυάρο (Σαραντάκος 2003).

Το τέλος της Δικτατορίας ως τέλος των στρατοπέδων εκτοπισμού

Όπως αναφέρθηκε η δικτατορία ήταν η παράδοξη θρυαλλίδα της ανάπτυξης και του εκδημοκρατισμού της χώρας, χωρίς τον Απρίλιο του ’67 δεν θα είχε υπάρξει ο Ιούλιος του ’74, καθώς οι πραξικοπηματίες συνέβαλαν τελικά στον πλήρη εκδημοκρατισμό της Δεξιάς και διαμέσου αυτής και της χώρας και παρότι επιχείρησαν να κρατήσουν την κοινωνία στάσιμη, συνέβαλαν εμμέσως στον ραγδαίο αξιακό και πολιτισμικό εκσυγχρονισμό της. Ιδωμένη λοιπόν από την οπτική του παρόντος, η δικτατορία είτε δεν εμπόδισε τον πολιτικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό της χώρας είτε τον υποβοήθησε, χωρίς βέβαια να επιδιώκει κάτι τέτοιο (Καλύβας 2017).

Το 1974 μετά τη λύση του εθνικού θέματος και το διάγγελμα Καραμανλή η ταχεία αποκατάσταση της δημοκρατίας στη χώρα οδηγεί συμβολικά και άμεσα στο κλείσιμο του στρατοπέδου της Γυάρου(Καραπάνου 2014: 47), το οποίο είχε ως σκοπό τη διαχείριση της έκτακτης ανάγκης διασφάλισης της Εθνικής Ασφάλειας δια μέσου του εκτοπισμού των Αριστερών. Το 2012 η κατάσταση έκτακτης ανάγκης με το πρόσχημα της υποστήριξης και προστασίας του πλήθους προσφυγικών πληθυσμών, αλλά και της εκ νέου επίκλησης της ασφάλειας από τους ξένους άλλους οδηγεί στην ανάπτυξή τους και την εν συνεχεία πλήρη άνθησή τους.

Η Μετανάστευση στην Ελλάδα

Αναφορικά με την μετανάστευση στην Ελλάδα το 1973 επισημαίνεται ο νεοαποικιακός χαρακτήρας της (Νικολινάκος 1973: 15) ο οποίος χαρακτηρίζεται από την μετανάστευση των ελλήνων προς το εξωτερικό ενώ ως χώρα υποδοχής φιλοξενεί Πακιστανούς,

Φιλιππινέζους, Βιετναμέζους (και σε πολύ μικρό βαθμό Ινδούς), πρώτες ευδιάκριτες ασιατικές κοινότητες μεταναστών, εξαιρουμένης της επιχειρηματικής παρουσίας Ιαπώνων, Νοτιοκορεατών και Ταϊβανέζων. Οι Πακιστανοί κατέφθασαν στις αρχές της δεκαετίας του 1970 κατόπιν διακρατικής συμφωνίας Ελλάδας-Πακιστάν και απασχολήθηκαν αρχικά στα ναυπηγεία του Σκαραμαγκά (Τόντσεφ 2007: 15). Καθώς το νομοθετικό πλαίσιο που αφορά την μεταναστευτική πολιτική της χώρας από το 1922 έως το 1991 παραμένει σταθερό, η διαχείριση των μεταναστών ρυθμίζεται με διακρατικές συμφωνίες και υπαγωγή στους εκάστοτε εργοδότες. Η χρονική περίοδος 1970-1980 παραμένει ένα ερευνητικό ζήτημα προς διερεύνηση (Eshete 2024).

Παρά την έλλειψη πληροφοριών για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς το 1970, σε αντίθεση με την πρόσφατη υπερπληροφόρηση για το προσφυγικό και το πλήθος άρθρων και μελετών, διακρίνουμε την αναφορά στον κοινό αγώνα Ελλήνων και μεταναστών εργαζομένων, με κεντρικό σύνθημα «Έλληνες-Πακιστανοί-Όλοι μαζί!» με δεκάδες πολύγλωσσα σε ουρντού, αγγλικά και ελληνικά πλακάτ το 1974 στο εργοστάσιο της National Can στην Ελευσίνα, απεργία που έσπασε λόγω της πίεσης της εργοδοσίας και την άρνηση στήριξης του Εργατικού Κέντρου Ελευσίνας με αποτέλεσμα τις αμέσως επόμενες ημέρες απολύθηκαν πέντε Έλληνες και όλοι, συνολικά εκατό, οι Πακιστανοί εργάτες (Πιετιλάινεν 2024).

Ακόμη και στα ανοίγματα εκδημοκρατισμού οι μετανάστες/ριες εξουσιάζονται από το «κράτος υποδοχής», η μετανάστευση, ως εργασιακή κινητικότητα δεν απολαμβάνει θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία αποδίδονται επιλεκτικά, κατακερματισμένα ή καθόλου. Η εξαίρεση αυτή των μεταναστών/ριών είναι η βάση της εργασιακής τους υπερεκμετάλλευσης και της ευαλωτότητάς τους απέναντι στην αυθαιρεσία (κρατική, εργοδοτική) ενθαρρύνοντας τον διάχυτο φυλετικό ρατσισμό, υποβαθμίζοντας και ενοχοποιώντας τους για την ανεργία, την εγκληματικότητα κοκ. Οι δύο αυτές αλληλοτροφοδοτούμενες μορφές θεσμικού και κοινωνικού ρατσισμού συγκροτούν μηχανισμό πειθάρχησης, που αφαιρεί από τις μετανάστριες και τους μετανάστες τα μέσα διαπραγμάτευσης των όρων ζωής και εργασίας τους, ενώ ταυτόχρονα τους/τις διαχωρίζει τοποθετώντας τους απέναντι στους ντόπιους.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 90 εμφανίζονται αιτήματα για την αναγνώριση ίσων κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων μέσω της νομιμοποίησης της παραμονής, με τη μαζική αλβανική και βαλκανική μετανάστευση.

Από το 2000 και μετά αντίστοιχα ζητήματα όπως η εξασφάλιση του δικαιώματος στο άσυλο με την αύξηση της ασιατικής και αφρικανικής μετανάστευσης και, με την εντονότερη εμφάνιση της τράνζιτ μετανάστευσης προς τις χώρες της Ευρώπης, αντιρατσιστικά κινήματα επικέντρωσαν στην καταγγελία των κέντρων κράτησης και των ενδοευρωπαϊκών απελάσεων στις χώρες εισόδου, βάσει του κανονισμού του Δουβλίνου. Ο εξευρωπαϊσμός της συνοριακής και μεταναστευτικής πολιτικής έθεσε εκ νέου το ζήτημα της μετανάστευσης στις διεθνικές του τώρα διαστάσεις, μαζί με τις πολιτικές «εξωτερικοποίησης του ασύλου» σε λεγόμενες τρίτες ασφαλείς χώρες. Την ίδια δεκαετία η λεγόμενη «δεύτερη γενιά» μεταναστών/ριών διεκδίκησε αναγνώριση και την πολιτογράφησή της, ενώ φεμινιστικές πρωτοβουλίες ανέδειξαν το ζήτημα της «αφανούς» γυναικείας μετανάστευσης και εργασίας (Πιετιλάινεν 2024).

Η νέα μετανάστευση είναι ταυτόσημη με την έλλειψη κεντρικού μεταναστευτικού σχεδιασμού στις χώρες υποδοχής ή τουλάχιστον κάποιου εκπεφρασμένου τέτοιου, αλλά και με την ηθελημένη απροθυμία του κράτους να αναλάβει αυτό το ρόλο, εμφανιζόμενο να ανέχεται και να υποχωρεί στις αυθόρμητες εισροές, τις οποίες υφίσταται πολιορκούμενο, αμυνόμενο και αναβλητικό ως προς τη ρύθμισή τους. Οι υποχρεώσεις του κράτους είναι ανύπαρκτες καθώς ισχυριζόμενο ότι δεν συμμετέχει στην στρατολόγηση των μεταναστών ως εκ τούτου δεν έχει ούτε δεσμεύσεις ούτε υποχρεώσεις. Η στρατολόγηση εγκαταλείπεται στα ιδιωτικά και παράνομα δίκτυα «διεθνούς συνεργασίας», τα οποία όμως στηρίζονται συχνά στην συνεργασία δημόσιων λειτουργών από τις δύο ή και περισσότερες εμπλεκόμενες χώρες (Λαφαζάνη 2004: 699). Τόσο η δημόσια ρητορική όσο και τα πολιτικά αφηγήματα για τους μετανάστες είναι εξαιρετικά αρνητικά ήδη από το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα προς την Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1990 από πρώην Κομμουνιστικές χώρες. Οι αρνητικές στάσεις οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στον φόβο ότι οι μετανάστες θα επιδεινώσουν την ανεργία και τις δημοσιονομικές προκλήσεις, θα αυξήσουν την ανασφάλεια και θα αποτελέσουν απειλή για την πολιτισμική ταυτότητα της χώρας (Bailey-Morley and Lowe 2023).

Η ρητορική για τη μετανάστευση έγινε πιο περίπλοκη και φορτισμένη κατά το 2015-2016, εν μέσω περιόδου οικονομικής αναταραχής. Οι αφίξεις αποκάλυψαν τις ανεπάρκειες ενός εγχώριου συστήματος ασύλου που βρισκόταν ακόμη σε πρώιμο στάδιο και τις ελλείψεις του περιφερειακού συστήματος της ΕΕ για την υποδοχή προσφύγων (Bailey-Morley and Lowe 2023). Το 2015 δημιουργούνται Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης σε ελληνικά νησιά, hotspots, όπου οι νεοεισερχόμενοι ουσιαστικά αποκλείονται μέχρι να υποβληθεί αίτημα ασύλου. Ο κύριος ισχυρισμός στα hotspots των νησιών δεν ήταν η κράτηση και ο εγκλεισμός, αλλά η χωροχρονική ολοκλήρωση της διαδικασίας αιτήματος για διεθνή προστασία. Έτσι υλοποιήθηκαν για πρώτη φορά οργανωμένα οι «περιφερειακές ζώνες προστασίας» και τα «διαμετακομιστικά κέντρα επεξεργασίας». Οι εισερχόμενοι πληθυσμοί φιλτράρονται, αποεπιλέγονται και κατανέμονται ανάλογα: είτε η λήψη άδειας παραμονής για εργασία ή για άλλους λόγους, το άσυλο ή οποιαδήποτε άλλη μορφή διεθνούς προστασίας ή απέλαση αποφασίζεται λόγω μη καταλληλότητας για οποιοδήποτε από τα διαθέσιμα καθεστώτα νόμιμης διέλευσης και διαμονής (Παρσάνογλου 2020).

Η άρση της εξαίρεσης των δικαιωμάτων των μεταναστών/ριών τίθεται μέσα σε διαφορετικά πλαίσια, λαμβάνοντας έναν επιτακτικό χαρακτήρα. Οι πολιτικές συνόρων, ασύλου και ελέγχου της μετανάστευσης μετά το 2015 στρατιωτικοποιούν τα σύνορα δημιουργώντας ζώνες εκτός νόμου στις συνοριακές περιοχές, αυξάνοντας δραματικά τη βία και τις κρατικές δολοφονίες στα σύνορα (θαλάσσια και χερσαία). Με την όξυνση της πολύμορφης κοινωνικής, οικολογικής, πολιτικής και πολιτισμικής κρίσης –ενώ αυξάνονται δραματικά οι αιτίες της εξαναγκαστικής και καταναγκαστικής μετανάστευσης– φαίνεται να κερδίζει η στρατηγική πολιτικοποίησης της μετανάστευσης από την Ακροδεξιά. Όχι μόνο η ΕΕ μετακινείται σε μια όλο και πιο αυταρχική εκδοχή διαχείρισης της μετανάστευσης, υιοθετώντας ακροδεξιά ρητορική, αλλά και τμήματα της Αριστεράς έχουν υποχωρήσει από την υπεράσπιση των μεταναστών/ριών προς όφελος μιας υποτιθέμενης «εθνικής εργατικής τάξης». Ωστόσο, σήμερα, χωρίς την τροφοδότηση των

αγώνων, η αντιρατσιστική πολιτική περιορίζεται σε μια αμυντική ιδεολογική μάχη, σε απόσταση και αποξένωση από τα υποκείμενα του αγώνα (Πιετιλάινεν 2024).

Η επανακατοίκηση της Λέρου

Όπως αναφέρεται, το μεθυστικό κλίμα νοήματος που έδινε η αντίσταση σε όσους έδρασαν κατά της δικτατορίας εκείνα τα χρόνια δεν μπορεί να το μεταδώσει κάποιος αν δεν το έχει νιώσει ο ίδιος. Αυτό το αίσθημα βαθύτατου νοήματος δεν μπορούσε να εγκαταλειφθεί εύκολα. Η απώλειά του, μεταδικτατορικά, μπορούσε να περιγραφεί πιο ευαίσθητα ως απώλεια αγαπημένου προσώπου ή, σκληρότερα, με την απώλεια που νιώθει κάποιος τοξικομανής όταν του παίρνουν τα ναρκωτικά του. Πολλοί από όσους έζησαν σε αυτό το κλίμα δεν χειρίστηκαν καλά την απώλεια, δηλαδή δεν την πένθησαν. Κάποιοι τη μετέτρεψαν σε φανατισμό, κάποιοι άλλοι σε μελαγχολία, κάποιοι κοινοί μας φίλοι με τον Σταύρο σε βαριά ψυχική νόσο (Δοξιάδης 2018: 13). Αυτή η αναφορά στο μεθυστικό κλίμα νοήματος στην Αντίσταση στη Δικτατορία ως ψυχική νόσο των δρώντων θα μπορούσε να παραπέμψει στη Λέρο και την διαδοχική επανακατοίκησή της από τους Άλλους πληθυσμούς, αντικαθεστωτικούς, πρόσφυγες. Όπως επισημαίνεται η περίπτωση της Λέρου διατρέχεται από την έννοια της εγκαρσιότητας ως προς το θέμα του στρατοπεδικού εγκλεισμού (Πανουργιά 2021: 129).

Το 1964 το Ελληνικό Πολεμικό Ναυτικό ως άλλο Φουκωικό πλοίο των τρελλών μετέφερε στο νησί της Λέρου, εκεί που προηγουμένως είχαν ιδρυθεί οι Βασιλικαί Τεχνικαί Σχολαί ευάλωτα άτομα από το Αθηναϊκό Ψυχιατρείο. Η Λέρος ήταν Άσυλο Φρενοβλαβών αλλά και Στρατόπεδο εκτοπισμού. Το Σεπτέμβριο του 1967 μεγάλος όγκος κρατουμένων μεταφέρθηκε από τη Γυάρο στο Λακκί της Λέρου. Η περίφραξη απείχε από το κύμα γύρω στα 15 μέτρα. Ήταν μπροστά στη θάλασσα. Ύστερα από επανειλημμένες πιέσεις και παραστάσεις εκπροσώπων στη χωροφυλακή επετράπη, το Μάιο του 1968, να βγαίνουν έξω για μια ώρα. Όπως αναφέρει πρώην εκτοπισμένος για να μπει ο κόσμος μέσα άρχιζαν οι φρουροί οι οποίοι τους επιτηρούσαν οπλισμένοι – για να μην δραπετεύσει κανείς – να σφυρίζουν με τις σφυρίχτρες τους. Ήταν το σύνθημα για να μπούν στο σύρμα.

Στη Λέρο βρισκόντουσαν σε ένα στρατόπεδο όπου υπήρχε ένα τετραώροφο κτίριο κατασκευή της Φρειδερίκης ώστε να παρέχονται εκεί τεχνικές γνώσεις σε παιδιά την εποχή μετά τον εμφύλιο. Στο κτίριο αυτό είχαν στοιβαχτεί γύρω στους 1400 – 1600 ανθρώπους. Μέσα σε αυτό το στρατόπεδο αναπτύχθηκαν διάφορες δραστηριότητες για να μπορεί ο κόσμος να επιβιώσει και να γεμίσει το χρόνο του. Όπως είπε ο Τριαντάφυλλος Μηταφίδης «αυτοί προσπαθούσαν να μας αδειάσουν το χρόνο κι εμείς προσπαθούσαμε να τον γεμίσουμε». Ασκούνταν διαφόρων ειδών ψυχολογικές πιέσεις ώστε να υποχρεωθούν να αναγνωρίσουν το καθεστώς ως νόμιμο και σωτήριο, αποκηρύσσοντας την πολιτική τους ιδεολογία.

«Επίκειται βοήθεια μεγάλη στο Λακκί, σε όλους θα δώσει ο Διεθνής φανέλα και βρακί». Ο «Διεθνής» ήταν ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, ο οποίος έκανε, ας πούμε, την ευγενική χειρονομία, κανά δυο φορές, να στέλνει ζεστά εσώρουχα. Αυτή ήταν, δηλαδή, η παρέμβασή του ενώ θα περίμενε κανείς μια παρέμβαση πιο δραστική, πιο αποφασιστική και πιο πολιτική. Να πιέσει για την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων οι οποίοι κρατούνται χωρίς καμία κατηγορία, η κράτηση είχε τρομοκρατικό χαρακτήρα, όχι μόνο

για τους ίδιους τους κρατούμενους, αλλά κυρίως για τον πληθυσμό που δεν είχε συλληφθεί. Για τα εκατομμύρια των «ελεύθερων», των ανθρώπων που δεν βρίσκονταν στα στρατόπεδα. Για παραδειγματισμό, για εκφοβισμό, (Υψηλάντης 2013).

Σύμφωνα με τον Observer το 1989 η Λέρος ήταν ένα νησί για εξόριστους από το 1950-1990 και το άσυλο της ήταν «το ένοχο μυστικό της Ευρώπης», το νοσοκομείο έμοιαζε με στρατόπεδο συγκέντρωσης. Περισσότεροι από χίλιοι ασθενείς φρουρούνταν γυμνοί από ψαράδες και βοσκούς, ενώ μόνο ένας ψυχίατρος εργαζόταν στο κέντρο, λέει στο Euronews ο Ιωαννίδης, Διευθυντής Ασύλου της Λέρου.

Τον Φεβρουάριο του 2016 στη Λέρο ιδρύθηκε το «στρατόπεδο υποδοχής» που κατασκευάστηκε γρήγορα, με κοντέινερ με βασικό φωτισμό, νερό και εγκαταστάσεις στο μεγάλο χώρο συγκέντρωσης μπροστά από το διαβόητο πρώην ψυχιατρείο. Δύο διαφορετικοί τύποι προκατασκευασμένων μονάδων, σε μια σειρά από δρόμους σε ένα κανονικό σύστημα πλέγματος και περιορισμένοι στην περίμετρο ενός συρματοπλέγματος, τοποθετήθηκαν στον άδειο προαύλιο χώρο που ορίζεται από δύο μεγάλα εγκαταλελειμμένα κτίρια της δεκαετίας του 1930.Ο καταυλισμός περικλειόταν από τον παραλιακό δρόμο του Λακκίου και το νοτιοδυτικό όριο ενός από τους τρεις χώρους του Ψυχιατρικού Τμήματος του Νοσοκομείου Λέρου, γνωστές ως «οι βίλες». Πριν από τον επίσημο ρόλο του νησιού ως τόπο αιχμαλωσίας, πάνω από 34.000 πρόσφυγες είχαν ήδη υποβληθεί σε καταγραφή μέσω της Λέρου, στην οποία υπήρχαν ήδη τρία εγκατεστημένα στρατόπεδα πριν του επίσημου. Ο σημαντικός αριθμός «αφίξεων» για το μικρό νησί, είχε εντείνει τη δραστηριότητα μιας σειράς τοπικών οργανώσεων πολιτών, αφιερωμένων στην υποστήριξη των προσφύγων, όπως το Solidarity Network for Leros, την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, διεθνείς φιλανθρωπικές οργανώσεις παρέχοντας στέγαση και υπηρεσίες σε προσφυγικές οικογένειες (Isaias and Hughes 2018).

Η αστική πόλη και το προσφυγικό στρατόπεδο

Η πόλη είναι ο βιωμένος χώρος του Μετά τη Χούντα, της ανάδυσης και επικράτησης της νέας αστικής τάξης (Παναγιωτόπουλος 2021: 104), της «νέας μετανάστευσης» (Λαφαζάνη 2004: 699), της «προσφυγικής κρίσης» των Ευρωπαϊκών θεσμών, του Gentrification. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η εξέλιξη της μεταπολιτευτικής πολεοδομικής πρακτικής και αστικοποίησης σε σύνδεση με τα μεταναστευτικά ορόσημα.

Τα στρατόπεδα είναι οριοθετημένοι, συνοριακοί χώροι της Εξουσίας, χώροι που παράγονται από πολύπλευρες και παγκόσμιες διαδικασίες αποκλεισμού, χώροι «εκτός όλων των χώρων», όπου «κατοικούν» εκεί «προσωρινά» (ή μόνιμα) διάφορες κατηγορίες ανεπιθύμητων, απάτριδων, παριών κ.λπ. Το στρατόπεδο βιώνεται ως συνώνυμο με το «σύνορο», με τη «φυλακή», ως «άλλος χώρος», που παράγεται από χώρους κοινωνικών παραγόντων (Lefebvre 1991). Σύμφωνα με τον ορισμό της ετεροτοπίας από τον Foucault, τα στρατόπεδα είναι ετεροτοπίες, είδη χώρων που βρίσκονται έξω από κάθε χώρο, ακόμα κι αν είναι πράγματι χωροθετημένοι (Agier 2011).

Το 2015 η Ευρωπαϊκή κρίση διασώζει σύνορα αντί ανθρώπων, που τους κατονομάζει ροές προσφυγικών πληθυσμών. Η διάσωση των συνόρων συμπίπτει τόσο με τα εξωτερικά σύνορα της Ευρώπης, τα εθνικά (βλ. τοίχος Έβρου) αλλά και με τα τοπικά. Τα

σύνορα των πόλεων για τους πρόσφυγες ΜΕΤΑ την δικτατορία είναι τα στρατόπεδα ή Δομές Φιλοξενίας ή Καμπς ή Κλειστές Ελεγχόμενες Δομές.

Τα στρατόπεδα της μεταπολίτευσης

Η στρατοπεδική οργάνωση του χώρου προστασίας-ποιων από ποιους-, ως διαδικασία εγκλεισμού/ αποκλεισμού/ στέρησης δικαιωμάτων του πολίτη/ του Άλλου, Ξένου ή Αντίθετου, διατρέχει εγκάρσια την περίοδο 1974-2024. Τα στρατόπεδα αποτελούν συνέχειες με χαρακτηριστικά Ολοπαγούς Ιδρύματος (Goffman 1961), δυστοπικά αναπτύγματα ενός πανοπτικού συστήματος. Οι φυλακές, τα στρατόπεδα, τα ψυχιατρικά ιδρύματα είναι κλειστές κοινότητες, στις οποίες οι ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας (κρατούμενοι και φύλακες, ασθενείς και επόπτες, φιλοξενούμενοι και προσωπικό) ενθαρρύνουν περιορισμένα και εχθρικά στερεότυπα μεταξύ του προσωπικού και των «καλοδεχούμενων», θανατώσεις και βεβηλώσεις ταυτοτήτων, μορφές βίας και κατάχρηση (Goffman 1961).

Στις δομές προσφύγων, επειδή οι επισκέπτες έστω και μερικώς υπόκεινται σε έλεγχο και επίβλεψη, αντί να καλωσορίζονται και φιλοξενούνται, η δυναμική που αναπαράγεται είναι η τυπική δυναμική ενός ολοπαγούς ιδρύματος, μεταξύ αιτούντων άσυλο και προσωπικού, και μεταξύ αιτούντων άσυλο διαφορετικών εθνικοτήτων. Σύμφωνα με τον Grbac (2013) το καμπ είναι ένας χώρος όπου οι τρόφιμοι/ κάτοικοι ασκούν νέες μορφές ιθαγένειας και διεκδικούν ένα «δικαίωμα στην πόλη» απαιτώντας την αναγνώριση των δικαιωμάτων που συνήθως τους στερούνται.

Ο προσφυγικός καταυλισμός μπορεί πράγματι να καλλιεργήσει ένα συγκεκριμένο είδος ιθαγένειας, campzenship, όταν ιδιοποιηθεί εκ νέου από τους κατοίκους του και οι πολιτικές ταυτότητες και μορφές αντίστασης μπορεί να εμφανιστούν και να εκδηλωθούν με σοβαρές μορφές (Sigona 2015: 20). Η έννοια της «στρατοπέδευσης» είναι αυτή που χρειάστηκε για να συλλάβει αυτή τη μορφή ιδιότητας μέλους που παρήχθη από το στρατόπεδο, ανταποκρινόμενη στην έκκληση να «απομακρυνθεί η εξαίρεση» και να εξηγήσει πώς τα προσφυγικά στρατόπεδα έγιναν «καταλύτες για τους νεοφερμένους» (Sigona 2015: 20).

Στο προσφυγικό στρατόπεδο του Ελαιώνα π.χ. αναπτύχθηκε ένα τέτοιο παράδειγμα αντίστασης όταν οι κάτοικοι προσπαθούσαν επί μήνες να αποφύγουν το κλείσιμό του λόγω gentrification (Σκούρτη 2023).

Η Λέρος, όπως αναφέραμε, δεν αποτελεί κατάσταση εξαίρεσης αλλά συνιστά κανόνα εκτόπισης σε έναν –όχι πάντα ευδιάκριτο- τρόπο συνεχούς βιοπολιτικής οργάνωσης του χώρου με τη μορφή στρατοπέδου. Παρόλα αυτά ο πρόσφυγας, μετανάστης, ξένος, όχι πάντα με επιτυχία και σίγουρα όχι «αναίμακτα»- όπως ανάλογα οι πολιτικοί κρατούμενοι της Λέρου- ενεργούν αυτόνομα είτε σε κοινότητες είτε ατομικά.
Αν η συνταγογραφούμενη θεραπεία για τη θεραπεία των ψυχιατρικών ασθενών ήταν το άσυλο, η μεταπολεμική Ευρώπη εφηύρε το Άσυλο, ως το φάρμακο για τη θεραπεία των εκτοπισμένων πληθυσμών, και αυτό δια μέσου των στρατοπέδων. Είναι πλέον σαφές, ωστόσο, ότι ακόμη και αν οι πρόσφυγες καταφέρουν να λάβουν άσυλο, είναι δύσκολο να εγγυηθεί κανείς ότι οι άνθρωποι των οποίων οι ζωές έχουν θεσμοθετηθεί μπορούν να μοιάζουν με ζωή μετά το άσυλο. Είναι επίσης δύσκολο να επιβιώσει κανείς από τις

καταστροφικές συνέπειες της αναμονής για ονόματα και ταυτότητες που μπορούν να βοηθήσουν κάποιον να αποκτήσει προστασία. Αυτό σχετίζεται με την παράδοξη τραγωδία του να ζεις, δηλαδή να προσπαθείς να επιβιώσεις από τις θανατηφόρες συνέπειες τέτοιων ονομάτων και ταυτοτήτων ενώ ταυτόχρονα εξαρτάσαι από αυτές (Avramopoulou 2020).

Το Camp, όπως άλλοτε τα στρατόπεδα εκτοπισμού, παρέχει μια χρονική τεχνολογία ελέγχου που διέπει τα σώματα μεταναστών και διαχειρίζεται τη ζωή τους, με τρεις τρόπους: μέσω της επιβολής της προσωρινότητας, της καθημερινής ρουτίνας και των μεσοπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων κύκλων (Papoutsi 2021), χαρακτηριστικών του ολοπαγούς ιδρύματος.

Συμπεράσματα

Από το 2015 οι αιτούντες-σες άσυλο αντιμετωπίζονται ως θύματα (που προέρχονται από μια διαδικασία κατηγοριοποίησης που διακρίνει μεταξύ οικονομικών μεταναστών και πραγματικών προσφύγων) και επομένως η ανάγκη βοήθειας και καθοδήγησης, ακόμη και εκπαίδευσης και «εκπολιτισμού», συχνά εμπεριέχει μια δυναμική βρεφικού τύπου (Minotakis and Avramidis 2017), ως προσπάθεια στέρησης της αυτονομίας λήψης αποφάσεων και μια εξωτερική κατεύθυνση στον μετανάστη, ο οποίος δεν έχει ιστορία, ταυτότητα ή δική του κοσμοθεωρία (Manocchi 2014: 392). Οι μετανάστες εξετάζονται μόνο ως προς τις άμεσες ανάγκες τους και δεν έχουν τη δυνατότητα να σχεδιάσουν το μέλλον τους, αντιμετωπίζοντας μια όψη της νεοφιλελεύθερης κοινωνικής πολιτικής για τους ακραία φτωχούς. Η μεταναστευτική πολιτική της Ε.Ε. είναι ένα από τα πολλά πρόσωπα της «σύγχρονης» κοινωνικής πολιτικής που, διαβρώνοντας κάθε ακαδημαϊκή της υπόσταση, καθιστά τις απάνθρωπες στρατοπεδικές πρακτικές εγκλεισμού ως το νέο μέσο κοινωνικής διαχείρισης (Κουραχάνης 2019) των νέων Άλλων.

Καθώς η στρατοπεδική αντιμετώπιση των προσφυγικών πληθυσμών δεν υποχωρεί, η νήσος Αλιμιά (Γιαννακόπουλος 2024) και η Αλβανία (Συγγελάκης Ανδρεάδης 2025) αναφέρονται ως εναλλακτικές χωροθετήσεις εγκλεισμού. Αυτού του τύπου οι ευρωπαϊκές πολιτικές για την διαχείριση του «μεταναστευτικού» αναβιώνουν την αναφορά της Arendt: Προφανώς, κανείς δεν θέλει να ξέρει ότι η σύγχρονη ιστορία έχει δημιουργήσει ένα καινούργιο είδος ανθρώπινων όντων – αυτό το είδος που κλείνεται στα στρατόπεδα συγκέντρωσης από τους εχθρούς του και στα στρατόπεδα εγκλεισμού από τους φίλους του (Arendt 2015:8).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Arendt, H. (2015), *Εμείς οι πρόσφυγες*, Αθήνα, Ενδυμίων.

Agamben, G. (2005), *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Αθήνα, Scripta.

Γιαννακόπουλος, Δ. (2024), Μεταναστευτικό: Ένα νησί «εφεδρεία» για τους πρόσφυγες - Το «σχέδιο Αλιμιά» στα Δωδεκάνησα ως έσχατη λύση για hot spot, *Παραπολιτικά*, διαθέσιμο στο: https://www.parapolitika.gr/politiki/article/1473028/metanasteutiko-ena-nisi-

efedreia-gia-tous-prosfuges-to-shedio-aliia-sta-dodekanisa-os-eshati-lusi-gia-hot-spot/ .

Δοξιάδης, Α. και Τσακυράκης, Σ. (2018), *Από πού κι ως πού όλοι οι αγώνες είναι δίκαιοι;,* Αθήνα, Μεταίχμιο.

Καλύβας, Σ. (2017), Μια παράδοξη κληρονομιά, άρθρο στην *Εφημερίδα Καθημερινή της Κυριακής,* 18/6/2017.

Καραπάνου, Α. (2014), *«Ἡ δημοκρατία δικαίῳ οὐδέποτε κατελύθη»: 40 χρόνια από την αποκατάσταση της Δημοκρατίας*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής.

Κουραχάνης, Ν. (2019), *Πολιτικές Στέγασης των Προσφύγων-ισσών*, Αθήνα, Τόπος.

Λαφαζάνη, Δ. (2003), Νέα μετανάστευση προς την Ελλάδα κατά την τελευταία εικοσαετία: Όψεις ενός πρώτου απολογισμού, στο *Η Κοινωνική Αλλαγή στην Ελλάδα από το 1980 ως το 2001*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ. 698-720.

Molina, M. M. (2018), Κοινές Έννοιες, στο Κεσσίσογλου Γ. (επιμ.) *Μονοπάτια Αγώνα και Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα, Εκδοτικό Εγχείρημα Apparatus, σσ. 25-42.

Νικολινάκος, Μ. (1974), *Οικονομική Ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κάλβος.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2021), *Περιπέτειες της Μεσαίας Τάξης*, Αθήνα, Επίκεντρο.

Πανουργιά, Ν. (2021), *ΛΕΡΟΣ Η γραμματική του εγκλεισμού,* Αθήνα, Νεφέλη.

Παρσάνογλου, Δ. (2021), Τι άφησε πίσω της η «Προσφυγική κρίση»; Μετατοπίσεις του Ευρωπαϊκού συνοριακού καθεστώτος και της εθνικής/κρατικής κυριαρχίας, *Κοινωνική Πολιτική*, Τομ. 12, σσ. 23-38.

Πιετιλάινεν, Γ. (2024), *Μετανάστευση, επισφάλεια και εξαίρεση δικαιωμάτων*, άρθρο στην *Εφημερίδα Η Εποχή*, 4/8/2024.

Σαραντάκος, Δ. (2003), Κατά την Απριλιανή δικτατορία, άρθρο στο Επτά Ημέρες- Τόποι Εξορίας, *Εφημερίδα Καθημερινή,* 16.11.2003.

Σκούρτη, Χ. (2023), *Η καθημερινή ζωή των προσφύγων στον Ελαιώνα και η μετάβαση σε άλλους τύπους διαμονής: Πορεία προς την ένταξη*; Thesis, Αθήνα, ΕΚΠΑ, ΤΕΑΠΗ/

Συγγελάκης Ανδρεάδης, Θ. (28/3/2025), Από προσφυγικές δομές, κέντρα απέλασης, διαθέσιμο στο https://p.dw.com/p/4sOpY

Τόντσεφ, Π. (2007), Ασιάτες Μετανάστες στην Ελλάδα - Προέλευση, Παρόν και Προοπτικές, Αθήνα, Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων.

Τσουνάκος, Ο. (2003), Το νομικό και ιστορικό πλαίσιο του θεσμού της εκτόπισης, Επτά Ημέρες- Τόποι Εξορίας*, Εφημερίδα Καθημερινή,* 16/11/2003.

Υψηλάντης, Σ. (2013), Ιστορίες πίσω από τα τραγούδια της εξορίας (1967-71), διαθέσιμο στο https://tvxs.gr/istoria/taksidia-sto-xrono/istories-piso-apo-ta-tragoydia-tis-exorias-1967-71/.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Agamben, G. (2000), *Means Without End. Notes on Politics*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Agier, M. (2011), *Managing the Undesirables: Refugee Camps and Humanitarian Government*, Cambridge, Polity Press.

Avramopoulou, E. (2020), Decolonizing the Refugee Crisis: Palimpsestous Writing, Being-in-Waiting, and Spaces of Refuge on the Greek Island of Leros, *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 38, No 2, pp. 533-562.

Eshete, S. (2024), Our Stories, available at https://ourstories.gr/schetika-me-to-project/

Kaniadaki, E. (2021), Leros' new migrant detention centre brings back old, ugly memories, *Euronews*, https://www.euronews.com/my-europe/2021/05/21/leros-new-migrant-detention-centre-brings-back-old-ugly-memories

Goffman, E. (1961), *Asylums: Essays on the social situations of mental patients and other inmates*, New York, Anchor Books.

Grbac, P. (2013), Civitas, polis, and urbs: Reimagining the refugee camp as a city, *Refugee Studies Centre (RSC) Working Paper Series,* No 96.

Hughes, B. and Issaias. P., (2018), Leros: Island of Exile, *Movements Journal for Critical Migration and Border Regime Studies*, Vol. 4, No 2.

Manocchi, M. (2014), Richiedenti asilo e rifugiati: processi di etichettamento e pratiche di resistenza, *Rassegna Italiana di Sociologia, Rivista trimestrale fondata da Camillo Pellizzi*, Vol. 2, pp. 385-410.

Minotakis, A. and Avramidis, C. (2017), Infantilizing the refugees as a means of political domination. The case of the Ert's News Bulletins in Arabic, *Belgrade Journal of Media and Communication*, Vol. 6, No 12, pp. 51-66.

Papoutsi, A. (2021), Temporal bordering in the space of the camp: Producing and contesting abandonment in Skaramagas and Elaionas camps in Athens, *Political Geography*, Vol. 89, No 102423, pp.1-10.

Redfield, P. (2005), Doctors, Borders, and Life in Crisis, *Cultural Anthropology*, Vol. 20, pp. 328-361.

Sigona, N. (2014), Campzenship: Reimagining the camp as a social and political space, *Citizenship Studies*, Vol. 19, No 1, pp. 1-15.

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΡΟΛΩΝ ΣΤΗ ΜΙΚΡΗ ΟΘΟΝΗ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Αλέκα Σταματιάδη[α]

[α] Τμήμα Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι η διερεύνηση των γυναικείων ρόλων στις δημοφιλέστερες τηλεοπτικές σειρές του ιδιωτικού σταθμού «MEGA Channel» και η σύνδεσή τους με το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, κατά την περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης στην Ελλάδα. Παρότι προσφέρουν γόνιμο έδαφος για την μελέτη κοινωνικών και πολιτισμικών αναπαραστάσεων κάθε ιστορικής περιόδου, η δημοφιλής κουλτούρα και τα τηλεοπτικά κείμενα δεν έχουν αναλυθεί, αναλόγως της απήχησής τους, στον ελληνικό δημόσιο χώρο. Η περιορισμένη ακαδημαϊκή συζήτηση χαρακτηρίζει, άλλωστε, και τις γυναικείες αναπαραστάσεις στα μέσα επικοινωνίας, όπως και εν γένει τα φεμινιστικά ζητήματα, στην Ελλάδα. Ακολουθώντας νεότερες μελέτες, στο παρόν κείμενο καταγράφονται, με μεθοδολογικά εργαλεία χρονολογικής κριτικής ανάλυσης λόγου και θεματικής ανάλυσης, οι πρωταγωνιστικοί γυναικείοι ρόλοι των δημοφιλέστερων σειρών του μεγαλύτερου σε απήχηση ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού, του «MEGA Channel», κατά την περίοδο 1989-2018. Η κατηγοριοποίηση των πρωταγωνιστικών γυναικείων ρόλων με βάση κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως οι επαγγελματικές ιδιότητες και η οικογενειακή κατάσταση οδηγεί σε στοιχεία για τους έμφυλους κοινωνικούς ρόλους και την ελληνική κουλτούρα στην εν λόγω περίοδο, καθώς τα τηλεοπτικά κείμενα και οι αναπαραστάσεις τους για τις θηλυκότητες βρίσκονται σε διαπραγμάτευση με το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο. Καταγράφοντας τις θηλυκότητες στην τηλεοπτική οθόνη στην πορεία του χρόνου, υποστηρίζεται ότι οι κοινωνικές και έμφυλες αναπαραστάσεις και τα κοινωνικά κατασκευασμένα πρότυπα θηλυκότητας δεν αποτελούν σταθερές εικόνες, αλλά αντικατοπτρίζουν δυναμικές κοινωνικές αλλαγές, όπως η οικονομική κατάσταση στη χώρα, η είσοδος και ισχυροποίηση των γυναικών στην αγορά εργασίας, οι μεταβολές στην οικογένεια, οι διεκδικήσεις των γυναικών, από το δικαίωμα στον έρωτα ως ακόμα και στις δουλειές του σπιτιού. Από χρόνο σε χρόνο, μελετώντας τις τηλεοπτικές πρωταγωνίστριες, είναι δυνατόν να σκιαγραφηθεί μία «από κάτω προς τα πάνω» ιστορία γυναικείων αναπαραστάσεων και φεμινιστικών θεμάτων, οδηγώντας σε συμπεράσματα για την περίοδο της ύστερης Μεταπολίτευσης στην Ελλάδα.

Λέξεις Κλειδιά: Τηλεόραση, Ελλάδα, Μεταπολίτευση, Μεταφεμινισμός

STORIES OF WOMEN'S ROLES ON THE SMALL SCREEN OF LATE POST-JUNTA PERIOD IN GREECE

Aleka Stamatiadi[α]

[α] School of Journalism and Mass Communications, Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

The aim of this research text is to investigate women's roles in the most popular television series of the private television channel "Mega" and their connection with the historical, social and political context of the late post-junta period. Although there is fruitful ground on studying social

and cultural imagers, besides their popularity, popular culture and television texts remain in the margin of academic studies, as it happens with women's images in the media and feminisms in Greece. Following recent researches, in the following text, women's leading roles of the most popular television series of the television channel "Mega" during the period 1989-2018 are analyzed using the tools of Critical Discourse Analysis, according to their characteristics and depicting broader social values or changes in the Greek modern history. Depending on their professional or personal status, the heroines of the most popular television texts show the stereotypes that prevail in modern Greek society and the role of television fiction in the negotiation of established social values. By examining portrayals of femininities on television over time, it is argued that social and gender representations, as well as socially constructed norms of femininities, are not static, but they evolve, mirroring dynamic societal shifts. These shifts include the increasing participation and empowerment of women in the labor market, transformations in family structure, and women's demands for rights, from romantic autonomy to equitable involvement in domestic labor. By following women's roles on television series, it is possible to draw a "bottom-up" history of women's roles in Greece and lead to findings for the modern Greek culture.

Keywords: Television, Greece, Post-junta period, Greece, Postfeminism

Εισαγωγή

Στόχος του παρακάτω κειμένου είναι η διερεύνηση των αναπαραστάσεων των γυναικείων ρόλων σε δημοφιλείς ελληνικές τηλεοπτικές σειρές, που προβλήθηκαν στον τηλεοπτικό σταθμό «MEGA Channel», κατά την περίοδο της ύστερης Μεταπολίτευσης, από το 1989 έως και το 2018. Η τηλεοπτική μυθοπλασία προσφέρει ένα γόνιμο πεδίο έκφρασης ρόλων και διαπραγμάτευσης κοινωνικών πλαισίων και στερεοτύπων, χωρίς ωστόσο να έχει αξιοποιηθεί επαρκώς στο ελληνικό πλαίσιο. Στην Ελλάδα, υπήρξε σημαντική καθυστέρηση στη λειτουργία της ιδιωτικής τηλεόρασης. Παρότι το δημοκρατικό πολίτευμα είχε εδραιωθεί από το 1974, τη λεγόμενη στιγμή της Μεταπολίτευσης, τα μέσα επικοινωνίας τελούσαν υπό κρατικό έλεγχο και η ραδιοτηλεόραση, έπειτα από πολλές παλινωδίες, «απελευθερώθηκε» στα ιδιωτικά συμφέροντα μόλις το 1989. Πρώτος ιδιωτικός τηλεοπτικός σταθμός που εξέπεμψε τον Νοέμβριο του 1989 ήταν το «MEGA Channel», που σύντομα, αλλά και συνολικά στην πρώτη μεγάλη χρονικά φάση λειτουργίας του, ως το 2018, κέρδισε την προτίμηση των ακροατηρίων. Στις ελληνικές τηλεοπτικές συχνότητες, και ιδιαίτερα στο πρώτο εμπορικό κανάλι «MEGA Channel», η μυθοπλασία γνώρισε αξιοσημείωτη επιτυχία, αποδεικνύοντας τη δημοφιλία των εγχώριων παραγωγών. Στις τηλεοπτικές σειρές και του «MEGA Channel», είναι έντονες οι παρουσίες των γυναικείων ρόλων, καθώς οι πρωταγωνίστριες καταλαμβάνουν χρόνο και χώρο στα τηλεοπτικά κείμενα και αναπαριστούν δυναμικές προσωπικότητες στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Αναγνωρίζοντας το πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, με τη χρήση μεθοδολογικών εργαλείων της ιστορικής κριτικής ανάλυσης λόγου των τηλεοπτικών κειμένων, αναδεικνύονται οι δυνατότητες της τηλεοπτικής μυθοπλασίας και των μέσων επικοινωνίας να εκφράσουν, να ενισχύσουν ή να αμφισβητήσουν συστήματα κοινωνικών ιεραρχιών, που βασίζονται σε διακρίσεις φύλων. Η παρακολούθηση της πορείας κειμένων της δημοφιλούς κουλτούρας στο χρόνο μπορεί να οδηγήσει σε

συμπερασματικά στοιχεία για τις τομές στην σύγχρονη κουλτούρας, δημιουργώντας σημεία κοινωνικής ιστορίας.

Θεωρητικό πλαίσιο: Η γυναίκα στην τηλεόραση

Ο ρόλος των μέσων επικοινωνίας είναι κομβικός στους ιστορικούς μετασχηματισμούς στην κοινωνία, όπως και στις αναπαραστάσεις κοινωνικών αλλά και έμφυλων ρόλων στον δημόσιο χώρο. Οι γυναίκες και οι θηλυκότητες στην τηλεόραση και τη μυθοπλασία απασχόλησαν τους αναλυτές των τηλεοπτικών σπουδών αρκετά νωρίς με τη λειτουργία του μέσου στον διεθνή χώρο (βλ. ενδεικτικά Furnham and Paltzer 2010, Lauzen et al. 2008).

Οι τηλεοπτικές σειρές δεν εκλαμβάνονται απλώς ως ψυχαγωγία με λειτουργίες απόδρασης από την καθημερινότητα των ακροατηρίων, καθώς διασκεδάζουν μεταφέροντας μηνύματα στους τηλεθεατές. Όπως παραδέχονται και οι παραγωγοί, απεικονίζουν συγκεκριμένες αξίες, με σκοπό να γνωρίσουν τα κείμενά τους την θετική ανταπόκριση του κοινού. Η μελέτη της δημοφιλούς κουλτούρας σχετίζεται με την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας και οι έμφυλες ταυτότητες, όπως οι νοηματοδοτήσεις θηλυκότητας, παράγονται, αναπαράγονται και διαπραγματεύονται σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια και μετασχηματισμούς σχέσεων εξουσίας. Ακόμα και στα ίδια συγκεκριμένα πλαίσια, δεν νοείται μοναδική θηλυκή ταυτότητα, αλλά πολλαπλές θηλυκότητες, που διαπερνώνται από τα χαρακτηριστικά της τάξης, της σεξουαλικότητας, της ηλικίας (Hollows 2000).

Η γυναικεία σεξουαλικότητα αποτελεί ένα από τα δυσκολότερα θέματα στην ιστορία των γυναικών, καθώς η γυναικεία σεξουαλική επιθυμία είναι ταυτόχρονα αόρατη και πολύ προφανής στον δημόσιο χώρο (Clark 2005). Από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες προβολής τηλεοπτικών σειρών, διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες αναπαριστώνται κυρίως ως σύζυγοι και μητέρες ή/και σεξουαλικά αντικείμενα (Haskell 1979). Στις δημοφιλείς τηλεοπτικές σειρές της δεκαετίας του 1970 στις ΗΠΑ, διαπιστώνεται ότι οι γυναικείοι ρόλοι προβάλλονται λιγότερο και έχουν μικρότερη σημασία, σε σχέση με τους ανδρικούς, ενώ θεωρείται απαραίτητη η ανδρική παρουσία για την παρουσία των γυναικείων ρόλων, ως εξαρτημένων από αυτή. Οι σύζυγοι και οι μητέρες στις μικρές οθόνες υπάρχουν εξ ορισμού μόνο σε σχέση με κάποιον άλλον. Αυτό αποτελεί κεντρική λειτουργία στους γυναικείους ρόλους, που τελούν υπό έναν ανδρικό. Σε μελέτες σειρών των ΗΠΑ της δεκαετίας 1980, συμπεραίνεται ότι η παραδοσιακή μορφή οικογένειας προβάλλεται με ιδανικούς όρους και οι παραδοσιακές αξίες συνδέονται στενά με την πλοκή των τηλεοπτικών σειρών (Chesebro 2003). Οι γυναικείοι ρόλοι στις τηλεοπτικές σειρές τοποθετούνται σε αυτό που θεωρείται ως το «κατάλληλο» σημείο στη ζωή, όπως ορίζεται από το φύλο και κυριαρχείται από τον οικιακό χώρο και την οικογένεια. Στις σειρές, οι γυναίκες έχουν οικογένεια, όπως και οι άνδρες, αλλά η αντίληψη που σχηματίζει γρήγορα ο τηλεθεατής είναι ότι οι άνδρες μπορούν να έχουν και οικογένεια και καριέρα, ενώ οι γυναίκες πρέπει συνήθως να επιλέξουν. Στην επιλογή αυτή, οι έμφυλες διαφορές είναι σαφείς. Έτσι, οι τηλεοπτικές σειρές ενισχύουν τα έμφυλα στερεότυπα, καθώς οι γυναίκες πρέπει βάσει του κοινωνικού τους ρόλου, που συχνά καλύπτεται και με ιατρικό λόγο, ως το λεγόμενο «βιολογικό ρολόι» της γυναίκας, να επιλέξουν την οικογένεια, ενώ οι άνδρες επιλέγουν την καριέρα. Τέλος, υποστηρίζεται ότι ο μέσος τηλεθεατής δεν αντιλαμβάνεται

τη σημασία του φεμινισμού από την τηλεόραση, καθώς η υποτίμηση των γυναικείων ρόλων φαίνεται ως φυσική (McNeil 1975).

Από την άλλη πλευρά, οι τηλεοπτικές σειρές ακολουθούσαν εξ αρχής στις τάσεις ενδυνάμωσης των γυναικών στην εργασία, τις οικονομικές, πολιτισμικές και κοινωνικές αλλαγές γύρω από το φύλο. Η επέκταση του γυναικείου κινήματος, αλλά και τα δεδομένα της αγοράς έδειχναν την δυναμική των γυναικών ως καταναλωτών, με αποτέλεσμα τα προγράμματα να σχεδιάζονται για τα γυναικεία ακροατήρια (Lotz 2010). Ενώ ορισμένα από τα τηλεοπτικά κείμενα, πραγματεύονται και τονίζουν την γυναικεία χειραφέτηση και προκαλούν τα στερεότυπα για τις γυναίκες, σε διάλογο με τις κοινωνικές συγκυρίες, όπου προβάλλονται (Sezen et al. 2020), στις περισσότερες σειρές παρουσιάζονται οι γυναικείες στερεοτυπικές φιγούρες: το «σατανικό θηλυκό» ή ελληνιστί «κατεργάρα γυναίκα», η «υστερική», «μοιραία και σέξι» και, από την άλλη πλευρά, η «πιστή σύζυγος» και η «αφοσιωμένη αυτοθυσιαζόμενη μητέρα». Στην πορεία του χρόνου, διαπιστώνεται ότι ενώ ενισχύονται οι αναπαραστάσεις γυναικών και δη επαγγελματιών σε δημοφιλείς τηλεοπτικές σειρές, συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν προβλήματα διακρίσεων και θυματοποίησης (Garland et al. 2018). Στη δεκαετία του 2010, οι τηλεοπτικές αναπαραστάσεις αντιδρούν στα κοινωνικά στερεότυπα, προβάλλοντας φεμινιστικό λόγο. Όσο τα προγράμματα εξελίσσονται και ακολουθούν τις τάσεις αντιδράσεων στις παραδοσιακές αξίες, παρουσιάζουν πιο «δύσκολες» για το ευρύ κοινό θηλυκότητες (Hohenstein and Thalmann 2019). Υπό το πρίσμα μεταφεμινιστικών προσεγγίσεων, υποστηρίζεται ότι τα τηλεοπτικά κείμενα στην πορεία του χρόνου αναπαριστούν δυναμικές γυναίκες, όπου τα θηλυκά χαρακτηριστικά της ευαισθησίας και του συναισθηματισμού, προβάλλονται ως θετικά χαρακτηριστικά, παρά αδυναμίες (Özkan and Hardt 2020).

Οι θηλυκότητες στην ελληνική μικρή οθόνη

Ακόμα και στα λιγοστά σχετικά ακαδημαϊκά κείμενα, έχει αρκετές φορές εκφραστεί η θέση ότι η τηλεόραση αποτέλεσε και αποτελεί έναν «καθρέφτη», στον οποίο μπορούν να αποτυπωθούν πολλές από τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις της σύγχρονης Ελλάδας (Βώβου 2010). Κατά την περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης, η τηλεόραση αποτελεί το πλέον δημοφιλές μέσο, στο οποίο μπορεί κανείς να εντοπίσει όλες τις μεγάλες αντιφάσεις της ελληνικής κοινωνίας και έναν εσωτερικό «πόλεμο» για την υπερίσχυση των τάσεων αναχρονισμού ή εκμοντερνισμού (Βαμβακάς 2023). Η ελληνική κουλτούρα, καθορισμένη από την κοινωνική και πολιτική ιστορία της χώρας, εδράζεται σε μια παραδοσιακή κοινωνία, μεσογειακή, θρησκευόμενη, με πατριαρχικές αξίες και στερεότυπα με κυρίαρχα ετεροσεξουαλικά μοντέλα οικογένειας, έρωτα και σεξουαλικότητας (Chronaki 2017: 207).

Τα μέσα επικοινωνίας έχουν καίριο ρόλο στην διαμόρφωση της κουλτούρας και αλληλεπιδρούν με ευρύτερες μεταβολές στην πολιτική και πολιτισμική ζωή. Στις αναπαραστάσεις γυναικών στη δημοφιλή κουλτούρα συναντάται συχνά το σχήμα της ανάγκης εκμάθησης ή προσαρμογής στην επιμέλεια εαυτού (Foucault 1986). Οι ταινίες του ελληνικού κινηματογράφου των δεκαετιών του 1960 και 1970 υποδεικνύουν συντηρητικές ιδεολογίες, παρουσιάζοντας στερεοτυπικές γυναικείες φιγούρες, όπως οι ρόλοι της Αλίκης Βουγιουκλάκη, που αποκτούν εμβληματικές διαστάσεις στην ελληνική

δημοφιλή κουλτούρα. Αργότερα, κατά την χρονική περίοδο 1988-2005, το θεσμικό περιβάλλον όσο και η καθημερινότητα των έμφυλων σχέσεων μεταβάλλονται, υπέρ της θέσης της γυναίκας. Οι τηλεοπτικές σειρές, ακόμα και οι αμερικανικές, όπως το εμβληματικό «Sex and the city» στο ελληνικό πλαίσιο, έχουν δώσει εναύσματα για την ανάδυση της συζήτησης γύρω από την έμφυλη ταυτότητα (Γαζή 2012). Στη δεκαετία του 1990, η είσοδος της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση προκάλεσε αλυσιδωτές επιδράσεις στην προσέγγιση της ελληνικής κουλτούρας με την δυτική, ενώ η ιδιωτική τηλεόραση προκάλεσε έκρηξη εικόνων με αναπαραστάσεις γυναικών στις ελληνικές μικρές οθόνες. Όμως συχνά οι γυναικείοι ρόλοι «ντύνονται» με αρνητικές εικόνες, υπερβολές, έλλειψη μόρφωσης, αισθητικής, καλού γούστου και των αντίστοιχων κανόνων κοσμιότητας που χαρακτηρίζουν την αποδεκτή εικόνα θηλυκότητας (Skeggs 2005, Τσαλίκη και Χρονάκη 2017). Στις κωμωδίες καταστάσεων της ελληνικής ιδιωτικής τηλεόρασης, αναπαραριστώνται γυναίκες που εμπλέκονται σε μη κοινωνικά αποδεκτές σχέσεις ή αφηγούνται ελευθεριακή ζωή, με το μοτίβο της υστερικής γυναίκας αλλά και της ηθικά έκπτωτης γυναίκας που εμπλέκεται σε ακατάλληλες κοινωνικά και πολιτισμικά σχέσεις. Στην ελληνική μικρή οθόνη, η διαχείριση της σεξουαλικότητας εμφανίζεται να γίνεται από τη δεκαετία του 1990 και μετά και κυρίως από το 2000, με όρους μεγαλύτερης ελευθερίας, σε σχέση με τη σεξουαλική χειραφέτηση των γυναικών. Η βελτίωση του κοινωνικού κράτους, η διόγκωση του δημόσιου τομέα που σήμανε και μεγαλύτερη καταναλωτική δύναμη των ανθρώπων, συνέπεσε ή ίσως και να βοήθησε στη διεύρυνση της μεσαίας και ανώτερης μεσοαστικής τάξης, Συμβαδίζοντας με τη διεύρυνση της κουλτούρας του στυλ και του γούστου, της αισθητικής του σώματος, αλλά και με πολιτειακές, πολιτικές και ιδεολογικές αλλαγές που επιδρούν σε επίπεδο κοινωνικής χειραφέτησης (Τσαλίκη και Χρονάκη, 2023: 323-4).

Ερωτήματα

Οι σχέσεις μεταξύ κοινωνίας, επικοινωνίας και τηλεόρασης είναι αρκετά περίπλοκες, για να εξαντληθούν σε ένα ερευνητικό κείμενο, πόσο μάλλον όταν εμπλέκεται και η παράμετρος του φύλου. Στο χρονικό πλαίσιο της ύστερης μεταπολιτευτικής περιόδου, στον ελληνικό χώρο, οι δημοφιλέστερες τηλεοπτικές σειρές που προβλήθηκαν στο «MEGA Channel» εξετάζονται με σκοπό να αναλυθούν κοινωνικές αναπαραστάσεις ιδιαίτερα για το γυναικείο φύλο.

Τα ερωτήματα που διατυπώνονται είναι: Πώς αλλάζουν οι δημοφιλείς τηλεοπτικές σειρές στη διάρκεια του χρόνου, της σύγχρονης ελληνικής τηλεόρασης; Ποια είναι τα πρότυπα γυναικών που προβάλλουν ως πρωταγωνίστριες; Πώς αλλάζουν οι γυναικείες αναπαραστάσεις των πρωταγωνιστριών στις δημοφιλείς σειρές στην πορεία του χρόνου; Μπορεί η καταγραφή αυτή, των γυναικείων πρωταγωνιστικών ρόλων στις δημοφιλείς τηλεοπτικές σειρές του «MEGA Channel», να οδηγήσει σε συμπεράσματα για την ελληνική τηλεόραση και την πρόσφατη ιστορία και ελληνική κοινωνία;

Μεθοδολογία

Προκειμένου να διερευνηθούν τα παραπάνω ερωτήματα, προτείνονται εργαλεία της θεματικής ανάλυσης της δημοφιλούς τηλεόρασης (Fiske 2010), καθώς και της ιστορικής κριτικής ανάλυσης λόγου (Wodak 2015) στα τηλεοπτικά κείμενα των δημοφιλέστερων (με

βάση τις μετρήσεις της AGB Nielsen) σειρών του «MEGA Channel», από το 1989 ως το 2018. Σε χρονολογική σειρά, καταγράφονται οι ρόλοι με πρωταγωνίστριες γυναίκες και κατηγοριοποιούνται με βάση τρία βασικά χαρακτηριστικά, όπως προβάλλονται στις σειρές: κοινωνική κατάσταση, επάγγελμα, προσωπική ζωή. Οι κατηγοριοποιήσεις μπορεί να ξεπερνώνται ή να νοηματοδοτούνται με διαφορετικούς τρόπους σε διαφορετικά πλαίσια ερμηνείας, όμως αποτελούν μια βάση ερμηνειών και δημιουργούν τα σχήματα για την κατανόηση των αναπαραστάσεων στα τηλεοπτικά κείμενα. Με την κριτική ανάλυση λόγου και με χρονολογική σύγκριση, παρατηρούνται οι μεταβολές στις αναπαραστάσεις θηλυκοτήτων μέσα από τους γυναικείους τηλεοπτικούς ρόλους.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Ξεκινώντας χρονολογικά από τις πρώτες σειρές που προβλήθηκαν στην ιδιωτική τηλεόραση και στο «MEGA Channel», σκιαγραφούνται οι ηρωίδες των δημοφιλέστερων τηλεοπτικών σειρών του «MEGA Channel» κατά την περίοδο 1990-2018. Η τηλεοπτική μυθοπλασία χρησιμεύει ως ένα όχημα διαπραγμάτευσης των προτύπων και των κοινωνικών ρόλων, στη δημόσια θέα της μικρής οθόνης. Η βιομηχανία της μυθοπλασίας λειτουργεί ως ένα πεδίο διαπραγματεύσεων, αλλά και ως πυλωρός στις διεργασίες ηγεμονιών (Haralovich and Rabinovitz 1999). Οι σειρές δημιουργούν χώρους για την έκφραση των γυναικείων ταυτοτήτων, όπως και για την έκφραση των συνθηκών που αντιμετωπίζουν οι θηλυκότητες και τις ανισότητες, στον χώρο εργασίας και στις διαπροσωπικές σχέσεις με τους άνδρες. Στην τηλεόραση, οι γυναίκες είναι περισσότερο ορατές και ως αποτέλεσμα των εξελίξεων στο κοινωνικό πεδίο, αλλά οι συμπεριφορές και οι εικόνες τους ορίζονται από τα επιτρεπόμενα όρια της καλής συζύγου, της στοργικής μητέρας και συντρόφου και εφόσον κατέχουν πρωταγωνιστικούς ρόλους, αυτό συμβαίνει μέσα από κατάλληλους κοινωνικά ρόλους (Arthurs 2004, McNair 2002). Η αύξηση των σεξουαλικών αναπαραστάσεων στα μέσα θεωρείται ως μια θετική έκφραση του φιλελευθερισμού και της προόδου στα φεμινιστικά ζητήματα, ενώ τονίζεται η δυνατότητα των μέσων να ενισχύουν αλλά και να αμφισβητούν κοινωνικές ιεραρχίες (Scarcelli et al. 2021). Οι γυναίκες προβάλλονται να διεκδικούν καλύτερους όρους διαβίωσης, ενώ συνεχίζουν να ζουν σε συντηρητικό οικογενειακό πλαίσιο: έχουν προσδοκίες, αλλά «σκοντάφτουν» στα οικογενειακά τους καθήκοντα, ή στην επιτέλεση του κοινωνικού τους ρόλου ως γυναίκες. Στη σειρά «Αυθαίρετοι» (1989-1991), η Τζάνετ θέλει να γίνει πολιτικός. Στο «Ρετιρέ» (1990-1992), η Κατερίνα είναι διευθύντρια διαφημιστικής εταιρίας και παρουσιάστρια στην τηλεόραση και θέλει να παντρευτεί για δεύτερη φορά. Στους «Μικρομεσαίους» (1992-1993), η Ελένη διεκδικεί περισσότερα από τον σύζυγό της τονίζοντας ότι ως νοικοκυρά κάνει πολλές περισσότερες δουλειές από τον σύζυγό της. Στις «Τρεις Χάριτες» (1990-1992), οι πρωταγωνίστριες αναζητούν ευκαιρίες για να «αποκατασταθούν» στα προσωπικά τους.

Τομή για τις γυναικείες αναπαραστάσεις μπορεί να αποτελέσει η σειρά «Αναστασία» (1993-1994), με ιστορικά υψηλό ρεκόρ τηλεθέασης, όπου η ομώνυμη πρωταγωνίστρια ζει μια ελεύθερη σεξουαλική ζωή και έχει ταυτόχρονα ερωτικές σχέσεις με πατέρα και γιο. Πλούσιες είναι οι γυναικείες αναπαραστάσεις και στις σειρές τις επόμενες χρονιές, στις αρχές και στα μέσα της δεκαετίας του 1990, με τις πρωταγωνίστριες να προβάλλονται σε υψηλά ιστάμενες θέσεις, με έντονη ερωτική ζωή. Στην εμβληματική για το κοινό

«Ντόλτσε Βίτα» (1995-1996), η Χριστίνα είναι ιδιοκτήτρια και διευθύντρια εργοστασίου και είναι σε σχέση με τον γαμπρό της και, την ίδια τηλεοπτική σαιζόν, ως αρχισυντάκτρια τηλεοπτικού σταθμού, η Άννα πράττει «Δις εξαμαρτείν», διατηρώντας μυστικές εξωσυζυγικές σχέσεις. Το στοιχείο της σεξουαλικότητας εκφράζεται έντονα, και στην εμφάνιση των γυναικείων ρόλων, με μίνι φούστες, αλλά και στην πλοκή όπου οι διαπροσωπικές σχέσεις αναπαριστώνται σε πρώτο πλάνο με αναφορές και στις σεξουαλικές πράξεις των πρωταγωνιστριών. Οι πρωταγωνίστριες προβάλλουν έντονα τη θηλυκότητά τους, αλλά και την ισχυρή παρουσία τους στην αγορά εργασίας και στην κοινωνική ζωή, στοιχείο που δεν ακολουθεί την πραγματικότητα στην Ελλάδα, αλλά μάλλον τις προσδοκίες των Ελληνίδων.

Μια διαφορετική περίπτωση, που κέρδισε και πρωτιές στην τηλεθέαση, είναι η Ερατώ, ο πρωταγωνιστικός γυναικείος ρόλος στη σειρά «Ψίθυροι καρδιάς» (1997-1998), που ως γυναίκα Ρομά έχει πολύ λιγότερα δικαιώματα, λόγω ηθικής της κοινότητας Ρομά, και περισσότερα εμπόδια στην προσωπική της ζωή. Στις επόμενες σειρές των αρχών της δεκαετίας του 2000, είναι εδραιωμένη η δυναμικότητα των πρωταγωνιστριών. Σε σειρές, όπως «Είσαι το ταίρι μου» (2001-2002), «Σαββατογεννημένες» (2003-2004), "Singles" (2004-2005), παρότι υπάρχουν πολλές αναπαραστάσεις έμφυλων διακρίσεων, οι ζωές των πρωταγωνιστριών δεν εξαρτώνται άμεσα από τους άντρες. Από το 2007 και έπειτα, στα χρόνια των μνημονίων και της οικονομικής κρίσης, καταγράφεται στροφή προς περισσότερο συντηρητικές αναπαραστάσεις. Στις σειρές «50-50», «Αγαπημένοι μου γείτονες», «Ευτυχισμένοι μαζί» που προβάλλονται από το 2007 ως το 2008, οι πρωταγωνίστριες ζουν στο σπίτι το συζυγικό βίο, όπου αντιμετωπίζουν προβλήματα από τη στερεοτυπικά ανδρική συμπεριφορά των συζύγων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις περισσότερες υποθέσεις σειρών, είναι οι άνδρες που φέρνουν τα χρήματα στο σπίτι.

Η οικονομική κρίση, που ξέσπασε στην Ελλάδα από το 2009 ως το 2019, προκάλεσε ανάλογες προβολές στη μυθοπλασία και μετέβαλε και το ίδιο το τοπίο των μέσων επικοινωνίας στη χώρα, ενώ το 2018 έκλεισε οριστικά και ο σταθμός που εξετάζεται, το «MEGA Channel» (Aitaki 2018, Podara and Matsiola 2023). Στα χρόνια αυτά, παρατηρείται μια συντηρητική στροφή των πρωταγωνιστριών «στο σπίτι», όπως χαρακτηριστικός είναι και ο τίτλος της σειράς του καναλιού «Πίσω στο σπίτι» (2011-2012). Ακόμα, πιο έντονη είναι η νοσταλγική στροφή σε συντηρητικές αναπαραστάσεις γυναικών στη σειρά «Το νησί» (2010-2011), όπου, μέσα από μια λογοτεχνική μεταφορά, η σειρά εποχής αναδεικνύει τη σημασία των παραδοσιακών αξιών και των γυναικών με περιορισμένους κοινωνικούς ρόλους και αυστηρά συστήματα ηθικών αξιών. Έκτοτε προβλήθηκαν και πέτυχαν αρκετές σειρές εποχής, σε άλλους τηλεοπτικούς σταθμούς (καθώς το «MEGA Channel» διέκοψε τη λειτουργία του) που πέτυχαν, όπως «Άγριες μέλισσες» (2019-2022 ΑΝΤ1). Στα τελευταία χρόνια εκπομπής του «MEGA Channel», οι σειρές δεν εκπίπτουν στην ποιότητα των χρόνων της οικονομικής ακμής του σταθμού και της χώρας, παρότι μειώνονται ποσοτικά. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης προβάλλονται με σαφήνεια στις πρωταγωνίστριες, αλλά και στο ίδιο το ξαφνικό τέλος των σειρών λόγω διακοπής λειτουργίας. Στις σειρές «Κάτω Παρτάλι» (2013-2015) και «Ηρωίδες» (2015), οι πρωταγωνίστριες, παρότι ανεξάρτητες, μένουν άνεργες και αντιμετωπίζουν στην καθημερινότητα τα προβλήματα του μνημονίου.

Συμπεράσματα

Στο πλαίσιο των δυνατοτήτων του παρόντος κειμένου, εξετάστηκαν οι δημοφιλείς τηλεοπτικές σειρές ως ιστορίες των γυναικών της ύστερης μεταπολιτευτικής περιόδου. Η προσέγγιση των πολιτισμικών σπουδών προβάλλει την αναγκαιότητα η δημοφιλής κουλτούρα και οι θηλυκότητες να μελετώνται και να κατανοούνται ιστορικά, ως προϊόντα συγκεκριμένων ιστορικών πλαισίων (Haralovich and Rabinovitz 1999, Hollows 2000, Levine 2020). Όπως υποστηρίζει ο McNair (2002), η σεξουαλικοποίηση της σύγχρονης ζωής σχετίζεται με τον εκδημοκρατισμό της επιθυμίας. Στον ελληνικό χώρο, την περίοδο που εξετάζεται (1989-2018), η κοινωνία και η μεγάλη μεσαία τάξη απολαμβάνει τους καρπούς των προόδων της ύστερης μεταπολιτευτικής περιόδου. Μέσα από τις τηλεοπτικές σειρές που προβάλλονται στην εν λόγω περίοδο γνωρίζοντας μεγάλη απήχηση από τα ακροατήρια, μπορούμε να ξαναδιαβάσουμε και να ανανοηματοδοτήσουμε μία από τις ιστορίες μιας χώρας, εστιάζοντας στους γυναικείους χαρακτήρες (Chicharro-Merayo 2018).

Η ιδιωτική τηλεόραση στην Ελλάδα έφερε στο προσκήνιο θηλυκότητες, με τον τρόπο που η μυθοπλασία μπορεί να διαπραγματευθεί δύσκολα για τον δημόσιο διάλογο ζητήματα, όπως τα σκληρά κοινωνικά στερεότυπα και οι κοινωνικοί ρόλοι, σε ένα πλαίσιο υποαναπτυγμένου ως μηδενικού φεμινιστικού κινήματος. Στη συχνότητα του «MEGA Channel», από το 1989 ως το 2018, οι γυναίκες πρωταγωνιστούσαν ως επιτυχημένες επαγγελματίες, αλλά και άτομα που έχουν ενεργό ρόλο, επηρεάζονται από τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις και διεκδικούν περισσότερα στο δημόσιο χώρο. Είναι αξιοσημείωτο ότι συχνά ο τηλεοπτικός λόγος της μυθοπλασίας έρχεται σε αντίθεση με τον δημόσιο λόγο της κοινωνίας: ενώ δεν υπάρχει γυναικείο κίνημα και τα δικαιώματα των γυναικών δεν αποτελούν προτεραιότητα, στις τηλεοπτικές σειρές οι γυναίκες είναι δυναμικές πρωταγωνίστριες. Η συχνότητα της ιδιωτικής τηλεόρασης αποτέλεσε έναν χώρο ελεύθερης έκφρασης εν γένει για τις μεσαίες τάξεις, αλλά και για τις θηλυκότητες, που αποτελούσαν και το κύριο σώμα των ακροατηρίων τους. Τα παράδοξα της ανάλυσης του φύλου στο σύγχρονο πλαίσιο (Gill and Arthurs 2006) διαπλέκονται με τα παράδοξα της ελληνικής κοινωνίας (Panagiotopoulos and Sotiropoulos 2020). Τα πρώτα στοιχεία, όπως προέκυψαν από τα παραπάνω, δείχνουν ότι, ιδιαίτερα με την είσοδο της ιδιωτικής τηλεόρασης στον ελληνικό δημόσιο χώρο, αυξήθηκαν οι αναπαραστάσεις θηλυκοτήτων μέσω των γυναικείων πρωταγωνιστικών ρόλων σε τηλεοπτικές σειρές, που κέρδισαν την απήχηση των ακροατηρίων. Συνδέοντας τις θηλυκότητες με την εμπορευματοποίηση της βιομηχανίας των μέσων, οι κώδικες της τηλεόρασης προκάλεσαν μια «κανονικοποίηση» των γυναικείων αναπαραστάσεων στην ελληνική τηλεόραση: οι γυναίκες προβλήθηκαν περισσότερο, εδραιώθηκαν στον δημόσιο χώρο, μέσα και από τις τηλεοπτικές σειρές. Οι συμβάσεις της τηλεοπτικής μυθοπλασίας επέτρεψαν στους δημιουργούς να διαπραγματευθούν στερεότυπα, προκαλώντας τα κοινωνικά όρια που έθετε η σκληρή πραγματικότητα για τις έμφυλες διακρίσεις στην Ελλάδα. Στην πλειονότητά τους, οι γυναικείοι ρόλοι αναπαριστούν δυναμικές γυναίκες, που διεκδικούν περισσότερα στην επαγγελματική, οικογενειακή και προσωπική τους ζωή. Χαρακτηριστικά, οι επαγγελματικές ιδιότητες των γυναικείων ρόλων στις τηλεοπτικές σειρές είναι αρκετά πιο προοδευτικές σε σχέση με την πραγματική ζωή που ζουν οι Ελληνίδες στην αντίστοιχη χρονική περίοδο. Οι ρόλοι των γυναικών στην τηλεοπτική μυθοπλασία κρύβουν και

ταυτόχρονα αποκαλύπτουν τις σεξουαλικές τους προτιμήσεις και επιθυμίες, υποδύονται θύματα και κακούς, νοικοκυρές, ωραίες μητέρες και αστεία κορίτσια ή παθιασμένες «βασίλισσες του δράματος». Ανεξάρτητα από το είδος, τις κωμωδίες ή τις δραματικές σειρές, τα βασικά στοιχεία δείχνουν παρόμοια: η σημασία της ελληνικής οικογένειας, οι αυστηροί ηθικοί κώδικες, ο ρομαντικός γάμος, η μητρότητα ή το αντίστροφο η επικίνδυνη γυναικεία σεξουαλικότητα βρίσκονται στις συζητήσεις για τις θηλυκότητες. Συγκριτικά ιστορικά, παρουσιάζονται διακυμάνσεις και μεταβολές στις αναπαραστάσεις θηλυκοτήτων στις τηλεοπτικές σειρές. Στα πρώτα χρόνια και ως το τέλος της δεκαετίας του 1990, οι πρωταγωνίστριες ήταν πολύ δυναμικές, με ηγετικούς ρόλους στην αγορά εργασίας και με έντονη ερωτική ζωή. Στις χρονιές της οικονομικής κρίσης, οι γυναικείοι ρόλοι δείχνουν να πλήττονται περισσότερο εργασιακά και οικογενειακά από τις μεγάλες αλλαγές στους καιρούς των ελληνικών μνημονίων.

Μέσα από τους τηλεοπτικούς πρωταγωνιστικούς ρόλους, μπορούμε να μιλήσουμε για τους γυναικείους κοινωνικούς ρόλους και για την ιστορική πορεία της θέσης της γυναίκας. Πέρα από τις διαχρονικές αδράνειες του ελληνικού τηλεοπτικού τοπίου, όπως και στο παρελθόν έτσι και στην περίοδο της διαρκούς κρίσης, υπάρχουν παραδείγματα που δείχνουν ότι το τηλεοπτικό κοινό δεν αναζητά μόνο εικόνες συντηρητικού αναχρονισμού (Βαμβακάς 2023), αλλά υπάρχουν τάσεις προόδου στις κοινωνικές αναπαραστάσεις, όπως και στις γυναικείες αναπαραστάσεις.

Εν κατακλείδι, η καταγραφή, η αρχειοθέτηση και η περαιτέρω εξερεύνηση εφήμερων στιγμών στην ιστορία της τηλεόρασης συμβάλλει στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι μικρές εθνικές τηλεοπτικές βιομηχανίες, καθώς και το κοινό, διαπραγματεύονται με την οπτική αναπαράσταση θηλυκοτήτων (Χαιρέτης 2021). Βλέποντας γυναικείους ρόλους από τη μια τηλεοπτική σειρά στην άλλη, από χρόνο σε χρόνο, και εστιάζοντας στις αναπαραστάσεις της σεξουαλικότητας, μπορούν να αποτελέσουν μια «από κάτω προς τα πάνω» εκδοχή της ιστορίας της ελληνικής σεξουαλικής κουλτούρας. Η έρευνα τηλεοπτικών κειμένων προσφέρει γόνιμο έδαφος για την καταγραφή πολιτισμικών φαινομένων και ιστορικών μετασχηματισμών στην ελληνική κουλτούρα, ιστορία και κοινωνία.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αϊτάκη, Γ. (2018), Αόρατη, μικρή, πολιτική. Η ελληνική τηλεοπτική μυθοπλασία ως (εξωστρεφές) ακαδημαϊκό αντικείμενο, στο Βαμβακάς, Β. και Πασχαλίδης, Γ. (επιμ.), *50 χρόνια ελληνική τηλεόραση*, Αθήνα, Επίκεντρο, σσ. 197-212.

Βαΐου, Ν. και Ψαρρά, Α. (2018), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και "μετά"*, Πρακτικά ημερίδας, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Βαμβακάς, Β. (2023), Εναλλακτική ή μαζική τηλεοπτική κουλτούρα; στο Βαμβακάς, Β., *Το εκκρεμές*, Αθήνα, Archive.

Γαζή, Α. (επιμ.). (2012), *Sex and the City: Ταυτότητα και Αναζήτηση Νοήματος στην Μετανεωτερική Αφήγηση*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.

Παντελίδου-Μαλουτα, Μ. (2007), Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νο 29, σσ. 5-39.

Τσαλίκη, Λ. και Χρονάκη, Δ. (2017), Διαβάζοντας κωμωδίες καταστάσεων: Η αμερικανική αφήγηση στη διάθεση των ελληνικών ακροατηρίων της δεκαετίας του '90, στο Βαμβακάς, Β. και Γαζή, Α. (επιμ.), *Αμερικανικές σειρές στην ελληνική τηλεόραση. Δημοφιλής κουλτούρα και ψυχοκοινωνική δυναμική*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Τσαλίκη, Λ. και Χρονάκη, Δ. (2023), Αναπαραστάσεις της σεξουαλικότητας και του σεξουαλικού εαυτού στις κωμωδίες της ιδιωτικής τηλεόρασης (1990-2020), στο Βαμβακάς, Β. και Πασχαλίδης, Γ. (επιμ.), *Το κουτί: Εικόνες της σύγχρονης Ελλάδας στην ιδιωτική τηλεόραση*, Αθήνα, Brainfood.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Aitaki, G. (2018), "All good people have debts". Framing the Greek crisis in television fiction, in Patrona, M. (ed.), *Crisis and the Media*, John Benjamins Publishing Company.

Chesebro, J. W. (2003), Communication, values, and popular television series—A twenty-five year assessment and final conclusions, *Communication Quarterly*, Vol. 51, No 4, pp. 367–418. doi:10.1080/01463370309370164

Drummond, T., and Wildfeuer, J. (2020), The Multimodal Annotation of Gender Differences in Contemporary TV Series. Combining Qualitative Questions and Quantitative Results, in J. Nantke and F. Schlupkohten (eds.), *Annotations in Scholarly Editions and Research, Functions, Differentiations, Systematization*, Berlin, de Gruyter.

Fiske, J. and Hartley, J. (1978), *Reading Television*, London, Methuen, p. 24.

Foucault, M. (1986), *The care of the self: The history of sexuality*, Vol. 3, New York, Pantheon.

Furnham, A., and Paltzer, S. (2010), The portrayal of men and women in television advertisements: An updated review of 30 studies published since 2000, *Scandinavian journal of Psychology*, Vol. 51, No 3, pp. 216-236.

Garland, T. S., Blackburn, A. G., Browne, J. A., and Blanfort, C. D. (2018), Prime-Time Representations of Female Federal Agents in Television Dramas, *Feminist Criminology*, Vol. 13, No 5, pp. 609-631. https://doi.org/10.1177/1557085117693089

Gill, R. (2007), *Gender and the Media*, Polity Press.

González-de-Garay, B., Marcos-Ramos, M., and Portillo-Delgado, C. (2020), Gender representation in Spanish prime-time TV series, *Feminist Media Studies*, Vol. 20, No 3, pp. 414-433.

Haskell, D. (1979), The depiction of women in leading roles in prime time television. *Journal of Broadcasting*, Vol. 23, No 2, pp. 191-196. https://doi.org/10.1080/08838157909363930

Kaklamanidou, B. (2017), Introduction to the Greek sitcom: The case of I tris charites/The Three Graces, *Filmicon: Journal of Greek Film Studies*, Vol. 4, No 1, pp. 138-154.

Kassaveti, U.-H. (2016), Audio-visual Consumption in the Greek VHS Era: Social Mobility, Privatization and the VCR audiences in the 1980s', in Kornetis, K., Kotsovili, E., and Papadogiannis, N. (eds.), *Consumption and Gender in Southern Europe since the Long 1960s*, London, Bloomsbury, pp. 241-256.

Lauzen, M., Dozier D. and Horan N. (2008), Constructing Gender Stereotypes Through Social Roles in Prime-Time Television, *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, Vol. 52, No 2, pp. 200-214. doi: 10.1080/08838150801991971

Levine, E. (2020), *Her stories: daytime soap opera and US television history*, Duke University Press.

Literat, I. and Kligler-Vilenchik N. (2021), How Popular Culture Prompts Youth Collective Political Expression and Cross-Cutting Political Talk on Social Media: A Cross-Platform Analysis, *Social Media + Society*, Vol. 7, No 2. doi:10.1177/20563051211008821

Lotz, A. D. (2010), *Redesigning women: Television after the network era*, University of Illinois Press.

Mahoney, C. (2019), *Women in Neoliberal Postfeminist Television Drama. Representing Gendered Experiences of the Second World War*, Palgrave Macmillan.

Margaroni, M. (2017), Social Representations of the Modern Greek Family in Popular Comic Television Series in Greece over the Last Two Decades, *Ethnologia Balkanica*, Vol. 20, pp. 233-258.

McNeil, J. C. (1975), Feminism, femininity, and the television series: A content analysis, *Journal of Broadcasting*, Vol. 19, No 3, pp. 259-271, doi: 10.1080/08838157509363786

Özkan, D., and Hardt, D. (2020), The strong female lead: Postfeminist representation of women and femininity in Netflix shows, in *Female agencies and subjectivities in film and television*, pp. 165-187.

Panagiotopoulos, P., and Sotiropoulos, D. P. (eds.). (2020), *Political and cultural aspects of Greek exoticism*, Springer International Publishing.

Podara, A., and Matsiola, M. (2023), How the Greek television landscape changed during the financial crisis, *Journal of Media Business Studies*, Vol. 20, No 3, pp. 284-301.

Scarcelli, C., Chronaki, D., De Vuyst, S., and Baselga, S. (eds.) (2021), *Gender and Sexuality in the European Media: Exploring Different Contexts Through Conceptualisations of Age*, Routledge Studies in European Communication Research and Education.

Sezen, D., Çiçekoğlu, F., Tunç, A., and Diken, E. T. (eds.) (2020), *Female agencies and subjectivities in Film and Television*, Palgrave Macmillan.

Skeggs, B. (2005), The making of class and gender through visualizing moral subject formation. *Sociology*, Vol. 39, No 5, pp. 965-982.

Smith, C., Attwood, F., and McNair, B. (eds.) (2017), *The Routledge companion to media, sex and sexuality*, Routledge.

Tsaliki, L. and Chronaki, D. (2015), Rethinking the pornography debate in Greece: a country-specific reading of an “old” argument, *Continuum: Journal of Media and Cultural Studies*, Vol. 29, No 6, pp. 811-820.

Tsaliki, L. and Chronaki, D. (2016), Producing the porn self: an introspection of the mainstream Greek porn industry, *Porn Studies*, Vol. 3, No 2, pp. 175-186.

Vaiou, D. (2008), Space for feminism in Greek Academe?, in P. Moss and K. Falconer Al-Hindi, *Feminisms in Geography. Rethinking Space, Place and Knowledges*, pp. 207-215.

Valoukos, S. (2018), *History of Greek Television (1960-2018)*, Athens, Egokeros.

Vance, C. (ed.) (1984), *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality*, Routledge.

Vamvakas, V. (2019), Modernizing Tradition: Love, Friendship, Family and De-Urbanization in Greek TV Fiction (1993-2018), *Filmicon: Journal of Greek Film Studies*, No 6. https://filmiconjournal.com/journal/article/pdf/2019/6/2

Η ΡΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΑΝΤΙΠΑΛΟΥ: ΣΗΜΕΙΑ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΕΣ ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ (1974-2023)

Μιχάλης Ταστσόγλου,[α] Κώστας Πλιάκος[β]

[α] Διδάσκων (Δρ.), Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, ΕΚΠΑ
[β] MSc, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης ταυτίζεται με τη σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος. Ο κομματικός ανταγωνισμός, από τα μπαλκόνια ως τους θαλάμους αντήχησης, αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο των φιλελεύθερων αστικών δημοκρατιών. Η Μεταπολίτευση κατά τη βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται από δύο περιόδους υψηλής πόλωσης (1974-1981 και 2009-2023) εκατέρωθεν μίας πρωτόγνωρης για τα ελληνικά δεδομένα ευημερίας (1981-2009). Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να αποδώσει τις εκφάνσεις του κομματικού ανταγωνισμού στις προγραμματικές δηλώσεις των κυβερνήσεων της Μεταπολίτευσης, εστιάζοντας σε τρία συγγενή πλην κομβικά για την πολιτική επιστήμη και την επικοινωνία πεδία: την εξουσία, την ιδεολογία και την προπαγάνδα. Επιστρατεύοντας τη μέθοδο της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, η έρευνα θα επιχειρήσει να απαντήσει τρία ερευνητικά ερωτήματα. Πρώτον, πώς οι πρωθυπουργοί κατασκευάζουν τους κομματικούς τους αντιπάλους. Το συγκεκριμένο ερώτημα θα απαντηθεί με τα ρηματικά εργαλεία των σχέσεων διαφοράς και των σχέσεων ομοιότητας. Δεύτερον, εάν και πώς η Ευρωπαϊκή Ένωση καθίσταται αντικείμενο των δηλώσεων και πώς οι ομιλητές εντάσσουν το αντικείμενο στον κομματικό ανταγωνισμό. Η απάντηση εδώ θα δοθεί με ρηματικά εργαλεία που αναδεικνύουν σχέσεις εξουσίας, αλλά και γιατί ένα αντικείμενο παρουσιάζεται τοιουτοτρόπως. Τρίτον, ποιες είναι οι τεχνικές προπαγάνδας βάσει των οποίων οι ομιλητές επιχειρηματολογούν όταν αναφέρονται στους πολιτικούς τους αντιπάλους. Για το τρίτο ερευνητικό ερώτημα θα χρησιμοποιηθούν παραγωγικά κατάλογοι τεχνικών προπαγάνδας.

Λέξεις Κλειδιά: Πολιτική Επικοινωνία, Κομματικός Ανταγωνισμός, Κριτική Ανάλυση Λόγου, Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα, Προπαγάνδα

THE DISCURSIVE CONSTRUCTION OF THE PARTY OPPONENT: ASPECTS OF PARTY COMPETITION IN THE DECLARATIONS ON GENERAL POLICY OF THE ENTIRE METAPOLITEFSI ERA (1974-2023)

Michalis Tastsoglou,[α] Kostas Pliakos[β]

[α] Adjunct Lecturer (PhD), Communication and Media Studies Dept., NKUA
[β] MSc, Communication and Media Studies Dept., NKUA

Abstract

The period known as metapolitefsi is identified with the contemporary political history of Greece. Party competition, from the balconies to the echo chambers, is an indispensable element of liberal bourgeois democracies. According to existing literature, metapolitefsi is characterized by

two periods of high polarization (1974-1981 and 2009-2023) on either side of an unprecedented period of prosperity (1981-2009). The purpose of this paper is to examine the declarations on general policy of all the governments of metapolitefsi in order to highlight manifestations of party competition. The paper focuses on three related but key fields for political science and communication, namely power, ideology and propaganda. The research employs Critical Discourse Analysis to answer three research questions. First, it examines how prime ministers construct their party opponents. This is achieved by utilizing the discursive tools of relations of difference and similarity. Second, the study asks whether and how the European Union becomes the object of the declarations, and how speakers integrate this object into the party competition. The answer to this is provided using the discursive tools of power relations and the 'why this way and not that way' tool. Third, it explores the propaganda techniques on the basis of which speakers argue when referring to their political opponents. For the third research question, lists of propaganda techniques will be used productively.

Keywords: Political Communication, Party Competition, Critical Discourse Analysis, Greek Party System, Propaganda

Εισαγωγή

Η Μεταπολίτευση είναι μία εποχή εκδημοκρατισμού της ελληνικής κοινωνίας και όχι αποκατάστασης της- και προδικτατορικά καχεκτικής (Νικολακόπουλος 2013)- δημοκρατίας. Ο εκδημοκρατισμός αυτός, όμως, δεν είναι μία ευθεία γραμμή, αλλά χαρακτηρίζεται από σκαμπανεβάσματα, τα οποία σχετίζονται- μεταξύ άλλων- και με την κοινωνική και πολιτική πόλωση. Η έρευνα φιλοδοξεί να καταγράψει τις εκφάνσεις του κομματικού ανταγωνισμού και ως εκ τούτου το επίπεδο της πόλωσης μεταξύ των κομμάτων καθ' όλη την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Σκοπός της έρευνας είναι να αναδείξει τη ρηματική κατασκευή του κομματικού αντιπάλου κάθε κυβέρνησης από το 1974 έως το 2023 μέσα από τις προγραμματικές δηλώσεις των κυβερνήσεων, ούτως ώστε να καταλήξει σε μία περιοδολόγηση της Μεταπολίτευσης ως προς τον κομματικό ανταγωνισμό.

Προς την ίδια κατεύθυνση, κομβικός αναδεικνύεται ο ρόλος του αυτοπροσδιορισμού (των πρωθυπουργών) και του ετεροπροσδιορισμού (του κομματικού αντιπάλου από τους πρωθυπουργούς). Διά της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και εστιάζοντας στην εξουσία, την ιδεολογία και την προπαγάνδα, η έρευνα μελετάει τις προγραμματικές δηλώσεις των πρωθυπουργών της Μεταπολίτευσης προκειμένου να αντλήσει ρηματικά στοιχεία και κατασκευές τα οποία είναι ενδεικτικά της πόλωσης της εποχής. Μολαταύτα, οι προγραμματικές δηλώσεις των πρωθυπουργών, επειδή ακολουθούν τις εκλογικές νίκες τους, συχνά τείνουν να χαμηλώνουν τους τόνους, να απευθύνονται στο λαό συλλήβδην και να παρουσιάζουν ένα νέο, κοινό ξεκίνημα και όραμα. Επομένως, ως προς την πόλωση, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται πάντοτε συμπληρωματικά των προεκλογικών περιόδων και όχι μόνο. Ωστόσο, η μελέτη των προγραμματικών δηλώσεων είναι ένα πεδίο το οποίο σπάνια αγγίζει η σχετική βιβλιογραφία και δη η σχετική με τον κομματικό ανταγωνισμό και την πόλωση.

Πολιτική πόλωση και κομματικός ανταγωνισμός

Τα πολιτικά κόμματα διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία, συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός κλίματος πολιτικής σταθερότητας που διήρκεσε τουλάχιστον από το 1974 έως το 2010 (Diamandouros 1984, Sotiropoulos 2019, Spanou 1996). Αυτός ο πρωταγωνιστικός τους ρόλος ήταν που οδήγησε- μάλλον ή ήττον- και στη δημιουργία του ελληνικού κομματικού συστήματος της Μεταπολίτευσης. Ένα κομματικό σύστημα (party system) ορίζεται ως «το σύστημα αλληλεπιδράσεων που προκαλείται από τον μεταξύ των κομμάτων ανταγωνισμό» (Sartori 1976 σε μετάφραση Παππά 2001: 72). Από τον ορισμό προκύπτει πως ο κομματικός ανταγωνισμός (partisan competition), πρώτον, δε γίνεται να μην υπάρχει στον έναν ή τον άλλον βαθμό, δεύτερον, αποτελεί το υπόβαθρο του κομματικού συστήματος. Ο κομματικός ανταγωνισμός είναι απαραίτητο συστατικό για τη βελτίωση της ποιότητας μίας δημοκρατίας, αρκεί να βρίσκεται σε μέτριο επίπεδο έντασης. Αντίθετα, όταν το επίπεδο της έντασής του αυξάνεται και οδηγεί σε πολιτική πόλωση, οι οιωνοί για τη δημοκρατία δεν είναι οι καλύτεροι δυνατοί (Patterson and Caldeira 1984: 704, Tsatsanis, Teperoglou and Seriatos 2020: 508). Το επίπεδο της πόλωσης, λοιπόν, αναδεικνύεται σε μεταβλητή-κλειδί για την κατηγοριοποίηση ενός κομματικού συστήματος (Sartori 1976).

Αναφορικά με το ελληνικό κομματικό σύστημα, η βιβλιογραφία παρουσιάζει δύο τάσεις. Η πιο διαδεδομένη (Mavrogordatos 1984, Νικολακόπουλος 1989) θεωρεί πως το ελληνικό κομματικό σύστημα διέπει οξεία πόλωση, η οποία και χαρακτηρίζει τον παρατηρούμενο- τουλάχιστον έως το 2009- δικομματισμό. Από την άλλη, ο Παππάς (2001) διατείνεται πως από το 1985 και έπειτα ο δικομματισμός είναι ψευδεπίγραφα πολωμένος, καθώς τα δύο κόμματα εξουσίας (ΠΑΣΟΚ και ΝΔ), αν και προεκλογικά οξύνουν τους τόνους της αντιπαράθεσης, συγκλίνουν σε επίπεδο πολιτικών. Επομένως, πιστεύει πως πρόκειται για μία πόλωση που περιορίζεται στην πολιτική επικοινωνία.

Εμείς τείνουμε να συμφωνούμε περισσότερο με τη δεύτερη άποψη (Παππάς 2001), καθώς, όπως θα δούμε και στα αποτελέσματα της έρευνας, από το 1989 κι έπειτα παρατηρείται μία στροφή προς τη νεοφιλελεύθερη ατζέντα. Από το δε 1996 τα οικονομικά θέματα κυριαρχούν στις δημόσιες συζητήσεις, τάση η οποία κορυφώνεται στον καιρό της οικονομικής κρίσης, δηλαδή μετά το 2010 (Charalambous, Conti and Pedrazzani 2023: 583, Νέζη 2013: 212). Αυτή η σύγκλιση καταδεικνύει και τη μείωση, αν όχι την ακύρωση της όποιας παρατηρούμενης πόλωσης, κάτι που δεν ισχύει από το 1974 έως το 1985. Τέλος, της περιόδου της πολιτικής αστάθειας των Μνημονίων (2010-2018) ακολουθούν οι δύο συναπτές αυτοδύναμες κυβερνήσεις της ΝΔ (2019 έως σήμερα), οι οποίες μεγαλώνουν το εκλογικό χάσμα μεταξύ πρώτου (ΝΔ) και δεύτερου κόμματος (ΣΥΡΙΖΑ) και δείχνουν ότι το ελληνικό κομματικό σύστημα μετασχηματίζεται σε σύστημα κυριαρχίας ενός κόμματος (Tsirbas 2023).

Ως ανταγωνισμός, στα ελληνικά, μεταφράζεται και ένας άλλος όρος (antagonism), προερχόμενος από τη θεωρία του Λόγου. Τα πολιτικά κόμματα προσπαθούν να ξεχωρίσουν στον κομματικό ανταγωνισμό μέσα από τα θέματα και τις θέσεις που παρουσιάζουν, διεκδικώντας την ταύτισή τους με συγκεκριμένες τοποθετήσεις (Downs 1997, Pagoaga Ibiricu 2022: 30). Έτσι, παρουσιάζουν διαφορετικότητα έναντι των αντιπάλων, αλλά και για διαφοροποίηση υπό όρους πολιτικού branding.

Σε μία σύγχρονη κοινωνία ο ανταγωνισμός είναι καταστατικός (Laclau and Mouffe 2021). Συνήθως, σε αυτήν την τάση εμπλέκονται οι διαδικασίες του αυτοπροσδιορισμού και του ετεροπροσδιορισμού. Εμείς και οι άλλοι αποτελούμε τα βασικά στοιχεία του ανταγωνισμού στις ταυτότητες, στον κομματικό ανταγωνισμό, στην προπαγάνδα. Ο ρηματικός ανταγωνισμός θέτει τα όρια ενδογένειας και εξωγένειας, ομογένειας και ετερογένειας. Πρόκειται για δύο διακριτά μπλοκ τα οποία σχηματίζονται βάσει ιδιοτήτων ημών και των άλλων (Hoerber 2012: 210). Όπως στη συγκριτική πολιτική του Sartori ο πολιτικός ανταγωνισμός (political partisanship) είναι εκ των ων ουκ άνευ για τη δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος, έτσι και ο πολιτικός ανταγωνισμός (political antagonism) είναι αναπόφευκτος στον πολιτικό Λόγο. Όπως ο Sartori θεωρεί πως ο ανταγωνισμός με μέτρο βελτιώνει τη δημοκρατία, έτσι και η Mouffe (1999: 75) πιστεύει πως η μετατροπή του ανταγωνισμού σε αγωνισμό (agonism) βελτιώνει τη δημοκρατική συνθήκη. Ο ανταγωνισμός στο Λόγο εκδηλώνεται με βάση τρία κύρια χαρακτηριστικά (Carpentier 2018: 148): την ανάγκη για αποδόμηση του εχθρού, τη διαφοροποίηση και την απόσταση από αυτόν, αλλά και την ομογενοποίηση του εαυτού. Από την άλλη, ο αγωνισμός στοχεύει περισσότερο στην ειρηνική και μη βίαιη συνύπαρξη και αλληλεπίδραση με τον άλλον. Παραδόξως, όμως, αν και η πρόθεση αντί καθιστά τον ανταγωνισμό μεταγενέστερο του αγωνισμού, η δημοκρατική συνθήκη μάλλον πιστοποιεί το αντίθετο. Επομένως, και ο αγωνισμός μπορεί να θεωρηθεί ως μία τάση μετριασμού και καταπράυνσης του ανταγωνισμού (Σεφεριάδης 2021: 117).

Ερευνητικά ερωτήματα και μεθοδολογία

Η έρευνα προσπαθεί να απαντήσει τρία ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία σχετίζονται με τον κομματικό ανταγωνισμό και με την κατασκευή του κομματικού αντιπάλου. Το πρώτο ερευνητικό ερώτημα αφορά *τον τρόπο που οι πρωθυπουργοί κατασκευάζουν τους κομματικούς τους αντιπάλους μέσα από τις προγραμματικές τους δηλώσεις*. Έτσι, καλύπτεται το ζήτημα του αυτοπροσδιορισμού και του ετεροπροσδιορισμού του αντιπάλου. Το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα σχετίζεται με την Ευρωπαϊκή Ένωση ως αντικείμενο των προγραμματικών δηλώσεων και αφορά *τον τρόπο που οι πρωθυπουργοί εντάσσουν την ΕΕ ως αντικείμενο κομματικού ανταγωνισμού στο Λόγο τους*. Σε αυτήν την περίπτωση, η έρευνα προσπαθεί να εντοπίσει και να υπογραμμίσει το αν υπάρχει σύγκλιση ή διαφοροποίηση επί των θέσεων σχετικά με τη συμμετοχή της χώρας στην κοινή αγορά. Το τρίτο και τελευταίο ερευνητικό ερώτημα αναζητά *τις τεχνικές προπαγάνδας βάσει των οποίων οι πρωθυπουργοί επιχειρηματολογούν όταν αναφέρονται στους πολιτικούς τους αντιπάλους*. Το ερώτημα αυτό διατυπώνεται προκειμένου να εξακριβωθούν οι χρησιμοποιούμενες τεχνικές προπαγάνδας και, δεύτερον, να εμφανιστούν οι ομοιότητες και οι διαφορές μεταξύ των πρωθυπουργών ως προς τις τεχνικές που επιστρατεύουν.

Η μέθοδος της έρευνας είναι η Κριτική Ανάλυση Λόγου. Ο Fairclough (2003) ορίζει το Λόγο ως *«ένα συγκεκριμένο τρόπο αναπαράστασης ενός μέρους του (φυσικού, κοινωνικού, ψυχολογικού) κόσμου»*. Επομένως, δεν είναι μόνο ο τρόπος αναπαράστασης, δηλαδή το πώς, αλλά και το ποιο σημείο του κόσμου, δηλαδή το τι, θα επιλέξεις να ερμηνεύσεις. Η διαδικασία αυτή της διαλογής εμφαίνεται παραδοσιακά στη θεωρία της επικοινωνίας. Όπως τα ΜΜΕ, έτσι και ο Λόγος διαμεσολαβεί μεταξύ πραγματικού και

αποκωδικοποίησης. Ο καθορισμός της ημερήσιας θεματολογίας, η συγκριτική εμφάνεια (γνωστή και ως συγκριτική υπεροχή), η ιεράρχηση των θεμάτων είναι ζητήματα που άπτονται της ανάλυσης και του πολιτικού Λόγου. Η ΚΑΛ είναι σε μεγάλο βαθμό καθοδηγούμενη από το πρόβλημα και όχι από τη μέθοδο (Wodak and Meyer 2009). Είναι η διαπίστωση ενός προβλήματος που καθοδηγεί τον αναλυτή, ο οποίος επί τούτου αποφασίζει για τη «δεδηλωμένη» μεθοδολογία που θα ακολουθήσει για την περιγραφή κι ανάδειξη του προβλήματος.

Στην έρευνα αυτή η ΚΑΛ διεξάγεται σε δύο βήματα. Στο πρώτο βήμα διατυπώνονται τα ερευνητικά ερωτήματα (πρωτογενή ερωτήματα), δηλαδή οι ερωτήσεις-διακυβεύσεις της έρευνας. Στο δεύτερο βήμα επιλέγονται ρηματικά εργαλεία (δευτερογενή ερωτήματα) από τη θεωρία του Λόγου, τα οποία χρησιμεύουν για την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων. Τα δευτερογενή ερωτήματα απευθύνονται στο ίδιο το υπό ανάλυση κείμενο. Ακολουθούν τα δευτερογενή ερωτήματα ανά πρωτογενές ερώτημα:

ΕΕ1: Πώς οι πρωθυπουργοί κατασκευάζουν τους κομματικούς τους αντιπάλους μέσα στις προγραμματικές τους δηλώσεις;

Για την απάντηση του *ΕΕ1* επελέγησαν δύο ρηματικά εργαλεία. Πρώτον, οι σχέσεις διαφοράς (Van Dijk 2006, Wodak and Meyer 2009, Tastsoglou 2024: 314). Με το συγκεκριμένο ρηματικό εργαλείο η έμφαση δίνεται στο πώς προσπαθούν τα υποκείμενα εκφοράς να διαφοροποιηθούν από τους κομματικούς τους αντιπάλους. Το δεύτερο ρηματικό εργαλείο είναι συμπληρωματικό: πρόκειται για τις σχέσεις ομοιότητας. Η κατασκευή αυτού του ρηματικού εργαλείου βασίζεται στη θεωρία των Herman και Chomski (1988) για την κατασκευή της συναίνεσης και της Mouffe (1999) για τον αγωνισμό (De Cleen et al. 2025). «Ο άλλος δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως ένας εχθρός που πρέπει να καταστραφεί, αλλά ως ένας αντίπαλος» (Mouffe 1999: 755).

ΕΕ2: Η Ευρωπαϊκή Ένωση καθίσταται αντικείμενο των προγραμματικών δηλώσεων; Αν ναι, πώς οι ομιλητές εντάσσουν το αντικείμενο στον κομματικό ανταγωνισμό;

Στο *ΕΕ2* επιλέγονται τρία ρηματικά εργαλεία. Το πρώτο είναι το *γιατί έτσι κι όχι αλλιώς*, όπως το ονομάζει ο Gee (2011: 54). Το συγκεκριμένο εργαλείο διερωτάται γιατί μία φράση επιλέγεται να αποδώσει ένα συγκεκριμένο, μερικό νόημα, αποκλείοντας άλλες πιθανές ερμηνείες. Το δεύτερο εργαλείο είναι οι σχέσεις εξουσίας (Laclau and Mouffe: 2021), οι οποίες μπορούν να είναι είτε κυριαρχίας, είτε καταπίεσης, είτε υποταγής. Εδώ αφορά τις σχέσεις Ελλάδας και ΕΕ, όπως τις παρουσιάζουν οι πρωθυπουργοί. Κυριαρχία σημαίνει μη αποδοχή της ευρωπαϊκής εξουσίας, καταπίεση σημαίνει ανταγωνισμό εντός ευρωπαϊκού πλαισίου και υποταγής σημαίνει αποδοχή της ΕΕ ως ανώτερης δύναμης. Το τρίτο εργαλείο είναι το αυτοαξιολόγηση/ετεροαξιολόγηση (Χατζηδάκη 2020). Αφορά το εάν και πώς τα υποκείμενα εκφοράς αξιολογούν την Ελλάδα ως προς την ΕΕ, την ΕΕ την ίδια, ή τους πολιτικούς τους αντιπάλους ως προς τις αντιλήψεις και τις δράσεις τους για την ΕΕ.

ΕΕ3: Ποιες είναι οι τεχνικές προπαγάνδας βάσει των οποίων οι ομιλητές επιχειρηματολογούν όταν αναφέρονται στους πολιτικούς τους αντιπάλους;

Το *ΕΕ3* επιχειρείται να απαντηθεί με δύο ρηματικά εργαλεία που προέρχονται από τη θεωρία της επικοινωνίας. Το πρώτο αφορά τις τεχνικές προπαγάνδας που χρησιμοποιούνται στις προγραμματικές δηλώσεις. Υπάρχουν διάφορες λίστες με τεχνικές προπαγάνδας. Η έρευνα βασίζεται στην παραδοσιακή λίστα του IPA (Χατζηκωνσταντίνου και Ταστσόγλου 2023: 1200) και σε κάποιες πιο απλές που αναφέρονται από τον Πουλακιδάκο (2013). Το άλλο ρηματικό εργαλείο ανάλυσης προσπαθεί να εντοπίσει τον υπό κατασκευή εχθρό, τον αποδιοπομπαίο τράγο, όπως παρουσιάζεται στο Λόγο κάθε πρωθυπουργού (Herman and Chomski 1988, Viertmann 2018, Χατζηκωνσταντίνου και Ταστσόγλου 2023: 1198).

Για την απάντηση των ως άνω ερωτημάτων συγκεντρώθηκαν και αναλύθηκαν 19 κείμενα. Κάθε κείμενο αποτελεί και τις προγραμματικές δηλώσεις του πρωθυπουργού μίας κυβέρνησης. Πρόκειται για τις 19 κυβερνήσεις της Μεταπολίτευσης (βλ. Πίνακα 1).

Πίνακας 2. Σώμα κειμένων

Α/Α	Εκλογές	Κυβέρνηση	Πρωθυπουργός	Ημ/νία δηλώσεων
1	17/11/1974	ΝΔ	Κωνσταντίνος Καραμανλής	10/12/1974
2	20/11/1977	ΝΔ	Κωνσταντίνος Καραμανλής	14/12/1977
3	18/10/1981	ΠΑΣΟΚ	Ανδρέας Παπανδρέου	22/11/1981
4	2/6/1985	ΠΑΣΟΚ	Ανδρέας Παπανδρέου	22/6/1985
5	18/6/1989	ΝΔ/ΣΥΝ	Τζαννής Τζαννετάκης	6/7/1989
6	5/11/1989	ΝΔ/ΠΑΣΟΚ/ΣΥΝ	Ξενοφών Ζολώτας	29/11/1989
7	8/4/1990	ΝΔ	Κωνσταντίνος Μητσοτάκης	24/4/1990
8	10/10/1993	ΠΑΣΟΚ	Ανδρέας Παπανδρέου	23/10/1993
9	22/9/1996	ΠΑΣΟΚ	Κώστας Σημίτης	10/10/1996
10	9/4/2000	ΠΑΣΟΚ	Κώστας Σημίτης	22/4/2000
11	7/3/2004	ΝΔ	Κώστας Καραμανλής	20/3/2004
12	16/9/2007	ΝΔ	Κώστας Καραμανλής	28/9/2007
13	4/10/2009	ΠΑΣΟΚ	Γιώργος Παπανδρέου	16/10/2009
14	-	ΠΑΣΟΚ/ΝΔ/ΛΑΟΣ	Λουκάς Παπαδήμος	14/11/2011
15	17/6/2012	ΝΔ/ΠΑΣΟΚ/ΔΗΜΑΡ	Αντώνης Σαμαράς	6/7/2012
16	25/1/2015	ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ	Αλέξης Τσίπρας	8/2/2015
17	20/9/2015	ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ	Αλέξης Τσίπρας	6/10/2015
18	7/7/2019	ΝΔ	Κυριάκος Μητσοτάκης	20/7/2019
19	25/6/2023	ΝΔ	Κυριάκος Μητσοτάκης	6/7/2023

Τα αποτελέσματα της έρευνας

ΕΕ1: Πώς οι πρωθυπουργοί κατασκευάζουν τους κομματικούς τους αντιπάλους μέσα στις προγραμματικές τους δηλώσεις;

Πίνακας 3. Σχέσεις διαφοράς

Α	**Πρωθυπουργός**	**Έτος**	**Σχέσεις διαφοράς**
1	Καραμανλής	1974	*«Ανεύθυνοι κύκλοι... βλέπουν στο στρατό...κατάλοιπα δικτατορίας».*
2	Καραμανλής	1977	*«Οι ακροβατισμοί στη διεθνή πολιτική...είναι για κάθε χώρα επικίνδυνοι».*

3	Παπανδρέου	1981	*«Το κοινωνικό όφελος υπερισχύει του ατομικού κέρδους».*
4	Παπανδρέου	1985	*«Το 'φρόνημα' δε μπορεί να αποτελεί διαβατήριο εισόδου».*
5	Τζαννετάκης	1989	*«Τίποτα δεν είναι ιδιοκτησία μας».*
6	Ζολώτας	1989	*«Μόνο ένα τέτοιο σχήμα θα μπορούσε αυτήν την κρίσιμο ώρα να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που απειλούν σοβαρά την οικονομία του τόπου».*
7	Μητσοτάκης	1990	*«Όχι κράτος αλαζονείας, αλλά κράτος σεβασμού στο πολίτη. Όχι κράτος κομματισμού, αλλά κράτος ισοπολιτείας και ισονομίας».*
8	Παπανδρέου	1993	*«Δικαιοσύνη ως εγγύηση και όχι ως απειλή».*
9	Σημίτης	1996	*«Ποτέ άλλοτε τα τελευταία 22 χρόνια...»*
10	Σημίτης	2000	*«Δεν θα θυμίζει σε τίποτα το 1994», «Η ιδιωτική πρωτοβουλία δουλεύει μέσα στο πλαίσιο».*
11	Καραμανλής	2004	*«Το κράτος δεν είναι φέουδο κανενός», «Καταργούμε τους νόμους της διαπλοκής».*
12	Καραμανλής	2007	*«Αποκλείουμε άγονες αντιπαραθέσεις».*
13	Παπανδρέου	2009	*«Η δυσκολότερη στιγμή από το 1993».*
14	Παπαδήμος	2011	*«Στη δυσκολότερη στιγμή της πρόσφατης ιστορίας της χώρας».*
15	Σαμαράς	2012	*«Από χειροπιαστή προοπτική, όχι από λαϊκίστικες χίμαιρες. Από ρεαλιστική Ελπίδα, όχι από ψεύτικα συνθήματα».*
16	Τσίπρας	2015	*«Η ανάκτηση της λαϊκής μας κυριαρχίας».*
17	Τσίπρας	2015	*«Ανάπτυξη; Δεν εννοούμε το ίδιο πράγμα».*
18	Μητσοτάκης	2019	*«Τα ψέματα και η δημαγωγία ανήκουν στην Ελλάδα της κρίσης».*
19	Μητσοτάκης	2023	*«Προτεραιότητα σήμερα έχει η συνέπεια μεταξύ λόγων και πράξεων».*

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται οι σημαντικότερες σχέσεις διαφοράς στο Λόγο του εκάστοτε πρωθυπουργού. Για λόγους οικονομίας λέξεων στο παρόν κείμενο θα σταθούμε περισσότερο σε κάποιες εξ αυτών, επιλέγοντας εκείνες που είναι πιο χαρακτηριστικές για την περίοδο που αφορούν. Το ίδιο θα γίνει και στους Πίνακες που θα ακολουθήσουν.

Στις προγραμματικές δηλώσεις των ετών 1974 και 1977, οι σχέσεις διαφοράς στο Λόγο του Κωνσταντίνου Καραμανλή είναι αρκετά ήπιες. Το 1974, μάλιστα, η παρατηρούμενη διαφοροποίηση έχει να κάνει περισσότερο με τη δικτατορία. Στα επιλεχθέντα αποσπάσματα, όμως, η διαφοροποίηση συμβαίνει ως προς την αντιπολίτευση (*«βλέπουν στο στρατό...κατάλοιπα δικτατορίας», «ακροβατισμοί στη διεθνή πολιτική»*). Οι τόνοι ανεβαίνουν κάπως στις προγραμματικές δηλώσεις του Ανδρέα Παπανδρέου (1981, 1985), αλλά όχι σε μεγάλο βαθμό. Ο Ανδρέας Παπανδρέου διαφοροποιείται με βάση ιδεολογικά ζητήματα, όπως το *«κοινωνικό όφελος»* έναντι του *«κέρδους»* και το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, απευθυνόμενος κυρίως στο εσωτερικό της χώρας. Οι σχέσεις διαφοράς καθίστανται πιο έντονες κατά την ταραχώδη πολιτικά περίοδο 1989-1993. Ο Τζαννής Τζαννετάκης ουσιαστικά κατηγορεί το ΠΑΣΟΚ ότι έβλεπε τη χώρα σαν ιδιοκτησία του. Από την άλλη, ο Ξενοφών Ζολώτας, αφού στην οικουμενική του κυβέρνηση συμμετείχαν και τα δύο κόμματα εξουσίας (συν τον Συνασπισμό)

προσπαθεί να διαφοροποιήσει την κυβέρνησή του από τις προηγούμενες και για αυτό μιλάει για *«κρίσιμο ώρα»*. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, επιστρέφοντας στον πρωθυπουργικό θώκο, βασίζει τη διαφοροποίησή του εννοιολογώντας επί της δικαιοσύνης. Κατηγορεί την απελθούσα κυβέρνηση- μεταξύ άλλων- πως χρησιμοποιούσε τη δικαιοσύνη *«ως απειλή»*.

Από το 1996 οι τόνοι ξαναπέφτουν. Σε αυτό συνέβαλε και ο ήπιος Λόγος του Κώστα Σημίτη (1996, 2000). Ο συγκεκριμένος πρωθυπουργός δεν προσπαθεί να διαφοροποιηθεί από την αντιπολίτευση, αλλά από όλες σχεδόν τις κυβερνήσεις της αντιπολίτευσης (*«Ποτέ άλλοτε τα τελευταία 22 χρόνια», «Δεν θα θυμίζει σε τίποτα το 1994»*). Ήπιες σχετικά ήταν και οι σχέσεις διαφοράς του Κώστα Καραμανλή (2004, 2007), αλλά όχι όσο του προκατόχου του. Εξάλλου, μιλάμε για μία εποχή σύγκλισης των δύο κομμάτων εξουσίας επί βασικών επιδιώξεων. Το 2004 ο πρωθυπουργός θυμίζει τη ρήση του Τζαννετάκη από το 1989, μόνο που η *«ιδιοκτησία»* του πρώτου γίνεται *«φέουδο»* για τον δεύτερο. Το 2007 η βασική σχέση διαφοράς του (*«άγονες αντιπαραθέσεις»*) αφορά το ΠΑΣΟΚ ως αντιπολίτευση αυτή τη φορά και όχι ως απελθούσα κυβέρνηση, όπως το 2004 (*«καταργούμε τους νόμους της διαπλοκής»*). Τα πνεύματα οξύνει ιδιαίτερα ο Γιώργος Παπανδρέου (2009), ο οποίος μιλάει για τη *«δυσκολότερη στιγμή από το 1993»,* όταν και τελείωνε η αμέσως προηγούμενη κυβερνητική θητεία της ΝΔ, ενώ το ίδιο ονοματικό σύνολο (*«Στη δυσκολότερη στιγμή»*) χρησιμοποιεί και ο Λουκάς Παπαδήμος το 2011, χωρίς όμως να αναφέρεται σε κάποιο κόμμα συγκεκριμένα. Οι σχέσεις διαφοράς γίνονται πολύ πιο έντονες και οξείς στις επόμενες τρεις μνημονιακές κυβερνήσεις. Ο Αντώνης Σαμαράς καταφέρεται εναντίον του λαϊκισμού της αντιπολίτευσης. Ο Αλέξης Τσίπρας θέτει ζήτημα *«ανάκτησης της λαϊκής κυριαρχίας»* στις πρώτες προγραμματικές δηλώσεις του, αλλά στις δεύτερες εννοιολογεί επί της ανάπτυξης, τονίζοντας ότι άλλο εννοεί η απελθούσα κυβέρνηση ως ανάπτυξη και άλλο η δική του. Από εκεί κι έπειτα οι σχέσεις διαφοράς δεν είναι τόσο έντονες, παραμένουν, έστω και σποραδικά στις πρώτες προγραμματικές δηλώσεις του Κυριάκου Μητσοτάκη (2019) και λιγοστεύουν έτι περισσότερο στις δεύτερες (2023). Περιοδολογώντας, οι σχέσεις διαφοράς των κυβερνήσεων της Μεταπολίτευσης θα λέγαμε ότι χωρίζονται σε δύο περιόδους (Εικόνα 1). Και στις δύο αρχικά ήταν ήπιες και μετά εντείνονταν σταδιακά. Η πρώτη διήρκεσε από το 1974 έως και το 1993 και η δεύτερη από το 1996 έως και το 2015.

Εικόνα 1. Περιοδολόγηση των σχέσεων διαφοράς στις προγραμματικές δηλώσεις

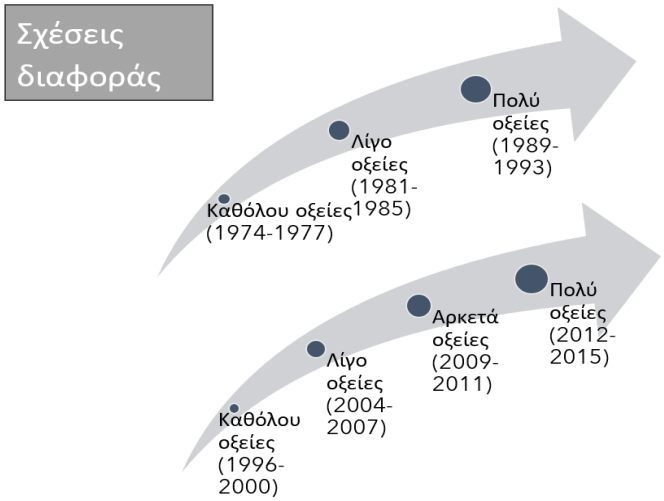

Πίνακας 4. Σχέσεις ομοιότητας-κατασκευή συναίνεσης

Α	**Πρωθυπουργός**	**Έτος**	**Σχέσεις ομοιότητας-κατασκευή συναίνεσης**
1	Καραμανλής	1974	*«Ενότητα και υπερκομματικό πνεύμα».*
2	Καραμανλής	1977	*«Αρραγές εσωτερικό μέτωπο».*
3	Παπανδρέου	1981	*«Διάλογος και κριτική… θα καταξιώσουν για μία ακόμη φορά τον καθοριστικό ρόλο της Εθνικής Αντιπροσωπείας».*
4	Παπανδρέου	1985	*«Εθνική συμφιλίωση».*
5	Τζαννετάκης	1989	*«Ιστορική συμφωνία».*
6	Ζολώτας	1989	*«Μεγάλη απόφαση κοινής αποδοχής».*
7	Μητσοτάκης	1990	*«Όλοι θα μας συναγωνιστούν».*
8	Παπανδρέου	1993	*«Έχουμε πλήρη συναίσθηση του βάρους της κληρονομιάς που αναλαμβάνουμε και των προκλήσεων που έχουμε μπροστά μας».*
9	Σημίτης	1996	-
10	Σημίτης	2000	*«Τόλμη της συναίνεσης».*
11	Καραμανλής	2004	*«Μπορούμε με τη συστράτευση όλων να διοργανώσουμε απόλυτα επιτυχημένους Αγώνες»*
12	Καραμανλής	2007	*«Για την επίτευξη κοινών στόχων», «Το Κράτος που διαμορφώθηκε στην περίοδο της Μεταπολίτευσης είναι ο «μεγάλος ασθενής»*
13	Παπανδρέου	2009	*«Τον θέλουμε ενημερωμένο, συνειδητοποιημένο, συμμέτοχο στη νέα προσπάθεια»*
14	Παπαδήμος	2011	*«Βήμα συναίνεσης και συνεννόησης για τη σωτηρία».*
15	Σαμαράς	2012	*«Από σήμερα είμαστε ενωμένοι».*
16	Τσίπρας	2015	*«Να δώσουμε μαζί αυτή τη μάχη».*
17	Τσίπρας	2015	*«Η Δημόσια Διοίκηση είναι ο μεγάλος ασθενής».*
18	Μητσοτάκης	2019	*«Είμαστε αντίπαλοι πολιτικοί. Δεν είμαστε εχθροί. Και δεν επιζητούμε ο ένας τον πολιτικό αφανισμό του άλλου».*
19	Μητσοτάκης	2023	Καραμανλής - Παπανδρέου - Σημίτης

Ως προς τις σχέσεις ομοιότητας και την κατασκευή συναίνεσης, στα πρώτα χρόνια της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας (1974 έως και 1985) παρατηρείται μία τάση για αβρότητα σε επίπεδο προγραμματικών δηλώσεων (και μόνο εκεί, όπως προειπώθηκε). Οι πρωθυπουργοί της εποχής, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, προσπαθούν να μιλήσουν για κοινό στόχο, για ζητήματα πολιτειακά, για ομαλή μετάβαση από τη δικτατορία και για ανάγκη εποικοδομητικής κριτικής από την αντιπολίτευση. Το ταραχώδες 1989 οδήγησε τις κυβερνήσεις της περιόδου να θέτουν σε πρώτο πλάνο την κοινή αποδοχή τους (*«ιστορική συμφωνία», «απόφαση κοινής αποδοχής», «όλοι θα μας συναγωνιστούν»*). Από το 1993 έως και το 2007 δεσπόζει το όραμα του εκσυγχρονισμού, της ανάπτυξης και του ευρωπαϊκού ονείρου γύρω από το οποίο συγκλίνουν Λόγοι και πολιτικές. Παρόλα αυτά, αναφορικά με το 2007, στον Πίνακα 3 έχει συμπεριληφθεί η φράση περί *«μεγάλου ασθενούς»*. Σε αντίθεση με άλλα αποσπάσματα στο Λόγο αυτόν (*«για την επίτευξη κοινών στόχων»*), ο *«μεγάλος ασθενής»* σηματοδοτεί το πέρασμα σε μία άλλη εποχή. Η περίοδος 2009 έως και 2015 χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια κατασκευής ομοιότητας με το λαό γύρω από μία κοινή μάχη που δίνεται (κυβέρνησης και λαού). Τέλος, ο Κυριάκος Μητσοτάκης κατασκευάζει τη δική του εποχή της συναίνεσης, τονίζοντας, κατά το μεν 2019, ότι δεν υπάρχει εχθρότητα με την αντιπολίτευση και, κατά το δε 2023, ότι η κυβέρνησή του αποτελεί συνέχεια της κληρονομίας τριών συγκεκριμένων, ετερόκλιτων κομματικά, πρωθυπουργών: του Κωνσταντίνου Καραμανλή, του Ανδρέα Παπανδρέου και του Κώστα Σημίτη.

ΕΕ2: Η Ευρωπαϊκή Ένωση καθίσταται αντικείμενο των προγραμματικών δηλώσεων; Αν ναι, πώς οι ομιλητές εντάσσουν το αντικείμενο στον κομματικό ανταγωνισμό;

Πίνακας 5. Τα ρηματικά εργαλεία του ΕΕ2

Έτος	Συγκεκριμένο νόημα	Εξουσία	(Αυτό/ετερο) αξιολόγηση
1974	*«Η Ελλάς ανήκει εις την Δύσιν»*	Καταπίεση	*«Η Ελλάς ανήκει εις την Δύσιν»*
1977	*«Ισότιμη, αφού θα έχει ισοδύναμη ψήφο»*	Καταπίεση	*«Οργανική παρουσία στο Δυτικό κόσμο»*
1981	*«Ευρώπη, Βαλκάνια, Μεσόγειο»*	Κυριαρχία	*«Όχι η δημιουργία μίας νέας υπερδύναμης»*
1985	*«Χωρίς ξένες εξαρτήσεις»*	Καταπίεση	*«Δεν αντιγράφει ξένα πρότυπα»*
1989	*«Σημαντική αύξηση ενισχύσεων της ΕΟΚ»*	Υποταγή	*«Προεκλογική... κατάχρηση των πόρων της ΕΟΚ»*
1989	*«Αποδοχή της οικ. και κοιν. πολιτικής της ΕΟΚ»*	Καταπίεση	*«Κατάλληλη προσαρμογή της ελληνικής οικονομίας»*
1990	*«Με αξιώσεις στο διεθνή καταμερισμό έργων»*	Καταπίεση	*«Ουραγός στην ευρωπαϊκή κούρσα για το 1992»*
1993	*«Τροχιά ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού»*	Καταπίεση	*«Ομότιμη συνεργασία»*
1996	Απομονωτισμός-βραδυπορία-περιθωριοποίηση	Καταπίεση	Επιτυχία της σύγκλισης - ισότιμη συμμετοχή
2000	Απελευθέρωση-ανταγωνιστικότητα-παραγωγικότητα	Υποταγή	*«Σύγκλιση της περιφέρειας με... της Ευρώπης»*
2004	Ομοσπονδιακή μετεξέλιξη-αμυντική ευρωζώνη	Καταπίεση	*«Μία Ευρώπη πιο δημοκρατική, κοινωνική, πολιτική»*
2007	Παγκοσμιότητα-τεχνολογία-ενέργεια-περιβάλλον	Καταπίεση	*«Ευρυζωνική σύγκλιση με ΕΕ»*
2009	*«Ζητούν αυτά που και εμείς θέλουμε»*	Υποταγή	*«Καθαροί λογαριασμοί»*
2011	*«Διάσωση της οικονομίας»*	Υποταγή	*«Παρά τη σημαντική πρόοδο που έχει σημειωθεί»*
2012	*«Το λέμε 'επαναδιαπραγμάτευση'»*	Υποταγή	*«Δε μπορεί να μας μαλώνουν»*
2015	*«Η κρίση είναι ευρωπαϊκή»*	Κυριαρχία	*«Μέγγενη ενός μη βιώσιμου χρέους»*
2015	Νεοφιλελεύθερο σχέδιο - αδιέξοδες πολιτικές	Υποταγή	*«Διαιρούν την Ευρώπη»*
2019	*«Την ευχάριστη έκπληξη της ευρωζώνης»*	Υποταγή	Αλήθεια ΕΕ - αντιμνημονιακό ψεύδους
2023	*«Η Ελλάδα έμεινε Ευρώπη για να γίνει Ευρώπη»*	Καταπίεση	*«Η Ελλάδα έμεινε Ευρώπη για να γίνει Ευρώπη»*

Οι σχέσεις με την ΕΕ θα λέγαμε ότι διέπονται από το πνεύμα του ανταγωνισμού ως επί το πλείστον κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Έτσι, με μία πρώτη ματιά στον Πίνακα 4 φαίνεται πως οι σχέσεις καταπίεσης είναι οι πιο συχνά εμφανιζόμενες στο Λόγο των πρωθυπουργών. Αναφορικά με το ρηματικό εργαλείο «γιατί μία φράση λέγεται έτσι και όχι αλλιώς», τα αποτελέσματα φαίνεται να συνάδουν με τις σχέσεις καταπίεσης.

Ενδεικτικά, τέσσερα α αποσπάσματα καταμαρτυρούν το ως άνω. Το διαχρονικό *«Η Ελλάς ανήκει εις την Δύσιν»* του Κωνσταντίνου Καραμανλή δείχνει παράλληλα και την ταυτοτική τάση της χώρας να αυτοαξιολογείται ως δυτική, ευρωπαϊκή χώρα, ακόμα και προ της ένταξης στην ΕΕ. Ακόμα και ο Ανδρέας Παπανδρέου, που το 1981 (σχέσεις κυριαρχίας) παρουσιάζεται σκεπτικός και τονίζει ότι η Ελλάδα δεν ανήκει μόνο στην Ευρώπη, αλλά και στα Βαλκάνια και τη Μεσόγειο, το 1993 μιλάει για *«τροχιά ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού»,* τάση που οξύνεται στο Λόγο του Κώστα Σημίτη, ο οποίος θεωρεί πως οποιαδήποτε άλλη επιλογή σημαίνει απομόνωση, *«βραδυπορία», περιθωριοποίηση»* (1996) και συνεχίζεται στο Λόγο του Κώστα Καραμανλή, ο οποίος τη συσχετίζει με διάφορα επιμέρους θέματα (*«ομοσπονδιακή μετεξέλιξη»* και ευρωπαϊκή άμυνα το 2004, *«παγκοσμιότητα»*, τεχνολογία, ενέργεια και περιβάλλον το 2007). Οι σχέσεις εξουσίας ως προς την ΕΕ γίνονται σχέσεις υποταγής ως επί το πλείστον κατά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης (με εξαίρεση τις προγραμματικές δηλώσεις της πρώτης κυβέρνησης Τσίπρα, όπου παρουσιάζονται ως σχέσεις κυριαρχίας) και ξαναγίνονται σταδιακά καταπίεσης επί Κυριάκου Μητσοτάκη (*«Η Ελλάδα έμεινε Ευρώπη για να γίνει Ευρώπη»*). Ωστόσο, το όραμα του εξευρωπαϊσμού παραμένει μεν σταθερό, αλλά διακαές και ανολοκλήρωτο στο Λόγο των πρωθυπουργών.

Ως προς την ΕΕ, οι πρωθυπουργοί τείνουν μάλλον να αυτοξιολογούνται, παρά να την αξιολογούν οι ίδιοι. Οι μόνοι που πράττουν το αντίθετο είναι ο σκεπτικός Ανδρέας Παπανδρέου το 1981 (*«Όχι η δημιουργία μίας νέας υπερδύναμης»*), ο Αλέξης Τσίπρας (*«Μέγγενη ενός μη βιώσιμου χρέους», «Διαιρούν την Ευρώπη»*) και σε πολύ μικρότερο βαθμό κάνουν κάποιες αναφορές οι Κώστας Καραμανλής (*«Μία Ευρώπη πιο δημοκρατική, κοινωνική, πολιτική»* το 2004) και Αντώνης Σαμαράς (*«Δε μπορεί να μας μαλώνουν»*). Στις περιπτώσεις της αυτοαξιολόγησης κυριαρχεί το προαναφερθέν ζήτημα της ανάπτυξης, της σύγκλισης και της ισότιμης συμμετοχής (βλ. Πίνακα 4).

Επομένως, οι σχέσεις με την ΕΕ κατά τη Μεταπολίτευση θα λέγαμε ότι χωρίζονται σε τρεις περιόδους. Στην πρώτη (1974 έως και 2007) περιγράφονται κυρίως σχέσεις καταπίεσης, με εξαιρέσεις την πρώτη κυβέρνηση Παπανδρέου (κυριαρχίας), την κυβέρνηση Τζαννετάκη (υποταγής) και την πρώτη κυβέρνηση Σημίτη (υποταγής). Στη δεύτερη περίοδο (2009 έως και 2019) κυριαρχούν οι σχέσεις υποταγής προς την ΕΕ-πιστωτή, με εξαίρεση τις πρώτες προγραμματικές δηλώσεις Τσίπρα (κυριαρχίας). Από το 2023 φαίνεται να ξεκινάει μία τρίτη περίοδος όπου παρατηρείται μία επιστροφή σε σχέσεις καταπίεσης, οι οποίες παρατηρήθηκαν έστω και σε δεύτερο πλάνο στις προγραμματικές του 2019.

ΕΕ3: Ποιες είναι οι τεχνικές προπαγάνδας βάσει των οποίων οι ομιλητές επιχειρηματολογούν όταν αναφέρονται στους πολιτικούς τους αντιπάλους;

Πίνακας 6. Τεχνικές προπαγάνδας και κατασκευή εχθρού

Πρωθυπουργός	Έτος	Τεχνικές	Κυρίαρχες τεχνικές	Εχθρός
Καραμανλής	1974	14	Γενικότητες, μαρτυρίες	Τουρκία
Καραμανλής	1977	11	Γενικότητες, μαρτυρίες	Τουρκία
Παπανδρέου	1981	9	Γενικότητες, ομοφωνίες	ΝΑΤΟ

Παπανδρέου	1985	6	Γενικότητες, συνδέσεις με λαό	-
Τζαννετάκης	1989	11	Γενικότητες, συνδέσεις με λαό	Σήψη
Ζολώτας	1989	8	Γενικότητες, ανακάτεμα	Δημοσιονομικά
Μητσοτάκης	1990	13	Γενικότητες, ισχυρισμοί	-
Παπανδρέου	1993	8	Γενικότητες, ανακάτεμα	Δημοσιονομικά
Σημίτης	1996	10	Γενικότητες, υπερβολές	Τουρκία
Σημίτης	2000	7	Γενικότητες, απλοποιήσεις	-
Καραμανλής	2004	6	Συνδέσεις με λαό, γενικότητες	-
Καραμανλής	2007	5	Γενικότητες, ανακάτεμα	-
Παπανδρέου	2009	8	Δυσφήμιση, γενικότητες	Δημοσιονομικά
Παπαδήμος	2011	6	Γενικότητες, ευφημισμοί	-
Σαμαράς	2012	9	Γενικότητες, συνδέσεις με λαό, ανακάτεμα	Γραφειοκρατία
Τσίπρας	2015	8	Γενικότητες, δυσφημίσεις	Πιστωτές
Τσίπρας	2015	10	Γενικότητες, δυσφημίσεις	Νεοφιλελευθερισμός
Μητσοτάκης	2019	11	Ισχυρισμοί, δυσφημίσεις	Αντιμνημονιακοί
Μητσοτάκης	2023	9	Γενικότητες, μαρτυρίες, ισχυρισμοί	-

Σε αντίθεση με τα δύο πρώτα ερευνητικά ερωτήματα, δεν είναι εφικτή μία περιοδολόγηση με βάση τα αποτελέσματα του τρίτου. Αναφορικά με το πλήθος των τεχνικών προπαγάνδας που χρησιμοποιούνται στις προγραμματικές δηλώσεις, οι πρωθυπουργοί μετά από εκλογές που πρώτευσε η ΝΔ τείνουν να χρησιμοποιούν μεγαλύτερο εύρος τεχνικών (9.7 μ.ό.) έναντι των υπολοίπων (8 μ.ό.). Η συχνότερα χρησιμοποιούμενη τεχνική προπαγάνδας είναι αυτή των γενικοτήτων, δηλαδή ουσιαστικών με θετικό πρόσημο, οι οποίες λόγω γενικού χαρακτήρα αφενός χρησιμεύουν για την κατασκευή συναίνεσης, αφετέρου προσφέρονται για εννοιολογήσεις κατά το δοκούν. Ωστόσο, σε τρεις περιπτώσεις η κυρίαρχη τεχνική ήταν άλλη. Πρώτη φορά αυτό συμβαίνει το 2004, όπου οι προγραμματικές δηλώσεις του Κώστα Καραμανλή στηρίζονται περισσότερο στη σύνδεση με το λαό. Ακολουθεί το 2009 η κυριαρχία της δυσφήμισης του αντιπάλου από τον Γιώργο Παπανδρέου και το 2019 η τεχνική των ισχυρισμών στις πρώτες προγραμματικές του Κυριάκου Μητσοτάκη, μία τεχνική που ήταν η δεύτερη πιο συχνά χρησιμοποιούμενη στο Λόγο του πατέρα του, Κωνσταντίνου (1990). Από την άλλη, η δυσφήμιση του αντιπάλου είναι έντονη και στο Λόγο του Αλέξη Τσίπρα, μάλιστα, και στις δύο του δηλώσεις, όπως και στις πρώτες του Κυριάκου Μητσοτάκη (2019).

Σχετικά με την κατασκευή εχθρού, οι πρωθυπουργοί κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης επικεντρώνονται στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής (1974 έως και 1971). Στο Λόγο του Κωνσταντίνου Καραμανλή ο κυρίαρχος εχθρός φαντάζει η Τουρκία, λόγω και του Κυπριακού. Ωστόσο, ως κύριος εχθρός η Τουρκία αναφαίνεται το 1996 (είχε προηγηθεί η κρίση των Ιμίων) και ποτέ ξανά έκτοτε. Από το 1989 κι έπειτα οι εχθροί που κατασκευάζονται εντοπίζονται σε μεγάλο βαθμό στο εσωτερικό της χώρας και σχετίζονται κυρίως με δημοσιονομικά ζητήματα. Από το 2000 κι έπειτα οι πρωθυπουργοί

σταματούν να κατασκευάζουν εχθρούς. Πλην της Τουρκίας, δεν παρατηρήθηκε κάποιος άλλος εχθρός στο Λόγο του Κώστα Σημίτη. Ομοίως, ο Κώστας Καραμανλής δεν αποπειράθηκε να κατασκευάσει κάποιον εχθρό στις δύο ομιλίες του. Αυτό αλλάζει το 2009 με τον Γιώργο Παπανδρέου, ο οποίος τον εντοπίζει στα δημοσιονομικά του κράτους. Από το 1989 έως το 2015 οι υπό κατασκευή εχθροί αφορούν κατά βάση οικονομικά και οργανωτικά προβλήματα του κράτους. Η εποχή αυτή συμπίπτει με τη νεοφιλελευθεροποίηση- σε διαφορετικούς βαθμούς ανά κυβέρνηση- της ελληνικής οικονομίας.

Συμπεράσματα

Οι προγραμματικές δηλώσεις φαίνεται να ρίχνουν τους τόνους της αντιπαράθεσης. Παρόλα αυτά, δεν παύουν να είναι ενδεικτικές των καιρών. Το πολωμένο δικομματικό σύστημα της πρώτης δεκαετίας της Μεταπολίτευσης φαίνεται να συνοδεύεται από μία αβρότητα που χαρακτηρίζει τις προγραμματικές δηλώσεις από το 1974 έως και το 1985. Σε αυτήν την αβρότητα παρώθησαν το Κυπριακό (η κατασκευή της Τουρκίας ως εχθρού) και η δικτατορία (έναντι της οποίας προσπαθούν να διαφοροποιηθούν οι κυβερνήσεις Κωνσταντίνου Καραμανλή).

Η έμφαση στη στοιχειοθέτηση σχέσεων διαφοράς φαίνεται να είναι μεγαλύτερη στις συγκυβερνήσεις (1989, 2011, 2012, 2015), γεγονός που καταδεικνύει την καταστατική λειτουργία του ανταγωνισμού στον πολιτικό Λόγο. Οι πρωθυπουργοί των συγκυβερνήσεων έτειναν να τονίζουν τη διαφοροποίηση από τους αντιπάλους τους. Απεναντίας, οι σχέσεις διαφοράς βρέθηκαν να είναι λιγότερο εμφανείς και συχνές όποτε οι κυβερνήσεις είχαν εκλεγεί με μεγάλη διαφορά από τον αντίπαλό τους.

Όσον αφορά την Ευρωπαϊκή Ένωση, θα λέγαμε ότι δεν προσφέρεται ιδιαίτερα ως πεδίο για κομματικό ανταγωνισμό στις προγραμματικές δηλώσεις, δηλαδή στον κυβερνητικό Λόγο. Τις σχέσεις Ελλάδας-ΕΕ τις διέπει κυρίως ο ανταγωνισμός, ο οποίος εκφράζεται διά της περιγραφής σχέσεων καταπίεσης. Εν τούτοις, από το 2009 έως και το 2019, οι πρωθυπουργοί παρουσιάζουν ως επί το πλείστον σχέσεις υποταγής, με εξαίρεση τις σχέσεις κυριαρχίας στις πρώτες προγραμματικές δηλώσεις του Αλέξη Τσίπρα.

Από πλευράς προπαγάνδας, κυριαρχούν οι γενικότητες ως τεχνική. Αυτή η τάση μπορεί κάλλιστα να ερμηνευθεί με δύο τρόπους, που ο ένας δεν αναιρεί τον άλλον: την εκφορά ξύλινης γλώσσας και την παρουσία κενών σημαινόντων στον κυβερνητικό Λόγο. Οι αμέσως επόμενες ως προς τη συχνότητά τους τεχνικές προπαγάνδας είναι οι συνδέσεις με το λαό (ιδίως το 2004) και οι δυσφημίσεις (ιδίως το 2009).

Εν κατακλείδι, θα λέγαμε ότι η πόλωση που χαρακτηρίζει το ελληνικό πολιτικό σύστημα είναι περισσότερο στοιχείο της πολιτικής επικοινωνίας των πρωθυπουργών και δε μεταφράζεται σε ριζική διάσταση επί των πολιτικών. Είναι μάλλον θέμα ύφους, όπως το θέτει και ο Papadopoulos (1989). Ωστόσο, αυτό δε φαίνεται να ισχύει στην Ελλάδα της κρίσης, και δη από τις πρώτες εκλογές εντός Μνημονίων (2012) μέχρι και τις πρώτες εκτός (2019), καθώς εκεί η πόλωση φαίνεται να είναι πιο βαθιά ριζωμένη στο ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Downs, A. (1997), *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Laclau, E. & Mouffe, C. (2021), *Ηγεμονία και σοσιαλιστική στρατηγική: Προς μια ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική,* Τρίκαλα, Επέκεινα.

Νέζη, Σ. (2013), *Ο κομματικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα (1974-2009): Από-ιδεολογικοποίηση και οικονομική ψήφος,* Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ.

Νικολακόπουλος, Η. (1989), *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

Νικολακόπουλος, Η. (2013), *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967,* Αθήνα, Πατάκης.

Παππάς, Τ. Σ. (2017), Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No, 17, σσ. 71–102.

Πουλακιδάκος, Σ. (2013), *Προπαγάνδα και δημόσιος λόγος: Η παρουσίαση του μνημονίου από τα ελληνικά ΜΜΕ*, Αθήνα, DaVinci.

Σεφεριάδης, Σ. Ι. (2021), *Λαϊκισμός, Δημοκρατία, Αριστερά: Η πρόκληση της μεθόδου,* Αθήνα, Τόπος.

Χατζηδάκη, Ο. (2020), Η μομφή του εξτρεμισμού ως ρητορικό μέσο στιγματισμού του πολιτικού αντιπάλου: Μια κριτική σωματοκειμενική προσέγγιση, στο Σ. Μπουκάλα και Α. Γ. Στάμου (επιμ.), *Κριτική Ανάλυση Λόγου: (Από)δομώντας την ελληνική πραγματικότητα,* Αθήνα, Νήσος, σσ. 323-360.

Χατζηκωνσταντίνου, Μ. και Ταστσόγλου, Μ. (2023), Αντί για μετά: Σύγχρονες όψεις του αντικομμουνισμού και μετα-αλήθεια, στο Ν. Δεμερτζής και Ν. Χαραλάμπη (επιμ.), *Κοινωνίες και κοινωνιολογίες στον 21ο αιώνα. 8ο Τακτικό Συνέδριο Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, σσ. 1196-1207.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Carpentier, N. (2018), Diversifying the Other: Antagonism, agonism and the multiplicity of articulations of self and other, in L. Peja, N. Carpentier, F. Colombo, M. F. Murru, S. Tosoni, R. Kilborn, L. Kramp, R. Kunelius, A. McNicholas, H. Nieminen, P. Pruulmann-Vengerfeldt (eds.), *Current perspectives on communication and media research,* Bremen, edition lumière, pp. 145-162.

Charalambous, G., Conti, N. and Pedrazzani, A. (2021), Issue salience and party competition in Southern Europe before and after the Euro crisis: the primacy of the economy holding back cultural issues, *Journal of Elections, Public Opinion and Parties,* Vol. 33, No 4, pp. 581–600.

De Cleen, B., Glynos, J., Goyvaerts, J. and Stavrakakis, Y. (2025), Discourse theory and the turn to practice: Lessons from the populist moment, *Journal of Language and Politics,* Vol. 24, No 1, pp. 1-24.

Diamandouros, P. N. (1984), Transition to, and consolidation of, democratic politics in

Greece, 1974–1983: A tentative assessment, *West European Politics*, Vol. 7, No 2, pp. 50-71.

Fairclough, N. (2003), *Analysing discourse: Textual analysis for social research*, London, Routledge.

Gee, J. P. (2011), *How to do discourse analysis: A toolkit*, New York, Routledge.

Herman, E. & Chomsky, N. (1988), *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*, New York, Pantheon Books.

Hoerber, T. (2012), Refinements of antagonism in discourse theory for European studies, *Journal of European Integration History*, Vol. 18, No 2, pp. 207-219.

Mavrogordatos, G. Th. (1984), The Greek party system: A case of 'limited but polarized pluralism'? *West European Politics,* Vol.7, No 4, pp. 156-169.

Mouffe, C. (1999), Deliberative democracy or agonistic pluralism? Social Research, Vol. 66, No 3, pp. 745-758.

Pagoaga Ibiricu, I. (2022), Party competition during secession crises in advanced democracies, *Regional & Federal Studies*, Vol. 32, No 1, pp. 27-51.

Papadopoulos, Y. (1989), Parties, the state and society in Greece: Continuity within change, *West European Politics*, Vol. 12, No 2, pp. 55-71.

Patterson, S. C. and Caldeira, G. A. (1984), The etiology of partisan competition, *The American Political Science Review*, Vol. 78, No 3, pp. 691-707.

Sartori, G. (1976), *Parties and party systems: A framework for analysis*, Cambridge, Cambridge University Press.

Sotiropoulos D. A. (2019), Political party-interest group linkages in Greece before and after the onset of the economic crisis, *Mediterranean Politics*, Vol. 24, No 5, pp. 605-625.

Spanou, C. (1996), Penelope's suitors: Administrative modernisation and party competition in Greece, *West European Politics*, Vol. 19, No 1, pp. 97-124.

Tastsoglou, M. (2024), Relations of difference in the Memoranda discourse: A discourse analysis of government and opposition leaders, in J. Tsiganou, A. Chalkia & M. Lempesi (eds), *Contemporary Societies in Motion: Pioneering Qualitative Research Methods in the Study of Deviance and Social Control*, Athens, National Center for Social Research, pp. 311-328.

Tsatsanis, M., Teperoglou, E. and Seriatos, A. (2020), Twopartyism reloaded: Polarisation, negative partisanship, and the return of the left-right divide in the Greek Elections of 2019, *South European Society and Politics*, Vol. 25, No 3-4, pp. 503-532.

Tsirbas, Y. (2023), Towards a predominant party system: The May 2023 election in Greece, *South European Society and Politics*, Vol. 28, No 2, pp. 207-230.

Van Dijk, T. A. (2006), Ideology and discourse analysis, *Journal of Political Ideologies*, Vol. 11, No 2, pp. 115-140.

Viertmann, C. (2018), Scapegoating in media coverage: Analysing blame-giving rituals in the public sphere, *Public Relations Inquiry*, Vol. 7, No 3, pp. 261-278.

Wodak, R. and Meyer, M. (2009), Critical discourse analysis: History, agenda, theory and methodology, στο R. Wodak & M. Meyer (επιμ.), *Methods for critical discourse analysis*, London, SAGE, pp. 1-33.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Φώτιος Τσιούμας[α]

[α] Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση εστιάζει στο ρόλο του πανεπιστημίου ως πεδίο πολιτικής κοινωνικοποίησης των νέων στην Ελλάδα κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960. Ειδικότερα, το κεντρικό επιχείρημα της παρούσας εισήγησης είναι ότι η εν λόγω περίοδος αποτελεί το προοίμιο της ιστορικής περιόδου, την οποία αποκαλούμε Μεταπολίτευση. Ανατρέχοντας στην κοινωνιολογική θεωρία του Pierre Bourdieu και στη θεώρηση του Fred Greenstein για την πολιτική κοινωνικοποίηση αναδεικνύονται όλες εκείνες οι διεργασίες και οι παράμετροι που συνέβαλαν στην πολιτική κοινωνικοποίηση των φοιτητών και των φοιτητριών και στη συγκρότηση ενός φοιτητικού κινήματος εντός του πεδίου του πανεπιστημίου. Επιπλέον, θα αναφερθούμε στην κοινωνική έκρηξη του Ιουλίου του 1965, τα γνωστά Ιουλιανά. Με την αναφορά μας στα Ιουλιανά αποσκοπούμε να αναδείξουμε με κοινωνιολογικούς όρους να γιατί εκλαμβάνονται ως μία προ-επαναστική περίοδος, να διερευνήσουμε ποια είναι η σχέση τους με την Μεταπολίτευση και πως συσχετίζονται με την πολιτική κοινωνικοποίηση των φοιτητών.

Λέξεις Κλειδιά: Πεδίο, Πολιτική Κοινωνικοποίηση, Φοιτητικό Κίνημα

THE ROLE OF THE GREEK UNIVERSITY AS A FIELD FOR THE POLITICAL SOCIALIZATION OF YOUNG PEOPLE AND ITS CONTRIBUTION TO THE TRANSITION TO THE CHANGE OF REGIME

Fotios Tsioumas[α]

[α] PhD Candidate, Department of Sociology, Panteion University

Abstract

This paper examines the role of the university as a site of political socialization for young people in Greece during the 1950s and 1960s. The central argument is that this period served as a prelude to the historical era known as the Change of regime. Drawing on Pierre Bourdieu's sociological theory and Fred Greenstein's perspectives on political socialization, the paper highlights the processes and factors that contributed to the political awakening of students and the emergence of a student movement within the university context. Furthermore, the paper discusses the social upheaval of July 1965, known as the Iouliana, aiming to interpret this event in sociological terms. Specifically, we explore why this period is perceived as pre-revolutionary, examine its connection to the post-dictatorship era, and analyze how it relates to the political socialization of students.

Keywords: Field, Political Socialization, Student Movement, Political Socialization

Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση εστιάζει στο ρόλο που διαδραμάτισε το πανεπιστήμιο στην προετοιμασία φοιτητικού κινήματος για την περίοδο την οποία αποκαλούμε Μεταπολίτευση. Ωστόσο, η εμφάνιση ενός τέτοιου κινήματος δεν αποτελεί κεραυνός εν αιθρία. Κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960, έλαβε χώρα μία μακρά περίοδος προετοιμασίας και ζυμώσεων που διαμόρφωσε το φοιτητικό κίνημα της Μεταπολίτευσης. Αξιοποιώντας την κοινωνιολογική θεωρία του Pierre Bourdieu, θα προσεγγίσουμε το χώρο του ελληνικού πανεπιστημίου ως πεδίο, εντός του οποίου εκτυλίσσεται η διαδικασία πολιτικής κοινωνικοποίησης των νέων. Επιπροσθέτως, για να αναλύσουμε αυτή τη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης των νέων θα ανατρέξουμε στη θεωρία του Fred Greenstein. Επιλέγουμε τις δεκαετίες 1950 και 1960 διότι αυτή την περίοδο λαμβάνουν χώρα πολλά γεγονότα μεγάλης ιστορικής σημασίας που συντελούν στη διαμόρφωση του φοιτητικού κινήματος της Μεταπολίτευσης. Τέλος, ιδιαίτερη αναφορά θα γίνει στα Ιουλιανά του 1965, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως προοίμιο της Μεταπολίτευσης, καθώς σε αυτές κινητοποιήσεις εκφράστηκαν αιτήματα που δεν αντιστοιχούσαν στην πρότερη περίοδο και ανοίγει με αυτόν τον τρόπο μία νέα περίοδος στο ελληνικό φοιτητικό κίνημά.

Θεωρητικό πλαίσιο

Βασικά γνωρίσματα του πανεπιστήμιου και των φοιτητών

Οι κοινωνιολόγοι Berger και Luckmann, στο γνωστό τους σύγγραμμα, «Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας» (1967), εστιάζουν στο πόσο σημαντική είναι για τον άνθρωπο η δευτερογενής κοινωνικοποίηση, η οποία διαδραματίζεται στο χώρο του πανεπιστημίου, όπου οι νέοι εισάγονται σε μία νέα κοινωνική πραγματικότητα και ένα νέο συμβολικό σύμπαν. Οι νέες εμπειρίες και οι γνώσεις μπορεί να κάνει τους φοιτητές να αλλάξουν παγιωμένες απόψεις σε πολλά θέματα ενώ ό,τι θεωρούνταν δεδομένο και αληθινό να αμφισβητείται (Berger and Luckmann 1991: 158). Το πανεπιστήμιο αποτελεί χώρος προβληματισμού και έρευνας και γι' αυτό η δικτατορία, όπως και το καθεστώς της προηγούμενης περιόδου το έθεσαν στο στόχαστρο τους. Ο χώρος του πανεπιστημίου κατά την προδιδακτορική περίοδο ήταν έντονα πολιτικοποιημένος και το φοιτητικό κίνημα χαρακτηρίζεται από τις αξίες της δημοκρατίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ανεξαρτησίας. Οι φοιτητές αποτελούν μία κοινωνική ομάδα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: η στάση τους απέναντι στα δρώμενα είναι περισσότερο ηθική, καθώς δεν είναι πλήρως ενταγμένοι στην αγορά εργασίας και είναι περισσότερο διανοούμενοι. Αυτή τους η στάση δίνει το πλεονέκτημα να κρίνουν με άλλα κριτήρια τα γεγονότα αλλά και τις πρακτικές των κυβερνώντων και διαμορφώνουν νέες ιδέες για το τι πρέπει να γίνει (Δαφέρμος 2023: 53-54).

Η προσέγγιση του Fred Greenstein αναφορικά με την έννοια της πολιτικής κοινωνικοποίησης

Κατά τον Greenstein πολιτική κοινωνικοποίηση είναι η διαδικασία όπου μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά οι πολιτικές αξίες και πεποιθήσεις μίας κοινωνίας. Η πολιτική κοινωνικοποίηση είναι μία διαδικασία όπου μπορεί να συμβάλλει και στη διατήρηση αλλά και στην αλλαγή της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων. Εν πρώτοις, η πολιτική

κοινωνικοποίηση συντελεί στη διατήρηση του status quo και των θεμελιακών αξιών του πολιτεύματος και συμβάλλει στη σταθερότητα των πολιτικών και κοινωνικών προτύπων (Greenstein 1968: 555). Βέβαια, αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μειώνει τις επιλογές και τους ορίζοντες των ατόμων, περιορίζοντας τις εσωτερικές τους παρορμήσεις. Ωστόσο, αυτή η τάση για τη διατήρηση υπαρχόντων αξιών δεν ισοδυναμεί με πλήρη στασιμότητα. Η μεταβίβαση των πολιτικών προσανατολισμών επηρεάζεται από τις τεχνολογικές και κοινωνικές εξελίξεις. Πέραν τούτου στις νέες γενιές αναπτύσσονται διαφορετικές ανάγκες και αξίες με ταχύτερους ρυθμούς. Μέσω της εκπαίδευσης η κοινωνικοποίηση μπορεί να αποτελέσει πηγή αλλαγής, διασπώντας την αδιάκοπη μετάδοση αξιών. Η εκπαίδευση αποσκοπεί στην κάλυψη μελλοντικών αναγκών, επιτρέποντας στις γενιές να μεταδώσουν διαφορετικές αξίες με συστηματικό τρόπο (Τερλεξής 1974: 119-134).

Έννοιες-κλειδιά της κοινωνιολογικής προσέγγισης του Pierre Bourdieu

Ειδικότερα, θα αξιοποιήσουμε τις κοινωνιολογικές αναλύσεις του Pierre Bourdieu για τις λειτουργίες του θεσμού της εκπαίδευσης, πώς δηλαδή ο θεσμός της εκπαίδευσης συμβάλλει στην αναπαραγωγή και τη νομιμοποίηση των ήδη υφιστάμενων σχέσεων ανισότητας καθώς επίσης και πώς εκτυλίσσεται η κοινωνικοποίηση των νέων εντός του θεσμού της εκπαίδευσης. Βασικές έννοιες της κοινωνιολογικής θεωρίας του Bourdieu, τις οποίες θα χρησιμοποιήσουμε στη μελέτη μας είναι οι ακόλουθες: το habitus, το πεδίο, το κεφάλαιο, η συμβολική βία και η αυθαιρεσία δασκάλου (Καντζάρα 2008: 214-223).

Κατά τον Bourdieu, το «πεδίο» αποτελεί ένας κοινωνικός χώρος ή αλλιώς ένας χώρος δυνάμεων, όπου υπάρχουν τόσο άτομα που έχουν την κυριαρχία όσο και άτομα που είναι υποταγμένα σε αυτήν. Εντός αυτού του χώρου, υπάρχουν σταθερές και μόνιμες σχέσεις ανισότητας, ενώ παράλληλα γίνεται μια συνεχής μάχη για τον μετασχηματισμό ή τη διατήρηση αυτού του πεδίου. Επιπροσθέτως, όλα τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτόν τον κοινωνικό χώρο, κυρίαρχοι και κυριαρχούμενοι, ανταγωνίζονται μεταξύ τους, προκειμένου να καθορίσουν τη θέση τους σε αυτόν. Έτσι, η εξουσία καθορίζει τις στρατηγικές που ακολουθούν οι άνθρωποι προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους σε αυτόν τον χώρο (Bourdieu 2000: 19-20).

Το habitus αναφέρεται στο σύνολο προδιαθέσεων, τάσεων και κλίσεων που διαμορφώνουν τη συμπεριφορά και τις επιλογές ενός ατόμου. Αυτές οι προδιαθέσεις είναι ενσωματωμένες και επηρεάζονται από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει. Το habitus είναι ένα είδος δομημένης και δομούσας δομής ταυτόχρονα που διαμορφώνει τις πρακτικές και τις αντιλήψεις του ατόμου (Grenfell 2008: 53).

Στο σημείο αυτό θα εξηγήσουμε τον όρο κεφάλαιο. Ο Pierre Bourdieu χρησιμοποίησε τον όρο «κεφάλαιο» με έναν ευρύτερο τρόπο από ό,τι συνήθως συνδέεται με την οικονομία και τη νομισματική ανταλλαγή. Στη θεωρία του, το κεφάλαιο εκτείνεται πέραν του οικονομικού πεδίου και καλύπτει διάφορες μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας. Ο Bourdieu αναγνωρίζει το οικονομικό κεφάλαιο, αλλά επίσης επισημαίνει τη σημασία άλλων μορφών κεφαλαίου, όπως το πολιτισμικό κεφάλαιο και το κοινωνικό κεφάλαιο. Στην πραγματικότητα, εκείνο που προσπαθεί να υπογραμμίσει είναι ότι δεν είναι δυνατόν να κατανοήσουμε πλήρως τη δομή και τη λειτουργία του κοινωνικού κόσμου χωρίς να λάβουμε υπόψη τις διάφορες μορφές κεφαλαίου. Η οικονομική

θεώρηση, σύμφωνα με τον Bourdieu, περιορίζει τον ορισμό του κεφαλαίου στην οικονομική ανταλλαγή και τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Αυτό οδηγεί στην υποτίμηση άλλων μορφών αλληλεπίδρασης και ανταλλαγής που δεν χαρακτηρίζονται από οικονομικά συμφέροντα. Συνοψίζοντας, ο Bourdieu διευρύνει την έννοια του κεφαλαίου, εστιάζοντας σε ποικίλες μορφές αλληλεπίδρασης και αξιολόγησης, πέραν της απλής οικονομικής ανταλλαγής (Bourdieu 2000: 105-106).

Με τον όρο συμβολική βία τη χρήση συμβόλων, στοιχείων πολιτισμικής και κοινωνικής κατασκευής, που αποδίδονται από τις αρχές του εκπαιδευτικού συστήματος και αποτελούν αντικείμενο αυθαίρετης επιβολής. Οι αποδοχείς αυτών των συμβόλων θεωρούν τις πολιτισμικές αξίες και τις κοινωνικές συμβάσεις ως αντικειμενικές και αληθείς, αγνοώντας την κοινωνική κατασκευή που βρίσκεται πίσω από αυτές (Bourdieu 1999: 33-34).

Κεντρικό ρόλο στη θεωρία του Pierre Bourdieu κατέχει η έννοια της αναπαραγωγής. (Bourdieu P. Passeron J. Cl. (2014) Αναπαραγωγή είναι η διαδικασία κατά την οποία μεταφέρονται είτε με συνειδητό είτε με ασυνείδητο τρόπο τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών τάξεων από τη μία γενιά στην επόμενη (Τζαφέα 2017). Εν ολίγοις είναι η διαδικασία, όπου με την οποία μεταβιβάζεται η κουλτούρα στις επόμενες γενιές.

Η κουλτούρα αναφέρεται στις πρακτικές, τις αξίες και τις παραδόσεις που κατέχει μια κοινότητα ή μια ομάδα ατόμων. Το πολιτισμικό κεφάλαιο αναφέρεται στις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις αξίες που κατέχει ένα άτομο και που του παρέχουν κοινωνική επιρροή. Η έννοια του πολιτισμικού κεφαλαίου αναφέρεται σε τρεις διαφορετικές μορφές και καταστάσεις που μπορεί να λάβει. Πρώτον την εσωτερικευμένη κατάσταση, δηλαδή το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι ένα μέρος της προσωπικότητας και των πεποιθήσεων ενός ατόμου. Δεύτερον την αντικειμενοποιημένη κατάσταση, δηλαδή το πολιτισμικό κεφάλαιο εκφράζεται μέσω των πολιτισμικών αγαθών, όπως τα έργα τέχνης και τα βιβλία. Τρίτον, τη θεσμοποιημένη κατάσταση, δηλαδή όταν το πολιτισμικό κεφάλαιο επικυρώνεται και νομιμοποιείται από το εκπαιδευτικό σύστημα μέσω της απόκτησης τίτλων σπουδών (Grenfell 2008: 114-115).

Τέλος, θα αναφερθούμε στον ορισμό του Bourdieu για το κράτος. «Το κράτος είναι ο παράγοντας Χ, που διεκδικεί με επιτυχία το μονοπώλιο της νόμιμης άσκησης φυσικής αλλά και συμβολικής βίας σε ένα προσδιορισμένο γεωγραφικό χώρο και στο σύνολο του αντίστοιχου πληθυσμού». Σε άλλη αναφορά του για το κράτος, ο Bourdieu, το παρουσιάζει ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας συγκέντρωσης διαφορετικών ειδών κεφαλαίου. Αυτά τα είδη κεφαλαίου περιλαμβάνουν τη φυσική βία, το οικονομικό κεφάλαιο και το πολιτισμικό/συμβολικό κεφάλαιο. Με τον όρο φυσική βία, αναφέρεται στη χρήση βίας από τα όργανα καταστολής όπως ο στρατός και η αστυνομία. Η φυσική βία είναι ένα είδος κεφαλαίου που εξασφαλίζει την τήρηση της τάξης και της ασφάλειας εντός του κράτους. Η συσσώρευση οικονομικού κεφαλαίου είναι επί της ουσίας συγκέντρωση οικονομικών πόρων και πλούτου. Το οικονομικό κεφάλαιο είναι σημαντικό για τη λειτουργία της οικονομίας και την εξασφάλιση της οικονομικής ευημερίας του κράτους. Τέλος, με τον όρο συμβολικό ή πολιτισμικό κεφάλαιο αναφερόμαστε στην επιρροή που προέρχονται από τη γνώση, τις δεξιότητες και την παιδεία και πως αυτή η επιρροή συμβάλλει στη διατήρηση της κοινωνικής κυριαρχίας. Συνοπτικά, κάθε ένα από αυτά τα

είδη κεφαλαίου συντελεί στη σύσταση του κράτους, το οποίο θεωρείται κάτοχος ενός είδους «μετα-κεφαλαίου» (Bourdieu 2000: 96-100).

Δεκαετία 1950: Πρώτες κινητοποιήσεις των φοιτητών και η αντίδραση του κρατικού μηχανισμού

Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούμε στη δεκαετία του 1950, στις πρώτες κινητοποιήσεις των φοιτητών καθώς επίσης και την αντίδραση του κρατικού μηχανισμού απέναντι σε αυτές τις κινητοποιήσεις. Εν πρώτοις, συναντούμε τις πρώτες συνελεύσεις των φοιτητών που η συζήτηση επικεντρώνεται κυρίως στα τότε προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι φοιτητές, τα οποία έθεταν εμπόδια στη διεκπεραίωση των σπουδών τους. Συγκεκριμένα, αυτά τα ζητήματα αφορούσαν την προμήθεια των συγγραμμάτων, τα εξέταστρα, τη μείωση των εξεταστικών περιόδων μειωμένα εισιτήρια, την αναβολή της στράτευσης κλπ (Παπαθανασίου 2009: 38-43). Αυτήν την περίοδο, έχουμε και τις πρώτες μαζικές κινητοποιήσεις για το Κυπριακό Ζήτημα, για τη συμμετοχή στον πόλεμο στην Κορέα, κινητοποιήσεις οι οποίες έχουν πολιτικό περιεχόμενο και χαρακτήρα, και δεν σχετίζονται με τα άμεσα προβλήματα των φοιτητών (Μωραϊτίδης 2015: 13). Αξίζει να σημειώσουμε ότι αυτή την περίοδο συντονιστικό ρόλο σε αυτές τις κινητοποιήσεις διαδραματίζουν οργανώσεις με αριστερό προσανατολισμό, όπως η Ε.Δ.Ν.Ε. (Ενιαία Δημοκρατική Νεολαία Ελλάδος) και στη συνέχεια η Ν. ΕΔΑ (Νεολαία της Ε.Δ.Α) (Παπαθανασίου 2009: 38-43).

Αυτές οι εξελίξεις δεν έμειναν απαρατήρητες από τον κρατικό μηχανισμό. Η αντίδραση του κρατικού δεν εκφράζεται μόνο μέσα από την άγρια καταστολή και την ισχυρή αστυνομική εποπτεία, αλλά για να μπορέσει να αναχαιτίσει την αυξανόμενη επιρροή της Αριστεράς στο φοιτητικό κίνημα η κυβέρνηση έχει την ανάγκη ύπαρξης μίας φοιτητικής οργάνωσης φίλα προσκείμενη στις πολιτικές αξίες που πρεσβεύει ο κρατικός μηχανισμός της εποχής. Αυτή η οργάνωση ήταν η Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (Ε.Κ.Ο.Φ.) (Τζηκα 2019: 219). Ο ρόλος της όπως περιγράφεται από τους μελετητές ήταν να αποπροσανατολίζει το κίνημα της εποχής από προοδευτικά αιτήματα και να αναπαράγει διχαστικό λόγο, επαναφέροντας κηρύγματα από την περίοδο του εμφυλίου και μιλώντας για κομμουνιστικό κίνδυνο (Μωραϊτίδης 2015: 108). Τέλος, σημαντικό είναι να αναφέρουμε το Νομοθετικό Διάταγμα 4000 του Σεπτεμβρίου του 1958, όπου επέβαλε την παραδειγματική τιμωρία στους παραβατικούς νέους, τους αποκαλούμενους τεντυμπόιδες, με τη διαπόμπευση και το κούρεμα με την ψιλή, ένας νόμος όπου στην αρχή στόχευε κυρίως στους έφηβους αλλά στην πορεία επεκτάθηκε και σε νέους φοιτητές.

Αξιοποιώντας, εν πρώτοις, την προσέγγιση του Greenstein για την πολιτική κοινωνικοποίηση των νέων προχωρούμε στις ακόλουθες παρατηρήσεις. Αρχικά οργανώσεις όπως η Ε.Δ.Ν.Ε. και η Ν. ΕΔΑ είναι φορείς κοινωνικοποίησης που συνδράμουν στην αλλαγή της κοινωνίας με συγκεκριμένο προγραμματισμό και εκφράζουν αιτήματα που ανταποκρίνονται στις νέες ανάγκες της κοινωνίας. Όσον αφορά την ΕΚΟΦ, με όρους Greenstein επιχειρεί με τις τακτικές της να συμβάλλει στη διατήρηση των κοινωνικών και πολιτικών προτύπων. Από την άλλη, βάσει της θεώρησης του Bourdieu ότι το πανεπιστήμιο είναι ένα πεδίο όπου τα αντικρουόμενα συμφέροντα κυριάρχων και κυριαρχούμενων όπως αυτά εκφράζονται από τις προαναφερθείσες οργανώσεις και πως προσπαθούν να αποκτήσουν την αναγνώριση. Επιπλέον, μέσα από

αυτές τις συνθήκες διαμορφώνεται και το habitus των φοιτητών. Επίσης, ανατρέχοντας στις πρώτες κινητοποιήσεις των φοιτητών για τα ζητήματα που αφορούν τον ακαδημαϊκό τους βίο εντοπίζουμε τις σχέσεις ανισότητας που το εκπαιδευτικό σύστημα αναπαράγει εντός του πανεπιστημίου καθώς είναι προβλήματα που κυρίως πλήττουν τους φοιτητές που δεν έχουν οικονομικό κεφάλαιο, για να χρησιμοποιήσουμε άλλο ένα όρο του Bourdieu, για να φέρουν εις πέρας τις σπουδές τους. Όπως ο Γάλλος κοινωνιολόγος αναφέρει στο βιβλίο του «Οι κληρονόμοι» ενώ το σύστημα εξασφαλίζει μία τυπική ισότητα, στην πραγματικότητα μετατρέπει τα προνόμια της κυρίαρχης τάξης σε αξία, και επιτρέπει να συνεχίζει να αναπαράγει την κυριαρχία της με πιο αφανείς διαδικασίες (Bourdieu 2019: 140). Επιπροσθέτως, σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι μέσα από τις κινητοποιήσεις των φοιτητών για το ζήτημα του Κυπριακού ζητήματος και του πολέμου της Κορέας αναδεικνύουν το πολιτισμικό κεφάλαιο των νέων και τις αντιλήψεις που φέρουν για εθνικά ζητήματα και ζητήματα πολέμου και ειρήνης.

Επιπλέον, προσεγγίζοντας τη στάση του κράτους με όρους Bourdieu, βλέπουμε ότι οι πρακτικές χαρακτηρίζονται και από φυσική βία για να εξασφάλιση την τήρηση της τάξης και τη ασφάλειας εντός του κράτους. Επίσης, αναφορικά με την ΕΚΟΦ θα λέγαμε ότι ασκεί συμβολική βία, καθώς προσπαθεί να επιβάλλει στους νέους τις αξίες και τα σύμβολα που εξυπηρετούν τους κυρίαρχους.

Δεκαετία 1960: Ανάδυση του πολιτικού στοιχείου στις κινητοποιήσεις των νέων και όξυνση των κοινωνικών συγκρούσεων

Στη συνέχεια, θα περάσουμε στη δεκαετία του 1960, όπου οι φοιτητικές κινητοποιήσεις κορυφώνονται. Γενικότερα, στην ελληνική κοινωνία υπάρχει μεγάλος αναβρασμός από τις εκλογές του 1961, τις λεγόμενες εκλογές της βίας και της νοθείας. Το 1962 η ηγεμονία της ΕΚΟΦ ανατρέπεται από τις δημοκρατικές φοιτητικές παρατάξεις. Είναι η ίδια περίοδος που το αναπτύσσεται το κίνημα του 15% για την παιδεία και το κίνημα του 1-1-4. Ειδικότερα, οι διεκδικήσεις των φοιτητών κλιμακώνονται, όταν για το γάμο της πριγκίπισσας Σοφίας αποφασίζεται να δοθούν 9.000.000 δραχμές προίκα με δαπάνη του δημοσίου ενώ οι φοιτητές διεκδικούν περισσότερες δαπάνες για την παιδεία οι οποίες μειώνονταν. Οι διεκδικήσεις του κινήματος 1-1-4, πηγάζουν από το άρθρο του Συντάγματος που αναγνώριζε στο λαό το δικαίωμα να προασπίζεται ο ίδιος το πολίτευμά του και μέσω αυτού οι φοιτητές διεκδικούν την αποκατάσταση των δημοκρατικών διαδικασιών εντός των. πανεπιστημίων. Μέσα από αυτές τις κινητοποιήσεις για το 15% τον Απρίλιο 1963, το Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο αποφασίζει και ιδρύει την Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας (ΕΦΕΕ), η οποία υπήρξε φορέας των νέων πολιτικών αξιών που αναδύθηκαν από το φοιτητικό κίνημα και στο ελληνικό πανεπιστήμιο και ταυτόχρονα διαδραμάτισε το ρόλο του συντονιστή σε πολλές κινητοποιήσεις όπως σε κάποιες από αυτές αργότερα στα Ιουλιανά του ΄65 (Παπαθανασίου 2009: 65-69).

Στις 27 Μαΐου 1963 στη Θεσσαλονίκη δολοφονείται από παρακρατικούς ο Γρηγόρης Λαμπράκης, με αποτέλεσμα ο κοινωνικός αναβρασμός να κορυφωθεί. Μετά την κηδεία του, στα γραφεία της ΕΔΑ, η Εκτελεστική Επιτροπή του κόμματος μαζί με τον Μίκη Θεοδωράκη ιδρύουν ένα φορέα συντονισμού του νέου αναδυόμενου κινήματος τη «Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης», όπου αργότερα 1964 που η Κίνηση

συνενώθηκε με τη Νεολαία της ΕΔΑ και αποτέλεσαν τη «Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη» (Σαιν-Μαρτέν 1984: 44-49). Οι «Λαμπράκηδες» όπως συχνά αναφερόμαστε σε αυτή την κίνηση, πέρα από τις κινητοποιήσεις ανέλαβε την οργάνωση πολλών τμημάτων με πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες (Σαιν-Μαρτέν 1984: 52-53). Θεωρείται θεμιτό να αναφέρουμε εν συντομία, ότι στο Μανιφέστο που δημοσιεύτηκε το 1962 εκφράζονται οι πολιτικές αξίες που πρεσβεύει η κίνηση, όπως η Δημοκρατία, η ειρήνη, η συνεργασία καθώς επίσης και ο πατριωτισμός (Θεοδωράκης 2003).

Ανατρέχοντας πάλι στη θεωρία του Greenstein παρατηρούμε ότι ΕΦΕΕ και ΔΝΛ είναι φορείς κοινωνικοποίησης, των νέων που συμβάλουν στην αλλαγή της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, όπου εκφράζουν τις νέες ανάγκες της κοινωνίας και επιχειρούν να τις μεταδώσουν στους νέους. Η αναφορά μας στα βασικά σημεία του Μανιφέστου των Λαμπράκηδων αποσκοπεί στην ανάδειξη των νέων πολιτικών αξιών και προτύπων στους νέους. Επίσης, βάση της θεώρησης του Bourdieu η ΔΝΛ διαμορφώνει την κουλτούρα των νέων, δηλαδή τις αξίες και τις πρακτικές του. Επιπλέον, φέρνει σε επαφή τους νέους με ένα νέο πολιτιστικό κεφάλαιο με την εσωτερικευμένη του μορφή καθώς εστιάζει στις πεποιθήσεις των νέων αλλά και με την αντικειμενοποιημένη του μορφή με τη δημιουργία τμημάτων με πολιτισμικές δραστηριότητες. Πέραν τούτου, αυτές οι οργανώσεις είναι οι εκφραστές εντός του πεδίου του πανεπιστημίου των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων για την απόκτηση πόρων και την αναγνώριση τους και ανταγωνίζονται το ίδιο το κράτος, το οποίο όπως προαναφέραμε ασκεί φυσική και συμβολική βία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η χρήση φυσικής βίας αλλά και νοθείας είναι οι εκλογές του 1961, η διασφάλιση των συμφερόντων συγκεκριμένων τάξεων όπως η προικοδότηση της Πριγκίπισσας Σοφίας η ίδια η δολοφονία του Λαμπράκη από παρακρατικούς.

Ιουλιανά 1965: προϋποθέσεις για μία επαναστατική κατάσταση

Όπως αναφερθήκαμε και στην αρχή, τα Ιουλιανά του 1965, είναι το αποκορύφωμα όλων αυτών των ζυμώσεων και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το προοίμιο της Μεταπολίτευσης. Σύμφωνα με τον Γ. Καραμπελιά το 1965 εκκινεί μία ριζοσπαστική περίοδος για το φοιτητικό κίνημα που φτάνει το 1985. Συγκεκριμένα, οι 70 μέρες διαμαρτυρίας και κινητοποιήσεων ξεκίνησαν μετά την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου από τη θέση του πρωθυπουργού καθώς ο βασιλιάς αρνιόταν κατηγορηματικά να επικυρώσει τις επιλογές του πρώτου για το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας (Καραμπελιάς και Λιβιεράτος 2014: 73-74). Σε αυτές τις συνεχόμενες συγκρούσεις που ακολούθησαν το επόμενο διάστημα εκφράστηκαν ανοιχτά τα ριζοσπαστικά αιτήματα των νέων και της ελληνικής κοινωνίας ευρύτερα τα οποία έθεταν μέχρι και πολιτειακό ζήτημα. Από την μία πλευρά, το καθεστώς της εποχής απάντησε σε αυτές τις κινητοποιήσεις με καταστολή και από την άλλη τα α κόμματα της Αριστεράς όπως η ΕΔΑ και το παράνομο τότε ΚΚΕ, όχι μόνο δεν θα υιοθετήσουν τα ριζοσπαστικά αιτήματα στο πολιτικό τους λόγο αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις η στάση αυτών των κομμάτων λειτούργησε ανασταλτικά στα ριζοσπαστικά αιτήματα του κινήματος (Δαλαβάγκας και Λιβιεριάτος 2013: 19-23).

Η συγκεκριμένη περίοδος έχει χαρακτηριστεί ως μία περίοδο επαναστατικής κατάστασης από τους Χριστόφορο Βερναρδάκη και Γιάννη Μαύρη, στο άρθρο τους με τίτλο «ΙΟΥΛΙΑΝΑ

1965: Ο «ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΜΑΗΣ» (Η πείρα μιας επαναστατικής κατάστασης), το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Θέσεις το πρώτο τρίμηνο του 1989. Ειδικότερα, αποδίδουν αυτό το χαρακτηρισμό σ' αυτήν την περίοδο, διότι τηρεί τις ακόλουθες τρεις προϋποθέσεις κυρίως ως προς το πνεύμα τους και όχι κατά γράμμα: α) Η κυρίαρχη τάξη δεν μπορεί να διατηρήσει αναλλοίωτη τη μορφή της κυριαρχίας της, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται κενά όπου εκεί παρεισφρέει η συσσωρευμένη κοινωνική δυσαρέσκεια. β) Επιδείνωση της ανέχειας και της αθλιότητας των καταπιεζομένων τάξεων και γ) αύξηση της δραστηριότητας των μαζών σε αυτοτελή ιστορική δράση. Ωστόσο, αυτή η επαναστατική κατάσταση δεν οδήγησε σε κάποια επανάσταση, αλλά οδηγήθηκε σε μία αντεπαναστατική διέξοδο, δηλαδή στη δικτατορία (Βερναρδάκης και Μαυρής 1989). Για το φοιτητικό κίνημα της περιόδου 1972-1973 ο Γιώργος Οικονόμου θα αναφέρει χαρακτηριστικά που προσομοιάζουν στην περίοδο που μόλις εξετάσαμε καθώς επικεντρώνονται στις αξίες της ελευθερίας της δημοκρατίας και εναντιώνονται στο φασισμό (Οικονόμου 2013: 32-36).

Ανατρέχοντας εκ νέου στη θεώρηση του Bourdieu, αυτή η προεπαναστατική περίοδος που προαναφέραμε αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές ανισότητες που προαναφέραμε και μεταφέρονται εντός του πεδίου του πανεπιστημίου. Επί της ουσίας, αυτές οι συνθήκες αναδεικνύουν την ανισότητα στο κεφάλαιο και στις τρεις μορφές του: οικονομικό, πολιτισμικό και κοινωνικό. Αυτή η άνιση κατανομή του κεφαλαίου σε όλες τους τις μορφές γεννά την κοινωνική δυσαρέσκεια, όπου συσσωρεύεται και οξύνει την αντιπαράθεση των κοινωνικών τάξεων. Συνυπολογίζοντας και την επιδείνωση αυτής της κατάστασης η αύξηση των κινητοποιήσεών εντός του πεδίου του πανεπιστημίου. Πέραν τούτου, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το πανεπιστήμιο ως πεδίο πολιτικής κοινωνικοποίησης διαμόρφωσε το habitus των φοιτητών με τέτοιο τρόπο ώστε αυτός ο ανταγωνισμός εντός πεδίου να ξαναγυρίζει πάλι πίσω στην κοινωνία αυτή τη φορά στο χώρο του κινήματος και των διεκδικήσεων. Με τον αυτόν τον τρόπο αυτήν την περίοδο, διαμορφώνεται σιγά σιγά με όρους Bourdieu, η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης η οποία διέπεται από νέες αξίες, πρακτικές και παραδόσεις.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εισήγηση αναφερθήκαμε στο πανεπιστήμιο στην Ελλάδα κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960, ως πεδίο πολιτικής κοινωνικοποίησης οδήγησε με τη σειρά του στο πέρασμα στη Μεταπολίτευση. Ειδικότερα, το πανεπιστήμιο αποτελεί ένα πεδίο πολιτικής κοινωνικοποίησης των νέων, καθώς εντός του εντοπίζουμε σχέσεις ανισότητας και αντιπαραθέσεις όπου λειτουργούν καταλυτικά για την πολιτική κοινωνικοποίηση τους. Όπως προαναφέρθηκε, οι νέοι και οι νέες που εισέρχονται στο πεδίο του πανεπιστημίου κατά την περίοδο της δευτερογενούς τους κοινωνικοποίησης, μία περίοδο κατά την οποία ξεκινά η αμφισβήτηση των όσων μέχρι πρότινος θεωρούσαν ως δεδομένα. Επιπλέον, αναφέραμε ότι η στάση των φοιτητών διαφέρει από των άλλων κοινωνικών ομάδων, η προσέγγιση τους είναι κυρίως ηθική. Αναφέραμε συνοπτικά κάποια βασικά σημεία της θεωρίας του Fred Greenstein. Συγκεκριμένα, η πολιτική κοινωνικοποίηση, κατά τον Greenstein, είναι μια διαδικασία μεταβίβασης πολιτικών αξιών και πεποιθήσεων μιας κοινωνίας. Αναφερθήκαμε επίσης σε βασικούς όρους του Pierre Bourdieu, όπως το πεδίο, το habitus, το κεφάλαιο, κυρίως με τη μορφή του

πολιτισμικού κεφαλαίου, την έννοια της κουλτούρας και της συμβολικής εξουσίας. Με τη βοήθεια της θεώρησης του Greenstein μπορέσαμε να αναδείξουμε πως αυτή η μεταλαμπάδευση των αξιών δε γίνεται απρόσκοπτα και λόγω των εξελίξεων μπορεί να καλλιεργεί και αντίθετη κοινωνικοποίηση με αποτέλεσμα την αμφισβήτηση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων και το αίτημα για αλλαγή. Στα γεγονότα των δεκαετιών του 1950 και του 1960 εντοπίζουμε και τις δύο μορφές πολιτικής κοινωνικοποίησης. Από τη μία αυτή που επιχειρεί τη διατήρηση του status quo με την άσκηση συμβολικής εξουσίας και από την άλλη αυτή την πολιτική κοινωνικοποίηση που φέρνει νέα αιτήματα και νέες ανάγκες στο προσκήνιο.

Ανατρέχοντας στον Pierre Bourdieu αναδείξαμε τις ανταγωνιστικές σχέσεις εντός του πεδίου του ελληνικού πανεπιστημίου και πως η όποια ισότητα θα μπορούσε να υπάρχει στην εισαγωγή ενός νέου ή μίας νέας στο πανεπιστήμιο, η περάτωση των σπουδών τους είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πρόσβαση τους σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο. Οι πρώτες κινητοποιήσεις των φοιτητών και φοιτητριών στη δεκαετία του 1950 είναι εκφράσεις αυτής της ανισότητας στην πρόσβαση σε αυτές τις μορφές κεφαλαίου. Και τη δεκαετία του 1960, μέσα από τη σειρά των γεγονότων που αναφέραμε, εντείνονται οι κινητοποιήσεις των φοιτητών και μέσα από φορείς πολιτικής κοινωνικοποίησης, όπως για παράδειγμα η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη, αρχίζει να διαμορφώνεται μία νέα κουλτούρα, η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης.

Στις κινητοποιήσεις του Ιουλίου του 1965 συναντούμε για πρώτη φορά ένα φοιτητικό κίνημα, το όποιο μέσα από τις ζυμώσεις που προαναφέραμε φέρνει στο προσκήνιο νέα αιτήματα, τα οποία διαπνέουν και τα αιτήματα φοιτητικού κινήματος της Μεταπολίτευσης.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βερναρδάκης, Χ. και Μαυρής Γ., (1989), Ιουλιανά 1965: Ο «Ελληνικός Μάης» (Η πείρα μιας επαναστατικής κατάστασης), *Θέσεις,* Τεύχος 26: Ιανουάριος - Μάρτιος 1989.

Bourdieu, P. and Passeron, J. C. (1993), *Οι κληρονόμοι Οι φοιτητές και η κουλτούρα,* Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσας.

Bourdieu, P. (1999), *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου Καρδαμίτσα.

Bourdieu, P. (2000), *Πρακτικοί Λόγοι για τη θεωρία της δράσης*, Αθήνα, Πλέθρον.

Bourdieu, P. and Passeron, J. Cl. (2014), *Η αναπαραγωγή, Στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Bourdieu, P. and Passeron, J. Cl. (2019) *Οι κληρονόμοι, Οι φοιτητές και η κουλτούρα*, Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου- Καρδαμίτσα.

Θεοδωράκης, Μ., (1966) *Το μανιφέστο των Λαμπράκηδων*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Δαφέρμος, Ο. (2023), *Φοιτητές και Δικτατορία, Το αντιδιδακτορικό Φοιτητικό κίνημα* 1972-1973, Εταιρεία Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα.

Καντζάρα, Β. (2008), *Εκπαίδευση και κοινωνία. Κριτική διερεύνηση των κοινωνικών λειτουργιών της εκπαίδευσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Πολύτροπον.

Καραμπελιάς, Γ. και Λιβιεράτος, Δ. (2014), *Ιούλης ΄65, η έκρηξη,* Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Λιβιεράτος, Δ. και Δαλαβάγκας, Γ. (2013), *Ιουλιανά 1965*, Αθήνα, Εργατική Πάλη.

Μωραϊτίδης, Μ. (2015), *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)*, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών,Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. http://dx.doi.org/10.26253/heal.uth.33

Οικονόμου, Γ. (2013), *Πολυτεχνείο 1973, Η απαρχή του αυτόνομου κινήματος*, Αθήνα Νησίδες.

Παπαθανασίου, Ι. (2009), *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960, Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ), Αθήνα.

Σαιν Μαρτέν, Κ., (1984) *«Λαμπράκηδες»*, Αθηνα, Εκδόσεις «Πολύτυπο».

Τερλεξής, Π. (1974), Πολιτική κοινωνικοποίηση: Εισαγωγή σε ένα σύγχρονο τομέα των κοινωνικών επιστημών, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 19, σσ. 119-134. https://doi.org/10.12681/grsr.302

Τζαφέα, Ο. (2017), *Κοινωνικές ανισότητες στην ανώτατη εκπαίδευση: οι εμπειρίες των φοιτητών από τις σπουδές στο Πανεπιστήμιο*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

Τζήκα, Θ. (2019) *Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης στο μετεμφυλιακό κράτος, 1950-1967: Συγκρότηση, αιτήματα, συλλογική δράση*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Berger, P. and Luckmann, T. (1991), *The Social Construction of Reality A Treatise in the Sociology of Knowledge,* London, Penguin Books.

Greenstein, F. (1970), Political Socializations, in Sills, D. (ed.), *International Encyclopedia of Social Sciences*, New York, Macmillan and Free Press.

Grenfell, M. (2008), *Pierre Bourdieu Key Concepts*, North Yorkshire, Acumen Publishing Limited.

ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΔΙΕΘΝΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ: ΟΡΑΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ

Μιχάλης Χατζηκωνσταντίνου[α]

[α] Ακαδημαϊκός υπότροφος στο τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο)

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τον βαθμό και τον τρόπο κάλυψης διεθνών ειδήσεων στα πρωτοσέλιδα του μεταπολιτευτικό Τύπου εστιάζοντας σε εκλογικές αναμετρήσεις και προεκλογικές εκστρατείες του εξωτερικού. Στο επίκεντρο βρίσκεται ο βαθμός ορατότητας των συγκεκριμένων ειδήσεων και ο τρόπος ειδησεογραφικής πλαισίωσής τους σε τρεις εφημερίδες με αδιάλειπτη κυκλοφορία στις πέντε δεκαετίες της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Μέσω της ανάλυσης περιεχομένου των σχετικών δημοσιεύσεων καταγράφεται χαμηλή ορατότητα των εν λόγω ειδήσεων η οποία, όμως, αυξάνεται κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών και αφορά κατά κύριο λόγο τις εκλογικές αναμετρήσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες. Εντοπίζεται διαχρονική έμφαση του μεταπολιτευτικού Τύπου σε πλαισιώσεις που αντιμετωπίζουν τις εκλογές ως αρένα και φωτίζουν με εργαλειακό τρόπο την πολιτική ενώ αντίθετα τείνει να εγκαταλείπεται η προσέγγιση των εκλογικών αναμετρήσεων του εξωτερικού υπό το πρίσμα των Διεθνών Σχέσεων.

Λέξεις Κλειδιά: Εφημερίδες, Πλαισίωση, Εκλογές, Μεταπολίτευση, Διεθνής Ειδησεογραφία

ELECTIONS IN THE FOREIGN NEWS OF THE GREEK PRESS AFTER THE POLITICAL TRANSITION OF 1974: VISIBILITY AND NEWS FRAMING

Mihalis Chatzikonstantinou[α]

[α] Adjunct lecturer at the department of Communication and Media Studies (National and Kapodistrian University of Athens)

Abstract

This study examines the amount and form of international news coverage in the headlines of the Greek press after the political transition of 1974, focusing on foreign elections and electoral campaigns. The focus is on the degree of visibility of these news items and the way they were framed in three newspapers with uninterrupted circulation over the five decades of the Third Hellenic Republic. Content analysis of the relevant publications shows a low visibility of this type of international news, which has been increasing over the last few years and mainly concerns the electoral contests in the United States. There is an emphasis on news frames that treat elections as an arena and highlight politics in an instrumental way, while on the contrary, the approach to foreign elections through the prism of international relations tends to be abandoned.

Keywords: Newspapers, Framing, Elections, Greek political transition, International News

Εισαγωγή

Ο βαθμός και η πολυμέρεια της κάλυψης των διεθνών γεγονότων στα Μέσα Ενημέρωσης μελετάται εδώ και σχεδόν έξι δεκαετίες καθώς το λεγόμενο «διεθνές ρεπορτάζ» ή «εξωτερικό δελτίο» συνιστά μια πολύ ξεχωριστή κατηγορία της ειδησεογραφίας (Wu 2019: 2). Θεωρείται ότι συνδέεται με το επίπεδο των γνώσεων του κοινού για γεγονότα του εξωτερικού (Aalberg κ.ά. 2013) και με την εικόνα ή τις επιμέρους στάσεις που διαμορφώνουν οι πολίτες για άλλα κράτη (McNelly and Izcaray 1986, Perry 1990, Tran and Diep 2024).

Πάντως, το μεγαλύτερο τμήμα των ερευνών που αφορά τις διεθνείς ειδήσεις φαίνεται να εστιάζει στον τρόπο παρουσίασης ένοπλων συγκρούσεων ή φυσικών καταστροφών. Και το επίκεντρο του ενδιαφέροντος περιστρέφεται κυρίως γύρω από ζητήματα όπως είναι τα κριτήρια κάλυψης και οι ειδησεογραφικές αξίες (Golan 2008, Wu 2011), η οπτική της λεγόμενης ειρηνευτικής δημοσιογραφίας (Galtung 2003), ο τρόπος παρουσίασης της οδύνης σε μακρινές περιοχές (Χουλιαράκη 2012) καθώς και η πιθανή συμβολή της ειδησεογραφίας σε αποστολές διεθνούς βοήθειας ή σε αποφάσεις που άπτονται της εξωτερικής πολιτικής (Jacobsen 2000, Robinson 2000, Scott, Bunce and Wright 2021).

Αντίθετα οι μελέτες που εστιάζουν στην κάλυψη εκλογών ή προεκλογικών εκστρατειών ξένων χωρών καταλαμβάνουν ένα σαφώς μικρότερο, αν και όχι ασήμαντο, τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας. Όμως, σε αυτές τις περιπτώσεις η προσοχή δίνεται σχεδόν αποκλειστικά στη -συνήθως συγκριτική- διερεύνηση του τρόπου απεικόνισης των αμερικανικών προεδρικών εκλογών στη διεθνή ειδησεογραφία (Gardner κ.ά. 2016, Holtz-Bacha and Zeh 2011, Strömbäck, Painter and Fernandes 2011, van Aelst, Vliegenthart and Boydstun 2018, Vliegenthart κ.ά. 2010) ή στον τρόπο με τον οποίο καλύπτονται στις ΗΠΑ οι εκλογικές αναμετρήσεις άλλων κρατών (Golan and Wanta 2003).

Σε ό,τι αφορά τις διεθνείς ειδήσεις στα ελληνικά Μέσα Ενημέρωσης, η σχετική βιβλιογραφία είναι μάλλον περιορισμένη (Ζάραλη 2021: 16). Επιπλέον, στις σχετικές δημοσιεύσεις (Aalberg κ.ά. 2013, Kaitatzi-Whitlock and Frangonikolopoulos 2005, Πλειός and Φραγκονικολόπουλος 2010, Φραγκονικολόπουλος 2011, Φραγκονικολόπουλος 2012, Zaharopoulos 1989) δεν εντοπίζεται κάποια μελέτη η οποία να εστιάζει στον βαθμό ή τον τρόπο απεικόνισης των εκλογών του εξωτερικού στα ελληνικά «διεθνή». Εξαίρεση, αποτελεί μια αγγλόφωνη δημοσίευση η οποία μελέτησε τον τρόπο παρουσίασης των αμερικανικών προεδρικών εκλογών του 1988 στον ελληνικό Τύπο όταν ήταν υποψήφιος με το Δημοκρατικό Κόμμα ο ελληνοαμερικανός Κυβερνήτης της Μασαχουσέτης, Μάικλ Δουκάκης (Zaharopoulos 1990).

Επιπλέον, καταγράφεται μια σειρά εργασιών με αντικείμενο την κάλυψη των ευρωπαϊκών εκλογών στα ελληνικά Μέσα Ενημέρωσης (ενδεικτικά: Δεμερτζής και Τσιλιγιάννης 2004). Κατά την οπτική μας οι ευρωεκλογές δεν αποτελούν ένα αμιγώς ή κατεξοχήν «διεθνές» θέμα, με δεδομένο ότι η Ελλάδα μετέχει στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τα ελληνικά κόμματα λαμβάνουν μέρος στις εκλογές, συχνά με σαφώς «εσωτερική» στόχευση η οποία αναπαράγεται στην εγχώρια ειδησεογραφία (ό.π.: 182). Πέραν, τούτου, πάντως, περιλάβαμε την κάλυψη των ευρωεκλογών στην παρούσα εργασία με διάθεση συμβολής στην -αρκετά ευρύτερη- συζήτηση που αφορά τον τρόπο απεικόνισης

των εκλογικών αναμετρήσεων για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στα ελληνικά Μέσα Ενημέρωσης.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η ανά χείρας έρευνα επιχειρεί να συμβάλει στη διερεύνηση του βαθμού και του τρόπου κάλυψης των εκλογικών αναμετρήσεων του εξωτερικού στην εγχώρια ειδησεογραφία κατά τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου. Ο βαθμός κάλυψης χαρακτηρίζεται στην παρούσα έρευνα ως «ορατότητα» ενώ ο τροπισμοί της ως «ειδησεογραφική πλαισίωση».

Ως προς το ζήτημα της ορατότητας το ενδιαφέρον της έρευνας ερείδεται στην υπόθεση ότι η κάλυψη εκλογικών αναμετρήσεων στα διεθνή συνδέεται με διαφορετικές ειδησεογραφικές αξίες, (Galtung and Ruge 1965) έναντι της κάλυψης πιο διαδεδομένων «διεθνών» θεμάτων, ήτοι φυσικών καταστροφών, βιαιοτήτων και πολεμικών συγκρούσεων. Εκτιμούμε ότι η προσοχή προς τις εκλογικές αναμετρήσεις, συνδέεται σε μικρότερο βαθμό με την ειδησεογραφική αξία της «δραματικότητας» και σε μεγαλύτερο με εκείνες της «σημασίας» και της «εγγύτητας», όπως περιγράφονται στο έργο των Westerståhl και Johansson (1994: 73).

Πριν αναφερθούμε στην ειδησεογραφική πλαισίωση των εκλογικών αναμετρήσεων στις διεθνείς ειδήσεις απαιτείται μια σύντομη περιγραφή της έννοιας στα συμφραζόμενα της παρούσας μελέτης. Ειδικότερα, αντιλαμβανόμαστε τα ειδησεογραφικά πλαίσια ως μια σύνθεση της κοινωνιολογικής προσέγγισης του Stephen Reese και της προσέγγισης του Robert Entman που απηχεί περισσότερο την οπτική των επικοινωνιακών σπουδών. Ο Reese ορίζει τα ειδησεογραφικά πλαίσια ως «οργανωτικές αρχές - κοινωνικά μερισμένες και ανθεκτικές στο χρόνο – οι οποίες λειτουργούν σε συμβολικό επίπεδο δομώντας με νόημα τον κοινωνικό κόσμο» (Reese 2001: 11). Στον, πολύ πιο διαδεδομένο, ορισμό του για την ειδησεογραφική πλαισίωση ο Entman αναφέρει ότι αυτή συνίσταται στην «επιλογή ορισμένων πτυχών μιας αντιληπτής πραγματικότητας και στην ανάδειξη της συγκριτικής υπεροχής τους εντός ενός επικοινωνιακού κειμένου, κατά τρόπο ώστε να προωθείται συγκεκριμένος ορισμός του προβλήματος και αιτιακή ερμηνεία, ηθική αξιολόγηση και/ή πρόταση διαχείρισης του περιγραφόμενου θέματος» (Entman 1993: 52).

Έγινε λόγος περί σύνθεσης των δύο ορισμών και προσεγγίσεων καθώς αντλούμε από τις δύο περιπτώσεις στοιχεία και οπτικές που διευκολύνουν την ανάδειξη των πλαισιώσεων στα ειδησεογραφικά κείμενα της μελέτης μας. Ειδικότερα, η κοινωνιολογική ματιά του Reese μας επιτρέπει να αντιμετωπίσουμε τα πλαίσια ως οργανωτικές αρχές, δηλαδή ως οπτικές που ορίζουν την κατάσταση και συνδυάζονται με στοιχεία τα οποία πολλές φορές μπορεί να βρίσκονται εκτός του ειδησεογραφικού κειμένου.

Όταν -για παράδειγμα- μια είδηση για τις εκλογές στο εξωτερικό συναρθρώνεται με την «κρίση της Σοσιαλδημοκρατίας» ή την «επικράτηση αυταρχικών ηγετών» τότε ουσιαστικά αναδεικνύεται ένα διακριτό πλαίσιο. Αυτό είναι κοινωνικά μερισμένο (δηλαδή εύκολα αντιληπτό από το κοινό), αντέχει στον χρόνο και προσδίδει νόημα στις αφηγήσεις περί εκλογικών αναμετρήσεων ακόμη και για υποψήφιους ή εκλογικά συστήματα του εξωτερικού με τα οποία δεν είναι εξοικειωμένο το ευρύ κοινό της χώρας.

Από την άλλη πλευρά, ο ορισμός του Entman μας επιτρέπει να εστιάζουμε στο ζήτημα της εμφάνειας (saliency) δηλαδή στην ανάδειξη ορισμένων πτυχών της πραγματικότητας μέσω συγκεκριμένων γλωσσικών και συμβολικών εργαλείων εντός του δημοσιογραφικού κειμένου. Μέσω αυτών των ρηματικών πρακτικών αναδεικνύονται πλαίσια που ουσιαστικά απαντούν στο ερώτημα «τι συμβαίνει εδώ;» (Goffman 1974/1986: 8) και υποδεικνύουν (αλλά δεν υπαγορεύουν) αιτιακές ερμηνείες ηθικές αξιολογήσεις και προτάσεις επίλυσης προβλημάτων.

Συνδυαστικά, τα εργαλεία της ορατότητας (βαθμός κάλυψης των εκλογών του εξωτερικού) και της ειδησεογραφικής πλαισίωσης (τρόπος κάλυψης των εκλογών του εξωτερικού) μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε συνέχειες και ασυνέχειες σε εκδοτικές και σε δημοσιογραφικές επιλογές κάλυψης των ειδήσεων στις ελληνικές εφημερίδες στα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Περαιτέρω, μας δίνουν τη δυνατότητα να διερευνήσουμε κατά πόσο οι διεθνείς ειδήσεις του ελληνικού Τύπου συνέβαλαν ή συμβάλλουν στη «δημιουργία ενός νέου χώρου κατανόησης της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής παγκόσμιας πραγματικότητας» (Φραγκονικολόπουλος 2012: 16) η οποία εκτιμούμε πως συνδέεται στενά με τα αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων.

Ερευνητικά ερωτήματα

Η μελέτη της ορατότητας και της πλαισίωσης των εκλογικών αναμετρήσεων στα διεθνή του μεταπολιτευτικού Τύπου συνθέτει τον άξονα των ερευνητικών ερωτημάτων της παρούσας εργασίας.

Διατυπώνονται δύο ερευνητικά ερωτήματα που έχουν ως εξής:

1ο Ερευνητικό Ερώτημα: Σε ποιο βαθμό καλύφθηκαν οι εκλογές του εξωτερικού στον Ελληνικό Τύπο κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης;

2ο Ερευνητικό Ερώτημα: Με ποιους τρόπους πλαισιώθηκαν ειδησεογραφικά οι εκλογικές αναμετρήσεις του εξωτερικού στον μεταπολιτευτικό Τύπο;

Μεθοδολογία

Η κάλυψη των εκλογικών αναμετρήσεων στον Ελληνικό Τύπο μελετήθηκε μέσω Ανάλυσης Περιεχομένου. Πρόκειται για μια μέθοδο η οποία ενδείκνυται για διαχρονικές αναλύσεις, ιδίως σε «κείμενα» Μέσων Ενημέρωσης και χαρακτηρίζεται διακριτική καθώς ο εκάστοτε παρατηρητής επιτελεί έναν «μη αντιληπτό, παθητικό ρόλο στην ερευνητική κατάσταση» (Bryman 2016: 339, 358).

Η μελέτη της ειδησεογραφίας βασίστηκε στα κυριακάτικα φύλλα τριών εφημερίδων που έχουν αδιάλειπτη παρουσία (Αυγή, Βήμα και Καθημερινή) κατά τη διάρκεια της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, γεγονός που επιτρέπει τη διενέργεια συγκρίσεων για πιθανές μεταβολές κατά τη διάρκεια των φάσεών της. Ο κυριακάτικος Τύπος επελέγη λόγω αυξημένου κύρους αλλά και μεγαλύτερης κυκλοφορίας σε σύγκριση με τα ημερήσια φύλλα. Σε επίπεδο αναγνωστικού κοινού, οι τρεις επιλεχθείσες εφημερίδας εκτιμάται ότι εκφράζουν και αντιπροσωπεύουν σημαντικό τμήμα από τις κυρίαρχες

ιδεολογικοπολιτικές στάσεις αλλά και τις κομματικές ταυτίσεις της περιόδου (Κεντροδεξιά, Κεντροαριστερά, Αριστερά). Εξαίρεση αποτελεί η εφημερίδα Ριζοσπάστης η οποία, όμως, δεν επελέγη στο δείγμα διότι η κομματική παράταξη με την οποία συνδέεται (ΚΚΕ) βρέθηκε για πολύ μικρό χρονικό διάστημα στη διακυβέρνηση της χώρας (Ιούλιος 1989 – Απρίλιος 1990) και μάλιστα ως μέλος κυβερνήσεων συνεργασίας.

Ως μονάδα ανάλυσης καθορίστηκε το πρωτοσέλιδο, και όχι η είδηση, καθώς αυτό συνάδει με τον προσανατολισμό της έρευνας σε ζητήματα ορατότητα και εμφάνειας (ειδησεογραφική πλαισίωση). Υπογραμμίζεται ότι ένα πρωτοσέλιδο: α) έχει περίοπτη θέση (αναρτάται στα περίπτερα, προβάλλεται σε τηλεοπτικές ενημερωτικές εκπομπές κλπ.), β) εκφράζει σε μεγαλύτερο βαθμό την εκδοτική «γραμμή» (ιδιοκτησία, διεύθυνση) και γ) συμπυκνώνει τον τρόπο ιεράρχησης των θεμάτων της επικαιρότητας. Διευκρινίζεται ότι στις (ελάχιστες) περιπτώσεις όπου σε κάποιο πρωτοσέλιδο εντοπίστηκαν περισσότερες από μία ειδήσεις με αναφορά σε εκλογές του εξωτερικού, επιλέχθηκε εκείνη με τη μεγαλύτερη εμφάνεια βάσει μεγέθους ή/και άλλων χαρακτηριστικών (θέση στο φύλλο, ύπαρξη ή μη φωτογραφίας).

Η ειδησεογραφία στην Μεταπολίτευση διερευνήθηκε μέσα από τις κυριακάτικες εκδόσεις τριών τετραετών περιόδων: πρώτη περίοδος (1977-1980), δεύτερη περίοδος (1997-2000) και τρίτη περίοδος (2017-2020). Με αυτό τον τρόπο καλύφθηκαν σημαντικές φάσεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας κατά τις οποίες στη διακυβέρνηση βρισκόταν η ΝΔ (1977-1980 και 2019-2020), το ΠΑΣΟΚ (1997-2000) και ο ΣΥΡΙΖΑ (2017-2019).

Το δείγμα από αυτές τις περιόδου συγκεντρώθηκε μέσω της άντλησης υλικού από το πρώτη κυριακάτικη έκδοση κάθε μήνα. Στις περιπτώσεις ημερομηνιών κατά τις οποίες είτε δεν είχε εκδοθεί εφημερίδα, είτε δεν υπήρχε ψηφιοποιημένο φύλλο στο αρχείο της Βιβλιοθήκη της Βουλής επιλέχθηκε το αμέσως επόμενο κυριακάτικο φύλλο, όταν αυτό ήταν δυνατό. Συνολικά συγκεντρώθηκαν 413 πρωτοσέλιδα των τριών εφημερίδων.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η ορατότητα των εκλογών του εξωτερικού μελετήθηκε με βάση την ύπαρξη ή μη σχετικής είδησης στα πρωτοσέλιδα της περιόδου καθώς και το αν η σχετική είδηση αποτελούσε το πρώτο θέμα του εν λόγω πρωτοσέλιδου. Παράλληλα, καταγράφηκε η χώρα διεξαγωγής των εκλογών στην οποία αναφερόταν η σχετική είδηση.

Ο τρόπος πλαισίωσης των εκλογικών αναμετρήσεων του εξωτερικού διερευνήθηκε μέσω τεσσάρων ειδησεογραφικών πλαισίων (ιδεολογίας, απειλής, διεθνών σχέσεων, αγωνίσματος). Αυτά συγκροτήθηκαν με απαγωγική/παραγωγική μέθοδο (deductive frame analysis) δηλαδή πριν από τη συγκέντρωση του υλικού, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία (Van Gorp 2010).

Οι ειδήσεις του **Πλαισίου Ιδεολογίας** περιλαμβάνουν αναφορές ή σχολιασμό των εκλογικών αναμετρήσεων με βάση τον άξονα Αριστεράς – Δεξιάς και οργανώνονται γύρω από ιδεολογικοπολιτικές θέσεις και διαφορές στον προσανατολισμό και την άσκηση της πολιτικής. Το **Πλαίσιο Απειλής** αναδεικνύει πιθανούς κινδύνους που σχετίζονται, σύμφωνα με τους συντάκτες τους, με το αποτέλεσμα ή τη διαδικασία των εκλογών του εξωτερικού και αφορούν τους πολίτες της χώρας διεξαγωγής των αναμετρήσεων, το

κράτος-δικαίου ή τον υπόλοιπο κόσμο. Στο **Πλαίσιο Διεθνών Σχέσεων** εντάσσονται ειδήσεις που αντιμετωπίζουν τις εκλογικές αναμετρήσεις του εξωτερικών υπό το πρίσμα των επιπτώσεών τους στις διακρατικές σχέσεις με την Ελλάδα ή ευρύτερα στην ΕΕ και το διεθνές σύστημα. Τέλος, το **Πλαίσιο Αγωνίσματος** περιγράφει τις εκλογικές αναμετρήσεις με όρους «αρένας» ή κέρδους και ζημίας είτε ως προς το αποτέλεσμα, είτε ως προς την πορεία της προεκλογικής εκστρατείας (horse-race framing). Εδώ εντάσσονται και οπτικές της «στρατηγικής» ή εργαλειακής συμπεριφοράς του δραστών του εκλογικού «παιγνίου» (game framing και strategy framing) που έχουν περιγράφει αναλυτικά στη σχετική βιβλιογραφία (ενδεικτικά Banducci and Hanretty 2014, Lawrence 2000). Οι λιγοστές ειδήσεις όπου δεν αναδείχθηκε κανένα από τα προαναφερθέντα πλαίσια κατατάχθηκαν στην κατηγορία «άλλο».

Η πρώτη ενότητα ευρημάτων της έρευνας αντιστοιχεί στο ερευνητικό ερώτημα σχετικά με τη ορατότητα των εκλογών του εξωτερικού στα πρωτοσέλιδα της Μεταπολίτευσης. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 1, η συντριπτική πλειονότητα των κυριακάτικων φύλλων δεν περιλάμβανε σχετικές ειδήσεις. Πιο συγκεκριμένα, από το 88,1% των πρωτοσέλιδων φύλλων απουσίαζαν ειδήσεις που κάλυπταν εκλογικές αναμετρήσεις ή προεκλογικές εκστρατείες του εξωτερικού. Αντίθετα, στο 11,9% των πρωτοσέλιδων καταγράφηκε η παρουσία τουλάχιστον μίας τέτοιας είδησης.

Γράφημα 1
Πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα για εκλογικές αναμετρήσεις στο εξωτερικό
(σύνολο δείγματος)

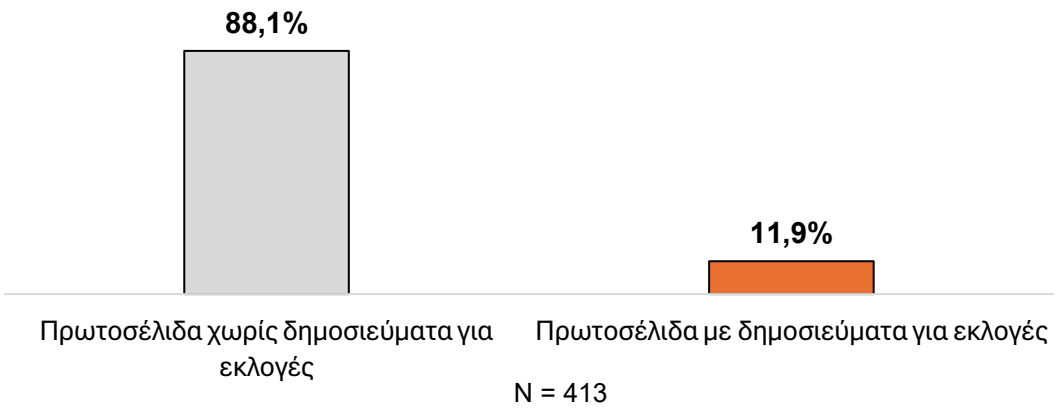

Όπως προαναφέρθηκε, ο βαθμός ορατότητας διερευνήθηκε και σε ό,τι αφορά την παρουσία είδησης για τις εκλογές του εξωτερικού στο κεντρικό/πρώτο θέμα των πρωτοσέλιδων του μεταπολιτευτικού Τύπου. Από την μελέτη αναδείχθηκε η εξαιρετικά σπάνια εμφάνιση τέτοιων ειδήσεων στο πρώτο θέμα των φύλλων, ήτοι μόλις 1,2% (Γράφημα 2).

Γράφημα 2
Εκλογικές αναμετρήσεις του εξωτερικού ως πρώτο θέμα στα πρωτοσέλιδα

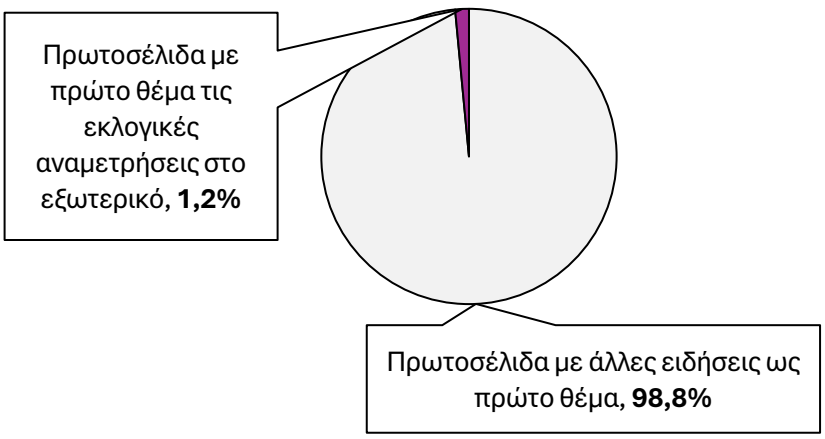

Στο Γράφημα 3 απεικονίζεται ο βαθμός κάλυψης των εκλογικών αναμετρήσεων του εξωτερικού σε κάθε μια από τις τρεις εφημερίδες της μελέτης. Το αποτέλεσμα δείχνει μια εντυπωσιακή ισορροπία στον βαθμό κάλυψης, με το 34,7% των σχετικών δημοσιευμάτων να έχουν δημοσιευτεί στα κυριακάτικα φύλλα της Καθημερινής ενώ οι υπόλοιπες ειδήσεις για εκλογές του εξωτερικού φιλοξενήθηκαν ισομερώς σε Αυγή και Βήμα (από 32,7%). Προς αποφυγή παρανόησης σημειώνεται ότι το εν λόγω γράφημα απεικονίζει το πώς κατανεμήθηκαν στις τρεις κυριακάτικες εφημερίδες οι σχετικές ειδήσεις οι οποίες αθροιστικά αναλογούσαν στο 11,9% του συνόλου των εκδόσεων της περιόδου (βλέπε γράφημα 1).

Γράφημα 3
Πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα για εκλογικές αναμετρήσεις στο εξωτερικό, ανά εφημερίδα

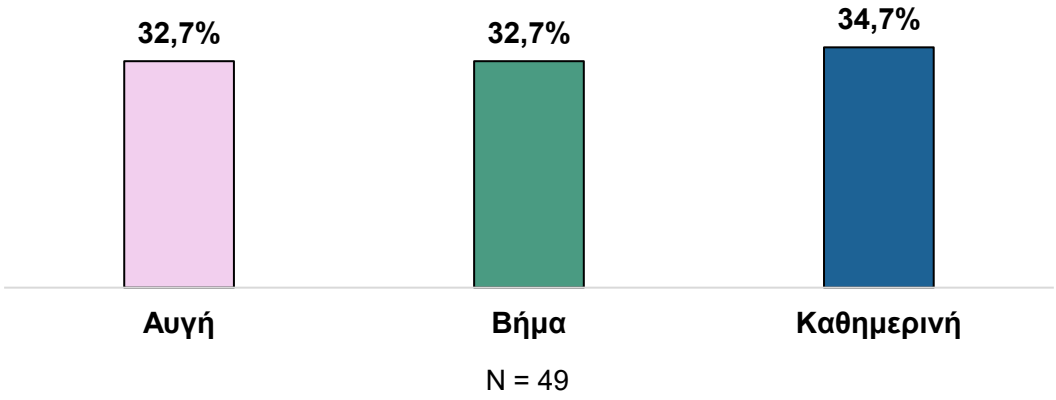

Στη συνέχεια, θέλοντας να διερευνήσουμε τη διαχρονική εξέλιξη της ορατότητας των εκλογικών αναμετρήσεων του εξωτερικού, καταγράψαμε τον αριθμό των σχετικών ειδήσεων που εμφανίστηκαν στα πρωτοσέλιδα της κάθε μιας από τις τρεις επιμέρους

περιόδους της Μεταπολίτευσης. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 4 η ορατότητα των διεθνών ειδήσεων τείνει να αυξάνεται μέσα στο χρόνο και μάλιστα με κατακόρυφη άνοδο κατά την τρίτη και τελευταία περίοδο που περιλαμβάνει κυριακάτικα φύλλα τα οποία δημοσιεύτηκαν μέχρι και το 2020. Ειδικότερα, κατά την πρώτη περίοδο (1977-1980) δημοσιεύτηκε μόνο το 12,2% του συνόλου των σχετικών ειδήσεων, κατά τη δεύτερη περίοδο (1997-2000) το 20,4% ενώ κατά τρίτη (2017-2020) το 67,3%. Και σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το γράφημα απεικονίζει το πώς κατανέμεται το σύνολο των σχετικών ειδήσεων στις τρεις περιόδους υπό μελέτη (και για αυτό το άθροισμα των τριών ποσοστών είναι 100%) και όχι το πόσα ήταν τα πρωτοσέλιδα με σχετικές ειδήσεις σε σύγκριση με τα υπόλοιπα.

Γράφημα 4
Διεθνείς ειδήσεις στην πρώτη σελίδα ανά χρονική περίοδο (σε όλες τις εφημερίδες)

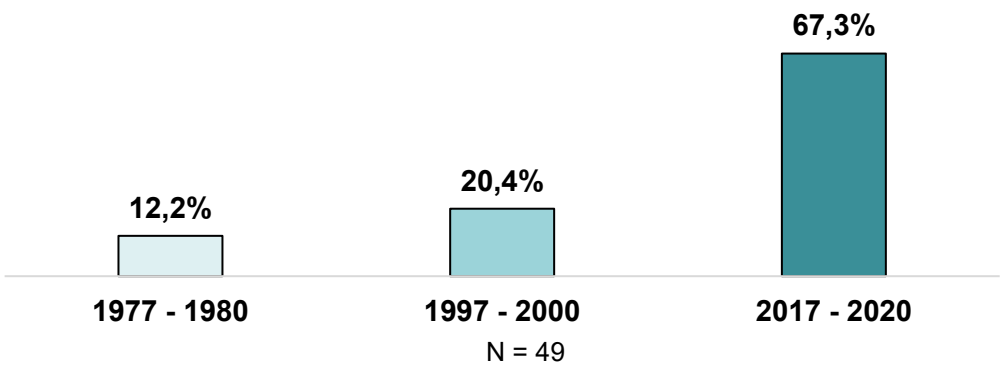

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η ορατότητα των ειδήσεων για τις εκλογικές αναμετρήσεις ή προεκλογικές εκστρατείες του εξωτερικού διερευνήθηκε και με βάση τη χώρα διεξαγωγής τους. Στο Γράφημα 5 παρουσιάζονται τα σχετικά ευρήματα με τις αμερικανικές εκλογές να εμφανίζουν πολλαπλάσια ορατότητα στα πρωτοσέλιδα του μεταπολιτευτικού Τύπου (38,8%) σε σχέση με τις εκλογικές αναμετρήσεις σε άλλες χώρες του κόσμου. Στη δεύτερη θέση σε βαθμό κάλυψης βρέθηκαν οι εκλογές και οι προεκλογικές εστρατείας στη Γαλλία (14,3%) και ακολούθησαν οι βρετανικές εκλογές, οι ευρωεκλογές και οι εκλογές στην Τουρκία με ίδιο ποσοστό (8,2%). Ορατές στο δείγμα είναι και οι εκλογές στις χώρες των Βαλκανίων (6,1%) καθώς και οι ιταλικές εκλογές (6,1%).

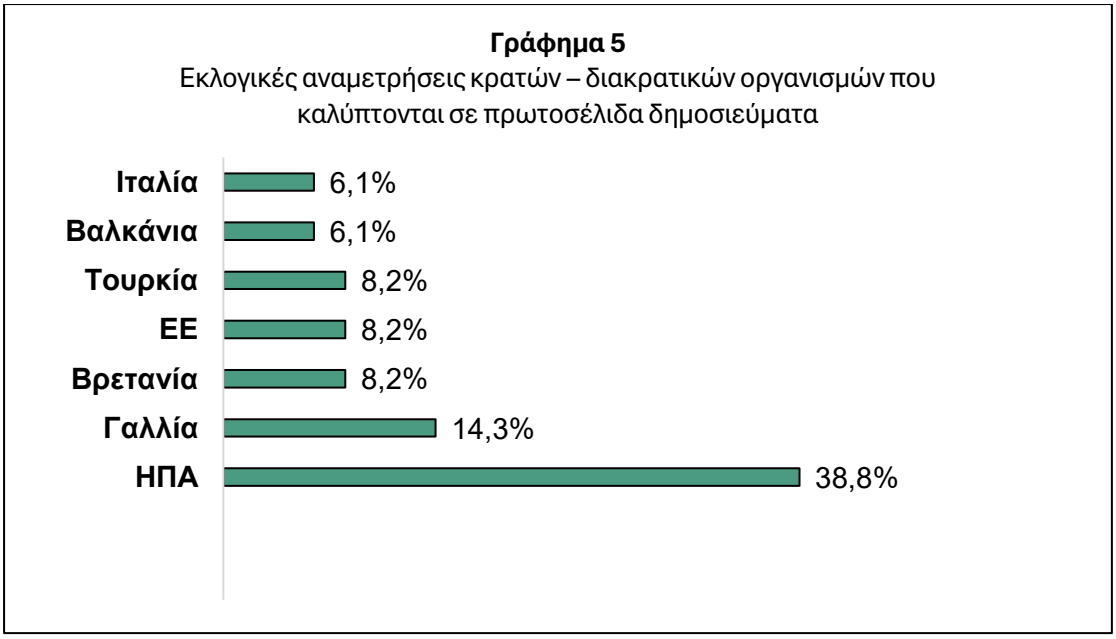

Μεταβαίνοντας στην παρουσίαση των ευρημάτων που αφορούν το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα περί του τρόπου ειδησεογραφικής πλαισίωσης των εκλογικών αναμετρήσεων του εξωτερικού, παρατηρούμε μια σχετική ισοδυναμία των τριών δημοφιλέστερων πλαισίων. Πιο συγκεκριμένα, στο Γράφημα 6 αποτυπώνεται η σχετική υπεροχή του πλαισίου Αγωνίσματος με 30,6%, το οποίο ακολουθείται από το πλαίσιο Απειλής με 28,6% και το πλαίσιο Ιδεολογίας με 26,5%. Πολύ χαμηλότερη συχνότητα εμφάνισης χαρακτηρίζει το πλαίσιο Διεθνών Σχέσεων, με 10,2%, ενώ οι λίγες ειδήσεις που δεν εντάσσονται σε κάποια από τα προαναφερθέντα πλαίσια αντιστοιχούν στο 4,1% του συνόλου των πρωτοσέλιδων δημοσιευμάτων με αναφορές σε εκλογές του εξωτερικού.

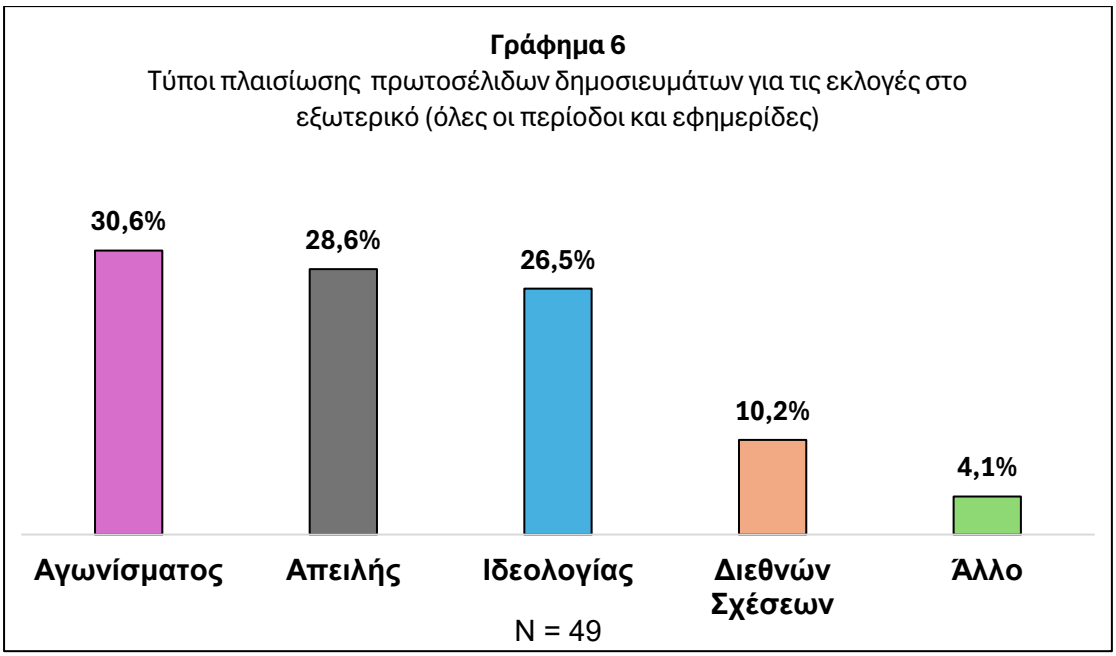

Στον επόμενο πίνακα, το Γράφημα 7, παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη των ξεχωριστών τύπων πλαισίωσης της ειδησεογραφίας για τις εκλογές του εξωτερικού. Τα πλαίσια Αγωνίσματος και Διεθνών Σχέσεων επικρατούν με 33.3% στα πρώτα χρόνια της

Μεταπολίτευσης, ήτοι μεταξύ 1977 και 1980. Στο μεσοδιάστημα, δηλαδή κατά την τετραετία 1997-2000, κυριαρχεί το πλαίσιο Ιδεολογίας με 50% των σχετικών δημοσιευμάτων. Στην πιο πρόσφατη περίοδο, που ολοκληρώθηκε το 2020, αναδείχθηκε σε πρωτεύουσα θέση το πλαίσιο Απειλής (36,4%), με μικρή διαφορά από το πλαίσιο Αγωνίσματος. Αξίζει, πάντως, να υπογραμμισθεί η ραγδαία πτώση του πλαισίου Διεθνών Σχέσεων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο το οποίο καταλαμβάνει πλέον μόλις το 3% των σχετικών ειδήσεων, αντικατοπτρίζοντας προφανώς ευρύτερες αλλαγές στον τρόπο απεικόνισης των διεθνών ειδήσεων οι οποίες συνδέονται εμφανώς με την υπερίσχυση οπτικών απειλής.

Γράφημα 7
Τύποι πλαισίωσης πρωτοσέλιδων δημοσιευμάτων για τις εκλογές στο εξωτερικό, ανά χρονική περίοδο

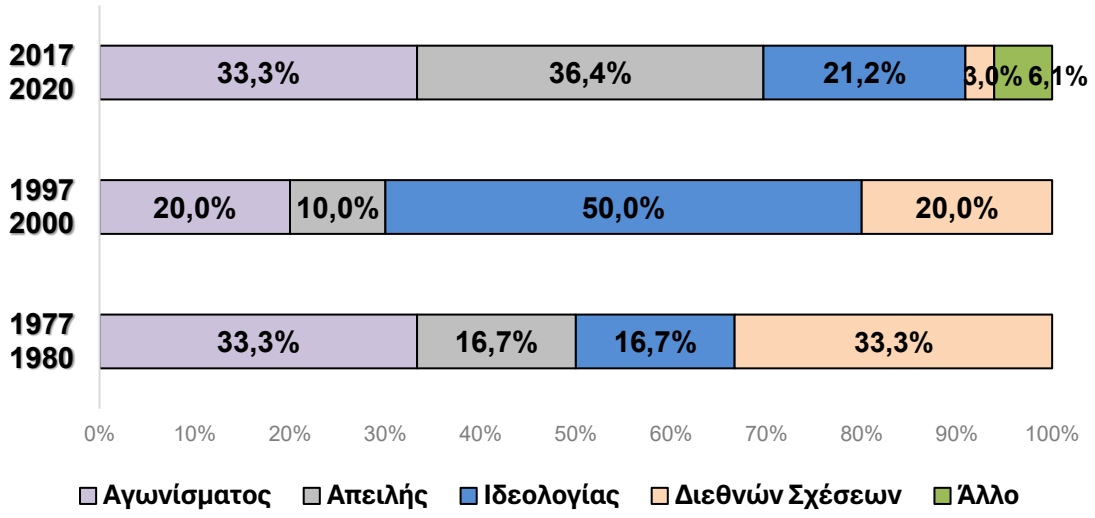

Αξιοσημείωτες διαφορές εντοπίζονται, πάντως, και στα πλαίσια που επέλεξαν οι τρεις εφημερίδες για την παρουσίαση των εκλογών του εξωτερικού στα πρωτοσέλιδα των κυριακάτικων εκδόσεών τους. Στο Γράφημα 8 αποτυπώνεται ένα σαφές μοτίβο «σύμπλευσης» του Βήματος και της Καθημερινής στις πλαισιωτικές επιλογές τους από το οποίο αποκλίνει η Αυγή. Στο Βήμα και την Καθημερινή κυριαρχούν τα πλαίσια Αγωνίσματος (37,5% και 35,3% αντίστοιχα) ακολουθούμενα από τα πλαίσια Απειλής (31,3% και 29,4%). Αντίθετα στην Αυγή κυριαρχεί το πλαίσιο Ιδεολογίας με 50% και απουσιάζει εντελώς το Πλαίσιο Διεθνών Σχέσεων το οποίο έχει ευκρινή εμφάνιση τόσο στην Καθημερινή (17,6%) όσο και στο Βήμα (12,5%).

Συμπέρασμα

Συμβάλλοντας στη μακρά συζήτηση για το βαθμό προσοχής των Μέσων Ενημέρωσης στις διεθνείς ειδήσεις η παρούσα έρευνα προστίθεται στη βιβλιογραφία που καταγράφει σχετικά χαμηλό ενδιαφέρον, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις εκλογικές αναμετρήσεις. Όπως είδαμε, η σχετική ειδησεογραφία φιλοξενήθηκε μόλις στο 11,9% των κυριακάτικων πρωτοσέλιδων του μεταπολιτευτικού Τύπου ενώ προβλήθηκε κατά προτεραιότητα (πρώτο ή κεντρικό θέμα) μόλις στο 1,2% των εκδόσεων. Το εν λόγω εύρημα επιβεβαιώνει ότι και στην Ελλάδα τα Μέσα Ενημέρωσης, εν προκειμένω ο Τύπος, έστρεψαν λιγότερο

το ενδιαφέρον τους στις διεθνείς ειδήσεις σε σύγκριση με άλλα ειδησεογραφικά θέματα. Μάλιστα, αυτό το ενδιαφέρον χαρακτηρίζει στον ίδιο βαθμό τις τρεις εφημερίδες που μελετήθηκαν παρά τις ιδεολογικοπολιτικές διαφορές τους.

Αντίθετα, όμως, με τη διεθνώς καταγεγραμμένη τάση για συν τω χρόνω συρρίκνωση του ενδιαφέροντος προς τις διεθνείς ειδήσεις η ανά χείρας έρευνα διαπίστωσε σημαντική αύξηση της ορατότητας των εκλογικών αναμετρήσεων του εξωτερικού κατά την πιο πρόσφατη περίοδο μελέτης (2017-2020). Τα δύο τρίτα των σχετικών ειδήσεων δημοσιεύθηκαν στα πρωτοσέλιδα αυτής της τελευταίας περιόδου σε μια εξέλιξη που ενδεχομένως να σχετίζεται με τον διαφορετικό τρόπο πλαισίωσης των συγκεκριμένων ειδήσεων, δηλαδή με την ανάδειξη του στοιχείου της απειλής.

Επιστρέφοντας στα διαισθητικά συμπεράσματα η έρευνα επιβεβαίωσε την προτίμηση και των ελληνικών Μέσων Ενημέρωσης αφενός στα ονομαζόμενα κατά Galtung and Ruge «ελίτ έθνη» (1965: 68), εν προκειμένω στις εκλογικές αναμετρήσεις των ΗΠΑ και της Γαλλίας. Αφετέρου, καταγράφηκε εκ νέου το μοτίβο της αυξημένης ορατότητας των γειτονικών κρατών (Βαλκάνια, Ιταλία) καθώς και εκείνων που λογίζονται ως εχθρικά (Τουρκία).

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα συμπεράσματα της έρευνας είναι η εντυπωσιακή κάμψη της παρουσίασης των εκλογικών αναμετρήσεων του εξωτερικού υπό το πρίσμα των Διεθνών Σχέσεων, δηλαδή ένα πλαίσιο που εξέφραζε πιο παραδοσιακές προσεγγίσεις της αίθουσας σύνταξης για τη διεθνή επικαιρότητα. Όπως προαναφέρθηκε, πλέον κυριαρχεί το Πλαίσιο Απειλής το οποίο θεωρούμε ότι συμβαδίζει με την κυριαρχία του «ρευστού φόβου» όπως περιγράφεται από τον Bauman (2007). Το εν λόγω πλαίσιο είναι πιθανώς απότοκο της τάσης «ασφαλειοποίησης» (Bourbeau 2013) όλο και περισσότερων πεδίων της δημόσιας ζωής και εκφράζεται πλέον στα πλαίσια ασφαλειοποίησης των Μέσων Ενημέρωσης (Vultee 2022). Ενδιαφέρον και ερώτημα για περαιτέρω ανάλυση προκαλεί η κυριαρχία των πλαισίων ιδεολογίας μόνο κατά την ενδιάμεση φάση της έρευνας (1997-2000).

Στον αντίποδα οι πλαισιώσεις που εργαλειοποιούν την πολιτική ζωή και τις εκλογικές αναμετρήσεις και τα οποία χαρακτηρίσαμε ως πλαίσια Αγωνίσματος φαίνεται να έχουν διαχρονική παρουσία στον κυριακάτικο Τύπο, τουλάχιστον ως προς τα πρωτοσέλιδα, κάτι που δεν αποκλείεται να σχετίζεται και με τη δημοσιογραφική πρακτική της τήρησης «ίσων αποστάσεων» σε εκλογικές αναμετρήσεις η οποία βρίσκεται πολλές φορές στην αντίπερα όχθη της αντιμετώπισης των εκλογών με ιδεολογικοπολιτικό πρίσμα. Είναι, άλλωστε, ενδεικτικό ότι οι -μάλλον κυνικές- οπτικές αγωνίσματος ή «κούρσας για δύο» κυριάρχησαν στο Βήμα και την Καθημερινή αλλά όχι στην Αυγή η οποία προτίμησε την ανάδειξη ιδεολογικοπολιτικών πτυχών των εκλογικών αναμετρήσεων.

Η παραπάνω διαπίστωση ανοίγει τη συζήτηση για το αν οι παρατηρούμενες τάσεις είναι κατά κύριο λόγο αποτέλεσμα δομικών μεταβολών σε δημοσιογραφικές πρακτικές ή αν αντικατοπτρίζουν περισσότερο αλλαγές στις προτιμήσεις του κοινού κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Η απάντηση του ερωτήματος απαιτεί τη συμβολή και μεθόδων έρευνας ακροατηρίου τις οποίες δεν μεταχειρίστηκε η ανά χείρας μελέτη.

Σημειώσεις

[1] Η κάλυψη του ρεπορτάζ των διεθνών ή εξωτερικών γεγονότων στους ειδησεογραφικούς οργανισμούς είναι αρμοδιότητα του τμήματος των «διεθνών (ειδήσεων)» ή «εξωτερικού δελτίου (ειδήσεων)». Παλαιότερα χαρακτηριζόταν και «μεταφραστικό τμήμα» γεγονός που απηχεί τον υποβαθμισμένο ρόλο τον οποίο του απέδιδαν δημοσιογράφοι παλαιότερων γενεών, ενδεχομένως επειδή απαιτούσε γνώση ξένων γλωσσών ενώ δεν περιλάμβανε καθημερινό ρεπορτάζ εκτός της αίθουσας σύνταξης.

[2] Στο σχηματισμό της εικόνας άλλων κρατών μπορεί να συμβάλλει, φυσικά, και το περιεχόμενο του «διπλωματικού ρεπορτάζ» που αφορά τις σχέσεις της εκάστοτε χώρας με άλλα κράτη ή διεθνικούς θεσμούς καθώς και την ακολουθούμενη εξωτερική πολιτική. Η παρούσα εργασία εστιάζει, όμως, αποκλειστικά στις «διεθνείς» και όχι στις «διπλωματικές» ειδήσεις.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Bauman, Z. (2007), *Ρευστός Φόβος,* Αθήνα, Πολύτροπον.

Bryman, A. (2016), *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας,* Αθήνα, Gutenberg.

Δεμερτζής, Ν. και Τσιλιγιάννης, Π. (2004), Οι ευρωεκλογές στα ελληνικά ΜΜΕ, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμ. 24, Νο 1, σσ. 161-182.

Ζάραλη, Κ. (2021), *Εθνικισμός και Λαϊκισμός στο διαδίκτυο: Τα ελληνικά μέσα και ο κόσμος στην εποχή της κρίσης,* Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. https://ikee.lib.auth.gr/record/336963/files/

Καλογερόπουλος Α., Παναγιώτου Ν. και Δημητρακοπούλου Δ. (2016), Reuters Institute: Έρευνα για τις ψηφιακές ειδήσεις 2016 (Ελλάδα), Θεσσαλονίκη, iWrite.

Φραγκονικολόπουλος, Χ. (επιμ.) (2005), *ΜΜΕ, κοινωνία και πολιτική: Ρόλος και λειτουργία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Σιδέρης.

Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2011), Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση, στο Paterson, C. και Sreberny, A. (επιμ.), *Διεθνείς ειδήσεις στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Σιδέρης, σσ. 9-54.

Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2012), Εξωτερικές και Διεθνείς Ειδήσεις στον μετα-εθνικό κόσμο: Η πρόκληση της «παγκόσμιας οπτικής», *Ζητήματα Επικοινωνίας*, Νο 14-15, σσ. 47-59.

Χουλιαράκη, Λ. (2012), *Το θέαμα της οδύνης*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Wu, H. D. (2011), Το παράθυρο του κόσμου στον κόσμο: μία επισκόπηση της διεθνούς ειδησεογραφικής κάλυψης 44 εθνών, στο Paterson, C. και Sreberny, A. (επιμ.) *Διεθνείς ειδήσεις στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Σιδέρης, σσ. 191-211.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Aalberg, T., Papathanassopoulos S., Soroka S., Curran J., Hayashi K., Iyengar S., Jones P. K., Mazzoleni G., Rojas H., Rowe D. and Tiffen R. (2013), International TV News, Foreign Affairs Interest and Public Knowledge: A comparative study of foreign news coverage and public opinion in 11 countries, *Journalism Studies*, Vol. 14, No 3, pp. 387-406.

Banducci, S. and Hanretty, C. (2014), Comparative determinants of horse-race coverage, *European Political Science Review*, Vol. 6, No 4, pp. 621-640.

Entman, R. (1993), Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm, *Journal of Communication*, Vol. 43, No 4, pp. 51-58.

Zaharopoulos, T. (1989), The Image of the U.S. in the Greek Press, *Journalism Quarterly*, No 66, pp. 188-193.

Zaharopoulos, T. (1990), Cultural Proximity in International News Coverage: 1988 U.S. Presidential Campaign in the Greek Press, *Journalism Quarterly*, Vol. 67, pp. 190-194.

Galtung, J. (2003), Peace journalism, *Media Asia*, Vol. 30, No 3, pp. 177-180.

Galtung, J. and Ruge, M. (1965), The Structure of Foreign News, *Journal of Peace Research,* Vol. 2, No 1, pp. 64-91.

Gardner, L., Wilkinson, K. T., Merle, P. F., Cui, B., Luo, Y., Rahimi, M., Rybalko, S. and VanDyke, M. (2016), Press coverage of the 2012 U.S. Presidential election: A multinational, cross-language comparison, in C. Bieber, and K. Kamps (eds.), Die US-Präsidentschaftswahl 2012, Analysen der Politik-und Kommunikationswissenschaft, Wiesbaden, Springer, pp. 241-267.

Goffman, E. (1974/1986), *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Cambridge, Harvard University Press.

Golan, G. (2008), Where in the World Is Africa? Predicting Coverage of Africa by US Television Networks, International Communication Gazette, Vol. 70, No 1, pp. 41-57.

Golan, G. and Wanta, W. (2003), International elections on U.S. network news, *International Communication Gazette*, Vol. 65, No 1, pp. 25-39.

Holtz-Bacha, C. and Zeh, R. (2011), In love with Barack Obama: German press coverage of the U.S. presidential elections campaigns 2004 and 2008, in M. S. McKinney and M. C. Banwart (eds.), *Communication in the 2008 U.S. election: Digital natives elect a president,* New York, NY, Peter Lang, pp. 295-312.

Jackobsen, P. V. (2000), Focus on the CNN effect misses the point: The real media impact on conflict management is invisible and indirect, *Journal of Peace Research*, Vol. 37, No 2, pp. 131-143.

Kaitatzi-Whitlock, S. and Frangonikolopoulos, C. (2005), Vox Populi, Vox Dei, Reporting the Iraq War in Greece, in S. A. Nohrstedt and R. Ottosen (eds.), *Global war - local views: media images of the Iraq war*, Göteborg, Nordicom, pp. 229-254.

Lawrence, R. G. (2000), Game-Framing the Issues: Tracking the Strategy Frame in Public Policy News, *Political Communication*, Vol. 17, No 2, pp. 93-114.

McNelly, J. T. and Izcaray, F. (1986), International News Exposure and Images of Nations, *Journalism Quarterly,* Vol. 63, No 3, pp. 546-553.

Perry, D. K. (1990), News Reading, Knowledge About, and Attitudes toward Foreign Countries, *Journalism Quarterly*, Vol. 67, No 2, pp. 353-358.

Reese, S. (2001), Prologue – Framing Public Life: A Bridging Model for Media Research, in S. Reese, O. Jr. Gandy and A. Grant (eds.) *Framing Public Life: Perspectives on Media and Our Understanding of the Social World*, pp. 7-31, Mahwah, Lawrence Erlbaum.

Roberts, M. S. and Bantimaroudis, P. (1997), Gatekeepers in International News: The Greek Media, *The Harvard International Journal of Press/Politics*, Vol. 2, No 2, pp. 62-76.

Robinson, P. (2000), The Policy-Media Interaction Model: Measuring Media Power during Humanitarian Crisis, *Journal of Peace Research*, Vol. 37, No 5, pp. 613-633.

Scott, M., Bunce, M. and Wright, K. (2021), The Influence of News Coverage on Humanitarian Aid: The Bureaucrats' Perspective, *Journalism Studies*, Vol. 23, No 2, pp. 167-186.

Strömbäck, J., Painter, D. L. and Fernandes, J. (2011), International media's love affair with Barack Obama: Anti-Americanism and the global coverage of the 2008 U.S. presidential campaign, in M. S. McKinney and M. C. Banwart (eds.), *Communication in the 2008 U.S. election: Digital natives elect a president,* New York, NY, Peter Lan, pp. 275-294.

Tran, H. D. and Diep, P. P. U. (2024), "Gotta report 'em all": How international news diversity impacts public knowledge, perceptions of foreign nations and nationals and fear-based xenophobia, *News Research Journal*, Vol. 46, No 1, pp. 137-166.

van Aelst, P., Vliegenthart, R. and Boydstun, A. E. (2018), The whole world is watching: Comparing European and United States news coverage of the U.S. 2008 and 2016 elections, *International Journal of Communication*, Vol. 12, pp. 4731-4753.

van Gorp, B. (2010), Strategies to take subjectivity out of framing analysis, in D'Angelo P. and Kuypers J.A (eds.) *Doing news framing analysis: empirical and theoretical perspectives*, pp. 84-109, New York, Routledge.

Vliegenthart, R., Boomgaarden, H., van Aelst, P. and de Vreese, C. H. (2010), Covering the US Presidential election in Western Europe: A cross-national comparison, *Acta Politica*, Vol. 45, pp. 444-467.

Vultee, F. (2022), *A Media Framing Approach to Securitization: Storytelling in Conflict, Crisis and Threat*, New York, Routledge.

Westerståhl, J., and Johansson, F. (1994), Foreign News: News Values and Ideologies. *European Journal of Communication*, Vol. 9, No 1, pp. 71-89.

Wu. H. D. (2019), International coverage, in Vos T. P. and Hanusch F. (eds.), *The International Encyclopedia of Journalism Studies*, Hoboken, NJ, Wiley, pp. 1-7.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ: ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΜΙΑΣ ΣΥΣΤΗΜΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Σπύρος Γάγγας[α]

[α] Deree, Αμερικανικό Κολλέγιο Ελλάδος

Περίληψη

Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα όπως εξελίχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες έδειξε σημάδια προόδου και θεσμικής επέκτασης, παρά τις πολιτικές, ιδεολογικές και οικονομικές προκλήσεις που αντιμετώπισε, εσωτερικά αλλά και από το ευρύτερο περιβάλλον στη χώρα. Στα προλεγόμενα της εισήγησης αυτής αντλώ από την συστημική θεωρία του Niklas Luhmann, προκειμένου να θέσω κάποια ερωτήματα για τον κώδικα επικοινωνίας της κοινότητας των κοινωνιολόγων στην Ελλάδα ως «σύστημα» σε σχέση με ποικίλα -και σε διεθνές επίπεδο- «περιβάλλοντα» γύρω από την επιστήμη μας: οικονομικά, πολιτικά, ιδεολογικά. Σε ποικίλα φόρα της κοινότητας των κοινωνιολόγων παρατηρείται μια όξυνση στην επικοινωνία της κρίσης (π.χ. η φετινή ανακοίνωση της ΕΚΕ κάνει λόγο για «ταραχώδη κόσμο» με «κλιμάκωση αδικιών και αποκαλυπτικών κινδύνων» και «αυξανόμενες πιέσεις κοινωνικών προβλημάτων») σε πλανητικό επίπεδο (ανισότητα, περιβαλλοντική κρίση, νέοι αυταρχισμοί). Ισχυρίζομαι ότι αν η κρίση αποτελεί μέρος του επικοινωνιακού κώδικα που ανατροφοδοτεί την κοινωνιολογική φαντασία, κάποια ερωτήματα που προκύπτουν αφορούν στον άλλο πόλο αυτού του δυαδικού κώδικα «κρίση – κανονικότητα».

Λέξεις Κλειδιά: Ελλάδα, Κοινωνιολογία, Κρίση, Κώδικας Επικοινωνίας, Λούμαν, Πολυπλοκότητα

SOCIOLOGY'S CODE OF COMMUNUCATION: PROLEGOMENA OF A SYSTEMIC APPROACH

Spyros Gangas[α]

[α] Deree, American College of Greece

Abstract

Sociology in Greece in its recent development in the last few decades showed signs of progress and institutional expansion, despite the political, ideological and economic challenges faced, internally but also from the wider national context. In this essay's prolegomena I draw on Luhmann's systems theory aiming to pose some questions about the sociology's code of communication among sociologists in Greece, treating it as a 'system' in relation to diverse -internationally, too- 'environments' that surround the discipline: economic, political, ideological. Across many sociological fora what is being detected is an emphasis on the communication of 'crisis' (e.g. this year's HSS annual conference announcement talks about 'a turbulent world' with 'escalation of injustices and apocalyptic dangers' as well as "increasing pressures of social problems. I claim that if crisis is part of the communicative code that feeds sociological imagination, some questions arise concerning the other pole of thus dyadic code 'crisis-normality'.

Keywords: Communication, Complexity, Crisis, Greece, Luhmann, Sociology

Εισαγωγή

Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα όπως εξελίχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες έδειξε σημάδια προόδου και θεσμικής επέκτασης, παρά τις πολιτικές, ιδεολογικές και οικονομικές αναταράξεις που αντιμετώπισε εντός της χώρας αλλά και στο ευρύτερο παγκόσμιο περιβάλλον. Στα προλεγόμενα της εισήγησης αυτής αντλώ από: α) το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου *Sociology in Greece: Its History and Development* (Gangas and Lagoumitzi 2022) που αποτυπώνει στιγμιότυπα της κρίσης στην Ελλάδα αλλά και την πρόσληψή της από τους κοινωνιολόγους της χώρας μας αλλά β) κυρίως από την συστημική θεωρία του Niklas Luhmann, προκειμένου να θέσω κάποια ερωτήματα για τον κώδικα επικοινωνίας της κοινότητας των κοινωνιολόγων στην Ελλάδα. Ο κύριος σημειολογικός άξονας που προτείνω είναι η κοινωνιολογία ως «σύστημα» σε σχέση με ποικίλα -και σε διεθνές επίπεδο- «περιβάλλοντα» γύρω από την επιστήμη μας: οικονομικά, πολιτικά, ιδεολογικά.

Θεωρητικό πλαίσιο

Σε κεντρικά φόρα της κοινότητας των κοινωνιολόγων παρατηρείται μια όξυνση στην επικοινωνία της κρίσης σε πλανητικό επίπεδο (ISA 2023, 2018, 2014). Για παράδειγμα, η φετινή ανακοίνωση της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ 2024) κάνει λόγο για «ταραχώδη κόσμο» με «κλιμάκωση αδικιών και αποκαλυπτικών κινδύνων» και «αυξανόμενες πιέσεις κοινωνικών προβλημάτων», όπως η ανισότητα, η περιβαλλοντική κρίση, οι νέοι αυταρχισμοί και πλέον η τεχνητή νοημοσύνη. Ισχυρίζομαι, λοιπόν, ότι αν η διαπίστωση της κρίσης σε μεγάλο φάσμα των κοινωνικών σχέσεων, διαδικασιών και θεσμών αποτελεί μέρος του επικοινωνιακού κώδικα που ανατροφοδοτεί την κοινωνιολογική φαντασία, κάποια ερωτήματα που προκύπτουν αφορούν στον άλλο πόλο αυτού του δυαδικού κώδικα «κρίση – κανονικότητα». Φαίνεται, δηλαδή, ότι η διαγνωστική της κρίσης λειτουργεί ως κέλευσμα για την κοινωνιολογία, δίχως όμως η επιστήμη μας να είναι πάντοτε σε θέση να αντιτείνει κάτι απτό στον αντίποδα και να ενσωματώσει σε μια εξελικτική, αλλά και κανονιστική, λογική την απροσδιοριστία που προκύπτει από τον ανταγωνισμό επιμέρους κοινωνικών υποσυστημάτων. Αυτή η απροσδιοριστία στο πλαίσιο της σύγχρονης ιδεολογίας στην κοινωνία των ευφημισμών και της «προφύλαξης», όπως την έχει καυτηριάσει ο Baudrillard (1990: 67-79), ονομάζεται «πρόκληση» με εντάσεις που οδηγούν σε «κρίσεις» αλλά και σε 'ευκαιρίες». Εδώ η ορολογία της διοίκησης των επιχειρήσεων που έχει διεισδύσει στην επιστημονική κοινότητα συνάδει με την τυποποίηση του ρίσκου από τον Giddens (1998) στον «Τρίτο Δρόμο», διαπίστωση στην οποία θα επανέλθω στη συνέχεια.

Παρατηρείται επίσης, η λογική της διαφοροποίησης των επιμέρους πεδίων μέσα από την διαπίστωση της πολυπλοκότητας προβλημάτων και λύσεων. Καθώς εντείνεται η παγίωση μιας νεοφιλελεύθερης μορφής της αγοράς αλλά, κυρίως, αυτή της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης (π.χ. από τη σκοπιά του Foucault 2008) η οποία διαχέεται ως αφήγημα αποδοχής της λογικής της συστημικής ενσωμάτωσης (ως αντι-πρότυπο με βάση τη «λειτουργική» διάχυση της ισχύος), το αντίβαρο στην «κρίση» που προέρχεται από το συστημικά ανώτερο επίπεδο μετασχηματίζεται σε ένα κανονιστικό μόρφωμα, εύπλαστο αλλά και συνάμα άγονο ως προς τη συντονιστική του ικανότητα. Δηλαδή, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια υποτυπώδης σύγκλιση μεταξύ των κοινωνιολόγων ως προς τον βαθμό

δεσμευτικότητας του πεδίου του κοινωνικού που αντανακλά τη μη-κρίση. Σίγουρα οι αξίες που εκπορεύονται από την παράδοση του Διαφωτισμού και εξαπλώθηκαν μέσα από την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία (Berman 2006) και το πρότυπο της αλληλεγγύης (Stjernø 2005) αποτελούν ένα ισχυρό αφήγημα προς την κατανόηση της μη-κρίσης. Δεν φαίνεται όμως αυτό να είναι αρκετό. Το θεσμικό συμπλήρωμά του, δηλαδή η συγκεκριμενοποίηση των αξιών σε συστημικές λειτουργίες, δίχως το οποίο οι αξίες κινδυνεύουν να μετατραπούν σε ιδεολογήματα (θεωρία τύπου Althusser) ή προσομοιώσεις του Αγαθού (θεωρία τύπου Baudrillard), είναι ζητούμενο και οι θεμελιώσεις του πλέον ποικίλουν. Η διαρκής ρευστοποίηση της λογικής της κοινωνικής ενσωμάτωσης (η οποία στις κλασικές εκδοχές της κοινωνιολογίας αλλά και σε αυτή των Parsons και Habermas διακρίνεται από την «αλληλεγγύη» ως έσχατο θεμέλιο της κοινωνίας των πολιτών) συμπορεύεται με ρεβιζιονισμό αξιακών προτύπων (π.χ. τα ανθρώπινα δικαιώματα, πρωτίστως ως νεοφιλελεύθερο αφήγημα στη σημερινή εποχή [βλ. Whyte 2019]) σε συμπόρευση με τη λογική του ταυτοτικού πλουραλισμού και της διαφορετικότητας, λογικές που αξιώνουν θεμελίωση στην ιδιαιτερότητα της ατομικής βούλησης και αυτή της εκάστοτε κοινωνικής ομάδας.

Για παράδειγμα, αυτό το σύνδρομο οδηγεί σε νέους περιγραφικούς κώδικες της κοινωνιολογίας όπως καταδεικνύει η θέση του Andreas Reckwitz περί «Κοινωνίας της Μοναδικότητας» όπου η ίδια η κοινωνία επαναπροσδιορίζεται προς «οντότητες που διεκδικούν την μοναδικότητα» (2020: 275). Με αυτόν τον επαναπροσδιορισμό συρρικνώνεται έτσι ακόμα περισσότερο το ίδιο το «συλλογικό» με τον κοινωνιολογικό κώδικα διεργασίας του πλέον να είναι η «κοινωνικά κατασκευασμένη» πραγματικότητα και η διάρρηξη του συλλογικού στην ταυτοτική πολιτική και την επιστημολογία ενός προοπτικισμού που λίγο διαφέρει από την όξυνση της βεμπεριανής αξιακής συνάφειας η οποία διέπει την ταυτόχρονη εγκυρότητα ετεροβαρών αξιακών σφαιρών. Μέσα από αυτό το πρίσμα η «κοινωνικά αναγνωρισμένη μοναδικότητα» καθίσταται πλέον «σπάνιος και αμφισβητούμενος πόρος» (2020: 276). Ως εκ τούτου, όπως καταλήγει ο Reckwitz, «στο πολιτικό επίπεδο, η κοινωνία των μοναδικοτήτων οδηγεί σε κάποιου είδους 'κρίσης του γενικού'. Ανακύπτει το ερώτημα: Η αναφορά σε κάποιο (κοινωνικό και πολιτιστικό) γενικό -ή ακόμα και στην καθολικότητα- είναι ακόμη ή ξανά πάλι νοητή;» (2020: 277).

Η επιστημολογική στροφή εδώ έλκεται από την ανένταχτη προς τη λογική της ενσωμάτωσης «μοναδική ταυτότητα» με την τελευταία να επικυρώνει ενίοτε την ανορθολογικότητα της υπολειμματικής μη-ταυτότητάς της συγκριτικά με ό,τι λογίζεται ως «κανονικό». Αυτή η δυστροπία απέναντι σε ταξινομητικά σχήματα λογίζεται ως ο αναζωογονητικός και διακριτός πυρήνας της ταυτοτικής της απόφασης ως αφαίρεση από το «κανονικό». Συχνά όμως η επίκληση της ανένταχτης στην ταξινόμηση ταυτοτικής προοπτικής επικαλείται την κανονιστική νομιμοποίηση και καθολική δεσμευτικότητα που απορρέει, για παράδειγμα, από το αφήγημα και συνακόλουθες διατυπώσεις των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Μαζί με αυτή την νομιμοποιητική κίνηση όμως, όπου πλέον κάθε συστημικό στοιχείο της κοινωνικής ενσωμάτωσης (ή του βιόκοσμου) έχει αποβληθεί από την εξήγηση, το κανονιστικό επιστέγασμα καθίσταται «ανάλαφρο» (ο όρος δεν είναι τυχαίος αλλά αναφέρεται στη διάκριση μεταξύ «σοβαρού» και «ανάλαφρου» βίου στον Durkheim [Pickering 2009: 352-361]) μέσα από το αίτημα της «συμπεριληπτικότητας». Η τελευταία λογίζεται αποκλειστικά ως φορμαλιστικό αίτημα που τροφοδοτείται από την

«κοινωνιολογική φαντασία» αποκλεισμένων ομάδων με βάση την καλλιέργεια και συσσώρευση εμπειριών θυματοποίησης (Neiman 2023: 17-19) και με ορατό κίνδυνο, για κάποιους διανοητές, τη «νηπιοποίηση του κόσμου» (Μπρυκνέρ 2022: 176).

Δεν μπορούμε στο πλαίσιο αυτής της σύντομης παρουσίασης να επεκταθούμε στα εξηγητικά προβλήματα και πλάνες, ενδεχομένως, της παράδοξης ομολογουμένως έλξης μεταξύ της βαλκανοποίησης της πολιτικής των ταυτοτήτων και της ερζάτς αντικατάστασης της κοινωνιολογικής υφής της ενσωμάτωσης από την μεταμοντέρνα ανανοηματοδότησή της ως «συμπερίληψη». Αξίζει, επιγραμματικά μόνο, να υπομνήσει κάποιος δυο πράγματα: Πρώτον την ενόχληση του κατεξοχήν υπέρμαχου της ηθικής της ατομικότητας στη νεωτερικότητα, Émile Durkheim, και την προειδοποίησή του (1960: 239) ότι από το πλεόνασμα της ηθικοποίησης της κοινωνίας, η πρώτη απώλεια είναι η ίδια η ηθική. Σημείο των καιρών προς αυτή την κατεύθυνση είναι η πολιτική ορθότητα η οποία επιχειρεί -ενίοτε ανήθικα- να ηθικοποιήσει ό,τι σαμποτάρεται στον κώδικα ηθικής (Luhmann 2013) λόγω της λειτουργίας των επιμέρους κοινωνικών υποσυστημάτων ή από τον ανομικό καταμερισμό της εργασίας (π.χ. η πειθάρχηση σε τομείς υπηρεσιών μέσα από το πρότυπο του «υπεύθυνου εργαζόμενου»). Δεύτερον, και στον αντίποδα της κανονιστικής κοινωνιολογίας, τη θέση του Luhmann ότι κάθε αξίωση συμπερίληψης είναι υποκριτική αλλά και αντινομική, καθώς όποιο υποσύστημα την επικαλείται αναπαράγει εντός της λειτουργικής του διαφοροποποίησης το δίπολο «συμπερίληψη – μη-συμπερίληψη/ αποκλεισμός» (άρα η συμπερίληψη ως ηθικός κώδικας είναι κηλιδωμένος εκ της εννοίας) και ότι σε τελική ανάλυση η απόλυτη συμπερίληψη δεν συμπεριλαμβάνει τη μη-συμπερίληψη.

Για την τελευταία διαπίστωση αξίζει ενδεχομένως η κοινωνιολογική φαντασία να αντλήσει από την μετα-κριτική ικανότητα του Žižek (Γάγγας 2023: 91) και του προγράμματός του που καθιστά τη «μη-συμπερίληψη» αν και δεν χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο (για μια συστηματική έκθεση, βλ. Žižek 2007) προϋπόθεση του συστήματος της προσωπικότητας, της πολιτικής, της ηθικής αλλά και της επιστημολογικής συνθήκης που επιτρέπει στον ίδιο να ανακατασκευάσει κλασικές φιλοσοφικές θέσεις και να τις εντάξει κριτικά σε κάθε πτυχή του σύγχρονου κόσμου που λαμβάνει τα χαρακτηριστικά της «κρίσης» αλλά και της «κανονικότητας». Οπότε εδώ ο Žižek υιοθετεί μια αρχή συμμετρίας την οποία αδυνατώ να εντοπίσω στον καυστικό λόγο της κοινωνιολογίας σήμερα. Μάλιστα την έξαρση στη ρητορική της κρίσης την ονομάζει «εποχή της αγωνίας» (Žižek 2003: 56) με κύριο χαρακτηριστικό της την ανόρθωση της παράβασης σε κανόνα.

Από την άλλη πλευρά και με βάση αυτές τις σχηματικές, ομολογουμένως, παρατηρήσεις, η κοινωνιολογία (η οποία οξύνει τη ρητορική της «κρίσης» και του «αποκλεισμού») διστάζει να αποφανθεί αν κάποιο αξιακό και κανονιστικό πλαίσιο σε διάφορα επίπεδα εύρους του κοινωνικού (τοπικό, εθνικό, περιφερειακό ή πλανητικό) ενέχει στοιχεία σταθεροποίησης στο πλαίσιο της θεσμικής οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών. Εδώ προκύπτουν ζητήματα για την ίδια την αυτοκατανόηση της κοινότητας των κοινωνιολόγων, εφόσον μεγάλο μέρος της (όπως τεκμαίρεται από τους κεφαλαιώδεις τίτλους διεθνών συνεδρίων) επιχειρεί να ηθικοποιήσει το κοινωνικό σύστημα (είτε με το μαρξικό πρόγραμμα, το φεμινιστικό, την επανασύνδεση του συστήματος με τον βιόκοσμο στον Habermas, τον συντονισμό της λειτουργίας των κοινωνιών με βάση μια

κοσμοπολιτική ηθική κ.λπ.). Δίχως καθόλου να θέλω να διαφωνήσω με την διεκδίκηση της κανονιστικότητας από τους κοινωνιολόγους, το πρόβλημα της πολιτικής της μετάφρασης χρήζει επαναξιολόγησης. Πάνω σε ποιο σταθεροποιημένο θεσμικό και κανονιστικό πλαίσιο (αν θέλουμε να μην μεταθέσουμε το αίτημα της κανονιστικότητας σε μια αποκλειστικά ευρετική στιγμή του Λόγου) εδράζεται η διαπίστωση και ο ηθικός ζήλος που διατείνεται ότι μπορεί να αναγνωρίσει στα μορφολογικά χαρακτηριστικά επιπέδων του κοινωνικού την κρίση, να τής αποδώσει κανονιστικό έλλειμμα, να αναζητήσει τις αιτίες της και να τη διαχειριστεί; Ακόμα και ένα πρότυπο κανονιστικό πρόγραμμα σήμερα όπως αυτό της «προσέγγισης των ικανοτήτων» από τους Amartya Sen και Martha Nussbaum συναντά δυσχέρειες όταν επιχειρεί να αγκιστρώσει τρόπον τινά την βασική κανονιστική του κατηγορία (την ικανότητα του δρώντος, δηλαδή την ελευθερία του να επιλέξει μεταξύ εναλλακτικών λειτουργικοτήτων [τρόπων ζωής]) σε έλλογους θεσμούς. Αυτούς το ψηλαφεί μεν αλλά μόνο φορμαλιστικά. Μια κοινωνιολογική θεωρία «ικανών θεσμών»(Gangas 2020: 217-253) -από την παράδοση του Hegel, του Durkheim, του Parsons και του Honneth μεταξύ άλλων)- απουσιάζει ως χειροπιαστή δυνατότητα που να μπορεί η θεωρία να αναγνωρίσει και να θεμελιώσει στην κοινωνική πραγματικότητα.

Αν επιθυμούμε να αποφύγουμε αυτό που ο Claus Offe διαπίστωσε ως «κρίση στη διαχείριση της κρίσης» (1984: 35-64) οφείλουμε ίσως (ως αναστοχαστική κίνηση) να ξανασκεφτούμε τί λογίζεται εντός της κοινωνιολογικής θεωρίας ως μη-κρίση. Για παράδειγμα, η διαρκής υποτίμηση του «Τρίτου Δρόμου» ως πολιτικής θέσης με κοινωνιολογική θεμελίωση θα πρέπει να συνοδευτεί με το αποφατικό νοητικό πείραμα μεταξύ των κοινωνιολόγων κατά πόσο τα τυπικά χαρακτηριστικά του «Τρίτου Δρόμου» απωθούνται σήμερα ως κανονιστικά ανεπαρκή. Και μιλώ για «υποτίμηση» ως περιγραφική και όχι ως αξιολογική θέση από τη μεριά μου. Πόσοι, δηλαδή, εξ ημών δεν αναγνωρίζουμε την αποτελεσματικότητα κάποιου μηχανισμού αγοράς (με υπόκειται στην καπιταλιστική λογική) αλλά ενταγμένο σε ρυθμιστικά πλαίσια (κρατικά, νομικά, ηθικά, κοινοτικά, ακόμα και θρησκευτικά [π.χ. οι θέσεις Habermas (2003) περί βιοηθικής]); Πόσοι κοινωνιολόγοι άραγε τοποθετούνται στα άκρα ενός πολιτικού φάσματος το οποίο καλύπτει τον νεοφιλελευθερισμό, τον συντηρητισμό (με τις λαϊκίστικες ή εθνικιστικές του εκδοχές) έως -με περισσότερες μάλλον υποσχέσεις καταφατικής απάντησης- την ριζοσπαστική Αριστερά; Μάλλον η μειοψηφία.

Συνεπώς, η επίσης υποβαθμισμένη Χαμπερμασιανή πρόταση, ή η λογική επανασύστασης μια «κριτικής θεωρίας» της αξιακής λογικής των θεσμών τύπου Honneth (2014) ή ακόμα οι προσεγγίσεις του Νίκου Μουζέλη (2018) για τα κοινωνικά συστήματα και την απώθηση «ακραίων» πολιτικών προταγμάτων αλλά και εννοιολογικών πλαισίων, όπως η αποδοχή της αποτυχίας του ουτοπικού και επαναστατικού συστατικού του μαρξισμού και της αποδεκτής πια συρρίκνωσής του στον «εξανθρωπισμό» της ελεύθερης οικονομίας, οδηγούν κάποιον στο να αναρωτιέται αν η διευρυμένη σοσιαλδημοκρατία με την οποία -αποφατικά με βάση τα προηγούμενα- φαίνεται να συγκλίνει μεγάλο μέρος της κοινότητας των κοινωνιολόγων, αγκυροβολεί σε δεσμευτικά θεσμικά πλαίσια. Αν ναι, τότε πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά ανταποκρίνονται τελικά στο λοιδορούμενο πρόγραμμα του Τρίτου Δρόμου (καθώς, επίσης, αυτό ενσωματώνει προγραμματικά ευρυφασματικές θέσεις για την οικολογία και την ποικιλομορφία του φύλου, των συναισθηματικών αλλά και σεξουαλικών δεσμών), οπότε εγείρεται το ερώτημα αν η επίλυση της κρίσης -εφόσον

η ριζοσπαστική ανακατάταξη των σχέσεων εξουσίας και πλούτου κρίνεται από τη μεγαλύτερη μερίδα των κοινωνιολόγων ανεπαρκής ως πολιτική πρόταση αλλά και κοινωνιολογική προοπτική- προκαλεί μάλλον ένα μειδίαμα στο πρόσωπο του Giddens καθότι, η κοινότητά μας, δίχως πάντα να το επιθυμεί, υιοθετεί τον, επίσης προγραμματικό για τον Τρίτο Δρόμο, «φιλοσοφικό συντηρητισμό» (θέση που τίθεται ως πραγματισμός με ό,τι συμπαρομαρτούντα προέρχονται από μια Ποππεριανή επιστημολογία και μεταρρυθμιστική πολιτική).

Αν τελικά η ρητορική της «κρίσης» εξαιρεί από τον εαυτό της τις κοινωνιολογικές κατηγορίες και την κοινωνιολογική φαντασία, το ερώτημα που ανακύπτει είναι αν η πρόσληψη της «κρίσης» είναι συνάμα και απόρροια της κρίσης εννοιών στον πυρήνα της κοινωνιολογίας. Σε αυτό το σημείο αξίζει πάλι η υπόμνηση του Žižek για το γεγονός ότι η στυλιζαρισμένη ιδεολογία σήμερα (συμπεριλαμβανομένων όπως ισχυρίζομαι εδώ και κοινωνιολόγων στο βαθμό που οι τελευταίοι απεμπολούν κάποια ριζοσπαστική κριτική) είναι αυτή του «Τρίτου Δρόμου». Γράφει ο Žižek: «[...] ο 'Τρίτος Δρόμος', ως ακριβώς η σοσιαλδημοκρατία κάτω από την ηγεμονία του φιλελεύθερου-δημοκρατικού καπιταλισμού (δηλ. στερημένο από το ελάχιστα ανατρεπτικό της κεντρί), επιτυγχάνει συνεπώς στο να αποκλείσει την τελευταία αναφορά στον αντι-καπιταλισμό και την ταξική πάλη», θεωρώντας ότι ο ταξικός αγώνας οικειοποιείται από τη Νέα Δεξιά μέσα απόν τον «εθνικιστικό/ρατσιστικό/θρησκευτικό μανδύα (πολυεθνικές εταιρείες που 'προδίδουν' τους απλούς και καθώς πρέπει πολίτες του έθνους μας)» (2011: 242).

Συμπέρασμα

Σε τελική ανάλυση αν απαιτείται μια ανακατασκευή κοινωνιολογικών κατηγοριών, ζητούμενο είναι εάν αφηγήματα της κρίσης, της κοινωνικής απορρύθμισης, της αλλοτρίωσης, της ανομίας ή της παθολογίας εν γένει έχουν νόημα όχι ως πληθωρισμός ρητορικής υφής αλλά ως εξηγητικά και αναλυτικά σχήματα πέραν της κανονιστικής τους επάρκειας. Δηλαδή, αυτά έλκονται ακόμη από οργανικά προτάγματα που συνοδεύουν τον κοινωνιολογικό Λόγο από την γένεσή του (Neuhouser 2023). Όπως γράφει ο Honneth «[...] συμπεραίνουμε ότι κάποιος μπορεί να μιλήσει για κοινωνική ασθένεια ή παθολογία όταν μια κοινωνία στην θεσμική της διάταξη αποτυγχάνει [...] (2023: 123). Μάλιστα ο Honneth προτείνει την επανεστίαση της κοινωνιολογικής φαντασίας προς τάσεις «αμοιβαίας σύγκλισης» μεταξύ «λειτουργικών σφαιρών» (2023: 124), θέση την οποία είχα διατυπώσει στο πλαίσιο της ώσμωσης κανονιστικής κοινωνιολογίας (Durkheim) και φιλοσοφικής ανθρωπολογίας με αιχμή του δόρατος το ιδεώδες του εναρμονισμού (Scheler) μεταξύ διαφορετικών σφαιρών (βλ. Gangas 2011, καθώς επίσης και Gangas 2020: 269-277). Στον σημερινό κόσμο όμως της υπαγωγής της αναγκαιότητας της σύγκλισης λόγω επιτακτικών προς επίλυση παγκόσμιων προβλημάτων, παρατηρείται κάτι το οποίο θέτει και αυτή την διάσωση παραδοσιακών μοντέλων κανονιστικότητας υπό αμφισβήτηση, καθώς η «σύγκλιση» πραγματοποιείται μονομερώς και με όρους ισχύος και απόφασης (Κονδύλης 1991). Σε άλλη πολιτική κατεύθυνση από αυτή του Κονδύλη συναντάμε παρόμοια κανονιστική αμηχανία η οποία διαπιστώνει ότι πέρα από το επίπεδο σχετικού συντονισμού και εγγενούς ισορροπίας μεταξύ των κοινωνικών υποσυστημάτων χάσκει ένα κενό νομιμοποιημένης εξουσίας το οποίο αδυνατεί να «νοηματοδοτήσει» την απροσδιοριστία βάσει της οποίας θα καθίστατο εφικτό να ανακατασκευαστούν οι όροι

κοινωνικής συνοχής όπως στοχάστηκαν οι θεμελιωτές της κοινωνιολογίας. Τέτοια είναι λόγου χάριν η σχηματοποίηση αυτής της υποχώρησης της δεσμευτικότητας από τον Τσουκαλά ως ο «αόρατος Λεβιάθαν»: «Στο μέτρο που όλες οι κατεστημένες εξουσίες φαίνεται πια να ασκούνται ως ολοένα και πιο ετερόνομες, το αντικειμενικό αθροιστικό «έλλειμμα» πρωτογενούς εξουσίας συνεπιφέρει τη ραγδαία ιστορική αποδυνάμωση της αφετηριακής του διάκρισης» (2020: 399).

Καταλήγοντας, ίσως η κοινότητα των κοινωνιολόγων στο βαθμό που υιοθετεί έστω και με δισταγμό τυπικές όψεις της εναλλακτικής του «Τρίτου Δρόμου» απέναντι στον πολλαπλασιασμό των κρίσεων να πρέπει να σκεφτεί: α) αν μπορεί να θεμελιώσει μια λογική των θεσμών ως έλλογα κοινωνικά υποσυστήματα έτσι ώστε η προοπτική του «Τρίτου Δρόμου» και οι αμβλύνσεις που προκύπτουν προς πιο ρωμαλέα κανονιστικά προτάγματα να αμβλυνθεί η ίδια και όχι μόνο να απωθηθεί προσχηματικά, και β) την κοινωνιολογική φαντασία που θα εμπεριέχει την μετάβαση (ή τις μεταβάσεις) από την κρίση του κοινωνικού στους όρους της κοινωνίας που θίγονται από την κρίση και καταδεικνύουν μορφές θεσμοποίησης απαλλαγμένες από τις στρεβλές και κατά το συμβεβηκός κοινωνικές μορφές καταστροφής του κοινωνικού. Να εντυπωθεί, δηλαδή, στην κοινωνιολογική φαντασία το γεγονός ότι μέσα «στο αντικείμενο που θέλουμε να μετατρέψουμε σε αγαθό, μέσα στην κοινωνική σχέση εντάσσεται και η γνώση ως κάτι που είναι από μόνο του αγαθό αλλά *και* όρος για να εντοπίσουμε τη σχέση μεταξύ αγαθού/κακού και να την αλλάξουμε. [...] Ο συντονισμός των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων μέσω της γνώσης κινητοποιεί διαδικασίες ρήξης και επανασυντονισμού των σχέσεων αυτών στα πεδία της παραγωγής, της επιστήμης, της τεχνολογίας και της επικοινωνίας, διανοίγει δυνατότητες ελευθερίας» (Ψυχοπαίδης 2005: 235).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γάγγας, Σ. (2023), Συνέντευξη (μαζί με Λαγουμιτζή, Γ.), στο Κ.Καλφόπουλος, Ο «χαμένος χρόνος» της ελληνικής κοινωνιολογίας, *The Books' Journal,* τ. 13, σσ, 88-91.

Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία (2024), *9ο Τακτικό Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας,* «1974-2024. Κοινωνία και Κοινωνιολογία στην Ελλάδα Πενήντα Χρόνια μετά την Αποκατάσταση της Δημοκρατίας», Αναλυτική Πρόσκληση και Δελτίο συμμετοχής: https://www.hellenicsociology.gr/nea-tis-eke/prosklisi-ypobolis-protaseon-gia-9o-taktiko-synedrio-tis-ellinikis-koinoniologikis

Κονδύλης, Π. (1991), *Ισχύς και Απόφαση. Η Διαμόρφωση των Κοσμοεικόνων και το Πρόβλημα των Αξιών*, Αθήνα, Στιγμή.

Μουζέλης, Ν. (2018), *Ματιές στο Μέλλον. Καπιταλισμός, Σοσιαλδημοκρατία, Κοινωνικό Κράτος*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Μπρυκνέρ, Π. (2022), *Ένας Σχεδόν Τέλειος Ένοχος* (μτφρ. Α. Παππάς), Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.

Τσουκαλάς, Κ. (2020), *Ο Αόρατος Λεβιάθαν. Δημοκρατία, Δικαιοσύνη και Ηθική στα Χρόνια της Κρίσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις.

Ψυχοπαίδης, Κ. (2005), *Όροι, Αξίες, Πράξεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Baudrillard, J. (1990), *The Transparency of Evil. Essays on Extreme Phenomena*, London, Verso.

Berman, S. (2006), *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press.

Durkheim, E. (1960), *The Division of Labor in Society*, New York, The Free Press of Glencoe.

Foucault, M. (2008), *The Birth of Biopolitics*. Lectures at the College de France 1978-79, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Gangas, S. (2020), *Sociological Theory and the Capability Approach,* London, Routledge.

Gangas, S. (2011), Values, Knowledge and Solidarity: Neglected Convergences Between Émile Durkheim and Max Scheler*, Human Studies,* Vol. 34, pp. 353-371.

Gangas, S. and Lagoumitzi, G. (2022), *Sociology in Greece: Its History and Development*, Cham, Palgrave Macmillan/Springer.

Giddens, A. (1998), *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Cambridge, Polity Press.

Habermas, J. (2003), *The Future of Human Nature*, Cambridge, Polity.

Honneth, A. (2023), *The Poverty of Our Freedom: Essays 2012-2019,* Cambridge, Polity.

Honneth, A. (2014), *Freedom's Right: The Social Foundations of Democratic Life*, Cambridge, Polity.

ISA (2023), *XX ISA World Congress of Sociology*. Resurgent Authoritarianism: Sociology of New Entanglements of Religions, Politics and Economies, Melbourne, Australia, June 25-July 1, 2023. Βλ. https://www.isa-sociology.org/en/conferences/world-congress/melbourne-2023

ISA (2018), *XIX ISA World Congress of Sociology*. Power, Violence and Justice: Reflections, Responses, Responsibilities, Toronto, Canada, June 15-21, 2018. Βλ. https://www.isa-sociology.org/en/conferences/world-congress/toronto-2018/

ISA (2014), *XVIII ISA World Congress of Sociology*. Facing an Unequal World: Challenges for Global Sociology, Yokohama, Japan, 13-19 July, 2014. Βλ. https://www.isa-sociology.org/en/conferences/world-congress/yokohama-2014/

Luhmann, N. (2013), *Theory of Society*, Volume 2, Stanford, Stanford University Press.

Neiman, S. (2023), *Left is not Woke,* Cambridge, Polity.

Neuhouser, F. (2023), *Diagnosing Social Pathology: Rousseau, Hegel, Marx, and Durkheim,* Cambridge, Cambridge University Press.

Offe, C. (1984), *Contradictions of the Welfare State*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.

Pickering, W.S.F. (2009), *Durkheim's Sociology of Religion: Themes and Theories*, Cambridge, James Clark & Co.

Reckwitz, A. (2020), The Society of Singularities – 10 Theses*, Analyse & Kritik, Vol. 44,* No.2, pp. 269-278.

Stjernø, S. (2005), *Solidarity in Europe: The History of an Idea*, Cambridge, Cambridge University Press.

Whyte, J. (2019), *The Morals of the Market: Human Rights and the Rise of Neoliberalism*, London, Verso.

Žižek, S. (2003), *The Puppet and the Dwarf: The Perverse Core of Christianity,* Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.

Žižek, S. (2007), *The Indivisible Remainder: On Schelling and Related Matters,* London, Verso.

Žižek, S. (2011), *Did Somebody say Totalitarianism?* London, Verso.

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ 21Ο ΑΙΩΝΑ. ΕΠΙΚΑΙΡΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Νικόλαος Δεναξάς[α]

[α] Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκειολογίας, Θεολογική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Στο πλαίσιο του ευρύτερου ακαδημαϊκού διαλόγου, τόσο στη διεθνή όσο και στην εγχώρια βιβλιογραφία, συναντάται η διαπίστωση πως ο μεταμοντερνισμός κηρύττει την απόλυτη ανεκτικότητα και τον σχετικισμό, γεγονός που ήδη δημιουργεί πολυεπίπεδες αντιδράσεις στον κοινωνικό – δημόσιο χώρο. Με την παρούσα παρέμβαση, πάντα στη συνάφεια των σχέσεων Θρησκείας και Δημοκρατίας, επιδιώκεται να επισημανθούν οι ειδικές προϋποθέσεις και συνθήκες που επηρεάζουν τις κοινωνικές σχέσεις καθώς και την ποιότητα της Δημοκρατίας αλλά και της θρησκευτικής αναφοράς στη σύγχρονη Ελλάδα. Με ποιο τρόπο επιδιώκονται εκ βάθρων ανατροπές στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο, μέσα από μια άκρως επιθετική αναστοχαστική διάθεση; Η λεγόμενη «κουλτούρα της αφύπνισης» ως σύγχρονη απειλή για τη Δημοκρατία και τους θεσμούς ή και ως μορφή «πολιτικής θρησκείας». Παρατηρείται ή όχι τάση για απαξίωση των σημαντικών αιτημάτων και δημοκρατικών κατακτήσεων της νεωτερικότητας, στην προοπτική εμπέδωσης ενός ιδιότυπου φοβικού και ενοχικού «μεταπολιτισμού»; Ο ιδιαίτερος ρόλος της Θρησκείας και των θρησκευτικών παραδόσεων απέναντι στην αποδομητική «πολιτική ορθότητα» και την αναχρονιστική επαναφορά στον δημόσιο χώρο της κουλτούρας της καταστολής, της λογοκρισίας και της κοινωνικής απομόνωσης. Η διαχρονική, συστηματική και συστημική εργαλειοποίηση των άκρων και εν προκειμένω της ακροδεξιάς, στην προοπτική της απαξίωσης, εκφυλισμού και δαιμονοποίησης παραδοσιακών αναφορών, δοκιμασμένων αξιών που αποδεδειγμένα εξασφαλίζουν την κοινωνική συνοχή και ειρήνη καθώς και την οργανωμένη αντίδραση και αντίσταση σε κάθε προσπάθεια περιορισμού θεμελιωδών δημοκρατικών ελευθεριών.

Λέξεις Κλειδιά: Θρησκεία, Δημοκρατία, Μετανεωτερικότητα, Δημόσιος Χώρος

RELIGION AND DEMOCRACY IN GREECE IN THE 21ST CENTURY. CURRENT CONCERNS

Nikolaos Denaxas[α]

[α] Department of Social Theology and Religious Studies, Theology School, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

In the context of the wider academic dialogue, both in the international and the Greek bibliography, it is found that postmodernism preaches absolute tolerance and relativism, which is already creating multi-level reactions in the social-public space. With this intervention, always in the context of the relations between Religion and Democracy, it is sought to point out the special conditions and conditions that affect social relations as well as the quality of Democracy and the religious reference in modern Greece. In what way are fundamental upheavals sought in the wider

social field, through a highly aggressive reflective mood? The so-called "woke culture" as a modern threat to Democracy and institutions or as a form of "civic religion"? Is there a tendency to depreciate the important demands and democratic conquests of modernity, in the perspective of consolidating an idiosyncratic phobic “post-civilization of guilt"? The special role of Religion and religious traditions against the deconstructive "political correctness" and the anachronistic restoration in the public space of the culture of repression, censorship and social isolation. The long-term, systematic and systemic instrumentalization of the far right, in the perspective of discrediting, degenerating and demonizing traditional references, tested values that have been proven to ensure social cohesion and peace as well as the organized reaction and resistance to any attempt to limit fundamental democratic freedoms.

Keywords: Religion, Democracy, Postmodernism, Public Sphere

Εισαγωγή

Στον σύγχρονο δημόσιο – κοινωνικό χώρο, εντοπίζονται πολλαπλές ατομικότητες στο πλαίσιο της επιβεβλημένης πολυδιάσπασης της κοινωνίας, της «ρευστής νεωτερικότητας» (Τσιρώνης 2018: 73), των «βιωμένων αντιθέσεων» και της «πολυαρχίας των αξιών» (Beck 2005: 88). Φαίνεται δηλαδή πως χάνεται το αίσθημα του δικαίου και του καθήκοντος, ποιοτικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν ένα λειτουργικό μέλος της κοινωνίας (Κωτσιόπουλος 2009: 50). Οι ατομικότητες αυτές, σε ορισμένες περιπτώσεις, έχουν την τάση να επιβάλλονται και όχι να τοποθετούνται στον χώρο της συζήτησης, του διαλόγου και της συνεννόησης. Αυτή ακριβώς η πραγματικότητα, γεννά νέες επί μέρους αντιθέσεις, αναπαράγοντας συγκρουσιακά σχήματα. Ορθά παρατηρείται πως: *«(...) σήμερα η μεταμοντέρνα θεωρία, που σε πολλά ενισχύει τη λειτουργία της Παγκοσμιοποίησης, επιχειρηματολογεί υπέρ της λογικής του “αυτοκατασκευαζόμενου ατόμου” ενάντια στα κοινοτικά πλαίσια αναφοράς (εθνικά, θρησκευτικά, αξιακά κ.α.) (...)»* (Κωτσιόπουλος 2020: 243).

Αυτή η τάση, αμφισβητεί έντονα και επιθετικά τον κοινωνικό και κοινωνικοποιητικό ρόλο των θρησκειών και με επιμονή επιδιώκει τον περιορισμό της όποιας θρησκευτικής δραστηριότητας, στον χώρο του ατομικού, στην ιδιωτική σφαίρα (Τσαούσης 2005: 19). Στη σύγχρονη κοινωνιολογική έρευνα, γίνεται λόγος για το «*παγκόσμιο φαινόμενο ιδιωτικοποίησης της θρησκείας (...) που οδηγεί στον συγκρητισμό των παραθρησκευτικών κινημάτων της “Νέας Εποχής”(...)*» (Κωτσιόπουλος 2024: 257). Άλλωστε, το «θρησκευτικώς υπάρχειν», φαίνεται να δίνει τη δυνατότητα της ουσιαστικής - παρεμβατικής ύπαρξης του ανθρώπου μέσα στη σύγχρονη «πόλη», μέσα στον σύγχρονο δημόσιο – κοινωνικό χώρο (Στογιαννίδης 2021: 595). Ορθά δε παρατηρείται πως: «*Το να ζει ο άνθρωπος ως θρησκευόμενος, σημαίνει ότι έχει λάβει σοβαρά υπόψη του πως υπάρχουν πράγματα τα οποία τον υπερβαίνουν*» (Στογιαννίδης 2021: 591). Αξία έχουν και όσα αναφέρει σχετικά ο J. Keane, παραθέτωντας τον Τζ. Μπέρναρντ Σω: «*όταν ο Θεός πεθαίνει (...) πεθαίνει μαζί και ο αθεϊσμός και ως εκ τούτου, ο Θεός ξαναγεννιέται*» (Keane 2003: 32).

Στην προοπτική της επικράτησης της κοσμικής «πολιτικής θρησκείας» της μετανεωτερικότητας, ενδεχομένως να ελλοχεύει και κίνδυνος αλλοίωσης της ποιότητας και του περιεχομένου της ίδιας της Δημοκρατίας και των θεσμών της, αν λάβουμε υπόψη

μας την άποψη ότι οι θρησκείες και ειδικότερα ο Χριστιανισμός συνέβαλαν στην υπόθεση της διεύρυνσης και δυναμικής διεκδίκησης δημοκρατικών ελευθεριών και εμπέδωσης των δημοκρατικών θεσμών (Hervieu – Leger and Willaime 2005: 57). Ιδιαίτερη αξία έχει και η διαπίστωση πως: «*Ο δημόσιος χώρος των δημοκρατικών κοινωνιών, προκειμένου να ανταποκρίνεται στα προτάγματα της δημοκρατίας, θα πρέπει να βασίζεται στον διάλογο (...) και όχι φυσικά στην επιβολή ή τη χειραγώγηση*» (Στογιαννίδης 2021: 387). Επισημαίνεται δε πως είναι οι εκκοσμικευόμενες πολιτικές κοινωνίες που κατ' ουσίαν συμβάλλουν στην επιστροφή του ιερού, καθώς υποκαθιστούν τη θρησκευτική πίστη με την υπαρξιακή αβεβαιότητα (Keane 2003: 33). Αυτό που τελικά συμβαίνει, είναι οι πολλαπλές ατομικότητες, που έχουν ήδη αναπτυχθεί στο πλαίσιο μιας στρεβλής κοινωνικότητας που αναφέρεται περισσότερο στις ψευδαισθήσεις παρά στην αίσθηση της πραγματικότητας και της κοινωνικής αλήθειας, να διεκδικούν περίοπτη – αν όχι κυρίαρχη – θέση στον δημόσιο χώρο, προσπαθώντας τελικά να επιβληθούν με οποιονδήποτε τρόπο. Στην ως άνω συνάφεια, ξεκάθαρη είναι η επίδραση των λεγόμενων «μέσων κοινωνικής δικτύωσης» και ψηφιακών εφαρμογών «βίωσης μιας εναλλακτικής πραγματικότητας» όπως λ.χ. το metaverse, που αποχρωματίζουν – αν όχι εκφυλίζουν – τον κοινωνικό και κοινοτικό χαρακτήρα των Θρησκειών και των θρησκευτικών παραδόσεων (Δεναξάς 2023).

Θρησκεία, Δημοκρατία και ο μετανεωτερικός «αφυπνισμένος ολοκληρωτισμός»

Το πνεύμα της επιθετικής αναστοχαστικότητας της μετανεωτερικότητας, αντιλαμβάνεται τις Θρησκείες ως κοινωνική κατασκευή, «*αρνούμενο τον συστημικό χαρακτήρα της αυθεντίας των "μεγάλων αφηγήσεων" που προέρχονται από το ιστορικό βάρος και κύρος των δοκιμασμένων αξιών Θρησκειών και Πολιτισμών του παρελθόντος*» (Κωτσιόπουλος 2017: 888, Preglau 2014: 343). Αυτή η τάση του μεταμοντερνισμού, φαίνεται πως συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση μιας ιδιότυπης «μεταμαρξιστικής» αντίληψης, που συνεχίζει επιθετικά να απαξιώνει οποιαδήποτε αναφορά στις Θρησκείες, θεωρώντας πως αυτές «συσκοτίζουν το κοινωνικό» και συμβάλλουν στο εξουσιαστικό πλέγμα που περιορίζει τις ελευθερίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα (Hervieu – Leger and Williaime 2005: 24, Κωτσιόπουλος 2024: 260). Για παράδειγμα, οι σοβιετικοι θεωρητικοί του μαρξισμού της κομματικής ιντελιγκέντσια, πίστευαν πως: «*Η θέση για το προαιώνιο της θρησκείας και τη θεία αποκαλύψει καταγωγή της, είναι ο ακρογωνιαίος λίθος των δογμάτων της θεολογίας*» (Ζίπκοβετς 2022: 27). Ο δε «μεταμαρξισμός» εμπεδώνεται και στην μετανεωτερική εκδοχή της αντίληψης του Γκράμσι, περί «οργανικών διανοουμένων», καθώς το μέγεθος της οχύρωσης πίσω από τα όποια ιδεολογήματα και τις όποιες «ορθότητες», κρίνει στην ουσία την ποιότητα και την αξία του αποδομητικού ακτιβισμού. Θα μπορούσαμε δε να υποστηρίξουμε πως η μετανεωτερική woke κουλτούρα, ξεκίνησε από τις προαναφερθείσες «μεταμαρξιστικές» θεωρήσεις, για να καταλήξει απολογητής του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού της καταστροφής. Ο Γαλλοεβραίος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Raymond Aron, θα κάνει λόγο για το «όπιο των διανοουμένων», αντιστρέφοντας τη γνωστή ρήση του Κ. Μάρξ, θεωρώντας πως ο μαρξισμός αναδεικνύεται από τη διανόηση της εποχής του ως κοσμική θρησκεία (Aron 2021).

Οι Θρησκείες ως οργανωμένα συστήματα δοξασιών και λατρευτικών πράξεων, πιστεύεται πως συμβάλλουν στην κοινωνική ένταξη και την κοινωνική συνοχή (Γιούλτσης 1996: 73, Τσαούσης 2005: 217 κ.ε.). Ο Απ. Νικολαϊδης, θα παρατηρήσει σχετικά πως: *«(...) η Θρησκεία διαμορφώνει και διδάσκει ηθικούς κανόνες και απαγορευτικές αρχές που ρυθμίζουν όχι μόνο το θρησκευτικό βιο των πιστών αλλά και τα κοινωνικά ήθη»* (Νικολαϊδης, 2021: 28). Η Θρησκεία, θεωρείται αυτόνομο φαινόμενο, σημαντικός παράγοντας «*και όχι προϊόν της κοσμικής πραγματικότητας και ιστορίας*» (Νικολαίδης 2009: 23). Έχει δε ιδιαίτερη αξία και η άποψη του Γερμανού Ευαγγελικού θεολόγου καθηγητή M. Meyer – Blanck, ο οποίος επισημαίνει την αλληλεξάρτηση της Θρησκείας και της παιδείας: «*Η παιδεία χωρίς τη Θρησκεία είναι ημιτελής και η Θρησκεία χωρίς την παιδεία είναι επικίνδυνη*» (Meyer – Blanck 2003: 280).

Σε ότι αφορά δε την κοινωνική και πολιτισμική δυναμική των θρησκειών, ο μαθητής του Weber, T. Parsons θα υπογραμμίσει πως: *«τα πνευματικά και αξιακά στοιχεία του πολιτισμού καταξιώνουν και προάγουν την κοινωνία και όχι τα οικονομικά στοιχεία μιας ωφελιμιστικής και εμπορευματοποιημένης λογικής»* (Parsons 1971: 281). Έχει αξία να σημειωθεί και η συμβολή του P. Sorokin, ο οποίος μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και με τις εκκοσμικευτικές τάσεις να είναι σχεδόν κυρίαρχες, σε βαθμό που «προέβλεπαν» την εξαφάνιση της θρησκείας από τον δημόσιο χώρο, να τονίζει πως επίκειται αναβίωση της θρησκευτικής πίστης και πνευματικής αφύπνισης (Sorokin 1948). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι η ποιότητα της συζήτησης που αφορά στην «επιστροφή του Θεού» ή στην «επιστροφή του ιερού», στον δημόσιο χώρο (Kepel 1992). Στις αρχές του 21ου αιώνα, είναι πλέον φανερό πως παρά τις όποιες επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης και της Δ' βιοτεχνολογικής επανάστασης, ο Θεός «δεν πέθανε» και οι Θρησκείες δεν εξαφανίστηκαν (Κωτσιόπουλος 2015: 248-249). Ασκείται έντονη κριτική στη «θεωρία της εκκοσμίκευσης», ενώ πλέον γίνεται και λόγος για την απο-εκκοσμίκευση του κόσμου και του δημόσιου χώρου (Berger 1999, Karpov 2010). Για τον γνωστό Καθηγητή της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας P. Berger, η Θρησκεία και οι θρησκευτικές κοινότητες, είναι σε θέση να προστατέψουν τους ανθρώπους από καταστάσεις ανομίας, διάχυσης και προώθησης ενός ανορθολογικού – όπως εκδηλώνεται και στις ημέρες μας – αμοραλισμού, νομιμοποιώντας τους κοινωνικούς θεσμούς, αποδίδοντας σε αυτούς οντολογική βαρύτητα (Berger 1967: 50, 100). Γίνεται επίσης λόγος και για μια τάση μετα-εκκοσμίκευσης, εξαιτίας της δυναμικής επανεμφάνισης των θρησκειών στον δημόσιο χώρο (Μπαθρέλλος 2016).

Στο πεδίο της ακαδημαϊκής συζήτησης, ίσως τελικά να μην είναι ο Θεός αυτός που επέστρεψε ή επιστρέφει, αλλά όσοι αποφάσισαν να επιστρεψουν στον διάλογο, μετά από δεκαετίες ηθελημένης απουσίας, υπό το φόβο της απομόνωσης. Ο αείμνηστος καθηγητής Ν. Ματσούκας, θα χαρακτηρίσει τα φιλοσοφικά ρεύματα που διαμόρφωσαν τη λεγόμενη «θεολογία του θανάτου του Θεού», ως «απαρχαιωμένα», «ξεπερασμένα», μη ικανά να ανταποκριθούν στις σύγχρονες ανάγκες (Ματσούκας 1996: 192). Στην ως άνω συνάφεια ενδιαφέρουσα είναι και η διαπίστωση του Χ. Βέντη, ο οποίος θα τονίσει πως ο αθεϊστικός μηδενισμός και ο διαβόητος «θάνατος του Θεού», αποτελούν μομφή: «(...) *εχθρική προς την πίστη, οπωσδήποτε ασύμβατη με τις δογματικές αξιώσεις των μονοθεϊστικών θρησκειών*» (Βέντης 2021: 15).

Όσοι απείχαν συστηματικά από τη συζήτηση γύρω από ζητήματα που αφορούν στην Θρησκεία, τη θρησκευτικότητα και την επίδραση και σύνδεση που έχουν οι θρησκευτικές παραδόσεις με την κοινωνία. Είναι δε χαρακτηριστικά όσα λέγει ο Ed. Tiryakian, σχετικά με τις συγκριτικές μελέτες του M. Weber ειδικά για τις μη Δυτικές θρησκείες (Ιουδαϊσμός, Ανατολικά θρησκεύματα), επισημαίνοντας πως: «*αγνοήθηκαν εν γένει από τους κοινωνικούς επιστήμονες για περισσότερο από μισό αιώνα*» (Tiryakian 2005: 45). Διαπιστώνεται λοιπόν, ότι οι Θρησκείες με τον σαφή κοινωνικό και κοινοτικό τους χαρακτήρα, με αναφορά σε συγκεκριμένες και όχι αφηρημένες αξίες, αρχές και παραδόσεις, δεν φαίνεται να είναι χρήσιμες για το κυρίαρχο οικονομικό και πολιτικό σύστημα, καθώς στέκονται απέναντι στο πνεύμα και την ουσία της της Παγκοσμιοποίησης (Δεναξάς 2019).

Η μετανεωτερική «εξουσιομανία», συντηρεί ένα συγκρουσιακό – ολιστικό κλίμα στοιχεία ξένα σε σχέση με τα ποιοτικά διαλεκτικά χαρακτηριστικά της Χριστιανικής πίστης που μαζί με την Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία και το Ρωμαϊκό Δίκαιο, αποτελούν σημαντικά στοιχεία της ταυτότητας και για κάποιους ακόμη και την προϋπόθεση για την «πολιτισμική ενότητα» της Ευρώπης.[1] Η εξουσιομανία που ως τάση και μεθοδολογία, φαίνεται πως αποτελεί σημαντικό στοιχείο του σύγχρονου «μετα – πολιτισμού», αποκαλύπτει τις μετανεωτερικές ψευδαισθήσεις και αυταπάτες. 50 χρόνια από τη Μεταπολίτευση, προκαλεί τουλάχιστον ανησυχίες και εύλογους προβληματισμούς σε σχέση με τη θρησκευτική ελευθερία, το ποσοστό των επιθέσεων σε θρησκευτικούς στόχους στην Ελλάδα, με εκείνους που αναφέρονται στον Ορθόδοξο Χριστιανισμό, να αγγίζουν το 98%.[2] Την ίδια στιγμή, οι υπερασπιστές της εκκοσμίκευσης οχυρώνονται ακόμη περισσότερο πίσω από την άποψη πως «*χωρίς εκκοσμίκευση δεν υπάρχει δημοκρατία*» (Keane 2003: 18). Όπως παρατηρείται σχετικά: «*Η σύγχρονη αναζήτηση προσωπικού νοήματος και σωτηρίας, μεταμορφώνεται στην 'αθέατη θρησκεία' της 'αυτοέκφρασης'*» (Keane 2003: 19). Ειδικότερα για τους οπαδούς του μεταμοντερνισμού, ο αείμνηστος Καθηγητής της Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Β. Φίλιας θα επισημάνει χαρακτηριστικά πως: «*(...) ο κακοχωνεμένος νιτσεϊκός ελιτισμός τους, υποδαυλίζει συμπλέγματα μεγαλείου σε όλους όσους θέλουν να πιστεύουν ότι είναι οι μύστες του σύγχρονου πολιτισμού*» (Φίλιας 2001: 498).

Από τη Μεταπολίτευση στη «μετα-δημοκρατία»

Η επιθετικά αναθεωρητική κοσμοαντίληψη, ως κυρίαρχη τάση της μετανεωτερικότητας, επιχειρεί να επανανοηματοδοτήσει αν όχι υποβαθμίσει τους κλασικούς, παραδοσιακούς κοινωνικούς αγώνες και τα κινήματα, τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις του (Preglau 2014: 323). Οι αγώνες των γυναικών που εκδηλώθηκαν και στην Ελλάδα με μεγαλύτερη ένταση από τη Μεταπολίτευση και εντεύθεν, για ίση και δίκαιη μεταχείριση στον δημόσιο χώρο (εργασία, οικογένεια, πολιτική κλπ), κυριολεκτικά φαίνεται να σαρώνονται από τις υπεραπλουστευτικές υπερβολές των θιασωτών της «κουλτούρας της ακύρωσης». Οι πρακτικές της «κουλτούρας της ακύρωσης» (*cancel culture*), δεδομένης και της επιρροής που ασκούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης «εισπηδώντας» από τον ψηφιακό στον πραγματικό δημόσιο χώρο, έχουν οδηγήσει πολλούς ειδικούς επιστήμονες και ερευνητές να μιλούν για μια «μεταμοντέρνα ιερά εξέταση», η οποία καθίσταται «*συνώνυμο της*

λογοκρισίας, της φίμωσης και του εξοβελισμού της αντίθετης άποψης» (Τραυλός – Τζανετάτος 2023: 312 κ.ε.).

Η δημιουργική – ποιοτική – διαλεκτική και γι' αυτό κοινωνικά επωφελής αμφισβήτηση των αρνητικών στερεοτύπων για τη Θρησκεία, τα έθνη, τη γυναίκα, τον άνδρα, τις ανθρώπινες σχέσεις κλπ, δίνει τη θέση της στην αναγωγή νέων στερεοτυπικών αποτυπώσεων, σε μέτρο για τη δημοκρατία, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη, την κοινωνική ευαισθησία. Στο πεδίο του Ιουδαϊσμού λ.χ., συναντούμε την άποψη πως η woke κουλτούρα, αναπαράγει αντισημιτικά στερεότυπα (Bernstein 2022). Έτσι, κοντά στους πολλαπλούς και φυσικά «πολιτικά ορθούς» - κατ' ουσίαν – αναθεωρητικούς αναχρονισμούς γύρω από την οικογένεια και το γάμο, ίσως δούμε και επαναφορά των «γαμήλιων παροχών» (λ.χ. προίκα), που αντιμετώπιζαν τις γυναίκες ως αντικείμενα και μέσα οικονομικής συναλλαγής και τον γάμο ως στενά υπολογιστική πράξη (Τσαούσης 2005: 119). Το επίπεδο δε της στράτευσης πίσω από αυτές τις αντιλήψεις, πίσω από πάσης φύσεως «ορθότητες», προσδιορίζει και το μέγεθος της έντασης ή της σύγκρουσης στον δημόσιο χώρο. Ο τρόπος και η μεθοδολογία που εκδηλώνονται τα παντοειδή δικαιωματικά κινήματα, δεν φαίνεται να εμβαθύνουν τη δημοκρατία και τους θεσμούς της, να ενδιαφέρονται για την προώθηση του πλουραλισμού ή και τη λεγόμενη «συμπερίληψη». Ειδικότερα και σε σχέση με την «Κοινωνιολογία του μεταμοντέρνου», αναπτύσσεται ένας συγκεκριμένος τύπος κοινωνίας: *«(...) στον οποίο ο τονισμός του πλουραλισμού μετατρέπεται σε διαμορφωτικό, χαρακτηριστικό, κανονιστικό κανόνα, επομένως σε ένα είδος ενιαίου κοινωνικού προστάγματος*» (Morel 2014: 387).

Ενδιαφέρον έχουν και οι προβληματισμοί που εκφράζει η κοινωνιολόγος και Διευθύντρια Ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Επιστημονικής Έρευνας (CNRS) της Γαλλικής Δημοκρατίας, Nathalie Heinich, επισημαίνοντας την επικίνδυνη διολίσθηση του πολυπολιτισμικού μοντέλου προς έναν «*ολοκληρωτισμό χωρίς κράτος*» (Heinich 2023). Επισημαίνει δε πως, κοινό σημείο ανάμεσα στον «γουοκισμό» και τον ολοκληρωτισμό, αποτελεί η ικανότητα να προφέρονται με αυτοπεποίθηση αναλήθειες, ως άμεση συνέπεια της αδιαφορίας για την αλήθεια (Heinich 2023). Αξίζει να σημειωθεί πως στο ισχύον Σύνταγμα της Ελλάδος, γίνεται σαφές πως: «*Η λογοκρισία και κάθε άλλο προληπτικό μέτρο, απαγορεύονται*».[3] Γίνεται επίσης σαφές πως η αμερικανοκίνητη χούντα (1967 – 1974), απαξίωσε εκ των πραγμάτων κάθε διάθεση για αναφορά στα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν την παραδοσιακή ταυτότητα, μέσα από τη συνθηματολογική εργαλειοποίηση των παραδοσιακών αξιών («Πατρίς – Θρησκεία – Οικογένεια»). Χαρακτηριστικά είναι και όσα λέγει και ο αείμνηστος Π. Κανελλόπουλος, στο πλαίσιο της συζήτησης της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, για το άρθρο 16 του Συντάγματος, στην προοπτική της κατάρτισης του Συντάγματος του 1975. Ειδικότερα, σε σχέση και με ζητήματα σύνδεσης της Εθνικής Παιδείας με την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης κ.α., ο Κανελλόπουλος θα τονίσει πως: «*Ἡ ἔννοια τοῦ ἐθνικισμοῦ δὲν εὑρίσκεται, εἰ μὴ εἷς ἐλαχίστην σχέσιν πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔθνους*» (Βλαχόπουλος 2023). Κατά συνέπεια οι ακραίες εθνικιστικές τάσεις που για μια σειρά από λόγους, αναπτύσσονται και εκδηλώνονται σε μια κοινωνία, δεν γίνεται να εμποδίζουν τη χρήση του όρου «έθνος» στο Συνταγματικό κείμενο (Βλαχόπουλος 2023), πολύ δε περισσότερο να απαγορεύουν ακόμη και την απλή αναφορά σε αυτό. Κάτι τέτοιο θα επέτρεπε στην ακροδεξιά, όχι απλά να διεκδικεί τον όρο, αλλά να τον μονοπωλεί αποδομώντας και εκφυλίζοντάς τον.

Επίλογος

Η αποθέωση ενός «κοινωνικού» το οποίο δεν θα συνέχεται αλλά θα προσπαθεί να επιβιώνει διαρκώς πολυδιασπούμενο, αποτελεί στοιχείο μιας όχι και τόσο ειρηνικής πραγματικότητας, στην προοπτική παγίωσης της οποίας, υπάρχουν σημαντικές αντιδράσεις από την ενεργοποίηση των δημοκρατικών αντανακλαστικών των κοινωνιών. Η όποια αναφορά σε παραδοσιακά στοιχεία, δεν είναι ή δεν θα έπρεπε να θεωρείται «ιδιοκτησία των συντηρητικών» (Κωτσιόπουλο 2009: 78), όπως ήδη αναφέραμε και για τον όρο του «έθνους». Ο Καθηγητής της Νομικής του ΕΚΠΑ, Σπ. Βλαχόπουλος, θα παρατηρήσει πως: «*(...) στον βαθμό που τα συντηρητικά κόμματα στον ευρωπαϊκό χώρο σε μεγάλο βαθμό δεν εκφράζουν τον κοινωνικά συντηρητικό ψηφοφόρο, ένα τμήμα του ακροατηρίου αυτού μετατοπίζεται στην Ακροδεξιά*» (Βλαχόπουλος 2024: 133). Η αποσπασματικότητα της προωθούμενης woke κουλτούρας, η οποία επιδιώκει να επηρεάσει – αν όχι να υπαγορεύσει και καθορίσει – ζητήματα θρησκευτικής συνείδησης, φαίνεται ότι έχει μια κάποια απήχηση και στο πεδίο των Θρησκειών και του τρόπου με τον οποίο τα θεία καθιδρύματα διατυπώνουν τον σύγχρονο λόγο τους.

Τα ζητήματα αυτά, είναι δυνατόν να επηρεάσουν σε ένα βαθμό και την ποιότητα των διαθρησκειακών και διαχριστιανικών διαλόγων. Να απωλέσει δηλαδή η Ορθόδοξη Χριστιανοσύνη, ένα μέρος της συνολικής της ταυτότητας, προκειμένου να συγχρονιστεί ο λόγος της Εκκλησίας με τα σύγχρονα κοσμικά αφηγήματα, να ταυτιστεί με τον κοσμικό ηθικισμό. Η ως άνω τάση, δεν περιορίζεται απλά στα πλαίσια της σύγχρονης ακαδημαϊκής θεολογικής συζήτησης, αλλά έχει σαφείς προεκτάσεις και στην ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων της εν λόγω θρησκευόμενης κοινότητας. Η Ορθόδοξη Χριστιανοσύνη, αποτελεί ακόμη και σήμερα, σημαντικό σημείο αναφοράς της πολιτιστικής ταυτότητας των Ελλήνων.[4] Κατά συνέπεια η προσπάθεια για σχετικοποίηση ή και παρερμηνεία των θρησκευτικών δογμάτων και παραδόσεων, ίσως τελικά να αποτελούν στοιχεία ικανά να προκαλέσουν σύγχιση και ένταση στις τάξεις των θρησκευομένων.

Είναι σαφές πως στο πλαίσιο του ριζοσπαστικού κονστρουκτιβισμού σε σχέση πάντα με την εμπειρική – κοινωνική έρευνα, είναι δυνατόν να κατασκευάζονται «κοινωνικές πραγματικότητες», προκειμένου να αλλάξει μια δεδομένη κοινωνική κατάσταση. Άλλωστε για τον ριζοσπαστικό κονστρουκτιβισμό: «*όλες οι παραδοσιακές γνωσιοθεωρητικές αντιλήψεις, οι οποίες συγκρίνουν ένα θεωρητικό μοντέλο με την πραγματικότητα στηρίζονται σε εσφαλμένες προϋποθέσεις*» (Schnell et al. 2014: 128). Γίνεται δε σαφές, πως οι «απόλυτοι προορισμοί» του woke καπιταλισμού, αναδεικνύουν εξίσου «απόλυτες αλήθειες», που και αυτές με τη σειρά τους δημιουργούν απολυτοποιημένα πολιτιστικά, θρησκευτικά, φυλετικά κλπ στερεότυπα. Θα κλείσω με τους στίχους του ποιητή Φ. Λάδη: «*Ο φασισμός δεν έρχεται από το μέλλον, καινούριο κάτι τάχα να μας φέρει. Τι κρύβει μες τα δόντια του το ξέρω, καθώς μου δίνει γελαστός το χέρι (...) Οι ρίζες του το σύστημα αγκαλιάζουν και χάνονται βαθιά στα περασμένα. Οι μάσκες του με τον καιρό αλλάζουν, μα όχι και το μίσος του για μένα*» (Λάδης 2014).

Σημειώσεις

[1] Στη «Δήλωση των Παρισίων», που αποτελεί δημόσια διακήρυξη Ευρωπαίων διανοουμένων και κυκλοφόρησε το 2017, τονίζεται μεταξύ άλλων πως: «*Η οικουμενική πνευματική αυθεντία της Εκκλησίας έφερε στην Ευρώπη πολιτισμική ενότητα (...) γεγονός που επέτρεψε σε ξεχωριστές πολιτικές κοινότητες να ανθίσουν εντός μιας κοινής ευρωπαϊκής κουλτούρας*». Βλ. *A Europe we can belive in* (2017), thetrueeurope.eu (ημ/νία ανάκτησης 8/12/2024).

[2] Βλ. Περιστατικά εις βάρος χώρων θρησκευτικής σημασίας στην Ελλάδα, *Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού* (2022), https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2023/gen_gram_thrisk/%CE%88%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7%202022.pdf (ημ/νία ανάκτησης 20/1/2025).

[3] Άρθρο 14, παρ. 2.

[4] Βλ. *Τι πιστεύουν οι Έλληνες – 2024* (2024), https://www.dianeosis.org/research/ti-pistevoun-oi-ellines-2024/ (ημ/νία ανάκτησης 27/10/2024).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Beck, U. (2005), *Ελευθερία ή Καπιταλισμος*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Βέντη, Χ. (2021), *Φιλελεύθερη δημοκρατία και Χριστιανική πίστη*, Αθήνα, Αρμός.

Βλαχόπουλου, Σπ. (2023), Η ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης ως σκοπός της Παιδείας, *Εστία της Κυριακής*, 28/10/2023, σ. 9.

Βλαχόπουλου, Σπ. (2024), *Πολιτική ορθότητα: η σύγχρονη λογοκρισία*, Αθήνα, Ευρασία.

Giddens, A. (2014), *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, Αθήνα, Κριτική.

Γιούλτση, Β. (1996), *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς.

Δεναξά, Ν. (2019), Η εξουσία της παγκοσμιοποίησης και η σύγχρονη οικονομική κρίση, *Νέα Σιών,* τόμ. 96, σσ. 165 - 171.

Δεναξά, Ν. (2023), Θρησκείες και metaverse. Κρίσεις και σχόλια γύρω από τις μετα-θρησκείες στο πλαίσιο του καπιταλισμού της επιτήρησης, στο *Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, σσ. 160 - 169.

Ζίπκοβετς, Φ. (2022), Η εποχή πρίν εμφανιστεί η θρησκεία, στο *Επιστήμη και Θρησκεία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σσ. 23 - 253

Heinich, N. (2023), *Γουοκισμός – ο νέος ολοκληρωτισμός;* Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Hervieu – Leger D. και Willaime J.P. (2005), *Κοινωνικές θεωρίες και Θρησκεία*, Αθήνα, Κριτική.

Keane, J. (2003), «Εκκοσμίκευση;», στο Marquand, D. και Nettler, R. (επιμ.), *Θρησκεία και Δημοκρατία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 17 - 47.

Kepel, G. (1992), *Η επιστροφή του Θεού. Ισλαμικά, Χριστιανικά, εβραϊκά κινήματα στην επανάκτηση του κόσμου*, Αθήνα, Λιβάνης.

Κωτσιόπουλου, Κ. (2009), *Η κοινότητα*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.

Κωτσιόπουλου, Κ. (2015), *Θρησκεία και πολιτική*, Θεσσαλονίκη, Μυγδονία.

Κωτσιόπουλου, Κ. (2017), *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη, Μυγδονία.

Κωτσιόπουλου, Κ. (2020), *Παγκοσμιοποίηση. Κατασκευή και πραγματικότητα*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης.

Κωτσιόπουλου, Κ. (2024), Πολλαπλή νεωτερικότητα; Ύστερη νεωτερικότητα ή μετανεωτερικότητα;, *Θεολογία*, τόμ. 95, τεύχ. 2, σσ. 253 – 262.

Λάδη, Φ. (2014), *Καθημερινός φασισμός*, Αθήνα, Μετρονόμος.

Ματσούκα, Ν. (1996), *Οικουμενική κίνηση*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς.

Morel, J. (2014), Η κοινωνιολογία και οι κοινωνιολόγοι, στο Ναγόπουλου, Ν. (επιμ.), *Κοινωνιολογική θεωρία*, Αθήνα: Προπομπός, σσ. 369 – 392.

Μπαθρέλου, Δ. (2016), *Οι Χριστιανοί της μετα-εκκοσμίκευσης*, Αθήνα, Εν πλώ.

Νικολαϊδη, Απ. (2009), *Κοινωνιολογία των αιρέσεων*, Αθήνα, Γρηγόρης.

Νικολαϊδη, Απ. (2021), *Θρησκείες και Ηθική*, Αθήνα, Γρηγόρης.

Preglau, M. (2014), Φεμινιστική κοινωνιολογία: Regina Becker – Schmidt, στο Ναγόπουλου, Ν. (επιμ.), *Κοινωνιολογική θεωρία*, Αθήνα, Προπομπός, σσ. 321 – 339.

Schnell, R., Hill, P. and Esser, E. (2014), στο Ναγόπουλου, Ν. και Γκιόσου, Γ. (μεταφρ. και επιμ.), *Μέθοδοι εμπειρικής κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Προπομπός.

Στογιαννίδη, Αθ. (2021), *Σχολική παιδεία, μάθημα των θρησκευτικών και δημόσιος χώρος,* Θεσσαλονίκη, Ostracon.

Tiryakian, Ed. (2005), Ο πολιτισμός της νεωτερικότητας και η νεωτερικότητα των πολιτισμών, στο Μαραγκουδάκη, Μ. (επιμ.), *Οι πολιτισμοί. Μια κοινωνιολογική επανεκτίμηση*, Θεσσαλονίκη, Κυρομάνος, σσ. 35 - 56.

Τραυλού – Τζανετάτου, Δ. (2023), *Καπιταλιστική αναδιάρθρωση. Καταστάσεις ανάγκης και εργασία*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Τσαούση, Δ. (2005), *Η κοινωνία μας*, Αθήνα, Gutenberg.

Τσιρώνη, Χρ. (2018), *Θρησκεία και Κοινωνία στη Δεύτερη Νεωτερικότητα*, Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης.

Φίλια, Β. (2001), *Κοινωνιολογία του πολιτισμού*, τόμ. Β', Αθήνα, Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Aron, R. (2021), *The opium of intellectuals*, Oxfordshire, Routledge.

Berger, P. (1999), The desecularisation of the world. A global overview, στο Berger P. (ed.), *The desecularization of the world: resurgent religion and world politics*, Washington D.C, Ethics and Public Policy Center, pp. 1 – 18.

Bernstein, D. (2022), *Woke anti-Semitism*, Tennessee, Post Hill Press/Wicked Son.

Karpov, V. (2010), Desecularisation: a conceptual framework, *Journal of Church and State* Vol. 52, No 2, σσ. 232 - 270.

Bidet, J. (2013), Modernity and Global History, *Actuel Marx*, Vol. 53, No 1, pp. 106 – 120.

Meyer – Blanck, M. (2003), Tradition – Intergration – Qualifikation. Die bildende Aufgabe des Religionsunterrichts an Europaw Schulen, *Evangelische Theologie*, Vol. 63, No 4, pp. 280 - 287.

Parsons, T. (1971), *The system of Modern Societies*, N. Jersey, Prentice – Hall.

Sorokin, P. (1948), *The reconstruction of humanity*, Boston, Beacon Press.

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΟΥ ΠΑΡΣΟΝΙΚΟΥ ΔΟΜΟΛΕΙΤΟΥΡΓΙΣΜΟΥ, ΟΙ ΑΞΙΑΚΕΣ ΤΑΥΤΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Δαυίδ Ζερβός[α]

[α] Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Ο Τάλκοτ Πάρσονς υπήρξε ένας θεωρητικός και ένας από τους θεμελιωτές της σύγχρονης κοινωνιολογίας, ιδρυτής μιας σχολής σκέψης, που ονομάστηκε Δομολειτουργισμός. Ο Πάρσονς είχε την ευκαιρία να αναπτύξει το θεωρητικό του σχήμα, συνθέτοντας και ουσιαστικά συμφιλιώνοντας, αντιτιθέμενες μεταξύ τους επιστημονικές παραδόσεις (ωφελιμισμός, θετικισμός και ιδεαλισμός). Αποσκοπώντας, αυτό να αποτελέσει μια γενική θεωρία με ένα επιστημονικά άρτιο, περιεκτικό και έγκυρο σώμα που να καλύπτει όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής δράσης. Παρόλο, που η πρώιμη παρσονική σκέψη, έδωσε προτεραιότητα σε μια βουλησιαρχική θεωρία της δράσης, τηρώντας ένα πλαίσιο λειτουργιστικών περιορισμών, εντούτοις, στην ύστερη φάση, επήλθε μια μετατόπιση του κέντρου βάρους από την βολονταριστική δράση στις θεσμοποιημένες κανονικότητες των δομικών επιταγών του κοινωνικού συστήματος. Μια παραμελημένη ερευνητικά αλλά όχι υποδεέστερη επιστημονικά, οπτική πλευρά της παρσονικής κοινωνιολογικής θεωρίας, αποτελούν οι πολιτικές παράμετροι της. Η ανάδυση του πολιτικού στοιχείου της μακροκοινωνιολογικής θεωρίας του Πάρσονς, θα συμβάλλει καταλυτικά στην διαφώτιση περισσότερων πτυχών του ολιστικού θεωρητικού και μεθοδολογικού παραδείγματος του. Στην παρούσα μελέτη, όπως θα παρατηρήσουμε, υποστηρίζεται, ότι οι πολιτικές πτυχές στη θεωρία του Πάρσονς, στην υπό εξέταση ψυχροπολεμική περίοδο στις ΗΠΑ, αναμφισβήτητα, υπάρχουν, και συνακόλουθα αναδεικνύονται και οι σχετικές αξιακές ταυτίσεις και εννοιολογικές συσχετίσεις.

Λέξεις Κλειδιά: Παρσονικός Δομολειτουργισμός, Αξιακές Ταυτίσεις, Εννοιολογικές Συσχετίσεις, Ψυχρός Πόλεμος, ΗΠΑ.

THE POLITICAL PARAMETERS OF PARSONIAN STRUCTURAL FUNCTIONALISM, ITS VALUE IDENTIFICATIONS AND CONCEPTUAL ASSOCIATIONS WITH THE AMERICAN SOCIO-POLITICAL AND ECONOMIC MODEL DURING THE COLD WAR PERIOD

David Zervos[α]

[α] PhD candidate, Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

Talcott Parsons was a theorist and one of the founders of modern sociology, founder of a school of thought called Structural functionalism. Parsons had the opportunity to develop his theoretical

framework, synthesizing and essentially reconciling opposing scientific traditions (utilitarianism, positivism, and idealism). Aiming for this to constitute a general theory with a scientifically sound, comprehensive and valid body that covers all aspects of social action. Although early Parsonian thought gave priority to a voluntaristic theory of action, adhering to a framework of functionalist constraints, in the later phase, there was a shift in the center of gravity from voluntaristic action to the institutionalized regularities of the structural imperatives of the social system. A neglected, but not scientifically inferior, aspect of Parsons' sociological theory is its political parameters. The emergence of the political element of Parsons' macro-sociological theory will contribute significantly to the elucidation of more aspects of his holistic theoretical and methodological paradigm. In the present study, as we will observe, it is argued that the political aspects of Parsons' theory, in the Cold War period under consideration in the USA, undoubtedly exist, and consequently the relevant value identifications and conceptual correlations are highlighted.

Keywords: Parsonian Structural Functionalism, Value Identifications, Conceptual Associations, Cold War, USA.

Εισαγωγή

Παρά τις όποιες διαφορές ή διαφωνίες που μπορεί να έχει κάποιος με το έργο του Τάλκοτ Πάρσονς, αυτό που οφείλουμε να αναγνωρίσουμε και δεν επιδέχεται κάποιας αμφισβήτησης, είναι ότι ο ίδιος υπήρξε ένας διαπρεπής ακαδημαϊκός δάσκαλός και πάνω από όλα ένας μεγάλος λάτρης της κοινωνικής θεωρίας. Ο Πάρσονς, ως μια από τις πιο εμβληματικές προσωπικότητες στο χώρο της κοινωνιολογίας του προηγούμενου αιώνα και ένας από τους θεμελιωτές της σύγχρονης κοινωνιολογίας, επιχείρησε να υλοποιήσει ένα μεγαλεπήβολο και συνάμα πρωτοποριακό για την εποχή του εγχείρημα. Τη συσχέτιση και ενοποίηση διαφορετικών και αντιτιθέμενων μεταξύ τους θεωρητικών ρευμάτων(ωφελιμισμός, θετικισμός και ιδεαλισμός), που μέχρι τότε, ουδείς κοινωνικός στοχαστής δεν είχε σκεφθεί ήαποπειραθεί να κάνει.

Ο Πάρσονς, ήδη από τα πρώτα του βήματα, κατά την πρώιμη φάση του έργου του και όχι μόνο στην ύστερη, αποσκοπούσε στη διαμόρφωση ενός ευρύτατου πεδίου μελέτης της κοινωνικής δράσης με αποκλειστικά κοινωνιολογικές έννοιες. Οι έννοιες που δημιούργησε η παρσονική σκέψη, ήταν ιδιαιτέρως απαιτητικές, περίπλοκες και ενίοτε δυσνόητες που καθιστούν δύσκολη έως αδύνατη την εξοικείωση και εν τέλει την κατανόηση του γνωστικού της αντικειμένου. Εξάλλου, η μάκρο- θεωρία του κοινωνικού, που συγκρότησε μεθοδικά, ο Πάρσονς, στοιχεία της οποίας φαίνονται αμυδρά, ήδη από το πρώιμο έργο του και κυριαρχούν απόλυτα στην ώριμη φάση της σκέψης του, (παραμελώντας η πιο ορθά μετατρέποντας την έννοια της κοινωνικής δράσης σε μια δομική μονάδα του συστήματος) είχε ως κοινή συνισταμένη τις έννοιες της δομής αρχικά και του συστήματος μετέπειτα.

Η παρούσα μελέτη έχει σαν βασικό της σκοπό να αναδείξει: α. τις πολιτικές παραμέτρους του παρσονικού δομολειτουργισμού, β. τις αξιακές ταυτίσεις και γ. τις εννοιολογικές συσχετίσεις του με το αμερικάνικο κοινωνικο-πολιτικό και οικονομικό πρότυπο κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου.

Μεθοδολογικά, θα προσεγγίσουμε το θέμα, σε θεωρητικό επίπεδο μέσω μιας κοινωνιολογικής ανάλυσης του παρσονικού δομολειτουργισμού. Αρχικά και εντελώς συνοπτικά, θα αναφερθούμε στη θεωρητική εξέλιξη της παρσονικής σκέψης, όπως αυτή πραγματοποιήθηκε με την μετάβαση από την βολονταριστική θεωρία της δράσης στη δομολειτουργική- συστημική θεωρία. Έπειτα, θα γίνει προσπάθεια ανάδυσης των πολιτικών παραμέτρων της παρσονικής δομολειτουργικής θεωρίας, σε συνάρτηση με το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώθηκε. Συνακόλουθα, θα διερευνηθούν οι αξιακές ταυτίσεις και οι εννοιολογικές συσχετίσεις του κλασικού δομολειτουργισμού, με το μεταπολεμικό αμερικάνικο κοινωνικο-πολιτικό και οικονομικό πρότυπο.

Η εξέλιξη της παρσονικής κοινωνιολογικής θεωρίας: Από τη βουλησιαρχική θεώρηση της κοινωνικής δράσης στη δομολειτουργική απεικόνιση της κοινωνίας ως σύστημα

Η βουλησιαρχική θεώρηση της δράσης

Ο Τάλκοτ Πάρσονς, ξεκινώντας από τα πρώιμα κείμενα του,[1] έθεσε ως βασικό του επιστημολογικό σκοπό, τόσο τον καθορισμό μιας κοινωνιολογικής μεθόδου στην προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων όσο και την δημιουργία μιας γενικής θεωρίας για την κοινωνική δράση. Μέσα από το μνημειώδες πόνημα του *Η Δομή της Κοινωνικής* Δράσης(1937),[2] ο Πάρσονς είχε την ευκαιρία να αναπτύξει πιο οργανωμένα το θεωρητικό του σχήμα, συνθέτοντας και ουσιαστικά συμφιλιώνοντας, αντιτιθέμενες μεταξύ τους επιστημονικές παραδόσεις (ωφελιμισμός, θετικισμός και ιδεαλισμός). Έχοντας τη φανερή προσδοκία αυτό να αποτελέσει μια γενική θεωρία με ένα επιστημονικά άρτιο, περιεκτικό και έγκυρο σώμα που να καλύπτει όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής δράσης. Η παρσονική θεώρηση, όπως αυτή αποκρυσταλλώθηκε τόσο στα πρώιμα κείμενα όσο και στο *Η Δομή της Κοινωνικής Δράσης*, είχε ένα κοινό σημείο αναφοράς, τη δημιουργία πρωτογενών εννοιών που θα συνέβαλλαν στη συγκρότηση μιας καθαρά κοινωνιολογικής μεθοδολογίας[3] για την κοινωνική δράση. Μέσα από αυτήν, που αποτελούσε ταυτόχρονα και την πρώτη του ουσιαστική θεωρητική προσπάθεια, ο Πάρσονς, αποσκοπούσε τόσο στο να διορθώσει τις αντινομίες των κλασικών κοινωνικών στοχαστών όσο και στο συμβάλλει στην επιστημολογική θεμελίωση της κοινωνιολογίας αλλά και να δημιουργήσει μια πρωτογενή μεθοδολογία για αυτήν, ως ξεχωριστής και ανεξάρτητης επιστήμης που δεν θα κηδεμονεύεται από την αυθεντία των θετικών επιστημών.

Για τον Αμερικανό κοινωνιολόγο, η βολονταριστική θεωρία της δράσης, την οποία προβάλλει, στη νεανική φάση του έργου του, ως μεθοδολογική πρόταση, συνιστά μια προσπάθεια ενσωμάτωσης στοιχείων ατομικισμού και κανονιστικής συλλογικότητας σε ένα ενιαίο θεώρημα. Με βάση αυτή την αντίληψη, ο βολονταρισμός στη δράση έθετε ως προϋπόθεση ότι μια απολύτως ελεύθερη και αυθόρμητη πρωτοβουλία για δράση εκ μέρους του δρώντος υποκείμενου, δεν υπάρχει χωρίς περιορισμούς και ανεξάρτητα από το αξιακό και κανονιστικό σύστημα που το περιβάλλει. Οι δρώντες εκδηλώνουν τη βούληση τους για δράση, ετεροκαθοριζόμενα, προς εκπλήρωση συγκεκριμένων σκοπών, αφού προηγουμένως έχουν αποδεχθεί και αφομοιώσει τα κανονιστικά και αξιακά πρότυπα λαμβάνοντας υπόψη τους και την κατάσταση που θέτει το κοινωνικό πλαίσιο.

Αυτό που πρέπει να σημειώσουμε εδώ και έχει μια βαρύνουσα σημασία, είναι ότι ο Πάρσονς, με τη δική του ιδιαίτερη θεωρία περί δράσης, άφησε σημαντικά ψήγματα μιας πρωτόλειας λειτουργιστικής σκέψης, η οποία ενυπήρχε ήδη από την νεανική του περίοδο και πήρε μια πιο ολοκληρωμένη και σαφή μορφή στα μετέπειτα έργα της ώριμης φάσης του. Άλλωστε, και ο τίτλος του μεγαλειώδους έργου του *Η Δομή της Κοινωνικής Δράσης*, το οποίο σφράγισε επιστημολογικά την πρώιμη φάση της επιστημονικής του πορείας, εμπεριείχε τον, ολιστικού χαρακτήρα, όρο της δομής, φανερώνοντας έτσι ξεκάθαρα, το λειτουργιστικό υπόβαθρο της παρσονικής μεθοδολογικής σκέψης, και κατά την διαμόρφωση της βολονταριστικής θεωρίας της δράσης.

Η δομολειτουργική απεικόνιση της κοινωνίας ως σύστημα

Παρόλο, όμως που η πρώιμη παρσονική σκέψη, έδωσε κάποια προτεραιότητα σε μια βουλησιαρχική θεωρία της δράσης, εντούτοις, στην ύστερη φάση, την οποία σηματοδότησε η έκδοση του εξίσου θεμελιώδους έργου του *Το Κοινωνικό Σύστημα* (1951), επήλθε μια πλήρης μετατόπιση του κέντρου βάρους από τον ατομικό φορέα δράσης στις θεσμοποιημένες κανονικότητες των δομικών επιταγών του κοινωνικού συστήματος. Το κεφαλαιώδες αυτό επιστημονικό πόνημα, αποτέλεσε το σημείο αναφοράς για τη δημιουργία και ανάπτυξη του δομολειτουργισμού, ως μιας μακροκοινωνιολογικής θεωρίας αλλά και μιας κοινωνιολογικής σχολής σκέψης. Με βάση αυτή την ολιστικού τύπου θεωρία ο Πάρσονς επικέντρωσε το επιστημονικό του ενδιαφέρον στην έννοια του κοινωνικού συστήματος και στο πως αυτό περιγράφεται δομικά και λειτουργικά.

Στο έργο του *Το Κοινωνικό Σύστημα*, ο Πάρσονς, όρισε το κοινωνικό σύστημα ως εξής: «Το κοινωνικό σύστημα αποτελείται από ένα πλήθος ατομικών δρώντων μεταξύ των οποίων υπάρχει μια αλληλόδραση σε μια κατάσταση η οποία έχει οπωσδήποτε μια φυσική η περιβαλλοντική πλευρά, δρώντες οι οποίοι κινητοποιούνται υπό τους όρους μιας τάσης προς βελτιστοποίηση της ικανοποίησης, των οποίων η σχέση με την κατάσταση στην οποία βρίσκονται, συμπεριλαμβανομένης και αυτής μεταξύ τους, ορίζεται και διαμεσολαβείται υπό τους όρους ενός συστήματος πολιτισμικά συγκροτημένων, κοινών συμβόλων» (Parsons 1991: 15-16).

Ο Πάρσονς, διέκρινε τέσσερα βασικά συστήματα: Α. Το Σύστημα του Οργανισμού η Φυσικό-Βιολογικό, Β. Το Σύστημα της Προσωπικότητας, Γ. Το Κοινωνικό Σύστημα και Δ. Το Σύστημα του Πολιτισμού. Τα συστήματα αυτά, ως αναπόσπαστα τμήματα του γενικού συστήματος δράσης, υποδιαιρούνται και εκείνα σε υποσυστήματα, τα οποία μέσω των δομικών λειτουργιών τους, συμβάλουν στην ισορροπία και στη σταθερότητα των παραπάνω συστημάτων. Επίσης, υποστήριξε ότι κάθε σύστημα, από το πιο απλό έως το πολυσύνθετο, πρέπει να εκπληρώνει τέσσερις βασικές λειτουργίες, προκειμένου να επιβιώσει. Τα τέσσερα αυτά λειτουργικά προαπαιτούμενα, που συγκροτούν το εννοιολογικό-μεθοδολογικό, ιδεοτυπικού χαρακτήρα, σχήμα AGIL, είναι τα εξής: 1. Προσαρμογή, 2. Επίτευξη Σκοπών, 3. Ενσωμάτωση και 4. Διατήρηση Προτύπων. Οι συγκεκριμένες λειτουργικές απαιτήσεις, ιδεοτυπικού χαρακτήρα, αποτελούν ένα κομβικό σημείο της ώριμης παρσονικής μεθοδολογικής σκέψης. Η σημαντικότητα τους, έγκειται στο ότι προσέφεραν το απαραίτητο εννοιολογικό πλαίσιο αναφοράς που διευκόλυνε την

παρσονική αρχιτεκτονική στη θεμελίωση του δομολειτουργικού θεωρητικού οικοδομήματος.

Ο Πάρσονς, όπως φάνηκε και από τα παραπάνω, αντί να χρησιμοποιήσει την διαντίδραση μεταξύ των ατόμων, ως βασική μονάδα μελέτης του κοινωνικού συστήματος και της δράσης, αποστασιοποιήθηκε από τους κοινωνικούς δρώντες, μετατρέποντας τους σε προσαρτήματα κοινωνικών θέσεων και ρόλων, εξυψώνοντας έτσι τα δομικά στοιχεία του συστήματος. «Είναι γεγονός ότι η συστημική αφομοίωση αξίων στο δομολειτουργισμό του Πάρσονς απέκλινε στην πορεία από τον ατομοκεντρισμό και την προϋπόθεση νοήματος που έθεσε ο Βέμπερ, προσεγγίζοντας έτσι τις συλλογικές δομές του Ντυρκαίμ που αντανακλούν μια ανεξάρτητη από τις ατομικές συνειδήσεις πραγματικότητα. Με την τροπή αυτή η θεωρητική σύλληψη της κοινωνικής δράσης και της διυποκειμενικότητας εγκαταλείπεται η αφομοιώνεται μέσα από τις θεωρητικές κατασκευές των κοινωνικών συστημάτων» (Ναγόπουλος 2003: 187).

Για τον Πάρσονς, αυτό που είχε σημασία, ήταν η σταθερότητα των δομών και η εύρυθμη λειτουργικότητα τους, που θα εξασφάλιζε στα επιμέρους υποσυστήματα και στο σύστημα συνολικά, την πολυπόθητη ισορροπία και διάρκεια στο χρόνο. Όσο για τους δρώντες και τη σχέση τους με τις κοινωνικές δομές, αυτό που τον ενδιέφερε ήταν η ομαλή τους ένταξη στο κοινωνικό σύνολο, έχοντας τον ρόλο μάλλον ενός παθητικού δέκτη, με σκοπό να συμβάλλουν στη συστημική επιβίωση, μέσω της θετικής αφομοίωσης των κανονιστικών και αξιακών προτύπων που υλοποιούνταν από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Οποιαδήποτε, παρέκκλιση από τους καθιερωμένους τύπους δράσης, θεωρούνταν παθολογικό φαινόμενο που έπρεπε να αντιμετωπιστεί κατασταλτικά, προκειμένου να επανέλθει η αρχική κατάσταση και να διατηρηθεί έτσι η συστημική ευταξία.

Οι πολιτικές παράμετροι του παρσονικού δομολειτουργισμού

Κρίνεται σκόπιμο να αναφέρουμε εδώ ότι, πολιτικές πτυχές της κοινωνιολογικής θεωρίας του Πάρσονς, φαίνονται ευδιάκριτα ήδη από την πρώιμη φάση της επιστημονικής του εξέλιξης. Πιο συγκεκριμένα, η ιστορική περίοδος, κατά την οποία ο Πάρσονς, ξεκίνησε να αναπτύσσει τον αρχικό θεωρητικό του προβληματισμό, δηλαδή στις αρχές της δεκαετίας του 1930, σημαδεύτηκε από μια παρατεταμένη και οξύτατη οικονομική ύφεση, ως απόρροια του χρηματιστηριακού κραχ που συνέβη το 1929 στις ΗΠΑ. Η βαθιά δομική κρίση, η οποία είχε προκληθεί, απειλούσε εκτός από την κοινωνία και την πολιτική εξουσία. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν αυτές οι τραγικές συνέπειες, ο νεοεκλεγής, το 1932, Αμερικανός Πρόεδρος Φραγκλίνος Ρούζβελτ, αποφάσισε την εφαρμογή, μεταξύ των ετών 1933 και 1938, μιας σειράς από γενναία μέτρα κρατικής παρέμβασης στη χειμαζόμενη αμερικανική οικονομία, που έμειναν γνωστά, ως το Νέο Συμβόλαιο η εναλλακτικά η Νέα Συμφωνία (New Deal).

Οι άσχημες κοινωνικές συνθήκες αυτής της δεκαετίας, επηρέασαν και τον νεαρό τότε Αμερικανό κοινωνικό επιστήμονα Πάρσονς, ο οποίος ξεκινούσε δειλά τα πρώτα του ακαδημαϊκά βήματα στο διάσημο Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ. Όπως παλαιότερα, ο μεγάλος Γάλλος κοινωνιολόγος Εμίλ Ντυρκαίμ, είχε βρεθεί αντιμέτωπος με μια παρόμοια κατάσταση κοινωνικής, οικονομικής, πολιτισμικής και πολιτικής αποσύνθεσης στη Γαλλία των αρχών του 19ου αιώνα, επιλέγοντας μια λειτουργιστική πρόταση εκ μέρους της

κοινωνιολογίας, έτσι αντίστοιχα και ο σύγχρονος του, Πάρσονς, επέλεξε την ίδια λειτουργιστική θεωρητική αντίληψη. Μια αντίληψη η οποία αποτυπώθηκε με πλήρη σαφήνεια, όπως παρατηρήσαμε παραπάνω, και στο ογκώδες του έργο *Η Δομή της Κοινωνικής Δράσης*. Αυτό το επιστημονικό πόνημα, θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό, ως η θεωρητική του πρόταση για την επίλυση των προβλημάτων αυτών, προβάλλοντας μια λογική, η οποία εμπεριέχουσα σαφώς και το πολιτικό στοιχείο, τελούσε σε πλήρη εναρμόνιση και όχι σε ρήξη με το καπιταλιστικό μοντέλο.

Κατά την ώριμη φάση του παρσονικού έργου, η δομολειτουργική κοινωνιολογική θεωρία του, ανεδείχθη ως η πιο σημαίνουσα σχολή σκέψης, από τα τέλη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1960. «Επίσης, ο Πάρσονς έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της θεωρητικής κοινωνιολογίας. Επί δυο και πλέον δεκαετίες κατείχε αδιαμφισβήτητα κυρίαρχη θέση ως θεωρητικός της κοινωνιολογίας και το έργο του επηρέασε σημαντικά την πορεία του θεωρητικού διαλόγου»(Πετμεζίδου 2013: 4). Ένας από τους λόγους, ίσως και ο πιο σημαντικός, ήταν ότι η κυριαρχία του δομολειτουργισμού, μεταπολεμικά, συνέπεσε χρονικά με μια σχετικά θετική περίοδο για τον καπιταλισμό. Αυτή η ευνοϊκή συγκυρία, η οποία έμεινε γνωστή ιστορικά ως η χρυσή εποχή της οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας κυρίως για τον δυτικό κόσμο, χαρακτηριζόταν από μια σειρά γνωρισμάτων όπως: κοινωνική σταθερότητα, πολιτική συναίνεση και υψηλοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης.

Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, η παρσονική κοινωνιολογική θεωρία και στις δυο φάσεις της: την πρώιμη- νεανική και την ώριμη, αναμφισβήτητα συνδεόταν έστω υπόρρητα με το πολιτικό στοιχείο. Ήδη από την αρχή της, ως βολονταριστική θεωρία της δράσης, δεν απέκρυψε τις λειτουργιστικές τις καταβολές, όταν μπροστά στις διαλυτικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης του μεσοπολέμου, δεν πρότεινε ριζοσπαστικές επαναστατικού χαρακτήρα λύσεις ανατροπής της αμερικανικής κοινωνικό-πολιτικής και οικονομικής τάξης πραγμάτων. Αντιθέτως, έχοντας ως θεμέλιο λίθο τον αξιακό παράγοντα, διαμόρφωσε και πρόβαλε ένα συναινετικό θεωρητικό μοντέλο στήριξης της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας και του καπιταλιστικού συστήματος, δείχνοντας εξαρχής ότι βρισκόταν στον αντίποδα της συγκρουσιακής θεωρίας. Με αυτή του, τη θεωρητική πρόταση, ο Πάρσονς ουσιαστικά προσπάθησε να συνδυάσει την κοινωνιολογική θέση για μια λειτουργική κανονικότητα της κοινωνίας με την φιλοσοφική ιδέα περί μιας ωφελιμιστικής αντίληψης για το κοινωνικό πράττειν του ατόμου(που αποτελούσε και εξακολουθεί να αποτελεί ένα κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα και ταυτόχρονα ένα θεμελιώδες αξιακό στοιχείο άρρηκτα συνδεδεμένο με την αμερικανική κοινωνική, πολιτική και κυρίως οικονομική πραγματικότητα).

Η δομολειτουργική θεωρία του Πάρσονς, όπως είδαμε και παραπάνω στη σχετική ενότητα, χρονικά δημιουργήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Είχε την ιστορική ευκαιρία να συμβαδίσει με την πρωτοφανή: οικονομική ανάπτυξη, κοινωνική ευημερία και πολιτική σταθερότητα που χαρακτήριζε τότε γενικά τις δυτικές χώρες και πιο ειδικά τις ΗΠΑ. Οι υψηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης, η πλήρης απασχόληση στην αγορά εργασίας, η μερική άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και το εύρωστο κοινωνικό κράτος δικαίου γεννούσαν τις προσδοκίες για μια μακροχρόνια πρόοδο και ένα ευοίωνο μέλλον. Ο δομολειτουργισμός τότε βρισκόταν σε πλήρη αρμονία με το αισιόδοξο κλίμα,

που δημιουργούσαν σε κοινωνικό και πολίτικο επίπεδο τα επιτυχή αποτελέσματα της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς.[4]

Κατά τις δυο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, περίοδος που συνδέθηκε με την εμφάνιση και με την εδραίωση του δομολειτουργισμού ως κυρίαρχου επιστημονικού παραδείγματος στο χώρο της κοινωνιολογίας, η παρσονική θεωρία κλήθηκε να αναλάβει και έναν ρόλο με σαφή πολιτικό προσανατολισμό. Μέσα σε ένα κλίμα οξύτατου ανταγωνισμού, σε όλα τα επίπεδα μεταξύ των δυο υπερδυνάμεων, αναφυόταν η αδήριτη ανάγκη για μια κοινωνική θεωρία ιδεολογικής προάσπισης των αμερικανικών κοινωνικό-πολιτικών και οικονομικών αξιών, έναντι της κομμουνιστικής ιδεολογίας που προέβαλε η ΕΣΣΔ. Ο λειτουργιστικός χαρακτήρας της παρσονικής θεωρίας, πληρούσε όλες τις τυπικές προϋποθέσεις προκειμένου να αποτελέσει, τη δεδομένη ιστορική συγκυρία, το ιδανικότερο αντίπαλο δέος στην αντιπαράθεση με τη μαρξική θεωρία. Αυτό άλλωστε έφερνε και το παρσονικό θεωρητικό έργο σε πλήρη ταύτιση με τις αντιλήψεις, την τακτική και το γενικότερο πνεύμα που επικρατούσε τότε στο αμερικανικό ακαδημαϊκό περιβάλλον, όσον αφορά τη στάση του απέναντι στη θεωρία του Μαρξ.

Έτσι, ο παρσονικός δομολειτουργισμός, εκτός βεβαίως από τα εγγενή του πολιτικά χαρακτηριστικά, τα οποία δίχως αμφιβολία υπάρχουν, ηθελημένα η μη, φαινόταν ότι εξυπηρετούσε και πολιτικό- ιδεολογικές σκοπιμότητες, με το να υπερασπίζεται τους βασικούς πυλώνες του αμερικανικού κοινωνικού, πολιτικού, πολιτισμικού και οικονομικού οικοδομήματος. Εξάλλου, η κοινή συνύπαρξη και πορεία μεταπολεμικά της θεωρίας του Πάρσονς στην ακμή της από τη μια πλευρά και του αμερικανικού μοντέλου στην ανάδυση του ως ηγεμονικής δύναμης από την άλλη, επιβεβαιώθηκε ιστορικά. Όταν δηλαδή, ο δομολειτουργισμός εισήλθε δυναμικά και επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τον δυτικό ακαδημαϊκό κόσμο, ακολουθώντας την εξίσου ισχυρή παρουσία κυρίως οικονομική(μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ)αλλά και στρατιωτική(μέσω της δημιουργίας του Οργανισμού Βορειοατλαντικού Συμφώνου, στα αγγλικά: NATO), των ΗΠΑ στις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Μια εποχή που συνδέθηκε, μεταξύ των άλλων, με την σταδιακή ισχυροποίηση των ΗΠΑ σε όλα τα επίπεδα και με την προσπάθεια προώθησης μιας αμερικανικής παγκόσμιας τάξης, μέσω της κατίσχυσης της φιλελεύθερης δημοκρατίας και του καπιταλιστικού συστήματος.

Παρατηρώντας, με βάση την, ανάλυση, που προηγήθηκε, μπορεί να υποστηρίξουμε την άποψη, ότι σαφέστατα αναδεικνύονται πολιτικές πτυχές της παρσονικής δομολειτουργικής θεωρίας. Φανερώνοντας, παράλληλα, σε κάποιο βαθμό, και τη σύνδεση, μεταξύ της κοινωνικής θεωρίας και μεθοδολογίας με την πολιτική πρακτική. Το ότι οι βασικές παραδοχές του Πάρσονς περί μιας συστημικής θεώρησης της κοινωνίας, είχαν αναπόφευκτα σαφείς πολιτικές προεκτάσεις, συνάγεται αλλά και επαληθεύεται πλήρως από τα κάτωθι χαρακτηριστικά στοιχεία: Η υπαγωγή της κοινωνικής δράσης του ατόμου στις επιταγές των κοινωνικών δομών, η ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε στα κανονιστικά και αξιακά πρότυπα, το συναινετικό πνεύμα που πρότεινε, ο υπερτονισμός της κοινωνικής (συστημικής) ισορροπίας και αναπαραγωγής, η μεγάλη σημασία που έδινε στη συστημική σταθερότητα και η υποβάθμιση του συγκρουσιακού στοιχείου, η έμφαση στην προσαρμογή, ενσωμάτωση και ολοκλήρωση ως απαραίτητες λειτουργικές προϋποθέσεις της συστημικής επιβίωσης, καθώς και η ελλιπής ενασχόληση η και η

σκόπιμη αδιαφορία του να προσεγγίσει δυναμικά το ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής, αναδείκνυαν και προσέδιδαν αναντίρρητα και μια αρκετά ξεκάθαρη πολιτική διάσταση στη δομολειτουργική του θεωρία.

Οι αξιακές ταυτίσεις και οι εννοιολογικές συσχετίσεις του παρσονικού δομολειτουργισμού, με το αμερικάνικο κοινωνικο-πολιτικό και οικονομικό πρότυπο κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου

Ο παρσονικός δομολειτουργισμός, δημιουργήθηκε, εδραιώθηκε και εν τέλει αμφισβητήθηκε, την μακρά εκείνη περίοδο της ιστορίας που αποκαλείται ως Ψυχρός Πόλεμος. «Ο Ψυχρός Πόλεμος υπήρξε το κατεξοχήν χαρακτηριστικό της διεθνούς κοινωνίας κατά το ήμισυ του 20ου αιώνα»(Καρβουναράκης 2012: 11). Όπως αναφέραμε και παραπάνω, στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, η παρσονική δομολειτουργική θεωρία, συνυπήρξε και εν πολλοίς υποστήριξε το αμερικανικό κοινωνικο-πολιτικό και οικονομικό μεταπολεμικό οικοδόμημα. Η κοινωνιολογική αντίληψη του Πάρσονς και η επιμονή του, σχετικά με τη διατήρηση της ισορροπίας και της σταθερότητας των δομών του συστήματος, θεωρήθηκε ως μια απροκάλυπτη στήριξη στην επικρατούσα τότε καθεστηκυία τάξη στις ΗΠΑ. Ας μην ξεχνάμε ότι για την παρσονική θεωρία μορφές κοινωνικής ή πολιτικής δράσης, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από μια ριζοσπαστικότητα η επαναστατικότητα και απέκλιναν από τα όρια του κανονιστικού πλαισίου, αντιμετωπίζονταν ως φθοροποιές δυνάμεις που προκαλούσαν πίεση στις δομές, διασάλευση της τάξης και έθεταν σε σοβαρό κίνδυνο την σταθερότητα και ισορροπία, απειλώντας ευθέως την διατήρηση της ακεραιότητας και συνεκτικότητας ολόκληρου του κοινωνικού συστήματος.

Αξιακές ταυτίσεις

Η παρσονική δομολειτουργική αντίληψη σε όλο της το θεωρητικό και μεθοδολογικό φάσμα, όπως είδαμε, ανέδειξε την αποφασιστική σημασία του αξιακού- κανονιστικού παράγοντα, στη διαμόρφωση της κοινωνικής δράσης και στη δομική ευταξία, ο οποίος ήταν στενά συνυφασμένος εκτός από το κοινωνικό και με το πολιτικό στοιχείο.

Οι αξίες, για την κοινωνιολογική θεωρία του Πάρσονς, κατείχαν μια δεσπόζουσα θέση και διαδραμάτιζαν έναν σημαντικό ρόλο, στο πολιτισμικό επίπεδο, όσον αφορά την ισχυροποίηση των αδιόρατων δεσμών, τη συνεκτικότητα και την αναγνώριση της κοινής ταυτότητας, μεταξύ των ατόμων ενός κοινωνικού συνόλου. Το συνεκτικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του αξιακού στοιχείου, ισχύει απόλυτα και σε όλο του το εύρος και στην πολιτική αποτύπωση της συστημικής θεωρίας του.

> «*Το Κοινωνικό Σύστημα* μπορεί επίσης να ιδωθεί ως μια απόπειρα ανάπτυξης μιας γενικής κοινωνιολογίας των αξιών. Ο σκοπός του παρσονικού έργου είναι, επομένως, να εξάγει τα βασικά στοιχεία του κοινωνικού συστήματος από τη δομή της κοινωνικής δράσης. Η επιχειρηματολογία του κατά συνέπεια εστιάζει κυρίως στην ιδέα αυτού που ονόμασε ο ίδιος ως 'αξιακούς προσανατολισμούς' και πολιτισμικά πρότυπα της δράσης, και την σχέση τους με τις παρακινητικές πλευρές των κοινωνικών διαδικασιών» (Turner 1999: 172).

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι για τον Πάρσονς, οι αξίες που ενέπνεαν τα αμερικανικά ιδεώδη των ατομικών ελευθέριων και δικαιωμάτων, συγκροτούσαν τους ακρογωνιαίους λίθους και τους θεμελιώδεις πυλώνες του αμερικανικού πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού, κύριες εκφάνσεις του οποίου θεωρούνταν, η φιλελεύθερη αστική δημοκρατία και το καπιταλιστικό σύστημα, αμερικανικού τύπου. Ως εκ τούτου, γίνεται φανερό ότι το αξιακό περιεχόμενο της παρσονικής δομολειτουργικής θεωρίας ταυτιζόταν και ευθυγραμμιζόταν απόλυτα με το αμερικανικό σύστημα κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών αξιών.

Υπό ένα αξιακό-ιδεολογικό πρίσμα και εντελώς επιγραμματικά, μπορούμε να αναφέρουμε ότι η ψυχροπολεμική αμερικανική κοινωνικο-πολιτική κατάσταση, ειδικά μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1960, χαρακτηριζόταν από έναν έντονο συντηρητισμό και έναν υπερπατριωτισμό. Οι ακραίοι υπέρμαχοι των αντιλήψεων αυτών, οι οποίοι «νομιμοποίησαν» την δράση τους, καταλαμβάνοντας σημαντικές θεσμικές θέσεις στο αμερικανικό πολιτικό σύστημα εξουσίας, κατά την σκοτεινή τετραετή περίοδο του Μακαρθισμού(1950-1954), προσπάθησαν με κάθε μέσο, να διαφυλάξουν τις θεμελιώδεις αμερικανικές αξίες, στις οποίες στηριζόταν το σύστημα της φιλελεύθερης δημοκρατίας και κοινωνίας και της καπιταλιστικής οικονομίας, προβάλλοντας, μεγαλύτερη από ότι ήταν, η πραγματική απειλή που επέσυρε τότε «ο κομμουνιστικός κίνδυνος». Έτσι, κατόρθωσαν να εξαπολύσουν ένα τεράστιο κύμα ελέγχου και διώξεων πολιτικών φρονημάτων, καταστρέφοντας την επαγγελματική και προσωπική ζωή εκατοντάδων Αμερικανών πολιτών, πλήττοντας πολύ σοβαρά, ακόμα και μια δεκαετία μετά, την κοινωνική και πολιτική ζωή των ΗΠΑ.

Εννοιολογικές συσχετίσεις

Στο ίδιο φάσμα ταύτισης και συσχέτισης ήταν και οι έννοιες που εμπεριέχονταν, είτε ως πρωτογενείς(αυτές που δημιούργησε ο Πάρσονς), είτε ως δευτερογενείς(αυτές που υιοθέτησε από τις φυσικές επιστήμες της βιολογίας και της μηχανικής), στη δομολειτουργική θεωρία του. Συγκεκριμένα, κοινωνιολογικές έννοιες όπως είναι: η δράση, η λειτουργία, η δομή, το σύστημα, η διατήρηση, η σταθερότητα, η ισορροπία, η ομοιοστασία, η διαφοροποίηση, η θεσμοποίηση, η κοινωνικοποίηση, ο κοινωνικός έλεγχος, η προσαρμογή, η ολοκλήρωση, η συνοχή, ο κανόνας, η αξία, το πρότυπο, έννοιες δηλαδή, με τις οποίες ο Πάρσονς συγκρότησε εννοιολογικά την συστημική θεωρία του, αποτύπωναν και μια στενή σύνδεση και σχέση, ως πολιτικά εφαρμόσιμοι όροι, με την ψυχροπολεμική αμερικανική κοινωνική, πολιτική και οικονομική τάξη πραγμάτων.

Όπως αναφέραμε, ο δομολειτουργισμός του Πάρσονς, ως μια κυρίαρχη κοινωνιολογική θεωρία, συμπορεύτηκε με την μεταπολεμική άνοδο και ισχυροποίηση του ηγεμονικού μοντέλου εξουσίας των ΗΠΑ. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μεταξύ των άλλων, αξιοσημείωτες, υπήρξαν και οι εννοιολογικές συσχετίσεις ανάμεσα στην πολιτικά συντηρητική κοινωνιολογική θεωρία του Πάρσονς και στο αμερικανικό πολιτικο-ιδεολογικό πρότυπο διακυβέρνησης. Οι προαναφερθείσες κοινωνιολογικές έννοιες, την δύσκολη ιστορική περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, απέκτησαν σημαντικές πολιτικές νοηματοδοτήσεις, ενσωματώθηκαν στην πολιτική ρητορική και αποτέλεσαν σε μεγάλο βαθμό το πολιτικο-ιδεολογικό πλαίσιο, με βάση το οποίο θα αντικρούονταν η μαρξική πολιτική φιλοσοφία και ιδεολογία της ΕΣΣΔ. Εξάλλου, οι έννοιες αυτές προβάλλοντας το

μοντέλο της πολιτικής συναίνεσης και όχι της σύγκρουσης, της σταθερότητας και όχι της αλλαγής των δομών, της διατήρησης των θεσμών και όχι της επαναστατικής τους ανατροπής, συνδυάζονταν τέλεια με τον έντονο κοινωνικο-πολιτικό συντηρητισμό που χαρακτήριζε μεταπολεμικά τις ΗΠΑ.

Εννοιολογικές συσχετίσεις μπορούμε να δούμε και στο παρσονικό μεθοδολογικό και εννοιολογικό σχήμα AGIL. Εξετάζοντας το πιο ενδελεχώς, αναδεικνύονται με πλήρη σαφήνεια, πολύ σημαντικές επιστημολογικές παράμετροι. Εκτός από αυτές όμως, φανερώνονται ξεκάθαρα οι πολιτικές διαστάσεις και οι εννοιολογικές συσχετίσεις μεταξύ της παρσονικής κοινωνιολογικής θεωρίας και της ψυχροπολεμικής αμερικανικής τάξης πραγμάτων. Συγκεκριμένα, οι τέσσερις λειτουργίες, που αποτελούν τις κύριες προϋποθέσεις, για την συστημική ισορροπία, σταθερότητα και εν γένει επιβίωση, δηλαδή οι όροι, όπως: Προσαρμογή, Επίτευξη στόχων, Ολοκλήρωση-Ενσωμάτωση και Διατήρηση προτύπων, παρέπεμπαν, ευθέως και ξεκάθαρα, σε έναν πολιτικο-ιδεολογικό προσανατολισμό, ο οποίος στόχευε στην, με κάθε μέσο, διατήρηση του κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού συστήματος. Οι ιδεοτυπικές αυτές έννοιες, βρίσκονταν σε πλήρη συνάρτηση με την ανάγκη εκπλήρωσης των συστημικών στόχων οι οποίοι ταυτίζονταν απόλυτα με την επιβίωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, της αστικής κοινωνίας και της καπιταλιστικής οικονομίας, χωρίς όμως να λαμβάνονται υπόψιν οι κοινωνικές αντιθέσεις, οι συγκρούσεις συμφερόντων και οι εγγενείς αξιακές αντιφάσεις αυτού του μοντέλου.

Συμπεράσματα

Έπειτα από την παραπάνω κοινωνιολογική ανάλυση της παρούσας εργασίας, μπορούμε να παρατηρήσουμε συμπερασματικά τα εξής: Όπως είδαμε, ο Πάρσονς δημιούργησε μια κοινωνιολογική θεωρία που μπορεί να διακριθεί σε δυο επιμέρους θεωρητικές φάσεις: όπου η δεύτερη αποτελεί εξέλιξη της πρώτης. Στην πρώτη που ονομάστηκε βολονταριστική θεωρία της δράσης και εισήχθη με το έργο *Η Δομή της Κοινωνικής Δράσης*, ο Πάρσονς προσπάθησε να συμπεριλάβει ένα βουλησιαρχικό στοιχείο στη δράση, υπό ένα όμως λειτουργιστικό πλαίσιο, ενώ στη δεύτερη, δηλαδή στα πλαίσια της δομολειτουργικής θεωρίας, παρατηρήσαμε ότι ο Πάρσονς, προσέγγισε την κοινωνία ως ένα σύστημα στο οποίο πρωτεύοντα ρόλο είχε η εξυπηρέτηση των λειτουργικών αναγκών του, με απώτερο σκοπό την εξασφάλιση της συνολικής του επιβίωσης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, υποτίμησε πλήρως το κοινωνικά δρων άτομο, το οποίο ενέταξε ως δομική μονάδα, στις επιδιώξεις του συστήματος για σταθερότητα, ισορροπία και ευταξία.

Διαπιστώθηκε, όσον αφορά το υπό εξέταση θέμα, στην προηγηθείσα περιορισμένης έκτασης ανάλυση, ότι η δομολειτουργική θεωρία του Πάρσονς έχει σαφώς πολιτικές παραμέτρους. Όπως παρατηρήθηκε, οι πολιτικές προεκτάσεις της παρσονικής θεωρίας, είχαν διαφανεί ήδη από το πρώτο του θεωρητικό εγχείρημα για το σχηματισμό μιας βουλησιαρχικής θεωρίας της δράσης, ενταγμένης όμως σε λειτουργιστικού χαρακτήρα απαιτήσεις. Τότε μπροστά στα φαινόμενα της κοινωνικής και πολιτικής αποσύνθεσης και της ηθικής απαξίωσης που προκαλούνταν από την οικονομική κρίση του 1930, ο Πάρσονς, μέσω της θεωρίας του, είχε τονίσει το εθελοντικό στοιχείο προβάλλοντας μια κοινωνικά υπεύθυνη δράση του ατόμου, κανονιστικά ελεγχόμενη. Στον πυρήνα αυτής της πρότασης, βρισκόταν η συλλογιστική μιας λειτουργικής αναγκαιότητας για τη διατήρηση και

προάσπιση της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας και του καπιταλισμού απέναντι στον κίνδυνο μιας ριζοσπαστικής ανατροπής τους.

Όπως είδαμε, ο Πάρσονς διαμόρφωσε τη δομολειτουργική του θεωρία στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Το συστημικό θεώρημα του Πάρσονς, έβρισκε ακριβώς την ιδανική του εφαρμογή, στην, καθ' όλα αισιόδοξη, μεταπολεμική δυτική και ειδικότερα αμερικανική κοινωνία και δημοκρατία, όπου οι δομικές ανάγκες την περίοδο εκείνη εξυπηρετούντο, με μια λειτουργική κανονικότητα, συμπλέοντας με την μεγάλη αισιοδοξία που εξέπεμπε η, μέχρι τότε πλήρως ευημερούσα, ελεύθερη και ανοικτή οικονομία της αγοράς. Συνεπώς, ο δομολειτουργισμος του Πάρσονς, αναμφίβολα συνδέθηκε και συμπορεύτηκε στενά με το κοινωνικο-πολιτικό κλίμα ευφορίας, που αποδεδειγμένα ιστορικά, υπήρξε κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960, λόγω των πρωτόγνωρων και θεαματικά, υψηλών ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, στην Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ.

Επίσης, η συστημική θεώρηση της κοινωνίας, με βάση τη δομολειτουργική αντίληψη που εμπεριείχε, ταίριαξε αρμονικά με το ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής. Αποτελώντας, το πιο ιδανικό θεωρητικό παράδειγμα, που αναζητούνταν από την αμερικανική ακαδημαϊκή κοινότητα, προκειμένου να αντιπαρατεθεί με τη μαρξική θεωρία, ο παρσονικός δομολειτουργισμός, ηθελημένα η μη, ενεπλάκη στην οξύτατη πολιτικό-ιδεολογική διαμάχη των δυο αντίπαλων συνασπισμών. Με τη θερμή υποστήριξη της λειτουργικής ανάγκης για διατήρηση του τότε αμερικανικού κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού συστήματος, ο δομολειτουργισμός αναπόφευκτα ταυτίστηκε με τον έντονο συντηρητισμό που απέπνεαν την περίοδο εκείνη οι ΗΠΑ.

Εν κατακλείδι, αυτό που πρέπει να τονιστεί και έχει βαρύνουσα σημασία είναι ότι όντως αναδεικνύονται οι πολιτικές πτυχές της παρσονικής δομολειτουργικής θεωρίας, οι όποιες φανερώνουν τόσο το πολιτικό-ιδεολογικό στοιχείο που υποκρύπτεται πίσω από τη συστημική θεώρηση του κοινωνικού όσο και την ιδιότυπη, σκόπιμη ή μη, σύνδεση μεταξύ κοινωνικής θεωρίας και πολιτικής πρακτικής. Αφού για τον παρσονικό δομολειτουργισμό, ως κοινωνιολογική θεωρία, σημασία είχε το πως θα διατηρηθεί σταθερό και αδιατάρακτο, το κοινωνικό σύστημα και τα επιμέρους υποσυστήματα του, έτσι και οι πολιτικές προεκτάσεις, αυτής της θεωρίας κινούνταν στο ίδιο πλαίσιο της συναίνεσης, της άμβλυνσης των αντιθέσεων και της αξιακής πεποίθησης και πίστης θρησκευτικού τύπου, για μια κοινωνία με πολιτική ηρεμία και οικονομική ανάπτυξη(μέσω ενός καπιταλισμού με κευνσιανού τύπου παρεμβάσεις).

Επίσης, καταδεικνύονται με μεγάλη σαφήνεια οι αξιακές ταυτίσεις και οι εννοιολογικές συσχετίσεις, μεταξύ της παρσονικής δομολειτουργικής θεωρίας και του ψυχροπολεμικού κοινωνικο-πολιτικού και οικονομικού μοντέλου στις ΗΠΑ. Οι συγκεκριμένες ταυτίσεις και συσχετίσεις, αποτελούν τα απότοκα στοιχεία της αρμονικής σύζευξης, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, της κοινωνιολογικής η εν γένει κοινωνικής θεωρίας με την πολιτική. Άλλωστε, αναμφισβήτητα, η κοινωνιολογική θεωρία του Πάρσονς, εμπεριέχει, ως στενά συνυφασμένο, με τον κεντρικό πυρήνα της δομολειτουργιστικής συλλογιστικής και κατά συνέπεια ως εγγενές χαρακτηριστικό της, το πολιτικό στοιχείο, είτε υπόρρητα σε κάποια σημεία της είτε απόλυτα φανερά στα περισσότερα από αυτά.

Σημειώσεις

[1]Ως πρώιμα κείμενα, θεωρούνται τα είκοσι επιστημονικά κείμενα που συνέγραψε ο Πάρσονς, κατά την πρώιμη περίοδο της επιστημονικής του σταδιοδρομίας, πριν εκδοθεί το μεγαλειώδες έργο του *Η Δομή της Κοινωνικής Δράσης* (1937).

[2]Με την έκδοση του μεγαλειώδους αυτού έργου ο Πάρσονς πέτυχε, παρά τα μεγάλα εμπόδια που συνάντησε, να γίνει ευρέως γνωστός στο δύσκολο και ανταγωνιστικό περιβάλλον του Πανεπιστημίου Χάρβαρντ (αφού μέχρι τότε ήταν ένας άγνωστος και αδύναμος νέος κοινωνικός επιστήμονας χαμηλής ακαδημαϊκής θέσης), να καταξιωθεί επιστημονικά και να εξελιχθεί ακαδημαϊκά.

[3]Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ο Πάρσονς θεώρησε ως καθήκον του (και αυτό ίσχυσε ήδη από την αρχή της θεωρητικής του προσπάθειας) να απαλλάξει την επιστήμη της κοινωνιολογίας από τις προσμίξεις των θετικών επιστημών (δίχως όμως να αφαιρέσει την επιστημονικότητα της) που τη «νόθευαν» επιστημολογικά και μεθοδολογικά καθιστώντας την έτσι μια αυτόνομη επιστήμη με το δικό της ανεξάρτητο πεδίο μελέτης.

[4] Ωστόσο, η κοινωνικό- ιστορική πραγματικότητα, ήρθε να διαψεύσει, με τον πιο αμείλικτο τρόπο, την τότε προσωρινή και εν πολλοίς επίπλαστη ευφορία. Ήδη από τα μέσα και πιο έντονα προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960- αρχές της επόμενης δεκαετίας, άρχισαν να έρχονται στην επιφάνεια τα εγγενή δομικά προβλήματα και οι εσωτερικές αντιφάσεις και αδυναμίες του καπιταλιστικού συστήματος. Η συνεπακόλουθη οικονομική κρίση, λόγω της μεγάλης ύφεσης, λειτούργησε καταλυτικά στο να αναδειχτούν ισχυρές δυνάμεις κοινωνικής και πολιτικής αμφισβήτησης που είχαν ως κοινό τους αγωνιστικό σκοπό τη διεκδίκηση ενός πιο κοινωνικά δίκαιου πολίτικο-οικονομικού συστήματος.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Καρβουναράκης, Θ. (2012), Εισαγωγή, στο Θ. Καρβουναράκης (επιμ.), *Ο Ψυχρός Πόλεμος. Μια Διεπιστημονική Προσέγγιση*, Αθήνα, Ι.Σιδέρης, σελ.11.

Ναγόπουλος, Ν. (2003), *Τα θεμέλια της κοινωνιολογικής γνώσης και οι κοινωνίες της νεωτερικότητας. Η συμβολή του Max Weber στη σύγχρονη κοινωνιολογία της γνώσης*, Αθήνα, Κριτική.

Πετμεζίδου, Μ. (2013), Σύγχρονες θεωρητικές διαμάχες και νέες συνθέσεις. Η Θεώρηση από τη σκοπιά του κοινωνικού συστήματος και της κοινωνικής δομής. Η Παρσονική Θεωρία, στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, τόμος 1, μτφρ. Β. Καπετανγιάννης και Γ. Μπαρουκτσής, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 4.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Parsons T. (1991), *The Social System*, London, Routledge.

Turner S. B. (1999), *Classsical Sociology*, London, Sage.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΣΗΜΕΡΑ

Γιάννης Κτενάς[α]

[α] Τμήμα Κοινωνιολογίας, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τις κοινωνιολογικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις υπό τις οποίες καλούμαστε να σκεφτούμε το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης στην εποχή μας, εκκινώντας από την υπόθεση ότι το κοινωνικο-ιστορικό περιβάλλον εντός του οποίου ασκούνται τα δικαιώματα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στις σχετικές συζητήσεις, καθώς οι μεταβολές στις αντικειμενικές και υποκειμενικές συνθήκες επηρεάζουν τόσο τις προς ρύθμιση σχέσεις όσο και το κανονιστικό περιεχόμενο των ελευθεριών. Αφού αναδειχθεί η κεντρικότητα των επιστημολογικών επιχειρημάτων στο πλαίσιο της κλασικής υπεράσπισης του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης, όπως αυτή απαντά στο έργο του John Stuart Mill, προσεγγίζεται η ιδιαιτερότητα της σημερινής κατάστασης του δημόσιου λόγου, ιδίως όπως αυτός αρθρώνεται στις ψηφιακές πλατφόρμες, μέσω κριτικών αναφορών στο έργο του Jürgen Habermas και του Jean Baudrillard.

Λέξεις Κλειδιά: Ελευθερία Έκφρασης, Δημόσια Σφαίρα, Ενδόρρηξη

SOCIOLOGICAL AND EPISTEMOLOGICAL PRESUPPOSITIONS FOR THE FREEDOM OF EXPRESSION TODAY

Yannis Ktenas[α]

[α] Sociology Department, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The article examines the sociological and epistemological presuppositions under which one should think freedom of expression in our era. The hypothesis guiding the article is that the social-historical milieu in which rights are being put into action has to be taken into account, since transformations in objective and subjective conditions affect both the social relations which are to be regulated and the normative content of liberties. In this context, after highlighting the centrality of epistemological arguments in John Stuart's Mill classic defense of freedom of expression, the article illuminates the specificity of the current situation of public speech (especially in digital platforms), drawing critically upon the works of Jürgen Habermas and Jean Baudrillard.

Keywords: Freedom of Expression, Public Sphere, Implosion

Εισαγωγή

Η γενική υπόθεση που διαπνέει το παρόν κείμενο είναι ότι η νομική θέσπιση και ερμηνεία ενός δικαιώματος δεν μπορεί να αποκοπεί από τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματοποιείται η γέννηση, η άσκηση και η προστασία του. Χρησιμοποιώντας αυτή τη διατύπωση, δεν θέλω να υποστηρίξω ότι τα νομικά

δικαιώματα είναι απλές «αντανακλάσεις» προϋπαρχουσών καταστάσεων και ότι δεν έχουν σημασία· ούτως ή άλλως οι κοινωνικές καταστάσεις είναι σχεδόν πάντοτε περίπλοκες και αν μη τι άλλο αμφίσημες, ενώ όπως ξέρουμε δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις στις οποίες ο νομοθέτης τρόπον τινά «προπορεύεται» της κοινωνίας. Εννοώ απλώς ότι, καθώς τροποποιούνται οι συνθήκες άσκησης των δικαιωμάτων, καλούμαστε να αναστοχαστούμε πάνω σε αυτές, ώστε η νομική προστασία και ο νομικός στοχασμός να παραμένει επίκαιρος, να ανταποκρίνεται με άλλα λόγια στις προκλήσεις της εποχής μας.

Όπως φανερώνει και ο τίτλος του άρθρου, στόχος μου είναι να διατυπώσω κάποιες προκαταρκτικές σκέψεις για ένα ζήτημα που συγκεντρώνει μεγάλη προσοχή στις μέρες μας, κυρίως γιατί βρίσκεται με έναν τρόπο στον πυρήνα συζητήσεων σχετικών με την cancel culture, τα fake news, όπως άλλωστε και την πολιτική ορθότητα, αυτό το προϊόν της «πολιτισμοποίησης της πολιτικής», κατά τον Stuart Hall (Hall 2023: 144), που άλλοτε παρουσιάζεται ως μια «αποτύπωση ορίων που τίθενται συλλογικά», σκιαγραφώντας εθιμικά κατώφλια ανοχής στο τι μπορεί και δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό (Μπαλαμπανίδης 2022: 157-158), και άλλοτε ως προάγγελος ενός «νέου ολοκληρωτισμού» (Heinich 2023). Στο παρόν πλαίσιο, απόβλεψή μου δεν είναι να λάβω κάποια ισχυρή τελική θέση ως προς την αναγκαιότητα ή μη προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης σε διάφορες από αυτές τις περιπτώσεις, αλλά να προβώ σε μια ανασυγκρότηση διάφορων επιστημολογικών (δηλαδή, σχετικών με το καθεστώς της γνώσης) και κοινωνιολογικών (δηλαδή, σχετικών με την εμπειρική πραγματικότητα των κοινωνιών μας) συνθηκών μέσα στις οποίες τα σύγχρονα υποκείμενα εκφράζονται και αξιώνουν την προστασία της έκφρασης ή την περιστολή της. Με αυτόν τον τρόπο, ελπίζω ότι θα αναδείξω τις ιδιαιτερότητες της σημερινής περιόδου σε σχέση με την περίοδο της κλασικής θεμελίωσης του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για μια καλύτερη κατανόηση των σύγχρονων κανονιστικών ζητημάτων και απαιτήσεων, και διευκολύνοντας έτσι το έργο άλλων, πιο κατάλληλων με βάση το επιστημονικό τους αντικείμενο και τις νομικοτεχνικές τους γνώσεις.

Προτού εισέλθω στο κυρίως θέμα μου, είναι, νομίζω, χρήσιμο να προσθέσω μία μόνο προκαταρκτική παρατήρηση. Σε όσα θα ακολουθήσουν, προσπαθώ όσο είναι δυνατό να αποφύγω τις κανονιστικές κρίσεις επί του περιεχομένου των διαφορετικών και μάλιστα ενίοτε συγκρουόμενων απόψεων και θέσεων που διατυπώνονται στα διάφορα παραδείγματα που θα χρησιμοποιήσω. Κι αυτό όχι μόνο γιατί αποσκοπώ σε μια *περιγραφή* της τρέχουσας συνθήκης, αλλά και γιατί η (εντός κάποιων ορίων) αποχή από την αξιολόγηση του περιεχομένου των απόψεων που διατυπώνουν οι κοινωνικοί δρώντες είναι συγκροτητική του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης. Όπως λέγεται ότι το έθεσε κάποτε ο Noam Chomsky, αν δεν πιστεύουμε στην ελευθερία της έκφρασης εκείνων με τους οποίους *διαφωνούμε*, τότε στην ουσία δεν πιστεύουμε στην ελευθερία της έκφρασης.

Κλασική θεμελίωση της ελευθερίας του λόγου και δημόσια σφαίρα

Θα μπορούσε σε αυτό το σημείο να θέσει κανείς την εξής εύλογη ένσταση: καταλαβαίνω γιατί γίνεται λόγος για κοινωνικές ή κοινωνιολογικές συνθήκες της άσκησης της ελευθερίας της έκφρασης, ειδικότερη και πιο θεμελιώδη μορφή της οποίας αποτελεί η

ελευθερία του λόγου (Δημητρόπουλος 2008: 547), γιατί όμως να αναφερθούμε σε επιστημολογικές προϋποθέσεις; Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι γνωσιοθεωρητικοί λόγοι ήταν εκείνοι ακριβώς που βρέθηκαν στο επίκεντρο μιας από τις πρώτες και πλέον διάσημες και κλασικές απόπειρες θεμελίωσης της ελευθερίας της έκφρασης, όπως αυτή απαντάται στο έργο του John Stuart Mill *On Liberty*, γραμμένο το 1859. Σύμφωνα με το σκεπτικό που αναπτύσσει ο Mill, η απαγόρευση μιας οποιαδήποτε έκφρασης γνώμης είναι αντίθετη στην κοινή ωφέλεια γιατί πρώτον, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο αυτή η γνώμη να είναι αληθινή·δεύτερον, ακόμα και αν είναι λανθασμένη, μπορεί να περιέχει ένα ποσοστό αλήθειας που δεν περιλαμβάνεται στην κρατούσα γνώμη· τρίτον, ακόμα και αν η κρατούσα γνώμη είναι απολύτως σωστή, η απουσία αντιπαράθεσής της με αντίθετες απόψεις αποβαίνει καταστροφική, γιατί το (ορθό γνωσιοθεωρητικά) περιεχόμενό της παύει να έχει την ανάγκη να πείσει και να εκλεπτυνθεί, με αποτέλεσμα να γίνεται δεκτό όχι για τους σωστούς λόγους, αλλά σαν απλή προκατάληψη ή σαν ανεξέταστο δόγμα (Παιονίδης 2022: 65-76).

Αυτή η κλασική, γνωσιοθεωρητικά ορμώμενη, υπεράσπιση της ελευθερίας της έκφρασης απηχεί με τον τρόπο της το κοινωνικό κλίμα και τα ιδεώδη των φιλελεύθερων επαναστάσεων του 18ου και του 19ου αιώνα, ως αποτέλεσμα των οποίων εγκαθιδρύθηκε και ο «κλασικός κατάλογος των ατομικών δικαιωμάτων» (Δημητρόπουλος 2008: 5). Πιο συγκεκριμένα, «η ελευθερία της γνώμης κατοχυρώνεται με την πρώτη τροποποίηση του Αμερικανικού Συντάγματος του 1787, που κυρώθηκε το 1791» (Δημητρόπουλος 2008: 529), ενώ το άρθρο 11 της Γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη προστατεύει την «ελεύθερη επικοινωνία των σκέψεων και των απόψεων» ως «ένα από τα πολυτιμότερα δικαιώματα του ανθρώπου» (Δημητρόπουλος 2008: 530), με τα ελληνικά συνταγματικά κείμενα να περιλαμβάνουν σχετικές διατάξεις από το Σύνταγμα του Άστρους του 1823 και εξής (Δημητρόπουλος 2008: 527-528). Αλλά η επιστημολογική ωφέλεια της αντιπαράθεσης συγκρουόμενων απόψεων και λόγων παραμένει ενεργή και στον 20ό αιώνα.[1] Σύμφωνα με την κλασική πλέον απόφανση του αμερικανού δικαστή Brandeis, «[α]ν υπάρχει περιθώριο για να εκτεθούν με τον διάλογο τα ψεύδη και τα λάθη, να αποτραπεί το κακό με την παιδεία, το αντίδοτο πρέπει να είναι περισσότερος λόγος – όχι καταναγκαστική σιωπή» (Παιονίδης 2022: 137).

Αυτή η αντίληψη, βεβαίως, δεν είναι μόνο επιστημολογική: αντιθέτως, ριζώνει στην ανολοκλήρωτη πολιτικοκοινωνική συνθήκη των νεωτερικών δημοκρατιών και στους τρόπους με τους οποίες αυτές προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια σφαίρα αντιπαράθεσης και ελεύθερης ανταλλαγής πληροφοριών, επιχειρημάτων και απόψεων που θα μπορούσε να οδηγήσει στον σχηματισμό ορθολογικών σκεπτικών τα οποία θα βρίσκονταν στη βάση της εκλογής των αντιπροσώπων και της λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Έτσι, η θέση στην οποία τοποθετεί τη δημόσια σφαίρα ο Habermas, στο ενδιάμεσο κοινωνίας των πολιτών και πολιτικού συστήματος εντός μιας λειτουργικά διαφοροποιημένης νεωτερικής κοινωνικής δομής (Habermas 2022: 146), έχει σύμφωνα με τον ίδιο όχι μόνο γνωσιακά, αλλά και κοινωνιολογικά και ιστορικά χαρακτηριστικά. Το «επιστημικό δυναμικό των απόψεων που συγκρούονται» (Habermas 2022: 152)

συσχετίζεται με τη δυνατότητα της ελεύθερης διαβούλευσης στη δημόσια σφαίρα, η οποία φυσικά προϋποθέτει το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης και αποτυπώνεται ιστορικά, κατά όχι τυχαίο τρόπο σύμφωνα με τον ίδιο τον Habermas, στο «ιστορικό γεγονός ότι κάτι σαν μια "αστική δημόσια σφαίρα" αναδύθηκε ταυτόχρονα με τη φιλελεύθερη δημοκρατία, αρχικά στην Αγγλία και στη συνέχεια στις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Γαλλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες» (Habermas 2022: 150).

Αυτή η δημόσια σφαίρα, ξεκινώντας από τα καφενεία, τις δημόσιες πλατείες και την κυκλοφορία του Τύπου πέρασε σταδιακά, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, από διάφορους τροποποιήσεις, τις οποίες ο ίδιος προβληματοποίησε στο θεμελιώδες έργο του για τον μετασχηματισμό της δημόσιας σφαίρας και της δομής της δημοσιότητας, εστιάζοντας την προσοχή του στους κοινωνικούς και υλικούς όρους των αλλαγών που επέφεραν στο καθεστώς και στην ποιότητα της ορθολογικής διαβούλευσης φαινόμενα της εποχής του, όπως τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, ο καταναλωτισμός και η εμπορευματοποίηση του βιόκοσμου (Habermas 1997). Σε κάθε περίπτωση όμως, στην κανονιστικο-ιστορική αντίληψη του Habermas η ελευθερία της διαβούλευσης και η προϋποτιθέμενη ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης ήταν ριζωμένη σε μια κοινωνική συνθήκη που διακρίνει τον δημόσιο λόγο και το κοινό καλό από την ιδιωτική σφαίρα και από το προσωπικό συμφέρον, με την πολιτική δημόσια σφαίρα να αποτελεί τον χώρο μέσα στον οποίο κυκλοφορούν γνώμες και πληροφορίες, διατυπώνονται και έρχονται σε αντιπαράθεση διαφορετικές απόψεις και συγκρούονται επιχειρήματα, προκειμένου να σχηματιστεί η αντίληψη ενός κοινού δημόσιου κόσμου, να ελεγχθεί η πολιτική εξουσία και να παραχθούν με διαδικασιακό τρόπο ορθά σκεπτικά που θα μπορούν να βρεθούν στη βάση ορθολογικών πολιτικών αποφάσεων από τους πολιτικούς αντιπροσώπους.

Μένει τώρα να δούμε αν ορισμένες από αυτές τις διαρθρώσεις τροποποιούνται στην εποχή μας και σε ποιον βαθμό, καθώς και το ποιες συνέπειες θα μπορούσε να έχει αυτό για την αντίληψη που θα σχηματίσουμε σχετικά με το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης σήμερα.

Ιδιαιτερότητες του δημόσιου λόγου στην εποχή μας

Ο ίδιος ο Habermas, σε πρόσφατο άρθρο του που αφορά την υπόθεση ενός περαιτέρω μετασχηματισμού της δημόσιας σφαίρας στην εποχή της ψηφιακότητας, καταγράφει μια σειρά από φαινόμενα που εμποδίζουν τις αντιπαραθέσεις που προκύπτουν στις ψηφιακές πλατφόρμες (και κατά συνέπεια *και* στα παραδοσιακά media) να αποκτήσουν τον επιστημολογικά και πολιτικά διαμεσολαβητικό ρόλο της δημόσιας σφαίρας. Χωρίς να παραγνωρίζει ορισμένες θετικές δυνατότητες που διανοίγουν τα ψηφιακά μέσα, ο φιλόσοφος αναφέρεται στην εξαφάνιση της αρχισυντακτικής εργασίας και των διεργασιών διαλογής, στη δημιουργία echo chambers και information bubbles, στη διαμερισματοποίηση και την επιστημολογική περιχαράκωση των ψηφιακών subcultures, στην ανάμειξη του δημόσιου και του ιδιωτικού. Το αποτέλεσμα είναι μια «ημιδημόσια σφαίρα» (Habermas 2022: 166),[2] στην οποία το έδαφος του κοινού δημόσιου κόσμου, που περιελάμβανε τα ευρέως αποδεκτά ζητήματα στα οποία οι πολίτες θα έδιναν προσοχή για να διατυπώσουν αντικρουόμενες απόψεις για το κοινό καλό, εκλείπει. Δεν υπάρχει πλέον μια «κοινή γνώμη» (public opinion), αλλά διαφορετικές, ανταγωνιστικές «κοινές γνώμες». Σχολιάζοντας δε πλατφόρμες όπως το twitter και τη χρήση τους από τον

Donald Trump, ο Habermas σημειώνει ότι στα social media «τα επικοινωνιακά περιεχόμενα δεν μπορούσαν πλέον να ανταλλαχθούν στο συνάλλαγμα των αξιώσεων εγκυρότητας που είναι ανοιχτές στην κριτική» (Habermas 2022: 167).

Η περιγραφή αυτή είναι ορθή και πειστική, αλλά κατά τη γνώμη μου χρήζει συμπλήρωσης, καθώς στο άρθρο του Habermas γίνεται από μια σκοπιά που παραμένει υπερβολικά πιστή στις θεωρητικές δεσμεύσεις του προηγούμενου έργου του.[3] Προχωρώ λοιπόν παρακάτω στη σύντομη ανάπτυξη τεσσάρων σημείων, τα οποία σχετίζονται με τους κοινωνικοεπιστημολογικούς μετασχηματισμούς του δημόσιου λόγου και θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στη σημερινή συζήτηση περί ελευθερίας της έκφρασης. Σε αυτή την ανάπτυξη, χρησιμοποιώ ως βάση την έννοια της ενδόρρηξης (implosion), την οποία αντλώ από το έργο του Jean Baudrillard, παίρνοντας ωστόσο ερμηνευτικές ελευθερίες. Συγκεκριμένα, παρότι κρατώ μεγάλες αποστάσεις από την μπωντριγιαρική αντίληψη σύμφωνα με την οποία στις μέρες μας δεν υπάρχει πλέον διάκριση μεταξύ συμβόλου και αναφόρου, αφού τα «πραγματικά» ανάφορα έχουν πλέον εκλείψει και ζούμε πλέον στην εποχή της προσομοίωσης και του «υπερπραγματικού» (Baudrillard 2019), θεωρώ χρήσιμη την κατηγορία της ενδόρρηξης, την οποία αντιλαμβάνομαι ως κατάρρευση των συνόρων και των πολικοτήτων που στο πλαίσιο μιας παραδοσιακής θεώρησης οριοθετούν τα διαφορετικά κοινωνικά πεδία, λόγου χάρη το πολιτικό, το επιστημονικό, το οικονομικό-επιχειρηματικό κ.λπ.

Το πρώτο σημείο έχει να κάνει με αυτό που ονομάζω «πόλεμοι για την αλήθεια» και αφορά την ίδια την έννοια της αλήθειας ως πολιτικό επίδικο (Κτενάς 2023). Η πανδημία, η κλιματική αλλαγή, οι πολεμικές συρράξεις της εποχής μας το έχουν καταστήσει σαφές: δεν έχουμε πλέον να κάνουμε με μια κοινά αποδεκτή «βάση δεδομένων» πάνω στην οποία στηρίζονται αντικρουόμενες πολιτικές θεωρήσεις·τουναντίον, η πολιτική αντιπαράθεση περνάει μέσα από τον διαφορετικό προσδιορισμό του τι αποτελεί γεγονός και τι όχι. Αυτό αντιστοιχεί, φυσικά, στα τεχνικά μέσα της εποχής μας, όπως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, η ευκολία και η πανταχού παρουσία του μοντάζ και του βίντεο ή το γεγονός ότι κάθε άτομο έχει μια κάμερα συνεχώς μαζί του. Αντιστοιχεί όμως και στις εξελίξεις της σύγχρονης επιστημολογίας, που από διαφορετικούς δρόμους έχει υπονομεύσει την ιδέα της αντικειμενικότητας ως κάποιου είδους αντιστοιχίας με έναν εξωτερικό κόσμο.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, είναι δύσκολο να υποστηρίξει κανείς, ακολουθώντας το επιχείρημα του Mill, ότι ο πολλαπλασιασμός του λόγου και των απόψεων είναι εκείνος που θα λύσει το πρόβλημα της αληθούς γνώμης, καθώς ακριβώς η υπερπληθώρα και η αποσυγκειμενοποίηση της πληροφορίας είναι αυτή που υπονομεύει τη δυνατότητα της κοινά αποδεκτής αλήθειας. Από την άλλη, τούτο δεν μπορεί να οδηγήσει σε μια λογική της απαγόρευσης και της καταστολής της ελευθερίας της έκφρασης, ήδη γιατί η ίδια έννοια των fake news αποτελεί εστία αντιπαράθεσης (εκτός από τετριμμένες περιπτώσεις), αφού συχνά χρησιμοποιείται ως πολιτικό όπλο, στο πλαίσιο της στρατηγικής πολιτικών αρχηγών που σπεύδουν να χαρακτηρίσουν ως fake news το περιεχόμενο κάθε απόπειρας κριτικής τους.

Το δεύτερο σημείο έγκειται στη σημερινή δυσκολία, αν όχι αδυναμία, διάκρισης του επιστημονικού από το πολιτικό. Έτσι, η κατ' αρχήν εύλογη πρόταση σύμφωνα με την οποία η ακαδημαϊκή και η επιστημονική έρευνα θα πρέπει να είναι τελείως ελεύθερη,

κατά το πρότυπο των προαναφερθέντων επιχειρημάτων του Mill, ενώ οι πολιτικές θέσεις που χαρακτηρίζονται από ρατσισμό, μισαλλοδοξία κ.λπ. δεν προστατεύονται γιατί προσβάλλουν άλλα έννομα αγαθά (Παιονίδης 2022: 82, 85-114), προσκρούει στο εξής πολύ χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής μας: στο πλαίσιο των κριτικών θεωρήσεων του παρόντος, που ήδη όμως έχουν διαχυθεί σε σημαντικό βαθμό και στην κοινή συνείδηση, ο ρατσισμός, η αποικιοκρατία, η μισαλλοδοξία, ο σεξισμός κ.λπ. δεν είναι απλά ένα ρητό περιεχόμενο, αλλά κάτι που εμφιλοχωρεί στην ίδια τη δομή του λόγου, στις επιστημονικές έννοιες και κατηγορίες, στην εσωτερική διάρθρωση των κυρίαρχων καθεστώτων αλήθειας. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις εδώ μπορούν να θεωρηθούν οι επιστημονικές ομιλίες για την ύπαρξη ή μη δύο βιολογικών φύλων και η χρήση ή όχι του όρου «γενοκτονία» στο πλαίσιο των genocide studies. Από τη μεριά της, η δίκη του Heinz Richter συνιστά μια μάλλον κλασικότερη περίπτωση διένεξης περί της ακαδημαϊκής ελευθερίας της έκφρασης, ενώ κάποια ακραίες περιπτώσεις, όπως αυτές που επικαλείται η Nathalie Heinich, περιλαμβάνουν τον προσδιορισμό της ίδιας της έννοιας της *προφοράς* ως γλωσσολογικής κατηγορίας που αναπαράγει εξουσιαστικά γλωσσικά στερεότυπα και οξύνει τις ανισότητες (Heinich 2024: 87).

Συνεχίζοντας και περνώντας στο τρίτο σημείο, θα έλεγα ότι, ακριβώς λόγω της ενδόρρηξης, υφίσταται μια αδιαμεσολάβητη πολιτικοποίηση όλων των πεδίων, αθλητικών, καλλιτεχνικών, ακαδημαϊκών, επιστημονικών κ.λπ.[4] *Δεν υπάρχει εντός και εκτός της πολιτικής*: κάθε ενέργεια, κάθε χειρονομία, κάθε δημοσίευση, κάθε ποστ είναι δυνάμει ή και άμεσα πολιτικό. Σε αυτό το πλαίσιο, η cancel culture, η οποία, όπως έχει αναδείξει η Laure Murat, σε καμία περίπτωση δεν είναι μονοσήμαντα ακυρωτική, καθώς ενέχει και *παραγωγικές* επιστημολογικές διαστάσεις (Murat 2022: 32-43), παίρνει σε ορισμένες περιπτώσεις τη μορφή της αξίωσης όχι για *αποχή* από τον λόγο ή για ακύρωση των λεγομένων, αλλά για *εκφορά* συγκεκριμένου λόγου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί εδώ μια πρόσφατη εκστρατεία στα social media, στην οποία οι ακτιβιστές καλούσαν σε canceling όσων καλλιτεχνών *δεν* είχαν πάρει θέση *υπέρ* της Παλαιστίνης. Σε αυτό το πλαίσιο, καλούμαστε να σκεφτούμε και να επεξεργαστούμε το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης και ως *δικαίωμα στη σιωπή*, ιδίως σε μια εποχή που τόσο τα τεχνικά μέσα όσο και οι τροπικότητες της εξουσίας πιο πολύ προτρέπουν σε λόγο, παρά τον καταστέλλουν, όπως έχει επισημάνει από νωρίς ο Michel Foucault (Foucault 2011: 27-48).

Τέταρτο και τελευταίο σημείο: η ενδορρηκτική πολιτικοποίηση όλων των πεδίων δεν αφορά μόνο τα άτομα, αλλά και τους θεσμούς, τους οργανισμούς, τις εταιρείες κ.λπ. Αυτό έχει ως συνέπεια οι εταιρείες και οι οργανισμοί να φροντίζουν την πολιτική τους εικόνα και να επιμελούνται τους «δείκτες ευαισθησίας» τους, είτε υπό τον φόβο της απώλειας κερδών λόγω canceling, είτε για να προωθήσουν τις αξίες και τις πολιτικές βλέψεις των ιδιοκτητών τους, είτε από ειλικρινές ενδιαφέρον. Σε αυτό το πλαίσιο, οι εταιρείες παύουν συχνά τη συνεργασία τους με κάποιο άτομο για απόψεις που το τελευταίο εξέφρασε ή υιοθετούν policies που επιτρέπουν τη διατύπωση συγκεκριμένων τύπων άποψης και όχι άλλων, τη χρήση συγκεκριμένου είδους γλώσσας κ.λπ.

Εν προκειμένω, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι πολλές φορές στην εποχή μας οι περιορισμοί των δικαιωμάτων δεν προέρχονται από την κρατική, αλλά από την ιδιωτική

εξουσία, όπως παρατηρεί ο Σπύρος Βλαχόπουλος, κάτι που κατά τη γνώμη του έχει ήδη καταστήσει τη συζήτηση περί τριτενέργειας του Συντάγματος παρωχημένη και με ιστορική μόνο αξία (Βλαχόπουλος 2024: 65-66) – άλλο ένα παράδειγμα περί της συνάρτησης των νομικών δικαιωμάτων από τις εξελισσόμενες κοινωνικές συνθήκες. Επιπρόσθετα, όμως, η νέα αυτή κατάσταση θέτει προβλήματα στην παραδοσιακή ερμηνεία του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης ως δυνατότητας να διατυπώσει κανείς την άποψή του χωρίς να αντιμετωπίσει νομικές κυρώσεις. Γιατί η απώλεια της εργασιακής απασχόλησης δυνάμει της έκφρασης ιδεών θέτει σίγουρα περιορισμούς στην ελευθερία του λόγου, όπως άλλωστε και στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου. Από την άλλη μεριά, οι συλλογικότητες και οι οργανισμοί είναι εύλογο να έχουν το δικαίωμα να διαμορφώνουν το κοινωνικοπολιτικό προφίλ τους, ιδίως όταν αυτό το προφίλ αφορά τη συμμετοχή και την παρέμβαση στον δημόσιο διάλογο ή την πολιτική αρένα ως κύρια δραστηριότητα του οργανισμού. Για μία ακόμα φορά, ωστόσο, η ενδορρηκτική δυναμική της εποχής καθιστά δύσκολη, αν όχι αδύνατη τη διάκριση μεταξύ των τομέων και των δραστηριοτήτων που πράγματι εμπίπτουν στην κοινωνικοπολιτική διαβούλευση και την πολιτική σφαίρα και εκείνων που δεν εμπίπτουν, όπως φανερώνουν οι συχνές υποθέσεις canceling που αφορούν δηλώσεις που έγιναν όχι από πολιτικούς ή αρθρογράφους, αλλά από συνεργάτες οίκων μόδας, αθλητές, ηθοποιούς, σχεδιαστές ή μουσικούς.

Επίλογος

Συμπερασματικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως μια σειρά αξιοπρόσεκτων μετασχηματισμών που αφορούν τόσο την ίδια την υλικότητα των αντικειμενικών θεσμών της εποχής μας (ψηφιοποίηση, διάχυση των επικοινωνιακών μέσων, γενικευμένη διαμεσολάβηση του κοινωνικού πράττειν από πλατφόρμες κ.λπ.) όσο και τη δομή των κοινωνικών υποκειμένων που δρουν μέσα σε αυτούς τους θεσμούς, καθιστούν αναγκαίο έναν επικαιροποιημένο αναστοχασμό πάνω στα όρια και τις προϋποθέσεις της ελευθερίας της έκφρασης στην εποχή μας.

Ούτε οι κοινωνικές συνθήκες του δημόσιου διαλόγου ούτε οι δομές της γνώσης και της πληροφόρησης είναι ίδιες με εκείνες που βρέθηκαν στη βάση της κλασικής θεμελίωσης και διαμόρφωσης του συγκεκριμένου δικαιώματος. Η πλέον κρίσιμη μεταβολή φαίνεται να έχει να κάνει με την κατάρρευση κάποιων ορίων που καθιστούσαν δυνατή τη διάκριση μεταξύ επιτρεπτού και μη επιτρεπτού ή που διαχώριζαν τις σφαίρες ελεύθερης συζήτησης από τις σφαίρες της κανονιστικής ρύθμισης. Αυτά τα όρια μεταξύ του ακαδημαϊκού και του εξωακαδημαϊκού, του πολιτικού και του μη πολιτικού, του ρητού περιεχομένου ενός λόγου και των υπόρρητων διαρθρώσεών του δείχνουν να ενδορρηγνύονται, και θα πρέπει να σκεφτούμε κατά πόσον μπορούμε να τα χαράξουμε εκ νέου ή να επινοήσουμε διαφορετικές λύσεις.

Την ίδια στιγμή, με βάση τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι η ελευθερία της έκφρασης είναι ένα δικαίωμα που βρίσκεται στο επίκεντρο πολλών από τις πλέον κρίσιμες διαμάχες της εποχής μας. Ως τέτοιο, παραμένει πολύτιμο για τη ρύθμιση της κοινής μας ζωής, αλλά και για τις υποκειμενικές μας ελευθερίες. Οι δικαιολογητικοί όμως λόγοι της προστασίας του, τόσο σε επιστημολογικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, δείχνουν να τροποποιούνται μαζί με τις δυναμικές του παρόντος. Ελπίζω ότι η κατανόηση αυτών των

μετασχηματισμών μπορεί να φανεί χρήσιμη ως προεργασία για τις πιο ακριβείς και διεξοδικές νομικοτεχνικές αλλαγές, σταθμίσεις και οριοθετήσεις που απαιτεί η προστασία του θεμελιώδους αυτού δικαιώματος.

Σημειώσεις

[1] Όπως άλλωστε και στον 21ο. Η Zeynep Pamuk προτείνει τη δημιουργία ενός δημοκρατικού «δικαστηρίου δικαιοσύνης», όπου οι συγκρουόμενες απόψεις ειδικών επιστημόνων θα εξετάζονται κατ' αντιδικία από πολίτες που θα επιλέγονται με κλήρωση, επικαλούμενη μεταξύ άλλων και τις επιστημολογικές αρετές που προτάσσει ο Mill (Pamuk 2023: 241, 265). Σημειώνεται ότι το δικαστήριο θα έχει συμβουλευτικό ρόλο και δεν θα αποφαίνεται περί της *αλήθειας* των αντικρουόμενων θεωριών αλλά περί της ανάληψης πολιτικής δράσης με βάση αυτές τις θεωρίες.

[2] Πρβλ. και τη σχετική άποψη του Stuart Hall (Hall 2022: 144): «Η πολιτική ορθότητα παρεισάγει συνειδητά στον λεγόμενο "ιδιωτικό" χώρο μια στάση και έναν τόνο φωνής που αρμόζει περισσότερο στη δημόσια αντιπαράθεση».

[3] Έτσι, παραδείγματος χάρη, ο Habermas προβαίνει σε μια σύγκριση των τυπογραφικών επινοήσεων του Γουτεμβέργιου, που έκαναν όλους τους ανθρώπους δυνάμει αναγνώστες, με την επινόηση των ψηφιακών και διαδικτυακών πλατφορμών, που μας κάνουν όλους και όλες δυνάμει συγγραφείς. Συμπληρώνει δε ότι πήρε πολλούς αιώνες να μάθουν πράγματι όλοι οι άνθρωποι να διαβάζουν, υπονοώντας ότι ίσως χρειαστούν άλλοι τόσοι αιώνες για να μάθουν οι άνθρωποι να γράφουν με συνέπεια και με τις απαραίτητες διαμεσολαβήσεις. Αυτή η επιμονή στον παιδευτικό χαρακτήρα του επικοινωνιακού πράττειν παραγνωρίζει το γεγονός ότι σήμερα βρισκόμαστε ενώπιον μιας διαδικασίας όχι μάθησης, αλλά μάλλον απο-μάθησης σε ό,τι αφορά τη χρήση του γραπτού λόγου.

[4] Πρβλ. και τη σχετική άποψη του Hall, που σημειώνει ότι ζητήματα όπως «η οικογενειακή ζωή, ο γάμος και οι σεξουαλικές σχέσεις ή το φαγητό, τα οποία άλλοτε θεωρούνταν "μη πολιτικά", έχουν πλέον πολιτικοποιηθεί» (Hall 2023: 144).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Baudrillard, J. (2019), *Ομοιώματα και προσομοίωση*, μτφρ. Σ. Ρέγκας, Αθήνα, Πλέθρον.

Βλαχόπουλος, Σ. (2024), *Πολιτική ορθότητα. Η σύγχρονη λογοκρισία; Από τη νομική στην πολιτική ορθότητα και στα όρια της πνευματικής έκφρασης*, Αθήνα, Ευρασία.

Δημητρόπουλος, Α. (2008), *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Hall, S. (2023), Περιδιάβαση σε Ορισμένες «Πολιτικά Μη Ορθές» Ατραπούς τής Πολιτικής Ορθότητας, μτφρ. Γ. Ανανιάδης, *Σύγχρονα Θέματα*, No 160-161, σσ. 141-154.

Habermas, J. (1999), *Αλλαγή της δομής της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα, Νήσος.

Heinich, N. (2023), *«Γουοκισμός». Ο νέος ολοκληρωτισμός;*, μτφρ. Χ. Σταματοπούλου, Αθήνα, Εναλλακτικές εκδόσεις.

Κτενάς, Γ. (2023), *Η πολυθεΐα των αξιών στην πανδημία. Πολιτική και επιστημολογία ενός ιού*, Αθήνα, Πόλις.

Μπαλαμπανίδης, Γ. (2022), *Οι ιδέες της συντήρησης και της προόδου*, Αθήνα, Πόλις.

Murat, L. (2022), *Ποιος ακυρώνει τι; Σκέψεις για την cancel culture*, μτφρ. Γ. Κτενάς, Αθήνα, Πόλις

Παιονίδης, Φ. (2022), *Η ελευθερία της έκφρασης. Μια δύστροπη αξία*, Αθήνα, Ευρασία.
Pamuk, Z. (2023), *Η πολιτική και οι ειδήμονες. Η επιστήμη στη δημοκρατική κοινωνία*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, Αθήνα-Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
Foucault, M. (2011), *Η ιστορία της σεξουαλικότητας Ι. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα, Πλέθρον.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Habermas, J. (2022), Reflections and Hypotheses on a Further Structural Transformation of the Political Public Sphere, *Theory, Culture & Society*, Vol. 39, No 4, σσ. 145-171.

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ «ΔΙΠΛΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ»: ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΕΠΑΝΩ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ A. GIDDENS

Ηρακλής Μαυρίδης[α]

[α] Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Το κείμενο αυτό εκκινεί από μια ανάγκη να επανέλθουμε κριτικά στην έννοια της διπλής ερμηνευτικής που υπήρξε σημαντική στο πρώιμο θεωρητικό έργο του Anthony Giddens και αφού προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε κάποιες από τις πιο σημαντικές διαστάσεις της ως προς το παλαιό και μείζον ζήτημα της στοχοθεσίας της κοινωνικής ανάλυσης, θέλουμε να προεκτείνουμε στη συλλογιστική αυτή προς τις ευρύτερες αμφίδρομες σχέσεις κοινωνικής επιστήμης και κοινωνικής πραγματικότητας ως σχέσεις αναστοχαστικές και κριτικές.

Λέξεις Κλειδιά: Διπλή Ερμηνευτική, Αναστοχασμός, Στοχοθεσία των Κοινωνικών Επιστημών

REVISITING THE "DOUBLE HERMENEUTIC": ISSUES AND CONCERNS IN THE THEORY OF A. GIDDENS

Iraklis Mavridis[α]

[α] Associate Professor, Department of Social Policy, Panteion University

Abstract

This text starts from a need to critically revisit the concept of double hermeneutics which was important in the early theoretical work of Anthony Giddens and after trying to explain some of its most important dimensions in relation to the old and important issue of the goal setting of social analysis, we want to extend this argument to the broader two-way relationships between social science and social reality as a reflective and critical relationship.

Keywords: Double Hermeneutics, Reflection, Goal Setting of the Social Sciences

Εισαγωγή

Σε μια σειρά από βιβλία και εργασίες που δημοσίευσε στην πρώτη περίοδο (1974 - 1987) της καριέρας του ο Anthony Giddens προσπάθησε να δείξει πως η κοινωνιολογική θεωρία θα μπορούσε να συμβάλει στον μετασχηματισμό της κοινωνίας μέσω της κριτικής της στις αυτονόητες πεποιθήσεις των κοινωνικών παραγόντων. Όπως και άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες, ο Giddens θεωρούσε ότι η κοινωνική επιστήμη χάνει τον λόγο ύπαρξής της αν δεν μπορεί να δείξει ότι η γνώση που παράγεται από την επιστημονική κοινότητα συνδέεται με σημαντικούς τρόπους με τα κυρίαρχα πιστεύω και ιδέες σε κάθε κοινωνία – και άρα αν δεν συμβάλει στον μετασχηματισμό της. Τα θέματα συνεπώς εδώ είναι από τη μια μεριά «κλασσικά» και πολυσυζητημένα όπως είναι η στοχοθεσία της κοινωνικής επιστήμης, από την άλλη όμως απέχουν πολύ από το να έχουν επιλυθεί ομόφωνα και

τελεσίδικα και ουσιαστικά αφορούν το μείζον επιστημολογικό ερώτημα «γιατί – άρα και πως – κάνουμε κοινωνική επιστήμη». Το βασικό πρόβλημα εδώ αφορά το πως παράγεται η κοινωνική επιστήμη ως «αλήθεια» τόσο στο επίπεδο των άτυπων μορφών γνώσης της καθημερινής ζωής όσο ως *επιστημονικός λόγος* μέσα από συγκεκριμένες συμβάσεις έρευνας αλλά και έκθεσης των αποτελεσμάτων – *και βέβαια ποια είναι η σχέση μεταξύ τους*. Εμείς χρησιμοποιούμε εδώ την πιο σύγχρονη έννοια του *λόγου* (discourse) για να προσπαθήσουμε να διευκρινίσουμε τις σχέσεις μεταξύ αυτών των δυο διαφορετικών *τάξεων του λόγου*, δηλαδή της φυσικής γλώσσας της καθημερινής ζωής και της μεταγλώσσας της επιστήμης. Το κείμενο αυτό εκκινεί από τις θεωρίες αυτές του Giddens αλλά τις προεκτείνει προς σύγχρονους προβληματισμούς για το ρόλο και τη στοχοθεσία των κοινωνικών επιστημών, δηλαδή της κοινωνικής και πολιτικής «λειτουργίας» των κοινωνικών επιστημών μέσα στις σημερινές κοινωνίες.[1]

Θεωρητική συζήτηση

Ένα από τα βασικά προβλήματα στα οποία προσπαθεί *ν*α δώσει απάντηση ο Giddens είναι η απλή –και σε κάποιο βαθμό απλοϊκή– αντιπαράθεση υποκειμενισμού και αντικειμενισμού, με την οποία φαίνεται να παλεύει μέσω της έννοιας της διυποκειμενικής κατασκευής της πραγματικότητας που ξεκινάει από το κλασσικό βιβλίο των P. Berger και T. Luckmann «Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας».[2] Αυτή η παράδοση –δηλαδή της μικροκοινωνιολογίας και ειδικά τα παρακλάδια της φαινομενολογίας και της εθνομεθοδολογίας– είναι μια σημαντική αναφορά στο γενικά εκλεκτικιστικό έργο του Giddens ο οποίος προσπαθεί στην αρχή της καριέρας του να αντιμετωπίσει με μεγάλες συνθέσεις όλα τα μεγάλα προβλήματα της κοινωνικής θεωρίας από τις απαρχές της όπως η σχέση ατόμου και συλλογικότητας, υποκειμενικού και αντικειμενικού και η σχέση δομής και δράσης.[3]

Το σημείο εκκίνησης της προβληματικής του αφορά την ίδια τη συγκρότηση του καθημερινού *βιόκοσμου* (Lebenswelt) *διυποκειμενικά* μέσα και μέσω επαναλαμβανόμενων κοινωνικών πρακτικών, διαφορετικών σε κάθε εποχή, το οποίο βασίζεται σε ένα τεράστιο απόθεμα άτυπων –αλλά και τυπικών– μορφών γνώσης (δηλαδή σε ένα τεράστιο κόσμο *νοήματος*) που κατέχουν τα δρώντα υποκείμενα μέσω της υποκειμενοποίησης/ κοινωνικοποίησης τους. Αυτό σημαίνει ότι πάντα κατανοούν και *ερμηνεύουν* την καθημερινή πραγματικότητα[4] (τον φυσικό και κοινωνικό κόσμο, τον εαυτό και τους άλλους) με συγκεκριμένους, ιστορικά καθορισμένους τρόπους που περιλαμβάνουν εγγενώς και πάντα και στοιχεία αυτό-κατανόησης και ανα-στοχασμού όπως όλες οι μορφές της νεωτερικής υποκειμενικότητας. Εμείς θα ονομάζαμε αυτούς τους τρόπους γνώσης, αυτούς τους τύπους λόγου, «κοινή λογική» ή «κοινό νου» - και εμείς θεωρούμε ότι είναι ο κατεξοχήν φορέας της κυρίαρχης/ηγεμονικής ιδεολογίας σε κάθε εποχή Ωστόσο η καθημερινή κοινωνική πραγματικότητα δεν πρέπει να ταυτίζεται με το απλοϊκό ή το άσκεπτο και συγκροτείται εγγενώς από ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές πρακτικές και νοήματα, δηλαδή με τρόπους ερμηνείας και κατανόησης της πραγματικότητας και εν μέρει με τους τρόπους της *κοινής λογικής* στο βαθμό που για τα δρώντα υποκείμενα α) δεν είναι η επιστήμη το ενδιαφέρον τους αλλά ο ίδιος ο βίος και η αναπαραγωγή του,[5] β) δεν κατέχουν τα επιστημονικά και επιστημολογικά εργαλεία αλλά ούτε και το γνωστικό *ενδιαφέρον* για να παράξουν επιστημονικό λόγο γ) υπάρχουν πάντα

δυνάμεις και σχέσεις κοινωνικές αλλά και *αιτιακές συνάφειες* οι οποίες διαφεύγουν της καθημερινής παρατήρησης και παραμένουν κρυμμένες και αυτή τη γνώση πρέπει να επεξεργαστεί –δηλαδή να προσπαθήσει να κατανοήσει και να ερμηνεύσει– η κοινωνική επιστήμη.

Στις παραδόσεις της μικροκοινωνιολογίας και φαινομενολογικής κοινωνιολογίας –που μαζί με το έργο του Emile Durkheim[6] επίσης αποτελούν βασικές θεωρητικές αναφορές στο έργο του Giddens- η κοινωνία είναι δεν βρίσκεται «εκεί έξω», περιμένοντας να κατανοηθεί από μια ουδέτερη θεωρητική γλώσσα, αλλά υπάρχει πάντοτε «ενσαρκωμένη» σε μια σειρά από κοινωνικές πρακτικές και γνώσεις των δρώντων υποκειμένων που εκ του αποτελέσματος τους κρίνονται ως «επιτυχημένες» και έτσι καθίσταται κατανοητή η καθημερινή ζωή στο βαθμό που η ίδια «αυτό-αφηγείται» τον εαυτό της με τους δικούς της τρόπους –δηλαδή οι καθημερινές μορφές της αυτό-κατανόησης, αυτό-ερμηνείας και αναστοχασμού της που ενέχει πάντοτε η καθημερινή διάδραση των υποκειμένων. Από την άλλη μεριά η κοινωνική επιστήμη *ανα-συγκροτεί ορθολογικά και αναλυτικά*, με επιστημονικούς όρους την καθημερινή εμπειρία και την *επανερμηνεύει*– ωστόσο δεν είναι πάντα εύκολο να πούμε τι ακριβώς σημαίνει αυτό για την επιστημονική μεθοδολογία.[7]

Ο Giddens ήταν επηρεασμένος από την *ερμηνευτική* που την εποχή εκείνη (δεκαετία του 1970) ήταν μια καινούργια συζήτηση στον αγγλο-αμερικανικό χώρο (προερχόμενη από την ευρωπαϊκή / continental φιλοσοφία)[8] και ειδικά από την έννοια της *ερμηνευτικής σπείρας* και την διαλογική *συγχώνευση των οριζόντων* του κειμένου και του ερμηνευτή η οποία αλλάζει ταυτόχρονα τόσο το νόημα του κειμένου όσο και τον ίδιο τον ερμηνευτή. Εκκινεί από μια πρότερη γνώση όπως αυτή που χρησιμοποιούμε στη καθημερινή «κοινή λογική», δηλαδή τους κυρίαρχους τρόπους ερμηνείας του κόσμου, του Εαυτού και του Άλλου και θα αποκτήσει το κύρος της επιστημονικής αλήθειας στον βαθμό που, *μέσω του «διαλόγου»* με τον φορέα νοήματος, πρέπει να τους ελέγξει επιστημονικά και ορθολογικά -αλλά ταυτόχρονα ελέγχει αναστοχαστικά, και την εγκυρότητα και την προέλευση των δικών της υποθέσεων και μεθόδων– και να την αντιπαραθέτει προς τα νοήματα του φορέα. Η γνώση αυτή στο άλλο άκρο του ερμηνευτικού κύκλου (επιστήμη) επανέρχεται και ανατροφοδοτεί τους καθημερινούς τρόπους ερμηνείας και κατανόησης της πραγματικότητας εμπλουτίζοντας και αλλάζοντας τους –αυτή είναι η βασική ιδέα της «διπλής ερμηνευτικής». Είναι επίσης φανερό ότι οι δύο τάξεις του λόγου, ο καθημερινός και ο κοινωνικο-επιστημονικός, αλληλοεπηρεάζονται και αλληλοτροφοδοτούνται. Με αυτή την έννοια ο κοινωνικο-επιστημονικός λόγος χρησιμοποιεί πολλές λέξεις, νοήματα και επιχειρήματα του καθημερινού, διατηρώντας ωστόσο τη σχετική διακριτότητα του,[9] αλλά από την άλλη μεριά, πολλές έννοιες και ορολογία των κοινωνικών επιστημών (π.χ. ψυχολογία, οικονομικά, κοινωνιολογία) έχουν περάσει και κατοχυρωθεί μέσα στον καθημερινό λόγο, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη *αναπλαισιωμένη* χρήση τους.[10] Συνεπώς η ερμηνευτική είναι εγγενώς ιστορική γιατί σε συνθήκες «διαλόγου» με ένα φορέα νοήματος αλλάζει και ο ερμηνευτής και με αυτή την έννοια, η ερμηνευτική αποτελεί και μια διαδικασία διαρκούς αναστοχασμού τόσο του αντικειμένου όσο και του υποκειμένου της επιστήμης – στην περίπτωση αυτή και της κοινωνίας και της κοινωνικής επιστήμης.

Παρόλα αυτά σε αντίθεση με την κλασσική ερμηνευτική, ο Giddens υποστήριξε ότι μια τέτοια προσπάθεια για τη «συγχώνευση των οριζόντων» περιορίζει το έργο της κοινωνικών επιστημών σε «απλή εθνογραφία» και παραλύει το «κριτικό πνεύμα» της κοινωνιολογίας – που όμως ποτέ δεν αναλύει εκτενώς σε τι ακριβώς συνίσταται αυτό.[11] Κριτική κοινωνική επιστήμη *υποθέτουμε* ότι σημαίνει ότι ενέχει προτάγματα κριτικά και άρα χειραφετικά αφού κάνει το α-όρατο ορατό, από-καλύπτει το συγκαλυμμένο, παρουσιάζει *κοινωνικές δυνάμεις και αιτιακές σχέσεις* που παραμένουν αναγκαστικά κρυμμένες στην καθημερινή ζωή και τον «κοινό νου» και με την έννοια μπορεί να απελευθερώσει τα κοινωνικά υποκείμενα και την κοινωνία εν γένει από αυτό που τους εμφανίζεται ως «τυφλές» δυνάμεις της ιστορίας και της κοινωνίας. Για τον Giddens (1984), το καθήκον της κοινωνιολογίας είναι να ασκεί κριτική στους τρόπους με τους οποίους τα «βασικά χαρακτηριστικά της θεσμικής οργάνωσης της κοινωνίας … διαστρεβλώνουν αυτό που οι ίδιοι [τα κοινωνικά υποκείμενα] θεωρούν ως γνώση» (σ. 335). Στην ουσία λοιπόν το μείζον -θεωρητικό αλλά και πρακτικό- ζήτημα εδώ αφορά την σχέση μεταξύ της επιστημονικής γνώσης – ειδικά αυτής των κοινωνικών επιστημών – και της κοινής λογικής, της *δόξας*, του κοινού νου ως το κατεξοχήν όχημα της κυρίαρχης ιδεολογίας. Όμως αυτή η «μαρξίζουσα» άποψη δεν είναι και η άποψη του Giddens ο οποίος ενδιαφέρεται ιδιαίτερα, εμπνεόμενος από την παράδοση της φαινομενολογίας και της μικροκοινωνιολογίας,[12] για αυτό το *καθημερινό απόθεμα άτυπων γνώσεων* που μας επιτρέπει να διαχειριστούμε αλλά και να δώσουμε νόημα και ερμηνείες στην καθημερινή μας δράση και διάδραση που είναι θεμελιακά *επι-κοινωνιακή*. Αυτό η κοινωνιολογία πρέπει να το «σεβαστεί» γιατί αποτελεί πάντα το πρωτογενές της υλικό και να προσπαθήσει να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα (και οι ίδιοι οι κοινωνιολόγοι ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα) νοημοτοδοτούν τον βίο τους μέσα στα πλαίσια του *βιόκοσμου* (Lebenswelt) της εποχής τους. Συνάμα όμως πρέπει να υπερβεί το επίπεδο της καθημερινής κατανόησης των υποκειμένων προς επιστημονικές επεξεργασίες και θεωρίες οι οποίες υπερβαίνουν την αμεσότητα, την φαινομενικότητα και τη δεδομενικότητα του καθημερινού και μέσω της αναστοχαστικής τους κατανόησης συνεισφέρουν προς την αλλαγή των κυρίαρχων νοηματοδοτήσεων του.[13] Έχουμε συνεπώς μια θεμελιακά διαφορετική *στοχοθεσία* τόσο της ερμηνευτικής του καθημερινού βίου όσο και του επιστημονικού έργου των κοινωνικών επιστημών,

Ο Giddens θεωρεί ότι οι κοινωνικές επιστήμες είναι εγγενώς κριτικές επειδή, στο βαθμό που προσπαθούν να κατανοήσουν τα κοινωνικά φαινόμενα υπό διερεύνηση, την ίδια στιγμή δεν μπορούν παρά ταυτόχρονα να *εκφέρουν κρίσεις* ως προς την *ορθολογικότητα* της συμπεριφοράς των κοινωνικών φορέων. Το ερώτημα αφορά και το γιατί η ορολογία που χρησιμοποιούν οι κοινωνιολόγοι είναι διαφορετική από τη γλώσσα που υιοθετούν τα κοινωνικά υποκείμενα για να περιγράψουν και να εξηγήσουν τι συμβαίνει στην κοινωνία μέσα στην καθημερινή τους ζωή, δηλαδή τον «καθημερινό λόγο». Μιλάμε συνεπώς για τη σύνθετη και αμφίδρομη σχέση μεταξύ μια εξειδικευμένης επιστημονικής μετα-γλώσσας – με τις ιδιαιτερότητες που έχουν οι κοινωνικές επιστήμες – και της φυσικής γλώσσας του καθημερινού βίου που όμως έχουν μια διαφορά που είναι πάντα σχετική και *ποτέ απόλυτη*.[14] Πάντως ο Giddens είναι σαφής ως προς το ότι η κοινωνική έρευνα μπορεί – και ίσως κανονιστικά *πρέπει*– να *διορθώσει* μια σειρά από ερμηνείες που δίνουν οι καθημερινές οπτικές στις κοινωνικές σχέσεις.

Αυτό συνάμα δεν επιτρέπει τις αυταπάτες ενός θετικισμού ότι τάχα υπάρχει «αξιακά ουδέτερη» επιστήμη στο βαθμό που είναι αδύνατο να διαχωρισθεί το ίδιο υποκείμενο από τη μια μεριά σε επιστήμονα «αξιακά ουδέτερο» και από την άλλη σε φορέα καθημερινών αξιών, απόψεων και ιδεών – αυτό θα ήταν σχιζοφρενικό. Και από την άλλη μεριά η κοινωνική επιστήμη (πρέπει να – κανονιστικά) τοποθετείται πάντα υπερ της διατήρησης των βασικών προαπαιτούμενων / αξιών της κοινωνικής ζωής όπως η εύτακτη κοινωνική συνοχή, η εύρυθμη κοινωνική αναπαραγωγή, η κοινωνική ευημερία, η νομιμοποίηση των κοινωνικών θεσμών που μπορεί να απειλούνται για διαφόρους λόγους σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους (π.χ. νεοφιλελευθερισμός) – άρα θα λέγαμε *η θέση της είναι ήδη πάντοτε πολιτική* ως επιστήμη καταστατικά τοποθετημένη μέσα στις κοινωνικές διεργασίες.

Άρα οι κοινωνικοί επιστήμονες χρησιμοποιούν ένα συγκεκριμένο σύνολο θεωρητικών όρων (ορολογία) που είναι διαφορετικοί από εκείνους που χρησιμοποιεί η καθημερινή γλώσσα για να κατανοήσουν και εξηγήσουν τις κοινωνικές πρακτικές και νοήματα και έτσι, η κοινωνικοεπιστημονική εξήγηση αναπόφευκτα ενέχει μια «κριτική απόσταση» από τους συνηθισμένους, καθημερινούς τρόπους κατανόησης και ερμηνείας της πραγματικότητας. Αυτό δε σημαίνει κάποια «διανοουμενίστικη» περιφρόνηση του «απλοϊκού» καθημερινού βιώματος, στο βαθμό που αυτό αποτελεί πάντοτε και το πρωταρχικό «υλικό» της αλλά και την τελική αναφορά της αλλά αποτελεί μια «διαφορετική ματιά» επάνω σ΄ αυτό, μια άλλη ερμηνευτική. Ο Giddens υποστηρίζει επιπλέον ότι η θεωρητική ανάλυση στην κοινωνιολογία θα πρέπει να είναι σε θέση να προσδιορίσει τις έννοιες που στην καθημερινή κοινωνική ζωή – εμείς λέμε καθημερινός λόγος - αφορούν μόνο μια «μερική» και «περιορισμένη» κατανόηση μιας ευρύτερης κοινωνικής δομής στην οποία άπαντες είναι ενταγμένοι - και η οποία έχει μια στόχευση πρακτική δηλαδή την καθημερινή διαντίδραση μεταξύ των ατόμων.[15] Συνάμα εδώ υπάρχει ένα κρίσιμο πέρασμα στη θεωρία της *δομοποίησης* (structuration theory) που είναι μια από τις μείζονες συνεισφορές του Giddens στην κοινωνική θεωρία, στο βαθμό που τα καθημερινά δρώντα υποκείμενα χρησιμοποιούν πάντα ένα ευρύ απόθεμα τυπικών και άτυπων γνώσεων γύρω από κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές που αποτελούν τη βάση της διαρκούς καθημερινής αναπαραγωγής των κοινωνικών δομών, οι οποίες με τη σειρά τους είναι τα αναγκαία πλαίσια μέσα στα οποία μπορεί να λάβει χώρα (άρα *ταυτόχρονα επιτρέπουν και απαγορεύουν*) κάθε καθημερινή δράση και διαντίδραση. Ο προσπαθεί να αποφύγει την οντολογική προτεραιοποίηση είτε της δομής είτε της δράσης επιμένοντας στην ταυτόχρονη και αλληλένδετη ανάδυση και λειτουργία τους. Για τον Giddens τα κοινωνικά υποκείμενα αντλούν ενεργά και διαρκώς από τους κανόνες, τα νοήματα και τους πόρους διαθέσιμους στον καθημερινό λόγο της κοινωνίας τους για να επιτύχουν ότι θέλουν να κάνουν και χρειάζονται, και σε μεγάλο βαθμό δεν μπορούν να αναγνωρίσουν ότι οι συνέπειες των επαναλαμβανόμενων καθημερινών πρακτικών τους ενσωματώνονται «αναδρομικά» ως *δομικές ιδιότητες του κοινωνικού συστήματος* και συνιστούν έτσι τις *κρυφές κοινωνικές «συνθήκες» και πλαίσια της δράσης τους*.[16] Έτσι ο Giddens μίλησε για τη «δυαδικότητα» της δομής στην οποία η κοινωνική δομή γίνεται αντιληπτή τόσο ως μέσο όσο και ως συνέπεια των κοινωνικής δράσης –η δομή δεν αποτελεί μόνο περιορισμό της δράσης και διάδρασης (π.χ. μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου) αλλά και ταυτόχρονα *επιτρέπει* στα υποκείμενα και τις συλλογικότητες δυνατότητες συν-εργατικών σχέσεων

και *επι-κοινωνίας* στο επίπεδο του καθημερινού βίου. Η ύπαρξη κανόνων που αφορούν τη δράση παραπέμπει στις πρακτικές και τα νοήματα της καθημερινότητας όπου ενυπάρχει πάντοτε μια δομή, άρα επαναληψιμότητα και κανονικότητα των κοινωνικών σχέσεων στο βαθμό που αυτές τοποθετούνται πάντοτε στο *χώρο* και το *χρόνο* – εν ολίγοις όλες οι κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις θεμελιώνονται χωρο-χρονικά.[17] Για τον Giddens οι συλλογικότητες συγκροτούνται και ανασυγκροτούνται διαρκώς μέσα από *κοινές πρακτικές και νοήματα* και άρα η δομοποίηση είναι η συνεχής διαδικασία ανα-παραγωγής των κοινωνικών δομών διαμέσου κοινών κοινωνικών πρακτικών και νοημάτων των συλλογικοτήτων. Αυτό προϋποθέτει μια σημαντική δυνατότητα αναστοχασμού εγγεγραμμένη και στα δύο αλληλένδετα μέρη – δηλαδή τόσο μέσα στη νεωτερική κοινωνία και τεχνοεπιστήμη και στις δομές τους όσο και μέσα στις μορφές της νεωτερικής υποκειμενικότητας και διυποκειμενικότητας στο επίπεδο των καθημερινών κοινωνικών πρακτικών.[18]

Με την έννοια αυτή η επιστημονική κατανόηση για τον Giddens δεν είναι μόνο διαφορετική αλλά και «ανώτερης» τάξης - ότι κι αν σημαίνει αυτό – από τα νοήματα και τις μορφές της γνώσης που αντιστοιχούν στην καθημερινή ζωή. Η έννοια της διπλής ερμηνευτικής στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι άτυπες μορφές γνώσης που μοιράζονται οι κοινωνικοί φορείς στον καθημερινό βιόκοσμο (τους ποικίλους τρόπους δηλαδή με τους οποίους ερμηνεύουν τον κόσμο, τον εαυτό τους και τους άλλους) μπορούν να αλλάξουν, να «διορθωθούν» μέσω της διάχυσης της κοινωνιολογικής γνώσης «προς τα έξω». Εδώ η διόρθωση έχει την έννοια της από-κάλυψης των ιδεών που μπορούν να αποδειχθούν ότι είναι λάθος με την έννοια μη -ορθολογικές ή ψευδείς – αλλά αυτή η θέση ανοίγει τεράστιο πεδίο επιστημολογικής και μεθοδολογικής συζήτησης. Δεν θα ήταν δηλαδή αυτό μια μορφή *κριτικής* της κυρίαρχης ιδεολογίας αν, παραδείγματος χάρη, μπορούμε να από-δείξουμε ότι όλοι οι άνθρωποι στις καπιταλιστικές κοινωνίες δεν είναι απλά «αυτοδημιούργητοι» όπως θεωρεί η κυρίαρχη σκέψη αλλά ο πλούτος και τα προνόμια κληρονομούνται κοινωνικά όπως και η έλλειψη τους ; Ή αν μπορούμε να δείξουμε μιας μακράς διάρκειας διαμόρφωση των μορφών της υποκειμενικότητας (πχ. γούστο) από την κοινωνικο-ταξική θέση σε αντίθεση με την κυρίαρχη αντίληψη που τα θεωρεί όλα αυτά ως «καθαρά ατομικές» επιλογές; Ωστόσο οι απαντήσεις του Giddens την περίοδο εκείνη δεν φαίνονται να είναι επαρκείς για το τι μορφής «διόρθωση» εννοεί και ίσως στην πραγματικότητα δεν πρέπει να μιλάμε για μια απλή «διόρθωση» τυχόν «σφαλμάτων» του κοινού νου αλλά για μια διαρκή (στο βαθμό που η επιστημονική έρευνα δεν έχει τέλος) διαδικασία *αμφίδρομης αυτοκατανοήσης, αναστοχασμού αλλά και κριτικής* της κοινωνίας στην εκάστοτε ιστορική περίοδο –τόσο των κυρίαρχων ρυθμίσεων (οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών) όσο και των μορφών της συνείδησης (ιδεολογία) που τις αναπαράγουν και τις νομιμοποιούν.[19] Τόσο τα υποκείμενα όσο και η κοινωνία αλλάζουν– έμμεσα και άμεσα και μέσα από συγκεκριμένες μορφές (π.χ. εκπαίδευση) που πρέπει να συζητηθούν – *εν μέρει* και μέσα από αυτές τις επιστημονικές μορφές του αναστοχασμού της κοινωνίας αλλά και η ίδια *η επιστημονική έρευνα αλλάζει, εξελίσσεται και εμπλουτίζεται διαρκώς* με νέα εμπειρικά δεδομένα, μεθόδους και θεωρίες, γεγονός που αλλάζει και τον/την επιστήμονα ως κοινωνικό υποκείμενο. Αυτή την αναστοχαστική γνώση, στη βάση του πρωταρχικού υλικού που συλλέγει από την καθημερινή κοινωνική ζωή, οι κοινωνικές επιστήμες την επιστρέφουν στην κοινωνία ως *επιστημονική*

αναστοχαστική γνώση –και αυτό συνεχίζεται εις το διηνεκές. Ωστόσο η κοινωνική επιστήμη πρέπει μόνο να δέχεται ως πρωτογενές υλικό τις μορφές ερμηνείας της καθημερινότητας αλλά και να αμφισβητεί διαρκώς το δεδομένο και το αυτονόητο τους – που εμείς θεωρούμε ως βασικά χαρακτηριστικά της κυρίαρχης ιδεολογίας – τις οποία ο Giddens προσπαθεί να τοποθετήσει μέσα σε ευρύτερα πλαίσια κοινωνικών δομών που ταυτόχρονα περιορίζουν αλλά και τα επιτρέπουν την δράση και διάδραση των υποκειμένων (θεωρία της δομοποίησης). Η βασική λειτουργία συνεπώς της κοινωνικής επιστήμης πρέπει είναι η *κριτική αναστοχαστικότητα* που προέρχεται, με διαφορετικές μορφές, από τη νεωτερική κοινωνική εμπειρία (που είναι στη βάση της αναστοχαστική) όσο και μέσα από την ανάδυση και το έργο των κοινωνικών επιστημών σήμερα που πρέπει να έχουν μια *διαρκή ευαισθησία ως προς τις ιστορικές μεταβολές του αντικειμένου τους* – αλλά και των ιδίων των κοινωνιολόγων που πάντα οδηγούνται όχι μόνο σε νέα συμπεράσματα αλλά και σε νέες θεωρητικές συνθέσεις (κοινωνιολογική και κοινωνική θεωρία).

Εδώ το μείζον επιστημολογικό θέμα είναι η σχέση μεταξύ αντικειμενισμού και υποκειμενισμού στο βαθμού που καμία σκοπιά δεν είναι ούτε απολύτως ικανοποιητική αλλά ούτε και απολύτως απορριπτέα. Από την άλλη μεριά για να υποστηρίξει ο Giddens ότι τα υποκείμενα δεν γνωρίζουν στην καθημερινή τους ζωή τις *ακούσιες συνέπειες της δράσης τους* για την ευρύτερη κοινωνική δομή και για το λόγο αυτό πρέπει να διατηρήσει τις «αντικειμενικές συνέπειες» της κοινωνικής δράσης για το κοινωνικό σύστημα από τον λειτουργισμό ενάντια στον «υποκειμενισμό» στην κοινωνική θεωρία (που την ταυτίζει στην περίοδο αυτή με τις ερμηνευτικές και φαινομενολογικές μεθόδους), δηλαδή ότι η πραγματικότητα ορίζεται από αυτό που τα κοινωνικά υποκείμενα πιστεύουν ότι είναι, που όμως ταυτόχρονα δεν τον απορρίπτει εντελώς στο βαθμό που αυτό αποτελεί τη βάση και το υλικό των επιστημονικών ερμηνειών. Από την άλλη μεριά το μείζον ζήτημα εδώ είναι να διευκρινίσουμε γιατί και με ποιους τρόπους η *διυποκειμενική* καθημερινή γνώση των υποκειμένων είναι μερική και ατελής ενώ του επιστήμονα είναι ευρύτερη και πιο βαθιά από αυτών – δηλαδή ποιες και γιατί είναι οι ποιοτικές διαφορές σε αυτές τις μορφές γνώσης και ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας *στο βαθμό που και η στοχοθεσία τους είναι εντελώς διαφορετική*. Επιθυμεί συνεπώς να διατηρήσει τόσο ένα αντικειμενισμό της κοινωνικής δομής που είναι πάνω και πέρα από την αντίληψη των επιμέρους κοινωνικών δρώντων αλλά επιδρά σ΄αυτά και ένα υποκειμενισμό της καθημερινής κοινωνικής εμπειρίας και γνώσης που συγκροτεί επικοινωνιακά το πεδίο της καθημερινής δράσης και συμβίωσης.[20]

Αυτό που θα προσθέταμε στη συλλογιστική αυτή είναι ότι, όπως στην καθημερινή ζωή και εμπειρία αντιστοιχούν συγκεκριμένες μορφές αναστοχασμού και αυτό-κατανόησης έτσι και η κοινωνική επιστήμη έχει την διαρκή ανάγκη, εκτός από την συγκεκριμένη ερευνητική της δραστηριότητα, να αυτό-προστατεύεται από το δογματισμό και το δεδομένο (που είναι αντι-επιστημονικά) με το διαρκές πέρασμα της μέσα από τη μετα-θεωρία, την κοινωνική φιλοσοφία και επιστημολογία ως διαρκή στοχασμό επάνω στις έννοιες τους στόχους και τις μεθόδους της – έχει δηλαδή ανάγκη από τον διαρκή αναστοχασμό έτσι ώστε να αποφύγει την υποστασιοποίηση των όρων και των μεθόδων της.[21] Και συνάμα αναγνωρίζει τη δική της ιστορία και εξέλιξη μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης νεωτερικής κοινωνίας, τις ποικίλες εξαρτήσεις της από τα κοινωνικο-ιστορικά της συγκείμενα και

προσπαθεί να περιφρουρήσει τις μεθόδους αλλά και τις επιστημονικές συμβάσεις, μεθόδους και ήθος που προστατεύουν την εγκυρότητα και την ανεξαρτησία της από το δογματισμό, την ιδεολογική χειραγώγηση και την ταύτιση της με την προπαγάνδα και τον κοινό νου. Το πρόβλημα συνεπώς αφορά τη σχέση του καθημερινού λόγου με τον επιστημονικό που όμως δεν αναφέρεται μόνο την ορολογία και γενικότερα την επιστημονική μετα-γλώσσα αλλά και σε μια σειρά από ιστορικά καθορισμένες δεσμεύσεις του επιστημονικού λόγου σε *συμβάσεις έρευνας, επιχειρηματολογίας, μεθοδολογίας, δεοντολογίας και δημόσιας έκθεσης των αποτελεσμάτων τα οποία πρέπει να «εγγυάται» η επιστημονική κοινότητα*[22] και άρα την εγκυρότητά του και την «επιστημονικότητα» των αποτελεσμάτων του αλλά και την ανεξαρτησία του από τις υποστασιοποιημένες εξουσίες και τους λόγους τους – και τελικά αυτό θεμελιώνει την όποια «ανωτερότητα» του σε σχέση με τον «καθημερινό νου».[23] Από την άλλη μεριά, ο επιστημονικός λόγος διαφέρει αλλά δεν μπορεί να είναι *ριζικά διαφορετικός* από τον καθημερινό λόγο στο βαθμό που μοιράζονται σε μεγάλο βαθμό τη φυσική γλώσσα που αντλεί από την ίδια δεξαμενή νοημάτων (δυτική μεταφυσική) αλλά και πολλές –αλλά όχι όλες- υπόρρητες παραδοχές σχετικά με την αναγνώριση και ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας. Συνάμα οι ίδιοι οι κοινωνικοί επιστήμονες εκτός από την ιδιότητα τους αυτή, είναι ταυτόχρονα και πάντα κοινωνικά υποκείμενα διαμορφωμένα από αλλά και συν-δημιουργοί του κοινωνικού κόσμου και άρα ήδη πάντοτε *τοποθετημένοι μέσα σ΄αυτόν* ως φορείς κυρίαρχων αξιών και αναπαραστάσεων (ιδεολογία). Βεβαίως πρέπει να θυμόμαστε ότι και η ίδια η επιστημονική έρευνα δεν διεξάγεται μέσα ένα «ιστορικό κενό» αλλά *εξαρτάται άμεσα* από τα κοινωνικά και ιδεολογικά της συγκείμενα, δηλαδή όχι μόνο από το υλικό που συλλέγει αλλά και από διαθέσιμες πηγές χρηματοδότησης, από πανεπιστημιακούς, οικονομικούς και ερευνητικούς θεσμούς κλπ χωρίς τα οποία δεν μπορεί να υπάρξει.

Την ίδια στιγμή δεν πρέπει να έχουμε και την αυταπάτη ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες αλλάζουν άμεσα την κοινωνική πραγματικότητα γύρω μας παρά μόνο έμμεσα όπως υπαινίσσεται ο Giddens. Οι αλλαγές στις κοινωνικές πρακτικές προκαλούνται είτε από τις πιέσεις που δημιουργούνται στο εσωτερικό μιας κοινότητας είτε/και από πολιτικές παρεμβάσεις – δηλαδή εφαρμογή πολιτικών που όμως συνήθως λίγο σχετίζονται με επιστημονικά πορίσματα των κοινωνικών επιστημών και πολύ περισσότερο, *στο πεδίο του πολιτικού*, με συμφέροντα, με υπολογισμούς και με ιδεολογία. Επισημαίνουμε επίσης ότι ένα σημαντικό κομμάτι της επιστημονικής ορολογίας / επιχειρηματολογίας επαν-εισάγεται και *αναπλαισιώνεται* μέσα στον καθημερινό λόγο και στον λόγο των μίντια σε πολλά σημεία : από το λόγο της τεχνολογίας, της ιατρικής, της γενετικής, της διαιτολογίας, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της ιστορίας, των οικονομικών και πολλές άλλες επιστήμες τόσο λόγω της διάχυσης του επιστημονικού λόγου από το υποχρεωτικό εκπαιδευτικό σύστημα στις σύγχρονες κοινωνίες όσο και από την διαρκή χρήση τους μέσα από τα μίντια και τα social media – ανεξάρτητα από το πόσο «ορθή» ή όχι είναι αυτή.

Ωστόσο αποτελεί μείζον θέμα συζήτησης και διακύβευμα θεωρητικο-πολιτικό πως, γιατί και με ποιους όρους η γνώση των κοινωνικών επιστημών περνάει στην κοινωνία, σε τι και σε ποιους χρησιμεύει, πως χρησιμοποιείται και προσλαμβάνεται μπροστά στην τεράστια δύναμη που έχει η κυρίαρχη ιδεολογία (και σήμερα στο κόσμο των media και των social media) ως γνώση/γνώμη αυταπόδεικτη και δεδομένη.[24] Και η έννοια της ιδεολογίας θεωρούμε ότι, παρά τα όποια εννοιολογικά προβλήματα της, πρέπει να παραμείνει στο

λεξιλόγιο της κοινωνικής επιστήμης γιατί προσφέρει τη πιθανότητα / δυνατότητα μιας *κριτικής* του υπάρχοντος (status quo) και των ηγεμονικών μορφών συνείδησης (ιδεολογία) χωρίς όμως να μπορεί να επιλύσει τελεσίδικα και το πρόβλημα του φορέα αυτής της κριτικής. Δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε ότι υπάρχει και η εφαρμοσμένη κοινωνική έρευνα, στόχος της οποίας είναι να κατευθύνει και να αξιολογήσει πολιτικές παρεμβάσεις σχετικά με συγκεκριμένα κοινωνικά προβλήματα (π.χ. θέματα κοινωνικής πολιτικής) σε συνεργασία με διάφορους κοινωνικούς και κρατικούς φορείς που επίσης όμως πρέπει να έχει μια διάσταση κριτική. Παράλληλα σε κάποιο βαθμό η κοινωνική ανάλυση μπορεί να συμβάλει στη συνδιαμόρφωση –αν και δεν αποτελεί ποτέ τον κύριο παράγοντα– της *κοινής γνώμης* γύρω από κοινωνικά ζητήματα η οποία είναι σημαντικό στοιχείο της πολιτικής στις νεωτερικές κοινωνίες. Από τη άλλη μεριά βέβαια η κυρίαρχη σκέψη-ιδεολογία θεωρεί ύποπτη ή και εχθρεύεται ανοικτά την κοινωνική επιστήμη γιατί την κρίνει «επικίνδυνη», δηλαδή ως επιστήμη που δυσπιστεί στο «αυτονόητο» και θέτει άβολα –για τις εκάστοτε εξουσίες– ερωτήματα.

Συμπεράσματα

Σε αντίθεση με τις φυσικές επιστήμες στις οποίες η θεωρία αλλάζει ως συνέπεια μιας προσπάθειας να αντιμετωπιστεί μια ανωμαλία ή/και μια διάψευση της θεωρίας και ως εκ τούτου να αποκατασταθεί μια (σχετική έστω) αντιστοιχία μεταξύ θεωρίας και εξωτερικού κόσμου (ότι κι αν σημαίνει συγκεκριμένα αυτό), οι αλλαγές των κοινωνικών πρακτικών δεν μπορούν να είναι εξηγούνται μόνο με «εσωτερικούς» όρους ενός «διαφωτισμού» ή μιας διόρθωσης του καθημερινού ανθρώπου γύρω απ΄ αυτές. Αυτή μπορεί όντως να είναι μια προσπάθεια σημαντική με την έννοια ότι η κατανόηση και ερμηνεία των σχέσεων και των δυνάμεων που *κατασκευάζουν* μια «αντικειμενική πραγματικότητα» (που είναι όμως στην ουσία της διυποκειμενική) έχει μια λειτουργία «κριτική», χειραφετική, από-καλύπτει δηλαδή τις μορφές της αδικίας, της ανισότητας και της εξουσίας που ορίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες (έννοιες όμως που δεν χρησιμοποιεί ο Γκιντενς) – και ότι η αλλαγή αυτή των μορφών της συνείδησης, *στην οποία μπορεί να συμβάλει κατά τον Giddens και η κοινωνική επιστήμη*, σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία είναι σημαντικός παράγων κάθε κοινωνικής αλλαγής αλλά αυτό θα πρέπει να το τοποθετήσουμε μέσα σε ένα δυναμικό πεδίο εξουσίας και ένα πεδίο ανταγωνισμών κυρίαρχων ή μη ιδεών και ιδεολογιών, που είναι η βάση της αστικής, φιλελεύθερης δημοκρατίας. Υπερβαίνοντας συνεπώς τη συλλογιστική του Giddens η «πολιτική» θέση της κοινωνικής επιστήμης ως επιστήμης κριτικής της υπάρχουσας κατάστασης (των κυρίαρχων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών διευθετήσεων και των κοινωνικών αναπαραστάσεων που τους αντιστοιχούν) θεωρούμε ότι την τοποθετεί από τη μια πλευρά του κοινωνικού ανταγωνισμού δηλαδή στο όνομα νεωτερικών αξιών όπως η κοινωνική δικαιοσύνη, η ισότητα και η ελευθερία που είναι θεμελιωτικές της κοινωνικής συνοχής, της κοινωνικής αναπαραγωγής, της κοινωνικής ευημερίας και της νομιμοποίησης των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών στις νεωτερικές κοινωνίες, συνολικά που όμως φαίνεται να κινδυνεύουν διαρκώς στις νεοφιλελεύθερες συνθήκες των υστεροκαπιταλιστικών κοινωνιών σήμερα.

Έτσι η γνώση η οποία παράγεται από τις κοινωνικές επιστήμες, στη βάση του πρωταρχικού υλικού που συλλέγει από την κοινωνία, (πρέπει να) επανεισάγεται στον

κοινωνικό κόσμο «απ΄έξω» και τον εμπλουτίζει, τον μεταβάλει ή του ασκεί κριτική στοχεύοντας τελικά στην επιστημονική κατανόηση όχι ως αυτοσκοπό αλλά σε μια *πρακτική διάσταση* και παρέμβαση που αρκετά αργότερα ονομάστηκε και δημόσια και κριτική κοινωνιολογία.[25] Ωστόσο σε μια εποχή που τόσο οι κοινωνικές επιστήμες και οι διάφοροι θεσμοί που τις υπηρετούν (παρά την προϊούσα υποβάθμιση τους) όσο και το ίδιο το αντικείμενο τους, δηλαδή η παγκόσμια κοινωνία, αλλάζουν με καταιγιστικούς ιστορικούς ρυθμούς είναι επιτακτικό να θέτουμε και να ξαναθέτουμε διαρκώς τα ερωτήματα που αφορούν τους ρόλους και τις στοχοθεσίες της κοινωνικής ανάλυσης που δεν μπορεί ποτέ να είναι δεδομένοι και αυταπόδεικτοι όπως θεωρούνται σήμερα.

Σημειώσεις

Η μοναδική σχετική αναφορά που βρέθηκε στα ελληνικά είναι ένα παλαιότερο κείμενο, Στάμος Γ, 1994

[2] Berger P. & Luckmann T., 2003

[3]Μια από τις καλύτερες αναλύσεις του έργου του Giddens βρίσκεται στο βιβλίο του K. Tucker, 1998

[4]Τα θέματα της καθημερινότητας και της κοινωνικής θεωρίας αντιμετωπίζω στο Μαυρίδης, 2004

[5] «Όλοι οι άνθρωποι είναι φορείς γνώσης», δηλαδή άτυπων μορφών γνώσης και ερμηνείας της πραγματικότητας και *εν δυνάμει* τουλάχιστον κοινωνιολόγοι. Αυτή την βασική παραδοχή από την παράδοση της μικροκοινωνιολογίας δέχεται ο Giddens, 1984: 281

[6] Giddens, *Durkheim*, 1978 Είναι γνωστή η επιρροή που είχε ο E. Durkheim στο θεωρητικό έργο του Giddens.

[7] Για τη σχέση συνολικά του με την παράδοση της φαινομενολογίας και της μικροκοινωνιολογίας Giddens, 1976 : 29 - 60

[8] Οι δύο γνωστότεροι στοχαστές της ερμηνευτικής είναι στη Γερμανία ο Hans-Georg Gadamer και στη Γαλλία ο Paul Ricoeur. Ο Giddens, (1976: 62 – 72) εξηγεί την σχέση του με την παράδοση αυτή αλλά και συνολικά τις θεωρητικές αναφορές της εποχής αυτής.

[9] Είναι φανερό ότι ενώ οι φυσικές επιστήμες έχουν μια ουδέτερη μεταγλώσσα έκφρασης όπως είναι τα μαθηματικά, οι κοινωνικές επιστήμες έχουν μεν κάποια εξειδικευμένη ορολογία αλλά το μεγαλύτερο μέρος του λόγου τους (γραπτό και προφορικό) είναι κοντά στους καθημερινούς τρόπους έκφρασης και μπορούν να κατανοηθούν από όποιον/α έχει μια βασική εγγραμματοσύνη.

[10] Η αναπλαισίωση είναι μια ενδιαφέρουσα έννοια γιατί αφορά το γεγονός ότι τα νοήματα και οι λόγοι της καθημερινής ζωής βγαίνουν από το «φυσικό περιβάλλον» τους και τοποθετούνται σε ένα διαφορετικό ερμηνευτικό πλαίσιο, αυτό της κοινωνικής επιστήμης που, εκτός των μεθόδων της, έχει και διαφορετική στοχοθεσία.

[1] Ο ίδιος δεν υπήρξε ποτέ μαρξιστής θεωρητικός αλλά επηρεάστηκε σε διάφορα επίπεδα από το έργο του Μάρξ – ωστόσο δεν ανήκε ποτέ σε μια παράδοση «κριτικής κοινωνιολογίας» και παρά τις κριτικές του ήταν επηρεασμένος από τον λειτουργισμό και τον δομολειτουργισμό.

[12] Βασικές αναφορές εδώ είναι κλασσικά βιβλία της παράδοσης αυτής που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην επικοινωνιακή, ερμηνευτική και διυποκειμενική συγκρότηση της καθημερινότητας μέσω κοινών δομών νοήματος όπως στο έργο των A. Schutz, H. Garfinkel, E. Goffman κ.α.

[12]Για τη συνολική θέση του Giddens σε σχέση με την παράδοση της φαινομενολογίας/μικροκοινωνιολογίας βλ Giddens 1976: 29 - 50

[14]Τα θέματα έχω σχολιάσει στο Μαυρίδης, 2020

[15]Ένα από τα πολλά σημεία στο έργο του που γράφει για το θέμα αυτό βρίσκεται στο Giddens 1984: 334 και έπειτα.

[16] Αυτά σχολιάζω μεταξύ άλλων πλευρών της θεωρίας του Giddens για τη νεωτερικότητα στο Μαυρίδης 2010

[17] Εδώ ο Giddens είναι από τους πρώτους στη νεότερη θεωρία που αναγνωρίζει σαφώς τη χωρο - χρονική διάσταση και θεμελίωση των κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών, μια παράδοση που πηγαίνει πίσω στο έργο του Georg Simmel και που επιβίωσε μετά κυρίως στην κοινωνική γεωγραφία.

[18] Για το θέμα της κεντρικής σημασίας της αναστοχαστικότητας συνολικά στην νεωτερική εμπειρία, επιστήμη και κοινωνία βλ. Μαυρίδης 2010

[19] Ο Giddens 1984: 340-1 φαίνεται να πιστεύει ότι από τι στιγμή που η κοινωνική επιστήμη «αποδείξει» το σφάλμα διαφόρων κοινωνικών αντιλήψεων τα κοινωνικά υποκείμενα μπορούν να αλλάξουν – και αυτή είναι μια πρακτική, γράφει, παρέμβαση στην κοινωνία. Βεβαίως όλα αυτά βασίζονται σε πολύ συζητήσιμες παραδοχές και θεωρούν την κοινωνική επιστήμη κυρίως ως μορφή «διαφωτισμού».

[20] Μια άλλη θεωρούμε πιο θεωρητικά στέρεη προσπάθεια συνδιασμού αυτών των δύο προέρχεται από το έργο του Roy Bhaskar και όλη την μετέπειτα παράδοση του «κριτικού ρεαλισμού».

[21] Για να είμαστε δίκαιοι όμως ο Giddens (1984: 340) αναγνωρίζει αυτή την διαρκή ανάγκη αναστοχασμού της κοινωνικής επιστήμης – και άρα την ενασχόληση με τις θεωρητικές και επιστημολογικές της βάσεις - ενάντια σε ένα απλοικό «θετικο-εμπειρισμό» που θεωρεί αυτά τα θέματα «ήσσονος σημασίας» και «λυμένα».

[22] Είναι σημαντικό να θυμόμαστε πάντα ότι η επιστημονική γνώση παράγεται και αναπαράγεται μέσα και μέσω των *επιστημονικών κοινοτήτων* κάθε εποχής και όχι από την ιδεαλιστική έννοια της «διάνοιας» του μεμονωμένου επιστήμονα.

[23] Για την αδυνατότητα μιας πλήρους διάκρισης του καθημερινού και του επιστημονικού λόγου βλ. Μαυριδης 2020

[24] Παρατηρούμε σήμερα στοιχειώδη πορίσματα των κοινωνικών επιστημών π.χ. οικονομική επιστήμη να παρακάμπτονται και να λοιδορούνται από διάφορες πολιτικές εξουσίες που μέσω των δικών τους μίντια μπορούν να παρουσιάζουν τη δική τους εκδοχή της «μέτα-αλήθειας» (post-truth)

[25] Ο M. Burawoy (2021) σε ένα γνωστό κείμενο του που αφορά ακριβώς την στοχοθεσία της κοινωνιολογίας σήμερα προτείνει ακριβώς τη διάκριση – όχι όμως απόλυτη αλλά σχετική – μεταξύ διαφορετικών μορφών κοινωνιολογίας όπως η επαγγελματική, η κριτική, η κοινωνιολογία των δημόσιων πολιτικών και η δημόσια/πολιτική κοινωνιολογία – η τελευταία είναι μάλλον αυτή που εννοεί ο Giddens - θα συνδιαλέγεται με και θα ενημερώνει την κοινωνία και την κοινή γνώμη γύρω από σημαντικά κοινωνικά ζητήματα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Berger, P. και Luckmann, T. (2003) *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας* (μτφρ. Κ. Αθανασίου), Νήσος.

Μαυρίδης, Η. (2004), Η έννοια της Καθημερινότητας στην κοινωνική θεωρία, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 114 Β΄ , σσ. 27-59.

Μαυρίδης, Η. (2010), Αναστοχαστικότητα, Διακινδύνευση, Ταυτότητα: Για την Κοινωνιολογία της Νεωτερικότητας του Άντονυ Γκίντενς, στο Κονιόρδος Σ. (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα,* Αθήνα, Gutenberg, σσ. 371- 396.

Μαυρίδης, Η. (2020), «Τα δύο πρόσωπα του Ιανού»: Από την ιδεολογία στην κοινωνική επιστήμη (και πίσω), *Πρακτικά του 7ου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας: Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;* Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, σς. 555-567.

Στάμος, Γ. (1994) A. Giddens: Για τη διπλή ερμηνευτική και την δομοποίηση, *δοκιμές, Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, Νο 2, σσ. 129-150.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Burawoy, M. (2021), *Public Sociology,* Polity Press.

Giddens, A. and Pierson, C. (1998), *Conversations with Anthony Giddens,* Cambridge, Polity Press, Oxford, Blackwell Publishers.

Giddens, A. (ed.) (1974), *Positivism and Sociology*, London, Heinemann.

Giddens, A. (1976), *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies,* London, Hutchinson.

Giddens, A. (1978), *Durkheim,* London, Fontana Modern Masters.

Giddens, A. (1979), *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, Basingstoke, Macmillan.

Giddens, A. (1981), *A Contemporary Critique of Historical Materialism: Volume 1,* Basingstoke, Macmillan.

Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge, Polity Press.

Giddens, A. (1987), *Social Theory and Modern Sociology*, Polity Press, Cambridge.

Tucker, K. (1998), *Anthony Giddens and Modern Social Theory,* Sage Publications.

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΓΚΕΟΡΓΚ ΖΙΜΜΕΛ. ΕΝΑ ΑΝΤΙΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ1

Αλέξης Μητρόπουλος[α]

[α] Υπ. Δρ. Φιλοσοφίας & Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο προτείνω μία διαφορετική εξέταση των θεωρητικών αρχών της *Κοινωνιολογίας* του Γκέοργκ Ζίμμελ σε σχέση με την κυρίαρχη αμερικανική ερμηνευτική γραμμή. Ειδικότερα, εισηγούμαι ότι η *Κοινωνιολογία* του Ζίμμελ δεν εξαντλείται ερμηνευτικά σε μία εμπειρική έρευνα των ατομικών και κοινωνικών συμπεριφορών στο πλαίσιο της νεωτερικής μεγαλούπολης. Αντιθέτως, η *Κοινωνιολογία* αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος το οποίο βασίζεται στην προσπάθεια εφαρμογής της καντιανής θεωρίας της γνώσης στις υπό συγκρότηση ανθρωπιστικές-κοινωνικές επιστήμες στα τέλη του 19ου αιώνα. Σε ένα δεύτερο στάδιο, η προβληματική αυτή διευρύνεται προς μία κοινωνική φιλοσοφία της νεωτερικής υποκειμενικότητας. Τα παραπάνω επιτυγχάνονται μέσα από την κριτική και τον μετασχηματισμό της καντιανής φιλοσοφίας από τον Ζίμμελ σε δύο άξονες. Αφενός αντικαθιστώντας το καντιανό υπερβατολογικό υποκείμενο από την έννοια της ψυχής (Seele) και αφετέρου, αξιοποιώντας την καντιανής αφετηρίας έννοια της αναλογίας.

Λέξεις Κλειδιά: Καντ, Ζίμμελ, Νεωτερικότητα, Υποκειμενικότητα, Επιστημολογία

THE PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF GEORG SIMMEL'S SOCIOLOGY. A COUNTER-EXAMPLE IN THE AMERICAN TRADITION

Alexis Mitropoulos[α]

[α] PhD candidate in Philosophy and Sociology, University of Patras

Abstract

In this article, I propose examining the theoretical principles of Georg Simmel's sociology in contrast to the dominant American interpretive tradition. In particular, I suggest that Simmel's *Soziologie* is not hermeneutically limited to an empirical investigation of individual and social behavior in the context of the modern metropolis. On the contrary, I argue that Simmel's sociology is part of a broader project aimed at applying Kantian epistemology to the emerging humanities and social sciences of the late nineteenth century. At a later stage, this framework expands towards a social philosophy of modern subjectivity. This is achieved through Simmel's critique and transformation of Kantian philosophy along two axes. On the one hand, by replacing the Kantian transcendental subject with the concept of the soul (Seele). On the other hand, by adapting the Kantian concept of analogy.

Keywords: Kant, Simmel, Epistemology, Modern Subjectivity

Εισαγωγή

Η *Κοινωνιολογία* του Γκέοργκ Ζίμμελ (Simmel 1992a), αποτελεί το δημοφιλέστερο έργο του Γερμανού θεωρητικού, το συγγραφικό corpus του οποίου εκτείνεται σε είκοσι τέσσερις τόμους. Ακόμα και σήμερα, το έργο του Ζίμμελ παραμένει σχεδόν αμετάφραστο στα ελληνικά, με εξαίρεση κάποιες σποραδικές μεταφράσεις κάποιων δοκιμίων του και όχι των συστηματικών του έργων (βλ. Simmel 2004, 2005, 2009, 2017, 2018, 2021, 2022). Στην αγγλική γλώσσα αντίθετα, οι μεταφράσεις είναι σαφώς περισσότερες αλλά εξίσου περιορισμένες, οριοθετημένες κατά κύριο λόγο στο επιστημολογικό και κοινωνιολογικό έργο του Ζίμμελ και πολύ λιγότερο στο αμιγώς φιλοσοφικό. Ένας από τους λόγους αυτούς είναι η δύναμη της επιρροής της αμερικανικής πρόσληψης του έργου του Ζίμμελ η οποία ξεκινά στις αρχές του εικοστού αιώνα (βλ. ενδεικτικά Jarowski 1997 και Roth 2011). Πρόκειται για την περίοδο συγκρότησης της κοινωνιολογίας ως αυτοτελή κλάδο στο αμερικανικό εκπαιδευτικό και ερευνητικό σύστημα. Χωρίς να θέλω να υποτιμήσω την επιρροή της σκέψης του Ζίμμελ στον ευρωπαϊκό χώρο, κυρίως στο πεδίο της κοινωνιολογίας του πολιτισμού (βλ. το κλασσικό έργο του Lichtblau 1996), στα επόμενα θα κινηθώ προς μία διαφορετική κατεύθυνση.

Πιο συγκεκριμένα, παρακάτω θα προσπαθήσω να καταδείξω αφενός την παραμορφωτική ανάγνωση και εφαρμογή των κοινωνιολογικών αρχών του Ζίμμελ από ένα μέρος της αμερικανικής κοινωνικής θεωρίας (βλ. Levine, Carter and Gorman 1976a: 822, πρβλ. και Staubmann 1998: 503), και αφετέρου (να αναδείξω), μία πιο πιστή, στις ίδιες τις προσπάθειες του Ζίμμελ, *«φιλοσοφική κοινωνιολογία»*. Η τελευταία, βασίζεται όπως εισηγούμαι στην διαχρονική πάλη της σκέψης του Ζίμμελ με την καντιανή φιλοσοφία. Με άλλα λόγια, παρακάτω θα ανασυγκροτήσω τις μεθοδολογικές βάσεις της *Κοινωνιολογίας* του Ζίμμελ με σκοπό να αναδειχτεί η στενή σχέση κοινωνιολογικών παραδειγμάτων και φιλοσοφικών αρχών, όπως οι τελευταίες νομιμοποιούν γνωσιοθεωρητικά τα πρώτα.

Η κριτική στην καντιανή φιλοσοφία

Αφετηρία της *Κοινωνιολογίας* του Ζίμμελ αποτελεί η κριτική στην καντιανή σύλληψη της υποκειμενικότητας και της καντιανής έννοιας της εμπειρίας. Πιο σωστά, η κριτική εδράζεται στον περιορισμό της εμπειρίας από τον Καντ στο πλαίσιο της θεωρίας της γνώσης (βλ. εν γένει για αυτού του τύπου την κριτική Simmel 1997b). Ο Ζίμμελ κατανοεί την καντιανή φιλοσοφία ως μία κατεξοχήν φιλοσοφία της υποκειμενικότητας, τονίζοντας την γνωσιοθεωρητική της προοπτική. Παρόλα αυτά, η έννοια που την υποβαστάζει, το υπερβατολογικό υποκείμενο, αποτελεί για τον ίδιο και το θεμέλιο αυτο-υπονόμευσης της.

Η έννοια του υπερβατολογικού υποκειμένου στον Καντ αφορά το status του Cogito και του Εγώ. Στην Α' έκδοση της Υπερβατολογικής Παραγωγής η έρευνα σχετικά με την δυνατότητα σύνθεσης του πολλαπλού αποδίδεται στην ενιαία συνείδηση του υποκειμένου. Η ταυτότητα της συνείδησης καθίσταται ο υπερβατολογικός όρος της ταυτότητας του αντικειμένου, το να μπορώ δηλαδή να γνωρίσω το αντικείμενο. Η ενέργεια αυτή, η οποία συνδέει την ταυτότητα της συνείδησης με την διανοητική προσπέλαση του αντικειμένου, ως καταρχήν σύνθεση του πολλαπλού και στη συνέχεια διαμεσολάβηση του από τις κατηγορίες της διάνοιας, ονομάζεται υπερβατολογική

κατάληψη (βλ. A106-A108, πρβλ. Σαγκριώτης 2023: 43).[2] Έτσι, η ταυτότητα της συνείδησης αποτελεί όρο δυνατότητας της ίδιας της εμπειρίας πλέον, ως εμπειρία των προς γνώση αντικειμένων, καθώς αποδίδω παραστάσεις στην ταυτότητα της συνείδησης μου.

Στη Β' έκδοση αντίθετα ο Καντ προχωρά, όπως είναι γνωστό, ένα βήμα παρακάτω στην ανάλυση του, ένα βήμα που είναι κρίσιμο για την κριτική του Ζίμμελ. Στη Β΄ έκδοση, όπως και στην Ανασκευή του Ιδεαλισμού, ο στόχος είναι διττός. Από την μία, πρέπει να αποφευχθεί η υποστασιοποίηση της συνείδησης, η απόδοση υπόστασης, ανεξάρτητης πραγματικότητας δηλαδή στην συνείδηση, επειδή αποτελεί υπερβατολογικός όρος των αντικειμένων. Από την άλλη, ο Καντ στοχεύει να συνδέσει την ενότητα της συνείδησης με τις κατηγορίες της διάνοιας μέσω της αναλυτικής των αρχών. Έτσι, η ταυτότητα της συνείδησης πλέον χαρακτηρίζεται ως το «Εγώ νοώ που πρέπει να έχει την δυνατότητα να συνοδεύει όλες μου τις παραστάσεις» (B132). Το βάρος λοιπόν μετατίθεται στην *λειτουργία* της συνείδησης, ότι αποτελεί τον όρο δυνατότητας απόδοσης παραστάσεων των αντικειμένων. Είναι αυτός ο χαρακτήρας της συνείδησης που ονομάζεται από τον Καντ υπερβατολογικό υποκείμενο.

Συνεπώς και μέχρι να ολοκληρωθεί στο κεφάλαιο περί της σχηματοποίησης ο Καντ επιτυγχάνει την σύνδεση εποπτειών, συνείδησης και σκέψης, άρα διάνοιας. Το ζητούμενο στο επόμενο βήμα, όπως επιτυγχάνεται στην αναλυτική των αρχών, είναι η σύνδεση της ενότητας της συνείδησης με τις κατηγορίες της διάνοιας, καθώς αυτές αποτελούν τις καθολικές έννοιες που μαζί με την εποπτεία συγκροτούν τα αντικείμενα ως φαινόμενα, γνωστικά καθορισμένα δηλαδή αντικείμενα. Στην παραπάνω προσπάθεια αυτό που ενδιαφέρει είναι η σύγκλειση και σχεδόν ταύτιση της συνείδησης με την διάνοια, έστω και από την άποψη της λειτουργικότητας. Με άλλα λόγια, το ζήτημα συγκεκριμενοποιείται στην πιθανότητα ή μη υπαγωγής της συνείδησης στην κυριαρχία της διάνοιας (πρβλ. για αυτό το ζήτημα B133-B134).

Από το σημείο αυτό εφορμάται και η κατηγορία του *διανοητισμού* που αποδίδει ο Ζίμμελ στην καντιανή φιλοσοφία. Όπως ανέφερα στην αρχή, η καντιανή φιλοσοφία για τον Ζίμμελ αποτελεί μία κατεξοχήν φιλοσοφία της συνείδησης με γνωστικό προσανατολισμό. Η θεωρία της γνώσης του Καντ συνοψίζεται στο ότι οι κανόνες του νου κυριαρχούν επί των αντικειμένων της εμπειρίας. Η διανοητική προσπέλαση του αντικειμένου όμως συνιστά ουσιαστικά την έγκυρη εμπειρία αυτού. Άρα, συνιστά εν γένει κατά τον Ζίμμελ την καντιανή εμπειρία. Έτσι συνάγεται πως η έννοια της εμπειρίας στον Καντ χαρακτηρίζεται από τον διανοητισμό του, ώστε ο ίδιος ο Ζίμμελ να προσπαθεί να θεμελιώσει, στα αυτοτελή του έργα, μία νέα έννοια περί εμπειρίας η οποία θα απηχεί την νεωτερική εμπειρία της μεγαλούπολης και της εκχρηματισμένης οικονομίας (βλ. Simmel 1989a, 1995). Αυτή η έννοια της εμπειρίας θα εκκινεί μεν από τον Καντ αλλά δεν θα διαπνέεται από την κυριαρχία της διανοητικότητας.

Παράλληλα, ο Ζίμμελ στρέφεται και σε ένα ευρύτερο πρόβλημα το οποίο άπτεται *της κοινωνικής φιλοσοφίας και γεφυρώνει τα επιστημολογικά και τα φιλοσοφικά του διαφέροντα. Το πρόβλημα αυτό είναι η μοντέρνα, νεωτερική κοινωνία και το τι είδους επιπτώσεις έχει για την ατομικότητα, σε συνδυασμό με το τι σχέση υποκειμενικότητας-αντικειμενικότητας (κοινωνίας) παράγει. Το πρόβλημα αυτό το*

προσεγγίζει ο Ζίμμελ μέσα από τις διαφορετικές έρευνες στις οποίες προβαίνει (κοινωνιολογικές, οικονομικές, πολιτισμικές, αισθητικές), ώστε τελικά να τον οδηγεί σε μία ύστερη, αισθητική-μεταφυσική σύλληψη της έννοιας της ζωής που τις συμπεριλαμβάνει, υπό μία γενικότερη, θεωρητική πρόσληψη (βλ. ενδεικτικά Simmel 1992b, 1999).

Η κριτική στην καντιανή φιλοσοφία όμως από τον Ζίμμελ αποτελεί ταυτόχρονα και προσπάθεια επιλεκτικής της εφαρμογής. Αυτή θα συντελεστεί *μέσω του μετασχηματισμού της καντιανής θεωρίας της γνώσης και της εγκυρότητας της πέρα από το πεδίο των φυσικών επιστημών. Τόσο η κριτική όσο και η ιδιότυπη εφαρμογή της καντιανής φιλοσοφίας πραγματοποιούνται σε αναφορά με μία διαφορετική έννοια περί υποκειμενικότητας που συγκροτεί ο Ζίμμελ και ονομάζει ψυχή (Seele)**. Η τελευταία, ορίζεται σε αντίστιξη με το καντιανό υπερβατολογικό υποκείμενο αλλά και με την τάση του Καντ να περιορίζει το Εγώ στο «Εγώ νοώ».* Βάσει αυτών των δύο μεθοδολογικών αρχών συγκροτείται και το περίγραμμα της φορμαλιστικής κοινωνιολογίας του Ζίμμελ ως εμπειρική επιστήμη.

Οι αρχές της Κοινωνιολογίας

Το πρόβλημα για την επιστημολογία της Κοινωνιολογίας συγκεκριμενοποιείται στην ένταση μεταξύ της καθολικότητας των νόμων της λογικής, οι οποίοι έχουν καντιανή αφετηρία και των πρωταγωνιστικών, ψυχολογικών διεργασιών των ιστορικών και κοινωνικών δρώντων. Η συγκρότηση της Κοινωνιολογίας από τον Ζίμμελ, σύμφωνα με την εντασιακή σχέση του με την φιλοσοφία του Καντ, βασίζεται επί της αρχής σε δύο μεθοδολογικά επίπεδα. Από την μία, στηρίζεται στην αναλογία ατομικών-ψυχολογικών και κοινωνικών σχέσεων. Από την άλλη και ακολουθώντας εδώ τον Καντ, η Κοινωνιολογία θα στηριχτεί στην προτεραιοποίηση της μορφής, μέσα από την διάκριση μορφής και περιεχομένου κατά την μελέτη της κοινωνίας. Είναι αυτή η έννοια της μορφής, ο φορμαλισμός της μεθοδολογίας του Ζίμμελ, ο οποίος υιοθετήθηκε άκριτα από την αμερικανική κοινωνιολογική σκέψη.

Ειδικότερα, η διάκριση μορφής και περιεχομένου αποτελεί κεντρικό χαρακτηριστικό της *Κοινωνιολογίας* του Ζίμμελ. Αυτή βασίζεται σε μία ευρύτατη έννοια περί κοινωνίας ως το μέρος που ένα σύνολο ατόμων έρχεται σε αλληλεπίδραση (Wechselwirkung). Η αλληλεπίδραση οφείλεται σε ένστικτα, παρορμήσεις και σκοπούς. Αυτά με την σειρά τους αποτελούν τα περιεχόμενα κάθε εκκοινωνισμού (Vergellschaftung). Σε αυτό που χρησιμεύουν τα περιεχόμενα επί της αρχής είναι ότι απλώς μορφοποιούνται, φέρνουν δηλαδή σε χωρική εγγύτητα απομονωμένα άτομα μέσω καθορισμένων μορφών συσχέτισης και αμοιβαιότητας, κάτω από τη γενική ιδέα της αλληλεπίδρασης. Ο εκκοινωνισμός από την άλλη, ως κοινωνική αλληλεπίδραση, υλοποιείται σε διαφορετικές μορφές στις οποίες τα άτομα και τα περιεχόμενα τους εισέρχονται σε ενότητα για να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους. Σε κάθε κοινωνικό φαινόμενο μορφή και περιεχόμενο αποτελούν μία ενωμένη πραγματικότητα, μία ενότητα. Αυτό που καθιστά την κοινωνία «όντως κοινωνία» δεν είναι απλά ότι τα άτομα είναι φορείς (βιοτικών) περιεχομένων. Αντιθέτως και για επιστημολογικούς λόγους, είναι η μορφοποίηση των περιεχομένων η οποία ωθεί στην χωρική εγγύτητα και στην χρονική διαδοχή των δρώντων ώστε να συγκροτείται η κοινωνία. Αποτελεσματικά, η ιδέα της κοινωνίας υπό

επιστημολογική προοπτική έχει διττό νόημα. Αφενός είναι το σύμπλεγμα των αλληλεπιδρόντων ατόμων το οποίο συγκροτεί και την ιστορική πραγματικότητα, την ιστορικότητα της κοινωνίας. Αφετέρου, κοινωνία είναι και το σύνολο των ατομικών σχεσιακών μορφών μέσω των οποίων ένα πλήθος ατόμων «γίνεται κοινωνία» (βλ. Simmel 1992a: 17-24). Το αντικείμενο λοιπόν της επιστήμης της κοινωνιολογίας είναι οι αφηρημένες μορφές που δεν παράγουν την κοινωνία αλλά «είναι κοινωνία», έστω υπό επιστημολογική, αναλογική προοπτική.

Μία δεύτερη αναλογία που χρησιμοποιεί ο Ζίμμελ, προερχόμενη επίσης από την καντιανή φιλοσοφία, έγκειται στην θέση της γεωμετρίας και της δυνατότητας αφαίρεσης (βλ. BXI, B41). Πρέπει να βρεθεί στο επίπεδο της κοινωνίας τί είναι «πραγματικά κοινωνία» κατ' αναλογία της γεωμετρικής μεθόδου, όπως δηλαδή η γεωμετρία καθορίζει στα χωρικά πράγματα τι είναι χωρικότητα. Στη συνέχεια και οι δύο επιστήμες αφήνουν σε άλλες, επιμέρους επιστήμες, την ανάλυση των ίδιων των περιεχομένων. Γεωμετρική μέθοδος και αφαίρεση πάνε χέρι χέρι εδώ και αυτό προσδίδει μία ιδιαίτερη σημασία στην ίδια την διαδικασία της αφαίρεσης, τόσο στην κοινωνική επιστήμη όσο και στην γεωμετρία, όπως την κατανοεί ο Καντ. Καθώς αφαιρώ από την πραγματικότητα επιτρέπω να παρατηρηθούν, να εμφανιστούν, οι εμπειρικές εκδηλώσεις του κοινωνικού φαινομένου. Αυτές εμφανίζονται τόσο υπό την μορφή των κανονικοτήτων του φαινομένου όσο και σύμφωνα με τις καθορισμένες μορφές του νου. Πρόκειται λοιπόν για μία μεθοδολογική απαίτηση που φιλοδοξεί να επιτύχει για τους κοινωνικούς σχηματισμούς το όμοιο να κρυσταλλοποιείται μέσα από την διαφορά, κατ' αναλογία με την γεωμετρική αφαίρεση επί της χωρικής μορφής ενός σώματος η οποία είναι έγκυρη ακόμα και σε μία και μόνο μοναδική μορφοποίηση αυτού. Αυτό όμως αποτελεί για τον Ζίμμελ μόνο μία αναλογία. Ο γεωμέτρης αναγνωρίζει άμεσα ότι η έννοια του ιδεατού γεωμετρικού σχήματος είναι γνωστή και αποτελεσματική ως ουσιωδώς το νόημα των γραμμών που σχεδιάζει. Αυτή είναι η έννοια του γεωμετρικού a priori στον Καντ. Αντίθετα, στην κοινωνιολογική επιστήμη, δεν μπορεί να εξαχθεί λογικά, με κανόνες δηλαδή αυστηρής λογικής και αναγκαιότητας η καθαρή αλληλεπίδραση από το σύμπλεγμα των φαινομένων παρά μόνο αναλογικά (βλ. Simmel 1992a: 27-30).

Ως εκ τούτου, η κοινωνιολογία του Ζίμμελ θα οριοθετηθεί αυστηρά έναντι των άλλων κοινωνικών επιστημών καθώς το αντικείμενο της είναι η ίδια η κοινωνία. Η κοινωνία όμως δεν προσεγγίζεται κανονιστικά αλλά λειτουργικά, ως οι γενικοί τρόποι αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων, δυάδων και τριάδων, στα πλαίσια του εκκοινωνισμού. Οι λόγοι που τα άτομα έρχονται σε αλληλεπίδραση, τα κίνητρα δηλαδή, οι σκοποί τους, ακόμη και οι επιμέρους συναισθηματικές τους καταστάσεις, αφορούν την εμπειρική ψυχολογία. Αντίθετα, η κοινωνιολογική ανάλυση περιορίζεται στις μορφές αλληλεπίδρασης. Αυτές οι παρατηρήσιμες μορφές παραμένουν σχετικά σταθερές παρόλο που διαφέρουν περιεχομενικά, βάσει δηλαδή των κινήτρων και των σκοπών των δρώντων. Ακόμη, η κοινωνική αλληλεπίδραση των ατόμων συσχετίζει τα άτομα χωρικά, αναδεικνύοντας την σημασία της κατά κυριολεξία χωρικής, δηλαδή κοινωνικής *απόστασης* ή *εγγύτητας*.

Τέλος, το κύριο χαρακτηριστικό της αλληλεπίδρασης είναι η **σχεσιακότητα**, η αναδρομικότητα δηλαδή των αποτελεσμάτων της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναδύεται η δυνατότητα μίας «σχεσιακής Κοινωνιολογίας» (Relational Sociology) στον Ζίμμελ, η οποία

βασίζεται στις μεταβλητές της κοινωνικής απόστασης και της αμοιβαιότητας. Έτσι, η συμμετοχή σε μία ομάδα για τον Ζίμμελ είναι περισσότερο ένα ζήτημα *βαθμού* και λιγότερο ένα ζήτημα κανονιστικής-βολονταριστικής προοπτικής, σε αντίθεση δηλαδή με το μοντέλο του Πάρσονς. Η σχεσιακότητα αναδεικνύει μία δυναμική και πλουραλιστική αντιμετώπιση της κοινωνικής ζωής η οποία συγκροτείται από επικαλυπτόμενα δίκτυα κοινωνικής αλληλεπίδρασης (βλ. Silver and Brocic 2021: 28.4).

Το αμερικανικό παράδειγμα

Οι παραπάνω μεθοδολογικές αρχές, οι οποίες αναδεικνύουν την προτεραιότητα της μορφής, υιοθετήθηκαν και μετασχηματίστηκαν μέσα από μία σειρά θεωρητικών προσεγγίσεων που καλύπτουν όλο το χρονικό εύρος ανάπτυξης της αμερικανικής κοινωνιολογίας. Ιστορικά, η επιρροή του Ζίμμελ στον αμερικανικό χώρο φαίνεται να περνά από τρείς διακριτές φάσεις (βλ. Levine, Carter and Gorman 1976a, Silver and Brocic 2021: 28.3).

Η πρώτη, αφορά τις πρώιμες λειτουργιστικές και φορμαλιστικές της ερμηνείες και εστιάζει κυρίως στην κοινωνιολογία των μεγαλουπόλεων (Urban Sociology) και στο εκκολαπτόμενο τότε ζήτημα της κοινωνικής παρέκκλισης. Χαρακτηριστική φιγούρα εδώ είναι ο Ρόμπερτ Παρκ (R. Park) και η Σχολή του Σικάγο και των επιγόνων του (βλ. και Γκούνης 2009: 191). Ο φορμαλισμός του Ζίμμελ στην μελέτη της κοινωνίας μεταφράζεται ως μία εναλλακτική απέναντι στις κανονιστικές προσεγγίσεις απέναντι στα κοινωνικά φαινόμενα, π.χ. της σύγκρουσης μεταξύ ομάδων. Έτσι, η σύγκρουση αναλύεται μόνο ως «αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ συμπεριφορών» και δεν εμβαθύνουν στο ίδιο το περιεχόμενο της πόλωσης. Αναλογικά και στο πεδίο της κοινωνιολογίας της μεγαλούπολης, η εκάστοτε κοινωνική ομάδα εξετάζεται με βάση τις δικτυακές διασυνδέσεις που δημιουργεί και όχι κανονιστικά, αναφορικά δηλαδή με τον βαθμό κοινωνικής ενσωμάτωσης που επιδεικνύει (βλ. Silver and Brocic 2021: 28.15, Levine, Carter and Gorman 1976b: 1129).

Αντίθετα, η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης βασίζεται σε μία διαφορετική ερμηνεία της προτεραιότητας της μορφής στον Ζίμμελ. Η σχολή της συμβολικής αλληλεπίδρασης ακολουθεί την στροφή της κοινωνικής θεωρίας από την δεκαετία του 1970 και μετά προς μία διαδραστική προοπτική της κοινωνικής ζωής η οποία συνεχίζει μέχρι και σήμερα. Ειδικότερα, η σχολή των Μιντ (G. H. Mead), Μπλούμερ (H. Blumer) και Γκόφμαν (E. Goffman) φαίνεται να βασίζεται στο δεύτερο κοινωνιολογικό a priori του Ζίμμελ σχετικά με την μη ολοκληρωτική υπαγωγή της ζωής του ατόμου στην πλήρη κοινωνικότητα (βλ. Simmel 1992a: 53–56). Η υιοθέτηση αυτής της αρχής, από κοινού με την έτερη υιοθέτηση μίας φαινομενολογικής ματιάς προς την κοινωνική ζωή η οποία στρέφεται στους ενεργητικούς μηχανισμούς συγκρότησης της εμπειρίας από τα ίδια τα υποκείμενα-δρώντες, μετασχηματίζει ουσιαστικά την μορφή όπως την συλλαμβάνει ο Ζίμμελ σε μορφές εμπειρίας και ερμηνείας που πραγματοποιούνται μέσω κοινωνικών αλληλεπιδράσεων.

Αναλογικά, η κοινωνική απόσταση του Ζίμμελ χρησιμοποιείται έτσι ώστε να αναδειχθεί ο σκόπιμα ατελής και αποσπασματικός τρόπος εμφάνισης του εαυτού προς τον άλλο. Πρόκειται ουσιαστικά για την ημιτελή εισαγωγή του ατόμου στις κοινωνικές σχέσεις αλληλεπίδρασης μέσα από την διαδικασία υιοθέτησης ρόλων που περιέγραψε αρχικά ο

Μπλούμερ και στην συνέχεια ο Γκόφμαν (Silver and Brocic 2021: 28.12-28.13, πρβλ. τα κλασσικά έργα Mead 1934, Goffman 1959). Για την εν λόγω φαινομενολογική σχολή, πρωταγωνιστικό ρόλο φαίνεται να παίζει η μεθοδολογική παρέκβαση της *Κοινωνιολογίας*, η οποία αφορά τους όρους δυνατότητας της κοινωνίας και συγκροτείται σε ευθεία αναλογία με την καντιανή προσπάθεια εύρεσης των όρων δυνατότητας της φύσης. Αυτή ακριβώς η προσπάθεια είναι που ανοίγει τον δρόμο για μία νέα κατανόηση των αρχών της κοινωνιολογίας του Ζίμμελ.

Μία «φιλοσοφικά εστιασμένη» Κοινωνιολογία

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η επιστημολογία του Ζίμμελ συγκροτείται σε εντασιακή αναφορά με την καντιανή θεωρητική φιλοσοφία. Ακριβέστερα, η προσπάθεια του Ζίμμελ συγκεκριμενοποιείται στην εφαρμογή –μέσω του μετασχηματισμού– της καντιανής θεωρητικής φιλοσοφίας. Ο ίδιος ο Ζίμμελ *συμπληρώνει* το φορμαλιστικό του πρόγραμμα στην Κοινωνιολογία μέσω της απαίτησης και για μία «φιλοσοφική κοινωνιολογία», η οποία θα αποτελείται από μία επιστημολογία της κοινωνίας και μία μεταφυσική της κοινωνίας (Staudacher 2023: 213-14). Κεντρικός άξονας του σχεδίου αυτού αποτελεί ο μετασχηματισμός αφενός του υπερβατολογικού υποκειμένου του Καντ και αφετέρου της θέσης της αναλογίας.

Στην καντιανή φιλοσοφία, η ενότητα της φύσης «παράγεται» από την ενότητα του υπερβατολογικού υποκειμένου. Σε αυτό συνίσταται η κατηγορία του Ζίμμελ περί καντιανού Ιδεαλισμού ο οποίος για τον ίδιο καταλήγει σε εμπειρισμό. Αντίθετα, η ενότητα της κοινωνίας στον Ζίμμελ βρίσκεται εντός της, δεν εφαρμόζεται από ένα εξωτερικό, υπερβατολογικό υποκείμενο. Στο τελευταίο, η γενική βάση όλων των παραστάσεων είναι η δυνατότητα απόδοσης των παραστάσεων σε ένα «Εγώ νοώ». Σε ένα Εγώ που δύναται να συνοδεύει όλες μου τις παραστάσεις. Αντίθετα, στην κοινωνική ενότητα, το υπερβατολογικό στοιχείο δεν είναι το υπερβατολογικό υποκείμενο αλλά *ο εκκοινωνισμός*. *Εδώ* βρίσκεται και το σημείο αποστασιοποίησης άρα ουσιαστικά δημιουργικής επανερμηνείας εκ μέρους του Ζίμμελ της καντιανής φιλοσοφίας.

Οι καντιανές αρχές σχετικά με το τι συνιστά παράσταση μου, μορφοποίηση και συγκρότηση της εμπειρίας, *διαφέρουν* από τον τρόπο που έχω παράσταση της κοινωνίας. Άρα, διαφέρει ο ίδιος ο τρόπος συγκρότησης της εμπειρίας της κοινωνίας. Η τελευταία είναι προϊόν των περιεχομένων της, τα οποία αποτελούν *ήδη* (επιστημικά) υποκείμενα που προχωρούν σε συνθετικές κρίσεις και «παράγουν» την φύση και την κοινωνία. Έτσι, η κοινωνία, αλλά και η ιστορία και ο πολιτισμός, είναι αποτελέσματα ιστορικο-κοινωνικών *αλληλεπιδράσεων* διαφορετικών υποκειμένων. Ως εκ τούτου και η ιστορικο-κοινωνική γνώση είναι «μετα – γνώση» (βλ. και Fitzi 2020: 93 και 2019: 63), η οποία εδράζεται σε μία *εκλεκτική επιστημολογία* απέναντι στην καντιανή φιλοσοφία. Κατά παρόμοιο τρόπο μεταχειρίζεται ο Ζίμμελ και την αναλογική μέθοδο.

Στην *Κριτική του καθαρού λόγου,* η αναλογία εμφανίζεται αρχικά στην υπερβατολογική αισθητική. Εκεί ο Καντ αποδεικνύει ότι ο *χρόνος, ως μορφή της εσωτερικής αίσθησης, καθορίζει την σχέση των παραστάσεων στην συνείδηση. Παράλληλα, αποτελεί και εσωτερική εποπτεία του εαυτού μου, ως φαινόμενο όμως, και της εσωτερικής μου κατάστασης. Παρόλα αυτά, αυτή η εσωτερική εποπτεία δεν παρέχει ένα*

υπερβατολογικό σχήμα ώστε να την παραστήσω, γι' αυτό και επιστρατεύεται η αναλογία. Παριστάνω δηλαδή την χρονική διαδοχή των παραστάσεων εντός μου εξωτερικά-χωρικά, σχεδιάζοντας μία γραμμή προς το άπειρο, σύμφωνα με την οποία και αναλογικά με τον χρόνο, τα μέρη της γραμμής ισοδυναμούν με μία μονοδιάστατη (χρονική) σειρά (βλ. A33/B50). *Πρόκειται για την καντιανή αναλογία εσωτερικού και εξωτερικού, η οποία επανέρχεται στην δεύτερη αναλογία της εμπειρίας αλλά και* στο παράρτημα της Α΄ Κριτικής σχετικά με τον αναστοχασμό και τον υπερβατολογικό τόπο και προκαταλαμβάνουν εν πολλοίς την σχεσιακότητα εσωτερικού και εξωτερικού ως μία νέα έννοια εμπειρίας που βρίσκουμε στον Ζίμμελ. Η εφαρμογή της αναλογίας εσωτερικού και εξωτερικού όπως προέρχεται από τον Καντ εφαρμόζεται *επιστημολογικά* από τον Ζίμμελ στην επιστημολογία της ιστορίας και στην κοινωνιολογία.

Στην ιστορία, η αναλογία αφορά την *γνωσιοθεωρητική σχέση εσωτερικότητας και εξωτερικότητας. Γνωρίζουμε το εσωτερικό μέσα από το εξωτερικό και αντίστροφα. Ο ιστορικός «ολοκληρώνει» την γνωστική πορεία της εξωτερικής συμπεριφοράς του υποκειμένου που μελετά, εστιάζοντας στις ψυχολογικές προϋποθέσεις αυτής. Ταυτόχρονα, ο ιστορικός θεμελιώνει την εγκυρότητα των μη παρατηρήσιμων, εσωτερικών, ψυχικών προϋποθέσεων βάσει της εμπειρικής επιβεβαίωσης από την εξωτερική συμπεριφορά. Ουσιαστικά,* ο ιστορικός «ολοκληρώνει» την γνωστική πορεία της εξωτερικής συμπεριφοράς του υποκειμένου που μελετά εστιάζοντας στις ψυχολογικές προϋποθέσεις αυτής. Ταυτόχρονα, ο ιστορικός θεμελιώνει την εγκυρότητα των μη παρατηρήσιμων εσωτερικών προϋποθέσεων βάσει της εμπειρικής επιβεβαίωσης από την εξωτερική συμπεριφορά του ιστορικού υποκειμένου (βλ. Simmel 1997a: 239-42). *Μάλιστα, η εγκυρότητα αυτής της διαδικασίας είναι μεγαλύτερη από αυτή των φυσικών επιστημών γιατί η μορφοποίηση αυτή από το Εγώ του ιστορικού αφορά δι-υποκειμενικές σχέσεις. Βλέπουμε λοιπόν εδώ πως χρησιμοποιούνται η αναλογική μέθοδος και η σχεσιακότητα επιστημολογικά από τον Ζίμμελ, δύο έννοιες που αξιοποιεί μέσα από την κριτική του στην καντιανή φιλοσοφία.*

Στην κοινωνιολογία αντίθετα, η αναλογία εσωτερικού και εξωτερικού αποτυπώνεται στην σχέση χώρου (εξωτερικό) και ανθρώπινης ψυχής (εσωτερικό). Ο χώρος αποτελεί μία δραστηριότητα της ψυχής. Η ψυχή, δηλαδή η υποκειμενικότητα στον Ζίμμελ, είναι αυτή που δημιουργεί κοινωνικά φαινόμενα και όχι η ίδια η εγγύτητα ή απόσταση στον χώρο. Η εφαρμογή του χώρου, η χωροποίηση, είναι ουσιαστικά αποκρυστάλλωση της ψυχικής οριοθέτησης, *άρα κοινωνιολογική επενέργεια*. Γι' αυτό και υπάρχει μία αναλογία μεταξύ των ατομικών-ψυχολογικών και κοινωνιολογικών σχέσεων, επιτρέποντας την κατανόηση των τελευταίων. Καθώς ο χώρος διαιρείται σε ενότητες και οριοθετείται, συλλαμβάνουμε τον χώρο που καταλαμβάνει μία κοινωνική ομάδα ως ενότητα που εκφράζει την ενότητα της ομάδας. Στοιχειοθετείται έτσι και η σύνδεση *έκτασης* του χώρου και *έντασης* των κοινωνικών σχέσεων. Παράλληλα, στο επίπεδο της κατανόησης, το εξωτερικό μορφοποιείται και κατανοείται μέσα από το εσωτερικό, ταυτόχρονα και αντίστροφα, όπως είδαμε και στην επιστημολογία της ιστορίας. Η σχέση εσωτερικού-υποκειμενικού και μορφών εκκοινωνισμού υφίσταται όπως η σχέση υποκειμενικού και χωρικού (βλ. Simmel 1992a: 688-89, 692-97, 852-53).[3]

Πρόκειται για έναν *συμβολισμό*,[4] κατά τον οποίο οι κινήσεις της φαντασίας χαρακτηρίζονται με βάση τις μορφές του εξωτερικού κόσμου. Ταυτόχρονα, η εξωτερική διαδικασία, κάθε εξωτερική σχέση και εικόνα, κατανοείται από εμένα μόνο ως υποκειμενικό-ψυχικό αντικείμενο και «κίνηση» που την βιώνω σε χωρική ζωτικότητα. Η ψυχική διαδικασία λοιπόν *συμβολοποιείται αναλογικά* βάσει *χωρικών* κατηγοριών.

Συμπέρασμα

Συμπερασματικά στον Ζίμμελ, τόσο το επιστημολογικό όσο και το κοινωνικοφιλοσοφικό επίπεδο ανάλυσης αποτελούν ουσιαστικά μία ενεργητική ερμηνεία και αναπροσαρμογή του πυρήνα της καντιανής φιλοσοφίας. Το πρωτοποριακό στοιχείο στην ερμηνεία του Ζίμμελ έγκειται στην απαίτηση του να εκκοινωνιστούν τα συνειδησιακά περιεχόμενα. Υιοθετεί δηλαδή ως γνωσιοθεωρητική αφετηρία το καντιανό Εγώ, το οποίο στρέφεται στον κόσμο και τον μορφοποιεί, συγκροτεί δηλαδή την εμπειρία. Αυτή η έννοια του καντιανού Εγώ, όπως μετασχηματίζεται στην έννοια της ψυχής (Seele) στον Ζίμμελ, συσχετίζεται δημιουργικά με την έννοια της αλληλεπίδρασης. Έτσι η τελευταία το καθορίζει, τουλάχιστον στο διαπροσωπικό-κοινωνικό πλαίσιο. Πρόκειται λοιπόν για μία ριζοσπαστικοποίηση της γνωσιοθεωρητικής προοπτικής εκ μέρους του Ζίμμελ αναπροσαρμόζοντας την καντιανή διδασκαλία της συνείδησης, η οποία προϋποτίθεται ως θεμέλιο της συγκρότησης της εμπειρίας. Αυτή η μεθοδολογία του Ζίμμελ τον φέρνει εν τέλει *σε αντίθεση* με τα πρωταγωνιστικά τότε ρεύματα του νεοκαντιανισμού τα οποία φιλοδοξούσαν να εφαρμόσουν την συστηματική προοπτική της φιλοσοφίας του Καντ σε ολόκληρη την πραγματικότητα. Αντιθέτως στον Ζίμμελ, ο περιορισμός της γνώσης της εμπειρίας στις κατηγορίες της φυσικοεπιστημονικής γνώσης *ενισχύεται* ώστε να συγκροτηθούν κατηγορίες της εμπειρίας οι οποίες συγκροτούν την νεωτερική-μοντέρνα ζωή (βλ. Fitzi 2002: 58-60, 124-27), έξω από το περιοριστικό πλαίσιο του καντιανού Εγώ αλλά με αφετηρία αυτό, μετασχηματίζοντας το.

Ως εκ τούτου και με μία δόση ειρωνείας έναντι των αρχικών μου επιδιώξεων, να αναδείξω δηλαδή την παραμορφωτική ανάγνωση της κοινωνιολογίας του Ζίμμελ από την αμερικανική παράδοση, η φαινομενολογική στροφή προς τις ερμηνευτικές διαδικασίες του κοινωνικού υποκειμένου από την σχολή της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης φαίνεται να έχει ισχυρά ερείσματα. Παρόλα αυτά, θα όφειλε να έχει αναστοχαστεί παραπάνω επί της εντασιακής σχέσης του Ζίμμελ με την καντιανή φιλοσοφία. Έτσι θα ήταν σε θέση να αναδείξει πληρέστερα την κληρονομιά του Ζίμμελ στην σύγχρονη κοινωνιολογία, η οποία δεν περιορίζεται σε μία αποστειρωμένη μελέτη των κοινωνικών μορφών. Αντιθέτως, μία πιο ζυγισμένη αξιολόγηση της κληρονομιάς του Καντ στην σκέψη του Ζίμμελ θα ήταν σε θέση να αναδείξει ευκρινέστερα και τον μοναδικό τρόπο συγκρότησης της υποκειμενικότητας στην νεωτερική εποχή από τον ίδιο.

Σημειώσεις

[1] Το παρόν άρθρο αντλεί στοιχεία από τη διδακτορική μου διατριβή η οποία υποστηρίχθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της «3ης Προκήρυξης ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για Υποψήφιους/ες Διδάκτορες».

[2] Ως είθισται, παραπέμπω μόνο για την *Κριτική του καθαρού λόγου* απευθείας εντός του κειμένου βάσει της Α΄ και της Β΄ έκδοσης, σύμφωνα με την έκδοση της Ακαδημίας. Ακολουθώ την ελληνική μετάφραση προχωρώντας όπου είναι αναγκαίο στις αναγκαίες τροποποιήσεις ενώ συμβουλεύτηκα και την αγγλική μετάφραση, βλ. την βιβλιογραφία στο τέλος του κειμένου.

[3] Η σχέση έκτασης του χώρου και έντασης των κοινωνικών σχέσεων σε αναφορά με την συγκρότηση της ατομικότητας αποτελεί κεντρικό μοτίβο στο πρώιμο έργο του Ζίμμελ, βλ. (Simmel 1989b).

[4] Η έννοια του συμβολισμού φέρνει στο προσκήνιο την καντιανή έννοια του συμβόλου στην *Κριτική της κριτικής δύναμης* (Kant 2013) και τις ανοιχτές, ερμηνευτικές της δυνατότητες τόσο στο έργο του Καντ όσο και στου ίδιου του Ζίμμελ. Δυστυχώς δεν μπορώ σε αυτό το σημείο να προχωρήσω σε μία ενδελεχή ανάπτυξη του θέματος. Για μία ερμηνευτική γραμμή που αναδεικνύει τις δυνατότητες του συμβολισμού βλ. (Makkreel 1990).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γκούνης, Κ. (2009), Πόλη και Νεωτερικότητα: Η Παράδοση Κοινωνικής Έρευνας της Σχολής του Σικάγο, στο Σωκράτης Μ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική σκέψη και νεωτερικότητα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 177-195.

Kant, I. (2013), *Κριτική της κριτικής δύναμης* (μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης), Αθήνα, Σμίλη.

Kant, I. (χ.χ.), *Κριτική του καθαρού Λόγου* (μτφρ. – επιμ. Α. Γιανναράς), τ. Α1, Α2, Αθήνα, Παπαζήσης.

Σαγκριώτης, Γ. (2023), *Οι τρεις κριτικές του Kant, Ένας οδηγός πλοήγησης. Με παράρτημα για τη Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*, Πάτρα, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών.

Simmel, G. (2004), *Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα: Κοινωνιολογικά, φιλοσοφικά και αισθητικά κείμενα* (επιμ. Σ. Γάγγας και Κ. Θ. Καλφόπουλος, μτφρ. Γ. Σαγκριώτης και Ό. Σταθάτου), Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Simmel, G. (2005), *Το τοπίο* (επιμ. Δ. Καββαθάς, μτφρ. Γ. Σαγκριώτης, Λ. Αναγνώστου και Ν. Δασκαλοθανάσης, Αθήνα, Ποταμός.

Simmel, G. (2009), *Πόλη και Ψυχή* (μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος), Αθήνα, ΕΡΑΣΜΟΣ.

Simmel, G. (2017), *Μητροπολιτική αίσθηση: Οι μεγαλουπόλεις και η διαμόρφωση της συνείδησης - Κοινωνιολογία των αισθήσεων* (επιμ. Σ. Πετσόπουλος, μτφρ. Ι. Μεϊτάνη), Αθήνα, ΑΓΡΑ.

Simmel, G. (2018), *Η Μόδα* (επιμ. Β. Πατσογιάννης, μτφρ. Κ. Βασιλείου), Αθήνα, Πλέθρον.

Simmel, G. (2021), *Ο τρόπος ζωής: Από τη φιλοσοφία του χρήματος* (επιμ. Β. Πατσογιάννης, μτφρ. Χ. Η. Γεμελιάρης), Αθήνα, Πλέθρον.

Simmel, G. (2022), *Περί έρωτος* (μτφρ. Ρ. Πεσσάχ), Αθήνα, Ηριδανός.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Fitzi, G. (2002), *Soziale Erfahrung und Lebensphilosophie: Georg Simmels Beziehung zu Henri Bergson*, Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft mbH.

Fitzi, G. (2019), *The Challenge of Modernity: Simmel's Sociological Theory*, London, Routledge, Taylor & Francis group.

Fitzi, G. (2020), The Philosophical Meaning of Simmel's Sociological Work, in G. Hartung, H. Koenig and T.-F. Steinbach (eds.), *Der Philosoph Georg Simmel*, Freiburg & München, Verlag Karl Alber, σσ. 85-111.

Goffman, E. (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York, Doubleday & Company.

Jarowski, G. D. (1997), *Georg Simmel and the American prospect*. Albany, State University of New York Press.

Kant, I. (1998), *Critique of Pure Reason*, P. Guyer και A. W. Wood (trls – eds), The Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant, Cambridge, Cambridge University Press.

Kant, I. (1900ff.), *Gesammelte Schriften*. Preussische Akademie der Wissenschaften (ed. Vol. 1-22), Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin (ed. Vol. 23) and Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (ed. from Vol. 24 onwards), Georg Reimer, Berlin.

Levine, D. N., Ellwood C. and Gorman E. M. (1976a), Simmel's Influence on American Sociology. I, *American Journal of Sociology,* Vol. 81, No 4, pp. 813-845.

Levine, D. N., Ellwood C. and Gorman E. M. (1976b), Simmel's Influence on American Sociology. II, *American Journal of Sociology,* Vol. 81, No 5, pp. 1112-1132.

Lichtblau, K. (1996), *Kulturkrise und Soziologie um die Jahrhundertwende. Zur Genealogie der Kultursoziologie in Deutschland*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Makkreel, R. (1990), *Imagination and Interpretation in Kant: The Hermeneutical Import of the Critique of Judgment*, Chicago, University of Chicago Press.

Mead, G. H. (1934), *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*, Chicago, University of Chicago Press.

Roth, G. (2011), Biographische Aspekte der amerikanischen Simmelrezeption, in H. Tyrell, O. Rammstedt und I. Meyer (hrsg.), *Georg Simmels große 'Soziologie': Eine kritische Sichtung nach hundert Jahren*, Bielefeld, transcript Verlag, S. 367-395.

Silver, D. and Brocic, M. (2021), The Influence of Simmel on American Sociology Since 1975, *Annual Review of Sociology*, Vol. 47, pp. 28.1-28.22.

Simmel, G. (1989), *Philosophie des Geldes,* D. Frisby und K. C. Köhnke (Hrsg.), Gesamtausgabe 6, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Simmel, G. (1989b), Über sociale Differenzierung, in H.-J. Dahme (Hrsg.), *Aufsätze 1887 bis 1890. Über sociale Differenzierung (1890). Die Probleme der Geschichtsphilosophie (1892),* Gesamtausgabe 2, Frankfurt am Main, Suhrkamp, S. 109-296.

Simmel, G. (1992a), *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. O. Rammstedt (Hrsg.), Gesamtausgabe 11, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Simmel, G. (1992b), Soziologische Aesthetik, in H.-J. Dahme und D. Frisby (Hrsg.), *Aufsätze und Abhandlungen 1894-1900*, Gesamtausgabe 5, Frankfurt am Main, Suhrkamp, S. 197-214.

Simmel, G. (1995), Die Großstädte und das Geistesleben, στο R. Kramme, A. Rammstedt und O. Rammstedt (Hrsg.), *Aufsätze und Abhandlungen 1901-1908 Band I*, Gesamtausgabe 7, Frankfurt am Main, Suhrkamp, S. 116-131.

Simmel, G. (1997a), Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Eine erkenntnistheoretische Studie (1905/1907), in G. Oakes und K. Röttgers (Hrsg.), *Kant. Die Probleme der Geschichtsphilosophie (1905/1907)*, Gesamtausgabe 9, Frankfurt am Main, Suhrkamp, S. 229-419.

Simmel, G. (1997b), Kant. Sechzehn Vorlesungen gehalten an der Berliner Universität, στο G. Oakes und K. Röttgers (Hrsg.), *Kant. Die Probleme der Geschichtsphilosophie (1905/1907)*, Gesamtausgabe 9, Frankfurt am Main, Suhrkamp, S. 9-226.

Simmel, G. (1999), Lebensanschauung, in G. Fitzi und O. Rammstedt (Hrsg.), *Der Krieg und die geistigen Entscheidungen. Grundfragen der Soziologie. Vom Wesen des historischen Verstehens. Der Konflikt der modernen Kultur. Lebensanschauung*, Gesamtausgabe 16, Frankfurt am Main, Suhrkamp, S. 209-425.

Staubmann, H. (1998), Overcoming Flawed Dichotomies: The Impact of Georg Simmel on American Sociology, *International Journal of Politics, Culture and Society,* Vol. 11, No 3, pp. 501-515.

Staudacher, C. (2023), Simmel's Sociology of Time: On Temporal Coordination and Acceleration, *Time & Society,* Vol. 32, No 2, pp. 210-231.

Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΩΣ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Άλκης Νικολακέας[α]

[α] Διδάσκων, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Η σχέση μεταξύ της κοινωνιολογίας και της ψυχανάλυσης έχει απασχολήσει αρκετές γενιές θεωρητικών ήδη από τον 20ο αιώνα. Στις μέρες μας είναι αναγνωρισμένη η σπουδαιότητα του μεταξύ τους διαλόγου, αλλά και η συνάφεια που εντοπίζεται στο αντικείμενο που πραγματεύεται η καθεμιά. Η εργασία που ακολουθεί, επιδιώκοντας να καταδείξει ορισμένες όψεις του κριτικού χαρακτήρα της ψυχανάλυσης, παρουσιάζει κάποια κεντρικής σημασίας σημεία από το έργο του Sigmund Freud με τίτλο *Το μέλλον μιας αυταπάτης*. Το έργο αυτό, το οποίο γράφεται λίγα χρόνια πριν το δημοφιλές κείμενο του ίδιου με τίτλο *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, φαίνεται πως μπορεί να ανασυγκροτηθεί υπό μια κριτική προοπτική. Κύριο αντικείμενο πραγμάτευσης στο έργο αυτό αποτελεί η θρησκεία, ως θρησκευτική αυταπάτη, και ως εκ τούτου, κατά κάποιον τρόπο, ως μια μορφή συνείδησης. Το έργο εκκινεί από την θεωρητική πρόθεση του ίδιου να προσεγγίσει το ερώτημα του πώς παράγεται ο ανθρώπινος πολιτισμός, αλλά και πώς αναπαράγεται ή επιβάλλεται στους ανθρώπους. Σε αυτό το πλαίσιο θα επιχειρηθεί: α) η προσέγγιση και ο κριτικός έλεγχος κάποιων βασικών εννοιών και σχημάτων όπως η σχέση της φύσης και του πολιτισμού, το ζήτημα της επιθυμίας και η κατηγορία της αυταπάτης, και β) η παρουσίαση του μεθοδολογικού σχεδιασμού του Freud, ο οποίος φαίνεται να στοχεύει στην χειραφέτηση της ανθρωπότητας από τις θρησκευτικές ψευδαισθήσεις. Το κείμενο που ακολουθεί έχει ως σκοπό του τη σκιαγράφηση της έννοιας της ελευθερίας, η οποία στο κείμενο παρουσιάζεται από κοινού με την κατηγορία της διαπαιδαγώγησης. Έτσι, η κατηγορία της αυταπάτης (και αυτή της θρησκευτικής αυταπάτης) φαίνεται πως μπορεί να ανασυγκροτηθεί από κοινού με μια χειραφετική δυναμική που δείχνει να τη συνοδεύει.

Λέξεις Κλειδιά: Freud, Ψυχανάλυση, Το Μέλλον μιας Αυταπάτης, Πολιτισμικές Σπουδές, Κριτική της Θρησκείας

PSYCHOANALYSIS AS CRITIQUE OF CULTURE AND RELIGION

Alkis Nikolakeas[α]

[α] Adjunct Lecturer, Department of Primary Education, University of Ioannina

Abstract

The relationship between sociology and psychoanalysis has preoccupied several generations of theorists since the 20th century. Nowadays, the importance of their dialogue is widely recognized, as is the relevance found in the subject matter each discipline addresses. The following paper, aiming to highlight certain aspects of the critical nature of psychoanalysis, presents some key points from Sigmund Freud's work *The Future of an Illusion*. This work, written a few years before his well-known text *Civilization and Its Discontents*, appears to be reconstructible from a critical perspective. The central subject of this work is religion, considered as a religious illusion and, in a certain sense, as a form of consciousness. The work begins with Freud's theoretical intention to

approach the question of how human civilization is produced, as well as how it is reproduced or imposed on people. Within this framework, the paper will attempt: a) to examine and critically assess some fundamental concepts and structures, such as the relationship between nature and civilization, the issue of wishing, and the category of illusion, and b) to present Freud's methodological framework, which seems to aim at the emancipation of humanity from religious delusions. The paper seeks to outline a concept of freedom, which in the text is presented alongside the category of education. Thus, the category of illusion (including religious illusion) appears to be reconstructible in conjunction with an emancipatory dynamic that seems to accompany it.

Keywords: Freud, Psychoanalysis, The Future of an Illusion, Cultural Studies, Critique of Religion

Εισαγωγή

Η σχέση μεταξύ της κοινωνιολογίας (ή της κοινωνικής θεωρίας) και της ψυχανάλυσης έχει απασχολήσει αρκετές γενιές θεωρητικών ήδη από τον 20ο αιώνα. Στις μέρες μας είναι αναγνωρισμένη η σπουδαιότητα του μεταξύ τους διαλόγου, αλλά και η συνάφεια που εντοπίζεται μεταξύ των αντικειμένων που πραγματεύονται. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της κοινωνικής θεωρίας για την ψυχανάλυση μπορεί γίνει παρατηρηθεί σε μια σειρά δημοφιλείς δημοσιεύσεις (Byrd and Miri 2024, Durkin and Braun 2020, Elliott and Frosh 1995, Elliot 2018, Tauber 2012). Η εργασία που ακολουθεί έχει ως σκοπό να αναδείξει ορισμένες όψεις του κριτικού χαρακτήρα της ψυχαναλυτικής θεωρίας, ζήτημα το οποίο μπορεί να αναζητηθεί στον τρόπο συγκρότησης και θεμελίωσης των ίδιων των κατηγοριών με τις οποίες η ίδια αναπτύσσεται. Τέτοιες απόπειρες μπορούμε να δούμε τον 20ο αιώνα από την παράδοση της Κριτικής Θεωρίας (Marcuse 1966, Ράντης 2006, Ιακώβου 2007)

Γι' αυτό το σκοπό, το παρόν εγχείρημα επιδιώκει την αποκλειστική ανασυγκρότηση συγκεκριμένων σημείων του δημοφιλούς έργου του Freud με τίτλο *Το μέλλον μιας αυταπάτης* [1927], παρά το γεγονός πως το ζήτημα της θρησκείας αναπτύσσεται με συστηματικό τρόπο σε αρκετά κείμενα του ίδιου (Freud: 1997, 2011, 2016). Το έργο αυτό, το οποίο γράφεται λίγα χρόνια πριν το δημοφιλές κείμενο *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας* [1930], φαίνεται πως μπορεί να ανασυγκροτηθεί προς μια κατεύθυνση η οποία θα αναδείξει τον κριτικό χαρακτήρα της ψυχαναλυτικής θεωρίας, δίνοντας έμφαση σε δύο βασικά σημεία. Πρώτον, στη θρησκευτική πίστη, που αποτελεί και το βασικό αντικείμενο του φροϋδικού κειμένου, και δεύτερον, στο ζήτημα του πολιτισμού, το οποίο θεματοποιείται συστηματικότερα τρία χρόνια αργότερα στο έργο *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας* (Freud 2015) και έχει αποτελέσει αντικείμενο σημαντικών σχολιασμών (Λίποβατς 2007). Βασικός στόχος του κειμένου που ακολουθεί είναι να σκιαγραφήσει τη δυνατότητα μιας ανάγνωσης σύμφωνα με την οποία η θρησκευτική πίστη, ως αυταπάτη, αποτελεί μια στρεβλή πραγμάτωση της συνείδησης του ανθρώπου –ως ανθρώπινου γένους– μέσα από τον τρόπο με τον οποίο ο ανθρώπινος πολιτισμός παράγεται και αναπαράγεται – ως επιβολή.

Πιο συγκεκριμένα, θα επιχειρηθεί α) ο κριτικός έλεγχος των κατηγοριών της «επιθυμίας» και της «αυταπάτης», και β) η σκιαγράφηση της ιδέας της απεμπλοκής της ανθρωπότητας από τα δεσμά αυτής της αυταπάτης.

Θεωρητικό πλαίσιο

Παραγωγή και αναπαραγωγή της θρησκευτικής πίστης

Βασική επιδίωξη του Freud, ο οποίος φαίνεται να προσεγγίζει το ζήτημα του πολιτισμού με τρόπο που θα επαναληφθεί λίγα χρόνια αργότερα, αποτελεί η σύνδεση του θρησκευτικού φαινομένου με την πολιτισμική καταπίεση. Την υποταγή δηλαδή των ορμών για χάρη της κοινωνικής –νεωτερικής όπως φαίνεται– καταπίεσης (Freud 2011: 10). Ο πολιτισμός χαρακτηρίζεται από τα δύο ακόλουθα στοιχεία (Freud 2011: 8): Πρώτον, τις «γνώσεις» και τις «ικανότητες» μέσω των οποίων η ανθρωπότητα «εξουσιάζει» τις δυνάμεις της φύσης, δηλαδή την επιστημονική κατανόηση και την κοινωνική διαμεσολάβηση ανάμεσα στην κοινωνία και τον άνθρωπο. Δεύτερον, τους «θεσμούς» για τη «ρύθμιση των σχέσεων των ανθρώπων μεταξύ τους» και την «κατανομή των διαθέσιμων αγαθών», ως μια ολότητα δηλαδή (όπου στο εσωτερικό της επικρατεί το στοιχείο της δέσμευσης), μέσω της οποίας δηλώνεται ένας συγκεκριμένος τύπος κοινωνικής συνοχής (Freud 2011: 9).

Η φροϋδική ανάπτυξη μας παρουσιάζει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τον πολιτισμό μέσω μιας ιδιαίτερης αντιστροφής, από την αρχή κιόλας του έργου: «Οι δημιουργίες του ανθρώπου μπορούν να καταστραφούν εύκολα και η επιστήμη και η τεχνολογία, που δημιούργησαν αγαθά, μπορούν να χρησιμοποιηθούν κάλλιστα για την καταστροφή τους» (Freud 2011: 9). Η αντιστροφή αυτή προκύπτει μέσα από την κριτική στη μορφή πραγμάτωσης των ανθρώπινων δημιουργημάτων. Οι αναφερόμενες «δημιουργίες», αλλά και τα σπουδαιότερα επιτεύγματα του ανθρώπου, είτε πρόκειται για την «επιστήμη» και την «τεχνολογία» είτε για τα πολιτισμικά «αγαθά», χαρακτηρίζονται από τη μορφή με την οποία αξιοποιούνται. Για τον Freud, η ανάλυση του νεωτερικού πολιτισμού πραγματοποιείται παράλληλα με την ανάπτυξη των εξουσιαστικών του χαρακτηριστικών και του επιτρέπει να δείξει πως η ίδια η καταπιεστική μορφή του πολιτισμού είναι αυτή η οποία μπορεί να (αντί)στρέψει τα δημιουργήματα του ανθρώπου εναντίον του.

Ο πολιτισμός και η θρησκεία μοιράζονται την ίδια γενετική αρχή για τη φροϋδική ψυχανάλυση, αφού και οι δύο προκύπτουν ως αναγκαιότητες «άμυνας απέναντι στη συντριπτική υπεροχή της φύσης» (Freud 2011: 32). Συνεπώς, η θρησκεία φαίνεται να δημιουργείται εντός της καταπίεσης του πολιτισμού (Freud 2011: 15-21). Όπως γίνεται κατανοητό, σε αυτή την περίπτωση το επιχείρημα αποκτά έναν διιστορικό χαρακτήρα, διότι δεν λαμβάνει αποκλειστικά νεωτερικά χαρακτηριστικά. Η κατανόηση και η κυριαρχία του ανθρώπου επί της φύσης, οδηγεί στον «εξανθρωπισμό» της (Freud 2011: 25). Βασική κατηγορία ανάπτυξης αυτού του επιχειρήματος αποτελεί η «επιθυμία» (Freud 2011: 26). Χωρίς να σταθούμε στον παραλληλισμό με την περίπτωση του ονείρου που κάνει ο Freud, θα αναφέρουμε μια νέα αντιστροφή που φαίνεται να προκρίνει το φροϋδικό επιχείρημα, και μάλιστα με δύο όψεις: α) σε πρώτη φάση ο άνθρωπος μετατρέπει «τις φυσικές δυνάμεις σε ανθρώπους τους οποίους μπορεί να συναναστρέφεται», και β) σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης «τους δίνει πατρικό χαρακτήρα, τις θεοποιεί και ακολουθεί εδώ όχι μόνο ένα παιδικό, αλλά [...] και ένα φυλογενετικό πρότυπο».

Προκειμένου, λοιπόν, να κατανοήσει κανείς την επιθυμία του ανθρώπου θα πρέπει να αναπτύξει αυτές τις δύο όψεις ως δύο παράλληλα επίπεδα έκθεσης της έννοιας της επιθυμίας: Η πρώτη κίνηση μας αποκαλύπτει τη θρησκευτική πίστη ως ζήτημα το οποίο προκύπτει από την ίδια την ουσία του ανθρώπινου γένους – έννοια που αναφέρει σε άλλο σημείο ο ίδιος – (Freud 2011: 28). Με άλλα λόγια, η επιθυμία αναδεικνύεται ως μια κοινωνική κατηγορία ανάλυσης που χαρακτηρίζει την προσπάθεια του ανθρώπου να κατανοήσει τη φύση, αλλά, μέσω αυτής, και τον εαυτό του. Η δεύτερη κίνηση μπορεί να μας δείξει το κοινωνικό υπόβαθρο της γένεσης της θρησκευτικής πίστης, ως μια εμμενούς κοινωνικής δυναμικής. Δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις βρίσκουν διέξοδο στη θρησκευτική λατρεία. Και στις δύο περιπτώσεις, δηλαδή και στα δύο επίπεδα ανάλυσης που παρατηρούνται, διαφαίνεται η μεταφορά του υλικού στοιχείου στον ψυχικό κόσμο. Πρόκειται για μια μεθοδολογική επιλογή που δηλώνεται σε προηγούμενο σημείο και από τον ίδιο (Freud 2011: 11). Έτσι, διαφαίνεται πως η θρησκεία συγκροτείται σε σύστημα σκέψης και πίστης εξαιτίας των σκοπών της, οι οποίοι ορίζονται από την κοινωνική μορφή (Freud 2011: 25), αλλά, όπως φαίνεται, και με σκοπούς που ανταποκρίνονται στις ιδιαίτερες ανάγκες των σχέσεων της μορφής αυτής.

Από την ψυχαναλυτική προσέγγιση της θρησκείας, και συγκεκριμένα από την φροϋδική της εκδοχή, μπορεί κανείς να εξάγει και ένα γνωσιοθεωρητικό ενδιαφέρον. Δηλαδή, να αναζητήσει έναν συγκεκριμένο τύπο θεωρητικής εξήγησης της θρησκευτικής πίστης, ως μια προσπάθεια αυτοκατανόησης της ανθρωπότητας. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Freud πως «οι θεοί διατηρούν [εvv. αφού η φύση χάσει τον ανθρωπομορφισμό της με το πέρασμα των αιώνων] το τριπλό έργο τους: να ξορκίζουν τον τρόμο της φύσης, να μας συμφιλιώνουν με το απάνθρωπο του πεπρωμένου, και ιδιαίτερα όπως αυτό εμφανίζεται στο θάνατο, και να μας αποζημιώνουν για τις οδύνες και τις στερήσεις που υπέστησαν οι άνθρωποι εξαιτίας της συμβίωσης μέσα στον πολιτισμό» (Freud 2011: 27). Σίγουρα χρειάζεται μια βαθύτερη επεξεργασία του φροϋδικού έργου για να μπορέσει κανείς να χαρακτηρίσει τη θρησκεία ως χαρακτηριστικό της ορμής του έρωτα, αλλά σε αυτή την περίπτωση φαίνεται σαν η θρησκεία να είναι ικανή να απαλύνει τα δεινά της φύσης και του πολιτισμού. Μέσω αυτού του σχολιασμού μπορεί κανείς να κατανοήσει την ερμηνεία που προσφέρει το φροϋδικό κείμενο σε μια σειρά φαινόμενα, αλλά κυρίως στο ερώτημα περί της ίδιας της ζωής του ανθρώπου (Freud 2011: 33).

Η έννοια της αυταπάτης, η οποία είναι κεντρικής σημασίας για την κατανόηση του συγκεκριμένου κειμένου, μπορεί να ανασυγκροτηθεί σε συνάφεια με αυτή της επιθυμίας. Η «θρησκευτικές διδαχές», όπως αναφέρει ο Freud, συγκροτούνται μακριά από τον κόσμο της εμπειρίας και λειτουργούν ως «αυταπάτες, εκπληρώσεις των παλαιότερων, εντονότερων και πιο πιεστικών επιθυμιών της ανθρωπότητας» (Freud 2011: 45). Η αυταπάτη αναπτύσσεται σε απόσταση από την έννοια του σφάλματος (Freud 2011: 46-47) και εγγύτερα σε εκείνη των ψευδών πεποιθήσεων. Συνεπώς, η αυταπάτη δεν σχετίζεται με κάποια γνωσιακή ανεπάρκεια, αλλά με τη στρεβλή κατανόηση του υπάρχοντος. Έτσι, στο κείμενο σημειώνεται πως «αποκαλούμε λοιπόν αυταπάτη μια πεποίθηση, όταν στην αιτιολόγησή της προβάλλεται η εκπλήρωση των επιθυμιών και παραβλέπουμε τη σχέση της με την πραγματικότητα ακριβώς όπως και η αυταπάτη η ίδια παραιτείται από την επιβεβαίωσή της». Η προσπάθεια του Freud στην αναφορά αυτή, αλλά και στις αναπτύξεις που τη συνοδεύουν, φαίνεται πως είναι να καταδείξει τη

θρησκευτική αυταπάτη ως μια μορφή στρεβλής συνείδησης της ανθρωπότητας για τον εαυτό της και τον φυσικό κόσμο.

Αυτό το οποίο ενδιαφέρει το παρόν κείμενο είναι να δείξει εάν μπορεί κανείς να αναζητήσει τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι πεποιθήσεις παράγονται και αναπαράγονται. Το ίδιο το κείμενο συμβάλει προς την κατεύθυνση αυτή (Freud 2011: 39-41), όταν υπονοεί πως δυναμική της αναπαραγωγής αυτών των πεποιθήσεων πρέπει να αναζητηθεί στον πολιτισμό. Ο ρόλος των προγόνων είναι καθοριστικός, καθώς συχνά αναφέρεται πως έχουν εξοπλίσει την ανθρωπότητα με μια σειρά αποδείξεις περί της πίστης τους, πράγμα το οποίο ο Freud αμφισβητεί. Μέσω αυτής της αμφισβήτησης της «πειστικότητας» των θεολογικών επιχειρημάτων, επιθυμεί να διαχωρίσει τον εαυτό του από τη θεολογική λογική, για την οποία η αμφισβήτηση είναι απαγορευμένη.

Επιστημονική γνώση και απεγκλωβισμός

Το ζήτημα του απεγκλωβισμού της συνείδησης από τα θρησκευτικά δεσμά, που φαίνεται με κάποιον τρόπο να σκιαγραφείται από τον Freud, είναι αυτό το οποίο θα σχολιάσουμε συνεχίζοντας στην παρούσα εργασία. Η εξέταση κάποιου τύπου απεγκλωβισμού προκρίνεται μέσω της εξέτασης της έννοιας της «αναγκαιότητας» (Freud 2011: 58) που χαρακτηρίζει τη θρησκεία και της σχέσης της με τον πολιτισμό. Η αναφορά στην έννοια της αναγκαιότητας μοιάζει να είναι ιστορικού χαρακτήρα, καθώς συνοδεύεται από έναν σχολιασμό της εμμενούς και μεταβαλλόμενης ιστορικότητας της κατηγορίας της ηθικής (Freud 2011: 57). Ο πολιτισμός, ως μια συστηματική εμφάνιση των ηθικών περιορισμών, αφενός, στηρίχθηκε στη θρησκεία, αφετέρου όμως, συνέχισε και ο ίδιος να αναπαράγεται με βάση τις θρησκευτικές διδαχές. Οι πιστοί, ως μέλη του, «υπακούουν στους κανόνες του πολιτισμού διότι εκφοβίζονται από τις απειλές της θρησκείας» (Freud 2011: 70). Ο ανθρώπινος πολιτισμός, ο ίδιος πολιτισμός που καταπιέζει την «ανθρώπινη ορμική φύση», γέννησε και μια άλλη μορφή συστηματικής γνώσης που αντιτίθεται στις θεολογικές αρχές: την επιστήμη (Freud 2011: 58). Τόσο οι επιστήμες της φύσης όσο και αυτές του ανθρώπου μοιάζουν να έχουν ήδη στην εποχή του Freud κατορθώσει να αποδομήσουν τα θεολογικά επιχειρήματα. Παρόλα αυτά, για τον ίδιο, οι επιστήμες δεν φαίνεται να αποτελούν άμεσο κίνδυνο για τη θρησκεία, διότι δεν είναι ικανές να απομακρύνουν τις μάζες των πιστών από τις αρχές και τις αξίες της. Αντίθετα, φαίνεται πως φέρουν στο εσωτερικό και στη λειτουργία τους μια δυνατότητα που είναι δύσκολο να πραγματωθεί.

Η υπεράσπιση της επιστήμης δηλώνεται και στις τελευταίες γραμμές του φροϋδικού κειμένου. Η ίδια αποτελεί το αντίθετο της αυταπάτης, καθώς, για τον Freud, μοιάζει να υπάρχει μια απόσταση από τη θρησκεία στο ζήτημα της γνώσης. Η επιστήμη ξέρει που να αναζητήσει τη γνώση και να μην ικανοποιείται απλώς με το να γεμίσει τα κενά που υπάρχουν σε αυτή (Freud 2011: 84). Η θρησκεία, σύμφωνα με τον τρόπο που έχουμε επιχειρήσει να ανασυγκροτήσουμε το φροϋδικό επιχείρημα, αποτελεί ένα είδος «φαρμάκου» και «αποζημίωσης» για τους πιστούς (Freud 2011: 74). Εάν λοιπόν, η θρησκεία αποτελεί ένα είδος καταπραϋντικής αυταπάτης, τότε η επιστήμη οφείλει να αναζητήσει κάτι άλλο ώστε να γεμίσει τα κενά εκείνα. Κάτι, το οποίο όμως, θα βασίζεται σε στοιχεία αληθή. Το επιχείρημα του Freud είναι αισιόδοξο και – σε έναν βαθμό – φαίνεται να προϋποθέτει μια διαφορετική αξιοποίηση του ανθρώπινου πολιτισμού.

Η κατηγορία που προκρίνεται ως διαμεσολαβούσα αρχή είναι αυτή τη διαπαιδαγώγησης (Freud 2011: 69-75). Με σκοπό να γίνει κατανοητό το επιχείρημα, όπως παρουσιάζεται στο κείμενο, παρουσιάζονται ορισμένες αναφορές. Ο Freud με σκοπό να δείξει τη δυνατότητα αυτή σχολιάζει: «Όμως ας συμφωνήσετε μαζί μου ότι εδώ υπάρχει ένα δικαίωμα ελπίδας για το μέλλον, ότι υπάρχει ίσως ένας θησαυρός που μπορεί να εμπλουτίσει τον πολιτισμό, ότι αξίζει τον κόπο να κάνουμε την προσπάθεια μιας μη θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης» (Freud 2011: 73). Στη συνέχεια αντιπαραβάλει κριτικά σχόλια που έχει δεχθεί λέγοντας: «αντιτίθεμαι λοιπόν τα λεγόμενά σας, όταν συμπεραίνετε παρακάτω ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να κάνει χωρίς την παρηγοριά της θρησκευτικής αυταπάτης, ότι δεν μπορεί να αντέξει χωρίς αυτήν τις δυσκολίες της ζωής, την απάνθρωπη πραγματικότητα» (Freud 2011: 74). Η αισιόδοξη προσέγγιση του Freud, η ρητή αναφορά στη δυνατότητα απεγκλωβισμού από τα θρησκευτικά δεσμά και η εμπιστοσύνη που αναφέρεται προς την ανθρωπότητα, σε επίπεδο θεωρίας, συνηγορούν στην εμμενή δυνατότητα ενός διαφορετικού μέλλοντος για την θρησκευτική αυταπάτη.

Η κατηγορία της διαπαιδαγώγησης [Erziehung], η οποία παρουσιάζεται ως «διαπαιδαγώγηση για την πραγματικότητα», φαίνεται να χαρακτηρίζεται από ένα περιεχόμενο επιστημονικό. Χωρίς να υπάρχουν οι δυνατότητες για την επέκταση της ιδέας στην παρούσα εργασία, αναφέρουμε το εξής: Το επιχείρημα του Freud, αν και αισιόδοξο, αναγνωρίζει πως η θρησκεία δεν αποτελεί κάποια μεμονωμένη αυταπάτη εντός της πολιτισμικής ολότητας. Η ψυχαναλυτική προσέγγιση επιχειρεί να ενισχύσει το περιεχόμενο των κοινωνικών διαμεσολαβήσεων και να προσφέρει μια διαφορετική οπτική στο πρόβλημα που λέγεται θρησκευτική πίστη. Απάντηση σε αυτή την πίστη μπορεί να αποτελέσει η επιστήμη (Freud 2011: 82). Η τελευταία κατανοείται ως η ελεύθερη προσέγγιση και ερμηνεία της φύσης και του ανθρώπου, η οποία δεν δεσμεύεται από γνωσιακές προϋποθέσεις και προκρίνει την έλλογη «μεταβολή των επιστημονικών απόψεων» (Freud 2011: 83). Έτσι, το μέλλον της αυταπάτης μοιάζει απροσδιόριστο, αλλά προς κάθε κατεύθυνση εφικτό.

Συμπέρασμα

Η σύντομη αυτή επεξεργασία του φροϋδικού κειμένου με τίτλο *Το μέλλον μιας αυταπάτης* είχε ως σκοπό να σχολιάσει ορισμένα σημεία του έργου και να δείξει τη εξάρτηση της θρησκείας από τον πολιτισμό, κατά τη θεωρητική ανάπτυξη της πρώτης. Για τον Freud ο πολιτισμός συμβάλλει στο σύνολο των διάφορων μορφών αυτοκατανόησης της ανθρωπότητας, με τη θρησκεία να αποτελεί ένα από τα παραδείγματα που ο ίδιος επιλέγει και σε άλλα κείμενά του. Το ζήτημα της αναπαραγωγής, το οποίο περισσότερο υπονοείται χωρίς να συνοδεύεται από κάποια συστηματική ανάπτυξη, φαίνεται να αποτελεί ένα πρόβλημα δέσμευσης της ανθρωπότητας σε ένα δικό της δημιούργημα. Μια πιο συστηματική ανακατασκευή του φροϋδικού επιχειρήματος, θα μπορούσε να λάβει υπόψιν την κατηγορία του ασυνείδητου η οποία μπορεί να συμβάλει σε μια πιο ολοκληρωμένη κατανόηση, παρά το γεγονός πως δεν απασχολεί τον Freud στο συγκεκριμένο κείμενο.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Freud, S. (2011), *Το μέλλον μιας αυταπάτης* (μτφρ. Ν. Μυλωνά), Αθήνα, Νίκας.

Freud, S. (2015), *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας* (μτφρ. Γ. Σαγκριώτης), Αθήνα, Μίνωας.

Freud, S. (2016), *Τοτέμ και Ταμπού* (μτφρ. Δ. Αποστολία), Αθήνα, Νίκας.

Freud, S. (1997), *Ο άνδρας Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία* (μτφρ. Λ. Αναγνώστου), Αθήνα, Επίκουρος.

Ιακώβου, Β. (2007), Κριτική Θεωρία και Ψυχανάλυση – Μεταξύ αναγνώρισης και παραγνώρισης, στο Θ. Λίποβατς-Π. Παπαθεωδόρου (επιμ.), *Το νεωτερικό υποκείμενο εμπρός στο αίτημα του άλλου*, Αθήνα, Νήσος, σσ. 173-208.

Λίποβατς, Θ. (2007), *Το όνομα του πατέρα και η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό*, Αθήνα, Πόλις.

Ράντης, Κ. (2006), *Ψυχανάλυση και «Διαλεκτική του Διαφωτισμού»,* Αθήνα, Ύψιλον.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Byrd, D. J. and Miri, S. J. (eds.) (2024), *Sigmund Freud as a Critical Social Theorist: Psychoanalysis and the Neurotic in Contemporary Society*, Leiden, Brill.

Durkin, K. and Braun, J. (eds.) (2020), *Erich Fromm's Critical Theory: Hope, Humanism, and the Future*, London, Bloomsbury.

Elliott, A. and Frosh, S. (eds.) (1995), *Psychoanalysis in Contexts: Paths between Theory and Modern Culture*, London and New York, Routledge.

Elliot, A. (2018), *Social Theory and Psychoanalysis in Transition. Self and Society from Freud to Kristeva*, New York, Routledge.

Marcuse, H. (1966), *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, Boston, Beacon Press.

Tauber, A. (2012), Freud's social theory: Modernist and postmodernist revisions, *History of the Human Sciences*, Vol. 25, No 4, pp. 1-30.

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ. ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΣΤΟ ΠΩΣ ΤΑ ΕΘΙΜΑ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΠΑΣΧΑ ΚΑΙ Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΥΓΕΙΑ

Κωνσταντίνος Παπακώστας[α]

[α] Εφημέριος Χαϊκαλίου, καθηγητής στη Σ.Μ.Υ.Κ. Καλπακίου

Περίληψη

Καθορίζονται τα Έθιμα του Ανατολικού Ορθοδόξου Πάσχα και το νομικό πλαίσιο που έχει αναπτύξει Εκκλησία και Πολιτεία για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Δηλώνεται η ύπαρξη του προβλήματος της σύγκρουσής τους με τον ελληνορθόδοξο πολιτισμό. Η παρούσα μελέτη στοχεύει να δείξει πώς ο πολιτισμός και η ανθρώπινη δράση επηρεάζουν την επιβίωση των εθίμων παρά την ύπαρξη και την εφαρμογή των νόμων του Κράτους και της Εκκλησίας. Η μελέτη χρησιμοποιεί περιγραφική στατιστική για την ανάλυση των δεδομένων. Ακριβώς, μετρά τον αριθμό των θυμάτων σύμφωνα με δημογραφικές μεταβλητές, προκειμένου να ερευνηθούν οι σχέσεις μεταξύ τους. Αυτές οι σχέσεις απεικονίζονται με τη βοήθεια πινάκων και διαγραμμάτων. Χρησιμοποιείται επίσης ένας χάρτης και μια ερμηνευτική εικόνα. Τα αποτελέσματα αποκαλύπτουν τους κατασκευασμένους ρόλους των φύλων στον ελληνικό πληθυσμό. Οι νέες γυναίκες συμμετέχουν στον αριθμό των θυμάτων ως παράπλευρα θύματα. Από την άλλη πλευρά, οι νέοι άνδρες χρησιμοποιούν τον ελεύθερο χρόνο τους αυτήν την περίοδο για να κατασκευάσουν και να ρίξουν τα εκρηκτικά, εκπληρώνοντας τις κοινωνικές αναμενόμενες ανάγκες τους. Τα περισσότερα από τα θύματά τους προέρχονται από αυτοσχέδιες κατασκευές.
Εντοπίζεται επίσης ο επιπολασμός των θυμάτων σε αγροτικές περιοχές και η μείωση του αριθμού των φαινομένων. Η περίθαλψη των θυμάτων παρέχεται κυρίως σε νοσοκομεία του νομού και της Αθήνας. Οι κύριες επιπτώσεις προκαλούν στα θύματα μόνιμα σωματικά προβλήματα. Μια τέτοια επικράτηση εξηγείται από τη διατήρηση των δεσμών του νεοελληνορθόδοξου λαού με την Ορθόδοξη Εκκλησία και τα παραδοσιακά έθιμα. Η απάντησή τους στη διχοτόμηση μεταξύ μιας ατομικής δράσης και της εκκλησιαστικής ή πολιτειακής νομοθεσίας είναι ενάντια στη δεύτερη. Το εκκλησιαστικό περιβάλλον της Μεγάλης Εβδομάδας τους προτρέπει σε μια τέτοια παράσταση μέσω του “communitas”. Οι τοπικές και εκκλησιαστικές αρχές σχεδόν υποστηρίζουν αυτές τις δραστηριότητες για πολιτιστικούς λόγους όπως η παραγωγή νέων ταυτοτήτων και, τέλος, οικονομικών.
Στο τέλος παρέχεται ισχυρή βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη.

Λέξεις Κλειδιά: Εκκλησιαστική και Κρατική Νομοθεσία, Ατομική Δράση, Οριακότητα, «Communitas», Βαθμός Τραυματισμού

CULTURE VERSUS POLITICAL AND ECCLESIASTIC LEGISLATION. A STUDY ON HOW EASTERN ORTHODOX EASTER CUSTOMS AND INDIVIDUAL AGENCY AFFECT PEOPLE’S HEALTH

Constantinos Papakostas[α]

[α] Priest of the parish of Haikali village, Teacher in Ecclesiastic School of Vella Kalpaki

Abstract

The Customs of Eastern Orthodox Easter and the legal framework that the Church and State have developed to deal with the phenomenon are defined. The existence of the problem of their conflict with Greek Orthodox culture is stated. The present study aims to show how culture and human action influence the survival of customs despite the existence and application of the laws of the State and the Church. The study uses descriptive statistics to analyze the data. Specifically, it measures the number of victims according to demographic variables, in order to investigate the relationships between them. These relationships are illustrated with the help of tables and diagrams. A map and an interpretive image are also used. The results reveal the constructed gender roles in the Greek population. Young women participate in the number of victims as collateral victims. On the other hand, young men use their free time during this period to construct and throw explosives, fulfilling their socially expected needs. Most of their victims come from improvised constructions. The prevalence of victims in rural areas and the reduction in the number of phenomena is also identified. The care of the victims is provided mainly in hospitals of the prefecture and Athens. The main effects cause permanent physical problems to the victims.
Such a prevalence is explained by the preservation of the ties of the modern Greek Orthodox people with the Orthodox Church and traditional customs. Their response to the dichotomy between an individual action and ecclesiastical or state legislation is against the latter. The ecclesiastical environment of Holy Week encourages them to such a performance through "communitas". Local and ecclesiastical authorities find it difficult to support these activities for cultural reasons such as the production of new identities and, finally, economic ones.
At the end, a strong bibliography is provided, both Greek and foreign.

Keywords: Ecclesiastic and State Legislation, Individual Agency, Liminality, "Communitas", Degree of Injury

Εισαγωγή

Το Ορθόδοξο Πάσχα είναι η πιο εορταστική θρησκευτική γιορτή μεταξύ των ανθρώπων στην Ελλάδα. Στην παραδοσιακή της μορφή, η Μεγάλη Εβδομάδα που προηγείται είναι περίοδος παθών και περισυλλογής των παθών του Χριστού, που οδηγεί στην Ανάστασή Του. Σε αυτή την κρίσιμη στιγμή του θρησκευτικού ημερολογίου, οι πιστοί συρρέουν στις θείες ακολουθίες συμμετέχοντας στα ιερά πάθη. Στο τέλος, ένα πνεύμα χαράς πηγάζει από την Ανάσταση του Χριστού, εκφράζοντας την αισιοδοξία ότι το ίδιο θα συμβεί στον καθένα τους (Γκότσης, Μεταλληνός και Φίλιας 2011).

Πολύ αναμενόμενο, από την εποχή της θρησκευτικής μεταστροφής του ελληνικού πληθυσμού στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη πριν από περίπου δύο χιλιετίες, το Πάσχα έχει συνδεθεί είτε με μια σειρά προχριστιανικών πρακτικών είτε με την ανάπτυξη νέων εθίμων για τον εορτασμό του. Ένα αρκετά κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών είναι η χρήση υλικών που παράγουν φως και κροτάλισμα, που συχνά γίνονται αντιληπτά ως σημάδια της νίκης της ζωής επί του θανάτου (Κολιός 2018). Εκτός από τα αβλαβή έθιμα όπως το κάψιμο του Ιούδα, άλλα μπορεί να ταξινομηθούν ως «εκρηκτικά πυρίτιδας». Πυροβολισμοί, χαλκούνια, κροτίδες και άλλα πιο πολύπλοκα αντικείμενα (π.χ. ρουκέτες στο νησί της Χίου) έχουν ως στόχο να παράγουν όσο το δυνατόν περισσότερο φως και θόρυβο.

Αυτά τα θρησκευτικά λαογραφικά έθιμα (η χρήση τους εκτείνεται από την Κυριακή των Βαΐων έως την τέταρτη ημέρα της Διακαινήσιμης Εβδομάδας) μπορεί να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην υγεία στους χρήστες τους και σε ολόκληρη την εκκλησία. Μικροί τραυματισμοί αλλά και πιο σημαντικοί, προκαλούν βλάβες στα μάτια ή τύφλωση, ακρωτηριασμοί, εγκαύματα, αρκετές άλλες αναπηρίες, ακόμη και θάνατος είναι μερικά από αυτά. Έτσι, το πρώτο αντικείμενο αυτής της εργασίας είναι να αναλύσει τον επιπολασμό τέτοιων επιπτώσεων στον πληθυσμό.

Το δεύτερο αντικείμενο αυτής της εργασίας είναι να συζητήσει αυτές τις πρακτικές στο πλαίσιο στο οποίο εμφανίζονται. Αυτό το πλαίσιο μπορεί να κυμαίνεται από νομοθετικές ή γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που επιβάλλονται από την Ιεραρχία του Κράτους και της Εκκλησίας έως τους πολιτιστικούς κανόνες, τους εθιμικούς κανόνες και την ανθρώπινη δράση.

Παρόμοιες μελέτες για τον ελληνικό πληθυσμό είναι πολύ σπάνιες. Ο Κολιός (2018) μελέτησε θέματα περιθωριοποίησης κατά τη διάρκεια των ελληνορθόδοξων εορτασμών του Πάσχα. Μια τέτοια κατάσταση παράγεται στις συνθήκες συμμετοχής τους σε δράσεις θρησκευτικού άγχους ή σε παιχνίδια. Επίσης, ο Sutton (1996) μελέτησε τη χρήση εκρηκτικών κατά το Πάσχα στο νησί της Κάρπαθου. Η θεωρία του για αντίσταση ενάντια στις εξωτερικές και κοινωνικές δομές επαληθεύεται μέσα από αυτήν την απόδοση των συμμετεχόντων.

Χρησιμοποιώντας στοιχεία από το αρχειακό υλικό των περιφερειακών εφημερίδων μεγάλης περιοχής της Ελλάδας, η παρούσα εργασία στοχεύει να συμβάλει ουσιαστικά στην εκτίμηση της επίδρασης των εθίμων του Πάσχα στην υγεία των πολιτών και στους μηχανισμούς λειτουργίας τους, επιχειρώντας να συμβάλει σημαντικά στην επιστημονική βιβλιογραφία.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Μεθοδολογία

Η περιοχή που μελετήθηκε (Εικόνα 1) αντιστοιχεί στην 6η Υγειονομική Περιφέρεια, που καλύπτει τις Περιφέρειες Πελοποννήσου, Ηπείρου, Δυτικής Ελλάδας και Ιονίων Νήσων (εκτός από το νησί των Κυθήρων). Έχει πληθυσμό 1.712.280 κατοίκους, δηλαδή το 16,5% του συνολικού πληθυσμού της χώρας (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2021). Είναι μια Επαρχία όπου οι πεδινές περιοχές εναλλάσσονται με ορεινές και σχετικά απομονωμένες και νησιωτικούς πληθυσμούς με ηπειρωτικά. Σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ζει σε μεγάλα αστικά κέντρα. Παλαιότερα, ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού ζούσε σε μικρούς αγροτικούς οικισμούς, οι οποίοι με την πάροδο του χρόνου συρρικνώθηκαν επειδή οι κάτοικοί τους μετακινήθηκαν κυρίως στα αστικά κέντρα της Ελλάδας και του εξωτερικού.

Εικόνα 1. Χάρτης της περιοχής που μελετήθηκε

Για τη συλλογή των στοιχείων εξετάστηκαν 124 εφημερίδες που καλύπτουν τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα. 29 εφημερίδες προέρχονται από την Ήπειρο, 24 από τα Επτάνησα, 53 από την Πελοπόννησο και 18 από τη Δυτική Ελλάδα. Στο τελευταίο στάδιο της έρευνας συμπεριλήφθηκαν στην ανάλυση στοιχεία από την Ελληνική Αστυνομία, που κάλυπταν τα τελευταία 15 χρόνια της μελέτης, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν τόσο λεπτομερή όσο αυτά που συλλέχθηκαν από τις εφημερίδες (Grawitz 1967). Οι μεταβλητές που προσδιορίζονται κατά τη συλλογή δεδομένων για κάθε περιστατικό είναι ο χρόνος και η ακριβής τοποθεσία των θυμάτων που βρέθηκαν, τύπος ενορίας, αριθμός θυμάτων, βαθμός τραυματισμού, φύλο, ηλικία, κατάσταση, χαρακτηρισμός θυμάτων, τύποι εκρηκτικών και η προέλευσή τους, τύπος τραυματισμού, Νοσοκομείο εάν χρειαζόταν νοσηλεία, είδος τραυματισμού.

Ωστόσο, αυτά τα δεδομένα παρουσιάζουν αρκετές ελλείψεις. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι πολλοί τραυματισμοί δεν έχουν αναφερθεί στις εφημερίδες, είτε επειδή ήταν ασήμαντοι είτε απλώς επειδή ο ασθενής δεν χρειάστηκε καμία ιατρική περίθαλψη. Μια δεύτερη ερώτηση αφορά την αποτελεσματικότητα των ρεπόρτερ στην καταγραφή όλων των περιστατικών. Αυτό θα μπορούσε να είναι αρκετά εμφανές σε αγροτικές περιοχές που βρίσκονται μακριά από τα αστικά κέντρα, τον τόπο έκδοσης των εφημερίδων. Μετά από διεξοδική εξέταση των καταγεγραμμένων μεταβλητών, φαίνεται ότι έχουν καταγραφεί τα περισσότερα από τα σημαντικότερα περιστατικά. Ως εκ τούτου, ο συνολικός επιπολασμός των περιστατικών θα μπορούσε να είναι υψηλότερος, αλλά σε κάθε περίπτωση, τα διαθέσιμα δεδομένα μπορούν να παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για το φαινόμενο και τις επιπτώσεις του στον πληθυσμό.

Αποτελέσματα

Υπάρχει ένα συγκεκριμένο στοιχείο ηλικίας και φύλου στις επιπτώσεις της εφαρμογής του εθίμου στην ανθρώπινη υγεία (Πίνακας 1). Οι περισσότεροι τραυματισμοί, θανατηφόροι και μη, εντοπίζονται στους άνδρες και ιδιαίτερα στον νεότερο/νεανικό πληθυσμό. Επίσης,

στο 23% των περιπτώσεων, η ηλικία του θύματος είναι άγνωστη, αλλά είναι πιο εύλογο ότι είναι νεότερος (Προσδιορισμός μεταβλητών σύμφωνα με τον Grawitz όπως αναφέρεται στο Φίλιας κ.ά. 1977).

Πέρα από τις όποιες βιολογικές/φυσιολογικές διαφορές, το γεγονός αυτό υποδηλώνει τους κατασκευασμένους ρόλους των φύλων στον ελληνικό πληθυσμό. Ακόμη και σήμερα, και παρά τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού που συμβαίνουν στην ελληνική κοινωνία, η Ελλάδα κατέχει την τελευταία θέση στην ΕΕ στο Δείκτη Εξισώσεων Φύλου (βλ. https://eige.europa.eu/publications/gender-equality-index-2020-greece). Παλαιότερα η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα ήταν πιο επιβαρυμένη. Μεγάλωσαν ως μελλοντικές μητέρες και νοικοκυρές, συχνά δεν απολάμβαναν την ελευθερία της έκφρασης και κατά συνέπεια τύχη αγοριών τις κοινωνικές και οικονομικές προοπτικές πολλών αγοριών (βλ. Παπαταξιάρχης 1991, Du Boulay 1991). Σε αυτό το περίπλοκο σχήμα, ο πολιτισμικός προσανατολισμός και η διαλεκτική τους σχέση με το περιβάλλον τους απαγόρευε να αναπτύξουν συμπεριφορές που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εκτός του κατάλληλου κοινωνικού πλαισίου ή θα μπορούσαν να τους στιγματίσουν. Έτσι, οι γυναίκες στον Πίνακα 1 μπορούν να θεωρηθούν ως συντριπτικά παράπλευρα θύματα της ανδρικής δράσης, ακόμη και σήμερα που η ισότητα των φύλων βελτιώθηκε σημαντικά σε σύγκριση με πριν από 50 χρόνια.

Επιπλέον, τα στοιχεία της επιτόπιας έρευνας υποδηλώνουν ότι η θρησκευτικότητα των γυναικών είναι πολύ υψηλότερη από τους άνδρες (π. Αιγίδης 2019). Για πολλούς νέους, οι γιορτές του Πάσχα δεν είναι αποκλειστικά ο χρόνος συμμετοχής σε εκκλησιαστικές δραστηριότητες με τη μεγαλύτερη δυνατή ευλάβεια. Αντίθετα, μεταξύ άλλων, είναι ελεύθερος χρόνος που επιτρέπει την παραγωγή αυτοσχέδιων εκρηκτικών και τη χρήση τους κατά τις κατάλληλες εκκλησιαστικές λειτουργίες. Με αυτόν τον τρόπο, αφενός, εκπληρώνουν τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις. Από την άλλη πλευρά, ικανοποιούν τις προκαθορισμένες κοινωνικές ανάγκες ακολουθώντας κοινωνικά αποδεκτούς κανόνες που καθορίζουν τη συμπεριφορά τους.

Πίνακας 1. Καταγραμμένα περιστατικά ανά βαθμό επίδρασης των φαινομένων πάνω στην ανθρώπινη υγεία κατά φύλο και ηλικία

Ηλικιακές ομάδες θυμάτων	**Φύλο**	**Αποτελέσματα**					
		Θανάσιμα	**Σοβαρά**	**Ελαφρά**	**Χωρίς στοιχεία**	**Συνολικά**	**%**
Ανήλικοι	Άρρενες	7	30	13	3	53	24.9
	Θήλεις	0	3	2	0	5	2.3
Νέοι	Άρρενες	3	34	7	1	45	21.1
	Θήλεις	1	2	0	1	4	1.9
Μεσήλικες	Άρρενες	6	12	3	0	21	9.9
	Θήλεις	1	1	0	0	2	0.9
Ηλικιωμένοι	Άρρενες	2	0	2	0	4	1.9
	Θήλεις	0	0	1	0	1	0.5
Χωρίς στοιχεία	Άρρενες	0	34	7	7	48	22.5
	Θήλεις	0	1	2	0	3	1.4

	Χωρίς στοιχεία	1	7	5	15	28	13.0
Συνολικά		21	124	42	27	214	100
%		9.8	58.2	19.7	12.7	100	

Αυτές οι ευρέως διαδομένες πρακτικές δεν περιορίζονται στον ορθόδοξο ναό κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών λειτουργιών (Εικόνα 2). Αντίθετα, περισσότερα από το ένα τρίτο των θυμάτων τραυματίζονται σε άλλα μέρη, δηλαδή σχεδόν παντού όπου οι άνθρωποι ζουν ή περνούν τον χρόνο τους.

Γράφημα 1. Τόπος όπου έλαβαν χώρα τα φαινόμενα

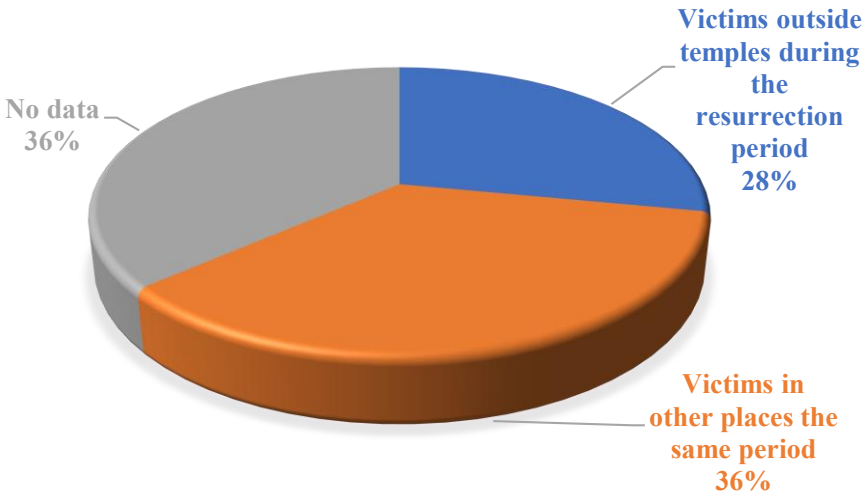

Έτσι, ενώ οι πολιτιστικές πρακτικές επιτρέπουν υψηλό βαθμό ατομικής δράσης (για τον όρο, βλ. Parsell et al. 2017), την ίδια στιγμή, ο ελληνικός νόμος που επιβλήθηκε από την Πολιτεία και η εκκλησιαστική νομοθεσία απαγόρευε τα βεγγαλικά και άλλες ανάλογες κατασκευές.

Τόσοι νέοι άνθρωποι λειτουργούν σε ένα αντιφατικό τοπίο όπου πρέπει να βρουν τη θέση τους. Αυτή η δήλωση θα συζητηθεί εν συντομία στην ενότητα συζήτησης αυτής της εργασίας. Προς το παρόν, πρέπει να τονιστεί ο αυξημένος αριθμός σοβαρών τραυματισμών, ακόμη και θανάτων που σημειώνονται κατά τη διάρκεια του Πάσχα, γεγονός που υποδηλώνει την επικινδυνότητα αυτών των πρακτικών και των υλικών που χρησιμοποιούνται. Τα πιο επικίνδυνα υλικά είναι τα αυτοσχέδια, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2. Βαθμός τραυματισμού ανά προέλευση εκρηκτικού

	Προέλευση εκρηκτικού ή όπλου		
Βαθμός Τραυματισμού	Αυτοσχέδια	Εμπορίου	Χωρίς στοιχεία
Θανάσιμος	14	2	5

Σοβαρός	75	6	43
Ελαφρός	20	5	17
Χωρίς στοιχεία	0	0	27

Αυτή είναι μια συνηθισμένη πρακτική στην παραδοσιακή Ελλάδα, όπου κυριαρχούσε η γεωγραφική απομόνωση, η έλλειψη οικονομικών πόρων και τελικά η ιδέα της αυτοπραγμάτωσης μέσω της κατασκευής εκρηκτικών. Ο εκσυγχρονισμός της χώρας (βλ. Featherstone, 2005) μείωσε αυτές τις πρακτικές αλλά δεν τις εξάλειψε.

Η επιβίωση πολλών παραδοσιακών πασχαλινών εθίμων στις αγροτικές περιοχές είναι εμφανής στην Ελλάδα και αυτό καταγράφεται στον Πίνακα 3, στον οποίο σχεδόν το 59% των περιστατικών συμβαίνουν σε αγροτικές περιοχές. Συγκριτικά, το 27% σημειώθηκε σε αστικές περιοχές (15% των περιστατικών σημειώθηκαν σε άγνωστη τοποθεσία).

Πίνακας 3. Αριθμός περιστατικών ανά περίοδο μελέτης και αστικοποίηση

Περίοδοι	**Αστικές**	**Αγροτικές**	**Χωρίς στοιχεία**	**Συνολικά**
1945-1954	1	7	0	8
1955-1964	8	31	0	39
1965-1974	8	7	0	15
1975-1984	11	18	10	39
1985-1994	7	33	3	43
1995-2004	14	11	0	25
2005-2014	6	17	11	34
2015-2022	2	2	7	11
Σύνολο	57	126	31	214

Το δεύτερο πράγμα που πρέπει να συζητηθεί στον Πίνακα 3 είναι οι καταγραμμένες χρονικές τάσεις, χωρισμένες σε τρεις μεγάλες περιόδους. Η πρώτη διαρκεί μέχρι τη στρατιωτική δικτατορία του 1967. Ακόμα κι αν, για μεγάλο διάστημα το 1945-1954, η Ελλάδα πλήττεται από έναν αιματηρό εμφύλιο πόλεμο που διήρκεσε μέχρι το 1949 (βλ. Clogg 2002), καταγράφονται ορισμένα περιστατικά. Εκείνες τις εποχές, όμως, πέρα από την ιστορική δυναμική, πρέπει να υπάρχουν πολλές υπεκφυγές στα δεδομένα λαμβάνοντας υπόψη τη φτωχή Πολιτεία της χώρας και τα εγγενή προβλήματα που είχε ο ημερήσιος Τύπος στην καταγραφή των περιστατικών. Αυτό είναι προφανές αφού λάβουμε υπόψη το 1955-1964 όταν αναφέρθηκαν 39 περιστατικά. Τα ποιοτικά στοιχεία από την περιοχή που μελετήθηκε δείχνουν ότι η πυρίτιδα από σφαίρες πολεμικών όπλων και όλμους που βρέθηκαν διάσπαρτα εκείνη την εποχή χρησιμοποιήθηκε κυρίως για τη δημιουργία των βαρελιών.

Το 1967-1974, δηλαδή της στρατιωτικής δικτατορίας, ο αριθμός των καταγεγραμμένων περιστατικών ήταν πενιχρός, επειδή η Χούντα, απαγορεύοντας την αυτοέκφραση των πολιτών, περιόρισε εντελώς κάθε παρέκκλιση από την εκκλησιαστική νομοθεσία κατά την περίοδο του Πάσχα. Με την αποκατάσταση της Δημοκρατίας το 1974 η χώρα ακολούθησε αναπτυξιακή πορεία. Η μεμονωμένη υπηρεσία δεν δαιμονοποιήθηκε, οι άνθρωποι ένιωθαν ελεύθεροι να δράσουν και ο Τύπος μπορούσε να καταγράψει καλύτερα τα περιστατικά που συνέβησαν κατά την Ανατολή. Γι' αυτό αυξήθηκαν για άλλη μια φορά, μέχρι το 1994 που έγινε προσπάθεια στην Ελλάδα να αναδιανεμηθεί ο πλούτος υπέρ των ασθενέστερων. Τα εισαγόμενα βεγγαλικά κατακλύζουν επίσης την αγορά αυτή την περίοδο.

Αυτές οι τάσεις συνέχισαν να υπάρχουν και αργότερα, αν και σε μικρότερο βαθμό. Αντιμετωπίζουμε δηλαδή την επίδραση δύο αντισταθμιστικών δυνάμεων. Από τη μια είναι ο πλήρης εκσυγχρονισμός της χώρας ως μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από την άλλη, είναι η επιβίωση των παραδοσιακών πρακτικών που συνδέονται άμεσα με την πιο κεντρική περίοδο της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, δηλαδή την Ανάσταση του Κυρίου. Φαίνεται όμως ότι σήμερα εφαρμόζονται καλύτερα οι νομικές ρυθμίσεις και οι εκκλησιαστικοί κανόνες, άρα τα καταγραμμένα περιστατικά σταδιακά μειώνονται.

Φυσικά, εφόσον το υπομελετημένο φαινόμενο είναι πολυπαραγοντικό, ίσως να έπαιξαν ρόλο και άλλοι παράγοντες, όπως η καλύτερη ποιότητα των φωτοβολίδων, η οικονομική κρίση που σημειώθηκε στην Ελλάδα το 2008 και άλλοι. Ωστόσο, αυτή η συζήτηση βρίσκεται εκτός του πλαισίου αυτού του άρθρου. Όπως και να έχει, είναι σαφές ότι τα έθιμα του Πάσχα επηρεάζουν την υγεία του πληθυσμού προκαλώντας το θάνατο πολλών ανθρώπων ή σοβαρούς ή ελαφρούς τραυματισμούς. Οι επιπτώσεις είναι επίσης μικρές αλλά σημαντικές για το σύστημα υγείας της χώρας. Όσοι από τα θύματα δεν μπορούν να νοσηλευτούν σε τοπικές κλινικές πρέπει να μεταφερθούν στις επαρχιακές, ενώ τα σημαντικότερα περιστατικά θα νοσηλευτούν στα μεγάλα νοσοκομεία των κύριων αστικών κέντρων αλλά και στην Αθήνα. (Παπαθεοδώρου και Μωυσίδου 2011).

Προηγούνται θύματα που τραυματίστηκαν σοβαρά σε αγροτικές ενορίες, αλλά χωρίς στοιχεία νοσηλείας σε νοσοκομείο. Ακολουθούν τα θύματα που τραυματίστηκαν σοβαρά σε αγροτικές ενορίες και νοσηλεύτηκαν στα Νομαρχιακά Νοσοκομεία. Στην τρίτη θέση βρίσκονται τα θύματα που υπέστησαν ελαφρά τραύματα σε αγροτικές ενορίες αλλά χωρίς στοιχεία νοσηλείας. Στην τέταρτη θέση βρίσκονται τα θύματα που τραυματίστηκαν σοβαρά σε αγροτικές ενορίες και νοσηλεύτηκαν στα Νοσοκομεία της Αττικής.

Πίνακας 4. Συνέπειες στην ανθρώπινη υγεία

	Είδη τραυματισμού							
Περίοδος	Εγκαύματα κάθε βαθμού	Ακρωτηριασμοί άνω & κάτω άκρων	Τυφλώσεις	«Πολεμικά τραύματα»	Απώλεια αισθήσεων	Υπόλοιπα	Χωρίς Στοιχεία	Σύνολο
1945-1954	5	0	0	2	1	0	0	8
1955-1964	30	3	1	2	0	0	3	39
1965-1974	4	0	0	0	0	0	11	15
1975-1984	10	6	1	2	1	1	18	39
1985-1994	21	4	6	3	1	2	6	43
1995-2004	10	12	1	0	1	1	0	25
2005-2014	8	8	1	2	0	1	14	34
2015-2022	0	2	2	0	0	0	7	11
Total	88	35	12	11	4	5	59	214
%	41.3	16.4	5.6	5.2	1.9	2.3	27.5	100.0

* Πολεμικά τραύματα είναι ένας όρος της ιατρικής επιστήμης για σοβαρούς τραυματισμούς σε διαφορετικά σημεία του ανθρώπινου σώματος χωρίς να προκαλούν την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Ο Πίνακας 4 απεικονίζει τις επιπτώσεις των εθίμων στην ανθρώπινη υγεία που δεν έχουν μελετηθεί. Τα σημαντικότερα είναι τα εγκαύματα κάθε βαθμού, που αντιστοιχούν σε περισσότερο από το 40% των περιπτώσεων που μελετήθηκαν. Το δεύτερο πιο σημαντικό είναι ο ακρωτηριασμός των άνω και κάτω άκρων και το τρίτο είναι η τύφλωση, ακολουθούμενη από «πολεμικούς» τραυματισμούς. Με άλλα λόγια, πρόκειται για τραυματισμούς που δύσκολα αντιμετωπίζονται ή για χρόνιες παθήσεις υγείας που δεν μπορούν να επιλυθούν. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει τη σημασία των ατομικών, κοινωνικών και οικονομικών επιπτώσεων που έχουν.

Συζήτηση και συμπεράσματα

Τα ελληνορθόδοξα έθιμα του Πάσχα αποτελούν μια υγιή και μακροχρόνια καθιέρωση στον πυρήνα των σχετικών θρησκευτικών εορτών (Corbin 2004, Engelhardt 2018, Godwin 1995, Schmidt 2000, Shay 2017). Κατά συνέπεια, οι επιπτώσεις τους στην υγεία είναι σημαντικές και συχνά χρόνιες. Τότε γιατί οι άνθρωποι συνεχίζουν να τους ακολουθούν; Το Σχήμα 3 απεικονίζει το ερμηνευτικό περιβάλλον στο οποίο συμβαίνουν αυτά τα έθιμα.

Στον πυρήνα αυτής της προσέγγισης βρίσκεται η ατομική δράση («Ατομική δράση» σύμφωνα με τους Greenhalgh, Kertzer και Fricke όπως αναφέρεται στο Constantinos Zafeiris, 2008) Οι άνθρωποι ενεργούν και ως ενεργοί μπορούν να εκπληρώσουν τις παραδοσιακές τους απαιτήσεις. Αλλά αυτή η δράση είναι πάντα το αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης με το περιβάλλον τεχνητό και φυσικό περιβάλλον (Agency σύμφωνα

με τον Carter όπως αναφέρεται στο Greenhalgh, 1995). Ο πρώτος ρυθμιστικός παράγοντας της ανθρώπινης δράσης είναι το φύλο. Όπως σημειώνει ο Blackstone (2003), «Οι ρόλοι των φύλων βασίζονται στις διαφορετικές προσδοκίες που έχουν τα άτομα, οι ομάδες και οι κοινωνίες από τα άτομα με βάση το φύλο τους και με βάση τις αξίες και τις πεποιθήσεις κάθε κοινωνίας για το φύλο». Έτσι, στην ελληνική κοινωνία αναμένεται να είναι μια γυναίκα πιο συγκεντρωμένη στα καθήκοντά της, προσγειωμένη, ευγενική (Κωστούλας 2017). Ως εκ τούτου, αποθαρρύνεται να συμμετέχει άμεσα σε τέτοιες πρακτικές, αλλά αυτό δεν αποκλείει τον τραυματισμό της από αντρικές ενέργειες. Οι άνδρες με τη σειρά τους συμμετέχουν σε ανθρώπινα δίκτυα μέσω των οποίων η συμπεριφορά τους μπορεί να ενισχυθεί ή να ανασταλεί. Στην πραγματικότητα, η ανθρώπινη συμπεριφορά επιτρέπει στους ανθρώπους να δρουν και να αλληλεπιδρούν. Μπορούν να επικοινωνήσουν, να παίξουν παιχνίδια, να εργαστούν και να μάθουν. Αλλά επίσης μπορούν να επιδείξουν μη αποδεκτές ή οριακά αποδεκτές συμπεριφορές (Cheok et al. 2017).

Γράφημα 2. Ερμηνεύοντας τα ελληνορθόδοξα ανατολικά έθιμα

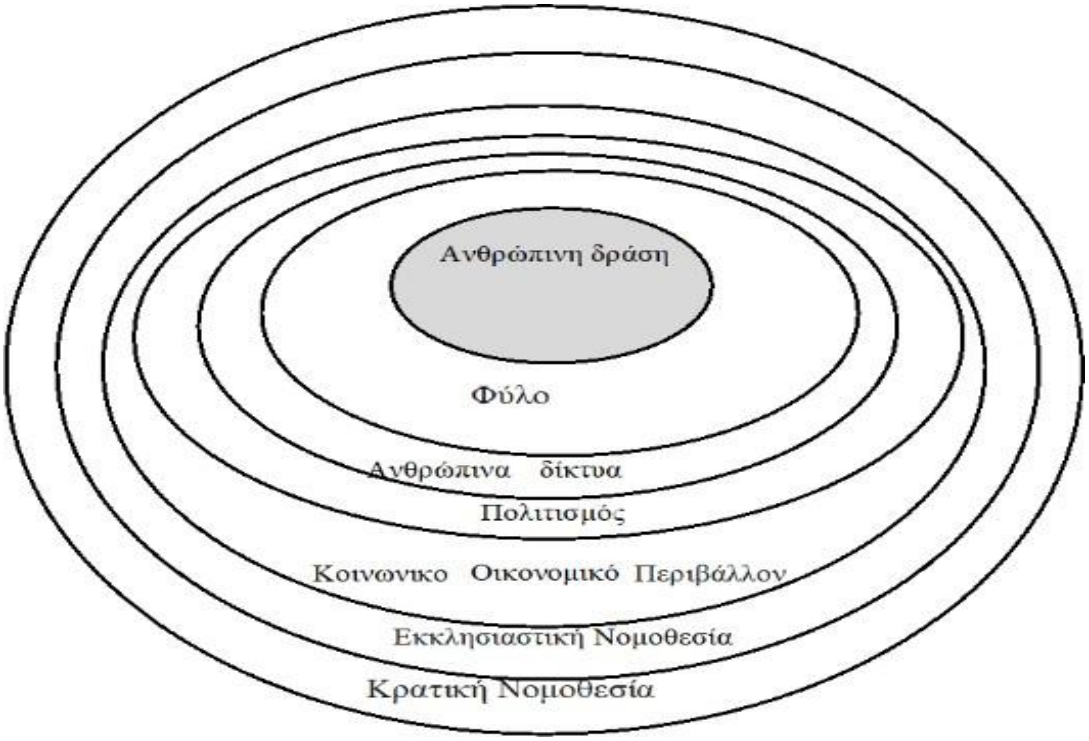

Είναι όμως αποδεκτή η χρήση φωτοβολίδων και άλλων παρόμοιων αντικειμένων και αν ναι, σε ποιο βαθμό; Όλη αυτή η συμπεριφορά βασίζεται σε ένα πολιτισμικό υπόβαθρο, το οποίο είναι, αφενός, σιωπηλό και, αφετέρου, εντελώς ενεργό («Σιωπηλός» Πολιτισμός κατά Hamell, όπως αναφέρεται στον Κωνσταντίνο Ζαφείρη 2008). Αυτό δεν είναι θέμα προέλευσης τέτοιων εθίμων και πώς μεταδίδονται μέσω διαδοχικών γενεών. Αντίθετα, είναι μια δήλωση σχετικά με τη λειτουργικότητά τους στο κοινωνικοοικονομικό τους πλαίσιο (Τσαούσης 1984). Επομένως, η χαμηλότερη κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην αγροτική Ελλάδα (βλ. Βασσενχόφεν και Κουρλιούρος 1997) και ίσως η μερική επιβίωση

των λαογραφικών εθίμων οδήγησε σε πολλά περιστατικά στις αγροτικές περιοχές που μελετήθηκαν.

Επιπλέον, οι Έλληνες Ορθόδοξοι είναι ακόμη και σήμερα στενά συνδεμένοι με τη θρησκεία. Όπως σημειώνει ο Βαρβούνης (2018), όλες οι κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις «συνδέονται με περιπτώσεις της ορθόδοξης λειτουργικής και λατρευτικής ζωής ή του ορθόδοξου ημερολογίου». Επομένως, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι αυτές οι παραδόσεις έχουν διασωθεί στις πόλεις και τα χωριά της Ελλάδας.

Ωστόσο, υπάρχει μια διχοτόμηση μεταξύ των ενεργειών ενός ατόμου και της εκκλησιαστικής ή κρατικής νομοθεσίας. Τα έθιμα αυτά είχαν ήδη χαρακτηριστεί από τον όσιο Νικόδημο Αγιορείτη, εκκλησιαστικό πατέρα με σημαντική επιρροή (Venedictus 2010), εθνικά και αντιχριστιανικά.

Επί Τουρκοκρατίας οι Οθωμανικές αρχές πίεσαν και πέτυχαν να αντικαταστήσουν τα κανόνια με ρουκέτες στο έθιμο του ρουκετοπολέμου στη Χίο. (βλ. https:// www. aftodioikisi. gr/). Το έθιμο του καψίματος του ομοιώματος του Ιούδα απαγορεύτηκε από την Πολιτεία (Βόγλη, Διαμαντής, Κόκκορη, Παπακωνστατίνου και Πρασσά 2011). Στο νεοελληνικό κράτος ψηφίστηκαν τα εξής: α) το προεδρικό διάταγμα 456/1976 (βλ. https:// www.kodiko.gr/ nomothesia/ document/324420/nomos-456-1976) που ορίζει τα έθιμα που προκαλούν κρότο και η χρήση τους απαγορεύεται για πρώτη φορά με β) Νόμο 2168/1993 (βλ. htpps://www.dspace.lib.uom.gr/) ο οποίος αναθεωρήθηκε ελαφρώς ως προς την αυστηρότητά τους με γ) Ν. 3944/2011 (δείτε https:// www.e-nomothesia.gr/kat-opla-ekrektika-puromakhika/n-3944-2011.html).

Τότε οι άνθρωποι στην Ελλάδα ενεργούν σε ένα διχοτομικό περιβάλλον. Από τη μια πλευρά, οι πολιτιστικοί και κοινωνικοί παράγοντες προκαλούν την αυτοεκπλήρωση μέσω των εθίμων. Ωστόσο, από την άλλη, η γραφειοκρατική ρύθμιση Εκκλησίας και Πολιτείας την αναστέλλει. Γιατί συμβαίνει αυτό; Εκτός από οποιουσδήποτε ψυχολογικούς ή οικονομικούς παράγοντες (για παράδειγμα, θρησκευτικός τουρισμός όπως συμβαίνει στην Κέρκυρα ή την Κεφαλληνία), μπορεί κανείς να προτείνει ότι οι ανώτερες ομάδες (κληρικοί, τοπική διοίκηση) φαίνεται να υποφέρουν από δομική αδυναμία κατά την περίοδο του Πάσχα. Οτιδήποτε μπορεί να συμβεί καθώς το υποκείμενο ή η ομάδα που συμμετέχει στο τελετουργικό βρίσκεται υπό τον έλεγχο της δομημένης κοινωνίας που περιλαμβάνει τα μέλη της Εκκλησίας (Van Gennep 2016 [1909], Turner 1974). Σε αυτό, τα κατώτερα δομικά μέλη της τοπικής κοινωνίας εκτοξεύτηκαν στην απόδοση μέσω της ρίψης εκρηκτικών υλικών, εκφράζοντας την ανυπακοή τους στην κεντρική κοινωνική ιεραρχία και δομή (βλ. επίσης Turner 1974). Με αυτόν τον τρόπο, οι άνθρωποι βλέπουν, κατανοούν και ενεργούν μεταξύ τους ως ουσιαστικά «μια αδιαμεσολάβητη σχέση μεταξύ ιστορικών, ιδιότυπων, συγκεκριμένων ατόμων». Αυτός είναι ο ορισμός του «communitas», σύμφωνα με τον Turner (1974). Όλα αυτά συμβαίνουν σε ένα ευρύ σύστημα ανθρώπινου δικτύου που ελέγχει μεμονωμένες υπηρεσίες.

Γι' αυτό η αποβιομηχάνιση και η ανεργία που χαρακτήριζε την ελληνική κοινωνία συνάντησε τη νομιμοποίηση των σχολικών διακοπών για να μεγιστοποιηθεί η σημασία του ελεύθερου χρόνου. Οι ελευθεριακοί και ηδονικοί χαρακτήρες είναι δύο από τα κύρια χαρακτηριστικά του ελεύθερου χρόνου (Dumazedier 1972). Μια κατηγορία ελεύθερου

χρόνου είναι η χαλάρωση και η ψυχαγωγία που σκοπό έχουν να επιτρέψουν στα άτομα να ανακτήσουν και να επαναφέρουν τη φυσιολογική ισορροπία που διαταράχθηκε από τις καθημερινές υποχρεωτικές δραστηριότητες (Βρόντος 2016). Ο θόρυβος και η φλόγα των εκρηκτικών έχουν τέτοιο χαρακτήρα και οδήγησαν σε αυξημένα ατυχήματα κατά τις γιορτές του Πάσχα, όχι πάντα έξω από τους ναούς ομαδικά.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι με την αύξηση του αριθμού των θυμάτων, άρα και το φαινόμενο της εκτόξευσης εκρηκτικών την περίοδο του Πάσχα λόγω της χαλαρότητας των τοπικών αρχών, Εκκλησίας και αυτοδιοίκησης, η «αντιδομή» της «communitas» αναπτύσσεται λόγω της «περιορισμού» (βλ. και Κολιός 2018). Στα σύγχρονα «communitas», η απόσταση μεταξύ της αίσθησης και της κατανόησης των θεμάτων και της ανάληψης δράσης καλύπτεται με τη χρήση προϊόντων που κάνουν πολύ θόρυβο. Και αυτή η πράξη, η παράσταση, γίνεται όχι μόνο κατά της κατεστημένης Πολιτείας αλλά και κατά της εκκλησιαστικής αρχής. Εκείνες τις στιγμές, η ταυτότητα παράγεται από τα υποκείμενα που λείπουν τον υπόλοιπο χρόνο από τις τελετές, αλλά και η επίγνωση της «εμπειρίας» του Πάσχα (Schechner 2011).

Έτσι, όσον αφορά τους εκπροσώπους της κεντρικής αρχής και της τοπικής Διοίκησης, επιδεικνύεται ανοχή, ενώ εκφράζεται και τάση για αναβίωση του εθίμου μεταξύ των τελευταίων. Και με τη βοήθεια και την επιρροή των τοπικών συλλόγων, χορηγούν χρήματα στους επιτρόπους της εκκλησίας για να μπορούν και αυτοί να πυροτεχνήσουν (Εφημερίδα Μεσσηνία 1987).

Ορισμένοι ΟΤΑ, σποραδικά στη χώρα, χρησιμοποιούν μέρος των δημοτικών εσόδων, επιχειρώντας είτε να αλλοιώσουν το νόημα του φαινομένου είτε να αποσπάσουν μερίδιο για να το οικειοποιηθούν είτε οι ίδιοι είτε επιδοτώντας τοπικούς συλλόγους για την αγορά πυροτεχνημάτων. Αυτό γίνεται σε ορισμένους αστικούς δήμους για να περιοριστεί η χρήση αυτοσχέδιων κροτίδων. (βλ. και Κολιός 2018).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αιγίδης Γ. (2019), *Μία λειτουργία για τους άνδρες*. Ανακτήθηκε την 2/6/2023 από https://www.pemptousia.gr/2019/10/mia-thia-litourgia-gia-tous-andres/

Βαρβούνης, Μ. Γ. (2018), *Μερικές θεωρήσεις στην ελληνική λαϊκή λατρεία και η παραδοσιακή θρησκευτικότητα των Ελλήνων,* Neograeca Bohemica, Vol. 18, pp. 35-51.

Βασσενχόφεν, Λ. και Κουρλιούρος, Ε. (1997), *Προβλήματα της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης και χωροταξικού σχεδιασμού σε αγροτικές περιοχές της Ελλάδας,* Αφίσα που παρουσιάστηκε στο 27ο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Κοινωνίας για την Αγροτική Κοινωνιολογία. Τοπικές απαντήσεις στην παγκοσμιοποίηση, Χανιά, Κρήτη.

Βενέδικτος, Η. Α. (2010), *Αρετή των Χριστιανών, Λόγος ΙΙ του Οσίου Νικοδήμου Αγιορείτη,* Συνοδεία του Ιερομονάχου Σπυρίδωνα, Νέα Σκήτη του Αγίου Όρους.

Βόγλη, Ε. Κ., Διαμαντής, Α., Κόκκορη, Ι, Παπακωνσταντίνου, Κ., Πρασσά, Α. Ν. (2011), *Υπόθεση Πασίφικο*, Εκδόσεις Ελευθεροτυπία.

Βροντός, Α. (2016), *Στατιστική έρευνα: Νέοι και ελεύθερος χρόνος- Μία έρευνα στους σπουδαστές του Τ.Ε.Ι. Μεσολογγίου* (Διπλωματική Διατριβή), Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό ίδρυμα Δυτικής Ελλάδας. Διαθέσιμο στο URI: http://repository.library.teimes.gr/xmlui/ handle/123456789/4811

Ελληνική Στατιστική Αρχή(2022) *Αποτελέσματα Απογραφής 2021*, Ανακτήθηκε τη 2/1/2023 από https://www.statistics.gr/2021-census-pop-hous-results.

Εφημερίδα Μεσσηνία (1987), *Τα βαρελότα του Πάσχα στο χωριό: Μία πρόταση «αναβάθμισης» του εθίμου*.

Κολιός, Σ. (2018), *Μελέτη σε οριακά θέματα στο Ηχοτοπίο του Ελληνορθόδοξου Πάσχα*, Διπλωματική εργασία, ανεπιστήμιο Αιγαίου. Διαθέσιμο στο https://hellanicus.lib.aegean.gr/ bitstream/ handle/11610/19303/%CE% A0%CF%84% CF% 85%CF%87%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE%20%CE%A3%CF%89%CF%84 %CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82%20%CE%9A%CE%BF%CE%BB% CE%B9%CF%8C%CF%82%20%282%29.pdf?sequence=4&isAllowed=y

Κωστούλας, Κ. (2017), *Ταυτότητα φύλου, μία κοινωνιολογική προσέγγιση*. Ανακτήθηκε την 11/5/2023 από https://socialpolicy.gr/2017/10/% CE%AD%CE%BC% CF%86%CF%85% CE% BB% CE%B7- %CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7% CF% 84% CE%B1-%CE% BC%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%BF% CE%B9%CE%BD% CF%89% CE%BD%CE% B9% CE%BF% CE%BB% CE%BF% CE%B3% CE%B9% CE%BA%CE%AE.html

Νόμος 2168/1993 σε ισχύ από 3/9/1993. Στη Wikipedia. Ανακτήθηκε την 2/1/2023 from htpps:// dspace. lib. uom.gr/bitstream/ 2159/ 18141/29.2.pdf.

Νόμος 3944/1993 σε ισχύ από 3/9/1993. Στη Wikipedia. Ανακτήθηκε την 2/1/2023 από htpps:// dspace. lib. uom.gr/bitstream/ 2159/ 18141/29.2.pdf.

Λιάτα, Ε. Δ. (2006), *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η συκοφαντία για το «αίμα» του 1891,* Αθήνα, Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Έρευνας.

Μαργαρίτης, Γ. (2005), *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες,* Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα.

Παπαθεοδώρου, Γ. και Μωυσίδου Α. (2011), *Ασφαλιστική Φροντίδα και ανισότητα στην Ελλάδα. Το αναδιανεμητικό αποτέλεσμα του συστήματος* υγείας, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Ερευνών (σ. 35), INL. GECOG, 35.

Προεδρικό Διάταγμα 456: Εφημερίδα της Κυβερνήσεως Α' 277/19/10/1976. Στη Wikipedia. Ανακτήθηκε την 02/01/2023 από htpps://www. kodiko. gr/ nomothesia/ document/324420/nomos-456-1976.

Ρουκετοπόλεμος: *Ο Δήμος Χίου ζητά μία θεσμική λύση στο πρόβλημα*. Στη Wikipedia. Ανακτήθηκε την 20/4/2023 από https://www. ertnews.gr/ perifereiakoi-stathmoi/ rouketopolemos-thesmiki-epilisi-tou-zitimatos-zita-o-dimos-chiou/.

Τσαούσης Δ. Γ. (1984), *Ελληνική Κοινωνία Μία Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Gutenberg.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Blackstone, A. (2003), Gender Roles and Society, in J. R. Miller, R. M. Lerner and L. B. Schiamberg, *in Human Ecology: An Encyclopedia of Children, Families,*

Communities, and Environments, Santa Barbara, CA, ABC-CLIO, pp. 335-338. ISBN I-57607-852-3

Carter, T. A. (1995), Agency and Fertility: for an Ethnography of Practice, in Greenhalgh S. (ed.), *Situating Fertility. Anthropology and Demographic* Inquiry, Cambridge, Cambridge University Press.

Cheok, A. David, B. Iyiade, E. and Idris, O. M. (2017), Human Behavior and Social Networks, in R. Alhajj and J. Rokne (eds.), *Encyclopedia of Social Network Analysis and Mining*, https://doi.org/10.1007/978-1-4614-7163-9_235-1

Clogg, R. (2002), *A concise history of Greece* (2nd edition), Cambridge, Cambridge University Press.

Corbin, A. (2004), Identity, bells, and the nineteenth-century, in M. M. Smith (ed.), *Hearing history: A reader*, Athens, Georgia, University of Georgia Press, pp. 184-206.

Du Boulay, J. (1991), Cosmos and gender in village Greece, in P. Loizos and E. Papataxiarchis (Eds.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton University Press, pp. 47-78.

Dumazedier, J., (1972), *Vers une civilization du loisir?* Paris, Editions du Seuil.

Engelhardt, J. (2018), Listening the sacramental life: Degrees of mediation in Greek Orthodox Christianity, in Luehrmann S. (ed.), *Praying with the Senses: Contemporary Orthodox Christian Spirituality in Practice*, Bloomington, Indiana, Indiana University Press, pp. 58-79.

Featherstone, K. (2005), *Politics and Policy in Greece: The Challenge of 'Modernisation'*, Routledge, London and New York, Taylor and Francis Group.

Gender Equation Index. Retrieved from 1/6/2023 from https://eige. europa.eu/ publications/gender-equality-index-2020-greece).

Godwin, J. (1995), *Harmonies of heaven and earth: Mysticism in music from antiquity to the avant-garde,* Rochester, VT, Inner Traditions International.

Gotsis C., f. Metallinos G., Filias, G. (2011), *Orhodox faith and worship*, Institute of Technology and Calculators Diofantos.

Grawitz, M. (1967), *Des sciences sociales*, Paris, Dalloz. In Filias et al. (1977), *Methods and Techniques in Social Research*, Athens, Gutenberg Sociological Library, pp. 266-268.

Greenhalgh, S. (1995), Kertzer D. and Fricke, (1997). In Konstantinos Zafeiris (2008), *Notes on the Traditions of the Genealogical Demography course,* pp. 10.

Hamell, E. A. (1990), A Theory of Culture for Demography, *Population and Demography Review*, Vol. 16, No 3, pp. 455-485. In Konstantinos Zafeiris, *Notes on the Traditions of the Genealogical Demography course*.

Papataxiarchis, E. (1991), Friends of the heart: male commensal solidarity, gender, and kinship in Aegean Greece, in E. Papataxiarchis and P. Loizos (eds.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton University Press, pp. 156-179.

Parsell, C, Eggins E. and Marston, G. (2016), Human Agency and Social Work Research: A Systematic Search and Synthesis of Social Work Literature, *The British Journal of Social Work*, Vol. 47, No 1, pp. 238-255, https://doi.org/10.1093/bjsw/bcv145

Shay, A. (2017), Encountering Greek American Soundscapes, in T. Bucuvalas (ed.), *Greek Music in America*, Jackson, University Press of Mississippi.

Schmidt, L. E. (2000), *Hearing Things: Religion, illusion, and the American enlightment*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

Schechner, R. (2011), *Performance theory*, Athens, Telethrion.

Sutton, D. (1996), Explosive debates: Dynamite, tradition, and the State, *Anthropological Quarterly,* Vol. 69, No 2, pp. 66-78.

Turner, V. (1974), Liminal to liminoid, in play, flow, and ritual: An essay in comparative symbology*, Rice Institute Pamphlet-Rice University Studies*, Vol. 60, No 3.

Turner, V. (1977) (first edition in English 1969), *The ritual process: Structure and anti-structure*, Ithaca, NY, Cornel Paperbacks, Cornel University Press.

Van Gennep, A. (2016) (first published in French 1909), *Rites of passage: A systematic study of rites,* Athens, Iridanos.

Ο THEODOR ADORNO ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΕΧΝΗΣ ΩΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΕΝΗ ΑΡΝΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ ΕΚΣΥΧΡΟΝΙΣΜΟΥ

Βασίλης Ρωμανός[α]

[α]Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η εισήγηση παρουσιάζει τη θέση του ύστερου Adorno η οποία βλέπει στο μοντερνιστικό έργο τέχνης μια προσδιορισμένη άρνηση των διαδικασιών εκσυγχρονισμού. Δείχνει έτσι πώς αυτό ενεργοποιεί μια μορφή κριτικής ορθολογικότητας (*αισθητική* ορθολογικότητα) η οποία αντίκειται στις λογικές της ανταλλαξιμότητας και της υπαγωγής από τις οποίες συντίθεται ο εργαλειακός λόγος και η εννοιακή δομή που τον συνοδεύει, κι απ' αυτή την άποψη, πώς προεικάζει τον σχηματισμό μιας συμφιλιωμένης σχέσης του υποκειμένου με τον κόσμο. Η θέση αυτή του Adorno, συνιστά την απάντησή του στις ενστάσεις που του απευθύνουν οι Habermas και Wellmer, οι οποίες ανιχνεύουν στο έργο του μια αδυναμία θεμελίωσης ενός αναστοχαστικού λόγου επί της υφιστάμενης θεσμικής τάξης και κοινωνικής πρακτικής.

Λέξεις Κλειδιά: Adorno, Habermas, Wellmer, Μοντερνισμός, Προσδιορισμένη Άρνηση

THEODOR ADORNO AND THE WORK OF ART AS A DETERMINATE NEGATION OF THE PROCESSES OF MODERNIZATION

Vassilios Romanos[α]

[α] Department of Sociology, University of Crete

Abstract

The paper presents late Adorno's position which sees in the modernist artwork a determinate negation of the processes of modernization. It thus shows how it activates a form of critical rationality (*aesthetic* rationality) that is opposed to the logics of exchangeability and subsumption of which instrumental rationality and the conceptual structure that accompanies it are composed, and from this point of view, how it anticipates the formation of a reconciled relation of the subject to the world. Adorno's position constitutes his response to the objections addressed to him by Habermas and Wellmer, who detect in his work a difficulty in establishing a reflective discourse on the existing institutional order and social practice.

Keywords: Adorno, Habermas, Wellmer, modernism, determinate negation.

Στοιχεία της Κριτικής του Adorno στη Νεωτερικότητα

Είναι θεωρώ γνωστό, ότι ο Adorno αναπτύσσει μια από τις πλέον οξείες κριτικές της Νεωτερικότητας θεωρώντας ότι η πορεία εξέλιξης του δυτικού κόσμου εναρμονίζεται πλήρως με τις προσταγές του εργαλειακού λόγου, μιας οριακής εκδοχής αυτού που ο Weber κατανοούσε ως προθετική ορθολογικότητα (*Zweckrationalität*) η οποία χαρακτηρίζεται από σχετικοποίηση των ενσωματωμένων στο ανθρώπινο πράττειν αγαθών (*τελεολογική αδιαφορία*) και αναγωγή τους σε *μέσα* μεγιστοποίησης της ατομικής ωφέλειας (*υποκαταστασιμότητα*). Αυτός δε ο περιορισμός του λόγου στις απαλλαγμένες από αξιακά πρότυπα διαδικασίες της ιδιωτικοποιημένης επιλογής, φέρεται από τον Adorno να παράγει ένα μηδενιστικό έλλειμμα ηθικού προσανατολισμού το οποίο απαλείφει κάθε προοπτική για κοινωνική χειραφέτηση (στους όρους του: «κοινωνικοπολιτική συμφιλίωση») αφού αφήνει στη θέση της έναν «ανεπίλυτο αγώνα» μεταξύ ηθικοπολιτικά ασύμμετρων κοινωνικών ομάδων.

Ο Adorno επίσης εκτιμά ότι η εργαλειοποίηση αυτή η οποία εμπότισε τόσο την καθημερινή ζωή όσο και τη λειτουργία των κύριων νεωτερικών θεσμών (γραφειοκρατικό κράτος και καπιταλιστική αγορά), συνοδεύτηκε από την ανάδυση μιας *τυπικής* μορφής επιστημικής σύλληψης του κόσμου, η οποία ταυτοποιεί νοηματικά και εξηγεί αιτιακά το κάθε ειδικό και επιμέρους στοιχείο του δια της *υπαγωγής* του στο γενικό καθολικό, δηλαδή, σε νομοθετικές διαδικασίες που επιβάλλουν ενοποιημένα και συνεκτικά συστήματα γνώσης με προγνωστική ισχύ. Τούτη η υποκατάσταση όμως των παραδοσιακών αρχών της πραγματικότητας (λόγος, Θεός, εμπειρία) από τις τυπικές κατηγορίες που θέτουν οι διαδικασίες της απομάγευσης για την παροχή νοηματικής ενότητας, αποκλείει αυτό που είναι ανόμοιο και αδιάρθρωτο –το *μη ταυτό* στην ορολογία του– παραμένοντας έτσι μορφικά ομόλογη των άκαμπτων και βίαιων συνθέσεων του προνεωτερικού μεταφυσικού κοσμοειδώλου.

Ο Adorno δε, συγχωνεύει την εργαλειακότητα και την υπαγωγή, τις δύο κύριες εκφάνσεις του νεωτερικού εξορθολογισμού, στην κατηγορία της «συλλογιστική[ς] Λογική[ς]» [discursive logic],[1] θεωρώντας ότι τόσο οι διαδικασίες του κοινωνικού όσο και του πολιτισμικού εξορθολογισμού υποθέτουν παρόμοιες, αν όχι πανομοιότυπες, και σε κάθε περίπτωση, συνεργατικές, αντιλήψεις του λόγου που διαχέονται σε κάθε πτυχή του σύγχρονου κόσμου. Ως εκ τούτου, κατανοεί την απομάγευση της πνευματικής ζωής και τον γραφειοκρατικό εξορθολογισμό της πρακτικής ζωής στο ευρύτερο περιβάλλον της αέναης επέκτασης του κεφαλαίου, ως επικαλυπτόμενα πεδία πραγμάτωσης μιας τέτοιας «συλλογιστικής» βάσης στους όρους της οποίας πορεύεται ο δυτικός κόσμος εν συνόλω.

Οι Αντιρρήσεις των Habermas και Wellmer

Είναι, ωστόσο, αυτή ακριβώς η μελανή ιστορική συνθήκη που δημιουργεί ειρωνικά ένα πρόβλημα σχετικό με τη δυνατότητα της συμφιλίωσης που ο Adorno επαγγέλλεται. Κι αυτό, διότι υπό τη συνθήκη μιας ολικής εργαλειοποίησης του κόσμου, είναι αδύνατο να εντοπιστεί μια χειροπιαστή, δηλαδή, «καθοριστική», ιστορική βάση για τον μετασχηματισμό του παρόντος αφού πλέον δεν υπάρχουν ούτε οι έννοιες δια των οποίων θα μπορούσε να συλληφθεί η ίδια η *ιδέα* της συμφιλίωσης, ούτε η δυνατότητα άρθρωσης μιας μορφής αδιαστρέβλωτης από την εργαλειοποίηση ορθολογικότητας στη βάση της

οποίας θα μπορούσε να θεμελιωθεί η προοπτική της, ούτε, τέλος, το όποιο ενδεχόμενο ανίχνευσης κοινωνικοϊστορικών τάσεων ή αιτιακών μηχανισμών που θα λειτουργούσαν ως επιτρεπτικοί της όροι. Αυτή είναι η ουσία της κριτικής που ασκούν στον Adorno οι επίγονοί του Jürgen Habermas και Albrecht Wellmer, οι οποίοι καυτηριάζουν ακριβώς την απόλυτη ιστορική *ασυνέχεια* μεταξύ παρόντος και μέλλοντος που προμηνύουν οι αποτιμήσεις του. Κατά την εκτίμησή τους, η αδυναμία θεμελίωσης μιας άθικτης από την εργαλειοποίηση και τον αξιακό μηδενισμό κριτικής θέσης, απαλείφει κάθε ιστορικό έρεισμα για τη συμφιλίωση οδηγώντας τον Adorno στην κενή και ανεδαφική αναίρεση της νεωτερικής παθολογίας σ' ένα απολυτρωτικό μέλλον που απελευθερώνεται «σχεδόν μυστικιστικά» από το φθίνον παρόν. Η παγκόσμια συμφιλίωση στο πτωτικό σύμπαν που περιγράφει, δεν μπορεί, με άλλα λόγια, παρά να εκπληρωθεί μόνο με την ουτοπική υπέρβαση της ίδιας της Νεωτερικότητας.[2] Αναφέρει έτσι ο Wellmer σ' ένα απόσπασμα που θα προσυπέγραφε από κάθε άποψη και ο Habermas: «[Η προσδοκία της] κοινωνική[ς] αλλαγή[ς]... ερμηνεύ[εται] [από τον Adorno]... ως μια αχτίδα μεσσιανικού φωτός που πέφτει στο εδώ και τώρα, για να δώσει μια προσδοκία συμφιλίωσης στον πραγματικό κόσμο... Αλλά αν η ιστορία πρέπει να γίνει το Έτερόν της προκειμένου να ξεφύγει από το σύστημα της αυταπάτης..., τότε η κριτική της παρούσας στιγμής [στην οποία ο Adorno επιδίδεται,] μετατρέπεται... στην τελευταία μορφή μιας θεολογικής κριτικής της γήινης κοιλάδας των δακρύων».[3] Το τίμημα, βεβαίως, κατά τους επικριτές του, γι' αυτό το αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ της καθηλωμένης στην αρνητικότητα ιστορικής πραγματικότητας και του πλημμυρισμένου από θετικότητα απώτατου μέλλοντός της, είναι η τραγική απώλεια της «*πολιτική[ς]* διάσταση[ς] του ιστορικού σχεδίου της απελευθέρωσης», η οποία πλέον χάνεται απ' το φάσμα των συγκεκριμένων στοχεύσεων της ανθρώπινης πράξης.[4]

Μοντερνιστική Τέχνη και Κοινωνία

Παρότι, αναμφίβολα, η γενική αντίρρηση των Habermas και Wellmer έχει ισχυρά θεμέλια, θα πρέπει εξ αρχής να σημειωθεί ότι ανεγείρεται από μια θέση η οποία υποθέτει ότι αν ο Adorno επιθυμούσε να ανεύρει ερείσματα της συμφιλίωσης στο παρόν, θα όφειλε να αρνηθεί τη νιστεϊκή εκκοσμικευτική αφήγηση του Weber στην οποία στηρίζεται και την οποία σύρει στα όρια. Αλλά, βεβαίως, τίποτε δεν υποχρεώνει τον Adorno να υιοθετήσει μια περισσότερο ευοίωνη ανάγνωση του νεωτερικού κόσμου, ανεξάρτητα από το αν οι πεσιμιστικές του διαγνώσεις παράγουν εμπόδια στη δυνατότητα αναστροφής της ιστορίας.

Ο Adorno, κατ' αρχήν, είναι ιδιαιτέρως κατηγορηματικός όταν ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει ούτε υπερβατολογικός ούτε εξω-ιστορικός χώρος από τον οποίο μπορεί να γίνει αντιληπτή μια πραγματικότητα και ότι συνεπώς η κριτική της αναίρεση δεν μπορεί να εδράζεται ούτε σε μια καντιανού τύπου νομοθέτηση –δηλαδή, στη θέσπιση ενός υπερβατολογικού ή οιονεί υπερβατολογικού «δέοντος» που θα θέσει το «έτερόν» της– ούτε ν' ακολουθεί το μοτίβο μιας αρνητικής θεολογίας –δηλαδή, μιας χωροταξικά και χρονικά μη-εντοπίσιμης προβολής στο «απόλυτο» και μη-πεπερασμένο. Το «έτερον» ενός κόσμου φανερώνεται κάθε φορά στους όρους των δυναμικών του παρόντος του, και συνεπώς υπό την αίρεση των πολύ καθορισμένων δυνατοτήτων που επιτρέπουν τα ειδοποιά του γνωρίσματα. Τούτο ισχύει για κάθε ιστορική πραγματικότητα και συνεπώς

και γι' αυτή του νεωτερικού κόσμου όπου το παρόν παρουσιάζεται «κατακερματισμένο» μετά τη διάρρηξη της επιστημικής ενότητας και τον αξιακό πολυθεϊσμό. Υπό την ιδιάζουσα αυτή συνθήκη, κάθε αντίληψη για μια ιστορική αλλαγή που θα απελευθέρωνε τις υποσχέσεις του διαφωτισμού γίνεται όντως ασυνεχής, δηλαδή ουτοπική. Η ουτοπία, ωστόσο, αυτή, δεν είναι απροσδιόριστη («αφηρημένη») γιατί απορρέει επακριβώς από την *εμμενή* ανάλυση των ίδιων των κατηγορικών διαφοροποιήσεων της Νεωτερικότητας. Αλλά ούτε και αποτελεί την κοσμική εκδοχή μιας αρνητικής θεολογίας διότι το προσδιοριστικό της νεωτερικής συνθήκης στοιχείο του «κατακερματισμού» δεν προμηνύει υποχρεωτικά ένα άλμα στο απόλυτο που θα άρει υπεριστορικά το διαχωρισμένο παρόν. Αυτό που υπαγορεύει είναι ότι η ιστορική αλλαγή δεν μπορεί πλέον να επισυμβεί στους όρους μιας υπολογισμένης δράσης προταγματικού χαρακτήρα («επικοινωνιακού» ή άλλου τύπου) η οποία στη βάση ενός μελετημένου «σχεδίου» θα υλοποιήσει έναν ευκρινή κι αναμφίλεκτο ορίζοντα αξιών.[5]

Έτσι ακριβώς δικαιολογείται και η προσφυγή του Adorno στις ανοιχτές μορφές της σύγχρονης τέχνης στην οποία αντικρίζει τόσο ένα προνομιακό γνωστικό μέσο συνειδητοποίησης της τρέχουσας κατάστασης, όσο και ένα κανονιστικό πρότυπο διάρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων –κοντολογίς, την κρυπτογραφία ενός εκλιπόντος πολιτικού διαβήματος. Η μοντερνιστική «υψηλή» τέχνη, συνιστά, κατά την άποψή του, τη μόνη πλέον εναπομείνασα οδό για τη θέσπιση αυτού του «έτερου» κόσμου, όταν η παρούσα δομή της Νεωτερικότητας αρνείται τη δυνατότητα μιας προθετικής αλλαγής και οι άλλες εξορθολογισμένες σφαίρες της γνώσης και της ηθικής έχουν ιστορικά αποτύχει να προασπίσουν την έλευσή του.

Στη βάση αυτή, το όλο εγχείρημα που αναλαμβάνει στην *Αισθητική Θεωρία* προχωρά μακρά πέραν του εγγενούς σε μια φιλοσοφική αισθητική στόχου να διαυγάσει τα σχετικά με το ωραίο και το γούστο ζητήματα. Αντιμετωπίζει, κατ' αρχήν, τις εντάσεις και τις αντινομίες που είναι ενύπαρκτες στο εσωτερικό των αυθεντικών έργων τέχνης[6] ως ακριβή καθρεφτίσματα κοινωνικοϊστορικών συγκρούσεων από τις οποίες προκύπτουν και στις οποίες ανήκουν.[7] Επιτρέποντας, έτσι, την εμφάνιση των κοινωνικών αντιφάσεων, οι οποίες είναι σχεδόν πάντα ιδεολογικά καλυμμένες και ποτέ άμεσα αναγνωρίσιμες, ο Adorno ανορθώνει το αυθεντικό έργο τέχνης σε αντεστραμμένη εικόνα του *εμπορεύματος*. Εκεί που το εμπόρευμα παρίσταται αποκρύπτοντας τις κοινωνικές σχέσεις που το δημιούργησαν (Marx), το (μοντερνιστικό) έργο τέχνης φέρνει στο φως το ενταφιασμένο χωρίς να το συγκαλύπτει προς χάριν της παρουσίας του.[8] Αλλά, παράλληλα, το έργο τέχνης, για τον Adorno, δεν παράγει μόνο μια πιστή καταγραφή της αποσύνθεσης του νοήματος στον πραγματικό κόσμο·εκπροσωπεί και την τελευταία ευκαιρία του να το ανασυνθέσει. Καθώς η κάθε επιμέρους αισθητική σύνθεση επιχειρεί να συρράψει μ' έναν μη-βίαιο τρόπο ανομοιογενή στοιχεία και οιονεί θραυσματοπαγή υλικά σε μια ολότητα, κάθε φανέρωση της πραγματικότητας ως ασυμφιλίωτης, ανταγωνιστικής και διαιρεμένης κρύβει ταυτόχρονα και μια απόπειρα ανασύνθεσης των διασπαρμένων στοιχείων της. Σε κάθε ιδιαίτερο μοντερνιστικό έργο τέχνης, με άλλα λόγια, καμουφλάρεται το «αξίωμα του απόλυτου».[9] Σ' αυτή την παρουσίαση του απόλυτου, εξάλλου, ο Adorno εντοπίζει το κριτήριο που καθορίζει την αυθεντικότητά του. Αυτό που ορίζει ως *περιεχόμενο αλήθειας* του έργου τέχνης, συναρτάται με το βαθμό της συνθετικής του δύναμης να συνυφάνει το διαιρεμένο σκιαγραφώντας το απόλυτο.[10]

Η τέχνη, βεβαίως, εκθέτει κι ανασυνθέτει τις κρυφές κοινωνικές αντιφάσεις χωρίς να αυτοανάγεται σε καθαρή προπαγάνδα (όπως στην περίπτωση της στρατευμένης τέχνης)[11] και χωρίς ν' απομιμείται τις τερπνές κι ανέφελες συνδηλώσεις της συμφιλιωτικής συνθήκης την οποία μαρτυρά (η περίπτωση του φθηνού κιτς). Παρουσιάζει, αντίθετα, την ανθρώπινη αξίωση «για ευτυχία», εκθέτοντας την αποτυχία κάθε συμφιλιωτικού εγχειρήματος: η αλήθεια της, όπως λέει, «δεν συνίσταται στην... αρμονία... αλλά σε εκείνα τα χαρακτηριστικά στα οποία εμφανίζεται η ασυμφωνία, στην αναγκαία αποτυχία για ταυτότητα».[12] Εξ ου και η αφαιρετική της εκφραστική μορφή: «Η νεώτερη τέχνη», γράφει ο Adorno, «είναι τόσο αφηρημένη όσο έχουν γίνει στην πραγματικότητα οι σχέσεις των ανθρώπων» και είναι ακριβώς αυτή η αφαίρεση που της προσδίδει «έναν τόνο συμφοράς... [και] συναδέλφω[σης] με τον θάνατο...// Αυτό είναι το πένθος της».[13]

Ο θρήνος της μοντερνιστικής τέχνης, ωστόσο, δεν εξαντλείται στη διαχείριση της νεωτερικής απώλειας. Ο Adorno πιστεύει ότι συνθέτει δυο καίρια πλήγματα στη λογική που διέπει τον εμπειρικό κόσμο. Εκπροσωπεί, κατ' αρχήν, το μοντέλο μιας αυθεντικής νοητικής συνάντησης με τα περιβάλλοντα του ανθρώπου πράγματα, η οποία αρνείται την *καθοριστική* λογική της *υπαγωγής* του ιδιαίτερου στο καθολικό που διέπει την επικρατούσα «αρχή της πραγματικότητας».[14] Τούτο, διότι η αισθητική σύνθεση των επιμέρους στοιχείων σ' ένα έργο τέχνης δεν παράγεται διαμέσου εννοιών, μέσω, δηλαδή, ενός κενού καθολικού υπό το οποίο συναθροίζονται στο όνομα κάποιου κοινού χαρακτηριστικού τους, αλλά δια της αισθητής *μορφής* τους ως *εικόνας* (imago), συνεπώς με πόρους που δεν είναι λογικά ανεξάρτητοι από τα ίδια. Η παρουσίαση αυτή των πραγμάτων του κόσμου στη *μορφική* τους *εμφάνιση*, σημαίνει ότι το έργο τέχνης παράγει μια γνώση που συλλαμβάνει τα πράγματα ως μοναδικά και αυτοτελή είδη «εκτός των εννοιολογικών διακρίσεων».[15] Αναφέρει ο Adorno γι' αυτό το είδος κριτικής γνώσης που γεννά η μη-ταυτολογική δομή του έργου τέχνης: εκεί που «η ταυτιστική σκέψη λέει πού υπάγεται κάτι, τίνος είναι δείγμα ή αντιπρόσωπος, δηλαδή αυτό που το ίδιο [το πράγμα] δεν είναι... η γνώση του μη ταυτόσημου [θ]έλει να πει τι *είναι* κάτι».[16]

Ο Adorno, μάλιστα, θεωρεί ότι ο «εικονιστικός», δηλαδή, ο αφιλτράριστος από εννοιακά σχήματα χαρακτήρας του έργου τέχνης, το καθιστά εκπρόσωπο μιας λογικής που προσιδιάζει δικαιωματικά σε όλα τα επιμέρους πράγματα στην ανομοιόμορφη ποικιλότητά τους. Το έργο τέχνης συντάσσει το μοντέλο του *πράγματος καθ' εαυτού*,[17] ακριβώς διότι το παρουσιάζει σε *εικόνα*, αμεσολάβητο από μια εξωτερική του ιδίου κατηγορία –ως στοιχείο, επί παραδείγματι, που αποτελεί το υπόστρωμα της επιστήμης, ως υλικό εργασίας ή ως μέσο υλικής αναπαραγωγής της ζωής επί του οποίου επενεργεί η τεχνογνώση και γενικότερα ως δυνάμει ελέγξιμο πόρο ή χειραγωγήσιμη έννοια.[18] Λέει ο Adorno*: «στην εμπειρική πραγματικότητα [η ταυτότητα] επιβάλλεται με τη βία σε όλα τα αντικείμενα ως ταυτότητα με το υποκείμενο... Η αισθητική ταυτότητα [ωστόσο,...] συμπαραστέκεται στο μη ταυτό, το οποίο στην πραγματικότητα καταπιέζεται από την ανάγκη για ταυτότητα».*[19]

Αλλά παράλληλα, η εικονιστική παρουσίαση πραγματικών πραγμάτων στο έργο τέχνης (η *φαινομενικότητά* του), αναγγέλλει, κατά τον Adorno, και την «υπέρβαση... του κόσμου της ανταλλαγής». Καθώς η εικόνα εκθέτει το πράγμα ως σκόπιμο καθ' αυτό, το παρουσιάζει

ως μια μη-υποκαταστάσιμη από άλλα ιδιαίτερα πράγματα ενικότητα και συνεπώς ως στοιχείο που στέκεται απέναντι στην κυρίαρχη αρχή της «αντικαταστασιμότητας».[20] Εκεί που τα πάντα στον εμπειρικό κόσμο «συνιστούν ένα είναι δι' άλλο», το έργο τέχνης εμφανίζει το πράγμα ως αυταξία πέραν του επιχρίσματός ως εναλλάξιμου μέσου για ένα άλλο μέσο, πέραν, δηλαδή, της καθολικής κυριάρχησης της αξίας-χρήσης από την ανταλλακτική αξία που επιβάλλει το ισοπεδωτικό πνεύμα του εξορθολογισμού.[21] Και καθώς η σύνθεση που επιχειρεί το έργο τέχνης συνιστά μια ενσωμάτωση των διάχυτων και ετερόμορφων εικόνων των πραγμάτων σε μια ολότητα, κατασκευάζει και το υπόδειγμα μιας *κοινωνικής* σύνθεσης στην οποία μια πολυσχιδία υποκειμένων συνενώνεται χωρίς εξαναγκασμό.

Για τον Adorno έτσι, το έργο τέχνης δεν είναι μονάχα το μοναδικό γνήσιο γνωσιακό μέσο με αναφορά στο οποίο προσπορίζονται αληθείς ενοράσεις πάνω στην κοινωνική κατάσταση·[22] προεικονίζει μια *κοινωνική* τάξη εναρμόνισης αναγγέλλοντας μια σχέση συνένωσης του ανθρώπου με τα πράγματα του κόσμου η οποία σέβεται τη μοναδικότητα κάθε επιμέρους στοιχείου του. Η *μίμηση*, είναι η κατηγορία που συντάσσει προκειμένου να εκφράσει αυτή ακριβώς τη συνένωση ως στάση εξομοίωσης με τα πράγματα σε μια αβίαστη σύμπνοια και συνεπώς το νέο παράδειγμα κοινωνικής ολοκλήρωσης που αντιπαρατάσσει στις μορφές κυριαρχίας μέσα από τις οποίες εκδηλώνεται η εργαλειοποίηση του κόσμου.[23] Η μιμητική στάση προτάσσει τη συνήχηση με την αισθητηριακή αφθονία της εξώτερης φύσης μέσω μιας ανιδιοτελούς οικειοποίησής της, έναν νέο τρόπο αυθεντικού αυτοκαθορισμού στον οποίον η ταυτότητα του εγώ ανακτάται μέσω μιας μη-κατασταλτικής «ενθύμησης» της εσώτερης φύσης,[24] και μια νέα σχέση με τον άλλο η οποία συναισθάνεται την ιδιαιτερότητά του και μεριμνά αφίλαυτα για τη συνύπαρξη μαζί του σε μια συμφιλιωμένη οικουμενικότητα.

Τα Όρια του Μοντερνισμού

Ο Adorno, βεβαίως, δεν συζητά πουθενά *πώς ακριβώς* μπορεί να επισυμβεί ο μετασχηματισμός που θα άρει τις κυριαρχικές εκδηλώσεις του εξορθολογισμού, αλλά ούτε και τα όρια της σχέσης και των ενδεχόμενων εντάσεων μεταξύ ιδιαιτερότητας και συλλογικότητας εντός μιας «συμφιλιωμένης» τάξης πραγμάτων. Θα πρέπει να είναι σαφές, ωστόσο, ότι στην κριτική που ασκεί στη Νεωτερικότητα από τη σκοπιά του έργου τέχνης, δεν ενεδρεύει μια αφηρημένη άρνηση του παρόντος. Η κριτική του είναι, αντιθέτως, βαθιά *προσδιορισμένη* διότι υπαγορεύεται επακριβώς από τους ειδικούς όρους της νεωτερικής συνθήκης οι οποίοι φανερώνουν πλέον την ιδέα της συμφιλίωσης στο νεωτερικό βιόκοσμο μόνο δια του έργου τέχνης, την ύστατη, όπως εκτιμά, «καθορισμένη άρνηση της καθορισμένης κοινωνίας».[25]

Παρ' όλα αυτά, ο Adorno γνωρίζει πολύ καλά, ότι η τροφοδοτούμενη από την αισθητική λογική μιμητική στάση, *δεν είναι άμεσα μεταφράσιμη σε πολιτική δράση*. Υπάρχει, κατ' αρχήν, ένας «δομικός» λόγος που περιστέλλει τις επιδιώξεις του αισθητικού μοντερνισμού. Όπως για τον Kant «[τ]ο ωραίο είναι το σύμβολο [μόνο] του ηθικώς αγαθού», έτσι ακριβώς και για εκείνον η ιδέα μιας μη-βίαιης αισθητικής και οιονεί κοινωνικής σύνθεσης ανόμοιων στοιχείων παράγει μόνο τη *φαινομενική ομοίωση* της συμφιλίωσης και όχι την πραγματική.[26] Αυτό σημαίνει ότι ενώ η τέχνη μπορεί να προοιωνίσει την πολιτική πράξη που θα την καθιδρύσει, δεν μπορεί να την

«επιστρατεύει». Ενώ υπόσχεται ένα αίσιο μέλλον, δεν μπορεί ούτε να νομοθετήσει επί αυτού που υπόσχεται ούτε να διασφαλίσει την επιβίωσή του. Καθώς όμως «δεν είναι δουλειά [της ίδιας] της τέχνης να αποφανθεί» αν η συμφιλίωση υπάρξει «ως ορατό φαινόμενο», ή αν θα «παραμ[εί]νει στη φαινομενικότητα, την κατ' επίφαση ύπαρξη», η πολιτική δράση στο σύμπαν του Adorno παραμένει *δομικά* ενδεχομενική, επιφορτίζοντας εν τέλει την ευθύνη της σύστασής της στην απόφαση του νεωτερικού υποκειμένου.[27]

Επιπρόσθετα, το εγχείρημα του Adorno να στηρίξει τη διαδικασία του ιστορικού μετασχηματισμού στην κοινωνική διάσταση της τέχνης, θα παραμένει πάντοτε *ιστορικά δυνητικό* όσο εξαρτάται από τη διατήρηση της εύθραυστης αυτονομίας της τόσο από τις άλλες εξορθολογισμένες σφαίρες της γνώσης και της ηθικής το ρόλο των οποίων επωμίζεται,[28] όσο και από τα συστήματα της πολιτισμικής βιομηχανίας που επιχειρούν να την αφομοιώσουν. Αυτή η *τυπική* αυτονομία του αισθητικού αντικειμένου, είναι για τον Adorno και αναγκαία για την προβολή της τέχνης ως «κοινωνική[ς] αντίθεση[ς] προς την κοινωνία»,[29] αλλά και ένα ζητούμενο που οφείλει η ίδια να επιλύσει: αν παραμείνει εγκλωβισμένη στην αυτοαναφορική της ιδιονομοτέλεια και διαχωριστεί από τους κοινωνικούς σκοπούς (*l' art pour l' art*), παγιδεύεται σε μια ακίνδυνη και αφελή ζωή· αν ενσωματωθεί στον κόσμο εγείροντας αξιώσεις περί της αλήθειας και της ηθικής, κινδυνεύει να συγχωνευθεί στην υπάρχουσα τάξη γινόμενη «διακόσμηση» ή τμήμα της βιομηχανίας της «διασκέδασης».[30] Τούτη η αντινομική θέση της τέχνης, κάνει, βεβαίως, το πρόγραμμά του επίφοβο κι επισφαλές, ιδίως όταν σχεδόν κάθε μορφή του μοντερνισμού σήμερα φαίνεται να παραδίδεται αργά ή γρήγορα στους ρυθμούς της μαζικής κουλτούρας.

Ο Adorno, πάντως, αναγνωρίζει ρητά ότι έχει ήδη υψωθεί ένα τεράστιο φράγμα ανάμεσα στην «ιστορική δυνατότητα» της τέχνης και στην «ιστορική πραγματικότητα» το οποίο δύσκολα γεφυρώνεται.[31] Γι' αυτό, εξάλλου, παρουσιάζει την *Αισθητική Θεωρία* τόσο ως μια κριτική υπεράσπιση όσο και ως μια επιμνημόσυνη δέηση των δυνάμεων του αισθητικού μοντερνισμού. Πιστεύει, ωστόσο, ότι ακόμα και υπό αυτή τη συνθήκη, τα θραύσματα της μοντερνιστικής τέχνης διαφαίνονται ως ο μόνος χώρος έκθεσης του ασυμφιλίωτου και διαφύλαξης του απόλυτου. Καθώς ρίχνει το κριτικό της βλέμμα πάνω στις καταπιεστικές νοηματικές ολότητες, προσφέρει ίχνη και νύξεις της απολύτρωσης που μπορούν πάντα και *εξ αρχής* να τροφοδοτήσουν την κοινωνική πρακτική. Κι από αυτή την άποψη, η μοντερνιστική τέχνη δεν πρέπει να ειδωθεί ως μια ακόμη ιστορική φάση στην τυχαία εναλλασσόμενη περιπλάνηση της αισθητικής μορφής που έχει σήμερα απλά ξεπεραστεί από την επόμενη.

Σημειώσεις

[1] Χορκχάϊμερ & Αντόρνο (1996: 45). Βλ., Adorno (2006: 15 κ.ε.). Πρβλ., Zuidervaart (1994: 278).

[2] Βλ., Habermas (1996: 38-48). Ο Habermas συχνά αντιπαραβάλλει τη «μεσσιανική» ουτοπία του Adorno με τη δική του ουτοπία μιας «κοινότητας ιδεώδους επικοινωνίας» την οποία θεωρεί «κοσμική» καθώς ριζώνει στη βαθιά δομή του ίδιου του ανθρώπινου διαλόγου [discourse]. Βλ., Bernstein (1992: 246).

[3] Wellmer (1991: 63).

[4] Wellmer (1989: 45). Βλ., σ. 21. Πρβλ., Benhabib (1986: 213-220).

[5] Βλ., Bernstein (1992: 256-257), ο οποίος αναπτύσσει την παραπάνω επιχειρηματολογία.

[6] Ο Adorno διαβάζει τις *a priori* αισθητικές κατηγορίες του Kant ως τις *ιστορικές* κατηγορίες της μοντέρνας τέχνης διότι αυτή πλησιάζει περισσότερο από κάθε άλλη ιστορική μορφή τέχνης στον «ιδεότυπο» του αισθητικού πεδίου όπως αυτό καταγράφεται στο πρώτο μέρος της *Κριτικής της Κριτικής Δύναμης*.

[7] «[Ω]ς έκφραση της ολότητας», όπως σημειώνει, «η τέχνη διεκδικεί... την εμφάνιση του όλου μέσα στο ιδιαίτερο» (Χορκχάϊμερ & Αντόρνο, 1996: 52). Βλ., Adorno (2006: 486).

[8] Όπως αναφέρει ο Adorno (2000: 59), το έργο τέχνης βρίσκεται στον «αντίποδα [της] εκπραγμάτισης». Πρβλ., Huhn (2004: 6-8).

[9] Χορκχάϊμερ & Αντόρνο (1996: 52).

[10] «Αληθινή είναι η τέχνη... όταν συνθέτει το διασπασμένο και μόνον έτσι το καθορίζει ως ασυμφιλίωτο. Το παράδοξο είναι ότι πρέπει να μαρτυρεί το μη συμφιλιωμένο και να τείνει παραταύτα να το συμφιλιώσει» (Adorno, 2000: 288). Βλ., σσ. 224-226.

[11] «[Α]ν μπορεί να αποδοθεί στα έργα τέχνης μια κοινωνική λειτουργία, αυτή είναι η απουσία μιας λειτουργίας, ενός κοινωνικού ρόλου» (Adorno, 2000: 384).

[12] Χορκχάϊμερ & Αντόρνο (1996: 255, 218). Βλ., Adorno (2000: 63). Γι' αυτό, εξάλλου, το μοντερνιστικό έργο τέχνης έχει για τον Adorno έναν «υψηλό» χαρακτήρα. Φέρνει στο φως τη *φρίκη* της υπέρβασης της φύσης στην εποχή της πραγμοποίησης και ταυτόχρονα το *δέος* και τον *σεβασμό* μπρος σ' αυτό που η φύση είναι καθ' αυτή πριν την πραγμοποίησή της –η εναρμονισμένη «σύμπνοια» μιας ποικιλομορφίας. Το περιεχόμενο αλήθειας του εν τέλει, επικρέμεται στη δύναμή του να εκμαιεύσει «το ωραίο στη φύση αυτό καθ' εαυτό..., το ίχνος του μη ταυτόσημου στοιχείου των πραγμάτων» (Adorno, 2000: 131, 132). Η ανάλυση του υψηλού στον Adorno είναι σαφώς μια ιστορικοποιημένη παραλλαγή αυτής του Kant. Βλ., Kant (2002: §§ 23-28).

[13] Adorno (2000: 63, 47 // 99).

[14] Βλ., Adorno (2006: 15, 23).

[15] Χορκχάϊμερ & Αντόρνο (1996: 64). Βλ., σ. 354.

[16] Adorno (2000: 185). Τα πλάγια δικά μου. Πρβλ., Bernstein (2001: 275-278). Αυτή η «εμβύθιση» στο μη ταυτό που επικαλείται ο Adorno, είναι δυνατή με την επανεγγραφή της *εποπτείας* (intuition) στη διαδικασία της γνώσης, μιας δύναμης που προέρχεται από την άμεση αντίληψη ή συνειδητοποίηση: όπως ακριβώς στην καντιανή κατ' αίσθηση αντίληψη (perception) οι αισθητές εντυπώσεις δεν φιλτράρονται από εννοιακά σχήματα, έτσι και η εποπτική γνώση επιχειρεί να σχετίσει ένα ιδιαίτερο μ' ένα άλλο ιδιαίτερο μέσω μιμητικής ομοίωσης. Πρόκειται για μια αρχαϊκή μορφή γνώσης που κατά τον Adorno επιβιώνει μόνο στην τέχνη αφού η αισθητική σύνθεση παράγεται μέσω της *αισθητής μορφής* των στοιχείων κι όχι διαμέσου εννοιών. Βλ., Bernstein (2001: 266-268)· Honneth (1991: 63 κ.ε.).

[17] Το έργο τέχνης είναι η φαινομενική εικόνα του πράγματος καθ' αυτού και όχι το καντιανό νοούμενο αντικείμενο: «η τέχνη είναι αληθής ως φαινομενικότητα του μη φαινομενικού» (Adorno, 2000: 228).

[18] Βλ., Adorno (2000: 120).

[19] Adorno (2000: 19).

[20] Adorno (2000: 486, 148).

[21] Adorno (2000: 383). Εδώ ο Adorno εμμέσως μνημονεύει τον Kant στο *Groundwork of the Metaphysics of Morals* (1989: 96): «Στο Βασίλειο των σκοπών το κάθε πράγμα έχει είτε μια *τιμή* είτε *εγγενή αξία*. Ό,τι έχει τιμή, μπορεί να αντικατασταθεί από κάτι άλλο *ισότιμό* του· αν εξυψώνεται πέραν κάθε τιμής, και συνεπώς δεν έχει κάποιο ισοδύναμο, τότε έχει εγγενή αξία».

[22] Η σύγχρονη επιστήμη, η άλλη πλευρά του «βασιλείου του Πνεύματος», παράγει, κατά τον Adorno, μια καθοριστικού τύπου γνώση, τόσο επειδή ο εννοιακός της προσανατολισμός συλλαμβάνει τα πράγματα εντός κατηγοριών που η ίδια συντάσσει, συγχέοντας έτσι το είδωλό της με την πραγματικότητα ως τέτοια, όσο και επειδή προκαθορίζει το επιμέρους από την αιτία του υπάγοντάς το σε νομοτελειακά εξηγητικά σχήματα. Καθώς έτσι παρέχει εν τέλει μια

προσανατολισμένη προς τον έλεγχο γνώση, δεν μπορεί ν' αποτελεί φορέα απελευθέρωσης. Ο Adorno, μάλιστα, θεωρεί ότι η επιστήμη αποτελεί τμήμα των εξελικτικά προσαρμοστικών επιτευγμάτων της ανθρωπότητας «όπως τα δόντια στην αρκούδα» και ότι ως εκ τούτου απλά διαιωνίζει τη διαδικασία του εργαλειακού ελέγχου της εξώτερης φύσης με μεθοδικά πιο συστηματικούς τρόπους (Χορκχάϊμερ & Αντόρνο (1996: 357). Πρβλ., σσ. 386-387 και Honneth (1991: 59-68).

[23] Η *μίμηση* [mimesis] στην ιδιάζουσα ορολογία του Adorno, δεν δηλώνει την αντιγραφή ή *απομίμηση* [imitation] των πραγμάτων, αλλά την εξομοίωση [simulation] μαζί τους. Ενώ συνιστά μορφή *μιμητισμού* [mimicry], οικειοποιείται «ομοιοπαθώς», αντί να αφομοιώνει ή να επαναλαμβάνει πανομοιότυπα, το αντικείμενό της σε μια μη-ταυτή αντιστοιχία: «η μιμητική συμπεριφορά δεν απομιμείται κάτι, αλλά εξομοιώνεται με αυτό... [Α]υτό που εξομοιώνεται δεν γίνεται ένα και το αυτό» (Adorno, 2000: 193, 194). Βλ., Χορκχάϊμερ & Αντόρνο (1996: 296, 310). Πρβλ., Benhabib (1996: 189, 213, 219-220)· Verdeja (2009: 493-511).

[24] «Δυνάμει μιας τέτοιας ζωντανής μέσα στο υποκείμενο ενθύμησης της φύσης... ο διαφωτισμός αντιτίθεται γενικά στην κυριαρχία» (Χορκχάϊμερ & Αντόρνο, 1996: 84-85).

[25] Adorno (2000: 235).

[26] Kant (2002: § 59/258, 296). Βλ., Adorno (2000: 99).

[27] Adorno (2000: 148). Βλ., σσ. 149, 323.

[28] Βλ., Adorno (2000: 16, 49).

[29] Adorno (2000: 24).

[30] Βλ., Adorno (2000: 403)· Χορκχάϊμερ & Αντόρνο (1996: 224 κ.ε.). Πρβλ., Roberts (2004: 71-72 Zuidervaart (2007: 192-193).

[31] Μια «άβυσσο[ς]... χάσκει ανάμεσα στην πρακτική και την ευτυχία» (Adorno, 2000: 32).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Adorno, W.T. (2000), *Αισθητική Θεωρία*, μτφρ. & επιμ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Adorno, W.T. (2006), *Αρνητική Διαλεκτική*, μτφρ. & επιμ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Kant, I. (2002), *Κριτική της Κριτικής Δύναμης,* μτφρ., προλ. & επιμ., Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Ιδεόγραμμα.

Wellmer, A. (1989), *Λόγος, Ουτοπία και Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Έρασμος.

Χορκχάϊμερ, Μ. και Adorno Τ.Β. (1996), *Διαλεκτική του Διαφωτισμού: Φιλοσοφικά Αποσπάσματα*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, επμτ. Κ. Ψυχοπαίδης, επιμ. Γ. Κουζέλης, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Benhabib, S. (1986), *Critique, Norm, and Utopia: A Study of the Foundations of Critical Theory*, New York, Columbia University Press.

Bernstein, J.M. (1992), *The Fate of Art: Aesthetic Alienation from Kant to Derrida and Adorno*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press.

Bernstein, J.M. (2001), *Adorno: Disenchantment and Ethics*. Cambridge, U.K., Cambridge University Press.

Habermas, J. (1996), Modernity: An Unfinished Project, in d' Entrèves, M.P. & Benhabib, S. (eds.), *Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on* The Philosophical Discourse of Modernity, Cambridge, Mass., The MIT Press.

Honneth, A. (1991), *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*, transl. K. Baynes, Cambridge, Mass., The MIT Press.

Huhn, T. (2004), Introduction: Thoughts beside Themselves, in Huhn, T. (ed.), *The Cambridge Companion to Adorno*, Cambridge, U.K., Cambridge University Press.

Kant, I. (1989), *The Moral Law: Kant's Groundwork of the Metaphysic of Morals,* Paton, H.J. (ed.), London, U.K., Hutchinson.

Roberts, J. (2004), The Dialectic of Enlightenment, in Rush, F. (ed.), *The Cambridge Companion to Critical Theory*, New York, Cambridge University Press.

Verdeja, E. (2009), Adorno's Mimesis and its Limitations for Critical Social Thought, *European Journal of Political Theory*, Vol. 8, No 4, pp. 493-511.

Wellmer, A. (1991), *The Persistence of Modernity: Essays on Aesthetics, Ethics, and Postmodernism*, transl. D. Midgley, Cambridge, Mass., The MIT Press.

Zuidervaart, L. (1994), *Adorno's Aesthetic Theory: The Redemption of Illusion*, Cambridge, Mass., The MIT Press.

Zuidervaart, L. (2007), *Social Philosophy after Adorno*, New York, Cambridge University Press.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΙΑΤΡΙΚΟΥ ΒΛΕΜΜΑΤΟΣ: Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΚΛΙΝΙΚΗΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ MICHEL FOUCAULT

Νίκος Τσίρος[α]

[α] Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Νομικός Σύμβουλος του Κράτους στο Νομικό Συμβούλιο του Κράτους

Περίληψη

Η *Γέννηση της Κλινικής. Μια αρχαιολογία του ιατρικού βλέμματος (*1963) αποτέλεσε την πρώιμη μελέτη του Michel Foucault, που επιχείρησε να προσδιορίσει τις ιστορικές συνθήκες, οι οποίες κατέστησαν δυνατή την ιατρική εμπειρία στη νεότερη εποχή. Εν προκειμένω, κρίσιμη είναι η σημασία του κυρίαρχου λόγου της ιατρικής επιστήμης ως προπομπού των υπόλοιπων ανθρωπιστικών επιστημών, καθώς πρώτη εκείνη εγκαινίασε τη διάκριση φυσιολογικού-παθολογικού, που υιοθετήθηκε στη συνέχεια και από τις υπόλοιπες. Το ιατρικό βλέμμα ερμηνεύτηκε στη μελέτη ως ένα είδος γλώσσας, μιας γλώσσας δίχως λέξεις, η βαθιά δομή της οποίας όφειλε να αναλυθεί. Η ανάλυση έδωσε σαφή προτεραιότητα στη *συγχρονική* μελέτη της οργάνωσης της ιατρικής ως επιστήμης και πρακτικής μέσω της εμφάνισης της παθολογικής ανατομίας, στο διάστημα μεταξύ τέλους του 18ου αιώνα και αρχών του 19ου. Με τη *δομική* μέθοδο της *συγχρονικής συνέχειας* εξετάστηκε και η πρώτη δομή της ταξινομητικής ιατρικής, η οποία οργάνωσε την αρρώστια κατά οικογένειες, γένη και είδη. Κατά τον Foucault, η εμφάνιση της κλινικής δεν υπήρξε εξαρχής παιδί του Διαφωτισμού, αλλά αποτέλεσε περισσότερο προϊόν της ιστορικής συγκυρίας που προέκυψε μετά τη Γαλλική Επανάσταση και τη διάδοση του τσαρλατανισμού κατά την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος, γεγονός που εμπέδωσε σταδιακά την ανάγκη εγκαθίδρυσης του νοσοκομειακού χώρου. Έτσι, η *δομική* ανάλυση της ιστορίας προτάθηκε ως η ανανεωτική εκείνη μέθοδος, που θα συγκέντρωνε την προσοχή της στην νέα εμπειρία που, τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά, μπόρεσε να προσφέρει το αναλυτικό ιατρικό βλέμμα και παρατήρηση. Όλα τα παραπάνω φανερώνουν ότι, στη *Γέννηση της Κλινικής,* η επικυριαρχία του ορατού ήταν *δομική,* καθώς στηρίχθηκε εξ ολοκλήρου στη ρηματοποίηση του ιατρικού βλέμματος, μέσα στο οριοθετημένο πεδίο των αποφάνσεων που αφορούν τους λόγους περί ασθένειας.

Λέξεις Κλειδιά: Κανονιστικό Ιατρικό Βλέμμα, Γέννηση της Κλινικής, Δομική Ανάλυση

THE ARCHAEOLOGY OF THE NORMATIVE MEDICAL PERCEPTION: THE BIRTH OF THE CLINIC IN THE WORK OF MICHEL FOUCAULT

Nikos Tsiros[α]

[α] Professor of Political Sociology, Panteion University, Departement of Sociology
Legal Adviser to the Legal Council of the Greek State

Abstract

The Birth of the Clinic. An Archaeology of Medical Perception (1963) was Michel Foucault's early study, which attempted to identify the historical conditions that made medical experience possible in the modern era. In this regard, the importance of the dominant discourse of medical science as a precursor of the other humanities is crucial, as it was the first to inaugurate the

physiological-pathological distinction, which was subsequently adopted by the others. The medical perception was interpreted in the study as a kind of language, a language without words, whose deep structure needed to be analysed. The analysis gave clear priority to the *synchronic* study of the organization of medicine as a science and practice through the emergence of pathological anatomy between late 18th century and the early 19th century. The *structural* method of *synchronic continuity* was also used to examine the first structure of taxonomic medicine, which organized disease into families, genera and species. According to Foucault, the emergence of the clinic was not from the outset a child of the Enlightenment, but was more a product of the historical context that emerged after the French Revolution and the spread of charlatanism in the practice of medicine, which gradually cemented the need to establish the hospital. Thus, the structural analysis of history was proposed as that refreshing method that would concentrate attention on the new experience that, both theoretically and practically, the analytical medical perception and observation could offer. All of the above reveals that, in the *Birth of the Clinic*, the dominance of the visible was *structural*, as it was based entirely on the grounding of the medical perception within the delimited field of judgments concerning the reasons for illness.

Keywords: Normative Medical Perception, the Birth of the Clinic, Structural Analysis

Εισαγωγή: Οι πρώιμοι υβριδικοί μετασχηματισμοί της αρχαιολογικής μεθόδου

Η ενασχόληση του Foucault με την ιατρική επιστήμη ξεκίνησε ήδη από την πρώτη δημοσιευμένη μελέτη του, με τίτλο : *Ψυχική αρρώστια και Ψυχολογία* (1988), όταν με την πρωτοεμφανιζόμενη αρχαιολογική μέθοδο προσπάθησε να συνδέσει τη λεγόμενη *αρχαιολογία της λίμπιντο* με την ψυχανάλυση και τα φαινόμενα που αυτή εντόπιζε ως κοινά στις παθολογικές δομές και στα αρχαϊκά στάδια της εξέλιξης του ατόμου. Τέτοια φαινόμενα μπορούσαν στη συνέχεια να ορίσουν μια παλίνδρομη διαδικασία στο πεδίο της ψυχικής αρρώστιας. Παρά το γεγονός ότι, ο Γάλλος φιλόσοφος θα αποκήρυττε αργότερα την παραπάνω μελέτη του, όπως μας ενημερώνει ο βιογράφος του Didier Eribon (2009: 105), γεγονός παραμένει ότι, η σύνδεση της αρχαιολογικής μεθόδου με την ιατρική επιστήμη φανέρωσε μια ορισμένη μορφή σκέψης που πρωτοτύπησε στον τρόπο με τον οποίο, οι επιστήμες του ανθρώπου και η φιλοσοφία θα μπορούσαν να προσδιοριστούν στο πλαίσιο της σύγχρονης εποχής. Η νέα μέθοδος δεν θα είχε εξελιχθεί στο έργο του χωρίς την εκτενή μελέτη της ιατρικής επιστήμης και των ρηματικών (μετέπειτα νοούμενων ως εξουσιαστικών) πρακτικών της. Στις επόμενες μελέτες των αρχών της δεκαετίας του 1960, ο Foucault θα επιχειρούσε με ιστορικό και ταυτόχρονα κριτικό τρόπο να προσδιορίσει τις συνθήκες που κατέστησαν δυνατή την ιατρική εμπειρία, εάν και στην αρχή, η μέθοδός του δεν αποκόπηκε ολότελα ούτε από τη φαινομενολογία ούτε από τη μαρξιστική έννοια της αλλοτρίωσης για την έρευνα εκείνων των κοινωνικών πρακτικών, οι οποίες δημιούργησαν νέα αντικείμενα γνώσης, έννοιες και τεχνικές.

Πράγματι, η επόμενη μελέτη του υπήρξε η πολύκροτη διδακτορική διατριβή του με τίτλο: *Η τρέλα και παραλογισμός. Ιστορία της τρέλας κατά την κλασική εποχή*. Σε αυτήν, ο Foucault ανέλαβε να φέρει σε πέρας τη δομική μελέτη ενός ιατρικού συνόλου από αντιλήψεις, θεσμούς, δικαστικά και αστυνομικά μέτρα, αλλά και επιστημονικών εννοιών, που αιχμαλώτισε την τρέλα, με συνέπεια αυτή να καταστεί ένα απρόσιτο κοινωνικό φαινόμενο, πλήρως υποταγμένο στον ηγεμονικό ψυχιατρικό λόγο. Η ανάλυση των πρώτων ψυχιατρικών ασύλων ανέδειξε τη λειτουργία τους ως αρχετυπικών

μικροσκοπικών δομών μέσα από τις οποίες συμβολίστηκαν οι ευρύτερες δομές του μοντέρνου κοινωνικού εγκλεισμού (Φουκώ 1990: 263). Παρόμοια, ούτε η ψυχανάλυση πέτυχε να απελευθερώσει την τρέλα από την αλλοτρίωση του ασύλου, καθώς δημιούργησε ένα κλειστό, εντός των τυχών του, κύκλωμα, όπου η αλλοτρίωση του γιατρού έγινε μεν το αντίδοτο στην αλλοτριωτική ισχύ του ασύλου, όμως δεν κατόρθωσε να αποκρυπτογραφήσει την τρέλα ως την ακραία δομή του παράλογου ούτε να αναγνωρίσει τα σημάδια της. Ως προοπτική μεθόδου, ο Foucault χρησιμοποίησε εναλλακτικά την έννοια της *αρχαιολογίας της αλλοτρίωσης* και *της αρχαιολογίας της σιωπής* προκειμένου να αποκαλύψει τους λόγους του κομμένου διαλόγου μεταξύ της κυριαρχίας του ιατρικού βλέμματος και της τρέλας, που υποχρέωσε την τελευταία σε μια ιστορική εμπειρία εγκλεισμού και απομόνωσης. Εντούτοις, το διάβημα της επιλογής της αρχαιολογικής μεθόδου παρέμενε μετέωρο, καθώς ο Foucault θα αφαιρούσε, χωρίς περαιτέρω εξήγηση, όλη την εισαγωγή της μελέτης του κατά την επανέκδοσή της το 1972 με συνέπεια να αφήσει εκκρεμή όσα μεθοδολογικά ζητήματα έθετε σε αυτήν. Η αίσθηση που αποτυπώθηκε στην *Ιστορία της Τρέλας* είναι η *αρνητική* πρόσληψη της τρέλας ως ενός φαινόμενου που από *φυσικό* μετατράπηκε σε *κοινωνικό,* εξαιτίας μιας συγκεκριμένης πρακτικής η οποία προηγήθηκε ιστορικά, με αποτέλεσμα να την περιχαρακώσει μέσα στις πρακτικές του ψυχιατρικού ασύλου. Εντεύθεν, ο συγγραφέας της δεν ενδιαφέρθηκε να γράψει την ιστορία της γλώσσας της ψυχιατρικής, καθώς επεδίωξε περισσότερο υπό τη μορφή μιας προσωπικής του στράτευσης υπέρ των ψυχικά πασχόντων να αναδείξει τις αυθαίρετες και, επομένως, αρνητικές πρακτικές τιμωρίας στον μικρόκοσμο του ασύλου.

Ένα χαρακτηριστικό ιστορικό παράδειγμα ιδρύματος κοινωνικού ελέγχου κατά τη διάρκεια της κλασικής εποχής ήταν η ίδρυση το 1656 στο Παρίσι του Γενικού Νοσοκομείου, το οποίο δεν αποτέλεσε ένα απλό ιατρικό ίδρυμα. Ως υπέρτατη αρχή ασκούσε μια κατεξοχήν απόλυτη διοικητική δικαιοδοσία χωρίς καν δικαίωμα έφεσης από τους πολίτες που τιμωρούσε και επιπλέον κατείχε εκτελεστικά δικαιώματα που κανένας δεν μπορούσε να αναιρέσει. Η δομή του Γενικού Νοσοκομείου ήταν, δηλαδή, μισο-νομική, αφού, δίπλα στις καθορισμένες εξουσίες του βασιλιά και των δικαστηρίων, αποτελούσε μια τρίτη δύναμη καταπίεσης που μπορούσε να αποφασίζει, να καταδικάζει και να εκτελεί αποφάσεις, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τα όρια του νόμου (Φουκώ 1993: 45-46). Μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, η ύπαρξη και διάδοση ποικίλων ιδρυμάτων εγκάθειρξης, νοσοκομείων, φυλακών και κάτεργων απέκτησε τον χαρακτήρα ενός μαζικού φαινόμενου ως απάντηση στην οικονομική κρίση του 17ου αιώνα, που χαρακτηρίστηκε από την πτώση των μισθών, την ανεργία και την εξαφάνιση του ρευστού χρήματος σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο. Στην αρχή, η γενική προσταγή για εργασία οδήγησε αδιαφοροποίητα στον εγκλεισμό εντός του ίδιου χώρου, των παιδιών, των επαιτών, των απόκληρων και των τρελών προκειμένου να εξοριστούν εκείνα τα κοινωνικά στρώματα, που δεν μπορούσαν ως περιθωριακά να συμβάλλουν στην αγορά εργασίας. Η ιστορική καμπή για την εμφάνιση της κλινικής και την ανάγκη να εφαρμοσθεί μια ειδική μεταχείριση για τους τρελούς (εκτός του νοσοκομείου και εντός του ασύλου) θα πρέπει να αντιστοιχηθεί στην ολοένα αυξανόμενη βαρύτητα της εργασίας ως αρετής που εξασφαλίζει την κοινωνική συνοχή και ευημερία. Έτσι, η αρετή έγινε μια υπόθεση του κράτους που κλήθηκε να βασιλεύσει με διατάγματα και με τον ανελέητο καταναγκασμό,

ταυτίζοντας τους νόμους του κράτους με τους νόμους της καρδιάς. Σε αυτό το ιστορικό φόντο που προηγήθηκε της Γαλλικής Επανάστασης εκκολάφθηκε αργά αλλά σταθερά ο σπόρος της γέννησης της κλινικής.

Η *Γέννηση της Κλινικής. Μια αρχαιολογία του ιατρικού βλέμματος* (1963) αποτέλεσε την επόμενη μελέτη του Foucault, η οποία, με εκφρασμένο τον ιστορικό και κριτικό προσανατολισμό της, επιχείρησε να προσδιορίσει τις συνθήκες που κατέστησαν δυνατή την ιατρική εμπειρία, όπως τη γνώρισε η νεότερη εποχή. Για μια ακόμη φορά, η αρχαιολογία ως μέθοδος απέκτησε μια νέα ονομασία και προσδιορίστηκε στον υπότιτλο ως η *αρχαιολογία του βλέμματος*. Μεταξύ 18ου και 19ου αιώνα συντελέστηκε ένα τεκτονικό ρήγμα ώστε η ιατρική, που αρχικά ήταν μια επιστήμη της ταξινόμησης των ασθενειών και των μεταξύ τους αναλογιών, να αποκτήσει μια κανονιστική διάσταση, στον βαθμό που μεταχειρίστηκε πλέον τον άνθρωπο ως ένα αντικείμενο θετικής γνώσης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, η ιατρική να γίνει το κοινό υπόβαθρο των ανθρωπιστικών επιστημών, αφού, πρώτη εκείνη, εγκαινίασε τη διάκριση φυσιολογικού-παθολογικού, μια διάκριση που υιοθετήθηκε στη συνέχεια και από τις υπόλοιπες. Η επιρροή του Γάλλου φιλόσοφου Ganguilhem για τη μεθοδολογική σύζευξη φιλοσοφικών ζητημάτων με θεσμικές διαδικασίες υποκειμενοποίησης, όπως οι ιατρικές-υγειονομικές, ήταν παραπάνω από εμφανής στη *Γέννηση της Κλινικής*. Για τον Ganguilhem, το κανονικό προερχόταν από τα ειδικά λεξιλόγια δυο θεσμών, του παιδαγωγικού και του υγειονομικού, που μεταρρυθμίστηκαν περί τα τέλη του 18ου αιώνα, εξαιτίας μιας γενικότερης απαίτησης εξορθολογισμού, η οποία κατέληξε να τυποποιεί, δηλαδή να κανονικοποιεί τα πάντα (Κανγκιλέμ 2007: 301, Βέλτσος 2018: 96). Ο όρος κανονικό, ενώ αρχικά είχε τη λεξικολογική σημασία εκείνου που ακολουθεί και εφαρμόζει έναν προϋπάρχοντα κανόνα, κατέληξε να σφετερίζεται το κύρος του ίδιου του κανόνα, του οποίου συνιστούσε έκφραση. Το κανονικό μετασχηματίστηκε σε μια έννοια ποσοτική, περιγραφική και αξιολογικά ουδέτερη, παρέχοντας έτσι ένα υποτιθέμενο αντικειμενικό κριτήριο για να διαχωριστεί μια κατάσταση σε κανονική ή μη κανονική (Βέλτσος 2018: 104). Ο Foucault περιέγραψε ειδικότερα αυτή τη διαδικασία ρηματοποίησης των ασθενειών μέσω του θεσμού της κλινικής και της ανατομοκλινικής μεθόδου της. Η σύνταξη της περιγραφικής ιατρικής γλώσσας μέσα στην κλινική συντελέστηκε μέσω ενός θεμελιώδους ισομορφισμού της δομής της ασθένειας και της ρηματικής μορφής που καθόρισε τα όριά της (Φουκώ 2012: 151). Η ονοματολογική δύναμη του κλινικού λόγου ήταν αυτή που κατασκεύασε και επέβαλε τα εσωτερικά όρια μεταξύ του φυσιολογικού και παθολογικού.

Η δομική μέθοδος ανάλυσης της μελέτης

Η *Γέννηση της Κλινικής* προέκτεινε και ανέλυσε ακόμη περισσότερο, σε σχέση με την *Ιστορία της Τρέλας,* τη σημασία του κυρίαρχου λόγου της ιατρικής ως προπομπού των ανθρωπιστικών επιστημών, με τη διαφορά ότι, η ανάλυση απέκτησε πλέον ένα σαφώς πιο *θετικό-κανονιστικό προσανατολισμό*: Στη θέση της *αρχαιολογίας της αλλοτρίωσης* που προκαταλάμβανε με ένα αρνητικό πρόσημο την εμπειρία της τρέλας, η *αρχαιολογία του βλέμματος* ερμήνευσε με αποκαλυπτικό τρόπο, πως η ασθένεια αποσπάστηκε από τη μεταφυσική του κακού για να αποκτήσει ένα *θετικό* περιεχόμενο στο πλαίσιο της καινούργιας ανατομοκλινικής μεθόδου. Η οργάνωση της ιατρικής εμπειρίας μέσω της κλινικής διάνοιξε ένα καινοφανές ρηματικό πεδίο που προέκυψε από τις παρατηρήσεις

των ιατρών σε αντιπαραβολή με τα βιβλία της ιατρικής. Σύμφωνα με τον Deleuze, το πρωτείο των αποφαντικών καθεστώτων (εν προκειμένω της κλινικής και της θετικής ιατρικής γνώσης) επί του τρόπου με τον οποίο βλέπουμε ή αντιλαμβανόμαστε τα πράγματα, ήταν αυτό που κυριάρχησε στη μελέτη. Το πρωτείο της λεκτικής αποτύπωσης του ορατού στην κλινική πρακτική συνιστούσε μια πρώτη αντίδραση του Foucault απέναντι στη φαινομενολογία, αφού η ιατρική γνώση συνδέθηκε πλέον απερίφραστα, όχι με την ενσυνείδητη αντιληπτική διαδικασία εξήγησης ενός σκεπτόμενου υποκειμένου, αλλά μόνο με τις θεσπισμένες πρακτικές και τις θετικότητές της. Με τους όρους αυτούς θεωρεί ο Deleuze ότι, πρέπει να γίνει αντιληπτός ένας ορισμένος *θετικισμός* ή *πραγματισμός* στο έργο του Foucault (Deleuze 2005: 36-37).Η προσπάθεια αποστασιοποίησης από τη φαινομενολογία εξηγεί, επίσης, γιατί ο Foucault απαρνήθηκε αργότερα τον υπότιτλο *Μια αρχαιολογία του ιατρικού βλέμματος*: Ο ηγεμονικός ρόλος του ιατρικού βλέμματος ερμηνεύτηκε στη μελέτη ως ένα είδος γλώσσας, μιας γλώσσας χωρίς λέξεις, η βαθειά *δομή* της οποίας θα έπρεπε να αναλυθεί. Μια προσέγγιση τέτοιας υφής δεν θεμελίωσε το ιατρικό βλέμμα σε μια πρωταρχική εμπειρία, η οποία θα μετέτρεπε αυτομάτως το ορατό της ασθένειας στη βάση του ιατρικού αποφάνσιμου, αλλά συσχετίστηκε μόνο με την ανάλυση ενός πεπερασμένου corpus λόγου κειμένων και φράσεων μέσα σε μια ορισμένη ιστορική στιγμή. Επίσης, σε σχέση με την *Ιστορία της Τρέλας*, η *Γέννηση της Κλινικής* χρησιμοποίησε αποκλειστικά τη δομική μέθοδο, ενώ η μαρξιστική έννοια της αλλοτρίωσης δεν εμφανίστηκε εκ νέου στο κείμενο. Η δομική προσέγγιση υποβοήθησε στην κατανόηση του συστήματος των προϋποθέσεων, το οποίο επέτρεψε στην ιατρική επιστήμη να εστιάσει από τον 19^{ο} αιώνα και μετά, όχι πια στις ασθένειες καθαυτές, αλλά στα άτομα και στην ευρύτερη κοινωνία.

Ο διάχυτος δομισμός της *Γέννησης της Κλινικής* τεκμηριώθηκε μέσα από μια σειρά μεθοδολογικών προϋποθέσεων που κατεύθυναν το κείμενο. Η ανάλυση έδωσε μια σαφή προτεραιότητα στη *συγχρονική* μελέτη της οργάνωσης της ιατρικής ως πρακτικής και επιστήμης μέσω της εμφάνισης της παθολογικής ανατομίας, καθώς κάλυψε ένα ιστορικά περιορισμένο πεδίο μεταξύ των τελών του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Η εντός μιας δεδομένης στιγμής συγχρονική ανάλυση αποστασιοποιήθηκε από μια διαχρονική μελέτη της κλινικής, μια και το ζητούμενο ήταν να αναδειχθούν τα λειτουργικά στοιχεία που κατέστησαν δυνατή τη γέννηση της ιατρικής ως θετικής επιστήμης. Με τη δομική μέθοδο της *συγχρονικής συνέχειας,* ο Foucault εξέτασε και την πρώτη *δομή* της ταξινομητικής ιατρικής των ειδών, η οποία οργάνωσε την αρρώστια κατά οικογένειες, γένη και είδη(Φουκώ 2012: 25-50). Αλλά και όταν από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα εξαφανίστηκε σταδιακά η ιατρική των ειδών με την εμφάνιση των επιδημιών και τις νέες απαιτήσεις για τη στατιστική καταμέτρηση και τον έλεγχό τους, οι αρχές μιας *δομικής ιστορίας* ήταν εκείνες που συσχέτισαν στη μελέτη, το οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό πεδίο, προκειμένου να αποκαλυφθούν εκείνες οι μεταλλάξεις που επηρέασαν στην εξεταζόμενη περίοδο τη σχέση του ορατού με το αποφάνσιμο: Πριν την εμφάνιση της *δομής* της κλινικής έλειπε εκείνη η εμπειρία, η οποία θα μπορούσε να προσδώσει μια ενότητα στην ατομική παρατήρηση, την εξέταση των περιπτώσεων και την καθημερινή αντιμετώπιση των ασθενειών. Σύμφωνα με τον Foucault, οι άνθρωποι εκείνης της εποχής δεν ήξεραν πως να αποκαταστήσουν με την ομιλία, αυτό που ήξεραν ότι δινόταν μόνο στο πεδίο του βλέμματος. Μονάχα με την κλινική παρατήρηση και με την

ταυτόχρονη συναίσθηση ότι, η ιατρική επιστήμη οργανώθηκε πλέον ως κυρίαρχο *γλωσσικό σύστημα*, κατέστη δυνατόν να αναγνωστούν οι βαθιές *δομές* της ορατότητας, όπου το βλέμμα και το αποφάνσιμο συνδέθηκαν στο εξής μεταξύ τους με κώδικες γνώσης. Ας θυμηθούμε ότι, ο όρος *δομή* απορρέει από τον όρο *σύστημα* που καθιέρωσε ο *Saussure*, ο οποίος δεν έβλεπε μέσα στη γλώσσα τίποτε άλλο παρά μονάχα συστήματα, δηλαδή σύνολα στοιχείων διαφορετικών μεταξύ τους, που αλληλοσυνδέονταν και αλληλοπροσδιορίζονταν και που μπορούσε κανείς να τα συλλάβει με τη σκέψη. Η έννοια του συστήματος ανέτρεψε την ατομιστική ερμηνεία και την παλαιότερη ιστορική αντίληψη ότι, η γλώσσα αποτελούνταν από μεμονωμένα στοιχεία (Αποστολόπουλος 2001: 50-51). Έτσι, ο δομισμός έτεινε να αντικαταστήσει τον ατομισμό ως μέθοδο θεώρησης των κοινωνικών φαινομένων. Ανάλογα, ο Foucault συμπέρανε ότι, για την έρευνα της ιατρικής εμπειρίας της εποχής μας, το σημαντικό δεν ήταν τι είπαν ή τι σκέφτηκαν οι άνθρωποι εντεύθεν ή εκείθεν των πραγμάτων, αλλά τι ήταν εκείνο που *συστηματοποίησε* αυτά τα πράγματα, καθιστώντας τα προσιτά σε νέους λόγους και ανοιχτά στο έργο του γλωσσικού μετασχηματισμού τους. Το κείμενο επεδίωξε με σχεδόν διακηρυκτικό ύφος να αποκαλύψει τη *δομή* της ιατρικής εμπειρίας ως κυρίαρχου γλωσσικού συστήματος και του τρόπου που η εμπειρία αυτή εξελίχθηκε μέσα στο νέο θεσμικό πεδίο της κλινικής (Φουκώ 2012: 23).

Η επικράτηση της ανατομοκλινικής ιατρικής μεθόδου

Από ιστορικής άποψης, η κλινική δεν έπαιξε κατά τον 18ο αιώνα κάποιον ειδικό ρόλο στην κίνηση της ιατρικής επιστημονικής γνώσης. Στην αρχή αποτέλεσε μια περιθωριακή δομή, η οποία σκόπευσε στην εκμάθηση της ιατρικής πρακτικής, την οποία μάλλον συνόψιζε παρά ανέλυε μέσω των ασθενειών. Σύμφωνα με τον Foucault, η κλινική αναδομήθηκε ξαφνικά μέσα σε λίγα χρόνια στο τέλος του 18ου αιώνα, όταν και εξοπλίστηκε με νέες εξουσίες με αποτέλεσμα να γίνει ένα με το *όλον* της ιατρικής εμπειρίας. Η επικυριαρχία του ιατρικού βλέμματος ως το μάτι που ξέρει να αποφασίζει και να κυβερνά υποστηρίχτηκε από τον ανανεωμένο θεσμό της κλινικής: «Στην κλινική, ό, τι προσφέρεται στην *όραση* και ό, τι διατυπώνεται στην ομιλία, το ιδωμένο και το *ειπωμένο*, επικοινωνούν ευθύς εξαρχής μέσα στην έκδηλη αλήθεια της ασθένειας, άρα εκεί ακριβώς βρίσκεται ολόκληρο το *είναι*: Ασθένεια δεν υπάρχει παρά μόνο στο στοιχείο του ορατού και κατά συνέπεια του εκφωνήσιμου» (Φουκώ 2012: 151). Ο Foucault παρατήρησε αξιοπρόσεκτα ότι, παρά την αναγνώριση ενός σημείου σύγκλισης ανάμεσα στις απαιτήσεις της *πολιτικής ιδεολογίας* των μεταρρυθμιστών της Γαλλικής Επανάστασης και τις απαιτήσεις της νέας *ιατρικής τεχνολογίας*, εντούτοις, η κλινική δεν γεννήθηκε αυτόματα «μέσα στον ελεύθερο κήπο, όπου ο ιατρός και ο ασθενής συναντώνται κοινή συναινέσει» (Φουκώ 2012:92). Επομένως, η κλινική όχι μόνο δεν υπήρξε εξαρχής παιδί του Διαφωτισμού, αλλά αντίθετα, τουλάχιστον στα πρώτα της βήματα, η Γαλλική Επανάσταση θεσμοθέτησε στο πλαίσιο του πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού της εποχής, την απονοσοκομειοποίηση της ασθένειας και την αναγνώριση της οικογένειας ως του μόνου φυσικού τόπου για την φροντίδα του άρρωστου μέλους της. Μόνο υπό την πίεση της ιστορικής συγκυρίας που συντέθηκε από ένα εκρηκτικό μείγμα αισχροκέρδειας των δημόσιων λειτουργών, τη γενική επιστράτευση του 1793 και τη διάδοση του φαινομένου του τσαρλατανισμού κατά την άσκηση του επαγγέλματος από μη πτυχιούχους της ιατρικής επιστήμης, εμπεδώθηκε σταδιακά η ανάγκη εγκαθίδρυσης του

νοσοκομειακού χώρου. Όλη η παιδαγωγική και η τεχνική αναδιοργάνωση της ιατρικής διοχετεύτηκε στο συνεκτικό και ενοποιητικό μοντέλο της κλινικής, που διαμόρφωσε στο εξής τα καινούργια ιατρικά αντικείμενα, τις αντιλήψεις και τις έννοιες (Φουκώ 2012: 75-92).

Στην κλινική μέθοδο, το βλέμμα της παρατήρησης υπήρξε *αναλυτικό*, επειδή πέτυχε να ανασυγκροτήσει τη σύνθεση μεταξύ αυτού που ήταν άμεσα ορατό και αυτού που μπορούσε να ειπωθεί(Φουκώ 2012: 169). Η ολοσχερής μετάβαση από την ολότητα του ορατού στη σφαιρική δομή του αποφάνσιμου μετέτρεψε το σύμπτωμα *σε σημείο* και τον ασθενή σε *ασθένεια*. Μέσα από την ολική δυνατότητα περιγραφής της κλινικής μεθόδου γεννήθηκε ο μύθος του καθαρού ιατρικού βλέμματος, ο οποίος ταυτίστηκε με τον ομόλογο μύθο της καθαρής ιατρικής γλώσσας. Στη νέα εμπειρία, ο ιατρικός λόγος διεκδίκησε την αντικειμενικότητά του συσχετίζοντας συνεχώς το ορατό με το αποφάνσιμο. Η νέα χρήση του λόγου προσδιορίστηκε από την απροϋπόθετη υπακοή στο να *λέω αυτό που βλέπω*, αλλά ταυτόχρονα συγκροτούσε την ίδια την κλινική εμπειρία: *καθιστώ ορατό αυτό που βλέπω* (Φουκώ 2012: 292). Η σημειολογική προσέγγιση του Foucault προσπάθησε να αναδείξει μια νέα μέθοδο για την κατανόηση ενός ιστορικού σχηματισμού μέσω του τρόπου κατανομής του ορατού με το αποφάνσιμο, η οποία διενεργούνταν εντός των πλαισίων του. Η κατανομή αυτή, ενώ υπερέβαινε τις επιμέρους νοοτροπίες και συμπεριφορές, όμως κατόρθωνε και να τις καθιστά εφικτές. Οι αποφάνσεις ήταν εκείνες οι σημαίνουσες δυνάμεις του αντιληπτού, που θα συγκροτούσαν το θετικιστικό υπόβαθρο της νέας εμπειρίας και θα προσέφεραν την ερμηνευτική δυνατότητα για να είναι ο άνθρωπος, ταυτόχρονα υποκείμενο και αντικείμενο της ίδιας του της γνώσης. Η ζωή, η ασθένεια και ο θάνατος σχημάτισαν μια τεχνική και ολότμητη εννοιολογική τριάδα, ακριβώς τη στιγμή όπου η κλινική εμπειρία έγινε το αναγκαίο ανατομικό βλέμμα για τον σχηματισμό των ιατρικών τεχνολογιών. Με την καθοριστική εγκατάσταση της έννοιας του θανάτου μέσα στην ιατρική σκέψη γεννήθηκε μια θετική επιστήμη, που επέτρεψε την ενοποίηση της ζωής με την αρρώστια (Φουκώ 2012: 293). Αυτή η ενοποιημένη εικόνα πρόσφερε στην ιατρική τη δυνατότητα να παρουσιασθεί συνολικά ως επιστήμη του ανθρώπου. Ο δομισμός του κειμένου πρότεινε μια μέθοδο ανάλυσης που φανέρωσε ότι, πίσω από το υποκείμενο υπήρχαν δομές, δηλαδή το ίδιο το σύστημα της κλινικής γλώσσας που μιλούσε και έτεμνε με ένα σταθερά απομακρυσμένο και ξένο βλέμμα τη ζωή και τον θάνατό του.

Η πρόσληψη της ιστορίας στο πλαίσιο της δομικής ανάλυσης

Στη *Γέννηση της Κλινικής* τέθηκε για πρώτη φορά ρητά από τον Foucault το θέμα της ιστορικής μεθόδου. Η δομική ανάλυση της μελέτης προτάθηκε ως μια ανανεωμένη λύση απέναντι στις δυο κυρίαρχες μέχρι τότε μεθόδους που χρησιμοποιούσε η ιστορία των ιδεών, την *αισθητική* και την *ψυχολογική*. Η αισθητική ήταν η μέθοδος της αναλογίας μέσα στον χρόνο(συγγένειες, καταγωγικές σχέσεις, επιρροές) ή μέσα στον ιστορικό χρόνο (το πνεύμα της εποχής ή η κοσμοθεώρησή της). Η ψυχολογική μέθοδος εγκαινίασε μια μορφή ψυχανάλυσης των σκέψεων μέσω της άρνησης του περιεχόμενου μιας ιστορικής περιόδου. Ως παράδειγμα, ένας αιώνας δεν υπήρξε οπωσδήποτε τόσο ορθολογικός ή ανορθολογικός όσο η μέχρι τότε κυρίαρχη ερμηνεία τον θεωρούσε (Φουκώ 2012: 21). Με τη βοήθεια της δομικής ανάλυσης του βλέμματος που οργανώθηκε γύρω από την

ορθολογική γλώσσα της ιατρικής, η νέα εμπειρία απέκτησε τη μέγιστη σωματική της αδιαφάνεια. Στη θέση ενός απροσδιόριστου τόπου καταγωγής, όπου τα πράγματα αντιστοιχούνταν σε μια αναλλοίωτη ουσία, το βλέμμα σηματοδότησε το πέρασμα σε μια αξεπέραστη πυκνότητα του αντικειμένου: «το βλέμμα δεν είναι πια περισταλτικά αναγωγικό, αλλά θεμελιώνει το άτομο στη μη αναγώγιμη ποιότητά του... Το *αντικείμενο* του λόγου μπορεί κάλλιστα να είναι ένα *υποκείμενο* χωρίς ως εκ τούτου να αλλοιωθούν τα σχήματα της αντικειμενικότητας» (Φουκώ 2012: 16). Κατά τον τρόπο αυτό, η έννοια της ιστορίας στη *Γέννηση της Κλινικής* συγκεντρώθηκε γύρω από το πλαίσιο μιας νέας εμπειρίας που θεωρητικά ή πρακτικά μπόρεσε να προσφέρει μόνο το βλέμμα. Σταδιακά, το ιατρικό βλέμμα έγινε απολύτως ολοκληρωτικό και μπόρεσε να κυβερνήσει και να θεμελιώσει όλες τις αντιληπτικές εμπειρίες μαζί με τη χρήση της αφής και της ακοής. Το ιατρικό βλέμμα της κλινικής ανατομίας απέκτησε τα χαρακτηριστικά μιας επιστημολογικής δομής μέσα στην οποία τα πάντα διέπονταν από τη δομή μιας *αόρατης ορατότητας*(Φουκώ 2012: 248). Επομένως, το υποκείμενο και το αντικείμενο της έρευνας συνιστούσαν παράγωγες συναρτήσεις που απέρρεαν από τον εξ αρχής προσανατολισμό της απόφανσης για την οργάνωση της ιατρικής γλώσσας μέσω της ανατομοκλινικής μεθόδου (Deleuze 2005: 31). Κάθε κρυμμένο στοιχείο μπορούσε να ανασυρθεί στη διαφάνειά του, να ανακτήσει το περιεχόμενό του και να αποκαλυφθεί από το επικυρίαρχο μάτι της ιατρικής γνώσης. Έτσι, το βλέμμα ταυτίστηκε με την αποφαντική λειτουργία της νέας γνώσης, η οποία διεκδίκησε, για τον λόγο αυτό, αδιαμφισβήτητες αξιώσεις ισχύος αντικειμενικότητας. Ως δομιστής, κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, ο Foucault ερμήνευσε το ιατρικό βλέμμα ως ένα είδος γλώσσας χωρίς λέξεις και ενδιαφέρθηκε για τη βαθιά δομή αυτής ακριβώς της γλώσσας (Ritzer 2012: 645).Η ιατρική επιστήμη διεκδίκησε την αλήθεια της με τη δογματική προσήλωση του βλέμματος στο πάσχον σώμα και την ονοματοθεσία των ασθενειών μέσω της εξέτασης και της άγρυπνης παρατήρησης.

Τελικά συμπεράσματα και κριτικές παρατηρήσεις

Όπως όλα δείχνουν, στη *Γέννηση της Κλινικής,* η επικυριαρχία του ορατού ήταν *δομική* και στηρίχτηκε στη ρηματοποίηση του ιατρικού βλέμματος μέσα στο πεδίο των αποφάνσεων. Εάν και η ολότητα του ορατού ήταν ιστορικά ανέκαθεν μη αναγώγιμη, εντούτοις, ένα τμήμα του, θα μπορούσε να αυτονομηθεί νοηματικά εξαιτίας της ερμηνείας και, στη συνέχεια, να καταστεί το κυρίαρχο στοιχείο μιας ιστορικής περιόδου. Το αποσπασμένο από την ολότητά του ορατό κλήθηκε πλέον να εντοπισθεί μέσα σε ένα συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, έτσι ώστε να μορφοποιηθεί στο πεδίο του αποφάνσιμου. Σε κάθε, όμως, περίπτωση μια λανθάνουσα ένταση θα εμφιλοχωρεί πάντοτε μεταξύ της απόφανσης και του ορατού, στον βαθμό που η πρώτη ασκείται στο, καταρχήν, μη αναγώγιμο στοιχείο του δεύτερου. Κάθε, δηλαδή, απόφανση θα σφετερίζεται ένα τμήμα του ορατού, καθώς θα το αποσπά από την ολότητά του για να το καθορίσει. Επομένως, κάθε απόφανση ασκεί μια μορφή βίας στο ορατό ως *όλον*, τεμαχίζοντάς το σε επιμέρους τόπους και χρόνους προκειμένου να το ορίσει νοηματικά. Το μεθοδολογικό πρόβλημα στη *Γέννηση της Κλινικής* ήταν ότι, απουσίαζε μια ευκρινής εξήγηση περί του λόγου ή των πιθανών αιτίων αυτού του σφετερισμού. Η μορφή που λαμβάνουν οι σχέσεις εξουσίας μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον θα μπορούσε να είναι μια πρώτη απάντηση επί του θέματος, όμως η ανάλυση του Foucault ήταν τόσο πολύ επηρεασμένη από τις διαφαινόμενες στην εποχή του ερμηνευτικές δυνατότητες του

γλωσσολογικού δομισμού, ώστε να παρακάμπτει πιθανές συνδυαστικές απαντήσεις για τον τρόπο που σχηματίστηκε η ιατρική εμπειρία της νεωτερικότητας. Στο σημείο αυτό γράφει ο Γκρο (2007: 61-62) ότι, ο Foucault θεωρούσε πως οι άνθρωποι επηρεάζονται πάντοτε σε κάθε εποχή στον τρόπο σκέψης και δράσης τους από μια *θεωρητική δομή*, δηλαδή από ένα σύστημα που είναι εγγεγραμμένο στα κεφάλια τους ως το είναι του κόσμου. Ίσως για τον λόγο αυτό υπήρξε στη *Γέννηση της Κλινικής* η απουσία μιας διαχρονικής κατανόησης της ιστορίας κάτι παραπάνω από εμφανής. Ως παράδειγμα, η ανάλυση δεν επισήμανε καθόλου ότι, η ιατρική εμπειρία ήταν εξαρχής προσδιοριζόμενη από την ενδελεχή χρήση του βλέμματος και ότι, γι' αυτό, μια *αρχαιολογική* ανάλυση του ιατρικού βλέμματος θα μπορούσε να αναζητήσει τον γενέθλιο τόπο της ήδη στην ιπποκράτεια παρατήρηση, που πρώτη συστηματοποίησε το σχετικό πεδίο. Άλλωστε, η οργάνωση της ιατρικής ως επιστήμης οφείλεται εξαρχής στην παρατήρηση και κατάγεται από αυτήν, χωρίς να περιορίζεται σε μια ιστορική στιγμή ανάδυσης των νέων μεθόδων, όπως π.χ. της κλινικής. Οπωσδήποτε, η νέα δομή της κλινικής ανακατένειμε την ιατρική εμπειρία στο πεδίο του σημαίνοντος και του σημαινόμενου, αλλά αυτό δεν εξηγούσε αυτόματα ότι, πρώτη αυτή ανακάλυψε τις δυνατότητες του ιατρικού βλέμματος, οι οποίες ήταν πάντοτε εγκατεστημένες μέσω της παρατήρησης στη θετικότητα του ιατρικού λόγου. Απλούστερα, η εκλέπτυνση των ιατρικών τεχνολογιών, σε συνδυασμό με το κύρος του ιατρικού επαγγέλματος και τις πολυπλόκαμες σχέσεις του με την πολιτική εξουσία, διάνοιξε ακόμη περισσότερο το πεδίο ορατότητας του βλέμματος και της αποφαντικής λειτουργίας του. Επομένως, τίθεται το ερώτημα, κατά πόσον οι σκέψεις και οι αντιλήψεις των ανθρώπων της εξεταζόμενης περιόδου είχαν εξίσου μεγάλη σημασία για τον σχηματισμό του ιατρικής εμπειρίας και για τον προσδιορισμό των δομικών συνθηκών που επέτρεψαν τη ρηματική αποτύπωσή της. Η απάντηση στο ερώτημα θα προϋπέθετε μια συγκροτημένη θεωρία για το κοινωνικό υποκείμενο κατά τη στιγμή παραγωγής του νέου, θετικιστικού επιστημονικού λόγου, μια θεωρία που, όμως, απουσίαζε από τη δομική προσέγγιση της *Γέννησης της Κλινικής*.

Αναφορές

Αποστολόπουλος, Φ. (2001), *Επισκόπηση της ιστορίας της γλωσσικής σκέψης*, Αθήνα, Στιγμή.

Βέλτσος, Ε. (2018), *Georges Canguilhem. Ιδέες, έννοιες και μέθοδοι της ζωής*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Γκρο, Φ.(2007), *Μισέλ Φουκώ*, Αθήνα, Νήσος.

Εριμπόν, Ν. (2009), Μισέλ Φουκώ. Φιλόσοφος, δανδής και ταραξίας, Αθήνα,Lector.

Κανγκιλέμ, Ζ. (2007), *Το κανονικό και το παθολογικό*, Αθήνα, Νήσος.

Ritzer, G. (2012), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*, Αθήνα, Κριτική.

Φουκώ, Μ. (1988), Ψυχική αρρώστια και ψυχολογία, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος.

Φουκώ, Μ. (1990), *Τρέλα και παραλογισμός. Ιστορία της τρέλας κατά την κλασική εποχή*, Αθήνα, Ηριδανός.

Φουκώ, Μ. (2012), *Η γέννηση της κλινικής*, Αθήνα, Νήσος.

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΩΣ ΑΞΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Νικόλαος Φωλίνας[α]

[α] Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η έννοια της δημοκρατίας φαίνεται να μην συνιστά ερώτημα για την πρώτη γενιά της σχολής της Φρανκφούρτης. Βέβαια, αυτή η θεματική μπορεί να θεωρηθεί ως το πλαίσιο για την ανάπτυξη της κριτικής θεωρίας. Θέση της παρούσας εργασίας είναι ότι η ανασυγκρότηση στοιχείων που αφορούν τη σύγχρονη δημοκρατία καθίσταται δυνατή μέσα από παράπλευρες ατραπούς. Πιο συγκεκριμένα, θα συζητηθεί η προβληματική της δημοκρατίας μέσα από την αλληλογραφία του Μαρκούζε με τον Αντόρνο, στην οποία, ο πρώτος, κάνοντας κριτική στον Χάμπερμας επιτρέπει να επεξεργαστούμε πτυχές της δημοκρατίας έστω και από αρνητική αφετηρία. Σε δεύτερο χρόνο, θα επιχειρηθεί η ανασυγκρότηση της δημοκρατίας μέσα από τη θεωρία του Μαρκούζε για τις αξίες. Από τη νοηματοδότηση των αξιών μέχρι τον ηθικό τους χαρακτήρα η κριτική σκοπιά οφείλει να αναδείξει τις χειραφετικές δυνατότητες που προκύπτουν από τις αξίες και να τις εξάγει από το υπάρχον. Κατά τούτο, η διαμεσολάβηση της πράξης είναι αυτή που επιτρέπει στη θεωρία αυτή τη κίνηση.

Λέξεις Κλειδιά: Κριτική Θεωρία, Δημοκρατία, Αξία, Πράξη, Χειραφέτηση

DEMOCRACY AS VALUE IN CRITICAL SOCIAL THEORY

Nikolaos Folinas[α]

[α] Post-Doctoral Researcher, Department of Social Anthropology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The concept of democracy seems not to be a question for the first generation of the Frankfurt School. Of course, this topic can be considered as the framework for the development of critical theory. The thesis of this paper is that the reconstruction of elements concerning modern democracy is made possible through side paths. More specifically, the problematic of democracy will be discussed through Marcuse's correspondence with Adorno, in which, the former, criticizing Habermas, allows us to elaborate aspects of democracy even from a negative starting point. In the second time, the reconstruction of democracy will be attempted through Marcuse's theory of values. From the meaning of values to their moral character, the critical point of view must highlight the emancipatory possibilities that arise from values and extract them from the existing. It is the mediation of practice that allows theory this movement.

Keywords: Critical Theory, Democracy, Value, Praxis, Emancipation

Εισαγωγή

Από τη δεκαετία του 1930 μέχρι και τη δεκαετία του 1970, μια βασική ένσταση για τη πρώτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης αφορά το γεγονός ότι δεν αναπτύσσει μια ειδικά πολιτική θεωρία, η οποία να στρέφεται ή να στοχεύει στην εξέταση των θεσμών και της έννοιας της δημοκρατίας. Βέβαια, «δεν είναι τυχαίο ότι ο Χορκχάιμερ διατυπώνει την άποψή του για την κριτική θεωρία την εποχή της ναζιστικής Γερμανίας και του Ολοκαυτώματος. Αυτό το γεγονός οδήγησε πολλούς κριτικούς θεωρητικούς να αμφισβητήσουν οτιδήποτε σχετίζεται με την πρόοδο, την αλήθεια, τον πολιτισμό, την επιστήμη και ούτω καθεξής» (Felluga 2015: xxiv). Σε αυτό το γενικό πλαίσιο τίθεται το ερώτημα νομιμοποίησης του κατά πόσο θα μπορούσε μια θεωρία, η οποία διατυπώθηκε, όπως γράφει ο διευθυντής του Ινστιτούτου Κοινωνικών ερευνών Μαξ Χορκχάιμερ, ως «κριτική προσέγγιση της υπάρχουσας κοινωνίας (Jay 2009: xxxi) να μην ασχοληθεί με μια ειδική θεωρία της δημοκρατίας ως απάντηση στη ναζιστική λαίλαπα. Με άλλα λόγια, αν και είναι διακηρυγμένος στόχος των μελετών του Ινστιτούτου να εξετάσει τους όρους με τους οποίους παράγεται μια στάση υπακοής και υποτέλειας από τους ευρύτερους κοινωνικούς θεσμούς (με χαρακτηριστικό παράδειγμα την έρευνα για την *Αυθεντία και Οικογένεια*, Horkheimer, Fromm και Marcuse 1996) δεν απαντάται καμία τέτοια συστηματική απόπειρα για την εξέταση της έννοιας της δημοκρατίας.

Η έρευνα για το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, από την άλλη, δείχνει να έχει κάνει απόπειρες επεξεργασίας της έννοιας της δημοκρατίας με τα εργαλεία της Κριτικής Θεωρίας. Ήδη από τη δεκαετία του ’70 μέχρι και σήμερα γράφονται άρθρα και μονογραφίες για αυτό ακριβώς το ζήτημα: ποια η σχέση της πρώτης γενιάς του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών με την έννοια της δημοκρατίας (ενδεικτικά πρβλ. Kellner 1979, Mariotti 2016, Caterino and Hansen 2019, Maley 2021). Σε αυτό που συγκλίνουν οι ως άνω μελέτες δεικνύουν προς μια κατεύθυνση επεξεργασίας εννοιακών ζητημάτων σχετικά με τη δημοκρατία, αλλά και όρους για την επεξεργασία αυτών των ζητημάτων που δύνανται να αξιοποιηθούν στο σήμερα.

Σε αυτή την κατεύθυνση προσανατολίζεται και η παρούσα μελέτη. Όντως μια επί τούτου μελέτη από την πρώτη γενιά του Ινστιτούτου δεν μπορεί να εντοπιστεί· τούτο δε σημαίνει ότι το εν λόγω ζήτημα δεν απασχολεί τους θεωρητικούς αυτούς. Ισχυρίζομαι, όμως, ότι αυτή η προβληματική μπορεί να ανασκευαστεί με μη γραμμικό τρόπο και από μια ανανοηματόδοτηση ησσόνων κειμένων, όπως είναι η αλληλογραφία ή ομιλίες σε συνέδρια τα οποία έχουν εκδοθεί μετά θάνατον. Ως εκ των παραπάνω ο τρόπος με τον οποίο θα εργαστεί η παρούσα μελέτη, σε ένα πρώτο χρόνο, αφορά την πιθανότητα εξαγωγής συμπερασμάτων από την αλληλογραφία μεταξύ Μαρκούζε και Αντόρνο για το φοιτητικό κίνημα. Πέραν της συζήτησης για το διάσημο περιστατικό κατά το οποίο ο Αντόρνο ζήτησε την παρέμβαση της αστυνομίας στο πανεπιστήμιο, έπειτα από δράσεις των φοιτητών, η αλληλογραφία αυτή θεματοποιεί ρητώ τω τρόπω την τοποθέτηση των δύο στοχαστών για το ζήτημα της δημοκρατίας. Υπό αυτό το πρίσμα, θα επιχειρήσω να εξάγω συμπεράσματα για την έννοια της δημοκρατίας από τις τοποθετήσεις τους, και με μεγαλύτερη βαρύτητα στην τοποθέτηση του Μαρκούζε, καθότι η θεωρητική του θέση έχει κριθεί ως πιο ενεργά πολιτική αφού ο τελευταίος «πήρε σοβαρά το καθήκον της σκέψης έναντι του πραγματικά δρώντος Λόγου» (Scweppenhäuser 1999: 17). Σε ένα

δεύτερο χρόνο θα επεξεργαστώ πτυχές της ομιλίας του Χ. Μαρκούζε με τίτλο *Μια επανάσταση στις αξίες* για να δείξω τον τρόπο με τον οποίο τα περιεχόμενα για τη δημοκρατία τα οποία θα θεματοποιηθούν από την αλληλογραφία εμπίπτουν στην κατηγορία της αξίας και με ποιον τρόπο μπορούν να κριθούν χειραφετικά.

Θεωρητικό πλαίσιο

Στην μεταξύ τους αλληλογραφία το 1969 οι Αντόρνο και Μαρκούζε συζητούν πάνω σε ένα συγκεκριμένο θέμα το οποίο «αφορά την κατάληψη του Ινστιτούτου από φοιτητές στις αρχές του 1969 και τη συνακόλουθη κλήση της αστυνομίας εκ μέρους των διαχειριστών του Ινστιτούτου. Το γεγονός ότι ο Αντόρνο κάλεσε την αστυνομία και συνακόλουθα διέκοψε τα μαθήματα, προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Μαρκούζε» (Αντόρνο & Μαρκούζε 2018: 7). Ωστόσο, αυτό το περιστατικό συνιστά το έναυσμα για να υπάρξουν καταγεγραμμένες θέσεις των δύο στοχαστών σε ζητήματα που εκφεύγουν της ειδικής αυτής κατάστασης. Ένα τέτοιο ζήτημα είναι και αυτό της δημοκρατίας. Ειδικότερα, στις 21 Ιουλίου ο Μαρκούζε γράφει μεταξύ άλλων τα εξής:

> «...ο Χάμπερμας παραθέτει την ακόλουθη πρόταση από τον πρόλογο μιας καινούριας έκδοσης δοκιμίων της δεκαετίας του '30: Ή διαφορά αφορά τη σχέση του να ενισχύεις αυτό που υπηρετεί τους αντιπάλους όταν είναι ανίσχυρο. Για χάρη της αλήθειας, θεωρώ αναγκαίο να πω ανοιχτά ότι παρά τα ελαττώματά της, η ύποπτη δημοκρατία [ενν. τη δημοκρατία της Δυτικής Γερμανίας στη δεκαετία του 1960] είναι πάντα προτιμότερη από τη δικτατορία που θα φέρει η κατάρρευσή της πρώτης'. Ο Χορκχάιμερ του '30 θα μπορούσε άραγε να γράψει τόσο αντιδιαλεκτικά, τόσο μη θεωρητικά σήμερα; Η πρόταση, μού φαίνεται απλώς ως μια εκδοχή της κοινοτοπίας του «μικρότερου κακού». Είναι όμως έστω αυτό; Η «δημοκρατία» απομονώνεται, αποκλείεται από το πραγματικό της περιεχόμενο: τη μορφή κυριαρχίας του ύστερου καπιταλισμού. Η απομόνωση επιτρέπει την κατάπνιξη του ερωτήματος: καλύτερη για ποιον; Για το Βιετνάμ; ... το σύστημα είναι παγκόσμιο και είναι η δημοκρατία του η οποία, με όλα τα ελαττώματά της, πραγματοποιεί, πληρώνει και εξοπλίζει τη νεοαποικιοκρατία και το νεοφασισμό και εμποδίζει τη χειραφέτηση. Διπλή απομόνωση: ο νεοφασισμός και αυτή η δημοκρατία δεν είναι διαζευκτικές:
>
> *αυτή* η δημοκρατία, ως καπιταλιστική που είναι, οδηγεί, σε συμφωνία με την εγγενή της δυναμική σε ένα καθεστώς καταναγκασμού; Και γιατί *πρέπει* η κατάρρευσή της να φέρει μια δικτατορία που είναι χειρότερη από αυτό που υπάρχει; Δεν είναι ακριβώς το καθήκον του σημερινού κινήματος διαμαρτυρίας, ιδίως του φοιτητικού, να *αποτρέψει* μια τέτοια εξέλιξη; Και θα πρέπει κανείς να καταγγείλει αυτό το κίνημα από το ξεκίνημά του ως «ανίσχυρη δύναμη» όταν καταρχάς είναι παραπάνω και από αμφίβολο αν μπορεί κανείς ακόμα και να μιλήσει για δύναμη με καθαρή συνείδηση-όταν συγκρίνεται με αυτό με το οποίο οι κυβερνώντες ετοιμάζουν; Τι υπηρετεί καλύτερα τους αντιπάλους: η αυταρχική διαβεβαίωση της αδυναμίας αυτού του κινήματος ή η ενδυνάμωση του κινήματος; Οι φοιτητές γνωρίζουν πολύ καλά τα αντικειμενικά όρια της διαμαρτυρίας τους – δεν χρειάζονται εμάς να τους υποδείξουμε, αλλά ίσως μας χρειάζονται για να τους βοηθήσουμε να ξεπεράσουν αυτά τα όρια. Η χρήση ισχύος, οι «επαγγελματίες της βίας», όλα αυτά βρίσκονται

> από την άλλη πλευρά, στο στρατόπεδο του αντιπάλου και θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί όταν παίρνουμε τις κατηγορίες του και τις χρησιμοποιούμε για να κολλάμε ετικέτες στο κίνημα διαμαρτυρίας. Και η δικτατορία μετά την κατάρρευση; Θα πρέπει να έχουμε το θεωρητικό κουράγιο να μην ταυτίζουμε τη βία της απελευθέρωσης με τη βία της καταστολής και να τα εντάσσουμε όλα στη γενική κατηγορία της δικτατορίας ...
>
> Φυσικά, θα πρέπει να υπερασπίζεται κανείς τους κοινοβουλευτικούς-δημοκρατικούς θεσμούς, όταν αυτοί εγγυώνται ακόμα το δικαίωμα στην ελευθερία και την εργασία ενάντια στην ένταση της καταπίεσης. Αυτοί οι θεσμοί όμως δε διαλύονται από τη δραστηριότητα των φοιτητών αλλά από την άρχουσα τάξη. Στις ΗΠΑ σήμερα, τα νομοθετικά σώματα αποτελούν κέντρα εντεινόμενης καταπίεσης, και η πρόσφατη κατάληψη του Ανώτατου Δικαστηρίου από τον Νίξον δείχνει την κατεύθυνση προς την οποία κινείται η πολιτική» (Adorno and Marcuse 2018: 32-34).

Από αυτό το εκτενές παράθεμα μπορούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρκούζε, ως βασικό στέλεχος της πρώτης γενιάς του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών της Φρανκφούρτης, κατανοούσε τη δημοκρατία. Θα μπορούσα να ξεκινήσω από το θετικό κομμάτι που αναφέρει ότι «φυσικά θα πρέπει να υπερασπίζεται κανείς τους θεσμούς». Κάτι τέτοιο όμως θεωρώ ότι συνιστά αφαίρεση από το γεγονός ότι το βασικό χαρακτηριστικό, αν δύναται να θεματοποιηθεί ως τέτοιο, της δημοκρατίας είναι ο δυναμικός της χαρακτήρας σε αντίθεση με το φορμαλιστικό της χαρακτήρα που την αποστεώνει, καθόσον απομονώνεται από το πραγματικό της περιεχόμενο που είναι η χειραφέτηση. Υπό αυτή την έννοια το να ξεκινήσει μια κριτική θεωρία της κοινωνίας από την σκοπιά του θετικού χαρακτήρα αποκρύπτει το δυναμικό χαρακτήρα των διαδικασιών που συγκροτούν τη κοινωνική διεκδίκηση που λέγεται δημοκρατία. Με διαφορετικούς όρους, μια τέτοια τοποθέτηση προϋποθέτει μια αναστοχασμένη εξέταση ενός «άπαξ και δια παντός» της δημοκρατίας. Αν το άπαξ και δια παντός παραπέμπει σε μια λογική ότι η δημοκρατία κατοχυρώθηκε μία φορά και από εκεί και πέρα δεν έχει ανάγκη επιβεβαίωσης της κατοχύρωσής της, τότε απλά καταφάσκει την υπάρχουσα κοινωνική και πολιτική κατάσταση της κυριαρχίας, η οποία έχει ενδυθεί το μανδύα της δημοκρατίας. Αν από την άλλη, και αυτό κρίνω ότι εμπίπτει σε μια κριτική κοινωνική θεωρία, το άπαξ διαχωριστεί από το διά παντός, τότε προκύπτει το εξής: αν κάτι έχει κατοχυρωθεί σε ένα πρώτο βήμα (άπαξ) τότε η διάρκεια (δια παντός) είναι ζήτημα δυναμικής τοποθέτησης και υπεράσπισης όποιων περιεχομένων θέτουν σε αμφισβήτηση τον χαρακτήρα της κυριαρχίας. Και από αυτή τη σκοπιά δείχνει αφενός να τοποθετείται και αφετέρου να κάνει κριτική στη θέση του Χάμπερμας ο Μαρκούζε.

Η εκκίνηση για την έννοια της δημοκρατίας μπορεί να εντοπιστεί σε ένα άλλο ερώτημα, το οποίο λειτουργεί θετικά για τη δημοκρατία, είναι θετικό για τη δημοκρατία αλλά μέσα από έναν αρνητικό τρόπο: γιατί είναι δεδομένο ότι αυτή η δημοκρατία θα γεννήσει δικτατορία, όπως αναφέρει ο Χάμπερμας στο απόσπασμα που παρατίθεται. Μια αντίστοιχη θέση μπορεί να αναδειχθεί και για την επικαιρότητά της, αφού στη συγκαιρινή μας συνθήκη λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο: η κρίση της δημοκρατίας οδηγεί γραμμικά στη δικτατορία. Αυτή η τοποθέτηση, υποβιβάζοντας τη δημοκρατία ως ένα μέσο προς τη δικτατορία και εκχωρώντας στην τελευταία την αλήθεια της πρώτης, στην

πραγματικότητα ακυρώνει όποιο χειραφετικό αίτημα και όποια ρωγμή μπορεί να προκύψει από τη δημοκρατία ακριβώς από τον ίδιο της τον χαρακτήρα. Η τελευταία είναι σαφές, τουλάχιστον σε αυτού του τύπου τη θεωρία, ότι κερδίζεται με αγώνες και πράξη (Μαρκούζε 1971: 10) – πλην όμως με αγώνες και πράξη διατηρείται. Σε αυτό το σημείο μπορεί να γίνει λόγος, αντίστοιχα, και για τον τρόπο και το μέσο με τα οποία μπορεί να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, δηλαδή μέσω της δυναμικής των κοινωνικών κινημάτων. Συνιστά ταυτολογία να ισχυριστεί κανείς ότι τα κοινωνικά κινήματα πάσης λογής και φύσεως που έθεταν ως στόχο τη χειραφέτηση δεν είχαν έναν κυρίαρχο χαρακτήρα από τη γένεσή τους.

Μια ακόμα προβληματική, που θεματοποιεί ο Μαρκούζε, αφορά αυτή της βίας. Και μάλιστα τούτο το κάνει διττώ τω τρόπω: αφενός αντιπαρέρχεται το γνωστό ιδεολόγημα που αναφέρει ότι καταδικάζουμε τη βία από όπου και αν προέρχεται. Τούτο συμβαίνει ακριβώς επειδή αυτή είναι η ιδεολογική χρήση και αξιοποίηση της βίας ως αντιστροφής της πραγματικότητας, όταν δηλαδή ο καταπιεστής την χρησιμοποιεί για να επιβάλλει τη βούληση και να επικυρώσει την κυριαρχία του. Η επικύρωση αυτού του ιδεολογήματος δείχνει την επικράτηση της φιλελεύθερης ιδεολογίας στην κοινωνική συνείδηση. Αφετέρου, η βία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως οδηγός για την αντιμετώπιση προβλημάτων που αφενός αποκαλύπτουν τον κεκαλυμμένο χαρακτήρα της καταπίεσης και αφετέρου δύναται να οδηγήσει στην (από μερική έως ολική) άρση της καταπίεσης. Αυτό χρειάζεται ένα θεωρητικό σθένος και μια δυναμική υπέρβασης από τη θεωρία να κατορθώσει να κάνει έναν τέτοιου τύπου διαχωρισμό και να οδηγηθεί στο συγκεκριμένο.

Αν ακολουθήσει κανείς αυτή τη συλλογιστική, ότι δηλαδή η βία βοηθά τα κινήματα και τις αξίες τους να γεννηθούν, μπορεί να θέσει το ερώτημα με ποιον τρόπο οι αξίες των κινημάτων που αφορούν τη χειραφέτηση μπορούν να θεμελιωθούν. Είδαμε ότι τα προβλήματα και οι κρίσεις της δημοκρατίας, για ένα τμήμα της κριτικής θεωρίας (δεύτερη γενιά που την εκπροσωπεί κατά βάση ο Χάμπερμας) οδηγούν στη δικτατορία. Ο Μαρκούζε αντιτίθεται με την εξής διττή θέση: από πότε είναι κάτι τέτοιο δεδομένο από τη μία και από την άλλη αν τα κινήματα τη σήμερον έχουν την ευθύνη να αποτρέψουν μια τέτοια εξέλιξη που οδηγεί τα πράγματα σε μια δικτατορία. Εδώ μπορεί να ειπωθεί ότι προκύπτει ένα παράδοξο σχήμα το οποίο δείχνει ότι η θεμελίωση της αξίας (που αφορά τα περιεχόμενα της δημοκρατίας εν προκειμένω) προηγείται της γέννησης της αξίας. Κάτι τέτοιο είναι παράδοξο γιατί αν δεν έχει γεννηθεί κάτι, με ποιον τρόπο μπορεί άραγε να θεμελιωθεί; Η θεμελίωση, σαφώς, συνιστά μια διαφορετική διαδικασία από τη γένεση. Η βασική θέση εν προκειμένω αφορά το γεγονός ότι η θεμελίωση οφείλει να και δεν μπορεί παρά να συντελεστεί στο παρόν. Άρα, και υπό αυτή την έννοια, η θεμελίωση της αξίας της δημοκρατίας δεν μπορεί παρά να συντελεστεί στο ίδιο το πεδίο της δημοκρατίας που είναι του κεφαλαίου, δηλαδή της αστικής δημοκρατίας. Το κεφάλαιο δημιουργεί μια σειρά από αξίες που επικυρώνονται εντός του και αυτές δεν είναι άλλες από τις γνωστές σε όλους μας ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη, αδελφοσύνη:

> «οι αξίες της ελευθερίας και της ισότητας εκφράζουν πρώτα απ' όλα τις ανάγκες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή τον ελεύθερο ανταγωνισμό μεταξύ των σχετικών ίσων, τη δωρεάν μισθωτή εργασία, την ανταλλαγή ισοδυνάμων ανεξαρτήτως φυλής, θέσης κ.λπ. Αλλά, ταυτόχρονα, οι ίδιες αξίες προβάλλουν

καλύτερες μορφές ανθρώπινης συναναστροφής, ακόμα απραγματοποίητες δυνατότητες. Την ίδια αμφιθυμία έχουμε και σε μια άλλη από τις καθοριστικές αξίες που είναι χαρακτηριστικές της σύγχρονης εποχής, δηλαδή στην έννοια της εργασίας ως κλήσης και δημιουργίας» (Marcuse 2001: 195-196).

Θέτοντας ως δεδομένο-κεκτημένο της θεωρίας και ως προϋπόθεσή της τόσο ότι οι έννοιες από μόνες τους έχουν έναν κενό χαρακτήρα όσο και ότι για να εξηγήσουμε τις εν λόγω έννοιες οφείλουμε να προχωρήσουμε σε αυτό που τις συγκροτεί ως τέτοιες, μπορούμε εν συνεχεία να εξετάσουμε αν αυτό που ισχύει στην πραγματικότητα ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο των εννοιών. Εν προκειμένω και αρχικά η δημοκρατία μπορεί να αναλυθεί σε ελευθερία και ισότητα. Το ερώτημα όμως πλέον αφορά το αν η ελευθερία και η ισότητα μπορούν να εντοπιστούν ως πληρούμενες στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Μια πιθανή απάντηση στην οποία μπορεί να καταλήξει η θεωρία θα μπορούσε να είναι η εξής: μια κοινωνία η οποία διενεργεί πολέμους για την επέκταση συμφερόντων, μια κοινωνία η οποία αποδεικνύεται κατασταλτική με την πρώτη ευκαιρία δεν μπορεί να διατυπώσει την ικανοποίηση των περιεχόμενων της δημοκρατίας αλλά ούτε επομένως και την ίδια τη δημοκρατία.

Ο κίνδυνος στον οποίο μπορεί να βρεθεί η θεωρία, και ειδικότερα μια θεωρία για τη δημοκρατία είναι τριπλός. Κατά πρώτο, να αφαιρέσει τον χειραφετικό χαρακτήρα της δημοκρατίας – τις δυνατότητές της. Κατά δεύτερον, να καταλήξει να γίνει απολογητική ως θεωρία (η δημοκρατία οδηγεί στη δικτατορία ή εν γένει μια λογική του μικρότερου κακού). Κατά τρίτον, να οδηγηθεί εκ νέου σε μια ουτοπιστική λογική διατυπώσεων οι οποίες αποκόπτουν την ανάπτυξη της υλικότητας της κοινωνίας (grosso mondo τη δυνατότητα διευρημένης ικανοποίησης αναγκών) από το αίτημα της χειραφέτησης και ανάγουν το τελευταίο σε μια αυτόνομη κίνηση. Με άλλα λόγια, να θεωρήσει ότι η χειραφέτηση μπορεί να έρθει αλλά δεν μπορεί κανείς να κάνει κάτι για να συμβάλλει σε αυτή την κατεύθυνση.

Σε αυτό τον τριπλό κίνδυνο μπορεί να επανερμηνευθεί η επεξεργασία περί αξιών στην περίπτωση του Μαρκούζε. Όταν αναφέρεται ο τελευταίος σε αξίες εκκινεί από την μαρξική θεωρία για τον τρόπο μετασχηματισμού των αξιών. Αναφέρει λοιπόν ότι:

> «Οι κοινωνικά αποτελεσματικές νέες αξίες αντικαθιστούν τις καθιερωμένες εάν και όταν εκφράζουν το ενδιαφέρον μιας προοδευτικής, ανερχόμενης τάξης στον αγώνα ενάντια στην υπάρχουσα άρχουσα τάξη. Όμως, οι νέες αξίες αρθρώνουν τα συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα σε μια γενική μορφή, υποστηρίζοντας ότι το ταξικό συμφέρον είναι ταυτόχρονα και το παγκόσμιο συμφέρον και με αυτόν τον τρόπο, οι ταξικά καθορισμένες αξίες παίρνουν τη μορφή μιας καθολικής αλήθειας. Αυτός είναι ο ιδεολογικός χαρακτήρας των αξιών. Οι αξίες είναι ιδεολογικές στο βαθμό που αφαιρούνται από τον περιορισμό ή την άρνησή τους στην πραγματικότητα. Στην καπιταλιστική κοινωνία, η ελευθερία και η ισότητα παραμένουν αφηρημένες, η μερική ελευθερία και η ισότητα – ένα προνόμιο. Αλλά η ίδια ακριβώς ιδεολογία γίνεται υλική δύναμη στη διαδικασία της αλλαγής μόλις αρχίζει να ωθεί την πολιτική δράση σε μαζική κλίμακα με στόχο την πλήρη συνειδητοποίηση των διαστρεβλωμένων και αρνούμενων αξιών» (Marcuse 2001: 196).

Εδώ εμφανίζεται ένα πρωθύστερο σχήμα κατά το οποίο οι αξίες συγκροτούνται εντός του πεδίου της κεφαλαιοκρατικής δημοκρατίας αλλά χρειάζονται να περάσουν τη βάσανο της πράξης για να φανεί η δική τους δυναμική στο μετασχηματισμό της δημοκρατίας. Το πρόβλημα είναι και αφορά κατά το μάλλον ή ήττον το περιθώριο που δίνει το υπάρχον για την ανάπτυξή του προς μια χειραφετική κατεύθυνση, αφού είναι σαφές ότι το υπάρχον κοινωνικό και πολιτικό την ίδια στιγμή αποσκοπεί στην συντήρηση του εαυτού του. Σε αυτό το σημείο φαίνεται μάλλον και ο ρόλος της διανόησης, η οποία μπορεί να συμβάλει στην ολοκληρωμένη διατύπωση των αιτημάτων που αφενός ανταποκρίνονται στις δυνατότητες της κοινωνίας, αφετέρου συνδιαλέγονται με την καθολίκευση του αιτήματος για κοινωνική χειραφέτηση:

> «η αστική ιδεολογία ακυρώνει τις φεουδαρχικές συμβατικές σχέσεις γενικεύοντας αυτή τη σχέση στην ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου που δεσμεύει όλα τα μέλη της κοινωνίας ενώ τα υποτάσσει όλα, με πολύ διαφορετικούς τρόπους, στους κυρίαρχους νόμους της ανταλλακτικής οικονομίας. Ομοίως, ο σοσιαλισμός αποσκοπεί στην ακύρωση της αφηρημένης και εκμεταλλευτικής δομής πίσω από την αστική ιδεολογία της ελευθερίας και της ισότητας, και να κάνει την εργασία αληθινά επάγγελμα, δηλαδή την αυτοπραγμάτωση του ατόμου σε μια ένωση με ελεύθερα ανθρώπινα όντα. Η μετάφραση της ιδεολογίας σε πραγματικότητα πρόκειται να γίνει στην επαναστατική δράση του προλεταριάτου» (Marcuse 2001: 197).

Θεωρώ ότι σε αυτές τις διατυπώσεις ελλοχεύουν προβληματικές οι οποίες στο σήμερα μπορούν να λειτουργήσουν ως κριτήριο για την ίδια την κίνηση της δημοκρατίας. Με άλλα λόγια και για παράδειγμα το γεγονός ότι δεν υπάρχει σήμερα κάποιο κοινωνικό κίνημα το οποίο με αξιώσεις να διεκδικεί καλύτερους όρους διαβίωσης (η ισότητα και η ελευθερία έπονται εκ τοις πράγμασι της κάλυψης των αναγκών) δεν σημαίνει ούτε ότι δεν πρέπει να εγερθεί το αίτημα για την κάλυψη των αναγκών ούτε ότι δεν υπάρχει κοινωνική δυναμική, η οποία να μπορεί να κατευθυνθεί προς την ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Αυτό που σε μεγάλο βαθμό λείπει είναι η ίδια η πράξη, η ίδια η δυναμική της πράξης που μπορεί να οδηγήσει σε αποτελέσματα – και σε καμία περίπτωση αυτά τα αποτελέσματα δεν είναι πάντα νικηφόρα.

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη είχε ως στόχο να δείξει ότι από (μάλλον) περιθωριακά κείμενα της πρώτης γενιάς της Κριτικής Θεωρίας και ειδικότερα από τις τοποθετήσεις του Μαρκούζε μπορεί να εξαχθεί μια έννοια δημοκρατίας ως αξίας. Ειδικότερα, διέκρινα τρία βήματα στην επιχειρηματολογία περί δημοκρατίας: το πρώτο αφορά τον αντί-φορμαλιστικό χαρακτήρα της θεώρησής του Μαρκούζε. Τα περιεχόμενα είναι αυτά που θα επιβεβαιώσουν την αντιστοίχησή της με τις αξίες που η ίδια η δημοκρατία διακηρύσσει. Το δεύτερο αφορά το δυναμικό χαρακτήρα της δημοκρατίας. Η τελευταία δεν μπορεί να θεωρηθεί ως δεδομένη άπαξ αλλά επικυρώνεται εν και εκ τοις πράγμασι σε μια διαδικασία διεκδίκησής της (διά παντός). Το τρίτο αφορά την αβεβαιότητα που προκύπτει από τις σύγχρονες δημοκρατίες και ειδικότερα στο που κατευθύνεται η κρίση της τελευταίας· αν η κατάρρευση της αστικής δημοκρατίας θα οδηγήσει σε μια (πιο) βάρβαρη ή μια χειραφετημένη κοινωνία. Για να αναδείξω τον τρόπο με τον οποίο εργάζεται ο

θεωρητικός πάνω στον τραυματισμό της δημοκρατίας των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, ανέτρεξα στο κείμενο του *Μια επανάσταση στις αξίες*. Εν προκειμένω αναδεικνύεται ότι ο τρόπος με τον οποίο επιβεβαιώνονται οι αξίες στην σύγχρονη κοινωνία αφορά την προηγηθείσα επανάσταση στους υλικούς όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας και σε δεύτερο χρόνο στις πολιτικές αξίες οι οποίες επιβεβαιώνονται στην πράξη. Από τη νοηματοδότηση των αξιών μέχρι τον ηθικό τους χαρακτήρα η κριτική σκοπιά οφείλει να αναδείξει τις χειραφετικές δυνατότητες που προκύπτουν από τις αξίες και να τις εξάγει από το υπάρχον. Η διαμεσολάβηση της πράξης είναι αυτή που επιτρέπει στη θεωρία αυτή τη κίνηση. Υπό αυτή την έννοια, η έννοια της δημοκρατίας λειτουργεί ως ένα αίτημα προς πλήρωση, ακριβώς από την κριτική ανασκόπηση του υπάρχοντος.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Adorno, T. και Marcuse, H. (2018), *Διαμάχη για το γερμανικό φοιτητικό κίνημα* (μτφρ. Κ. Δεσποινιάδης), Θεσσαλονίκη, Πανοπτικόν.

Horkheimer, M., Fromm, E. και Marcuse, H. (1996), *Αυθεντία και Οικογένεια* (μτφρ. Λ. Αναγνώστου), Αθήνα, Νήσος.

Jay, M. (2009), *Η Διαλεκτική Φαντασία* (μτφρ. Φ. Τερζάκης), Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Μαρκούζε, Χ. (1971), *Δοκίμιο για την Απελευθέρωση* (μτφρ. Ν. Αιγινίτης), Αθήνα, Διογένης.

Scweppenhäuser, H. (1999). Το αρνητικό δίκαιο της υπέρβασης, στο Μανιάτης, Γ., Σαγκριώτης, Γ., Χρύσης, Α. (Επιμ.), *Herbert Marcuse: Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, Αθήνα, Στάχυ.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Caterino, B. and Hansen, P. (2019), *Critical Theory, Democracy and the Challenge of Neoliberalism*, Toronto, University of Toronto Press.

Felluga, D. F. (2015), *Critical Theory. The Key Concepts*, New York, Routledge.

Kellner, D. (1979), Critical theory, democracy and human rights, *New Political Science*, Vol. 1, No 1, σσ. 12-18.

Maley, T. (2021), The Relevance of Herbert Marcuse's Thought Today: Or the Historical Fate of Bourgeois Democracy in and Beyond the Neoliberal Era, *Theory, Culture & Society*, Vol. 38, No. 7-8, pp. 107-129.

Marcuse, H. (2001), A Revolution in Values, στο Kellner, D. (ed.), *Herbert Marcuse. Towards a Critical Theory of Society*, New York, Routledge.

Mariotti, S. (2016), *Adorno and Democracy. The American Years,* Kentucky, University Press of Kentucky.

ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΕ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ: ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΑΞΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ, 2008

Αναστασία Χαραλάμπη,[α] Ιωάννα Τσίγκανου[β]

[α] Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
[β] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση μιας πιθανής διάκρισης ανάμεσα στην κατασκευή της εννοίας της εμπιστοσύνης σε πολιτικούς θεσμούς όπως αυτή μετράται στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (European Social Survey) και την Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (European Values Study), καθώς και η σχέση της με την κοινωνική εμπιστοσύνη με βάση τα δεδομένα του 2008 για τρεις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου: Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία. Παρουσιάζεται το κοινωνικό και δημογραφικό «προφίλ» και η σχέση της πολιτικής εμπιστοσύνης σε εθνικούς θεσμούς και της κοινωνικής εμπιστοσύνης με την κλίμακα της πολιτικής αυτό-τοποθέτησης σε Αριστερά/Δεξιά. Τέλος, εξετάζεται η σχέση της πολιτικής εμπιστοσύνης με την κλίμακα αυτό-τοποθέτησης σε αριστερά/δεξιά με βάση την κατασκευασμένη κλίμακα για την παρελθοντική ψήφο (ESS) και την πρόθεση ψήφου (EVS).

Λέξεις Κλειδιά: Διερευνητική Ανάλυση Παραγόντων, Επιβεβαιωτική Ανάλυση Παραγόντων, αξιοπιστία, εγκυρότητα, Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών

TRUST/CONFIDENCE TO POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIAL TRUST: EVIDENCE FROM THE EUROPEAN SOCIAL SURVEY AND THE EUROPEAN VALUES STUDY FOR SOUTHERN EUROPE, 2008

Anastasia Charalampi,[α] Joanna Tsiganou[β]

[α] Panteion University of Social and Political Sciences
[β] National Centre for Social Research

Abstract

The aim of this paper is to investigate a potential distinction between the construct of trust or confidence to political institutions and its relation to social trust. The structure of the 2008 political trust (European Social Survey)/confidence (European Values Study) construct and social trust index is explored for three Southern European Countries: Greece, Portugal and Spain. The socio-demographic "profiles" and the relation of both structures to the left/right self-placement scale are presented. Finally, the relation of political trust/confidence to a Left/Right scale based on political party vote is examined.

Keywords: Exploratory factor analysis; Confirmatory factor analysis; reliability; validity; European Social Survey; European Values Study

Εισαγωγή

Η έννοια της εμπιστοσύνης έχει αποδοθεί περισσότερο με έναν αποκλίνοντα παρά με έναν συγκλίνοντα τρόπο (Bauer 2014, 2015, Rousseau et al. 1998, Uslaner 2018), καθώς δε συμφωνούν απαραίτητα όλοι οι επιστήμονες με τη σημασία της (Bacharach and Gambetta 2001, Gambetta 1988, Hardin 2002, Misztal 2013, Nooteboom 2002, Seligman 2000, Uslaner 2002, Warren 1999).

Η παρούσα μελέτη περιορίζεται στην κατά Putnam (2000) συσχέτιση της κοινωνικής και πολιτικής εμπιστοσύνης με το κοινωνικό κεφάλαιο με έμφαση στη διαπροσωπική (κοινωνική) εμπιστοσύνη και την εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, οι χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου παρουσιάζουν χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης και εμπιστοσύνης σε πολιτικούς θεσμούς σε σχέση με τον Ευρωπαϊκό Βορρά και εξακολουθούν να προσελκύονται από «υλιστικές αξίες» ενώ η προσκόλληση σε «μετα-υλιστικές αξίες» (Inglehart 1977, 1981, 1990) μειώνεται (Sotiropoulos 2007). Το ενδιαφέρον εδώ εστιάζεται στη σχέση ανάμεσα στην κοινωνική και την πολιτική εμπιστοσύνη περαιτέρω στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία εφόσον με βάση τη βιβλιογραφία μοιράζονται κοινές πολιτικές στάσεις, αξίες και κοινωνικές συμπεριφορές σε σχέση με τους ομόλογούς τους στο βορρά (Gunther, Diamandouros and Puhle 1995, Diamandouros and Gunther 2001, Ferrera 1996, Sotiropoulos 2007).

Με βάση τα παραπάνω, η μελέτη εστιάζει στη διερεύνηση της πιθανής διάκρισης ανάμεσα στην πολιτική εμπιστοσύνη (trust) όπως μετράται στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (European Social Survey, εφεξής ESS) και την πολιτική εμπιστοσύνη (confidence) όπως μετράται στην Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (European Values Study, εφεξής EVS), καθώς και στη σχέση τους με τις αντίστοιχες μετρήσεις της κοινωνικής εμπιστοσύνης, με τη χρήση των δεδομένων του 2008 για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Όπως δηλώνει ο Newton (2014: 2) «αν πρόκειται να διερευνήσουμε τα κοινωνικά θεμέλια της πολιτικής, θα πρέπει να διατηρήσουμε μια σαφή εννοιολογική διάκριση ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτικό». Η βιβλιογραφία υποστηρίζει ότι «η θεσμική εμπιστοσύνη πλησιάζει την έννοια της νομιμοποίησης, η οποία έχει μια βαθύτερη σημασία για το σύστημα της κυβέρνησης σε σχέση με την εμπιστοσύνη σε συγκεκριμένους πολιτικούς ηγέτες ή την κυβέρνηση της εποχής» (Newton 2014: 2), γνωστή και ως ειδικευμένη πολιτική εμπιστοσύνη (particularized political trust) (Evans 1996, Warren 1999, Uslaner 2018), σε αντίθεση με τη γενικευμένη θεσμική εμπιστοσύνη (generalized institutional confidence) (Easton 1965, 1975, Uslaner 2018), η οποία «είναι ένα μέτρο υποστήριξης για το πολιτικό καθεστώς που είναι πιο σημαντικό για την κατανόηση από εμάς της πολιτικής σταθερότητας σε σχέση με πιο ασταθή μέτρα υποστήριξης για τις αρχές» (Newton 2014: 2). Η επιλογή των δεδομένων του 2008 για τις δύο έρευνες έγκειται στο ότι ήταν οι μοναδικοί Γύροι που συμμετείχαν και οι τρεις χώρες. Χρησιμοποιήθηκε η μέτρηση της πολιτικής εμπιστοσύνης όπως προτάθηκε στο άρθρο των Charalampi et al. (2022) και κατασκευάστηκε ένας δείκτης κοινωνικής εμπιστοσύνης ακολουθώντας την ίδια μεθοδολογία. Διερευνάται το κοινωνικό και δημογραφικό «προφίλ» και η σχέση της πολιτικής εμπιστοσύνης σε εθνικούς θεσμούς και της κοινωνικής εμπιστοσύνης με την κλίμακα της πολιτικής αυτό-τοποθέτησης σε Αριστερά/Δεξιά. Τέλος, εξετάζεται η σχέση

της πολιτικής εμπιστοσύνης με την κλίμακα αυτό-τοποθέτησης σε Αριστερά/Δεξιά με βάση την κατασκευασμένη κλίμακα για την παρελθοντική ψήφο (ESS) και την πρόθεση ψήφου (EVS).

Μεθοδολογία

Οι συμμετέχοντες/ουσες

Η ανάλυση βασίστηκε στα δεδομένα του 4ου Γύρου της ESS και στα δεδομένα της EVS (2008) για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Εφαρμόζοντας τον ίδιο ορισμό σε όλους τους Γύρους, η ESS ορίζει ως πληθυσμό της έρευνας όλα τα άτομα ηλικίας 15+ που διαμένουν σε ιδιωτικά νοικοκυριά σε κάθε χώρα, ανεξάρτητα από την εθνικότητα, την υπηκοότητα ή τη γλώσσα. Η EVS εφαρμόζει έναν παρόμοιο ορισμό με εξαίρεση την ηλικία που προσδιορίζεται σε 18+. Επομένως, για λόγους συγκρισιμότητας, η ανάλυση βασίστηκε στον πληθυσμό ηλικίας 18+ και για τις δύο έρευνες.

Τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων/ουσών ηλικίας 18+ παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Όπως φαίνεται, σε όλα τα δείγματα οι γυναίκες ήταν περισσότερες από τους άνδρες. Σε όλα τα δείγματα, η μέση ηλικία ήταν πάνω από 45,8 έτη. Στις περιπτώσεις της Πορτογαλίας και της Ισπανίας, η μέση ηλικία ήταν σχεδόν η ίδια τόσο για τα δείγματα της ESS όσο και της EVS ενώ στην περίπτωση της Ελλάδα, η μέση ηλικία στο δείγμα της EVS ήταν υψηλότερη από εκείνο της ESS. Πάνω από 45,5% των συμμετεχόντων/ουσών ήταν παντρεμένοι/ες. Στην περίπτωση της Ελλάδας, δεν υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στα δύο δείγματα. Στην περίπτωση της Πορτογαλίας, το ποσοστό των παντρεμένων στην EVS ήταν υψηλότερο από εκείνο της ESS ενώ το αντίθετο ισχύει στην περίπτωση της Ισπανίας. Σε όλα τα δείγματα, πάνω από 73,5% είχε ολοκληρώσει δευτεροβάθμια εκπαίδευση ή χαμηλότερο επίπεδο. Στις περιπτώσεις της Ελλάδας και της Πορτογαλίας, το ποσοστό εκείνων που είχαν ολοκληρώσει δευτεροβάθμια εκπαίδευση ή χαμηλότερο επίπεδο ήταν υψηλότερο στο δείγμα της EVS και το αντίθετο ισχύει για την περίπτωση της Ισπανίας. Σε όλα τα δείγματα, τουλάχιστον 41,6% ήταν σε αμειβόμενη εργασία. Στις περιπτώσεις της Ελλάδας και της Ισπανίας, το ποσοστό εκείνων σε αμειβόμενη εργασία ήταν υψηλότερο στο δείγμα της ESS ενώ το αντίθετο ισχύει για την περίπτωση της Πορτογαλίας.

Επιστημονικό εργαλείο

Στο κυρίως ερωτηματολόγιο της ESS, για τη μέτρηση της πολιτικής εμπιστοσύνης σε εθνικούς θεσμούς χρησιμοποιούνται πέντε ερωτήσεις-μονάδες οι οποίες καταγράφουν την εμπιστοσύνη στους εξής θεσμούς: στο κοινοβούλιο κάθε χώρας, στο νομικό σύστημα, στην αστυνομία, στους πολιτικούς και στα πολιτικά κόμματα. Με εξαίρεση την ερώτηση για τα πολιτικά κόμματα, η οποία συμπεριλήφθηκε για πρώτη φορά στον 2ο Γύρο (2004), τα υπόλοιπα ερωτήματα έχουν συμπεριληφθεί σε όλους τους Γύρους διεξαγωγής της έρευνας. Σε κάθε ερώτηση-μονάδα δίνεται δυνατότητα απόκρισης σε μια κλίμακα που εκτείνεται από το 0 (καμία απολύτως εμπιστοσύνη) έως το 10 (απόλυτη εμπιστοσύνη) Το επίπεδο μέτρησης αυτών των ερωτήσεων-μονάδων προσδιορίζεται ως ψευδο-διαστήματος. Η πολιτική εμπιστοσύνη σε θεσμούς στο ερωτηματολόγιο της EVS παρέχει μετρήσεις για 17 εθνικούς θεσμούς, από τους οποίους μόνο τέσσερις είναι κοινοί με την ESS (Πίνακας 2): κοινοβούλιο, δικαστήρια, αστυνομία και πολιτικά κόμματα. Τα

ερωτήματα αυτά μετρώνται σε μια κλίμακα που εκτείνεται από το 1 (πάρα πολλή εμπιστοσύνη) έως το 4 (καθόλου εμπιστοσύνη) και το επίπεδο μέτρησης είναι τακτικό. Αρχικά, οι τιμές των ερωτήσεων-μονάδων της EVS αντιστράφηκαν προκειμένου να επιτευχθεί αντιστοιχία στη σειρά των κατηγοριών απόκρισης με τις ερωτήσεις-μονάδες της ESS (Charalampi et al. 2022). Αυτές οι τέσσερις ερωτήσεις-μονάδες χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή μίας συνολικής κλίμακας για τη μέτρηση της πολιτικής εμπιστοσύνης.

Πίνακας 1. Τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων/ουσών ηλικίας 18+ για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) και Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (EVS), 2008

Χώρα	*N*	Άνδρες (%)	Γυναίκες (%)	Μέση ηλικία (ΤΑ)	Παντρεμένοι Παντρεμένες (%)	Β'βάθμια εκπαίδευση ή χαμηλότερα (%)	Σε αμειβόμενη εργασία* (%)
Ελλάδα							
ESS	2.019	45,1	54,9	45,8 (16,3)	59,5	73,5	58,1
EVS	1.500	43,3	56,7	49,6 (18,4)	59,3	82,2	45,4
Ισπανία							
ESS	2.486	47,5	52,5	47,9 (18,6)	56,6	76,0	54,1
EVS	1.500	43,9	56,1	47,9 (19,4)	45,5	67,8	50,9
Πορτογαλία							
ESS	2.296	38,5	61,5	53,9 (19,2)	56,9	87,4	41,6
EVS	1.553	40,4	59,6	53,0 (18,7)	59,6	91,0	47,2

ΤΑ = τυπική απόκλιση.
*Η περίοδος αναφοράς για την κύρια απασχόληση των συμμετεχόντων/ουσών προσδιορίστηκε με βάση τις τελευταίες 7 ημέρες.

Για τη μέτρηση της κοινωνικής εμπιστοσύνης συμπεριλαμβάνονται τρεις ερωτήσεις-μονάδες στο κυρίως ερωτηματολόγιο της ESS: μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους (10) ή πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους (0), οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να με εκμεταλλευτούν (0) ή να είναι δίκαιοι απέναντί μου (10), οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθούν τον άλλον (10) ή νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους (0). Το επίπεδο μέτρησης αυτών των ερωτήσεων-μονάδων είναι ψευδο-διαστήματος. Όμως, πρέπει να σημειωθεί ότι τα άκρα της κλίμακας (0 και 10) που χρησιμοποιούνται για τη μέτρησή τους έχουν διαφορετικό ορισμό. Αυτές οι τρεις ερωτήσεις-μονάδες είναι κοινές με το ερωτηματολόγιο της EVS για το 2008 (Πίνακας 2). Ωστόσο, η πρώτη ερώτηση-μονάδα έχει διατυπωθεί ως διχοτόμος και παράλληλα οι τιμές της αντιστράφηκαν προκειμένου να επιτευχθεί αντιστοιχία στη σειρά των κατηγοριών απόκρισης με τις ερωτήσεις-μονάδες της ESS. Οι άλλες δύο ερωτήσεις-μονάδες μετρώνται σε κλίμακα που εκτείνεται από 1 έως 10. Αυτές οι τρεις ερωτήσεις-μονάδες χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή ενός δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης.

Πίνακας 2. Μέτρηση της πολιτικής εμπιστοσύνης σε εθνικούς θεσμούς και της κοινωνικής εμπιστοσύνης στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) και στην Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (EVS)

Ερώτηση-μονάδα	Θέση κάθε ερώτησης-μονάδας στο ερωτηματολόγιο (ESS)	Κατηγορία απόκρισης (ESS)	Θέση κάθε ερώτησης-μονάδας στο ερωτηματολόγιο (EVS)	Κατηγορία απόκρισης (EVS)	Σύντομα ονόματα ερωτήσεων-μονάδων
Πολιτική εμπιστοσύνη σε εθνικούς θεσμούς					
Στο κοινοβούλιο [της χώρας]	B4	0-10	Q63_v211	1-4 (R)	PT1
Στο νομικό σύστημα	B5	0-10	Q63_v218	1-4 (R)	PT2
Στην αστυνομία	B6	0-10	Q63_v210	1-4 (R)	PT3
Στα πολιτικά κόμματα	B8	0-10	Q63_v221	1-4 (R)	PT5
Δείκτης κοινωνικής εμπιστοσύνης					
Μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους ή πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους	A8	0-10	Q7	1-2 (R)	ST1
Οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να με εκμεταλλευτούν ή να είναι δίκαιοι απέναντί μου	A9	0-10	Q8	1-10	ST2
Οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθούν τον άλλον ή νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους	A10	0-10	Q9	1-10	ST3

R = οι τιμές αυτών των ερωτήσεων-μονάδων αντιστράφηκαν πριν την ανάλυση. Η διατύπωση των ερωτήσεων της πολιτικής εμπιστοσύνης στην ESS είναι η εξής: «Παρακαλώ πείτε μου τώρα, πόσο εμπιστεύεστε εσείς προσωπικά κάθε έναν από τους θεσμούς που θα σας διαβάσω. Χρησιμοποιήστε την κλίμακα αυτής της κάρτας. Το 0 σημαίνει ότι δεν έχετε καμία εμπιστοσύνη και το 10 σημαίνει ότι έχετε απόλυτη εμπιστοσύνη». Η διατύπωση των ερωτήσεων της πολιτικής εμπιστοσύνης στην EVS είναι η εξής: «Θα ήθελα να κοιτάξετε αυτή την κάρτα και να μου πείτε, πόση εμπιστοσύνη έχετε στα παρακάτω: πάρα πολλή, αρκετή, ελάχιστη ή καθόλου;». Η διατύπωση των ερωτήσεων της κοινωνικής εμπιστοσύνης στην ESS είναι η εξής: «Γενικά μιλώντας, θα λέγατε ότι μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους, ή ότι πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους˙ Παρακαλώ να μου απαντήσετε χρησιμοποιώντας την κλίμακα αυτής της κάρτας η οποία ξεκινά από το 0 που σημαίνει ότι πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους και φθάνει στο 10 που σημαίνει ότι μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπου»˙ «Πιστεύετε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να σας εκμεταλλευτούν αν είχαν την ευκαιρία, ή ότι θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι απέναντί σας; Απαντήστε μου χρησιμοποιώντας την κλίμακα αυτής της κάρτας η οποία ξεκινά από το 0, που σημαίνει ότι οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να με εκμεταλλευτούν αν είχαν την ευκαιρία και φθάνει στο 10, που σημαίνει ότι οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι απέναντί μου»˙ «Θα λέγατε ότι τις περισσότερες φορές οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθάνε τον άλλο, ή ότι νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους;", σε μια κλίμακα 0-10, 0 = οι άνθρωποι νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους, 10 = οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθούν τον άλλον. Η διατύπωση των ερωτήσεων της κοινωνικής εμπιστοσύνης στην EVS είναι η εξής: «Γενικά, θα λέγατε ότι μπορεί κανείς να έχει εμπιστοσύνη στους ανθρώπους ή ότι πρέπει να είναι πάντα επιφυλακτικός στις σχέσεις τους με τους άλλους;» 1 = οι περισσότεροι άνθρωποι είναι έμπιστοι, 2 = απαραίτητη η υπερβολική επιφυλακτικότητα˙ «Χρησιμοποιώντας αυτή την κάρτα, πιστεύετε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να σας εκμεταλλευτούν εάν τους δινόταν η ευκαιρία ή θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι; Πού θα τοποθετούσατε την άποψή σας στην παρακάτω κλίμακα; 1 = οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να με εκμεταλλευτούν, 2 = οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι˙ «Θα λέγατε ότι τις περσότερες φορές οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθούν τους άλλους ή ότι κυρίως προσέχουν τον εαυτό τους;» 1 = οι άνθρωποι κυρίως προσέχουν τον εαυτό τους, 2 = οι άνθρωποι κυρίως προσπαθούν να βοηθούν τους άλλους.

Για πρόσθετες στατιστικές αναλύσεις, χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα αυτό-τοποθέτησης σε Αριστερά/Δεξιά σε σχέση με την κλίμακα πολιτικής εμπιστοσύνης και το δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης και για τις δύο έρευνες. Στο κυρίως ερωτηματολόγιο της ESS, οι ερωτώμενοι/ες καλούνται να τοποθετήσουν τον εαυτό τους σε μία κλίμακα που εκτείνεται από το 0 (Αριστερά) έως το 10 (Δεξιά). Η ίδια διατύπωση χρησιμοποιείται και στο ερωτηματολόγιο της EVS με τη διαφορά ότι η κλίμακα εκτείνεται από το 1 (Αριστερά) έως το 10 (Δεξιά). Το επίπεδο μέτρησης αυτών των κλιμάκων είναι ψευδο-διαστήματος. Επιπλέον, στο ερωτηματολόγιο της ESS συμπεριλαμβάνεται ερώτηση προσανατολισμένη ανά χώρα σχετικά με τη ψήφο στις τελευταίες εθνικές εκλογές που διατυπώνεται ως εξής: «Ποιο κόμμα ψηφίσατε σε εκείνες τις εκλογές;». Μια ανάλογη ερώτηση αλλά σχετικά με την πρόθεση ψήφου συμπεριλαμβάνεται στο ερωτηματολόγιο της EVS και διατυπώνεται ως εξής: «Ποιο κόμμα θα ψηφίζατε;». Στα δεδομένα της EVS, παρέχεται μια μεταβλητή που έχει κατασκευαστεί από αυτή την ερώτηση και ταξινομεί τα πολιτικά κόμματα σε μια κλίμακα Αριστεράς/Δεξιάς που εκτείνεται από το 1 (Αριστερά) έως το 10 (Δεξιά). Με βάση τα κοινά πολιτικά κόμματα στις δύο βάσεις δεδομένων και την ταξινόμηση της EVS, κατασκευάστηκε μία αντίστοιχη κλίμακα Αριστεράς/Δεξιάς για τα δεδομένα της ESS. Το επίπεδο μέτρησης αυτών των κλιμάκων είναι ψευδο-διαστήματος. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι αυτές οι μετρήσεις δεν είναι συγκρίσιμες καθώς η μία αναφέρεται σε παρελθοντική ψήφο (ESS) ενώ η άλλη σε πρόθεση ψήφου (EVS).

Στατιστικές αναλύσεις

Η διερεύνηση και η εκτίμηση του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης ακολούθησε τα μεθοδολογικά βήματα που εφαρμόστηκαν για την κλίμακα πολιτικής εμπιστοσύνης (Charalampi et al. 2022, Charalampi 2018, Charalampi, Michalopoulou and Richardson 2019, 2020, Michalopoulou 2017). Αρχικά, το δείγμα κάθε χώρας διχοτομήθηκε τυχαία σε δύο ημι-δείγματα. Προκειμένου να εξεταστεί το διαστατό της κλίμακας και να εκτιμηθεί η εγκυρότητα κατασκευής της εννοίας, εφαρμόστηκε Διερευνητική Ανάλυση Παραγόντων (Exploratory Factor Analysis, εφεξής EFA) στο πρώτο ημι-δείγμα. Ακολούθως, τα αποτελέσματα της EFA ελέγχθηκαν με την εφαρμογή Επιβεβαιωτικής Ανάλυσης Παραγόντων (Confirmatory Factor Analysis, εφεξής CFA) στο δεύτερο ημι-δείγμα. Με βάση το συνολικό δείγμα και τα αποτελέσματα της CFA, εκτιμήθηκαν οι ψυχομετρικές ιδιότητες της κλίμακας. Οι στατιστικές αναλύσεις διενεργήθηκαν με τη χρήση των στατιστικών προγραμμάτων Mplus Version 8.9 και IBM SPSS Statistics Version 29.

Τα μεγέθη των δειγμάτων κυμάνθηκαν από 1.500 (Ελλάδα και Ισπανία, EVS) έως 2.486 περιπτώσεις (Ισπανία, ESS) και των ημι-δειγμάτων από 750 (Ελλάδα και Ισπανία, EVS) έως 1.243 περιπτώσεις (Ισπανία, ESS). Επομένως, τα μεγέθη των δειγμάτων θεωρήθηκαν επαρκή (>300) για τη διεξαγωγή ανάλυσης παραγόντων ξεχωριστά σε κάθε χώρα (Tabachnick and Fidell 2007).

Αρχικά, σε κάθε ημι-δείγμα πραγματοποιήθηκε ανάλυση ελλειπουσών τιμών και διερεύνηση (data screening) για ακραίες τιμές (outliers) και μη δεσμευτικές αποκρίσεις (unengaged responses). Αποκλείστηκαν αυτόματα μόνο εκείνες οι περιπτώσεις με ελλείπουσες τιμές σε όλες τις ερωτήσεις-μονάδες (Muthén and Muthén 1998-2017). Η διερεύνηση για ακραίες τιμές βασίστηκε στις βασικές μεταβλητές του φύλου (διχοτόμος), της ηλικίας (λόγου) και της εκπαίδευση (ψευδο-διαστήματος). Θα αποκλείονταν

περιπτώσεις που θα εμφανίζονταν ως ακραίες τιμές στα θηκογράμματα (Brown 2015, Tabachnick and Fidell 2007, Thompson 2005).

Κατά την εφαρμογή EFA, απαιτήθηκε η ακολουθία των εξής αποφάσεων (Brown 2015, Nunnally and Bernstein 1994, Tabachnick and Fidell 2007, Fabrigar et al. 1999, Charalampi 2018, Charalampi, Michalopoulou and Richardson 2019, 2020, Charalampi et al. 2022, Michalopoulou 2017):

1. Αρχικά, πραγματοποιήθηκε ανάλυση των ερωτήσεων-μονάδων (item analysis) έτσι ώστε να εξεταστούν οι ιδιότητες των κατανομών. Για κάθε ερώτηση-μονάδα υπολογίστηκαν τα κατάλληλα μονομεταβλητά στατιστικά μέτρα και ελέγχθηκαν οι ιδιότητες των κατανομών (testing for normality) έτσι ώστε να αποφασιστεί η κατάλληλη μεθοδολογία. Το κριτήριο για corrected item-total correlations < .30 χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να αποφασιστεί ποιες ερωτήσεις-μονάδες επρόκειτο να εξαιρεθούν από περαιτέρω ανάλυση. Στην περίπτωση της ερώτησης-μονάδας για την εμπιστοσύνη σε άλλους ανθρώπους στα δεδομένα της EVS, υπολογίστηκε μόνο η επικρατούσα τιμή για κάθε περίπτωση.
2. Ο πίνακας συνδιακύμανσης (covariance matrix) εφαρμόστηκε ως ο κατάλληλος πίνακας συσχετίσεων.
3. Η εκτίμηση μεγίστης πιθανοφανείας (maximum likelihood) εφαρμόστηκε ως η κατάλληλη μέθοδος εξαγωγής παραγόντων.
4. Σύμφωνα με την αναλυτική θεωρία παραγόντων, μόνο ένα μονοδιάστατο μοντέλο θα μπορούσε να ελεγχθεί.
5. Η σημασία κάθε διάστασης βασίστηκε στις ερωτήσεις-μονάδες με φορτία > ,30. Ερωτήσεις-μονάδες με φορτία < ,30 εξαιρέθηκαν από περαιτέρω ανάλυση.

Κατά την εφαρμογή CFA, απαιτήθηκε η ακολουθία των εξής αποφάσεων (Brown 2015, Tabachnick and Fidell 2007, Thompson 2005, Charalampi 2018, Charalampi, Michalopoulou and Richardson 2019, 2020, Charalampi et al. 2022, Michalopoulou 2017):

1. Η απόφαση για το ποιες ερωτήσεις-μονάδες επρόκειτο να συμπεριληφθούν στην ανάλυση βασίστηκε στα αποτελέσματα της ανάλυσης των ερωτήσεων-μονάδων και της EFA .
2. Η CFA διενεργήθηκε με τη εκτίμηση μεγίστης πιθανοφανείας του πίνακα συνδιακύμανσης των συσχετίσεων.
3. Η προσαρμογή του μοντέλου θα θεωρείτο επαρκής αν χ^2/df < 3, standardized root-mean-square residual (SRMR) < ,05, οι τιμές comparative fit index (CFI) και Tucker-Lewis index (TLI) ήταν μεγαλύτερες ή κοντά στο ,95 και root-mean-square error approximation (RMSEA) ≤ ,06 με 90% Confidence interval (CI) upper limit ≤ ,06 (Bollen 1989, Brown 2015, Hu and Bentler 1999, Schmitt 2011). Η προσαρμογή του μοντέλου θα θεωρείτο αποδεκτή αν χ^2/df < 3, SRMR < ,08, οι τιμές CFI και TLI ήταν > ,90 και RMSEA < ,08 με 90% CI upper limit < ,08 (Hu and Bentler 1999, Marsh, Hau and Wan 2004).
4. Διεξήχθη αναζήτηση για σφάλματα κατά τον προσδιορισμό των υποδειγμάτων (model misspecifications) και για τροποποιημένους δείκτες (modification

indices) που υποδεικνύουν την εισαγωγή συνδιακυμάνσεων στα σφάλματα (error covariances) προκειμένου να βελτιωθούν τα αποτελέσματα.

Η κλίμακα πολιτικής εμπιστοσύνης για το συνολικό δείγμα όλων των χωρών κατασκευάστηκε με τον υπολογισμό του μέσου όρου των ερωτήσεων-μονάδων ανάλογα με τα φορτία του παράγοντα που προσδιορίζουν έτσι ώστε χαμηλοί και υψηλοί βαθμοί να υποδεικνύουν χαμηλά και υψηλά επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης. Παράλληλα υπολογίστηκαν τα περιγραφικά στατιστικά μέτρα. Με βάση τα αποτελέσματα της CFA για το συνολικό δείγμα (Charalampi 2018, Charalampi, Michalopoulou and Richardson 2019, 2020, Charalampi et al. 2022, Michalopoulou 2017), υπολογίστηκε η μέση διασπορά που έχει εξαχθεί (average variance extracted, εφεξής AVE) για κάθε κλίμακα. Η συγκλίνουσα εγκυρότητα θα θεωρείτο επαρκής αν η AVE ήταν υψηλότερη από ή κοντά στο ,50 (Fornell and Larcker 1981). Χρησιμοποιήθηκαν οι μέσες συσχετίσεις μεταξύ των ερωτήσεων-μονάδων (average inter-item correlations) και μεταξύ των υπό-κλιμάκων μέσα στα συνιστώμενα όρια 0,15-0,5 που συγκεντρώνονται κοντά στη μέση τιμή τους ως ένδειξη του κριτηρίου της μια μόνο διάστασης των υπό-κλιμάκων (Clark and Watson 1995). Επιπλέον, με βάση τα αποτελέσματα της CFA για το συνολικό δείγμα, η κλίμακα θα θεωρείτο αξιόπιστη αν ο συντελεστής σύνθετης αξιοπιστίας (Raykov 2007) ήταν υψηλότερος από ή κοντά στο ,70 (Nunnally and Bernstein 1994). Ωστόσο, αν η AVE είναι κάτω από ,50 αλλά η σύνθετη αξιοπιστία πάνω από ,60, η συγκλίνουσα εγκυρότητα εξακολουθεί να είναι επαρκής (Fornell and Larcker 1981).

Για τη διευκόλυνση της σύγκρισης ανάμεσα στα αποτελέσματα των δύο ερευνών για τα συνολικά δείγματα, όλες οι ερωτήσεις της EVS για τις μετρήσεις της πολιτικής εμπιστοσύνης, της κοινωνικής εμπιστοσύνης και οι τιμές της ευτυχίας, καθώς και οι τιμές της μεταβλητής για την υπογραφής κάποιου αιτήματος ή κάποιας έκκλησης και για τις δύο έρευνες επανακλιμακώθηκαν σε μια κλίμακα 0-10 με την εφαρμογή της ακόλουθης απλής μετατροπής (Charalampi 2018, Charalampi, Michalopoulou and Richardson 2019, 2020):

$$\left(\frac{max_{new} - min_{new}}{max_{old} - min_{old}}\right).(v - max_{old}) + max_{new}$$

Τέλος, προκειμένου να επιτευχθεί μια αναπαράσταση των βαθμών των αποκρινομένων με περισσότερο νόημα και για καλύτερη ερμηνεία, εφαρμόστηκε η ανάλυση συστάδων *k*-means (*k* = 11) στο SPSS για να μετατραπούν οι πρωτογενείς βαθμοί (raw scores) σε κλίμακα που θα έχει τα ίδια όρια τιμών (Michalopoulou and Symenonaki 2017). Εφαρμόστηκαν διασταυρώσεις μεταξύ των πρωτογενών βαθμών των υπό-κλιμάκων και των προκυπτουσών συστάδων για την υπόδειξη των σημείων τομής (cut-off points) προκειμένου να επανακωδικοποιηθούν οι βαθμοί της κλίμακας.

Οι αναλύσεις συσχέτισης εφαρμόστηκαν με τη χρήση των συντελεστών συσχέτισης του Pearson και του Spearman (p<0,001, δύο ουρών) για μεταβλητές ψευδο-διαστήματος και τακτικού επιπέδου, αντίστοιχα. Εφαρμόστηκαν διασταυρώσεις και έλεγχοι χ^2 για να διερευνηθεί η σχέση μεταξύ της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης και του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης και για να προσδιοριστεί το αντίστοιχο κοινωνικο-δημογραφικό «προφίλ». Χρησιμοποιήθηκε το επίπεδο στατιστικής σημασίας p<0,05 ως κριτήριο για την παρουσίαση των αποτελεσμάτων.

Αποτελέσματα

Η διερεύνηση στα συνολικά δείγματα των δεδομένων και των δύο ερευνών υπέδειξε πως δεν υπήρχαν μη δεσμευτικές αποκρίσεις (τυπική απόκλιση = ,000). Στο δείγμα της Πορτογαλίας και των δύο ερευνών, εμφανίστηκαν τέσσερις και έξι περιπτώσεις, αντίστοιχα, με ακραίες τιμές με ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης αλλά αποφασίστηκε να μην εξαιρεθούν από την ανάλυση. Αποκλείστηκαν από την ανάλυση μόνο εκείνες οι περιπτώσεις με ελλείπουσες τιμές σε όλες τις ερωτήσεις-μονάδες: τρεις περιπτώσεις στο ελληνικό και στο πορτογαλικό δείγμα της ESS και μία περίπτωση σε καθένα από τα δείγματα της EVS για την Ισπανία και την Πορτογαλία.

Κατασκευή της κοινωνικής εμπιστοσύνης: Αποτελέσματα της EFA και της CFA

Σε όλες τις χώρες των δεδομένων της ESS, οι αποκρινόμενοι/ες χρησιμοποίησαν όλο το εύρος των πιθανών αποκρίσεων σε όλες τις ερωτήσεις-μονάδες της κοινωνικής εμπιστοσύνης (Πίνακας 3). Η πλειονότητα των αποκρίσεων συγκεντρώθηκε πιο κοντά στο χαμηλότερο άκρο των αντίστοιχων κλιμάκων. Οι χαμηλότερες μέσες αποκρίσεις παρατηρήθηκαν στις ερωτήσεις-μονάδες που μετρούν το δίκαιο και την προσφορά βοήθειας (ST2 και ST3) στην περίπτωση του ελληνικού δείγματος και στην ερώτηση-μονάδα που μετρά την εμπιστοσύνη στους άλλους (ST1) στην περίπτωση του πορτογαλικού δείγματος. Σχετικά υψηλές μέσες αποκρίσεις παρατηρήθηκαν στην ερώτηση-μονάδα που προσδιορίζει το δίκαιο (ST2) στις περιπτώσεις του ισπανικού και του πορτογαλικού δείγματος. Καθώς όλες οι ερωτήσεις-μονάδες παρουσίασαν corrected item-total correlations >.476, παρέμειναν όλες στην ανάλυση. Η μη κανονικότητα (non-normality) δεν ήταν σημαντική για καμία ερώτηση-μονάδα (λοξότητα>2, κύρτωση>7). Όπως φαίνεται, το ποσοστό των ελλειπουσών τιμών ήταν αμελητέο (0,0-1,0%).

Παράλληλα, ελέγχθηκαν οι κατανομές συχνοτήτων και η επικρατούσα τιμή των ερωτήσεων-μονάδων για τα πρώτα ημι-δείγματα της EVS για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία (Πίνακας 4). Χρησιμοποιήθηκε όλο το εύρος των πιθανών αποκρίσεων σε όλες τις ερωτήσεις-μονάδες. Η πλειονότητα των αποκρίσεων συγκεντρώθηκε στη μέση και πιο κοντά στο χαμηλότερο άκρο των αντίστοιχων κλιμάκων. Οι χαμηλότερες μέσες αποκρίσεις παρατηρήθηκαν στην ερώτηση-μονάδα που μετρά την προσφορά βοήθειας (ST3) στην περίπτωση του ελληνικού δείγματος. Σχετικά υψηλές μέσες αποκρίσεις παρατηρήθηκαν στις ερωτήσεις-μονάδες που προσδιορίζουν το δίκαιο και την προσφορά βοήθειας (ST2 και ST3) στην περίπτωση του ισπανικού δείγματος. Οι τελευταίες δύο ερωτήσεις-μονάδες του ισπανικού δείγματος εξαιρέθηκαν με βάση το κριτήριο corrected item-total correlations <,30. Συνεπώς, δεν εφαρμόστηκε περαιτέρω ανάλυση στο δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης του ισπανικού δείγματος της EVS. Η μη κανονικότητα (non-normality) δεν ήταν σημαντική για καμία ερώτηση-μονάδα (λοξότητα>2, κύρτωση>7). Όπως φαίνεται, το ποσοστό των ελλειπουσών τιμών ήταν αμελητέο και ξεπέρασε το 3,3% μόνο σε μία ερώτηση-μονάδα (ST1) του ελληνικού δείγματος.

Πίνακας 3. Ανάλυση των ερωτήσεων-μονάδων της κοινωνικής εμπιστοσύνης για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία με βάση τα πρώτα ημι-δείγματα: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, 2008

Χώρα/Ερώτηση-μονάδα	Μέση τιμή	ΤΑ	95% ΔΕ	Η κατανομή συχνοτήτων (%)												Λοξ.	Κυρτ.	CC
				0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ΔΓ/ΔΑ			
Ελλάδα (*n* = 1.009)																		
ST1	3,86	2,247	3,72-3,99	4,6	11,5	14,6	17,9	13,1	16,0	7,4	8,0	4,8	1,8	0,4	0,0	0,34	-0,58	,766
ST2	3,57	2,137	3,44-3,70	4,9	14,8	16,5	15,0	13,6	17,4	7,7	5,6	3,2	1,0	0,2	0,3	0,35	-0,55	,785
ST3	3,24	2,137	3,11-3,37	6,8	15,5	20,2	16,7	14,7	11,1	5,6	4,8	2,4	1,3	0,5	0,4	0,67	0,03	,732
Ισπανία (*n* = 1.243)																		
ST1	4,88	2,023	4,77-4,99	1,9	2,6	8,4	14,3	12,1	22,8	13,5	13,5	8,9	1,2	0,3	0,4	-0,16	-0,51	,607
ST2	5,25	1,953	5,14-5,36	1,0	1,5	6,9	11,3	9,4	25,7	13,4	16,7	10,6	2,3	0,2	1,0	-0,25	-0,45	,548
ST3	4,39	2,158	4,27-4,51	2,0	8,0	11,7	15,4	12,7	19,8	10,5	10,6	7,1	1,4	0,2	0,6	0,07	-0,76	,504
Πορτογαλία (*n* = 1.148)																		
ST1	3,65	2,342	3,51-3,79	10,7	8,1	15,7	17,1	10,7	16,6	7,6	6,2	4,8	1,5	0,5	0,5	0,30	-0,57	,550
ST2	4,93	2,289	4,79-5,06	3,7	3,6	8,9	10,5	11,0	25,6	9,9	10,9	9,4	4,6	1,1	0,7	-0,10	-0,47	,550
ST3	3,86	2,187	3,73-3,98	7,3	6,4	14,3	17,3	14,2	20,6	7,5	5,1	4,6	1,1	0,8	0,8	0,26	-0,26	,476

ΤΑ = τυπική απόκλιση, ΔΕ = διάστημα εμπιστοσύνης, ΔΓ/ΔΑ = δε γνωρίζω/δεν απαντώ, Λοξ. = λοξότητα, Κυρτ. = κύρτωση, CC = corre cted item-total correlation.
Τα τυπικά σφάλματα της λοξότητας και της κύρτωσης για τις ερωτήσεις-μονάδες της Ελλάδας ήταν 0,077 και 0,154, αντίστοιχα˙ τα τυπικά σφάλματα της λοξότητας και της κύρτωσης για τις ερωτήσεις-μονάδες της Ισπανίας ήταν 0,070 και 0,140, αντίστοιχα˙ τα τυπικά σφάλματα της λοξότητας και της κύρτωσης για τις ερωτήσεις-μονάδες της Πορτογαλία ήταν 0,073 και 0,145, αντίστοιχα.

Πίνακας 4. Ανάλυση των ερωτήσεων-μονάδων της κοινωνικής εμπιστοσύνης για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία με βάση τα πρώτα ημι-δείγματα: Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών , 2008

Χώρα/Ερώτηση-μονάδα	Επικρατούσα τιμή	Μέση τιμή (ΤΑ)	95% ΔΕ	Η κατανομή συχνοτήτων (%)											Λοξ.	Κυρτ.	CC
				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	ΔΓ/ΔΑ			
Ελλάδα (*n* = 750)																	
ST1	1	–	–	74,9	19,6	–	–	–	–	–	–	–	–	5,5	–	–	–
ST2	5	4,12 (2,292)	3,96-4,28	14,9	12,9	16,3	12,8	19,5	7,6	5,5	6,5	2,3	1,7	0,0	0,50	-0,44	,462
ST3	2	3,18 (2,128)	3,03-3,34	24,5	25,2	14,5	10,0	12,0	3,3	5,1	2,8	1,5	0,8	0,3	1,03	0,41	,462
Ισπανία (*n* = 750)																	
ST1	1	–	–	65,5	32,9	–	–	–	–	–	–	–	–	1,6	–	–	–
ST2	5	5,40 (1,980)	5,26-5,55	3,7	4,4	9,6	9,5	26,5	12,3	15,3	12,1	1,6	1,6	3,3	-0,16	-0,35	,234
ST3	5	5,20 (2,251)	5,03-5,36	5,5	9,6	10,4	7,6	20,1	13,7	13,6	12,0	4,0	1,2	2,3	-0,13	-0,83	,234
Πορτογαλία (*n* = 776)																	
ST1	1	–	–	79,9	17,9	–	–	–	–	–	–	–	–	2,2	–	–	–
ST2	5	5,04 (2,104)	4,89-5,19	3,2	7,7	14,0	14,9	21,5	11,7	8,4	11,2	3,1	1,8	2,3	0,22	-0,58	,408
ST3	3	3,79 (2,025)	3,64-3,93	13,8	14,8	21,5	14,3	18,2	5,7	5,0	3,0	1,5	1,2	1,0	0,69	0,19	,408

ΤΑ = τυπική απόκλιση, ΔΕ = διάστημα εμπιστοσύνης, ΔΓ/ΔΑ = δε γνωρίζω/δεν απαντώ, Λοξ. = λοξότητα, Κυρτ. = κύρτωση, CC = corre cted item-total correlation. Οι τιμές του ST1 were αντιστράφηκαν έτσι ώστε: 1 = πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους, 2 = μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους.
Τα τυπικά σφάλματα της λοξότητας και της κύρτωσης για τις ερωτήσεις-μονάδες της Ελλάδας ήταν 0,089 και 0,179, αντίστοιχα˙ τα τυπικά σφάλματα της λοξότητας και της κύρτωσης για τις ερωτήσεις-μονάδες της Ισπανίας ήταν 0,091 και 0,182, αντίστοιχα˙ τα τυπικά σφάλματα της λοξότητας και της κύρτωσης για τις ερωτήσεις- μονάδες της Πορτογαλία ήταν 0,089 and 0,178, αντίστοιχα.

Η EFA διενεργήθηκε στα πρώτα ημι-δείγματα με τη εκτίμηση μεγίστης πιθανοφανείας του πίνακα συνδιακύμανσης των συσχετίσεων. Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει την παραγοντική δομή των λύσεων μονοδιάστατης δομής για τις δύο έρευνες. Όλες οι ερωτήσεις-μονάδες παρείχαν ισχυρά φορτία (≥ ,40).

Πίνακας 5. Διερευνητική ανάλυση παραγόντων των ερωτήσεων-μονάδων της κοινωνικής εμπιστοσύνης που εφαρμόστηκε με εκτίμηση μεγίστης πιθανοφανείας (maximum likelihood) στα πρώτα ημι-δείγματα της Ελλάδας, της Ισπανία και της Πορτογαλίας: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) και Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (EVS), 2008

Έρευνα/Ερώτηση-μονάδα	Ελλάδα	Ισπανία	Πορτογαλία
ESS: (*n*)	(1.009)	(1.243)	(1.146)
ST1	,845	,800	,715
ST2	,874	,680	,715
ST3	,794	,600	,581
EVS: (*n*)	(750)	(749)	(775)
ST1	,510		,409
ST2	,733		,798
ST3	,630		,515

Το μοντέλο ενός πρώτης-τάξης παράγοντα που υπέδειξαν τα αποτελέσματα της EFA ελέγχθηκε με τη διενέργεια CFA στα δεύτερα ημι-δείγματα. Πραγματοποιήθηκε αναζήτηση τροποποιήσεων και, όπου κρινόταν απαραίτητο, επρόκειτο να εισαχθούν συσχετίσεις μεταξύ των διακυμάνσεων στα σφάλματα. Τα αποτελέσματα της CFA για όλα τα δείγματα και των δύο ερευνών (Διάγραμμα 1) ήταν χ^2/df = 0,00 (0 βαθμοί ελευθερίας), SRMR = ,000, CFI = 1,000, TLI = 1,000, RMSEA (90% CI) = ,000 (,000-,000). Τα ευρήματα υποδηλώνουν μια τέλεια προσαρμογή του μοντέλου καθώς οι τιμές των CFI και TLI που πλησιάζουν στη μονάδα υποδηλώνουν καλή προσαρμογή και οι τιμές SRMR και RMSEA που είναι μηδενικές υποδεικνύουν τέλεια προσαρμογή (Brown 2015).

Ψυχομετρικές ιδιότητες της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης και του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης

Οι κλίμακες κατασκευάστηκαν με τον υπολογισμό του μέσου όρου των ερωτήσεων-μονάδων ανάλογα με τα φορτία του παράγοντα που προσδιορίζουν. Στον Πίνακα 6, παρουσιάζονται τα περιγραφικά στατιστικά μέτρα, η συγκλίνουσα εγκυρότητα και η σύνθετη αξιοπιστία για τα συνολικά δείγματα της ESS και της EVS για τις τρεις χώρες. Όλες οι ερωτήσεις-μονάδες της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης και οι δείκτες κοινωνικής εμπιστοσύνης των χωρών της EVS επανακλιμακώθηκαν (rescaled) σε μία κλίμακα 0-10 προκειμένου να διευκολυνθεί η σύγκριση με τα αποτελέσματα των χωρών της ESS.

Διάγραμμα 1. Η τυποποιημένη λύση του ενός πρώτης-τάξης παράγοντα της κοινωνικής εμπιστοσύνης (st) σύμφωνα με την Επιβεβαιωτική Ανάλυση Παραγόντων (CFA) που εφαρμόστηκε στα δεύτερα ημι-δείγματα της ESS για την Ελλάδα (*n* = 1.008), την Ισπανία (*n* = 1.243) και την Πορτογαλία (*n* = 1.147) και στα δεύτερα ημι-δείγματα της EVS για την Ελλάδα (*n* = 750) και την Πορτογαλία (*n* = 777). Οι παρατηρούμενες (observed) και οι υποκείμενες (latent) μεταβλητές αναπαρίστανται σε τετράγωνα και κύκλους, αντίστοιχα.

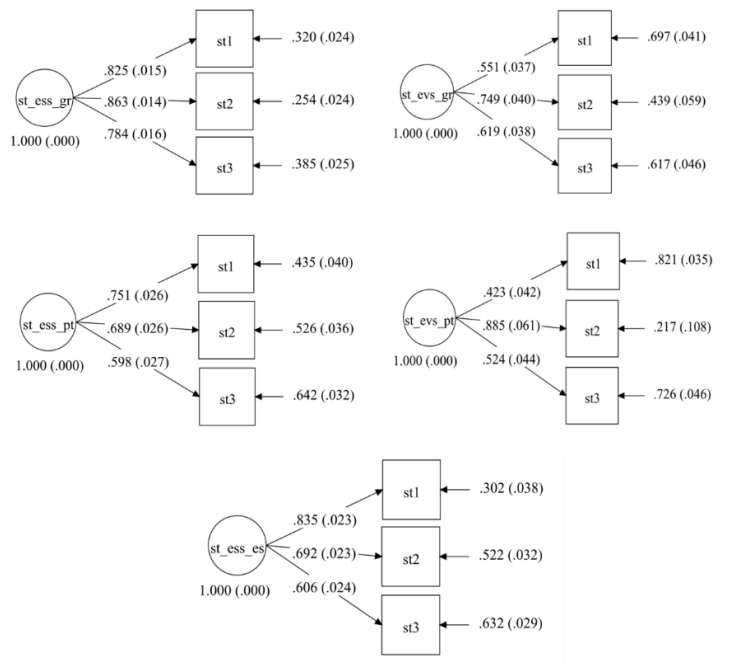

Η ανάλυση της CFA που επαναλήφθηκε για τα συνολικά δείγματα και των δύο ερευνών παρείχε μια τέλεια προσαρμογή του μοντέλου στα δεδομένα (Διάγραμμα 2: χ^2/df = 0,00, SRMR = ,000, CFI = 1,000, TLI = 1,000, RMSEA (90% CI) = ,000 (,000-,000), παράγοντας όμοια αποτελέσματα με την ανάλυση CFA στα δεύτερα ημι-δείγματα ως προς τους δείκτες καλής προσαρμογής (goodness-of-fit indices).

Διάγραμμα 2. Η τυποποιημένη λύση του ενός πρώτης-τάξης παράγοντα της κοινωνικής εμπιστοσύνης (st) σύμφωνα με την Επιβεβαιωτική Ανάλυση Παραγόντων (CFA) που εφαρμόστηκε στα συνολικά δείγματα της για την Ελλάδα (*N* = 2.017), την Ισπανία (*N* = 2.486) και την Πορτογαλία (*N* = 2.293) και στα συνολικά δείγματα της EVS για την Ελλάδα (*N* = 1.500) και την Πορτογαλία (*N* = 1.552). Οι παρατηρούμενες (observed) και οι υποκείμενες (latent) μεταβλητές αναπαρίστανται σε τετράγωνα και κύκλους, αντίστοιχα.

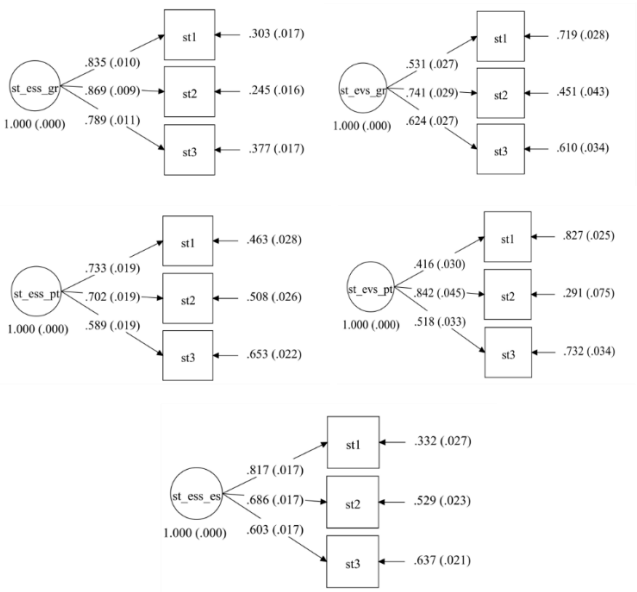

Η κλίμακα πολιτικής εμπιστοσύνης σε εθνικούς θεσμούς υπέδειξε επαρκή συγκλίνουσα εγκυρότητα (AVE πάνω ή κοντά στο 0,50) και για τα δύο ελληνικά και πορτογαλικά δείγματα της ESS και της EVS, καθώς και για το ισπανικό δείγμα της ESS (Πίνακας 6). Στο ισπανικό δείγμα της EVS, παρόλο που η AVE ήταν κάτω από 0,5, η σύνθετη αξιοπιστία ήταν υψηλότερη από 0,6 παρέχοντας έτσι ένδειξη επαρκούς συγκλίνουσας εγκυρότητας. Οι μέσες συσχετίσεις μεταξύ των ερωτήσεων-μονάδων (average inter-item correlations) ήταν μέσα στα συνιστώμενα όρια για τη μία μόνο διάσταση (0,15-0,5) σε όλες τις χώρες, με εξαίρεση τα δεδομένα της ESS για την Ελλάδα. Στα δείγματα της ESS για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία, η κλίμακα πολιτικής εμπιστοσύνης σε εθνικούς θεσμούς ήταν αξιόπιστη με τιμές σύνθετης αξιοπιστίας ,828, ,791 και ,775 (≥,70), αντίστοιχα. Ομοίως, στα δείγματα της EVS για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία, η κλίμακα ήταν αξιόπιστη με τιμές σύνθετης αξιοπιστίας ,795, ,743 και ,819, αντίστοιχα.

Ο δείκτης κοινωνικής εμπιστοσύνης υπέδειξε επαρκή συγκλίνουσα εγκυρότητα (AVE πάνω ή κοντά στο 0,50) για τα δείγμα της ESS για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Στο ελληνικό και το πορτογαλικό δείγμα της EVS, παρόλο που η AVE ήταν κάτω από 0,5, η σύνθετη αξιοπιστία ήταν υψηλότερη από 0,6 παρέχοντας έτσι ένδειξη επαρκούς συγκλίνουσας εγκυρότητας. Οι μέσες συσχετίσεις μεταξύ των ερωτήσεων-μονάδων (average inter-item correlations) ήταν μέσα στα συνιστώμενα όρια για τη μία μόνο διάσταση (0,15-0,5) σε όλες τις χώρες, με εξαίρεση τα δεδομένα της EVS για την Ελλάδα. Στα δείγματα της ESS για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία, ο δείκτης κοινωνικής εμπιστοσύνης ήταν αξιόπιστος με τιμές σύνθετης αξιοπιστίας ,870, ,748 και ,716 (≥,70), αντίστοιχα. Ωστόσο, στα δεδομένα της EVS, μόνο ο δείκτης κοινωνικής

εμπιστοσύνης του ελληνικού δείγματος ήταν αξιόπιστος με σύνθετη αξιοπιστία ,669 (≥,70).

Πίνακας 6. Περιγραφικά στατιστικά μέτρα, συγκλίνουσα εγκυρότητα, σύνθετη αξιοπιστία και μέτρα εσωτερική συνοχής της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης σε εθνικούς θεσμούς και του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης και αναλύσεις συσχέτισης με βάση τα συνολικά δείγμα της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) και Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (EVS), 2008

	Κλίμακα πολιτικής εμπιστοσύνης			Δείκτης κοινωνικής εμπιστοσύνης		
	Ελλάδα	Ισπανία	Πορτογαλία	Ελλάδα	Ισπανία	Πορτογαλία
ESS*						
Μέση τιμή	3,92	4,65	3,77	3,63	4,87	4,11
(τυπικό σφάλμα)	(0,046)	(0,038)	(0,040)	(0,043)	(0,033)	(0,038)
95% ΔΕ	3,83-4,01	4,58-4,73	3,69-3,85	3,54-3,71	4,80-4,93	4,03-4,18
Τυπική απόκλιση	2,032	1,799	1,836	1,944	1,644	1,797
Συγκλίνουσα εγκυρότητα	,556	,490	,478	,692	,501	,459
Σύνθετη αξιοπιστία	,828	,791	,775	,870	,748	,716
Average inter-item corr.	,571	,502	,490	,690	,487	,452
Min.-max. συσχετίσεις	,418-,695	,389-,581	,280-,640	,659-,726	,412-,559	,412-,510
Κύμανση συσχετίσεων	,278	,193	,360	,067	,148	,099
	Συσχετίσεις του Pearson (*p*<,001, δύο ουρών)			Συσχετίσεις του Pearson (*p*<,001, δύο ουρών)		
Κλίμακα πολιτικής Εμπιστοσύνης	–	–	–	,111 (,000)	,345 (,000)	,281 (,000)
Δείκτης κοινωνικής Εμπιστοσύνης	,111 (,000)	,345 (,000)	,281 (,000)	–	–	–
EVS**						
Μέση τιμή	4,12	4,51	4,44	2,69		3,06
(τυπικό σφάλμα)	(0,058)	(0,051)	(0,057)	(0,062)		(0,054)
95% ΔΕ	4,00-4,23	4,41-4,61	4,33-4,55	2,57-2,81		2,96-3,17
Τυπική απόκλιση	2,193	1,821	2,107	2,334		2,072
Συγκλίνουσα εγκυρότητα	,497	,422	,538	,407		,383
Σύνθετη αξιοπιστία	,795	,743	,819	,669		,630
Average inter-item corr.	,447	,329	,422	,399		,333
Min.-max. συσχετίσεις	,354-,516	,190-,439	,192-,575	,334-,468		,214-,435
Κύμανση συσχετίσεων	,163	,249	,383	,134		,221
	Συσχετίσεις του Pearson (*p*<,001, δύο ουρών)			Συσχετίσεις του Pearson (*p*<,001, δύο ουρών)		
Κλίμακα πολιτικής Εμπιστοσύνης	–	–	–	,028 (,299)		,184 (,000)
Δείκτης κοινωνικής Εμπιστοσύνης	,028 (,299)	,136 (,000)	,184 (,000)	–	–	–

ΔΕ = διάστημα εμπιστοσύνης.
**N* = 2.017 (Ελλάδα), *N* = 2.486 (Ισπανία), *N* = 2.293 (Πορτογαλία). ***N* = 1.500 (Ελλάδα), *N* = 1.500 (Ισπανία), *N* = 1,552 (Πορτογαλία).

Όπως φαίνεται, υψηλότερους μέσους βαθμούς της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης εμφάνισαν τα δείγματα της EVS για την Ελλάδα και την Πορτογαλία σε σύγκριση με τα αντίστοιχα της EVS, ενώ το αντίθετο ισχύει για τα δείγματα της Ισπανίας. Αντιθέτως, υψηλότερους μέσους βαθμούς του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης εμφάνισαν τα δείγματα της ESS για την Ελλάδα και την Πορτογαλία σε σύγκριση με τα αντίστοιχα της EVS.

Επιπλέον, συσχετίσεις του Pearson χρησιμοποιήθηκαν ανάμεσα στην κλίμακα πολιτικής εμπιστοσύνης και το δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης. Στις περιπτώσεις με στατιστικά

σημαντικά αποτελέσματα (p<0,05), οι τιμές όλων των συσχετίσεων ήταν εξαιρετικά μέτριες, μη επιτρέποντας μια πιο λεπτομερή ανάλυση.

Το κοινωνικο-δημογραφικό «προφίλ» της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης

Στην περίπτωση της ESS για την Ελλάδα (Διάγραμμα 3), οι μικρότεροι/ες σε ηλικία συμμετέχοντες/ουσες εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3) σε σχέση με τους/τις μεγαλύτερους/ες: 18-24 (36,9%), 25-34 (43,8%), 35-44 (38,9%), 45-54 (40,0%), 55-64 (36,8%), 65+ (24,7%). Το ίδιο μοτίβο στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης παρατηρήθηκε και στο δείγμα της EVS για την Ελλάδα αλλά με πιο διακριτό τρόπο: 18-24 (53,7%), 25-34 (55,1%), 35-44 (53,5%), 45-54 (49,2%), 55-64 (37,5%), 65+ (29,8%). Στο δείγμα της ESS, 45,4% των ανύπαντρων συμμετεχόντων/ουσών εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3) συγκριτικά με το 34,3% των παντρεμένων. Αντίστοιχα, το ίδιο μοτίβο στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας εντοπίστηκε και στο δείγμα της EVS αλλά με πιο διακριτό τρόπο: ανύπαντροι/ες (54,6%), παντρεμένοι/ες (44,2%). Στο δείγμα της ESS, εκείνοι/ες με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3) συγκριτικά με εκείνους/ες με επίπεδο λιγότερο από τη χαμηλότερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: τριτοβάθμια (39,3%), ανώτερη δευτεροβάθμια (40,0%), χαμηλότερη δευτεροβάθμια (38,1%), λιγότερο από χαμηλότερη δευτεροβάθμια (29,5%). Στο δείγμα της EVS, παρατηρήθηκε το ίδιο μοτίβο στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας αλλά με πιο διακριτό τρόπο: τριτοβάθμια (55,6%), ανώτερη δευτεροβάθμια (45,2%), χαμηλότερη δευτεροβάθμια (49,1%), λιγότερο από χαμηλότερη δευτεροβάθμια (36,2%). Στο δείγμα της ESS, 44,9% και 41,1% των ανέργων και των εργαζομένων, αντίστοιχα, εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3) συγκριτικά με το 28,9% των οικονομικά μη ενεργών. Εντοπίστηκε ξανά το ίδιο μοτίβο στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας και στο δείγμα της EVS αλλά με πιο διακριτό τρόπο: άνεργοι/ες (58,7%), εργαζόμενοι/ες (51,0%), οικονομικά μη ενεργοί/ες (37,8%).

Στην περίπτωση της ESS για την Ισπανία (Διάγραμμα 3), 28,6% και 28,4% των ανύπαντρων και των παντρεμένων συμμετεχόντων/ουσών, αντίστοιχα, εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3). Στο δείγμα της EVS, 36,2% των ανύπαντρων εμφάνισε υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας συγκριτικά με το 29,9% των παντρεμένων. Στο δείγμα της ESS, εκείνοι/ες που είχαν ολοκληρώσει τη χαμηλότερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3) σε σχέση με εκείνους/ες με τριτοβάθμια εκπαίδευση: λιγότερο από χαμηλότερη δευτεροβάθμια (26,2%), χαμηλότερη δευτεροβάθμια (31,1%), ανώτερη δευτεροβάθμια (27,0%), τριτοβάθμια (23,1%). Επίσης στο δείγμα της ESS, 37,6% και 27,2% των ανέργων και των εργαζομένων, αντίστοιχα, εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3) συγκριτικά με το 24,1% των οικονομικά μη ενεργών. Στο δείγμα της EVS, 37,1% των εργαζομένων εμφάνισε υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας συγκριτικά με το 24,0% και το 25,8% των ανέργων και των οικονομικά μη ενεργών, αντίστοιχα.

Στην περίπτωση της ESS για την Πορτογαλία (Διάγραμμα 3), οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία συμμετέχοντες/ουσες εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3) σε σχέση με τους/τις μικρότερους/ες: 18-24 (26,8%), 25-34 (29,8%), 35-44 (35,9%), 45-54 (36,7%), 55-64 (40,8%), 65+ (37,8%). Το ίδιο μοτίβο στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας παρατηρήθηκε και στο δείγμα της EVS για την Πορτογαλία αλλά με λιγότερο διακριτό τρόπο: 18-24 (23,1%), 25-34 (18,8%), 35-44 (22,2%), 45-54 (23,8%), 55-64 (32,9%), 65+ (24,6%). Στο δείγμα της ESS, 35,6% των παντρεμένων συμμετεχόντων/ουσών εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3) συγκριτικά με το 30,3% των ανύπαντρων. Αντίστοιχα, το ίδιο μοτίβο στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας εντοπίστηκε και στο δείγμα της EVS αλλά με λιγότερο διακριτό τρόπο: παντρεμένοι/ες (25,2%), ανύπαντροι/ες (18,9%). Στο δείγμα της ESS, εκείνοι/ες με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3) σε σχέση με εκείνους/ες με τριτοβάθμια εκπαίδευση: λιγότερο από χαμηλότερη δευτεροβάθμια (41,5%), χαμηλότερη δευτεροβάθμια (33,8%), ανώτερη δευτεροβάθμια (32,4%), τριτοβάθμια (20,2%). Στο δείγμα της EVS, 35,9% και 25,0% των ανέργων και των οικονομικά μη ενεργών, αντίστοιχα, εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης (0-3) συγκριτικά με το 22,0% των εργαζομένων.

Το κοινωνικο-δημογραφικό «προφίλ» του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης

Στην περίπτωση της ESS για την Ελλάδα (Διάγραμμα 4), οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία συμμετέχοντες/ουσες εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης (0-3) σε σχέση με τους/τις μικρότερους/ες: 18-24 (43,2%), 25-34 (65,0%), 35-44 (63,0%), 45-54 (67,4%), 55-64 (66,8%), 65+ (65,9%). Στο ίδιο δείγμα, 66,8% των παντρεμένων συμμετεχόντων/ουσών εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης συγκριτικά με το 54,6% των ανύπαντρων. Επιπλέον, εκείνοι/ες με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης (0-3) σε σχέση με εκείνους/ες με τριτοβάθμια εκπαίδευση: λιγότερο από χαμηλότερη δευτεροβάθμια (72,5%), χαμηλότερη δευτεροβάθμια (65,7%), ανώτερη δευτεροβάθμια (62,6%), τριτοβάθμια (54,9%). Στο δείγμα της EVS, παρατηρήθηκε το ίδιο μοτίβο στο χαμηλότερο άκρο του δείκτη αλλά με λιγότερο διακριτό τρόπο: λιγότερο από χαμηλότερη δευτεροβάθμια (68,3%), χαμηλότερη δευτεροβάθμια (73,6%), ανώτερη δευτεροβάθμια (61,9%), τριτοβάθμια (52,6%). Στο δείγμα της ESS, 65,5% και 62,3% των οικονομικά μη ενεργών και των εργαζομένων, αντίστοιχα, εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης (0-3) συγκριτικά με το 61,0% των ανέργων. Στο δείγμα της EVS εντοπίστηκε ξανά το ίδιο μοτίβο στο χαμηλότερο άκρο του δείκτη: οικονομικά μη ενεργοί/ες (65,3%), εργαζόμενοι/ες (63,0%), άνεργοι/ες (61,9%).

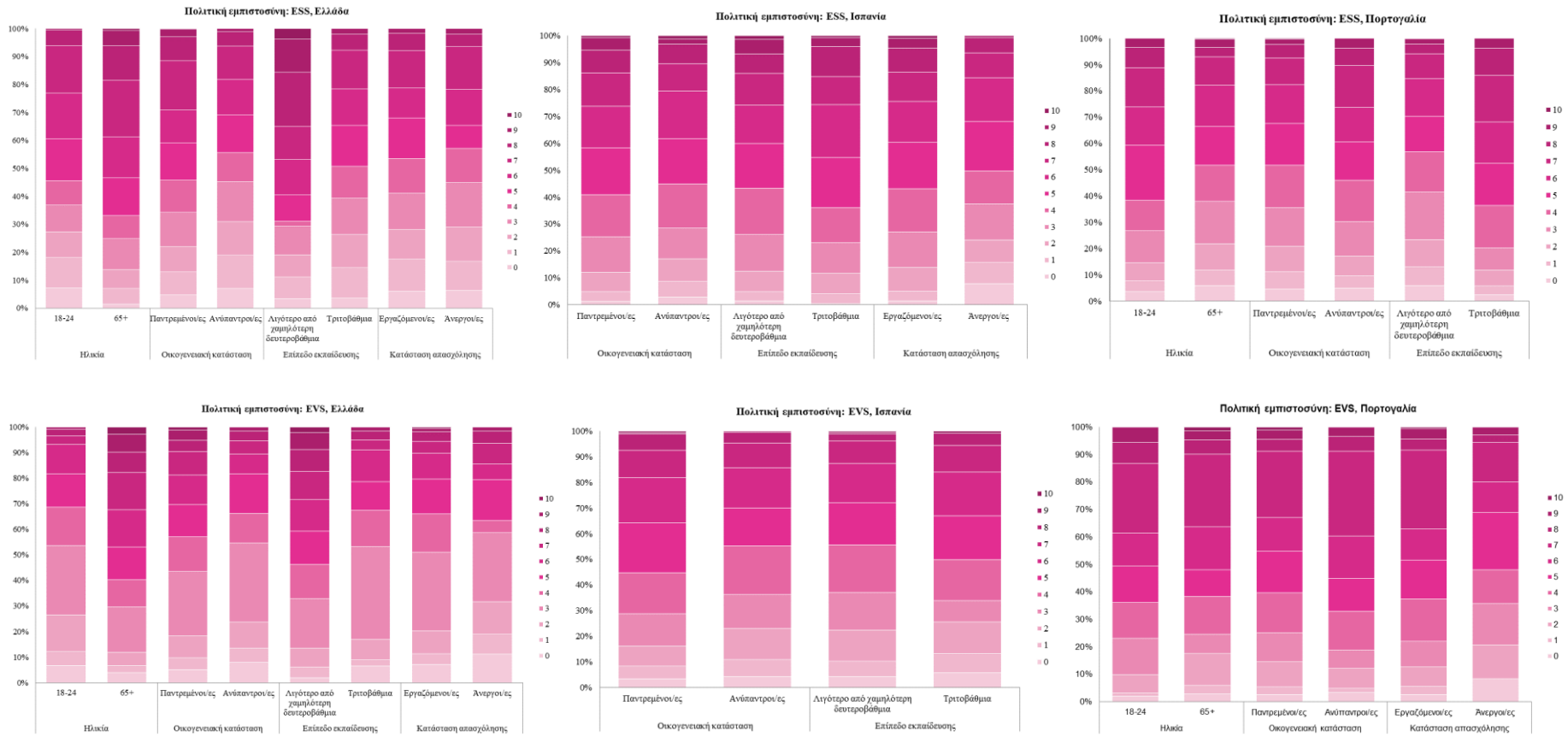

Διάγραμμα 3. Το δημογραφικό και κοινωνικό «προφίλ» της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) και Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (EVS), 2008.

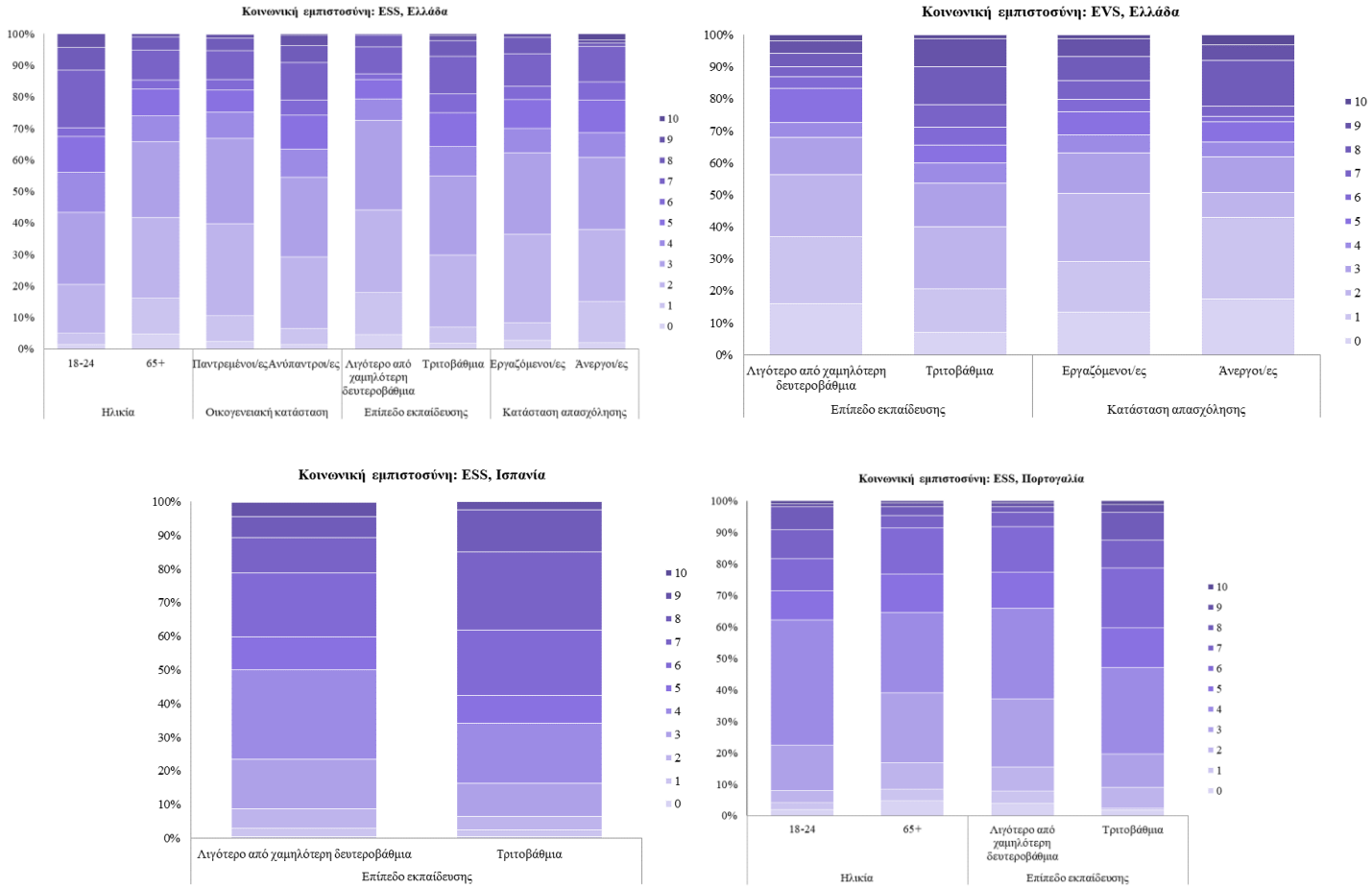

Διάγραμμα 4. Το δημογραφικό και κοινωνικό «προφίλ» του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) και Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (EVS), 2008.

Στην περίπτωση της ESS για την Πορτογαλία (Διάγραμμα 4), οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία συμμετέχοντες/ουσες εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης (0-3) σε σχέση με τους/τις μικρότερους/ες: 18-24 (22,4%), 25-34 (27,3%), 35-44 (30,3%), 45-54 (35,0%), 55-64 (31,6%), 65+ (39,0%). Εκείνοι/ες με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης (0-3) σε σχέση με εκείνους/ες με τριτοβάθμια εκπαίδευση: λιγότερο από χαμηλότερη δευτεροβάθμια (37,0%), χαμηλότερη δευτεροβάθμια (32,7%), ανώτερη δευτεροβάθμια (34,9%), τριτοβάθμια (19,6%). Αντίστοιχα, στην περίπτωση της ESS για την Ισπανία (Διάγραμμα 4), εκείνοι/ες με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης εμφάνισαν υψηλότερους βαθμούς στο χαμηλότερο άκρο του δείκτη σε σχέση με εκείνους/ες με τριτοβάθμια εκπαίδευση: λιγότερο από χαμηλότερη δευτεροβάθμια (23,5%), χαμηλότερη δευτεροβάθμια (22,9%), ανώτερη δευτεροβάθμια (20,4%), τριτοβάθμια (16,4%).

Πολιτικό και κοινωνικό «προφίλ» της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης και του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης: Σύγκριση μέσων βαθμών

Στην περίπτωση της ESS για την Ελλάδα (Διάγραμμα 5), χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης (μέσοι βαθμοί 1,84-3,63) εντοπίστηκαν σε όσους/ες έτειναν προς το αριστερό άκρο (0-2) της κλίμακας αυτό-τοποθέτησης σε Αριστερά/Δεξιά συγκριτικά με εκείνους/ες στο δεξί (8-10) άκρο (4,84-5,56). Το ίδιο μοτίβο στα χαμηλά επίπεδα της πολιτικής εμπιστοσύνης (μέσοι βαθμοί 2,77-3,10) παρατηρήθηκε στο ελληνικό δείγμα της EVS. Στην περίπτωση του ισπανικού δείγματος της ESS (Διάγραμμα 3), χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης (μέσος βαθμός 4,75) εντοπίστηκαν σε όσους/ες έτειναν προς το αριστερό άκρο (0) συγκριτικά με εκείνους/ες στο δεξί (10) άκρο (5,04). Το ίδιο μοτίβο στα χαμηλότερα επίπεδα της πολιτικής εμπιστοσύνης (μέσος βαθμός 4,31) παρατηρήθηκε στο ισπανικό δείγμα της EVS. Στην περίπτωση του πορτογαλικού δείγματος της EVS, εντοπίστηκε το ίδιο μοτίβο με τα ισπανικά δείγματα στα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης.

Εστιάζοντας στην κατασκευασμένη κλίμακα Αριστεράς/Δεξιάς, στο ελληνικό δείγμα της ESS (Διάγραμμα 5), χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης (μέσος βαθμός 3,47) εντοπίστηκαν σε εκείνους/ες που ψήφισαν πολιτικά κόμματα που τείνουν προς το αριστερά άκρο (2) της κλίμακας συγκριτικά με το δεξί (10) άκρο (4,40). Αντίστοιχα, στο ισπανικό δείγμα της ESS, χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης (μέσος βαθμός 4,39) εντοπίστηκαν σε εκείνους/ες που ψήφισαν πολιτικά κόμματα που τείνουν προς το αριστερά άκρο (3) της κλίμακας συγκριτικά με το δεξί (7) άκρο (4,88). Ένα σχετικό μοτίβο στα χαμηλά επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης παρατηρήθηκε στο ισπανικό δείγμα της EVS αλλά πάνω στην κλίμακα πρόθεσης ψήφου (Διάγραμμα 5). Πιο συγκεκριμένα, χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης (μέσος βαθμός 0,33) εντοπίστηκαν σε εκείνους/ες που θα ψήφιζαν πολιτικά κόμματα που τείνουν προς το αριστερά άκρο (2) της κλίμακας συγκριτικά με το δεξί (7) άκρο (4,74). Το αντίστροφο μοτίβο στα χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης παρατηρήθηκε σε σύγκριση με το ισπανικό δείγμα της EVS, με τους υψηλότερους μέσους βαθμούς στο δεξί άκρο της κλίμακας. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι μετρήσεις μεταξύ των δύο ερευνών δεν είναι συγκρίσιμες.

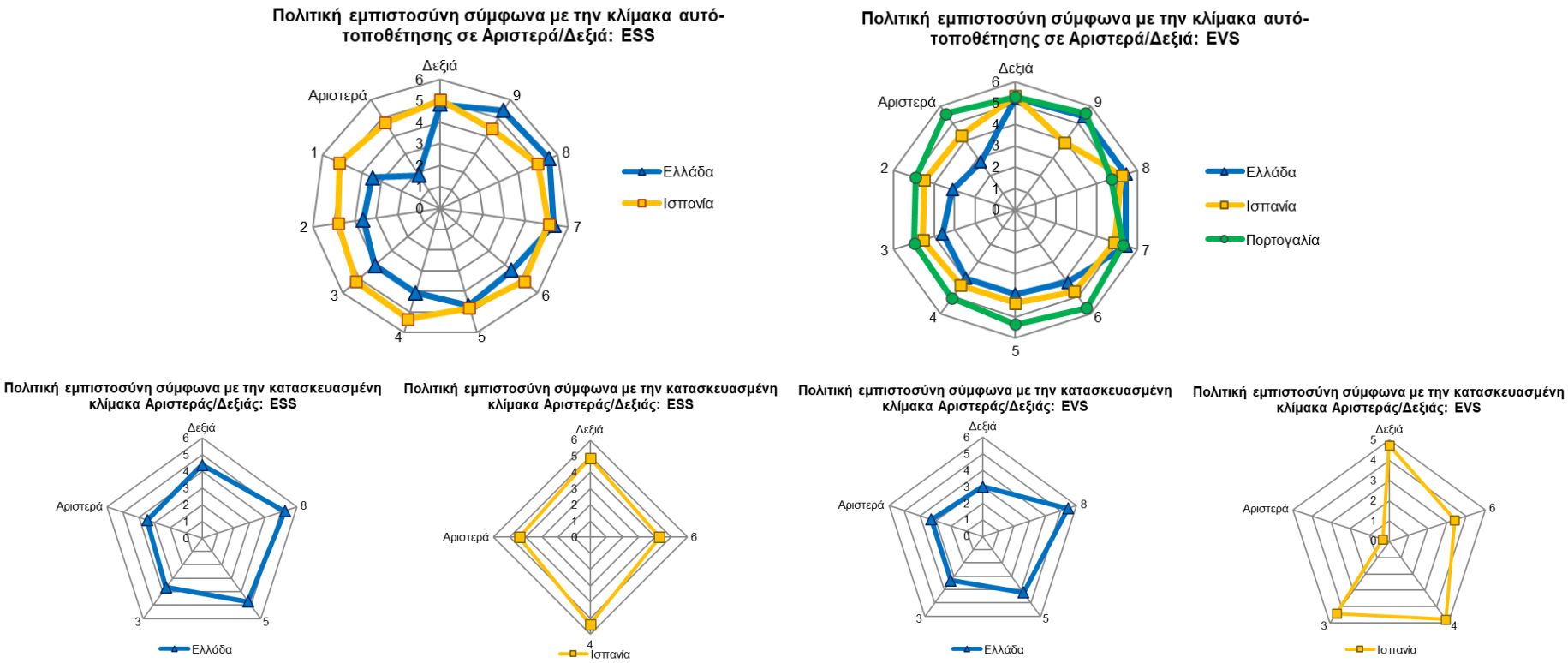

Διάγραμμα 5. Οι μέσοι βαθμοί της πολιτικής εμπιστοσύνης σύμφωνα με την κλίμακα αυτό-τοποθέτησης σε Αριστερά/Δεξιά και την κατασκευασμένη από την παρελθοντική ψήφο (ESS) και την πρόθεση ψήφου (EVS) κλίμακα Αριστεράς/Δεξιάς για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) και Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (EVS), 2008.

Τέλος, στην περίπτωση της ESS για την Ελλάδα (Διάγραμμα 6), χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης (μέσοι βαθμοί 3,02-3,58) εντοπίστηκαν σε όσους/ες έτειναν προς το δεξί άκρο (10-9) συγκριτικά με εκείνους/ες στο αριστερό (0-1) άκρο (3,97-4,33). Το ίδιο μοτίβο στα υψηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης, αλλά με πιο διακριτό τρόπο, παρατηρήθηκε στο ελληνικό δείγμα της EVS με τους μέσους βαθμούς να κυμαίνονται από 5,26 έως 5,41 για εκείνους/ες που έτειναν προς το δεξί άκρο (10-0) συγκριτικά με εκείνους/ες στο αριστερό (0-2) άκρο (2,77-3,10). Στην περίπτωση του ισπανικού δείγματος της ESS (Διάγραμμα 6), παρατηρήθηκε το αντίστροφο μοτίβο στα χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνη σε σχέση με το ελληνικό δείγμα της ESS με τους υψηλότερους μέσους βαθμούς πιο κοντά στο δεξί άκρο της κλίμακας.

Διάγραμμα 6. Οι μέσοι βαθμοί του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης σύμφωνα με την κλίμακα αυτό-τοποθέτησης σε Αριστερά/Δεξιά για την Ελλάδα και την Ισπανία: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) και Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (EVS), 2008

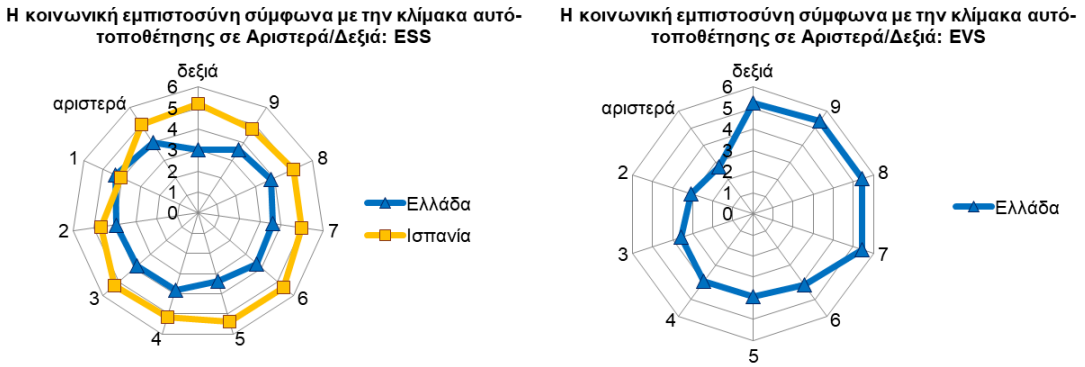

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη διερεύνησε την πιθανή διάκριση ανάμεσα στην πολιτική εμπιστοσύνη σε εθνικούς θεσμούς όπως μετράται στην ESS και στην EVS, καθώς και τη σχέση της με την κοινωνική εμπιστοσύνη με βάση τα δεδομένα του 2008 για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία.

Η διερεύνηση της δομής (του διαστατού) τη μέτρησης της πολιτική εμπιστοσύνης σε εθνικούς θεσμούς με την εφαρμογή των παραδοσιακών προσεγγίσεων της EFA και της CFA οδήγησε σε όλες της χώρες σε μία μονοδιάστατη δομή όπως παρουσιάστηκε σε προηγούμενη μελέτη (Charalampi et al. 2022). Αντίστοιχα, ακολουθώντας την ίδια παραδοσιακή μεθοδολογία, εξετάστηκε η δομή της κοινωνικής εμπιστοσύνης για όλες τις χώρες με εξαίρεση το ισπανικό δείγμα της EVS όπου δύο ερωτήσεις-μονάδες εξαιρέθηκαν από την ανάλυση με βάση το κριτήριο corrected item-total correlations <.30. Τα αποτελέσματα της CFA στα δεύτερα ημι-δείγματα και στα συνολικά δείγματα όλων των χωρών οδήγησε σε τέλεια προσαρμογή του μοντέλου της μονοδιάστατης λύσης για τη μέτρηση της κοινωνικής εμπιστοσύνης. Επειδή η κοινωνική εμπιστοσύνη προσδιορίζεται μόνο από τρεις ερωτήσεις-μονάδες, θεωρήθηκε η μέτρηση ως δείκτης καθώς όπως επεσήμανε ο Brown (2015: 21) «οι παράγοντες που αντιπροσωπεύονται από δύο ή τρεις δείκτες μπορεί να είναι ανεπαρκώς καθορισμένοι».

Η ανάλυση παρείχε έγκυρες και αξιόπιστες κλίμακες πολιτικής εμπιστοσύνης σε εθνικούς θεσμούς και για τις δύο έρευνες. Οι υψηλότεροι μέσοι βαθμοί πολιτικής εμπιστοσύνης παρατηρήθηκαν στα δείγματα της EVS για την Ελλάδα και την Πορτογαλία και το αντίστροφο ίσχυσε για τα ισπανικά δείγματα. Παράλληλα, η ανάλυση οδήγησε σε αξιόπιστους και έγκυρους δείκτες κοινωνικής εμπιστοσύνης για τα δεδομένα της ESS και μόνο για το ελληνικό δείγμα της EVS. Οι υψηλότεροι μέσοι βαθμοί κοινωνικής εμπιστοσύνης εντοπίστηκαν στα δείγματα της ESS για την Ελλάδα και την Πορτογαλία.

Η ανάλυση του κοινωνικο-δημογραφικού «προφίλ» της κλίμακας πολιτικής εμπιστοσύνης στην περίπτωση του ελληνικού δείγματος της ESS οδήγησε σε χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης για τους/τις μικρότερους/ες σε ηλικία συμμετέχοντες/ουσες, τους/τις ανύπαντρους/ες με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και τους/τις οικονομικά μη ενεργούς/ες. Το ίδιο κοινωνικο-δημογραφικό «προφίλ» παρατηρήθηκε και στο δείγμα της EVS για την κλίμακα πολιτικής εμπιστοσύνης αλλά με πιο διακριτό τρόπο. Στο ισπανικό δείγμα της ESS, οι ανύπαντροι/ες συμμετέχοντες/ουσες με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, οι άνεργοι/ες και οι οικονομικά μη ενεργοί/ες παρουσίασαν χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης. Το ίδιο μοτίβο παρατηρήθηκε στο δείγμα της EVS αλλά με πιο διακριτό τρόπο στην οικογενειακή κατάσταση. Στο πορτογαλικό δείγμα της ESS, οι συμμετέχοντες/ουσες με χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης ήταν οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία και οι παντρεμένοι/ες με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Το ίδιο κοινωνικο-δημογραφικό «προφίλ» παρατηρήθηκε και στο δείγμα της EVS για την κλίμακα πολιτικής εμπιστοσύνης αλλά με λιγότερο διακριτό τρόπο.

Η ανάλυση του κοινωνικο-δημογραφικού «προφίλ» του δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης στην περίπτωση του ελληνικού δείγματος της ESS οδήγησε σε χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης για τους/τις μεγαλύτερους/ες σε ηλικία συμμετέχοντες/ουσες, τους/τις παντρεμένους/ες με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, τους/τις εργαζόμενους/ες και τους/τις οικονομικά μη ενεργούς/ες. Το ίδιο κοινωνικο-δημογραφικό «προφίλ» παρατηρήθηκε και στο δείγμα της EVS για την κλίμακα κοινωνικής εμπιστοσύνης αλλά με λιγότερο διακριτό τρόπο για το επίπεδο εκπαίδευσης και την κατάσταση απασχόλησης. Στο πορτογαλικό δείγμα της ESS, οι συμμετέχοντες/ουσες με χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης ήταν οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Το ίδιο μοτίβο παρατηρήθηκε στο ισπανικό δείγμα της ESS για το εκπαιδευτικό επίπεδο.

Χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης εντοπίστηκαν σε εκείνους/ες που έτειναν στο αριστερό άκρο της κλίμακας αυτό-τοποθέτησης σε Αριστερά/Δεξιά στο ελληνικό και στο ισπανικό δείγμα της ESS. Το ίδιο μοτίβο στα χαμηλά επίπεδα της πολιτικής εμπιστοσύνης παρατηρήθηκε στο ελληνικό, το ισπανικό και το πορτογαλικό δείγμα της EVS. Επιπλέον, χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης εντοπίστηκαν σε εκείνους/ες που ψήφισαν πολιτικά κόμματα που έτειναν στο αριστερό άκρο της κατασκευασμένης κλίμακας Αριστεράς/Δεξιάς στο ελληνικό και το ισπανικό δείγμα της ESS. Το ίδιο μοτίβο στα χαμηλά επίπεδα της πολιτικής εμπιστοσύνης παρατηρήθηκε στο ισπανικό δείγμα της EVS αλλά ως προς την πρόθεση ψήφου. Το αντίστροφο μοτίβο στα χαμηλότερα επίπεδα της πολιτικής εμπιστοσύνης παρατηρήθηκε στο ελληνικό δείγμα της EVS. Αντίστοιχα, χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης εντοπίστηκαν σε

εκείνους/ες που έτειναν στο δεξί άκρο της κλίμακας αυτό-τοποθέτησης σε Αριστερά/Δεξιά στο ελληνικό δείγμα της ESS. Το αντίστροφο μοτίβο στα χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης παρατηρήθηκε στο ελληνικό δείγμα της EVS και στο ισπανικό δείγμα της ESS αλλά με πιο διακριτό τρόπο στο ελληνικό δείγμα.

Συνοψίζοντας, μόνο ορισμένες ενδείξεις εντοπίστηκαν σχετικά με τη διάκριση μεταξύ της πολιτικής εμπιστοσύνης σε εθνικούς θεσμούς όπως μετράται στην ESS και στην EVS, καθώς παρατηρήθηκαν παρόμοια μοτίβα και στις δύο έρευνες. Ωστόσο, τα δεδομένα της EVS παρείχαν πιο διακριτά αποτελέσματα στις περισσότερες περιπτώσεις.

Με θεωρητικούς όρους, τα παραπάνω αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι οι θεωρίες γενικευμένης εμπιστοσύνης, όταν λειτουργοποιούνται (operationalised) με σωστό τρόπο, παράγουν πιο έντονα αποτελέσματα στην κατανόηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της σταθερότητας της σύγχρονης κοινωνίας (Newton 2014). Επίσης, υποδηλώνουν ότι η γενικευμένη κοινωνική εμπιστοσύνη και η πολιτική εμπιστοσύνη σε θεσμούς πράγματι συνδέονται μεταξύ τους (Zmerli and Newton 2008). Η υπόθεση μιας θετικής συσχέτισης μεταξύ κοινωνικής και πολιτικής εμπιστοσύνης σε συγκριτικό επίπεδο μεταξύ χωρών επίσης επιβεβαιώνεται (Zmerli and Newton 2008). Επιπλέον, τα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι υπάρχει μια ξεκάθαρη κοινωνικο-δημογραφική βάση για την εμπιστοσύνη (κοινωνική και πολιτική) με βάση την ηλικία, την εκπαιδευτική κατάρτιση και την κατάσταση απασχόλησης ως τις ισχυρότερες μεταβλητές σε όλες τις συσχετίσεις. Η εμπιστοσύνη είναι χαμηλότερη ανάμεσα στις ομάδες μικρότερης και μεγαλύτερης ηλικίας, με τους/τις μεσήλικες να επιδεικνύουν τα υψηλότερα επίπεδα εμπιστοσύνης. Επομένως, η επιχειρηματολογία του Bean (2005: 138) ότι η «η εμπιστοσύνη δεν είναι πιθανό να μειωθεί βάσει μιας γενεαλογικής αλλαγής» και μόνο, επιβεβαιώνεται και στην παρούσα περίπτωση. Η πολιτική εμπιστοσύνη φαίνεται να σχετίζεται με την εκπαιδευτική κατάρτιση, καθώς χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης παρουσιάζονται τόσο σε εκείνους/ες με υψηλό όσο και σε εκείνους/ες με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Τα αποτελέσματα, επίσης, υποδηλώνουν μια ισχυρή σχέση ανάμεσα στα επίπεδα εμπιστοσύνης (κοινωνικής και πολιτικής) και τις πολιτικές ιδεολογίες, καθώς, όπως παρατηρήθηκαν και στις τρεις χώρες, χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπιστοσύνης εμφάνισαν εκείνοι/ες που τοποθετούν τον εαυτό τους στο αριστερό άκρο της κλίμακας αυτό-τοποθέτησης, ενώ χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης εμφάνισαν εκείνοι/ες που τοποθετούν τον εαυτό τους στο δεξί άκρο της κλίμακας αυτό-τοποθέτησης. Αυτά τα ευρήματα υποδεικνύουν ότι για όλες τις χώρες η εμπιστοσύνη, είτε είναι ειδικευμένη (particularistic) είτε είναι γενικευμένη, εντοπίζεται σαφώς στις προτεραιότητες που τίθενται ως προς τις αξίες και την ιδεολογική θέση, όπως προτείνεται από τον Job (2005: 2).

Πράγματι, η παρούσα μελέτη βρίσκεται σε συμφωνία με τις υποθέσεις του Newton (2014: 2) ότι:

> «Οι έρευνες μεταξύ χωρών κρύβουν λίγες εκπλήξεις...Με μερικές σημαντικές εξαιρέσεις, οι βαθμοί εμπιστοσύνης στο κοινοβούλιο είναι αυτοί που θα περίμενε κανείς...Επιπλέον...το κλασικό σύνολο ερωτήσεων εμπιστοσύνης - η πολυδοκιμασμένη κλίμακα Rosenberg - λειτουργεί καλά ως μια αξιόπιστη και έγκυρη μέτρηση της κοινωνικής εμπιστοσύνης...Η μέτρηση της γενικευμένης

εμπιστοσύνης φαίνεται επίσης να επιτυγχάνει αυτό που δηλώνει...Οι έρευνες εμπιστοσύνης δεν εντοπίζουν τις μεγάλες και τυχαίες διακυμάνσεις στις απαντήσεις που θα περίμενε κάποιος από ερωτήσεις αμφιλεγόμενης αξιοπιστίας, εγκυρότητας, και σημασίας. Αντιθέτως, παρουσιάζουν μεγάλο βαθμό σταθερότητας με την πάροδο του χρόνου...Η έρευνα μεταξύ χωρών εμφανίζει μια πολύ ισχυρότερη σύνδεση μεταξύ κοινωνικής και πολιτικής εμπιστοσύνης, και μεταξύ κοινωνικής εμπιστοσύνης και ποικίλων κοινωνικών, οικονομικών, και πολιτικών συνθηκών.»

Η μελέτη αυτή συμβάλλει στη βιβλιογραφία παρέχοντας μία αξιόπιστη και έγκυρη κλίμακα πολιτικής εμπιστοσύνης και ένα δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης, μέσω των οποίων αποδεικνύεται ότι υπάρχει πράγματι ένα υποκείμενο πλαίσιο εμπιστοσύνης που εσωκλείει τόσο την κοινωνική όσο και την πολιτική ζωή (Almond and Verba 1963, Lane 1959). Επίσης, επιβεβαιώθηκε ότι παρά τις πιθανές διαφορετικές βάσεις της πολιτικής και κοινωνικής εμπιστοσύνης (Uslaner 2018), η σχέση μεταξύ αυτών των δύο τύπων εμπιστοσύνης (κοινωνικής και πολιτικής) μπορεί πράγματι να πηγάζει από ζητήματα μέτρησης παρά ουσίας (Newton, Stolle and Zmerli 2018).

Αναφορές

Almond, G. A. and Verba, S. (1963), *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton, Princeton University Press.

Bacharach, M. and Gambetta, D. (2001), Trust in signs, in K. S. Cook (ed), *Trust in Society,* New York, Russell Sage Foundation, pp. 148-184.

Bauer, P. C. (2014), Conceptualizing Trust and Trustworthiness, working paper published in *Political Concepts Working Paper Series*, No 61. Available at SSRN: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2325989.

Bauer, P. C. (2015), *Three Essays on the Concept of Trust and Its Foundations*, Bern, University of Bern.

Bean, C. (2005), Is There a Crisis of Trust in Australia, in S. Wilson, G. Meagher, R. Gibson, D. Denemark & M. Western (eds), *Australian Social Attitudes: The First Report*, Sydney, UNSW Press, pp. 122-140.

Bollen, K. A. (1989), *Structural Equations with Latent Variables*, New York. Wiley.

Brown, T. A. (2015), *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research* (2nd edition), New York, The Guildford Press.

Charalampi, A. (2018), *The importance of items' level of measurement in investigating the structure and assessing the psychometric properties of multidimensional constructs* (Doctoral dissertation), Athens, Panteion University of Social and Political Sciences.

Charalampi, A., Michalopoulou C. and Richardson C. (2019), Determining the structure and assessing the psychometric properties of multidimensional scales constructed from ordinal and pseudo-interval items, *Communications in Statistics – Case Studies, Data Analysis and Applications*, Vol. 5, No 1, pp. 26-38. https://doi.org/10.1080/23737484.2019.1579683

Charalampi, A., Michalopoulou, C. and Richardson, C. (2020), Validation of the 2012 European Social Survey measurement of wellbeing in seventeen European

countries, *Applied Research in Quality of Life*, Vol. 15, No 1, pp. 73-105. https://doi.org/10.1007/s11482-018-9666-4

Charalampi, A., Tsouparopoulou, E., Tsiganou, J. and Michalopoulou, C. (2022), Political trust to national institutions: The significance of items' level of measurement in the validation of constructs, in K. N. Zafeiris, C. H. Skiadas, Y. Dimotikalis, A. Karagrigoriou and C. Karagrigoriou-Vonta (eds), *Data Analysis and Related Applications 1: Computational, Algorithmic and Applied Economic Data Analysis,* iSTE-WILEY, pp. 81-97.

Clark, L. A. and Watson, D. (1995), Constructing validity: Basic issues in objective scale development, *Psychological Assessment*, Vol. 7, No 3, pp. 309-319. https://doi.org/10.1037/1040-3590.7.3.309

Diamandouros, N. and Gunther R. (eds) (2001), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, Baltimore, Johns Hopkins University/Johns Hopkins University Press.

Easton, D. (1965), *A Systems Analysis of Political Life*, New York, Wiley.

Easton D. (1975), A re-assessment of the concept of political support, *British Journal of Political Science*, Vol. 5, No 4, pp. 435–457. https://doi.org/10.1017/S0007123400008309

European Social Survey Round 4 Data (2008), Data file edition 4.5. NSD - Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. https://doi.org/10.21338/NSD-ESS4-2008.

European Values Study (2008), Integrated dataset (EVS 2008), GESIS Data Archive, Cologne, ZA4800 Data file Version 4.0.0. https://doi.org/10.4232/1.12458

Evans, P. (1996), Government action, social capital and development: reviewing the evidence on synergy, *World Development*, Vol. 24, No 6, pp. 1119-1132. https://doi.org/10.1016/0305-750X(96)00021-6

Fabrigar, L. R., Wegener, D. T., MacCallum R. C. and Strahan E. J. (1999), Evaluating the use of exploratory factor analysis in psychological research, *Psychological Methods*, Vol. 4, No 3, pp. 272-299.

Ferrera, M. (1996), The southern model of welfare in Social Europe, *Journal of European Social Policy*, Vol. 6, No 1, pp. 17-37. https://doi.org/10.1177/095892879600600102

Fornell, C. and Larcker, D. F. (1981), Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error, *Journal of Marketing Research*, Vol. 18, No 1, pp. 39-50. https://doi.org/10.2307/3151312

Gambetta, D. (1988), Can we trust trust? in D. Gambetta (ed), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Cambridge, Basil Blackwell, pp. 213-237.

Gunther, R., Diamandouros, N. and Puhle, H. J. (eds) (1995), *The politics of democratic consolidation; southern Europe in Comparative Perspective*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Hardin, R. (2002), *Trust and Trustworthiness*, New York, Russell Sage Foundation.

Hu L. and Bentler P. M. (1999), Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives, *Structural Equation Modeling*, Vol. 6, No 1, pp. 1-55. https://doi.org/10.1080/10705519909540118

Inglehart, R. (1977), *The silent revolution*, Princeton, NJ, Princeton University Press.

Inglehart, R. (1981), Post-materialism in an environment of insecurity, *American Political Science Review*, Vol. 75, No 4, pp. 880-900. https://doi.org/10.2307/1962290

Inglehart, R. (1990), *Culture shift in advanced industrial society*, Princeton, NJ, Princeton University Press.

Inglehart, R. (1999), Trust, Wellbeing and Democracy, in M. Warren (ed), *Democracy and Trust*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 236-256.

Inglehart, R. and Baker, W. E. (2000), Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values, *American Sociological Review*, Vol. 65, No 1, pp. 19-51. https://doi.org/10.2307/2657288

Job, J. (2005), How is trust in government created? It begins at home, but ends in the parliament, *Australian Review of Public Affairs*, Vol. 6, No 1, pp. 1-23.

Lane, R. E. (1959), *Political Life*, New York, Free Press.

Marsh, H. W., Hau, K. T. and Wen Z. (2004), In search of golden rules: Comment on hypotheses-testing approaches to setting cutoff values for fit indexes and dangers in overgeneralizing Hu and Bentler's (1999) findings, *Structural Equation Modeling*, Vol. 11, No 3, pp. 320-341. https://doi.org/10.1207/s15328007sem1103_2

Michalopoulou, C. and Symeonaki, M. (2017), Improving Likert scale raw scores interpretability with k-means clustering, *Bulletin de Méthodologie Sociologique,* Vol. 135, pp. 101–109. https://doi.org/10.1177/0759106317710863

Misztal, B. (2013), *Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order*, Hoboken, NJ, John Wiley and Sons.

Muthén, L. K. and Muthén, B. O. (1998-2017), *Mplus user's guide* (8th edition), Los Angeles, Muthén & Muthén.

Newton, K. (1999), Social and political trust in established democracies, in P. Norris (ed), *Critical Citizens*, Oxford, Oxford University Press, pp 169-187.

Newton, K. (2001), Trust, social capital, civil society, and democracy, *International Political Science Review*, Vol. 22, pp. 201-214. https://doi.org/10.1177/019251210122200

Newton, K. (2014), Social and political trust, in R. J. Dalton and H.-D. Klingemann (eds), *Oxford Handbook of Political Behavior*, New York, Oxford University Press, pp. 1-18. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199270125.003.0018. Retrieved from www.oxfordhandbooks.com (Original work published in 2007).

Newton, K., Stolle, D. and Zmerli, S. (2018), Social and Political Trust, in E. M. Uslaner (ed), *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*, Oxford, Oxford University Press, pp. 37-56.

Newton, K. and Norris, P. (2000), Confidence in public institutions: faith, culture, or performance? in S. Pharr and R. Putnam (eds), *Disaffected Democracies: What's Ailing the Trilateral Democracies?* Princeton, Princeton University Press, pp. 52-73.

Nooteboom, B. (2002), *Trust: Forms, Foundations, Functions, Failures and Figures*, Cheltenham, Edward Elgar.

Nunnally J. C. and Bernstein I. H. (1994), *Psychometric Theory*, New York, McGraw-Hill.

Putnam D. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community,* New York, Simon & Schuster.

Raykov, T. (2007), Reliability if deleted, not “alpha if deleted”: Evaluation of scale reliability following component deletion, *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, Vol. 60, No 2, pp. 201-216. https://doi.org/10.1348/000711006X115954

Rousseau, D. M., Sitkin, S. B., Burt, R. S. and Camerer, C. (1998), Not so different after all: A cross-discipline view of trust, *The Academy of Management Review*, Vol. 23, No 3, pp. 393-404. https://doi.org/10.5465/AMR.1998.926617

Schmitt, T. A. (2011), Current methodological considerations in exploratory and confirmatory factor analysis, *Journal of Psychoeducational Assessment*, Vol. 29, No 4, pp. 304-322. https://doi.org/10.1177/0734282911406653

Seligman, A. B. (2000), *The Problem of Trust* (2nd printing), Princeton, Princeton University Press.

Sotiropoulos, D. (2007), Social capital in Greece in comparative perspective: a brief theoretical analysis and empirical documentation on the basis of the European Social Survey, in P. Kafetzis, T. Maloutas & J. Tsiganou (eds), *Society, Citizens and Politics. The European Social Survey – ESS*, Athens, EKKE, pp. 269-291.

Tabachnick, B. G. and Fidell, L. S. (2007), *Using multivariate statistics*, Upper Saddle River, New Jersey, Pearson Allyn & Bacon.

Thompson, B. (2005), *Exploratory and confirmatory factor analysis: Understanding concepts and applications*, Washington DC, American Psychological Association.

Uslaner, E. M. (2002), *The Moral Foundations of Trust*, Cambridge, UK, Cambridge University Press.

Uslaner, E. M. (ed) (2018), *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*, Oxford, UK, Oxford University Press.

Warren, M. E. (ed) (1999), *Democracy and Trust*, Cambridge, UK, Cambridge University Press.

Zmerli, S and Newton, K. (2008), Social trust and attitudes toward democracy, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 72, No 4, pp. 706-724. https://doi.org/10.1093/poq/nfn054

ΣΥΛΛΟΓΙΣΤΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΕΕ: ΒΑΘΙΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ

Φιλίππα Χατζησταύρου[α]

[α] Επικ. Καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Ανατρέχοντας στα κυρίαρχα αφηγήματα και τους λεκτικούς όρους που καθιέρωσαν την Ελλάδα ως κράτος μέλος μέσα στο συλλογιστικό πλαίσιο της ΕΕ, εξετάζουμε τις δημόσιες αντιλήψεις που πρωτοστάτησαν από την ένταξη της χώρας μέχρι και την σημερινή μετα-μνημονιακή περίοδο. Μέσα από τη διερεύνηση των εκφάνσεων του θεσμικού, δημόσιου ή και ακαδημαϊκού λόγου συζητείται η εξέλιξη των προβολών για την Ελλάδα και η επιτελεστική τους λειτουργία.

Λέξεις Κλειδιά: Ελλάδα, Ευρωπαϊκή Ένωση, Δημόσια Αφηγήματα, Κριτική Ανάλυση Λόγου, Κρίση Χρέους

CONCEPTUAL FRAMEWORKS AND NARRATIVES FOR GREECE WITHIN THE EU: DEEP IMAGES IN DISCOURSE

Filippa Chatzistavrou[α]

[α] Assist. Professor, Department of Political Science and Public Administration, National Kapodistrian University of Athens

Abstract

Looking back at the dominant narratives and verbal terms that established Greece as a member state within the conceptual framework of the EU, we examine the dominant public perceptions on Greece from country's accession to the current post-memorandum period. Through the review of the forms of institutional, public and even academic discourse, we discuss the evolution of projections for Greece and their performative function.

Keywords: Greece, European Union, Public Narratives, Critical Discourse Analysis, Debt Crisis

Εισαγωγή

Ο λόγος μπορεί να γίνει ένα χρήσιμο εργαλείο προβολών ενός φαινομένου. Εν προκειμένω, έχει ενδιαφέρον να ανατρέξουμε στα κυρίαρχα αφηγήματα και τους λεκτικούς όρους που εισήγαγαν και καθιέρωσαν την Ελλάδα ως κράτος μέλος μέσα στο συλλογιστικό πλαίσιο της ΕΕ. Στόχος είναι να εξετάσουμε τον λόγο ως όργανο για την διαμόρφωση της δημόσιας αντίληψης για την Ελλάδα από την ένταξη της μέχρι και την σημερινή μετα-μνημονιακή περίοδο.

Η κριτική ανάλυση λόγου εστιάζει στα βασικά χαρακτηριστικά του κυρίαρχου αφηγηματικού πλαισίου προτείνοντας μια συγκεκριμένη εικόνα της κοινωνικής

πραγματικότητας (Van Dijk 2008). Ως καταστατικά κυρίαρχο λόγο θεωρούμε τόσο το θεσμικό και δημόσιο πολιτικό λόγο της ΕΕ, όσο και τον επιστημονικό λόγο που κυριαρχεί στη βιβλιογραφία. Αυτές οι εκφάνσεις του λόγου καθιερώνουν μέσω μιας από πάνω προς τα κάτω λογικής (top down) συγκεκριμένα λεκτικά σχήματα τα οποία αποτελούν τον καμβά των κυρίαρχων προβολών και εν τέλει των δημόσιων πεποιθήσεων για την Ελλάδα εντός της ΕΕ από την ένταξη της και μέχρι σήμερα. Ο P. Bourdieu έχει δείξει πώς οι κρατικοί θεσμοί χρησιμοποιούν τη γλώσσα για να προβάλουν την εξουσία και τη νομιμότητα, διαμορφώνοντας τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτά τα κοινωνικά φαινόμενα (Bourdieu 1991). Μέσα από τη διερεύνηση του καταστατικού λόγου θα συζητηθεί η εξέλιξη των προβολών σε σχέση κάθε φορά με το ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο λόγος μπορεί να αντανακλά σταθερές κοινωνικο-εδαφικές διαφοροποιήσεις με τέτοιο τρόπο ώστε η γεωγραφική θέση να διαβάζεται με πολιτικούς όρους. Με άλλα λόγια υιοθετείται η θεώρηση της περιφερειοποίησης όχι μόνο ως αποτέλεσμα μιας οικονομικής διαδικασίας (Gambarotto and Solari 2015), αλλά ως νοηματοδοτικό, ακόμα και οντολογικό, πλαίσιο της θέσης της χώρας στην ΕΕ. Αυτή η θεώρηση μπορεί να έχει επιρροή στις δημόσιες αφηγήσεις. Πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο έγιναν αναφορές στην Ελλάδα ως παράδειγμα προς αποφυγή στο πλαίσιο της δημοσιονομικής κρίσης που αντιμετωπίζει η Γαλλία μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες 2024.[1]

Η περιφερειοποίηση ως διαδικασία κατασκευής σταθερών κοινωνικο-εδαφικών ασυμμετριών παγιώνοντας το ποιος είναι στην περιφέρεια και ποιος στο κέντρο λειτουργεί με όρους επιτελεστικότητας (performativity). Η επιτελεστικότητα σημαίνει ότι η ταυτότητα κατασκευάζεται μέσα από επαναλαμβανόμενες κοινωνικές παραστάσεις (Butler 1994). Η υλιστική κατανόηση της ιδεολογίας μας οδηγεί να υποστηρίξουμε ότι ο λόγος διαδίδει βαθιές εικόνες που παράγουν εν τέλει ιδεολογικά και ρατσιστικά αφηγήματα δημιουργώντας συνθήκες υποταγής (Althusser 1970) στο κυρίαρχο κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο της ΕΕ, εξουδετερώνοντας οποιαδήποτε προσπάθεια αυτοσύστασης και εν τέλει συλλογικής υποκειμενοποίησης (subjectivation, Foucault 1981).[2]

Η ένταξη της Ελλάδας ως ένα *subaltern* κράτος

Στην περίπτωση της Ελλάδας κυρίαρχα αφηγηματικά σχήματα μετατρέπουν την άνιση ανάπτυξη - ένα δομικό χαρακτηριστικό του ευρωπαϊκού καπιταλισμού και απαραίτητο προαπαιτούμενο για την υποτίμηση της εργασίας και της κεφαλαιακής συσσώρευσης - σε ένα μετα-πολιτικό ερμηνευτικό εργαλείο της χαμηλής ικανότητας προσαρμογής της Ελλάδας. Ο Ε. Μπερλινγκουέρ, ιστορικό στέλεχος του ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος, σημείωνε το 1971 σχετικά με τις εντάσεις μεταξύ Ιταλικού Βορρά και Νότου ότι «*Η υποβάθμιση του Νότου δεν συνίσταται στο ότι έχει ξεχαστεί, αλλά στο ότι έχει χρησιμοποιηθεί για να εγγυηθεί και να εξυψώσει την οικονομική ανάπτυξη του έθνους*». Ο Α. Γκράμσι γράφοντας για την Νότια Ιταλία (Mezzogiorno, Gramsci 1929-30) κάνει μια πρώιμη κριτική των ρατσιστικών δομών εξουσίας και των αποικιακών μεθόδων διακυβέρνησης για υποτελείς (subalternity) όπου εξετάζει αυτά τα ζητήματα μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της ηγεμονίας, της εθνικής ταυτότητας και της αποικιοκρατίας.

Υποστήριζε ότι οι ελίτ της Βόρειας Ιταλίας κατασκεύασαν τον Νότο ως φυλετικά και πολιτισμικά κατώτερο.

Οι στοχασμοί του για το Νότιο Ζήτημα, την εσωτερική Αποικιοκρατία και τις υποδεέστερες ομάδες μπορούν να μας είναι χρήσιμοι για να δούμε πως οργανώνεται η διαλογική περιθωριοποίηση της Ελλάδας μέσα από κατασκευές που αυξάνουν ή μειώνουν το χάσμα ανάλογα την ιστορική περίοδο, αλλά σίγουρα υποδηλώνουν μια λογική μεταχείρισης υποδεέστερου λαού.

Ήδη κατά την προενταξιακή περίοδο και ιδιαίτερα από το 1977 και μετά, ο θεσμικός και δημόσιος λόγος έθετε τις πνευματικές βάσεις του Νοτισμού (Southernism), νομιμοποιώντας έτσι τις ρατσιστικές πολιτικές και προτάσσοντας απλοποιημένες αντιλήψεις κοινωνικής διαστρωμάτωσης μεταξύ Βορρά και Νότου στη λογική ενός τραχύ δυαδισμού. Στο πλαίσιο της εξαιρετικά άνισης διαπραγμάτευσης για την ένταξη, η Ελλάδα αποδέχτηκε υπό την κοινοτική πατρότητα δυσμενείς και, ως εκ τούτου, καταπιεστικούς όρους που ορίζονται στη συμφωνία προσχώρησης (Chatzistavrou 2022).

Οι κυρίαρχες ομάδες κατασκευάζουν την «ετερότητα» για να διατηρήσουν την εξουσία ενισχύοντας συγκεκριμένα εθνοτικά και πολιτισμικά στερεότυπα. Η ανάγνωση αρχειακών εγγράφων της εποχής φανερώνει μια κρυπτο-αποικιοκρατική ευρωπαϊκή αντίληψη σύμφωνα με την οποία η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και ειδικότερα η Επιτροπή έβλεπε την συνεργασία στο πλαίσιο της ένταξης με την νέο-εισερχόμενη χώρα ως μια προσπάθεια να συμβάλλει στην εμπέδωση μιας σφαιρικής ηθικής τάξης. Πέραν των επίσημων νομιμοποιητικών βάσεων της ένταξης σχετικά με τον εκδημοκρατισμό και την σταθερότητα στην περιοχή, υπήρχε μια έντονη πίστη από την πλευρά των ευρωπαϊκών ελίτ ότι μια μεγάλη ευκαιρία ανοιγόταν να εκπολιτίσουν τη χώρα στη βάση ορθολογικών πολιτικών.

Ειδικότερα, η εσωτερική οικονομική δομή της Ελλάδας ήταν τόσο διαφορετική από τα άλλα κράτη μέλη (κ-μ) της κοινότητας ώστε και η φύση της μεταβατικής περιόδου της ελληνικής ένταξης ήταν διαφορετική από εκείνες της Ισπανίας και Πορτογαλίας. Μάλιστα σ'έναν πρώτο χρόνο, η Επιτροπή κρίνοντας ότι η χώρα είχε ανάγκη από σημαντικά οικονομικά και άλλα μέσα, και με δεδομένες τις διαχειριστικές επιπτώσεις της ένταξης και την απορροφητική ικανότητα της Κοινότητας είχε προβλέψει δύο λύσεις πέρα από την πλήρη ένταξη. Μία λύση ήταν από την αρχή της μεταβατικής περιόδου, η Ελλάδα να γίνει πραγματικό μέλος, αλλά οι εκπρόσωποί της στα βασικά θεσμικά όργανα να μην συμμετάσχουν στην ίδια βάση με τα άλλα κ-μ. Αυτό θα σήμαινε ότι θα απολάμβανε ενός συμβουλευτικού καθεστώτος με δικαίωμα ψήφου μόνο για ορισμένα θέματα, και πιο συγκεκριμένα για αυτά που το αφορούσαν άμεσα ή αυτά για τα οποία η χώρα θα ήταν σε θέση να διασφαλίσει πλήρως τις μακροπρόθεσμες υποχρεώσεις της ιδιότητας μέλους. Μια δεύτερη λύση ήταν η Κοινότητα να αναπτύξει σε μια προκαταρκτική περίοδο την Σύνδεση με την Ελλάδα ως προνομιούχο εταίρο (καθεστώς παρατηρητή σε ορισμένα ευρωπαϊκά όργανα, ίσως πρόβλεψη για δικαίωμα ψήφου σε κάποιες περιπτώσεις) που θα οδηγούσε σε ύστερο χρόνο σε πλήρη ένταξη. Σε κάθε περίπτωση, οι λεπτές ισορροπίες που έπρεπε να κρατηθούν τόσο σε επίπεδο θεσμικών διευθετήσεων όσο και στον καθορισμό των ορίων των περιοχών πολιτικής με δικαίωμα ψήφου για την Ελλάδα καθιστούσαν δύσκολες και τις δύο λύσεις.[3]

Με την ένταξη της Ελλάδας το 1981, η Επιτροπή επισημαίνει από την αρχή τη δυσκολία της ελληνικής δημόσιας διοίκησης να προσαρμοστεί στην ιδιότητα της ως κράτος μέλος. Η Επιτροπή επέμεινε ότι πρόκειται για θέμα διοίκησης και όχι πολιτικής. Το 1982, στο πλαίσιο και του ελληνικού μνημονίου που απέστειλε η ελληνική κυβέρνηση στον Πρόεδρο του Συμβουλίου και της Επιτροπής, οι ίδιοι οι Έλληνες Υπουργοί ζήτησαν να πάνε υψηλόβαθμοί της Επιτροπής στην Αθήνα για εκτεταμένες περιόδους ώστε να δουλέψουν με τους Έλληνες συναδέλφους τους στα Υπουργεία.[4] Τέτοια αιτήματα θυμίζουν πρόσφατες τακτικές της Επιτροπής όπως τη θέσπιση της Task Force Greece την περίοδο της οικονομικής κρίσης που είχε ως στόχο να συμβάλλει στον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης και στον εξορθολογισμό των κρατικών λειτουργιών. Η Επιτροπή σημείωνε τότε ότι «Η Κοινότητα μπορεί να βοηθήσει μια χώρα υπό την προϋπόθεση να υπάρχει συμβατότητα των πολιτικών που η τελευταία ακολουθεί με την κοινοτική δράση και να έχει την ικανότητα να πάρει τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη από αυτήν».[5] Λίγο αργότερα η Επιτροπή έβλεπε το Σχέδιο για την Ελλάδα του 1986 (Δεύτερα ολοκληρωμένα Μεσογειακά Προγράμματα, αγροτική και βιομηχανική προσαρμογή, μακροοικονομική σταθεροποίηση κτλ.) ως την ευκαιρία να παίξει έναν καθοδηγητικό ρόλο τύπου ΔΝΤ στην ελληνική οικονομική πολιτική. Στην πορεία αυτό που παρατηρήθηκε είναι η σταδιακή εισχώρηση του ευρωπαϊκού τεχνοκρατικού κεφαλαίου εντός της χώρας και παράλληλα η προώθηση Ελλήνων υψηλόβαθμων με ανεπτυγμένη ευρωφιλία ή/και προηγούμενη διαχειριστική εμπειρία στην ενταξιακή διαδικασία με στόχο την νορμαλοποίηση και εναρμόνιση της ελληνικής οικονομικής πολιτικής στη βάση του κοινοτικού κεκτημένου.

Η Ελλάδα από *laggard* κράτος μέλος στον πυρήνα της ΕΕ;

Η πλήρης ένταξη της Ελλάδας αποδείχθηκε μια δύσκολη υπόθεση σε βαθμό που μελετητές σημείωναν πως στις αρχές της δεκαετίας του 1990 έγινε της μόδας να παρουσιάζεται η Ελλάδα *«ως ένας δύστροπος εταίρος* {απόδοση του όρου *awkard partner*} *ή ως ένα μαύρο πρόβατο* {απόδοση του όρου *black sheep*} *στην ΕΕ»* (Tsoukalis 1999). Οι εν λόγω χαρακτηρισμοί επικρατούσαν στις ακαδημαϊκές και πολιτικές συζητήσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, υπογραμμίζοντας την ανάγκη της Ελλάδας για επιταχυνόμενες μεταρρυθμίσεις ώστε να ευθυγραμμιστεί με τα ευρύτερα ευρωπαϊκά οικονομικά πρότυπα. Οι έννοιες αυτές μετέφεραν συγκεκριμένους συμβολισμούς αναφορικά με την σύμφωνα με τους μελετητές εγγενή δυσκολία της χώρας να εκδυτικοποιηθεί.

Παρομοίως, η χρήση του όρου *laggard*[6] απέδιδε την υστέρηση της χώρας καταρχήν στο οικονομικό πεδίο όπου κατέγραφε σοβαρές αποκλίσεις σε σχέση με βασικούς δείκτες ανάπτυξης και σταθερότητας (ΑΕΠ, δημοσιονομικά ελλείμματα, πληθωρισμό). Ειδικότερα ο όρος *laggard* εμφανίζεται για πρώτη φορά στη βιβλιογραφία στις ΗΠΑ στις αρχές του 1970 στο πλαίσιο διεθνών συγκρίσεων όσον αφορά την οικονομική ανάπτυξη στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας με στόχο την μέτρηση και κατάταξη των επιδόσεων των χωρών (Shanks 1973). Τη δεκαετία του 1990, η Ελλάδα κατατασσόταν συχνά ως *laggard* στο πλαίσιο των οικονομικών μεταρρυθμίσεων φιλελευθεροποίησης. Σημειωνόταν ότι η χώρα δυσκολευόταν να εφαρμόσει συγκεκριμένα πρότυπα υλοποίησης λόγω ανεπαρκούς ιστορικού εφαρμογής που αποδίδεται σε συστημικές ελλείψεις (Aiginger 2003). Αν και ασκούνται πιέσεις στους πολιτικούς και διοικητικούς

θεσμούς για προσαρμογή, οι νομικές και διοικητικές δομές τους δεν ταίριαζαν. Η έλλειψη διοικητικής ικανότητας συνδεόταν συστηματικά με μια σειρά άλλων εγχώριων δομικών παραγόντων όπως ανεπτυγμένη πελατειακή κουλτούρα, κουλτούρα πολιτών με τάση στον ατομικισμό, διαφθορά, κατακερματισμένες, αντιδραστικές και κυριαρχούμενες από κόμματα νομοθετικές διαδικασίες που υπονομεύουν τη δημόσια βούληση για συμβιβασμό.

Αν και ο όρος *laggard* μπορεί να μην χρησιμοποιήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, οι αναλύσεις που έκανε εκείνη την εποχή υποδείκνυαν ότι η Ελλάδα υστερούσε στους τομείς οικονομικής και πολιτικής σύγκλισης εντός της ΕΕ. Η Επιτροπή εξέφραζε ανησυχίες σχετικά με τις οικονομικές επιδόσεις της Ελλάδας και την ευθυγράμμισή της με τα πρότυπα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Για παράδειγμα, το 1990, η Επιτροπή παρείχε εξαιρετική οικονομική στήριξη στην Ελλάδα στον κοινωνικό τομέα, όπως περιγράφεται λεπτομερώς στην απόφαση 90/50/ΕΟΚ της. Η απόφαση αυτή υπογράμμιζε τις προκλήσεις που αντιμετώπιζε η Ελλάδα όσον αφορά την εκπλήρωση δημοσιονομικών κριτηρίων που ορίζονταν στη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992) συμβάλλοντας περαιτέρω στη φήμη της χώρας (laggard reputation) σε σχέση με την οικονομική σύγκλιση εντός της ΕΕ.

Γενικότερα, οι χαμηλές επιδόσεις της Ελλάδας συνδέονταν και με ένα μη συνεργατικό πνεύμα των ελληνικών ελίτ στην προσπάθεια των δυτικών συμμάχων να σταθεροποιήσουν την Βαλκανική, διαπιστώνοντας εν τέλει ότι η Ελλάδα συνεχίζει «*να συμπεριφέρεται ως βαλκανική χώρα (...) και άρα να βρίσκεται στη λάθος πλευρά του χάρτη του Huntington*» (Tsoukalis 1999, Huntington 1996). Τα εθνοτικά και πολιτισμικά στερεότυπα αυτής της underdog culture (Diamandouros 1993) συνοψίζονταν στην αντίσταση στον εκσυγχρονισμό, τον εξορθολογισμό και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, και σε ριζωμένες παραδοσιακές και αντιδυτικές αντιλήψεις. Αργότερα θα εξηγούσε τις κοινωνικές αντιστάσεις στα μέτρα λιτότητας της ελληνικής κρίσης χρέους και την καχυποψία σε σχέση με τον ρόλο της Τρόικα.

Ωστόσο, στα τέλη του 1990, παρατηρείται μια σημασιολογική αλλαγή. Ο δρόμος που είχε ανοίξει για την Ελλάδα προς την Ευρωζώνη έδινε μια ώθηση στις εκτιμήσεις οδηγώντας τους μελετητές να υποστηρίζουν ότι «*Η κατάσταση έχει, ωστόσο, αλλάξει ουσιαστικά τα τελευταία χρόνια (...) στην οικονομία, την εξωτερική πολιτική (...)» και να διαπιστώνουν «λιγότερο πολωμένη πολιτική*» (Tsoukalis 1999). Οι πρώτες διαπιστώσεις για επιτυχή μετάβαση της Ελλάδας στον πυρήνα της ΕΕ έδιναν μια ώθηση τη δεκαετία του 2000 υπονοώντας ότι η Ελλάδα μπορούσε πλέον να εκτιναχθεί στον πυρήνα της ΕΕ. Η νέα πολιτική ρητορική εστίαζε στην ευκαιρία εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας, και άρα στην σημασία που είχε για την χώρα να προσεγγίσει οικονομικά τις χώρες του κέντρου (economic catch up) χάρη στην εξαγωγική δυναμική που μπορούσε να αποκτήσει ένα κράτος μέλος ενός ισχυρού νομισματικού club.

Αυτή η αλλαγή σημασιολογικής κατεύθυνσης πλαισίωσε το γεγονός της ένταξης της Ελλάδας στην ευρωζώνη (2001-02) με στόχο να υπάρξει ευθυγράμμιση με τη θεσμική ατζέντα της ΕΕ επηρεάζοντας τις δημόσιες αντιλήψεις και την κοινή γνώμη (Goffman 1974, Lakoff 2004). Στη διάρκεια της δεκαετίας του 2000, το διλημματικό ερώτημα «Leader or Laggard?» κυριαρχεί στην δημόσια, πολιτική και ακαδημαϊκή συζήτηση

δημιουργώντας μια άμεση συσχέτιση μεταξύ των ηγέτιδων χωρών και της προόδου μέσω της οικονομίας, καινοτομίας και τεχνολογίας. Για παράδειγμα, η Ιταλία συζητείται ως μια περίπτωση leader και laggard δίνοντας έμφαση στην χαμηλή αποτελεσματικότητα της χώρας στην εφαρμογή των ευρ. πολιτικών και τα χαμηλά ποσοστά μεταφοράς των ευρωπαϊκών πράξεων (Giuliani and Piatonni 2001). Άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα είναι η χρήση του όρου laggard ακόμα στην περίπτωση της Γερμανίας υπονοώντας ότι η χώρα θα παρακμάσει αν δεν ξεπεράσει την οικονομική στασιμότητα και δεν προχωρήσει γρήγορα σε διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις (Sinn 2003).

Αξίζει να θυμίσουμε την συνεισφορά του Τζ. Αρίγκι όταν σημείωνε ότι η εστίαση στην οριζόντια διάσταση «laggards catch up» εξηγούσε τη κρίση της δεκαετίας του 1970 (Arrighi 1990). Η πριμοδότηση της οριζόντιας διάστασης εις βάρος της κάθετης διάστασης της πολιτικοποίησης του ευρωπαϊκού σχεδίου εξηγεί επίσης την εμφάνιση δειλά δειλά στην συζήτηση του πολιτικού διαχωρισμού Βορράς-Νότος εντός της ΕΕ. Αυτή η πολιτική διαιρετική τομή αποτέλεσε αντικείμενο ανάλυσης από τα τέλη του 20ού και τις αρχές του 21ου μεταξύ μελετητών (Landesmann 2015) και της Ευρ. Επιτροπής, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων, των πολιτικών συνοχής και των προκλήσεων της ενοποίησης. Πλαισιώνοντας το συλλογιστικό πλαίσιο της θεσμικής Ευρώπης, η τομή Β/Ν άσκησε σημαντική επιρροή και στη μεθοδολογία των ευρωπαϊκών σπουδών εισάγοντας μέσα από αυτήν την λεξικολογική τυπολογία την ιδέα του ευρωπαϊκού Νοτισμού (European Southernism).

Ο Νοτισμός ή το πρόβλημα του Ευρωπαϊκού Νότου μπορεί να διαβαστεί ως ένα διανοητικό σχήμα που στηρίζεται στην υποτίμηση μερών που δεν έχουν σημασία (places that don't matter), είτε το σχήμα χρησιμοποιείται από εκφορείς λόγου που οριοθετούν εμπειρικά το φαινόμενο με θετικιστικό τρόπο και θεωρούν ότι τα υποτιμημένα μέρη έχουν την ευθύνη του προβλήματος (authorship), είτε το σχήμα χρησιμοποιείται από εκφορείς λόγου που ασκούν δομική κριτική στην ύπαρξη του φαινομένου αυτού καθαυτού.

Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι μια καλύτερη ματιά στη βιβλιογραφία αποκαλύπτει ότι υπάρχουν και ετερόδοξες χρήσεις του σχήματος Β/Ν. Σχετικά με την πολιτική περιβάλλοντος στην ΕΕ παρατηρούνται τα ίδια προβλήματα μεταξύ Βορρά-Νότου αμφισβητώντας την κυρίαρχη υπόθεση εργασίας περί Μεσογειακού συνδρόμου (Börzel 2000). Ακόμα η ανάλυση του δείκτη δυσαρέσκειας της ΕΕ αμφισβητεί τη διαίρεση Β/Ν αφού η δυσαρέσκεια συζητείται ως ένα πολύπλευρο φαινόμενο που δομείται από τη χωρικά ριζωμένη αλληλεπίδραση μεταξύ ατομικών και περιφερειακών υλικών συνθηκών και υποκειμενικών αντιλήψεων. Υποστηρίζοντας την πρωταρχική σημασία των υλικών παραγόντων για τη διάρθρωση των μεμονωμένων μελλοντικών προσδοκιών εντοπίζονται μελλοντικές αρνητικές προσδοκίες σε περιοχές διάσπαρτες σε όλη την ευρωπαϊκή επικράτεια όπως στη νοτιοδυτική και κεντρική Αγγλία ή στη βορειοανατολική Γαλλία (Diaz-Lanchas et al. 2021).

Η Ελλάδα των *PIGS* και η επιστροφή στην κανονικότητα;

Η κρίση χρέους λειτούργησε ως πολλαπλασιαστής ισχύος της φήμης της χώρας (laggard reputation). Οι δημόσιες αντιλήψεις που κυριάρχησαν τα χρόνια της δημοσιονομικής

κρίσης από το 2010 και μετά βασίζονταν εκ νέου στο αφήγημα της underdog culture: η Ελλάδα είναι πολύ ανθεκτική στις αλλαγές και λόγω της απροθυμίας της να αγκαλιάσει την αλλαγή, συχνά προτιμά να παραμείνει στο status quo και αργεί να υιοθετήσει νέες ιδέες, η αντίσταση στις αλλαγές καθιστά δύσκολο για τη χώρα να εισάγει νέες καινοτομίες με επιτυχία και έτσι συνεχίζει να βασίζεται σε παραδοσιακές μεθόδους.

Στο συλλογιστικό πλαίσιο της κρίσης ο όρος PIGS εισήλθε στο δημόσιο, πολιτικό και ακαδημαϊκό λόγο. Το ακρωνύμιο «PIGS» επινοήθηκε για πρώτη φορά τη δεκαετία το 1978 για να περιγράψει τέσσερα περιφερειακά κράτη με τις πιο αδύναμες οικονομίες και με την πιο χαμηλή απόδοση (Πορτογαλία, Ιταλία, Ελλάδα και Ισπανία). Το 2008 έγινε PIIGS όταν προστέθηκε η Ιρλανδία μετά την τραπεζική κρίση που αντιμετώπιζε. Το ακρωνύμιο ανέκτησε ιδιαίτερη προβολή την περίοδο της κρίσης συμβολίζοντας την χαλαρή στάση απέναντι στον πληθωρισμό και το δημόσιο έλλειμμα.

Καταρχήν ο όρος «PIGS» επινοήθηκε για να συμπυκνώσει τις αντιληπτές οικονομικές ευπάθειες και κοινούς παράγοντες κινδύνου μεταξύ αυτών των περιφερειακών ευρωπαϊκών οικονομιών διαμορφώνοντας και ενισχύοντας την ομαδοποίηση αυτών των εθνών κάτω από μια ενιαία, συχνά υποτιμητική, κοινωνικο-πολιτισμική ετικέτα (Küsters and Garrido 2020). Αργότερα με την οικονομική κρίση, ο όρος λειτούργησε ως συγκολλητική ουσία των αντιλήψεων για την περιφερειακή Ευρώπη. Συμπεριελάμβανε πλέον και τις οικονομικές αποδόσεις των εν λόγω χωρών, οι οποίες παρείχαν τη βάση για τον ηθικολογικό διάμεσο λόγο που συνόδευε την κρίση της ευρωζώνης.

Το δημόσιο αφήγημα γύρω από τα PIIGS θέτει το ερώτημα «γουρούνια ή αρνιά» λειτουργώντας ως μια επαναλαμβανόμενη τελετουργία και θυμίζει τη θυσία-γιορτή σε θρησκευτικό πλαίσιο που απονέμει κοσμολογικές και ιδεολογικές εξουσίες σε λίγα άτομα (Hamilakis and Konsolaki 2004). Σε αυτό το πλαίσιο οι οίκοι αξιολόγησης, φορείς αυτοεκπληρούμενων προφητειών, λειτούργησαν με συστηματικά αυθαίρετο τρόπο μεταβάλλοντας τα πιστωτικά περιθώρια των εν λόγω χωρών (Gärtner et al. 2011).

Ο όρος υπογραμμίζει την επιστροφή της αποικιακής δυναμικής εντός της Ευρωζώνης αφού συνέδεσε τις στερεότυπες υποθέσεις σχετικά με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων της Πορτογαλίας, της Ιταλίας, της Ιρλανδίας, της Ελλάδας και της Ισπανίας. Παραφράζοντας τον Α. Λεφέβρ που μιλούσε για τις αποικίες μέσα στις μητροπόλεις, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ένα είδος εσωτερικής αποικιοποίησης όπου οι αποικίες είναι μέσα στην ΕΕ (Lefevre 1974). Ενισχύεται η αντίληψη ότι οι άνθρωποι σε αυτές τις χώρες είναι τεμπέληδες, μη παραγωγικοί, διεφθαρμένοι και/ή σπάταλοι και αυτοί οι χαρακτηρισμοί λειτουργούν ως επεξηγηματικοί παράγοντες της αποτυχίας τους να αποφύγουν την οικονομική κρίση.

Πρόκειται για μια ρατσιστική πλαισίωση που καταδεικνύει μια ισχυρή σύνδεση μεταξύ των διαδικασιών φυλετισμού και αποπολιτικοποίησης. Οι ρίζες αυτών των στερεοτύπων πηγάζουν από τον αντιιρλανδικό και αντιμεσογειακό ρατσισμό και την (ημι)αποικιακή θέση των PIGS στη Βρετανική και Οθωμανική Αυτοκρατορία (Van Vossole 2016). Πέρα από τα ζητήματα της πολιτικής οικονομίας, η πολιτισμοποίηση της πολιτικής συρρικνώνει τις διαφορές μεταξύ κέντρου και περιφέρειας σε ορισμένα «πολιτισμικά χαρακτηριστικά και συνήθειες», όπως αντανακλώνται σε στερεότυπα τεμπελιάς, μη παραγωγικότητας,

διαφθοράς, σπατάλης δαπανών και ψέματος. Αυτά τα στερεότυπα κατέστησαν δυνατό να κατηγορηθούν τα PIIGS για την κρίση, νομιμοποιώντας έτσι τα δραστικά μέτρα λιτότητας και την απώλεια κυριαρχίας (Van Vossole 2016).

Το επιτελεστικό αποτέλεσμα της χρήσης του όρου PIGS στην Ελλάδα ήταν άμεσο αφού νομιμοποίησε το τέλος του κοινωνικού συμβολαίου. Υπό την απειλή του παρακμισμού, ο ανταγωνισμός και η μετωπική σύγκρουση μεταξύ κράτους-κοινωνίας αποδείχθηκε η καλύτερη λύση. Η νομιμοποίηση των πολιτικών δημοσιονομικής προσαρμογής και λιτότητας ήταν αποτέλεσμα της προβολής μιας προτιμώμενης εικόνας πολιτικών και κρίσεων.

Η δομική βία κατά της περιφέρειας υποκρύπτει μια ουσιοκρατική αντίληψη της ετερογένειας που δικαιολογεί την ανάπτυξη των σχέσεων οικονομικής εξάρτησης και πολιτισμικής ηγεμονίας. Όμως, αν και στην πραγματικότητα η ιδεολογία της βιομηχανικής μεγέθυνσης που δεν φέρνει κοινωνική ανάπτυξη οδήγησε σε απαξίωση αυτής της ίδιας ιδεολογίας, της ορθολογικότητας και των θεσμών, η αφηγηματική στρατηγική του οικονομισμού επικράτησε. Δηλαδή, παρά την κρίση αυθεντίας και άρα τη διάλυση των υπερδομών της καπιταλιστικής κοινωνίας (ιδεολογία, αξίες και θεσμοί),[7] τα κυρίαρχα συλλογιστικά πλαίσια αποσιώπησαν το γεγονός ότι η οικονομική κρίση ήταν κλονισμός της βάσης (ιδιοκτησία και διαχείριση μέσων παραγωγής) και ότι χάρη σε αυτή η Ελλάδα προχώρησε σε νέο τεχνικό και κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Μάλιστα, μετά την έξοδο της Ελλάδας από το τρίτο μνημόνιο (2018) και την ενισχυμένη δημοσιονομική επιτήρηση (2022), οι θεσμικές αναφορές προέβαλαν την αφηγηματική πλαισίωση της «κανονικότητας». Η Έκθεση Μετάβασης 2021-22 της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης (ΕΤΑΑ) έκανε αναφορές σε όρους όπως «ανάκαμψη, αναβάθμιση», υποστηρίζοντας ότι στην περίπτωση της Ελλάδας αναμένεται ισχυρή ανάπτυξη και σταθερές διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις.[8] Αντίστοιχες αναφορές βρίσκουμε στην ING Think (Greece: What Next After the V-Shaped Rebound?, 2022) ή στην BNP Paribas Economic Research (Greece's Recovery Continues, 2024).

Αντί επιλόγου

Ο κυρίαρχος λόγος και τα αφηγήματα του δεν είναι μια ουδέτερη αντανάκλαση της πραγματικότητας, αλλά ένα όργανο προβολής συγκεκριμένων κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών ερμηνειών. Πλαισιώνουν τα ζητήματα ώστε να ταιριάζουν σε συγκεκριμένες ιδεολογικές αφηγήσεις. Μέσα από συγκεκριμένες στρατηγικές πλαισίωσης, επιβολής επεξηγηματικών προϋποθέσεων και επιλεκτικών αναπαραστάσεων των γεγονότων, οι θεσμοί επηρεάζουν τον τρόπο κατανόησης και απομνημόνευσης αυτών.

Μέχρι τώρα η ΕΕ ως ένα σύστημα «διακυβέρνησης ικανοτήτων» έχει καταφέρει να επιλύει τις αντιφάσεις του καπιταλισμού αφού εξουδετερώνει τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς και τις τάσεις κρίσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ενώ διευκολύνει περαιτέρω και νομιμοποιεί το θεσμικό διαχωρισμό μεταξύ του πολιτικού και του οικονομικού συστήματος. Αν αντιστρέψουμε την πυρηνική σκέψη της Μπάτλερ, ο λόγος και τα αφηγήματα πλαισίωσης μπορούν να έχουν μια επιτελεστική λειτουργία και

να αποτελούν πολιτική πράξη η οποία ως μια αυτοεκπληρούμενη προφητεία, αντί να οδηγεί στη χειραφέτηση, να παγιώνει την υποτέλεια και τις σχέσεις ισχύος.

Σημειώσεις

[1] La France de 2024 rassemble de plus en plus à la Grèce de 2009 », Capital, 19/10/24, https://www.capital.fr/economie-politique/la-france-de-2024-ressemble-de-plus-en-plus-a-la-grece-de-2009-voici-pourquoi-1504167, «La France ce n'est pas la Grèce, BFM TV, 28/11/24, https://www.bfmtv.com/economie/la-france-ce-n-est-pas-la-grece-pourquoi-il-n-y-pas-encore-de-raison-de-paniquer_AN-202411280650.html#:~:text=Le%20passif%20du%20pays%20atteint,cesse%20de%20creuser%20les%20siens.

[2] Ο όρος «υποκειμενοποίηση» εμφανίζεται στη σειρά διαλέξεων του Foucault «Υποκειμενικότητα και αλήθεια», Σειρά Διαλέξεων, Collège de France, 1981. Ο Β. Ι. Λένιν στο «Κράτος και Επανάσταση» (1917) εξηγεί πως η υποβολή (subjection κατά Foucault) γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε ο δρώντας καλείται ως (ελεύθερο) υποκείμενο να υποταχθεί ελεύθερα στις εντολές, δηλαδή να αποδεχτεί (ελεύθερα) την υποταγή του, για να κάνει τις χειρονομίες και τις πράξεις της υποταγής του «μόνος του».

[3] Η πρώτη λύση θα προκαλούσε νομικά προβλήματα αφού δεν είχε πρόβλεψη για μερική συμμετοχή, εκτός από την προσφυγή στη διαδικασία αναθεώρησης του άρθρου 236 της Συνθήκης της Ρώμης, η οποία θα καθιέρωνε διάκριση μεταξύ των κρατών μελών ανάλογα με την ικανότητά τους να συμμορφώνονται με τις βασικές υποχρεώσεις τους. Η δεύτερη λύση θα έθετε το ζήτημα της ακριβούς νομικής φύσης ή ακόμη και της εγκυρότητας των αποφάσεων που θα ελάμβανε το Συμβούλιο με αυτή τη διαφοροποιημένη συμμετοχή. Η Επιτροπή αναρωτιόταν αν σε αυτήν την περίπτωση θα έπρεπε να δημιουργηθεί ένας ξεχωριστός θεσμός (Κοινότητα και Ελλάδα) για τις αποφάσεις στις οποίες θα συμμετείχε η χώρα.

[4] BAC 78/86, 147, General Affairs council, Luxembourg, Speaking note of the European Commission on Greek Memorandum to the President of the Council, 2/71982.

[5] BAC 78/86, 147, Five-Year plan Greek Memorandum, Note of Michael Lillis to the Commissioner, Cabinet of Mr Burke, 29/11/1982.

[6] Οι αποδόσεις της λέξης laggard στην ελληνική γλώσσα: αδρανής, καθυστερημένος, αργοπορημένος, νωθρός, αργοκίνητος.

[7] Ο Λένιν στο «Για το σύνθημα των Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης» (1915) εξηγεί ότι η θεωρία της κρίσης πρέπει να ειδωθεί ως ολικό φαινόμενο όπου ο κλονισμός της βάσης μπορεί να προέρχεται από τον κλονισμό των υπερδομών.

[8] European Bank for Reconstruction and Development. (2021). *Transition Report 2021-22: System Upgrade – Delivering the Digital Dividend*. London: EBRD.

Αναφορές

Aiginger, K. (2003), Catching-up in Europe: The Experiences of Portugal, Spain and Greece in the Nineties, No 212, *WIFO Working Papers*.

Althusser, L. (1970), Idéologie et appareils idéologiques d'État (Notes pour une recherche), *La Pensée*, No 151, pp. 3-38.

Arrighi, G. (1990), Marxist century—American century: The making and remaking of the world labor movement, in S. Amin, G. Arrighi, A. Gunder Frank and I. Wallerstein (eds), *Transforming the revolution: Social Movements and the World* System (pp. 54-95), Cloth, Monthly Review Press.

Börzel, T. A. (2000), Why there is no 'southern problem'. On environmental leaders and laggards in the European Union, *Journal of European public policy*, Vol. 7, No 1, pp. 141-162.

Bourdieu, P. (1991), *Language and Symbolic Power,* Harvard University Press.

Butler, J. (1994), Phantasmatic identification and the assumption of sex, *Psyke & Logos*, Vol. 15, No 1, pp. 12-29.

Chatzistavrou, F. (2022), Greece's accession in the EEC: toward dependency and differentiation, *Comparative European Politics*, Vol. 20, pp. 749–769.

Chilton, P. and Schäffner, C. (2002), *Politics as Text and Talk: Analytic Approaches to Political Discourse,* John Benjamins.

Díaz-Lanchas, J., Sojka, A. and Di Pietro, F. (2021), Of losers and laggards: the interplay of material conditions and individual perceptions in the shaping of EU discontent, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 14, No 3, pp. 395-415.

Diamandouros, N. P. (1993), Cultural Dualism and Political Change in Post-Authoritarian Greece, *Estudios de Política Exterior*, Vol. 9, No 34, pp. 35-54.

Gambarotto, F. and Solari, S. (2015), The peripheralization of Southern European capitalism within the EMU. *Review of International Political Economy*, Vol. 22, No 4, pp. 788-812.

Gärtner, M., Griesbach, B. and Jung, F. (2011), PIGS or lambs? The European sovereign debt crisis and the role of rating agencies, *International advances in economic research*, Vol. 17, pp. 288-299.

Giuliani, M. and Piattoni, S. (2001), Italy: Both Leader and Laggard, in E.E. Zeff and E. B. Pirro (eds), *The European Union and the member states* (pp. 115-144), Boulder, USA, Lynne Rienner Publishers, London, Rienner.

Goffman, E. (1974), *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience,* Harvard University Press.

Gramsci, A. (1929-30), *Prison Notebooks,* Notebook 1, §43-47, «The Southern Question», Notebook 1, §44-46, «Hegemony».

Hamilakis, Y. and Konsolaki, E. (2004), Pigs for the gods: burnt animal sacrifices as embodied rituals at a Mycenaean sanctuary, *Oxford journal of archaeology*, Vol. 23, No 2, pp. 135-151.

Huntington, S. (1993), The clash of civilizations, *Foreign Affairs*, Vol. 72, No 3, pp. 22-49.

Küsters, A. and Garrido, E. (2020), Mining PIGS. A structural topic model analysis of Southern Europe based on the German newspaper Die Zeit (1946-2009), *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 28, No 4, pp. 477–493.

Lakoff, G. (2004), *Don't Think of an Elephant!: Know Your Values and Frame the Debate,* Chelsea Green Publishing.

Landesmann, M. A. (2015), The new north-south divide in Europe: Can the European convergence model be resuscitated? in J. Fagerberg, S. Laestadius and B. R. Martin (eds) *The triple challenge for Europe: Economic development, climate change, and governance* (pp. 60-90), Oxford University Press.

Lefebvre, H. (1974), La production de l'espace, *L'Homme et la société*, Vol. 31, No 1, pp. 15-32.

Sinn, H. W. (2003), The Laggard of Europe, *CESifo Forum* Vol. 4, Special Issue No. 1 (pp. 1-32), München, ifo Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München.

Shanks, M. (1973), *The Quest for Growth*, London, Red Glove Press.

Tsoukalis, L. (1999), Greece: like any other European country? *The National Interest*, Vol. 55, pp. 65-74.

Van Dijk, T. A. (2008), *Discourse and Power,* Basingstoke and New York, Palgrave Macmillan.

Van Vossole, J. (2016), Framing PIGS: patterns of racism and neocolonialism in the Euro crisis, *Patterns of Prejudice*, Vol. 50, No 1, pp. 1-20.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Αικατερίνη Α. Αποστολίδου[α]

[α] Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία εξετάζεται η σχέση του ανθρώπινου κεφαλαίου με την οικονομία και οικονομική ανάπτυξη. Τα τελευταία τριάντα χρόνια έχουν γίνει προσπάθειες προσδιορισμού της επίδρασης της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη των διάφορων χωρών και μέτρησης της οικονομικής της συνεισφοράς. Από τη διεθνή βιβλιογραφία διαπιστώνουμε ότι ο στόχος της οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας συνδέεται άμεσα με την εκπαίδευση. Πλήθος άρθρων αναφέρονται στους όρους του θεωρητικού πλαισίου της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου και της οικονομικής ανάπτυξης. Η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη μελετήθηκε από τους οικονομολόγους τόσο σε μικρο όσο και σε μακρο - οικονομικό επίπεδο. Η συνεχιζόμενη έρευνα εξετάζει τις δυνατότητες βελτίωσης της μέτρησης του μορφωτικού επιπέδου, ιδίως με τη χρήση καλύτερων δεδομένων, σχετικά με τα ποσοστά εγγραφής στο σχολείο, αλλά και περισσότερων πληροφοριών, όσον αφορά στην εγκατάλειψη του σχολείου. Οι περισσότερες μελέτες κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου μιας κοινωνίας σχετίζεται θετικά με την οικονομική ανάπτυξη, κυρίως σε χώρες με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης ή χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας. Η βελτίωση του ανθρώπινου κεφαλαίου των κοινωνιών επιτυγχάνεται μέσα από την επένδυση σε παράγοντες όπως η εκπαίδευση, η υγεία και η καινοτομία, παράγοντες που θεωρούνται ιδιαιτέρως σημαντικοί για την ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης.

Λέξεις Κλειδιά: Ανθρώπινο Κεφάλαιο, Οικονομική Ανάπτυξη, Εκπαίδευση

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN THE ECONOMY & ECONOMIC DEVELOPMENT

Aikaterini A. Apostolidou[α]

[α] Postdoctoral Researcher, Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

In this paper we examine the relationship of human capital to the economy and economic growth. Over the past thirty years, attempts have been made to determine the impact of education on the economic development of different countries and to measure education's economic contribution. By the international literature we conclude that the goal of a country's economic development is directly related to education. Numerous articles refer to the terms of the theoretical framework of human capital theory and economic development. The contribution of education to economic growth was studied by economists at both the micro and macro levels. Ongoing research examines the possibilities for improving the measurement of educational attainment, in particular by using better data on school enrolment rates and more information on school leaving. Most studies have concluded that improving a society's educational attainment is positively related to economic growth, especially in countries with a low level of education or

productivity. Improving the societies' human capital is being achieved through investment in factors such as education, health and innovation, which are considered as particularly important factors for boosting the economic growth.

Keywords: Human Capital, Economic Development, Education

Εισαγωγή

Οι κυβερνήσεις όλων των χωρών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και πολλών άλλων χωρών, έχουν υιοθετήσει ένα ευρύ φάσμα πολιτικών απασχόλησης, για την καταπολέμηση του φαινομένου της ανεργίας και, ταυτόχρονα, για την τόνωση της αγοράς εργασίας, την αύξηση της απασχόλησης και την ενίσχυση των οικονομιών των χωρών τους. Οι επενδύσεις στην εκπαίδευση έχουν μακροπρόθεσμες αποδόσεις, οι οποίες είναι δύσκολο να υπολογιστούν. Κατά την αξιολόγηση της κατανομής των οικονομικών πόρων, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις έννοιες της αποδοτικότητας και της ισότητας, οι οποίες είναι πολύ σημαντικές για την ορθή διαχείριση του κρατικού προϋπολογισμού και τη βελτίωση της ποιότητας και της αποτελεσματικότητας των εκπαιδευτικών συστημάτων (European Union 2004). Ένα σημείο προβολής, και μάλιστα ιδιαίτερα έντονο, είναι ο βαθμός αρνητικής εξάρτησης της οικονομίας, και πολύ περισσότερο της νεολαίας, από τα ήδη υπάρχοντα καθεστώτα ευνοϊκής μεταχείρισης και κοινωνικής προστασίας, που απολαμβάνουν κυρίως οι μεσήλικες, αλλά και ορισμένα τμήματα μεγαλύτερων ηλικιακών ομάδων.

Οι νέοι, καθώς κινούνται προς την ένταξη στην αγορά εργασίας και επιδιώκουν μια πιο ανεξάρτητη κοινωνική ζωή, βρίσκονται αντιμέτωποι με ένα σύνολο κινδύνων, που κυριαρχούν, πλέον, σε μια παρατεταμένη οικονομική κρίση (Apostolidou 2022). Για πολλές δεκαετίες, η υποστήριξη της οικογένειας, καθώς και τα ισχυρά κοινωνικά δίκτυα που προέρχονται από αυτήν, αποτελούσαν έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες ένταξης των νέων σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο επικρατούσαν παραδοσιακές κοινωνικές και πολιτιστικές δομές. Η νέα οικονομική κατάσταση, όπως έχει πλέον διαμορφωθεί, θέτει υπό αμφισβήτηση αυτό το σύστημα, καθιστώντας αναπόφευκτη την αλλαγή του. Για να κατανοήσουμε τη διαδικασία κοινωνικής ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας, στην παρούσα εργασία θα αναφερθούμε σε έναν πολύ σημαντικό παράγοντα, το ανθρώπινο κεφάλαιο.

Το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι το αποτέλεσμα των δεξιοτήτων και της απόκτησης γνώσεων από τους ανθρώπους. Μετρά την ποιότητα της προσφοράς εργασίας και μπορεί να αυξηθεί μέσω της υποχρεωτικής και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και μέσω της εργασιακής εμπειρίας. Η εκπαίδευση είναι μια επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο, ενώ η μάθηση είναι η διαδικασία της ανθρώπινης γνώσης, μέσω της μελέτης, της εμπειρίας και της διδασκαλίας. Η γνώση θεωρείται η αντίληψη αλληλένδετων γεγονότων, αληθειών ή πληροφοριών, που αποκτώνται με τη μορφή εμπειρίας, μάθησης ή ενδοσκόπησης. Οι Hanushek και Kimko (2000) εξετάζουν το πρόβλημα της μέτρησης της ποιότητας του εργατικού δυναμικού μέσω ακαδημαϊκών ελέγχων στα μαθήματα μαθηματικών και φυσικής. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η ποιότητα του εργατικού δυναμικού έχει μια συνεπή, σταθερή και ισχυρή σχέση με την οικονομική ανάπτυξη. Ο Bruno Contini (2010)

στο κείμενό του για την «Απασχόληση των Νέων στην Ευρώπη» υποστηρίζει ότι η ανεργία των νέων έχει φτάσει ή και ξεπεράσει το 20%, παρόλο που αρκετοί παράγοντες είναι κοινοί στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι ο στόχος κάθε οργανωμένης κοινωνίας είναι η ευημερία των μελών της και εάν επιτευχθεί αυτός ο στόχος, θα μπορούμε να μιλάμε για ανάπτυξη. Όταν ο όρος «ανάπτυξη» αναφέρεται στην παραγωγή οικονομικών αγαθών και στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων μιας χώρας, τότε αναφερόμαστε στην «οικονομική ανάπτυξη». Με τον όρο «οικονομική ανάπτυξη» εννοούμε όχι μόνο την ικανότητα μιας χώρας να αυξήσει την παραγωγή της, αλλά μια σειρά διαρθρωτικών αλλαγών και θεσμικών αλλαγών στο πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης (Mincer 1995), που καθορίζει τον τρόπο παραγωγής και την ισχύ του εισοδήματος.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η πολυδιάστατη σημασία της μάθησης και της εκπαίδευσης επισημάνθηκε για πρώτη φορά από τους αρχαίους Έλληνες, ενώ η οικονομική αξία της εκπαίδευσης υποστηρίχθηκε αρχικά από τον Adam Smith (1776) και αργότερα από τον Mill (1848). Στη συνέχεια, διατυπώθηκαν διάφορες προσεγγίσεις σχετικά με ορισμένες από τις διάφορες σχέσεις της εκπαίδευσης με την οικονομία. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο πόλεμος τεκμηρίωσε τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου (Mincer 1958, Schultz 1961, Becker, 1964).

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, έχουν αναπτυχθεί δύο προσεγγίσεις για τη διερεύνηση της συμβολής του ανθρώπινου κεφαλαίου στην οικονομική μεγέθυνση - ανάπτυξη. Η εκτεταμένη νεοκλασική προσέγγιση των Mankiw-Romer-Weil (1992) αποτελεί επέκταση του μοντέλου του Solow (1956, 1957) και του Swan (1956), που περιλαμβάνει το ανθρώπινο κεφάλαιο ως ξεχωριστό παράγοντα στη λειτουργία της παραγωγής. Αναπτύχθηκαν νέες θεωρίες ανάπτυξης ή θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης (Lucas 1988, Romer 1986, 1990), σύμφωνα με τις οποίες, εάν το ανθρώπινο κεφάλαιο ενταχθεί σωστά στη λειτουργία της παραγωγής, θα καταφέρει να εξαλείψει τις φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας και θα οδηγήσει σε ανερχόμενες αποδόσεις κλίμακας και, κατά συνέπεια, σε μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη.

Μεγάλη έρευνα (Lucas 1988, Mankiw et al. 1992, De la Fuente and Doménech 2000, 2006) αποκάλυψε ότι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες οικονομικής ανάπτυξης είναι το ανθρώπινο κεφάλαιο. Σύμφωνα με τη διεθνή θεωρητική και εμπειρική βιβλιογραφία, το ανθρώπινο κεφάλαιο αποτελείται από δύο κύριες συνιστώσες, την εκπαίδευση και την υγεία. Σύμφωνα με τον Schütt (2003) υπάρχουν τρεις δίαυλοι, μέσω των οποίων η εκπαίδευση μπορεί να επηρεάσει την οικονομική ανάπτυξη: α) Η εκπαίδευση συμβάλλει στη συσσώρευση ανθρώπινου κεφαλαίου, ενισχύοντας την παραγωγικότητα της εργασίας, οδηγώντας έτσι στη μετάβαση προς ένα υψηλότερο επίπεδο ισορροπίας της παραγωγής (νεοκλασικό μοντέλο ανάπτυξης Mankiw-Romer-Weil (1992), β) η εκπαίδευση μπορεί να αυξήσει την καινοτομία, τη γνώση για νέες τεχνολογίες και διαδικασίες, προϊόντα και υπηρεσίες που συμβάλλουν στην προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης (Lucas 1988, Romer 1990), και γ) η εκπαίδευση διευκολύνει τη διάχυση και τη μετάδοση της γνώσης, η οποία είναι απαραίτητη για την κατανόηση των

νέων τεχνολογιών, ώστε η κατάλληλη επεξεργασία και εφαρμογή να είναι επιτυχής και να οδηγήσει σε οικονομική ανάπτυξη (Nelson and Phelps 1966).

Οι Asteriou and Agiomirgianakis (2001) εξέτασαν τη σχέση ανθρώπινου κεφαλαίου και οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Το κύριο αποτέλεσμά τους υποδηλώνει ότι υπάρχει μια σχέση συνολοκλήρωσης μεταξύ της εκπαίδευσης, όπως μετράται από τα ποσοστά εγγραφής στην πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση, και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ενώ η αιτιότητα διατρέχει εκπαιδευτικές μεταβλητές στην οικονομική ανάπτυξη, εκτός από την τριτοβάθμια εκπαίδευση, όπου υπάρχει αντίστροφη αιτιότητα. Επιπλέον, σύμφωνα με τους Agiomirgianakis, Asteriou and Monastiriotis (2002) και τα ευρήματα της έρευνάς τους, προκύπτει η ύπαρξη μιας ισχυρής θετικής σχέσης μεταξύ εκπαίδευσης και οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και το αποτέλεσμα ότι τα υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης έχουν ισχυρότερη επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη.

Θεωρία Ανθρώπινου Κεφαλαίου

Ο πολυδιάστατος ρόλος της μάθησης και της γνώσης είχε τονιστεί αρχικά από τον Σόλωνα, τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, ενώ η έννοια του ανθρώπινου κεφαλαίου προσεγγίστηκε από τον Adam Smith (1776) (Πλούτος των Εθνών). Στη συνέχεια, για πολλά χρόνια, αν και πτυχές της έννοιας του ανθρώπινου κεφαλαίου απασχόλησαν σποραδικά σημαντικούς οικονομολόγους (Mill 1848, Petty 1662, Marshall 1920, Fisher 1932, etc.), κανένα τμήμα του δεν διευκρινίστηκε και δεν θεσπίστηκε ως θεωρία. Οι περισσότεροι οικονομολόγοι περιορίστηκαν στο να τονίσουν τη σημασία των αποκτηθεισών δεξιοτήτων και ικανοτήτων, καθώς και της εκπαίδευσης ως κίνητρο για μισθολογικές διαφορές, σύμφωνα με τη θεωρία του Smith (Burton-Jones and Spender 2012).

Το ενδιαφέρον για τη συμβολή του ανθρώπινου κεφαλαίου στην οικονομία εκδηλώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960, κυρίως από τις ερευνητικές ομάδες των Πανεπιστημίων του Σικάγο και του Κολούμπια των ΗΠΑ, οι οποίες διερεύνησαν την έννοια του ανθρώπινου κεφαλαίου και οδήγησαν στη δημιουργία της αντίστοιχης θεωρίας (Psacharopoulos and Patrinos 2004). Οι κύριοι ιδρυτές αυτής της θεωρίας είναι οι Schultz (1960, 1961, 1964), Becker (1962, 1964), Mincer (1974), Abramovitz (1956), Denison et al. (1962). Το ανθρώπινο κεφάλαιο και η τεχνολογική πρόοδος άρχισαν να εισάγονται στα μοντέλα ανάπτυξης, ενώ άλλα φαινόμενα που έχουν φέρει στο προσκήνιο το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι οι μεγάλες αυξήσεις στις δαπάνες για την εκπαίδευση και την υγεία, τα αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας και οι καινοτόμες τεχνολογίες σε διάφορους τομείς (Schultz 1961).

Η Σχολή του Σικάγο έδωσε έμφαση στην έννοια του ανθρώπινου κεφαλαίου, καθιστώντας την σημαντικό παράγοντα αύξησης των μισθών και επικεντρώθηκε στα στοιχεία που συνέβαλαν στην κατάρτιση και στη συσσώρευση ανθρώπινου κεφαλαίου. Η κύρια θέση που προτείνεται από τη Σχολή συνίσταται στην ιδέα ότι τα χρόνια σχολικής φοίτησης και η δια βίου μάθηση, μέσω της εργασίας (στην επαγγελματική κατάρτιση), είναι οι βασικοί και αποφασιστικοί παράγοντες που συμβάλλουν στην αιτιολόγηση της εξέλιξης του εισοδήματος του εργατικού δυναμικού (Mincer 1958, Schultz 1961, Becker 1964).

Ο Schultz, μαζί με τους Mincer και Becker, ήταν οι πρώτοι που επικεντρώθηκαν στην έννοια του ανθρώπινου κεφαλαίου και αξιολόγησαν τα αποτελέσματα, το κόστος και τα πλεονεκτήματα που συνδέονται με την επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο και όχι στο φυσικό κεφάλαιο. Ο Schultz υποστήριξε ότι οποιαδήποτε αύξηση του εισοδήματος μιας χώρας, προέρχεται από την αύξηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου. Επιπλέον, εκφράστηκε η άποψη ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο συνίσταται στο συνδυασμό εκπαίδευσης και κατάρτισης (έτη εκπαίδευσης, επαγγελματική πείρα κ.λπ.), αλλά, πρωτίστως, το ανθρώπινο κεφάλαιο υπολογίζεται για κάθε χώρα από τους εθνικούς λογαριασμούς της. Υπάρχουν δύο βασικές συνιστώσες αυτών των αποθεματικών· η απουσία αποδοχών κατά τη φοίτηση των σπουδαστών στο σχολείο, οι διαφυγούσες αποδοχές και οι άμεσες δαπάνες που οφείλονται στην εκπαίδευση (κτίρια, δίδακτρα, μισθοί διδακτικού προσωπικού). Τέλος, ο Schultz επεσήμανε ότι η εκπαίδευση συνδέεται με την έρευνα και, συνεπώς, με τη βελτίωση της τεχνολογίας, ενώ υποστήριξε πως εάν ένας τέταρτος συντελεστής παραγωγής εισέλθει στη λειτουργία της παραγωγής, δηλαδή στο ανθρώπινο κεφάλαιο, τότε αυτό θα μπορούσε να συμβάλει σημαντικά στην ερμηνεία του ρυθμού ανάπτυξης της οικονομίας.

Παράλληλα με τη Σχολή του Σικάγο, διατυπώθηκαν νέες θεωρίες σχετικά με το ανθρώπινο κεφάλαιο για τη μέτρηση του αντίκτυπου στην οικονομική ανάπτυξη και την ανάπτυξη σε μακροοικονομικό επίπεδο. Η κύρια ώθηση όλων αυτών των θεωρητικών επιχειρημάτων ήταν η μετάβαση από τη θεωρητική έννοια του ανθρώπινου κεφαλαίου στην ποσοτικοποίησή του, απαραίτητο παράγοντα παραγωγής και εθνικού πλούτου. Σημαντικοί ερευνητές, όπως οι Fabricant (1954), Solow (1956), Solow et al. (1961), Abramovitz (1962), Schmookler (1966) ανέλυσαν τους παράγοντες που είχαν αντίκτυπο στην παραγωγικότητα των οικονομικών συστημάτων και καθιέρωσαν μια λειτουργική σχέση μεταξύ αλλαγών στις εισροές και στις εκροές στη λειτουργία της παραγωγής. Όλοι οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η παραγωγικότητα των οικονομικών συστημάτων (ρυθμοί ανάπτυξης) καθορίζεται ουσιαστικά από τις επενδύσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου.

Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου αποτελεί βασικό συστατικό της οικονομικής θεωρίας, η οποία υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση συμβάλλει άμεσα στην οικονομική ανάπτυξη βελτιώνοντας τις γνώσεις, τις δεξιότητες, τα προσόντα και τις παραγωγικές ικανότητες των ατόμων. Αναγνωρίζει, επίσης, την εκπαίδευση ως τον κύριο θεσμικό μηχανισμό παραγωγής, συσσώρευσης και διάχυσης του ανθρώπινου κεφαλαίου, το οποίο παράγει και διανέμει οφέλη, ενώ εντοπίζονται και δευτερογενείς επιπτώσεις στην αγορά. Η επένδυση στην εκπαίδευση οδηγεί στη δημιουργία ανθρώπινου κεφαλαίου, το οποίο είναι συγκρίσιμο με την επένδυση σε φυσικό κεφάλαιο (Lucas 1988, Romer 1986, 1990, Loening 2005).

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, δύο βασικές μεθοδολογίες των Schultz (1961) και Denison (1962, 1967) διερευνούν εμπειρικά τη σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και οικονομίας. Αυτές οι μεθοδολογίες είναι ισοδύναμες, καθώς χρησιμοποιούν μισθολογικές διαφορές, ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης ή ως συντελεστές στάθμισης, που προκύπτουν από το μερίδιο των διαφόρων τύπων εργασίας στο εθνικό εισόδημα (Denison) ή ως αναλογικό εισόδημα για την εξαγωγή του ποσοστού απόδοσης σε

συγκεκριμένα επίπεδα εκπαίδευσης (Schultz). Ο Becker (1964) μελέτησε την επένδυση στην εκπαίδευση και τη διά βίου μάθηση και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι που είναι πιο μορφωμένοι και πιο καταρτισμένοι από άλλους θα αμείβονται καλύτερα, ενώ διατύπωσε την άποψη ότι η ιδιωτική απόδοση της επένδυσης στην εκπαίδευση πρέπει να είναι μεγαλύτερη από 10% και η κοινωνική απόδοση της εκπαίδευσης είναι δύσκολο να υπολογιστεί. Την ίδια περίοδο, ο Uzawa (1965) θεωρεί το ανθρώπινο κεφάλαιο ως συντελεστή παραγωγής. Οι Nelson and Phelps (1966) ήταν οι πρώτοι που υποστήριξαν ότι η εκπαίδευση διευκολύνει την υιοθέτηση και εφαρμογή νέων τεχνολογιών, οι οποίες εφευρίσκονται συνεχώς. Ο Mincer (1974), εφαρμόζοντας τη μέθοδο των αποδοχών της λειτουργίας, ήταν σε θέση να μετρήσει την αποτελεσματικότητα της ιδιωτικής εκπαίδευσης και να ερμηνεύσει τις εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ ατόμων με διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης (AVSI 2008).

Το αυξανόμενο ενδιαφέρον που προκάλεσε το ανθρώπινο κεφάλαιο, σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις του στην οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη, είχε ισχυρό αντίκτυπο στους Διεθνείς Οργανισμούς (International Institutions). Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, το Τμήμα Οικονομικών Υποθέσεων των Ηνωμένων Εθνών, όρισε την επένδυση στην εκπαίδευση/ανθρώπινο κεφάλαιο ως απαραίτητη επένδυση για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Υποστήριξε ότι το μέλλον της παραγωγής ενός έθνους μπορεί να αναπτυχθεί όχι μόνο μέσω της ανάπτυξης του αποθέματος σε φυσικό κεφάλαιο, αλλά και από επενδύσεις στην εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάρτιση, τις πολιτικές μετανάστευσης, την απόκτηση γνώσης, τη βελτίωση της υγείας του εργατικού δυναμικού, καθώς και την ενίσχυση του εργατικού δυναμικού με άλλους άυλους παράγοντες που μπορούν να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας (κοινωνικά οικογενειακά πρότυπα, ανάπτυξη, μεταναστευτικές πολιτικές κ.λπ.) (Ηνωμένα Έθνη 1953).

Αν και ο ορισμός του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι υποκειμενικός, διάφοροι συγγραφείς και μελετητές το ορίζουν με διάφορους τρόπους και εξετάζουν τη χρησιμότητά του. Σύμφωνα με τον Schultz (1961), το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι οι αποκτηθείσες δεξιότητες και γνώσεις που διακρίνουν το ανειδίκευτο από το ειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Το ανθρώπινο κεφάλαιο δεν μπορεί να μεταφερθεί, να πωληθεί, να ενοικιαστεί ή να κληρονομηθεί, όπως συμβαίνει με το φυσικό κεφάλαιο, ενώ χρησιμοποιείται στον χώρο εργασίας, κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου. Ο Thurow (1970) υποστήριξε ότι αν ένας άνθρωπος θεωρηθεί παραγωγός, τότε πρέπει να βρεθεί μια μέθοδος για τη μέτρηση και την ποσοτικοποίηση των παραγωγικών του ικανοτήτων. Η ιδέα του ανθρώπινου κεφαλαίου εισάγεται στην οικονομική ανάλυση για να παρέχει μια τέτοια μέθοδο. Το ανθρώπινο κεφάλαιο ορίζεται ως οι παραγωγικές δεξιότητες, τα ταλέντα και οι γνώσεις ενός ατόμου και υπολογίζεται σύμφωνα με την αξία των αγαθών και των υπηρεσιών που παράγονται. Δεδομένου ότι η κατανάλωση είναι ο στόχος του οικονομικού συστήματος, η αξία του ανθρώπινου κεφαλαίου ενός ατόμου είναι η ίδια με την αξία των καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών που παράγει ένα άτομο (άμεσα ή έμμεσα). Όταν η αξία των αγαθών αυξάνεται ή μειώνεται, τότε η αξία του ανθρώπινου κεφαλαίου αυξάνεται ή μειώνεται αντίστοιχα.

Η βασική ιδέα πίσω από τα μοντέλα ανθρώπινου κεφαλαίου είναι η επίτευξη μεγαλύτερης οικονομικής ευμάρειας, σε σύγκριση με το ανθρώπινο κεφάλαιο - δηλαδή ένα απόθεμα υγείας, εκπαίδευσης, γνώσης ή κάτι άλλο - που είναι ενσωματωμένο σε άτομα ή οικογένειες, καθώς αποτελεί κάτι που δεν μπορεί να διατεθεί ή να πωληθεί σε τρίτους. Σύμφωνα με το «The Penguin Dictionary of Economics» (1984), ο όρος ανθρώπινο κεφάλαιο αναφέρεται στις δεξιότητες, τις ικανότητες και τις ικανότητες που διαθέτει ένα άτομο, για να μπορέσει να αποκομίσει εισόδημα.

Οικονομική Ανάπτυξη και Ανθρώπινο Κεφάλαιο

Από τη δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα, πολλοί οικονομολόγοι έχουν καταβάλει προσπάθειες να προσδιορίσουν την επίδραση της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη διαφόρων χωρών και να μετρήσουν την οικονομική συμβολή της. Μεταξύ εκπαίδευσης και οικονομίας υπάρχει μια διαδικασία συνεχών προσαρμογών και ισχυρής αλληλεξάρτησης: Αλλαγές στη λειτουργία της οικονομίας, όπως η βιομηχανική επανάσταση, θέτουν σε κίνηση δυνάμεις που αλλάζουν ριζικά τη φύση της εκπαίδευσης. Και αντίστροφα: Οι νέες τεχνολογίες που προέρχονται από το εκπαιδευτικό σύστημα και την εξέλιξή του, επιδρούν καταλυτικά στις οικονομικές σχέσεις (Γλαμπεδάκης 1990, Αργυρός 1994).

Καμία οικονομική και τεχνολογική πρόοδος δεν πραγματοποιείται χωρίς τον ανθρώπινο παράγοντα. Από οικονομικής άποψης, η εκπαίδευση θεωρείται ότι αποτελεί προϋπόθεση για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, ότι επιτρέπει τη μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων και ότι αποτελεί ουσιαστικό εργαλείο για την αντιμετώπιση της ανεργίας και της διαρθρωτικής ανεργίας (Δεδουσόπουλος 1993). Η επένδυση στην εκπαίδευση αποτελεί κληρονομιά για κάθε κράτος και κάθε οικονομία (Mincer 1974). Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι, σύμφωνα με στοιχεία, το καλύτερο μορφωτικό επίπεδο του ανθρώπινου δυναμικού προάγει την οικονομία, μεγεθύνει την ανάπτυξη και την παραγωγικότητα, αλλά και αυξάνει το εισόδημα με ταχύτερο ρυθμό.

Οι περισσότερες μελέτες έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου μιας κοινωνίας συνδέεται θετικά με την οικονομική της ανάπτυξη, ιδιαιτέρως σε χώρες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου ή χαμηλού εισοδήματος. Οι χώρες που επενδύουν περισσότερα χρήματα στη δημόσια εκπαίδευση παρουσιάζουν μακροπρόθεσμα λιγότερη εισοδηματική ανισότητα. Επιπλέον, υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό. Όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης, τόσο μικρότερη είναι η πιθανότητα ανεργίας (Ευρωπαϊκή Ένωση 2004). Τα οικονομικά οφέλη που μπορεί να αποκομίσει ένα άτομο από την επένδυση στην εκπαίδευση μπορεί να είναι είτε η αύξηση των πιθανοτήτων εύρεσης εργασίας είτε η διεκδίκηση υψηλότερων οικονομικών απολαβών. Ειδικά στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων χωρών, οι επενδύσεις στην εκπαίδευση θεωρούνται ως η κύρια διέξοδος από τη φτώχεια.

Μετά την κλασική περίοδο, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα περίπου, είχε αναπτυχθεί η νεοκλασική θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης, η οποία είχε τις ρίζες της σε προηγούμενες θεωρίες και αποτέλεσε τη βάση των μοντέλων, που χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα για τη μελέτη της οικονομικής ανάπτυξης (Thirlwall 2001). Αφετηρία της

νεοκλασικής θεωρίας ανάπτυξης ήταν το νεοκλασικό μοντέλο του Solow (1956), το οποίο ολοκληρώθηκε την ίδια χρονιά από τον Swan (1956) και παρέμεινε γνωστό στη βιβλιογραφία ως μοντέλο Solow-Swan (Dimand and Spencer 2011). Το μοντέλο Solow-Swan αποτελεί τη βασική αφετηρία για τη μελέτη του φαινομένου της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και το κύριο σημείο αναφοράς για τις διάφορες θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης που αναπτύχθηκαν αργότερα (Solow 1956). Το μοντέλο βασίζεται σε τέσσερις μεταβλητές που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό της μακροπρόθεσμης ανάπτυξης, συμπεριλαμβανομένης της παραγωγής, του κεφαλαίου, της εργασίας και της επένδυσης ή της αποταμίευσης. Στη θεωρία ανάπτυξης του Solow, η παραγωγή είναι συνάρτηση του κεφαλαίου, της εργασίας, των επενδύσεων και της τεχνολογίας.

Το νεοκλασικό μοντέλο ανάπτυξης υποθέτει ότι η συσσώρευση κεφαλαίου (αποταμιεύσεις) σε μια οικονομία και ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι χρησιμοποιούν αυτό το κεφάλαιο είναι ζωτικής σημασίας για την οικονομική ανάπτυξη. Αυτό το μοντέλο δείχνει τη σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και τον τρόπο με τον οποίο το κεφάλαιο και η εργασία μεταφράζονται σε παραγωγή. Οι Romer (1994), Stonier and Hague (1972) συμφωνούν με τις υποθέσεις του Solow, υποστηρίζοντας ότι η τεχνολογία πρέπει να είναι ένας ενδογενής καθοριστικός παράγοντας και όχι εξωγενής, καθώς οι επενδύσεις, η έρευνα και ανάπτυξη, η γνώση και η συσσώρευση κεφαλαίου μεταφράζονται σε μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη. Μια επένδυση που επικεντρώνεται στο φυσικό κεφάλαιο και το ανθρώπινο κεφάλαιο συμβάλλει στην αύξηση της οικονομικής ανάπτυξης, η οποία ενισχύει την ιδέα ότι η ανάπτυξη αποτελεί το άμεσο αποτέλεσμα του επιπέδου του ανθρώπινου κεφαλαίου (Romer 1990, 1994).

Σύμφωνα με τον Weiss (1995), αυτοί που διαθέτουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και περισσότερη εργασιακή εμπειρία κερδίζουν περισσότερα χρήματα από εκείνους με χαμηλότερα. Οι Alexiou (2009) και Kim (1998) υποστήριξαν ότι η εκπαίδευση είναι το πρώτο βήμα στην πορεία της διαδικασίας οικονομικής ανάπτυξης, διαπιστώνοντας ότι η εκπαίδευση διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στην οικοδόμηση της ικανότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου ενός έθνους και στην προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης. Ο Schultz (1963, 2009) διαπίστωσε ότι η αύξηση του μορφωτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού αύξησε σημαντικά την οικονομική ανάπτυξη τόσο στις αναπτυσσόμενες όσο και στις ανεπτυγμένες χώρες. Η έρευνά του διαπίστωσε ότι ένας υψηλότερος ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης ανοίγει το δρόμο για μια βιώσιμη σταθερή κατάσταση, για την αύξηση της παραγωγικής ικανότητας, τη συσσώρευση πλούτου και ευκαιρίες απασχόλησης, γεγονός που με τη σειρά του αυξάνει την παραγωγικότητα. Ο Rahman (2011) ανέλυσε τη σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και οικονομικής ανάπτυξης, διαπιστώνοντας ότι ένα έθνος δε θα μπορούσε να αναπτυχθεί χωρίς να επενδύσει στην εκπαίδευση και δήλωσε ότι η εκπαίδευση μειώνει τη φτώχεια, αυξάνοντας την παραγωγικότητα κατά κεφαλήν.

Σύμφωνα με τη μελέτη των Asteriou and Agiomirgianakis (2001) για το ανθρώπινο κεφάλαιο και την οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, η αιτιώδης κατεύθυνση από τις εγγραφές στις δύο πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης προς την οικονομική ανάπτυξη υποδηλώνει ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των μορφωμένων τόσο ταχύτερη είναι η ανάπτυξη. Ωστόσο, η διαπίστωση ότι όσο υψηλότερη είναι η οικονομική ανάπτυξη τόσο

μεγαλύτερη είναι η ζήτηση για τριτοβάθμια εκπαίδευση υποδηλώνει ότι η επέκταση της επίσημης σχολικής φοίτησης και η απόκτηση υψηλότερων πτυχίων και πιστοποιητικών δε συνδέεται, κατ' ανάγκη, με βελτιωμένη ικανότητα ανάληψης παραγωγικής εργασίας και, ως εκ τούτου, με την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης.

Συμπέρασμα

Στην εργασία αυτή επισημάνθηκε η σημαντική σχέση μεταξύ ανθρώπινου κεφαλαίου και οικονομικής ανάπτυξης. Συνοψίσαμε άρθρα με τους όρους του θεωρητικού πλαισίου της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου και της θεωρίας της οικονομικής ανάπτυξης, υλοποιώντας μια εκτεταμένη βιβλιογραφική ανασκόπηση. Μέσω ενός μεγάλου όγκου βιβλιογραφίας, αποκαλύπτεται ότι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες οικονομικής ανάπτυξης είναι το ανθρώπινο κεφάλαιο (Lucas 1988, Mankiw et al. 1992, De la Fuente and Doménech 2000, 2006), όσον αφορά αφενός στην αποφασιστική επίδρασή του στην παραγωγή μέσω της παραγωγικότητας της εργασίας (Romer 1990, Mankiw, Romer and Weil 1992), αφετέρου και στην αύξηση του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος μέσω της καινοτομίας και της τεχνολογίας διάχυσης (Pistorius 2004, Siggel 2000, 2001, Horwitz 2005). Η συνεχιζόμενη έρευνα αναλύει τις δυνατότητες βελτίωσης των μέτρων του μορφωτικού επιπέδου, ιδίως με τη χρήση καλύτερων δεδομένων, σχετικά με τα ποσοστά εγγραφής και περισσότερων πληροφοριών σχετικά με την εγκατάλειψη του σχολείου (Barro 1991).

Αναφορές

Abramovitz, M. (1956), Resource and Output Trends in the United States since 1870, *American Economic Review*, Vol. 46, pp. 5-23.

Agiomirgianakis, G.M., Asteriou, D. and Monastiriotis, V. (2002), Human capital and economic growth revisited: A dynamic panel data study. *International Advances in Economic Research,* Vol. 8, No 3, pp. 177-187. https://doi.org/10.1007/BF02297955.

Alexiou, C. (2009), Government spending and economic growth: Econometric evidence from south-eastern Europe (SEE), *Journal of Economic and Social Research*, Vol. 11, No 1, pp. 1-16.

Apostolidou, A. (2022), *Human Capital and Public Sector,* Broken Hill Publishers LTD.

Argyros, S. (1994), Connecting education with the economy, Proceedings of the European Conference: *The Greek teacher and his European dimension*, 1st edition, Athens, Lambrakis Studies Foundation - Kostea-Geitona Schools.

Asteriou, D. and Agiomirgianakis, G. M. (2001), *Journal of Policy Modeling,* Vol. 23, pp. 481-489.

AVSI (2008), *Human Capital: A Resource for Development. The Experiences in the World of Three Italian NGOs; AVSI, ICU and Montserrate (Milan: AVSI-Italia)*, Italian Ministry for Foreign Affairs.

Barro, R. J. (1991), Economic growth in a cross-section of countries, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 56, pp. 407-443.

Becker, G. S. (1964), *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, New York, Columbia University Press.

Becker, G. S. (1962), Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis, *Journal of Political Economy*, Vol. 70, pp. 9-22.

Boarini, R., M., d' Ercole M. and Liu, G. (2012), *Approaches to Measuring the Stock of Human Capital: A Review of Country Practices,* OECD Statistics Working Papers, 2012/04, Paris, OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/5k8zlm5bc3ns-en.

Burton-Jones, A. and Spender, J.-C. (2012), *The Oxford Handbook of Human Capital*. Oxford, University Press.

Contini, B. (2010), Youth Employment in Europe: Institutions and Social Capital Explain Better than Mainstream Economics, *IZA Discussion Paper*, No. 4718.

Dedousopoulos, A. (1993), Education, Training, Employment: The Ambiguous Relationship, in Getimis, P. and Gravaris, D. (Eds.), *Welfare State and Social Policy. The Contemporary Problematic*. Athens, Foundation.

De La Fuente, A. and Domenéch, A. (2000), Human capital in growth regressions: how much difference does data quality make? *Economic Department,* Working Paper, Vol. 262, Paris, OECD, 2000 (ECO / WKP (2000) 35).

De La Fuente, A. and Domenéch, A. (2006), Human capital in growth regressions: how much difference does data quality make? *Journal of the European Economic Association*, Vol. 4, No 1, pp. 1-36.

Denison, E. F. (1967), *Why Growth Rates Differ?* The Brookings Institution: Washington DC.

Denison, E. F. (1962), *The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives Before Us*. Committee for Economic Development, New York.

Dimand, R. W. and Spencer, J. B. (2011), Trevor Swan and the neoclassical growth model. *History of Political Economy*, Vol. 41 No 5, pp. 107-126. https://doi.org/10.1215/00182702-2009-019

European Union (2004), *DG Regio, Third Report on Economic and Social Cohesion*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

Fabricant, S. (1954), *Economic Progress and Economic Change*, Annual Report of the National Bureau of Economic Research, Vol. 34, New York.

Fisher, R. A. (1932), *Statistical Methods for Research Workers, 4th edition,* London, Oliver and Boyd.

Glabedakis, M. (1990), *Economy and Education*, Athens, Ion.

Hanushek, E. A. and Kimko, D. D. (2000), Schooling, labor-force quality, and growth of Nation, *American Economic Review,* Vol. 90, No 5, pp. 1184-1208.

Horwitz, F. (2005), HR CAN Competitiveness advance, *Executive Business Brief*, Vol. 10, pp. 50-52.

Kim, J. (1998), Economic analysis of foreign education and students abroad, *Journal of Development Economics*, Vol. 56, pp. 337-365.

Loening, J. L. (2005), Effects of primary, secondary, and tertiary education on economic growth: evidence from Guatemala, *Policy Research*, working paper No. WPS 3610. Washington DC, World Bank.

Lucas, J. R. (1988), On the mechanics of economic development, *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22, pp. 3-42. https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7

Mankiw, G., Romer, D. and Weil, D. (1992), A contribution to the empirics of economic growth, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107, pp. 407-437.

Marshall, A. (1920), *Principles of Economics* (*3rd Ed.),* London, Macmillan.

Mill, J. S. (1848), *Principles of political economy, with some of their applications to social philosophy*, London, Longman, Roberts and Green Co. Prometheus Books.

Miller, R. (2002), International standards for reporting on human capital, in É. F. Guggenheim, (Eds.), *Agora VI Reporting on Human Capital*, European Centre for the Development of Vocational Training, CEDEFOP.

Mincer, J. (1995), Economic Development, Growth of Human Capital, and the Dynamics of the Wage Structure, *Discussion Paper Series*, Vol. 744, No 38, pp. 1994-1995, Columbia University.

Mincer, J. (1974), *Schooling, Experience and Earnings*, Columbia University Press.

Mincer, J. (1958), Investment in human capital and personal income distribution, *Journal of Political Economy*, Vol. 66, No 4, pp. 281-302. https://doi.org/10.1086/258055

Nelson, R. R. and Phelps, S. E. (1966), Investment in humans, technological diffusion and economic growth, *The American Economic Review*, Vol. 561, No 2, pp. 69-75.

OECD. (1998), *Human Capital Investment, An International Comparison*, Paris, UNESCO press.

Pelinescu, E. (2015), The impact of human capital on economic growth, *Procedia Economics and Finance*, Vol. 22, pp. 184-190. https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00258-0.

Petty, Sir W. (1662), *The Economic Writings of Sir William Petty, Ed. Charles Henry Hull*, 2 Vols. Cambridge, Cambridge University Press.

Pistorius, C. (2004), The Competitiveness and innovation, *Elektron*, Vol. 21, No 3.

Psacharopoulos, G. and Patrinos, H. A. (2004), Returns to investment in education: A further update, *Education Economics*, Vol. 12, No 2, pp. 111-134.

Rahman, M. (2011), Causal relationship among education expenditure, health expenditure and GDP: A case study for Bangladesh, *International Journal of Economics and Finance*, Vol. 3, No 3, https://doi.org/10.5539/ijef.v3n3p149.

Romer, P. (1994), The origins of endogenous growth. *The Journal of Economic Perspective*, Vol. 8, No 1, pp. 3-22. https://doi.org/10.1257/jep.8.1.3.

Romer, P. (1990), Endogenous technological change, *Journal of Political Economy*, Vol. 98, No 5, pp. 71-102. https://doi.org/10.1086/261725

Romer, P. M. (1986), Increasing returns and long-run growth, *Journal of Political Economy*, Vol. 94, No 5, pp. 1002-1037.

Schmookler, J. (1966), *Invention and Economic Growth*, Cambridge, Harvard University Press.

Schultz, T. W. (2009), Occupational adaptation theory, in E. C. Crepeau, *Willard's and Spackman's Occupational Therapy,* 11th Edition.

Schultz, T. W. (1964), *The economic value of education*, New York, Columbia University Press.

Schultz, T. W. (1963), The economic value of education, New York, Columbia University Press.

Schultz, T. (1961), Investment in human capital, *American Economic Review*, Vol. 51, pp. 1-17.

Schultz, T.W. (1960), Capital formation by Education, *Journal of Political Economy*, Vol. 6, pp. 112-132.

Schütt, F. (2003), *The importance of human capital for economic growth*, Materialien des Wissenschaftsschwerpunktes, Bremen, Institute for World Economics and International Management.

Siggel, E. (2001), India's trade policy Reforms and Competitiveness industry in the 1980s, *World Economy*, pp. 159-183.

Siggel, E. (2000), Uganda's policy Reforms, Competitiveness, and regional integration industry: A comparison with Kenya, *African Economic Policy*, Discussion paper 24, Washington, United States Agency for International Development, Bureau for Africa.

Smith, A. (1776/1937), *The Wealth of Nations*, New York, The Modern Library.

Solow, R. M., Arrow, K. J., Chenery, H. B. and Minhas, B. S. (1961), Capital labor substitution and economic efficiency, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 43, No 3, pp. 225-25.

Solow, R. (1956), A contribution to the theory of economic growth, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, pp. 65-94.

Solow, R. (1957), Technical change and the aggregate production function, *Review of Economics and Statistics*, Vol. 39, pp. 312-320.

Stonier, A. W. and Hague, D. (1972), *A Textbook of Economic Theory*, *4th Edition,* Prentice-Hall Press.

Swan, T. W. (1956), Economic Growth and Capital Accumulation, *Economic Record*, Vol. 32, pp. 334-361.

Thirlwall, A. (2001), *Growth and Development,* Athens, Papazisis.

Thurow, L. C. (1970), *Investment in Human Capital, Wadsworth Series in Labor Economics and Industrial Relations*, Belmont, California, Wadsworth Publishing Company, Inc.

UNESCO (1997), *50 Years for Education*.

United Nations, Department of Economic Affairs. (1953), Concept and Definitions of Capital Formation. *Studies in Methods*, series F, No 3.

Uzawa, H. (1965), Optimum technical change in an aggregative model of economic growth, *International Economic Review*, Vol. 6, No 1, pp. 18-31. https://doi.org/10.2307/2525621

Weiss, A. (1995), Human capital vs. signaling explanations of wage, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 9, No 4, pp. 133-154. https://doi.org/10.1257/jep.9.4.133

Ο ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ - ΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Γεωργία Βασσάλου[α]

[α] Δρ. Κοινωνιολογίας Δικαίου, Νομική Σχολή, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Η μεταπολιτευτική αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας, η Γ' Ελληνική Δημοκρατία, σηματοδότησε την αφετηρία μιας νέας εποχής σταθερότητας για τον κοινοβουλευτισμό με νέες προκλήσεις, αλλά και αβέβαιες προοπτικές. Επί μισό αιώνα η Βουλή συνιστά το «σταθερό» θεμέλιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Μεταπολιτευτικά το εποικοδόμημα των αξιών του κοινοβουλευτισμού υποστασιοποιείται μέσω του Συντάγματος ενώ εγγράφεται και εμπεδώνεται στην κοινωνική συνείδηση ως ιδεολογική συνθήκη, δοκιμάζεται από τις μεγάλες κρίσεις των θεσμών και τα πολιτικά σκάνδαλα, διαβρώνεται από τη μακροχρόνια οικονομική ύφεση και συμπαρασύρεται στη δίνη των πολυκρίσεων. Η ίδια σταθερότητα, ωστόσο, δεν χαρακτηρίζει τις οντολογικές βάσεις των αξιών και των θεμελίων της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού, τα οποία μετασχηματίζονται σε συνθήκες πολιτικής-οικονομικής ρευστότητας, κοινωνικής πολυπλοκότητας, διεθνών αναταράξεων και τεχνολογικών εξελίξεων. Ποιοι είναι, όμως, οι λόγοι που προκάλεσαν μια προϊούσα απαξίωση; Πώς ο κοινοβουλευτισμός αντιμετώπισε μια έκρηξη αντικοινοβουλευτισμού, ώστε, να αναζητούνται εναλλακτικά πρότυπα διακυβέρνησης με όρους «μετα-κοινοβουλευτισμού»; Πώς κατανοείται η ανάγκη για αξιακή αναπλαισίωση της κοινοβουλευτικής λειτουργίας και ποιες «άμυνες» διαθέτουν το Κοινοβούλιο και οι εκπρόσωποί του; Η απάντηση σε κάποια ερωτήματα ίσως να είναι προφανής, σε άλλα προϋποθέτει μια πολυπρισματική προσέγγιση ώστε η αξιακή ενίσχυση των θεμελίων του Κοινοβουλίου να γίνει με σεβασμό στη δημοκρατική παράδοση, στη θεσμική αποστολή, στα κοινωνικά αιτήματα και στις νέες προκλήσεις.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινοβουλευτισμός, Αξίες, Μεταπολίτευση, Κρίση

THE FUNCTIONAL TRANSFORMATION OF PARLIAMENT'S VALUES: A SOCIO-LEGAL APPROACH

Georgia Vassalou[α]

[α] PhD in Sociology of Law, Faculty of Law, UOA

Abstract

The regime change, the third Greek Republic, marked the beginning of a new era of stability for parliamentarianism with new challenges and uncertain prospects. For half a century the Parliament was the "stable foundation" of parliamentary democracy. In the post - regime period, the structure of the values of parliamentarianism is underpinned by the Constitution, while it is inscribed and consolidated in social consciousness as an ideological condition, tested by the major crises and political scandals, eroded by the long-term economic recession and caught up in the maelstrom of polycrisis. The same stability, however, doesn't characterize the ontological bases of the values and foundations of democracy and parliamentarianism, which are being transformed in conditions of political and economic volatility, social complexity, international

turbulence and technological developments. But what are the reasons for this impending devaluation? How did parliamentarianism face an explosion of anti-parliamentarism, so that are seeking alternative models of governance in terms of “post-parliamentarism”? How, the need for a value-framing of the parliamentary function, is understood and what is the “defence” of Parliament and its representatives? The answer may be obvious to some questions, but others require a multipronged approach so that the value-based strengthening of Parliament's foundations could be done with respect to democratic tradition, institutional mission, social demands and new challenges.

Keywords: Parliamentarism, Values, Regime Change, Crisis

Εισαγωγή

Η μεταπολιτευτική αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής ομαλότητας, η Γ’ Ελληνική Δημοκρατία σηματοδοτεί την αφετηρία μιας νέας εποχής σταθερότητας, αλλά και μεγάλων αβέβαιων προκλήσεων για την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Είναι η περίοδος της Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, του συνταγματικού εκσυγχρονισμού, της ένταξης της χώρας στο Συμβούλιο της Ευρώπης και στην τότε ΕΟΚ, του δικομματισμού και της ακραίας πόλωσης μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας, αλλά και η περίοδος ανάδυσης των μεγάλων οικονομικών και πολιτικών σκανδάλων σε ένα εν πολλοίς τεχνητό κλίμα οικονομικής ευφορίας και ευμάρειας. Στο γύρισμα του μισού αιώνα από την αποκατάσταση της δημοκρατίας τα ερωτήματα που παραμένουν ανοιχτά είναι πολλά: άραγε τι άλλαξε στο πέρασμα των δεκαετιών της μεταπολίτευσης και τι παρέμεινε σταθερό; Ποια είναι τα «στέρεα θεμέλια» της μεταπολίτευσης και πώς μετασχηματίζονται σε συνθήκες εγγενών αντιφάσεων, αλλεπάλληλων κρίσεων, αβέβαιων προοπτικών και νέων προκλήσεων; Η προσέγγιση προσλαμβάνει δημόσιο ενδιαφέρον υπόσταση και κοινωνική επενέργεια. επαναδιαπραγματεύεται τα όρια του νομικού πλουραλισμού και προϋποθέτει την αλληλοδιαπλοκή του νομικοπολιτικού εποικοδομήματος με την κοινωνικο οικονομική δομή (Κεσσόπουλος 2022: 90-94).

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός στη μακρά ιστορική του διαδρομή πορεύεται μέσα σε συνθήκες θεσμικών, πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών, αξιακών μετασχηματισμών και διεθνών αλληλεπιδράσεων. Άλλοτε πρωτοπορεί και άλλοτε «παρεκκλίνει» από τα ευρωπαϊκά ή δυτικά πρότυπα. Άλλοτε πετυχαίνει να εδραιώσει την αυτονομία του και άλλοτε πάλι διολισθαίνει σε σχέσεις (αλληλ)εξάρτησης ή ετεροκαθορισμού. Άλλοτε κερδίζει την εμπιστοσύνη του λαού και άλλοτε ξεσηκώνει μαζικές αντιδράσεις δυσπιστίας. Είτε πρόκειται για απλουστευτικές παραδοχές, είτε για στερεοτυπικές προκαταλήψεις αντανακλούν εν πολλοίς μια πολιτική πραγματικότητα, η οποία διαχρονικά θέτει σε αμφισβήτηση τον ρόλο του Κοινοβουλίου.

Ιστορικά είναι, μάλλον, δύσκολο να ανιχνευθεί περίοδος κατά την οποία το Κοινοβούλιο δεν διέρχεται κρίση, βραχύβια ή μη, έντονη ή μη, εσωτερική ή εξωτερική. Η εξελικτική πορεία του κοινοβουλευτισμού δεν παρέμεινε ευθύγραμμη, στατική και αδιατάρακτη. Στο πέρασμα των χρόνων η κρίση του ελληνικού κοινοβουλευτισμού μεταλλάσσεται και

παραλλάσσει, πάντοτε, όμως, αναζητείται ένα «κοινό νήμα», το οποίο δυνητικά θα συνδέει το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον, την εθνική ιδιαιτερότητα με τα διεθνή πρότυπα.

Μεταπολιτευτικά, η προσπάθεια για εδραίωση της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού έρχεται αντιμέτωπη με τη διαρκή και επώδυνη «κρίση των θεσμών» του 20ου αιώνα (1915-1974). Ο οικονομικός εκσυγχρονισμός δείχνει να προπορεύεται, οι θεσμοί συχνά αδυνατούν να «παρακολουθήσουν» ή να προσαρμοστούν στις εξελίξεις, ενώ οι κοινωνικές αντιστάσεις παραμένουν από ισχνές έως αδρανείς.

Σε συνθήκες κρίσης ο κοινοβουλευτισμός δοκιμάζεται όπως άλλωστε και τ' αξιακά του θεμέλια: η λαϊκή κυριαρχία, η συνάρθρωση της ελευθερίας και ισότητας, η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η δημοκρατική και δικαιοκρατική αρχή, η υποχρέωση κοινωνικής λογοδοσίας επαναπροσδιορίζονται μέσα από νομιμοποιημένες ή μη πολιτικές διαδικασίες με εγγενείς αντιφάσεις. Σε συνθήκες κρίσης το δημόσιο συμφέρον υποχωρεί ή μεταλλάσσεται, άλλοτε στη βάση της αρχής «salus populi suprema lex esto» και άλλοτε με την επίκληση της δημοσιονομικής σωτηρίας ή της προστασίας της δημόσιας υγείας, ενώ τα ατομικά δικαιώματα και οι ελευθερίες περιστέλλονται χάριν ενός «υπεραγαθού» δυνάμενου να δικαιολογεί ακόμη και συνταγματικές παρεκκλίσεις (Βλαχόπουλος 2012: 193-200).

Η φαινομενικά σύγχρονη κρίση του κοινοβουλευτισμού συνιστά μια «παράλλαξη» των κρίσεων, οι οποίες διαχρονικά πλήττουν και νοθεύουν τα θεμέλια και τις αξίες του κοινοβουλευτισμού. Οι πολιτικοί θεσμοί παραμένουν επιφανειακά ίδιοι, εντούτοις η ratio της λειτουργίας τους έχει ανατραπεί και η ισχύς τους έχει εν πολλοίς αποσυντεθεί (Ρεθυμιωτάκη 2012: 27-28).

Κρίση αντιπροσώπευσης

Οι δοκιμασίες και οι κρίσεις των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (Γκιούρας 2013: 34-37) είναι διαρκείς και πολυεπίπεδες. Αντανακλούν τις βαθύτερες και δομικές κρίσεις του ίδιου του πολιτικού συστήματος, άλλοτε προσωποποιούνται και άλλοτε διαχέονται συστημικά ή επιμερίζονται σε πλείονα κέντρα εξουσίας. Η συρρίκνωση της εθνικής κυριαρχίας, οι παγκοσμιοποιητικές τάσεις με την ανάδυση ισχυρών ιδιωτικών κέντρων εξουσίας, η επικυριαρχία του οικονομικού επί του θεσμικού, αλλά και η δικαιική απορρύθμιση επικαθόρισαν ή και «μετάλλαξαν» την πορεία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Περαιτέρω δε, φαινόμενα, όπως: η υπερσυγκέντρωση αρμοδιοτήτων από την εκτελεστική εξουσία ή ευρύτερα η αλληλοδιαπλοκή των τριών εξουσιών, η εξασθένηση της εξισσοροπητικής λειτουργίας των «θεσμικών αντιβάρων» έναντι κάθε είδους κρατικής αυθαιρεσίας ή της οικονομικής παντοδυναμίας, (Παυλόπουλος 2018: 15 - 17, 25 - 24) η γιγάντωση των γραφειοκρατικών μηχανισμών εξουσίας, καθώς και η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και του κοινωνικού αποκλεισμού σε συνθήκες διάρρηξης της κοινωνικής συνοχής, απαξίωσαν και υποβάθμισαν κάθε έννοια δημοκρατικής αντιπροσώπευσης.

Στις συνθήκες αυτές η πραγμάτωση της αντιπροσωπευτικής αρχής μοιάζει σε περιόδους κρίσης να προσκρούει σε εγγενείς αντιφάσεις, συναιρέσεις και δυσλειτουργίες. Ενδεικτικά: η υποβάθμιση του ρόλου του Κοινοβουλίου παγιώνεται υπό την

αδιαφιλονίκητη πρωτοκαθεδρία της κυβέρνησης και του πρωθυπουργού (Καμτσίδου 2011: 61-70), αλλά και από τον συνακόλουθο περιορισμό της λογοδοσίας των κυβερνώντων (ή διαφορετικά από την απουσία κάθε έννοιας αυτορρύθμισης ή ελεγκτικών μηχανισμών). Έπειτα, η λειτουργία των θεσμών αντιπροσώπευσης «βάλλεται» από τις έξωθεν ασκούμενες πιέσεις, οι οποίες ανατρέπουν τη φαινομενικά σταθερή κοινοβουλευτική πλειοψηφία ή διαφορετικά τη «δεδηλωμένη» εμπιστοσύνη της Βουλής στην κυβέρνηση. Υπό το πρίσμα αυτό το Κοινοβούλιο στη συλλογική συνείδηση έπαυσε ν' αποτελεί το συμβολικό κάτοπτρο της κοινωνικής αντιπροσώπευσης και τον τόπο πολιτικής και κοινωνικής συνάρθρωσης αιτημάτων και συμφερόντων, ιδεολογικών και αξιακών συσχετισμών.

Κρίση κομμάτων

Την περίοδο της Μεταπολίτευσης (και λίγο νωρίτερα) ενώ εμφανίζονται τα κόμματα μαζών στην ελληνική πολιτική σκηνή, η σταδιακή φθορά της δημοκρατικής λειτουργίας των κομμάτων εξωθεί στην προϊούσα αποπολιτικοποίηση -αποϊδεολογικοποίηση και «καρτελοποίηση» των κομμάτων (Σπουρδαλάκης 2011: 107-110), τα οποία πλέον λειτουργούν ως φορείς κρατικής εξουσίας με αδιαφανείς σχέσεις και όρους εξάρτησης. Σε αυτές τις συνθήκες διαρρηγνύονται οι δεσμοί εκπροσώπησης μεταξύ κοινωνίας και κομμάτων, ενώ διαρκώς βαθαίνει το δημοκρατικό έλλειμα στη λειτουργία τους. Η κομματική ταύτιση ατονεί, αφού πλέον στη συλλογική συνείδηση τα κόμματα δεν εκπροσωπούν οργανωμένα κοινωνικά συμφέροντα και αιτήματα, πλειοψηφικά ή μειοψηφικά. Το κενό εκπροσώπησης διογκώνεται. Συχνά, μάλιστα, τροφοδοτεί αντικομματικές και αντιδημοκρατικές πολιτικές, οι οποίες βαθαίνουν τη φθορά και συντηρούν τα φαινόμενα κομματικής παρακμής. Σταδιακά τα κόμματα αποκτούν «επαγγελματική» διάσταση, μια κλειστή σχεδόν αδιαπέραστη διαχειριστική λογική με τεχνοκρατικό ή γραφειοκρατικό προσανατολισμό. Η διατήρηση της συνοχής τους και η κάλυψη της ιδεολογικής αποκένωσης, επιδιώκεται και συντηρείται μέσα από χειραγωγούμενες επικοινωνιακές πρακτικές ή με την εργαλειοποίηση δημοσκοπικών ερευνών και σφυγμομετρήσεων.

Σ' έναν φαύλο κύκλο παλινδρομήσεων, κρίσεων και οπισθοδρομήσεων, το χάσμα μεταξύ κομμάτων - κοινωνίας και κοινωνίας - κομμάτων δείχνει να παραμένει αγεφύρωτο. Στο συλλογικό φαντασιακό τα κόμματα παραμένουν απαξιωμένα. Οι αρχικές μεγάλες κοινωνικές προσδοκίες και οι ιδεολογικοί οραματισμοί γρήγορα εξανεμίστηκαν. Τα κόμματα έχασαν την ισχυρή δημοκρατική τους νομιμοποίηση, την ευρεία κοινωνική δυναμική με τις ανοικτές συμμετοχικές διαδικασίες. Ανέπτυξαν συχνά άκαμπτους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς και καλά οργανωμένα δίκτυα πελατειακών σχέσεων ή άλλων εξουσιαστικών μηχανισμών, εντός των οποίων η ψήφος αποκτά αγοραία και ψηφοθηρικά χαρακτηριστικά. Ενίοτε δε, «υποτάχθηκαν» στο πρόσωπο ενός φιλόδοξου ή χαρισματικού ηγέτη ή μιας πολιτικής ελίτ ικανής να ελέγχει την κομματική δομή και οργάνωση. Δεν πέτυχαν, όμως, να αναπτύξουν σχεδόν ποτέ λειτουργίες αυτοπεριορισμού ή αυτοελέγχου, ακόμη και σε συνθήκες διάχυτης αυτορρύθμισης. Έτσι, η πολιτική τους φυσιογνωμία αλλοτριώθηκε και ο αρχικός τους ρόλος «ακυρώθηκε» ή κατά μία άλλη άποψη μετασχηματίστηκε.

Η περίοδος της οικονομικής κρίσης (2010 - 2018) προκάλεσε ακόμη πιο βαθιές ρωγμές στο κομματικό σύστημα: τα κόμματα έχασαν την κοινωνική - εκλογική τους πρόσδεση και δυναμική, η κρίση αντιπροσώπευσης και νομιμοποίησης διαρκώς βάθαινε και έπληττε τα κομματικά/οργανωτικά τους θεμέλιά, η εσωτερική δημοκρατία αποδυναμώθηκε και εντάθηκε η κρίση αξιοπιστίας. Σε διεθνές επίπεδο, όχι μόνο στην Ελλάδα, έκαναν την εμφάνισή τους μόρφώματα με ακραίες εθνικιστικές, ξενοφοβικές και ρατσιστικές καταβολές, που επενδύουν στον λαϊκισμό (Βλαχόπουλος 2024: 131-135), μετουσιώνουν τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο σε ρητορική μίσους και εδραιώνονται μέσα σε κρισιακές συνθήκες διαρκούς ανασφάλειας και αβεβαιότητας ως «αντισυστημικές» δυνάμεις (Ελευθερίου 2021: 148-150). Εν ολίγοις τα πολιτικά κόμματα συνδιαμόρφωσαν και αναδιαμόρφωσαν το αντιπροσωπευτικό σύστημα, του προσέδωσαν δημοκρατικά χαρακτηριστικά τέτοια ώστε αναπόφευκτα η αξιακή κρίση των κομμάτων ως κατ' εξοχήν φορέων αντιπροσώπευσης ν' αντικατοπτρίζει την κρίση αντιπροσώπευσης, ή εν γένει την κρίση του κοινοβουλευτισμού.

Κρίση εμπιστοσύνης - αξιοπιστίας

Η απαξίωση του πολιτικού συστήματος «επωάζεται» ιδίως μεταπολιτευτικά μέσα σε συνθήκες κοινοβουλευτικής - συνταγματικής ομαλότητας και σ' ένα κλίμα επίπλαστης κοινωνικής ευμάρειας, η οποία εν τέλει ανατρέπεται διαψεύδοντας τις μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές προσδοκίες.

Φαινόμενα, όπως, η προϊούσα ιδιωτικοποίηση της πολιτικής εξουσίας, ο «ολιγοκομματισμός», κυρίως όμως η διαρκής ανάδυση οικονομικών (ή άλλων) σκανδάλων με πρωταγωνιστές τους πολιτικούς εκπροσώπους, η εμπέδωση της διαφθοράς και της διαπλοκής με όρους «κανονικοποίησης» στην πολιτική ζωή νοθεύουν τον δημοκρατικό κοινοβουλευτικό βίο και ταλανίζουν επί δεκαετίες τον δημόσιο βίο. Η αναξιοκρατία, η κατασπατάληση δημοσίων πόρων και η απουσία συνεκτικού, ορθολογικού και οργανωμένου σχεδίου για τη θεσμική ανάταξη υπονομεύουν τη λειτουργία και πλήττουν το κύρος των δημοκρατικών θεσμών. Η διαχρονική απουσία αποτελεσματικών μηχανισμών ελέγχου και η «δυσανεξία» στην κοινωνική λογοδοσία ενέτειναν τα φαινόμενα αυθαιρεσίας και καταχρηστικών ή παράνομων συμπεριφορών. Έτσι, η αρχική ανοχή που επιδεικνύει η κοινωνία μετατρέπεται γρήγορα σε απογοήτευση, θυμό και δυσφορία για τους θεσμούς και τους εκπροσώπους τους. Η εμπιστοσύνη κλονίζεται και κάθε προοπτική εκσυγχρονισμού ή μεταρρυθμίσεων (αυτό)αναιρείται, ιδίως, μάλιστα, όταν κυβερνώντες και κυβερνώμενοι παύουν να είναι φορείς ίσων δικαιωμάτων, υποχρεώσεων και του ίδιου κοινωνικού και πολιτικού αυτοκαθορισμού. Στις συνθήκες αυτές η βαθμιαία αποπολιτικοποίηση αποκτά χαρακτηριστικά σφοδρού «αντικοινοβουλευτισμού», καθολικής απόρριψης του πολιτικού συστήματος και συλλήβδην ενοχοποίησης των πολιτικών εκπροσώπων για την κατάσταση της χώρας. Συχνά, μάλιστα, διολισθαίνει προς τον αυταρχισμό, στον «αντισυστημικό» με εξτρεμιστικά χαρακτηριστικά πολιτικό λόγο κατασκευάζοντας έτσι έναν ακόμη «εσωτερικό εχθρό» του δημοκρατικού συστήματος.

Κρίση των Μέσων Ενημέρωσης

Τα μέσα ενημέρωσης ως φορείς υποπολιτικής δράσης και εξωθεσμικής εξουσίας διαχειρίζονται την πολιτική αβεβαιότητα και επιδιώκουν τον επηρεασμό της κοινής γνώμης κατά τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων. Η δε επιχειρούμενη ιδεολογική ηγεμόνευση και ο πληροφοριακός καταναγκασμός εδραιώνουν την κυριαρχία των μέσων ενημέρωσης στη δημόσια σφαίρα. Όταν, όμως, η πολιτική δημοσιότητα διαμεσολαβείται - «εξουσιάζεται»- από το μέσα ενημέρωσης, τότε αποστασιοποιείται από το πολιτικό σύστημα, παρεμποδίζει την απρόσκοπτη επικοινωνία των πολιτικών με τους πολίτες και η κοινή γνώμη υποκαθίσταται από μια χειραγωγούμενη δημοσιότητα, ενώ η πλήττεται καίρια τόσο η ελεύθερη έκφραση, όσο και η δυνατότητα ελεύθερης διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης (Ρεθυμιωτάκη 2012: 48-51)

Η προϊούσα κρίση του πολιτικού συστήματος συχνά στον δημόσιο λόγο αντιμετωπίστηκε με μια γενικευμένη τάση μηδενιστικής απαξίωσης των δημοκρατικών πολιτικών θεσμών με αφοριστικούς χαρακτηρισμούς και έντονα καταγγελτική διάθεση του «κατεστημένου». Τα μέσα ενημέρωσης συμπαρέσυραν την κοινή γνώμη μέσα από τον προπαγανδιστικό λόγο ή και τη συνεχή σκανδαλοθηρία, υπονομεύοντας την ίδια τη δημοκρατική αρχή και λειτουργία του πολιτικού συστήματος, σε συνθήκες υποχώρησης της ελευθερίας του Τύπου, του πλουραλισμού, της πολυφωνίας, της αμεροληψίας και της αντικειμενικότητας. Το πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης, διαρκώς μετατοπιζόταν από τις πραγματικές - ουσιώδεις πολιτικές διαφωνίες σ' ένα τεχνητό κλίμα έντασης και ακραίας πόλωσης, ενώ στη δημόσια σφαίρα κυριάρχησε ο ακραίος - διχαστικός λόγος με αντικοινοβουλευτικές εξάρσεις.

Η άσκηση ελέγχου της εξουσίας από τα μέσα ενημέρωσης γίνεται πλέον προσχηματική, ενώ η κοινωνική συναίνεση κατασκευάζεται και η πολιτική κυριαρχία ετεροπροσδιορίζεται. Φαινόμενα χειραγώγησης, παραπληροφόρησης και διάδοσης ψευδών ειδήσεων εντείνουν το γενικευμένο κλίμα φόβου και δυσπιστίας της κοινής γνώμης. Έτσι, τα μέσα ενημέρωσης με την καταχρηστική δύναμη επιβολής και διάδοσής τους συνέβαλαν στη γιγάντωση των κέντρων ιδιωτικής εξουσίας. Σε συνθήκες ρευστότητας η δυσπιστία και το έλλειμα εμπιστοσύνης της κοινής γνώμης προς τα μέσα ενημέρωσης συνεχώς εντείνονται, προσλαμβάνουν περίπλοκες οικονομικές - πολιτικές διαστάσεις, ενώ οι πολίτες αισθάνονται πλέον ότι δεν εκπροσωπούνται ή δεν «εκφράζονται» μέσω αυτών και αναζητούν νέους -φαινομενικά, πιο προσβάσιμους - ψηφιακούς διαύλους έκφρασης, ενημέρωσης, συμμετοχής ή και κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Αντίστοιχα, όμως, μετατοπίζεται πλέον και το πολιτικό ενδιαφέρον, αναδομείται η δημόσια σφαίρα, ρευστοποιείται (σχεδόν καταλύεται) η σχέση δημοσίου - ιδιωτικού και ανανοηματοδοτούνται οι όροι πολιτικής επικοινωνίας, αντιπροσώπευσης ή και δημόσιας λογοδοσίας, σε συνθήκες ιδεολογικής εμπορευματοποίησης, πολιτικής και αξιακής αποκένωσης.

Στη δίνη των πολυκρίσεων

Από το 2008 η χώρα βιώνει αλλεπάλληλες κρίσεις: οικονομική, προσφυγική - μεταναστευτική, πανδημική, γεωπολιτική, ενεργειακή, πληθωριστική, περιβαλλοντική

κά, οι οποίες στην πλειονότητά τους δεν τυποποιούνται ρητά από τους εθνικούς, ενωσιακούς ή διεθνείς κανόνες (Γιαννακόπουλος 2022: 2016).

Η οικονομική κρίση (2010 - 2018) μετασχημάτισε άρδην τη νομοθετική λειτουργία και την κοινοβουλευτική διαδικασία. Εδραίωσε ένα μοντέλο «εξάρτησης» των εθνικών κρατών από τις αγορές. Απομείωσε την κυριαρχία (εσωτερική - εξωτερική), προκαλώντας απώλεια της διαπραγματευτικής ικανότητας και συρρίκνωση των θεσμικών αρμοδιοτήτων και πρωτοβουλιών των κρατικών λειτουργιών μέσα σε συνθήκες ασφυκτικής οικονομικής πίεσης. Τα «Μνημόνια» έγιναν νόμοι του κράτους και η τρόικα επικαθόριζε (de facto) τις κυβερνητικές πολιτικές. Ενώ, ο κατ' εξοχήν δικαιοπαραγωγικός ρόλος της Βουλής υποβαθμίστηκε σε μηχανιστικό και διεκπεραιωτικό. Περιορίστηκε δε στην εκ των υστέρων έγκριση και υιοθέτηση νομοσχεδίων επί τη βάσει έξωθεν επιβαλλόμενων επιταγών, προσηλωμένος στο δόγμα της δημοσιονομικής ορθολογικότητας κατά παρέκκλιση της τυπικής ή και ουσιαστικής νομιμότητας.

Συναφώς, και την περίοδο της πανδημικής κρίσης, το κέντρο λήψης σημαντικών αποφάσεων μετατοπίζεται από τη Βουλή στην κυβέρνηση, ακόμη και για ζητήματα, τα οποία αφορούν καθολικούς περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των πολιτών. Η νομοθετική διαδικασία οφείλει να εγγυάται τη διασφάλιση της δημοσιότητας, της λογοδοσίας (κυβερνητικός έλεγχος), της διαφάνειας και ένα minimum κοινωνικής συναίνεσης, μέσα από τη συνεχή διαλεκτική αντιπαράθεση της πλειοψηφίας με τη μειοψηφία. Επομένως, η υποβάθμιση του ρόλου του Κοινοβουλίου δεν συνιστά απλά και μόνο την καταστρατήγηση των διατάξεων του οργανωτικού μέρους του Συντάγματος.

Σε συνθήκες κρίσης (ή «εκτάκτου ανάγκης») η προστασία της δημόσιας οικονομίας, η αποφυγή κινδύνου χρεοκοπίας, η προστασία της δημόσιας υγείας, η προστασία του περιβάλλοντος αναγορεύονται σε υπερδικαιικές ή υπεσυνταγματικές αρχές, ικανές να δικαιολογήσουν τον περιορισμό ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών και να υπονομεύσουν τη νομοθετική διαδικασία και τις μεταρρυθμιστικές πολιτικές, διογκώνοντας έτσι την «κακή» νομοθέτηση και εξωθώντας σε μορφές στρεβλής διακυβέρνησης. Υπό το πρίσμα αυτό το νομοθετικό και ελεγκτικό έργο της λαϊκής αντιπροσωπείας δείχνει να προσαρμόζεται σε νέα δεδομένα. Κρίσιμες αρμοδιότητες «εκχωρούνται» είτε στην κυβέρνηση, είτε σε υπερεθνικούς φορείς οικονομικής ισχύος με κίνδυνο να εμπεδωθεί μια μόνιμη κατάσταση «εκτάκτου ανάγκης».

Υπό το πρίσμα αυτό τα εθνικά Κοινοβούλια, όπως και το ελληνικό, εξελίσσονται και μετασχηματίζονται πλέον σε ένα μεταεθνικό καθεστώς (στο πλαίσιο ή μη της Ε.Ε.) με όρους πολυεπίπεδης διακυβέρνησης. Προσαρμόζονται στις προκλήσεις της παγκοσμιοποιημένης αγοράς ή διαβρώνονται από τις συνέπειες των παγκόσμιων κρίσεων (λ.χ. κρίση ασφάλειας, οικονομική, πανδημική, προσφυγική, περιβαλλοντική, ενεργειακή κρίση κ.ά.). Ανταγωνίζονται με εξωεθνικούς φορείς εξουσίας και «αναμετρώνται» με την τεχνοκρατία. Η κρίση αντιπροσώπευσης μετατρέπεται πλέον σε «έλλειμα πολιτικής αντιπροσώπευσης και δημοκρατικής νομιμοποίησης» σε ενωσιακό επίπεδο (Ρεθυμιωτάκη 2012: 224). Αντίστοιχα, η αντιμετώπιση της κρίσης δεν είναι αποκλειστικά εθνική υπόθεση. Η αναζήτηση εναλλακτικών προοπτικών και διεξόδων γίνεται πλέον σε ευρωπαϊκό ή διεθνές επίπεδο, με την επιδίωξη μιας συναινετικής

προσέγγισης από την πλευρά των εθνικών κρατών. Τα εθνικά Κοινοβούλια αναζητούν νέα θεσμικά πρότυπα σ' ένα πολύπλοκο διεθνικό περιβάλλον. Προσαρμόζουν δε, τις θεμελιώδεις λειτουργίες τους σ' ένα ρευστοποιημένο περιβάλλον, με συγκεχυμένα όρια μεταξύ ιδιωτικού ή δημοσίου.

Συμπέρασμα

Στο διάνυσμα του μισού αιώνα της Μεταπολίτευσης οι ραγδαίοι μετασχηματισμοί και οι αλλεπάλληλες κρίσεις ανέδειξαν εγγενείς δυσλειτουργίες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, οι οποίες δοκίμαζαν τις αντοχές και τα όρια της, ενώ επικαθόρισαν σημαντικά την εξέλιξη του εγχώριου πολιτικού συστήματος. Η περίοδος της Μεταπολίτευσης συναρθρώνει τις μεγάλες τομές, αλλά και τις μεγάλες αντιφάσεις, τις διαρκώς αναδυόμενες προκλήσεις, αλλά και τις διαρκείς και επώδυνες κρίσεις. Στις συνθήκες αυτές το Κοινοβούλιο προσπαθεί να διατηρήσει τον ζωτικό του ρόλο: ανταγωνίζεται με εξωεθνικούς φορείς εξουσίας με δεσπόζουσα θέση στην αγορά και αναμετράται με την τεχνοκρατία και αναζητά νέα θεσμικά - δικαιικά πρότυπα σ' ένα πολύπλοκο διεθνικό περιβάλλον.

Το μεγάλο διακύβευμα παραμένει, όμως, ανοικτό: το κοινοβουλευτικό λειτούργημα, ο ρόλος και η σχέση των πολιτικών με την κοινωνία χρειάζονται μια ατέρμονη αξιακή ή και κανονιστική (επανα)θεμελίωση. Η αποκατάσταση της κλονισμένης εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας προς τους θεσμούς και τους εκπροσώπους τους είναι αναγκαία συνθήκη για τη δημοκρατία και τον κοινοβουλευτισμό. Προϋποθέτει, όμως, στέρεες αξιακές βάσεις, διαφανείς διαδικασίες και αδιάβλητους μηχανισμούς ελέγχου, ισχυρά και ανεξάρτητα «θεσμικά αντίβαρα», σύγχρονα δικαιικά εργαλεία, τα οποία θα σέβονται την «κοινοβουλευτική παράδοση» και συγχρόνως θα συμβάλλουν στη διαρκή εμβάπτιση του ρόλου του Κοινοβουλίου στη δημοκρατία. Το Άλλωστε, στο ψηφιδωτό της Μεταπολίτευσης η συγκολλητική ουσία είναι οι δημοκρατικοί θεσμοί και οι αξίες τους.

Αναφορές

Agnoli, J. (2013), *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας και παρεμφερή κείμενα (1967-1998)* (μτφρ-επιμ. Θανάσης Γκιούρας), Αθήνα, ΚΨΜ.

Βλαχόπουλος, Σπ. (2024), Πολιτική ορθότητα η σύγχρονη λογοκρισία; Από τη νομική στην πολιτική ορθότητα και στα όρια της πνευματικής έκφρασης, Αθήνα, Ευρασία.

Γιαννακόπουλος, Κ. (2022), Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, Σάκκουλα.

Ελευθερίου, Κ. (2021), *Το πολιτικό κόμμα*, σειρά Βασικές Έννοιες, Αθήνα, Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ.

Καμτσίδου, Ι. (2011), *Το κοινοβουλευτικό σύστημα. Δημοκρατική αρχή και κυβερνητική ευθύνη*, Αθήνα, Σαββάλα.

Κεσσόπουλος, Α. (2022), Η μέθοδος των Σβώλου και Μάνεση υπό το πρίσμα της ιστορίας. Μεταξύ νομικού θετικισμού και διεπιστημονικότητας, στο Γ. Σωτηρέλης (επιμ.), *Από το Αλέξανδρο Σβώλο στον Αριστόβουλο Μάνεση: Η κοινή θεωρητική θεμελίωση του ελληνικού δημοκρατικού συνταγματισμού*, Αθήνα, Όμιλος «Αριστόβουλος Μάνεσης», Ευρασία, σσ. 67-94.

Παυλόπουλος, Π. (2018), *Ένας εχθρός της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας,* Η επικυριαρχία του «οικονομικού» επί του «θεσμικού», Αθήνα, Gutenberg.

Ρεθυμιωτάκη, Ε. (2012), Πηγές του Δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση, (πρόλογος: Θ.Κ. Παπαχρίστου), Σειρά: Δίκαιο και Κοινωνία στον 21ο αιώνα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, (ιδρυτής: Γ. Παπαδημητρίου, Δ/νση σειράς: Θ.Κ. Παπαχρίστου, Λ. Μήτρου, Τ. Βιδάλης, Θ. Ξηρός), Σάκκουλα.

Σπουρδαλάκης, Μ. (2011), Κομματική πειθαρχία και κρατικοποίηση των κομμάτων, στο Ξ. Κοντιάδης και Φ. Σπυρόπουλος (επιμ.), *Το παρόν και μέλλον του ελληνικού κοινοβουλίου*, Αθήνα, Σιδέρης, σ. 99-112.

Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΩΣ ΕΙΔΗ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ: ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Γιώργος Δρόσος[α]

[α] Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Διδάκτορας

Περίληψη

Οι δημιουργικές βιομηχανίες έχουν πληγεί σημαντικά από τις τρέχουσες κρίσεις, την οικονομική και την υγειονομική. Τα προϊόντα τους τείνουν να θεωρούνται ως είδη πολυτελείας. Παρομοίως, η δραστηριότητα της παραγωγής τεχνουργημάτων που σχετίζονται με αυτές τις βιομηχανίες, δηλαδή, έργα τέχνης και εν προκειμένω λογοτεχνικά κείμενα, θεωρείται επίσης ως μια πολυτέλεια. Αρκετοί από τους ελληνικούς εκδοτικούς οίκους αντιπαρέρχονται αυτές τις δύο συνυπάρχουσες καταστάσεις Μέσα από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας, αλλά και μέσα από την προσωπική του εμπειρία ως δημιουργού λογοτεχνικών κειμένων τα οποία δημοσιεύτηκαν με «παραδοσιακούς» και όχι τρόπους, ο συγγραφέας επιχειρεί να αναδείξει την τρέχουσα κατάσταση και να παρουσιάσει περιπτώσεις ομοτέχνων του οι οποίοι αντιστάθμισαν αυτές τις δυσμενείς συνθήκες.

Λέξεις Κλειδιά: Κατανάλωση, Κρίση, Δημιουργικές Βιομηχανίες

THE ACTS OF WRITING AND READING AS LUXURIES: CHANGES IN THE PRODUCTION AND CONSUMPTION OF BOOKS DURING THE FINANCIAL CRISIS

Yorgos Drosos[α]

[α] Ionian University, Ph.D.

Abstract

Creative industries have suffered significant consequences because of the current financial and health crisis. Their products are being perceived as items of luxury. Equally, the act of producing artifacts that pertain to these industries, namely works of art (in this case, literary texts) is also perceived of as luxury. Many of Greece's publishing houses overcome these coexisting situations by creating a new clientele for them – namely, the writers themselves, who are called to finance the publications of their own books. Through the relevant bibliography as well as his personal experience as a creator of literary works that were made public both through "traditional" and non-traditional ways, the writer attempts to shed light on the present situation and to present successful cases of authors who overcame these ominous circumstances.

Keywords: Consumption, Crisis, Creative Industries

Εισαγωγή

Είναι κοινός τόπος ότι η περίοδος της κρίσης επέφερε αρνητικές συνέπειες στις δημιουργικές βιομηχανίες, ειδικά σε εκείνες που εντάσσονται σε ευάλωτες οικονομίες, όπως η ελληνική. Αυτές οι αρνητικές συνέπειες προφανώς και έχουν αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η αγορά και η ανάγνωση βιβλίων. Το βιβλίο δείχνει να έχει γίνει, ή να τείνει να γίνει, αντιληπτό ως είδος πολυτελείας – επισημαίνουν, δηλαδή, την αλλαγή στον τρόπο και τη συχνότητα με τα οποία καταναλώνονται (υπό την έννοια της αγοραπωλησίας, όχι τόσο της ίδιας της ανάγνωσης) τα εκδιδόμενα έργα. Επιπλέον, είναι σχετικά γνωστό ότι ένα σημαντικό ποσοστό των βιβλίων που κυκλοφόρησαν την τελευταία δεκαπενταετία αποτελούσαν αυτοεκδόσεις – ακόμα και αν, επισήμως, έφεραν τη σφραγίδα κάποιου εκδοτικού˙ οι συγγραφείς έχουν μετατραπεί από συνεργάτες των εκδοτικών οίκων σε πελάτες τους, καταναλώνοντας μια συγκεκριμένη υπηρεσία που μόνο οι εκδότες ή οι τυπογράφοι (υποτίθεται πως) μπορούν να προσφέρουν. Βέβαια, οι δύο πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα σηματοδοτούν και την εισαγωγή νέων τρόπων παραγωγής και διανομής –και από τα κάτω και από μεγάλους εκδοτικούς– λογοτεχνικού «περιεχομένου» – τρόποι οι οποίοι σχετίζονται με γενικότερες τεχνολογικές εξελίξεις.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναδείξει το πώς η οικονομική (αλλά και η υγειονομική) κρίση σε συνδυασμό με συγκεκριμένους χειρισμούς των δρώντων υποκειμένων (εκδοτών, συγγραφέων, κριτικών, αναγνωστών και γενικώς καταναλωτών) έχει διαμορφώσει το τρέχον σκηνικό της αγοράς και ειδικά το πώς η έκδοση βιβλίων, η ανάγνωσή τους αλλά και η συγγραφή τους έχουν καταλήξει να θεωρούνται είδη πολυτελείας. Για αυτόν τον σκοπό, θα ανατρέξω στη σχετική βιβλιογραφία και δημοσιογραφική αρθρογραφία, καθώς και σε σχετικές, επίσημες έρευνες.

Από την άλλη, η παρούσα εργασία αποτελεί και μια προσωπική εξομολόγηση, καθώς παραθέτει και τη δική μου προσωπική εμπειρία. Από αυτήν την άποψη, πρόκειται εν πολλοίς για μια αυτοεθνογραφία, ειδικά αν λάβουμε υπόψη τον ορισμό των Ellis et al.: «μια προσέγγιση της έρευνας και της συγγραφής η οποία επιχειρεί να περιγράψει και να αναλύσει συστηματικά την προσωπική εμπειρία προκειμένου να κατανοήσει την πολιτισμική εμπειρία» (Ellis, Adams and Bochner 2011).

Ερευνητικά ζητήματα

«Οι αριθμοί ευημερούν, οι αναγνώστες όχι». Αυτό το –κατά πάσα πιθανότητα ακούσιο– double entendre πε τίτλο άρθρου δημοσιευμένου στο ηλεκτρονικό περιοδικό *o anagnostis* (Μπασκόζος 2024) και το οποίο παρουσιάζει-σχολιάζει την έρευνα του ΟΣΔΕΛ για τη βιβλιοπαραγωγή του 2023 στην Ελλάδα. Εντός του κειμένου ο συγγραφέας του –ο Γιάννης Μπασκόζος– διατυπώνει επαρκέστερα αυτό που σκόπευε να πει: «Είμαστε μια πλούσια χώρα σε βιβλιοπαραγωγή και φτωχή ακόμα σε αναγνώστες». Αλλά και η άλλη ερμηνεία της φράσης στέκει, σε αρκετά μεγάλο βαθμό: η ευημερία είναι κάτι το άπιαστο για πολλά από τα μέλη –ή τα δυνητικά μέλη– του ελληνικού αναγνωστικού κοινού – μιλώ για την κυριολεκτική ευημερία, το βιοτικό επίπεδό τους, την ικανότητά τους –κατά το κοινώς λεγόμενο– να βγάζουν το μήνα.

Σε ένα τέτοιο κλίμα, θα ήταν αναμενόμενο πως κάποια αγαθά θα ελάμβαναν δευτερεύουσα θέση στις αγοραστικές προτεραιότητες των καταναλωτών – αγαθά που δεν είναι απαραίτητα για την επιβίωση, παρότι εξαιρετικά επιθυμητά, δεν θα αποκτούνταν με την ίδια συχνότητα και προθυμία που θα αποκτούνταν και θα καταναλώνονταν εκείνα που όντως είναι απαραίτητα. Σύμφωνα με το οικονομολογικό site *Investopedia* ως «μη απαραίτητα για την επιβίωση αλλά εξαιρετικά επιθυμητά» ορίζονται τα είδη πολυτελείας (Kenton 2024). Όλως περιέργως, με αυτόν τον τρόπο αναφέρονται στα ίδια τα προϊόντα τους ακόμα και εκπρόσωποι μεγάλων εκδοτικών οίκων της Αθήνας. Για παράδειγμα, σε συνέντευξή της στο *Woman Toc*, με αφορμή τις αναγνωστικές συνήθειες του ελληνικού κοινού κατά την πανδημία, η Ελένη Παπαγεωργίου των εκδόσεων Μεταίχμιο χαρακτηρίζει το βιβλίο (γενικά και αόριστα) ως «είδος πολυτελείας» (Τουρουτόγλου, χ.χ.).

Η παρούσα εργασία εμπίπτει σε μια γενικότερη συζήτηση η οποία έχει ξεκινήσει τα τελευταία χρόνια και η οποία αφορά τον παραγκωνισμό των τεχνών/των δημιουργικών βιομηχανιών και την μετατροπή των προϊόντων τους σε είδη πολυτελείας. Βέβαια, ένας τέτοιος χαρακτηρισμός έρχεται σε αντίθεση με τουλάχιστον πέντε δεδομένα: Πρώτον, το γεγονός πως, όπως αναφέρει η έρευνα, η φιλαναγνωσία έχει αυξηθεί. Δεύτερον, πως σε συνεντεύξεις τους, διάφοροι μεγάλοι εκδότες μιλούν για τη δική τους σχέση με τα βιβλία (και με το χώρο των εκδόσεων) ως σχέση πάθους, ως σχέση η οποία διαπνέεται ή εμφορείται από μεράκι (και άλλες παρόμοιες έννοιες-συναισθήματα-καταστάσεις) (Αντωνόπουλος 2013). Σημειωτέον, βέβαια, ότι πάθος για τα βιβλία, ειδικά αν κατέχεις μια τόσο υψηλή θέση στο χώρο της εκδοτικής βιομηχανίας, σημαίνει πως δεν ενδιαφέρεσαι μόνο για τη δική σου φιλαναγνωσία, αλλά και για τη φιλαναγνωσία των άλλων. Τρίτον, πως πέρα από τους αναμφισβήτητους αρνητικούς εξωγενείς παράγοντες (με βασικότερο αυτών τη γενικευμένη και, από ό,τι φαίνεται, διαρκή οικονομική κρίση), οι εκδότες είναι εκείνοι που καθορίζουν την τιμή των βιβλίων και άρα το αν αυτά θα καταστούν είδη πολυτελείας (δηλαδή, ακριβά) ή όχι. Τέταρτον, πως η μαζική παραγωγή βιβλίων, η ίδρυση εκδοτικών οίκων, βιβλιοπωλείων και χώρων πολιτισμού, καθώς και η δημιουργία blogs, vlogs και λογαριασμών στα social media που αφορούν τη βιβλιοκριτική, τη θεωρία και την ιστορία της λογοτεχνίας, ή που φιλοξενούν λογοτεχνικά κείμενα, δεν αποθαρρύνονται ούτε κοπάζουν. Το αντίθετο, μάλιστα: τα τελευταία χρόνια, οι άνθρωποι του χώρου (εκδότες, συγγραφείς, επαγγελματίες και ερασιτέχνες κριτικοί) επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους και σε μέσα όπως τα podcasts ή σε online πλατφόρμες που βασίζονται σε ηχητικό περιεχόμενο (βλ. Mixcloud, Soundcloud, iTunes). Επιπλέον, αυξάνονται η μη «παραδοσιακοί» τόποι πώλησης (ή δανεισμού): το διαδίκτυο (όπου τα βιβλία διατίθενται σε hard ή soft copies, καθώς και υπό τη μορφή audio books), οι online πλατφόρμες μέσω των οποίων οι συγγραφείς διαθέτουν το υλικό τους επ' αμοιβή σε συνδρομητές (Substack, Patreon κ.ά.), οι όλο και περισσότερες υπαίθριες εκθέσεις και παζάρια, τα σούπερ μάρκετ, οι Σταθμοί Εξυπηρέτησης Αυτοκινητιστών στις Εθνικές Οδούς, οι πάγκοι με μεταχειρισμένους τόμους δίπλα σε περίπτερα (ένα γνώριμο πλέον θέαμα, ειδικά για όσους/ες κινούνται στο κέντρο της Αθήνας). Πέμπτον, λογοτεχνικά genres που ήταν παραγκωνισμένα ή αφορούσαν ένα εξειδικευμένο κοινό, αποκτούν όλο και μεγαλύτερη δημοτικότητα και αντιμετωπίζονται πλέον ως «σοβαρά» και εμπορικά βιώσιμα και από τους μεγάλους εκδοτικούς οίκους της χώρας. Η

κυκλοφορία βιβλίων, κόμικ και θεωρητικών έργων γραμμένων από Έλληνες συγγραφείς και τα οποία να σχετίζονται με τα είδη του τρόμου και της φαντασίας (επιστημονικής και άλλης) έχει επίσης αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό. Άνθρωποι που παλιότερα αγόραζαν μόνο βιβλία τρόμου γραμμένα από συγγραφείς του εξωτερικού, τώρα αναζητούν και έργα Ελλήνων. Για παράδειγμα, η εταιρεία *ΧΑΡΛΕΝΙΚ*, η οποία διαχειρίζεται τις «ετικέτες» *BELL*, *Άρλεκιν* και *Silk* (και οι τρεις με εξειδικευμένη θεματολογία, η δε *BELL* εκδίδει βιβλία τρόμου, φαντασίας, αστυνομικά και μυστηρίου, και διαθέτει όλο και περισσότερους Έλληνες συγγραφείς στον κατάλογό της) παρουσίασε τριπλασιασμό των εργασιών της στο συντομότατο διάστημα μεταξύ 2019 και 2023 (ΧΑΡΛΕΝΙΚ 2019, ΧΑΡΛΕΝΙΚ 2023). Αυτές οι αυξήσεις δείχνουν πως διευρύνεται όχι μόνο η προσφορά αλλά και η ζήτηση.

Ας επανέλθουμε στη συζήτηση περί «είδους πολυτελείας». Η φράση αυτή υπονοεί (από μόνη της και αντικειμενικά, όχι λόγω κάποιας μοχθηρίας ή σνομπισμού από την πλευρά του ατόμου που τη χρησιμοποιεί) μια ιεραρχικού τύπου κατηγοριοποίηση των (δυνητικών) καταναλωτών – δηλαδή, ένα διαχωρισμό μεταξύ, χονδρικά, αυτών που μπορούν άνετα να αποκτήσουν το βιβλίο-είδος πολυτελείας, και αυτών που δεν μπορούν. Θεωρητικά, τουλάχιστον, η δεύτερη από αυτές τις κατηγορίες χωρίζεται με τη σειρά της στα άτομα που αποκτούν (έστω και σπάνια) ένα τέτοιο «είδος πολυτελείας» παρότι γνωρίζουν πως κάνουν μια υπέρβαση στον προϋπολογισμό τους και στα άτομα που όντως δεν το αποκτούν. Ωστόσο, όπως έχει δείξει και ο κοινωνιολόγος Νίκος Παναγιωτόπουλος, και η ίδια η ανάγνωση βιβλίων ή/και η φιλαναγνωσία αντιμετωπίζονται ιεραρχικά, δηλαδή, ως καταστάσεις των οποίων τα οφέλη είναι σε θέση να εκτιμήσει μόνο μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα (ενώ οι υπόλοιπες όχι ή όχι σε τόσο μεγάλο βαθμό). Οι δύο αυτές «ελίτ» –εκείνοι που έχουν την οικονομική άνεση να αποκτήσουν το βιβλίο-«είδος πολυτελείας» και εκείνοι που είναι σε θέση να εκτιμήσουν και τη διαδικασία και το περιεχόμενο της ανάγνωσης– συμπίπτουν εν πολλοίς και ως προς τα οικονομικά και άλλα χαρακτηριστικά τους. Προέρχονται από ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα με συγκεκριμένα προνόμια. Αυτό που αποκρύπτουν τέτοιες ιεραρχικές θεάσεις, και το οποίο αναδεικνύει ο Ν. Παναγιωτόπουλος, είναι πως οι άνθρωποι που είναι σε θέση να διαθέτουν ένα συγκεκριμένο κοινωνικό κεφάλαιο, καθώς και τον απαιτούμενο χρόνο, ώστε να διαβάζουν συχνά και πολύ, και πως, αντίθετα, άνθρωποι από κατώτερα οικονομικά στρώματα, είτε αναγνωρίζουν την αξία της ανάγνωσης είτε όχι, δεν δύνανται και από άποψης χρόνου και κούρασης να αφοσιωθούν όσο θα ήθελαν στην κατανάλωση βιβλίων (οποιουδήποτε είδους). Προφανώς, δηλαδή, η οικονομική άνεση συνυπάρχει με την άνεση όσον αφορά τον χρόνο και τον κόπο. Όσοι απαξιώνουν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ως «αμόρφωτα» ξεχνούν πως τα μέλη των στρωμάτων έχουν ως βασικό (ή και μοναδικό) στόχο τους να επιβιώσουν, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα άλλες ενασχολήσεις (Παναγιωτόπουλος 2022, ΟΣΔΕΛ 2022).

Η επιλογή και η κατανάλωση βιβλίων είναι μια πολύ πιο σύνθετη διαδικασία. Όπως έχει δείξει η Ζαμπανιώτη, το γούστο και η καλλιέργεια είναι μόλις ένα από τα κριτήρια επιλογής ενός βιβλίου κατά τη διάρκεια επίσκεψης σε ένα βιβλιοπωλείο. Η συγγραφέας αναφέρεται σε τρεις, γενικά, κατηγορίες κριτηρίων: πρώτης γραμμής, δηλαδή, κυρίως αυτά που έχουν να κάνουν με την αρχική και άμεση (κυρίως οπτική) επαφή με το προϊόν,

τα ενδιάμεσα (εκείνα που αφορούν τον συγγραφέα αλλά και την αγορά του βιβλίου συνολικά), καθώς τα τελικά (η τιμή καθώς και η συμβουλή από κάποιο οικείο πρόσωπο) (Ζαμπανιώτη 2018). Τα ίδια κριτήρια ισχύουν και για την απόρριψη ενός βιβλίου (Ζαμπανιώτη 2018).

Αλλά κάποιοι διαχωρίζουν ακόμα και τους που διαβάζουν τακτικά– εκείνοι που διαβάζουν «σωστά» και εκείνοι που τελούν υπό (μερική, έστω) άγνοια. Ο Παναγιωτόπουλος παραθέτει δύο παραδείγματα-μανιφέστα σχετικά το πώς πρέπει να είναι και να ενεργεί ο ιδανικός αναγνώστης – ένα της συγγραφέως Edith Warton (1862-1937) και ένα του σύγχρονου Έλληνα ποιητή Χαράλαμπου Γιαννακόπουλου (Παναγιωτόπουλος 2022). Ακόμα και σε έρευνα που διενήργησε ένας επίσημος κρατικός (και άρα υποτίθεται αντικειμενικός) φορέας υπάρχουν συνταγολόγια α καλεί σύνεση «στον/στην ενσυνείδητο/η αναγνώστη/τρια, εννοώντας την προώθηση του προτύπου μιας κριτικής και αναστοχαστικής ανάγνωσης, ενός/μιας αναγνώστη/τριας στρατευμένου/ης στην παιδεία του γραπτού πολιτισμού και δεκτικού/ής να αναζητήσει την αυτογνωσία στην ετερογνωσία του έντυπου λόγου. Ενός/μιας αναγνώστη/τριας, τέλος, που δεν καταναλώνει απλώς βιβλία αλλά διαπλάθεται μέσα από την ίδια την οργάνωση της 'βιβλοθήκης' του/της» (Πεχλιβάνος 1999).

Έχουμε να κάνουμε με αυτό που ο Foucault, έστω και με διαφορετική αφορμή και σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, ονόμασε αληθολογία (dire-vrai): ένας λόγος περί αλήθειας ο οποίος παρουσιάζεται ή/και επιβάλλεται ως ορθός και κοινά αποδεκτός – μια αλήθεια που επιβάλλεται ως τέτοια ακόμη κι αν δεν είναι. Αν ο Foucault αναφερόταν στο εμπόριο, στο «αόρατο χέρι της αγοράς» και στο βαθμό που θα έπρεπε, σύμφωνα με τους φιλελεύθερους του 19ου αιώνα, να παρεμβαίνει ή όχι το κράτος στην οικονομία, εδώ έχουμε να κάνουμε με έναν «αληθινό» ορισμό περί του τι είναι «αντικειμενικά» σωστή ανάγνωση –και άρα «αντικειμενικά» σωστά βιβλία–, καθώς και περί του ποια ομάδα (ή ελίτ) είναι φορέας αυτής της αλήθειας και αυτής της ορθότητας (ενώ οι υπόλοιπες είναι καταδικασμένες να διαβάζουν τα λάθος βιβλία ή τα σωστά, αλλά με λάθος τρόπο). Το πώς προκύπτει και αυτή η ορθότητα και η γνώση περί αυτής παραμένουν εν πολλοίς αόριστα, ακόμη και στα παραδείγματα που φέρνει στο βιβλίο του ο Παναγιωτόπουλος.

Ο συγγραφέας ως πελάτης (αντί για συνεργάτης)

Αντιμετωπίζοντας το βιβλίο ως είδος πολυτελείας και δραστηριοποιούμενοι εντός ενός σκηνικού διαρκούς οικονομικής αβεβαιότητας, οι εκδότες καλούνται (από τους ίδιους τους εαυτούς τους αλλά και από τις εξωγενείς συνθήκες) να προσεγγίσουν με νέους, διαφορετικούς τρόπους το κοινό τους – ή, να βρουν ένα εντελώς καινούριο. Οδηγούνται, δηλαδή, στο να δημιουργήσουν ένα εντελώς νέο πελατολόγιο, το οποίο να λειτουργεί συμπληρωματικά, ως προς τα έσοδά τους, με τους «παραδοσιακούς» αναγνώστες, τους ανθρώπους που «απλώς» αγοράζουν βιβλία. Το καινούριο αυτό πελατολόγιο αντλείται από τη δεξαμενή των ίδιων των συγγραφέων, οι οποίοι συμφωνούν να συνδράμουν οικονομικά, προκειμένου να δουν τα βιβλία τους στα βιβλιοπωλεία. Η κυριότητα επί των πνευματικών δικαιωμάτων παραμένει, στις περισσότερες περιπτώσεις, μοιρασμένη με τον ίδιο τρόπο όπως και προ κρίσης.

Δεν πρόκειται καν περί «κοινού μυστικού», αλλά περί μιας αρκετά διαδεδομένης πρακτικής (Παπασπύρου 2016). Μάλιστα εκτός από τους «παραδοσιακούς» εκδοτικούς οίκους, τα τελευταία χρόνια ανθούν και εκείνοι που προσφέρουν υπηρεσίες αυτοέκδοσης, δηλαδή, δεν αποκρύπτουν ούτε αναφέρονται πλαγίως στο γεγονός ότι ζητούν από τους συγγραφείς αμοιβή για τη γραφιστική και τη φιλολογική επιμέλεια, την εκτύπωση, τη διαφήμιση και τη διανομή. Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα: Οσελότος, iwrite.gr.

Προσωπικά, έχω συνεισφέρει οικονομικά στην έκδοση των βιβλίων μου (*Ελληνική Ασφυξία*, υπό το ψευδώνυμο Ηλίας Νίσαρης, και *Το Ορφανό Αριστούργημα*, υπό το πραγματικό μου όνομα). Η εμπειρία μου –σε συνδυασμό με άλλες πτυχές της προσωπικότητάς μου, με την απογοήτευση από τη γνωριμία με συγκεκριμένους ανθρώπους του χώρου, καθώς και η περιρρέουσα οικονομική κρίση– λειτούργησε, προσωρινά, με αποτρεπτικό τρόπο ως προς την ενασχόλησή μου με τη συγγραφή και την έκδοση λογοτεχνικών κειμένων. Από την άλλη, εκτός από την παραδοσιακή οδό, έχω χρησιμοποιήσει εργαλεία όπως το blogging, τα οποία με βοήθησαν 1) στο να ελέγχω περισσότερο τον τρόπο διανομής και διάχυσης του λογοτεχνικού υλικού, 2) τη συχνότητα της έκδοσης (και άρα και της διανομής και της διάχυσης), 3) τη μορφή και το περιεχόμενο, 4) την άμεση επικοινωνία με αναγνώστες-αναγνώστριες. Αν η δική μου περίπτωση δεν υπήρξε επιτυχημένη ούτε με αυτά τα εργαλεία, υπάρχουν παραδείγματα Ελλήνων συγγραφέων οι οποίοι έχουν καταφέρει, μέσω της διαδικτυακής τους παρουσίας, όχι Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι ίσως ο Γελωτοποιός, ο οποίος, μέσω της παρουσίας του στο δικό του blog αλλά και στο site Νόστιμον Ήμαρ κατάφερε να αποκτήσει κοινό και να διαθέτει τα αυτοεκδομένα βιβλία του online. Bloggers οι οποίοι έγιναν αρχικά γνωστοί ως ερασιτέχνες κριτικοί (Κατερίνα Μαλακατέ, Γιάννης Καλογερόπουλος) όχι μόνο απέκτησαν επαγγελματική υπόσταση συνεργαζόμενοι με «παραδοσιακά» μέσα, αλλά και προχώρησαν στην έκδοση δικών τους, πρωτότυπων λογοτεχνικών κειμένων, καθώς και σε μεταφράσεις λογοτεχνικών κειμένων τρίτων.

Συμπέρασμα

Η ανάδειξη της αγοράς/ανάγνωσης και της συγγραφής/έκδοσης βιβλίων σε είδος ή συνήθεια πολυτελείας σχετίζεται με την οικονομική και την υγειονομική κρίση, καθώς και με τους χειρισμούς από πλευράς των εκδοτών. Ταυτόχρονα είναι επίσης διαδεδομένη η άποψη πως το αναγνωστικό κοινό χωρίζεται σε de facto καλούς και de facto κακούς αναγνώστες, οι πρώτοι εκ των οποίων χαίρουν και κοινωνικοοικονομικών προνομίων.

Από την άλλη, έχουν αυξηθεί οι μορφές υπό τις οποίες διατίθενται (είτε δωρεάν είτε προς πώληση) τα βιβλία καθώς και τα μέσα με τα οποία παρουσιάζονται (ως κριτικές ή αφιερώματα). Αυτές οι νέες μορφές βοηθούν τους συγγραφείς. Τέλος, προκειμένου να υπερβούν την οικονομική δυσπραγία τους, οι εκδότες έχουν επινοήσει ένα νέο τρόπο προσέλκυσης πελατών ή, καλύτερα, ένα νέο είδος πελατών: τους ίδιους τους συγγραφείς, οι οποίοι καλούνται να συνδράμουν οικονομικά στην έκδοση του βιβλίου τους. Ωστόσο, τα πρόσφατα τεχνολογικά και η πρόσβαση στα νέα μέσα, δίνουν τόσο στο αναγνωστικό κοινό όσο και στους συγγραφείς καινούριους τρόπους μέσω των οποίων μπορούν να ελέγξουν τα λογοτεχνικά κείμενα τα οποία καταναλώνουν ή, αντίστοιχα, παράγουν και να καταστήσουν, με αυτούς τους τρόπους, την ανάγνωση και τη συγγραφή

λιγότερο πολυτελή. Η βιβλιογραφία ως προς αυτές τις εξελίξεις δείχνει να είναι ελλιπής και θα μπορούσε να αναπτυχθεί περισσότερο στο μέλλον.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αντωνόπουλος, Θ. (2013), Ο Θανάσης Καστανιώτης αφηγείται τη ζωή του στη Lifo, Διαθέσιμο στο https://www.lifo.gr/culture/vivlio/o-thanasis-kastaniotis-afigeitai-ti-zoi-toy-sti-lifo

Foucault, M. (2012), *Η γέννηση της Βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας*, Αθήνα, Πλέθρον.

Ζαμπανιώτη, Α. (2018), *Εσείς τι πιστεύετε για τα ευπώλητα; Μυθιστόρημα, αναγνωστικό κοινό και πολιτισμικοί μεσάζοντες*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.

Μπασκόζος, Γ. (2023), *Όταν οι αριθμοί ευημερούν αλλά όχι και οι αναγνώστες – η βιβλιοπαραγωγή του 2023* (επιμ. Γ. Μπασκόζος). Διαθέσιμο στο https://www.oanagnostis.gr/otan-oi-arithmoi-eyimeroyn-alla-ochi-kai-oi-anagnostes-i-vivlioparagogi-toy-2023-epim-giannis-mpaskozos/

ΟΣΔΕΛ (2022), *Αναγνώσεις, αναγνώστες και αναγνώστριες. Το βιβλίο και το κοινό του στην Ελλάδα. Έρευνα του ΟΣΔΕΛ για την αναγνωστική συμπεριφορά*. Διαθέσιμο στο ttps://www.osdel.gr/uploads/images/%CE%88%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B1-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF-%CE%B2%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%AF%CE%BF_%CE%9F%CE%A3%CE%94%CE%95%CE%9B_2022.PDF

Παναγιωτόπουλος, Ν. (2022), *Η αγάπη για την ανάγνωση*. Αθήνα, Καρδαμίτσα.

Παπασπύρου, Σ. (2016), *Η κίνηση των βιβλίων πέφτει, οι αυτοεκδόσεις ανθούν*. Διαθέσιμο στο https://www.lifo.gr/culture/vivlio/i-kinisi-ton-biblion-peftei-oi-aytoekdoseis-anthoyn.

Πεχλιβάνος, Μ. (1999), Εθνικό Κέντρο Βιβλίου - Παρατηρητήριο Βιβλίου. Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς. Σύνοψη αποτελεσμάτων, Αθήνα. Διαθέσιμο στο http://www.komvos.edu.gr/periodiko/periodiko1st/enimerosi/erevna/erevna.htm

Τουρουτόγλου, Α. (χ.χ.), *Αν το βιβλίο άντεξε ακόμα και όλο αυτό, τότε μάλλον, μπορεί να αντέξει στα πάντα*. Διαθέσιμο στο https://www.womantoc.gr/stories/article/an-to-vivlio-adekse-akoma-kai-olo-afto-tote-mallon-borei-na-adeksei-sta-pada/

ΧΑΡΛΕΝΙΚ (2019), *Οικονομικός απολογισμός 2019*.

ΧΑΡΛΕΝΙΚ (2023), *Οικονομικός απολογισμός 2023*.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Ellis, C., Adams, T. E. and Bochner, A. (2011), Autoethnography: An Overview, *Forum Qualitative Social Research*, Vol. 12, No 1, Art. 10. Available at https://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1589/3095

Kenton, W. (2024), *What Is a Luxury Item (aka Luxury Good)? Definition and Examples*. Available at https://www.investopedia.com/terms/l/luxury-item.asp

ΝΕΟΛΑΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ

Κωνσταντίνος Θεοδωρίδης[α]

[α] Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο & Εντεταλμένος Διδάσκων, Τμήμα Κοινωνιολογίας, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Η μελέτη της καταναλωτικής κουλτούρας από κοινωνιολογική σκοπιά αποτελεί καθοριστικό πεδίο έρευνας για την κατανόηση των κοινωνικών και πολιτισμικών μετασχηματισμών. Ωστόσο, στην ελληνική βιβλιογραφία κάτι τέτοιο παραμένει ακόμα στο περιθώριο. Στο συγκεκριμένο κείμενο ενδιαφερόμαστε για τη διερεύνηση της σχέσης κατανάλωσης και νεολαίας κατά την μεταπολιτευτική περίοδο στην Ελλάδα. Μια τέτοια σχέση λαμβάνει ποικίλες μορφές και εκφράσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, καίριο ρόλο διαδραματίζουν τα μέσα επικοινωνίας. Εστιάζουμε στη σημασία των καταναλωτικών πρακτικών στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων των νέων, μέσω της επισκόπησης της βιβλιογραφίας και μιας σύντομης αναδρομής σε θεωρητικές προσεγγίσεις. Επιπλέον, εξετάζουμε συνοπτικά την εξέλιξη της μιντιακής κουλτούρας από το 1974 και έπειτα στην Ελλάδα, καθώς επιχειρούμε μια συνολική διερεύνηση της συμβολής των μέσων επικοινωνίας στη νεανική καταναλωτική κουλτούρα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις επιδράσεις του ψηφιακού μετασχηματισμού και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Λέξεις Κλειδιά: Καταναλωτική Κουλτούρα, Κοινωνιολογία της Κατανάλωσης, Νεολαία, Μέσα Επικοινωνίας, Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

YOUTH AND CONSUMPTION IN GREECE: THE TRANSFORMATION OF CONSUMPTION IN THE DIGITAL ERA

Konstantinos Theodoridis[α]

[α] Postdoctoral Researcher, Department of Communication, Media and Culture, Panteion University & Adjunct Lecturer, Department of Sociology, NKUA

Abstract

In order to be able to understand the socio-cultural transformations, it is important to focus on the consumer culture from a sociological perspective. However, such approaches are still considered marginal in the Greek scientific context. In this paper, we are interested in the investigation of the relationship between consumption and youth after the end of the military dictatorship in Greece, in particular, during the "Metapolitefsi era". Such a relationship might take various forms and expressions. In this context, the (mass) media have played a key role. Through an analysis of the related literature review and a brief review of theoretical approaches, we focus on the importance of consumer practices in shaping young people's identities. Furthermore, we briefly examine the evolution of media culture from 1974 onwards in Greece in our attempt to understand the role of media to youth consumer culture. Particular emphasis is placed on the impact of social media and digital transformation.

Keywords: Consumer Culture, Sociology of Consumption, Youth, Media, Social Media

Εισαγωγή

Στο κείμενο αυτό διερευνάται ο ρόλος της κατανάλωσης σε σχέση με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που σημειώθηκαν κατά την μεταπολιτευτική περίοδο στην Ελλάδα, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της σχέσης νεολαίας και κατανάλωσης. Επιπλέον, δίνεται έμφαση στις καταναλωτικές εμπειρίες των νέων σε μια εποχή κατά την οποία σταδιακά και με αρκετές δυσκολίες επαναπροσδιορίζεται η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών. Η διεθνής βιβλιογραφία έχει δώσει σε έναν βαθμό μεγαλύτερη έμφαση στη σχέση καταναλωτικής κουλτούρας και νεολαίας τις τελευταίες δεκαετίες σε σύγκριση με το παρελθόν (Autio and Heinonen 2004, Tolonen 2013, Wilska and Pedrozo 2007). Έτσι, η κατανάλωση των νέων βρίσκεται στο επίκεντρο ερευνών και θεωρητικών αναζητήσεων στις κοινωνικές επιστήμες μέσω προσεγγίσεων από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας, της επικοινωνίας, της οικονομίας κ.λπ. Ωστόσο, στην ελληνική βιβλιογραφία η εξέταση αυτής της σχέσης παραμένει ακόμα στο περιθώριο. Πιο συγκεκριμένα, στο ελληνικό πλαίσιο, η σε βάθος κατανόηση της σχέσης της καταναλωτικής κουλτούρας και των νεανικών ταυτοτήτων πολλές φορές δεν κρίνεται απαραίτητη αφού, συχνά, το επιστημονικό ενδιαφέρον τόσο για τα ζητήματα κατανάλωσης όσο και για τα θέματα νεολαίας περιορίζεται συνήθως σε μια συζήτηση περί «ηθικού πανικού» για τις καταναλωτικές συνήθειες των νέων.

Η κατανάλωση και η καταναλωτική κουλτούρα της νέας γενιάς δεν είναι μία και ενιαία. Ως εκ τούτου, είναι αδύνατο να αποτυπωθεί με έναν μοναδικό, οριστικό και ομοιογενή τρόπο. Συνεπώς, έχει ιδιαίτερη σημασία το ιστορικό (χρονικό) και κοινωνιοπολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο οι νέοι και οι νέες καταναλώνουν και εντός του οποίου καλούνται να συγκροτήσουν τις ταυτότητές τους. Η σχέση νεολαίας και καταναλωτικής κουλτούρας λαμβάνει ποικίλες μορφές και εκφράσεις: συγκρότηση νεανικών ταυτοτήτων, επαναπροσδιορισμός προτύπων ζωής και κοινωνικότητας, επίδραση της παγκοσμιοποίησης και των δυτικών προτύπων κατανάλωσης, διαμόρφωση της αίσθησης του «ανήκειν», αντίσταση σε κυρίαρχα αφηγήματα παλαιότερων γενεών κ.λπ. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας σχέσης, καίριο ρόλο διαδραματίζουν τα μέσα επικοινωνίας. Την μεταπολιτευτική περίοδο και με εντονότερο ρυθμό από τη δεκαετία του 1980 και μετά, οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις παίζουν καθοριστική σημασία στη σχέση των νέων με την κατανάλωση προϊόντων και υπηρεσιών. Φυσικά αναφερόμαστε στο ραδιόφωνο, στην τηλεόραση, στο διαδίκτυο και στην ανάδυση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Στη συνέχεια, μέσω της επισκόπησης της βιβλιογραφίας και μιας σύντομης αναδρομής σε θεωρητικές προσεγγίσεις, θα εστιάσουμε στη σημασία των καταναλωτικών πρακτικών στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων των νέων. Επιπρόσθετα, θα εξετάσουμε συνοπτικά την εξέλιξη της μιντιακής κουλτούρας από το 1970 και έπειτα στην Ελλάδα, καθώς και θα επιχειρήσουμε μια συνολική διερεύνηση της συμβολής των μέσων επικοινωνίας στην νεανική καταναλωτική κουλτούρα.

Σύντομη επισκόπηση των θεωρητικών προσεγγίσεων

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη και ιδιαίτερα από την Μεταπολίτευση και μετά στην Ελλάδα, η κατανάλωση και ο καταναλωτισμός βρίσκονται στο επίκεντρο των νεανικών δραστηριοτήτων. Όπως υποστηρίζουν οι Deutsch και Theodorou (2010: 230),

«ο καταναλωτισμός είναι ένα σύγχρονο προϊόν του οποίου ο ρόλος, η νοηματοδότηση και η σημασία αλλάζει με τον χρόνο». Ως εκ τούτου, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η κατανάλωση και ο καταναλωτισμός προσδιορίζονται ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά. Το πεδίο της κατανάλωσης και του καταναλωτισμού είναι πολυσύνθετο και προσεγγίζεται από ποικίλες επιστημονικές πλευρές (π.χ. κοινωνιολογική, ψυχολογική, ανθρωπολογική, οικονομική), οπότε δεν θα μπορούσαμε σε τόσο στενά πλαίσια να καλύψουμε με απόλυτη πληρότητα τις ανάγκες μιας επισκόπησης των εννοιολογικών και θεωρητικών συζητήσεων του συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου. Συνεπώς, γι' αυτόν τον λόγο, θα περιοριστούμε στην παρουσίαση ορισμένων θεωρητικών προσεγγίσεων που αναφέρονται στη σχέση καταναλωτικής κουλτούρας και νεανικών ταυτοτήτων, οι οποίες μπορούν να μας βοηθήσουν στην προσπάθεια κατανόησης της συμβολής των καταναλωτικών δραστηριοτήτων στη συγκρότηση των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων των νέων κατά την μεταπολιτευτική περίοδο.

Ένα θεωρητικό πλαίσιο που να συναρθρώνει τις έννοιες της νεολαίας και της κατανάλωσης δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί δίχως να λάβει υπόψη ότι η ίδια η νεολαία δεν αποτελεί μια ενιαία οντότητα, αλλά διατρέχεται από πολλές και ποικίλες διαφοροποιήσεις. Ωστόσο, η ελληνική βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά περιορισμένη σε ό,τι αφορά στις καταναλωτικές πρακτικές των νέων ανάλογα με κοινωνιολογικές μεταβλητές (σχολικό επίπεδο, ταξική καταγωγή, φύλο, κ.λπ.). Οι περισσότερες πληροφορίες αφορούν τη νεολαία και τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων μέσω άλλων φορέων κοινωνικοποίησης και όχι των καταναλωτικών πρακτικών. Χαρακτηριστικά, όπως αναφέρουν οι Δεμερτζής, Σταυρακάκης, Ντάβου, Αρμενάκης, Χρηστάκης, Γεωργαράκης και Μπουμπάρης (2008: 33), «η διαμόρφωση της νεανικής ταυτότητας, είτε αυτή υπάρχει ρητά ως τέτοια είτε σε αλληλενέργεια με πρωτογενείς, δευτερογενείς αλλά και τριτογενείς φορείς κοινωνικοποίησης (π.χ. οικογένεια, εκπαίδευση και εργασία αντίστοιχα), συνιστά ιστορικό φαινόμενο το οποίο συνδέεται με συγκεκριμένες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες». Πολύ πριν όμως από τους/τις Έλληνες/ιδες ερευνητές/τριες, ο γνωστός Γάλλος κοινωνιολόγος Pierre Bourdieu είχε διατυπώσει την περίφημη άποψη που ήταν και τίτλος ενός άρθρου του (1993) πως η «νεολαία δεν είναι παρά μια λέξη». Η θέση του πως η νεολαία ως έννοια είναι μια κοινωνική κατασκευή που υποκρύπτει δύο τουλάχιστον διαφορετικούς κόσμους («τους κληρονόμους» και τη γαλέρα) ήταν καθοριστική όχι μόνο για τις μελέτες σχετικά με τη νεολαία, αλλά και για την κοινωνιολογία της κατανάλωσης.

Στη νεωτερική συνθήκη οι επιστημονικές προσεγγίσεις συνδέονται με τη βιομηχανική κοινωνία και την παραγωγή (Giddens 1991). Στη μετανεωτερική συνθήκη, η έμφαση μετατοπίζεται από την παραγωγή στην κατανάλωση. Η υστερονεωτερική περίοδος (late modernity), καλεί τα υποκείμενα να αντιληφθούν τον εαυτό τους μέσα στο πλαίσιο ταχύτατων κοινωνικών αλλαγών ως ένα συνεχές εγχείρημα (Furlong and Cartmel 1997). Σταδιακά και καθώς το μεγαλύτερο μέρος των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου αφορά στη διασκέδαση και την απόλαυση, η συζήτηση περί ελεύθερου χρόνου ενσωματώνει γρήγορα την ανάδειξη των πολιτιστικών βιομηχανιών και της εμπορευματοποίησης θέτοντας στο επίκεντρο την καταναλωτική κοινωνία. Σε αυτό το πλαίσιο, τα υποκείμενα εμπλέκονται σε μια διαδικασία επαναδιαμόρφωσης των βιογραφιών τους μέσω της κατανάλωσης. Έτσι, η μεταμοντέρνα κατανάλωση

χαρακτηρίζεται ως κομβικός τρόπος κατασκευής ταυτοτήτων, δημιουργικότητας και αυτοέκφρασης (Gabriel and Lang 1995). Ωστόσο, μια τέτοια συζήτηση είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί συνδέεται άμεσα με τον πυρήνα των προσεγγίσεων που εστιάζουν στον κατακερματισμό των ταυτοτήτων (Feathersone 1991, Slater 2002). Τέτοιες θεωρήσεις και τα χαρακτηριστικά των μεταμοντέρνων καταναλωτών/τριών δίνουν έμφαση στο νεανικό τρόπο ζωής, καθώς και στην αναγνώρισή του ως κυρίαρχη δύναμη στον καθορισμό των ποικιλόμορφων καταναλωτικών δράσεων και εμπειριών μιας κοινωνίας (Furlong and Cartmel 1997).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1980 και μετά, δόθηκε έμφαση στη σημασία της κοινωνικής τάξης και των ανισοτήτων στην προσπάθεια κατανόηση της νεανικής κουλτούρας. Πιο συγκεκριμένα, το Centre for Contemporary Cultural Studies (CCCS) στο University of Birmingham συνέβαλε καθοριστικά στη μετάβαση που πραγματοποιήθηκε από τη συζήτηση της κουλτούρας στην έννοια της «υποκουλτούρας» (subculture). Υπό αυτή την έννοια, οι θεωρητικές αναλύσεις εστίασαν στα κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά και τα στιλ που σχετίζονται με τη συλλογική ταυτότητα ορισμένων ομάδων (Hebdige 1979). Παράλληλα, οι υλικές διαστάσεις και τα αγαθά αποτελούν τα μέσα για την έκφραση αυτών των ομάδων και συλλογικοτήτων με τη μορφή αντίστασης ή απάντησης στην κυρίαρχη κουλτούρα (βλ. Hall and Jefferson 1976). Ωστόσο, παρά την έμφαση στις κοινωνικές διαιρέσεις από τέτοιες μελέτες, όπως προαναφέραμε, υπήρξε και αυξημένη κριτική σε αυτές τις προσεγγίσεις (Muggleton 2005).

Το πρώτο το οποίο είναι σημαντικό να επισημάνουμε είναι ότι οι ερευνητές/τριες που άσκησαν κριτική περιέγραψαν τις νεανικές κουλτούρες ως «υβριδικές» και υπό μια συνεχή διαδικασία αλλαγών (βλ. Muggleton 2005). Τα κεντρικά ζητήματα στα οποία εστίαζαν οι εκφραστές αυτού του «δεύτερου κύματος» μελέτης της νεολαίας αφορούσαν τις πολιτισμικές ταυτότητες και πολύ συχνά μουσικές κουλτούρες (Bennett 1999). Ουσιαστικά, πρόκειται για μια κάπως συστηματική προσπάθεια κατανόησης της νεολαίας μέσα από τη μετάβαση στις «μετα-υποκουλτούρες» (post-subcultural turn). Κάτι τέτοιο σχετίζεται με την απομάκρυνση από τις κοινωνικές δομές και την έμφαση που δίνεται στη ρευστότητα (Muggleton 2005). Εκτός όμως από τον όρο «μετα-υποκουλτούρες», και άλλες έννοιες υιοθετήθηκαν στην προσπάθεια ερμηνείας των επιλογών των νέων στο πλαίσιο της καταναλωτικής κουλτούρας. Σημαντική συνεισφορά είχε ο όρος «λαϊφστάιλ» (lifestyle) που βασίζεται στον κατακερματισμένο και εξατομικευμένο τρόπο με τον οποίο οι νέοι και νέες διαμορφώνουν τις ταυτότητές τους (Miles 2000). Μια τέτοια προσέγγιση που εστιάζει στην οργάνωση της νεανικής κουλτούρας με βάση τα εξατομικευμένα λαϊφστάιλ και τα καταναλωτικά πρότυπα, συνέβαλε στην ανάδυση της έννοιας του «νεο-φυλετισμού» (neo-tribalism) (Bennett 1999) με στόχο την εξήγηση και ανάλυση της πολυπλοκότητας των νεανικών ταυτοτήτων. Πρόκειται στην ουσία για ένα πλαίσιο για την προσέγγιση των συνεχών μεταβαλλόμενων και εξελισσόμενων καταναλωτικών επιλογών και προτιμήσεων των νέων στην μεταμοντέρνα συνθήκη.

Η κατανάλωση των νέων την περίοδο 1974-1988

Πριν προχωρήσουμε στη συζήτηση για την περίοδο του ψηφιακού μετασχηματισμού της κατανάλωσης και την επίδραση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στις καταναλωτικές

επιλογές των νέων, είναι σημαντικό να εστιάσουμε στην καταναλωτική κουλτούρα των νέων κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Στην προσπάθεια αυτή, έχουμε διαχωρίσει την περίοδο αυτή σε δύο βασική μέρη. Ως σημείο τομής στην εξέλιξη της μιντιακής κουλτούρας και της επίδρασης που είχε στον καταναλωτισμό, θεωρούμε την «απελευθέρωση» του ραδιοφώνου (Γαζή 2003) και ιδιαίτερα τη δημιουργία των πρώτων ιδιωτικών καναλιών (Papathanassopoulos 1997). Στην Ελλάδα η επιστημονική συζήτηση για την κατανάλωση και τη νεολαία μετά τη δικτατορία είναι περιορισμένη. Ουσιαστικά, η κατανάλωση συζητείται κυρίως με οικονομικούς όρους. Όπως επισημαίνει ο Κώστας Βεργόπουλος (1985: 101 - 102):

> «επί δύο δεκαετίες, η Ελλάδα εισήλθε στον επεκτατικό κύκλο της ευρωπαϊκής κατανάλωσης, χωρίς να μπορεί να παρουσιάσει ούτε τις ανάλογες παραγωγικές δομές ούτε τις επιβαλλόμενες κοινωνικές σχέσεις: τόσο ο κεϋνσιανισμός όσο και ο φορντισμός σαν υποδείγματα κοινωνικής οργάνωσης, παραγωγικής διαδικασίας και εντατικής συσσώρευσης δεν προχώρησαν ποτέ σε κοινωνίες όπως η ελληνική. Παρ' όλα αυτά, είναι βέβαιο ότι η δυναμική του καταναλωτισμού, ακόμα και αν δεν επέφερε παραγωγικές ή θεσμικές μεταβολές, προκάλεσε εντούτοις, μια γενική εξασθένιση των παραδοσιακών δομών... Οι δομές της κατανάλωσης μεταβλήθηκαν ταχύτητα στην Ελλάδα, το επίπεδο και η ποιότητα ανέβηκαν ραγδαία, όμως η παραγωγική βάση της χώρας δεν ακολούθησε, ούτε βέβαια ο χαρακτήρας των κοινωνικών σχέσεων. Η Ελλάδα έγινε έτσι διεθνώς γνωστή ως το παράδειγμα μιας χώρας που ζει σ' ένα ανώτερο επίπεδο από εκείνο που δικαιολογούν τα μέσα που διαθέτει».

Η συμβολή του Κώστα Βεργόπουλου το 1985 και η αναλυτική σκέψη του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως «προφητική» της παρατεταμένης κρίσης που ακολούθησε στις αρχές της δεκαετίας του 2010. Ωστόσο, με πολιτισμικούς όρους, η κατανάλωση αποτελεί κομβικό στοιχείο μιας ελληνικής κοινωνίας που έρχεται ολοένα και περισσότερο σε επαφή με την ποπ κουλτούρα. Σε ό,τι αφορά τη νεολαία εντοπίζουμε τη μελέτη των Ρόκου και Αργυράκου (1980) για τη συμμετοχή της νεολαίας στην καθημερινή ζωή. Από το 1970 και έπειτα, εμφανίζονται νέες καταναλωτικές συνήθειες (εξειδικευμένα καταστήματα ένδυσης και οικιακού εξοπλισμού, σούπερ μάρκετ) και νέες μορφές αναψυχής (τηλεόραση, χορευτικά κέντρα). Σταδιακά, ο καταναλωτισμός αναδεικνύεται σε μια ξεχωριστή δύναμη επιρροής στις ζωές των νέων με επίκεντρο την απόλαυση. Ωστόσο, οι ερευνητικές προσεγγίσεις έδιναν έμφαση στα ζητήματα εργασίας - ανεργίας των νέων και στη συμπεριφορά τους. Χαρακτηριστική είναι η άποψη ότι η έλλειψη χρημάτων των νέων θα επέφερε μείωση της μάζας των καταναλωτών, και θα μετέτρεπε τη νεολαία σε μια επικίνδυνη ομάδα για τις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις (Κατριβέσης 1991).

Την ίδια εποχή κι ενώ δεν αναφέρεται ρητά στην κατανάλωση, η μελέτη του Πάρι Τσάρτα (1988) για τον τουρισμό αναδεικνύει ότι τα καταναλωτικά λαϊφστάιλ των τουριστών θεωρούνται από τον εγχώριο πληθυσμό αρνητικά για τη νεολαία εγείροντας ζητήματα ηθικής (π.χ. γυμνισμό, αλλαγή σε ήθη/έθιμα). Με άλλα λόγια, είναι πλέον περισσότερο διακριτή η διαφορά ανάμεσα στις κοινωνικές αξίες των παλαιότερων γενεών και στα νέα ήθη και πρότυπα συμπεριφορών που υιοθετούν οι νέοι και οι νέες. Ουσιαστικά, είναι η

δεκαετία του 1980 που σηματοδοτεί τα στάδια ενός κοινωνικού εκσυγχρονισμού, αλλά και της ταυτόχρονης μεταστροφής της ελληνικής κοινωνίας σε όλο και περισσότερα ατομικιστικά χαρακτηριστικά και νέα πολιτισμικά πρότυπα (βλ. Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος 2014). Στην επόμενη χρονική περίοδο το κέντρο βάρους θα μετατοπιστεί σε μελέτες εντοπισμένες στα νέα καταναλωτικά πρότυπα που διαμορφώνει η διάδοση της μαζικής κουλτούρας.

Η επίδραση των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης την περίοδο 1989 – 2003

Στην περίοδο αυτή το τοπίο αλλάζει δραστικά καθώς έχουμε μια έκρηξη της μαζικής κουλτούρας και της κοινωνίας του θεάματος (Ντεμπόρ 1986), κυρίως μέσω της τηλεόρασης. Το αγοραστικό (νεανικό) κοινό επηρεάζεσαι άμεσα από τα τηλεοπτική προγράμματα των νέων καναλιών και τις διαφημίσεις. Οι νέοι και οι νέες αναδεικνύονται σε βασικούς καταναλωτές/τριες των τηλεοπτικών προϊόντων (σειρές, ταινίες, κ.λπ.) με σαφείς κοινωνικές διαφοροποιήσεις, αλλά και έμφυλες διακρίσεις (Κορωναίου 1992). Το στοιχείο της «δραματοποίησης» φαίνεται να αποτελεί κομβικό σημείο των δημοφιλών σειρών, των τηλεοπτικών talk shows και της ενημερωδιασκέδασης που κυριαρχούν εκείνη την περίοδο (Πλειός 2004), κάτι το οποίο συνδέεται άμεσα και με τη «δραματοποίηση» της διαφημιστικής κουλτούρας. Επιπλέον, σημαντική συμβολή αποτελεί η μελέτη της ψυχαγωγικής και ιδεολογικής σημασίας των τηλεοπτικών σειρών με τη μεγαλύτερη τηλεθέαση για την κατανόηση των νέων καταναλωτικών και πολιτισμικών προτύπων (Βαμβακάς 2018). Παράλληλα έχουμε έκρηξη σε όλα τα επίπεδα της πολιτιστικής ζωής των νέων: τα βιντεοπαιχνίδια, οι νεανικές μουσικές μπάντες πολλαπλασιάζονται, οι έξοδοι για κοινωνικοποίηση, οι φιλικές και ερωτικές σχέσεις απελευθερώνονται κ.λπ. Εκτός όμως από τα νέα ιδιωτικά κανάλια, η ποικιλία και η προσφορά των τηλεοπτικών προγραμμάτων ενισχύεται μέσα από τη συνδρομητική τηλεόραση. Η διάδραση του νεανικού κοινού με τα νέα ψυχαγωγικά προγράμματα, τις κινηματογραφικές ταινίες και το τηλεοπτικό αθλητικό περιεχόμενο διαμορφώνουν νέες καταναλωτικές συνήθειες για τη νεολαία.

Οι ευρύτεροι κοινωνικοοικονομικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα εκείνη την χρονική περίοδο αφήνουν έντοντα το αποτύπωμά τους και στην αλλαγή των χαρακτηριστικών των Ελλήνων/ίδων καταναλωτών/τριών. Η δομή της οικογένειας είναι κυρίως η παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια, καθώς και τα εκτεταμένα νοικοκυριά με τρεις γενιές να βρίσκονται σε σχεδόν καθημερινή συμβίωση. Κάτι τέτοιο όμως εξασφαλίζει ένα διαθέσιμο οικονομικό εισόδημα για τις νεότερες γενιές για καταναλωτικές δαπάνες. Επιπρόσθετα, η αυξανόμενη αστικοποίηση, τα νέα διαθέσιμα προϊόντα και οι υπηρεσίες, η μαζική κουλτούρα, καθώς και οι διαφημίσεις επιδρούν άμεσα στο αγοραστικό νεανικό κοινό μέσω της δύναμης της εικόνας. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια περίοδο καταναλωτικής «αφθονίας», απόλαυσης και έντονων καταναλωτικών επιθυμιών (Kouremenos and Avlonitis 1995). Παράλληλα, οι νέοι και οι νέες αναπτύσσουν τους δικούς τους τρόπους επικοινωνίας με διακριτά χαρακτηριστικά από τις μεγαλύτερες γενιές (π.χ. γλωσσικά, εκφραστικά) (βλ. Ανδρουτσόπουλος και Κακριδή 2010). Αυτή η σχετική άνοδος του βιοτικού επιπέδου, εντατικοποιεί τη διαμόρφωση μιας νεανικής καταναλωτικής κουλτούρας, αλλά και ταυτόχρονα μιας νέας δυναμικής αγοράς προϊόντων και υπηρεσιών που στοχεύει στη νεολαία με έμφαση στις πολιτιστικές

βιομηχανίες, στη μουσική και στον κινηματογράφο. Ως εκ τούτου, νέα πρότυπα κατανάλωσης εμφανίζονται παράλληλα με τη δημιουργία των περίφημων «ναών της κατανάλωσης» (πολυκαταστήματα με κινηματογράφους, καφετέριες, ντισκοτέκ, μαγαζιά ένδυσης, φαστ φούντ, κ.λπ.). Η μαζική κατανάλωση, σε πείσμα των Χορκχάιμερ και Αντόρνο (1996) και της σχολής της Φρανκφούρτης, στρέφεται στη νεολαία (αλλά και στις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες) σε ένα πλαίσιο «εκδημοκρατισμού» της κουλτούρας και ανόδου του βιοτικού επιπέδου.

Στις αρχές της δεκαετίας του 2000, το διαδίκτυο και οι υπολογιστές κάνουν την εμφάνισή τους και κατ' επέκταση νέες γέφυρες επικοινωνίας στήνονται ανάμεσα στην Ελλάδα και τον υπόλοιπο κόσμο, παρά τις μεγάλες ανισότητες που χαρακτηρίζουν τη χρήση αυτών των μέσων ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις, την πρωτεύουσα και την περιφέρεια, τα φύλα, κ.λπ. Η παραγωγή και η διάδοση των πληροφοριών δίνει μια νέα ώθηση στην κατανάλωση που δεν περιορίζεται μόνο σε υλικά προϊόντα, αλλά επεκτείνεται και σε άυλα. Σε αυτό το πλαίσιο, η ψηφιοποίηση της τηλεόρασης και η αυξανόμενη προσωποποίηση των διαφημίσεων διαμορφώνει πλέον περισσότερο εξατομικευμένα καταναλωτικά πρότυπα του κοινού σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν (Lekakos, Papakiriakopoulos and Chorianopoulos 2001). Στο επόμενο μέρος θα εστιάσουμε στις τελευταίες δύο δεκαετίες μετασχηματισμού της ψηφιακής οικονομίας και των νέων ψηφιοποιημένων καταναλωτικών προτύπων.

Η καταναλωτική κουλτούρα των νέων την εποχή της ανάδυσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης: Η περίοδος 2004-2024

Η εκτεταμένη κατανάλωση του διαδικτυακού κόσμου και των νέων τεχνολογιών, με κύριο φορέα την εικόνα, επηρεάζει την ίδια τη λειτουργία των αγορών. Το Internet μετατρέπεται σε κατ' εξοχήν εργαλείο ηλεκτρονικού εμπορίου, πληροφοριών, προϊόντων και υπηρεσιών (shopping tool) και νέων επιχειρηματικών προτύπων (Λέανδρος 2005). Τώρα πια το διαδίκτυο χρησιμεύει περισσότερο ως ένας νέος εικονικός χώρος με πολλές ευκαιρίες, αλλά και απειλές για το νεανικό καταναλωτικό κοινό. Σημαντικό σημείο αναφοράς στην καθημερινότητα των νέων στις αρχές της δεκαετίας του 2000 είχαν οι λειτουργίες του ηλεκτρονικού ταχυδρομίου, το MySpace και τα MSN. Το MySpace αποτελούσε μία από τις πιο δημοφιλείς ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης και διαδικτυακές κοινότητες για φίλους/ες (Thelwall 2008). Τα ζητήματα που προκύπτουν σε αυτή την περίοδο συνδέονται με την αίσθηση ικανοποίησης και της άνεσης, με την προστασία, την ιδιωτικότητα, καθώς και την ασφάλεια (Nikolopoulou and Gialamas 2011). Η ταχύτατη εξέλιξη των ψηφιακών πλατφορμών και ιδιαίτερα του Facebook σχετίζεται άμεσα με την επιρροή και την πίεση των συνομηλίκων σε εφήβους. Η επακόλουθη ανάπτυξη και διάχυση του ψηφιακού κόσμου, η «πλατφορμοποίηση» των κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών, καθώς και οι επιδράσεις αυτών των διαδικασιών στον χαρακτήρα της κατανάλωσης επαναδιαμορφώνουν τους κοινωνικούς χρόνους (εργασία, σχολείο, ελεύθερος χρόνος), αλλά και τόπους όπου οι νέοι άνθρωποι, άλλοτε σε αρμονία και άλλοτε σε σύγκρουση με το περιβάλλον, οικογενειακό ή κοινωνικό, διαπραγματεύονται και νοηματοδοτούν τις ταυτότητές τους.

Η διαδικασία της ψηφιοποίησης χαρακτηρίζει και επηρεάζει όχι μόνο τις υλικές διαστάσεις της καταναλωτικής κουλτούρας, αλλά και τις κοινωνικές πρακτικές, τη

συμβολική αξία τους, καθώς και τους θεσμικούς λόγους που διατυπώνονται (Cochoy, Hagberg, Petersson McIntyre and Sorum 2017). Τα ψηφιακά μέσα και πιο συγκεκριμένα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παρέχουν πλέον περισσότερες δυνατότητες στους/στις καταναλωτές/τριες σε σχέση με το παρελθόν. Καθώς στον ψηφιακό κόσμο η εκμηδένιση χρονικών και τοπικών ορίων είναι αυτονόητη (Castells 2005) το παραγόμενο περιεχόμενο είναι συγχρόνως και καταναλωτικό προϊόν. Στην παγκοσμιοποιημένη εποχή και παρά τις αλλεπάλληλες κρίσεις (οικονομικές, οικολογικές, κοινωνικές) η ελληνική κοινωνία και η νεολαία δε διαφέρουν σημαντικά από τις υπόλοιπες χώρες. Ουσιαστικά, τα όρια μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι πλέον δυσδιάκριτα. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Miles (2023: 190):

> «η τεχνολογική καινοτομία έχει αυξήσει μαζικά τις δυνατότητες χειραγώγησης των καταναλωτών και των καταναλωτριών. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι καταναλωτές ή οι καταναλώτριες δεν έχουν καμία απολύτως επιλογή σε τέτοια ζητήματα, ούτε ότι δεν είναι σε θέση να επενδύσουν τις τεχνολογικές εμπειρίες με τα δικά τους νοήματα, αλλά περισσότερο ότι η ικανότητά τους να κάνουν κάτι τέτοιο συγκαλύπτει μια διαδικασία στην οποία η ιδεολογική ισχύς του καταναλωτικού καπιταλισμού εντατικοποιείται».

Μέσω της ανάλυσης των ψηφιακά διαμεσολαβημένων εμπειριών των νέων, όπως η μελέτη των εφαρμογών φωτογραφιών και βίντεο στα κινητά τηλέφωνα (Kofoed and Larsen 2016), μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις στρατηγικές και τις τεχνικές που χρησιμοποιούν οι νέοι και οι νέες για να διαχειριστούν τις κοινωνικές και οικονομικές προκλήσεις. Εάν ο ισχυρισμός ότι πλέον ο τρόπος ζωής των νέων επιτελείται μέσω των κινητών τηλεφώνων και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι ακριβής, τότε θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο ρόλος της επικοινωνίας μέσω κινητών τηλεφώνων (mobile communication) συνδέεται άμεσα με το επίπεδο ελέγχου που αισθάνονται οι νέοι και οι νέες ως προς την παραγωγή και κατανάλωση του εαυτού τους στα ψηφιακά περιβάλλοντα (Oksman and Turtiainen 2004).

Σε μελέτη που πραγματοποιηθήκε για τη νεολαία, την καταναλωτική κουλτούρα και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης διαπιστώνεται η σημαντική εμπειρία της διαπραγμάτευσης του αισθήματος ανασφάλειας και της αβεβαιότητας, γεγονός που μας βοηθά να κατανοήσουμε τον ρόλο της ψηφιακά διαμεσολαβημένης κατανάλωσης του ίδιου του εαυτού και τους λόγους της επιτυχίας της. Οι καταναλωτικές πρακτικές των νέων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σχετίζονται με την παραγωγή και παρουσίαση στιγμών της καθημερινής ζωής (και της καταναλωτικής) στην προσπάθεια να ικανοποιήσουν το κοινό τους (Theodoridis 2021). Οι νέοι και οι νέες επιλέγουν να παράξουν και να καταναλώσουν ό,τι είναι θεαματικό, μετατρέποντας ακόμα και τον εαυτό τους σε θέαμα, και κατ' επέκταση έναν κόσμο απειλητικό και ζοφερό σε κάτι ελκυστικό. Έτσι, η κατανάλωση βοηθάει τους νέους και τις νέες να ξεφύγουν, έστω και εφήμερα, από τις πολλαπλές κρίσεις και τις ψυχοκοινωνιολογικές πιέσεις της εποχής και να αισθανθούν ότι έχουν κάποιο έλεγχο στη ζωή τους. Αυτή είναι και η ουσιαστική παραδοξότητα της ψηφιοποιημένης κατανάλωσης: από τη μία πλευρά απελευθερώνει από τα καθημερινά αδιέξοδα και, από την άλλη, εγκλωβίζει σε ένα σύστημα που σε τελική ανάλυση έχει τον κοινωνικό και πολιτικό έλεγχο των πραγμάτων.

Συμπέρασμα

Στη σημερινή εποχή, οι ηλεκτρονικές αγορές, τα ψηφιακά πολυκαταστήματα (π.χ. Amazon), οι ψηφιακές πλατφόρμες γνωριμιών, τα διαδικτυακά παιχνίδια, οι ψηφιακές επιτελέσεις και οι αναπαραστάσεις του εαυτού στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Instagram και το TikTok, η παραγωγή και κατανάλωση περιεχομένου βίντεο στο διαδίκτυο, καθώς και οι επηρεαστές (influencers) ή οι «μικροδιασημότητες» (microcelebrities) διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων των νέων. Ως εκ τούτου, για πολλούς/ές νέους και νέες, τα ψηφιακά μέσα διεγείρουν και διαμορφώνουν τις επιθυμίες και τις προτιμήσεις τους στις σύγχρονες κοινωνίες καθιστώντας το καταναλωτικό φαινόμενο κομβικής σημασίας για τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων τους.

Ταυτότητες που εκτός διαδικτυακού κόσμου είναι ρευστές και αβέβαιες μέσω της ανασφάλειας και της επισφαλούς εργασίας, της ανεργίας (brain drain), της φτώχειας και της έλλειψης αυτονομίας (π.χ. στέγη) και διατρέχονται τόσο από ταξικές διακρίσεις (η νεολαία δεν είναι παρά μια λέξη) όσο και τη μεγάλη απόσυρση από τις κοινωνιοπολιτικές διαδικασίες, βρίσκουν καταφύγιο και τρόπους έκφρασης του μεμονωμένου εαυτού (εξατομίκευση) στον θαυμαστό κόσμο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Ο καταναλωτικός καπιταλισμός επαναπροσδιορίζεται μέσω του ψηφιακού μετασχηματισμού της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Ωστόσο, το ερώτημα που τίθεται και αφορά τους νέους και τις νέες περισσότερο είναι κατά πόσο οι άνθρωποι έχουν τον έλεγχο όχι μόνο του νέου τεχνολογικού χρόνου, αλλά του συνόλου του χρόνου τους στο βαθμό που η εργασία, έστω και κατακερματισμένη, παραμένει αναγκαία προϋπόθεση για την κατανάλωση. Από αυτή τη σκοπιά, η μελέτη του καταναλωτικού φαινομένου στην ελληνική κοινωνία παραμένει ανοιχτό πεδίο που σε συνδυασμό με τη μελέτη των πραγματικών συνολικών συνθηκών ζωής των νέων θα μπορούσε να φωτίσει πολλές αθέατες όψεις του μελλοντικού μας αβέβαιου και απειλητικού κόσμου.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ανδρουτσόπουλος, Γ. και Κακριδή, Μ. (2010), Γλώσσα των νέων. Αναγνώριση, αποδοχή και κριτική των νεανικών ιδιωμάτων, στο Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα, Το πέρασμα, σσ. 86-89.

Βαμβακάς, Β. (2018), Η ύστερη μεταπολίτευση με τη ματιά των τηλεθεατών στις ελληνικές σειρές, στο Β. Βαμβακάς και Γ. Πασχαλίδης (επιμ.), *50 Χρόνια Ελληνική Τηλεόραση*, *Πρακτικά συνεδρίου,* Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σσ. 213-231.

Βαμβακάς, Β. και Παναγιωτόπουλος, Π. (Επιμ.) (2014), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Βεργόπουλος Κ. (1985), Οικονομική Κρίση και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και στον Ευρωπαϊκό Νότο, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 58, σσ. 92–130. https://doi.org/10.12681/grsr.806

Γαζή, Α. (2003), Το ραδιόφωνο και η αισθητική του: Από τα τρανζίστορ στους σύγχρονους υπολογιστές, στο Ρ. Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Η Ψηφιακή Πρόκληση, ΜΜΕ & Δημοκρατία*, Αθήνα, Τυπωθήτω – Δαρδανός.

Castells, M. (2005), *Ο Γαλαξίας του Διαδικτύου: Στοχασμοί για το Διαδίκτυο, τις Επιχειρήσεις και την Κοινωνία,* Αθήνα, Καστανιώτη.

Δεμερτζής, Ν., Σταυρακάκης, Γ., Ντάβου, Μπ., Αρμενάκης, Α., Χρηστάκης, Ν., Γεωργαράκης, Ν. και Μπουμπάρης, Ν. (2008), *Νεολαία: Ο Αστάθμητος Παράγοντας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πολύτροπον.

Κατριβέσης Ν. (1991), Λαϊκή Επιμόρφωση: Ιδεολογικές και Κοινωνικές Πρακτικές. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 82, σσ. 12–40. https://doi.org/10.12681/grsr.602

Κορωναίου, Α. (1992), *Νέοι και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας.

Λέανδρος, Ν. (2005), *Το Διαδίκτυο: Ανάπτυξη και Αλλαγή,* Αθήνα, Καστανιώτης.

Miles, S. (2023), *Η Κοινωνία της Εμπειρίας: Η Επανεκκίνηση του Καταναλωτικού Καπιταλισμού* (μτφρ. Κ. Γούλα), Αθήνα, Πεδίο.

Ντεμπόρ, Γ. (1986), *Η Κοινωνία του Θεάματος* (μτφρ. Π. Τσαχαγέας & Ν. Ν. Αλεξίου), Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος.

Πλειός Γ. (2004), Νόημα και Εργασία στην Ύστερη Νεωτερικότητα: Ο ρόλος της Εκπαίδευσης και του Πολιτισμού της Εικόνας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 114, σσ. 61–87. https://doi.org/10.12681/grsr.9282

Ρόκος Κ. και Αργυράκος Γ. (1980), Στοιχεία Οργάνωσης της Καθημερινής Ζωής σε Μεσαίο Αστικό Κέντρο (Λαμία), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 39, σσ. 240–254. https://doi.org/10.12681/grsr.549

Τσάρτας Π. (1988), Σχεδίασμα των σταδίων ανάπτυξης του τουρισμού στο νομό Κυκλάδων, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 70, σσ. 191–210. https://doi.org/10.12681/grsr.787

Χορκχάιμερ, Μ. και Τ. Β. Αντόρνο (1996), *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (μτφρ. Α. Αναγνώστου), Αθήνα, Νήσος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Autio, M. and Heinonen, V. (2004), To Consume or Not to Consume?: Young People's Environmentalism in the Affluent Finnish Society, *YOUNG*, Vol. 12, No 2, pp. 137-153. https://doi.org/10.1177/1103308804042104

Bennett, A. (1999), Subcultures or Neo-Tribes? Rethinking the Relationship between Youth, Style and Musical Taste, *Sociology*, Vol. 33, No 3, pp. 599-617. https://doi.org/10.1177/S0038038599000371

Bourdieu, P. (1993), 'Youth' is Just a Word, in P. Bourdieu (ed.), *Sociology in Question*, Thousand Oaks, CA, SAGE Publications Ltd., pp. 94-102.

Cochoy, F., Hagberg, J., Petersson McIntyre, M. and Sorum, N. (2017), Digitalizing Consumption: Introduction in F., Cochoy, J., Hagberg, M., Petersson McIntyre, and N. Sorum (eds.), Digitalizing Consumption: How Devices Shape Consumer Culture, Abingdon, Routledge, pp. 1-19.

Deutsch, N. L. and Theodorou, E. (2010), Aspiring, Consuming, Becoming: Youth Identity in a Culture of Consumption, *Youth & Society*, Vol. 42, No 2, pp. 229-254. https://doi.org/10.1177/0044118X09351279

Featherstone, M. (1991), *Postmodernism and Consumer Culture*, London, SAGE Publications Ltd.

Furlong, A. and Cartmel, F. (1997), *Young People and Social Change: Individualization and Risk in Late Modernity*, Buckingham, Open University Press.

Gabriel, Y. and Lang, T. (1995), *The Unmanageable Consumer*, London, SAGE Publications Ltd.

Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Hoboken, Wiley.

Hall, S. and Jefferson, T. (1976), *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*, Holmes & Meier.

Hebdige, D. (1979), *Subculture: The Meaning of Style*. New York, Methuen.

Kofoed J. and Larsen MC. (2016), A Snap of Intimacy: Photo-sharing Practices among Young People on Social Media, *First Monday*, Vol 21, No 11. doi:10.5210/fm.v21i11.6905.

Kouremenos, A. and Avlonitis, G. J. (1995), The Changing Consumer in Greece, *International Journal of Research in Marketing,* Vol. 12, No 5, pp. 435-448.

Lekakos, G., Papakiriakopoulos, D. and Chorianopoulos, K. (2001), An Integrated Approach to Interactive and Personalized TV Advertising, in L. Ardissono and Y. Faihe (eds.) *Proceedings of the 2001 Workshop on Personalization in Future TV*, Sonthofen, Germany.

Miles, S. (2000), *Youth Lifestyles in a Changing World*, Buckingham, Open University Press.

Muggleton, D. (2005), From Classlessness to Clubculture: A Genealogy of Post-War British Youth Cultural Analysis, *YOUNG*, Vol. 13, No 2, pp. 205-219. https://doi.org/10.1177/1103308805051322

Nikolopoulou, K., and Gialamas, V. (2011), Undergraduate Students' Information Search Practices, *Themes in Science & Technology Education,* Vol. 4, No 1, pp. 21–32.

Oksman, V. and Turtiainen, J. (2004), Mobile communication as a social stage: Meanings of mobile communication in everyday life among teenagers in Finland, *New Media & Society*, Vol. 6, No 3, pp. 319-339. https://doi.org/10.1177/1 461444804042518.

Papathanassopoulos, S. (1997), The Politics and the Effects of the Deregulation of Greek Television, *European Journal of Communication*, Vol. 12, No 3, pp. 351-368. https://doi.org/10.1177/0267323197012003003

Slater, D. (2002), Social Relationships and Identity Online and Offline, in L. Lievrouw and S. Livingstone (eds.), *Handbook of New Media: Social Shaping and Consequences of ICTs*, London, SAGE Publications Ltd., pp. 533-546. https://doi.org/10.4135/9781848608245

Thelwall, M. (2008), Social networks, Gender, and Friending: An Analysis of MySpace Member Profiles, *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, Vol. 59, No 8, pp. 1321-1330. doi:10.1002/asi.20835.

Theodoridis, K. (2021), Digital Identities: Social Media, Youth and Sense of Belonging, *Social Cohesion and Development*, Vol. 16, No 2, pp. 153-164.

Tolonen, T. (2013), Youth Cultures, Lifestyles and Social Class in Finnish Contexts, *YOUNG*, Vol. 21, No 1, pp. 55-75. https://doi.org/10.1177/1103308812467671

Wilska, T. and Pedrozo, S. (2007), New Technology and Young People's Consumer Identities: A comparative study between Finland and Brazil, *YOUNG*, Vol. 15, No 4, pp. 343-368. https://doi.org/10.1177/110330880701500402

Η «ΩΡΙΜΑΝΣΗ» ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Δημήτρης Λάλλας[α]

[α] Εντεταλμένος διδάσκων, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Στην ανακοίνωση αυτή θα παρουσιαστούν οι διαδικασίες και οι δυναμικές που συνέβαλαν κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο στην «ωρίμανση» της ελληνικής καταναλωτικής κοινωνίας. Λαμβάνοντας υπόψη τις διαδικασίες κοινωνικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 παράλληλα με τα αιτήματα υλικής ευημερίας και πολιτισμικού εκμοντερνισμού, θα διερευνήσουμε τον ρόλο των δημοσιονομικών καθεστώτων και των κρατικών, εν γένει, πολιτικών που διαμόρφωσαν συγκεκριμένα «καθεστώτα κατανάλωσης» κατά την περίοδο 1974-2008/9. Επίσης, θα αναδειχθούν οι πολιτισμικές ροπές που έτειναν προς την εδραίωση του καταναλωτισμού ως κύριου πολιτισμικού ήθους μετά την δεκαετία του 1980. Οι ροπές αυτές, οι οποίες εκδηλώνονται ήδη πριν από τη μεταπολιτευτική περίοδο, συνδέονται τόσο με τις προσδοκίες κοινωνικής ανοδικής κινητικότητας όσο και με την κατεργασία μιας συμβολικής/ταυτοτικής σχέσης των υποκειμένων με τα καταναλωτικά αγαθά. Οι πολιτισμικές ροπές (ιδίως των μεσοστρωμάτων) προς την εξατομίκευση, τον ηδονισμό, τον ναρκισσισμό, την αυτοπραγμάτωση διά της κατανάλωσης και την αναγωγή της ελευθερίας επιλογής σε μετα-αξία αποτέλεσαν κρίσιμους παράγοντες της ωρίμανσης της καταναλωτικής κοινωνίας, ευθυγραμμίζοντας πολιτισμικά την ελληνική κοινωνία με τις γενικότερες εξελίξεις στον δυτικό –τουλάχιστον- κόσμο, όπου από τη δεκαετία του 1970 και μετέπειτα επικράτησε η «κουλτούρα της αυτοπραγμάτωσης», της «καταναλωτικής εμπειρίας» στο πλαίσιο του «γνωσιακού-πολιτισμικού καπιταλισμού».

Λέξεις Κλειδιά: Καταναλωτική Κοινωνία, Μεταπολίτευση, Καταναλωτισμός, Πολιτισμικός Εκσυγχρονισμός

THE "MATURATION" OF THE GREEK CONSUMER SOCIETY IN THE POST-DICTATORIAL PERIOD

Dimitris Lallas[a]

[a] Appointed Lecturer, Department of Sociology, Panteion University

Abstract

This paper will present the processes and dynamics that contributed to the "maturation" of the Greek consumer society during the post-dictatorial period (metapolitefsi). Taking into account the processes of social and economic modernization in the 1960s and 1970s alongside the demands of material prosperity and cultural modernization, we will explore the role of fiscal regimes and state policies in general that shaped specific 'consumption regimes' during the period 1974-2008/9. We will also highlight the cultural trends that tended towards the consolidation of consumerism as the main cultural ethos after the 1980s. These tendencies, which manifested themselves already before the post-dictatorial period, are linked both to expectations of upward social mobility and to the processing of a symbolic/identical relationship

of subjects to consumer goods. The cultural tendencies (especially of the middle classes) towards individualization, hedonism, narcissism, self-actualization through consumption and the reduction of freedom of choice to meta-value were critical factors in the maturation of consumer society, culturally aligning Greek society with the general developments in the western world, where from the 1970s onwards the 'culture of self-actualization', of 'consumer experience' in the context of 'cognitive-cultural capitalism' prevailed.

Keywords: Consumer Society, Metapolitefsi, Consumerism, Cultural Modernization

Εισαγωγή

Η ιστορική εμφάνιση του μοντέλου της καπιταλιστικής καταναλωτικής κοινωνίας αποτελεί ένα ζήτημα, το οποίο έχει επιδεχθεί διαφορετικών ιστορικών ερμηνειών. Η καταναλωτική κοινωνία έχει θεωρηθεί άλλοτε ως παράγωγο της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης του 19ου αιώνα, άλλοτε ως προϊόν της εμπορικής ανάπτυξης του 17ου και 18ου αιώνα, και σε άλλες περιπτώσεις ως αποτέλεσμα πολιτισμικών προσανατολισμών (π.χ.: ηδονισμός, υλιστικότητα), οι οποίοι ανεξάρτητα ως ένα βαθμό από τις υλικές συνθήκες παραγωγής και διανομής, συνέβαλαν κρίσιμα στην ανάπτυξη ενός κατανωλιτιστικού ήθους (consumerist ethos) (βλ. Sassatelli 2016). Επίσης, οι πρακτικές διακυβέρνησης και οι «πολιτικές συνάψεις», σύμφωνα με τον Frank Trentmann (2016), δηλαδή «οι πολιτικές παραδόσεις και οι γλώσσες μέσω των οποίων οι δρώντες» μπορούν «να συνδέσουν τις υλικές τους εμπειρίες με μια αίσθηση ανήκειν, συμφέροντος και δικαιώματος» και να κατανοήσουν τον εαυτό τους ως ενεργούς καταναλωτές, μπορεί να αποδειχτούν σημαντικοί παράγοντες ως προς την ιστορική ανάδυση και διαμόρφωση μιας καταναλωτικής κοινωνίας.

Πάντως, το ιδεοτυπικό αναλυτικό σχήμα το οποίο έχει εισηγηθεί ο Zygmunt Bauman (2002) για τη μεταβολή του κοινωνικού σχηματισμού από το βιομηχανικό στο καταναλωτικό μοντέλο θεωρούμε ότι είναι εξαιρετικά χρήσιμο. Κατά τον Bauman, το αναλυτικό κριτήριο για το πέρασμα ενός κοινωνικού σχηματισμού στο μοντέλο της καταναλωτικής κοινωνίας είναι ο κομβικός ρόλος που επέχει η κατανάλωση όσον αφορά την κοινωνική ενσωμάτωση των υποκειμένων, την συγκρότηση της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας, την συστημική αναπαραγωγή. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η υποκατάσταση της εργασίας από την κατανάλωση ως κεντρική διαδικασία στις υστερονεωτερικές καπιταλιστικές κοινωνίες δεν σημαίνει και μια άρση των κοινωνικών ανισοτήτων, των ταξικών διαχωρισμών ή/και μια υποβάθμιση του κρίσιμου οικονομικού ρόλου της εργασίας. Σημαίνει ότι η ιδιωτική-ατομική κατανάλωση –και όχι πια η εργασία– διαδραματίζει έναν κεντρικό ρόλο ως προς τη διαμόρφωση α) των σχημάτων πρόσληψης, αποτίμησης και ερμηνείας του εαυτού, του σώματος, των άλλων, του κοινωνικού και φυσικού κόσμου, β) των σχέσεων των υποκειμένων με τον εαυτό, τους άλλους, τα αντικείμενα, τον χώρο και το χρόνο, γ) των κριτηρίων δράσης και των προσανατολισμών, δ) των κριτηρίων κοινωνικής ένταξης, αναγνώρισης, απόδοσης κύρους και αντίστοιχα των κριτηρίων απαξίωσης και κοινωνικού αποκλεισμού, ε) των καθεστώτων διανομής του πλούτου (βλ. φορολογικές πολιτικές), στ) της εμπορευματικής αγοράς και των θεσμών/μέσων κατανάλωσης, ζ) των στρατηγικών προώθησης (μάρκετινγκ, διαφήμιση), ακόμη και η) κάποιων όψεων του μοντέλου πολιτικής

διακυβέρνησης (βλ. την κεντρικότητα της φιγούρας του κυρίαρχου καταναλωτή στη νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση, Olsen 2019).

Η ελληνική «ιδιαιτερότητα», ή αλλιώς μια ιδιαίτερη ικανότητα επιτάχυνσης και συντονισμού

Η ελληνική κοινωνία μοιάζει να εισέρχεται σταδιακά στον τύπο της καταναλωτικής κοινωνίας μέσα από δύο χρονικές φάσεις, με την πρώτη να εντοπίζεται χρονικά τη δεκαετία του 1960 και τη δεύτερη τη δεκαετία του 1980. Αν λάβουμε υπόψη την μετάβαση των ΗΠΑ και των χωρών της δυτικής, εκβιομηχανισμένης Ευρώπης στο μοντέλο της καταναλωτικής κοινωνίας, θα μπορούσαμε ισχυριστούμε ότι η μετάβαση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στο μοντέλο αυτό πραγματοποιήθηκε με μια χρονοκαθυστέρηση 40 περίπου ετών συγκριτικά με τις Η.Π.Α και 15-20 ετών με τις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι παρά το ότι η κεφαλαιακή και παραγωγική διάρθρωση και οι ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας δεν την κατατάσσουν στο μοντέλο του βιομηχανικού φορντισμού, όπως αυτό αναπτύχθηκε από τις αρχές του 20ου αιώνα στη βόρεια Αμερική και στη Δυτική Ευρώπη (Reckwitz 2023), αν και η βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης ολοένα μεγαλύτερων ομάδων του πληθυσμού και οι προσδοκίες βιοτικού εξωτισμού άρχισαν να εκδηλώνονται σταδιακά από τη δεκαετία του 1960 και του 1970 (Καραπαστόλης 1983) και η κρατική προνοιακή πολιτική εφαρμόστηκε με συστηματικό και μαζικό τρόπο από τη δεκαετία του 1980 υπό τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, παρά το ότι το μετεμφυλιακό κλίμα του αυταρχισμού και των πολιτικών διώξεων εκτείνεται για περίπου 25 χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου (1949-1974), εντούτοις ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός φαίνεται να μεταβαίνει σταδιακά στο μοντέλο της καταναλωτικής κοινωνίας από τη δεκαετία του 1960 – τουλάχιστον με πολιτισμικούς όρους. Αυτή η παρατήρηση μάς επιτρέπει να εντοπίσουμε μια ελληνική ιδιαιτερότητα˙ μια ιδιαιτερότητα, όμως, όχι απόκλισης αλλά επιτάχυνσης και συγχρονισμού. Έχουμε να κάνουμε με μια ιδιαίτερη ικανότητα πολιτισμικού συντονισμού της ελληνικής κοινωνίας με τις υπόλοιπες δυτικές κοινωνίες. Με άλλα λόγια, αν η ελληνική κοινωνία γνώρισε κατά τη δεκαετία του 1960 αυτό που ονομάζεται πρώτη καταναλωτική επανάσταση, δηλαδή την μαζική κατανάλωση τυποποιημένων, μαζικά παραγόμενων προϊόντων –κυρίως ειδών που αφορούν τον οικιακό εξοπλισμό, την μετακίνηση και την αναψυχή– και την επικράτηση ενός μεσοαστικού προτύπου ζωής, την ίδια δεκαετία, στο πεδίο της νεανικής κουλτούρας, τμήματα της ελληνικής κοινωνίας συγχρονίζονται με τα ρεύματα πολιτισμικής αμφισβήτησης του μεσοστρωματικού καθωσπρεπισμού, του κομφορμισμού και εν γένει ενός τρόπου ζωής που χαρακτηρίζεται από την ασφάλεια και την υλική ευημερία. Είναι ενδεικτικό ότι εκφράσεις αυτής της νεανικής αμφισβητησιακής κουλτούρας, όπως η ροκ μουσική, οι επιλογές εμφάνισης των νέων (μακριά μαλλιά, κοντές φούστες κ.λπ.) τίθενται στο στόχαστρο της βιοπολιτικής της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974). Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι αυτός ο φανερός μα και επιτηρούμενος πολιτισμικός εκσυγχρονισμός, φορείς του οποίου είναι οι νέοι/ες, ήταν τόσο ισχυρός που δεν μπορούσε να ανακοπεί ούτε από τις κατασταλτικές πολιτικές της χούντας ούτε από την ασφυκτική πατριαρχική βιοπολιτική στη μικροκλίμακα των κοινωνικών σχέσεων. Η περίπτωση της αναδίπλωσης της πολιτικής επιδίωξης απαγόρευσης της μίνι φούστας από την πλευρά του δικτατορικού καθεστώτος είναι ενδεικτική.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να αποτολμήσουμε να ισχυριστούμε ότι ενώ στις Η.Π.Α χρειάστηκαν 4 περίπου δεκαετίες και στη δυτική Ευρώπη 2 περίπου δεκαετίες (1960-1970) για να αρθρωθεί η πολιτισμική αμφισβήτηση των καταναλωτικών πρακτικών, των αξιακών συστημάτων και των πολιτισμικών ροπών που πλαισίωναν και υποβάσταζαν την πρώτη καταναλωτική επανάσταση, στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό μοιάζει να συνέβησαν σχεδόν ταυτόχρονα. Έχουμε να κάνουμε με μια πυκνωμένη χρονικότητα, μια χρονική φάση στην οποία εκδηλώνονται τόσο οι βλέψεις και οι επιθυμίες των μικροαστικών και μεσοαστικών στρωμάτων για άνεση, ασφάλεια και υλική ευημερία όσο και οι πολιτισμικές αντιστάσεις έναντι αυτού του προτύπου ζωής από την ελληνική γενιά των baby boomers.

Επιπλέον, αν λάβουμε υπόψη ότι ο κορεσμός της μαζικής καταναλωτικής ζήτησης είχε επέλθει από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 στον υπόλοιπο δυτικό βιομηχανικά ανεπτυγμένο κόσμο, και στην Ελλάδα ο κορεσμός της ζήτησης τυποποιημένων αγαθών (π.χ.: ηλεκτρικές συσκευές) εκδηλώνεται στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ένας κορεσμός ο οποίος τροφοδότησε την κριτική απέναντι στο τυποποιημένο, το μαζικό και συνάμα καλλιέργησε –άμεσα και έμμεσα– τις προσδοκίες για πιο εξατομικευμένες, ηδονιστικές μορφές κατανάλωσης και την αντικατάσταση του αιτήματος για *βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης* από αυτό για *βελτίωση της ποιότητας της ζωής* (Reckwitz 2023), αιτήματα τα οποία συνδέονται με την αμφισβητησιακή κουλτούρα της αυτοπραγμάτωσης των τελών της δεκαετίας του 1960 (βλ. Παναγιωτόπουλος 2021), αναδεικνύεται και σε αυτή την περίπτωση η ιδιαιτερότητα τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας να κατορθώνουν να συμβαδίζουν πολιτισμικά με τις ευρύτερες εξελίξεις των πολιτισμικών ροπών στο δυτικό –τουλάχιστον– κόσμο.

Εδώ να σημειώσουμε ότι η νέο-ρομαντική κουλτούρα της αυτοπραγμάτωσης, η οποία ενημέρωσε κρίσιμα τα κινήματα της πολιτισμικής και πολιτικής αμφισβήτησης των ’60-70s, δεν συνδέεται ευθέως με την δεύτερη καταναλωτική επανάσταση της δεκαετίας του 1980 και μετέπειτα και με τον γνωσιακό-πολιτισμικό, μεταβιομηχανικό καπιταλισμό που της αντιστοιχεί. Ο αναχωρητισμός ή/και η ριζοσπαστική κριτική έναντι του μεσοστρωματικού προτύπου της «καλής ζωής» και του καπιταλισμού, ως βασικά στοιχεία της πολιτικής και πολιτισμικής αμφισβητησιακής κουλτούρας των ’60-70s (εκφάνσεις της οποίας δεν συνέπιπταν απαραίτητα), δεν εντοπίζονται στην υστερονεωτερική κουλτούρα της αυτοπραγμάτωσης, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί έτσι ώστε να συγκεράζει το «ρομαντικό» και το «αστικό» πολιτισμικό πρότυπο για τον εαυτό (Reckwitz 2023) και να προωθείται από το νέο πρότυπο μάνατζμεντ (Dardot and Laval 2022), τη βιομηχανία αυτοβελτίωσης και ευτυχίας (Cabanas and Illouz 2020), τη θετική ψυχολογία και από τη διαφήμιση. Η τελευταία, για παράδειγμα, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, παρατηρείται ότι αρχίζει να αποκτά αισθητικά, καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι η διαφήμιση, σε γενικές γραμμές, μοιάζει να εγκαταλείπει τον εργαλειακό της χαρακτήρα, να μην εστιάζει, δηλαδή, στη ρητή στόχευση της προώθησης συγκεκριμένων εμπορευμάτων, και να ιδιοποιείται αναπαραστάσεις και συμβολισμούς, που παραπέμπουν σε αντισυμβατικές πολιτισμικές τάσεις και αναφέρονται σε μετα-υλιστικές αξίες (βλ. Βαμβακάς 2021, Leiss, Kline, Jhally and Botterill 2005, Featherstone 2007, Lipovetsky 1994). Είναι χαρακτηριστικό για την ελληνική περίπτωση αυτό που παρατηρούν οι Βαμβακάς και Κεντερελίδου (2021) για τη

θεματολογία των έντυπων ελληνικών διαφημίσεων κατά την περίοδο 1945-1974. Ενώ κατά αυτή την περίοδο δίνεται μια έμφαση σε τρόφιμα (απολαυστικά και υγιεινά προϊόντα διατροφής), σε είδη ομορφιάς και σε οικιακό εξοπλισμό (οικιακή τεχνολογία, απορρυπαντικά, λευκά είδη), κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, παρατηρείται ένας αναπροσανατολισμός της έμφασης σε προϊόντα-μέσα μετακίνησης (αυτοκίνητα, μηχανές, αερομεταφορές), τεχνολογία, καθώς και σε προϊόντα-υπηρεσίες ψυχαγωγίας. Από τη σημειολογία της οικιακής ασφάλειας, άνεσης και του οικιακού τεχνολογικού εκμοντερνισμού, της σωματικής υγιεινής και της ομορφιάς μεταβαίνουμε στη σημειολογία του εξατομικευμένου τεχνολογικού εκμοντερνισμού και της πλούσιας, φιλοεπιλεκτικής καταναλωτικής εμπειρίας˙ μιας εμπειρίας η οποία υποστηρίζεται από την αναγωγή της ελευθερίας καταναλωτικών επιλογών σε μετα-αξία, δηλαδή σε μια αξία ως προς την οποία αξιολογούνται όλες οι υπόλοιπες αξίες.

Οι δύο ιστορικές φάσεις της ελληνικής καταναλωτικής κοινωνίας

Η πρώτη-πρώιμη φάση της ελληνικής καταναλωτικής κοινωνίας εντοπίζεται χρονικά από τη δεκαετία του 1960 μέχρι και την πτώση της δικτατορίας. Πρόκειται για μια περίοδο ταχείας οικονομικής ανάπτυξης (Ιορδάνογλου 2020), η οποία χαρακτηρίζεται από το φαινόμενο της αστικοποίησης, τη σχετικά διευρυμένη κοινωνική ανοδική κινητικότητα, την αύξηση των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων λιανεμπορίου, τη σταδιακή εξοικείωση του αστεακού και του αγροτικού πληθυσμού με μαζικά παραγόμενα καταναλωτικά αγαθά και το μεσοταξικό πρότυπο ζωής, την σταδιακή αύξηση των μεσαίων εισοδημάτων και της ιδιωτικής κατανάλωσης, καθώς και από μια «αλλαγή του πολιτισμικού κλίματος» (Βούλγαρης 2013), η οποία συμπεριελάμβανε προσδοκίες και αιτήματα υλικής ευημερίας των ανερχόμενων μικροαστικών και μεσαίων στρωμάτων (Λιάκος 2019, Παναγιωτόπουλος και Βαμβακάς 2014). Όπως έχουμε υποστηρίξει μια «κομβική πολιτισμική διαδικασία, η οποία ξεκινά κατά αυτή την περίοδο, αφορά την ανάπτυξη μιας υλικής και συμβολικής σχέσης των υποκειμένων με τα καταναλωτικά αγαθά, μια σχέση, η οποία, κατά τη γνώμη μας, συνιστά τον πυρήνα του (πολιτισμικού) ήθους του καταναλωτισμού» (Λάλλας 2022).

Η δεύτερη φάση της καταναλωτικής κοινωνίας συνιστά μια φάση ωρίμανσης (Placas 2020) του καταναλωτισμού και συνδέεται με τις δημοσιονομικές αναδιανεμητικές πολιτικές των πρώτων μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων και κυρίως του ΠΑΣΟΚ (1981-1989) (Κωτσονόπουλος 2015) –οι οποίες ουσιαστικά τονώνουν περισσότερο την ιδιωτική παρά τη δημόσια κατανάλωση–, με τις αυξανόμενες εισαγωγές καταναλωτικών αγαθών διαρκείας και «πολυτελείας», με τα φαινόμενα της ιδιοκατοίκησης, της προαστικοποίησης και της αυτοκίνησης, με τις διαδικασίες εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, με τη φιλελευθεροποίηση της αγοράς και την είσοδο σε αυτήν μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων στους τομείς του ρουχισμού, της διατροφής, των ψηφιακών τεχνολογιών και υπηρεσιών επικοινωνίας και ενημέρωσης, με τις πολιτικές φθηνού μακρόχρονου και βραχύχρονου δανεισμού για την τόνωση της καταναλωτικής ζήτησης (βλ. Λάλλας, Ζαρίκος και Σωτηροπούλου 2024). Στα χαρακτηριστικά του μεταπολιτευτικού «καθεστώτος κατανάλωσης», θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και μια ακόμη διάσταση, η οποία σχετίζεται με μια όψη του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, αναφερόμαστε στη δυνατότητα αξιοποίησης εκ μέρους των

μικροαστικών και μεσαίων στρωμάτων της, φθηνής και πολλές φορές «παρανομοποιημένης», εργασίας μεταναστών/στριών από τα βαλκάνια και την ανατολική Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτών των σχέσεων, είτε από τη θέση εργοδότη (π.χ.: οικιακή φροντίδα, αγροτοπαραγωγή, οικοδομή) είτε από τη θέση πελάτη-καταναλωτή (π.χ.: υπηρεσιών σεξ), κάποια υποκείμενα της παραδοσιακής και της νέας μεσαίας τάξης δοκίμασαν την «καταναλωτική κυριαρχία» τους.

Επίσης, είναι κρίσιμο να επισημάνουμε ότι η δεύτερη φάση της ελληνικής καταναλωτικής κοινωνίας είναι σχεδόν πλήρως συντονισμένη με την δεύτερη καταναλωτική επανάσταση, η οποία επισυμβαίνει στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο. Ιδίως από τη δεκαετία του 1990, η ελληνική καταναλωτική κοινωνία αποκτά τα χαρακτηριστικά μιας «κοινωνίας της εμπειρίας» (Miles 2023). Κατά τον Steven Miles, η κοινωνία της εμπειρίας σηματοδοτεί μια επανεκκίνηση του καταναλωτικού καπιταλισμού. Η κατανάλωση στο καθεστώς της κοινωνίας της εμπειρίας προωθείται και βιώνεται ως μια ιδιαίτερη, μοναδική εμπειρία, η οποία εντάσσεται στην αφήγηση του εαυτού και δεν αφορά τόσο την κάλυψη κάποιων αναγκών και επιθυμιών ούτε και την συσσώρευση αγαθών.

Συζήτηση

Η πτώση του επιπέδου διαβίωσης και η σημαντική μείωση της ιδιωτικής κατανάλωσης ως αποτελέσματα της εφαρμογής των μέτρων οικονομικής αναδιάρθρωσης και λιτότητας, που επιλέχθηκαν ως πολιτικές υπέρβασης της ελληνικής οικονομικής κρίσης (2009/2010-2018), έχουν διερευνηθεί και καταδειχθεί. Εντούτοις, αυτό που παραμένει ερώτημα προς περαιτέρω διερεύνηση είναι η απονομιμοποίηση ή όχι του καταναλωτιστικού ήθους, ενός ήθους που υποστηρίζει το μοντέλο της καταναλωτικής κοινωνίας κατά την ύστερη νεωτερικότητα. Το ερώτημα αυτό είναι κρίσιμης σημασίας γιατί, μεταξύ άλλων, γνωρίζουμε από τις ιστορικές μελέτες στο πεδίο της κατανάλωσης ότι οι διαθέσιμοι υλικοί πόροι δεν επικαθορίζουν τις πολιτισμικές ροπές (Sassatelli 2016). Με απλά λόγια, ούτε η εμφάνιση του καταναλωτισμού συνδέεται αποκλειστικά με τις αυξημένες ιδιωτικές καταναλωτικές δαπάνες και ούτε η μείωση των διαθέσιμων οικονομικών πόρων και η πτώση της καταναλωτικής δαπάνης συνεπάγεται αυτόματα κρίση του καταναλωτισμού. Όπως, επίσης, θεωρούμε ότι κρίσιμο ερώτημα είναι ο βαθμός επιτελεστικότητας των κανονιστικών λόγων (normative discourses) υπέρ της λιτότητας και της υπευθυνοποίησης του χρεωμένου υποκειμένου. Και η κρισιμότητα του δεύτερου αυτού ερωτήματος έγκειται στο ότι μέσω αυτού του ερωτήματος μπορούμε να διερευνήσουμε διαδικασίες υποκειμενοποίησης. Μια πρώτη απόπειρα διερεύνησης των προαναφερόμενων ερωτημάτων συνιστά το συμπέρασμα μιας μεταδιδακτορικής μελέτης που υποστηρίζει ότι παρά τις κρίσιμες οικονομικές πιέσεις που δέχτηκαν τα μεσοστρώματα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών δημοσιονομικής και εργοδοτικής λιτότητας, εντούτοις το ήθος του καταναλωτισμού μοιάζει να διατηρεί την ισχύ του (βλ. Λάλλας 2022). Οι περαιτέρω διερευνήσεις αυτών των ερωτημάτων, σε συνδυασμό βεβαίως με τα μεγέθη των εισοδημάτων και της ατομικής κατανάλωσης, θα μπορέσουν να δώσουν μια απάντηση για το αν η δεύτερη φάση της ελληνικής καταναλωτικής κοινωνίας κλείνει κατά τη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα ή αν συνεχίζεται ή/και αν εισέρχεται σε μια τρίτη φάση με διαφορετικά χαρακτηριστικά.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βαμβακάς, Β. και Κ. Κεντερελίδου (2021), *70 χρόνια ελληνική έντυπη διαφήμιση 1945-2015: Καταναλωτική κουλτούρα, στρατηγικές επικοινωνίας*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σσ. 9-32.

Βούλγαρης, Γ. (2013), *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Αθήνα, Πόλις.

Cabanas, E. και E. Illouz (2020), *Ευτυχιοκρατία: Πώς η βιομηχανία της ευτυχίας κυβερνά τη ζωή μας* (μτφρ. Β. Πέτσα), Αθήνα, Πόλις.

Dardot, P. και C. Laval (2022), *Ο νέος λόγος του κόσμου: Ένα δοκίμιο για τη νεοφιλελεύθερη κοινωνία* (μτφρ. Μ. Μπότση), Αθήνα, Angelus Novus.

Ιορδάνογλου, Χ. (2020), *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950, Ά Τόμος, περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, νομισματική σταθερότητα και κρατικός παρεμβατισμός*, Κέντρο Πολιτισμικής Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Τράπεζα της Ελλάδος.

Καραποστόλης, Β. (1983), *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Κωτσονόπουλος, Λ. (2015), Οι δημοσιονομικές βάσεις της πολιτικής νομιμοποίησης και η κρίση του κράτους της μεταπολίτευσης (1974-1994), στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή και Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 57-73.

Λάλλας, Δ. (2022), *Κατανάλωση και καταναλωτισμός σε συνθήκες κρίσης: Ρεπερτόρια καταναλωτικής δράσης και λόγου*, Αθήνα, Παπαζήσης-ΕΚΚΕ.

Λάλλας, Δ., Ζαρίκος, Ι. και Μ. Σωτηροπούλου (2024), Ο φθοροποιός καταναλωτισμός και η ελληνική κρίση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 162, σσ. 57-88.

Leiss W., S. Kline, S. Jhally, και J. Botterill (2005), Διαφήμιση και επικοινωνία: Η κατανάλωση στην εποχή των μέσων επικοινωνίας, Αθήνα, Καστανιώτης.

Λιάκος, Α. (2019), *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*, Αθήνα, Πόλις.

Miles, S. (2023), *Η κοινωνία της εμπειρίας: Η επανεκκίνηση του καταναλωτικού καπιταλισμού* (μτφρ. Κ. Γούλα), Αθήνα, Πεδίο.

Μπάουμαν, Ζ. (2002), *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι* (μτφρ. Κ.Δ. Γεωρμάς), Αθήνα, Μεταίχμιο.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2021), *Οι περιπέτειες της μεσαίας τάξης*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Παναγιωτόπουλος, Π. και Β. Βαμβακάς (2014), Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980: Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός, στο Π. Παναγιωτόπουλος και Β. Βαμβακάς (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σσ. XXXI-LXXI.

Reckwitz, A. (2023), *Το τέλος των ψευδαισθήσεων: Πολιτική, οικονομία και κουλτούρα στην ύστερη νεωτερικότητα* (μτφρ. Ε. Τομπόρη), Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Sassatelli, R. (2016), *Καταναλωτική κουλτούρα: Ιστορία, θεωρία και πολιτική* (μτφρ. Δ. Λάλλας), Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Featherstone, M. (2007), *Consumer culture and postmodernism*, London, Sage.

Lipovetsky, G. (1994), *The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy*, New Jersey, Princeton University Press.

Olsen, N. (2019) *The sovereign consumer: A new intellectual history of neoliberalism*, Switzerland, Palgrave Macmillan Springer.

Placas, A. (2020), Disrupted and disrupting consumption: Transformations in buying and borrowing in Greece, in E. Doxiadis and A. Placas (eds.), *Living under austerity: Greek society in crisis*, Berghahn Books, pp. 321-346.

Trentmann, F. (2006), The modern genealogy of the consumer: Meanings, identities and political synapses, in J. Brewer and F. Trentmann (eds), *Consuming cultures, global perspectives: Historical trajectories, transnational exchanges,* Oxford-New York, Berg, pp.19-69.

ΟΙ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΛΥΣΙΔΩΤΕΣ ΠΤΩΧΕΥΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΣΕ ΗΠΑ ΚΑΙ ΕΕ (2023-2024). ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΣΤΙΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΩΝ ΤΑΜΕΙΩΝ ΔΙΕΘΝΩΣ

Κωνσταντίνος Μέμος[α]

[α] Διδάσκων (ΕΔΙΠ), Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία μελετάται η πτώχευση των τραπεζών σε ΗΠΑ και ΕΕ και ειδικότερα οι λόγοι που οδήγησαν τις τράπεζες στην κατάρρευση. Επιπρόσθετα αναφέρεται η διάσωσή τους από τις εποπτικές αρχές και πώς διενεργήθηκε άμεσα για την αντιμετώπιση σοβαρότερων αρνητικών επιπτώσεων για την παγκόσμια οικονομία και την αποφυγή έντονων κοινωνικών προβλημάτων. Τέλος θα πραγματοποιηθεί μία συσχέτιση των τραπεζών και της πτώχευσης αυτών με τα συνταξιοδοτικά ιδρύματα και τις επιπτώσεις στους ασφαλισμένους. Η πρωτοτυπία της βιβλιογραφικής έρευνας εστιάζεται στο συσχετισμό της πτώχευσης των τραπεζών με τα συνταξιοδοτικά ταμεία και τις άμεσες ή έμμεσες επιπτώσεις που προκάλεσε μια οικονομικής φύσεως κρίση στις επενδύσεις των ασφαλισμένων και κατ επέκταση στη μελλοντική τους βιωσιμότητα.

Λέξεις Κλειδιά: Πτώχευση Τραπεζών, Επενδύσεις Ασφαλιστικών Ταμείων, Κοινωνική Ασφάλιση, Συντάξεις, Συνταξιοδοτικό Σύστημα

THE RECENT CHAIN BANK FAILURES IN THE USA AND EU (2023-2024). CHALLENGES AND PROSPECTS IN PENSION FUNDS INVESTMENTS INTERNATIONALLY

Konstantinos Memos[α]

[α] Lecturer (EDIP), Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This paper studies banks failures in the USA and the EU and in particular the reasons that led the banks to collapse. Additionally, their rescue by the supervisory authorities is mentioned and how it was carried out immediately to address more serious negative impacts on the global economy and avoid intense social problems. Finally, a correlation will be made between the banks and their bankruptcy with pension institutions and the effects on the insured. The originality of the bibliographic research focuses on the correlation of the bankruptcy of banks with pension funds and the direct or indirect effects that a financial crisis caused on the investments of the insured and by extension on their future viability.

Keywords: Bank Failures, Pensions, funds investments, Social Security, Pensions, Pension System

Εισαγωγή

Τα τελευταία 25 χρόνια ο τραπεζικός κλάδος βρίσκεται σε μια δυναμική ανασχηματισμού και στη δίνη συνεχών αλλαγών, αποτέλεσμα των συνεχώς μεταβαλλόμενων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Οι τράπεζες είναι εκτεθειμένες σε χρηματοοικονομικούς, λειτουργικούς, επιχειρηματικούς κινδύνους, όπως και σε άλλους εξωγενείς κινδύνους.

Ως τραπεζική κρίση ορίζουμε μία κατάσταση δυσχέρειας, η οποία οδηγεί σε διάβρωση και εκτεταμένη φθορά μεγάλου μέρους ή και ολόκληρης της αξίας του συνολικού κεφαλαίου του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η απαρχή μιας τραπεζικής κρίσης μπορεί να οροθετηθεί με βάση συγκεκριμένα γεγονότα που προηγούνται της κρίσης, παραδείγματος χάρη οι μαζικές αναλήψεις των αποταμιεύσεων των πελατών.

Οι επιπτώσεις της ραγδαίας αύξησης των επιτοκίων επισημάνθηκαν στις ΗΠΑ από την κατάρρευση των Silicon Valley Bank, Signature Bank και Silvergate Bank και πιο πρόσφατα στην Ευρώπη από την εξαγορά της μεγάλης ελβετικής τράπεζας Credit Suisse και στις ΗΠΑ πάλι με την εξαγορά της First Republik Bank.

Ωστόσο, παρά την ισχυρή θέση του αμερικάνικου τραπεζικού συστήματος γενικότερα, οι χρεοκοπημένες τράπεζες φαίνεται να είχαν ανεπαρκή ρευστότητα για να καλύψουν τις αναλήψεις καταθέσεων. Αυτό υπογραμμίζει μια σημαντική ευπάθεια του τραπεζικού συστήματος, δηλαδή μια κλασική αναντιστοιχία ενεργητικού-παθητικού.

Οι χρεοκοπημένες τράπεζες είχαν πολλά κοινά σημεία, αναπτύχθηκαν γρήγορα χρησιμοποιώντας βραχυπρόθεσμη χρηματοδότηση πριν καταρρεύσουν, τα περιουσιακά τους στοιχεία επενδύθηκαν σε μεγάλο βαθμό σε μακροχρόνια ομόλογα του Δημοσίου και τίτλους με υποθήκη που τους εξέθεσαν σε μεγάλες απραγματοποίητες ζημίες λόγω των αυξανόμενων επιτοκίων το 2022-2023, και είχαν μεγάλη συγκέντρωση ανασφάλιστων καταθέσεων και άλλων βραχυπρόθεσμων υποχρεώσεων που μπορούσαν να αποσυρθούν αμέσως. Η αναντιστοιχία διάρκειας στοιχείων ενεργητικού και παθητικού κατέστησε αυτά τα ιδρύματα ευάλωτα σε ανασφάλιστους καταθέτες. Όταν οι ανασφάλιστοι καταθέτες άρχισαν να αποσύρουν μαζικά τις καταθέσεις τους, αυτό οδήγησε σε πτώχευση αυτών των τραπεζών.

Η κατάρρευση των Silicon Valley Bank (SVB) και Signature Bank έχει αυξήσει τις ανησυχίες για πιθανές ζημίες άλλων αμερικάνικων, και όχι μόνο τραπεζών, από τις θέσεις τους στα ομόλογα.

Τα πιστωτικά ιδρύματα πρέπει να απορροφήσουν την ανοδική πορεία των επιτοκίων των κεντρικών τραπεζών παγκοσμίως. Είναι συνεπώς κρίσιμο το πώς έχουν προετοιμαστεί για μεταβολές επιτοκίων, δηλαδή αν έχουν δημιουργήσει επαρκή αποθέματα ιδίων κεφαλαίων, στα οποία μπορούν να στηριχθούν.

Η επιθετική νομισματική πολιτική των κεντρικών τραπεζών διεθνώς εδώ και πολλές δεκαετίες, έχει οδηγήσει σε ταχύτατη εκτόξευση των αποδόσεων των ομολόγων, κάτι που μεταφράζεται σε σημαντικές απώλειες για τα χαρτοφυλάκια τίτλων που κατέχουν, ακόμα και τις κεντρικές τράπεζες να σημειώνουν ζημιές στους ισολογισμούς τους λόγω της ίδιας τους της πολιτικής.

Μετά την κατάρρευση της τράπεζας Silicon Valley, μια νέα μελέτη διαπίστωσε ότι 186 τράπεζες των ΗΠΑ κινδυνεύουν να συναντήσουν παρόμοια μοίρα. Κυριότεροι λόγοι φυσικά είναι η αύξηση των επιτοκίων και το υψηλό ποσοστό ανασφάλιστων καταθέσεων, που προμηνύουν υπέρογκα ποσοστά κινδύνου.

Τα συνταξιοδοτικά συστήματα έχουν άμεση σχέση με τους τραπεζικούς και επενδυτικούς οργανισμούς για τη διαχείριση των αποθεματικών τους κεφαλαίων. Επιπρόσθετα βρίσκονται στον κίνδυνο να χάσουν τη βιωσιμότητά τους λόγω του μικρού αριθμού ασφαλισμένων που δεν δύναται να συλλέξουν επαρκείς εισφορές προκειμένου να πληρωθούν οι συντάξεις σε μακροχρόνια βάση.

Η κατάρρευση της Silicon Valley Bank (SVB)

Η κύρια ανησυχία για τις τράπεζες που μελετήθηκαν είναι ότι κατέχουν την πλειονότητα των περιουσιακών τους στοιχείων σε κρατικά ομόλογα και τίτλους εξασφαλισμένους με στεγαστικά δάνεια, που είναι ευαίσθητοι στα επιτόκια. Η αξία αυτών των περιουσιακών στοιχείων μειώθηκε λόγω της πρόσφατης αύξησης των επιτοκίων από την Federal Reserve.

Η Silicon Valley Bank έπεσε θύμα αυτών των αυξανόμενων επιτοκίων καθώς διατηρούσε μεγάλο μέρος του ενεργητικού της σε μακροπρόθεσμα κρατικά ομόλογα. Αυτά τα κρατικά ομόλογα δεν είχαν τόση αξία όπως όταν αγοράστηκαν επειδή πλήρωναν λιγότερο από το τρέχον επιτόκιο. Για να καλύψει τη ζήτηση ανάληψης καταθέσεων από τους πελάτες, η SVB πούλησε ορισμένα από αυτά τα περιουσιακά στοιχεία με ζημία κοντά στα 2 δισεκατομμύρια δολάρια. Η αποκάλυψη αυτών των ζημιών πυροδότησε φόβο στους πελάτες της, που αποτελούνταν κυρίως από νεοφυείς εταιρείες τεχνολογίας, με αποτέλεσμα να αποσύρουν τα χρήματά τους.

Η Silicon Valley Bank είχε επωφεληθεί από τα επιτόκια «μηδενικού χρήματος» για περισσότερο από μια δεκαετία, καθώς δισεκατομμύρια εισέρευσαν στην τράπεζα μέσω τεχνολογικών κεφαλαίων επιχειρηματικού κινδύνου. Αναζητώντας κάποιου είδους απόδοση, έβαλε τα χρήματα σε μακροπρόθεσμα ομόλογα του αμερικανικού δημοσίου. Αλλά όταν τα επιτόκια άρχισαν να αυξάνονται απότομα το 2022 και οι καταθέτες ζήτησαν υψηλότερες αποδόσεις, η τράπεζα αναγκάστηκε να πουλήσει μερικά από αυτά τα ομόλογα με ζημία και κατ επέκταση κατάρρευση της τράπεζας.

Η Silicon Valley Bank είναι βαθύτατα συνδεδεμένη με την startup σκηνή των ΗΠΑ, ως η μοναδική εισηγμένη τράπεζα που επικεντρώνεται στη Silicon Valley και στις νεοφυείς επιχειρήσεις τεχνολογίας. Η τράπεζα συνεργάζονταν με σχεδόν τις μισές νεοφυείς επιχειρήσεις καθώς και με το 44% των εταιρειών τεχνολογίας και υγειονομικής περίθαλψης.

Οι ανησυχίες για την οικονομική κατάσταση της Silicon Valley Bank, ενός από τους σημαντικότερους δανειστές νεοσύστατων εταιρειών, προκάλεσαν πανικό στο διεθνές οικοσύστημα των startup με τους τριγμούς να μεταδίδονται στον ευρύτερο τραπεζικό κλάδο.

Στις 08/03/2023, η μητρική εταιρεία της τράπεζας, SVB Financial Group, ανακοίνωσε πως προχώρησε σε πώληση τίτλων ύψους $21 δισ. του χαρτοφυλακίου της με απώλειες $1,8

δισ., ενώ ανακοίνωσε την περαιτέρω πώληση μετοχών ύψους $2,25 δισ. για τον εξορθολογισμό του ισολογισμού της. Οι κινήσεις αυτές ανησύχησαν τους πελάτες της και έτσι προχώρησαν σε ανάληψη των κεφαλαίων τους από την τράπεζα. Οι προσπάθειες της SVB για άντληση κεφαλαίων απέτυχαν και η κατάρρευσή της ήταν γεγονός. Η αμερικανική τράπεζα Silicon Valley Bank έκλεισε την Παρασκευή 10/03/2023 με εντολή του Υπουργείου Χρηματοοικονομικής Προστασίας και Καινοτομίας της πολιτείας της Καλιφόρνια, με την Ομοσπονδιακή Αρχή Εγγύησης Καταθέσεων (FDIC) των ΗΠΑ να αναλαμβάνει διαχειριστής, προκειμένου να διασφαλιστούν οι καταθέσεις των πελατών της τράπεζας, όπως ανέφερε σε ανακοίνωσή της η Αρχή. Η FDIC δημιούργησε την Deposit Insurance National Bank of Santa Clara, στην οποία πέρασαν οι εξασφαλισμένες καταθέσεις της SVB. Η εγγύηση της FDIC καλύπτει καταθέσεις έως 250.000 δολαρίων ανά καταθέτη σε κάθε τραπεζικό ίδρυμα.

Η κατάρρευση της Signature Bank

Ως την 31η Δεκεμβρίου 2022, στη Signature Bank είχε αποταμιευμένο ποσό που αθροιστικά ανερχόταν σε 88,59 δισεκατομμύρια δολάρια. Σχεδόν το ένα τέταρτο των καταθέσεών της προέρχονταν από τον τομέα των κρυπτονομισμάτων, αλλά η τράπεζα ανακοίνωσε τον Δεκέμβριο ότι θα συρρικνώσει τις καταθέσεις της που σχετίζονται με τα κρυπτονομίσματα κατά 8 δισεκατομμύρια δολάρια.

Η τράπεζα αντιμετώπισε ένα μεγάλο κύμα εκροών καταθέσεων. Οι καταθέτες πανικοβλήθηκαν μετά την αποτυχία της SVB, επειδή η Signature είχε υψηλά ποσά ανασφάλιστων καταθέσεων και ήταν εκτεθειμένη στον τομέα των κρυπτονομισμάτων. Η Signature Bank έκλεισε από τις ομοσπονδιακές ρυθμιστικές αρχές στις 12 Μαρτίου 2023 και από το φόβο της συνεχιζόμενης μετάδοσης. Η Signature Bank δεν ήταν μέλος του Ομοσπονδιακού Αποθεματικού Συστήματος και, ως εκ τούτου, δεν ελεγχόταν ή εποπτευόταν άμεσα από τη Fed.

Πρόκειται για τη δεύτερη τράπεζα των ΗΠΑ, μετά τη Silicon Valley Bank, που καταρρέει σε μερικές ημέρες. Σύμφωνα με τη διαδικασία που ανακοινώθηκε, η FDIC ίδρυσε μια «τράπεζα-γέφυρα» για τη διαχείριση των λογαριασμών των πελατών διασφαλίζοντας ότι θα λειτουργούν αδιάκοπα.

Τον έλεγχο της Signature Bank, που εδρεύει στην Νέα Υόρκη ανέλαβε ο εποπτικός φορέας του χρηματοπιστωτικού τομέα στη Νέα Υόρκη (NYDFS) ενώ διαχειριστής της πτώχευσής της είναι η ομοσπονδιακή υπηρεσία εγγύησης των καταθέσεων (FDIC).

Η Signature Bank είχε πελάτες σε εταιρείες μεσαίας αγοράς, αλλά ήταν ιδιαίτερα γνωστή για την παροχή υπηρεσιών σε δικηγορικά γραφεία, αγοραστές ακινήτων και εταιρείες κρυπτονομισμάτων. Η κατάρρευση της Signature Bank οφείλεται σε κακή διαχείριση, σύμφωνα με έκθεση της Federal Deposit Insurance Corporation.

Η κατάρρευση της Silvergate Bank

Η Silvergate Capital ιδρύθηκε το 1988 και άρχισε να ασχολείται με κρυπτονομίσματα το 2013 μέχρι να μετατρέψει τις περισσότερες από τις συναλλαγές της σε ψηφιακά στοιχεία τα τελευταία χρόνια. Οι τράπεζες κρυπτονομισμάτων είναι τραπεζικές και επενδυτικές

εφαρμογές κρυπτονομισμάτων που επιτρέπουν στους χρήστες να αγοράζουν, να πωλούν και να διατηρούν ψηφιακά περιουσιακά στοιχεία εύκολα και με ασφάλεια.

Η κατάρρευση του FTX, ενός από τα μεγαλύτερα χρηματιστήρια κρυπτονομισμάτων στον κόσμο, έχει εξαπολύσει άλλη μια περίοδο αστάθειας στην εξαιρετικά κερδοσκοπική αγορά ψηφιακών περιουσιακών στοιχείων. Ύστερα από την κατάρρευση του ανταλλακτηρίου FTX τον Νοέμβριο του 2022, μία απώλεια 1 δισεκατομμυρίου δολαρίων το τέταρτο τρίμηνο του 2022 και μια καθυστερημένη ετήσια έκθεση προς την Επιτροπή Κεφαλαιαγοράς η Silvergate άρχισε να εκφράζει αμφιβολίες σχετικά με την ικανότητά της να παραμείνει σε λειτουργία. Η μετοχή της τράπεζας ήταν σε ελεύθερη πτώση με εβδομαδιαία πτώση ρεκόρ κατά 37%, ενώ περισσότερα από 5 δισ. δολάρια εξανεμίστηκαν από την αξία μιας σειράς εταιρειών. Οι καταθέσεις πελατών ψηφιακών στοιχείων ενεργητικού ήταν 7,3 δισεκατομμύρια δολάρια το τέταρτο τρίμηνο του 2022, σε σύγκριση με 12,0 δισεκατομμύρια δολάρια το τρίτο τρίμηνο του 2022.

Εκτός από την απόλυση του 40% του εργατικού δυναμικού της, η εταιρεία ανακοίνωσε καθαρή ζημία σχεδόν 1 δισεκατομμυρίου δολαρίων το τέταρτο τρίμηνο μετά από μια βιασύνη προς την έξοδο στο τέλος του περασμένου έτους που είδε τις καταθέσεις των πελατών να πέφτουν κατά 68% στα 3,8 δισεκατομμύρια δολάρια. Για να καλύψει τις αποσύρσεις, η Silvergate αναγκάστηκε να πουλήσει χρεόγραφα ύψους 5,2 δισ. δολαρίων.

Η τράπεζα αποφάσισε να προχωρήσει στην εθελοντική ρευστοποίηση και εκκαθάριση και να διακόψει την πλατφόρμα πληρωμών γνωστή ως Silvergate Exchange Network ή SEN την οποία χαρακτήριζε την «καρδιά» των υπηρεσιών του ομίλου στο χώρο των κρυπτονομισμάτων.

Η κατάρρευση της First Republic Bank

Μετά την αύξηση των επιτοκίων από την Federal Reserve, η SVB, αντιμετώπιζε τεράστιες απώλειες σε μακροπρόθεσμα ομόλογα του Δημοσίου και άλλες επενδύσεις που έκαναν βουτιά. Αυτή η κατάσταση επηρέασε και την First Republic Bank.

Η τράπεζα ύστερα από την χρηματοδότηση που έλαβε από τις Αρχές των ΗΠΑ και κάποιων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, δεν κατάφερε να βρει ένα ικανοποιητικό σχέδιο διάσωσης και επιβεβαίωσε πως πολλοί πελάτες είχαν αποσύρει τις καταθέσεις τους το πρώτο τρίμηνο, με το bank run να ξεπερνά συνολικά τα 100 δισ. δολάρια και η μετοχή της κατέρρευσε.

Η συμφωνία για την First Republic, η οποία είχε συνολικό ενεργητικό 229,1 δισεκατομμύρια δολάρια στις 13 Απριλίου, συνέβη λιγότερο από δύο μήνες αφότου η Silicon Valley Bank και η Signature Bank κατέρρευσαν εν μέσω φυγής καταθέσεων από τους δανειστές των ΗΠΑ, αναγκάζοντας την Ομοσπονδιακή Τράπεζα να λάβει μέτρα έκτακτης ανάγκης για σταθεροποίηση των αγορών.

Με την κατάρρευση της Silicon Valley Bank και της Signature Bank οι οποίες είχαν μεγάλο ποσό ανασφάλιστων καταθέσεων, δηλαδή καταθέσεις πάνω από το όριο των 250.000 δολαρίων που είχε ορίσει η FDIC, οι πελάτες της First Republic με μεγάλους λογαριασμούς έσπευσαν να τραβήξουν τα χρήματά τους με την πρώτη ένδειξη

προβλημάτων. Η μαζική φυγή καταθέσεων συνέβη επειδή οι μεγάλοι καταθέτες απέσυραν τα κεφάλαιά τους καθώς ήταν άνω των 250.000 δολαρίων, ποσό το οποία είναι εγγυημένο από την FDIC, μεταφέροντάς τα σε μεγαλύτερα ιδρύματα που θεωρούνται λιγότερο πιθανό να υποχωρήσουν.

Η κατάρρευση της Credit Suisse

Εδώ και 166 χρόνια, η Credit Suisse έπαιζε σημαντικό ρόλο στη μετατροπή της Ελβετίας σε παγκόσμιο οικονομικό κέντρο, ενώ ανταγωνιζόταν ευθέως τους κολοσσούς της Wall Street. Όλα αυτά, όμως, σταμάτησαν πριν από μερικά χρόνια, όταν η κακοδιαχείριση του τραπεζικού ιδρύματος και η πληθώρα σκανδάλων υπέσκαψαν την εμπιστοσύνη των επενδυτών και των αγορών. Αν και η αποσάθρωση των θεμελίων της πάλαι ποτέ κραταιάς τράπεζας πήρε πολλά χρόνια, η πτώση της διήρκησε μόλις λίγες ημέρες.

Η κακοδιαχείριση του τραπεζικού ιδρύματος και η πληθώρα σκανδάλων υπέσκαψαν την εμπιστοσύνη των επενδυτών και των αγορών. Οι απανωτές αλλαγές στα ανώτατα κλιμάκια διοίκησής της τα περασμένα χρόνια λόγω των πολλαπλών σκανδάλων οδήγησαν σε πτώση της μετοχής της κατά 95% από τα επίπεδα πριν τη κρίση του 2008.

Το γεγονός ότι η Credit Suisse ήταν μια επαρκώς κεφαλαιοποιημένη τράπεζα και διέθετε πολλά περιουσιακά στοιχεία. Σημειώνεται ότι οι ελβετικές αρχές επιβεβαίωσαν ότι η τράπεζα δεν ήταν εκτεθειμένη σε υψηλότερα επιτόκια, σε αντίθεση με την SVB.

Η κατάρρευση της Credit Suisse θέτει στο επίκεντρο σειρά από ερωτήματα και αμφιβολίες για τον βαθμό σταθερότητας του συστήματος των τραπεζών. Οι αγορές έχασαν την εμπιστοσύνη τους στην ιστορική τράπεζα τη στιγμή που η παγκόσμια οικονομία κλυδωνίστηκε από την κατάρρευση τριών αμερικανικών τραπεζών, οδηγώντας εν τέλει στην κατάρρευση και διάσωση της ιστορικής αυτής ελβετικής τράπεζας μέσω της εξαγοράς της από την UBS. Η UBS, η μεγαλύτερη τράπεζα της Ελβετίας, συμφώνησε να εξαγοράσει την ανταγωνίστριά της Credit Suisse έναντι 3 δισ. ελβετικών φράγκων (3,2 δισ. δολάρια), στο πλαίσιο μιας συμφωνίας μετην υποστήριξη της κυβέρνησης.

Τραπεζική κρίση και επενδύσεις Ασφαλιστικών Ταμείων

Οι επενδύσεις των αποθεματικών των ασφαλιστικών ταμείων θα πρέπει να διεξάγονται με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούν να καλυφθούν οι μελλοντικές ανάγκες κυρίως για συντάξεις. Είναι ένας τρόπος ώστε να εξασφαλισθούν οι μελλοντικές παροχές των ασφαλιστικών οργανισμών. Οι σωστές επενδύσεις είναι και μία υποχρέωση η οποία εξάγεται από την αρχή της αλληλεγγύης των γενεών.

Οι επενδύσεις των ασφαλιστικών ταμείων, και ειδικότερα όλων των κεφαλαιοποιητικών συστημάτων ασφάλισης διενεργούνται επί το πλείστον μέσω των τραπεζών και μεγάλων επενδυτικών ιδρυμάτων.

Η τραπεζική κρίση δημιούργησε μεγάλες ανησυχίες στους ασφαλισμένους και γενικότερα στο επενδυτικό τοπίο παγκοσμίως. Διακυβεύεται η αποτελεσματικότητα των ασφαλιστικών συστημάτων μέσω των επενδύσεων και τελικά το ποσοστό ανταποδοτικότητας μετά το πέρας του εργασιακού τους βίου.

Οι διαχειριστές των αποθεματικών των ασφαλιστικών - συνταξιοδοτικών ταμείων παγκοσμίως έχουν να αντιμετωπίσουν στις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες της οικονομικής κρίσης εκτός από τους επενδυτικούς κινδύνους και τους συστημικούς. Η αντιστάθμιση των ισορροπιών στην παγκόσμια οικονομία μέσω της χειραγώγησης των αγορών δημιουργεί επιπρόσθετους επενδυτικούς κινδύνους και η επενδυτική αποτελεσματικότητα των αποθεματικών των ασφαλιστικών ταμείων συρρικνώνεται. Οι περισσότεροι διαχειριστές συνταξιοδοτικών κεφαλαίων ανά τον κόσμο έχουν διακρίνει τη δυσκολία δημιουργίας υπεραξίας μέσω σωστών επενδύσεων και για το λόγο αυτό εστιάζονται στη δημιουργία αμοιβαίων κεφαλαίων μηδενικού κινδύνου παραβλέποντας την κοινωνική αποτελεσματικότητα των συστημάτων αυτών.

Τα συνταξιοδοτικά προγράμματα λειτουργούν συχνά σκόπιμα με σημαντικές αναντιστοιχίες στοιχείων ενεργητικού-παθητικού. Επειδή οι συνταξιοδοτικές υποχρεώσεις, σε αντίθεση με τις τραπεζικές υποχρεώσεις, είναι γενικά μη άμεσα ρευστοποιήσιμες, τα συνταξιοδοτικά προγράμματα μπορούν να συνεχίσουν να λειτουργούν για μεγάλες περιόδους, ακόμη και με πολύ κακή χρηματοδότηση και περιορισμένη διαχείριση κινδύνου περιουσιακών στοιχείων-παθητικού. Όμως έχουν μεγάλες απώλειες περιουσιακών στοιχείων που προέρχονται από αυτές τις επενδύσεις. Απρόβλεπτες ανάγκες ρευστότητας για συντάξεις μπορεί να προκύψουν όταν απαιτείται ασφάλεια για παράγωγα που χρησιμοποιούνται για αντιστάθμιση υποχρεώσεων ή μόχλευση έκθεσης σε διάφορες κατηγορίες περιουσιακών στοιχείων.

Η μελέτη του Δικτύου Έρευνας Κοινωνικής Επιστήμης, με την ονομασία Νομισματική σύσφιξη και ευθραυστότητα των τραπεζών των ΗΠΑ το 2023 αναφέρει ότι 186 τράπεζες θα μπορούσαν να χρεοκοπήσουν εάν ακόμη και οι μισοί από τους ανασφάλιστους καταθέτες τους αποσύρουν τα κεφάλαιά τους. Ακόμη και αν μόνο οι μισοί από τους ανασφάλιστους καταθέτες αποφασίσουν να αποχωρήσουν, σχεδόν 190 τράπεζες βρίσκονται σε δυνητικό κίνδυνο απομείωσης των ασφαλισμένων καταθετών, με πιθανώς 300 δισεκατομμύρια δολάρια ασφαλισμένων καταθέσεων σε κίνδυνο.

Ο μεγαλύτερος μέτοχος της SVB Financial ήταν η Vanguard, κατέχοντας περίπου το 10% των μετοχών. Οι εταιρείες διαχείρισης περιουσιακών στοιχείων Blackrock και State Street ήταν μεταξύ άλλων κορυφαίων επενδυτών.

Το μεγαλύτερο συνταξιοδοτικό ταμείο της Σουηδίας, Alecta, αντιμετώπισε απώλειες ύψους σχεδόν 2 δισ. δολ. ως αποτέλεσμα μιας αποτυχημένης επενδυτικής στρατηγικής που το οδήγησε να γίνει ένας από τους μεγαλύτερους μετόχους στις τρεις αμερικανικές τράπεζες που κατέρρευσαν δηλαδή την Silicon Valley Bank, την Signature Bank και την First Republic Bank.

Το μέγεθος των ζημιών έγινε πιο ξεκάθαρο από τη στιγμή που το ταμείο πούλησε όλο το μερίδιο του στη First Republic Bank με ζημία 7,5 δισ. κορωνών (728 εκατ. δολ.), σύμφωνα με τον διευθύνοντα σύμβουλο, Magnus Billing. Αυτό ήρθε επιπλέον στις αναμενόμενες απώλειες ύψους 8,9 δισ. κορωνών και 3,2 δισ. κορωνών στη Silicon Valley Bank και την Signature Bank, αντίστοιχα. Ενώ η Alecta είναι αρκετά μεγάλη για να αντιμετωπίσει τις απώλειες χωρίς επιπτώσεις στους 2,6 εκατομμύρια Σουηδούς των

οποίων οι ιδιωτικές αποταμιεύσεις έχουν επενδυθεί στο ταμείο, η είδηση για τις ζημιές έχει προκαλέσει την οργή της κοινής γνώμης στη Σουηδία.

Το Καλιφόρνια Public Employees Retirement Fund (Cal PERS), το οποίο διαχειρίζεται το μεγαλύτερο δημόσιο συνταξιοδοτικό ταμείο στη χώρα με περισσότερα από 1,5 εκατομμύρια μέλη, είχε επενδύσει 67 εκατομμύρια δολάρια στην SVB και περίπου 11 εκατομμύρια δολάρια στην Signature τη στιγμή της αποτυχίας τους. Με περισσότερα από 440 δισεκατομμύρια δολάρια σε περιουσιακά στοιχεία στο τέλος του περασμένου οικονομικού έτους, αυτές οι επενδύσεις αποτελούν μόνο ένα κλάσμα του χαρτοφυλακίου του.

Το Σύστημα Συνταξιοδότησης Καθηγητών της Πολιτείας της Καλιφόρνια, το οποίο είναι το μεγαλύτερο ταμείο συνταξιοδότησης δασκάλων της χώρας, είπε επίσης στο Newsweek ότι από την περασμένη Πέμπτη, η σύνταξη κατείχε 11 εκατομμύρια δολάρια σε μετοχές SVB, χωρίς ομόλογα. Από τις 31 Ιανουαρίου, το ενεργητικό της ανέρχεται σε 311,5 δισεκατομμύρια δολάρια.

Το Employee Retirement System, το οποίο ωφελεί χιλιάδες συνταξιούχους κρατικούς και δημοτικούς εργαζόμενους, είχε επενδύσει πάνω από 2,6 εκατομμύρια δολάρια σε SVB, Signature και σε δύο άλλες τράπεζες: την First Republic και τη Silvergate Capital. Αυτές οι επενδύσεις αντιπροσωπεύουν ένα μικρό ποσοστό του συνολικού ταμείου, το οποίο αποτιμάται σε περισσότερα από 10,3 δισεκατομμύρια δολάρια.

Το Colorado Public Employees Retirement Association (Colorado PERA), του οποίου τα περιουσιακά στοιχεία ανέρχονται σε 56,2 δισεκατομμύρια δολάρια, ότι η σύνταξη είχε 12,5 εκατομμύρια δολάρια σε μετοχές SVB. Το State Teachers Retirement System of Ohio (STRS Ohio) είχε 27,2 εκατομμύρια δολάρια σε SVB, δηλαδή 0,03 % του συνόλου του χαρτοφυλακίου. Το κρατικό σύστημα συνταξιοδότησης της Αριζόνα (ASRS), το οποίο έχει περίπου 50 δισεκατομμύρια δολάρια σε περιουσιακά στοιχεία, είχε 3,8 εκατομμύρια δολάρια σε SVB, που αντιπροσωπεύει το 0,008 τοις εκατό του συνολικού ταμείου.

Η Εθνική Συνταξιοδοτική Υπηρεσία της Κορέας (NPS) η οποία διαχειρίζεται το τρίτο μεγαλύτερο δημόσιο συνταξιοδοτικό ταμείο στον κόσμο με περιουσιακά στοιχεία 800 δισεκατομμυρίων δολαρίων, κατέχει περίπου 100.000 μετοχές της SVB, οι οποίες αποτιμώνται σε περίπου 23,2 εκατομμύρια δολάρια στα τέλη του 2022.

Παρακάτω παρατίθεται μια λίστα συνταξιοδοτικών ταμείων που γνωρίζουμε ότι έχουν κάποια έκθεση στην κατάρρευση του SVB. Αυτά τα συνταξιοδοτικά ταμεία είτε επενδύονται απευθείας σε μετοχές της SVB Financial Global είτε κατέχουν μερίδιο σε εταιρεία που συνδέεται με την SVB.

Πίνακας 1. Συνταξιοδοτικά Ταμεία με άμεση έκθεση στην κατάρρευση της Silicon Valley Bank

Pension Investment Fund	SVB Financial Reported Value	Signature Bank Reported Value
California Public Employees Retirement Fund	$67,000,000*	$11,000,000*
Ohio State Teachers' Retirement System	$27,200,000*	$0
New York State Common Fund	$26,500,000	$8,200,000
Washington State Investment Board	$18,100,000**	$9,694,422**
New York State Teachers' Retirement System	$15,000,000	$8,600,000
Florida Retirement System (State Board of Administration)	$14,000,000	$8,000,000
Colorado Public Employees Retirement Association	$12.500,000*	$1,000,000
California State Teachers' Retirement System	$11,000,000*	$12,100,000
North Carolina Total Retirement Plans	$9,900,000*	$7,800,000*
Wisconsin Retirement System	$8,600,000	$3,700,000
New Jersey Department of Investment	$8,400,000	$4,200,000
Ohio Public Employees' Retirement System	$7,000,000	$4,000,000
Retirement Systems of Alabama	$4,400,000	$2,300,000
Michigan Department of Treasury	$3,900,000	$2,000,000
Arizona State Retirement System	$3,800,000	$2,000,000
Oregon Public Employees Retirement System	$2,500,000	$556,000
Utah Retirement System	$2,400,000	$1,200,000
Texas Teachers Retirement System	$2,000,000	$1,000,000
Pennsylvania Public School Employees' Retirement System	$2,000,000	$1,000,000
Tennessee State Treasury (TN Consolidated Retirement System)	$2,000,000	$1,000,000
Alaska Retirement Management Board	$2,000,000	$1,000,000
Kentucky Teachers' Retirement System	$1,200,000	$1,000,000
Maryland State Retirement and Pension System	$1,000,000	$546,000
Kentucky Retirement System	$1,000,000	$570,000
Louisiana State Employees' Retirement System	$875,000	$472,000
New Mexico Educational Retirement Board	$656,000	$346,000
Illinois Municipal Retirement Fund	$518,000	$509,000
Ohio School Employees Retirement System	$421,000*	$0
Virginia Retirement Systems	$0	$1,057,000**
Rhode Island Employees Retirement System	$2.6m or less (reported combined data)	$2.6m or less (reported combined data)

Πηγή: equable.org

Αυτός είναι μόνο ένας μερικός κατάλογος συνταξιοδοτικών ταμείων που κατέχουν μετοχές στην SVB Financial Global. Υπάρχουν τουλάχιστον τρεις τρόποι με τους οποίους τα δημόσια συνταξιοδοτικά ταμεία έχουν επηρεαστεί από την κατάρρευση του SVB που γνωρίζουμε μέχρι στιγμής.

Πρώτον, οι απώλειες για τη μετοχή SVB. Υπήρχαν τουλάχιστον 26 δημόσια συνταξιοδοτικά ταμεία των οποίων οι καταθέσεις στην SEC κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο μηνών έδειξαν επένδυση στη μητρική της Silicon Valley Bank, SVB Financial Group. Υπάρχουν άλλοι που θα εκτεθούν σε αυτές τις απώλειες μέσω χρημάτων που διαχειρίζονται εξωτερικά ή σε αμοιβαία κεφάλαια.

Δεύτερον, ζημίες από το δημόσιο απόθεμα εταιρειών συνδεδεμένων με την SVB. Αυτό περιλαμβάνει εταιρείες που είχαν σημαντικές τραπεζικές σχέσεις με την αποτυχημένη τράπεζα.

Τρίτον, χαμηλότερες αποτιμήσεις για ιδιωτικές εταιρείες που είχαν χρηματοδοτικές διευκολύνσεις με SVB. Εάν τα συνταξιοδοτικά ταμεία επενδύονται σε αυτές τις εταιρείες, αυτό θα επηρεάσει αρνητικά την αξία αυτών των περιουσιακών στοιχείων στους ισολογισμούς τους. Αυτό θα περιλαμβάνει δεκάδες, αν όχι εκατοντάδες εταιρείες που

ενδέχεται να έχουν οικονομική πίεση λόγω της κατάρρευσης των τραπεζών. Ως αποτέλεσμα, οι κίνδυνοι για τα συνταξιοδοτικά ταμεία θα ήταν χαμηλότερες αποδόσεις των χαρτοφυλακίων ιδιωτικών επενδυτικών κεφαλαίων τους.

Όποια και αν είναι η έκθεση σε μετοχές που σχετίζονται με την SVB, οι συνολικές ζημίες μέχρι στιγμής είναι ελάχιστες σε σύγκριση με το μέγεθος του συνολικού ενεργητικού αυτών των συνταξιοδοτικών ταμείων. Υπάρχουν απώλειες εκατοντάδων εκατομμυρίων. Αλλά, σε σύγκριση με εκατοντάδες δισεκατομμύρια είναι περιουσιακά στοιχεία, αυτά δεν είναι αποσταθεροποιητικές απώλειες από μόνα τους.

Η απώλεια πολλών εκατομμυρίων δολαρίων από την πτώχευση των τραπεζών έρχεται ως άλλη μια επίπτωση της συνεχιζόμενης οικονομικής κρίσης. Η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει άλλα συνταξιοδοτικά ταμεία, συμπεριλαμβανομένου του κρατικού συνταξιοδοτικού ταμείου της Βόρειας Καρολίνας και του ταμείου συνταξιοδότησης δημοσίων υπαλλήλων της Καλιφόρνιας.

Η ευρύτερη ανησυχία των συνταξιοδοτικών ταμείων είναι η έκθεση στη μεταβλητότητα των αγορών με σκοπό τις επιτυχημένες επενδύσεις. Επιπρόσθετα η χειραγώγηση των αγορών από τις εποπτικές αρχές διαστρεβλώνουν τις ισορροπίες της αγοράς και της ζήτησης περιουσιακών στοιχείων και καθιστούν ακόμη πιο δύσκολη τη διαχείριση. Η πτώχευση των τραπεζών ήταν το τυχαίο και το απρόβλεπτο που προκάλεσε απομείωση των αποθεματικών των ασφαλιστικών οργανισμών που συμμετείχαν σε αυτές.

Πολλά από τα κρατικά συνταξιοδοτικά ταμεία δεν δημοσιεύουν τις συμμετοχές τους στο μετοχικό κεφάλαιο. Μεταξύ των 92 συνταξιοδοτικών «ταμείων» (π.χ. διαχειριστές συνταξιοδοτικών συστημάτων, τμήματα διαθεσίμων ή επενδυτικές επιτροπές) που διαχειρίζονται τα περιουσιακά στοιχεία των μεγαλύτερων κρατικών και τοπικών «συνταξιοδοτικών προγραμμάτων» της χώρας, λιγότερο από το ένα τρίτο έχουν ενημερωμένες καταθέσεις SEC που σχετίζονται με τις επενδύσεις τους σε δημόσιο μετοχικό κεφάλαιο. Και τα περισσότερα συνταξιοδοτικά ταμεία τείνουν να αποκρύπτουν τις επενδύσεις ιδιωτικών κεφαλαίων τους.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα έρευνα μελετήθηκαν οι πτωχεύσεις των τραπεζών σε ΗΠΑ και ΕΕ. Έγινε μια αναλυτική παρουσίαση των χρονικών της κατάρρευσης των τραπεζών και της προσπάθειας ανάσχεσης της προκαλούμενης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Επιπρόσθετα παρουσιάστηκαν τα κυριότερα αποτελέσματα στις επενδύσεις των ασφαλιστικών ταμείων που είχαν επενδύσει στις Τράπεζες αυτές.

Η πρόσφατη παγκόσμια τραπεζική κρίση δημιούργησε τριγμούς και έντονη αμφισβήτηση στη διασφάλιση των ρευστών διαθεσίμων της παγκόσμιας κοινωνίας καθώς επίσης και σε όλους τους εργαζόμενους και μελλοντικούς συνταξιούχους παγκοσμίως.

Στο βωμό των υπερκερδών και της απώλειας των ελέγχων, τα τραπεζικά συστήματα παγκοσμίως δείχνουν ανοχύρωτα στις αποφάσεις των κεντρικών τραπεζών και θέτουν σε κίνδυνο ολόκληρο το σύστημα.

Τα ασφαλιστικά - συνταξιοδοτικά συστήματα παγκοσμίως ως μέρος του συστήματος οφείλουν να διαχειρίζονται τους επενδυτικούς και συστημικούς κινδύνους με αποτελεσματικότητα για να διαφυλάξουν την αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών και να διασφαλίσουν τη βιωσιμότητα των συνταξιούχων στο μέλλον.

Η άμεση επέμβαση των αρχών για να διασφαλιστούν οι οικονομικές και κοινωνικές ισορροπίες από την κατάρρευση των τραπεζών παγκοσμίως, κρίθηκε αποτελεσματική και μας δίνει μία θετική διαχειριστική προσέγγιση μειώνοντας τον επενδυτικό κίνδυνο σε αντίστοιχες περιπτώσεις στο μέλλον χωρίς όμως να το εξαλείφει.

Αρκετά συνταξιοδοτικά ταμεία έχασαν χρήματα εξαιτίας αυτής της τραπεζικής χρεοκοπίας, αλλά αυτό δεν θα παραλύσει κανένα από αυτά. Αντ' αυτού, η έλλειψη διαφάνειας μεταξύ των επενδύσεων των συνταξιοδοτικών ταμείων είναι πιο ανησυχητική. Και η ιστορία του SVB είναι απλώς ένα άλλο παράδειγμα του πώς ορισμένα συνταξιοδοτικά ταμεία δε δημοσιεύουν πολλά στοιχεία από τις επενδύσεις τους.

Το μεγαλύτερο πλήγμα της πτώχευσης των τραπεζών δέχονται ασφαλιστικά ταμεία που έχουν επενδύσει σε αυτές άμεσα ή έμμεσα, που κατέχουν μικρό αποθεματικό κεφάλαιο. Στην περίπτωση αυτή αποδυναμώνεται ακόμη περισσότερο η ανταποδοτικότητα του ταμείου προς τους ασφαλισμένους αν αναλογιστούμε ότι στην περίπτωση αυτή συγκαταλέγονται αρκετά επαγγελματικά ταμεία κεφαλαιοποιητικού χαρακτήρα.

Συμπερασματικά η έλλειψη σταθερότητας ενός παγκόσμιου τραπεζικού συστήματος σε συνδυασμό με την έλλειψη διαφάνειας μεταξύ των επενδύσεων των συνταξιοδοτικών ταμείων και των ριψοκίνδυνων επενδύσεων δυνητικά μπορούν να διαταράξουν την ανταποδοτικότητα των συνταξιοδοτικών συστημάτων, τον κοινωνικό χαρακτήρα των κρατικών ασφαλιστικών συστημάτων και κατ' επέκταση τη βιωσιμότητα των συνταξιούχων στο μέλλον.

Αναφορές

Ιστοσελίδες

186 Τράπεζες των ΗΠΑ σε κίνδυνο κατάρρευσης της Silicon Valley : Μελέτη. Ανακτήθηκε από : https://www.ndtv.com/world-news/186-us-banks-at-risk-of-silicon-valley-bank-like-collapse-study-3879119.

Alecta: Το συνταξιοδοτικό ταμείο που επένδυσε σε SVB, Signature και First Republic, ανακτήθηκε από: https://www.capital.gr/diethni/3705476/alecta-to-suntaxiodotiko-tameio-pou-ependuse-se-svb-signature-kai-first-republic

Buchwald Elisabeth, Signature Bank failed because of 'poor management,' FDIC report finds, ανακτήθηκε από: https://www.cnn.com/2023/04/28/business/signature-bank-fdic-report/index.html

Church Steven, Silvergate Plans to Wind Down Bank Operations and Liquidate, ανακτήθηκε από: https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-03-08/silvergate-plans-to-wind-down-bank-operations-and-liquidate

Credit Suisse: Πώς φτάσαμε στο άδοξο τέλος μίας τράπεζας με ιστορία 166 ετών, ανακτήθηκε από: https://www.newmoney.gr/roh/bloomberg/credit-suisse-pos-ftasame-sto-adoxo-telos-mias-trapezas-me-istoria-166-eton-grafima/

Crypto Lender Silvergate's Descent Into Voluntary Liquidation, ανακτήθηκε από: https://www.usnews.com/news/technology/articles/2023-03-09/crypto-lender-silvergates-descent-into-voluntary-liquidation

Flitter Emily & Copeland Rob, Silicon Valley Bank Fails After Run on Deposits, ανακτήθηκε από: https://www.nytimes.com/2023/03/10/business/silicon-valley-bank-stock.html

Η κατάρρευση της FTX «έσβησε» 5 δισ. δολάρια από εταιρείες που σχετίζονται με crypto, ανακτήθηκε από: https://www.capital.gr/diethni/3680446/i-katarreusi-tis-ftx-esbise-5-dis-dolaria-apo-etaireies-pou-sxetizontai-me-crypto/

Hern Alex and Milmo Dan, What do we know so far about collapse of crypto exchange FTX?, ανακτήθηκε από: https://www.theguardian.com/technology/2022/nov/18/how-did-crypto-firm-ftx-collapse

ΗΠΑ: Κατέρρευσε η First Republic Bank – Στην JPMorgan περνούν οι καταθέσεις, ανακτήθηκε από: https://www.kathimerini.gr/economy/international/562396513/ipa-katerreyse-i-first-republic-bank-stin-jpmorgan-pernoyn-oi-katatheseis/

ΗΠΑ: Κλείνει η κρυπτοτράπεζα Silvergate - καταρρέει η μετοχή, ανακτήθηκε από: https://www.capital.gr/diethni/3703066/ipa-kleinei-i-kruptotrapeza-silvergate-katarreei-i-metoxi/

ΗΠΑ: Κλείνουν τη Signature Bank οι εποπτικοί φορείς, ανακτήθηκε από: https://www.ertnews.gr/eidiseis/diethni/ipa-kleinoun-ti-signature-bank-oi-epoptikoi-foreis/

Marks Howard, Lessons from Silicon Valley Bank, ανακτήθηκε από: https://www.oaktreecapital.com/insights/memo/lessons-from-silicon-valley-bank

Καλτσάς Βασίλης, Bitcoin: Σε συνεχή πτώση μετά την κατάρρευση της Silvergate, ανακτήθηκε από: https://www.ot.gr/2023/03/09/agores/bitcoin-se-synexi-ptosi-meta-tin-katarreysi-tis-silvergate/

Κατέρρευσε η Silicon Valley Bank - Περνά στον έλεγχο της FDIC για να προστατευτούν οι καταθέσεις, ανακτήθηκε από: https://www.capital.gr/diethni/3703410/katerreuse-i-silicon-valley-bank-perna-ston-elegxo-tis-fdic-gia-na-prostateutoun-oi-katatheseis/

Κατέρρευσε και η Signature Bank, μετά τη Silicon Valley Bank, ανακτήθηκε από: https://www.capital.gr/diethni/3703676/katerreuse-kai-i-signature-bank-meta-ti-silicon-valley-bank

Katherine Fung, Pensions lose millions after bank collapse, Ανακτήθηκε από: Pensions Lose Millions After Bank Collapse - Newsweek

Lang Hannah & Anand Nupur, Signature Bank becomes next casualty of banking turmoil after SVB, ανακτήθηκε από: https://www.reuters.com/business/finance/new-york-state-regulators-close-signature-bank-2023-03-12/

Lindeberg Rafaela, Sweden's Biggest Pension Fund Ousts CEO After $2 Billion Losses on US Banks, ανακτήθηκε από: https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-04-11/alecta-s-ceo-magnus-billing-to-leave-post-after-svb-losses

Μια οικονομική μπανανία: Η συμφωνία UBS - Credit Suisse θέτει τη φήμη της Ελβετίας σε κίνδυνο, ανακτήθηκε από: https://www.capital.gr/diethni/3705356/-mia-oikonomiki-mpanania-i-sumfonia-ubs-credit-suisse-thetei-ti-fimi-tis-elbetias-se-kinduno/

Πού σταματά το «ντόμινο» της Silicon Valley Bank – Τι συνέβη με τις Silvergate και Signature, ανακτήθηκε από: https://www.newmoney.gr/roh/bloomberg/pou-stamata-to-ntomino-tis-silicon-valley-bank-ti-sinevi-me-tis-silvergate-ke-signature/

Randazzo Anthony, Public pension funds and the silicon valley bank collapse, Ανακτήθηκε από: Public Pension Funds and the Silicon Valley Bank Collapse

ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΕΛΕΣΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ: Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Αριάδνη Πολυχρονίου[α]

[α] Δρ. Κοινωνιολογίας του Δικαίου, Νομική Σχολή Αθηνών, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Στην παρούσα δημοσίευση θα επιχειρήσουμε να αναπροσεγγίσουμε την προβληματική της ηθικοπολιτικής διασυνδεσιμότητας των προσφυγικών υποκειμένων με τους πολίτες των Δυτικών χωρών υποδοχής υπό το πρίσμα της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας. Αρχικά, θα συστηματοποιήσουμε τις κεντρικές ερωτητικές του κανονιστικού θεμελίου, της έκτασης και του περιεχομένου των ηθικοπολιτικών καθηκόντων των Εθνών-Κρατών απέναντι στους μετακινούμενους πληθυσμούς εντός του κυρίαρχου φιλελεύθερου πολιτικοφιλοσοφικού διαλόγου και προβληματοποιήσουμε την κρατικοκεντρική και Δυτικοστραφή τους πρόσληψη. Στη συνέχεια θα υπογραμμίσουμε την επιστημολογική αναγκαιότητα κριτικής μετατόπισης της αποτύπωσης της προσφυγικής διασυνδεσιμότητας από το πεδίο της κανονιστικής οριοθέτησης των ηθικοπολιτικών καθηκόντων των Εθνών-Κρατών στην κοινωνιολογική διερεύνηση των πραγματικών δεσμών κοινωνικής συμπόρευσης και πολιτικής συστράτευσης που αναδύονται εντός της ζώσας κοινωνικής πραγματικότητας με ετερογενή, αναπάντεχο και πολυμορφικό τρόπο. Σε αυτή την κατεύθυνση και θα υποστηρίξουμε ότι η σύγχρονη κοινωνιολογική έρευνα δύναται να αναπλαισιώσει τους πλουραλιστικούς δεσμούς διαπολιτισμικής κοινωνικής διασχεσιακότητας και πολιτικής αλληλεγγύης που αναπτύσσονται ανάμεσα σε προσφυγικούς και μη προσφυγικούς πληθυσμούς, αποκαλύπτοντας την εξισωτική στόχευση, τις αντι-ιεραρχικές δομές και τις οριζοντιοποιημένες διατάξεις τους, και παράλληλα καταγράφοντας τις κοινωνικοπολικές προκλήσεις, τις εσωτερικές αντιφάσεις και τις συστημικές παρεμποδίσεις που αντιμετωπίζουν τα εξεταζόμενα αυτά πολυσυλλεκτικά εγχειρήματα.

Λέξεις Κλειδιά: Φιλοπροσφυγική Αλληλεγγύη, Διαπολιτισμική Συνδεσιμότητα, Κοινωνιολογική Θεωρία, Προσφυγικό Υποκείμενο, Διακρατικές Υποχρεώσεις

DESTABILIZATION OF CITIZENSHIP AND PERFORMATIVE SOLIDARITY IN LATE GREEK MODERNITY" RECONCEPTUALIZING THE QUESTION OF THE REFUGEE SUBJECT'S ETHICO-POLITICAL RELATIONALITY WITHIN THE REALM OF CONTEMPORARY SOCIAL RESEARCH

Ariadni Polychroniou[α]

[α] Dr. in Sociology of Law, Law School of Athens, NKUA

Abstract

In this publication, we will attempt to critically readdress the question of the ethico-political relational bonds between refugee subjects and the citizens of Western host countries through the lens of contemporary sociological theory. Initially, we will systematize the core theoretical axes of the normative foundation, the extent, and the content of the Nation-States ethico-political obligations towards displaced populations within the dominant liberal political-philosophical discourse and then problematize their state-centered and Western-oriented texture. We will then designate the epistemological necessity to critically alter the epistemological focus of question of refugee connectivity from the field of the normative demarcation of the ethical-political duties of Nation-States to the sociological investigation of the actual bonds of social cooperation and political alignment that emerge within the living social reality of Western societies in a heterogeneous, unexpected, and multifaceted ways. In this direction, we will argue that contemporary sociological research is profoundly adept at reconceptualizing the pluralistic bonds of intercultural social interconnectivity and political solidarity that currently develop between refugee and non-refugee populations, by revealing their egalitarian goals, anti-hierarchical structures, and horizontal arrangements, while simultaneously documenting the socio-political challenges, internal contradictions, and systemic barriers faced by the multi-collective initiatives under examination.

Keywords: Pro-refugee Solidarity, Intercultural Connectivity, Sociological Theory, Refugee Subject, Transnational Ethical Obligations

Εισαγωγή

Η ορμητική ανάδυση της πολιτικής μορφής του δρώντος και διεκδικούντος προσφυγικού υποκειμένου στο εσωτερικό της εθνικής έννομης τάξης των Δυτικών χωρών υποδοχής συνιστά ένα προνομιακό πεδίο παρατήρησης της συγκρουσιακής διαλεκτικής που αναπτύσσει το δίκαιο με την πολιτική εντός της σύγχρονης δικαιοπολιτικής συνθήκης. Αποφυσικοποιώντας και επανασυγκροτώντας επιτελεστικά τις μείζονες σταθερές που διαρθρώνουν τη νεωτερική κοινωνική δομή, το μετανεωτερικό προσφυγικό υποκείμενο εγκαινιάζει, ειδικότερα, μια καινοφανή νομικοπολιτική οντολογία, την οποία καλείται να αφουγκραστεί, με διεπιστημονικά εργαλεία και κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, η σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία.

Στο εξεταζόμενο επιστημολογικό παράδειγμα, εκκινούμε από την υπόθεση ότι το σύγχρονο προσφυγικό υποκείμενο δεν αποτελεί μία κενή νομική κατασκευή ή μία ανιστορική αφαίρεση, ούτε εκπροσωπεί την ενοχλητική έμβια εξαίρεση μιας ευνομούμενης και αρμονικά λειτουργούσας παγκόσμιας κοινότητας. Το υποκείμενο της τρέχουσας προσφυγικής κρίσης καταλαμβάνει, αντίθετα, μία ορισμένη ιστορικοκοινωνικά πλαισιοθετημένη θέση σε έναν αξεδιάλυτα διασυνδεδεμένο κόσμο. Σε αυτή τη βάση, η προσφυγική ταυτότητα δεν προσλαμβάνεται στο παρόν πλαίσιο ως ένα αμετάβλητο και αδιαφοροποίητο οιονεί ουσιακό γνώρισμα των μετακινούμενων πληθυσμών. Αντίθετα, ανασυγκροτείται ως μια διαρκώς αναδιαπραγματευόμενη κατασκευή, η οποία διαπλάθει τα εννοιολογικά της γνωρίσματα μέσα από σύνθετες διακρατικές διπλωματικές ενέργειες, γεωστρατηγικές πολιτικές, οικονομικές επιταγές, νομοθετικές ρυθμίσεις, δικαστικές αποφάσεις, επικοινωνιακές πρακτικές, πολιτισμικές

αποκρυσταλλώσεις, πολιτικές διεκδικήσεις, πολεμικές συγκρούσεις και πολυκύμαντες ιστορικές συνυφάνσεις δυτικού ιμπεριαλισμού, εμφυλίων συρράξεων, συνοριακών μετατοπίσεων και αποικιοκρατικών καταβολών. Όπως θα υποστηρίξουμε, υπό το πρίσμα μιας κριτικής κοινωνιολογικής θεώρησης, παρίσταται δυνατή η απαγκίστρωση της επιστημονικής αποτύπωσης της πολιτικής υποκειμενικότητας, κοινωνικής διασυνδεσιμότητας και ιδιότυπης *πολιτειακότητας* του προσφυγικού υποκειμένου από τις κρατούσες κρατικοκεντρικές προσλήψεις της προσφυγικότητας. Σε αντίθεση με τον κυρίαρχο φιλελεύθερο κανονιστικό λόγο, η σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία δύναται να αναδείξει εμφατικά και να ερμηνεύσει κριτικά τον καταστατικά αορατοποιημένο κοινωνικό δεσμό που σφυρηλατείται ανάμεσα σε προσφυγικά και μη προσφυγικά υποκείμενα εντός της τρέχουσας εγχώριας πολιτικής πραγματικότητας, δίχως να απομονώνει τις προσφυγικές αξιώσεις από το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου προβάλλονται και δίχως να τις εντοπίζει αποκλειστικά στη νομική-δικαστηριακή σχέση που το προσφυγικό υποκείμενο διατηρεί με την έννομη τάξη του εκάστοτε κράτους υποδοχής. Υπό το προκρινόμενο επιστημολογικό παράδειγμα, τόσο η εκφορά της προσφυγικής έκκλησης όσο και η δυνατότητα αφουγκρασμού και απόκρισης σε αυτήν συνιστούν εύθραυστες και συλλογικές διασχεσιακές διαδικασίες πολιτικής υφής που δεν εκφεύγουν των δομικών ιστορικοπολιτικών συνθηκών συγκρότησης των ίδιων των εμπλεκόμενων υποκειμένων (προσφυγικό υποκείμενο - υποκείμενο πολίτης) και δεν δύνανται να αναχθούν σε μία ανιστορική και άχρονη σφαίρα απριορικά καθορισμένων ηθικών καθηκόντων.

Στην παρούσα δημοσίευση, θα επιχειρήσουμε αρχικά να συστηματοποιήσουμε τους κεντρικούς πυλώνες θεωρητικοποίησης των δικαιοπολιτικών προκλήσεων της τρέχουσας προσφυγικής κινητικότητας εντός του κυρίαρχου Δυτικού φιλελεύθερου πολιτικοφιλοσοφικού λόγου. Στο πλαίσιο ανάδειξης των μειζόνων δικαιοπολιτικών ερωτημάτων του κανονιστικού θεμελίου, της έκτασης και του περιεχομένου της ευθύνης των Εθνών-Κρατών απέναντι στους μετακινούμενους πληθυσμούς, θα υποστηρίξουμε ότι ο καταστατικός ηθικοπολιτικός δεσμός που διερευνάται, διαπλάθεται ανάμεσα στις εθνικές δικαιοταξίες που αναλαμβάνουν από κοινού την εισδοχή προσφυγικών ροών στο εσωτερικό τους, ή σπανιότερα, ανάμεσα στα Έθνη-Κράτη και τα ίδια τα προσφυγικά υποκείμενα. Ως αποτέλεσμα, η κυρίαρχη κρατικοκεντρική προσέγγιση που δεσπόζει στους σύγχρονους φιλελεύθερους φιλοσοφικούς λόγους επικεντρώνεται, όπως θα αναλύσουμε, στον καθορισμό των δεσμευτικών ηθικοπολιτικών υποχρεώσεων που επάγονται τα επιμέρους Έθνη-Κράτη για την δικαιότερη αναδιοργάνωση του διεθνούς συστήματος ασύλου και την συμμετρικότερη διανομή των προσφυγικών πληθυσμών αναμεταξύ τους, εξοστρακίζοντας από την πολιτικοφιλοσοφική διερώτηση τους παλλόμενους κοινωνικούς, πολιτικούς, πολιτισμικούς, γλωσσικούς και ηθικοσυναισθηματικούς δεσμούς που αναπτύσσονται με όρους αλληλέγγυας συμπόρευσης ανάμεσα στα προσφυγικά υποκείμενα και τους πολίτες των Δυτικών χωρών υποδοχής. Στο δεύτερο σκέλος της παρούσας, θα υποστηρίξουμε ότι η σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία δύναται, αντιθέτως, να αποτυπώσει παραστατικά και να αναπλαισιώσει επιστημολογικά και μεθοδολογικά τους ετερογενείς και πλουραλιστικούς δεσμούς κοινωνικής διασχεσιακότητας και πολιτικής αλληλεγγύης ανάμεσα σε προσφυγικούς και μη προσφυγικούς πληθυσμούς, αναδεικνύοντας πολύτροπες

κοινωνικές σχεσιακότητες που έχουν κωδικοποιηθεί με ενάργεια σε πολυάριθμες εγχώριες κοινωνιολογικές, εθνογραφικές,και ανθρωπολογικές μελέτες με αντικείμενο τη διάπλαση του κοινωνικού δεσμού προσφυγικών υποκειμένων και Δυτικών πολιτών εντός του ιστορικοπολιτισμικού συγκειμένου της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας της τελευταίας δεκαετίας.

Κυρίαρχες κρατικοκεντρικές αποτυπώσεις του ηθικοπολιτικού δεσμού του σύγχρονου προσφυγικού υποκειμένου με το Δυτικό κράτος υποδοχής: Μια κριτική αποτίμηση

Η φλέγουσα ερωτητική της προσφυγικής κρίσης έχει αποκρυσταλλωθεί, εντός της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας, σε δύο μείζονες -και αλληλοσυνδεόμενους- πυλώνες. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η τρέχουσα επιστημονική συζήτηση επικεντρώνεται στην εξεύρεση του βέλτιστου νομικοπολιτικού ορισμού του προσφυγικού υποκειμένου μέσω της εισαγωγής ασφαλών κανονιστικών κριτηρίων διαχωρισμού του από επάλληλες έννοιες, όπως αυτή του μεταναστευτικού υποκειμένου ή του ενδοκρατικά μετατοπισμένου πληθυσμού («the problem of definition»). Σε δεύτερο επίπεδο, ο σύγχρονος φιλελεύθερος διάλογος καταπιάνεται με την προβληματική των υποχρεώσεων των Εθνών-Κρατών απέναντι στον αριθμό των προσώπων που πληρούν τον ορισμό του προσφυγικού υποκειμένου. Σε αυτό το πλαίσιο, αναζητά κανονιστικούς γνώμονες δίκαιης διανομής των αιτούντων άσυλο ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε. ή τις χώρες τις Ε.Ε. και έτερα Έθνη-Κράτη, όμορα ή γειτνιάζοντα με τις πληττόμενες χώρες παραγωγής των μεγαλύτερων ποσοστών μετατοπιζόμενων προσώπων («the problem of distribution»). Εντός του δεύτερου αυτού άξονα, αναδεικνύονται με ενάργεια τα δικαιοπολιτικά ερωτήματα του κανονιστικού θεμελίου, της έκτασης και της υφής της ευθύνης απέναντι στους αναγνωριζόμενους προσφυγικούς πληθυσμούς. Παράλληλα, στο πλαίσιο της ίδιας συλλογιστικής, αναπτύσσονται ενδιαφέρουσες θεωρητικές διαφοροποιήσεις της έντασης και του χαρακτήρα αυτών των διακρατικών υποχρεώσεων, με γνώμονα όχι μόνο την ιδιότητα των αιτούντων άσυλο, αλλά και την προγενέστερη συμβολή των κρατών υποδοχής στην ευθεία πρόκληση προσφυγικών ροών λόγω της στρατιωτικής ή πολιτικής εμπλοκής τους στην εσωτερική τάξη της χώρας προέλευσης.

Ο σύγχρονος θεωρητικός διάλογος γύρω από τον προσδιορισμό του εύρους της προσφυγικής ιδιότητας και τον καθορισμό των δεσμευτικών υποχρεώσεων των Εθνών-Κρατών απέναντι στις τρέχουσες προσφυγικές ροές δομείται γύρω από έναν, κατά βάση, πολιτικά φιλελεύθερο και αμιγώς κρατικοκεντρικό άξονα (Miller 2007, 2016, Owen 2019, 2020, Gibney 2004, Carens 2013, Holtug 2016, Lister 2013, Souter 2021). Στο σύνολο των ανωτέρω πραγματεύσεων, το νεωτερικό Έθνος-Κράτος εγκαθιδρύεται ως ο κατ' εξοχήν πολιτικός δρώντας και ηθικός αποδέκτης των δεσμευτικών καθηκόντων απέναντι στους προσφυγικούς πληθυσμούς. Το κράτος εκπροσωπεί, στις ανωτέρω θεωρήσεις, την συμπαγή ενότητα που καλείται να αναλάβει το σύνολο των ηθικοπολιτικών καθηκόντων απέναντι στον αυξανόμενο αριθμό των προσφυγικών υποκειμένων, ακόμη και αν οι υποχρεώσεις αυτές διαπλάθονται, μεταλλάσσονται και αποκρυσταλλώνονται εντός ενός πολλαπλώς διασυνδεδεμένου πεδίου διακρατικής συνεργασίας. Την ίδια στιγμή, η αρχή της εθνικής κυριαρχίας παραμένει ο απαρασάλευτος κανόνας, η *Grundnorm* (Owen 2019:

275-287), κάθε απόπειρας δικαιοπολιτικής ρύθμισης των πολλαπλών προκλήσεων που απορρέουν από την τρέχουσα προσφυγική κρίση. Στο εσωτερικό αυτής της δέσμης φιλοσοφικών αποκρίσεων σκιαγραφείται, επομένως, η αυξημένη ανθρώπινη κινητικότητα των τελευταίων ετών με όρους απόκλισης από την αδιαπραγμάτευτη πρωτοκαθεδρία ενός εμπεδωμένου συστήματος κλειστών εθνικών συνόρων και κρατικών δικαιοταξιών, πρωταρχικά ικανών να υπερασπίσουν τα δικαιώματα των πολιτών που διαβιούν στους κόλπους τους.

Ως προς την χάραξη δίκαιων κριτηρίων διανομής προσφύγων εντός της Ε.Ε., τόσο οι Gibney και Owen, όσο και ο Miller και ο Carens, αναδεικνύουν την κρισιμότητα εισαγωγής επιπρόσθετων κριτηρίων πέραν των αντικειμενικών παραμέτρων του μεγέθους, του πληθυσμού, του ΑΕΠ, του δείκτη οικονομικής ανάπτυξης και των ποσοστών ανεργίας του εκάστοτε Κράτους-Μέλους. Η ικανότητα ενσωμάτωσης αλλοεθνούς πληθυσμού, η γεωγραφική, πολιτισμική, γλωσσική, εθνοτική ή θρησκευτική εγγύτητα, η πολυφυλετική κοινωνική σύσταση, η μεταναστευτική και προσφυγική ιστορία, η καλλιέργεια ανοιχτού και φιλόξενου ήθους, η προγενέστερη διαχείριση προσφυγικών ροών και οι ιστορικοπολιτισμικές σχέσεις με το κράτος προέλευσης, συνιστούν δυσχερώς μεν μετρήσιμους, αλλά εξαιρετικά επιδραστικούς παράγοντες κατά την αξιολόγηση ενός ευρύτατα λειτουργικού και αμφοτερόπλευρα ευεργετικού διανεμητικού σχήματος κατά τους ανωτέρω. Αντίστοιχα, κατά τον Holtug, η εκταμίευση σημαντικών οικονομικών κεφαλαίων από την Ε.Ε. προς τις χώρες που γειτνιάζουν με τα κράτη που παράγουν τις υψηλότερες προσφυγικές ροές προς τη Δύση δεν επαρκεί για την πλήρωση των ηθικοπολιτικών καθηκόντων των κρατών-μελών της απέναντι στους σύγχρονους προσφυγικούς πληθυσμούς (Holtug 2016: 280), επισημαίνοντας, κατ' αναλογία με τον Lægaard (2018: 30), τις σοβαρές δικαιωματικές παραβιάσεις που τελούνται στο πλαίσιο της συμφωνίας Ε.Ε.-Τουρκίας, καθώς και στο πλαίσιο προκαταβολικής σύμπραξης της Ε.Ε. με τρίτες χώρεςγια την αναχαίτιση προσφυγικών ροών προς της δυνατότητας αναζήτησης ασύλου σε ευρωπαϊκό έδαφος. Οι ανωτέρω τοποθετήσεις προβληματοποιούν την πρόσφατη θέση του David Miller, ο οποίος και υποστηρίζει ότι οι πρόσφυγες που έχουν εγκατασταθεί στην Τουρκία ή άλλη γειτονική τους χώρα εκτός Ε.Ε. δεν δικαιούνται να αναζητήσουν άσυλο σε χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς δεν πληρούν πλέον τις προϋποθέσεις της Σύμβασης της Γενεύης, αφ' ης στιγμής βρίσκονται ήδη σε έναν τόπο «όπου τα θεμελιώδη τους δικαιώματα εξασφαλίζονται ή μπορούν να εξασφαλιστούν» (Miller 2016: 168).

Αναφορικά με την νομιμοποιητική βάση των ηθικοπολιτικών υποχρεώσεων απέναντι στους πρόσφυγες, ο David Owen με ενδιαφέροντα τρόπο υποστηρίζει ότι η εκχώρηση ασύλου δεν πρέπει να δομείται με όρους ανθρωπιστικής αρωγής. Αντίθετα, οφείλει να επανασυγκροτηθεί ριζοσπαστικά με όρους δεσμευτικών πολιτικών καθηκόντων, τα οποία αναφύονται ως προϋποθέσεις της ίδιας της πολιτικής νομιμοποίησης της διεθνούς τάξης Εθνών-Κρατών. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Owen, τα κράτη τυγχάνουν συλλογικώς υπεύθυνα για τη νομιμοποίηση ενός διεθνούς καθεστώτος διακυβέρνησης, το οποίο ερείδεται στον πρωταρχικό κανόνα της εθνικής κυριαρχίας. Όταν ένα κυρίαρχο κράτος αδυνατεί να εκπληρώσει τα καθήκοντά του απέναντι στους πολίτες του, τότε η αναγνώριση καθηκόντων έτερων κρατών απέναντι σε αυτούς με τη μορφή της χορήγησης ασύλου λειτουργεί ως επανορθωτικός μηχανισμός νομιμοποίησης εντός

αυτής της διεθνούς τάξης πραγμάτων. Τέλος, οι περισσότεροι από τους ανωτέρω θεωρητικούς υποστηρίζουν ότι τα κράτη που τυγχάνουν *αιτιωδώς* υπεύθυνα για τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που υποχρεώνουν συγκεκριμένα είδη προσφύγων να διαφύγουν από το κράτος καταγωγής τους, λόγω της συμμετοχής τους σε πολεμικές συγκρούσεις ή της άμεσης πολιτικής εμπλοκής τους στο εσωτερικό τους, επιφορτίζονται με ειδικά καθήκοντα απέναντι στα πρόσωπα αυτά. Ο πολυπαραγοντικός χαρακτήρας και η ιστορική συνθετότητα της ανθρώπινης κινητικότητας καθιστά, ωστόσο τις ανωτέρω θεωρητικές απόπειρες εξαιρετικά δυσεφάρμοστες, καθώς η αναζήτηση μιας στενής εννοίας αιτιώδους συνάφειας μοιάζει να απαλείφει το δομικό ιστορικοπολιτισμικό υπόβαθρο της διαιώνισης και αναπαραγωγής της σύγχρονης προσφυγικής κινητικότητας.

Τα ανωτέρω ερωτήματα τυγχάνουν, από δικαιοπολιτικής σκοπιάς, κρισιμότατα για τη σμίλευση μίας συνεκτικής απόκρισης στα διλήμματα της τρέχουσας προσφυγικής κρίσης. Την ίδια στιγμή, όμως, η κρατικοκεντρική και δυτικοστραφής δόμηση της ερωτητικής του προσδιορισμού και της διανομής των προσφύγων παρορά ορισμένες από τις ζωτικότερες εκφάνσεις της πολύπτυχης αυτής επιστημολογικής πρόκλησης. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η κρατούσα αυτή πραγμάτευση συσκοτίζει τους σύνθετους ιστορικούς, πολιτισμικούς, οικονομικούς, στρατιωτικούς, λογοθετικούς, αναπαραστατικούς και πολιτικούς μηχανισμούς παραγωγής του προσφυγικού φαινομένου στην τρέχουσα παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, η κυρίαρχη αυτή ανάλυση εγκαθιδρύει ως πρωταρχικά υπεύθυνο για τη γένεση των προσφυγικών ροών το αποσυνθεμένο κράτος προέλευσής τους. Στην ίδια βάση, εντοπίζει ως πρώτο χρονικό σημείο ανάδυσης της ευθύνης των υπολοίπων κρατών μελών της διεθνούς κοινότητας την εκ μέρους των προσφυγικών υποκειμένων διάσχιση των εθνικών τους συνόρων. Σε αυτή την ανάγνωση, το κανονιστικό θεμέλιο της ευθύνης της διεθνούς κοινότητας δεν ανιχνεύεται στην αναγνώριση της καταστατικής διασύνδεσης της ηγεμονικής αναπαραγωγής της Δυτικής ισχύος με την ασύμμετρη εκπήγαση ανθρωπίνων μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών στις χώρες του παγκόσμιου Νότου.

Όπως με ενδιαφέροντα τρόπο υποστηρίζει στα τελευταία έργα της η πολιτική φιλόσοφος Serena Parekh, η κρατούσα αναπαραστασιακή αποτύπωση της δράσης των Δυτικών χωρών υποδοχής με όρους *διάσωσης* (rescue) των προσφυγικών υποκειμένων από εξωγενείς δικαιωματικές παραβιάσεις αορατοποιεί την καταστατική διασύνδεση των Ευρωπαϊκών κρατών με τα πολυεπίπεδα φαινόμενα δομικής αδικίας που λαμβάνουν χώρα κατά την προσπάθεια του προσφυγικού υποκειμένου να αποκτήσει -ή, αρχικά, απλώς να αιτηθεί- άσυλο εντός της Ευρωπαϊκής επικράτειας (Parekh 2020a, 2020b).Υπό το εναλλακτικό αυτό πρίσμα, οι Δυτικές χώρες υποδοχής δεν επωμίζονται, ως άλλοι «καλοί Σαμαρείτες», αφαιρετικά ηθικά καθήκοντα διάσωσης απέναντι στους πρόσφυγες ένεκα της ανεπάρκειας των κρατών καταγωγής ή χάρη στην αναγνώριση της ανθρώπινης ιδιότητας των τελευταίων. Αντίθετα, τα Κράτη-Μέλη της Ε.Ε. ευθύνονται συλλογικά απέναντι στα σύγχρονα προσφυγικά υποκείμενα, καθώς συμβάλλουν ενεργά στη διάπλαση, παγίωση και αναπαραγωγή της τρέχουσας προσφυγικής κρίσης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Parekh, τα Δυτικά κράτη οφείλουν να μετασχηματίσουν κριτικά το ηγεμονικό αφήγημα του ανθρωπιστικού ρόλου που διαδραματίζουν στην τρέχουσα προσφυγική κρίση ως ηθικοί και ελεήμονες διασώστες παθητικοποιημένων θυμάτων. Αναγνωρίζοντας την επιδραστική συμβολή τους στη διάπλαση ενός

συμπαγούς, αμιγώς Δυτικοστραφούς, νομικοπολιτικού συστήματος που παράγει αδιάπτωτα διαρθρωτικές ανισότητες και δικαιωματικές παρεμποδίσεις εις βάρος του προσφυγικού πληθυσμού, τα κράτη αυτά δύνανται, αντιθέτως, να επανακαθορίσουν δραστικά τα καθήκοντά τους απέναντι στα σύγχρονα προσφυγικά υποκείμενα με γνώμονα την ανάληψη της πολιτικής τους ευθύνη, και όχι τη διατήρηση της ηθικής τους ακεραιότητας.

Σύμφωνα δε με τη Βρετανίδα ερευνήτρια Natasha Saunders, οι σύγχρονες προσφυγικές διεκδικήσεις καλούν τους πολίτες των Δυτικών χωρών υποδοχής να αναγνωρίσουν τον καταστατικό ρόλο που έχουν διαδραματίσει τα κράτη τους στην συγκρότηση ενός διακρατικού συστήματος παγκόσμιας οικονομικοκοινωνικής ανισότητας, στο πλαίσιο του οποίου αναπόδραστα παράγονται φαινόμενα αυξημένης ανθρώπινης κινητικότητας (Saunders 2018: 847-868). Ειδικότερα, η Saunders τριχοτομεί το περιεχόμενο των προσφυγικών αιτημάτων σε *δικαιωματικές αξιώσεις* (claims for rights), *αξιώσεις για αναγνώριση* (claims for recognition) και *αξιώσεις για ανάληψη ευθύνης* (claims of responsibility). Κατά την ανωτέρω, πολλές από τις τρέχουσες προσφυγικές αξιώσεις αντλούν το θεμέλιο της νομιμοποίησής τους από την ευθύνη που φέρουν οι κραταιές χώρες του Βορρά ως προς τις άνισες πολιτικο-οικονομικές δομές της παγκόσμιας τάξης πραγμάτων. Κατά την ανωτέρω, οι προσφυγικές διακηρύξεις δεν προσανατολίζουν αποκλειστικά τα αιτήματά τους στην έννομη αναγνώριση εξατομικευμένων αιτήσεων ασύλου, επικυρώνοντας έτσι ως πλήρως αποδεκτό το ισχύον διακρατικό πλέγμα νομοθετικών, θεσμικών και κοινωνικο- οικονομικών διαδικασιών ρύθμισης της σύγχρονης προσφυγικής κρίσης. Αντίθετα, η προσφυγική διεκδίκηση επιχειρεί να αναδείξει την αποσιωπημένη σύνδεση των δυτικοκεντρικών χρηματοπιστωτικών οργανισμών, οικονομικών συστημάτων, γεωστρατηγικών επιλογών, ιστορικών παρακαταθηκών και πολιτικών αποφάσεων με την πρόκληση, διόγκωση και αναπαραγωγή της σύγχρονης προσφυγικής κρίσης.

Η πρόκληση των σύγχρονων προσφυγικών ροών δεν πρέπει να αναζητηθεί επομένως, υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, αποκλειστικά σε ενδογενείς και φαινομενικά αυτόνομες οικονομικοκοινωνικές ανεπάρκειες και δημοκρατικές ελλείψεις των κρατών καταγωγής. Αντιθέτως, η ανάδυση της τρέχουσας προσφυγικής κρίσης οφείλει να επανερμηνευτεί μέσα από τη δομική συνάρτηση των πολλαπλών τροπισμών διασύνδεσης των αποτελεσμάτων του θεμελιακά άνισου παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και των εμμενόντων συνεπειών των μεταποικιοκρατικών και νεοαποικιοκρατικών μορφών εκμετάλλευσης, καταπίεσης και καθυπόταξης με το φαινόμενο της σύγχρονης διασυνοριακής πληθυσμιακής κινητικότητας. Με ανάλογο τρόπο, και ο Jan-Christoph Heilinger υποστηρίζει ότι κάθε κανονιστική αποτύπωση της σύγχρονης ανθρώπινης κινητικότητας και των συνεπειών της απαιτεί την υιοθέτηση μιας διακρατικής προοπτικής, η οποία και θα υπερβαίνει τους περιορισμούς μιας αποκλειστικά τοπικής ή εθνικής πραγμάτευσης του φαινομένου της προσφυγικότητας, υπογραμμίζοντας πως

> «οι παγκόσμιες οικονομικές ανισότητες και οι τοπικές συγκρούσεις συχνά ανακύπτουν από πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις που δεν περιορίζονται μόνο σε τοπικούς παράγοντες. Η φτώχεια και η οικονομική στέρηση σε ορισμένες περιοχές του κόσμου, για παράδειγμα στην υποσαχάρια Αφρική, δεν είναι μόνο αποτέλεσμα

αποκλειστικά τοπικών παραγόντων, αλλά επηρεάζονται επίσης από την παγκόσμια οικονομία και τους κανόνες της για τις διεθνείς οικονομικές ανταλλαγές.» (Heilinger 2019: 132, *μετάφραση δική μας*).

Ωστόσο, οι κυρίαρχες κρατικοκεντρικές φιλοσοφικές προσεγγίσεις δεν αποσιωπούν μονάχα τον καταστατικά δομικό χαρακτήρα της πρόκλησης ανθρωπίνων προσφυγικών ροών, καθώς ταυτόχρονα αποπροσωποποιούν και αορατοποιούν *το ίδιο το υποκείμενο* της προσφυγικής κρίσης. Πλαισιοθετώντας επιστημολογικά το προσφυγικό φαινόμενο από τη σκοπιά του Δυτικού κράτους υποδοχής, οι ανωτέρω θεωρήσεις αναπαριστούν το προσφυγικό υποκείμενο με ακραιφνώς ομογενοποιητικούς και απο-υποκειμενοποιητικούς όρους σαν ένα συμπαγές πλεονάζον στατιστικό στοιχείο, η παρουσία του οποίου δημιουργεί για το ίδιο το κυρίαρχο κράτος ένα φιλοσοφικό αίνιγμα ή ένα μείζον δικαιοπολιτικό πρόβλημα. Όπως κρίσιμες φεμινιστικές συμβολές στο πεδίο του trafficking έχουν κατ' αναλογία αναδείξει, στις σύγχρονες ανθρωπιστικές κρίσεις απαιτείται μία ζωτική μετατόπιση από την κρατικοκεντρική λογική της ασφάλειας των Δυτικών συνόρων στην ουσιαστική δικαιωματική προστασία των ίδιων των πρωταγωνιστριών και πρωταγωνιστών αυτής της κρίσης. Αντίστοιχα, στο σύνολο των φιλελεύθερων πραγματεύσεων του σύγχρονου προσφυγικού φαινομένου, οι ηθικοπολιτικά σημαίνουσες υποχρεώσεις της αναγνώρισης και της διανομής των προσφυγικών υποκειμένων αναδύονται είτε ανάμεσα σε κυρίαρχα κράτη, είτε ανάμεσα στους αιτούντες άσυλο και το κράτος υποδοχής τους. Ωστόσο, η κρατούσα αυτή θεώρηση απαλείφει δραστικά τις σχέσεις που αναπτύσσονται κατά την ηθική συνάντηση προσφυγικών και μη προσφυγικών υποκείμενων, διαγράφοντας οριστικά από το πλαίσιο της κοινωνικοπολιτικής διερώτησης τις πολιτικές συμπορεύσεις, τις αλληλέγγυες δράσεις, τις πολιτισμικές ωσμώσεις και τις ταραχώδεις αλληλοσμιλεύσεις που δυναμικά και αδιάπτωτα αναφύονται ανάμεσα τους τα τελευταία χρόνια.

Η κοινωνικοπολιτική διασύνδεση των προσφυγικών υποκειμένων και των Δυτικών πολιτών μέσα από το πρίσμα της σύγχρονης κοινωνιολογικής έρευνας: Ένα εναλλακτικό επιστημολογικό παράδειγμα εξισωτικής αλληλεγγύης και διαπολιτισμικής σχεσιακότητας

Στον αντίποδα των ανωτέρω θεωρητικών αποτυπώσεων, προκρίνουμε την επαναπροσέγγιση της πολύπτυχης κοινωνικής διασυνδεσιμότητας των προσφυγικών υποκειμένων με το Δυτικό κράτος υποδοχής τους μέσα από τις επιστημολογικές και μεθοδολογικές κατευθύνσεις της σύγχρονης κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής έρευνας. Ειδικότερα, η σύγχρονη εγχώρια κοινωνιολογική έρευνα έχει επιτυχώς αποτυπώσει τις πολυποίκιλες μορφές φιλοπροσφυγικής αλληλεγγύης, οι οποίες επιτελούνται, μέσα από μια ευρεία και ετερογενή δεξαμενή αναπτυσσόμενων πρακτικών, μηχανισμών, λόγων, ιδεολογικών αφετηριών και πολιτικών στοχοθεσιών, από ανεξάρτητους πολίτες, αυτό- οργανωμένα πολιτικά σχήματα, κοινωνικές συλλογικότητες, φορείς των τοπικών κοινωνιών, εγχώριους και ξένους εθελοντές, διασώστες, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, και επαγγελματίες συγκεκριμένων κλάδων. Κατά την εδώ υποστηριζόμενη θέση μας, η σύγχρονη κοινωνιολογική έρευνα πράγματι αποκαλύπτει την εξισωτική στόχευση, τις αντι-ιεραρχικές δομές, τις οριζοντιοποιημένες διατάξεις και τις αλληλο-υποστηρικτικές βάσεις που χαρακτηρίζουν τα άτυπα δίκτυα

κοινωνικής αλληλεγγύης, στο εσωτερικό των οποίων αναπτύσσονται διαπολιτισμικοί ηθικοπολιτικοί δεσμοί μεταξύ προσφυγικών υποκειμένων και Δυτικών πολιτών, καταγράφοντας, παράλληλα, τις κοινωνικοπολικές προκλήσεις, τις εσωτερικές αντιφάσεις και τις συστημικές παρεμποδίσεις που αντιμετωπίζουν τα εξεταζόμενα αυτά πολυσυλλεκτικά εγχειρήματα.

Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον κοινωνικό ανθρωπολόγο Ευθύμιο Παπαταξιάρχη, η ραγδαία αύξηση των προσφυγικών ροών επαναπροσδιόρισε δραστικά την περιεχομενική συγκρότηση της αλληλεγγύης στην ελληνική πραγματικότητα (Παπαταξιάρχης 2016: 3-7). Στο πλαίσιο της προσφυγικής κρίσης, το παράδειγμα της αλληλεγγύης υποκατέστησε το πρότερα κυρίαρχο κοινωνικοπολιτικό ιδεώδες της φιλοξενίας, επανασμιλεύοντας έναν καινοφανή τροπισμό συσχέτισης με την πολιτισμική ετερότητα. Όπως παρατηρεί ο ανωτέρω θεωρητικός, παράλληλα με την κυρίαρχη τάση της θεσμοποίησης και επαγγελματοποίησης της αλληλεγγύης, αναφύονται στο ίδιο χρονικό πλαίσιο ορμητικά και άτυπες πολιτικές δράσεις ριζοσπαστικής συμπόρευσης Δυτικών πολιτών και προσφυγικών υποκειμένων, χαρακτηριζόμενες από σχεσιακές, οριζοντιοποιημένες, συμμετρικές, αφιλοκερδείς, αυτό-οργανωμένες και αντι-ιεραρχικές διαδράσεις. Αυτές οι πολυποίκιλες «από τα κάτω» εκδηλώσεις κοινωνικότητας, σχεσιακότητας και αγωνιστικότητας ανθούν σε πείσμα της κυρίαρχης συμβολικής οικονομίας της προσφυγικής κρίσης μέσα από την συγκρότηση μιας εύθραυστης «αντι-δομής» (anti-structure). Αντίστοιχα, οι Κοτρωνάκη, Σερντεδάκις και Αλεξανδρίδης (2022) υφαίνουν μια τυπολογία κατάταξης των σύγχρονων φιλοπροσφυγικών δράσεων, τάσσοντας τέσσερις κεντρικούς άξονες διαφοροποίησης των αλληλέγγυων εκφάνσεων που εντοπίζονται στην τρέχουσα ζώσα κοινωνική πραγματικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο υποστηρίζουν ότι η αξιακή νοηματοδότηση της προσφυγικής κρίσης ως καταστατικά άδικης, η υιοθέτηση συγκρουσιακών πρακτικών άσκησης συντονισμένης πολιτικής πίεσης σε θεσμικούς φορείς εξουσίας, οι τρόποι χρηματοδότησης και η έμπρακτη διαμόρφωση των κοινωνικών σχεσιακοτήτων ανάμεσα σε προσφυγικά υποκείμενα και αλληλέγγυους πολίτες με όρους εξάρτησης ή αμοιβαιότητας συντελούν σε μια τριμερή τυποποίηση των σύγχρονων αλληλέγγυων δράσεων. Στο πλαίσιο εκδίπλωσης της φιλοπροσφυγικής αλληλεγγύης, τοπικά κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης, αυτο-οργανωμένες κοινωνικές οργανώσεις και μεμονωμένοι πολίτες συγκροτούν επιτελεστικά μια κοινή ταυτότητα αγώνα ανάμεσα στις δικές τους κοινωνικοπολιτικές διεκδικήσεις και τα διεκδικητικά προτάγματα των προσφυγικών υποκειμένων. Πιο σπάνια δε εκπηγάζει μέσα από τον κοινωνικοπολιτικό δεσμό προσφυγικών και μη προσφυγικών υποκειμένων μια ιδιότυπη μορφικότητα αλληλεγγύης, την οποία οι ανωτέρω εννοιολογούν ως «ετεροτοπική πολιτική», και η οποία αποβλέπει, ταυτόχρονα με την προβολή συντεταγμένης πολιτικής αντίδρασης, στην διάνοιξη εναλλακτικών τροπικοτήτων συλλογικού πράττειν και επιτελεστικού ανήκειν μέσω της συγκρότησης ανατρεπτικών χωρικότητων εμπέδωσης της σύμμετρης διάδρασης προσφυγικών και μη προσφυγικών υποκειμένων. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας ετεροτοπικής πολιτικής θα μπορούσε να εντοπιστεί στην πρακτική της κατάληψης χώρου από πρόσφυγες, μετανάστες και αλληλέγγυους Δυτικούς πολίτες (squatting), ήτοι στα εγχειρήματα συλλογικής επανοικειοποίησης δημόσιων ή εγκαταλελειμμένων ιδιωτικών κτηρίων, τα οποία ανεφύησαν στον αστικό ιστό πολλών κρατών της Ε.Ε., όπως στην Ελλάδα, με

κυρίαρχο παράδειγμα την κατάληψη του ξενοδοχείου City Plaza στην Αθήνα (βλ. Kotronaki 2018, Lafazani 2018, García and Jørgensen 2019).

Παράλληλα, η κοινωνική ανθρωπολόγος Κατερίνα Ροζάκου αποτυπώνει στο πολυσχιδές και μακρόχρονο εθνογραφικό της έργο την ταραχώδη πορεία των σχεσιακών κοινωνικοτήτων μεταξύ προσφυγικών και γηγενών πληθυσμών στην Ελλάδα την τελευταία εικοσαετία. Σε αυτό το πλαίσιο σκιαγραφεί τη σταδιακή κοινωνικοπολιτισμική μετατόπιση από τον επαγγελματοποιημένο εθελοντισμό, την ασύμμετρη ανθρωπιστική αρωγή και το παραδοσιακό ιδεώδες της φιλοξενίας των αρχών του αιώνα στη ριζοσπαστική πολιτικοποίηση και οριζοντιοποίηση της αλληλεγγύης μεσούσης της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης (βλ. ενδεικτικά Ροζάκου 2018). Σε αυτή τη βάση και πραγματεύεται τη σταδιακή συσκότιση των πρότερα απόρθητων ιδεολογικοπολιτικών ορίων ανάμεσα στην ανθρωπιστική δράση και την κοινωνική αλληλεγγύη εντός της μαινόμενης προσφυγικής κρίσης, ανιχνεύοντας, παράλληλα, τις συγκρουσιακές και αλληλοσμιλευτικές διαδράσεις ανάμεσα σε επίσημες, θεσμικές και επαγγελματοποιημένες μορφές ανθρωπιστικής αρωγής και σε άτυπες, πηγαίες, οριζόντιες και ανεξάρτητες εκφάνσεις κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως εκδιπλώνονταν από αυτοοργανωμένα σχήματα και μεμονωμένους εθελοντές (Rozakou 2016,2017). Υπό το ανωτέρω πρίσμα, η έμπρακτη παραβίαση του «ταμπού του δώρου» μέσω της συντονισμένης συλλογής, προσφοράς και διανομής των απαραίτητων υλικών αγαθών, πληροφοριών και υπηρεσιών εκ μέρους αλληλέγγυων πολιτών αναπλάθει αυτό που η Ροζάκου κατονομάζει «κοινωνικότητες της αλληλεγγύης» ανάμεσα σε προσφυγικά και μη προσφυγικά υποκείμενα. Με τον όρο αυτό, η κοινωνική ανθρωπολόγος εννοιολογεί τις κοινωνικές χωρικότητες που επιχειρούν να ενυλώσουν εναλλακτικές όψεις της κοινωνίας, ενσωματώνοντας προσφυγικούς και μεταναστευτικούς πληθυσμούς με πολιτισμικά σημαίνοντες τρόπους σε αλληλεπιδραστικά πεδία κοινωνικής συνδιαλλαγής.

Εντεθειμένη στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα των διττών και αλληλοτεμνόμενων δημοσιονομικών και προσφυγικών κρίσεων, οι πρόσφατες έρευνες της Αμερικανίδας πολιτικής ανθρωπολόγου Heath Cabot (2019) πραγματεύονται τη θεμελιακή σύμφυρση των πρότερα άκαμπτα διχοτομημένων εννοιολογήσεων «του πολίτη» και του «ξένου» εντός της επιβεβλημένης νεοφιλελεύθερης κυβερνολογικής της επισφάλειας. Ως πολύπειρη μελετήτρια του κοινωνικού αποτυπώματος της μεταναστευτικής και προσφυγικής πολιτικής της χώρας, η Cabot προκρίνει ένα κοινό αναλυτικό πλαίσιο εξέτασης της ριζικής δικαιωματικής επισφαλειοποίησης γηγενών πολιτών και προσφυγικών και μεταναστευτικών υποκειμένων, αποτυπώνοντας τη νεοφιλελεύθερη διαμόρφωση μιας νεοπαγούς μορφής εύθραυστης και ευαλωτοποιημένης ιδιότητας του πολίτη υπό τον όρο «ανθρωπιστική πολιτειότητα» (humanitarian citizenship). Στην Ελλάδα της δεκαετούς δημοσιονομικής κρίσης παρατηρείται η ανάδυση νέων μηχανισμών νεοφιλελεύθερης υποκειμενικοποίησης και η ανακωδίκωση της πολιτειότητας με όρους ριζικής εξαρτησιμότητας, κοινωνικοπολιτικής αλλοτρίωσης και δικαιωματικής απογύμνωσης. Οι παράγοντες αυτοί συντελούν στην ακραιφνή θόλωση των ορίων μεταξύ των παρόχων και των αποδεκτών ανθρωπιστικής βοήθειας, καθώς και στην έμπρακτη αποσταθεροποίηση των παραισθητικών φυλετικοποιημένων και εθνικοποιημένων ιεραρχικοποιήσεων μεταξύ πολιτών και μη πολιτών. Παρόλο που βάλλονται από διακριτές μορφές επισφαλειοποίησης, άνεργοι, υποπληρωμένοι,

κοινωνικά ανασφάλιστοι, χρεωμένοι, οικονομικά επισφαλειοποιημένοι, εργασιακά αλλοτριωμένοι και εργοδοτικά εκμεταλλευμένοι Δυτικοί πολίτες συναντώνται και αλληλοδρούν με ετερογενή μεταναστευτικά και προσφυγικά υποκείμενα, καταλαμβάνοντας ρευστές, αποδομήσιμες και αλληλο-υποκαταστάσιμες θέσεις, σε κοινωνικά ιατρεία, φροντιστήρια, φαρμακεία και καφενεία, συνεργατικές κουζίνες, αλληλέγγυες δράσεις, ξενώνες στέγασης, σχήματα ανταλλακτικής και αλληλέγγυας οικονομίας και έτερες -λιγότερο ή περισσότερο θεσμοποιημένες- μορφές αλληλοβοήθειας, οικονομικής αρωγής και κοινωνικής πρόνοιας. Σε αυτό το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, η Cabot θεωρητικοποιεί την επέκταση της κυρίαρχης ανθρωπιστικής κυβερνολογικής στο πεδίο της Δυτικής πολιτειότητας. Η ανωτέρω απομόνωση της ιδιότητας του πολίτη από ένα πλέγμα θεμελιακών συνταγματικών ελευθεριών και απαραχάρακτων δικαιωματικών κατοχυρώσεων, καταδεικνύει, σε συνδυασμό με τα εντεταμένα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού, του εσωτερικού εκτοπισμού, της εργασιακής ανασφάλειας και της ευρείας δημοσιονομικής απορρύθμισης της ελληνικής κοινωνίας της κρίσης, την υπεισέλευση των Δυτικών πολιτών, σε ένα *κοινό συνεχές επισφάλειας* (a shared precarity continuum) με τα μεταναστευτικά και προσφυγικά υποκείμενα που διαβιούν εντός της ίδιας ιστορικοκοινωνικής συνθήκης και ενοικούν στις ίδιες γεωπολιτικές και χωροταξικές τοπικότητες της κρίσης. Σύμφωνα με την Cabot, η συστηματική κατάδειξη των κοινών αγώνων γηγενών και προσφύγων για πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, τη στέγαση, την ισότιμη εκπαίδευση, την κοινωνική πρόνοια, την αγορά εργασίας, τη δικαστική προστασία, την πολιτική ενσωμάτωση και τη δυνατότητα οραματισμού ενός προβλέψιμου μέλλοντος κλυδωνίζει τους απριορικούς επιστημολογικούς διαχωρισμούς των προσφυγικών και μεταναστευτικών υποκειμένων από το γενικό πληθυσμό. Παράλληλα, διαυγάζει τις πολλαπλές κοινωνικές συνδέσεις μεταξύ προσφύγων και πολιτών και διανοίγει καινοφυείς δυνατότητες επανασυναρμολόγησης και επανασυσχέτισης των εκκενωμένων σημαινόντων της πολιτειότητας και της ξενότητας υπό την αμιγή νεοφιλελευθεροποίηση των Δυτικών κοινωνιών. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει, η θεωρητικοποίηση της κυριάρχησης του ανθρωπιστικού μοντέλου πολιτειότητας στην Ελλάδα της κρίσης συνιστά τη δική της προσωπική συμβολή στο νεοαναδυόμενο επιστημονικό πεδίο που φιλοδοξεί «να απ-εξαιρεσιοποιήσει τον εκτοπισμό, να απομεταναστευτικοποιήσει το μεταναστευτικό υποκείμενο και να μεταναστευτικοποιήσει τον πολίτη» (Cabot 2019: 753, *μετάφραση δική μας*).

Συμπερασματικές σκέψεις

Η προβληματική της ηθικοπολιτικής διασυνδεσιμότητας των σύγχρονων προσφυγικών υποκειμένων με τους πολίτες των Δυτικών χωρών υποδοχής τους απαιτεί, όπως υποστηρίχθηκε, τη ριζική μετατόπιση του κυρίαρχου επιστημονικού πλαισίου κοινωνικοπολιτικής διερώτησης από το πεδίο της κανονιστικής κρατικοκεντρικής οριοθέτησης των ηθικοπολιτικών καθηκόντων των Εθνών-Κρατών στην κοινωνιολογική αποτύπωση των πραγματικών δεσμών κοινωνικής συμπόρευσης και πολιτικής συστράτευσης που αναπτύσσονται εντός της ζώσας κοινωνικής πραγματικότητας με ετερογενή, αναπάντεχο και πολυμορφικό τρόπο. Όπως αναδεικνύουν οι σύγχρονες κοινωνιολογικές, εθνολογικές και ανθρωπολογικές μελέτες με αντικείμενο την εκδίπλωση πλουραλιστικών, έκκεντρων και διάχυτων μορφωμάτων αλληλέγγυας

οικονομίας και κοινωνικής αλληλοβοήθειας στην ύστερη ελληνική πραγματικότητα, η καταστατική εκκένωση της Δυτικής εννοιολόγησης της πολιτειότητας από τις δημοκρατικές της προκείμενες, τη δικαιοπολιτική της νομιμοποίηση και τα οικονομικοκοινωνικά της εχέγγυα, συγκροτεί κοινωνικές οριζοντιοποιήσεις και αταυτοτικές σχεσιακότητες ανάμεσα σε ευαλωτοποιημένα τμήματα του γενικού πληθυσμού και προσφυγικά και μεταναστευτικά υποκείμενα. Στο πλαίσιο αυτής της ηθικοπολιτικής συνάντησης, το περιεχόμενο της φιλοπροσφυγικής αλληλεγγύης διαμορφώνεται μέσα από ένα σύνθετο πλέγμα ετερογενών πρακτικών, μηχανισμών, λόγων, ιδεολογικών αφετηριών και πολιτικών στοχοθεσιών, το οποίο μεταβάλλεται και ανανοηματοδοτείται δραστικά με γνώμονα τόσο την χωρική συνάρθρωση όσο και την θεσμική διαχείριση του κρατούντος καθεστώτος των συνόρων. Στην Ελλάδα της προσφυγικής κρίσης εκδηλώνονται, από το 2015 και ύστερα, πολυποίκιλες μορφές φιλοπροσφυγικής αρωγής, συμπόρευσης και στήριξης, οι οποίες παρέχονται, με διαφορετικές εντάσεις και από διακριτές θέσεις υποκειμένου, από ανεξάρτητους πολίτες, αυτό-οργανωμένα πολιτικά σχήματα και κοινωνικές συλλογικότητες, φορείς των τοπικών κοινωνιών, εγχώριους και ξένους εθελοντές, διασώστες, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, επαγγελματίες συγκεκριμένων κλάδων και διακρατικά θεσμικά όργανα.

Αυτή η εναλλακτική συγκρότηση ετεροτοπικών χωρικοτήτων διαβίωσης, συνεργασίας και αλληλόδρασης ανάμεσα αφενός σε ετερογενή προσφυγικά υποκείμενα από διαφορετικές χώρες προέλευσης, πολιτισμικά υπόβαθρα, γλωσσικές καταβολές, νομικό status και εμπειρίες μετακίνησης και αφετέρου σε επισφαλειοποιημένους Δυτικούς αλληλέγγυους πολίτες συνιστά μια ανατρεπτική άσκηση επιτέλεσης των ιεραρχικών διχοτομήσεων πολίτης-πρόσφυγας, καθώς και μια ριζική αναδιαπραγμάτευση των κυρίαρχων ασφαλειοκρατικών διαχειριστικών μοντέλων περιορισμού των προσφυγικών πληθυσμών στην ευρωπαϊκή επικράτεια. Η υιοθέτηση αρχών εξισωτικής δικαιοσύνης και απρόσκοπτης διαπολιτισμικής ώσμωσης συμβάλλουν από κοινού στην διάνοιξη εναλλακτικών τροπισμών αναδόμησης κοινωνικών σχεσιακοτήτων και πολιτικών πρακτικών του ανήκειν επέκεινα των διπολικών εννοιολογήσεων της πολιτειότητας και της παρανομοποίησης, καθώς και της οικείας ευρωπαϊκότητας και της καταστατικής προσφυγικής ετερότητας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Κοτρωνάκη, Λ., Σερντεδάκις, Ν. και Αλεξανδρίδης, Σ. (2022), Αλληλεγγύη στους πρόσφυγες: κοινωνία πολιτών, ΜΚΟ, κινηματικά εγχειρήματα, στο Α. Δημητριάδης, Χ. Μαλαμανίδης, *Ευρωπαϊκές Αξίες και προσφυγική "κρίση"*, Αθήνα, Νήσος, σσ. 243-268.

Παπαταξιάρχης, Ε. (2016), Μια μεγάλη ανατροπή: Η «ευρωπαϊκή προσφυγική κρίση» και ο νέος πατριωτισμός της «αλληλεγγύης», *Σύγχρονα Θέματα*, Νο. 132-133, σσ. 7-28.

Ροζάκου, Κ. (2018), *Από «αγάπη» και «αλληλεγγύη»: Εθελοντική εργασία με πρόσφυγες στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Cabot, H. (2019), The European Refugee Crisis and Humanitarian Citizenship in Greece, *Ethnos*, Vol. 84, No 5, pp. 747-771.

Carens, J. (2013), *The Ethics of Immigration*, Oxford, Oxford University Press.

García, A. and Jørgensen, M. (2019), *Solidarity and the Refugee Crisis in Europ*e, Cham, Palgrave Pilot.

Gibney, M. (2004), *The Ethics and Politics of Asylum*, Cambridge, Cambridge University Press.

Heilinger, J. (2019), Newcomer integration, individual agency, and responsibility, in K. Kehoe, E. Alisic and J. Heilinger (eds.), *Responsibility for Refugee and Migrant Integration*, Berlin, Boston, De Gruyter, pp. 131-149.

Holtug, N. (2016), A fair distribution of refugees in the European Union, *Journal of Global Ethics*, Vol. 12, No 3, pp. 279-288.

Lægaard, S. (2018), Misplaced Idealism and Incoherent Realism in the Philosophy of the Refugee Crisis, in M. Duarte, K. Lippert-Rasmussen, S. Parekha and A. Vitikainen (eds.), *Refugee Crisis: The Borders of Human Mobility*, London, Routledge, pp. 24-33.

Lafazani, O. (2018), Homeplace Plaza: Challenging the Border between Host and Hosted, *South Atlantic Quarterly*, Vol. 117, No 4, pp. 896-904.

Lister, M. (2013), Who Are Refugees?, *Law and Philosophy*, Vol. 32, No 5, pp. 645-671.

Miller, D. (2007), *National Responsibility and Global Justice*, Oxford, Oxford University Press.

Miller, D. (2018), *Strangers in Our Midst*, Cambridge, Harvard University Press.

Owen, D. (2019), On the Normative Basis of the Institution of Refugeehood, in S. Fine και L. Ypi (eds.), *Migration in Political Theory*, Oxford, Oxford University Press, pp. 269-289.

Owen, D. (2020), Migration, structural injustice and domination on 'race', mobility and transnational positional difference, *Journal of Ethnic and Migration Studie*s, Vol. 46, No 2, pp. 2585-2601.

Parekh, S. (2020a), *No Refuge: Ethics and the Global Refugee Crisis*, Oxford, Oxford University Press.

Parekh, S. (2020b), Reframing the refugee crisis: from rescue to interconnection, *Ethics and Global Politics*, Vol. 13, No 1, pp. 21-32.

Rozakou, K. (2016), Crafting the volunteer: voluntary associations and the reformation of sociality, *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 34, No 1, pp. 79-102.

Rozakou, K. (2017), Solidarity #Humanitarianism: The Blurred Boundaries of Humanitarianism in Greece, *Etnofoor*, Vol. 29, No 2, pp. 99-104.

Souter, J. (2021), *Asylum as Reparation: Refuge and Responsibility for the Harms of Displacement*, London, Palgrave McMillan.

ΦΟΡΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ (ΑΝΑ)ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1974-2024: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Αδαμάντιος Συρμαλόγλου[α]

[α] Τμήμα Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά τη σχέση κράτους, φορολογίας, κοινωνίας στην Ελλάδα από την οπτική της δημοσιονομικής κοινωνιολογίας, εστιάζοντας σε ορισμένα επεισόδια φορολογικής πολιτικής της τελευταίας πεντηκονταετίας (1974-2024). Μέσα από τη μελέτη αυτών των επεισοδίων προκύπτει ότι το ελληνικό φορολογικό κράτος αφενός αποτυγχάνει να αποσπάσει από τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα της χώρας ένα ποσοστό συνεισφοράς στα δημόσια έσοδα και αφετέρου επιβάλλει φόρους και πολιτικές που διαιωνίζουν την ανισοκατανομή των φορολογικών βαρών. Έτσι, επικρατεί η φορολογική αδικία και υπονομεύεται η δημοκρατία.

Λέξεις Κλειδιά: Φορολογία, Φορολογική Πολιτική, Ανισότητα, Δημοσιονομική Κοινωνιολογία

TAXES AND POLICIES THAT (RE)PRODUCE INEQUALITIES IN GREECE, 1974-2024: A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE

Adamantios Syrmaloglou[α]

[α] Department of Accounting and Finance, University of Peloponnese

Abstract

This paper explores the relationship between the state, taxation and society from the perspective of fiscal sociology, focusing on certain episodes of tax policy over the past fifty years (1974-2024). Through the study of these episodes, it emerges that the Greek tax state, on the one hand, fails to extract from the upper income strata of the country a share of contribution to public revenues and, on the other hand, imposes taxes and policies that perpetuate the unequal distribution of tax burdens. Thus, tax injustice prevails and democracy is undermined.

Keywords: Taxation, Tax Policy, Inequality, Fiscal Sociology

Εισαγωγή

Η φορολογία μόνο περιστασιακά τείνει να απασχολεί την κοινότητα των κοινωνιολόγων διεθνώς, παρά την αναμφισβήτητη σημασία της στην κατανόηση του κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού βίου (Martin et al. 2009, Braunstein 2024). Η παρούσα εργασία εστιάζει στην σχέση κράτους, φορολογίας, κοινωνίας στην Ελλάδα την πεντηκονταετία 1974-2024, επιχειρώντας να απαντήσει σε ερωτήματα, όπως: Γιατί το φαινόμενο της φοροδιαφυγής αποτελεί μία σταθερά του κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ φορολογικής διοίκησης και φορολογουμένων; Γιατί η φορολόγηση του πλούτου συνιστά διαχρονικά ένα ατελέσφορο εγχείρημα;

Εστιάζοντας σε ορισμένα επεισόδια φορολογικής πολιτικής προκύπτει ότι το ελληνικό φορολογικό κράτος δυσκολεύεται να αποσπάσει από τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα της χώρας το ποσοστό συνεισφοράς τους στα φορολογικά βάρη με βάση τη φοροδοτική τους ικανότητα. Η φορολόγηση των υπερκερδών των εταιρειών ενέργειας τη διετία 2022-2024 είναι ενδεικτική αυτής της κατάστασης. Επιπρόσθετα, οι έμμεσοι φόροι, που είναι αντιστρόφως προοδευτικοί ως προς το εισόδημα, υπερτερούν των άμεσων στην άντληση φορολογικών εσόδων καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο. Επίσης, στο φορολογικό σύστημα συχνά ενσωματώνονται πολιτικές, που θυσιάζουν –προς όφελος κατεστημένων συμφερόντων– την κοινωνική (και φορολογική) δικαιοσύνη, όπως αυτές των φορολογικών κινήτρων, που εξ ορισμού μειώνουν τα δημόσια έσοδα και αυξάνουν την ανισοκατανομή των φορολογικών βαρών.

Στην ενότητα που ακολουθεί γίνεται αναφορά σε απόψεις των Rudolf Goldscheid και Joseph A. Schumpeter, που αναδεικνύουν τη συμβολή της Κοινωνιολογίας των δημοσίων οικονομικών στην κατανόηση των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών. Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζονται ορισμένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ελληνικού φορολογικού συστήματος σε ιστορική προοπτική και επισημαίνονται οι αποτυχίες στην θεσμοθέτηση φόρου ακίνητης περιουσίας στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Ακολουθεί συνοπτική παρουσίαση της φοροδιαφυγής ως δημοσιονομικού ζητήματος απώλειας εσόδων και ως κοινωνικοπολιτικού φαινομένου με ρίζες στην ιστορία και στον πολιτισμό της χώρας. Στην συνέχεια περιγράφεται το χρονικό της επιβολής έκτακτης εισφοράς στις εταιρείες ενέργειας και πετρελαιοειδών. Στην τελευταία ενότητα ανακεφαλαιώνονται τα βασικά σημεία της εργασίας και διατυπώνονται συμπερασματικές παρατηρήσεις.

Δημοσιονομική κοινωνιολογία

Η εγκαθίδρυση μόνιμου φορολογικού συστήματος συνδέεται με την εμφάνιση του «δημόσιου νοικοκυριού», το οποίο στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες μετατρέπεται σε πολιτική αρένα, που δομείται (και αναδομείται) από τις αντιπαραθέσεις μεταξύ αντικρουόμενων συμφερόντων. Ο όρος «δημόσιο νοικοκυριό», δανεισμένος από τον αυστριακό οικονομολόγο Friedrich von Wieser, χρησιμοποιείται εδώ –αντί των καθιερωμένων δημόσια οικονομία, δημόσιος τομέας– με την έννοια που του προσδίδει ο Daniel Bell, δηλαδή ως μιας «πολιτικής αγοράς» (political market), για να δοθεί έμφαση στο πολιτικό στοιχείο που έχει εξοβελισθεί από την επικρατούσα οικονομική θεωρία (Bell 1978: 221-227).

Η δημοσιονομική κοινωνιολογία του Bell εντάσσεται στην παράδοση των Goldscheid και Schumpeter. Για τον μαρξιστικών πεποιθήσεων Goldscheid, ο κρατικός προϋπολογισμός δεν ήταν απλώς ένα σχέδιο αριθμητικών πράξεων, αλλά μια κοινωνικοπολιτική συνάρτηση στην οποία αποτυπώνονταν οι συγκρούσεις των κοινωνικών τάξεων. Η ανάλυση δημοσίων εσόδων-εξόδων ενός κράτους αναδείκνυε ζητήματα σχετικά με τη δομή και την εξέλιξή του, αλλά και τον βαθμό οργάνωσης των διοικητικών του μηχανισμών. Έτσι, κατά την άποψή του, κάθε κοινωνικοοικονομικό πρόβλημα ήταν, σε τελευταία ανάλυση, δημοσιονομικό (Goldscheid 1967).

Από τη διασύνδεση της φορολογίας με την συγκρότηση του κράτους προέκυψε και η σουμπετεριανή έννοια του φορολογικού κράτους, η οποία θεμελιωνόταν στην δημοσιονομική ιστορία. Ο ρόλος του φορολογικού κράτους δεν περιοριζόταν στην συγκέντρωση εσόδων, αλλά επεκτεινόταν στην διεύθυνση δημοσίων επιχειρήσεων μέσα στα πλαίσια της οικονομίας της αγοράς και του ελεύθερου ανταγωνισμού. Κατά συνέπεια, η ανάπτυξη του φορολογικού κράτους και η ανάπτυξη του καπιταλισμού ήταν δύο αναπόσπαστα κομμάτια της ίδιας ιστορικής διαδικασίας (Schumpeter 1954).

Σημείο συνάντησης των Goldscheid και Schumpeter, ήταν η άποψή τους ότι η δημοσιονομική κοινωνιολογία ήταν σε θέση να αναλύσει και αναγνωρίσει τα στοιχεία (κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά), που πρωταγωνιστούσαν στην συγκρότηση των φορολογικών κρατών και κατ' επέκταση στην δημιουργία των φορολογικών συστημάτων.

Η νεοκλασική οικονομική θεωρία έχει παραμελήσει τη δημοσιονομική κοινωνιολογία. Αξιοσημείωτη είναι η σχεδόν καθολική απουσία της από τα πανεπιστημιακά εγχειρίδια της οικονομικής του δημόσιου τομέα. Μία πιθανή εξήγηση είναι ότι η έννοια του φορολογικού κράτους πολύ δύσκολα μπορεί να ενσωματωθεί στην σύγχρονη δημοσιονομική ανάλυση εξαιτίας της αντίθεσής της με τις αρχές και τα διδάγματα της κυρίαρχης, «καθαρής» από αξιολογικές κρίσεις, θεωρίας της φορολογίας.

Η διαμόρφωση των δημοσιονομικών εξελίξεων επηρεάζεται από τη σχέση της φορολογίας με το πολιτικό σύστημα και την (πολιτική) νομιμοποίησή της (Γκιούρας, 2000, Κωτσονόπουλος 2015). Η άποψη αυτή έρχεται σε αντιπαράθεση με τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής και την επονομαζόμενη σχολή πολιτικής οικονομίας της Virginia. Σύμφωνα με αυτήν την σχολή, στόχος των πολιτικών είναι η μεγιστοποίηση των φορολογικών εσόδων και η αύξηση των δαπανών, ενώ των ψηφοφόρων και φορολογούμενων είναι η ελαχιστοποίηση των ποσών που καταβάλλουν και δαπανούν (Buchanan και Musgrave 1999). Ωστόσο, η ιστορία των δημοσίων οικονομικών είναι γεμάτη παραδείγματα, που αμφισβητούν τα όρια εφαρμογής της ορθολογικής επιλογής καθώς και τις βασισμένες στον λειτουργισμό προσεγγίσεις (Saez και Zucman 2020). Η περίπτωση του ελληνικού φορολογικού συστήματος, που παρουσιάζεται στην συνέχεια, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα.

Ελληνικό φορολογικό σύστημα

Η οικονομική ταξινόμηση του κρατικού προϋπολογισμού περιλαμβάνει 213 κωδικούς υπό τον τίτλο Φόροι. Έτσι, ακόμη και μία συνοπτική παρουσίαση των φόρων θα ήταν ανέφικτη στον περιορισμένο χώρο ενός άρθρου. Επιλεκτικά, λοιπόν, αναδεικνύονται στην παρούσα εργασία φόροι και πολιτικές, που συνέβαλαν (και συμβάλλουν) στην (ανα)παραγωγή ανισοτήτων στην Ελλάδα κατά την πεντηκονταετία 1974-2024.

Οι φόροι διακρίνονται, μάλλον εμπειρικά, σε άμεσους και έμμεσους. Στους πρώτους διακρίνονται οι φόροι εισοδήματος και περιουσίας (φυσικών και νομικών προσώπων), ενώ στους δεύτερους οι φόροι κατανάλωσης. Σε αντίθεση με τα συστήματα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το ελληνικό φορολογικό σύστημα, από την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη και μετά, στηρίζεται κυρίως στους έμμεσους φόρους, οι οποίοι –σύμφωνα με την επικρατούσα θεωρία των δημοσίων οικονομικών– είναι κοινωνικά άδικοι,

επιβαρύνοντας περισσότερο τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα (Ράπανος και Καπλάνογλου 2014: 612). Αν συνυπολογιστεί ο πληθωρισμός, που κυμαινόταν σε διψήφια ποσοστά την εικοσαετία 1974-1994, τότε γίνεται ίσως καλύτερα αντιληπτό το μέγεθος της οικονομικής επιβάρυνσης των χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας.

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1, από τη μεταπολίτευση του 1974-1975 και μέχρι την περίοδο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2007-2008, η αναλογία έμμεσων-άμεσων φόρων ως προς το σύνολο της φορολογίας έχει μειωθεί σημαντικά. Η μείωση αυτή αποτυπώνεται με μεγαλύτερη ενάργεια αν συγκριθεί με την προηγούμενη περίοδο, την επταετία της δικτατορίας, όπου η αναλογία ήταν στο 3,6 κατά μέσο όρο. Την περίοδο αποκατάστασης της δημοκρατίας στην χώρα (1974-1981) διαμορφώθηκε στο 2,5. Έκτοτε, με διακυμάνσεις, ακολούθησε φθίνουσα πορεία. Από την κρίση και μετά έχει διαμορφωθεί στο 1,5 περίπου. Παρ' όλο που η αναλογία έμμεσων-άμεσων φόρων δεν έχει φθάσει στο κοινωνικά δικαιότερο 1:1, φαίνεται ότι η αποκατάσταση της δημοκρατίας και η πορεία προς τον εξευρωπαϊσμό / εκσυγχρονισμό της χώρας συνέβαλαν στην σταδιακή άμβλυνση της φορολογικής αδικίας που προκαλείται από την κυριαρχία της έμμεσης φορολογίας στο ελληνικό φορολογικό σύστημα.

Διάγραμμα 1

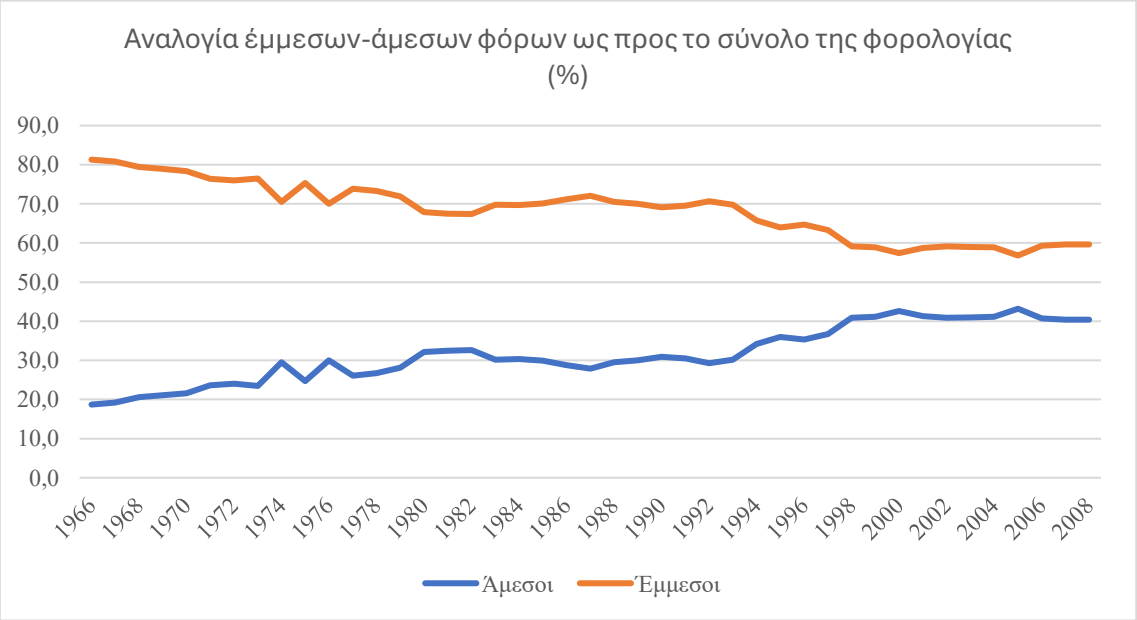

Πηγή: ΕΣΥ

Τη δεκαετία της κρίσης (2008-2018), η δημοσιονομική προσαρμογή επιτεύχθηκε –μεταξύ άλλων– μέσω σημαντικών αυξήσεων στην φορολογία, κυρίως στον ΦΠΑ και στους φόρους κατανάλωσης, ήταν δηλαδή φορολογικά άδικη, καταπατώντας τις αρχές της φορολογικής ισότητας και δικαιοσύνης. Τα φορολογικά συστήματα που αποσκοπούν στην οικονομική μεγέθυνση είναι επιβλαβή για την κοινωνία, συμβάλλοντας στην αναπαραγωγή των εισοδηματικών ανισοτήτων (Ράπανος και Καπλάνογλου 2014: 611).

Σε αντίθεση με τους φόρους κατανάλωσης, οι άμεσοι φόροι στο εισόδημα και στην περιουσία αμβλύνουν τις ανισότητες λόγω της προοδευτικότητάς τους στην κλίμακα φορολογίας. Η θεσμοθέτησή τους συνάντησε αντιδράσεις σε πολλές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας. Έτσι, οι πρώτες προσπάθειες επιβολής τους τον 19ο αιώνα δεν τελεσφόρησαν και όπου επιβλήθηκαν είχαν έκτακτο, προσωρινό χαρακτήρα (Συρμαλόγλου 2007: 75-76). Τόσο ο φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων όσο και ο φόρος εισοδήματος για τις επιχειρήσεις έχουν μακρά ιστορία στο ελληνικό φορολογικό σύστημα, η οποία όμως κορυφώνεται ουσιαστικά δύο δεκαετίες περίπου πριν από την υπό εξέταση περίοδο: το 1955 και 1958 αντιστοίχως. Αντιθέτως, η ιστορία της επιβολής Φόρου Ακίνητης Περιουσίας (ΦΑΠ), που θεσμοθετήθηκε το 1975, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς συμπίπτει με τη χρονική μας αφετηρία, τη μεταπολίτευση.

Ο ΦΑΠ θεσμοθετήθηκε στην Ελλάδα επί κυβερνήσεως Κωνσταντίνου Καραμανλή στις 5 Μαρτίου 1975 (ν.11/1975). Ο προσδιορισμός της αξίας των ακινήτων γινόταν αρχικά από επιτροπές (μέχρι το 1977) και στην συνέχεια από τον οικονομικό έφορο χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ετήσια απόδοση του ακινήτου (Καλυβιανάκης et al. 1993: 74). Η απουσία αντικειμενικών αξιών και η οιονεί αυθαιρεσία του οικονομικού εφόρου στην εκτίμηση του φόρου διαμόρφωναν συνθήκες διαφθοράς. Πριν από τις εκλογές του 1981, οι πιέσεις από μερίδα ιδιοκτητών ακινήτων προς την κυβέρνηση τελεσφόρησαν και ο ΦΑΠ καταργήθηκε (Γεωργακόπουλος και Λοϊζίδης 1985: 68). Από την εφαρμογή του το 1975 μέχρι το 1980, το τελευταίο έτος επιβολής του, τα εισπραττόμενα έσοδα ήταν ετησίως κατά 50% χαμηλότερα από τα προϋπολογισθέντα (Γεωργακόπουλος και Λοϊζίδης 1985: 82).

Νέος, κοινωνικά δικαιότερος, ΦΑΠ θεσμοθετήθηκε το 1982 επί κυβερνήσεως Ανδρέα Παπανδρέου (ν.1249/1982). Εισηγητής του νέου ΦΑΠ ήταν ο τότε υπουργός Οικονομικών και καθηγητής της ΑΣΟΕΕ, Μανόλης Δρεττάκης. Ο φόρος επιβαλλόταν, όπως και ο προηγούμενος, στην συνολική αξία όλων των ακινήτων του φορολογούμενου, αλλά στηριζόταν σε ένα σύστημα αντικειμενικών αξιών –το οποίο δεν απαιτούσε αποτίμηση της αγοραίας αξίας των ακινήτων σε ετήσια βάση– περιορίζοντας την πιθανότητα παράνομων δοσοληψιών μεταξύ εφόρου και φορολογούμενου. Ωστόσο, ο νέος ΦΑΠ καταργήθηκε, ενώ είχαν αρχίσει να αποστέλλονται φορολογικές δηλώσεις (Δρεττάκης 2017: 143). Η κατάργηση του νέου ΦΑΠ ήταν αποτέλεσμα των πιέσεων που ασκήθηκαν στην κυβέρνηση από τον Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) και τους ξενοδόχους (βλ. εφημ. Ριζοσπάστης, 2 Απριλίου 1982). Ο ΣΕΒ πέτυχε επίσης να αποδεχθεί η κυβέρνηση τις προτάσεις του για παροχή κινήτρων με φορολογικές απαλλαγές και εκπτώσεις φόρου με στόχο την υλοποίηση ιδιωτικών επενδύσεων (βλ. εφημ. Ριζοσπάστης, 6 Απριλίου 1982).

Τα φορολογικά κίνητρα θεσμοθετήθηκαν το 1948, περιλαμβάνοντας «γενναιόδωρες παραχωρήσεις και προνόμια στο βιομηχανικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο» (Καράγιωργας 1978: 19). Τη δεκαετία του 1970, η πολιτική των κινήτρων έφθασε στο αποκορύφωμά της, απαλλάσσοντας πλήρως τα επενδυόμενα κέρδη του βιομηχανικού κεφαλαίου από τη φορολογία. Την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής διακυβέρνησης της χώρας μειώθηκε η σημασία των φορολογικών κινήτρων ως εργαλείων οικονομικής ανάπτυξης (Τάτσος 1991: 224). Επανήλθαν όμως στο προσκήνιο τη δεκαετία του 1990, αποτελώντας πλέον μία

σταθερά του ελληνικού φορολογικού συστήματος και της αναπτυξιακής οικονομικής πολιτικής. Στις μέρες μας, η πολιτική αυτή εφαρμόζεται στην υλοποίηση του κυβερνητικού σχεδίου για δημιουργία μεγαλύτερων επιχειρήσεων μέσω συγχωνεύσεων (μικρών και μεσαίων), με φορολογικές εκπτώσεις 30% στα κέρδη του επιχειρηματικού σχήματος που θα προκύψει από τη συγχώνευση (Χατζηνικολάου 2024).

Από την κλασική πλέον μελέτη των Break και Turvey (1964: 19) έως τις πιο πρόσφατες των Ράπανου και Καπλάνογλου (2014: 626-632), η πολυπλοκότητα της φορολογικής νομοθεσίας αναδεικνύεται ως ένα από τα σημαντικότερα δημοσιονομικά προβλήματα της χώρας. Το πρόβλημα αυτό συνδέεται άμεσα με την αναποτελεσματικότητα της φορολογικής διοίκησης, την ανεπάρκεια των δημοσίων εσόδων και τη φοροδιαφυγή. Έτσι, αποτελεί πηγή κοινωνικής αδικίας, γεγονός που ενισχύει τη διαχρονικά παρατηρούμενη έλλειψη εμπιστοσύνης των φορολογουμένων προς το κράτος και τους (φορολογικούς) μηχανισμούς του (Kaplanoglou and Rapanos 2013). Αυτό σημαίνει ότι η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος δεν είναι απλώς ένα διαχειριστικό, οικονομικό ζήτημα, αλλά έχει κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις.

Στις αιτίες του προβλήματος έχουν επισημανθεί: Πρώτον, οι συνεχείς τροποποιήσεις νόμων εξαιτίας μικροκομματικών σκοπιμοτήτων, που συμβάλλουν στην δημιουργία ενός κυκεώνα φορολογικών διατάξεων (Σωτηρόπουλος και Χριστόπουλος 2017: 49).[1] Δεύτερον, ο μεγάλος αριθμός φόρων υπέρ τρίτων, οι περισσότεροι εκ των οποίων συνδέονταν με πλήθος ταμείων κοινωνικής ασφάλισης, τουλάχιστον μέχρι την ενοποίησή τους σε νέο φορέα, τον ΕΦΚΑ, το 2016. Τρίτον, οι πολιτικές παροχής πολλών και διαφορετικών φορολογικών κινήτρων –που ξεκίνησαν, όπως προαναφέρθηκε, μεταπολεμικά και εφαρμόζονται μέχρι σήμερα. Τέταρτον, η ψήφιση έκτακτων, προσωρινών φόρων. Πέμπτον, η συμμετοχή της Ελλάδας σε διεθνείς οργανισμούς (GATT, ΕΟΚ), σε συνδυασμό με το σχεδόν μόνιμα ελλειμματικό ισοζύγιο πληρωμών της χώρας, επέφερε τη θεσμοθέτηση ειδικών φόρων κατανάλωσης ως αντιστάθμισμα στην κατάργηση των τελωνειακών δασμών και στον περιορισμό των ποσοστώσεων, που όριζαν οι συμφωνίες σύνδεσης με τους παραπάνω οργανισμούς. Η εισαγωγή του ΦΠΑ το 1986, που επιβλήθηκε για λόγους εναρμόνισης του ελληνικού φορολογικού συστήματος με αυτά των κρατών-μελών της ΕΟΚ, βελτίωσε το πρόβλημα, όχι όμως σημαντικά (Καλυβιανάκης et al. 1993: 33-36).

Η πολυπλοκότητα του συστήματος λειτουργεί αντιαναπτυξιακά για την ελληνική οικονομία, προκαλώντας αντιδράσεις από τον επιχειρηματικό κόσμο της χώρας (Pittaki 2018). Η πολυπλοκότητα αυτή, μαζί με το ύψος των εργοδοτικών εισφορών, βρίσκονται συχνά στον πυρήνα των αντιδράσεων των επιχειρηματιών και όχι η φορολόγησή τους. Ο φόρος εισοδήματος νομικών προσώπων (ΦΕΝΠ) ήταν ιδιαίτερα χαμηλός τη δεκαετία του 1990, αυξήθηκε την περίοδο 2000-2010, πέφτοντας ξανά όμως σε πολύ χαμηλά επίπεδα –τόσο ως προς τα συνολικά έσοδα από τη φορολογία εισοδήματος όσο και ως ποσοστό του ΑΕΠ– τα τελευταία χρόνια (βλ. Διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2

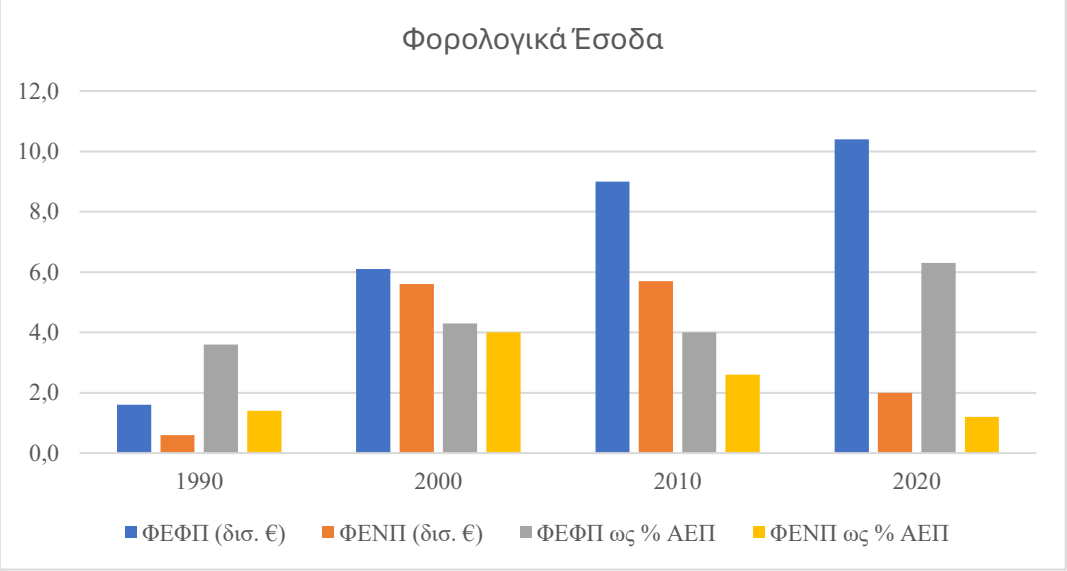

Πηγή: OECD (2023)

Φοροδιαφυγή: Αποκλίνουσα συμπεριφορά ή κοινωνική αρετή;

Στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία, η φοροδιαφυγή έχει χαρακτηριστεί ως «η πιο μαζική και η περισσότερο ανεκτή εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς» (Καλυβιανάκης et al. 1993: 17). Τη δεκαετία του 1990 τα έσοδα από τον περιορισμό της φοροδιαφυγής –συμπεριλαμβανομένης της εισφοροδιαφυγής των ασφαλιστικών ταμείων της χώρας– ήταν σε θέση αν όχι να μηδενίσουν, σίγουρα να μειώσουν καθοριστικά τον λόγο δημόσιου χρέους προς ΑΕΠ.

Οι ελληνικές κυβερνήσεις, από τη μεταπολίτευση του 1974-1975 και μετά, έχουν προσπαθήσει ανεπιτυχώς να την αντιμετωπίσουν, ψηφίζοντας νόμους που στρέφονταν γύρω από ποινές και ρυθμίσεις οφειλών, με παρατάσεις για την περαίωση εκκρεμών φορολογικών υποθέσεων. Με τον ν.820/1978 η σχέση κράτους-φορολογούμενων τέθηκε στην βάση «κινήτρων ειλικρίνειας» (άρ.4, παρ.3) και ορίστηκαν ποινές για τους φοροφυγάδες. Η επόμενη κυβέρνηση συνέχισε με παραλλαγές στην ίδια γραμμή πλεύσης, μετατρέποντας τα κίνητρα σε «επιβράβευση ειλικρίνειας» (βλ. το άρ.8 του ν.1591/1986). Αντίθετα, στον νέο φορολογικό νόμο που ψηφίστηκε τέσσερα χρόνια αργότερα (ν.1882/1990) δόθηκε έμφαση στην αύξηση του δείγματος των προς έλεγχο φορολογικών δηλώσεων (άρ.5). Και, παρ' όλο που η ίδρυση της ΑΑΔΕ έχει βελτιώσει τη φορολογική διοίκηση της χώρας, το πρόβλημα της φοροδιαφυγής εξακολουθεί να βρίσκεται στην οικονομική επικαιρότητα. Στους Κώδικες Φορολογικής Διαδικασίας του 2022 (ν.4987) και του 2024 (ν.5104) η φοροδιαφυγή χαρακτηρίζεται ρητά ως έγκλημα, αντικαθιστώντας την έννοια του αδικήματος που απαντάται σε παλαιότερους νόμους.

Ποιες είναι οι αιτίες της; Στη δημοσιονομική θεώρηση του προβλήματος έχει δοθεί ιδιαίτερη σημασία στην μαθηματική σχέση $p \cdot f > g$, όπου p είναι η πιθανότητα ανακάλυψης της φοροδιαφυγής, f η ποινή και g το οικονομικό ή άλλο όφελος από τη φοροδιαφυγή.

Μέχρι τη δεκαετία του 1990 ίσχυε η αντίστροφη ανισότητα: $p \cdot f < g$ (Καλυβιανάκης et al. 1993: 281).[2] Η πολυνομία και η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος ενισχύουν τη φοροδιαφυγή, αλλά και την ανασφάλεια δικαίου καθώς οι φορολογούμενοι δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν τις αλλαγές στην φορολογική νομοθεσία.

Τόσο παλαιότερες όσο και νεότερες μελέτες έχουν υπογραμμίσει τον «ανθρώπινο παράγοντα» (Καλυβιανάκης et al. 1993: 287) και την «φορολογική κουλτούρα» (ΕΥ 2016) ως αιτίες φοροδιαφυγής. Στο έργο του Καλυβιανάκη, η έννοια του «ανθρώπινου παράγοντα» αναφέρεται στην αδυναμία του (φορολογικού) κράτους να πείσει τους φορολογούμενους ότι ενδιαφέρεται πρωτίστως για τη δίκαιη κατανομή των φορολογικών βαρών και δευτερευόντως για την είσπραξη των φόρων. Αυτή η συνθήκη δεν ικανοποιείται στην ελληνική περίπτωση από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα. Στην έρευνα της Ernst & Young, η έννοια της «φορολογικής κουλτούρας» αποσυνδέεται από το πλαίσιο της κοινωνικής δικαιοσύνης και συνδέεται με τα φαινόμενα διαφθοράς που κλονίζουν την εμπιστοσύνη των πολιτών προς τους θεσμούς, ανάμεσα στους οποίους είναι βέβαια και το φορολογικό κράτος.

Ποιοι φοροδιαφεύγουν; Προφανώς η φοροδιαφυγή δεν περιορίζεται σε μία ομάδα του πληθυσμού, ούτε είναι αποκλειστικό προνόμιο των πλουσίων. Για παράδειγμα, φοροδιαφεύγει ένα μέρος της μικρής και μικρομεσαίας εισοδηματικής κατηγορίας για να επιβιώσει στον άνισο ανταγωνισμό μεταξύ των επιχειρήσεων.

Αυτή η διάχυτη κουλτούρα φοροδιαφυγής και φοροαποφυγής, που έχει παγιωθεί στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία, έχει τις ρίζες της στα χρόνια του Εμφυλίου (Τσουκαλάς 2013: 135) και της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης, που διαμόρφωσαν μέσα στο πελατειακό πλέγμα της τότε εξουσίας τις επικρατούσες αντιλήψεις των πολιτών για το κράτος. Έχει δηλαδή καθοριστικές ιστορικές και πολιτικές προεκτάσεις, οι οποίες όμως υπερβαίνουν την υπό εξέταση περίοδο και τον περιορισμένο χώρο αυτής της εργασίας.

Φορολόγηση απροσδόκητων κερδών

Χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, φαρμακοβιομηχανίες και εταιρείες που δραστηριοποιούνται στον τομέα της ενέργειας –συμπεριλαμβανομένων των ναυτιλιακών επιχειρήσεων μεταφοράς καυσίμων– κατέγραψαν υπερκέρδη στους ισολογισμούς τους από το 2022 και μετά, φέρνοντας στο προσκήνιο τη φορολόγησή τους. Σύμφωνα με την Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις τιμές και το κόστος ενέργειας στην Ευρώπη, η τιμή χονδρικής της ηλεκτρικής ενέργειας η οποία κυμάνθηκε μεταξύ 40-60 ΕΥΡ/MWh την περίοδο 2015-2019, εκτινάχθηκε –λόγω της ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία– στα 150-270 ΕΥΡ/MWh, φθάνοντας τα 400 ΕΥΡ/MWh τον Αύγουστο του 2022. Αντίστοιχα μεγάλες διακυμάνσεις καταγράφηκαν στις τιμές φυσικού αερίου και αργού πετρελαίου. Η τιμή του φυσικού αερίου που ήταν 5 ΕΥΡ/MWh τον Μάιο-Ιούλιο του 2020, έφθασε τα 127 ΕΥΡ/MWh τον Μάρτιο του 2022 και τα 320 ΕΥΡ/MWh τον Αύγουστο του 2022. Τέλος, η τιμή του αργού πετρελαίου από 20 USD/βαρέλι τον Αύγουστο του 2020 σκαρφάλωσε στα 130 USD/βαρέλι τον Μάρτιο του 2022 (European Commission 2024: 2-10).

Ο πληθωρισμός (λόγω ενεργειακού κόστους) ξύπνησε μνήμες της δεκαετίας του 1970 στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και στα κέντρα αποφάσεων της Ευρώπης. Ο οικονομικός βίος για νοικοκυριά και επιχειρήσεις κατέστη δυσβάσταχτος, οξύνοντας τις

κοινωνικοοικονομικές ανισότητες. Σε αυτές τις συνθήκες, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατέθεσε πρόταση στις 8 Μαρτίου 2022 για επιβολή φόρου στα απροσδόκητα κέρδη (windfall profits) των πολυεθνικών εταιρειών που δραστηριοποιούνταν στον τομέα της ενέργειας, προτείνοντας στα κράτη-μέλη να τον επιβάλλουν.[3] Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ψήφισε επί της αρχής την πρόταση της Επιτροπής στις 19 Μαΐου 2022. Το ίδιο έπραξε και το δεύτερο νομοθετικό σώμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το Συμβούλιο. Στις 14 Σεπτεμβρίου 2022, η Επιτροπή υπέβαλε την πρόταση στο Συμβούλιο, το οποίο την αποδέχτηκε στις 6 Οκτωβρίου του ίδιου έτους (Greggi και Miotto 2024: 3). Η συγκυρία ήταν ευνοϊκή για την ψήφιση της πρότασης. Πριν από την πρόταση της Επιτροπής για την επιβολή αυτού του φόρου, κυβερνήσεις ευρωπαϊκών χωρών, τόσο εντός όσο και εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ιταλία, Ρουμανία, Μεγάλη Βρετανία), είχαν ήδη κινηθεί προς αυτήν την κατεύθυνση, σε μια προσπάθεια ανεύρεσης πόρων για τη στήριξη του προϋπολογισμού των κρατών τους.

Στην Ελλάδα, η πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για φορολόγηση των απροσδόκητων κερδών των εταιρειών ενέργειας, αρχικά δεν εισακούστηκε. Στις 18 Μαΐου 2022 κατατέθηκε νομοσχέδιο με σκοπό την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, όχι όμως και της ενεργειακής κρίσης («Εθνικός Κλιματικός Νόμος»). Ωστόσο, στις 24 Μαΐου έπειτα από τέσσερις συνεδριάσεις της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου καθώς και της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Προστασίας Περιβάλλοντος προστέθηκε με τροπολογία της τελευταίας στιγμής άρθρο που επέβαλε άπαξ έκτακτη εισφορά στους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας και αφορούσε στα κέρδη που συσσώρευσαν από 1η Οκτωβρίου 2021 έως και 30 Ιουνίου 2022. Με τα έσοδα από την έκτακτη εισφορά θα ενισχύονταν οικονομικά οι οικιακοί καταναλωτές, που δεν μπορούσαν να καλύψουν την αύξηση του κόστους κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας. Στις 26 Μαΐου 2022 ψηφίστηκε κατά πλειοψηφία από τους βουλευτές του κυβερνώντος κόμματος ο «Εθνικός Κλιματικός Νόμος» (ν.4936), το άρθρο 37 του οποίου αφορούσε στην έκτακτη εισφορά και όριζε συντελεστή φορολόγησης 90% επί της θετικής διαφοράς του Μεικτού Περιθωρίου Κέρδους των υπόχρεων (Βλ. επίσης Απόφαση ΥΠΕΝ/ΔΗΕ/87027/2890, 5 Σεπτεμβρίου 2022).

Οι εταιρείες ενέργειες, όπως ήταν αναμενόμενο, αντέδρασαν στην εξέλιξη αυτή. Ωστόσο, σύμφωνα με απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, που εκδόθηκε τον Φεβρουάριο του 2024 και αφορούσε τη συνταγματικότητα του άρθρου 37 του παραπάνω νόμου (ν.4936/2022), η έκτακτη, προσωρινή εισφορά ήταν συμβατή με το Σύνταγμα της χώρας και είχε επιβληθεί για «αποχρώντα λόγο δημοσίου συμφέροντος, αναγόμενου, αφενός, στην στήριξη των τελικών καταναλωτών ηλεκτρικής ενέργειας, αφετέρου, στην διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας κατά την περίοδο της ενεργειακής κρίσης και, κατ' επέκταση και στην στήριξη των παραγωγών» (ΣτΕ 188/2024).

Νέος νόμος (ν.4986), που ψηφίστηκε τον Οκτώβριο του 2022 σχετικά με την ενσωμάτωση οδηγιών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την αγορά ηλεκτρικής ενέργειας, επέβαλε άπαξ έκτακτη εισφορά στους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας που χρησιμοποιούσαν ως καύσιμο φυσικό αέριο. Ειδικότερα, το άρθρο 62 του ν.4986 (Α΄ 204) επέβαλε ειδική εισφορά υπέρ του Ταμείου Ενεργειακής Μετάβασης και όριζε το ποσό της

εισφοράς σε 10 ευρώ ανά μεγαβατώρα. Οι εταιρείες ενέργειας (ΔΕΗ, ΕΛΠΕ, ΗΡΩΝ, PROTERGIA), που αντέδρασαν αρχικά στην ψήφιση του νόμου, μετακύλησαν τελικά την επιβάρυνση στους καταναλωτές (Χατζηγεωργίου 2024).

Με νέα τροπολογία, που κατατέθηκε στην Βουλή στις 30 Ιουλίου 2024 από το υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, επιβλήθηκε εκ νέου έκτακτη εισφορά 10 ευρώ ανά μεγαβατώρα στους παραγωγούς ενέργειας με καύσιμο φυσικό αέριο (ν.5131/2024), με τους τελικούς καταναλωτές να επωμίζονται ξανά το κόστος.

Την ίδια περίοδο επιχειρήθηκε η φορολόγηση των απροσδόκητων κερδών των εταιρειών πετρελαιοειδών. Αυτή η νέα έκτακτη, προσωρινή εισφορά επιβλήθηκε πάλι με τροπολογία, που κατατέθηκε στην Βουλή στις 16 Ιουλίου 2024 (ν.5122) και ονομάστηκε «Προσωρινή συνεισφορά αλληλεγγύης» (άρθρο 14). Φορολογούσε με συντελεστή 33% τα πλεονάζοντα κέρδη που συσσώρευσαν το 2023 οι επιχειρήσεις οι οποίες δραστηριοποιούνταν στην εξόρυξη ορυκτών καυσίμων και στην διύλιση πετρελαίου. Σε αυτήν την τροπολογία υπήρξε αντίδραση από τον εταιρεία Motor Oil. Σύμφωνα με τον τότε αναπληρωτή Διευθύνοντα Σύμβουλο της εταιρείας, η κυβέρνηση αντί να επιβραβεύσει την εξωστρέφεια της εταιρείας, που εκμεταλλεύτηκε τη διεθνή συγκυρία και αύξησε τις πωλήσεις της, την τιμωρούσε με υπερφορολόγηση της κερδοφορίας της, επιβαρύνοντας τους μετόχους-επενδυτές της (Τζαννετάκης 2024).

Σε σύγχρονα εγχειρίδια Δημόσιας Οικονομικής, είτε της διεθνούς (Rosen et al. 2009, Stiglitz 1992) είτε της ελληνικής βιβλιογραφίας (Τάτσος 2012), απουσιάζουν οι αναφορές σε τέτοιου είδους φόρους. Παρ' όλα αυτά, η έκτακτη φορολόγηση των υπερκερδών δεν αποτελεί κάτι το καινοφανές στην ιστορία της φορολογίας. Για παράδειγμα, στην ελληνική κοινωνία του 1917 και του 1945 ελήφθησαν έκτακτα, προσωρινά μέτρα για τη φορολόγηση όσων πλούτισαν στην διάρκεια των παγκοσμίων πολέμων. Τα μέτρα αυτά αποτέλεσαν ένα οιονεί αντιστάθμισμα στην μαζική συμμετοχή των λαϊκών στρωμάτων στον πόλεμο και επιβλήθηκαν πρωτίστως για λόγους ηθικού και κοινωνικού χαρακτήρα, χωρίς όμως αξιόλογη ταμιευτική απόδοση (Συρμαλόγλου 2021: 89).

Το χρονικό της επιβολής εισφοράς στα απροσδόκητα κέρδη των μεγάλων εταιρειών είναι αποκαλυπτικό της απροθυμίας του κράτους να εφαρμόσει την αρχή της φορολογικής δικαιοσύνης και να φορολογήσει τους πλούσιους.

Συμπέρασμα

Το φορολογικό σύστημα αντικατοπτρίζει και αναδιαμορφώνει την κοινωνικοοικονομική και πολιτική πραγματικότητα μιας χώρας. Το επίπεδο της οικονομικής της ανάπτυξης και τεχνογνωσίας, ο βαθμός επιρροής των ομάδων πίεσης και συμφερόντων στα θεσμικά της όργανα και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων καθώς και το κυρίαρχο πλαίσιο αξιών της, συμπεριλαμβανομένης της φορολογικής της κουλτούρας, αποτυπώνονται σε αυτό. Το ελληνικό φορολογικό σύστημα δεν παρεκκλίνει από τον κανόνα, εμφανίζει ωστόσο ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία απαντώνται σε διαφορετική έκταση και ένταση στα συστήματα άλλων ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών.

Από την παρούσα μελέτη προκύπτει ότι το ελληνικό φορολογικό κράτος δυσκολεύεται να αποσπάσει από τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα της χώρας ένα ποσοστό

συνεισφοράς στα φορολογικά βάρη, ακόμη και όταν η νομοθεσία το επιβάλλει, όπως στην περίπτωση της φορολόγησης των υπερκερδών των πολυεθνικών εταιρειών ενέργειας και πετρελαιοειδών. Η κυριαρχία των έμμεσων φόρων, που είναι αντιστρόφως προοδευτικοί ως προς το εισόδημα, δείχνει επίσης ότι η κοινωνική δικαιοσύνη δεν ήταν (και εξακολουθεί να μην είναι) στις προτεραιότητες της φορολογικής πολιτικής. Οι ακολουθούμενες φορολογικές πολιτικές από τις εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις, όπως η πολιτική των φορολογικών κινήτρων, διαιώνιζαν (και διαιωνίζουν) τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες, αυξάνοντας την ανισοκατανομή των φορολογικών βαρών. Τέλος, το ζήτημα της φοροδιαφυγής φανερώνει αποτυχία του συστήματος και δείχνει ότι δεν είναι ένα αμιγώς δημοσιονομικό ζήτημα απώλειας εσόδων. Είναι πρωτίστως ένα κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο, το οποίο δεν επιλύεται με ποινές, εκπτώσεις φόρου ή μειώσεις φορολογικών συντελεστών.

Στις μέρες μας που η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός πλήττουν τη δημοκρατία και απειλούν την κοινωνική συνοχή –στην Ελλάδα και διεθνώς– η Κοινωνιολογία οφείλει να ασχοληθεί συστηματικά με τη σχέση κράτους, φορολογίας, κοινωνίας, συμβάλλοντας στην κατανόηση (και έκβαση) του παρόντος πριν αυτό γίνει ιστορία. Διότι, επικράτηση της φορολογικής αδικίας σημαίνει άρνηση της δημοκρατίας.

Σημειώσεις

[1.] Ενδεικτικά, μεταξύ 1980 και 1998 ψηφίστηκαν 51 φορολογικοί νόμοι και 105 ειδικές ρυθμίσεις. Αν συνυπολογιστεί το πλήθος των υπουργικών αποφάσεων και εγκυκλίων, τότε αποτυπώνεται ευκρινώς το πρόβλημα της πολυνομίας και της πολυπλοκότητας της φορολογικής νομοθεσίας (Τάτσος et al. 2001: 284-285). Επίσης, την περίοδο 2002-2016 ψηφίστηκαν 37 φορολογικοί νόμοι και 273 φορολογικές διατάξεις διάσπαρτες σε διάφορα νομοσχέδια (Σωτηρόπουλος και Χριστόπουλος 2017: 123).

[2.] Με την εφαρμογή σύγχρονων πληροφοριακών συστημάτων, όπως το ELENXIS, το p έχει αυξηθεί.

[3.] Με τον όρο «απροσδόκητα» ή «ουρανοκατέβατα» κέρδη νοούνται αυτά που δεν είναι αποτέλεσμα επιχειρηματικών κινήσεων και η φορολόγησή τους δεν θίγει τα αποδεκτά όρια κέρδους. Βλ. σχετικά την απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας για τη συνταγματικότητα του άρθρου 37 του ν.4936/2022 (ΣτΕ 188/2024).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γεωργακόπουλος, Θ. και Ι. Λοϊζίδης (1985), *Η φορολογία περιουσίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.

Γκιούρας, Θ. (2000), *Φορολογία και Πολιτική*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

διαΝΕΟσις (2024), Τι πιστεύουν οι Έλληνες - 2024, (Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2024), https://www.dianeosis.org/research/ti-pistevoun-oi-ellines-2024/.

Δρεττάκης, Μ. (2017), *Μια διαδρομή με απρόσμενες αλλαγές πορείας*, Αθήνα, Gutenberg.

ΕΣΥΕ, *Στατιστική Δημοσίων Οικονομικών*, Αθήνα (διάφορα έτη).

ΕΥ (2016), *Η Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*, Αθήνα, διαΝΕΟσις https://www.dianeosis.org/research/tax-evasion/.

Καλυβιανάκης, Κ., Μ. Ξανθάκης, Α. Λεβέντης, Β. Μανεσιώτης, Σ. Θεοδωρόπουλος, Κ. Τραχανάς, και Κ. Φλεσιοπούλου (1993), *Φορολογικό καθεστώς, παραοικονομία και φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών – Παπαζήσης.

Καράγιωργας, Σ. (1978), Η φορολογική εκμετάλλευση στην Ελλάδα, περ. *Πολίτης*, τχ.16, σσ.10-19.

Κωτσονόπουλος, Λ. (2015), Οι δημοσιονομικές βάσεις της πολιτικής νομιμοποίησης και η κρίση του κράτους της μεταπολίτευσης (1974-1994), στο: Μ. Αυγερίδης, Έ. Γαζή και Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ.57-73.

Ράπανος, Β., και Γ. Καπλάνογλου (2014), Φορολογία και οικονομική ανάπτυξη: Η περίπτωση της Ελλάδας, στο: Μ. Μασουράκης και Χ. Γκόρτσος (επιμ.), *Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής*, Αθήνα, Ελληνική Ένωση Τραπεζών, σσ.609-637.

[Ριζοσπάστης] «Όργιο πιέσεων της ολιγαρχίας», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 2 Απριλίου 1982.

[Ριζοσπάστης] «Ευαρέσκεια βιομηχάνων για τα κίνητρα», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 6 Απριλίου 1982.

Rosen, H., T. Gayer, Β. Ράπανος, και Γ. Καπλάνογλου (2009), *Δημόσια Οικονομική*, 2 τ., Αθήνα, Κριτική.

Saez, E. και G. Zucman (2020), *Ο θρίαμβος της αδικίας. Πώς οι πλούσιοι αποφεύγουν τους φόρους και πώς θα τους κάνουμε να πληρώσουν*, μτφρ. Α. Δ. Παπαγιαννίδης, Αθήνα, Πόλις.

Stiglitz, J. (1992), *Οικονομική του δημόσιου τομέα*, μτφρ. Α. Κυπριανίδης, Αθήνα, Κριτική.

Συρμαλόγλου, Α. (2007), *Φορολογία ή* Χρεοκοπία, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.

Συρμαλόγλου, Α. (2021), Δημοσιονομική Κοινωνιολογία και Ιστορία: Μια αμφίδρομη σχέση, στο: Π. Γ. Κιμουρτζής, Ά. Β. Μανδυλαρά, και Ν. Μπουμπάρης (επιμ.), *Ιστορία, Μια Καλή Τέχνη. Κείμενα αφιερωμένα στον Γ. Β. Δερτιλή*, Αθήνα, Εκδόσεις Ασίνη, σσ.77-91.

Σωτηρόπουλος, Δ. Α., και Λ. Χριστόπουλος (2017), *Πολυνομία και κακοδιοίκηση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις διαΝΕΟσις.

Τάτσος, Ν. (1991), Η Πολιτική Φορολογικών Κινήτρων, στο: Ν. Τάτσος (επιμ.), *Τα Δημόσια Οικονομικά στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σμπίλιας - «Το Οικονομικό», σσ.221-236.

Τάτσος, Ν., Δ. Χριστόπουλος, Αλ Τραγάκη, Β. Μανίκα, και Ι. Γκάνος (2001), *Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Τάτσος, Ν. (2012), *Θεωρία των φόρων και φορολογική πολιτική*, Αθήνα, Κριτική.

Τζαννετάκης, Π. (2024), Υπερφορολόγηση κερδών, και όχι φορολόγηση υπερκερδών, η έκτακτη εισφορά στα διυλιστήρια, *Η Ναυτεμπορική*, 17 Ιουλίου 2024, https://www.naftemporiki.gr/business/1717752/p-tzannetakis-motor-oil-yperforologisi-ton-kerdon-kai-ochi-forologisi-ton-yperkerdon-ton-diylistirion-i-ektakti-eisfora/.

Τσουκαλάς, Κ. (2013), *Ελλάδα της λήθης και της α λήθειας. Από τη μακρά εφηβεία στη βιαία ενηλικίωση*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Χατζηγεωργίου, Ά. (2024), Οι καταναλωτές πλήρωναν την εισφορά των παραγωγών ρεύματος, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 8 Φεβρουαρίου 2024, https://www.efsyn.gr/oikonomia/elliniki-oikonomia/421690_oi-katanalotes-plironan-tin-eisfora-ton-paragogon-reymatos.

Χατζηνικολάου, Π. (2024), Νέα κίνητρα για μεγαλύτερες επιχειρήσεις, εφημ. *Η Καθημερινή*, ένθετο Οικονομία, 1 Σεπτεμβρίου 2024.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bell, D. (1978), *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Νέα Υόρκη, Basic Books.

Braunstein, R. (2024), Toward a cultural sociology of taxation, *Socio-Economic Review*, Vol. 22, No 2, pp.931-952.

Break, G., and R. Turvey (1964), *Studies in Greek Taxation*, Αθήνα, Center of Planning and Economic Research.

Buchanan, J., and R. Musgrave (1999), *Public Finance and Public Choice: Two contrasting visions of the state*, Κέιμπριτζ Μασαχουσέτης, MIT.

European Commission (2024), *Report on energy prices and costs in Europe*, Βρυξέλλες, Publications Office.

Goldscheid, R. (1967) [1925], A Sociological Approach to Problems of Public Finance, in: Richard Musgrave and Alan Peacock (eds), *Classics in the Theory of Public Finance*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Macmillan - St Martin's Press, pp.202-213.

Greggi, M., and A. Mioto (2024), Windfall Profit Taxation in Europe (and beyond), *Laws*, Vol. 13, No 1, https://doi.org/10.3390/laws13010001.

Kaplanoglou, G., and V. Rapanos (2013), Tax and Trust: The Fiscal Crisis in Greece, *South European Society and Politics*, Vol. 18, No. 3, pp.283-304.

Martin, I., A. Mehrotra, and M. Prasad (eds.) (2009), *The New Fiscal Sociology. Taxation in comparative and historical perspective*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press.

OECD (2023), *Revenue Statistics 2023: Tax Revenue Buoyancy in OECD Countries*, Παρίσι, OECD Publishing.

Pittaki, Z. (2018), Unfairness, Inequality, and Tax Evasion: An Analysis of the Distribution of the Tax Burden in Greece, 1955-1989, in: G. Huerlimann, W. E. Brownlee, and E. Idle (eds), *World of Taxation. The Political Economy of Taxing, Spending, and Redistribution since 1945*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, pp.301-320.

Schumpeter, J. (1954), The Crisis of the Tax State, *International Economic Papers*, No 4, pp.5-21.

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΕΝΑ ΑΛΛΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ; ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ[1]

Μάνια (Μαρία) Σωτηροπούλου[α]

[α] ΥΔ Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Μέσα στα 50 χρόνια Μεταπολίτευσης, έλαβαν χώρα ποικίλες μεταβολές στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Πρόκειται για μετασχηματισμούς οι οποίοι αναπτύσσονται στις σταυρικές σχέσεις κοινωνίας, πολιτικών κομμάτων και κράτους. Η παρούσα έρευνα, μέσα από την μελέτη των κυριακάτικων φύλλων της εφημερίδας «Αυγή» (2010-2016), φιλοδοξεί να φωτίσει τη σχέση κομματικού φαινομένου και κοινωνίας υπό το πρίσμα της κατανάλωσης. Καθώς η κατανάλωση, και το δικαίωμα σε αυτήν, μπορεί να αναγνωσθεί ως μία πτυχή εκδημοκρατισμού της ελληνικής κοινωνίας, μελετάται η άποψη και οι θέσεις της Ριζοσπαστικής Αριστεράς. Το ερώτημα το οποίο εξετάζεται είναι πως αποτυπώνεται η καταναλωτική κουλτούρα στα αριστερά του άξονα Αριστεράς - Δεξιάς κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Ένα δεύτερο ερώτημα αφορά το ποια είναι η σχέση της κατανάλωσης με τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Τα ευρήματα σχετίζονται αφ' ενός με την κριτική της καταναλωτικής κουλτούρας και των επιπτώσεών της στην κοινωνική ανισότητα και αφ' ετέρου με την ανάγκη ενός άλλου μοντέλου κατανάλωσης. Για την παρούσα έρευνα υιοθετήθηκε η θεματική ανάλυση περιεχομένου για τη συλλογή και την ανάλυση των δεδομένων καθώς και για την παρουσίαση των αποτελεσμάτων.

Λέξεις Κλειδιά: Κατανάλωση, Κρίση, Ριζοσπαστική Αριστερά

CONSUMER CULTURE AND THE ECONOMIC CRISIS: TOWARDS AN ALTERNATIVE PARADIGM? PERSPECTIVES FROM THE RADICAL LEFT[2]

Mania (Maria) Sotiropoulou[α]

[α] PhD candidate in Political Science, University of Crete

Abstract

In the 50 years since the beginning of the transition (Metapolitefsi), Greek society has undergone substantial political and social shifts. These are transformations that have developed through the interrelations among society, political parties, and the state. This study, through an analysis of the Sunday editions of the newspaper Avgi (2010–2016), aims to shed light on the relationship between parties and society through the lens of consumption. Given that consumption – and the right to consume – can be seen as a dimension of the democratization of Greek society, the research focuses on the views and positions of the Radical Left. The question addressed is how the Left discusses the issue of consumer culture during the period of economic crisis. A second question concerns the relationship between consumption and social transformation. The findings related to the criticism of consumer culture and its impact on social inequality, as well as the need

for an alternative model of consumption. Thematic analysis was employed in this research for data collection, analysis, and the presentation of results.

Keywords: Consumption, Crisis, Radical Left

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, η ελληνική κοινωνία πρώτη φορά έχει ως ζητούμενο την ευτυχία και μάλιστα για όλες τις κοινωνικές τάξεις (Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος 2017: 49). Την ίδια στιγμή η κατανάλωση και το δικαίωμα σε αυτήν μπορεί να αναγνωσθεί ως μία πτυχή εκδημοκρατισμού (Gross 2024: 435) της ελληνικής κοινωνίας, όπως συνέβη και σε όλες τις μεταπολεμικές κοινωνίες. Η κατανάλωση (και η πρόσβαση σε αυτή με μαζικούς όρους) υπόσχεται την ευτυχία (Gross 2024: 425) για την πλειοψηφία των κοινωνικών στρωμάτων. Αυτή η δυνατότητα μετασχηματίζει βαθιά την ελληνική κοινωνία, καθώς μεταβαίνει από τις συνθήκες αποκλεισμού και στέρησης των προηγούμενων δεκαετιών, στο δικαίωμα στην κατανάλωση της Μεταπολίτευσης.

Μέσα σε αυτά τα 50 χρόνια Μεταπολίτευσης, έλαβαν χώρα ποικίλες μεταβολές στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Πρόκειται για μετασχηματισμούς οι οποίοι αναπτύσσονται στις σταυρικές σχέσεις κοινωνίας, πολιτικών κομμάτων και κράτους. Η παρούσα έρευνα φιλοδοξεί να φωτίσει τη σχέση κομματικού φαινομένου και κοινωνίας υπό το πρίσμα της κατανάλωσης, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2010-2016)· δηλαδή της περιόδου όπου αναιρείται η δυνατότητα της μαζικής κατανάλωσης. Η παρούσα έρευνα εστιάζει, μέσα από την εξέταση της αρθρογραφίας των κυριακάτικων φύλλων της αριστερής εφημερίδας «Αυγή», στην κατανάλωση τόσο ως πρακτική όσο και ως αίτημα.

Η μελέτη της «Αυγής» επιτρέπει τη χαρτογράφηση των αντιλήψεων της Ριζοσπαστικής Αριστεράς (Σωτηροπούλου 2018: 21-22) για την κατανάλωση, των επιχειρημάτων που διατυπώνει η διανόηση του χώρου αυτού, καθώς και των βασικών θέσεων του ΣΥΝ/ΣΥΡΙΖΑ. Την ίδια στιγμή, αποτυπώνεται η εξέλιξη της σχέσης μεταξύ της Αριστεράς και της κοινωνίας, όπως αυτή διαμεσολαβείται από την αρθρογραφία και την ειδησεογραφία της εφημερίδας, σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από ευρύτερους κοινωνικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς.

Μέσα από τις θέσεις και τις παρεμβάσεις στην εφημερίδα, καθίσταται εφικτή η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η κατανάλωση γίνεται πεδίο ιδεολογικής διαπραγμάτευσης και πολιτικής παρέμβασης. Η Ριζοσπαστική Αριστερά τοποθετείται απέναντι στο ζήτημα της κατανάλωσης με κριτική διάθεση, αναδεικνύοντας τις κοινωνικές ανισότητες και τις επιπτώσεις του καταναλωτισμού· ωστόσο αναγνωρίζει τη σημασία της πρόσβασης όλων σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες. Η κριτική εστιάζει στο καταναλωτικό μοντέλο που επικράτησε τις προηγούμενες δεκαετίες, το οποίο στηρίχθηκε στην υπερκατανάλωση και την οικονομική επέκταση με «δανεικά». Η κρίση ανέδειξε τις κοινωνικές ανισότητες που γεννήθηκαν από αυτό το μοντέλο, εντείνοντας την ανάγκη για εναλλακτικές μορφές κατανάλωσης, όπως η «βιώσιμη» ή η συνεταιριστική οικονομία. Επιπλέον, η κατανάλωση συνδέθηκε με τον κοινωνικό μετασχηματισμό, καθώς

επηρέασε τόσο την ταξική δομή όσο και τις πολιτισμικές αξίες. Η στροφή προς την αλληλέγγυα οικονομία, την αυτοδιαχείριση και τις πιο ορθολογικές δαπάνες αναδείχθηκε ως απάντηση στην κρίση, αμφισβητώντας τα πρότυπα κατανάλωσης που κυριάρχησαν κατά την προηγούμενη περίοδο.

Βάσει των ανωτέρω εστιάζοντας στην ύστερη Μεταπολίτευση και δη στην περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, το ερώτημα το οποίο εξετάζεται είναι πως αποτυπώνεται η καταναλωτική κουλτούρα στα αριστερά του άξονα Αριστεράς – Δεξιάς (Α-Δ) και κατά πόσο αυτή σχετίζεται με την οικονομική κρίση. Σε αυτό το σημείο, αναδεικνύεται ένα δεύτερο ερώτημα αναφορικά με το ποια είναι η σχέση της κατανάλωσης με τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Οι υπό εξέταση υποθέσεις εστιάζουν αφ' ενός στην κριτική της καταναλωτικής κουλτούρας και των επιπτώσεών της στην κοινωνική ανισότητα, ειδικά κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης και αφ' ετέρου στην ανάγκη για βιώσιμες πρακτικές που αποτρέπουν την υπερκατανάλωση.

Κατανάλωση και κρίση: μία σύντομη συζήτηση

Εκκινώντας τη συζήτηση από την έννοια της κατανάλωσης, γίνεται μία σύντομη και επιλεκτική αναφορά σε σημεία των ορισμών γύρω από τις έννοιες της κατανάλωσης, της καταναλωτικής κοινωνίας, της καταναλωτικής κουλτούρας και του καταναλωτισμού. Τα σημεία αυτά της εννοιολόγησης προσπαθούν να φωτίσουν από τη μία το κοινωνικό φαινόμενο της κατανάλωσης (Sassatelli 2016: 38) όπως αυτό αναπτύσσεται κατά τη νεωτερικότητα και από την άλλη να αναδείξουν την αμφισημία (Λάλλας 2019: 144-145) του εν λόγω κοινωνικού φαινομένου.

Η κατανάλωση είναι χαρακτηριστικό των μοντέρνων κοινωνιών (Λάλλας 2022α: 13) και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Με βάση το Marx, δια μέσου της κατανάλωσης και της υλικότητάς της, ο εργαζόμενος αναπτύσσει τη συνείδηση του παραγωγού (Λάλλας 2022α: 40-41). Κατά τον Baudrillard (1998: 28) η κατανάλωση είναι ένα συλλογικό φαινόμενο και συνιστά ένα σύστημα επικοινωνίας, ανταλλαγής και ιδεολογικών αξιών. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί ότι για τον Baudrillard (1998: 28) τα συστήματα δημιουργούν μία συνθήκη ενός ασυνείδητου περιορισμού στους/ις πολίτες/ιδες. Η κατανάλωση, λοιπόν, είναι μια δομή η οποία είναι εξωτερική και καταναγκαστική έναντι των ατόμων (Baudrillard 1998: 28). Από τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι οι καταναλωτικές κοινωνίες ως μοντέρνα προϊόντα είναι ένα σύνθετο σύνολο πρακτικών που αφορούν βάση και εποικοδόμημα (Sassatelli 2016: 21), και το οποίο είναι ένα μακροχρόνιο φαινόμενο. Εντός τους ο δυϊσμός, ο οποίος χαρακτηρίζει εν γένει τις δυτικές κοινωνίες, μετατοπίζεται από το υποκείμενο - αντικείμενο στο καταναλωτής-εμπόρευμα (Bauman 2008: 34).

Την ίδια στιγμή θα πρέπει να επισημανθεί ότι αυτή η μετατόπιση αποκρυσταλλώνεται μέσα από την κουλτούρα. Η καταναλωτική κουλτούρα, είναι προϊόν της ατομικίστικης πρόσληψης του βίου[3] στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας· συνθέτει και εξελίσσεται από τις προσωπικές ταυτότητες, τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και τις οικονομικές δομές (Sassatelli 2016). Αναφορικά με την υλικότητα των οικονομικών δομών αυτή αποτυπώνεται στον τρόπο που τα καταναλωτικά αγαθά είναι λιγότερο ή περισσότερο προσιτά αλλά και στον εν γένει τρόπο ζωής των σύγχρονων υποκειμένων

(Λάλλας 2022α: 17). Αυτή η ταξική διάσταση περιγράφεται, παράγεται και αναπαράγεται εντός της κουλτούρας με τον καταναλωτισμό να νοείται ως ένα κεντρικό πολιτισμικό ήθος που διαμορφώνει αξίες, στάσεις, αντιλήψεις, αναπαραστάσεις (Λάλλας 2022α: 46) και του οποίου *«το εύρος και το βάθος (του οποίου) τον ανάγουν σε τρόπο ζωής»* (Λάλλας 2019: 147).

Στο σημείο αυτό, πριν προχωρήσουμε στην συζήτηση για την τοποθέτηση και την οπτική της Ριζοσπαστικής Αριστεράς σχετικά με την έννοια της κατανάλωσης(όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται στην αρθρογραφία της «Κυριακάτικης Αυγής»), κρίνεται σκόπιμο να γίνει μία σύντομη αναφορά στην έννοια της κρίσης. Η εννοιολόγηση της κρίσης εν προκειμένω αντλεί τόσο από τη μαρξιστική παράδοση όσο και από τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, με σκοπό να φωτιστεί η σχέση εν τέλει του κράτους με την κατανάλωση.

Με βάση την πουλαντζιανή ανάγνωση περί κρίσης, θα πρέπει να γίνει η επισήμανση ότι η πολιτική κρίση, και άρα και η κρίση του κράτους, προηγείται της οικονομικής κρίσης (Παπαβλασόπουλος 2015: 154). Αυτό συνεπάγεται ότι η κρίση δεν αφορά μόνο τη βάση, καθώς σχετίζεται ευθέως και εντοπίζεται και στο εποικοδόμημα (Πουλαντζάς 1976: 20). Εδώ αξίζει να επισημανθεί ότι ο οργανικός ρόλος του Κράτους στην αναπαραγωγή της ταξική κυριαρχίας διατηρείται και στη φάση της πολιτικής κρίσης· κρίση η οποία μπορεί να γίνει και κρίση ηγεμονίας (Πουλαντζάς 1976: 25).

Στη συζήτηση περί κρίση ηγεμονίας (Πουλαντζάς 1976: 25), και συνεπώς κρίσης του κυρίαρχου υποδείγματος πρέπει να εξετάσουμε συνέχειες/ ασυνέχειες των καθεστώτων κατανάλωσης. Με την έννοια καταναλωτικό καθεστώς νοούμε πρότυπα κατανάλωσης που διαμορφώνονται από το κράτος, αλλά και το πως το ίδιο λειτουργεί ως καταναλωτής (Glickman 2013: 400). Με βάση τη κοινωνιολογική προσέγγιση, η οποία συνεπικουρεί στη συζήτηση περί κρίσης στο εποικοδόμημα, η κρίση είναι μία συνθήκη όπου διαπιστώνεται η διάσταση προσδοκιών από τη μία και διαθέσιμων πόρων από την άλλη (Λάλλας 2022α: 27).

Εν προκειμένω, εξετάζουμε την περίοδο 2010-2016. Είναι μία περίοδος όπου έχουν συναφθεί 3 μνημονιακές συμβάσεις, οι οποίες υπαγορεύουν μία πληθώρα νομικών παρεμβάσεων σε θεσμικό και δημοσιονομικό επίπεδο. Επίσης, κατά αυτή την περίοδο μπορεί να παρατηρηθεί η παραγωγή λόγου περί κατανάλωσης και για την περίοδο διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ. Πρόκειται για μία περίοδο κατά την οποία εντείνεται η κουλτούρα ενός νέου ατομικισμού (Αρανίτου Παπαβλασόπουλος Σπουρδαλάκης, 2011: 48), παράλληλα με την κυνικότητα και την απάθεια, οι οποίες εξετράφησαν ήδη κατά την προηγούμενη περίοδο της λεγόμενης «δημοκρατίας του λάιφ στάιλ» (Παπαβλασόπουλος 2015: 154).

Μεθοδολογικές επισημάνσεις

Η επιλογή της Αυγής της Κυριακής ως πηγής δεδομένων για την ανάδειξη της πρόσληψης της έννοιας της κατανάλωσης κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, έγινε υπό το πρίσμα της εξέτασης μίας εφημερίδας της Αριστεράς. Η εφημερίδα Αυγή είναι η δεύτερη μακροβιότερη εφημερίδα της Αριστεράς (έτος ίδρυσης 1952), μετά το Ριζοσπάστη, πανελλαδικής κυκλοφορίας. Πρόκειται για ένα έντυπο που φιλοξενεί δεκαετίες άρθρα και συμβολές δημοσιογράφων, αρθρογράφων και διανοητών της πάλαι ποτέ

ευρωκομμουνιστικής Αριστεράς και της Ριζοσπαστικής Αριστεράς, καθώς επίσης και κείμενα στελεχών του ΣΥΝ/ΣΥΡΙΖΑ.

Για την ανάλυση των ερευνητικών ερωτημάτων έγινε χρήση των εργαλείων της ποιοτικής έρευνας, με την επιλογή της μεθόδου της θεματικής ανάλυση περιεχομένου. Η ποιοτική προσέγγιση αποτελεί μια διερευνητική (exploratory) και επαγωγική μέθοδος (Mason 2002: 24). Συνιστά δε κατάλληλη μεθοδολογική επιλογή για να διερευνηθούν σε βάθος οι αναπαραστάσεις, οι στάσεις και οι αντιλήψεις (Σωτηροπούλου 2018: 63) αναδεικνύοντας τάσεις και πρότυπα που δεν είναι πάντα εμφανή με ποσοτικές μεθόδους.

Η συλλογή των δεδομένων[4] έγινε με βάση τη μέθοδο της σκόπιμης δειγματοληψίας (Babbie 2011: 291-292) επιλέγοντας 167 άρθρα που δημοσιεύθηκαν στην Κυριακάτικη έκδοση της Αυγής, την περίοδο 2010-2016. Κριτήριο της επιλογής των άρθρων ήταν η σχετικότητα των άρθρων με τα ζητήματα της κατανάλωσης, του καταναλωτισμού και της σχέσης τους με την οικονομική κρίση. Εν συνεχεία ακολούθησε η κωδικοποίηση των δεδομένων, με μονάδα ανάλυσης το άρθρο, ακολουθώντας τα τρία στάδια (ανοιχτή, κατ' άξονα και επιλεκτική κωδικοποίηση) (Τσιώλης 2014, σελ. 105-123). Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε με τη χρήση του λογισμικού Maxqda. Κατά το τελευταίο στάδιο της κωδικοποίησης, μέσα από μια διαδικασία διαρκούς ελέγχου και διαπραγμάτευσης με τη θεωρία (Σωτηροπούλου 2022: 158), αναδείχθηκαν τα θέματα που παρουσιάζονται στη συνέχεια. Βάσει της κωδικοποίησης αναδείχθηκαν τρία κεντρικά θέματα τα οποία σχετίζονται μεταξύ τους μέσω των πέντε υπό-θεμάτων.

Η διαπραγμάτευση της κατανάλωσης

Μέσα από την εξέταση της αρθρογραφίας των κυριακάτικων φύλλων της «Αυγής», αναδείχθηκε κατ΄ ουσίαν το παλίμψηστο του καταναλωτικού έθους. Και τούτο διότι στην συζήτηση περί κατανάλωσης και τρόπου οργάνωσης της ζωής (γύρω από την κατανάλωση) ξεδιπλώνονται πολλά διαφορετικά στρώματα ιστορίας, σημασιών και ερμηνειών. Τα στρώματα ιστορίας σχετίζονται με τις διαφορετικές περιόδους της Μεταπολίτευσης και της εκάστοτε πρόσβασης σε καταναλωτικά αγαθά. Η συζήτηση σημασιών και ερμηνειών, οι οποίες ενυπάρχουν στις ποικίλες αποχρώσεις ανάγνωσης της ιστορίας της Μεταπολίτευσης, σχετίζονται τόσο με μία πιο οικονομική πρόσληψη και ανάλυση των πραγμάτων όσο και με μια πολιτισμική. Την ίδια στιγμή ιστορία, σημασιοδοτήσεις και ερμηνείες πλέκουν πτυχές των απαντήσεων ενός άλλου υποδείγματος· μια εναλλακτική η οποία κρίνεται αναγκαία για την Ριζοσπαστική Αριστερά κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Ο θεματικός χάρτης έχει τίτλο «Η διαπραγμάτευση της κατανάλωσης» προσπαθώντας να περιγράψει, σε ένα επίπεδο αφαίρεσης, την αμφιθυμία των άρθρων γύρω από το φαινόμενο της κατανάλωσης. Η κατανάλωση παρουσιάζεται, αφενός, ως πρακτική που απορρέει από ένα mainstream lifestyle και, αφετέρου, ως αίτημα που προκύπτει είτε ως αντίδραση στην οικονομική αναδιάρθρωση, η οποία διαταράσσει προσωπικούς σχεδιασμούς και προσδοκίες, είτε ως στοιχείο ενός ευρύτερου κοινωνικού μετασχηματισμού. Τα τρία βασικά θέματα που αναδεικνύονται είναι: *«Είμαστε το παρελθόν μας;»*, το οποίο εξετάζει τη σχέση της κατανάλωσης με ιστορικές και κοινωνικές καταβολές, *«Ένα άλλο παράδειγμα»*, το οποίο διερευνά εναλλακτικές προσεγγίσεις

απέναντι στην κατανάλωση, και *«Το εποικοδόμημα»* που εστιάζει στη σχέση κατανάλωσης και ιδεολογίας, θέτοντας ερωτήματα για τον ρόλο της στον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Πίνακας 1. Θεματικός Χάρτης - Η διαπραγμάτευση της κατανάλωσης

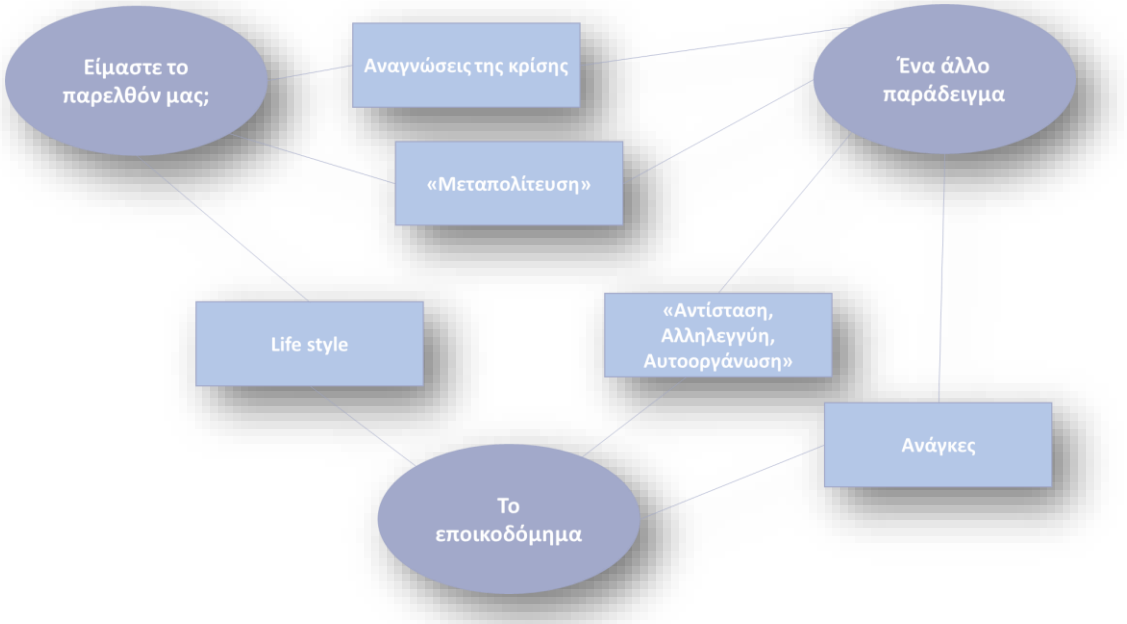

i.Το πρώτο θέμα *«Είμαστε το παρελθόν μας; »* αναφέρεται σε όλη την περίοδο από την αποκατάσταση της Γ' ελληνικής Δημοκρατίας μέχρι την έναρξη της κρίσης. Το ερωτηματικό που τίθεται στον τίτλο του θέματος δηλώνει τη διερεύνηση·εξετάζεται δηλαδή το κατά πόσο ό,τι βιώνει η ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο 2010-2016 είναι απότοκο της προηγούμενης περιόδου. Την ίδια στιγμή αναδεικνύονται τα στοιχεία εκείνα της κατανάλωσης και της καταναλωτικής κουλτούρας που «σημάδεψαν» την Μεταπολίτευση, με ιδιαίτερους σταθμούς τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές του 2000. Το εν λόγω θέμα αναπτύσσεται σε τρία υποθέματα: α) οι αναγνώσεις της κρίσης, β) Μεταπολίτευση και γ) το lifestyle.

Οι *αναγνώσεις της κρίσεις* εστιάζουν στο αντιπαραγωγικό μοντέλο και τον νεοφιλελευθερισμό. Αναφορικά με το αντιπαραγωγικό μοντέλο, κάποια άρθρα μοιάζει να εστιάζουν σε μία λογική «ιδιότυπης ελληνικής περίπτωσης», κυρίως κατά την έναρξη της κρίσης. Πρόκειται για μία ανάγνωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού γνώριμη στο χώρο της Αυγής και της Ριζοσπαστικής Αριστεράς, η οποία κληροδοτήθηκε από τον ευρύτερο χώρο του ΚΚΕ εσωτερικού. Βάσει αυτής λοιπόν της άποψης, στην Ελλάδα διαμορφώθηκε σταδιακά ένα σύστημα που εμφανίζεται ως δημοκρατικό και αναπτυξιακό, αλλά ουσιαστικά κυριαρχείται από εξωθεσμικά κέντρα και ανισότητες. Αντί για παραγωγική ανάπτυξη και ευημερία, επικράτησαν η υπερκατανάλωση, οι στρεβλώσεις της οικονομίας και οι ανισορροπίες στην πολιτική εκπροσώπηση. Αναφορικά με την κριτική στο νεοφιλελευθερισμό, αυτή παρατηρείται σε όλη τη διάρκεια

της εν λόγω περιόδου. Ο νεοφιλελευθερισμός, προωθώντας την κυριαρχία της αγοράς και την έμφαση στην κατανάλωση διαβρώνει τις μορφές αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής. Παράλληλα, ενισχύει την απομόνωση, την εξατομίκευση και προκαλεί σημαντικές αρνητικές συνέπειες, όχι μόνο σε οικονομικό επίπεδο, αλλά και σε ψυχικό.

Η *«Μεταπολίτευση»* αρχικά θα πρέπει να επισημανθεί ότι τίθεται εντός εισαγωγικών καθώς δεν αναφέρεται τόσο στην ιστορική περίοδο αυτή καθ' εαυτή, αλλά κυρίως στις συνδηλώσεις της. Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι οι αναφορές σε χρονικές περιόδους εστιάζουν στα τέλη της δεκαετίας του '80 έως τις αρχές του 2000, όπως ήδη αναφέρθηκε. Είναι ένα υπό-θέμα που αναδεικνύει τα χρόνια προβλήματα που σχετίζονται με την μεταπολιτευτική κουλτούρα και κοινωνικοποίηση. Φωτογραφίζει εκείνες τις συνδηλώσεις του εκδημοκρατισμού που σχετίζονται με το δικαίωμα στην κατανάλωση. Την ίδια στιγμή γίνεται έντονη κριτική στην υπερκατανάλωση, ως ενός κοινωνικού φαινομένου που δημιουργήθηκε από τα αστικά κόμματα, τα συστημικά μέσα, το άρχον συγκρότημα εξουσίας.

Τέλος, το *lifestyle* ως φράση γίνεται ταυτόσημο εν τέλει με ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής που αφορά την μαζική κατανάλωση και την κουλτούρα που εισάγουν τα lifestyle περιοδικά και τα reality shows της τηλεόρασης. Ένας τρόπος ζωής που σχετίζεται με την κοινωνικοπολιτική ζωή. Αυτό που καταδεικνύεται είναι ότι η «τέχνη για το λαό» αντικαταστάθηκε από μια πολιτισμική λογική που ταύτισε τον εκσυγχρονισμό με την επιδίωξη καταναλωτικής ευημερίας και ευδαιμονίας.

ii.Το δεύτερο θέμα αναδεικνύει τη διαπραγμάτευση στα άρθρα της Κυριακάτικης Αυγής γύρω από την έννοια του αντιπαραδείγματος, ενώ σταδιακά τίθενται ερωτήματα και επεξεργασίες που αφορούν ένα αριστερό πρόγραμμα διακυβέρνησης. Το *Άλλο παράδειγμα* έχει τέσσερα υπό-θέματα, τα δύο από τα οποία, δηλαδή οι *Αναγνώσεις της κρίσης* και η *«Μεταπολίτευση»* συμπίπτουν με το πρώτο θέμα *«Είμαστε το παρελθόν μας;»*.

Οι *Αναγνώσεις της κρίσης* εν προκειμένω στο δρόμο για ένα άλλο παράδειγμα σταχυολογούν τα χρόνια ζητήματα που υπάρχουν στην αγορά, τα οποία περιγράφονται ως δομικά του κρατικού μηχανισμού. Αυτές οι δομικές «αδυναμίες» σχετίζονται με την απουσία ελεγκτικών μηχανισμών,[5] τις στρεβλώσεις της αγοράς και τις διαφορές τιμών μεταξύ Ελλάδας και άλλων χωρών. Την ίδια στιγμή εισάγονται στη συζήτηση θεωρητικοί προβληματισμοί, οι οποίοι απασχολούν ιδιαίτερα εκείνη την περίοδο το χώρο της Αριστεράς, σχετικά με την υπερσυσσώρευση και την υποκατανάλωση. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι αναγνώσεις της κρίσης τίθενται με όρους διαπίστωσης των προβλημάτων και ψηλάφησης κάποιων απαντήσεων.

Η *«Μεταπολίτευση»* τίθεται εδώ υπό το πρίσμα ενός κεϋνσιανού κράτους πρόνοιας. Στα άρθρα αναδεικνύεται ότι ένας από τους στόχους της Αριστεράς, κατά την περίοδο της οικονομική κρίσης, θα πρέπει να είναι η προσπάθεια ανάσχεσης της καταστροφής του από τα μέτρα δημοσιονομικής λιτότητας. Παράλληλα, το ενδιαφέρον δεν είναι μόνο η προσπάθεια προστασίας του κοινωνικού κράτους πρόνοιας, αλλά η υιοθέτηση του κεϋνσιανού οικονομικού μοντέλου. Η υιοθέτηση μίας τέτοιας οικονομικής σχολής τίθεται εν προκειμένω στα πλαίσια της προάσπιση της λεγόμενης λαϊκής κατανάλωσης.

Η *«Αντίσταση, Αλληλεγγύη, Αυτοοργάνωση»* είναι ένας τίτλος που αναφέρεται στην καμπάνια του ΣΥΡΙΖΑ το 2012[6] για την ανάσχεση της ανθρωπιστικής κρίσης με την παράλληλη δημιουργία αυτοοργανωμένων δομών αλληλεγγύης. Είναι ένα υπο-θέμα που αναφέρεται σε διαφορετικές παραγωγικές σχέσεις, για τις οποίες κομβικό ρόλο παίζουν τα κινήματα και η οργάνωση των «από τα κάτω». Ο ρόλος της αυτοοργάνωσης και των κινημάτων είναι ακριβώς στο να δείξουν το δρόμο για ένα άλλο παράδειγμα πολιτικής και παραγωγικών σχέσεων.

Το τέταρτο υπό-θέμα είναι οι *Ανάγκες*, οι οποίες αναφέρονται στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία. Σε αυτή τη συζήτηση επισημαίνεται από την αρθρογραφία η έννοια των σύγχρονων αναγκών, όπως αυτές είναι διαμορφωμένες στον 21° αιώνα και όπως αυτές θα πρέπει να εξυπηρετούν το σχέδιο του οικολογικού μετασχηματισμού. Σε αυτό το υπό-θέμα εντάσσεται η συζήτηση περί «οικονομίας των αναγκών». Τέλος, εισάγονται κάποιες προτάσεις γύρω από την οργάνωσης ενός διαφορετικού τραπεζικού συστήματος, τον δημοκρατικό προγραμματισμό και έναν δημόσιο τομέα που εξυπηρετεί τις κοινωνικές ανάγκες.

iii.Το «Εποικοδόμημα» είναι το τρίτο θέμα, το οποίο αναδείχθηκε από τη θεματική ανάλυση. Πρόκειται για ένα θέμα, το οποίο, όπως φαίνεται και από τον τίτλο του, αναφέρεται κυρίως στα ζητήματα κουλτούρας, ιδεολογίας και πολιτικής. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι το εν λόγω θέμα ξεχωρίζει, και τούτο διότι πολλά άρθρα αναφέρονται σε αυτά τα ζητήματα αυτοτελώς, κάτι το οποίο γενικά συνάδει με την αρθρογραφία της Αυγής αλλά και τη διανόηση του ευρύτερου χώρου της Ριζοσπαστικής Αριστεράς. Την ίδια στιγμή, έχει ενδιαφέρον ότι τα τρία υποθέματα που το πλαισιώνουν είναι κοινά με τα άλλα δύο θέματα.

Το *lifestyle* το οποίο συναντάται και στο πρώτο θέμα *«Είμαστε το παρελθόν μας;»,* αφορά και εδώ τον κυρίαρχο τρόπο ζωής, ο οποίος εστίαζε υπέρμετρα στην κατανάλωση. Ωστόσο, γίνεται κριτική στη βίαιη αυτή μεταβολή ενός τρόπου ζωής που τα υποκείμενα χάνουν ή/ και χάνουν ως δυνατότητα. Πρόκειται για μία συζήτηση που περιγράφει την απόσυρση από το «καταναλωτικό party» των προηγούμενων δεκαετιών. Παρ' όλο που υπάρχει, υπαινικτικά τις περισσότερες φορές, αναφορά στη ραγδαία αλλαγή του μοντέλου οργάνωσης της καθημερινότητας, η αρθρογραφία εστιάζει κυρίως στο lifestyle προ κρίσης. Πρόκειται για αναφορές στην ελαφρότητα του επιφανειακού πλουτισμού που συνοδευόταν με το φανατισμό και την ημιμάθεια.

Το τρίπτυχο *«Αντίσταση, Αλληλεγγύη, Αυτοοργάνωση»*, το οποίο σχετίζεται και με το θέμα *Ένα άλλο παράδειγμα,* αναφέρεται στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Η συζήτηση αυτή θέτει εν πολλοίς στο επίκεντρο τη δημιουργία νησίδων μιας άλλης κοινωνίας στο σήμερα. Αρωγός σε αυτό είναι τμήματα των κινημάτων και της κοινωνίας πολιτών,[7] καθώς απαιτούνται ενεργοί κοινωνικοί φορείς παραγωγής και καταναλωτικά κινήματα που θα ασχολούνται με τον έλεγχο των τιμών, τη διασφάλιση ποιότητας και την προώθηση του κοινωνικού ελέγχου συνολικά.

Εδώ οι *Ανάγκες* τίθενται υπό το πρίσμα του τρόπου που αυτές δημιουργούνται από τις κυρίαρχες πολιτικές, εστιάζοντας κατά κύριο λόγο στην περίοδο της κρίσης. Ο τρόπος υλοποίησης των μέτρων λιτότητας, μέσω του «δόγματος του σοκ», μεταβάλλουν

σαρωτικά τις ανάγκες των πολιτών/ιδων, καθώς και τις συνήθειές τους, από την κατανάλωση έως την εργασία και την ψυχαγωγία. Παράλληλα, εισάγεται η συζήτηση περί επιτήρησης, πως δηλαδή δια μέσου της «εκπαίδευσής» τους στον έλεγχο, μεταβάλλονται οι συμπεριφορές και οι ατομικές ιεραρχήσεις τους.

Συμπερασματικά

Η παρούσα ανακοίνωση μελέτησε το πως αποτυπώνεται η καταναλωτική κουλτούρα στα Αριστερά του άξονα Α-Δ καθώς και το ποια είναι η σχέση της κατανάλωσης με τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Βάσει της θεματικής ανάλυσης στην κυριακάτικη αρθρογραφία της εφημερίδας Αυγή, από το 2010-2016 καταδεικνύεται η αμφισημία περί καταναλωτικής κουλτούρας. Η κατανάλωση αποτελεί βασικό στοιχείο του νεοφιλελευθερισμού και της παγκοσμιοποίησης. Την ίδια στιγμή, συνιστά γνώρισμα του εκδημοκρατισμού κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Αυτό το δικαίωμα στην κατανάλωση για όλους και όλες σχετίζεται ευθέως με το lifestyle του Πέτρου Κωστόπουλου, τα reality shows και την εξατομίκευση.

Αυτά τα χαρακτηριστικά της Μεταπολίτευσης αποτέλεσαν και τμήματα των αιτίων της οικονομικής κρίσης. Για μία μερίδα των αρθρογράφων, αυτό το «καταναλωτικό party» οδήγησε συν τοις άλλοις στα Μνημόνια· συζήτηση η οποία αναδεικνύεται και από την αρθρογραφία της Καθημερινής την αντίστοιχη περίοδο (Λάλλας, Ζαρίκος Σωτηροπούλου 2024: 82). Το ενδιαφέρον είναι ότι τα άρθρα της Αυγής κατά την περίοδο της κρίσης δεν εστιάζουν σε μία ηθικολογίστικη ανάλυση που μπορεί εν τέλει να καταλήγει στο «Όλοι μαζί τα φάγαμε». Αναγνωρίζοντας τα δομικά στοιχεία του κράτους, της πολιτικής κρίσης και συνεπώς της οικονομικής, τα περισσότερα άρθρα εστιάζουν αφ' ενός στο να παρατηρούν τη βίαιη φτωχοποίηση και την επίδραση της κρίσης στις καταναλωτικές συνήθειες και αφ' ετέρου να εισάγουν προτάσεις αριστερής πολιτικής με ένα μείγμα κοινωνικής αλληλεγγύης από «τα κάτω» και κεϋνσιανισμού.

Το πρόγραμμα της Αριστεράς, όπως περιγράφεται, δίνει έμφαση στη βιώσιμη κατανάλωση και την αποφυγή της υπερκατανάλωσης, προτείνοντας ένα εναλλακτικό παραγωγικό μοντέλο που δεν βασίζεται αποκλειστικά στην αλόγιστη χρήση πόρων. Παράλληλα, προωθεί μια νέα αντίληψη για την οικονομία, όπου η κατανάλωση συμβαδίζει με τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές ανάγκες. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην ανακατεύθυνση των κοινωνικών αναγκών προωθώντας ένα μοντέλο που διασφαλίζει την κοινωνική συνοχή και τη βιώσιμη ανάπτυξη.

Εν κατακλείδι, η θεματική ανάλυση αναδεικνύει την αμφισημία της κατανάλωσης και του καταναλωτισμού. Αναδεικνύεται μια σταθερή κριτική αρθρογράφων, διανοητών και στελεχών της Ριζοσπαστικής Αριστεράς απέναντι στην καταναλωτική υπερβολή και την αισθητική του νεοπλουτισμού. Συνάμα, υπογραμμίζεται η ανάγκη για μια πιο ηθική και κοινωνικά δίκαιη προσέγγιση στην κατανάλωση. Προβάλλεται, επίσης, η υποστήριξη πολιτικών/ιδων που προάγουν τη βιωσιμότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη. Τέλος, σημαίνουσα θέση έχει η λογική οικοδόμησης νησίδων αλληλεγγύης και αυτοοργάνωσης τόσο για την ανάσχεση της ανθρωπιστικής κρίσης όσο και για την προοπτική ενός άλλου υποδείγματος οργάνωσης της ζωής.

Σημειώσεις

Η παρούσα ανακοίνωση βασίζεται στο ερευνητικό πρόγραμμα «Consumerism in a period of economic crisis: Consumptions practices and forms of governance» (1η Προκήρυξη ΕΛΙΔΕΚ για την ενίσχυση Μεταδιδακτορικών Ερευνητών/ριών) με ερευνητικό υπεύθυνο τον Δημήτρη Λάλλα.

[2] This presentation is based on the research project 'Consumerism in a Period of Economic Crisis: Consumption Practices and Forms of Governance' (1st HFRI Call for Postdoctoral Researchers), Principal Investigator Dimitris Lallas.

[3] Καθώς κατά τον Baudrillard η κατανάλωση οδηγεί στην απομόνωση και τον ατομικισμό (1998: 28).

[4] Η οποία έγινε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Consumerism in a period of economic crisis: Consumptions practices and forms of governance», μαζί με τον Ιάσωνα Ζαρίκο.

[5] Η τοποθέτηση του ΣΥΝ/ΣΥΡΙΖΑ είναι η προστασία της κατανάλωσης από ένα κοινωνικό κράτος πρόνοιας με ελεγκτικούς μηχανισμούς (Λάλλας 2022β: 39) και τη χρήση εργαλείων της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, όπως οι Ανεξάρτητες Αρχές (Σωτηροπούλου 2022: 163).

[6] Η Καμπάνια ξεκινάει φθινόπωρο του 2012 για τη δημιουργία δομών Αλληλεγγύης και τη δημιουργία του «Αλληλεγγύη για όλους» (Left 2012)

[7] Ο ΣΥΡΙΖΑ κατά την περίοδο της κρίσης εμπλέκεται σε ένα πολύμορφό ρεπερτόριο δράσεων αλληλεγγύης με εμπλοκή τοπικών κινημάτων και της κοινωνίας πολιτών (Σωτηροπούλου 2022: 171).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αρανίτου, Β., Παπαβλασόπουλος, Ε. και Σπουρδαλάκης, Μ. (2011), Από την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση στο ... Μνημόνιο: το «Χρονικό» μιας προαναγγελθείσας κρίσης, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 134-135, Α΄- Β΄, σσ. 37-50.

Babbie, E. (2011), *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική.

Βαμβακάς, Β. και Παναγιωτόπουλος, Π. (2017), *GR80s. Η Ελλάδα του Ογδόντα στην Τεχνόπολη (Κατάλογος Έκθεσης)*, Αθήνα, Τεχνόπολη Δήμου Αθηναίων.

Bauman, J. (2008), *Ζωή για κατανάλωση* (μτφρ. Γ. Καράμπελας), Αθήνα, Πολύτροπον.

Lallas, D. (2019), Κατανάλωση, καταναλωτικές πρακτικές και καταναλωτισμός: Εννοιολογήσεις και η αναγκαιότητα της σημασιολογικής οριοθέτησης, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 152, σσ. 117-157.

Λάλλας, Δ. (2022α), *Κατανάλωση και Καταναλωτισμός σε συνθήκες κρίσης: Ρεπερτόρια Καταναλωτικής Δράσης και Λόγου*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Εκδόσεις Παπαζήση.

Λάλλας, Δ. (2022β), Η τάξη του λόγου για την κατανάλωση στην Ελλάδα της κρίσης: Οι πολιτικές αναπαράστασης της κατανάλωσης και του καταναλωτή ως πρακτικές διακυβέρνησης, στο Δ. Λάλλας (επίμ), *Κατανάλωση, Καταναλωτές, Καταναλωτισμός: Πολιτικές αναπαράστασης και πρακτικές διακυβέρνησης σε καιρό κρίσης*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 19-68.

Λάλλας, Δ., Ζαρίκος, Ι. και Σωτηροπούλου, Μ. (2014), Ο φθοροποιός καταναλωτισμός και η ελληνική κρίση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 162, σσ. 57-88.

Παπαβλασόπουλος, Ε. (2015), Μετατοπίσεις στο ελληνικό κομματικό σύστημα: Από το ενιαίο μαζικό κόμμα του κράτους στο κόμμα «εκτάκτου εθνικής ανάγκης», στο Ν. Γ.

Γεωργαράκης και Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας,* Αθήνα: Gutenberg/Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 141-167.

Πουλαντζάς, Ν.(επιμ.) (1990), *Οι σημερινοί μετασχηματισμοί του Κράτους-Η πολιτική κρίση και η κρίση του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήση.

Sassatelli, R. (2016), *Καταναλωτική Κουλτούρα: Ιστορία, Θεωρία και Πολιτική*, (μτφρ. Δ. Λάλλας, επιμ. Β. Τομανάς), Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Σωτηροπούλου, Ν., Μ. (2018), *Η σχέση κοινωνίας – κόμματος – κράτους: Ποιοτική έρευνα στους "militants", στα μέλη, στους "sympathisants" & ψηφοφόρους του ΣΥΡΙΖΑ (Διπλωματική Εργασία)*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Σωτηροπούλου, Μ. (2022), Κατανάλωση και Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση: Πολιτικές και αναλύσεις των κομμάτων ΠΑΣΟΚ-ΣΥΡΙΖΑ κατά την περίοδο 2010-2017, στο Δ. Λάλλας (επίμ), *Κατανάλωση, Καταναλωτές, Καταναλωτισμός: Πολιτικές αναπαράστασης και πρακτικές διακυβέρνησης σε καιρό κρίσης*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών -Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 151-179.

Τσιώλης, Γ. (2014), *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Baudrillard, J. (1998), *The Consumer Society: Myths and Structures*, in G. Ritzer (ed.), London-Thousand Oaks-Callifornia, Sage.

Glickman, L.-B. (2013), Consumer activism, Consumer regimes, and the consumer movement Rethinking the history of consumer politics in the United States, στο F. Trentmann (ed.) *The Oxford handbook of the history of consumption*, Oxford, Oxford University Press, pp. 399-417.

Gross, C. (2024), Happiness and the origins of modern consumerism, in B. Katie, D. M. McMahon and P. N. Stearns (eds.) *The Routledge History of Happiness*, London, Routledge.

Mason, J., (2002), *Qualitative Research* (2th ed.), London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE Publications.

Άλλες πηγές

Left, (2012), ΣΥΡΙΖΑ: «Αντίσταση - Αλληλεγγύη - Αυτοοργάνωση», Ανακτήθηκε από https://left.gr/news/syriza-antistasi-allileggyi-aytoorganosi

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΙΟΠΟΙΗΣΗΣ: ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΔΙΑΦΟΡΑΣ (DIFFÉREND) ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟ-ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ G. TEUBNER

Γιάννης Φλυτζάνης[α]

[α] Διδάσκων κοινωνική θεωρία και δίκαιο, Νομική, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Στο άρθρο μου επιχειρώ να καταδείξω το πώς ο Teubner ανανεώνει τη συστημική και πλουραλιστική κοινωνιο-νομική θεωρία, θέτοντας στο επίκεντρο του στοχασμού του το ζήτημα της αποτροπής της ολοκληρωτικής διείσδυσης της αγοραίας λογικής στο σύνολο των κοινωνικών ορθολογικοτήτων. Ισχυρίζομαι ότι, σε μια πρώτη φάση του έργου του, η συνταγματοποίηση έχει μια έντονα ηθική χροιά, μέσα και από το διάλογο του Γερμανού θεωρητικού με το λυοταρικό différend, καθώς παραπέμπει στον σεβασμό της ετερογένειας των διαφορετικών συστημικών ιδιο-λογικών και στην αποτροπή της άσκησης δομικής βίας πρώτιστα από το οικονομικό σύστημα εις βάρος των υπολοίπων. Έπειτα, υποστηρίζω ότι η ύστερη επεξεργασία του «κοινωνιακού συνταγματισμού» (σε διάλογο με το έργο του David Sciulli), σηματοδοτεί μία έμφαση στο πολιτικό στη σκέψη του, καθώς αφορά μία αποκεντρωμένη συλλογική δράση από τους εμπλεκόμενους/ τις εμπλεκόμενες στις επικοινωνιακές διαδικασίες των συστημάτων, η οποία επιχειρεί να ρυθμίσει και να εκδημοκρατίσει κυρίαρχα τις ιδιωτικές εξουσίες (να αναπτύξει εντός τους «αστικά συντάγματα»).

Λέξεις Κλειδιά: Συστημική Νομική Θεωρία, Νεο-πλουραλισμός, Différend, Lyotard, Κοινωνιακός συνταγματισμός

THE QUESTION OF TOTAL MARKETIZATION: ETHICS OF DIFFÉREND AND RETURN OF THE POLITICAL IN G. TEUBNER'S SOCIO-LEGAL THEORY

Yannis Flytzanis[α]

[α] Appointed Lecturer, Law School, NKUA

Abstract

In my article, I attempt to show how Teubner renews systemic and pluralist socio-legal theory by placing at the centre of his reflection the question of how to prevent the total penetration of market logic into all social rationalities. I argue that, in a first phase of his work, constitutionalism has a strong ethical connotation, also through the German theorist's dialogue with the Lyotarian différend, as it refers to respect for the heterogeneity of different systemic self-rationalities and the prevention of the exercise of structural violence primarily by the economic system at the expense of the others. I then argue that the late elaboration of 'social constitutionalism' (in dialogue with the work of David Sciulli) marks an emphasis on the political in his thought, as it involves a decentralised collective action of those involved in the communicative processes of systems, which seeks to regulate and democratise dominant private powers (to develop 'civil constitutions' within them).

Keywords: Systemic Legal Theory, Neo-pluralism, Différend, Lyotard, Societal Constitutionalism

Εισαγωγή

Στο παρόν επιχειρώ να αναδείξω την κομβική θέση που κατέχει στην κοινωνιο-νομική θεωρία του G. Teubner (1944-) για την ύστερη νεωτερικότητα ο αναστοχασμός του κινδύνου της ολοκληρωτικής αγοραιοποίησης, η οποία σηματοδοτεί την υποχώρηση της όποιας αυτονομίας του δικαίου μέσα από την μονομερή επικράτηση της οικονομικής λογικής και την εξάπλωση των υβριδίων δημοσίου-ιδιωτικού δικαίου. Όπως αναφέρει και ο Γερμανός στοχαστής: «*Η οικονομική δράση ανέπτυξε ολοκληρωτικές τάσεις στην κοινωνική της επέκταση και μετέτρεψε τις μη εμπορικές κοινωνικές σχέσεις σε οικονομικές σχέσεις με γνώμονα το κέρδος*» (Teubner and Negri 2010: 3). Στην επεξεργασία μου εμμένω σε εκείνα τα σημεία της θεωρητικής πρότασης του Teubner που αφορούν στην ανανοηματοδότηση του ιδιωτικού ως κοινωνικού, στην ανάδυση σχετικών επιμέρους δικαίων, καθώς και στην έννοια της συνταγματοποίησης («Konstitutionalisierung»). Ταυτόχρονα, αναρωτιέμαι αν (παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις του Γερμανού κοινωνιολόγου του δικαίου), η ηθική και το πολιτικό όχι μόνο επιστρέφουν στην θεωρία του, αλλά κατέχουν και κεντρικό ρόλο. Για λόγους συστηματοποίησης της ανάλυσης χωρίζω το έργο του σε δύο περιόδους: μία από τα τέλη της δεκαετίας του '90 κατά την οποία επικεντρώνεται στην εκπολιτιστική λειτουργία του δικαίου σε σχέση με τις διαφορετικές κοινωνικές ορθολογικότητες, όπου αναδύεται και η σημασία της ηθικής, και μία από το 2010 όπου επεξεργάζεται την έννοια του κοινωνιακού συνταγματισμού αναπτύσσοντας μια πιο συγκρουσιακή κοινωνική θεωρία, η οποία δίνει έμφαση στη συλλογική δράση.

Ιδιωτικοποιήσεις και αγοραία λογική

Εκκινώντας, αναφέρομαι σε δύο βασικές παραδοχές της κοινωνικής θεωρίας του Teubner, στον πλουραλισμό και στα συστήματα. Η πρώτη αφορά στην σύλληψη του κοινωνικού όχι μέσα από μια καθολική ενοποιητική αρχή, αλλά από πολλαπλές προοπτικές οι οποίες είναι μάλιστα και ανταγωνιστικές («πολυσυγκειμενικότητα») (Teubner 2005: 23-27). Ειδικότερα, ο Γερμανός θεωρητικός κάνει λόγο για ανανέωση του βεμπεριανού προοπτικισμού και της πολυθεΐας των αξιών, καθώς η αγωνιστική κοινωνική του θεωρία δεν σχετίζεται με υποκείμενα αλλά με λόγους, οι οποίοι συνιστούν κλειστές νοηματικές δομές διαμορφωνόμενες σε συνάρτηση με συγκεκριμένες μορφές ζωής (επ' αυτού παραπέμπει συχνά στη *Λογικο-Φιλοσοφική του Πραγματεία* του Wittgenstein). Στη συστημική θεωρία, οι συγκεκριμένες νοηματικές δομές εξετάζονται μέσα από την οπτική της κοινωνικής διαφοροποίησης και πολυπλοκοποίησης, η οποία αναπτύσσεται με τη βοήθεια διακριτών κοινωνικών λειτουργιών, που απαρτίζονται από εξιδεικευμένες επικοινωνίες («συστήματα»). Υπό το συγκεκριμένο λειτουργιστικό πρίσμα, η θεωρία του Teubner (2005:46) συλλαμβάνει και τη «μετα-μοντέρνα πολλαπλότητα λόγων» όχι ως μηδενιστικό σχετικισμό, αλλά ως ιστορική νεωτερική κατάκτηση η οποία δίνει χώρο στην ετερότητα.

Το ζήτημα που ανακύπτει για τον Γερμανό θεωρητικό είναι ότι οι ενδογενείς λογικές των συστημάτων («ιδιο-λογικές») δεν μοιράζονται κάποιες βασικές αρχές, οι οποίες να τους επιτρέπουν να διαλέγονται μεταξύ τους (Teubner 2005: 27-38). Η έλλειψη ενός συνεκτικού πλαισίου αρχών (ή μιας métarécit/ μετα-αφήγησης όπως την ονομάζει δανειζόμενος την ορολογία του Lyotard) σημαίνει ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος στις

συγκρούσεις μεταξύ των συστημάτων, κάποιο/-α από αυτά εν τέλει να αποικίσει/-ουν τα υπόλοιπα συντελώντας στην οπισθοχώρηση από την κοινωνική διαφοροποίηση (βασικού επιτεύγματος της νεωτερικότητας για τις λειτουργιστικές κοινωνικές θεωρίες). Κατά συνέπεια, ο αναστοχασμός του Teubner στρέφεται στον τρόπο εκπολιτισμού των συγκρούσεων μεταξύ διαφορετικών συστημικών ιδιο-λογικών, ώστε να τίθενται φραγμοί σε μια άνευ ορίων επέκταση κάποιων συστημάτων («συστημική οικολογία» [Golia and Teubner 2021: 377]) και να μην αποκλείονται συγκεκριμένες κοινωνικές ορθολογικότητες («απο-διαφοροποίηση»). Ως προς το δίκαιο, η παραπάνω οπτική σημαίνει ότι ο Teubner δεν συλλαμβάνει απλά την ανάπτυξη και σύγκρουση διαφορετικών ρυθμιστικών καθεστώτων («δικαίων») πέραν του κρατικού, αλλά εστιάζει στη διαμάχη διαφορετικών συστημικών ιδιο-λογικών (πολιτικών, οικονομικών, ηθικών), κάθε μία από τις οποίες επιχειρεί να κυριαρχήσει στο κοινωνικό ετεροπροσδιορίζοντας και το δίκαιο («ανανεωμένος νομικός πλουραλισμός»).

Η σχετική προβληματική εξειδικεύεται στον Teubner ως απόλυτη επικράτηση της οικονομικής ορθολογικότητας, η οποία αγοραιοποιεί το σύνολο του κοινωνικού. Χαρακτηριστικός είναι ο σύγχρονος θεωρητικός προβληματισμός αναφορικά με τις ριζικές μεταβολές στο χώρο της εργασίας[1], όπου η δικαιοπαραγωγή του συστήματος της οικονομίας πολλαπλασιάζει τις ατομικές συμβάσεις ελαστικοποιώντας την οποία προστασία των εργαζομένων υπό το σύνθημα της ευελφάλειας («ευελιξία που φέρνει την ασφάλεια») (Christodoulidis 2021: 83, 92). Ακολουθώντας τη φουκωική ορολογία κάνουμε λόγο για τη μετατροπή της αγοράς σε «αληθολογία», δηλ. για την κατίσχυση της ιδιο-λογικής του ανταγωνισμού, της επιχειρηματικότητας και της ανισότητας ως της αποκλειστικής εσωτερικής αρχής οργάνωσης του κοινωνικού (Foucault 2012). Μέσα από μια μικροφυσική της εξουσίας, οι οργανωτικές αρχές της επιχείρησης (New Public Management) τυποποιούν ελέγχοντας την καθημερινότητα μας (Hibou 2024), σε σημείο που ο Γερμανός κοινωνικός θεωρητικός διερωτάται αν υφίσταται κάποιο όριο στην εξάπλωση της αγοράς (Teubner 2005: 136). Αναφορικά με τον προβληματισμό για το αν νοούνται αγαθά εκτός του εμπορευματικού κυκλώματος (res extra mercatorium) επισημαίνω και την ανάπτυξη στην εποχή μας της νεο-αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας του ρεπουμπλικανισμού, της οποίας ένα από τα βασικά επίδικα είναι η σύγκρουση των αξιών της πολιτικής κοινότητας με την αγοραία λογική (Sandel 2016) (αν και ο Teubner διαφωνεί με αυτού του τύπου τη θεμελίωση, καθώς στον κοινοτισμό των συγκεκριμένων ηθικών περιεχομένων αντιπαραθέτει μια θεωρία πολυσυγκειμενική/ διαδικαστική).

Για τον Teubner το ζητούμενο είναι η εξέταση της αγοραιοποίησης να υπερβαίνει τα περιοριστικά δίπολα, τα οποία καταπνίγουν την πολλαπλότητα του κοινωνικού (Teubner 2005: 108-118). Η κυρίαρχη θεώρηση συλλαμβάνει μόνο τη διάκριση δημόσιο-ιδιωτικό, εννοώντας με τον τελευταίο όρο αποκλειστικά την αγορά, στην οποία επιδιώκει να υπάγει και το σύνολο της κοινωνίας. Είχε προηγηθεί η προνοιακή φάση, όπου η επικράτηση του δημόσιου πόλου αφορούσε τη σύζευξη των κοινωνικών συστημάτων με την κρατική/ διοικητική λογική. Αυτού του τύπου όμως η εννοιολόγηση χάνει από τον ορίζοντά της τον τρίτο πόλο: δηλ. το κοινωνικό στις πολλαπλές του εξειδικεύσεις. Επομένως, ο υβριδισμός δεν απορρίπτεται και δεν αποτελεί κάτι καινοφανές, καθώς συνιστά την απαραίτητη σύνδεση του κάθε συστήματος με το περιβάλλον του, ώστε να

παραμένει «γνωσιακά ανοιχτό» αν και «λειτουργικά κλειστό», ανταποκρινόμενο στις κοινωνικές ανάγκες. Το ιδιαίτερα προβληματικό στην εποχή μας είναι η όποια σύζευξη με την οικονομία να καταστεί τόσο ετεροβαρής ώστε να απωλεστούν οι διαφορετικές ιδιο-λογικές, δηλ. η αγορά να απορροφήσει το εξειδικευμένο πρόγραμμα και τον κώδικά του κάθε συστήματος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η συμπτωματολογία που επισημαίνει ο Teubner και αφορά το σύστημα της γνώσης, όπου η διείσδυση της οικονομικής λογικής οδηγεί σε μια «δομική διαφθορά», η οποία συνεπάγεται έκπτωση των γνωσιακών κριτηρίων έναντι των αγοραίων και κοινωνικούς αποκλεισμούς π.χ. εξασφαλισμένη είσοδος στα κορυφαία πανεπιστήμια των ΗΠΑ (Ivy League) για την οικονομική ελίτ της χώρας καταστρατηγώντας τις θεσπισμένες διαδικασίες εισαγωγής από τα ίδια τα ιδρύματα ή και ανταγωνισμός για τα πολλά πανεπιστήμια προς τα κάτω («dumbing down») υποβαθμίζοντας τις παρεχόμενες υπηρεσίες προς άγρα πελατών (Teubner 2005: 128-129). Ένα άλλο σύγχρονο παράδειγμα αφορά τους όρους διεξαγωγής του διαλόγου στη δημόσια σφαίρα, οι οποίοι επηρεάζονται πλέον καθοριστικά από τις πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και από τις λογικές αύξησης του κέρδους τους, οπότε γίνεται λόγος για εξόρυξη των συμπεριφορικών δεδομένων των χρηστών (καπιταλισμός της επιτήρησης), για clickbait, θεωρίες συνωμοσίας και μετα-αλήθεια (Zuboff 2020, Habermas 2024).

Το ειδικότερο όμως θεωρητικό μέτωπο το οποίο ανοίγει ο Γερμανός θεωρητικός είναι απέναντι στην οικονομικοποίηση του δικαίου και πρώτιστα απέναντι στο κίνημα Law and Economics (L&E) (Teubner 2005: 15-18,20-22). Του προσάπτει ότι εργαλειοποιεί το δίκαιο υπέρ της «οικονομικής αποδοτικότητας» εντός ενός ευρύτερου «μοντέλου οικονομικής ορθολογικότητας» (rational choice theory). Το L&E απορρίπτει την πολυσυγκειμενικότητα προκαλώντας βλάβη στη λειτουργία των συστημάτων από τη στιγμή που ασκεί δομική βία στις ιδιο-λογικές τους υπέρ της αγοράς· η τελευταία καθίσταται μάλιστα «κεντρική αρχή» του κοινωνικού «με αξιώσεις συνολικής ισχύος». Ο Teubner κάνει λόγο για τον «μονοθεϊσμό» του L&E θέλοντας να υπογραμμίσει ότι η θεώρησή του αποτελεί οπισθοδρόμηση για την κοινωνική διαφοροποίηση, ενώ αποκαλεί τον θεμελιωτή του κινήματος Richard Posner, «αρχιερέα». Κατ' επέκταση ο Γερμανός κοινωνιολόγος του δικαίου αντιτίθεται και στις επεξεργασίες που ονομάζει πολιτικές θεωρίες του δικαίου (σε αυτές συγκαταλέγει τους κοινωνιολογικούς νομικούς ρεαλισμούς και τις κριτικές νομικές σπουδές) στο βαθμό που ετεροπροσδιορίζουν το δίκαιο μέσα από τις πολιτικές συγκρούσεις.

Η θεωρητική απάντηση του Teubner κινείται σε μια πολυσυγκειμενική κατεύθυνση, όπου ο υβριδισμός χρησιμοποιείται δημιουργικά, ώστε να μειωθεί η επιρροή της αγοράς (Teubner and Negri 2010: 2-5, Teubner 2005: 138-147). Διεξοδικότερα, υπογραμμίζει ότι το ιδιωτικό δεν ταυτίζεται με το αγοραίο, καθώς το τελευταίο αποτελεί απλά ένα τμήμα του και ότι το ιδιωτικό δίκαιο αφορά τη νομική ρύθμιση των πολλαπλών κοινωνικών συστημάτων, η οποία οφείλει να είναι σύμφωνη με την ιδιο-λογική του καθενός. Η εντεινόμενη διείσδυση της αγοράς σηματοδοτεί τη διάβρωση των κριτηρίων που δομούν κάθε σύστημα με συνέπεια την παύση εκπλήρωσης της κοινωνικής τους λειτουργικότητας, οπότε στο εσωτερικό τους αναδύονται πολιτικές συγκρούσεις (πολιτικοποίηση του ιδιωτικού). Για τον Teubner, η όποια επιχείρηση απο-σύζευξης των συστημάτων από την αγορά περνάει μέσα από κατακερματισμούς και υβρίδια νέου

τύπου: Το πρώτο σχετίζεται με εξειδικευμένα δίκαια, καθώς και εξιδεικευμένους δικαστές, προς ενίσχυση των ξεχωριστών ιδιο-λογικών μιας πολύπλοκης κοινωνίας (π.χ. εργατικό, καταναλωτικό, περιβαλλοντικό δίκαιο). Το δεύτερο σημαίνει διαφορετικά υβρίδια όπου οι συζεύξεις πλέον αφορούν συνδέσεις με άλλα στοιχεία του περιβάλλοντος των συστημάτων, πέρα από την αγορά (π.χ. με την πολιτική, την επιστήμη, τη γνώση).

Επισημαίνω μάλιστα πως ο Γερμανός κοινωνιολόγος του δικαίου για να ενισχύσει τη θέση του για το ιδιωτικό ως κοινωνικό, ανατρέχει στη σύμβαση ως πυρηνικό θεσμό του αστικού δικαίου επιχειρώντας να αποδημήσει την κυρίαρχη οικονομοκεντρική της πρόσληψη, που τη συναρτά με ιδιοτελή ορθολογικά υποκείμενα, τα οποία συναλλάσσονται στην αγορά (Teubner 2005: 65-103). Για το σκοπό αυτό προχωράει τόσο μια ιστορική αναδρομή στην ιταλική αναγέννηση επιμένοντας σε μια αρχική κοινοτιστική διάσταση των συμβάσεων όσο και επισημαίνει εναλλακτικές νομικές θεωρίες, οι οποίες συλλαμβάνουν τις συμβάσεις ως θεσμοποιήσεις της συνεργασίας μεταξύ των εμπλεκομένων μερών, καθορίζοντας σχετικά δικαιώματα και υποχρεώσεις (θεωρία σχεσιακής σύμβασης και θεσμισμός). Ο Γερμανός νομικός θεωρητικός, αποπειράται συνεπώς μια γενεαλογία της έννοιας ώστε να διαβρώσει την περιοριστική της ερμηνεία, διανοίγοντας το πεδίο σε διαφορετικές της εκδοχές, κατ' αναλογία με το εγχείρημα των Κριτικών Νομικών Σπουδών (CLS)· οι τελευταίες απέναντι σε φιλελεύθερες, άχρονες και τυπικο-λογικές νομικές θεωρήσεις, αντιτάσσουν τις πολλαπλές ιστορικές διαστρωματώσεις των νομικών εννοιών, στοχεύοντας να αναδείξουν την πιθανότητα μίας αλληλέγγυας αντι-κατεύθυνσης του δικαίου ενάντια στον ηγεμονικό ατομικιστικό του προσανατολισμό (Unger 1996, 2015). Από την άλλη, η δια-κειμενική και αντι-ατομικιστική νομική θεωρία του Teubner δεν προτάσσει μια ολιστική κοινοτιστική προσέγγιση, την οποία την αντιμετωπίζει ως άγονο ρομαντισμό σε έναν κατακερματισμένο νεωτερικό κόσμο, αλλά συλλαμβάνει εντός της σύμβασης διαφορετικά προγράμματα: ένα οικονομικό (κόστος-όφελος), ένα νομικό (χρονική δέσμευση) και ένα παραγωγικό (αγαθά/ υπηρεσίες). Η επιτυχία της σύμβασης κρίνεται για τον Teubner στο βαθμό που επιτυγχάνει τη συν-εξέλιξη των επιμέρους της ιδιο-λογικών αποτρέποντας τον αποικισμό της από τον ιμπεριαλισμό της οικονομικής ορθολογικότητας (Teubner 2005: 65-103,151-187).

Συνταγματοποίηση και ηθική της διαφοράς (le différend)

Στο έργο του Teubner, από τα τέλη της δεκαετίας του '90 και μετά, διερευνάται ο ειδικότερος μηχανισμός, ο οποίος δύναται να προασπίσει τις λειτουργικές εξειδικεύσεις της ύστερης νεωτερικότητας από την αποικιοποίηση τους από το οικονομικό σύστημα (Teubner 2005). Η θεωρητική του πρόταση εστιάζει στην έννοια της συνταγματοποίησης· η τελευταία, στις αρχικές του επεξεργασίες, αναφέρεται σε μια διαρκή διαδικασία ανασύνταξης, όπου το forum του δικαίου συμβάλλει αποφασιστικά στη διαφύλαξη της πολλαπλότητας των συστημικών ιδιο-λογικών διαπερνώντας τες και αναδομώντας τες. Αναπτύσσει επομένως μια κοινωνιολογική νομική θεωρία (sociological jurisprudence), η οποία εντοπίζει αποκεντρωμένα κοινωνικά συστήματα, τα οποία σε περίπτωση σύγκρουσης των ιδιο-λογικών τους καταφεύγουν στη δικαιοσύνη. Η συγκεκριμένη θεώρηση απορρίπτει μια κλασική φυσικοδικαϊκή

προσέγγιση περί σαφούς κανονιστικού θεμελίου, το οποίο καθοδηγεί τη δικαιοσύνη στη μία λύση. Ο Γερμανός κοινωνιολόγος δικαίου τονίζει πως σε μια εποχή κατακερματισμού και διαφοροποιήσεων, η αντίληψη περί Ορθού Λόγου, ο οποίος καταυγάζει στο Όλον, ιεραρχώντας, ενοποιώντας και συμφιλιώνοντας, ανήκει στο παρελθόν (Teubner 2005: 34-35). Έπειτα, επισημαίνω πως αντιτάσσεται και σε μια ανανεωμένη κανονιστικότητα χαμπερμασιανού τύπου, σύμφωνα με την οποία το δίκαιο συνιστά το υπόστρωμα μιας διαδικασίας επικοινωνιακής ορθολογικότητας όπου το καλύτερο επιχείρημα επικρατεί (Teubner 2005: 38-41, Habermas 1994). Ο Teubner κρίνει ότι μια τέτοια θεωρητική κατεύθυνση από τη μία υπερβάλλει ως προς τις δυνατότητες του δικαίου, καθώς το εμφανίζει να παρέχει τις κατευθυντήριες αρχές για την ειρήνευση συνολικά του κοινωνικού, από την άλλη όμως το υποτιμά, καθώς η πρόσληψη του δεν υπερβαίνει τον φορμαλισμό και επομένως δεν διαθέτει εκείνους τους πόρους που θα του επιτρέψουν να κρίνει κατά τρόπο δεσμευτικό αντιτιθέμενες κοινωνικές λογικές. Τέλος, αναφέρομαι στο ανέφικτο, κατά τον Teubner, θετικο-δικαϊκό ιδανικό της διαρκούς εκλέπτυνσης ενός καθαρά νομικού αναστοχασμού (reflexivity), ο οποίος περιορίζεται σε μια τυπική/ φορμαλιστική ορθολογικότητα, την ίδια στιγμή όμως που εντός του δικαίου συνεχώς εισέρχονται περιεχόμενα (π.χ. ηθικά, πολιτικά, οικονομικά) πέραν του περιοριστικού κώδικα «δίκαιο-άδικο» (Teubner 2005: 27-28).

Εστιάζοντας στη λειτουργία του συνταγματισμού, επισημαίνω πως αναλύεται ως παίγνιο αναπαραπομπών μεταξύ δικαίου και επιμέρους συστημικών ιδιο-λογικών, όπου οι αναδομήσεις των ορθολογικοτήτων είναι συνεχείς, ενώ κατά τη διαδικασία παρεισφρέουν παρανοήσεις· ο τελικός στόχος συνίσταται στη διατήρηση της πολυ-συγκειμενικότητας και η επιλεγόμενη μέθοδος είναι συνεπειοκρατική. Διεξοδικότερα, η συνταγματοποίηση, στις αρχικές επεξεργασίες του Teubner απαρτίζεται από τρεις φάσεις: πρώτα, οι συστημικές ιδιο-λογικές στην περίπτωση μεταξύ τους σύγκρουσης άγονται στο forum του δικαίου· το τελευταίο αποφασίζει μετατρέποντας τη διαφορά σε γλώσσα νομική. Δεύτερον, η απόφαση επανεισέρχεται στα κοινωνικά συστήματα και στις ιδιο-λογικές τους, αναδομώντας τες. Τρίτον, η δικαιοσύνη εξετάζει τις συνέπειες της απόφασης ως πρόκριμα για πιθανές νέες συγκρούσεις με βασικό επίδικο αν η επιλεγείσα ρύθμιση ήταν η λιγότερο ζημιογόνα (αναδρομική συνεπειοκρατία) (Teubner 2005: 34-37,47-57, Lyotard 2006).

Αναζητώντας τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης συνταγματοποίησης αναφέρω πως στο επίκεντρό της τοποθετείται η νομική πράξη, η οποία χαρακτηρίζεται ως μία λειτουργικά κλειστή ιστορική μηχανή (Teubner 2005: 43). Και αυτό διότι υπολογίζει τις μελλοντικές συνέπειες μέσα από τα ιστορικά προηγούμενα, την ίδια στιγμή που μεταλλάσσει τις συστημικές ιδιο-λογικές σε μία νομική ορθολογικότητα, δηλ. το δίκαιο καλείται να αποφασίσει ποια από τα συστημικά στοιχεία θα γίνουν αποδεκτά προσαρμοζόμενα στη γλώσσα του νόμου ώστε το «μη συγκρίσιμο» να τραπεί «σε συγκρίσιμο» και το «μη αποφασίσιμο σε αποφασίσιμο» (Teubner 2005: 45). Πάντως, βασικό γνώρισμα της αρχικής θεώρησης του Teubner για τη συνταγματοποίηση είναι η κομβική, αλλά συνάμα και τοπική της διάσταση, καθώς δεν συνιστά μια γενική θεωρητική κατεύθυνση που χειραγωγεί τα συστήματα, αλλά παρεμβαίνει ad hoc δίνοντας λύσεις σε επιμέρους συγκρούσεις ιδιο-λογικών. Εδώ, έμφαση δίνεται στο ρόλο του δικαστή, ο οποίος καθορίζει στην επιμέρους περίσταση τις κατάλληλες προτεραιότητες, καθώς και

στη δυνατότητα νομολογιακών καινοτομιών (Teubner 2005: 41-47, Golia and Teubner 2010: 368-369, 371, 388). Τέλος, παρατηρώ πως ο τρόπος που συλλαμβάνεται η συνταγματοποίηση έχει προφανείς αναλογίες με τη λογική λειτουργίας του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου: αποκέντρωση (πολλαπλά εθνικά fora), συγκρουόμενα δίκαια και συνεχείς αναπαραπομπές «ένδον- έξωθεν» (δίκαιο ημεδαπής-αλλοδαπής πολιτείας) (Teubner 2005: 33, 36-37, 44).

Εξετάζοντας όμως πιο προσεχτικά τη διαδικασία συνταγματοποίησης στον Teubner παρατηρούμε ότι το σύνολο των σχέσεων μεταξύ των συστημάτων διέπεται από εν τέλει από μία ηθική, η οποία δεν αφορά περιοριστικά την ιδιο-λογική του ομώνυμου συστήματος, αλλά συναρτάται με τον αγώνα διαμόρφωσης της κάθε συστημικής ταυτότητας, δίνοντας έμφαση στο σεβασμό της ετερογένειας της (Teubner 2005: 61-64). Ειδικότερα, για το σκοπό αυτό ο γερμανός νομικός καταφεύγει σε έναν διάλογο με την επεξεργασία της διαφοράς/ le différend[2] στο έργο του Lyotard: Η αντίσταση του νοήματος του κάθε συστήματος απέναντι στην επικράτηση της οικονομική ιδιο-λογικής βρίσκει το ανάλογό της στις λυοταρικές αναλύσεις, στην ηθική της αντίστασης των «φράσεων» · οι τελευταίες συνιστούν την ικανότητα ομιλίας ή και σιωπής, η οποία αρνείται την ηγεμονική λογική.

Διεξοδικότερα, στις επεξεργασίες του Lyotard, οι λόγοι διαμορφώνονται μέσα από αλληλοσχετιζόμενες γλωσσικές και κοινωνικο-πολιτικές δυναμικές, αποτελώντας το πεδίο μάχης αξιώσεων για κατίσχυση. Ηθική δέσμευση υπέρ ανταγωνιστικών λόγων, σημαίνει για τον Γάλλο θεωρητικό, παροχή χώρου ανάπτυξης για διαφορετικές μορφές ζωής, καθόσον δεν υπάγονται σε μία μετα-αφήγηση, η οποία κλείνει τον ορίζοντα των πιθανών νοημάτων, αποπέμποντας με βίαιο τρόπο τις όποιες αντιθέσεις. Ο Lyotard εναντιώνεται κατά συνέπεια σε μια φιλοσοφία που συλλαμβάνει την ολότητα επιτυγχάνοντας ενότητα θέασης του κόσμου και ειδικότερα σε μια νεωτερική φιλοσοφία της ιστορίας, η οποία εγκαθιστά στο επίκεντρο της το υποκείμενο οδηγώντας το σταδιακά στο καθορισμένο τέλος (Lyotard 2008, 2019: 55-70). Αναδεικνύει μάλιστα το Άουσβιτς ως την οριστική κρίση νομιμοποίησης των μεγάλων αφηγήσεων, υπογραμμίζοντας πως πρέπει πλέον «ο ιστορικός να έρθει σε ρήξη με το αποδεκτό μονοπώλιο του γνωστικού καθεστώτος των σχετικών με την ιστορία φράσεων, ακόμη και να διακινδυνεύσει να δώσει προσοχή σε αυτό που δεν είναι απεικονίσιμο στα πλαίσια των κανόνων της γνώσης» (Lyotard 1984: 92). Έπειτα, η αντίθεση του Lyotard στη μετα-αφήγηση συμπεριλαμβάνει και το σύγχρονο εγχείρημα θεμελίωσης μιας ηθικής της διαβούλευσης, από τη στιγμή που η όποια επιχειρηματολογική διαφωνία στοχεύει στη συναίνεση θέτοντας το αρνητικό στην υπηρεσία της συμφιλίωσης (J. Habermas, K.O. Apel). Στον κοινό κόσμο του consensus αντιπαραβάλλει επομένως μια ηθική των διαιρέσεων την οποία συνδέει με την ανάδυση του νέου μέσα από μία αντιστασιακής υφής δημιουργική επινόηση.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εξειδίκευση από τον Γάλλο στοχαστή της ηθικής της διαφοράς ως συνηγορίας υπέρ των θυμάτων του κεφαλαίου, καθώς το έργο του μπορεί να διαβαστεί και ως μία ανακατασκευή του μαρξισμού, όχι όμως με θετικά/ ανθρωπιστικά πρόσημα, αλλά μέσα από την άρνηση και τη διαπάλη αντιτιθέμενων λόγων. Ο ίδιος τονίζει ότι *«το μόνο ανυπέρβλητο εμπόδιο στο οποίο προσκρούει η*

ηγεμονία του οικονομικού γένους είναι η ετερογένεια των καθεστώτων φράσεων και των ειδών του λόγου» (Lyotard 1984: 260). Αναλυτικότερα, ο Lyotard περιγράφει το κεφάλαιο ως ένα ρυθμιστικό ορίζοντα που επιδιώκει να ενσωματώσει την πολλαπλότητα των λόγων προς εξυπηρέτηση της ολοκληρωτικής κερδοσκοπίας. Κάνει μάλιστα ειδικές αναφορές στην εργασία, η οποία υποτάσσεται στον ανταλλακτικό χρόνο του κεφαλαίου (μισθωτή απασχόληση), ενώ οι διαπραγματεύσεις για τους όρους της προϋποθέτουν μία γλώσσα ξένη προς στους εργαζόμενους (νομική γλώσσα των συμβολαίων). Το αποτέλεσμα είναι η αποξένωση και η ταπείνωση των εργαζομένων, καθώς και η συναίνεση τους σε συνθήκες καθολικής δυστυχίας, ενώ το ζητούμενο συνίσταται στην αναζωογόνηση μιας αγωνιστικής αντιπαράθεσης λόγων. Όπως το διατυπώνει ο ίδιος:

> «Η αδικία (le tort) εκφράζεται μέσα από τη σιωπή του αισθήματος, του πόνου. Προκύπτει από το γεγονός ότι όλα τα σύμπαντα των φράσεων και όλες οι μεταξύ τους αλληλουχίες υποτάσσονται ή μπορούν να υποταχθούν στον μοναδικό σκοπό του κεφαλαίου (αλλά είναι αυτό ένα γένος;) και να κριθούν βάσει αυτού. Το κεφάλαιο, καθώς καταλαμβάνει ή μπορεί να καταλάβει όλες τις φράσεις, διεκδικεί την καθολικότητα. Ακόμη όμως και αν η αδικία δεν είναι καθολική (πώς να το αποδείξεις; είναι μια Ιδέα), το σιωπηλό αίσθημα που μαρτυρά μια διαφορά μένει να ακουστεί. Η ευθύνη απέναντι στη σκέψη το απαιτεί. Έτσι, ο μαρξισμός δεν έχει φτάσει στο τέλος του, συνίσταται στο αίσθημα της διαφοράς» (Lyotard 1984: 246).

Επανερχόμενος στον Teubner και στην ηθική του επανανάγνωση της λυοταρικής διαφοράς, επισημαίνω ότι υποσκάπτει το απρόσωπο και τεχνοκρατικό ύφος της συστημικής νομικής θεωρίας (αποτέλεσμα της «δεύτερης τάξης παρατήρησης των ίδιων των συστημάτων» σύμφωνα με τον N. Luhmann [1993, 1997]), καθώς αναδύεται η έγνοια του στοχαστή για την ανεμπόδιστη ανάπτυξη όλων των μορφών ζωής με έμφαση στα θύματα της οικονομικής ιδιο-λογικής. Η συμπλοκή ηθικής και δικαίου αφορά την πρόσληψή του τελευταίου ως μηχανισμού που διαφυλάσσει τον ανταγωνισμό οργανώνοντας την ανταγωνιστικότητα. Ο Teubner, ακολουθώντας τον Lyotard, δεν προτάσσει το δίκαιο ως τη μεγάλη αφήγηση που αποσκοπεί στη τελική συμφιλίωση, αλλά εντοπίζει τον ηθικό του ρόλο στη μείωση της δομικής βίας και στον εκπολιτισμό των συγκρούσεων διαφορετικών ορθολογικοτήτων, μέσα από την επανερμηνεία τους σε νομική γλώσσα, αλλά και από επιμέρους νομολογιακές καινοτομίες. Βέβαια, η έμφαση στον Γερμανό θεωρητικό δίνεται στο νομικό μεταρρυθμισμό ως συνέπεια του νεωτερικού εξορθολογισμού και τη λειτουργικής του διαφοροποίησης και όχι στην αποτυχία των νεωτερικών κοινωνικών και πολιτικών ιδεωδών, η οποία μπορεί να οδηγεί και σε αντι-θεσμικές κατευθύνσεις (σε αντίθεση με τον Lyotard, όπου υφίσταται και η δεύτερη οπτική).

Η ανάδυση του κοινωνιακού συνταγματισμού και η επιστροφή του πολιτικού

Στον ύστερο Teubner εξακολουθεί το θεωρητικό μέτωπο ενάντια στην αυταρχική διολίσθηση του οικονομικού συστήματος, αναδύεται όμως πλέον η έννοια του κοινωνιακού συνταγματισμού (Teubner and Negri 2010, Golia and Teubner 2021). Κατά συνέπεια παρατηρούμε πως οι αναλύσεις μετατοπίζονται σταδιακά: η νομικο-ηθική οπτική υποχωρεί, καθόσον επικρατούν νομικο-πολιτικές επεξεργασίες, ενώ η μετα-μοντέρνα σύλληψη του νομικού εμπλουτίζεται με όλο και πιο σαφείς αναφορές στις

συνταγματικές αξίες της νεωτερικότητας. Στο προηγούμενο θεωρητικό στάδιο τα συστήματα οροθετούνταν μέσα από μία περιγραφή μιας παθητικοποιημένης διαδικασίας, όπου άγονταν «εκτός», δηλ. στο forum του δικαίου και εν συνεχεία αναδομούνταν μέσα από τα ερεθίσματα που λάμβαναν από το τελευταίο. Στη νέα θεωρητική επεξεργασία, καθοριστικός παράγοντας είναι η πολιτική δράση, η οποία συνδέεται με την ανάδυση ενός συλλογικού υποκειμένου, διάχυτου και αποκεντρωμένου, το οποίο επικαλείται τον φιλελεύθερο, συνταγματικο-πολιτικό πυρήνα της εναντίωσης στην αυθαίρετη εξουσία, «αφαιρώντας τον όμως από την εμπειρία της κρατικής μορφής και στη συνέχεια επαναπροσδιορίζοντας τον και προσαρμόζοντάς τον σε επιμέρους κοινωνικά συστήματα» (υβρίδια) (Golia and Teubner 2021: 397). Ο στόχος συνίσταται στον εμποτισμό των κοινωνικών συστημάτων με συνταγματικές αρχές, αναζωογονώντας το δίκαιο και την πολιτική, καθόσον αναπτύσσονται ρυθμιστικοί μηχανισμοί ένδον των συστημάτων (αστικά συντάγματα), ώστε να καταστεί δυνατός ο δημοκρατικός έλεγχος των τελευταίων, μέσα από την συμμετοχή των εμπλεκομένων με τις επικοινωνιακές-συστημικές διαδικασίες.

Από τις πολλαπλές διαστάσεις του κοινωνιακού συνταγματισμού επιλέγω να επισημάνω τρία σημεία. Το πρώτο συνίσταται στις αναφορές του Teubner στον θεμελιωτή της έννοιας, τον Αμερικανό κοινωνικό θεωρητικό David Sciulli, ο οποίος αναπτύσσει μια κριτική θεωρία για την ύστερη νεωτερικότητα με έμφαση στην κανονιστικότητα ενός «τρίτου τομέα», του κοινωνιακού (πέρα από κράτος και οικονομία) και με τη βοήθεια της δημιουργικής οικειοποίησης της λειτουργιστικής παράδοσης του T. Parsons (Sciulli 1991, Teubner 2017: 313-340). Ο πυρήνας του θεωρητικού προβληματισμού του Αμερικανού κοινωνιολόγου συνοψίζεται στο ότι οι δυτικές δημοκρατίες δεν είναι πλέον σε θέση να συντηρήσουν εκείνες τις προϋποθέσεις που τις γέννησαν, διολισθαίνοντας στον αυταρχισμό. Τον κύριο παράγοντα της σύγχρονης αυταρχικοποίησης τον εντοπίζει μάλιστα στην ολοκληρωτική επικράτηση της τεχνικής ορθολογικότητας, η οποία αντιμετωπίζει τον κοινωνικό κόσμο ως ένα σύνολο μέσων για την επίτευξη σκοπών, ενώ παράλληλα τον ποσοτικοποιεί και τον οικονομικοποιεί μέσα από το σχήμα «κόστος-όφελος». Ως αντίδραση, αναπτύσσεται μία καταπιεστική, κατά τον Sciulli, κοινοτιστική ηθική, η οποία υποδεικνύει συγκεκριμένα ηθικά περιεχόμενα, ενώ προτάσσει κλειστές εθνο-πολιτισμικές κοινότητες. Από την άλλη, υφίσταται ένα θεσμικό αδιέξοδο (κρίση ρύθμισης), καθώς το δίκαιο αδυνατεί να προστατεύσει από τις αυταρχικές πρακτικές που διαπερνάνε την κοινωνική ζωή. Η πρόταση του Sciulli αφορά έναν τρίτο δρόμο, την κοινωνιακή κοινότητα, η οποία απαρτίζεται από έναν πλουραλισμό εθελοντικών συσσωματώσεων της κοινωνίας των πολιτών, με συμμετοχικό χαρακτήρα και με επίκεντρο τις επαγγελματικές ενώσεις. Η κοινωνιακή κοινότητα έχει τη δυνατότητα να αναπτύξει ένα αντι-αυταρχικό ήθος μακριά από την οικονομοκεντρική και την κρατοκεντρική λογική, πέρα από τον τεχνικό εξορθολογισμό και την περιοριστική πολιτισμική κοινότητα. Προς αυτόν το σκοπό, ο Αμερικανός κοινωνικός θεωρητικός αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη διαδικαστική κανονιστικότητα της κοινωνιακής κοινότητας, η οποία καθορίζει τους όρους της ενεργούς συμμετοχής των μελών των κοινωνικών ενώσεων (κοινωνιακός συνταγματισμός).

Δεύτερον, στη σύλληψη του Teubner, η κοινωνιακή κανονιστικότητα του Sciulli συγκρούεται με τη λογική των ισχυρών ιδιωτικών δομών, επιχειρώντας να εισάγει στις

τελευταίες ένα «εσωτερικό δημόσιο στοιχείο» (Teubner and Negri 2010: 5). Ο κοινωνιακός συνταγματισμός συνίσταται επομένως στην ταυτόχρονη ρύθμιση και πολιτικοποίηση του συνόλου των συστημάτων μέσα από την τοποθέτηση εντός τους, εσωτερικών πολιτευμάτων, τα οποία θα τα εκδημοκρατίσουν, διαμορφώνοντας «μηχανισμούς συμμετοχής, αμφισβήτησης και λήψης αποφάσεων» (Golia and Teubner 2021: 381), οι οποίοι θέτουν φραγμούς στην ανεξέλεγκτη επέκταση των μέσων τους. Το «αστικό σύνταγμα» αναλύεται ως το απότοκο αλλά και ο προαγωγός «διαδικασιών προβληματισμού σε σφαίρες της κοινωνίας των πολιτών», οι οποίες συνδέονται με «συγκρούσεις, αγώνες, διαβουλεύσεις και αποφάσεις» (Teubner and Negri 2010: 4). Ο θεωρητικός ορίζοντας είναι «μια πολλαπλότητα δημόσιων χώρων, οι οποίοι καθιστούν δυνατές τις διαδικασίες επικοινωνιακού αναστοχασμού, μέσα σε κάθε μία από τις πρώην "ιδιωτικές σφαίρες" της κοινωνίας» (Teubnera and Negri 2010: 4). Μάλιστα, ο Teubner εξετάζει την πρόοδο της συνταγματοποίησης των ιδιωτικών εξουσιών μέσα από τέσσερα επιμέρους κριτήρια: τη λειτουργία τους, τις σφαίρες τους (εσωτερική και εξωτερική), τις διαδικασίες που προβλέπουν και τις δομές τους (Golia and Teubner 2021: 379-386).

Έπειτα, στον κοινωνιακό συνταγματισμό του Γερμανού θεωρητικού επανέρχεται η πολιτική δράση και σε αντίθεση με μια μετα-δομιστική ανάγνωση, όπου το υποκείμενο εξαφανίζεται, στο έργο του Teubner αναδύεται ένα συλλογικό υποκείμενο, το οποίο ασκεί συνεχή πίεση στις ιδιωτικές εξουσίες (Golia and Teubner 2021: 398-399). Η οπτική όμως διαφέρει από μια φιλοσοφία της συνείδησης, καθώς η προσέγγισή του Teubner δεν συλλαμβάνει μια ενιαία οντότητα με ουσιοκρατικά χαρακτηριστικά (έθνος/ λαός, τάξη, φυλή), άλλα ένα κατακερματισμένο υποκείμενο, το οποίο συμπλέκεται, συχνά συγκρουσιακά, με τις εξειδικευμένες επικοινωνίες των συστημάτων. Προτείνει συνεπώς έναν «κάτωθεν συνταγματισμό» ως εκδημοκρατισμό μέσα από τη δυνατότητα εγκαθίδρυσης πολλαπλών αστικών συνταγμάτων, πέρα από τις διαδικασίες της θεσμικής πολιτικής (κόμματα και εκλογική διαδικασία) και ανεξάρτητα από τον αν «η οργανωμένη σφαίρα» των συστημάτων τον αναγνωρίζει (οπότε και μπορεί να συμπεριλάβει και πρακτικές αμφισβήτησης/ απονομιμοποίησης). Ο ίδιος περιγράφει την ανάδυση του συλλογικού υποκειμένου:

> «...ως μια συνεχή, "παλλόμενη" διαδικασία, που προχωρά από τους ανθρώπους με σάρκα και οστά, από τις αυθόρμητες σφαίρες και τους επηρεαζόμενους παρείσακτους προς το κέντρο των συστημάτων (τις οργανωμένες σφαίρες και τις σφαίρες λήψης αποφάσεων)· η συντακτική εξουσία εμποδίζει την απανθρωποποίηση των κοινωνικών διαδικασιών» (Golia and Teubner 2021: 397-398).

Ειδικότερα, η δράση του αποκεντρωμένου συλλογικού υποκειμένου δεν αφορά μια ακαθόριστη βουλησιαρχία, αλλά πηγή της είναι οι συνταγματικές αρχές και το συναφές, διεθνές καθεστώς ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Golia and Teubner 2021: 398-399). Εκτείνεται από τη δημιουργία κατάλληλων ρυθμιστικών πλαισίων ώστε οι εξωτερικές πιέσεις να βρίσκουν δίοδο στις εσωτερικές διαδικασίες των ιδιωτικών εξουσιών ως τον εκδημοκρατισμό του συνόλου των τομέων της κοινωνίας (πέρα από τον περιορισμό στο πολιτικό σύστημα). Οι μορφές που δύναται να λάβει η συγκεκριμένη δράση είναι ο

δημόσιος διάλογος, η κινηματική διαμαρτυρία, ο ακτιβισμός και τα μποϊκοτάζ, καθώς και η προσφυγή στα δικαστήρια. Οι υποστηρικτικοί θεσμοί στους οποίους δίνει ιδιαίτερη σημασία ο Teubner περιλαμβάνουν διανοούμενους και πανεπιστήμια, συνδικαλιστικές οργανώσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις και μέσα ενημέρωσης (Teubner and Negri 2010: 12-13). Τέλος, επισημαίνω ότι ο Γερμανός θεωρητικός παρέχει και μία σειρά από παραδείγματα απτών στόχων μιας δράσης συνταγματοποίησης. Αναφέρω ενδεικτικά: τη μετατροπή του καταναλωτή σε συνειδητό πολίτη ως τμήμα ενός ευρύτερου σχεδίου «πολιτικοποίησης της οικονομικής ιδιότητας», τη ριζική μεταβολή του επιχειρείν (δομή και στοχεύσεις) ως προς τις σχέσεις του με την κοινωνία (ενεργή συμμετοχή εργαζομένων στην εταιρική διακυβέρνηση και περιορισμός της κερδοσκοπίας), κάτι το οποίο το ονομάζει «οικολογικοποίηση των εταιρειών», καθώς και τον περιορισμό της άνευ φραγμών πιστωτικής επέκτασης μέσω των εμπορικών τραπεζών, με τη βοήθεια της ανάληψης έκδοσης χρήματος αποκλειστικά από κεντρικές τράπεζες υπό δημοκρατικό έλεγχο (Teubner and Negri 2010: 8-9).

Συμπέρασμα

Όπως κατέδειξα, στο εντεινόμενο πρόβλημα ολοκληρωτικής αγοραιοποίησης, ο Teubner μας καλεί να σκεφτούμε διαφορετικά, πολυσυγκειμενικά, πέρα από το περιοριστικό δίπολο «δημόσιο-ιδιωτικό». Αναδεικνύει μάλιστα τον κομβικό ρόλο του δικαίου ως φραγμού στις ιδιωτικοποιήσεις, επιχειρώντας ταυτόχρονα να μετασχηματίσει τον τρόπο που το συλλαμβάνουμε: όχι ατομο-κεντρικά, αλλά ως διαμεσολαβητή που θέτει όρια στις επεκτατικές λογικές των διαφορετικών κοινωνικών συστημάτων και δη του οικονομικού. Η θεωρία του προτείνει μια νέου τύπου ηθική και πολιτικοποίηση, πέρα από την κανονιστική θεμελίωση και την κρατική λογική: τον σεβασμό της διαφοράς και τη συνταγματοποίηση/ εκδημοκρατισμό των ιδιωτικών εξουσιών. Βέβαια ανακύπτει το ερώτημα αν σε ένα τόσο ασφυκτικό νεοφιλελεύθερο πλαίσιο υφίστανται όντως ευκαιρίες ριζικού μετασχηματισμού, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, ή αν ολική υπαγωγή στο κεφάλαιο λειτουργεί αδρανοποιώντας τις κοινωνικές αντιδράσεις.

Σημειώσεις

[1] Βλ. και Harris&Varellas 2020 :1-27 για την ανάπτυξη από το 2016 και μετά του νομικού κινήματος «Πολιτική Οικονομία και Δίκαιο».

[2] Η διαφορά με την έννοια της ανεπίλυτης διένεξης μεταξύ δύο (τουλάχιστον) μερών, βλ.: Lyotard 1984.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Foucault, M. (2012), *Η γέννηση της βιοπολιτικής* (μτφρ. Β. Πατσογιάννης), Αθήνα, Πλέθρον.

Habermas, J. (2024), *Μια νέα μεταβολή της δομής της δημόσιας σφαίρας και η διαβουλευτική πολιτική (*μτφρ. Φ. Παραφόρου), Ηράκλειο, ΠΕΚ.

Hibou, B. (2024) *Η γραφειοκρατικοποίηση του κόσμου στη νεοφιλελεύθερη εποχή* (μτφρ. Β. Πατσογιάννης, επιμ.- επίμετρο Γ. Κτενάς), Αθήνα, Πλήθος.

Lyotard, J.-F. (2008), *Η μεταμοντέρνα κατάσταση* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης), Αθήνα, Γνώση, 2008.

Lyotard, J.-F. (2019), *Το απάνθρωπο: Κουβέντες για τον χρόνο* (μτφρ. Β. Πατσογιάννης), Αθήνα, Πλέθρον.

Sandel, M. (2016), *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*; μτφρ. Μ. Μήτσος, Αθήνα, Πόλις, 2016.

Teubner G. (2005), *Πολυσυγκειμενικό δίκαιο* (μτφρ. Β. Καραβάς, επιμ. Β. Καραβάς-Αιμ. Χριστοδουλίδης-Αχ. Σκορδάς), Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.

Zuboff, S. (2020), *Η εποχή του κατασκοπευτικού καπιταλισμού* (μτφρ. Γ. Μπέτσος), Αθήνα, Καστανιώτης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Christodoulidis, E. (2021), *The Redress of Law,* Cambridge, Cambridge University Press.

Golia, A. Jr and Teubner, G. (2021,) Societal Constitutionalism: Background, Theory, Debates, *Vienna Journal on International Constitutional Law*, Vol. 15, No 4, pp. 357-411 https://doi.org/10.1515/icl-2021-0023

Habermas, J. (1994), F*aktizität und Geltung,* Frankfurt, Suhrkamp Verlag.

Harris, A. and Varellas, J. J. (2023), Law and Political Economy in a Time of Accelerating Crises, *Journal of Law and Political Economy*, Vol. 1, No 1, pp. 1-27. http://dx.doi.org/10.5070/LP61150254

Luhmann, N. (1993), *Das Recht der Gesellschaft*, Frankfurt, Suhrkamp Verlag.

Luhmann, N. (1997), *Die Gesellschaft der Gesellschaf*, Frankfurt, Suhrkamp Verlag.

Lyotard, J.-F. and Thébaud, J.-L. (2006), *Au juste*, Paris, Christian Bourgois.

Lyotard, J.-F. (1984), *Le différend*, Paris, Editions de Minuit.

Sciulli, D. (1991), *Theory of Societal Constitutionalis,* Cambridge, Cambridge University Press.

Teubner G. and Negri A. (2010), The law of the common: Globalization, property and new horizons of liberation, *Finnish Yearbook of International Law*, Vol. 21, pp. 1-25.

Teubner G. (2017), Societal Constitutionalism: Nine Variations on a Theme by David Sciulli, in C. Thornhill and P. Blokker (eds.) *Sociological Constitutionalism*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 313-340.

Unger, R. M. (2015), *The critical legal studies movement,* Cambridge, MA, Harvard University Press.

Unger, R. M. (1996), *What should legal analysis become?* London, Verso.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1980: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΠΙΣΤΗ

Βιργινία – Αναστασία Φουρνάρη[α]

[α] Μεταδιδάκτωρ ερευνήτρια, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Το θέμα της μελέτης αυτής χρησιμοποιεί την ιστορική προοπτική στην εμπορική τραπεζική πίστη. Η μελέτη παρατηρεί την περιθωριοποίηση των τραπεζών, κεντρικών και εμπορικών, από την ελληνική κοινωνιολογική σκέψη, με εξαιρέσεις στην έρευνα και ελάχιστες συμβολές στη διδασκαλία της κοινωνιολογίας. Η αντιμετώπιση αυτή εκδηλώνεται ενώ είναι γνωστοί οι διάφοροι τρόποι στη σύνδεση των ιδιωτικών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων με τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, τη δημόσια οικονομία του και το ρόλο της πίστωσης στην ελληνική κοινωνία. Η μελέτη στρέφεται στη διεθνή συζήτηση για την αξία του πελάτη στη μαζική αναζήτηση πιστώσεων και από τη σιωπή ανασύρει την εξέλιξη της εμπορικής πίστης στις πολιτικές συνθήκες της Ελλάδας στη δεκαετία του ’80. Οι καινοτόμες ιδέες της τραπεζικής διοίκησης συμπίπτουν με την κορύφωση των αντιλήψεων για την κοινωνικοποίηση της εμπορικής πίστης και τις νέες συνθήκες, εθνικές και διεθνείς της τραπεζικής σχέσης για έναν πάροχο της πίστωσης.

Λέξεις Κλειδιά: Πίστωση, Τραπεζική Σχέση, Κοινωνική Πολιτική, Εμπορική Τράπεζα

THE SOCIOLOGICAL CHALLENGE IN THE 1980s: SOCIALIZATION IN COMMERCIAL CREDIT

Virginia – Anastasia Fournari[α]

[α] Post-doctoral researcher, Department of Economics, University of Thessaly

Abstract

The subject of this study employs a historical perspective on commercial banking. The study observes the marginalization of banks, both central and commercial, from Greek sociological thought, with exceptions in research and few contributions to the teaching of sociology. This treatment is evident in the various ways in which private financial institutions are connected to the constitution of the Greek state, its public economy, and the role of credit in Greek society. The study examines the international discourse on the value of the customer in the mass search for credit and the evolution of commercial credit in the political conditions of Greece in the 1980s. The innovative ideas of bank management coincide with the culmination of concepts of the socialization of trade credit and the new conditions, national and international, of the banking relationship for a provider of credit.

Keywords: Credit, Banking Relationship, Social Policy, Emporiki Bank

Εισαγωγή

Η εμπορική πίστη έχει τη θέση της στο σκηνικό των τραπεζικών ανταλλαγών. Η τριμερής συμβολή της ιστορίας, της οικονομίας και της κοινωνιολογίας δείχνει τις μεταβολές τους στο σκηνικό αυτό. Ανάμεσα τους είναι η συνεχής αλλαγή στην τραπεζική οργάνωση, η μεταβολή των σχέσεων τράπεζας και πελατών της, η τραπεζική στρατηγική με ανταγωνιστικούς στόχους για την κερδοφορία τους, οι διαδικασίες για συνεχή προστασία των τραπεζών από την αβεβαιότητα με πρόβλεψη των κινδύνων. Την αντιμετώπιση των κινδύνων επιδιώκουν οι οικονομολόγοι με τα μοντέλα για τον ορθολογισμό των διαδικασιών, οι κοινωνιολόγοι όμως στρέφονται με προσοχή στις κοινωνικές διαδικασίες που επηρεάζουν τις αποφάσεις τους (Gloukoviezoff and Lazarus 2005: 3). Οι ιστορικοί των τραπεζών με τη σειρά τους δείχνουν τη σχέση των τραπεζών με το κράτος και την εξέλιξή τους με τους πελάτες τους. Στις αλλαγές της κοινωνικής δομής, η μεταβολή του πελατολογίου και το πολιτικό πνεύμα τροφοδοτούν τις οργανωτικές αλλαγές της τράπεζας. Η τριμερής συμβολή γίνεται πιο απαιτητική όταν ξεσπούν κρίσεις αξιοπιστίας για τις τράπεζες, μεταβολή της πολιτικής πρακτικής και των ιδεών που εκφράζει και σοβαρές διεθνείς εξελίξεις στην τραπεζική. Στην καθημερινότητα της, τέλος, η δυσπιστία ανάμεσα στην τράπεζα και τους πελάτες, τη διοίκηση και τους υπαλλήλους, τους υπαλλήλους και τους πελάτες, συνιστούν παράγοντες που μεταβάλλουν τη διαχρονική τραπεζική σχέση.

Η προσοχή στην κοινωνικοποίηση της εμπορικής πίστης, όπως εκδηλώνεται σε εθνικά και διεθνή πλαίσια στη δεκαετία του ‘80 συμπυκνώνει περισσότερους από τους παράγοντες αυτούς και καθιστά την εμπορική πίστη αντικείμενο για την τριμερή ανάλυσή της. Η εμπορική πίστη στο πνεύμα της «πολιτικής αλλαγής» στην Ελλάδα, μετά την άνοδο του σοσιαλιστικού κόμματος στην κυβέρνηση, ενισχύει τα όργανα άσκησης της πιστωτικής πολιτικής και τη θέση της ισχυρής τράπεζας για την παροχή της, την Εμπορική Τράπεζα κορυφαίο οργανισμό ενός Ομίλου επιχειρήσεων στην εθνική οικονομία (Σχήμα 1).

Το διαρθρωτικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας, οι αλλαγές στην κοινωνική δομή και η σχέση τους με το πιστωτικό σύστημα στη μεταπολιτευτική περίοδο συνδέονται στη σοσιαλιστική κυβέρνηση με το συνδυασμό κρατικής οικονομίας, ιδιωτών και μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Ο συνδυασμός δείχνει τη σύνδεση οικονομικών και πολιτικών περιορισμών που επιβαρύνουν την πιστωτική παροχή. Την ανταλλαγή που πραγματοποιεί η τράπεζα προσδιορίζουν δύο παράγοντες: ο ένας αφορά το επίκεντρο της σχέσης πελάτη και τράπεζας για το τι αγοράζει από αυτήν (όπως χρήματα, εμπιστοσύνη, ασφάλεια). Ο άλλος παράγοντας είναι ουσιαστικός για τη λειτουργία της τράπεζας: αφορά τη μακροπρόθεσμη τραπεζική σχέση σε έναν αβέβαιο κόσμο (Gloukoviezoff and Lazarus 2005: 3).

Τα θεωρητικά ζητήματα που προκύπτουν ενισχύουν την ανάγκη της εμπειρικής ανάλυσης. Η επιλογή ενός πεδίου αιχμής για την πίστωση, όπως η Εμπορική Τράπεζα, οφείλεται στη ιστορική της θέση για τη μελέτη του υποδείγματος τράπεζα – πελάτης και αντίστροφα παραμελημένα ζητήματα από την κοινωνιολογία, όπως η πίστωση, γίνονται ιμάντας από την τριπολική σύνδεση της κοινωνιολογίας με την οικονομία και ιστορία, για να καταστούν θέματα άξια να καταλάβουν θέση στην κοινωνιολογική έρευνα και

διδασκαλία. Η διάκριση και ισχυροποίηση της κοινωνιολογικής ανάλυσης από την οικονομική ρίχνει διαφορετικό φως στις ιστορικές εξελίξεις των τραπεζών, στην οργάνωση της σύγχρονης τραπεζικής και στη σχέση τραπεζικών σχέσεων και πολιτικών οραματισμών, με συνεισφορά σε κρίσιμα ζητήματα, όπως είναι η μείωση της αβεβαιότητας και οι συνέπειές της.

Σχήμα 1. Ο Όμιλος της Εμπορικής Τράπεζας και κατανομή κεφαλαίων (%) μεταξύ επιχειρήσεων του (1985)

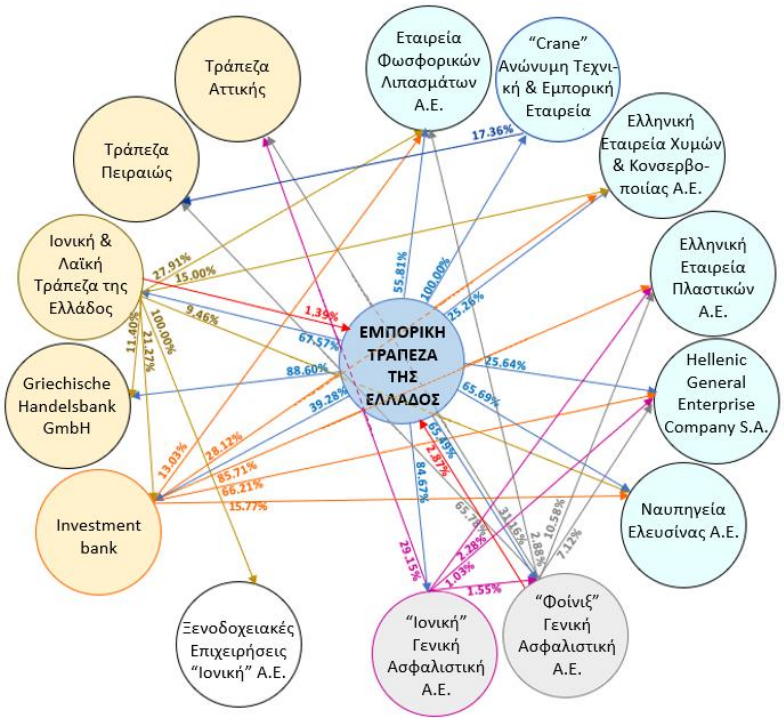

Η αντιμετώπιση της πίστωσης

Η ερευνητική πρόκληση για την εμπορική πίστη και τον φορέα της δείχνει την απόσταση που την χωρίζει από την παραμέλησή της και την έλλειψη προσοχής για τον φορέα της. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση για την παροχή τραπεζικών υπηρεσιών και το πλαίσιο μέσα στο οποίο ενεργούν οι κοινωνικοί επιστήμονες επαληθεύει την άνιση αντιμετώπισή τους στην Ελληνική βιβλιογραφία και έρευνα. Η πίστωση και γενικότερα η τραπεζική χρηματοδότηση απέκτησε, μετά την οικονομική κρίση του 2008-2010, κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για την ενοχή σε αυτήν του δανεισμού υψηλού κινδύνου και των εξασφαλισμένων δανειακών υποχρεώσεων (CDOs). Δεν φαίνεται όμως να συμβαίνει το ίδιο με τις προηγούμενες δεκαετίες, ιδίως του '80.

Η δεκαετία αυτή, όπως και του '90, προσδιορισμένη από τη χρηματοοικονομική αναδιοργάνωση και την καινοτομία, αποτέλεσμα της απορρύθμιση των αγορών με την απελευθέρωση της κεφαλαιαγοράς και τη μεγαλύτερη διεθνή αλληλεξάρτηση, δεν άφησε αδιάφορους τους κοινωνιολόγους (Gloukoviezoff and Lazarus 2005, 2006, Carruthers and Kim 2011: 240). Η συμπλήρωση όμως έξι δεκαετιών από την πρώτη (ανέκδοτη) εμπειρική κοινωνιολογική μελέτη του Bourdieu και των συνεργατών του το

1963 (*Credit in Society and in Sociology: On "The Bank and Its Customers"*) στο κέντρο κοινωνιολογίας του R. Aron (Ducourant and Lazarus 2023) επηρέασε με άνισο τρόπο την έρευνα και τη διδασκαλία της πίστωσης. Έτσι διακρίνουμε χώρες με εύρωστη την ανάλυση των τραπεζών, ιδίως ανεπτυγμένες (Doherty Bea 2016) ενώ άλλες επιταχύνουν την κοινωνιολογική έρευνα της πίστωσης μετά την πρόσφατη δημοσιοοικονομική κρίση (Cetina and Preda 2012), όπως συμβαίνει με τη Λατινική Αμερική (Wilkis 2013). Η έρευνα και διδασκαλία όμως για το χρήμα και τις τράπεζες παραμένει εξαιρετικά αδύναμη για ορισμένες χώρες, όπως η Ελλάδα, παρά την προσοχή τους στην οικονομική κοινωνιολογία. Με άλλα λόγια, η πίστωση στην κοινωνιολογική σκέψη, διδασκαλία και έρευνα δείχνει να περνά σε ορισμένες χώρες «κάτω από το τραπέζι» (Ducourant and Lazarus 2023).

Σε αυτό το κλίμα, η προσοχή στην πίστωση με περιορισμένο ενδιαφέρον, ακόμη και της ιστορικής κοινωνιολογίας, απαιτεί ισχυρή ενθάρρυνση για κάθε θεωρητική και εμπειρική της ανάλυση. Ο ρόλος της τραπεζικής πίστωσης στην Ελλάδα της δεκαετίας του '80 συνιστά πεδίο απαιτητικής ανάλυσης για την κοινωνιολογική σκέψη. Ένας λόγος είναι ότι στην περίοδο αυτή εμφανίζονται, μεταξύ άλλων, στη διεθνή βιβλιογραφία κοινωνιολογικές συμβολές για τον περιορισμό των κοινωνικών δαπανών με εντονότερη τη συμμετοχή των ατόμων στις χρηματοπιστωτικές αγορές (Wlikis 2013). Ένας άλλος λόγος είναι ότι εμφανίζονται αναλύσεις για τον τρόπο ενίσχυσης του κράτους με πρόσβαση στην τραπεζική πίστωση (Widemann 2021), ή ακόμη για τις κοινωνικές συνέπειες που προκάλεσε στο κράτος η κρίση των subrimes το 2008 (Carruthers and Kim 2011).

Στη δεκαετία του '80 προσέρχεται η απαιτητική διαφορά χρηματιστικοποίησης (financialization) και τραπεζοποίησης (bancarization) με τις επιπτώσεις τους στη διάδοση νέων χρηματοδοτικών εργαλείων στους οικογενειακούς προϋπολογισμούς.[1] Η δυναμική ενισχύει την κοινωνικοποίηση του πολίτη από την πίστωση. Η κοινωνικοποίηση ενορχηστρώνεται από την τράπεζα ως κοινωνικού θεσμού που παράγει νέους κοινωνικούς κανόνες και επιδιώκει μαζί της την διάδοσή τους. Η διάδοση αυτή στις συνθήκες της «πολιτικής αλλαγής» γίνεται μέσο για την εμβάθυνση στην πιστωτική λειτουργία και τα όρια της στην Ελληνική κοινωνία.[2]

Η μελέτη εντοπίζει παράγοντες και ιδέες που διαμορφώνουν την οικονομική, πολιτική και δικαιική πολυπλοκότητα στην καθημερινότητα των εμπορικών τραπεζικών πράξεων. Το περιεχόμενο τους αφορά την αλληλεπίδραση πιστωτικής πολιτικής με τον πελάτη και με ποιόν. Η εκδήλωση της τραπεζικής σχέσης, με τον ορισμό της,[3] εξελίσσει την εσωτερική λειτουργία της τράπεζας, διαμορφώνει μεθόδους για την αξιολόγηση των πελατών της, επηρεάζει την κοινωνικοποίηση του Ελληνικού πληθυσμού στην πιστωτική λειτουργία και δοκιμάζει το ρόλο της στο πολιτικό αίτημα για «κοινωνικοποίηση» της τράπεζας.

Η ανάλυση στο πεδίο της τραπεζικής πίστωσης διασταυρώνεται με τις συζητήσεις για ευρύτερα ζητήματα στην κοινωνιολογία της πίστωσης και την πολιτισμική αλλαγή που προκαλεί η χρηματιστικοποίηση (Ducourant and Lazarus 2023, Martin 2002, Zelizer 1979). Τα ζητήματα γενικά συγκεντρώνουν την προσοχή ειδικών και μη. Παρά το γεγονός ότι συμπίπτουν με μεγάλα και ορατά γεγονότα παρακάμφθηκαν από την ιστορική κοινωνιολογία στο Ελληνικό πείραμα. Το πείραμα όμως συνιστά αντίλογο για τα

χρηματοοικομικά ζητήματα στην αίσθηση για τον κοινωνιολόγο «του βαρετού και τεχνικού» (Carruthers 2012: 784). Ανάμεσα στα θέματα είναι η πιστοδότηση, η λιανική τραπεζική, η χρηματοδοτική καινοτομία αλλά και ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός.

Η κοινωνιολογική αντιμετώπισή τους διευρύνει την απάντηση των οικονομολόγων στο ερώτημα ποιος είναι ο ρόλος της πίστωσης, πώς και πού κατευθύνεται η πιστοδοτική δραστηριότητα. Στην περίπτωση της Εμπορικής Τράπεζας η μελέτη για πίστωση συνδέεται με τη μετάβαση από έναν τολμηρό τραπεζίτη, εκπρόσωπο των μεγάλων κεφαλαιούχων της δεκαετίας του '70,[4] σε διακεκριμένο πόλο των κρατικών διευθυντικών στελεχών με πολύ υψηλή τραπεζική εμπειρία, που αναλαμβάνει στη δεκαετία του '80 να υλοποιήσει την πολιτική αλλαγή του σοσιαλιστικού κόμματος.[5] Η πίστωση και ο τραπεζικός της φορέας, σε αυτήν τη μετάβαση, γίνεται συμπλήρωμα και όριο στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής και την πολιτική σκέψη για την κυριαρχία στην ελληνική κοινωνία της μισθωτής εργασία με ευανάγνωστη τη στρωματοποίηση της.

Τέλος, πτυχή της μελέτης είναι ότι η ανάπτυξη της πίστωσης σε μοχλό για τον ηθικό μετασχηματισμό κάθε δανειολήπτη. Ο στόχος αυτός ενδιαφέρει τη διοίκηση της τράπεζας με συνέπεια η επίτευξή του να ανήκει στην κοινωνιολογική ανάλυση των αποφάσεων για την εδραίωση της τραπεζικής οργάνωσης και πολιτικής στις νέες συνθήκες. Η ανάλυση του χρηματοπιστωτικού συστήματος γίνεται συνεπώς αναγκαίο και ανανεωμένο θέμα από αλληλένδετα στοιχεία (Carruthers and Kim 2011: 242-3) που αποτελούν οι δρώντες όπως οι τραπεζίτες, τα πλαίσια για τον τρόπο διαπραγμάτευσης, οι κανόνες και οι δράσεις της τράπεζας.

Το ερώτημα στην εμπειρική έρευνα είναι ποια είναι η διαθέσιμη θεωρία και από που αντλούνται δεδομένα για να αναλυθεί η πίστωση στην τριπολική διάστασή της. Η πίστωση προσδιορίζεται από τα χαρακτηριστικά της πιστοδοτικής πολιτικής και τις διαδικασίες του συστήματος πιστοδοτήσεων που εφαρμόζει η τράπεζα για ιδιώτες, επαγγελματίες και επιχειρήσεις (χρηματοδοτήσεις, εγγυητικές επιστολές, πιστωτικά δελτία, δημιουργία χρεωστικού υπολοίπου σε τρεχούμενο λογαριασμό καταθέσεων κ.λπ.).

Θεωρία και τεκμήρια

Η συνθετική προσέγγιση της πίστωσης περιλαμβάνει στο σύνολό της τα ζητήματα της πρόσβασης στις τραπεζικές υπηρεσίες. Οι θεσμικές εξελίξεις από τη δεκαετία του 1980 οδήγησαν τις τράπεζες να τοποθετούν το μεγαλύτερο μέρος της αβεβαιότητας στους πελάτες και να ευνοούν τις τεχνικές υπολογισμού του κινδύνου (ενοποίηση ή μείωση της αβεβαιότητας σε έναν πιθανό κίνδυνο). Οι κοινωνικές σχέσεις υφίστανται τις συνέπειες αυτού του πλαισίου με συνέπεια τα τραπεζικά προϊόντα και ειδικώς η πίστωση να γίνονται απαραίτητα για κάθε άτομο. Οι μεταβολές στην τραπεζική αγορά (απελευθέρωση) ώθησαν τις τράπεζες στην έρευνα των πελατών τους, με την εφαρμογή κριτηρίων πιστοδότησης για την επιλογή τους. Από τον προβληματισμό αυτό δεν εξαιρείται η Εμπορική Τράπεζα και στην περίπτωσή της προστίθεται ένας ακόμη παράγοντας: η πρόσβαση ή η αδυναμία της πιστοδότησης αφορά σε ένα βαθμό διαφορετικές ομάδες πληθυσμών στο πνεύμα της περιόδου της «πολιτικής αλλαγής» αλλά και τις τραπεζικές δυσλειτουργίες από τις οποίες υποφέρουν τα άτομα σε ένα πλαίσιο

χρηματιστικοποίησης της οικονομίας. Η πίστωση δεν είναι άγνωστη στην κοινωνιολογική σκέψη και την εμπειρική έρευνα αλλά η προσήλωσή της στη βεμπεριανή ανάλυση οδήγησε την κριτική κοινωνιολογική σκέψη της δεκαετίας του '80 να παρακάμψει την έννοια (Boudon and Bourricaud 1982). Η κοινωνιολογική σκέψη παρέμεινε μακριά από την ανάλυση και κατανόηση βασικών εργαλείων ανάπτυξης και διαχείρισης πίστης, τις αντιλήψεις και τις αποφάσεις για αυτήν. Βέβαια, η σύνδεση της κοινωνιολογικής ανάλυσης με την ιστορική και χρηματοοικονομική έρευνα περικλείει ακόμη δυσκολίες και κινδύνους και σε ορισμένες περιπτώσεις, σοβαρές επιφυλάξεις. Κανένας από αυτούς τους παράγοντες δεν αναιρεί τη θέση της κοινωνιολογικής ανάλυσης στην πιστοδότηση σε διάφορες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες και, ιδίως, την αμοιβαία επίδραση πιστοδότησης με την κοινωνική στρωματοποίηση και τις εισοδηματικές ανισότητες.

Οι εξελίξεις αυτές στη δεκαετία του 1990 κάνουν την τραπεζική και την πίστωση αντικείμενο εργασίας στην οικονομική κοινωνιολογία και κυρίως την κοινωνιολογία των επαγγελμάτων. Η προσοχή για τη συμμετοχή του πελάτη στον ορισμό και την παροχή της πίστωσης αυξάνει τις ικανότητες της τράπεζας. Αυτή εξαρτάται από δύο παράγοντες: ο πρώτος είναι η παροχή πληροφοριών για τον πελάτη, το έργο του και την προσωπικότητα του, με τη θέση του στη δυνητική τραπεζική στρατηγική και του επίπεδου κινδύνου που αντιπροσωπεύει. Ο δεύτερος αφορά τη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων και τη χρήση της τραπεζικής υπηρεσίας που είναι στη διάθεση του πελάτη (Gloukoviezoff 2005, Gloukoviezoff and Lazarus 2005: 19-20). Ο δεσμός δανειολήπτη και τραπεζίτη δεν προσδιορίζεται από ψυχρούς, απρόσωπους και κερδοσκοπικούς στόχους και οι εμπορικοί δεσμοί ενσωματώνονται στους κοινωνικούς, όπως έχει δείξει με την ανάλυσή του ο Uzzi (1999) ακολουθώντας τις αναλύσεις του Granovetter (Gloukoviezoff and Lazarus 2005: 14-15). Η πίστωση συνεπώς στην κοινωνιολογική οπτική στην τραπεζική λειτουργία δεν υποβαθμίζει το θέμα των πελατών για να δώσει ισχυρή θέση στην εσωτερική οργάνωση και στην ανάλυση των απαιτήσεων για τον συντονισμό των πολύπλοκων εργασιών της. Η πίστωση εμπλέκει τους οικονομικούς παράγοντες με κοινωνικούς που δεν ανήκουν στη σφαίρα της οικονομικής λογικής και οι αποφάσεις του τραπεζίτη λαμβάνονται σε κατάσταση αβεβαιότητας, από τις οποίες δεν λείπουν τα σημάδια των κοινωνικών σχέσεων και οι πολιτικές συνθήκες. Έτσι, η κοινωνιολογική εργασία για την πίστωση διαφέρει από τη θεωρητική ανάλυση των οικονομολόγων με την εμπειρική της έρευνα να στρέφεται στα αρχεία των τραπεζών, στη στατιστική ανάλυση ή και σε παρατηρήσεις και συνεντεύξεις.

Στη μελέτη τα αποτελέσματα της έρευνας βασίσθηκαν στα αρχεία της Εμπορικής Τράπεζας. Η ανάλυση κινητοποιεί το εμπειρικό υλικό που οδηγεί σε έναν κανονιστικό προσανατολισμό της έρευνας για την Εμπορική Τράπεζα. Τον τεκμηριώνουν οι αναλύσεις και οι αποφάσεις της διοίκησης και τις δημοσιοποιούν οι ετήσιες εκθέσεις με τους ισολογισμούς της (1981-1989). Τα δεδομένα παρέχουν οι εκθέσεις του προέδρου της Εμπορικής Τράπεζας και τα αρχεία της διοίκησης.[6] Οι Εκθέσεις, ένα παραμελημένο τεκμήριο από τους κοινωνιολόγους ερευνήθηκε ιδιαίτερα από την οικονομικο-ιστορική ανάλυση, και σε αυτές προσδιορίζεται το αποτέλεσμα της πιστοδότησης στη συνολική δραστηριότητα της τράπεζας. Η γλώσσα του τραπεζίτη - διοικητή για τα ευρύτερα ή στενότερα οικονομικά ζητήματα λειτουργίας της τράπεζας αποδίδει τον προσανατολισμό της τράπεζας σε ένα στόχο, σε μία επιλογή μέσων για το συντονισμό δραστηριοτήτων και

τα αποτελέσματά τους στην τραπεζική δομή. Η αποδελτίωση και η επεξεργασία τους γίνεται μέσο για την κατανόηση της αλληλεπίδρασης κοινωνικών περιορισμών και ατομικής ελευθερίας, δυναμικής της συνεργασίας και συγκρούσεων, πολιτικού οραματισμού και οικονομικής πραγματικότητας. Τα τεκμήρια επιλέγονται ώστε να γίνουν η κρίσιμη μάζα για την κοινωνιολογική προσέγγιση.

Ο εκδημοκρατισμός της πίστωσης, οι πρωτοβουλίες τραπεζών και το είδος των καινοτομιών που προωθούν καθώς και η ανάπτυξη και επέκταση στη χρήση των νέων τεχνολογιών από τους οργανισμούς στη δεκαετία του 1980 εξελίσσονται με τον ιδεολογικοπολιτικό βολονταρισμό της μεταπολεμικής περιόδου να υποχωρεί υπέρ των υποτιθέμενων αδιαμφισβήτητων στοιχείων της «οικονομικής επιστήμης» (Pinto 2021: 167). Το έργο του τραπεζίτη στα ιστορικά τραπεζικά αρχεία είναι σπάνια έρευνα για τον κοινωνιολόγο (Κύρτσης 2008: 15) αλλά συνηθισμένη για τον ιστορικό της οικονομίας.

Ο εκδημοκρατισμός της πίστωσης

Α. Η οργανωτική διάσταση: Τη δεκαετία του ’80 χαρακτηρίζει γενικά η απελευθέρωση της τραπεζικής αγοράς και ο προβληματισμός τους σε σχέση με την προώθηση των προϊόντων τους και την αφοσίωση των πελατών τους. Η επέκταση και, σε ορισμένες χώρες. η ολοκλήρωση της μαζική τραπεζική επικεντρώνει τη δράση των τραπεζών στην αξιολόγηση των πελατών τους και την επανεξέταση της εμπορικής τους στρατηγικής με ποσοτικούς στόχους, την κερδοφορία των καταστημάτων και την εκτίμηση του κινδύνου. Η απομάκρυνση της στρατηγικής τους από τη διαφοροποίηση της συμπεριφοράς των πελατών τους με κριτήριο την κοινωνική τάξη στρέφεται στη σχέση του πελάτη με την κατανάλωση, τις ηθικές αξίες, τις τάσεις αισιοδοξίας ή απαισιοδοξίας κ.λπ. (Gloukoviezoff and Lazarus 2006: 2).

Ο Όμιλος της Εμπορικής Τράπεζα περνά τη δύσκολη περίοδο, με την πολύχρονη δικαστική αντιπαράθεση της προηγούμενης ιδιοκτησίας της, για το δημόσιο χαρακτήρα της. Η πολύχρονη αντιπαράθεση στο πνεύμα της «πολιτικής αλλαγής» συμπίπτει με τη μετάβαση από την εμπορική πίστωση στο δάνειο για σημαντικό αριθμό τραπεζικών πιστώσεων πελατών: το νοικοκυριό βιώνει την έξοδό του από τον τραπεζικό αποκλεισμό στον τραπεζικό πελάτη με σημαντική αλλαγή των πιστωτικών προτύπων. Την ένδειξη των μεταβολών ενσωματώνουν αφενός τα μεγέθη των ισολογισμών της και αφετέρου οι αποφάσεις του τραπεζίτη. Τα πρώτα αποτυπώνουν τα περιθώρια που έχει η τράπεζα να υλοποιήσει το πολιτικό αίτημα για τον εκδημοκρατισμό της πίστωσης στη δεκαετία αυτή. Στις συνθήκες της περιόδου η αλληλεπίδραση εργαζομένων, θεσμικού περιβάλλοντος και νέων τεχνολογιών επηρεάζουν άμεσα την παραγωγικότητα των τραπεζών χωρίς όμως να έχουν ενιαία πρακτική αντιμετώπιση από τις τράπεζες (Κύρτσης 2003). Όλοι οι παράγοντες δεν είναι διαχειρίσιμοι και αυτό επηρεάζει την παραγωγικότητα κάθε τράπεζας και συνεπώς τις προτεραιότητες κάθε διοίκησης. Τις ειδικότερες επιδιώξεις προσδιορίζει η επάρκεια των ίδιων των κεφαλαίων, η ρευστότητα και αποδοτικότητα των τραπεζών, η ποιότητας του ενεργητικού τους και ο έλεγχος της τήρησης των κανόνων για τις μεγάλες χρηματοδοτήσεις των τραπεζών και τις χρηματοδοτήσεις ομίλων επιχειρήσεων.

Το δίλημμα «διοίκηση» έναντι «αγοράς» συναντά την πολιτική «αλλαγή» και τη μαζικοποίηση της πίστωσης με όξυνση στον τραπεζικό ανταγωνισμού. Η οργανωτική δηλαδή διάσταση της κοινωνιολογικής ανάλυσης του τραπεζικού εμπορικού συστήματος γίνεται με τη διαφαινόμενη υποχώρηση του κράτους έναντι της αγοράς και τέσσερις παραμέτρους να γίνονται καθοριστικές καθώς εξασθενούν οι διοικητικές ρυθμίσεις για την αποτελεσματικότητα του τραπεζικού συστήματος. Η πρώτη είναι η αξιοπιστία του για τη στήριξη της οικονομικής ανάπτυξης στον τομέα της χρηματοδότησης και στην παροχή των τραπεζικών υπηρεσιών, η δεύτερη αφορά την ελαστικότητα στην εργασία των τραπεζικών υπαλλήλων, η τρίτη την σαφήνεια και τη διατύπωση των κριτηρίων με διαφανείς διαφάνειας και η τέταρτη είναι το πιο σημαντικό ζήτημα της εμπορικής πίστης, δηλαδή ο εκσυγχρονισμός στην ποιότητα της τραπεζικής παραγωγής και στην εσωτερική τραπεζική πληροφόρηση.

Β: Ο πελάτης: Η τραπεζική πίστωση, μέχρι τη δεκαετία του ’80, προσδιορίζεται από την αλληλεπίδραση πελάτη και τράπεζας με τις επιπτώσεις από την κυριαρχία της και την εκδήλωση αξιών που συνδέονται με την αλληλεπίδρασή τους. Η περίοδος προσδιορίζεται επίσης από την προετοιμασία στο μεγαλύτερο ρόλο του τραπεζίτη και τη θέση του στο πεδίο της εξουσίας. Από τη δεκαετία του 1960 οι τράπεζες στρέφουν σταδιακά την πιστωτική τους πολιτική στο μακροχρόνιο δανεισμό με ποιοτικά και ποσοτικά μέσα και γεννούν μία πολιτική που οδηγεί στον εκδημοκρατισμό της πίστωσης (De Blic and Lazarus 2008: 79). Η μετάβαση αυτή δεν συμβαίνει παντού, συχνά δείχνει να μοιάζει με τον εκδημοκρατισμό και, εκτός των γενικών ερμηνειών, παραμένουν ανεξερεύνητες οι διαφορές στην κοινωνιολογική σκέψη. Οι εμπορικές τράπεζες στην Ελλάδα αποτελούν το σημαντικότερο και πιο ανεπτυγμένο τμήμα της μεταπολεμικής τραπεζικής της δομής, καθώς κινητοποιούν το μεγαλύτερο μέρος των αποταμιεύσεων. Τον φαινομενικό εκδημοκρατισμό της πίστωσης δικαιολογεί λιγότερο η ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος και περισσότερο η παρέμβαση των νομισματικών αρχών και ειδικά των διεθνών οργάνων που δημιουργήθηκαν στη μεταπολεμική περίοδο (Τράπεζα της Ελλάδος 1978: 267). Γενικότερα, ο εκδημοκρατισμός της πίστωσης εστιάζεται σε ζητήματα, τα οποία συνδέουν την κοινωνιολογική ανάλυση με τη χρηματοπιστωτική τεχνική. Ο ιστορικός δεσμός τράπεζας και ιδιωτών αποτελεί μέρος ηθικών, κοινωνικών, τεχνικών και νομικών εξελίξεων. Με τον τρόπο αυτό γίνεται κατανοητή η συμπεριφορά τραπεζιτών και πελατών αλλά και η ανάγκη να εξετασθεί τι συμβαίνει με τους εσωτερικούς καθοριστικούς παράγοντες που σχετίζονται με τα είδη δραστηριότητας στο εσωτερικό της τράπεζας.

Η επικέντρωση της οικονομικής και κοινωνιολογικής έρευνας στην πιο επικίνδυνη πτυχή της τραπεζικής δραστηριότητας είναι η αβεβαιότητα στις μακροχρόνιες σχέσεις των τραπεζικών συναλλαγών και η ανασύνταξη στη σταδιακή πορεία της πρόσβασης στην τράπεζα (Gloukoviezoff and Lazarus 2005: 8) .

Το ηθικό πλαίσιο που περιβάλλει την πίστωση ως χρηματιστικό προϊόν που απαιτεί τεχνικές γνώσεις και τρόπο ζωής, είναι ένα ζήτημα. Το δεύτερο ζήτημα προσδιορίζει η χρηματιστικοποίηση της καθημερινής ζωής με τα νέα χρηματοδοτικά εργαλεία που, όπως ήδη σημειώσαμε, να δημιουργούνται και να εισάγονται στον οικογενειακό προϋπολογισμό ώστε να διαφοροποιούνται από την τραπεζοποίηση. Ένα ακόμη ζήτημα

είναι το μοντέλο πολιτικής οικονομίας που συνδέει την πιστωτική αγορά με το κράτος πρόνοιας (Ducourant and Lazarus 2024). Τη μετάβαση αυτή καλλιεργεί η αλληλεπίδραση χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και πελατών και αποτελεί ιδέα που διαπερνά την άσκηση τραπεζικής πίστης στην περίοδο της «πολιτικής αλλαγής».

Ο εκδημοκρατισμός της πίστωσης με την ώθηση της κοινωνικής πολιτικής γίνεται στο πνεύμα αυτό πολιτικός στόχος και επιλογή ενός δρόμου στην οικονομική ανασύνταξη της διεθνούς οικονομίας που χαρακτηρίζουν θεμελιώδεις αλλαγές στο τραπεζικό περιβάλλον. Παράλληλα, στο εσωτερικό της τράπεζας οι αλλαγές επηρεάζουν τα συστήματα διαχειριστικού ελέγχου και λειτουργίας της. Το τεχνικό πρόβλημα της λογιστικής υπερτροφίας στις προτεραιότητες κάθε τράπεζας ακολούθησε τη μέθοδο των ομοιογενών τμημάτων και τη λογική των μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων, στη δεκαετία όμως του ’90 θα φθάσει η λογική αυτή τα όρια της. Η πιστωτική πολιτική από την άλλη είναι ενταγμένη στις προτεραιότητες της κυβερνητικής «πολιτικής αλλαγής». Ένα χαρακτηριστικό της είναι η διατήρηση του δημόσιου χαρακτήρα της, οι επιδόσεις και ο ρόλος της εμπορικής πίστης. Στις αρχές διοίκησης της τράπεζας γίνεται πιο διακριτή η προτεραιότητα στην εσωτερική πολιτική. Την προσδιορίζει η έμφαση που δίνεται στο πολιτικό πνεύμα της περιόδου από το συνδικαλιστικό κίνημα στον κοινωνικοποιημένο χαρακτήρα ενός πιστωτικού οργανισμού. Στο πνεύμα αυτό ανορθώνεται το εκσυγχρονιστικό πρόβλημα στη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος, η ανάγκη για την υποστήριξη της καινοτομίας και ενισχύονται ακόμη περισσότερο για κάθε διοίκηση διεθνοοικονομικές προκλήσεις και δράσεις. Έτσι η πιο ηχηρή στην «πολιτική αλλαγή» δράση για τον εκδημοκρατισμό της πίστωσης είναι η διαχείριση του οράματος της κοινωνικοποιημένης τράπεζας και η στήριξη της καινοτομίας σε συνθήκες επενδυτικής κάμψης για την ελληνική οικονομία.

Στα κριτήρια της πιστωτικής λειτουργίας ο ρόλος της τράπεζας δεν διατηρεί σταθερές και δεδομένες τις αρχές της. Είναι υποχρεωμένη να παρακολουθεί τις μεταβαλλόμενες παραγωγικές δραστηριότητες της εθνικής οικονομίας και να τις συνδέει με την εξέλιξή τους. Η χορήγηση πιστώσεων εξελίσσεται και παρακολουθεί τις συνθήκες ανάπτυξης και μεταβολής των συναλλαγών, συνιστά δηλαδή ιδιαίτερη τεχνική βασισμένη στην ικανότητα του υπαλλήλου της τράπεζας να αξιολογεί και να κρίνει τις δυνατότητες του δανειζόμενου για να αποπληρώσει τη χορηγούμενη πίστωση. Η τεχνική, εκτός από την εμπειρία και τις ικανότητες του υπαλλήλου στην κατανόηση του πελάτη της τράπεζας, απαιτεί συνδυασμό ειδικών ικανοτήτων με εξειδικευμένες χρηματοπιστωτικές γνώσεις. Ταυτόχρονα είναι η απαρχή της όλο και μικρότερης εξάρτησης του πελάτη της τράπεζας και η προσαρμογή του σε ένα βαθμό στη σταδιακή απελευθέρωσή του και τον επερχόμενο «τραπεζικό καταναλωτισμό» (Cusin 2002: 115). Η πρόβλεψη αυτή είναι συνδεδεμένη με το φόβο να φύγουν οι πελάτες της και την αναζήτηση νέων πελατών με την προσφορά ελκυστικών προϊόντων. Η διαίσθηση της κατάτμησης του πελατολογίου της τράπεζας ανάλογα με την κερδοφορία των πελατών γίνεται στην κοινωνιολογία ζήτημα για τον τρόπο επιλογής τους από την τράπεζα.

Η σύνδεση στην εξέλιξη του ρόλου της τράπεζας και το περιβάλλον της αυξανόμενης μεγαλύτερης αβεβαιότητας χαρακτηρίζει τη δεκαετία του ’80. Η τεχνική με την οποία αντιδρά η τράπεζα είναι η εισαγωγή του συστήματος πιστοδότησης που προσφέρει η

συστηματική συγκέντρωση στοιχείων με πληροφορίες για τον πελάτη και η τεχνική στην εκτίμηση της παραγωγικής χρησιμοποίησης των πιστώσεων.[7] Η επιλογή ενσωματώνει στοιχεία που ανήκουν στην κοινωνική σφαίρα. Η σύνδεση της οικονομίας με την κοινωνιολογία δικαιολογεί τη θέση για το διαφορετικό φως που ρίχνουν σε ίδια ερωτήματα με τη χρήση κοινών εννοιών, όπως είναι το δίκτυο, η φήμη, ή η εμπιστοσύνη.

Το ένα σκέλος των πιστοδοτήσεων αφορά τις ευρύτερες ρυθμίσεις της πολιτείας. Το άλλο αφορά τη ριζική αλλαγή ρυθμίσεων και νοοτροπιών στη διαδικασία έγκρισης των πιστοδοτήσεων με την διατύπωση των κριτηρίων πιστοδότησης σε συνθήκες ραγδαίας μεταβολής των τραπεζικών εργασιών. Η φιλοσοφία, τα βασικά κριτήρια, η διαδικασία για την άσκηση της πιστωτικής πολιτικής της τράπεζας συνδέονται με τον καθορισμό του ορίου εγκρίσεων των περιφερειακών διευθύνσεων και την αύξηση των πιστωτικών ορίων της αρμοδιότητας των καταστημάτων. Η παροχή πιστώσεων αρθρώνει ένα πλέγμα που αποτελείται από το σύστημα της επιβολής κριτηρίων της τράπεζας και την ασκούμενη οικονομική πολιτική. Οι αναγκαίες προϋποθέσεις για τη λειτουργία του συστήματος είναι συγκεκριμένες, αλλά όχι περιοριστικές, στη διατύπωση των πιστωτικών κριτηρίων και διαδικασιών της τράπεζας καθώς και των νομισματικών αρχών. Ο έλεγχος και η εφαρμογή τους τείνει να εκλογικεύσει το σύστημα παροχής των πιστώσεων με μακροπρόθεσμες συνέπειες στην εθνική οικονομία, ιδίως την τράπεζα. Ο στόχος της διασφάλισης του καταθέτη και του διαμεσολαβητικού ρόλου της στη διανομή των χρηματικών πόρων της κοινωνίας γίνεται με την άσκηση πιστωτικής πολιτικής. Το πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής υπαγορεύει την εφαρμογή του συστήματος πιστωτικών αποφάσεων και τρία βασικά κριτήρια του συστήματος (κοινωνικά, πιστωτικά και απόδοσης) συνδέονται με δυνατότητα του πελάτη να ανταποκριθεί στις πιστωτικές του υποχρεώσεις. Αυτές απορρέουν από την παρεχόμενη πίστωση, τη διαπίστωση των συνθηκών και δυνατοτήτων ρευστότητας (μακροπρόθεσμης ή βραχυπρόθεσμης) του πιστούχου, και φυσικά τα ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία του πελάτη. Η σύνδεσή του με την αξιοπιστία της τράπεζας είναι άμεση καθώς τα ποιοτικά στοιχεία για τον πελάτη αφορούν τη μετοχική διάρθρωση και τη διοικητική δομή της επιχείρησης στις νέες συνθήκες πίστωσης.

Συμπέρασμα

Η μελέτη παρουσιάζει τις προκλήσεις της «τραπεζικής σχέσης» στο πλαίσιο της δεκαετίας του ’80. Η δεκαετία αποκαλύπτει τα δυνατά αλλά και τα αδύναμα σημεία της μακροχρόνιας πορείας της ελληνικής οικονομίας και ειδικότερα τη συγκρότηση του χρηματοδοτικού τομέα της οικονομίας από ένα ανεπτυγμένο πιστωτικό σύστημα, το οποίο ελέγχεται στο μεγαλύτερο μέρος του από την κυβέρνηση, και μία ασθενή κεφαλαιαγορά. Η ελληνική οικονομία στη μεταπολεμική περίοδο συνδέθηκε με την εξέλιξη της φύσης και τον πιστωτικό ρόλο των τραπεζών, το είδος των παρεχόμενων υπηρεσιών και τον τρόπο διοίκησής τους. Το χρηματοπιστωτικό της σύστημα μεταβάλλεται στη δεκαετία του ΄80 ως προς τις συνθήκες του πιστωτικού παρεμβατισμού που ίσχυσαν μέχρι τις αρχές της. Οι συνθήκες αφορούν σειρά ποσοτικών και ποιοτικών μέσων ελέγχου στις επιλογές των εμπορικών τραπεζών και των ειδικών πιστωτικών οργανισμών για την ενθάρρυνση της επενδυτικής δραστηριότητας μέσω επενδυτικών νόμων. Από τα μέσα της δεκαετίας του ‘80 αρχίζει η αναδιάρθρωση του

χρηματοοικονομικού συστήματος με στόχο την απελευθέρωση του τραπεζικού συστήματος και της τραπεζικής πρακτικής.

Η ιστορική προοπτική στην οργάνωση των τραπεζών επιτρέπει να θέσουμε το ζήτημα της σχέσης της τράπεζας με τον πελάτη που οδηγεί σε αλλαγές και δεν αφήνει αδιάφορη την κοινωνιολογική ανάλυση. Η προστασία των τραπεζών από την αβεβαιότητα και η αντιμετώπιση των κινδύνων είναι στόχος της κοινωνιολογίας και της οικονομίας, παρά τη διαφορά μεθόδων που χρησιμοποιούν. Η υπηρεσία της πίστωσης, μία από τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι τράπεζες, ανταποκρίνεται σε έναν τύπο σχέσεων ανάμεσα σε εκείνους των άλλων υπηρεσιών της ώστε να ενισχύσουν το ενδιαφέρον των κοινωνιολόγων για κοινωνικές διαδικασίες που ενσωματώνουν ηθικές αξίες, δίκτυα, κοινωνικότητα. Από την ανάλυση δεν λείπει εκείνη του πορτρέτου του διοικητή τραπεζίτη με τις αποφάσεις του σε ένα πολιτικό-οικονομικό πλαίσιο που επηρεάζουν οι κοινωνικές ανάγκες, με ιδιαίτερη τη θέση της πίστωσης και τις διακρίσεις για τον πελάτη που εισάγει η τράπεζα, πέρα από το κριτήριο της κοινωνικής τάξης.

Σημειώσεις

Οι Ducourant και Lazarus (2024: 21) ορίζουν χρηματοστικοποίηση (financialization) την έκθεση των οικογενειακών προϋπολογισμών της καθημερινής ζωής στον κίνδυνο της χρηματοδότησης χωρίς μεσάζοντες. Σε αντίθεση, η τραπεζοποίηση (bancarization) απορροφά την αστάθεια των χρηματοπιστωτικών αγορών με σκοπό τη σταθεροποίηση των οικονομικών των νοικοκυριών.

[2] Η άνοδος των σοσιαλιστών το 1981 στην κυβέρνηση συνδέθηκε με μεταβολές σε βασικούς τομείς της οικονομίας, ανάμεσα τους η αλλαγή στη στρατηγική διοίκηση της Εμπορικής Τράπεζας και του ομίλου της. Το αίτημα αφορά τη μακροχρόνια πορεία της ελληνικής οικονομίας και τη θέση του Ομίλου στους παράγοντες της ανάπτυξης και τη σχέση του χρηματοπιστωτικού συστήματος με τα προβλήματα της οικονομικής ανάπτυξης.

[3] Η έννοια εκφράζει τη «σχέση» εξυπηρέτησης (Golemann 1968, Gloukoviezoff 2005) και τι διακυβεύεται στην τράπεζα αφού η παρεχόμενη υπηρεσία πραγματοποιείται μόνο στο πλαίσιο ανταλλαγής μεταξύ δύο ατόμων. Οι τράπεζες από την περίοδο αυτή παράγουν μια λεπτομερή τμηματοποίηση των πελατών τους με σκοπό να προσφέρουν σε κάθε ένα από τα «τμήματα» ή τους «τύπους» πελατών υπηρεσίες που θα τους ικανοποιήσουν και θα είναι κερδοφόρες για τον οργανισμό (Gloukoviezoff, Lazarus 2005: 18).

[4] Πρόκειται για τον σημαντικότερο οικονομικό παράγοντα της Ελληνικής οικονομίας στην περίοδο 1950-1974, τον Στρατή Ανδρεάδη (1925-1989), ιδρυτή του Ομίλου της Εμπορικής Τράπεζας.

[5] Ο πρόεδρος Ανδρέας Μπούμης, διεθνές στέλεχος επιχειρήσεων και τραπεζών, καλείται από τη σοσιαλιστική κυβέρνηση να διαχειρισθεί την τράπεζα, από τη θέση του προέδρου, στο πολιτικό πνεύμα της περιόδου, να αντιμετωπίσει τον εκσυγχρονισμό των λειτουργιών της και να την εντάξει στις διεθνείς εξελίξεις της δεκαετίας του ’80 μέσα από το χαρακτήρα του πελατοκεντρικού τραπεζικού συστήματος.

[6] Η μελέτη της περιόδου εντάσσεται σε γενικότερη έρευνα για την Εμπορική Τράπεζα από το 1907 ως το 2010. Η χρηματοπιστωτική ανάλυσή της παρουσιάσθηκε στο 48° Economic and Business History Society Conference (Porto 2023).

[7] Στο νομοθετικό περιβάλλον η άσκηση της πιστωτικής λειτουργίας, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του ’80, είχε ανατεθεί στη Νομισματική Επιτροπή. Μετά την κατάργησή της Νομισματικής Επιτροπής η Τράπεζα της Ελλάδος καθορίζει με αποφάσεις της τους όρους και τις προϋποθέσεις για την χορήγηση πιστώσεων από τις τράπεζες.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

De Blic, D. και Lazarus J. (2008), *Η κοινωνιολογία του χρήματος* (μτφρ. Ξ. Τσελέντη), Αθήνα, Πολύτροπο.

Δρίτσα, Μ. (2008), *Emporiki Bank 1907-2007: Εναλλαγές ταυτότητας και μετασχηματισμοί*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα.

Κύρτσης, Α. (2008), *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Τεχνολογική και οργανωτική πρωτοπορία, 1930-2000*, Αθήνα, ΕΤΕ.

Τράπεζα της Ελλάδος (1978), *Τα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bagla, L. (2003), *Sociologie des organisations,* Paris, La Découverte.

Carruthers, G. B. (2012), Historical sociology of modern finance, in Karin Knorr Cetina and Alex Preda (eds), *The Oxford Handbook of the Sociology of Finance*, Oxford University Press, σσ. 784-810.

Carruthers, G. B., Kim J.-C. (2011), The Sociology of Finance, *Annual Review of Sociology*, Vol. 37, pp. 239-259.

Gloukoviezoff, G. B. (2010), *L'exclusion bancaire*, Presses universitaires de France, Paris.

Gloukoviezoff G. B. et Lazarus, J. (2005), Le relation bancaire avec la clientèle des particuliers: revue de la littérature – Volet 1: La relation de service dans la banque, Collection des rapports, Mission Recherche.

Gloukoviezoff G. B. et Lazarus, J. (2006), Le relation bancaire avec la clientèle des particuliers: revue de la littérature – Volet 2: Sélection et captation du client bancaire, Collection des rapports, Mission recherche.

Doherty Bea, M. (2016), Constructing and Maintaining Legitimacy: Sociological Perspectives of the Politics of Central Banking, *Working Paper Series* 3-16, Mario Einaudi, Center for International Studies.

Ducourant, H. and Lazarus, J. (2023). Credit in Society and in Sociology: On "The Bank and Its Customers" (Bourdieu, Boltanski, Chamboredon, 1963), *Archives Européennes de Sociologie / European Journal of Sociology*, Vol. 64, No 3, pp. 385-416.

Pinto, L. (2021), *Sociologie des intellectuels*, Paris, La Découverte.

Uzzi, B. (1999), Social relations and networks in the making of financial capital, *American Sociological Review*, Vol. 64, pp. 481-505.

Wiedemann, A. (2021), *Indebted Societies: Credit and Welfare in Rich Democracies*, NY, Cambridge University Press.

Wilkis, A. (2014), Sociología Del Crédito y Economía de Las Clases Populares / Sociology of Credit and the Economy of the Popular Classes, *Revista Mexicana de Sociología*, Vol.76, No 2, pp. 225-252.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ ΩΣ ΚΑΘΡΕΦΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΗΣΥΧΙΩΝ: ΑΠΕΙΛΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Χριστίνα Καραμολέγκου[α]

[α] Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια οι θεωρίες συνωμοσίας απασχολούν ολοένα και περισσότερο τη δημόσια σφαίρα αναφορικά με τις συνέπειες που μπορεί να έχει η αποδοχή τους για την κοινωνική συνοχή και τη δημοκρατία. Κατά την πανδημική κρίση, οι θεωρίες συνωμοσίας κυκλοφόρησαν με τέτοια ταχύτητα και όγκο, που διακρατικοί οργανισμοί, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας και η Ευρωπαϊκή Ένωση αναγκάστηκαν να λάβουν μέτρα αντιμετώπισης για τη συνωμοσιολογία τόσο με ενημερωτικές καμπάνιες όσο και με fact checking πολιτικές στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ενώ λοιπόν κάποιες θεωρίες συνωμοσίας μπορεί να θέσουν σε κίνδυνο την κοινωνική συνοχή και τη δημοκρατία, υπό το πρίσμα της πολιτισμικής προσέγγισης, οι θεωρίες συνωμοσίας μπορούν να αποτελούν έναν καθρέφτη βαθύτερων κοινωνικοπολιτικών ανησυχιών. Αποτελούν δηλαδή έναν τρόπο έκφρασης και ανησυχιών για ζητήματα που αφορούν τις σύγχρονες κοινωνίες, όπως είναι η άνιση κατανομή του πλούτου, το κράτος παρακολούθησης κ.ά. Λαμβάνοντας ενδεικτικά υπόψη τις θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία του κορονοιου που κυκλοφόρησαν το πρώτο τρίμηνο του 2021, ο σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι διττός: από τη μία να αναδείξει με ποιους τρόπους οι ανησυχίες που εκφράζονται στις θεωρίες συνωμοσίας μπορούν να γίνουν εξαιρετικά απειλητικές και πότε ενσωματώνουν δόκιμα σημεία κριτικής για τη δημοκρατία που θα μπορούσαν να ακόμη και να τη βελτιώσουν.

Λέξεις Κλειδιά: Θεωρίες Συνωμοσίας, Παραπληροφόρηση, Πολιτισμική Προσέγγιση, Πανδημία COVID-19

CONSPIRACY THEORIES AS A MIRROR OF SOCIAL CONCERNS: THREATS AND CHALLENGES TO DEMOCRACY

Christina Karamolegkou[α]

[α] PhD Candidate Sociology Department, Panteion University of Social and Political Science

Abstract

In recent years, conspiracy theories have become an increasing concern in the public sphere regarding the consequences of their acceptance for social cohesion and democracy. During the pandemic crisis, conspiracy theories circulated with such speed and volume that transnational organisations such as the World Health Organisation and the European Union were forced to take countermeasures against conspiracy theories both through information campaigns and fact checking policies on social media. So, while some conspiracy theories can endanger social cohesion and democracy, in the light of a cultural approach, conspiracy theories can be a mirror of deeper socio-political concerns. That is, they are a way of expressing and raising concerns about issues that affect contemporary societies, such as unequal distribution of wealth, the surveillance state, etc. Taking as an example the conspiracy theories about the pandemic of

mockery that circulated in the first quarter of 2021, the purpose of this paper is twofold: on the one hand, to highlight the ways in which the concerns expressed in conspiracy theories can become extremely threatening and when they embody instructive points of critique about democracy that could even improve it.

Keywords: Conspiracy Theories, Misinformation, Cultural Approach, Pandemic COVID-19

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο της δημόσιας συζήτησης για τις θεωρίες συνωμοσίας, οι τελευταίες συχνά θεωρούνται ως μια απειλή για τη δημοκρατία και την κοινωνική συνοχή. Μάλιστα, η ολοένα και μεγαλύτερη αποδοχή τους, ιδιαιτέρως μετά την πρώτη εκλογή του Ντόναλντ Τραμπ το 2016, συνοδεύεται από εύλογες ανησυχίες και προσπάθειες αναχαίτισής τους είτε με ενημερωτικές καμπάνιες είτε με φορείς που αναλαμβάνουν τη διασταύρωση πληροφοριών, τους facts checkers. Παρά τις προσπάθειες αυτές το φαινόμενο της συνωμοσιολογίας είναι αρκετά σύνθετο και οι τρόποι που σχετίζεται με το δημοκρατικό πολίτευμα είναι αντικείμενο του ερευνητικού διαλόγου.

Σε θεωρητικό επίπεδο υπάρχουν δυο κομβικές προσεγγίσεις, η παθολογική προσέγγιση και η πολιτισμική. Η πρώτη ξεκινά από τη μεταπολεμική περίοδο, όταν δημιουργήθηκε η ανάγκη να κατανοηθούν οι λόγοι που οδηγούν τα άτομα στην υποστήριξη αυταρχικών καθεστώτων. Σε αυτό το πλαίσιο, το εμβληματικό έργο του Richard Hofstadter (1964) *Το παρανοϊκό ύφος της αμερικάνικης πολιτικής* [The Paranoid Style in American Politics], αποτελεί έργο σταθμό για όποιον ασχολείται ερευνητικά με τις θεωρίες συνωμοσίας ανεξάρτητα με το αν συμφωνεί ή διαφωνεί με την προσέγγισή του.

Ο Hofstadter επηρεασμένος από τον Karl Popper (1982) και τον Theodor Adorno (1950), υποστήριξε ότι οι συνωμοσιολόγοι διακατέχονται από μια πολιτική παράνοια που απειλεί τη δημοκρατία. Οι θεωρητικοί του επίγονοι εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν τα συνωμοσιολογικά αφηγήματα ως μορφές ανορθολογισμού και παράνοιας (Pipes 1997, Taguieff 2013, 2015, Sunstein and Vermeule 2009, Uscincski and Enders 2020), υπογραμμίζοντας την απειλή τους για τις δημοκρατίες. Αυτό έγινε ακόμη πιο φανερό στην περίοδο της πανδημίας: τα συνωμοσιολογικά αφηγήματα για την προέλευση του ιού, τα μέτρα αντιμετώπισης και τα εμβόλια δημιούργησαν μια επικίνδυνη αντίδραση κατά των πολιτικών διαχείρισης της κρίσης, προκαλώντας επιπλέον κινδύνους—από τη διασπορά του ιού μέχρι την πόλωση και τον βανδαλισμό κρατικών εγκαταστάσεων. Μάλιστα ο Γενικός Διευθυντής του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus, παρομοίασε την πλημμυρίδα εσφαλμένων πληροφοριών ως infodemic, δηλαδή ως πληροφοριακή πανδημία (World Health Organization 2020).

Στον αντίποδα βρίσκεται η πολιτισμική προσέγγιση, που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 90. Ως απάντηση στο παθολογικό ρεύμα, που κατηγοριοποιεί τους ανθρώπους που αποδέχονται θεωρίες συνωμοσίας ως παρανοϊκούς, επικίνδυνους και ανορθολογιστές, η πολιτισμική προσέγγιση μετατοπίζει το βάρος στα ίδια τα αφηγήματα. Ως μορφές λόγου, δηλαδή ως πολιτισμικά προϊόντα, υποστηρίζεται ότι είναι δυνατόν να εντοπιστούν οι βαθύτερες ανησυχίες που εκφράζονται και καθιστούν τις θεωρίες συνωμοσίας τόσο ελκυστικές σε κάποιους (Butter and Knight 2019, Butter and Knight 2020).

Αντί να αντιμετωπίζονται ως απλές παρανοήσεις ή ως έκφραση ατομικής δυσπιστίας, οι θεωρίες αυτές μπορούν να αναλυθούν ως ένα είδος συλλογικού αφηγήματος, που καταδεικνύει τη δυσπιστία των πολιτών προς τους θεσμούς, τις πολιτικές δομές και τα κοινωνικά συστήματα εξουσίας (Fenster 2008). Μέσω μιας πιο ολοκληρωμένης κατανόησης των κοινωνικοπολιτικών πεποιθήσεων που είναι ενσωματωμένες στις θεωρίες συνωμοσίας, θα μπορούσαμε, ίσως, να αναπτύξουμε αποτελεσματικές μεθόδους παρέμβασης και να ενισχύσουμε την ανθεκτικότητα των δημοκρατικών θεσμών.

Το πρίσμα της παρούσας εισήγησης είναι ότι πέρα από τους κινδύνους για τη δημοκρατία που μπορούν να προκύψουν από τα συνωμοσιολογικά αφηγήματα, μέσα σε αυτά μπορεί να αντανακλώνται ταυτόχρονα κοινωνικές και πολιτικές ανησυχίες· το ερώτημα που γεννάται από αυτό είναι το εξής: Μπορούμε να αξιοποιήσουμε τους ισχυρισμούς αυτούς, για να βελτιώσουμε την ίδια τη δημοκρατία;

Θεωρίες συνωμοσίας ως απειλή της κοινωνικής συνοχής

Η προσέγγιση αυτού του ερωτήματος μπορεί να επιχειρηθεί έχοντας ως βάση την πολιτισμική προσέγγιση του συνωμοσιολογικού φαινομένου. Ακόμη, όμως, και αν ακολουθήσουμε το παράδειγμα της πολιτισμικής προσέγγισης, δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε το γεγονός ότι οι θεωρίες συνωμοσίας μπορούν να γίνουν απειλητικές για την κοινωνία. Οι θεωρίες συνωμοσίας συνιστούν σοβαρή απειλή για την κοινωνική συνοχή, ιδιαίτερα όταν αφορούν κρίσιμα ζητήματα όπως η πανδημία του κορονοϊού. Σύμφωνα με τον Sunstein και τον Vermeule (2009), οι θεωρίες συνωμοσίας αποτελούν μορφές κοινωνικού συναισθήματος που γεννιούνται σε περιόδους αβεβαιότητας και φόβου, όταν οι κοινωνικές δομές καθίστανται ευάλωτες και οι πολίτες αισθάνονται ανασφαλείς (Aupers 2012). Στην περίπτωση του κορονοϊού, τέτοιες θεωρίες λειτούργησαν αποσταθεροποιητικά, υπονομεύοντας όχι μόνο την εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς, αλλά και την ενότητα και την αίσθηση αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών (Pummerer et al. 2021).

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διάδοση της θεωρίας συνωμοσίας που υποστήριζε ότι ο ιός δημιουργήθηκε σε εργαστήριο και κυκλοφόρησε εσκεμμένα ως βιολογικό όπλο. Το αφήγημα αυτό απέκτησε μεγάλη δημοτικότητα στα κοινωνικά μέσα δικτύωσης και παρά την απόρριψή της από τους ειδικούς και τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, οδήγησε σε ένα κύμα δυσπιστίας προς τους επιστημονικούς και κυβερνητικούς φορείς. Δυσπιστία ή οποία σε κάποιες περιπτώσεις είχε επιζήμια αποτελέσματα για την υγειονομική ασφάλεια του πληθυσμού, όπως μη τήρηση των μέτρων, άρνηση εμβολιασμού κ.ά (Dube Vivion and MacDonald 2015, Goldberg and Richey 2020). Σύμφωνα με την ανάλυση του Lewandowsky και των συνεργατών του (2013), οι θεωρίες συνωμοσίας τροφοδοτούν τη δυσπιστία και την αβεβαιότητα σε κρίσιμες περιόδους, καθώς οι άνθρωποι αναζητούν απλές εξηγήσεις για περίπλοκα φαινόμενα. Αυτή η θεωρία ενίσχυσε τον φόβο και τη σύγχυση για τις πραγματικές αιτίες της πανδημίας, προκαλώντας διαφωνίες, ρήγματα και πολώσεις εντός της κοινωνίας.

Μια παρόμοια περίπτωση είναι η θεωρία συνωμοσίας περί μικροτσίπς που τοποθετούνται μέσω των εμβολίων για την παρακολούθηση των πολιτών. Αυτή η

θεωρία, η οποία κυκλοφόρησε κατά κύριο λόγο μέσω των κοινωνικών δικτύων, ενισχύθηκε από την προϋπάρχουσα δυσπιστία προς την τεχνολογία και τις μεγάλες εταιρείες. Η διάδοσή της αύξησε την αντίσταση στα εμβόλια, αποσταθεροποιώντας έτσι τις προσπάθειες των κυβερνήσεων για επίτευξη συλλογικής ανοσίας. Σε αυτήν την περίπτωση, η αμφισβήτηση προς τους θεσμούς επικεντρώνεται στην υπονόμευση του ρυθμιστικού τους ρόλου στη διαχείριση της πανδημίας, ενισχύοντας την αντίληψη ότι οι κυβερνήσεις δρουν με αδιαφάνεια (Douglas, Sutton and Cichocka 2017). Η διάδοση τέτοιων ισχυρισμών επηρεάζει την κοινωνική συνοχή, καθώς οι πολίτες ενδέχεται να δείξουν μειωμένη προθυμία για την τήρηση των οδηγιών (Imhoff and Lamberty 2020) Αυτός ο μηχανισμός έγινε ιδιαίτερα εμφανής στην πανδημία, αφού οι θεωρίες περί παρακολούθησης και ελέγχου από τις αρχές έβλαψαν την κοινωνική συνοχή, ενώ οι ακόλουθοι αυτών των αντιλήψεων δεν ήταν δεκτικοί στις αντίθετες απόψεις.

Πέρα όμως από τη δυσπιστία προς τους θεσμούς, η διάδοση των θεωριών συνωμοσίας, ειδικά για τον κορονοϊό, οδήγησε σε ακρότητες και βία, προκαλώντας εντάσεις σε πολλές κοινωνικές ομάδες. Σύμφωνα με τον Barkun (2003), οι θεωρίες συνωμοσίας ενισχύουν την αίσθηση «εμείς εναντίον αυτών» και μπορούν να λειτουργήσουν ως έναυσμα για την εκδήλωση ακραίων συμπεριφορών. Στην περίπτωση της πανδημίας, οι ομάδες που πίστευαν ότι ο ιός είναι μια φάρσα ή μια «επίθεση» στο δικαίωμά τους για αυτοδιάθεση συγκρούστηκαν δημόσια με όσους υποστήριζαν τα μέτρα υγείας, ενώ στο εξωτερικό κατέστρεψαν ακόμη και υποδομές τηλεπικοινωνιών 5G. Αυτή η αντιπαράθεση υπονόμευσε την κοινωνική ενότητα, ενισχύοντας τις διαιρέσεις και δυσχεραίνοντας την κοινή προσπάθεια αντιμετώπισης της κρίσης (Jolley and Paterson 2020, Cerulus 2020). Επομένως, οι θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία του κορονοϊού λειτούργησαν ως παράγοντες αποσταθεροποίησης, καθώς τροφοδότησαν τη δυσπιστία και πόλωσαν τη δημόσια σφαίρα.

Θεωρίες συνωμοσίας ως έκφραση κοινωνικών ανησυχιών

Την ίδια στιγμή όμως, οι θεωρίες συνωμοσίας συχνά εκφράζουν βαθύτερες κοινωνικές ανησυχίες και φόβους που αφορούν τη διαχείριση της πραγματικότητας σε περιόδους κοινωνικής και οντολογικής αβεβαιότητας, όπως αυτή που προκλήθηκε από την πανδημία. Ο Goertzel (1994) υποστήριζε ότι οι θεωρίες αυτές προσφέρουν στους ανθρώπους έναν τρόπο να κατανοήσουν πολύπλοκες κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις, παρέχοντας απλές εξηγήσεις για γεγονότα που μπορεί να φαίνονται ακατανόητα. Σε αυτό το πλαίσιο, οι θεωρίες συνωμοσίας δεν είναι απλώς φανταστικά σενάρια, αλλά προϊόντα συλλογικών ανησυχιών που αντανακλούν τη δυσαρέσκεια και την ανασφάλεια των πολιτών απέναντι στους θεσμούς και τις εξουσιαστικές δομές (Douglas et al. 2019).

Χαρακτηριστική περίπτωση συνωμοσιολογίας που συνδέεται με την κοινωνική ανισότητα είναι η διάδοση θεωριών συνωμοσίας περί κερδοσκοπίας των φαρμακευτικών εταιρειών κατά την πανδημία. Η ιδέα αυτή εκφράστηκε έντονα στις συνωμοσιολογικές κοινότητες, σύμφωνα με τις οποίες οι φαρμακευτικές ελίτ εκμεταλλεύονται την υγειονομική κρίση για να αποκομίσουν κέρδη εις βάρος των πολιτών και της υγείας τους. Αυτή η καχυποψία αναδεικνύει την ανάγκη για μεγαλύτερη διαφάνεια στις σχέσεις μεταξύ κυβερνήσεων και μεγάλων εταιρειών, καθώς οι πολίτες

αισθάνονται ότι αποκλείονται από τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που επηρεάζουν τη ζωή τους (van Mulukom et al. 2022).

Παράλληλα, τα συνωμοσιολογικά αφηγήματα δεν περιορίζονται μόνο στην οικονομική διάσταση, αλλά επεκτείνονται στις κυβερνητικές πολιτικές για τη διαχείριση της πανδημίας. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αναπτύχθηκαν θεωρίες που υποστήριζαν ότι οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν την κρίση ως μέσο ελέγχου των πολιτών, προβάλλοντας τον κίνδυνο παρακολούθησης και περιορισμού των ελευθεριών. Αυτή η θεώρηση εδράζεται σε βαθιές ανησυχίες για τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο Barkun (2003) επισημαίνει ότι αυτές οι θεωρίες ενισχύουν την αντίληψη ότι υπάρχει ένα «σύστημα» που λειτουργεί κρυφά εναντίον του κοινού συμφέροντος, τροφοδοτώντας την αίσθηση απομόνωσης και φόβου των πολιτών.

Θα λέγαμε δηλαδή ότι οι θεωρίες συνωμοσίας ανάλογα με το θέμα λειτουργούν ως μια μορφή κοινωνικής έκφρασης που αποτυπώνει ανησυχίες σχετικά με την πολιτική, την οικονομία και την κοινωνία. Αντί να περιθωριοποιούμε μόνο αυτές τις θεωρίες, ίσως θα ήταν πιο ωφέλιμο να τις εξετάσουμε προσεκτικά, για να κατανοήσουμε τις βαθύτερες ανησυχίες που κρύβονται πίσω τους και να δημιουργήσουμε διάλογο που θα ενισχύσει τη δημοκρατική διαδικασία και την κοινωνική συνοχή.

Αντιμετώπιση προκλήσεων

Η υιοθέτηση της πολιτισμικής προσέγγισης για την κατανόηση των θεωριών συνωμοσίας μπορεί να προσφέρει σημαντικές προοπτικές, αλλά συνοδεύεται και από πολλές προκλήσεις. Αυτή η προσέγγιση απαιτεί μια εις βάθος ανάλυση των κοινωνικών και πολιτικών παραμέτρων που συμβάλλουν στην εμφάνιση και διάδοση της συνωμοσιολογίας. Σύμφωνα με τον Goertzel (1994), οι θεωρίες συνωμοσίας λειτουργούν ως μηχανισμός κατανόησης για τα άτομα σε περιόδους αβεβαιότητας, και επομένως η πολιτισμική προσέγγιση είναι κρίσιμη για την κατανόηση των κοινωνικών ανησυχιών που κρύβονται πίσω από αυτές. Ωστόσο, αυτή η εστίαση στις πολιτισμικές διαστάσεις μπορεί να περιπλέξει την επικοινωνία με τους θεσμούς που παρέχουν πληροφορίες, όπως οι επιστημονικοί και κυβερνητικοί φορείς.

Ένα σημαντικό ζήτημα είναι η επικοινωνία και η ενημέρωση. Ο Lewandowsky και οι συνεργατές του (2013) επισημαίνουν ότι οι θεωρίες συνωμοσίας τείνουν να παρακάμπτουν τον ορθολογικό διάλογο, οδηγώντας σε έναν φαύλο κύκλο δυσπιστίας και παραπληροφόρησης. Όταν οι επιστημονικές ή κυβερνητικές πληροφορίες αμφισβητούνται, οι πολίτες μπορεί να καταφύγουν σε εναλλακτικές πηγές πληροφοριών που ενισχύουν τις προκαταλήψεις τους. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε έναν περιορισμένο διάλογο και στην αδυναμία κατανόησης των επιστημονικών δεδομένων, κάτι που είναι ιδιαίτερα επικίνδυνο σε κρίσιμες καταστάσεις, όπως η πανδημία COVID-19.

Επιπλέον, η πολιτισμική προσέγγιση προσανατολίζεται στη αναγνώριση των ανησυχιών και των κοινωνικών φόβων που οδηγούν στην υιοθέτηση θεωριών συνωμοσίας. Καθώς οι άνθρωποι αναζητούν απλές εξηγήσεις σε περίπλοκες καταστάσεις, οι θεωρίες αυτές γίνονται ελκυστικές. Ο van Prooijen και η Douglas (2017) αναφέρουν ότι οι θεωρίες συνωμοσίας προσφέρουν στους πολίτες μια αίσθηση ελέγχου σε περιόδους κοινωνικής

κρίσης, γεγονός που υποδεικνύει την ανάγκη για μια πιο συνεκτική προσέγγιση στην κατανόηση των ανησυχιών αυτών.

Τέλος, η πρόκληση του διαλόγου με τις κοινότητες που υιοθετούν αυτές τις θεωρίες είναι κρίσιμη και ιδιαιτέρως απαιτητική. Τα άτομα που αποδέχονται τα συνωμοσιολογικά αφηγήματα έχουν έναν τρόπο σκέψης που κυριαρχεί η δυσπιστία προς τις επίσημες αρχές και ερμηνείες (Douglas et al. 2017). Με άλλα λόγια, οι θεωρίες συνωμοσίας δεν αποτελούν απλώς λανθασμένες ερμηνείες που επιδέχονται διόρθωση από αντικειμενικά γεγονότα, αλλά συνδέονται με κοινωνικές, ψυχολογικές και πολιτισμικές δυναμικές. Η προσπάθεια να αναγνωριστούν οι ανησυχίες τους χωρίς να απορρίπτονται, απαιτεί μια ευαίσθητη και προσεκτική προσέγγιση.

Θα πρέπει, ωστόσο, να καταστεί σαφές ότι η υιοθέτηση της πολιτισμικής προσέγγισης στην ανάλυση των θεωριών συνωμοσίας δεν συνεπάγεται αποδοχή ή δικαιολόγηση των αντιλήψεων αυτών από τον ερευνητή. Πρόκειται για μια μέθοδο που αποσκοπεί στην αναγνώριση των ανησυχιών και των πολιτισμικών παραγόντων που οδηγούν άτομα να αποδεχτούν συνωμοσιολογικές αφηγήσεις, χωρίς να επικυρώνει την αλήθεια αυτών των αφηγήσεων. Η κατανόηση αυτή δίνει φωνή σε κοινωνικές ομάδες που συχνά περιθωριοποιούνται και τους προσφέρει μια αίσθηση συμπερίληψης, ενθαρρύνοντας έναν διάλογο που δεν τις στιγματίζει αλλά εξετάζει τις ανησυχίες τους.

Αυτός ο τρόπος προσέγγισης είναι χαρακτηριστικός της κοινωνιολογίας, η οποία συχνά χρησιμοποιεί ποιοτικές μεθόδους, για να μελετήσει περιθωριοποιημένες ομάδες, όπως οι χρήστες ναρκωτικών κ.ά. Έτσι, η πολιτισμική προσέγγιση στις θεωρίες συνωμοσίας βοηθά στην καλύτερη κατανόηση των αιτιών της αποδοχής τους, παρέχοντας ουσιαστική γνώση για την ανάπτυξη κοινωνικών πολιτικών που μπορούν να βελτιώσουν την εμπιστοσύνη και τη συνοχή εντός της κοινωνίας.

Η αξιοποίηση μιας τέτοιας ερμηνευτικής προσέγγισης μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία νέων εργαλείων για τη δημόσια διοίκηση και τους θεσμούς, ώστε να εντοπίζουν, να κατανοούν και να απαντούν σε ανησυχίες που συχνά μεταμφιέζονται ως θεωρίες συνωμοσίας.

Αυτό που τίθεται, λοιπόν, ως πρόκληση είναι η αποτροπή της περιθωριοποίησης των πολιτών που υιοθετούν συνωμοσιολογικές απόψεις, και η αναζήτηση τρόπων για την ενίσχυση της συμμετοχικής δημοκρατίας. Μέσα από την καλλιέργεια ενός ανοιχτού και εποικοδομητικού διαλόγου, οι θεσμοί ίσως θα μπορούσαν να κερδίσου ένα μέρος της εμπιστοσύνης των πολιτών, μειώνοντας παράλληλα την αρνητική επίδραση των θεωριών συνωμοσίας και ενισχύοντας τη συνοχή της κοινωνίας.

Συμπέρασμα

Καταληκτικά, η πολιτισμική προσέγγιση στη μελέτη των θεωριών συνωμοσίας προσφέρει έναν καινοτόμο δρόμο για την αναγνώριση και αντιμετώπιση των ανησυχιών που εκφράζονται μέσω αυτών. Καθώς οι θεσμοί υιοθετούν μεθόδους που ενισχύουν την κατανόηση των κοινωνικών εντάσεων, μπορούν να οικοδομήσουν μια δημοκρατία πιο ανθεκτική, συμπεριληπτική και ικανή να ανταποκριθεί στις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες. Ο στόχος είναι η μείωση της απόστασης ανάμεσα στους πολίτες και τους φορείς

λήψης αποφάσεων, ενισχύοντας την αίσθηση της συμμετοχής και της εμπιστοσύνης στο πολιτικό σύστημα.

Μήπως τελικά η ουσιαστική κατανόηση των συνωμοσιολογικών αφηγημάτων μπορεί να μετατραπεί σε εργαλείο για την αναζωογόνηση της ίδιας της δημοκρατίας;

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Πόππερ, Κ. (1982), *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της* (Τόμ. ΙΙ) (μτφρ. Ε. Παπαδάκη), Εκδόσεις «Δωδώνη».

Taguieff, P.-A. (2013), *Σύντομη πραγματεία περί συνωμοσιολογίας* (μτφρ. Σ. Τριανταφύλλου), Εκδόσεις Πατάκη.

Taguieff, P.-A. (2015), *Συνωμοσιολογική σκέψη «Θεωρίες της συνωμοσίας»* (μτφρ. Α. Ηλιαδέλη), Επίκεντρο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Adorno, T. (1950), *The Authoritarian Personality,* Harper and Brothers.

Aupers, S. (2012), 'Trust no one': Modernization paranoia and conspiracy culture, *European Journal of Communication,* Vol. 27, No 1, pp. 22-34.

Barkun, M. (2016), Conspiracy Theories as Stigmatized Knowledge, *Diogenes*.

Butter, M. and Knight, P. (2019), The History of Conspiracy Theory Research: A Review and Commentart, in J. Uscinski (ed.), *Conspiracy Theories & the People Who Believe Them,* Oxford University Press.

Butter, M. and Knight, P. (2020), Conspiracy Theory in Historical, Cultural and Literary Studies, in M. Butter, and P. Knight (eds.), *Routledge of Conspiracy Theories*. Routledge.

Cerulus, L. (2020), *How anti-5G anger sparked a wave of arson attacs*, Retrieved from Politico: https://www.politico.eu/article/coronavirus-5g-arson-attacks-online-theories/

Douglas, K., Sutton, R. and Cichocka, A. (2017), The Psychology of Conspiracy Theories, *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 26, No 6, pp. 538-542.

Dube, E., Vivion, M. and MacDonald, N. (2015), Vaccine hesitancy, Vaccine refusal and the Anti-vaccine Movement: influence, impact and implications, *Expert Review of Vaccines,* Vol. 14, No 1, pp. 99-117.

Fenster, M. (2008), *Conspiracy Theories. Secrecy And Power In American Culture,* University of Minnesota Press.

Goertzel, T. (1994), Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology,* Vol.15, No 4, pp. 731-742.

Goldberg, Z. and Richey, S. (2020), Anti-Vaccination Beliefs and Unrelated Conspiracy Theories, *World Affairs*, Vol 183, No 2, pp. 105-124.

Hofstadter, R. (1964), *The Paranoid style in American Politics and other essays,* Harvard University Press.

Imhoff, R. and Lamberty, P. (2020), A Bioweapon or a Hoax? The Link Between Distinct Conspiracy Beliefs About the Coronavirus Disease (COVID-19) Outbreak and

Pandemic Behavior, *Social Psychological and Personality Science,* Vol. 11, No. 8, pp. 1110-1118.

Jolley, D. and Paterson, J. (2020), Pylons ablaze: Examining the role of 5G COVID-19 conspiracy beliefs and support for violence, *British Journal of Social Psychology,* Vol. 59, No. 3, pp. 628-640.

Lewandowsky, S., Gignac, G. and Obarauer, K. (2013), The Role of Conspiracist Ideation and Worldviews in Predicting Rejection of Science, *Plos One,* Vol. 10, No. 8: e75637.

Pipes, D. (1997), *Conspiracy: How the Paranoid Style Flourishes and where it comes from,* The Free Press.

Pummerer, L., Bohm, R. and Sassenberg, K. (2021), Conspiracy Theories and Their Societal Effects During the COVID-19 Pandemic, *Social Psychological and Personality Science*, Vol. 13, No 1, pp. 49-59.

Sunstein, C. R. and Vermeule, A. (2009), Conspiracy Theories: Causes and cures. *Journal of Political Philosophy,* Vol. 17, No 2, pp. 202-227.

Uscinski, J. E., Enders, A. M., Klofstad, C. A., Seelig, M. I., Funchion, J. R., Everett, C., Wuchty, S., Premaratne, K. and Murthi, M. N. (2020), Why do people believe COVID-19 conspiracy theories? *Harvard Kennedy School (HKS) Misinformation Review*. Retrieved from: https://misinforeview.hks.harvard.edu/article/why-do-people-believe-covid-19-conspiracy-theories/

van Mulukom, V., Pummerer, L. J., Alper, S., Bai, H., Čavojová, V., Farias, J., Kay, C. S., Lazarevic, L. B., Lobato, E. J. C., Marinthe, G., Pavela Banai, I., Šrol, J. and Žeželj, I. (2022), Antecedents and consequences of COVID-19 conspiracy beliefs: A systematic review, *Social science & medicine (1982)*, Vol. 301, 114912.

van Prooijen, J.-W. and Douglas, K. (2017), Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations, *Memory Studies*, Vol. 10, No 3, pp. 323-333.

World Health Organization (2020), *Managing the COVID-19 infodemic: Promoting healthy behaviours and mitigating the harm from misinformation and disinformation*, Retrieved from https://www.who.int/news/item/23-09-2020-managing-the-covid-19-infodemic-promoting-healthy-behaviours-and-mitigating-the-harm-from-misinformation-and-disinformation

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ, ΘΕΩΡΗΣΗ ΠΕΡΙ ΑΠΟΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Μαρία Μαρκαντωνάτου[α]

[α] Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια έχει διευρυνθεί η συζήτηση περί της μετάβασης σε μια φάση «αποπαγκοσμιοποίησης», δηλαδή σε μια φάση επιβράδυνσης, ρήξης ή μετασχηματισμού των αρχών και των πρακτικών της παγκοσμιοποίησης. Στο πρώτο υποκεφάλαιο επισκοπούνται οι περιοδολογήσεις σχετικά με το πότε ξεκίνησε η παγκοσμιοποίηση, οι θεωρήσεις για τη σχέση παγκοσμιοποίησης και κράτους (υπερπαγκοσμιοποίησης, σκεπτικιστική και περί μετασχηματισμού του κράτους) και η ιδεατοτυπική διάκριση ανάμεσα σε μορφές της παγκοσμιοποίησης (οικονομική, πολιτική, πολιτισμική κ.ά.). Στη δεύτερη ενότητα συνοψίζονται όψεις της αποπαγκοσμιοποίησης σε οικονομικό επίπεδο (μείωση όγκου συναλλαγών, αμερικανοκινεζικός εμπορικός πόλεμος, οικονομική αστάθεια λόγω των lockdown στην πανδημία και του πολέμου στην Ουκρανία κ.ά.) και πολιτικό επίπεδο (τραμπισμός, Brexit, μείωση της πολιτικής εμπιστοσύνης μετά την ευρωκρίση, άνοδος νεοεθνικιστικών κομμάτων, εδαφικός πόλεμος). Κατόπιν, επισκοπούνται θεωρήσεις και υποθέσεις για την πιθανή συνέχιση, ρήξη και επιβράδυνση της παγκοσμιοποίησης και για την αποπαγκοσμιοποίηση ως διαδικασία επανατοπικοποίησης. Τέλος, τίθεται το ερώτημα, κατά πόσον, εκτός από τις δυνάμεις του τραμπισμού, της αναδυόμενης ακροδεξιάς και των κομμάτων που εφάρμοσαν νεοφιλελεύθερες πολιτικές στο πρόσφατο παρελθόν, μπορούν να συγκροτηθούν κοινωνικές δυνάμεις που θα υπερασπιστούν τη δημοκρατία σε αυτή την κρίσιμη συγκυρία.

Λέξεις Κλειδιά: Αποπαγκοσμιοποίηση, Παγκοσμιοποίηση, Νεοφιλελευθερισμός, Τραμπισμός, Δημοκρατία

CHANGES IN NEOLIBERAL GLOBALIZATION, THE PERSPECTIVE ON DEGLOBALIZATION, AND DEMOCRACY

Maria Markantonatou[α]

[α] Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

In recent years, the discussion about the transition to a phase of “deglobalization” has intensified. Deglobalization refers to a period marked by a slowdown, rupture, or transformation of the principles and practices of globalization. The first subsection examines the periodizations concerning the emergence of globalization, some theoretical perspectives on the relationship between globalization and the state (hyperglobalization, skepticism about globalization, and state transformation), and the ideal-typical distinctions among various forms of globalization (economic, political, cultural). The second section explores aspects of deglobalization at the economic level (such as the reduction in trade volume, the U.S.-China trade war, economic instability caused by lockdowns during the pandemic, and the war in Ukraine) and the political level (including Trumpism, Brexit, declining political trust following the Eurozone crisis, the rise of

neo-nationalist parties, and territorial conflicts). Furthermore, perspectives and hypotheses are reviewed regarding the potential continuation, disruption, or slowdown of globalization, as well as the discussion about deglobalization as a process of relocalization. Finally, the question arises whether, beyond the forces of Trumpism, the far right, and the parties that implemented neoliberal policies in the recent past, social forces can emerge to defend democracy in this critical juncture.

Keywords: Deglobalization, Globalization, Neoliberalism, Trumpism, Democracy

Εισαγωγή

Στις δεκαετίες του υποτιθέμενου «τέλους της ιστορίας» μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, η αντίληψη ότι η παγκοσμιοποίηση, παρά τις αντιφάσεις της, θα ήταν μια αναπόδραστη διαδικασία επηρέασε καθοριστικά τις κοινωνικές επιστήμες. Η παγκοσμιοποίηση κατέστη γενικής χρήσης όρος, και σε αυτήν ανάγονταν μια σειρά ακόμα και ετερογενών προβληματικών. Το αποτέλεσμα ήταν μια υπερδιογκωμένη, μακροκοινωνιολογική ατζέντα που περιλάμβανε μια ευρεία γκάμα θεματικών όπως η απελευθέρωση και η υπερεπέκταση των αγορών, η διεθνοποίηση της πολιτικής, η παγκόσμια μετανάστευση, τα νέα κοινωνικά κινήματα, η κοινωνία της πληροφορίας κ.ά. Ενίοτε, στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού, η παγκοσμιοποίηση εμφανιζόταν και ως δικαιολογητική της απορρύθμισης του κράτους πρόνοιας. Κατά το δόγμα TINA (There is No Alternative) «δεν υπήρχε άλλη εναλλακτική» από το να συρρικνωθεί το κράτος πρόνοιας αφού θεωρήθηκε ότι είναι δαπανηρό και υπερβολικά προστατευτικό για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, στις οποίες υποτίθεται πως δεν καλλιεργούσε κίνητρα ανταγωνιστικότητας.

Ως προς το πότε ξεκίνησε η παγκοσμιοποίηση, κυριάρχησαν τρεις περιοδολογήσεις, σύμφωνα με την επισκόπηση του Schmalz (2022: 353-355): Στην *πρώτη*, η παγκοσμιοποίηση είναι μια διαδικασία *longue durée* που γεννάται με την ευρωπαϊκή αποικιοκρατία και βαθαίνει με τη Βρετανική Αυτοκρατορία. Σε αυτήν την πορεία άνω των 500 ετών, εμφανίστηκαν ήδη τον 16ο αιώνα τα γνωρίσματα του «παγκόσμιου συστήματος» όπως οι χωρικές ανισότητες, η συσσώρευση κεφαλαίου ως βασική οργανωτική αρχή, ο ευρωκεντρισμός κ.ά. Στη *δεύτερη* περιοδολόγηση, η παγκοσμιοποίηση είναι απότοκο του βιομηχανικού καπιταλισμού του 19ου αιώνα, διαρκεί περίπου 250 χρόνια και στηρίζεται στη λογική της εκθετικής οικονομικής μεγέθυνσης. Λόγω της τεχνολογικής προόδου και της ανόδου της παραγωγικότητας, κέντρα της παγκόσμιας οικονομίας έγιναν στη φάση αυτή η Ευρώπη και, στη θέση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, οι ΗΠΑ. Στην *τρίτη* περιοδολόγηση, η παγκοσμιοποίηση ξεκινά από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, ως απάντηση στην τότε κρίση, και συνδέεται με την ανάπτυξη των πολυεθνικών επιχειρήσεων, του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού και τη βαθιά διασύνδεση των οικονομιών, της κουλτούρας, της επικοινωνίας και της πολιτικής, με τις ψηφιακές τεχνολογίες, τους θεσμούς της παγκόσμιας διακυβέρνησης, και τα παγκόσμια δίκτυα να έχουν κεντρικό ρόλο.

Αντικείμενο συχνής αντιπαράθεσης αποτέλεσε η σχέση παγκοσμιοποίησης και κράτους (Sørensen 2004, Held 2000), και δημιουργήθηκαν παραλλαγές τριών βασικών θέσεων (Hay, Lister, Marsh 2006, Dobratz, Waldner, Buzzell 2021). Στην προσέγγιση της *υπερπαγκοσμιοποίησης*, αυτή διαχεόταν σε όλες τις πτυχές της ζωής, υποβάθμιζε ριζικά

τη σημασία των εθνικών συνόρων και θεσμών, και θεωρούνταν μια αναπόφευκτη διαδικασία που μοιραία οδηγούσε στην απίσχναση του εθνικού κράτους. Η *σκεπτικιστική* προσέγγιση δεν θεωρούσε την παγκοσμιοποίηση ιστορικά καινοφανή ούτε βαθιά αποσταθεροποιητική για το κράτος, το οποίο θεωρούνταν πως είχε τον τελευταίο λόγο στις κρίσιμες αποφάσεις. Στην προσέγγιση περί *μετασχηματισμού του κράτους*, η παγκοσμιοποίηση εκλαμβανόταν ως μια συνεχιζόμενη και αντιφατική διαδικασία, στην οποία το κράτος μεν μεταβαλλόταν αλλά διατηρούσε και έναν κεντρικό ρόλο, ενώ εξετάζονταν οι πολιτικές και οι επιπτώσεις της φιλελευθεροποίησης.

Επίσης, κυριάρχησε η ιδεατοτυπική διάκριση ανάμεσα σε μορφές της παγκοσμιοποίησης, που, όμως, στην πράξη επικαλύπτονταν και αλληλοκαθορίζονταν. Η *οικονομική παγκοσμιοποίηση* αφορούσε τη διευκόλυνση, βάθυνση και επιτάχυνση των δυνατοτήτων της οικονομίας της αγοράς·η *πολιτική* αφορούσε τα εγχειρήματα συνεργασίας, συντονισμού και εποπτείας από υπερεθνικές ενώσεις και διεθνείς οργανισμούς· η *πολιτισμική παγκοσμιοποίηση* αφορούσε τη διάδοση κοινών τρόπων ζωής, π.χ. παγκόσμιος τουρισμός, κουλτούρα κατανάλωσης, μοτίβα δράσης μέσα από το Διαδίκτυο· η *οικολογική παγκοσμιοποίηση* αφορούσε τη διασύνδεση των οικολογικών κρίσεων, τη σχέση τους με τη λογική της οικονομικής μεγέθυνσης, και την αντιμετώπιση κοινών κινδύνων μέσα από διεθνείς Συμφωνίες π.χ. για θέματα κλιματικής αλλαγής. Ομοίως, στην τρέχουσα συζήτηση περί *αποπαγκοσμιοποίησης*, γίνεται λόγος για *οικονομική* και η *πολιτική αποπαγκοσμιοποίηση,* οι οποίες θα επισκοπηθούν στις επόμενες ενότητες.

Οικονομική και πολιτική αποπαγκοσμιοποίηση

Η μείωση στις –κομβικές κατά την περίοδο της υπερπαγκοσμιοποίησης– παγκόσμιες ροές του εμπορίου αποτελεί αφετηρία της άποψης ότι συντελείται μια *οικονομική αποπαγκοσμιοποίηση*. Ο όγκος των συναλλαγών αυξήθηκε 3,5% από το 2009 έως το 2018, δηλαδή πιο αργά σε σχέση με το 7,6% πριν από την κρίση του 2008 (García-Herrero 2020). Άλλοι (Scott και Wilkinson 2020: 56) επισημαίνουν την επιβράδυνση της ανάπτυξης του παγκόσμιου εμπορίου από 10,4% το διάστημα 1998-2008 στο 3,9% το 2008-2018, αποδίδοντας την πτώση στην άνοδο των μισθών στην Κίνα, τη μείωση των κινήτρων για off-shoring και μια τάση προς το on-shoring της παραγωγής.[1] Μετά το 2020, οι παγκόσμιες συναλλαγές βρέθηκαν σε αστάθεια εξαιτίας μιας σειράς νέων παραγόντων (παύση οικονομικών δραστηριοτήτων λόγω της πανδημίας και των lockdown, αύξηση των τιμών ενέργειας λόγω του πολέμου στην Ουκρανία κ.ά.). Ως αποτέλεσμα, οι επιχειρήσεις κλήθηκαν να επανεξετάσουν τις μεταβολές της παγκόσμιας οικονομίας και της γεωπολιτικής για να επιβιώσουν και να προσαρμοστούν, ακόμα και αν πρόκειται για επιχειρήσεις που ήταν από τις πλέον ωφελημένες της παγκοσμιοποίησης.[2]

Μια άλλη όψη της *οικονομικής αποπαγκοσμιοποίησης* είναι η αμφισβήτηση από ποικίλες ιδεολογικές αφετηρίες της ιδέας της ΟΝΕ μετά την ευρωκρίση του 2008. Παρότι δεν εφαρμόστηκε πουθενά, σε όλες τις χώρες υπήρξε μια ορισμένη εξέταση του σεναρίου εξόδου από την Ευρωζώνη. Εκτός από το πολυσυζητημένο σενάριο του Grexit, υπήρξαν επίσης και το Italexit, το Frexit κ.ά. Επίσης, χαρακτηριστική είναι η τελμάτωση της εμβληματικής για την παγκοσμιοποίηση Διατλαντικής Εταιρικής Σχέσης Εμπορίου και Επενδύσεων (Transatlantic Trade and Investment Partnership, TTIP) που στόχευε στην

αύξηση του εμπορίου μεταξύ ΕΕ και ΗΠΑ, με το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της ΕΕ (2019) να δηλώνει ότι, μετά από δεκαπέντε ολόκληρους γύρους, οι διαπραγματεύσεις που άρχισαν το 2013 είναι πλέον «παρωχημένες και δεν ανταποκρίνονται στις παρούσες ανάγκες».

Ο αμερικανοκινεζικός εμπορικός πόλεμος που ξεκίνησε από την πρώτη κυβέρνηση Τραμπ (χωρίς να καταργηθεί από αυτή του Μπάιντεν) ενέτεινε την ατμόσφαιρα οικονομικής αποπαγκοσμιοποίησης. Επιβλήθηκαν δασμοί στις εισαγωγές μετάλλων και μηχανημάτων από την Κίνα με αιτιολογία τη μείωση του αμερικανικού εμπορικού ελλείμματος και την αύξηση της εγχώριας παραγωγής, και την κατηγορία ότι η Κίνα κατέφευγε στον αθέμιτο ανταγωνισμό. Η Κίνα, από την άλλη, κατηγόρησε τις ΗΠΑ για προστατευτισμό και ανταπάντησε με δασμούς στους εξοπλισμούς μεταφορών και στα γεωργικά προϊόντα.[3] Αξιοσημείωτη στη συνέχιση αυτής της σύγκρουσης είναι η συμβολή του «Project 2025», ένα σχέδιο 100 συντηρητικών ομάδων με επικεφαλής το Heritage Foundation που διατυπώνει ιδέες κοντινές με αυτές του Τραμπ στο βιβλίο *Mandate for Leadership: The Conservative Promise*. Χαρακτηριστικά, ο Roberts (2023: 12), ένας από τους συγγραφείς του βιβλίου, αναφέρει:

> «[Οι Κινέζοι] έκλεψαν την τεχνολογία μας, κατασκόπευαν τους ανθρώπους μας και απείλησαν τους συμμάχους μας, όλα αυτά με τρισεκατομμύρια δολάρια πλούτο και στρατιωτική ισχύ που χρηματοδότησε η πρόσβασή τους στη δική μας αγορά (...). Η Κίνα είναι ένας ολοκληρωτικός εχθρός των ΗΠΑ, δεν είναι στρατηγικός εταίρος ή δίκαιος ανταγωνιστής».

Γενικότερα, ο Τραμπ θεωρείται ένας από τους κύριους εκφραστές της αποπαγκοσμιοποίησης που υποστηρίζει στο πολιτικό του αφήγημα φιλικές προς το εγχώριο κεφάλαιο φορολογικές και επενδυτικές πολιτικές, βαθιές περικοπές στον δημόσιο τομέα και πολιτικές ιδιωτικοποίησης της κοινωνικής ασφάλισης και της υγείας υπό την προοπτική ενός υποτιθέμενα στενότερα εθνικού καπιταλισμού. Το σλόγκαν «Make America Great Again» επισφράγισε τόσο την πρώτη θητεία όσο και την επανεκλογή του Τραμπ τον Νοέμβρη του 2024. Κατά τον Τραμπ, η οικονομική πολιτική των Δημοκρατικών επέτρεψε σε ξένες χώρες τον αθέμιτο ανταγωνισμό σε βάρος των λευκών εργατών και της εγχώριας οικονομίας: *«Η Ουάσινγκτον στεκόταν αμέτοχη ενώ άλλες χώρες εφάρμοζαν αθέμιτες εμπορικές πρακτικές, όπως οι μαζικές επιδοτήσεις, η χειραγώγηση νομισμάτων και (...) η μαζική πώληση προϊόντων ξένης κατασκευής κάτω του κόστους»* (White House 2020). Εμφανιζόμενος ως υποστηρικτής του Αμερικανού «blue-collar worker», ο Τραμπ παρουσίασε την παγκοσμιοποίηση ως ένα σύστημα που *«πλούτισε τις οικονομικές ελίτ που χρηματοδοτούν τους πολιτικούς, αλλά εγκατέλειψε εκατομμύρια εργάτες στη φτώχεια και την οδύνη και τις πόλεις και τις κοινότητες μας με άδεια εργοστάσια».* Ως προς το κόμμα του, ο Τραμπ (όπ. π.) θα δηλώσει ότι τάσσεται με τους εργάτες: *«Παλεύουμε για τη Μέιν Στριτ, όχι τη Γουόλ Στριτ. Έχουμε απορρίψει τον γκλομπαλισμό και έχουμε ασπαστεί τον πατριωτισμό».*

Αλλά και οι Συντηρητικοί του Project 2025 ψέγουν τις «προοδευτικές ελίτ» ότι επαινούν «την ανοιχτότητα, την πρόοδο, την εξειδίκευση, τη συνεργασία και την παγκοσμιοποίηση», ενώ *«αυτοί οι όροι είναι απλώς ρητορικοί Δούρειοι Ίπποι που κρύβουν την πραγματική τους πρόθεση: να αφαιρέσουν από 'εμάς τον λαό' τη συνταγματική μας εξουσία πάνω στο μέλλον της χώρας μας»* (Roberts 2023: 10). Οι

διεθνείς οργανισμοί και οι Συμφωνίες θεωρείται ότι «διαβρώνουν το Σύνταγμα» και «τη λαϊκή κυριαρχία» και «δεν πρέπει να μεταρρυθμιστούν, πρέπει να εγκαταλειφθούν». Στο ίδιο πνεύμα, η «παράνομη μετανάστευση» πρέπει «να τερματιστεί, όχι να μετριαστεί, και τα σύνορα να σφραγιστούν» (όπ. π.).

Με αυτά υπόψη, ως *πολιτική αποπαγκοσμιοποίηση* μπορεί να οριστεί η αμφισβήτηση της παγκοσμιοποίησης από πολιτικές δυνάμεις και μια ρητορική επανεθνικοποίησης της πολιτικής, και ενίσχυσης της θεωρούμενης ως αποδυναμωμένης εθνικής κυριαρχίας. Τέτοια αιτήματα μπορεί να διατυπώνονται από τα πάνω, από ακροδεξιά κόμματα, πολιτικές δυνάμεις όπως του τραμπισμού ή δεξαμενών σκέψης όπως το Project 2025 ή από τα κάτω, π.χ. από κοινωνικά κινήματα ή δυσαρεστημένους ψηφοφόρους, όπως στο δημοψήφισμα του Brexit το 2016 που μάλιστα περιγράφεται σε έκθεση της τράπεζας Barclays (2018) ως «η πιο προηγμένη εκδήλωση της δυνατότητας αποπαγκοσμιοποίησης». Με την πόλωση μεταξύ των «Leavers» και των «Remainers» αλλά και μεταξύ του δεξιού ή συντηρητικού Brexit και του αριστερού («Lexit»), κλονίστηκε η συναίνεση στην πολιτική των προηγούμενων δεκαετιών που εκφράστηκε, μεταξύ άλλων, με τις κυβερνήσεις του «τρίτου δρόμου», στην ιδέα δηλαδή ότι η παγκοσμιοποίηση και η επέκταση της οικονομίας της αγοράς είναι δυνατό να συντονιστούν πολιτικά από φιλελεύθερα έθνη κράτη μέσα από πολιτικές θεσμικού «εκσυγχρονισμού» και ευελικτοποίησης της εργασίας.

Κομβικό σημείο για την εμφάνιση παρόμοιων –επικριτικών στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση– δυνάμεων ήταν, επιπλέον, η οικονομική κρίση του 2008 στις ΗΠΑ και περαιτέρω στην Ευρωζώνη, με εξέχουσα την ελληνική κρίση. Οι άνευ προηγουμένου πολιτικές αναταράξεις στο πλαίσιο της κρίσης, η λιτότητα, η ανεργία, η απορρύθμιση των θεσμών προστασίας της εργασίας, η κοινωνική ανασφάλεια κ.ά. οδήγησαν στη μείωση της εμπιστοσύνης προς τα κυρίαρχα ως την κρίση κόμματα και στην άνοδο νεοεθνικιστικών κομμάτων που ήταν εκλογικά ανύπαρκτα ή ασήμαντα πριν την κρίση. Τα κόμματα αυτά εξέφρασαν ανοικτά την αντίθεση τους σε ότι όριζαν ως παγκοσμιοποίηση, π.χ. το Κόμμα της Ανεξαρτησίας του Ηνωμένου Βασιλείου, το Κόμμα της Ελευθερίας της Αυστρίας, το Εθνικό Μέτωπο στη Γαλλία και η Εναλλακτική για τη Γερμανία. Τα επόμενα χρόνια, σε χώρες όπου ανέλαβαν εξουσία (π.χ. κυβέρνηση των «Αδελφών της Ιταλίας» της Τζ. Μελόνι) ή όπου υπήρξαν κοινοβουλευτικά απαραίτητοι στην κυβέρνηση (π.χ. «Σουηδοί Δημοκράτες»), κανονικοποιήθηκε μια ρητορική, όχι μόνο κατά των μεταναστών αλλά και κατά της παγκοσμιοποίησης και υπέρ ενός υποτιθέμενα πιο εθνικού καπιταλισμού.

Παράγοντας αποπαγκοσμιοποίησης θεωρήθηκε, επιπλέον, η πανδημία COVID-19. Μεν εφαρμόστηκαν κοινοί κανόνες και κοινές στρατηγικές αντιμετώπισης σε αυτό το παγκόσμιο πρόβλημα, όπως ο εμβολιασμός και τα lockdown, αλλά υπήρξε και ένας νεοχομπσιανού τύπου κρατικός παρεμβατισμός, με αιφνίδιες αποφάσεις για κλεισίματα εθνικών συνόρων, οικονομίας, τουρισμού, εκπαίδευσης κτλ. Όπως το θέτει ο Fuchs (2021: 12, έμφαση Fuchs), στην πανδημία, «οι οικονομίες στράφηκαν προς το εσωτερικό τους», και συντελέστηκε «μια ρήξη που επέφερε *μια ορισμένη αποπαγκοσμιοποίηση*» που έκανε καίριο το ερώτημα «εάν στο μέλλον οι οικονομίες θα είναι περισσότερο ή λιγότερο παγκόσμιες, περισσότερο ή λιγότερο ρυθμιζόμενες από το εθνικό κράτος».

Προφανώς τα ερωτήματα «λιγότερη ή περισσότερη» και τι είδους ακριβώς κρατική παρέμβαση επανέρχονται σε κάθε λογής κρίση, αλλά στην πανδημία αξιοσημείωτη ήταν η στροφή διαφόρων πολιτικών ηγετών που πριν το ξέσπασμα της δήλωναν υπέρμαχοι της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Οι ίδιοι αναγκάστηκαν να ασκήσουν μια πολιτική πέρα από τις δηλωμένες αρχές τους, προκειμένου να ανταποκριθούν στην έκτακτη ανάγκη. Ενώ το κράτος πρόνοιας ήταν απαξιωμένο μετά από δεκαετίες συρρίκνωσης και αποδόμησης, αίφνης στην πανδημία, ηγέτες όπως «η Ά. Μέρκελ, ο Ε. Μακρόν και ο Μπ. Τζόνσον δήλωναν ότι θεωρούν το κράτος πρόνοιας και τα δημόσια νοσοκομεία σημαντικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας της χώρας τους» (Pleyers 2020: 305). Παρότι η πανδημία δεν οδήγησε τελικά σε μια συνολική αναδιάρθρωση και ενίσχυση του κράτους πρόνοιας, ανέδειξε τις συνέπειες της χρόνιας νεοφιλελευθεροποίησης και της ιδιωτικοποίησης στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης, και φανέρωσε ότι, παρά τη νεοφιλελεύθερη αφήγηση, τα περιθώρια παρέμβασης του κράτους δεν είναι περιορισμένα.

Το ίδιο φάνηκε και στην περίπτωση των εθνικοποιήσεων, για τις οποίες θεωρούνταν τις προηγούμενες δεκαετίες στερεοτυπικά ότι δεν υπήρχαν περιθώρια κρατικής παρέμβασης. Εθνικοποιήθηκαν το 2022 μετά από χρεοκοπίες, στη Γερμανία η Uniper, που ήταν ο μεγαλύτερος εισαγωγέας ρωσικού αερίου και η Gazprom Germania (θυγατρική της ρωσικής Gazprom), στην Αυστρία η Wien Energie και στη Γαλλία η Électricité de France. Η εθνικοποίηση δεν σημαίνει βέβαια απαραίτητα και αποπαγκοσμιοποίηση καθώς στόχος δεν είναι η αλλαγή μοντέλου αλλά η διάσωση από τη χρεοκοπία, όπως συνέβη και στην οικονομική κρίση του 2010, όταν διασώθηκαν μια σειρά τράπεζες ανά τον κόσμο, ή στην κρίση της πανδημίας, όταν διασώθηκαν αεροπορικές εταιρείες. Οι σκοποί της εθνικοποίησης κρίνονται ανά περίπτωση, και στην περίπτωση των εθνικοποιήσεων λόγω της ενεργειακής κρίσης, αποτελούν μια ένδειξη απομάκρυνσης από το παλιότερο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής διασύνδεσης σε στρατηγικούς τομείς. Η εθνικοποίηση «έχει γίνει ανεξέλεγκτη σε πολιτικές, όπως η ενέργεια, οι οποίες είναι σε ένα βαθμό εθνικές αρμοδιότητες (...) οι πιέσεις για εθνικοποίηση και επανεθνικοποίηση έχουν ενταθεί» (Fabrini 2024).

Επιπλέον, στην υπόθεση ότι τελείται μια αποπαγκοσμιοποίηση συνηγορεί η ατζέντα της «πράσινης μετάβασης», με την έννοια ότι αυτή, όπως περιγράφεται στην ετήσια αναφορά του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ «ώθησε τα κράτη και τις επιχειρήσεις να επανεξετάσουν τις εξωτερικές εξαρτήσεις τους» (Keller and Marold 2023). Η ατζέντα της «πράσινης μετάβασης» ώθησε σε παγκόσμια συνεργασία τα τελευταία χρόνια, και τη δημιουργία μιας σειράς διεθνών οργανισμών, εθνικών επιτροπών, οργανισμών κ.ά. με αυτό το αντικείμενο. Ωστόσο, μια ευρύτερη πράσινη μετάβαση και πλάνα όπως το Green New Deal απαιτούν μεν συντονισμό σε παγκόσμιο επίπεδο, αλλά επίσης και μια πολύ πιο τοπική εστίαση και μέριμνες για την τοπική οικολογία και τους περιορισμούς των τοπικών οικοσυστημάτων, ενώ οι αλλεπάλληλες ενεργειακές κρίσεις και η αστάθεια των τιμών των ορυκτών καυσίμων έχουν αυξήσει το ενδιαφέρον για τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, που είναι αναγκαστικά εγχώριες (όπ. π.).

Τέλος, ο πόλεμος στην Ουκρανία αναβίωσε το φάντασμα του –περιθωριακού στην Ευρώπη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο– εδαφικού και επεκτατικού πολέμου. Μετά το

τέλος του Ψυχρού Πολέμου, θεωρούνταν ότι η παγκοσμιοποίηση θα επέφερε αναπόδραστα και μια αποεδαφικοποίηση, δηλαδή τη βαθμιαία απομείωση της σημασίας του εθνικού εδάφους, ως κλασικού συστατικού της κρατικής κυριαρχίας. Η αποεδαφικοποίηση θα σήμαινε μεγαλύτερη πολιτική αλληλεξάρτηση και από κοινού επίλυση κρίσεων, με τον Ulrich Beck να κάνει τότε λόγο για «κρίση της εδαφικότητας» και να υποστηρίζει ότι η «άλλη όψη της απεδαφικοποίησης» θα ήταν ο «κοσμοπολιτισμός» (Beck στο Opitz 2016: 253). Παρεμφερείς ιδέες και βλέψεις κλονίστηκαν με τον ρωσο-ουκρανικό πόλεμο, ο οποίος δεν αφορά μόνο τους εμπόλεμους, αλλά την ευρύτερη πορεία της παγκοσμιοποίησης καθώς επέφερε κρίση στην ενέργεια και στις αλυσίδες εφοδιασμού, μια νεοψυχροπολεμική πόλωση, και γενικά έναν κόσμο διαφορετικό από αυτόν της περιόδου της υπερπαγκοσμιοποίησης.

Θεωρήσεις αποπαγκοσμιοποίησης

Όπως στη συζήτηση από τη δεκαετία του 1990 και πέρα περί παγκοσμιοποίησης, έτσι και σε αυτήν περί αποπαγκοσμιοποίησης, οι αντιλήψεις και οι υποθέσεις για τη μελλοντική της εξέλιξη ήταν και είναι ετερογενείς. Η μελέτη του Gordon (2022) για την αποπαγκοσμιοποίηση, που βασίζεται στη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης 52 άρθρων που δημοσιεύτηκαν αποκλειστικά την περίοδο 2016-2021 σε καταχωρημένα ως επιδραστικά επιστημονικά περιοδικά οικονομικών και πολιτικών επιστημών και διεθνών σχέσεων και αφορούν οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις (όχι κοινωνικές, πολιτισμικές, τεχνολογικές και περιβαλλοντικές), διακρίνει πέντε ομάδες θεωρήσεων:

1. «*Συνεχιζόμενη Παγκοσμιοποίηση*»: αμφισβητείται η αποπαγκοσμιοποίηση και δεν θεωρείται ικανή να υπερκεράσει τη μακροδιαδικασία της παγκοσμιοποίησης, που, επομένως, θα συνεχιστεί. Η αποπαγκοσμιοποίηση ουσιαστικά δεν λαμβάνει πράγματι χώρα, και, ως απάντηση στα προβλήματα των καιρών, ακόμα και της πανδημίας, απαιτείται η βάθυνση της παγκοσμιοποίησης (Gordon 2022: 31).

2. «*Μειωμένη Παγκοσμιοποίηση*»: η παγκοσμιοποίηση θα συνεχιστεί αλλά όχι οι τομείς που έχουν παρακμάσει μετά την οικονομική κρίση του 2008 και δεν έχουν επανέλθει στα προηγούμενα υψηλά επίπεδα (π.χ. οι άμεσες ξένες επενδύσεις και ο όγκος των διεθνών συναλλαγών). Υποβαθμίζονται/επιβραδύνονται μόνο συγκεκριμένες διαδικασίες παγκοσμιοποίησης, η οποία δεν ανακόπτεται (όπ. π.: 37).

3. «*Μεμονωμένη Αποπαγκοσμιοποίηση*»: η αποπαγκοσμιοποίηση αφορά μόνο συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις που έχουν προκύψει από την κοινωνική δυσαρέσκεια των διαδοχικών κρίσεων, με τον τραμπισμό και το Brexit να εμπνέουν μεν νεοεθνικιστικές δυνάμεις ανά τον κόσμο, αλλά, παρά τους κινδύνους που ελλοχεύουν, να μην κυριαρχούν σε όλες τις χώρες (όπ. π.: 43).

4. «*Ευρεία Αποπαγκοσμιοποίηση*»: βάσει συγκρίσεων με άλλες ιστορικές περιόδους (ιδίως της κρίσης του 1930 με αυτήν του 2008) υποστηρίζεται ότι η αποπαγκοσμιοποίηση και η άνοδος του εθνικισμού θα καταστούν κυρίαρχες τάσεις παγκοσμίως, καθώς οι δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης και οι παλιότερες γεωπολιτικές συνιστώσες είναι πλέον ανίσχυρες να ανακόψουν την αποδόμηση του διεθνούς συστήματος (όπ. π.: 50).

5. «*Αναδιάρθρωση της παγκόσμιας τάξης*»: αντλώντας από την παλιότερη θέση περί «παρακμής των ΗΠΑ» υποστηρίζεται ότι η Κίνα θα είναι η επόμενη παγκόσμια υπερδύναμη και ότι επιλεκτικές μορφές αποπαγκοσμιοποίησης θα εξασφαλίσουν τους ευρύτερους όρους αναπαραγωγής της παγκοσμιοποίησης αλλά και των δυνάμεων που θα αναλάβουν τον μετασχηματισμό της (όπ. π.: 59).

Κατά τον Gordon (2022: 68), λόγοι όπως η στασιμότητα των μισθών, η βαθύνουσα ανισότητα στον πλούτο και η απώλεια θέσεων εργασίας στις ΗΠΑ και την ΕΕ έχουν οδηγήσει αρκετές ομάδες του πληθυσμού στο να αμφισβητήσουν την παγκοσμιοποίηση και να στραφούν σε εθνικιστικές κυβερνήσεις, με αποτέλεσμα η υπόθεση της ευρείας αποπαγκοσμιοποίησης να καθίσταται το πιθανότερο σενάριο. Ο ίδιος (όπ. π.) επισημαίνει, ωστόσο, ότι «οι παράγοντες που τροφοδοτούν την αποπαγκοσμιοποίηση προέρχονται από την ίδια την παγκοσμιοποίηση» και ότι, επομένως, όσο υφίσταται η μία θα συντρέχουν και οι προϋποθέσεις που οδηγούν στην άλλη καθώς πρόκειται για τις δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος.[4]

Από μια διαφορετική αφετηρία, ο Smith (2023: 258) εξετάζει την αποπαγκοσμιοποίηση ως διαδικασία επανατοπικοποίησης, θεωρώντας ότι α) στο τοπικό επίπεδο μπορεί δυνητικά να αμφισβητηθεί η καπιταλιστική πολιτική οικονομία και τα νεοκλασικά οικονομικά, β) ότι ο θεσμός του εργοστασίου επανέρχεται στις δυτικές κοινωνίες στο επίκεντρο, από το οποίο είχε εξαφανιστεί κατά την υποτιθέμενη μετάβαση στις «μεταβιομηχανικές» οικονομίες, και γ) οι διαδικασίες της αποπαγκοσμιοποίησης μένει να δείξουν αν θα εντείνουν την πόλωση, και αν θα τονώσουν την καπιταλιστική οικονομία ή αν θα υπάρξουν δυνατότητες οικονομικού εκδημοκρατισμού. Με αυτές τις αφετηρίες ο Smith (2023) ταξινομεί τις παρακάτω όψεις αποπαγκοσμιοποίησης και ιδεατοτυπικές θεωρήσεις μετατόπισης στο τοπικό, εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο:

1. Υπερτοπικισμός: ζητά να κοντύνουν οι αλυσίδες εφοδιασμού για την κάλυψη βασικών αναγκών, θεωρώντας αναπόδραστη την οικολογική παρακμή λόγω κλιματικής αλλαγής και κρίσης των ορυκτών καυσίμων. Προτάσσει την τοπική παραγωγή, την αραίωση της αστικής πυκνότητας, τη μετακίνηση προς αγροτικές περιοχές, μορφές άμεσης και τοπικής δημοκρατίας κ.ά. (ό. π.: 247-248).

2. *Ανοιχτός Τοπικισμός*: αντλεί από τα ρεύματα της αποανάπτυξης και της μετα-ανάπτυξης και τις θεωρίες των Α. Γκορτζ και Κ. Καστοριάδη, και επιζητά την αποδόμηση των κυρίαρχων οικονομικών συστημάτων υπέρ «μετακαπιταλιστικών» εναλλακτικών σε τοπικό επίπεδο αλλά και μια παγκόσμια αλληλεπίδραση, όπου θα προέχουν η αποκέντρωση, η αυτονομία και η αυτοσυνειδησία παραγωγών και καταναλωτών (ό. π.: 248-249).

3. *Κοσμοτοπικισμός*: υποστηρίζει την εφαρμογή στην τοπική παραγωγή γνώσης που έχει παραχθεί οπουδήποτε στον πλανήτη, την open-source ανταλλαγή λύσεων για τοπικά προβλήματα, τον σχεδιασμό προϊόντων σε παγκόσμιο επίπεδο και την κατασκευή τους τοπικά, τη διεθνή συνεργασία σε τομείς όπως η οργανική γεωργία, τη μείωση των μεταφορών, την αναζήτηση μορφών παγκόσμιας αλληλεγγύης, κοινών καινοτομιών, πρακτικών κ.ά. (όπ. π.: 250-251).

4. *Θεμελιώδης Οικονομία*: προτάσσει τη διασφάλιση των κοινών αγαθών και βασικών υπηρεσιών για όλους (υγεία, εκπαίδευση, δημόσιες υποδομές) πέρα από παραδοσιακούς οικονομικούς δείκτες όπως το ΑΕΠ και η επίσημη οικονομία, και πέρα από τη λογική της ανταγωνιστικής ανάπτυξης με σκοπό την κοινωνική ευημερία της πλειοψηφίας και μια δημοκρατία βάσης (όπ. π.: 251-252).

5. *Αναπτυξιακός Εθνικισμός*: επαναφέρει τη συζήτηση περί κρατικής παρέμβασης και εθνικής βιομηχανικής πολιτικής για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων και τη στήριξη της εγχώριας οικονομίας. Εστιάζει στην εθνική κυριαρχία και την οικονομική αυτονομία, είτε εντός μιας ρητορικής όπως αυτή του Τραμπ είτε εντός μιας πιο προοδευτικής ατζέντας που επιζητά για το έθνος κράτος έναν πιο ενεργό και φιλεργατικό ρόλο στην οικονομία (όπ. π.: 252-253).

6. *Στρατηγική Αυτονομία*: προέρχεται από την ΕΕ και τον τομέα της ευρωπαϊκής άμυνας, αλλά με περαιτέρω στόχους την ενίσχυση της ανεξαρτησίας στην οικονομία και στην τεχνολογία και τη μείωση της εξάρτησης από τρίτες χώρες στην ενέργεια, τις πρώτες ύλες κτλ., ιδίως ως απάντηση στις παγκόσμιες οικονομικές πιέσεις, π.χ. η πανδημία και η ενεργειακή κρίση (όπ. π.: 253-254).

Συμπεράσματα

Μια σειρά προβληματισμοί προς περαιτέρω επεξεργασία έχουν προκύψει από τη συζήτηση περί αποπαγκοσμιοποίησης. Αναδύονται μια τάση αναδιαμόρφωσης των κανόνων διαχείρισης της παγκοσμιοποίησης, ένας ιδιότυπος «οικονομικός εθνικισμός» και μια ανολοκλήρωτη «αποεμπέδωση της μονοπολικότητας» (James 2018). Τα –αυξημένα σε σχέση με την εποχή πριν την οικονομική κρίση του 2008– προστατευτικά μέτρα δεν έχουν ανακόψει ριζικά την παγκοσμιοποίηση, ενώ πολιτική και οικονομική αποπαγκοσμιοποίηση αποτελούν τάσεις και όχι περατωμένες διαδικασίες (όπ. π.).

Αν η επέκταση συνιστά θεμελιακό στοιχείο της ύπαρξης και αναπαραγωγής της οικονομίας της αγοράς, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η παγκοσμιοποίηση εκπνέει, αλλά ούτε και ότι συνιστά μια τόσο ακλόνητη διαδικασία ώστε οι κρίσεις της να αδυνατούν να προκαλέσουν βαθιά ρήγματα και τομές. Μετά από κάθε κρίση της παγκοσμιοποίησης ακολουθεί μια περίοδος (με σημερινούς όρους) «αποπαγκοσμιοποίησης», ή «στροφής στην αυτάρκεια» όπως το έθετε ένας συγγραφέας του Μεσοπολέμου, ο Πολάνυι (2021: 251), που μελέτησε την κρίση του 1930, και πώς αυτή μετατοπιζόταν από το οικονομικό στο πολιτικό πεδίο και αντίστροφα, και πώς οδήγησε στην άνοδο του φασισμού. Στον Μεσοπόλεμο, οι δυνάμεις που αντιμάχονταν την τότε παγκοσμιοποίηση ήταν τόσο φασιστικές όσο και σοσιαλιστικές. Το ζήτημα ήταν κατά πόσο μπορούσε να αποκατασταθεί δημοκρατικά η «διεθνής οργάνωση της οικονομικής ζωής» όπως την ονόμαζε ο Πολάνυι (2021: 272) καθώς δεν υπήρχε τότε ο όρος παγκοσμιοποίηση, κάτι που όμως δεν συνέβη, με αποτέλεσμα τον φασισμό και τελικά τον Β΄ ΠΠ.

Ομοίως σήμερα, αναδύεται μια «δεξιά» και μια «αριστερή» αποπαγκοσμιοποίηση, όπως τις ονομάζουν οι Bishop και Payne (2021). Η «δεξιά αποπαγκοσμιοποίηση» προωθεί τον οικονομικό εθνικισμό και τον ρατσισμό, ενώ η «αριστερή αποπαγκοσμιοποίηση» κινδυνεύει να νομιμοποιήσει την ατζέντα των αντιπάλων, θεωρώντας εσφαλμένα ότι μια αναχαίτιση της παγκοσμιοποίησης θα λάβει αυτομάτως σοσιαλιστική ή

σοσιαλδημοκρατική κατεύθυνση (όπ. π.). Η επανεκλογή του Trump έχει ενδυναμώσει τη «δεξιά αποπαγκοσμιοποίηση» και αποτελεί επιτομή της. Στην ομιλία της ορκωμοσίας του, στις 20.01.2025 ο Trump (White House 2025) συνόψισε τους βασικούς άξονες του MAGA (Make America Great Again): «αποκατάσταση της κρατικής κυριαρχίας», της κοινωνικής ευταξίας και της «ασφάλειας» η ιδέα ότι «υπάρχουν μόνο δύο φύλα: αρσενικό και θηλυκό» καθίσταται «επίσημη πολιτική της κυβέρνησης των ΗΠΑ»· κηρύσσεται «κατάσταση έκτακτης ανάγκης» στα νότια σύνορα, όπου αποστέλλονται στρατεύματα συνεχίζεται η πολιτική «Remain in Mexico»·τερματίζεται το Green New Deal·επιβάλλονται δασμοί ώστε να «πλουτίσουν οι πολίτες» αντί «να πλουτίζουν οι άλλες χώρες», καθώς η «Αμερική θα γίνει ξανά ένα έθνος βιομηχανίας» μέσω του «υγρού χρυσού» (πετρέλαιο προς εκμετάλλευση) κ.ά. Όλα αυτά συνδυάζονται και με διάφορες επεκτατικές, εδαφικές βλέψεις σε βάρος άλλων χωρών, μια μιλιταριστική ιδεολογία, τη λογική του «Εμείς» εναντίον των εχθρικών «Άλλων», και τη φαντασίωση της ευμάρειας του λευκού εργάτη μιας ανθούσας εγχώριας αυτοκινητοβιομηχανίας που εξάγει πυρετωδώς.

Οι αποτυχίες και αστοχίες των κομμάτων που διαχειρίστηκαν τις δύο μεγάλες και πολυσύνθετες κρίσεις του 21ου αιώνα, την παγκόσμια οικονομική κρίση και την πανδημία, συνέβαλλαν καθοριστικά στην άνοδο των νεοαυταρχικών κομμάτων και κυβερνήσεων, προκαλώντας βαθιά κοινωνική δυσαρέσκεια, ανασφάλεια και ανησυχία. Το διακύβευμα για τις κοινωνίες είναι ποιες δυνάμεις θα διαχειριστούν τις μεταβολές της παγκοσμιοποίησης, τις συγκρούσεις ανάμεσα σε διάφορα τμήματα του κεφαλαίου και ανάμεσα σε ισχυρές οικονομικά χώρες. Την ώρα που οι κοινωνικές πλειοψηφίες των εργαζομένων έχουν να αντιμετωπίσουν τα εντεινόμενα προβλήματα των χαμηλών μισθών σε μια εποχή πληθωρισμού, των αποδυναμωμένων θεσμών κοινωνικής και προνοιακής προστασίας και εκπροσώπησης, καθώς και του υποβαθμισμένου δημόσιου τομέα, οι δυνάμεις που επιδιώκουν να αναλάβουν τη διαχείριση των μετασχηματισμών της οικονομίας είναι αυτές του τραμπισμού, της αναδυόμενης ακροδεξιάς, και των διαφόρων συντηρητικών ή/και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων που προώθησαν τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές τα προηγούμενα χρόνια. Το ερώτημα παραμένει ανοικτό, αν υπάρχουν άλλοι τρόποι και διέξοδοι και αν μπορούν να συγκροτηθούν άλλες κοινωνικές δυνάμεις υπεράσπισης της δημοκρατίας, σε μια εποχή επικίνδυνη για αυτήν.

Σημειώσεις

Σε αυτό υπάρχει ο αντίλογος ότι α) επιδιώκοντας, ως συνέπεια της πανδημίας, να μικρύνουν τις αλυσίδες εφοδιασμού, οι επιχειρήσεις μεν μετεγκαθίστανται, αλλά και πάλι σε ασιατικές χώρες και β) ότι η τάση προς το onshoring είναι περιορισμένη, π.χ. το 72% των αμερικανικών εταιρειών στην Κίνα και 81% των ευρωπαϊκών δεν είχαν τέτοια σχέδια σε έρευνες του 2021 (Rajanayagam 2022).

[2] Η βιομηχανία της μόδας και ιδίως οι μεγάλες πολυεθνικές της fast fashion είναι τέτοια περίπτωση. Οι καταναλωτές της Δύσης μπορούσαν να αγοράζουν φθηνά προϊόντα που είχαν παραχθεί με χαμηλά αμειβόμενη εργασία στην Ασία. Ωστόσο, αμφίβολο παραμένει κατά τους Bowen/Bowen (2024) κατά πόσο μπορεί αυτό να συνεχιστεί δεδομένων των επιθέσεων κατά της παγκοσμιοποίησης και της γεωπολιτικής, αλλά και της περιβαλλοντικής ζημίας (η fast fashion ευθύνεται για το 8-10% των παγκόσμιων εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα), και της αλλαγής στάσης μερίδας καταναλωτών (απόρριψη επιζήμιων οικολογικά προϊόντων). «Μπορεί η αποπαγκοσμιοποίηση να επαναφέρει την παγκοσμιοποίηση με τρόπο που να κάνει τα αποτελέσματα δικαιότερα;» διερωτώνται οι Bowen/Bowen (2024) και σημειώνουν ότι οι

γεωπολιτικές ανακατατάξεις «αποτελούν ευκαιρία για τη βιομηχανία της μόδας να επανεξετάσει τι σημαίνει παγκοσμιοποίηση».

[3] Σύμφωνα με τον Itakura (2020), το γενικό οικονομικό αποτέλεσμα αποτιμάται ως «lose-lose»: μείωση του πραγματικού ΑΕΠ στις ΗΠΑ κατά −1,35% και στην Κίνα κατά −1,41%, μικρός θετικός αντίκτυπος στο ΑΕΠ άλλων χωρών, και πτώση στο παγκόσμιο ΑΕΠ κατά −0,3%.

[4] Όπως επισημαίνει ο Gordon (2022: 69), η μελέτη αντίστοιχων δημοσιεύσεων για το ίδιο διάστημα (2016-2021) για το θέμα «παγκοσμιοποίηση» θα βοηθούσε στη σύγκριση των αποτελεσμάτων της θεματικής ανάλυσης τόσο για την παγκοσμιοποίηση όσο και για την αποπαγκοσμιοποίηση.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Dobratz, B. A., Waldner, L. K. και Buzzell, T., (2021), *Εξουσία, Πολιτική και Κοινωνία: Εισαγωγή στην Πολιτική Κοινωνιολογία* (μτφρ. Μ. Μαρκαντωνάτου), Αθήνα, Εκδόσεις Κλειδάριθμος.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2024), Ευρωπαϊκή πράξη για τα μικροκυκλώματα. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-chips-act_el

Μπορέλ, Γ., (2020), Γιατί είναι σημαντική η Ευρωπαϊκή Στρατηγική Αυτονομία, European Union External Action: The Diplomatic Service of the European Union, 03.12. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: https://www.eeas.europa.eu/eeas/el

Πολάνυι, Κ., (2001), Μεγάλος Μετασχηματισμός (μτφρ. Κ. Γαγανάκης), Αθήνα, Νησίδες.

Συμβούλιο της ΕΕ (2024), Στρατηγική αυτονομία: Το Συμβούλιο δίνει την τελική του έγκριση σχετικά με τον κανονισμό για τις κρίσιμες πρώτες ύλες, 18.03. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2024/03/18/strategic-autonomy-council-gives-its-final-approval-on-the-critical-raw-materials-act/

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Barclays Bank, (2018), Brexit's warning shot: the beginning of the end for globalisation?, 05.12. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: https://www.ib.barclays/our-insights/the-flip-side-podcast/brexits-warning-shot-the-beginning-of-the-end-for-globalisation.html

Bishop, M. L. and Payne, A., (2021), Steering towards reglobalization: Can a reformed G20 rise to the occasion?, *Globalizations*, Vol. 18, No 1, pp. 120-140.

Bowen, G. and Bowen, R., (2024), Globalisation Versus Deglobalisation in the Fashion Industry, in Ozuem, W., Ranfagni, S., Willis, M. (eds.) *Digital Transformation for Fashion and Luxury Brands*, Palgrave Macmillan, Cham. Available at: https://doi.org/10.1007/978-3-031-35589-9_16

Fabbrini, S. (2024), How to combat economic nationalism in Europe, *Social Europe*, 10.05. Available at: https://www.socialeurope.eu/how-to-combat-economic-nationalism-in-europe

Fuchs, C. (2021), *Communicating COVID-19: Everyday Life, Digital Capitalism, and Conspiracy Theories in Pandemic Times*. Bingley, Emerald Publishing Limited.

García-Herrero, A., (2020), *From globalization to deglobalization: Zooming into trade*, Bruegel. Available at: https://www.bruegel.org/sites/default/files/wp-content/uploads/2020/02/Globalization-deglobalization.pdf

Gordon, T., (2022), *Deglobalization 2016-2021: A Systematic Literature Review*, MA. Dissertation, Auckland University of Technology, Department of International Business, Strategy and Entrepreneurship Faculty of Business, Economics and Law, Available at: https://openrepository.aut.ac.nz/bitstreams/2a85324e-00e4-45c3-9782-800084dcae8c/download

Hay, C., Lister, M. and Marsh, D., (2006), *The state: theories and issues*. London, Palgrave Macmillan.

Held, D., (2000), *Global Transformations: politics, economics, and culture*. Cambridge, Polity Press.

Itakura, K., (2020), Evaluating the Impact of the US–China Trade War, *Asian Economic Policy Review*, Vol. 15, pp. 77-93.

James, H, (2018), Deglobalization: The Rise of Disembedded Unilateralism, *Annual Review of Financial Economics,* Vol. 10, No 1, pp. 219-237

Keller, C. and Marold, R., (2023), Deglobalisation: What you need to know, *World Economic Forum*. 17.01. Available at: https://www.weforum.org/agenda/2023/01/deglobalisation-what-you-need-to-know-wef23/

Opitz, S., (2016), Neue Kollektivitäten: Das Kosmopolitische bei Bruno Latour und Ulrich Beck, Themenheft: Bruno Latours neue politische Soziologie, *Soziale Welt*, 67/3, pp. 249-266.

Pleyers, G., (2020), The Pandemic is a battlefield. Social movements in the COVID-19 lockdown, *Journal of Civil Society,* Vol. 16, No 4, pp. 295-312.

Rajanayagam, S., (2022), Goodbye, globalisation? HSBC Market & Regulatory Insights. Available at: https://www.gbm.hsbc.com/en-gb/feed/market-and-regulatory-insights/goodbye-globalisation

Roberts, K. D., Dans, P. and Groves, S. (eds.) (2023), *Mandate for Leadership: The Conservative Promise*, Washington, The Heritage Foundation.

Scott, J. and Wilkinson, R., (2021), Reglobalizing trade: progressive global governance in an age of uncertainty, *Globalizations*, Vol. 18, No 1, pp. 55-69.

Schmalz, S., (2022), Soziologie der Deglobalisierung, *Berliner Journal für Soziologie*, Vol. 32, No 3, pp. 1-13.

Smith, T. S., (2023), Mapping complexity in deglobalisation: A typology of economic localisms from 'hyper-localism' to 'strategic autonomy', *Local Economy*, Vol. 38, No 3, pp. 242-263. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: https://doi.org/10.1177/02690942231205512

Sørensen, G., (2004), *The Transformation of the State: Beyond the Myth of Retreat*. London, Palgrave Macmillan.

White House (2020), President Trump: 'We Have Rejected Globalism and Embraced Patriotism', 07.08. Available at: https://trumpwhitehouse.archives.gov/articles/president-trump-we-have-rejected-globalism-and-embraced-patriotism/

White House (2025), Inaugural Address by Donald Trump, 20.01. Available at: https://www.whitehouse.gov/remarks/2025/01/the-inaugural-address/

ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΛΟΓΟ: ΜΙΑ ΛΟΓΟ-ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Γρηγόρης Μάρκου[α]

[α] Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Περίληψη

Μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας έχει στραφεί τα τελευταία χρόνια στη μελέτη των θεωριών συνωμοσίας, στοχεύοντας στην αποκωδικοποίηση των κεντρικών τους χαρακτηριστικών, στην ανάλυση των αιτιών πίσω από την ανάπτυξη τους, καθώς και στην μελέτη των ψυχολογικών λόγων που οδηγούν τους ανθρώπους να πιστεύουν σ' αυτές. Στα πλαίσια μιας οπτικής που αναγνωρίζει τις θεωρίες συνωμοσίας ως εξηγήσεις που αναφέρουν μια συνωμοσία ως κύρια αιτία κάποιων γεγονότων, θα προσεγγίσουμε αναστοχαστικά το θέμα μέσα από τα εργαλεία της Ανάλυσης Λόγου της «Σχολής του Έσσεξ», με στόχο την περιγραφή των κεντρικών χαρακτηριστικών των θεωριών συνωμοσίας στον πολιτικό λόγο. Στόχος είναι να διαμορφώσουμε μια θεωρητική βάση που θα βοηθήσει στη μελέτη της συνωμοσιολογίας στην πολιτική και στη διάκριση της από άλλα φαινόμενα.

Λέξεις κλειδιά: Θεωρίες Συνωμοσίας, Ανάλυση Λόγου «Σχολής του Έσσεξ», Πολιτικός Λόγος

CONSPIRACY THEORIES IN POLITICAL DISCOURSE: A DISCOURSE-THEORETICAL ANALYSIS

Grigoris Markou[α]

[α] University of Macedonia

Abstract

Many studies have increasingly focused in recent years on studying conspiracy theories, aiming to decode their core characteristics, analyze the causes behind their emergence, and investigate the psychological factors driving individuals to believe in them. In the context of a perspective that recognizes conspiracy theories as explanations that identify a conspiracy as the main cause of certain events, we adopt a reflective approach to the topic using the tools of the "Essex School Discourse Analysis". Our aim is to describe the central features of conspiracy theories in political discourse. This effort seeks to establish a theoretical framework for the study of conspiracy theory in political discourse, facilitating its distinction from other phenomena.

Keywords: Conspiracy Theories, "Essex School" Discourse Analysis, Political Discourse

Εισαγωγή

Από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα, οι άνθρωποι αναζητούν απαντήσεις σε αμέτρητα ερωτήματα, χωρίς πάντα να ικανοποιούνται από τις επίσημες (επιστημονικές ή/και κυβερνητικές) εξηγήσεις. Στην προσπάθεια τους να ερμηνεύσουν διάφορες καταστάσεις, αποφάσεις και σημαντικά γεγονότα οδηγούνται ορισμένες φορές στην υιοθέτηση

θεωριών που βασίζουν την ανάλυση τους σε κάποια πιθανή συνωμοσία. Οι θεωρίες συνωμοσίας φαίνεται ότι ανθίζουν σε περιόδους κρίσεων (Breakwell 2021: 143, Nilan 2021: 46), ενώ επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την πολιτική σκηνή και τις εκλογικές διαδικασίες (Nefes and Romero-Reche 2024). Σύμφωνα με τον Taguieff (2017: 186) «τα συνωμοσιολογικά κύματα αναδύονται σε συγκυρίες συνολικής κρίσης ή βαθιών ανατροπών της κοινωνικής τάξης, που κλονίζουν τα θεμέλια των αξιών και των νορμών».

Οι θεωρίες συνωμοσίας άρχισαν να προσελκύουν την προσοχή των ερευνητών λίγο πριν από τα μέσα του 20ού αιώνα (Thalmann 2019). Τα τελευταία χρόνια, όμως, το ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο πεδίο φαίνεται να έχει αναζωπυρωθεί, καθώς μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας το προσεγγίζει με ιδιαίτερη θέρμη τόσο στην Ελλάδα (Πλειώνης 2023, Λένης 2023) όσο και διεθνώς (Dentith 2014, Uscinski 2019). Παρά το έντονο ενδιαφέρον γύρω από τη συνωμοσιολογία, δεν υπάρχουν πολλές μελέτες που να χρησιμοποιούν μια (μετα-δομιστική) ανάλυση λόγου για να εξετάσουν το φαινόμενο, παρόλο που η συγκεκριμένη μεθοδολογία χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο στις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες και κερδίζει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας (Demata, Zorzi and Zottola 2022: 8). Αυτό το βιβλιογραφικό «κενό» θα επιχειρήσει να καλύψει η παρούσα μελέτη.

Ειδικότερα, στο παρακάτω κείμενο θα παρουσιάσουμε την έννοια των θεωριών συνωμοσίας και τα κυριότερα ρεύματα σκέψης γύρω από αυτή, ενώ έπειτα, μέσα από τα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία της ανάλυσης λόγου της «Σχολής του Έσσεξ», θα αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο αναδύονται στον πολιτικό λόγο. Η συγκεκριμένη σχολή μας βοηθά να κατανοήσουμε ποιοι είναι αυτοί οι λόγοι που βασίζονται στις θεωρίες συνωμοσίας και υιοθετούν σε μεγάλο βαθμό συνωμοσιολογικές αφηγήσεις. Δεν θα εστιάσουμε εδώ στην αποδοχή ή την απόρριψη της «αλήθειας» τους αλλά στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται και εκφράζονται στον πολιτικό λόγο. Η μελέτη του τρόπου άρθρωσης ενός λόγου περί συνωμοσίας έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί αναδεικνύει πως δομούνται και ποιες ρηματικές στρατηγικές χρησιμοποιούν, μας επιτρέπει να εντοπίσουμε με ποιους άλλους λόγους συμπορεύονται συχνά, καθώς και να εξετάσουμε και τη σχέση που αναπτύσσουν με τη δημοκρατία.

Η έννοια της «θεωρίας συνωμοσίας»

Οι θεωρίες συνωμοσίας αναγνωρίζονται συνήθως ως εξηγήσεις γεγονότων που παρουσιάζουν ως τον κύριο παράγοντα για τον οποίο συμβαίνουν μια μικρή ομάδα ισχυρών ανθρώπων ή οργανισμών που δρα υπό άκρα μυστικότητα για το προσωπικό τους όφελος και ενάντια στο κοινό συμφέρον (Uscinski 2019: 48). Αν και αυτός ο ορισμός περιγράφει το φαινόμενο σε μεγάλο βαθμό, δεν είναι στην πραγματικότητα πλήρως λειτουργικός, καθώς προκαθορίζει συγκεκριμένα στοιχεία που δεν είναι βέβαιο ότι είναι πάντα σταθερά, όπως για παράδειγμα τα κύρια χαρακτηριστικά του «συνωμότη» («μικρή ομάδα ισχυρών ανθρώπων»). Αυτός είναι ένας από τους λόγους που προτιμούμε να αναγνωρίσουμε ως θεωρία συνωμοσίας μια εξήγηση ενός γεγονότος που αναφέρει μια συνωμοσία ως κύρια αιτία του (Dentith 2019a: 102). Για παράδειγμα, μια από τις πιο δημοφιλείς θεωρίες συνωμοσίας είναι η «Νέα Τάξη Πραγμάτων», η οποία θεωρείται από κάποιους ως μια συνωμοτική πολυεθνική δύναμη που έχει σκοπό να κυβερνήσει τον κόσμο μέσα από μια αυταρχική διακυβέρνηση (Fenster 2008: 54-59). Επιπλέον,

προσφάτως αναπτύχθηκαν διάφορες θεωρίες συνωμοσίας γύρω από την πανδημία του COVID-19 που προκάλεσαν διεθνή αίσθηση (βλ. Lynas 2020, McEvoy 2021).

Οι περισσότερες από τις προσεγγίσεις παρουσιάζουν τις θεωρίες συνωμοσίας ως ένα παθολογικό και ανορθολογικό φαινόμενο, το οποίο επηρεάζει αρνητικά την πολιτική και την κοινωνία, μια άποψη που φαίνεται ότι κυριαρχεί και στον δημόσιο λόγο. Αυτή η άποψη δεν ίσχυε πάντα. Η Thalmann (2019) υποστηρίζει ότι η στροφή του όρου προς μια υποτιμητική χροιά έγινε στα μέσα του 20ου αιώνα. Όπως λέει, ο όρος χρησιμοποιούνταν στα τέλη του 19ου στην ιατροδικαστική και τις νομικές διαδικασίες και στις αρχές του 20ου αιώνα στην περιγραφή υποθέσεων πιθανών εγκλημάτων, όμως στις δεκαετίες του 1940 και του 1950 έλαβε μια περισσότερο αρνητική χροιά όταν μελετητές (πρώτος και κύριος ο Karl Popper), άρχισαν να αποκλείουν τα επιστημολογικά θεμέλια των συνωμοσιολογικών πεποιθήσεων (Thalmann 2019: 10). Σύμφωνα με τους Swami και Furnham (2014: 222), το έργο του Ρίτσαρντ Χόφσταντερ επηρέασε με τη σειρά του κι αυτό ως προς την δημιουργία της εικόνας ενός «παρανοϊκού» φαινομένου.

Η αρνητική (εκ των προτέρων) αξιολόγηση των θεωριών συνωμοσίας δεν γίνεται αποδεκτή από όλους του ερευνητές. Ειδικότερα, η μελέτη των θεωριών συνωμοσίας έχει διαμορφώσει δυο κύριες προσεγγίσεις στη φιλοσοφία: η μια υποστηρίζει ότι είναι αναγκαία η ανάλυση της κάθε θεωρίας συνωμοσίας ξεχωριστά για να ελεγχθεί η εγκυρότητα της (particularism), ενώ η άλλη ότι πρέπει να εξετάζονται και να αξιολογούνται όλες οι θεωρίες συνωμοσίας συνολικά ως μια συγκεκριμένη κατηγορία (generalism) (βλ. Dentith 2018: 330, Harris 2022). Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη οπτική τονίζει ότι δεν πρέπει να απορρίπτουμε μια θεωρία συνωμοσίας απλώς επειδή πρόκειται για μια θεωρία περί κάποιας πιθανής (ή μη) συνωμοσίας, όμως η δεύτερη οπτική υποστηρίζει ότι είτε οι θεωρίες συνωμοσίας είναι ψευδείς είτε οι περισσότερες από αυτές είναι ύποπτες και πρέπει να τις αντιμετωπίζουμε με απορριπτική στάση (Dentith 2019: 94-95). Παρόλο που αυτή η δεύτερη οπτική αποδέχεται την ύπαρξη συνωμοσιών στον κόσμο, υπογραμμίζει ότι μπορούν να θεωρηθούν εκ πρώτης όψεως αδικαιολόγητες (Dentith 2022).

Οι μελετητές που υποστηρίζουν την μεμονωμένη εξέταση της κάθε θεωρίας συνωμοσίας χρησιμοποιούν παραδείγματα γνωστών συνωμοσιών για να αποδείξουν ότι η εξίσωση της έννοιας με αδικαιολόγητους και ανυπόστατους ισχυρισμούς σχετικά με την ύπαρξη συνωμοσιών μπορεί να έχει ατυχείς κοινωνικές συνέπειες (Dentith 2022). Επιπροσθέτως, αναφέρουν γνωστά γεγονότα τα οποία είχαν χαρακτηριστεί προηγουμένως «θεωρίες συνωμοσίας» αλλά αποδείχθηκαν αληθινά, όπως για παράδειγμα το περιστατικό στον Κόλπο του Τονκίνο το 1964 και το σκάνδαλο του Ford Pinto του 1977, ενώ αναδεικνύουν ιστορικά έργα που αποδεικνύουν ότι οι συνωμοσίες, τις οποίες συχνά υποτιμούμε, είναι μέρος της πρόσφατης ιστορίας μας (Dentith 2018: 330). Δεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η οπτική είναι μακριά από την πραγματικότητα. Υπάρχουν ερευνητές, άλλωστε, που τονίζουν ότι οι θεωρίες συνωμοσίας δεν λένε πάντα ψέματα (Knight 2003: 16). Επιπλέον, η προσέγγιση που εξισώνει όλες τις θεωρίες συνωμοσίας με το «ψέμα» και τον «ανορθολογισμό» τις αναλύει συχνά μέσα από ένα «παθολογικό» πρίσμα και τις συνδέει με προβλήματα (ψυχικής) υγείας, με την ανάπτυξη εχθρικών αισθημάτων και με την ριζοσπαστικοποίηση.

Εντούτοις, οι Sunstein and Vermeule (2009: 204) τονίζουν ότι η πίστη σε αδικαιολόγητες θεωρίες συνωμοσίας από μεμονωμένες ομάδες «δεν είναι «αποτέλεσμα οποιουδήποτε είδους ψυχικής ασθένειας ή απλού παραλογισμού». Μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι για πολλούς ανθρώπους οι θεωρίες συνωμοσίας είναι μια προσπάθεια εξήγησης μιας δυστοπικής και αγχωτικής κατάστασης που προκαλεί αβεβαιότητα, στην οποία αισθάνονται ανασφαλείς και παγιδευμένοι από τις υπάρχουσες δομές εξουσίας (βλ. Green & Douglas 2018: 30-37, Swami et al. 2016: 72-76). Σύμφωνα με τον Ρακόπουλο, ο οποίος αναλύει την έννοια μέσα από ένα ανθρωπολογικό πρίσμα, η προσέγγιση περί «παράνοιας» είναι λανθασμένη, τονίζοντας ότι οι θεωρίες συνωμοσίας είναι «μια αναλυτική προσέγγιση που εγείρει μια πρόκληση για την κοινωνική έρευνα από μόνη της, δοκιμάζοντας τα όρια της πεφωτισμένης ακαδημαϊκής γνώσης» (Ρακόπουλος 2017: 26).

Ο Dentith (2018: 333) τονίζει ότι οι αναλύσεις που βλέπουν ως προβληματικές όλες τις θεωρίες συνωμοσίας αναγνωρίζουν ότι η πίστη σ' αυτές προκαλούνται από οτιδήποτε άλλο εκτός από επιχειρήματα και αποδείξεις, κάτι που οδηγεί εν τέλει στην καχυποψία απέναντι σε κάθε θεωρία συνωμοσίας πριν ακόμα βρεθεί στο επίκεντρο της μελέτης. Όμως, θα λέγαμε ότι αυτή η καχυποψία απέναντι σε κάθε θεωρία συνωμοσίας είναι σε θέση να απορρίψει ως «ψέμα» ή «παράλογη» ακόμα και κάποια ουσιαστική κριτική απέναντι σε κάποιο κέντρο εξουσίας, όπως για παράδειγμα η κριτική απέναντι σε μια οσμή σκανδάλου (Markou 2022: 158). Επιπροσθέτως, η άμεση σύνδεση της έννοιας των θεωριών συνωμοσίας με την ανορθολογικότητα έχει δώσει την δυνατότητα σε πολιτικούς να «απονομιμοποιούν» χωρίς καμιά ιδιαίτερη δυσκολία πολιτικούς αντιπάλους που ακολουθούν ριζοσπαστικές κατευθύνσεις. Όπως αναφέρουν οι Husting and Orr (2007: 127), μπορεί κάποιος να αποκλείσει στρατηγικά άλλους από την δημόσια σφαίρα και τις συζητήσεις μέσα από τη σύνδεση του με την έννοια των θεωριών συνωμοσίας, ανεξάρτητα με το αν αυτό που λένε είναι σωστό ή λάθος. Στην πραγματικότητα η συνωμοσιολογία μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να προτείνει στοιχεία κοινωνικής κριτικής, τα οποία ανεξάρτητα το πόσο σαθρά είναι ως προς τα εμπειρικά τους θεμέλια, αποτελούν πρόκληση για τις κοινωνικές δομές (Demata, Zorzi και Zottola 2022: 7-8). Εντούτοις, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν πολλές θεωρίες συνωμοσίας που αποτελούν μεγάλο κίνδυνο για τη δημοκρατία, την πολιτική και την κοινωνία.

Οι θεωρίες συνωμοσίας είναι σε μεγάλο βαθμό διαδεδομένες στο εσωτερικό των ανθρώπινων κοινωνιών και έτσι είναι δύσκολο ως αδύνατο κάποιος άνθρωπος να ξεφύγει από αυτές και να μην υιοθετήσει ή εκφράσει κάποια κατά τη διάρκεια της ζωής του. Σύμφωνα με τον Dentith (2019b), είμαστε όλοι συνωμοσιολόγοι σε σχέση με συγκεκριμένες θεωρίας συνωμοσίας. Όπως τονίζει ο Pigden, «αν μια θεωρία συνωμοσίας είναι απλώς μια θεωρία που προϋποθέτει μια συνωμοσία, τότε κάθε πολιτικά και ιστορικά ενημερωμένος άνθρωπος είναι ένας μεγάλος θεωρητικός συνωμοσίας, καθώς κάθε τέτοιο άτομο υποστηρίζει μια εκτενή γκάμα θεωριών συνωμοσίας» (Pigden 2022). Άλλωστε, θα ήταν δύσκολο να διαφωνήσουμε με την ευρεία διάδοση των θεωριών συνωμοσίας στις ανθρώπινες κοινωνίες, εκτός και αν προσπαθούσαμε να βάλουμε πολύ στενά όρια στην ίδια την έννοια και αποδεχόμασταν μόνο συγκεκριμένες θεωρίες ως συνωμοσιολογικές. Ποιος/α όμως θα ήταν σε θέση να βάλει όρια στο τι συνιστά στην πραγματικότητα θεωρία συνωμοσίας; Όπως, σωστά

αναρωτιέται ο Ginzburg (2012: 164), «μπορούμε να τραβήξουμε μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ ενός υγιούς σκεπτικισμού σχετικά με επίσημες εξηγήσεις ενός γεγονότος και μιας συνωμοσιολογικής εμμονής;».

Η Ανάλυση Λόγου της «Σχολής του Έσσεξ»

Η ανάλυση λόγου της «Σχολής του Έσσεξ» αποτελεί μια καινοτόμο προσέγγιση που ενσωματώνει στοιχεία και εμπνέεται από διάφορες φιλοσοφικές παραδόσεις και επιστημονικά πεδία. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας, όλα τα κοινωνικά φαινόμενα αποκτούν σημασία δια μέσω του Λόγου, ο οποίος θεωρείται μια κατασκευή που βρίσκεται διαρκώς υπό διαπραγμάτευση (Carpentier 2010: 252). Η ανάλυση των Laclau και Mouffe [2001 (1985): 107] απορρίπτει τη διάκριση μεταξύ ρηματικών και μη ρηματικών πρακτικών και θεωρεί ότι «κάθε αντικείμενο συγκροτείται ως αντικείμενο του λόγου». Αυτό σημαίνει ότι δεν έχουν σημασία μόνο τα λόγια (η ρητορική) αλλά και οι μη ρηματικές πρακτικές που διαμορφώνονται στο εσωτερικό μιας κοινωνίας.

Στα πλαίσια της μεταδομιστικής θεωρίας των Laclau και Mouffe, η οποία επιχείρησε να επανεπεξεργασεί την γκραμσιακή έννοια της ηγεμονίας, αναπτύσσεται ένα πολύπλοκο εννοιολογικό σύστημα με όρους όπως «συνάρθρωση», «κομβικά σημεία» και «κενό σημαίνον» (Stavrakakis and Galanopoulos 2023). Η διαδικασία της συνάρθρωσης είναι πολύ σημαντική, καθώς η δομημένη ολότητα που προκύπτει μέσα από τη πρακτική της συνάρθρωσης είναι ουσιαστικά ο «Λόγος» [Laclau and Mouffe 2001 (1985): 105]. Μια έννοια που είναι βασική στην ανάλυση τους και θα μας χρησιμεύσει στον τρόπο μελέτης της συνωμοσιολογίας είναι τα κομβικά σημεία (και τα σημαίνοντα). Η συγκρότηση του λόγου προϋποθέτει τη συγκέντρωση γύρω από ορισμένα κομβικά σημεία, τα οποία λειτουργούν ως κεντρικά σημαίνοντα και οργανώνουν τις υπόλοιπες έννοιες μιας ρηματικής κατασκευής. Σύμφωνα με τους Laclau και Mouffe [2001 (1985): 112] «κάθε λόγος θεμελιώνεται σαν μια προσπάθεια να κυριαρχήσει το ρηματικό πεδίο, να συλλάβει τη ροή της διαφοράς, να κατασκευάσει ένα κέντρο. Θα αποκαλούμε τα προνομιακά σημεία του λόγου αυτής της μερικής σταθεροποίησης, κομβικά σημεία». Όπως τονίζουν οι De Cleen και Stavrakakis (2017: 306) τα κομβικά σημεία «υπερκαθορίζουν την έννοια μιας ολόκληρης δομής νοήματος» και η θέση τους «μπορεί να γίνει κατανοητή καλύτερα μέσω μιας χωρικής διαμόρφωσης: το κεντρικό σημείο ενός συγκεκριμένου λόγου με τις διάφορες στιγμές τοποθετημένες στην περιφέρεια της άρθρωσης». Για παράδειγμα, όπως λένε, στον φιλελευθερισμό το σημαίνον «ελευθερία» («freedom» και «liberty») διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον λόγο, ενώ άλλες έννοιες όπως «κράτος», «πολίτης» και «κοινωνία» αποκτούν νόημα σε σχέση με το κομβικό σημείο «ελευθερία» (De Cleen and Stavrakakis 2017: 306).

Η ευρεία διάδοση των θεωριών συνωμοσίας εντός των κοινωνιών και στον δημόσιο λόγο καθιστά δύσκολο τον ακριβή προσδιορισμό των χαρακτηριστικών της έννοιας αυτής. Αν ουσιαστικά είμαστε όλοι συνωμοσιολόγοι, όπως αναφέρει ο Dentith (2019b), με την έννοια ότι όλοι μας έχουμε πιστέψει ή εκφράσει κάποια πιθανή συνωμοσία στην διάρκεια της ζωής μας, τότε τι νόημα έχει η ίδια έννοια; Αν κάθε πολιτικό κόμμα έχει ανθρώπους που έχουν εκφράσει κάποια συνωμοσιολογική ιδέα κατά τη διάρκεια της πολιτικής τους σταδιοδρομίας, τότε ποια η αξία της χρήσης της στην πολιτική ανάλυση; Εδώ είναι που έρχεται η ανάλυση λόγου της «Σχολής του Έσσεξ», η οποία μας καθοδηγεί και αναγνωρίζει

τους λόγους που ενσωματώνουν μια βαθιά συνωμοσιολογική λογική, τονίζοντας τον κεντρικό πυρήνα ενός λόγου. Μέσω του εντοπισμού των κομβικών σημείων και των σημαινόντων ενός λόγου, μπορούμε να προσδιορίσουμε τα κεντρικά του στοιχεία, να αξιολογήσουμε την ένταση με την οποία αυτά εμφανίζονται και να αναλύσουμε τη σχέση τους με άλλα σημαίνοντα. Αυτή η διαδικασία μας επιτρέπει να κατανοήσουμε σε βάθος τη δομή του λόγου και τη δυναμική του περιεχομένου που προβάλλεται. Συνεπώς, η συγκεκριμένη μεθοδολογία δεν απορρίπτει την ύπαρξη συνωμοσιολογικών μοτίβων σε διαφορετικούς πολιτικούς λόγους, αλλά μας βοηθά στον εντοπισμό των λόγων που βασίζονται (κυρίως) σε συνωμοσιολογικές θεωρήσεις. Επίσης, δεν προκαθορίζει απαραίτητα το εσωτερικό του πολιτικού λόγου, καθώς δεν αξιολογεί θετικά ή αρνητικά έναν λόγο (εκ των προτέρων) αλλά τον τρόπο με τον οποίο αναδύονται τα κομβικά σημεία και τα σημαίνοντα του. Έτσι, δεν στοχεύει στην επιβεβαίωση ή την απόρριψη την «αλήθεια» της κάθε συνωμοσιολογικής σκέψης, αλλά κυρίως στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο εκφράζεται στον πολιτικό λόγο. Ταυτόχρονα, μέσα από την ανάλυση λόγου μπορούμε να εντοπίσουμε την σύνδεση της συνωμοσιολογίας με άλλα φαινόμενα, όπως είναι ο λαϊκισμός, ο αντι-λαϊκισμός, ο εθνικισμός και ο αντισημιτισμός και τον ρόλο που αυτή λαμβάνει (πρωτεύον, δευτερεύον, κλπ.) στα πλαίσια ενός λόγου.

Οι θεωρίες συνωμοσίας στον πολιτικό λόγο: Μια λόγο-θεωρητική ανάλυση

Στον σύγχρονο πολιτικό λόγο, υπάρχουν πολιτικά κόμματα, οργανώσεις και ηγέτες που βασίζονται σε θεωρίες συνωμοσίας για να προσελκύσουν υποστηρικτές και να ασκήσουν πολιτική. Είναι γεγονός ότι οι θεωρίες συνωμοσίας εκφράζονται συνήθως από ακροδεξιά κόμματα (Busbridge, Moffitt and Thorburn 2020), όμως αυτό δεν σημαίνει ότι περιορίζονται στο συγκεκριμένο πολιτικό χώρο. Υπάρχουν πλείστα παραδείγματα, ακόμα και προοδευτικών κομμάτων, που υιοθετούν συνωμοσιολογικές αφηγήσεις για να ερμηνεύσουν διάφορα γεγονότα και αποφάσεις.

Στο συγκεκριμένο κείμενο προσεγγίζουμε την έννοια των θεωριών συνωμοσίας μέσα από τη προσέγγιση της ανάλυσης λόγου της «Σχολής του Έσσεξ», επικεντρώνοντας τον ενδιαφέρον μας στην αρχιτεκτονική του πολιτικού λόγου, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο τα σημαίνοντα σχετίζονται μεταξύ τους και παράγουν συγκεκριμένες σημασιολογικές δομές. Λαμβάνοντας υπόψη μας τις κυριότερες θεωρίες συνωμοσίας που έχουν αναπτυχθεί στο πέρασμα των ετών (π.χ. η Νέα Τάξη Πραγμάτων, λέσχη Μπίλντερμπεργκ, οι αντισημιτικές θεωρίες περί δήθεν εβραϊκής συνωμοσίας, τα μικροτσίπ στα εμβόλια του κορονοϊού, η «Ευραβία», κλπ.) (για διάφορες θεωρίες συνωμοσίας, βλ. Önnerfors and Krouwel 2021, Πλειώνης 2023) μπορούμε να πούμε ότι τις περισσότερες φορές το κομβικό σημείο ενός συνωμοσιολογικού λόγου δεν είναι απαραίτητα η ίδια η «συνωμοσία» ως αφηρημένη έννοια, αλλά μάλλον κάτι πιο συγκεκριμένο. Αυτό μπορεί να ποικίλλει ανάλογα με το περιεχόμενο της συνωμοσιολογίας, αλλά συνήθως ένα κομβικό σημείο είναι:

1) οι «συνωμότες», δηλαδή η ομάδα εκείνη που θεωρείται υπεύθυνη για τη συνωμοσία, εκείνη που κινεί τα νήματα και ενσαρκώνει την απειλή, όπως για παράδειγμα, οι «Εβραίοι», «οι μασόνοι», «οι ιλλουμινάτι», «οι παγκόσμιες ελίτ», οι «μυστικές υπηρεσίες, οι «διεθνείς οργανώσεις», «οι επιστήμονες», «οι φαρμακευτικές εταιρείες», οι «κομμουνιστές», ένα άλλο κράτος ή μια άλλη θρησκεία. Συνεπώς, στα πλαίσια ενός

συνωμοσιολογικού λόγου κυριαρχούν κάποιες φορές οι (δήθεν) συνωμότες ως κομβικό σημείο. Αρκετά συχνά μπορεί να εμφανιστεί παραπάνω από ένας συνωμότης, όπως για παράδειγμα όταν κάποιος συνδέει στον λόγο τους «Εβραίους», τους «Μασόνους» και την «παγκόσμια διακυβέρνηση». Φυσικά, από τη στιγμή που ο κάθε λόγος βάζει στο στόχαστρο συγκεκριμένους «συνωμότες» (συχνά με ρατσιστικό ή/και υποτιμητικό τρόπο) μπορεί να χαρακτηριστεί και αναλόγως: αντισημιτικός, αντικομμουνιστικός, κλπ.

2) μια συγκεκριμένη έννοια (λέξη-κλειδί) που σχετίζεται με την υποτιθέμενη συνωμοσία και η οποία συνδυάζεται με τη διαμόρφωση της εικόνας ενός εχθρού. Για παράδειγμα, ένας αντι-εμβολιαστικός λόγος μπορεί ταυτόχρονα να είναι και συνωμοσιολογικός, αν υποστηρίζει ότι τα «εμβόλια» είναι μέρος ενός μυστικού σχεδίου για τον έλεγχο του πληθυσμού ή για το κέρδος των φαρμακευτικών και των πολυεθνικών εταιρειών. Ένας λόγος που αφορά μια δήθεν συνωμοσία στα πλαίσια της εξερεύνησης του διαστήματος μπορεί να χρησιμοποιεί συχνά λέξεις και εκφράσεις όπως «εξωγήινοι», «απόκρυφη τεχνολογία», «ψεύτικη προσγείωση στο φεγγάρι» και «ερπετοειδή».

Συνεπώς, στα πλαίσια ενός λόγου περί συνωμοσίας μπορεί να κυριαρχεί η έννοια του ίδιου του συνωμότη ή κάποια λέξη-κλειδί που σχετίζεται με τη συνωμοσία που δήθεν υφαίνεται.

Με ποιον τρόπο, όμως, απευθύνεται στην κοινωνία ένας πολιτικός ηγέτης με συνωμοσιολογική ρητορική; Το πολιτικό υποκείμενο το οποίο εγκαλεί ο ηγέτης μπορεί να είναι κάποιο συγκεκριμένο σημαίνον (π.χ. λαός, πατριώτες, συνέλληνες, πολίτες, κλπ.), αλλά μπορεί και να εναλλάσσεται ανά τακτά χρονικά διαστήματα στον λόγο του. Αυτό σχετίζεται με τα κεντρικά στοιχεία μιας ρηματικής κατασκευής και την κατεύθυνση που έχει λάβει (λαϊκιστική, αντι-λαϊκιστική, εθνικιστική, κλπ.) Πάντως, η συνωμοσιολογική ρητορική δεν συμπορεύεται αναγκαστικά με το κομβικό σημείο του «λαού» (βλ. Markou 2022). Απέναντι στο πολιτικό υποκείμενο στο οποίο απευθύνεται τοποθετεί αυτές τις ομάδες ανθρώπων που αναγνωρίζει ως «εχθρούς» και ως «συνωμότες». Σε γενικές γραμμές, ως συνωμότες αναγνωρίζονται κυβερνήσεις, ΜΚΟ, επιστημονικοί θεσμοί, θρησκευτικές οργανώσεις, κλειστές αδελφότητες (Πλειώνης και Δεμερτζής 2023: 25). Σύμφωνα με τον Taguieff, οι συνωμοσίες αποδίδονται συχνά σε «δρώσες μειονότητες (επαναστατικές ομάδες, ανατρεπτικές δυνάμεις) ή σε κατεστημένες εξουσίες (κυβερνήσεις, μυστικές υπηρεσίες, κλπ.)» (Taguieff 2017: 185-6).

Η συνωμοσιολογία δεν αποτελεί πάντα κυρίαρχη μορφή στα πλαίσια ενός λόγου αλλά μπορεί να εμφανιστεί ανάλογα με τις περιστάσεις. Έτσι, πολύ συχνά συναντάμε πολιτικούς λόγους που παρουσιάζουν συνωμοσιολογικές διαστάσεις, οι οποίοι δεν τοποθετούν τον «συνωμότη» ή μια συγκεκριμένη έννοια (π.χ. εμβόλια, ψεκασμοί, κλπ.) σε περίοπτη θέση, αλλά διαθέτουν ως κομβικό σημείο του λόγου τους άλλες έννοιες, όπως για παράδειγμα την έννοια του «λαού», ή την έννοια του «έθνους», δηλαδή το υποκείμενο το οποίο εγκαλεί στη μάχη ενάντια στον κοινό εχθρό. Σ' αυτή την περίπτωση ο λόγος θα είναι κατεξοχήν λαϊκιστικός ή εθνικιστικός αντίστοιχα, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να χαρακτηριστεί συνωμοσιολογικός, αφού οι έννοιες που περιφέρονται γύρω από κάποιο κομβικό σημείο και σχετίζονται με κάποια δήθεν συνωμοσία επηρεάζουν με τον δικό τους τρόπο μια ρηματική κατασκευή (σημαίνοντα) και «πασπαλίζουν» τον συγκεκριμένο λόγο με συνωμοσιολογία. Σε πολλές περιπτώσεις, η συνωμοσιολογία

συμπορεύεται με ακραίες εθνικιστικές και ρατσιστικές ιδέες, οι οποίες στοχοποιούν συγκεκριμένες ομάδες (εθνικές, εθνοτικές, θρησκευτικές, κλπ.) και τις απειλούν ευθέως (βλ. Dyrendal, Robertson and Asprem 2018). Ωστόσο, υπάρχουν πολλοί λόγοι που βασίζονται σε κάποια λαϊκιστική, αντι-λαϊκιστική ή εθνικιστική λογική χωρίς απαραίτητα να εκφράζουν πάντα (ή σε μεγάλο βαθμό) συνωμοσιολογικές ιδέες στον λόγο τους.

Συνεπώς, παρόλο που η συνωμοσιολογία μπορεί να εμφανιστεί σε κάθε πολιτικό λόγο, δεν καθορίζει με τον ίδιο τρόπο τον χαρακτήρα του, αφού από τη μια πλευρά υπάρχουν λόγοι οι οποίοι βασίζονται σε θεωρίες συνωμοσίας για να διαμορφώσουν την πολιτική τους ατζέντα, ενώ από την άλλη υπάρχουν λόγοι που δεν τις τοποθετούν σε περίοπτη θέση και (ίσως) τις χρησιμοποιούν περιστασιακά. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα της κρίσης υπήρξαν πολιτικές δυνάμεις από όλο το πολιτικό φάσμα που εξέφρασαν επιχειρήματα περί πιθανών συνωμοσιών. Σε κάποιες περιπτώσεις τα κόμματα βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό σε συνωμοσιολογικά σχήματα στον λόγο τους, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η συνωμοσιολογία ήταν ένα περιστασιακό φαινόμενο χωρίς μεγάλη ένταση. Η Αθηνά Σκουλαρίκη αναφέρεται σε άρθρο της σε διάφορες θεωρίες συνωμοσίας που αναπτύχθηκαν προσφάτως στη χώρα, όπως στον ισχυρισμό μελών της κυβέρνησης του Κώστα Καραμανλή (2007) ότι υπήρξε μια «ασύμμετρη απειλή» ενάντια στη χώρα, δηλαδή ότι ξένοι πράκτορες (μάλλον Τούρκοι) δρούσαν ως εμπρηστές με στόχο την αποσταθεροποίηση της Ελλάδας. Επίσης, δίνει μεγάλη έμφαση στις θεωρίες που αναπτύχθηκαν με επίκεντρο την οικονομική κρίση. Για παράδειγμα, περιγράφει την άποψη που κυκλοφορούσε εκείνο το διάστημα ότι υπήρχε ένα σκόπιμο σχέδιο από «ξένες δυνάμεις» να καταστρέψουν την Ελλάδα και συγκεκριμένα να μειώσουν την ανεξαρτησία της χώρας ή να εκμεταλλευτούν την πτώχευση της, ώστε να αποκτήσουν πρόσβαση σε ελληνικά περιουσιακά στοιχεία και πόρους και να χρησιμοποιήσουν την ελληνική χρεοκοπία ως παράδειγμα για να αποτρέψουν άλλες χώρες από το να αμφισβητήσουν τις πολιτικές λιτότητας (Skoulariki 2018: 95-96). Οι απόψεις περί της ύπαρξης μιας πιθανής συνωμοσίας υπήρξαν μέρος συνήθως λαϊκιστικών λόγων, δηλαδή λόγων που είχαν ως κομβικό τους σημείο τον «λαό» και οι οποίοι τοποθέτησαν απέναντι του το «κατεστημένο».

Την ίδια περίοδο αναπτύχθηκαν συνωμοσιολογικές θεωρήσεις από κόμματα και πολιτικούς που βρίσκονται στον φιλελεύθερο χώρο, οι οποίοι αναφέρθηκαν σε ένα δήθεν σχέδιο που υπήρχε στη χώρα για την επιστροφή της χώρας στη δραχμή (λόμπι της δραχμής) (βλ. Propaganda Team 2017), παρουσιάζοντας συγκεκριμένες πτέρυγες/οργανώσεις/κόμματα της (λαϊκιστικής) αριστεράς και δεξιάς ως επικίνδυνες για τη χώρα. Για παράδειγμα, το 2015 στελέχη της ΝΔ κατηγόρησαν την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ ότι εξυπηρετεί το λόμπι της δραχμής (LifO Newsroom 2015). Η έννοια του «λόμπι της δραχμής» υπήρξε μέρος κυρίως του αντι-λαϊκιστικού λόγου, όπου ο λαϊκισμός αποτελούσε το κομβικό του σημείο και αναγνωρίστηκε ως μεγάλη απειλή για τη δημοκρατία.

Φυσικά, δεν θα ήταν δύσκολο να εντοπίσουμε και άλλες περιπτώσεις πολιτικών, κομμάτων και οργανώσεων που αναφέρθηκαν σε κάποια «συνωμοσία» ή «σχέδιο» που δήθεν υφαίνεται εναντίον τους ή εναντίον της χώρας. Μια απλή αναζήτηση στο διαδίκτυο μπορεί να πείσει τον καθένα. Άλλωστε, οι πολλαπλές κρίσεις που αντιμετώπισε η Ελλάδα

τα τελευταία χρόνια (από την οικονομική κρίση μέχρι την πανδημία) υπήρξαν γόνιμο έδαφος για την άνθιση της συνωμοσιολογίας.

Συνεπώς, παρατηρούμε ότι στην Ελλάδα εκφράστηκαν συνωμοσιολογικές απόψεις από διαφορετικούς πολιτικούς χώρους και ηγέτες, τόσο από τον λεγόμενο προοδευτικό και φιλελεύθερο χώρο, όσο και από τον συντηρητικό, τόσο από την αριστερά όσο και από την δεξιά. Σε κάποιες περιπτώσεις η συνωμοσιολογία υπήρξε η βάση της επιχειρηματολογίας τους, ενώ σε άλλες είτε έπαιξε δευτερεύοντα ρόλο είτε υπήρξε περιθωριακό στοιχείο. Η χρήση της μεθοδολογίας της «Σχολής του Έσσεξ» μπορεί σε κάθε περίπτωση να βοηθήσει ως προς τον χαρακτηρισμό (ή όχι) κάποιου πολιτικού λόγου ως συνωμοσιολογικού.

Επίλογος

Στη συγκεκριμένη εργασία επικεντρωθήκαμε στην έννοια των θεωριών συνωμοσίας, αναλύοντας την μέσα από τα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία της ανάλυσης λόγου της «Σχολής του Έσσεξ». Έτσι, εστιάσαμε συντόμως στον τρόπο άρθρωσης ενός λόγου περί συνωμοσίας, στα κομβικά του σημεία, στον τρόπο που εγκαλεί το πολιτικό υποκείμενο και στους «εχθρούς» που κατασκευάζει, καθώς και στην δυνατότητα συμπόρευσης (ως πρωτεύον ή δευτερεύον) στοιχείο με άλλους λόγους (π.χ. λαϊκιστικούς, εθνικιστικούς, κλπ.) Ο εντοπισμός των κομβικών σημείων και των σημαινόντων ενός λόγου μας βοηθά στον ακριβή προσδιορισμό ενός λόγου και στην αξιολόγηση της έντασης των συνωμοσιολογικών του μοτίβων, καθώς και στην ανάλυση της σχέσης με άλλα σημαίνοντα. Σε ένα περιβάλλον, άλλωστε, όπου οι ιδέες περί πιθανών συνωμοσιών είναι ευρέως διαδεδομένες και διαδραματίζουν τον δικό τους ρόλο στην πολιτική, είναι σημαντικό να μπορούμε να εντοπίσουμε ποιοι είναι εκείνοι οι λόγοι οι οποίοι βασίζονται σε έναν συνωμοσιολογικό χαρακτήρα.

Τέλος, η εμφάνιση συνωμοσιολογικών μοτίβων στο εσωτερικό προοδευτικών και δημοκρατικών λόγων μας δημιουργεί ένα εύλογο ερώτημα: Μπορεί να οδηγήσει η συνύπαρξη συμπεριληπτικών/προοδευτικών ρηματικών στοιχείων και συνωμοσιολογίας στην πολιτική και δημοκρατική αλλαγή; Μπορεί μια συνωμοσιολογική κριτική να αποτελέσει μέσο αμφισβήτησης των κυρίαρχων εξουσιαστικών δομών και να αναδείξει πτυχές της πραγματικότητας και αδυναμίες του πολιτικού συστήματος; Αυτό είναι ένα ζήτημα που θα αναλύσουμε σε άλλο κείμενο.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Λένης, Δ. (2023), *Θεωρίες Συνωμοσίας: Ιστορία, Θεωρία και Πρακτική (Μια Εισαγωγή)*, Αθήνα, Τόπος.

LifO Newsroom. (2015), Πολιτικό Συμβούλιο ΝΔ: Η κυβέρνηση εξυπηρετεί το λόμπι της δραχμής, *lifo.gr*, 26 Ιουλίου, https://www.lifo.gr/now/politics/politiko-symboylio-nd-i-kybernisi-exypiretei-lompi-tis-drahmis

Πλειώνης, Μ. (επιμ.), (2023), *Ψευδοεπιστήμες και Θεωρίες Συνωμοσίας: Ένας οδηγός πλοήγησης*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Propaganda Team (2017), Λόμπι της δραχμής: Άβολη πραγματικότητα ή βολικός μύθος;

Parapolitika.gr, 28 Μαρτίου, https://www.parapolitika.gr/stiles/propaganda-team/article/253713/lompi-tis-drachmis-avoli-pragmatikotita-volikos-mithos/

Ρακόπουλος, Θ. (2017), «Προσεγγίζοντας» τον Σώρρα: «Θεωρίες συνωμοσίας» και κοινωνικές επιστήμες, *Σύγχρονα Θέματα*, Νο 136, σσ. 24-27.

Taguieff, P. A. (2017), *Ο εξτρεμισμός και τα είδωλα του. Επίκαιρες σκέψεις για τον τζιχαντισμό, την άκρα δεξιά, τον αντισημιτισμό, τον λαϊκισμό και τη συνωμοσιολογία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Breakwell, M. G. (2021), *Mistrust*, London, California, New Delhi and Singapore, SAGE.

Busbridge, R., Moffitt B. and Thorburn J. (2020), Cultural Marxism: Far-Right Conspiracy Theory in Australia's Culture Wars, *Social Identities*, Vol. 26, No 6, pp. 722-738.

Carpentier, N. (2010), Deploying discourse theory: An introduction to discourse theory and discourse theoretical analysis, In N. Carpentier et al. (eds.), *Media and Communication Studies Interventions and Intersections*, Tartu University Press, pp. 251-265.

De Cleen, B. and Stavrakakis, Y. (2017), Distinctions and Articulations: A Discourse Theoretical Framework for the Study of Populism and Nationalism, *Javnost - The Public*, Vol. 24, No 4, pp. 301-319.

Demata, M., Virginia, Z. and Zottola, A (eds.), (2022), *Conspiracy Theory Discourses*, Amsterdam and Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.

Dentith, M.R.X. (2014), *The Philosophy of Conspiracy Theories*, New York, Palgrave Macmillan.

Dentith, M.R.X. (2018), The Problem of Conspiracism, *Argumenta*, Vol. 3, No. 2, pp. 327-343.

Dentith, M.R.X. (2019a), Conspiracy Theories and Philosophy: Bringing the Epistemology of a Freighted Term into the Social Sciences, In J. E. Uscinski (ed.), *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, New York, Oxford University Press, pp. 94-108.

Dentith, M.R.X. (2019b), Conspiracy theories on the basis of the evidence, *Synthese*, Vol. 196, pp. 2243-2261.

Dentith, M.R.X. (2022), Suspicious conspiracy theories, *Synthese*, Vol. 200, 243.

Dyrendal, A., Robertson, D. G. and Asprem E. (eds.), (2018), *Handbook of Conspiracy Theories and Contemporary Religion*, Leiden and Boston, Brill.

Fenster, M. (2008), *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Cultures*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Ginzburg, C. (2012), *Thread and Traces: True False Fictive*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.

Green, R. and Douglas M. K. (2018), Anxious Attachment and Belief in Conspiracy Theories, *Personality and Individual Differences*, Vol. 125, No 15, pp. 30-37.

Harris, K. (2022), Some problems with particularism, *Synthese*, Vol. 200, 447.

Husting, G. and Orr, M. (2007), Dangerous Machinery: 'Conspiracy Theorist' As a Transpersonal Strategy of Exclusion, *Symbolic Interaction*, Vol. 30, No 2, pp. 127-150.

Knight, P. (ed.), (2003), *Conspiracy Theories in American History: An Encyclopedia*, Volume 1, California, ABC CLIO.

Laclau, E. and Mouffe, C. (2001) [1985], *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London and New York, Verso.

Lynas, M. (2020), COVID: Top 10 Current Conspiracy Theories, *Alliance for Science*, April 20, https://allianceforscience.cornell.edu/blog/2020/04/covid-top-10-current-conspiracy-theories/

Markou, G. (2022), Is Conspiracism Endogenous to Populism? A Discursive-Theoretical Analysis, *Redescriptions: Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*, Vol. 25, No 2, pp. 154-170.

McEvoy, J. (2021), Microchips, Magnets and Shedding: Here Are 5 (Debunked) COVID Vaccine Conspiracy Theories Spreading Online, *Forbes.com*, June 3, https://www.forbes.com/sites/jemimamcevoy/2021/06/03/microchips-and-shedding-here-are-5-debunked-covid-vaccine-conspiracy-theories-spreading-online/?sh=398bcd9326af

Nefes, T. S. and Romero-Reche, A. (2024), Exploring the impacts of conspiracy theories on election dynamics in Spain and Turkey, *Mediterranean Politics*, pp. 1-10.

Nilan, P. (2021), *Young People and the Far Right*, Singapore, Palgrave Macmillan.

Önnerfors, A. and Krouwel A. (eds.), (2021), *Europe: Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe*, Oxon and New York, Routledge.

Pigden, C. (2022), Conspiracy Theories and the Conventional Wisdom Revisited, In O. Loukola and L. Donskis (eds.), *Secrets and Conspiracies*, Leiden and Boston, Brill, pp. 126-156.

Skoulariki, A. (2018), Conspiracy theories before and after the Greek crisis: Discursive patterns and political use of the 'enemy' theme, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, Vol. 37, pp. 73-108.

Stavrakakis, Y. and Galanopoulos, A. (2023), Ernesto Laclau. *Oxford Biographies*, https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780190221911/obo-9780190221911-0127.xml

Sunstein, C. R. and Vermeule, A. (2009), Conspiracy Theories: Causes and Cures*, *Journal of Political Philosophy*, Vol. 17, No 2, pp. 202-227.

Swami, V. and Furnham, A. (2014), Political Paranoia and Conspiracy Theories, In J. W. van Prooijen, and P. A. M. van Lange, *Power Politics, and Paranoia: Why People Are Suspicious about Their Leaders*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 218-236.

Swami, V., Furnham, A., Smyth, N., Weis, L., Lay, A., and Clow, A. (2016), Putting the Stress on Conspiracy Theories: Examining Associations between Psychological Stress, Anxiety, and Belief in Conspiracy Theories, *Personality and Individual Differences*, Vol. 99, pp. 72-76.

Thalmann, K. (2019), *The Stigmatization of Conspiracy Theory Since the 1950s: "A Plot to Make Us Look Foolish",* Abingdon, Oxon and New York, Routledge.

Uscinski, E. J. (ed.) (2019), *Conspiracy Theories and the People who Believe Them*, New York, Oxford University Press.

ΒΙΩΜΕΝΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ, ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΗ ΕΤΟΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΛΗΓΕΙΣΑ ΠΕΡΙΟΧΗ ΒΡΙΣΑΣ-ΒΑΤΕΡΩΝ-ΣΤΑΥΡΟΥ ΛΕΣΒΟΥ[1]

Δημήτρης Παρασκευόπουλος,[α] Νικόλαος Ναγόπουλος,[β] Χρήστος Κουρούτζας,[γ] Ευαγγελία Αϊβαλιώτη,[δ] Φώτιος Βλάχος,[ε] Ραλλού Ματζουράνη,[στ] Βασιλεία Χατζηβασιλείου,[ζ] Παναγιώτα Χριστέλλη[η,2]

[α] Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας των Συναισθημάτων, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[β] Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Γνώσης, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[γ] Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Διακινδύνευσης και της Αβεβαιότητας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[δ] Κοινωνιολόγος, Απόφοιτη ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[ε] Κοινωνιολόγος, Απόφοιτος ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[στ] Κοινωνιολόγος, Απόφοιτη ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[ζ] Φιλόλογος, Απόφοιτη ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[η] Εκπαιδευτικός, Απόφοιτη ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση περιλαμβάνει θεωρητική επεξεργασία του υπό εξέταση φαινομένου, τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, καθώς και τα βασικά αποτελέσματα ποιοτικής κοινωνικής έρευνας, η οποία κλήθηκε να συμβάλει: αφενός, στην προώθηση ενός δικτύου συνεργασίας μεταξύ Πολιτείας, Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οργανώσεων κοινωνικού τομέα και πολιτών, και τη συγκρότηση ενός κοινού σχεδίου δράσης και, αφετέρου, στη μελέτη συναισθημάτων κοινοτισμού, συνεργατικής διάθεσης και ενίσχυσης του τοπικού κοινωνικού κεφαλαίου, με σκοπό την υποστήριξη του κοινωνικού και την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος ως βασικών παραγόντων τοπικής ανάπτυξης και κοινωνικής συνοχής. Ειδικότερα, η έρευνα στόχευσε: α) στη διερεύνηση της βιωμένης εμπειρίας διακινδύνευσης των κατοίκων στις πληγείσες, από φυσικές καταστροφές, περιοχές, β) στην καταγραφή των επιπτώσεων αναφορικά με την ποιότητα ζωής των κατοίκων και του τρόπου διαχείρισης των συνεπειών, γ) στην αποτύπωση του βαθμού ετοιμότητας και του πλαισίου διαχειριστικής επάρκειας των πολιτών στη διαχείριση φυσικών καταστροφών, δ) στον εντοπισμό προβλημάτων που στοιχειοθετούν υπαρκτές αδυναμίες σε επίπεδο προληπτικής οργανωσιακής αντιμετώπισης, ε) στους παράγοντες που συμβάλλουν στην ανθεκτικότητα της κοινότητας μετριάζοντας τις αρνητικές συνέπειες των φυσικών καταστροφών και διανοίγοντας νέες προοπτικές για τις τοπικές κοινότητες, στ) στη διερεύνηση αναγκών των πολιτών και ανάδειξη δράσεων ενημέρωσης, συμβουλευτικής και υποστήριξής τους, ζ) στη χαρτογράφηση οργανώσεων, υπηρεσιών και επιχειρησιακών φορέων που δραστηριοποιούνται στην ευρύτερη περιοχή και δύνανται να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση και διαχείριση

πολλαπλών διακινδυνεύσεων, καθώς και η) στην αποτύπωση του βαθμού συντονισμού και αποτελεσματικής συνεργασίας μεταξύ των φορέων διαχείρισης/επιχειρησιακού σχεδιασμού και των κατοίκων της κοινότητας. Η εφαρμογή του ερευνητικού σχεδίου μελέτης περίπτωσης βασίστηκε στις αρχές σκόπιμης δειγματοληψίας. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσω ημι-δομημένων συνεντεύξεων σε κατοίκους στην περιοχή Βρίσας, Βατερών και Σταυρού (Νομός Λέσβου). Τα συμπεράσματα προέκυψαν μέσω θεματικής ανάλυσης, τηρώντας το δεοντολογικό πλαίσιο που διέπει την κοινωνική έρευνα.

Λέξεις Κλειδιά: Διακινδύνευση, Φυσικές Καταστροφές, Κοινότητα, Συλλογικά Συναισθήματα, Ποιοτική Έρευνα

LIVED RISK EXPERIENCE, ORGANIZATIONAL PREPAREDNESS AND DEALING WITH SOCIAL IMPACT: QUALITATIVE SOCIAL RESEARCH FINDINGS ON THE DISASTER-STRICKEN AREAS OF BRISA-VATERA-STAVROS, LESVOS (GREECE)

Dimitris Paraskevopoulos,[α] Nikolaos Nagopoulos,[β] Christos Kouroutzas,[γ] Evangelia Aivalioti,[δ] Fotios Vlachos,[ε] Rallou Matzourani,[στ] Vasileia Chatzivasileiou,[ζ] Panagiota Christelli[η]

[α] Assistant Professor of Sociology of Emotions, Department of Sociology, School of Social Sciences, University of the Aegean

[β] Professor of Sociology of Knowledge, Department of Sociology, School of Social Sciences, University of the Aegean

[γ] Assistant Professor of Sociology of risk and uncertainty, Department of Sociology, School of Social Sciences, University of the Aegean

[δ] Sociologist, MA in “Social Research on Regional Development and Social Cohesion”, Department of Sociology, School of Social Sciences, University of the Aegean

[ε] Sociologist, MA in “Social Research on Regional Development and Social Cohesion”, Department of Sociology, School of Social Sciences, University of the Aegean

[στ] Sociologist, MA in “Social Research on Regional Development and Social Cohesion”, Department of Sociology, School of Social Sciences, University of the Aegean

[ζ] Philologist, MA in “Social Research on Regional Development and Social Cohesion”, Department of Sociology, School of Social Sciences, University of the Aegean

[η] Educator, MA in “Social Research on Regional Development and Social Cohesion”, Department of Sociology, School of Social Sciences, University of the Aegean

Abstract

The present paper includes a theoretical processing of the under-review phenomenon, the methodology used, as well as the main findings of the qualitative research. The contribution of this research lies, on one hand, in promoting a cooperative network between the State, Regional Administration, Social Entities/Agencies and Citizens, and in constituting a shared action plan, and, on the other hand, in studying communitarian emotions/collective feelings, cooperative willingness and widening of the enhancement of local social capital so that social and natural environments are supported, since they are considered as the main factors of regional development and social cohesion. More specifically, this study has aimed to: a) investigate the

residents' lived risk experience at the disaster areas; b) trace the impact on the residents' life quality and how they manage/deal with these consequences; c) depict the degree of the citizens' preparedness for disaster management; d) detect issues that are existing weaknesses on an organisational level at how cope proactively; e) depict the factors that contribute to a community's resilience, thus mitigating negative disaster impacts and breaking through for the local communities; f) investigate the citizens' needs and give prominence to actions of their informing, consulting and supporting; g) map agencies, services and operational sectors, which operate on the wider area and are able to contribute to encountering and managing the natural disaster; and h) to depict the degree of coordination and effective cooperation among community residents and the management/operational planning sectors. The implementation of the case study research planning was based upon the principles of purposive sampling, whereas the data were collected via semi-structured interviews with residents of Brisa, Vatera, and Stavros (Lesvos). The conclusions resulted from the thematic analysis method, complying with ethics always underpinning social research.

Keywords: Risk, Natural Disasters, Community, Collective Feelings, Qualitative Research

Εισαγωγή

> «[...] *Το 2005 ο τυφώνας Κατρίνα χτύπησε τις ακτές της Λουιζιάνα. Στη Νέα Ορλεάνη και στα περίχωρα όλοι ήξεραν πως έρχεται ο Κατρίνα κι όλοι είχαν αρκετό χρόνο να βρουν καταφύγιο. Ωστόσο, δεν μπορούσαν όλοι να ενεργήσουν και να αξιοποιήσουν σωστά το διαθέσιμο χρόνο για να δραπετεύσουν. Κάποιοι, αρκετοί μάλιστα, δεν μπορούσαν να συγκεντρώσουν αρκετά χρήματα για αεροπορικά εισιτήρια. Μπορούσαν να φορτώσουν τις οικογένειές τους σε φορτηγά, αλλά πού θα μπορούσαν να τις πάνε; Τα μοτέλ στοιχίζουν χρήματα κι αυτά, και χρήματα βέβαια δεν είχαν. Και - παραδόξως - ήταν ευκολότερο για τους εύπορους γείτονές τους να υπακούσουν στις εντολές να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, να εγκαταλείψουν την περιουσία τους για να σώσουν τη ζωή τους· τα υπάρχοντα των εύπορων ήταν ασφαλισμένα, οπότε ο Κατρίνα μπορεί να ήταν θανάσιμη απειλή για τη ζωή τους, όχι όμως και για τον πλούτο τους. Επιπλέον, τα υπάρχοντα των φτωχών, οι οποίοι δεν είχαν λεφτά για αεροπορικά εισιτήρια ή μοτέλ, μπορεί να ήταν πενιχρά μπροστά στην αφθονία των πλουσίων, κι επομένως δεν άξιζε να τα κλαις το ίδιο, ωστόσο ήταν τα μόνα τους υπάρχοντα· κανείς δεν θα τους αποζημίωνε για την απώλειά τους και άπαξ και χάνονταν, θα χάνονταν για πάντα, κι όλες οι οικονομίες μιας ζωής αυτών των ανθρώπων θα εξαφανίζονταν μαζί τους* [...]» (Bauman 2012: 15-16).

Ποιες *δυσκολίες* ανακύπτουν κατά την εκδήλωση μιας φυσικής καταστροφής και με ποιο τρόπο αυτές αντιμετωπίζονται; Πώς *αντιδρούν* οι κάτοικοι των πληγεισών περιοχών ως μέλη της κοινότητας; Ποιος ο βαθμός *ετοιμότητας* των κοινοτήτων για την αντιμετώπιση μιας φυσικής καταστροφής; Ποιος ο *αντίκτυπος* των φυσικών καταστροφών στη ζωή και την καθημερινότητα των τοπικών κοινωνιών; Πώς συμβάλλουν οι εμπλεκόμενοι φορείς και ποιος ο βαθμός *συντονισμού* και *συνεργασίας* μεταξύ τους; Ποια προληπτικά *μέτρα* λαμβάνονται και ποιες ενέργειες προβλέπονται όσον αφορά τη διαχείριση μιας φυσικής καταστροφής και την αντιμετώπιση των κοινωνικών και οικονομικών της επιπτώσεων;

Συνοπτικά: *Πώς εμπλέκεται ο κοινωνικός παράγοντας και οι επιστήμες που τον θεραπεύουν με την εμφάνιση αιφνίδιων φυσικών φαινομένων που επηρεάζουν δραματικά τη ζωή ανθρώπων σε τοπικές κοινωνίες;*.

Τα ανωτέρω ερωτήματα αποτέλεσαν αφετηρία για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση ποιοτικής κοινωνικής έρευνας, μέρος της έκτης δράσης «*Ανάδειξη Φυσικής-Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Βιώσιμη Τοπική Ανάπτυξη*» στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου με τίτλο «*Μελέτη Επιπτώσεων και Σύνταξη Εμπειρογνωμοσύνης για την αντιμετώπιση προβλημάτων στην πληγείσα περιοχή Βρίσας – Βατερών - Σταυρού Λέσβου μετά την πυρκαγιά της 23ης Ιουλίου 2022 --ΒΡΙΣΗΙΣ 2022*».[1]

Η ποιοτική κοινωνική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παραπάνω κοινωνικής παρέμβασης, αντλεί θεωρητικά από συμβολές που εντάσσονται στα γνωστικά πεδία της κοινωνιολογίας των καταστροφών, της κοινωνιολογίας της διακινδύνευσης και της αβεβαιότητας, της κοινωνιολογίας των συναισθημάτων και της κοινωνιολογίας των οργανώσεων. Στο πρώτο μέρος, πραγματοποιείται μία θεωρητική πραγμάτευση και εννοιολόγηση της συνθετότητας του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής, της διακινδύνευσης ως αναλυτικού εργαλείου καθώς και του κρίσιμου ρόλου της κοινότητας όσον αφορά την ετοιμότητα, την πρόληψη, τη συμπερίληψη, την ανθεκτικότητα και τη γενικότερη διαχείριση των φυσικών καταστροφών. Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει τον μεθοδολογικό σχεδιασμό της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε, παραθέτοντας, μεταξύ άλλων, τη μέθοδο δειγματοληψίας, τις τεχνικές συλλογής και ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων, τη δευτερογενή ανάλυση τεκμηρίων, καθώς και ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας. Η τρίτη ενότητα πραγματεύεται κομβικά σημεία της θεματικής ανάλυσης. Ειδικότερα: α) τη βιωμένη εμπειρία της διακινδύνευσης, β) τα ζητήματα ελλείψεων και προκλήσεων κατά τη διαδικασία εκκένωσης, γ) τα ζητήματα συντονισμού και οργανωσιακής ετοιμότητας, δ) τον κρίσιμο ρόλο της κοινότητας και τις συνεργασίες που αναπτύχθηκαν στα επιχειρησιακά ζητήματα που προέκυψαν, καθώς και την επούλωση των πληγών, ε) τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην ποιότητα ζωής των κατοίκων σε συναισθηματικό, οικογενειακό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, και στ) τις προτάσεις πρόληψης, όπως αυτές επικοινωνήθηκαν από την τοπική κοινότητα. Η τέταρτη και τελευταία ενότητα συγκεντρώνει τα συμπεράσματα από το πεδίο της έρευνας, υπογραμμίζοντας βασικά στοιχεία και παραμέτρους μιας αποτελεσματικής διαχείρισης των φυσικών καταστροφών.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η ανθρωπότητα - σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο - καλείται να «προσαρμοστεί» στις επιπτώσεις της αλλαγής των κλιματολογικών συνθηκών (Δεμερτζής κ.ά. 2022: 17). Πρόκειται για μία σειρά γεγονότων που προσδιορίζουν τη μετάβαση στην αναστοχαστικού τύπου νεωτερικότητα (Giddens 2014). Η «αναστοχαστική νεωτερικότητα» ή ο «αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός» περιγράφει τη συνθήκη όπου οι κοινωνίες συνειδητοποιούν την πολυπλοκότητα των κινδύνων που επιφέρει η ανάπτυξη, απαιτώντας συνεχή αυτοαναστοχασμό (Lash 1993: 18-21). Βασικές έννοιες ανάλυσης αποτελούν το ρίσκο, η διακινδύνευση, ο κίνδυνος,[3] η ευθραυστότητα, η επισφάλεια και η αβεβαιότητα, έννοιες που χαρακτηρίζουν τις σημερινές κοινωνίες. Σε συνθήκες

αναστοχασμού της βιομηχανικής κοινωνίας, η λογική της κατανομής διακινδυνεύσεων υπερισχύει έναντι της λογικής κατανομής του πλούτου (Beck 2015α: 33). Η αστικοποίηση, ο βιομηχανισμός και η διευρυμένη χρήση ορυκτών καυσίμων σκιαγραφούν το όλο πλαίσιο, προκαλώντας αρνητικές επιπτώσεις στις φυσικές διεργασίες της γης και σε βίαια φαινόμενα, όπως καύσωνες, μεγα-πυρκαγιές και πλημμύρες (Δεμερτζής κ.ά. 2022: 15). Εννοιολογικά, η διακινδύνευση παραπέμπει σε έναν συστηματικό τρόπο αντιμετώπισης των κινδύνων και των ανασφαλειών που εισάγονται από την ίδια την εκσυγχρονιστική συνθήκη (Beck 2015α: 48). Μία σειρά από διαδικασίες σε ρυθμιστικό επίπεδο, που στόχο έχουν, εν ολίγοις, να ελεγχθεί το ανεξέλεγκτο (Beck 2002)·ο Z. Bauman θα μας θυμίσει ότι

> «[...] η μοντέρνα υπόσχεση να αποτραπούν ή να καταπολεμηθούν, η μία μετά την άλλη, όλες οι απειλές κατά της ανθρώπινης ανασφάλειας έχει εκπληρωθεί μέχρι ενός βαθμού. [...] Αυτό που, ωστόσο, απέτυχε καταφανώς να υλοποιηθεί είναι η προσδοκία απαλλαγής από τους φόβους που γεννιούνται και εκτρέφονται από την ανασφάλεια [...]» (2007: 174).

Η κλιματική αλλαγή συνιστά συνθήκη υψηλής επιδραστικότητας στην κοινωνική δράση, αποτελώντας ουσιαστικό, αναπόσπαστο στοιχείο της κοινωνίας της διακινδύνευσης και της αναστοχαστικής νεωτερικότητας (Δεμερτζής κ.ά. 2022: 17). Η αλλαγή του κλίματος, μέσα από το «φαινόμενο του θερμοκηπίου», λόγω των ανθρωπογενών δραστηριοτήτων, από φυσικό φαινόμενο μετατρέπεται σε περιβαλλοντικό και κοινωνικό «*πρόβλημα*». Συγκεκριμένα, ανθρώπινες δραστηριότητες -κύρια η εκβιομηχάνιση- οδηγούν στην υπερθέρμανση του πλανήτη με συνακόλουθες επιπτώσεις στην τοπική θερμοκρασία, τα επίπεδα υγρασίας, την ταχύτητα του ανέμου, τη συχνότητα βροχοπτώσεων, αλλά και στην άνοδο της στάθμης της θάλασσας (Wadanambi κ.ά. 2020: 86-87).

Στην πραγματικότητα, έχει ήδη μετασχηματίσει τον κόσμο, τόσο στον τρόπο που εξελίσσεται η ζωή πάνω σε αυτόν, όσο και στο πώς διαμορφώνονται οι όροι άσκησης πολιτικής. Η αλλαγή των συνθηκών αποτελεί ουσιαστικά τη «μεταμόρφωση» (Beck 2015β: 76) του κόσμου, όπως ήταν μέχρι τώρα γνωστός. Το αποτύπωμα αυτής της διαδικασίας γίνεται ολοένα και περισσότερο ορατό μέσα από την πίεση και την απειλή που δέχονται τα οικοσυστήματα και ταυτόχρονα η υγεία των ανθρώπων παγκοσμίως (Leichenko and O' Brien 2022: 64-90). Συγκεκριμένα, όσο διατηρείται η χρήση ορυκτών καυσίμων, τόσο διατηρείται η μέση τιμή της θερμοκρασίας του πλανήτη στους +1,5C - 2C. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να σημειώνεται αύξηση των πυρκαγιών 41% - 61%, των ραγδαίων βροχοπτώσεων 10% - 21% και φαινομένων ακραίου καύσωνα 173% - 478% (WWF χ.χ.). Τα δεδομένα αυτά οδηγούν στη διαπίστωση πως οι εκφάνσεις της αναστοχαστικής νεωτερικότητας αποτελούν «*μεγάλα*» προβλήματα δημόσιου χαρακτήρα. Παράλληλα, τα ζητήματα των οργανώσεων στην αντιμετώπιση αντίστοιχων περιπτώσεων, συνδέονται πλέον με νέους όρους («κουλτούρες», «δίκτυα», «ομάδες» κ.ά.), όρους οι οποίοι διακατέχονται από μεταβλητότητα, ρευστότητα, ευελιξία και προσωρινότητα (Bauman 2012: 79). Καθίσταται, έτσι, επιτακτική η ανάγκη εύρεσης συλλογικής επίλυσης μέσα από ένα μοντέλο στρογγυλής τραπέζης. Ένα πρότυπο, δηλαδή, κατά το οποίο λήπτες αποφάσεων, φορείς, κοινωνικά κινήματα και κοινότητες καλούνται να «συναποφασίσουν» με σκοπό την αντιμετώπιση των διακινδυνεύσεων

(Γεωργιάδου 2001: 171-172). Για την εφαρμογή αυτού του προτύπου, ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή των κοινωνικών επιστημών με ομάδες μελέτης και έρευνας που αναδεικνύουν την κρισιμότητα συντελεστών κοινοτικής αλληλεγγύης και γνωστικού κεφαλαίου, οι οποίοι ενισχύουν επιχειρησιακές συνέργειες και προοπτικές βιωσιμότητας για πληγείσες τοπικές κοινωνίες.

Μεθοδολογία

Η ερευνητική δραστηριότητα διεξήχθη στο νησί της Λέσβου κατά το τρίμηνο Φεβρουαρίου - Μαΐου 2023. Ο μεθοδολογικός σχεδιασμός της ποιοτικής έρευνας κλήθηκε να συμβάλει στην προώθηση ενός δικτύου συνεργασίας μεταξύ Πολιτείας, τοπικής αυτοδιοίκησης, οργανώσεων και πολιτών, για τη συγκρότηση ενός κοινού σχεδίου δράσης.

Η ποιοτική έρευνα επιστημολογικά και οντολογικά στέκεται απέναντι στην αντικειμενικότητα, την γενίκευση και την απόλυτη αλήθεια. Στην πραγματικότητα, οι ποιοτικές εφαρμογές αντιλαμβάνονται την κοινωνική ζωή ως μία ρέουσα, δυναμική και πολυδιάστατη πραγματικότητα (Τσιώλης 2011: 56-60). Ο Robson υποστηρίζει ότι στο πλαίσιο των σχετικιστικών προσεγγίσεων αποκλείεται η ύπαρξη μιας εξωτερικής πραγματικότητας ανεξάρτητης από θεωρητικές πεποιθήσεις και έννοιες (2010: 30). Κατά συνέπεια, στην ποιοτική έρευνα, παρότι οι συμμετέχουσες/οντες αποτελούν μία αντικειμενική πηγή δεδομένων, ο/η ερευνητής/τρια δεν επικεντρώνεται τόσο στη «συλλογή», όσο στην «παραγωγή» αυτών των δεδομένων (Mason 2002: 7-8, 51-52).

Στις ποιοτικές έρευνες, είθισται η υιοθέτηση ενός ανοικτού και ευέλικτου ερευνητικού σχεδίου. Στην παρούσα ερευνητική συμβολή, τα πρωτογενή δεδομένα παράχθηκαν μέσα από τη διεξαγωγή δεκαπέντε (15) ημι-δομημένων συνεντεύξεων, με τη χρήση οδηγού συνέντευξης που περιλάμβανε ανοιχτού τύπου ερωτήσεις, αξιοποιώντας τη δυνατότητα ευελιξίας που προσφέρει η συγκεκριμένη ερευνητική τεχνική (Ίσαρη και Πουρκός 2015: 96-98). Ως συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα επιλέχθηκαν κάτοικοι των πληγεισών περιοχών, με ενεργή παρουσία στο πεδίο κατά την εξέλιξη των γεγονότων. Πρόκειται για γενική σκόπιμη δειγματοληψία βάσει ποιοτικών κριτηρίων (Bryman 2017: 468). Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε δευτερογενής ανάλυση τεκμηρίων παράγωγων θεσμικών διαδικασιών (νομοθετικά, διοικητικά κείμενα κ.ά.), (Κάλλας, 2015), μεταξύ άλλων και στο περιεχόμενο της 4ης έκδοσης του Γενικού Σχεδίου Αντιμετώπισης Έκτακτων Αναγκών εξαιτίας Δασικών Πυρκαγιών με την κωδική ονομασία "ΙΟΛΑΟΣ". Επίσης, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση σε ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας. Συγκεκριμένα, η ερευνητική ομάδα έλαβε τη γραπτή συγκατάθεση των συμμετεχόντων/ουσών μέσω σχετικού εντύπου ενημέρωσης των υποκειμένων σχετικά με την εθελοντική τους συμμετοχή - και τη συνακόλουθη δυνατότητα να αποχωρήσουν από την διαδικασία όποτε επιθυμούν - και την ηχητική καταγραφή της επικοινωνίας. Επιπρόσθετα, ελήφθησαν μέτρα ψευδωνυμοποίησης των δεδομένων. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στο περιεχόμενο των ερωτήσεων του ημιδομημένου οδηγού συνέντευξης, ενώ υπήρξε σχετική συμβουλευτική προετοιμασία των συνεντευκτών/τριών με σκοπό τη διαχείριση πιθανής υψηλής έντασης συναισθηματικής φόρτισης από την πλευρά των συμμετεχόντων/χουσών (Mason 2011: 103-108).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Βάσει της θεματικής ανάλυσης διαπιστώνεται ότι οι φυσικές καταστροφές συνιστούν οξείες απειλές, αυξάνοντας την ευαλωτότητα των κοινωνιών και θέτοντας σε δοκιμασία την κοινωνική ζωή. Σύμφωνα με το επιχειρησιακό σχέδιο «ΙΟΛΑΟΣ», προβλέπεται, μεταξύ άλλων, η έντονη προληπτική παρουσία των σωμάτων πυρόσβεσης στις περιοχές υψηλού κινδύνου, η συνεχής ενημέρωση τόσο για την πρόληψη όσο και για τις απαραίτητες κινητοποιήσεις των πολιτών σε περιπτώσεις πυρκαγιάς, καθώς και η δημιουργία και συντήρηση αντιπυρικών ζωνών (Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας 2019). Οι συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα εξέφρασαν τη γενικότερη δυσαρέσκειά τους ως προς τις ενέργειες πρόληψης και ενημέρωσης, προβληματικοποιώντας τον «συντονισμό», έννοια - κλειδί του οργανωσιακού σχεδίου, και επικοινωνώντας την επιτακτικότητα στην ανάγκη λήψης περαιτέρω πρωτοβουλιών και δράσεων σε επίπεδο κοινότητας:

> «[...] δεν υπάρχουν προβλέψεις, ούτε ενημερώσεις για τον κόσμο σε περίπτωση φωτιάς, δεν υπάρχει κάτι οργανωμένο. Δημιουργούνται τώρα στη δικιά μας περιοχή, δημιουργείται μια ομάδα δασοπυρόσβεσης και τα λοιπά. Σε περίπτωση, ας πούμε, να είναι λίγο πιο οργανωμένα [...]Τέλος πάντων, νομίζω ότι μπορούν να γίνουν περισσότερα από αυτά που γίνονται [...]».

Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες τα θεσμικά όργανα, υπεύθυνα για την καταστολή της πυρκαγιάς, αντιμετώπιζαν σοβαρές ελλείψεις σε κρίσιμους τομείς, από τις συνεντεύξεις προκύπτει πως εθελοντές/ιες και ομάδες εθελοντών/τριών είχαν αναλάβει έναν ιδιαίτερα κρίσιμο και όχι απλά συμπληρωματικό ρόλο (Nahkur κ.ά. 2022: 2).

Στις απαντήσεις των συμμετεχόντων/χουσών, η πυρκαγιά ως συλλογική τραυματική εμπειρία εκφράζεται μέσα από συναισθήματα διακινδύνευσης και μέσα από την προσπάθεια των υποκειμένων να ανταπεξέλθουν, να αντιμετωπίσουν την όλη κατάσταση, να συνεργαστούν, να προσφέρουν βοήθεια και να συμβάλλουν στις διαδικασίες διάσωσης του φυσικού περιβάλλοντος (Peek κ.ά. 2021: 225). Σε συνέντευξη χαρακτηριστικά αναφέρεται:

> «[...] Οι περισσότεροι βοηθούσαν ο ένας τον άλλον, οι περισσότεροι, για να μη σου πω δηλαδή ενενήντα τοις εκατό, τρέχανε. Ειδικά όλοι οι νέοι ήταν εκεί μπροστά με ένα μαντήλι βρεγμένο στη μύτη και τον καπνό, πετσέτα στον ώμο και στο λαιμό και πάμε παιδιά ό,τι μπορούμε να κάνουμε [...]».

Μέσα από τις συνεντεύξεις αναδεικνύεται η έντονη παρουσία και δράση εθελοντών/ντριών, με ταυτόχρονη προβληματικοποίηση αυτής, δεδομένης της έλλειψης ενός συντονισμένου πλαισίου κατάσβεσης της πυρκαγιάς και προστασίας της κοινότητας. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω αποσπάσματα συνεντεύξεων:

> «[...] Καμιά φορά μπορεί να δημιουργεί σε επιχειρησιακό επίπεδο ίσως και κάποιο πρόβλημα, με την έννοια ότι είναι ένας κόσμος ανοργάνωτος που δεν ξέρει πολλές φορές τι χρειάζεται, αλλά ξέρει πολύ καλά τη μορφολογία της περιοχής, και αυτό είναι μία πληροφορία που εκείνη την ώρα είναι χρυσάφι [...]»

> «[...] Δεν υπήρχε πλάνο και από τον αέρα που έβλεπα τα εναέρια μέσα, πότε πετάγανε τρία και δύο μαζί ταυτόχρονα και πότε δεν πέταγε όλη μέρα κανένα [...]».

Η γνώση της χωροταξίας της ευρύτερης περιοχής, η διαθεσιμότητα του απαραίτητου εξοπλισμού, καθώς και η συνεχής επικοινωνία για την αντιμετώπιση πιθανών αναζωπυρώσεων, αποτελούν κρίσιμα σημεία δράσης των αρμόδιων φορέων με τη συμβολή των εθελοντών/ιών. Οι ερωτηθέντες/θείσες εξέφρασαν την πεποίθηση ότι οι επιφορτισμένοι φορείς «[...] *δεν φαίνονταν σίγουροι* [...]» για το ποιες ενέργειες έπρεπε να πράξουν, βασιζόμενοι αντ' αυτού στις προτάσεις των κατοίκων: «[...] *Δεν ξέρανε κιόλας τι να κάνουνε, τους λέγαμε να πάνε, για παράδειγμα, μέσα από κάποια μονοπάτια και αυτοί απλά μας κοιτάγανε* [...]». Αυτή η συνθήκη αποτυπώνει την προσαρμοστικότητα των μελών της τοπικής κοινότητας στις καταστάσεις κινδύνου και την προσπάθεια διατήρησης του αυτοέλεγχου. Ενδεικτικό είναι το παρακάτω απόσπασμα συνέντευξης:

> «[...] Είναι πολύ δύσβατα μέρη, μπορεί μόνο από αέρος να γίνει πυρόσβεση, είναι δύσκολο να πάει αυτοκίνητο, όσο και μάνικες τραβήξεις είναι πάρα πολύ μακριά, είναι πολύ δύσβατη περιοχή και ετοιμαζόμουν ξέρεις, έκανα σχέδια στο μυαλό μου πού θα πάω [...]».

Από την ανάλυση των δεδομένων ανιχνεύονται «αντιδράσεις σύγκλισης - συμπαράστασης» (Λέκκας 2000: 267- 268). Η ευρεία κινητοποίηση ανθρώπων από όλη την περιφέρεια της Λέσβου, οι οποίοι έσπευσαν να προσφέρουν εθελοντική βοήθεια για την αντιμετώπιση της πυρκαγιάς αποτελεί συνθήκη η οποία δύναται να ερμηνευτεί μέσα από τη θεωρία της σύγκλισης (Peek κ.ά. 2021). Ενδεικτικό απόσπασμα: «[...] *Πιο πολύ ήταν ντόπιοι που είχαν μπει στα σπίτια και έσβηναν, έκανε ό,τι μπορούσε ο καθένας. Μετέπειτα ήρθε πολύς κόσμος από το υπόλοιπο νησί και όχι απλά εθελοντές, ιδιώτες* [...]».

Οι συζητήσεις που περιστρέφονται γύρω από τους τρόπους αλληλοβοήθειας και επέκτασης της βοήθειας σε όσους/ες επλήγησαν αναδεικνύουν τη σημασία της συλλογικής ευημερίας έναντι του προσωπικού συμφέροντος, φανερώνοντας συνάμα την επίγνωση των κατοίκων ότι η κοινή προσπάθεια μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη και τη συνοχή της κοινότητας. Ενδεικτικά είναι τα παρακάτω αποσπάσματα συνεντεύξεων:

> «[...] Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μας δέσει, και ο ένας να συζητάει με τον άλλον ότι αυτός δεν έχει, εγώ που έχω μήπως να του δώσω; [...]»,

> «[...] Όπως το κάναμε τώρα, νομίζω θα το ξανακάναμε αν χρειαζόταν. Στις δύσκολες στιγμές είναι σημαντικό να βοηθάμε ο ένας τον άλλον, ειδικά εμείς που έχουμε μείνει πια τόσο λίγα άτομα [...]».

Η αλληλεγγύη και ο κοινωνικός δεσμός που εδράζει στην τοπικότητα, δεν εκφράστηκε μόνο μέσω συναισθηματικής υποστήριξης, αλλά και με μορφές πρακτικής βοήθειας/συνεργασίας, καταλήγοντας στη δημιουργία ομάδας δασοπυρόσβεσης· μια συμβολή στην ετοιμότητα της κοινότητας στο ενδεχόμενο έκθεσής της σε κίνδυνο φυσικής καταστροφής στο μέλλον (McCaffrey κ.ά. 2013). Χαρακτηριστικά αποσπάσματα συνεντεύξεων:

«[...] Όλο το χωριό βοηθούσε μαζί. Δεν υπήρχε κάποιος άλλος. Ο καθένας βέβαια προσπαθούσε να σώσει την περιουσία του. Και όλοι μαζί προσπαθούσαμε να σώσουμε ό,τι μπορούσαμε [...]»

«[...] Όλη η γειτονιά είχαμε βγει έξω και προσπαθούσαμε να βοηθήσουμε τους εθελοντές δασοπυροσβέστες που ήταν εκεί έξω [...]»

«[...] Για αυτό κιόλας, μετά οργανωθήκαμε και έχουμε φτιάξει και μία ομάδα δασοπυρόσβεσης για να υπάρχει κάτι πιο οργανωμένο [...]»

Τα αποτελέσματα της έρευνας αποκαλύπτουν τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της πυρκαγιάς στην ποιότητα ζωής των κατοίκων. Η οικονομική σταθερότητα των κατοίκων διαταράχθηκε σοβαρά, καθώς οι εκτάσεις γης που καταστράφηκαν αποτελούσαν την κύρια πηγή εισοδήματος για τις οικογένειες, ενώ η φυσική καταστροφή επέφερε και συναισθηματική επιβάρυνση, η οποία συνδέεται συνεκδηλωτικά με την οικολογική θλίψη: «[...] *Είναι σοκαριστικό εκεί που έχεις πάει με τους παππούδες σου, με τον πατέρα σου, ότι αυτή τη σχέση δεν θα την έχω με τα παιδιά μου, αν είμαι τυχερός θα την έχω με τα εγγόνια μου* [...]». Ωστόσο, η πυρκαγιά φαίνεται να μην έχει επηρεάσει αρνητικά τον οικογενειακό σχεδιασμό, καθώς οι ισχυροί δεσμοί εντοπιότητας εξακολουθούν να αποτελούν τον κύριο λόγο παραμονής των κατοίκων στις πληγείσες περιοχές. Διαφαίνεται, επιπρόσθετα, η αναγνώριση μιας αναγκαιότητας που συνδέεται με τη διάθεση βελτίωσης προκαταρκτικών ενεργειών, μείωσης της ευαλωτότητας και ενίσχυσης της ανθεκτικότητας του τοπικού κοινωνικού οικοσυσυστήματος. Οι απόψεις τείνουν να συγκλίνουν προς την άμεση ανάληψη πρωτοβουλιών ενός σχεδίου δράσης, του οποίου τα προκαταρκτικά επιχειρησιακά προαπαιτούμενα γίνονται «κτήμα» του τοπικού πληθυσμού, ως οργανωμένου συνόλου με εσωτερικά, συνεκτικά και αλληλέγγυα χαρακτηριστικά κοινωνικής οργάνωσης. Εν ολίγοις, η απαραίτητη ευαισθητοποίηση είναι αναγκαία, αλλά δεν είναι συχνά επαρκής για μια αποτελεσματική αντιμετώπιση, εάν δεν ενεργοποιείται στη βάση ενός γνωστού -στους/ις εμπλεκόμενους/ες- και προσυμφωνημένου σχεδίου κοινωνικής παρέμβασης για την αποτροπή καταστροφικών συνεπειών.

Συγκεκριμένα, οι επιπτώσεις στην ποιότητα ζωής των κατοίκων αναδεικνύουν την ανάγκη για άμεσες και στοχευμένες προτάσεις πρόληψης. Η αναγκαιότητα ύπαρξης κατάλληλων υποδομών και προετοιμασίας επιβεβαιώνεται και από την διαπίστωση: «[...] *Σε μηδέν βαθμό. Δεν ήταν έτοιμη. Δεν υπάρχει γιατί. Καταρχήν, δεν υπάρχει σταθμός δασοπυροσβεστών. Θα έπρεπε, γιατί η περιοχή ήταν δύσβατη, είχε μεγάλη βλάστηση* [...]», με την έλλειψη εξειδικευμένων υποδομών να επισημαίνεται ως κρίσιμο σημείο για την ετοιμότητα των περιοχών. Ακόμη, η έλλειψη πλήρους ετοιμότητας, παρά την ευαισθητοποίηση, εκφράζεται από την εξής άποψη:

«...οπότε δεν νομίζω ότι μπορεί κάποιος να πει ότι ξέρετε, είμαι έτοιμος και το αντιμετωπίζω. Απλά είμαι ευαισθητοποιημένος και υποψιασμένος. Όχι έτοιμος, έτοιμος. Δεν νομίζω ότι είναι κανείς [...]». Επιπλέον, η βελτίωση των υποδομών και της συντήρησης του οδικού δικτύου φαίνεται να είναι βασική ανάγκη: «[...] Με όλα αυτά που είδαμε σκέφτομαι πως αν ανοίξουν τους δρόμους και τους καθαρίσουν, αν περιποιούνται τα χωράφια τους [...]». Σύμφωνα με άλλον συνεντευξιαζόμενο,

> «[...] Το κράτος πρέπει να κάνει αντιπυρικές ζώνες, γεωτρήσεις σε κάποια σημεία ώστε να μπορεί να αντληθεί νερό και να υπάρξει καλλωπισμός των δασών να μην είναι ανεξέλεγκτη η βλάστηση [...]»,

προτείνοντας ενέργειες για τη διασφάλιση καλύτερης προστασίας και πρόληψης στο μέλλον. Τα παραπάνω καταδεικνύουν ότι η φυσική καταστροφή δεν επηρέασε μόνο την υλική πραγματικότητα, αλλά και τον κοινωνικό ιστό, αναδεικνύοντας την ανάγκη για ένα ενιαίο σχέδιο δράσης που να βασίζεται στην πρόληψη, την ετοιμότητα, την ανθεκτικότητα και την αλληλεγγύη (McCaffrey κ.ά. 2013: 3-4).

Συμπέρασμα

Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν την έως σήμερα διεθνή ερευνητική εμπειρία υπογραμμίζοντας τις αλληλένδετες βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην ποιότητα ζωής των κατοίκων στις πληγείσες περιοχές. Τόσο η κλιματική κρίση όσο και η παρατηρούμενη εντατικοποίηση των φυσικών καταστροφών έχουν δυσμενή αντίκτυπο, αφενός μεν, στο ίδιο το φυσικό περιβάλλον και τη βιοποικιλότητά του, αφετέρου δε, στο κοινωνικό περιβάλλον. Οι κίνδυνοι που απειλούν τις ανθρώπινες κοινωνίες μπορεί να μην είναι δυνατόν να αποφευχθούν εντελώς, ωστόσο είναι σημαντικό να εντοπισθούν, να αναπτυχθούν και να υλοποιηθούν τρόποι για να μετριαστούν οι επιπτώσεις τους μέσα από μία προληπτική διαχείριση αυτών καθαυτών των κινδύνων, δηλαδή την αντιμετώπισή τους πριν αυτοί εμφανιστούν. Έχει λοιπόν σημασία η έγκαιρη διάγνωση μορφών διακινδύνευσης, δηλαδή η υπεύθυνη και ενταγμένη σε μία κοινά αποδεκτή στρατηγική, που να συνδέεται με τον ρόλο φορέων, οργανώσεων αλλά και ανθρώπινων συμπεριφορών απέναντι σε αβεβαιότητες και πιθανές διακινδυνεύσεις, οι οποίες - για να τύχουν μίας αποτελεσματικής αντιμετώπισης - πρέπει να είναι ευρύτερα γνωστές, τόσο οι ίδιες όσο και οι μεταβαλλόμενες συνθήκες που αυτές δύνανται να προκαλέσουν. Από τα δεδομένα της έρευνας, έτσι όπως έτυχαν επεξεργασίας μέσα από τη μελέτη της βιωμένης εμπειρίας των κατοίκων στις πληγείσες περιοχές, προβάλλεται η αναγκαιότητα συγκρότησης ενός οργανωσιακού περιβάλλοντος που θα συμβάλει στην ενίσχυση συναισθημάτων κοινοτισμού, συνεργατικής διάθεσης και διεύρυνσης του τοπικού κοινωνικού κεφαλαίου για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος ως βασικού παράγοντα τοπικής ανάπτυξης και κοινωνικής συνοχής· ενός οργανωσιακού περιβάλλοντος που μπορεί να θωρακίσει τις τοπικές κοινότητες απέναντι σε διακινδυνεύσεις και να ενδυναμώσει σε επίπεδο συνειδητοποίησης την αξία της ενεργούς συμμετοχής των πολιτών σε ένα κοινό σχέδιο δράσης αποτροπής από απειλές και κινδύνους λόγω φυσικών καταστροφών.

Η συνεργασία μεταξύ της πολιτείας, φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης, κοινωνικών οργανώσεων και πολιτών αποδεικνύεται καθοριστικής σημασίας για την αποτελεσματική διαχείριση μελλοντικών κινδύνων. Η αναγκαιότητα αυτή γίνεται κατανοητή σε ιδιαίτερο ερμηνευτικό βάθος μέσα από τη συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης που εξετάσαμε και υπογραμμίζει τον ρόλο των παραγόντων που ενδυναμώνουν τη συνεργασία και την οργανωμένη συλλογική δράση. Μέσα από την έρευνα και τη συντονισμένη προσπάθεια κρίνουμε ότι μπορούν να αναπτυχθούν στρατηγικές πρόληψης που θα θωρακίσουν τις κοινότητες απέναντι σε μελλοντικές προκλήσεις, διασφαλίζοντας ένα καλύτερο και ασφαλέστερο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον.

Προς αυτή την κατεύθυνση, βασικές συνιστώσες αποτελούν: α) η πρόληψη, δηλαδή ο συνολικός αριθμός των ενεργειών και προληπτικών μέτρων που αποσκοπούν στο να αποφευχθούν οι πιθανές παρενέργειες των κινδύνων και να απομειωθούν οι κίνδυνοι φυσικών καταστροφών, β) η ετοιμότητα, δηλαδή η κατάσταση επιφυλακής και συνεχούς προετοιμασίας για ένα γεγονός που ενδεχομένως θα ανακύψει, και ένας συνολικός αριθμός των ενεργειών και προληπτικών μέτρων που λαμβάνουν χώρα προκαταβολικά για τη διασφάλιση ικανοποιητικής ανταπόκρισης σε ενδεχόμενες διακινδυνεύσεις από φυσικές καταστροφές, γ) η ανθεκτικότητα και το κοινωνικό κεφάλαιο: η ανθεκτικότητα της κοινότητας για την πρόβλεψη των κινδύνων φυσικών καταστροφών εξαρτάται από την κατοχή δεξιοτήτων κοινωνικού κεφαλαίου - που καλύπτει αξίες και κανόνες, δέσμευση, εμπιστοσύνη και δικτύωση - που μπορεί να παράγει θετικά αποτελέσματα και μετριασμούς καταστροφών, δ) το κοινό επιχειρησιακό σχέδιο ως προς τη διαδικασία και την οργανωτική δομή: η πρώτη διάσταση περιγράφει μία δραστηριότητα που είναι δυναμική και εμπεριέχει κοινά αναγνωρίσιμο πλαίσιο διαχείρισης· η δεύτερη εμπεριέχει τη δομική διάσταση που συνδέεται με την ύπαρξη ενός συστήματος κατανομής καθηκόντων και αρμοδιοτήτων που ανατίθενται σε μέλη της κοινότητας ως οργανωτικής οντότητας (Gazley and Christensen 2007, Horton et al. 2003: 23-26), ε) η αλληλεγγύη: αφορά μία σύγχρονη και, σε σημαντικό βαθμό, δεσμευτική κοινωνική ηθική, θεμελιωμένη εντός ενός συντεταγμένου πλαισίου αξιών και οντοτήτων με σκοπό την καλλιέργεια των ικανοτήτων μίας κοινότητας και τον προσανατολισμό αυτής σε ελεγχόμενα αποτελεσματική δράση, εν προκειμένω, για τη βιώσιμη τοπική ανάπτυξη και σε επιχειρησιακό επίπεδο, την Κοινοτική Στοιχειοθέτηση Ικανότητα Δράσης (Community Capacity Building/CCB) (Noya and Clarence 2009).

Σημειώνεται ότι σε σχέση με τα προαναφερθέντα ο Ο.Η.Ε. ακολουθεί μία διεθνή στρατηγική ελέγχου και άμβλυνσης καταστροφών με στόχο να υιοθετηθεί μία «κουλτούρα πρόληψης» σε όλους τους τομείς (United Nations Development Programme 2021) υπογραμμίζοντας ότι για την ανθεκτικότητα των τοπικών κοινωνιών, την πρόληψη, τον μετριασμό και την αντιμετώπιση συγκρούσεων, φυσικών καταστροφών, επιπτώσεων κλιματικής αλλαγής, καθώς και κοινωνικών και οικονομικών κρίσεων είναι η αναγκαία η ενίσχυση των περιφερειακών μηχανισμών συνεργασίας. Στην ίδια κατεύθυνση η Ε.Ε., η οποία επιδιώκει την αντιμετώπιση φυσικών ή ανθρωπογενών καταστροφών, υποστηρίζει ανάλογα μέτρα που αναλαμβάνουν κράτη μέλη της ή και τοπικές κοινωνίες των μελών της.

Συμπερασματικά, από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας αναδύεται ο ρόλος της κοινότητας ως κύριου παράγοντα στη διαχείριση μορφών διακινδύνευσης από φυσικές καταστροφές. Η συμπερίληψη του ανθρώπινου συντελεστή υπογραμμίζεται και αναλύεται και από τη διεθνή στρατηγική με τη συμμετοχή της κοινότητας για τη μείωση των επερχόμενων κινδύνων (United Nations Development Programme 2023). Η εμπλοκή της κοινότητας σε πολιτικές διαχείρισης αποσκοπεί στην καλλιέργεια και την ενίσχυση της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης αλλά και της διευκόλυνσης και ενθάρρυνσης της συμμετοχής των πολιτών και των τοπικών οργανώσεων στην επιδίωξη ενός κοινού σκοπού. Η δικτύωση της τοπικής κοινότητας διαδραματίζει, επίσης, πρωτεύοντα ρόλο στη διαχείριση κρίσεων παρέχοντας πρόσβαση σε πληροφορίες, τεχνογνωσία και πόρους. Τα κοινωνικά δίκτυα εντός των κοινοτήτων συμβάλλουν στη διάχυση

πληροφοριών που συνδέονται με διακινδυνεύσεις και, συνακόλουθα, μπορούν να συνδράμουν στην αποτελεσματική αντιμετώπιση δυσμενών επιπτώσεων. Ο συντονισμός και η επικοινωνία μεταξύ των ποικίλων παραγόντων που εμπλέκονται στη διαχείριση κινδύνων διευκολύνονται μέσω των κοινωνικών δικτύων, επιτρέποντας την έγκαιρη και ορθή λήψη αποφάσεων. Τα συνεργατικά δίκτυα στα οποία συμμετέχουν εταίροι από δημόσιους, ιδιωτικούς και μη κερδοσκοπικούς τομείς, αξιοποιούνται ενεργά στη διαχείριση κινδύνων σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης και σχεδίων που έχουν προκύψει από ευρύτερες διαβουλεύσεις, προάγοντας την αποτελεσματική επικοινωνία, την εμπιστοσύνη, το κοινωνικό κεφάλαιο, τη μάθηση, τη δέσμευση και την προσαρμογή.

Σημειώσεις

[1] Η μελέτη ΒΡΙΣΗΙΣ 2022 πραγματοποιήθηκε εθελοντικά - ως δωρεά προς τους κατοίκους της πληγείσας κοινότητας - από ερευνητικές ομάδες του Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Συμμετείχαν τα Τμήματα Γεωγραφίας, Κοινωνιολογίας, Περιβάλλοντος, Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, καθώς και Ωκεανογραφίας και Θαλασσίων Βιοεπιστημών, σε συνεργασία με το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, τον Ελληνικό Γεωργικό Οργανισμό ΔΗΜΗΤΡΑ, το Πυροσβεστικό Σώμα, την Διεύθυνση Δασών Λέσβου, την Ελληνική Ραδιοφωνία Τηλεόραση (ΕΡΤ), συναρμόδιους και τοπικούς φορείς της νήσου Λέσβου. Το Τμήμα Κοινωνιολογίας συμμετείχε στο ερευνητικό έργο με τη συμβολή του διδακτικού προσωπικού και των μεταπτυχιακών φοιτητών/τριών που συμμετείχαν στο μάθημα "Έρευνα σε Οργανισμούς και Υπηρεσίες του Κοινωνικού Τομέα" (ΠΜΣ «Έρευνα για την Τοπική Κοινωνική Ανάπτυξη και Συνοχή»). Η παρούσα εισήγηση κλήθηκε να αποτυπώσει μια προσπάθεια περαιτέρω θεωρητικής επεξεργασίας των δεδομένων που συλλέχθηκαν στο πλαίσιο της έρευνας. Για το συνολικό κείμενο της μελέτης βλ. http://aegisplusrisk.aegean.gr/ekthesi-vrisiis/

[2] Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε, πέραν των συγγραφέων του παρόντος, συμμετείχαν οι κάτωθι μεταπτυχιακοί/ές φοιτητές/τριες του ΠΜΣ «Έρευνα για την Τοπική Κοινωνική Ανάπτυξη και Συνοχή»: Κυριάκος Αντωνιάδης, Ελισάβετ Μιχαλακέλλη, Δήμητρα Παπαλυσάνδρου, Ειρήνη Στέργου, Ζωγραφία Τσιτσάνου.

[3] Για περαιτέρω εννοιολογική αποσαφήνιση, βλ. Γεωργιάδου (2006).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Bauman, Z. (2007), *Ρευστός Φόβος* (μτφρ. Θ. Γ. Καράμπελας), Αθήνα, Πολύτροπον.

Bauman, Z. (2012), *Παράπλευρες απώλειες. Κοινωνικές ανισότητες στην εποχή της παγκοσμιοποίησης* (μτφρ. Ε. Παραδέλλη) (Θ. Παραδέλλης, επιμ.), Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Beck, U. (2015α), *Κοινωνία της Διακινδύνευσης* (μτφρ. Ν. Πατινιώτης), Αθήνα, Πεδίο.

Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας* (μτφρ. Π. Σακελλαρίου), Αθήνα, Gutenberg.

Γεωργιάδου, Β. (2006), Οι Διακινδυνεύσεις στην Ύστερη Νεωτερικότητα. Μια Πολιτική – Κοινωνιολογική Ανάλυση, στο Λ. Λουλούδης, Β. Γεωργιάδου, και Γ. Σταυρακάκης (επιμ.), *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην Εποχή των «Τρελών Αγελάδων»,* Αθήνα, Νεφέλη, σσ. 63-86.

Γεωργιάδου, Β. (2001), Όχημα του τζαγγερνώτ ή κοινωνία της διακινδύνευσης;, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, Νο *7*, σσ. 157–178. https://doi.org/10.12681/sas.631

Giddens, A., (2014), *Οι Συνέπειες της Νεωτερικότητας* (μτφρ. Γ. Μερτίκας), Αθήνα, Κριτική.

Δεμερτζής, Ν., Αβράμη, Λ. και Πλειώνης, Μ. (2022), Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση. Η κλιματική αλλαγή ως μείζον διακύβευμα και Γλωσσάρι, στο R. Leichenko, R. και K. O' Brien, *Κλίμα και Κοινωνία. Μετασχηματίζοντας το Μέλλον,* (μτφρ. Θ. Βασιλείου), Αθήνα, Παπαζήση.

Ίσαρη, Φ., και Πουρκός, Μ. (2015), *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας,* Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-473

Κάλλας, Γ. (2015), *Θεωρία, Μεθοδολογία και Ερευνητικές Υποδομές στις Κοινωνικές Επιστήμες,* Αθήνα, Κριτική.

Leichenko, R. και O' Brien, K. (2022), *Κλίμα και Κοινωνία: Μετασχηματίζοντας το Μέλλον* (Ν. Δεμερτζής, Λ., Αβράμη, και Μ., Πλειώνης, επιμ.) (μτφρ. Θ. Βασιλείου), Αθήνα, Παπαζήση.

Λέκκας, Ε.Λ. (2000), *Φυσικές & Τεχνολογικές Καταστροφές*, (β' έκδοση), Αθήνα, Τομέας Δυναμικής, Τεκτονικής & Εφαρμοσμένης Γεωλογίας – Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Mason, J. (2011), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (επιμ. Ν. Κυριαζή), Αθήνα, Πεδίο.

Robson, C. (2010), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, (β' έκδοση) (μτφρ. Β. Νταλάκου και Κ. Βασιλικού) (επιμ. Κ. Μιχαλοπούλου), Αθήνα, Gutenberg.

Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας (2019), 4η Έκδοση του Γενικού Σχεδίου Αντιμετώπισης Έκτακτων Αναγκών εξαιτίας Δασικών Πυρκαγιών με την κωδική ονομασία "ΙΟΛΑΟΣ", Αθήνα, Αρ. Πρωτ. 8797/06-12-2019.

Τσιώλης, Γ. (2011), Η σχέση ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Από την πολεμική των «παραδειγμάτων» στις συνθετικές προσεγγίσεις, στο Μ. Δαφέρμος, Μ. Σαματάς, Μ. Κουκουριτάκης, και Σ. Χιωτάκης (επιμ.), *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21ο αιώνα: Επίμαχα θέματα και προκλήσεις,* Αθήνα, Πεδίο, σσ. 56-84.

Τσιώλης, Γ. (2014), *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα,* Αθήνα, Κριτική.

WWF (χ.χ.). *Κλιματική κρίση και ενέργεια*, διαθέσιμο στο: https://www.wwf.gr/ti_kanoume/klimatiki_krisi_kai_energeia/ (προσπελάσιμο: 10.12.2023).

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Beck, U. (2015β), Emancipatory catastrophism: What does it mean to climate change and risk society? *Current Sociology,* Vol. 63, No 1, pp. 75-88. https://doi.org/10.1177/0011392114559951

Beck, U. (2002), The Terrorist Threat: World Risk Society Revisited, *Theory, Culture & Society*, Vol. 19, No 4, pp. 39-55. https://doi.org/10.1177/0263276402019004003

Gazley, B., and Christensen, R. (2007), '*Learning from the Nonprofit Sector: Finding Meaning in Capacity'*, paper presented at the ARNOVA Conference, Atlanta, GA, Nov. 15-17th, 2007.

Horton, D., Alexaki, A., Bennett - Lartey, S., Brice, K. N., Campilan, D., Carden, F., de Souza Silva, J., Duong, L., Khadar, I., Maestrey Boza, A., Muniruzzaman, I., Perez, J., Chang, M., Vernooy, R., and Watts, J. (2003), *Evaluating capacity development: Experiences from research and development organizations around the world*. The Netherlands: International Service for National Agricultural Research (ISNAR); Canada: International Development Research Centre (IDRC); the Netherlands: ACP-EU Technical Centre for Agricultural and Rural Cooperation (CTA).

Lash, S. (1993), Reflexive Modernization: The Aesthetic Dimension, *Theory, Culture & Society,* Vol. 10, No 1, pp. 1-23. https://doi.org/10.1177/026327693010001001

Mason, J. (2002), Linking qualitative and quantitative data analysis, in A. Bryman and R.G., Burgess (eds.), *Analyzing Qualitative Data*, Routledge, pp. 89-110, available at https://mysocialbliss.com/wp-content/uploads/2023/11/Alan-Bryman-Analyzing-Qualitative-Data-19941.pdf#page=104 (accessed 15.02.2025).

McCaffrey, S., Toman, E., Stidham, M., and Shindler, B. (2013), Social science research related to wildfire management: an overview of recent findings and future research needs, *International Journal of Wildland Fire,* Vol. 22*,* No 1*,* pp. 15-24. http://dx.doi.org/10.1071/WF11115

Nahkur, O., Orru, K., Hansson, S. and Mark, R. (2022), The engagement of informal volunteers in disaster management in Europe, *International Journal of Disaster Risk Reduction,* Vol. 83, pp. 1-14. https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2022.103413

Noya, A. and Clarence, E. (2009), *Community capacity building: fostering economic and social resilience*, Project outline and proposed methodology, 26-27 November 371 2009, working document, CFE/LEED, OECD.

Peek, L., Wachtendorf, T. and Meyer, M.A. (2021), Sociology of Disasters, in B. Schaefer Caniglia et al. (eds.), *Handbook of Environmental Sociology*, Springer, pp. 219-241. https://doi.org/10.1007/978-3-030-77712-8.11

United Nations Development Programme (2021), *Strategic Plan 2022-2025*, available at https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2021-09/UNDP-Strategic-Plan2022-2025_1.pdf (accessed 07.01.2024).

United Nations Development Programme (2023), *What we did right in 2023 In a world in tumult, here are some things that went well*, available at https://www.undp.org/ (accessed 07.01.2024).

Wadanambi, R. T., Wandana, L. S., Chathumini, K. K. G. L., Dassanayake, N. P., Preethika, D. D. P. and Arachchige, U. S. (2020), The effects of industrialization on climate change, *Journal of Research Technology and Engineering,* Vol. 1, No 4, pp. 86-94, available at https://www.jrte.org/wp-content/uploads/2020/10/The-Effects-Of-Industrialization-On-Climate-Change-1-1.pdf (accessed 09.03.2025).

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ «ΔΙΚΑΙΗΣ ΜΝΗΜΗΣ» ΣΕ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ: ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΟΥΚΡΑΝΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΑ

Αικατερίνη Πλώτα,[α] Ιωάννης Καμαριανός[β]

[α] Πανεπιστήμιο Πατρών
[β] Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση της σημασίας της υποκειμενικής σύλληψης και της κοινωνικής κατασκευής της «δίκαιης μνήμης» σε περιπτώσεις διακινδύνευσης. Ο Γάλλος φιλόσοφος Paul Ricoeur, μίλησε για τη «δίκαιη μνήμη» και την έθεσε στο επίκεντρο της φιλοσοφίας του. Στην παρούσα μελέτη περίπτωσης έχει σημασία για εμάς να διερευνήσουμε πως τα κοινωνικά υποκείμενα διαμορφώνουν «δίκαιη μνήμη», εάν και κατά πόσο επηρεάζεται η χάραξη βιοτικής τροχιάς από καταστάσεις διακινδύνευσης και πολέμου αλλά και εάν λειτουργεί η «δίκαιη μνήμη» με επίκαιρο τρόπο στο παρόν και στο μέλλον. Τα ερευνητικά ερωτήματα διαμορφώθηκαν γύρω από αυτές τις έννοιες και αναλύθηκαν διεξοδικά σύμφωνα με τις απαντήσεις της συμμετέχουσας του case study. Τα αποτελέσματα της μελέτης, έδειξαν πως τα καθοριστικά γεγονότα της ζωής επηρεάζουν πράγματι την συγκρότηση της ταυτότητάς μας. Φάνηκε, ακόμη, πως η διακινδύνευση και η ρευστότητα διαδραματίζουν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στη χάραξη της βιοτικής τροχιάς. Σημείο σύγκλισης θεωρίας και έρευνας, αποτελεί η θέση πως η μνήμη είναι ό,τι πολυτιμότερο έχουμε αλλά και η μοναδική απόδειξη πως κάτι πραγματικά υπήρξε. Η «δίκαιη μνήμη» για τον Γάλλο φιλόσοφο αλλά και για την Ουκρανή πρόσφυγα αποτελεί το εργαλείο για μια πιο ευτυχισμένη κοινωνία (παρέμβαση για το ευτυχείν). Έτσι, η λήθη αναγνωρίζεται ως υψηλός παράγοντας διακινδύνευσης.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνία της Διακινδύνευσης, Δίκαιη Μνήμη, Δικαιοσύνη

THE IMPORTANCE OF 'FAIR MEMORY' IN RISK SITUATIONS: A CASE STUDY UKRAINIAN REFUGEE

Aikaterini Plota,[α] Ioannis Kamarianos[β]

[α] University of Patras
[β] University of Ioannina

Abstract

The purpose of this study is to explore the importance of subjective conception and the social construction of "fair memory" in cases of risk. The French philosopher, Paul Ricoeur, spoke of 'fair memory' and placed it at the heart of his philosophy. In this case study it is important for us to investigate how social subjects form 'fair memory', whether and to what extent life trajectory making is influenced by situations of risk and war, and whether 'fair memory' functions in a timely manner in the present and in the future. The research questions were framed around these concepts and analysed in detail according to the case study participant's responses. The results of the study, showed that defining life events do indeed influence the formation of our identity. It was also shown that risk and fluidity play an extremely important role in shaping the life trajectory. A point of convergence between theory and research is the thesis that memory is the most

precious thing we have and the only proof that something really happened. For the French philosopher and for the Ukrainian refugee, "fair memory" is the tool for a happier society (intervention for happiness). Thus, forgetting is recognized as a high risk factor.

Keywords: Risk Society, Fair Memory, Justice

Εισαγωγή

Επίκεντρο της παρούσας μελέτης θα αποτελέσει η διερεύνηση της υποκειμενικής σύλληψης και της κοινωνικής κατασκευής της «δίκαιης μνήμης» σε περιπτώσεις διακινδύνευσης. «Δίκαιη μνήμη» και «διακινδύνευση» φαίνεται να αποκτούν μια διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Όπως καθίσταται σαφές, η θεματική μας θα στηριχθεί σε μεγάλο βαθμό στη θεωρία του Γάλλου φιλοσόφου Paul Ricoeur περί «δίκαιης μνήμης» ενώ το βιβλίο του «η μνήμη, η ιστορία, η λήθη» στο οποίο και η εν λόγω θεωρία αναλύεται διεξοδικά, θα αποτελέσει για εμάς ένα πολύ σημαντικό εργαλείο.

Θα μπορούσε, ωστόσο, να αναρωτηθεί κανείς γιατί να επιλεχθεί η θεωρία περί μνήμης του Ricoeur και όχι κάποια άλλη θεωρία του πλήθους των διαθέσιμων θεωριών που αφορούν στη μνήμη και μιλούν για αυτήν τοποθετώντας την στο επίκεντρο της έρευνάς τους.

Ο λόγος είναι διπλός. Πρώτα από όλα, ο Ricoeur επιλέχθηκε καθώς οι ίδιες οι συνθήκες της πραγματικής ζωής και της διακινδύνευσης παράγουν «δίκαιη μνήμη». Παράγουν δηλαδή την ανάγκη διερεύνησής της, αλλά και λόγω της μοναδικότητας του θέματος. Είναι αξιοσημείωτο πως ο Ricoeur αναφέρεται στη μνήμη δίνοντας της για πρώτη φορά έναν δικό του εννοιολογικό προσδιορισμό. Η υπάρχουσα ελληνική αλλά και ξένη βιβλιογραφία παρέχει ελάχιστες, ίσως θα λέγαμε και μηδαμινές αναφορές σχετικά με το υπό διαπραγμάτευση θέμα. Η μοναδικότητα του θέματος αποδεικνύεται από το γεγονός πως δεν υπάρχουν αντίστοιχες έρευνες που να συνδυάζουν τη μελέτη της «δίκαιης μνήμης» του Paul Ricoeur αλλά και τον πόλεμο, ως κατάσταση διακινδύνευσης. Ένας ακόμη λόγος είναι πως όσο τα κράτη θα επιβάλλουν ιστορική αμνησία με στόχο να πετύχουν την αρμονία, εμείς θα έχουμε μεγαλύτερο χρέος να μιλάμε για το παρελθόν και τις μνήμες μας. Ο Paul Ricoeur στο βιβλίο του «Λόγος & Σύμβολο» λέει πως: «το παρελθόν μιλά όσο το ρωτούν οι ζωντανοί άνθρωποι» (Ricoeur 2003: 13).

Καθίσταται, λοιπόν, σαφές πως το παρελθόν μας αφορά όσο ποτέ άλλοτε και συγχρόνως αποτελεί την βασικότερη παρέμβαση για το μέλλον, παρέμβαση για το ευτυχείν. Θα ήταν, λοιπόν, έλλειμμα να μην αξιοποιηθεί ερευνητικά η θεωρία του, να μην εφαρμοστεί σε πραγματικό επίπεδο και να μην δημιουργηθεί το ενδιαφέρον για περαιτέρω έρευνα σε περισσότερους ερευνητές. Το άρθρο στο σύνολό του περιλαμβάνει αναφορές σχετικά με το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας, τα ερευνητικά ερωτήματα, τη μεθοδολογία, τη συζήτηση και τα συμπεράσματα που προκύπτουν.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ζώντας σε κοινωνίες διακινδύνευσης, περισσότερο από ποτέ άλλοτε στις μέρες μας, όπου το μόνο βέβαιο είναι η πλήρης αβεβαιότητα, γίνεται σαφές πως βρισκόμαστε πλέον καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα. Αυτή η νεωτερικότητα επιφέρει με την σειρά

της πλήθος συνεπειών (κοινωνικών, οικονομικών, ψυχολογικών) που επιβεβαιώνονται μέσα από φυσικές καταστροφές, πολέμους, μεταναστεύσεις, συγκρούσεις και οδυνηρές αλλαγές.

Πολλές θεωρίες έχουν αναπτυχθεί γύρω από την έννοια της διακινδύνευσης. Η ανάγκη για περαιτέρω διερεύνηση εντείνεται από την διαπίστωση πως οι μεταμοντέρνες κοινωνίες ενέχουν τόσο την έννοια του κινδύνου, όσο και της αμφιβολίας. Παρά το πλήθος των θεωριών, ο πρώτος ο οποίος μίλησε για την διακινδύνευση ήταν ο κοινωνιολόγος Ulrich Beck. Όρισε, λοιπόν, την διακινδύνευση ως ένα συστηματικό τρόπο αντιμετώπισης των κινδύνων και των ανασφαλειών που εγκαθιδρύει η ίδια η νεωτερικότητα, η έλλειψη γραμμικότητας, η ρευστότητα (Beck 2014). Στο έργο του «κοινωνία της διακινδύνευσης» (2014) μίλησε αναλυτικά για αυτήν τοποθετώντας την στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του. Σύμφωνα με τους Beck & Giddens υπάρχουν καταστάσεις διακινδύνευσης που απειλούν την ταυτότητα μας αλλά και κίνδυνοι που μπορούν να οδηγήσουν σε κατάρρευση ή αφανισμό. Η διακινδύνευση τείνει να αποσυνθέσει και να εξαλείψει την παράδοση (Ekberg 2007).

Ο Beck, εισήγαγε για πρώτη φορά τη θεωρία του για την κοινωνία της διακινδύνευσης λέγοντας: «Η ίδια η νεωτερικότητα, εγκαθιδρύει τον φόβο, τον κίνδυνο, την ανασφάλεια, την αβεβαιότητα»...(Beck 2014: 306). Το άγχος για το μέλλον, έγινε το πιο καθοριστικό συναίσθημα της νέας εποχής, μιας εποχής που προσπάθησε μάταια - όσο ποτέ άλλοτε - να ελέγξει όλα εκείνα που δεν ελέγχονταν. Πόλεμοι, φυσικές καταστροφές, ανισότητες, αδικία, κοινωνικές και οικονομικές κρίσεις. Ο Beck (2014) αναγνώρισε πως κάτω από την ομπρέλα της διακινδύνευσης, δεν βρίσκεται τίποτε άλλο από μια φωτεινή επιγραφή με τη λέξη «φοβάμαι».

Τόσο η μνήμη όσο και η διακινδύνευση αποτελούν θεμελιώδη σημεία αναφοράς για τα κοινωνικά υποκείμενα. Μνήμη, ταυτότητα, διακινδύνευση δημιουργούν μια διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Και ο Ricoeur ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τις καταστάσεις ρίσκου και διακινδύνευσης στο έργο του «ο ίδιος ο εαυτός ως άλλος» (Ricoeur 2008). Δεν θα μπορούσε εξάλλου να μελετηθεί η μνήμη ως προϊόν μη εξαιρούμενο από την αμφιβολία, αφού η αμφιβολία εμποτίζει την καθημερινή μας ζωή, σε όλες τις εκφάνσεις της. Για αυτό και δημιουργήθηκε το ενδιαφέρον της παρούσας θεματικής. Ο τρόπος λειτουργίας της μνήμης, αλλά όχι ξεκομμένος. Μέσα στο πλαίσιο του πολέμου, που είναι μέρος της διακινδύνευσης.

Ο Ricoeur, ο οποίος κατέχει κεντρική θέση στην παρούσα εργασία, συνέδεσε την έννοια της ταυτότητας με την ηθική ευθύνη. Τόνισε, δηλαδή, πως είμαστε ηθικά υποχρεωμένοι να διατηρούμε την ταυτότητά μας ακόμη και όταν ο χρόνος δημιουργεί οδυνηρές συγκρούσεις μέσα μας, αλλά και να αναλαμβάνουμε την ευθύνη παρελθοντικών πράξεων μας (Ricoeur 2008). Προσθέτει, ακόμη, πως η αφηγηματική ταυτότητα είναι αναγκαία ώστε να μπορεί να φέρει το υποκείμενο τη δική του προσωπική υπόσταση. Το να αφηγούμαστε ιστορίες της ζωής μας είναι όχι μονάχα ευεργετικό αλλά και σημείο αναφοράς της ταυτότητάς μας (Ricoeur 2008). Τα υποκείμενα δεν μένουν αναλλοίωτα. Επηρεάζουν και επηρεάζονται από την πάροδο του χρόνου και από τις μνήμες τους. Ιδίως από τις μνήμες κινδύνου αλλά και από τις τραυματικές μνήμες.

Η συζήτηση γύρω από το χρέος της μνήμης προτάσσει την πολιτική της «δίκαιης μνήμης» η οποία κατ' ουσίαν αναφέρεται στην κριτική και αναστοχαστική μνήμη. Πρόκειται για τη μνήμη η οποία επεξεργάζεται και φέρνει στην επιφάνεια «συλλογικά τραύματα» με σκοπό αυτά να χάσουν το αρνητικό τους πρόσημο και συγχρόνως να αποτελέσουν αφετηρίες ιστορικής επίγνωσης και κοινωνικής αλλαγής. Για αυτή την επεξεργασία της μνήμης μίλησε και ο Ricoeur (2004). Μνήμη αναγόμενη ως αφετηρία διεκδικήσεων, αποφυγή απώλειας της ταυτότητας, μελλοντικών σφαλμάτων αλλά και ως συλλογικό μέσο επανόρθωσης για τις βαρβαρότητες του παρελθόντος.

Ο όρος «δίκαιη μνήμη» αποτελεί δημιουργία του Γάλλου Φιλοσόφου Paul Ricoeur, ο οποίος και αναλύθηκε διεξοδικά στο έργο του «Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη» (2013). Ο Ricoeur όρισε τη «δίκαιη μνήμη» ως ένα εξαιρετικά σημαντικό αλλά και εύθραυστο εργαλείο. Η δίκαιη μνήμη είναι ουσιαστικά το χρέος μας απέναντι στα τραυματικά γεγονότα, εν προκειμένω στα τραυματικά γεγονότα του πολέμου (Ουκρανία). Ο Ricoeur παρότι μιλά στο έργο του για «δίκαιη μνήμη», δεν θα μιλήσει πουθενά για «δίκαιη» λήθη. Θα τονίσει μάλιστα, πως η ακριβοδίκαιη μνήμη αποτελεί προϋπόθεση για μια πιο δίκαιη και ευτυχισμένη κοινωνία. Μέσα από το κυρίαρχο σημαίνον του έργου του, ο Ricoeur θα εισάγει τη «δίκαιη μνήμη» θεωρητικά με την ελπίδα πως θα μπορούσε να αποτελέσει πρακτικά στην καθημερινή ζωή μια παρέμβαση ώστε να αποκατασταθούν σφάλματα και δεινά του παρελθόντος (Πυροβολάκης 2011).

Η «δίκαιη μνήμη» είναι κεντρικό θέμα στη φιλοσοφία του. Ουσιαστικά, έτσι ορίζει τη δίκαιη μνήμη του, ως μια προσπάθεια της κοινωνίας να επουλώσει και να αποκαταστήσει σφάλματα και δεινά του παρελθόντος (Πυροβολάκης 2011). Τονίζει πως η ίδια η κοινωνία έχει χρέος να αναπτύξει μηχανισμούς επανορθωτικούς - αν θέλει - να επιτύχει μια ευτυχέστερη κοινωνία με ένα πιο δίκαιο μέλλον. Δίκαιη μνήμη και διακινδύνευση αποκτούν σχεσιακές σημασίες, μέσα στη συνθήκη μαζικής παραγωγής των κινδύνων.

Αρχικά, υπάρχουν κοινά στοιχεία τόσο στα ιστορικά γεγονότα όσο και στις αφηγήσεις των ανθρώπων. Οι αφηγήσεις ανθρώπων είναι ιστορίες μέσα στις ίδιες τις ιστορίες. Η χρήση αυτών των αφηγηματικών δομών συνδέει με ουσιαστικό τρόπο τα δύο πεδία. Ενδεχομένως και όλα τα επιστημονικά πεδία, καθώς η μνήμη, ο πόνος, η διακινδύνευση είναι οικουμενικός τόπος για όλους τους ανθρώπους.

Έπειτα, ένα άλλο κοινό στοιχείο είναι πως η ιστορία παλεύει να μην ξεχαστούν τα γεγονότα του παρελθόντος που επηρεάζουν άμεσα και το παρόν μας, διαμορφώνουν, αν μη τι άλλο, και την ταυτότητα των κοινωνιών. Με τον ίδιο τρόπο που μάχεται η ιστορία να μην ξεχαστούν τα πεπραγμένα του παρελθόντος της, με τον ίδιο τρόπο οφείλει να μάχεται και ο σύγχρονος άνθρωπος για να μην ξεχαστεί η όποια ιστορία του. Ο Μίλαν Κούντερα έγραφε πως: «ο αγώνας του ανθρώπου ενάντια στην όποια μορφή εξουσίας, είναι όπως και ο αγώνας της μνήμης ενάντια στη λήθη».

Εν προκειμένω, η παρούσα διπλωματική εστιάζει στη λήθη ως υψηλό παράγοντα διακινδύνευσης που πλήττει την ταυτότητα των ανθρώπων και των κοινωνιών, ενώ, συγχρόνως προτάσσει τη μνήμη - ως ένα ισχυρό εργαλείο ετοιμότητας - για τη μείωση της διακινδύνευσης. Η δίκαιη μνήμη ως διορθωτικός μηχανισμός θα μπορούσε να εστιάσει στη πρόληψη του χειρότερου – πιθανού σεναρίου. Οι κοινωνίες αναπτύσσουν

μνήμες σε κρίσιμες καταστάσεις. Αυτό το εργαλείο θα μπορούσε να χρησιμεύσει στην αποφυγή των ίδιων σφαλμάτων, ενώ παράλληλα, η ιδέα της χρήσης του όρου «δίκαιη μνήμη» και η μεταφορά του ως έναν επανορθωτικό μηχανισμό, αποτελεί καινοτομία, καθώς στοχεύει στο ευτυχείν. Αυτό λέει και ο Ricoeur (2013) «η δίκαιη κοινωνία, είναι μια ευτυχισμένη κοινωνία». Ωστόσο, για να φτάσουμε στη δίκαιη κοινωνία, πρέπει να ξεκινήσουμε από τη «δίκαιη μνήμη». Με αυτό τον τρόπο η ηθική της διακινδύνευσης, συναντά και τις έννοιες ηθικής και δικαιοσύνης του Paul Ricoeur. Έπειτα, η μνήμη, συνήθως δίνει την εσφαλμένη αίσθηση του παρελθόντος στους ανθρώπους. Στην εν λόγω πρόταση αφορά όσο ποτέ άλλοτε το παρόν και το μέλλον. Η έννοια του ρίσκου περιπλέκει σχέσεις παρελθόντος, παρόντος, μέλλοντος. Για τον Γάλλο φιλόσοφο, είμαστε ανυπεράσπιστοι απέναντι στην αδικία και στον πόνο. Γι' αυτό δημιούργησε αυτό τον όρο, τον μελέτησε και αφιέρωσε χώρο και χρόνο για αυτόν στο βιβλίο του. Ονειρεύτηκε μια κοινωνία κατά την οποία η δικαιοσύνη θα συμπορεύεται με τη μνήμη και τη συμφιλίωση. Μια κοινωνία που θα παλεύει να μην ξεχάσει. Θα παλεύει να επουλώσει τις πληγές του παρελθόντος και να φροντίσει τα τραύματά της.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Τα κυριότερα ερευνητικά ερωτήματα, όπως αυτά προέκυψαν από την συστηματική μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας είναι:

1. Ποιος ο ρόλος της μνήμης στη διαμόρφωση της ταυτότητας των υποκειμένων, έναν χρόνο μετά την εμπειρία του πολέμου;

2. Υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στις βιοτικές τροχιές του μέλλοντος που χαράσσουν τα κοινωνικά υποκείμενα και στις καταστάσεις διακινδύνευσης;

3. Ποιες είναι οι ερμηνείες και οι έννοιες της δικαιοσύνης για τα κοινωνικά υποκείμενα;

4. Με ποιον τρόπο λειτουργεί η «δίκαιη μνήμη» του Paul Ricoeur σχετικά με το παρόν και το μέλλον;

Μεθοδολογία

Για την διεξαγωγή της παρούσας έρευνας ζητήθηκε άδεια από την συντονίστρια του Κέντρου Στήριξης Παιδιού και Οικογένειας Πάτρας των Παιδικών Χωριών SOS. Η άδεια ζητήθηκε καθώς η επαφή με την Ουκρανή πρόσφυγα έγινε μέσω της δομής, όπως και οι συναντήσεις μας, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στον ίδιο χώρο. Για τις ανάγκες της συνέντευξης επιλέχθηκε με τη μέθοδο της σκόπιμης δειγματοληψίας μια ενήλικη Ουκρανή πρόσφυγας. Η συμμετέχουσα από την αρχή κιόλας της επικοινωνίας μας ενημερώθηκε πως όλες οι διαδικασίες θα πραγματοποιηθούν σε συνθήκες απόλυτης ανωνυμίας και εχεμύθειας, το όνομα και το επίθετό της δεν θα αναφερθούν σε κανένα σημείο της παρούσας έρευνας, ενώ, ακόμη προτεραιότητα της ερευνήτριας θα αποτελέσει η διασφάλιση της ανώνυμης προσωπικής ταυτότητας της συμμετέχουσας αλλά και η προστασία της ηθικής της υπόστασης. Και οι (3) συναντήσεις πραγματοποιήθηκαν στον χώρο της δομής Παιδικά Χωριά SOS Πάτρας, ενώ, η συμμετέχουσα μπορούσε να αποχωρήσει ανά πάσα στιγμή σε περίπτωση που ένιωθε άβολα, αμήχανα, είτε σε κατάσταση συναισθηματικής φόρτισης. Τα δεδομένα

συλλέχθηκαν τον μήνα Νοέμβριο 2023. Τέλος, είναι σημαντικό να τονιστεί πως οι συναντήσεις δεν ηχογραφήθηκαν, ύστερα από αίτημα της συμμετέχουσας, το οποίο και έγινε δεκτό και για την κωδικοποίηση και ανάλυση των δεδομένων της μελέτης χρησιμοποιήθηκε η άμεση μνήμη του ερευνητή αλλά και σημειώσεις οι οποίες κρατήθηκαν σε ένα τετράδιο, κατά την διάρκεια της συνομιλίας μας.

Κατά τον ερευνητικό σχεδιασμό επιλέχθηκε η ποιοτική μεθοδολογική στρατηγική και η τεχνική της μελέτης περίπτωσης. Χρησιμοποιήθηκε η μη δομημένη, σε βάθος συνέντευξη (Bryman 2012). Η εν λόγω μέθοδος επιλέχθηκε καθώς τα ίδια τα ερευνητικά ερωτήματα, όπως έχουν διαμορφωθεί, δεν θα ήταν εφικτό να διερευνηθούν καλύτερα με την χρήση κάποιας άλλης μεθόδου. Πρόκειται για εκείνο που αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Gergen (2000) «παρότι κάποιες μέθοδοι κερδίζουν την εντυπωσιακή λάμψη μεγάλων δειγμάτων, άλλες είναι ιδιαίτερα ελκυστικές λόγω της ευαισθησίας τους να διερευνούν σε βάθος τα κοινωνικά υποκείμενα». Εν προκειμένω, η ποιοτική μέθοδος που ακολουθήθηκε καθ' όλη την διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας, αποτέλεσε, αν μη τι άλλο, μια εξαιρετικά πολύτιμη πηγή πληροφοριών και εμβάθυνσης στον εσωτερικό κόσμο των ανθρώπων.

Η τεχνική της συνέντευξης στο πλαίσιο της ποιοτικής μεθοδολογικής στρατηγικής και προσέγγισης αποτελεί την πιο διαδεδομένη μέθοδο συλλογής ερευνητικών δεδομένων. Ωστόσο, η απόφαση του εκάστοτε ερευνητή για την επιλογή και την χρήση της ποιοτικής συνέντευξης δεν πρέπει να λαμβάνεται με ελαφρότητα, αλλά κατόπιν σκέψης. Ο λόγος βρίσκεται στο γεγονός πως η εφαρμογή της ποιοτικής συνέντευξης, απαιτεί συγκεκριμένες επιστημονικές και οντολογικές αρχές (Mason 2009). Η ποιοτική συνέντευξη απαιτεί την εμπλοκή του ερευνητή σε μια αληθινή, διαδραστική σχέση αλληλεπίδρασης με τους ανθρώπους, τις απόψεις, τις νοηματοδοτήσεις αλλά και τις εμπειρίες τους (Mason 2009: 90).

Η μη δομημένη σε βάθος συνέντευξη, είναι ανοιχτή και δεν περιλαμβάνεται προσχεδιασμένες ερωτήσεις ή κατευθύνσεις σε συγκεκριμένες έννοιες. Οι ερωτώμενοι τοποθετούνται εντελώς ελεύθερα προσδίδοντας τους δικούς τους ορισμούς και τις δικές τους ερμηνείες στα θέματα. Αξίζει να σημειωθεί ακόμη πως ο συγκεκριμένος τύπος παρουσιάζει ευελιξία, καθώς κινείται με τη ροή του λόγου αλλά και με την ροή των αναγκών του συμμετέχοντα. Το πιο σημαντικό σε αυτό το είδος συνέντευξης, είναι η ανάδειξη των θεμάτων από τους ίδιους τους συμμετέχοντες, τα οποία δεν έχουν ήδη προκαθοριστεί από τους ερευνητές (Robson 2010).

Η συμμετέχουσα κλήθηκε να απαντήσει σε ορισμένες ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, αλλά και σε άλλες που προέκυψαν απορρέουσες από τις ανάγκες της συζήτησης. Οι ανοιχτές ερωτήσεις επιλέχθηκαν σκόπιμα από την ερευνήτρια στην εν λόγω μελέτη περίπτωσης καθώς παρέχουν ευελιξία και προσαρμοστικότητα σε πραγματικές συνθήκες ερευνητικής διαδικασίας, όπου μπορούν να προκύψουν σημαντικές αναφορές από τον ερωτώμενο, πολύτιμα στοιχεία για την έρευνα, τα οποία σε άλλη περίπτωση ύπαρξης αυστηρών πλαισίων δεν θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν. Ο Robson (2002) αναφέρει πως οι ανοιχτές ερωτήσεις συνδυάζουν ευελιξία κινήσεων αλλά και ποιότητα περιεχομένου στην έρευνα.

Η μελέτη περίπτωσης επιλέχθηκε ως η ασφαλέστερη και καταλληλότερη ερευνητική στρατηγική, καθώς μπορεί να διερευνήσει σε βάθος και να αποκρυσταλλώσει την «μοναδική» αλήθεια της συμμετέχουσας. Αυτός ο τρόπος κρίνεται ως δυναμικός, ευέλικτος και αναπροσαρμόζεται με γνώμονα το αναγκαίο (Creswell 2011). Καθώς η έρευνα αναφέρεται σε έννοιες όπως η δικαιοσύνη, η μνήμη και άλλους παράγοντες επιρροής και διαμόρφωσης ταυτότητας μέσα σε καταστάσεις διακινδύνευσης, η μελέτη περίπτωσης κρίθηκε καταλληλότερη καθώς, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, εξυπηρετεί τις διάφορες πλευρές θέασης των υποκειμένων.

Με στόχο να εξασφαλιστεί η εγκυρότητα των δεδομένων που θα αναλυθούν διεξοδικά παρακάτω, χρησιμοποιήθηκε ο «έλεγχος εγκυρότητας από τον συμμετέχοντα». Πιο συγκεκριμένα, δόθηκε στη συμμετέχουσα σε γραπτή μορφή το απόσπασμα της συνέντευξης και των λεγομένων της. Τα κύρια σημεία που θα αναλυθούν έλαβαν έγκριση από την ίδια και επικυρώθηκαν ως προς το περιεχόμενο και την ορθή κατανόησή τους από την ερευνήτρια ως έχουν. Έπειτα, προχώρησε η διαδικασία για την κωδικοποίηση και ανάλυση των δεδομένων αυτών αλλά και την οργάνωση τους σε «θεματικές περιοχές». Επίσης, η τελική ερευνητική έκθεση επιστράφηκε ξανά στη συμμετέχουσα με την προτροπή να μελετήσει τα μέρη της έρευνας που ερμήνευαν τα λεγόμενά της και να προβεί σε σχόλια, επισημάνσεις και αλλαγές σε περίπτωση που αισθανόταν ότι το κείμενο ήταν ανακριβές, δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, την πρόσβαλλε ή την έθιγε προσωπικά.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Από όσα αναφέρθηκαν, φαίνεται πως τα τραυματικά γεγονότα της ζωής επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την διαμόρφωση της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων. Ακόμη, ο πόλεμος, ως κατάσταση διακινδύνευσης, επηρεάζει αρνητικά την χάραξη της βιοτικής τροχιάς για το μέλλον, τα όνειρα και τους στόχους που τα άτομα θέτουν. Παράλληλα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσωπική ερμηνεία της ερωτώμενης σχετικά με έννοιες μνήμης και δικαιοσύνης. Η τοποθέτησή της στο χώρο, στο χρόνο και στα γεγονότα αποκτά σημαντική αξία καθώς σε ορισμένα σημεία συναντά θέσεις του Ricoeur, ενώ, σε άλλα συγκρούεται πλήρως με αυτές.

Από την μελέτη των δεδομένων προκύπτει ο ορισμός της «δίκαιης μνήμης» από την συμμετέχουσα, ως μια διαδικασία ικανότητας της ενθύμησης αλλά και ως ένα βαθύ σημείο πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, ανέφερε πως αυτό είναι «δίκαιη μνήμη» για την ίδια. Το να μην ξεχάσει όχι μόνο τα όσα συνέβησαν περί πολέμου, αλλά το να μπορεί ακόμη να θυμάται τα παραδοσιακά φαγητά της Ουκρανίας, να αναπολεί όμορφες στιγμές, να μεταδίδει αυτές τις μνήμες στα παιδιά και αργότερα στα παιδιά των παιδιών της ώστε να μην χαθούν. Ο Ricoeur κατ' αντιστοιχίαν αναφέρει: «Οφείλει κανείς να θυμάται για να αποδώσει δικαιοσύνη τόσο στον εαυτό του, αλλά και στους άλλους γύρω του» (Ricoeur 2013) & «Η μνήμη είναι η μια και μοναδική απόδειξη που έχουμε πως κάτι πραγματικά υπήρξε» (Ricoeur 2013).

Οι αναφορές του περί μνήμης τοποθετούνται στο επίκεντρο της θεματικής μας και μελετώνται από πλευράς της ερωτώμενης, αναλύοντας τις δικές της τοποθετήσεις. Με αυτό τον τρόπο, η λήθη αναγνωρίζεται ως υψηλός παράγοντας διακινδύνευσης για την

κοινωνία, καθώς εκείνος που παλεύει να ξεχάσει το παρελθόν του, αυτομάτως χάνει και ένα μεγάλο κομμάτι της ταυτότητάς του. Συγχρόνως, προτάσσεται η μνήμη ως παρέμβαση για το παρόν και το μέλλον, αλλά και η μελέτη του παρελθόντος με τον πιο επίκαιρο τρόπο. Η έννοια της μνήμης γενικότερα αλλά και η συζήτηση γύρω από αυτήν έχει απασχολήσει με το πέρασμα των χρόνων πλήθος ερευνητών. Σε επιστημονικό Συμπόσιο που πραγματοποιήθηκε το 2002, ο Ψυχογιός ανέφερε πως το παρελθόν αφορά ενεστωτικές συνιστώσες (Επιστημονικό Συμπόσιο 2002). Θα μπορούσαμε να πούμε πως ενώ η μνήμη κατασκευάστηκε σε παρελθόντα χρόνο, αφορά όλους τους παροντικούς.

Σε αντιστοιχία και ο Portelli ξεκαθαρίζει πως η μνήμη δεν είναι χώρος αποθήκευσης, όπως λανθασμένα νοείται, αλλά ένας οικουμενικός τόπος παραγωγής νοήματος. Πολλοί ερευνητές χαρακτήρισαν τη μνήμη ως «διαλεκτική» εμπειρία, που δεν δύναται να αφήσει κανένα άτομο ανέπαφο, όσο και αν το επιθυμεί. Και η Διδασκάλου μιλώντας για αυτήν την χαρακτήρισε σωτήρια και εκλεκτική (Διδασκάλου 1995). Αξίζει να αναφερθεί πως ο Halbwachs και ο Barlett έγραφαν την ίδια χρονική περίοδο και έθεσαν τη μνήμη ως αναλυτικό αντικείμενο, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τους (Abrams 2016).

Άλλες, σύγχρονες έρευνες αναφέρουν πως οι άνθρωποι έχουν τόσα κοινά πράγματα μεταξύ τους να θυμούνται, αλλά έχουν λησμονήσει ακόμη περισσότερα. Έτσι, πρέπει να κατανοήσουμε πως η μνήμη άλλοτε αποτελεί έναν τόπο συνάντησης για τα υποκείμενα και άλλοτε πεδίο ρήξης ή μάχης ή και αλλεπάλληλων συγκρούσεων. Το πόσο επίκαιρη είναι η μνήμη μπορεί να το αντιληφθεί κανείς αν στοχαστεί πάνω στα λεγόμενα της Μαντόγλου, η οποία υποστήριξε πως ακόμη και τα τωρινά μας συναισθήματα είναι απόρροια του παρελθόντος μας (Μαντόγλου 2012).

Σημαντικό σημείο της μελέτης, θεωρούμε την προσφορά της στα ήδη υπάρχοντα ερευνητικά και θεωρητικά δεδομένα, καθώς, παρότι αποτελεί ένα ζήτημα που χρίζει περαιτέρω διερεύνησης και μελέτης, δεν υπάρχουν αρκετές αναφορές στο διαδίκτυο και η βιβλιογραφία σχετικά με τη «δίκαιη μνήμη» του Paul Ricoeur σε συνδυασμό με καταστάσεις διακινδύνευσης, είναι εξαιρετικά ελλιπής. Ελπίζουμε πως η παρούσα θεματική, θα απασχολήσει στο μέλλον περισσότερους ερευνητές.

Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω γίνεται φανερό πως μνήμη, δικαιοσύνη και διακινδύνευση αποκτούν διαλογική σχέση μεταξύ τους. Αυτός ο ειλικρινής διάλογος τοποθετείται στο χώρο και στο χρόνο και διεκδικεί παρεμβάσεις του μέλλοντος για το ευτυχείν. Από τις αναφορές της συμμετέχουσας στη μελέτη περίπτωσης καθίσταται σαφές πως απαντώνται και τα τέσσερα ερευνητικά ερωτήματα στο σύνολό τους.

Σχετικά με το πρώτο ερευνητικό ερώτημα, η συμμετέχουσα επιβεβαίωσε πως τα καθοριστικά γεγονότα της ζωής της, που καταγράφηκαν στη μνήμη της, επηρέασαν πράγματι την συγκρότηση της ταυτότητάς της. Πρόσθεσε, μάλιστα, πως οι οδυνηρές αναμνήσεις του πολέμου ήταν οι πιο καθοριστικές για την ίδια και πως ο πόνος σε διδάσκει περισσότερα, άρα, ασκεί μεγαλύτερη δυναμική στον τρόπο με τον οποίο υπάρχεις στον κόσμο.

Σχετικά με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, φαίνεται πως η συνεχής ρευστότητα και διακινδύνευση επισύρει καταστροφικές συνέπειες σχετικά με την χάραξη βιοτικής τροχιάς των υποκειμένων. Σε αυτό το σημείο ανέφερε χαρακτηριστικά πως δεν ονειρεύεται τίποτα για το μέλλον, πως δεν έχει το δικαίωμα να το κάνει, ενώ, η λέξη «φοβάμαι» ήταν αυτή που ακούστηκε τις περισσότερες φορές στη συνέντευξή μας.

Όσον αφορά το τρίτο ερώτημα που σχετιζόταν με έννοιες δικαιοσύνης, η τοποθέτηση της συνοψίστηκε στις φράσεις: «Δεν υπάρχει καμία δικαιοσύνη και δεν πρόκειται να ορίσω κάτι που δεν υπάρχει». Είναι αξιοσημείωτο εδώ, πως η ερωτώμενη κινείται αντίθετα με τον Ricoeur και οι θέσεις της περί δικαιοσύνης δεν συναντιούνται σε κανένα σημείο με τις θέσεις, όπως τις προέβαλε στο βιβλίο του.

Τέλος, το τέταρτο ερευνητικό ερώτημα, απαντήθηκε πλήρως και σε αυτό το σημείο εντοπίστηκε ερμηνευτική και σημασιολογική συνάφεια με τις θεωρίες του φιλοσόφου περί μνήμης. Και οι δύο καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η μνήμη είναι ό,τι πολυτιμότερο έχουμε αλλά και η μοναδική απόδειξη πως κάτι πραγματικά υπήρξε. Η παρέμβαση για το ευτυχείν είναι μια εξαιρετικά επίπονη διαδικασία, δαπανηρά απελευθερωτική.

Η λήθη, λοιπόν, αναγνωρίζεται ως υψηλός παράγοντας διακινδύνευσης για την κοινωνία, ενδεχομένως υψηλότερος από πολέμους, απώλειες και φυσικές καταστροφές. Είναι λανθασμένη η προσέγγιση να θεωρούμε τη μνήμη ζήτημα του παρελθόντος. Στόχος της παρούσας διπλωματικής είναι να αποδείξει ότι αφορά όσο ποτέ άλλοτε το παρόν και το μέλλον. Τη δικαιοσύνη και την ευτυχία. «Δεν υπάρχει ευτυχισμένη κοινωνία, χωρίς ακριβοδίκαιη μνήμη» (Ricoeur 2013).

Οι άνθρωποι, όπως και οι κοινωνίες, εμπλέκονται σε μια διαλεκτική σχέση με την ιστορία. Ο Faulkner έλεγε πως «το παρελθόν δεν είναι νεκρό. Στην πραγματικότητα, δεν είναι καν παρελθόν» (2021). Είμαστε, εν προκειμένω, «ιστορικά» και «προσωρινά» δημιουργήματα αυτού του κόσμου και πρέπει να βρούμε έναν τρόπο να ορίσουμε τον εαυτό μας, μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Εν κατακλείδι, η μνήμη είναι βαθιά συγκινησιακή, επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε, αντιδρούμε και υπάρχουμε. Αλλά και η ανθρώπινη ζωή είναι βαθιά ιστορική.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Διδασκάλου, Ν. (1995), Όρια και Αντιστάσεις της Λαϊκής Μνήμης, 11: 26-30 (Α' μέρος) και 12: 30-35 (Β' μέρος). Ανακτήθηκε από http://62.103.28.111/infopubl/05.03.4960.0011/files/assets/basic-html/page-1.html

Επιστημονικό συμπόσιο (2002), *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία*, Ίδρυμα Μωραΐτη.

Μαντόγλου, Α. (2012), *Μνήμες*, Παπαζήση.

Πυροβολάκης, Ε. (2011), Η δίκαιη μνήμη, η ριζική λήθη και το απόλυτο παρελθόν: μια αποδομητική ανάγνωση του Ρικαίρ, *Νέα Εστία*, Νο 1847, σσ. 375-395.

Abrams, L. (2016), *Θεωρία προφορικής ιστορίας* (μτφρ. Λ. Ρινόπουλος), Πλέθρον (το πρωτότυπο εκδόθηκε το 2010).

Beck, U. (2014), *Κοινωνία της διακινδύνευσης: Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα* (μτφρ. Η. Οικονόμου), Πεδίο.

Creswell, J. (2011), *Η Έρευνα στην Εκπαίδευση. Σχεδιασμός, Διεξαγωγή και Αξιολόγηση της Ποιοτικής και Ποσοτικής Έρευνας*, Έλλην.

Faulkner, W. (2021), Αβεσσαλώμ, Αβεσσαλώμ! (μτφρ. Μ. Ζαχαριάδου), Gutenberg.

Mason, J. (2009), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (8η εκδ.) (μτφρ. Ε. Δημητριάδου, επιμ. Ν. Κυριαζή), Πεδίο.

Ricoeur, P. (2008), *Ο ίδιος ο εαυτός ως άλλος* (μτφρ. Β. Ιακώβου), Πόλις.

Ricoeur, P. (2013), *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη* (μτφρ. Ξ. Κομνηνός), Ίνδικτος.

Robson, C. (2010), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, Gutenberg.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bryman, A. (2012), *Social Research Methods* (4th ed.), Oxford University Press.

Ekberg, M. (2007), The Parameters of the Risk Society: A Review and Exploration, *Current Sociology*, Vol. 55, No 3, pp. 343-366. https://doi.org/10.1177/0011392107076080

Gergen, M. and Gergen, K. (2000), Qualitative inquiry. Tension and transformation, in N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *The Handbook of qualitative research*, Sage Publications, pp. 1025-1046.

Ricoeur, P. (2004), *Memory, History, Forgetting*, The University of Chicago Press.

Robson, C. (2002), *Real World Research*, Blackwell.

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ: ΠΟΣΟ ΕΠΙΚΑΙΡΟΙ ΕΙΝΑΙ Ο U. BECK ΚΑΙ Ο G. DELEUZE;

Αθανασία Τριάντου[α]

[α] Αθανασία Τριάντου, Κοινωνιολόγος, LL.M. Εγκληματολογίας & Αντεγκληματικής Πολιτικής (ΕΚΠΑ), MSc Δημοσίου Δικαίου & Δημόσιας Πολιτικής (ΕΚΠΑ)

Περίληψη

Ο Beck είναι γνωστός για την προσέγγιση περί «κοινωνίας της διακινδύνευσης» (risk society), η οποία χαρακτηρίζεται ιδίως από την παγκοσμιοποίηση των κινδύνων και την αδυναμία των παραδοσιακών κρατικών δομών να τους διαχειριστούν αποτελεσματικά. Οι κοινωνίες της διακινδύνευσης βασίζονται στην αναμονή καταστροφών που επηρεάζουν σε παγκόσμιο επίπεδο, υπερβαίνοντας τα γεωγραφικά σύνορα και απειλώντας την κρατική κυριαρχία. Αυτή η αναμονή καταστροφών και η αβεβαιότητα που τη συνοδεύει έχουν ως αποτέλεσμα το αίσθημα της απειλής και την ανάγκη για συνεχή προσαρμογή και διαχείριση των κινδύνων. Από την άλλη πλευρά, ο Deleuze προτείνει την έννοια των «κοινωνιών του ελέγχου» (societies of control), όπου ο έλεγχος δεν περιορίζεται πλέον σε κλειστά περιβάλλοντα αλλά επεκτείνεται και σε ανοιχτά, εξαιτίας των τεχνολογικών εξελίξεων. Η επιτήρηση γίνεται μια αέναη διαδικασία που διαπερνά όλες τις πτυχές της καθημερινότητας, με τους κώδικες και τη ψηφιακή γλώσσα να παίζουν κεντρικό ρόλο. Οι κοινωνίες του ελέγχου χαρακτηρίζονται από τη συνεχή ροή πληροφοριών και την αόρατη φύση της τεχνολογίας, η οποία διευκολύνει την επιτήρηση και τον έλεγχο των ατόμων. Αυτές οι θεωρίες δύνανται να αποτυπώσουν την ακόμη μεγαλύτερη μεταστροφή της κοινωνίας: η κρίση της πανδημίας αποτελεί ένα πρόσφορο έδαφος για την παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ατομικών ελευθεριών, κάνοντας τις θεωρίες των Beck και Deleuze επίκαιρες και σημαντικές για την κατανόηση της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας.

Λέξεις Κλειδιά: Κίνδυνος, Έλεγχος, Παρακολούθηση, Αβεβαιότητα, Τεχνολογία

SOCIETIES OF RISK AND SOCIETIES OF CONTROL: ARE THE IDEAS OF U. BECK AND G. DELEUZE APPLICABLE IN TODAY'S REALITY?

Athanasia Triantou[α]

[α] Sociologist, LL.M. in Criminology and Criminal Policy (NKUA), MSc in Public Law and Public Policy (NKUA)

Abstract

U. Beck is well-known for his concept of the "risk society," which is particularly characterized by the globalization of risks and the inability of traditional state structures to manage them effectively. Risk societies are based on the anticipation of disasters that

have global impacts, transcending geographical borders and threatening state sovereignty. This anticipation of catastrophes and the uncertainty accompanying it result in a sense of threat and the need for continuous adaptation and risk management. On the other hand, G. Deleuze introduces the concept of "societies of control," where control is no longer confined to closed environments but extends to open ones due to technological advancements. Surveillance becomes a continuous process that permeates all aspects of daily life, with codes and digital language playing a central role. Societies of control are characterized by the constant flow of information and the invisible nature of technology, which facilitates the surveillance and control of individuals. These theories are highly relevant in capturing the further transformation of society: the pandemic crisis provides a fertile ground for the violation of human rights and individual freedoms, making the theories of Beck and Deleuze pertinent and crucial for understanding contemporary social reality.

Keywords: Risk, Control, Surveillance, Uncertainty, Technology

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, ολόκληρη η παγκόσμια κοινότητα αντιμετωπίζει μια πρωτόγνωρη κατάσταση, η οποία χαρακτηρίζεται από πλήθος δύσκολα διαχειρίσιμων φαινομένων: περιβαλλοντικές καταστροφές, πανδημίες, ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας, κ.ο.κ. Οι συνέπειες της εμφάνισης αυτών των φαινομένων και της δυσκολίας διαχείρισής τους είναι ποικίλες: κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές. Πρόκειται για καταστάσεις οι οποίες μεταβάλουν άρδην την κοινωνική πραγματικότητα και θέτουν ζητήματα για τον τρόπο διαχείρισής τους, καθώς και τις επιπτώσεις τους σε αυτήν. Στο πλαίσιο αυτό, έρχονται στο προσκήνιο πολλές κοινωνικές θεωρίες οι οποίες μπορούν, ως έναν βαθμό φυσικά, να σκιαγραφήσουν τα ανωτέρω. Δύο από αυτές είναι η προσέγγιση περί κοινωνίας της διακινδύνευσης του U. Beck, και εκείνη για τις κοινωνίες του ελέγχου του G. Deleuze. Στο παρόν άρθρο, επιχειρείται μια σύντομη παρουσίαση των βασικών θέσεων αυτών των δύο θεωρητικών, καθώς και η σύνδεσή τους με την σημερινή κοινωνική πραγματικότητα.

Θεωρητικό πλαίσιο

U. Beck και η Κοινωνία της Διακινδύνευσης

Το έργο του U. Beck με τίτλο «Risikogeselleschaft» (μτφρ.: Κοινωνία της Διακινδύνευσης), δημοσιεύθηκε το 1986 αρχικά στη γερμανική γλώσσα και έπειτα μεταφράστηκε στα αγγλικά το 1992: πρόκειται για ένα πόνημα που έθεσε τα θεμέλια για τη θεωρία του περί των κινδύνων που παράγονται από τις ίδιες τις σύγχρονες κοινωνίες. Κεντρική ιδέα αποτελεί η παραδοχή πως, στην ύστερη νεωτερικότητα,[1] τα ζητήματα που ανακύπτουν από τη διανομή του πλούτου σε μια κοινωνία με πλήθος προβλημάτων, ελλείψεων και ανεπαρκειών, επικαλύπτονται από αντίστοιχα προβλήματα και συγκρούσεις που οφείλονται στην παραγωγή, τη νοηματοδότηση και την κατανομή τεχνητών κινδύνων, άρρηκτα συνδεδεμένων με την τεχνολογία (Beck 1992: 19).

Αρχικά, στη σκέψη του Beck ήταν σαφές πως η ανθρωπότητα έχει σχεδόν ξεπεράσει το στάδιο της «κλασσικής» νεωτερικότητας, καθώς πλέον οι άνθρωποι αξιοποιούν την ανάπτυξη της ανθρώπινης και τεχνολογικής παραγωγικότητας (Jarvis, 2007), και κεντρικό ρόλο δεν έχουν οι δομές της πρότερης βιομηχανικής κοινωνίας: παράλληλα, ωστόσο, απορρίπτει και την έννοια της μετανεωτερικότητας (Ritzer 2012: 577). Ο Beck υποστηρίζει ότι η ανθρωπότητα βρίσκεται στη φάση μιας νέας ή εκκολαπτόμενης νεωτερικότητας (Ritzer 2012: 577-578). Αυτή η νέα ή εκκολαπτόμενη νεωτερικότητα έχει οριστεί από τον Beck ως «αναστοχαστική νεωτερικότητα» (reflexive modernity)[2]. Ξεφεύγοντας από τον κεντρικό ρόλο που είχαν οι δομές στις κλασσικές, βιομηχανικές κοινωνίες, στα πλαίσια της αναστοχαστικής νεωτερικότητας δίνεται μεγαλύτερη σημασία στη δράση του υποκειμένου -αναγνωρίζεται η ικανότητα του δρώντος υποκειμένου να δημιουργήσει την ίδια την κοινωνία (Ritzer 2012: 577-578). Σε αυτή τη διαπίστωση στηρίζεται και η βασική ιδέα της προσέγγισης των κοινωνιών της διακινδύνευσης: οι κίνδυνοι, τα «ρίσκα» που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες είναι δικά τους δημιουργήματα (Wimmer & Quandt 2006: 337). Οι κίνδυνοι είναι αποτελέσματα ανθρωπίνων αποφάσεων και παρεμβάσεων, ενώ η αναστοχαστικότητα επιτρέπει στους ανθρώπους να αξιολογήσουν αυτούς τους κινδύνους (Ritzer 2012: 579).

Στο πλαίσιο αυτό, ο Beck υποστήριξε ότι, η κοινωνία και η ανθρωπότητα έχουν εισέλθει σε μια νέα εποχή, διαφορετική από τη βιομηχανική φάση, όπου ο κίνδυνος δεν προκύπτει από εξωτερικούς ή φυσικούς παράγοντες, αλλά έχει ανθρωπογενή και συστημικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, αυτό σημαίνει ότι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των κινδύνων στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας απορρέουν από εσωτερικές διεργασίες και διαδικασίες λήψης αποφάσεων και συνιστούν επιστημονικές και κοινωνικές κατασκευές: η επιστήμη δε έχει χαρακτηριστεί από το Γερμανό Κοινωνιολόγο ως *«μία εκ των αιτιών, το μέσο του ορισμού και η πηγή της επίλυσης των κινδύνων»* (Beck 1992: 155). Φαίνεται, λοιπόν, πως οι σύγχρονες κοινωνίες μεταβαίνουν από τον κλασσικό βιομηχανικό καπιταλισμό σε μία νέα μορφή κοινωνίας, όπου κυριαρχούν η κατασκευή/παραγωγή και η διαχείριση των κινδύνων, οι οποίοι είναι προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας. Κλασσικά παραδείγματα τέτοιων κινδύνων είναι η κλιματική αλλαγή, η ρύπανση, οι πυρηνικές καταστροφές, αλλά και οι κοινωνικές και πολιτικές κρίσεις, όπως η μετανάστευση και οι πανδημίες. Μερικοί εξ αυτών των κινδύνων, θα παρουσιαστούν κατωτέρω.

Βασικές έννοιες

Πριν, όμως, από την ανάλυση ορισμένων κινδύνων που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη πραγματικότητα, είναι σημαντική η αναφορά στις θεμελιώδεις έννοιες που αξιοποιούνται στη θεωρία του Beck, ώστε αυτή να γίνει πιο κατανοητή. Αρχικά, ένας από τους βασικότερους όρους είναι αυτός των *«κατασκευασμένων κινδύνων»*. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι κίνδυνοι στις σύγχρονες κοινωνίες δεν είναι φυσικοί (δεν έχουν δηλαδή την έννοια του *hazard*), αλλά προκύπτουν εξαιτίας της ανθρώπινης δραστηριότητας. Είναι, λοιπόν, διακριτοί και γίνονται αντιληπτοί ως κοινωνικές κατασκευές (Antonilli 2022: 908). Η έννοια του κινδύνου (risk) σημαίνει την αναμονή μιας καταστροφής: οι κοινωνίες της διακινδύνευσης χαρακτηρίζονται από την αναμονή καταστροφών σε παγκόσμιο επίπεδο (Wimmer & Quandt 2006: 341).

Παράλληλα με τον τεχνητό τους χαρακτήρα, οι κίνδυνοι κατά τον Beck -με την έννοια του *risk*, όπως διευκρινίστηκε, και όχι του *hazard*- χαρακτηρίζονται και από *«παγκοσμιότητα»*. Πλέον οι κίνδυνοι δεν επηρεάζουν αποκλειστικά συγκεκριμένες ομάδες ή γεωγραφικές περιοχές, αλλά τείνουν να αποκτούν οικουμενική διάσταση και να ξεπερνούν τα όρια του έθνους-κράτους: πρόκειται, δηλαδή, για παγκόσμιους, υπερεθνικούς κινδύνους, που δεν επηρεάζουν συγκεκριμένα μόνο κοινωνικά στρώματα και λαμβάνουν έτσι μια νέα κοινωνική και πολιτική δυναμική (Beck 1992: 13). Αυτή η παγκοσμιότητα των κινδύνων, από τη μία, αναδεικνύει την ανεπάρκεια των εθνικών/κρατικών πολιτικών ως προς την αντιμετώπισή τους και, από την άλλη, δημιουργεί ένα πλαίσιο οικουμενικής ευθύνης για το μέλλον, κάτι που θα εξηγηθεί παρακάτω (Antonilli 2022: 909). Πλέον μπορούμε να μιλάμε για κοσμοπολιτισμό (cosmopolitanism) -που προτάσσεται ως έννοια αντίθετη στην κρατική πολιτική (nation-state politics). Πλέον η οικονομία έχει αποκτήσει παγκόσμιο χαρακτήρα και το παγκόσμιο κεφάλαιο θεωρείται «απειλή» στο έθνος-κράτος. Πρόκειται για μια οιονεί συνεργασία μεταξύ κρατικών πολιτικών φορέων (π.χ. κυβερνήσεις, κοινοβούλια) και διεθνικών οικονομικών δρώντων (εκπροσώπους του κεφαλαίου, της οικονομίας και του εμπορίου), που δημιουργούν την «πολιτική οικονομία της αβεβαιότητας και της διακινδύνευσης» ή «political economics of uncertainty and risk» (Jarvis 2007: 26).

Στις κοινωνίες της διακινδύνευσης, ο Beck διακρίνει μια *«ατομικοποίηση της ευθύνης»*. Στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία, η έννοια της ατομικοποίησης αφορά μια νέα νοηματοδότηση του ατόμου, όπου, παρά τους περιορισμούς που θέτουν οι δομές, υπερισχύει η δυνατότητα των ατόμων να διαμορφώνουν την ταυτότητα και τον εαυτό τους με έναν τρόπο πιο ολοκληρωμένο, σε σύγκριση με την εποχή της νεωτερικότητας (Σαββάκης 2015: 70). Εν προκειμένω, η ατομικοποίηση σχετίζεται με την ανάληψη της ευθύνης των ατόμων για τις πράξεις τους και τις συνέπειες αυτών (Bauman 2002: xv). Οι πολίτες, δηλαδή, καλούνται να διαχειριστούν τους κινδύνους στις προσωπικές τους ζωές, χωρίς ωστόσο να έχουν τον έλεγχο των δομών που κατασκευάζουν αυτούς τους κινδύνους. Αυτό, λοιπόν, δημιουργεί ένα παράδοξο: τα άτομα αναλαμβάνουν την ευθύνη για κινδύνους που δεν δύνανται να ελέγξουν.

Οι κοινωνίες της διακινδύνευσης διακρίνονται από υψηλό βαθμό εξατομίκευσης (individualization). Ο Beck την έχει ορίσει ως την αποσύνθεση των βεβαιοτήτων της βιομηχανικής κοινωνίας, καθώς και την ανάγκη εύρεσης νέων βεβαιοτήτων για τον καθένα (Jarvis 2007: 27). Με πιο απλά λόγια, η σιγουριά που παρείχαν οι δομές και η σταθερότητα της κλασσικής νεωτερικότητας, των βιομηχανικών κοινωνιών, καταλύεται στα πλαίσια της κοινωνίας της διακινδύνευσης και έρχεται στο προσκήνιο το ζήτημα της ατομικής ευθύνης. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το κράτος χάνει σιγά σιγά τον αυτόνομο ρόλο του, λόγω της παγκοσμιότητας των κινδύνων, και πλέον, σε μεγάλο βαθμό, κυρίαρχο ρόλο έχει η ατομική ευθύνη. Ωστόσο, αυτή η εξατομίκευση δεν προσφέρει οφέλη σε όλους (Jarvis 2007: 27-28). Αυτό συμβαίνει διότι υπάρχουν άτομα που μπορούν να «προστατεύσουν» τους εαυτούς τους από τους κινδύνους και να εξασφαλίσουν την προσωπική τους ασφάλεια, αλλά υπάρχουν και εκείνοι που δεν έχουν αυτή τη δυνατότητα και είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στους διάφορους κινδύνους. Σε αυτή την

κατηγορία ίσως ανήκουν, κυρίως, οι κοινωνικά αποκλεισμένοι και οι ευπαθείς ομάδες. Κατά τον Beck, η αναστοχαστική νεωτερικότητα αποτελεί πρόκληση τόσο για την κοινωνία ως σύνολο όσο και για το άτομο ως μονάδα, καθώς έχει μεταβάλλει τον τρόπο και τις συνθήκες εργασίας, την έννοια του έθνους-κράτους και την οικονομική βάση της κοινωνίας (Wimmer and Quandt 2006: 337). Οι δομές δεν έχουν τον κυρίαρχο ρόλο που είχαν στις βιομηχανικές κοινωνίες, αφού έχουν καταρρεύσει, επομένως το «βάρος» μετατοπίζεται στο κάθε άτομο, τον κάθε κοινωνό, ώστε να προστατεύσει τον εαυτό του από τους κινδύνους.

Παράλληλα, ο Beck περιγράφει την έννοια της *«οργανωμένης ανευθυνότητας»*. Τονίζει ότι ο κίνδυνος που αφορά τα σύγχρονα οικονομικά συστήματα είναι μη ελεγχόμενος και ότι κανένας οικονομικός δρών δεν είναι τόσο ισχυρός ώστε να αλλάξει τη ροή των πραγμάτων στο πλαίσιο αυτό. Αυτή η έλλειψη της δυνατότητας ελέγχου των σύγχρονων κινδύνων οδηγεί στην έννοια της οργανωμένης ανευθυνότητας, καθώς αυτή συνιστά ένα *«θεσμικό χαρακτηριστικό τόσο απρόσωπο, σαν να μην έχει ευθύνες ούτε απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό»* (Curran 2015: 395). Αυτό σημαίνει ότι, ενώ οι κίνδυνοι παράγονται από συγκεκριμένες οικονομικούς και πολιτικούς φορείς, οι επιπτώσεις αυτών των κινδύνων διασκορπίζονται και γίνονται ασαφείς: κανείς, δηλαδή, δεν είναι πλήρως υπεύθυνος και έτσι η λογοδοσία αποφεύγεται. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενδεχομένως, η έννοια της οργανωμένης ανευθυνότητας έρχεται σε αντίθεση με την ατομικοποίηση της ευθύνης, δεδομένου ότι στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος για ανυπαρξία υπευθυνοποίησης και λογοδοσίας, ενώ στη δεύτερη περίπτωση για ανάληψη ευθυνών σε ατομικό επίπεδο, παρά την αδυναμία ελέγχου των δομών που παράγουν τους κινδύνους.

Επίσης, ο Beck είχε διακρίνει και την έννοια της *«κανονικοποίησης»* του κινδύνου. Η κανονικοποίηση σχετίζεται με το γεγονός ότι, ακριβώς επειδή οι κίνδυνοι στις σύγχρονες κοινωνίες είναι αναπόφευκτοι, το μόνο που δύνανται να κάνουν τα άτομα είναι να τους διαχειριστούν. Όμως, αυτή η διαχείριση συχνά συνοδεύεται από τη διαδικασία της κανονικοποίησης, όπου πλέον οι κίνδυνοι θεωρούνται μέρος της κοινωνικής ζωής και οι πολίτες καλούνται να ζήσουν με αυτούς: ουσιαστικά, πρόκειται για ανοχή των κινδύνων (Beck 1992: 46).

Τέλος, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως, κατά τον Beck, αυτή η αποδυνάμωση του ρόλου του έθνους-κράτους οφείλεται στη λεγόμενη «υποπολιτική» (subpolitics): αυτό σημαίνει πως εκμηδενίζεται ο ρόλος του κοινοβουλευτικού συστήματος και της κεντρικής εξουσίας και πρωτοστάτες της οικοδόμησης των δομών των σύγχρονων κοινωνιών είναι φορείς παραγωγής γνώσης, όπως τα επιστημονικά εργαστήρια και οι επιχειρήσεις, και ανάλογες υποομάδες. Ταυτόχρονα, ο Beck αναγνωρίζει πως οι κίνδυνοι που κατασκευάζονται και οι επιπτώσεις αυτών επηρεάζουν όλους ανεξαιρέτως -όπως έχει αναφερθεί-, ακόμη και τα κέντρα παραγωγής τους, κάτι που έχει ονομάσει «φαινόμενο μπούμερανγκ» (Ritzer 2012: 578-579).

Εφαρμογή της θεωρίας περί κοινωνίας της διακινδύνευσης στο σημερινό κοινωνικό γίγνεσθαι

Η θεωρία του Beck βρίσκει εφαρμογή σε ποικίλες καταστάσεις που έχουν βιώσει (και βιώνουν) οι σύγχρονες κοινωνίες. Μία εξ αυτών, είναι το φαινόμενο της *κλιματικής αλλαγής*. Ο Beck πρεσβεύει πως η κλιματική αλλαγή έχει ήδη μεταβάλλει τον κόσμο, κάτι το οποίο αποδίδει με τον όρο «μεταμόρφωση» (αγγλ.: metamorphosis, γερμ.: Verwandlung), ορίζοντάς την ως *«θεμελιώδη αλλαγή σε παγκόσμιο επίπεδο, που περιλαμβάνει μια μεταβολή στο πλαίσιο αναφοράς στην αλλαγή»* (Beck 2015: 77). Ειδικότερα ο Beck χαρακτήρισε την κλιματική αλλαγή ως το αποτέλεσμα των σφαλμάτων μιας ολόκληρης εποχής του βιομηχανικού καπιταλισμού: ο παγκόσμιος κίνδυνος από την κλιματική αλλαγή ομοιάζει με τη συλλογική μνήμη αποφάσεων και λαθών του παρελθόντος, τα οποία είναι η αιτία δημιουργίας αυτού του κινδύνου. Επίσης, διαπιστώνει πως, λόγω των ραγδαίων επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής σε ποικίλους τομείς, υπάρχει μια τάση κυριαρχίας της επιστήμης έναντι της πολιτικής: η αδυναμία αναστοχασμού αναφορικά με θεμελιώδη ερωτήματα κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα και ιδίως του δυαδισμού μεταξύ κρατικής και διεθνούς πολιτικής, θεωρεί ότι είναι η πηγή προέλευσης του λεγόμενου «κλιματικού πεσσιμισμού» (climate pessimism) (Beck 2014: 169, 173-174). Όπως και εν γένει οι οικολογικοί κίνδυνοι, έτσι και η κλιματική αλλαγή δεν διακρίνει μεταξύ παραγόντων όπως η κοινωνικοοικονομική θέση, αλλά επηρεάζει την κοινωνία ως σύνολο, ενώ η δυνατότητα διαχείρισης αυτού του κινδύνου εξαρτάται κατά πολύ από το βαθμό γνώσης και διαθέσιμης πληροφορίας για το φαινόμενο: στο πλαίσιο αυτό, τα ΜΜΕ και η δημοσιογραφία συμβάλουν σε αυτό καθιστώντας τον κίνδυνο ορατό (Wimmer and Quandt 2006: 337).

Η θεωρία του Beck και οι θεμελιώδεις έννοιες αυτής εφαρμόζουν στην περίπτωση του κινδύνου της κλιματικής αλλαγής. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το γεγονός ότι η κλιματική αλλαγή έχει ερμηνευθεί ως απόρροια λανθασμένων αποφάσεων του παρελθόντος, την καθιστά κίνδυνο που προέκυψε όχι από φυσικά αίτια, αλλά κατασκευασμένο, εξαιτίας της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ενδεικτικά, οι ακραίες καιρικές συνθήκες, οι πυρκαγιές στη Μεσόγειο και οι πλημμύρες στη Βόρεια Ευρώπη είναι συνέπεια, inter alia, της εκτεταμένης χρήσης ορυκτών καυσίμων, της αποψίλωσης των δασών και της ανεξέλεγκτης βιομηχανικής ανάπτυξης. Την ίδια στιγμή, φαινόμενα όπως τα παραπάνω δεν περιορίζονται απαραίτητα στις εν λόγω γεωγραφικές περιοχές, αλλά έχουν επιπτώσεις σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ συχνά η ευθύνη για την αντιμετώπιση και τον περιορισμό της κλιματικής αλλαγής μετατοπίζεται στους πολίτες ως μονάδες, ως περιβαλλοντική ευθύνη και ευσυνειδησία. Παρά το γεγονός ότι έχουν συσταθεί θεσμοί που εστιάζουν στην αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής (λ.χ. σε εθνικό επίπεδο έχει συσταθεί το Υπουργείο Κλιματικής Κρίσης και Πολιτικής Προστασίας), είναι σύνηθες η ευθύνη για την κλιματική αλλαγή να αποδίδεται από τους αρμόδιους φορείς όχι στην ανθρώπινη δραστηριότητα, αλλά σε φυσικές αιτίες (νοηματοδοτείται δηλαδή ως *hazard* και όχι ως *risk*, βλ. παραπάνω). Αποτέλεσμα των προαναφερθέντων είναι η κλιματική αλλαγή να κανονικοποιείται ως φαινόμενο, να θεωρείται δηλαδή ως κάτι το οποίο δεν μπορεί να αποφευχθεί συνολικά, παρά μόνο να καταστεί διαχειρίσιμος.

Πέραν της κλιματικής αλλαγής, ένα άλλο φαινόμενο που απασχόλησε την παγκόσμια κοινότητα και δύναται να ερμηνευθεί μέσω της θεωρίας του Beck, είναι η *πανδημία του COVID-19*. Αναφορικά με το εν λόγω φαινόμενο, ενδιαφέρον παρουσιάζει όχι μόνο η

προέλευση και η διασπορά του ιού, αλλά και ο τρόπος διαχείρισης της μετέπειτα υγειονομικής κρίσης που ανέκυψε.

Η περίοδος της πανδημίας του COVID-19 χαρακτηρίστηκε από υψηλό βαθμό αστάθειας και αίσθημα ευθύνης των πολιτών, τόσο απέναντι στο κοινωνικό σύνολο όσο και τον ίδιο τους τον εαυτό. Παρά την ύπαρξη αρμοδίων φορέων που λάμβαναν τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία του κοινωνικού συνόλου, τονιζόταν συνεχώς ο ρόλος του πολίτη στην εξομάλυνση της κατάστασης ως ο πιο καίριος: είναι, λοιπόν, φανερό το στοιχείο της εξατομίκευσης. Από αυτήν ωστόσο, δεν ωφελήθηκαν όλοι, καθώς ορισμένες κοινωνικές ομάδες δεν κατόρθωσαν να προστατεύσουν μόνοι τους τους εαυτούς τους από τον κίνδυνο, όπως λ.χ. είναι οι ευπαθείς ομάδες. Οι άνθρωποι αυτοί καταφεύγουν στην αναζήτηση συνδρομής από τις γνώριμες σε αυτούς δομές, όπως είναι τα νοσοκομεία ή γενικότερα το εθνικό σύστημα υγείας. Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις, αυτές οι δομές δεν κατάφεραν να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο, καθώς βρίσκονταν οι ίδιες σε κατάσταση αποδόμησης και αποσύνθεσης. Σε περιόδους διακινδύνευσης και διαχείρισης κινδύνων, είναι χαρακτηριστική και συνηθισμένη η αναζήτηση ασφάλειας των πολιτών στο πρόσωπο του Κράτους. Σιγά σιγά όμως, το αίσθημα ασφάλειας που προσφέρει το Κράτος χάθηκε, ενώ και το ίδιο παρότρυνε τους πολίτες του να δείξουν υπευθυνότητα και να «σώσουν» τους εαυτούς τους. Όπως έχει επισημανθεί, οι κίνδυνοι έχουν πλέον παγκόσμια διάσταση, και ο ρόλος του Κράτους ως προστάτη καταλύεται, ενώ η διάρκειά τους είναι μακρά, οι συνέπειές τους αναρίθμητες και η απόδοση συνολικών ευθυνών αδύνατη. Μέσα από όλα τα ανωτέρω, ο κίνδυνος αυτός εξελίχθηκε σε μια κανονικότητα, μία «νέα κανονικότητα» θα μπορούσε να πει κανείς, την οποία κλήθηκε να διαχειριστεί ολόκληρος ο πλανήτης (βλ. σχετ. Constantinou 2020).

G. Deleuze και Κοινωνία του Ελέγχου

Κεντρικά σημεία στη θεωρία του Deleuze αποτελούν οι έννοιες του ελέγχου και της επιτήρησης. Οι έννοιες αυτές συνδέονται κατά κόρον με τα διάφορα περιβάλλοντα εγκλεισμού (όπως είναι η φυλακή), όμως το νόημά τους στη θεωρία του Deleuze προχωρά ένα βήμα παραπέρα. Ο Deleuze, στο δοκίμιό του με τίτλο «Υστερόγραφο για τις Κοινωνίες του Ελέγχου» (Postscript on Societies of Control, 1992) ανέπτυξε την έννοια της κοινωνίας του ελέγχου, εξελίσσοντας την προσέγγιση του M. Foucault περί πειθαρχικών κοινωνιών. Η κυριότερη διαφορά των κοινωνιών της πειθάρχησης από τις κοινωνίες του ελέγχου, είναι ότι αυτός ο έλεγχος πλέον δεν περιορίζεται σε κλειστά περιβάλλοντα, αλλά αφορά και τα ανοιχτά περιβάλλοντα: ο έλεγχος και η επιτήρηση ενσωματώνουν τις τεχνολογικές εξελίξεις των μετανεωτερικών κοινωνιών και, παράλληλα, ο έλεγχος συνιστά ένα συνεχές. Πλέον γίνεται λόγος για ροές, καθώς πρόκειται για μια αέναη, συνεχή διαδικασία, που αφορά όλες τις πτυχές της καθημερινότητας και χαρακτηρίζεται από τον «αόρατο» χαρακτήρα της τεχνολογίας (Deleuze 1992: 4-5).

Προτού, λοιπόν, εξηγηθεί τι είναι οι κοινωνίες του ελέγχου, πρέπει να γίνει μια σύντομη αναδρομή στον M. Foucault και τις κοινωνίες της πειθάρχησης, οι οποίες προηγούνται χρονικά. Ο Foucault, ειδικά στο έργο του «Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής», μιλά για τις κοινωνίες της πειθάρχησης και συνδέει την έννοια της πειθαρχίας με 3 παραμέτρους: το σώμα, τη δύναμη και τη γνώση (Λάζος 2007: 275-276). Αναφορικά

με το σώμα, αυτό δεν έχει αυτόνομο αλλά πειθήνιο χαρακτήρα, αφού ετεροκαθορίζεται στα πλαίσια της εργασίας στο καπιταλιστικό σύστημα, ενώ χαρακτηριστικές είναι οι σωματικές ποινές, αλλά και το παράδειγμα της φυλακής, όπου το άτομο είναι περιορισμένο εκεί. Η δύναμη λειτουργεί ως στρατηγική κυριαρχίας, ενώ εκδηλώνεται σε συγκεκριμένο πλαίσιο συνθηκών, δομών και σχέσεων. Τέλος, η γνώση θεωρείται ως προϋπόθεση για τον έλεγχο και την εξουσία πάνω σε οποιοδήποτε υποκείμενο ή αντικείμενο -όσο πιο πολλές πληροφορίες έχουμε για κάποιον ή κάτι, τόσο πιο εύκολος είναι ο έλεγχος επ' αυτού.

Οι σύγχρονες στρατηγικές ελέγχου χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: α) τα κυκλώματα συμπερίληψης (circuits of inclusion), τα οποία στοχεύουν στην ρύθμιση και διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετεί το κοινωνικό σύστημα και να υπάρχει πρόσβαση σε αυτό από τα υποκείμενα, και β) τα κυκλώματα αποκλεισμού (circuits of exclusion), τα οποία διαχειρίζονται τις παθολογίες των ατόμων μέσω, συνήθως, της αχρήστευσής τους (Rose 2000: 324). Στο πλαίσιο των σύγχρονων στρατηγικών ελέγχου βασικός σκοπός αποτελεί η μορφοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς με τέτοιο τρόπο, ώστε το υποκείμενο να εξυπηρετεί τις ανάγκες του κοινωνικού συστήματος και να ενσωματώνεται σε αυτό. Ο Deleuze αναφέρεται σε αυτή τη μορφοποίηση ως μια αέναη διαδικασία (constant and never ending modulation): υπάρχει πάντα, απλώς διαμορφώνεται ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες και απαιτήσεις. Επιπλέον, αυτός ο έλεγχος είναι διασκορπισμένος, αποτελεί μια ροή μέσα στην καθημερινή ζωή. Δεν είναι, δηλαδή, συγκεντρωμένος σε μια πτυχή της καθημερινότητας, αλλά αφορά όλες τις εκφάνσεις της. Επομένως, οι σύγχρονες μορφές εξουσίας δεν εδράζονται πλέον αποκλειστικά στους κλειστούς χώρους, όπως λ.χ. τα εργοστάσια, οι φυλακές και τα σχολεία, αλλά διαχέονται σε ανοιχτά συστήματα: φαίνεται, λοιπόν, πως πλέον η έννοια του ελέγχου έχει προσαρμοστεί στα δεδομένα της σύγχρονης κοινωνίας. Άλλωστε, σύμφωνα με τον ίδιο τον Deleuze, οι έλεγχοι είναι διαμορφώσεις (modulations) που διαφοροποιούνται και αλλάζουν, ανάλογα με το χωροχρονικό πλαίσιο στο οποίο συμβαίνουν (Deleuze 1992: 4).

Θεμελιώδεις έννοιες στη θεωρία περί κοινωνιών του ελέγχου

Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να παρουσιαστούν ορισμένες θεμελιώδεις έννοιες και παραδοχές που ενσωματώνονται στη θεωρία του Deleuze περί κοινωνιών του ελέγχου. Αρχικά, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι πειθαρχικές κοινωνίες που περιέγραψε ο Foucault αφορούσαν κλειστά περιβάλλοντα, όπου τα άτομα υπόκειντο σε κανονιστικούς μηχανισμούς και μηχανισμούς/τεχνικές επιτήρησης. Στις κοινωνίες του ελέγχου, ο έλεγχος είναι πλέον διάχυτος και ασκείται σε ανοιχτά συστήματα, χωρίς να απαιτείται η ύπαρξη κεντρικής εξουσίας και φυσικών περιορισμών. Επομένως, οι κοινωνίες του ελέγχου χαρακτηρίζονται από αέναα, ανοιχτά περιβάλλοντα, με τον Deleuze να χρησιμοποιεί το παράδειγμα των σύγχρονων τεχνολογιών και δικτύων για να δείξει πώς η εξουσία λειτουργεί μέσω της συνεχούς παρακολούθησης και αξιολόγησης των υποκειμένων: τα τελευταία βρίσκονται υπό διαρκή παρακολούθηση όχι μόνο από κυβερνητικούς/κεντρικούς θεσμούς και δρώντες, αλλά και από τις τεχνολογικές πλατφόρμες και τα οικονομικά συστήματα (Schröter 2020: 69).

Σε ό,τι αφορά το ρόλο της τεχνολογίας, γενικότερα, ο Deleuze στη θεωρία του έχει αναφέρει ότι οι κοινωνίες του ελέγχου στηρίζονται σε ψηφιακή γλώσσα, σε κώδικες, οι οποίοι εξασφαλίζουν την πρόσβαση σε πληροφορίες (Deleuze 1992: 4). Έτσι, το υποκείμενο, προκειμένου να έχει πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες της καθημερινής ζωής, πρέπει να «πιστοποιεί» την ταυτότητά του, άρα την ύπαρξή του. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι πιστωτικές κάρτες, οι αριθμοί κοινωνικής ασφάλισης, κλπ (Rose 2000: 325-326). Με τέτοιους τρόπους, το άτομο αποκτά μια ψηφιακή ταυτότητα, η οποία αποτελεί βάση δεδομένων προσωπικών στοιχείων, εξασφαλίζοντας την πρόσβαση στην ίδια τη ζωή. Ουσιαστικά, οι πληροφορίες που αφορούν τα υποκείμενα δεν κυκλοφορούν σε διακριτά, οριοθετημένα περιβάλλοντα ελέγχου, αλλά αναδιανέμονται σε πολλαπλά δίκτυα, τα οποία προστατεύονται από κωδικούς, κάτι που αποτυπώνει μια συνεχή διαμόρφωση του ελέγχου ασχέτως γεωγραφικής τοποθεσίας (Bogard 2009: 21). Αυτή η πρακτική περιγράφει απόλυτα την καταναλωτική κοινωνία και τη σύνδεσή της με τον έλεγχο, την ατομικότητα και την ταυτοποίηση: η *ανάγκη* που η ίδια η κοινωνία δημιουργεί στους ανθρώπους για την απόκτηση αγαθών και την πρόσβαση σε υπηρεσίες που θα διευκολύνουν την καθημερινή ζωή, έχει ως προϋπόθεση την ύπαρξη και την επιβεβαίωση της ψηφιακής τους ταυτότητας -για την απόκτηση της πλειοψηφίας αυτών. Αυτό συμβαίνει όταν π.χ. κάποιος θέλει να αγοράσει κάποιο προϊόν ηλεκτρονικά χρησιμοποιώντας την πιστωτική του κάρτα. Το φαινόμενο αυτό της σύνδεσης τεχνολογίας, καταναλωτισμού και καπιταλισμού μπορεί να αποδοθεί, ίσως, με τον όρο μακντοναλντοποίηση της κοινωνίας (βλ. σχετ. Ritzer 2012: 610-615) -η ανορθολογικότητα που χαρακτηρίζει τη σταδιακή αντικατάσταση πολλών ανθρωπίνων λειτουργιών από μη ανθρώπινες τεχνολογίες, αυξάνει την ένταση και τα επίπεδα ελέγχου.

Εφαρμογή των ιδεών του G. Deleuze στη σύγχρονη πραγματικότητα

Ένα πεδίο στο οποίο εφαρμόζει κατ' εξοχήν η θεωρία του Deleuze είναι αυτό της *ψηφιακής παρακολούθησης*. Πλέον, στη μελέτη της εξέλιξης της έννοιας της επιτήρησης έχει καθιερωθεί ό όρος «dataveillance» (data + surveillance), με τον οποίο νοείται η αξιοποίηση πληροφοριακών μέσων και ψηφιακών πληροφοριών από τους κυβερνώντες, με στόχο τον εντοπισμό ατόμων ή ομάδων που ήταν δύσκολο να εντοπιστούν μέσω παλαιότερων μορφών επιτήρησης. Οι σύγχρονες μορφές παρακολούθησης δύνανται να έχουν μεγαλύτερη ισχύ και να ασκούν μεγαλύτερο βαθμό εξουσίας στην καθημερινότητα των πολιτών, εξαιτίας της προσβασιμότητας που παρέχουν οι ψηφιακές βάσεις δεδομένων σε πληροφορίες: αν ανακαλέσει κανείς την έννοια του «dividual» που εισήγαγε ο Deleuze (ίσως η πιο ακριβής μετάφρασή του στα ελληνικά να είναι «τομικό», σε αντιδιαστολή με το «άτομο» - individual), θα αντιληφθεί πως το άτομο δεν έχει μια σταθερή, μοναδική ταυτότητα, αλλά είναι μάλλον ένα "παράγωγο" διαρκών αλληλεπιδράσεων και επιρροών, που αξιοποιείται ποικιλοτρόπως από τους διάφορους δρώντες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ψηφιακής παρακολούθησης στην κοινωνία του ελέγχου είναι οι κάμερες CCTV, μέσω των οποίων γίνεται μιας μορφής «κοινωνική κατάταξη» (social sorting), βάσει καθιερωμένων κοινωνικά στερεοτύπων, η οποία καταλήγει σε πρακτικές κατάρτισης προφίλ (profiling) (Galič et al. 2016: 28-29). Τέτοια κριτήρια δύνανται να είναι λ.χ. η εθνικότητα, η φυλή, το φύλο, η θρησκεία κ.ά.

Όπως και η θεωρία του Beck περί κοινωνίας της διακινδύνευσης, έτσι και το πλαίσιο των κοινωνιών του ελέγχου του Deleuze ερμηνεύει και την *πανδημία του COVID-19*. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί η υγειονομική κρίση, οι πολίτες και οι κυβερνήσεις βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό σε πληροφοριακά συστήματα και τις μεθόδους επιτήρησης που αυτά προσέφεραν: ενδεικτικά, αναφέρονται κινητά τηλέφωνα με εγκατεστημένες εφαρμογές γεωεντοπισμού, που έχουν τη δυνατότητα να εντοπίζουν και να ταυτοποιούν ανθρώπους που έχουν προσβληθεί από τον ιό, καθώς και τις επαφές αυτών, με στόχο τον έλεγχο της διασποράς του. Επιπλέον, ποικίλες τεχνολογίες, οι οποίες αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας ή προσαρμόστηκαν στις ανάγκες αντιμετώπισής της, υλοποιούν συνεχείς και απομακρυσμένες μορφές ελέγχου που λαμβάνουν διάφορες παραπλήσιες μορφές, αλλά επί της ουσίας αποτελούν εκφράσεις της ίδιας ρύθμισης. Ο τύπος των εφαρμογών παρακολούθησης διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα, λ.χ. με αλλαγές στον τύπο των δεδομένων που συλλέγονται, καθώς και στην επεξεργασία και τη χρήση τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, ο έλεγχος συνεχώς να επαναδιαμορφώνεται, μέσω τεχνολογιών που τον καθιστούν συνεχή και ανεξάντλητο (Leclercq-Vandelannoitte and Aroles 2020: 12-13).

Συμπέρασμα

Συνεπώς, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι καταστάσεις όπως η κλιματική αλλαγή, η ψηφιακή επιτήρηση και οι υγειονομικές κρίσεις εγείρουν ζητήματα που εμπίπτουν σε ποικίλα πεδία. Από τη μία ο Beck, μέσα από τη θεωρία του περί κοινωνίας της διακινδύνευσης, προειδοποίησε πως οι κίνδυνοι είναι συστημικοί και παγκόσμιοι και πλέον δεν γίνεται λόγος για εξαφάνιση, αλλά για διαχείριση αυτών. Ο Deleuze, από την άλλη, συνέβαλε στην ενίσχυση της αντίληψης πως ο έλεγχος στις σύγχρονες κοινωνίες δεν ασκείται πια από τους κρατικούς μηχανισμούς, αλλά μέσω διαρκούς παρακολούθησης από τεχνολογικά και οικονομικά συστήματα.

Παρά όμως την κρατική αδυναμία και αποδόμηση, η επιτήρηση και ο έλεγχος δεν έχουν εκλείψει. Εδώ υπάρχει το εξής οξύμωρο: από τη μία, η πρακτική αδυναμία των κρατών να «τιθασεύσουν» τον κίνδυνο και τις επιπτώσεις του, με αποτέλεσμα να θίγουν το ζήτημα της ατομικής ευθύνης, και από την άλλη η τάση για έλεγχο των πολιτών. Φαίνεται, λοιπόν, ότι θα πρέπει να υπάρξει μέριμνα και για τους τομείς των ατομικών ελευθεριών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που εύκολα μπορούν να πληγούν σε μια ρευστή, αβέβαιη, αλλά και ελεγχόμενη κοινωνική πραγματικότητα.

Σημειώσεις

[1] Η δεύτερη, ύστερη ή νέα νεωτερικότητα σηματοδοτεί τη μετάβαση από τις βιομηχανικές κοινωνίες στις κοινωνίες της διακινδύνευσης. Όπως έχει αναφερθεί και παρακάτω στο παρόν κείμενο, ο Beck δεν υποστηρίζει την έννοια της μετανεωτερικότητας: θεωρεί πως συνεχίζουμε να ζούμε σε μια νεωτερική κοινωνία, η οποία όμως διαφέρει ποιοτικά από την πρώτη ή κλασσική νεωτερικότητα, η οποία διέκρινε τις βιομηχανικές κοινωνίες. Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί πως αρκετοί από τους κινδύνους των σύγχρονων κοινωνιών της διακινδύνευσης συναντώνται και στο βιομηχανισμό, επομένως οι κοινωνίες της διακινδύνευσης ίσως θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μια μορφή βιομηχανικής κοινωνίας (Ritzer 2012: 577).

[2] Η αναστοχαστική ή εκκολαπτόμενη νεωτερικότητα αφορά τη διαδικασία μετάβασης από την πρώτη στην ύστερη νεωτερικότητα. Η αναστοχαστικότητα αυτή συνίσταται στο γεγονός ότι, στο δυτικό κατά βάση κόσμο, τα άτομα ξεκίνησαν να απελευθερώνονται από τους περιορισμούς που τους έθεταν οι δομές της κοινωνίας, κάτι που είχε ως συνέπεια την αναστοχαστική επαναδημιουργία όχι μόνον του ιδίου τους του εαυτού, αλλά και των κοινωνιών στις οποίες διαβιούν (Ritzer 2012: 577-578).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Λάζος, Γ. (2007), *Κριτική Εγκληματολογία*, Νομική Βιβλιοθήκη.

Σαββάκης, Μ. (2015), Η βιογραφική έρευνα ως μεθοδολογική τεχνική κατανόησης & ανάλυσης της ψυχικής οδύνης, στο Α. Ζήση (επιμ.), *Πρακτικά Εσπερίδας Αριστεία I InMeD «Ανισότητες και ψυχική καταπόνηση: Κοινωνικές συνθήκες, δρώντες και ιδεολογίες των επαγγελματιών στη σύγχρονη Ελλάδα»*, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, σσ. 67-84: https://aristeiainmed.aegean.gr/ext-files/ee5.pdf

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Antonilli, A. (2022), World Risk Society and Ulrich Beck's Manufactured Uncertainties, *Italian Sociological Review*, Vol. 8, No 8S, pp. 907-930. https://doi.org/10.13136/isr.v12i8S.593

Bauman, Z. (2002), Foreword by Zygmunt Bauman: Individually, together, στο U. Beck and Elisabeth Beck-Gernsheim (eds.), *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE Publications, pp. xiv-xix.
https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/08/INDIVIDUALIZATION-Institutionalized-Individualism-and-its-Social-and-Political-Consequences-by-Ulrich-Beck-and-Elisabeth-Beck-Gernsheim.pdf

Beck, U. (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*, London – Newbury Park – New Delhi, SAGE Publications.
http://www.riversimulator.org/Resources/Anthropology/RiskSociety/RiskSocietyTowardsAnewModernity1992Beck.pdf

Beck, U. (2014), How Climate Change Might Save the World, *Development and Society*, Vol. 43, No 2, pp. 169-183. https://s-space.snu.ac.kr/bitstream/10371/94078/1/02.pdf

Beck, U. (2015), Emancipatory catastrophism: What does it mean to climate change and risk society?, *Current Sociology*, Vol. 63, No 1, pp. 75-88.
https://core.ac.uk/download/pdf/211705479.pdf

Bogard, W. (2009), Deleuze and Machines: A Politics of Technology?, στο M. Poster & D. Savat (eds.), *Deleuze and New Technology*, Edinburgh University Press, pp. 15-31. https://dokumen.pub/deleuze-and-new-technology-9780748633371.html

Constantinou, C. S. (2020), “People Have to Comply with the Measures”: Covid-19 in “Risk Society”, *Journal of Applied Social Science*, Vol. 15, No 1, pp. 3-11. https://doi.org/10.1177/1936724420980374

Curran, D. (2015), Risk illusion and organized irresponsibility in contemporary finance: rethinking class and risk society, *Economy and Society*, Vol. 44, No 3, pp. 392-417. https://doi.org/10.1080/03085147.2015.1044850

Deleuze, G. (1992), Postscript on the Societies of Control, *October*, Vol. 59, pp. 3-7. https://cidadeinseguranca.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/02/deleuze_control.pdf

Galič, M., Timan, T. and Koops, B.-J. (2016), Bentham, Deleuze and Beyond: An Overview of Surveillance Theories from the Panopticon to Participation, *Philosophy & Technology*, Vol. 30, pp. 9-37. https://link.springer.com/article/10.1007/s13347-016-0219-1

Jarvis, D. S. L. (2007), Risk, Globalisation and the State: A Critical Appraisal of Ulrich Beck and the World Risk Society Thesis, *Global Society*, Vol. 21, No 1, pp. 23-46. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13600820601116468

Leclercq-Vandelannoitte, A. and Aroles, J. (2020), Does the end justify the means?Information systems and control society in the age of pandemics, *European Journal of Information Systems*, Vol. 29, No 6, pp. 746-761. https://ideas.repec.org/p/hal/journl/hal-03048886.html

Rose, N. (2000), Government and Control, *British Journal of Criminology*, Vol. 40, No 2, pp. 321-339: https://www.jstor.org/stable/23638480

Schröter, J. (2020), Money, Technology and Capitalism in Deleuze’s “Postscript”, *Coils of the Serpent*, Vol. 5, pp. 66-76. https://ul.qucosa.de/api/qucosa%3A71592/attachment/ATT-0/

Wimmer, J. and Quandt, T. (2006), Living in the Risk Society: An Interview with Ulrich Beck, *Journalism Studies*, Vol. 7, No 2, pp. 336-347. https://www.researchgate.net/publication/308389867_Living_in_the_risk_society_An_interview_with_Ulrich_Beck

Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΩΣ «ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΜΕΝΟΣ ΤΥΠΟΣ» ΤΟΥ MAX WEBER

Στέλιος Χιωτάκης,[α] Νίκος Ναγόπουλος[β]

[α] Ομότιμος καθηγητής Πανεπιστήμιο Κρήτης
[β] Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η εισήγησή μας στοχεύει να συμβάλει στην πολύπλευρη και αντικειμενική ανάλυση της οικονομικοκοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας *στα «50 χρόνια από την αποκατάσταση της Δημοκρατίας»* στην Ελλάδα, αξιοποιώντας διαφορετικές οπτικές. Προς το σκοπό αυτό εξετάζουμε ορισμένες πτυχές της μεταπολιτευτικής περιόδου σύμφωνα με τους ιδεοτύπους του Μαξ Βέμπερ, δηλαδή σύμφωνα με μονοδιάστατα, θεωρητικά πειραματικά σενάρια. Από τη σκοπιά αυτή, μπορούμε να κατανοήσουμε, καλύτερα πώς και γιατί η πραγματικότητα της περιόδου αυτής αναπτύχθηκε στη σημερινή, οικεία σε εμάς μορφή της και όχι σε κάποια άλλη, διαφορετική. Δεν στηριζόμαστε όμως, αναγκαστικά, στην προσωπική του άποψη για τη σημερινή *μαζική δημοκρατία,* αυτή καθεαυτήν, επειδή, όπως είναι αναμενόμενο, δεν μπορεί παρά να συνδέεται άμεσα και να αντανακλά τις υπάρχουσες τότε εμπειρίες και πολιτικές αντιπαραθέσεις μέσα στις συνθήκες, όπου ο ίδιος έζησε (1864-1920).

Λέξεις Κλειδιά: Βεμπεριανοί Ιδεότυποι, Ιστορικά Εξατατομικευμένος Τύπος, Ορθολογικότητα ως προς το Σκοπό ή ως προς την Αξία, Ηθική των Πεποιθήσεων, Ηθική της Ευθύνης, Πρακτική, Θεωρητική, Ουσιαστική και Τυπική Ορθολογικότητα, Χαρισματική Κυριαρχία και Οικογενειοκρατία, Συλλογική Κοινοτικοποίηση, Εταιρική Κοινωνικοποίηση

THE METAPOLITEFSI AS A "HISTORICALLY INDIVIDUALIZED TYPE" OF MAX WEBER

Stelios Chiotakis,[α] Nikos Nagopoulos[β]

[α] Emeritus Professor, University of Crete
[β] Professor, Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

Our paper aims to contribute to a multifaceted and objective analysis of the socio-economic and political reality in Greece, "50 years after the restoration of Democracy," by employing different perspectives. To this end, we examine certain aspects of the post-dictatorship (Metapolitefsi) period through the lens of Max Weber's ideal types — that is, through one-dimensional, theoretical experimental scenarios. From this standpoint, we can better understand how and why the reality of this period developed into the familiar form we know today, and not into some other, different form. However, we do not necessarily rely on Weber's personal view of modern mass democracy as such, since — as expected — it is inevitably linked to and reflects the experiences and political confrontations of the time and context in which he lived (1864–1920).

Keywords: Weberian Ideal Types, Historically Individualized Type, Goal-oriented and Value-Oriented Rationality, Ethics of Conviction, Ethics of Responsibility, Practical, Theoretical, Substantive and Formal Rationality, Charismatic Authority and Nepotism, Collective Communalization, Corporate Socialization

Εισαγωγικές και μεθοδολογικές διευκρινίσεις

Η Μεταπολίτευση, όπως άρχισε μετά την κατάρρευση της δικτατορίας, εξετάζεται στην εισήγησή μας ως ένας πραγματικός και *«ιστορικά εξατομικευμένος τύπος»*[1] του Max Weber, που έχει τα δικά του ιστορικά χαρακτηριστικά, τα οποία τον διαφοροποιούν από παράλληλα ή προγενέστερα κοινωνικά μορφώματα. Στο πλαίσιο της ανάλυσής μας, εξετάζουμε την μεταπολιτευτική περίοδο με την ιδεοτυπική μέθοδο του Μαξ Βέμπερ, δηλαδή με *θεωρητικό πειραματικό* τρόπο (Weber 1985, WG:5) και στο πλαίσιο τεχνητών ιδεοτυπικών σεναρίων. Θα ήταν λυσιτελές, η πραγματικότητα της μεταπολίτευσης να εξετάζεται όχι μόνο περιγραφικά και εμπειρικά – πραγματολογικά, αλλά και κοινωνιολογικά, από διαφορετικές οπτικές γωνίες και σύμφωνα με αντίστοιχα υποθετικά σενάρια τα οποία συμβάλλουν κατά τον Βέμπερ στο να ανακαλύψουμε, πώς και γιατί η πραγματικότητα της περιόδου αυτής αναπτύχθηκε στη σημερινή, οικεία σε εμάς μορφή της και όχι σε κάποια άλλη διαφορετική. Για παράδειγμα, είναι πολύ χρήσιμο να περιγράφεται και να αναλύεται χρονικά και στη βάση ποσοτικών στοιχείων και δεδομένων η δράση ακραίων ομάδων τρομοκρατίας, καθώς και ακροδεξιών ή φασιστικών ομάδων κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, όμως οι έρευνες αυτές μπορεί να συμπληρώνονται και με θεωρητικά κοινωνιολογικά σενάρια που δεν είναι εμπειρικώς μετρήσιμα.

Σε αυτό το πλαίσιο, σύγχρονες μελέτες αξιοποιούν υλικό μέσα από τη συλλογή εμπειρικών και μετρήσιμων πραγματολογικών στοιχείων και αναλύουν, εύστοχα, στάσεις όπως ο αντιαμερικανισμός, ο αντιδυτικισμός, αλλά και το γενικότερο μαρξιστικό-λενινιστικό αφήγημα των προκηρύξεων της 17 Νοέμβρη και παρεμφερών αντιεξουσιαστικών οργανώσεων που κατά την κρίση τους σχετίζονται με την ιστορική κληρονομιά του εμφυλίου και της δικτατορίας,[2] σύμφωνα και με το ιδεολογικό κλίμα που επικρατούσε ιδιαίτερα στην πρώτη φάση της μεταπολίτευσης (περίπου μέχρι το 2003). Η θεώρηση αυτή είχε ξεπεράσει τα όρια της αριστεράς και είχε γίνει δημοφιλής ακόμη και στο πολιτικό κέντρο, στη ριζοσπαστικοποιημένη νεολαία και σε ένα σημαντικό τμήμα της κοινής γνώμης, δημιουργώντας μια κουλτούρα ανοχής, ή ακόμη και συμπάθειας για τα τρομοκρατικά κτυπήματα που παρουσιάζονταν ως πράξεις αντίστασης ενάντια στην κρατική βία. Η συγκεκριμένη ιστορική και πραγματολογική ανάλυση της ακραίας αριστεράς και της εν μέρει αποδοχής της, ιδιαίτερα στις αρχές της μεταπολίτευσης, είναι εύστοχη και χρήσιμη.

Από την άλλη μεριά ωστόσο, όταν αξιοποιούμε μόνο την εμπειρική σκοπιά και τη μέθοδο μετρήσιμων ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων, αφήνουμε αναπάντητα ορισμένα ερωτήματα ως προς τις πεποιθήσεις και τα βαθύτερα προσωπικά κίνητρα και τα υποκειμενικά κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία, η αυθαίρετη χρήση βίαιων μέσων (υποτίθεται για «καλούς» σκοπούς, κατά την άποψη ορισμένων) φαινόταν ανεκτή, ακόμη και θεμιτή ιδιαίτερα κατά την πρώτη φάση του λεγόμενου «αντάρτικου των πόλεων» στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες της Ευρώπης κατά την περίοδο εκείνη. Σε αυτό το πλαίσιο, θα λέγαμε πως η αποδοχή της βίας για υποτιθέμενους «καλούς» σκοπούς, σύμφωνα με τις *υποκειμενικές πεποιθήσεις ή ιδεοληψίες* μας, υπονομεύει τη μονοπώληση της έννομης και νόμιμης (legitim) βίας από τους δημόσιους θεσμούς του κράτους ανοίγοντας εντέλει την κερκόπορτα, ακόμη και στην ωμή φασιστική βία, αφού

και αυτή σε κάποιες προσωπικές και συλλογικές πεποιθήσεις ή ιδεοληψίες βασίζεται (Weber 1992, Κυπραίου 1987). Για την ανάλυση της μεταπολιτευτικής περιόδου, εκτός από τα πραγματολογικά και εμπειρικά ιστορικά στοιχεία και δεδομένα είναι, επομένως, απαραίτητη και η κοινωνιολογική θεωρία και μέθοδος, όπως αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από τον Μαξ Βέμπερ.

Στη βάση των παραπάνω, στην εισήγησή μας εξετάζουμε τη μεταπολιτευτική περίοδο σύμφωνα με την κοινωνιολογική μέθοδο ανάλυσης του Βέμπερ και ιδιαίτερα μέσω των ιδεοτυπικών κατασκευών του, οι οποίες δεν έχουν κατανοηθεί αρκετά στην ελληνική πραγματικότητα εξ αιτίας και της εσφαλμένης ελληνικής απόδοσης βασικών όρων και εννοιών του έργου του.[3] Για παράδειγμα, οι (υποκειμενικές) *αξιακές αντιλήψεις και κρίσεις (Werturteile)* των δρώντων έχουν μεταφραστεί ως *αξιολογήσεις*. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος ελληνικός όρος παραπέμπει στην έλλογη και αντικειμενική αξιολόγηση ενός γεγονότος - σε αντίθεση προς την υποκειμενική και μεροληπτική του πρόσληψη και συναφή, αξιακή κρίση ανάλογα με τα προσωπικά συμφέροντα και τα συναφή, υποκειμενικά, αξιακά ενδιαφέροντα ξεχωριστών υποκειμένων. Δεν θα ασχοληθούμε βέβαια εδώ με τις μεταφράσεις του Βέμπερ, απλώς θα αναμεταφράζουμε εκείνους τους όρους και τις αντίστοιχες έννοιες που χρησιμοποιούμε - αν και εφόσον, κατά την άποψή μας, έχουν αποδοθεί στα ελληνικά χωρίς ακρίβεια.

Στην προσέγγιση της πραγματικότητας από τα μεμονωμένα άτομα, καθώς και τις στενές ή τις ευρύτερες κοινωνικές ομάδες και οργανώσεις στις οποίες ανήκουν, αντιστοιχούν διαφορετικές και ετερογενείς, υποκειμενικές πτυχές και σκοπιές θεώρησης: αυτό έχει ως συνέπεια την πολυσημία των εννοιών. Τα γεγονότα δεν προσεγγίζονται με τον ίδιο τρόπο ακόμη και από τους ίδιους ανθρώπους, αφού εξαρτώνται, ανάλογα, από τα εκάστοτε συμφέροντα και ενδιαφέροντά τους στις διάφορες περιστάσεις και τις μεταβολές στη ροή του χρόνου και των γεγονότων, αλλά και από τη συναφή μετεξέλιξη των ίδιων ατόμων. Από τη *οπτική αυτή γωνία (Gesichtspunkt, point of view)*, ο Βέμπερ έβλεπε τις εκάστοτε συμβατικές και πρακτικές έννοιες της καθημερινότητας ως θολές και συχνά ως αποπροσανατολιστικές για να μπορέσουμε να αντικρύσουμε τα πραγματικά γεγονότα και την κοινωνική δράση με ορθολογικό και αντικειμενικά αιτιώδη τρόπο. Όπως γράφει, η κοινωνική δράση των ανθρώπων διαμορφώνεται, συνήθως, μάλλον ασύνειδα και βολονταριστικά (βουλησιαρχικά), για πολλούς και σύνθετους λόγους, όπως για παράδειγμα: από ανάγκη ή από ατομικό συμφέρον, από τον ανταγωνισμό και την επιθυμία ατομικής - κοινωνικής προβολής, από παραδοσιακή συνήθεια ή διαίσθηση και παρορμητισμό, από προκαταλήψεις και κάποιας μορφής εμμονές ή ιδεοληψίες κ.λπ. Στις περιπτώσεις αυτές οι ίδιοι οι δρώντες άνθρωποι τείνουν να έχουν συνήθως μιαν ημιεπίγνωση της πραγματικότητας, χωρίς να συνειδητοποιούν τα βαθύτερα υποκειμενικά κίνητρα της συμπεριφοράς και δράσης τους στις διάφορες περιστάσεις. Η περίπτωση κατά την οποία, *«αυτός που κρίνει τους άλλους και τον ίδιο τον εαυτό του έχοντας σαφή επίγνωση σε ό,τι αφορά τον έσχατο υποκειμενικό πυρήνα των κρίσεών του (..) αποτελεί την εξαίρεση από τον κανόνα»* (Weber [1921] 1988: 16).

Συμπερασματικά, η υποκειμενικότητα, η αδιαφάνεια και η ανορθολογικότητα που διέπουν σε μεγάλο βαθμό τα ανθρώπινα δρώμενα, αντικατοπτρίζονται και στις ρευστές και με εξατομικευμένο τρόπο χρησιμοποιούμενες έννοιες στην καθημερινότητα. Η

αντίληψη που έχουμε λοιπόν για την πραγματικότητα, αποτελεί μια μορφή γνώσης, η οποία συγκροτείται, σε μεγάλο βαθμό, από την προσωπική - μεροληπτική μας σκοπιά και τα υποκειμενικά κριτήρια με τα οποία την προσλαμβάνουμε.[4] Για τους λόγους αυτούς

> «η χρήση των αδιαφοροποίητων συλλογικών εννοιών με τις οποίες λειτουργεί η γλώσσα της καθημερινότητας, αποτελεί πάντα πρόσχημα και επικάλυψη ασαφειών της σκέψης ή της θέλησης», αφού «η χρήση αυτή αποτελεί, συχνά και μέχρι ένα βαθμό, το εργαλείο για ανησυχητικές δολοπλοκίες, πάντοτε όμως αποτελεί ένα μέσον για να παρεμποδίζει τη σωστή διατύπωση ενός προβλήματος» (Weber 1985 GAWL: 212).

Αν, παρόλα αυτά, τείνουμε να πιστεύουμε, πως οι σχετικές αντιλήψεις και κρίσεις μας για τα γεγονότα διαμορφώνονται, άμεσα και αποκλειστικά, από τα ίδια τα εξωτερικά ερεθίσματα και γεγονότα, τότε αυτό θα αποτελούσε κατά τον Βέμπερ *«αφελή αυταπάτη»* (ό.π.:181). Ο ίδιος διαπιστώνει κατά συνέπεια πως, βασική προϋπόθεση για να προσεγγίσουμε αντικειμενικές και έγκυρες κρίσεις όσον αφορά τα κοινωνικοπολιτικά γεγονότα και δρώμενα είναι η λογική επεξεργασία των προσλαμβανομένων παραστάσεων και των αντίστοιχων εννοιών που χρησιμοποιούμε στη καθημερινότητα: *«οι έγκυρες κρίσεις προϋποθέτουν, παντού, τη λογική επεξεργασία των εποπτικών παραστάσεων, δηλαδή των χρησιμοποιούμενων εννοιών …»* (ό.π.: 209).

Από αυτή την ανάγκη της *υπέρβασης* των ασαφειών, των αντιθέσεων και της ανεπάρκειας των εννοιών της καθομιλουμένης γλώσσας, πρέπει να κατανοηθεί ο σχηματισμός των ιστορικά εξατομικευμένων πραγματικών τύπων[5] (Realtypen), των αφηρημένων ιδεοτύπων και των εκάστοτε επίκαιρων, συναφών σεναρίων: όλα αυτά συνιστούν κατά τον Βέμπερ ευρετικά εργαλεία και «θεωρητικούς πειραματισμούς» (Weber 1985, WG: 5) που συμβάλλουν στην αιτιώδη ανάλυση της εμπειρικής πραγματικότητας. Στις επόμενες γραμμές, παραθέτουμε χαρακτηριστικά παραδείγματα από τα ερευνητικά αυτά εργαλεία του Βέμπερ και στη συνέχεια επιχειρούμε να τα χρησιμοποιήσουμε για την ανάλυση ορισμένων πτυχών της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Η Μεταπολίτευση ως *ιστορικά εξατομικευμένος τύπος (Historisches Individuum)*

Οι *ιστορικές τυπολογίες* του Βέμπερ αποτελούν *πραγματικούς*, αλλά *ιστορικά εξατομικευμένους τύπους κοινωνικών σχηματισμών,* οι οποίοι διαφοροποιούνται από άλλους σχηματισμούς, στην ίδια χώρα ή σε σύγκριση με άλλες χώρες κατά την ίδια περίοδο ή/και σε διαφορετικές εποχές - με βάση τα ιδιαίτερα και εξατομικευμένα χαρακτηριστικά που έχουν. Σχετικά, ο Βέμπερ διαχωρίζει τον *ιστορικά εξατομικευμένο τύπο της μεσαιωνικής πόλης* από την *πόλη της αρχαιότητας* καθώς και από αυτήν *της ανατολής,* με βασικό κριτήριο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τα οποία τις διαφοροποιούν και μεταξύ τους, αλλά και από τους τύπους άλλων πόλεων. Και αυτό ισχύει, παρά το γεγονός πως όλοι οι διαφορετικοί αυτοί τύποι πόλεων ανήκουν στην ίδια έννοια που ορίζεται ως «πόλη». Από την ίδια οπτική γωνία, ο ίδιος προσδιορίζει π.χ. τον ιστορικά εξατομικευμένο τύπο του χριστιανισμού, του φιλελευθερισμού, του καπιταλισμού κ.λπ. σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και διαφορετικές χώρες, όπως,

για παράδειγμα, ανάμεσα στις ΗΠΑ και την Ευρώπη ή ανάμεσα σε συγκεκριμένες χώρες της Ευρώπης - σήμερα ή σε προγενέστερες εποχές.

Από την ίδια σκοπιά μπορούμε να δούμε τον ιστορικά εξατομικευμένο τύπο της έννοιας του κράτους, αφενός *οριζόντια* – π.χ. στα σημερινά κράτη της Ευρώπης - και αφετέρου, *κάθετα και διαχρονικά:* όπως π.χ. το κράτος του μεσαίωνα, το απολυταρχικό κράτος στη Γαλλία, τη Ρωσία και ορισμένες σκανδιναβικές χώρες ιδιαίτερα κατά τον 18ο αιώνα, ή τον τύπο του σύγχρονου κράτους για παράδειγμα στην Ε.Ε. Σήμερα, με τις επιδράσεις από την παγκοσμιοποίηση και την κινητικότητα εμπορευμάτων, ιδεών και ανθρώπων, οι διαφορές ανάμεσα στους ανόμοιους και ιστορικά εξατομικευμένους τύπους κρατών και κοινωνιών, αν και αμβλύνονται σε πολλά σημεία, ωστόσο δεν φαίνεται να εξαλείφονται.

Από τη σκοπιά αυτή, ο ιστορικά εξατομικευμένος τύπος της μεταπολίτευσης δεν είναι ιστορικά μετέωρος, αλλά αποτελεί μια συνέχεια η οποία μεταβάλλεται στη ροή του χρόνου και των γεγονότων. Για παράδειγμα, μετά την πτώση της δικτατορίας και το δημοψήφισμα του 1974, έχει καταργηθεί η βασιλεία στην Ελλάδα από την 9η Δεκεμβρίου 1974. Με το Σύνταγμα τού 1975 καθιερώθηκε η προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία, η οποία άρχισε να ισχύει από τις 11 Ιουνίου 1975. Από το1981 η Ελλάδα αποτελεί μέλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, από το 2000 ανήκει στη ζώνη του Σένγκεν και από το 2001 στη νομισματική Ένωση του ευρώ. Οι αλλαγές αυτές άρχισαν να έχουν καταλυτικές επιπτώσεις στην έννομη, την οικονομικοκοινωνική, την πολιτισμική και την πολιτική αναδιάρθρωση και συνολικά στην μετέπειτα πορεία της χώρας.[6]

Ο *ιστορικός τύπος* της μεταπολιτευτικής περιόδου στην Ελλάδα αποτελεί ιστορική συνέχεια με εξατομικευμένα ιστορικά χαρακτηριστικά, τα οποία τον διαφοροποιούν, περισσότερο ή λιγότερο, τόσο από προγενέστερους τύπους του ελληνικού κράτους και της συναφούς συνταγματικής και οικονομικοκοινωνικής πραγματικότητας, όσο και από τους εξατομικευμένους τύπους άλλων κρατών, εντός ή εκτός της Ε.Ε. Τον συγκεκριμένο τύπο εξετάζουμε, μόνο ως προς ορισμένα σημεία, στα επόμενα, σύμφωνα με ορισμένα ιδεοτυπικά σχήματα ή σενάρια του Μαξ Βέμπερ. Στα ιδεοτυπικά αυτά σχήματα ανήκουν όπως θα δούμε και οι τρεις τύποι κυριαρχίας: η έννομη, η παραδοσιακή και η χαρισματική κυριαρχία.[7] Πριν αναφερθούμε όμως σ' αυτούς, οφείλουμε να διευκρινίσουμε, έστω περιληπτικά και ακροθιγώς, τι εννοούμε με τον όρο χάρισμα. Η αναφορά μας αυτή λαμβάνει υπόψη και το γεγονός, πως ένα βασικό χαρακτηριστικό της μεταπολίτευσης στην Ελλάδα είναι, ότι ξεκίνησε με την πίστη σε δυο χαρισματικούς ηγέτες, τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και τον Ανδρέα Παπανδρέου, οι οποίοι είχαν καταλυτική συμβολή στη χάραξη των δρόμων που ακολούθησε η πολιτική συμπεριφορά και δράση: και οι δυο επηρεάζουν, όμως η αναφορά στο όνομά τους γίνεται σήμερα μάλλον για τη νομιμοποίηση κομματικών και κυβερνητικών αποφάσεων, όσο κι αν βρισκόμαστε πλέον – όπως θα δούμε - σε μια περίοδο ρουτινοποίησης και απομυθοποίησης του αρχικού, προσωπικού χαρίσματος (Weber 1985, WG: 147).

Το (κυρίως) *προσωπικό χάρισμα*[8] του ηγέτη, όπως αναλύεται από τον Βέμπερ, βοηθά στο να κατανοήσουμε, πώς νομιμοποιείται και καταξιώνεται η ισχύουσα τάξη πραγμάτων στο σύγχρονο κράτος-έθνος. Η νομιμοποίηση αυτή, όσο κι αν είναι ιστορικά εξατομικευμένη και πολύπλευρη, αφορά σίγουρα την πίστη σε χαρισματικούς ηγέτες και τους θρύλους που τους πλαισιώνουν. Πίσω από την αχλή των σχετικών αφηγήσεων διαβλέπουμε τη

σημασία των οικείων αξιακών προτύπων και συμβόλων, τα οποία διέπουν τα πλέγματα σχέσεων και κοινωνικής ιεραρχίας και με τον τρόπο αυτό επενεργούν αναδραστικά στη συγκεκριμένη κοινωνική και ατομική δράση των πολιτών. Με τον όρο του *προσωπικού χαρίσματος* στον χώρο της πολιτικής, ο Βέμπερ αναφέρεται στην πίστη και αφοσίωση ανθρώπων σε ένα χαρισματικό πρόσωπο λόγω των θεωρούμενων ως σπανίων και όλως εξαιρετικών ηγετικών ικανοτήτων του για την αντιμετώπιση ζωτικών προβλημάτων και συναφών κοινωνικών αιτημάτων. Τα τελευταία, στο βαθμό που διευρύνονται και μαζικοποιούνται, μπορεί να διαμορφώσουν ένα κίνημα, μέσα από το οποίο αναδεικνύεται συχνά – όχι όμως πάντα και υποχρεωτικά - ένας χαρισματικός ηγέτης. Ο τελευταίος, στις ιστορικές συνθήκες και περιπτώσεις στις οποίες ξεχωρίζει με την αγωνιστική δράση του, αποκτά μια χαρισματική και συναισθηματική, διαδραστική, προσωπική σχέση με το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Στο πλαίσιο της σχέσης αυτής, ο ίδιος παρουσιάζεται και, αντίστοιχα, προσλαμβάνεται από τους υποστηρικτές και οπαδούς του, ως ο κατεξοχήν γνήσιος δέκτης και εκφραστής των αιτημάτων και προσδοκιών τους. Όσο περισσότερο οι τελευταίοι πιστεύουν σε αυτόν, τόσο εντονότερα τον θεωρούν ως «προορισμένο» για ένα σκοπό και σχεδόν ως μια μορφή «μεσσία», δηλαδή σωτήρα, που μπορεί να εκπληρώσει τις πολιτικές προσδοκίες τους: ο ίδιος τούς εμψυχώνει και τούς κινητοποιεί προς το σκοπό αυτό.

Το διπλό ερώτημα που τίθεται εδώ είναι, προς ποια πολιτική κατεύθυνση και συναφή ιδεολογία προσανατολίζεται ο σκοπός αυτός και αφετέρου, σε ποια εσωτερικά κίνητρα των οπαδών του απευθύνεται ο χαρισματικός δημαγωγός. Από την απάντηση στα ερωτήματα αυτά, ήδη ο Θουκυδίδης είχε διαχωρίσει τους δυο διαφορετικούς τύπους δημαγωγικής πειθούς: αυτόν του Περικλή και αυτόν του Κλέωνα. Ο πρώτος έπειθε και καθοδηγούσε τους πολίτες κάνοντας έκκληση στο λογικό και την υπευθυνότητά τους (έχοντας έτσι ένα θετικό πρόσημο). Ο δεύτερος (που είχε προσωπικό συμφέρον να μην τελειώσει ακόμη ο πόλεμος, κατά τον Θουκυδίδη) απευθύνεται στο θυμικό: στα χαμηλά ένστικτα και τις προκαταλήψεις των πολιτών (έχοντας έτσι αρνητικό πρόσημο). Ο Βέμπερ αναπτύσσει περαιτέρω τη διαφοροποίηση αυτή του Θουκυδίδη. Και στις δυο περιπτώσεις που αναφέραμε, η πίστη στο πρόσωπο του χαρισματικού δημαγωγού μπορεί να φθάνει στα όρια του θρύλου και της μυθοπλασίας. Κατά τον Βέμπερ, όσο κι αν προβλήθηκε και καταξιώθηκε θεωρητικά στις δυτικές κοινωνίες - ιδιαίτερα από τον 19ο αιώνα και εξής - το χάρισμα του υπεύθυνου και νηφάλιου λόγου και της ορθολογικής πειθούς, στις συνθήκες που αναπτύσσονται στην μαζική κοινωνία, μέχρι και τη σύγχρονη εποχή, κυριαρχεί η τάση να χρησιμοποιούνται συναισθηματικοί - συγκινησιακοί κώδικες επικοινωνίας και προπαγάνδας οι οποίοι απευθύνονται κυρίως στο θυμικό και όχι τόσο στο μυαλό των πολιτών και ψηφοφόρων. *Σήμερα συνυπάρχουν μεν και οι δυο αυτοί τύποι χαρισματικών σχέσεων, ωστόσο συναντούμε συχνότερα στοιχεία από τον δεύτερο.*

Ο χαρισματικός ηγέτης συμβάλλει καταλυτικά στο να κερδίσουν την εμπιστοσύνη και την ψήφο των πολιτών οι ιδέες και τα προγράμματα που υποστηρίζει στο πλαίσιο ενός κινήματος και, στη συνέχεια, να αναγνωριστεί ως έγκυρη και αξιακά-ηθικά νόμιμη (legitim) η θεσμική θέση εξουσίας που μπορεί να αποκτήσει. Στην περίπτωση αυτή, η εξουσία του συνδέεται με μια χαρισματική ακτινοβολία, δηλαδή μια προσωπική – διεπικοινωνιακή και συναισθηματική σχέση, ιδιαίτερα με τους οπαδούς και ψηφοφόρους

του. Από τη σκοπιά των πολιτών και ψηφοφόρων, *«η ικανοποίηση που νοιώθει κανείς, ακόμη και στο επίπεδο των ιδεών, συνίσταται στο ότι εργάζεται με πίστη και προσωπική αφοσίωση για έναν άνθρωπο και όχι απλώς μόνο για ένα αφηρημένο πρόγραμμα ενός κόμματος που απαρτίζεται από μετριότητες*. Αυτό είναι το 'χαρισματικό' στοιχείο κάθε ηγεσίας, το οποίο αποτελεί ένα από τα κινητήρια ελατήριά της»[9] (Weber 1992, Κυπραίου 1987: 132). Το προσωπικό και συναισθηματικό αυτό στοιχείο απουσιάζει από τον τύπο της *έννομης-ορθολογικής κυριαρχίας* (και της συναφούς γραφειοκρατίας), αλλά εν μέρει και από τον τύπο της *παραδοσιακής κυριαρχίας*.

Τα όρια της εισήγησής μας δεν επιτρέπουν να εξετάσουμε εδώ εκτενέστερα και συστηματικότερα το γνήσιο προσωπικό χάρισμα πολιτικών ηγετών της μεταπολίτευσης και τη *ρουτινοποίηση* (ή *συμβατική καθημερινοποίηση*) του: τη διαδικασία δηλαδή στο πλαίσιο της οποίας, μετά την όποια λήξη της θητείας τού χαρισματικού γενάρχη, το προσωπικό και εκτός της καθημερινής συμβατικότητας (außeralltäglich) χάρισμά του τείνει να μεταβιβάζεται κληρονομικά στους επιγόνους του, ήτοι σε πρόσωπα της οικογενείας του, σύμφωνα με συμβατικές νόρμες και τελετουργίες της καθημερινότητας (alltäglich), ανεξάρτητα από το αν τα ίδια έχουν (ή όχι) προσωπικό χάρισμα. Οι επίγονοι του χαρισματικού γενάρχη έχουν συνήθως ένα *κληρονομικό και δάνειο* (geborgtes:) χάρισμα. Με τις αλλαγές, στο πλαίσιο της *ρουτινοποίησης του χαρίσματος,* μεταφερόμαστε από το *προσωπικό χάρισμα* στο συμβατικά οριοθετημένο, *κληρονομικό* και *δάνειο χάρισμα το οποίο συμβάλλει συνήθως καταλυτικά στην απόκτηση του χαρίσματος της θεσμικής θέσης εξουσίας (Amtscharisma)* μέσω των εκλογών. Για παράδειγμα, από το 2004 και εξής, στις περιπτώσεις εκλογής προέδρου στα κόμματα του αρχικού δικομματισμού (ΠΑΣΟΚ και ΝΔ) από την οικεία, αλλά ρευστή, εκλογική βάση ενός εκάστου, έχει πλειοψηφήσει, κατά κανόνα, σε σταυρούς ο υποψήφιος που προέρχεται από την οικογένεια του χαρισματικού γενάρχη του κόμματος. Στη διαδικασία αυτή, είχε ήδη προηγηθεί το 1997 η εκλογή του Κώστα Καραμανλή ως Προέδρου του κόμματος από το Συνέδριο της ΝΔ έναντι άλλων υποψηφίων. Από την άλλη, η εκλογή Προέδρου από την ευρύτερη, αλλά ρευστή, κομματική βάση του ΠΑΣΟΚ εγκαινιάστηκε από τον Γ. Παπανδρέου το 2004.

Κατά τη γνώμη μας, αυτό συνέβη μάλλον για την ευρύτερη νομιμοποίηση τής αρχικής, προσωπικής επιλογής τού Γ. Παπανδρέου (από τον τότε πρωθυπουργό, Κ. Σημίτη) και τη θέλησή του να ανεξαρτητοποιηθεί από τον - κατά τον ίδιο - υποτιθέμενο «μέντορά» του. Μετά την ήττα της Ν.Δ. στις εκλογές το 1909 και την παραίτηση του μέχρι τότε προέδρου, Κ. Καραμανλή, εξελέγη τελικά με το νέο σύστημα εκλογής από τη ρευστή κομματική βάση ο Αντώνης Σαμαράς (ο οποίος διαθέτει επίσης κάποιο οικογενειακό χάρισμα) και όχι η Ντόρα Μπακογιάννη (κόρη του θεωρούμενου από ορισμένους ως μη γνήσιου νεοδημοκράτη, Κωνσταντίνου Μητσοτάκη – παρά την όποια χαρισματική του ακτινοβολία). Με την ίδια διαδικασία, από τη ρευστή κομματική βάση και στο πλαίσιο της ισχύουσας οικογενειοκρατίας, έγινε και η περιπετειώδης εκλογή στον τελικό γύρο, του Κυριάκου Μητσοτάκη το 2016. Μπορούμε να πούμε πως η εκλογή από τη ρευστή κομματική βάση των συγκεκριμένων προέδρων που είδαμε στα κόμματα ΠΑΣΟΚ και ΝΔ έγινε, βασικά, στο πλαίσιο της οικογενειοκρατίας, ανεξάρτητα από την όποια δημοφιλία, ή το όποιο προσωπικό κύρος των εκλεγέντων: το κύρος τους αυτό είναι, σε κάθε περίπτωση, σύμφυτο και με το κληρονομικά μεταβιβάσιμο, δάνειο χάρισμα. Όσα

προηγήθηκαν μπορούν ίσως να βοηθήσουν στην κατανόηση των ιδεοτυπικών μοντέλων και σεναρίων του Βέμπερ και ιδιαίτερα των τριών τύπων κυριαρχίας.

Μεθοδολογικά σχήματα για την ανάλυση του ιστορικά εξατομικευμένου τύπου της Μεταπολίτευσης

Τα σχήματα που θα δούμε, μπορούν να χρησιμοποιούνται για την κατασκευή θεωρητικών ή υποθετικών σεναρίων, τα οποία συσχετίζονται με τον εξατομικευμένο τύπο της μεταπολίτευσης, ερμηνεύοντας συμπληρωματικά τα πραγματολογικά και αναλυτικά στοιχεία εμπειρικών ερευνών. Στα ιδεοτυπικά αυτά σενάρια επιλέγουμε ορισμένα μόνο στοιχεία της πραγματικότητας την οποία εξετάζουμε, με απώτερο στόχο, μέσω της θεωρητικής ανάπτυξης και προσομοίωσης[10] συγκεκριμένων ιδεοτυπικών σεναρίων, να ανιχνεύσουμε δυνητικές πτυχές της συγκεκριμένης πραγματικότητας.

Τα ευρετικά σενάρια που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε, είναι ανεξάντλητα και δεν περιορίζονται μόνο σε αυτά που αναφέρει ο Βέμπερ. Για παράδειγμα, τα σχήματα της *σκληρής* (hard) και της *ήπιας ισχύος ή εξουσίας* (soft power) του Nye μπορούν να αξιοποιηθούν ως μονόπλευρα εναλλακτικά σενάρια για να υπολογίσουμε λογικά ενδεχόμενες εναλλακτικές πτυχές μιας συγκεκριμένης πολιτικής πραγματικότητας, μέσω της ξεχωριστής, ολικής εφαρμογής μόνο του ενός ή του άλλου σεναρίου, στο πλαίσιο μιας θεωρητικής προσομοίωσης. Διευκρινίζουμε πως ο Nye δεν χρησιμοποιεί τα σχήματα αυτά ως ιδεοτυπικά σενάρια σύμφωνα με τη μέθοδο του Βέμπερ, αλλά ως πρότυπα, από τα οποία ο ίδιος προκρίνει το δεύτερο ως περισσότερο αποτελεσματικό και επιτυχές. Ωστόσο, τα σχήματα αυτά αλληλοσυμπληρώνονται, συνήθως, στην πράξη σε μια σύνθεση στην οποία υπερισχύει, κάθε φορά, η *σκληρή* ή η *ήπια ι*σχύς, ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες και τις πολιτικές προτεραιότητες των εκάστοτε φορέων της κυβερνητικής εξουσίας, οι οποίοι τα χρησιμοποιούν. Για παράδειγμα, ο σημερινός πρόεδρος Τραμπ των ΗΠΑ θέλει εμφανώς να χρησιμοποιεί αποκλειστικά τη *σκληρή και επιθετική ισχύ ή εξουσία* - με τις γνωστές επιπτώσεις - εφόσον βέβαια μπορεί να την επιβάλει: κάτι που δεν φαίνεται να είναι πάντα τόσο εύκολα εφικτό και χωρίς παρενέργειες, όσο ο ίδιος ίσως πίστευε.

Πολλές δεκαετίες πριν τον Nye, ο Βέμπερ είχε χρησιμοποιήσει - εκτός από τους *ιστορικά εξατομικευμένους τύπους* που είδαμε – ορισμένα *ιδεοτυπικά, εναλλακτικά μοντέλα και σενάρια* που είναι περισσότερο αφηρημένα και μπορούν να προειδοποιούν, εναλλακτικά, για τις πιθανές συνέπειες από τη μονόπλευρη ολική εφαρμογή στην πράξη του ενός, ή του άλλου υποθετικού μοντέλου. Προτού προχωρήσουμε στα ιδεοτυπικά αυτά σενάρια, διευκρινίζουμε πως ο ίδιος επεδίωκε να *«κατανοήσει»* την ανθρώπινη ατομική και κοινωνική δράση, από κοινωνιολογική σκοπιά, δηλαδή *«ερμηνεύοντάς την, και με τον τρόπο αυτό να την εξηγήσει, αιτιωδώς, στην πορεία και τις επιδράσεις της»*. Στη βάση αυτή, *«δράση»* ονομάζεται από τον ίδιο *«μια ανθρώπινη συμπεριφορά (ασχέτως αν πρόκειται για εξωτερική ή εσωτερική δραστηριοποίηση, παράλειψη ή ανοχή)»*,[11] *όταν και εφόσον ο δρών ή οι δρώντες συνδέουν με αυτήν ένα υποκειμενικό νόημα»* (Weber 1985 WG:1). Ως «κοινωνική δράση» προσδιορίζεται από τον ίδιο «εκείνη η δράση, η οποία *δημιουργείται στο πλαίσιο αλληλεπίδρασης στη συμπεριφορά και τη διάδραση με άλλους και προσανατολίζεται προς αυτή κατά την πορεία της»* (ό.π.). Ειδικότερα, με το *«νόημα*

της δράσης» εννοείται λοιπόν, όχι ένα υποτιθέμενο, αντικειμενικά «σωστό» ή μεταφυσικά θεμελιωμένο «αληθινό» νόημα, αλλά

> «το υποκειμενικό, δηλαδή το από τους ίδιους τους δρώντες 'αποδιδόμενο' νόημα της δράσης τους ως μιας συγκεκριμένης, έσχατης και εμπειρικά προσλαμβανόμενης πραγματικότητας και όχι, περίπου, κάποια μορφώματα σκέψης που εποικοδομούνται με υποθετικό και θεωρητικό τρόπο για να απεικονίσουν την πραγματικότητα» (Weber 1984: 689).

Στο έδαφος της πραγματικότητας, η *κοινωνική δράση* είναι πολυσύνθετη και πολύμορφη. Στη μορφή της αυτή συγκροτείται και συσχετίζεται με προσωπικά και συλλογικά συμφέροντα και συναφείς προς αυτά αξιακές συμπεριφορές και δράσεις, έναντι διαφορετικών συμφερόντων και αντίστοιχων αξιών. Και όλα αυτά τα ετερογενή συμφέροντα και οι αντίστοιχες βουλήσεις ή επιδιώξεις τείνουν να επιβληθούν στο πλαίσιο των παραδοσιακών ηθών ή των νέων ρευμάτων και των αντίστοιχων αξιακών προτύπων. Με τα ιδεοτυπικά υποθετικά σενάρια που κατασκευάζει ο Βέμπερ, διασπά την πολύμορφη και πολυσύνθετη κοινωνική δράση σε μεμονωμένους υποθετικούς τύπους, με απώτερο στόχο να εξετάσει ποιές συνέπειες θα μπορούσε να έχει, λογικά, στη διαμόρφωση της πραγματικότητας η ολική εφαρμογή του ενός ή του άλλου από τα θεωρητικά, πειραματικά σενάρια που ο ίδιος κατασκευάζει. Συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε τρεις γενικότερες μορφές:

Πιθανές επιπτώσεις από εναλλακτικά σενάρια δράσης

Από την αφηρημένη σκοπιά που είδαμε, εξετάζεται πρώτα τι θα μπορούσε να συμβεί αν η συμπεριφορά και δράση διαμορφωνόταν, μονοδιάστατα και απόλυτα, σύμφωνα μόνο με το ένα ή το άλλο υποθετικό, ιδεοτυπικό σενάριο από τα ακόλουθα: α) η δράση που θεωρείται ως *ορθολογική* [και συνεπής] *ως προς τους σκοπούς* [που έχουμε] *ή* –αντίθετα- β) *ορθολογική* [και συνεπής] *ως προς τις αξίες [μας]*. Από διαφορετική σκοπιά, η ίδια δράση μπορεί να είναι: γ) συναισθηματική και συγκινησιακή [ή συναισθηματικά ουδέτερη] και δ) παραδοσιακή [ή πιο σύγχρονη και ανάλογη με τις νόρμες που διαμορφώνονται σύμφωνα με τις νεότερες εξελίξεις]. Θα δούμε στη συνέχεια *τις γέφυρες* που έχει επινοήσει ο Βέμπερ ανάμεσα στην ορθολογικότητα ως προς το σκοπό και την ορθολογικότητα ως προς τις αξίες. Ειδικότερα:

α) *Ορθολογικά ως προς το σκοπό*, δραστηριοποιείται όποιος προσανατολίζει τη δράση του προς ένα σκοπό, συνυπολογίζοντας τα απαραίτητα μέσα και τις πιθανές, παρεπόμενες συνέπειες: αυτό σημαίνει πως ο ίδιος έχει σταθμίσει ορθολογικά, τόσο τη σχέση των μέσων με τους σκοπούς, όσο και τη σχέση των σκοπών με τις συνέπειες που θα προκύψουν - ακόμη και τη σχέση των διαφορετικών δυνητικών σκοπών μεταξύ τους. Επομένως, η δράση στον τύπο αυτό επικεντρώνεται ορθολογικά μόνο στον αντίστοιχο υποθετικό σκοπό, χωρίς να δεσμεύεται από συναισθηματικές ή παραδοσιακές επιρροές. Με δεδομένους τους σκοπούς μας στο πρώτο αυτό σενάριο, είναι ευνόητο να ερευνάται, ποιά μέσα - π.χ. από τα Υ, Φ, Χ, Ψ, κ.λπ. - μπορούν να συμβάλουν περισσότερο αποτελεσματικά, ήτοι με το χαμηλότερο κόστος και τις ελάχιστες αρνητικές παρενέργειες στην πραγματοποίησή τους. Στο πρώτο αυτό σενάριο έχει σημαντικό και καταλυτικό ρόλο η *ηθική της ευθύνης ως προς τα αποτελέσματα (Verantwortungsethik*). Το

μειονέκτημα όμως είναι πως στο μονόπλευρο, υποθετικό αυτό σενάριο απουσιάζει η πίστη προς ορισμένες αξίες και ο συναφής αγώνας και το πάθος για ό,τι επιδιώκουμε. Η έλλειψη της πίστης προς ορισμένες αξίες δεν επιτρέπεται να υποτιμάται, αφού η πολιτική, δεν γίνεται μόνο με το μυαλό, αλλά και με την καρδιά (Weber 1992, Κυπραίου 1987).

β) Από την εντελώς αντίθετη και εναλλακτική, ιδεοτυπική σκοπιά, δηλαδή *ορθολογικά ως προς την αξία,* δραστηριοποιείται όποιος ή όποια συμπεριφέρεται και δραστηριοποιείται σύμφωνα μόνο με τη συνειδητή πίστη στα οικεία αξιακά πρότυπα και ιδανικά στα οποία πιστεύει και τα οποία μπορεί να προσλαμβάνει και ερμηνεύει π.χ. ως θρησκευτικά, πολιτικά, ηθικά, αισθητικά ή όποια άλλα. Εδώ, η αποκλειστική και απόλυτη προσήλωση μόνο στις αξιακές πεποιθήσεις και την ιδεολογία μας για ορισμένα αξιακά πρότυπα, αυτονομείται και αποτελεί, αυτή καθεαυτήν, αυτοσκοπό - χωρίς να υπολογίζεται και να λαμβάνεται υπόψη η ευθύνη για τις όποιες πραγματικές επιπτώσεις από τις απόλυτες αξιακές επιλογές και δράσεις μας. Η συναφής αξιακή και ηθική προσέγγιση σύμφωνα με το σενάριο αυτό είναι *η ηθική των πεποιθήσεων (*Gesinungsethik) και της συναφούς ιδεολογίας – χωρίς να συνδυάζεται ή έστω να μετριάζεται από την *ηθική της ευθύνης*, ώστε να αποφευχθούν αναποτελεσματικές και ανεύθυνες δράσεις. Στις περιπτώσεις, όπου η μονόπλευρη *ηθική των πεποιθήσεων*[12] είχε κυριαρχήσει απόλυτα στην πραγματικότητα της μεταπολίτευσης, ανήκουν οι βίαιες δράσεις τρομοκρατικών οργανώσεων, όπως η 17 Νοέμβρη, αλλά ακόμη και η απόλυτη άρνηση ορισμένων κύκλων και πολιτικών για μια υπεύθυνη συμβιβαστική λύση ως προς το *όνομα της σημερινής Βόρειας Μακεδονίας*. Γνωρίζουμε εκ του αποτελέσματος, πως αν δεν είχε αναπτυχθεί η μαζική υστερία ενάντια σε έναν ρεαλιστικό και υπεύθυνο συμβιβασμό - πριν γίνει γνωστό διεθνώς το κράτος αυτό με το (σκέτο) όνομα «Μακεδονία» - θα είχαν αποφευχθεί πολλά δυσάρεστα και θα ήταν σήμερα διεθνώς αναγνωρισμένο και καθιερωμένο ως Σλαβομακεδονία ή έστω Νέα Μακεδονία.

Στην πραγματικότητα, τα πολιτικά κόμματα και οι πολιτικοί τείνουν συχνά, για δημαγωγικούς λόγους, να αξιοποιούν στις αφηγήσεις τους τουλάχιστον ορισμένα στοιχεία από τη μονόπλευρη *ηθική των πεποιθήσεων, χωρίς να υπολογίζουν υπεύθυνα τις συνέπειες*. Από τη σκοπιά αυτή, ο Λεωνίδας Κύρκος - ένας πολιτικός που συνδύαζε τις πολιτικές πεποιθήσεις του με ρεαλισμό και ευθύνη για τα αποτελέσματα – ήταν συντετριμμένος επειδή, στην εποχή της κρίσης και των μνημονίων, οι πολικοί επίγονοί του *«παπαγαλίζουν μια ηθική των πεποιθήσεων και δεν εμφορούνται από καμιά ηθική της ευθύνης»* (Χατζή 2015*:* 45*)*. Δεν έχει συνειδητοποιηθεί αρκετά από όλα τα κόμματα και όλες τις κυβερνήσεις κατά την μεταπολιτευτική περίοδο, πως αν οι πολιτικοί στόχοι που υιοθετούνται κάθε φορά βασίζονται μόνο στις (συχνά, μάλλον υποτιθέμενες) ιδεολογικές τους πεποιθήσεις, τότε είναι δυνατόν*, κατά τον Βέμπερ,*

> «οι στόχοι αυτοί να υποστούν φθορά και να δυσφημιστούν για περισσότερες γενιές, επειδή λείπει η ευθύνη για τις συνέπειες. Αυτό μπορεί να συμβεί επειδή στην περίπτωση αυτή δεν συνειδητοποιούνται (...) οι διαβολικές εκείνες δυνάμεις που εμπλέκονται στο παιγνίδι. Οι δυνάμεις αυτές είναι άτεγκτες και έχουν συνέπειες για τη δράση (...)».

Σύμφωνα με τον Βέμπερ, αν οι πολιτικοί δεν αντιληφθούν αυτές τις δυνάμεις, *«τότε παραδίδονται αβοήθητοι σ' αυτές»* (Weber 1992, Κυπραίου 1987: 165).

γ) Στο τρίτο σενάριο εξετάζεται ιδεοτυπικά η *συναισθηματικά* – συγκινησιακά φορτισμένη δράση – ιδιαίτερα, όταν εξωθείται σε συγκινησιακή έξαψη, έκρηξη, και οργή (Weber 1985, WG:12 επ.). Στο αντίθετο εναλλακτικό σενάριο, ο δρων, ή οι δρώντες, μπορούν να βλέπουν τα πολιτικά θέματα και ερωτήματα «με κάποια αποστασιοποίηση», και επομένως ψύχραιμα και νηφάλια. Από την ευρύτερη αυτή σκοπιά, συνεπάγεται πως οι πολιτικές αποφάσεις δεν πρέπει να λαμβάνονται «εν θερμώ» (ό.π.). Κατά τον Βέμπερ, μπροστά σε δύσκολα πολιτικά διλήμματα, είναι κοινωνικά αποτελεσματικό και επωφελές να επιδιώκονται συμβιβασμοί, οπότε όλοι κάτι κερδίζουν και το άθροισμα είναι για όλους θετικό. Άλλωστε, για τους λόγους αυτούς, ήταν εναντίον των δημοψηφισμάτων στην καθημερινή πολιτική ατζέντα, στην οποία πρέπει να επιδιώκονται συμβιβαστικές λύσεις και όχι μονολεκτική άρνηση ή κατάφαση. Γενικά, ο Βέμπερ ήταν εναντίον των πολιτικών διαπραγματεύσεων στις οποίες υπάρχουν μόνο νικητές και ηττημένοι, οπότε τα αποτελέσματα είναι *μηδενικού αθροίσματος*. Παρόμοιες άνισες διαπραγματεύσεις βλέπουμε να γίνονται σήμερα, για παράδειγμα, ανάμεσα στα συμφέροντα των καταναλωτών και των παρόχων ενέργειας, ή των καρτέλ σουπερμάρκετ, καθώς και των ενοικιαστών και των ιδιοκτητών σπιτιών (με αφετηρία κυρίως τις επιπτώσεις από τη βραχυχρόνια μίσθωση).

δ) Τέλος, μπορούμε να υπολογίσουμε, υποθετικά, τις συγκρούσεις που θα δημιουργούνταν, αν οι πολιτικές αποφάσεις καθορίζονταν απόλυτα και αποκλειστικά, μόνο από *την παγιωμένη συνήθεια στο αυστηρό πλαίσιο της παράδοσης και του «αιώνιου χθες»*. Το αντίθετο ακραίο σενάριο μπορεί να εκτινάσσεται από το ένα άκρο στο άλλο (όπως συμβαίνει με το εκκρεμές) σύμφωνα με *νέα* (ή ακόμη και από παλιά, ανακυκλούμενα) *αξιακά πρότυπα* που επανεμφανίζονται, ίσως μετονομασμένα, μέσα από τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες και αλλαγές. Η ρεαλιστική αίσθηση του μέτρου βρίσκεται, κατά τον Βέμπερ, ανάμεσα στα δυο αυτά ακραία σενάρια και - ανάλογα με τις περιστάσεις – μπορεί να πλησιάζει περισσότερο προς τα παραδοσιακά ή τα νέα πρότυπα. Σύμφωνα με την εμπειρία, τα ήδη δοκιμασμένα, παραδοσιακά ήθη και αξιακά πρότυπα, δεν εγκαταλείπονται εντελώς: συχνά αναπαράγονται και ανακυκλώνονται από τις ίδιες ανθρώπινες έξεις που τα δημιούργησαν, τουλάχιστον κατά ένα μέρος. Σχετικά ο Βέμπερ αναφέρει παλιά, προεπαναστατικά πρότυπα στην τσαρική Ρωσία που καταργήθηκαν από τη «νέα» επαναστατική τάξη πραγμάτων, αλλά επανεμφανίστηκαν με διαφορετικό όνομα (Weber 1992, Κυπραίου, 1987: 127).

Τα δυο πρώτα ιδεοτυπικά σχήματα, που είδαμε παραπάνω, αποτελούν υποθετικά εναλλακτικά σενάρια, τα οποία εξομοιώνουν και αναπαριστούν, με υποθετικό και λογικό τρόπο, τα πιθανά αποτελέσματα από αντίστοιχους, θεωρητικούς πειραματισμούς. Βέβαια, στην πράξη, *η ορθολογικότητα ως προς τον σκοπό*, καθώς και η ορθολογικότητα *ως προς την αξία,* σπάνια εμφανίζονται σε αμιγή και μεμονωμένη εκδοχή. Στην πραγματικότητα έχουμε διάφορες μορφές σύνθεσης και αλληλεπίδρασης, όχι μόνο των σκοπών με τα μέσα, αλλά και με τις αξίες, καθώς και την ηθική. Τα δρώντα άτομα επιδιώκουν πάντα να αιτιολογούν αξιακά και ηθικά αυτό που θέλουν και τα συμφέρει - και κατ' επέκταση τη συναφή δράση τους: από την πλευρά αυτή, επιδιώκουν να

εφευρίσκουν πάντα κάποιες γέφυρες ανάμεσα στα προσωπικά τους συμφέροντα και τα αξιακά τους ενδιαφέροντα, ή ανάμεσα στους σκοπούς που επιδιώκουν και τη δικαιολόγηση και νομιμοποίησή τους μέσω της επίκλησης ανάλογων αξιών. Από τη σκοπιά αυτή, η επίκληση της ηθικής είναι συχνά *«η προσπάθεια να δείξουμε πως έχουμε δίκιο»* (Weber 1992, Κυπραίου, 1987: 154) - κάτι που ο Weber θεωρεί ως αξιοκατάκριτο. Η διασύνδεση αυτή ανάμεσα στους σκοπούς που επιδιώκουμε, με την επίκληση αξιών, ποικίλει σε ένταση και μορφή και εξαρτάται από περισσότερους παράγοντες και μεταβλητές. Φαίνεται πως οι τελευταίες μπορούν να παρουσιαστούν και υπολογιστούν μόνο ως ιδεοτυπικά σενάρια, τα οποία πλησιάζουν ή απομακρύνονται, περισσότερο ή λιγότερο, από την πραγματικότητα. Τα σενάρια αυτά, τα οποία λειτουργούν στην πράξη ως γέφυρες ανάμεσα στην ορθολογικότητα ως προς το σκοπό (που μπορεί να υπολογιστεί) και την ορθολογικότητα ως προς την αξία, αναλύονται εδώ σε σχέση με την πραγματικότητα της μεταπολίτευσης. Σχετικά ο Βέμπερ αναφέρεται στους παρακάτω τύπους που μπορούν να γεφυρώνουν τις αντιθέσεις.

α) Ο τύπος της *πρακτικής ορθολογικότητας*: Οι κυριαρχούμενοι ενδιαφέρονται εδώ, σχεδόν αποκλειστικά, μόνο για εκείνα τα ζητήματα που έχουν μια πρακτική - οικονομική σημασία για τους ίδιους, στο πλαίσιο της καθημερινής βιοπάλης, χωρίς να έχουν χρόνο και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για ερωτήματα που σχετίζονται με έναν ευρύτερο και βαθύτερο αξιακό και κοινωνικό προβληματισμό. Κατά την άποψή μας, το σενάριο αυτό ίσχυε λιγότερο στις αρχές της μεταπολίτευσης, όταν υπήρχε έντονη πολιτικοποίηση και ευρύτερος κοινωνικός προβληματισμός, καθώς και προσδοκίες για «κάτι καλύτερο». Οι ιδεολογικές και πολιτικές απογοητεύσεις που άρχισαν να δημιουργούνται - και κλιμακώθηκαν με την οικονομική κρίση και τα επακολουθήσαντα μνημόνια - είχαν ως αποτέλεσμα την απομυθοποίηση και *απομάγευση*[13] των πολιτικών προσδοκιών που είχαν αναπτυχθεί στην αρχή της μεταπολίτευσης. Στη συνέχεια, ακολούθησε η προσγείωση στην ωμή πραγματικότητα και ο περιορισμός του ενδιαφέροντος στα πρακτικά καθημερινά προβλήματα με περαιτέρω αναβίωση πατροπαράδοτων, σχετικών πρακτικών (άρπαξε ό,τι μπορείς από το κράτος, από επιδοτήσεις, από ερευνητικά προγράμματα κ.λπ. - κυρίως μέσω κομματικών και γραφειοκρατικών σχέσεων - ανεξάρτητα από το αν παράγεις κάτι ή όχι). Η τάση αυτή φαίνεται σύμφυτη με τα ανθρώπινα ένστικτα και διαιωνίζεται, μεταλλαγμένη, στις εκάστοτε συνθήκες – ιδιαίτερα, όταν παρακάμπτονται ή δεν υπάρχουν θεσμικοί έλεγχοι, σε συνδυασμό με κάποια συναφή κοινωνική παιδεία. Είναι αποκαλυπτικό πως ήδη στην αρχαιότητα, στους *Όρνιθες* του Αριστοφάνη (στ. 1111) διαβάζουμε: «καθένας που καταλαμβάνει μια θεσούλα εξουσίας αμέσως θέλει να αρπάξει κάτι...».

β) Ο τύπος της *θεωρητικής ορθολογικότητας*: Αν ο κόσμος γενικότερα και η ζωή ειδικότερα θα πρέπει να έχει ένα «νόημα», τότε τίθεται το ερώτημα κατά τον Weber, *«ποιο μπορεί να είναι αυτό και πώς πρέπει να ρυθμίζεται η ζωή για να ταιριάζει με τη συγκεκριμένη νοηματοδότηση»*. (Weber 1985, WuG.: 275, Kalberg 1980). Από τη σκοπιά αυτή, επιχειρείται ήδη από την αρχαιότητα, διαδοχικά, μέχρι σήμερα - μέσω των μάγων, των προφητών, των θρησκειών, των φιλοσόφων, των επιστημόνων ή άλλων διαμεσολαβητών - να βρεθεί ένα ανάλογο νόημα ζωής με το οποίο οφείλουν να εναρμονίζονται και οι αντίστοιχοι κανόνες και οι νόρμες που την ρυθμίζουν. Το σενάριο αυτό φαινόταν να ισχύει ιδιαίτερα στην πολιτικοποιημένη νεολαία,[14] αλλά ακόμη και στην

ευρύτερη, πολιτικοποιημένη κοινωνία στις αρχές της μεταπολίτευσης. Όμως, ο προσανατολισμός αυτός τείνει σήμερα να περιορίζεται, κυρίως, σε ορισμένες κοινωνικές ομάδες με συναφή θεωρητική, πολιτική και οικολογική κοσμοθεώρηση ή/και σε μεμονωμένους ανθρώπους που ασχολούνται επαγγελματικά με παρόμοιες νοηματικές αναζητήσεις. Στα ήδη αυξανόμενα οικονομικοκοινωνικά προβλήματα, ιδιαίτερα μετά την κρίση και τα μνημόνια, καθώς και τις επιπτώσεις από την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, προστέθηκε η κλιμακούμενη μαζική εισβολή και μετοίκηση στην Ευρώπη οικονομικά αδικημένων ή/και πολιτικά κατατρεγμένων ανθρώπων από την άπω ανατολή και τη βόρεια Αφρική. Η κλιμάκωση της τάσης αυτής επέφερε και στην Ελλάδα μιαν αμυντική εσωστρέφεια και περιχαράκωση έναντι των ανθρώπων αυτών, οι οποίοι θεωρούνται, όλο και περισσότερο, μάλλον ως *άτυποι εισβολείς* (σε αντιδιαστολή προς τους τυπικά έννομους μετανάστες). Η κατάσταση αυτή αυξάνει και ενδυναμώνει τις ακροδεξιές αντιδράσεις και τάσεις και την άνοδο των συναφών κομμάτων, χωρίς να τίθεται πλέον το ερώτημα - όπως θα έπρεπε - για τα αίτια και τους υπαίτιους των προσφυγικών ή των άτυπων μεταναστευτικών αυτών ροών.

γ) Ο τύπος της *ουσιαστικής (ή ουσιώδους) ορθολογικότητας*: Η ουσιαστική, δηλαδή η σκόπιμη ορθολογικότητα *(materiale Rationalität) στη βάση ορισμένων αξιακών αρχών,* έχει αποδοθεί στα ελληνικά, λανθασμένα, ως *υλική ορθολογικότητα (materielle Rationalität),* ενώ στην ουσία αφορά τη μεθοδικά εμπλεκόμενη ύπαρξη και ανάπτυξη ορισμένων αξιακών στόχων στην επιδιωκόμενη δράση. Ο Βέμπερ αναλύει διεξοδικότερα την *ουσιαστική (και περιεχομενική) ορθολογικότητα* στο κεφάλαιο για τις *«Βασικές κατηγορίες της οικονομικής δράσης»* (Weber 1985, WG.: 44 επ.). Στο συγκεκριμένο σημείο λοιπόν, δεν αναφέρεται στη δράση που αφορά την *ανταλλακτική οικονομία της αγοράς – κάτι το εντελώς διαφορετικό* - αλλά στην *οικονομία του σοσιαλισμού και της κοινωνικοποίησης των επιχειρήσεων*, ένα θέμα που κυριαρχούσε τότε.[15] Ενώ η τυπική ορθολογικότητα αναφέρεται σε ποσοτικό υπολογισμό, με τυπικά και όχι μεροληπτικά κριτήρια υπολογισμού, (όπως π.χ. οι τυπικές προϋποθέσεις για μια θέση ή η σταθερή τιμολόγηση των προϊόντων) η ουσιαστική ορθολογικότητα αναφέρεται *«στην οικονομική δράση για τον εφοδιασμό μιας ομάδας ανθρώπων με αγαθά, τα οποία επιλέγονται σύμφωνα με συγκεκριμένες αξιακές αρχές και επιλογές»* (ό.π.: 44). Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, δεν αρκεί το τεχνικό μέσον των συναλλαγών μέσω του χρήματος (στο πλαίσιο της τυπικής ορθολογικότητας). Πολύ περισσότερο - και όπως προσεγγίζεται π.χ. η *οικονομική δράση και παραγωγή* στο πλαίσιο του σοσιαλισμού, κατά τον Βέμπερ – με την ουσιαστική ορθολογικότητα διατυπώνονται ηθικά, πολιτικά, ωφελιμιστικά, ηδονιστικά, νομοκατεστημένα, εξισωτικά και όποια άλλα αιτήματα, τα οποία μετρούνται στις επιπτώσεις τους, ορθολογικά: δηλαδή αριθμητικά, ή σύμφωνα με το ουσιαστικό περιεχόμενό τους, ως προς το αν και κατά πόσο πλησιάζουν τον επιδιωκόμενο σκοπό (ό.π.).

Κατά την άποψή μας, στις αρχές της μεταπολίτευσης στην Ελλάδα, οι ουσιαστικές, σοσιαλιστικές αξιακές αρχές – όσο θολές και ασαφείς και αν αναδείχθηκαν στον πολιτικό στίβο της χώρας - εύρισκαν ευρεία και έντονη ανταπόκριση, ιδιαίτερα στη νεολαία. Φαίνεται όμως πως, παράλληλα, η δίψα για προνόμια, προσωπική ισχύ και πολιτική εξουσία διαπερνά ολόκληρη την περίοδο της μεταπολίτευσης, έχοντας μάλιστα χρησιμοποιήσει ενίοτε την σοσιαλιστική ιδεολογία, μάλλον ως όχημα για τον σκοπό αυτό

- ιδιαίτερα σε ορισμένες περιπτώσεις. Εδώ πρέπει να διαφοροποιήσουμε τη, μάλλον γνήσια και πηγαία *ηθική των πεποιθήσεων* που εκδηλώνεται κυρίως σε νεαρές ηλικίες, άδολα και με ιδανικά, από τη μάλλον σκόπιμη και τεχνητή επίκλησή της για κομματικά, συντεχνιακά ή άλλα προνόμια.

δ) Ο τύπος της τυπικής ορθολογικότητας. Είδαμε ήδη ότι στην οικονομία η τυπική ορθολογικότητα αναφέρεται και στη σταθερή τιμολόγηση των αγαθών μέσω του χρήματος (ενάντια προς το λεγόμενο «*ανατολίτικο παζάρι*»). Η συγκεκριμένη ορθολογικότητα αναφέρεται σε σφαίρες της ζωής και σε κυρίαρχες δομές που απέκτησαν σαφές περιεχόμενο σε διασύνδεση με την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς και την εκβιομηχάνιση. Ενώ η *πρακτική ορθολογικότητα* εμπλέκεται με έναν ασαφή και θολό υπολογισμό στην άμεση αντιμετώπιση προβλημάτων, η τυπική ορθολογικότητα επιδιώκει τον σαφή υπολογισμό και την εξειδικευμένη λύση των προβλημάτων αυτών, σύμφωνα με καθολικώς αναγνωρισμένα και έγκυρα, τυπικά κριτήρια και τη νομοθεσία. Στη μορφή της αυτή, η τυπική ορθολογικότητα είναι ανεξάρτητη από το ποιος είναι ο καθένας μας και τι κύρος ή ποιες γνωριμίες και επιρροές έχει: αυτό σημαίνει ότι είναι αδιάβλητη, αποκλείοντας μεροληπτικές κρίσεις και αυθαιρεσίες. Οι τυπικές αυτές διαδικασίες κρίσης και επιλογής - οι οποίες πρέπει να είναι ίδιες για όλους, χωρίς να κάνουν χάρη σε κανένα - αποτελούν και τις προϋποθέσεις, με τις οποίες οφείλει να λειτουργεί η δικαιοσύνη, αλλά και οι υπηρεσίες του κράτους και γενικά η γραφειοκρατία.

Από τη σκοπιά της τυπικής οργάνωσης και ορθολογικότητας, η μεταπολιτευτική περίοδος συνεχίζει να παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα που συνδέονται ιδιαίτερα– όπως θα δούμε - με τα *παραδοσιακά κοινοτιστικά και μεροληπτικά συναισθηματικά πρότυπα.* Τα τελευταία αξιοποιούνται όμως, στο πλαίσιο της επέκτασης των εταιρικών κοινωνικών συνθηκών, με ακραίο και δυσανάλογο τρόπο. Διαπιστώνονται π.χ. τάσεις καρτελοποίησης ομοειδών επιχειρήσεων στην οικονομία. Ακόμη και ως προς την απονομή της δικαιοσύνης, διατυπώνονται κατηγορίες, ιδιαίτερα ως προς τη σχέση της με την εκάστοτε κυβέρνηση και γενικά την πολιτική. Για τον λόγο αυτό, γίνονται σκέψεις ή προσπάθειες αλλαγής του άρθρου 90, παρ. 5 και 6 του Συντάγματος για την εκλογή της ηγεσίας της δικαιοσύνης, οι οποίες παραμένουν απραγματοποίητες. Η εκάστοτε αντιπολίτευση, συνήθως, ξεχνά τη σχετική απαίτησή της, όταν έρθει η ίδια στην εξουσία. Ο χώρος όμως όπου απουσιάζουν περισσότερο τα αντικειμενικά και αμερόληπτα τυπικά κριτήρια είναι το πεδίο της πολιτικής και οι υπηρεσίες του κράτους. Υπάρχουν αξιόλογες έρευνες και μελέτες για το πελατειακό κράτος με τις οποίες δεν μπορούμε να ασχοληθούμε εδώ ειδικότερα (βλ. π.χ. Σωτηρόπουλος, 2001, Μηνάς, 2024). Για παράδειγμα, παρά τη δημιουργία και τη λειτουργία του Ανωτάτου Συμβουλίου Επιλογής Προσωπικού (ΑΣΕΠ: νόμος [Αναστάσιου Πεπονή] 1994), τα κόμματα πιέζονται να βρίσκουν πάντα τρόπους παραβίασης του ΑΣΕΠ.

Η μεταπολίτευση από τη σκοπιά των τριών τύπων κυριαρχίας:

Το χάρισμα αποτελεί έναν ιδεότυπο, ο οποίος, μόνος του, δεν μπορεί να δημιουργήσει μια κυρίαρχη, δηλαδή έννομη και νόμιμη (legitim) τάξη πραγμάτων. Σχετικά, έχει π.χ. ασκηθεί κριτική στον ιστορικό I. Kershaw, ο οποίος θεωρεί πως το ναζιστικό καθεστώς προήλθε αποκλειστικά από το χάρισμα του Χίτλερ. Με τη θέση του αυτή ο επιφανής

ιστορικός αποκλίνει από τη σύνθετη κοινωνιολογική ανάλυση του Βέμπερ, τον οποίο ο ίδιος θέλει να επικαλείται. Σύμφωνα με τον Βέμπερ, η νόμιμη κυριαρχία (και η αντίστοιχη ευπείθεια και υπακοή των πολιτών) είναι πολυσύνθετη και δεν επιτυγχάνεται μόνο από το προσωπικό χάρισμα ενός ηγέτη. Η υπακοή στο πλαίσιο μιας κυρίαρχης τάξης πραγμάτων εξαρτάται από εξωτερικά κίνητρα (όπως π.χ. από συμφέροντα, φόβο τιμωρίας για παραβατικές πράξεις κ.λπ.), αλλά και από εσωτερικά ελατήρια. Τα εσωτερικά κίνητρα, τα οποία μάς ενδιαφέρουν εδώ, εξαρτώνται από τρεις λόγους τους οποίους προσλαμβάνουμε ως ιδεοτυπικές μεταβλητές: Ο πρώτος λόγος εσωτερικής υπακοής είναι η πίστη στην αυθεντία της παράδοσης και των συναφών *ηθών* που έχουν καθιερωθεί και συνεχίζουν να ισχύουν στην πράξη (λίγο ή πολύ), ακόμη και από απλή συνήθεια και παρά τις αλλαγές που γίνονται. Εδώ έχουμε να κάνουμε με το ιδεοτυπικό μοντέλο της «παραδοσιακής» κυριαρχίας. Δεύτερον, η κυρίαρχη τάξη πραγμάτων νομιμοποιείται μέσω της πίστης στην εγκυρότητα έννομων–συνταγματικών, καταστατικών αρχών και κανόνων, οι οποίοι είναι ορθολογικά συγκροτημένοι και τεκμηριωμένοι: *«Οι εντολές δεν δίνονται στο όνομα μιας προσωπικής αυθεντίας, αλλά στο όνομα απρόσωπων κανόνων, ενώ ακόμη και το διάταγμα για μιαν εντολή είναι με τη σειρά του υπακοή απέναντι σε έναν ορισμένο κανόνα και όχι ασύδοτη αυθαιρεσία, χάρη ή προνόμιο»* (Weber (1920) 1986, I: 267). Εδώ έχουμε την έννομη κυριαρχία*, (legale Herrschaft)* όπως ασκείται π.χ. από τον σύγχρονο «κρατικό αξιωματούχο ή υπάλληλο» και όλους εκείνους τους φορείς εξουσίας που, από την άποψη αυτή, αντλούν την οριοθετημένη εξουσία τους στη βάση της έννομης τάξης πραγμάτων. Ο τρίτος λόγος εσωτερικής υπακοής είναι *η* πίστη και αφοσίωση σε αφηγήσεις με υπερφυσικές αποκαλύψεις ή ηρωικούς θρύλους για ιστορικές μορφές ηγετών, στούς οποίους αποδίδονται χαρισματικές ιδιότητες. Εδώ έχουμε τη «χαρισματική» κυριαρχία, όπως ασκείται σήμερα στο χώρο της πολιτικής από τον δημοψηφισματικά εκλεγμένο, δημαγωγό και κομματικό πολιτικό αρχηγό.

Στην καθαρά θεωρητική και ιδεοτυπική μορφή τους, οι τρεις αυτοί τύποι κυριαρχίας λειτουργούν συνδυαστικά και ως μεταβλητές αλληλοελεγχόμενες μεταξύ τους, ενώ στην μεμονωμένη, αμιγή μορφή τους απαντώνται σπάνια στην πραγματικότητα. Θεωρητικά, τα αιτήματα και οι συναφείς στόχοι για καινοτόμες και ανατρεπτικές αλλαγές μπορεί να πλησιάσουν στην πραγματικότητα, είτε μέσω επανάστασης στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κινήματος, είτε μέσω *«μιας πορείας στο πλαίσιο των θεσμών»*, όπως έλεγε ο Rudi Dutschke στο πλαίσιο του αντιαυταρχικού κινήματος (*Μάης του 1968)*. Το πρώτο εγχείρημα έχει αποδειχθεί μέχρι σήμερα όχι μόνο ιδιαίτερα δύσκολο και αιματηρό, αλλά και ανέφικτο. Όταν το *επαναστατικό χάρισμα,* που είναι *εκτός της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων,* επιτύχει την κατάληψη της εξουσίας μέσω επανάστασης, τότε με την εμπέδωσή του στις παλιές δομές ακολουθεί μιαν, ήδη προδιαγεγραμμένη πορεία: το ίδιο γίνεται γρήγορα κατεστημένο, προκαλώντας σταδιακά νέες ανισότητες και διώξεις και, αντίστοιχες, νέες χαρισματικές επαναστάσεις στο πλαίσιο της γνωστής κυκλικής πορείας. Φαίνεται ότι στη δεύτερη περίπτωση, οι αλλαγές μέσω θεσμικών μεταρρυθμίσεων είναι δύσκολο να παραμείνουν συνεπείς και αποτελεσματικές στη ροή του χρόνου και των κοινωνικών και κυβερνητικών αλλαγών - αλλά όχι εντελώς ανέφικτες, τουλάχιστον μέχρι ένα σημείο.

Όταν λοιπόν αναζητούμε τους βαθύτερους εσωτερικούς λόγους υπακοής σε μια κυρίαρχη, τάξη πραγμάτων που θεωρείται νόμιμη (legitim) – μόνο στο πλαίσιο των δυτικών και μη δεσποτικών, πολιτικών συστημάτων (με τον ισχύοντα καταμερισμό των εξουσιών) - έχουμε μπροστά μας τον συνδυασμό των τριών αυτών τύπων κυριαρχίας, κατά τον Βέμπερ. Στον εκάστοτε ιστορικά εξατομικευμένο συνδυασμό τους, οι τρεις αυτοί τύποι μπορεί να ιδωθούν ως τρεις μεταβλητές, οι οποίες αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλοελέγχονται στην εμπειρική πραγματικότητα: ωστόσο αυτό συντελείται αντίστοιχα και με το πνεύμα της εποχής και – ας μην το ξεχνούμε – ανάλογα με την τρέχουσα ισορροπία δυνάμεων. Για παράδειγμα, όταν στο πλαίσιο της Ε.Ε. επιδιώχθηκε η αλλαγή των αστυνομικών ταυτοτήτων από την κυβέρνηση Σημίτη, χωρίς αναφορά στο θρήσκευμα και το επάγγελμα, ο τότε χαρισματικός αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος επιχείρησε να ανατρέψει τη συγκεκριμένη ρύθμιση, κάνοντας έκκληση στο θυμικό των πιστών και ερμηνεύοντας, από τη δική του σκοπιά, ένα μέτρο που ευνοεί την ισονομία των πολιτών - ανεξάρτητα από το επάγγελμα και τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Ακολούθησε μεγάλη αναταραχή και αναστάτωση, όμως η προσπάθεια του αρχιεπισκόπου ναυάγησε προσκρούοντας στην έννομη και συνταγματική τάξη της χώρας.[16] Στην ομαλή διευθέτηση της σύγκρουσης είχε θετικό ρόλο και η σθεναρή και υπεύθυνη στάση του τότε προέδρου της Δημοκρατίας, Κ. Στεφανόπουλου.

Βέβαια, η συγκεκριμένη ασφαλιστική δικλείδα των τριών τύπων κυριαρχίας του Βέμπερ δεν είναι πάντοτε αποτελεσματική, αφού η ισχύς της εξαρτάται από ευμετάβλητους φορείς εξουσίας, οι οποίοι τείνουν ενίοτε να κρίνουν τα κοινά – σε όλες τις κυβερνήσεις - σύμφωνα με τα στενά, προσωπικά και κομματικά τους συμφέροντα. Υπενθυμίζουμε σχετικά την πολιτική καταγγελία και την καταδίκη από τα ελληνικά δικαστήρια του Ανδρέα Γεωργίου επειδή ο ίδιος ως επικεφαλής της ΕΛΣΤΑΤ από το 2010 έως το 2015 αποκάλυψε ότι τα πραγματικά δημοσιονομικά στοιχεία της χώρας το 2009 ήταν πολύ διαφορετικά από αυτά που παρουσιάστηκαν σύμφωνα με παραπλανητικούς ισχυρισμούς από την προηγούμενη περίοδο και τα οποία στιγματίστηκαν έκτοτε ως «greek statistics». Για να μη χρεωθεί με την ευθύνη για τα μνημόνια, η κυβέρνηση που είχε οδηγήσει στο πρωτογενές και δημοσιονομικό έλλειμμα το 2009 και ακόλουθα στην κρίση, κατασκευάστηκε μια θεωρία συνομωσίας σύμφωνα με την οποία τα νέα στοιχεία που ήρθαν στο φως από τον Α. Γεωργίου (και τα μνημόνια) ήταν εκείνα που οδήγησαν - εκ των υστέρων - στην κρίση. Τελικά, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) όπου προσέφυγε ο Α. Γεωργίου τον δικαίωσε, ενώ καταδίκασε την Ελλάδα. Η συγκεκριμένη απόφαση κρίθηκε ότι «συνιστά κόλαφο και μάθημα κατά της ακατάβλητης αντιμνημονιακής συνωμοσιολογίας ως προς το ύψος του πρωτογενούς και του δημοσιονομικού ελλείμματος τού 2009 και τους λόγους που οδήγησαν τη χώρα στη μακρά περιπέτεια των μνημονίων» (Βενιζέλος, 2023 καθώς και Süddeutsche Zeitung, 16/03/2023). Τελικά, ο εξισορροπητικός μηχανισμός που είδαμε από τους τρεις τύπους κυριαρχίας, είναι υπαρκτός και μπορεί να εφαρμόζεται - ανάλογα όμως και με την ισχύουσα ισορροπία δυνάμεων. Ακόμη και με τις αδυναμίες του αυτές, η διάκριση και ο αλληλοέλεγχος των εξουσιών[17] ισχύει μόνο σε χώρες που έχουν επηρεαστεί, λίγο ή πολύ, από το πλουραλιστικό πολιτικό σύστημα της λεγόμενης Δύσης, ενώ σε άλλα συστήματα – όπως π.χ. Ρωσία, Κίνα κ.λπ. παραμένει ασύλληπτη ουτοπία.

(Προσωποπαγής) κοινοτικοποίηση έναντι (εταιρικής) κοινωνικοποίησης

Συμπληρωματικά προς τα ιδεοτυπικά σενάρια που είδαμε μέχρι τώρα, η κοινωνική πραγματικότητα - όπως μεταβάλλεται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού - τείνει να κινείται ανάμεσα σε δυο αντίθετους ιδεοτύπους και συγκεκριμένα, ανάμεσα στη συλλογική και συναισθηματική *κοινοτικοποίηση*[18] (*Vergemeinschaftung)* και την απρόσωπη, εταιρική *κοινωνικοποίηση* (*Vergesellschaftung (Weber 1985, WG:).* Οι τάσεις στον πρώτο τύπο έχουν ως μακρινό βασικό πρότυπο την οικογένεια, για αυτό προεξάρχουν σ' αυτές τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: προσωπικές και συναισθηματικές σχέσεις, μεροληπτικά κριτήρια, ρευστοί και άτυποι ρόλοι, μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις με χαμηλή παραγωγικότητα, προσωποπαγή κόμματα των προυχόντων, μεταβίβαση στάτους και χαμηλή κοινωνική κινητικότητα με επίκεντρο προσανατολισμού την οικεία ομάδα ή οργάνωση. Αντίθετα, στον δεύτερο τύπο κυριαρχεί η ορθολογικότητα ως προς το σκοπό, οι ρόλοι είναι εξειδικευμένοι και τυπικοί, οι αξίες είναι κυρίως ανταλλακτικές και τυπικές, υπάρχει τυπική αξιολόγηση και κοινωνική κινητικότητα·ακόμη, το χρήμα τείνει να ισοπεδώνει τις παραδοσιακές κοινωνικές διακρίσεις και τις ηθικές ευαισθησίες, οι σχέσεις είναι κυρίως εταιρικές και τυπικές και πολύ λιγότερο προσωπικές Για παράδειγμα, οι μέτοχοι σε μια εταιρεία είναι κατά κανόνα άγνωστοι μεταξύ τους. Κατά τον Βέμπερ, η πραγματικότητα κινείται και συμπληρώνεται ανάμεσα στις διαφορετικές τάσεις των δυο αυτών τύπων. Στη διαδικασία αυτή τα πρότυπα της *εταιρικής κοινωνικοποίησης επεκτείνονται και επηρεάζουν τα κοινοτιστικά χαρακτηριστικά* - χωρίς όμως να τα ακυρώνουν πλήρως.

Μετά την επισκόπηση των *κοινοτιστικών* και των *εταιρικών, κοινωνικών* τάσεων που είδαμε τίθεται το ερώτημα, πώς εξελίσσονται άραγε οι τάσεις αυτές στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, ως μέλος της Ε.Ε.; Με την (για πολιτικούς λόγους) εσπευσμένη και χωρίς προετοιμασία είσοδο της Ελλάδας στην Ε.Ε. και την κατάργηση των δασμών στα εισαγόμενα προϊόντα από χώρες – μέλη της ίδιας κοινότητας, πολλές εταιρείες[19] – ελληνικές ή παραρτήματα πολυεθνικών έκλεισαν ή σταμάτησαν την παραγωγή τους στην Ελλάδα και μεταφέρθηκαν σε άλλες χώρες. Αυτό συνέβη, είτε επειδή δεν ήταν πλέον ανταγωνιστικές ή/και για άλλους λόγους που δεν μπορούν να εξεταστούν ή να συνοψιστούν στο πλαίσιο της δικής μας εισήγησης. Το 1961 η συμβολή της βιομηχανίας στο ΑΕΠ της Ελλάδας είχε ξεπεράσει αυτήν της γεωργίας (Χατζηβασιλείου 2010: 372). Στο ερώτημα, γιατί αντικαταστάθηκε η εξέλιξη αυτή από την αποβιομηχάνιση στη μεταπολίτευση, δίνονται απαντήσεις από διαφορετικές, οικονομικές και άλλες σκοπιές. Από κοινωνιολογική σκοπιά, αξίζει να ερευνηθεί ειδικότερα και ο ρόλος της συνεχιζόμενης κοινοτιστικής προσέγγισης της οικονομίας με οικογενειακές νόρμες και ερασιτεχνικές πρακτικές, αλλά και εκείνος της κυρίαρχης ιδεολογίας στις αρχές της μεταπολίτευσης για τη μετάβαση σε μια (θολή και ανέφικτη, όπως αποδείχτηκε εκ των πραγμάτων) σοσιαλιστική ουτοπία με ασαφείς στόχους για υποτιθέμενες «κοινωνικοποιήσεις» επιχειρήσεων, μαζί με μιαν *απόλυτη ηθική των πεποιθήσεων,* χωρίς να υπολογίζεται η ευθύνη για τα αποτελέσματα. Βέβαια, αυτό ήταν το πνεύμα της εποχής εκείνης, ιδιαίτερα μετά τη δικτατορία. Μέσα στην ιδεολογική αυτή ευφορία, δημιουργήθηκε ένα κλίμα οικονομικής αβεβαιότητας, που δεν ευνοούσε τη δημιουργία και την απρόσκοπτη λειτουργία βιομηχανικών επιχειρήσεων. Όμως σαφείς και αποτελεσματικές απαντήσεις από τα κόμματα και τους επαγγελματίες πολιτικούς σε κρίσιμα ερωτήματα για την αποβιομηχάνιση, για τις πελατειακές σχέσεις, τα καρτέλ και

την έλλειψη παραγωγικότητας της ελληνικής οικονομίας, κ.λπ. δίνονται σπάνια και μόνο όταν δεν έχουν πολιτικό κόστος. Οι προθέσεις της εκάστοτε κυβέρνησης ή αντιπολίτευσης στο να προτείνουν πραγματικές λύσεις, είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα κατασυκοφαντηθούν από τους αντιπάλους και θα τιμωρηθούν στις εκλογές.

Καταλήγοντας σε συμπεράσματα

Αναλύοντας ορισμένα παραδείγματα από την πραγματικότητα της μεταπολίτευσης με τα μεθοδολογικά εργαλεία του Βέμπερ έχει γίνει ίσως κατανοητό πως η αποκατάσταση της πλουραλιστικής δημοκρατίας, η θεσμοθέτηση των κομμάτων και του κράτους δικαίου ως μια διαδικασία ενίσχυσης του «κρατικού μονοπωλίου της έννομης βίας», σε συνδυασμό με την είσοδο στην Ε.Ε, αποτελούν σημαντικό επίτευγμα, το οποίο όμως έχει ελλείψεις και στη ροή του χρόνου και των γεγονότων μάς οδηγεί σε πολλαπλά αδιέξοδα – ιδιαίτερα στον γεωστρατηγικό χώρο που ζούμε. Η πολιτική ως επάγγελμα και η ενίσχυση των κομμάτων ως φορέων δημοκρατίας και θεσμικής, πολιτικής σταθερότητας δεν απέτρεψε εκφυλιστικά φαινόμενα και τη γιγάντωση ακραίων πελατειακών πρακτικών. Ούτε καρποφόρησαν ικανοποιητικά μεταρρυθμιστικές προσπάθειες θεσμικού εκσυγχρονισμού της δημόσιας διοίκησης ώστε η τελευταία να υπηρετεί τον πολίτη χωρίς τη διαμεσολάβηση των κομματικών μηχανισμών. Οι εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα.

Η Μεταπολίτευση άρχισε με την αποκατάσταση της κυρίαρχης, συνταγματικής τάξης πραγμάτων, μακριά από πρακτικές αυθαίρετης βίας και καταστολής και με πορεία προς την κατεύθυνση του ορθολογικού εκσυγχρονισμού και τη θεσμική ανεξαρτησία της δικαιοσύνης. Η έννομη και νόμιμη συνταγματική τάξη ενώ κατισχύει ως το θεμέλιο του κράτους – συχνά υποβαθμίζεται σε δυσκίνητο και ατελέσφορο μηχανισμό που δεν λειτουργεί αμερόληπτα και δεν εμπνέει εμπιστοσύνη. Γίνεται προοδευτικά αναγκαίο στο να κατανοηθεί ότι το σύγχρονο κράτος χρειάζεται αρχές που προστατεύουν όχι μόνο το γράμμα του νόμου, αλλά και το ίδιο το νόημα του νόμου. Η κυρίαρχη τάξη πραγμάτων βασίζεται σε έννομες και νόμιμες διαδικασίες, αλλά το πνεύμα του νόμου πρέπει να παραμένει ζωντανό και να επιβεβαιώνεται από τους ίδιους τους πολίτες. Και τούτο διότι το κράτος, αν και έχει ενδυθεί τον μανδύα της ορθολογικότητας και ουδετερότητας, λειτουργεί συχνά στη βάση της ιδιοτέλειας, των πελατειακών σχέσεων και της ευνοιοκρατίας. Απομακρύνεται δηλαδή από τους όρους που εγγυώνται ισότητα, ισονομία και διαφάνεια και μετατρέπεται σε μηχανισμό αναπαραγωγής ισχύος που εξυπηρετεί κόμματα και ομάδες συμφερόντων και όχι τόσο το σύνολο των πολιτών.

Η παρατηρούμενη αποστασιοποίηση και αδιαφορία των πολιτών για τα κοινά εκφράζει τη βουβή διαμαρτυρία τους για τη διάβρωση του νοήματος της πολιτικής. Καθώς η συμμετοχή στα κοινά χάνει τη σημασία της, η δημοκρατία κινδυνεύει να εκφυλιστεί όχι με βία και καταστολή από έξω, αλλά από μέσα: από τις αυξανόμενες πελατειακές πρακτικές, τη γραφειοκρατική ρουτίνα και τις αυθαιρεσίες των κομμάτων. Όταν ο πολίτης πάψει να πιστεύει ότι έχει φωνή, όταν ο πολιτικός αναγκάζεται εκ των πραγμάτων να βλέπει την κοινωνικοπολιτική του αποστολή μάλλον ως μέσον για την καριέρα του, τότε η δημοκρατία συνεχίζει να υπάρχει — μόνο τυπικά και με κίνδυνο να καταλήξει σε «τυπολατρικό ορθολογισμό», Οι πολίτες βομβαρδίζονται σήμερα με πληροφορίες, με αλληλοσυγκρουόμενες κρίσεις, με απαιτήσεις που δεν έχουν τη

δυνατότητα να ελέγξουν. Αν όμως αποσυρθούν από τα κοινά, αν αφεθούν και γίνουν καταναλωτές πολιτικών εκδουλεύσεων, τότε η δημοκρατία συρρικνώνεται και η γραφειοκρατία γίνεται «σιδερένιο κέλυφος υποταγής» (Gehäuse der Hörigkeit) κατά τον Βέμπερ. Αντίστοιχα και ο Αντόρνο (1951) επέκρινε την ιδεολογική συμμόρφωση και ισοπέδωση των ατόμων σε πειθαρχημένους καταναλωτές και υπηκόους μέσω της βιομηχανικά παραγόμενης «μαζικής ψυχολογίας» και της «πολιτισμικής βιομηχανίας».

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αν εξετάσουμε και την *Πολιτική ως Επάγγελμα* από την ιδεοτυπική σκοπιά του Βέμπερ διαπιστώνουμε πως η τελευταία κινείται ανάμεσα στον ιδεότυπο της *εγωκεντρικής και κομματικής, πολιτικής καριέρας* (πρώτος πόλος) και την *κοινωνική αποστολή* (δεύτερος πόλος). Όσο περισσότερο ο πολιτικός αναγκάζεται - εκ των πραγμάτων και για την πολιτική του επιβίωση - να αφοσιώνεται, κυρίως, στους τακτικισμούς και τις επικοινωνιακές – ψηφοθηρικές σχέσεις με τους εκλογείς του (και έτσι να *μετατρέπεται σε ηθοποιό* κατά τον Μαξ Βέμπερ), τόσο πιο πολύ τείνει να βλέπει την κοινωνικοπολιτική του αποστολή μάλλον ως μέσον για την κομματική του καριέρα, παρά ως αυτοσκοπό. Ενίοτε μάλιστα, τα κόμματα και ορισμένοι πολιτικοί αναπτύσσουν τόσο υπέρμετρα και χωρίς ευθύνη για τις συνέπειες τις ψηφοθηρικές εξαγγελίες τους, ώστε αυτοεγκλωβίζονται σ' αυτές – αδυνατώντας να απαλλαγούν από *«τα πνεύματα που οι ίδιοι κάλεσαν»* - παρόμοια όπως *ο μαθητευόμενος μάγος* του Γκαίτε. Και αυτό συμβαίνει, όσο κι αν οι ίδιοι μπορεί να ξεκίνησαν την πολιτική τους σταδιοδρομία με πραγματικό, κοινωνικό και πολιτικό ζήλο.

Μια σημαντική αιτία για την ποσοτική αύξηση και μεγέθυνση των δομικών παθογενειών που είδαμε, βρίσκεται σύμφωνα με έγκριτους συνταγματολόγους – και όχι μόνο – στο έντονο πρωθυπουργικοκεντρικό σύστημα που επεκράτησε με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986, η οποία επέφερε μιαν ανισορροπία στην άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας από την πλειοψηφία.[20] Ακόλουθα, χωρίς έναν πρόεδρο που μπορεί να έχει κάποιο λόγο σε ακομμάτιστα διαδικαστικά θέματα, όπως π.χ. πότε κλείνει η Βουλή για διακοπές και πότε προκηρύσσονται εκλογές και, ακόμη, χωρίς να έχει κάποιο μεσολαβητικό ρόλο στις σχέσεις κυβέρνησης και αντιπολίτευσης σε κρίσιμα θέματα, ο ελεγκτικός ρόλος των κομμάτων της μειοψηφίας συρρικνώνεται με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτές συμβιβαστικές πολιτικές λύσεις και η πλειοψηφία να ερμηνεύει τις έννομες διαδικασίες όπως θέλει. Στο πλαίσιο αυτό, οι κοινοβουλευτικές διαβουλεύσεις παίρνουν τη χροιά δημοψηφισματικών συρράξεων στις οποίες δεν επιδιώκονται στοιχειώδεις συμβιβασμοί, αλλά «μηδενικές λύσεις» - όπως συμβαίνει μόνο στα δημοψηφίσματα, όπου ο νικητής, δηλαδή η πλειοψηφία τα παίρνει όλα! Ξαναθυμίζουμε εδώ, πως στην καθημερινή πολιτική ατζέντα των κοινοβουλευτικών διαβουλεύσεων ο Μαξ Βέμπερ ήταν εναντίον των δημοψηφισματικών διαδικασιών (όπου οι αποφάσεις παίρνονται με ένα ναι ή ένα όχι) επειδή με τον τρόπο αυτό αποκλείονται οι συμβιβαστικές πολιτικές λύσεις. Χωρίς θεσμικά αντίβαρα στην πολιτική, όλοι υποτάσσονται στην ψηφοθηρία και τη συγκρουσιακή αντιπαράθεση με τους κομματικούς αντιπάλους.

Ο Βέμπερ είχε με ακρίβεια διαγνώσει τις αντινομίες, «τα ηθικά παράδοξα» και γενικά τις «διαβολικές δυνάμεις» που εμπλέκονται στο πολιτικό παιγνίδι». Για τους λόγους αυτούς παρομοίαζε την πολιτική «με αργό, αλλά σταθερό τρύπημα σε σκληρά σανίδια» [σήμερα θα λέγαμε σε *οπλισμένο σκυρόδεμα*] (Weber 1992, Κυπραίου 168). Μπορούμε άραγε να

μελετήσουμε και να αξιοποιήσουμε πολιτικά ορισμένα στοιχεία από την ανάλυση και τα εργαλεία που μας έδωσε;

Σημειώσεις

"Historisches Individuum" (ιστορική ατομικότητα): τον όρο (δηλαδή τη λέξη, το σημαίνον) και την αντίστοιχη έννοια υιοθέτησε ο Βέμπερ από τον H. Rickert (1902). Η έννοια του τύπου αυτού εξηγείται παρακάτω.

[2] Λ. Ρόρη, 2024: 189 επ.)

[3] Η αναγνώρισή μας στη σημαντική συμβολή των μεταφραστών έργων του Βέμπερ στα ελληνικά δεν αναιρεί το γεγονός πως οι ίδιοι αποδίδουν και ερμηνεύουν – δικαιολογημένα - ορισμένες βασικές έννοιες σύμφωνα με το στίγμα και τα ερωτήματα της δικής τους εποχής: όταν δεν είχαν αποσαφηνιστεί οι όροι (οι λέξεις) και τα σημαι-νόμενα (οι έννοιες) από την έρευνα στο έργο και τη μέθοδό του. Εξάλλου, οι σκοπιές από τις οποίες προσεγγίζου-με το έργο του Βέμπερ, ιδιαίτερα κατά τα τελευταία 20 χρόνια έχουν αλλάξει, ριζικά. Γι αυτό και το έργο του μεταφράζεται και αναμεταφράζεται διεθνώς.

[4] Αυτό έχει προσλάβει γιγάντιες διαστάσεις ήδη στην κοινωνία της τηλεόρασης και των ΜΜΕ και πολύ περισσότερο στην πραγματικότητα του σημερινού διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων.

[5]Max Weber, Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, (1904). Επανέκδ. 1922, 1985, στο Weber, 1985, GAWL.

[6] Κτιστάκις, Γ. 2004. Βούλγαρης, Γ. (2001). Αυγερίδης, Μ./ Γαζή, Ε./ Κορνέτης, Κ. (Επιμ.) (2015). Κωστής, Κ. Ριζάς, Σ. 2025. Παππάς, Τ. 2009.

[7] Κυριαρχία (Herrschaft) σημαίνει κατά τον Βέμπερ πως οι κυριαρχούμενοι (που στις σημερινές συνθήκες είναι οι πολίτες) μπορεί να έχουν εξωτερικά και κυρίως εσωτερικά κίνητρα για να θεωρούν την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων στην οποία είναι ενταγμένοι ως έννομη και θεσμική και να την αναγνωρίζουν συγχρόνως ως νόμιμη (legitim), δηλαδή ως έγκυρη και νομιμοποιημένη. Σε αντίθεση προς τη νόμιμη κυριαρχία, η υπακοή στην εξουσία (Macht ή Gewalt) υπαγορεύεται συνήθως από εξωτερικά κίνητρα, όπως π.χ. οικονομικά ή τον φόβο ποινών από την παράβαση του νόμου. Για τους λόγους αυτούς η μετάφραση του όρου κυριαρχία ως εξουσία στα ελληνικά είναι ανακριβής. Τόσο η *προσωπική δύναμη ή ισχύς* στα γερμανικά, όσο και η εξουσία (όταν η τελευταία δεν εκφράζεται με τη λέξη Gewalt) διατυπώνονται συχνά με τον ίδιο όρο, Macht, από τον Βέμπερ, οπότε μπορούμε να κάνουμε τον διαχωρισμό μόνο από τα συμφραζόμενα. Όπως λέμε π.χ. στα γερμανικά, *die Obristen haben die Macht ergriffen*, παρόμοια λέμε στα ελληνικά, *οι συνταγματάρχες κατέλαβαν την εξουσία*. Σχετικά, ο ερευνητής του έργου του Βέμπερ, Hennis (2016:190) διευκρινίζει πως στην περίπτωση της εξουσίας η λέξη Macht σημαίνει Amtsmacht, δηλαδή *εξουσία* μέσω του *αξιώματος ή της θεσμικής θέσης που έχει κανείς*. Αντίστοιχα, και ο *καταμερισμός ή διάκριση των εξουσιών* εκφράζεται στα γερμανικά ως *Gewaltenteilung* (όχι ως Herrschaftsteilung). Όπως θα δούμε, ο τύπος της *χαρισματικής κυριαρχίας* σημαίνει υπακοή και αφοσίωση, όχι στη βάση της παράδοσης ή/και των εξωτερικών νόμων και κανόνων, αλλά στο πλαίσιο της εσωτερικής σχέσης και πίστης προς ένα χαρισματικό ηγέτη. Στην πραγματικότητα, η έννομη και νόμιμη (legitim) κυριαρχία αποτελείται από τον συνδυασμό και των τριών αυτών τύπων (Weber, 1985, WG.: 122 επ.)

[8] Δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ στο γεγονός πως το λεγόμενο *προσωπικό χάρισμα*, στην πραγματικότητα είναι σύμφυτο με κοινωνική καταγωγή, οικονομικοκοινωνικές συνθήκες, χρήμα και προπαγάνδα , αλλά και ιστορικές συγκυρίες και ευκαιρίες που ανεβάζουν και αναδεικνύουν κάποιον ως χαρισματικό ή, αντίθετα, τον κατεβάζουν και τον απομυθοποιούν.

[9] Στο εξής, μεταφρασμένα χωρία με αναφορά στον *Weber 1992* προέρχονται από τη σχετική μετάφραση του Στ. Χιωτάκη, «*Η Πολιτική ως Επάγγελμα*» που δεν έχει ακόμη εκδοθεί. Για όσους -ες επιθυμούν να δουν το ίδιο το κείμενο του Βέμπερ παραπέμπουμε στη γνωστή μετάφραση του Μ. Κυπραίου.

[10] Ως προσομοίωση ορίζεται (και στο Google) η δημιουργία ενός (υποθετικού) μοντέλου που αναπαριστά μια πραγματική διεργασία ή ένα σύστημα, με στόχο την κατανόηση, την ανάλυση και την πειραματική μελέτη της λειτουργίας του.

[11]Από τη σκοπιά αυτή, φαίνεται προβληματική η χρήση του όρου «πράττειν» αντί της «δράσης» (Handeln). Όπως επίσης εκτός πλαισίου νοηματοδότησης είναι και η απλή, ανακλαστική και χωρίς εσωτερικές προθεσιακές διεργασίες (Intentionen) έννοια της συμπεριφοράς, από την οποία απουσιάζει το νοηματικό περιεχόμενο που είναι αναπόσπαστο από την έννοια της δράσης, βλ. Schluchter, W. (Ed.). 1980. Για σχολιασμό βλ. Ν. Ναγόπουλος (2023), (2011)

[12] Χιωτάκης, Στ. (1992). Ο ίδιος, (1994)

[13] Ο γνωστός όρος του Βέμπερ δείχνει την πορεία από την πίστη στα πνεύματα και τις μαγικές λύσεις στην λογική εξήγηση των φαινομένων. Ο ίδιος όρος επισημαίνει εδώ την απομυθοποίηση ιδεολογικών, συνδικαλιστικών στρατηγικών και υπερβολών στις αρχές της μεταπολίτευσης, οι οποίες – χωρίς ευθύνη για τα αποτελέσματα - κατέληξαν τελικά στην κυνική αρχή, «ο καθένας παίρνει ό,τι μπορεί», σύμφωνα με τον Γ. Μοσχονά: 2015: 438).

[14] Παπαδογιάννης, Ν. (2015): 132-150. – Κοτσακά-Καλαϊτζιδάκη, Θ. (2012): 116-132.

[15] Οι στόχοι αυτοί είχαν έντονα επιδιωχθεί, κυρίως, από τους Σπαρτακιστές και το κομμουνιστικό κόμμα, την εποχή που ο Βέμπερ ετοίμαζε τα κείμενα αυτά, μετά την επανάσταση του 1918 και την κατάργηση της μοναρχίας.

[16] Ανάλογο παράδειγμα είδαμε το 2019, όταν ο τότε Πρόεδρος Τραμπ (στην πρώτη θητεία του) αρνήθηκε να αναγνωρίσει τα εκλογικά αποτελέσματα των προεδρικών εκλογών στις ΗΠΑ και οι οπαδοί του επιχείρησαν έφοδο στο Καπιτώλιο και –ίσως - πιθανό πραξικόπημα. Η βίαιη δράση τους απέτυχε προσκρούοντας στην έννομη συνταγματική τάξη.

[7] Βλ. Μανιτάκης, 2011.

[18] Η σχετική ανάλυση του Βέμπερ βασίζεται στο κλασικό βιβλίο του Ferdinand Tönnies, Gemeinschaft und Gesellschaft (Κοινότητα και Κοινωνία: (1887/1910), στο οποίο περιγράφει και αναλύει δυο διαφορετικούς τύπους κοινωνίας. Κατά τον ίδιο, με την ανάπτυξη του καπιταλισμού ο δεύτερος τύπος *των* απρόσωπων, εταιρικών οικονομικοκοινωνικών σχέσεων και των τυπικών συναλλαγών της εταιρικής κοινωνίας διαδέχεται την προσωποπαγή και συλλογική κοινότητα. Ο Βέμπερ θεωρούσε το έργο αυτό πολύ σημαντικό και κλασικό.

[19] Πρόκειται για γνωστές μεγάλες επιχειρήσεις όπως π.χ. η Pireli (ελαστικών στην Πάτρα που έκλεισε το 1992 και μεταφέρθηκε στην Τουρκία), η Πειραϊκή Πατραϊκή, η ΑΓΕΤ Ηρακλής, η Levi's, η Εσκιμό, η Ιζόλα, η ΠΥΡΚΑΛ, η Πίτσος, η Αθηναϊκή Χαρτοποιία κ.ά

[20] Κατά τον καθηγητή της Νομικής Σχολής Αθηνών Σ. Βλαχόπουλο, η έντονη κριτική που ασκήθηκε «στις λεγόμενες υπερεξουσίες» του συντάγματος του 1975 οδήγησε τελικά στην ανισορροπία της λειτουργίας του πολιτεύματος. Με την αναθεώρηση του 1986 υιοθετήθηκαν διατάξεις σύμφωνα με τις οποίες «ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν πρέπει να κάνει τίποτε, πρέπει να αρκείται στα καθήκοντα ενός «πολιτικού συμβολαιογράφου». Και θέτει το ερώτημα: «Έναν τέτοιο Πρόεδρο της Δημοκρατίας θέλουμε σήμερα όπου γίνεται λόγος διαρκώς για θεσμικά αντίβαρα κι έχουμε ένα πρωθυπουργοκεντρικό σύστημα;» Βλ. Όμιλος Μάνεση «*Αριστ. Μάνεσης*» Επιστημονική Ημερίδα: *50 χρόνια Δημοκρατίας. Μια πρώτη αποτίμηση* 15/04/2024 *https://www.constitutionalism.gr › peninta-xronia-dimo...*

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αντωνοπούλου, Μ. και Χιωτάκης, Σ. (2011) (Επιμ.), *Max Weber ο σύγχρονός μας*, Αθήνα, Νήσος.

Αυγερίδης, Μ., Γαζή, Ε. και Κορνέτης, Κ. (Επιμ.) (2015), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δυο αιώνων,* Θεμέλιο.

Βενιζέλος, Ε. (2018), “Η φενάκη της άμεσης δημοκρατίας και η φθορά της ευρωπαϊκής φιλελεύθερης δημοκρατίας” ΤΑ ΝΕΑ, 12.11.

Βενιζέλος, Ε. (2023), *https://www.tanea.gr/2023/03/14/politics/eyaggelos-venizelos-apofasi-kolafos-tou-edda-gia-ton-georgiou-i-ellada-paraviase-to-dikaioma-sti-dikaii-diki/*

Βούλγαρης, Γ. (2001), *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία* 1974-1990, Θεμέλιο.

Κοτσακά - Καλαϊτζιδάκη, Θ. (2012), *Διαιρετικές τομές και πολιτική οργάνωση: η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ στους νομούς Φλώρινας και Ηρακλείου στη μεταπολίτευση (1974-1981)*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κτιστάκης, Γ. (2004). *Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αθήνα, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου / Εκδόσεις Σάκκουλα.

Κωστής, Κ., Ριζάς, Σ. με τη συνεργασία της Θεοδωροπούλου, Α. (Επιμ.) (2025), *Ιστορίες της Μεταπολίτευσης,* Πατάκη.

Μανιτάκης, Α. (2011), «Η διάκριση των εξουσιών ως οργανωτική βάση του κράτους ή ως πολιτική αρχή», http://www.constitutionalism.gr/ Καταχώρηση 16-4-2011.

Μακρυδημήτρης, Α. (2006), *Κράτος των πολιτών*. Λιβάνης.

Μοσχονάς, Γ. (2015), Η επικαιρότητα και η ήττα των αξιών της μεταπολίτευσης, στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή και Κ. Κορνέτης (Επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Θεμέλιο, σσ. 434-439.

Ναγόπουλος, Ν. (2023), *Κοινωνιολογικές θεωρίες σε μετάβαση στον 21ο αιώνα: Συνδέσεις με τους Κλασικούς και αναθεωρήσεις*, Αθήνα, Κάλλιπος.

Ναγόπουλος, Ν. (2011) (Επ. Επιμ.), *Οι κοινωνικές επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση*, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπ/μίου Αιγαίου.

Ναγόπουλος, Ν. (2011), Πτυχές της κοινωνιολογικής θεωρίας της γνώσης και του κοινωνικού νοήματος στο έργο του Max Weber και οι επιδράσεις στο αναθεωρημένο γλωσσοαναλυτικό παράδειγμα, στο Μ. Αντωνοπούλου και Σ. Χιωτάκης (Επιμ.), *Max Weber, ο σύγχρονός μας: Δοκίμια κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας.*

Nye, J. S. (2005), *Ήπια ισχύς: Το μέσον επιτυχίας στην παγκόσμια πολιτική,* Παπαζήση.

Όμιλος «Αριστ. Μάνεσης» Επιστημονική Ημερίδα: *50 χρόνια Δημοκρατίας. Μια πρώτη αποτίμηση* 15/04/2024 *https://www.constitutionalism.gr › peninta-xronia-dimo...*

Παπαδογιάννης Ν. (2015), Νεανική πολιτικοποίηση και “πολιτισμός” στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή και Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 133-150.

Παππάς, Τ. (2009), *Το χαρισματικό κόμμα*, Πατάκης.

Σαματάς, Μ. (2024), *Το κομματικό κράτος στην Ελλάδα στα 50 χρόνια από τη Μεταπολύτευση* (1974-2024), Παπαζήση.

Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2001), *Η κορυφή του πελατειακού κράτους. Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της κεντρικής διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-2000*, Ποταμός.

Σωτηρέλης Γ. Χ. (21/11/2023) 50 χρόνια μετά. Η δραματική οπισθοδρόμηση της Ελληνικής Δημοκρατίας: *Όμιλος «Αριστοβουλος Μάνεσης»* https://www.constitutionalism.gr ›

Χατζή, Α. (2015), *Λεωνίδας Κύρκος: Η τελευταία μάχη,* Επίκεντρο.

Χιωτάκης, Σ. (2023), Ιστορικά αίτια και ερωτήματα στη μέθοδο προσέγγισης της πραγματικότητας από τον Max Webe»", στο Ν. Ναγόπουλος (Επ. Επιμ.), *Οι κοινωνικές επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση*, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Πανεπ/μίου Αιγαίου, σσ.123-136.

Χιωτάκης, Σ. (2024), Το θρησκευτικό χάρισμα και η εκκοσμίκευσή του στην Ευρώπη: Σχέσεις ανάδρασης, στο Α. Σακελλαρίου (Επ. Εισαγ.), *Εκκοσμίκευση Από την επιστροφή του Θεού στην επιμονή του κοσμικού*, iWrite, Θεσσαλονίκη, σσ. 155-185.

Χιωτάκης, Σ. (1992), «Τρομοκρατία - αντάρτικο πόλεων: Η χρησιμοποίηση αθέμιτων μέσων για την επίτευξη αμφίβολων στόχων». Ελευθεροτυπία, 11 Αυγούστου.

Χιωτάκης, Σ. (1994) «Όχι ήττα της Ελλάδας, αλλά των λαϊκιστών», Οικονομικός Ταχυδρόμος 3 Μαρτίου: 32-35.

Weber, M. (1987), *Η Πολιτική ως Επάγγελμα*, Εισαγ. μτφρ. Μ. Κυπραίος, Παπαζήσης.

Weber, M. (1997), *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, μτφρ. Μ. Κυπραίος, Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Adorno, T. (1951), *Minima Moralia*, Suhrkamp, Frankfurt/M.

Hennis, W. (2016), *Max Weber und Thukydides,* Mohr Siebeck

Kalberg, S. (1980), Max Weber's types of rationality: Cornerstones for the analysis of rationalization processes in history, *American Journal of Sociology,* Vol. 85, No 5, pp. 1145–1179.

Parsons, T. (1964), *The Social System,* Canada, Free Press.

Rickert, H. (2002), *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, Mohr, Tübingen/Leibzig.

Rori L. (2024), Political Violence in the 3rd Greek Republic, in V. Panagiotopoulos, G. Voulgaris, S. Rizas (eds.) ,*50 Years of Democracy. What changed? How much have we changed?* To Vima Stin Historia, issue 7.

Schluchter, W. (Ed.). (1980), *Verhalten, Handeln und System: Talcott Parsons' Beitrag zur Entwicklung der Sozialwissenschaften*, Frankfurt/M. Suhrkamp.

Tönnies, F. (1887) (2010), *Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Soziologie*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Weber, M. (1926) (1984), *Max Weber Ein Lebnensbild*, Mohr Siebek.

Weber, M. (1992), *Wissenschaft als Beruf* 1917/1919. *Politik als Beruf* 1919. (Hrsg. W. Mommsen und W. Schluchter in Zusammenarbeit mit B. Morgenbrod, MWGA). Mohr Siebeck. Tübingen,

Weber, M. (1921) (1988), *Gesammelte Politische Schriften*, 5. Aufl., (Hrsg.), von J. Winckelmann.

Weber, M. (1985), Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre Tübingen, Mohr.

Weber, M. 1985 (WG.), *Wirtschaft und Gesellschaft - Grundriss der Verstehenden Soziologie* Mohr.

ΦΥΛΟ

ΕΘΝΟΣ, ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 2008-2023: ΝΕΚΡΑ «ΣΩΜΑΤΑ ΜΕ ΣΗΜΑΣΙΑ»

Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος,[α] Αλεξάνδρα Χαλκιά[β]

[α] ΠΜΣ «Κοινωνιολογία», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
[β] Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Με ποιους τρόπους το έθνος και το φύλο φαίνεται να καθορίζουν την αξία της ζωής και του θανάτου στη σημερινή Ελλάδα; Η έρευνα προσεγγίζει το παραπάνω ερώτημα με τη διενέργεια στοχευμένης μελέτης 5 περιπτώσεων θανάτων που συνέβησαν στην Ελλάδα από το 2008 ως το 2022 και έγιναν αντικείμενο δημόσιας συζήτησης καθώς και διαφορετικών ειδών κινητοποιήσεων. Συγκεκριμένα, μελετήθηκε ο δημόσιος λόγος γύρω από τους θανάτους των Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου (06/12/2008), Ζακ Κωστόπουλου (21/09/2018), του Νιγηριανού Μαμάν «Εμπουκά» Σουμπέκ (08/02/2019) και των Ρομά Νίκου Σαμπάνη (22/10/2021) και Κώστα Φραγκούλη (13/12/2022). Μέσω της ανάλυσης της δημόσιας συζήτησης, μελετώνται οι νοηματοδοτήσεις και οι αγώνες που αφορούν τους συγκεκριμένους θανάτους ως γεγονότα που αναδεικνύουν τις κυρίαρχες έμφυλες, εθνικές και «φυλετικές» κοινωνικές ιεραρχήσεις στη σύγχρονη Ελλάδα. Η ανάλυση εκκινεί από το 2008 και τη δολοφονία Γρηγορόπουλου, στο πρόσωπο του οποίου φαίνεται πως, εκτός από τη συμπύκνωση της εναντίωσης στην αστυνομική καταστολή, προβλήθηκε επιτυχημένα και το ιδεώδες μιας «λευκής» (άσπιλης) νεότητας «από καλή οικογένεια» (όλες οι ιδανικές εθνικές και έμφυλες αξίες). Οι υπό μελέτη περιπτώσεις επιλέχθηκαν στη βάση μιας διαβαθμισμένης απομάκρυνσης από αυτό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κανονιστικό ιδεώδες και αυτό που διερευνάται είναι η συνάφειά της με τις επακόλουθες κινητοποιήσεις.

Λέξεις Κλειδιά: Έθνος, Φύλο, Νεκρό Σώμα, Αγώνες, Αστυνομία

NATION, GENDER AND SOCIAL CONFLICT IN GREECE OF 2008-2023: DEAD "BODIED THAT MATTER"

Konstantinos Angelopoulos,[α] Alexandra Halkias[β]

[α] Postgraduate Program "Sociology", Panteion University of Social and Political Sciences
[β] Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

In which ways do nation and gender seem to determine the value of life and death in contemporary Greece? Our research attempts to approach the above question by conducting a targeted study of 5 cases of deaths that took place in Greece from 2008 to 2022 and became the cause of public debate and social conflict. Specifically, public discourse surrounding the deaths of Alexandros Grigoropoulos (06/12/2008), Zak Kostopoulos (21/09/2018), Nigerian Maman "Embuka" Soumbek (08/02/2019) and of Romani descent, Nikos Sampanis (22/10/2021) and Kostas Fragoulis (13/12/2022) was studied. Through the analysis of public discourse, we study the meanings and the social struggles surrounding these deaths as events that highlight the dominant gender, national and "racial" social hierarchies in contemporary Greece. The analysis begins with the 2008

murder of Grigoropoulos, whose death seems to concentrate opposition to police repression public perception of his identity emerges as that of a “white” (unsullied) young boy “from a good family” (the ideal national and gender values). The cases of this study were selected on the basis of a demarcated departure from what could be characterized as a normative idea and the research explores its relevance to the subsequent social struggles and conflicts.

Keywords: Nation, Gender, Dead Bodies, Struggles, Police

Εισαγωγή

Στις 17 Φεβρουαρίου 2019 ο δημοσιογράφος Γιάννης Ανδρουλιδάκης έκανε την παρακάτω δήλωση, η οποία αναδημοσιεύτηκε από την ιστοσελίδα της ραδιοφωνικής εκπομπής «*Ελληνοφρένεια*»:

> «Δέκα χρόνια μετά την εξέγερση που προκάλεσε η δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από ειδικό φρουρό, το κίνημα της αλληλεγγύης ενάντια στην καταστολή εξακολουθεί να υποφέρει από ένα εντελώς απαράδεκτο ελάττωμα: διαχωρίζει ασυναίσθητα, αλλά πραγματικά, τα θύματα της καταστολής σε Έλληνες και ξένους. Για κάθε Παύλο Φύσσα που μας ξεσηκώνει, υπάρχει ένας Λουκμάν Σαχζάτ για τον οποίον κάναμε πολύ λιγότερα. Για κάθε Αλέξανδρο που μας έβγαλε στο δρόμο, υπάρχει ένας Εμπουκά που θα προκαλέσει μόνο την περιορισμένη μας αγανάκτηση. Για κάθε Ζακ που θα συγκινήσει και θα κινητοποιήσει τα πιο ευγενικά μας αισθήματα, υπάρχει ένας μετανάστης που πετάχτηκε νεκρός σε κάποιο τμήμα ή κάποιο δρόμο χωρίς να μας ταράξει. Δεν μπορούμε να έχουμε ένα αντιρατσιστικό κίνημα μέσα στο οποίο θα επιβιώνουν ρατσιστικοί διαχωρισμοί.»

Το παραπάνω παράθεμα αποτελεί μία καλή αφετηρία για την παρουσίαση της παρούσας έρευνας. Βασικό ερώτημα της έρευνας είναι, αν μπορεί, κι αν ναι πώς, η κοινωνική ταυτότητα, (ιδιαίτερα η φυλή, η εθνικότητα και το φύλο), ενός νεκρού να αποτελέσει αποφασιστικό παράγοντα για την παραγωγή αντιστάσεων και αγώνων, και για την εκδήλωση δημόσιου πένθους. Προκειμένου να προσεγγίσουμε μια απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, η παρούσα έρευνα μελέτησε 7 περιπτώσεις θανάτων που συνέβησαν στην Ελλάδα την περίοδο 2008-2023 με ενεργό εμπλοκή της ελληνικής αστυνομίας.[1] Οι συγκεκριμένες περιπτώσεις επιλέχθηκαν γιατί οι κοινωνικές ταυτότητες των θυμάτων καλύπτουν ένα φάσμα έμφυλων και εθνικών «αποχρώσεων» και οι αγώνες που ακολούθησαν (ή η πολιτισμική επιχείρηση να υποτιμηθούν οι θάνατοι) αφορούσαν αυτές ακριβώς τις αποχρώσεις. Κεντρικό ερώτημα ήταν το πώς η κοινωνική εκτίμηση των «σωμάτων με σημασία» (Μπάτλερ 2008) διαμορφώνεται μέσα από τον κόμβο έθνος-φύλο, με μια έμφαση στον ρόλο που παίζει ο εθνικισμός (Χαλκιά 2007, 2012). Οι περιπτώσεις επιλέχθηκαν στη βάση μιας διαβαθμισμένης απομάκρυνσης από αυτό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κανονιστικό ιδεώδες. Αυτό που διερευνάται είναι η συνάφειά της με τις επακόλουθες κινητοποιήσεις. Βασικό μεθοδολογικό εργαλείο είναι η κριτική ανάλυση του δημοσιογραφικού και κινηματικού λόγου που συλλέχθηκε στοχευμένα για την κάθε περίπτωση.[2] Εδώ αναφερόμαστε με συντομία στη συνολική έρευνα, εκκινώντας από το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας. Μετά ακολουθεί μια σύνοψη

των αποτελεσμάτων της διερεύνησης του δημοσίου λόγου για τις 5 περιπτώσεις που αφορούσαν cis άνδρες. Κλείνουμε με μια περίληψη των συμπερασμάτων.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Προσεγγίζουμε την εθνική και έμφυλη ταυτότητα των νεκρών ανθρώπων ως λογοθετικά σχήματα που παράγουν ισχυρές ταυτίσεις και αντιπαραθέσεις και φυσικοποιούνται μέσω μιας επίκλησης της βιολογικής αλήθειας των σωμάτων. Επίσης, οι αγώνες της μελέτης σχετίζονται με την υποκειμενοποίηση ενάντια στην «αλήθεια» που επιχειρεί να επιβάλλει η εξουσία. Οι αγώνες αυτοί, όπως το έθεσε ο Φουκό, δεν υπόσχονται γενικά, παραθέτουμε, «την απελευθέρωση, την επανάσταση ή την ταξική σύγκρουση», αλλά στοχεύουν τα άμεσα αποτελέσματα της εξουσίας, αυτά που ορίζουν το «ποιοι είμαστε» (Φουκό 1991: 80-81). Επιπλέον, μελετώνται οι θάνατοι συγκεκριμένων προσώπων καθώς το βίωμα της απώλειας δημιουργεί ένα λεπτό «εμείς» (Butler 2004: 20) και μια υπενθύμιση της συλλογικής μας ευαλωτότητας και ευθύνης απέναντι στα άλλα σώματα (στο ίδιο: 30).

Ο ίδιος ο αριθμός των θανάτων δεν έχει απαραίτητα μεγάλη σημασία (Butler 2010: xxi). Ο Paul Slovic (2007: 80) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «οι άνθρωποι κινητοποιούνται από τον πόνο ή τη δυσκολία του ενός, αλλά όχι του ενός εκ των πολλών». Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι το συν-αίσθημα ή η συναισθηματική επίδραση (affect) και η προσοχή που προκαλεί ένα γεγονός δεν κυριαρχούν όταν εκφράζονται με αριθμούς ή στατιστικές, αλλά όταν τα θύματα προσωποποιούνται (στο ίδιο: 82-83). Τέλος, οι θάνατοι που μελετήσαμε χαρακτηρίζονται ως άδικοι κατά το παράδειγμα του Thomas Olesen (2015: 14-15), στη βάση του συλλογισμού ότι όταν η δράση της εξουσίας για περιορισμό ή έλεγχο της ελευθερίας έχει ως αποτέλεσμα το θάνατο ενός υποκειμένου, τότε το νεκρό σώμα μπορεί να αναδειχθεί σε σύμβολο αδικίας. Ακολουθούν τα στοιχεία για τις πέντε περιπτώσεις της παρούσας μελέτης.

Ταυτότητες, δημόσιος λόγος και αντιστάσεις

Αλέξης Γρηγορόπουλος

Ο Αλέξης Γρηγορόπουλος αποτελεί την λευκή cis αρρενωπότητα της έρευνας. Δολοφονήθηκε στις 6 Δεκεμβρίου του 2008 από σφαίρα Ειδικού Φρουρού στα Εξάρχεια. Με το θάνατό του ακαριαία εκδηλώθηκαν διαμαρτυρίες, μαζικές πορείες σε διάφορες πόλεις κ.ά. Η αφαίρεση της ζωής του Γρηγορόπουλου κινητοποίησε αγώνες από πολλά στρώματα της κοινωνίας, ανεξαρτήτως οικονομικής τάξης, ηλικίας και φύλου. Η αξία της ζωής του λευκού, νεαρού Έλληνα δεν τέθηκε υπό αμφισβήτηση και θεωρήθηκε αυτονόητη, μαζικά. Συγχρόνως, η κρατική εξουσία κατευθύνθηκε στην αποπολιτικοποίηση της δολοφονίας, είτε μέσω του κυβερνητικού εκπροσώπου Β. Αντώναρου, ο οποίος δύο μέρες μετά τη δολοφονία, στο «*Βήμα*», δήλωσε πως: «Δεν υπάρχουν πολιτικές ευθύνες για το θάνατο του 16χρονου», είτε, για παράδειγμα, διαιρώντας τους ανθρώπους που κινητοποιούνταν -σε «κουκουλοφόρους» και μη- είτε, τέλος, κατηγορώντας την αντιπολίτευση ότι δεν τάσσεται υπεύθυνα ενάντια στα επεισόδια, σαν αυτά να μην είχαν πυροδοτηθεί από εύλογη αιτία.

Ο θάνατος του Γρηγορόπουλου φαίνεται να είχε το μεγαλύτερο αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία από τις περιπτώσεις της μελέτης. Όπως αναφέρεται στο «*Βήμα*» (8/12/2008), η σφαίρα που δέχτηκε το «αδικοχαμένο αγόρι [...] διαπέρασε το σώμα της ελληνικής κοινωνίας». Στο πρόσωπό του συσσωρεύτηκαν οι ματαιωμένες ανάγκες από ανθρώπους που στα μάτια του έβλεπαν την ενσάρκωση ενός εξιδανικευμένου προτύπου υποκειμένου, είτε τον ίδιο τον εαυτό των πολλών νέων που συμμετείχαν στις πορείες, είτε έναν νεαρό Έλληνα, όπως αναφέρει η Χαλκιά (2012) ένα «δικό μας παιδί». Επίσης, οι αγώνες που συσχετίστηκαν με αυτόν το θάνατο δεν αφορούσαν το τι ήταν ο Γρηγορόπουλος, ή το τι θα έπρεπε να είναι. Αντιθέτως, εκδηλώθηκαν ως αγώνες ενάντια στις μορφές κυριαρχίας και ειδικά, στη συγκεκριμένη περίπτωση, στην κρατική εξουσία (Φουκό 1991: 81).

Ζακ Κωστόπουλος

Η περίπτωση της δολοφονίας του Ζακ Κωστόπουλου/ Zackie Oh!, 33 ετών, επιλέχθηκε καθώς επρόκειτο για υποκείμενο που ταυτοποιήθηκε στο δημόσιο λόγο ως Έλληνας καθώς και σχετικά γνωστό μέλος της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας. Δολοφονήθηκε στην περιοχή της Ομόνοιας στις 21 Σεπτεμβρίου του 2018. Αρχικά ο δημόσιος λόγος τον παρουσίασε ως τοξικοεξαρτημένο ληστή. Όταν διαπιστώθηκε ότι ήταν γνωστός ακτιβιστής για τα δικαιώματα των οροθετικών, ΛΟΑΤΚΙ+ συλλογικότητες και άλλα κινηματικά υποκείμενα και ομάδες συνέδεσαν τη δολοφονία του με τη γενικότερη αδικία που υφίσταται η ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα, θέτοντας το νεκρό queer σώμα ως άξιο πένθους μέσω αρκετά μαζικών αγώνων. Ταυτόχρονα, η αξία αυτή αμφισβητείται από τη μεριά της εξουσίας και συγκεκριμένα μέσω των Μ.Μ.Ε., τα οποία είτε επιχείρησαν να υποτιμήσουν την queer ταυτότητα του Ζακ (ΑΡΤ 24/09/2018),[3] είτε να αθωώσουν τους κατηγορούμενους (Twitter Τατιάνας Στεφανίδου, 23/09/2018[4]), είτε αξιοποίησαν τις διαρροές της ΕΛ.ΑΣ. με τρόπο που παρουσίαζαν τον Ζακ ως θύτη (*Το Βήμα* 09/10/2018).[5] Ο θάνατος του Ζακ και οι αγώνες που σχετίστηκαν με αυτόν αύξησαν την ορατότητα ζητημάτων ΛΟΑΤΚΙ+ ανθρώπων στη κοινή γνώμη και την ελληνική κοινωνία.

Μαμάν «Εμπουκά» Σουμπέκ

Ο Μαμάν Σουμπέκ, 34 ετών, ήταν Νιγηριανός μετανάστης που κατέληξε στο Α.Τ. Ομόνοιας στις 8 Φεβρουαρίου 2019. Ο θάνατός του γνωστοποιήθηκε 9 μέρες μετά από την «Οργάνωση Ενωμένων Γυναικών Αφρικής». Η κρατική εξουσία δεν παρήγαγε κανένα λόγο για αυτό το νεκρό σώμα παρά μόνο όταν εξαναγκάστηκε να παραγάγει αντί-λόγους, δίνοντας εξηγήσεις για το συμβάν. Κατά κάποιο τρόπο, το σώμα του Εμπουκά δεν ήταν ήσσονος σημασίας, αλλά μάλλον μη σημασίας. Ο αγώνας ενάντια στη ρατσιστική αστυνομική βία και για την ανάδειξη της σημασίας της ζωής των μεταναστών/τριών ήταν περιορισμένης έκτασης και προέρχονταν κατά βάση από μεταναστευτικές κοινότητες, καθώς και από αντιφασιστικές και αντιρατσιστικές οργανώσεις. Η προσπάθεια υποτίμησης του νεκρού ήταν επίσης περιορισμένη και αφορούσε την καταγωγή του, καθώς εγγραφόταν στο δημόσιο λόγο γενικά ως «Νιγηριανός», χωρίς να προσωποποιείται. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο στο «*Πρώτο Θέμα*» στις 21/09/2019 με τίτλο «Συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο ΑΤ Ομόνοιας για τον θάνατο 35χρονου Νιγηριανού», στο οποίο λείπει ακόμα και το οριστικό άρθρο «του» ενώ γίνεται αντιληπτό

ότι η αποπροσωποίηση γίνεται στρατηγικά, καθώς στα tags αναζήτησης υπάρχει ο όρος «Εμπουκά».

Σταδιακά, πιο συντηρητικά μέσα απέδωσαν αξία στη ζωή του Εμπουκά, κυρίως κάνοντας αναφορά στο γεγονός ότι επιτελούσε με τυπικό τρόπο την αρρενωπότητά του, με έναν τρόπο που ενδεχομένως εξέφραζε μια συμπάθεια για το νεκρό χωρίς όμως να αντιπαρατίθεται με την αστυνομική πρακτική. Χαρακτηριστική αυτής της προσέγγισης είναι η προβολή μιας συνέντευξης της συζύγου του, Ντίτζι, στον ΑΝΤ1, στην οποία γίνονται και συναισθηματικά φορτισμένες δηλώσεις για την κόρη του (Δευτερογενής Πηγή: *Έθνος* 28/02/2019). Η υπόθεση δεν έλαβε μεγάλες διαστάσεις, ενδεχομένως λόγω του έθνους προέλευσής του, της ευαλωτότητας της Νιγηριανής κοινότητας στην Αθήνα, και του περιρρέοντος ρατσισμού. Ο θάνατός του στο Α.Τ. δεν αποτέλεσε σύμβολο αδικίας ευρύτερα για την ελληνική κοινωνία. Αντίστοιχα, οι κρατικοί θεσμοί και ο κυρίαρχος λόγος δεν υποχρεώθηκαν να παραγάγουν μεγάλο όγκο αναφορών για το περιστατικό, ούτε καν για να υποτιμήσουν την αξία του νεκρού σώματος.

Νίκος Σαμπάνης / Κώστας Φραγκούλης

Οι συγκεκριμένες υποθέσεις μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά. Αφορούν Έλληνες Ρομά που επιτελούσαν με (σχετικά) τυπικό τρόπο την αρρενωπότητα και κατέληξαν από αστυνομικά πυρά έπειτα από καταδίωξη. Ήταν νεαροί και παρουσιάστηκαν ως θύτες, προκειμένου να δικαιολογηθεί ο θάνατός τους.[6] Ο Νίκος Σαμπάνης, 18 ετών, κατέληξε στις 22/10/2021 στο Πέραμα και ο Κώστας Φραγκούλης, 16 ετών, στις 13/12/2022 στη Θεσσαλονίκη, ενώ βρισκόταν σε κώμα για 8 ημέρες. Στην περίπτωση του Σαμπάνη, δόθηκαν αγώνες υπεράσπισης της αξίας της ζωής του, οι οποίοι προήλθαν κυρίως από ομάδες Ρομά. Από την άλλη μεριά, παρατηρήθηκαν επιχειρήσεις αποπροσωποποίησης, διαστρέβλωσης της ταυτότητας του νεκρού (βλέπε *Πρώτο Θέμα* 23/10/2021 «Καταδίωξη στο Πέραμα: Σεσημασμένος ο 20χρονος που έπεσε νεκρός), γενικότερης υποτίμησης του φόνου από αστυνομικούς λειτουργούς (βλέπε Σταύρος Μπαλάσκας, 25/10/2021, «Οι βολές που έριξαν οι αστυνομικοί δεν ήταν επιθετικές, όσες κι αν ήταν»--σημειώνουμε, ήταν 36 οι σφαίρες) και από κυβερνητικά στελέχη όπως ο Άδωνις Γεωργιάδης, να αναφέρουν πως αυτή είναι η δουλειά της αστυνομίας (OPEN 23/10/2021).

Με τον θάνατο του Φραγκούλη, αρχικά επιχειρήθηκε η ίδια προσέγγιση. Αλλά αυτή τη φορά, φαίνεται πως είχε αρχίσει να γίνεται ορατό ότι τα Ρομά υποκείμενα πυροβολούνται (και πεθαίνουν) ακριβώς επειδή είναι Ρομά, καθώς με αφορμή το θάνατο του Σαμπάνη άρχισαν να γίνονται αναφορές και διεθνώς, για racial profiling και τους κανόνες της αστυνομικής εμπλοκής (22/10/2021, *HumanRights 360*). Παράλληλα, η κινητοποίηση των Ρομά ήταν εντονότερη. Ο Φραγκούλης προσωποποιείται ως Έλληνας Ρομ, ενώ λαμβάνει και κάποια συμπάθεια λόγω της κανονιστικής επιτέλεσης του φύλου του, διαμέσου της συζύγου του, η οποία έγινε δημοσιογραφικό θέμα όταν αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει εξαιτίας της απώλειας του συντρόφου της (IN.GR 13/01/2023). Ακόμα και οι πιο συντηρητικοί δημοσιογραφικοί ιστότοποι οδηγήθηκαν σε κάποια αναδίπλωση. Δεν εντοπίστηκαν στο υλικό της μελέτης επιθέσεις απευθείας στον νεκρό, όπως στην περίπτωση Σαμπάνη, αλλά αναδεικνύεται μια οπτική επικεντρωμένη στη λεγόμενη παραβατικότητα των Ελλήνων Ρομά. Για παράδειγμα, ενώ για τον Σαμπάνη έχουμε την αναφορά σε «σεσημασμένο», ο Φραγκούλης κυρίως αναφέρεται ως 16χρονος στην αρχή

(*Πρώτο Θέμα* 5/12/2022) και οι υποτιμητικές αναφορές κατευθύνονται είτε στην οικογένειά του (βλέπε *Πρώτο Θέμα*, 05/12/2022, «Θεσσαλονίκη: «Θα πάω και θα τον κάνω ανταλλακτικά» - Ο πάππους του 16χρονου απειλεί τον βενζινοπώλη») είτε γενικά στους Έλληνες Ρομά (βλέπε *Πρώτο Θέμα*, 05/12/2022 «Θεσσαλονίκη: «Θα πάρουμε τον νόμο στα χέρια μας», λένε Ρομά για τον πυροβολισμό του 16χρονου μετά από καταδίωξη»).

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, η διαδικασία απόδοσης αξίας στο νεκρό σώμα φάνηκε να ξεκινάει από ομάδες ανθρώπων που ταυτίζονται με όψεις της ταυτότητας του νεκρού, την «κοινότητα» στην οποία ανήκε ο νεκρός, της οποίας η ευαλωτότητα αναδεικνύεται από τον συγκεκριμένο θάνατο. Το αποτέλεσμα αυτών των αγώνων είναι η, έστω και μικρή, υπέρβαση των ορίων (ή συνόρων) της στενά εννοούμενης κοινότητας και η «συνάντηση» με ευρύτερα κοινωνικά ακροατήρια. Επίσης, παρατηρούμε πως όσο απομακρυνόμαστε από το ιδεατό έμφυλο και εθνικό πρότυπο, τόσο μικρότερη είναι η παραγωγή δημόσιου λόγου και τόσο δυσκολότερη γίνεται η μαζική κινητοποίηση.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις των Ελλήνων Ρομά και του Ζακ Κωστόπουλου καθώς με την ύπαρξή τους διασάλευαν την τυπική ελληνική ταυτότητα και την τυπική αρρενωπότητα, αντίστοιχα. Οι αγώνες υπεράσπισης της αξίας της ζωής τους και της ταυτότητάς τους ήταν εντονότεροι γιατί ήταν πιο ορατοί στην ελληνική κοινωνία από ότι παραδείγματος χάριν ο Εμπουκά, αλλά και οι επιχειρήσεις υποτίμησής τους ήταν εξίσου έντονες, γιατί με την απόδοση αξίας στα σώματα αυτά θα διαταράσσονταν η «καθαρότητα» του ελληνικού αρρενωπού ιδεατού προτύπου.

Σημειώσεις

[1] Η μελέτη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας του Κωστή Αγγελόπουλου, με επίβλεψη της καθηγήτριας Αλεξάνδρας Χαλκιά, στο ΠΜΣ «Κοινωνιολογία», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

[2] Για την περίπτωση του Γρηγορόπουλου αναλύθηκαν 24 πηγές, για την περίπτωση της Γκουλιώνη 29, για την περίπτωση του Κωστόπουλου 37, για την περίπτωση του Σουμπέκ 34, για την περίπτωση των Σαμπάνη και Φραγκούλη 73 και τέλος για την περίπτωση της Ιβάνκοβα 20. Το υλικό συλλέχθηκε από το Μάρτιο του 2023 μέχρι και το Μάρτιο του 2024.

[3] Documento Newsroom (25/01/2015), «Το... τερμάτισε το ΑΡΤ του Καρατζαφέρη – Αισχρό γκάλοπ για τον Ζακ Κωστόπουλο», *Documento*, Διαθέσιμο στο: https://www.documentonews.gr/article/to-termatise-to-art-toy-karatzaferh-aisxro-gkalop-gia-ton-zak-kwstopoylo/

[4] Lifo NewsRoom (23/09/2018), «Θύελλα αντιδράσεων για το γκάλοπ της Τατιάνας Στεφανίδου και την ερώτηση για το θάνατο του Ζακ Κωστόπουλου», *Lifo*, Διαθέσιμο στο:https://www.lifo.gr/now/greece/thyella-antidraseon-gia-gkalop-tis-tatianas-stefanidoy-kai-tin-erotisi-gia-thanato-toy

[5] Λαμπρόπουλος Βασίλης (09/10/2018), «Δείγματα DNA του Ζακ Κωστόπουλου στο μαχαίρι που βρέθηκε στο κοσμηματοπωλείο της οδού Γλάδστωνος», *Το Βήμα*, Διαθέσιμο στο: https://www.tovima.gr/2018/10/09/society/deigmata-dna-tou-zak-kostopoulou-sto-maxairi-pou-vrethike-sto-kosmimatopoleio-tis-odou-gladstonos/

[6] Ρέβη Ευλαμπία(23/10/2021), «Πέραμα: Συμπλοκή αστυνομικών της ΔΙΑΣ με Κακοποιούς», *Έθνος*, Διαθέσιμο στο: https://www.ethnos.gr/greece/article/179446/peramasymplokhastynomikonthsdiasmekakopoiys Ανυπόγραφο (23/10/2021), «Καταδίωξη στο Πέραμα: Σεσημασμένος ο 20χρονος που έπεσε νεκρός - Ανθρωποκυνηγητό για τον τρίτο που διαφεύγει», *Πρώτο Θέμα*, διαθέσιμο στο: https://www.protothema.gr/greece/article/1174332/katadioxi-sto-perama-sesimasmenos-o-20hronos-pou-epese-nekros-anthropokunigito-gia-ton-trito-pou-diafeugei/
Ανυπόγραφο (05/12/2022), «Καταδίωξη στη Θεσσαλονίκη με έναν σοβαρά τραυματία - Δεν πλήρωσε βενζίνη», *Πρώτο Θέμα*, διαθέσιμο στο: https://www.protothema.gr/greece/article/1314721/katadioxi-sti-thessaloniki-me-enan-sovara-traumatia-den-plirose-venzini/

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Butler, J. (2008), *Σώματα με σημασία: Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, Αθήνα, Εκκρεμές.

Φουκό, Μ. (1991), *Η μικροφυσική της Εξουσίας,* Αθήνα,Ύψιλον.

Χαλκιά, Α. (2007), *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας: Σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Χαλκιά, Α. (2012), Η Κοινωνιολογία της σεξουαλικότητας, οι αρρενωπότητες και ο έμφυλος Δεκέμβρης, στο Α. Αποστολέλλη και Α. Χαλκιά (Εισαγ.-Επιστ. Επιμ.), *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ Πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα,Πλέθρον, σσ. 215-249.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Butler, J. (2004), *Precarious life: The powers of mourning and violence*, London, Verso.

Butler, J. (2010), *Frames of war: When is life grievable?* London, Verso.

Olesen, T. (2015), *Global injustice symbols and social movements*, New York, Palgrave Macmillan.

Slovic, P. (2007), “If I look at the mass I will never act”: Psychic numbing and genocide, *Judgment and Decision Making,* Vol. 2, No 2, pp. 79-95.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΒΙΑ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ: ΜΟΡΦΕΣ, ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Λάουρα Αλιπράντη-Μαράτου[α]

[α] ομ. Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Περίληψη

Η οικονομική βία κατά των γυναικών αν και είναι μια πολύ κοινή και συχνή μορφή βίας στο πλαίσιο μιας στενής συντροφικής ετερόφυλης συνήθως σχέσης, δεν έχει διερευνηθεί συστηματικά, συγχέεται με άλλες μορφές βίας και όπως υποστηρίζεται είναι μια «αφανής μορφή βίας». Οι δράστες οικονομικής βίας ελέγχουν την ικανότητα των θυμάτων στο να αποκτήσουν, να χρησιμοποιήσουν και να διατηρήσουν οικονομικούς πόρους. Ακόμη απειλούν την οικονομική ασφάλεια των θυμάτων γυναικών και τη δυνατότητά τους για απόκτηση οικονομικής ανεξαρτησίας και αυτάρκειας. Στο πλαίσιο της μελέτης θα αναφερθούμε στις διάφορες μορφές οικονομικής βίας, στις επιπτώσεις που έχουν για τις γυναίκες και στις πολιτικές για την καταπολέμηση αυτής. Ακόμη θα παρουσιάσουμε και κάποια πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα από πανελλήνια έρευνα που διεξήγαγε το 2023 το ΕΚΚΕ.

Λέξεις Κλειδιά: Βία κατά των Γυναικών, Ορισμοί, Οικονομική Βία, Επιπτώσεις της Οικονομικής Βίας και Πολιτικές για την Καταπολέμησή της

ECONOMIC VIOLENCE AGAINST WOMEN: FORMS, IMPACTS, POLICIES

Laoura Alipranti-Maratou[α]

[α] Emerita Research Director, EKKE

Abstract

Economic violence against women, although is a very common and frequent form of violence within the context of a close, usually heterosexual, intimate relationship, has not been systematically investigated. It is confused with other forms of violence and, as claimed, is a "hidden form of violence". Perpetrators of economic violence control the ability of victims to acquire, use, and maintain financial resources. They also threaten the financial security of female victims and their ability to achieve economic independence and self-sufficiency. In the context of this study, we will refer to the various forms of economic violence and the various effects they have on women's lives and policies to combat it. We will also present some recent research data from a nationwide survey conducted by EKKE in 2023.

Keywords: Violence against Women GBV, Economic Violence, Effects of Economic Violence, Policies to Combat it

«Βία κατά των γυναικών» και «Οικονομική βία»: Ορισμοί

Το φαινόμενο της βίας κατά των γυναικών αποτελεί μια από τις πλέον ευρείες παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της σύγχρονης εποχής και ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που επηρεάζει δυσανάλογα τις γυναίκες και εντείνει τις έμφυλες ανισότητες (Αλιπράντη-Μαράτου και Βλαστάρη-Δυοβουνιώτου 2021).

Παρά τη σημαντική βελτίωση στα δικαιώματα και τη δράση των γυναικών κατά τη διάρκεια του περασμένου αιώνα, η βία κατά των γυναικών παραμένει ένα διαδεδομένο και επίμονο ζήτημα παγκοσμίως. Περιλαμβάνει σωματικές, σεξουαλικές, συναισθηματικές, οικονομικές ή ψυχολογικές ενέργειες ή απειλές, οι οποίες κατευθύνονται και επηρεάζουν το άλλο άτομο. Αφορά σε οιεσδήποτε συμπεριφορές που μπορεί να εκφοβίζουν, να χειραγωγήσουν, να βλάψουν, να τραυματίσουν. Η ενδοοικογενειακή κακοποίηση μπορεί να εκδηλωθεί σε άτομα οποιασδήποτε φυλής, ηλικίας, σεξουαλικού προσανατολισμού, θρησκείας ή φύλου και καλύπτει ένα εύρος σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων ζευγαριών ανεξαρτήτως εάν έχουν τελέσει γάμο ή έχουν αποκτήσει τέκνα. Ακόμη αφορά άτομα από όλα τα κοινωνικοοικονομικά υπόβαθρα και επίπεδα εκπαίδευσης. Σύμφωνα με δεδομένα των Ηνωμένων Εθνών (2023) υπολογίζεται ότι 736 εκατομμύρια γυναίκες (σχεδόν μία στις τρεις γυναίκες άνω των 15 ετών) έχουν «υποστεί σωματική ή/και σεξουαλική βία από συντρόφους, σεξουαλική βία από μη σύντροφο ή και τα δύο τουλάχιστον μία φορά στη ζωή τους» ενώ η εκτίμηση αυτή εξαιρεί εμπειρίες σεξουαλικής παρενόχλησης (UN Women 2023).

Εξάλλου, σύμφωνα με τον ΟΗΕ με τον όρο «ενδοοικογενειακή βία» (domestic violence) ή «βία μεταξύ συντρόφων» (intimate partner violence), ορίζονται όλες οι πράξεις σωματικής, σεξουαλικής, ψυχολογικής ή οικονομικής βίας που συμβαίνουν εντός της οικογένειας ή της οικιακής μονάδας, ανεξάρτητα από βιολογικούς ή νομικούς οικογενειακούς δεσμούς, ή μεταξύ πρώην ή νυν συζύγων ή συντρόφων, ή αν ο δράστης μοιράζεται ή έχει κοινή κατοικία με το θύμα (Αλιπράντη-Μαράτου και Βλαστάρη-Δυοβουνιώτου 2021).

Πρόσφατη Έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας (2023) ορίζει την οικονομική βία ως «κάθε ενέργεια ή παράλειψη που αποσκοπεί στην οικονομική κατάχρηση ή σε καταχρηστικό έλεγχο των οικονομικών, τις χρηματικές αμοιβές ή τις «τιμωρίες» που υπόκεινται οι γυναίκες λόγω της κοινωνικής, οικονομικής ή πολιτικής τους κατάστασης» (World Bank 2023).

Σχετικά με την «οικονομική βία» η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας (η λεγόμενη «Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης») περιλαμβάνει στον ορισμό της βίας κατά των γυναικών πράξεις που έχουν ως αποτέλεσμα ή ενδέχεται να οδηγήσουν και σε «οικονομική βλάβη» (άρθρο 3). Στο ίδιο άρθρο της Σύμβασης, επισημαίνεται ότι η οικονομική βία μπορεί να είναι μια μορφή ενδοοικογενειακής βίας (D'Agostono et al. 2023).

Τέλος, στο πλαίσιο της πρόσφατης Οδηγίας (2024/1385) της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την καταπολέμηση της έμφυλης βίας και της ενδοοικογενειακής βίας /GBV/Gender based Violence) ως βία ορίζονται όλες οι πράξεις βίας με βάση το φύλο που στρέφονται εναντίον

μιας γυναίκας ή ενός κοριτσιού επειδή είναι μια γυναίκα ή ένα κορίτσι ή που επηρεάζουν δυσανάλογα γυναίκες ή κορίτσια, που έχουν ως αποτέλεσμα ή είναι πιθανό να έχουν ως αποτέλεσμα σωματική, σεξουαλική, ψυχολογική ή οικονομική βλάβη ή ταλαιπωρία, συμπεριλαμβανομένων απειλών τέτοιων πράξεων, εξαναγκασμού ή αυθαίρετης στέρησης ελευθερίας, είτε εμφανίζεται στη δημόσια είτε στην ιδιωτική ζωή. Στο άρθρο 2 αναγνωρίζεται και η «οικονομική βία» ως μια μορφή βίας κατά των γυναικών (ΕΕ Οδηγία 2024/1385).

Αν και η οικονομική μορφή βίας δεν έχει προσδιοριστεί λεπτομερώς από τους διεθνείς οργανισμούς ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι ειδικοί επιστήμονες την έχουν περιγράψει ως οικονομικό έλεγχο, οικονομική δολιοφθορά/σαμποτάζ και οικονομική εκμετάλλευση, στέρηση και περιορισμό της οικονομικής ανεξαρτησίας του ατόμου που μπορεί να λάβει χώρα στο πλαίσιο της οικογένειας, των στενών σχέσεων και μερικές φορές διαιωνίζεται και από το ίδιο το κράτος (EIGE 2024).

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης θα αναφερθούμε στις όψεις της οικονομικής βίας, στις μορφές και στις επιπτώσεις που έχει για τις γυναίκες και τα νέα κορίτσια. Επίσης, θα παρουσιάσουμε κάποια ποσοτικά δεδομένα για την ελληνική πραγματικότητα που προέρχονται από την πρόσφατη πανελλήνια έρευνα πο υλοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ σε συνεργασία με την ΕΛΣΤΑΤ. Τέλος, θα αναφερθούμε σε κάποιες προτάσεις πολιτικής που, εφόσον εφαρμοστούν σε ευρωπαϊκό πλαίσιο, θα συμβάλουν στην σταδιακή εξάλειψη αυτής.

Οικονομική βία: Μια αφανής βία

Στις συζητήσεις για τη βία κατά των γυναικών, πολύ συχνά γίνεται αναφορά στην οικονομική βία που βιώνουν οι γυναίκες, καθώς και στη σχέση μεταξύ οικονομικής και άλλων μορφών βίας.

Αν και η έμφυλη βία συνδέεται συχνότερα με σωματικές ή σεξουαλικές πράξεις, η οικονομική βία αποτελεί μια διαφορετική μορφή βίας που πολύ συχνά δεν είναι διακριτή. Ακόμη, η οικονομική βία μπορεί να συμβεί σε συντροφική σχέση, στο πλαίσιο της εργασίας ή σε οικονομικές σχέσεις (Stylianou 2018).

Έρευνες σχετικά με την οικονομική κατάχρηση / βία, όπως διαπιστώθηκε, δε μπορούν να απεικονίσουν τις πραγματικές διαστάσεις αυτής της μορφής βίας εξαιτίας της έλλειψης έγκυρων ποσοτικών δεδομένων. Η συλλογή δεδομένων είναι πολύ δύσκολη, πρώτον γιατί δε γίνονται συχνά καταγγελίες των περιπτώσεων οικονομικής κατάχρησης από τις γυναίκες στην αστυνομία και δεύτερον γιατί οι επίσημες καταγγελίες στην αστυνομία αφορούν περισσότερο τη σωματική βία, με αποτέλεσμα τα δεδομένα να είναι ανακριβή και ελλιπή. Έτσι, η οικονομική βία είναι σε μεγάλο βαθμό παρεξηγημένη και ελλιπώς καταγεγραμμένη (EIGE 2023, EIGE 2024).

Όπως διαπιστώνουμε, η οικονομική βία κατά των γυναικών και των κοριτσιών είναι μια διάχυτη αλλά συχνά αφανής μορφή βίας. Οι δράστες οικονομικής βίας ελέγχουν την ικανότητα των θυμάτων στο να «*αποκτήσουν, να χρησιμοποιήσουν και να διατηρήσουν οικονομικούς πόρους*». Ακόμη απειλούν την οικονομική ασφάλεια των θυμάτων και τη

δυνατότητά τους για απόκτηση οικονομικής ανεξαρτησίας, αυτάρκειας και καλύτερης εκπαίδευσης (EIGE 2024).

Ακόμη, όπως επισημαίνεται σε σχετικές μελέτες, για την άσκηση οικονομικής βίας, δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στο θύμα και στον θύτη, γεγονός που σημαίνει ότι ο δράστης/σύντροφος μπορεί να συνεχίσει να ασκεί βίαιες και παραβιαστικές συμπεριφορές ή να τις ξεκινήσει μετά το χωρισμό των συντρόφων εξαναγκάζοντας το θύμα να συμφωνήσει σε επιβλαβείς οικονομικούς διακανονισμούς, όπως για παράδειγμα ο θύτης να αρνείται να στηρίξει οικονομικά τα παιδιά του. Όπως, χαρακτηριστικά αναφέρεται, η οικονομική βία συχνά οδηγεί, σε «οικονομική καταστροφή» (Μπόστογλου 2023).

Η οικονομική βία συνυπάρχει και με άλλες μορφές βίας από το στενό σύντροφο, όπως σωματική, ψυχολογική και σεξουαλική βία, αλλά και με κακοποιητικές συμπεριφορές καταναγκασμού και ελέγχου εκ μέρους του συντρόφου ή του πρώην συντρόφου.

Τα αποτελέσματα πανευρωπαϊκής έρευνας για τη βία με βάση το φύλο αποκαλύπτουν ότι, κατά μέσο όρο, το 12% των γυναικών στην ΕΕ-28 έχουν βιώσει κακοποίηση που συνεπάγεται οικονομική βία από έναν σύντροφο (Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (FRA 2014). Ο αντίκτυπος της οικονομικής βίας είναι πολύπλευρος, επηρεάζοντας όχι μόνο την άμεση οικονομική σταθερότητα των θυμάτων αλλά και τις μακροπρόθεσμες οικονομικές ευκαιρίες και την ψυχολογική τους ευημερία μακροπρόθεσμα.

Εξάλλου, τα κοινωνικά στερεότυπα αποτελούν βασικό παράγοντα για την άσκηση βίας κατά των γυναικών. Όπως επισημαίνεται, ο «Δείκτης Κοινωνικών Προτύπων Φύλου» το 2023 έδειξε ότι 82,11% των γυναικών και 81,05% των ανδρών θεωρούν τις κοινωνικές προκαταλήψεις ως προς το φύλο ως το σημαντικότερο παράγοντα για την άσκηση βίας. Επίσης, 21% από τους άνδρες πιστεύουν ότι είναι πιο δύσκολο για έναν άνδρα να συγκρατήσει το θυμό του από ότι για μια γυναίκα (Tayler 2023).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια πρόσφατη μελέτη όπου οι συγγραφείς χρησιμοποιώντας δεδομένα του ΟΟΣΑ και του INFE επιχειρούν τη διαμόρφωση ενός εργαλείου για τη μέτρηση του «*κινδύνου της οικονομικής βίας*». Οι ερευνητές διαμόρφωσαν ένα εργαλείο, το οποίο υπολογίζει την πολυπλοκότητα και τον κίνδυνο της οικονομικής βίας (REV/ Risk of Economic Violence) και περιλαμβάνει τις σημαντικότερες διαστάσεις της οικονομικής βίας με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία. Η ανάλυση των μετρήσεων έγινε με βάση τρεις υποθέσεις: (α) οι γυναίκες διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο οικονομικής βίας, (β) υπάρχουν διαφορές μεταξύ των φύλων στους προσδιοριστικούς παράγοντες του κινδύνου οικονομικής βίας και (γ) υψηλότερα επίπεδα χρηματοοικονομικής παιδείας μπορούν να προστατεύσουν τους ανθρώπους από τον κίνδυνο οικονομικής βίας (D'Agostino, Zacchia και Corsi 2024).

Το αποτέλεσμα του οικονομετρικού μοντέλου επιτρέπει την αξιολόγηση της υπόθεσης (α) δείχνοντας ότι το να είσαι γυναίκα έχει σημαντική θετική επίδραση στην πιθανότητα να είσαι στόχος οικονομικής βίας. Τα δεδομένα έδειξαν, λοιπόν, ότι οι γυναίκες διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο οικονομικής βίας. Σχεδόν σε όλες τις χώρες που μελετήθηκαν διαπιστώθηκε ότι η οικονομική εξάρτηση και η περιορισμένη πρόσβαση των γυναικών σε οικονομικούς πόρους εξακολουθούν να αποτελούν διάχυτα φαινόμενα. Ακόμη, οι

έμφυλες διαφοροποιήσεις που προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων υποδεικνύουν την ανάγκη μιας πιο σε βάθος ανάλυσης (D'Agostino, Zacchia και Corsi 2024).

Μορφές οικονομικής βίας

Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, οι πιο συχνές μορφές βίας είναι: α) ο οικονομικός έλεγχος, β) η οικονομική εκμετάλλευση και γ) το οικονομικό σαμποτάζ, μορφές οι οποίες μπορεί να εκδηλώνονται στο θύμα και ταυτόχρονα (EIGE 2023).

Πιο συγκεκριμένα:

- *Ο οικονομικός έλεγχος* αναφέρεται στον περιορισμό ή τον έλεγχο των οικονομικών πόρων του θύματος και παρέμβαση του δράστη στη λήψη αποφάσεων σχετικά με τα οικονομικά ζητήματα.

- *Η οικονομική εκμετάλλευση* είναι η χρήση των οικονομικών πόρων του θύματος από τον θύτη προς όφελός του/ προκαλώντας έτσι «οικονομική βλάβη» στο θύμα.

- *Το οικονομικό σαμποτάζ* είναι η παρεμπόδιση ενός θύματος να αποκτήσει καλύτερη εκπαίδευση ή να διατηρήσει την επαγγελματική του απασχόληση, σαμποτάροντας με διάφορες ενέργειες και καλλιεργώντας στο θύμα το αίσθημα του φόβου και της ανασφάλειας. Ακόμη, η άρνηση του θύτη να συμμετέχει στα οικογενειακά έξοδα.

Η φτώχεια, οι αναπηρίες και το να ανήκεις σε μειονεκτούσες και περιθωριοποιημένες ομάδες καθιστούν πιο δύσκολή την επίτευξη οικονομικής ανεξαρτησίας από τις γυναίκες θύματα.

Οι μορφές της βίας, όπως είπαμε, είναι συχνά αλληλένδετες και εναλλασσόμενες, ενώ χαρακτηριστική είναι και η επαναληπτικότητα των περιστατικών βίας όταν αυτά συμβαίνουν στο πλαίσιο μιας συντροφικής σχέσης.

Οι επιπτώσεις για τα θύματα οικονομικής βίας

Όπως αναφέρεται στη Μελέτη του EIGE (2023) για την οικονομική βία, οι πιο σημαντικές αρνητικές συνέπειες που βιώνουν τα θύματα-γυναίκες οικονομικής βίας είναι οι εξής:

-Προσωπική και επαγγελματική εξέλιξη και οικονομική ανεξαρτησία

Τα θύματα γίνονται οικονομικά εξαρτημένα από τον τωρινό ή τον πρώην σύντροφό τους που τους δημιουργεί εμπόδια να προχωρήσουν στην επαγγελματική τους και την εκπαιδευτική τους σταδιοδρομία και τους εμποδίζει να συμμετέχουν σε αποφάσεις για οικονομικά ζητήματα.

-Οικονομική ανασφάλεια

Η οικονομική βία μπορεί να οδηγήσει τα θύματα στην ανεργία, στη φτώχεια, στην έλλειψη στέγης και στην στέρηση των οικονομικών πόρων για την επιβίωση τους

-Παραμέληση της προσωπική φροντίδας/υγείας

Η οικονομική βία μπορεί να επηρεάσει την υγεία της γυναίκας, καθώς η έλλειψη πόρων μπορεί να οδηγήσει στην κακή ή ανεπαρκή διατροφή ή στην παραμέληση προβλημάτων υγείας μη μπορώντας να αντιμετωπίσουν τα έξοδα για την υγεία τους.

-Ψυχική υγεία

Τα θύματα οικονομικής βίας βιώνουν αρνητικά συναισθήματα που σχετίζονται με την οικονομική ανασφάλεια, τα οποία μπορούν να οδηγήσουν σε κατάθλιψη, σε χρόνιο άγχος, στρες, σε κακή ποιότητα ζωής μέχρι και στην αυτοκτονία.

Παρουσίαση ποσοτικών δεδομένων (Ελλάδα)

Ανησυχητικά είναι τα ευρήματα της πρόσφατης έρευνας για τη βία κατά των γυναικών που διενήργησε η Eurostat στην πλειονότητα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Την Έρευνα σε πανελλήνιο δείγμα υλοποίησε το ΕΚΚΕ σε συνεργασία με την ΕΛΣΤΑΤ με τίτλο «Έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπροσωπικής βίας στην Ελλάδα» και πραγματοποιήθηκε από τον Ιανουάριο του 2021 έως τον Απρίλιο του 2023 σε δείγμα σχεδόν 12.000 γυναικών ηλικίας 18-74 ετών (ΕΚΚΕ 2023).

Τα αποτελέσματα, τα οποία είναι για πρώτη φορά μετρήσιμα και συγκρίσιμα σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι αποθαρρυντικά, καθώς η Ελλάδα βρίσκεται στην 4η χειρότερη θέση μεταξύ των 11 χωρών που έχουν ήδη αναλύσει σε αυτή τη φάση τα δεδομένα που συγκέντρωσαν ενώ τα συγκριτικά συνολικά σε ευρωπαϊκό επίπεδο θα ανακοινωθούν σε δεύτερη φάση (Τριανταφύλλου 2023).

Οι μορφές βίας που εξετάστηκαν στο πλαίσιο της έρευνας του ΕΚΚΕ (2023) είναι οι ακόλουθες:

- Ψυχολογική βία (συμπεριλαμβανομένης και της οικονομικής βίας). Μη εμφανής παρακολούθηση/ παρενόχληση (stalking)
- Σωματική βία
- Σεξουαλική βία (συμπεριλαμβανομένου του βιασμού)
- Σεξουαλική παρενόχληση (στην εργασία)

Ας σημειωθεί πως σύμφωνα με τη μεθοδολογία της έρευνας, «η ψυχολογική βία περιλαμβάνει και την οικονομική βία» και αναφέρεται σε συμπεριφορές που παραπέμπουν σε πράξεις συναισθηματικής κακοποίησης και ελεγκτικής συμπεριφοράς (ενδεικτικά αναφέρεται η υποτίμηση και ταπείνωση, απαγόρευση επαφής με φίλους, γονείς ή συγγενείς, απειλή κακοποίησης των παιδιών ή στέρησης των γονεϊκών δικαιωμάτων, κλπ.). Σε ό,τι αφορά το προφίλ των γυναικών, η πλειονότητα των γυναικών του δείγματος ζουν ή ζούσαν με έναν σύντροφο, ενώ περίπου το ένα τέταρτο δεν έχει παντρευτεί ή συνάψει ποτέ σύμφωνο συμβίωσης (ΕΚΚΕ 2023).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του ΕΚΚΕ, η ψυχολογική βία - που περιλαμβάνει και την οικονομική βία- και η οποία ασκείται μόνο σε στενές σχέσεις συντρόφων, εμφανίζεται ως η πιο συχνή μορφή βίας που δηλώνουν ότι υφίστανται οι γυναίκες του δείγματος σε ποσοστό 40,4% στη χώρα μας (Γράφημα 1).

Γράφημα 1. Ποσοστό γυναικών (18-74 ετών) που έχουν υποστεί βία κατά τη διάρκεια της ενήλικης ζωής τους από οποιονδήποτε δράστη/ιδα, ανά μορφή βίας

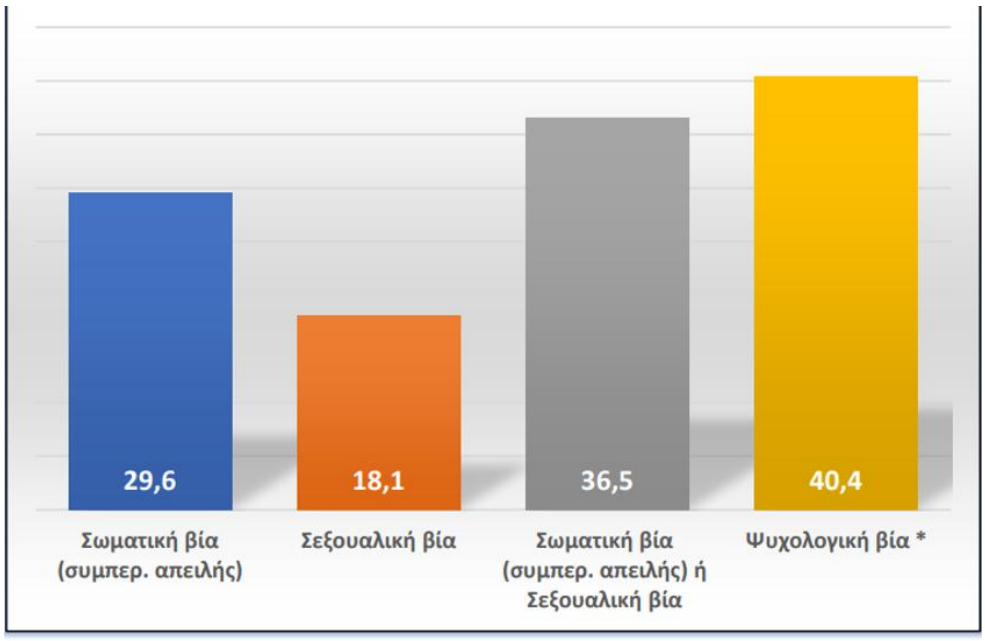

*Η ψυχολογική βία ασκείται μόνο από στενό/ή σύντροφο, Πηγή: Έρευνα ΕΚΚΕ 2023

Όπως μας δείχνουν τα δεδομένα στο Γράφημα 2, στις νεότερες ηλικιακές ομάδες των γυναικών, 18-29 χρόνων και 30-44 χρόνων συναντώνται τα πιο υψηλά ποσοστά ψυχολογικής βίας στο πλαίσιο μιας συντροφικής σχέσης. Κάτι ακόμη που διαπιστώθηκε στο πλαίσιο της έρευνας είναι ότι «η βία έχει την τάση να επαναλαμβάνεται και να πολλαπλασιάζεται σε βάθος χρόνου», επιβεβαιώνοντας τα διεθνή ερευνητικά δεδομένα.

Γράφημα 2. Ποσοστό γυναικών (18-74 ετών) που έχουν υποστεί βία κατά τη διάρκεια της ενήλικης ζωής τους από στενό σύντροφο, ανά ηλικιακή ομάδα και συνολικά

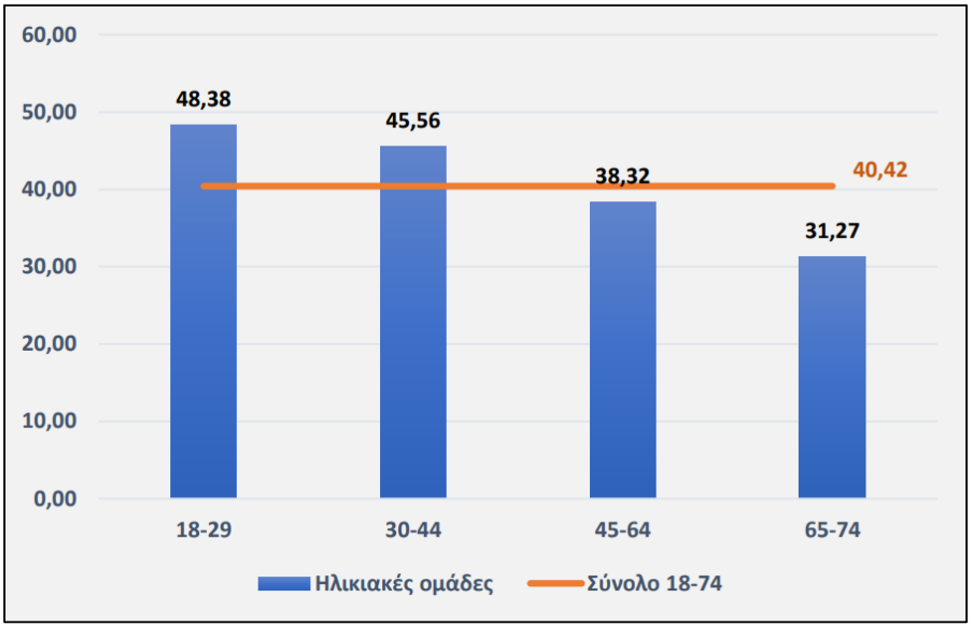

Πηγή: Έρευνα ΕΚΚΕ 2023

Πολιτικές και μέτρα για την αντιμετώπιση της οικονομικής βίας

Σε παγκόσμιο επίπεδο σύμφωνα με δεδομένα του ΟΗΕ, 1,4 δισεκατομμύρια γυναίκες ζουν σε χώρες που στο νομικό τους σύστημα δεν αναγνωρίζεται η οικονομική βία και δεν παρέχεται νομική προστασία στα θύματα αυτής της μορφής βίας (EIGE 2023).

Τα κράτη που έχουν κυρώσει τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης, τη λεγόμενη «Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης», υποχρεούνται να υιοθετήσουν νομοθετικά μέτρα για την πρόληψη και την καταπολέμηση της οικονομικής βίας και υποχρεούνται επίσης να συγκεντρώσουν στατιστικά δεδομένα για τη βία κατά γυναικών, περιλαμβάνοντας και την οικονομική βία.

Πολλές χώρες της ΕΕ δε συλλέγουν επαρκή δεδομένα σχετικά με τα χαρακτηριστικά των θυμάτων και των δραστών οικονομικής βίας, ενώ υπάρχει έλλειψη κοινών ορισμών. Σύμφωνα με τα δεδομένα της μελέτης του EIGE στις περισσότερες χώρες της ΕΕ-27 είτε δεν συλλέγονται δεδομένα σχετικά με την οικονομική βία είτε τα δεδομένα δεν είναι εναρμονισμένα για να γίνουν συγκριτικές μελέτες (EIGE 2023).

Μέχρι πρόσφατα, μόνο σε εννέα κράτη-μέλη της ΕΕ-27 προβλέπεται ρητά η ποινικοποίηση των πράξεων οικονομικής βίας στο πλαίσιο της οικογένειας (Βέλγιο, Βουλγαρία, Κροατία, Λιθουανία, Ουγγαρία, Μάλτα, Ρουμανία, Σλοβενία και Σλοβακία) (EIGE 2023).

Πολλές ευρωπαϊκές χώρες, όπως διαπιστώνουμε, στερούνται ειδικής νομοθεσίας ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τα νομικά πλαίσια περιλαμβάνουν διακρίσεις στο Κληρονομικό ή στο Οικογενειακό Δίκαιο που την τροφοδοτούν. Επιπλέον, οι πολιτιστικοί και κοινωνικοί κανόνες συχνά διαιωνίζουν προκαταλήψεις λόγω φύλου που δικαιολογούν ή νομιμοποιούν την οικονομική βία.

Αναμφίβολα:

- η εφαρμογή κοινών νομοθετικών μέτρων,
- η συλλογή και ανάλυση εναρμονισμένων στατιστικών δεδομένων,
- η υιοθέτηση μέτρων πολιτικής για την πρόληψη περιστατικών συντροφικής-οικονομικής βίας, και
- η αξιολόγηση και παρακολούθηση της δυναμικής των περιστατικών οικονομική βίας

αποτελούν προϋποθέσεις για την καταπολέμηση και τη διαμόρφωση πολιτικών για την αντιμετώπιση της οικονομικής βίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Συμπέρασμα

Οι ορισμοί του φαινομένου της έμφυλης βίας που παρατίθενται στο πλαίσιο της μελέτης αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα του φαινομένου, καθώς και το εύρος των μορφών που δύναται να λάβει κατά περίπτωση.

Η οικονομική βία είναι από τις πλέον συχνές μορφές έμφυλης βίας κατά τη σύγχρονη εποχή αλλά παραμένει αφανής. Όπως επισημάνθηκε, η οικονομική βία είναι μια πολύ κοινή μορφή βίας, συχνά αφανής στο πλαίσιο κυρίως μιας στενής/συντροφικής σχέσης

και ορίζεται ως «κάθε πράξη ή συμπεριφορά που προκαλεί οικονομική βλάβη σε ένα άτομο».

Αν και τη βία τη βιώνουν άτομα κάθε φύλου, οι γυναίκες σε ετεροφυλόφιλες σχέσεις είναι αυτές που είναι κυρίως θύματα οικονομικής βίας. Εξάλλου, ο έλεγχος των οικονομικών πόρων αποτελεί έναν από τους κύριους λόγους που περιορίζει τις δυνατότητες των γυναικών να ξεφύγουν από βίαιες και ελεγκτικές σχέσεις.

Οι δράστες οικονομικής βίας απειλούν την οικονομική ασφάλεια των θυμάτων και τη δυνατότητά τους για απόκτηση οικονομικής ανεξαρτησίας και αυτάρκειας, γεγονός που έχει σημαντικές επιπτώσεις στην προσωπική και επαγγελματική εξέλιξη, στην οικονομική ανεξαρτησία, στην υγεία του θύματος και στη ψυχολογική τους κατάσταση.

Η οικονομική βία αποτελεί εμπόδιο στην ενδυνάμωση των γυναικών. Παρά την αυξημένη παγκόσμια προσοχή και τις προσπάθειες που γίνονται διεθνώς, παραμένουν σημαντικά κενά. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, όπως είδαμε, δεν υπάρχει ειδική νομοθεσία και δεν προβλέπεται συλλογή και ανάλυση εναρμονισμένων στατιστικών δεδομένων. Για μια αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινόμενου της οικονομικής βίας στο πλαίσιο της ΕΕ-27, είναι απαραίτητη η συλλογή ποσοτικών εναρμονισμένων δεδομένων.

Ακόμη, οι κοινωνικές αντιλήψεις που ενισχύουν τους παραδοσιακούς ρόλους και την ανισότητα των φύλων αποτελούν βασικό εμπόδιο για την εξάλειψη της οικονομικής βίας κατά των γυναικών και τροχοπέδη στη δημιουργία μιας πιο ισότιμης κοινωνίας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλιπράντη-Μαράτου, Λ. και Βλαστάρη-Δυοβουνιώτου, Χ. (2021), Το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας την περίοδο της πανδημίας COVID-19: Διεθνή και εθνικά δεδομένα, στο Α. Μπούνα και Ε. Παπάνης (επιμ.), *Διεπιστημονική προσέγγιση των επιπτώσεων της πανδημίας Covid-19,* Αθήνα, Ηδυέπεια, σσ.18-21.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ΕΕ (2024), *Οδηγία 2024/1385*, https://eur-lex.europa.eu/legal content/EL/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401385&qid=1718629818751

ΕΚΚΕ Έρευνα (2023), *Έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπροσωπικής βίας στην Ελλάδα* (GBV-EL), Αθήνα, ΕΚΚΕ https://www.ekke.gr/research/outcomes/deliverables-files/42 .

Μπότσογλου, Α. (2023), *Γιατί η βία κατά των γυναικών μπορεί να είναι και οικονομική;* ACTIONAID https://actionaid.gr/ta-nea-mas/giati-i-bia-kata-ton-gynaikon-mporei-na-einai-kai-oikonomiki

Τριανταφύλλου, Δ. (2023), «Λερναία Ύδρα» η έμφυλη βία στην Ελλάδα, Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ https://www.kathimerini.gr/society/562741498/o-chartis-tis-emfylis-vias-stin-ellada-apokalyptiki-ereyna/

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bowstead, J. C. (2019), Women on the move: administrative data as a safe way to research hidden domestic violence journeys. *Journal of Gender-Based Violence*, Vol. 3, No 2, pp. 233-248.

D'Agostino, F., Zacchia, G. and Corsi, M. (2024), Risk of Economic Violence: A New Quantification, *International Journal of Financial Studies*, Vol. 12, No 3, 82. https://doi.org/10.3390/ijfs12030082

EIGE / European Institute for Gender Equality (2023), *Understanding Economic Violence Against Women*, Report. https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/EIGE_Factsheet_Economic Violence.pdf

EIGE / European Institute for Gender Equality (2024), *Financial Independence and Gender Equality. Joining the Dots between Income, Wealth, and Power*, Luxembourg, Publication Office of the European Union.

European Union Agency for Fundamental Rights –FRA- (2014), *Violence against women: an EU-wide survey*, Luxembourg, Publications Office of the European Union

Stylianou, A. M. (2018), Economic abuse within intimate partner violence: A review of the literature, *Violence and victims*, Vol. 33, No 1, pp. 3-22.

Tayler, N. (2023), *What is Economic Violence Against Women and Why Does it Matter?* World Bank. https://www.womensworldbanking.org/insights/what-is-economic-violence-against-women-and-why-does-it-matter/

UN Women (2023), *Facts and figures: Ending violence against women*. https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures.

UN Women (2024), *FAQs: Types of violence against women and girls*. https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence

ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΓΑΜΟ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Χριστίνα Βαρουξή[α]

[α] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Το άρθρο εστιάζει στις στάσεις και τις αντιλήψεις για την οικογένεια και τον γάμο στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία καθώς και στις αλλαγές των θεσμών αυτών στο χρόνο. Ειδικότερα, περιγράφει συνοπτικά τα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας σχετικά με τις αλλαγές στη μορφή, τη σύνθεση, τη λειτουργία και το ρόλο της σύγχρονης οικογένειας, τις δυσκολίες και τα εμπόδια που αυτή αντιμετωπίζει, τις προοπτικές που διαγράφονται για το μέλλον της, καθώς και τις πολιτικές διαχείρισης των προκλήσεων αυτών, η οποία διεξήχθη στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου με τίτλο «Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία», που υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ). Ειδικότερα, στον παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα ευρήματα της ομάδας εστιασμένης συζήτησης με ειδικούς του ακαδημαϊκού χώρου, εμπειρογνώμονες και διαμορφωτές οικογενειακής - κοινωνικής πολιτικής στη χώρα, η οποία διενεργήθηκε στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας του έργου. Όπως αναδεικνύεται, το παραδοσιακό πλαίσιο οικογένειας εξακολουθεί να είναι κυρίαρχο στη χώρα μας, ωστόσο, τα οικογενειακά πρότυπα είναι ρευστά και παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στη δομή και στη σύνθεση της οικογένειας, στις οικογενειακές και αναπαραγωγικές συμπεριφορές, καθώς και στις γαμήλιες πρακτικές. Εν κατακλείδι, η οικογένεια προσαρμόζεται στη νέα κοινωνική πραγματικότητα της χώρας.

Λέξεις Κλειδιά: Οικογένεια, Γάμος, Πρότυπα, Συμπεριφορές

ATTITUDES AND PERCEPTIONS ABOUT FAMILY AND MARRIAGE: RESEARCH RESULTS

Christina Varouxi[α]

[α] National Centre for Social Research

Abstract

The article focuses on attitudes and perceptions about family and marriage in modern Greek society as well as on the changes in these institutions over time. In particular, it briefly describes the results of qualitative research on the changes in the form, composition, function and role of the modern family, the difficulties and obstacles it faces, the prospects outlined for its future, as well as the policies for managing these challenges, by utilizing a focus group discussion with academic specialists, experts and family and social policy makers in the country, which was conducted within the framework of the research project entitled “Family and Modern Greek Society”, conducted by the National Centre for Social Research. As it is shown, the traditional family framework is still dominant in our country, however, family patterns are fluid and significant changes are observed in the structure and composition of the family, in family and reproductive behaviors as well as in marriage practices. In conclusion, the family is adapting to the new social reality of the country.

Keywords: Family, Marriage, Patterns, Attitudes

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο περιγράφει συνοπτικά τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας, με την αξιοποίηση ομάδας εστιασμένης συζήτησης με ειδικούς του ακαδημαϊκού χώρου, εμπειρογνώμονες και διαμορφωτές οικογενειακής - κοινωνικής πολιτικής στη χώρα, η οποία διεξήχθη στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου με τίτλο «Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία» που υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ). Το άρθρο εστιάζει στις στάσεις και τις αντιλήψεις για την οικογένεια και τον γάμο στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία καθώς και στις αλλαγές και τους μετασχηματισμούς των θεσμών αυτών στο χρόνο.

Ειδικότερα, παρουσιάζει τα βασικά ευρήματα της ομάδας εστιασμένης συζήτησης με ειδικούς και εμπειρογνώμονες σχετικά τις αλλαγές στη μορφή, τη λειτουργία και το ρόλο της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας, τις δυσκολίες και τα εμπόδια που αντιμετωπίζει, τις προοπτικές που διαγράφονται για το μέλλον της, καθώς και τις προτεινόμενες πολιτικές διαχείρισης των προκλήσεων που τίθενται στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.[1]

Θεωρητικό πλαίσιο[2]

Στη σημερινή συγκυρία γενικευμένης ρευστότητας και αβεβαιοτήτων που σηματοδοτούν αλλαγές στους κοινωνικούς θεσμούς και τις κοινωνικές σχέσεις, το παρόν και το μέλλον της οικογένειας στην Ελλάδα αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης τόσο ως προς τον κοινωνικοποιητικό της ρόλο, όσο και ως προς τις μορφές και τους τρόπους που τον επιτελεί. Το ΕΚΚΕ έχει εκπονήσει μεγάλο αριθμό ερευνών που επικεντρώνονται σε θέματα οικογένειας και τους εκάστοτε μετασχηματισμούς της. Επίσης, έχουν εκπονηθεί έρευνες που επικεντρώνονται σε ζητήματα περί τον γάμο, τη γονιμότητα, τις γαμήλιες παροχές και τις στρατηγικές αναπαραγωγής και μεταβίβασης περιουσίας. Μέχρι σήμερα η θεματική της οικογένειας εξακολουθεί να απασχολεί την ερευνητική κοινότητα του ΕΚΚΕ διευρυνόμενη και προς νέες κατευθύνσεις. Προσφιλή θέματα της έρευνας είναι οι οικογενειακές διαδρομές των νέων, οι επιλογές μητρότητας, η υπογεννητικότητα, η συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, οι πολιτικές ενίσχυσης των πολυμελών οικογενειών και οι μονογονεϊκές οικογένειες.[3]

Σύμφωνα με τις έρευνες αυτές αλλά και τα δημογραφικά δεδομένα της χώρας μας, καταγράφεται ότι ο μέσος όρος ηλικίας κατά την οποία νέοι και νέες της παραγωγικής ηλικίας προχωρούν σε γάμο αλλά και αποφασίζουν να κάνουν οικογένεια και παιδιά, έχει σημειώσει μια αργή αλλά σταθερή άνοδο σε σχέση με ό,τι συνέβαινε κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Επίσης, οι γυναίκες στη χώρα μας διστάζουν να προχωρήσουν στη γέννηση περισσότερων από δύο παιδιά, ενώ τελευταία η τάση είναι να παραμένουν στο ένα παιδί.[4] Ο καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στα φύλα, ο αναπροσδιορισμός των ρόλων εντός της οικογένειας αλλά και η σύγχρονη οικονομική συνθήκη φαίνεται πως επηρεάζουν τις στάσεις αυτές καθώς υπαγορεύουν διαφοροποιημένες ανάγκες ιδίως για τη μητέρα στο σύγχρονο κοινωνικο-οικονομικό γίγνεσθαι της χώρας. Ο τρόπος λειτουργίας της αγοράς εργασίας, οι εργασιακές σχέσεις, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, η ανεργία, οι διαδοχικές και επάλληλες κρίσεις (οικονομική, ανθρωπιστική, υγειονομική) και το πλήθος των αβεβαιοτήτων που αυτές επέφεραν,

έχουν δημιουργήσει ένα τοπίο ρευστότητας και αλλαγών που έχουν επηρεάσει πλην των άλλων τη δομή και λειτουργία του θεσμού της οικογένειας στο σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό και μετασχηματισμό.[5] Νέες μορφές οικογένειας τείνουν να αναδειχθούν σημαντικές ενώ η θεσμική κατοχύρωση δικαιωμάτων αυτοπροσδιορισμού ως προς το φύλο έχουν δημιουργήσει νέες προκλήσεις για το θεσμό της οικογένειας. Ως αποτέλεσμα, η μελέτη όλων αυτών των κοινωνικών μετασχηματισμών στον τομέα της οικογένειας και του γάμου θέτει βασικά ερωτήματα, τα οποία διερευνώνται στις επόμενες θεματικές ενότητες.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Προκειμένου να διερευνηθεί σε βάθος το κατά πόσο η οικογένεια επιτελεί τον κοινωνικοποιητικό της ρόλο στη σύγχρονη συγκυρία, με ποιες μορφές, τρόπους και μέσα τον επιτελεί και πώς συμβάλλει στο σύγχρονο κοινωνικό γίγνεσθαι, επιχειρήσαμε μέσω της διεξαγωγής ποιοτικής μελέτης να απαντήσουμε στα πιο κάτω υπό διερεύνηση ερωτήματα: Ποιες είναι οι κυρίαρχες θεσμικές μεταρρυθμίσεις και πολιτικές που αφορούν το θεσμό της οικογένειας; Ποια είναι η σύγχρονη δομή και λειτουργία της οικογένειας, ποιες είναι οι μορφές και τα είδη της; Πώς επιτελείται κοινωνικά η λειτουργία του θεσμού σήμερα; Ποια είναι η θέση της οικογένειας στο σύγχρονο κοινωνικό καταμερισμό, πώς επιτελείται ο κοινωνικοποιητικός της ρόλος, πώς επιτελείται η διαγενεακή μεταβίβαση αξιών, πώς υποστασιοποιείται ο (δια)παιδαγωγικός της ρόλος; Ποιες είναι οι στάσεις και αντιλήψεις των κοινωνικών μελών απέναντι στο θεσμό και τη λειτουργία του στο σύγχρονο κοινωνικό γίγνεσθαι; Ενδεικτικά, τι σημαίνει οικογένεια, ποιους περιλαμβάνει, τι την χαρακτηρίζει, πώς μετασχηματίζεται ο θεσμός της οικογένειας στην αντίληψη της κοινωνίας, πόσο σημαντική είναι η οικογένεια σαν προοπτική για τους σημερινούς νέους; Ποιες είναι οι δυσκολίες δημιουργίας και διατήρησης οικογένειας; Σε ποιο βαθμό ταυτίζεται η αντίληψη για την οικογένεια με τους υφιστάμενους νομικούς επικαθορισμούς; Ποια πρέπει να είναι η κατεύθυνση της σχετικής κοινωνικής πολιτικής για το θέμα με βάση τα ερευνητικά πορίσματα;

Ειδικότερα, στο πλαίσιο της ποιοτικής μελέτης με την αξιοποίηση ομάδας εστιασμένης συζήτησης με ειδικούς του ακαδημαϊκού χώρου, εμπειρογνώμονες και διαμορφωτές οικογενειακής - κοινωνικής πολιτικής στη χώρα, διαμορφώσαμε μια ενδεικτική λίστα ερωτημάτων, η οποία λειτούργησε ως οδηγός της εστιασμένης συζήτησης. Τα γενικά θέματα προς διερεύνηση κατηγοριοποιήθηκαν στις παρακάτω θεματικές ενότητες ως εξής:

Ελληνική οικογένεια και αλλαγές στον χρόνο: Τι αλλαγές έχουν συντελεστεί στην ελληνική οικογένεια από τη μεταπολίτευση και μετά; Σήμερα, τι ρόλο διαδραματίζει η ελληνική οικογένεια στην κοινωνία και στην οικονομία; Ποιος είναι ο ρόλος που έχει διαδραματίσει η ελληνική οικογένεια κατά την διάρκεια των πρόσφατων κρίσεων (οικονομικής και υγειονομικής). Ποιες είναι οι σημαντικότερες δυσλειτουργίες, δυσκολίες και εμπόδια που αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα; Ποιες είναι οι προοπτικές που διαγράφονται για το μέλλον;

Αντιλήψεις για την οικογένεια και τον γάμο: Σήμερα έχουν αλλάξει οι απόψεις και αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας για την οικογένεια; Ποια είναι η νέα μορφή της οικογένειας; Ποιοι εκφράζουν αυτές τις διαφορετικές απόψεις και αντιλήψεις; Σήμερα έχουν αλλάξει οι απόψεις και αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας για το γάμο; Ποιοι εκφράζουν αυτές τις διαφορετικές απόψεις και αντιλήψεις; Ποιοι παράγοντες συνετέλεσαν σε αυτήν την αλλαγή απόψεων και αντιλήψεων;

Πολιτικές για την οικογένεια και τον γάμο: Ποιες πολιτικές έχουν υιοθετηθεί για την ελληνική οικογένεια από τη μεταπολίτευση και μετά; Ποιες πολιτικές έχουν υιοθετηθεί ειδικότερα για τον γάμο από τη μεταπολίτευση και μετά; Ποιοι παράγοντες συνετέλεσαν στο να σχεδιαστούν οι συγκεκριμένες πολιτικές; Άλλαξαν οι πολιτικές αυτές για την ελληνική οικογένεια και τον γάμο και ως προς τι; Υπάρχουν σήμερα κενά στις σχετικές πολιτικές; Ποια είναι αυτά; Τι πρέπει να γίνει;

Μεθοδολογία

Η υλοποίηση του φυσικού αντικειμένου του έργου διενεργήθηκε με ποσοτική και ποιοτική έρευνα. Ειδικότερα, διενεργήθηκε ποσοτική έρευνα (δια τηλεφώνου και διαδικτυακά), η οποία διεξήχθη σε τυχαίο, αντιπροσωπευτικό πανελλαδικό δείγμα πληθυσμού ηλικίας 18+, στρωματοποιημένου κατά φύλο και ηλικία, προκειμένου να διερευνηθεί η παράμετρος της διαγενεακής μεταβίβασης αξιών, στάσεων και αντιλήψεων αλλά και το δίπολο παράδοση - εκσυγχρονισμός. Ο συνολικός αριθμός του δείγματος ήταν 1.000 άτομα.

Διενεργήθηκε επίσης ποιοτική έρευνα δια της μεθόδου των συνεντεύξεων σε βάθος. Στο πλαίσιο αυτό διεξήχθησαν οι εξής μελέτες περίπτωσης: 1) Μελέτες περίπτωσης (4) ανά ηλικιακή κατηγορία πληθυσμού 20-35 ετών, 36-50 ετών, 51-65 ετών και 65+ ετών, 2) Μελέτη περίπτωσης μονογονέων και 3) Μελέτη περίπτωσης μελών οικογενειακών επιχειρήσεων. Συνολικά διενεργήθηκαν 91 συνεντεύξεις.

Τέλος, διενεργήθηκε ποιοτική έρευνα δια της μεθόδου των ομάδων εστιασμένης συνέντευξης (focus group) ως εξής: α) Ομάδα εστιασμένης συνέντευξης με εμπειρογνώμονες - ειδικούς του ακαδημαϊκού χώρου, διαμορφωτές οικογενειακής-κοινωνικής πολιτικής της χώρας και νομικούς που εξειδικεύονται στο οικογενειακό δίκαιο, β) Τρεις Ομάδες εστιασμένης συνέντευξης με εκπαιδευτικούς, ψυχιάτρους και ψυχολόγους καθώς και κοινωνικούς λειτουργούς - δηλαδή επαγγελματίες που έχουν «εικόνα» από τα τεκταινόμενα στη σύγχρονη οικογένεια και γ) Ομάδα εστιασμένης συνέντευξης με επιχειρηματίες, γυναίκες και άνδρες, που δραστηριοποιούνται στο πεδίο των οικογενειακών επιχειρήσεων. Στις παρακάτω γραμμές περιγράφονται συνοπτικά τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας, με την αξιοποίηση ομάδας εστιασμένης συζήτησης με ειδικούς του ακαδημαϊκού χώρου, εμπειρογνώμονες και διαμορφωτές οικογενειακής - κοινωνικής πολιτικής στη χώρα, στην οποία συμμετείχαν δέκα (10) εμπειρογνώμονες σε θέματα οικογένειας και οικογενειακής πολιτικής.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Αντιλήψεις για την οικογένεια

Στο πλαίσιο της ομάδας εστιασμένης συζήτησης επισημαίνεται ότι ο όρος ελληνική οικογένεια είναι διπλά προβληματικός. Ο όρος οικογένεια, στον ενικό αριθμό, προωθεί έναν συγκεκριμένο τύπο παραδοσιακής οικογένειας και δεν επιτρέπει την αναγνώριση διαφορετικών μορφών. Η χρήση του όρου στον ενικό αριθμό είναι παραπλανητική, διότι δεν συμπεριλαμβάνονται όλων των μορφών οι οικογένειες, *«από την οικογένεια στην οποία υπάρχει γυναικοκτονία, μέχρι την οικογένεια κάποιων νέων ζευγαριών που ο πατέρας πραγματικά φροντίζει ισότιμα. Υπάρχει τεράστια διαφορά»*. Επίσης, ο όρος «ελληνική» παραπέμπει σε μια αμιγώς εθνική οικογένεια που δεν ανταποκρίνεται πλέον στην πραγματικότητα, δεδομένου ότι διαβιεί στη χώρα ένα σημαντικό ποσοστό οικογενειών μεταναστευτικής προέλευσης ή μεικτές οικογένειες.

Οι συνομιλητές/τριες μας τονίζουν επίσης ότι δεν υπάρχει ένας ενιαία αποδεκτός ορισμός της οικογένειας: *«Το τι είναι οικογένεια ορίζεται πλέον από τα ίδια τα υποκείμενα»*. Ο πυρήνας της, όπως τονίστηκε, είναι *«η συντροφικότητα, ένας συνεταιρισμός για το μοίρασμα των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που αποκτά με νόμιμο τρόπο υπόσταση»*. Όπως αναδεικνύεται, το παραδοσιακό πλαίσιο οικογένειας εξακολουθεί να είναι κυρίαρχο στη χώρα μας, ωστόσο, τα οικογενειακά πρότυπα είναι ρευστά και παρατηρούνται πολλές αλλαγές στις νέες μορφές οικογένειας. Η οικογένεια μπορεί να διαμορφώνεται με οποιαδήποτε σύνθεση, να είναι διευρυμένη και να μη συμβιώνουν τα μέλη της, είτε να συμβιώνουν στον ίδιο χώρο, οικογένειες με παιδιά (και από προηγούμενους γάμους), ή χωρίς παιδιά, μονογονεϊκές οικογένειες, ομόφυλες οικογένειες, μεικτές οικογένειες, κ.ά. Σήμερα, έχει αποδυναμωθεί η παραδοσιακή αντίληψη για τον γάμο και την οικογένεια με πολλούς τρόπους: μείωση γεννήσεων, αύξηση γεννήσεων εκτός γάμου, αύξηση διαζυγίων, αύξηση των μονοπρόσωπων νοικοκυριών, αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, αύξηση των συμφώνων συμβίωσης, αναγνώριση και αύξηση των ομόφυλων οικογενειών και νομική αναγνώριση της δυνατότητάς τους να έχουν γονεϊκά δικαιώματα, κ.ά. Ειδικά ως προς τα γονεϊκά δικαιώματα των ομόφυλων ζευγαριών επισημαίνεται ωστόσο η ισχυρή εναντίωση της ελληνικής κοινωνίας.

Οι συνομιλητές/τριες μας επισημαίνουν ότι η απομείωση των παραδοσιακών προτύπων οικογένειας οφείλεται εν μέρει στην αλλαγή του ρόλου της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, με τη δυναμική της έξοδο στο δημόσιο βίο, γεγονός που πυροδοτεί πολλές αλλαγές ισορροπιών. Η γυναίκα φεύγει από το αποκλειστικό προνομιακό πεδίο της οικογένειας, αποκτά δημόσια παρουσία, κοινωνική θέση και ανεξαρτησία από τον σύζυγο. Αυτό φέρει αλλαγές τόσο ως προς την θέση που διεκδικεί στην κοινωνία, στον επαγγελματικό της χώρο, την αυτοδυναμία της σε σχέση με το εισόδημα που πλέον αποκτά, ή την κοινωνική θέση την οποία λαμβάνει, η οποία δεν είναι αυτή του συζύγου της. Αυτές οι αλλαγές αρχικά επηρέασαν τη συντροφική σχέση, αλλά και την ανατροφή των παιδιών.

Παράλληλα, αυξάνεται σημαντικά η ενδυνάμωση των γυναικών σε ζητήματα που άπτονται της ενδοοικογενειακής βίας και της ορατότητας των κακοποιητικών

συμπεριφορών εντός της οικογένειας. *«Έχει υπάρξει συνειδητοποίηση πολλών περισσότερων γυναικών ότι η οικογένεια μπορεί να είναι πηγή κινδύνου, οπότε αποδυναμώνεται η εξιδανίκευση της μητρότητας και της οικογένειας»*. Επίσης, όσον αφορά στις αναπαραγωγικές συμπεριφορές, έχει αποδυναμωθεί το στερεότυπο της εξιδανίκευσης της μητρότητας *«ως διαδικασίας ολοκλήρωσης της γυναίκας … η απόκτηση παιδιού δεν είναι πια καθήκον προς την κοινωνία. Η μητρότητα δεν είναι απλά ένα αστέρι στον ώμο»*. Στις μέρες μας εμφανίζεται και στην Ελλάδα το φαινόμενο της *«ηθελημένης ατεκνίας»,* ενώ αυξάνονται και τα ποσοστά γεννήσεων εκτός γάμου. Διαπιστώνονται νέες μορφές μητρότητας (αναδοχή, τεκνοθεσία, παρένθετη μητρότητα, κ.ά.), αλλά και αύξηση των εναλλακτικών μορφών οικογένειας και πολλαπλότητα των οικογενειακών σχημάτων.

Συνολικά, όπως επισημάνθηκε από τους/τις συνομιλητές/τριες μας, έχει απομειωθεί ο *«υποχρεωτικός αλτρουισμός»* και η τεκνοποιία αποτελεί πλέον μια μελετημένη και σχεδιασμένη απόφαση. Οι άνθρωποι νιώθουν πιο ελεύθεροι να μην ακολουθήσουν τα συμβατικά σχήματα οικογένειας. *«Μειώνεται το βάρος του καλουπιού στο οποίο πρέπει να μπούμε, τα στερεότυπα και οι 'υποχρεώσεις' απέναντι σε έναν τρόπο επιλογής οργάνωσης του ιδιωτικού μας βίου»*. Ωστόσο, εξακολουθεί να υφίσταται η κοινωνική πίεση για τη δημιουργία οικογένειας και την απόκτηση παιδιού, ενώ τα έμφυλα στερεότυπα επιμένουν. Όπως αναφέρεται, οι ρίζες της πατριαρχίας υπάρχουν και εξακολουθεί ο καταναγκασμός λόγω του φύλου των γυναικών για *«την παράδοση της οικογενειακής σκυτάλης στην επόμενη γενιά»*. Όπως αναδεικνύεται, τα στερεότυπα για το ρόλο της γυναίκας ως «νοικοκυράς» και «μητέρας» μέσω της δημιουργίας οικογένειας εξακολουθούν και είναι ισχυρά. Ο ρόλος της μητέρας θεωρείται *«μοναδικός»* και αυτός που ολοκληρώνει την γυναικεία υπόσταση.

Τέλος, όπως επισημαίνεται, εξαιτίας της αποτυχίας του σύγχρονου κράτους να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων, τους δείκτες ευημερίας και τους οικονομικούς δείκτες, το κράτος εργαλειοποιεί την οικογένεια ως κύτταρο της κοινωνίας, επαναφέροντας έναν συντηρητικό λόγο που έχει να κάνει με την οικογένεια, προκειμένου να καλυφθούν θεσμικά κενά και αδυναμίες τα οποία είναι δομικά και συστημικά. Ο λόγος αυτός αναπαράγεται από τους θεσμούς, τα ΜΜΕ, την Εκκλησία, κ.ά., και με αυτόν τον τρόπο *«συντηρητικοποιείται ξανά η κοινωνία, προκειμένου να αντιμετωπιστούν κρίσεις στην πλάτη της οικογένειας. Δηλαδή ξαναθυμόμαστε την οικογένεια»*.

Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια

Ένα ζήτημα που αναδείχθηκε είναι η χρονική καθυστέρηση δημιουργίας οικογένειας από τους νέους ανθρώπους. Όπως αναγνωρίζεται, δεν αποτελεί βασική αξία του ελληνικού αξιακού συστήματος η αυτονομία των παιδιών στην πρώιμη ενήλικη ζωή τους. *«Τα παιδιά αργούν πάρα πολύ να φύγουν από το σπίτι, ιδίως τα αγόρια»*. Από την άλλη επισημαίνεται ότι συχνά δεν υπάρχει το περιθώριο για τους νέους να φύγουν από την πατρική τους εστία και να στηριχθούν οικονομικά στις δυνάμεις τους προκειμένου να δημιουργήσουν οικογένεια, ιδίως μετά την οικονομική κρίση. *«Η κρίση αντιμετωπίστηκε υποθηκεύοντας το μέλλον των νέων εργαζομένων»*.

Επίσης, όπως ανέφεραν οι συνομιλητές/τριες μας, η αυξημένη ένταξη των γυναικών στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία

οικογένειας και την τεκνοποιία σε μεγαλύτερη ηλικία. Η ηλικία, όμως, αυτή είναι σημαντική για τη σταδιοδρομία και την επαγγελματική ανέλιξη των ανδρών και των γυναικών, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ανισορροπίες στη συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας. Επιπλέον, το ευρύτερο υποστηρικτικό δίκτυο (παππούδες/γιαγιάδες) της οικογένειας έχει ήδη ηλικιωθεί, οπότε αδυνατεί να φροντίσει τα παιδιά, ενώ οι ηλικιωμένοι γονείς αντιμετωπίζουν αυξημένες ανάγκες φροντίδας οι ίδιοι, οι οποίες δεν καλύπτονται από τις υπάρχουσες δομές και πολιτικές φροντίδας ηλικιωμένων. Ως αποτέλεσμα αυξάνονται *«οι γενιές-sandwich»* οι οποίες πρέπει να φροντίζουν ταυτόχρονα τα παιδιά και τους ηλικιωμένους γονείς τους.

Όπως τονίζεται στο πλαίσιο της συζήτησης, η μείωση του ποσοστού των γεννήσεων δείχνει έλλειψη ελπίδας στο μέλλον, με τις νεότερες γενιές να επιβαρύνονται από μια αίσθηση αβεβαιότητας, ευαλωτότητας και επισφάλειας. Η δυσκολία στην εξεύρεση ή διατήρηση μιας σταθερής δουλειάς, οι ανεπαρκείς μισθοί και η ακριβή στέγαση αποτελούν σημαντικά προβλήματα. Επιπλέον, η οικονομική κρίση που βίωσε η Ελλάδα έχει πλήξει σημαντικά την κοινωνική υποστήριξη της οικογένειας και των μελών της. Έχουν υπάρξει περικοπές των δομών και των υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας και υγειονομικής περίθαλψης, ενώ οι εναπομείνασες υπηρεσίες έχουν αποδεκατιστεί από προσωπικό. Ως αποτέλεσμα, έχει ατονήσει ή/και τερματιστεί η λειτουργία πολλών δράσεων υποστήριξης των γονέων. *«Οι κρίσεις χαρακτηρίζουν και τις αλλαγές μέσα στην οικογένεια»*.

Όπως αναφέρεται επίσης, η υπογονιμότητα και η μείωση των γεννήσεων στις δυτικές κοινωνίες οφείλεται σημαντικά σε ιδεολογικούς λόγους, χωρίς να παραγνωρίζεται η επίδραση των κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων. Ειδικότερα, η μείωση της γονιμότητας συνδέεται με τις αλλαγές στις αντιλήψεις και τις αξίες αναφορικά με τη δημιουργία οικογένειας και την έμφαση που δίνουν τα άτομα στην ικανοποίηση των ατομικών τους αναγκών. Δηλαδή, το ζευγάρι λειτουργεί ορθολογικά σε θέματα που αφορούν την προσωπική ζωή. Η απόκτηση παιδιού δεν θεωρείται πλέον καθήκον στην κοινωνία αλλά αποτέλεσμα μιας προσεκτικά μελετημένης και σχεδιασμένης απόφασης του ζευγαριού, το οποίο σταθμίζει τα υπέρ και τα κατά μιας τέτοιας απόφασης στα οικονομικά της οικογένειας και στην προσωπική σχέση του ζευγαριού. Δεδομένου του υψηλού κόστους για την ανατροφή των παιδιών, οι νέοι αναθεωρούν τις προτεραιότητές τους, ενώ υπάρχουν πολλοί περιορισμοί για τις γυναίκες που αναγκάζονται να επιλέξουν ανάμεσα στην καριέρα και τη μητρότητα. Δυσκολίες αναφέρονται στη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των μητέρων. *«Οι πολιτικές δεν είναι ολοκληρωμένες, γίνονται αποσπασματικές»*.

Ένα άλλο ζήτημα που αναδείχθηκε στο πλαίσιο της συζήτησης αφορά τις αρνητικές επιπτώσεις της «εισβολής» του διαδικτύου στη συνοχή της οικογένειας. Το διαδίκτυο, *«ο 3ος γονέας στο σπίτι»*, *«ο εισβολέας που μπήκε στο σπίτι»* αποτελεί εκρηκτικό παράγοντα για τη συνοχή της οικογένειας. *«Το διαδίκτυο μπήκε στις οικογένειες και τις κατέλαβε εξ' απήνης»*. Όπως τονίζεται, σημαντικό πρόβλημα αποτελεί η υπερέκθεση των νέων παιδιών σε ερεθίσματα που προέρχονται από το διαδίκτυο και σε ένα διαφορετικό σύνολο προτύπων, τα οποία οι γονείς δεν έχουν τη γνώση και την εμπειρία να τα διαχειριστούν. Επιπλέον, το διαδίκτυο έχει εξοικειώσει τα παιδιά με την πορνογραφία και

τη βία, και παρόλο που εδώ και χρόνια έχει εντοπιστεί το πρόβλημα, δεν υπάρχει η κατάλληλη αντιμετώπιση. *«Η βία κατεβαίνει ηλικιακά»*. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος εκτιμάται ότι πρέπει να παίξει καταλυτικό ρόλο και το σχολείο, αφού έχει αναλάβει το ρόλο της εκπαίδευσης και της παιδείας.

Αντιλήψεις για τον γάμο

Ο γάμος είναι η ανακοίνωση συμπόρευσης δύο ανθρώπων που συνοδεύεται από γιορτή:

> «Αν πάμε λίγο πίσω στις εποχές των γονέων ή των παππούδων μας, τη μια Κυριακή σε ένα μεσημεριανό φαγητό ανακοίνωναν γάμο την επόμενη Κυριακή με ένα καλό ρούχο. Η γυναίκα, ένα καλό ρούχο, μια ευπρέπεια. Αυτό το γλυκό, το κουφέτο ή το ρύζι ήταν σε ένα δίσκο χωρίς περαιτέρω έξοδα».

Στο παρελθόν ο θρησκευτικός γάμος αποτελούσε τον μόνο νόμιμο τρόπο για τη συνύπαρξη δύο ανθρώπων, τη νομική ομπρέλα για τη συμβίωσή τους. Ωστόσο, η σταδιακή εμπορευματοποίηση της τελετής του γάμου, όπως και η υπερκατανάλωση γύρω από το θεσμό της τεκνοποίησης και της οικογένειας *«έκαναν ατελέσφορη τη γιορτή»*, συνέβαλαν στην απαξίωση των παραδοσιακών μορφών τους και επέφεραν την επιλογή άλλων μορφών δέσμευσης. *«Στα θέματα της γαμήλιας συμπεριφοράς έχουμε πάρα πολλά πλέον σύμφωνα συμβίωσης. Τα νέα ζευγάρια δεν παντρεύονται ούτε με πολιτικό, ούτε με θρησκευτικό γάμο»*. Στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, ο γάμος μετασχηματίστηκε από κοινωνικό θεσμό σε θεσμό εκούσιας συμβίωσης. Ο γάμος, όπως τον γνωρίζαμε, έχει αποθεσμοποιηθεί και μετατρέπεται σε ατομική υπόθεση. Ο γάμος από νομικά θεσμοθετημένη σχέση (γάμος, σύμφωνο συμβίωσης) μετασχηματίζεται σε συντροφική, συμβιωτική σχέση. Σήμερα, ο γάμος και η γονεϊκότητα αποτελούν επιλογή. Επίσης, ο πολιτικός γάμος προτιμάται για λόγους αμεσότητας της δέσμευσης, για οικονομικούς λόγους αλλά και για λόγους απομάκρυνσης από την Εκκλησία.

Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει ο θεσμός του γάμου

Κοινή είναι η διαπίστωση για τη μείωση των γάμων και την αύξηση των διαζυγίων. Ο συνεχιζόμενος μετασχηματισμός της οικογένειας γίνεται φανερός και στην εξάπλωση τύπων οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής εναλλακτικών προς τη συμβατική οικογένεια: συμβίωση εκτός γάμου ετερόφυλων και ομόφυλων ζευγαριών, μονογονεϊκές οικογένειες, μονοπρόσωπα νοικοκυριά, κ.ά. Τα οικογενειακά πρότυπα είναι ρευστά, το ίδιο και οι γαμήλιες πρακτικές. Πολλές από τις δυσκολίες που έχουν ήδη προαναφερθεί όσον αφορά τη δημιουργία οικογένειας, αφορούν επίσης και το θεσμό του γάμου. Για παράδειγμα, οι οικονομικοί λόγοι, η αίσθηση αβεβαιότητας και επισφάλειας από τους νέους, η δυσκολία στην εξεύρεση ή διατήρηση μιας σταθερής δουλειάς, οι ανεπαρκείς μισθοί, η ακριβή στέγαση και η απομείωση των παραδοσιακών προτύπων συμβίωσης αποτελούν σημαντικά εμπόδια στη δέσμευση του γάμου. Όπως επισημαίνεται, *«η οικογένεια μέσα από ένα γάμο είναι η πιο δύσκολη συνεργασία»*.

Όπως εκτιμούν οι συνομιλητές/τριες μας, η κρίση του θεσμού του γάμου οφείλεται επίσης εν μέρει και στο φεμινιστικό κίνημα και τις γυναικείες διεκδικήσεις αλλά και στο ατομοκεντρικό μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας. Η εξατομίκευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπερισχύει της συμβίωσης, της σχέσης και της εξουσίας εντός γάμου.

«Δεν θέλουμε οικογένεια, θέλουμε ανθρώπινα δικαιώματα». «Ο γάμος είναι ο αρχικός χώρος διαμόρφωσης των πατριαρχικών αντιλήψεων και εκτέλεσης των πατριαρχικά επιβεβλημένων καθηκόντων. [...] είναι ένας χώρος κυριαρχίας, ενώ θα έπρεπε να είναι χώρος απόλαυσης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, φροντίδας και αγάπης χωρίς άλλες προϋποθέσεις».

Επιπλέον, διαπιστώνεται αύξηση των διαζυγίων και με πρωτοβουλία των γυναικών διότι έχουν γίνει πιο ορατές οι άνισες έμφυλες σχέσεις μέσα στην οικογένεια και η ενδοοικογενειακή βία. Παράλληλα, όπως αναφέρεται, τα διαζύγια έχουν αυξηθεί διότι, μεταξύ άλλων, έχει ενισχυθεί η οικονομική αυτοτέλεια των γυναικών. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '90, όταν οι γυναίκες εισέρχονταν μαζικά και δυναμικά στην αγορά εργασίας, ο βαθμός της οικονομικής εξάρτησης των γυναικών από τους συζύγους τους ήταν πολύ μεγάλος, γεγονός που τις απέτρεπε από τυχόν αίτηση διαζυγίου.

Προτάσεις

Στο πλαίσιο της εστιασμένης συζήτησης, οι συνομιλητές/τριες μας διατύπωσαν ορισμένες προτάσεις. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται: η εκπαίδευση των νέων σε ζητήματα οικογενειακού σχεδιασμού, γονεϊκότητας και μητρότητας, προκειμένου να συνειδητοποιήσουν ότι η οικογένεια και η γονεϊκότητα συνεπάγονται τεράστια ευθύνη, όπως και η εισαγωγή μαθημάτων ισότητας των φύλων και σεξουαλικής αγωγής στα σχολεία σε μόνιμη βάση. Επίσης, σημαντική θεωρείται η διενέργεια εκστρατειών ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των νέων γονέων και η στήριξή τους. Προς αυτήν την κατεύθυνση πρωτοβουλίες όπως οι ντανάδες της γειτονιάς (ευελιξία στη φροντίδα των παιδιών) εκτιμώνται ως αξιόλογες, οι οποίες πρέπει να επεκταθούν. Επιπλέον, αναδεικνύεται ως ιδιαίτερα πολύτιμη η συνολική, και όχι θραυσματική στήριξη της οικογένειας, με όποια μορφή αυτή στοιχειοθετείται, στην υγεία, την παιδεία, την οικονομία και την κοινωνία.

Σημαντικός επίσης θεωρείται ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου, προκειμένου να συμπεριλάβει τα νέα σχήματα οικογένειας και να προσαρμοστεί στις συνθήκες της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας. Όπως επισημαίνουν οι συνομιλητές/τριες μας, *«η πατριαρχική αντίληψη διατρέχει και τα οικογενειακά δικαστήρια και τους δικαστές»*. Επίσης, τονίζεται η ανάγκη φιλικής προς τα παιδιά Δικαιοσύνης με γνώμονα το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού, η εκπαίδευση των Οικογενειακών Δικαστών στα σχετικά ζητήματα και η στελέχωση των δικαστηρίων με κοινωνικούς λειτουργούς και ψυχολόγους. Παράλληλα, προτείνεται η σύσταση Υπουργείου Οικογένειας και η θεσμική πρόβλεψη για Επιμελητές Οικογένειας.

Μια άλλη πρόταση αφορά στην ενίσχυση των πολιτικών συμφιλίωσης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής (γονικές άδειες, οικογενειακά επιδόματα, αύξηση δομών προσχολικής αγωγής και φροντίδας παιδιών και δομών φροντίδας ηλικιωμένων, κ.ά.), καθώς και στην ενίσχυση των προνοιακών δομών για την έγκαιρη διάγνωση και παρέμβαση σε περιθωριοποιημένα, κοινωνικά αποκλεισμένα ή δυσλειτουργικά οικογενειακά περιβάλλοντα (π.χ. γονεϊκή ακαταλληλότητα), πριν τη διάλυση της οικογένειας και την απομάκρυνση των παιδιών. Ένα ζήτημα που αναδεικνύεται είναι η ορατότητα των ζητημάτων ενδοοικογενειακής βίας και κακοποίησης ανηλίκων, και η

ενίσχυση της επιλογής της εναλλακτικής οικογένειας και όχι των ιδρυμάτων, μέσω της αναδοχής υπό αυστηρούς όρους. Οι συνομιλητές/τριες μας τόνισαν, επίσης, την ανάγκη ενίσχυσης της ορατότητας της υπέργηρης οικογένειας, καθώς και των δομών και πολιτικών φροντίδας των ηλικιωμένων μελών της.

Τέλος, στο πλαίσιο της εστιασμένης συζήτησης, προτάθηκε η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας, ανάλογα με τον αριθμό των μελών της οικογένειας, σε τομείς κρατικών παροχών ή δημοσιονομικών υποχρεώσεων (π.χ. οικογενειακό επίδομα, φοροαπαλλαγές, τεκμήρια πολυτελούς διαβίωσης, αντικειμενικές αξίες ακινήτων, κ.ά.).

Συμπέρασμα

Από τη μεταπολίτευση και μετά, σταδιακά η γυναίκα αποκτά ισότιμη συμμετοχή στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση ,ενώ αυξάνεται και η συμμετοχή της στην αγορά εργασίας. Ως αποτέλεσμα, αλλάζει ο ρόλος της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, με τη δυναμική της έξοδο στο δημόσιο βίο, γεγονός που πυροδοτεί πολλές αλλαγές ισορροπιών. Η γυναίκα φεύγει από το αποκλειστικό προνομιακό πεδίο της οικογένειας, αποκτά δημόσια παρουσία, κοινωνική θέση και ανεξαρτησία από τον σύζυγο. Αυτό φέρει αλλαγές τόσο ως προς την θέση που διεκδικεί στην κοινωνία και στον επαγγελματικό της χώρο, την αυτοδυναμία της σε σχέση με το εισόδημα που πλέον αποκτά, καθώς και την κοινωνική της θέση, η οποία δεν είναι αυτή του συζύγου της. Αυτές οι αλλαγές επηρεάζουν όλα τα μέλη της οικογένειας. Η ομπρέλα στήριξης της οικογένειας εξαλείφεται, αναδύονται δυσκολίες στην ανατροφή παιδιών και το φορτίο ευθύνης και το άγχος των ζευγαριών αυξάνεται. Ο σύγχρονος τρόπος ζωής, οι προκλήσεις και η αδυναμία υποστήριξης της μητέρας και του πατέρα, αντίστοιχα, μέσα από το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο, δημιούργησε ένα ασφυκτικό περιβάλλον, έχοντας ως αποτέλεσμα την αδυναμία των ζευγαριών να συντηρήσουν μέσα στην καθημερινότητα τους την ανατροφή πλέον των δύο παιδιών.

Ταυτόχρονα, αναδύεται το φεμινιστικό κίνημα και οι αντίστοιχες συλλογικές διεκδικήσεις, ενώ, τα τελευταία χρόνια, με μια σχετική καθυστέρηση στην Ελλάδα από ότι στην υπόλοιπη Ευρώπη, έχουν αναδυθεί θέματα συζήτησης για την αυτοδιάθεση του σώματος και μια σειρά ζητημάτων σχετικά με τον οικογενειακό προγραμματισμό. Επίσης, έχει ξεκινήσει ένας νέος κύκλος οικογενειακής ζωής που καθορίζεται από το δικαίωμα σε μια άλλη επιλογή πέρα από την ετερόφυλη σχέση, γεγονός που αλλάζει αυτό που ορίζαμε ως οικογένεια. Δημιουργούνται νέα σχήματα οικογένειας, τα οποία προσομοιάζουν με την οικογένεια που είχαμε στο μυαλό μας παραδοσιακά. Οι επιλογές των ανθρώπων δεν έχουν να κάνουν κατ' ανάγκη με τον γάμο, έτσι όπως τον γνωρίζαμε, ούτε με την αναπαραγωγή για τη δημιουργία διαδόχων. Όλα αυτά μας φέρνουν μια περίοδο που είναι περίοδος αλλαγών. Υπάρχει το δικαίωμα επιλογής έξω από τα παραδοσιακά σχήματα οικογένειας. Ο ρόλος της οικογένειας στην κοινωνία (οικονομικός, εκπαιδευτικός) έχει αποδυναμωθεί, ενώ ο ρόλος της εργασίας έχει αυξηθεί.

Ειδικότερα, μετά τη δεκαετία του '90 παρατηρούνται πολλές αλλαγές στη δομή και στη σύνθεση της οικογένειας, στις οικογενειακές συμπεριφορές και στις πρακτικές. Ναι μεν το παραδοσιακό μοντέλο της οικογένειας παραμένει ισχυρό, αλλά παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές και πολλαπλότητα οικογενειακών σχημάτων: αλλαγές στις γαμήλιες

συμπεριφορές και εκκοσμίκευση του γάμου, λόγω και της αποδυνάμωσης της σχέσης με την θρησκεία και την εκκλησία, πολιτικός γάμος, σύμφωνα συμβίωσης, μείωση γάμων, αύξηση διαζυγίων, αλλαγές στις αναπαραγωγικές συμπεριφορές με μειωμένη γονιμότητα και ανάδυση του φαινομένου της «ηθελημένης ατεκνίας», παράταση της ηλικίας τεκνοποίησης, αύξηση των μονομελών νοικοκυριών, η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, είναι ορισμένες από τις αλλαγές που παρατηρούνται.

«Η οικογένεια ως θεσμός στην Ελλάδα αλλάζει και ταυτόχρονα αναπαράγεται». Το γεγονός αυτό συνδέεται με ευρύτερα χαρακτηριστικά της οικονομίας μας, με το μοντέλο του κράτους, με κοινωνικά δεδομένα, όπως οι σχέσεις ανδρών και γυναικών, με τις αντιλήψεις και τις αναπαραστάσεις για το φύλο, και με πολιτισμικά ιδεώδη. Μετά τη δεκαετία του '70 ο γάμος μετατρέπεται σε ατομική υπόθεση. Νοηματοδοτείται ως συντροφικότητα, αποθεσμοποιείται, χαρακτηρίζεται από την αποδυνάμωση των κοινωνικών κανόνων και αξιών που καθορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά μέσω του γάμου και αποδυναμώνονται οι παραδοσιακές γαμήλιες αξίες. Παράλληλα, αναδύονται νέες μορφές οικογενειακών σχέσεων, μονογονεϊκές οικογένειες, οικογένειες ετερόφυλων και ομόφυλων ζευγαριών με σύμφωνο συμβίωσης, μονομελή νοικοκυριά, κ.ά. *«Η οικογένεια προσαρμόζεται στη νέα κοινωνική πραγματικότητα»*.

Συμπερασματικά, όπως αναδεικνύεται, το παραδοσιακό πλαίσιο οικογένειας εξακολουθεί να είναι κυρίαρχο στη χώρα μας, ωστόσο, τα οικογενειακά πρότυπα είναι ρευστά και παρατηρούνται αλλαγές στη δομή και στη σύνθεση της οικογένειας, στις οικογενειακές και αναπαραγωγικές συμπεριφορές, καθώς και στις γαμήλιες πρακτικές. Η απομείωση των παραδοσιακών προτύπων οικογένειας και η πολλαπλότητα των οικογενειακών σχημάτων που αναδύονται συνδέονται με τους ευρύτερους κοινωνικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς του σύγχρονου κράτους, την οικονομία, την αλλαγή του ρόλου της γυναίκας μέσα στην οικογένεια και την έξοδό της στην αγορά εργασίας, το σύγχρονο τρόπο ζωής, τις φυσικές και ψηφιακές προκλήσεις που αναδύονται, την αδυναμία συνολικής υποστήριξης της μητέρας και του πατέρα μέσα από το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο, την εκκοσμίκευση του θεσμού του γάμου, λόγω και της αποδυνάμωσης της σχέσης με την θρησκεία και την εκκλησία, τις αντιλήψεις για το φύλο και τα κοινωνικά δεδομένα για τις έμφυλες σχέσεις, καθώς και τα κυρίαρχα πολιτισμικά ιδεώδη. Εν κατακλείδι, η οικογένεια καλά κρατεί, αλλά προσαρμόζεται στη νέα κοινωνική πραγματικότητα της χώρας.

Σημειώσεις

Το παρόν άρθρο αποτελεί μια συνοπτική παρουσίαση του κεφαλαίου: Βαρουξή Χ. (2024), Γνώμες και απόψεις των ειδικών για τον γάμο και την οικογένεια. Στο Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Έκθεση βασικών αποτελεσμάτων,* Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 189-201.

[2] Το κεφάλαιο στηρίζεται στο εισαγωγικό κείμενο της επιστημονικά υπεύθυνης του έργου Ι. Τσίγκανου, όπως περιλαμβάνεται στο Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Έκθεση βασικών αποτελεσμάτων,* Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 4-9.

[3] Βλ. ενδεικτικά: Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1997), Η οικογένεια στην Αθήνα. Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, *92*, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1999*), Η οικογένεια στην Αθήνα. Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές,* Αθήνα, ΕΚΚΕ. Συμεωνίδου, Χ. (2006), *Οικογένεια και Γονιμότητα στην Ελλάδα. Ανάλυση κατά*

γενεές, Έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, Σάκκουλας. Μουρίκη, Α. (2008), *Πολιτικές προτεραιότητες και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με την συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

[4] Ενδεικτικά βλ. Μπαλούρδος Δ., Δεμερτζής Ν. Πιερράκος Γ. και Κικίλιας Η. (2019), *Η χαμηλή γονιμότητα στην Ελλάδα, δημογραφική κρίση και πολιτικές ενίσχυσης της οικογένειας.* Αθήνα, διαΝΕΟσις (Ιανουάριος 2019).

[5] Ενδεικτικά βλ. Θανοπούλου Μ. και Τσίγκανου Ι. (επιμ.), (2016), *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης. Μελέτες περίπτωσης,* Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Αναφορές

Βαρουξή, Χ. (2024), Γνώμες και απόψεις των ειδικών για τον γάμο και την οικογένεια. Στο Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Έκθεση βασικών αποτελεσμάτων,* Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 189-201. https://doi.org/10.17902/famrep1024

Θανοπούλου, Μ. και Τσίγκανου, Ι. (επιμ.), *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης. Μελέτες περίπτωσης,* Αθήνα, ΕΚΚΕ. ΕΚΚΕ.GR – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1997), Η οικογένεια στην Αθήνα. Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 92, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 267–270. https://doi.org/10.12681/grsr.713

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1999*), Η οικογένεια στην Αθήνα. Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές,* Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Μουρίκη, Α. (2008), *Πολιτικές προτεραιότητες και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με την συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής*, Αθήνα, ΕΚΚΕ. ΕΚΚΕ.GR – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Μπαλούρδος, Δ., Δεμερτζής, Ν. Πιερράκος, Γ. και Κικίλιας, Η. (2019), *Η χαμηλή γονιμότητα στην Ελλάδα, δημογραφική κρίση και πολιτικές ενίσχυσης της οικογένειας.* Αθήνα, διαΝΕΟσις. ekke_family_policies.pdf

Συμεωνίδου, Χ. (2006), *Οικογένεια και Γονιμότητα στην Ελλάδα. Ανάλυση κατά γενεές*. Έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Τσίγκανου, Ι. (2024). *Εισαγωγή*, στο Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Έκθεση βασικών αποτελεσμάτων,* Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 4-9. https://doi.org/10.17902/famrep1024

ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ: Η ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΚΡΙΣΕΩΝ

Θωμαΐς Κάββουρα[α]

[α] Υποψήφια Διδάκτωρ, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Η μελέτη διερευνά τις πολλαπλές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες στην Ελλάδα μέσα στις διαδοχικές κρίσεις (οικονομική, πανδημική και ενεργειακή). Εστιάζει στην αλληλεπίδραση μεταξύ έμφυλων ανισοτήτων, φροντίδας και οικιακής εργασίας, αναδεικνύοντας τις στρατηγικές επιβίωσης που υιοθετούν οι αυτοαπασχολούμενες γυναίκες προκειμένου να συνδυάσουν εργασία και φροντίδα υπό συνθήκες επισφάλειας. Η ποιοτική ανάλυση, βασισμένη σε βιβλιογραφικά και εμπειρικά δεδομένα, αποκαλύπτει τη χρόνια υποτίμηση της οικιακής φροντίδας και την απουσία θεσμικής στήριξης, ιδίως για τις αυτοαπασχολούμενες. Οι κρίσεις επιδείνωσαν την πρόσβαση των γυναικών σε πόρους, δικαιώματα και κοινωνική ασφάλεια. Παρά τις αντιξοότητες, οι μετανάστριες εμφανίζονται ανθεκτικές, διαμορφώνοντας δημιουργικές στρατηγικές προσαρμογής και επιβίωσης. Τα ευρήματα καταδεικνύουν την ανάγκη για στοχευμένες πολιτικές που να αναγνωρίζουν τη συμβολή τους και να διασφαλίζουν αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας, πρόσβαση σε κοινωνικές παροχές και υποστήριξη στην αυτοαπασχόληση.

Λέξεις Κλειδιά: Αυτοαπασχόληση, Φροντίδα, Οικιακή Εργασία

CARE AND DOMESTIC WORK: THE SELF-EMPLOYMENT OF MIGRANT WOMEN IN TIMES OF CRISIS

Thomais Kavvoura[α]

[α] PhD Candidate, National Centre for Social Research

Abstract

This study examines the multiple challenges faced by migrant women in Greece during successive crises (economic, pandemic, energy). It focuses on the intersection of gender inequalities, care responsibilities, and domestic work, highlighting the survival strategies adopted by self-employed women striving to reconcile work and caregiving under precarious conditions. Based on qualitative analysis of both bibliographic and empirical data, the research reveals the long-standing devaluation of care work and the lack of institutional support, particularly for self-employed women. The crises have further limited women's access to resources, rights, and social protection. Despite these hardships, migrant women demonstrate resilience, developing strategies of adaptation and survival. The findings underscore the urgent need for targeted policies that recognize their contribution and ensure decent working conditions, access to social services and support for self-employment.

Keywords: Self-employment, Care, Domestic work

Εισαγωγή

Η ισότιμη κατανομή των ευθυνών φροντίδας δεν αποτελεί κεκτημένο στην ελληνική κοινωνία, καθώς οι γυναίκες εξακολουθούν να επωμίζονται το μεγαλύτερο βάρος των οικιακών υποχρεώσεων. Παρά τις πολιτικές συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, οι παρεμβάσεις επικεντρώνονται κυρίως στις εργαζόμενες, χωρίς να αντιμετωπίζεται ουσιαστικά η ανισοκατανομή της μη αμειβόμενης εργασίας (Αλιπράντη-Μαράτου, Κατσής και Παπαδημητρίου 2016: 19). Σύμφωνα με την έκθεση του OECD (Ferrant, Pesando and Nowacka 2014: 2-3), οι γυναίκες αφιερώνουν κατά μέσο όρο τρεις έως έξι ώρες ημερησίως σε άμισθες δραστηριότητες φροντίδας, έναντι μισής έως δύο ωρών των ανδρών. Άλλωστε πρέπει να γίνει σαφές ότι η μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας θεωρείται εργασία, διότι περιλαμβάνει δραστηριότητες που θα μπορούσαν να γίνουν από ένα τρίτο πρόσωπο επί πληρωμή (Ferrant κ.ά. 2014: 5).

Το ζήτημα της συμφιλίωσης επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο των συνεχόμενων κρίσεων που έχουν επηρεάσει την ελληνική οικονομία και κοινωνία τα τελευταία χρόνια. Οι διαδοχικές κρίσεις ενίσχυσαν παραδοσιακούς ρόλους φροντίδας, επιφορτίζοντας τις γυναίκες με επιπλέον βάρη μη αμειβόμενης εργασίας στο σπίτι, ενώ παράλληλα περιόρισαν τις ευκαιρίες τους για οικονομική και κοινωνική ανέλιξη. Σε κοινωνίες όπου κυριαρχούν παραδοσιακοί έμφυλοι ρόλοι και απουσιάζουν δομές φροντίδας, η επαγγελματική εξέλιξη των αυτοαπασχολούμενων γυναικών επηρεάζεται σημαντικά. Οι ευθύνες φροντίδας και το υψηλό κόστος επίσημων υπηρεσιών αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και τη διαμόρφωση του επαγγελματικού τους προφίλ (EIGE 2016: 15).

Η κατάσταση είναι ιδιαίτερα δύσκολη για τις μετανάστριες στην Ελλάδα, οι οποίες εργάζονται συχνά σε επισφαλείς και αμειβόμενες εργασίες χαμηλών δεξιοτήτων, ανεξάρτητα από το μορφωτικό τους επίπεδο. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα από το SolidarityNow, οι μετανάστριες στην Ελλάδα βρίσκονται συχνά σε χαμηλά αμειβόμενες και επισφαλείς θέσεις, ειδικά στους τομείς της οικιακής φροντίδας και των υπηρεσιών φιλοξενίας και καθαριότητας. Αυτές οι θέσεις εργασίας χαρακτηρίζονται από αδήλωτη εργασία και περιορισμένα δικαιώματα, γεγονός που τις καθιστά ευάλωτες σε εργασιακή εκμετάλλευση και περιορίζει τις ευκαιρίες οικονομικής σταθερότητας. Παρά τις δεξιότητες και τα επαγγελματικά τους προσόντα, οι μετανάστριες συχνά εργάζονται σε τομείς που δεν αντιστοιχούν στο μορφωτικό τους επίπεδο, γεγονός που ενισχύει το φαινόμενο της «υποαπασχόλησης» ή του «brain waste» (SolidarityNow 2024: 31).

Συμπερασματικά, η κατανομή των ευθυνών φροντίδας στην Ελλάδα παραμένει άνιση, με τις γυναίκες να επωμίζονται το μεγαλύτερο βάρος της μη αμειβόμενης εργασίας, γεγονός που περιορίζει τις ευκαιρίες τους στην αγορά εργασίας. Οι κρίσεις ενίσχυσαν τις ανισότητες, επηρεάζοντας ιδιαίτερα τις μετανάστριες, οι οποίες εργάζονται συχνά σε επισφαλείς και χαμηλά αμειβόμενες θέσεις. Η διατήρηση αυτών των ανισοτήτων υπογραμμίζει την ανάγκη για δομικές αλλαγές στην πολιτική φροντίδας και στην κουλτούρα των έμφυλων ρόλων.

Επισκόπηση των Κρίσεων στις Μετανάστριες

Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στις μετανάστριες

Η οικονομική κρίση είχε σοβαρές και άνισες επιπτώσεις στις γυναίκες, ιδίως όσον αφορά την απασχόληση, το εισόδημα και τις κοινωνικές συνθήκες. Όσο εντείνονταν οι πολιτικές λιτότητας, παρατηρήθηκε συρρίκνωση των εισοδημάτων, περιορισμός των κοινωνικών παροχών και μαζί με την αύξηση της ανεργίας, αυξήθηκαν τα χρέη των νοικοκυριών που οδήγησαν σε πτώχευση και υλική αποστέρηση, όχι μόνο τις συνήθεις ευάλωτες ομάδες αλλά και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα (Καραμεσίνη and Rubery 2015: 240).

Οι πολιτικές λιτότητας περιόρισαν τα εισοδήματα και τις κοινωνικές παροχές, ενώ οι γυναίκες βρέθηκαν να επωμίζονται αυξημένες ευθύνες φροντίδας, με περιορισμένη πρόσβαση στην εργασία και την ασφάλιση. Οι συνέπειες ήταν ακόμη πιο έντονες για ευάλωτες ομάδες γυναικών, όπως οι μετανάστριες που εργάζονταν κυρίως στους τομείς της οικιακής φροντίδας και της φροντίδας ηλικιωμένων (Kosyfologou 2020: 14-15). Παρά την ύπαρξη θεσμικού πλαισίου που προβλέπει ευέλικτες μορφές απασχόλησης, ο τομέας της οικιακής φροντίδας στην Ελλάδα λειτουργεί συχνά σε «σκιώδες» καθεστώς, με εκτεταμένη αδήλωτη εργασία. Αυτό αφήνει πολλές γυναίκες, και κυρίως μετανάστριες, εκτός συστημάτων κοινωνικής προστασίας και με περιορισμένα εργασιακά δικαιώματα, οδηγώντας σε οικονομική εκμετάλλευση και αποδυνάμωση της κοινωνικής τους θέσης (Kosyfologou 2020: 13).

Σύμφωνα με την Cavounidis (2018: 21-22), η οικονομική κρίση στην Ελλάδα ανέδειξε τις έντονες ανισότητες μεταξύ γηγενών και μεταναστριών, ιδίως στους τομείς της υγείας και της απασχόλησης. Όπως επισημαίνεται, η πλειονότητα των μεταναστριών προέρχεται από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, με την Αλβανία να αποτελεί την κύρια χώρα προέλευσης. Οι γυναίκες αυτές απασχολούνται κυρίως σε τομείς χαμηλής αμοιβής και υψηλής επισφάλειας, όπως οι οικιακές εργασίες και η γεωργία. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, η ανεργία στις μετανάστριες αυξήθηκε δραματικά, φτάνοντας το 28,1% το 2016, ποσοστό υψηλότερο από εκείνο των γηγενών γυναικών (22,9%). Ταυτόχρονα, ο κίνδυνος φτώχειας για τις μετανάστριες αυξήθηκε σημαντικά, από 32% το 2008 σε 41% το 2016, καταδεικνύοντας τη σοβαρότητα των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης.

Παράλληλα, το θεσμικό πλαίσιο που δυσχεραίνει την απόκτηση ιθαγένειας από τις μετανάστριες πρώτης και δεύτερης γενιάς συνέβαλε περαιτέρω στον κοινωνικό αποκλεισμό τους, περιορίζοντας την πρόσβασή τους σε υγειονομικές υπηρεσίες και αναχαιτίζοντας την κοινωνική τους ένταξη. Η απουσία ιθαγένειας και η εργασιακή επισφάλεια λειτούργησαν ως μηχανισμοί πολλαπλής αποστέρησης, με σοβαρές συνέπειες για την ευημερία και την υγεία τους.

Η επιχειρηματικότητα αποτέλεσε επίσης έναν τομέα που ανέδειξε τις προκλήσεις και τις ανισότητες που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες. Όπως αναφέρεται στην έκθεση του ELIAMEP (Avlona, Malamidis and Vlachopoulos 2019), η οποία διερευνά την επιχειρηματικότητα των μεταναστριών στην Ελλάδα μέσα από ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα, αναλύονται διάφορες πτυχές της απασχόλησής τους, οι επιχειρηματικοί τομείς στους οποίους δραστηριοποιούνται, καθώς και οι ανάγκες, οι δυσκολίες και τα κίνητρα που σχετίζονται με την επιχειρηματική τους δραστηριότητα.

Η επιχειρηματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα είναι σημαντικά χαμηλότερη από εκείνη των ατόμων που έχουν την ελληνική ιθαγένεια εκ γενετής και συγκεντρώνεται σε πολύ συγκεκριμένους κλάδους και τομείς, όπως η γεωργία και τα χειρωνακτικά επαγγέλματα. Οι γυναίκες παρουσιάζουν κάπως υψηλότερα ποσοστά αυτοαπασχόλησης, κυρίως σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους, όπως καθαρίστριες σπιτιού, και συχνά εργάζονται ως βοηθοί σε οικογενειακές επιχειρήσεις (Avlona et al. 2019: 18-24).

Ωστόσο, είναι λιγότερο πιθανό να ιδρύσουν τη δική τους επιχείρηση. Τα κύρια εμπόδια περιλαμβάνουν την έλλειψη συστηματικής πληροφόρησης, τις γραφειοκρατικές δυσκολίες και την περιορισμένη πρόσβαση σε χρηματοδοτικά προγράμματα. Οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν επίσης αυξημένη φορολογία και περιορισμούς στην πρόσβαση σε τραπεζικά δάνεια και χρηματοδοτικά εργαλεία, με αποτέλεσμα να στρέφονται σε μικροχρηματοδοτήσεις και οικογενειακά δάνεια για την έναρξη των επιχειρήσεών τους. Επιπλέον, τα γλωσσικά εμπόδια και οι χρονοβόρες διαδικασίες στην ολοκλήρωση των γραφειοκρατικών απαιτήσεων δημιουργούν σημαντικές προκλήσεις στην επιχειρηματική τους πορεία (Avlona et al. 2019: 18-24).

Η επίδραση της πανδημικής κρίσης στις γυναίκες

Η πανδημία COVID-19 ανέδειξε την κομβική αλλά υποτιμημένη αξία των υπηρεσιών υγείας, κοινωνικής πρόνοιας και καθαριότητας, σε τομείς που κυριαρχούν ως εργαζόμενες οι γυναίκες και συχνά οι μετανάστριες (ILO 2020: 7). Οι γυναίκες βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή της κρίσης, τόσο στο πεδίο της αμειβόμενης φροντίδας όσο, ακόμη εντονότερα, στην άμισθη φροντίδα εντός του σπιτιού. Η πανδημία ενίσχυσε τις ανισότητες των φύλων στην εργασία φροντίδας και στις υποχρεώσεις του νοικοκυριού, ενώ οι γυναίκες αναγκάστηκαν να μειώσουν την αμειβόμενη εργασία για να ανταπεξέλθουν στις οικογενειακές ευθύνες (EIGE 2021: 7).

Η πίεση ήταν ιδιαίτερα αισθητή στα νοικοκυριά με μικρά παιδιά ή εξαρτώμενα μέλη. Στο πρώτο κύμα της πανδημίας, οι γυναίκες με προσωρινή, μερική ή αυτοαπασχόληση υπέστησαν τις πιο άμεσες επιπτώσεις από τα περιοριστικά μέτρα (EIGE 2021). Η παραδοσιακή έμφυλη προσδοκία ότι οι γυναίκες αναλαμβάνουν την ευθύνη της φροντίδας ενισχύθηκε, οδηγώντας σε μειωμένη συμμετοχή στην αγορά εργασίας και σε μείωση των ωρών αμειβόμενης απασχόλησης. Το φαινόμενο αυτό συνέβαλε στην ενίσχυση του μισθολογικού χάσματος και στη συνολική αποδυνάμωση της οικονομικής ανεξαρτησίας των γυναικών (Kalenkoski 2020: 20, Reuschke et al. 2021: 6).

Οι γυναίκες επιχειρηματίες αντιμετώπισαν επιπλέον δυσκολίες, καθώς η μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας περιόρισε τη διαθεσιμότητά τους για επιχειρηματική δραστηριότητα. Σε πολλά κράτη, αν και εφαρμόστηκαν προγράμματα ενίσχυσης, η πρόσβαση σε αυτά δεν ήταν πάντοτε επαρκής. Πολλές γυναίκες επέλεξαν να μειώσουν τις ώρες εργασίας τους ως στρατηγική διατήρησης της επιχείρησής τους, παρά να αποχωρήσουν πλήρως από την αγορά εργασίας (Reuschke et al. 2021: 24).

Ιδιαίτερα έντονη υπήρξε η πίεση για τις αυτοαπασχολούμενες μετανάστριες, οι οποίες δραστηριοποιούνται σε ευάλωτους τομείς, όπως η φιλοξενία και η εστίαση, τομείς που

επλήγησαν σοβαρά από τα περιοριστικά μέτρα. Στην έκθεση του OECD για το 2021 επισημαίνεται ότι η περιορισμένη πρόσβαση σε κρατική στήριξη, σε συνδυασμό με την απουσία οικονομικών αποθεμάτων κατέστησε τις αυτοαπασχολούμενες μετανάστριες εξαιρετικά ευάλωτες (OECD 2021). Παρότι η βιβλιογραφία εστιάζει συνήθως σε μετανάστριες που απασχολούνται στην καθαριότητα ή την οικιακή φροντίδα, οι αυτοαπασχολούμενες παραμένουν αόρατες στο δημόσιο λόγο, παρότι αντιμετωπίζουν εντελώς διαφορετικά εμπόδια, όπως η διοικητική γραφειοκρατία, η κοινωνική προκατάληψη και η άνιση πρόσβαση σε χρηματοδοτικά εργαλεία (OECD 2021).

Σε πολλές περιπτώσεις, η επιχειρηματικότητα αυτών των γυναικών δεν αποτελεί επιλογή, αλλά στρατηγική επιβίωσης. Εμπλέκονται κυρίως σε δραστηριότητες χαμηλής δυναμικής, χωρίς δυνατότητα επέκτασης ή πρόσληψης προσωπικού. Η αδυναμία πρόσβασης σε χρηματοδότηση και η απουσία υποστηρικτικού πλαισίου καθιστούν την επιβίωση και ανάπτυξη των επιχειρήσεων επισφαλή. Το γεγονός ότι οι μετανάστριες παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά αυτοαπασχόλησης από τον μέσο όρο της ΕΕ δεν αναιρεί το ότι οι δραστηριότητές τους συχνά παραμένουν άτυπες, υποαμειβόμενες και περιορίζονται σε τομείς χαμηλής αναπτυξιακής δυναμικής (OECD 2021).

Η πανδημία επιβεβαίωσε και ενίσχυσε τις έμφυλες ανισότητες, ιδίως για τις αυτοαπασχολούμενες μετανάστριες. Απαιτούνται πολιτικές που θα ενισχύσουν την πρόσβασή τους σε χρηματοδοτικά εργαλεία, θα μειώσουν τα διοικητικά εμπόδια και θα επενδύσουν σε προγράμματα κατάρτισης, λαμβάνοντας υπόψη το διπλό βάρος φύλου και καταγωγής. Μόνο μέσω ενός συμπεριληπτικού επιχειρηματικού συστήματος μπορεί να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα των επιχειρήσεων αυτών και να μειωθεί η εξάρτησή τους από την επιχειρηματικότητα ανάγκης.

Η επίδραση της Ενεργειακή κρίσης στη φροντίδα και τις οικιακές εργασίες

Η ρωσο-ουκρανική σύγκρουση προκάλεσε σοβαρές ενεργειακές αναταράξεις, εντείνοντας τον παγκόσμιο πληθωρισμό και προκαλώντας αλυσιδωτές αυξήσεις στο κόστος ζωής. Η ενεργειακή φτώχεια, που προϋπήρχε της κρίσης, αφορά κυρίως την οικονομική αδυναμία κάλυψης βασικών ενεργειακών αναγκών και τη χρήση ενεργοβόρων ή αναποτελεσματικών τεχνολογιών (OECD 2022: 26). Οι κύριες αιτίες εντοπίζονται στον συνδυασμό υψηλών τιμών ενέργειας, χαμηλών εισοδημάτων και κατοικιών χαμηλής ενεργειακής απόδοσης (Clancy et al. 2017: 26). Οι πληθυσμιακές ομάδες που πλήττονται βιώνουν συχνά ανεπαρκείς θερμοκρασίες, χαμηλή ποιότητα αέρα και αυξημένη έκθεση σε ρύπους λόγω χρήσης μη ασφαλών μεθόδων θέρμανσης, όπως η καύση ξύλου (Clancy et al. 2017: 9, Widuto 2023: 2).

Οι συνέπειες αγγίζουν όχι μόνο την υγεία και την άνεση των νοικοκυριών, αλλά και την παραγωγικότητα και τη ψυχική ευεξία. Άτομα που βιώνουν ενεργειακή φτώχεια αντιμετωπίζουν υψηλότερα ποσοστά θνησιμότητας, χρόνιων ασθενειών και έντονου ψυχολογικού στρες, καθώς δυσκολεύονται να πληρώσουν βασικούς λογαριασμούς κοινής ωφέλειας (Manalis and Matsaganis 2022). Σύμφωνα με στοιχεία του 2018, στην Ελλάδα το 35,6% καθυστερούσε την αποπληρωμή λογαριασμών ηλεκτρικού ρεύματος και το 22,7% αδυνατούσε να διατηρήσει επαρκή θέρμανση (Manalis and Matsaganis 2022). Το 2022, το 18,7% του ελληνικού πληθυσμού δε μπορούσε να κρατήσει το σπίτι

του ζεστό – ποσοστό σχεδόν διπλάσιο του ευρωπαϊκού μέσου όρου (Eurostat 2023, Widuto 2023: 2).

Η βιβλιογραφία είχε αναδείξει ήδη από το 2017 την έμφυλη διάσταση της ενεργειακής φτώχειας (Clancy et al. 2017). Οι γυναίκες διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο λόγω χαμηλότερων εισοδημάτων, μεγαλύτερης παραμονής στο σπίτι και υψηλής εμπλοκής σε ενεργοβόρες οικιακές εργασίες, όπως το μαγείρεμα και η καθαριότητα. Η κακή ποιότητα αέρα σε εσωτερικούς χώρους, όπου οι γυναίκες περνούν περισσότερο χρόνο, εντείνει τις επιπτώσεις στην υγεία τους (OECD 2022: 26). Οι ίδιες είναι και οι πρώτες που έρχονται αντιμέτωπες με τη «φροντίδα υπό κρίση» όταν απαιτείται να καλύψουν τις ανάγκες του νοικοκυριού σε συνθήκες αβεβαιότητας και στέρησης.

Η σύνδεση μεταξύ ενεργειακής φτώχειας και φύλου αναδεικνύει το μηχανισμό μέσω του οποίου η θηλυκοποίηση της φτώχειας επιδρά καθημερινά στην αυτονομία, τη σωματική και ψυχική υγεία και την κοινωνική θέση των γυναικών. Όπως επισημαίνει η Heredia (2022: 298), οι ανισότητες στην κατανομή των καθηκόντων φροντίδας, σε συνδυασμό με την ενεργειακή ανεπάρκεια, ενισχύουν τη μακροχρόνια αποδυνάμωση των γυναικών. Η ενεργειακή φτώχεια δεν είναι ουδέτερη – είναι ταξική, έμφυλη και πολιτική.

Μεθοδολογία

Η παρούσα μελέτη υιοθετεί ποιοτική ερευνητική προσέγγιση, με στόχο τη διερεύνηση των εμπειριών γυναικών (αυτοαπασχολούμενων, μητέρων, μεταναστριών, ηλικίας 35-65 ετών που διαβιούν σε οικογένειες διπλού εισοδήματος) αναφορικά με τη διαχείριση της εργασίας, της φροντίδας και των οικογενειακών υποχρεώσεων σε συνθήκες πολλαπλών κρίσεων. Η έρευνα βασίστηκε σε ημιδομημένες συνεντεύξεις, που παρείχαν τη δυνατότητα σε βάθος κατανόησης των αφηγήσεων και της εμπειρίας των συμμετεχουσών.

Το δείγμα συγκροτήθηκε με σκοπό να καταγραφούν οι ποικίλες πραγματικότητες των μεταναστριών που δραστηριοποιούνται σε αυτοαπασχολούμενες θέσεις εργασίας. Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω ατομικών συνεντεύξεων, με βάση οδηγό ερωτήσεων που κάλυπτε θεματικές ενότητες όπως: εργασία, οικιακές ευθύνες, φροντίδα παιδιών, υποστήριξη από το οικογενειακό περιβάλλον και επίδραση των κρίσεων (οικονομική, πανδημική, ενεργειακή).

Η ανάλυση των δεδομένων ακολούθησε τις αρχές της θεματικής ανάλυσης με στόχο την ανάδειξη επαναλαμβανόμενων προτύπων και αφηγηματικών μοτίβων. Δόθηκε έμφαση στις εσωτερικές νοηματοδοτήσεις των συμμετεχουσών και στη σύνδεση μεταξύ ατομικών εμπειριών και δομικών κοινωνικών συνθηκών. Τα αποσπάσματα που παρατίθενται επιλέχθηκαν ως ενδεικτικά των βασικών θεματικών που προέκυψαν, με στόχο την τεκμηρίωση των ερμηνευτικών αξόνων της έρευνας.

Ερευνητικά Αποτελέσματα

Ισορροπία Εργασίας και Οικιακών Ευθυνών

Η εξισορρόπηση επαγγελματικών και οικιακών υποχρεώσεων αναδείχθηκε ως μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενες γυναίκες. Οι συμμετέχουσες στην έρευνα περιέγραψαν με έμφαση τη δυσκολία διαχείρισης της φροντίδας του σπιτιού και της οικογένειας, σε συνδυασμό με την επαγγελματική τους ζωή. Όπως δήλωσε χαρακτηριστικά μία γυναίκα: *«Η δουλειά μας είναι απαιτητική […] ενώ παράλληλα πρέπει να καλύπτω και υποχρεώσεις στο σπίτι, όπως το μαγείρεμα, το καθάρισμα και τα παιδιά»*. Πολλές γυναίκες υπογράμμισαν πως λόγω των οικογενειακών υποχρεώσεων αδυνατούν να προσαρμοστούν σε ωράριο γραφείου. Όπως εξήγησε μία συμμετέχουσα: *«Δεν μπορώ να πάω σε μια δουλειά 8:00 με 16:00 […] δουλεύει ο άντρας μου πολλές ώρες και πρέπει κάποιος να είναι στο σπίτι»*. Οι αφηγήσεις τους φανερώνουν ένα έντονο αίσθημα ευθύνης και αυτοθυσίας, καθώς προτάσσουν τις οικογενειακές ανάγκες έναντι των επαγγελματικών τους επιλογών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς αντιλαμβάνονται τον όρο «φροντίδα», αφού στις απαντήσεις τους τείνουν να ενοποιούν τις οικιακές εργασίες με τη φροντίδα των παιδιών και άλλων μελών της οικογένειας. Όπως σημείωσε μία γυναίκα: *«Ακόμα και τα κορίτσια που δεν μένουν μαζί μου, τα έχω έννοια να μάθω αν είναι καλά»*, δείχνοντας την ψυχολογική διάσταση της φροντίδας. Η σωματική κόπωση αποτελεί επίσης κυρίαρχο στοιχείο. Πολλές περιέγραψαν ότι μετά από μια απαιτητική μέρα εργασίας, δυσκολεύονται να ανταποκριθούν στις οικιακές υποχρεώσεις. *«Ξεκινάω από τις 10πμ τη δουλειά, οπότε προλαβαίνω να μαγειρέψω. Μετά τη δουλειά είμαι τόσο κουρασμένη που δύσκολα ξεκινάω να κάνω το σπίτι μου»*, ανέφερε χαρακτηριστικά μια συμμετέχουσα. Άλλη γυναίκα τόνισε: *«Υπάρχουν στιγμές που πρέπει να επιλέξω ανάμεσα στο να ξεκουραστώ ή να κάνω τις δουλειές, και αυτή η επιλογή είναι δύσκολη»*.

Η έρευνα ανέδειξε πως, παρ' όλες τις δυσκολίες, οι γυναίκες επινοούν στρατηγικές για να ανταποκριθούν, όπως να προσαρμόσουν το ωράριο, να καθυστερούν την έναρξη εργασίας ή να αναζητούν εναλλακτικές λύσεις. Παρόλα αυτά, η εξάντλησή τους, σωματική και ψυχική, είναι διαρκής, και η ανάγκη για ισορροπία παραμένει ανεκπλήρωτη. Οι προσωπικές τους αφηγήσεις τεκμηριώνουν όχι μόνο την ένταση του καθημερινού τους αγώνα, αλλά και τη βαθύτερη δομή των έμφυλων ανισοτήτων που καθιστούν τη φροντίδα αόρατη αλλά εξίσου εργασία.

Μέσα από τις αφηγήσεις τους διαφαίνεται η σημασία της εργασίας όχι μόνο για την οικονομική σταθερότητα της οικογένειας αλλά και για τη διατήρηση της προσωπικής τους ανεξαρτησίας και αυτοεκτίμησης. Όπως περιγράφει μία μητέρα *«Ήταν δύσκολα πιο παλιά. Το σκεφτόμουν να μείνω σπίτι να βοηθήσω το παιδί παραπάνω, αλλά δεν βγαίναμε οικονομικά»*. Πέρα από τα οικονομικά, η εργασία λειτουργεί και ως ανάχωμα απέναντι στην υπερφόρτωση των γυναικών με τις οικιακές ευθύνες. *«Άμα κάτσω σπίτι, θα υπάρχει εκμετάλλευση. Με τη δουλειά ξεφεύγεις λιγάκι»*, λέει μια συμμετέχουσα. Μια άλλη παρατηρεί: *«Τώρα όλοι ξέρουν ότι και η μαμά δουλεύει, και η μαμά κουράζεται, και η μαμά θέλει να βγει. Γιατί άμα δεν δουλεύεις είναι αλλιώς»*. Η επαγγελματική ταυτότητα λειτουργεί όχι μόνο ως οικονομικό στήριγμα αλλά και ως πηγή αυτοεκτίμησης και ισορροπίας στις ενδοοικογενειακές σχέσεις. Παρά την κόπωση, πολλές γυναίκες επιμένουν να παραμένουν ενεργές, ώστε να προσφέρουν ένα θετικό πρότυπο στα παιδιά

τους. *«Θέλω τα παιδιά μου να με βλέπουν ως ένα πρότυπο που μπορεί να ανταποκρίνεται τόσο στις επαγγελματικές όσο και στις οικογενειακές υποχρεώσεις»*.

Οι εμπειρίες των γυναικών φωτίζουν τις βαθιές ανισότητες πρόσβασης στην εργασία και στην κατανομή της φροντίδας. Η εργασία για εκείνες δεν είναι απλώς επιβίωση, αλλά μια μορφή αυτοπροσδιορισμού. Η προσπάθεια εξισορρόπησης μεταξύ επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων εντάσσεται σε ένα πλαίσιο κοινωνικών περιορισμών, που οι ίδιες προσπαθούν καθημερινά να ανατρέψουν με επιμονή και προσαρμοστικότητα.

Υποστηρικτικό Περιβάλλον και Καθημερινή Ρουτίνα

Η υποστήριξη από το οικογενειακό περιβάλλον αποδείχθηκε κρίσιμος παράγοντας για την καθημερινή διαχείριση των υποχρεώσεων των γυναικών. Αν και ορισμένοι σύζυγοι συνεισφέρουν, αυτό συμβαίνει συνήθως σε περιορισμένο βαθμό, κυρίως λόγω του δικού τους επαγγελματικού φόρτου. Όπως εξηγεί μια συμμετέχουσα: *«Το πιο πολύ βάρος το έχω εγώ, γιατί δουλεύει ο άντρας μου από το πρωί μέχρι το βράδυ»*, ενώ μια άλλη προσθέτει: *«Μαγειρεύει πού και πού, αλλά αν μαγειρέψει σήμερα, θα πει αύριο όχι»*.

Παρότι ορισμένα παιδιά προσφέρουν βοήθεια, αυτό συχνά εξαρτάται από προσωπικά κίνητρα. Μια μητέρα περιγράφει: *«Της λέω ότι αν θέλεις να βγεις το Σάββατο, πρέπει να διαβάζεις τη μικρή»*. Άλλη γυναίκα εξέφρασε την απογοήτευσή της για την ελλιπή συνδρομή των ενηλίκων παιδιών: *«Όταν έρχονται, νιώθουν σαν να ήρθαν επίσκεψη. Θα ήθελα και εγώ λίγη βοήθεια»*.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, η παρουσία εξωτερικής βοήθειας κάνει τη διαφορά. *«Έρχεται μια κοπέλα μια φορά την εβδομάδα για τις βαριές δουλειές. Αυτή η βοήθεια είναι απαραίτητη για να προλάβουμε την καθημερινότητα»*, εξηγεί χαρακτηριστικά μια συμμετέχουσα. Ωστόσο, η συνολική εικόνα δείχνει ότι το βάρος της καθημερινής διαχείρισης πέφτει σχεδόν αποκλειστικά στις γυναίκες. Μια απάντηση το συνοψίζει εύγλωττα: *«Όλα εγώ»*. Οι γυναίκες επωμίζονται ένα πολυσύνθετο φορτίο φροντίδας, που περιλαμβάνει όχι μόνο το μαγείρεμα και την καθαριότητα, την εκπαιδευτική υποστήριξη των παιδιών και τη μεταφορά τους σε δραστηριότητες.

Οι αφηγήσεις καταδεικνύουν επίσης έμφυλες διαφοροποιήσεις στον τρόπο συμμετοχής των γονέων. *«Εγώ τη βοηθούσα στο διάβασμα, ο μπαμπάς ήταν στο σπίτι πιο πολύ να παίξουνε»*, περιγράφει μια μητέρα. Σε περιπτώσεις όπου τα παιδιά έχουν μαθησιακές δυσκολίες, η μητέρα αναλαμβάνει πλήρως τη διαχείριση: *«Η μεγάλη μου κόρη έχει δυσλεξία. Χρειαζόταν βοήθεια, εγώ την πήγαινα στις δραστηριότητες»*. Αν και κάποιοι πατέρες αναλαμβάνουν μεγαλύτερο ρόλο όταν τα παιδιά μεγαλώνουν, το επαγγελματικό τους πρόγραμμα περιορίζει αυτή τη συμμετοχή: *«Του άντρα μου δεν του επιτρέπει το ωράριο [...] βοηθάει πιο πολύ στη μαγειρική»*.

Η καθημερινότητα των γυναικών περιγράφεται ως εξαιρετικά φορτωμένη και συνεχής. Μια συμμετέχουσα αναφέρει: *«Ξυπνάω 6:30, ετοιμάζω τα παιδιά, δουλεύω ως τις 3, μετά καθαριότητα, μαγείρεμα, διάβασμα, επιστροφή στο μαγαζί. Η μέρα μου τελειώνει γύρω στις 12 το βράδυ»*. Άλλη συμπληρώνει: *«Το βράδυ μπορεί να κάτσω λίγο να δω τηλεόραση, αλλά συνήθως είμαι πολύ κουρασμένη»*.

Οι αφηγήσεις αυτές φανερώνουν έναν συνεχή αγώνα διαχείρισης πολλαπλών ρόλων, με ανεπαρκή χρόνο για ξεκούραση. Παρά την υποστήριξη που κάποιες γυναίκες λαμβάνουν, ο καθημερινός φόρτος παραμένει βαρύς και η ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, μια διαρκής πρόκληση.

Ελεύθερος Χρόνος

Ο ελεύθερος χρόνος για τις εργαζόμενες γυναίκες αποδεικνύεται σπάνιος και πολύτιμος. Αντιπροσωπεύει μια ανάγκη για απομάκρυνση από τις συνεχείς υποχρεώσεις και για ανάκτηση προσωπικής ισορροπίας. Αυτή η στιγμή έρχεται σποραδικά, συνήθως την Κυριακή, με λίγο ύπνο ή ησυχία. Η σωματική εξάντληση και οι οικονομικές δυσκολίες αποτελούν βασικά εμπόδια. *«Γυρίζω πάρα πολύ κουρασμένη στα πόδια, δεν μπορώ [...] το θέμα είναι πως και για να κάνεις κάτι θέλει λεφτά. Ακόμα και να πας κομμωτήριο ας πούμε για χτένισμα, δεν το κάνω»* ανέφερε μια γυναίκα που έμεινε άνεργη για πολλά χρόνια. Ταυτόχρονα, η ενοχή για το παραμικρό προσωπικό έξοδο είναι διάχυτη: *«Έξοδα για εμένα δεν κάνω, μαζεύεσαι αναγκαστικά»*.

Όλες οι συμμετέχουσες περιέγραψαν την καθημερινότητά τους γεμάτη, με αδιάκοπες μεταβάσεις από τον έναν ρόλο στον άλλον. Παρόλα αυτά, οι γυναίκες καταφέρνουν να βρίσκουν διαφυγές. Το περπάτημα ή ένας καφές κατά τη διάρκεια των δραστηριοτήτων των παιδιών προσφέρουν στιγμές χαλάρωσης. *«Όταν το παιδί έχει ρομποτική, εγώ είμαι για καφέ»*, δήλωσε μία, ενώ άλλη πρόσθεσε: *«Δεν γίνεται αλλιώς, να είσαι συνέχεια σπίτι-δουλειά»*. Η κοινωνικοποίηση, ακόμα και σε απλές μορφές, έχει βαθιά σημασία. *«Αν δεν έχουμε λεφτά, παίρνουμε σε πλαστικό και καθόμαστε σε παγκάκι»*, είπε μια γυναίκα, επιμένοντας στη σημασία της συνέπειας στο να «βγεις έστω για λίγο». Άλλη συμμετέχουσα περιέγραψε: *«Βγαίνω μία-δύο φορές τον μήνα [...] καλά είναι νομίζω»*. Οι πιο περιορισμένες κοινωνικές ζωές καταγράφονται σε μητέρες με μικρά παιδιά: *«Ο ελεύθερος χρόνος είναι σχεδόν ανύπαρκτος. Μου αρέσει να έρχονται φίλες για καφέ και να μιλάμε, καθαρίζει το μυαλό μου»*.

Οι δηλώσεις αυτές φανερώνουν ότι, παρόλο που η συχνότητα εξόδων είναι περιορισμένη, αυτές οι σπάνιες στιγμές κοινωνικοποίησης έχουν θετική επίδραση στην ψυχική διάθεση των γυναικών. Παρά τις δυσκολίες, οι γυναίκες προσπαθούν να διατηρήσουν έστω λίγες στιγμές για τον εαυτό τους. Ο ελεύθερος χρόνος είναι λιγοστός, αλλά βαθιά αναγκαίος, ένα καταφύγιο για ανάκτηση της ψυχικής ισορροπίας και προσωπικής αυτονομίας, μέσα σε έναν αδιάκοπο κύκλο υποχρεώσεων.

Επιπτώσεις των Κρίσεων

Αλλαγές στη φροντίδα του νοικοκυριού λόγω της ακρίβειας

Η ακρίβεια έχει επηρεάσει ριζικά τη διαχείριση του νοικοκυριού. Οι γυναίκες αναγκάζονται να περιορίσουν θέρμανση, ηλεκτρικό ρεύμα και κατανάλωση τροφίμων, ώστε να ανταποκριθούν στις αυξανόμενες οικονομικές πιέσεις. Όπως λέει μία συμμετέχουσα: *«Κάνουμε λίγο οικονομία από τον θερμοσίφωνα, από τα ψώνια κυνηγάμε προσφορές. Αλλά τι οικονομία να κάνεις, αφού κάθε μέρα πλυντήρια βάζουμε»*. Οι περιορισμοί αφορούν ακόμα και την ίδια τη θέρμανση. *«Το χειμώνα, αφού έφτασε το πετρέλαιο 200€, λέω τον άλλο μήνα κουβέρτες. Άναβα το καλοριφέρ μόνο όταν είχε πολύ*

κρύο». Άλλη γυναίκα εξηγεί ότι έχει κλείσει καλοριφέρ σε όλο το σπίτι, εκτός από την κουζίνα και το χολ, για να εξοικονομήσει ενέργεια.

Παράλληλα, οι αυξημένες τιμές επιβάλλουν αλλαγές και στις διατροφικές συνήθειες. *«Χρησιμοποιώ τα πράγματα πιο προσεκτικά. Δεν πετάμε φαγητό. Αν μείνουν δύο μερίδες, το κρατάμε για την άλλη μέρα»*. Μια άλλη συμμετέχουσα τονίζει: *«Έχω περιορίσει πολλά. Τρώμε πιο πολλά μακαρόνια. Παλαιότερα παίρναμε κιλά φρούτα, τώρα σπάνια. Με αυτές τις τιμές είναι αδύνατο»*. Η καθημερινότητα επηρεάζεται από τις τιμές και σε βασικά αγαθά. Αυτή η οικονομική πίεση καθιστά δύσκολη την κάλυψη όχι μόνο των προσωπικών αναγκών αλλά και των στοιχειωδών οικογενειακών υποχρεώσεων.

Παρόλα αυτά, οι γυναίκες ανταποκρίνονται με ευρηματικότητα και προσαρμοστικότητα. Λαμβάνουν δύσκολες αποφάσεις και διαχειρίζονται τα διαθέσιμα μέσα με υπευθυνότητα, ώστε να διατηρήσουν τη λειτουργία του νοικοκυριού και την ποιότητα ζωής της οικογένειας. Οι γυναίκες έλαβαν την πρωτοβουλία να αναδιαρθρώσουν τις συνήθειες της οικογένειας για να ανταποκριθούν στις νέες προκλήσεις της ακρίβειας και να εξασφαλίσουν την επιβίωση με τα μέσα που διαθέτουν.

Οικιακή εργασία και φροντίδα κατά την Περίοδο της Πανδημίας

Η πανδημία επέφερε δραστικές αλλαγές στην καθημερινότητα των γυναικών, προκαλώντας οικονομική ανασφάλεια, συναισθηματική πίεση και ανατροπή των οικιακών ισορροπιών. Πολλές έχασαν τη δουλειά ή είδαν το εισόδημά τους να συρρικνώνεται. *«Στην πανδημία δεν δούλευα. Ο άντρας μου έμεινε άνεργος, μετά έπιασε δουλειά στο σούπερ μάρκετ»*, περιγράφει μία μητέρα. Η αναστολή λειτουργίας επιχειρήσεων δημιούργησε επιπλέον πίεση: *«Έπρεπε να κλείσουμε το μαγαζί. Μετά βάλαμε delivery, αλλά και αυτό ήταν κόστος. Τα παιδιά στο σπίτι, έπρεπε να τα κρατήσουμε ήρεμα»*. Η συνεχής παρουσία όλων στο σπίτι αύξησε τις ανάγκες: *«Μαγειρεύαμε συνέχεια. Όλοι ήθελαν κάτι να τσιμπάνε. Ψωνίζαμε και περισσότερο μην τυχόν κλείσει το σούπερ μάρκετ»*.

Παρότι ορισμένες ένιωσαν ότι η περίοδος πρόσφερε μια ανάπαυλα από την εξάντληση, οι περισσότερες περιέγραψαν τη στασιμότητα και την καθιστική ζωή ως ψυχολογικά επώδυνες: *«Δεν μπορούσες να πας πουθενά. Το παιδί ήταν δύο χρονών, ήθελε βόλτα. Ήταν τρομακτικό»*.

Αναφορικά με τις επιπτώσεις της πανδημίας στα παιδιά, η υποχρεωτική παραμονή στο σπίτι επηρέασε βαθιά την οικογενειακή ζωή και τις ίδιες προσωπικά, καθώς οι απαιτήσεις για φροντίδα και συναισθηματική στήριξη των παιδιών εντάθηκαν

> «όταν ήταν σε τηλεκπαίδευση, έπρεπε να υπήρχε απόλυτη ησυχία μέσα στο σπίτι όταν διάβαζε έλεγα συνέχεια 'το παιδί διαβάζει, σςς', 'τα παιδιά έχουνε μάθημα, σςς', αυτό ήταν λίγο κουραστικό και για τα παιδιά. Ήταν το σπίτι μικρό και το παιδί ήταν συνεχώς σε ένα δωμάτιο».

Συνολικά, η εμπειρία της πανδημίας λειτούργησε ως μια πολυδιάστατη πρόκληση για τις γυναίκες, εντείνοντας τις απαιτήσεις σε κάθε πλευρά της καθημερινότητάς τους. Ανάμεσα στην οικονομική αβεβαιότητα, τη φροντίδα του σπιτιού και τη ψυχολογική

υποστήριξη της οικογένειας, κλήθηκαν να επιδείξουν ανθεκτικότητα, προσαρμοζόμενες στις νέες και συχνά πιεστικές συνθήκες.

Οικιακή εργασία και φροντίδα κατά την Περίοδο της Οικονομικής Κρίσης

Η οικονομική κρίση έπληξε βαθιά τα νοικοκυριά, επιβάλλοντας σκληρούς περιορισμούς στην καθημερινότητα, ιδιαίτερα των γυναικών που ανέλαβαν πλήρως τη φροντίδα της οικογένειας. *«Προτεραιότητα ήταν το ενοίκιο, το ρεύμα, το παιδί. Ό,τι έμενε, πήγαινε στο φαγητό. Δουλεύαμε και οι δύο, ακόμα και δύο δουλειές για να τα βγάλουμε πέρα»*, περιγράφει χαρακτηριστικά μια συμμετέχουσα.

Η ανεργία επηρέασε καθοριστικά τη δυναμική των οικογενειών. Όσες γυναίκες δεν εργάζονταν, επωμίζονταν εξ ολοκλήρου τη φροντίδα, συνδυάζοντας μη αμειβόμενη εργασία με έντονο ψυχολογικό βάρος. *«Το 2009 είχα μόλις γεννήσει. Ήταν όλα μετρημένα, τα απαραίτητα για το παιδί και μετά ό,τι μπορούσαμε. Στο σπίτι τα έκανα όλα εγώ»*. Πολλές παρατήρησαν ότι η ανεργία δεν μείωνε τις υποχρεώσεις, αλλά τις μετέτρεπε σε ασταμάτητη καθημερινή εργασία.

Ο ρόλος των γυναικών ως διαχειρίστριες των περιορισμένων πόρων αναδείχθηκε θεμελιώδης. *«Ο άντρας μου φέρνει τα λεφτά και εγώ τα μοιράζω ώστε να μας φτάσουν. Για το παιδί δεν τσιγκουνευόμουν, αλλά για μένα δεν έμπαινα σε έξοδα. Ένα ζευγάρι παπούτσια, ένα τζιν, τρία μπλουζάκια. Δεν ήθελα παραπάνω»*. Αυτή η στάση καταδεικνύει όχι μόνο την οικονομική ευθύνη αλλά και τη συνειδητή αυτοθυσία πολλών γυναικών.

Η φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών συνδέθηκε άρρηκτα με την οικονομική διαχείριση, ενώ η απουσία εναλλακτικών λύσεων οδήγησε σε δημιουργικές πρακτικές επιβίωσης. Οι γυναίκες λειτούργησαν στο παρασκήνιο διασφαλίζοντας την καθημερινή συνέχεια της οικογένειας με περιορισμένα μέσα, αναλαμβάνοντας ρόλους πέρα από τη φροντίδα.

Συμπεράσματα

Οι γυναίκες που συμμετείχαν στη μελέτη επωμίζονται δυσανάλογο βάρος στη διαχείριση του νοικοκυριού, της φροντίδας των παιδιών και των επαγγελματικών τους υποχρεώσεων. Η καθημερινότητά τους χαρακτηρίζεται από σωματική και ψυχική εξάντληση, ενώ η βοήθεια από τον σύζυγο και το οικογενειακό περιβάλλον είναι συχνά αποσπασματική. Ο ελεύθερος χρόνος είναι ελάχιστος και περιορίζεται σε στιγμές προσωπικής ανάπαυσης, τις οποίες οι ίδιες προσπαθούν να προστατεύσουν ως αναγκαίο αντίβαρο στη συνεχή φροντίδα των άλλων.

Παρά την πίεση, οι περισσότερες αρνούνται να εγκαταλείψουν την εργασία τους, όχι μόνο για οικονομικούς λόγους αλλά και για να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους και να λειτουργούν ως πρότυπα για τα παιδιά τους. Οι συνεχόμενες κρίσεις επιβάρυναν ακόμη περισσότερο την καθημερινότητά τους, καθιστώντας τις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα πιο απαιτητική, καθώς και τη διαχείριση του κόστους ζωής πιο περίπλοκη.

Η έρευνα αναδεικνύει την ανάγκη για ουσιαστικές πολιτικές στήριξης των εργαζόμενων γυναικών, όπως η ισότιμη κατανομή των οικογενειακών ευθυνών, η πρόσβαση σε υπηρεσίες φροντίδας και η ευελιξία στην εργασία. Μόνο μέσα από διαρθρωτικές αλλαγές

μπορούν να διασφαλιστούν η ευημερία, η ισότητα και η βιώσιμη συμμετοχή τους στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλιπράντη-Μαράτου, Λ., Κατσής, Α. και Παπαδημητρίου, Π. (2016), *(Αν) ισορροπία εργασίας και προσωπικής ζωής. Μια ποσοτική έρευνα στην Ελλάδα της κρίσης*, Αθήνα, Κέντρο Μέριμνας Οικογένειας και Παιδιού (ΚΜΟΠ).

Καραμεσίνη, Μ. και Rubery, J. (επιμ.) (2015), *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Αθήνα, Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου-Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Avlona, N. R., Malamidis, H. and Vlachopoulos, K. (2019), *Migrant Women and Entrepreneurship in Greece*, ELIAMEP. https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2022/02/D3.2_ELIAMEP_Report.pdf

Cavounidis, J. (2018), The migration experience of Greece and the impact of the economic crisis on its migrant and native populations, *European Journal of Public Health*, Vol. 28, No 5, pp 20-23, https://doi.org/10.1093/eurpub/cky204

Clancy, J., Daskalova, V., Feenstra, M., Franceschelli, N. and Sanz, M. (2017), *Gender perspective on access to energy in the EU*, Brussels, European Union. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/596816/IPOL_STU(2017)596816_EN.pdf

European Institute for Gender Equality (EIGE) (2016), *Gender in entrepreneurship*. Luxembourg, Publications Office of the European Union.

European Institute for Gender Equality (EIGE) (2021), *Gender equality and the socio economic impact of the COVID-19 pandemic*. https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/20211734_mh0921078enn_pdf.pdf

Eurostat (2023, 12 Δεκεμβρίου), *Inability to keep home adequately warm - EU-SILC survey*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ILC_MDES01/default/bar?lang=en

Ferrant, G., Pesando, L. M. and Nowacka, K. (2014), *Unpaid Care Work: The missing link in the analysis of gender gaps in labour outcomes*, OECD Development Centre. https://www.oecd.org/dev/development-gender/Unpaid_care_work.pdf

Heredia, M., Sánchez, C., Núñez Peiró, M., Sanz-Fernández, A., López-Bueno, J. and Muñoz, G. (2022), Mainstreaming a gender perspective into the study of energy poverty in the city of Madrid, *Energy for Sustainable Development*, Vol. 70, pp. 290-300. https://doi.org/10.1016/j.esd.2022.08.007.

ILO (2020), *The COVID-19 response Getting gender equality right for a better future*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/publication/wcms_744685.pdf

Kalenkoski, C. M., Pabilonia, S. W. (2020), Initial Impact of the Covid-19 Pandemic on the Employment and Hours of Self-Employed Coupled and Single Workers by Gender and Parental Status, *IZA Discussion Paper* No. 13443. https://docs.iza.org/dp13443.pdf

Kosyfologou, A. (2020), Women's Status in A Struggling Greek Economy, The Terrifying Fall of a Society's Progress, *Rosa-Luxemburg-Stiftung*. https://rosalux.gr/en/publication/greece-austerity-gender-inequality-and-feminism/

Manalis, G. and Matsaganis, M. (2022, 15 July), In focus – Energy Poverty, *ELIAMEP*. https://previous.eliamep.gr/en/publication/in-focus-%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CF%86%CF%84%CF%8E%CF%87%CE%B5%CE%B9%CE%B1/

OECD (2016), *Policy Brief on Women's Entrepreneurship*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

OECD (2021), "Greece" in The Missing Entrepreneurs 2021: Policies for Inclusive Entrepreneurship and Self-Employment, OECD Publishing, Paris. https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/2878266e-en.pdf?expires=1731177694&id=id&accname=guest&checksum=6311E84EFD9A28105D35609205A1D753

OECD (2022), *Empowering Women in the Transition Towards Green Growth in Greece*, OECD. https://doi.org/10.1787/a9eacee6-en.

Reuschke, D., Henley, A., Daniel, E. and Price, V. (2021), Testing the Differential Impact of COVID-19 on Self-Employed Women and Men in the United Kingdom, *SSRN Electronic Journal*. https://doi.org/10.2139/ssrn.3813643

SolidarityNow (2024), The Reality of Employment for Migrant Women in Greece - An Empirical Study. https://reliefweb.int/report/greece/reality-employment-migrant-women-greece-empirical-study-enel

Widuto, A. (2023), *Energy poverty in the EU*, European Parliamentary Research Service (EPRS). https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733583/EPRS_BRI(2022)733583_EN.pdf

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ. Η ΕΝΕΡΓΟΣ ΓΗΡΑΝΣΗ ΩΣ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Πηνελόπη Καραγιάννη[α]

[α] Δήμος Νέας Προποντίδας Ν. Χαλκιδικής, Ελλάδα

Περίληψη

Η μεταπολίτευση δεν αφορά μόνο ένα σύνολο πολιτικών γεγονότων, αλλά περιλαμβάνει πολυδιάστατες κοινωνικές αλλαγές διαμορφώνοντας νέες προκλήσεις, προϋποθέσεις και προοπτικές στα σύγχρονα κοινωνικά περιβάλλοντα. Στα πενήντα χρόνια της δημοκρατίας, το κοινωνικό μοντέλο επηρεάζεται από τις ισχυρές δημογραφικές μεταβολές, όπως η γήρανση του πληθυσμού και η αύξηση του προσδόκιμου ζωής, προτάσσοντας τον ανασχεδιασμό των δημόσιων πολιτικών με στόχο στην προσαρμογή στα νέα δεδομένα και τη βελτίωση ποιότητας ζωής. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η προσέγγιση της ενεργού γήρανσης υπό το πρίσμα της κοινωνικής συμμετοχικότητας και συνοχής, καθώς και των δημόσιων πολιτικών υποστήριξης της ευημερίας των ατόμων της τρίτης ηλικίας στο πεδίο της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η διερεύνηση της έμφυλης διάστασης, της αντίφασης του μεγαλύτερου προσδόκιμου ζωής των γυναικών παράλληλα με τη χαμηλότερη κατάταξη των γυναικών στη γενική βαθμολογία του Δείκτη Ενεργού Γήρανσης (Active Ageing Index, AAI), η προσέγγιση της ενεργού γήρανσης ως μέρος της λύσης στη δημογραφική γήρανση, οι καλές πρακτικές ενεργού γήρανσης και το πώς θα προστεθεί ζωή στα χρόνια, συνιστούν τα βασικά αντικείμενα της εργασίας.

Λέξεις Κλειδιά: Δημογραφική Γήρανση, Ενεργός Γήρανση, Έμφυλη Διάσταση, Τοπική Αυτοδιοίκηση, Χορωδιακή Μουσική

OLDER AGE DEMOCRACY AND GENDER DIMENSION. ACTIVE AGEING AS A CHALLENGE FOR LOCAL GOVERNMENT

Pinelopi Karagianni[α]

[α] Municipality of Nea Propontida, Halkidiki, Greece

Abstract

The transition to democracy does not only concern a set of political events, but also includes multidimensional social changes, shaping new challenges, conditions and prospects in modern social environments. In the fifty years of democracy, the social model is influenced by strong demographic changes such as population aging and increased life expectancy, proposing the redesigning of public policies aiming at adapting to the new data and improving the quality of life. This paper attempts to approach active aging from the perspective of social inclusion and cohesion, as well as public policies supporting the well-being of the elderly in the field of local government. The exploration of the gender dimension, the contradiction of the longer life expectancy of women alongside the lower ranking of women in the overall score of the Active Ageing Index (AAI), the approach of active aging as part of the solution to demographic aging, good practices of active ageing and how to add life to the years, constitute the main objects of the work.

Keywords: Demographic Aging, Active Aging, Gender Dimension, Local Government, Choral Music

Εισαγωγή

Η δημογραφική γήρανση επιφέρει σημαντικές κοινωνικοοικονομικές προκλήσεις για την αντιμετώπιση των οποίων, οι ιθύνοντες χάραξης πολιτικής σε παγκόσμιο επίπεδο προωθούν πολιτικές κοινωνικής ευημερίας και ενεργού γήρανσης. Στα πενήντα χρόνια δημοκρατίας, καθώς ο δημογραφικός μετασχηματισμός καταγράφεται έντονα όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη, η παρούσα εργασία έχει σκοπό τη διερεύνηση της προώθησης της ενεργού γήρανσης, που παρέχει στα άτομα της τρίτης ηλικίας τη δυνατότητα της κοινωνικής συμμετοχής, αυτονομίας και διαβίωσης σε όρους αξιοπρέπειας. Εστιάζοντας στην έμφυλη διάσταση στο πρώτο μέρος της εργασίας, και καθώς η ενεργός γήρανση συνιστά μια πολυδιάστατη έννοια και πολυπαραγοντική διαδικασία, επιλέγεται στο δεύτερο μέρος της μελέτης η προσέγγιση της ενεργού γήρανσης αναφορικά με τον τομέα της κοινωνικής συμμετοχικότητας και την υποστήριξη σχετικών δράσεων και πρακτικών. Ως ερευνητικά ερωτήματα στην παρούσα εργασία αναφέρονται:

1. Πώς επηρεάζει η έμφυλη διάσταση την προώθηση της ενεργού γήρανσης και το σχεδιασμό πολιτικών και δράσεων για τα άτομα τρίτης ηλικίας.
2. Ποιες οι προκλήσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης στη διαμόρφωση χάραξης πολιτικών ενεργού γήρανσης.

Μεθοδολογικά, η μελέτη στηρίχθηκε στη βιβλιογραφική επισκόπηση συνδυαστικά με δευτερογενή επιστημονική έρευνα διεθνών, ευρωπαϊκών και εθνικών πηγών δημογραφικών δεδομένων, ενώ στο πλαίσιο ανάλυσης περιλαμβάνονται ευρωπαϊκοί δείκτες για βέλτιστη συγκριτική μελέτη.

Θεωρητικό πλαίσιο

Θεωρίες για τη γήρανση

Οι θεωρίες για τη γήρανση και των απόψεων απέναντι σε αυτή έχουν συζητηθεί από την αρχαιότητα (Gilleard 2007), ενώ η αναζήτηση για το μυστικό της υγείας και της μακροζωίας απασχόλησε τους αρχαίους φιλόσοφους, όπως τον Πυθαγόρα, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον Ιπποκράτη. Στο έργο του Ιπποκράτη (Ritch 2013: 368) εκκινεί μια συζήτηση για τη ζωή των ηλικιωμένων, τα κρίσιμα ερωτήματα αν το γήρας είναι φυσική ή παθολογική κατάσταση, αν οι ασθένειες είναι κοινές για όλους τους ηλικιωμένους, πώς ορίζεται η καλή ή κακή υγεία στη γήρανση, ένα σημαντικό έργο που συνιστά μια πρώιμη μελέτη για τη γήρανση.

Μέχρι σήμερα, αν και έχουν αναπτυχθεί πολλές θεωρίες, όλες επιδιώκουν να εξηγήσουν και να διερευνήσουν τις πολλές διαστάσεις της γήρανσης, ωστόσο πιστεύεται ότι δεν υπάρχει καμία θεωρία που να εξηγεί όλες τις πτυχές της γήρανσης μαζί, καταλήγοντας στο συμπέρασμα μιας πολυδιάστατης και σύνθετης διαδικασίας (Weinert and Timiras 2003). Στην κατηγορία των θεωριών της κοινωνιολογίας αναφέρονται ως πιο κυρίαρχες, η θεωρία της δραστηριότητας (activity theory), η θεωρία της συνέχειας (continuity theory) (Everitt Tracy et al 2023), η θεωρία αποδέσμευσης στη γήρανση (disengagement theory of ageing) (Nickerson 2023), η ψυχοδυναμική θεωρία της ανθρώπινης ανάπτυξης

του Erikson (Erikson's psychodynamic theory of human development) και η θεωρία της γερο-υπέρβασης (theory of gerotranscendence) του Tornstam's (1994) (Wadensten 2006: 47-348, Burbank 1986, Lange and Grossman 2016: 57-65).

Η ισχυρή υποστήριξη των αποτελεσμάτων των ερευνών που στηρίζονται στη θεωρία της δραστηριότητας (activity theory) (Everitt Tracy et al 2023), της έχουν προσδώσει υψηλή αξία, επηρεάζοντας σθεναρά τις διεθνείς και εθνικές πολιτικές γήρανσης (Formosa 2020). Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (World Health Organization, 2020) αφιερώνει τη διανυόμενη δεκαετία 2021 – 2030 στην υγιή γήρανση, προτάσσοντας ένα σχέδιο δράσης που στοχεύει στη βελτίωση της ζωής των ηλικιωμένων, των οικογενειών τους και των κοινωνιών όπου διαβιούν, με συνέργειες όλων των εμπλεκόμενων φορέων. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή καταγράφει ένα σημαντικό σύνολο πολιτικών ενεργού γήρανσης, όπως η πρόσφατη δημογραφική εργαλειοθήκη (Demographic change in Europe a toolbox for action) (European Commission 2023), όπου οι ηλικιωμένοι συνιστούν τον ένα από τους τέσσερις πυλώνες της. Συγκεκριμένα, προωθείται η υποστήριξη της υγιούς και ενεργού γήρανσης, ώστε τα άτομα να διατηρήσουν τον έλεγχο της ζωής τους κατά το πέρασμα στην τρίτη ηλικία και τη δυνατότητα να συνεισφέρουν στην οικονομία και κοινωνία.

Δημογραφική γήρανση

Ο πληθυσμός των ατόμων ηλικίας 65 ετών και άνω που ορίζονται ως ηλικιωμένοι,[1] σε παγκόσμιο επίπεδο έχει τριπλασιαστεί από 260 εκατομμύρια το έτος 1980 στα 761 εκατομμύρια το έτος 2021, ενώ εκτιμάται, σύμφωνα με τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, ότι θα διπλασιαστεί σε 1,6 δισεκατομμύρια μέχρι το 2050 αγγίζοντας αναλογία 1 προς 6 στον παγκόσμιο πληθυσμό, από 1 προς 10 το έτος 2021.[2] Όσον αφορά την Ελλάδα, καταγράφονται από τις πιο δυσμενείς τιμές σε όλα τα δημογραφικά επίπεδα, με τον πληθυσμό 65+ ετών να συνιστά το 23% του συνολικού πληθυσμού για το έτος 2023 μια σημαντική αύξηση από το 13% κατά το έτος 1974 (Διάγραμμα 1) (The World Bank 2024a).

Διάγραμμα 1. Πληθυσμός νέων, σε ηλικία εργασίας και ηλικιωμένων, Ελλάδα. Ιστορικές εκτιμήσεις από το 1974 έως το 2021 και προβλεπόμενες έως το 2100 με βάση το σενάριο μέσης γονιμότητας του ΟΗΕ.

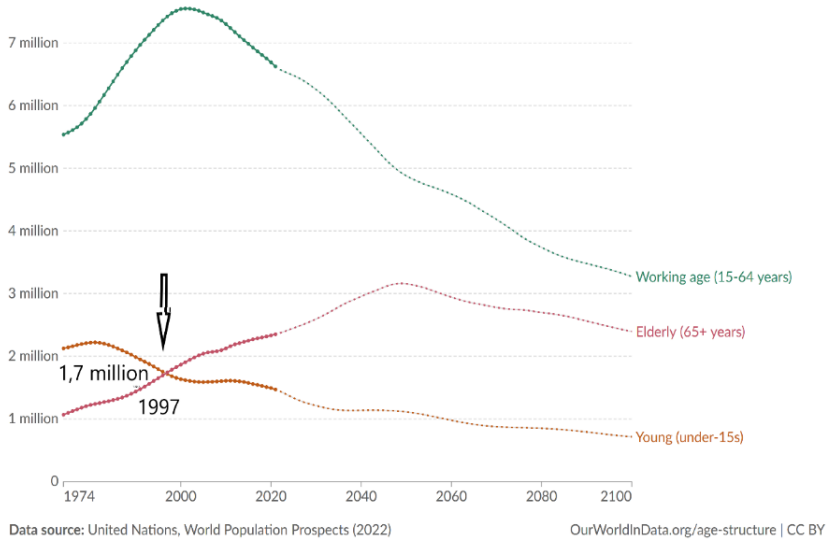

Πηγή[3]: United Nations, World Prospects (2022) – OurWorldData.org/age-structure, 2024, ιδία επεξεργασία.

Παρόμοια είναι η δημογραφική τάση και στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Διάγραμμα 2), με αξιοσημείωτη αύξηση του πληθυσμού 65+ ετών, έναντι των νέων κάτω των 15 ετών, με την Ελλάδα ωστόσο να προηγείται χρονικά (1997) και με πιο έντονη διακύμανση από την Ευρώπη (2005), κατά μια δεκαετία περίπου όπως αποτυπώνεται στα διαγράμματα 1 και 2, αντίστοιχα (Ritchie and Roser 2019).

Διάγραμμα 2. Πληθυσμός νέων, σε ηλικία εργασίας και ηλικιωμένων, Ευρώπη. Ιστορικές εκτιμήσεις από το 1974 έως το 2021 και προβλεπόμενες έως το 2100 με βάση το σενάριο μέσης γονιμότητας του ΟΗΕ

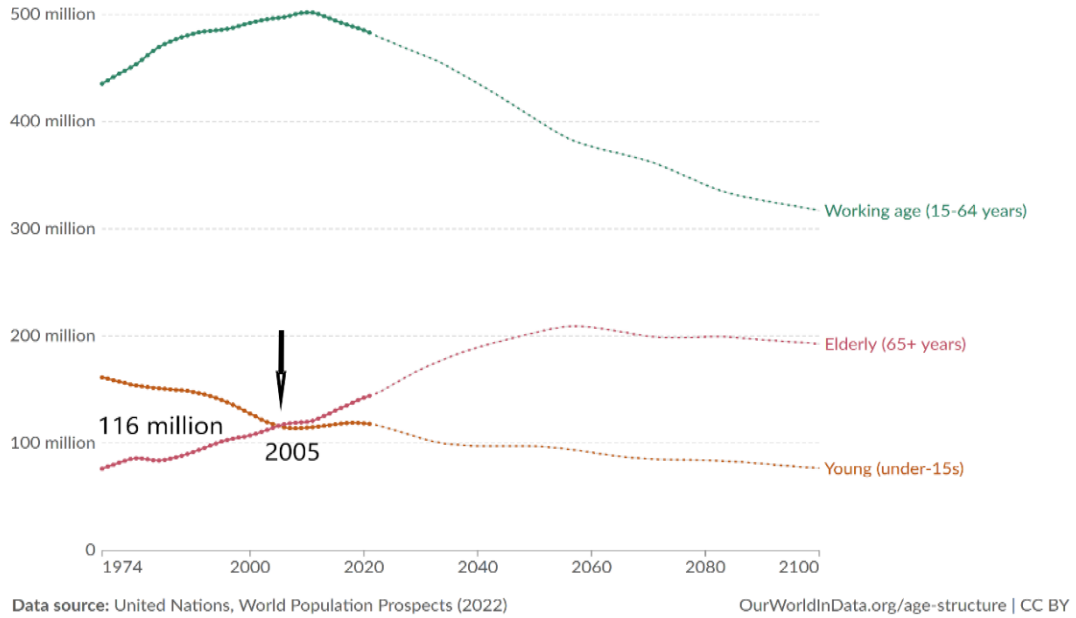

Πηγή: United Nations, World Prospects (2022) – OurWorldData.org/age-structure, 2024, ιδία επεξεργασία.

Τα πρότυπα ανάπτυξης σε μια χώρα καθορίζονται εν μέρει από την ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού της. Οι διαφορετικές ηλικιακές ομάδες έχουν διαφορετικές επιπτώσεις τόσο στο περιβάλλον όσο και στις ανάγκες υποδομών. Επομένως, η ηλικιακή δομή ενός πληθυσμού είναι χρήσιμη για την ανάλυση της χρήσης των πόρων και τη διαμόρφωση μελλοντικών στόχων πολιτικής και σχεδιασμού όσον αφορά τις υποδομές και την ανάπτυξη.

Έμφυλη διάσταση στη δημογραφική γήρανση

Εμβαθύνοντας στα στοιχεία της δημογραφικής γήρανσης κατά φύλο στην Ελλάδα, καταγράφονται για τις γυναίκες μεγαλύτερα ποσοστά επί του πληθυσμού τους, τόσο για τις ηλικίες 65+ ετών[4] όσο και την υποκατηγορία 70-74 ετών (Διάγραμμα 3) (Hannah Ritchie et al. 2023), μια τάση που αποτυπώνεται και στο συνολικό πληθυσμό, του μεγαλύτερου αριθμού των γυναικών έναντι των ανδρών (104,6 γυναίκες ανά 100 άνδρες) (Eurostat 2023).

Διάγραμμα 3. Ποσοστιαία μεταβολή πληθυσμού ανδρών - γυναικών για ηλικίες 65+ ετών και 70-74 ετών, 1974-2022, Ελλάδα.

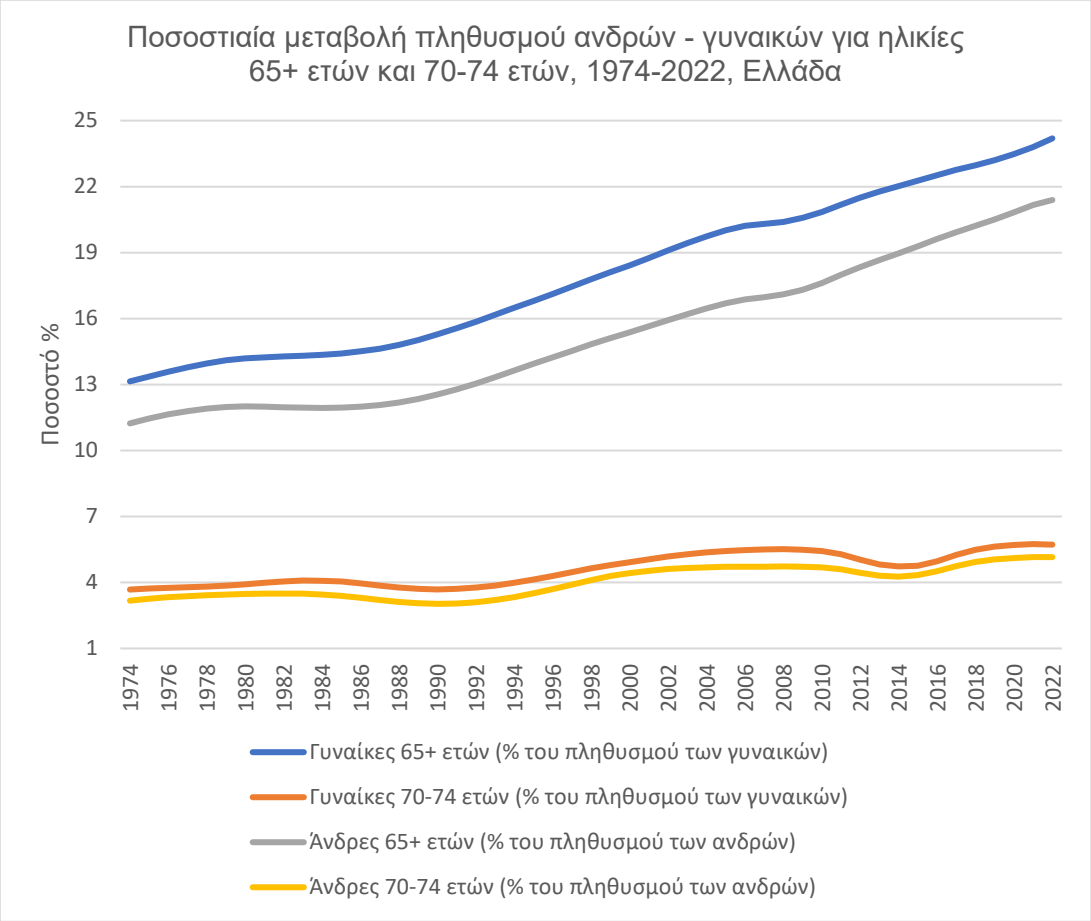

Πηγή: Our World in Data, 2024, ιδία επεξεργασία.

Ωστόσο, η παρατηρούμενη αύξηση του ποσοστού των ηλικιωμένων γυναικών επί του συνολικού πληθυσμού έναντι των ανδρών στην Ελλάδα, αναμένεται, σύμφωνα με εκτιμήσεις της Eurostat (Eurostat 2020), να ενισχυθεί σημαντικά μέχρι το 2070 (Διάγραμμα 4).

Τα αριθμητικά δεδομένα αποτυπώνουν όχι μόνο την αναγκαιότητα της συμπερίληψης της διάστασης του φύλου κατά τη χάραξη πολιτικών ενεργού γήρανσης, αλλά και την επιτακτικότητα της προώθησης της ισότητας των φύλων. Υφιστάμενες ανισότητες κατά των γυναικών, όπως στην αμειβόμενη εργασία με το έμφυλο χάσμα στο 13% στην Ευρωπαϊκή Ένωση (European Commission 2022), στα ποσοστά απασχόλησης (10,7% στην ΕΕ το 2022)[5] αλλά και την άτυπη και μη αμειβόμενη παροχή φροντίδας στο σπίτι και την οικογένεια, επιβαρύνουν τόσο το φορτίο όσο και τη θέση της κατά το πέρασμα στην τρίτη ηλικία.

Διάγραμμα 4. Πληθυσμιακή πυραμίδα, μερίδιο ηλικιακής ομάδας επί του συνολικού πληθυσμού (%), Ελλάδα.

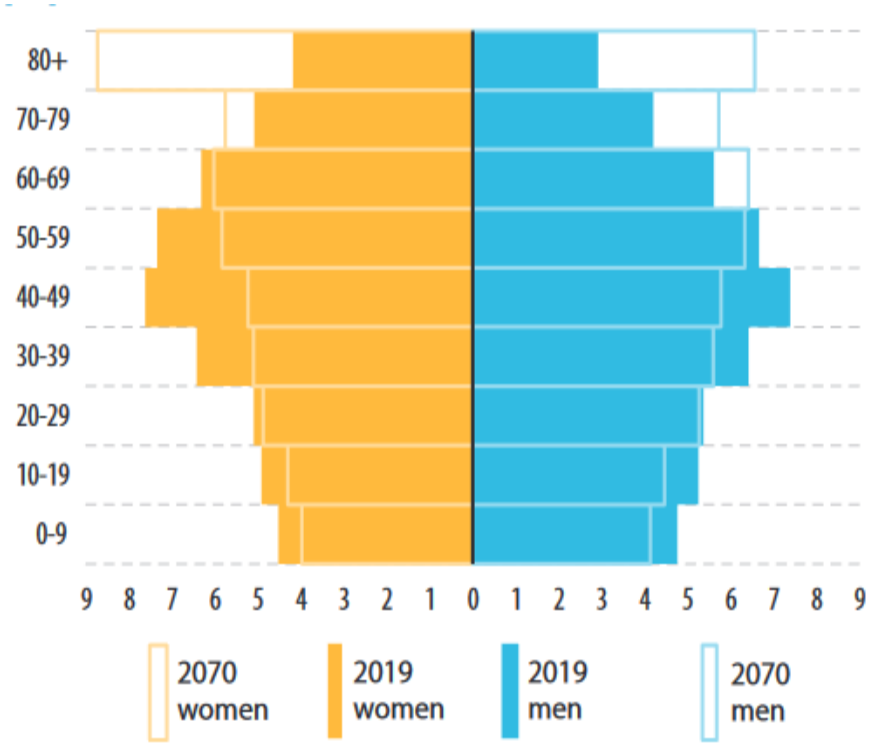

Πηγή: Eurostat, 2020.

Προσδόκιμο ζωής και έμφυλη διάσταση

Σήμερα οι άνθρωποι ζουν περισσότερο. Σε παγκόσμιο επίπεδο, το προσδόκιμο ζωής έχει αυξηθεί σημαντικά, έχει υπερδιπλασιαστεί με μέσο όρο τα 71 χρόνια, συγκριτικά με το 1900 όπου το μέσο προσδόκιμο ζωής ενός νεογέννητου ήταν 32 χρόνια. Η μεγάλη μείωση της παιδικής θνησιμότητας, η αξιοσημείωτη πρόοδος στην ιατρική, τη δημόσια υγεία και το βιοτικό επίπεδο, έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην αύξηση του προσδόκιμου ζωής σε όλες τις ηλικίες (Dattani et al. 2023).

Ο όρος «προσδόκιμο ζωής» αναφέρεται στον αριθμό των ετών που ένα άτομο μπορεί να αναμένει να ζήσει και συνήθως αναφέρεται κατά το έτος γέννησης, καθώς και σε μεγαλύτερη ηλικία. Εξ ορισμού, το προσδόκιμο ζωής βασίζεται σε μια εκτίμηση της μέσης ηλικίας που θα είναι τα μέλη μιας συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας όταν πεθάνουν (Esteban Ortiz-Ospina 2017).

Το προσδόκιμο ζωής, κρίσιμο μέτρο της υγείας του ανθρώπου, διαφοροποιείται κατά χώρα και φύλο, με τις γυναίκες να καταγράφουν υψηλότερες τιμές του δείκτη από τους άνδρες. Σε παγκόσμιο επίπεδο, το 2021 το χάσμα φύλων ανερχόταν κατά μέσο όρο σε 5 έτη, με το μέσο όρο του προσδόκιμου ζωής για τις γυναίκες τα 73,8 έτη και αντίστοιχα τα 68,4 έτη για τους άνδρες (Dattani and Rodés-Guirao 2023). Όσον αφορά την Ελλάδα, η συγκριτική της κατάταξη μεταξύ των χωρών εντός και εκτός Ευρωζώνης ως προς τα έτη προσδοκώμενης ζωής ανδρών και γυναικών κατά τη γέννηση 2021-2023, παρουσιάζεται στον Πίνακα 1 (ΕΛΣΤΑΤ 2024).

Πίνακας 1. Προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση, 2021 - 2023

12. ΕΕ: Προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση, 2021 - 2023						
Χώρες	Άρρενες			Θήλεις		
	2021	2022	2023*(3)	2021	2022	2023*(3)
ΕΕ 27	*(1)(2)77,2	*(1)(2)77,9	78,9	*(1)(2)82,9	*(1)(2)83,3	84,2
Ευρωζώνη						
Αυστρία (AT)	78,8	79,1	79,2	83,7	83,6	84,0
Βέλγιο (BE)	79,4	79,7	80,3	84,3	83,9	84,6
Γαλλία (FR)	*79,3	*79,3	80,1	*85,5	*85,1	85,9
Γερμανία (DE)	78,4	78,3	...	83,3	83,0	...
Ελλάς (EL)	77,4	78,3	79,0	82,9	83,4	84,2
Εσθονία (EE)	72,7	73,6	74,1	81,4	82,3	83,1
Ιρλανδία (IE)	80,5	80,9	...	84,3	84,2	...
Ισπανία (ES)	80,4	80,5	81,2	86,2	85,9	86,7
Ιταλία (IT)	80,5	80,7	81,7	84,9	84,8	85,8
Κροατία (HR)	(1)73,6	(1)74,6	75,4	(1)79,8	(1)80,8	81,8
Κύπρος (CY)	79,2	79,7	80,4	83,4	83,4	84,7
Λετονία (LV)	68,2	69,4	70,8	78,0	79,4	80,8
Λιθουανία (LT)	69,5	71,4	72,5	78,8	80,1	81,7
Λουξεμβούργο (LU)	80,5	80,8	81,7	84,8	85,2	85,1
Μάλτα (MT)	*80,8	*80,4	81,8	*84,3	*84,6	85,3
Ολλανδία (NE)	79,7	80,2	80,5	83,0	83,1	83,4
Πορτογαλία (PT)	*(1)78,5	*(1)78,9	79,5	*(1)84,4	*(1)84,5	85,2
Σλοβακία (SK)	71,2	73,6	74,7	78,2	80,5	81,5
Σλοβενία (SI)	77,7	78,6	79,1	83,8	84,1	85,0
Φινλανδία (FI)	79,3	78,7	79,1	84,6	83,8	84,4
Εκτός Ευρωζώνης						
Βουλγαρία (BG)	68,0	(1)70,6	72,0	75,1	(1)77,9	79,6
Δανία (DK)	79,6	79,5	80,0	83,3	83,2	83,8
Ουγγαρία (HU)	70,7	(1)72,6	73,6	77,8	(1)79,3	80,1
Πολωνία (PL)	*(2)71,6	(1)73,4	74,8	*(2)79,6	(1)81,1	82,4
Ρουμανία (RO)	(2)69,2	(2)71,3	72,9	(2)76,6	(2)79,2	80,5
Σουηδία (SE)	81,3	81,4	81,7	84,9	84,8	85,0
Τσεχία (CZ)	74,1	76,1	77,0	80,5	81,9	82,9

Πηγή: Eurostat.
* = Προσωρινά στοιχεία.
... = Μη διαθέσιμα στοιχεία.
(1) Διακοπή χρονοσειράς.
(2) Εκτιμήσεις.
(3) Εκτιμήσεις Eurostat.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Eurostat, 2024.

Στην Ελλάδα, επίσης παρατηρείται αξιοσημείωτο χάσμα στο προσδόκιμο ζωής τόσο σε σύγκριση με το μέσο όρο της Ευρώπης όσο και μεταξύ διαφορετικών ηλικιών, εξέλιξη του οποίου, κατά τα τελευταία 50 χρόνια, αποτυπώνεται στα Διαγράμματα 5 και 6, αντίστοιχα (Our World in Data 2024).

Διάγραμμα 5. Χάσμα φύλων στο προσδόκιμο ζωής,[6] Ευρώπη - Ελλάδα, 1974 - 2021

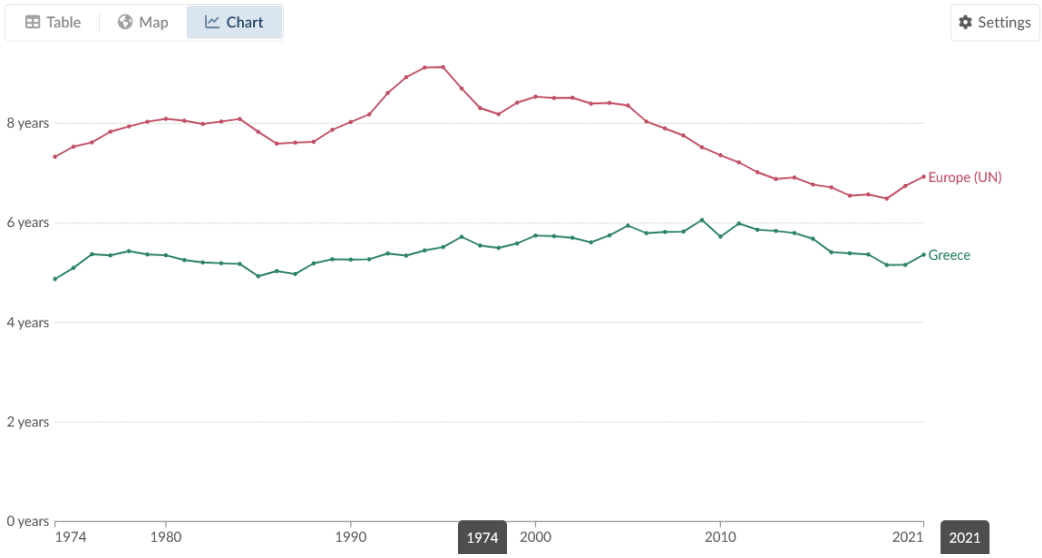

Πηγή: United Nations, World Prospects (2022) – OurWorldData.org/life-expectancy, 2024.

Διάγραμμα 6. Χάσμα φύλων στο προσδόκιμο ζωής σε διαφορετικές ηλικίες, Ελλάδα, 1974-2021

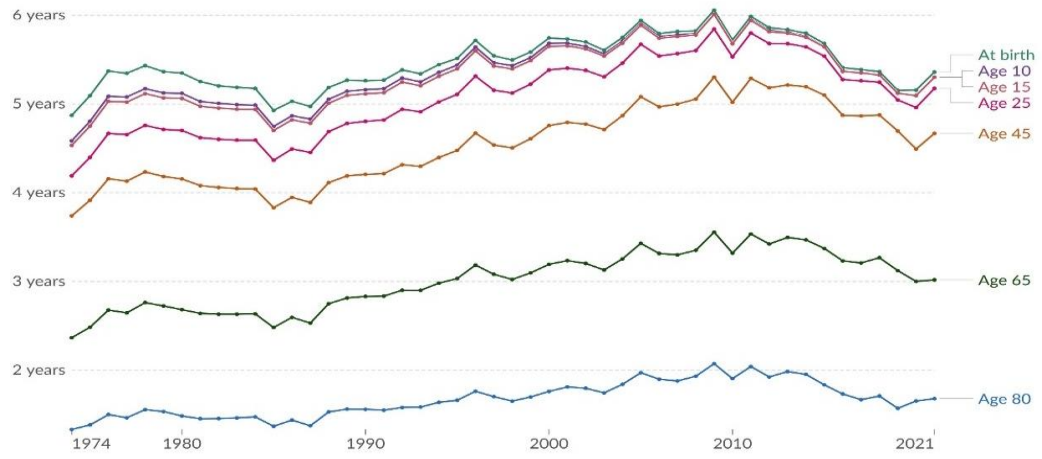

Πηγή: Human Mortality Database (2023); United Nations - World Population Prospects (2022)

Ωστόσο, κατά την αξιολόγηση της γήρανσης των κοινωνιών και της ικανότητάς τους να υποστηρίζουν τους ηλικιωμένους, όσο σημαντικές κι αν είναι οι μετρήσεις για το προσδόκιμο ζωής και άλλων μεταβλητών, όπως ο δείκτης εξάρτησης των ηλικιωμένων, δεν αρκούν και απαιτούνται μέτρα και προτάσεις πολιτικής που αντικατοπτρίζουν την ευημερία τους (Chen et al. 2018).

Ενεργός γήρανση

Η συνεχώς αυξανόμενη γήρανση του παγκόσμιου πληθυσμού, υπογραμμίζει τη σημασία της προώθησης της ενεργού γήρανσης.[7] Οι πρώτες ενέργειες προώθησης ενεργού γήρανσης, εκκινούν από το 1990, όταν η Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, όρισε την 1η Οκτωβρίου ως «Παγκόσμια Ημέρα των ηλικιωμένων» στις 14 Δεκεμβρίου 1990 (United Nations General Assembly 1990), ενώ ένα χρόνο αργότερα υιοθέτησε τις «Αρχές των Ηνωμένων Εθνών για τους ηλικιωμένους» (United Nations General Assembly 1991). Ακολούθησε το 2002 η Δεύτερη Παγκόσμια Συνέλευση για τη Γήρανση (Second World Assembly on Ageing 2002) που ενέκρινε το Διεθνές Σχέδιο Δράσης της Μαδρίτης για τη Γήρανση (Madrid International Plan of Action on Ageing), ώστε να ανταποκριθεί στις ευκαιρίες και τις προκλήσεις της γήρανσης του πληθυσμού στον 21ο αιώνα και να προωθήσει την ανάπτυξη μιας κοινωνίας για όλες τις ηλικίες.

Για την ενεργό γήρανση, ως μια πολυδιάστατη έννοια, έχουν αποδοθεί αρκετοί ορισμοί στη διεθνή βιβλιογραφία (Boudiny 2013), ωστόσο με βάση τους τρεις πυλώνες της συμμετοχής, της υγείας και της ασφάλειας, ο Παγκόσμιος Οργανισμό Υγείας (World Health Organization 2002), όρισε ως ενεργό γήρανση τη διαδικασία βελτιστοποίησης των ευκαιριών για υγεία, συμμετοχή και ασφάλεια προκειμένου να βελτιωθεί η ποιότητα ζωής καθώς οι άνθρωποι γερνούν (Paz Doron and Tur-Sinai 2018).

Η ενεργός γήρανση στην Ευρώπη και η θέση της Ελλάδας

Η κατάταξη της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι αποτυπώνεται στην παρούσα εργασία με τη χρήση του εργαλείου του Δείκτη Ενεργού Γήρανσης (Active Ageing Index, AAI).

Ο Active Ageing Index-AAI που αναπτύχθηκε το 2012 από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την Οικονομική Επιτροπή για την Ευρώπη των Ηνωμένων Εθνών (UNECE) σε συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Κέντρο για την Κοινωνική Πολιτική και Έρευνα Πρόνοιας στη Βιέννη, είναι ένα εργαλείο για τη μέτρηση των αναξιοποίητων δυνατοτήτων των ηλικιωμένων για ενεργό και υγιή γήρανση σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο (Lamura and Principi 2019). Μετρά το επίπεδο στο οποίο οι ηλικιωμένοι ζουν ανεξάρτητες ζωές, συμμετέχουν σε αμειβόμενη απασχόληση και κοινωνικές δραστηριότητες, καθώς και την ικανότητά τους να γερνούν ενεργά. Ο δείκτης αποτελείται αρχικά από τέσσερις τομείς (εργασία - συμμετοχή στην κοινωνία - ανεξάρτητη, υγιής και ασφαλής διαβίωση - ικανότητα και ευνοϊκό περιβάλλον για ενεργό γήρανση), ο καθένας από τους οποίους αντικατοπτρίζει μια διαφορετική πτυχή της ενεργού γήρανσης (Πίνακας 2), που επιμερίζονται σε 22 επιμέρους δείκτες (United Nations Economic Commission for Europe UNECE 2017). Ο δείκτης AAI επιχειρεί την ποσοτική μέτρηση του βαθμού αποτελεσματικότητας των στρατηγικών και δράσεων των χωρών στην ενεργό γήρανση, μέσω της αξιολόγησής τους σε μια κλίμακα από 0 ως 100 για την μεγαλύτερη επίδοση.

Επιπρόσθετα, η χρήση του δείκτη AAI σε πρόσφατη έρευνα από τους Zannella et al. (2021) ως ένα πρακτικό εργαλείο παρακολούθησης τάσεων και αποτελεσμάτων της ενεργού γήρανσης με έμφυλη και περιφερειακή προσέγγιση, συνιστά ένα καλό παράδειγμα για τους ιθύνοντες χάραξης πολιτικής για τον εντοπισμό περιοχών-στόχων που απαιτούν περαιτέρω δράση.

Ωστόσο, κρίνεται άξιο αναφοράς το στοιχείο, ότι ένα τόσο σημαντικό εργαλείο της Οικονομικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Ευρώπη (UNECE), αξιολόγησης και μέτρησης των δυνατοτήτων των ηλικιωμένων για ενεργό και υγιή γήρανση σε όλες τις χώρες, όπως ο δείκτης AAI, διέκοψε τη συγκέντρωση και ανάλυση δεδομένων το έτος 2018. Το δεδομένο αυτό συνιστά και έναν σημαντικό περιορισμό και την πληρέστερη μελέτη και αξιολόγηση των πολιτικών ενεργού γήρανσης των κρατών.

Στην πρώτη προσπάθεια κατάταξης των χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση που έγινε με δεδομένα για τρία έτη (2010, 2012 και 2014) του δείκτη ενεργού γήρανσης AAI, από επίσημες βάσεις δεδομένων, όπως Eurostat, EU Labor Force Survey, European Social Survey κ.ά., οι περισσότερες χώρες παρουσίασαν μια σταθερότητα στη σχετική τους θέση και μικρή αύξηση στο δείκτη, με εξαίρεση την Ελλάδα που μείωσε το βαθμό του γενικού δείκτη και κατατάχθηκε στην τελευταία θέση το 2014, όπου οι χώρες ομαδοποιήθηκαν με στόχο τον εντοπισμό τους με παρόμοια προφίλ (η Ελλάδα με την Βουλγαρία, Κροατία, Ουγγαρία, Ιταλία, Πολωνία, Ρουμανία, Σλοβακία, Σλοβενία και Ισπανία, τοποθετήθηκαν στην ίδια ομάδα με τη χαμηλότερη βαθμολογία).

Ο AAI προσφέρει επίσης ανάλυση των αποτελεσμάτων ανά φύλο για να τονίσει τις διαφορές στην ενεργό γήρανση για άνδρες και γυναίκες (Lamura and Principi 2019) (UNECE - Active Ageing Index), όπως στον Πίνακα 3 όπου παρουσιάζεται το χάσμα φύλων στο γενικό δείκτη AAI το 2018 για όλες τις χώρες, όπου η Ελλάδα καθώς και οι υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με εξαίρεση την Εσθονία, τη Φινλανδία και τη Γαλλία, να καταγράφουν σημαντικό χάσμα φύλων.

Πίνακας 2. Δείκτης Ενεργού Γήρανσης (Active Ageing Index)

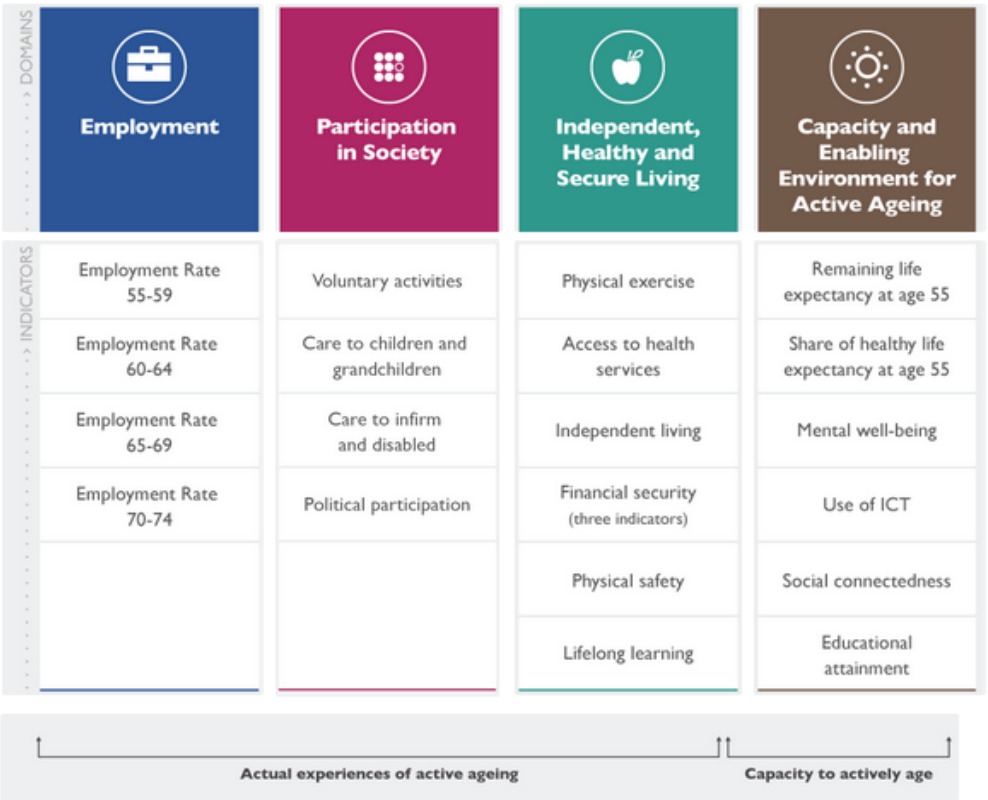

Πηγή: Active Ageing Index project

Πίνακας 3. Χάσμα φύλων στη συνολική βαθμολογία γενικού δείκτη Active Ageing Index AAI 2018 (εκφράζεται ως διαφορά μεταξύ της μέσης βαθμολογίας γυναικών και ανδρών), ανά χώρα και ομάδα

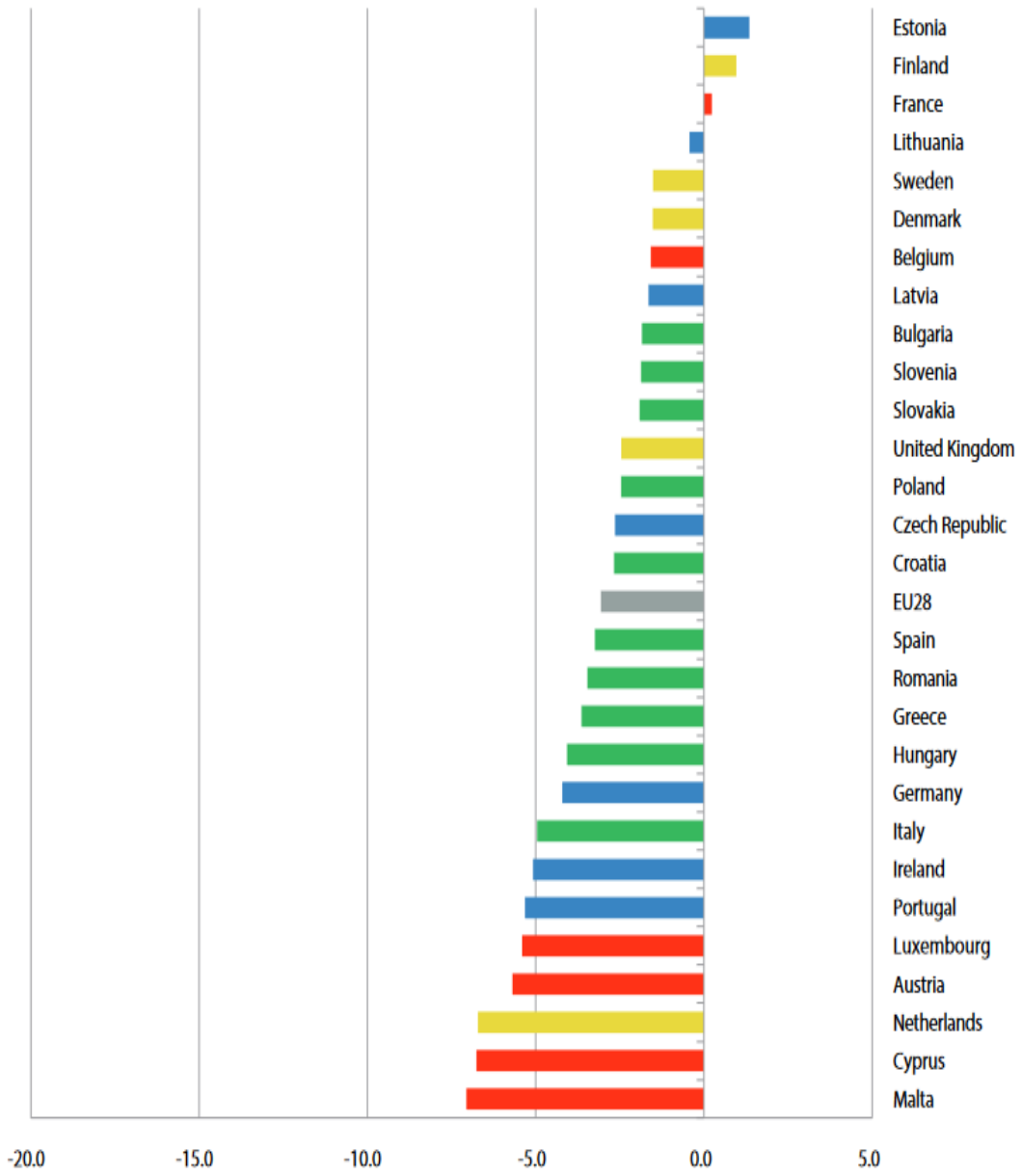

Πηγή: Active Ageing Index project

Ωστόσο, παρά το αρνητικό χάσμα φύλων για την Ελλάδα στο γενικό δείκτη AAI, στον επιμέρους τομέα της κοινωνικής συμμετοχής, που θα είναι και η μελέτη περίπτωσης στις επόμενες ενότητες της παρούσας εργασίας, οι τιμές είναι θετικές υπέρ των γυναικών (Πίνακας 4).

Πίνακας 4. Χάσμα φύλων στη βαθμολογία Active Ageing Index AAI 2018 για τον τομέα «Κοινωνική συμμετοχή» (εκφράζεται ως διαφορά μεταξύ της μέσης βαθμολογίας γυναικών και ανδρών), ανά χώρα και ομάδα

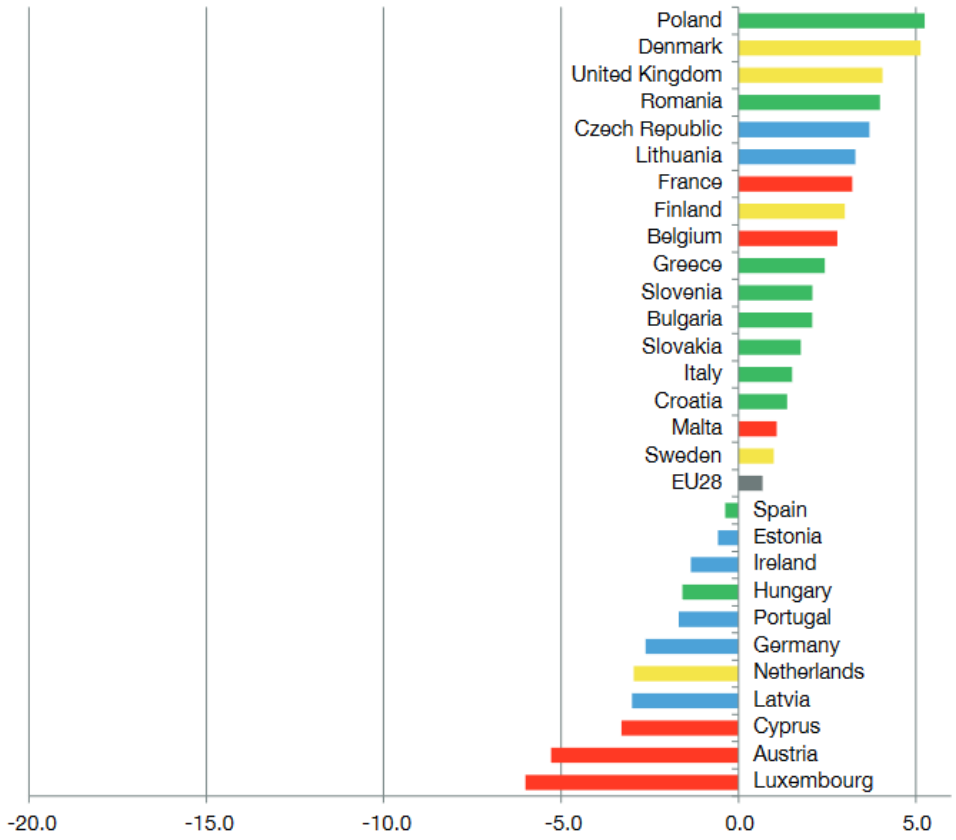

Πηγή: Active Ageing Index project

Η χαμηλή επίδοση της χώρας στο γενικό δείκτη ενεργού γήρανσης αναδεικνύει πως παρά το δυσμενή δημογραφικό μετασχηματισμό, οι πολιτικές για την ενεργό γήρανση αξιολογούνται ως υποτυπώδεις χωρίς στρατηγικό σχεδιασμό, αποσπασματικά, χωρίς συνέχεια και συνέπεια. Αντιθέτως, η προσέγγιση της ενεργού γήρανσης από τους ιθύνοντες χάραξης πολιτικής αλλά και του κοινωνικού συνόλου, θα πρέπει να εμπεριέχει μια στρατηγική, να αποτελεί μια διαρκή διαδικασία και πολυδιάστατη προσπάθεια ενσωμάτωσης των θεμάτων γήρανσης σε όλους τους τομείς και σε όλα τα επίπεδα πολιτικής. Επιπρόσθετα, ο σχεδιασμός στρατηγικής προώθησης της ενεργού γήρανσης, θα πρέπει να ενσωματώνει τη διάσταση του πληθυσμού, λαμβάνοντας υπόψη τη γήρανση τόσο από κοινωνική όσο και από ατομική οπτική της πορείας ζωής.

Επίσης, στο πλαίσιο ανάλυσης της μελέτης αυτής αναφέρεται και ο Δείκτης Ισότητας των Φύλων (Gender Equality Index, GEI) (European Institute for Gender Equality 2023a), ένα εργαλείο για τη μέτρηση της προόδου της ισότητας των φύλων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς παράλληλα μετρά και αξιολογεί το χάσμα φύλων στην ηλικιακή ομάδα 65+ ετών, στοιχείο που συνδέει τη γήρανση με την ισότητα των φύλων, μια σημαντική ιδιότητα που αναδεικνύεται και στην εργασία των Pinho-Gomes et al. (2022). Πιο συγκεκριμένα, στα

ευρήματά τους προκύπτει ότι η ισότητα των φύλων ευνοεί και τους άνδρες και τις γυναίκες, καθώς υπάρχει ισχυρή συσχέτισή της με τη μείωση του χάσματος στο προσδόκιμο ζωής και συνεπώς συνδέεται με υγιέστερο και μακροβιότερο κύκλο ζωής για όλο τον πληθυσμό. Θα μπορούσε να εξαχθεί το συμπέρασμα, ότι η υποστήριξη της ισότητας των φύλων σε όλο τον κύκλο ζωής, συσχετίζεται με την ενεργό γήρανση και ως εκ τούτου πολιτικές προώθησης ισότητας φύλων συμβάλλουν και στην προώθηση της ενεργού γήρανσης.

Κοινωνική συμμετοχή για την τρίτη ηλικία. Καλές πρακτικές και ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Στο ευρύτερο πεδίο των δράσεων υγιούς και ενεργού γήρανσης, η υποστήριξη της κοινωνικής συμμετοχικότητας των ηλικιωμένων, συνιστά ένα κρίσιμο πυλώνα και μια σημαντική πρόκληση για την τοπική αυτοδιοίκηση.

Η δυνατότητα ενός ηλικιωμένου ατόμου να συμμετέχει σε κοινωνικές δραστηριότητες επηρεάζεται από το φυσικό περιβάλλον και την κοινότητα όπου ζει. Τα υποστηρικτικά περιβάλλοντα διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο βοηθώντας τα ηλικιωμένα άτομα να διατηρήσουν τα επίπεδα δραστηριότητας και την ανεξαρτησία τους καθώς προχωρούν στην ηλικία.

Στην Ελλάδα, σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, τα ΚΑΠΗ - Κέντρα Ανοιχτής Προστασίας Ηλικιωμένων, αποτελούν τον πρώτο θεσμό προστασίας και ενδυνάμωσης της κοινωνικής ενεργοποίησης των ηλικιωμένων στο φυσικό τους περιβάλλον, τη γειτονιά, με την αρμοδιότητα της λειτουργίας τους στην τοπική αυτοδιοίκηση. Από το 1979 μέχρι σήμερα, παραμένουν στην πρώτη επιλογή των ατόμων 60+ ετών, καθώς μέσα από πρωτοβουλίες των μελών τους, ανάλογα με το βαθμό δραστηριοποίησής τους, οργανώνονται κατά βάση δράσεις ψυχαγωγίας και ενημέρωσης (Κοινωνικές Παροχές 2024). Ωστόσο, οι δομές αυτές με περαιτέρω οικονομική ενίσχυση και υποστήριξη με ανθρώπινο δυναμικό κατάλληλα καταρτισμένο και πολλαπλών ειδικοτήτων, θα μπορούσαν να διαμορφωθούν σε δυναμικά πολυκέντρα πολιτιστικών, εκπαιδευτικών, αθλητικών και ψυχαγωγικών δράσεων, διαμορφώνοντας ισχυρούς πυλώνες ενεργού γήρανσης.

Επίσης, η υποστήριξη χορωδιακών συνόλων σε τοπικό επίπεδο αποτελεί μια σημαντική πρακτική, καθώς η σπουδαιότητα της κοινωνικής λειτουργίας μιας χορωδίας αναδεικνύεται μέσα από το αίσθημα του «ανήκειν» και της κοινωνικής ταυτότητας που προσφέρει η συμμετοχή σε αυτή, η αλληλεπίδραση των συμμετεχόντων και η ανταλλαγή συναισθημάτων (Durrant 2005). Η διεθνής βιβλιογραφία μέσα από ένα μεγάλο σύνολο ερευνών, πολλές από τις οποίες αναφέρουν στη μελέτη τους οι Yi and Kim (2023), όπως και οι Creech et al. (2013), έχει αναδείξει ότι η συμμετοχή των ηλικιωμένων σε χορωδιακά σύνολα συμβάλλει και προωθεί την ποιότητα ζωής, ενθαρρύνει την κοινωνική συμμετοχή και μειώνει το άγχος και την κατάθλιψη. Η χορωδία αποτυπώνεται ως μια ισχυρή κοινότητα που ενισχύει την εμπιστοσύνη, τη μάθηση, την αλληλεπίδραση, την κοινωνική συμμετοχή και τη φιλία (Creech et al. 2013, Langston and Barrett 2005, MacRitchie et al. 2020, Maury et al. 2022) καθώς και ένας σημαντικός χώρος έκφρασης και ενδυνάμωσης των μελών του.

Επιπρόσθετα, στο πεδίο των ψηφιακών δεξιοτήτων, και καθώς καταγράφεται χαμηλό ποσοστό για την τρίτη ηλικία, σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, όπως έχουν αναλυθεί σε προηγούμενες έρευνες (Καραγιάννη 2023), δράσεις ψηφιακής ενδυνάμωσης μπορούν να υλοποιηθούν και από τους δήμους, όπως η πιλοτική δράση του προγράμματος «3η e-λικία», πρωτοβουλία του Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης και υλοποίηση από το Εθνικό Δίκτυο Υποδομών Τεχνολογίας και Έρευνας ΕΔΥΤΕ ΑΕ, με στόχο την Ψηφιακή Ενδυνάμωση των Ηλικιωμένων, με τη λειτουργία Ομάδων Ψηφιακής Υποστήριξης (ΕΔΥΤΕ ΑΕ 2023a).

Γενικότερα και σε παγκόσμιο επίπεδο, καλές πρακτικές, δράσεις και προγράμματα προώθησης υγιούς, ενεργού και δημιουργικής γήρανσης, υλοποιούνται σε σημαντικό βαθμό. Ωστόσο, αυτό που διαπιστώνει στην μελέτη του ο Cutler (2019) κατά την παρουσίαση 80 πιο δημιουργικών προγραμμάτων ενεργού/δημιουργικής γήρανσης στον κόσμο, είναι η άνιση κατανομή τους ανά χώρα.

Συμπεράσματα

Κατά τα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, καθώς οι μακροπρόθεσμες αλλαγές στο προσδόκιμο ζωής και τη γονιμότητα την έχουν μετατρέψει, όπως και πολλές χώρες, σε κοινωνίες που γερνούν, η προώθηση της ενεργού γήρανσης συνιστά στρατηγική πολιτική του δημογραφικού μετασχηματισμού, ως δομικό στοιχείο προσαρμογής των κοινωνιών στη γήρανση του πληθυσμού.

Στόχος της εργασίας ήταν να δοθούν απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Πώς επηρεάζει η έμφυλη διάσταση την προώθηση της ενεργού γήρανσης και το σχεδιασμό πολιτικών και δράσεων για τα άτομα τρίτης ηλικίας.
2. Ποιες οι προκλήσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης στη διαμόρφωση χάραξης πολιτικών ενεργού γήρανσης.

Για τη διερεύνηση του πρώτου ερωτήματος έγινε ανάλυση των δημογραφικών εξελίξεων για την Ελλάδα από το 1974 μέχρι σήμερα, αναδείχθηκε η έμφυλη διάσταση στη δημογραφική και την ενεργό γήρανση και ακολούθησε συγκριτική επισκόπηση της Ελλάδας και των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το βαθμό επιπέδου ενεργού γήρανσης με τη χρήση του δείκτη της ενεργού γήρανσης Active Ageing Index AAI. Συμπερασματικά, προκύπτει ότι για την προώθηση της ενεργού γήρανσης απαιτούνται δημόσιες πολιτικές, ο σχεδιασμός των οποίων θα πρέπει να περιλαμβάνει τη διάσταση του έμφυλου χάσματος στην τρίτη ηλικία και μια ολιστική οπτική, με στρατηγική ενσωμάτωσης της γήρανσης σε όλα τα επίπεδα και τους τομείς πολιτικής, με συνέχεια και συνέπεια και κυρίως με συνέργειες όλων των εμπλεκόμενων φορέων. Επίσης, ένα ακόμη συμπέρασμα είναι το ότι οι συσχετίσεις της γήρανσης και του χάσματος φύλων προβάλουν την περαιτέρω προώθηση πολιτικών ισότητας φύλων.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, με την αναφορά καλών πρακτικών κοινωνικής συμμετοχής ηλικιωμένων, καθώς αυτή συνιστά ένα κρίσιμο παράγοντα ενεργού γήρανσης, συμπερασματικά προκύπτει ότι παραμένει μια σημαντική πρόκληση για την τοπική αυτοδιοίκηση με συνέργειες πολλών φορέων, ο στρατηγικός σχεδιασμός, η

οργάνωση, η λειτουργία και η βιωσιμότητα ευέλικτων, εφαρμόσιμων και δημοσιονομικά προσιτών, ευρύτερων δράσεων και πρακτικών ενεργού γήρανσης.

Σημειώσεις

https://www.oecd.org/en/data/indicators/elderly-population.html

[2] https://www.un.org/en/observances/older-persons-day

[3] Η σελίδα δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά τον Σεπτέμβριο του 2019 και αναθεωρήθηκε για τελευταία φορά τον Φεβρουάριο του 2024. (Η υποσημείωση αφορά στα διαγράμματα 3 και 4).

[4]https://www.oecd.org/en/data/indicators/old-age-dependency-ratio.html?oecdcontrol-00b22b2429-var3=2027

[5] https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/equal-pay/gender-pay-gap-situation-eu_en

[6] Το χάσμα των φύλων στο προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση των γυναικών μείον των ανδρών. Οι θετικές τιμές δείχνουν υψηλότερο προσδόκιμο ζωής μεταξύ των γυναικών. (Η υποσημείωση αφορά στα διαγράμματα 8 και 9).

[7] https://www.un.org/en/observances/older-persons-day

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

ΕΔΥΤΕ ΑΕ (2023), 3η e–λικία. Διαθέσιμο: https://grnet.gr/2023/01/31/press-release-3h-elikia-program-extension-start/

ΕΛΣΤΑΤ (2024α), Γήρανση του πληθυσμού. Διαθέσιμο:https://www.statistics.gr/demography/bloc-1c.html?lang=el

ΕΛΣΤΑΤ (2024β), Περισσότερες γυναίκες απ'ότι άνδρες. Διαθέσιμο: https://www.statistics.gr/demography/bloc-1b.html?lang=el

Καραγιάννη, Π. (2023), Υπηρεσίες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης : Προσβασιμότητα και συμμετοχικότητα κατά φύλο και ηλικία στην εποχή της πανδημίας, *Πρακτικά 8ου Τακτικού Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21ο αιώνα*. ΕΚΕ, pp. 258-286. Διαθέσιμο:https://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/inline-files/eke_conference_book_v8_2.pdf

Κοινωνικές Παροχές (2024), Κοινωνικές Παροχές. Διαθέσιμο: https://koinwnikesparoxes.wixsite.com/koinwnikesparoxes/hlikiwmenoi

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Active and Healthy Living in the Digital World (2024), Active and Healthy Living in the Digital World. Available at: https://futurium.ec.europa.eu/el/active-and-healthy-living-digital-world

Boudiny, K. (2013), "Active ageing": From empty rhetoric to effective policy tool, *Ageing and Society,* Vol. 33, No 6, pp. 1077-1098. https://doi.org/10.1017/S0144686X1200030X

Burbank, P. (1986), Psychosocial theories of ageing: a critical evaluation, *Advances in Nursing Science*, Vol. 9, No 1, pp. 73-86. Available at:

https://journals.lww.com/advancesinnursingscience/abstract/1986/10000/psychosocial_theories_of_ageing__a_critical.9.aspx

Chen, C., Goldman, D. P., Zissimopoulos, J. and Rowe, J. W. (2018), Multidimensional comparison of countries adaptation to societal ageing, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America,* Vol. 115, No 37, pp. 9169-9174. Available at:https://doi.org/10.1073/pnas.1806260115

Creech, A. Hallam, S., McQueen, H. and Varvarigou, M. (2013), The power of music in the lives of older adults, *Research Studies in Music Education,* Vol. 35, No 1, pp. 87-102. Available at: https://doi.org/10.1177/1321103X13478862

Cutler, D. (2019), Around the world in 80 creative ageing projects, *London: The Baring Foundation*. Available at: https://cdn.baringfoundation.org.uk/wp-content/uploads/BF-–-80-Creative-ageing-projects-WEB.pdf

Dattani, S., Rodés-Guirao, L., Ritchie, H., Ortiz-Ospina, E. and Roser, M. (2023), Life expectancy. Our world in data, Online. https://ourworldindata.org/life-expectancy

Durrant, C. (2005), Shaping identity through choral activity: Singers and conductors' perceptions, *Research Studies in Music Education,* Vol. 24, No 1, pp. 88-98. Available at: https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1321103x050240010701

Esteban Ortiz-Ospina (2017), Life Expectancy – What does this actually mean? Our World in Data, Online Res. https://ourworldindata.org/life-expectancy-how-is-it-calculated-and-how-should-it-be-interpreted

European Commission (2022), Equal Pay? Time to close the gap! Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/equalpayday_factsheet.pdf

European Commission (2023), Demographic change in Europe a toolbox for action. Available at: https://doi.org/10.2792/348314

European Institute for Gender Quality EIGE (2023), Gender Equality Index. Available at: https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2023/EL

Eurostat (2024), Population structure and ageing. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing

Eurostat (2020), Demographic change in Europe: country factsheets., Eurostat. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/documents/10186/10972461/Factsheets+EN.pdf

Everitt, T., Davies, M., Wadsworth, L. and Yantha, B. (2023), Theories of Ageing, in Nutrition in Ageing, St Francis Xavier University. Available at: https://caul-cbua.pressbooks.pub/nutritionageing/

Formosa, M. (2020), Activity theory as a foundation for active ageing policy: the Maltese experience, *EXLIBRISSocial Gerontology Journal,* Vol. 18, No 1, pp. 13-24. Available at: https://doi.org/10.24917/27199045.181.1.

Gilleard, C. (2007), Old age in ancient Greece: Narratives of desire, narratives of disgust, *Journal of Ageing Studies,* Vol. 21, No 1, pp. 81-92. Available at: https://doi.org/10.1016/j.jageing.2006.02.002

Lamura, G. and Principi, A. (2019), UNECE / European Commission (2019), 2018 Active Ageing Index: Analytical Report, *Geneva -Brussels*. Available at: https://unece.org/population/publications/active-ageing-index-analytical-report

Lange, J. and Grossman, S. (2016), Theories of Aging, *Gerontological Nursing competencies for care. Ontario, Canada: Jones and Bartlett Publishers,* pp. 1-865. Available at: https://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/595/1/Gerontological Nursing (PDFDrive.com).pdf

Langston, T. W. and Barrett, M. S. (2005), Capitalizing on community music: A case study of the manifestation of social capital in a community choir, *Research Studies in Music Education,* Vol. 30, No 2, pp. 118-138. Available at: https://doi.org/10.1177/1321103X08097503

MacRitchie, J., Breaden, M., Milne, A. J. and Mclntyre, S. (2020), Cognitive, motor and social factors of music instrument training programs for older adults' improved wellbeing, *Frontiers in Psychology,* Vol. 10, pp. 1-15. Available at: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02868

Maury, S., Vella-Brodrick, D., Davidson, J. and Rickard, N. (2022), Socio-emotional benefits associated with choir participation for older adults related to both activity characteristics and motivation factors, *Music and Science,* Vol. 5. Available at: https://doi.org/10.1177/20592043221137759

Nickerson, C. (2023), Disengagement theory of ageing. Available at: https://www.simplypsychology.org/disengagement-theory.html

Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) (2024), Elderly population. Available at: https://www.oecd.org/en/data/indicators/elderly-population.html

Our World in Data (2024), Life expectancy at birth, female-male difference, period tables – HMD. Available at: https://ourworldindata.org/grapher/difference-in-female-and-male-life-expectancy-at-birth?tab=chart&time=1974..latest&country=GRC~Europe+%28UN%29

Paz, A., Doron, I. and Tur-Sinai, A. (2018), Gender, ageing, and the economics of "active ageing": Setting a new research agenda, *Journal of Women and Ageing,* Vol. 30, No 3, pp. 184–203. Available at: https://doi.org/10.1080/08952841.2017.1295677

Pinho-Gomes, A. C., Vassallo A. J., Carcel, C., Peters, S. and Woodward, M. (2022), Gender equality and the gender gap in life expectancy in the European Union, *BMJ Global Health,* Vol. 7, No 2, e008278. Available at: https://doi.org/10.1136/bmjgh-2021-008278

Ritch, A. (2013), History of geriatric medicine: From Hippocrates to Marjory Warren, *Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh,* Vol. 42, No 4, pp. 368-374. Available at: https://doi.org/10.4997/JRCPE.2012.417

Ritchie, H. and Roser, M. (2019), Age Structure, Our World in Data, Online. Available at: https://ourworldindata.org/age-structure

Second World Assembly on Ageing (2002), Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing. Available at: https://doi.org/10.1109/NICS.2015.7302184

The World Bank (2024a), Population ages. Available at: https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.7074.MA.5Y

The World Bank (2024b), Population ages 65 and above (% of total population) - Greece. Available at: https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.65UP.TO.ZS?end=2023&locations=GR&skipRedirection=true&start=1974&view=chart

UNECE (2024), Active Ageing Index. Available at: https://statswiki.unece.org/display/AAI/Active+Ageing+Index+Home

United Nations (UN) (1990), International Day of Older Persons 1 October. Available at: https://www.un.org/en/observances/older-persons-day

United Nations (UN) (2022), World Population Prospects 2022, United Nation. Available at: www.un.org/development/ desa/pd/

United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) (2017), Active Ageing Index (AAI) and What It Can Do for You, United Nations Economic Commission for Europe, p. 2. Available at: https://unece.org/DAM/pau/age/Active_Ageing_Index/AAI_leaflet.pdf

Wadensten, B. (2006), An analysis of psychosocial theories of ageing and their relevance to practical gerontological nursing in Sweden, *Scandinavian Journal of Caring Sciences,* Vol. 20, No 3, pp. 347-354. Available at: https://doi.org/10.1111/j.1471-6712.2006.00414.x.

Weinert, B. T. and Timiras, P. S. (2003), Invited review: Theories of ageing, *Journal of Applied Physiology,* Vol. 95, No 4, pp. 1706-1716. Available at: https://doi.org/10.1152/japplphysiol.00288.2003

World Health Organization (2020), UN Decade of Healthy Ageing: Plan of Action 2021-2030. Available at: https://www.whohttps//www.who.int/initiatives/decade-of-healthy-ageing

World Health Organization. (2002), Active ageing : A policy framework, *Advances in Gerontology = Uspekhi Gerontologii / Rossiiskaia Akademiia Nauk, Gerontologicheskoe Obshchestvo, No. WHO/NM, 7–18*. https://doi.org/10.1080/tam.5.1.1.37

Yi, S. Y. and Kim, A. J. (2023), Implementation and strategies of community music activities for well-Being: A scoping review of the literature, *International Journal of Environmental Research and Public Health,* Vol. 20, No 3: 2606. Available at: https://doi.org/10.3390/ijerph20032606

Zaidi, A. and Howse, K. (2017), The Policy Discourse of Active Ageing: Some Reflections, *Journal of Population Ageing,* Vol. 10, No 1, pp. 1-10. Available at: https://doi.org/10.1007/s12062-017-9174-6

Zannella, M., Principi, A., Lucantoni, D., Barbabella, F., Di Rosa, M., Domínguez-Rodríguez, A. and Socci, M. (2021), Active ageing: The need to address sub-national diversity. an evidence-based approach for Italy*, International Journal of Environmental Research and Public Health,* Vol. 18, No 24. Available at: https://doi.org/10.3390/ijerph182413319

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΜΕΙΒΟΜΕΝΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΕ ΜΕΓΑΛΕΣ ΑΛΥΣΙΔΕΣ ΤΡΟΦΙΜΩΝ-ΣΟΥΠΕΡΜΑΡΚΕΤ

Δήμητρα Κολαΐτη,[α] Ανδρέας Ντούνης[β]

[α] Υπ. Διδακτόρισσα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κοινωνική Ερευνήτρια
[β] Υπ. Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Ιδρυτής socialpolicy.gr

Περίληψη

Η μελέτη παρουσιάζει τμήμα των ερευνητικών ευρημάτων του προγράμματος Gender Discrimination in Multiple Crises (GENDER IN CRISES). Η ομάδα εργασίας μας εξετάζει τα βιώματα των γυναικών στο πεδίο της απασχόλησης κατά την διάρκεια των επάλληλων κρίσεων. Ο πληθυσμός-στόχος είναι εργαζόμενες 35-65 ετών στον ιδιωτικό τομέα σε θέσεις απασχόλησης χαμηλού κύρους και ειδικότερα εργαζόμενες σε μεγάλες αλυσίδες τροφίμων, όπως τα σουπερμάρκετ. Η επιλογή των σουπερμάρκετ είναι κρίσιμη, διότι πρόκειται για έναν κλάδο υψηλού τζίρου που κατέστη μονάδα κοινωνικής αναπαραγωγής κατά τις κρίσεις, ενώ ως πεδίο έρευνας παραμένει αδιερεύνητο. Η μεθοδολογία στηρίζεται σε ποιοτική έρευνα, σε 15 ημιδομημένες συνεντεύξεις με εργαζόμενες σε σουπερμάρκετ. Μάλιστα, εξετάζουμε το φύλο μαζί με άλλα χαρακτηριστικά ευαλωτότητας, διενεργώντας δύο ομάδες εστίασης με γυναίκες με μεταναστευτικό υπόβαθρο και με γυναίκες με αναπηρία. Στη μελέτη αναδεικνύουμε τρία ερευνητικά ερωτήματα για τις μεταβολές στη γυναικεία απασχόληση κατά τις περιόδους των μνημονίων, της πανδημίας και της ενεργειακής κρίσης. Κατά τη μνημονιακή και πανδημική περίοδο παρατηρούνται κοινά ευρήματα, όπως η υποχώρηση εργασιακών δικαιωμάτων, η εντατικοποίηση και η υπερεργασία, ενώ κατά την ενεργειακή κρίση ο υψηλός πληθωρισμός δημιουργεί εισοδηματική ανεπάρκεια. Οι έμφυλες εργασιακές διακρίσεις είναι ποικίλες και εδράζονται στην έμφυλη σύνθεση του προσωπικού σε κάθε εταιρεία και στο μέγεθος του κάθε καταστήματος.

Λέξεις Κλειδιά: Μνημόνια, Πανδημία, Ενεργειακή Κρίση, Εργασία σε Σουπερμάρκετ, Έμφυλες Διακρίσεις

WOMEN'S PAID WORK AND GENDER DISCRIMINATION IN MULTIPLE CRISES IN GREECE. THE CASE OF WOMEN IN LARGE FOOD CHAINS-SUPERMARKETS.

Dimitra Kolaiti,[α] Andreas Dounis[β]

[α] PhD Candidate, Panteion University, Social Researcher
[β] PhD Candidate, Panteion University, Founder socialpolicy.gr

Abstract

The paper herein presents part of the research findings of the Gender Discrimination in Multiple Crises (GENDER IN CRISES) project. Our working group examines the experiences of women in the field of employment during successive crises. The target population consists of 35–65-year-old women, working in the private sector in low-status jobs, and in particular, of those working in

large food chains, such as supermarkets. The choice of supermarkets is crucial, because it is a high-turnover sector that has become a unit of social reproduction during crises, while remaining unexplored as a research field. The methodology is based on qualitative research, on 15 semi-structured interviews with supermarket workers. In fact, gender along with other vulnerability characteristics is examined in two focus groups, women with a migrant background and women with disabilities. In this paper, three research questions on changes in female employment are highlighted, during the periods of the memoranda, the pandemic and the energy crisis. During the memorandum and the pandemic period, common findings such as the decline of labor rights, intensification and overwork are observed, while during the energy crisis, high inflation seems to have created income insufficiency. Gender-based labor discrimination appears to be diverse and depends on the gender composition of the staff in each company and the size of each store.

Keywords: Memorandums, Pandemic, Energy Crisis, Work in Supermarkets, Gender Discrimination

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία συνιστά μέρος των ερευνητικών ευρημάτων του ερευνητικού προγράμματος Gender discrimination in multiple crises – Έμφυλες Διακρίσεις στις Πολλαπλές Κρίσεις (GENDER IN CRISES). Ως ομάδα εργασίας διερευνούμε το πεδίο της Αμειβομένης Εργασίας των Γυναικών και παρουσιάζουμε ορισμένα από τα ευρήματα της έρευνας πεδίου που διεξάγουμε. Στόχος μας είναι η διερεύνηση των βιωμάτων των γυναικών στο πεδίο της αμειβομένης εργασίας σωρευτικά κατά την τελευταία 15ετία. Εστιάζουμε σε εργαζόμενες στον ιδιωτικό τομέα σε θέσεις απασχόλησης χαμηλού κύρους, και ειδικότερα στην εργασία σε σουπερμάρκετ στις περιόδους επάλληλων κρίσεων.

Επιλέξαμε τα σουπερμάρκετ ως έναν εξαιρετικά κρίσιμο και κερδοφόρο κλάδο υψηλού τζίρου. Ειδικότερα, στις περιόδους των επάλληλων κρίσεων τα σουπερμάρκετ λειτουργούσαν εν ουσία ως μονάδες κοινωνικής αναπαραγωγής. Επιπρόσθετα, δεν υπάρχει επαρκής βιβλιογραφία για την λειτουργία του κλάδου στην Ελλάδα κατά την περίοδο των κρίσεων, καθώς και για τα βιώματα των εργαζομένων του κλάδου – ιδίως των γυναικών εργαζομένων. Έτσι, η διερεύνηση θεωρείται αναγκαία και πρωτότυπη.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας της κοινωνικοοικονομικής κρίσης (2008-2019), τα έμφυλα χάσματα τόσο σε όρους συμμετοχής στην αγορά εργασίας όσο και σε ποσοστά συνολικής και μερικής απασχόλησης, καθώς και σε όρους μισθών μειώθηκαν. Ως αιτία αναδεικνύεται η συγκριτικά μεγαλύτερη επιδείνωση της θέσης των ανδρών σε σχέση με τις γυναίκες. Έτσι, η μείωση του έμφυλου χάσματος στην αγορά εργασίας που παρατηρείται σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες αποτελεί έναν παραπλανητικό δείκτη προόδου της ισότητας των φύλων στην αμειβόμενη εργασία, καθώς επετεύχθη κατά το ίδιο χρονικό σημείο, κατά το οποίο οι συνθήκες εργασίας εξισώνονταν καθοδικά (Καραμεσίνη 2020).

Παρόλα αυτά, οι γυναίκες συνιστούν πάντοτε την πλειονότητα των επισφαλών εργαζομένων, οι οποίες κατά τη διάρκεια κρίσεων, *μένουν δίχως προστασία έναντι*

διακρίσεων και καθυστερήσεων στην καταβολή δεδουλευμένων. Παρότι πολλές γυναίκες εργάζονται σε επισφαλείς-θηλυκοποιημένους και φυλετικοποιημένους τομείς απαραίτητους για την ανθεκτικότητα των νοικοκυριών κατά τη διάρκεια της κοινωνικοοικονομικής (Karamessini and Rubery 2013, Καμπούρη, Μαρινούδη και Πετράκη 2020) και πανδημικής (EIGE 2020b) κρίσης, συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν εργασιακή ανασφάλεια, χαμηλές αμοιβές και έλλειψη νομικής και κοινωνικής προστασίας (EIGE 2020a).

Το lockdown και τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης σε συνδυασμό με την απαγόρευση των μετακινήσεων σε παγκόσμιο επίπεδο έχουν μετασχηματίσει την υφιστάμενη παγκόσμια κρίση σε «*ύφεση γένους θηλυκού*» (she-cession). Αυτό συντελείται καθώς ο τομέας των υπηρεσιών τέθηκε σε αυξημένη ευαλωτότητα στα οικονομικά «σοκ», με τις γυναίκες να αντιμετωπίζουν πλέον μεγαλύτερη πιθανότητα φτώχειας, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα.

Επιπρόσθετα, τα ευρήματα δείχνουν ότι οι γυναίκες αντιμετώπισαν πολύ μεγαλύτερες δυσχέρειες σε σχέση με τους άντρες αναφορικά με την απώλεια θέσεων εργασίας, την εντατικοποίηση της εργασίας στις θέσεις «πρώτης γραμμής», την απώλεια ωρών εργασίας, την υποχρησιμοποίηση δεξιοτήτων, την ανεργία και την αύξηση της μη-αμειβόμενης εργασίας (Hill and Cooper 2021). Στην πραγματικότητα, οι γυναίκες όχι μόνο απώλεσαν (σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό) τις θέσεις εργασίας τους με την έναρξη της πανδημίας, αλλά αντιμετώπισαν επίσης μεγαλύτερα εμπόδια επανένταξης στην αγορά εργασίας την περίοδο μεταξύ των δύο πρώτων «κυμάτων» του COVID-19. Μάλιστα, αυτό συνέβη το καλοκαίρι του 2020, περίοδο κατά την οποία η Ευρώπη βίωσε μερική οικονομική ανάκαμψη (Profeta, Caló and Occhiuzzi 2021).

Έτσι, ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας εντός των νοικοκυριών και στην κοινωνία εν γένει, καθιστά τις περισσότερες γυναίκες λιγότερο ικανές να ελέγχουν τους οικονομικούς πόρους και να αμβλύνουν τις επιδράσεις των κρίσεων σε σχέση με την πλειονότητα των ανδρών.

Στον άξονα της ενεργειακής κρίσης, η ατελής ως τώρα εικόνα για το φύλο και την ενεργειακή φτώχεια καταδεικνύει πως οι γυναίκες πλήττονται περισσότερο (European Parliament 2023a). Ειδικότερα, η ενεργειακή φτώχεια επιδεινώνεται από τις υφιστάμενες έμφυλες ανισότητες. Είναι ενδεικτικό πως ο βασικότερος παράγοντας που επηρεάζει την ευπάθεια στην ενεργειακή φτώχεια είναι η εισοδηματική φτώχεια. Ως προς τις γυναίκες, το υφιστάμενο έμφυλο μισθολογικό χάσμα τις οδηγεί στην εισοδηματική φτώχεια λόγω των χαμηλότερων εισοδημάτων από τους άνδρες (OECD 2011). Αυτό το γεγονός οδηγεί αλυσιδωτά τις γυναίκες σε κακές συνθήκες διαβίωσης, καθώς και σε αδυναμία παροχής επαρκούς ενέργειας (Simcock, Jenkins, Lacey-Barnacle, Martiskainen, Mattioli and Hopkins 2021). Οι διαφορές στους μισθούς και στις συντάξεις των γυναικών σε σύγκριση με τους άνδρες (Papadimitriou, Casabianca and Cabeza Martinez 2023) δυσχεραίνει τη δυνατότητα των γυναικών να λάβουν μέτρα για την αντιμετώπιση της ενεργειακής φτώχειας μέσω υποδομών ενεργειακής απόδοσης. Έτσι, ενισχύονται οι υφιστάμενες έμφυλες ανισότητες (EIGE 2023), επηρεάζοντας δυσμενώς την υγεία και την ευημερία των γυναικών, συντελώντας στον κοινωνικό αποκλεισμό τους (EU Energy Poverty Observatory 2020).

Ακόμη, το είδος και ο τομέας της γυναικείας απασχόλησης μπορεί να οδηγήσει σε υψηλότερο κίνδυνο ενεργειακής φτώχειας. Οι γυναίκες συχνά έχουν περιορισμένες δυνατότητες εργασίας λόγω της δυσανάλογης επιβάρυνσής τους από τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Επίσης, οι γυναίκες υπερεκπροσωπούνται σε τομείς με χαμηλές αποδοχές, όπως η υγειονομική περίθαλψη και η εκπαίδευση (European Parliament 2023a). Έτσι, οι χαμηλές εισοδηματικές τους απολαβές δεν επαρκούν για να ανταποκριθούν στο υψηλό ενεργειακό κόστος. Ακόμα, η ευέλικτη απασχόληση, που απορροφά εν πολλοίς γυναίκες, συνδέεται με την ενεργειακή φτώχεια. Η (μη ηθελημένη) επιλογή ευέλικτης εργασίας - όπως μερική απασχόληση (Simcock et al. 2021), τηλεργασία κλπ - εδράζεται στην ανάγκη παιδικής μέριμνας ή/και μη-αμειβόμενης οικιακής εργασίας.

Μεθοδολογία

Η έρευνά μας έχει ως στόχο τη διερεύνηση των βιωμάτων των εργαζόμενων γυναικών στον ιδιωτικό τομέα σε θέσεις απασχόλησης χαμηλού κύρους. Επιλέξαμε τα σουπερμάρκετ ως έναν εξαιρετικά κρίσιμο και κερδοφόρο κλάδο υψηλού τζίρου. Συγκεκριμένα, στις περιόδους των επάλληλων κρίσεων, τα σουπερμάρκετ λειτουργούσαν στην ουσία ως μονάδες κοινωνικής αναπαραγωγής. Επιπρόσθετα, δεν υπάρχει επαρκής βιβλιογραφία για την λειτουργία του κλάδου στην Ελλάδα κατά την περίοδο των κρίσεων, για τα βιώματα των εργαζομένων του κλάδου και ιδίως των γυναικών που αποτελούν την πλειονότητα των εργαζομένων.

Στο πλαίσιο της προσέγγισης του ερευνητικού πεδίου, διεξήχθη μια εξειδικευμένη διείσδυση στον εργασιακό χώρο των αλυσίδων τροφίμων. Για την έρευνά μας επιλέξαμε την υλοποίηση ημιδομημένων συνεντεύξεων, ακολουθώντας μία «ανοικτή προσέγγιση» ώστε να αναδεικνύονται νέα θέματα που προκύπτουν από την έρευνα. Τα υποκείμενα των συνεντεύξεων αποτέλεσαν γυναίκες 35-65 ετών, λαμβάνοντας ως μελέτη περίπτωσης πωλήτριες σε σουπερμάρκετ.

Η μεθοδολογική μας στόχευση είναι η πραγματοποίηση 15 συνεντεύξεων με πωλήτριες σε σουπερμάρκετ. Μάλιστα στα πλαίσια του ερευνητικού έργου θα διερευνήσουμε την γυναικεία απασχόληση σε συνδυασμό με άλλα χαρακτηριστικά ευαλωτότητας, όπως τη μετανάστευση και την αναπηρία. Έτσι, θα υλοποιηθούν δύο ομάδες εστιασμένης συζήτησης (ομάδες εστίασης) με συμμετέχουσες μετανάστριες και γυναίκες με αναπηρία.

Ειδικότερα, επιλέξαμε τις έξι (6) ακόλουθες θεματικές ενότητες, στις οποίες στηρίξαμε τα ερευνητικά μας ερωτήματα για τη διερεύνηση στο πεδίο:

- Εργασιακή κατάσταση
- Οικονομική κρίση και Εργασία
- Πανδημική κρίση και Εργασία
- Ενεργειακή κρίση και Εργασία
- Σχέσεις με συναδέλφους / έμφυλες διακρίσεις
- Κρατικές και εταιρικές πολιτικές που επηρεάζουν τις εργαζόμενες

Στην παρούσα εργασία θα παρουσιάσουμε ορισμένα από τα ευρήματα των ατομικών συνεντεύξεων. Τα συγκεκριμένα ευρήματα εντοπίζουμε πως σχηματίζουν «κοινά νοήματα» και «μοτίβα», ενισχύοντας κατά αυτό τον τρόπο την προσπάθειά μας να απαντήσουμε στα κύρια ερευνητικά ερωτήματα. Ειδικότερα, θα εστιάσουμε στην υποκειμενική εμπειρία των εργαζομένων σε σουπερμάρκετ και σε τρία ερευνητικά ερωτήματα που αφορούν τις μεταβολές στη γυναικεία εργασία και απασχόληση κατά τις περιόδους των μνημονίων, της πανδημίας και της ενεργειακής κρίσης διερευνώντας παράλληλα τις βιωμένες έμφυλες διακρίσεις. Θεωρούμε πως τα συγκεκριμένα ερωτήματα είναι αντιπροσωπευτικά για τις συνθήκες εργασίας των γυναικών σε σουπερμάρκετ στις περιόδους πολλαπλών κρίσεων.

1° Ερευνητικό ερώτημα: Πώς επηρέασαν τα μνημόνια την εργασία στο σουπερμάρκετ;

Πριν τα μνημόνια, η εργασία στο σουπερμάρκετ επιλεγόταν κυρίως από μετανάστες και μετανάστριες. Ο γενικός πληθυσμός θεωρούσε αυτή την εργασία χαμηλού κύρους και επέλεγε εργασία με καλύτερες προοπτικές. Ωστόσο, από το 2010 και μετά παρατηρείται αύξηση των Ελλήνων υπαλλήλων ανδρών και γυναικών σε σουπερμάρκετ. Κατά τις ερωτώμενες, ο κύριος λόγος αυτής της επιλογής ήταν το κλείσιμο μιας μεγάλης αλυσίδας σουπερμάρκετ, η οποία τροφοδότησε λόγω συγχωνεύσεων με υπαλλήλους τις άλλες αλυσίδες. Επιπλέον, στο αβέβαιο τοπίο της κρίσης, το σουπερμάρκετ εμφανίστηκε ως «σίγουρη» επιλογή εργασίας, η οποία εξασφαλίζει εργασία χωρίς τον φόβο απόλυσης, ασφάλιση και «σίγουρο» μισθό χωρίς φόβο περικοπών, καθώς τα σουπερμάρκετ είναι τομέας υψηλού τζίρου.

Κατ' αρχάς, κύριο εύρημα της μνημονιακής περιόδου είναι οι μισθολογικές μεταβολές. Ειδικότερα, οι εργαζόμενοι/μενες με παλιές συμβάσεις (πριν από την οικονομική κρίση) είχαν από το 2012 σταθερό μισθό και παγωμένες τριετίες για 10 έτη. Στον αντίποδα, κατά τη διάρκεια της κρίσης, οι εργαζόμενοι/μενες με καινούριες συμβάσεις λάμβαναν αυξημένους μισθούς και τους αναγνωρίστηκαν τριετίες, δίχως αυτό να τους δίνει, απαραίτητα, μισθολογικό «προβάδισμα». Η πολιτική αυτή είχε ως στόχο να μειώσει την ψαλίδα των μισθών μεταξύ των συμβάσεων. Συνολικά, το πάγωμα των μισθών και οι περιορισμένες μισθολογικές αυξήσεις ήταν αποτέλεσμα της έλλειψης ρευστότητας, καθώς το ενεργό εργατικό δυναμικό δεν επαρκεί για την οικονομική τροφοδοσία των συνταξιούχων. Οι πωλήτριες με παλιές συμβάσεις επισημαίνουν πως ο πληθωρισμός και το κόστος ζωής ανεβαίνουν ενώ ο μισθός παραμένει σταθερός. Έτσι, λόγω των αυξήσεων, ο μισθός συρρικνώνεται. Ομοίως, οι πωλήτριες με καινούριες συμβάσεις τονίζουν πως η αύξηση στον μισθό ήταν χαμηλότερη από τον μισθό που λάμβαναν το 2010.

Επίσης, κατά την περίοδο των μνημονίων εντοπίζεται εντατικοποίηση της εργασίας. Το 2016 παρατηρείται έξοδος αρκετών Ελλήνων υπαλλήλων από το σουπερμάρκετ, με στόχο την επιδίωξη ποιοτικότερης εργασίας. Παράλληλα, πολλές αλυσίδες σουπερμάρκετ υιοθέτησαν συντηρητική οικονομική πολιτική και δεν αναπλήρωναν το συνταξιοδοτημένο προσωπικό. Το 2018-2019 η έξοδος των υπαλλήλων είχε μεγαλύτερη ένταση. Επιπλέον, πολλοί νέοι εργαζόμενοι έφυγαν λόγω της επιβαρυντικής εργασίας στο σουπερμάρκετ, χωρίς ανάλογες απολαβές. Επομένως, η έλλειψη προσωπικού οδήγησε

σε περισσότερες αρμοδιότητες και εντατική εργασία σε όλα τα πόστα εργασίας για άνδρες και γυναίκες υπαλλήλους. Συνεπώς, η εντατικοποίηση[2] οφείλεται στην έλλειψη προσωπικού ενώ οι πελάτες ήταν μειωμένοι λόγω της έλλειψης ρευστότητας. Ακόμη, εντατικοποίηση παρατηρήθηκε και κατά την περίοδο των capital controls όταν ο φόβος επιβίωσης οδήγησε πολλούς καταναλωτές να αγοράζουν μεγάλες ποσότητες προϊόντων.

> «Από το 2016 και μετά, είναι πιο εντατική η δουλειά επειδή είμαστε λιγότερα άτομα, έφυγαν αρκετά άτομα και δεν ερχόντουσαν καινούρια. Από την εταιρεία δεν έκαναν ούτε προσλήψεις, ούτε απολύσεις. Οι απαιτήσεις αυξήθηκαν για όλους τους συναδέλφους σε όλα τα πόστα» (Σ8).

Ακόμη, από το 2010-2012 με τις δεσμεύσεις του ΔΝΤ καταργήθηκαν τα μπόνους και οι υπερωρίες. Ειδικότερα, πολλές εταιρείες σουπερμάρκετ λόγω αβεβαιότητας και εξόδων από την εξαγορά άλλων αλυσίδων, δεν διέθεταν μπόνους και απέφευγαν τις υπερωρίες ώστε να μην αυξήσουν τα κόστη τους. Επίσης, παρατηρήθηκε σε κάποια εξαγοραζόμενη αλυσίδα σουπερμάρκετ η κατάχρηση υπερωριών και μπόνους, ακόμη και σε εργαζόμενους και εργαζόμενες που δεν εργάζονταν επιπρόσθετες ώρες. Έτσι, οι εταιρείες αξιοποίησαν τις υπερωρίες μόνο την περίοδο των εορτών, κατά την οποία οι ανάγκες ήταν αυξημένες.

Επιπλέον, οι πωλήτριες επηρεάστηκαν από την επέκταση της ηλικίας συνταξιοδότησης. Διαχρονικά, οι κυβερνήσεις θεσμοθετούσαν νόμους που αύξαναν τα όρια συνταξιοδότησης. Ειδικότερα, ο Ν. 4387/2016 επέκτεινε το όριο συνταξιοδότησης στα 67 έτη. Η νομοθέτηση δικαιολογείται για την κάλυψη του ελλιπούς εργατικού δυναμικού ώστε να αναπληρώσει τις ανάγκες των συνταξιούχων. Ωστόσο, σύμφωνα με τις ερωτώμενες αυτό τις οδήγησε σε παραπάνω χρόνια εργασίας, κάτι το οποίο κρίνουν δυσμενώς.

Αλλαγές συντελέστηκαν και στα κρατικά επιδόματα για τους/τις υπάλληλους σε σουπερμάρκετ. Αναλυτικότερα, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, η κυβέρνηση κατήργησε τα βαρέα ένσημα και το επίδομα ταμείου. Τα βαρέα ένσημα ταμείου ήταν χρήσιμα, καθώς η πολύωρη καθιστική εργασία οδηγούσε συχνά τις εργαζόμενες σε προβλήματα υγείας. Επίσης, οι ερωτώμενες θεωρούν ότι η κατάργηση του επιδόματος ταμείου τις ωθεί, κατά μια έννοια, να πληρώνουν οι ίδιες ενδεχόμενα λάθη στις συναλλαγές. Ακόμη, το 2016-2017 το κράτος καταργεί το επίδομα γάμου και παιδιών ως διακριτό επίδομα για όλους/ες τους/τις εργαζόμενους/ες και το συμψηφίζει με τον βασικό μισθό. Έτσι, τα επιδόματα συρρικνώνονται.

> «Το επίδομα γάμου είναι ανάλογο με τον μισθό είτε για τον άνδρα είτε για τη γυναίκα. Κατά το 2017 τα επιδόματα γάμου και παιδιών πλέον συμψηφίζονται με βάση τον μισθό. Έτσι, τα επιδόματα συρρικνώνονται. Σε αυτό δεν φταίνε οι επιχειρήσεις αλλά η νομοθεσία» (Σ7).

Επίσης, το έτος 2016, κατά το β' μνημόνιο, καταργείται το επίδομα κρεοπωλείου. Ουσιαστικά, το επίδομα κρεοπωλείου διδόταν στους υπαλλήλους επειδή διαθέτουν ειδικό δίπλωμα για την εργασία τους και εξαιτίας της επικινδυνότητας του πόστου.

Οι συνολικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου είχαν την ίδια επιρροή στα φύλα. Ωστόσο, μπορούμε να εντοπίσουμε ορισμένες έμφυλες διαφοροποιήσεις. Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια των μνημονίων, η έλλειψη προσωπικού λόγω της μη-αναπλήρωσης οδήγησε σε μεγαλύτερη επιβάρυνση των ανδρών συναδέλφων σε ορισμένα τμήματα και σε ορισμένες εταιρείες. Συγκεκριμένα, οι άνδρες αποθηκάριοι επιβαρύνονταν περισσότερο ως προς την μεταφορά βαρέων εμπορευμάτων από τους πωλητές και τις πωλήτριες. Εν πολλοίς, αυτή η επίδραση ήταν απόρροια του τμήματος εργασίας τους. Επίσης, η επιβάρυνση των ανδρών πωλητών κατά την τροφοδοσία (κυρίως βαρέων εμπορευμάτων) σε τμήματα με περισσότερες εργαζόμενες ήταν μεγαλύτερη. Ωστόσο, σε τμήματα χωρίς παρουσία ανδρών συναδέλφων, η επιβάρυνση των γυναικών ήταν μεγάλη. Συνεπώς, αυτές οι έμφυλες διαφοροποιήσεις σχετίζονται με την έμφυλη αντιπροσώπευση στην κάθε εταιρεία σουπερμάρκετ και στο αντίστοιχο τμήμα εργασίας. Επομένως, οι όποιες έμφυλες διαφοροποιήσεις στην επιβάρυνση της εργασίας δεν εξαρτώνται από την περίοδο της οικονομικής κρίσης και από τις κρατικές πολιτικές, αλλά από τη σύνθεση των εταιρειών, που με βάση την εταιρική στρατηγική προσπάθησαν να ανταποκριθούν στις δυσμενείς μεταβολές των συνθηκών εργασίας.

Συνολικά, η εργασία στο σουπερμάρκετ την περίοδο της οικονομικής κρίσης ήταν μια επιλογή «σίγουρη» που εξασφάλιζε μόνιμη εργασία καθώς οι απολύσεις ήταν σπάνιες και μόνο σε περιπτώσεις κλοπής. Παράλληλα, ο μισθός εξασφάλιζε κάλυψη των βασικών εξόδων διαβίωσης σε μια περίοδο αβεβαιότητας και φόβου.

2ο Ερευνητικό ερώτημα: Πώς επηρέασε η πανδημία την εργασία στο σουπερμάρκετ;

Η πανδημία αναδεικνύεται ως πιεστική περίοδος από όλες τις εργαζόμενες. Ειδικότερα, το κράτος θέσπισε ειδικές ρυθμίσεις και υγειονομικές οδηγίες για τη λειτουργία των επιχειρήσεων σουπερμάρκετ. Κατ' αρχάς, επιτρεπόταν συγκεκριμένος αριθμός πελατών στο κατάστημα, τον οποίο διατηρούσαν με ειδικά δελτία εισόδου που απολυμαίνονταν και εναλλάσσονταν μεταξύ των νέων πελατών. Επιπλέον, ήταν υποχρεωτικές οι μάσκες πελατών και υπαλλήλων, τοποθετήθηκαν προστατευτικά τζάμια και τέθηκαν σημάνσεις για τις αποστάσεις ασφαλείας. Ακόμη, υπήρξαν συγκεκριμένες υγειονομικές εντολές για τον τρόπο και τη συχνότητα απολύμανσης του χώρου, τις οποίες έπρεπε να ακολουθούν οι υπάλληλοι. Όλες αυτές οι ενέργειες έπρεπε να σημειώνονται κατά τις βάρδιες των υπαλλήλων, υπό το φόβο υγειονομικών ελέγχων. Στην περίπτωση μη τήρησης των προβλεπόμενων εντολών υπήρχαν ποινές για τις εταιρείες σουπερμάρκετ.

Στη συνέχεια, με την εμφάνιση των εμβολίων, οι υπάλληλοι υποχρεούνταν ή να εμβολιαστούν ή να υποβάλλονται σε τεστ ελέγχου 2 φορές την εβδομάδα. Σε κλίμα φόβου, όπως συμβαίνει σε περιόδους πανικού, πολλοί πελάτες αγόραζαν μεγαλύτερες ποσότητες προϊόντων, γεγονός που οδηγούσε σε ελλείψεις. Ακόμα, επειδή οι εταιρείες σουπερμάρκετ ήταν οι μόνες ανοιχτές επιχειρήσεις, δέχονταν μεγάλο αριθμό καταναλωτών και μάλιστα με μεγάλη συχνότητα. Έτσι, πολλές εταιρείες αναγκάστηκαν να βάλουν πλαφόν στις πωλήσεις. Η περίοδος της πανδημίας εισέφερε τεράστια έσοδα σε όλες τις αλυσίδες σουπερμάρκετ. Οι εν λόγω συνθήκες δεν ήταν δυνατόν να αφήσουν ανεπηρέαστες τις εργαζόμενες στον κλάδο.

Η κύρια επίπτωση της πανδημίας στην εργασία στο σουπερμάρκετ ήταν η εντατικοποίηση. Πρωτίστως, αναφέρονται οι παράγοντες εντατικοποίησης με βάση τις εξωτερικές συνθήκες. Ειδικότερα, η μαζικότητα των πελατών και η πολύωρη αναμονή τους εξαιτίας του περιορισμού στα άτομα ανάγκαζε τις εργαζόμενες να δουλεύουν γρηγορότερα. Ακόμη, η υπερβολική ζήτηση προϊόντων καθιστούσε αναγκαία τη συνεχή ανατροφοδότηση. Αυτές οι συνθήκες οδηγούν, επίσης, στην περιπλοκή των πόστων, καθώς οι εργαζόμενες αναζητούσαν προϊόντα από άλλα πόστα για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των πελατών. Παράλληλα, ο φόβος της νόσου οδήγησε πολλούς πελάτες να καταφεύγουν σε ηλεκτρονικές παραγγελίες αυξάνοντας έτσι τον φόρτο εργασίας των υπαλλήλων.

Ακόμη, σημειώνουμε παράγοντες εντατικοποίησης που εδράζονταν στις εσωτερικές συνθήκες του σουπερμάρκετ. Πιο συγκεκριμένα, πολλά κρούσματα εμφανίστηκαν ταυτόχρονα εντός των καταστημάτων, ενώ δεν επιτρεπόταν η εργασία υπαλλήλων που είχαν ενεργό κρούσμα στην οικογένειά τους. Αυτά τα δεδομένα οδήγησαν σε έλλειψη προσωπικού σε όλες τις εταιρείες σουπερμάρκετ. Έτσι, οι υπάλληλοι αναγκάζονταν να εργάζονται πιο εντατικά, ώστε να αναπληρώνουν την απουσία των συναδέλφων τους. Επιπλέον, σε κάποιες εταιρείες και σε ορισμένα πόστα υπήρχε έλλειψη προσωπικού ακόμη και πριν την πανδημία. Συνεπώς, οι νέες συνθήκες δυσχέραναν και εντατικοποίησαν περαιτέρω την εργασία.

> «Γενικά το πόστο μου έχει αρκετή πίεση. Τότε είχε ακόμα περισσότερη δουλειά. Είχαμε ένα άτομο στην βάρδια. Οπότε μόνη μου έπρεπε να μεταφέρω, να καθαρίζω, να τροφοδοτώ και να εξυπηρετώ. Θυμάμαι πρωινή ώρα είχαμε πολύ κόσμο και δεν προλάβαινα να τροφοδοτώ τα προϊόντα. Στην πανδημία η κάθε μέρα ήταν σαν διπλοβάρδια» (Σ4).

Η εντατικοποίηση της εργασίας ήταν αποτέλεσμα (και) κρατικών ρυθμίσεων. Αναλυτικότερα, το κράτος σε συγκεκριμένη περίοδο επέκτεινε το ωράριο εργασίας στα σουπερμάρκετ. Έτσι, το ωράριο από 08:00-21:00, έγινε 07:00-23:00 τις καθημερινές, ενώ σε όλες τις εταιρίες επετράπη η εργασία ορισμένες Κυριακές. Το ωράριο επεκτάθηκε ώστε να μπορέσει χρονικά να καλυφθεί όχι μόνο η εξυπηρέτηση των πελατών αλλά και οι ανάγκες της τροφοδοσίας, της απολύμανσης, των πρόσθετων παραγγελιών, της κάλυψης των ελλείψεων και των υπολογισμών των αυξημένων τζίρων.[3] Συνεπώς, οι επιπρόσθετες ώρες εργασίας αύξησαν την ένταση και την πίεση στην εργασία.

Επίσης, ορισμένες εταιρείες επέβαλαν υποχρεωτική 8ωρη εργασία. Αναλυτικότερα, συγκεκριμένη εταιρεία είχε περιορισμένο αριθμό υπαλλήλων και μάλιστα σε καθεστώς ημι-απασχόλησης, όπως τετράωρους και εξάωρους εργαζόμενους. Για να διαχειριστεί τη μεγάλη πίεση της πανδημίας και τον φόρτο εργασίας, μετέβαλλε την ημιαπασχόληση σε πλήρη απασχόληση ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες χωρίς να απολύσει.

Είναι αξιοσημείωτο πως η εντατικοποίηση της εργασίας επηρέασε όλους τους εργαζόμενους και όλες τις εργαζόμενες. Από τα ταμεία μέχρι και την αποθήκη υπήρχε ίδιος βαθμός εντατικοποίησης. Επιπρόσθετα, επηρεάστηκαν εξίσου και οι ανώτεροι, καθώς είχαν την ευθύνη του σουπερμάρκετ σε αυτή τη δύσκολη περίοδο.

> «Τρέχανε όλοι. Δεν είχε σχέση εάν είναι άνδρας ή γυναίκα. Ήταν δύσκολο και για εμάς που ήμασταν στα ταμεία και για τους άνδρες - αποθηκάριους. Η περίοδος ήταν δύσκολη για όλα τα σουπερμάρκετ. Όλος ο κλάδος των τροφίμων πέρασε δύσκολα» (Σ2).

Κατά την πανδημία, οι εργαζόμενες αναφέρουν πως όλοι οι συνάδελφοι δούλευαν το ίδιο εντατικά, καθώς η πίεση μετακυλιόταν σε όλα τα πόστα. Ωστόσο, εντοπίζονται και ορισμένες έμφυλες διακρίσεις με βάση τη θέση εργασίας και το μέγεθος του καταστήματος. Συγκεκριμένα, στο ανδροκρατούμενο τμήμα του κρεοπωλείου κατά την πανδημία, η πίεση για όλους τους εργαζόμενους ήταν η ίδια, όμως η επιβάρυνση των ανδρών ήταν μεγαλύτερη λόγω του βάρους. Σε μικρά καταστήματα, όπου υπάρχουν λίγοι εργαζόμενοι και ο έλεγχος είναι μεγαλύτερος, όλοι δουλεύουν αποδοτικά. Ωστόσο, σε μεγάλα καταστήματα με μεγάλο αριθμό προσωπικού, ήταν πιο εύκολο ορισμένοι υπάλληλοι (όπως άνδρες στο κρεοπωλείο) να αποφύγουν την εργασία, είτε με επιβάρυνση συναδέλφων είτε με μεγαλύτερα διαλείμματα. Επίσης, σε εταιρείες σουπερμάρκετ όπου η παρουσία των ανδρών συναδέλφων ήταν μεγαλύτερη, οι εργαζόμενες αναφέρουν πως επιβαρύνθηκαν περισσότερο από την πίεση της εργασίας λόγω της άμεσης επαφής με τα παράπονα των πελατών.

Αντίθετα, σε εταιρείες με μικρά καταστήματα και χωρίς αποθήκες, όπου η πλειονότητα των εργαζομένων είναι γυναίκες, η επιβάρυνση των ανδρών ήταν μεγαλύτερη. Ειδικότερα, η έλλειψη προσωπικού οδηγούσε τους άνδρες εργαζόμενους, που ήταν λιγότεροι σε αριθμό, να επιβαρύνονται με τα βαριά φορτία άλλων τμημάτων εργασίας, λόγω της έντονης ανάγκης για διπλάσιες ποσότητες. Στην περίπτωση ελλείψεων, οι γυναίκες στο ταμείο δεν μπορούσαν να μετακινηθούν, οπότε εξυπηρετούσαν περαιτέρω οι άνδρες συνάδελφοί τους.

Συνεπώς, όπως και στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, έτσι και στην περίοδο της πανδημίας, οι έμφυλες διαφοροποιήσεις στην επιβάρυνση της εργασίας σχετίζονται με τη σύνθεση του προσωπικού κατά φύλο, τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, το πόστο εργασίας και το μέγεθος του κάθε καταστήματος. Οι όποιες διαφοροποιήσεις συνδέονται με την εταιρική στρατηγική της κάθε εταιρείας σουπερμάρκετ, ώστε να ανταποκριθεί στους εντατικούς ρυθμούς της πανδημίας.

Γενικότερα, παρότι όλες οι εργαζόμενες ανέφεραν κίνδυνο και φόβο για την υγεία τους, νόσησαν ελαφρά. Όλοι οι εργαζόμενοι - άνδρες και γυναίκες - αντιμετώπισαν τον ίδιο κίνδυνο για την υγεία τους. Παρότι ορισμένα πόστα ήταν περισσότερο εκτεθειμένα στο κοινό, η συναναστροφή των συναδέλφων οδήγησε στη μετάδοση της νόσου σαν αλυσίδα, με αποτέλεσμα να νοσήσει όλο το προσωπικό. Ακόμη, η ίδια η συνεχής απολύμανση δημιουργούσε θέματα υγείας. Χαρακτηριστικά, εργαζόμενη ανέφερε πως εμφάνισε δερματικά προβλήματα στα χέρια της από την συνεχή απολύμανση και τη χρήση γαντιών.

Πρέπει να αναφερθεί, επίσης, πως όλες οι εργαζόμενες έγιναν αποδέκτριες της πίεσης των πελατών. Συγκεκριμένα, η δουλειά τους γινόταν ψυχοφθόρα καθώς εισέπρατταν τον φόβο, την πίεση, τον θυμό και τις παράλογες απαιτήσεις των πελατών. Οι εργαζόμενες δέχονταν τα παράπονα ακόμα και εάν δεν αφορούσαν το πόστο τους, ενώ όπως αναφέρουν οι ίδιες υπήρξαν και περιστατικά παρεκτροπών από πελάτες.

3ο Ερευνητικό ερώτημα: Πώς επηρεάστηκε η εργασία στο σουπερμάρκετ κατά την περίοδο της ενεργειακής κρίσης;

Την περίοδο της ενεργειακής κρίσης, ο ήδη αυξημένος τζίρος των εταιρειών σουπερμάρκετ συνέχισε να αυξάνεται. Αν και οι τιμές αυξάνονται και ορισμένοι πελάτες ψωνίζουν λιγότερο, τα είδη πρώτης ανάγκης των εταιρειών είναι απαραίτητα για την επιβίωση, οπότε η κατανάλωσή τους δεν μπορεί να μειωθεί. Η άνοδος των τιμών οδήγησε σε αύξηση του τζίρου των εταιρειών σουπερμάρκετ. Έτσι, εταιρεία-ηγέτιδα του κλάδου αύξησε τα καταστήματά της και εισήγαγε νέα είδη κατανάλωσης.

Σε άλλες εταιρείες υπήρχαν κάποιες ελλείψεις προϊόντων, αλλά ήταν ελεγχόμενες και δεν επεκτάθηκαν. Ως προς την εργασία κατά την περίοδο της ενεργειακής κρίσης, οι εργαζόμενες από διαφορετικές εταιρείες αναφέρουν πως δεν υπήρχε ουσιαστική αλλαγή. Ωστόσο, σε συγκεκριμένη εταιρεία παρατηρείται συνέχιση των ελλείψεων προσωπικού, γεγονός που αυξάνει τον φόρτο εργασίας και τις αρμοδιότητες των υπαλλήλων.

Στο πλαίσιο αυτής της περιόδου είναι κρίσιμο να αποτυπωθεί η αντίληψη των εργαζομένων γυναικών για την ενεργειακή κρίση. Συγκεκριμένα, αναφέρουν πως η τωρινή ακρίβεια τους επηρεάζει δυσμενέστερα από την μνημονιακή περίοδο. Μάλιστα, θεωρούν την παρούσα κρίση ως «οικονομικό πόλεμο». Οι τιμές πλέον ανεβαίνουν με ταχύτερο ρυθμό από ό,τι παλαιότερα. Έτσι, ο υψηλός πληθωρισμός μειώνει την αγοραστική ικανότητα του μισθού, ενώ οι όποιες μισθολογικές αυξήσεις είναι χαμηλότερες από τις ανάγκες που δημιουργεί ο πληθωρισμός. Αυτό οδηγεί σε μια συνολική συρρίκνωση του εισοδήματος.

> «Βιώνω πολύ αρνητικά την ακρίβεια. Τώρα περνάμε πιο δύσκολα από τα μνημόνια. Έχουν αυξηθεί τα πάντα πάρα πολύ και είναι μια τεράστια κοροϊδία. Έχουμε έναν 'οικονομικό πόλεμο', έχουμε σκοτωμούς με πλάγιο τρόπο όταν παίρνω 5 είδη πρώτης ανάγκης και πληρώνω 50€» (Σ7).

Κατά τη διάρκεια του ερευνητικού μας έργου θα δώσουμε μεγαλύτερη έμφαση στον αντίκτυπο της ενεργειακής κρίσης στη διαβίωση των γυναικών εργαζομένων. Ωστόσο, αυτό το πεδίο δε συνιστά μέρος του παρόντος ερευνητικού ερωτήματος για αυτό και θα αναπτυχθεί περαιτέρω κατά το τελικό κείμενο της έρευνας.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, κατά την περίοδο των πολλαπλών κρίσεων σημειώθηκαν σημαντικές μεταβολές στις συνθήκες εργασίας των εργαζομένων σε σουπερμάρκετ. Κοινά ευρήματα της μνημονιακής και πανδημικής κρίσης είναι η υποχώρηση κατοχυρωμένων εργασιακών δικαιωμάτων, η εντατικοποίηση και η υπερεργασία, ενώ παράλληλα αυξάνεται ο κύκλος εργασιών των μεγάλων αλυσίδων σουπερμάρκετ. Κατά την περίοδο της ενεργειακής κρίσης δεν παρατηρούνται αλλαγές στις συνθήκες εργασίας, αλλά αναδεικνύεται ως κύριο πρόβλημα ο πληθωρισμός, που μειώνει την αγοραστική δυνατότητα των εργαζομένων και επιβαρύνει το ποιοτικό επίπεδο διαβίωσης.

Πάντως, τα ευρήματα που διαθέτουμε στο στάδιο της διερεύνησής μας, δεν καταδεικνύουν κρίσιμες έμφυλες διαφοροποιήσεις στις μεταβολές των συνθηκών

εργασίας και στο επίπεδο κοινωνικής προστασίας των υπαλλήλων σε σουπερμάρκετ. Στο πεδίο των έμφυλων διακρίσεων, οι όποιες εργασιακές διαφορές μεταξύ των φύλων εδράζονται όχι στο νομοθετικό πλαίσιο κατά τις περιόδους των κρίσεων, αλλά στον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο σε κάθε εταιρεία και στο μέγεθος του κάθε καταστήματος. Συνολικά, όμως, αυτές αφορούν την επιβάρυνση της υγείας από τον μεγαλύτερο φόρτο εργασίας, λόγω των έκτακτων συνθηκών που διαμορφώνουν οι επάλληλες κρίσεις.

Σημειώσεις

Ο όρος «she-cession» είναι έμπνευσης της C Nicole Manson, Προέδρου και Διευθύνουσας Συμβούλου του Ινστιτούτου Γυναικείων Πολιτικών Ερευνών - Cf. Alisha Haridassani Gupta. (2020), Why Some Women Call This Recession a 'Shecession', The New York Times. Retrieved from https://www.nytimes.com/2020/05/09/us/unemployment-coronavirus-women.html .

[2] Σε κάποια σουπερμάρκετ μπορεί να παρατηρηθεί εντατική εργασία λόγω έλλειψης άλλου καταστήματος σε κοντινή απόσταση από την κατοικία των πελατών. Ωστόσο, σε άλλα σουπερμάρκετ μπορεί να μην υπάρχει εντατική εργασία λόγω υπερπροσφοράς και διασποράς των καταναλωτών.

[3] Οι εργαζόμενες αναφέρουν πως η δουλειά τους σε πόστα, όπως το ταμείο, είναι εντατική όλες τις περιόδους και ότι τα ωράρια δεν τηρούνται πλήρως. Έτσι, το ταμείο μπορεί να κλείσει και μετά το πέρας της βάρδιας λόγω αυξημένου αριθμού πελατών.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Καραμεσίνη, Μ. (2020), *Γυναίκες, φύλο και εργασία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νήσος.

Καμπούρη, Ν., Μαρινούδη, Σ. και Πετράκη, Γ. (2020), *Φύλο, κράτος πρόνοιας και ανθεκτικότητα στην κρίση*, Αθήνα, Νήσος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

EIGE (2020a), *Economic hardship*. Retrieved from: https://eige.europa.eu/newsroom/covid-19/economic-hardship-and-gender

EIGE (2020b), *Essential workers*. Retrieved from: https://eige.europa.eu/newsroom/covid-19/essential-workers

EIGE (2023), *Gender Equality Index 2023. Towards a green transition in transport and energy*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

EU Energy Poverty Observatory (2020), *The multiple impacts of energy poverty, and the multiple benefits of addressing it*. Retrieved from: https://energy-poverty.ec.europa.eu/discover/practices-and-policies-toolkit/publications/epov-multiple-impacts-energy-poverty-and-benefits-addressing-it_en

European Parliament (2023a), *Gender aspects of energy poverty,* EPRS - European Parliamentary Research Service. Retrieved from: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/266210/EPRS_ATA(2023)739349_EN.pdf

European Parliament (2023b), *International women's day: "Gender Aspects of Energy Poverty"*, Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs. Retrieved from: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/266209/ICM_Pol%20DEP%20Briefing_FEMM_IWD_2023_FINAL_en.pdf

Haridassani Gupta, A. (2020), *Why Some Women Call This Recession a 'Shecession'*, The New York Times. Retrieved from: https://www.nytimes.com/2020/05/09/us/unemployment-coronavirus-women.html

Hill, E. and Cooper, R. (2021), *Covid-19, gender and work*, The University of Sydney, Gender Equality in Working Life, Research Initiative.

Karamessini, M. and Rubery, J. (2013), Women and Austerity, The economic crisis and the future for gender equality, in M. Karamessini and J. Rubery (eds.), *Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*. London and New York, Routledge.

OECD (2011), *Doing better for families*. Retrieved from http://www.oecd.org/els/soc/doingbetter forfamilies.htm

Papadimitriou, E., Casabianca, E. and Cabeza Martinez, B. (2023), *Energy poverty and gender in the EU: the missing debate*, European Commission.

Profeta, P., Caló, X. and Occhiuzzi, R. (2021), *COVID-19 and its economic impact on women and women's poverty: Insights from 5 European Countries*, European Union. Retrieved from: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/693183/IPOL_STU(2021)693183_EN.pdf

Simcock, N., Jenkins, K. E. H., Lacey-Barnacle, M., Martiskainen, M., Mattioli, G. and Hopkins, D. (2021), Identifying double energy vulnerability: A systematic and narrative review of groups at-risk of energy and transport poverty in the global north, *Energy Research & Social Science*, Vol. 82, 102351. https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102351.

ΟΙ ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕΞΙΣΤΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ: Η ΝΕΥΡΟΣΕΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΦΥΛΟΥ

Βαγγέλης Λιότζης[α]

[α] Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η γενική ιδέα περί νευροσεξισμού είναι ότι ορισμένες μελέτες από τον χώρο των νευροεπιστημών που υποστηρίζουν σταθερές, βιολογικές διαφορές φύλου θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως περιπτώσεις (νευρο)σεξισμού, δεδομένου ότι, παραβλέποντας τη συνθετότητα και πολυπλοκότητα της ανθρώπινης φύσης και της κοινωνικής ζωής, τείνουν να αναπαράγουν έμφυλα στερεότυπα, προσδίδοντας αξιοπιστία σε επιζήμιες προκαταλήψεις. Σε αυτή τη βάση, μια κοινωνιολογικά προσανατολισμένη ανάγνωση της σχετικής βιβλιογραφίας επιβεβαιώνει ότι η κριτική προσέγγιση των νευροσεξιστικών μελετών δεν αρνείται τις όποιες βιολογικά προσδιορισμένες διαφορές φύλου, αλλά επιχειρεί να διασφαλίσει την, κατά το δυνατόν, πληρέστερη κατανόηση των νευροεπιστημονικών ευρημάτων και της σημασίας τους αναφορικά με την αναπαραγωγή της έμφυλης ανισότητας.

Λέξεις Κλειδιά: Νευροεπιστήμες, Νευροσεξισμός, Διαφορές Φύλου

NEUROSCIENCES AS A FIELD FOR THE REPRODUCTION OF SEXIST IDEAS: THE NEUROSEXIST VIEW OF SEX DIFFERENCES

Vangelis Liotzis[α]

[α] Department of Sociology, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The general idea of neurosexism is that some studies from the field of neurosciences that support stable, biological sex differences should be taken as cases of (neuro)sexism, since, by ignoring the complexity and variability of human nature and social life, they tend to reproduce gender stereotypes, lending credence to harmful prejudices. On this basis, a sociologically oriented reading of the relevant literature confirms that a critical approach to neurosexist studies does not deny any biologically determined sex differences, but attempts to ensure the fullest possible understanding of neuroscientific findings and their significance with regard to the reproduction of gender inequality.

Keywords: NNeurosciences, eurosexism, Sex Differences

Εισαγωγή

Στο παρόν κείμενο επιδιώκεται να μελετηθεί το πώς εννοιολογείται και αρθρώνεται η συζήτηση περί νευροσεξισμού, κυρίως σε σχέση με το πολύ σημαντικό έργο των Cordelia Fine, Daphna Joel και Gina Rippon. Η γενική ιδέα της εν λόγω θεώρησης είναι ότι τα επιχειρήματα και ευρήματα από τον χώρο των νευροεπιστημών (neurosciences), που υποστηρίζουν σημαντικές, σταθερές, βιολογικές διαφορές φύλου, θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως περιπτώσεις νευροσεξισμού, δεδομένου ότι, παραβλέποντας τη συνθετότητα και πολυπλοκότητα της ανθρώπινης φύσης και της κοινωνικής ζωής, τείνουν να αναπαράγουν στερεότυπα και γενικεύσεις για τις γυναίκες και τους άνδρες, προσδίδοντας αξιοπιστία σε επιζήμιες προκαταλήψεις για τις συμπεριφορές τους (Fine 2008, 2013). Έτσι, το βασικό ερευνητικό ερώτημα περιστρέφεται γύρω από την αναζήτηση του βαθμού στον οποίο προκρίνεται, μέσα από το σχετικό έργο των εν λόγω μελετητριών, αλλά και άλλων παρεμβάσεων, μια κοινωνιολογικά δόκιμη και αντισεξιστικά προσανατολισμένη προσέγγιση του σύγχρονου πεδίου των νευροεπιστημών.

Οι διαφορές φύλου και ο ανθρώπινος εγκέφαλος

Οι διαφορές φύλου (sex differences), ως όρος που χρησιμοποιείται για να καταδείξει διαφορές με έμφυλο πρόσημο στην οργάνωση και λειτουργία του εγκεφάλου, αποτελεί κομμάτι μιας ευρύτερης «ονοματολογίας της διαφοράς» (nomenclature of difference), που απαντάται με διαφορετικό τρόπο σε επιμέρους επιστημονικά πεδία (Roy 2016: 535). Για παράδειγμα, στην αναπαραγωγική φυσιολογία και στη νευροενδοκρινολογία, η «έμφυλη διαφοροποίηση» (sexual differentiation) περιγράφει τις χρωμοσωμικές, γονιδιακές διαστάσεις και διεργασίες που καθορίζουν το φύλο και προσδιορίζουν την έμφυλη διαμόρφωση των αναπαραγωγικών οργάνων, του εγκεφάλου και της ανθρώπινης συμπεριφοράς, ενώ η έννοια της «έμφυλης διαφοράς» (sexual difference) προκρίνεται στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών ως μια οντολογική ή/και μεταφυσική έννοια. Σε κοινωνικό επίπεδο, η βιολογικά οριζόμενη και ουσιοκρατικά προσανατολισμένη θεώρηση των διαφορών φύλου συνεχίζει, ακόμη και στις μέρες μας, να αποτελεί την κυρίαρχη αφήγηση. Η εν λόγω θεώρηση περιστρέφεται γύρω από την ύπαρξη επιμέρους διαφορών ανάμεσα στα μέλη των ομάδων που προκύπτουν από τη βασική διχοτομική κατηγοριοποίηση των ανθρώπων σε γυναίκες και άνδρες, και βασίζεται στην ιδέα ότι οι εν λόγω διαφορές είναι έμφυτες, προκαθορισμένες, σταθερές και ότι, αθροιστικά, συγκροτούν δύο διαφορετικά είδη ανθρώπων (Saguy, Reifen-Tagar and Joel 2021: 3).

Πιο αναλυτικά, κατά τη βασική λογική του εμφυτισμού (innatism), οι παρατηρούμενες διαφορές φύλου στη δομή και λειτουργία του ανθρώπινου εγκεφάλου οφείλονται, κυρίως, σε αναπτυξιακούς παράγοντες με έμφυλη διάσταση, όπως το γονιδιακό προφίλ και η βασική ορμονική σύσταση ενός ατόμου που λειτουργούν ανεξάρτητα από το κοινωνικό περιβάλλον και στη βάση μιας «αυστηρά προδιαγεγραμμένης» (hardwiring) οντολογίας (Halberg 2023: 281). Εδώ, οι διαφορές στη δομική αρχιτεκτονική του εγκεφάλου γυναικών και ανδρών λειτουργούν ως ερμηνευτική προκείμενη των διαφορετικών τρόπων σκέψης, βίωσης συναισθημάτων και πορειών ζωής, παραβλέποντας, όμως, σε μεγάλο βαθμό, τις κρίσιμες επιδράσεις του εκάστοτε

κοινωνικού περιβάλλοντος (Lorber 2011: 405). Έτσι, επιμέρους επιστημονικές έρευνες για τις διαφορές μεταξύ γυναικών και ανδρών στις βασικές «ορμόνες φύλου», όπως η τεστοστερόνη και τα οιστρογόνα, υπονοούν ότι το ορμονικό επίπεδο, ως μια καθαρά βιολογική και εξόχως σημαντική μεταβλητή, μπορεί να εξηγήσει (και) επιμέρους κοινωνικές συμπεριφορές, χωρίς, βέβαια, να λαμβάνεται υπόψη η κρίσιμη παραδοχή πως οι βιολογικοί παράγοντες συναρθρώνονται με το εκάστοτε άτομο και το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει και λειτουργεί (Fine et al. 2013: 551).

Αυτή είναι μια ιδιαίτερα σημαντική πτυχή στη σχετική συζήτηση, καθώς δεν φαίνεται να υπάρχουν αρκετά δεδομένα που να αποδεικνύουν την ύπαρξη μόνιμων, έμφυτων και προδιαγεγραμμένων διαφορών φύλου, εφόσον, στην πραγματικότητα, η σημασία των κοινωνικών και περιβαλλοντικών παραγόντων αντισταθμίζουν τις πιο συνηθισμένες αιτιάσεις (Goffman 2012). Η Muntanyola-Saura (2013: 572), εδώ, είναι ξεκάθαρη όταν σημειώνει πως η ανθρώπινη γνωστική λειτουργία δεν είναι μια έμφυτη, μονολιθική, ντετερμινιστική, γενετική και ατομική διαδικασία της οποίας η κατανόηση μπορεί να επιτευχθεί (μόνο) με την έρευνα στο πλαίσιο των νευροεπιστημών. Μάλιστα, πρέπει να θεωρείται δεδομένο πως η κοινωνική δραστηριότητα ενός ατόμου επηρεάζει το σώμα του και ενσαρκώνεται στις αντιδράσεις, τη μνήμη, τη γλώσσα και τη σκέψη του. Όπως χαρακτηριστικά το θέτει η Einstein (2012: 160), «ο κόσμος γράφει σε ολόκληρο το σώμα». Για παράδειγμα, η Fine (2010: 26-108), στο πρώτο μέρος του πολύ σημαντικού βιβλίου της *Delusions of Gender*, παραθέτει πολυάριθμες μελέτες, κυρίως από τον χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας, που δείχνουν πόσο εύκολα οι έμφυλες ταυτότητες, στάσεις και συμπεριφορές μπορούν να ενισχυθούν, να απορριφθούν ή να αντιστραφούν κατά τη διάρκεια του βίου ενός ατόμου.

Οι νευροεπιστήμες ως σεξιστικά προσανατολισμένες θεωρήσεις

Όπως αναφέρουν οι McCarthy και Ball (2011: 1), ο χώρος των νευροεπιστημών και, ιδιαίτερα, η επιστήμη του εγκεφάλου (brain science) γνώρισαν σημαντική άνθηση κατά την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, με αφορμή την έκδοση ορισμένων πολύ σημαντικών έργων, όπως του Sex and Cognition (1999) της Doreen Kimura, του *The Essential Difference* (2003) του Simon Baron-Cohen, του *Brain Gender* (2004) της Melissa Hines και του *The Female Brain* (2006) της Louann Brizendine. Οι νευροεπιστήμες βασίζονται σε κάποιες νατουραλιστικές και θετικιστικά προσανατολισμένες ερευνητικές μεθόδους, όπως τους ψυχολογικούς πειραματισμούς, τις απεικονίσεις του εγκεφάλου μέσω διαφόρων τεχνολογιών (για παράδειγμα, ηλεκτροεγκεφαλογραφίες, μαγνητοεγκεφαλογραφίες, φασματοσκοπίες εγγύς υπερύθρου και διακρανιακές μαγνητικές διεγέρσεις) και τις μαθηματικές μοντελοποιήσεις (Muntanyola-Saura 2013: 569). Τα πλέον σημαντικά, όμως, ερευνητικά εργαλεία που, τις τελευταίες δεκαετίες, έχουν προστεθεί στη νευρολογική μελέτη των διαφορών φύλου είναι οι τεχνολογίες λειτουργικής νευροαπεικόνισης, όπως οι λειτουργικές απεικονίσεις μαγνητικού συντονισμού και οι τομογραφίες εκπομπής ποζιτρονίων, που δίνουν τη δυνατότητα καταγραφής της νευρωνικής δραστηριότητας ενός εγκεφάλου (Fine 2012: 370).

Στο πεδίο των νευροεπιστημών, το έργο των Fine, Joel και Rippon αποτελεί μια κρίσιμη συμβολή στην κατανόηση της συζήτησης περί έμφυλων διαφορών σε επίπεδο

εγκεφάλου και της πιθανής ύπαρξης προβληματικών και κοινωνικά επιζήμιων διαστάσεων στο εν λόγω πεδίο˙ μια συνθήκη, η οποία έχει αποτυπωθεί ως «νευροσεξισμός» (neurosexism). Πρόκειται για μια εργογραφία την οποία συμπληρώνουν και άλλες προσπάθειες, είτε σε επίπεδο μονογραφιών που απευθύνονται στο ευρύ κοινό (Saini 2017) είτε σε επίπεδο συλλογικών τόμων (Bluhm, Jacobson και Maibom 2012, Schmitz and Höppner 2014). Με άξονα, λοιπόν, τη σχετική βιβλιογραφία, ως νευροσεξισμός θα πρέπει να θεωρείται η πρακτική της επίκλησης επιστημονικών ισχυρισμών, κυρίως από τον χώρο των νευροεπιστημών, σύμφωνα με τους οποίους υπάρχουν σταθερές, βιολογικές διαφορές μεταξύ των εγκεφάλων γυναικών και ανδρών, που μπορούν να εξηγήσουν την κατωτερότητα ή ακαταλληλότητα των γυναικών σε επιμέρους πεδία της κοινωνικής ζωής (Fine 2013). Ο νευροσεξισμός, βασισμένος στην αυθεντία της επιστήμης, είτε για να υποστηρίξει άμεσα επιμέρους έμφυλα στερεότυπα είτε για να επικυρώσει έμμεσα τις βασικές διαφορές φύλου που τα τροφοδοτούν, προσπαθεί να καταδείξει ότι οι επιμέρους εγκεφαλικές διαφορές είναι μόνιμες και συνεπάγονται ψυχολογικές και συμπεριφορικές διαφορές (Hoffman and Bluhm 2016: 717).

Σύμφωνα με τις Fine, Joel και Rippon (2019), κατά κύριο λόγο, η βασική δομή των νευροσεξιστικών θεωρήσεων συνίσταται στον εντοπισμό ορισμένων βιολογικά προσδιορισμένων διαφορών μεταξύ γυναικών και ανδρών σε κάποιο νευρωνικό πεδίο, που περιγράφονται ως δυαδικές και παρουσιάζονται σαν να υποκρύπτουν μια συμπεριφορική ή ψυχολογική διαφορά μεταξύ γυναικών και ανδρών, οδηγώντας έτσι στο αβίαστο, επιστημονικά τεκμηριωμένο και ανακουφιστικό αποτέλεσμα της «εξήγησης» του γιατί «οι γυναίκες και οι άνδρες είναι όπως είναι». Επειδή, μάλιστα, οι ομαδικές διαφορές στην εγκεφαλική δραστηριότητα δεν μεταφράζονται εύκολα σε ψυχολογικές, το κενό στη γνώση των σχέσεων εγκεφάλου και νου διαμορφώνει ένα ευνοϊκό πλαίσιο για την επίκληση στερεοτύπων (Fine 2012: 370). Εδώ, πρέπει να σημειωθεί ότι ο νευροσεξισμός, ως πεποίθηση πως κύρια αιτία της αναπαραγωγής δυσανάλογων επιτευγμάτων μεταξύ γυναικών και ανδρών είναι το ότι οι πρώτες είναι, εκ φύσεως, λιγότερο ικανές και άρα δεν χρειάζεται να δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στους κοινωνιοπολιτισμικούς παράγοντες (Barres 2010: 1), προϋπήρχε στον σχετικό επιστημονικό διάλογο ως «απειλή στερεοτύπου» (stereotype threat). Ως απειλή στερεοτύπου θεωρείται το φαινόμενο κατά το οποίο τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας που αντιμετωπίζονται υπό το πρίσμα μιας αρνητικής προκατάληψης οδηγούνται στον φόβο ή/και στη διενέργεια πράξεων που, ακούσια, επιβεβαιώνουν το εκάστοτε στερεότυπο (πρβλ. Steele and Aronson 1995).

Ουσιαστικά, ο νευροσεξισμός ως πρακτική χρονολογείται τουλάχιστον από τα τέλη του 19ου αιώνα, με ένα πλήθος νευροεπιστημονικών μελετών να επιδιώκει να επιβεβαιώσει την υποτιθέμενη διανοητική κατωτερότητα των γυναικών, αναφέροντας διαφορές στο μέγεθος ή/και στο σχήμα του εγκεφάλου τους (πρβλ. Tavris 1992). Οι θεωρίες, δηλαδή, σχετικά με τους υποτιθέμενα κατώτερους εγκεφάλους των γυναικών είχαν εμφανιστεί πολύ πριν η επιστημονική κοινότητα βρεθεί σε θέση να μπορεί να μελετήσει, έστω και στοιχειωδώς, τον ανθρώπινο εγκέφαλο, με την απόδοση των διαφορών μεταξύ γυναικών και ανδρών στην εγκεφαλική δομή και δραστηριότητα να είναι το μόνιμο μοτίβο (Rippon 2019: 11). Για παράδειγμα, η αιτιολόγηση της πνευματικής υπεροχής των

ανδρών λόγω του μεγαλύτερου σε όγκο εγκεφάλου τους, οι διαβόητες «πέντε ουγγιές που λείπουν» (missing five ounces), είναι ένα κατάλοιπο της βικτωριανής βιοεπιστήμης που πήρε χρόνο και εργώδη επιστημονική έρευνα για να απορριφθεί (Fine 2012: 369). Στους πλέον διαδεδομένους έμφυλους μύθους γύρω από τον εγκέφαλο συγκαταλέγεται και η θεωρία περί ημισφαιρίων (left versus right thinking in the brain), με τις γυναίκες να έχουν μεγαλύτερη νευρική δραστηριότητα στη δεξιά πλευρά, η οποία συνδέεται με τη διαίσθηση, το συναίσθημα και τη σκεπτικότητα, και τους άνδρες να παρουσιάζουν περισσότερες νευρικές συνδέσεις στην αριστερή πλευρά του εγκεφάλου τους, που συνδέεται με τη λογική, την ανάλυση και τη δράση (Punch et al. 2023: 464-465).

Σε κάθε περίπτωση, μπορεί οι απόψεις για τις κοινωνικές ικανότητες και ρόλους των γυναικών να διέφεραν κάπως ανά τους αιώνες, η ουσιοκρατική, όμως, ιδέα ότι οι διαφορές μεταξύ των εγκεφάλων γυναικών και ανδρών αποτελούσαν μέρος της «φύσης» τους παρέμενε η ίδια (Rippon 2019: 23). Συγκεκριμένα, η εσφαλμένη ιδέα ότι οι εγκέφαλοι γυναικών και ανδρών είναι διαφορετικά προσανατολισμένοι χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένως για να εξηγήσει το πώς κάποιες λίγες γυναίκες πετυχαίνουν σε διάφορους τομείς, αναπαράγοντας έτσι μια πρόδηλα ουσιοκρατική προσέγγιση έναντι αυτών που βασίζονται στην πιο δόκιμη ερμηνεία της κοινωνικοποίησης και κοινωνικής αναπαραγωγής (Punch et al. 2023: 477). Βέβαια, η προσπάθεια απόδειξης της «κατωτερότητας των γυναικών» έχει από καιρό αντικατασταθεί από την εστίαση στη «γυναικεία-ανδρική 'συμπληρωματικότητα'» (male-female complementarity), στη βάση μιας θεώρησης ότι οι γυναίκες δεν είναι λιγότερο έξυπνες από τους άνδρες, είναι απλά «διαφορετικές», αλλά με έναν τρόπο που συμπίπτει με τις συμβατικές έμφυλες προσδοκίες, δηλαδή ενσυναίσθηση και διαίσθηση για τις γυναίκες, λογική και δράση για τους άνδρες (Eliot 2019: 454).

Όπως σημείωνε χαρακτηριστικά η Fine (2012: 397), η επιστήμη του εγκεφάλου για τις διαφορές φύλου έχει μια «ατυχή ιστορία νευροσεξισμού», κατά την οποία επιστημονικά αδικαιολόγητοι ισχυρισμοί παρείχαν συχνά στήριξη σε επιμέρους στερεότυπα με έμφυλο πρόσημο. Η ενσωμάτωση, δηλαδή, στερεοτύπων γύρω από τις διαφορές φύλου στις νευροεπιστήμες ενέτεινε τη ρητορική τους ισχύ, προσδίδοντάς τους επιστημονικό κύρος (O'Connor and Joffe 2014). Πρόκειται για μια παράδοση νευροσεξιστικής ερμηνείας διάφορων ερευνών, οι οποίες εκλαμβάνονται ως επιστημονική απόδειξη των διαφορών φύλου, υποστηρίζοντας παραδοσιακές αντιλήψεις, ενισχύοντας συμβατικές νόρμες, νομιμοποιώντας παρωχημένους κοινωνικούς ρόλους και τροφοδοτώντας, έστω και σιωπηρά, ουσιοκρατικά προσανατολισμένες αιτιάσεις και παραδοχές (Fine 2014: 915-916). Αγνοώντας τα χαρακτηριστικά που διαφέρουν με τα εκάστοτε έμφυλα στερεότυπα ή αποδίδοντάς τα σε άλλους παράγοντες πέραν του φύλου, δεν επιτυγχάνεται τίποτε άλλο παρά η αναπαραγωγή στερεοτυπικών αντιλήψεων, συχνά ως προβολή προσωπικών πεποιθήσεων (Joel και Vikhanski 2019: 82). Εξάλλου, ο τρόπος με τον οποίο τα ίδια τα άτομα κατανοούν τις διαφορές φύλου παίζει κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση των πεποιθήσεών τους ως προς το πεδίο του φύλου και, ειδικότερα, τους έμφυλους ρόλους, νόρμες και στάσεις που αναμένεται να υιοθετούν γυναίκες και άνδρες (Saguy, Reifen-Tagar and Joel 2021: 1-2). Σε τελική ανάλυση, πάντως, είναι η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα που εμφανίζεται, ακόμη, πρόδηλα πρόθυμη και διατεθειμένη να συνδέσει και να αποδώσει οποιαδήποτε αναδεικνυόμενη από την επιστημονική

έρευνα διαφορά φύλου με διαδεδομένα, προϋπάρχοντα έμφυλα στερεότυπα (Hoffman and Bluhm 2016: 717).

Βέβαια, όπως ορθά επισημαίνει η Fine (2012: 399), μολονότι ο εντοπισμός διαφοράς φύλου στον εγκέφαλο δεν συνδέεται πάντα με έμφυλα στερεότυπα, στις νευροεπιστημονικές έρευνες, ωστόσο, σπάνια αναπτύσσονται νευρογνωστικά μοντέλα για τον έλεγχο των στερεοτυπικά προσανατολισμένων εικασιών και ερμηνειών που αφορούν τις εντοπισμένες διαφορές. Όπως χαρακτηριστικά τονίζουν οι Joel και Vikhanski (2019: 13), «όποια και αν είναι τα ευρήματα, ποτέ δεν ερμηνεύονται με τρόπο που να αντιβαίνει στα επικρατούντα έμφυλα στερεότυπα». Το παράδειγμα που χρησιμοποιούν είναι η αμυγδαλή (amygdala), μια περιοχή του εγκεφάλου που έχει κεντρικό ρόλο στα συναισθήματα και που, μολονότι, για πολλά χρόνια θεωρούνταν, λανθασμένα όπως αποδείχθηκε, ότι είναι μεγαλύτερη στους άνδρες από ό,τι στις γυναίκες, κανείς, ωστόσο, δεν ισχυρίστηκε ποτέ ότι οι άνδρες είναι, εκ φύσεως, «πιο συναισθηματικό φύλο». Στην ίδια λογική, και ως απάντηση στο επιχείρημα ότι ο χώρος των νευροεπιστημών είναι, όπως κάθε επιστημονικό πεδίο, ατελής και όχι σεξιστικός, η Fine (2012: 399) αντιτείνει την εύλογη αιτίαση ότι ο εν λόγω επιστημονικός τομέας θα μπορούσε, πέρα από τις όποιες επιστημολογικές και μεθοδολογικές ελλείψεις, να παράγει μια ερευνητική εργογραφία που να είναι «προκατειλημμένη» προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή οι ψευδώς θετικοί ισχυρισμοί να αφορούν τις βιοψυχοκοινωνικές (biopsychosocial) επιδράσεις της έμφυλης κοινωνικοποίησης στην εγκεφαλική δραστηριότητα και όχι τα διφορούμενα νευρολογικά ευρήματα.

Νευροσεξιστικές θεωρήσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς

Η βασική αιτίαση περί νευροσεξισμού και πλέον κρίσιμη διάστασή του στρέφεται γύρω από το εξής διπλό ερώτημα: οι εγγενείς διαφορές στους εγκεφάλους γυναικών και ανδρών προδιαθέτουν σε συμβατικά προσανατολισμένες συμπεριφορές ή οι ερευνητικοί αυτοί ισχυρισμοί ενισχύουν και νομιμοποιούν έμφυλα στερεότυπα, νόρμες και ρόλους με τρόπους που, σε τελική ανάλυση, επιστημονικά ελέγχονται και αποδοκιμάζονται (Fine 2014: 915); Είναι σε αυτή ακριβώς τη βάση που αναδεικνύονται οι μεθοδολογικές ελλείψεις και μειονεκτήματα των νευροεπιστημονικών μελετών, οδηγώντας σε σεξιστικές προκαταλήψεις όπως, για παράδειγμα, σε νευρολογικές διαφορές που συνήθως συνδέονται με επιμέρους έμφυλα στερεότυπα, αντί με πολλές, υπαρκτές ομοιότητες (Friedrichs and Kellmeyer 2022: 5991). Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Eliot (2019: 453), η ιστορία της επιστημονικής έρευνας για τις διαφορές φύλου είναι γεμάτη από «εκφάνσεις μαθηματικού αναλφαβητισμού, παρερμηνείες, μεροληπτικές δημοσιεύσεις, αδύναμες στατιστικές ερμηνείες, ανεπαρκείς ελέγχους και άλλα χειρότερα». Αντίστοιχα, η Roy (2011: 218), παραπέμποντας στο πολύ σημαντικό έργο του Gould (1981), σημειώνει ότι η ιστορία των νευροεπιστημών «είναι γεμάτη από μια κληρονομιά επιστημονικών πρακτικών δημιουργίας διαφορών [...] οι οποίες δεν ήταν μόνο σεξιστικές και ρατσιστικές στον σχεδιασμό τους, αλλά και εντελώς παραπλανητικές στα αποτελέσματά τους».

Η Fine (2010: 109-189), στο Delusions of Gender, παραπέμπει σε πολλές έρευνες από τον χώρο των νευροεπιστημών, για να καταδείξει μια σειρά από προβληματικές επιστημολογικές διαστάσεις που εντοπίζονται στο εν λόγω πεδίο, όπως η χρήση

ελλειμματικών μεθοδολογιών, η δυσανάλογη εστίαση στα αποτελέσματα που τονίζουν διαφορές και όχι ομοιότητες, η εστίαση σε ερμηνείες βασισμένες σε στατιστικώς μη σημαντικά ευρήματα και η έλλειψη ενδιαφέροντος για εναλλακτικές, κοινωνιοπολιτισμικά προσανατολισμένες ερμηνείες. Στην ίδια γραμμή ανάλυσης, για τις Hoffman και Bluhm (2016: 717-721), οι ισχυρισμοί περί των εγκεφαλικών διαφορών φύλου βασίζονται εκ των πραγμάτων στο σύστημα του δυαδικού φύλου, γίνονται αποδεκτοί γιατί ο μωσαϊκισμός και η επικάλυψη συχνά παραβλέπονται, σχετίζονται με το πεδίο των δημοσιεύσεων και την εστίαση στη ανάδειξη διαφορών, και βασίζονται στην επιλογή συγκεκριμένων και, σε πολλές όψεις τους, ελλειμματικών πειραματικών μεθοδολογιών, που συνδυάζονται με αντίστοιχες επιλογές προβληματικών τρόπων ανάλυσης και παρουσίασης των εκάστοτε δεδομένων και ερευνητικών αποτελεσμάτων.

Στη μετα-ανάλυση της Fine (2012) πάνω σε έρευνες λειτουργικής απεικόνισης μαγνητικού συντονισμού, διαπιστώθηκε ότι οι τελευταίες ψευδώς υποστηρίζουν θετικούς ισχυρισμούς για τις εγκεφαλικές διαφορές φύλου, διαμορφώνουν ένα πλαίσιο αναπαραγωγής μη ελεγμένων ερμηνειών που συνδέονται με διάφορα στερεότυπα και παραβλέπουν συστηματικά την πλαστικότητα εγκεφάλου και νου σε σχέση με τις έμφυλες διαστάσεις. Όπως ορθά επισημαίνει η Muntanyola-Saura (2013: 570), η χρήση των τεχνολογιών μελέτης του εγκεφάλου σε συνθήκες εργαστηρίου συνεπάγεται μια κοινωνικά κατασκευασμένη αποτύπωση της επιστημονικής εξουσίας, δεδομένου ότι τα όποια ευρήματα αντιπροσωπεύουν κάτι που δεν μπορεί να υπάρξει από μόνο του ως φυσική οντότητα ˙ εν προκειμένω, τον εγκέφαλο γυναικών και ανδρών. Η κατανόηση δε της αναπτυξιακής ή καταστασιακής προέλευσης των διαφορών του φύλου στον εγκέφαλο, καθώς και του βαθμού στον οποίο οι κοινωνικοί παράγοντες τις επηρεάζουν, δεν μπορεί να προκύψει μέσα από μεμονωμένες συγκρίσεις στιγμιαίων λήψεων των εγκεφάλων γυναικών και ανδρών (Fine 2012: 398). Γενικότερα, η ερευνητική «προσέγγιση της στιγμιαίας λήψης», επειδή, σε τελική ανάλυση, δεν μπορεί να αμφισβητήσει την οπτική των έμφυτων και σταθερών νευρωνικών διαφορών μεταξύ εγκεφάλων γυναικών και ανδρών, ουσιαστικά την ενισχύει σιωπηρά (2012: 400).

Στο ίδιο πλαίσιο ανάλυσης, οι μελέτες που συγκρίνουν τους εγκεφάλους γυναικών και ανδρών παράγουν, συνεχώς, αντιφατικά αποτελέσματα, διότι χρησιμοποιούν δείγματα από έναν εξαιρετικά μεταβλητό ανθρώπινο πληθυσμό, καταλήγοντας έτσι, κάθε φορά, σε διαφορετικά πορίσματα αναφορικά με τις διαφορές μεταξύ των εγκεφάλων των δειγμάτων (Joel and Vikhanski 2019: 53). Ο προφανής λόγος, όπως έχει επισημανθεί πολλαχώς, είναι γιατί ο ανθρώπινος εγκέφαλος, που αλλάζει και διαμορφώνεται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου, αποτελεί ένα μοναδικό μωσαϊκό χαρακτηριστικών, τα οποία δεν εμφανίζονται σταθερά και με τον ίδιο τρόπο στους εγκεφάλους γυναικών και ανδρών (2019: 50-3). Για παράδειγμα, τα μικρά δείγματα πληροφορητών στις έρευνες διαφορών φύλου που εξέτασε η Fine (2012: 398) στη μετα-ανάλυσή της προκαλούν σκεπτικισμό σε ό,τι αφορά την εγκυρότητα των ευρημάτων και, κυρίως, των ερμηνειών που προκύπτουν βάσει αυτών. Σκεπτικισμό προκαλεί, επίσης, ο βαθμός στον οποίο, στο δείγμα ερευνών που μελέτησε, οι ερευνητές είκαζαν, αντί να διερευνούν συστηματικά, την ψυχολογική σημασία των διαφορών φύλου στην εγκεφαλική δραστηριότητα (2012: 398).

Βεβαία, όπως ορθά έχει διευκρινιστεί, οι επιμέρους κριτικές αιτιάσεις για την έρευνα στον χώρο των νευροεπιστημών δεν σημαίνουν ότι αμφισβητείται πως, πράγματι, υπάρχουν διαφορές φύλου που αφορούν τον ανθρώπινο εγκέφαλο. Ωστόσο, είναι μάλλον εύλογο η απόλυτη πολυπλοκότητά του να προσφέρεται για «υπερερμηνείες» (overinterpretation), βεβιασμένα συμπεράσματα και προβολή διαφόρων υποθέσεων αναφορικά με το φύλο και τις έμφυλες σχέσεις (Fine 2010: 23). Όπως θα πρόσθεταν οι Dussauge και Kaiser (2012: 212), είναι εντυπωσιακή η παράλειψη, «αορατότητα» όπως το θέτουν, επιμέρους εξουσιαστικών προκείμενων και διαστάσεων ασυμμετρίας στην ενσωμάτωση του φύλου, αλλά και των σχετικών αναλυτικών κατηγοριών της φυλής και της σεξουαλικότητας στις θεωρήσεις με άξονα το «νεύρο» (neuro), σε διεπιστημονικό επίπεδο. Η μη αναγνώριση των πολύπλευρων βιοψυχοκοινωνικών διαστάσεων και διαθεματικών προκείμενων οδηγεί, σε τελική ανάλυση, στην παραπληροφόρηση σχετικά με τη νευρωνική βάση των διαφορών φύλου, εφόσον δίνεται δυσανάλογη βαρύτητα στη συνάφεια των ευρημάτων σε ό,τι αφορά τις έμφυλες συμπεριφορές (Rippon et al. 2021: 3).

Γενικότερα, οι έρευνες με τεχνολογίες λειτουργικής νευροαπεικόνισης έχουν κατηγορηθεί ότι προκαλούν επιζήμιες συνέπειες στην κατανόηση του πολύπλοκου φαινομένου του φύλου, καθώς και επιβλαβείς ψυχολογικές και κοινωνικές επιδράσεις εξαιτίας της προκρινόμενης πραγμοποίησης έμφυλων νορμών και ρόλων. Τούτο διότι, σύμφωνα με την Fine (2012: 370), οι νευροσεξιστικά προσανατολισμένες έρευνες προκρίνουν, με λανθάνοντα ή μη τρόπο, μια ουσιοκρατική προσέγγιση του φύλου, δηλαδή μια «βαθιά ριζωμένη, μόνιμη και διακριτή ανδρική έναντι της γυναικείας "ουσία", που κάνει τους έμφυλους διαχωρισμούς να φαίνονται φυσικοί, αναπόφευκτοι και επιθυμητοί». Πρόκειται, δηλαδή, για μια επιστημονική εργογραφία που λειτουργεί, σε τελική ανάλυση, προκατειλημμένα προς την κατεύθυνση της ανάδειξης των διαφορών φύλου ως διχοτομικές, σταθερές και λειτουργικά σημαντικές (2014: 916). Όπως από καιρό υποστήριζε η Βρετανίδα φιλόσοφος, «η επιστημονική ακρίβεια και η κοινή λογική είναι συχνά θύματα της άσχημης βιασύνης να καλυφθεί ο παλιομοδίτικος σεξισμός με τον μανδύα της αξιοσέβαστης και έγκυρης γλώσσας της νευροεπιστήμης» (2008: 69). Για τις Hoffman και Bluhm (2016: 716), ο σεξισμός, εν προκειμένω, δεν αναφέρεται μόνο στην υποστήριξη επιβλαβών έμφυλων στερεοτύπων που υποτιμούν τις γυναίκες και τις ικανότητές τους, αλλά και στην πεποίθηση ότι τα χαρακτηριστικά που «αιτιολογούν» τα εν λόγω στερεότυπα είναι «'μόνιμα', 'έμφυτα', 'φυσικά', και ακόμα και 'καλά'».

Πρέπει να θεωρείται δεδομένο πως η αιτιολόγηση στερεοτύπων με άξονα τα ευρήματα των νευροεπιστημών και της βιολογίας ενισχύει και νομιμοποιεί περαιτέρω το ιδεολογικό σύστημα της έμφυλης ανισότητας (O'Connor and Joffe 2014: 12). Πρόκειται για αυτό που έχει ονομαστεί «κύκλος του δυαδικού φύλου» (gender-binary cycle), δηλαδή η ανατροφοδοτούμενη συσχέτιση μεταξύ μιας βιολογικά ουσιοκρατικής θεώρησης των διαφορών φύλου, μιας ιδεολογίας που προκρίνει την έμφυλη ανισορροπία και μιας κοινωνικής πραγματικότητας που οργανώνεται μέσω της κατά φύλο ταξινόμησης (Saguy, Reifen-Tagar and Joel 2021: 5). Θα μπορούσε, μάλιστα, να ειπωθεί πως ο κύκλος του δυαδικού φύλου καθιστά την κανονικοποίηση της έμφυλης ασυμμετρίας μια, σε τελική ανάλυση, αυτοεκπληρούμενη προφητεία, ειδικά στο βαθμό που ο σεξισμός, «μεταμφιεσμένος με νευροεπιστημονική φινέτσα», διαμορφώνει τους τρόπους με τους

οποίους επικοινωνείται και διδάσκεται στα παιδιά και τους εφήβους, συνολικά, το πεδίο του φύλου (Fine 2010: 23).

Πιο συγκεκριμένα, ο κύκλος του δυαδικού φύλου, «ανανεωμένος και αναζωογονημένος από τον νευροσεξισμό», διαμορφώνει ένα βολικό πλαίσιο πραγμοποίησης της έμφυλης δυαδικότητας για τα παιδιά των επόμενων γενιών, που καλούνται να κατανοήσουν τους εαυτούς τους και να βρουν τη θέση τους «στο σημαντικότερο κοινωνικό χάσμα της κοινωνίας» (Fine 2010: 24). Υπό αυτή την έννοια, ο νευροσεξισμός όχι μόνο αντανακλά, αλλά και ενισχύει τις κυρίαρχες πολιτισμικές πεποιθήσεις για το σύστημα του δυαδικού φύλου που αναπαράγονται μέσα από τη διάχυση των ευρημάτων της νευροεπιστήμης˙ πεποιθήσεις που, με τη σειρά τους, σχετίζονται άρρηκτα με τη «δικαιολόγηση του συστήματος» (system justification) ως προς το έμφυλο καθεστώς και το κυρίαρχο ιδεολογικό σύστημα του σεξισμού (πρβλ. Jost and Kay 2005). Για παράδειγμα, οι σχετικές μελέτες για τις διαφορές μεταξύ των εγκεφάλων γυναικών και ανδρών τροφοδοτούν τα ιδιαίτερα δημοφιλή βιβλία αυτοβοήθειας, τα οποία προκρίνουν, με τον πλέον έντονο τρόπο, ουσιώδεις έμφυλες διαφορές, αναπαράγοντας έτσι διαδεδομένες σεξιστικές αντιλήψεις (Hoffman and Bluhm 2016: 717).

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί πως οι βασισμένες στη νευροεπιστημονική έρευνα εξηγήσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των νοητικών χαρακτηριστικών απολαμβάνουν, στο επίπεδο της δημόσιας σφαίρας, ένα ιδιαίτερο καθεστώς επιστημονικού κύρους σε σχέση με τους υπόλοιπους επιστημονικούς τομείς που ασχολούνται με τα εν λόγω πεδία μελέτης, ενώ, επιπλέον, τα προσανατολισμένα στο ευρύ κοινό βιβλία που βασίζονται στις νευροεπιστήμες, παρά τις επιμέρους δόκιμες κριτικές, είναι ιδιαιτέρως δημοφιλή (Friedrichs and Kellmeyer 2022: 5988). Μάλιστα, η εξήγηση των έμφυλων διαφορών, με όρους εγκεφάλου, σωματικότητας και δεξιοτήτων, έχει τόσο μεγάλη απήχηση στις σύγχρονες κοινωνίες που είναι δύσκολο να αντιμετωπιστεί, ειδικά σε ένα πλαίσιο διαρκούς αναπαραγωγής συμπεριφορικών και νευροσεξιστικών ερμηνειών (Punch et al. 2023: 460). Δεδομένου του μεγαλύτερου κύρους των επιστημών που σχετίζονται με τον χώρο της βιολογίας και της ιατρικής έναντι αυτού των κοινωνικών επιστημών, είναι αναμενόμενο η ρητορική με άξονα τα ευρήματα για τη δομή και λειτουργία του ανθρώπινου εγκεφάλου να προκρίνεται ως περισσότερο «έγκυρη εξήγηση» έμφυλων συμπεριφορών και κοινωνικών καταστάσεων, ενδεχομένως μέχρις ότου η εμπέδωση της ανεπάρκειας τέτοιου είδους ολιστικών ερμηνειών να πιέσει προς μια αλλαγή επιστημονικού παραδείγματος (Lorber 2011: 409).

Προς μια νευροφεμινιστικά προσανατολισμένη έρευνα

Ενώ πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι υπάρχουν μια σειρά από αλληλοτεμνόμενες και συναρθρωμένες επιδράσεις μεταξύ εγκεφάλου, σώματος, βιωματικών εμπειριών και κοινωνικού περιβάλλοντος, εντούτοις ένα μεγάλο μέρος των ερευνητών από τον χώρο των νευροεπιστημών συνεχίζει να εστιάζει στην αναζήτηση της βιολογικής προέλευσης των διαφορών φύλου (Lorber 2011: 405). Το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί η αναζήτηση βιολογικών αιτιών πάνω στις έμφυλες διαφορές επιχειρείται με τόσο επιμονή, από τη στιγμή που, εδώ και δεκαετίες, οι βασισμένες στο βιολογικό φύλο των ατόμων ψυχολογικές διαφορές έχουν αποδομηθεί στο πλαίσιο άλλων ή/και συγγενών επιστημονικών πεδίων που ασχολούνται με την ανθρώπινη συμπεριφορά (2011: 408).

Προοδευτική προοπτική στο παραπάνω ερώτημα επιχειρεί να δώσει ένα διακριτό και προσφάτως διαμορφωθέν ρεύμα εντός του χώρου των νευροεπιστημών, αυτό του νευροφεμινισμού. Ο νευροφεμινισμός, δηλαδή, συνιστά μια συλλογική επιστημονική προσπάθεια να εντοπιστούν και να ξεπεραστούν οι τάσεις για ουσιοκρατική προσέγγιση του φύλου μέσα και γύρω από τη βασική έρευνα, στον χώρο των νευροεπιστημών, σχετικά με τις διαφορές φύλου στη δομή, οργάνωση και λειτουργία του εγκεφάλου (Halberg 2023: 279).

Όπως ορθά σημειώνουν οι Fine, Joel και Rippon (2019), το νόημα μιας νευροφεμινιστικής κριτικής προσέγγισης των ευρημάτων των νευροεπιστημών δεν είναι η άρνηση των διαφορών φύλου, αλλά η προσπάθεια για κατανόηση των συμπερασμάτων των εκάστοτε μελετών, προκειμένου αυτά να ενταχθούν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διεπιστημονικής ανάλυσης που θα διασφαλίζει την προσεκτική επεξεργασία των γραμμικών αιτιάσεων και την απόρριψη των ουσιοκρατικών προσεγγίσεων. Σε αυτή τη βάση, η νευροφεμινιστική κριτική θεωρείται σαφής ως προς τα προκαταρκτικά συμπεράσματά της και τη δόκιμη, παραγωγική και, τελικά, κοινωνιολογικά προσανατολισμένη οπτική που προκρίνει. Όπως το θέτει η Rippon (2019: 17), «ένας έμφυλος κόσμος θα παράγει έναν έμφυλο εγκέφαλο» ή όπως, αντίστοιχα, θα συμπλήρωνε η Lorber (2011: 408), «τα μυαλά είναι έμφυλα, επειδή ο κόσμος μας είναι διάχυτα έμφυλος. Δεν χρειάζεται να αναζητήσετε την αιτία σε νευρολογικά μονοπάτια». Υπό αυτή την έννοια, είναι απολύτως ορθή η Fine (2010: 24) όταν σημειώνει ότι «κατά ειρωνικό τρόπο, ίσως δεν είναι η βιολογία που αποτελεί την αμείλικτα ανθεκτική αντίρροπη δύναμη [στην έμφυλη ισότητα], αλλά τα πολιτισμικά προσαρμοσμένα μυαλά μας».

Αναφορές

Baron-Cohen, S. (2003), *The essential difference: Men, women and the extreme male brain*, New York, Allen Lane.

Barres, B. A. (2010), Neuro nonsense, *PLOS Biology*, Vol. 8, No 12, ar. e1001005.

Bluhm, R., Jacobson, A. J. and Maibom, H. L. (eds) (2012), *Neurofeminism: Issues at the intersection of feminist theory and cognitive science*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Brizendine, L, (2007), *The female brain*, New York, Morgan Road Books.

Dussauge, I. and Kaiser, A. (2012), Neuroscience and sex/gender, *Neuroethics*, No. 5, pp. 211-215.

Einstein, G. (2012), Situated neuroscience: Exploring biologies of diversity, in R. Bluhm, A. J. Jacobson and H. L. Maibom (eds), *Neurofeminism: Issues at the intersection of feminist theory and cognitive science*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, pp. 145-174.

Eliot, L. (2019), Bad science and the unisex brain, *Nature*, No. 566, pp. 453-454.

Fine, C. (2008), Will working mothers' brains explode?: The popular new genre of neurosexism, *Neuroethics*, Vol. 1, No 1, pp. 69-72.

Fine, C. (2010 [2012]), *Delusions of gender: How our minds, society, and neurosexism create difference*, London, Icon Books.

Fine, C. (2012), Is there neurosexism in functional neuroimaging investigations of sex differences? *Neuroethics*, Vol. 6, No 2, pp. 369-409.

Fine, C. (2013), New insights into gendered brain wiring, or a perfect case study in neurosexism? *The Conversation*, 4/12/2013, http://theconversation.com.

Fine, C. (2014), His brain, her brain? *Science*, Vol. 346, No. 6212, pp. 915-916.

Fine, C., Joel, D. and Rippon, G. (2019), Eight things you need to know about sex, gender, brains, and behavior: A guide for academics, journalists, parents, gender diversity advocates, social justice warriors, tweeters, facebookers, and everyone else, *The Scholar and Feminist Online*, Vol. 15, No 2.

Fine, C., Jordan-Young, R., Kaiser, A. and Rippon, G. (2013), Plasticity, plasticity, plasticity... and the rigid problem of sex, *Trends in Cognitive Sciences*, Vol. 17, No 11, pp. 550-551.

Friedrichs, K. and Kellmeyer, P. (2022), Neurofeminism: Feminist critiques of research on sex/gender differences in the neurosciences, *European Journal of Neuroscience*, Vol. 56, No 11, pp. 5987-6002.

Goffman, G. (2012), What, if anything, can neuroscience tell us about gender differences? in R. Bluhm, A. J. Jacobson and H. L. Maibom (eds), *Neurofeminism: Issues at the Intersection of Feminist Theory and Cognitive Science*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, pp. 30-55.

Gould, S. J. (1981), *The Mismeasure of Man*, New York, W.W. Norton.

Halberg, C. (2023), Neurosexism, neurofeminism, and neurocentrism: From gendered brains to embodied minds, *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, Vol. 31, No 3, pp. 279-291.

Hines, M. (2004), *Brain gender*, New York, Oxford University Press.

Hoffman, G. A. and Bluhm, R. (2016), Neurosexism and neurofeminism, *Philosophy Compass*, Vol. 11, No 11, pp. 716-729.

Joel, D. and Vikhanski, L. (2019), *Gender mosaic: Beyond the myth of the male and female brain*, New York, Little, Brown Spark.

Jost, J. T. and Kay, A. C. (2005), Exposure to benevolent sexism and complementary gender stereotypes: Consequences for specific and diffuse forms of system justification, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 88, No 3, pp. 498-509.

Kimura, D. (1999), *Sex and cognition*, Cambridge, MA, MIT Press.

Lorber, J. (2011), Gendered and sexed brains, *Contemporary Sociology*, Vol. 40, No 4, pp. 405-409.

McCarthy, M. M. and Ball, G. F. (2011), Tempests and tales: Challenges to the study of sex differences in the brain, *Biology of Sex Differences*, No. 2, ar. 4.

Muntanyola-Saura, D. (2013), Book review: Robyn Bluhm, Anne Jaap Jacobson and Heidi Lene Maibom (eds), Neurofeminism: Issues at the intersection of feminist theory and cognitive science, *Feminism & Psychology*, Vol. 23, No 4, pp. 569-572.

O'Connor, C. and Joffe, H. (2014), Gender on the brain: A case study of science communication in the new media Environment, *PLOS ONE*, Vol. 9, No 10, ar. e110830.

Punch, S., Snellgrove, M., Graham, E., McPherson, C. and Cleary, J. (2023), Bridging brains: Exploring neurosexism and gendered stereotypes in a mindsport, *Leisure/Loisir*, Vol. 47, No 3, pp. 459-485.

Rippon, G. (2019), *The Gendered brain: The new neuroscience that shatters the myth of the female brain*, London, The Bodley Head.

Rippon, G., Eliot, L., Genon, S. and Joel, D. (2021), How hype and hyperbole distort the neuroscience of sex differences, *PLOS Biology*, Vol. 19, No 5, ar. e3001253.

Roy, D. (2011), Neuroethics, gender and the response to difference, *Neuroethics*, Vol. 5, No 3, pp. 217-230.

Roy, D. (2016), Neuroscience and feminist theory: A new directions essay, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 41, No 3, pp. 531-552.

Saguy, T., Reifen-Tagar, M. and Joel, D. (2021), The gender-binary cycle: The perpetual relations between a biological-essentialist view of gender, gender ideology, and gender-labelling and sorting, *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, Vol. 376, No 1822, ar. 20200141.

Saini, A. (2017), *Inferior: How science got women wrong – and the new research that's rewriting the story*, Boston, Beacon Press.

Schmitz, S. and Höppner, G. (eds) (2014), *Gendered neurocultures: Feminist and queer perspectives on current brain discourses*, Vienna, Zaglossus.

Steele, C. M. and Aronson, J. (1995), Stereotype threat and the intellectual test Performance of African Americans, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 69, No 5, pp. 797-811.

Tavris, C. (1992), *The mismeasure of woman: Why women are not the better sex, the inferior sex, or the opposite sex*, New York, Simon & Schuster.

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑ

Φωτεινή Κ. Μαρμάνη[α]

[α] Δρ Κοινωνιολογίας

Περίληψη

Η οπτική του φύλου στον ενεργειακό τομέα αποτελεί ένα θέμα εξαιρετικά ενδιαφέρον, πολύπτυχο και πολυσήμαντο. Η ενεργειακή φτώχεια επιδεινώνεται από τις υφιστάμενες ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών, ιδιαίτερα εκείνες που σχετίζονται με το εισόδημα: το μισθολογικό-συνταξιοδοτικό χάσμα μεταξύ των φύλων και τις πιο περιορισμένες δυνατότητες για εργασία που διαθέτουν οι γυναίκες σε σύγκριση με τους άνδρες, λόγω του δυσανάλογου βάρους που επωμίζονται για τη φροντίδα των παιδιών και άλλων στενών συγγενών. Η παρούσα μελέτη εξετάζει το εν λόγω ζήτημα από την άποψη της ενεργειακής φτώχειας και εστιάζει στο κατά πόσο θα μπορούσε η συμβολή των γυναικών καταναλωτριών να συμβάλει στην αντιμετώπιση αυτής, καθώς και στην ενίσχυση της ενεργειακής αποδοτικότητας ενώ παραλληλα αναδεικνύει τον ρόλο των γυναικών σε μια πορεία βιώσιμης ανάπτυξης μέσα από τη συμμετοχή τους σε καίριες θέσεις ευθύνης και συμμετοχής στα κέντρα λήψης απόφασης. Τέλος, προτείνονται συγκεκριμένες πολιτικές και μέτρα που οφείλουν να σχεδιαστούν και εν συνεχεία εφαρμοστούν, προκειμένου να υπάρξει ένας αποτελεσματικός ενεργειακός σχεδιασμός που θα αναγνωρίσει αυτή τη δυναμική και θα την λάβει σοβαρά υπόψη.

Λέξεις Κλειδιά: Φύλο, Ενέργεια, Ενεργειακή φτώχεια, Ρυθμιστική Αρχή Αποβλήτων, Ενέργειας και Υδάτων

GENDER PERSPECTIVES IN THE ENERGY SECTOR

Fotini Marmani[α]

[α] PhD in Sociology

Abstract

The gender perspective in the energy sector is a highly interesting, multifaceted, and significant issue. Energy poverty is exacerbated by existing gender inequalities, particularly those related to income: the gender wage and pension gap, as well as the more limited employment opportunities available to women compared to men, due to the disproportionate burden they bear in caring for children and other close relatives. This paper examines the issue from the perspective of energy poverty, focusing on the extent to which the contribution of female consumers could help address this challenge and enhance energy efficiency. At the same time, it highlights the role of women in driving sustainable development by participating in key positions of responsibility and decision-making centers. Finally, specific policies and measures are proposed that should be designed and subsequently implemented to achieve effective energy planning that acknowledges and seriously considers this dynamic.

Keywords: Gender, Energy, Energy Poverty, Regulatory Authority for Waste, Energy, and Water

Εισαγωγή

Η ενέργεια είναι θεμελιώδης για την οικονομική ανάπτυξη και την καθημερινή ζωή, επηρεάζοντας όλες τις μορφές οικονομικής δραστηριότητας και συνδέεται άμεσα με την κλιματική αλλαγή. Παράλληλα, η ενέργεια διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο τόσο στη ζωή των γυναικών όσο και στη ζωή των ανδρών. Ωστόσο, έχει πρόσφατα αναγνωριστεί ότι πολιτικές σχετικά με την ενέργεια δεν είναι ουδέτερες ως προς το φύλο. Η επίτευξη της ισότητας των φύλων στον τομέα της ενέργειας μπορεί να συνδεθεί με τα ανθρώπινα δικαιώματα και με την κοινωνική, περιβαλλοντική και οικονομική ανάπτυξη (Eige 2016).

Οι γυναίκες πλήττονται περισσότερο από τις ανισότητες που προκύπτουν από την κλιματική αλλαγή, καθώς η συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων είναι περιορισμένη, γεγονός που δυσχεραίνει την εφαρμογή πολιτικών που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους. Η ενεργειακή φτώχεια επηρεάζει περισσότερες γυναίκες, ειδικά τις ηλικιωμένες και εκείνες που ηγούνται μονογονεϊκών οικογενειών, λόγω χαμηλότερων εισοδημάτων. Παράλληλα είναι λιγότερο εκπροσωπημένες στον τομέα της ενέργειας, με χαμηλότερη συμμετοχή σε θέσεις λήψης αποφάσεων και σε τεχνικές θέσεις εργασίας. Η ανισότητα αυτή ενισχύεται από τα κοινωνικά στερεότυπα και την περιορισμένη πρόσβαση σε εκπαίδευση STEM.

Η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στον τομέα της ενέργειας μπορεί να συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη και στη βιωσιμότητα, αλλά απαιτεί την καταπολέμηση των έμφυλων ανισοτήτων και την προώθηση της ισότητας των φύλων. Στην Ελλάδα, αν και υπάρχει πρόοδος στην ισότητα των φύλων, οι γυναίκες συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν προκλήσεις στην πρόσβαση σε θέσεις εργασίας και στη λήψη αποφάσεων στον τομέα της ενέργειας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Γυναίκες και ενεργειακή φτώχεια

Η ενεργειακή φτώχεια επηρεάζει δυσανάλογα τις γυναίκες, ιδιαίτερα τις μονογονεϊκές οικογένειες με επικεφαλής γυναίκες, τις γυναίκες που ζουν μόνες τους και τις ηλικιωμένες γυναίκες, οι οποίες διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο λόγω χαμηλότερων συντάξεων και υψηλότερου προσδόκιμου ζωής. Η αύξηση των τιμών ενέργειας επιδεινώνει την κατάσταση, με τα φτωχά νοικοκυριά να πλήττονται περισσότερο. Στην Ελλάδα, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας και κινδύνου φτώχειας σε σύγκριση με τους άνδρες, γεγονός που ενισχύει τις ανισότητες και την ευπάθειά τους στην ενεργειακή φτώχεια. Η έκθεση αναλύει πολιτικές που σχετίζονται με την ενεργειακή φτώχεια και την ισότητα των φύλων, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες είναι πιο εκτεθειμένες σε αυτήν την πρόκληση, με την ανάγκη για συγκεκριμένα μέτρα στήριξης να είναι επιτακτική.

Έμφυλες πτυχές της ενεργειακής φτώχειας

Η ενεργειακή φτώχεια επιδεινώνεται από τις υφιστάμενες ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών, ιδιαίτερα εκείνες που σχετίζονται με το εισόδημα: το μισθολογικό χάσμα μεταξύ των φύλων, το συνταξιοδοτικό χάσμα μεταξύ των φύλων και τις πιο περιορισμένες δυνατότητες για εργασία που διαθέτουν οι γυναίκες σε σύγκριση με τους

άνδρες, λόγω του δυσανάλογου βάρους που επωμίζονται για τη φροντίδα των παιδιών και άλλων στενών συγγενών. Οι γυναίκες υπερεκπροσωπούνται επίσης σε σχετικά χαμηλόμισθους τομείς, όπως η παροχή φροντίδας, η υγεία και η εκπαίδευση, καθώς και στην εργασία μερικής απασχόλησης. Όλοι αυτοί οι παράγοντες τις καθιστούν πιο ευάλωτες έναντι της ενεργειακής κρίσης, η οποία είχε σοβαρές επιπτώσεις σε κάθε άτομο που ζει με χαμηλό εισόδημα (EPRS 2023).

Η ηλικία παίζει επίσης σημαντικό ρόλο, καθώς καθιστά τις γυναίκες πιο ευάλωτες στην ενεργειακή φτώχεια. Δεδομένου ότι οι γυναίκες στην ΕΕ ζουν συνήθως περισσότερο από τους άνδρες (ηλικιακό χάσμα που σε ορισμένα κράτη μέλη της ΕΕ φτάνει τα 10 χρόνια) και συχνά παίρνουν χαμηλότερες συντάξεις, διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο ενεργειακής φτώχειας. Η ηλικία κάνει επίσης τους ανθρώπους ιδιαίτερα ευαίσθητους στο κρύο και τους εκθέτει σε αυξημένους κινδύνους για την υγεία (EPRS 2023).

Σε επίπεδο νοικοκυριού, το υψηλότερο μερίδιο που καταλαμβάνουν οι δαπάνες για την ενέργεια επί του συνολικού εισοδήματος των γυναικών μειώνει την οικονομική τους ικανότητα να ζουν αυτόνομα. Την ίδια στιγμή ο κίνδυνος ενεργειακής φτώχειας επιτείνει τις αρνητικές επιπτώσεις που είχαν οι διαδοχικές κρίσεις στις γυναίκες σε ολόκληρο τον κόσμο, καθώς ανακόπτει την πρόοδο στην ισότητα των φύλων. Οι υψηλότερες τιμές της ενέργειας μαζί με άλλους παράγοντες θα μπορούσαν να συμβάλουν σε μια παρατεταμένη οικονομική κρίση, κατά την οποία ο σταθερά υψηλός πληθωρισμός θα συνδυάζεται με πιθανή οικονομική ύφεση. Το σενάριο αυτό θα μπορούσε να επηρεάσει τις γυναίκες πιο σοβαρά απ' ό,τι τους άνδρες, κυρίως επειδή βρίσκονται πιο συχνά σε καθεστώς μερικής απασχόλησης και επίσης επειδή οι επιχειρήσεις που ανήκουν σε γυναίκες είναι πιο πιθανό να είναι μικρότερες από εκείνες των ανδρών — οι μικρές επιχειρήσεις έχουν ήδη πληγεί σοβαρά από την πανδημία (EPRS 2023).

Το τοπικό και το περιφερειακό επίπεδο μπορούν επίσης να παίξουν σημαντικό ρόλο. Τον Ιανουάριο του 2022 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Περιφερειών ενέκρινε γνωμοδότηση με θέμα «Ισότητα των φύλων και κλιματική αλλαγή», στην οποία αναγνωρίζεται ότι «η ενεργειακή φτώχεια επηρεάζει δυσανάλογα τις γυναίκες λόγω των διαρθρωτικών ανισοτήτων στην κατανομή του εισοδήματος, την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση και το χάσμα μεταξύ των φύλων όσον αφορά την φροντίδα». Η γνωμοδότηση υπογράμμισε την ανάγκη να αντιμετωπιστεί η ενεργειακή φτώχεια σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης, με τη χρήση διαφόρων μέσων δημόσιας πολιτικής, ενώ πρέπει να συνυπολογιστούν τόσο τα θέματα ενεργειακής απόδοσης όσο και τα ζητήματα κοινωνικής προστασίας (EPRS 2023).

Γυναίκες καταναλώτριες και εξοικονόμηση ενέργειας - ενεργειακή αποδοτικότητα

Παράλληλα αξίζει να γίνει αναφορά στην ενεργειακή αποδοτικότητα και τα μέτρα εξοικονόμησης ενέργειας, όπου υπάρχει όφελος όχι μόνο για τον προϋπολογισμό κάθε νοικοκυριού αλλά και για την προστασία του περιβάλλοντος.

Η ενεργειακή αποδοτικότητα είναι ευεργετική, διότι μειώνει το ποσό των πρώτων υλών, οι οποίες χρησιμοποιούνται στη παραγωγική διαδικασία και συνεπώς και τις εκπομπές των ρύπων, οι οποίες δημιουργούνται, βελτιώνοντας με αυτό τον τρόπο το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων ιδιαίτερα σε βιομηχανικές μεγαλουπόλεις. Παράλληλα, ενισχύει

την οικονομία της χώρας, καθώς δεν απαιτεί μεγάλες δαπάνες και είναι πολιτική ταχείας και υψηλής απόδοσης που εξασφαλίζει μόνιμα οφέλη μεγάλης κλίμακας. Επίσης, συμβάλλει στην μείωση της ανεργίας, καθώς με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών, δημιουργούνται καινούργιες θέσεις εργασίας, που σχετίζονται με την εγκατάσταση, την τεχνογνωσία, την λειτουργία αλλά και την υποστήριξη αυτών ενώ εμφανίζεται ως μια από τις δραστικές λύσεις αντιμετώπισης της έλλειψης ενεργειακών αποθεμάτων.

Σε ό,τι αφορά τη γυναίκα ως καταναλώτρια αναφερόμαστε στο ρόλο των γυναικών στην κοινωνία ως καταναλώτριες προϊόντων και υπηρεσιών. Αυτό το θέμα έχει εξελιχθεί με την πάροδο του χρόνου και τις αλλαγές στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, διότι ενώ στο παρελθόν, οι γυναίκες είχαν περιορισμένη πρόσβαση στην αγορά και στο χρήμα, και επομένως είχαν περιορισμένες δυνατότητες για αγορές, σήμερα, λόγω της αύξησης της οικονομικής ανεξαρτησίας τους, έχουν αυξηθεί οι δυνατότητές τους να λαμβάνουν αποφάσεις σχετικά με την κατανάλωση.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η γυναίκα ως καταναλώτρια δεν περιορίζεται μόνο στην αγορά αγαθών, αλλά επεκτείνεται και στην αγορά υπηρεσιών, όπως υγειονομική περίθαλψη, εκπαίδευση, αναψυχή και πολλά άλλα. Η ενδυνάμωση των γυναικών ως καταναλώτριες έχει επιπτώσεις στην οικονομία και την κοινωνία συνολικά, καθώς επηρεάζει τις αγορές και τις επιχειρήσεις.

Ως προς τον ενεργειακό κλάδο, σημαντικός θα μπορούσε να είναι ο ρόλος τους μέσω της συμβολής τους στην εξοικονόμηση ενέργειας και στην ορθή χρήση των οικιακών, και όχι μόνο συσκευών, προκειμένου να λειτουργούν αποδοτικά και προς όφελος του περιβάλλοντος. Μην ξεχνάμε άλλωστε πως σε αρκετές περιοχές του πλανήτη, οι γυναίκες διαχειρίζονται την αγροτική γη, τα ζώα, το νερό και εν γένει το τοπικό οικοσύστημα. Με αυτόν τον τρόπο, αναδεικνύονται σε πηγή γνώσης και τεχνογνωσίας ως προς την ορθολογική χρήση του περιβαλλοντικού πλούτου της περιοχής τους. Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό πως βρίσκονται σε θέση να παρακολουθούν και να διαχειρίζονται τη χρήση ενέργειας εντός του νοικοκυριού. Επομένως, θα είναι πολλαπλά τα οφέλη της ενεργούς συμμετοχής τους.

Χάσμα μεταξύ των φύλων σε θέματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση σε τεχνικά θέματα

Διερευνώντας τις εκπαιδευτικές επιλογές των κοριτσιών, ιδιαίτερα τα προηγούμενα χρόνια, που παράλληλα είναι στην πραγματικότητα και επαγγελματικές, θα λέγαμε πως αποτελούν την πλειονότητα του φοιτητικού πληθυσμού στις Φιλοσοφικές / Παιδαγωγικές Σχολές και στις σχολές αρχικής επαγγελματικής κατάρτισης που αφορούν επαγγέλματα φροντίδας (βρεφοκόμοι, αισθητικοί κ.λπ.), ενώ υποαντιπροσωπεύονται στις θετικές επιστήμες, στις νέες τεχνολογίες και στα τεχνικά επαγγέλματα, γεγονός που οφείλεται είτε στην «επιλογή» τους (στον «αυτοαποκλεισμό» τους δηλαδή), είτε σε λόγους ανεξάρτητους από το επίπεδο επίδοσής τους (οικογενειακές παροτρύνσεις, προσδοκίες εκπαιδευτικών, μητρικός προορισμός κ.λπ.). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως το σχολείο άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα κατευθύνει τα αγόρια και τα κορίτσια, ώστε να αναπτύσσουν και να εσωτερικεύουν χαρακτηριστικά προσωπικότητας, να κάνουν επιλογές σπουδών, να δημιουργούν φιλοδοξίες επαγγελματικής ανέλιξης, καθώς και

οράματα και στόχους προσωπικής ζωής, σύμφωνα με τις παραδοσιακές για το φύλο τους κοινωνικές αντιλήψεις και παραδοχές και μέσω του επίσημου σχολικού προγράμματος και μέσω των διαρθρώσεων των εκπαιδευτικών στην υπηρεσιακή πυραμίδα (Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης 2015: 79). Ορισμένα αντικείμενα σπουδών και τομείς εργασίας έχουν καθιερωθεί είτε ως «γυναικεία» είτε ως «ανδρικά». Για παράδειγμα, ο τομέας της ενέργειας θεωρείται ανδρικός τομέας.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture 2023: 11) για το 2023, το χάσμα μεταξύ των φύλων υπέρ των γυναικών όσον αφορά την ολοκλήρωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης παραμένει σημαντικό. Παρότι είναι ελαφρώς μικρότερο — κατά 1 εκατοστιαία μονάδα — σε σχέση με πέρυσι (–12,7 εκατοστιαίες μονάδες 24 έναντι –11,1 εκατοστιαίες μονάδες της ΕΕ) το χάσμα μεταξύ των φύλων εξακολουθεί να υφίσταται.

Το 51,8% των νέων γυναικών είναι κάτοχοι τίτλου σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (25-34 ετών), έναντι του 39,1% των ανδρών. Ωστόσο, το 2019 η Ελλάδα κατέγραψε επίσης το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας στην ΕΕ για τις γυναίκες αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, στο 14,5%, έναντι του μέσου όρου του 3,5% σε επίπεδο ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2021β). Παράλληλα, η Ελλάδα είναι ένα από τα κράτη-μέλη με υψηλό ποσοστό γυναικών αποφοίτων STEM, αφού το 2021 περίπου μία στις πέντε γυναίκες απόφοιτες ήταν πτυχιούχος των κλάδων των θετικών επιστημών, της τεχνολογίας, της μηχανικής και των μαθηματικών (STEM) (έναντι μέσου όρου 15% στην ΕΕ) και το 2021 οι γυναίκες αντιπροσώπευαν το 34,8% των αποφοίτων ΤΠΕ (ΕΕ: 21,2%) (ΟΟΣΑ 2021).

Ταυτόχρονα, ο τομέας της ενέργειας απαιτεί όλο και περισσότερα άτομα με επιστημονικές γνώσεις και εξειδικευμένη τεχνογνωσία, ωστόσο φαίνεται πως για διάφορους λόγους στις θέσεις αυτές δεν απορροφούνται οι γυναίκες παρόλο που είναι άρτια εκπαιδευμένες σε τεχνικά θέματα και παρόλο που μπορεί να το επιθυμούν (EIGE 2012: 120).

Χάσμα μεταξύ των δύο φύλων στην αγορά εργασίας στην ενέργεια

Η οπτική του φύλου θεωρεί ότι πολλά κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα προέρχονται από το γεγονός ότι οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν διαφορετικούς ρόλους και ανάγκες και αντιμετωπίζουν διαφορετικούς περιορισμούς σε διαφορετικά επίπεδα. Η ανάλυση φύλου είναι μια μεθοδολογία, η οποία προσπαθεί να κατανοήσει τους ξεχωριστούς πολιτιστικά και κοινωνικά καθορισμένους ρόλους που αναλαμβάνουν οι γυναίκες και οι άνδρες στην οικογένεια, στην εργασία και στην κοινωνία ευρύτερα.

Στην ΕΕ, το εργατικό δυναμικό του ενεργειακού τομέα αποτελείται κυρίως από άνδρες (77,9%) με τις γυναίκες να αντιπροσωπεύουν μόνο το 22,1% (EIGE 2012: 120). Η ίδια τάση φαίνεται να ισχύει και για τον τομέα των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (ΑΠΕ), όπου οι γυναίκες επίσης υποεκπροσωπούνται (International Labour Office 2011: 62).

Στον τομέα των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν λιγότερο από 30% των θέσεων εργασίας στην παραγωγή (π.χ. καύσιμα για οχήματα, εξοπλισμός

ελέγχου της ρύπανσης), στις κατασκευές (π.χ. μετασκευή κτιρίων) και στην παραγωγή ενέργειας. Οι πιο εξειδικευμένες θέσεις εργασίας σε αυτούς τους τομείς - εργάτες μετάλλου, ειδικοί στη μόνωση, υδραυλικοί και εγκαταστάτες σωληνώσεων, ηλεκτρολόγοι, ειδικοί θέρμανσης και ψύξης - κυριαρχούνται ως επί το πλείστον από άνδρες. Άλλοι τομείς, όπως η μηχανική και οι χρηματοοικονομικές και επιχειρηματικές υπηρεσίες (όπου συγκεντρώνονται οι καλύτερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας), κυριαρχούνται επίσης από άνδρες. Όταν εργάζονται στον τομέα των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, οι γυναίκες απασχολούνται γενικά σε θέσεις εργασίας χαμηλότερης ειδίκευσης, κυρίως σε θέσεις διοίκησης και επικοινωνίας (OECD 2015: 100).

Ορισμένοι από τους πιο συχνά αναφερόμενους λόγους που (ADAPT 2010: 42) εξηγούν τη χαμηλή συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας στον τομέα της ενέργειας είναι οι ακόλουθοι:

- η έλλειψη κατάλληλων δεξιοτήτων λόγω των διαφορών μεταξύ των φύλων στην εκπαίδευση που σχετίζεται με την ενέργεια,
- η αντίληψη του ενεργειακού τομέα ως ανδρικού τομέα και τα επίμονα στερεότυπα των φύλων,
- η δυσκολία επίτευξης ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, η οποία αποθαρρύνει τις γυναίκες να αναλάβουν θέσεις εργασίας που περιλαμβάνουν απρόβλεπτο πρόγραμμα εργασίας ή επείγοντα περιστατικά ταξίδια, ανεπαρκείς ευκαιρίες επαγγελματικής ανέλιξης και προγράμματα καθοδήγησης για τις γυναίκες.

Η γυναίκα σε θέση λήψης αποφάσεων στον τομέα της ενέργειας

Σε ό,τι αφορά την ισόρροπη εκπροσώπηση των δύο φύλων στη σύνθεση των οργάνων λήψης αποφάσεων, καθώς και στις ανώτατες βαθμίδες διαχείρισης είναι στρατηγικής σημασίας για την αποτελεσματική καταπολέμηση των υποσυνείδητων, έμφυλων προκαταλήψεων και για τη συμβολική αλλαγή των παγιωμένων αντιλήψεων σε έναν θεσμό. Η ισόρροπη εκπροσώπηση αφορά τον αριθμό ανδρών και γυναικών σε όργανα λήψης αποφάσεων και σε θέσεις ανώτατων βαθμίδων διοίκησης (ποσοστό γυναικών και ανδρών). Αφορά επίσης το κατά πόσο οι γυναίκες και οι άντρες σε ένα όργανο διοίκησης συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων αντίστοιχα με τις αρμοδιότητές τους και τις θεσμικές δυνατότητές τους.ΒΝ ΗΒΓΩ

Με βάση έρευνα του ΟΟΣΑ, οι γυναίκες σε ηγετικές θέσεις επιτρέπουν στις εταιρείες να μεγιστοποιήσουν τη δύναμη των διαφορετικών προοπτικών και της καινοτόμου λήψης αποφάσεων, γεγονός που βελτιώνει τη συνολική επιτυχία των επιδόσεων μιας επιχείρησης. Ωστόσο, ιστορικά οι γυναίκες υποεκπροσωπούνται σταθερά σε ανώτερες διευθυντικές θέσεις και στη συμμετοχή τους στα Διοικητικά Συμβούλια φορέων, αρχών και οργανισμών σε όλους τους κλάδους, ακόμη περισσότερο στους τομείς που σχετίζονται με την ενέργεια. Σύμφωνα με μια ανάλυση του ΟΟΣΑ και του Διεθνούς Οργανισμού Ενέργειας (ΔΟΕ) με στοιχεία από περίπου 2.500 επιχειρήσεις που κατατάσσονται στους τομείς που σχετίζονται με την ενέργεια, οι γυναίκες αποτελούν μόλις το 14% των ανώτερων διευθυντικών στελεχών.

Η κατάσταση είναι περίπου η ίδια στον δημόσιο τομέα. Σύμφωνα με την μελέτη του EIGE του 2012, το 17,3% των γυναικών στον τομέα της ενέργειας απασχολούνται σε υψηλόβαθμες θέσεις, σε σύγκριση με το 82,7% των ανδρών. Η κατάσταση είναι ελαφρώς καλύτερη στις σκανδιναβικές χώρες από ό,τι στις μεσογειακές. Ωστόσο, τόσο στις σκανδιναβικές όσο και στις μεσογειακές χώρες, οι γυναίκες ηγέτες απουσιάζουν από τους τεχνολογικούς τομείς του ενεργειακού τομέα. Για παράδειγμα, στη Σουηδία, οι γυναίκες και οι άνδρες συμμετέχουν εξίσου στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στα υπουργεία που σχετίζονται με την ενέργεια, ωστόσο οι γυναίκες εκπροσωπούνται λιγότερο στο σουηδικό Υπουργείο προστασίας του περιβάλλοντος και στη σουηδική επιθεώρηση πυρηνικής ενέργειας (EIGE 2012: 24).

Τα αποτελέσματα ερευνών δείχνουν ότι το ποσοστό των γυναικών που εργάζονται με μερική απασχόληση είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο των ανδρών στον τομέα της ενέργειας, γεγονός που συνάδει με τη γενική τάση στο σύνολο του κλάδου. Όσον αφορά την ηλικία, η κατηγορία 25-49 ετών έχει το υψηλότερο ποσοστό στον δημόσιο τομέα, η συμμετοχή των γυναικών στην ενέργεια είναι υψηλότερη, φθάνοντας το 44% σε επίπεδο Υπουργείων Ενέργειας των κρατών-μελών της ΕΕ. Η ισότητα των φύλων σχεδόν επιτυγχάνεται με ποσοστό 49% στο κατώτερο ιεραρχικό επίπεδο (που αντικατοπτρίζεται από τη Γενική Διεύθυνση Ενέργειας ή αντίστοιχο επίπεδο). Λίγο πάνω από το 25% των Υπουργών Ενέργειας (ή ισοδύναμων) είναι γυναίκες, γεγονός που δείχνει ότι η ισότητα των φύλων εξακολουθεί να είναι δύσκολο να επιτευχθεί στο υψηλότερο επίπεδο ιεραρχίας. Στην περίπτωση των ρυθμιστικών αρχών, η ισότητα των φύλων αντιπροσωπεύει κατά μέσο όρο 32% του συνολικού μεριδίου σε επίπεδο ΕΕ. Σε σύγκριση με τον δημόσιο τομέα, η μέση συμμετοχή των γυναικών στους διαχειριστές συστημάτων μεταφοράς φυσικού αερίου και ηλεκτρικής ενέργειας πέφτει στο 28% (European Commission 2021: 113).

Συνολικά, εξετάζοντας την ηλικιακή κατανομή των στελεχών, υπάρχουν κάποια σημάδια βελτίωσης της συμμετοχής των γυναικών σε ανώτερες διοικητικές θέσεις στις επιχειρήσεις ενέργειας. Παρ' όλα αυτά, το ποσοστό των γυναικών ως ανώτερων στελεχών και μελών διοικητικών συμβουλίων παραμένει επίμονα χαμηλό.

Η υποεκπροσώπηση και περιορισμένη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα και στην καταπολέμηση της Κλιματικής Κρίσης και των φυσικών καταστροφών, καθώς η μη συμπερίληψή τους οδηγεί σε στρεβλώσεις και ανεπαρκή μέτρα. Απαιτούνται επομένως μέτρα που θα αποβλέπουν στην ενσωμάτωση της έμφυλης διάστασης στις πολιτικές αντιμετώπισης για όλες τις γυναίκες και τα κορίτσια χωρίς διακρίσεις, ώστε να μετέχουν στη διαμόρφωσή τους και μάλιστα από θέσεις ευθύνης. Η ΕΕ επιβάλλεται να υλοποιήσει διατομεακές προσεγγίσεις για να υπάρξει οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών και ευρύτερη ενίσχυση των δικαιωμάτων τους, καθώς και αύξηση της εκπροσώπησής τους στην πολιτική σκηνή (Γενική Γραμματεία Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 2024: 14).

Ο Ρόλος του Ρυθμιστή στην Ισότητα των Φύλων

Οι υφιστάμενες ανισότητες μεταξύ των φύλων στον ενεργειακό τομέα καταδεικνύουν την ανάγκη οι Ρυθμιστικές Αρχές Ενέργειας να είναι περισσότερο ενημερωμένες σχετικά με

τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες αλληλεπιδρούν με τη ρύθμιση της ενέργειας και επηρεάζονται από αυτή (Köhlin et al. 2011, Pearl-Martinez 2014, Prebble and Rojas 2017). Παρατηρούνται εμπόδια για τις γυναίκες στην απασχόληση στις ρυθμιστικές επιτροπές ενέργειας, στη συμπερίληψή τους στη ρυθμιστική πολιτική και στη συμμετοχή τους στην ανάπτυξη των ενεργειακών υποδομών. Προτείνονται στο αντίστοιχο κεφάλαιο και δράσεις που μπορούν να αναλάβουν οι Ρυθμιστικές Αρχές Ενέργειας με βάση την ιδιαίτερη θέση τους στον ενεργειακό τομέα και τις βασικές τους ικανότητες.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα πώς ο ρόλος της Ρυθμιστικής Αρχής Ενέργειας μπορεί να σχετίζεται με την ισότητα των φύλων, είναι σημαντικό να σημειώσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες αλληλεπιδρούν με τον ενεργειακό τομέα. Ενώ οι ρόλοι ποικίλλουν ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο, οι γυναίκες εμπλέκονται στον ενεργειακό τομέα με διάφορους τρόπους. Οι ρόλοι αυτοί περιγράφονται σε μεγαλύτερο βάθος στην παρακάτω εικόνα.

Εικόνα 1. Οι ρόλοι των γυναικών στον τομέα της ενέργειας

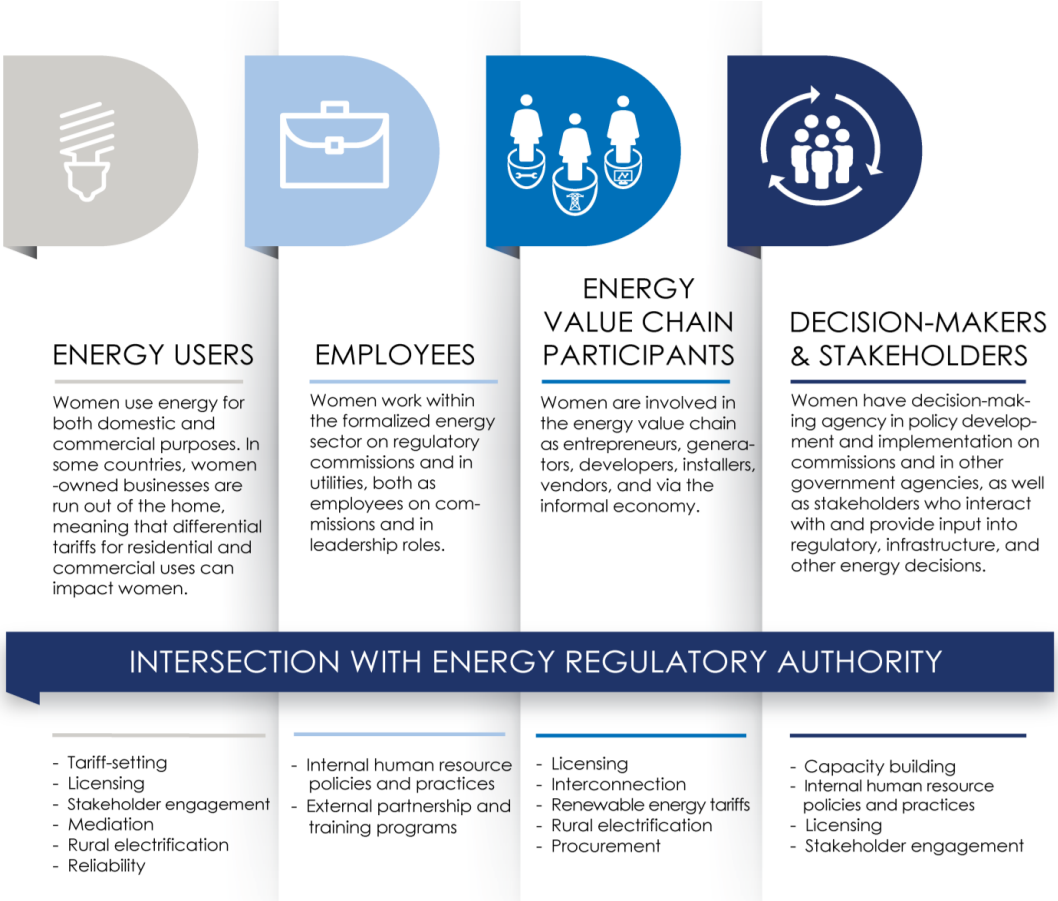

Πηγή: NARUC (2018), Practical Guide to Women in Energy Regulation, United States Agency for International Development, p.16.

Ευρωπαϊκή Ένωση και Ισότητα Φύλων στον τομέα της Ενέργειας

Στον αγώνα για την ισότητα των φύλων, η ΕΕ έχει σημειώσει σημαντική πρόοδο τις τελευταίες δεκαετίες με την ενσωμάτωση των προοπτικών του φύλου στη χάραξη πολιτικής. Σημαντικές πρόοδοι πραγματοποιήθηκαν προκειμένου να ενθαρρυνθεί η

ενδυνάμωση των γυναικών και να εξασφαλιστεί η ίση μεταχείριση από τη νομοθεσία. Η ΕΕ είναι αποφασισμένη να συνεχίσει να αναπτύσσει πολιτικές προσανατολισμένες στο φύλο. Η Νέα Στρατηγική για την Ισότητα των Φύλων εξέφρασε τη φιλοδοξία να δημιουργηθεί μια Ευρώπη με ισότητα των φύλων, όπου όλοι οι άνθρωποι θα έχουν την ευκαιρία να αναπτύξουν τις ικανότητές τους και να ενισχύσουν την ευημερία της κοινωνίας (European Commission 2021: 112).

Η ισότητα των φύλων μπορεί να επιτευχθεί με διάφορους τρόπους, όπως με τη δυνατότητα συμμετοχής των γυναικών στη λήψη αποφάσεων, την εξασφάλιση ισότιμων όρων ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας και την καταπολέμηση της έμφυλης βίας. Παρά τις πολλές βελτιώσεις, ορισμένοι οικονομικοί τομείς παραμένουν άνισοι, ιδίως ο τομέας της ενέργειας, με τον οποίο ασχολείται η παρούσα ανακοίνωση λαμβάνοντας υπόψη τη διάσταση του φύλου. Προκειμένου να προωθηθούν στρατηγικές προσανατολισμένες στο φύλο στον τομέα της ενέργειας, η συλλογή και η παρακολούθηση δεδομένων με ανάλυση κατά φύλο αποτελεί βασικό σημείο, όπως επίσης η επέκταση της ανάλυσης και της σύγκρισης των φύλων στους υποτομείς της ενέργειας.

Συγκεκριμένα, η μελέτη που διενεργήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ως η πρώτη στο είδος της όσον αφορά τη συλλογή πληροφοριών με βάση το φύλο στον ενεργειακό τομέα, στον ιδιωτικό τομέα και στη διοίκηση οδήγησε στο συμπέρασμα ότι απαιτούνται περαιτέρω έρευνες. Οι υπάρχουσες δυσκολίες που σχετίζονται με τη συλλογή δεδομένων έδειξαν ότι υπάρχει ακόμη μακρύς δρόμος να διανυθεί. Για τη διευκόλυνση της μελλοντικής συλλογής δεδομένων με βάση τη διάκριση των φύλων, κάθε οργανισμός πρέπει να κατανοήσει τα οφέλη από την παρακολούθηση και τον έλεγχο τέτοιων δεικτών για τη δημιουργία ενός ισορροπημένου εργατικού δυναμικού (European Commission 2021: 112).

Ως εκ τούτου, κρίνεται απαραίτητη η με δομημένο τρόπο διαδικασία συλλογής και ανάλυσης δεδομένων στον τομέα της ενέργειας για την υποστήριξη των κατάλληλων μέτρων πολιτικής. Αν είχαμε μόνο μια πρόταση να κάνουμε, αυτή θα ήταν να διεξάγεται κάθε χρόνο αντίστοιχη έρευνα για την ισότητα των φύλων στον τομέα της ενέργειας, ώστε να δημιουργηθεί σε κάθε οργανισμό η πρακτική της συλλογής πληροφοριών σε όλα τα επίπεδα και να τονιστεί η σημασία τους και να ενεργοποιηθεί μια καλά οργανωμένη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Επιπλέον, σε τοπικό επίπεδο, το Συμβούλιο Ευρωπαϊκών Δήμων και Περιφερειών, με την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, εκπόνησε την Ευρωπαϊκή Χάρτα για την Ισότητα των γυναικών και των ανδρών στην τοπική ζωή, η οποία και τροποποιήθηκε εκ νέου το 2022. Αναγνωρίζοντας την ανάγκη για δράση ενάντια στην κλιματική κρίση, η Χάρτα καταδεικνύει ότι η προώθηση της ισότητας των φύλων είναι θεμελιώδης για τη βιώσιμη ανάπτυξη και την προστασία του περιβάλλοντος. Συγκεκριμένα, τα άρθρα 24, 25, 26 και 28 επισημαίνουν τη σημασία της ενσωμάτωσης της προοπτικής του φύλου στον χωροταξικό σχεδιασμό, τις μεταφορές, τις πολιτικές για το περιβάλλον και τις στρατηγικές βιώσιμης ανάπτυξης. Η Χάρτα λειτουργεί ως ένα σαφές πλαίσιο δράσης που ενθαρρύνει, χωρίς να δεσμεύει νομικά, τις υπογράφουσες Αρχές να αναπτύξουν σχέδια δράσεις για την ισότητα των φύλων, προσφέροντας συγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές και

δημιουργώντας μία δεξαμενή καλών πρακτικών (Γενική Γρμματεία Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 2024: 24).

Συμπεράσματα-Προτάσεις

Βάσει των προαναφερθέντων, κρίνεται σκόπιμη η περαιτέρω διερεύνηση της διάστασης του φύλου στον ενεργειακό κλάδο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το υφιστάμενο ερευνητικό κενό και να προκύψουν πιο ασφαλή και αξιόπιστα ευρήματα και προτάσεις πολιτικής.

Ωστόσο, έως ότου υλοποιηθεί μια ολοκληρωμένη και εις βάθος έρευνα, είναι κρίσιμο για όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη και τους φορείς που δραστηριοποιούνται στον τομέα της ενέργειας να δώσουν προτεραιότητα στα εξής:

❖ να δημιουργήσουν ορατότητα και ευαισθητοποίηση ως προς τις επιπτώσεις των (έμφυλων) ανισοτήτων στο ενεργειακό σύστημα, γενικότερα στην κοινωνία, και ειδικότερα στις ενεργειακές κοινότητες,

❖ να υιοθετήσουν όλα τα απαραίτητα μέτρα, όπως ειδικά σχεδιασμένες πολιτικές, ώστε να αναδιαμορφωθούν ή καταργηθούν υπάρχοντες κανονισμοί, συνήθειες, κοινωνικές δομές και πρακτικές, οι οποίες συμβάλλουν έμμεσα ή άμεσα σε διακρίσεις ενάντια σε γυναίκες και όχι μόνο,

❖ να υιοθετήσουν μια συμπεριληπτική ως προς το φύλο επικοινωνία, δηλαδή τη χρήση μιας γλώσσας, η οποία να αντικατοπτρίζει την έμφυλη ισότητα, κάτι το οποίο να επεκτείνεται και σε οποιοδήποτε επικοινωνιακό υλικό (εσωτερικό ή εξωτερικό) της κοινότητας όπως γραφήματα ή φωτογραφίες,

❖ να συμπεριλάβουν τις αρχές της έμφυλης δικαιοσύνης και ισότητας στα καταστατικά, κανονισμούς λειτουργίας τους, αν δεν έχουν ήδη συμπεριληφθεί, και να διασφαλιστεί η πρακτική εφαρμογή αυτών των αρχών μέσω συγκεκριμένων πολιτικών και άλλων σχετικών μέσων (π.χ. εκπαιδευτικά σεμινάρια, κλπ.),

❖ να αναπτύξουν και υλοποιήσουν πρωτοβουλίες που στοχεύουν στη μείωση των έμφυλων ανισοτήτων στον ενεργειακό τομέα, μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων, υποτροφιών και μέτρων ενδυνάμωσης γυναικών,

❖ να προωθήσουν πρακτικές που οδηγούν σε δομικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και σε ίσες ευκαιρίες, και να υιοθετηθούν ειδικά μέτρα για την οριζόντια συμπερίληψη ατόμων κάθε φύλου, ιδιαίτερα στα διοικητικά όργανα της κοινότητας, και τέλος να καλλιεργηθεί μία κουλτούρα που προάγει την ισότητα,

❖ να συμβάλλουν στη συχνή συλλογή, ανάλυση και παρουσίαση δεδομένων κατανεμημένων βάσει της ηλικίας, του φύλου, κοινωνικο-οικονομικών και άλλων σχετικών δεικτών, έτσι ώστε οι πολιτικές, ο τρόπος αξιολόγησης και η ευρύτερη ανάπτυξη της κοινότητας, να φιλτράρεται βάσει αυτών των ειδικά διαμορφωμένων δεδομένων. Στο σημείο αυτό χρήσιμο θα ήταν να αναφέρουμε σχετικές εφαρμογές-πλατφόρμες που η χρήση των δεικτών θα επέτρεπε να οδηγηθούμε σε χρήσιμα συμπεράσματα, μετά τη κατάλληλη επεξεργασία των δεδομένων, όπως είναι η

πλατφόρμα ενημέρωσης και υποστήριξης καταναλωτών/τριων MyRAE, που δημιουργήθηκε από την ελληνική Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας (ΡΑΕ) νυν Ρυθμιστική Αρχή Αποβλήτων, Ενέργειας και Υδάτων (ΡΑΑΕΥ).

❖ να γίνει χαρτογράφηση και διασύνδεση των διαφόρων εθνικών και διεθνών, περιφερειακών και τοπικών δικτύων, καθώς και οργανισμών της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, οι οποίοι εργάζονται πάνω στα ζητήματα της έμφυλης (αν)ισότητας και της ενεργειακής φτώχειας,

❖ να διασφαλιστεί πως η συγκρότηση των διοικητικών οργάνων προωθεί την έμφυλη ισότητα,

❖ να δημιουργηθεί μηχανισμός παρακολούθησης και αξιολόγησης, π.χ ένα γραφείο ή μια μονάδα φύλου που θα συνεργάζεται με τις υπηρεσίες και τους οργανισμούς για τη συλλογή και ενσωμάτωση δεδομένων με βάση το φύλο αλλά και τη συμβολή των καταναλωτριών στις μεταρρυθμίσεις και τις πολιτικές. Η διευκόλυνση της συλλογής δεδομένων με ανάλυση κατά φύλο είναι απαραίτητη για την αξιολόγηση και την παρακολούθηση του καθοριστικού ρόλου των γυναικών στην εξοικονόμηση ενέργειας.

❖ να υποστηριχθεί η απασχόληση των γυναικών στον ενεργειακό τομέα και ενισχυθεί η συμμετοχή τους σε θέσεις λήψης αποφάσεων μέσω της προώθησης της ισότητας των φύλων στις πράσινες θέσεις εργασίας με την υποστήριξη της συμμετοχής των γυναικών στην πράσινη οικονομία μέσω στοχευμένης κατάρτισης, εκπαίδευσης και ευκαιριών απασχόλησης, αντιμετωπίζοντας τα εμπόδια εισόδου σε τομείς κρίσιμης σημασίας για τη δράση για το κλίμα.

❖ να ενθαρρυνθεί η διατομεακή συνεργασία, με τη συμμετοχή ακαδημαϊκών, ερευνητών, επιχειρηματικών και κοινωνικών φορέων, για την προώθηση βιώσιμων και ισότιμων ενεργειακών πρακτικών.

Επίλογος

Η ανάγκη αλλαγής των στάσεων και της κουλτούρας θα διαρκέσει πολύ χρόνο προκειμένου να δούμε αποτελέσματα, αλλά ο αντίκτυπός της θα πρέπει να αυξάνεται σταδιακά με την πάροδο του χρόνου και σε όλα τα γεωγραφικά σύνορα. Είναι απαραίτητο, λοιπόν, να αναγνωριστεί στην πράξη και όχι μόνο ως εξαγγελίες Εθνικών Σχεδίων Δράσης, ο σημαντικός ρόλος των γυναικών στη διαμόρφωση περιβαλλοντικής πολιτικής και έχοντας ως γνώμονα τις αρχές της ισότητας και διαφάνειας να εργαστούμε τόσο για την ενίσχυση όσο και για την περαιτέρω προώθηση των θέσεων των γυναικών σε όλους τους τομείς δράσης αλλά και να ενισχυθεί η έρευνα που αφορά στα δυο σημαντικά αυτά ζητήματα και τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση και δυναμική που μόνο οφέλη μπορεί να προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο, την οικονομία και το περιβάλλον. Η προώθηση των παραπάνω δράσεων μπορεί να συμβάλει στη θεμελίωση μίας δίκαιης ενεργειακής μετάβασης που θα διασφαλίσει την έμφυλη ισότητα, ενώ παράλληλα θα ενισχύσει τη βιωσιμότητα και την κοινωνική συνοχή.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γενική Γραμματεία Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (2024), *Κλιματική κρίση και έμφυλη ισότητα*.

ΕΙΓΕ (2023), Υπηρεσία Έρευνας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Ionel Zamfir, *Έμφυλες πτυχές της ενεργειακής φτώχειας*.

ΙΕΝΕ (2023), *Ειδική έκθεση που εκπονήθηκε το 2023 από το Ινστιτούτο Ενέργειας ΝΑ Ευρώπης (ΙΕΝΕ), Σειρά στρατηγικών μελετών με θέμα την Ενεργειακή Απόδοση*, Κύριος Μελετητής: Κωνσταντίνος Θεοφύλακτος.

Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης, *Ευαισθητοποίηση στελεχών και εκπαιδευτικών της προσχολικής και πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε θέματα διακρίσεων και ισότητας των φύλων*.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

ADAPT (2010), *Women in the renewable energy sector (WiRES)*. http://www.greengrowthknowledge.org/project/wires-women-renewable-energy-sector

Archer, R. (2007, June), *Key Characteristics of Regulatory Commissions* (USAID Memorandum). USAID.

Danielsen, K. (2012), *Gender equality, women's rights and access to energy services — An inspiration paper in the run-up to Rio+20*, Danish Ministry of Foreign Affairs, February 2012. http://www.kit.nl/gender/wp-content/uploads/publications/1975_Gender%20Rights%20and%20Energy%20Report%20final.pdf

EIGE (2012), *Review of the implementation in the EU of area K of the Beijing Platform for Action: Women and the environment, Gender equality and climate change*, Publications Office of the European Union, Luxembourg. http://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/Gender-Equality-and-Climate-Change-Report.pdf

EIGE (2016), *Gender and energy, Gender Mainstreaming Platform*.

EIGE Gender Equality Index (2023), *Towards a green transition in transport and energy*.

European Commission (2021), *ASSET Study: Collection of gender-disaggregated data on the employment and participation of women and men in the energy sector*.

International Labour Office (2011), *Investment in renewable energy generates jobs. Supply of skilled workforce needs to catch up*, Research brief, International Labour Office, European Union, Geneva. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---ifp_skills/documents/publication/wcms_168354.pdf

Köhlin, G., Sills, E., Pattanayak, S. and Wilfong, C. (2011), *Energy, Gender and Development—What Are the Linkages? Where Is the Evidence?* (No. 125). The World Bank. http://siteresources.worldbank.org/EXTSOCIALDEVELOPMENT/Resources/244362-1164107274725/3182370-1164201144397/3187094-1173195121091/Energy-Gender-Development-SD125.pdf

NARUC (2018), *Practical Guide to Women in Energy Regulation*, Sponsoring USAID Office: Energy Division, Office of Energy & Infrastructure, Bureau for Economic Growth, Education, and Environment.

OECD (2023), *How Green is Household Behaviour?: Sustainable Choices in a Time of Interlocking Crises*, OECD Studies on Environmental Policy and Household Behaviour, OECD Publishing, Paris. https://doi.org/10.1787/2bbbb663-en

Pearl-Martinez, R. (2014), *Women at the Forefront of the Clean Energy Future*. USAID. http://genderandenvironment.org/resource/women-at-the-forefront-of-the-clean-energy-future/

Prebble, M. and Rojas, A. (2017), *Energizing Equality: The Importance of Integrating Gender Equality Principles in National Energy Policies and Frameworks*, International Union for Conservation of Nature. https://portals.iucn.org/union/sites/union/files/doc/iucn-egi-energizing-equality.pdf

Swedish International Development Cooperation Agency (1998), *Energy policy and equality between women and men*, Sida Equality Prompt No 9, Stockholm. http://www.oecd.org/dac/gender-development/1849338.pdf

Διαδικτυακές Πηγές

https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2023/country

https://eige.europa.eu/topics/energy

https://www.oecd.org/gender/data/women-in-senior-management-roles-at-energy-firms-remains-stubbornly-low-but-efforts-to-improve-gender-diversity-are-moving-apace.htm#:~:text=According%20to%20an%20OECD%20and,than%2012%25%20of%20leadership%20roles

https://www.oecd.org/gender

https://www.oecd.org/gender/data

https://www.energy-community.org/regionalinitiatives/Transition/gender.html

https://www.ceer.eu/blog-women-in-energy

http://icer-regulators.net/women-in-energy/about-women-in-energy/

http://fuelpoverty.eu

https://inka.support/%CE%B3%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CF%8E%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%B1/

https://www.iea.org/topics/energy-and-gender

ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΕΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ: Η ΑΘΕΑΤΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

Ναυσικά Μοσχοβάκου,[α] Ισμήνη Σιούλα-Γεωργουλέα[α]

[α] Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Οι συνθήκες κρίσης επιδεινώνουν την ευαλωτότητα ατόμων που βιώνουν αποκλεισμούς και ανισότητες και εντείνουν προϋπάρχοντα κοινωνικά προβλήματα. Υπό αυτήν την έννοια, οι κρίσεις δεν ορίζονται ως γενεσιουργός αιτία της έμφυλης και ενδοοικογενειακής βίας, αλλά επηρεάζουν την έντασή της, καθώς δημιουργούν συνθήκες που ευνοούν την εκδήλωσή της και παράλληλα δυσχεραίνουν την αντιμετώπισή της. Το άρθρο εξετάζει το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας κατά γυναικών με αναπηρίες, μεταναστριών και προσφυγισσών, όπως αυτό διαμορφώνεται υπό το πρίσμα των διαδοχικών κρίσεων που επηρέασαν την ελληνική κοινωνία από το 2008 μέχρι το 2022. Βασισμένο σε βιβλιογραφικά και πρωτογενή ερευνητικά δεδομένα που αντλήθηκαν από ποιοτική έρευνα, αναδεικνύει τις πολλαπλές διακρίσεις που υφίστανται οι μετανάστριες και οι ανάπηρες γυναίκες, εξετάζοντας τους παράγοντες έντασης της ευαλωτότητάς τους. Στο πλαίσιο αυτό, διερευνώνται διαστάσεις που καθιστούν τις συγκεκριμένες ομάδες περισσότερο ευάλωτες στην ενδοοικογενειακή βία, καθώς και οι στάσεις των επαγγελματιών στο πεδίο, ως προς την επίδραση της οικονομικής, της υγειονομικής και της ενεργειακής κρίσης στην ένταση και την εκδήλωση του φαινομένου. Επιπλέον, αποτιμάται η επάρκεια των πολιτικών που έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια για την υποστήριξη και προστασία μεταναστριών, προσφυγισσών και γυναικών με αναπηρίες, επιζωσών έμφυλης βίας.

Λέξεις Κλειδιά: Ενδοοικογενειακή Βία, Έμφυλη Βία, Κρίσεις, Διαθεματικότητα

MIGRANT AND DISABLED WOMEN: THE HIDDEN PART OF DOMESTIC VIOLENCE IN GREECE UNDER MULTIPLE CRISES

Nafsika Moschovakou,[α] Ismini Sioula-Georgoulea[α]

[α] Panteion University

Abstract

Crisis conditions exacerbate the vulnerability of those who already experience exclusion and inequality, while intensifying pre-existing social problems. In this sense, crises are not defined as the root cause of gender-based and domestic violence, but as factors that affect its intensity, creating conditions that both facilitate its manifestation and hinder its response. The article examines the phenomenon of domestic violence against women with disabilities, migrant and refugee women, as shaped by the successive crises that affected the Greek society between 2008 and 2022. Drawing on both literature and primary research data derived from qualitative research, the study highlights the multiple forms of discrimination faced by migrant women and women with disabilities, examining the specific factors that intensify their vulnerability. Within this framework, the article explores the dimensions that render these groups of women exposed to gender-based

violence, as well as the perceptions of frontline professionals regarding the impact of the economic, health and energy crises on the intensity and manifestation of the phenomenon. Furthermore, it assesses the adequacy of recent policy measures aimed at supporting and protecting migrant, refugee and disabled women survivors of gender-based violence.

Keywords: Domestic Violence, Gender-based Violence, Crises, Intersectionality

Εισαγωγή

Η περίοδος από το 2008 έως το 2022 σηματοδοτεί μια διαδοχή κρίσεων στο ελληνικό πλαίσιο, οι οποίες, αν και διαφορετικής φύσης, επέφεραν σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές. Οι κρίσεις αυτές -οικονομική, υγειονομική, ενεργειακή- δεν υπήρξαν ουδέτερες ως προς το φύλο. Αντιθέτως, οι συνέπειές τους διαπλέκονται με τις προϋπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες, πλήττοντας δυσανάλογα τις γυναίκες και αναδεικνύοντας την ανάγκη για μια διαθεματική προσέγγιση στη μελέτη των επιπτώσεών τους.

Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν κείμενο εστιάζει στη διασύνδεση των διαδοχικών κρίσεων με το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας, εξετάζοντας ειδικότερα την εμπειρία των μεταναστριών, των προσφυγισσών και των γυναικών με αναπηρίες. Πρόκειται για κοινωνικές ομάδες που ήδη βιώνουν αποκλεισμούς, και υπό συνθήκες κρίσεων, εκτίθενται εντονότερα στη βία και σε δυσκολίες πρόσβασης σε υποστηρικτικές δομές. Παρότι η σύνδεση της ενδοοικογενειακής βίας με την έμφυλη διάσταση των κρίσεων έχει αρχίσει να αναδεικνύεται στη βιβλιογραφία, η διασταύρωσή της με πρόσθετους κοινωνικούς παράγοντες, όπως η αναπηρία και το μεταναστευτικό καθεστώς, παραμένει ερευνητικά περιορισμένη.

Το άρθρο βασίζεται σε ποιοτική έρευνα,[1] αξιοποιώντας βιβλιογραφικά δεδομένα και ευρήματα από ομάδα εστιασμένης συζήτησης με επαγγελματίες στο πεδίο της έμφυλης βίας. Στόχος είναι η κατανόηση του τρόπου με τον οποίον οι κρίσεις επιδρούν στην ένταση και την εκδήλωση της ενδοοικογενειακής βίας, καθώς και των ειδικών παραγόντων που καθιστούν τις παραπάνω ομάδες πιο ευάλωτες σε αυτήν. Επομένως, η εργασία αυτή επιδιώκει να συμβάλει στη συζήτηση για την ανάγκη ενσωμάτωσης μιας διαθεματικής οπτικής στις πολιτικές πρόληψης και αντιμετώπισης της έμφυλης βίας, λαμβάνοντας υπόψη τις πολλαπλές ανισότητες και τις σύνθετες μορφές αποκλεισμού που βιώνουν οι επιζώσες.

Γυναίκες με αναπηρίες επιζώσες ενδοοικογενειακής βίας

Στο ελληνικό πλαίσιο, η διερεύνηση της ενδοοικογενειακής βίας που υφίστανται οι γυναίκες με αναπηρίες παραμένει περιορισμένη, ενώ διαπιστώνεται σημαντικό έλλειμμα και σε επίπεδο επίσημων δεδομένων, καθώς κατά την καταγραφή καταγγελιών ενδοοικογενειακής βίας από την Ελληνική Αστυνομία, η διάσταση της αναπηρίας δεν αποτυπώνεται. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τη διαχρονική ύπαρξη υψηλού «σκοτεινού» αριθμού περιστατικών έμφυλης βίας που δεν καταγγέλλονται, καθιστούν απροσδιόριστη την πραγματική έκταση του φαινομένου. Η έλλειψη επίσημων

δεδομένων αποτυπώνεται και βιώνεται από τις ίδιες τις γυναίκες ως μια κατάσταση αορατότητας (και) σε επίπεδο πολιτικών.

> «Πραγματικά αισθανόμαστε αόρατες. [...] οι πολιτικές δεν λαμβάνουν υπόψη τους αυτές τις γυναίκες [με αναπηρίες]. Δεν υπάρχουν δεδομένα, άρα ποια πολιτική να φτιάξουμε;» (Συμμετέχουσα 3).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα στοιχεία αναδεικνύουν ότι οι γυναίκες με αναπηρίες υφίστανται έμφυλη βία σε μεγαλύτερο βαθμό -συγκριτικά με τον ευρύτερο πληθυσμό γυναικών- (FRA 2014) και ότι εκτίθενται σε πρόσθετες και πιο σύνθετες μορφές της, με μισαναπηρικές προεκτάσεις (ΕΣΑμεΑ 2019). Προκαταλήψεις που σχετίζονται με τον μισαναπηρισμό συχνά λειτουργούν υπονομευτικά και κατά τη διαδικασία αναφοράς ή/και επίσημης καταγγελίας ενός περιστατικού.

> «Το να αρνείσαι σε μια γυναίκα με αναπηρία τη σεξουαλικότητά της, μπορεί να οδηγήσει πάλι σε βία. Γιατί δεν αναγνωρίζεται η βία; Γιατί όταν θεωρείς ότι ένας άνθρωπος δεν έχει σεξουαλικότητα, σου είναι πολύ δύσκολο να σκεφτείς ότι θα γίνει θύμα βίας» (Συμμετέχουσα 1).

> «Πολλές φορές για τις γυναίκες με αναπηρία γενικότερα είναι και πολύ δύσκολο να τις πιστέψουνε όταν καταγγείλουνε ότι υπέστησαν έμφυλη βία» (Συμμετέχουσα 3).

Τα διαθέσιμα -κατόπιν αιτήματος- δεδομένα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΓΓΙΑΔ) που αφορούν γυναίκες που απευθύνονται στο Δίκτυο Δομών της, παρουσιάζουν σαφή ασυμμετρία ως προς τον αριθμό γυναικών με αναπηρίες και τον γενικό αριθμό ωφελούμενων, με βάση την αντίστοιχη ευρύτερη πληθυσμιακή αναλογία. Ειδικότερα, από τις 38.856 γυναίκες που απευθύνθηκαν στα Συμβουλευτικά Κέντρα, από το 2012 έως το 2023, για ενδοοικογενειακή βία, μόλις οι 233 ήταν γυναίκες με αναπηρίες (0,6%), ενώ οι αντίστοιχοι αριθμοί για τους Ξενώνες είναι 16 γυναίκες, σε σύνολο 2.102 (0,7%). Σε αυτήν την κατεύθυνση, εργαζόμενες σε φορείς που υποστηρίζουν επιζώσες έμφυλης βίας, σημειώνουν χαρακτηριστικά ότι είναι αόρατες οι δομές σε αυτές τις γυναίκες.

> «επειδή έχουμε λίγες γυναίκες με αναπηρία που προσέρχονται για φιλοξενία τουλάχιστον στους ξενώνες, συνάγεται ότι είναι αόρατες οι δομές σ' αυτές τις γυναίκες [...] θα 'πρεπε να έχουμε πολύ περισσότερες. Αν δεις τον πληθυσμό στην Ελλάδα θα 'πρεπε να έχουμε ένα 10%» (Συμμετέχουσα 2).

> «Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Ένωση οι γυναίκες με αναπηρία σε όλες τις χώρες έχουν πιθανότητα 80% να δεχτούν βία, και βλέπουμε βέβαια στις δομές, στα κέντρα, πόσες λίγες φαίνονται, προφανώς είναι φοβερή η απόσταση» (Συμμετέχουσα 1).

Το ευρύ φάσμα των αναπηριών αποτελεί μια σημαντική πρόκληση για τη διασφάλιση της προσβασιμότητας των υποστηρικτικών υπηρεσιών σε γυναίκες με αναπηρίες επιζώσες ενδοοικογενειακής βίας. Οι κρατικές δομές φιλοξενίας, ως δομές που απευθύνονται σε έναν ευρύτερο πληθυσμό, ακολουθούν προσεγγίσεις που προϋποθέτουν την αυτόνομη διαβίωση των γυναικών και είναι προσβάσιμες σε επιζώσες έμφυλης βίας που μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν. Είναι, ωστόσο, κρίσιμο να σημειωθεί ότι -σύμφωνα με

εργαζόμενες στο πεδίο- οι γυναίκες με αναπηρίες συχνά οδηγούνται στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι οι Δομές της ΓΓΙΑΔ είναι καθολικά μη προσβάσιμες, ως απόρροια της διαρκούς εμπειρίας αποκλεισμού που βιώνουν και που σφυρηλατείται με βάση τις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας.

Εξετάζοντας τις περιόδους των κρίσεων, τα ζητήματα του αποκλεισμού των γυναικών με αναπηρίες από την αγορά εργασίας, της οικονομικής εξάρτησης και των οικονομικών δυσκολιών που εντείνονται δραματικά, εντάσσονται αναπόφευκτα στη συζήτηση, ως παράμετροι που δημιουργούν ένα ακόμα πιο ασφυκτικό πλαίσιο για εκείνες που υφίστανται ενδοοικογενειακή βία. Στην Ελλάδα, το ποσοστό των γυναικών με αναπηρία που συμμετέχει στην απασχόληση είναι το χαμηλότερο στην ΕΕ (28%) και αυτών που είναι άνεργες ξεπερνά το 35% (European Commission 2021). Στην ακόλουθη αφήγηση διαφαίνεται σαφώς η συσχέτιση της οικονομικής εξάρτησης με την αποσιώπηση των επιζωσών και τον εγκλωβισμό τους σε κακοποιητικά περιβάλλοντα.

> «ας πάμε λοιπόν στην περίπτωση μιας γυναίκας που υφίσταται κακοποίηση, πιθανόν ζει με τον σύζυγο/σύντροφο, όπως και να τον ονομάσουμε, δεν εργάζεται συνήθως, η ανεργία σε εμάς είναι σχεδόν απόλυτη -δηλαδή άμα βρούμε καμία που δουλεύει λέμε παράδειγμα λαμπρό- που σημαίνει ότι είναι απολύτως εξαρτημένη από αυτό το περιβάλλον, είτε είναι σύζυγος, σύντροφος, οικογένεια [...]. Αυτές οι γυναίκες δεν έχουν αύριο, γιατί αν δεν έχεις λεφτά, εάν δεν μπορείς να βρεις δουλειά. Βασικό είναι η δουλειά, γιατί χρήματα δεν έρχονται από πουθενά αλλού, γιατί με τα επιδόματα σαφώς δεν μπορείς να ζήσεις, δηλαδή αν είσαι μόνη σου και χρειάζεται προσωπική βοηθό, θα πρέπει να πληρώνεις ... ούτε πληρώνεις νοίκι, ούτε ζεις, ούτε τρως, ούτε τίποτα, άρα η εξάρτησή σου από τον σύζυγο/σύντροφο που θα φέρνει τα λεφτά είναι απόλυτη, από την οικογένεια -αν δεν υπάρχει αυτός- είναι πάλι απόλυτη γιατί σου παρέχει ένα σπίτι, το πληρώνει, σου παρέχει κι ένα πιάτο φαΐ, άρα δεν θα μπορέσεις να καταγγείλεις» (Συμμετέχουσα 4).

Συνεπώς, αυτή η συνθήκη (οικονομικής και φυσικής) εξάρτησης από τους «φροντιστές»-δράστες δυσχεραίνει την αυτονόμησή τους και συντείνει στην αποθάρρυνση των θυμάτων, ώστε να καταγγείλουν τη βία που υφίστανται (Νταλάκα 2022). Σε αυτήν την ασφυκτική συνθήκη οι μισαναπηρικές προκαταλήψεις -όπως αυτές που προαναφέρθηκαν- συναρθρώνονται με έμφυλες όψεις αποκλεισμού, οι οποίες εσωτερικεύονται από τις ίδιες τις γυναίκες.

> «Πρώτα απ' όλα η ίδια η κοινωνία μας βλέπει διαφορετικά. Μια γυναίκα με αναπηρία, κατά 99%, στον περισσότερο κόσμο θεωρείται μια γυναίκα η οποία δεν μπορεί να κάνει τίποτα, δεν μπορεί να κάνει και οικογένεια, δεν μπορεί να δουλέψει, δεν μπορεί να προσφέρει τίποτα, άρα δεύτερης κατηγορίας. [...] Η κοινωνία και το πώς μας βλέπει σαφώς δημιουργεί μια κατάσταση που έχουμε χαμηλή αυτοεκτίμηση» (Συμμετέχουσα 3).

Ειδικά για την περίοδο της υγειονομικής κρίσης, από τη βιβλιογραφία (Τσίγκανου κ.ά. 2023, OHCHR 2020, European Disability Forum 2023) διαπιστώνεται ότι η πανδημία και τα αντίστοιχα μέτρα που επιβλήθηκαν για τη διαχείρισή της (π.χ. ο αποκλεισμός συνοδών/βοηθών κατά τις επισκέψεις σε δημόσιες υπηρεσίες) ενίσχυσαν τις συνθήκες

αποκλεισμού των ατόμων με αναπηρίες και δημιούργησαν σημαντικά εμπόδια στην ιατρική τους φροντίδα.

> «Αυτό που έγινε στην περίοδο του covid είναι ότι ενώ πριν πηγαίνανε στο δημόσιο σύστημα υγείας για να παρακολουθήσουν κάποια χρόνια νοσήματα, στην περίοδο του covid αυτό το σταμάτησαν από φόβο ότι στο νοσοκομείο μπορεί να κολλήσουν covid» (Συμμετέχουσα 4).

> «Κατά βάση δεν υπήρξε καθόλου περίθαλψη και στις βαριές αναπηρίες. Δεν ήθελες να πας στο νοσοκομείο για έναν παραπάνω λόγο. Δηλαδή αν εγώ έπρεπε να πάω στο νοσοκομείο, όχι για covid για κάτι άλλο, δεν μπορούσε να είναι η βοηθός μου μαζί, άρα εγώ τι θα έκανα;» (Συμμετέχουσα 3).

Την ίδια περίοδο προϋπάρχουσες ανισότητες στην πρόσβαση των γυναικών με αναπηρίες στον δημόσιο χώρο, εντάθηκαν εξαιτίας της υποχρεωτικής ψηφιοποίησης διαδικασιών και υπηρεσιών. Ειδικότερα, από την έρευνα καταγράφηκε το πρόβλημα διεκπεραίωσης δραστηριοτήτων που συνδέονται με βασικές ανάγκες, εξαιτίας αφενός ορισμένων μορφών αναπηρίας, και αφετέρου λόγω του υψηλού ποσοστού ψηφιακού αναλφαβητισμού στον υπό διερεύνηση πληθυσμό.

Μέσα στο υφιστάμενο πλαίσιο, σε συνθήκες διαρκούς κρίσης και υπό τους όρους που παρουσιάστηκαν, η υπέρβαση της ευαλωτότητας θεωρείται απροσδόκητη. Ωστόσο, όταν επιτυγχάνεται η διάρρηξη πολλαπλών καταπιέσεων και μέσω της δράσης οι επιζώσες επανακαθορίζουν τις ζωές τους με εναλλακτικούς τρόπους, η έννοια της ανθεκτικότητας νοηματοδοτείται εκ νέου, ως μια μορφή νίκης μέσω δυναμικής διεκδίκησης του ελέγχου και αντίστασης σε δεδομένες δομικές ανισότητες.

> «Από την άλλη μεριά όσες γυναίκες [με αναπηρίες] βγήκανε με κάποιο τρόπο έξω, γίνονται πιο αγωνίστριες, διεκδικούν [...]. Έχουμε εμείς μια περίπτωση με κινητική αναπηρία, η οποία ήταν από κάποιο νησί, της παρουσιάστηκε η αναπηρία σε πολύ μικρή ηλικία, [...] αυτή η γυναίκα ήταν λοιπόν από ένα χωριό, είχε έξι αδέρφια, αρσενικά όλα, οι οποίοι τότε θεώρησαν ότι δεν μπορεί να κάνει τίποτα, δεν μπορεί να βγει από το σπίτι. Με τα πολλά, με μεσολάβηση δεν ξέρω ποιων τώρα στο νησί, έμαθε να ράβει, ήρθε στην Αθήνα σε μεγάλη ηλικία, συνέχισε να ράβει κι έβγαζε λεφτά και πήρε σπίτι και ζει κανονικότατα. Μια γυναίκα που σαφώς είχε υποστεί βία, όχι σεξουαλική, αλλά βία από την οικογένεια, τα αδέρφια, τη νοοτροπία της κοινωνίας. Άρα είναι οι γυναίκες πολύ πιο δυναμικές» (Συμμετέχουσα 3).

Σε επίπεδο πολιτικών, η συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, με αφετηρία την περίοδο της οικονομικής κρίσης, επέφερε σημαντικές οπισθοχωρήσεις και δημιούργησε πρόσθετα εμπόδια για τη στήριξη των θυμάτων έμφυλης βίας (Γλυνιαδάκη κ.ά. 2018). Ειδικά για τις γυναίκες με αναπηρίες, από το 2017 εξαγγέλλονται πολιτικές και δράσεις, που συνδέονται κυρίως με διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας, και δε συμβαδίζουν με τις περιορισμένες δράσεις που υλοποιούνται. Αυτή η συμμετρία αποτυπώνεται με τον όρο «πυροτέχνημα» από εργαζόμενες στο πεδίο, συμπυκνώνοντας την πρόσληψη των εξαγγελλόμενων πολιτικών ως μέτρων επικοινωνιακού χαρακτήρα.

> «Όσον αφορά την αναπηρία, είναι ακόμα πυροτέχνημα μέσα στα Εθνικά Σχέδια Δράσης» (Συμμετέχουσα 3).

Στο ίδιο πλαίσιο, αναδεικνύεται η απουσία εκπαίδευσης του προσωπικού δομών για την έμφυλη βία σε θέματα αναπηρίας, καθώς και του προσωπικού δομών για ανάπηρα άτομα σε θέματα έμφυλης βίας, κατακερματισμός αρμοδιοτήτων που οδηγεί σε καθυστερήσεις και δυσχεραίνει την ανεξάρτητη διαβίωση των αναπήρων γυναικών, καθώς και έλλειψη προσβάσιμης ενημέρωσης για άτομα με αισθητηριακές αναπηρίες (Χαρίδη 2024, Τσίγκανου κ.ά. 2023). Αυτό το έλλειμμα διαπιστώθηκε και από την Ομάδα Εμπειρογνωμόνων του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Καταπολέμηση της Βίας εναντίον των Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας (GREVIO, 2023), η οποία στις συστάσεις που κατέθεσε προς τις ελληνικές αρχές, συμπεριέλαβε -μεταξύ άλλων- την ανάγκη για ενημέρωση των γυναικών με αναπηρίες σχετικά με τα δικαιώματά τους και τις διαθέσιμες υπηρεσίες υποστήριξης και προστασίας τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η καμπάνια που ανέπτυξε η αρμόδια Γενική Γραμματεία την περίοδο της πανδημίας για την ενημέρωση θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας που παρέμεναν εγκλωβισμένες κατ' οίκον, σχετικά με τους τρόπους αναζήτησης υποστήριξης. Παρά το γεγονός ότι στόχο αυτής της ενέργειας αποτέλεσε η διάχυση της πληροφόρησης, το μήνυμα δεν ήταν καθολικά προσβάσιμο σε γυναίκες με αναπηρίες. Από τις συμμετέχουσες επιβεβαιώθηκε ότι η ελλιπής ενημέρωση εντάσσεται στο πολυπαραγοντικό δίχτυ αποκλεισμού των γυναικών με αναπηρίες, που αποθαρρύνει την απόδραση από ένα βίαιο περιβάλλον.

> «Αυτό το σποτ για τη Γραμμή SOS ήταν από κάτω με υποτιτλισμό, αλλά δεν ήταν με διερμηνεία στη νοηματική. Δεν σημαίνει ότι ένα κωφό άτομο μπορεί να διαβάσει το μήνυμα από κάτω. Επίσης τι γίνεται με τα άτομα με νοητική αναπηρία; Πώς θα πάρουν την πληροφορία; Ναι μεν κάνεις ένα σποτ, σκέφτεσαι πώς θα το κάνω προσβάσιμο, αλλά πρέπει να σκεφτείς πώς θα το κάνεις πλήρως προσβάσιμο» (Συμμετέχουσα 5).

> «Όταν αυτό το κοινωνικό μήνυμα απευθύνεται μόνο σε γυναίκες Ελληνίδες, ακούουσες και δεν απευθύνεται σε γυναίκες κωφές γιατί δεν έχει διερμηνεία, [...] όταν πολλά Συμβουλευτικά Κέντρα δεν είναι προσβάσιμα, [...] εκεί αμέσως βάζεις εμπόδια. Και ένα θύμα που έχει αποφασίσει ότι μπορεί να κάνει το βήμα δεν θα το κάνει» (Συμμετέχουσα 9).

Τέλος, η επισκόπηση των κείμενων πολιτικής για τις γυναίκες με αναπηρίες ανέδειξε ότι αναπαρίστανται σχεδόν αποκλειστικά ως θύματα βίας. Με αυτόν τον τρόπο αποκρύπτονται οι παράγοντες που οδηγούν στον διαρκή αποκλεισμό τους, καθώς και οι ευρύτερες ανισότητες και τρωτότητες με τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωπες εντός του κοινωνικού πλαισίου, συμβάλλοντας τελικά στην πρόσληψη της ευαλωτότητάς τους ως εγγενές και αναπόφευκτο χαρακτηριστικό.

Γυναίκες με μεταναστευτικό υπόβαθρο επιζώσες ενδοοικογενειακής βίας

Αντίθετα με τη διερεύνηση της συσχέτισης της ενδοοικογενειακής βίας με τη διάσταση της αναπηρίας, η μελέτη της συσχέτισης με τον παράγοντα «μετανάστευση» είναι

περισσότερο εκτεταμένη στο ελληνικό πλαίσιο (Λιάπη, Χαρίδη, Τυροβολάς 2016, Γλυνιαδάκη κ.ά. 2018, Λιάπη κ.ά. 2019, Στρατηγάκη κ.ά. 2021, LILA 2023). Αν και το φαινόμενο υποκαταγράφεται σε επίπεδο αστυνομικών δεδομένων, τα δεδομένα του Δικτύου Δομών της ΓΓΙΑΔ δείχνουν ότι από το 2016 οι μετανάστριες και οι προσφύγισσες αποτελούν ένα σημαντικό μέρος των γυναικών που έχουν φιλοξενηθεί σε Ξενώνες.[2] Από τις έρευνες που έχουν διενεργηθεί, τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν και τις αποτρέπουν από το να προχωρήσουν σε καταγγελία περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας, θα μπορούσαν να συνοψιστούν στην έλλειψη νομιμοποιητικών εγγράφων, στη δομική βία που ασκεί το σύστημα απονομής δικαιοσύνης και εκφράζεται μέσα από τον αποθαρρυντικό ρόλο της αστυνομίας, και στις δυσκολίες πρόσβασης τόσο στις αστυνομικές αρχές, όσο και σε δομές παροχής υποστηρικτικών υπηρεσιών, οι οποίες αφορούν τόσο το γλωσσικό εμπόδιο, όσο και την έλλειψη ευαισθητοποίησης και επιμόρφωσης του προσωπικού.

Ειδικότερα, ο ρόλος της αστυνομίας έχει εξεταστεί από πληθώρα μελετών, οι οποίες έχουν αναδείξει τη δομική βία, που εκδηλώνεται ποικιλοτρόπως (Στρατηγάκη κ.ά. 2021). Επιπλέον, διαπιστώνεται ότι οι μεγάλες καθυστερήσεις πρόσβασης στις αστυνομικές και δικαστικές αρχές, καθώς και στις υπηρεσίες υγείας, στο πλαίσιο της υγειονομικής κρίσης, ενέτειναν την επισφάλεια και την ευαλωτότητα των γυναικών με μεταναστευτικό ή προσφυγικό υπόβαθρο (Βουγιούκα και Λιάπη 2020). Εν μέσω της προσφυγικής κρίσης, ξεκινά να εντάσσεται η δυνατότητα διερμηνείας στο πλαίσιο των συμβουλευτικών υπηρεσιών και καταρτίζονται κατευθυντήριες οδηγίες για διερμηνείς/ πολιτισμικές διαμεσολαβήτριες.

Στους παράγοντες που δρουν ανασταλτικά για την καταγγελία της ενδοοικογενειακής βίας από γυναίκες με προσφυγικό και μεταναστευτικό υπόβαθρο συγκαταλέγεται και ο πολιτισμικός (Γλυνιαδάκη κ.ά. 2018: 51).[3] Από τον λόγο των συμμετεχουσών αναδείχθηκε η σημασία των πολιτισμικών στερεοτύπων που εσωτερικεύουν οι γυναίκες, γεγονός που τις εμποδίζει να αναγνωρίσουν τη βία που τους ασκείται ως μη αποδεκτή.

> «Δυστυχώς εννοείται ότι έχουμε δει πάρα πολλά περιστατικά να μην αναγνωρίζουν την έμφυλη βία. Να είσαι σε ένα info session και να λες παραδείγματα για το τι είναι έμφυλη βία με quiz, για παράδειγμα είναι δεν είναι, και σε πράγματα που για εμάς είναι πασιφανή ότι είναι [βία], εκείνες να είναι πολύ δεκτικές» (Συμμετέχουσα 7).

> «Είχαμε περιστατικά μέσα στον Ξενώνα που η μαμά ήταν με τα παιδιά κι επειδή τα παιδιά είναι κτήμα του πατέρα έπρεπε για το αν θα δουν τηλεόραση το απόγευμα ή αν θα κάνουν την τάδε δραστηριότητα να πάρουν τον μπαμπά τηλέφωνο στη Γερμανία να δώσει έγκριση. Μιλάμε, δηλαδή, και για κάποιες πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που δυσκολεύουν ακόμα περισσότερο την απόφαση της γυναίκας να φύγει, να χωρίσει από τον άνδρα που σήμαινε ότι μπορεί να χάσει και τα παιδιά και ιδίως τα αγόρια» (Συμμετέχουσα 2).

Η αναπαράσταση των παιδιών ως κτήματος του πατέρα ενισχύει την κανονικοποίηση της βίας, καθώς αναδεικνύεται ότι ακόμα και όταν οι γυναίκες κατορθώνουν να απομακρυνθούν από το δράστη, οι πατριαρχικές αξίες μεταφέρονται στα νέα πλαίσια.

Παράλληλα, στη συζήτηση αποτυπώθηκε και η επίδραση ενός ευρύτερου δικτύου επιτήρησης και τιμωρίας, το οποίο εκτείνεται από το camp στο οποίο διαμένουν μέχρι τις χώρες καταγωγής ή μετεγκατάστασής τους.

> «Είχαμε κι άλλες περιπτώσεις που μπορεί η γυναίκα να κατήγγειλε με τη βοήθεια κάποιου επαγγελματία μέσα σε camp, να απομακρυνότανε ο δράστης από το camp, από το σημείο, αλλά όμως οι ομοεθνείς του σίγουρα θα εκδικούνταν τη γυναίκα την οποία τόλμησε να. [...] ή που μπορεί να μεταφερόταν η γυναίκα -για παράδειγμα- σε μια άλλη δομή και εκεί, στην άλλη δομή να είχε πέσει σύρμα ότι κοιτάξτε η τάδε κατήγγειλε, όταν θα έρθει εκεί αναλάβετέ τη» (Συμμετέχουσα 8).

> «Εμείς είχαμε και περιπτώσεις που ακόμα και όταν ήταν να φύγουν για εξωτερικό, φοβόντουσαν πολλές φορές, επειδή ας πούμε στη Γερμανία ήταν πάρα πολλοί Αφγανοί, ότι θα μπορούσαν να τις εντοπίσουν γνωστοί ή συγγενείς και θα υπήρχε θέμα» (Συμμετέχουσα 6).

> «Και να μην ξεχνάμε ότι υπάρχουν και απειλές προς τη γυναίκα από τη χώρα προέλευσης ότι θα πάω στο πατρικό σου σπίτι και θα βιάσω τη μάνα σου, είχαμε πάρα πολλά τέτοια θέματα» (Συμμετέχουσα 8).

Οι επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης στην αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας που βίωσαν οι γυναίκες ανεξαρτήτως εθνικότητας ήταν πολλαπλές, καθώς η πρόσβαση σε αστυνομικά τμήματα και δικαστήρια γίνονταν κατόπιν ραντεβού, με αποτέλεσμα να περνούν μέχρι και δύο μήνες και να χάνεται το αυτόφωρο. Ωστόσο, καταγράφηκαν και περιστατικά όπου επιβλήθηκαν πρόστιμα σε προσφύγισσες που φιλοξενούνταν σε Ξενώνες, εξαιτίας παραγόντων που συντελούσαν (και συντελούν) στον αποκλεισμό τους.

Ο εντοπισμός πιθανών περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας ανάμεσα στις γυναίκες που διέμεναν σε camps ήταν εξαιρετικά δύσκολος λόγω των μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης που οδήγησαν στο να χαθεί η εμπιστοσύνη που είχε χτιστεί ανάμεσα στις εξυπηρετούμενες και τις εργαζόμενες όλο το προηγούμενο διάστημα.

> «Εκεί που θα έβλεπα εγώ μια οικογένεια κάθε μέρα, χωρίς τη μάσκα, κανονικά, πλέον τους έβλεπες ελάχιστα, φορώντας τη μάσκα, οπότε χάνεις σημάδια που μπορείς να καταλάβεις τι συμβαίνει πίσω από μια μάσκα» (Συμμετέχουσα 7).

Οι διαρκείς ελλείψεις υπηρεσιών διερμηνείας ενέτειναν αυτή την κατάσταση, ενώ, η απομάκρυνση από το κακοποιητικό περιβάλλον σε συνθήκες εγκλεισμού ήταν εξαιρετικά δύσκολη, καθώς η άρση του γεωγραφικού περιορισμού τις περιόδους των lockdown ήταν σχεδόν αδύνατη.

Μια θετική παρακαταθήκη της πανδημίας ήταν η ανάπτυξη της παροχής υπηρεσιών ψυχοκοινωνικής υποστήριξης διαδικτυακά. Ενώ, παράλληλα, οι ελλείψεις σε υπηρεσίες διερμηνείας που υπήρχαν το προηγούμενο διάστημα φάνηκε να γεφυρώθηκαν με τη χρήση τηλεδιασκέψεων, όπου μια προσφύγισσα σε ένα camp μπορούσε να λαμβάνει συμβουλευτικές υπηρεσίες από μια εργαζόμενη σε Συμβουλευτικό Κέντρο στην Αθήνα, με τη βοήθεια μιας διερμηνέα στη Θεσσαλονίκη.

Ωστόσο, τον μεγαλύτερο παράγοντα κινδύνου για τις γυναίκες με μεταναστευτικό υπόβαθρο συνιστά η έλλειψη νομιμοποιητικών εγγράφων. Καθώς παρότι η χορήγηση άδειας διαμονής για ανθρωπιστικούς λόγους σε θύματα ενδοοικογενειακής βίας έχει ενταχθεί στην ελληνική νομοθεσία ήδη από το 2011 και τη σύσταση της Υπηρεσίας Ασύλου, αποκλείοντας το ενδεχόμενο απέλασής τους, έχουν καταγραφεί περιστατικά όπου οι αστυνομικές αρχές αποθάρρυναν τις γυναίκες να καταγγείλουν τη βία που δέχονταν, απειλώντας τες με απέλαση. Η δομική βία που ασκείται στις μετανάστριες και τις προσφύγισσες εδράζεται σε ρατσιστικά και πατριαρχικά στερεότυπα, ενώ όπως φαίνεται και στο παρακάτω παράθεμα, καθίσταται εφικτή μέσα από μια ευρύτερη κοινωνική συναίνεση στον αποκλεισμό αυτών των γυναικών.

> «Ήταν μια γυναίκα η οποία μάλιστα δε ζούσε στην Αθήνα, αλλά σε μικρό μέρος, που υφίσταται αυτή και το παιδί της ενδοοικογενειακή βία βαριά, το ήξερε όλο το μικρό το μέρος, η αστυνομία είχε κληθεί αρκετές φορές και αυτό που της έλεγαν, και δεν είναι πολλά χρόνια πριν, 2-3 χρόνια, μετανάστρια, είναι ότι επειδή δεν έχει χαρτιά, εάν καταγγείλει θα την διώξουν. Το οποίο όμως δεν το έλεγε ο δράστης, γιατί αυτό το λένε συνήθως όσοι έχουν τα χαρτιά πάνω τους και τις αφήνουν παράνομες. Αυτή ήταν πολλά χρόνια και μιλούσε και πολύ καλά ελληνικά και αυτή και το παιδί της, που ήταν γεννημένο στην Ελλάδα, δευτέρα ή τρίτη δημοτικού, όταν μας προσέγγισε. Το μήνυμα ερχόταν από την αστυνομία, ξεκάθαρο. Και διορθώθηκε αμέσως μόλις παρενέβη το Αρχηγείο της αστυνομίας. Όμως το κάνανε και είμαι σίγουρη ότι το κάνουνε για πάρα πολλές γυναίκες» (Συμμετέχουσα 4).

Σε αυτήν την κλειστή κοινωνία που όλοι γνώριζαν για την κακοποίηση, η αστυνομία επιτέλεσε τον ρόλο της μόνο κατόπιν παρέμβασης του Αρχηγείου, το οποίο ενημερώθηκε για την υπόθεση από την οργάνωση στην οποία εργάζεται η συμμετέχουσα.

Η απεμπλοκή των γυναικών θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας από τις κακοποιητικές σχέσεις καθίσταται ακόμα πιο δύσκολη εξαιτίας της έλλειψης ενός επαρκούς υποστηρικτικού πλαισίου από την πλευρά του κράτους. Τα διαθέσιμα επιδόματα τα οποία μπορούν να αιτηθούν οι γυναίκες με χαμηλό ή μηδαμινό εισόδημα, αναφερόμενες κυρίως στο ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα και το επίδομα παιδιού για τις μητέρες, είναι εξαιρετικά χαμηλά και δεν επιτρέπουν την ανεξάρτητη διαβίωσή τους. Τα κριτήρια επιλεξιμότητας για αυτά τα επιδόματα συνιστούν μια ακόμη διάκριση που υφίστανται οι μετανάστριες,[4] ωστόσο η επιλεξιμότητά τους δυσχεραίνεται από επιπλέον κακοποιητικές πρακτικές των δραστών, όπως η παρακράτηση των νομιμοποιητικών τους εγγράφων ή/και η μη συμπερίληψή τους στις φορολογικές δηλώσεις που υποβάλλουν.

Επομένως, καθίσταται σαφές ότι η οικονομική επισφάλεια που εντείνεται σε όλες τις κρίσεις, σε συνδυασμό με τις διακρίσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπες οι γυναίκες με μεταναστευτικό και προσφυγικό προφίλ, καθιστούν την αποχώρηση από μια κακοποιητική σχέση εξαιρετικά δύσκολη.

Μια διάσταση των επιπτώσεων της συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας, που θα όφειλε να διευκολύνει τις εν λόγω γυναίκες, η οποία επήλθε ως συνέπεια της διαχείρισης της οικονομικής κρίσης, στον εξαιρετικά ευάλωτο πληθυσμό των επιζωσών

ενδοοικογενειακής βίας χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα, αποτυπώνεται στο επόμενο απόσπασμα λόγου.

> «Τόση ώρα μιλάμε για ανθρώπους που στοιχειωδώς υπάρχει κάποιο νομιμοποιητικό έγγραφο. Το χειρότερο είναι όταν δεν υπάρχει τίποτα και δεν μπορεί να βγει. Δηλαδή μια από τις χειρότερες περιπτώσεις, δεν πρόκειται να το ξεχάσω ποτέ στη ζωή μου, νομίζω ήταν ή το '11 ή το '12, ήταν μια γυναίκα από την Ουκρανία, η οποία ήταν από τις χειρότερες κακοποιήσεις που έχω δει, με ένα μικρό κοριτσάκι, κανένα χαρτί, καμία προοπτική να μπορούμε κάτι να κάνουμε για να βγουν τα χαρτιά. Πραγματικά χωρίς τίποτα από εισόδημα και παίρνοντας ό,τι ξενώνα υπήρχε και δεν υπήρχε και ό,τι υπηρεσία, κανένας δεν δεχόταν, καλά πέραν του ότι δεν υπήρχαν θέσεις, κι αυτό είναι ένα ζήτημα τεράστιο, κανένας ξενώνας δεν μπορούσε να δεχτεί έναν άνθρωπο, που δεν έχει κανένα έγγραφο. [...] κι επειδή τότε το Κέντρο ήταν σε κρίση γιατί ήταν όταν είχε κοπεί το 50% της χρηματοδότησης από τις μονάδες ψυχικής υγείας, συνήθως τα προηγούμενα χρόνια αν προέκυπτε κάποιο τέτοιο περιστατικό, κάτι μπορεί από τα οικονομικά να περίσσευε και να βρίσκαμε ένα ξενοδοχείο, έστω για κάποιες μέρες, που κι αυτό βέβαια ήταν πολύ προσωρινό, γιατί δεν υπήρχε budget στο Κέντρο που να το καλύπτει αυτό. Αλλά τότε ήμασταν και εμείς πάρα πολύ χάλια οικονομικά, οι εργαζόμενοι ήμασταν απλήρωτοι πάρα πολύ καιρό, οπότε ήταν αδύνατο. Δηλαδή κι εγώ το έφερα στην ομάδα αφού είχα εξαντλήσει τα πάντα και ήταν όλοι ότι δεν μπορούμε να κάνουμε απολύτως τίποτα. Είναι από τις περιπτώσεις που τις φέρω βαρέως στο ενεργητικό μου» (Συμμετέχουσα 6).

Το παράδειγμα που μοιράζεται η συμμετέχουσα τοποθετείται στις αρχές της οικονομικής κρίσης και είναι δηλωτικό των επιπτώσεων αυτής στους πλέον ευάλωτους πληθυσμούς. Επιπλέον, σε αυτό το απόσπασμα αναδύεται και η ιδιαίτερα σύνθετη συνθήκη των εργαζομένων πρώτης γραμμής που ενώ μένουν απλήρωτες καλούνται να διαχειριστούν εξαιρετικά ευάλωτα περιστατικά. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η στέγαση γυναικών χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα κατέστη εφικτή με τη λειτουργία του Δικτύου Δομών της ΓΓΙΑΔ και σήμερα στους ξενώνες φιλοξενούνται γυναίκες χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα, γεγονός που συνιστά μια παραδοξότητα εάν αναλογιστούμε ότι ξεκίνησε τη λειτουργία του εν μέσω της οικονομικής κρίσης. Ωστόσο, ούτε η δομή στην οποία εργάζονταν η συμμετέχουσα στην έρευνα ούτε το Δίκτυο μπορούν να καλύψουν όλο το εύρος των αναγκών των εξαιρετικά ευάλωτων γυναικών που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη.

Συμπέρασμα

Η έλλειψη επίσημων δεδομένων για τις γυναίκες με αναπηρίες, σε συνδυασμό με τις δυσκολίες πρόσβασης στους φορείς υποστήριξης και τις παγιωμένες μισαναπηρικές προκαταλήψεις, τις καθιστά αόρατες στο πεδίο των θεσμών και των πολιτικών. Αντίστοιχα, για τις γυναίκες με μεταναστευτικό και προσφυγικό προφίλ, η ενδοοικογενειακή βία συνδέεται στενά με την επισφάλεια που προκαλεί η έλλειψη νομιμοποιητικών εγγράφων, ο θεσμικός ρατσισμός και η πολιτισμική κανονικοποίηση της βίας.

Οι διαδοχικές κρίσεις -οικονομική, υγειονομική, ενεργειακή- λειτούργησαν ως πολλαπλασιαστές των υπαρχουσών ανισοτήτων, εντείνοντας την ευαλωτότητα των γυναικών που υφίστανται ενδοοικογενειακή βία. Η οικονομική κρίση επέφερε δραστική συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, περιορίζοντας τα διαθέσιμα υποστηρικτικά μέτρα, ενώ ενίσχυσε την οικονομική εξάρτηση από τους δράστες. Η υγειονομική κρίση όξυνε τα εμπόδια πρόσβασης σε υπηρεσίες λόγω της απομόνωσης, της ψηφιοποίησης και των περιορισμών κίνησης, ιδιαίτερα για άτομα με περιορισμένες ψηφιακές δεξιότητες ή αντιμέτωπα με γεωγραφικό περιορισμό.

Η διαρκής συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους και οι σοβαρές θεσμικές ελλείψεις, παθογένειες και αδυναμίες, όπως η αποσπασματικότητα των πολιτικών και η απουσία επαρκούς επιμόρφωσης των επαγγελματιών του πεδίου, επιτείνουν το αδιέξοδο των επιζωσών. Ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων, κατά τις οποίες εντείνεται η ευαλωτότητα όσων ήδη βρίσκονται σε κατάσταση επισφάλειας, η ανάγκη για καθολική, ισότιμη και ουσιαστική πρόσβαση στην προστασία αναδεικνύεται ως κρίσιμο ζητούμενο. Μέσα από την έρευνα επισημάνθηκε η ανάγκη για ολοκληρωμένες, οριζόντια προσβάσιμες και συμπεριληπτικές πολιτικές, που θα βασίζονται σε επαρκή δεδομένα, θεσμική ευαισθησία και διατομεακή συνεργασία, ικανές να ανταποκριθούν στις σύνθετες ανάγκες των γυναικών που βιώνουν έμφυλη και ενδοοικογενειακή βία.

Σημειώσεις

[1] Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος "Gender discrimination in multiple crises – GENDER IN CRISES" με τη χρηματοδότηση του ΕΛΙΔΕΚ.

[2] Σύμφωνα με τα δεδομένα του Δικτύου Δομών, οι προσφύγισσες και οι μετανάστριες που απευθύνονται ετησίως στα Συμβουλευτικά Κέντρα ανέρχονται κατά μέσο όρο σε 70 και 40, αντίστοιχα, αποτελώντας το 2% και το 1,1% των εξυπηρετούμενων γυναικών με αίτημα την ενδοοικογενειακή βία. Στους Ξενώνες φιλοξενούνται κατά μέσο όρο 34 προσφύγισσες και 9 μετανάστριες επιζώσες ενδοοικογενειακής βίας ετησίως, αποτελώντας το 16,3% και το 4,5%, αντίστοιχα, των φιλοξενούμενων γυναικών με αυτό το αίτημα.

[3] Η χρήση του πολιτισμικού παράγοντα εξετάζεται κριτικά, καθώς μπορεί να οδηγήσει στη νομιμοποίηση της έμφυλης βίας σε μη δυτικά πολιτισμικά περιβάλλοντα (Freedman, Sahraoui and Tyzler 2022).

[4] Οι πολίτες τρίτων χωρών οφείλουν να αποδείξουν τη νόμιμη διαμονή τους στην Ελλάδα μέσω των φορολογικών δηλώσεων που έχουν υποβάλει τα τελευταία 12 χρόνια, όταν το αντίστοιχο διάστημα για άτομα από κράτη μέλη της ΕΕ είναι 5 χρόνια.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βουγιούκα, Α. και Λιάπη, Μ. (2020), *Έμφυλες και διαθεματικές διαστάσεις της πανδημίας και συνέπειες για την ισότητα, τα δικαιώματα και τις ελευθερίες*, Αθήνα, Ίδρυμα Νίκος Πουλαντζάς, στο: https://diotima.org.gr/wp-content/uploads/2020/06/NPI_Covid19_Vougiouka-Liapi.pdf

Γλυνιαδάκη, Κ., Κυριαζή, Α. και Μουρτζάκη, Μ. (2018), *Η ενδοοικογενειακή βία κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Η οπτική των επαγγελματιών και προτάσεις βελτίωσης των εφαρμοζόμενων πολιτικών*, Αθήνα, ActionAid.

European Disability Forum (2023), *3ο μανιφέστο για τα δικαιώματα των γυναικών και των κοριτσιών με αναπηρία στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, στο: https://www.esamea.gr/el/article/8-marth-drash-enantia-stis-pollaples-diakriseis-3o-manifesto-gia-ta-dikaiwmata-twn-gynaikwn-kai-twn-koritsiwn-me-anaphria-iwd2024

Λιάπη, Μ., Γιαννοπούλου, Χ., Τυροβολάς, Θ., Κουντούρη-Τσιάμη, Τ. και Σαράτση, Σ. (2019), *Έρευνα για την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας στον προσφυγικό και μεταναστευτικό πληθυσμό (κορίτσια, αγόρια, γυναίκες, άνδρες): διαθεσιμότητα, προσβασιμότητα και ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών στην Ελλάδα*, στο: https://diotima.org.gr/wp-content/uploads/2019/12/FINAL-REPORT_GR-1.pdf

Λιάπη, Μ., Χαρίδη, Ε. και Τυροβολάς, Θ. (2016), *Μελέτη ανίχνευσης αναγκών γυναικών προσφύγων που διαμένουν σε δομές προσωρινής φιλοξενίας*, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», χρηματοδότηση ΚΕΘΙ, στο: https://www.kethi.gr/sites/default/files/wp-content/uploads/2017/07/ΜΕΛΕΤΗ-ΔΙΟΤΙΜΑ-ΚΕΘΙ-final.pdf

LILA (2023), *Ανάλυση Υπηρεσιών και σενάρια χωρών σχετικά με την έμφυλη βία μετά τον COVID σε Ισπανία, Βέλγιο, Ελλάδα και Ισπανία*, στο: https://diotima.org.gr/wp-content/uploads/2023/01/EDIT-GRIEGO-LILA-2.1-Desk-research-ALL_EL.docx.pdf

Νταλάκα, Ε. (2022). Βία κατά των γυναικών με αναπηρία: έννοιες, θεσμοί, πολιτικές, *Κοινωνική Πολιτική*, Νο 16, σσ. 59-75.

ΕΣΑμεΑ (2019), *Κείμενο Πολιτικής. Γυναίκες και Αναπηρία: Πολλαπλές ταυτότητες, πολλαπλές προκλήσεις*, Αθήνα, ΕΣΑμεΑ.

Στρατηγάκη, Μ., Παπαμιχαήλ, Σ., Μάνεση, Ν., Μουρτζάκη, Μ., Χριστούλα, Ε. και Αλειφέρης, Δ. (2021), Συνθετική Έκθεση Αποτελεσμάτων Πρωτογενούς Έρευνας. *ARIADNE 2. Developing and supporting multidisciplinary police reporting procedures to prevent and respond to domestic violence against migrant/refugee women,* στο: https://diotima.org.gr/wp-content/uploads/2023/04/D.-2.4.-Συνθετική-Έκθεση-Αποτελεσμάτων-Πρωτογενούς-Έρευνας.pdf

Τσίγκανου, Ι., Σαρρής, Ν., Βαρουξή, Χ., Βεζυργιάννη, Κ., Σπυροπούλου, Ν. και Φραγκίσκου, Α. (2023), *Εκπόνηση έρευνας για την κατάσταση των γυναικών με αναπηρία και των αναγκών γονέων και κηδεμόνων παιδιών με αναπηρία. Επιτελική Σύνοψη*, Αθήνα, ΕΚΚΕ – ΚΕΘΙ.

Χαρίδη, Ε. (2024), *Αναπηρία και έμφυλη βία: Ένα αχαρτογράφητο πεδίο φροντίδας*, στο Ε. Αβραμοπούλου και Ε. Παπαγαρουφάλη (επιμ.), Κριτική Δημόσια Ανθρωπολογία και Σπουδές Φύλου, Αθήνα, Τόπος, σσ. 119-133.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

European Commission (2021), *European comparative data on Europe 2020 and persons with disabilities – Labour market, education, poverty and health analysis and trends*, Publications Office of the European Union.

FRA (2014), *Violence against women: An EU-wide survey*, Publications Office of the European Union.

Freedman, J., Sahraoui, N. and Tyszler, E. (2022), Gender-based Violence as a 'Consequence of Migration': How Culturalist Framings of GBV Ignore Structural Violence Against Migrant Women in France, in Freedman, J., Sahraoui, N. and Tastsoglou, E. (Eds.) *Gender-based violence in migration: Interdisciplinary, feminist and intersectional approaches,* Palgrave Macmillan, pp. 113-134.

GREVIO (2023), *Baseline Evaluation Report – Greece*, GREVIO/Inf(2023)23, at: https://rm.coe.int/grevio-s-baseline-evaluation-report-on-legislative-and-other-measures-/1680ad469d

OHCHR (2020), *COVID-19 and the rights of persons with disabilities: Guidance*, at: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Disability/COVID-19_and_The_Rights_of_Persons_with_Disabilities.pdf

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ: ΑΠΟ ΤΟ «ΕΚΤΑΚΤΟ» ΣΤΟ «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟ» ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΜΙΑΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου[α]

[α] Κοινωνιολόγος/Εγκληματολόγος, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Οι αλληλένδετες και διασταυρούμενες κρίσεις (χρηματοπιστωτική/οικονομική, υγειονομική, κλιματική, ενεργειακή κ.ά.), που παρατηρούνται σε παγκόσμιο επίπεδο και πηγάζουν από ένα νεοφιλελεύθερο οικονομικό σύστημα, το οποίο συλλειτουργεί με συστήματα καταπίεσης, ενέτειναν τις έμφυλες, φυλετικές, ταξικές ανισότητες και ασυμμετρίες. Ανεξάρτητα από το είδος της κρίσης, διαφαίνεται ότι οι γυναίκες και οι θηλυκότητες είναι δυσανάλογα ευάλωτες. Οι έμφυλες επιπτώσεις των κρίσεων έχουν αναλυθεί από φεμινίστριες ερευνήτριες, τονίζοντας τη μακρά ιστορία της περιθωριοποίησης ζητημάτων που άπτονται της έμφυλης ισότητας και δικαιοσύνης. Ως αποτέλεσμα, η οικονομική, κοινωνική και πολιτική συμμετοχή των γυναικών/θηλυκοτήτων κινδυνεύει ολοένα και περισσότερο. Ωστόσο, λιγότερο διερευνημένες είναι οι στρατηγικές που έχουν αναπτυχθεί από γυναίκες πολιτικούς για την αντιμετώπιση τέτοιων προκλήσεων και ιδίως για τη στήριξη υποκειμένων που βρίσκονται σε πιο επισφαλή θέση. Το κείμενο μέσα από μια φεμινιστική/διαθεματική προσέγγιση έχει ως αντικείμενο τη διερεύνηση της σύνθετης σχέσης της πολιτικής εκπροσώπησης των γυναικών και της έμφυλης απόκρισής τους σε περιόδους κρίσης(εων). Επιπλέον, αναδεικνύονται ερωτήματα, όπως: Οι κρίσεις μπορούν να επηρεάσουν την παρουσία των γυναικών στην πολιτική και η παρουσία τους αποτελεί απάντηση στις κρίσεις; Αναπτύσσουν οι γυναίκες πολιτικοί φεμινιστικές προσεγγίσεις και δίνουν ορατότητα στα υποκείμενα που υφίστανται τον αντίκτυπο αυτών των κρίσεων; Πώς η συνάρθρωση φύλου και κρίσεων παράγει νέες αποκρίσεις, συμμαχίες και αντιστάσεις;

Λέξεις Κλειδιά: Φεμινισμός, Κρίση, Πολιτική, Έμφυλη Ισότητα, Έμφυλη Δικαιοσύνη

GENDER AND POLITICAL PARTICIPATION IN CONTEMPORARY CRISES: FROM THE “STATE OF EMERGENCY” TO THE “EVERYDAY” PRIORITY OF A GENDER JUSTICE

Matina Papagiannopoulou[α]

[α] Sociologist/Criminologist, Panteion University

Abstract

The interconnected and intersecting crises (financial/economic, health, climate, energy, etc.) that have been observed globally, stemming from a neoliberal economic system, coexist with systems of oppression and have intensified gender, racial, and class inequalities and asymmetries. Regardless of the type of crisis, it is clear that women and femininities are disproportionately vulnerable. The gendered impacts of crises have been analyzed by feminist

researchers, highlighting the long history of marginalization of issues related to gender equality and justice. As a result, the economic, social, and political participation of women/femininities is increasingly at risk. However, less explored are the strategies developed by female politicians to address such challenges and in particular to support subjectivities who are in a more precarious position. The text, through a feminist/intersectional approach, aims to explore the complex relationship between women's political representation and gendered responses in times of crisis(es). In addition, questions are raised, such as: Can crises affect women's presence in politics and is their presence a response to crises? Do female politicians develop feminist approaches and give visibility to subjectivities who suffer the impact of these crises? How do gender and crises intersect in producing new responses, alliances and resistances?

Keywords: Feminism, Crisis, Politics, Gender Equality, Gender Justice

«Μα πού 'ναι τα χιόνια τ' αλλοτινά;»
Φρανσουά Βιγιόν

Εισαγωγή: Η προβληματοποίηση της έννοιας της κρίσης

Η σύγχρονη πραγματικότητα χαρακτηρίζεται και ερμηνεύεται ολοένα και περισσότερο με όρους κρίσης, σε τέτοιον βαθμό που η «κρίση» τείνει να γίνει αφενός μια μόνιμη «ετικέτα» για όλες τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αφηγήσεις (Roitman 2013) και αφετέρου σημαντικό πολιτικό και αναλυτικό σημαίνον. Η πληθωριστική χρήση του όρου διαφαίνεται να εκτείνεται όχι μόνον σχεδόν σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης ζωής, αλλά και στη ζωή ολόκληρου του πλανήτη (Koselleck 1996). Η πανταχού παρουσία της κρίσης επιτείνει και επιτείνεται από τη νεοφιλελεύθερη κυβερνολογική, ενώ ανασχεδιάζεται μέσω της «ασύμμετρης» διαχείρισής της (π.χ. εθνικές και κρατικές ιδιαιτερότητες, διαφοροποιημένα αποτελέσματα σε πληθυσμούς κ.λπ.) (Εμμανουηλίδης και Κουκουτσάκη 2013: 24). Ταυτόχρονα, η διαχείριση των κρίσεων ως καταστάσεων «εξαίρεσης» έχει θέσει το ζήτημα του μέλλοντος της πολιτικής ως κοινής δράσης μέσα σε δημοκρατικά και νόμιμα πλαίσια, καθώς συχνά τίθενται ζητήματα για τη νομιμότητα των λαμβανόμενων μέτρων. Οι σύγχρονες κριτικές της αφήγησης και της εργαλειακής λειτουργίας της κρίσης προειδοποιούν ότι οι διακηρύξεις για τις κρίσεις μπορούν να εξυπηρετήσουν διάφορες ομάδες και σκοπούς: τους/τις πολιτικούς να κυβερνούν και τα κόμματα να επιτίθενται στους πολιτικούς τους αντιπάλους. Μπορούν να αποτελέσουν ένα ιδεολογικό εργαλείο φίμωσης των αντιστάσεων, επίκρισης σε κυβερνήσεις και στις πολιτικές τους, επηρεασμού της πολιτικής ατζέντας ή ακόμα και μέσου για την προώθηση ενός καλύτερου μέλλοντος (Agamben 2013, Bergman-Rosamond κ.ά. 2022: 467). Επιπλέον, η γλώσσα της κρίσης απαιτεί να ακούμε προσεκτικά τις φωνές των υποκειμένων, λαμβάνοντας υπόψη τη θεσιακότητά τους, καθώς ο λόγος για την «κρίση» είναι ήδη ένας τρόπος «διαχείρισής» της (Μπάτλερ και Αθανασίου 2016: 214).

Τι σημαίνει, επομένως, αυτή η πληθωριστική παρουσία της κρίσης για την κατανόησή της ως πολιτικής έννοιας και για την κατανόηση της πολιτικής ή του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται και ασκείται; Ακόμα περισσότερο, υπάρχει φεμινιστική πολιτική κατά τις περιόδους αυτές που να ασκείται από γυναίκες πολιτικούς; Είναι οι γυναίκες πιο αποτελεσματικές πολιτικοί συγκριτικά με τους άνδρες σε περιόδους κρίσης; Και

επιπλέον, *«ποιων οι φωνές συμπεριλαμβάνονται και ποιων όχι»* κατά τη διαχείριση των κρίσεων; (Αθανασίου 2013: 19). Στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος «Gender discrimination in multiple crises-GENDER IN CRISIS»,[1] που υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/ΕΚΚΕ και το Πάντειο Πανεπιστήμιο, με αντικείμενο τη διερεύνηση των έμφυλων διακρίσεων σε περιόδους πολλαπλών κρίσεων (οικονομικής, υγειονομικής, ενεργειακής) στην Ελλάδα, εξετάστηκαν, μεταξύ άλλων πεδίων, τα προαναφερόμενα ερωτήματα μέσω της θεματικής ποιοτικής ανάλυσης του λόγου των γυναικών πολιτικών, όπως αποτυπώθηκε στα πρακτικά της ολομέλειας της Βουλής σχετικά με τα νομοσχέδια για: α) την «Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας» (Ν.4531/2018), και β) την «Προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων, πρόληψη και καταπολέμηση της έμφυλης βίας» (Ν.4604/2019). Επιπλέον, για τους σκοπούς της έρευνας διενεργήθηκε εκτενής βιβλιογραφική ανασκόπηση (desk research), τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται συνοπτικά στο παρόν κείμενο.

Η ισχυρή αίσθηση ότι οι κοινωνίες μας διανύουν την εποχή των κρίσεων δηλώνεται πλέον μέσω της χρήσης όρων, όπως η «πολυκρίση» (polycrisis), η μετα-κρίση, η διαρκής κρίση και η «μόνιμη κρίση» (permacrisis), οι οποίοι εισάγονται στο δημόσιο λεξιλόγιο και την επιστημονική ορολογία για να περιγράψουν την αίσθηση της συνεχιζόμενης ή ατέρμονης κατάστασης έκτακτης ανάγκης, όπως επίσης εκτεταμένων και επικαλυπτόμενων καταστροφικών συνεπειών για την οικονομία, την υγεία, το περιβάλλον και, γενικότερα, την ευημερία των πολιτών. Οι νέοι όροι δεικνύουν αφενός ότι οι διαφορετικές κρίσεις αλληλοεπιδρούν, έτσι ώστε ο συνολικός αντίκτυπός τους να υπερβαίνει κατά πολύ το άθροισμα κάθε μέρους, αφετέρου ότι αφορούν σταθερές νεοφιλελεύθερες τεχνικές επιβαλλόμενης απώλειας και τρωτότητας, οι οποίες επικαθορίζουν τους κυρίαρχους λόγους περί κοινωνίας, οικονομίας και πολιτικής. Ωστόσο, όπως σημειώνει το Μπάτλερ, το ζήτημα είναι πιο θεμελιώδες, καθώς έχει γίνει φανερό ότι αφορά *«καινοφανείς καπιταλιστικές τροπικότητες»* με συνέπειες στον παγκόσμιο πληθυσμό, οι οποίες δημιουργούν έναν ολοένα *«διευρυνόμενο ορίζοντα επισφάλειας και ένα νέο χωροχρονικό σχηματισμό στον οποίο η αποστέρηση είναι ο κανόνας»* (Αθανασίου και Μπάτλερ 2014).

Αν και η έννοια της κρίσης, όπως επισημαίνει ο Agamben (2013), αποτελεί πράγματι σύνθημα της σύγχρονης πολιτικής και για μεγάλο χρονικό διάστημα μέρος της «κανονικότητας» σε οποιοδήποτε τμήμα της κοινωνικής ζωής, ωστόσο έχει υποστεί μεταμόρφωση, καθώς πλέον αναφέρεται σε μια διαρκή κατάσταση. Μάλιστα, αυτή η αβεβαιότητα επεκτείνεται στο μέλλον, επ' αόριστον, ενώ η ιδέα της επίλυσης αναβάλλεται επανειλημμένα. Αναφερόμενος στην ερμηνεία του Agamben για την «κατάσταση εξαίρεσης» του Carl Schmitt, ο Fassin (2022: 461) επισημαίνει ότι, για ορισμένες κατηγορίες πληθυσμού, η κρίση γίνεται τρόπος ζωής (π.χ. για τον προσφυγικό/μεταναστευτικό πληθυσμό). Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της πανδημίας, η νέα κρίση συνάντησε τις ήδη υπάρχουσες «καταστάσεις εξαίρεσης», στις οποίες η απειλή, η δυστυχία και οι συγκρούσεις έχουν γίνει ο κανόνας και όχι μια περιστασιακή έκτακτη κατάσταση. Οι Fassin (2022) και Zetter (2022) περιγράφουν ότι οι κυβερνήσεις οικειοποιούνται την προσέγγιση της κρίσης για να τη θεσμοθετήσουν μόνιμα στις πολιτικές τους. Μέσω ενός παράλληλου συστήματος «νόμων», οι πολιτικές

εισάγουν συγκεκριμένους κανόνες επισφάλειας για διαφορετικές ομάδες και παράγουν, βασισμένες σε ιεραρχίες ανισότητας, έναν στρατό περιττών και αναλώσιμων υποκειμένων που υποκύπτουν σε ένα ειδικό καθεστώς επιτήρησης και τιμωρίας. Με λίγα λόγια, όπως επισημαίνει η Αθανασίου (2012: 56), σε αυτές τις συνθήκες η εξαίρεση μετατρέπεται σε κανόνα της διακυβέρνησης και η κρίση δεν ακυρώνει τις προϋπάρχουσες ανισότητες, αλλά *«λειτουργεί ως πύκνωση και εντατικοποίηση των ταξικών, έμφυλων και φυλετικών προνομίων»*.

Η κρίση δημιουργεί νέες κοινωνικές συνθήκες, διαταράσσει διάφορα πεδία της κοινωνικής εμπειρίας, αλλά επιπλέον διαμορφώνει τους λόγους και την κριτική, έτσι ώστε η κριτική να βρίσκεται διαρκώς σε «κρίση», καθώς η κρίση μπορεί να τεθεί υπό κριτική. Όπως τονίζει η Αθανασίου: *«η σύγχρονη κυβερνολογική της "κρίσης" ασκείται μέσω της παραγωγής και της διαχείρισης της αλήθειας [...] οι λόγοι της κρίσης γίνονται ένας τρόπος της κυβερνολογικής παραγωγής και διαχείρισης (παρά αποτροπής) της κρίσης»* (Μπάτλερ και Αθανασίου 2016: 213). Η κρίση διαφαίνεται ότι έχει μετατραπεί σε ένα ισχυρό κοινωνικο-πολιτικό φαντασιακό (Taylor 2002) και ο χαρακτηρισμός «κρίση» φαίνεται να εφαρμόζεται εύκολα σε πολλά διαφορετικά φαινόμενα: φτώχεια, πόλεμος, υγεία, ενέργεια, περιβάλλον κ.ο.κ., όπως επίσης και σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές. Ενώ οι κρίσεις αφθονούν, το να δηλωθεί κάτι ως κρίση συνιστά ένα πολύ αποτελεσματικό εργαλείο στη σημερινή πολιτική εργαλειοθήκη και στις νέες τεχνικές διακυβέρνησης. Έχει ήδη υπογραμμιστεί ότι οι κρίσεις τοποθετούν ορισμένα κράτη ή/και ηγέτες με ηρωικό τρόπο ως «σωτήρες» σε περιόδους έντονης αγωνίας (Fassin 2012), ενώ παράλληλα έχει αναλυθεί η συντριβή του δημόσιου διαλόγου εν μέσω των παιχνιδιών εξουσίας των δημοκρατικών κυβερνήσεων που επεκτείνουν υπερβολικά την εμβέλειά τους (Wynn 2021), μέσω μιας νεκροπολιτικής που στηρίζει τη λήψη αποφάσεων σχετικά με το ποιες κοινότητες είναι πιο πιθανό να επιβιώσουν και ποιες είναι πιο πιθανό να αφανιστούν (Rouse 2021, Παπαγιαννοπούλου 2023).

Οι οικονομικές και άλλες κρίσεις είναι έμφυλα καθορισμένες ως προς την επίδρασή τους, τους παράγοντες που τις δημιουργούν και τις απαντήσεις πολιτικής, και έχουν δραματικό αντίκτυπο στα δικαιώματα των γυναικών, των φυλοδιαφορετικών ατόμων και ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού (Παπαγιαννοπούλου και Μοσχοβάκου 2022), ενώ είναι επίσης επιζήμιες για διαφορετικές περιθωριοποιημένες ομάδες γυναικών (π.χ. με αναπηρίες, άνεργες, τρανς κ.λπ.) (Emejulu and Bassel 2015, Kantola and Lombardo 2017). Στην πραγματικότητα, αν και οι προοπτικές, οι ιδέες και οι φωνές των γυναικών/θηλυκοτήτων περιθωριοποιούνται, ωστόσο οι πολιτικές παραμένουν κατά βάση μη ευαισθητοποιημένες ως προς το φύλο (Clancy and Feenstra 2019) και άλλα χαρακτηριστικά. Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι η έννοια της ευαλωτότητας επενδύεται με διαφορετικά νοήματα (Heikkilä and Mustaniemi-Laakso 2023), και δημιουργείται, έτσι, μια ιεραρχία στην «κλίμακα προστασίας» των ευάλωτων πληθυσμών, ρυθμίζοντας ποια υποκείμενα αξίζουν να τύχουν προστασίας των δικαιωμάτων τους και ποια αποκλείονται όλο και περισσότερο από αυτήν, θέτοντας νέους κανόνες στο «νέο κανονικό». Ακόμα χειρότερα, αναπτύσσεται ένα πλαίσιο ευαλωτοποίησης (vulnerabilization), όπου τα άτομα χρειάζεται να αποδείξουν τον βαθμό της ευπάθειάς τους, έτσι ώστε να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες, πόρους και αγαθά.

Έμφυλες ασυμμετρίες στην πολιτική και κρίσεις

Η ερευνητική εστίαση για τη σχέση των γυναικών με την πολιτική διαδικασία, καθώς και η διερεύνηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τη συμμετοχή τους αποτελούν πρόσφατο πεδίο τόσο στην πολιτική επιστήμη όσο και στον χώρο της έρευνας, καθώς *«η δυτική πολιτική θεωρία αδιαφόρησε για τις γυναίκες»* (Bryson 2005: 15), ενώ επί πολλές δεκαετίες παρέμειναν στη σκιά του επιστημονικού ενδιαφέροντος (Παντελίδου-Μαλούτα 1987). Πλέον, έχει αναπτυχθεί πλούσια βιβλιογραφία για την ουσιαστική (substantive) εκπροσώπηση των γυναικών, όπως επίσης για τη διερεύνηση της υπόθεσης εάν η συμμετοχή τους αυξάνει την πιθανότητα να εκπροσωπηθούν επαρκώς τα συμφέροντα των γυναικών ως ομάδα και εάν οι κυβερνητικοί θεσμοί λειτουργούν πιο αποτελεσματικά λόγω του ξεχωριστού υπόβαθρου και στιλ διακυβέρνησης των γυναικών (Zamfir 2024). Οι συνέπειες των κρίσεων καθιστούν σαφές αυτό που οι ερευνήτριες/-ές του φύλου και της πολιτικής γνώριζαν εδώ και πολύ καιρό: οι κρίσεις και τα επακόλουθά τους έχουν βαθιές έμφυλες συνέπειες για την πολιτική και την πολιτική εξουσία (O'Brien and Piscopo 2023).

Ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζεται η πολιτική εκπροσώπηση των γυναικών κατά τη διάρκεια μιας κρίσης αντικατοπτρίζει τον τρόπο με τον οποίο τα έμφυλα στερεότυπα αποδίδονται τόσο σε πολιτικούς όσο και σε τύπους κρίσεων. Αυτές οι συνδέσεις παραμένουν στο φαντασιακό, ακόμη και όταν οι φεμινίστριες εργάζονται για να ξεπεραστούν διχοτομικές και ουσιοκρατικές αντιλήψεις για το φύλο. Καθώς οι κρίσεις εύκολα πλαισιώνονται ως καταστροφές ή απειλές, και συχνά περιγράφονται με όρους παρόμοιους με στρατιωτικές συγκρούσεις, οι ψηφοφόροι προτιμούν κυρίαρχα «αρρενοποιημένα» πρότυπα άσκησης της πολιτικής (Blanton et al. 2019). Ακόμη και στην απουσία κρίσης, η παρουσία των γυναικών στην πολιτική ηγεσία δημιουργεί μια ασυμφωνία κοινωνικών ρόλων, επηρεάζοντας τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα αξιολογούν την απόδοση μιας γυναίκας πολιτικού (Rosette et al. 2015), ιδίως εάν ενεργεί αντίθετα με τις έμφυλες κοινωνικές προσδοκίες επιτέλεσης του ρόλου της (Rudman et al. 2012). Όταν οι κρίσεις δημιουργούν συνάφεια κοινωνικών ρόλων για τις γυναίκες πολιτικούς, θα οδηγήσουν σε υψηλά ποσοστά αποδοχής τους, ενώ αντίθετα, κάθε φορά που μια κρίση προκαλεί ασυμφωνία ρόλου, θα τροφοδοτηθεί το αφήγημα για τις γυναίκες ως «ακατάλληλες ηγέτιδες». Επιπλέον, οι έγχρωμες γυναίκες, όσες προσδιορίζονται ως queer ή οι γυναίκες με αναπηρίες βιώνουν ένα επιπλέον στρώμα προκαταλήψεων και περιπλέκουν περαιτέρω την έννοια του έμφυλου διπλού δεσμού ως διατομεακής διπλής δέσμευσης σε σχέση με τις απαντήσεις στις γυναίκες σε ηγετικούς πολιτικούς ρόλους (Yates 2019).

Συγκεκριμένα, ορισμένοι τομείς πολιτικής γίνονται πιο συχνά αντιληπτοί είτε ως «ανδρικοί» (π.χ. ασφάλεια, οικονομία) είτε ως «γυναικείοι» (π.χ. υγεία, περιβάλλον). Όταν οι γυναίκες πολιτικοί έρχονται αντιμέτωπες με μια κρίση σε μια παραδοσιακή σφαίρα ανδρικής πολιτικής, όπως μια οικονομική ύφεση, θα δυσκολευτούν να δημιουργήσουν συνάφεια κοινωνικών ρόλων μέσω του πλαισίου της κρίσης, συγκριτικά με έναν τομέα πολιτικής που παραδοσιακά εκλαμβάνεται ως «γυναικείος», όπως η υγεία (Davidson-Schmich et al. 2023). Στις αναπτυσσόμενες χώρες, υποστηρίζεται ότι η μεγαλύτερη εκπροσώπηση των γυναικών πολιτικών αύξησε τις επενδύσεις σε τομείς που σχετίζονται

με τις ανάγκες των γυναικών και των παιδιών, συμπεριλαμβανομένης της υγείας και της εκπαίδευσης, ενίσχυσε την ποιότητα των θεσμικών οργάνων, μείωσε τη διαφθορά και την ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών (Bhalotra and Clots-Figueras 2014, Brollo and Troiano 2016). Ενώ ορισμένες μελέτες στις ΗΠΑ και την Ισπανία δεν βρίσκουν σημαντικό αντίκτυπο των γυναικών πολιτικών στις δημόσιες δαπάνες (Ferreira and Gyourko 2014, Bagues and Campa 2021), έρευνες στη Γαλλία και τη Γερμανία έδειξαν ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά γυναικών πολιτικών επηρεάζουν τις επιλογές πολιτικής, δίνοντας προτεραιότητα στα ζητήματα των γυναικών, στην παιδική φροντίδα και στις υπηρεσίες υγείας (Lippmann 2022, Baskaran and Hessami 2023, Hessami and Baskaran 2020). Επιπλέον, μελέτες δεικνύουν ότι η πολιτική εκπροσώπηση των γυναικών συμβάλλει σε αλλαγές στις εγχώριες και διεθνείς πολιτικές, συμπεριλαμβανομένων των υψηλότερων δαπανών για την υγεία (Bhalotra and Clots-Figueras 2014, Mavisakalyan 2014), την εκπαίδευση (Clots-Figueras 2012), την ψήφιση νόμων και την αύξηση δαπανών για τις ανάγκες γυναικών (Chattopadhyay and Duflo 2004, Clots-Figueras 2011). Οι γυναίκες πολιτικοί έχουν συσχετιστεί με αποτελέσματα, όπως η καλύτερη ποιότητα των θεσμών και οι υψηλότεροι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης (Mavisakalyan and Tarverdi 2018).

Η πανδημία Covid-19 αναζωπύρωσε το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την εξέταση του τρόπου με τον οποίο η εκπροσώπηση των γυναικών μπορεί να επηρεάσει την πολιτική απόκριση (Kakepaki 2002) και αρκετές μελέτες έδειξαν ότι οι γυναίκες πολιτικοί ήταν πιο επιτυχημένες από τους άνδρες στην καταπολέμηση της πανδημίας και στη μείωση των επιβαρύνσεων για την υγεία στον πληθυσμό (π.χ. κρούσματα, νοσηλεία, θάνατοι) (Garikipati and Kambhampati 2021, Bruce et al. 2022). Σύμφωνα με το UN Women (2020: 3), οι γυναίκες αρχηγοί των κυβερνήσεων στη Δανία, την Αιθιοπία, τη Φινλανδία, τη Γερμανία, την Ισλανδία, τη Νέα Ζηλανδία και τη Σλοβακία αναγνωρίστηκαν για την ταχύτητα της ανταπόκρισης, η οποία δεν περιλάμβανε μόνον μέτρα περιορισμού, κοινωνικής απόστασης και τεστ διαγνωστικού ελέγχου, αλλά και τη διαφανή επικοινωνία του θέματος της πανδημίας με συμπόνια και παροχή πληροφόρησης. Επιπρόσθετα, η Piscopo (2020) προβαίνει σε μια πιο προσεκτική ερμηνεία, επισημαίνοντας ότι η σύνδεση μεταξύ των γυναικών πολιτικών και της καλύτερης απόδοσης στην πανδημία μπορεί να είναι ψευδής, αν και δεν απορρίπτει εντελώς τη σχέση μεταξύ της ηγεσίας των γυναικών και της κρατικής ικανότητας, προτείνοντας ότι ίσως οι γυναίκες πολιτικοί έχουν περισσότερες κοινωνικές ανησυχίες και ως εκ τούτου προτείνουν πολιτικές που διευρύνουν την κρατική ικανότητα.

Η οικονομική κρίση του 2008 που προηγήθηκε της πανδημίας αποτελεί παράδειγμα ενός πλαισίου κρίσης στο οποίο απέτυχε η συμπερίληψη του φύλου. Παρά τις καλά τεκμηριωμένες έμφυλες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και τις επακόλουθες πολιτικές λιτότητας (Καραμεσίνη και Rubery 2015), είναι πλέον προφανές ότι η εισαγωγή της διάστασης του φύλου στα μέτρα αντιμετώπισης δεν υλοποιήθηκε στην ΕΕ (Cavaghan 2017). Η οικονομική πολιτική αποδείχθηκε απρόσιτη για τη φεμινιστική γνώση και τις έμφυλα ευαισθητοποιημένες παρεμβάσεις (Cavaghan 2017, Elomäki and Kantola, 2021). Η απάντηση της ΕΕ που επικεντρώθηκε στη λιτότητα ήταν «σιωπηλή» σχετικά με το φύλο και τη φροντίδα (Elomäki and Kantola 2021), κάτι που επαναλήφθηκε και στα μέτρα για τον Covid-19. Γενικά, η νέα αρχιτεκτονική οικονομικής διακυβέρνησης

υποδηλώνει έλλειψη δημοκρατικών χώρων για να συζητηθεί η κρίση και οι έμφυλες συνέπειές της. Η Cavaghan (2017) δείχνει πόσο δύσκολο ήταν για τους φορείς της έμφυλης ισότητας να εισαγάγουν τη φεμινιστική γνώση στις διαδικασίες λήψης οικονομικών αποφάσεων στην ΕΕ σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Ορισμένες/-οι υποστήριξαν ότι η οικονομική κρίση αντιπροσώπευε τον *«θάνατο των φαλλοκρατών»* και προέβλεψαν μια *«μνημειώδη μετατόπιση της εξουσίας στις γυναίκες»* (Salam 2009: 65) ως απάντηση στις καταχρήσεις ενός ανδροκρατούμενου χρηματοπιστωτικού τομέα που ενθάρρυνε συμπεριφορές που επιτάχυναν την κρίση (Prügl 2012). Εντούτοις, σύμφωνα με τους Blanton κ.ά. (2019), οι οικονομικές κρίσεις όχι μόνον δεν οδήγησαν σε υψηλότερα επίπεδα εκπροσώπησης των γυναικών στα αιρετά αξιώματα, αλλά η ζημιά στη «δεξαμενή» των γυναικών υποψηφίων συνεχίζεται για χρόνια μετά την κρίση, καθώς οι οικονομικές δυσκολίες και άλλες αντίξοες συνθήκες που προκαλούνται από τις κρίσεις είναι πιθανό να εμποδίσουν την ενδυνάμωσή τους, λόγω της αισθητής μείωσης της συμμετοχής τους στο επίσημο εργατικό δυναμικό, στους οικονομικούς πόρους και την τριτοβάθμια εκπαίδευση, ενισχύοντας την επιμονή των ιεραρχικών κοινωνικών δομών και επιδεινώνοντας τις διακρίσεις και τις ανισότητες που αντιμετωπίζουν στην πολιτική.

Η αυξανόμενη βιβλιογραφία που διερευνά τον ρόλο των γυναικών στη διακυβέρνηση της κλιματικής αλλαγής υποδηλώνει ότι οι γυναίκες, ειδικά στις ανεπτυγμένες χώρες, ευνοούν τον περιβαλλοντισμό σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες ομολόγους τους και ότι η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στη διακυβέρνηση οδηγεί σε θετικά περιβαλλοντικά αποτελέσματα. Ωστόσο, διαφαίνεται ότι η αναπαράσταση της κλιματικής αλλαγής διαμορφώνει την ατζέντα και καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο εξετάζονται ορισμένες λύσεις, ενώ άλλες παραβλέπονται ή αποσιωπούνται. Ο τρόπος με τον οποίο απεικονίζεται και προβληματοποιείται η κλιματική αλλαγή επηρεάζει την προώθηση και τον αποκλεισμό διαφόρων λύσεων στον τομέα της πολιτικής (Borràs Escayola et al. 2025). Για παράδειγμα, η βιοφυσική αναπαράσταση της κλιματικής αλλαγής αγνοεί τις διαφοροποιημένες εμπειρίες των υποκειμένων (δηλαδή την ευάλωτη κατάσταση και την ικανότητα προσαρμογής τους βάσει φύλου, τάξης ή φυλής), ενώ είναι σημαντικό να αντιμετωπιστεί ως κοινωνικό φαινόμενο, αποφεύγοντας την απλοποίηση της πολυπλοκότητας και της διασταύρωσης πολλαπλών αξόνων καταπίεσης, διακρίσεων και προνομίων, όπως η τάξη, η εθνικότητα, η φυλή ή το φύλο, που επηρεάζουν τις διαφορετικές επιπτώσεις και τις αντιδράσεις προσαρμογής και μετριασμού στην κλιματική αλλαγή, λόγω των ανισοτήτων που εμποδίζουν τη διαφοροποίηση πρόσβασης σε πόρους και δομές λήψης αποφάσεων (Borràs Escayola et al. 2025).

Συμπερασματικές σκέψεις

Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση αναδεικνύεται ότι η φεμινιστική διακυβέρνηση εντός των πολιτικών θεσμών μπορεί να διαδραματίσει ρόλο στη διασφάλιση της συμπερίληψης της διάστασης του φύλου στην απόκριση στις κρίσεις, αλλά δύναται να συμβεί και ακριβώς το αντίθετο: δηλαδή, οι κρίσεις μπορεί να αποδυναμώσουν ή να παραγκωνίσουν τα πλαίσια διακυβέρνησης που έχουν σχεδιαστεί για την υποστήριξη της έμφυλης ισότητας. Φαίνεται ότι, αν και η φεμινιστική διακυβέρνηση παρέχει θεσμική συνέχεια στη χάραξη πολιτικής για την ισότητα των φύλων, ωστόσο μπορεί να παραμεριστεί σε περιόδους κρίσεων. Η ιδέα ότι η ταυτότητα ενός/μιας πολιτικού, συμπεριλαμβανομένου

του φύλου, μπορεί να επηρεάσει τα αποτελέσματα της πολιτικής υποστηρίζεται από έναν αυξανόμενο όγκο εμπειρικής έρευνας.

Σταδικά δημιουργείται μια νέα ερευνητική ατζέντα για το φύλο και την πολιτική σε περιόδους κρίσης. Εντούτοις, δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς εάν και ποιες είναι οι στρατηγικές που έχουν αναπτυχθεί από γυναίκες πολιτικούς για την αντιμετώπιση τέτοιων προκλήσεων, και τα αποτελέσματα διαφοροποιούνται ανάλογα με το είδος, το εύρος και τη σοβαρότητα της κρίσης. Η ικανότητα των γυναικών να ασκούν αποτελεσματική πολιτική αμφισβητείται, καθώς το πεδίο της πολιτικής έχει δημιουργηθεί από άνδρες για άνδρες, με την επιτομή της έλλειψης γυναικών ως πρωθυπουργών και προέδρων κυβερνήσεων (Jalalzai 2013), ενώ παράλληλα διαφαίνεται ότι οι κρίσεις παρουσιάζουν ευκαιρίες αλλά και κίνδυνο για τις γυναίκες πολιτικούς, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της κάθε κρίσης. Η περιοχή του ζητήματος της κρίσης, η φύση της κρίσης και το είδος της επικοινωνίας που απαιτείται σε μια δεδομένη στιγμή, διασταυρώνονται με το φύλο ενός/μιας πολιτικού (Davidson-Schmich et al. 2023).

Επιπρόσθετα, αναδεικνύεται ότι υπάρχει περιθωριοποίηση των ζητημάτων που άπτονται της έμφυλης ισότητας και δικαιοσύνης κατά τις πολλαπλές κρίσεις από την πολιτική ατζέντα των κομμάτων. Ως αποτέλεσμα, η οικονομική, κοινωνική και πολιτική συμμετοχή των γυναικών κινδυνεύει ολοένα και περισσότερο. Η πολιτική «έκτακτης ανάγκης» συνήθως σημαίνει «ανδροκεντρική» πολιτική, κατά την οποία οι κυβερνήσεις, για να διευκολύνουν την ταχεία λήψη αποφάσεων, παρακάμπτουν τα κοινοβούλια και λαμβάνουν αποφάσεις μεταξύ κλειστών κύκλων υπουργών και συμβούλων (π.χ. με πράξεις νομοθετικού περιεχομένου). Καθώς οι γυναίκες παραμένουν εκτός υπουργικών θέσεων, πιθανότατα αποκλείονται και από τέτοιες διαδικασίες λήψης αποφάσεων – επιβεβαιώνοντας αυτό που στη βιβλιογραφία ονομάζεται ως φύλαξη της πύλης εισόδου σε ανώτατες θέσεις (gate-keeping).

Η κρίση αλληλεπιδρά με –και μεταμορφώνει– τα έμφυλα πρότυπα που διαμορφώνουν τις γυναίκες, αλλά και την πρόσβαση στην εξουσία, όπως επίσης την υιοθέτηση και την εφαρμογή πολιτικών για την προώθηση των δικαιωμάτων των γυναικών. Υπερτονίζονται οι έμφυλες διαφορές στην πολιτική συμπεριφορά και η πολιτικότητα των γυναικών εξετάζεται μόνο σε αντιπαράθεση με αυτή των ανδρών (Παντελίδου-Μαλούτα 1987: 10-11). Άνδρες και γυναίκες θεωρούνται ομοιογενείς κοινωνικές κατηγορίες, χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις και χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η διαθεματικότητα, ενώ οι μεταξύ τους διαφορές αντιμετωπίζονται συγχρόνως ως εξηγήσεις με παραπομπές στη «φύση» των γυναικών. Οι κρίσεις επιδρούν στην ενίσχυση έμφυλων προϊδεάσεων και παραδοσιακών έμφυλων κανόνων για την άσκηση πολιτικής από άνδρες και γυναίκες.

Το είδος της κρίσης μπορεί να επηρεάσει την πρόσβαση, τη θητεία και την έξοδο των γυναικών από την πολιτική ηγεσία. Πολλές κρίσεις απαιτούν αρρενοποιημένες ηγετικές ιδιότητες, όπως δύναμη και αποφασιστικότητα, ιδιότητες που παραδοσιακά συνδέονται με τους άνδρες. Ορισμένες κρίσεις μπορεί να ενεργοποιήσουν έμφυλα στερεότυπα που απεικονίζουν τις γυναίκες ως πιο ειλικρινείς, διαφανείς και αξιόπιστες, δημιουργώντας εκκλήσεις προς αυτές να συμβάλλουν στη διάσωση. Όταν η δυσπιστία των ψηφοφόρων στους πολιτικούς θεσμούς είναι υψηλή, τα κόμματα έχουν περισσότερες γυναίκες

υποψήφιες. Οι κρίσεις μπορεί να είναι στιγμές ευκαιρίας, κατά τις οποίες οι γυναίκες μπορούν να αποκτήσουν εκτελεστικά αξιώματα, αλλά προκύπτει επίσης ότι οι ψηφοφόροι θεωρούν πως η ηγεσία των ανδρών προτιμάται όταν οι κοινωνίες βρίσκονται σε συνθήκες υψηλής απειλής, καθώς προτιμούν την «ισχυρή» ηγεσία που συνδέεται στερεοτυπικά με την αρρενωπότητα και τους άνδρες.

Η θεωρία του «γυάλινου γκρεμού» φαίνεται να επιβεβαιώνεται, καθώς, αν και δίνονται στις γυναίκες θέσεις εξουσίας σε περιόδους επισφάλειας, ωστόσο είναι προετοιμασμένες να αποτυγχάνουν (Ryan and Haslam, 2005). Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η θεωρία αναπτύχθηκε για να διερευνήσει την τοποθέτηση των γυναικών σε ηγετικές θέσεις, σε περιόδους αντίξοων συνθηκών, καθώς μπορεί να προκαλέσει αρνητικές έμφυλες αντιλήψεις και έτσι να χρησιμοποιηθεί ως απόδειξη για την ακαταλληλότητά τους σε τέτοιους ρόλους (Ryan and Haslam 2007). Η πολιτική «έκτακτης ανάγκης» ενισχύει την αρρενωπή κατασκευή της εκτελεστικής εξουσίας και οδηγεί στον αποκλεισμό γυναικών πολιτικών και εμπειρογνωμόνων από τις ομάδες διαχείρισης κρίσεων (Piscopo 2021). Όπως αναφέρουν οι O'Brien και Piscopo (2023), η (α)συμφωνία των κοινωνικών ρόλων παραμένει ένας σημαντικός θεωρητικός φακός για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ο τύπος της κρίσης αλληλεπιδρά με την υποστήριξη για «ανδρικά» και «γυναικεία» στιλ εξουσίας, και επιπλέον ο απόηχος μιας κρίσης έχει σημαντικές επιπτώσεις για την πρόσβαση και τη διατήρηση της εξουσίας των γυναικών, όπως επίσης για το νομικό καθεστώς και τα πολιτικά δικαιώματά τους. Μολονότι οι κρίσεις εντείνουν τις ιεραρχίες περιθωριοποίησης και επισφάλειας και επιδεινώνουν τις υφιστάμενες ανισότητες, ωστόσο συνιστούν μια ευκαιρία να ξανασκεφτούμε τα υπάρχοντα πρότυπα διακυβέρνησης και τους έμφυλους κανόνες που τα στηρίζουν, καθώς έχουν τη δυνατότητα να διαταράξουν και να μεταμορφώσουν την πολιτική και το πεδίο του «πολιτικού». Επομένως, το ζήτημα είναι να αναπτυχθεί μια φεμινιστική/διαθεματική κριτική για τους τρόπους με τους οποίους, όπως έλεγε η Σκοτ (1997: 314), *«η πολιτική κατασκευάζει το φύλο και το φύλο την πολιτική»,* αλλά αυτή τη φορά σε περιόδους διαρκών κρίσεων.

Σημειώσεις

[1] Το Πρόγραμμα εντάσσεται στην Πρωτοβουλία «Greece 2.0, Basic Research Financing Action (Horizontal support of all Sciences), Sub-action II, Funding Projects in Leading-Edge Sectors)» και χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) (Project Number:016260, Project Acronym: GENDER IN CRISIS, Decision of the HFRI Director Ref.No.:72897-11/10/2023).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αθανασίου, Α. (2013), Η κρίση ως τεχνική κανονικοποίησης, ή πώς παράγεται αυτό που υπάρχει ήδη, στο *Μεταβολές + Ανασημασιοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της κρίσης*, Στρογγυλό τραπέζι: «Όταν το φύλο (δεν) συνάντησε την κρίση. Εκτοπισμένα σώματα και απούσες προσεγγίσεις (Βόλος, 1-3 Νοεμβρίου 2013), σσ.

16-21, https://www.arch.uth.gr/crisisconference/proceedings/LettersPDF/strogylotrapezi.pdf

Αθανασίου, Α. (2012), *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης». Κριτικές και αντιστάσεις*. Αθήνα, Σαββάλας.

Αθανασίου, Α. και Μπάτλερ, Τζ. (2014), Κρίση, κριτική και οι δυνατότητες της πολιτικής. Συνέντευξη της Αθηνάς Αθανασίου και της Τζούντιθ Μπάτλερ στην Ειρήνη Αβραμοπούλου, *Εφημερίδα «Αυγή»* (26 Ιανουαρίου), https://www.avgi.gr/politiki/83034_krisi-kritiki-kai-oi-dynatotites-tis-politikis

Bryson, V. (2005), *Φεμινιστική πολιτική θεωρία*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Εμμανουηλίδης, Μ. και Κουκουτσάκη, Α. (2013), *Χρυσή Αυγή και στρατηγικές διαχείρισης της κρίσης,* Αθήνα, Futura.

Καραμεσίνη, Μ. και Rubery, J. (επιμ.) (2015), *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων,* Αθήνα, Νήσος.

Μπάτλερ, Τζ. και Αθανασίου, Α. (2016), *Απ-αλλοτρίωση. Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα, Τόπος.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (1987), Γυναίκες και πολιτική. Γυναίκες και πολιτική επιστήμη. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No. 65, σσ. 3-22.

Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2023), Πολιτικές διαχείρισης της έμφυλης βίας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της πανδημίας: Λόγοι, δράσεις και αντιδράσεις, στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.). *Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21ο αιώνα. Πρακτικά 8ου Τακτικού Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας/ΕΚΕ* (13-15/10/2022), σσ. 778-788. https://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/inline-files/eke_conference_book_v8_2.pdf

Παπαγιαννοπούλου, Μ. και Μοσχοβάκου, Ν. (2022), Δεν είμαστε όλες σε αναμονή για τη «λήξη» της πανδημίας: φεμινιστικές αρθρώσεις για την έμφυλη βία στη Λατινική Αμερική, *Κοινωνική Πολιτική*, Αφιέρωμα Έμφυλες προσεγγίσεις της κοινωνικής πολιτικής, Επιμέλεια: Μ. Στρατηγάκη, τομ. 16, σσ. 94-112, http://eekp.gr/wp-content/uploads/2022/06/EEKP-PERIODIKO-T16-7-94-112.pdf

Σκοτ, Τζ. (1997), «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο Ε. Αβδελά και Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 285-327.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Agamben, G. (2013), The Endless Crisis as an Instrument of Power: In conversation with Giorgio Agamben. *Verso Blog*. 4 June, translated from the German interview published in *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (24 May 2013). https://www.versobooks.com/blogs/news/1318-the-endless-crisis-as-an-instrument-of-power-in-conversation-with-giorgio-agamben

Bagues, M. and Campa, P. (2021), Can gender quotas in candidate lists empower women? Evidence from a regression discontinuity design, *Journal of Public Economics,* Vol. 194, 104315.

Baskaran, T. and Hessami, Z. (2023), Women in political bodies as policymakers, *Review of Economics and Statistics*, pp. 1-46.

Bergman-Rosamond, A., Gammeltoft-Hansen, T., Hamza, M., Hearn, J., Ramasar, V. and Rydstrom, H. (2022), The case for interdisciplinary crisis studies, *Global Discourse,* Vol.12, No 3-4, pp. 465-486.

Bhalotra, S. and Clots-Figueras, I. (2014), Health and the political agency of women, *American Economic Journal: Economic Polic*y, Vol. 6, No 2, pp. 164-197.

Blanton, R., Blanton, S. and Peksen, D. (2019), The gendered consequences of financial crises: A cross-national analysis, *Politics & Gender*, Vol.15, No 4, pp. 941-970.

Borràs Escayola, M., Ravera, F. and Rivera-Ferre, M.G. (2025), Is climate change the problem? A feminist analysis of climate change discourses in Spain and Catalonia, *Environmental Science and Policy*, Vol. 163, 103970.

Brollo, F. and Troiano, U. (2016), What happens when a woman wins a close election? Evidence from Brazil, *Journal of Development Economics,* Vol. 122, pp. 28-45.

Bruce, R., Cavgias, A., Meloni, L. and Remígio, M. (2022), Under pressure: Women's leadership during the COVID-19 crisis, *Journal of Development Economics,* Vol. 154, 102761.

Cavaghan, R. (2017), *Making Gender Equality Happen: Knowledge, Change and Resistance in EU Gender Mainstreaming,* NY, Routledge.

Clancy, J. and Feenstra, M. (2019), Women, Gender Equality and the Energy Transition in the EU. Study requested by the FEMM committee. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs. Directorate General for Internal Policies of the Union.

Clots-Figueras, I. (2011), Women in politics: Evidence from the Indian states, *Journal of Public Economics*, Vol. 95, No 7, pp. 664-690.

Davidson-Schmich, L. K., Jalalzai, F. and Och, M. (2023), Crisis, gender role congruency, and perceptions of executive leadership, *Politics & Gender*, Vol. 19, No 3, pp. 900-907.

Elomaki, A. and Kantola, J. (2021), *Feminist governance in the European Parliament: The political struggle over the Inclusion of gender in the EU's Covid-19 Response*. Presented at 'Gender and Politics in Covid-19 Crisis: Including a Gender Perspective in Responses and Recovery' Workshop.

Emejulu, A. and Bassel, L. (2015), Minority women, austerity and activism, *Race & Class*, Vol. 57, No 2, pp. 86-95.

Fassin, D. (2022), Crisis as experience and politics, *Global Discourse,* Vol. 12, No 3-4, pp. 460-464.

Fassin, D. (2012), *Humanitarian Reason: A Moral History of the Present*, Berkeley, CA, University of California Press.

Ferreira, F. and Gyourko, J. (2014), Does gender matter for political leadership? The case of U.S. mayors, *Journal of Public Economics,* Vol. 112, pp. 24-39.

Garikipati, S. and Kambhampati, U. (2020), Women leaders are better at fighting the pandemic. *VoxEU.org,* 21 June.

Heikkilä, M. and Mustaniemi-Laakso, M. (2023), Introduction: Approaches to vulnerability in times of crisis. *Human Rights Revue,* Vol. 24, pp. 151-170.

Hessami, Z. and Baskaran, T. (2020). Women as policymakers do make a difference, *VoxEU.org,* 18 February.

Jalalzai, F. (2013), *Shattered, Cracked, or Firmly Intact? Women and the Executive Glass Ceiling Worldwide,* NY, Oxford University Press.

Kakepaki, M. (2022), *Women in Governance*, Athens, National Centre for Social Research (EKKE), https://progender.panteion.gr/wp-content/uploads/2022/10/Report_Women-in-Governance.pdf

Kantola, J. and Lombardo, E. (2017), *Gender and the Economic Crisis: Politics, Institutions and Intersectionality*, Basingstoke, Palgrave.

Koselleck, R. (1996), Remarks on the History of the Concept of Crisis, in R. Lilly and J. Sallis (Eds.), *The Ancients and the Moderns*, Bloomington, Indiana University Press, pp. 148-158.

Lippmann, Q. (2022), Gender and lawmaking in times of quotas, *Journal of Public Economics,* Vol. 207, 104610.

Mavisakalyan, A. (2014), Women in cabinet and public health spending: Evidence across countries, *Economics of Governance,* Vol. 15, No 3, pp. 281-304.

Mavisakalyan, A. and Tarverdi, Y. (2018), *Gender and Climate Change: Do Female Parliamentarians Make Difference?* GLO Discussion Paper, No. 221, Global Labor Organization/GLO, Maastricht.

O'Brien, D. Z. and Piscopo, J. M. (2023), Gender and political representation in times of crisis, *Politics & Gender*, Vol. 19, No 3, pp. 891-899.

Piscopo, J. M. (2021), To 'build back better,' listen to women, *World Politics Review*, October 12.

Piscopo, J. M. (2020), Women leaders and pandemic performance: A spurious correlation, *Politics & Gender*, Vol. 16, No 4, pp. 951-959.

Prügl, E. (2012), If Lehman Brothers had been Lehman Sisters ...: Gender and myth in the aftermath of the financial crisis, *International Political Sociology*, Vol. 6, No 1, pp. 21-35.

Roitman, J. L. (2012), Crisis. *Political Concepts: A Critical Lexicon*, New York.

Rosette, A. S., Mueller, J. S. and Lebel, R. D. (2015), Are male leaders penalized for seeking help? The influence of gender and asking behaviors on competence perceptions. *Leadership Quarterly*, Vol. 26, No 5, pp. 749-762.

Rudman, L. A., Moss-Racusin, C. A., Phelan, J. E. and Nauts, S. (2012), Status incongruity and backlash effects: Defending the gender hierarchy motivates prejudice against female leaders, *Journal of Experimental Social Psychology,* Vol. 48, No 1, pp. 165-179.

Rouse, C. M. (2021), Necropolitics vs. biopolitics: Spatialization, white privilege, and visibility during a pandemic, *Cultural Anthropology,* Vol. 36, No 3, pp. 360-367.

Ryan, M. K. and Haslam, S. A. (2005), The glass cliff: Evidence that women are over-represented in precarious leadership positions, *British Journal of Management,* Vol. 16, pp. 81-90.

Ryan, M. K. and Haslam, S. A. (2007), The glass cliff: Exploring the dynamics surrounding the appointment of women to precarious leadership positions, *The Academy of Management Review,* Vol. 32, No 2, pp. 549-572.

Salam, R. (2009), The Death of Macho, *Foreign Policy.com*

Taylor, Ch. (2002), Modern social imaginaries, *Public Culture*, Vol. 14, No 1, pp. 91-123.

UN Women (2020), *Covid-19 and Women's Leadership: From an Effective Response to Building Back Better, Policy Brief No. 18,* NY.

Wynn, L. L. (2021), The pandemic *imaginerie*: Infectious bodies and military-police theater in Australia. *Cultural Anthropology,* Vol. 36, No 3, pp. 350-359.

Yates, C. (2019), 'Show us you care!' The gendered psycho-politics of emotion and women as political leaders, *European Journal of Politics and Gender*, Vol. 2, No 3, pp. 345-361.

Zamfir, I. (2024), *Women in Politics in the EU. State of Play*. EPRS/European Parliamentary Research Service, European Parliament.

Zetter, R. (2022), Refugee crises: an archetype for Crisis Studies, *Global Discourse*, Vol. 12, No 3-4, pp. 487-497.

ΕΥΑΛΩΤΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΔΙΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΠΕΡΙ ΠΕΝΘΗΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ JUDITH BUTLER

Κωνσταντίνος Πιννίκας[α]

[α] Υποψήφιος Διδάκτορας του Τμήματος Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε έναν πολλαπλασιασμό των παραγόντων που καθιστούν τις ζωές μας ευάλωτες. Τα άτομα που βιώνουν πολλαπλές καταπιέσεις βρίσκονται στο επίκεντρο του προβλήματος και γίνονται αποδέκτες της συνεχώς αυξανόμενης βίας. Σε αυτό το πλαίσιο, φαίνεται πως επιβεβαιώνεται η άποψη που εκφράζεται στο έργο της J. Butler, σύμφωνα με την οποία υπάρχουν ζωές μη πενθήσιμες. Η έννοια της πενθησιμότητας συνδέεται με τους όρους συγκρότησης του υποκειμένου και την ιδιότητα της εξουσίας να παράγει πολιτισμικά διανοητές ταυτότητες και να εκτοπίζει άλλες στη σφαίρα του μη διανοητού. Η ανάλυση των τρόπων με τους οποίους επιχειρείται η διαφορική παραγωγή του υποκειμένου και ο κατ' επέκταση άνισος καταμερισμός του πένθους ανάμεσα στους πληθυσμούς οδηγεί στη μπατλερική διάκριση ανάμεσα στους όρους αναγνώριση και αντίληψη. Βασικό χαρακτηριστικό των πληθυσμών που στερούνται αναγνώρισης αποτελεί ο εκτοπισμός τους στο λογοθετικό εκτός. Ως εκ τούτου, η άνιση κατανομή του πένθους έρχεται μέσα από τη διαφορική παραγωγή του υποκειμένου με έναν τρόπο που αφήνει ορισμένους πληθυσμούς έξω από τα καθεστώτα λόγων εξουσίας και δίνει μια ενδιαφέρουσα απάντηση στο ερώτημα περί των λόγων που κάνουν ορισμένες απώλειες να περνούν πιο εύκολα στη λήθη.

Λέξεις Κλειδιά: Πενθησιμότητα, Υποκειμενοποίηση, Μη διανοητές ταυτότητες, Ευαλωτότητα, Judith Butler

VULNERABLE POPULATIONS AND THE GRADATION OF GRIEF THROUGH ASPECTS OF JUDITH BUTLER'S THEORY OF GRIEVABILITY

Konstantinos Pinnikas[α]

[α] PhD Candidate, Department of Preschool Education and Educational Design, University of the Aegean

Abstract

In recent years, we have witnessed a proliferating increase in the factors that render our lives vulnerable. Subjects who experience multiple forms of oppression are at the center of this condition and become recipients of an ever-intensifying violence. Within this framework, Judith Butler's position appears to be confirmed—namely, that there exist ungrievable lives. The notion of grievability is linked to the conditions of subjectivation and to the capacity of power to produce culturally intelligible identities while simultaneously displacing others into the sphere of the unthinkable. The analysis of the ways in which the differential production of the subject takes

place—and, consequently, the unequal distribution of grief among populations—leads to Butler's distinction between recognition and apprehension. A key characteristic of populations deprived of recognition is their displacement into the discursive outside. Thus, the unequal distribution of grief emerges through the differential production of the subject in a way that leaves certain populations outside the discourse-power regimes, offering an interesting response to the question of why certain losses more easily fade into oblivion.

Keywords: Grievability, Subjectivation, Unintelligible Identities, Vulnerability, Judith Butler

Εισαγωγή

Εδώ και πάνω από 10 χρόνια, στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες της μεσογείου, γινόμαστε μάρτυρες μιας τεράστιας μετακίνησης πληθυσμών, οι οποίοι πλήττονται από πολέμους, πολιτικές διώξεις, έλλειψη στοιχειωδών μέσων διαβίωσης. Σύμφωνα με τα στατιστικά της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, στα τέλη του 2023, ο αριθμός των προσφύγων έφτανε τα 43,4 εκατομμύρια, με τους/τις εσωτερικά εκτοπισμένους/ες να ξεπερνά τα 68 εκατομμύρια. Συνολικά, πάνω από 117 εκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο ζουν υπό καθεστώς αναγκαστικού εκτοπισμού.[1] Οι μετανάστες ανέρχονται σε 281 εκατομμύρια παγκοσμίως, σύμφωνα με τα στατιστικά του ΔΟΜ για το 2020.[2] Οι διαδρομές που ακολουθούνται από αυτούς τους πληθυσμούς είναι εξ ορισμού επικίνδυνες, αφού, πέρα από την εκάστοτε δεδομένη κατάσταση που καθιστά αναγκαία τη μετακίνησή τους, τις περισσότερες φορές κάθε ασφαλής δίοδος απομάκρυνσης είναι αποκλεισμένη. Ως αποτέλεσμα, την τελευταία δεκαετία έχουν καταγραφεί σχεδόν 28 χιλιάδες νεκροί και αγνοούμενοι στη Μεσόγειο.[3]

Το τραγικό παράδειγμα των προσφυγικών ροών στην περιοχή μας, ασφαλώς όχι μοναδικό παράδειγμα πληθυσμών που βρίσκονται σε συνθήκες ακραίας ευαλωτότητας και επισφάλειας, επαναφέρει με εμφατικό τρόπο θεμελιώδη ερωτήματα για τη ζωή και το θάνατο, την τρωτότητα και το πένθος, την αναγνώριση και το συνανήκειν. Σε αυτό το πλαίσιο, η διαπίστωση της Judith Butler περί μη βιώσιμων ζωών επαληθεύεται εμφατικά και η έννοια της πενθησιμότητας αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον εντός μιας ανάλυσης των συνθηκών μέσα στις οποίες αναδύεται και συντηρείται η ευαλωτότητα και η επισφάλεια για ορισμένους πληθυσμούς. Εδώ θα επιχειρηθεί μια κριτική προσέγγιση της μπατλερικής ανάλυσης για τη σημασία της πενθησιμότητας, την επισφάλεια ως κοινό χαρακτηριστικό των ανθρώπων, καθώς και τη σύνδεση αυτών των αναλύσεων με το σύνθημα για μια πολιτική της μη βίας.[4]

Θεωρητικό πλαίσιο

Το ενδιαφέρον της Butler στρέφεται προς την ηθική φιλοσοφία μετά τα γεγονότα της 11η Σεπτεμβρίου[5] και συνδέεται με ένα πρωτόγνωρο εντός της επικράτειας των ΗΠΑ αίσθημα τρωτότητας το οποίο κυριάρχησε αντιθετικά με το έως τότε καλλιεργημένο αίσθημα παντοδυναμίας και ατρωσίας και έγινε εφαλτήριο για μια πολιτική αντιποίνων και κλιμάκωσης (Αθανασίου 2009). Το ζητούμενο για τη Butler ήταν να βρεθεί ο τρόπος ώστε αυτή η νέα κατάσταση να προσανατολίσει προς την αντίθετη κατεύθυνση και να οδηγήσει στην αναγνώριση της τρωτότητας ως κοινό χαρακτηριστικό (Butler 2005), το οποίο μοιράζονται οι άνθρωποι και από το οποίο θα πρέπει να εκκινούν πολιτικές αλληλεγγύης

και αμοιβαίας αναγνώρισης. Τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου γκρέμισαν την αυταπάτη του παντοδύναμου κράτους με τα αδιαπέραστα σύνορα και ανέδειξαν τη δυνατότητα για μια τέτοια αναγνώριση της τρωτότητας, ως καθολικό χαρακτηριστικό των ανθρώπων. Επακόλουθα, αυτή η αναγνώριση θα έθετε σε νέα βάση τις διακοινωνικές και διαπολιτισμικές σχέσεις, αφού θα αναγνώριζε ταυτόχρονα την κοινωνική αλληλεξάρτηση των ανθρώπων, απέναντι στην προσπάθεια αντιμετώπισης της τρωτότητας.

Ωστόσο, σε αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη του καλέσματος για αναγνώριση του γεγονότος πως κανείς/καμία δεν αποκλείεται από το καθεστώς τρωτότητας, η πολιτική η οποία ακολουθήθηκε από τις ΗΠΑ ήταν μια πολιτική αυξημένης επιθετικότητας και βίας, με μια παράλληλη προσπάθεια να αποκατασταθεί το αίσθημα ασφάλειας και παντοδυναμίας. Η Butler (2009: 46) συμπεραίνει -κατά τη γνώμη μας εύστοχα- πως η πολιτική που ακολουθήθηκε από τις ΗΠΑ επιχείρησε να παγιώσει έναν δυισμό ανάμεσα στην ανατολή και τη δύση, όπου η δύση κατανοείται ως συνώνυμο του πολιτισμού, ενώ η ανατολή, ταυτισμένη με το Ισλάμ, ως συνώνυμο της βαρβαρότητας. Χωρίς να αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας μια πολιτική ανάλυση αυτών των στρατηγικών, μπορούμε να τολμήσουμε μια εκτίμηση σύμφωνα με την οποία αυτή η ανάγνωση επιβεβαιώνεται διαχρονικά και αφορά σε σχήματα τα οποία επιβιώνουν και μετατρέπονται, ως σήμερα, σε κυρίαρχα πολιτικά αφηγήματα, με πρόσφατο χαρακτηριστικό παράδειγμα την επίκλησή τους από την κυβέρνηση του Ισραήλ για τη δικαιολόγηση πρακτικών που έχουν χαρακτηριστεί από τον ΟΗΕ ως εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.[6] Σχολιάζοντας τις μαζικές διαδηλώσεις στα αμερικάνικα πανεπιστήμια ενάντια στον πόλεμο του Ισραήλ κατά της Παλαιστίνης, ο πρωθυπουργός του Ισραήλ Μπ. Νετανιάχου δήλωσε πως «*πολλοί επιλέγουν να συνταχθούν με τον διάβολο*».[7] Δυο δεκαετίες πριν, λίγο μετά την έναρξη του πολέμου των ΗΠΑ στο Αφγανιστάν, η Butler (2009: 46) διαπίστωνε πως «*όταν ξεκίνησε αυτή η σύγκρουση,*[8] *η αντίθεση προς τον πόλεμο σήμαινε, για κάποιους, συμφωνία με την τρομοκρατία*».

Η Butler, αναλύοντας το πλαίσιο μέσα στο οποίο συντηρείται και αναπαράγεται η βία, εντοπίζει πως σε συγκυρίες έντασης της επιθετικότητας παράγονται καθεστώτα λόγων / εξουσίας τα οποία έχουν ως στόχο τη δικαιολόγηση της βίας μέσα σε ένα φαντασιακό αυτάρκειας, μέσω της αποκήρυξης της εξάρτησης (Butler 2022: 46). Με αυτόν τον τρόπο, ο άνισος καταμερισμός της εξάρτησης (διαφορετικοί πληθυσμοί κατανέμονται διαφορικά εντός σχέσεων εξάρτησης – ανεξαρτησίας) προκαλεί άνισο καταμερισμό της επισφάλειας. Ιδιαίτερα σε συνθήκες πολέμου, διαμορφώνονται αυστηρά πλαίσια (frames) εντός των οποίων οριοθετείται η οπτική εμπειρία και παράγονται συγκεκριμένες διαφορικές οντολογίες του υποκειμένου (Butler 2016: 3). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αναγνώριση (recognition) ενός υποκειμένου γίνεται κατανοητή ως επιτελεστική πράξη (Butler 2010: 6) μέσα από την οποία οι κυρίαρχες νόρμες ορίζουν και διαφοροποιούν την αξία των ζωών (και εδώ η Butler δεν περιορίζεται στις ανθρώπινες ζωές) εντός των εκάστοτε καθεστώτων λόγων / εξουσίας.

> «Αυτά τα κανονιστικά πλαίσια καθορίζουν εκ των προτέρων ποιο είδος ζωής θα αποτελεί μια ζωή που αξίζει να τη ζεις, ποια ζωή θα είναι μια ζωή που αξίζει να διατηρηθεί και ποια ζωή θα καταστεί άξια να θρηνηθεί. Τέτοιες απόψεις για τις ζωές διαπερνούν και δικαιολογούν σιωπηρά τον σύγχρονο πόλεμο» (Butler 2016: 53).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, το πλαίσιο μέσα από το οποίο αναπαράγεται και δικαιολογείται η εικόνα του πολέμου έχει τη δύναμη να αναγνωρίζει τη μια πλευρά ως ανθρώπινη και την άλλη πλευρά ως το εκτός της ανθρώπινης υπόστασης. Μια ζωή, η οποία βρίσκεται στο εκτός αυτών των πλαισίων είναι μια ζωή χωρίς αξία, αφού είναι μια ζωή που δεν φέρει την αναγνώριση του υποκειμένου. Με άλλα λόγια, μπορούμε να πούμε πως είναι μια ζωή η οποία δεν αναγνωρίζεται ως ζωή, επομένως η απώλειά της δεν αναγνωρίζεται ως απώλεια. Ακόμα παραπέρα, πρόκειται για μια ζωή η οποία βρίσκεται έξω από τα κανονιστικά πλαίσια και με αυτόν τον τρόπο εξοβελίζεται στη σφαίρα του μη διανοητού (unintelligible).[9]

Προκειμένου να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους συγκροτείται λογοθετικά η απανθρώποποίηση που συνοδεύει τις πολιτικές του πολέμου αξίζει να σταθούμε σε ένα παράδειγμα αντλημένο από πρόσφατη καμπάνιας ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της ύπατης αρμοστείας του ΟΗΕ. Στο κείμενο της καμπάνιας, μέρος της οποίας αποτελεί το βίντεο κλιπ του τραγουδιού «*Αχ θάλασσα*»[10] διαβάζουμε το εξής: «*Το βίντεο αποτελεί μια σκληρή υπενθύμιση ότι οι θάλασσές μας έχουν γίνει το αιώνιο σπίτι για δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους και στρέφει τον προβολέα σε μια συνεχιζόμενη τραγωδία που τείνουμε να ξεχνάμε*.».[11] Με δεδομένα το μέγεθος, την συχνότητα και την εγγύτητα με τα οποία συντελούνται αυτά τα τραγικά περιστατικά θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την άποψη πως αποτελεί παραδοξότητα η ανάγκη μιας τέτοιας δράσης. Η λέξη «υπενθύμιση», καθώς και η φράση «τείνουμε να ξεχνάμε», θέτουν μια παράμετρο που τροποποιεί το νόημα και τη στοχοθεσία της καμπάνιας. Το ζητούμενο δεν αφορά στην ανάδειξη της τραγικότητας μιας κατάστασης ή την ανάγκη συλλογικής δράσης και έκφρασης αλληλεγγύης, μπροστά στο τραγικό γεγονός του θανάτου χιλιάδων ανθρώπων. Αντιθέτως, αυτό που τίθεται εν αμφιβόλω μέσα από αυτή την καμπάνια δεν είναι η τραγωδία με την οποία περικλείεται η συνθήκη της απώλειας ανθρώπινων ζωών αλλά η ίδια η συνθήκη ως καθεστώς αλήθειας εγκαθιδρυμένο στον λόγο. Πρόκειται για μια διαδικασία, σύμφωνα με την οποία η απανθρωποποίηση ενός πληθυσμού δεν παράγεται θετικά εντός του λόγου, αλλά μέσω της άρνησης του λόγου (Jenkins 2015), παράγοντας ταυτόχρονα την απουσία εκείνη, που στη θεωρία της Butler συνδέεται με την παραγωγή του υποκειμένου. Με άλλα λόγια, στόχος της καμπάνιας δεν είναι να ευαισθητοποιήσει για ένα γεγονός, αλλά απλώς να το πει, επιχειρώντας, μέσω του λόγου, να εντάξει το γεγονός σε ένα καθεστώς αλήθειας και να το παγιώσει μέσω της επανάληψης. Αντίστοιχα παραδείγματα μπορούμε να αναζητήσουμε στο πλαίσιο εντός του οποίου παρουσιάστηκε και αναπαράχθηκε το ναυάγιο της 14ης Ιουνίου του 2023, στη θαλάσσια περιοχή ανοιχτά της Πύλου, αλλά και σε πολλά άλλα περιστατικά θανάτων με θύματα μειονοτικές ομάδες κλπ. Σε κάθε περίπτωση, εγείρονται ερωτήματα σχετικά με τους λόγους για τους οποίους κάποιες ζωές -και κατ' επέκταση κάποιοι θάνατοι- φαίνεται να περνούν με μεγαλύτερη ευκολία στη λήθη.

Η ερμηνεία που δίνει η Butler συνδέεται με την ανάλυση των αλληλένδετων όρων της εξάρτησης και της επισφάλειας. Σύμφωνα με τη Butler, η αλληλεξάρτηση αποτελεί οικουμενικό χαρακτηριστικό των ανθρώπων, το οποίο εμφανίζεται με τη διπλή ιδιότητα αφενός να πηγάζει από τη κοινή συνθήκη της επισφάλειας και αφετέρου να γίνεται το ίδιο

αιτία του άνισου καταμερισμού της επισφάλειας (Frumer 2023), σε ένα σχήμα στο οποίο η ανισότητα παίρνει τη μορφή του άνισου καταμερισμού της πενθησιμότητας:

> «Η κοινή συνθήκη της επισφάλειας υποδηλώνει ότι το σώμα είναι καταστατικά κοινωνικό και αλληλοεξαρτώμενο – μια άποψη η οποία, με διαφορετικούς τρόπους, επιβεβαιώνεται ξεκάθαρα τόσο από τον Χομπς όσο και από τον Χέγκελ. Ωστόσο, ακριβώς επειδή κάθε σώμα βρίσκεται δυνητικά απειλούμενο από άλλα που είναι, εξ ορισμού, επίσης επισφαλή, ακολουθούν μορφές κυριαρχίας. Αυτή η τυπική χεγκελιανή άποψη επιδέχεται συγκεκριμένες ερμηνείες κάτω από τις σύγχρονες συνθήκες πολέμου: η κοινή συνθήκη της επισφάλειας δεν οδηγεί σε αμοιβαία αναγνώριση, αλλά σε μια συγκεκριμένη εκμετάλλευση στοχευμένων πληθυσμών, ζωών που δεν είναι εντελώς ζωές, χαρακτηρισμένες ως 'φθαρτές' και 'μη πενθήσιμες'» (Butler 2016: 31).

Με αυτόν τον τρόπο, η πενθησιμότητα εξετάζεται σε άμεση σύνδεση με τη διαφορική παραγωγή του υποκειμένου και τοποθετείται σε κεντρικό σημείο τόσο για την κατανόηση της επισφάλειας ως κοινής συνθήκης όσο και για την ανάδειξη της αναγκαιότητας για μια ηθική της μη βίας. Το πένθος, σύμφωνα με την Butler, αποκτά ιδιαίτερη σημασία, γιατί εκθέτει το γεγονός πως ο εαυτός συγκροτείται κοινωνικά (Butler 2004) και ως εκ τούτου αναδεικνύει το ζήτημα της αλληλεξάρτησης. Γιατί ο θάνατος χιλιάδων ανθρώπων περνάει τόσο εύκολα στη λήθη; Ακόμα παραπέρα, γιατί ο θάνατος κάποιων ανθρώπων σε εμπόλεμες συνθήκες, ακόμα κι αν πρόκειται για άμαχους πληθυσμούς, δικαιολογείται και υποστηρίζεται; Για ποιο λόγο το πένθος και η διαμαρτυρία που ακολουθεί το θάνατο ορισμένων ανθρώπων αντιμετωπίζεται ως ταύτιση με την πλευρά της τρομοκρατίας; Μέσα σε μια διαφορική οντολογία επιτελεστικής παραγωγής του υποκειμένου, παραγωγής που συντελείται δια μέσου αναγκαίων αποκλεισμών[12] (Butler 2016: 141), αυτοί οι άνθρωποι, λέει η Butler (2016: 42):

> «δεν είναι ακριβώς άνθρωποι ούτε ακριβώς ζωντανοί, πράγμα που σημαίνει ότι δεν νιώθουμε την ίδια φρίκη και οργή για την απώλεια της ζωής τους όπως νιώθουμε για την απώλεια εκείνων των ζωών που έχουν εθνική ή θρησκευτική ομοιότητα με τη δική μας».

Προκειμένου να στοιχειοθετήσει αυτή την απόκλιση από το ανθρώπινο προχωράει στη διάκριση των όρων αναγνώριση (recognition) και αντίληψη (apprehension), ως δυο διακριτών μορφών του γιγνώσκειν. Ο όρος αναγνώριση ταυτίζεται με την πράξη ή την πρακτική που συντελείται ανάμεσα σε τουλάχιστον δυο υποκείμενα, όταν πληρούνται εκείνες οι γενικές προϋποθέσεις αναγνωρισιμότητας, προκειμένου οι ταυτοτικές κατηγορίες που τα συγκροτούν να συντηρηθούν και να αναπαραχθούν. Με αυτή την έννοια η αναγνώριση ενός ανθρώπου (και γενικότερα μιας ζωής) αποτελεί προϋπόθεση για την αναπαράστασή του (representation) και κατ' επέκταση για την επιτελεστική του συγκρότηση ως υποκειμένου, εντός των καθεστώτων λόγου / εξουσίας.

Τίθεται το ερώτημα σχετικά με τους ανθρώπους που βρίσκονται έξω από το καθεστώς της αναγνώρισης. Η Butler χρησιμοποιεί τον όρο αντίληψη (apprehension) για να αναφερθεί σε εκείνες τις ζωές, των οποίων την ύπαρξή μπορούμε με κάποιο τρόπο να συλλάβουμε, αλλά αδυνατούμε να τις αναγνωρίσουμε ως εξίσου ζωές, ακριβώς επειδή

βρίσκονται έξω από το πλαίσιο διανοητότητας: «*Η αντίληψη (apprehension) είναι ένας τρόπος του γιγνώσκειν που δεν είναι ακόμα αναγνώριση*» (Butler 2016: 6). Θα μπορούσαμε σε αυτό το σημείο να δούμε την έννοια της αντίληψης σε αντιστοιχία με τη μπατλερική ερμηνεία της ατελούς παραγωγής των κανόνων του φύλου[13], σε ένα σχήμα στο οποίο τόσο η παραγωγή της ετεροφυλοφιλικής μήτρας, όσο και η παραγωγή των έμφυλων ταυτοτήτων που δε βρίσκονται στη σφαίρα του διανοητού είναι αποτελέσματα της εγγενούς ιδιότητας των καθεστώτων λόγου / εξουσίας να αναπαράγουν ατελώς τον κανόνα. Αξιοποιώντας την ντεριντιανή έννοια της παραθετικότητας (Derrida 1982: 317), σύμφωνα με την οποία το νόημα δραπετεύει διαρκώς και σε κάθε του επανάληψη από το πλαίσιο στο οποίο εμφανίζεται, η Butler επιχειρεί να παρουσιάσει μια θεωρία η οποία επιτρέπει την απόκλιση από την επιβεβλημένη επιτέλεση και την επανανοηματοδότησή της σε ανατρεπτικό πλαίσιο. Κατ' αντιστοιχία, μπορούμε να πούμε πως η «αντίληψη» που έχουμε για μια ζωή ενέχει εγγενώς τη δυνατότητα αναγνώρισής της.

Με αυτόν τον τρόπο, η αντίληψη -ως μη αναγνώριση και παράλληλα ως δυνατότητα αναγνώρισης- έρχεται ως αποτέλεσμα της διαφορικής παραγωγής των ανθρώπων και φέρνει στην επιφάνεια τις καταστροφικές συνέπειες αυτής της διαφορικής παραγωγής, καθώς και το αίτημα για μια ηθική της μη βίας που θα αναδεικνύει τη αλληλεξάρτηση των ζωών και την κοινή ευαλωτότητα. Η Butler συνδέει τα δύο αυτά ζητήματα με τον τρόπο συγκρότησης του υποκειμένου μέσα σε ένα καθεστώς λόγων / εξουσίας το οποίο είναι a priori κοινωνικό και επιχειρεί να τα θεμελιώσει σε ένα επίπεδο που προηγείται και ξεπερνά το υποκείμενο:

> «Θέση μου είναι πως ο λόγος για τον οποίο μερικές φορές δεν πράττουμε βίαια δεν είναι απλώς ότι υπολογίζουμε πως κάποιος άλλος θα μπορούσε να πράξει βίαια εναντίον μας, και επομένως δεν είναι προς το συμφέρον μας να προκαλέσουμε αυτό το σενάριο.
>
> Ο λόγος, αντίθετα, βρίσκεται στις συγκρουσιακές εκείνες κοινωνικές συνθήκες οι οποίες θεμελιώνουν τον σχηματισμό του υποκειμένου στον κόσμο των αντωνυμιών: το 'εγώ' που είναι ήδη κοινωνικό, είναι ήδη δεμένο με έναν κοινωνικό κόσμο που υπερβαίνει το πεδίο του οικείου, επιτακτικό όσο και, εν πολλοίς, απρόσωπο.
>
> Πρώτα γίνομαι νοητή στον νου του άλλου ως 'εσύ' ή ως έμφυλη αντωνυμία, και είναι αυτή η φαντασιωτική ταύτιση που με γεννά ως πλάσμα κοινωνικό. Η εξάρτηση που συγκροτεί αυτό που είμαι πριν από την ανάδυση κάθε αντωνυμίας υπογραμμίζει το γεγονός ότι εξαρτώμαι από εκείνους που ο ορισμός τους για εμένα μου δίνει μορφή» (Butler 2022: 111-112).

Η Butler αντλεί από τη φουκοϊκή έννοια της βιοπολιτικής[14] και αναδεικνύει τη στενή συσχέτιση ανάμεσα στην αναγνώριση μιας ζωής ως έμβιας και την αντιμετώπισή της ως μιας ζωής που αξίζει να διαφυλαχτεί (Butler 2022: 80).

> «Αν, όπως υποστηρίζει ο Φουκώ, ένα υποκείμενο κάτω από την κυρίαρχη εξουσία έχει δικαίωμα στη ζωή μόνο με τον όρο να έχει συγκροτηθεί ως υποκείμενο-φορέας δικαιωμάτων, τότε σε συνθήκες βιοεξουσίας ένας πληθυσμός έχει αξίωση

στη ζωή με τον όρο να έχει καταγραφεί ως δυνητικά πενθήσιμος» (Butler 2022: 128).

Υπό το πρίσμα αυτού του τρόπου του γιγνώσκειν, το οποίο προσφέρει η «αντίληψη», η Butler υπερτονίζει τη σημασία της πενθησιμότητας, ως «*ένα πλαίσιο για την κατανόηση της διαφορικής παραγωγής των ανθρώπων και των άλλων πλασμάτων σε μια δομή ανισότητας ή ακόμη και σε μια δομή βίαιης αποκήρυξης*» (Butler 2022: 65). Θα μπορούσαμε να πούμε πως, σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση, η πενθησιμότητα καθίσταται ως το μέτρο της ανισότητας: «*Οι διαφορικοί τρόποι με τους οποίους κρίνεται η αξία της ζωής διέπονται από λανθάνοντα σχήματα αξιολόγησης, σύμφωνα με τα οποία οι ζωές θεωρούνται περισσότερο ή λιγότερο πενθήσιμες*» (Butler 2021: 80). Μέσα από αυτή την ανάλυση αναδύεται για τη Butler ένα αίτημα για μια πολιτική καθολικής αναγνώρισης της πενθησιμότητας των ζωών, το οποίο έρχεται σε πλήρη αντίθεση με οποιαδήποτε πράξη βίας.

Συμπέρασμα

Η θεωρία της Butler για την υποκειμενοποίηση μέσω της αναγνώρισης, την πενθησιμότητα και την πολιτική της μη βίας, όπως αυτή διαμορφώνεται από τη δεκαετία του 2000 μέχρι σήμερα και συχνά αναφέρεται ως στροφή στην ηθική φιλοσοφία (Chambers 2015), είναι επιρρεπής στην κριτική σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται το ζήτημα του κοινωνικού σχηματισμού και της κοινωνίας ως ολότητας. Πράγματι, η Butler σε αυτό το σημείο δεν ασχολείται με τις αιτίες και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ένας πληθυσμός καθίσταται μη πενθήσιμος. Σύμφωνα με τον Chambers (2015), η Butler, αδυνατώντας να εντάξει τη θεωρία της στην ολότητα ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού καταλήγει να ασπάζεται μια φιλελεύθερη προσέγγιση της κοινωνίας, σύμφωνα με την οποία το κοινωνικό ταυτίζεται με ό,τι απλώς ξεφεύγει από τη στενή έννοια του εγώ και γίνεται αντιληπτό ως απλώς η πλειοψηφία. Στην ίδια κατεύθυνση, ασκώντας κριτική υπό μαρξιστικό πρίσμα, ο Frumer (2023) τονίζει την απουσία σύνδεσης αυτής της θεωρίας με τους μηχανισμούς της κοινωνικής αναπαραγωγής και προτείνει την ενσωμάτωση του μπατλερικού όρου της κοινωνικής επισφάλειας σε μια ανάλυση των τρόπων με τους οποίους παράγεται και αναπαράγεται συστημικά η τάση ασύμμετρης εξάρτησης, μέσα από διαρκώς ανανεωμένες μορφές επισφάλειας. Εγκλωβισμένη εντός της φουκοϊκής ανάλυσης της εξουσίας, ως διάχυτης και πανταχού παρούσας σε κάθε ανθρώπινη σχέση, η ανάλυση της Butler παρουσιάζει τον άνισο καταμερισμό της εξάρτησης και της επισφάλειας ως το ενδεχομενικό αποτέλεσμα των διάχυτων καθεστώτων λόγου / εξουσίας. Ως εκ τούτου, αδυνατεί να προσφέρει μια ανάλυση της εκμετάλλευσης, ως μιας μορφής εξάρτησης ανάμεσα σε εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενους, σε ένα σχήμα στο οποίο οι πρώτοι δημιουργούν την επισφάλεια απέναντι στους δεύτερους (Frumer 2023).

Ωστόσο, παρά την κριτική που μπορεί να ασκηθεί στη θεωρία της Butler, αυτό που επιχειρήσαμε να δείξουμε εδώ είναι πως η τοποθέτηση της πενθησιμότητας στο επίκεντρο της ανάλυσης μπορεί να φέρει στην επιφάνεια μια σημαντική πλευρά του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζονται ευάλωτοι πληθυσμοί. Ακόμα κι αν δεν κατορθώνει να προσεγγίσει τις αιτίες που προκαλούν και συντηρούν την ευαλωτότητα, φωτίζει ένα ερώτημα, το οποίο ίσως θα έπρεπε να μας απασχολεί περισσότερο. Γιατί η απώλεια

κάποιων ζωών φαίνεται να μετράει λιγότερο και τι θα συνέβαινε αν τα συγκεκριμένα κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα που εργάζονται σε αυτή την κατεύθυνση (και τα οποία η Butler δεν κατονομάζει) αποτύγχαναν να εξοβελίσουν στη λήθη τις ζωές τις οποίες θα ήθελα να παρουσιάσουν ως μη πενθήσιμες;

Σημειώσεις

https://www.unhcr.org/global-trends 20/7/24

[2] https://www.iom.int/data-and-research 20/7/24

[3] https://www.migrationdataportal.org/themes/migrant-deaths-and-disappearances 20/7/24

[4] Η Butler αντλεί από την ηθική θεωρία του Emmanuel Lévinas στην ανάπτυξη μιας ηθικής της μη βίας που στηρίζεται στις έννοιες της τρωτότητας, της αλληλεξάρτησης και της εγγενούς σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στο υποκείμενο και το Άλλο. Βλ. Levinas, E. (1989 [1961]), *Ολότητα και Άπειρο, Δοκίμιο για την εξωτερικότητα*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, Εξάντας.

[5] Το 2005 δημοσιεύεται το βιβλίο *Λογοδοτώντας Για Τον Εαυτό*, στο οποίο η Butler συνδέει την αντίληψη της περί αλληλεξάρτησης των ανθρώπων με μια θέση ενάντια στη βία. Έχει προηγηθεί το έργο *Ευάλωτη Ζωή*, το οποίο συγκεντρώνει μια σειρά από κείμενα γραμμένα με σημείο αναφοράς τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου. Το 2019, η θέση της Butler για μια ηθική και πολιτική της μη βίας αναπτύσσεται διεξοδικότερα στο έργο της *Η Δύναμη της Μη Βίας, ένας ηθικοπολιτικός δεσμός*.

[6] https://www.kathimerini.gr/world/563074891/oie-ypeythyno-to-israil-gia-egklimata-kata-tis-anthropotitas-katigories-kai-gia-chamas/ 2/8/2024

[7] https://edition.cnn.com/2024/07/24/politics/benjamin-netanyahu-address-washington/index.html 2/8/2024

[8] Η Butler αναφέρεται στον πόλεμο των ΗΠΑ στο Αφγανιστάν.

[9] Στο έργο της *Frames of war*, η Butler ορίζει την διανοητότητα (intelligibility) ως το «ιστορικό σχήμα ή σχήματα που εγκαθιδρύουν πεδία της γνώσης». Βλ. Butler, J. (2016 [2009]), *Frames of War. When is a life grievable?* London and New York, Verso.

[10] Στο βίντεο κλιπ αντιπαραβάλλεται η εικόνα μιας παραλίας του Αιγαίου γεμάτη με παραθεριστές με την εικόνα των απόκρημνων ακτογραμμών και του βυθού γεμάτα με τα ρούχα και τα αντικείμενα των χιλιάδων ανθρώπων που ναυάγησαν.

[11] https://www.unhcr.org/gr/61675-i-marina-satti-symvalei-sto-ergo-tis-ypatis-armosteias.html 21/07/24

[12] Η Butler αντλεί από τη θεωρία της αποστροφής (abjection) της Julia Kristeva για να περιγράψει τους μηχανισμούς διαφορικής παραγωγής του υποκειμένου και τη σύνδεσή τους με το αίσθημα τρόμου που προκαλείται όταν παραβιάζονται τα όρια του εαυτού και του άλλου (Phillips, 2014): «*Το γεγονός ότι κανένα υποκείμενο δεν μπορεί να αναδυθεί χωρίς να έχει υποστεί διαφοροποίηση έχει αρκετές συνέπειες. Σε πρώτο επίπεδο, ένα υποκείμενο γίνεται διακριτό μόνο μέσω του αποκλεισμού άλλων πιθανών σχηματισμών υποκειμένου, ενός πλήθους «μη-εγώ»*. Σε δεύτερο επίπεδο, ένα υποκείμενο αναδύεται μέσα από μια διαδικασία αποστροφής, απορρίπτοντας εκείνες τις διαστάσεις του εαυτού μας που αποτυγχάνουν να συμμορφωθούν με τις διακριτές φιγούρες που παράγονται από τη νόρμα του ανθρώπινου υποκειμένου» (Butler, 2016, 141).

[13] Βλ. Butler, J. (2009), *Αναταραχή Φύλου, Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

[14] Βλ. Foucault, M. (2011), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας. Ι. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τ. Μπετζέλος, Αθήνα, Πλέθρον.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αθανασίου, Α. (2009), Εισαγωγή, στο Τ. Μπάτλερ, *Ευάλωτη Ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας* (μτφρ. Μ. Λαλιώτης και Κ. Αθανασίου), Αθήνα, Νήσος, σσ. 11-30.

Butler, J. (2009), *Αναταραχή Φύλου, Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας* (μτφρ. Γ. Καράμπελας), Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Μπάτλερ, Τ. (2006), *Ευάλωτη Ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας* (μτφρ. Μ. Λαλιώτης και Κ. Αθανασίου), Αθήνα, Νήσος.

Butler, J. (2022), *Η Δύναμη της Μη Βίας, Ένας ηθικοπολιτικός δεσμός* (μτφρ. Γ. Καράμπελας), Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Μπάτλερ, Τ. (2005), *Λογοδοτώντας για τον εαυτό* (μτφρ. Μ. Λαλιώτης), Αθήνα, Εκκρεμές.

Foucault, M. (2011 [1976]), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας. Ι. Η βούληση για γνώση* (μτφρ. Τ. Μπετζέλος), Αθήνα, Πλέθρον.

Levinas, E. (1989 [1961]), *Ολότητα και Άπειρο, Δοκίμιο για την εξωτερικότητα* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης), Αθήνα, Εξάντας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Butler, J. (2016), *Frames of War*. *When is a life grievable?* London and New York, Verso.

Butler. J. (2004), *Undoing gender*, New York, Routledge.

Chambers, S. A. (2015), Subjectivation, the Social and a (Missing) Account of the Social Formation: Judith Butler's 'Turn', in M. Lloyd (ed.), *Butler and Ethics*, Edinburgh, Edinburgh University Press, pp. 193-218.

Derrida, J. (1982), Signature Event Context (1971) (trans A. Bass), in *Margins of Philosophy*, The University of Chicago Press, pp. 307-330.

Frumer, N. (2023), Domination through precarization: From Butler's humanitarian ethics to Marx's political economy, *European Journal of Social Theory*, Vol. 26, No 3, pp. 373-390. doi: https://doi.org/10.1177/13684310231151839

Jenkins, F. (2015), Sensate Democracy and Grievable Life, in M. Lloyd (ed.), *Butler and Ethics*, Edinburgh, Edinburgh University Press.

Phillips, R. (2014), Abjection, *Transgender Studies Quarterly*, Vol. 1, No 1-2, pp. 19-21. doi: https://doi.org/10.1215/23289252-2399470

Διαδικτυακές Πηγές

Foran, C., Williams, M. and Hansle, J. (2024), Netanyahu labels critics of war in Gaza 'Iran's useful idiots' in speech to Congress. Ανακτήθηκε από: https://edition.cnn.com/2024/07/24/politics/benjamin-netanyahu-address-washington/index.html Ημερομηνία πρόσβασης: 20.07.2024

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ΟΗΕ: Υπεύθυνο το Ισραήλ για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας – Κατηγορίες και για Χαμάς. Ανακτήθηκε από: https://www.kathimerini.gr/world/563074891/oie-ypeythyno-to-israil-gia-egklimata-kata-tis-anthropotitas-katigories-kai-gia-chamas/ Ημερομηνία πρόσβασης: 20.07.2024

IOM, Data and Research. Ανακτήθηκε από: https://www.iom.int/data-and-research Ημερομηνία πρόσβασης: 20.07.2024

MIGRATION DATA PORTAL, Migrant deaths and disappearances. Ανακτήθηκε από: https://www.migrationdataportal.org/themes/migrant-deaths-and-disappearances Ημερομηνία πρόσβασης: 20.07.2024

UNHCR, DATA AND STATISTICS, Global Trends. Ανακτήθηκε από: https://www.unhcr.org/global-trends Ημερομηνία πρόσβασης: 20.07.2024

UNHCR Greece, «Αχ, θάλασσα»: η Μαρίνα Σάττι συμβάλλει στο έργο της Ύπατης Αρμοστείας για την υποστήριξη των παιδιών που αναζητούν ασφάλεια. Ανακτήθηκε από: https://www.unhcr.org/gr/61675-i-marina-satti-symvalei-sto-ergo-tis-ypatis-armosteias.html Ημερομηνία πρόσβασης: 20.07.2024

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΝ ΓΑΜΟ, ΤΗ ΣΥΜΒΙΩΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Κώστας Ρόντος,[α] Γιώργος Κοντογιάννης,[β]
Δημήτρης Αντώνογλου,[γ] Ρόη Κιντή[δ]

[α] Αφ. Καθηγητής Κοινωνικής Δημογραφίας και Στατιστικής (Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Αιγαίου)
[β] Δρ. Δημογραφίας και Στατιστικής (Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)
[γ] Υπ. Δρ. Οικονομικά της Υγείας (Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Αιγαίου)
[δ] Δρ. Κοινωνιολογίας (Πάντειο Πανεπιστήμιο, Δήμος Αθηναίων, Κοινωνική Υπηρεσία)

Περίληψη

Από το 1980 και έπειτα επέρχονται σημαντικές αλλαγές αναφορικά με τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα. Ειδικότερα, έκτοτε ο γάμος και η τεκνοποίηση αναβάλλονται, η συχνότητα λύσης του γάμου αυξάνεται, ενώ κατά τον 21° αιώνα οι νέοι ενήλικες επιλέγουν όλο και εντονότερα το σύμφωνο συμβίωσης και την απόκτηση απογόνων εκτός γάμου. Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το πλαίσιο, στο συγκεκριμένο άρθρο αξιοποιούνται μέθοδοι και τεχνικές της κλασσικής γαλλικής σχολής δημογραφικής ανάλυσης, για να αναλυθεί η εξέλιξη της γαμηλιότητας και της διαζυγιότητας. Περαιτέρω, αξιοποιούνται περιγραφικά στατιστικά, έλεγχοι χ^2, αλλά και η λογιστική παλινδρόμηση για να μελετηθούν οι στάσεις και αντιλήψεις νέων γυναικών αναφορικά με τον γάμο, τη συγκατοίκηση και το διαζύγιο, χρησιμοποιώντας δεδομένα έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 2019 στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης δίδουν μια περιεκτική εικόνα των αλλαγών συμπεριφορών και στάσεων αναφορικά με την οικογένεια.

Λέξεις Κλειδιά: Γάμος, Διαζύγιο, Τεκνοποίηση, Συγκατοίκηση, Στάσεις

ATTITUDES TOWARDS MARRIAGE, COHABITATION AND DIVORCE IN GREECE

Kostas Rontos,[α] Georgios Kontogiannis,[β]
Dimitris Antonoglou,[γ] Roi Kinti[δ]

[α] Professor of Social Demography and Statistics (Department of Sociology, University of Aegean)
[β] Dr. of Demography and Statistics (Department of Planning and Regional Development, University of Thessaly)
[γ] PhD Candidate in the Economics of Health (Department of Sociology, University of Aegean)
[δ] Dr. of Sociology (Panteion University, Municipality of Athens, Department of Social Services)

Abstract

Important changes regarding marriage and family occur since 1980 in Greece. More specifically, since 1980 marriage and childbearing are postponed, while divorce rates increase. Additionally, during the 21st century, cohabitation and out of wedlock childbearing spread. Taking into account this context, the present paper employs methods from the classical French School of Demographic Analysis in order to analyse the evolution of nuptiality and divortiality. Furthermore, descriptive statistics, Chi-Square tests and logistic regression are used to analyse data coming

from a survey conducted in 2019 in the University of Aegean in young female students. The results of these analyses provide a comprehensive explanation of the changes in attitudes and behaviours since the 1980s and more importantly during the 21st century in Greece.

Keywords: Marriage, Divorce, Childbearing, Cohabitation, Attitudes

Εισαγωγή

Περί το 1965 ξεκινούν αλλαγές συμπεριφοράς αναφορικά με τον γάμο και τη δημιουργία οικογένειας στη Σκανδιναβία (Lesthaeghe 2011: 180). Έκτοτε παρατηρείται μια διαρκής αναβολή του γάμου και της τεκνοποίησης, μια αύξηση της αναλογίας των ατόμων που δεν παντρεύονται και δεν τεκνοποιούν, η λύση του γαμήλιου δεσμού είναι συχνότερη, ενώ αυξάνεται η αναλογία των ατόμων που αποφασίζουν να συμβιώσουν και να τεκνοποιήσουν εκτός γάμου. Οι προαναφερθείσες αλλαγές συμπεριφοράς φθάνουν με καθυστέρηση στον ευρωπαϊκό νότο και ειδικότερα στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, η αναβολή του γάμου και της τεκνοποίησης ξεκινούν περί το 1980 (Kontogiannis 2024: 10) στη χώρα μας, ενώ η απόκτηση απογόνων εκτός γάμου και πιθανότατα η εκτός γάμου συμβίωση παραμένουν σε αρκετά χαμηλά επίπεδα σε σχέση με άλλες χώρες έως τα μέσα της δεκαετίας του 2000 (Gavalas, Rontos and Salvati 2014: 253). Το Σύμφωνο Συμβίωσης θεσπίστηκε για τα ετερόφυλα ζευγάρια το 2008, για τα ομόφυλα το 2015, ενώ το 2024 η Ελλάδα έγινε η πρώτη χώρα που θέσπισε τον γάμο για τα ομόφυλα ζευγάρια και κατοικείται κυρίως από Ορθόδοξους πληθυσμούς. Ο νομοθέτης διευκόλυνε σημαντικά τη λύση του γάμου, λαμβάνοντας υπόψη τις νέες αντιλήψεις και στάσεις. Ειδικότερα, ο νόμος 1329/1983 εισήγαγε το συναινετικό διαζύγιο, οι νόμοι 3719/2008 και 4055/2012 μείωσαν την απαραίτητη διάρκεια για τη λύση του και ο νόμος 4509/2017 επέτρεψε τη συναινετική λύση του γάμου εξωδικαστικά (Κοντογιάννης 2022: 1).

Στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας επιχειρείται μια περιγραφή των αλλαγών συμπεριφοράς απέναντι στην οικογένεια στην Ελλάδα, αξιοποιώντας τα αποτελέσματα της δημογραφικής ανάλυση της πρωτο-γαμηλιότητας και της διαζυγιότητας. Περαιτέρω, περιγράφονται οι εξελίξεις αναφορικά με την εκτός γάμου συμβίωση, τον πολιτικό και θρησκευτικό γάμο, αλλά και το Σύμφωνο Συμβίωσης. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας η δημογραφική ανάλυση συμπληρώνεται από την ανάλυση των στάσεων των νέων γυναικών (που φοιτούν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση) απέναντι στον γάμο, την τεκνοποίηση, την εκτός γάμου συμβίωση και το διαζύγιο, ώστε να σκιαγραφηθεί το πλαίσιο αντιλήψεων που έχει οδηγήσει στις αλλαγές συμπεριφοράς.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ένα από τα πρώτα ζητήματα που έχει ως στόχο να διερευνήσει η παρούσα μελέτη είναι η στάση των νέων γυναικών απέναντι στην εκτός γάμου συγκατοίκηση. Οι Heuveline και Timberlake (2004: 5-6) διέκριναν έξι διαφορετικούς τύπους εκτός γάμου συμβίωσης: 1) γεγονός οριακό και τυχαίο, 2) προγαμιαία δοκιμή, 3) στάδιο στη διαδικασία του γάμου, 4) εναλλακτική του να ζεις μόνος, 5) εναλλακτική του γάμου και 6) αποδοχή ως καλύτερου προτύπου. Ο πρώτος τύπος αφορά σε κοινωνίες στις οποίες η εκτός γάμου συμβίωση είναι στιγματισμένη και άρα, μη αποδεκτή κοινωνικά. Ο δεύτερος τύπος αφορά σε πλαίσια στα οποία η άνοδος της συχνότητας λύσης του γάμου ωθεί αρκετά ζευγάρια να

δοκιμάσουν να συμβιώσουν για ένα μικρό διάστημα ώστε να βεβαιωθούν ότι επιθυμούν να παντρευτούν (ο απώτερος σκοπός τους είναι ο γάμος). Ο τρίτος τύπος μοιάζει με τον δεύτερο αλλά διαφοροποιείται στο γεγονός ότι τα ζευγάρια είναι αβέβαια αναφορικά με την επιθυμία τους να αποκτήσουν τους απογόνους τους εντός ή εκτός γάμου. Ο τέταρτος τύπος αφορά ζευγάρια που θεωρούν ότι είναι πολύ νέα για να παντρευτούν. Η διάρκεια αυτής της συγκατοίκησης είναι συνήθως σύντομη και συχνά καταλήγει στο χωρισμό (όχι στον γάμο). Ο πέμπτος και ο έκτος τύπος έχουν σημαντικές ομοιότητες, καθώς και στους δύο τα ζευγάρια επιλέγουν να ζουν εκτός γάμου αλλά δημιουργούν οικογένειες, όπως ακριβώς τα παντρεμένα ζευγάρια.

Στην έρευνα του Eekelaar (2007) περιγράφονται αναλυτικά πολλοί λόγοι που ωθούν τα άτομα στον γάμο, όπως: 1) η εδραίωση της σχέσης, 2) συναισθηματικοί λόγοι, 3) θρησκευτικοί λόγοι, 5) η οικονομική εξασφάλιση, 4) η κοινωνική καταξίωση, 6) η νομική προστασία των παιδιών, 7) οι επιθυμίες της οικογένειας ή πιέσεις από την οικογένεια και 8) η νομική κατοχύρωση μεταξύ άλλων.

Περαιτέρω μελέτες, όπως του Uecker (2014), έχουν συνδέσει τη θρησκευτικότητα με θετικές νοοτροπίες απέναντι στον γάμο. Άλλες έχουν βρει ότι η προθυμία των ατόμων να αναλάβουν τις υποχρεώσεις του γάμου και να λάβουν δάνειο για να μεγαλώσουν τα παιδιά τους σχετίζονται με θετικές νοοτροπίες απέναντι στον γάμο (Rontos et al. 2017) και ορισμένες έχουν συνδέσει τις αντιλήψεις αναφορικά με την απόκτηση απογόνων και τις αντιλήψεις σχετικά με την τεκνοποίηση εντός ή εκτός γάμου με τις νοοτροπίες αναφορικά με τον γάμο (Kasearu 2010, Yeung and Hu 2016). Κάποιες έρευνες έχουν βρει ότι άτομα που προέρχονται από μονογονεϊκές οικογένειες είναι πιο πιθανό να προτιμήσουν τη συγκατοίκηση (Valle and Tillman 2014).

Σχετικά με τους παράγοντες που «προστατεύουν» τον γάμο ή «αποθαρρύνουν» τα άτομα από τη λύση του, μελέτες έχουν εντοπίσει τη θρησκεία και την ύπαρξη παιδιών (Scott et al. 2013). Όσον αφορά στους λόγους για διαζύγιο, έρευνες έχουν σημειώσει την ασυμβατότητα χαρακτήρων/δυσκολία επικοινωνίας με τον σύζυγο, αλλά και τις οικονομικές δυσκολίες (Amato and Previti 2004). Τέλος, η οικονομική ανεξαρτησία/χειραφέτηση των γυναικών έχει τονιστεί ως ένας παράγοντας ο οποίος έχει οδηγήσει στην αύξηση των διαζυγίων, καθώς διευκολύνει το να επωμιστούν τις οικονομικές επιπτώσεις ενός διαζυγίου (Parker et al. 2022).

Μεθοδολογία

Στο πρώτο μέρος του άρθρου η ανάλυση βασίζεται στις μεθόδους της Κλασσικής Γαλλικής Σχολής Δημογραφικής Ανάλυσης. Ειδικότερα, υπολογίζονται ο Συγχρονικός Δείκτης Πρωτο-γαμηλιότητας γυναικών, η Μέση Ηλικία των γυναικών στον Πρώτο Γάμο και ο Συγχρονικός Δείκτης Διαζυγιότητας για την Ελλάδα, άλλες δύο χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Ιταλία και Ισπανία) και τη Γαλλία. Η Ιταλία, η Ισπανία και η Γαλλία λαμβάνονται υπόψη στην ανάλυση μόνον για λόγους σύγκρισης. Ειδικότερα, Ιταλία, Ισπανία και Ελλάδα ανήκουν στις μεσογειακές χώρες, οι οποίες διαχρονικά χαρακτηρίζονται από πολλά κοινά πολιτισμικά αλλά και δημογραφικά χαρακτηριστικά, ενώ η Γαλλία θεωρείται αντιπροσωπευτική των χωρών της Δυτικής Ευρώπης.

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου αξιοποιούνται περιγραφικά χαρακτηριστικά, έλεγχοι χ^2 και η μέθοδος της λογιστικής παλινδρόμησης για να αναλυθούν τα δεδομένα έρευνας που έγινε το 2019 σε 150 φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Αιγαίου με σκοπό να προκύψουν συμπεράσματα αναφορικά με τις στάσεις απέναντι στον γάμο, στη συγκατοίκηση, στο διαζύγιο και στην τεκνοποίηση. Η μέθοδος δειγματοληψίας που χρησιμοποιήθηκε για τη συλλογή των δεδομένων ήταν η στρωματοποιημένη.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η χώρα μας ακολουθεί τα πρότυπα συμπεριφοράς αναφορικά με τον γάμο που παρατηρούνται νωρίτερα σε χώρες όπως η Γαλλία (Δυτική Ευρώπη), αλλά και η Ιταλία και η Ισπανία (Νότια Ευρώπη) (Διάγραμμα 1). Ωστόσο, είναι εμφανές ότι στην Ελλάδα οι γυναίκες παντρεύονται ακόμη, κατά τον 21° αιώνα, πιο συχνά σε σχέση με άλλες χώρες του νότου (Ιταλία, Ισπανία), κάτι που οφείλεται στο γεγονός ότι οι παραδοσιακές αντιλήψεις αναφορικά με το πλαίσιο δημιουργίας οικογένειας έχουν αλλάξει σε μικρότερο βαθμό στην Ελλάδα σε σχέση με άλλες χώρες. Κατά τον 21° αιώνα, σύμφωνα με τον Συγχρονικό Δείκτη Γονιμότητας (Διάγραμμα 1), 600 στις 1000 γυναίκες τελούν έναν πρώτο γάμο κατά μέσο όρο στην Ελλάδα, αλλά μόλις 523 στην Ιταλία, 468 στην Ισπανία και 482 στην Γαλλία.

Διάγραμμα 1. Η εξέλιξη του Συγχρονικού Δείκτη Πρωτο-γαμηλιότητας στην Ελλάδα και άλλες χώρες 1931-2022

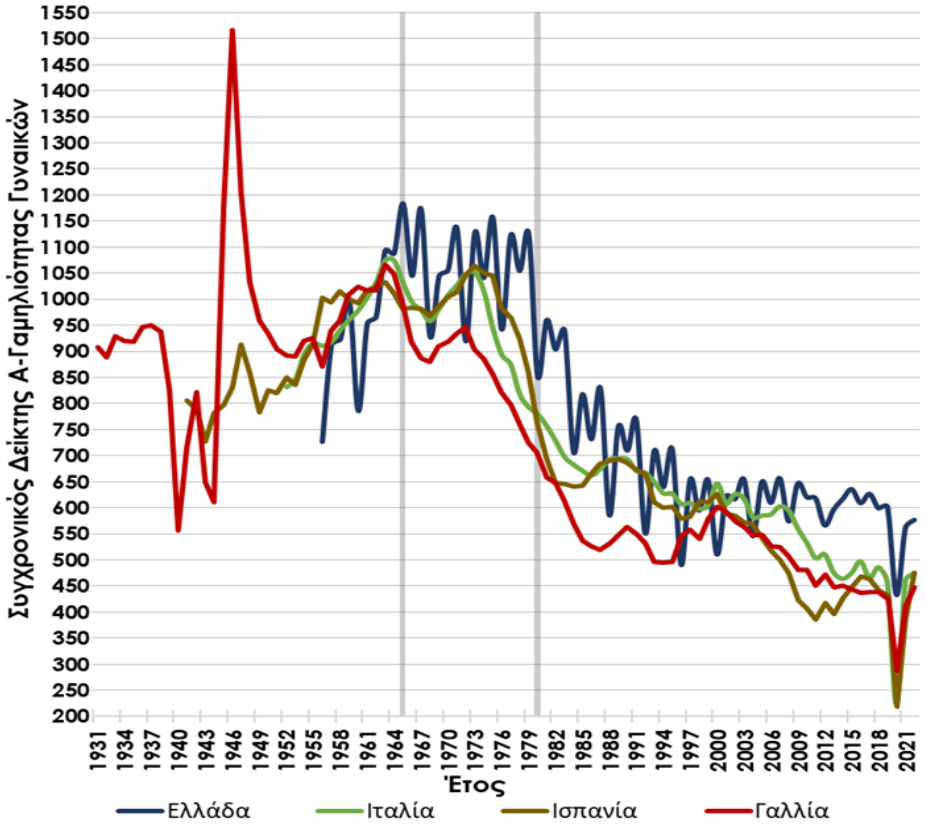

Πηγή: (ΕΛΣΤΑΤ 2023), ιδία επεξεργασία

Είναι εμφανές ότι ο γάμος αναβάλλεται διαρκώς από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και έπειτα (Διάγραμμα 2). Καίριο ρόλο σε αυτήν την αλλαγή έχουν παίξει αλλαγές στους ρόλους των φύλων. Ειδικότερα, από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, όλο και περισσότερες γυναίκες επιθυμούν να σπουδάσουν, να εργαστούν και να αποκατασταθούν οικονομικά προτού παντρευτούν και δημιουργήσουν οικογένεια. Ωστόσο, η μέση ηλικία των γυναικών στον πρώτο γάμο είναι διαχρονικά στη χώρα μας χαμηλότερη σε σχέση με άλλες χώρες του νότου (Ιταλία, Ισπανία). Πιο συγκεκριμένα, το 1980 μια γυναίκα τελεί τον πρώτο της γάμο στα 23,3 της έτη στην Ελλάδα. Το 2022 η μέση ηλικία στον πρώτο γάμο έχει φτάσει στα 30,6 έτη.

Διάγραμμα 2. Η εξέλιξη της Μέσης Ηλικίας των γυναικών στον Πρώτο Γάμο στην Ελλάδα και άλλες χώρες 1931-2022

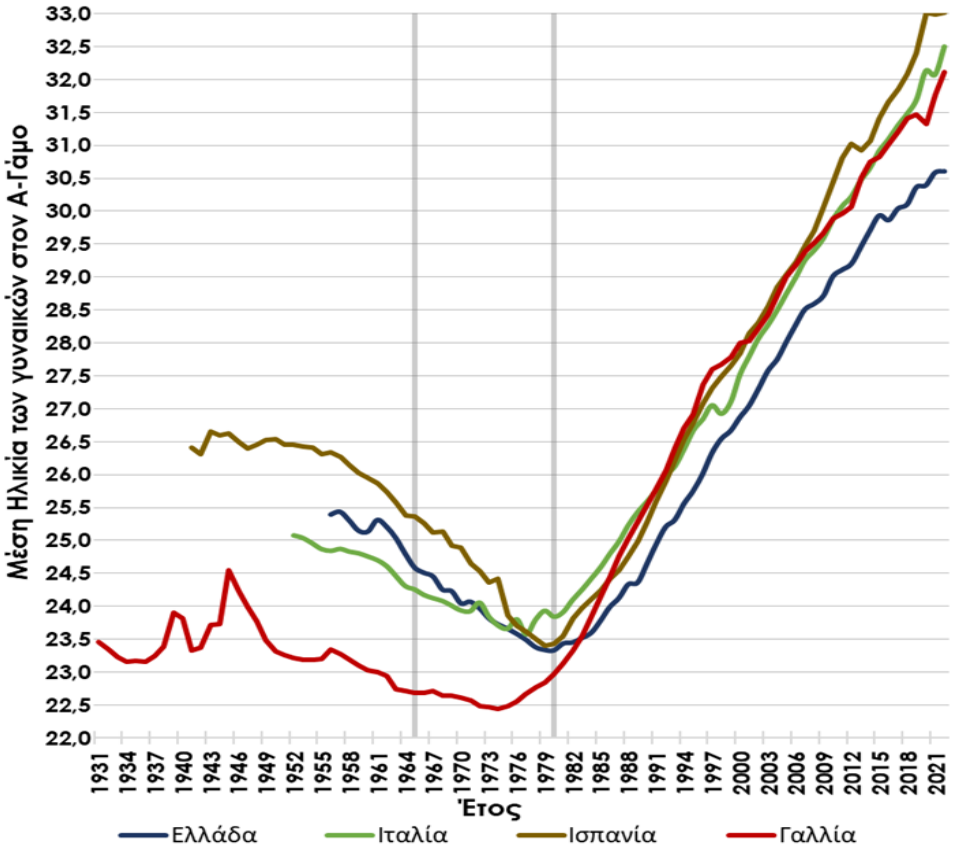

Πηγή: (ΕΛΣΤΑΤ 2023), ιδία επεξεργασία

Στην Ελλάδα, είναι εμφανές ότι κατά τον 21° αιώνα έχουν υπάρξει πολύ σημαντικές αλλαγές αναφορικά με τον τρόπο επισημοποίησης των ενώσεων (Διάγραμμα 3). Πιο συγκεκριμένα, το 1999 μόλις το 11% των ατόμων επιλέγουν τον πολιτικό γάμο, αλλά το 2007 η αναλογία αυτή έχει φτάσει στο 37%. Η επιλογή επισημοποίησης ενός δεσμού μέσω του συμφώνου συμβίωσης καθίσταται εφικτή μόλις το 2008 και ο θεσμός αυτός γίνεται όλο και πιο δημοφιλής από το 2014 και έπειτα. Έτσι, το 30% του συνόλου των ενώσεων που επισημοποιούνται το 2023 (μέσω πολιτικού ή θρησκευτικού γάμου ή συμφώνου συμβίωσης) αφορούν σε σύμφωνα συμβίωσης, ενώ, κατά την περίοδο 2022-2023, το 64% του συνόλου των ενώσεων είναι πολιτικοί γάμοι ή σύμφωνα συμβίωσης.

Είναι σαφές ότι σταδιακά και στη χώρα μας, η επίδραση της θρησκείας στις αποφάσεις των ατόμων αναφορικά με τη δημιουργία οικογένειας φθίνει. Επίσης, φαίνεται πως και η πίεση της κοινωνίας ή και της οικογένειας για να τελέσουν τα άτομα έναν θρησκευτικό γάμο έχει ατονήσει. Περαιτέρω, ίσως οι νεότερες γενεές επιλέγουν περισσότερο το σύμφωνο συμβίωσης, καθώς συστήνεται αλλά και λύνεται πιο γρήγορα και εύκολα σε σχέση με τον γάμο.

Διάγραμμα 3. Η εξέλιξη του συνολικού αριθμού των γάμων (θρησκευτικών και πολιτικών), των Συμφώνων Συμβίωσης και των Διαζυγίων στην Ελλάδα 1972-2022

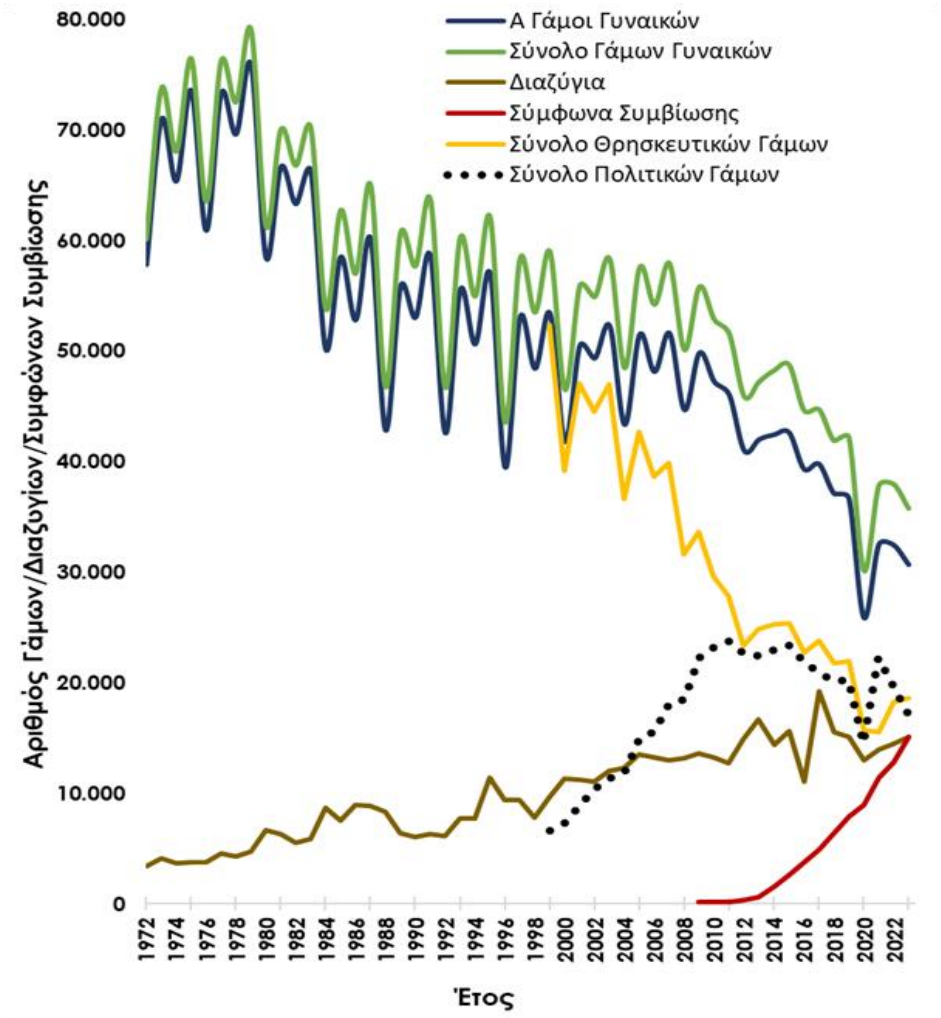

Πηγή: (ΕΛΣΤΑΤ 2023), ιδία επεξεργασία

Η εκτός γάμου τεκνοποίηση στην Ελλάδα είναι διαχρονικά από τις χαμηλότερες στον ευρωπαϊκό χώρο, αν και αυξάνεται σταθερά (Διάγραμμα 4). Διαχρονικά ένα στίγμα συνόδευε την άγαμη μητέρα και τα εκτός γάμου παιδιά. Εντούτοις, φαίνεται ότι το στίγμα αυτό σταδιακά ατονεί. Στα μέσα της δεκαετίας του 2000 μόλις 5 στα 100 παιδιά γεννιούνται εκτός γάμου στη χώρα μας, αλλά η αναλογία αυτή έχει φτάσει στο 19,2% το 2022. Σε μια πληθώρα χωρών της βόρειας και δυτικής Ευρώπης, το 40-50% των παιδιών γεννιούνται εκτός γάμου ήδη από τη δεκαετία του 1990, ενώ σε χώρες όπως η Γαλλία, το 65% των παιδιών γεννιούνται εκτός γάμου το 2022. Στη χώρα μας, από το 2014 και έπειτα, έχει αρχίσει να αυξάνεται σημαντικά και η τεκνοποίηση εντός του πλαισίου του

συμφώνου συμβίωσης. Έτσι, το 2022, το 50% της εκτός γάμου τεκνοποίησης αφορά στην απόκτηση παιδιών εντός συμφώνου συμβίωσης.

Διάγραμμα 4. Η εξέλιξη της εκτός γάμου γονιμότητας (αναλογίας γεννήσεων εκτός γάμου στο σύνολο των γεννήσεων [%]) στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες 1960-2022

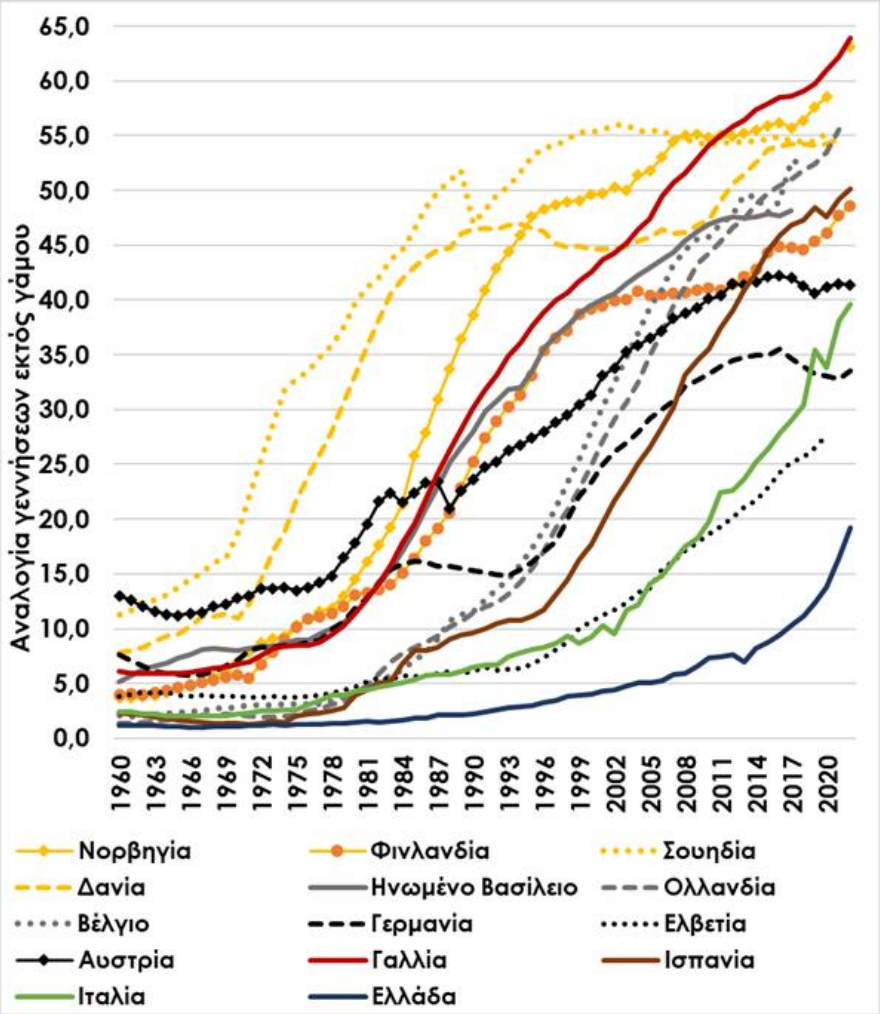

Πηγή: (EUROSTAT 2023), ιδία επεξεργασία

Η συχνότητα λύσης του γάμου αυξάνεται από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα στην Ελλάδα. Μόλις 6 στα 100 ζευγάρια λύνουν το δεσμό τους κατά τη δεκαετία του 1970 στην χώρα μας, αλλά η αναλογία αυτή έχει ανέλθει στα 29 στα 100 ζευγάρια από το 2015 και έπειτα (Διάγραμμα 5). Η συχνότητα λύσης του γάμου είναι εμφανώς χαμηλότερη σε σχέση με άλλες χώρες (όπως η Ισπανία και η Γαλλία), στις οποίες τα μισά περίπου ζευγάρια παίρνουν διαζύγιο από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και έπειτα. Η ευνοϊκότερη προς τη λύση του γάμου νομοθεσία αναμφίβολα έχει διευκολύνει τη λύση του, ενώ ρόλο έχει παίξει και η οικονομική ανεξαρτησία της γυναίκας που της επιτρέπει να επωμιστεί τις συνέπειες ενός διαζυγίου, η μείωση της επίδρασης της θρησκείας και της επιρροής του ευρύτερου κοινωνικού και οικογενειακού περιβάλλοντος στις αποφάσεις των ατόμων για τη λύση του γάμου. Τέλος, φαίνεται ότι έχει αμβλυνθεί και το στίγμα που συνόδευε τη διαζευγμένη γυναίκα.

Διάγραμμα 5. Η εξέλιξη της συχνότητας της λύσης του γάμου (Συγχρονικός Δείκτης Διαζυγιότητας [αριθμός διαζυγίων ανά 10.000 γάμους]) στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες 1960-2022

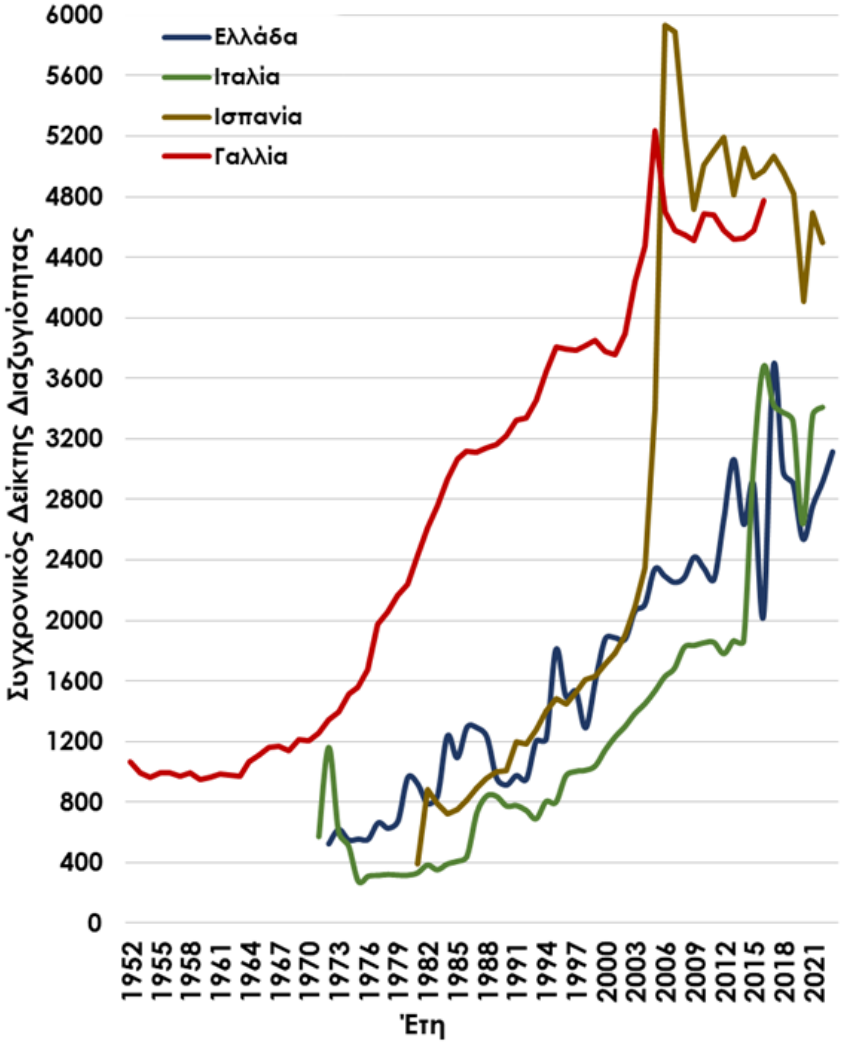

Πηγή: (EUROSTAT 2023) (ΕΛΣΤΑΤ 2020), ιδία επεξεργασία

Σχετικά με τα αποτελέσματα της έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου το 2019, το 68,7% των ερωτωμένων δήλωσε ότι είναι υπέρ του γάμου. Επίσης, οι μισές σχεδόν κοπέλες αντιμετωπίζουν την εκτός γάμου συμβίωση είτε ως προγαμιαία δοκιμή είτε ως στάδιο στη διαδικασία του γάμου (Γράφημα 1). Επομένως, η επιθυμία τους είναι κάποια στιγμή να παντρευτούν και επιδιώκουν να αξιοποιήσουν τη συγκατοίκηση ως μια περίοδο/εμπειρία που προηγείται του γάμου και θα τους επιτρέψει να αποφασίσουν αν τελικά θα παντρευτούν τον σύντροφο με τον οποίο διατηρούν δεσμό.

Εντούτοις, το 40% αντιμετωπίζει τη συγκατοίκηση ως εναλλακτική του γάμου ή ως ένα καλύτερο πρότυπο από τον γάμο. Επομένως, πολλές νέες γυναίκες είναι πρόθυμες να μην παντρευτούν και να ζήσουν και να δημιουργήσουν οικογένεια εκτός γάμου. Φαίνεται, λοιπόν, ότι πλέον στη χώρα μας (τουλάχιστον στις νέες γυναίκες με τριτοβάθμια εκπαίδευση) έχουν επικρατήσει αντιλήψεις και νοοτροπίες οι οποίες είναι θετικές

απέναντι στην εκτός γάμου συμβίωση, κάτι που ήταν σπάνιο έως και τις αρχές της δεκαετίας του 2000.

Γράφημα 1. Απαντήσεις στο ερώτημα: «Τι είναι η εκτός γάμου συγκατοίκηση για εσάς;»

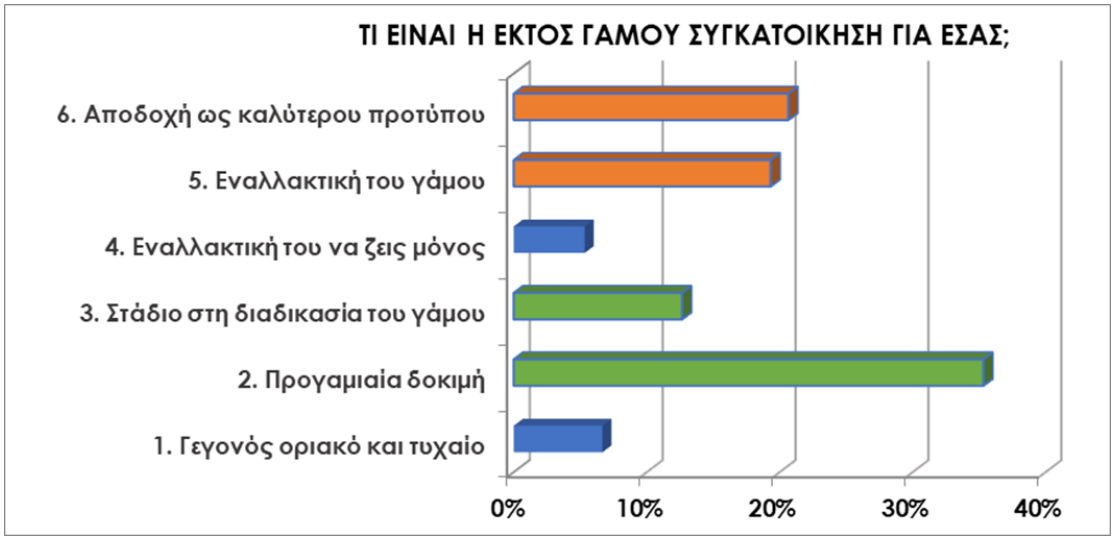

Πηγή: Έρευνα 2019, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ιδία επεξεργασία

Παρατηρώντας τα τρία γραφήματα (2α, 2β, 2γ), που αφορούν στην εκτός γάμου τεκνοποίηση, καθίσταται εμφανές ότι οι αξίες, νοοτροπίες και αντιλήψεις στις νεότερες γενεές έχουν διαφοροποιηθεί σε σχέση με τις παλαιότερες γενεές. Η πλειονότητα (το 80,8%) των παιδιών γεννήθηκαν εντός γάμου το 2022 στη χώρα μας. Ωστόσο, μόλις το 16% του δείγματος το 2019 αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο απόκτησης παιδιών εκτός γάμου ως αδύνατο. Τους προβληματίζει, ωστόσο, η ανατροφή τους εκτός γάμου (το 23,3% το θεωρεί αδύνατο) και η ανατροφή τους δίχως σύντροφο (το 25,3% το θεωρεί αδύνατο). Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη την αύξηση της συχνότητας απόκτησης παιδιών εκτός γάμου και τα δεδομένα της νέας έρευνας (του 2019) δεν είναι αβάσιμο να υποθέσουμε ότι η εκτός γάμου τεκνοποίηση θα αυξηθεί περισσότερο τα επόμενα χρόνια.

Ενδιαφέρον είναι ακόμη το εύρημα ότι το 39% δηλώνει πως, εάν επέλεγε την εκτός γάμου συμβίωση, αυτή θα είχε τη μορφή του συμφώνου συμβίωσης, κάτι που σημαίνει ότι δεν αντιμετωπίζουν αρνητικά την εκτός γάμου συγκατοίκηση εντός του νέου πλαισίου που έχει θεσπιστεί από το 2008 στη χώρα μας.

Τέλος, ο μέσος αριθμός παιδιών που θα ήθελαν να κάνουν είναι 2,2-2,3. Είναι πιθανό και παλαιότερες γενεές γυναικών να επιθυμούσαν να αποκτήσουν τουλάχιστον 2 παιδιά. Ωστόσο, οι γενεές 1950-1955 έκαναν 2,0-2,1 παιδιά ενώ η γενεά του 1981 αναμένεται να αποκτήσει 1,5 παιδιά. Επομένως, φαίνεται ότι πολλοί παράγοντες δεν επιτρέπουν στους νέους ανθρώπους να κάνουν τον αριθμό των παιδιών που θα ήθελαν (και στο χρόνο/ηλικία που θα το επιθυμούσαν).

Γραφήματα 2α, 2β , 2γ. Απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν στην απόκτηση παιδιών εκτός γάμου

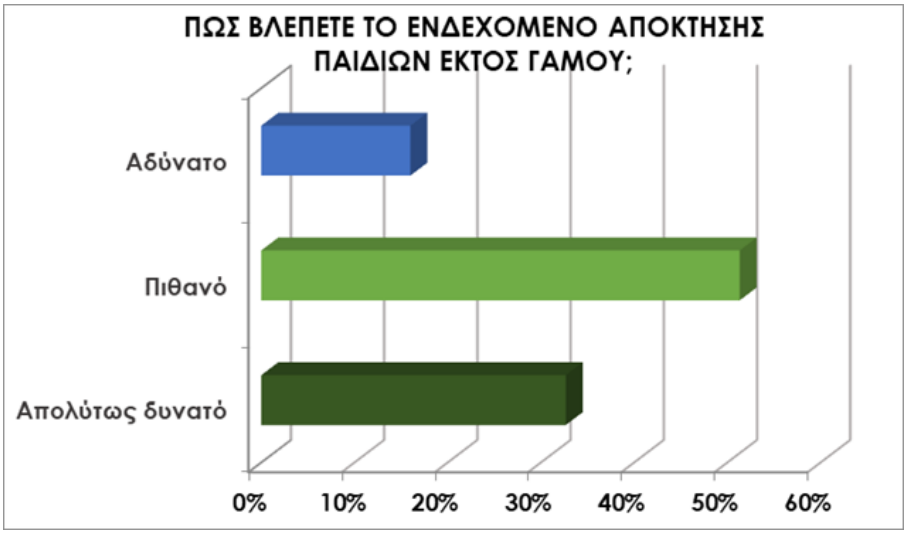

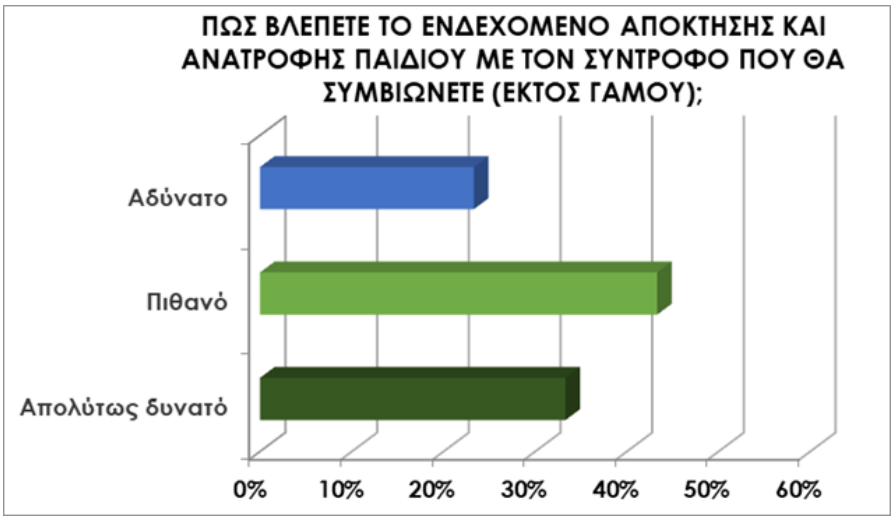

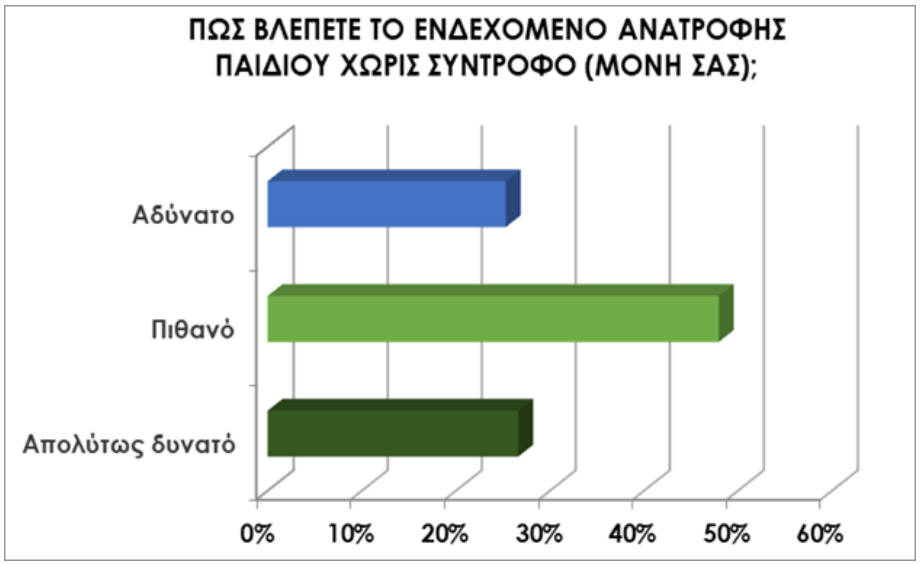

Πηγή: Έρευνα 2019, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ιδία επεξεργασία

Το εύρημα ότι το 45,4% των γυναικών θεωρούν τις ηλικίες 25-29 ως καταλληλότερες για τη σύναψη του πρώτου τους γάμου (Γράφημα 3) και το 46% τις ηλικίες 30-34, αναμφίβολα δείχνει ότι πολλές νέες γυναίκες με τριτοβάθμια εκπαίδευση επιθυμούν να ολοκληρώσουν τις προπτυχιακές σπουδές του και να εργαστούν (αποκτώντας και κάποια οικονομική αυτονομία) προτού παντρευτούν.

Γράφημα 3. Απαντήσεις στο ερώτημα: «Ποια ηλικία θεωρείτε κατάλληλη για γάμο;»

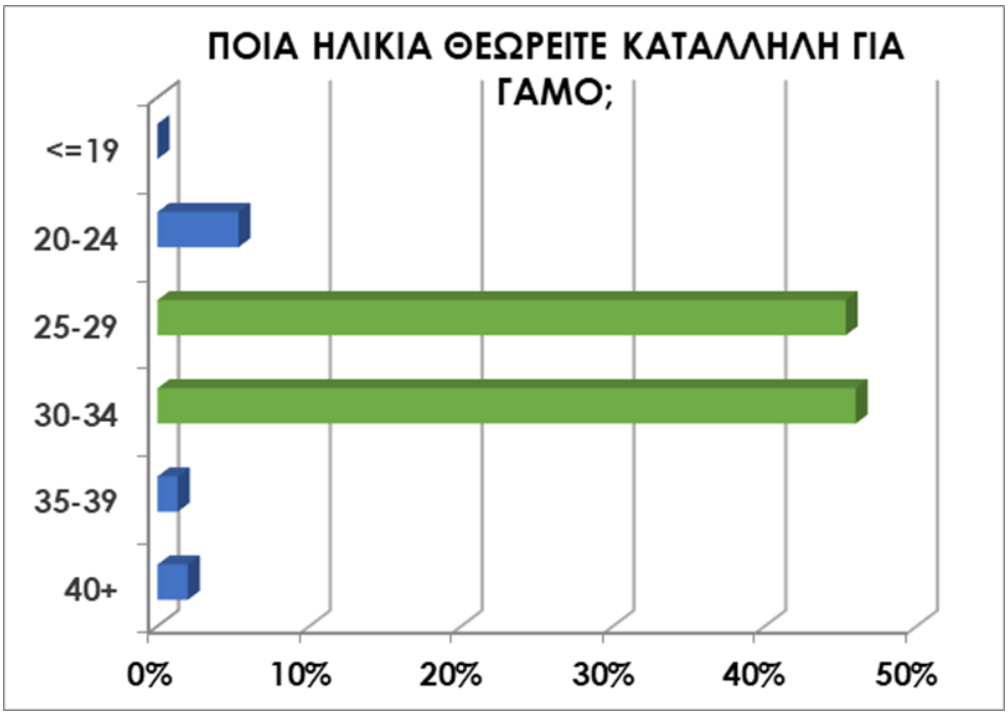

Πηγή: Έρευνα 2019, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ιδία επεξεργασία

Από την έρευνα, επίσης, προκύπτει ότι οι σημαντικότεροι λόγοι για να παντρευτεί μια γυναίκα είναι συναισθηματικοί, η εδραίωση/ολοκλήρωση της σχέσης και η νομική προστασία των παιδιών (Γράφημα 4). Λόγοι που ήταν σημαντικοί στο παρελθόν (π.χ. Θρησκευτικοί, πιέσεις από την οικογένεια) δεν είναι πλέον τόσο κρίσιμοι.

Γράφημα 4. Απαντήσεις στο ερώτημα: «Ποιοι λόγοι οδηγούν μια γυναίκα στον γάμο;»

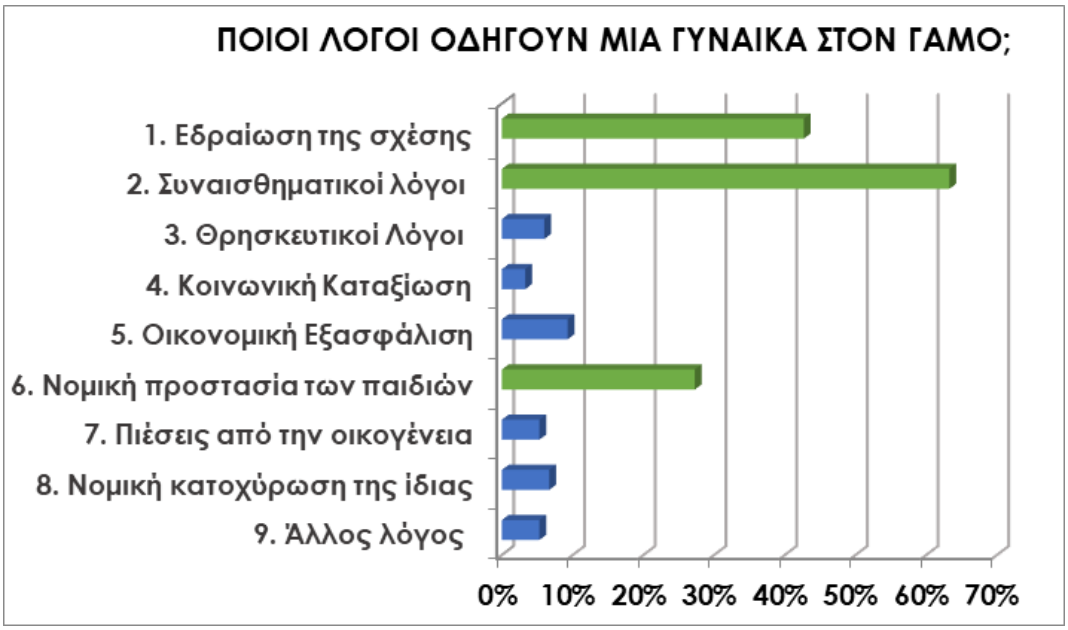

Πηγή: Έρευνα 2019, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ιδία επεξεργασία

Περαιτέρω, έλεγχοι χ^2 μας επιτρέπουν να εξετάσουμε αν κάποιοι παράγοντες σχετίζονται με τη στάση των νέων γυναικών απέναντι στον γάμο (αν οι γυναίκες είναι υπέρ ή κατά του γάμου). Τα αποτελέσματα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν δύο διακριτές ομάδες οι οποίες είναι υπέρ του γάμου. Η πρώτη αφορά σε νέες γυναίκες που δηλώνουν απολύτως πρόθυμες να κάνουν κάποιες θυσίες για τον γάμο και τη δημιουργία οικογένειας: όπως το να μην έχουν την καριέρα ως πρώτη προτεραιότητα στη ζωή τους, να είναι πρόθυμες να αναλάβουν υποχρεώσεις που απορρέουν από τον γάμο, ενώ προθυμοποιούνται να πάρουν μακροχρόνιο δάνειο για να μεγαλώσουν τα παιδιά τους. Η δεύτερη ομάδα αφορά σε νεαρές γυναίκες που, αν και κάνουν σπουδές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, και πολλές εξ αυτών μακριά από τη γονική τους κατοικία, διατηρούν τις «παραδοσιακές» στη χώρα μας αντιλήψεις και αξίες αναφορικά με την οικογένεια: είναι υπέρ του γάμου και θέλουν να κάνουν πολλά παιδιά, να παντρευτούν νωρίς, η θρησκεία παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή τους, είναι κατά της εκτός γάμου συγκατοίκησης και τεκνοποίησης και έχουν στόχο να επιστρέψουν στη γονική κατοικία μετά τις σπουδές τους (όπου πιθανότατα θα παραμείνουν έως ότου αρραβωνιαστούν/παντρευτούν).

Επίσης, κατασκευάσαμε ένα μοντέλο λογιστικής παλινδρόμησης για να μοντελοποιήσουμε τη σχέση μεταξύ της στάσης απέναντι στον θεσμό του γάμου υπέρ (1) ή κατά (0) και διαφόρων μεταβλητών. Το μοντέλο είναι το εξής:

Logit(πi) *= -5,518 – 0.573 ** ***Ηλικία γάμου*** *+ 1,1 ** ***Αριθμός Παιδιών*** *+ 1.14** ***Θα έπαιρνα δάνειο για την ανατροφή ενός παιδιού*** *+ 2,06 * Δε θα επέλεγα τη συγκατοίκηση αντί του γάμου + 1,492 * Τα θρησκευτικά μυστήρια είναι σημαντικά για τη ζωή μου + 1.362 * Μένω ή θα μείνω με τους γονείς μου μετά τις σπουδές*

Οι Έλεγχοι Hosmer-Lemeshow μας έδειξαν ότι προσαρμόζει καλά στα δεδομένα ενώ ότι έχει εξαιρετική προβλεπτική ικανότητα (ROC curves, AUC=0,912).

Το μοντέλο δείχνει ότι οι πιθανότητες να είναι υπέρ του γάμου μια γυναίκα είναι πολύ μεγαλύτερες όταν θέλει να αποκτήσει πολλούς απογόνους, θα έπαιρνε δάνειο για την ανατροφή ενός παιδιού, δε θα επέλεγε τη συγκατοίκηση αντί του γάμου, η καριέρα δε θα οδηγούσε στην αναβολή της δημιουργίας οικογένειας, τα θρησκευτικά μυστήρια είναι σημαντικά για τη ζωή της, μένει ή θα μείνει με τους γονείς της μετά το τέλος των σπουδών της.

Σχετικά με την εξέλιξη της λύσης των εγγάμων συμβιώσεων, η κρίση του θεσμού της οικογένειας απασχολεί την κοινωνία πάνω από μισό αιώνα. Η αστάθεια των σχέσεων οικειότητας οδήγησε στην αύξηση του αριθμού των διαζυγίων. Πλέον και στην Ελλάδα η δυναμική του διαζυγίου αλλάζει την εικόνα του θεσμού της οικογένειας. Η οικογένεια καλείται σε αναπροσαρμογές στη σημερινή συνθήκη γενικευμένης αβεβαιότητας και ρευστότητας, ενώ η εμπειρία του διαζυγίου διαρθρώνεται και οργανώνεται εντός του θεσμού της οικογένειας που τελεί σε κρίση. Αδιαμφισβήτητα βρισκόμαστε απέναντι στη μεταμόρφωση της οικογένειας μέσω του διαζυγίου.

Στην Ελλάδα, αν και τα κοινωνικά υποκείμενα καθοδηγούνται από πιο παραδοσιακές νοοτροπίες αναφορικά με τις δημογραφικές συμπεριφορές (Κοντογιάννης 2025), τα διαζύγια έχουν αυξηθεί και επομένως η διαζευγμένη γυναίκα είναι ορατή στην ελληνική κοινωνία. Όσον αφορά την άποψη των ερωτωμένων της έρευνας σχετικά με τους λόγους που οδηγούν στην αύξηση της διαζυγιότητας, η πλειονότητα των νεαρών ερωτωμένων (60,7%) θεωρεί ότι οι πολιτισμικές και κοινωνικές αλλαγές του ρόλου των δύο φύλων (η χειραφέτηση και η οικονομική ανεξαρτησία της γυναίκας) διαμορφώνουν τις ατομικές αιτίες λύσης του γαμικού δεσμού (Γράφημα 5). Η «επαγγελματική σταδιοδρομία των γυναικών και η σχετική οικονομική τους ανεξαρτησία» έχει χειραφετήσει τις γυναίκες και επομένως επηρεάσει την αλληλεξάρτηση των ζευγαριών, αλλάζοντας τα οφέλη του γάμου και τα κόστη του διαζυγίου. Η «έκπτωση του θεσμού της οικογένειας και η αλλαγή των αξιών», ήτοι η ιδεολογία της ατομικής επιλογής (επιδίωξη καριέρας, εγωισμοί-ανταγωνισμοί μεταξύ του ζευγαριού, κ.ά.), η οποία αποτελεί το βασικό πολιτισμικό πλαίσιο οργάνωσης της προσωπικής ελευθερίας του ατόμου, εκτιμάται από το 44,7% των απαντώντων ως ο λόγος που οδηγεί στην αποδημία από το συζυγικό δεσμό, και ένα αντίστοιχο ποσοστό (46,7%) του δείγματος εκτιμά ότι η «μείωση της κοινωνικής κατακραυγής για τη χωρισμένη γυναίκα» συμβάλει σήμερα στην αύξηση των διαζυγίων. Στην ίδια κατεύθυνση των παραμέτρων που διευκολύνουν το διαζύγιο, συντάσσεται η άποψη του 26% των νεαρών ερωτωμένων σχετικά με τη σημασία της θεσμικής διευκόλυνσης του γάμου με τις πρόσφατες μεταρρυθμίσεις.

Γράφημα 5. Απαντήσεις στο ερώτημα: «Τι πιστεύετε ότι οδηγεί σήμερα στην αύξηση του αριθμού των διαζυγίων; Γιατί δηλαδή οι γυναίκες σήμερα παίρνουν ευκολότερο διαζύγιο;»

Πηγή: Έρευνα 2019, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ιδία επεξεργασία

Ωστόσο, αν αυτά τα δεδομένα συνδυαστούν με την άποψη των ερωτωμένων που ισχυρίζεται ότι «το οικογενειακό (35,6%) και κοινωνικό (24,8%) περιβάλλον έχουν τη δύναμη να αποτρέψουν μια γυναίκα να πάρει διαζύγιο», εκείνο που μπορούμε να συνάγουμε είναι πως ο θεσμός του γάμου εξακολουθεί να έχει ουσιαστική επιρροή στα κοινωνικά υποκείμενα στη χώρα. Φαίνεται να παραμένουν ζωντανές οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια ως λιμάνι (Τσίγκανου 2024: 255) και τον γάμο ως ο δεσμός που θα αναπληρώσει τα συναισθηματικά ακόμα και υπαρξιακά κενά (Κιντή 2021: 112-119), παρά τις μετατοπίσεις που έχουν υποστεί οι έμφυλοι ρόλοι. Τα δεδομένα της μελέτης υπογραμμίζουν, επίσης, το συμβολικό κόστος του διαζυγίου για τη γυναίκα στην Ελλάδα, καθώς στην πλειονότητά τους οι ερωτώμενες διακατέχονται από την αντίληψη ότι «η ύπαρξη παιδιών είναι ο κύριος λόγος που θα απέτρεπε μια γυναίκα να πάρει διαζύγιο» (85,9%) (Γράφημα 6).

Γράφημα 6. Απαντήσεις στο ερώτημα: «Τι θεωρείτε ότι αποτρέπει μια γυναίκα από το να πάρει διαζύγιο;»

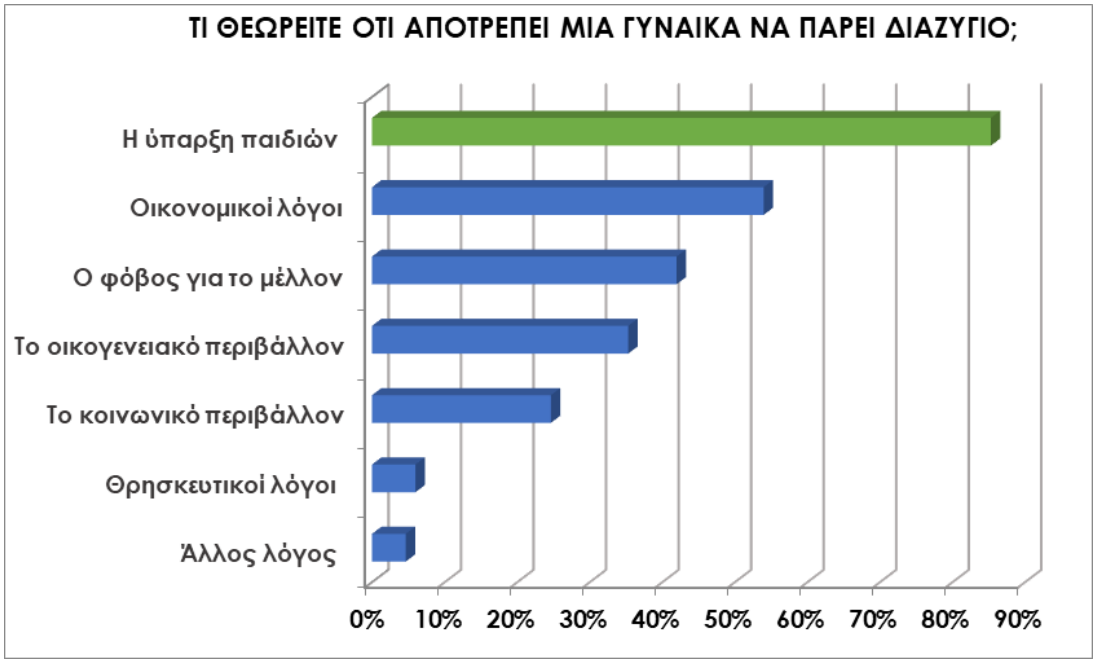

Πηγή: Έρευνα 2019, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ιδία επεξεργασία

Σημαντικό κρίνεται το εύρημα ότι η «ανατροπή της οικονομικής κατάστασης μετά το διαζύγιο» (54,4%) και «ο φόβος για το μέλλον δηλαδή για τη ζωή μετά το διαζύγιο» (42,3%) παρουσιάζονται ως οι λόγοι που αποτρέπουν τη γυναικά να διαλύσει την έγγαμη σχέση. Στη βιβλιογραφία δεν υπάρχει αμφισβήτηση σχετικά με την αρνητική επίδραση του διαζυγίου στις γυναίκες (Odis 2021, Damota 2019). Οι λόγοι για αυτό έχουν να κάνουν με το γεγονός ότι η κοινωνική και οικονομική θέση της συζύγου –που συνήθως έχει την επιμέλεια των παιδιών- τείνει να παγώνει ή να συρρικνώνεται τη στιγμή του διαζυγίου, ενώ η θέση του συζύγου παρουσιάζεται πιο ρευστή. Τέλος, οι θρησκευτικοί λόγοι κατέχουν μόνο το 6% των απαντήσεων, μιας και οι διαδικασίες εκκοσμίκευσης έχουν οδηγήσει σε απελευθέρωση των θρησκευτικών κανόνων και δεσμεύσεων του ατόμου σε αυτούς, τοποθετώντας την ηθική, εν προκειμένω τη χριστιανική ηθική, σε δεύτερη θέση.

Εξετάζοντας πιο συγκεκριμένα τους λόγους που οδηγούν τη σύγχρονη γυναίκα στο διαζύγιο, οι νεαρές ερωτώμενες στην πλειονότητά τους (58,7%) πιστεύουν πως, κατά βάση, είναι η δυσκολία αρμονικής επικοινωνίας μεταξύ του ζευγαριού στον γάμο (Γράφημα 7), η οποία και αντηχεί την κρίση αξιών στην ελληνική κοινωνία. Στη συζυγία πλέον λείπει αυτή η οικογενειακή αίσθηση νοήματος και σκοπού, η οποία υποστηριζόταν στην παραδοσιακή οικογένεια. Αντίθετα, η μακροημέρευση του γάμου εξαρτάται από την ικανοποίηση των επιθυμιών και των στόχων των συζύγων (Illouz 2019). «Η μείωση της προσωπικής ζωής και των ατομικών επιλογών από το γάμο και η μη αποδοχή του διπλού ρόλου των γυναικών από τον άνδρα μαζί με τη μη συμβολή του στις δουλειές του σπιτιού» αντιπροσωπεύουν το 21,3% των απαντήσεων. Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως στον σύγχρονο γάμο («γάμο συντροφικότητας») οι σύζυγοι βρίσκονται σε μια σύγκρουση μεταξύ αυτονομίας και δέσμευσης/αφοσίωσης. Δίνεται έμφαση στην προσωπική

ανάπτυξη των συζύγων και η συζυγία μοιάζει να απειλεί την αυταξία της γυναίκας. Η μη ικανοποίηση των προσωπικών επιθυμιών μέσα στο γάμο παρουσιάζεται ως λόγος που καθιστά το διαζύγιο ένα ενδεχόμενο του σύγχρονου γάμου, μια ενεργή επιλογή των κοινωνικών υποκειμένων αποχώρησης από ένα θεσμοποιημένο και κανονικοποιημένο πλαίσιο σχέσης ατόμων.

Γράφημα 7. Απαντήσεις στο ερώτημα: «Τι θεωρείτε ότι οδηγεί τη σύγχρονη γυναίκα στο διαζύγιο;»

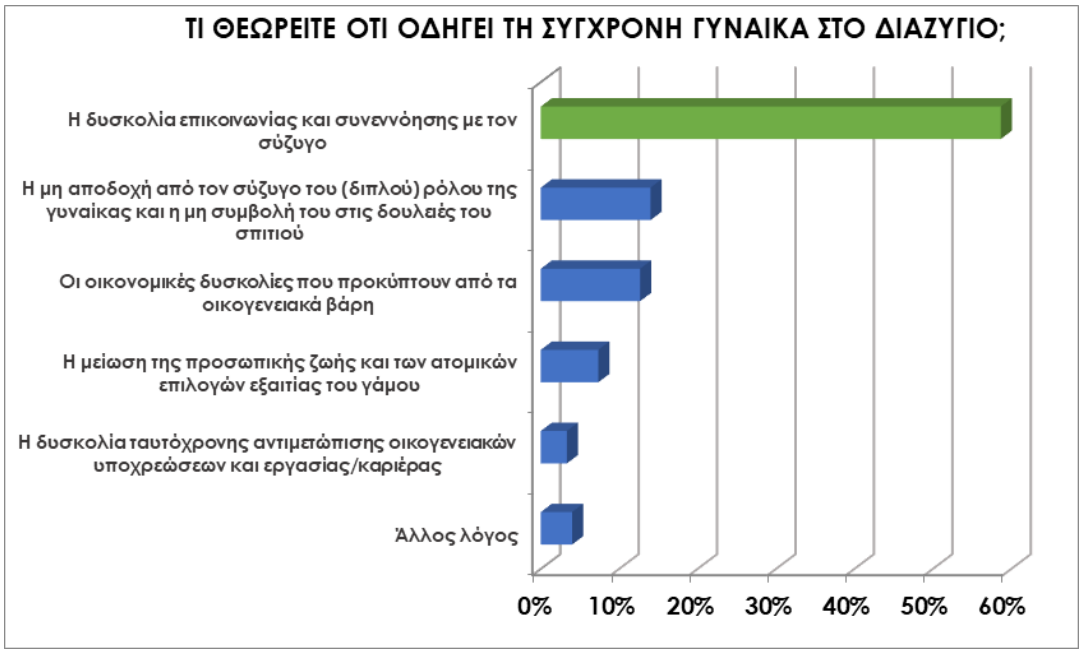

Πηγή: Έρευνα 2019, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ιδία επεξεργασία

Τέλος, οι στάσεις και οι αντιλήψεις για το διαζύγιο, καταδεικνύονται και στην υποθετική περίπτωση ύπαρξης παιδιού και εάν αυτή η συνθήκη θα λειτουργούσε ως αντικίνητρο διαζυγίου. Οι νεαρές γυναίκες απαντούν ότι το παιδί θα ήταν σοβαρός λόγος να μην αποχωρήσουν από το γάμο ή τουλάχιστον να παραμείνουν σε αυτόν προσωρινά μέχρι να μεγαλώσει λίγο το παιδί (63,3%). Τα στοιχεία επιβεβαιώνουν τόσο το αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στην επαγγελματική και προσωπική/οικογενειακή ζωή (Θανοπούλου και Τσίγκανου 2016), το οποίο βιώνει η πλειονότητα των ανέργων και εργαζόμενων γυναικών με καταλυτικές οικονομικές και ψυχο-κοινωνικές επιπτώσεις, όσο τις σχετικές προϊδεάσεις και αγκυλώσεις για την αξία ύπαρξης σταθερού οικογενειακού πλαισίου κατά την ανατροφή των παιδιών.

Γράφημα 8. Απαντήσεις στο ερώτημα: «Η ύπαρξη ενός παιδιού θα σας απέτρεπε να προχωρήσετε στο διαζύγιο;»

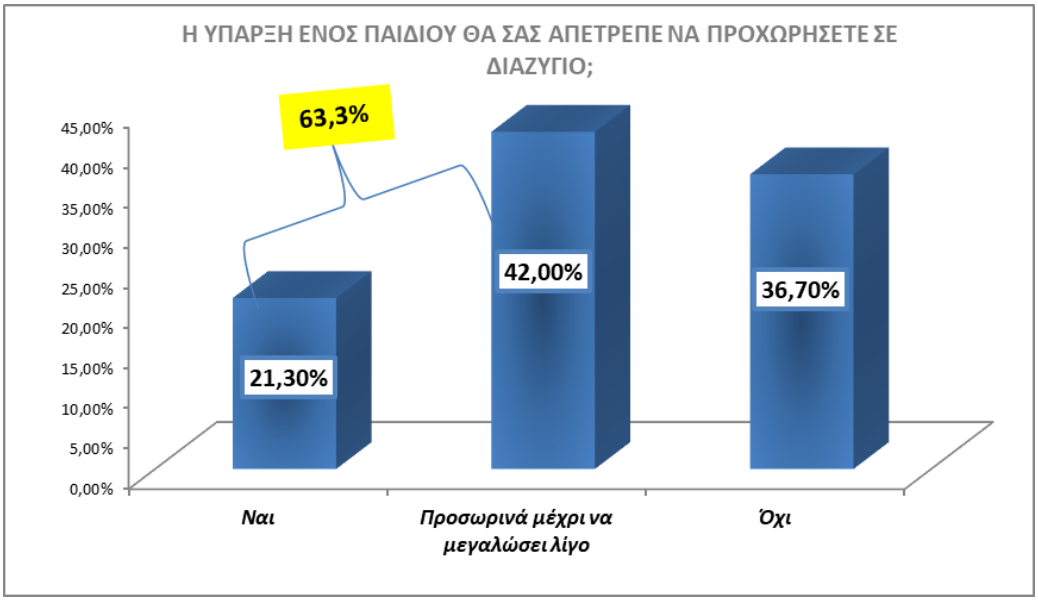

Πηγή: Έρευνα 2019, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ιδία επεξεργασία

Συμπέρασμα

Η έρευνα ανέδειξε τη σύγχρονη εξέλιξη του μετασχηματισμού του θεσμού του γάμου, με το διαζύγιο να αφορά σε ένα μόνιμο ενδεχόμενο του σύγχρονου γάμου και την ελληνική κοινωνία να βρίσκεται απέναντι στη μεταμόρφωση της οικογένειας μέσω του διαζυγίου. Οι έμφυλες χειραφετητικές πρακτικές που θέτουν σε κατάσταση σχετικής οικονομικής ανεξαρτησίας τη γυναίκα, μοιάζει να επιτρέπουν στην ανακύπτουσα διατάραξη της συναισθηματικότητας της γυναίκας μέσα στο γάμο να κατευθύνεται στην επιλογή της διάλυσης του γαμικού δεσμού. Αυτό διότι στο σύγχρονο γάμο ελλείπει η θυσιαστική υπόσχεση της ισοβιότητας από τους συζύγους. Ωστόσο, όπως διαπιστώνεται, η στάση της νέας γενιάς παρουσιάζεται επιφυλακτική ως προς τη διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων ενώ μετριασμένος θεάται ο αποστιγματισμός του διαζυγίου στο αντιφέγγισμα της ταλάντευσης του διπόλου παράδοση-εκσυγχρονισμός που οι νέες γενιές έρχονται αντιμέτωπες. Στάση που μακροσκοπικά μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι θα επηρεάσει την αποδοχή των κοινωνικών συμπεριφορών που συνοδεύουν το διαζύγιο, ήτοι μονογονεϊκότητα, θετές οικογένειες, κοινή επιμέλεια τέκνων.

Όσον αφορά στον γάμο, αναβάλλεται διαρκώς από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, ενώ κατά τον 21ο αιώνα αυξάνεται διαρκώς η συχνότητα απόκτησης παιδιών εκτός γάμου. Επιπλέον, από τη δεκαετία του 2000 και έπειτα, όλο και περισσότερα ζευγάρια επιλέγουν τον πολιτικό γάμο, ενώ από το 2014 και έπειτα και το σύμφωνο συμβίωσης. Επομένως, καθίσταται εμφανές ότι η θρησκεία, αλλά και η επιρροή της ευρύτερης κοινωνίας και οικογένειας στις αποφάσεις των ατόμων όσον αφορά στον γάμο και στη δημιουργία οικογένειας αμβλύνονται.

Η έρευνα αξιών και αντιλήψεων έδειξε ότι αρκετές νέες γυναίκες είναι πρόθυμες να μην παντρευτούν και να ζήσουν και να δημιουργήσουν οικογένεια εκτός γάμου, αν και αρκετές σημειώνουν ότι τους προβληματίζει η ανατροφή ενός παιδιού εκτός γάμου και η ανατροφή τους δίχως σύντροφο. Η πλειονότητα θεωρεί τις ηλικίες 25-43 ως καταλληλότερες για τη σύναψη γάμου κάτι που επιβεβαιώνει ότι επιθυμούν να σπουδάσουν και να εργαστούν (αποκτώντας και κάποια οικονομική αυτονομία) προτού παντρευτούν. Από την έρευνα, επίσης, προκύπτει ότι οι σημαντικότεροι λόγοι για να παντρευτεί μια γυναίκα είναι συναισθηματικοί, η εδραίωση/ολοκλήρωση της σχέσης και η νομική προστασία των παιδιών. Λόγοι που ήταν σημαντικοί στο παρελθόν (π.χ. Θρησκευτικοί, πιέσεις από την οικογένεια), δεν είναι πλέον τόσο κρίσιμοι.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

ΕΛΣΤΑΤ (2020), *Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΕΛΣΤΑΤ-Δικαιοσύνη: Στατιστική Δικαιοσύνης*. http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/categoryyears?p_cat=10007927&p_topic=10007927.

ΕΛΣΤΑΤ (2023), *Πληθυσμός Και Κοινωνικές Συνθήκες*. https://www.statistics.gr/el/statistics/pop.

Θανοπούλου, Μ. και Τσίγκανου, Ι. (επ. έκδ.) (2016), *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Illouz, E. (2019), *Γιατί πληγώνει ο έρωτας*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Κιντή, Ρ. (2021), *Μετά τον γάμο. Διαζευγμένες γυναίκες στην πόλη, Μελέτη περίπτωσης*, Αθήνα, Verde publications.

Κοντογιάννης, Γ. (2022), Η Εξέλιξη Της Λύσης Των Εγγάμων Συμβιώσεων Από Τις Αρχές Της Δεκαετίας Του 1970 Στην Ελλάδα. *Dirap Flash News 8 (Σειρά News Letters Ερευνητικό Πρόγραμμα ΕΛΙΔΕΚ: «Δημογραφικά Προτάγματα Στην Έρευνα Και Πρακτική Στην Ελλάδα»)*. https://figshare.com/articles/journal_contribution/Divorces_and_divortiality_in_Greece_since_the_early_1970s_in_Greek_/19456265?file=34563227.

Κοντογιάννης, Γ. (2025), Η σύσταση και η διάλυση των συμβιώσεων στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου με έμφαση στην Ελλάδα, μια συγκριτική ανάλυση, στο Κοτζαμάνης Β. (επιμ.) *Δημογραφικά Προτάγματα: Σύγχρονη Ερευνητική Προσέγγιση και Αποτύπωση*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σσ. 129-163.

Τσίγκανου, Ι. (2024), *Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Amato, P. R. and Previti, D. (2004), People's Reasons for Divorcing: Gender, Social Class, the Life Course, and Adjustment, *Journal of Family Issues*, Vol. 24, No 5, pp. 602-626. https://doi.org/10.1177/0192513x03254507

Eekelaar, J. (2007), Why People Marry: The Many Faces of an Institution, *Family Law Quarterly*, Vol. 41, No 3, pp. 413-431.

Damota, M. (2019), The effect of divorce on families' life, *Journal of culture, society and development,* Vol. 46, pp. 6-11.

EUROSTAT (2023), *Population and Social Conditions*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/explore/all/all_themes

Gavalas, V. S., Rontos, K. and Salvati, L. (2014), Who Becomes an Unwed Mother InGreece? Sociodemographic and Geographical Aspects of an Emerging Phenomenon *Population, Space and Place* Vol. 20, pp. 250–263. https://doi.org/10.1002/psp.1761

Heuveline, P. and Timberlake, J. M. (2004), The Role of Cohabitation in Family Formation: The United States in Comparative Perspective, *Journal of Marriage and Family,* Vol. 66, No 5. pp. 1214-1230. https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2004.00088.x

Kasearu, K. (2010), Intending to Marry Students' Behavioural Intention towards Family Forming, *Trames*, Vol. 14, No 1. pp. 3-20. https://doi.org/10.3176/tr.2010.1.01

Kontogiannis, G. (2024), The Evolution of Family-Related Behaviours in the Western Balkans and Their Impact on Present and Future Family and Population Structures: An Analysis Concerning the Period 1945–2050, in K. N. Zafeiris, B. Kotzamanis and C, Skiadas (eds.) *Population Studies in the Western Balkans. European Studies of Population,* Cham, Springer, pp 99-131. https://doi.org/10.1007/978-3-031-53088-3_5

Lesthaeghe, R. (2011), The 'Second Demographic Transition': A Conceptual Map for the Understanding of Late Modern Demographic Developments in Fertility and Family Formation, *Historical Social Research*, Vol. 36, No 2, pp. 179-218. https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-342259

Odis, A. (2021), Effects of divorce on women and children, *Texila International journal of public health*.

Parker, G., Durante, K. M., Hill, S.E. and Haselton, M. G. (2022), Why Women Choose Divorce: An Evolutionary Perspective. *Current Opinion in Psychology*, Vol. 43, pp. 300-306. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.07.020

Rontos, K., Roumeliotou, M., Salvati, L. and Syrmali, M. E. (2017), Marriage or Cohabitation? A Survey of Students' Attitudes in Greece, *Demográfia English Edition*, Vol. 60, No 5, pp. 5-31. https://www.demografia.hu/en/publicationsonline/index.php/demografiaenglishedition/article/view/940

Scott, S. B., Rhoades, G. K., Stanley, S. M., Allen, E. S and Markman, H. J. (2013), Reasons for Divorce and Recollections of Premarital Intervention: Implications for Improving Relationship Education, *Couple and Family Psychology: Research and Practice*, Vol. 2, No 2, pp. 131-145. https://doi.org/10.1037/a0032025

Uecker, J. E. (2014), Religion and Early Marriage in the United States: Evidence from the Add Health Study, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 53, No 2, pp. 392-415. https://doi.org/10.1111/jssr.12114

Valle, G. and Tillman, K. H. (2014), Childhood Family Structure and Romantic Relationships During the Transition to Adulthood, *Journal of Family Issues*, Vol. 35, No 1, pp. 97-124. https://doi.org/10.1177/0192513X12463555

Yeung, W. J. J. and Hu, S. (2016), Paradox in Marriage Values and Behavior in Contemporary China, *Chinese Journal of Sociology*, Vol. 2, No 3, pp. 447-476. https://doi.org/10.1177/2057150X16659019

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ: ΜΙΑ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Νίκος Σαρρής[α]

[α] Ερευνητής Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Το θεσμικό επίπεδο αποτελεί ένα από τα κατεξοχήν επίπεδα άρθρωσης λόγων περί της οικογένειας και περί των δύο φύλων. Στόχος του άρθρου είναι μέσω μιας συνοπτικής επισκόπησης της ελληνικής νομοθεσίας στην περίοδο της μεταπολίτευσης να περιγράψει τις μεγάλες νομοθετικές τομές και να εξετάσει τη διασύνδεσή τους με την εξέλιξη της ελληνικής οικογένειας. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις της δεκαετίας του '80 επιχείρησαν να αναπροσαρμόσουν το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο σε συντονισμό τόσο με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1975 όσο και με το ευρωπαϊκό πλαίσιο. Οι μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1990 έως σήμερα, όπως ενδεικτικά είναι εκείνες που αφορούν την τεχνητή αναπαραγωγή ή το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης, την αναδοχή και υιοθεσία, τον γάμο των ομόφυλων ζευγαριών, οδηγούν σε μορφές της ελληνικής οικογένειας που χαρακτηρίζουν την ύστερη νεωτερικότητα. Οι μεγάλες θεσμικές τομές, που έχουν επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από τη νομοθεσία της ΕΕ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, κινήθηκαν από τον χώρο της πυρηνικής οικογένειας, που ήταν το απότοκο της πατριαρχικής οικογένειας και της κυριαρχίας, στον χώρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Λέξεις Κλειδιά: Οικογένεια, Ελληνική Οικογένεια, Θεσμικό Πλαίσιο

TRANSFORMATIONS OF THE GREEK FAMILY: AN ASSESSMENT OF FAMILY LAW REFORMS IN METAPOLITEFSI PERIOD

Nikos Sarris[α]

[α] Researcher, National Centre for Social Research

Abstract

The institutional level is one of the pre-eminent levels of articulation of discourses about the family and about the two sexes. The aim of the article is to describe the major legislative changes and to examine their interconnection with the evolution of the Greek family, through a brief overview of Greek legislation during the period of political transition to democracy. The legislative regulations of the 1980s attempted to readjust Greek family law in coordination with both the 1975 constitutional revision and the European framework. The reforms of the 1990s to the present day, such as those concerning artificial reproduction or the civil partnership, foster care and adoption, and the marriage of same-sex couples, lead to forms of the Greek family that characterize late modernity. The major institutional breakthroughs, which have been heavily influenced by EU legislation and ECHR jurisprudence, have moved from the area of the nuclear family, which was the offspring of the patriarchal family and sovereignty, to the area of human rights.

Keywords: Family, Greek Family, Institutional Framework

Εισαγωγή

Η αποτύπωση των κυρίαρχων θεσμικών μεταρρυθμίσεων και πολιτικών που αφορούν το θεσμό της οικογένειας κατά τη διάρκεια των τελευταίων πενήντα ετών στην Ελλάδα, προϋποθέτει την απάντηση σε δύο καίρια ερωτήματα: α) Τι είναι οικογένεια; και β) Ποια είναι η σχέση της οικογένειας με την κοινωνική πολιτική και ποιες δημόσιες πολιτικές εφαρμόστηκαν για την οικογένεια; Η οικογένεια και ο τρόπος που εξελίχθηκε στην Ελλάδα καθώς και οι διαφορετικές μορφές και τα περιεχόμενα που έχει σήμερα αποτελούν το πεδίο της θεσμικής και κοινωνιολογικής διερεύνησης.

Σύμφωνα με το γαλλικό Εθνικό Ινστιτούτο Στατιστικών και Οικονομικών Μελετών (INSEE) η οικογένεια είναι «μια κοινωνική ομάδα που σχηματίζεται το λιγότερο από δύο άτομα και περιλαμβάνει είτε ένα ζευγάρι, παντρεμένο ή όχι, και αν υπάρχουν, τα άγαμα παιδιά τους, είτε έναν γονέα με τα άγαμα παιδιά του ηλικίας κάτω των 25 ετών» (Muncie and Sapsford 1999). Όμως, η έννοια της οικογένειας εξελίχθηκε και σήμερα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, εντοπίζεται μια αυξανόμενη ποικιλομορφία των μορφών οικογένειας που κυμαίνονται από τις στενές έννοιες της πυρηνικής οικογένειας που αποτελείται από δύο παντρεμένους ενήλικες και τα βιολογικά τους παιδιά μέχρι εκτεταμένα δίκτυα συγγένειας ενηλίκων και παιδιών που μπορεί ή όχι να ζουν στο ίδιο νοικοκυριό. Αυτές οφείλονται σε ένα ευρύ σύνολο κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που έχουν οδηγήσει στην ανάπτυξη νέων μορφών οικογενειών αλλά και στην κοινωνική αποδοχή μορφών που ήταν στιγματισμένες στο παρελθόν. Κατά αυτόν τον τρόπο, η οικογένεια δεν πρέπει να συγχέεται με τη γαμηλιότητα, καθώς τα μεταβαλλόμενα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα επιδρούν έντονα και άμεσα στις ατομικές αποφάσεις για το γάμο και την οικογένεια (Κογκίδου 1995).

Βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας αποτελεί η διαρκής και στενή επαφή και σύνδεση των πυρηνικών οικογενειών με τα ευρύτερα συγγενικά δίκτυα και κυρίως με τους γονείς του ζευγαριού. Το αυξημένο ενδιαφέρον της κοινωνίας και του κράτους για τον γάμο και την οικογένεια εκδηλώνεται στις διατάξεις του οικογενειακού δικαίου με πολλούς τρόπους, με χαρακτηριστικότερη τη δεσμευτική λειτουργία των διατάξεών του.

Το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο πριν από την περίοδο της μεταπολίτευσης

Σε επίπεδο Συντάγματος, για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1926, ορίζεται η προστασία της οικογένειας. Στις νομοθετικές διατάξεις της δεκαετίας του 1940 που ακολουθούν, συναντάμε μια καταρχήν έμφαση στη «μονιμότητα» και τη «σταθερότητα» του γάμου και της οικογένειας. Οι δύο αυτές ιδιότητες ενισχύονται από μια διάσταση «ιερότητας», με την έννοια ότι ως μοναδικός τύπος γάμου ορίζεται ο θρησκευτικός, κάτω από την επιρροή της κυρίαρχης ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας, στην οποία εμφανώς εκχωρούνται πολιτειακές αρμοδιότητες.

Ο νομοθέτης φαίνεται να προτάσσει μια πατριαρχικού τύπου κατανομή εξουσίας, με τις γυναίκες και τα παιδιά να υπάγονται στην πατρική εξουσία με διάφορες ρυθμίσεις. Όπως φαίνεται και από την ιδιαίτερη αυστηρότητα των διατάξεων που αφορούν το διαζύγιο, ο νομοθέτης κάνει κάθε προσπάθεια να διατηρήσει την ενότητα της οικογένειας, αποτρέποντας άντρες και γυναίκες από τη διάλυσή της. Στο σύνολό τους οι διατάξεις αυτές έχουν χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα συντηρητικές και αναχρονιστικές (ενδεικτικά Γαζής

1985, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2024). Επικρατούσαν τότε οι αντιλήψεις για την ανισότητα των φύλων, που αποτυπώνονταν στα παραδοσιακά συντηρητικά οικογενειακά ήθη, τα οποία και επηρέασαν και τη νομοθεσία. Την άνιση θέση της γυναίκας εξέφραζε και η ρύθμιση για την υποβολή των παιδιών στην «πατρική εξουσία», που φανέρωνε επιπρόσθετα και την άνιση θέση των παιδιών, αφού ως εξουσία σήμαινε την κυριαρχία του πατέρα στο παιδί. Αυτές οι ρυθμίσεις εμφανώς εξοβελίζουν τις όποιες εναλλακτικές μορφές προσωπικών οικογενειακών σχέσεων, όπως για παράδειγμα την απόκτηση παιδιών εκτός γάμου, στη σφαίρα της «μη κανονικότητας» και της «παρανομίας».

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, λίγο μετά τη μεταπολίτευση, κάνει την εμφάνισή του, ίσως με δειλά βήματα, ένα φεμινιστικό κίνημα που λόγω της επταετούς δικτατορίας έρχεται στη χώρα με καθυστέρηση μιας δεκαετίας. Το κύριο αίτημα των γυναικών είναι η δυνατότητά τους για αυτονομία και αυτοπροσδιορισμό και οργανώνεται γύρω από το θέμα της έκτρωσης, του βιασμού και των αλλαγών στο οικογενειακό δίκαιο (Muncie et al. 2009). Οι γυναίκες διαδηλώνουν με σύνθημα «δεν είμαι του πατρός μου, δεν είμαι του ανδρός μου, είμαι μονάχα ο εαυτός μου». Το κίνημα των γυναικών και κυρίως οι πολιτικές αλλαγές εκείνης της περιόδου οδηγούν σε μια σειρά νομοθετικές μεταρρυθμίσεις. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι σε έρευνα που διεξήχθη το 1976, το 83% των Αθηναίων ανδρών ήταν αντίθετοι με την απόφαση της γυναίκας να εργαστεί έξω από το σπίτι, ιδιαίτερα όταν αυτή ήταν παντρεμένη με παιδιά.

Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1975 και οι νομοθετικές ρυθμίσεις της δεκαετίας του 1980

Στην αναθεώρηση του 1975, δύο είναι οι βασικές διαστάσεις της που συνδέονται με το οικογενειακό δίκαιο και αποτέλεσαν το πλαίσιο των νομοθετικών ρυθμίσεων της δεκαετίας του '80 που ακολούθησαν. Η πρώτη, αφορά τη συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας και η δεύτερη την αναγνώριση πρώτη φορά της ισονομίας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η πρώτη διάταξη αποσυνδέει την έννοια της οικογένειας και της μητρότητας από αυτή του γάμου, και επιπλέον «κατοχυρώνεται» ως το βασικό θεμέλιο για τη διατήρηση αλλά και για την εξέλιξη του έθνους. Με την δεύτερη, ο συντακτικός νομοθέτης εξέφρασε τη βούλησή του να θέσει τέρμα σε ένα αναχρονιστικό καθεστώς που συντηρούσε την νομική ανισότητα των δύο φύλων και να εξασφαλίσει στο εξής την πλήρη ισοτιμία τους. Για πρώτη φορά σε ελληνικό Σύνταγμα κατοχυρώνεται η ισότητα των φύλων, και αυτό οδηγεί στο να κριθούν αντισυνταγματικές πολλές έως τότε νομοθετικές ρυθμίσεις και να αναγνωρισθεί η ανάγκη αλλαγών. Ορόσημο για την καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών υπήρξε η διάταξη του άρθρου 4 παρ.2, μια από τις πιο προοδευτικές και ριζοσπαστικές διατάξεις (Μάνεσης 1983).

Σε επίπεδο νομοθεσίας, δύο είναι οι βασικοί νόμοι με τους οποίους επιχειρήθηκε η μεταρρύθμιση του προηγούμενου δικαίου. Χρονικά, πρώτα ο νόμος 1250/82, που εισήγαγε τον πολιτικό γάμο ως ισότιμο με τον θρησκευτικό, και αμέσως μετά ο νόμος 1329/1983, ο οποίος εισήγαγε μεταρρυθμίσεις που διαπνέονται από δύο κυρίως αρχές, της ισότητας των δύο φύλων και της προστασίας του συμφέροντος του παιδιού.

Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου ως ισότιμου με τον θρησκευτικό με τον ν. 1250/1982 προκάλεσε τριβές στις σχέσεις Κυβέρνησης και Εκκλησίας, αφού από την αρχική θέση που καθιέρωνε υποχρεωτικό τον πολιτικό και όποιος θέλει να τελέσει θρησκευτικό, η Κυβέρνηση υποχώρησε στην ελεύθερη επιλογή μεταξύ των δύο τύπων. Ιδίως μετά το 2012 και λόγω και της οικονομικής κρίσης επιλέγεται από τα περισσότερα ζευγάρια ο τύπος του πολιτικού γάμου.

Αδιαμφισβήτητα, η αλλαγή της πατριαρχικής φυσιογνωμίας του προϋπάρχοντος δικαίου και η νομοθετική κατοχύρωση της ισότητας των δυο φύλων αποτέλεσε την ουσιαστικότερη καινοτομία. Οι βασικότερες μεταρρυθμίσεις προς αυτή την κατεύθυνση αφορούν τη ρύθμιση των προσωπικών και περιουσιακών σχέσεων μεταξύ των δύο συζύγων αλλά και τη ρύθμιση των σχέσεων γονιών-παιδιών, καθώς και τη ρύθμιση του διαζυγίου.

Όσον αφορά τη ρύθμιση των προσωπικών σχέσεων των συζύγων, καταργήθηκε το αρχηγικό δικαίωμα του συζύγου και η υποχρέωσή του να φέρει τα «βάρη του γάμου». Αντίθετα, ορίστηκε ότι και οι δύο σύζυγοι θα πρέπει να συμβάλλουν από κοινού στην ικανοποίηση των αναγκών της οικογένειας ανάλογα με τις δυνάμεις τους (άρθρα 1387, 1389, 1390 ΑΚ). Καταργήθηκε, επίσης, η υποχρέωση της γυναίκας να παίρνει το επώνυμο του συζύγου της και ορίστηκε ότι διατηρεί το οικογενειακό της επώνυμο μετά τον γάμο (άρθρο 1388 ΑΚ). Τέλος, καταργήθηκε η υποχρέωση της συζύγου να μένει στην κατοικία του συζύγου της και της δόθηκε η δυνατότητα να αποκτήσει αυτοτελή και νόμιμη κατοικία.

Όσον αφορά τις περιουσιακές σχέσεις μεταξύ των συζύγων, η πιο σημαντική ρύθμιση ήταν η κατάργηση του θεσμού της προίκας και η θέσπιση του εναλλακτικού συστήματος της διατήρησης της αρχικής, ατομικής περιουσίας των δύο συζύγων ή της συμφωνημένης ενώπιον συμβολαιογράφου κοινοκτημοσύνης (άρθρο 1403 ΑΚ). Παράλληλα, θεσπίστηκε η δυνατότητα, στην περίπτωση λύσης ή ακύρωσης του γάμου και εφόσον έχει αυξηθεί η περιουσία του ενός συζύγου (μετά την τέλεση του γάμου), ο άλλος, εφόσον συνέβαλε στην αύξηση αυτή, να διεκδικήσει μέρος της αύξησης που οφείλεται στη δική του/της συμβολή (άρθρο 1400 ΑΚ).

Στο ίδιο πνεύμα, της κατοχύρωσης της ισότητας των δύο φύλων, κινούνται και οι διατάξεις που αφορούν τις σχέσεις γονέων παιδιών. Βασικότερη, ίσως, μεταρρύθμιση αποτέλεσε η κατάργηση του θεσμού της «πατρικής εξουσίας» και η αντικατάστασή της από τον θεσμό της «γονικής μέριμνας». Η «γονική μέριμνα» που αντικαθιστά την «πατρική εξουσία» φαίνεται να συνάδει με τη μετακίνηση προς την παιδοκεντρική οικογένεια αλλά και με την κατάργηση του αυστηρού διαχωρισμού των «πεδίων δράσης» ανδρών και γυναικών.

Επιπλέον, υπάρχουν μεταρρυθμίσεις που διευκολύνουν τη λύση του γάμου, δηλαδή το διαζύγιο. Θεσμοθετούνται δύο τύποι διαζυγίου, το συναινετικό (άρθρο 1441 ΑΚ), που προκύπτει κατόπιν συμφωνίας των συζύγων για τη λύση του γάμου, και το διαζύγιο κατ' αντιδικία. Στη δεύτερη περίπτωση, η σχετική αγωγή μπορεί να ασκηθεί μόνο εφόσον συντρέχουν οι λόγοι διαζυγίου που αναφέρονται στον νόμο και είναι η αφάνεια και ο ισχυρός κλονισμός της έγγαμης συμβίωσης (άρθρο 1439 ΑΚ), δηλαδή η περίπτωση στην οποία η συνέχιση της σχέσης είναι αφόρητη για τον έναν από τους δύο συζύγους. Προβλέπεται, επίσης, η θέσπιση της υποχρέωσης για διατροφή ανεξάρτητα από το φύλο

(άρθρο 1442 ΑΚ) και η δυνατότητα διεκδίκησης της περιουσίας που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου και από τους δύο συζύγους.

Στο σύνολό τους, οι μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80 επιχειρούν τον περιορισμό της πατριαρχικής φυσιογνωμίας, που χαρακτήριζε το προηγούμενο δίκαιο, και ταυτόχρονα με την κατοχύρωση του πολιτικού γάμου ως ισότιμου με το θρησκευτικό, επιδιώκουν και τον περιορισμό του θρησκευτικού χαρακτήρα μέσα από τη μείωση της κυριαρχίας του θρησκευτικού εκκλησιαστικού παράγοντα στη νομική θέσμιση της οικογένειας.

Οι αλλαγές στη νομοθεσία την δεκαετία του ΄80 υπήρξαν και απόρροια της μεταβολής των οικονομικών συνθηκών. Ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός και η σύνδεση της γυναίκας με την παραγωγή είχε ως αποτέλεσμα να βγει η γυναίκα από το σπίτι και να αποκτήσει, μέσα από την εργασία της, οικονομική και κοινωνική ανεξαρτησία. Η ανεξαρτησία αυτή σήμανε και την αλλαγή της παραδοσιακής κατανομής των ρόλων ανάμεσα στα δύο φύλα και την αναδιάρθρωση της δομής και των λειτουργιών ολόκληρης της οικογένειας. Η οικογένεια εξελίχθηκε σε μια ομάδα που οι σχέσεις των μελών της στηρίζονται στην ισότητα και τον αμοιβαίο σεβασμό και είναι απαλλαγμένες από οικονομικές σκοπιμότητες. Επίσης, δεν υπήρχαν πια εμπόδια για την ανάπτυξη πιο ανθρωπιστικών αντιλήψεων ως προς τα δικαιώματα μεταξύ των μελών της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2024:10).

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι οι μεταρρυθμίσεις στο σύνολό τους επιχείρησαν μια δυναμική κίνηση τόσο από την παράδοση/το παλαιό προς τη νεωτερικότητα/το σύγχρονο, όσο και από το εθνικό τοπικό προς το ευρωπαϊκό διεθνές. Και αυτό, διότι επιχείρησαν να «παρακολουθήσουν» τις ραγδαίες κοινωνικοοικονομικές μεταβολές αλλά και να εναρμονίσουν το ελληνικό δίκαιο με τη νομοθεσία άλλων ευρωπαϊκών χωρών δίνοντάς του διεθνή χαρακτήρα. Η μορφή οικογένειας που φαίνεται να υιοθετείται ως πρότυπο είναι η πυρηνική.

Οι αλλαγές από τη δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα

Οι αλλαγές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα αποσκοπούσαν στην πληρέστερη προστασία του συμφέροντος του παιδιού, η οποία είναι κατοχυρωμένη συνταγματικά στο άρθρο 21§1, και σε άλλες επιμέρους μεταρρυθμίσεις του οικογενειακού δικαίου. Η πρώτη έγινε αρχικά με την εισαγωγή του θεσμού της αναδοχής ανηλίκου και αναμόρφωση της υιοθεσίας με τον ν. 2447/1996, αναβαθμίστηκε με τον ν. 4538/2018, ενώ με τον ν. 4800/2021 αναθεωρήθηκε το δίκαιο της γονικής μέριμνας. Ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου επήλθε ως αποτέλεσμα τεχνολογικών εξελίξεων με τον νόμο 3089/2002 για την «ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη παραγωγή» και συμπληρώθηκε με τους νόμους 3305/2005 και 4958/2022. Επίσης, με τον ν.3719/2008 καθιερώθηκε το σύμφωνο συμβίωσης ως εναλλακτική μορφή οικογένειας για ετερόφυλα ζευγάρια, ο οποίος αναθεωρήθηκε με τον ν. 4356/2015 και επεκτάθηκε η εφαρμογή του και για τα ομόφυλα ζευγάρια. Τέλος, με τον ν.5089/2024 προστέθηκε ο γάμος των ομόφυλων ζευγαριών. Σημαντικοί, επίσης, ήταν οι νόμοι για τα θέματα ενδοοικογενειακής βίας. Τα σχετικά αναφέρονται παρακάτω.

Αναδοχή, Υιοθεσία και Επιτροπεία Ανηλίκων

Αρχικά ο νόμος 2447/1996 στόχευε στην αντικατάσταση αναχρονιστικών διατάξεων σχετικά με την υιοθεσία και επιτροπεία ανηλίκων. Η προσπάθεια ήταν να διασφαλιστεί η όσο γίνεται μεγαλύτερη προστασία των παιδιών, όπως φαίνεται από ρυθμίσεις που εισήγαγαν την αναμόρφωση της επιτροπείας ανηλίκου και την κατάργηση της υιοθεσίας ενηλίκων, αλλά και την καθιέρωση του θεσμού του οικογενειακού δικαστηρίου, το οποίο ορίστηκε ως αρμόδιο για όλα τα θέματα του οικογενειακού δικαίου. Ο θεσμός, όμως, του τελευταίου παρέμεινε ανενεργός.

Ο Νόμος 4538/2018 για την Αναδοχή και την Υιοθεσία, βελτιώνει σημαντικά τους θεσμούς παιδικής προστασίας και ενισχύει τη μέριμνα και την ιδιαίτερη φροντίδα εκ μέρους του κράτους, μειώνοντας αισθητά το χρονικό όριο για την ολοκλήρωση των διαδικασιών της υιοθεσίας και αναδοχής με την επίσπευση των διαδικασιών. Απώτερος σκοπός του νέου θεσμικού πλαισίου, το οποίο έχει απόλυτα παιδοκεντρικό προσανατολισμό, είναι η επιτάχυνση των διαδικασιών αναδοχής και τεκνοθεσίας, προς όφελος των ανηλίκων που διαβιούν σε ιδρυματική φροντίδα και η σημαντική μείωση του χρόνου της ιδρυματικής διαβίωσης. Σημαντική καινοτομία είναι η θέσπιση Ειδικών και Εθνικών Μητρώων Υποψηφίων Αναδόχων ή Υποψηφίων Θετών Γονέων, στα οποία καταγράφονται με ενιαίο τρόπο, πανελλαδικά, οι οικογένειες ή και τα μεμονωμένα φυσικά πρόσωπα που ενδιαφέρονται να γίνουν ανάδοχοι ή θετοί γονείς. Οι πολιτικές στήριξης της οικογένειας πρέπει να αποτελέσουν τη βάση των πολιτικών της σύγχρονης παιδικής προστασίας με κριτήριο το συμφέρον του παιδιού.

Ρυθμίσεις για την υποβοήθηση της ανθρώπινης αναπαραγωγής

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή φέρνουν στο προσκήνιο ζητήματα που συνδέονται τόσο με τη ρευστότητα των νέων μορφωμάτων οικογένειας όσο και με τις αλλαγές στη διαχείριση της σεξουαλικότητας και των δυο φύλων. Οι σύγχρονες εξελίξεις στις επιστήμες της γενετικής και της ιατρικής ανέτρεψαν το μέχρι πρότινος αυτονόητο δεδομένο, δημιούργησαν την πραγματικότητα της πιθανότητας να υπάρχουν δύο μητέρες, μια βιολογική και μια κυοφορούσα.

Στην Ελλάδα, οι νόμοι 3089/2002 και 3305/2005 δημιούργησαν το νομοθετικό πλαίσιο για τον κλάδο της ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής (Ι.Υ.Α.). Η παρένθετη μητρότητα αποτελεί ένα από τα πλέον αμφιλεγόμενα ζητήματα, όχι μόνο στο πεδίο της Ι.Υ.Α., αλλά και από βιοηθικής, θρησκευτικής αλλά και κοινωνικής σκοπιάς. Σημειωτέον ότι σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, η διαδικασία της παρένθετης μητρότητας απαγορεύεται ρητά. Η παρένθετη μητρότητα επιτρέπεται βάσει των άρθρων 1456 και 1458 του Αστικού Κώδικα (Α.Κ.) εφόσον πληρούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Γονείς δια μέσου της παρένθετης μητρότητας μπορούν να γίνουν όχι μόνο έγγαμα ζευγάρια αλλά και σύντροφοι σε ελεύθερη ένωση ακόμα και μια μοναχική γυναίκα. Την αίτηση υποβάλλει πάντα μόνο η γυναίκα. Ο νόμος 3089/2002 προσδιορίζει τη συγγένεια ως πρωτίστως κοινωνικο-συναισθηματική και όχι βιολογική σχέση. Σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του νόμου, η τεχνητή γονιμοποίηση επιτρέπεται μόνο εφόσον είναι ιατρικά αναγκαία (στειρότητα ή κίνδυνος μετάδοσης σοβαρής ασθένειας) (άρθρο 1455 ΑΚ), και μόνο κατά τη διάρκεια της αναπαραγωγικής ηλικίας. Επίσης, απαγορεύεται ρητά η κλωνοποίηση και η επιλογή

φύλου (εκτός από την περίπτωση της αποφυγής σοβαρής κληρονομικής ασθένειας), ενώ επιτρέπονται υπό προϋποθέσεις η μεταθανάτια γονιμοποίηση (άρθρο 1457 ΑΚ), αλλά και η παρένθετη μητρότητα μέσω δανεισμού μήτρας (άρθρο 1458 ΑΚ). Η ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, μέσω της διαδικασίας της παρένθετης μητρότητας, αποτελεί μια πολύτιμη λύση για τα ζευγάρια που αδυνατούν να αναπαραχθούν φυσικά, λόγω προβλημάτων υγείας.

Η διατύπωση των βασικών αρχών του νόμου 3305/2005 για την τεχνητή αναπαραγωγή επίσης αποτυπώνει την αποσύνδεση της αναπαραγωγής από το πλαίσιο της πυρηνικής οικογενείας και από τη σεξουαλικότητα. Στις αρχές αυτές συμπεριλαμβάνονται ο σεβασμός της ελευθερίας του ατόμου και της δυνατότητάς του για προσωπική επιλογή στο θέμα της απόκτησης παιδιού, η έμφαση στην προστασία του συμφέροντος του παιδιού, αλλά και η μέριμνα σχετικά με ζητήματα βιοηθικής.

Τέλος, σκοπός του ν.4958/2022 είναι η διαμόρφωση ενός δικαιικού πλαισίου ικανού να ανταποκριθεί στις σύγχρονες κοινωνικές απαιτήσεις για ιατρική υποβοήθηση στην τεκνοποιία, η προάσπιση των δικαιωμάτων των γυναικών, αλλά και ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, όπως οι οροθετικοί, που προσφεύγουν σε μεθόδους ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, και, επικουρικά, η συμβολή στην αντιμετώπιση του προβλήματος της υπογεννητικότητας στη χώρα μέσω της υποστήριξης και διευκόλυνσης του πληθυσμού στη διαδικασία της ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, σύμφωνα με τα διεθνή επιστημονικά δεδομένα, τον σύγχρονο τρόπο ζωής και τις σημερινές συνθήκες διαβίωσης, καθώς και η ενίσχυση της οικονομίας μέσω του ιατρικού τουρισμού.

Ρυθμίσεις για την ενδοοικογενειακή βία

Οι νόμοι που διέπουν τα ζητήματα της ενδοοικογενειακής βίας είναι αρχικά ο νόμος 3500/2006, μετέπειτα ο ν.4531/2018 και πρόσφατα ο ν. 5172/2025. Αξίζει να σημειώσουμε, κατ' αρχάς, ότι μέχρι την ψήφιση του πρώτου νόμου για την ενδοοικογενειακή βία, στην Ελλάδα η συζυγική βία διωκόταν μόνο ως κοινή σωματική βλάβη, ενώ ένας μεγάλος αριθμός περιστατικών συζυγικής βίας βρισκόταν χωρίς νομική κάλυψη. Ενώ στα ευρωπαϊκά δίκαια η προστασία ενάντια στην ενδοοικογενειακή βία έχει ως αφετηρία το ζευγάρι και στοχεύει στην προστασία της γυναίκας, ανεξάρτητα από το πλαίσιο της σχέσης στην οποία βρίσκεται (γάμος, ελεύθερη ένωση, συγκατοίκηση), η ελληνική νομοθεσία προτάσσει το ζήτημα των οικογενειακών σχέσεων και δεσμών ως κυρίαρχο στην αντιμετώπιση του φαινομένου. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο νόμος φαίνεται να τοποθετεί τις οικογενειακές σχέσεις στη δημόσια σφαίρα. Σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι με τον ν. 3500/2006 υπάρχει διεύρυνση του αντικειμένου για την ενδοοικογενειακή βία, αφού σύμφωνα με το άρθρο 1 οι διατάξεις του νόμου εφαρμόζονται και στην μόνιμη σύντροφο του άνδρα ή στον μόνιμο σύντροφο της γυναίκας και στα τέκνα, κοινά ή ενός εξ αυτών, εφόσον τα πρόσωπα αυτά συνοικούν, ως και στους τέως συζύγους.

Με τον ν.4531/2018 κυρώνεται η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης (γνωστή ως Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης) του 2011 που αφορά την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας. Η Σύμβαση τυγχάνει εφαρμογής αναφορικά με όλες τις μορφές βίας κατά των

γυναικών, συμπεριλαμβανομένης της ενδοοικογενειακής βίας, η οποία έχει δυσανάλογες επιπτώσεις στις γυναίκες.

Τέλος, σκοπός του ν.5172/2025 είναι: α) η τροποποίηση της νομοθεσίας για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας μέσω της ενσωμάτωσης στην ελληνική έννομη τάξη της Οδηγίας (ΕΕ) 2024/1385 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 14ης Μαΐου 2024, για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της εξ οικείων βίας, β) η πρόληψη αδικημάτων προσβολής γενετήσιας ελευθερίας και γενετήσιας αξιοπρέπειας και η ικανοποίηση θυμάτων γυναικών, παιδιών και ευάλωτων ατόμων, και γ) η ικανοποίηση θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας. Ο ν.5172/2025 ορίζει ποια ποινικά αδικήματα εμπίπτουν στον νόμο (όπως αυτά που σχετίζονται με γενετήσια ελευθερία, εκμετάλλευση, βία κατά γυναικών και παιδιών, κυβερνοπαρενόχληση κ.λπ.)· και ότι καλύπτονται όλα τα θύματα ανεξαρτήτως φύλου. Στον νόμο αυτό περιλαμβάνονται αλλαγές όπως: Αυστηροποίηση των ποινών για εγκλήματα ενδοοικογενειακής βίας, όλες οι ποινές άνω των δύο ετών να εκτίονται χωρίς αναστολή ή μετατροπή, ταχύτερη εκδίκαση των υποθέσεων, δημιουργία αρχείου αναφορών για ενδοοικογενειακή βία, ενίσχυση προστασίας ανηλίκων, γενετήσιας εκμετάλλευσης γυναικών/παιδιών, και ευάλωτων ομάδων. Ο νόμος προβλέπει ότι σε υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας μπορεί να διατάσσεται ιδίως η απομάκρυνση του καθ` ου από την οικογενειακή κατοικία, η μετοίκησή του, η απαγόρευση να προσεγγίζει τους χώρους κατοικίας ή και εργασίας του αιτούντος, κατοικίες στενών συγγενών του, τα εκπαιδευτήρια των παιδιών και ξενώνες φιλοξενίας. Ο νόμος, επίσης, προβλέπει την εισαγωγή του θεσμού της ποινικής διαμεσολάβησης για υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας, αν και υπάρχουν αντιρρήσεις από οργανώσεις που φοβούνται ότι αυτό μπορεί να μειώσει τη βαρύτητα ορισμένων περιπτώσεων ή να οδηγήσει σε ανεπαρκή προστασία του θύματος.

Η βία κατά των γυναικών και η ενδοοικογενειακή βία μπορούν να πάρουν πολλές μορφές, όπως μεταξύ άλλων σωματική, ψυχολογική, σεξουαλική, οικονομική και διευκολυνόμενη από την τεχνολογική βία, ακρωτηριασμοί των γυναικείων γεννητικών οργάνων, καταναγκαστικοί γάμοι, ακόμα βία για λόγους τιμής και γυναικοκτονίες. Στα μοτίβα που σχετίζονται με τη βία κατά των γυναικών και την ενδοοικογενειακή βία περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων ο εξαναγκαστικός έλεγχος. Σημαντική πρόοδος έχει σημειωθεί, τόσο σε ενωσιακό όσο και σε εθνικό επίπεδο, όσον αφορά τις προσπάθειες καταπολέμησης της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας, μεταξύ άλλων με την έκδοση της οδηγίας ΕΕ 2024/1385 για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της εξ οικείων βίας και με την προσχώρηση της ΕΕ στη σύμβαση της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, το απαράδεκτο αυτό φαινόμενο παραμένει σύνηθες και εξακολουθεί να μην καταγγέλλεται πάντα. Συνεπώς, απαιτείται η ανάληψη περαιτέρω δράσης προτού το φαινόμενο κλιμακωθεί, ιδίως ή λήψη μέτρων για τη βελτίωση της πρόληψης και της έγκαιρης ανίχνευσης περιστατικών βίας, καθώς και του κινδύνου βίας, και μέτρων που θα ενθαρρύνουν τις παρεμβάσεις κατά της βίας.

Σύμφωνο συμβίωσης

Η θεσμοθέτηση του συμφώνου συμβίωσης, που έγινε με τον ν. 3719/2008, προώθησε ακόμα εντονότερα το στοιχείο της ιδιωτικής αυτονομίας στο ελληνικό οικογενειακό δίκαιο, στη συνέχεια μιας πορείας ενίσχυσης των στοιχείων της ιδιωτικότητας και του

αυτοκαθορισμού, που ξεκίνησε με τη μεγάλη αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου το 1983 και την εισαγωγή της κοινοκτημοσύνης και του συναινετικού διαζυγίου και συνεχίστηκε με τον ν. 3089/2002 για την ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή και την καθιέρωση της «κοινωνικο-συναισθηματικής συγγένειας» (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2024: 1034).

Η αρχική θεσμοθέτηση του συμφώνου συμβίωσης με το νόμο του 2008, είχε ως πρακτική συνέπεια να απολαμβάνουν τα μέρη του πολύ λιγότερα δικαιώματα από ό,τι οι σύζυγοι, τόσο στις μεταξύ τους σχέσεις όσο και στις σχέσεις τους με τρίτους. Επίσης, οι διατάξεις για το σύμφωνο αυτό, το οποίο μπορούσαν να συνάψουν μόνο ετερόφυλα άτομα, έρχονταν σε αντίθεση με τα ιδεώδη της ισότητας των πολιτών και του σεβασμού της διαφορετικότητας, όπως αυτά προστατεύονται στην ΕΣΔΑ, στο ελληνικό Σύνταγμα, στη ΣΛΕΕ, στον ΧΘΔ της ΕΕ, με κρισιμότερο στοιχείο την καταδίκη της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ το 2013 για την παραβίαση των άρθρων 8 και 14 της ΕΣΔΑ, επειδή απέκλειε τα ζευγάρια από τη δυνατότητα σύναψης συμφώνου συμβίωσης.

Με το νόμο 4356/2015, το σύμφωνο συμβίωσης αναβαθμίστηκε και επεκτάθηκε για τα άτομα του ιδίου φύλου. Πλέον, η ένωση των ομόφυλων ζευγαριών αναγνωρίζεται από τον νόμο και μετατρέπεται σε έννομη σχέση. Η βασική διαφορά του συμφώνου συμβίωσης από τον πολιτικό γάμο είναι ότι πρόκειται για μια πιο γρήγορη διαδικασία τόσο στο στάδιο της σύναψης όσο και στο στάδιο της λύσης.

Ο ν. 5089/2024, ο οποίος αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερης αντιπαράθεσης μεταξύ και των βουλευτών της συμπολίτευσης, αναγνώρισε την προσωπική σχέση των ομόφυλων ζευγαριών και μέσω της σύναψης γάμου. Ο νόμος ορίζει ότι «αποσκοπεί στη διασφάλιση της αρχής της ισότητας, μέσω της επέκτασης της δυνατότητας σύναψης γάμου και σε πρόσωπα του ιδίου φύλου και στην ενίσχυση της προστασίας από διακρίσεις, προς την κατεύθυνση της υλοποίησης της Εθνικής Στρατηγικής για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+». Έτσι, πλέον τα ομόφυλα πρόσωπα έχουν όπως και τα ετερόφυλα δύο επιλογές προκειμένου να νομιμοποιήσουν τη σχέση τους: το σύμφωνο συμβίωσης και τον γάμο.

Σχέση γονέων και τέκνων

Με το ν. 4800/2021 («Μεταρρυθμίσεις αναφορικά με τις σχέσεις γονέων και τέκνων, άλλα ζητήματα οικογενειακού δικαίου και λοιπές επείγουσες διατάξεις») τροποποιήθηκε το δίκαιο της γονικής μέριμνας. Ο νόμος αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση του βέλτιστου συμφέροντος του τέκνου διά της ενεργού παρουσίας και των δύο γονέων κατά την ανατροφή του και την εκπλήρωση της ευθύνης τους έναντι αυτού. Οι διατάξεις του ερμηνεύονται και εφαρμόζονται σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις, που δεσμεύουν την Ελλάδα, ιδίως με τη Διεθνή Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού, που κυρώθηκε με τον ν. 2101/1992 και τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας (Σύμβαση Κωνσταντινούπολης), που κυρώθηκε με τον ν. 4531/2018 και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι δικαιολογούν τη μη τήρηση των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτές.

Υπάρχει, λοιπόν, μετάβαση από τη μονοδιάστατη άσκηση της γονικής μέριμνας κυρίως από τον ένα γονέα στην από κοινού πλέον άσκηση και από τους δύο γονείς. Η μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του προσώπου, τη διοίκηση της περιουσίας του και την

εκπροσώπηση του τέκνου σε κάθε υπόθεση, δικαιοπραξία ή δίκη που αφορούν το πρόσωπο ή την περιουσία του, πρόκειται δε για δικαιώματα προσωποπαγή (αναπαλλοτρίωτα), που, όμως, την άσκησή τους, είναι δυνατόν να τη στερηθεί (ολικά ή μερικά) ο γονέας με δικαστική απόφαση. Καθιερώνεται επίσης το τεκμήριο του 1/3 της επικοινωνίας των παιδιών με τον γονέα με τον οποίο δεν διαμένουν. Προάγονται, παράλληλα, οι εναλλακτικές μέθοδοι επίλυσης των οικογενειακών διαφορών, όπως η διαμεσολάβηση, με επιλογή διαμεσολαβητών από ειδικό μητρώο οικογενειακών διαμεσολαβητών. Η προσφυγή στο αρμόδιο δικαστήριο προβλέπεται ως το τελευταίο στάδιο, σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ των γονέων.

Αδιαπραγμάτευτο κριτήριο παραμένει ο παιδοκεντρικός χαρακτήρας που αφορά στη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων και ειδικότερα στις σχέσεις των τέκνων με τους γονείς τους, μετά τη διάσπαση του έγγαμου βίου τους, το διαζύγιο, ή την ακύρωση του γάμου τους.

Αποτίμηση των αλλαγών από τη δεκαετία του 1990 έως σήμερα

Σε αυτή τη γενιά των μεταρρυθμίσεων που συντελέστηκαν στην τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα και στις πρώτες του 21ου αιώνα φαίνεται πιο έντονο το στοιχείο της προσπάθειας εναρμονισμού με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις. Οι αλλαγές αυτές σηματοδοτούν μια αυξανόμενη έμφαση στην προστασία των ατομικών δικαιωμάτων αλλά και στην ελεύθερη επιλογή του ατόμου που ανταποκρίνονται στις αλλαγές των οικογενειακών αξιών από τον ετεροκαθορισμό των μελών από την ευρύτερη οικογένεια στον αυτοπροσδιορισμό τους.

Επιπλέον, κεντρικό ζήτημα φαίνεται να αποτελεί αντίστοιχα η προσπάθεια συντονισμού με τις σαρωτικές αλλαγές στη δομή της οικογένειας αλλά και στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων. Σχετικά μ' αυτό, παραμένει ως ζητούμενο το πώς σε νομοθετικό επίπεδο μπορεί να αποτυπωθεί ο μετασχηματισμός της οικογένειας και η ποικιλία των σύγχρονων εναλλακτικών μορφών της, χωρίς κάποιες μορφές να αποκλείονται από τη νομοθεσία και μ' αυτήν την έννοια να περιθωριοποιούνται. Για μια ακόμα φορά, οι αντιφάσεις είναι αυτές που διαμορφώνουν το τοπίο στα νομικά κείμενα. Ο γάμος δεν είναι πια ενταγμένος στη μακρά ιστορία της οικογένειας, όπως γινόταν για αιώνες, αλλά έχει ένα δικό του ορίζοντα που του προσδίδουν κάθε φορά οι συμβαλλόμενοι.

Εκτός των συνταγματικών και νομικών ρυθμίσεων, οι οικογενειακές πολιτικές αφορούν επίσης σε μέτρα υλικής βοήθειας, όπως επιδόματα για τις οικογένειες με παιδιά τα οποία, όμως, ποτέ δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλά, καθώς και φοροαπαλλαγές. Προβλέπονται, επίσης, υπηρεσίες χρονικές διευκολύνσεις και γονικές άδειες (Αθανασόπουλου και Βασιλικού 2018:331). Ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης, όλα τα παραπάνω είναι αναγκαία για τη στήριξη της οικογένειας από την πολιτεία.

Η καθιέρωση της ισονομίας των φύλων, η φιλελευθεροποίηση των σχέσεων γονέων και παιδιών, η διευκόλυνση του διαζυγίου, η εξίσωση των εκτός γάμου με τα εντός γάμου γεννημένα παιδιά, καθώς και ο εκσυγχρονισμός των ρυθμίσεων για την υιοθεσία και των θεσμών για την προστασία των πασχόντων ενηλίκων, η εναρμόνιση του δικαίου της συγγένειας με τις προόδους της βιοτεχνολογίας, αλλά και η καθιέρωση του συμφώνου συμβίωσης για ετερόφυλα και ομόφυλα ζευγάρια, μαζί με τη θέσπιση του γάμου των

ομοφύλων, ευθυγραμμίζουν σήμερα το ελληνικό με τα αλλοδαπά και ιδίως τα ευρωπαϊκά δίκαια, και το καθιστούν εξίσου προοδευτικό και καινοτόμο με αυτά.

Συμπέρασμα

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις της δεκαετίας του '80 επιχείρησαν να αναπροσαρμόσουν το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο σε συντονισμό τόσο με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1975 όσο και με το ευρωπαϊκό πλαίσιο. Οι μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1990 έως σήμερα, όπως ενδεικτικά είναι εκείνες που αφορούν την τεχνητή αναπαραγωγή ή το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης, την αναδοχή και υιοθεσία, τον γάμο των ομόφυλων ζευγαριών, οδηγούν σε μορφές της ελληνικής οικογένειας που χαρακτηρίζουν την ύστερη νεωτερικότητα.

Οι μεγάλες θεσμικές τομές, που έχουν επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από τη νομοθεσία της ΕΕ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, κινήθηκαν από το χώρο της πυρηνικής οικογένειας, που ήταν το απότοκο της πατριαρχικής οικογένειας και της κυριαρχίας, στο χώρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι νομοθετικές αλλαγές εισάγουν με εμφατικό τρόπο τον προβληματισμό του κατά πόσο τα ζητήματα της οικογένειας θα πρέπει να προσεγγίζονται με βάση την προώθηση της ιδιωτικής αυτονομίας ή κατά πόσο το οικογενειακό δίκαιο θα πρέπει να διατηρήσει έναν αναγκαστικό χαρακτήρα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αθανασοπούλου, Α. και Βασιλικού, Κ. (2018), Πολιτικές για την Οικογένεια και το Παιδί, στο Θ. Σακελλαρόπουλος, Χ. Οικονόμου, Χ. Σκαμνάκης και Μ. Αγγελάκη (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική,* Αθήνα, Διόνικος, σσ. 321-335.

Γαζής, Α. (1985), *Το νέο οικογενειακό δίκαιο: Τα προβλήματα,* Αθήνα, Σάκκουλας.

Κογκίδου, Δ. (1995), *Μονογονεϊκές οικογένειες. Πραγματικότητα, προοπτικές, κοινωνική πολιτική,* Αθήνα, Λιβάνης.

Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε.(2024), *Οικογενειακό Δίκαιο,* Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα.

Μάνεσης, Α. (1983). Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών (τρείς βασικές προβληματικές), *Δίκαιο και Πολιτική*, τεύχος 4, σσ.9-37, Παρατηρητής.

Muncie, J., Wetherell, M., Langan, M., Dallos, R. and Cochrane, A. (2009), *Οικογένεια. Η Μελέτη και Κατανόηση της Οικογενειακής Ζωής,* Αθήνα, Μεταίχμιο.

Μουσούρου, Λ. (1995), *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική,* Αθήνα,Gutenberg

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Muncie, J. and Sapsford, R. (1999), Issues in the Study of `The Family', in J. Muncie, M. Wetherell, M. Langan, R. Dallos and A. Cochrane (eds.), *Understanding the Family*. SAGE Publications Ltd.

ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ναταλία Σπυροπούλου[α]

[α] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση έχει ως στόχο να αποτυπώσει την τρέχουσα κατάσταση των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα, εστιάζοντας στις εμπειρίες και στις ανάγκες των γυναικών που μεγαλώνουν μόνες τα παιδιά τους. Παράλληλα, διερευνά τις κυρίαρχες αντιλήψεις των γυναικών μονογονέων όσον αφορά τον θεσμό της οικογένειας, του γάμου και τους ρόλους των φύλων, καθώς και τις προκλήσεις που αυτές αντιμετωπίζουν στην ελληνική κοινωνία. Οι γυναίκες που συμμετείχαν στη έρευνα τάσσονται υπέρ της ισότιμης μεταχείρισης όσον αφορά στην κατανομή των ρόλων εντός του γάμου και της οικογένειας, ενώ εμφανίζονται ανοικτές και σε νέες μορφές οικογένειας πέρα από το παραδοσιακό σχήμα του έγγαμου βίου. Τα ευρήματα αποκαλύπτουν, επίσης, ότι οι γυναίκες μονογονείς αντιμετωπίζουν σημαντικές προκλήσεις, τόσο σε ψυχολογικό-κοινωνικό όσο και σε επαγγελματικό-οικονομικό επίπεδο. Η απουσία επαρκούς κρατικής μέριμνας, η δυσκολία εξισορρόπησης επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων, καθώς και τα στερεότυπα που αφορούν την οικογένεια και τον ρόλο των φύλων, συνθέτουν ένα απαιτητικό περιβάλλον για τις γυναίκες αυτές.

Λέξεις Κλειδιά: Μονογονείς, Φύλο, Αντιλήψεις, Οικογένεια

ASPECTS AND PERSPECTIVES OF SINGLE-PARENT FAMILIES IN CONTEMPORARY GREECE

Natalia Spyropoulou[α]

[α] National Centre for Social Research

Abstract

The present paper aims to capture the current situation of single-parent families in Greece, focusing on the experiences and needs of women who raise their children on their own. At the same time, it explores the prevailing perceptions of single mothers regarding the institution of the family, marriage, and gender roles, as well as the challenges they face within Greek society. Based on the views expressed by single mothers, a shift can be observed, particularly in the distribution of roles within marriage and the family. The women appear open to new forms of family life beyond the traditional model of marriage, while they strongly support equal treatment and the preservation of their autonomy and independence. The findings also reveal that single mothers face significant challenges, both on a psychosocial and a professional–economic level. The lack of adequate state support, the difficulty of balancing professional and family responsibilities, as well as the persistent stereotypes concerning the family and gender roles, together create a demanding environment for these women.

Keywords: Single Parents, Gender, Perceptions, Family

Εισαγωγή

Η οικογένεια αποτελεί έναν από τους βασικότερους θεσμούς της κοινωνίας, ο οποίος, όμως, φαίνεται να έχει μετασχηματιστεί σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες. Ένας από τους τύπους οικογενειακής δομής που έχει αυξηθεί στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια είναι οι μονογονεϊκές οικογένειες.

Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή πληθυσμού 2021 της ΕΛΣΤΑΤ,[1] το ποσοστό των μονογονεϊκών νοικοκυριών ανέρχεται σε 17%, με τους μόνους πατέρες να αποτελούν το 3%, ενώ οι μόνες μητέρες το 14% του συνόλου των νοικοκυριών. Οι μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα αποτελούνται στην πλειονότητά τους από διαζευγμένες μητέρες με παιδιά και ακολουθούν με μεγάλη απόσταση οι μητέρες σε χηρεία και οι εκτός γάμου μητέρες. Συγκριτικά με τις άλλες χώρες της ΕΕ, η Ελλάδα καταγράφει σταθερά το χαμηλότερο ποσοστό γεννήσεων έκτος γάμου[2] (9,7% το 2023) τόσο σε επίπεδο ΕΕ-27 (41,1% το 2023) όσο και σε σχέση με τις υπόλοιπες μεσογειακές χώρες (π.χ. 40,5% στην Ιταλία, 50% στην Ισπανία και 59,5% στην Πορτογαλία το 2023).[3]

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες παρατηρείται, πάντως, μία αύξηση στο ποσοστό γεννήσεων εκτός γάμου από 4,8% το 2003 σε 6,7% το 2013 και σε 9,7% το 2023. Αυτή αφορά, κυρίως, την αύξηση των γεννήσεων εκτός γάμου στις ηλικίες άνω των 40 ετών που το 2023 συνιστούσαν το 9% (έναντι 5% το 2013 και 4% το 2003). Σχετικά με την ηλικία των γυναικών κατά τη γέννηση των παιδιών εκτός γάμου, δεν παρατηρούμε άλλες ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Η ηλικιακή κατηγορία 20-24 κυριαρχεί στις γεννήσεις εκτός γάμου (με περίπου 23%), και ακολουθεί η ηλικιακή κατηγορία 15-19 (με περίπου 20%).

Όσον αφορά την οικονομική κατάσταση, τα μονογονεϊκά νοικοκυριά με τουλάχιστον ένα παιδί, καταγράφουν το υψηλότερο ποσοστό κινδύνου φτώχειας 37,1%, με μεγάλη απόσταση από το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό (29,2%) που αφορά δύο ενήλικες με τρία ή περισσότερα εξαρτώμενα παιδιά (EU-SILC 2023). Επισημαίνεται ότι το ποσοστό κινδύνου φτώχειας στα μονογονεϊκά νοικοκυριά είναι το υψηλότερο που έχει καταγραφεί στην Ελλάδα από το 2014 έως σήμερα.

Θεωρητικό πλαίσιο

Στην Ελλάδα, από τη δεκαετία του 1980, η αναγνώριση της ισότητας των φύλων και η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας άνοιξε τον δρόμο για την ανάληψη πολλαπλών ρόλων (επαγγελματικών, οικογενειακών, φροντίδας) τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο. Παρόλα αυτά, στην πραγματικότητα, η κατανομή των ρόλων μεταξύ των συντρόφων παραμένει σε μεγάλο βαθμό παραδοσιακή, με τους άνδρες να υστερούν στην ανάληψη του δικού τους μεριδίου ευθύνης στις οικογενειακές και οικιακές υποχρεώσεις (Μουρίκη 2008: 13).

Μια από τις σημαντικότερες κοινωνικές μεταβολές των τελευταίων δεκαετιών είναι η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, και ιδιαίτερα αυτών με επικεφαλής τις γυναίκες. Η αύξηση αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αναδιάρθρωση των οικογενειακών μορφών, τη μεταβολή των κοινωνικών ρόλων και τις αλλαγές στις αξίες γύρω από τον

γάμο και τη γονεϊκότητα. Στην Ελλάδα, οι γυναίκες μονογονείς συχνά καλούνται να ισορροπήσουν μεταξύ επαγγελματικών, γονεϊκών και κοινωνικών υποχρεώσεων, αντιμετωπίζοντας ταυτόχρονα οικονομική ανασφάλεια, περιορισμένη κοινωνική υποστήριξη και έμφυλες διακρίσεις.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Ζητούμενο της εισήγησης αυτής είναι η διερεύνηση των απόψεων και αντιλήψεων των γυναικών αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών σχετικά με το θεσμό της οικογένειας και του γάμου, τον ρόλο τους στη σύγχρονη πραγματικότητα, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες ανταπεξέρχονται στη συνθήκη της μονογονεϊκότητας. Επίσης, θα αναδειχθούν οι δυσκολίες που αυτές αντιμετωπίζουν στην Ελλάδα. Η διερεύνηση των αντιλήψεων και των εμπειριών των γυναικών μονογονέων στην Ελλάδα σήμερα μπορεί να προσφέρει πολύτιμη γνώση για την υποστήριξη των μονογονεϊκών οικογενειών και για την προώθηση πολιτικών ισότητας και κοινωνικής συνοχής.

Μεθοδολογία

Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται εδώ βασίζονται σε πρωτογενές υλικό από το έργο με τίτλο «Οικογένεια και Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία» που υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ 2023)[4] και προέρχονται από μία μικρής κλίμακας ποιοτική έρευνα με ατομικές συνεντεύξεις. Για την ανάλυση, αξιοποιήθηκαν πρωτογενή ποιοτικά δεδομένα από συνεντεύξεις με μητέρες αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών, ενώ για την επεξεργασία τους χρησιμοποιήθηκε η μεθοδολογία της ανάλυσης περιεχομένου.

Πιο αναλυτικά, ο πληθυσμός της έρευνας αποτελείται από επτά μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών που διαμένουν στην Αττική, εκ των οποίων οι έξι είναι διαζευγμένες και η μία είναι άγαμη. Οι ηλικίες των μητέρων είναι από 35 έως 55 έτη, με μέσο όρο τα 37 έτη, ενώ οι ηλικίες των παιδιών τους από 7 έως 19 ετών. Κατά τη γέννηση του πρώτου τους παιδιού, η ηλικία των μητέρων ήταν από 20 έως και 38 ετών.

Όσον αφορά τη σύνθεση των οικογενειών, οι πέντε (5) μητέρες έχουν ένα παιδί, ενώ δύο (2) μητέρες έχουν δύο παιδιά. Σε επίπεδο εκπαίδευσης, πέντε (5) μητέρες έχουν ολοκληρώσει ανώτερη εκπαίδευση, ενώ δύο (2) διαθέτουν μεταδευτεροβάθμια εκπαίδευση. Τέλος, σε σχέση με την επαγγελματική τους κατάσταση, κατά την περίοδο της έρευνας, πέντε (5) από τις συμμετέχουσες εργαζόντουσαν και δύο (2) ήταν άνεργες.

Για την πλειονότητα των μητέρων που συμμετείχαν, η μονογονεϊκή οικογένεια δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα της λήξης γάμου (έξι από τις επτά), ενώ σε μία περίπτωση η μονογονεϊκότητα αποτέλεσε εξαρχής ατομική επιλογή με τη γέννηση παιδιού εκτός γάμου.

> «Εγώ έχω επιλέξει κάτι άλλο γιατί βρισκόμουνα σε μια προβληματική οικογένεια και δεν ήθελα να αναπαραγάγω το μοντέλο. Στην δική μου κατηγορία δεν νομίζω ότι υπάρχουν πολλές, κατ' επιλογή δηλαδή άγαμες».

Για την επιλογή αυτή, αναφέρθηκε χαρακτηριστικά:

«ήτανε μία απόφαση την οποία θεωρούσα ότι μπορούσα να υποστηρίξω, τέλος πάντων, και έτσι συνέχισα. Με δυσκολίες σαφώς. Και τότε και στην πορεία...»

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Αντιλήψεις για τον γάμο και την οικογένεια

Στη συνείδηση των περισσοτέρων συνεντευξιαζομένων γυναικών, γάμος και οικογένεια συνιστούν αλληλένδετους και συμπληρωματικούς θεσμούς. Για τις περισσότερες, ο γάμος δεν έχει αυτόνομη αξία ως θεσμός, αλλά νοηματοδοτείται, κυρίως, από την προοπτική της δημιουργίας οικογένειας.

«για μένα ήτανε το 'παντρεύομαι, να κάνω οικογένεια', δεν είχε άλλη αξία ο γάμος σαν γάμος».

Υιοθετούν, δηλαδή, μια πιο πραγματιστική προσέγγιση, εκλαμβάνοντας τον γάμο ως μια τυπική νομική διαδικασία, χωρίς ουσιαστική επιρροή στη δυναμική της σχέσης. Η προσέγγιση αυτή θεωρεί το γάμο περισσότερο ως μία συμβολική πράξη.

«ο γάμος μια υπογραφή ενός χαρτιού είναι. Η σχέση που έχω .. δεν θα αλλάξει με το να παντρευτώ».

Έτσι, λοιπόν, οι συμμετέχουσες θεωρούν ως κύριο λόγο σύναψης γάμου τη νομική κατοχύρωση και την απόφαση για τη δημιουργία οικογένειας.

Ωστόσο, παράλληλα με την ανάδειξη από τις συνεντευξιαζόμενες της πρακτικής θεώρησης του γάμου, η πλειονότητα των μόνων μητέρων διατηρεί μια θετική αντίληψη για αυτόν. Σύμφωνα με τις ίδιες, ο γάμος στην ιδανική του μορφή αφορά τη «δέσμευση» και εστιάζει στη συντροφικότητα, τη συνύπαρξη και στο «μοίρασμα» της ζωής μεταξύ δύο ανθρώπων.

«Θα έκανα και δεύτερο γάμο στην ζωή μου με την έννοια της συντροφικότητας».

«δύο άνθρωποι αν μπορούν να συμβιώσουν αρμονικά και να υπάρχει συντροφικότητα, αλληλοκατανόηση, τέλος πάντων ομοψυχία στο πως θα μεγαλώσουν τα παιδιά...νομίζω ότι μπορούν να το κάνουνε καλύτερα οι δύο απ' ότι ο ένας».

Η έννοια της «επένδυσης» σε έναν σύντροφο ζωής προβάλλεται, επίσης, ως βασικό συστατικό του γάμου, αλλά και για τη δημιουργία οικογένειας. Η δέσμευση σε μια σχέση θεωρείται ως μια συνειδητή επιλογή, βασισμένη στην κοινή πορεία, την αλληλοϋποστήριξη και την επιθυμία για ένα σταθερό περιβάλλον ανατροφής των παιδιών.

«Εγώ πιστεύω ότι αν δύο άνθρωποι έχουν αυτή την αίσθηση της δέσμευσης, μάλλον της επένδυσης, ότι επενδύω σ' αυτόν σαν σύντροφο ζωής.. μπορείς να είσαι καλά με έναν άνθρωπο».

«Για μένα η συνεργασία των ανθρώπων, η ομαδικότητα...είναι δύναμη... αυτό το 'μαζί' το θεωρώ, δύναμη ...προσφέρει ισορροπία ψυχική,.. έχεις έναν άνθρωπο να σου σταθεί στα δύσκολα και να μοιραστείς τα καλά...».

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ενώ ο γάμος προσλαμβάνεται από τις συνεντευξιαζόμενες να έχει νομική και οικογενειακή διάσταση, αναγνωρίζεται, παράλληλα, η αξία του ως ένα πλαίσιο συντροφικότητας και αμοιβαίας υποστήριξης.

> «...την οικογένεια και τον γάμο δεν τα απορρίπτω. Και θα ήθελα να είμαι με κάποιο σύντροφο και να το μοιράζομαι όλο αυτό...»

Οι αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων στην οικογένεια

Από την μεταπολίτευση και μετά, οι γυναίκες όλο και περισσότερο διεκδικούν ισότητα σε όλους τους τομείς της ζωής τους, συμπεριλαμβανομένου του γάμου και της οικογένειας. Δεν επιθυμούν να εγκαταλείψουν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία και στο πλαίσιο της οικογένειας απαιτούν ίσο καταμερισμό τόσο των οικιακών εργασιών, όσο και της φροντίδας των παιδιών. Η συγκεκριμένη αντίληψη επιβεβαιώνεται και από τις δηλώσεις των συνεντευξιαζόμενων μόνων μητέρων.

> «[Η γυναίκα] είναι το ίδιο με τον άντρα. Συνεισφέρει οικονομικά, έχει απαιτήσεις να βοηθάει και ο άντρας μέσα στις δουλειές του σπιτιού».

> «Πλέον ο ρόλος του άντρα δεν είναι να φέρνει τα λεφτά στο σπίτι, γιατί και μια γυναίκα μπορεί κάλλιστα να φέρνει τα ίδια, αν όχι περισσότερα στο σπίτι».

Οι αντιλήψεις των Ελληνίδων γυναικών για την κατανομή των ρόλων των φύλων στην οικογένεια φαίνεται να έχουν μεταβληθεί στο πέρασμα των χρόνων ενισχύοντας την φεμινιστική προσέγγιση για ισότιμη μεταχείριση ανδρών και γυναικών στο γάμο και την οικογένεια. Ωστόσο, στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα παραμένουν ανισότητες. Παρά τη θεωρητική αναγνώριση της ισότητας των φύλων, αυτή δεν αντικατοπτρίζεται πάντα στην καθημερινότητα των οικογενειακών σχέσεων, αλλά εξακολουθεί να παραμένει ζητούμενο σε πολλές περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση των οικιακών εργασιών ή στη φροντίδα των παιδιών.

> Η κατανομή των ρόλων παραμένει άνιση στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, με τις γυναίκες να αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο βάρος των οικιακών ευθυνών και της ανατροφής των παιδιών.

> «Όχι, δεν μοιράζονται. Το ιδανικό θα ήτανε αυτό... Αλλά δυστυχώς δε συμβαίνει...θεωρείται δεδομένο ότι η γυναίκα θα μαγειρέψει, η γυναίκα θα φροντίσει τον άντρα...»

> «αναρωτιέμαι γιατί μπαίνουνε στην διαδικασία να κάνουνε τελικά παιδιά άμα δεν έχουνε χρόνο και διάθεση να ασχοληθούνε...»

Η αύξηση των διαζυγίων, η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, αλλά και η δημιουργία νέων μορφών οικογένειας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην επαγγελματική και οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών, αλλά και στη διεκδίκηση της ανακατανομής των ρόλων στην οικογένεια.

> «οι γυναίκες είναι πιο ανεξάρτητες και οικονομικά και συναισθηματικά ...πλέον φεύγουνε πιο εύκολα από τον γάμο, ενώ παλιά καθόντουσαν, συμβιβάζονταν.

> Τώρα νομίζω ότι αν δεν περνάει καλά... θα επιλέξει τον αυτοσεβασμό και θα αποχωρήσει από τον γάμο».

> «Παλιά ήτανε το προξενιό, έπρεπε να ζήσεις για πάντα μ' αυτόν τον άντρα... Τώρα είσαι πάρα πολύ ελεύθερος... [η γυναίκα] έχει επιλογές όταν βλέπει ότι ένας γάμος δεν την ικανοποιεί πλέον».

Κύριες προκλήσεις των μονογονεϊκών οικογενειών

Οι προκλήσεις που αναφέρθηκαν από τις μητέρες μονογονείς κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις κατηγορίες: οικονομικές, επαγγελματικές, ψυχολογικές και κοινωνικές.

Οικονομικές προκλήσεις

Οι μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών συχνά καλούνται να αντιμετωπίσουν σοβαρές οικονομικές προκλήσεις, δεδομένου ότι η οικονομική ευημερία τους εξαρτάται, σε πολλές περιπτώσεις, αποκλειστικά από το εισόδημά τους. Η έλλειψη υποστήριξης από άλλο μέλος της οικογένειας και η περιορισμένη δυνατότητα πρόσβασης σε κοινωνικές υπηρεσίες και οικονομική ενίσχυση, δυσχεραίνουν ακόμα περισσότερο τη διαχείριση των οικονομικών υποχρεώσεων. Έτσι, λοιπόν, δεν πρέπει να φαντάζει περίεργο το ότι οι περισσότερες μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα σοβαρές οικονομικές προκλήσεις, αποτελώντας και τον τύπο νοικοκυριού που εμφανίζει τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας. Μία από τις βασικότερες αιτίες για τα υψηλά ποσοστά φτώχειας στις μονογονεϊκές οικογένειες είναι η απώλεια του εισοδήματος που προέρχεται από τον σύζυγο, που σε κάποιες περιπτώσεις είναι και το μοναδικό όταν η μητέρα είναι εκτός αγοράς εργασίας και ασχολείται εξ ολοκλήρου με την ανατροφή των παιδιών.

Η οικονομική ανασφάλεια αποτελεί, σύμφωνα με μία συνομιλήτριά μας, βασικό λόγο για τη συγκράτηση της αύξησης του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών.

> «...αν δεν υπήρχε το θέμα το οικονομικό... πολύ περισσότερες γυναίκες... θα αποφασίζουνε μόνες τους να αποκτήσουν παιδιά. Αν τις ευνοήσει και η οικονομική κατάσταση έτσι; Το βάζω σαν προϋπόθεση αυτό».

Στην περίπτωση των γυναικών μονογονέων που συμμετείχαν στη παρούσα έρευνα, όλες διαθέτουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό κάποιο δικό τους εισόδημα, δεν παύει ωστόσο να ισχύει το γεγονός ότι η έλλειψη οικονομικής αρωγής από τον άλλο γονέα (π.χ. σε περιπτώσεις χηρείας ή όταν υπάρχουν συγκρουσιακές σχέσεις με τους πρώην συζύγους τους που συχνά αρνούνται να καταβάλουν τη διατροφή), σε συνδυασμό με την υποχρέωση για κάλυψη όλων των οικονομικών αναγκών εντείνουν την αδυναμία των μητέρων μονογονεϊκών οικογενειών να καλύψουν τις ανάγκες της οικογένειας και περιορίζουν τις δυνατότητές τους να επιτύχουν οικονομική αυτονομία και κοινωνική ευημερία.

> «κάπως έπρεπε να τα βγάλω πέρα γιατί δεν έδινε διατροφή 2 χρόνια ο πρώην σύζυγος».

> «το μεγαλύτερο μέρος μόνη μου το κάλυψα.... Οι μπαμπάδες δεν ξέρω, τους κυνηγάς για κάποιον λόγο για να δώσουν τις διατροφές».

Οι μόνες μητέρες σε πολλές περιπτώσεις επιχειρούν να επιστρέψουν στην αγορά εργασίας ή κάποιες αναζητούν δεύτερη απασχόληση προκειμένου να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις. Τέλος, για κάποιες μητέρες μονογονείς, η οικονομική στήριξη παρέχεται από τη γονική οικογένεια.

Επαγγελματικές προκλήσεις

Πέρα από τις οικονομικές προκλήσεις, οι μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών αντιμετωπίζουν σοβαρές επαγγελματικές προκλήσεις, καθώς ο συνδυασμός επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής δεν είναι πάντα εφικτός. Η αποκλειστική ευθύνη της καθημερινότητας και της ανατροφής των παιδιών σε συνδυασμό με την επαγγελματική δραστηριοποίηση και τις οικονομικές υποχρεώσεις, καθιστούν την αποτελεσματική διαχείριση των πολλαπλών αυτών ρόλων εξαιρετικά απαιτητική.

Για κάποιες μητέρες που εργάζονταν με πλήρη απασχόληση, η μονογονεϊκότητα συνετέλεσε στο να συναντήσουν επιπλέον δυσκολίες όσον αφορά την απασχόλησή τους λόγω των συνθηκών εργασίας (έλλειψη ευελιξίας, ωράρια κλπ), τις οποίες αντιμετώπισαν ως επί το πλείστον με την βοήθεια του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος, ή με την πρόσληψη κάποιου ατόμου για τη φροντίδα του παιδιού, όπου υπήρχε οικονομικά αυτή η δυνατότητα.

> «ήταν πολύ απαιτητικά και τα ωράρια και η φύση της δουλειάς, αν δεν είχα άνθρωπο να μένει μέσα... δεν υπήρχε περίπτωση να μπορέσω να ανταπεξέλθω».

> «έχω σκεφτεί πόσο σημαντικό είναι να υπάρξει μια ευελιξία ως προς τα εργασιακά, γιατί εγώ δυσκολεύτηκα πάρα πολύ να 'χω την δουλειά μου ...με πίεσε πάρα πολύ».

Όσον αφορά τις μητέρες που δεν εργάζονταν, η κατάσταση της μονογονεϊκότητας όταν δεν υπάρχει υποστηρικτικό δίκτυο δημιουργεί ένα πρόσθετο εμπόδιο για την επανένταξή τους στην αγορά εργασίας, οδηγώντας τες στην αναζήτηση θέσεων κυρίως μερικής ή μειωμένης απασχόλησης, με αποτέλεσμα οι επαγγελματικές τους ευκαιρίες να είναι περιορισμένες σημαντικά και οι απολαβές μικρές επιδρώντας αρνητικά στην ποιότητα ζωής τους.

Ψυχολογικές προκλήσεις

Η μονογονεϊκότητα συνοδεύεται από πολυάριθμες προκλήσεις με σημαντικό αντίκτυπο στην ψυχολογία τους. Σύμφωνα με τις μόνες μητέρες, οι κύριες ψυχολογικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν προέρχονται από το γεγονός ότι οι ίδιες καλούνται να ισορροπήσουν μεταξύ πολλαπλών ρόλων, να αναλάβουν αποκλειστικές ευθύνες και σημαντικές αποφάσεις για την ανατροφή του παιδιού, καθώς και να διαχειριστούν τις συνέπειες της μονογονεϊκότητας στις σχέσεις τους με τα παιδιά, τον πρώην σύζυγο, αλλά και στη σχέση των παιδιών με τον άλλο γονέα.

Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι μόνες μητέρες επηρεάζουν σημαντικά την ψυχολογική τους κατάσταση και την ψυχική τους ευημερία, αφού πολλές φορές βιώνουν συναισθήματα μοναξιάς, εξάντλησης, άγχους και ανασφάλειας, καθώς καλούνται να ανταπεξέλθουν σε πολλαπλές απαιτήσεις χωρίς ουσιαστική υποστήριξη.

> «είναι πάρα πολλά [τα] συναισθηματικά θέματα που έχει να αντιμετωπίσει ένας μονογονέας».

Οι μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών πολύ συχνά καλούνται να αναλάβουν έναν διττό ρόλο, το ρόλο της μητέρας, αλλά και τον ρόλο του πατέρα, αναπληρώνοντας ουσιαστικά την παρουσία και τον στερεοτυπικό ρόλο του πατέρα στην καθημερινότητα. Η προσπάθεια διατήρησης της ισορροπίας μεταξύ αυτών των ρόλων είναι μια καθημερινή πρόκληση που απαιτεί από τον μονογονέα να είναι «*πανταχού παρών*»:

> «[ο μονογονέας] πρέπει να βρει και να διατηρήσει την ισορροπία που έχει χαθεί».

> «.... όλα αυτά τα επιφορτίζεται τώρα ο ένας γονέας που έχει το παιδί».

> «Με το που γεννήθηκε η κόρη μου χωρίσαμε. Δεν υπάρχει στην δική μου, ρόλος πατέρα. Και αυτό είναι το άσχημο...».

Επιπλέον, η ανάληψη της αποκλειστικής ευθύνης στη λήψη σημαντικών αποφάσεων για τα παιδιά, χωρίς τη στήριξη του συντρόφου αποτελεί μια από τις πιο δύσκολες προκλήσεις για τις μητέρες μονογονεϊκών νοικοκυριών.

> «το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπισα... ήτανε το θέμα των μεγάλων αποφάσεων. Της ευθύνης των μεγάλων αποφάσεων».

> «σίγουρα δε θεωρώ ότι ήμουν επαρκής. Μου ξεφύγανε πάρα πολλά πράγματα, έκανα πάρα πολλά λάθη».

Όταν ο έτερος γονέας απουσιάζει εξ ολοκλήρου από την καθημερινότητα της ζωής του παιδιού, δημιουργείται ακόμη μεγαλύτερη συναισθηματική και πρακτική επιβάρυνση στις μόνες μητέρες.

> «αυτό που με δυσκόλεψε πάρα πολύ, δεν ήτανε η μονογονεϊκή τύπου 'έχω χωρίσει'. Ήτανε μονογονεϊκή τύπου 'Είναι σε άλλη χώρα'. Δηλαδή κάτι να χρειαστείς ...[Ο πατέρας] δεν υπήρχε καν».

> «τα βλέπει ένα μήνα το καλοκαίρι... 25 ημέρες όλη τη χρονιά γιατί είναι μακριά. Δεν προλαβαίνει ...να δεθεί μαζί τους. Και είναι κρίμα...»

Οι μητέρες συχνά αισθάνονται έντονη ανασφάλεια για την ασφάλεια και την ευημερία των παιδιών τους, γεγονός που αυξάνει το καθημερινό άγχος. Η έλλειψη δυνατότητας να μοιραστούν τις ευθύνες δημιουργεί πρόσθετη συναισθηματική φόρτιση:

> «Ανασφάλεια, άγχος μην τυχόν μου χτυπήσει πουθενά, μην τυχόν χρειαστεί να... Όλα αυτά γιγαντωνόντουσαν στο μυαλό μου».

> «Θα ήθελα ...να το μοιράζομαι. Να μοιράζομαι γιατί κι εγώ θα ήμουνα πιο ήρεμη απέναντι στο παιδί».

Η διαχείριση της σχέσης με τον πατέρα του παιδιού αναδείχτηκε ως μια ακόμη σημαντική πρόκληση. Οι μητέρες συχνά χρειάζονται σημαντική ψυχολογική υποστήριξη για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τις συναισθηματικές δυσκολίες που προκύπτουν από την έλλειψη ή την προβληματική σχέση με τον άλλο γονέα. Συχνά, οι μητέρες καλούνται να αναπληρώσουν το κενό που αφήνει η απουσία του άλλου γονέα τόσο στις ίδιες όσο και στα παιδιά τους, κάτι που επιβαρύνει περαιτέρω την ψυχολογία τους.

> «χρειάστηκε πολλή δουλειά ψυχοθεραπείας και δικής μου αντίστασης».
>
> «είναι πάρα πολλά θέματα συναισθηματικά που προσπαθεί να αναπληρώσει ο ένας γονέας έναντι του άλλου».

Κοινωνικές προκλήσεις

Οι μητέρες μονογονεϊκών νοικοκυριών συχνά αντιμετωπίζουν σημαντικές κοινωνικές προκλήσεις, οι οποίες συνδέονται κυρίως με την έλλειψη ενός υποστηρικτικού πλαισίου και την κοινωνική απομόνωση. Η πλειονότητα των μητέρων που συμμετείχαν στην έρευνα αναγνωρίζουν τον κυρίαρχο ρόλο των κοινωνικών δικτύων στήριξης και θεωρούν μεγάλο πρόβλημα την έλλειψή του.

Όπως αναφέρουν ορισμένες μητέρες, η υποστήριξη από την ευρύτερη οικογένεια ή το κοινωνικό τους περιβάλλον ήταν σημαντική και άκρως απαραίτητη για την καθημερινότητά τους.

> «Αν δεν είχα τους γονείς μου να εμπλέκονται, δεν θα τα είχα καταφέρει», σημειώνει μία μητέρα, υπογραμμίζοντας πόσο καθοριστικής σημασίας είναι η ύπαρξη της οικογενειακής στήριξης.
>
> «Αν υπάρχουν γιαγιάδες, παππούδες, αδέλφια, τα οποία μπορούν να βοηθήσουνε, είναι πάρα πολύ σημαντικό…εγώ ήμουν τυχερή!»

Στην αντίθετη περίπτωση, όσες μητέρες δεν είχαν τέτοια υποστήριξη, βίωσαν δυσκολίες να ανταποκριθούν στις καθημερινές ανάγκες των παιδιών τους.

> «Δεν είχα κανένα οικογενειακό περιβάλλον υποστηρικτικό… δεν είχα την δυνατότητα ούτε να πληρώσω κάποιον άνθρωπο να την κρατήσει.. οπότε βοήθεια καμία», αναφέρει άλλη μητέρα, περιγράφοντας την δική της κατάσταση.
>
> Εξίσου σημαντικό πρόβλημα χαρακτηρίζεται από τις μητέρες η έλλειψη ενός ολοκληρωμένου συστήματος παροχής κοινωνικών υπηρεσιών για τους μόνους γονείς: «…υπάρχουν επιδόματα από το κράτος, αλλά δεν είναι και κάτι το ιδιαίτερο..»

Τέλος, ο κοινωνικός στιγματισμός που συνοδεύει τις μονογονεϊκές οικογένειες εξακολουθεί να υφίσταται και οι κοινωνικές προκαταλήψεις παραμένουν. Αυτό έχει ως συνέπεια να ενοχοποιούνται και να στιγματίζονται τα παιδιά και οι μητέρες που τα μεγαλώνουν συμβάλλοντας στη δημιουργία μίας αίσθησης απομόνωσης και ανασφάλειας για τις μητέρες. Όπως ανέφερε μία μητέρα, «άκουσα από την διπλανή μου, η οποία δεν με ήξερε, να λέει *'Ε! Βέβαια! Παιδί χωρισμένων γονιών, τι περίμενες;'*».

Από την άλλη πλευρά, σε σχέση με το παρελθόν, φαίνεται να έχει μειωθεί σημαντικά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει μία συνομιλήτρια *«δεν υπάρχει τόσο μεγάλη κοινωνική κατακραυγή όσο πιο παλιά ότι θα πει η γειτονιά: η χωρισμένη α! πα! πα»*. Με την πάροδο των ετών αυξάνεται η κοινωνική αποδοχή των μονογονεϊκών οικογενειών, όσο αυξάνεται κι ο αριθμός τους, δημιουργώντας μία νέα κοινωνική κανονικότητα: *"Τα παιδιά που είναι τώρα 10-12 χρονών, το 50% από αυτά τα παιδιά έχουνε χωρισμένους γονείς"*.

Συμπέρασμα

Η παρούσα εισήγηση επιχείρησε να αναδείξει τις αντιλήψεις και τις εμπειρίες ενός μικρού αριθμού μητέρων μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα. Μέσα από την ανάλυση των συνεντεύξεων φανερώθηκαν οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες μονογονείς, καθώς και οι μεταβαλλόμενες κοινωνικές τους στάσεις απέναντι στον γάμο και την οικογένεια. Διαπιστώθηκε ότι οι αντιλήψεις των μητέρων μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα συνδέονται με ευρύτερες κοινωνικές τάσεις και αλλαγές στις οικογενειακές δομές. Παρότι ο γάμος συνεχίζει να θεωρείται σημαντικός για τη δημιουργία οικογένειας, παρατηρείται μια διαφοροποίηση των αντιλήψεων στους ρόλους των φύλων εντός του γάμου και στις προσδοκίες από αυτόν, αλλά και από τη γονεϊκότητα.

Πιο αναλυτικά, στον πληθυσμό της έρευνάς μας, επιβεβαιώνονται ευρήματα παλαιότερων ερευνών σύμφωνα με τα οποία ο γάμος μπορεί να μην συγκαταλέγεται στους κύριους στόχους της ζωής (Αργυρούδη και Κορδούτη 2020), αλλά εξακολουθεί να θεωρείται ως το καταλληλότερο πλαίσιο για την απόκτηση παιδιών. Οι συμμετέχουσες στις συνεντεύξεις ενστερνίζονται την αντίληψη ότι ο γάμος και η οικογένεια αποτελούν αλληλένδετους και συμπληρωματικούς θεσμούς, με απώτερο στόχο τη δημιουργία οικογένειας και την ανατροφή των παιδιών (Τσανίρα 2008).

Παράλληλα, διαφαίνεται μια τάση για αμφισβήτηση των παραδοσιακών ρόλων μέσα στην οικογένεια και τον γάμο. Οι γυναίκες επιθυμούν ισότιμη μεταχείριση και ανακατανομή των ρόλων, ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις αυτό δεν έχει επιτευχθεί (EIGE, Gender Equality Index 2024, Greece).[5] Η λύση του γάμου και η μεταβολή στη δομή του οικογενειακού περιβάλλοντος είναι πλέον σύνηθες φαινόμενο, με την συντριπτική πλειονότητα των γυναικών της έρευνάς μας να βρίσκονται σε μονογονεϊκά νοικοκυριά λόγω διαζυγίου. Παρόλα αυτά οι ίδιες δεν απορρίπτουν τα βασικά χαρακτηριστικά που αντιπροσωπεύουν οι θεσμοί του γάμου και της οικογένειας (συντροφικότητα, αλληλεγγύη κλπ.).

Όσον αφορά την κατάσταση της μονογονεϊκότητας, αυτή απαιτεί σύμφωνα με τις συνομιλήτριές μας, αυξημένη ψυχική ανθεκτικότητα, ύπαρξη υποστηρικτικών δικτύων και επαρκείς οικονομικούς πόρους για την ομαλή καθημερινή διαβίωση. Το ζήτημα της ανάληψης των ευθυνών και της έλλειψης στήριξης από τον πατέρα του παιδιού παραμένει ένα από τα σημαντικότερα θέματα που απασχολούν τις μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών της έρευνάς μας. Όπως έχει διαπιστωθεί και από άλλες έρευνες, όταν υπάρχει ενεργή συμμετοχή του πατέρα και ένα ισχυρό υποστηρικτικό οικογενειακό περιβάλλον η εμπειρία της μονογονεϊκότητας είναι λιγότερο επιβαρυντική (Κογκίδου 1995). Αντιθέτως, σε περιπτώσεις που οι συνθήκες δεν πληρούνται, η

καθημερινότητα της μονογονεϊκής οικογένειας καθίσταται πιο δύσκολη και απαιτητική, με αποτέλεσμα να αυξάνονται τα επίπεδα άγχους και ανασφάλειας των μελών της.

Οι μητέρες μονογονείς θεωρούν ότι η οικονομική ανασφάλεια, η έλλειψη υποστηρικτικών μηχανισμών από το κράτος και η κοινωνική προκατάληψη αποτελούν τους κύριους παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά την καθημερινότητά τους. Η στήριξη από την οικογένεια, το κράτος και την κοινότητα αναδεικνύεται ως κρίσιμος παράγοντας για την ευημερία τόσο των μητέρων όσο και των παιδιών τους. Ως εκ τούτου, η ενίσχυση των πολιτικών και των μέτρων υποστήριξης από το κράτος, αλλά και η αλλαγή των στερεοτύπων γύρω από την οικογένεια και τους ρόλους των φύλων θα μπορούσαν να συμβάλουν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των γυναικών μονογονέων και των παιδιών τους.

Σημειώσεις

[1] https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SAM05, A15.

[2] Προσοχή χρειάζεται στα στοιχεία της Eurostat η σύγκριση μεταξύ των χωρών δεδομένου ότι για την Ελλάδα, το 2023, στους γάμους συμπεριλαμβάνονται και τα σύμφωνα συμβίωσης ενώ στη Eurostat όχι.

[3] https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/0/0e/Marriages_and_divorces_2023_Table03_v1.png

[4] Το έργο χρηματοδοτήθηκε από την Υδρόγειο Ανώνυμη Ασφαλιστική και Αντασφαλιστική Εταιρεία.

[5] Για παράδειγμα στην Ελλάδα, το 69% των μητέρων ανέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας έναντι 47% των ανδρών (EIGE, Gender Equality Index 2024, Greece).

Αναφορές

Αντωνοπούλου, Δ. (2012), Η επίδραση της μονογονεϊκότητας στις κοινωνικές ανάγκες του μόνου γονέα, *Το Βήμα του Ασκληπιού,* Τόμ. 11, Νο 3, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2012, Έρευνα, σσ. 422-437, https://www.vima-asklipiou.gr/articles/377/

Αργυρούδη Α. και Κορδούτης Π. (2020), Marriage as a life goal. Preconditions and reasons for the decision to get married, *Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society*, 19(3), pp. 348-372. doi: 10.12681/psy_hps.23627

Κογκίδου, Δ. (1995), *Μονογονεϊκές Οικογένειες. Πραγματικότητα – Προοπτικές - Κοινωνική Πολιτική*. Αθήνα, Νέα Σύνορα - Λιβάνη.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2010), Νέες μορφές οικογένειας. Τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα, *Εγκέφαλος*, Τευχ. 47, Νο 2, σσ. 55-66.

Μουρίκη, Α. (2008), *Πολιτικές προτεραιότητες και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με τη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής*, Μελέτες-Έρευνες ΕΚΚΕ, Νο 4, Αθήνα, σσ. 67.

Τσανίρα, Ε. (2008) Η μετάβαση στην ενήλικη ζωή στην Αθήνα: συμπεριφορές, στάσεις, αντιλήψεις, στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας και Α. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 22-33.

ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ: Η ΤΡΕΧΟΥΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Βίκυ Βλάχου[α]

[α] Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης χαρακτηρίσθηκε από ευρείας κλίμακας γεγονότα που επηρέασαν το κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι, δημιουργώντας νέες προοπτικές προσέγγισης και αντιμετώπισης κοινωνικών ζητημάτων με βαρύνουσα σημασία σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Οι ανωτέρω συγκυρίες σε συνδυασμό με τις διεθνείς πρωτοβουλίες άφησαν ανεξίτηλο το αποτύπωμά τους στην αντιμετώπιση της έμφυλης και της ενδοοικογενειακής βίας, καθ' όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Η προσέγγιση του φαινομένου επικεντρώνεται στον 21ο αιώνα, με συνοπτικές αναφορές σε προγενέστερες χρονικές περιόδους προκειμένου να απεικονισθούν ιστορικά τα κύρια σημεία στην εξέλιξη της αντιμετώπισής του. Παρουσιάζονται οι πρωτοβουλίες των διεθνών οργανισμών και η συμβολή των κοινωνικών κινημάτων κατά την τρέχουσα κοινωνική συγκυρία, μετά την έλευση γεγονότων, όπως η οικονομική και η υγειονομική κρίση, που επέφεραν καθοριστικές αλλαγές στο πεδίο του εγκλήματος και ειδικότερα στην έμφυλη και την ενδοοικογενειακή βία. Αναδεικνύονται οι σύγχρονες νομοθετικές πρωτοβουλίες για τα θύματα των ανωτέρω εγκλημάτων, υπογραμμίζεται ο ρόλος των διεθνών και των ευρωπαϊκών οργανισμών και η συμβολή των κοινωνικών δυνάμεων προς την εδραίωση ενός στοιχειώδους κλίματος ασφάλειας και προστασίας. Επισημαίνονται οι προκλήσεις κατά το 1ο τέταρτο του 21ου αιώνα και ζητήματα που άπτονται της προστασίας των θυμάτων και της μεταχείρισης των εγκληματιών, με έμφαση στην ενεργό συμμετοχή του κοινού στην αντεγκληματική πολιτική.

Λέξεις Κλειδιά: Ενδοοικογενειακή βία, Ισότητα, Αντεγκληματική Πολιτική

DEALING WITH GENDER AND DOMESTIC VIOLENCE IN THE GREEK REPUBLIC FROM THE METAPOLITEFSI TO TODAY: THE CURRENT SOCIAL SITUATION AND INTERNATIONAL CHALLENGES

Vicky Vlachou[α]

[α] Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The Metapolitefsi period was characterized by large-scale events that affected the socio-political situation, creating new perspectives for approaching and dealing with social issues of major importance at the national and international level. The above circumstances, combined with international initiatives, left an indelible mark on the treatment of gender and domestic violence,

throughout the Metapolitefsi period. The approach to the phenomenon is focused on the 21st century, with brief references to earlier periods of time to illustrate historically the main points in the evolution of its treatment. The initiatives of international organizations and the contribution of social movements during the current social situation are presented, after the advent of events, such as the economic and health crisis, which brought decisive changes in the field of crime and especially in gender and domestic violence. The modern legislative initiatives for the victims of the above crimes are highlighted, the role of international and European organizations and the contribution of social forces towards the establishment of a basic level of security and protection are highlighted. Challenges in the first quarter of the 21st century and issues related to the protection of victims and the treatment of criminals are presented, with an emphasis on the active participation of the public in criminal policy.

Keywords: Domestic Violence, Equality, Criminal Policy

Εισαγωγή

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης στην Ελλάδα χαρακτηρίστηκε από ευρείας κλίμακας γεγονότα, τα οποία επηρέασαν το κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι, δημιουργώντας νέες προοπτικές προσέγγισης και διαχείρισης καίριων κοινωνικών ζητημάτων με βαρύνουσα σημασία σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Οι συγκυρίες που έλαβαν χώρα από τη δεκαετία του ’70 στην Ελλάδα σε συνδυασμό με τις διεθνείς πρωτοβουλίες άφησαν ανεξίτηλο το αποτύπωμά τους στην αντιμετώπιση της έμφυλης και της ενδοοικογενειακής βίας καθ’ όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Η προσέγγιση του φαινομένου θα επικεντρωθεί στον 21ο αιώνα, με αναφορές και στην προγενέστερη χρονική περίοδο προκειμένου να απεικονισθούν ιστορικά τα κύρια σημεία της εξέλιξης στην αντιμετώπισή του, αλλά και οι ειδικότεροι παράγοντες που συνέτειναν στη διαμόρφωση του υφιστάμενου πλαισίου σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο.

Οι κύριοι άξονες ανάλυσης περιλαμβάνουν τη συμβολή των κοινωνικών κινημάτων, τις νομοθετικές πρωτοβουλίες και τις πρωτοβουλίες των διεθνών οργανισμών σε συνδυασμό με την τρέχουσα κοινωνική συγκυρία, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί μετά την έλευση σημαντικών γεγονότων, όπως η οικονομική και η υγειονομική κρίση, που κλυδώνισαν την ελληνική κοινωνία, επιφέροντας ανυπολόγιστες συνέπειες στον κοινωνικό ιστό και κατ’ επέκταση στο φαινόμενο της έμφυλης και της ενδοοικογενειακής βίας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ήδη από τη δεκαετία του ’70 η δραστηριοποίηση και η γενικότερη προβληματική συγκεκριμένων κοινωνικών κινημάτων διεθνώς εστιάζουν, μεταξύ άλλων, στην έμφυλη και την ενδοοικογενειακή βία, με γνώμονα την αναγνώριση του προβλήματος και την προώθηση διαδικασιών για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή του. Το κίνημα κατά της κακοποίησης γυναικών, το φεμινιστικό και το θυματολογικό, δίδουν έμφαση στην ενεργοποίηση της θεσμικής παρέμβασης για την προώθηση νομοθετικών μεταρρυθμίσεων (Βλάχου 2005: 60) προάσπισης των δικαιωμάτων των θυμάτων και στη λειτουργία προγραμμάτων υποστήριξής τους. Κεντρική θέση στο πεδίο των διαβουλεύσεων μεταξύ Πολιτείας και κινημάτων κατείχε η ισότητα ανδρών και γυναικών

ενώπιον του νόμου και της Πολιτείας. Η συμβολή και οι προεκτάσεις των κινημάτων[1] εν γένει ήταν καθοριστικής σημασίας στο πεδίο της διαμόρφωσης των κοινωνικών στάσεων, της ποινικοποίησης ή της αποποινικοποίησης, της εγκληματοποίησης ή της απεγκληματοποίησης ανθρώπινων συμπεριφορών καθώς και στη χάραξη της αντεγκληματικής πολιτικής με έμφαση στα ανθρώπινα δικαιώματα.

Κατά τη μετάβαση από τις αρχικές επιδιώξεις των κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του ’70 προς τα σύγχρονα αιτήματα της Μεταπολιτευτικής Ελλάδας εστιάζουμε ενδεικτικά στον αγώνα υπέρ της ισότητας των φύλων, στην απεγκληματοποίηση μορφών συμπεριφοράς, στην ανάδειξη νέων αντικειμένων μελέτης, όπως εν προκειμένω η βία κατά των γυναικών και η ενδοοικογενειακή βία, η θυματολογική προσέγγιση του εγκλήματος, η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κ.ά. Παράλληλα, ερευνώνται και οι σχετικές επιρροές στο πεδίο απονομής της ποινικής δικαιοσύνης και στο κοινωνικό πεδίο, καθόσον το θυματολογικό[2] κίνημα εστιάζοντας, όπως προαναφέρθηκε, στη διεκδίκηση δικαιωμάτων για τα θύματα του εγκλήματος και τη βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών προς αυτά, ανάδειξε το πρόβλημα της βίας κατά των γυναικών. Συνεπώς, οι στοχευμένες επιδιώξεις του προς την ποινικοποίηση νέων συμπεριφορών και την πολιτικοποίηση του θύματος είχαν θετικές προεκτάσεις και στις γυναίκες/θύματα βίας, με κυρίαρχη την προσπάθεια περιορισμού της δευτερογενούς θυματοποίησής τους.[3]

Οι εξελίξεις στη χώρα μας αναμφίβολα επηρεάσθηκαν από τις αντίστοιχες διεθνώς. Η χρονική περίοδος από το 1980 και έπειτα χαρακτηρίζεται από έντονο προβληματισμό ως απόρροια, όχι μόνο της περιορισμένης αποτελεσματικότητας των προσπαθειών αντιμετώπισης του εγκλήματος εν γένει και ειδικότερα κατά των γυναικών, αλλά και του τρόπου μεταχείρισης των θυμάτων. Ωστόσο, η συμβολή των κινημάτων στην ανάδειξη ζητημάτων που άπτονται της θυματοποίησης των γυναικών και της νομοθετικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων τους υπήρξε κεφαλαιώδους σημασίας τόσο σε επίπεδο ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης, όσο και σε ό,τι αφορά τη βελτίωση της μεταχείρισής τους και την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του φαινομένου.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η κατοχύρωση του δικαιώματος στην αρχή της ισότητας, το οποίο επετεύχθη από το φεμινιστικό κίνημα διεθνώς. Στη χώρα μας η αρχή της ισότητας των δικαιωμάτων ανδρών και γυναικών εισήχθη στο Σύνταγμα το 1975 και τέθηκε σε ισχύ με το Ν. 1329/1983. Ειδικότερα, με το άρθρο 4 του Συντάγματος, βάσει του οποίου «*οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις*», κατοχυρώνεται η νομική ισότητα των φύλων. Λίγα χρόνια αργότερα – το 1979 – η Ελλάδα υπογράφει τη Σύμβαση του Ο.Η.Ε. για την εξάλειψη κάθε μορφής διάκρισης κατά των γυναικών, η οποία ενίσχυσε την επιδιωκόμενη ισότητα και αποτέλεσε το έναυσμα για την προώθηση των δικαιωμάτων τους σε διάφορους τομείς έως την ένταξη της χώρας στη Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), οπότε και επήλθαν σημαντικές νομοθετικές αλλαγές, ως απόρροια της αναγκαίας ενσωμάτωσης ευρωπαϊκών νόμων, αλλά και επιτυχείς πρωτοβουλίες σε αρκετές διεκδικήσεις τους τη δεκαετία του ’80. Η ποινικοποίηση του βιασμού ως εγκλήματος που προσβάλλει τη γενετήσια ελευθερία αποτέλεσε καθοριστική εξέλιξη για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής, καθόσον έπαψε πλέον να αποτελεί έγκλημα κατά των ηθών.

Σε αστικό επίπεδο, χαρακτηριστικές ήταν οι πρωτοβουλίες για την *καθιέρωση του πολιτικού γάμου* (1982), που ουσιαστικά ενίσχυσε την ισότητα στο Οικογενειακό Δίκαιο, την *κατάργηση της υποχρέωσης καταβολής προίκας,* το 1983 και τη μεταρρύθμιση του Οικογενειακού Δικαίου ένα χρόνο μετά - το 1984 - όπου, μεταξύ άλλων, καθιερώθηκε το *δικαίωμα της κοινής επιμέλειας των τέκνων*.

Πέραν των εξελίξεων και των προόδων στο πεδίο της ισότητας των φύλων, καταπολεμήθηκε σειρά διακρίσεων σε βάρος των γυναικών και επιχειρήθηκε η αποδέσμευση των τελευταίων από πατριαρχικές δομές και νοοτροπίες, οι οποίες δυστυχώς έως σήμερα δεν έχουν εκλείψει. Η πορεία αυτή επεκτάθηκε στο πεδίο της εργασίας με γνώμονα την ισότητα στην εργασία και τον νόμο 1414/1984 που τη διασφάλιζε στον εργασιακό χώρο. Υπογραμμίζεται ότι η εργασιακή ισότητα συνιστά ένα από τα σημαντικότερα κριτήρια σε διεθνές επίπεδο για την ποιότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος μιας χώρας. Η επιτυχία του εγχειρήματος έχει άμεσες προεκτάσεις στην αντιμετώπιση της έμφυλης και της ενδοοικογενειακής βίας, καθόσον η είσοδος της γυναίκας στην αγορά εργασίας και η ισότιμη αντιμετώπισή της ως εργαζόμενης με τον άνδρα, συνέβαλε στην ενίσχυση της αυτοπεποίθησης και της αυτοεκτίμησής της, στοιχείο το οποίο επέδρασε καθοριστικά στη ζωή της εντός της οικογένειας, στην άσκηση των ρόλων της και στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της (έννομων και μη).

Περί τα τέλη του 20ου αιώνα και συγκεκριμένα το 1995 η Ελλάδα συμμετείχε στην 4η Παγκόσμια Διάσκεψη Γυναικών του Ο.Η.Ε. στο Πεκίνο, στην οποία ετέθησαν οι στόχοι για την προώθηση της ισότητας των φύλων σε διεθνές επίπεδο και οι οποίοι επηρέασαν όχι μόνο τη διεθνή, αλλά και την ελληνική ατζέντα για τα εν λόγω θέματα.

Παράλληλα, η δράση και οι πρωτοβουλίες διεθνών οργανώσεων και οργανισμών, όπως της Διεθνούς Εταιρείας Θυματολογίας, του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και του Συμβουλίου της Ευρώπης, επηρέασαν ποικιλοτρόπως τα δεδομένα στη Μεταπολιτευτική Ελλάδα τόσο σε επίπεδο επιστημονικής προσέγγισης θυματολογικών ζητημάτων εν γένει, όσο και στη χάραξη και την εφαρμογή μιας ειδικότερης θυματαγωγικής πολιτικής με γνώμονα τις γυναίκες και την προάσπιση των δικαιωμάτων τους σε επιμέρους πεδία, όπως π.χ. στο πλαίσιο της οικογένειας. Ενδεικτικά, αναφέρονται η *Διακήρυξη Βασικών Αρχών Δικαιοσύνης για τα Θύματα του Εγκλήματος και της Κατάχρησης Εξουσίας* (Βλάχου 2022: 144) και η *Διακήρυξη για την Εξάλειψη της Βίας έναντι των Γυναικών* (1993). Υπογραμμίζεται δε ότι η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, με απόφασή της στις 17 Δεκεμβρίου 1999, ανακήρυξε την 25η Νοεμβρίου ως *Διεθνή Ημέρα για την Εξάλειψη της Βίας κατά των Γυναικών* προκειμένου να αναδείξει το πρόβλημα στη διεθνή του διάσταση, μολονότι η εν λόγω ημέρα είχε ήδη καθιερωθεί από το 1981 ως συνέπεια της δράσης γυναικείων οργανώσεων.

Αντίστοιχα, το Συμβούλιο της Ευρώπης είχε επίσης επικεντρώσει το ενδιαφέρον του σε ειδικότερες κατηγορίες θυμάτων, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα συνιστούν το *Τέταρτο εγκληματολογικό Συμπόσιο*, το 1979, αναφορικά με τις *εγκληματολογικές όψεις της κακομεταχείρισης των παιδιών μέσα*

στην οικογένεια (Φαρσεδάκης 1991: 160-162) και η Σύσταση (85)4 για τη *βία στην οικογένεια* (Αλεξιάδης 1991: 210-213).

Στο κατώφλι του 21ου αιώνα, η Συνταγματική Αναθεώρηση του 2001 ενίσχυσε σημαντικά την επιδιωκόμενη ισότητα διαμέσου της εισαγωγής διατάξεων για την αντιμετώπιση των διακρίσεων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το άρθρο 116, βάσει του οποίου η Πολιτεία πρέπει να λαμβάνει *ειδικά μέτρα* για την προώθηση της ισότητας των φύλων και την εξάλειψη των διακρίσεων εις βάρος των γυναικών.

Ωστόσο, θετικά προς την αντιμετώπιση της έμφυλης και της ενδοοικογενειακής βίας λειτουργούν διεθνείς και ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες που δεν απευθύνονται αποκλειστικά σε γυναίκες, αλλά τις συμπεριλαμβάνουν, όπως η *Πράσινη Βίβλος για την Αποζημίωση των Θυμάτων,* η *Οδηγία 2004/80/ΕΚ για την αποζημίωση των θυμάτων εκ προθέσεως εγκλημάτων βίας*, από την οποία προέκυψε ο ν. 3811/2009 ως απόρροια εναρμόνισης της ελληνικής νομοθεσίας με την ανωτέρω οδηγία, η Οδηγία 2012/29/ΕΕ για τη θέσπιση δικαιωμάτων και προστασίας των θυμάτων και ο ν. 4478/2017 που την ενσωμάτωσε στην ελληνική έννομη τάξη. Ενδεικτικά, η δυνατότητα κρατικής αποζημίωσης για τα θύματα στο πλαίσιο των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η διευκόλυνση της πρόσβασης σε αυτή των διαμεθοριακών θυμάτων συνιστούν ρυθμίσεις ιδιαίτερα χρήσιμες για τις γυναίκες που θα καταστούν θύματα αξιόποινων πράξεων σε κράτος μέλος διαφορετικό από εκείνο της μόνιμης κατοικίας τους, μολονότι δεν απουσιάζουν οι δυσχέρειες κατά την εφαρμογή τους. Αντίστοιχα, θετικό πρόσημο έχουν και οι ανωτέρω Οδηγίες, μολονότι για παράδειγμα η οργάνωση και η λειτουργία ενός *εθνικού συστήματος αποζημίωσης* για τα θύματα επαφίεται στη διακριτική ευχέρεια κάθε χώρας με τους εκάστοτε περιορισμούς (οικονομικούς κ.ά.) να περιορίζουν την αποτελεσματικότητα του μέτρου.

Ωστόσο, οι ιδιαιτερότητες και τα προσκόμματα σε εθνικό επίπεδο δύνανται να μετατραπούν σε προκλήσεις για το μέλλον με την κατάλληλη δραστηριοποίηση των πολιτών και των κινημάτων και γνώμονα την ικανοποιητική αντιμετώπιση των θυμάτων, δίχως να ελλοχεύει ο κίνδυνος καταστρατήγησης των δικαιωμάτων του κατηγορουμένου (Βλάχου 2022: 179). Σε αυτή την προσπάθεια ουσιαστικός αρωγός καθίσταται η διεθνής εμπειρία σε επίπεδο καλών πρακτικών και μεθόδων, η οποία κατάλληλα προσαρμοσμένη στην ελληνική πραγματικότητα δύναται να προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες στο πεδίο της ανάδειξης και της αντιμετώπισης της έμφυλης και της ενδοοικογενειακής βίας. Προς αυτή την κατεύθυνση ο Έλληνας νομοθέτης, λαμβάνοντας υπόψιν τις τρέχουσες εξελίξεις, σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο, κατά την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα εισήγαγε τον ν. 3500/2006 για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, στο πλαίσιο του οποίου επαναπροσδιορίζεται, μεταξύ άλλων, η έννοια της οικογένειας, ποινικοποιείται ο βιασμός εντός του γάμου, η άσκηση βίας εντός της οικογένειας επισύρει αυστηρότερες επαπειλούμενες ποινές για τις περιπτώσεις της σωματικής, ψυχολογικής και σεξουαλικής κακοποίησης, ενώ καθιερώνεται η διαδικασία της ποινικής διαμεσολάβησης. Παράλληλα, προβλέπονται συγκριμένες υποχρεώσεις για εκπαιδευτικούς, οι οποίοι κατά την εκτέλεση του εκπαιδευτικού τους έργου ενημερώνονται για τη διάπραξη ενδοοικογενειακής βίας εις βάρος μαθητή.

Ο εν λόγω νόμος, δύο περίπου δεκαετίες μετά, τροποποιείται με τον ν. 5090/2024 και εκσυγχρονίζεται το υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο, λαμβάνοντας υπόψιν τις τρέχουσες ανάγκες και εξελίξεις και εισάγοντας ουσιαστικές τροποποιήσεις, όπως ενδεικτικά: α) οι διατάξεις του εν λόγω νόμου εφαρμόζονται πλέον και στους πρώην μόνιμους συντρόφους και στα μέρη συμφώνου συμβίωσης που έχει λυθεί, β) προστίθεται στις διακεκριμένες περιπτώσεις ενδοοικογενειακής σωματικής βλάβης που επισύρουν ποινή φυλάκισης τουλάχιστον δύο ετών και η περίπτωση τέλεσης της πράξης ενώπιον του ανηλίκου μέλους της οικογένειας, γ) προστίθενται, στο σχετικό με τις υποχρεώσεις των εκπαιδευτικών, άρθρο και αντίστοιχες υποχρεώσεις επαγγελματιών (παιδαγωγών, ψυχολόγων, ιατρών κ.ά.), οι οποίοι κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους πληροφορούνται ή διαπιστώνουν τη διάπραξη ενδοοικογενειακής βίας σε βάρος ανηλίκου, ενώ για τους ιατρούς οι σχετικές υποχρεώσεις επεκτείνονται και στις περιπτώσεις των ενηλίκων. Υπογραμμίζεται ότι λαμβάνονται τα απαραίτητα μέτρα προστασίας των ανωτέρω επαγγελματιών στις περιπτώσεις καταγγελίας εγκλημάτων ενδοοικογενειακής βίας (δεν εγκαλούνται, δεν ενάγονται, δεν διώκονται πειθαρχικά, δεν απολύονται, ούτε υφίστανται άλλου είδους κυρώσεις ή δυσμενή μεταχείριση για το περιστατικό που ανέφεραν κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, παρά μόνο εάν προέβησαν εν γνώσει τους σε αναληθή αναφορά), δ) γίνεται ειδική μνεία στη μέριμνα των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας καθόσον προβλέπεται ατομική αξιολόγηση και διαχείριση του κινδύνου επανάληψης της βίας και της δευτερογενούς θυματοποίησής τους (άρθρο 23Α) και ε) προβλέπεται η διενέργεια προσλήψεων συγγενών θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας (Τροποποίηση υποπερ. ββ) περ. γ' παρ. 1 άρθρου 18 ν. 3870/2010).

Στον ανωτέρω νόμο, με αφορμή την ενσωμάτωση της Οδηγίας (ΕΕ) 2024/1385, προστίθενται σε σύντομο χρονικό διάστημα νέες ρυθμίσεις και τροποποιήσεις με τον ν. 5172/2025, ο οποίος επικεντρώνεται στην τροποποίηση σημείων της υφιστάμενης νομοθεσίας για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, στην πρόληψη αδικημάτων προσβολής γενετήσιας ελευθερίας και γενετήσιας αξιοπρέπειας και στην ικανοποίηση των θυμάτων. Ειδικότερα, στις νέες ρυθμίσεις περιλαμβάνονται ενδεικτικά: α) ο επανακαθορισμός της έννοιας του *«συντρόφου»* κατά την εφαρμογή του ν. 3500/2006 (Α' 232), η *απειλή μέσω επίμονης καταδίωξης ή αθέμιτης παρακολούθησης* μέλους οικογένειας, η αντιμετώπιση *άμεσου κινδύνου* με τη λήψη των σχετικών μέτρων, ενώ προβλέπονται και αντιμετωπίζονται ζητήματα, όπως ο *καταναγκασμός σε γάμο* και η *παρενοχλητική κυβερνοπαρακολούθηση*. Παράλληλα, εντάσσεται στους όρους της ποινικής διαμεσολάβησης *η υποχρέωση κάλυψης άμεσων οικονομικών αναγκών* και προστίθενται στον κατάλογο των επαγγελματιών που έχουν υποχρέωση αναφοράς εγκλημάτων ενδοοικογενειακής βίας, οι φαρμακοποιοί και οι φυσιοθεραπευτές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η δυνατότητα του εισαγγελέα - σε εξαιρετικές περιπτώσεις, ενόψει του συμφέροντος και των αναγκών του θύματος - να μην δεχθεί τη συμφωνία των μερών για διαμεσολάβηση, με αιτιολογημένη διάταξή του. Στην απόφαση αυτή δύναται να οδηγηθεί λαμβάνοντας υπόψη κριτήρια, όπως η σοβαρότητα, η σκληρότητα και η κατά συρροή ή καθ' υποτροπή τέλεση του εγκλήματος, η εξακολουθητική παραβίαση της σωματικής, ψυχολογικής ή γενετήσιας ακεραιότητας του θύματος, ο βαθμός του ψυχικού τραύματος που του προκλήθηκε, οι ανισορροπίες

συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ δράστη ή υπόπτου και θύματος, η ηλικία, η ωριμότητα ή η νοητική ικανότητα του τελευταίου, και άλλοι παράγοντες, που θα μπορούσαν να μειώσουν την ικανότητα του θύματος για συνειδητή επιλογή ή προδικάζουν αρνητικές συνέπειες σε αυτό.

Σημαντικές πρωτοβουλίες αποτέλεσαν επίσης, οι νόμοι 3896/2010 και 4531/2018 για την πρόληψη των διακρίσεων και την κύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, αντίστοιχα.

Αναφορικά με τον πρώτο, η διασφάλιση ίσων ευκαιριών για τα δύο φύλα και η καταπολέμηση των διακρίσεων εις βάρος των γυναικών επιχειρείται και δια της *προστασίας των εργαζόμενων γυναικών κατά την περίοδο της κύησης*, αλλά και *κατά την περίοδο της μητρότητας* ώστε να αποτραπούν περιπτώσεις απολύσεων ή μεταθέσεων κατά τις ανωτέρω χρονικές περιόδους. Πρόκειται για εξαιρετικά σημαντικές ρυθμίσεις ιδιαίτερα εάν αναλογισθούμε ότι έχουν παρατηρηθεί περιστατικά χειραγώγησης των γυναικών ώστε να απεμπολήσουν τα νόμιμα δικαιώματά τους κατά τις προαναφερόμενες περιόδους.

Σε ό,τι αφορά στον δεύτερο, υπογραμμίζεται η προστασία των γυναικών από κάθε μορφή βίας, η προσπάθεια εξάλειψής της, η δίωξη των υπευθύνων και η προώθηση της ισότητας των δύο φύλων στο πλαίσιο της διεθνούς συνεργασίας. Ενδεικτικά, συστήνεται η λήψη προληπτικών μέτρων αποτροπής της βίας, η διεξαγωγή προγραμμάτων ή εκστρατειών ενίσχυσης της ευαισθητοποίησης σε συναφή ζητήματα, η πληροφόρηση των θυμάτων για τις διαθέσιμες υπηρεσίες υποστήριξης (π.χ. συμβουλευτική, οικονομική στήριξη, στέγαση, εκπαίδευση και κατάρτιση), ώστε να ενισχυθούν σε επίπεδο καταγγελίας. Στα προτεινόμενα μέτρα περιλαμβάνονται: η δημιουργία καταφυγίων, οι τηλεφωνικές γραμμές βοήθειας και η υποστήριξη των θυμάτων. Ρυθμίζονται ζητήματα αποζημίωσης των τελευταίων (είτε από το δράστη είτε από το κράτος) και ειδικότερα θέματα, όπως η ποινικοποίηση αναγκαστικών γάμων, διαφόρων μορφών βίας (σωματικής, ψυχολογικής, σεξουαλικής), αλλά και της παρενοχλητικής παρακολούθησης, του ακρωτηριασμού γυναικείων γεννητικών οργάνων, της αναγκαστικής άμβλωσης και στείρωσης και της σεξουαλικής παρενόχλησης. Δυνητικά μπορούν να ληφθούν έκτακτα μέτρα απαγόρευσης (άρθρ. 52), είτε της εισόδου του δράστη στην οικία είτε της επικοινωνίας του με το θύμα ή άλλο ευρισκόμενο σε κίνδυνο άτομο, εάν υφίσταται ουσιαστικός λόγος για την προστασία και την ασφάλειά τους. Συμπληρωματικά, ρυθμίζονται ζητήματα δίωξης αδικημάτων (κατ' έγκληση και αυτεπαγγέλτως), προτείνεται η λήψη ειδικών μέτρων προστασίας των θυμάτων (άρθρ. 56 π.χ. από εκφοβισμούς, αντίποινα, επαναλαμβανόμενη θυματοποίηση κ.ά.), ενώ υπάρχει ρητή πρόβλεψη στο δικαίωμα της νομικής αρωγής και της δωρεάν νομικής βοήθειας (άρθρ. 57). Γενικά, η κύρωση της Σύμβασης από τη χώρα μας εισήγαγε αυστηρότερες ποινές για την τιμωρία των υπευθύνων για πράξεις βίας κατά των γυναικών και για την ενδοοικογενειακή βία με γνώμονα την καταπολέμηση του φαινομένου και την προστασία των θυμάτων, ενώ κομβικό σημείο του κειμένου ήταν, μεταξύ άλλων, η σύνδεση των δικαιωμάτων γυναικών και παιδιών, καθόσον αναγνωρίστηκε διεθνώς ότι η κακοποίηση της μητέρας έχει άμεσες προεκτάσεις και στο

τέκνο, υπό την έννοια ότι το τελευταίο βιώνοντας την κακοποίησή της υφίσταται εξ' ορισμού κακοποίηση και το ίδιο.

Άξιες μνείας υπήρξαν και οι μεταρρυθμίσεις για τη σεξουαλική παρενόχληση στον εργασιακό χώρο το 2018, οι οποίες αφορούσαν και τις γυναίκες/θύματα, και προέβλεπαν αυστηρότερες ποινές για τους δράστες, ενώ υποχρέωναν τους εργοδότες στη λήψη προληπτικών μέτρων. Σε περίπτωση δε ολιγωρίας από την πλευρά της επιχείρησης υπήρχε η δυνατότητα είτε της αποζημίωσης των θυμάτων είτε της επιβολής διοικητικών προστίμων.

Συμπέρασμα

Στην Ελλάδα από την αρχή της μεταπολίτευσης έως σήμερα έχουν επέλθει σημαντικές πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση της έμφυλης και της ενδοοικογενειακής βίας, στις οποίες καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν, πέραν των κυβερνητικών πρωτοβουλιών, οι ομάδες πίεσης, τα κοινωνικά κινήματα και οι διεθνείς οργανώσεις και οργανισμοί.

Η κρισιμότητα της σημερινής κατάστασης αναδεικνύεται και από τις προκλήσεις που καλούμαστε να διαχειριστούμε στις μέρες μας και σχετίζονται με ζητήματα συνδεόμενα με την οικονομική και την υγειονομική κρίση που βιώσαμε μετά την πρώτη δεκαετία του τρέχοντος αιώνος και οι οποίες άλλαξαν τα δεδομένα της καθημερινότητας, αλλά και τις διεκδικήσεις υπέρ των θυμάτων της έμφυλης και ενδοοικογενειακής βίας. Οι περιορισμοί στις μετακινήσεις, ο υποχρεωτικός εγκλεισμός στην οικία και η συνακόλουθη συγκατοίκηση και συμβίωση για μεγάλο χρονικό διάστημα μελών οικογενειών, που αντιμετώπιζαν διάφορα προβλήματα μεταξύ τους, επαύξησαν την έκθεσή τους σε μορφές έμφυλης και ενδοοικογενειακής βίας, χωρίς ωστόσο να μπορεί να προσεγγισθεί με ακρίβεια ο βαθμός στον οποίο συνέβαλαν οι ανωτέρω περιορισμοί και ο εγκλεισμός στην επαύξηση της ενδοοικογενειακής βίας, εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη, ότι σε αρκετές περιπτώσεις η εν λόγω βία παρουσίαζε αυξητικές τάσεις και πριν από την επιβολή των σχετικών, με την πανδημία, μέτρων.

Στην τρέχουσα κοινωνική συγκυρία η ελληνική κοινωνία με την συμπλήρωση του 1ου τετάρτου του 21ου αιώνα έρχεται αντιμέτωπη με προκλήσεις, οι οποίες συνιστούν πηγή ευρύτερου προβληματισμού, όπως η αποκαλούμενη ψηφιακή μετάβαση, η διευρυμένη δηλαδή χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή στην καθημερινότητά μας με ποικίλες προεκτάσεις στο πεδίο της θυματοποίησης των γυναικών και η κλιματική αλλαγή με τις δυνητικές συνέπειές της μελλοντικά σε επίπεδο καλλιέργειας της γης και μετακίνησης των πληθυσμών. Στο κατώφλι των σύγχρονων προκλήσεων βρίσκεται και η τεχνητή νοημοσύνη, η οποία και θα απασχολήσει το σύνολο των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων και σαφέστατα θα δημιουργήσει νέα δεδομένα στο πεδίο του εγκλήματος και ειδικότερα στην αντιμετώπιση της έμφυλης και της ενδοοικογενειακής βίας. Τα ζητήματα αυτά είναι αλληλένδετα με την προστασία των θυμάτων και η αναγκαιότητα επιμόρφωσης στο νέο περιβάλλον συνιστά μονόδρομο. Η επιτυχία, όμως, του σχετικού εγχειρήματος είναι συνδεδεμένη με αλλαγές σε επίπεδο νοοτροπίας, διεκδικήσεων - σε εθνικό και διεθνές επίπεδο – και αντεγκληματικής πολιτικής, με τη συμμετοχή του κοινού στην άσκησή της να είναι απαραίτητη και ενεργή προκειμένου να εδραιωθεί ένα κλίμα ασφάλειας και προστασίας για τα θύματα. Εν κατακλείδι, με ομαδοσυνεργατικό πνεύμα, υπό την

καθοδήγηση των σύγχρονων ερευνών και εξελίξεων και με διαρκή επιμόρφωση και εκπαίδευση είναι δυνατόν να τιθασεύσουμε τις σύγχρονες προκλήσεις και να επαληθεύσουμε το ότι στη Δημοκρατία δεν υπάρχουν αδιέξοδα.

Σημειώσεις

[1] Ειδικότερα για τη συμβολή των κοινωνικών κινημάτων και τις παρεμβάσεις στο πεδίο απονομής της ποινικής δικαιοσύνης αναφορικά με τις περιπτώσεις σωματικής βίας κατά των γυναικών στις Η.Π.Α. και τη Μ. Βρετανία, βλ. Βλάχου, Β. (2005), Η Αντιμετώπιση της Σωματικής Βίας κατά των Γυναικών από το Σύστημα Απονομής της Ποινικής Δικαιοσύνης, Έλλην, σσ. 60-62.

[2] Η εξέλιξη του κινήματος στις Η.Π.Α. και την Ευρώπη παρουσίαζε αρκετές διαφοροποιήσεις από τη δεκαετία του '70 και έπειτα, με αντιπροσωπευτικότερη την έμφαση από τη μία πλευρά στα δικαιώματα των θυμάτων και την προώθηση σχετικής νομοθεσίας για τη διασφάλισή τους (Η.Π.Α.), και από την άλλη στην ενίσχυση των προγραμμάτων υποστήριξης των θυμάτων (Ευρώπη), χωρίς φυσικά να απουσιάζουν και σημαντικές αποκλίσεις από το ανωτέρω μοντέλο. Ειδικότερα, για την εξέλιξη του θυματολογικού κινήματος στις Η.Π.Α. και την Ευρώπη, βλ. Βλάχου, Β. (2000), Το θυματολογικό κίνημα: Διαμόρφωση, τάσεις και εξέλιξη, στο Β. Αρτινοπούλου (επιμ.), *Νέα κοινωνικά κινήματα. Εγκληματολογική προσέγγιση,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 220-229.

[3] Ως πρωτογενής θυματοποίηση νοείται το αποτέλεσμα της εγκληματικής πράξης στο θύμα (π.χ. σωματικές, ψυχολογικές βλάβες κ.ά.), ενώ ως δευτερογενής νοείται η απόκριση (ανεπαρκής και αρνητική, π.χ. στιγματισμός κ.ά.) της τυπικής και της άτυπης κοινωνικής αντίδρασης απέναντι στο θύμα μετά τη διάπραξη του εγκλήματος εις βάρος του. Αναλυτικότερα βλ. σχετικά Βλάχου, Β. (2005), ό.π. σσ. 31-33.

Αναφορές

Αλεξιάδης, Σ. (1991), *Κείμενα Αντεγκληματικής Πολιτικής,* Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.

Βλάχου, Β. (2022), *Ποινική Δικαιοσύνη και Θύμα. Από τις παρυφές της προϊστορίας έως τον 21ο αιώνα,* Νομική Βιβλιοθήκη.

Βλάχου, Β. (2005), *Η Αντιμετώπιση της Σωματικής Βίας κατά των Γυναικών από το Σύστημα Απονομής της Ποινικής Δικαιοσύνης,* Έλλην.

Βλάχου, Β. (2000), Το θυματολογικό κίνημα: Διαμόρφωση, τάσεις και εξέλιξη, στο Β. Αρτινοπούλου (επιμ.), *Νέα κοινωνικά κινήματα. Εγκληματολογική προσέγγιση,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 213-260.

Φαρσεδάκης, Ι. (1991), *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της*, Νομική Βιβλιοθήκη.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΞΟΥΘΕΝΩΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΕ ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΛΟΚΗΣ ΣΕ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ

Αλέξανδρος Καλαβρής[α]

[α] Ελληνική Αστυνομία

Περίληψη

Οι παράγοντες πρόκλησης στρες στο αστυνομικό προσωπικό ποικίλλουν. Η ψυχολογική πίεση σε συνδυασμό με τη σωματική καταπόνηση του μπορεί να επιφέρει αγχώδεις εκδηλώσεις, ενώ η παρατεταμένη έκθεση στο εργασιακό στρες συνδέεται με εμφάνιση συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης. Σε εθνικό επίπεδο, σχετικές έρευνες εξέτασαν κυρίως τα αίτια και τις επιπτώσεις του στρες. Η συνδυαστική μελέτη της αγχώδους συμπτωματολογίας και της επαγγελματικής εξουθένωσης, η επίδρασή τους στην οικογενειακή και εργασιακή ζωή του αστυνομικού προσωπικού, καθώς και η εφαρμογή ψυχοεκπαιδευτικών προγραμμάτων, όπως εκείνων της συναισθηματικής νοημοσύνης και της ψυχικής ανθεκτικότητας, είναι σαφώς περιορισμένη. Αντιθέτως, σε διεθνές επίπεδο, το επαγγελματικό στρες των αστυνομικών έχει συστηματικά διερευνηθεί ως προς τον αντίκτυπό του στην σωματική και ψυχική τους υγεία και την πρόληψη των σχετικών διαταραχών. Ένας κρίσιμος και ιδιαίτερα στρεσογόνος παράγοντας, με τον οποίο το αστυνομικό προσωπικό έρχεται σε επαφή και καλείται να διαχειριστεί, είναι εκείνος της ενδοοικογενειακής βίας. Οι αστυνομικοί είναι οι πρώτοι που καλούνται να αντιμετωπίσουν τα αυξανόμενα περιστατικά της, καθώς και τις συνέπειες στα θύματα και τους θύτες. Τα ως άνω αναδεικνύουν την εκπαίδευση, η οποία αποτελεί βασικό εργασιακό παράγοντα απομείωσης της επαγγελματικής εξουθένωσης, ως παράμετρο κεντρικής σημασίας για την αποτελεσματική διαχείριση της ενδοοικογενειακής βίας αλλά και την πρόληψη ψυχολογικών δυσκολιών στο αστυνομικό προσωπικό.

Λέξεις Κλειδιά: Αστυνομικό Προσωπικό, Στρες, Επαγγελματική Εξουθένωση, Ενδοοικογενειακή Βία, Εκπαίδευση

BURNOUT AND PSYCHOLOGICAL EFFECTS ON POLICE PERSONNEL: THE CASE OF INVOLVEMENT IN INCIDENTS OF DOMESTIC VIOLENCE

Alexandros Kalavris[α]

[α] Hellenic Police

Abstract

Stressors in police personnel vary. Psychological pressure combined with physical strain can cause anxiety symptoms, while prolonged exposure to work stress is associated with the appearance of burnout syndrome. At national level, related research has mainly investigated causes and effects of stress. The combined study of anxious symptomatology and burnout, their effect on the family and professional life of police personnel, as well as the application of psychoeducational programs such as those of emotional intelligence and resilience, is limited.

On the contrary, at international level, the occupational stress of police officers has been systematically investigated in terms of its impact on their physical and mental health and prevention of related disorders. A modern and particularly stressful factor that police personnel comes into contact with and is called to cope with is that of domestic violence. The police officers are the first to be called upon to deal with the increased occurrence of its incidents as well as its consequences for the victims and the perpetrators. The above highlight training, which constitute a key work factor in reducing burnout, as a central point for the effective management of domestic violence and the prevention of psychological difficulties in police personnel.

Keywords: Police Personnel, Stress, Burnout, Domestic Violence, Training

Εισαγωγή

Η έκθεση του αστυνομικού προσωπικού σε ποικίλους στρεσογόνους παράγοντες είναι καθημερινή και συνεχής, με αποτέλεσμα το εργασιακό του στρες να συνδέεται με εκδήλωση προβλημάτων ψυχικής υγείας (Garbarino, Cuomo, Chiorri and Magnavita 2013, Stanley, Hom and Joiner 2016). Η ψυχολογική πίεση σε συνδυασμό με τη σωματική καταπόνηση του μπορεί να επιφέρει αγχώδεις ή/και καταθλιπτικές εκδηλώσεις, δυσκολίες στις διαπροσωπικές σχέσεις και επιβάρυνση του οικογενειακού κλίματος. Η παρατεταμένη έκθεση στο εργασιακό στρες συνδέεται με ποικιλία δυσμενών αποτελεσμάτων, με προεξάρχον το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης, του οποίου τα συμπτώματα, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνουν εξάντληση και μειωμένη εργασιακή αποτελεσματικότητα (Alderden, Farrell and McCarty 2017: 44-45).

Σχετικές έρευνες στη χώρας μας έχουν διερευνήσει κατά κύριο λόγο τα αίτια και τις επιπτώσεις του στρες. Εντούτοις, η συνδυαστική μελέτη της αγχώδους συμπτωματολογίας και της επαγγελματικής εξουθένωσης, όπως και της σχετικής επίδρασής τους στην οικογενειακή και εργασιακή ζωή του αστυνομικού προσωπικού, είναι σαφώς περιορισμένη. Συν τοις άλλοις, ελάχιστες είναι και οι σχετικές παρεμβάσεις στο αστυνομικό προσωπικό, όπως η εφαρμογή ψυχοεκπαιδευτικών προγραμμάτων ενίσχυσης της συναισθηματικής νοημοσύνης και της ψυχικής ανθεκτικότητας (Romosiou, Brouzos and Vassilopoulos 2018: 76), με στόχο τη βελτίωση της ψυχικής και σωματικής του υγείας, καθώς και της εργασιακής του απόδοσης. Αντιθέτως, σε διεθνές επίπεδο, το επαγγελματικό στρες των αστυνομικών έχει συστηματικά διερευνηθεί ως προς τη συσχέτιση και τον αντίκτυπό του στη σωματική και ψυχική τους υγεία και την πρόληψη εκδήλωσης σχετικών διαταραχών.

Ο παράγοντας της ενδοοικογενειακής βίας, σύγχρονος και πάντα κρίσιμος, αναδεικνύεται ιδιαίτερα στρεσογόνος για το αστυνομικό προσωπικό που καλείται να τον διαχειριστεί. Οι αστυνομικοί είναι οι πρώτοι που επιλαμβάνονται στα αυξανόμενα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας, αλλά και εκείνοι που σε πρώτο επίπεδο αντιμετωπίζουν τις συνέπειές της στα θύματα αλλά και τους θύτες. Ας σημειωθεί πως μεταξύ των τελευταίων, πέραν των ενηλίκων, μπορεί να συγκαταλέγονται, άμεσα ή έμμεσα, ευάλωτοι και ευαίσθητοι πληθυσμοί, όπως τα παιδιά και οι έφηβοι. Καθώς τα εμπλεκόμενα σε ενδοοικογενειακή βία πρόσωπα έχουν ανάγκη από ειδικούς χειρισμούς και προσέγγιση και πολλά εξ αυτών χρήζουν άμεσης ψυχολογικής στήριξης ή/και

συμβουλευτικής, είναι πρόδηλο πως το αστυνομικό προσωπικό δεν έχει την αρμοδιότητα, δεν κατέχει την απαραίτητη εξειδικευμένη γνώση και, ορισμένες φορές, ούτε την κρίσιμη σχετική εμπειρία για την κατάλληλη ψυχολογική προσέγγισή τους. Αναπόδραστα, το αστυνομικό προσωπικό καλείται να αναλάβει τη διαχείριση ενός φαινομένου, η οποία δεν του αντιστοιχεί εξ ολοκλήρου. Τα ως άνω, έχουν ως αποτέλεσμα τη δυσανάλογη συναισθηματική του επιβάρυνση και την αύξηση του κινδύνου εμφάνισης ψυχολογικών δυσκολιών σε αυτό.

Στρες και αστυνομικό προσωπικό

Το στρες αποτελεί μία φυσιολογική αντίδραση του οργανισμού, όταν αυτός έρχεται αντιμέτωπος με μια νέα ή απαιτητική κατάσταση, επιφέροντας την ενεργοποίηση της φυσιολογικής οδού του στρες, του άξονα υποθάλαμος-υπόφυση-επινεφρίδια (ΥΥΕ), καθώς και του συμπαθητικού νευρικού συστήματος. Ουσιαστικά, είναι ένα φαινόμενο της αντίληψης που εμφανίζεται τη στιγμή της σύγκρισης ανάμεσα στην απαίτηση που ασκείται πάνω στο άτομο και την ικανότητά του να ανταποκριθεί στην απαίτηση. Η αυξημένη απελευθέρωση νευροδιαβιβαστών και ορμονών του στρες ωθεί τον οργανισμό σε κατάσταση εγρήγορσης και λήψη γρήγορων αποφάσεων.

Τα επίπεδα στρες κάθε ατόμου επηρεάζονται σημαντικά από την επαγγελματική του δραστηριότητα, στην οποία αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του καθημερινού του χρόνου. Ορισμένα επαγγέλματα, ανάμεσα στα οποία ανήκει και εκείνο του/της αστυνομικού, έχουν ιδιαίτερες απαιτήσεις προκαλώντας υψηλότερα επίπεδα στρες. Η χρόνια ή/και έντονη υπερδιέγερση του φυσιολογικού μηχανισμού του στρες επιφέρει το λεγόμενο αλλοστατικό φορτίο, το οποίο περιγράφεται ως η συσσωρευτική φθορά του οργανισμού λόγω παρατεταμένης και μη επωφελούς χρήσης των μηχανισμών της αλλόστασης. Η τελευταία επιφέρει αντίστοιχα δυσμενείς επιπτώσεις στη σωματική και ψυχική υγεία και έχει συνδεθεί με σειρά σωματικών νοσημάτων και ψυχικών διαταραχών. Συνεπώς, στην αστυνομική εργασία, λόγω της φύσης της, η οποία πολλές φορές χαρακτηρίζεται από υψηλά επίπεδα στρες, ελλοχεύουν κίνδυνοι για την ποιότητα ζωής, την υγεία και την ευζωία των εργαζομένων (Lipp 2009, Alexopoulos, Palatsidi, Tigani and Darviri 2014).

Κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, οι αστυνομικοί εκτίθενται σημαντικά σε δυσμενείς περιβαλλοντικές συνθήκες. Σειρά μελετών αποδεικνύουν ότι οι εν λόγω συνθήκες μπορεί να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην παραγωγικότητα και την επίδοση των εργαζομένων, μειώνοντας τα επίπεδα της διάθεσης και της προσοχή τους (Clements-Croome and Kaluarachchi 2000: 129-166). Επιπλέον, η αυξημένη εγκληματικότητα, η οποία έχει ενταθεί λόγω σύνθετων κοινωνικών και οικονομικών παραμέτρων, δυσχεραίνει σημαντικά την καθημερινή εκτέλεση των αστυνομικών υπηρεσιών, κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα. Καθώς δημιουργούνται καταστάσεις που ενέχουν υψηλούς κινδύνους κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους, οι αστυνομικοί συχνά διακατέχονται από τον φόβο τραυματισμού ή/και απώλεια της ίδιας τους της ζωής (Pole, Neylan, Best, Orr and Marmar 2003, Ellrich and Baier 2017). Πέραν από τον εργασιακό κίνδυνο, η ευθύνη για τη διαφύλαξη της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας των πολιτών, με την οποία επιφορτίζονται τα στελέχη της Ελληνικής Αστυνομίας, αποτελεί αναπόφευκτα πηγή συνεχούς νοητικής εγρήγορσης που αναπόφευκτα επιφέρει ψυχολογική επιβάρυνση.

Αξίζει να αναφερθεί η πειθαρχική, ποινική και ηθική ευθύνη που απορρέει, όπως επίσης και η ψυχική επιβάρυνση που ενδέχεται να ανακύψει, από την κατοχή ενός πυροβόλου όπλου (Μπέκας 2003, Nieuwenhuys and Oudejans 2010). Έχει φανεί ότι από τη στιγμή που οι αστυνομικοί εφοδιάζονται με το σχετικό οπλισμό, διακατέχονται από υψηλά επίπεδα στρες. Κύριο μέλημά τους αποτελεί η εξασφάλισή του εντός της οικίας τους σε κατάλληλο σημείο, ώστε να αποκλείεται η αφαίρεση ή/και η χρήση από συγγενικά πρόσωπα, καθώς και το ενδεχόμενο κλοπής του. Συν τοις άλλοις, ο αστυνομικός φέρει πάντοτε υπηρεσιακό ατομικό οπλισμό κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του, επιτρέπεται δε να φέρει αυτόν και εκτός υπηρεσίας, γεγονός που αναδεικνύει την άρρηκτη σύνδεση της προσωπικής του ασφάλειας με το υπηρεσιακό όπλο.

Εκτός των άλλων, ο γρήγορα εναλλασσόμενος ρυθμός εργασίας των αστυνομικών αναμφισβήτητα αποτελεί παράγοντα καταστασιακού άγχους, δηλαδή ενός άγχους ως απάντηση σε μια συγκεκριμένη κατάσταση (Gerber, Hartmann, Brand, Holsboer-Trachsler and Pühse 2010: 1167-1169). Χαρακτηριστική είναι η επίδραση του κυκλικού ωραρίου και των εναλλαγών βάρδιας στους κιρκάδιους ρυθμούς, η οποία μπορεί να επιφέρει διαταραχές ύπνου μειώνοντας την παραγωγικότητα και την ευεξία του αστυνομικού (Koshy, Cuesta, Boudreau, Cermakian and Boivin 2019, Kosmadopoulos, Boudreau, Kervezee and Boivin 2024). Επιπλέον, το ενδεχόμενο ύπαρξης δυσλειτουργικού εργασιακού κλίματος και σχέσεων ψυχρότητας ή/και καχυποψίας μεταξύ των συναδέλφων δύναται να δυσχεράνει σημαντικά την εκτέλεση της αστυνομικής υπηρεσίας, δεδομένου ότι συχνά απαιτείται η από κοινού εργασία για αρκετές ώρες σε καθημερινή βάση.

Τέλος, η αριθμητική δύναμη ή/και το μέγεθος του τομέα ευθύνης της εκάστοτε αστυνομικής υπηρεσίας είναι μια μεταβλητή με σημαντικές ψυχολογικές προεκτάσεις. Παρατηρείται συχνά οι αστυνομικοί να βιώνουν τις συνέπειες του στρες ως λιγότερο επιβαρυντικές στα μικρά και περιφερειακά τμήματα σε σύγκριση με εκείνα που εδρεύουν σε αστικό ή/και πυκνοκατοικημένο περιβάλλον. Υπό αυτό το πρίσμα, οι αστυνομικοί μπορεί να βιώνουν τη φύση της εργασίας τους ως πιο επικίνδυνη και απειλητική σε σχέση με τις πραγματικές της διαστάσεις.

Από το στρες στην επαγγελματική εξουθένωση

Πέραν από τα υψηλά επίπεδα στρες και την επαγόμενη ψυχολογική δυσφορία, η παρατεταμένη έκθεση του αστυνομικού προσωπικού στο εργασιακό στρες συνδέεται σημαντικά με την επαγγελματική εξουθένωση. Η επαγγελματική εξουθένωση διαφοροποιείται από τις κλασικές αντιδράσεις στο στρες καθώς, σχετίζεται περισσότερο με την ψυχολογική κόπωση (Maslach, Schaufeli and Leiter 2001: 397-402). Προκαλείται από υψηλές απαιτήσεις εργασίας και χρόνιο εργασιακό στρες και συνοδεύεται από συναισθήματα αναποτελεσματικότητας και απαξίωσης για την εργασία.

Πλήθος διεθνών βιβλιογραφικών μελετών και ερευνών έχουν καταδείξει πως η επαγγελματική εξουθένωση των αστυνομικών αποτελεί παράγοντα κινδύνου για την εμφάνιση ψυχικών διαταραχών, όπως κατάθλιψης (Santa Maria, Wolter, Gusy, Kleiber and Renneberg 2019: 186-200), διατροφικών διαταραχών, διαταραχών ύπνου (Garbarino, Guglielmi, Puntoni, Bragazzi and Magnavita 2019: 1-2), καθώς και

σωματικών ασθενειών, όπως καρδιαγγειακών παθήσεων και μεταβολικών συνδρόμων (Magnavita, Capitanelli, Garbarino and Pira 2018, Hartley, Knox, Fekedulegn, Barbosa-Leiker, Violanti, Andrew and Burchfiel 2012). Επίσης, τα υψηλά επίπεδα εργασιακού στρες του αστυνομικού προσωπικού και η πιθανή επαγγελματική του εξουθένωση σε συνδυασμό με την χρόνια έκθεση σε βίαιες επιθέσεις και δυνητικά τραυματικές εμπειρίες, μπορεί να επιφέρει αυξημένα συμπτώματα μετατραυματικού στρες (Hartley, Sarkisian, Violanti, Andrew and Burchfiel 2013: 241-253), καθώς και αυξημένα επίπεδα κατάχρησης αλκοόλ (Ménard and Arter 2013: 37-56).

Σε σχέση με τις ποιοτικές παραμέτρους εκτέλεσης της υπηρεσίας τους, έχει βρεθεί πως τα υψηλά επίπεδα εξουθένωσης των αστυνομικών συνδέονται με αυξημένη έκφραση επιθετικότητας, πιο θετική στάση απέναντι στη βία και συχνότερη χρήση της (Queiros, Kaiseler and Da Silva 2013: 110-113). Επιπλέον, η εξουθένωσή τους έχει συνδεθεί με αυξημένες διαφωνίες ή συγκρούσεις εντός του εργασιακού και οικογενειακού περιβάλλοντος (Mikkelsen and Burke 2004: 429-444), μειωμένα επίπεδα διαπροσωπικής επικοινωνίας, καθώς και με εκδήλωση ενδοοικογενειακής βίας μεταξύ συζύγων ή συντρόφων (Johnson, Todd and Subramanian 2005: 3-12). Με άλλα λόγια, παρατηρείται ότι οι επιπτώσεις από την επαγγελματική εξουθένωση του αστυνομικού προσωπικού δεν περιορίζονται μόνο εντός του εργασιακού του περιβάλλοντος, αλλά μεταφέρονται στην προσωπική ζωή και στις διαπροσωπικές του σχέσεις συντηρώντας συμπεριφορές επιθετικότητας και βίας.

Σε οργανωτικό επίπεδο, το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης διαδραματίζει μεσολαβητικό ρόλο στη συσχέτιση μεταξύ των απαιτήσεων εργασίας και των αντιπαραγωγικών εργασιακών συμπεριφορών των αστυνομικών, ενώ συνδέεται με τη δυσαρέσκεια από την εργασία και την επιθυμία για παραίτηση (Martinussen, Richardsen and Burke 2007: 239-249).

Καθώς οι αστυνομικοί εκτίθενται συστηματικά σε καταστάσεις που προκαλούν έντονα αρνητικά συναισθήματα, συνάγεται ότι υπάρχει η ανάγκη για εκμάθηση τεχνικών ψυχολογικής αποφόρτισης μέσω σχετικών προγραμμάτων ενίσχυσης κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων. Η εφαρμογή των εν λόγω προγραμμάτων φαίνεται να ενισχύει σημαντικά την επιτυχημένη εφαρμογή δεξιοτήτων ζωής και ρύθμισης των συναισθημάτων που συμβάλλουν στην πρόληψη προβλημάτων ψυχικής υγείας στο αστυνομικό προσωπικό (Berking, Meier and Wupperman 2010: 329-339).

Ενώ ήδη η επαγγελματική εξουθένωση επισυμβαίνει στο αστυνομικό προσωπικό επιφέροντάς του πολλαπλές δυσκολίες, χαμηλότερα επίπεδα σωματικής υγείας καθώς και ψυχικές διαταραχές, οι αστυνομικοί καλούνται να διαχειριστούν περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας. Τα ως άνω παρουσιάζουν σημαντική αύξηση στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια και φέρουν σαφώς έντονα συναισθηματικό επιβαρυντικό αποτύπωμα. Το αστυνομικό προσωπικό είναι εκείνο που πρώτο καλείται να αντιμετωπίσει το αυξανόμενο φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας αλλά και τις συνέπειες αυτής στους θύτες και τα θύματα. Ας σημειωθεί πως, μεταξύ των τελευταίων, πέραν των ενηλίκων, μπορεί να συγκαταλέγονται, άμεσα ή έμμεσα, ευάλωτοι και ευαίσθητοι πληθυσμοί, όπως τα παιδιά και οι έφηβοι.

Πρόδηλα γίνεται κατανοητό πως απαιτείται σαφής οριοθέτηση των αστυνομικών καθηκόντων με βάση το νομικό πλαίσιο και εξασφάλιση της επάρκειας της εκπαίδευσης των αστυνομικών για την αντιμετώπιση των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας. Η εκπαίδευση, η οποία αποτελεί βασικό εργασιακό παράγοντα απομείωσης της επαγγελματικής εξουθένωσης του αστυνομικού προσωπικού (Queirós, Passos, Bártolo, Marques, Da Silva and Pereira 2020: 2-3), καταδεικνύεται ως ζήτημα κεντρικής σημασίας και για την αποτελεσματική διαχείριση της ενδοοικογενειακής βίας.

Άλλωστε, ο συνολικός αντίκτυπος της εκπαίδευσης και της διαρκούς κατάρτισης στην ποιότητα των αστυνομικών υπηρεσιών είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Η πρόοδος στην αστυνομική εκπαίδευση προήλθε κυρίως από την αναγνώριση ότι οι αστυνομικοί πρέπει να εκπαιδεύονται ως επαγγελματίες. Η αυξανόμενη εγκληματικότητα και η αλλαγή των μορφών που εκείνη λαμβάνει, έχει καταστήσει αναγκαία την ανάπτυξη κατάρτισης με ακαδημαϊκό προσανατολισμό, ώστε οι αστυνομικοί να μπορούν να αντιμετωπίσουν τόσο τον πολύπλοκο χαρακτήρα των εγκλημάτων της σύγχρονης ζωής όσο και των ιδιαίτερων και ευαίσθητων παραμέτρων τους.

Στην περίπτωση δε της ενδοοικογενειακής βίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, η κατάρτιση των αστυνομικών σχετίζεται στενά με τη συνακόλουθη αντιμετώπιση των θυμάτων από τους αστυνομικούς. Απαιτείται εξασφάλιση της επάρκειας των δεξιοτήτων των αστυνομικών για την αντιμετώπισή τους με σκοπό τη δημιουργία κλίματος ασφάλειας, εμπιστευτικότητας και αίσθησης εγγύτητας. Κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη μιας θετικής, συνεργατικής σχέσης κατά την αντιμετώπιση των εν λόγω θυμάτων διαδραματίζει η ενσυναίσθηση. Μάλιστα, έχει φανεί πως η δυνατότητα για ενεργητική ακρόαση και η ενσυναίσθηση από πλευράς των αστυνομικών, καθώς και οι αντιλήψεις των θυμάτων, επηρεάζουν την προθυμία των τελευταίων να ζητήσουν βοήθεια και να συνεργαστούν (Johnson 2007: 498-510).

Ως ενσυναίσθηση ορίζεται η επίδειξη ενδιαφέροντος, κατανόησης, ζεστασιάς και υπομονής, η οποία παίρνει λεκτική και μη λεκτική μορφή. Παρά το γεγονός ότι αποτελεί ευρέως χρησιμοποιούμενο όρο με ιδιαίτερη προστιθέμενη αξία στις διαπροσωπικές σχέσεις και την επικοινωνία, η ενσυναίσθηση μοιάζει να μην έχει πλήρως αξιοποιηθεί στις περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας ως βέλτιστη αστυνομική πρακτική διεθνώς (Jakobsen 2019: 1-16).

Παράλληλα, όπως αναδεικνύεται και σε πρόσφατη μελέτη για τις αντιλήψεις και τις στάσεις των αστυνομικών πρώτης ανταπόκρισης στα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας στην Αυστραλία (Maple and Kebbell 2021: 2377-2398), το αστυνομικό προσωπικό τείνει να είναι ευαισθητοποιημένο σχετικά, επιθυμεί να συνδράμει και να παράσχει βοήθεια. Εντούτοις, συχνά βιώνει απογοήτευση λόγω της γραφειοκρατίας και των διοικητικών περιορισμών, η οποία τροφοδοτεί με τη σειρά της το αίσθημα της ματαίωσης και τον φαύλο κύκλο της επαγγελματικής του εξουθένωσης.

Συμπέρασμα

Παρά την ψυχολογική επιβάρυνση και την πιθανή επαγγελματική εξουθένωσή του, το αστυνομικό προσωπικό επιδιώκει και επιθυμεί να συνδράμει παρέχοντας βοήθεια και στήριξη στα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας. Επιπλέον, ενώ ορισμένοι αστυνομικοί

επιτυγχάνουν την προσωπική τους ανάπτυξη μέσα από την απόκτηση διαπροσωπικών δεξιοτήτων στη διαχείριση των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας, πολλοί βιώνουν ψυχολογική επιβάρυνση, απογοήτευση ελλείψει πόρων και διαδικαστικών κωλυμάτων και, κατά συνέπεια, περαιτέρω επαγγελματική ματαίωση και εξουθένωση.

Ερευνητικά ευρήματα, καθώς και η κλινική εμπειρία, υποδηλώνουν ότι, αν και το αστυνομικό προσωπικό παρουσιάζει αυξημένη ευαισθησία στη διαχείριση των ως άνω περιστατικών, η ευημερία και η ικανότητά του να επιτελέσει αποτελεσματικά και με συμπόνια την εργασία του μπορεί να μειωθεί από περιβαλλοντικούς και υπηρεσιακούς παράγοντες. Τα ανωτέρω αναδεικνύουν τη βαρύτητα της εκπαίδευσης και της συνεχούς επιμόρφωσης, η οποία αποτελεί βασικό εργασιακό παράγοντα απομείωσης της επαγγελματικής εξουθένωσης, για την αποτελεσματική διαχείριση της ενδοοικογενειακής βίας αλλά και την πρόληψη ψυχολογικών δυσκολιών στο αστυνομικό προσωπικό.

Η κλινική εμπειρία καταδεικνύει, επίσης, πέραν από τη σημασία της συνεχούς επιμόρφωσης, την ανάγκη ανάπτυξης, διαμόρφωσης και εφαρμογής οργανωσιακών πρακτικών, οι οποίες θα προστατεύουν το αστυνομικό προσωπικό από την επαγγελματική του εξουθένωση. Μια τέτοια πρακτική θα μπορούσε να είναι η θέσπιση ανώτατου χρονικού ορίου παραμονής σε υπηρεσίες ή αστυνομικά τμήματα όπου καταγράφονται υψηλά επίπεδα στρες και επακόλουθων ψυχολογικών συνεπειών, καθώς και επαγγελματικής εξουθένωσης.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Μπέκας, Γ. (2003), *Οπλοφορία και χρήση πυροβόλων όπλων από αστυνομικούς: Ερμηνεία Ν. 3169/2003*, Αθήνα, Π.Ν. Σάκκουλας.

Ρομοσιού, Β., Μπρούζος, Α. και Βασιλόπουλος, Σ. (2018), Ψυχοεκπαιδευτικό πρόγραμμα συναισθηματικής νοημοσύνης και ψυχικής ανθεκτικότητας για Αξιωματικούς Αστυνομίας: Εφαρμογή και αξιολόγηση, *Hellenic Journal of Psychology*, Vol. 15, pp. 76-107.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alderden, M., Farrell, A. and McCarty, W. P. (2017), Effects of police agency diversification on officer attitudes, *Policing: An International Journal*, Vol. 40, No 1, pp. 42-56.

Alexopoulos, E. C., Palatsidi, V., Tigani, X. and Darviri, C. (2014), Exploring stress levels, job satisfaction, and quality of life in a sample of police officers in Greece, *Safety and Health At Work*, Vol. 5, No 4, pp. 210-215.

Berking, M., Meier, C. and Wupperman, P. (2010), Enhancing emotion-regulation skills in police officers: results of a pilot controlled study, *Behavior Therapy*, Vol. 41, No 3, pp. 329-339.

Clements-Croome, D. και Kaluarachchi, Y. (2000), Assessment and measurement of productivity, in D. Clements-Croome (ed.) *Creating the productive workplace*, New York, E & FN Spon, pp. 129-166.

Ellrich, K. and Baier, D. (2017), Post-Traumatic Stress Symptoms in Police Officers Following Violent Assaults: A Study on General and Police-Specific Risk and Protective Factors, *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 32, No 3, pp. 331-356.

Garbarino, S., Cuomo, G., Chiorri and C. Magnavita, N. (2013), Association of work-related stress with mental health problems in a special police force unit, *BMJ Open*, Vol. 3, No 7, e002791.

Garbarino, S., Guglielmi, O., Puntoni, M., Bragazzi, N. L. and Magnavita, N. (2019), Sleep quality among police officers: implications and insights from a systematic review and meta-analysis of the literature, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 16, No 5, pp. 1-15.

Gerber, M., Hartmann, T., Brand, S., Holsboer-Trachsler, E. and Pühse, U. (2010), The relationship between shift work, perceived stress, sleep and health in Swiss police officers, *Journal of Criminal Justice*, Vol. 38, No 6, pp. 1167-1175.

Hartley, T. A., Knox, S. S., Fekedulegn, D., Barbosa-Leiker, C., Violanti, J. M., Andrew, M. E. and Burchfiel, C. M. (2012), Association between depressive symptoms and metabolic syndrome in police officers: Results from two cross-sectional studies, *Journal of Environmental and Public Health*, Vol. 2012, pp. 1-9.

Hartley, T. A., Sarkisian, K., Violanti, J. M., Andrew, M. E. and Burchfiel, C. M. (2013), PTSD symptoms among police officers: associations with frequency, recency, and types of traumatic events, *International Journal of Emergency Mental Health*, Vol. 15, No 4, pp. 241-253.

Jakobsen, K. K. (2019), Empathy in investigative interviews of victims: How to understand it how to measure it, and how to do it? *Police Practice and Research*, Vol. 22, No 3, pp. 1-16.

Johnson, I. M. (2007), Victims' perceptions of police response to domestic violence incidents, *Journal of Criminal Justice*, Vol. 35, No 5, pp. 498-510.

Johnson, L. B., Todd, M. and Subramanian, G. (2005), Violence in police families: work-family spillover, *Journal of Family Violence*, Vol. 20, No 1, pp. 3-12.

Koshy, A., Cuesta, M., Boudreau, P., Cermakian, N. and Boivin, D. B. (2019), Disruption of central and peripheral circadian clocks in police officers working at night, *The FASEB Journal*, Vol. 33, No 6, pp. 6789-6800.

Kosmadopoulos, A., Boudreau, P., Kervezee, L. and Boivin, D. B. (2024), Circadian Adaptation of Melatonin and Cortisol in Police Officers Working Rotating Shifts, *Journal of Biological Rhythms*, Vol. 39, No 1, pp. 49-67.

Lipp, M. E. N. (2009), Stress and Quality of Life of Senior Brazilian Police Officers, *The Spanish Journal of Psychology*, Vol. 12, No 2, pp. 593-603.

Magnavita, N., Capitanelli, I., Garbarino, S. and Pira, E. (2018), Work-related stress as a cardiovascular risk factor in police officers: a systematic review of evidence, *International Archives of Occupational and Environmental Health*, Vol. 91, No 4, pp. 377-389.

Maple, E. and Kebbell, M. (2021), Responding to Domestic and Family Violence: A Qualitative Study on the Changing Perceptions of Frontline Police Officers, *Violence Against Women*, Vol. 27, No 12-13, pp. 2377-2398.

Martinussen, M., Richardsen, A. M. and Burke, R. J. (2007), Job demands, job resources, and burnout among police officers, *Journal of Criminal Justice*, Vol. 35, No 3, pp. 239-249.

Maslach, C., Schaufeli, W. B. and Leiter, M. P. (2001), Job burnout, *Annual Review of Psychology*, Vol. 52, No 1, pp. 397-422.

Ménard, K. S. and Arter, M. L. (2013), Police officer alcohol use and trauma symptoms: Associations with critical incidents, coping, and social stressors, *International Journal of Stress Management*, Vol. 20, No 1, pp. 37-56.

Mikkelsen, A. and Burke, R. J. (2004), Work-family concerns of Norwegian police officers: Antecedents and consequences, *International Journal of Stress Management,* Vol. 11, No 4, pp. 429-444.

Nieuwenhuys, A. and Oudejans, R. R. D. (2010), Effects of anxiety on handgun shooting behavior of police officers: a pilot study, *Anxiety, Stress & Coping*, Vol. 23, No 2, pp. 225-233.

Pole, N., Neylan, T. C., Best, S. R., Orr, S. P. and Marmar, C. R. (2003), Fear-potentiated startle and posttraumatic stress symptoms in urban police officers, *Journal of Traumatic Stress*, Vol.16, No 5, pp. 471-479.

Queiros, C., Kaiseler, M. and Da Silva, A. L. (2013), Burnout as a predictor of aggressivity among police officers, *European Journal of Policing Studies*, Vol. 1, No 2, pp. 110-135.

Queirós, C., Passos, F., Bártolo, A., Marques, A. J., Da Silva, C. F. and Pereira, A. (2020), Burnout and stress measurement in police officers: Literature review and a study with the operational police stress questionnaire, *Frontiers in Psychology*, Vol. 11, pp.1-23.

Santa Maria, A, Wolter, C, Gusy, B, Kleiber D. and Renneberg, B. (2019), The impact of health-oriented leadership on police officers' physical health, burnout, depression and well-being*, Policing: A Journal of Policy and Practice,* Vol. 13, No 2, pp. 186-200.

Stanley, I. H., Hom, M. A. and Joiner, T. E. (2016), A systematic review of suicidal thoughts and behaviors among police officers, firefighters, EMTs, and paramedics, *Clinical Psychology Review*, Vol. 44, pp. 25-44.

ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΕΕ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΒΙΑΣ (EU-GBV) ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Δήμητρα Κονδύλη,[α] Αντουανέττα Καπέλλα[α]

[α] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη αντλεί δεδομένα από την ποσοτική έρευνα με τίτλο «Έρευνα της ΕΕ για την έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπροσωπικής βίας (EU-GBV) στην Ελλάδα», η οποία πραγματοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) σε δείγμα 11.557 γυναικών, με χρηματοδότηση από τη Eurostat. Η έρευνα υλοποιήθηκε σε 22 χώρες κατά την περίοδο 2022-2023. Η παρούσα ανάλυση επικεντρώνεται κυρίως στις βιωματικές εμπειρίες των μορφών παρενόχλησης που καταγράφηκαν στο εργασιακό περιβάλλον, στους τύπους δραστών, καθώς και στους τρόπους αντιμετώπισης των περιστατικών από τις γυναίκες που υπήρξαν θύματα τέτοιων μορφών παρενόχλησης. Στην ανάλυση των αποτελεσμάτων λαμβάνονται υπόψη τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά, το εκπαιδευτικό υπόβαθρο, η συχνότητα αναφοράς των περιστατικών σε θεσμούς του δημόσιου τομέα, καθώς και στο στενό κοινωνικό περιβάλλον των θυμάτων. Τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας, συμπεριλαμβανομένης της παρούσας ανάλυσης, αποσκοπούν στην παροχή επιστημονικής τεκμηρίωσης για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών πολιτικών και τη βελτίωση της κατάστασης όσον αφορά την έμφυλη βία κατά των γυναικών στην Ελλάδα σήμερα.

Λέξεις Κλειδιά: Μορφές Παρενόχλησης, Εργασιακό Περιβάλλον, Έμφυλη Βία, Γυναίκες

EU SURVEY ON GENDER-BASED VIOLENCE AGAINST WOMEN AND OTHER FORMS OF INTERPERSONAL VIOLENCE (EU-GBV) IN GREECE. FINDINGS FROM THE WORKPLACE ENVIRONMENT

Dimitra Kondyli,[α] Antoinetta Capella[α]

[α] National Centre for Social Research (EKKE), Institute of Social Research

Abstract

This paper draws on data from the quantitative study titled "EU Survey on Gender-Based Violence Against Women and Other Forms of Interpersonal Violence (EU-GBV) in Greece", conducted by the National Centre for Social Research (EKKE) with a sample of 11,557 women, funded by Eurostat. The study was carried out in 22 countries between 2022 and 2023. This analysis focuses primarily on the lived experiences of different forms of harassment recorded in the workplace, the types of perpetrators, and how women who were victims of such harassment dealt with these incidents. The analysis of the results takes into account socio-demographic characteristics, educational background, the frequency of reporting incidents to public institutions, as well as to the victims' close social circles. The findings of this study, including the present analysis, aim to provide scientific evidence for the development of effective policies and to improve the current situation regarding gender-based violence against women in Greece.

Keywords: Forms of Harassment, Workplace Environment, Gender-based Violence, Women

Εισαγωγή

Η βία στις σύγχρονες κοινωνίες αποτελεί αντικείμενο διεπιστημονικής μελέτης και ανάλυσης, τόσο από την ακαδημαϊκή και ερευνητική κοινότητα όσο και από εθνικούς, ευρωπαϊκούς και υπερεθνικούς οργανισμούς. Το φαινόμενο συνδέεται με ποικίλες μορφές ανισοτήτων και περιβάλλοντα, είτε της ιδιωτικής είτε της επαγγελματικής σφαίρας, όπως οι διαπροσωπικές σχέσεις, η παρενόχληση στον χώρο εργασίας, οι μορφές βίας στο σχολικό πλαίσιο. Η μελέτη των κοινωνικών φαινομένων, πολλώ δε μάλλον της εφαρμογής πολιτικών αντιμετώπισής τους, προϋποθέτουν τεκμηριωμένα και αξιόπιστα επιστημονικά δεδομένα, τα οποία διερευνούν όψεις του φαινομένου.

Η βία όπως και η μορφή της βίας κατά των γυναικών, που θα μας απασχολήσει στην παρούσα εργασία, αποτελούν παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Σε αυτήν τη λογική, η βία κατά των γυναικών, επίσης, χαρακτηρίζεται ως ποινικό αδίκημα, το οποίο βλάπτει την γυναίκα είτε λαμβάνοντας την μορφή της σεξουαλικής παρενόχλησης, είτε ως βιασμός και ενδοοικογενειακή βία διότι προσβάλλει την αξιοπρέπεια και την αρχή της ίσης μεταχείρισης, οι οποίες θεμελιώνουν, μεταξύ άλλων, τα ανθρώπινα δικαιώματα. Οι εκφράσεις βίας κατά των γυναικών αλληλεπιδρούν με τα ευρύτερα οικοσυστήματα· της οικογένειας, του κοινωνικού περίγυρου, της εργασίας, και της κοινωνίας. Η αντιμετώπισή της αποτελεί δοκιμασία για την αποτελεσματικότητα των κρατικών μηχανισμών και των θεσμικών πλαισίων προστασίας των δικαιωμάτων. Ελλείψει συλλογής επαρκών και συστηματικών δεδομένων σε επίπεδο ΕΕ όσο και σε εθνικό επίπεδο κάθε χώρας-μέλους, η πρωτοβουλία εκ μέρους της EUROSTAT με τη συνδρομή ακαδημαϊκών φορέων ανά την Ευρώπη, αποτελεί θεμελιώδη πρόκληση εν τέλει στον τρόπο θεσμικής αντιμετώπισης του φαινομένου της βίας κατά των γυναικών σε επίπεδο χωρών μελών αλλά και των ευρωπαϊκών κοινωνιών συνολικά.

Η σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας έχει αναγνωριστεί επίσημα από τη δεκαετία του 1970 ως μορφή βίας που θα πρέπει να αντιμετωπισθεί θεσμικά, ενώ έχουν πραγματοποιηθεί αρκετές έρευνες που διερευνούν το φαινόμενο (McDonald 2011, Fitzgerald et al. 2018) της σεξουαλικής παρενόχλησης, η οποία βιώνεται ως ταπεινωτική και προσβλητική από το θύμα σε ότι αφορά την ασφάλεια, την ψυχική και σωματική του υγεία.

Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ/ ILO) περιγράφει επίσης τη σεξουαλική παρενόχληση ως μια σειρά επαναλαμβανόμενων και επιβαλλόμενων από τον δράστη προς το θύμα παρενοχλήσεων για τις οποίες δεν ευθύνεται το θύμα και με σοβαρές ανεπιθύμητες επιπτώσεις στο άτομο/θύμα που τις υφίσταται. Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας, σε συνεργασία με τη Lloyd’s Register Foundation και την εταιρεία Gallup, διεξήγαγε διεθνή έρευνα σχετικά με τις εμπειρίες της βίας και της παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο, στο πλαίσιο της παγκόσμιας δημοσκόπησης του 2021 του Lloyd's Register Foundation World Risk Poll, η οποία πραγματοποιείται στο πλαίσιο της παγκόσμιας δημοσκόπησης Gallup (ILO 2022). Η έρευνα έλαβε χώρα σε 121 χώρες σε σχεδόν 125.000 άτομα ηλικίας 15 ετών και άνω με τυχαία πιθανοτική δειγματοληψία, ενώ τα ευρήματα της έκθεσης επικεντρώνονται αποκλειστικά στα 74.364 άτομα του δείγματος, τα οποία εργάζονταν την περίοδο που ερωτήθηκαν. Παρά το γεγονός ότι η

έρευνα διεξήχθη σε διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς και στις 5 ηπείρους και μάλιστα σε άνδρες και γυναίκες, αποτελεί μια πρόσθετη επιστημονικά τεκμηριωμένη θέση ότι το φαινόμενο της παρενόχλησης αποτελεί παγκόσμιο, υποαναφερόμενο φαινόμενο με επιπτώσεις στην οικονομία, την κοινωνία και την ψυχική/σωματική υγεία των ατόμων που την υφίστανται και χρήζει άμεσης λήψης αποτελεσματικών μέτρων πολιτικής.

Σε αντίστοιχη μελέτη των Feldblum και Lipnic (2016) για λογαριασμό της Επιτροπής Ίσων Ευκαιριών στην Απασχόληση, με στόχο τον προσδιορισμό στρατηγικών πρόληψης και αντιμετώπισης της παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο, συνεργάστηκαν εμπειρογνώμονες από τους τομείς των εργοδοτών, των εργαζομένων, των ανθρώπινων πόρων, της ακαδημαϊκής κοινότητας με απώτερο σκοπό την ενημέρωση των εργαζομένων για τα δικαιώματά τους και την προώθηση βέλτιστων πρακτικών στους χώρους εργασίας. Τα πορίσματα της Ειδικής Ομάδας Εργασίας κατέδειξαν ότι η παρενόχληση στον χώρο εργασίας παραμένει διαρκές πρόβλημα με σχεδόν το ένα τέταρτο έως και περισσότερες από τις οκτώ στις δέκα γυναίκες να την έχουν βιώσει κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής τους ζωής. Επιπλέον, παρατηρείται σε σημαντικό ποσοστό να μην καταγγέλλεται το περιστατικό από το θύμα, ενώ η επικρατούσα στον χώρο εργασίας κουλτούρα φαίνεται να έχει τη μεγαλύτερη επίδραση ως προς την ανοχή ή την αποτροπή φαινομένων παρενόχλησης. Επιπρόσθετα, εκφράζεται από την πλευρά των εργοδοτών ένας λόγος που επιτάσσει την παύση και την πρόληψη της παρενόχλησης, με κίνητρο πρωτίστως το υψηλό νομικό κόστος αντιμετώπισής της στις ΗΠΑ, καθώς και η αναγκαιότητα αλλαγής του μοντέλου εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης στα σχετικά ζητήματα.[1]

Τέλος, σύμφωνα με τους Fitzgerald και Cortina (2018), η τεχνολογία συμβάλλει στην αύξηση της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία παρέχοντας συνεχώς νέες μεθόδους και μέσα για την εκδήλωσή της (π.χ. κινητά τηλέφωνα, βιντεοπαιχνίδια, διαδικτυακές πλατφόρμες, υπηρεσίες μηνυμάτων που δεν μπορούν να εντοπιστούν), πραγματικότητα η οποία θα αποτυπωθεί με μεγαλύτερο εύρος ερωτήσεων στον επόμενο γύρο της έρευνας της Eurostat.

Ο ορισμός της έμφυλης βίας στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής συγκριτικής έρευνας *Gender Based Violence and other interpersonal relations*, όπως θα μας απασχολήσει στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, ορίζει την έμφυλη βία ως τη βία η οποία στρέφεται κατά ενός ατόμου λόγω του φύλου του ή η βία που πλήττει δυσανάλογα άτομα συγκεκριμένου φύλου. Δεδομένου ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια πλήττονται περισσότερο από τη βία λόγω φύλου, ο αντίκτυπος αυτών των πράξεων επιφέρει σημαντικές βλάβες τόσο στην οικογένεια όσο και στις κοινωνίες εντός των οποίων λαμβάνουν χώρα τα φαινόμενα έμφυλης βίας (Eurostat 2021). Στη συνέχεια, παρουσιάζονται και αναλύονται δεδομένα που αφορούν μια όψη της έμφυλης βίας κατά των γυναικών, αυτή της σεξουαλικής παρενόχλησης στον χώρο εργασίας στην Ελλάδα κατά τη διεξαγωγή του 1ου κύματος της έρευνας μεταξύ Σεπτεμβρίου 2021-Απριλίου 2022.

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι προσπάθειες διερεύνησης και αποτύπωσης του φαινομένου

Η έρευνα *«Gender based violence against women and other forms of interpersonal violence, EU-GBV»* (Έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπροσωπικής βίας στην Ελλάδα) χρηματοδοτήθηκε από τη Eurostat και υλοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ μετά από ανοικτή προκήρυξη στην οποία συμμετείχε το ΕΚΚΕ με την ιδιότητα του μέλους του Ελληνικού Στατιστικού Συστήματος. Στην έρευνα διερευνώνται οι διαφορετικές μορφές βίας, όπως ορίζονται βάσει της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, επιδιώκοντας την ενδυνάμωση μιας Ευρώπης θεμελιωμένης σε βάσεις ισότητας, διαφάνειας και λογοδοσίας, σύμφωνα με τις καταστατικές αρχές της στρατηγικής για την ισότητα των φύλων 2020-2025. Μια εκ των βασικών προϋποθέσεων επίτευξής της αποτελεί η πρόληψη και η καταπολέμηση κάθε μορφής βίας κατά των γυναικών και των κοριτσιών, η υποστήριξη και η προστασία τους ως θυμάτων, καθώς και η λογοδοσία των δραστών για την παραβατική συμπεριφορά τους, η οποία αποτελεί μια εκ των μεγαλύτερων προκλήσεων των κοινωνιών των χωρών-μελών και συναρτάται με την έμφυλη ανισότητα και την υποεκτίμηση της διάστασης του φαινομένου ελλείψει έγκυρων εμπειρικών δεδομένων.

Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία περιλαμβάνει οποιαδήποτε «μορφή ανεπιθύμητης λεκτικής, μη λεκτικής ή σωματικής συμπεριφοράς σεξουαλικού χαρακτήρα, με σκοπό ή αποτέλεσμα την προσβολή της αξιοπρέπειας ενός ατόμου, ιδίως με τη δημιουργία εκφοβιστικού, εχθρικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος» (Οδηγία της ΕΚ 2006/54/ΕC).

Μεθοδολογία και ερευνητικά ερωτήματα

Πρόκειται για πανευρωπαϊκή συγκριτική έρευνα[2] με στόχο μια εμπεριστατωμένη και αξιόπιστη στατιστική καταγραφή του ζητήματος της έμφυλης βίας κατά των γυναικών, καθώς και άλλων μορφών διαπροσωπικής βίας με διπλή στόχευση για τις ευρωπαϊκές πολιτικές. Απώτερο στόχο αποτελεί η διασφάλιση ενός αξιόπιστου μηχανισμού καταγραφής συγκρίσιμων και υψηλής ποιότητας δεδομένων και δεικτών, ο οποίος θα αποτυπώνει ανά τακτά διαστήματα την «εικόνα» στις χώρες της ΕΕ ούτως ώστε οι αντίστοιχες πολιτικές πρόληψης και αντιμετώπισης της βίας κατά των γυναικών, καθώς και της καταπολέμησης των έμφυλων ανισοτήτων να σχεδιάζονται στη βάση επιστημονικά τεκμηριωμένων δεδομένων. Η EUROSTAT έχει διαμορφώσει τις τεχνικές και μεθοδολογικές προδιαγραφές για την διενέργεια της Ευρωπαϊκής έρευνας για την έμφυλη βία (EU-GBV), σύμφωνα με τις οποίες υλοποιήθηκε και η έρευνα στην Ελλάδα.

Στην πανελλαδική έρευνα υιοθετήθηκε ένα σχέδιο τρισταδιακής δειγματοληψίας με πρωτογενείς μονάδες δειγματοληψίας (PSUs – Primary Sampling Units), οι οποίες συγκροτήθηκαν από ένα ή περισσότερα κοντινά οικοδομικά τετράγωνα, δευτερογενή μονάδα δειγματοληψίας την κατοικία εντός της πρωτογενούς μονάδας και τελευταία μονάδα το άτομο εντός του νοικοκυριού. Η τελευταία μονάδα δειγματοληψίας αφορούσε γυναίκες ηλικίας 18-74 ετών εντός του επιλεχθέντος νοικοκυριού. Συμπληρώθηκαν 11.557 ερωτηματολόγια από γυναίκες ηλικίας 18-74 ετών στις 13 Περιφέρειες της χώρας από ειδικά εκπαιδευμένες συνεντεύκτριες, σε συνεργασία με την ΕΛΣΤΑΤ και το ΚΕΘΙ. Οι

τρόποι συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων ήταν πολλαπλοί με την πλειονότητα του δείγματος να απαντά σε δια ζώσης συνεντεύξεις και λιγότερα ερωτηματολόγια να απαντώνται τηλεφωνικά είτε on line (Παπαδόπουλος κ.ά. 2023).

Τα ευρήματα που ακολουθούν προέρχονται από την επεξεργασία ερωτήσεων της ενότητας *Sexual harassment at work της έρευνας* (Eurostat 2021: 194-214), ως προς το είδος της σεξουαλικής παρενόχλησης (περιστατικό) που βίωσαν, τη συχνότητα των περιστατικών και το χρονικό πλαίσιο που αυτό συνέβη (12 τελευταίοι μήνες ή κατά τη διάρκεια των πέντε τελευταίων χρόνων), ταυτότητα του/της δράστη/στιδας, αναφορά καταγγελίας και σε ποια υπηρεσία ή άτομο απευθύνθηκαν. Σημειώνεται ότι η ενότητα αυτή περιλάμβανε το ποσοστό γυναικών του δείγματος που εργάζονταν κατά την ημερομηνία συμμετοχής τους στην έρευνα ή είχαν εργασθεί στο παρελθόν.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, ο συνολικός αριθμός των ολοκληρωμένων συνεντεύξεων της έρευνας ανήλθε σε 11.577, σε γυναίκες ηλικίας 18-74 ετών στο σύνολο της χώρας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι σταθμίσεις που εφαρμόστηκαν για κάθε ηλικιακή ομάδα μετασχηματίζουν τις κατανομές του δείγματος στην κατεύθυνση του πραγματικού πληθυσμού των γυναικών στην Ελλάδα, ηλικίας 18-74 ετών, με τρόπο ώστε να επιτρέπουν αναγωγές στον πραγματικό πληθυσμό δίνοντας σε κάθε άτομο ένα ειδικό βάρος, με την ίδια μεθοδολογία που αυτό επιτυγχάνεται για άλλες σημαντικές, δειγματοληπτικές Ευρωπαϊκές έρευνες (EU-SILC, EU-LFS). Έτσι, με αναγωγή στον πραγματικό πληθυσμό της χώρας το δείγμα της έρευνας αντιπροσωπεύει περίπου 3.780.000 γυναίκες ηλικίας 18-74 ετών.

Συνοπτικά, και σε ότι αφορά τα βασικά χαρακτηριστικά των γυναικών του δείγματος (τη στιγμή της έρευνας): η πλειονότητα των γυναικών, περίπου 3 στις 4, ζουν ή ζούσαν με σύντροφο ενώ περίπου το ένα τέταρτο δεν έχει παντρευθεί ή συνάψει σύμφωνο συμβίωσης ποτέ, περίπου 54% έχει αποφοιτήσει από την κατώτερη ή ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, το 16% έχει ολοκληρώσει την «κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση», ενώ περίπου 25% των γυναικών του δείγματος έχει λάβει μεταπτυχιακό ή διδακτορικό τίτλο σπουδών. Ακόμη, 2 στις 3 γυναίκες του δείγματος εντοπίζονται στην αγορά εργασίας, στη σύνταξη ή τις οικιακές εργασίες εντοπίζονται οι 3 στις 10, ενώ τα εισοδήματά τους πηγάζουν κυρίως από την εργασία (50%) ή την σύνταξη (18%), με το 23% των γυναικών του δείγματος να μην δηλώνει κανένα προσωπικό εισόδημα.

Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης μελέτης παρουσιάζονται ορισμένα βασικά ευρήματα της έρευνας σχετικά με τις διαφορετικές εμπειρίες σεξουαλικής έμφυλης βίας στο εργασιακό περιβάλλον που έχουν βιώσει 4.123 γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα. Για την καλύτερη ανάγνωση και κατανόηση των ευρημάτων προτείνεται η συχνή αναδρομή στους ορισμούς και τις έννοιες που έχουν χρησιμοποιηθεί για τις ανάγκες της έρευνας (Παπαδόπουλος κ.ά. 2023).

Όπως προκύπτει από το *Γράφημα 1*, σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, η οποία αναφέρεται στις εμπειρίες της ερωτώμενης καθ' όλη τη διάρκεια του εργασιακού της βίου, φαίνεται να έχουν υποστεί, τουλάχιστον μία φορά, περισσότερες από 2 στις 5 γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα (42,6%) και εργάζονται ή είχαν εργαστεί στο

παρελθόν. Ειδικότερα, σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία δήλωσε το 54,6% των γυναικών 18-29 ετών, οι μισές γυναίκες ηλικίας 30-44 ετών (49,5%), ενώ οι γυναίκες ηλικίας 65-74 ετών έχουν υποστεί τέτοια μορφή βίας σε ποσοστό 27,8%. Η φθίνουσα πορεία των ποσοστών ανά ηλικία μπορεί να οφείλεται στην διάθεση των νεότερων γυναικών να «μοιραστούν» αντίστοιχες εμπειρίες από το εργασιακό τους περιβάλλον, στην αυξανόμενη ευαισθητοποίηση και ενημέρωση μετά από διεθνείς καμπάνιες ενημέρωσης όπως το #metoo, για παράδειγμα, των νεότερων σε ηλικία γυναικών αλλά και στην αδυναμία ανάκλησης του περιστατικού ή/και συζήτησης από τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας. Σημειώνεται ότι η αναγωγή στον πραγματικό πληθυσμό της χώρας αποκαλύπτει ότι περίπου 1.430.000 γυναίκες αναφέρουν ότι έχουν υποστεί τέτοιας μορφής σεξουαλική παρενόχληση.

Γράφημα 1. Ποσοστό γυναικών (18-74 ετών) που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, ανά ηλικιακή ομάδα και στο σύνολο του δείγματος

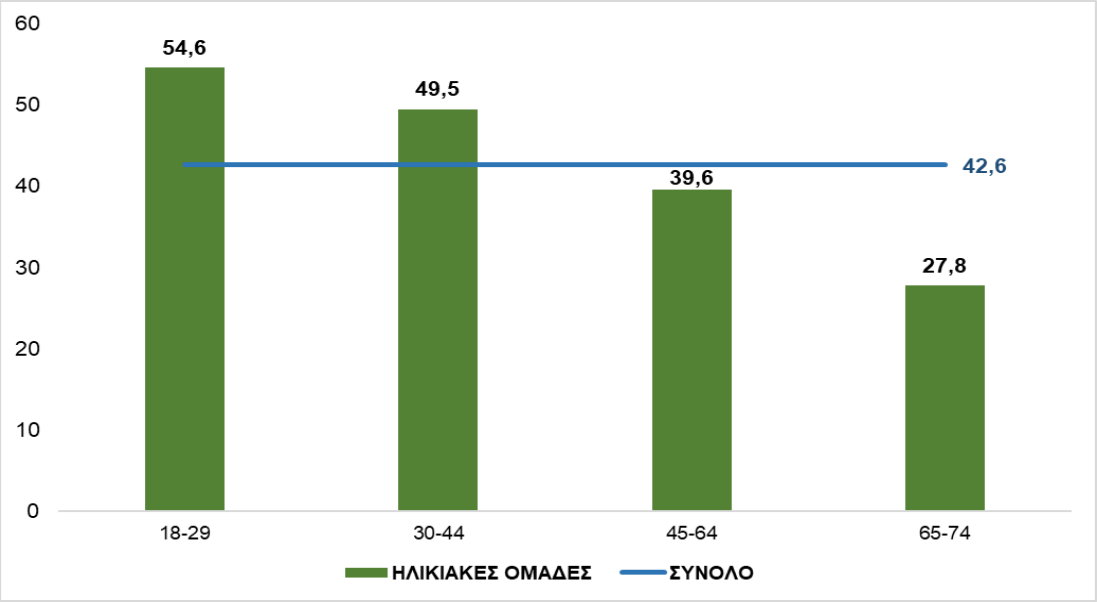

Για την καταγραφή των περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης, χρησιμοποιήθηκαν εννέα ερωτήσεις ελέγχου προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι υπάρχει κοινή αντίληψη σχετικά με το τι συνιστά περιστατικό σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία. Όπως προκύπτει από το *Γράφημα 2*, το επίμονο ή απρεπές «κοίταγμα», τα απρεπή αστεία σεξουαλικού περιεχομένου ή οι προσβλητικές παρατηρήσεις για το σώμα είναι οι μορφές σεξουαλικής παρενόχλησης που συγκέντρωσαν τα μεγαλύτερα ποσοστά (34,2% και 26,5%, αντίστοιχα). Αυθαίρετη φυσική επαφή σε κάποιο σημείο του σώματος και απρεπείς προτάσεις για ραντεβού που έκαναν τις ερωτώμενες να νιώσουν προσβεβλημένες ή φοβισμένες βίωσε το 18,3% και το 11% των γυναικών, αντίστοιχα.

Γράφημα 2. Ποσοστό γυναικών (18-74 ετών) που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, ανά είδος παρενόχλησης

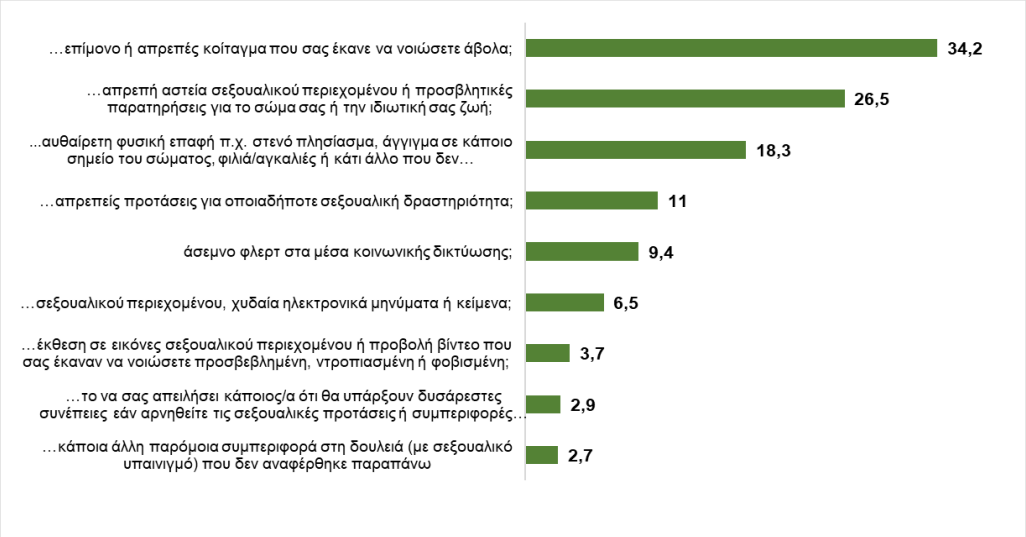

Μεταξύ των γυναικών ηλικίας 18-74 ετών, που έχουν πέσει θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης τουλάχιστον μία φορά στην επαγγελματική τους ζωή, 45,1% υποδεικνύουν ως δράστη άνδρα συνάδελφο ή συνεργάτη από το επαγγελματικό περιβάλλον, 41,9% αναφέρουν άνδρα σε διευθυντική θέση (αφεντικό ή προϊστάμενο), και 36,8% άνδρα από το επαγγελματικό περιβάλλον αλλά με λιγότερο στενή επαγγελματική σχέση (π.χ. πελάτη, ασθενή, κ.λπ.) (*Γράφημα 3*). Επιπρόσθετα, καταγράφεται σεξουαλική παρενόχληση από άλλον άνδρα στην εργασία, χωρίς να προσδιορίζεται η ακριβής επαγγελματική σχέση μαζί του σε ποσοστό 6,3%. Σε μικρότερο βαθμό αναφέρονται γυναίκες δράστιδες σεξουαλικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο (3,5% από γυναίκες συναδέλφους/ συνεργάτες και 2,8% από γυναίκες σε διευθυντική θέση). Από τα δεδομένα θα λέγαμε ότι η παρενόχληση στον χώρο εργασίας κυριαρχείται από δράστη γένους αρσενικού και ταυτοποιείται ως ανδρική υπόθεση.

Γράφημα 3. Ποσοστό γυναικών (18-74 ετών) που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, ανά είδος δράστη

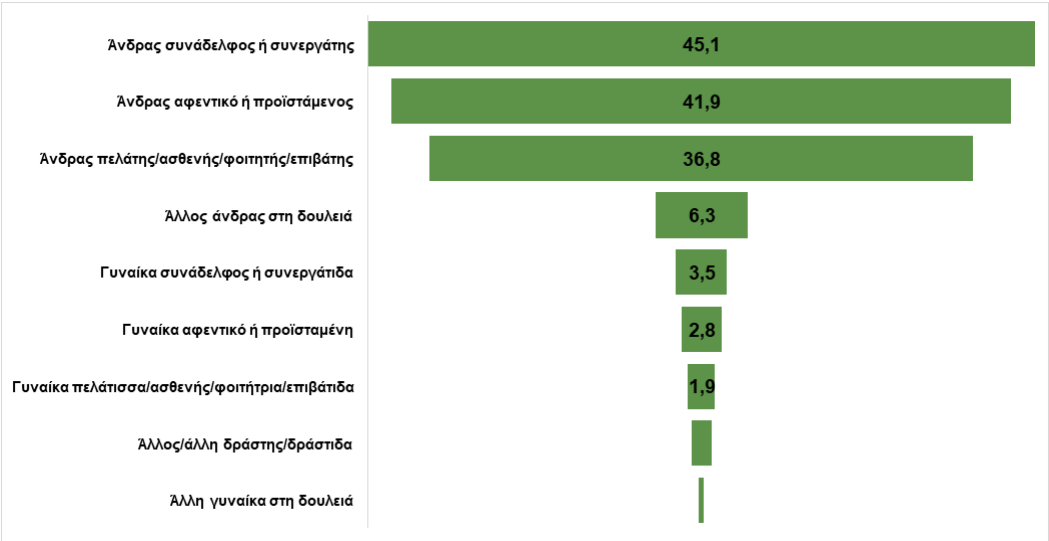

Η ανάλυση των δεδομένων σχετικά με τη σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας αποκαλύπτει σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών (*Γράφημα 4*). Οι διαφορές μεταξύ της σύνθεσης του συνολικού δείγματος και των γυναικών που έχουν υποστεί παρενόχληση είναι ενδεικτικές μιας αντίστροφης σχέσης: όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης, τόσο μεγαλύτερη είναι η αναλογία των γυναικών που δηλώνουν ότι έχουν βιώσει τέτοιου είδους εμπειρίες.

Ειδικότερα, οι γυναίκες με μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών (ISCED 7) αποτελούν το 18,1% του συνολικού δείγματος, αλλά αντιπροσωπεύουν το 26,5% των περιπτώσεων σεξουαλικής παρενόχλησης. Αντίστοιχα, οι κάτοχοι διδακτορικού (ISCED 8) είναι μόλις το 6,6% του δείγματος, αλλά καταλαμβάνουν το 12,1% των περιστατικών. Οι γυναίκες με πτυχίο (ISCED 6) εμφανίζουν επίσης αυξημένη αναλογία, καθώς από 14,2% του δείγματος αντιστοιχούν στο 18,6% των περιπτώσεων. Αντίθετα, οι γυναίκες με χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης εμφανίζονται να έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση σε μικρότερο ποσοστό από αυτό που αντιστοιχεί στη συμμετοχή τους στο δείγμα. Για παράδειγμα, οι γυναίκες με κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (ISCED 2) αποτελούν το 16% του δείγματος, αλλά μόνο το 7,4% των περιπτώσεων παρενόχλησης. Οι γυναίκες με πρωτοβάθμια εκπαίδευση (ISCED 1) είναι το 3,1% του δείγματος, αλλά μόλις το 0,8% των περιστατικών (*Γράφημα 4*). Αυτή η διαφοροποίηση επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Πρώτον, οι γυναίκες με υψηλότερη εκπαίδευση είναι πιθανότερο να εργάζονται σε περιβάλλοντα με έντονη ιεραρχία, ανταγωνισμό και ανδροκρατούμενες δομές, όπου η παρενόχληση μπορεί να εκδηλώνεται πιο συχνά ή με πιο συγκαλυμμένους τρόπους. Δεύτερον, είναι πιθανότερο να αναγνωρίζουν και να κατονομάζουν τις εμπειρίες τους ως σεξουαλική παρενόχληση, λόγω αυξημένης επίγνωσης των δικαιωμάτων τους και καλύτερης πρόσβασης σε σχετική πληροφόρηση. Αντίθετα, οι γυναίκες με χαμηλότερη εκπαίδευση ενδέχεται να μην αναγνωρίζουν ή να μην δηλώνουν τέτοιες εμπειρίες πιθανά λόγω αυξημένου κινδύνου απόλυσης σύμφωνα με συναφείς έρευνες, είτε λόγω κοινωνικών στερεοτύπων είτε λόγω φόβου ή έλλειψης εμπιστοσύνης στους θεσμούς.

Γράφημα 4. Ποσοστό γυναικών (18-74 ετών) που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, ανά εκπαιδευτικό επίπεδο (ISCED)

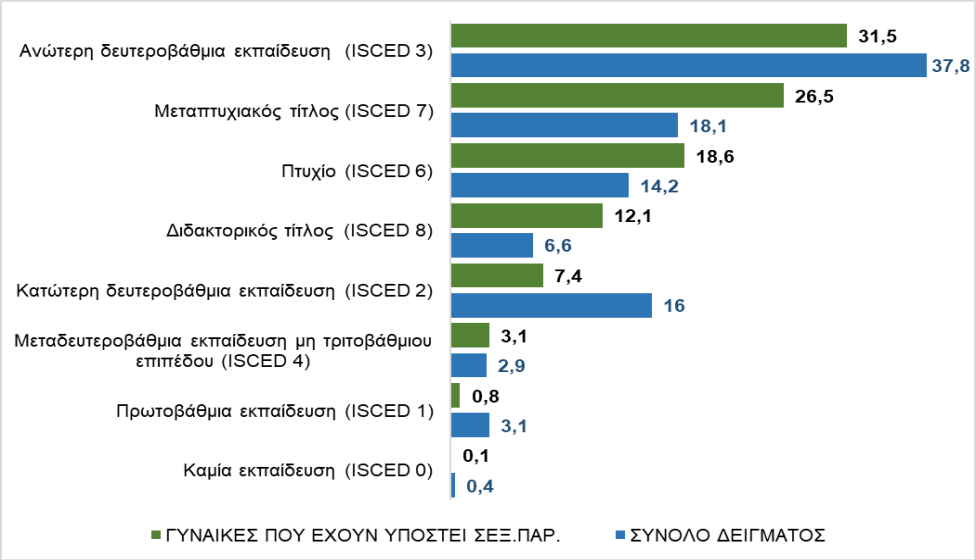

Η κατάσταση τρέχουσας απασχόλησης φαίνεται να διαφοροποιεί τη δήλωση περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, καθώς στην πλειονότητά τους (64,7%) είναι εργαζόμενες, ενώ περίπου 1 στις 3 είναι (τη στιγμή της έρευνας) εκτός αγοράς εργασίας (*Γράφημα 5*).

Τα δεδομένα δείχνουν ότι οι γυναίκες στην απασχόληση αποτελούν την πλειονότητα των περιπτώσεων σεξουαλικής παρενόχλησης (64,7%), γεγονός που συνδέεται με την αυξημένη έκθεση σε εργασιακά περιβάλλοντα και την καθημερινή αλληλεπίδραση με συναδέλφους και προϊσταμένους. Αντίθετα, οι γυναίκες που ασχολούνται με οικιακές εργασίες ή είναι σπουδάστριες εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά, πιθανώς λόγω περιορισμένης συμμετοχής σε τυπικά εργασιακά πλαίσια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι συνταξιούχες και οι άνεργες γυναίκες εξακολουθούν να αναφέρουν εμπειρίες παρενόχλησης, γεγονός που υποδηλώνει ότι το φαινόμενο δεν περιορίζεται μόνο σε ενεργούς επαγγελματικούς χώρους, αλλά μπορεί να σχετίζεται και με προηγούμενες εμπειρίες ή με περιστατικά σε πλαίσια αναζήτησης εργασίας. Τέλος, η κατηγορία «ανίκανη για εργασία» και «άλλο» εμφανίζουν πολύ χαμηλά ποσοστά, κάτι που μπορεί να οφείλεται είτε σε μικρό μέγεθος δείγματος είτε σε περιορισμένη έκθεση σε εργασιακές συνθήκες.

Γράφημα 5. Ποσοστό γυναικών (18-74 ετών) που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας, ανά κατάσταση τρέχουσας δραστηριότητας/απασχόλησης

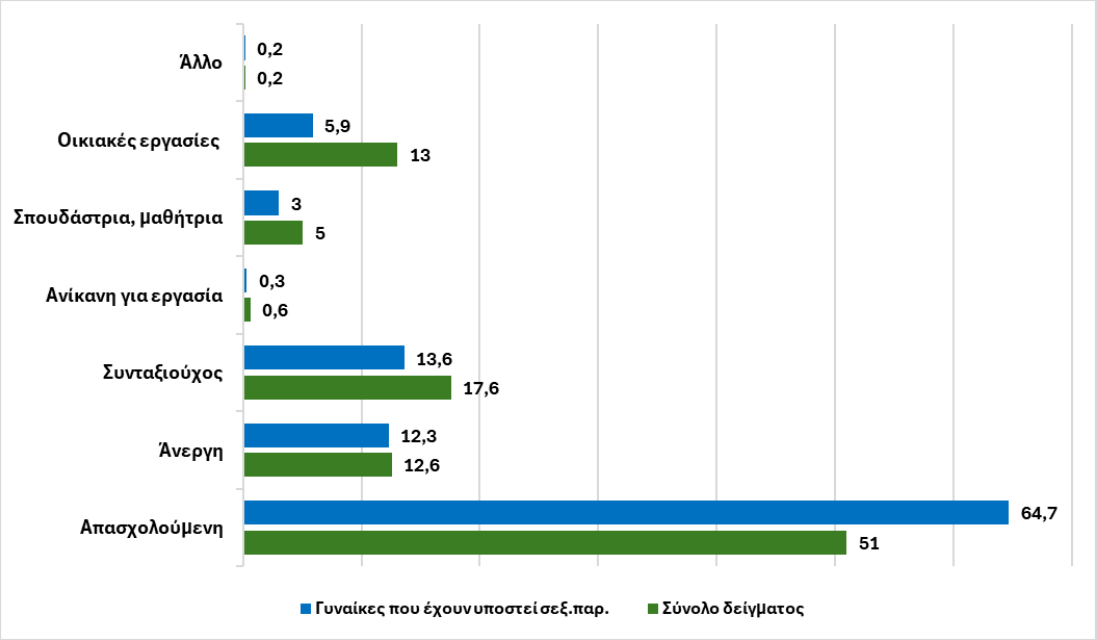

Τα δεδομένα της έρευνας αναδεικνύουν σημαντικές ελλείψεις στους μηχανισμούς πρόληψης και αντιμετώπισης της σεξουαλικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο. Παρότι η πλειονότητα των γυναικών (56,8%) δηλώνει ότι γνωρίζει πού να απευθυνθεί σε περίπτωση που υποστεί παρενόχληση, ένα σημαντικό ποσοστό (43,2%) παραμένει χωρίς σαφή πληροφόρηση (*Γράφημα 6*). Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι σχεδόν μία στις δύο γυναίκες δεν έχει πρόσβαση ή δεν είναι ενήμερη για τις διαθέσιμες δομές

υποστήριξης, γεγονός που μπορεί να λειτουργήσει αποτρεπτικά στην αναφορά περιστατικών.

Ακόμη πιο ανησυχητικά είναι τα στοιχεία που αφορούν την ύπαρξη θεσμικών μηχανισμών εντός των εργασιακών χώρων. Μόλις το 15,7% των γυναικών αναφέρει ότι στον χώρο εργασίας τους παρέχεται εκπαίδευση ή ενημέρωση σχετικά με τη διαδικασία που μπορεί να ακολουθήσει ένα άτομο που υπέστη σεξουαλική παρενόχληση. Το 81,4% δηλώνει ότι δεν υπάρχει τέτοια πρόβλεψη, ενώ ένα επιπλέον 3% αναφέρει ότι σχεδιάζεται. Η απουσία ενημέρωσης ενισχύει την αίσθηση αδυναμίας και απομόνωσης των θυμάτων, περιορίζοντας τις δυνατότητες αντίδρασης και προστασίας (*Γράφημα 7*).

Παράλληλα, το 31,3% των γυναικών δηλώνει ότι στον χώρο εργασίας τους υπάρχει αρμόδιο πρόσωπο ή τμήμα στο οποίο μπορεί να απευθυνθεί ένα άτομο που υπέστη παρενόχληση. Ωστόσο, το 66,7% απαντά αρνητικά, ενώ ένα 2,1% αναφέρει ότι κάτι τέτοιο σχεδιάζεται (*Γράφημα 7*). Η ύπαρξη προσώπου αναφοράς ή αρμόδιου τμήματος είναι κρίσιμη για την άμεση και αποτελεσματική διαχείριση τέτοιων περιστατικών, και η απουσία του αποτελεί σοβαρό θεσμικό κενό.

Γράφημα 6. Γενικά σε περίπτωση σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασίας σας, ξέρετε που να αναζητήσετε βοήθεια (% γυναικών που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση);

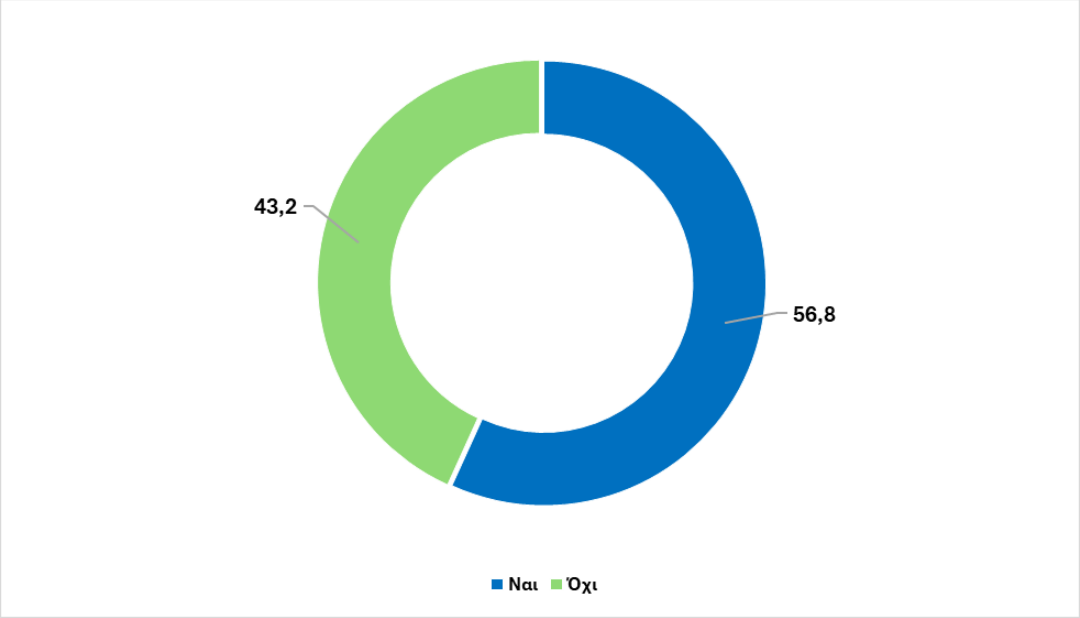

Γράφημα 7. Στον χώρο εργασίας σας, υπάρχει αρμόδιο άτομο ή τμήμα όπου μπορεί να κάνει αναφορά ή να αναζητήσει στήριξη ένα άτομο που υπέστη σεξουαλική παρενόχληση (πρόσωπο αναφοράς του φορέα) (% γυναικών που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση);

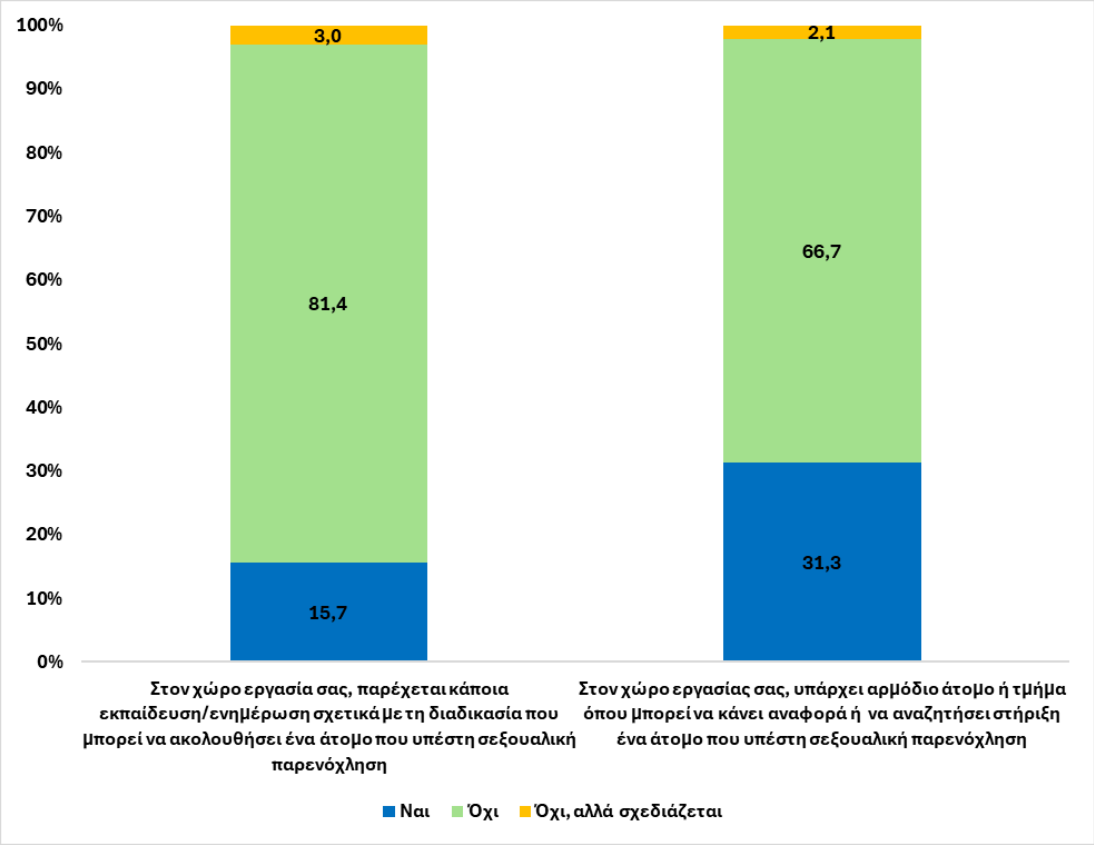

Τα Γραφήματα 6 και 7 αναδεικνύουν δύο σημαντικά εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στον χώρο εργασίας όταν έρχονται αντιμέτωπες με περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης: την έλλειψη ενημέρωσης και την απουσία θεσμικής υποστήριξης. Η σύγκριση των δύο ερωτημάτων δείχνει ότι, ακόμη και σε περιπτώσεις όπου υπάρχει αρμόδιο πρόσωπο ή τμήμα, η ενημέρωση για το πώς μπορεί να αξιοποιηθεί αυτός ο μηχανισμός είναι περιορισμένη. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει την ανάγκη για ενιαία και συστηματική προσέγγιση που να συνδυάζει την ύπαρξη θεσμικών δομών με την ενεργή ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των εργαζομένων.

Το ποσοστό των γυναικών που δηλώνουν ότι συζήτησαν, ανέφεραν ή κατήγγειλαν περιστατικό σεξουαλικής παρενόχλησης στον χώρο εργασίας κατά τους τελευταίους 12 μήνες ανέρχεται στο 83,1%, ενώ μόλις 16,9% δηλώνει ότι δεν προχώρησε σε καμία μορφή αναφοράς ή συζήτησης (*Γράφημα 8*). Το εύρημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς διαφοροποιείται από την εικόνα που συνήθως αποτυπώνεται σε αντίστοιχες έρευνες, όπου η σιωπή κυριαρχεί (Shaw et al. 2018, Feldblum and Lipnic 2016). Η αυξημένη αναφορά μπορεί να υποδηλώνει είτε μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση και ενδυνάμωση των γυναικών, είτε βελτίωση των συνθηκών και των μηχανισμών υποστήριξης στους εργασιακούς χώρους. Ωστόσο, η έννοια της «αναφοράς» εδώ περιλαμβάνει και ανεπίσημες μορφές, όπως η συζήτηση με συναδέλφους ή φίλους, και όχι απαραίτητα επίσημες καταγγελίες σε αρμόδιους φορείς. Συνεπώς, το υψηλό ποσοστό δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως ένδειξη πλήρους θεσμικής ανταπόκρισης, αλλά ως ένα βήμα προς την κατεύθυνση της ορατότητας του φαινομένου.

Γράφημα 8. Ποσοστό γυναικών που συζήτησαν/ανέφεραν/κατήγγειλαν περιστατικό σεξουαλικής παρενόχλησης που έχουν υποστεί στην εργασία (κατά τους τελευταίους 12 μήνες)

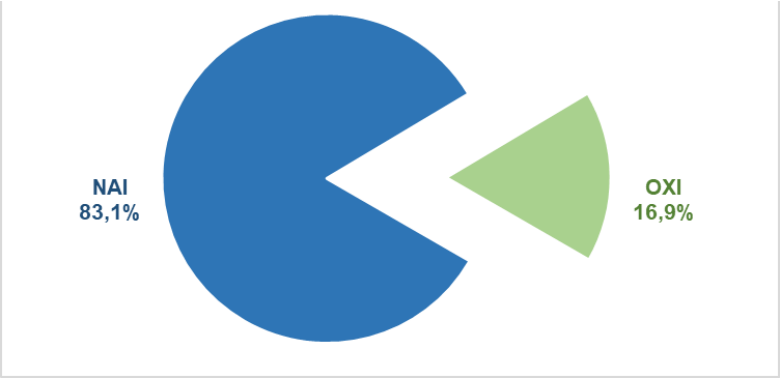

Τα δεδομένα αποκαλύπτουν ότι, παρόλο που ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών δηλώνει ότι συζήτησε ή ανέφερε περιστατικό σεξουαλικής παρενόχλησης, οι επίσημες μορφές αναφοράς παραμένουν εξαιρετικά περιορισμένες *(Γράφημα 9)*. Μόλις το 0,2% απευθύνθηκε σε γραμμή SOS ή οργάνωση υποστήριξης, το 0,6% έκανε καταγγελία σε επίσημο φορέα, το 1,5% στην αστυνομία και το 1,7% σε υπηρεσία υγείας ή κοινωνική υπηρεσία.

Αντίθετα, οι πιο συχνές μορφές αναφοράς είναι ανεπίσημες: το 67,6% μίλησε με φίλο, μέλος της οικογένειας ή συγγενή, ενώ το 49,8% απευθύνθηκε σε συνάδελφο ή υπάλληλο στον χώρο εργασίας. Μόνο το 10,3% απευθύνθηκε σε σύμβουλο ή αρμόδιο άτομο εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι θεσμοθετημένοι μηχανισμοί παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ανενεργοί ή άγνωστοι. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν εξετάστηκαν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας οι λόγοι μη αναφοράς ή καταγγελίας (πχ. φόβος, απώλεια θέσης εργασίας, στιγματισμός, έλλειψη πληροφόρησης και ευαισθητοποίησης), γεγονός που δεν επιτρέπει την ερμηνεία των στάσεων των γυναικών.

Γράφημα 9. Ποσοστό γυναικών που τους τελευταίους 12 μήνες μίλησαν για κάποιο περιστατικό σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία

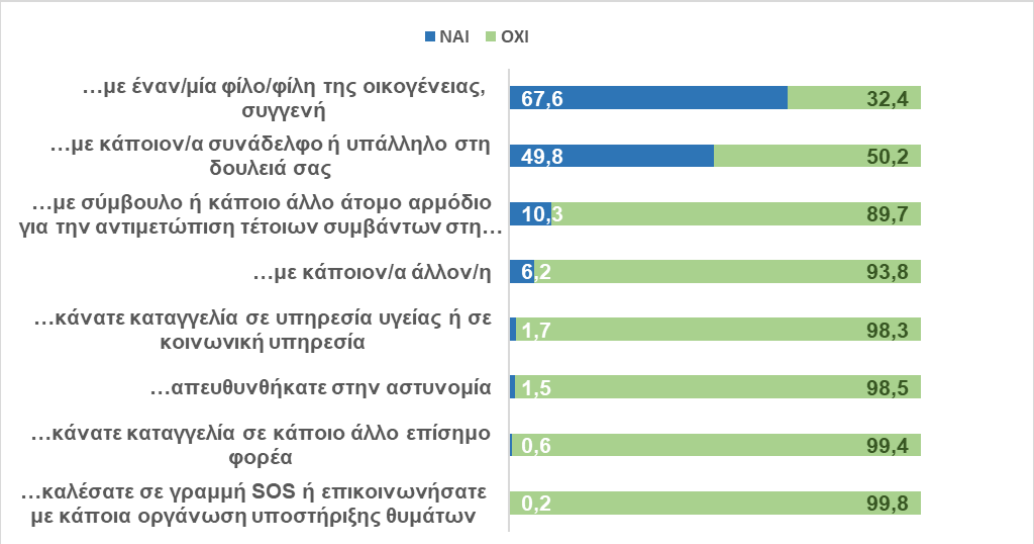

Τα παραπάνω ευρήματα της έρευνας για τους μηχανισμούς πρόληψης και αντιμετώπισης της σεξουαλικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο, συνάδουν και με τα ευρήματα που αφορούν την ευαισθητοποίηση του συνόλου των γυναικών του δείγματος για τις υπάρχουσες βασικές δομές υποστήριξης για την πρόληψη και αντιμετώπιση της έμφυλης βίας στη χώρα. Ειδικότερα, παρότι η πλειονότητα των γυναικών του δείγματος σε σχετική ερώτηση (*Γράφημα 10*) δηλώνει ότι έχει ακούσει για βασικές δομές υποστήριξης, όπως η Γραμμή SOS 15900 (64,7%), οι Ξενώνες Φιλοξενίας (71,9%) και τα Συμβουλευτικά Κέντρα για τη Βία κατά των Γυναικών (68,9%), τα ποσοστά άγνοιας παραμένουν ανησυχητικά. Συγκεκριμένα, το 35,2% των γυναικών δεν γνωρίζει τη Γραμμή SOS, το 28% δεν έχει ακούσει για τους Ξενώνες Φιλοξενίας και το 31,1% αγνοεί την ύπαρξη των Συμβουλευτικών Κέντρων. Σε απόλυτους αριθμούς, κάνοντας την αναγωγή στον πραγματικό πληθυσμό, αυτό μεταφράζεται σε περισσότερες από 1,3 εκατομμύρια γυναίκες που δεν γνωρίζουν τη Γραμμή SOS, πάνω από 1 εκατομμύριο που δεν γνωρίζουν τους Ξενώνες και περισσότερες από 1,1 εκατομμύρια που δεν γνωρίζουν τα Συμβουλευτικά Κέντρα. Οι αριθμοί αυτοί καταδεικνύουν ένα σοβαρό έλλειμμα στην επικοινωνία και τη διάχυση της πληροφόρησης, το οποίο μπορεί να έχει άμεσες επιπτώσεις στην προσβασιμότητα των θυμάτων σε κρίσιμες υπηρεσίες υποστήριξης.

Η άγνοια αυτή δεν είναι απλώς στατιστικό εύρημα, αλλά ανάγκη για στοχευμένη δράση. Όταν ένα τόσο μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού δεν γνωρίζει πού να απευθυνθεί, η δυνατότητα πρόληψης, προστασίας και αποκατάστασης περιορίζεται δραστικά. Η ανάγκη για στοχευμένες καμπάνιες ενημέρωσης, ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο και σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, αναδεικνύεται επιτακτική.

Γράφημα 10. Μέτρα για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της σεξουαλικής παρενόχλησης και την ενημέρωση/ευαισθητοποίηση των γυναικών (σύνολο δείγματος)

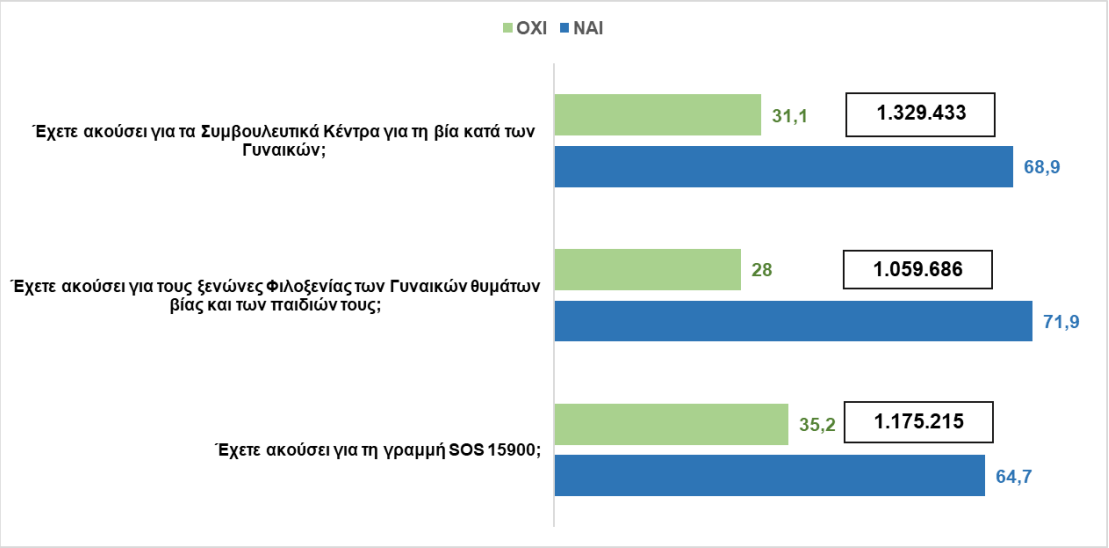

Συμπεράσματα

Τα ευρήματα της έρευνας αναδεικνύουν ότι η σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας στην Ελλάδα εμφανίζεται ως ένα διάχυτο αλλά υποδηλωμένο φαινόμενο, με σημαντικές κοινωνικές, ψυχολογικές, θεσμικές και πιθανά οικονομικές προεκτάσεις. Περισσότερες από δύο στις πέντε γυναίκες (42,6%), που συμμετείχαν στην έρευνα και

εργάζονται ή έχουν εργαστεί στο παρελθόν, δηλώνουν ότι έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση στον εργασιακό τους χώρο. Οι δράστες είναι κατά κύριο λόγο άνδρες συνάδελφοι ή συνεργάτες, καθώς και άνδρες σε υψηλότερη θέση στην επαγγελματική ιεραρχία, όπως προϊστάμενοι ή εργοδότες.

Τα ποσοστά εμφάνισης του φαινομένου είναι αντιστρόφως ανάλογα με την ηλικία των γυναικών, ενώ η οικογενειακή κατάσταση και το εκπαιδευτικό επίπεδο δεν φαίνεται να επηρεάζουν σημαντικά τη δήλωση περιστατικών. Ωστόσο, γυναίκες με ανώτατη εκπαίδευση δηλώνουν αναλογικά συχνότερα περιστατικά, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι η παρενόχληση δεν αφορά μόνο τις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, αλλά πλήττει και γυναίκες με υψηλό μορφωτικό και επαγγελματικό προφίλ, οι οποίες εργάζονται σε ιεραρχικά και ανταγωνιστικά περιβάλλοντα.

Η υποκαταγγελία παραμένει κυρίαρχη: δύο στις τρεις γυναίκες επιλέγουν να μιλήσουν σε άτομα του φιλικού ή οικογενειακού τους περιβάλλοντος, ενώ μία στις δύο απευθύνεται σε συναδέλφους ή υπαλλήλους στον χώρο εργασίας. Οι επίσημες μορφές αναφοράς (αστυνομία, γραμμές SOS, φορείς υγείας ή κοινωνικές υπηρεσίες) παραμένουν εξαιρετικά περιορισμένες, με ποσοστά κάτω του 2%. Αυτό καταδεικνύει την απουσία εμπιστοσύνης στους θεσμούς, αλλά και την έλλειψη ενημέρωσης: το 43,2% των γυναικών που έχουν υποστεί παρενόχληση δηλώνουν ότι δεν γνωρίζουν πού να απευθυνθούν για βοήθεια.

Παρά τις πρόσφατες θεσμικές εξελίξεις, όπως η ενσωμάτωση της Σύμβασης 190 της ΔΟΕ μέσω του Νόμου 4808/2021, η λειτουργία του ειδικού τμήματος για την παρενόχληση και τη βία στην εργασία στην Ανεξάρτητη Αρχή Επιθεώρησης Εργασίας, το ρόλο του Συνηγόρου του Πολίτη, τη δράση του ΚΕΘΙ και άλλων φορέων, αλλά και της ενίσχυσης του ρόλου των συνδικαλιστικών οργανώσεων, η βία και η παρενόχληση στο χώρο της εργασίας παραμένει ένα διαδεδομένο φαινόμενο.

Η αντιμετώπιση της σεξουαλικής παρενόχλησης στον χώρο εργασίας απαιτεί στοχευμένες και ουσιαστικές παρεμβάσεις, δεν είναι μόνο ζήτημα ατομικής ευθύνης, αλλά κυρίως θεσμικής και κοινωνικής δέσμευσης για την προστασία της αξιοπρέπειας και της ισότητας στον χώρο εργασίας. Είναι απαραίτητο να ενισχυθεί η ενημέρωση των εργαζομένων σχετικά με τα δικαιώματά τους και τις διαθέσιμες δομές υποστήριξης, ώστε να γνωρίζουν πού να απευθυνθούν. Παράλληλα, η θεσμοθέτηση προσώπων αναφοράς και τμημάτων υποστήριξης σε κάθε εργασιακό χώρο μπορεί να συμβάλει στην άμεση και αποτελεσματική διαχείριση περιστατικών. Η καλλιέργεια κουλτούρας εμπιστοσύνης και μηδενικής ανοχής απέναντι στη σεξουαλική παρενόχληση, σε συνδυασμό με την εκπαίδευση εργοδοτών και εργαζομένων, αποτελεί βασική προϋπόθεση για την πρόληψη και την προστασία των εργαζομένων. Επιπλέον, η ύπαρξη ανεξάρτητων μηχανισμών καταγγελίας, καθώς και η συστηματική συλλογή και ανάλυση δεδομένων, είναι κρίσιμες για την παρακολούθηση του φαινομένου και τον σχεδιασμό αποτελεσματικών πολιτικών.

Ο επόμενος γύρος διεξαγωγής της έρευνας για τα έτη 2026-2027 υπό την αιγίδα της Eurostat δύναται να συνεισφέρει στην υιοθέτηση συστηματικών και τεκμηριωμένων πολιτικών από πλευράς ΕΕ, καθιστώντας ταυτόχρονα τα κράτη-μέλη, μεταξύ αυτών και

την Ελλάδα, εφοδιασμένα με την απαραίτητη επιστημονική τεκμηρίωση για την χάραξη αποτελεσματικών και συντονισμένων πολιτικών. Εμείς, ως ερευνητική κοινότητα, οφείλουμε να συνεχίσουμε την ανάλυση και αξιοποίηση των εμπειρικών δεδομένων για τη μελέτη του φαινομένου σε βάθος χρόνου και δρώντων θέτοντάς τα υπόψιν της Πολιτείας και προς όφελος της κοινωνίας.

Σημειώσεις

Πρόκειται για μελέτη διάρκειας 18 μηνών που ανατέθηκε από την US Equal Employment Opportunity Commission στους Ch.R Feldblum. & V.A Lipnic και η οποία πραγματοποιήθηκε από διεπιστημονική ομάδα δεκαέξι πανεπιστημιακών και εμπειρογνωμόνων, καθώς και πλήθος συνεντεύξεων και επεξεργασίας προηγούμενων ερευνών σχετικά με την πρόληψη και αντιμετώπιση της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία και το συντελούμενο κόστος σε κάθε τομέα.

[2] Για τα αποτελέσματα της έρευνας σε πανευρωπαϊκό επίπεδο βλ.: https://ec.europa.eu/eurostat/web/gender-based-violence/database

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Παπαδόπουλος, Α. Γ., Καπέλλα, Α., Κονδύλη, Δ., Λιναρδής, Α., Παπαδούδης, Γ., Χατζηγιάννη, Α., Θεοφίλη, Α. (2023), *Έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπροσωπικής βίας στην Ελλάδα (GBV-EL): Πρώτα αποτελέσματα της έρευνας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. https://doi.org/10.17903/30971.1

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Eurostat (2021), *Methodological manual for the EU survey on gender-based violence against women and other forms of inter-personal violence (EU-GBV)* (2021 edition) https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/13484289/KS-GQ-21-009-EN-N.pdf/1478786c-5fb3-fe31-d759-7bbe0e9066ad?t=1633004533458

Feldblum, C. R. and Lipnic, V. A. (2016). *Select Task Force on the Study of Harassment in the Workplace* (Full Report), U.S. Equal Employment Opportunity Commission. https://www.eeoc.gov/sites/default/files/migrated_files/eeoc/task_force/harassment/report.pdf

Fitzgerald, L. F. and Cortina, L. M. (2018), Sexual harassment in work organizations: A view from the 21st century, in C. B Travis, J. W. White, A. Rutherford, W. S. Williams, S. L. Cook and K. F. Wyche (eds.), *APA handbook of the psychology of women: Perspectives on women's private and public lives*, American Psychological Association, pp. 215-234. https://doi.org/10.1037/0000060-012

International Labour Organization (ILO) (2022), *Experiences of violence and harassment at work: A global first survey*, ILO. https://doi.org/10.54394/IOAX8567

McDonald, P. (2011), Workplace Sexual Harassment 30 Years on: A Review of the Literature, *International. Journal of Management Reviews*, Vol. 14, pp. 1-17. https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2011.00300.x

Yie, C. E. and Ping, N. T. S. (2021), Sexual Harassment in Workplace: A Literature Review, *The International Journal of Humanities & Social Studies*, Vol. 9, No 8. https://doi.org/10.24940/theijhss/2021/v9/i8/HS2108-023.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ

Δέσποινα Κομπότη[α]

[α] Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Περίληψη

Οι αρμοδιότητες των ΟΤΑ σταδιακά διευρύνονται και αυτό επιβεβαιώνεται και από το νέο σχετικά κανονιστικό πλαίσιο το οποίο ρυθμίζει τη λειτουργία των μονάδων στην Ελλάδα σήμερα (μεταρρύθμιση Καλλικράτης, ν.3852/10), οπότε διαφοροποιούνται και οι στοχεύσεις σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν κάτω από την πίεση των κοινωνικών συνθηκών. Οι Δήμοι καλούνται να διαχειριστούν αυξημένες απαιτήσεις, ως προς την αναβάθμιση των κοινωνικών υποδομών, την καταγραφή αναγκών, τον σχεδιασμό και υλοποίηση νέων προγραμμάτων προς εξυπηρέτηση διαρκώς μεταβαλλόμενων αιτημάτων που αφορούν την προστασία της οικογένειας και των μελών της. Η ισχυροποίηση και η ενίσχυση της θέσης της γυναίκας και ιδιαίτερα της γυναίκας - θύμα βίας και κακοποίησης, θα πρέπει να βρίσκεται σε πρώτη προτεραιότητα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, ενώ η Κεντρική Διοίκηση θα πρέπει να εξελίσσει όλο και περισσότερες δράσεις και δομές για την προάσπισή της. Ο νόμος 4604/2019 για την «Προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων και την καταπολέμηση της έμφυλης βίας» έθεσε το πλαίσιο άσκησης πολιτικής για τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ). Δόθηκε η δυνατότητα στους ΟΤΑ α' και β' βαθμού να αναπτύξουν πολιτικές για την προώθηση της ισότητας των φύλων, να σχεδιάσουν, να οργανώσουν και να εφαρμόσουν αντίστοιχα προγράμματα σύμφωνα με τις πολιτικές της Γενικής Γραμματείας Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΓΓΙΑΔ) και το Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων (ΕΣΔΙΦ).

Λέξεις Κλειδιά: Πολιτικές Ισότητας στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, Κοινωνικές Υπηρεσίες στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, Ενδοοικογενειακή Βία

THE ROLE OF LOCAL GOVERNMENT IN ADDRESSING DOMESTIC VIOLENCE

Despoina Kompoti[α]

[α] Department of Social Work, University of West Attica

Abstract

The responsibilities of local authorities are gradually expanding and this is confirmed by the new regulatory framework that regulates the operation of the units in Greece today (Kallikratis reform, law 3852/10), so the targets are also different compared to the recent past under the pressure of social conditions. Municipalities are called upon to manage increased demands, in terms of upgrading social infrastructure, recording needs, planning and implementing new programs to serve constantly changing demands concerning the protection of the family and its members. The strengthening and enhancement of the position of women, and especially women - victims of violence and abuse, should be a top priority for Local Government, while the Central

Administration should develop more and more actions and structures for their protection. Law 4604/2019 on the "Promotion of substantive gender equality and the fight against gender-based violence" set the policy framework for Local Government Organizations (LGOs). First and second-degree LGOs were given the opportunity to develop policies for the promotion of gender equality, to plan, organize and implement corresponding programs in accordance with the policies of the General Secretariat for Equality and Human Rights (GSHE) and the National Action Plan for Gender Equality (NAPGE).

Keywords: Equality Policies in Local Government, Social Services in Local Government, Domestic Violence

Εισαγωγή

Η ενδοοικογενειακή βία αποτελεί ένα κοινωνικό ζήτημα που στρέφεται κατά των γυναικών, υπονομεύοντας τη θεμελιώδη συνταγματική αρχή της ισότητας των φύλων (άρθρο 4, παράγραφος 1 του Συντάγματος). Η παραβίαση αυτής της αρχής περιορίζει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των γυναικών, αναδεικνύοντας την ανάγκη για άμεση θεσμική και νομοθετική παρέμβαση (Χατζηφωτίου 2021). Σύμφωνα με τον WHO (2021), η βία κατά των γυναικών και ιδιαίτερα η συντροφική και σεξουαλική βία ανάγεται σε μείζον ζήτημα δημόσιας υγείας και παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αυξάνοντας έτσι τις ανάγκες τους για υποστήριξη και προστασία. Για το λόγο αυτό, σήμερα, λειτουργούν διάφορες δομές, οι οποίες αποσκοπούν στη συμβουλευτική υποστήριξη των γυναικών αυτών, καθώς και στην προστασία και στην αποκατάστασή τους. Επίσης, η λειτουργία συμβουλευτικών κέντρων και άλλων κοινωνικών δομών για τα θύματα της έμφυλης βίας φαίνεται πως είναι απαραίτητη (Καρατράντος 2020). Σύμφωνα με τους Htun and Jensenius (2020), οι πιο σύγχρονοι και ολοκληρωμένοι νόμοι διαχωρίζουν την ενδοοικογενειακή βία από τα υπόλοιπα εγκλήματα βίας που έχουν κοινό παρονομαστή το έμφυλο στοιχείο, εφαρμόζουν μηχανισμούς σύλληψης των θυτών και προσφέρουν υπηρεσίες στα θύματα, όπως στέγη για κακοποιημένες γυναίκες, νομική υποστήριξη και τηλεφωνικές γραμμές βοήθειας. Επίσης, πολλοί νόμοι προβλέπουν τόσο την εκπαίδευση αστυνομικών, δικαστών, κοινωνικών λειτουργών και επαγγελματιών υγείας σε ζητήματα διαχείρισης των θυμάτων βίας όσο και μέσα προώθησης εκστρατειών κατά των λανθασμένων κοινωνικών στερεοτύπων και εκστρατειών παρακίνησης των γυναικών να καταγγείλουν τα περιστατικά βίας και να μη διστάσουν να αναζητήσουν βοήθεια.

Σύμφωνα με τους Kizilgol και Ipek (2018), η ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών, η οποία αποτελεί σημαντικό κοινωνικό πρόβλημα, δεν επηρεάζει μόνο την φυσική και πνευματική υγεία των γυναικών, αλλά εμποδίζει επίσης την ανάπτυξή τους από νομικής, κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής κατάστασης. Έχει σοβαρές συνέπειες για την υγεία - όχι μόνο για τις ίδιες τις γυναίκες αλλά και για τα παιδιά που ζουν στην οικογένεια. Είναι ένας σημαντικός παράγοντας που συμβάλλει στην επιβάρυνση της υγείας των γυναικών και μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία ψυχολογικών τραυμάτων, κατάθλιψη, αυτοκτονία, χρόνιο πόνο, τραύματα, κατάγματα, αναπηρία, ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη και την εμφάνιση σεξουαλικά μεταδιδόμενων λοιμώξεων (Sharm et al. 2019). Η ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών είναι παγκόσμιο φαινόμενο και, κατά συνέπεια,

πρέπει να αντιμετωπιστεί κοινωνικά, όχι μόνο από την κρατική εξουσία, αλλά και μέσω της ευαισθητοποίησης του συνόλου του πληθυσμού, όπως αποδεικνύουν οι μελέτες των ερευνητών που αναδεικνύουν ότι πολλοί άνθρωποι εξακολουθούν να έχουν την άποψη ότι η βία κατά των γυναικών είναι ευθύνη του θύματος (de Oliveira 2019, Grzy 2019).

Για την έκταση του φαινομένου στο ελληνικό πλαίσιο οι Παπάζογλου και συν. (2020) συνέταξαν την πρώτη ετήσια έκθεση για τη βία κατά των γυναικών, σε μία χρονική περίοδο όπου η βία φαίνεται να αυξάνεται, όπως και οι γυναικοκτονίες. Αρχικά, παρουσιάστηκε το διεθνές, το ευρωπαϊκό και το εθνικό νομικό πλαίσιο σχετικά με τα δικαιώματα των γυναικών και την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας και περιγράφηκαν οι δομές και οι δράσεις της ΓΓΟΠΙΦ, ώστε να ενημερωθεί αναλυτικά το κοινό, μέσα και από τη χρήση στατιστικών στοιχείων.

Σημαντικά είναι τα αποτελέσματα της Πανελλαδικής έρευνας του ΕΚΚΕ «Έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπροσωπικής βίας στην Ελλάδα», που υλοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 2022-2023, στο πλαίσιο της πανευρωπαϊκής έρευνας της Eurostat με τίτλο «EU Survey on gender-based violence against women and other forms of inter-personal violence (EU-GBV)». Η επικρατούσα αντίληψη των ερωτωμένων είναι η ύπαρξη έντονης ενδοσυντροφικής βίας κατά των γυναικών, με το 90,1% των γυναικών που συμμετείχαν να θεωρεί ότι η άσκηση οποιασδήποτε μορφής βίας κατά των γυναικών από σύντροφο στην Ελλάδα σήμερα είναι αρκετά ή πολύ συχνή (Παπαδόπουλος κ.ά. 2023). Η Τοπική Αυτοδιοίκηση είναι ο φορέας που βρίσκεται πιο κοντά στους πολίτες και καλείται να διαχειριστεί τα δεδομένα που προκύπτουν από τις έρευνες, να υποστηρίξει με δομές και προγράμματα τα θύματα και να υλοποιήσει τις πολιτικές που προκύπτουν από το Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων (2021-2025).

Το νομικό πλαίσιο

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση αποτελεί το εγγύτερο στους πολίτες επίπεδο διακυβέρνησης και οφείλει να συμβάλλει στη δημιουργία μίας δημοκρατικής και ανοιχτής κοινωνίας, αναλαμβάνοντας συγκεκριμένες πρωτοβουλίες υπέρ της ισότητας των φύλων. Με το Ν. 3852/2010 Πρόγραμμα Καλλικράτης, επιχειρήθηκε η ανάπτυξη νέας δομής και λειτουργίας της αυτοδιοίκησης. Η νέα πραγματικότητα για την αυτοδιοίκηση καλούσε τις αυτοδιοικητικές μονάδες να αποτελέσουν πυρήνες τοπικής ανάπτυξης και να έχουν τη δυνατότητα να διαχειριστούν μια σειρά υπηρεσιών που αντιστοιχούσαν στις νέες αρμοδιότητες. Το κοινωνικό κράτος συνεργαζόμενο με την Τοπική Αυτοδιοίκηση είχε να αντιμετωπίσει επιπλέον σύνθετα και επείγοντα προβλήματα (όπως την ανεργία και ιδίως την ανεργία των νέων και των γυναικών, τη διαταραχή της κοινωνικής αλληλουχίας μέσα από νέες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού κ.ά.).

Η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης υπεγράφη από την Ελλάδα στις 11-05-2011, ενώ ψηφίστηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο και εντάχθηκε στο εθνικό δίκαιο με το ν.4531/2018 (ΦΕΚ 62/Α/5-4-2018), με τον οποίο επήλθαν τροποποιήσεις στον Ποινικό Κώδικα και στον υφιστάμενο νόμο (ν.3500/2006). Στο άρθρο 3 της αναφέρεται στα μέτρα πρόληψης για την αντιμετώπιση της βίας που υπόκεινται οι γυναίκες και στην προστασία

των θυμάτων όλων των μορφών βίας (συμπεριλαμβανομένης της ενδοοικογενειακής βίας).

Ο στόχος της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης είναι να νομοθετηθούν ειδικά μέτρα αντιμετώπισης (gender specific μέτρα) για τη βία κατά των γυναικών και σε επίπεδο ΟΤΑ (α' και β' βαθμού) με τη σύμπραξη αρμόδιων υπηρεσιών του Δημοσίου και των ΜΚΟ. Όπως επισημαίνουν η Νάτση και Παπά (2019) με τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, η βία κατά των γυναικών παύει οριστικά να αποτελεί ένα ζήτημα ιδιωτικής φύσεως και τοποθετείται στη σφαίρα του δημοσίου διαλόγου. Έτσι, λοιπόν, τα κράτη, τα οποία συμβλήθηκαν, υποχρεούνται να εξασφαλίσουν: α) την αναγκαία κατάρτιση των ειδικών για την εποικοδομητικότερη σχέση τους με τα θύματα βίας, β) την πραγματοποίηση προγραμμάτων θεραπείας για τους δράστες της ενδοοικογενειακής βίας και εν γένει της σεξουαλικής βίας και γ) την υλοποίηση δράσεων για την εξάλειψη στερεοτυπικών απόψεων της κοινωνίας. Σημαντικό, επίσης, είναι, ότι το άρθρο 12 παρ. 4 της άνω Σύμβασης υποχρεώνει τα συμβληθέντα κράτη να πλαισιώσουν κυρίως τους ενήλικες και τους ανηλίκους ώστε να αποκτήσουν νοοτροπία κατά όλων των μορφών βίας. Δηλαδή συμπεραίνεται, ότι η Σύμβαση έχει στόχο να αφυπνίσει τα μέλη της κοινωνίας.

Εξίσου σημαντικός νόμος για την πρόληψη και την καταπολέμηση της έμφυλης βίας είναι ο ν.4604/2019, με τον άνω νόμο (άρθρο 6 ν. 4604/2019, το οποίο προστέθηκε ως συνέχεια του άρθρου 70 του ν.3852/2010, ως νέο άρθρο 70Α), σε κάθε δήμο έγινε υποχρεωτική η ίδρυση των Δημοτικών Επιτροπών Ισότητας, οι οποίες κατέχουν συμβουλευτικό ρόλο προς το Δημοτικό Συμβούλιο. Επίσης, ενισχύθηκε το δίκτυο δομών για την αποτροπή και αντιμετώπιση της βίας που στρέφεται κατά του γυναικείου φύλου, καθώς τα συμβουλευτικά κέντρα και οι ξενώνες φιλοξενίας κακοποιημένων γυναικών κατέστησαν οργανικές μονάδες στις Διευθύνσεις Κοινωνικής Προστασίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να γίνεται η πρόσληψη συγκεκριμένου επιστημονικού προσωπικού και η πρόβλεψη για συγκεκριμένο εσωτερικό κανονισμό λειτουργείας του δικτύου, ενώ το ΚΕΘΙ αναβαθμίστηκε και ανέλαβε τη λειτουργία των 14 Συμβουλευτικών Κέντρων της ΓΓΙΦ και εν γένει τον συντονισμό όλων των ξενώνων και των συμβουλευτικών κέντρων των δήμων, ενώ η ΓΓΙΦ θα εποπτεύει όλο το δίκτυο σύμφωνα με τον ν.4604/2019.

Η σύγχρονη περίοδος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης

Το παρόν κεφαλαίο διερευνά τις κοινωνικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν τα προηγούμενα έτη μέχρι και σήμερα για την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης (α' και β' βαθμού). Η Τοπική Αυτοδιοίκηση είναι το πρώτο σημείο επαφής του πολίτη με προγράμματα κοινωνικής προστασίας και θεσμικά έχουν αρμοδιότητες που αφορούν την κοινωνική φροντίδα, την πρόληψη και την άσκηση κοινωνικής πολιτικής σε τοπικό επίπεδο. Για αυτό το λόγο, το Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων (2021-2025) εντάσσει την προώθηση της Ισότητας των Φύλων στην Τοπική Αυτοδιοίκηση (Άξονας 4, στόχος 2) με τον ν.4604/2019, ο οποίος προβλέπει τοπικά σχέδια δράσης για την Ισότητα των Φύλων, τη σύσταση helpdesk της Γενικής Γραμματείας προς ΟΤΑ και ετήσιες εκθέσεις ισότητας στους Δήμους.

Σύμφωνα με την Μαυρομμάτη-Λαγάνη (2021), η αρχή των κοινωνικών πολιτικών των ΟΤΑ για την αντιμετώπισης της βίας κατά γυναικών έγινε με τους παρακάτω φορείς και υπηρεσίες. Το πρώτο συμβουλευτικό κέντρο για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας εμφανίστηκε το 1988 ενώ ο πρώτος ξενώνας κακοποιημένων γυναικών δημιουργήθηκε στο Δήμο Αθηναίων το 1993 με την ονομασία «Σπίτι – Καταφύγιο». Μετέπειτα, το 1999 ιδρύθηκε η «Διυπουργική Επιτροπή Καταπολέμησης της Βίας κατά των Γυναικών», με στόχο αφενός την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και αφετέρου την καταγραφή των ξενώνων που λειτουργούσαν στην τοπική αυτοδιοίκηση εκείνη τη χρονική περίοδο. Παράλληλα, το ίδιο έτος ιδρύεται το «Δίκτυο για την καταπολέμηση της ανδρικής βίας κατά των γυναικών», το οποίο αποτελείται από πενήντα οργανώσεις με στόχο την ενημέρωση της κοινής γνώμης και τη στήριξη των γυναικών, παρέχοντας βοήθεια σε αυτές. Το νομικό κενό σχετικά με την καταπολέμηση της ενδοοικογενειακής βίας έγινε ευρέως γνωστό το 2003 με την πρώτη πανελλαδική επιδημιολογική έρευνα του Κέντρου για Θέματα Ισότητας. Δύο χρόνια πριν τη ψήφιση του νόμου για την ενδοοικογενειακή βία (ν.3500/2006) ιδρύθηκε το «Εθνικό Παρατηρητήριο για την Αντιμετώπισης της Βίας», με αντικείμενο την παρατήρηση των εθνικών πολιτικών και την εφαρμογή των διεθνών συμβάσεων.

Όπως σχολιάζει η Στρατηγάκη (2021), για την απρόσκοπτη εφαρμογή του ν.3500/2006 έλαβαν χώρα σημαντικές δράσεις. Πιο συγκεκριμένα, διεξήχθησαν σεμινάρια εκπαίδευσης και αναστοχασμού για τους δικαστές, εισαγγελείς, αστυνομικούς και επαγγελματίες υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, με στόχο την άμεση και αποτελεσματική διαχείριση περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας και trafficking, προσλήφθηκε περισσότερο προσωπικό στα δύο Συμβουλευτικά Κέντρα της ΓΓΙ, που υπήρχαν τότε, στην Αθήνα και τον Πειραιά και στηρίχτηκε ακόμη περισσότερο ο Ξενώνας Κακοποιημένων Γυναικών του Δήμου Αθηναίων. Ακόμη, οι Δήμοι, με το άρθρο 75 του ν. 3463/2006 (Κώδικας Δήμων και Κοινοτήτων), ανέλαβαν την παροχή συμβουλευτικής προς τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας. Επιπρόσθετα, με τον τότε ν.3907/2011 δόθηκε η δυνατότητα χορήγησης άδειας διαμονής σε πολίτες τρίτων χωρών για ανθρωπιστικούς λόγους και σε θύματα ενδοοικογενειακής βίας και εμπορίας ανθρώπων. Σε αυτό το σημείο να σημειωθεί, ότι σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ.2 του ν. 4055/2012 καταργήθηκε το παράβολο των 100€ για την υποβολή μήνυσης από θύματα ενδοοικογενειακή βίας. Το κύριο μέσο πρόληψης και αντιμετώπισης της βίας, που υπόκεινται οι γυναίκες, αποτέλεσε η σύσταση 61 δομών στη χώρα, υποστηριζόμενες και συντονισμένες από την τότε Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, οι οποίες υπάρχουν μέχρι και σήμερα. Σύμφωνα με την Μαυρομμάτη-Λαγάνη (2021), το δίκτυο των ξενώνων και των συμβουλευτικών κέντρων στήθηκε με βάση τα πληθυσμιακά κριτήρια της απογραφής του 2011. Μάλιστα, οι πολιτικές για την εξάλειψη της βίας απορρόφησαν τη μισή χρηματοδότηση του ΕΣΠΑ για τον Άξονα ΙΙΙ (35 εκατομμύρια ευρώ από 65 εκατομμύρια ευρώ).

Εφαρμογή πολιτικών ισότητας στους Δήμους και τις Περιφέρειες

Ο νόμος 4604/2019 για την «Προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων και την καταπολέμηση της έμφυλης βίας» καθόρισε το πλαίσιο άσκησης πολιτικής για τους ΟΤΑ και διασαφήνισε τις υποχρεώσεις των αρμόδιων φορέων. Όπως αναφέρει το άρθρο 5

του ίδιου νόμου, οι αρμοδιότητες των ΟΤΑ α' βαθμού διευκρινίζεται ότι επεκτείνονται με τον προγραμματισμό και την εκτέλεση των πολιτικών της ΓΓΔΟΠΙΦ, του ΕΣΔΙΦ και του εργαλείου της Ευρωπαϊκής Χάρτας για την Ισότητα των Φύλων στις

Τοπικές Κοινωνίες. Για την εφαρμογή αυτών των πολιτών οι Δήμοι και οι Περιφέρειες ασκούν συγκεκριμένες δράσεις.

Η Ευρωπαϊκή Χάρτα Ισότητας

Η Ευρωπαϊκή Χάρτα για την Ισότητα των Φύλων στις Τοπικές Κοινωνίες εκπονήθηκε από το Συμβούλιο Δήμων και Περιφερειών της Ευρώπης (CEMR) σε συνεργασία με φορείς από διάφορες χώρες με στόχο οι Δήμοι και οι Περιφέρειες να αναλάβουν δημόσια επίσημη δέσμευση για την ένταξη της διάστασης του φύλου στις πολιτικές τους, καθώς και την υλοποίηση, εντός την επικράτειάς τους, των δεσμεύσεων που διατυπώνονται σε αυτήν. Ο αριθμός των Δήμων που δεν έχουν υπογράψει την Χάρτα ανέρχεται σε 115 από το σύνολο των 332 Δήμων της χώρας.

Περιφερειακές Επιτροπές Ισότητας των Φύλων (ΠΕΠΙΣ)

Σύμφωνα με το άρθρο 186 του Ν. 3852/2010, προβλέπονται οι Περιφερειακές Επιτροπές Ισότητας (ΠΕΠΙΣ). Ανά περιφέρεια υπάρχει πλέον και μία Περιφερειακή Επιτροπή Ισότητας των Φύλων. Ο κύριος ρόλος της Επιτροπής είναι να συντονίσει τις πολιτικές ισότητας και να καταθέτει σχετικές προτάσεις τόσο σε τοπικά αρμόδια όργανα όσο και στη Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, δηλαδή σε φορείς που είναι υπεύθυνοι για τον συντονισμό και την υλοποίηση πολιτικών. Επίσης, να εισηγείται και να συμμετέχει στην κατάρτιση περιφερειακού σχεδίου ισότητας, συνεργάζεται με τις δομές του Δικτύου της ΓΓΙΑΔ για την πρόληψη και καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών, στην περιφέρεια, καθώς και με φορείς της κοινωνίας των πολιτών. Ακόμη, επιδιώκει τη διασφάλιση και προώθηση της ισότητας των φύλων και την εξάλειψη των έμφυλων στερεοτύπων μέσα από δράσεις επικοινωνίας και ευαισθητοποίησης πολιτών της περιφέρειας. Σε κάθε περιφέρεια συνιστάται Αυτοτελές Γραφείο Ισότητας, το οποίο υπάγεται απευθείας στον Περιφερειάρχη.

Δημοτικές Επιτροπές Ισότητας των Φύλων (ΔΕΠΙΣ)

Με το άρθρο 6 του νόμου Ν.4604/2019 θεσμοθετείται η Δημοτική Επιτροπή Ισότητας, η οποία είναι συμβουλευτικό όργανο προς το Δημοτικό Συμβούλιο ενώ συμμετέχει και υποστηρίζει την ένταξη της ισότητας των φύλων στις πολιτικές του δήμου και στην εκπόνηση σχεδίων δράσης σε τοπικό επίπεδο. Επίσης, διατυπώνει προτάσεις και εισηγείται προς τα αρμόδια όργανα του δήμου τη λήψη των αναγκαίων μέτρων για την προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων σε όλους τους τομείς της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Αναφορικά με το σύνολο των 332 Δήμων της χώρας, έχουμε την σύσταση 327 ΔΕΠΙΣ.

Αυτοτελή Γραφεία Ισότητας σε ΕΝΠΕ (Ενωση Περιφερειών Ελλάδας) και ΚΕΔΕ (Κεντρική Ένωση Δήμων Ελλάδας)

Με το άρθρο 8 του Ν.4604/2019 τροποποιείται ο ν.3852/2010 και θεσμοθετούνται αυτοτελή Γραφεία Ισότητας σε ΕΝΠΕ και ΚΕΔΕ, τα οποία συνεργάζονται με τους δήμους

και τις περιφέρειες, με σκοπό την ανάδειξη και υλοποίηση σχεδίων και δράσεων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο για την ισότητα των φύλων. Συνεργάζονται για την ενίσχυση της ενεργού συμμετοχής των γυναικών στη λήψη αποφάσεων στην τοπική αυτοδιοίκηση, ενώ συνεργάζονται με τις δομές του Δικτύου της ΓΓΔΟΠΙΦ και φορείς της τοπικής κοινωνίας και πραγματοποιούν δράσεις, ώστε η καταστολή και η καταπολέμηση της βίας των γυναικών να αποτελέσουν αναπόσπαστο μέρος της κοινωνικής πολιτικής σε επίπεδο αυτοδιοίκησης α' και β' βαθμού.

Προγράμματα για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας στο Τοπικό Επίπεδο

Ξενώνες Φιλοξενίας

Οι Ξενώνες Φιλοξενίας κακοποιημένων γυναικών παρέχουν ασφαλή διαμονή, λειτουργούν όλο το 24ωρο, παρέχουν ψυχοκοινωνική στήριξη τόσο στις γυναίκες όσο και στα παιδιά τους. Στη χώρα μας λειτουργούν 20 Ξενώνες Φιλοξενίας, δυναμικότητας περίπου 400 θέσεων ασφαλούς στέγασης για τις γυναίκες και τα ανήλικα παιδιά τους. Η λειτουργία των Ξενώνων είναι πολύ σημαντική αφού οι γυναίκες που βιώνουν επισιτιστική και στεγαστική ανασφάλεια τείνουν να είναι πιο επιρρεπείς σε περιστατικά συντροφικής και σεξουαλικής βίας από γυναίκες που δεν βιώνουν την ίδια πραγματικότητα. Καθώς η φτώχεια και η αστεγία αυξάνουν τον κίνδυνο τέτοιων περιστατικών, η ανάγκη για λήψη μέτρων οικονομικής ενίσχυσης και στεγαστικών προτάσεων τίθενται στο προσκήνιο της στρατηγικής όχι μόνο αντιμετώπισης αλλά και πρόληψης του φαινομένου (Breiding et al. 2017, Sardinha et al. 2022). Είναι σύνηθες μετά από περιστατικά βίας οι γυναίκες να παραμένουν στην ίδια στέγη με τον κακοποιητή ή να καταφεύγουν σε ακατάλληλα καταλύματα όταν δεν υπάρχουν οικονομικά προσιτές και ασφαλείς κατοικίες (Stulz et al. 2024).

Τα θύματα που διαμένουν στους Ξενώνες φιλοξενούνται για καθορισμένα χρονικά διαστήματα με ειδικές επιμηκύνσεις διαμονής, όταν συντελούνται σοβαροί λόγοι, και η διεύθυνση με τα τηλέφωνά τους παραμένουν πάντα απόρρητα. Οι μητέρες, επίσης, έχουν την ευθύνη των παιδιών τους και την προστασία τους. Αποστέλλουν υποχρεωτικά τα παιδιά τους στα ιδρύματα ανάλογης εκπαιδευτικής βαθμίδας στην περιοχή όπου βρίσκεται ο ξενώνας και ο ξενώνας από τη μεριά του διασφαλίζει την ανωνυμία τους και τους παρέχει ασφάλεια και σιγουριά. Με την είσοδο της φιλοξενούμενης στον ξενώνα αρχίζει ψυχολογική στήριξη ανάλογη των αναγκών της είτε σε ομαδικές είτε σε ατομικές συνεδρίες. Μπορεί, επίσης, να απευθύνεται στους υπαλλήλους για να προωθούνται τα αιτήματά της σε Υπηρεσίες Επαγγελματικού Προσανατολισμού και Αποκατάστασης. Στην περίοδο του 2024 στους Ξενώνες Φιλοξενίας του Δικτύου φιλοξενήθηκαν 562 άτομα: 279 γυναίκες και 283 παιδιά (Γ.Γ.Ι.Α.Δ. 2024).

Συμβουλευτικά Κέντρα

Τα Συμβουλευτικά Κέντρα αποτελούν σημαντικές υπηρεσίες για την αντιμετώπιση και την εξάλειψη της βίας εναντίον των γυναικών με πραγματοποίηση δράσεων σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο. Συσπειρώνουν και ενημερώνουν την τοπική κοινωνία, πραγματοποιούν συναντήσεις και συνεργασίες με τοπικούς φορείς. Τα Συμβουλευτικά Κέντρα απαρτίζονται από ειδικό επιστημονικό προσωπικό συμβούλων με εξειδίκευση στην προσέγγιση των γυναικών με ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς και νομικούς,

προσφέροντας δωρεάν υπηρεσίες ενημέρωσης και συμβουλευτικής. Απευθύνεται σε γυναίκες που υποφέρουν από τη βία, όπως ενδοοικογενειακή, βιασμός, σεξουαλική παρενόχληση, εμπορία και διακίνηση ανθρώπων κ.ά., παρέχοντας ειδικές και εξατομικευμένες υπηρεσίες νομικής βοήθειας, ψυχοκοινωνικής στήριξης, νομικής συμβουλευτικής και παραπομπής σε άλλες κοινωνικές υπηρεσίες και ξενώνες, νοσοκομεία, αστυνομικές - εισαγγελικές αρχές κ.ά. Η γυναίκα ενθαρρύνεται να περιγράψει τις δυσκολίες που βίωσε και μέσα από τη συμβουλευτική διαδικασία διαμορφώνεται ένα ατομικό σχέδιο δράσης. Κύριος στόχος είναι η ενδυνάμωσή της και η αποδέσμευσή της από συναισθήματα ενοχής. Με αυτό τον τρόπο ορίζονται ο αριθμός των συνεδριών και οι προσδιοριζόμενοι στόχοι.

Τέλος, σημαντική είναι η δράση των Συμβουλευτικών κέντρων και αφορά την πρόληψη και αντιμετώπιση του φαινομένου της βίας μέσω διασύνδεσης, δικτύωσης και συνεργασίας με διάφορους τοπικούς φορείς. Επίσης, σημαντική είναι και η ευαισθητοποίηση και ενημέρωση της τοπικής κοινωνίας με σκοπό την πληροφόρηση για την σοβαρότητα και συχνότητα του φαινομένου της βίας προς τις γυναίκες αλλά και την μηδενική ανοχή στη βία. Σύμφωνα με τη ΓΓΙΑΔ, λειτουργούν 42 Συμβουλευτικά Κέντρα στους 332 Δήμους της χώρας. Στην 5η ετήσια έκθεση για την βία κατά των γυναικών της ΓΓΙΑΔ καταγράφηκαν για το Διάστημα Ιανουαρίου - Σεπτεμβρίου του 2024 3.626 γυναίκες που έλαβαν υπηρεσίες από τα Συμβουλευτικά Κέντρα του Δικτύου με το 85% να αποτελείται από επιζώσες ενδοοικογενειακής βίας. Το ίδιο διάστημα, οι ξενώνες φιλοξενίας εξυπηρέτησαν συνολικά 491 άτομα εκ των οποίων 248 γυναίκες και 243 παιδιά. (Γ.Γ.Ι.Α.Δ. 2024).

Ομάδες Προστασίας Ανηλίκων

Οι Ομάδες Προστασίας Ανηλίκων, σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 3961/2011 και την Κοινή Υπουργική Απόφαση 49540/4-5-2011 (ΦΕΚ 877/Β΄), αναπτύσσονται σε κάθε δήμο, σε συνεργασία με τους ΟΤΑ Α΄ βαθμού, και αποτελούνται από κοινωνικούς λειτουργούς των εν λόγω ΟΤΑ. Σε όλους τους Δήμους της Ελλάδας, οι Ομάδες Προστασίας Ανηλίκων λειτουργούν ως βασικός μηχανισμός για την πρόληψη και αντιμετώπιση περιστατικών κακοποίησης παιδιών. Απαρτίζονται κυρίως από κοινωνικούς λειτουργούς, οι οποίοι, μέσω διεπιστημονικής συνεργασίας, αναλαμβάνουν την ανίχνευση και τη διαχείριση σχετικών περιστατικών. Στο πλαίσιο των δράσεων αυτών, περιλαμβάνονται και ενέργειες, όπως εκστρατείες ενημέρωσης, συνεργασία με σχολεία και γονείς, διοργάνωση σεμιναρίων κ.λπ., με στόχο την έγκαιρη ανίχνευση και την αποτελεσματική παρέμβαση σε περιστατικά κακοποίησης ανηλίκων. Σύμφωνα με την υπ' αρίθμ. 40719/13-9-2011 εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών, «κάθε Ομάδα Προστασίας Ανηλίκων είναι αρμόδια για την πραγματοποίηση των κοινωνικών ερευνών για θέματα κακοποίησης ανηλίκων, όταν (α) δέχεται σχετική ειδοποίηση από την εθνική γραμμή παιδικής προστασίας, (β) δέχεται καταγγελία, έστω και ανώνυμη, για κακοποίηση ανηλίκου στα όρια του Δήμου ή (γ) λαμβάνει εισαγγελική εντολή για τη διεξαγωγή σχετικής έρευνας». Για την παροχή καλύτερων και αποτελεσματικότερων υπηρεσιών, τα σύγχρονα πρότυπα παιδικής προστασίας απαιτούν ένα καλά ολοκληρωμένο δίκτυο φορέων, με στόχο την παροχή πιο συντονισμένων και αποδοτικών υπηρεσιών (Bai et al. 2019). Τα συστήματα αυτά λειτουργούν καλύτερα με τη συνεχή συνεργασία μεταξύ των

φορέων και τη σωστή κατανομή των πόρων, παράλληλα με τη συμμετοχή της τοπικής κοινότητας που συνδέεται στενότερα με τις πραγματικές ανάγκες των παιδιών (Levine et al. 2020).

Περιορισμοί και Προκλήσεις

Ενώ την τελευταία δεκαετία τα νομοθετήματα προβλέπουν ενισχυμένο ρόλο της Τ.Α., εν τούτοις λίγες είναι οι αρμοδιότητες που εφαρμόζονται στην πράξη. Οι λόγοι είναι κυρίως οικονομικοί και οργανωτικοί. Παραδείγματος χάρη, υπάρχει ανύπαρκτη παρακολούθηση των υλοποιούμενων προγραμμάτων παρότι οι ΟΤΑ έχουν πλέον την απαιτούμενη εμπειρία από την συμμετοχή τους σε συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα. Η εξάρτηση των ΟΤΑ από τους κοινοτικούς πόρους δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στις ανάγκες που προκύπτουν αλλά συνήθως επιλέγονται ενέργειες στο μέγεθος των διαθέσιμων κονδυλίων. Έχει αναφερθεί η αδυναμία των ΟΤΑ να συνεχίσουν τη λειτουργία των προγραμμάτων και μετά τη λήξη της χρηματοδότησης, καθώς και η έλλειψη επιστημονικού προσωπικού, το οποίο προσλαμβάνεται για ορισμένο χρόνο και χωρίς να έχει τις απαραίτητες γνώσεις - δεξιότητες και την εμπειρία για τη στελέχωση και εξέλιξη τόσο απαιτητικών προγραμμάτων. Ανάλογες ελλείψεις διαπιστώνονται και στο διοικητικό προσωπικό.

Ο συντονισμός και η συνεργασία μεταξύ των αρμόδιων υπηρεσιών παρουσιάζει αρκετά κενά, καθώς απουσιάζει ένας επίσημος μηχανισμός που θα προάγει και θα ενισχύει την διατομεακότητα, αναγκάζοντας με αυτό τον τρόπο της επιζώσες να προσεγγίζουν έναν μεγάλο αριθμό υπηρεσιών για την εξυπηρέτησή τους. Ένα μεγάλο κενό της κρατικής μέριμνας φαίνεται να καλύπτεται από τον ιδιωτικό τομέα. Η Grevio αναγνωρίζει όλα τα αναφερθέντα ζητήματα και μέσα από τις συστάσεις της καλεί τον κρατικό μηχανισμό να εναρμονιστεί με τις επιταγές της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, όπως υποχρεούται να κάνει, ενισχύοντας αποφασιστικά τις πολιτικές της (Grevio 2023). Σχετικά με τις διαθέσιμες δομές και υπηρεσίες του Δικτύου της Γ.Γ.Ι.Α.Δ. για την προστασία των επιζωσών, παρατηρείται υποστελέχωση και έλλειψη οικονομικών πόρων. Ειδικότερα για τους ξενώνες φιλοξενίας, δεν επαρκούν τα διαθέσιμα δωμάτια, καθώς και ο συνολικός αριθμός των ξενώνων ανά την Ελλάδα. Πολύ συχνά οι επιζώσες αναγκάζονται να μετακομίσουν σε άλλη πόλη με τα τέκνα τους, εφόσον έχουν, καθώς σπάνια υπάρχουν διαθέσιμες θέσεις στις μεγάλες πόλεις, όπως η Αθήνα. Όταν οι γυναίκες έχουν και παιδιά αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη δυσκολία στην πρόσβασή τους. Παρατηρείται πως τα αγόρια άνω των 12 ετών δεν επιτρέπεται να διαμείνουν στους ξενώνες αυτούς (Grevio 2023). Όσον αφορά την επείγουσα φιλοξενία οι υφιστάμενες δομές δεν μπορούν να την καλύψουν, ενώ το μόνο safe house που έχει πρόσφατα δημιουργηθεί για τέτοιες περιπτώσεις είναι της αστυνομίας. Παράλληλα, τα συμβουλευτικά κέντρα υπάρχουν κυρίως ανά περιφέρεια και δεν επαρκούν για την ενημέρωση των αναγκών των Δήμων που καλύπτουν. Βασικό ζήτημα είναι το ωράριο λειτουργίας τους που είναι πολύ περιοριστικό για την πρόσβαση εργαζόμενων γυναικών.

Σχετικά με τις πολιτικές επανένταξης σπάνια επιτυγχάνουν τους στόχους τους καθώς δεν αποβλέπουν σε μακροπρόθεσμα οφέλη και αποτελέσματα. Υπάρχουν κάποια προγράμματα εργασιακής και στεγαστικής επανένταξης, τα οποία είτε δεν λειτουργούν είτε χαρακτηρίζονται από καθυστερήσεις και κενά. Πολλά από τα προγράμματα αυτά

αρκετά συχνά απευθύνονται στο σύνολο του πληθυσμού και όχι στην συγκεκριμένη ομάδα στόχου. Κατά την διαδικασία επανένταξης των γυναικών και των παιδιών τους, εφόσον υπάρχουν, κομβικό ρόλο διαδραματίζουν οι διασυνδέσεις και οι δεσμοί με την κοινότητα, καθώς και η κοινωνική υποστήριξη που θα λάβουν (Stulz et al. 2024). Αν τα παραπάνω δεν επαρκούν, στην ουσία η επανένταξη επιτυγχάνεται μόνο με τις δυνάμεις των ίδιων των γυναικών.

Ο συντονισμός μεταξύ των υπηρεσιών επιτυγχάνεται μέσω άτυπων δικτύων συνεργασίας που αναπτύσσονται μεταξύ των επαγγελματιών με το πέρασμα τον χρόνων μέσα από την εργασίας τους. Πρωτόκολλα συνεργασίας δεν υφίστανται. Διάφορες προσπάθειες διατομεακής συνεργασίας παρατηρούνται πρωτοβουλιακά είτε από τους δήμους είτε από ΜΚΟ είτε μεταξύ αυτών. Σε κεντρικό επίπεδο δεν υπάρχει κάποια επίσημη οδηγία ή καθοδήγηση προς αυτή την κατεύθυνση. Η επιτροπή της Grevio (2023) τονίζει πως τα άτυπα δίκτυα συνεργασίας δεν αναπληρώνουν την έλλειψη ενός κεντρικού μηχανισμού. Η πρόληψη αποτελεί κεντρικό σημείο επίλυσης, μείωσης και αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας, όπως και πολλαπλών κοινωνικών προβλημάτων (Χατζηφωτίου 2016). Η ελληνική πολιτική υπολείπεται πρωτογενούς πρόληψης, καθώς λειτουργεί κατά κύριο λόγο πυροσβεστικά.

Συμπέρασμα

Εν κατακλείδι, μπορούμε να καταλήξουμε ότι οι πολιτικές πρόληψης και καταστολής είναι αναποτελεσματικές, καθώς τα περιστατικά βίας έχουν αυξηθεί κατακόρυφα και συνάμα ο αριθμός των καταγγελιών στην Αστυνομία. Υπάρχουν σοβαρές ελλείψεις, όπως η οικονομική στήριξη και η έλλειψη δομών. Η τοπική αυτοδιοίκηση συμμετέχει στην προστασία από την ενδοοικογενειακή βία, έχει όμως τις δικές της αδυναμίες, οι οποίες εμποδίζουν την αποτελεσματικότητα της λειτουργίας της, με κύριες την χρηματοδότηση, την έλλειψη πόρων για υποδομές και προσωπικό, την ανεπαρκή επικοινωνία και συνεργασία μεταξύ των φορέων, με αποτέλεσμα να υπάρχουν ελλείψεις όσον αφορά την παροχή υπηρεσιών και την πρόληψη της έγκαιρης παρέμβασης για την οικογένεια που βρίσκεται σε κίνδυνο. Τέλος, είναι αμφίβολο αν οι ΟΤΑ του α' και β' μπορούν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις των Εθνικών Σχεδίων Δράσης, καθώς π.χ. η έλλειψη αρμόδιων υπηρεσιών είναι εμφανέστατες, ενώ η έλλειψη ιδεών για τη χάραξη κοινωνικής πολιτικής δεν γίνεται να περάσει απαρατήρητη.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αρτινοπούλου, Β. (2008), *Πρακτικά Επιμορφωτικής Ημερίδας 28-07-2007 υπό την Αιγίδα της Γενικής Γραμματείας της Ισότητας, Ενδοοικογενειακή Βία: Προοπτικές μετά τον Ν.3500/2006,* Αθήνα - Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (2018), *Κανονισμός λειτουργίας ξενώνων φιλοξενίας κακοποιημένων γυναικών*, Υπουργείο Εσωτερικών. Διαθέσιμο σε https://womensos.gr/wp-content/uploads/%CE%9A%CE%91%CE%9D%CE%9F%CE%9D%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A3-

%CE%9B%CE%95%CE%99%CE%A4%CE%9F%CE%A5%CE%A1%CE%93%CE%99%CE%91%CE%A3-%CE%9E%CE%95%CE%9D%CE%A9%CE%9D%CE%A9%CE%9D.pdf

Γενική Γραμματεία Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (2021), *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων 2021-2025,* Υπουργείο Εσωτερικών. https://isotita.gr/wp-content/uploads/2021/12/%CE%95%CE%A3%CE%94%CE%99%CE%A6-2021-2025.pdf

Γενική Γραμματεία Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (2024), *5η Ετήσια Έκθεση για τη βία κατά των γυναικών*, Υπουργείο Κοινωνικής Συνοχής και Οικογένειας. https://isotita.gr/wp-content/uploads/2024/11/5%CE%B7-etisia-ekthesi-gia-ti-via-kata-twn-gynaikwn.pdf

ΕΚΚΕ (2024), *Έρευνα πεδίου για τη συλλογή δεδομένων στην Ελλάδα στο πλαίσιο του «11ου γύρου» της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. https://www.ekke.gr/announcement-front/dimosiopiisi-apotelesmaton-11ou-girou-europaikis-kinonikis-ereunas

GREVIO (2023), *Πρώτη έκθεση αξιολόγησης: Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης - Ελλάδα*. Συστάσεις και Πρόλογος. Συμβούλιο της Ευρώπης. https://antiviolence-net.eu/eavn/wp-content/uploads/2023/11/GREVIO-Inf202323-Final-report-on-Greece_%CE%A3%CF%85%CF%83%CF%84%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82%CE%A0%CF%81%CF%8C%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82_EL.pdf

Καρατράντος, Τ. (2020), *Αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών*, Αθήνα, ΕΛΙΑΜΕΠ.

Μαυρομμάτη-Λαγάνη, Α. (2021), *Έμφυλη Βία-Βία κατά των γυναικών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Νάτση, Δ. και Παπά, Θ. (2019), *Η νομοθετική αντιμετώπιση των έμφυλων διακρίσεων στην Ελλάδα,* Θεσσαλονίκη, Heinrich Böll Stifung.

Παπαδόπουλος, Α. Γ., Καπέλλα, Α., Κονδύλη, Δ., Λινάρδης, Α., Παπαδούλης, Γ., Χατζηγιάννη, Α. και Θεοφίλη, Α. (2023), Έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπρωσωπικής βίας στην Ελλάδα (GBV-EL): Πρώτα αποτελέσματα της έρευνας, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών https://www.ekke.gr/research/outcomes/deliverables-files/42

Στρατηγάκη, Μ. (2021), *Πολιτικές Ισότητες των φύλων* (1η εκδ.), Αθήνα, Αλεξάνδρεια

Χατζηφωτίου, Σ. (2016), *Ενδοοικογενειακή Βία Κατά των Γυναικών και Παιδιών,* Διαπιστώσεις και Προκλήσεις για την Κοινωνική εργασία, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Τζιόλα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bai, R., Collins, C., Fischer, R. and Crampton, D. (2019), Pursuing collaboration to improve services for child welfare-involved housing unstable families. Children and Youth Services Review, Vol. 104, 104405 https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2019.104405

Breiding, M. J., Basile, K. C., Klevens, J. and Smith, S. G. (2017), Economic insecurity and intimate partner and sexual violence victimization, *American journal of preventive*

medicine, Vol. 53, No 4, pp. 457-464. https://doi.org/10.1016/j.amepre.2017.03.021

de Oliveira, B. M., de Lucena, K. D. T., Gomes, R. G. S., Coêlho, H. F. C., de Toledo Vianna, R. P. and Meira, R. M. B. (2019), Spatial distribution of domestic violence against women, *Revista Brasileira de Crescimento e Desenvolvimento Humano*, Vol. 29, No 1, pp. 102-109. https://doi.org/10.7322/jhgd.152305

Capone, F. (2019), Violence against Women: Assessing Italy's Compliance with the OSCE Commitments and the Current International Legal Framework, *Security & Human Rights,* Vol. 28, No 1-4, pp. 24-48. https://doi.org/10.1163/18750230-02801004

DeCarlo, A. (2016), No Drop Prosecution & Domestic Violence: Screening for Cooperation in the City That Never Speaks, *Journal of Law and Policy*, Vol 25, No 1, 357-397. Retrieved from http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&AuthType=ip,sso&db=edshol&AN=edsh ol.hein.journals.jlawp25.21&site=eds-live

Grzyb, M. (2019), Violence against Women in Poland - the Politics of Denial, *Annales Series Historia et Sociologia*, Vol 29, No 1, pp. 27-38. https://doi.org/10.19233/ASHS.2019.03

Htun, M. and Jensenius, F. R. (2020), Fighting violence against women: Laws, norms & challenges ahead, *Daedalus*, Vol. 149, No 1, pp. 144-159.

Kizilgol, O. A., and Ipek, E. (2018), An Analysis on Domestic Violence against Women in Turkey: Multinomial Logit Model, *Business & Economics Research Journal*, Vol. 9, No 3, pp. 715-734. https://doi.org/10.20409/berj.2018.133

Levine, D. T., Morton, J. and O'Reilly, M. (2020), Child safety, protection, and safeguarding in the time of COVID-19 in Great Britain: Proposing a conceptual framework, *Child abuse & neglect*, Vol. 110 (Pt 2), 104668. https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2020.104668

Manu, B. (2014), The Victimization of Women in Family Space - Profiles of Women Victims of Domestic Violence, *Journal of Research in Gender Studies*, Issue 1, pp. 1089-1100. Retrieved from http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&AuthType=ip,sso&db=edshol&AN=edsh ol.hein.journals.jogenst4.94&site=eds-live

Saha, A. K. and Saha, A. (2017), Abuse of Women: Causes, Consequences & Prevention-A Survey of College Going Youth, *Indian Journal of Industrial Relations*, Vol. 52, No 4, pp. 621-633. Retrieved from http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&AuthType=ip,sso&db=bsu&AN=123819 607&site=eds-live

Sardinha, L., Maheu-Giroux, M., Stöckl, H., Meyer, S. R. and García-Moreno, C. (2022), Global, regional, and national prevalence estimates of physical or sexual, or both, intimate partner violence against women in 2018, *The Lancet*, Vol. 399, No 10327, pp. 803-813. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)02664-7

Sharma, K., Vatsa, M., Kalaivani, M. and Bhardwaj, D. (2019), Mental health effects of domestic violence against women in Delhi: A community-based study, *Journal of Family Medicine & Primary Care,* Vol. 8, No 7, pp. 2522-2527. https://doi.org/10.4103/jfmpc.jfmpc_427_19

Stulz, V., Francis, L., Naidu, A. and O'Reilly, R. (2024), Women escaping domestic violence to achieve safe housing: an integrative review, *BMC women's health*, Vol. 24, No 314. https://doi.org/10.1186/s12905-024-03143-7

World Health Organization (2021), *Violence against women prevalence estimates, 2018: Global, regional, and national prevalence estimates for intimate partner violence against women and global and regional prevalence estimates fon non-partner sexual violence against women,* World Health Organization. https://www.who.int/publications/i/item/9789240022256

«ΤΕΡΜΑ ΠΙΑ, ΘΕΛΩ ΚΑΠΟΙΟΣ ΝΑ ΤΟΝ ΣΤΑΜΑΤΗΣΕΙ»: ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΩΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΕΣ ΣΕ ΕΠΙΖΩΣΕΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΒΙΑΣ

Μαρίνα Κωτσάκη,[α] Γεωργία Πετράκη[α]

[α] Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστήμων

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει πώς τα παιδιά υποστηρίζουν τις μητέρες τους όταν υπάρχουν ζητήματα βίας στην οικογένεια, τι τα παρακινεί να ζητήσουν βοήθεια από τις κοινωνικές υπηρεσίες και ποιους αποτρεπτικούς παράγοντες αναφέρουν. Συζητάμε περιπτώσεις όπου η βία είναι είτε συζυγική είτε μεταξύ συντρόφων και λαμβάνει χώρα είτε εντός της οικογένειας είτε όταν τα παιδιά έχουν αποχωρήσει από την οικογενειακή εστία. Διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά μπορεί επίσης να βιώσουν κακοποίηση από τον δράστη, συμπεριλαμβανομένης της βίας, της αποστέρησης, των απειλών, του εκφοβισμού, της τιμωρίας και της χειραγώγησης. Παρατηρείται, επίσης, πως αναπτύσσουν στρατηγικές είτε για να ανταπεξέλθουν στη βία είτε για να βοηθήσουν τα άλλα μέλη της οικογένειας που πλήττονται από τη βία.

Λέξεις Κλειδιά: Άτυποι Υποστηρικτές, Τέκνα Μάρτυρες Συντροφικής Βίας, Έμφυλη Βία

"ENOUGH IS ENOUGH, I WANT SOMEONE TO STOP HIM": CHILDREN AS SUPPORTERS IN SITUATIONS OF DOMESTIC VIOLENCE

Marina Kotsaki,[α] Georgia Petraki[α]

[α] Panteion University of Social and Political Sciences, Athens, Greece

Abstract

This study examines how children support their mothers in cases of domestic violence, what motivates them to seek help from social services and what deterrents they mention. Data for this analysis are the emails sent from children seeking help from the national helpline for abused women. We discuss cases where violence is either spousal or between intimate partners and occurs either within the family, or when children have left their family home. Results show that children may also experience abuse from the perpetrator, including violence, deprivation, threats, intimidation, punishment and manipulation. It is also found that they develop strategies either to cope with violence or to help other family members affected by violence.

Keywords: Informal Supporters, Children Witnessing Intimate Partner Violence, Domestic Violence

Θεωρητικό πλαίσιο

Στη σύγχρονη κοινωνική και επαγγελματική ζωή, η δημιουργία και διατήρηση κατάλληλων επαφών είναι αναγκαία προϋπόθεση ύπαρξης και εξέλιξης. Η συνύπαρξη προϋποθέτει τη συμπαράσταση και την αλληλεγγύη, αμβλύνοντας ατομοκεντρικούς τρόπους αντίληψης και οργάνωσης της κοινωνίας. Η αναζήτηση βοήθειας στη κοινότητα, μπορεί να προστατεύσει τις γυναίκες από την βία. Έχει διαπιστωθεί ερευνητικά, πως οι γυναίκες είναι πιθανό να ζητούν τη βοήθεια της οικογένειας, των φίλων, των συναδέλφων και της εκκλησίας για να λάβουν υποστήριξη (Gregory, Williamson and Feder 2017: 61-77, Klein 2012, Goodman 2022: 4742-4767).

Μεγάλο μέρος της υφιστάμενης έρευνας έχει επικεντρωθεί σε άτομα που δεν γνωρίζουν την επιζώσα. Οι έρευνες αυτές προσπάθησαν να διερευνήσουν τους ρόλους που διαδραματίζουν οι άνθρωποι και την προθυμία τους ή όχι να εμπλακούν σε ένα βίαιο περιστατικό. Αντιθέτως, λίγες μελέτες καταγράφουν τις εμπειρίες συγγενών, φίλων, γειτόνων και συναδέλφων (Bebble, Post, Bybee and Sullivan 2008: 1713-1729, Sylaska and Edwards 2014: 3-21), ενώ δεν υπάρχουν μέχρι σήμερα έρευνες που να μελετούν τις εμπειρίες των παιδιών που υποστηρίζουν την μητέρα τους.

Οι περισσότερες επιζώσες αναζητούν τη βοήθεια των ανθρώπων του περιβάλλοντός τους, ακόμη και αν επιλέξουν να μην προσφύγουν σε βοήθεια από επαγγελματίες. Η υποστήριξη από αυτούς τους συγγενείς, φίλους, γείτονες και συναδέλφους μπορεί να αποτελέσει ρυθμιστικό παράγοντα για τις επιπτώσεις στη σωματική και ψυχική υγεία, αλλά και την ποιότητα ζωής της επιζώσας, ενώ έχει αποδειχθεί ότι προστατεύει από το ενδεχόμενο μελλοντικής κακοποίησης (Klein 2012). Μέχρι το 2016 δεν είχαν διεξαχθεί έρευνες που να μελετούν τα μέλη των δικτύων των επιζωσών και, ειδικότερα, να διερευνούν τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζονται από την βία. Για να καλυφθεί αυτό το κενό, η Alison Gregory (2017: 61-77) διεξήγαγε μια ποιοτική μελέτη στο Πανεπιστήμιο του Μπρίστολ, με άτομα που λειτούργησαν ως άτυποι υποστηρικτές σε μία γυναίκα που είχε βιώσει συντροφική βία. Η ερευνήτρια, μέσω συνεντεύξεων, μελέτησε κατά πόσον τα άτομα που παρέχουν υποστήριξη σε επιζώσες έμφυλης βίας βιώνουν κακοποίηση από τον δράστη και ποιες μορφές μπορεί να έχει αυτή η κακοποίηση. Διαπίστωσε πως τα μέλη της οικογένειας και οι σημερινοί σύντροφοι φάνηκε να διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο σωματικής βίας από τον δράστη, ενώ όταν η επιζώσα είχε παιδιά και ο δράστης είχε συνεχή πρόσβαση στην ίδια, στο πλαίσιο της παράδοσης ή της παραλαβής των παιδιών, φαίνεται πως διατυπώνονται απειλές και ασκείται σωματική βία κατά των άτυπων υποστηρικτών.

Ερευνητικά ερωτήματα

Δεν υπάρχουν σχετικές μελέτες στην Ελλάδα που να εξετάζουν αν οι γυναίκες ζητούν τη βοήθεια των άτυπων δικτύων για να λάβουν υποστήριξη, και συγκεκριμένα των παιδιών τους, και κατά πόσο αυτό σχετίζεται με την αναζήτηση βοήθειας από τους επίσημους φορείς. Αυτό το κενό επιδιώκει να καλύψει η παρούσα μελέτη, εξετάζοντας μια σειρά ερευνητικών ερωτημάτων: Ποιους τρόπους υιοθετούν τα παιδιά ως άτυποι υποστηρικτές για να στηρίξουν την μητέρα τους; Ποιες στρατηγικές εφευρίσκουν για να αντιμετωπίσουν τη βία στην οικογένεια; Ποιες είναι οι επιπτώσεις στη ψυχική και

σωματική τους υγεία; Τι κάνει τα παιδιά, ως άτυπους υποστηρικτές της μητέρας, να στραφούν στις επίσημες δομές στήριξης;

Μεθοδολογία

Εξετάσθηκαν περιπτώσεις που τα παιδιά αναλαμβάνουν τον ρόλο να στηρίξουν τη μητέρα τους. Πραγματοποιήθηκε ποιοτική ανάλυση 122 επιστολών από ενήλικα και ανήλικα παιδιά που εστάλησαν κατά την περίοδο 2011-2023 στο e-mail της εικοσιτετράωρης, εθνικής εμβέλειας, ελληνικής γραμμής SOS 15900 που απευθύνεται σε επιζώσες έμφυλης βίας. Για την ταξινόμηση και την επεξεργασία του υλικού εφαρμόστηκε η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης. Τα αναδυόμενα θέματα, που προκύπτουν μέσα από τον διάλογο θεωρίας και εμπειρικού υλικού, αποτελούν τη βάση για την προσέγγιση των ερευνητικών ερωτημάτων (Τσιώλης 2018: 129-159). Αφού εξοικειωθήκαμε με τα δεδομένα, αυτά κωδικοποιήθηκαν γραμμή προς γραμμή στο λογισμικό ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων Atlas Ti. Η συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση που διεξήχθη, παρείχε ορισμένες αρχικές ιδέες και συνέβαλε στην οργάνωση των δεδομένων. Κατά τη διάρκεια της ανάλυσης, τα ευρήματα βρέθηκαν σε συνεχή αλληλεπίδραση με την υπάρχουσα θεωρία.

Συνολικά, αναλύσαμε 122 επιστολές. Σε 10 περιπτώσεις ο αποστολέας είναι γιός, ενώ στις υπόλοιπες 112 περιπτώσεις, επικοινωνεί η κόρη. Σε 8 περιπτώσεις, τα τέκνα που επικοινωνούν μένουν μόνιμα στο εξωτερικό. Σε 21 περιπτώσεις τα τέκνα που επικοινωνούν είναι ανήλικα, στις υπόλοιπες 67 ενήλικα, ενώ στις υπόλοιπες 23 περιπτώσεις δεν ήταν σαφής η ηλικία του ατόμου που έστειλε την επιστολή. Η συντριπτική πλειονότητα των παιδιών που επικοινωνούν μέσω e-mail, είναι από 14 έως 30 χρονών (92%). Ηλικιακά, τα ενήλικα τέκνα, κατανέμονται όπως αποτυπώνονται στο Διάγραμμα 1 (Διάγραμμα 1, το διάγραμμα συντάχθηκε για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας με στοιχεία της γραμμής SOS).

Διάγραμμα 1. Επιστολές τέκνων βάσει της ηλικίας του / της αποστολέα

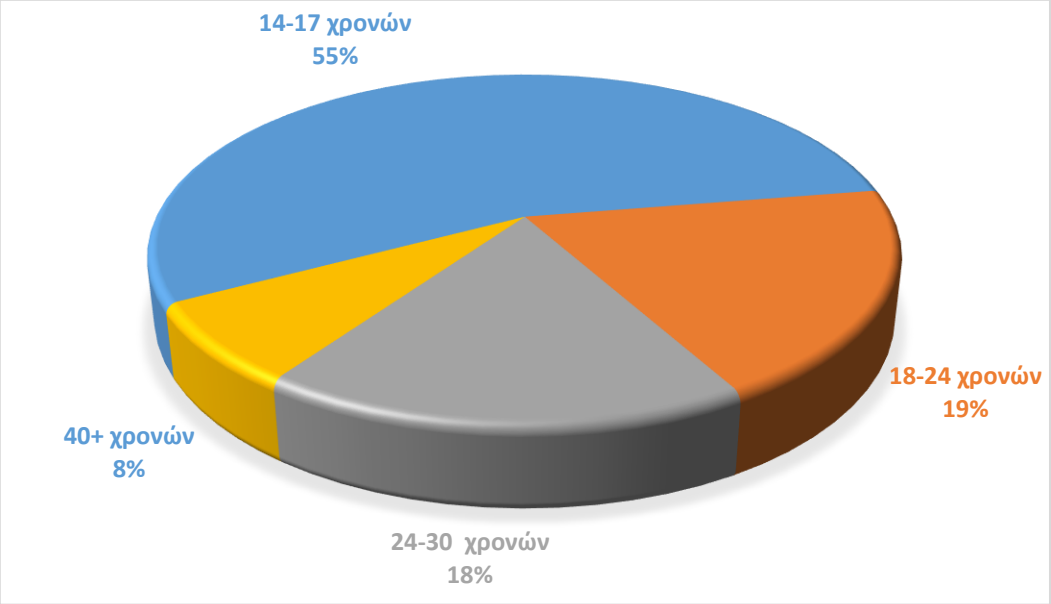

Κύριο μέρος

Τα άτυπα δίκτυα παρέχουν την υποστήριξή τους με διάφορους τρόπους, συμπεριλαμβανομένης της πρακτικής βοήθειας, της συναισθηματικής υποστήριξης αλλά και της υλικής βοήθειας. Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούν οι τρόποι με τους οποίους επιλέγουν τα τέκνα να στηρίξουν και κατ' επέκταση να προστατεύσουν την μητέρα τους.

Ένας τρόπος που επιλέγουν τα παιδιά για να στηρίξουν τη μητέρα τους, είναι η συναισθηματική και ψυχολογική υποστήριξή της. Πολλές φορές, προσπαθούν να αφυπνίσουν τη μητέρα τους, επισημαίνοντας τη καταχρηστική συμπεριφορά. Άλλοτε, μεσολαβούν ανάμεσα σε αυτήν και τον θύτη, επισημαίνοντας τη βία μέσα στην οικογένεια:

> «Δεν νιώθει τόσο δυνατή να τον χωρίσει. Φοβάται. Με τη βοήθεια και την υποστήριξή μου όμως έχει πάρει δύναμη»
>
> Κόρη, 23 χρόνων

Συχνά τα παιδιά αναφέρουν πως με την φυσική εμπλοκή τους στο βίαιο επεισόδιο και την υπεράσπιση της μητέρας τους, μπορούν να αποτρέψουν τη σωματική βία.

> «Ο πατέρας μου την χτυπούσε από όταν θυμάμαι τον εαυτό μου και πάντα την υποτιμούσε (...) σταμάτησε να τη χτυπάει εδώ και τρία χρόνια μιας και άρχισα να του αντεπιτίθεμαι για να την προστατεύσω...»
>
> Γιός, 17 χρονών

Για όσο συμβιώνουν στο σπίτι, φαίνεται να προστατεύουν την μητέρα. Αναφέρονται περιπτώσεις κατά τις οποίες όταν τα παιδιά φεύγουν από την οικογενειακή οικία, η κατάσταση στο σπίτι επιδεινώνεται.

> «Ο γάμος τους ήταν ανέκαθεν τοξικός, αλλά από τότε που έφυγα εγώ απ' το σπίτι τα πράγματα έχουν δυσκολέψει πολύ για αυτήν.»
>
> Κόρη, Ενήλικη

Η ενημέρωση, είναι επίσης ένας πολύ σημαντικός τρόπος υποστήριξης. Τα παιδιά, που υποστηρίζουν τη μητέρα τους παρέχοντας πληροφορίες, τις βοηθούν να έρθουν σε επαφή με τις αρμόδιες δομές και να αποκτήσουν πρόσβαση σε πόρους και υπηρεσίες. Η ενημερωτική υποστήριξη είναι πολύ σημαντική βοήθεια στις μητέρες των παιδιών που θέλουν να απαλλαγούν από την κακοποίηση, και είναι ένας από τους κυριότερους λόγους που κινητοποιεί τα παιδιά να έρθουν σε επαφή με τη γραμμή SOS 15900.

Στρατηγικές επιβίωσης

Τα παιδιά, ως άτυποι υποστηρικτές της μητέρας και συχνά και των μικρότερων αδερφών, αναπτύσσουν κάποιες στρατηγικές είτε για να ανταπεξέλθουν στη βία που ασκείται στο πλαίσιο της οικογένειας, είτε σε μια προσπάθεια να βοηθήσουν τα μέλη της οικογένειας που πλήττονται από τη βία.

Υπάρχουν φορές που οι στρατηγικές αντιμετώπισης είναι παραγωγικές για τα ίδια. Κάποια από τα τέκνα, ανέφεραν ότι είτε προσπάθησαν να εργαστούν έτσι ώστε να

δημιουργήσουν προσωπικούς πόρους με σκοπό να φύγουν από την οικογενειακή εστία που υφίσταται η κακοποίηση, είτε προσπάθησαν την εισαγωγή τους σε ανώτατες σχολές.

> «Η αδελφή μου ήταν πάντα ποιο θαρραλέα και αντιδραστική σε αντίθεση με εμένα, και έφυγε από το σπίτι. Δούλευε από τα 18 για να μπορεί να φύγει. Δεν την άφηνε να κάνει τίποτα, την χτυπούσε αν αργούσε να γυρίσει στο σπίτι. Μας χτυπούσε ακόμα και όταν μαλώναμε, μας έπιανε τα κεφάλια και τα χτυπούσε το ένα πάνω στο άλλο.»
>
> Κόρη, 19 χρόνων
>
> «Γιατί τέρμα πλέον μόνο τρεις μήνες μου απομένουν και μετα παίζεται το αν θα μπορέσω να ξεφύγω ή όχι. Δεν υπάρχει άλλη διέξοδος για μένα πάρα μόνο το βιβλίο μου, και αν φύγω τώρα που τόσες και τόσες φορές το θέλησα ίσως να τα κάνω χειροτέρα. Όμως τέρμα πια, θέλω κάποιος να τον σταματήσει!»
>
> Κόρη, 17 χρόνων

Τα παιδιά, ενδυναμωμένα από τις νέες προσλαμβάνουσες που αποκτούν κατά την περίοδο της ενηλικίωσής τους, εστιάζουν στο πρόβλημα της βίας, και παρατηρείται πως η κακοποίηση μειώνεται όταν καθιστούν σαφές πως δεν θα ανεχτούν τη βία που ασκείται στην μητέρα τους.

> «Μετα την ενηλικίωσή μου μίλησα μαζί του και έκανα σαφές πως δεν θα συνεχιστεί αυτή η κατάσταση όπως κ έγινε. Πέρασε κάποιο μεγάλο χρονικό διάστημα που η σωματική βία σταμάτησε. Πριν περίπου ένα χρόνο αποπειράθηκε πάλι να την χτυπήσει όμως επενέβην εγώ κ ηρέμησε πάλι η κατάσταση»
>
> Κόρη, 29 χρονών

Κάποια τέκνα αναφέρουν πως αναζητούν εξωτερική υποστήριξη επενδύοντας σε κοντινούς φίλους, συγγενείς ή συντρόφους. Η βοήθεια που λαμβάνουν είναι είτε υλική, είτε συναισθηματική.

> «Το σπίτι αυτή τη στιγμή βρίσκεται χωρίς ρεύμα. Η μητέρα μου όπως ανάφερα παραπάνω είναι άνεργη και κυριολεκτικά δεν έχουμε ούτε ένα πιάτο φαγητό να φάμε. Μας βοηθάνε φίλοι και συγγενείς όσο μπορούν.»
>
> Κόρη, Φοιτήτρια

Άλλες φορές, ωστόσο, αναφέρουν αίσθημα αδυναμίας και δυσκολία στο να γνωρίζουν πώς να ανταποκριθούν, ιδίως όταν η μητέρα φοβάται τις αρνητικές συνέπειες της αναζήτησης βοήθειας. Υπάρχουν φορές που τα παιδιά αυτοενοχοποιούνται και εκδηλώνουν έντονη ανησυχία.

> «Επίσης σε όλες μας τις διαφωνίες επέμενε και μου τόνιζε ότι μόνο εγώ και η μητέρα μου φταίμε για όλα, ότι εγώ τα προκαλώ αυτά, ότι τον κάνουμε να χάνει τον έλεγχο. Έφτασα στο σημείο να προσπαθώ να δικαιολογώ συνέχεια τον εαυτό μου, χωρίς όμως να καταλαβαίνω που έχω κάνει το λάθος. Μου δημιουργούσε ενοχές, ότι θα πάθει κάτι κακό εξαιτίας της συμπεριφοράς μου.»

Κόρη, 21 ετών

Τα παιδιά, για να μπορέσουν να επιβιώσουν μέσα στο κακοποιητικό περιβάλλον, αναζητούν ανακουφιστικές διεξόδους. Κάποιες από τις διεξόδους, στις οποίες τα παιδιά προσδίδουν θετικό πρόσημο, είναι η παραμονή σε φιλικά περιβάλλοντα και η εκτόνωση μέσω δραστηριοτήτων εντός ή εκτός σπιτιού. Όμως, υπάρχουν και περιπτώσεις που αναφέρονται επιζήμιες πρακτικές. Ακολουθεί η περίπτωση, στην οποία η ανήλικη κόρη που επικοινωνεί, εκφράζει την ανησυχία της για τον αδερφό της, ο οποίος εμφανίζει συμπτώματα εξάρτησης από τα ηλεκτρονικά παιχνίδια.

«Ο αδερφός μου καταλαβαίνει, αλλά είναι χωμένος στα ηλεκτρονικά, πιστεύω για να ξεφεύγει.»

Κόρη, Ανήλικη

Η κριτική στάση των παιδιών, φαίνεται να επηρεάζει τις οικογενειακές σχέσεις, οι οποίες από τη μία φαίνεται να βελτιώνονται με την παρέμβασή τους, από την άλλη εκφράζουν ακόμα κάποιες παραδοσιακές και στερεοτυπικές απόψεις που οδηγούν στη διαγενεακή επανάληψη της κακοποίησης.

«Για μένα η βία ήταν η αιτία να προσπαθήσω να φύγω όσο ήταν πιο γρήγορα από την οικογένεια και να παντρευτώ, πράγμα που με οδήγησε σε ένα διαζύγιο και ένα παιδί από τον πρώτο μου γάμο με πολλές πληγές.»

Κόρη, 39 ετών

Επιπτώσεις της βίας

Είναι εμφανής η ανάγκη των υφιστάμενων μοντέλων για την ενδοοικογενειακή βία, να εξετάζουν το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η διάπραξη της βίας. Εκτός από την επιζώσα, πολλοί ακόμα άνθρωποι, συμπεριλαμβανομένων συγγενών, φίλων, νυν συντρόφων και συναδέλφων, θυματοποιούνται από τους δράστες της κακοποίησης.

«Μας βοηθάνε φίλοι και συγγενής με τρόφιμα και υλικά αγαθά αλλά ως πότε; Κάθε φορά που έρχεται κάποιος να μας βοηθήσει ο πατέρας μου δημιουργεί προβλήματα, πειράζει τα οχήματα τους, σκάει τα λάστιχα τον αυτοκινήτων τους, φωνάζει τους απειλεί και οι περισσότεροι έχουν γίνει απόμακροι πλέον.»

Κόρη, 24 ετών

Όσον αφορά τις επιπτώσεις της βίας, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως και οι άτυποι υποστηρικτές, πολλές φορές, φαίνεται να διατρέχουν άμεσο ή έμμεσο κίνδυνο. Για να διερευνηθούν οι επιπτώσεις της βίας στα άτυπα υποστηρικτικά δίκτυα, οι Gregory, Williamson και Feder (2017: 562-580) πραγματοποίησαν συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση και κατέληξαν πως οι άτυποι υποστηρικτές υπέφεραν και αυτοί από άμεσες επιπτώσεις από τον δράστη, όπως απειλές και σωματική βία, αλλά και έμμεσες επιπτώσεις, όπως είναι το έμμεσο τραύμα και οι αρνητικές επιπτώσεις στην διάθεση και την ψυχολογία τους. Τα ευρήματα αυτά, επιβεβαιώνονται από τις μαρτυρίες:

> «Από χτες δεν έχω σταματήσει να σκέφτομαι ότι θα του στρίψει ξαφνικά και θα μας κάνει κακό. Έχω αγχώδη διαταραχή και OCD οπότε δεν είμαι σε θέση να εμπιστεύομαι το ένστικτό μου γιατί τα πάντα μου φαίνονται τεράστια, αλλά πραγματικά δεν ξέρω τι να κάνω. Έχω πανικοβληθεί και σκέφτομαι μόνο τα χειρότερα σενάρια.»

Οι δράστες δεν χρησιμοποιούν μόνο άμεσες τακτικές κακοποίησης απέναντι στις επιζώσες, αλλά και έμμεσες τακτικές μέσω των παιδιών, προκειμένου να αυξήσουν τον έλεγχό τους και συχνά υπονομεύοντας τις σχέσεις των επιζωσών με τα παιδιά τους.

> «Για να μας τιμωρήσει που τη στηρίζουμε, δε έβαλε διατροφή για 3 μήνες. Ήρθαμε στης μητέρας μου στην Μικρή Πόλη σε ένα κρύο σπίτι γιατί δεν είχε χρήματα να αγοράσει ξύλα, ξόδεψε ότι οικονομίες είχε προκειμένου να μας στείλει στην Μεγάλη Πόλη να συνεχίσουμε της σπουδές μας και δεν υπάρχει κυριολεκτικά ούτε μακαρόνια να φάμε.»
>
> Κόρη, Φοιτήτρια

Από το υλικό μας προκύπτει πως και τα παιδιά κινδυνεύουν από τις επιπτώσεις αυτές, λόγω της βίας που ασκείται στη μητέρα τους, ακόμη και όταν έχουν αποχωρήσει από την πατρική εστία.

> «Όλη αυτή η κατάσταση μας επηρεάζει ψυχολογικά χρονιά τώρα και είναι πολλές οι φορές που πιάνω τον εαυτό μου να μη θέλει να σηκωθεί από το κρεβάτι.»
>
> Κόρη, Ενήλικη

Αποτρεπτικοί παράγοντες

Τα τέκνα αναφέρουν πως οι μητέρες τους που ζουν σε απομονωμένες περιοχές ή σε μικρές κοινότητες με ελάχιστους ή καθόλου πόρους αντιμετωπίζουν διάφορα εμπόδια στο να λάβουν βοήθεια. Πολύ συχνά δεν έχουν τρόπο να μετακινηθούν, πρόσβαση σε χρήματα ή ευκαιρίες απασχόλησης.

> «Πραγματικά βρίσκομαι σε απόγνωση, σκέφτηκα να πάω στην αστυνομία αλλά πρώτον δεν έχω αποδεικτικά στοιχεία καθώς δεν υπάρχει σωματική βία και δεύτερον δεν ξέρω ποσό αποτελεσματική θα είναι μια τέτοια πράξη και αν θα εγγυηθεί η ασφάλεια μας. Κάπου διάβασα ότι η έκδοση ασφαλιστικών μέτρων κοστίζει και δεν έχουμε την οικονομική δυνατότητα.»

Η αδυναμία πρόσβασης σε πόρους (τηλέφωνο, υπολογιστή, μεταφορικά μέσα, φίλοι και οικογένεια, επίσημο υποστηρικτικό δίκτυο, διαθεσιμότητα στέγασης, οικονομική ανεξαρτησία, ευκαιρίες απασχόλησης) είναι ανασταλτικός παράγοντας για την κινητοποίηση της μητέρας τους.

> «Και δεν την αφήνει να πάει πουθενά ούτε να μιλάει μαζί μου στο τηλ ούτε και με τα αδέρφια μου. Πρόσφατα της το έσπασε και της πήρα καινούριο.»
>
> Κόρη, Φοιτήτρια

Ένας από τους πιο σημαντικούς λόγους που αποτρέπει μια γυναίκα να αντιδράσει στην κακοποίηση που υφίσταται, είναι η οικονομική εξάρτηση της μητέρας και των παιδιών. Τα τέκνα αναφέρουν πολύ συχνά πως η μητέρα τους δεν εργάζεται, πως δεν της επιτρέπεται να εργαστεί, πως δεν αμείβεται επαρκώς, πως λόγω των παιδιών εργάζεται περιστασιακά, πως δεν έχει έλεγχο των εισοδημάτων της, πως εργάζεται σε οικογενειακή επιχείρηση που ανήκει στο σύζυγο χωρίς ασφάλεια ή/και μισθό.

> «Η μητέρα μου καθώς ήθελε να είναι δίπλα μας, και να μην μας λείψει στοργή, δουλεύει μόνο το καλοκαίρι που δεν έχουμε σχολείο και είμαστε σπίτι...»

Επίσης, αναφέρουν συχνά πως αναζήτησαν βοήθεια από την κοινότητα (π.χ. αστυνομία, νοσοκομείο, κοινωνικές υπηρεσίες) αλλά απορρίφθηκαν, υποτιμήθηκαν ή αντιμετωπίστηκαν με μη υποστηρικτικό τρόπο. Η υποστήριξη από τα παιδιά μπορεί να είναι ζωτικής σημασίας για την ικανοποίηση των άμεσων και μακροπρόθεσμων αναγκών των επιζωσών, ιδίως για εκείνες που αντιμετωπίζουν δυσκολίες πρόσβασης σε επίσημες υπηρεσίες (π.χ. ανασφαλές μεταναστευτικό καθεστώς) ή έχουν κακές εμπειρίες από τις υπηρεσίες (π.χ. φυλετική διάκριση). Παραθέτουμε περίπτωση ανήλικης κόρης που αναφέρει ρατσιστική αντιμετώπιση από την αστυνομία λόγω της πολωνικής καταγωγής της μητέρας:

> «Ο αστυνομικός στον οποίον απευθυνθήκαμε ρώτησε πρώτα από που είμαστε, και τότε κατάλαβα ότι ήταν θέμα με το ρατσισμό...επειδή καταγόμαστε από Πολωνία. Ρώτησα τον κύριο αν θα δράσουν μετα... μου είπε "Τι να κάνουμε;" Κατέληξα να φύγω κλαίγοντας από το αστυνομικό τμήμα»

Επιπλέον, οι γυναίκες που απευθύνονται στο άτυπο δίκτυο υποστήριξης της οικογένειας και των φίλων τους συχνά αμφισβητούνται ή κατηγορούνται οι ίδιες για την κακοποίηση.

> «Επίσης, σε όσους συγγενείς έχει αναφέρει πως της συμπεριφέρεται δεν τη πιστεύουν επειδή εκείνος δημοσίως παρουσιάζει ένα άλλο προφίλ, του στοργικού οικογενειάρχη ή του σωστού πολίτη και άλλα παρόμοια.»

Οι προηγούμενες αρνητικές εμπειρίες των τέκνων, όταν στρέφονται σε κάποιον άτυπο υποστηρικτή για βοήθεια, μπορεί να αποτρέψει τη μελλοντική αναζήτηση βοήθειας.

> «Τρόμαξα και πήγα κλαίγοντας στους παππούδες μου. Εκείνοι μου είπανε τα γνωστά δεν τον ξέρεις; Κάνετε υπομονή είναι χωριό, τι θα πει ο κόσμος και τέτοια.»

Ο φόβος να μην εξοργίσουν τον δράστη είναι διάχυτος στα μέλη της οικογένειας. Αποτελεί αδιαμφισβήτητα έναν λόγο που αποτρέπει τα τέκνα στο να αναζητήσουν επίσημη βοήθεια.

> «Δεν ξέρω κι εγώ ποιο είναι το σωστό να κάνω, φοβάμαι μην τα κάνω χειρότερα, εάν πχ καλέσω την αστυνομία και δεν μπορούν να κάνουν κάτι αποτελεσματικό, αφήνοντάς τον ακόμη πιο θυμωμένο. »
>
> Κόρη, Φοιτήτρια

Τι κάνει τα παιδιά, ως άτυπους υποστηρικτές της μητέρας τους, ως επιζώσα συντροφικής και συζυγικής βίας, να στραφούν στις δομές στήριξης

Τα παιδιά απευθύνονται όταν η ψυχολογική και η λεκτική βία γίνεται και σωματική, αλλάζει δηλαδή μορφή, πολλές φορές με απειλές κατά της ζωής από τη μεριά του δράστη.

> «Μέχρι τώρα μόνο την έβριζε. προχθές όμως την έδειρε ο πατέρας μου, βγάζοντας μάλιστα το λουρί της ζώνης του παντελονιού του και κλειδώνοντάς την στο δωμάτιο στα κρύα.»

Τα παιδιά απευθύνονται επειδή υπάρχει κλιμάκωση στην σωματική βία, και συνειδητοποιούν την επικινδυνότητα της κατάστασης:

> «Συγκεκριμένα σήμερα έγινε ένα περιστατικό και για αυτόν τον λόγο πήρα την πρωτοβουλία να σας γράψω… Την ώρα που μαλώνανε της επιτέθηκε και πήγε να την πνίξει… Καθώς την έσφιγγε της έβγαλε μια ελιά και πριν της επιθέτει κρατούσε μαχαίρι και την απειλούσε.»
>
> Κόρη, 18 χρονών

Τα παιδιά απευθύνονται επειδή υπάρχει ορατότητα της βίας, με εμφανή τα σημάδια της κακοποίησης. Όσον αφορά την ορατότητα της βίας, οι έρευνες δείχνουν ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οι φίλοι και τα μέλη της οικογένειας γνώριζαν για την κακοποίηση που βίωνε ή διέπραττε το κοντινό τους πρόσωπο (Klein 2012) και ότι οι περισσότερες γυναίκες που βρίσκονται σε μια κακοποιητική σχέση επιλέγουν να έχουν πρόσβαση σε υποστήριξη από μέλη του άτυπου υποστηρικτικού τους δικτύου (Fanslow and Robinson 2010: 929-951).

> «Τη χτύπησε στην πλάτη με ένα σιδερένιο εργαλείο, (...), η μητέρα μου μπήκε στο σπίτι, τρέμοντας, κρατώντας τα πλευρά της, στα οποία υπήρχαν εκδορές και μία πληγή.»

Τα παιδιά απευθύνονται επειδή υπάρχει κλιμάκωση της οικονομικής βίας, όταν αυτά βρίσκονται στην αρχή της ενηλικίωσής τους, αλλά λόγω σπουδών, εξακολουθούν να εξαρτώνται οικονομικά από τον πατέρα. Οι πτυχές που φωτίζονται από τις επιστολές των παιδιών κατά την άσκηση οικονομικής βίας σε κάποια ή όλα τα μέλη της οικογένειας, αποτυπώνονται στην ακραία περίπτωση που αναφέρεται παρακάτω.

> «Η μητέρα μου (άνεργη και μητέρα τριών παιδιών) βρίσκεται σε διάσταση με τον πατέρα μου ο οποίος απειλεί εμένα και τον μικρότερο αδελφό μου με της σπουδές μας και με ότι άλλο μπορεί προκειμένου να μας προκαλέσει προβλήματα.(...) Και όπως χαρακτηριστικά μου είπε ο πατέρας μου μέχρι να καταφέρει να μας πετάξει από το σπίτι και να μας σταματήσει από της σπουδές μας με μοναδική δικαιολογία ότι ευθύνεται η μητέρα μου που ζήτησε διαζύγιο.»
>
> Κόρη, 24 ετών

Επίσης, λόγω της οικονομικής βίας, απευθύνονται όταν οι πόροι τείνουν να εξαντλούνται, και τίθεται πλέον θέμα κάλυψης των βασικών αναγκών τους.

> «... από τα 700 περίπου ευρώ που παίρνει ο πατέρας μου δίνει μόνο 200 (και με το ζόρι για το φαγητό) και όλα τα άλλα έξοδα τρέχουν. Σε λίγο καιρό θα μας πάρουν και το σπίτι και θα βρεθούμε στον δρόμο...»
>
> Κόρη, Φοιτήτρια

Τέλος, σε αρκετές περιπτώσεις, τα παιδιά αναγνωρίζουν την κακοποίηση όταν παίρνουν μια απόσταση από το κακοποιητικό περιβάλλον. Όταν απομακρύνονται από την οικογενειακή εστία, είτε λόγω σπουδών είτε απομάκρυνσης λόγω εργασίας, φαίνεται πως αποκτούν μικρότερη ανοχή στην βία. Τότε επικοινωνούν με τις αρμόδιες δομές και εκφράζουν την έντονη ανησυχία τους για το τι θα συμβεί κατά την απουσία τους.

> «...Πρόσφατά, επέστρεψα για μερικούς μήνες στη Θεσσαλονίκη. Ενώ ήξερα ότι η κατάσταση των γονιών μου ήταν άσχημη, δεν μπορούσα να φανταστώ τα περιστατικά βίας που συμβαίνουν τελικά, σχεδόν πλέον καθημερινά, στο σπίτι μας...»

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Παρατηρείται πως η πλειονότητα των επιστολών (74%) είναι από ανήλικα τέκνα και νεαρές/ούς ενήλικες. Είναι δηλαδή άτομα που γεννήθηκαν μετά το 1997. Οι άνθρωποι που ανήκουν στην «Generation Z», που γεννήθηκαν δηλαδή από το 1997 έως το 2012, είναι οι γενιές που από τη μέρα της ύπαρξής τους έχουν ως δεδομένη τη χρήση του διαδικτύου στη ζωή τους (Dumeresque 2012: 3-5). Σύμφωνα με τους Rosen, Carrier και Cheever (2010: 75-85), έχουν «επαναπροσδιορίσει» την έννοια της επικοινωνίας. Ενώ έχουν κινητά τηλέφωνα, τα χρησιμοποιούν κατά κανόνα για να ανταλλάσσουν μηνύματα και όχι για να μιλούν σε αυτά. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό πως οι νέοι/ες έχουν μεγαλύτερη εξοικείωση με τη τεχνολογία αλλά και προτίμηση στο να επικοινωνούν μέσω μηνυμάτων, και αυτό εν μέρει εξηγεί την πύκνωση των επιστολών σε αυτές τις ηλικίες. Από τα ποιοτικά δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας, προκύπτει, επίσης, σε μικρότερο ποσοστό, πως κάποια άτομα διαλέγουν αυτόν τον τρόπο επικοινωνίας λόγω της εθνικής εμβέλειας της γραμμής SOS 15900, καθώς ζουν, εργάζονται ή σπουδάζουν στο εξωτερικό. Ακολούθως, η συντριπτική πλειονότητα των επιστολών (112 από τις 122 επιστολές) έχει σταλεί από τις κόρες των επιζωσών. Έχει φανεί ερευνητικά πως οι άνδρες είναι λιγότερο διατεθειμένοι από τις γυναίκες να αναζητήσουν βοήθεια για θέματα ψυχικής υγείας και υποστήριξης (Liddon, Kingerlee, and Barry 2018: 42-58). Οι Mahalik et al. (2003: 123-131) επισημαίνουν ότι τα παραδοσιακά αντρικά πρότυπα λειτουργούν ως εμπόδιο στην αναζήτηση βοήθειας. Επιπροσθέτως, διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες είναι πιο πιθανό να εμπλακούν σε φροντιστικούς τρόπους βοήθειας από τους άντρες (Belansky and Boggiano 1994: 647-661) παρέχοντας συναισθηματική υποστήριξη (Eagly and Crowley 1986: 283-308). Παρόλο που η κοινωνική στήριξη μπορεί να προσφέρει μια σειρά από οφέλη σε όλα τα άτομα που θυματοποιούνται, οι γυναίκες είναι πιο πιθανό από τους άνδρες να αναζητήσουν βοήθεια σε κοινωνικές υπηρεσίες και σε υπηρεσίες ψυχικής υγείας (Snowden 1998: 429-438). Ένας άλλος λόγος που θα μπορούσε να ερμηνεύει το γεγονός πως στη γραμμή απευθύνονται οι κόρες των επιζωσών, έχει να κάνει με το γεγονός πως τα έμφυλα κανονιστικά πρότυπα αφομοιώνονται διαφορετικά από τα κορίτσια και τα αγόρια, επιδρώντας στον τρόπο που τα δύο φύλα αντιδρούν στη

κακοποίηση της μητέρας τους. Στην ανασκόπησή της, η Ζήση (2022: 144-156) εξέτασε αντιπροσωπευτικές μελέτες για τις έμφυλες προσεγγίσεις στην ψυχική υγεία. Αναφέρει πως η τάση που δίνει έμφαση στις έμφυλες πρακτικές ανατροφής, δείχνει πως οι μητέρες έχουν την τάση να ταυτίζονται με τις κόρες τους συζητώντας για τα συναισθήματά τους, ενώ αντίθετα ενθαρρύνουν τα αγόρια τους προς την ανεξαρτησία και την αυτονομία, και τα αποτρέπουν από τη συζήτηση τέτοιων θεμάτων. Αυτά τα ευρήματα δείχνουν πως οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερη ευκολία στο να απευθυνθούν σε ειδικούς ψυχικής υγείας, και ερμηνεύουν, εν μέρει, για ποιους λόγους απευθύνονται στο email της γραμμής, κυρίως οι κόρες των γυναικών που δέχονται βία.

Η παρούσα μελέτη διερευνά άμεσα τις μορφές που μπορεί να λάβει αυτή η θυματοποίηση, και πώς αυτή βιώνεται. Επιπλέον, εντοπίζει ορισμένους από τους παράγοντες που μπορεί να μεσολαβούν σε αυτό που βιώθηκε, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά των άτυπων υποστηρικτών, αλλά και το φύλο. Για παράδειγμα, οι κόρες περιέγραψαν περισσότερο συμπεριφορές του δράστη που αποσκοπούσαν στον εκφοβισμό ή την υποτίμησή τους. Οι γιοί περιγράφουν συμπεριφορές σωματικής βίας από τον δράστη, καθώς και την οικονομική βία που τους ασκήθηκε.

Τέλος, θα ήταν ασφαλές να συμπεράνουμε πως υπάρχουν ομοιότητες μεταξύ των συμπεριφορών που χρησιμοποιούν οι δράστες απέναντι σε άτυπους υποστηρικτές και εκείνων που συχνά χρησιμοποιούν απέναντι στις επιζώσες. Για παράδειγμα, τα παιδιά που βιώνουν οικονομική βία από τον πατέρα, αναφέρουν πως και η μητέρα τους αντιμετώπιζε την ίδια συμπεριφορά. Αυτό θα μπορούσε να βοηθήσει τους επαγγελματίες που ασχολούνται με το πεδίο να συμπεράνουν και να αναγνωρίσουν την κακοποίηση που ασκείται στην επιζώσα με έμμεσο τρόπο, ακόμα και όταν αυτή δεν είναι σε θέση να αναφέρει ή να καταγγείλει τη βία που της ασκείται. Για να δημιουργηθεί μια ουσιαστική αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και κακοποίησης πρέπει να ενεργοποιηθεί το δίκτυο των άτυπων υποστηρικτών. Ζωτικής σημασίας για την επίτευξη αυτού του στόχου είναι η αναγνώριση των καταχρηστικών τακτικών που χρησιμοποιούν οι δράστες έναντι των άτυπων υποστηρικτών. Αν κατανοήσουμε καλύτερα τη δευτερογενή θυματοποίηση αυτού του πληθυσμού, ίσως να μπορέσουμε να βελτιώσουμε τις παρεμβάσεις που έχουν σχεδιαστεί για τη στήριξη στις επιζώσες. Σήμερα, το κοινωνικό πλαίσιο της επιζώσας είναι αόρατο στις πολιτικές και στις υπηρεσίες που σχετίζονται με την ενδοοικογενειακή βία και την κακοποίηση. Υπάρχει, επίσης, ανάγκη να διευρυνθούν οι αντιλήψεις των επαγγελματιών που εργάζονται στον τομέα της ενδοοικογενειακής βίας, και να ληφθούν υπόψη όλα τα πιθανά θύματα, με σκοπό να λάβουν υποστήριξη και να ικανοποιηθούν οι ανάγκες ενός διευρυμένου συνόλου ανθρώπων.

Συμπεράσματα

Στη μελέτη αυτή εξετάσαμε με ποιοτικές μεθόδους τις εμπειρίες των τέκνων ως άτυπων υποστηρικτών προς τις μητέρες τους και τους τρόπους που παρέχουν την υποστήριξή τους. Η μελέτη διαπίστωσε ότι τα τέκνα επιζωσών συντροφικής βίας μπορεί επίσης να βιώνουν κακοποίηση από τον δράστη, συμπεριλαμβανομένης της βίας, της αποστέρησης, των απειλών, του εκφοβισμού, της τιμωρίας και της χειραγώγησης. Η σοβαρότητα της κακοποίησης ποικίλλει, ενώ εξετάστηκαν παράγοντες, όπως η ηλικία και το φύλο του τέκνου. Φαίνεται πως οι επιζώσες είναι πιο πιθανό να βοηθηθούν από τις

κόρες τους και από νεότερα τέκνα, ενώ υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα να απευθυνθούν μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου παιδιά μικρότερων ηλικιών.

Οι τρόποι που υιοθετούν τα παιδιά για να ανταπεξέλθουν και να βοηθήσουν τη μητέρα τους, είναι είτε εστιασμένη στο πρόβλημα (επαφή με δομές, αναζήτηση ανακουφιστικών εναλλακτικών, ενημέρωση), είτε κάποιες παραγωγικές στρατηγικές αντιμετώπισης (εργασία, δημιουργία προσωπικών πόρων ή παραγωγικό διάβασμα με στόχο τις ανώτατες σχολές και αποχώρηση από την πατρική εστία), είτε αναζητώντας εξωτερική υποστήριξη (στήριξη από φίλους, συγγενείς ή συντρόφους, ή αναζήτηση κοινωνικής / θρησκευτικής βοήθειας.) Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις που τα τέκνα καταφεύγουν σε μη παραγωγικές τεχνικές (ανησυχία, αυτό-ενοχοποίηση και απομόνωση).

Οι συχνότεροι λόγοι για τους οποίους ενεργοποιείται ένας άτυπος υποστηρικτής και αναζητά βοήθεια από τις επίσημες δομές για κάποιο τρίτο πρόσωπο, είναι οι προηγούμενες αρνητικές εμπειρίες των τέκνων όταν ζήτησαν βοήθεια από άτυπους υποστηρικτές, η αλλαγή των μορφών της βίας, η ορατότητα της βίας με τα σημάδια της κακοποίησης να γίνονται εμφανή, η κλιμάκωση σε όλες τις μορφές βίας, καθώς και η αναγνώρισή της λόγω απόστασης από το κακοποιητικό περιβάλλον λόγω σπουδών ή εργασίας. Τα ευρήματα έδειξαν ότι οι δράστες χρησιμοποιούσαν μια πληθώρα τακτικών, που κυμαίνονταν από εμφανείς πρακτικές, όπως η σωματική βία, έως πιο δυσδιάκριτες, όπως η επικριτικότητα και η χειραγώγηση. Βάσει αυτών των ευρημάτων κατανοούμε πως και άλλα άτομα εκτός από το κύριο αποδέκτη της βίας, μπορεί να υποφέρουν από καταχρηστικές και ελεγκτικές συμπεριφορές.

Όσα τέκνα αναφέρουν οικονομικά προβλήματα, είναι είτε λόγω κάποιας εξάρτησης του πατέρα, είτε λόγω της οικονομικής βίας που ασκείται ως αντίποινα. Σε αρκετές περιπτώσεις αναφέρουν πως οι μητέρες τους δεν έχουν έλεγχο στα εισοδήματά τους ή υπάρχει εξάρτηση του πατέρα από ουσίες ή τζόγο. Η οικονομική βία ως μέσω πίεσης και ελέγχου ακόμη και όταν η μητέρα συνεισφέρει στο οικογενειακό εισόδημα, φαίνεται σε αρκετές επιστολές, ιδίως σε ηλικιακές περιόδους που οι ανάγκες των παιδιών είναι αυξημένες (εφηβεία, σπουδές κλπ). Οι παράγοντες που μπορεί να αποτρέψουν τα τέκνα από το να ζητήσουν βοήθεια στο επίσημο δίκτυο είναι μεταξύ άλλων η έλλειψη πόρων, η οικονομική εξάρτηση από τον δράστη, όταν ζουν σε απομονωμένες περιοχές ή μικρές κοινότητες, καθώς και οι προηγούμενες αρνητικές εμπειρίες αναζήτησης βοήθειας από την κοινότητα. Τέλος, ο φόβος για την αντίδραση του δράστη αποτελεί έναν αδιαμφισβήτητα αποτρεπτικό παράγοντα.

Η παρούσα έρευνα κατέγραψε πλούσιες περιγραφές των εμπειριών των τέκνων των επιζωσών, και τα ευρήματα δείχνουν ότι οι δράστες χρησιμοποιούν ποικίλες καταχρηστικές συμπεριφορές προς την ίδια αλλά και τα τέκνα της επιζώσας. Οι μορφές κακοποίησης, ελέγχου, εκφοβισμού, χειραγώγησης, εξαναγκασμού και οικονομικής βίας είναι παρόμοιες με αυτές που αναφέρουν οι επιζώσες.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ζήση, Α. (2022), Έμφυλες διαφοροποιήσεις στην ψυχική υγεία: θεωρητικές προσεγγίσεις, ευρήματα και προοπτικές, *Ψυχολογία: Το Περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας,* No 27, σσ. 144-156.

Τσιώλης, Γ. (2018), Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων, στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.), *Ερευνητικές Διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες. Θεωρητικές - Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης*, Κρήτη, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. 129-159.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bebble, M., Post, L., Bybee, D. and Sullivan, C. (2008), Factors related to willingness to help survivors of intimate partner violence, *Journal of Interpersonal Violence,* Vol. 23, No 12, pp. 1713-1729.

Belansky, E. and Boggiano, A. (1994), Predicting helping behaviors: The role of gender and instrumental/expressive self-schemata, *Sex Roles*, Vol. 30, pp. 647-661.

Dumeresque, D. (2012), The net generation: its impact on the business landscape, *Strategic Direction*, Vol. 9, pp. 3-5.

Eagly, A. and Crowley, M. (1986), Gender and helping behavior: A meta-analytic review of the social psychological literature, *Psychological Bulletin*, Vol. 100, pp. 283-308.

Fanslow, J. and Robinson, E. (2010), Help-seeking behaviors and reasons for help seeking reported by a representative sample of women victims of intimate partner violence in New Zealand, *Journal of Interpersonal Violence,* Vol. 25, No 5, pp. 929-951.

Goodman, L. A. (2022), Informal help-seeking in moments of acute danger: Intimate partner violence survivors' emergency outreach efforts and the forces that shape them, *Journal of Interpersonal Violence,* Vol. 38 pp. 4742-4767.

Gregory, A. C. (2017), "The edge to him was really, really nasty": abusive tactics used against informal supporters of domestic violence survivors, *Journal of Gender-Based Violence*, Vol. 1, No 1, pp. 61-77.

Gregory, A. C., Williamson, E. and Feder, G. (2017), The impact on informal supporters of domestic violence survivors: A systematic literature review, *Trauma, Violence,* and *Abuse*, Vol. 18, No 5, pp. 562-580.

Klein, R. (2012), Responding to Intimate Violence Against Women: *The Role of Informal Networks,* New York, Cambridge University Press.

Liddon, L., Kingerlee, R. and Barry, J. (2018), Gender differences in preferences for psychological treatment, coping strategies, and triggers to Help-Seeking, *The British journal of clinical psychology,* Vol. 57, No 1, pp. 42-58.

Mahalik, J. R., Good, G. E. and Englar-Carlson, M. (2003), Masculinity scripts, presenting concerns, and help seeking: implications for practice and training, *Professional Psychology-Research and Practice,* Vol. 34, pp. 123-131.

Rosen, L., Carrier, M. and Cheever, N. (2010), *Rewired: Understanding the iGeneration and the Way They Learn,* New York, Mac Millan.

Snowden, L. (1998), Racial difference in informal help seeking for mental health problems, *Journal of Community Psychology*, Vol. 26, No 5, pp. 429-438.

Sylaska, K. and Edwards, K. (2014), Disclosure of intimate partner violence to informal social support network members: A review of the literature, *Trauma Violence Abuse,* Vol. 15, No 1, pp. 3-21.

ΛΟΓΟΙ ΥΠΟ-ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΜΗ ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΑΣ ΤΗΣ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗΣ ΠΑΡΕΝΟΧΛΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αρετή Μαυρομμάτη – Λαγάνη,[α] Παρασκευή Τουρή[β]

[α] Υπότροφη 3ης Προκήρυξης για Υποψήφιους Διδάκτορες ΕΛΙΔΕΚ/ Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
[β] Μέλος ΕΤΕΠ/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, η οποία πλήττει κυρίως τις γυναίκες, έχει αναγνωρισθεί και στην Ελλάδα, ως ένα μεγάλο εμπόδιο στην πορεία προς την ισότητα. Το νομικό πλαίσιο, το οποίο στοχεύει στην πρόληψη και την αντιμετώπιση της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, εμπλουτίστηκε πρόσφατα και θεωρητικά χαρακτηρίζεται επαρκές για την διευκόλυνση των καταγγελιών των περιστατικών. Η εισήγησή μας θα παρουσιάσει τα αποτελέσματα πρόσφατης έρευνας, η οποία διενεργήθηκε από το Πάντειο Πανεπιστήμιο, στο πλαίσιο του προγράμματος Safe at Work της ActionAid. Η έρευνα εστίασε στην αναζήτηση των λόγων της υποκαταγγελίας και της απόσυρσης καταγγελιών των περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία. Στο πλαίσιο της έρευνας πραγματοποιήθηκαν δέκα ημιδομημένες ποιοτικές συνεντεύξεις με άτομα που έχουν ενεργή δράση στο πεδίο (πληροφορήτριες και πληροφορητές - κλειδιά), είτε ως νομικοί και εκπρόσωποι θεσμών που δέχονται καταγγελίες, είτε ως άτομα με συνδικαλιστική ή φεμινιστική δράση. Συμπληρωματικά, πραγματοποιήθηκε μία συζήτηση στο πλαίσιο ομάδας εστίασης με νομικούς που εργάζονται στο πεδίο. Κύρια συμπεράσματα της έρευνας είναι ότι βασικοί λόγοι αποφυγής καταγγελίας της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία είναι ο φόβος των αντιποίνων και του στιγματισμού, η δευτερογενής θυματοποίηση από το εργασιακό περιβάλλον, η έλλειψη ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης γύρω από το φαινόμενο και οι περίπλοκες διαδικασίες καταγγελίας.

Λέξεις Κλειδιά: Σεξουαλική Παρενόχληση στην Εργασία, Λόγοι Υποαναφοράς, Αποφυγή Καταγγελίας, Εργασιακό Περιβάλλον, Συνεντεύξεις με Πληροφορήτριες και Πληροφορητές-Κλειδιά

FACTORS CONTRIBUTING TO UNDER-REPORTING AND FAILURE TO REPORT SEXUAL HARASSMENT IN THE WORKPLACE

Aretí Mavrommati – Lagani,[α] Paraskevi Touri[β]

[α] 3rd Call for PhD Candidates HRFI fellow/ Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences
[β] Special Technical Laboratory Personnel /Gender Studies Laboratory of Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

In recent years, sexual harassment in the workplace, predominantly impacting women, has been acknowledged in Greece as a significant impediment towards attaining equality. The legal

framework aimed at preventing and addressing sexual harassment in the workplace has recently been enriched and, in theory, is considered adequate for facilitating the reporting of incidents. Our presentation draws on a recent study carried out by Panteion University as part of ActionAid's Safe at Work program. The research focused on investigating the reasons for underreporting and the withdrawal of complaints regarding incidents of sexual harassment in the workplace. As part of the research, ten semi-structured qualitative interviews were conducted with individuals who are active in the field (key informants), either as lawyers and representatives of institutions that receive complaints or as individuals involved in labour unions or feminist activities. Additionally, a discussion was held with a focus group of lawyers working in the field. The main conclusions of the research are that the primary reasons for avoiding reporting sexual harassment at work are the fear of retaliation and stigmatisation, secondary victimisation by the work environment, the lack of information and awareness around the phenomenon and the complex reporting procedures.

Keywords: Sexual Harassment at Work, Reasons for Underreporting, Avoidance Complaint, Work Environment, Interviews with Informants and Informers-keys

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο αποτελεί περίληψη της έρευνας που διενεργήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος Safe at Work και αφορμή για την υλοποίησή της αποτέλεσε η εμπειρία που προέκυψε από την υπηρεσία Speak Out της ActionAid, η οποία λειτούργησε στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος.[1] Η υπηρεσία Speak out, η οποία παρείχε δωρεάν νομική συμβουλευτική σε γυναίκες που έχουν παρενοχληθεί σεξουαλικά στην εργασία τους, προσφέρθηκε σε μορφή διαδικτυακής πλατφόρμας για την υποδοχή καταγγελιών. Ύστερα από επικοινωνία με την πλατφόρμα, η νομική ομάδα επικοινωνούσε με την καταγγέλουσα και εφόσον η ίδια το επιθυμούσε, μπορούσε να συμμετάσχει σε συνεδρίες εξ αποστάσεως, με νομική συμβουλευτική. Επίσης, δινόταν η δυνατότητα για δωρεάν διαμεσολάβηση ή εκπροσώπηση της υπόθεσης ενώπιον της δικαιοσύνης. Από την αρχή της λειτουργίας της (Ιανουάριος 2022), η πλατφόρμα δέχτηκε περίπου 100 καταγγελίες, από τις οποίες οι περισσότερες συνιστούσαν περιστατικό σεξουαλικής παρενόχλησης, ωστόσο μόνο μία ακολούθησε την νομική οδό.

Η υποκαταγγελία των περιστατικών της έμφυλης βίας γενικά αλλά και ειδικά της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία επιβεβαιώνεται από την βιβλιογραφία ως ένα σημαντικό σε έκταση φαινόμενο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην έκθεση αξιολόγησης της GREVIO[2] για την Ελλάδα, η οποία δημοσιεύτηκε τον Νοέμβριο του 2023 γίνεται ξεχωριστή αναφορά στα χαμηλά ποσοστά των καταγγελιών σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία και τους λόγους υποαναφοράς (GREVIO 2023: 31).

Η ερευνητική ομάδα θεώρησε σκόπιμο να διερευνήσει τους λόγους της μη προσφυγής στη δικαιοσύνη, αλλά και της υποαναφοράς των περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, και διενήργησε μία μικρής κλίμακας έρευνα με πληροφορήτριες και πληροφορητές κλειδιά. Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας κρίθηκε σημαντικό να εξεταστεί ο αντίκτυπος που είχαν η κύρωση της Σύμβασης 190 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας από τη χώρα μας με το νόμο 4808/2021[3] και η ανάδυση του

ελληνικού #MeToo αναφορικά με τις καταγγελίες σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο της εργασίας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας είναι ένα επίμονο και διαδεδομένο πρόβλημα που συχνά περνάει απαρατήρητο, με σημαντικές συνέπειες τόσο για τα άτομα όσο και για τους χώρους εργασίας. Ενώ έχουν διεξαχθεί πολλές μελέτες για αυτό το ζήτημα, υπάρχει μια ανησυχητική τάση υποαναφοράς με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε τις πραγματικές διαστάσεις του φαινομένου. Με άλλα λόγια η υποκαταγραφή οδηγεί σε υποτίμηση της πραγματικής διάστασης του φαινομένου (Gruber 1990). Παράλληλα, μέσα από την υποκαταγραφή και την έμμεση αδιαφορία για το φαινόμενο της σεξουαλικής παρενόχλησης, η συμπεριφορά καταλήγει να θεωρείται αναμενόμενη σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον, καθιστώντας τα άτομα λιγότερο πιθανό να την αναγνωρίσουν και να την αναφέρουν (Bagilhole and Woodward 1995). Ένας από τους κύριους παράγοντες που συμβάλλουν στην υποκαταγραφή είναι ο φόβος των αρνητικών συνεπειών, καθώς τα θύματα μπορεί να είναι απρόθυμα να προχωρήσουν σε καταγγελία λόγω ανησυχιών για την ασφάλεια της εργασίας τους, την εκδίκηση ή τις συνέπειες που θα έχει η καταγραφή του περιστατικού στην επαγγελματική τους ζωή (Cortina and Leskinen 2013). Αυτό δε το συναίσθημα αδυναμίας επιδεινώνεται από τις άνισες σχέσεις εξουσίας που υπάρχουν σε πολλούς χώρους εργασίας, όπου οι δράστες μπορεί να κατέχουν ανώτερες θέσεις από τα θύματά τους (Cortina and Leskinen 2013).

Επιπλέον, ορισμένες έρευνες μπορεί να υποτιμούν την έκταση της σεξουαλικής παρενόχλησης λόγω μεθοδολογικών περιορισμών, όπως η μη τήρηση των τυπικών και έγκυρων πρακτικών για την καταγραφή της σεξουαλικής παρενόχλησης (Ilies et al. 2003). Πρόσφατη έρευνα των Dahl και Keppner (2021) στις ΗΠΑ συνδέουν το δισταγμό αναφοράς της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία με τις συνθήκες στην αγορά εργασίας. Αντίστοιχα, οι Juban και Wallace (2005) συνδέουν την αύξηση της ανεργίας με τη μείωση των καταγγελιών σεξουαλικής παρενόχλησης, λόγω της εργασιακής επισφάλειας και της ανάγκης επιβίωσης των εργαζομένων. Άλλες έρευνες δείχνουν ότι βασικό αίτιο είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς και στις εσωτερικές διαδικασίες που ακολουθούνται στο χώρο εργασίας (Mac Dermott 2020). Επιμέρους λόγοι μπορεί να είναι η έλλειψη γνώσης των εργαζομένων για τις διαδικασίες που πρέπει να ακολουθήσουν (Zeidan et al. 2022).

Ένας άλλος παράγοντας που μπορεί να οδηγήσει σε υποκαταγραφή είναι η συχνότητα της εκδήλωσης της σεξουαλικής παρενόχλησης σε ορισμένα εργασιακά περιβάλλοντα. Ορισμένες μελέτες έχουν διαπιστώσει ότι οι γυναίκες στον ακαδημαϊκό χώρο, για παράδειγμα, αντιλαμβάνονται την σεξουαλική παρενόχληση ως «επαγγελματικό κίνδυνο» και μπορεί να μην την αναφέρουν λόγω έλλειψης υποστήριξης από θεσμικά όργανα ή της πεποίθησης ότι είναι ένα κοινό και αναπόφευκτο στοιχείο του επαγγέλματός τους. Αυτή η οργανωσιακή κουλτούρα σιωπής μπορεί να διαιωνίσει το πρόβλημα και να δυσκολέψει ακόμη περισσότερο τα θύματα να μιλήσουν (Bagilhole and Woodward 1995). Γενικότεροι παράγοντες που μπορεί να επιτείνουν την μη αναφορά της σεξουαλικής παρενόχλησης είναι ο φόβος για αρνητικές συνέπειες και εκδίκηση του θύτη σε βάρος του θύματος, όπως συμπεριφορές που προσιδιάζουν σε αντίποινα μετά την αναφορά του

φαινομένου (Miller 2017). Παράλληλα, οι ανισορροπίες εξουσίας στον χώρο εργασίας, όπου οι δράστες μπορεί να κατέχουν θέσεις εξουσίας, μπορούν να επιδεινώσουν αυτόν τον φόβο. Ταυτόχρονα, σε ορισμένα εργασιακά περιβάλλοντα, η σεξουαλική παρενόχληση κανονικοποιείται, οδηγώντας τα θύματα να πιστεύουν ότι είναι μια αναπόφευκτη πτυχή του επαγγέλματός τους (Bagilhole and Woodward 1995).

Θα πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας ότι η σεξουαλική παρενόχληση μπορεί να επηρεάσει οποιοδήποτε εργαζόμενο άτομο, όμως ορισμένες ομάδες μπορεί παρουσιάζουν αυξημένο κίνδυνο. Για παράδειγμα, οι γυναίκες σύμφωνα με την έρευνα πλήττονται δυσανάλογα από την σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας (Magley et al. 1999). Αντίστοιχα, μαύρες γυναίκες ή όσες ανήκουν σε εθνοτικές μειονότητες ή περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες μπορεί να αντιμετωπίζουν αυξημένο κίνδυνο σεξουαλικής παρενόχλησης (Rossie et al. 2018, Wyatt and Riederle 1995). Παράλληλα, θετικό είναι ότι, ενδεχομένως και υπό την επιρροή του κινήματος Metoo οι γυναίκες της γενιάς των Millennials και οι γυναίκες της γενιάς Χ υποβάλλουν περισσότερες καταγγελίες σεξουαλικής παρενόχλησης από τις γυναίκες της γενιάς των Baby Boomers, υποδηλώνοντας μια πιθανή διαφορά στην αναφορά ή την εμπειρία της παρενόχλησης ανάλογα με την ηλικία (Rossie et al. 2018). Αντίστοιχα, εργαζόμενες στην εστίαση φαίνεται ότι βρίσκονται επίσης εκτεθειμένες σε πιθανό κίνδυνο σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, όπως έδειξε και έρευνα της Actionaid (Παπαγιαννοπούλου κ.ά. 2020). Επιπλέον, εργαζόμενες και εργαζόμενοι στο στρατό είναι πολύ πιθανό να αναφέρουν σχετικές εμπειρίες, ενώ είναι πιθανό να παρενοχλούνται και να βιώνουν με μεγαλύτερη συχνότητα αντίστοιχες εμπειρίες (Magley et al. 1999).
Η υπάρχουσα έρευνα δεν εξετάζει άμεσα αν οι φτωχότερες γυναίκες είναι πιο πιθανό να υποστούν σεξουαλική παρενόχληση, αλλά είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη η πιθανή διασταύρωση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης και της ευαλωτότητας ορισμένων εργαζόμενων. Παράγοντες όπως η επισφαλής απασχόληση, η περιορισμένη πρόσβαση σε νομική βοήθεια και η μεγαλύτερη εξάρτηση από μια συγκεκριμένη εργασία, μπορεί να αυξήσουν τον κίνδυνο παρενόχλησης και να μειώσουν την πιθανότητα αναφοράς για άτομα που ανήκουν σε χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Ενώ η έρευνα δείχνει σταθερά ότι οι γυναίκες πλήττονται δυσανάλογα από την σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας (Cortina and Leskinen 2013), η σχέση μεταξύ κοινωνικοοικονομικής κατάστασης και παρενόχλησης είναι περίπλοκη. Ορισμένες πηγές υποστηρίζουν ότι παράγοντες που σχετίζονται με χαμηλότερο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο μπορεί να αυξήσουν την ευαλωτότητα στην παρενόχληση και να μειώσουν την πιθανότητα αναφοράς.

Για παράδειγμα, οι γυναίκες σε χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα μπορεί να είναι πιο πιθανό να εργάζονται σε επισφαλείς συνθήκες εργασίας (Almas et al. 2022) με λιγότερες νομικές προστασίες ή επιλογές αποκατάστασης. Οι εργαζόμενες είναι πιθανό να είναι εξαρτημένες σε μεγαλύτερο βαθμό από μια συγκεκριμένη εργασία, καθιστώντας τις πιο ευάλωτες και λιγότερο πρόθυμες να αναφέρουν την παρενόχληση από φόβο μήπως χάσουν το εισόδημά τους. Παράλληλα, έρευνα της Hart (2019) έδειξε ότι η πιθανή καταγγελία σεξουαλικής παρενόχλησης μπορεί να στοιχίσει στις εργαζόμενες μία προαγωγή. Τέλος, οι Tinkler και Zhao (2019) αναφέρουν ότι άνισες σχέσεις εξουσίας στον χώρο εργασίας μπορεί να επιδεινωθούν από τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες.

Στην Ελλάδα, σύμφωνα με έρευνα, καταγράφηκε ότι το 85% των γυναικών είχε εμπειρία κάποιου είδους παρενοχλητικής συμπεριφοράς στην εργασία του (Παπαγιαννοπούλου κ.ά. 2020). Παράλληλα, μόνο το 6% των γυναικών που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση κατήγγειλαν επίσημα το περιστατικό σε αρμόδιο φορέα (π.χ. Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας ή αστυνομία) σύμφωνα με την έρευνα της ActionAid (Παπαγιανοπούλου κ.ά. 2020). Αντίστοιχα, 2 στις 5 γυναίκες (ποσοστό 42,6%), που συμμετείχαν σε πρόσφατη έρευνα του ΕΚΚΕ για την έμφυλη βία, είχαν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση κατά τη διάρκεια της εργασίας τους (Παπαδόπουλος κ.ά. 2023). Σύμφωνα δε με στοιχεία της δεκαετίας 2011 - 2022, 26% των αναφορών προς τον Συνήγορο του Πολίτη ανακλήθηκαν, με το 30% των ανακλήσεων να αφορούν τον ιδιωτικό και το 20% το δημόσιο τομέα (Λυκοβαρδή κ.ά. 2023: 34).

Ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της έρευνας ήταν να διαπιστώσουμε για ποιους λόγους οι εργαζόμενες δεν προχωρούν σε καταγγελία προηγούμενης σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία τους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θέλαμε να διερευνήσουμε: α) Αν η καταγγελία/αναφορά συνδέεται με το μορφωτικό επίπεδο, τη θέση στην ιεραρχία ή άλλους παράγοντες; Ποιο το προφίλ των γυναικών που καταγγέλλουν; β) Για ποιους λόγους μία γυναίκα που θα απευθυνθεί σε συμβουλευτική υπηρεσία δεν θα συνεχίσει με την καταγγελία δια μέσου της νομικής οδού; γ) Για ποιους άλλους λόγους μία εργαζόμενη θα αποσύρει μία καταγγελία; δ) Αν γεγονότα, όπως το «ελληνικό #MeToo» και η υπογραφή της Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας 190 από τη χώρα μας, ευνόησαν την αύξηση των καταγγελιών και το να έρθουν στο φως περισσότερα περιστατικά; ε) Ποια είναι η εμπειρία των ειδικών από καταγγελίες που τελικά ακολούθησαν την νομική οδό; στ) Τι προτείνουν οι νομικοί και όσες/οι εργάζονται στο πεδίο της συμβουλευτικής για την ενδυνάμωση των ατόμων προκειμένου να μπορούν να καταγγείλουν αντίστοιχες συμπεριφορές και περιστατικά;

Μεθοδολογία

Η έρευνα βασίστηκε στην μέθοδο των συνεντεύξεων με πληροφορητές – κλειδιά (Bogner et al. 2009). Περισσότερες λεπτομέρειες και βιβλιογραφία μπορείτε να βρείτε στο πλήρες κείμενο της έρευνας (Μαυρομμάτη - Λαγάνη και Τουρή 2024). Τα άτομα που έλαβαν μέρος ήταν κυρίως νομικοί με εμπειρία στη διαχείριση παρόμοιων υποθέσεων, εργαζόμενες σε μηχανισμούς υποστήριξης και υποδοχής αντίστοιχων καταγγελιών και εργαζόμενες με συνδικαλιστική και φεμινιστική δράση. Οι 10 συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν το διάστημα από 17 Οκτωβρίου έως 3 Δεκεμβρίου 2023 διαδικτυακά, μέσω της πλατφόρμας τηλεδιασκέψεων ZOOM και είχαν μέγιστη διάρκεια τα 90 λεπτά και ελάχιστη διάρκεια τα 45 λεπτά της ώρας. Σε όλες τις συνεντεύξεις, αλλά και στην ομάδα εστίασης, τηρήθηκε αρχείο μαγνητοφώνησης της συζήτησης μετά από προηγούμενη συναίνεση των συμμετεχουσών/συμμετεχόντων. Για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων χρησιμοποιήθηκε ένας οδηγός συνέντευξης με κάποιες εισαγωγικές ερωτήσεις σχετικά με το έργο και τη δράση των οργανισμών/φορέων στους οποίους απευθυνθήκαμε και ένας κεντρικός άξονας ερωτήσεων σχετικά με τους λόγους υπό-καταγραφής της σεξουαλικής παρενόχλησης. Οι τρεις βασικές θεματικές των ερωτήσεων ήταν: α) οι λόγοι υποκαταγραφής και υποκαταγγελίας της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, β) αν μετά από γεγονότα όπως το #MeToo και την υπογραφή της Διεθνούς

Σύμβασης Εργασίας 190 αυξήθηκαν οι καταγγελίες και γ) ποιες είναι οι προτάσεις των εκπροσώπων για την αντιμετώπιση του φαινομένου της υποκαταγραφής της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία και της ενδυνάμωσης των εργαζόμενων γυναικών.

Η ομάδα εστιασμένης συζήτησης από την άλλη συμπεριέλαβε 5 δικηγόρους (άνδρες και γυναίκες) που είχαν επαγγελματική εμπειρία πάνω στο θέμα και επικεντρώθηκε στις τρεις βασικές θεματικές της έρευνας που αναφέρθηκαν παραπάνω: α) τους κύριους λόγους υποκαταγραφής του φαινομένου και τι είναι αυτό που αποτρέπει τις γυναίκες να προχωρήσουν σε καταγγελία κατά προηγούμενης παρενόχλησης στην εργασία, β) το αν γεγονότα όπως το MeToo και η κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης 190 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας με το νόμο 4808/2021 από τη χώρα μας, αύξησαν τις καταγγελίες και γ) ποιες είναι οι προτάσεις για την αντιμετώπιση των λόγων υποκαταγραφής και την ενδυνάμωση των γυναικών προκειμένου να καταγγείλουν περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης.

Αρχικά, σχετικά με το προφίλ των καταγγελλουσών, συμμετέχουσα από την ομάδα εστίασης σημείωσε ότι δεν υφίστανται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά για τις εργαζόμενες που δέχονται σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία και απευθύνονται στην υπηρεσία της. Ωστόσο, η εμπειρία άλλων ερωτωμένων ανέδειξε ότι υπάρχουν κάποια χαρακτηριστικά που συναντούσαν πιο συχνά. Οι περισσότερες γυναίκες, οι οποίες απευθύνθηκαν στους δικούς τους φορείς/υπηρεσίες/συλλογικότητες ήταν νεότερες σε ηλικία ή σε χαμηλότερες ιεραρχικά θέσεις από τους θύτες, πολλές φορές εμφάνιζαν πολλαπλά χαρακτηριστικά ευαλωτότητας και βρίσκονταν σε επισφαλείς θέσεις εργασίας (π.χ. εστίαση). Το τελευταίο χαρακτηριστικό, δηλαδή αυτό της επισφάλειας, δεν σημαίνει ότι σεξουαλική παρενόχληση δεν υφίστανται και γυναίκες που απασχολούνται στον δημόσιο τομέα με καθεστώς μονιμότητας, όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, αλλά και πρόσφατη έρευνα του Κοινωνικού Πολύκεντρου της ΑΔΕΔΥ (Στρατηγάκη κ.ά. 2022).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι παρόλο που σύμφωνα με το άρθρο 10 του Ν.4808/2021 απαγορεύονται τα αντίποινα σε βάρος του θιγόμενου προσώπου, ο πιο συχνός λόγος σύμφωνα με τις συνεντεύξεις, για τον οποίο οι γυναίκες δεν καταγγέλλουν και σε πολλές περιπτώσεις δεν αναφέρουν καν, την εμπειρία σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία τους, είναι ο φόβος των αντιποίνων στο εργασιακό τους περιβάλλον.

Για τις εργαζόμενες στον ιδιωτικό τομέα, αποτρεπτικός παράγοντας είναι ο κίνδυνος απώλειας της εργασίας τους, ειδικότερα αν ο καταγγελλόμενος είναι σε ιεραρχικά ανώτερες θέσεις. Πιθανά άλλα αντίποινα είναι: η δημιουργία αρνητικού κλίματος απέναντι στην καταγγέλλουσα, η άσκηση ηθικής παρενόχλησης από τον καταγγελλόμενο και τους/τις συναδέλφους/συναδέλφισσες και η γενικότερη στοχοποίηση της εργαζόμενης από το επαγγελματικό της περιβάλλον. Για τις εργαζόμενες στον δημόσιο τομέα, αν από την σχέση εργασίας δεν προκύπτει δυνατότητα απόλυσης, πιθανά αντίποινα είναι: η αρνητική αξιολόγηση, αφαίρεση καθηκόντων, καθυστέρηση στις

διαδικασίες εξέλιξης και οι δυσμενείς μεταθέσεις. Αντίστοιχα, υπάρχει ο φόβος για στοχοποίηση και δημιουργία εχθρικού περιβάλλοντος από συναδέλφους.

Πολλές συμμετέχουσες θεωρούν ότι πρέπει να υπάρξουν σημαντικές αλλαγές στην ίδια την αγορά εργασίας προκείμενου να αντιμετωπιστούν τα φαινόμενα της υποκαταγραφής και της υποκαταγγελίας, αλλά και της ίδιας της σεξουαλικής παρενόχλησης. Θα πρέπει, λοιπόν, να υπάρξουν παρεμβάσεις που θα διευκολύνουν την πρόσβαση των γυναικών στις θέσεις διοίκησης, θα άρουν τις έμφυλες ανισότητες στις αμοιβές, θα ελαχιστοποιήσουν την ανεργία, την επισφάλεια και τις ελαστικές σχέσεις εργασίας δημιουργώντας σημαντικές προϋποθέσεις για ένα ενδεχομένως ευνοϊκότερο περιβάλλον για τις γυναίκες που θέλουν να καταγγείλουν ή απλώς να αναφέρουν παρενοχλητικά περιστατικά.

Όπως ανέφεραν οι περισσότερες συμμετέχουσες, ο στιγματισμός που ακολουθεί τις γυναίκες μετά από μία καταγγελία σεξουαλικής παρενόχλησης είναι ένας ακόμη σημαντικός αποτρεπτικός παράγοντας. Είναι κυρίαρχες οι κοινωνικές πεποιθήσεις που αποδίδουν ευθύνη στην καταγγέλλουσα. Έτσι, οι γυναίκες αντιμετωπίζονται πολλές φορές με καχυποψία είτε για τα κίνητρά τους είτε για την ορθή τους κρίση σχετικά με το ότι η συμπεριφορά που κατήγγειλαν συνιστά πράγματι σεξουαλική παρενόχληση.

Πέρα από το εργασιακό, το ευρύτερο κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον των καταγγελλουσών, είναι πιθανό να μην τις υποστηρίξει. Αυτή η έλλειψη υποστήριξης, αλλά και εμπιστοσύνης στους θεσμούς είναι επίσης σημαντικοί παράγοντες που οδηγούν τις γυναίκες είτε να μην καταγγέλλουν είτε ακόμη και να ανακαλούν καταγγελίες. Σε άλλες περιπτώσεις, η εργαζόμενη μπορεί να έρθει σε ιδιωτική συμφωνία με το θύτη και να αποσύρει την καταγγελία, χωρίς ωστόσο να υφίσταται σε αυτή την περίπτωση έλεγχος για το αν ασκήθηκαν πιέσεις απέναντι στο θύμα ή εάν ο θύτης συμμορφώθηκε.

Υπάρχουν περιπτώσεις που προχώρησαν από το στάδιο της εσωτερικής καταγραφής στην καταγγελία και την εμπλοκή είτε της Επιθεώρησης Εργασίας για υποθέσεις στον ιδιωτικό τομέα, είτε του Συνηγόρου του Πολίτη. Πρόκειται για δύο Ανεξάρτητες Αρχές που δέχονται καταγγελίες για σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία και σε αρκετές περιπτώσεις συνεργάζονται μεταξύ τους. Όπως προέκυψε από τις συνεντεύξεις, αλλά και από τις απολογιστικές εκθέσεις των δύο φορέων, οι διαδικασίες που ακολουθούνται είναι χρονοβόρες, γραφειοκρατικές και πολλές φορές καταλήγουν σε συμβιβασμό των δύο μερών ή ανάκληση των καταγγελιών χωρίς να επιτευχθεί κάποιου είδους δικαίωση για τα άτομα που έχουν προχωρήσει στην καταγγελία.

Ακόμη και με αυτά τα εμπόδια μία συμμετέχουσα παρατήρησε ότι μία αναφορά στους αρμόδιους φορείς διερεύνησης σχετικών καταγγελιών μπορεί να διευκολύνει ένα μελλοντικό δικαστήριο για την καταγγέλλουσα, ενώ υπήρξε και δικαστήριο που υιοθέτησε το σχετικό πόρισμα που είχε εκδοθεί από αντίστοιχη υπηρεσία διερεύνησης υπέρ της καταγγέλλουσας. Σημαντικά εμπόδια στις διαδικασίες είναι επίσης: α) το χρονικό διάστημα παραγραφής του αδικήματος και β) η δυσκολία προσκόμισης αποδεικτικών στοιχείων και μαρτύρων. Οι τρεις μήνες είναι ένα μικρό διάστημα για μία εργαζόμενη, προκειμένου να συνειδητοποιήσει το αδίκημα και να κινήσει τις νομικές διαδικασίες. Όσον αφορά την δυσκολία προσκόμισης αποδεικτικών στοιχείων, αυτό

συμβαίνει επειδή σεξουαλικά παρενοχλητικές συμπεριφορές συνήθως συμβαίνουν ελλείψει παρουσίας τρίτων, ενώ ακόμα και αν υπάρχουν μάρτυρες δύσκολα καταθέτουν αν συνεχίζουν να εργάζονται στον ίδιο χώρο εργασίας. Επιπλέον, ακόμη και αν υφίστανται περισσότερα θύματα σε ένα χώρο, δύσκολα παίρνουν απόφαση να κινηθούν κατά του θύτη λόγω του φόβου αντιποίνων που προαναφέρθηκαν.

Από τις μαρτυρίες των ερωτωμένων προέκυψε ότι υπάρχουν σημαντικά κενά πληροφόρησης γύρω από τις διαδικασίες αντιμετώπισης της σεξουαλικής παρενόχλησης γενικά και στην εργασία ειδικότερα. Πολλές εργαζόμενες δεν αντιλαμβάνονται εγκαίρως ότι η συμπεριφορά που υφίστανται είναι παρενοχλητική. Επιπλέον, κάποιες γυναίκες, δεν γνωρίζουν τα δικαιώματά τους και την προστασία που τους προσφέρει το νομικό πλαίσιο.

Τέλος, εκπρόσωπος φορέα, συνέδεσε το φαινόμενο της υποκαταγραφής με ακόμη έναν παράγοντα που σχετίζεται με την επιχειρηματική κουλτούρα, αλλά και το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, οι οποίες δεν έχουν τους οικονομικούς πόρους και το προσωπικό που θα μπορούσε να αναλάβει την λεπτομερή καταγραφή των περιστατικών και την έκβασή τους. Αρκετές δε συμμετέχουσες έκαναν ειδική μνεία στον ρόλο που πρέπει να αναλάβουν οι ίδιες οι επιχειρήσεις αλλά και τα συνδικάτα. Οι επιχειρήσεις/φορείς θα πρέπει σε συνεργασία με τις/τους εργαζόμενες/νους να συνδιαμορφώσουν τις διαδικασίες υποβολής αναφορών και καταγγελιών. Η μη καταγγελία περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης δεν σημαίνει ότι δεν συμβαίνουν και η κάλυψή τους συντηρεί ένα εκφοβιστικό και επιζήμιο για την παραγωγικότητα των εργαζομένων εργασιακό κλίμα.

Κλείνοντας, σε σχέση με τα ορόσημα του ελληνικού #MeToo και της υπογραφής της Σύμβασης 190 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, καταλήξαμε ότι το #MeToo είχε γενικότερα θετική επιρροή ως προς την ενημέρωση και την ευαισθητοποίηση ενός μέρους της κοινωνίας για το θέμα της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, όμως η επιρροή του δεν συνδέεται με αύξηση του αριθμού των καταγγελιών. Αντίστοιχα, η κύρωση της Σύμβασης 190 βελτίωσε το υπάρχον νομικό οπλοστάσιο, έδωσε τη δυνατότητα σε φορείς, επιχειρήσεις και εργαζόμενους/ες, ΜΚΟ, νομικούς και δικαστικούς να μπορούν να προσδιορίζουν το φαινόμενο και τις σχετικές διαδικασίες καταγγελιών, αλλά η επίδραση του Νόμου δεν αποτυπώθηκε ούτε στον αριθμό των καταγγελιών ούτε των δικαστικών αποφάσεων μέχρι στιγμής. Μένει, ωστόσο, να παρακολουθήσουμε τον αντίκτυπο του νέου νόμου στο μέλλον.

Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, οι παράγοντες που επηρεάζουν άμεσα σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω το μικρό ποσοστό καταγγελιών ή την απόσυρση καταγγελιών που αφορούν περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης είναι το κοινωνικό στίγμα που ακολουθεί τις καταγγέλλουσες και η αγκίστρωση σε κοινωνικές πεποιθήσεις που δικαιολογούν τον θύτη και ρίχνουν την ευθύνη στο θύμα. Επίσης, αρνητικά επηρεάζει η περαιτέρω στοχοποίηση των εργαζομένων που καταγγέλλουν την σεξουαλική παρενόχληση και πιθανές αρνητικές συνέπειες, όπως η ηθική παρενόχληση, η αρνητική αξιολόγηση και ο κίνδυνος δυσμενούς μετάθεσης (στο δημόσιο) ή απόλυσης από την εργασία. Επιπλέον, άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν όσες εργαζόμενες έχουν υποστεί παρενόχληση είναι

η δυσκολία εύρεσης στοιχείων και μαρτύρων για όσα συνέβησαν, καθώς και το οικονομικό κόστος της νομικής διαδικασίας. Περαιτέρω νομικά εμπόδια είναι η σύντομη παραγραφή του αδικήματος, η έλλειψη της αντιστροφής του βάρους απόδειξης στην ποινική διαδικασία και ο μεγάλος χρόνος αναμονής για την ολοκλήρωση ενός δικαστηρίου. Τέλος, αποθαρρυντικές είναι για κάποιες καταγγέλουσες οι περιορισμένες ποινές που υφίστανται για τους θύτες, καθώς πολλές εργαζόμενες αισθάνονται ότι δεν δικαιώνονται σε ικανοποιητικό βαθμό συγκριτικά με αυτό που τους συνέβη.

Στην τρίτη θεματική της έρευνας για τις προτάσεις αντιμετώπισης της υποκαταγραφής και της υποκαταγγελίας των περιστατικών της σεξουαλικής παρενόχλησης, οι ερωτώμενες/οι εστίασαν στην ανάγκη βελτίωσης των υπάρχοντων θεσμών και μηχανισμών υποδοχής αναφορών. Ανέφεραν ότι υπάρχει υποστελέχωση των ανεξάρτητων αρχών του Συνηγόρου του Πολίτη και της Επιθεώρησης Εργασίας, γεγονός που δυσχεραίνει και καθυστερεί την ολοκλήρωση των διαδικασιών διερεύνησης των υποθέσεων. Η κριτική για την λειτουργία των προαναφερθέντων αρχών γίνεται και στους περιορισμούς που έχουν ως προς την επιβολή προστίμων και αυστηρών κυρώσεων, ακόμη και αν το πόρισμά τους επιβεβαιώνει την καταγγελία με αποτέλεσμα οι καταγγέλλουσες να μην δικαιώνονται στο βαθμό που θα ήλπιζαν.

Η επιμόρφωση και ευαισθητοποίηση των στελεχών των φορέων είναι μία ακόμη πρόταση προκειμένου να μην εφαρμόζουν την «στεγνή», όπως αναφέρουν, τήρηση των διαδικασιών που πολλές φορές επανατραυματίζουν την καταγγέλλουσα. Η επαναθυματοποίηση αναφέρθηκε κυρίως με αφορμή ότι σε κάποιες περιπτώσεις κλήθηκαν οι καταγγέλλουσες να αντιμετωπίσουν δια ζώσης τον θύτη στο πλαίσιο επίλυσης της εργατικής διαφοράς. Ενδεχομένως η ευαισθητοποίηση των στελεχών που διαχειρίζονται τις υποθέσεις θα βοηθήσει στην εκτίμηση και αξιοποίηση του αποδεικτικού υλικού που πολλές φορές αξιολογείται ως μη επαρκές με αποτέλεσμα να μην συνεχίζει η διαδικασία.

Είναι σημαντικό, για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της υποκαταγραφής, όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς να παρακολουθούν την εξέλιξη των υποθέσεων, ακόμη και όταν αυτές παραπέμπονται σε άλλες υπηρεσίες, καταλήγουν σε συμβιβασμό ή συστήνεται η προσφυγή σε δικαστήρια. Δράσεις ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης θα πρέπει να στοχεύουν στον γενικότερο πληθυσμό προκειμένου να καταρριφθούν κοινωνικοί μύθοι που επιρρίπτουν την ευθύνη στο θύμα και αντιμετωπίζουν όσες εργαζόμενες καταγγέλλουν καχύποπτα. Η ευαισθητοποίηση πρέπει να είναι διαρκής και να ενισχύεται από ερευνητικά δεδομένα που θα αποτυπώνουν την εξέλιξη του φαινομένου. Σημαντικό ρόλο σε αυτό, διαδραματίζουν και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και ο τρόπος που παρουσιάζουν τις σχετικές υποθέσεις. Σε σύνδεση με το τελευταίο στοιχείο, κάποιες ερωτώμενες εξέφρασαν την πεποίθηση ότι αυτό που θα ενθαρρύνει ουσιαστικά τις γυναίκες να καταγγείλουν είναι η είδηση της τιμωρίας των καταγγελλόμενων για σεξουαλική παρενόχληση, ειδικά στις περιπτώσεις που βρέθηκαν στο επίκεντρο της δημοσιότητας.

Πολλές/οι συμμετέχουσες/οντες θεωρούν ότι πρέπει να υπάρξουν σημαντικές αλλαγές στην ίδια την αγορά εργασίας προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα φαινόμενα της υποκαταγραφής και της υποκαταγγελίας, αλλά και της ίδιας της σεξουαλικής

παρενόχλησης. Θα πρέπει, λοιπόν, να υπάρξουν παρεμβάσεις που θα διευκολύνουν την πρόσβαση των γυναικών στις θέσεις διοίκησης, θα άρουν τις έμφυλες ανισότητες στις αμοιβές, θα ελαχιστοποιήσουν την ανεργία, την επισφάλεια και τις ελαστικές σχέσεις εργασίας, δημιουργώντας σημαντικές προϋποθέσεις για ένα ενδεχομένως ευνοϊκότερο περιβάλλον για τις γυναίκες που θέλουν να καταγγείλουν/αναφέρουν παρενοχλητικά περιστατικά.

Αρκετές συμμετέχουσες έκαναν ειδική μνεία στον ρόλο που πρέπει να αναλάβουν οι ίδιες οι επιχειρήσεις αλλά και τα συνδικάτα. Οι επιχειρήσεις/φορείς θα πρέπει σε συνεργασία με τις/τους εργαζόμενες/νους να συνδιαμορφώσουν τις διαδικασίες υποβολής αναφορών και καταγγελιών. Η μη καταγγελία περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης δεν σημαίνει ότι αυτά δεν υφίστανται, και η κάλυψή τους συντηρεί ένα εκφοβιστικό και επιζήμιο για την ασφάλεια των εργαζομένων κλίμα.

Αντίστοιχα, τα σωματεία και τα συνδικάτα θα πρέπει να παρακινούν και να στηρίζουν συμβολικά αλλά και εμπράκτως τις εργαζόμενες που ξεκινούν έναν δικαστικό αγώνα προβλέποντας, για παράδειγμα, από τους πόρους τους, την οικονομική τους ενίσχυση. Ακόμα, αρκετές/οι από τις/τους συμμετέχουσες/οντες μίλησαν για τη σημασία που έχει η οργάνωση και η συλλογική διεκδίκηση των εργαζομένων γύρω από το θέμα, αναφέροντας ότι η αντιμετώπιση της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία δεν θα έπρεπε να απασχολεί μόνο τον εργοδότη, όπως επιτάσσει ο νόμος 4808/2021.

Σημειώσεις

[1] Το έργο Safe at Work υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος Active citizens fund, με φορέα υλοποίησης την ActionAid και εταίρους: το Εργαστήριο Σπουδών Φύλου του Παντείου Πανεπιστημίου, τις Women On Top, τον Σύνδεσμο Διοίκησης Ανθρωπίνου Δυναμικού Ελλάδας και τη DATAWO. Χρηματοδοτείται από τον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο (ΕΟΧ) περιόδου 2014 – 2021.

[2] Αναφερόμαστε στην έκθεση της Επιτροπής GREVIO (2023), που δημοσιεύτηκε στο πλαίσιο αξιολόγησης των πολιτικών για την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών στη χώρα μας, σύμφωνα με τα όσα προβλέπει η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης.

[3] Ο Νόμος 4808/2021 θεσμοθετεί και ορίζει συγκεκριμένες υποχρεώσεις για την λήψη μέτρων για την πρόληψη και αντιμετώπιση της βίας και της παρενόχλησης στην εργασία, στον ιδιωτικό και δημόσιο φορέα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Παπαγιαννοπούλου, Μ., Κάσδαγλη, Σ. και Μουρτζάκη Μ. (2020), *Έρευνα: δεν είναι αυτή η δουλειά μας. Σεξουαλική Παρενόχληση των Γυναικών στην Εργασία: Εξετάζοντας τον κλάδο του επισιτισμού – τουρισμού*. ActionAid Ελλάς. Ανακτήθηκε από: http://notpartofourjob.actionaid.gr/public/ActionAid_Harassment- Report.pdf

Λυκοβαρδή, Κ., Αγγέλη, Χ., Βουτσίνου, Μ., Δεμοίρου, Η., Λεβέντη, Α., Μυτιληναίου Δ. και Σπύρος, Θ. (2023), *Ειδική έκθεση: Η παρενόχληση και η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία (Περίοδος αναφοράς 2011-2022),* Αθήνα, Συνήγορος του Πολίτη.

Μαυρομμάτη - Λαγάνη, Α. και Τουρή, Π. (2024), *Λόγοι Υπό-αναφοράς και μη προσφυγής στη δικαιοσύνη σε περιπτώσεις σεξουαλικής παρενόχλησης: διερεύνηση στο πεδίο*, Αθήνα, ActionAid και Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Παπαδόπουλος, Α. Γ., Καπέλλα, Α., Κονδύλη, Δ., Λιναρδής, Α., Παπαδούδης, Γ., Χατζηγιάννη, Α. και Θεοφίλη, Α. (2023*), Έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπροσωπικής βίας στην Ελλάδα (GBV-EL): Πρώτα αποτελέσματα της έρευνας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. https://doi.org/10.17903/30971.1

Στρατηγάκη, Μ., Μαυρομμάτη - Λαγάνη, Α., Χαραλάμπη, Α., Παπακωνσταντίνου, Χ. και Μιχαλοπούλου, Α. (2022), *Έρευνα για τη σεξουαλική παρενόχληση στον εργασιακό χώρο του δημόσιου τομέα*, Αθήνα, Κοινωνικό Πολύκεντρο. Ανακτήθηκε από: https://kpolykentro.gr/wp-content/uploads/2022/05/SEXUAL-HARASSMENT-

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Almas, A., Zahra, S. M. and Saddique, A. (2022), Coping Strategies Harassment and Perceived Insecurity; A Comparison Between Salesgirls and University Female Students. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, Vol. 12, No 3. https://doi.org/10.6007/ijarbss/v12-i3/12162

Bagilhole, B. and Woodward, H. (1995), An Occupational Hazard Warning: Academic life can seriously damage your health. An investigation of sexual harassment of women academics in a UK university, *British Journal of Sociology of Education*, Vol.16, No 1, pp. 37-51. https://doi.org/10.1080/0142569950160103

Bogner, A., Littig, B. and Menz, W. (2009), Introduction: Expert interview—An introduction to a new methodological debate, in A. Bogner, B. Littig, and W. Menz (eds.), *Interviewing experts*, Palgrave Macmillan, pp. 1-13.

Cortina, L. M. and Leskinen, E. A. (2013), Workplace Harassment Based on Sex: A Risk Factor for Women's Mental Health Problems, in A. Riecher-Rössler and C. García-Moreno (eds.), *Violence against Women and Mental Health*, Karger Publishers, pp. 139-147. https://doi.org/10.1159/000342028

Dahl, G. B. and Knepper, M. M. (2021), *Why is Workplace Sexual Harassment Underreported? The Value of Outside Options amid the Threat of Retaliation* [working paper], National Bureau of Economic Research. https://doi.org/10.3386/w29248

GREVIO (2023), *Baseline Evaluation Report Greece*. *Council of Europe*. https://rm.coe.int/grevio-s-baseline-evaluation-report-on-legislative-and-other-measures-/1680ad469d

Gruber, J. E. (1990), Methodological problems and policy implications in sexual harassment research, *Population Research and Policy*, No 9, pp. 235-254. https://doi.org/10.1007/BF00162837

Hart, C. G. (2019), The Penalties for Self-Reporting Sexual Harassment, *Gender & Society*, Vol. 33, No 4, pp. 534-559. https://doi.org/10.1177/0891243219842147

Ilies, R., Hauserman, N. R., Schwochau, S. and Stibal, J. (2003), Reported Incidence Rates of Work-Related Sexual Harassment in the United States: Using Meta-

Analysis to Explain Reported Rate Disparities, *Personnel Psychology*, Vol. 56, No 3, pp. 607-631. https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2003.tb00752.x

Juban, R. and Wallace, D. (2005), Sexual Harassment and the Unemployment Rate: Explaining the Under-Reporting of Sexual Harassment Claims, *Allied Academies International Conference. Academy of Organizational Culture, Communications and Conflict. Proceedings*, Vol. 10, No 2, p. 29. https://www.proquest.com/openview/b3d1090aa40e7bfc102b45dfbb6bc7fa/1?pq-origsite=gscholar&cbl=38769

MacDermott T. (2020), The under-reporting of sexual harassment in Australian workplaces: are organizational processes falling short? *Legal Studies*, Vol. 40, No 4, pp. 531-547. https://doi.org/10.1017/lst.2020.24

Magley, V. J., Waldo, C. R., Drasgow, F. and Fitzgerald, L. F. (1999), The Impact of Sexual Harassment on Military Personnel: Is It the Same for Men and Women? *Military Psychology*, Vol. 3, No 11, pp. 283-302. https://doi.org/10.1207/s15327876mp1103_5

Miller, C. C. (April 10, 2017), It's Not Just Fox: Why Women Don't Report Sexual Harassment, *New York Times*. https://www.nytimes.com/2017/04/10/upshot/its-not-just-fox-why-women-dont-report-sexual-harassment.html

Rossie, A., Tucker, J. and Patrick, K. (2018), *Out of the Shadows: An analysis of sexual harassment charges filed by working women*, Washington, National Women's Law Center. https://nwlc.org/wp-content/uploads/2018/08/SexualHarassmentReport.pdf

Tinkler, J. E. and Zhao, J. (2019), Sexual Harassment of Federal Employees: Gender, Leadership Status, and Organizational Tolerance for Abuses of Power, *Journal of Public Administration Research and Theory*, Vol. 30, No 3, pp. 349-364, https://doi.org/10.1093/jopart/muz037

Wyatt, G. E. and Riederle, M. (1995), The Prevalence and Context of Sexual Harassment Among African American and White American Women, *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 10, No 3, pp. 309-321. https://doi.org/10.1177/088626095010003005

Zeidan, A., Patel, J., Dys, G., Dean, L., Curt, A., Lin, M. P. and Samuels-Kalow, M. (2022), "Why bother?": Barriers to reporting gender and sexual harassment in emergency medicine, *Academic Emergency Medicine*, Vol. 29, No 9, pp. 1067-1077. https://doi.org/10.1111/acem.14544

ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΑΠΟΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ: ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΕ ΜΙΑ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ, ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΙΜΩΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΠΑΝΑΤΡΑΥΜΑΤΙΣΜΟ

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου[α]

[α] Κοινωνιολόγος/Εγκληματολόγος, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Από φεμινιστικές/διαθεματικές προσεγγίσεις αναδεικνύεται όλο και περισσότερο ότι το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης δεν ανταποκρίνεται επαρκώς στις ανάγκες πολλών επιζωσών έμφυλης/σεξουαλικής βίας, ιδιαίτερα όσων βιώνουν διασταυρούμενες μορφές διακρίσεων λόγω φύλου, εθνοτικής καταγωγής, αναπηρίας, σεξουαλικού προσανατολισμού κ.ά. Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση διαφαίνεται ότι πολλές επιζώσες –κατά την απεύθυνσή τους στους μηχανισμούς του ποινικού συστήματος– συχνά δεν λαμβάνουν προστασία και επαναθυματοποιούνται. Μολονότι είναι απαραίτητο να αντιμετωπιστούν όσα προβλήματα αναδύονται από το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, είναι εξίσου σημαντικό να ικανοποιηθούν οι ανάγκες των επιζωσών που αναζητούν άλλα συστήματα δικαιοσύνης και λογοδοσίας. Το κείμενο έχει ως βασικό αντικείμενο την ανάδειξη ορισμένων πρωτοβουλιών της μετασχηματιστικής δικαιοσύνης (transformative justice), οι οποίες βασίζονται στην κοινότητα και λειτουργούν εκτός (ή/και παράλληλα) του συστήματος της ανταποδοτικής ποινικής δικαιοσύνης. Επομένως, αναδύονται κρίσιμα ερωτήματα, όπως: Μπορεί η μετασχηματιστική δικαιοσύνη να στοχεύσει προς μια ευρύτερη συστημική αλλαγή για την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας; Μήπως, αντί να σκεφτόμαστε τις αντιστάσεις μας με όρους έμφυλης δικαιοσύνης είναι κρίσιμο να εστιάσουμε στη δικαιοσύνη με όρους φεμινιστικών αντιστάσεων; Τι δυνατότητες υπάρχουν για την προστασία της ζωής των γυναικών και ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων σε συνθήκες οδύνης και ευαλωτότητας; Υπάρχει περιθώριο εναλλακτικών φεμινιστικών συναρθρώσεων, γνώσεων και συλλογικών πρακτικών φροντίδας, επούλωσης και αλληλεγγύης;

Λέξεις Κλειδιά: Έμφυλη/ Σεξουαλική Βία, Φεμινισμός, Ανταποδοτική Δικαιοσύνη, Αποκαταστατική Δικαιοσύνη, Μετασχηματιστική Δικαιοσύνη

SYSTEMS AND PRACTICES OF RESPONDING TO GENDER-BASED VIOLENCE: THE RIGHT TO TRANSFORMATIVE JUSTICE, BEYOND PUNISHMENT AND RETRAUMATIZATION

Matina Papagiannopoulou[α]

[α] Sociologist/Criminologist, Panteion University

Abstract

Feminist/intersectional approaches increasingly demonstrate that the criminal justice system does not adequately meet the needs of many survivors of gender-based/sexual violence, particularly those who experience intersecting forms of discrimination based on gender, ethnicity, disability, sexual orientation, etc. The literature review shows that many survivors –when they address to the mechanisms of the criminal justice system– often do not receive

protection and are re-victimized. While it is necessary to address the problems that arise from the criminal justice system, it is equally important to meet the needs of survivors who seek other systems of justice and accountability. The main objective of the text is to highlight some transformative justice initiatives that have responded to these demands for justice, developing community-based initiatives that operate outside (and/or in parallel with) the retributive criminal justice system. Therefore, critical questions emerge, such as: Can transformative justice aim for a broader systemic change to address gender-based violence? Rather than thinking about our resistances in terms of gender justice, is it crucial to focus on justice in terms of feminist resistances? What possibilities exist for protecting the lives of women and LGBTQI+ people in conditions of suffering and vulnerability? Is there room for alternative feminist articulations, knowledge and collective practices of care, healing and solidarity?

Keywords: Gender/ Sexual Violence, Feminism, Retributive Justice, Restorative Justice, Transformative Justice

To turn up is to turn up for each other saying not "knock, knock, who is there?"
but "knock, knock, we are here."

[Shara Ahmed, Feminist Ears, 2022]

Εισαγωγή

Στο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα του Εντουάρ Λουί *Ιστορία της βίας*, ο πρωταγωνιστής του, έχοντας υποστεί βιασμό από έναν άλλον άνδρα και αφού δώσει κατάθεση, θα αναφέρει: *«Ο αστυνομικός χασκογέλασε... Μα δεν εξαρτάται πια από εσάς, κύριε, λυπάμαι. Είναι πλέον ζήτημα της δικαιοσύνης.»* Απέναντι στη φράση αυτή, που έχει ένα επιτελεστικό βάρος, ο ήρωας αναλογίζεται: *«Εκείνο το βράδυ δεν καταλάβαινα πώς είναι δυνατόν να μην μου ανήκει πια η αφήγησή μου, δηλαδή πώς είχα αποκλειστεί από την ίδια μου την ιστορία και την ίδια στιγμή είχα συμπεριληφθεί βίαια σε αυτήν, καθώς με ανάγκαζαν να μιλάω γι' αυτήν ξανά και ξανά. Δεν καταλάβαινα πως η συμπερίληψη είναι η προϋπόθεση του αποκλεισμού»* (Λουί 2019: 51).

Αυτός ο «περιληπτικός αποκλεισμός» ή αυτή η συμπερίληψη «διαμέσου ενός αποκλεισμού» (Agamben 2005: 25-26, 46) συχνά καθίσταται κοινή εμπειρία της συλλογικής αυτοβιογραφίας των (παρα)βιασμένων σωμάτων, δηλαδή γίνεται μέρος της συλλογικής ιστορίας του τραύματος της έμφυλης βίας, καθώς η επίκληση από πολλά επιζώντα άτομα για δικαιοσύνη δεν φαίνεται να επιτυγχάνεται (Harris 2011, Davis et al. 2022). Γνωρίζουμε ότι η πολύτροπη έμφυλη βία δεν είναι ποτέ ένα μεμονωμένο συμβάν, αλλά στιγμές ενός «συνεχούς», το οποίο συνδέεται με έναν συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της ζωής και των κοινωνικών σχέσεων (Kelly 1987, 1988), ενώ παράλληλα τα άτομα που το σώμα τους έχει παραβιασθεί και απευθύνονται στο ποινικό σύστημα δεν βρίσκονται απλώς στη δικαιοδοσία του νόμου ούτε είναι αδιάφορα προς αυτόν, αλλά συχνά η στήριξη και η δικαίωσή τους εγκαταλείπεται από τη δικαιοσύνη, καθώς εκτίθενται σε εκείνο ακριβώς το κατώφλι όπου το δικαίωμά τους σε μια αξιοβίωτη ζωή παραβιάζεται και θεσμικά. Διαφαίνεται ότι η προσφυγή των θυμάτων έμφυλης βίας –ιδίως εμφυλοποιημένων και φυλετικοποιημένων υποκειμένων– στο ποινικό σύστημα

συναντά πολλές φορές μια έκλυση βίας που (ανα)παράγεται από τους μηχανισμούς του (π.χ. αστυνομικές, εισαγγελικές και δικαστικές αρχές) (Vergés 2025), και έτσι έρχονται αντιμέτωπα με πρακτικές ή/και αποφάσεις που ασκούνται στο περιθώριο της τάξης του νόμου ή μάλλον καλύτερα, όπως θα έλεγε ο Agamben (2005), ως μια αναστολή του νόμου.

Η ανάπτυξη του κινήματος #metoo, η δημοσιοποίηση γυναικοκτονιών στα ΜΜΕ, η αυξανόμενη δημόσια συζήτηση για τις διαστάσεις της έμφυλης βίας και οι νομικές μεταρρυθμίσεις έχουν αναδείξει ερωτήματα, όπως πώς θα μπορούσαν να προστατευθούν τα δικαιώματα των θυμάτων/επιζωσών, εάν μπορεί το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης να ανταποκριθεί επαρκώς στις ανάγκες τους, ή/και ακόμα πώς θα επιτευχθεί η έμφυλη δικαιοσύνη (Παπαγιαννοπούλου 2024). Πέρα από τις επώδυνες εμπειρίες της έμφυλης βίας, της τρωτότητας και της επισφάλειας των επιζώντων ατόμων υπάρχει περιθώριο εναλλακτικών φεμινιστικών και διαθεματικών/αποαποικιακών συναρθρώσεων, γνώσεων και πρακτικών; Μπορούμε να φανταστούμε μια άλλη έννοια της δικαιοσύνης, ακριβώς τη στιγμή που οι ποινικές/σωφρονιστικές τεχνικές εξουσίας τείνουν να αιχμαλωτίσουν τις συλλογικές μας προσπάθειες για (ανα)στοχασμό και δράση;

Έμφυλη βία και η νέα ποινική δόξα

Η κατανόηση της έμφυλης βίας με έναν εξατομικευμένο και όχι σχεσιακό τρόπο – συχνά μέσα από έναν κανονιστικό και ετεροσεξιστικό φακό, έχει ως αποτέλεσμα την έκκληση για την παρέμβαση μηχανισμών απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, που, όμως, όλο και συχνότερα διαφαίνεται ότι δεν προσφέρουν δικαίωση στα επιζώντα άτομα. Από τη δεκαετία του 1970, τα γυναικεία κινήματα κατά της βίας έχουν ασκήσει πίεση προς την ευαισθητοποίηση των επαγγελματιών της ποινικής δικαιοσύνης και τα αιτήματά τους έχουν βασιστεί κυρίως στην παρέμβαση του κράτους για την αποτροπή της βίας (Gruber 2009). Τα πλεονεκτήματα και τα προβλήματα της κρατικής ανάμειξης έχουν συζητηθεί εκτενώς μεταξύ των φεμινιστριών θεωρητικών (Brown 1995). Πολλές αναλύτριες έχουν επισημάνει ότι στην προσπάθεια για τη θεσμική και δημόσια αναγνώριση της έμφυλης βίας και τους αγώνες των γυναικών για την εξάλειψή της, έλαβε χώρα μια σημαντική μετατόπιση: αν και οι προσπάθειές τους εκκινούσαν συχνά από μια αντίπαλη θέση, τελικά μεταβιβάζονταν σε εντολές που συνέβαλαν σε πολιτικές τιμώρησης και φυλάκισης (Goodmark 2011, Kim 2020). Παρόλο που για πολλές φεμινίστριες, η ποινικοποίηση της βίας κατά των γυναικών ισοδυναμεί με μια πολιτική πράξη αναγνώρισης της αδικίας και της βλάβης που έχουν υποστεί, η οποία ενέχει τη δυνατότητα πρόκλησης μιας κοινωνικής αλλαγής (Gotell 2015, Schneider 2000), ωστόσο άλλες φεμινίστριες έχουν υποστηρίξει ότι οι πρακτικές του νόμου λειτουργούν ως επιβεβαιώσεις των ίδιων των λόγων που υποτάσσουν τις γυναίκες (Rifkin 1989, Smart 1989).

Η φεμινιστική έρευνα δείχνει ότι ο ποινικός μηχανισμός επανατραυματίζει συστηματικά τις γυναίκες και τις θηλυκότητες, υποβάλλοντάς τες σε ψυχοφθόρες διαδικασίες, καθώς θέτει υπό αμφισβήτηση την αξιοπιστία τους. Πολλές επιζώσες αποφεύγουν να καταγγείλουν περιστατικά έμφυλης και σεξουαλικής βίας ή αποσύρονται από τα νομικά τους αιτήματα, καθώς φοβούνται τα αντίποινα, δεν εμπιστεύονται το νομικό σύστημα, ανησυχούν για τις οικονομικές και συναισθηματικές επιπτώσεις από την ενδεχόμενη

φυλάκιση του δράστη και για την απώλεια της επιμέλειας των παιδιών τους, ή δεν διαθέτουν τον απαραίτητο χρόνο και τους πόρους για να συμμετάσχουν σε επαναθυματοποιητικές και δυσκίνητες δικαστικές διαδικασίες (Tapia Tapia 2023: 3). Συνολικά, το ποινικό σύστημα αποτυγχάνει να ανταποκριθεί στις πραγματικές ανάγκες των επιζώντων, ενώ οι νομικές μεταρρυθμίσεις συχνά λειτουργούν προσχηματικά: δίνουν την εντύπωση πως το κράτος αντιμετωπίζει σοβαρά το πρόβλημα της έμφυλης βίας, χωρίς ωστόσο αυτή η απόκριση να συνοδεύεται από τους απαραίτητους πόρους και υπηρεσίες που θα εξασφαλίσουν μια ουσιαστική διαχείριση του ζητήματος (Tapia Tapia 2023). Σε αυτό το πλαίσιο, οι κρατικές πολιτικές γίνονται ό,τι η Ahmed (2016) περιέγραψε ως μη επιτελεστικές (non-performative), δηλαδή, δεν δεσμεύονται πλήρως σε εκείνες τις δομικές αλλαγές που είναι απαραίτητες για τη δημιουργία συνθηκών, στις οποίες η ζωή μας θα είναι δυνατή χωρίς βία.

Ταυτόχρονα, αυτή η προσφυγή στο κράτος ενισχύει την εικόνα του ως «προστάτη», παραβλέποντας πως πρόκειται για έναν τουλάχιστον εμφυλοποιητικό θεσμό – αν όχι ταξικό και ρατσιστικό, που συχνά εκμεταλλεύεται την επισφάλεια των επιζωσών, με γνωστές τις συνέπειες της επαναθυματοποίησής τους, ενώ, παράλληλα, προβάλλει επιλεκτικά συγκεκριμένα είδη βίας (π.χ. γυναικοκτονίες) αν όχι και ορισμένα «ιδεατά» θύματα. Μπορεί αφενός οι ακτιβίστριες για τα δικαιώματα των γυναικών να έχουν καταφέρει με τους αγώνες τους να κάνουν ορατή τη βία κατά των γυναικών, ωστόσο αυτή η εξάρτηση από την κρατική παρέμβαση έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του δόγματος «νόμος και τάξη», ενώ, παράλληλα, η αδιανόητη συμμαχία μεταξύ mainstream ακτιβιστριών κατά της βίας και συντηρητικών πολιτικών έχει συντείνει σε τιμωρητικές συνθήκες, επιδεινώνοντας τον ρατσισμό, τον σεξισμό, τον ταξισμό και άλλα συστήματα καταπίεσης (Davis 2003, INCITE! 2006, Gruber 2009, Vergés 2025).

Η αφήγηση της ιστορίας του τραύματος της έμφυλης βίας εντός και εκτός των δικαστικών αιθουσών είναι από μόνη της μια πολιτικά διαμορφωμένη πρακτική, η οποία ελέγχεται και αξιολογείται για την «ορθότητα» και της αξιοπιστία της. Δεδομένου ότι το κράτος εμπλέκεται σε μια αρρενοποιημένη πρακτική της ιπποτικής διάσωσης των γυναικών από την έμφυλη βία, διεκδικεί παράλληλα μια εικόνα για τον εαυτό του, αυτήν της πατρικής καλοσύνης (Hollander 2001, Leatherman 2011). Εν τούτοις, το (πραγματικό ή φαντασιακό) έργο της πατερναλιστικής «διάσωσης» καταλήγει συχνά να δημιουργεί μια συγκεκριμένη ιεραρχία της θυματοποίησης, κατά την οποία δημιουργούνται συγκεκριμένες στερεότυπες εικόνες και ιδιότητες «ιδεατών» θυμάτων (Christie 1986) ή «αυθεντικών» θυμάτων (Hua και Nigorizawa 2010), ενώ τα άτομα που δεν ταιριάζουν με το κοινό και διαδεδομένο προφίλ της θυματοποίησης (π.χ. ΛΟΑΤΚΙ+, μετανάστριες, προσφύγισσες) μπορεί να στερηθούν τις υπηρεσίες ή την προστασία, χωρίς να υπολογίζονται ως «άξια θύματα» (Loseke 2001), με αποτέλεσμα τα επιζώντα άτομα να υποβάλλονται σε αξιολόγηση για το εάν είναι ή όχι «αξιόπιστοι/-ες αφηγητές/-τριες ιστοριών» (Jobe 2008).

Είναι αναντίλεκτο ότι στον κυρίαρχο λόγο ορισμένων ΜΜΕ, πολιτικών κομμάτων και γυναικείων οργανώσεων, αλλά και μερίδας του πληθυσμού, η εστίαση των αξιώσεων για δικαιοσύνη είναι συγκεκριμένη: στην ανάδειξη εξατομικευμένων περιπτώσεων βλάβης και παραβίασης (συνήθως «ιδεατών» θυμάτων) και στον εντοπισμό των υπευθύνων για

τέτοιες παραβιάσεις (συνήθως «μη προνομιούχων» δραστών). Ακόμη και όταν αναγνωρίζονται άλλα, ευρύτερα ζητήματα που συνδέονται με την έμφυλη βία, εμφανίζονται κατά το πλείστον ως συμπληρωματικές ανησυχίες, επικουρικές της ανάγκης για ανταπόδοση απέναντι στο έγκλημα που έχει διαπραχθεί (Παπαγιαννοπούλου 2024). Έτσι, η έμφυλη βία καταλήγει συχνά να ερμηνεύεται ως μια διαδικαστική και ποινική υπόθεση (Tapia Tapia, 2023), ενώ η αδυναμία του δικαιώματος των κακοποιημένων γυναικών «να έχουν δικαιώματα» θεωρείται κυρίως αποτυχία του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης παρά αδυναμία ή/και απροθυμία του κράτους, αλλά και ευρύτερα της κοινωνίας, να αντιμετωπίσει την έμφυλη καταπίεση και τις δομικές έμφυλες ανισότητες/ασυμμετρίες. Εδώ και καιρό, υποστηρίζεται όλο και περισσότερο, σε εύρος και ένταση, η αναγκαιότητα της τιμωρητικής απόκρισης στην έμφυλη βία: μια συμμαχία γεμάτη με αφηγήματα «νόμου και τάξης» και αιτήματα για αυστηρότερη ποινικοποίηση, μεγαλύτερη έκτιση των ποινών και «πραγματική» τιμώρηση των δραστών. Αυτό σημαίνει ότι η έμφυλη βία τείνει να αναπαρίσταται και να αντιμετωπίζεται πρωτίστως ως έγκλημα παρά ως κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα που απαιτεί συλλογική (ανα)πλαισίωση (Kim 2018, Tapia Tapia 2018).

Εδώ υπάρχει ένα πρόβλημα: το αποτέλεσμα είναι ότι οι νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις αποκτούν πολιτικό πλεονέκτημα μέσω του φαινομενικού εναγκαλισμού φεμινιστικών αιτημάτων, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να ασκούν ποινική σκληρότητα «με μια καλοπροαίρετη φεμινιστική μάσκα» (Bernstein 2012), ενώ παράλληλα η προτίμηση μιας απάντησης από την ποινική δικαιοσύνη απαλλάσσει το κράτος από την αντιμετώπιση των υποκείμενων δομικών παραγόντων που προκαλούν εξαρχής την έμφυλη βία. Αιτήματα για αύξηση του επαγγελματισμού και ειδικών επαγγελματιών, εξατομικευμένων υπηρεσιών για τα θύματα της σεξουαλικής και έμφυλης βίας και ποινικοποίησης κοινωνικών προβλημάτων έχουν διαμορφώσει τεχνολογίες διαχείρισης και ελέγχου της εγκληματικότητας (Bumiller 2008, Mehrotra et al. 2016) με παράλληλη υποβάθμιση της ουσιαστικής πρόληψής τους.

Ο David Garland (2001), στο βιβλίο του *Η κουλτούρα του ελέγχου*, επισημαίνει ότι, από τα τέλη του 20ού αιώνα, η πολιτική και οι πρακτικές της ποινικής δικαιοσύνης βασίζονται σε μια συναίνεση «ανταποδοτικής ατζέντας» που αποκλίνει από τους κοινωνικά προνοιακούς στόχους που είχαν προωθηθεί για το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Πριν από τη δεκαετία του ’80 ήταν αδιανόητο οι πολιτικοί στις δυτικές δημοκρατίες να εκδηλώσουν δημόσια την υποστήριξή τους για θεσμική εκδίκηση ή για ρητή τιμωρία του εγκλήματος από το κράτος, ενώ διαφαίνεται ότι η εργαλειοποίηση του πόνου έκανε δυνατή τη δημόσια συζήτηση για το έγκλημα και την τιμωρία. Οι πολιτικοί άρχισαν δημόσια να εκφράζουν «τιμωρητικά συναισθήματα», τα οποία στη συνέχεια αντικατοπτρίστηκαν σε ένα πιο «δρακόντειο» καθεστώς κυρώσεων, εγκαταλείποντας με αυτόν τον τρόπο ζητήματα κοινωνικής ρύθμισης και κριτικής για τον κατακερματισμό υποδομών κοινωνικής μέριμνας, τη συρρίκνωση των δημόσιων υπηρεσιών έως και την ιδιωτικοποίηση υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας. Στη «διακυβέρνηση διαμέσου της εγκληματικότητας», κατά την ανάλυση του Melossi (2006: 81), η διαχείριση των ποινικών πρακτικών δεν συνιστά απλά μια αντανάκλαση των κοινωνικοοικονομικών μεταβολών, αλλά τη διακυβέρνησή τους, καθώς και τη διακυβέρνηση των ανθρώπινων συμπεριφορών.

Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ο Wacquant (2001: 127) επισημαίνει ότι η αποδυνάμωση και ο υποβιβασμός του κοινωνικού κράτους και η παράλληλη ενίσχυση και «δοξολόγηση» του ποινικού κράτους, ως αλληλένδετοι και αλληλεξαρτώμενοι μετασχηματισμοί, συνιστούν καθοριστικά στοιχεία της διαχείρισης της κοινωνικής ανασφάλειας και επισφάλειας, μέσω ενός αναπροσδιορισμού του κράτους, ο οποίος θεμελιώνεται σε μια σειρά μηχανισμών που συγκροτούν όχι μόνον ένα απλό «σωφρονιστικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα» αλλά ένα «εμπορικό-σωφρονιστικό επικουρικό σύμπλεγμα» που αποτελεί την αιχμή του δόρατος του φιλελεύθερου και πατριαρχικού κράτους. Επιπλέον, διαφαίνεται ότι ο ποινικός λαϊκισμός κατατείνει να είναι η κυρίαρχη απάντηση στα αιτήματα για την πρόληψη της έμφυλης βίας. Η ανανεωμένη πίστη στο ποινικό σύστημα ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου συνδέεται στενά με τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές του τελευταίου τρίτου του 20ού αιώνα (Sales Campos 2023). Η επισφάλεια που προκύπτει από την απορρύθμιση των αγορών, τη διάβρωση μηχανισμών κοινωνικής προστασίας για τα επιζώντα άτομα της έμφυλης βίας και την εξατομίκευση του τρόπου που συσχετιζόμαστε τείνει να καλύπτεται από έναν συνεχώς διευρυνόμενο κατασταλτικό μηχανισμό, μέσω σκληρότερων ποινών φυλάκισης, καθώς και μιας ευρείας κοινωνικής αποδοχής για περισσότερο έλεγχο του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, μεγαλύτερη αστυνομική παρουσία σε όλους τους τομείς της ζωής και επέκταση μιας βιοπολιτικής της ασφάλειας (Παπαγιαννοπούλου 2024).

Μπορούμε να φανταστούμε μια άλλη δικαιοσύνη;

Έχει διαπιστωθεί ότι παρά τη συνέχιση της βίας εντός και εκτός των φυλακών και την αμφισβητήσιμη επάρκεια του ποινικού δικαίου για την απόκριση στην έμφυλη βία, η πιο ιστορικά αποτυχημένη πρακτική αντιμετώπισης της εγκληματικότητας, που είναι η αυστηροποίηση των ποινών, φαίνεται να κερδίζει έδαφος και να συνδέει την εγγενή αξία της τιμωρίας με την αξία της ζωής των θυμάτων (Davis et al. 2022, Vergés 2025). Η εναλλακτική λύση δεν είναι να αρνηθούμε το δικαίωμα των γυναικών και των θηλυκοτήτων να αισθάνονται ασφαλείς, αλλά να ενθαρρύνουμε κοινωνικές πρακτικές που καλλιεργούν μια κουλτούρα αλληλεγγύης και φροντίδας ενάντια στην κουλτούρα ελέγχου και πειθάρχησης. Καθώς οι κανόνες της ποινικής δίκης έχουν σχεδιαστεί για να αντιμετωπίζουν μεμονωμένες περιπτώσεις βίας και να διαπιστώνουν τη διάπραξη ή μη ενός εγκλήματος, παρά να (ανα)πλαισιώνουν ανακουφιστικά την (συλλογική) ιστορία του τραύματος της έμφυλης βίας, φαίνεται ότι αυτό που περισσότερο χρειαζόμαστε είναι τα έμφυλα εγκλήματα να μη συμβαίνουν, αν και είναι πιθανόν να διαπραχθούν ανεξάρτητα από τη δίωξη των δραστών (Gruber 2020). Έτσι, η κυριάρχηση των αιτημάτων για αύξηση της ποινικοποίησης δείχνει πόσο βαθιά έχει επηρεαστεί ακόμα και ο τρόπος που αναστοχαζόμαστε την έμφυλη βία και δικαιοσύνη, παρά την αυξανόμενη αναγνώριση της ανάγκης για πιο ολιστικές, αλληλέγγυες και κοινωνικά συνειδητοποιημένες προσεγγίσεις (Cooper et al. 2019).

Γνωρίζουμε, ότι η ποινικοποίηση της έμφυλης βίας δεν αντιστοιχεί στην πραγματική αναγνώριση της αδικίας και του τραύματος, καθώς δεν μπορεί να επιφέρει κοινωνική αλλαγή σε σχέση με τις δομικές και συστημικές συνθήκες που τα προκαλούν. Επιπλέον, η επιβολή ποινών έρχεται σε αντίθεση με τους στόχους των αντι-ηγεμονικών φεμινιστικών οραμάτων και διεκδικήσεων, δεδομένου ότι ο ποινικός και δικαστικός μηχανισμός

(ανα)παράγει την υποτέλεια με βάση τη φυλή, το φύλο, την τάξη και άλλα συστήματα καταπίεσης (Tapia Tapia 2023, Vergés 2025). Δυστυχώς, η προσφυγή στο συμβολικό δυναμικό του δικαίου δεν είναι αθώα και είναι σημαντικό να (ανα)γνωρίσουμε τις πολιτισμικές και πρακτικές συνέπειες που μπορεί να προκαλέσει. Σύμφωνα με τον Φουκώ (2011), ο πιο σημαντικός αντίκτυπος του σωφρονιστικού συστήματος είναι ότι καταφέρνει να κάνει φυσική και νόμιμη τη δύναμη της τιμωρίας και της επέκτασής της πέρα από τη νόμιμη φυλάκιση. Απέναντι στην εκφραστική δύναμη της τιμωρίας, η οποία μπορεί να είναι εγγενώς επώδυνη (Chamberlen 2016, Liebling and Maruna 2005) και εξίσου βίαιη με την έμφυλη βία που διαπράττεται, χρειάζεται να συμπεριλάβουμε ευρύτερες έννοιες της δικαιοσύνης.

Η πρόταση να προχωρήσουμε πέρα από τις ελπίδες του κράτους, ως προστάτη, δεν έχει ως σκοπό να υποτιμήσει τις δικαστικές μάχες που κερδήθηκαν, τα δικαιώματα που αποκτήθηκαν και τους νόμους που ψηφίστηκαν, αλλά μάλλον να φέρει στο προσκήνιο εκείνα τα ζητήματα για τα οποία το κράτος δεν έχει λογοδοτήσει ακόμα. Αντί να βασιζόμαστε στο ποινικό-δικαστικό σύστημα, είναι κρίσιμης σημασίας να επικεντρωθούμε στη δημιουργία κοινοτήτων που θα λογοδοτούν για την έμφυλη βία (Smith 2005). Αυτό το έργο της ενδυνάμωσης ατόμων και κοινοτήτων, για να δημιουργήσουν περιβάλλοντα στα οποία η βία γίνεται «αδιανόητη» (Smith 2005), μπορεί να περιλαμβάνει την απόρριψη της εμπιστοσύνης απέναντι στην ποινική δικαιοσύνη και της αποτελεσματικότητας της φυλάκισης των δραστών (Davis et al. 2022). Σε κάποιες χώρες έχει αρχίσει να μεταρρυθμίζεται δειλά το ισχύον ανταποδοτικό ποινικό μοντέλο με πρωτοβουλίες αποκαταστατικής δικαιοσύνης (restorative justice), όπου για παράδειγμα οι γυναίκες επιλέγουν να συναντήσουν τους δράστες, αφού τους έχει επιβληθεί ποινή, σε ειδικές συνεδρίες υπό επίβλεψη και ψυχολογική στήριξη. Αν και η εμπειρική γνώση από αυτές τις εναλλακτικές πρακτικές είναι περιορισμένη, τα μέχρι τώρα παραδείγματα δείχνουν ότι για κάποιες γυναίκες η αναγνώριση της ευθύνης από τον δράστη έχει μεγαλύτερη αξία από τη φυλάκισή του. Εν τούτοις, αυτά τα προγράμματα εκτροπής ή διαμεσολάβησης παραμένουν προσκολλημένα στο σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης, ενώ δεν αμφισβητούν, τις τεράστιες δομικές αδικίες, την πατριαρχική εξουσία και τον θεσμικό σεξισμό (McGlynn 2011, Kim 2020).

Έτσι, η μετασχηματιστική δικαιοσύνη πάει ένα βήμα παραπέρα και είναι προσανατολισμένη στη δημιουργία κοινοτήτων αμοιβαίας ευθύνης. Έχει αναδειχθεί ως μια εναλλακτική και ολιστική προσέγγιση δικαιοσύνης με βάση την κοινότητα, και δημιουργήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις μαύρες και έγχρωμες γυναίκες (Kim 2021), καθώς και από ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα λόγω της πεποίθησής τους ότι δεν θα μπορούσαν να βασιστούν στην αστυνομία και τα δικαστήρια για να δικαιωθούν. Σε ευθυγράμμιση με τη δέσμευση της διαθεματικότητας για την ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη, η μετασχηματιστική προσέγγιση ενσωματώνει ένα καταργητικό πρόταγμα των φυλακών και έχει δημιουργηθεί για να παρέχει μια ευέλικτη εστίαση στα επιζώντα άτομα, σε περιθωριοποιημένες κοινότητες και υποκείμενα, ενώ αντιστέκεται σε διασταυρούμενα καταπιεστικά συστήματα (Harris 2011) και στις cis-ετεροπατριαρχικές ρατσιστικές, σεξιστικές και ταξιστικές δομές του ποινικού/νομικού συστήματος (Kim 2021). Η μετασχηματιστική δικαιοσύνη αναγνωρίζει ότι η έμφυλη βία εκδηλώνεται σε ένα σύστημα ευρύτερης κρατικής και συστημικής βίας, επομένως η αντιμετώπισή της μόνο

σε ατομικό επίπεδο (δηλαδή, η παράβλεψη των δομών που διαιωνίζουν τη βία) είναι ανεπαρκής για την πρόληψή της.

Όπως αναφέρει η Ejeris Dixon στο πρόσφατο βιβλίο *Beyond Survival* που επιμελήθηκε, η μετασχηματιστική δικαιοσύνη αναζητά να λύσει αυτό το πρόβλημα της βίας στο επίπεδο της βάσης, των οριζόντιων κοινοτικών σχημάτων, χωρίς να βασίζεται στην τιμωρία, τη φυλάκιση και την αστυνόμευση, και τονίζει: «*Υπήρξαν συζητήσεις, επιχειρήματα, ακόμη και δηλώσεις για το τι και ποιος είναι ή δεν είναι αρκετά μετασχηματιστικός... Θέλω να βεβαιωθώ ότι θα αφήσουμε τη μετασχηματιστική δικαιοσύνη να είναι ελεύθερη, να μην την βάλουμε σε κουτάκια και να μην την περιορίσουμε. Αντίθετα, θέλουμε να διερευνήσουμε τις πολιτικές δυνατότητες σε σχέση με ένα θέμα που συζητείται συχνά – εάν η μετασχηματιστική δικαιοσύνη μπορεί να χτιστεί σε κλίμακα και εάν μπορεί να αποτελέσει έναν τόπο, όπου η συστημική καταπίεση και η έμφυλη βία θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν πιο αποτελεσματικά*» (Dixon and Piepzna-Samarasinha 2020: 89). Δηλαδή πώς δύναται να μεταμορφώσουμε τις κοινότητές μας, οι οποίες είναι δομημένες με λογικές φυλετικής, έμφυλης και αποικιακής βίας και θα δημιουργήσουμε εν τέλει γεωγραφίες και τόπους που θα θεραπεύουν και θα φροντίζουν τα τραυματισμένα σώματα.

Την τελευταία δεκαετία, υπάρχει ένας αυξανόμενος όγκος πρακτικών και προγραμμάτων, που διερευνά τη χρήση διαδικασιών μετασχηματιστικής δικαιοσύνης, με στόχο τη μετατόπιση των αντιλήψεων από τις προσεγγίσεις της συμβατικής δικαιοσύνης, δίνοντας έμφαση σε καθοριστικά ερωτήματα, όπως πώς μπορούμε να παρέχουμε τη λογοδοσία και τη δικαίωση που αναζητούν τα επιζώντα άτομα, αλλά χωρίς τις δυνητικά επιβλαβείς και τραυματικές συνέπειες των συστημάτων ποινικής δικαιοσύνης (Kim 2018, Dixon and Piepzna-Samarasinha 2020, Davis et al. 2022). Έτσι, μια χειραφετητική τροχιά που θα μπορούσε τώρα να αναγνωριστεί ως αντι-σωφρονιστικός φεμινισμός (Bernstein 2012), αναδεικνύει ένα νέο δυναμικό κοινωνικό κίνημα, το οποίο προσπαθεί για τη θετική οικοδόμηση μιας πολιτικής και ενός συνόλου πρακτικών που επί του παρόντος προσδιορίζονται ως κοινοτική λογοδοσία ή μετασχηματιστική δικαιοσύνη (Kim 2018), με ευέλικτα, εθελοντικά ή μη κερδοσκοπικά οργανωτικά σχήματα, βασισμένα στην κοινότητα και με σκοπό τη θεραπεία του τραύματος και τη στήριξη των επιζώντων ατόμων, εναλλακτικές πρακτικές για τη λογοδοσία του δράστη, την κριτική στο σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, κ.λπ. Επιπλέον, διατηρούν ιστότοπους με δημόσια προσβάσιμη τεκμηρίωση χωρίς πνευματικά δικαιώματα ή εμπορικά σήματα, αφήνοντας ίχνη όχι μόνο συμβολικά, αλλά υποστηρίζοντας ουσιαστικά την πρόσβαση του κοινού σε πληροφόρηση και υλικό που προάγουν τη μελλοντική εργασία προς την κατεύθυνση αυτή.

Για παράδειγμα, η Creative Interventions –μέρος της οργάνωσης INCITE! Women of Color against Violence 2000– ιδρύθηκε το 2004 στο Oakland ως μη κερδοσκοπικός οργανισμός με ρητό σκοπό να εφαρμόσει πιλοτικά το μοντέλο «Παρεμβάσεις στη βία με βάση την κοινότητα» (Creative Interventions 2012, Kim 2018). Η Creative Interventions, προσπάθησε να προωθήσει την κοινοτική λογοδοσία και τη μετασχηματιστική πρακτική δικαιοσύνης μέσω πιλοτικών προγράμματος εφαρμογής με τις συλλογικές αρχές που διατυπώθηκαν στην INCITE! και στη GenerationFIVE και άρχισαν να εφαρμόζουν πιλοτικά

επιτόπιες παρεμβάσεις που βασίστηκαν σε συλλογικές μη τιμωρητικές/σωφρονιστικές προσεγγίσεις. Οι τελευταίες τους εργασίες περιλαμβάνουν κείμενα με ιστορίες από άτομα που είχαν ήδη συμμετάσχει σε μια συλλογική απάντηση στη σεξουαλική και ενδοοικογενειακή βία, workbooks, toolkits κ.ά. για θέματα διαπροσωπικής βίας, με έμφαση στη βία κατά των γυναικών.

Άλλο παράδειγμα αποτελεί η κολλεκτίβα Bay Area Transformative Justice Collective (BATJC), ένας εθελοντικός οργανισμός, με στόχο την πρόληψη και την παρέμβαση σε θέματα σεξουαλικής κακοποίησης ανηλίκων, ενώ παράλληλα έχουν δημιουργήσει χώρους και πρακτικές λογοδοσίας και στρατηγικών για θεραπεία και ανθεκτικότητα για όλα τα επιζώντα άτομα, τα παρευρισκόμενα άτομα/μάρτυρες (bystanders) και όσους έχουν προκαλέσει βλάβη. Διατηρούν επίσης εργαστήρια, έχουν αναπτύξει μελέτες και χώρους κοινότητας όπου όλοι/-ες μπορούν να μάθουν για τη μετασχηματιστική δικαιοσύνη και να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους.

Ένας νεότερος σχηματισμός, η Spring Up (2013-2014), ξεκίνησε ως μια κοινωνική επιχείρηση για την προώθηση της μετασχηματιστικής δικαιοσύνης στο Μαϊάμι, συμμετέχοντας στην οικοδόμηση queer και διαθεματικών μετασχηματιστικών πολιτικών δικαιοσύνης και πρακτικών που συνδέονται με τον ακτιβισμό μεταξύ των νέων και των νεαρών ενηλίκων. Έχει ως αρχές τη συναίνεση, τη λογοδοσία και τον μετασχηματισμό, με στόχο την ευαισθητοποίηση, την παροχή στήριξης, φροντίδας και ασφάλειας (safety), ενώ αξιοποιεί δημιουργικές πρακτικές, χρησιμοποιώντας τη μυθοπλασία, την τέχνη, το παιχνίδι ρόλων και την κοινοτική εκπαίδευση. Γενικά, αναπτύσσει νέους τρόπους οργάνωσης δίνει προτεραιότητα σε στρατηγικές οργάνωσης που υπερβαίνουν τις κοινές συνθήκες και που συχνά αφήνουν περιθωριοποιημένα νέα άτομα που δεν έχουν πρόσβαση. Κάτω από την ευρύτερη ομπρέλα της μετασχηματιστικής δικαιοσύνης, τα οριζόντια σχήματα που προωθούν αυτές τις πρακτικές έχουν συνεργαστεί συχνά μεταξύ τους, αξιοποιώντας τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, τις συγκεντρώσεις και τις επισκέψεις ο ένας στα προγράμματα και τους ιστότοπους του άλλου για συλλογική οικοδόμηση του κοινού τους οράματος. Ενώ κάθε τοπικός σχηματισμός έχει δημιουργήσει μια μοναδική προσέγγιση, κάθε συνεισφορά έχει ανταλλαχθεί γενναιόδωρα και θεωρείται ως μέρος ενός ευρύτερου οικοδομήματος που είναι απαραίτητο για τη δημιουργία και τη διατήρηση ενός έργου που όλο και περισσότερο ονομάζεται μετασχηματιστική δικαιοσύνη.

«Το να αρχίσεις να ακούς με ένα φεμινιστικό αυτί», όπως προτείνει η Ahmed (2017, 2022), σημαίνει να μην συντονίζεσαι με έναν κόσμο, ότι βρίσκεσαι σε έναν εντελώς διαφορετικό κόσμο που εστιάζει στην οικοδόμηση της κοινότητας, τη συγκρότηση συλλογικής αλληλεγγύης και φροντίδας. Συνεπώς, η μετασχηματιστική δικαιοσύνη θα μπορούσε να αποτελέσει τη φεμινιστική μας πρακτική και «ακρόαση» απέναντι στην έμφυλη βία: ως αυτή που δημιουργεί διαδικασίες και πρακτικές που μπορούν να φτιάξουν κοινότητες ικανές να αντιμετωπίσουν τη βλάβη χωρίς να προκαλέσουν περαιτέρω βλάβη. Μια απελευθερωτική φεμινιστική πολιτική είναι ασυνεπής με την επένδυση στην αυστηροποίηση των ποινών, την τιμωρία και τον σωφρονισμό, ενώ χρειάζεται να είναι έκκεντρη, διαθεματική και διατοπική (Αθανασίου 2021): ριζωμένη στη δημιουργικότητα, την αλλαγή και την προσωρινότητα και να εστιάζει πρωτίστως, όχι απλώς μόνον στην

κατάργηση των τιμωρητικών/σωφρονιστικών συστημάτων, αλλά στη δημιουργία πλαισίων οριζοντιότητας, αμοιβαιότητας και σχεσιακότητας μεταξύ των έμφυλων, φυλετικοποιημένων κ.ά. υποκειμένων που βιώνουν βία και επισφάλεια. Η βία δεν μπορεί να διευθύνεται από την εκδίκηση και τον θρίαμβο και το αίτημα για αύξηση της ποινικοποίησης, που εμπεριέχει τον κίνδυνο της άρθρωσης ενός «σωφρονιστικού φεμινισμού» (carceral feminism) και της συγκρότησης ενός λόγου «νόμου και τάξης», δεν μπορεί να είναι η απόκριση στη συστημική και δομική συνθήκη της έμφυλης βίας. Ακριβώς στο όριο αυτών των φεμινιστικών διερωτήσεων χρειάζεται να οραματιστούμε τη δικαιοσύνη πέρα από σωφρονιστικές λύσεις, να μην αποδεχτούμε το αναπόφευκτο της τιμωρίας, να κατορθώσουμε να φανταστούμε και να συζητήσουμε με όρους πολλαπλότητας και διαφορετικότητας και οι γυναίκες/θηλυκότητες, όπως αναφέρει η Cixous (2018: 31),

> «πρέπει να γράψουν μέσω του σώματός τους, πρέπει να εφεύρουν την απόρθητη γλώσσα που θα καταστρέψει τους διαχωρισμούς, τις τάξεις, τη ρητορική, τους κανονισμούς και τους κώδικες, πρέπει να καταδυθούν, να διασχίσουν, να πάνε πιο πέρα από την απόλυτη αποθεματική διαλεκτική, συμπεριλαμβανομένης και αυτής που γελάει στην ιδέα να προφέρεις τη λέξη 'σιωπή', αυτή που, στοχεύοντας για το ακατόρθωτο, σταματά απότομα μπροστά στη λέξη 'ακατόρθωτο' και γράφει 'τέλος'».

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Agamben, G. (2005), *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (μτφρ. Π. Τσιαμούρας), Αθήνα, Scripta.

Αθανασίου, Α. (2021). Το φεμινιστικό «εμείς» είναι έκκεντρο, διαθεματικό και διατοπικό, *Εφημερίδα Εποχή* (25 Ιουλίου 2021), https://epohi.gr/articles/athhna-athanasioy-to-feministiko-emeis-einai-ekkentro-diathematiko-kai-diatopiko/

Cixous, H. (2018), *Το γέλιο της Μέδουσας* (μτφρ. Γ. Κατσούλη, Τζ. Κουντούρη-Τσιάμη, Ε. Σπανοπούλου), Αθήνα, Τοποβόρος.

Φουκώ, Μ. (2011), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής* (μτφρ. Τάσος Μπέτζελος), Αθήνα, Πλέθρον.

Λουί, Ε. (2019), *Ιστορία της βίας* (μτφρ. Ε. Ζουμπουλάκη), Αθήνα, Αντίποδες.

Melossi, D. (2006), Ποινικές πρακτικές και «διακυβέρνηση των πληθυσμών» στους Marx και Foucault, στο Α. Κουκουτσάκη (επιμ.), *Εικόνες φυλακής*, Αθήνα, Πατάκης, σσ. 63-91.

Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2024), Η αναζήτηση της τιμώρησης της έμφυλης βίας: Η εξατομίκευση ενός δομικού προβλήματος, *Eteron-Ινστιτούτο για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή* (23/10/2024), https://eteron.org/i-anazitisi-tis-timorisis-tis-emfylis-vias-i-exatomikeysi-enos-domikoy-provlimatos/

Vergés, F. (2025). *Μια φεμινιστική θεωρία της βίας. Για μια αντιρατσιστική πολιτική της προστασίας* (μτφρ. Α. Μοσχονά), Αθήνα, Εκτός Γραμμής.

Wacquant, L. (2001), *Οι φυλακές της μιζέριας* (μτφρ. Κ. Διαμαντάκου), Αθήνα, Πατάκης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Ahmed, S. (2022), *Feminist ears*, https://feministkilljoys.com/2022/06/01/feminist-ears/

Ahmed, S. (2017), *Living a Feminist Life,* Durham and London, Duke Press.

Ahmed, S. (2016), How not to do things with words, *Wagadu: A Journal of Transnational Women's and Gender Studies*, Vol. 16, pp.1-10.

Bernstein, E. (2012). Carceral politics as gender justice? The "Traffic in Women" and neoliberal circuits of crime, sex, and rights. *Theory and Society*, Vol. 41, pp. 233-259.

Brown, W. (1995), *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*, Princeton, Princeton University Press.

Bumiller, K. (2008), *In an Abusive State: How Neoliberalism Appropriated the Feminist Movement against Sexual Violence*, Durham, NC, Duke University Press.

Chamberlen, A. (2016), Embodying prison pain: Women's experiences of self-injury in prison and the emotions of punishment. *Theoretical Criminology*, Vol. 20, No 2, pp. 205-219.

Christie, N. (1986), The Ideal Victim, In E.A. Fattah (ed.), *From Crime Policy to Victim Policy*, Basingstoke, Macmillan, pp. 17-30.

Cooper, D., Dhawan, N. and Newman, J. (eds.) (2019), *Reimagining the State: Theoretical Challenges and Transformative Possibilities,* Abingdon, Routledge.

Creative Interventions (2012), *Creative Interventions Toolkit. A Practical Guide to Stop Interpersonal Violence*, https://www.creative-interventions.org/wp-content/uploads/2020/10/CI-Toolkit-Final-ENTIRE-Aug-2020-new-cover.pdf

Davis, A. (2003), *Are Prisons Obsolete?* New York, Seven Stories Press.

Davis, A., Dent, G., Meiners, E. R. and Richie, B. (2022), *Abolition. Feminism. Now,* Penguin Books.

Dixon, E. and Piepzna-Samarasinha L. L. (2020), *Beyond Survival: Strategies and Stories from the Transformative Justice Movement*, CA, AK Press.

Garland, D. (2001), *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society*, Oxford, Oxford University Press.

Goodmark, L. (2011), A troubled marriage: Domestic violence and the legal system, New York, New York University Press.

Gotell, L. (2015), Reassessing the place of criminal law reform in the struggle against sexual violence, in A. Powell, N. Henry, A. Flynn (eds.), *Rape Justice*, London, Palgrave Macmillan, pp. 53-71.

Gruber, A. (2020), *The Feminist War on Crime: The Unexpected Role of Women's Liberation in Mass Incarceration*, Oakland, University of California Press.

Gruber, A. (2009), Rape, feminism, and the war on crime, *Washington Law Review*, Vol. 71, No 4, pp. 581-658.

Harris, A. P. (2011), Heteropatriarchy kills: Challenging gender violence in a prison nation, *Washington University Journal of Law & Policy*, Vol. 37, No 1, pp. 13-65.

Hollander, J. (2001), Vulnerability and dangerousness: The construction of gender through conversation about violence, *Gender and Society*, Vol. 15, No 1, pp. 83-109.

Hua, J. and Nigorizawa, H. (2010), U.S. sex trafficking, women's human rights and the politics of representation, *International Feminist Journal of Politics*, Vol. 12, No 3, pp. 401-423.

INCITE! (2006), *Color of Violence: The Incite! Anthology*, Cambridge-Mass, South End Press.

Jobe, A. (2008), Sexual trafficking: A new story? In K. Throsby and Fl. Alexander (eds.), *Gender and Interpersonal Violence: Language, Action and Representation*, NY, Palgrave Macmillan, pp. 66-82.

Kelly, L. (1988), *Surviving Sexual Violence*, Cambridge-Oxford, Polity Press.

Kelly, L. (1987), The continuum of sexual violence, in J. Hanmer, M., Maynard (eds.), *Women, Violence and Social Control. Explorations in Sociology*. London, Palgrave Macmillan, pp. 46-60.

Kim, M. E. (2021), Transformative justice and restorative justice: gender-based violence and alternative visions of justice in the United States, *International Review of Victimology*, Vol. 27, pp. 162-172.

Kim, M. E. (2020), Anti-Carceral Feminism: The Contradictions of Progress and the Possibilities of Counter-Hegemonic Struggle, *Journal of Women and Social Work*, Vol. 35, No 3, pp. 309-326.

Kim, M. E. (2018), From carceral feminism to transformative justice: Women-of-color feminism and alternatives to incarceration, *Journal of Ethnic & Cultural Diversity in Social Work*, Vol. 27, No 3, pp. 219-233.

Leatherman, J. (2011), *Sexual Violence and Armed Conflict*. Cambridge: Polity.

Liebling, A. and Marun, S. (2005), *The Effects of Imprisonment*, Devon, Willan.

Loseke, D. R. (2001), Lived realities and formula stories of "battered women", in J. F. Gubrium and J. A. Holstein (eds.), Institutional Selves: Troubled Identities in a Postmodern World, Oxford, Oxford University Press, pp. 107-126.

Mehrotra, G. R., Kimball, E. and Wahab, S. (2016), The braid that binds us: The impact of neoliberalism, criminalization, and professionalization on domestic violence work. *Affilia: Journal of Women and Social Work,* Vol. 31, pp.153-163.

Rifkin, J. (1989), Mediation in the justice system: A paradox for women, *Women and Criminal Justice*, Vol. 1, pp. 41-54.

Sales Campos, A. (2023), Punitive populism or social policy? *Peace in Progress*, Vol. 41, pp. 21-31.

Schneider, E. M. (2000), *Battered Women and Feminist Lawmaking*. Yale University Press.

Smart, C. (1989), *Feminism and the Power of Law,* London-New York, Routledge, 1989.

Smith, A. (2005), *Conquest: Sexual Violence and American Indian Genocide*, Boston, South End Press.

Tapia Tapia, S. (2023), Human rights penality and violence against women: The coloniality of disembodied justice, *Law Critique*, pp. 1-25.

Tapia Tapia, S. (2018), Feminism and penal expansion: The role of rights-based criminal law in post-neoliberal Ecuador, *Feminist Legal Studies,* Vol. 26, No 3, pp. 285-306.

ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΚΕΤΟΣ ΣΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΑΙΕΥΤΗΡΙΑ: «ΑΝΟΙΞΕ ΤΑ ΠΟΔΙΑ ΣΟΥ ΝΑ ΚΑΝΟΥΜΕ ΤΗ ΔΟΥΛΕΙΑ ΜΑΣ»

Μαρία Παυλίδη,[α] Αλεξάνδρα Χαλκιά[α]

[α] Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η έρευνα στην οποία βασίζεται αυτή η μελέτη αφορά τον τοκετό στα σύγχρονα ελληνικά μαιευτήρια, τους συσχετισμούς του με τις επιταγές της κανονιστικής θηλυκότητας και τα φαινόμενα βίας που εκδηλώνονται κατά τη διάρκειά του από το ιατρικό-μαιευτικό προσωπικό. Επιδιώκει να συμβάλει στην υπάρχουσα διεθνή συζήτηση και παραγωγή γνώσης των κοινωνικών επιστημών για το θέμα, με την εξέταση και πιλοτική ιχνηλάτηση της εκδήλωσης αυτών των φαινομένων στην Ελλάδα. Για τη διερεύνηση του ζητήματος πραγματοποιήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις με έξι γυναίκες που γέννησαν σε ελληνικά μαιευτήρια τα τελευταία δέκα χρόνια, στις οποίες και θα εστιάσουμε, και έρευνα πεδίου σε αίθουσα τοκετών δημόσιου μαιευτηρίου της Αθήνας. Μέσα από την έρευνα φάνηκε ότι ο τοκετός στα ελληνικά μαιευτήρια είναι υπέρμετρα ιατρικοποιημένος και διαμορφώνεται με πολλαπλούς τρόπους από ηθικές κανονιστικές κατασκευές της θηλυκότητας και της μητρότητας. Το έδαφος αυτό ευνοεί την εκδήλωση φαινομένων μαιευτικής βίας, οδηγώντας συχνά σε αρνητικές εμπειρίες τοκετού. Επιπλέον, το υλικό των συνεντεύξεων, στο οποίο εστιάζει η παρούσα μελέτη, καταδεικνύει ότι τα φαινόμενα αυτά δεν νοηματοδοτούνται πάντα ως βία από τις γυναίκες, καθώς λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο μιας σχέσης σχεδόν απόλυτης εμπιστοσύνης προς τον/την γυναικολόγο. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις οι γυναίκες φαίνεται να βρίσκουν κάποιον χώρο αντίστασης και να επινοούν τρόπους αποφυγής παρεμβάσεων και φυσικοποιημένων βίαιων πρακτικών.

Λέξεις Κλειδιά: Τοκετός, Κανονιστική Θηλυκότητα, Μαιευτική Βία, Ιατρικοποίηση, Ποιοτική Έρευνα

NORMATIVE FEMININITY AND CHILDBIRTH IN GREEK MATERNITY HOSPITALS: "JUST SPREAD YOUR LEGS AND LET ME DO MY JOB"

Maria Pavlidi,[α] Alexandra Halkias[α]

[α] Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This paper explores the relations between childbirth, normative femininity and obstetric violence in Greek maternity hospitals, drawing from qualitative research based on semi-structured interviews with six women who gave birth in Greek hospitals over the past decade and fieldwork in a public maternity hospital in Athens. The study shows that childbirth in Greek maternity hospitals is overmedicalized and shaped by normative moral constructions of "good femininity" and "good mothering", creating a breeding ground for obstetric violence and negative birth experiences. Findings show that many participants nonetheless express trust in the medical staff and the medical institution and do not perceive these violent acts as actual violence, but as a

normal part of medically managed childbirth. At the same time, we found there is space for resistance and women often engage in strategies in order to avoid unnecessary medical interventions and naturalized violent practices. The present paper focuses on the interview material of this research.

Keywords: Childbirth, Normative Femininity, Obstetric Violence, Medicalization, Qualitative Research

Εισαγωγή

Δεκαετίες μετά την ανάδυση του ελληνικού μεταπολιτευτικού φεμινιστικού κινήματος και των μαχητικών διεκδικήσεών του, τα σεξουαλικά και αναπαραγωγικά δικαιώματα των γυναικών φαίνεται ότι εξακολουθούν να καταπατώνται μέσα στις αίθουσες τοκετών των ελληνικών μαιευτηρίων και τα γυναικολογικά ιατρεία. Η μελέτη αυτή βασίζεται στην έρευνα με τίτλο «Κανονιστική θηλυκότητα και τοκετός στα ελληνικά μαιευτήρια, από το 2014 έως το 2023», που εκπόνησε η ερευνήτρια Μαρία Παυλίδη στο πλαίσιο της διπλωματικής της στο ΠΜΣ «Κοινωνιολογία» του Παντείου, με επιβλέπουσα καθηγήτρια την Αλεξάνδρα Χαλκιά. Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα που διαμορφώσαμε είναι το πώς επηρεάζεται ο τοκετός από τη κανονιστική θηλυκότητα και τι είδους μορφές βίας μπορεί να προκύπτουν στο πλαίσιο του ιατρικοποιημένου τοκετού στην Ελλάδα. Η έρευνα συμπεριλάμβανε τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, επιτόπιες επισκέψεις σε δημόσιο μαιευτήριο στην Αθήνα, και ημιδομημένες συνεντεύξεις με έξι γυναίκες που έχουν γεννήσει σε ελληνικά μαιευτήρια. Η παρούσα μελέτη εστιάζει στο υλικό των συνεντεύξεων.

Θεωρητικό πλαίσιο

Όπως δείχνει η διεθνής βιβλιογραφία, ο ιατρικοποιημένος τοκετός καθορίζεται από σχέσεις εξουσίας έμφυλες, ταξικές, φυλετικές (Davis 2018, Sadler et al. 2016). Σημαντικό ρόλο παίζουν και οι κανονιστικές προσταγές, συχνά αντιφατικές, σχετικά με το τι είναι μια «σωστή γυναίκα» και μία «σωστή μητέρα». Τα παραπάνω φαίνεται να ευνοούν και την άσκηση διάφορων μορφών βίας από τους επαγγελματίες υγείας προς τις επίτοκες, όπως η σωματική και λεκτική κακοποίηση, η ταπείνωση, οι μη συναινετικές ιατρικές πράξεις, η παραμέληση.

Το φαινόμενο χαρακτηρίζεται από τον ΠΟΥ (2014) ως «έλλειψη σεβασμού και κακομεταχείριση των γυναικών κατά τη διάρκεια του τοκετού». Επηρεάζει την ποιότητα ζωής εκατομμυρίων γυναικών στον κόσμο και αναγνωρίζεται ως παραβίαση των θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Επιπλέον, αποτελεί αντικείμενο διεπιστημονικής έρευνας, και πεδίο διεκδικήσεων φεμινιστικών κοινωνικών κινημάτων, από τα οποία αναδύθηκε και ο όρος «μαιευτική βία» (Katz et al. 2020: 624). Αυτός ο όρος αναδεικνύει τις δομικές διαστάσεις του φαινομένου και θέτει υπό αμφισβήτηση τις κανονιστικές παραδοχές σχετικά με την «καλοπροαίρετη» ιατρική επιστήμη, φωτίζοντας τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας που τη διαμορφώνουν (Chadwick 2021: 108-109). Έρευνες των κοινωνικών επιστημών αναλύουν τη μαιευτική βία ως μορφή έμφυλης βίας και ως μέσο πειθάρχησης του γυναικείου σώματος και επαναφοράς του στα κανονιστικά

πρότυπα της θηλυκότητας, που σχετίζεται με τη διαρκή αντικειμενοποίηση του γυναικείου σώματος και τη φυσικοποιημένη σεξουαλική βία (Jolly 2017; Cohen Shabot 2016, 2021). Στις πράξεις βίας επιλέγουμε να συμπεριλάβουμε τόσο τις προφανείς μορφές σωματικής βίας, όσο και τις ανεπαίσθητες, κανονικοποιημένες μορφές της, όπως ο εκφοβισμός, ο εξευτελισμός, η αδιαφορία και η παραμέληση, σε ένα συνεχές της βίας, αποφεύγοντας την ιεράρχησή τους σε λιγότερο ή περισσότερο σοβαρές.

Μεθοδολογία

Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με γυναίκες που γέννησαν σε ελληνικά ιδιωτικά και δημόσια μαιευτήρια τα τελευταία δέκα χρόνια. Πρόκειται για έξι γυναίκες από τον ευρύτερο φιλικό κύκλο της ερευνήτριας Μαρίας Παυλίδη. Οι συνομιλήτριές μας είναι Ελληνίδες και σε σχέση ή γάμο με τον πατέρα των παιδιών τους. Όλες έχουν λάβει τριτοβάθμια εκπαίδευση και τρεις είναι εργαζόμενες.

Μαιευτική βία

Από τις αφηγήσεις των τοκετών τους φάνηκε ότι όλες οι συμμετέχουσες υπέστησαν μία τουλάχιστον μορφή μαιευτικής βίας από τον/τη γυναικολόγο που τις παρακολουθούσε, συνήθως στο πλαίσιο μίας απόλυτα θετικής, προσωπικής σχέσης εμπιστοσύνης και θαυμασμού μαζί του/της. Τα περιστατικά βίας που περιγράφουν δείχνουν ότι οι πρακτικές των επαγγελματιών υγείας και ο τοκετός γενικά διαμορφώνονται από τις κανονιστικές κατασκευές της θηλυκότητας και της μητρότητας, ενώ η δράση των γυναικών δείχνει ότι παράλληλα υπάρχει χώρος για αντίσταση από την πλευρά τους.

Ειδικότερα, ξεκινώντας από την εισαγωγή στο μαιευτήριο, οι συμμετέχουσες δήλωσαν ότι αιφνιδιάζονται, βιώνοντας αμηχανία και άγχος κατά την εισαγωγή τους, λόγω των αλλεπάλληλων διαδικασιών στις οποίες έπρεπε να υποβληθούν, συνήθως χωρίς προηγούμενη ενημέρωση. Αυτές περιλάμβαναν το ξύρισμα των γεννητικών οργάνων και το κλύσμα, πράξεις που περιγράφονται από το προσωπικό ως «ευπρεπισμός», και επιπλέον τη χορήγηση ορού και τη χρήση αμαξιδίου για τη μετακίνηση στον χώρο. Πρόκειται για πρακτικές που φέρνουν τις επίτοκες αντιμέτωπες με την παθολογικοποίηση του γυναικείου σώματος και την ιατρικοποίηση του τοκετού, κάνοντάς τες να νιώθουν «άρρωστες» και «σαν να πηγαίνουν για επέμβαση», όπως αφηγούνται. Ένα παράδειγμα μας δίνει η Ήρα, κατά την αφήγηση της εισαγωγής της στο μαιευτήριο, όταν αναρωτιέται: «ήρθα να γεννήσω ή ήρθα να κάνω επέμβαση; (...) κι από κει που με πήγανε, που με ξυρίσανε, δε μ΄ άρεσε καθόλου αυτό. (...) αυτή η αντιμετώπιση γενικά που έχεις στα μαιευτήρια: της άρρωστης». Μία άλλη συμμετέχουσα, η Αλεξία, μας περιγράφει την εισαγωγή της ως εξής:

> «μπήκα για όλες αυτές τις προκαταρκτικές εξετάσεις και όλα αυτά που γίνονται. Εκεί ένιωσα πολύ αμήχανα με το κλύσμα. (...) ένιωθα πάρα πολύ αμήχανα με το ξύρισμα επίσης, δεν ήξερα τέτοιες λεπτομέρειες, οπότε βρέθηκα σε μια δυσάρεστη θέση εκείνη τη στιγμή (...). δε με ενημέρωνε κανένας για τίποτα. Δηλαδή μπαίναμε μέσα και μου λέγανε 'εδώ θα κάνετε κλύσμα', δεν ήξερα από πριν ότι 'εκεί θα κάνετε κλύσμα', ας πούμε. Τη στιγμή που έμπαινα σε κάθε χώρο, μου λέγαν τι θα κάνω».

Σχετικά με τη συμπεριφορά του προσωπικού, μαιών και γιατρών, κάποιες συμμετέχουσες την περιγράφουν «παγωμένη», «σαν ρομπότ», και άλλες φορές επιθετική. Δύο από τις γυναίκες περιέγραψαν περιστατικά εκφοβισμού εκ μέρους των γιατρών που τις παρακολουθούσαν κατά την κύηση, οι οποίοι έδωσαν ψευδή στοιχεία σχετικά με πιθανές επιπλοκές σε περίπτωση που εκείνες δεν ακολουθούσαν τις οδηγίες τους.

Μία άλλη μορφή μαιευτικής βίας που περιγράφουν οι συμμετέχουσες είναι οι παρεμβάσεις κατά τον τοκετό, χωρίς να ζητείται συναίνεση από τις ίδιες. Αυτές συμπεριλαμβάνουν περινεοτομές, συχνούς κολπικούς ελέγχους, τεχνητή ρήξη υμένων (σπάσιμο των νερών), χρήση εμβρυουλκού (βεντούζας), άσκηση έντονης πίεσης στην κοιλιά της επίτοκης (ο λεγόμενος «χειρισμός Κρίστελερ» που μπορεί να προκαλέσει σοβαρούς τραυματισμούς στην έγκυο και το έμβρυο). Η Μαρία περιγράφει την εμπειρία της περινεοτομής χωρίς αναισθησία ως εξής: «με έσκισε, με έκοψε με το ψαλίδι, ούτε ξυλοκαΐνες εκείνη τη στιγμή, ούτε τίποτα, με σκίζει με το ψαλίδι». Σχετικά με τους συχνούς κολπικούς ελέγχους, η ίδια μας είπε για τον επόμενο τοκετό της ότι, μετά από συνεχείς επίπονους κολπικούς ελέγχους, «σε κάποια φάση πόνεσα και έκλεισα λίγο τα πόδια μου και μου λέει ο γιατρός 'σε παρακαλώ κοπέλα μου, άνοιξε τα πόδια σου να κάνουμε τη δουλειά μας'. Του λέω 'μα πονάω', μου λέει 'ούτε η πρώτη είσαι, ούτε η τελευταία'». Μη συναινετικές παρεμβάσεις δέχτηκε και η Ήρα, που μας είπε:

> «μου 'σπασε και τα νερά, χωρίς να μου το πει και χωρίς να με ρωτήσει. Αυτό, το 'μαθα πολύ αργότερα, φυσικά δε μου άρεσε όταν το έμαθα... (...) Τελικά βγήκε το μωρό, αλλά το είχε τραβήξει ο γιατρός με βεντούζα (...) το οποίο μου το 'πε εκ των υστέρων, δε μου λέει 'ώρα θα πάρω τη βεντούζα' ας πούμε εκείνη την ώρα».

Μέσα από τις αφηγήσεις των γυναικών αναδύθηκαν και οι κανονιστικές πεποιθήσεις σχετικά με τη σωστή Ελληνίδα μητέρα και γυναίκα που φαίνεται να «περιφρουρούνται» μέσω των πρακτικών προσωπικού και επιτόκων. Συγκεκριμένα, μέσα από τις αφηγήσεις των συνομιλητριών μας, η συμπεριφορά του προσωπικού σε τρία διαφορετικά δημόσια μαιευτήρια φαίνεται να στοχεύει στην αστυνόμευση των κανονιστικών επιταγών σχετικά με τη μητρότητα και τη θηλυκότητα. Κάποια παραδείγματα είναι η «καλή, ανιδιοτελής μητέρα» και η μητέρα ως «αποκλειστική τροφός». Η «καλή ανιδιοτελής μητέρα» είναι εκείνη που θέτει τις προσωπικές της ανάγκες σε δεύτερη μοίρα. Η Μαρία μας περιέγραψε το πώς μία μαία της έδινε επίμονα το μωρό για να το πάρει αγκαλιά και να το θηλάσει ακριβώς κατά τη διάρκεια της επίπονης συρραφής της περινεοτομής, χωρίς αναισθησία, κι ενώ η ίδια δεν ήθελε να το θηλάσει εκείνη τη στιγμή. Η μητέρα θεωρείται επίσης ως η αποκλειστική τροφός, η οποία οφείλει να θηλάσει. Η Ελένη περιέγραψε πώς, μετά τη διακοπή του θηλασμού, δέχτηκε πίεση και επιθετικότητα για να συνεχίσει. Είχε αποφασίσει να διακόψει τον θηλασμό λόγω των δυσκολιών που θα αντιμετώπιζε επιστρέφοντας στο σπίτι και έχοντας την ευθύνη και του μεγαλύτερου παιδιού της. Μία μαία, όταν είδε τα χάπια διακοπής του θηλασμού, θύμωσε και έφυγε από το δωμάτιό της λέγοντάς της ότι «έχεις ένα παιδί στο σπίτι που σε χρειάζεται, αλλά έκανες και ένα δεύτερο που επίσης σε χρειάζεται, κοπελιά».

Αντιστάσεις των γυναικών

Οι παραπάνω πρακτικές και συμπεριφορές που εμπλέκονται με την κανονιστική θηλυκότητα και μητρότητα, διαμορφώνουν ένα ιατρικό περιβάλλον συχνά εχθρικό για την επίτοκη. Ωστόσο, παρά την εκτεταμένη δικαιοδοσία του ιατρικού-μαιευτικού προσωπικού, και την επιβολή ή ανοχή παρωχημένων ή/και επικίνδυνων πρακτικών, μέσα από τα λεγόμενα των συνομιλητριών μας σκιαγραφείται κι ένας ορισμένος χώρος για πράξεις αντίστασης από την πλευρά τους. Αναδύθηκαν δύο μορφές αντίστασης: η εναντίωση σε απειλητικές συμπεριφορές μέσω αυθόρμητων αντιδράσεων, και η στρατηγικά σχεδιασμένη αποφυγή τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώτης μας διηγήθηκε μία συμμετέχουσα, περιγράφοντας το πώς είπε σε μια μαία: «την επόμενη φορά που θα 'ρθείτε να τσεκάρετε τη διαστολή, μη ξανάρθει αυτός (ο γιατρός) που ήταν εδώ πέρα, γιατί θα τον πλακώσω στις μπουνιές. Θα 'ρθει άλλος (...) Εμένα, λέω, δε θα μου ξαναμιλήσει έτσι».

Η ίδια μας περιγράφει την αντίδρασή της στην προσπάθεια εκφοβισμού της από τον γυναικολόγο του δημόσιου μαιευτηρίου που την παρακολουθούσε, ο οποίος της πρότεινε να εισαχθεί για πρόκληση τοκετού από την 38η εβδομάδα της κύησης, ισχυριζόμενος ότι εντόπιζε σημάδια έναρξής του. Προκειμένου να την πείσει, της είπε ότι σε ενδεχόμενη έναρξη του τοκετού κατά την περίοδο του Πάσχα που πλησίαζε, το νοσοκομείο θα λειτουργούσε με λίγο προσωπικό, ενώ και ο ίδιος πιθανόν να αδυνατούσε να φτάσει εγκαίρως. Η Μαρία, έχοντας ήδη μία εμπειρία τοκετού, επισκέφθηκε άλλον γιατρό που διέψευσε τους ισχυρισμούς του πρώτου, και τελικά γέννησε σχεδόν ένα μήνα αργότερα με το προσωπικό της βάρδιας. Όπως μας είπε: «Αν όμως εγώ ήμουνα πρώτη φορά που γένναγα, εγώ θα είχα χεστεί πάνω μου. (...) Θα έλεγα 'πω, πρέπει να το κάνουμε, πρέπει να γεννήσω γιατί ο γιατρός μου λέει 'το και το'».

Συμπέρασμα

Τα ευρήματα της παρούσας εστιασμένης πιλοτικής έρευνας καταδεικνύουν ότι και στην Ελλάδα ο τοκετός είναι υπέρμετρα ιατρικοποιημένος και συνυφασμένος με προφανείς ή ανεπαίσθητες μορφές φυσικοποιημένης βίας. Επίσης, η κανονιστική θηλυκότητα βρέθηκε να αποτελεί μια ισχυρή κοινωνική δύναμη, η οποία συνδιαμορφώνει την πραγματικότητα μέσα στις αίθουσες τοκετών, με όλες τις ήπιες ή δυνατότερες βίαιες απολήξεις της. Τέλος, από διάφορες πτυχές της έρευνας εντοπίστηκε ένα γενικότερο νοηματικό πλαίσιο αντικειμενοποίησης των γυναικών κατά τον τοκετό, όπως βρίσκει η Χαλκιά (2007) να συμβαίνει κατά την έκτρωση. Σημαντικά ευρήματα θεωρούμε πως είναι, επιπλέον, και η εμπιστοσύνη που παρόλα αυτά εκφράζουν στον λόγο τους οι γυναίκες για τους γιατρούς τους, με τους οποίους αναπτύσσουν σχέσεις απόλυτης εμπιστοσύνης και θαυμασμού, επίσης όπως βρήκε και η Χαλκιά (2007), καθώς και το ότι οι γυναίκες βρίσκουν τρόπους αντίστασης για να αποφύγουν κάποιες από τις φυσικοποιημένες βίαιες πρακτικές. Η έλλειψη εγχώριων ερευνών σχετικά με τον τοκετό, όπως διεξάγεται στα ελληνικά μαιευτήρια, σε συνδυασμό με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας καταδεικνύουν την ανάγκη να διερευνηθεί περαιτέρω από την οπτική της κοινωνιολογίας και των κοινωνικών επιστημών.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (2014), Πρόληψη και εξάλειψη της έλλειψης σεβασμού και της κακομεταχείρισης των γυναικών κατά τη διάρκεια του τοκετού σε δομές υγείας. Ανάκτηση από https://www.who.int/publications/i/item/WHO-RHR-14.23

Παυλίδη, Μ. (2024), *Κανονιστική θηλυκότητα και τοκετός στα σύγχρονα ελληνικά μαιευτήρια, από το 2014 έως το 2023,* Διπλωματική Εργασία, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Χαλκιά, Α. (2007), *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας: Σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Chadwick, R. (2021), Breaking the frame: Obstetric violence and epistemic rupture, *Agenda*, Vol. 35, No 3, pp. 104-115.

Cohen Shabot, S. (2016), Making loud bodies ‘‘feminine’’: A feminist-phenomenological analysis of obstetric violence, *Human Studies*, Vol. 39, pp. 231-247.

Cohen Shabot, S. (2021), Why ‘normal’ feels so bad: Violence and vaginal examinations during labour – a (feminist) phenomenology, *Feminist Theory*, Vol. 22, No 3, pp. 443-463.

Davis, D.-A. (2018), Obstetric racism: The racial politics of pregnancy, labor and birthing, *Medical Anthropology*, Vol. 38, No 7, pp. 560-573.

Jolly, N. (2017), Cutting through the discussion on caesarean delivery: birth practices as social practices., *Health Sociology Review*, Vol. 27, No 1, pp. 31-44.

Katz, L., Amorim, M., Camargo Giordao, J., Bastos, M. and Brilhante, A. (2020), Who is afraid of obstetric violence? *Revista Brasileira de Saúde Materno Infantil*, Vol. 20, No 2, pp. 623-626.

Sadler, M., Santos, M., Ruiz-Berdún, D., Leiva Rojas, G., Skoko, E., Gillen, P. and Clausen, J. A. (2016), Moving beyond disrespect and abuse: addressing the structural dimensions of obstetric violence, *Reproductive Health Matters*, Vol. 24, No 47, pp. 47-55.

Η ΕΞΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΒΙΑΣ ΩΣ ΜΕΙΖΟΝ ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

Χριστίνα Τσακιστράκη[α]

[α] Διδάκτωρ Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Περίληψη

Το παρόν άρθρο θα επιχειρήσει να παρακολουθήσει την εννοιολογική διαδρομή θεσμικής κατοχύρωσης της έμφυλης ισότητας στη μεταπολιτευτική ελληνική δημοκρατία, με επίκεντρο τη θεσμοθέτηση του στόχου εξάλειψης της έμφυλης βίας ως μείζονος προτάγματος της σύγχρονης δημοκρατίας. Αφού αναφερθεί στις πρώτες μεταπολιτευτικές δεκαετίες, οπόταν η εξάλειψη της έμφυλης βίας δεν συγκροτούσε εννοιολογικά ευθεία προϋπόθεση για την επίτευξη της έμφυλης ισότητας, θα επικεντρωθεί ιδιαίτερα στην ανάλυση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, ως αποφασιστικού θεσμικού εργαλείου για την αποτροπή της έμφυλης βίας. Οι βασικές κανονιστικές παράμετροι της Σύμβασης, όπως και οι θεωρητικές της προκείμενες θα αποτελέσουν αντικείμενο ανάπτυξης, καταδεικνύοντας τη δικαιοπολιτική της κρισιμότητα, όσο και τις συνάφειες που παρουσιάζει με τη φεμινιστική θεωρία του δικαίου.

Λέξεις Κλειδιά: Έμφυλη Ισότητα, Δημοκρατία, Βία κατά των Γυναικών, Δίκαιο, Φεμινιστική Θεωρία

THE ELIMINATION OF GENDER-BASED VIOLENCE AS MAJOR DEMOCRATIC IMPERATIVE: THEORETICAL, SOCIOLOGICAL, AND LEGAL DIMENSIONS

Christina Tsakistraki[α]

[α] PhD, Law School, NKUA

Abstract

This paper will attempt to follow the conceptual path of the institutionalization of gender equality in post-dictatorshop Greek democracy, focusing on the affirmation of the goal of eliminating gender violence as a major democratic imperative. Initially, it will refer to the first post-dictatorship decades, when the elimination of gender-based violence did not constitute a conceptual precondition for achieving gender equality. It will then focus in particular on the analysis of the Istanbul Convention, as a decisive institutional tool for the prevention of gender-based violence. The paper will develop the basic normative parameters of the Convention, as well as its theoretical foundations, demonstrating its legal and political criticality alongside its consistencies to feminist legal theory.

Keywords: Gender Equality, Democracy, Gender-based Violence, Law, Feminist Theory

Εισαγωγή

Η πρόληψη και καταπολέμηση της έμφυλης βίας, ιδίως δε της βίας κατά των γυναικών, αναγορεύεται στο σύγχρονο κοινωνικό πλαίσιο σε μείζον αίτημα δημοκρατίας, στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, καθώς και ευρύτερα στον δυτικό -τουλάχιστον- κόσμο. Το γεγονός αυτό συνιστά σημαίνουσα δικαιοπολιτική και κοινωνική εξέλιξη, καθώς σηματοδοτεί τον καίριο αναπροσανατολισμό του περιεχομένου της έμφυλης ισότητας και τον σημασιολογικό εμπλουτισμό του δημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου. Ενδεικτικές στιγμές της προκείμενης εξελικτικής πορείας θα επιχειρήσει να αποτυπώσει το ανά χείρας κείμενο, σε θεωρητικό, κοινωνιολογικό και δικαιικό επίπεδο, με το πρίσμα στραμμένο στα ελληνικά μεταπολιτευτικά συμφραζόμενα. Θα αναπτύξει, ιδίως, βασικές παραμέτρους του κορυφαίου διεθνούς κανονιστικού πλαισίου για την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας, της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, η οποία έχει κυρωθεί και από το ελληνικό κράτος, αναδεικνύοντας παράλληλα τις βασικές εννοιολογικές συνιστώσες της, καθώς και την συνάφειά τους με βασικά επιχειρήματα της φεμινιστικής θεωρίας.

Το ελληνικό μεταπολιτευτικό συγκείμενο

Η ισότητα των φύλων συγκροτεί ρητή στόχευση της ελληνικής μεταπολιτευτικής δημοκρατίας, όπως προαναγγέλλει η ανάλογη ειδική διάταξη του Συντάγματος του 1975, που κατοχυρώνει την ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών (α.4 παρ.2). Εμβληματική εφαρμογή της προκείμενης αρχής συνιστά η ιστορικής σημασίας μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου του 1983, που ακολουθεί την εισαγωγή του πολιτικού γάμου το 1982, και επανακαθορίζει ριζικά τη νομική σύσταση της οικογένειας και των έμφυλων ταυτοτήτων από τις οποίες αυτή συντίθεται. Το πατριαρχικό θεμέλιο της οικογένειας καταργείται, οι αυστηρά οριζόμενοι ως ασύμμετροι και ιεραρχικοί έμφυλοι ρόλοι επίσης, από κοινού με το σύνολο των παραδοσιακών θεσμίσεων πατριαρχικής προέλευσης που οροθετούσαν ως τότε το πεδίο της οικογένειας. Η συντροφικότητα, συμφωνία και συναπόφαση των συζύγων τρέπονται εφεξής σε κεντρικά κανονιστικά ερείσματα ενός νέου οικογενειακού τοπίου, που φιλοδοξεί να εισαγάγει την ισότητα των έμφυλων ρόλων στις ιδιωτικές και οικογενειακές σχέσεις, επαναπροσδιορίζοντας εν γένει την ελληνική κοινωνία.

Η μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου πράγματι εκπορεύεται από (και ανταποκρίνεται προς) πολλαπλά αλληλοτροφοδοτούμενα αιτούμενα του μεταπολιτευτικού συγκειμένου: αξιοσημείωτα μεταξύ αυτών, το αίτημα συνολικού εκδημοκρατισμού που κυριαρχεί στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο από την μεταπολίτευση και έπειτα· οι ανάλογες διεκδικήσεις και –μικρότερης ή μεγαλύτερης εμβέλειας- κινήσεις/κινητοποιήσεις φεμινιστικών ομάδων και οργανώσεων· η προοπτική θεσμικού εκσυγχρονισμού που υπαγορεύεται από την ένταξη της Ελλάδας στην τότε ΕΟΚ και την αναγκαία συμπόρευση με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς του δυτικού κόσμου (Ρεθυμιωτάκη, Μαροπούλου και Τσακιστράκη 2016:27-28). Και πράγματι προωθεί την υπόθεση της ισότητας των φύλων κατά τρόπο ιστορικά καθοριστικό, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο χώρο: συστήνοντας τις γυναίκες ως αυτόνομα υποκείμενα στο οικογενειακό πλαίσιο, τις ενδυναμώνει συνολικά και στο κοινωνικό πεδίο. Η εποχή εκείνη άλλωστε συμπίπτει και με την μαζική είσοδο των γυναικών στην εργασία και την από πλευράς τους κατάκτηση μιας πρωτόγνωρης ως τότε

οικονομικής ανεξαρτησίας, καθώς και με παράλληλες σημαίνουσες δικαιικές εξελίξεις, όπως η αναγνώριση της νομικής δυνατότητας της άμβλωσης.

Με ποιο τρόπο, όμως, το περιεχόμενο της ισότητας των φύλων που διαμορφώνεται εννοιολογεί και προσλαμβάνει τη βία κατά των γυναικών και την αναγκαιότητα αντιμετώπισης και καταπολέμησής της; Ποια θέση επιφυλάσσει ως προς την εννόηση της βίας κατά των γυναικών το πνεύμα υπέρβασης της πατριαρχίας και εκδημοκρατισμού του ιδιωτικού χώρου και των συζυγικών σχέσεων που καθοδηγεί την μεταρρύθμιση του 1983; Την αναγνωρίζει ομοίως ως μια εστία ανισότητας που πλήττει τις γυναίκες και πρέπει να εξαλειφθεί; Η απάντηση είναι αρνητική. Στο πλαίσιο εννοιολόγησης της ισότητας των φύλων που κατισχύει στο μεγαλύτερο χρονικά μέρος της μεταπολιτευτικής ελληνικής δημοκρατίας, η βία κατά των γυναικών και η ενδοοικογενειακή βία δικαιοπολιτικά παραμένουν στο σημείο πρόσληψης που τις χαρακτήριζε ανέκαθεν.

Η βία κατά των γυναικών και η ενδοοικογενειακή βία υπήρχε καθ' όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, συγκαλυμμένη ως επί το πλείστον στο πεδίο της ιδιωτικής σφαίρας και των ιδιωτικών σχέσεων. Σε κοινωνικό, όσο και σε δικαιοπολιτικό επίπεδο, προσλαμβανόταν ως ιδιωτικό συμβάν, ως γεγονός του ιδιωτικού χώρου δίχως σημασία για τον δημόσιο χώρο, ως προσωπικό ζήτημα δίχως πολιτικό, κοινωνικό, δικαιικό ενδιαφέρον. Ως μια ατυχής εξέλιξη της προσωπικής και οικογενειακής ζωής, ένα οδυνηρό μυστικό, που προοριζόταν να συγκαλυφθεί από τη σιωπή και την ντροπή. Διαχρονικά και έως σχετικά πρόσφατα, το δικαιικό σκέπτεσθαι και οι πάγιες νομικές κατηγορίες αφίσταντο ριζικά από την εννοιολόγηση της βίας κατά γυναικών ως αυτοτελώς νομικά σημαντικού ζητήματος (Schneider 2000, Τσακιστράκη 2022). Εξ ου και η μεταρρύθμιση του 1983 δεν συνοδεύεται από καμία αναφορά, ούτε και πρόνοια που να εννοιολογεί την βία κατά των γυναικών ως κρίσιμο ζήτημα που σχετίζεται με την έμφυλη ισότητα και που πρέπει να αντιμετωπισθεί κατά οργανωμένο τρόπο από την Πολιτεία. Στην κατεύθυνση αυτή άλλωστε εγγράφεται και το τότε Διεθνές Δίκαιο, όπως ενσωματώνεται στην ελληνική έννομη τάξη: η θεμελιώδους σημασίας σύμβαση CEDAW, η Σύμβαση για την Εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών του ΟΗΕ, που κυρώθηκε από την Ελλάδα το 1983, απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω φύλου σε ένα ευρύτατο φάσμα, ωστόσο δεν εννοιολογεί τη βία κατά των γυναικών ως μορφή διάκρισης κατά των γυναικών και ως σοβαρή παράμετρο της έμφυλης ανισότητας. (Τσακιστράκη 2022: 83-92).

Στα ελληνικά συγκείμενα, η πρώτη απόπειρα να αντιμετωπισθεί με συστηματικό τρόπο σε νομικό επίπεδο το φαινόμενο της βίας κατά των γυναικών, υπό την ειδικότερη διάσταση της ενδοοικογενειακής βίας, απαντάται το 2006 με τον νόμο 3500/2006 «Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις», υπό τις διατάξεις του οποίου ποινικοποιούνται για πρώτη φορά σοβαρές μορφές έμφυλης βίας, όπως η ενδοοικογενειακή βία και ο συζυγικός βιασμός. Εντούτοις και πάλι, η βία κατά των γυναικών δεν εννοιολογείται κατηγορηματικά ως ένα δομικό ζήτημα με συστημική έμφυλη διάσταση που συγκροτεί σοβαρή εστία ανισότητας εις βάρος των γυναικών. Προτάσσεται αντίθετα περισσότερο μια προσέγγιση της ενδοοικογενειακής βίας ως φαινομένου που πλήττει την οικογενειακή μονάδα εν συνόλω και διασαλεύει τον εύρυθμο οικογενειακό βίο. Ο στόχος της επανόδου της οικογενειακής ζωής στην

ομαλότητα φαίνεται άλλωστε να πρωτοστατεί, εμπνέοντας την εισαγωγή νομικών καινοτομιών αμφιλεγόμενης σύλληψης και αποτελεσματικότητας, όπως η ποινική διαμεσολάβηση μεταξύ των μερών.

Το ορόσημο της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης

Η αποφασιστική δικαιοπολιτική τομή μέσω της οποίας η βία κατά των γυναικών αναγνωρίζεται ως συστημική μορφή ανισότητας κατά των γυναικών και η εξάλειψή της ως μείζον ζήτημα δημοκρατίας, επέρχεται στην Ελλάδα το 2018, με την κύρωση από το ελληνικό κράτος της *Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και Καταπολέμηση της Βίας κατά Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας*, γνωστής ως *Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης*.[1] Η Σύμβαση συνιστά το πρώτο παραδειγματικό, νομικά δεσμευτικό, αναλυτικό κανονιστικό πλαίσιο στο πεδίο του Ευρωπαϊκού Δικαίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, αλλά και του Διεθνούς Δικαίου για την αντιμετώπιση της βίας κατά γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας.

Αφετηριακή κανονιστική παραδοχή της Σύμβασης αποτελεί η θέση ότι η βία κατά γυναικών συνιστά συστηματική και διαδεδομένη παραβίαση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των γυναικών, η οποία απορρέει από τις ιστορικά άνισες σχέσεις εξουσίας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Επί λέξει, η Σύμβαση ήδη από τον Πρόλογο σπεύδει να σημειώσει ότι αναγνωρίζει ότι η βία κατά των γυναικών συνιστά εκδήλωση των ιστορικά άνισων σχέσεων ισχύος μεταξύ των γυναικών και των ανδρών, οι οποίες έχουν οδηγήσει σε επικυριαρχία και διακρίσεις κατά των γυναικών από τους άνδρες και στην παρακώλυση της πλήρους προόδου των γυναικών, καθώς και ότι αναγνωρίζει τη δομική φύση της βίας κατά των γυναικών ως βίας βασιζόμενης στο φύλο, και ότι η βία κατά των γυναικών αποτελεί έναν από τους ζωτικής σημασίας κοινωνικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων οι γυναίκες εξαναγκάζονται σε υποδεέστερη θέση σε σύγκριση με τους άνδρες.

Παράλληλα, αναγνωρίζεται ότι η βία κατά γυναικών έχει δομικό χαρακτήρα ως βία λόγω φύλου, αναγκάζοντας τις γυναίκες σε κοινωνικά υποδεέστερη θέση σε σχέση με τους άνδρες και υπονομεύοντας καθοριστικά την επίτευξη της έμφυλης ισότητας. Ανάγοντας υπό αυτούς τους όρους τη βία κατά γυναικών στις άνισες σχέσεις εξουσίας και στην ιστορικά εμπεδωμένη έμφυλη ασυμμετρία, η Σύμβαση υιοθετεί μια πολιτική ανάγνωση του φαινομένου, εννοιολογώντας το ως μείζον δικαιοπολιτικό ζήτημα δημοκρατίας. Η βία κατά γυναικών εννοιολογείται ως σοβαρή παραβίαση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των γυναικών και ως μορφή διάκρισης κατά των γυναικών, αλλά και ως σημαντικό πρόσκομμα στην επίτευξη της ισότητας των φύλων. Η Σύμβαση υπογραμμίζει ότι η εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών είναι συνυφασμένη με την επίτευξη της έμφυλης ισότητας και διασαφηνίζει ότι αποβλέπει στην κατοχύρωση της ουσιαστικής και όχι της τυπικής ισότητας των φύλων, ως θεμελιακή παράμετρο του σύγχρονου κράτους δικαίου. Υπό το φως των προκείμενων παραδοχών, συγκροτείται επομένως το ανθρώπινο δικαίωμα των γυναικών σε μια ζωή χωρίς βία. Ιδιαίτερα σημαντικό σημείο της Σύμβασης συνιστά η ρητή πρόβλεψη για την προστασία του προκείμενου δικαιώματος τόσο στην δημόσια ζωή/σφαίρα, όσο και στην ιδιωτική (Τσακιστράκη 2022:137-150).

Θεμελιώδη, άλλωστε, διάσταση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης συνιστά η υιοθέτηση μιας ρητής και ευθείας έμφυλης οπτικής στη δικαιική αποτύπωση και

αντιμετώπιση του φαινομένου της βίας κατά γυναικών, η οποία απαντάται για πρώτη φορά με αυτόν τον κατηγορηματικό τρόπο σε Σύμβαση του Διεθνούς Δικαίου. (European Parliament Study 2020: 10). Βάσει του θεωρητικού δικαιικού και ρυθμιστικού πλαισίου που εισάγεται, η βία κατά γυναικών δεν συνιστά μια εξατομικευμένη αδικία που πρέπει να εξετάζεται κατά περίπτωση και αυτοτελώς, απεναντίας συγκροτείται ως συστημικό κοινωνικό φαινόμενο, με δομικές κοινωνικές και πολιτισμικές αιτίες, που ανάγονται στην έμφυλη ασυμμετρία. Η Σύμβαση επικυρώνει και επισφραγίζει την αναγκαιότητα υιοθέτησης του συλλογικού υποκειμένου «γυναίκες» ως υποκειμένου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, καθόσον επιχειρεί να αντιμετωπίσει ένα φαινόμενο που απορρέει ευθέως από την εμπειρία των γυναικών (Τσακιστράκη 2022: 267-270).

Η Σύμβαση εννοιολογεί τη βία κατά γυναικών ως μείζον κοινωνικό και δικαιικό ζήτημα, το οποίο οφείλει να τεθεί στο επίκεντρο του δημόσιου και του θεσμικού λόγου. Προκρίνει μια ολιστική προσέγγιση αντιμετώπισης του φαινομένου, που δεν αφορά στενά το ποινικό δίκαιο και την ποινικοποίηση πράξεων βίας κατά γυναικών, αλλά άπτεται ευθέως του Δικαίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και δι' αυτού του τρόπου ανάγεται σε μια ευρύτερη ηθική και δικαιοπολιτική διάσταση. Η προκείμενη προσέγγιση αναλύει το φαινόμενο υπό πολυδιάστατο πρίσμα και κυρίως εφιστά την προσοχή στις ρίζες και τις αιτίες του: στο πλαίσιο της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, η βία κατά γυναικών δεν ενδιαφέρει υπό μια στενή νομική έννοια, δεν αντιμετωπίζεται ως ποινικά κολάσιμο συμβάν αποκομμένο από τα γενεσιουργά αίτιά του. Ενδιαφέρουν κατά μείζονα λόγο οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες που το διαμορφώνουν, το ανατροφοδοτούν και διαιωνίζουν την ύπαρξή του (Τσακιστράκη 2022:133-136).

Υπό αυτό το φως και αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στην Πρόληψη, η Σύμβαση προβλέπει ρητές κρατικές υποχρεώσεις, καθώς οραματίζεται και επιχειρεί να δρομολογήσει μια μακροπρόθεσμη προοπτική υπέρβασης της βίας κατά γυναικών, η οποία αναπόφευκτα συνυφαίνεται με την εξουδετέρωση των δομικών αιτίων του φαινομένου και την εις βάθος μεταβολή κοινωνικών νορμών, πολιτισμικών αναπαραστάσεων, απόψεων, πρακτικών, στερεοτύπων και συμπεριφορών που επικαθορίζουν και αναπαράγουν τις δομικές σχέσεις ανισοτιμίας των έμφυλων ταυτοτήτων. Αναλυτικές θετικές υποχρεώσεις αναλαμβάνουν εξάλλου τα συμβαλλόμενα μέρη και στο πεδίο και των τριών ακόλουθων Πυλώνων: Προστασία και Υποστήριξη των Θυμάτων, Δίωξη των Παραβατών, χάραξη συνεκτικών Πολιτικών. Η Σύμβαση προβαίνει σε μια πολύμορφη εννοιολόγηση της βίας κατά γυναικών, διέπεται από μια συνολική θυματοκεντρική προσέγγιση, τοποθετώντας στο προσκήνιο τα δικαιώματα και τις ανάγκες του θύματος, και ανάγει το κοινωνικό φύλο σε κεντρική ρυθμιστική νομική κατηγορία (Τσακιστράκη 2022: 151-197 και 201-266).

Θεωρητικές προκείμενες της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης

Τούτων δοθέντων, σύμφωνα με την ανάγνωση που προτείνει το ανά χείρας κείμενο, το πνεύμα και το γράμμα της Σύμβασης συνομιλούν με βασικές αναλύσεις και επιχειρήματα της φεμινιστικής θεωρίας του δικαίου. Η φεμινιστική θεωρία του δικαίου (feminist jurisprudence, feminist legal theory) και οι φεμινιστικές νομικές σπουδές (feminist legal studies) συγκροτούν ένα αυτόνομο επιστημονικό και ακαδημαϊκό πεδίο σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο τα τελευταία τουλάχιστον τριάντα χρόνια, διερευνώντας τον αντίκτυπο που

το δίκαιο επιφέρει στις ζωές των γυναικών, τόσο ως προς την θεωρητική/εννοιολογική, όσο και ως προς την πρακτική/εφαρμοσμένη του διάσταση.[2] Ειδικότερα, θεμελιακές θεωρητικές προκείμενες της Σύμβασης αναδύονται από το θεωρητικό έδαφος που έχει από καιρού προετοιμάσει το β' κύμα της φεμινιστικής θεωρίας και ιδιαίτερα της φεμινιστικής θεωρίας του δικαίου. Η Σύμβαση εγγράφει ευθείες αναλογίες με τις αναλύσεις και τα αιτούμενα του β΄ κύματος φεμινιστικής θεωρίας, το οποίο, ήδη από τη δεκαετία του 1980, αναπτύσσει την θέση ότι το δικαιοπολιτικό ζητούμενο δεν είναι η αναγνώριση των γυναικών ως αφηρημένων, ουδετερόφυλων ή άφυλων υποκειμένων, αλλά ως υποκειμένων που χαρακτηρίζονται από την έμφυλη διάσταση, δηλαδή ως γυναικών. Γυναικών που συγκροτούν μια κοινωνική ομάδα, η οποία, με όλες τις εσωτερικές ετερογένειες από τις οποίες είναι δυνατόν να διατρέχεται, ιστορικά τέθηκε σε υποτελή θέση προς αυτήν των ανδρών και εξ αυτού του λόγου έχει υποστεί και εξακολουθεί να υφίσταται τις επενέργειες της δομικής ανισότητας και της κοινωνικής αδικίας. Αναφορικά ειδικότερα με τη βία κατά των γυναικών, κρίσιμη επ' αυτού είναι και η ανάδειξη του συνεχούς της βίας, που εκκινεί από τον σεξισμό και την σεξιστική υποτίμηση, περιλαμβάνει πράξεις βίας ως πρότινος πλήρως παραγνωρισμένες, όπως η σεξουαλική παρενόχληση και ο συζυγικός βιασμός, διατρέχει σοβαρές μορφές βίας, όπως η σωματική και η σεξουαλική βία και απολήγει στο έσχατο σημείο της γυναικοκτόνου βίας.

Κεντρική θέση του β' κύματος φεμινιστικής θεωρίας του δικαίου συνιστά η ανάδειξη και υπεράσπιση της γυναικείας διαφοράς και η απόρριψη μιας ισονομιστικής στρατηγικής επίτευξης της έμφυλης ισότητας, καθώς και η απόκρουση του ουδετερόφυλου υποκειμένου του δικαίου, όπως αυτό διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της φιλελεύθερης πολιτικής φιλοσοφίας και θεωρίας του δικαίου. Πράγματι, η Σύμβαση εγγράφει ευθέως στο δικαιικό σκέπτεσθαι και τον κανόνα δικαίου την έμφυλη διάσταση, τη γυναικεία διαφορά και τη νομικά σημαντική γυναικεία εμπειρία. Ο νομικός της λόγος δεν είναι ουδετερόφυλος, αλλά προσδιορισμένος με έμφυλο τρόπο και το κανονιστικό της πλαίσιο αφορά ένα δικαιοπολιτικό ζήτημα που εξ ορισμού διαθέτει έμφυλο χαρακτήρα: δεν είναι η βία υπό κάποια αφηρημένη μορφή, είναι η βία κατά γυναικών ως δομικό κοινωνικό φαινόμενο. Η εξ αυτού απορρέουσα, νομικά σημαντική εμπειρία των γυναικών επιδιώκει και επιτυγχάνει την εγχάραξή της στον κανόνα δικαίου (Τσακιστράκη 2022).

Ειδικότερα, θεωρητικό-δικαιικό έδαφος με το οποίο διαμορφώνει ριζικές εννοιολογικές συγκλίσεις, η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης συνιστά εν πρώτοις ο ριζοσπαστικός αμερικάνικος φεμινισμός και ιδίως το έργο της Catharine MacKinnon, βασική θέση του οποίου αποτελεί η παραδοχή ότι η κοινωνική ζωή δομείται με βάση μια ιεραρχική σχέση ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποταγής, η οποία αποτυπώνεται ιδεοτυπικά στις ιδιωτικές σχέσεις και τη σεξουαλικότητα (MacKinnon 1983, 1987, 1989, Μαροπούλου 2016). Υπό αυτό το φως, η επιστημολογική ουδετερότητα και αμεροληψία του δικαίου ελέγχονται ως μηχανισμοί αναπαραγωγής της προκείμενης έμφυλης ασυμμετρίας, καθώς παραθεωρούν και παραγνωρίζουν γυναικείες εμπειρίες αδικίας. Εξ ου και προτείνεται ως αναγκαία η δρομολόγηση θεμελιωδών εννοιολογικών αναπραγματεύσεων: το ουδετερόφυλο παράδειγμα δικαίου είναι αναγκαίο να καμφθεί εν όψει της εγγραφής στο δίκαιο της νομικά σημαντικής γυναικείας εμπειρίας και κυρίως της (έως πρότινος δικαιικά αορατοποιημένης) βλάβης που υφίστανται οι γυναίκες επειδή

είναι γυναίκες. Βλάβης που απορρέει από την τέλεση αδικημάτων έμφυλης βίας, όπως η σεξουαλική παρενόχληση, η ενδοοικογενειακή βία, ο βιασμός και ο συζυγικός βιασμός και η οποία επί μακρόν παρέμενε αόρατη και αδιάφορη για το δίκαιο, συγκροτώντας μια εστία σοβαρής αδικίας η οποία χρειάζεται να αποκατασταθεί (Τσακιστράκη 2021). Το προκείμενο φεμινιστικό ρεύμα προτρέπει για τη δικαιική συμπερίληψη της γυναικείας εμπειρίας, με την έμφαση στραμμένη στις πράξεις βίας κατά γυναικών, που λαμβάνουν χώρα ιδίως στην ιδιωτική σφαίρα και τις ιδιωτικές σχέσεις (Μαροπούλου 2016). Σε μια ανάλογη κατεύθυνση στρατεύεται και η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης.

Δευτερευόντως, η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης συνομιλεί με τον γαλλικό φεμινισμό της διαφοράς και ιδίως με το έργο της Luce Irigaray, βασική θέση του οποίου είναι ότι η συμβολική σφαίρα του δυτικού πολιτισμού, οι λόγοι, το νόημα, οι αναπαραστάσεις, οι θεσμοί, έχουν δομηθεί με βάση ένα ανδροκεντρικό παράδειγμα ταυτότητας και το συνακόλουθο αποκλεισμό της γυναικείας ετερότητας. Η τελευταία ταυτίστηκε σε συμβολικό επίπεδο με την απουσία, την έλλειψη, το κενό, με νοήματα υποτιμημένα και υποδεέστερα (Irigaray 1974, 1985). Η γυναικεία ετερότητα, η εμπειρία της και τα νοήματα των οποίων είναι φορέας πρέπει να εισαχθούν υπό ισότιμους όρους στον πολιτισμό και στο δίκαιο, ώστε να διαμορφωθεί μια ισοδύναμη σχέση μεταξύ των δύο διαφορετικών υποκειμένων που συγκροτούν την έμφυλη διαφορά. Για την Irigaray σημαντική παράμετρος αυτού του οράματος είναι η εισαγωγή ενός έμφυλου υποκειμένου στο δίκαιο και η κατοχύρωση ανάλογων διακριτών δικαιωμάτων (Irigaray 1992, 2000, Τσακιστράκη 2016) .

Καθοριστική για το δικαιικό σκέπτεσθαι και το κανονιστικό πλαίσιο που εισάγει η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης είναι εξάλλου η προβληματοποίηση του διπόλου δημόσιο-ιδιωτικό, όπως έχει αναπτυχθεί από την φεμινιστική πολιτική θεωρία και την φεμινιστική θεωρία του δικαίου. Η φεμινιστική κριτική έχει επιχειρηματολογήσει δια μακρόν υπέρ της θέσης ότι η φιλελεύθερη διάκριση μεταξύ της δημόσιας σφαίρας και της ιδιωτικής σφαίρας, μολονότι προϋποτίθεται ότι εισάγει δύο διαχωρισμένες πλην όμως ισότιμες σφαίρες, στην πραγματικότητα συγκαλύπτει και αναπαράγει τη δομική έμφυλη ανισότητα και την υποδεέστερη θέση των γυναικών. Αποδομώντας την πρόσληψη της ιδιωτικής σφαίρας ως μιας προπολιτικής επικράτειας επί της οποίας αντενδείκνυται η παρέμβαση του δικαίου, η φεμινιστική θεωρία επισημαίνει με έμφαση τα πολιτικά χαρακτηριστικά δόμησης του ιδιωτικού χώρου. Υποστηρίζει ειδικότερα, ότι ο χώρος που, σύμφωνα με το φιλελεύθερο υπόδειγμα σκέπτεσθαι έχει ιδρυθεί ως ο κατεξοχήν χώρος άσκησης και ευόδωσης της ατομικής ελευθερίας και αυτονομίας, ιστορικά θεμελιώνεται σε ένα κανονιστικό υπόστρωμα άνισων έμφυλων σχέσεων και εντέλει συγκροτεί την πηγή της δομικής έμφυλης ασυμμετρίας (Landes 1998, Okin 1989, Pateman 1988, 1989). Αναδεικνύοντας την αορατοποίηση της βίας στον ιδιωτικό χώρο και τις ιδιωτικές σχέσεις, το β' κύμα φεμινιστικής θεωρίας του δικαίου στοχεύει στην ανακατεύθυνση του δικαιοπολιτικού ενδιαφέροντος και των νομικών εννοιολογήσεων (Τσακιστράκη 2022: 54-62).

Η προκείμενη κριτική προσέγγιση του διπόλου δημόσιο-ιδιωτικό αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον και στο πλαίσιο του φεμινιστικού αναστοχασμού επί των παραδοσιακών κατηγοριών του Δικαίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Η παραδοσιακή εννοιολόγηση των

Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων κατοχυρώνει κατά κανόνα παραβιάσεις που τελούνται στο δημόσιο χώρο από κρατικούς δρώντες. Ως εκ τούτου, παραγνωρίζει πλήρως τις παραβιάσεις εκείνες που συχνότερα υφίστανται οι γυναίκες: παραβιάσεις που τελούνται στον ιδιωτικό χώρο από μη κρατικούς δρώντες. Το γεγονός αυτό λειτουργεί εις βάρος των γυναικών και των δικαιωμάτων τους και προς όφελος της έμφυλης ανισότητας. Η φεμινιστική κριτική επερωτά το Διεθνές Δίκαιο και το Δίκαιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ως δικαιικά συστήματα με έμφυλη διάσταση που περιθωριοποιούν τη νομικά σημαντική γυναικεία εμπειρία (MacKinnon 2006, Charlesworth and Chinkin 2000). Η φεμινιστική επιχειρηματολογία βαθμιαία διαμορφώνει εννοιολογικούς όρους και προϋποθέσεις με στόχο την ανταπόκριση του νομικού λόγου (Bunch 1990). Συγκροτεί ένα ισχυρό κίνημα ανάδειξης και υπεράσπισης των «Γυναικείων Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων» προς το οποίο το Διεθνές Δίκαιο ανταποκρίνεται θετικά, ιδίως από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα (Cook 1994, Peters & Wolper 1995, Reilly 2009). Προοδευτικά, μορφοποιείται στο πλαίσιο του Διεθνούς Δικαίου μια agenda «Γυναικείων Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», εντός της οποίας η αναγνώριση του δικαιώματος των γυναικών σε μια ζωή χωρίς βία αποκτά πρωτεύουσα σημασία (Engle 2006, Edwards 2016, Manjoo and Jones 2018, Τσακιστράκη 2022: 63-79, 93-107). Απαράμιλλο επιστέγασμα αυτής της πορείας συνιστά η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης (Niemi, Peroni and Stoyanova 2020).

Υπό το πρίσμα, άλλωστε, της κοινωνιολογίας του δικαίου η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης παρουσιάζει πολυσήμαντο ενδιαφέρον. Εν πρώτοις, ιδρύεται ως παραδειγματικό κανονιστικό πλαίσιο που εδράζεται στη διαλεκτική δικαίου και κοινωνίας: αφενός ο κανόνας δικαίου καλείται να αναγνώσει σωστά το κοινωνικό φαινόμενο της βίας κατά γυναικών και να διαμορφώσει τα κατάλληλα νομικά εργαλεία ώστε να το αντιμετωπίσει με επάρκεια, παράλληλα δε αναγορεύεται και ο ίδιος σε κρίσιμο παράγοντα της διάρθρωσης των έμφυλων και κοινωνικών σχέσεων, άρα και της διαμόρφωσης της κοινωνικής ζωής. Ο κοινωνικός προσδιορισμός του δικαίου, που υπαγορεύει την ανάδειξη της βίας κατά γυναικών ως σοβαρού δικαιοπολιτικού ζητήματος, συνυφαίνεται με το δικαιικό προσδιορισμό της κοινωνίας, τον οποίο επιδιώκει η Σύμβαση, μέσω της αναδιαμόρφωσης των έμφυλων σχέσεων προς την κατεύθυνση της ουσιαστικής έμφυλης ισότητας.

Πράγματι, η Σύμβαση φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα υπόδειγμα δικαίου που αποβλέπει στην κοινωνική αλλαγή και στην εγκαθίδρυση ενός πιο ισότιμου πλαισίου έμφυλων σχέσεων· στην μεταβολή των τρόπων σκέπτεσθαι και φέρεσθαι ώστε να εξαλειφθεί η έμφυλη ασυμμετρία. Προς τούτο, επικυρώνει την μετατόπιση του περιεχομένου της έμφυλης ισότητας από την τυπική στην ουσιαστική ισότητα: στην de jure και de facto ισότητα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, στην ισότητα, δηλαδή, που δεν ενυπάρχει μόνο στο γράμμα του νόμου, αλλά και στη ζώσα πραγματικότητα των γυναικών· που δεν εξουδετερώνει, αλλά ενσωματώνει τη διαφορετική γυναικεία εμπειρία· που δεν αποσιωπά, αλλά επιχειρεί να θεραπεύσει τη συστημική ανισότητα εις βάρος των γυναικών (Τσακιστράκη 2022: 147-150, 192-197, 275-277).

Εξάλλου, η θεμελιακή παραδοχή της Σύμβασης ότι η βία κατά των γυναικών συνιστά ζήτημα άνισων σχέσεων εξουσίας, επομένως ζήτημα πολιτικό, ζήτημα δημοκρατίας, και ότι συνακόλουθα η εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών αποτελεί θεμελιώδη

προϋπόθεση για την πραγμάτωση της ουσιαστικής έμφυλης ισότητας, η οποία συγκροτεί μείζονα παράμετρο του σύγχρονου κράτους δικαίου, αντικατοπτρίζει ένα σύγχρονο εμπλουτισμένο περιεχόμενο δημοκρατίας. Αναδεικνύει τον θεμελιακά δυναμικό χαρακτήρα του ιδίου του νοήματος της δημοκρατίας, αναφορικά ιδίως με την κατοχύρωση της έμφυλης ισότητας (Fassin 2009, Delage 2017). Η δημοκρατία θεωρείται πλέον ατελής και ανεπαρκής, αν δεν έχει κατορθώσει να υλοποιήσει ένα ικανοποιητικό επίπεδο ουσιαστικής ισότητας των φύλων. Το δημοκρατικό δικαιοπολιτικό και αξιακό συγκείμενο επανερμηνεύεται, καθώς καλείται να ανταποκριθεί σε νέα κοινωνικά αιτούμενα και να αφομοιώσει κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Ως εκ τούτου, η ανάδυση μιας «νέας (ισότιμης) έμφυλης πολιτειότητας», κατά την έκφραση της σημαντικής γαλλίδας κοινωνιολόγου του δικαίου Irene Théry, προβάλλει ως λυδία λίθος για το δημοκρατικό δικαιοπολιτικό συγκείμενο του 21ου αιώνα (Théry 2022).

Συμπεράσματα

Η δικαιική κατοχύρωση και έμπρακτη προώθηση της έμφυλης ισότητας αποτέλεσε έναν βασικό στόχο της ελληνικής μεταπολιτευτικής δημοκρατίας. Κατά τη διάρκεια, ωστόσο, των 50 χρόνων δημοκρατίας από τη μεταπολίτευση και έπειτα, το εννοιολογικό περιεχόμενο της έμφυλης ισότητας και του συνεπακόλουθου εκδημοκρατισμού των έμφυλων ιδιωτικών σχέσεων -κατ' επέκταση δε και της κοινωνικής οργάνωσης- αναδιαμορφώνεται και εξελίσσεται σημαντικά. Καθοριστική παράμετρος επ' αυτού συνιστά η μετάβαση της εννοιολόγησης της έμφυλης ισότητας από την τυπική στην ουσιαστική ισότητα και η αναγνώριση της βίας κατά των γυναικών ως σοβαρής μορφής ανισότητας εις βάρους τους και ως μείζονος προσκόμματος στην επίτευξη της έμφυλης ισότητας. Η προάσπιση του ανθρώπινου δικαιώματος των γυναικών σε μια ζωή χωρίς βία, όπως αναλυτικά και ολιστικά κατοχυρώνεται στη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, συνιστά ένα νομικό ορόσημο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα των γυναικών, που ήδη αναγνωρίζεται ως «χρυσός κανόνας» (gold standard) στο Διεθνές Δίκαιο. Θεμελιώνοντας την εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών ως βασικό πρόταγμα του κράτους δικαίου και της σύγχρονης δημοκρατίας, η Σύμβαση αναδεικνύει τον πολιτικό χαρακτήρα της έμφυλης βίας και υποστασιώνει ένα όραμα κοινωνικού μετασχηματισμού που σκιαγραφεί την προοπτική για το σύγχρονο δημοκρατικό δικαιοπολιτικό συγκείμενο.

Σημειώσεις

Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας «Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης» (11.05.2011, θέση σε ισχύ 01.08.2014) CETS 210.

[2] Καθώς αναπτύσσεται προς πολλαπλές κατευθύνσεις, με σημείο αφετηρίας τη θέση σε διερώτηση και αναπραγμάτευση θεμελιακών εννοιών του δικαίου και της θεωρίας δικαίου υπό το πρίσμα της ανάδειξης της έμφυλης διάστασης, η βιβλιογραφία περί τη φεμινιστική θεωρία του δικαίου είναι άφθονη. Για μια σχετική εισαγωγή, ενδεικτικά βλ. Hilaire Barnett, (1998) *Introduction to Feminist Jurisprudence,* London, Cavendish Publishing. Kelly Weisberg (ed.), (1993), *Feminist Legal Theory: Foundations,* Philadelphia, Temple University Press. Martha Chamallas, (2012), *Introduction to Feminist Legal Theory,* US, Aspen Publishers. Margaret Davies & Vanessa Munro (eds.), (2013), *The Ashgate Companion to Feminist Legal Theory,* US, Ashgate Publishing. Για μια σχετική συμβολή στην ελληνική γλώσσα βλ. Ελ. Ρεθυμιωτάκη, Μ. Μαροπούλου, Χρ. Τσακιστράκη,

Φεμινισμός και Δίκαιο, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2016. (διαθέσιμο στο: http://hdl.handle.net/11419/6177).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Μαροπούλου, Μ. (2016), Δεύτερο Φεμινιστικό Κύμα: ο διαφοριστικός φεμινισμός ή ο φεμινισμός της διαφοράς, στο Ε. Ρεθυμιωτάκη, Μ. Μαροπούλου και Χ. Τσακιστράκη, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, κεφ 3, σσ. 44-51. Διαθέσιμο στο: http://hdl.handle.net/11419/6182

Ρεθυμιωτάκη, Ε., Μαροπούλου, Μ. και Τσακιστράκη, Χ. (2016), Πρώτο Φεμινιστικό Κύμα: εξισωτικός ή ισονομιστικός φεμινισμός, στο Ε. Ρεθυμιωτάκη, Μ. Μαροπούλου και Χ. Τσακιστράκη, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, κεφ. 2, σσ. 20-43. Διαθέσιμο στο: http://hdl.handle.net/11419/6182

Τσακιστράκη, Χ. (2016), Δεύτερο Φεμινιστικό Κύμα: ο γαλλικός φεμινισμός της διαφοράς, στο Ε. Ρεθυμιωτάκη, Μ. Μαροπούλου και Χ. Τσακιστράκη, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, κεφ 5, σσ. 78-93. Διαθέσιμο στο: http://hdl.handle.net/11419/6182

Τσακιστράκη, Χ. (2021), Η δικαιική εννοιολόγηση του βιασμού και η συμβολή της φεμινιστικής θεωρίας του δικαίου*, Σύγχρονα Θέματα*, τ. 150-152, Οκτώβριος 2020-Ιούνιος 2021, σσ. 170-180.

Τσακιστράκη, Χ. (2022), *Η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης. Το ανθρώπινο δικαίωμα των γυναικών σε μια ζωή χωρίς βία,* Αθήνα, Νήσος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bunch, C., (1990), Women's rights as human rights: Towards a Revision of Human Rights, *Human Rights Quarterly* Vol.12, No 4, pp.486-498.

Charlesworth, H. and C. Chinkin (2000), *The Boundaries of International Law: a feminist analysis*, Manchester, Manchester University Press.

Cook, R. (1994) (eds.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives,* Pennsylvania, The University of Pennsylvania Press.

Delage, P. (2017*), Violences conjugales. Du combat féministe à la cause publique*, Paris, Presses de Sciences Po.

Edwards, A. (2011), *Violence against Women under International Human Rights Law,* Cambridge, Cambridge University Press.

Engle, M. S. (2006), *Human Rights and Gender Violence,* Chicago, University of Chicago Press.

European Parliament Study, (2020), *Tackling violence against women and domestic violence in Europe. The added value of the Istanbul Convention and remaining challenges,* Brussels, Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies.

Fassin, E. (2009), *Le Sexe Politique: Genre et Sexualité au miroir tranatlantique,* Paris, Editions de l' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

Irigaray, L. (1974), *Speculum De l' Autre Femme*, Paris, Les Editions de Minuit, Paris.

Irigaray, L. (1985), *Parler n'est Jamais Neutre*, Paris, Les Editions de Minuit.

Irigaray, L. (1992) *Je, Tu, Nous, Toward a Culture of Difference,* London & New York, Routledge.

Irigaray, L. (2000), *Democracy Begins Between Two,* London, Continuum.

Landes, J. B. (1998), *Feminism, the Public and the Private,* New York, Oxford University Press.

MacKinnon, C. (1983), Feminism, Marxism, Method and the State: Toward feminist jurisprudence, *Signs,* Vol. 8, No 4, pp. 635-658.

MacKinnon, C. (1987), *Feminism Unmodified: Discourses on Law and Life,* Cambridge MA, Harvard University Press.

MacKinnon, C. (1989), *Towards a Feminist Theory of the State,* Cambridge MA, Harvard University Press.

MacKinnon, C. (2006), *Are Women Human? And other International Dialogues,* Cambridge MA, Harvard University Press.

Manjoo, R. and J. Jones (eds), (2018), *The Legal Protection of Women from Violence,* London & New York, Routledge.

Niemi, J., Peroni, L. and Stoyanova, V. (eds), 2020, *International Law and Violence Against Women: Europe and the Istanbul Convention*, London & New York, Routledge

Okin, S.M. (1989), *Justice, Gender and the Family,* New York, Basic Books.

Pateman, C. (1988), *The Sexual Contract,* Oxford, Polity Press.

Pateman, C. (1989), *The Disorder of Women*, Oxford, Polity Press.

Peters, J. and Wolper A, (eds), (1995), *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives,* London & New York, Routledge.

Reilly, N. (2009), *Women's Human Rights,* London, Polity Press.

Schneider, E. (2000), *Battered Women and Feminist Lawmaking,* New Haven, Yale University Press.

Théry, I. (2022), *Moi Aussi. La nouvelle civilité sexuelle,* Paris, Seuil.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΕΥΝΟΪΚΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗ ΒΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΧΩΡΙΚΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ

Έλλη Ανίτση[α]

[α] Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Στην παρούσα συμβολή επιχειρήθηκε η παρουσίαση και η διερεύνηση της εφαρμογής στην ελληνική πραγματικότητα των σύγχρονων κοινωνιοχωρικών θέσεων για την ανάπτυξη πεποιθήσεων ευνοϊκών απέναντι στη βία. Στο πλαίσιο αυτό αναλύθηκαν οι έννοιες του νομικού κυνισμού και του κώδικα του δρόμου. Ο νομικός κυνισμός, ως η έλλειψη εμπιστοσύνης των πολιτών στον επίσημο κοινωνικό έλεγχο για την εγγύηση της ασφάλειας αποτελεί ένα θέμα ιδιαίτερα επίκαιρο για τη χώρα μας. Στη δημιουργία του φαινομένου συμβάλουν πρωτίστως οι αντιλήψεις των Ελλήνων για τη διαφορά, η πραγματικότητα του εγκλήματος, οι ελλείψεις στην προνοιακή πολιτική, ο φόβος του εγκλήματος και οι καθυστερήσεις που επισημαίνονται στην απονομή δικαιοσύνης. Ο κώδικας του δρόμου, ως ένας τρόπος προστασίας απέναντι στις απειλές που υπάρχουν σε υποβαθμισμένα και κοινωνικά απομονωμένα σημεία των αστεακών κέντρων, βρίσκει εφαρμογή στα hot spots διακίνησης ναρκωτικών, όπου η έκθεση στη βία αποτελεί ένα συχνό φαινόμενο και τα ποσοστά βίαιης και επαναλαμβανόμενης θυματοποίησης είναι ιδιαίτερα υψηλά. Από την ανάλυση αναδεικνύεται η ανάγκη προσέγγισης της δημιουργίας πεποιθήσεων ευνοϊκών απέναντι στη βία μέσα από τις αλλαγές που συντελέστηκαν στην ελληνική πραγματικότητα τα τελευταία χρόνια και η χρησιμότητα μιας κοινωνιοχωρικής εγκληματολογικής προοπτικής για την σφαιρική κατανόηση του φαινομένου.

Λέξεις Κλειδιά: Πεποιθήσεις Βίας, Νομικός Κυνισμός, Κώδικας του Δρόμου, Ελληνική Πόλη

THE DEVELOPMENT OF PRO VIOLENCE BELIEFS IN THE FRAMEWORK OF A SOCIO-SPATIAL CRIMINOLOGICAL PERSPECTIVE

Elli Anitsi[α]

[α] National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The current contribution attempts to present current socio-spatial approaches about the development of pro violence beliefs and examine their application in the Greek reality. The paper focuses on the concepts of legal cynicism and the code of the street. Referring to the citizens' lack of trust in formal social control to ensure public safety, legal cynicism is quite relevant for our country. This is due to the Greeks beliefs about corruption, inadequate welfare policies, the reality of crime, the fear of crime and the delays in the Greek justice system. The code of the street as self-protection to the threats of everyday life in deprived and social isolated areas, is applied to drug trafficking hot spots, where the exposure to violence is a daily phenomenon and the violent and repeated victimization is also high for the vulnerable populations residing in these areas. The

analysis highlights the need to approach the development of pro violence beliefs by considering the changes in the Greek reality in the last years and the utility of a socio-spatial criminological perspective for a holistic understanding of the phenomenon.

Keywords: Pro Violence Beliefs, Legal Cynicism, Code of the Street, the Greek City

Εισαγωγή

Η εξέταση της επίδρασης του φυσικού περιβάλλοντος στη βία αποτελεί ένα εγχείρημα με ιστορία διακοσίων ετών (Andresen 2020). Στο πλαίσιο αυτό η έννοια του φυσικού περιβάλλοντος δεν εξαντλείται στα φυσικά χαρακτηριστικά του χώρου, αλλά δομείται στη βάση της αλληλεπίδρασης φυσικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών. Η αφετηρία διερεύνησης της σχέσης μεταξύ φυσικών και κοινωνικών περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών και μορφών αδικήματος εντοπίζεται στις εργασίες της γαλλο-βελγικής χαρτογραφικής σχολής, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα (Ζαραφωνίτου 2023). Κατά τον, παρωχημένο βέβαια, θερμικό νόμο τα εγκλήματα βίας εμφανίζονταν με μεγαλύτερη συχνότητα στη νότιες περιοχές της Γαλλίας, τους καλοκαιρινούς μήνες, όπου επικρατούσαν περισσότερο τα πάθη. Ακολούθως, υπό την επιρροή της γαλλο-βελγικής σχολής, διεξήχθησαν έρευνες με σκοπό τη σύγκριση των εγκλημάτων βίας στην Αγγλία, την Ολλανδία και τη Γαλλία, καταδεικνύοντας σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών (Weisburd et al. 2009, Bruinsma 2017).

Μετά από μια περίοδο αδράνειας το ενδιαφέρον για το θέμα επανήλθε με τις εργασίες της Οικολογικής Σχολής του Σικάγου και τις υποπολιτισμικές θεωρίες, που επικεντρώθηκαν ωστόσο σε ένα μικρότερο επίπεδο ανάλυσης, αυτό της πόλης (Andresen 2020). Στη βάση ενός συναινετικού προτύπου, για την Οικολογική Σχολή, η ένταξη των νέων στις συμμορίες είχε τις ρίζες στη δυναμική ζωή της πόλης, ενώ το έγκλημα μεταφέρονταν ως κοινωνική παράδοση από γενιά σε γενιά (Shaw and McKay 1969/2010, Φαρσεδάκης 1990, Ζαραφωνίτου 2024). Στο πλαίσιο ενός συγκρουσιακού προτύπου, για τις υποπολιτισμικές θεωρίες η παράβαση του ποινικού νόμου αναδείκνυε την υπακοή σε ένα σύστημα αξιών που υποστήριζε και ενίσχυε την έκφρασή της (Wolfgang and Ferracuti 1976/1995).

Το ενδιαφέρον για τις πολιτισμικές ερμηνείες της βίας αναζωπυρώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του ’90, μέσα από την επικέντρωση στις ιδιαίτερες συνθήκες οικονομικής εξαθλίωσης και κοινωνικής απομόνωσης που επικρατούσαν στη ζωή στα γκέτο (Wilson 1987). Ιδιαίτερη προσοχή έλαβαν οι έννοιες του νομικού κυνισμού (Kirk and Papachristos 2011, Sampson and Bartusch 1998) και του κώδικα του δρόμου (Anderson 1999), που ανέδειξαν τους μηχανισμούς ανάπτυξης πεποιθήσεων ευνοϊκών απέναντι στη βία ως απόρροια της πολιτισμικής προσαρμογής των κατοίκων σε συνθήκες έντονης αστεακής υποβάθμισης (Anitsi 2023). Κεντρική στον κώδικα του δρόμου ήταν η έννοια της αρρενωπότητας, ο ρόλος της οποίας έχει επίσης εξεταστεί τα τελευταία χρόνια αναφορικά με την αναπαραγωγή της βίας εντός της πόλης (Baird 2012, Carrington and Scott 2008, Wilkinson 2001).

Στην παρούσα συμβολή επιχειρείται η παρουσίαση και συγκριτική επισκόπηση των σύγχρονων κοινωνιοχωρικών θέσεων για την ανάπτυξη πεποιθήσεων ευνοϊκών απέναντι στη βία. Στο πλαίσιο αυτό αναλύονται οι έννοιες του νομικού κυνισμού, του κώδικα του δρόμου και της αρρενωπότητας και σχολιάζεται η εφαρμογή τους στην ελληνική πραγματικότητα. Σκοπός της μελέτης αποτελεί η ανάδειξη ενός χρήσιμου εξηγητικού πλαισίου, που στο πλαίσιο μιας διεπιστημονικής προσέγγισης μπορεί να εισφέρει στην σφαιρική κατανόηση του φαινομένου στη χώρα μας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ενώ οι θέσεις που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της Οικολογικής Σχολής εκκινούσαν από τις συνέπειες της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης, οι σύγχρονες πολιτισμικές προσεγγίσεις χρησιμοποίησαν ως αφετηρία τις συνέπειες της αποβιομηχάνισης και της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας στη ζωή της πόλης. Καθοριστικό προς αυτή την κατεύθυνση ήταν το έργο του Wilson (1987) "The truly disadvantaged" που ανέδειξε τον καταλυτικό ρόλο της μετάβασης από τη μεταποίηση στις υπηρεσίες, στην εγκατάλειψη του κέντρου του Σικάγου από το εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό και στη ραγδαία αύξηση της ανεργίας στους ανειδίκευτους εργάτες. Η υψηλή ανεργία με τη σειρά της, συνετέλεσε στη δημιουργία συνθηκών ακραίας φτώχιας και μονογονεϊκών οικογενειών, εξαρτώμενων από τις προνοιακές υπηρεσίες. Η νέα οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα οδήγησε στην κοινωνική απομόνωση του κέντρου της πόλης του Σικάγου, η οποία μεταφράζονταν σε έλλειψη επαφών και αλληλεπιδράσεων με άτομα και θεσμούς, που αντιπροσώπευαν τον συμβατικό τρόπο ζωής (Wilson 1987). Η κοινωνική απομόνωση, οδήγησε σε πολιτισμικές προσαρμογές που υποβάθμιζαν την κοινωνική οργάνωση και κατά συνέπεια τον έλεγχο του εγκλήματος (Sampson and Wilson 1995). Οι πολιτισμικές προσαρμογές αφορούσαν στην υιοθέτηση νορμών, αναφορικά με τις προσδοκίες για τη συμπεριφορά στην κοινότητα, που διαμορφώνονταν στο πλαίσιο του γκέτο. Οι νέοι στα γκέτο ήταν περισσότερο πιθανό να έρθουν αντιμέτωποι με τη βία, να γίνουν μάρτυρες βίαιων συμπεριφορών, να έχουν βίαια πρότυπα αλλά και εύκολη πρόσβαση σε όπλα. Παράλληλα, η έκθεση σε συνθήκες ακραίας φτώχειας, αποτελούσε γόνιμο έδαφος για τη δημιουργία μιας κυνικής στάσης απέναντι στην ανθρώπινη φύση και το σύστημα απονομής δικαιοσύνης, ακόμη και αν σε προσωπικό επίπεδο οι βίαιες και παρεκκλίνουσες συμπεριφορές ήταν καταδικαστέες (Sampson and Bartusch, 1998: 801). Κατ' αυτόν τον τρόπο, στις αποδιοργανωμένες κοινότητες των γκέτο, αναδύθηκε ένα σύστημα αξιών, στο πλαίσιο του οποίου το έγκλημα αποτελούσε μη αποδεκτή συμπεριφορά, χωρίς ωστόσο να καταδικάζεται με ζήλο, καθώς επρόκειτο για μια αναπόφευκτη πτυχή της καθημερινής ζωής (Kubrin and Weitzer 2003: 379).

Ο νομικός κυνισμός

Οι συνθήκες οικονομικής εξαθλίωσης, οι φυλετικές διακρίσεις, τα προβλήματα σχετικά με τα ναρκωτικά, η κοινωνική απομόνωση και το αίσθημα της απόγνωσης που επικρατούσε στα γκέτο οδήγησαν στην ανάπτυξη του φαινομένου του νομικού κυνισμού (Anderson 1999: 80). Κατά την έννοια του νομικού κυνισμού, ενώ οι πολίτες πιστεύουν στην ουσία του νόμου, δείχνουν έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στους θεσμούς που είναι επιφορτισμένοι με την εφαρμογή του (Kirk and Papachristos 2011: 1191). Υπ' αυτό το πρίσμα, οι κάτοικοι στα γκέτο θεωρούσαν ότι η αστυνομία δεν ανταποκρίνονταν στις

ανάγκες τους και δεν ήταν κατάλληλα εξοπλισμένη για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που ανέκυπταν. Συνεπώς, δεν μπορούσε να εγγυηθεί τη δημόσια ασφάλεια. Καθώς οι πολίτες θεωρούσαν ότι δεν μπορούν να βασιστούν στην επιβολή του νόμου για τη διευθέτηση των αδικιών και την παροχή προστασίας, συχνά επέλεγαν να απαντήσουν οι ίδιοι στους κινδύνους, που ήταν ορατοί στη ζωή στην κοινότητα. Ως εκ τούτου, η βία αποτελούσε μια εναλλακτική συμπεριφορά επίλυσης προβλημάτων, που απέρρεε από το αξιακό πλαίσιο της κοινότητας, το οποίο καλλιεργούνταν και παγιώνονταν στη βάση της καθημερινής αλληλεπίδρασης των κατοίκων. Αντίθετα με τους θεωρητικούς της υποκουλτούρας, όπου η βία ήταν απόρροια της συμμόρφωσης σε ένα πλέγμα αξιών αντίθετο προς τις συμβατικές αξίες, για τις σύγχρονες πολιτισμικές προσεγγίσεις, ακόμη και η ακραία κοινωνική απομόνωση των γκέτο, δεν ισοδυναμούσε με πολιτισμική απομόνωση και ενσωμάτωση ενός αντιτιθέμενου αξιακού συστήματος (Kirk and Papachristos 2011: 1192, Kubrin 2017: 207).

Κώδικας του δρόμου και αρρενωπότητα

Οι μηχανισμοί μέσω των οποίων, ο νομικός κυνισμός επιδρούσε στις αλληλοεπιδράσεις των κατοίκων, εξηγήθηκε από τον Anderson (1999) μέσα από την έννοια του «κώδικα του δρόμου». Κατά τον Andreson οι συνθήκες ζωής των γκέτο, ενείχαν ειδικά για τους νέους, που κυκλοφορούσαν περισσότερο, έναν διαρκή κίνδυνο θυματοποίησης. Στα γκέτο οι δρόμοι ελέγχονταν συχνά από μειονότητες, λόγω του εμπορίου ναρκωτικών και της εύκολης πρόσβασης στα όπλα. Παράλληλα, για τους κατοίκους, η αστυνομία αποτελούσε εκπρόσωπο της κυρίαρχης λευκής φυλής επιδεικνύοντας ελάχιστο ενδιαφέρον για την προστασία τους. Υπό τη σκιά της απόγνωσης και της αδιάκοπης απειλής η ευθύνη της προστασίας από τους κινδύνους της καθημερινότητας μεταφέρθηκε στους κατοίκους. Καλλιεργήθηκε έτσι μια κουλτούρα που παράλληλα με τη συμβατική, οργάνωνε την κοινωνική ζωή των κατοίκων και παρείχε τη δικαιολογητική βάση για την υιοθέτηση βίαιων συμπεριφορών. Οι κανόνες του κώδικα του δρόμου, είχαν μια κατά βάση αμυντική λειτουργία, περιγράφοντας την κατάλληλη συμπεριφορά σε περίπτωση πρόκλησης. Έτσι, ο κώδικας ήταν απαραίτητος για την επιβίωση στη δύσκολη πραγματικότητα των δρόμων και υιοθετούνταν ακόμη και από οικογένειες που ασπάζονταν έναν συμβατικό τρόπο ζωής. Μέσα από τις αλληλεπιδράσεις με συνομηλίκους, αλλά και την παρατήρηση των συμπεριφορών των ενηλίκων, τα παιδιά μάθαιναν να αναγνωρίζουν τις καταστάσεις, όπου η βία αποτελούσε τον κατάλληλο τρόπο απάντησης και τους τρόπους που ο κώδικας ρύθμιζε τις κοινωνικές συναναστροφές. Στο επίκεντρο του κώδικα βρίσκονταν η έννοια του σεβασμού. Για τους νεαρούς των γκέτο, ο σεβασμός ήταν ταυτόσημος με την επίδειξη αρρενωπότητας.

Η έννοια της αρρενωπότητας και ο ρόλος της στη βία είχε από πολύ νωρίς αναδειχτεί από τις προαναφερθείσες κοινωνιοχωρικές εγκληματολογικές προσεγγίσεις. Για τους Cloward και Ohlin (1960) τα νεαρά μέλη της συμμορίας μυούνταν στην παραβίαση του νόμου από τους μεγαλύτερους ενήλικες παραβάτες του νόμου, που επιδείκνυαν κοινά χαρακτηριστικά αρρενωπότητας, όπως η σκληρότητα και η κυριαρχία. Τα ίδια χαρακτηριστικά κατείχαν κεντρικό ρόλο και στην υποκουλτούρα της βίας (Wolfgang and Ferracuti 1976/1995).

Η αρρενωπότητα έχει επίσης απασχολήσει τις περισσότερο σύγχρονες πολιτισμικές προσεγγίσεις που εξέτασαν τη βία των νεαρών στα αστικά κέντρα, με χαρακτηριστικό το παράδειγμα του προαναφερθέντος κώδικα του δρόμου (Anderson 1998). Υπό την οπτική του χώρου, οι αρρενωπότητες δεν εξηγούν την αστεακή βία, αλλά διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή της (Pitts 2008, Baird 2012). Στο πλαίσιο αυτό η αρρενωπότητα δεν αποτελεί κάτι που συμβαίνει σε έναν νεαρό άνδρα, αλλά κάτι «που κάνει» (doing gender) περιλαμβάνοντας τόσο παραδοσιακές όσο και εναλλακτικές πορείες που μπορούν να ακολουθηθούν για την επίτευξη του ρόλου (Krienert 2003). Σε περιοχές της πόλης, που χαρακτηρίζονται από κοινωνική απομόνωση, εν απουσία συμβατικών μέσων, η ένταξη στη συμμορία αποτελεί για τους νεαρούς άνδρες ένα όχημα για την επίτευξη στόχων που παραδοσιακά ταυτίζονται με την αρρενωπότητα. Κεντρικό στοιχείο της αρρενωπότητας είναι η σκληρότητα, που επιδεικνύεται μέσω εκφράσεων στο πρόσωπο, ιδιαίτερου ντυσίματος, στάσης σώματος, χειρονομιών και λεκτικών εκφράσεων και μοτίβων στο λόγο που αποτελούν μέρος του στυλ του δρόμου. Η βίαιη συμπεριφορά συνήθως αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση του στάτους του «σκληρού» από εφήβους και νεαρούς ενήλικες (Wilkinson 2001). Στο πλαίσιο αυτό, τα νεαρά μέλη της παραβατικής ομάδας ή της συμμορίας συνήθως εκπαιδεύονται στις πολεμικές τέχνες και στη χρήση όπλων, ενώ η κατοχή όπλου διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία και διατήρηση «θετικής» για το πλαίσιο της γειτονιάς κοινωνικής ταυτότητας (Wilkinson 2001). Για τις κοινωνιοχωρικές προσεγγίσεις, η βία μεταφέρεται από τη δημόσια στην ιδιωτική σφαίρα και το αντίθετο (Borde και συν. 2020).

Συζήτηση

Ο νομικός κυνισμός, ως η έλλειψη εμπιστοσύνης των πολιτών στον επίσημο κοινωνικό έλεγχο για εγγύηση της ασφάλειας αποτελεί ένα θέμα ιδιαίτερα επίκαιρο για την σύγχρονη ελληνική πόλη. Στη δημιουργία του φαινομένου συμβάλουν πρωτίστως οι αντιλήψεις των Ελλήνων για τη διαφορά, η πραγματικότητα του εγκλήματος, οι ελλείψεις στην προνοιακή πολιτική, ο φόβος του εγκλήματος και οι καθυστερήσεις που επισημαίνονται στην απονομή δικαιοσύνης. Ως προς την πραγματικότητα του εγκλήματος, τα δυο μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας καταγράφουν και τον υψηλότερο αριθμό εγκλημάτων βίας, πράγμα που δεν εκπλήσσει καθώς συγκεντρώνουν περίπου το 50% του ελληνικού πληθυσμού. Κατά τα δεδομένα της EUROSTAT η Ελλάδα κατατάσσεται πρώτη σε ποσοστά κατοίκων που αναφέρουν ότι στην περιοχή που κατοικούν υπάρχει έγκλημα, βία ή βανδαλισμοί. Μάλιστα η χώρα μας βρίσκεται ανάμεσα στις λίγες χώρες, μαζί με τη Σουηδία, τη Μάλτα και την Κύπρο που καταγράφουν αύξηση των αναφορών για έγκλημα, βία ή βανδαλισμούς στην περιοχή τους κατά τη δεκαετία 2008-2018 σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες που καταγράφουν μείωση (EUROSTAT). Τα υψηλότερα ποσοστά αναφορών καταγράφονται στις πόλεις και σε άτομα που είναι περισσότερο εκτεθειμένα σε κίνδυνο φτώχειας (EUROSTAT). Σύμφωνα με τα πορίσματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας παράλληλα με τα υψηλά επίπεδα ανησυχίας για το βίαιο έγκλημα, υψηλά είναι και τα ποσοστά ανησυχίας των Ελλήνων για τις επιπτώσεις του φόβου στην ποιότητα ζωής τους (ESS 2013).

Η ανησυχία για το έγκλημα δεν είναι κάτι νέο για την Ελλάδα καθώς συστηματικά η ελληνική και διεθνής έρευνας καταγράφει υψηλά ποσοστά του φόβου του εγκλήματος

στην ελληνική πρωτεύουσα τα τελευταία τριάντα χρόνια (Ζαραφωνίτου 2011, Ζαραφωνίτου και Κουράκης 2008, Zarafonitou and Kontopoulou 2020). Βασική συνέπεια της ανησυχίας των πολιτών για το έγκλημα είναι η πτώση της εμπιστοσύνης του κοινού στην αστυνομία (Ζαραφωνίτου 2023), συμβάλλοντας κατ΄ αυτόν τον τρόπο στην καλλιέργεια και εδραίωση του νομικού κυνισμού.

Συναφής με το φαινόμενο του νομικού κυνισμού στη χώρα μας είναι και η διαχρονική υπολειτουργία του κράτους πρόνοιας. Ακόμη και όταν την δεκαετία 2000-2009 η κοινωνική δαπάνη σημείωσε θεματική αύξηση (22,4% του ΑΕΠ το 2008 από 18,5% το 1995), το κοινωνικά κράτος συνέκλινε μόνο ποσοτικά και όχι ποιοτικά με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο και το σύστημα κοινωνικής προστασίας εξακολουθούσε να είναι άνισο και αναποτελεσματικό (Ματσαγγάνης 2024). Την επόμενη δεκαετία της κρίσης, διάχυτη ήταν η αίσθηση για απουσία του κράτους, γεγονός που συνέβαλε στην εξασθένιση της εμπιστοσύνης στους θεσμούς της δημοκρατικής πολιτείας (Ματσαγγάνης 2024).

Ως προς τη λειτουργία του συστήματος απονομής ποινικής δικαιοσύνης η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα δείχνει ότι οι Έλληνες δηλώνουν σε ποσοστό μεγαλύτερο του 50% ότι υπάρχει αστυνομική διαφθορά (Hough et al. 2013). Παρομοίως, σύμφωνα με τον Δείκτη Αντίληψης Διαφθοράς η Ελλάδα τα τελευταία δέκα χρόνια (2014-2023) βρίσκεται ανάμεσα στις 10 χώρες της Ευρώπης με τα υψηλότερα ποσοστά διαφθοράς στον δημόσιο τομέα (EUROSTAT). Πέραν της διαφθοράς στο φαινόμενο του νομικού κυνισμού συμβάλουν επίσης οι καθυστερήσεις στην απονομή δικαιοσύνης, ένα πρόβλημα που δεν είναι πρόσφατο, αλλά απασχολεί διαχρονικά το νεοελληνικό κράτος (Ψυχογυιός 2024). Οι εν λόγω καθυστερήσεις οδηγούν σε κλονισμό του αισθήματος ασφάλειας δικαίου, δημιουργώντας παράλληλα στους πολίτες την αίσθηση ότι δεν αξίζει τον κόπο να προσφύγουν στη δικαιοσύνη για την επίλυση των διαφορών τους (Ντέγκα, Κατσίκα και Καλατζή χ.χ.).

Συναφής με την έννοια του νομικού κυνισμού είναι η έννοια του κώδικα του δρόμου. Στο πλαίσιο αυτό η υιοθέτηση ευνοϊκών πεποιθήσεων απέναντι στη βία, ισοδυναμεί με έναν τρόπο προστασίας απέναντι στην απειλή που υπάρχει στις οικονομικά εξαθλιωμένες και κοινωνικά απομονωμένες περιοχές των αστεακών κέντρων. Αν και τα επίσημα δημοσιευμένα στοιχεία αναφορικά με τη χωρική κατανομή της εγκληματικότητας στην ελληνική πρωτεύουσα είναι ελάχιστα, συχνές είναι οι αναφορές στα μέσα για hot spots όπου γίνεται διακίνηση ναρκωτικών (Σκορδάς 2020). Τα hot spots, που αποτελούνται από δρόμους ή τετράγωνα, εντοπίζονται σε κεντρικά σημεία της πρωτεύουσας ή σε καταυλισμούς με χαρακτηριστικά συγκεντρωμένου μειονεκτήματος ("concentrated disadvantage", Wilson 1987). Στα ίδια μέρη συγκεντρώνονται πληθυσμιακές ομάδες που υποφέρουν από διακρίσεις και υψηλά ποσοστά βίαιης θυματοποίησης (FRA 2009). Τα «προσωπικά» εγκλήματα αποτελούν ένα επαναλαμβανόμενο πρόβλημα για ένα μέρος των κατοίκων, ενώ η πλειοψηφία των θυμάτων δεν καταγγέλλει τη θυματοποίησή στην αστυνομία (FRA 2009), αναδεικνύοντας την έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στην ικανότητα των αρχών για την εγγύηση της ασφάλειας των πολιτών. Ως προς τους λόγους μη καταγγελίας σε πανευρωπαϊκό επίπεδο καταγράφονται η έλλειψη βεβαιότητας για το αν η αστυνομία θα μπορούσε να κάνει κάτι, η αντιμετώπιση του προβλήματος ατομικά ή με τη βοήθεια της οικογένειας ή φίλων, η ανησυχία για τις αρνητικές συνέπειες σε

περίπτωση καταγγελίας, ο φόβος για αντίποινα από τους υπαίτιους και η αντιπάθεια ή ο φόβος απέναντι στην αστυνομία λόγω προηγούμενης εμπειρίας (FRA 2009).

Συμπέρασμα

Ο νομικός κυνισμός, ως η έλλειψη εμπιστοσύνης των πολιτών στον επίσημο κοινωνικό έλεγχο για την εγγύηση της ασφάλειας αποτελεί ένα θέμα ιδιαίτερα επίκαιρο για τη χώρα μας. Στη δημιουργία του φαινομένου συμβάλουν πρωτίστως οι αντιλήψεις των Ελλήνων για τη διαφορά, η πραγματικότητα του εγκλήματος, οι ελλείψεις στην προνοιακή πολιτική, ο φόβος του εγκλήματος και οι καθυστερήσεις που επισημαίνονται στην απονομή δικαιοσύνης. Ο κώδικας του δρόμου, ως ένας τρόπος προστασίας απέναντι στις απειλές που υπάρχουν σε υποβαθμισμένα και κοινωνικά απομονωμένα σημεία των αστεακών κέντρων, βρίσκει εφαρμογή στα hot spots, που χαρακτηρίζονται από διακίνηση ναρκωτικών, συχνή έκθεση στη βία και βίαιη θυματοποίηση. Από την ανάλυση αναδεικνύεται η ανάγκη προσέγγισης της δημιουργίας πεποιθήσεων ευνοϊκών απέναντι στη βία μέσα από τις αλλαγές που συντελέστηκαν στην ελληνική πραγματικότητα τα τελευταία χρόνια και η χρησιμότητα μιας κοινωνιοχωρικής εγκληματολογικής προοπτικής για την σφαιρική κατανόηση του φαινομένου.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ζαραφωνίτου, Χ. (2024), Ο ρόλος της Οικολογικής Σχολής του Σικάγο στην εξέλιξη της εγκληματολογικής θεωρίας και έρευνας, *Εγκληματολογία*, σσ. 31-35.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2023), *Εμπειρική εγκληματολογία* (3η εκδ), Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη

Ζαραφωνίτου, Χ. και Κουράκης, Ν. (2008), Ο φόβος τους εγκλήματος στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και οι τάσεις αυστηροποίησης της ποινικής καταστολής, *Ποινικός Λόγος*, 5.

Ματσαγγάνης, Μ. (2024), 1974-___ | Το Κοινωνικό Κράτος στη Μεταπολίτευση: Μια ανασκόπηση των προκλήσεων και των μεταρρυθμίσεων του κοινωνικού κράτους τα τελευταία 50 χρόνια, στο Η. Νικολαΐδη (επιμ.), *Επιτεύγματα και κρίσεις της Μεταπολίτευσης, προκλήσεις για το μέλλον,* Εκδόσεις Διανέοσις, σσ.77-91. Διαθέσιμο από *https://www.dianeosis.org/2024/07/50-xronia-dimokratias/*

Ντέγκα, Β. Π., Κατσίκα, Σ. Σ. και Καλατζή, Ε. (χ.χ.), Είναι οι δικαστές υπεύθυνοι για την καθυστέρηση της απονομής της (διοικητικής) δικαιοσύνης στην Ελλάδα;, *Διοικητικοί Δικαστές*, Διαθέσιμο από https://ddikastes.gr/%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9-%CE%BF%CE%B9-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AD%CF%82-%CF%85%CF%80%CE%B5%CF%8D%CE%B8%CF%85%CE%BD%CE%BF%CE%B9-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CE%B1/

Σκορδάς, Α. (24/06/2020), Εικόνες ντροπής: Ο χάρτης των ναρκωτικών στην Αθήνα – Το κέντρο παραδόθηκε στο έγκλημα, *Τα νέα*, Διαθέσιμο

απόhttps://www.tanea.gr/2020/06/24/greece/astynomika/eikones-ntropis-o-xartis-ton-narkotikon-stin-athina-to-kentro-paradothike-sto-egklima/

Φαρσεδάκης, Ι. (1990), *Η εγκληματολογική σκέψη: απ' την αρχαιότητα ως τις μέρες μας,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη

FRA (2009), *EU-MIDIS. Έρευνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με τις μειονότητες και τις διακρίσεις. Έκθεση «εστίαση στα δεδομένα» 1 Οι Ρομά*, Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Διαθέσιμο από https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/413-EU-MIDIS_ROMA_EL.pdf

Ψυχογυιός, Θ. (2024), Οι «αόρατες» πτυχές του προβλήματος της καθυστέρησης απονομής της Δικαιοσύνης, *LAWNET*. Διαθέσιμο από https://lawnet.gr/law-news/oi-aorates-ptyches-tou-provlimatos-tis-kathysterisis-aponomis-tis-dikaiosynis/

Wolfgang, M. E. και Ferracuti, F. (1976/1995), *Η Υποκουλτούρα της Βίας* (μτφ Φ. Μηλιώνη), Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Andresen, M. A. (2020), *Environmental criminology* (2nd ed), London and New York, Routledge.

Anderson, E. (1999), *Code of the street: Decency, violence, and the moral life of the inner city*, New York, W. W. Norton & Company.

Anitsi, E. (2023), A qualitative approach of socio-spatial characteristics in the commission of violent crimes against persons, *Urban Crime. An international Journal*, Vol. 4, No 1, pp. 40-59.

Baird, A. (2012), The violent gang and the construction of masculinity amongst socially excluded young men, *Safer Communities*, Vol. 11, No 4, pp. 179-190.

Borde, E., Page, V. and Moura, T. (2020), Masculinities and nonviolence in contexts of chronic urban violence, *International Development Planning Review*, Vol. 42, No 1, pp. 73-91.

Bruinsma, G. J. (2017), From Countries to Street Segments: A Brief History of 200 Years of Geographical Criminology, *Jerusalem Review of Legal Studies*, Vol. 15, No 1, pp. 27-43.

Carrington, K. and Scott, J. (2008), Masculinity, rurality and violence, *The British Journal of Criminology*, Vol. 48, No 5, pp. 641-666.

Cloward, R. A. and Ohlin, L. E. (1960), Illegitimate means and delinquent subcultures, *Social Deviance: Readings in Theory & Research*, Vol. 5, pp. 45-49.

ESS (2013), *Exploring public attitudes, informing public policy (2): Selected findings from the first five rounds*, Ess Topline Series.

EUROSTAT, Διαθέσιμο από https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home

Hough, M., Jackson, J. and Bradford, B. (2013), Legitimacy, trust and compliance: An empirical test of procedural justice theory using the European Social Survey, in J. Tankebe and A. Liebling (eds.), *Legitimacy and Criminal Justice: An International Exploration,* Oxford, Oxford University Press, pp.1-27.

Krienert, J. L. (2003), Masculinity and crime: A quantitative exploration of Messerschmidt's hypothesis, *Electronic journal of sociology*, Vol. 7, No 2, pp. 1-30.

Kirk, D. S. and Papachristos, A. V. (2011), Cultural mechanisms and the persistence of neighborhood violence, *American journal of sociology*, Vol. 116, No 4, pp. 1190-1233.

Kubrin, C. E. (2017), Cultural disorganization and crime, in F. T. Cullen, P. Wilcox, R.J. Sampson & B.D. Dooley (eds.), *Challenging Criminological Theory: The Legacy of Ruth Rosner Kornhauser*, Advances in Criminological Theory, Vol 19. Oxon & NY, Routledge, pp. 193-214.

Kubrin, C. E. and Weitzer, R. (2003), New directions in social disorganization theory, *Journal of research in crime and delinquency*, Vol.40, No 4, pp. 374-402.

Pitts, J. (2008), Intervening in gang-affected neighbourhoods, in M. Blyth, and E. Solomon (eds.), *Prevention and youth crime,* Bristol, Policy Press Scholarship Online, pp. 21-40.

Sampson, R. J. and Bartusch, D. J. (1998), Legal cynicism and (subcultural?) tolerance of deviance: The neighborhood context of racial differences, *Law and society review*, Vol. 32, No 4, pp. 777-804.

Sampson, R. J. and Wilson W. J. (1995), Toward a Theory of Race, Crime, and Urban Inequality, in J. Hagan and R. D. Peterson (eds.), *Crime and Inequality*, Stanford, CA, Stanford Univ, Press, pp. 37-54.

Shaw, C. R. and McKay H. D. (1969/2010), Juvenile Delinquency and Urban Areas: A Study of Rates of Delinquency in Relation to Differential Characteristics of Local Communities in American Cities, ın M. Andresen, P. Brantigham, J. B. Kinney (eds.), *Classics in Environmental criminology,* Canada, Simon Fraser University Publications, pp. 87-124.

Weisburd, D., Bruinsma, G. and Bernasco, W. (2009), Units of analysis in geographic criminology: Historical development, critical issues, and open questions, in D. Weisburd, W. Bernasco and G. Bruinsma (eds), *Putting crime in its place: Units of analysis in geographic criminology,* New York, NY, Springer New York, pp. 3-31.

Wilkinson, D. L. (2001), Violent events and social identity: Specifying the relationship between respect and masculinity in inner-city youth violence, *Sociological studies of children and youth*, Vol. 8, pp. 235-272.

Wilson, W. J. (1987), *The Truly Disadvantaged: the Inner City, the Underclass and Public Policy,* Chicago, University of Chicago Press.

Zarafonitou, C. and Kontopoulou, E. (2020), Environmental degradation and fear of crime. The research evidence in the center of Athens, *Urban Crime, An international Journal*, Vol.1, No 1, pp. 3-33.

Zarafonitou, C. (2011), Fear of crime in contemporary Greece: Research evidence, in C. Zarafonitou (Guest Editor), Special Issue: Fear of crime. A comparative approach in the European context, *Criminology,* pp. 50-63.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Άννα Αραμπατζή[α]

[α] Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Στο παρόν κείμενο εξετάζεται η ιστορική εξέλιξη της κοινωνικής φροντίδας στη Θεσσαλονίκη, από την αρχαιότητα έως λίγες δεκαετίες πριν την ενσωμάτωσή της στην ελληνική επικράτεια. Επιλέγεται η Θεσσαλονίκη, ως πολυπολιτισμικό παράδειγμα πόλης, στο οποίο συνυπάρχουν διαφορετικές κοινότητες που διαμόρφωσαν πολυεπίπεδες μορφές φιλανθρωπίας και αλληλοβοήθειας. Μέσα από την ανάλυση κοινωνικών, θρησκευτικών και πολιτικών πλαισίων, αναδεικνύονται μορφές πρόνοιας που αναπτύχθηκαν σε διαφορετικές περιόδους και κοινότητες της πόλης. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ανάδειξη των κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών στην διαμόρφωση των δομών κοινωνικής αλληλεγγύης. Η μελέτη συνδέεται με ευρύτερα ερωτήματα για την εξέλιξη της πρόνοιας στη Θεσσαλονίκη και τη συμβολή της στην κατανόηση της διαμόρφωσης της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής.

Λέξεις Κλειδιά: Πρόνοια, Θεσσαλονίκη, Κοινωνικός Μετασχηματισμός

THE EVOLUTION OF SOCIAL WELFARE IN THESSALONIKI

Anna Arampatzi[α]

[α] Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

This paper examines the historical development of social care in Thessaloniki, from antiquity to a few decades before its incorporation into the Greek territory. Thessaloniki is chosen as a multicultural example of a city, in which different communities coexist that have formed multi-level forms of charity and mutual aid. Through the analysis of social, religious and political contexts, forms of welfare that developed in different periods and communities of the city are highlighted. Particular emphasis is given to highlighting the social and political transformations in the formation of social solidarity structures. The study is linked to broader questions about the development of welfare in Thessaloniki and its contribution to understanding the formation of modern social policy.

Keywords: Welfare, Thessaloniki, Social transformation

Εισαγωγή

Η έρευνα σχετικά με τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής εξετάζεται πληρέστερα με την ανάλυση κοινωνικών, οικονομικών και ιστορικών μετασχηματισμών που επηρεάζουν τον χαρακτήρα της κρατικής πρόνοιας. Η ιστορική προσέγγιση αναδεικνύει τη λειτουργία της πρόνοιας ως δομικού στοιχείου της κοινωνικής οργάνωσης. Στο πλαίσιο της εκπόνησης της Διδακτορικής Διατριβής με τίτλο «Οργάνωση της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα. Το παράδειγμα επτά δομών παροχής κοινωνικής φροντίδας στη Θεσσαλονίκη» για το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, προκύπτει η ανάγκη διερεύνησης της πρόνοιας στον ιστορικό της χρόνο, με αφετηρία τις απαρχές της ίδρυσης της πόλης έως την προσάρτηση της στην ελληνική επικράτεια το 1912. Η επιλογή της Θεσσαλονίκης βασίζεται στον πολυπολιτισμικό της χαρακτήρα, ο οποίος την καθιστά ιδιαίτερα εύφορο πεδίο για τη μελέτη της αλληλεγγύης και της κοινωνικής φροντίδας.

Σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό πλαίσιο, η αλληλεγγύη και φροντίδα προς τους συνανθρώπους, νοηματοδοτείται αναλογικά με το κοινωνικό - πολιτικό πλαίσιο. Έτσι, προκύπτει στην ατζέντα του νεοφιλελευθερισμού ότι δεν υπάρχει περιθώριο παροχής φροντίδας και αυτό επέφερε καταστρεπτικές συνέπειες, ιδιαίτερα ορατές, για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid – 19 (Chatzidakis κ.ά. 2020: 12). Η πανδημία ανέδειξε την επισφάλεια ασκείται από τις νεοφιλελεύθερες αγορές στον τομέα της παροχής κρατικής φροντίδας και έθεσε ερωτήματα για το εύρος και το επίπεδο της υποστήριξης που -θα χρειαζόταν να- λαμβάνουμε (ό. π.). Προκύπτει, επομένως, η ανάγκη να ορίσουμε την έννοια της αλληλεγγύης. Μέσα από την επισκόπηση του Α. Φερώνα (2019), για Beck και Giddens, η έμφαση δίνεται ανάμεσα στην προσωπική αυτονομία και στην αλληλεξάρτηση (Φερώνας, 2019: 107). Ενώ, για Habermas και Honneth, η συνθήκη εντοπίζεται σε μίκρο-επίπεδο της καθημερινής ζωής (ό. π.: 108). Αντίστοιχα, για Durkheim, προβάλλεται κυρίως το μάκρο-επίπεδο που μέσα από την αλληλεγγύη επιτυγχάνεται η συνοχή της κοινωνίας (ό. π.). Ταυτόχρονα, για Marx και Weber η κοινωνική αλληλεγγύη προκύπτει σαν «απάντηση» στις κοινωνικές ανισότητες και συγκρούσεις (ό. π.).

Για τη βέλτιστη κατανόηση της εξέλιξης της κοινωνικής φροντίδας επισκοπήθηκε η διαδρομή και η εξέλιξη της παροχής περίθαλψης μέσα από σχετικές βιβλιογραφικές καταγραφές και επιχειρήθηκε η ανάδειξη της κοινωνιολογικής σκοπιάς. Η Θεσσαλονίκη αποτελεί μια πόλη με πλούσια ιστορία κοινωνικής πολιτικής, η οποία διαμορφώθηκε από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές της κάθε εποχής. Στο κείμενο παρουσιάζεται η ιστορική διαμόρφωση της κοινωνικής φροντίδας, με αφετηρία τις πρώτες μορφές περίθαλψης στην αρχαιότητα μέχρι πριν από την προσάρτηση της πόλης στην Ελλάδα. Έμφαση δίνεται στις σημαντικές κοινωνικές μεταβολές και τις κρίσεις που επηρέασαν τη διαμόρφωση της πρόνοιας, όπως η εγκατάσταση προσφυγικού εβραϊκού πληθυσμού και η ίδρυση των πρώτων οργανωμένων μορφών νοσηλευτικής περίθαλψης. Η κατανόηση της εξέλιξης σκοπεύει στην πληρέστερη ανάλυση του σημερινού πλαισίου κρατικής φροντίδας και της αλληλεπίδρασης στην παροχή κοινωνικής πρόνοιας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Αρχαιότητα

Από την ίδρυσή της το 316 π.Χ., η Θεσσαλονίκη συνδέει την ελληνική ενδοχώρα, διά θαλάσσης, με τον τότε γνωστό κόσμο της Αφρικής και της Ασίας, λειτουργώντας αρχικά ως λιμάνι της Πέλλας και φιλοξενώντας τον εμπορικό και ναυτικό της στόλο (Βακαλόπουλος, 1983: 19, 23). Σε σύντομο χρονικό διάστημα, οι εμπορικές ανταλλαγές φέρνουν στην πόλη νέα πολιτισμικά και θρησκευτικά στοιχεία, με χαρακτηριστικότερη εκδήλωση την ανέγερση ναών αφιερωμένων σε αιγυπτιακές θεότητες (ό.π.: 24). Παράλληλα, καταγράφεται για πρώτη φορά η εγκατάσταση εβραϊκού πληθυσμού, παρότι απουσιάζουν ακριβείς χρονολογήσεις. Θεωρείται, ωστόσο, βάσιμη η υπόθεση ότι η εγκατάστασή του έλαβε χώρα αμέσως μετά την ίδρυση της πόλης, κυρίως λόγω του εμπορικού της χαρακτήρα (ό.π.: 25-26). Ήδη από τον 2ο αιώνα π.Χ., η Θεσσαλονίκη περιτειχίζεται, ενώ η διοικητική της οργάνωση αποκτά διττή μορφή, όπως συνέβαινε και σε άλλες ελληνικές πόλεις της ίδιας περιόδου: αφενός διατηρείται μια δημοκρατική δομή, με βουλή και εκκλησία του δήμου, αφετέρου υφίσταται βασιλική εκπροσώπηση (ό.π.: 26).

Η ιστορική εξέλιξη της κοινωνικής πρόνοιας αποκαλύπτεται, σύμφωνα με τη μελέτη της Βαρέλλα (2022), μέσα από σημαντικά τεκμήρια υγειονομικής μέριμνας ήδη από τα αρχαιοελληνικά χρόνια, κυρίως μέσω ταφικών επιγραφών. Οι επιγραφές αυτές αποδίδουν βιογραφικά στοιχεία σε ιδιώτες γιατρούς, μεταξύ των οποίων καταγράφονται και γυναίκες ιατροί, που ασκούσαν κυρίως γυναικολογικό και μαιευτικό έργο, περιπλανώμενες από τόπο σε τόπο και παρέχοντας υπηρεσίες περίθαλψης (Βαρέλλα 2022: 10-13). Στην ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας καταγράφεται επίσης σημαντικός αριθμός ιατρών, με την περίπτωση του Ιπποκράτη, ο οποίος φέρεται να παρείχε ιατρικές υπηρεσίες στη Θάσο, να ξεχωρίζει ως ιδιαίτερα εμβληματική (ό.π.: 10).

Η ρωμαϊκή κατάκτηση βρίσκει τον ελληνικό πληθυσμό να προβάλλει σθεναρή αντίσταση. Στην πορεία, ωστόσο, είτε δια της βίας είτε για λόγους διασφάλισης της ειρήνης και της κοινωνικής ομαλότητας, επήλθε συμβιβασμός (Βακαλόπουλος 1983: 29-45). Η νέα διοίκηση, παρά τις αρχικές εντάσεις, επέφερε σταδιακά μεταρρυθμίσεις που επηρέασαν τις κοινωνικές δομές της πόλης. Αν και αρχικά διατηρείται η εκκλησία του δήμου και η βουλή, όπως κατά τα μακεδονικά έτη, σταδιακά συγκεντρώνεται εξουσία στα χέρια των «Αρχόντων» που συμμετέχουν στη «Βουλή» (ό.π.: 47). Κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. καταγράφεται δεύτερο κύμα εγκατάστασης εβραϊκού πληθυσμού, προσελκυσμένου από την οικονομική άνθηση της πόλης. Οι νέοι αυτοί πληθυσμοί εγκαθίστανται σε μικρές ομάδες, γεγονός που ενδεχομένως διευκόλυνε την αφομοίωσή τους (ό.π.: 46). Παρά την εθνοτική ποικιλομορφία, η ελληνική γλώσσα εξακολουθεί να κυριαρχεί, ενώ καταγράφονται λατρείες πολλών και διαφορετικών θεοτήτων. Κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η ιατρική περίθαλψη παρέχεται σχεδόν αποκλειστικά από ιατρούς ελληνικής καταγωγής. Μάλιστα, κατά την εποχή του Ιουλίου Καίσαρα, τους παραχωρούνται πολιτικά δικαιώματα, ενώ αρκετοί εξ αυτών τιμήθηκαν για την προσφορά τους, με πολλούς να έχουν μακεδονική καταγωγή (Βαρέλλα 2022: 18-20).

Η είσοδος του Χριστιανισμού στην πόλη, μετά το κήρυγμα του Αποστόλου Παύλου, βρίσκει απήχηση σε ορισμένες ομάδες Εβραίων, σε πολλούς Έλληνες, καθώς και σε γυναίκες προερχόμενες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα (Βακαλόπουλος 1983: 52). Οι αντιδράσεις από μέρους των Εβραίων που δεν ασπάζονταν τη νέα θρησκεία υπήρξαν έντονες, μάλιστα, λέγεται ότι δωροδοκήθηκαν άνεργοι προκειμένου να υποκινήσουν ταραχές εναντίον των χριστιανικών κηρυγμάτων (ό.π.: 53). Παρότι οι πρώτοι πιστοί τιμωρήθηκαν με αποβολή από την εκκλησία του δήμου και με επιβολή χρηματικών εγγυήσεων, και παρότι ο Παύλος εξαναγκάστηκε σε απομάκρυνση από την πόλη, η νέα πίστη φάνηκε να έχει ήδη ασκήσει σημαντική επιρροή σε έναν πληθυσμό εξοικειωμένο με τη μονοθεϊστική θρησκευτικότητα — και μάλιστα εντός του πλαισίου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (ό.π.: 53). Ο Χριστιανισμός προσέφερε υποσχέσεις για ίαση, σωτηρία από την πείνα, απελευθέρωση αιχμαλώτων και υλική ενίσχυση για την ανέγερση ναών (ό.π.: 69).

Μέσοι Χρόνοι

Κατά τους Μέσους Χρόνους, τα υδροθεραπευτήρια λειτουργούσαν ως χώροι φροντίδας και ψυχοκοινωνικής υποστήριξης, αξιοποιώντας τόσο τις θεραπευτικές ιδιότητες του νερού όσο και τη διαδικασία κοινωνικοποίησης των συμμετεχόντων (Βαρέλλα 2022: 24-25). Στον 4ο αιώνα μ.Χ. ιδρύονται τα πρώτα νοσηλευτικά ιδρύματα για τον αστικό πληθυσμό, εμπνευσμένα από τους στρατιωτικούς ξενώνες και τις αρχές της αναδυόμενης χριστιανικής πίστης, όπως η φιλανθρωπία και η βοήθεια στον συνάνθρωπο (ό.π.: 49-52). Γύρω στο 597 μ.Χ., το θεραπευτήριο του Αγίου Δημητρίου λειτουργεί ως καταφύγιο για όσους νοσούν από πανώλη, συνδυάζοντας την πίστη με την ιατρική (ό.π.: 76). Στις αρχές του 7ου αιώνα, νοσηλεύονται εκεί μέλη της διοίκησης, όταν η φροντίδα στην οικία δεν επαρκεί, επίσης, δέχεται ψυχικά ασθενείς με βίαιη συμπεριφορά (ό.π.: 58-59).

Η Θεσσαλονίκη πολιορκείται συχνά από Γότθους, Αβάρους, Ούνους και Σλάβους, αλλά αντιστέκεται χάρη στην οχύρωσή της και την ιδιαίτερη μεταχείριση που απολάμβανε ως δεύτερη σε σημασία πόλη μετά την Κωνσταντινούπολη. Οι κάτοικοι, παρά την πείνα, τις επιδημίες και τις κακουχίες, υπερασπίζονται την πόλη τους (Βακαλόπουλος 1983: 83-86). Μια μερίδα του πληθυσμού ζει σε συνεχή επιφυλακή, ενώ άλλοι απολαμβάνουν πλούτο, που οδηγεί αφενός σε ανήθικες συμπεριφορές, αφετέρου σε άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών (ό.π.: 88-90, 99-102). Η απομάκρυνση από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις συνέβαλε στην ήττα από τους Σαρακηνούς το 904, με αποτέλεσμα σφαγές, λεηλασίες και αιχμαλωσίες (ό.π.: 103-110). Παρά τις καταστροφές, η πόλη ανακάμπτει. Σε επόμενες επιδρομές καταφέρνει να νικήσει χάρη στην εμπειρία της (ό.π.: 115-116). Ωστόσο, το 1185 οι Νορμανδοί επιτίθενται και, παρά την καλή οχύρωση και τη λαϊκή ομοψυχία, ο διοικητής εγκαταλείπει την πόλη, οδηγώντας σε ήττα και βαρβαρότητες σε βάρος των κατοίκων (ό.π.: 119-125). Ένα χρόνο αργότερα, οι Νορμανδοί νικώνται και οι αρχηγοί τους αιχμαλωτίζονται (ό.π.: 125). Ακολουθεί η Φραγκική κυριαρχία, μετά την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1204. Η Θεσσαλονίκη γίνεται πρωτεύουσα του φραγκικού βασιλείου υπό τον Βονιφάτιο τον Μομφερατικό (ό.π.: 126). Στη φραγκική περίοδο (1277), εγκαθίστανται πληθυσμοί από Ισπανία, Γαλλία και Ιταλία, σχηματίζοντας συνοικίες όπως η «Φράγκων», πρώην Malta (ό.π.: 131). Η οικονομική άνθηση ενισχύει την

πνευματική παραγωγή και την κοινωνική ευαισθησία. Λόγιοι εκφράζουν ανησυχία για την καταπίεση των φτωχών και την τοκογλυφία (ό.π.: 136-137). Η πόλη αυτοοργανώνεται σε μεγάλο βαθμό, ενισχύοντας τη μεσαία τάξη («μέσοι»), η οποία συμμαχεί με τα λαϊκά στρώματα ενάντια στους ευγενείς, τους «δυνατούς» και τον κλήρο (ό.π.: 139).

Η κοινωνική διαστρωμάτωση περιλαμβάνει ελεύθερους πολίτες, παροίκους ή δουλοπαροίκους και δούλους. Οι ελεύθεροι διακρίνονται σε «δυνατούς» (ευγενείς), «κλήρο», «μέσους» (νεόπλουτους εμπόρους) και «Δήμο» (φτωχότερα στρώματα) (ό.π.: 139-140). Οι «μέσοι» συγκρούονται με τον κλήρο, ενώ οι φτωχότεροι (τεχνίτες, εργάτες, ναυτικοί) καταπιέζονται και βρίσκονται σε ετοιμότητα για κοινωνικές συγκρούσεις (ό.π.: 140-141). Η εξουσία διαχωρίζεται σε πολιτική, εκκλησιαστική και κοινοτική. Ο αρχιεπίσκοπος εκπροσωπεί την πνευματική ηγεσία, προσφέροντας στήριξη στους αδύναμους, και αποκτά ηγετικό ρόλο (ό.π.: 141). Τα κοινοτικά όργανα βασίζονται σε αρχαίες παραδόσεις και διατηρούνται από κάθε εξουσία (ό.π.: 141-142). Αν και δύσκολα εντάσσονταν σε αυτά λαϊκοί, από τα μέσα του 14ου αιώνα, συμμετέχει πλέον και εκπρόσωπος του λαού (ό.π.: 142). Η αυτοδιοικητική αυτή οργάνωση προσδίδει στην πόλη σχετική ανεξαρτησία ακόμα και από την Κωνσταντινούπολη (ό.π.: 143). Ωστόσο, οι κοινωνικές ανισότητες είναι έντονες. Η ανάπτυξη των τεχνών συνυπάρχει με την εξαθλίωση των φτωχών (ό.π.: 143-144). Οι συνεχείς επιδρομές και οι εμφύλιοι οδηγούν στη δημιουργία μιας μαζικής φτωχοποίησης. Η τοκογλυφία διογκώνει τις κοινωνικές εντάσεις, καθώς οι δανειστές φέρονται βίαια στους χρεωμένους (ό.π.: 144).

Η εξαθλίωση οδηγεί σε συσπείρωση γύρω από δύο θρησκευτικά ρεύματα: τους Ησυχαστές και τους Ζηλωτές. Οι δεύτεροι, αποτελούμενοι από λαϊκά στρώματα, απορρίπτουν κάθε κοσμική εξουσία και το 1342 ηγούνται εξέγερσης, καταλαμβάνοντας την εξουσία (ό.π.: 146-151). Αρχικά δημοκρατικοί, προβαίνουν σε λεηλασίες και εκφοβισμούς. Η εξουσία τους ανατρέπεται το 1349, αφήνοντας όμως το αποτύπωμα της δυνατότητας ανατροπής του αυταρχισμού (ό.π.: 153-154). Οι συγκρούσεις συνεχίζονται με τους εμφύλιους ανάμεσα σε Κατακουζηνό και Παλαιολόγο. Ύστερα από τετραετή πολιορκία, το 1387 η Θεσσαλονίκη περνά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (ό.π.: 165).

Η έναρξη της οθωμανικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη

Η ένταξη της Θεσσαλονίκης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία συνοδεύτηκε από την επιβολή του «χαρατς», ως ένδειξη υποταγής των χριστιανών (Βακαλόπουλος 1983: 166). Σύντομα επιβλήθηκαν βίαιοι εξισλαμισμοί και βαριά φορολογία, ωθώντας καλλιτέχνες και λόγιους σε μετανάστευση (ό.π.: 167-168). Η διοίκηση έγινε αυταρχικότερη, ενώ γύρω στο 1395 εφαρμόστηκε το παιδομάζωμα, εντείνοντας την κοινωνική πίεση (ό.π.: 169). Οι τοπικοί άρχοντες, υποβαθμισμένοι από τις νέες συνθήκες, αλλά και η Εκκλησία, υπέστησαν προσβολές, ενώ ο λαός, επηρεασμένος από τη μνήμη των Ζηλωτών, κατηγορούσε τη διοίκηση για διαφθορά (ό.π.: 170). Η κατάσταση εξομαλύνθηκε εν μέρει μετά το 1396, με την ανάληψη της εκκλησιαστικής ηγεσίας από τον αρχιεπίσκοπο Γαβριήλ (ό.π.: 170-171).

Η Βενετοκρατία στη Θεσσαλονίκη

Τον Σεπτέμβριο του 1423 ξεκινά η σύντομη περίοδος της βενετικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη. Οι Βενετοί γίνονται δεκτοί με ελπίδα από τον πεινασμένο πληθυσμό, ενώ

η νέα διοίκηση ζητά άμεσα 18 τόνους σιτάρι από τη Βενετία για την ανακούφιση των φτωχών, καθώς η πόλη, ήδη πληττόμενη από φτώχεια και μετανάστευση, αριθμεί μόλις 25.000 κατοίκους (Βακαλόπουλος 1983: 176-177). Ωστόσο, ο πόλεμος με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και η πολιορκία της πόλης επιτείνουν την κρίση. Η οικονομική αποδυνάμωση είναι τέτοια, ώστε πολλοί κάτοικοι αναγκάζονται να πουλήσουν ακόμα και τα όπλα τους προκειμένου να μεταναστεύσουν (ό.π.: 177). Η αυταρχική στάση των Βενετών, σε συνδυασμό με την εξαθλίωση, προκαλεί συνωμοσία Θεσσαλονικέων με τους Οθωμανούς. Μετά τη σύλληψη και εξορία των υπευθύνων, η διοίκηση γίνεται ακόμα πιο καταπιεστική και καχύποπτη (ό.π.: 178).

Η αποστολή επιτροπής στη Βενετία το 1425 αποσκοπεί στην ανακούφιση των κοινωνικών προβλημάτων. Μεταξύ των αιτημάτων που εγκρίνονται, περιλαμβάνονται μέτρα κοινωνικής πρόνοιας όπως: διανομή σιταριού στους φτωχούς, οικονομική ενίσχυση στους υπερασπιστές της πόλης, προστασία των οφειλετών, σεβασμός των εθίμων, φοροαπαλλαγές σε αμπελουργούς, και αναλογική φορολόγηση των φτωχών Εβραίων (ό.π.: 179). Ωστόσο, κανένα από αυτά δεν εφαρμόζεται (ό.π.: 181-183). Η επισιτιστική κρίση συνεχίζεται και, παρά τη δήλωση λύπης της βενετικής γερουσίας, η κατάσταση χειροτερεύει. Το 1430, μετά από πολυήμερη πολιορκία και αιματηρές συγκρούσεις, η Βενετοκρατία τερματίζεται και η Θεσσαλονίκη εντάσσεται εκ νέου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (ό.π.: 184, 193).

Αναγέννηση

Μετά την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1430, ο Μουράτ Β΄, ως εκπρόσωπος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επέταξε καθολικές και ορθόδοξες εκκλησίες, μονές, καθώς και κατοικίες, τις οποίες παραχώρησε σε μουσουλμάνους εποίκους από άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας (Βακαλόπουλος 1983: 203). Έτσι, για αρκετά χρόνια, Έλληνες και Τούρκοι συγκατοικούσαν σε μικτές συνοικίες (ό.π.: 202). Η οργάνωση της διοίκησης παρέμεινε, σε γενικές γραμμές, παρόμοια με εκείνη των Βυζαντινών (ό.π.: 206). Το 1478, ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν σε 6.094 κατοίκους (ό.π.: 209). Ήδη από το 1470, ο Μουράτ Β΄ ενθάρρυνε την εγκατάσταση Εβραίων (Ασκεναζίμ) από τη Γερμανία και την Ουγγαρία, ώστε να ενισχύσει πληθυσμιακά την πόλη, αυτοί εγκαταστάθηκαν κυρίως στο νότιο τμήμα (ό.π.: 215). Στα τέλη του 15ου αιώνα και ιδίως μετά το 1492, κατέφθασαν στη Θεσσαλονίκη Σεφαρδίμ Εβραίοι από την Ισπανία, την Πορτογαλία, τη Νότια Γαλλία και την Ιταλία. Αυτοί, έχοντας ανώτερη κοινωνική θέση λόγω επαφών με την ευρωπαϊκή αριστοκρατία, ενσωμάτωσαν τόσο τους Ασκεναζίμ όσο και τον μικρό ρωμαιοεβραϊκό πληθυσμό, ο οποίος υπολογίζεται σε περίπου 500 άτομα (ό.π.: 215-216). Η ισπανοεβραϊκή γλώσσα (Λαντίνο) επικράτησε σταδιακά σε ολόκληρη την κοινότητα.

Μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα, η Θεσσαλονίκη είχε επανακτήσει την ευημερία της, κυρίως λόγω της δυναμικής παρουσίας των Εβραίων. Δημιουργήθηκαν πολυάριθμες συνοικίες και καταγράφηκαν έως και 80 συναγωγές (ό.π.: 217). Το 1519, ο αριθμός των οικογενειών ανήλθε σε 3.143 εβραϊκές, 1.375 μουσουλμανικές και 1.087 χριστιανικές. Η ιδιοκτησία τους υπαγόταν απευθείας στον Σουλτάνο, αποφέροντας σημαντικά έσοδα στην Αυτοκρατορία (ό.π.: 218). Η Κοινότητα διακρινόταν ιδιαίτερα στους τομείς του εμπορίου και της επιστήμης, με τη δημιουργία σχολείων, βιβλιοθηκών και ιδρυμάτων

κοινωνικής πρόνοιας (ό.π.: 218). Οι λιγοστοί Έλληνες της πόλης, προσπαθώντας να ανακάμψουν από τις επιπτώσεις των συγκρούσεων, ζούσαν σε απομονωμένες συνοικίες γύρω από χριστιανικές εκκλησίες. Το εκπαιδευτικό σύστημα ήταν υποτυπώδες, με περιορισμένα σχολεία μόνο για αγόρια, συνδεδεμένα με την Εκκλησία, και με έλλειψη επαρκώς μορφωμένων διδασκάλων. Η κατάσταση αυτή συνέβαλε σε οικονομική και πνευματική στασιμότητα, ενώ η κοινότητα συχνά ηττάτο στις αντιπαραθέσεις με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες (ό.π.: 220, 226-229). Ταυτόχρονα, μέσα από επιτύμβιες πλάκες του 16ου αιώνα, τεκμηριώνεται η ευγνωμοσύνη προς Εβραίους ιατρούς, μέλη της ισραηλιτικής κοινότητας, για την αφιλοκερδή παροχή θεραπευτικών υπηρεσιών σε άπορους (Βαρέλλα 2022: 145-146). Αυτοί απολάμβαναν τον σεβασμό τόσο της χριστιανικής όσο και της μουσουλμανικής κοινότητας, λόγω της ισότιμης μεταχείρισης όλων ανεξαρτήτως εθνότητας, θρησκείας, φύλου ή κοινωνικής θέσης (ό.π.: 147-148). Η φήμη τους προσέλκυε ασθενείς ακόμη και από άλλες περιοχές και χώρες (ό.π.). Για τον 17ο αιώνα δεν καταγράφονται ανάλογα εκτενή στοιχεία σχετικά με την περίθαλψη, ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις για την παρουσία σημαντικών ιατρικών προσωπικοτήτων (ό.π.: 160-161).

Διαφωτισμός

Κατά τον 17ο αιώνα, η Θεσσαλονίκη διέθετε 48 μουσουλμανικές, 56 εβραϊκές και 16 χριστιανικές συνοικίες (Βακαλόπουλος 1983: 232). Οι κάτοικοι μιλούσαν κυρίως τουρκικά και εβραϊκά. Οι μουσουλμάνοι ανήκαν κυρίως στα ανώτερα διοικητικά στρώματα και διέθεταν 16 φιλανθρωπικά ιδρύματα. Αντίστοιχα, η ελληνική κοινότητα διατηρούσε ένα φρενοκομείο, όπου με πληρωμή περιθάλπονταν άτομα από όλη την Αυτοκρατορία – έργο ενταγμένο στη συγκροτημένη κοινωνική της πρόνοια (ό.π.: 234, 238). Τα τελωνειακά έσοδα καταδεικνύουν αφθονία σε σιτηρά, βαμβάκι, ψάρια, κρασί και σίδηρο (ό.π.: 240). Πνευματική άνθιση σημειώνεται κυρίως στους τουρκικούς πληθυσμούς, ενώ η ιατρική γνώση βρίσκεται σε μεγάλο βαθμό στα χέρια της εβραϊκής κοινότητας. Η φιλομάθεια και η φιλανθρωπική δράση των Εβραίων τονίζονται, σε αντίθεση με την πνευματική στασιμότητα και τις εσωτερικές διαμάχες στους Έλληνες (ό.π.: 247–248). Η εμπορική κυριαρχία των Εβραίων αρχίζει να κλονίζεται λόγω του εξισλαμισμού μεγάλης μερίδας τους (Ντονμέ) και της μετατόπισης του διεθνούς εμπορίου προς την Ινδία (ό.π.: 259). Το εμπορικό αυτό κενό εκμεταλλεύονται οι Έλληνες, επεκτείνοντας τις δραστηριότητές τους στα Βαλκάνια και την Ευρώπη (ό.π.).

Κατά τον 18ο αιώνα, η άφιξη βίαια διωγμένων Εβραίων στη Θεσσαλονίκη ενίσχυσε την παροχή ιατρικών υπηρεσιών, καθώς ανάμεσά τους υπήρχαν υψηλού μορφωτικού επιπέδου προσωπικότητες που εισήγαγαν νεότερες επιστημονικές πρακτικές, διατηρώντας υψηλό επίπεδο περίθαλψης και παρέχοντας δωρεάν κατ' οίκον φροντίδα στα φτωχότερα στρώματα (Βαρέλλα 2022: 161-163). Από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα καταγράφονται, μέσω επιστολών και μαρτυριών, ονόματα γιατρών – κυρίως γαλλικής και ιταλικής καταγωγής – που είχαν νυμφευτεί Ελληνίδες και παρείχαν υπηρεσίες κυρίως στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ομοεθνών τους (ό.π.: 134-144). Για τα χαμηλότερα στρώματα αναφέρεται η παρουσία δύο γυναικών θεραπευτριών.[1] Η πρώτη τεκμηριωμένη αναφορά σε οργανωμένο νοσοκομείο της ελληνικής κοινότητας εντοπίζεται το 1668 από τον Εβλιγιά Τσελεμπή. Το ίδρυμα βρισκόταν πλησίον της

Μητρόπολης και, σύμφωνα με πηγές, είχε πάψει να λειτουργεί έως το 1823 (Βαρέλλα 2022: 165). Ο Χριστιανισμός είχε ήδη από νωρίς βαθιές ρίζες στην πόλη, η οποία θεωρούνταν «Χρυσή Πύλη» του χριστιανισμού λόγω του έργου του Αποστόλου Παύλου (Χαϊδεμένος και Ξανθόπουλος 2003: 17). Το «νέο μεγάλο νοσοκομείο» πιθανολογείται ότι ανεγέρθηκε μεταξύ 1794–1796, δίπλα στο παλαιότερο, με μαρτυρίες να καταγράφουν προβλήματα οργάνωσης, ελλιπές ιατρικό προσωπικό και ακατάλληλες συνθήκες (Βαρέλλα 2022: 166, 169-170). Το 1844 αναφέρεται η ύπαρξη νέου νοσηλευτηρίου, του οποίου η κατασκευή χρηματοδοτήθηκε μέσω εσωτερικού δανεισμού (ό.π.: 170). Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο «οσπίτιο της πανώλης» ή «πανουκλόσπιτο», το οποίο, υπό την αιγίδα της ελληνικής κοινότητας, λειτουργούσε εκτός των τειχών, βορειοανατολικά του Λευκού Πύργου, απομονώνοντας ή περιθάλποντας άτομα που είχαν προσβληθεί από την πανώλη (ό.π.: 172). Παρά τη χρηματοδότηση από την καθολική κοινότητα, οι συνθήκες παρέμεναν ανεπαρκείς, ενώ υπήρχαν καταγγελίες για οικονομικές ατασθαλίες εκ μέρους του επιτρόπου[2] (ό.π.: 173). Αξιοσημείωτο είναι ότι τα ιδρύματα της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας ήταν τα μόνα οργανωμένα νοσηλευτικά ιδρύματα στη Θεσσαλονίκη κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας (ό.π.: 174). Οι «παρεπιδημούντες Ευρωπαίοι» δεν διατηρούσαν αντίστοιχες δομές, ενώ η εβραϊκή κοινότητα διέθετε μόνο έναν ημιυπαίθριο απομονωτικό χώρο εντός του νεκροταφείου. Αν και σε άλλες οθωμανικές πόλεις λειτουργούσαν νοσοκομεία με θρησκευτικό και φιλανθρωπικό χαρακτήρα, στη Θεσσαλονίκη δεν εντοπίζεται αντίστοιχη μουσουλμανική δομή (ό.π.: 175-176).

Η πανώλη έπληξε επανειλημμένα τη Θεσσαλονίκη κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, με σημαντικές εξάρσεις να καταγράφονται τα έτη 1679–80, 1687–89, 1697–99, 1708–09, 1712–13, 1718–19, 1724 και 1729–30 (Mazower, 2006: 151). Αν και η πόλη υπέστη σοβαρές απώλειες, δεν επηρεάστηκε στον ίδιο βαθμό με άλλες μεγάλες οθωμανικές πόλεις, όπως η Σμύρνη και η Κωνσταντινούπολη. Το 1740 αναφέρονται 6501 θύματα (1337 Χριστιανοί, 2239 Μουσουλμάνοι και 2925 Εβραίοι), ενώ το 1762 οι θάνατοι εκτιμώνται σε 10.000–12.000 (ό.π.). Ωστόσο, ο συνολικός πληθυσμός δεν μειώθηκε δραστικά, λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης και των αυξημένων γεννήσεων, κυρίως μεταξύ των Εβραίων. Κατά τις εξάρσεις, πολλοί κάτοικοι εγκατέλειπαν την πόλη, αφήνοντας πίσω κυρίως τους φτωχότερους, ιδίως της εβραϊκής κοινότητας (ό.π.: 154-155). Το 1781, Βενετός πρόξενος σημειώνει ότι «μοναδική λεία της επιδημίας είναι οι φτωχοί» (ό.π.: 155). Η διαχείριση της νόσου από τις οθωμανικές αρχές υπήρξε ελλιπής, με ελάχιστα μέτρα προστασίας, ενώ η επίλυση διαφορών περιοριζόταν σε διαμεσολάβηση και πρόστιμα, καθώς ακόμη και η φυλάκιση είχε εγκαταλειφθεί λόγω των άθλιων συνθηκών (ό.π.: 156).

Στα τέλη του 18ου αιώνα, η πόλη φιλοξενούσε περίπου 30.000 Τούρκους, 16.000 Έλληνες, 12.000 Εβραίους, 2.000 ξένους εμπόρους, 500 Ντονμέδες, καθώς και πληθυσμούς Ρομά και Αφρικανών σκλάβων χωρίς καταγεγραμμένη απογραφή (Βακαλόπουλος 1983: 284). Οι Τούρκοι αξιοποιούσαν κυρίως τα έσοδα από δασμούς και ενοίκια, ενώ οι Έλληνες, οι Εβραίοι και οι Ντονμέδες επικεντρώνονταν στο εμπόριο και τη βιομηχανία. Ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, η ελληνική κοινότητα εμφανίζεται ενισχυμένη οικονομικά και εμπορικά, ανταγωνιζόμενη ισότιμα την εβραϊκή και εκτοπίζοντας σταδιακά τη γαλλική, η οποία επλήγη από τους ναπολεόντειους πολέμους και τον αγγλικό ανταγωνισμό (ό.π.:

288-289). Η ενδυνάμωση αυτή συνοδεύεται από την καλλιέργεια συνείδησης αυτονομίας, επηρεασμένη από τα απελευθερωτικά κινήματα γύρω από την πόλη.

Λίγο πριν την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία

Από τις πηγές του 1820 προκύπτει ότι η Θεσσαλονίκη, υπό οθωμανική κυριαρχία, διέθετε σημαντική ελληνική κοινότητα, η οποία απολάμβανε ασυνήθιστα για την εποχή προνόμια. Οι Έλληνες δεν ήταν υποχρεωμένοι να υποκλίνονται στους μουσουλμάνους στον δρόμο, μπορούσαν να φορούν ωραία ενδύματα, να ιππεύουν άλογα και να λειτουργούν ελεύθερα τα σχολεία και τις εκκλησίες τους, με τις καμπάνες να ηχούν ανεμπόδιστα (Βακαλόπουλος 1983: 299-300). Ωστόσο, όταν η οθωμανική διοίκηση διαπίστωσε αυξημένη εθνοτική συσπείρωση, αντέδρασε με αυστηρότητα: μαζικές φυλακίσεις στον Λευκό Πύργο και, το 1822, δημόσιες εκτελέσεις Ελλήνων κάθε φύλου και ηλικίας (ό.π.: 301, 303). Αυτές οι ωμότητες ενίσχυσαν την ελληνική αντίσταση, με επαναστατικούς πυρήνες που καταπνίγηκαν βίαια. Σύντομα, εφαρμόστηκε καταπιεστική πολιτική φτωχοποίησης και σε άλλες πληθυσμιακές ομάδες της πόλης, περιλαμβανομένων των Ευρωπαίων, Εβραίων ακόμη και των Τούρκων (ό.π.: 308).

Η γενικευμένη δυσαρέσκεια οδήγησε στην αντικατάσταση του διοικητή Μεχμέτ Εμίν από τον Ιμπραήμ στα μέσα του 1823 (ό.π.: 309). Παράλληλα, Έλληνες επιτιθέμενοι από τα παράλια της Χαλκιδικής και της Θεσσαλονίκης δέσμευσαν καΐκια εβραϊκών συμφερόντων για την ενίσχυση του αγώνα τους (ό.π.: 310). Το κενό εξουσίας ευνόησε τους Ευρωπαίους εμπόρους, οι οποίοι ενίσχυσαν τη θέση τους (ό.π.: 311). Η πειρατεία οδήγησε σε πληθυσμιακή μείωση, με τον πληθυσμό της πόλης να ανέρχεται το 1824 σε περίπου 40.000 άτομα, με 56 συναγωγές, 25 τζαμιά, 12 ελληνικές εκκλησίες, 8 τουρκικά σχολεία και 2 ελληνικά (ό.π.: 311).

Η Επανάσταση του 1821 αποτέλεσε αφορμή για μαζικές σφαγές Ελλήνων στη Θεσσαλονίκη, γεγονός που οδήγησε σε σημαντική μείωση και φτωχοποίηση του ελληνικού πληθυσμού (Mazower 2006: 172-175, 178). Στη συνέχεια, οι Έλληνες της πόλης βρέθηκαν αντιμέτωποι με το δίλημμα της ταύτισης με το νέο ελληνικό κράτος ή της διατήρησης της πίστης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (ό.π.: 179). Αντίστοιχο προβληματισμό αντιμετώπισαν και οι σλαβόφωνοι Ορθόδοξοι, καθώς κλήθηκαν να επιλέξουν ανάμεσα στην εθνική ένταξη και την ευρύτερη ορθόδοξη ταυτότητα (ό.π.: 179). Άλλες κοινότητες, παρά τις οικονομικές δυσχέρειες, παρέμειναν προσδεδεμένες στην Αυτοκρατορία, στάση που συχνά εκλαμβανόταν ως ανθελληνική (ό.π.: 179). Οι ελληνοεβραϊκές σχέσεις, ιδιαίτερα από τα μέσα έως τα τέλη του 18ου αιώνα, επηρεάζονταν έντονα από τις μεταξύ των ελίτ σχέσεις. Θρησκευτικοί ηγέτες ασκούσαν πολιτική επιρροή, μετατρέποντας και τις καθημερινές διαφωνίες σε αγώνες ισχύος και επιβολής (ό.π.: 211). Όταν, ωστόσο, επικρατούσε συνεννόηση μεταξύ των ηγεσιών, αυτή αντανακλούσε και στην ειρηνική συνύπαρξη των κοινοτήτων στην καθημερινότητα (ό.π.: 211).

Το 1841, οι Εβραίοι υπολογίζονται σε περίπου 36.000, κυριαρχώντας στο εμπόριο, αλλά σημαντικό κομμάτι ανήκει στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (Βακαλόπουλος 1983: 322). Οι Ντονμέδες αριθμούσαν περίπου 5.000 και κατείχαν θέσεις στη διοίκηση (ό.π.: 324). Ο ελληνικός πληθυσμός ανερχόταν σε περίπου 18.000 άτομα, κυρίως έμποροι και

τεχνίτες. Ήδη από το 1851, εμφανίζονται ισχυροί ελληνικοί εμπορικοί οίκοι (ό.π.: 324-325). Ωστόσο, μετά το 1870, η οικονομική κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι ληστρικές επιθέσεις, ιδίως στα λιμάνια, οδήγησαν σε χρεοκοπία πολλές ελληνικές επιχειρήσεις (ό.π.: 326).

Η παιδεία και η κοινωνική οργάνωση της ελληνικής κοινότητας αναπτύχθηκαν θεαματικά. Το 1850 ιδρύεται το Κεντρικό Παρθεναγωγείο χάρη στον ευεργέτη Θεαγένη Χαρίση, ενώ το 1875 ιδρύεται το πρώτο ελληνικό διδασκαλείο με τη στήριξη του «Συλλόγου προς διάδοσιν ελληνικών γραμμάτων» της Αθήνας (ό.π.: 331). Παράλληλα ιδρύονται και σημαντικά σωματεία με φιλανθρωπική και πνευματική δράση, όπως ο «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος» (1872), η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών» (1871) και η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών» (1873), με μέλη από όλα τα κοινωνικά στρώματα (ό.π.: 331). Όπως επισημαίνει ο Βακαλόπουλος, η κοινωνική πρόοδος της Θεσσαλονίκης συνδέεται άρρηκτα με τη μακραίωνη παράδοση κοινοτικής οργάνωσης των Ελλήνων (ό.π.: 331-332).

Η εκπαίδευση των νέων στην Αθήνα ή στο εξωτερικό χρηματοδοτείται συχνά από ευεργέτες. Ωστόσο, παρατηρείται σοβαρή έλλειψη γιατρών, με αποτέλεσμα άτομα κυρίως από φτωχά στρώματα – και ιδιαίτερα της εβραϊκής κοινότητας – να καταφεύγουν σε κομπογιαννίτες (ό.π.: 333). Από το 1869 εγκαθίσταται δημοτική αρχή υπό Οθωμανό αξιωματούχο. Μία από τις πρώτες υπηρεσίες ήταν αυτή της καθαριότητας, που στελεχωνόταν από φυλακισμένους με αλυσίδες (ό.π.: 339).

Το 1874 ξεκινά η κατεδάφιση των παραλιακών τειχών και το 1908 γκρεμίζονται και τα τείχη γύρω από τον Λευκό Πύργο, ο οποίος στο μεταξύ είχε μετονομαστεί από «Πύργος του Αίματος» σε «Λευκός Πύργος» (ό.π.: 335, 339-340). Το 1876, ένα περιστατικό κοινωνικού ενδιαφέροντος, οδηγεί στη δολοφονία των προξένων της Γαλλίας και της Γερμανίας (ό.π.: 350, 353), γεγονός που δημιούργησε κλίμα φόβου και πυροδότησε συχνές εκτελέσεις υπόπτων (ό.π.: 356-357). Η Ελλάδα, παρά τις προσπάθειες να υποστηρίξει την ελληνική κοινότητα, βρισκόταν υπό στενή επιτήρηση (ό.π.: 360). Σε εκείνο το χρονικό σημείο, συσπειρώνονται οι Έλληνες και λαμβάνουν χώρα τεράστιες ευεργεσίες και κληροδοτήματα από και προς την Ελληνική Κοινότητα με εξέχουσα προσωπικότητα τον Ιωάννη Παπάφη (ό. π.: 360-361).

Λίγο πριν την απελευθέρωση της πόλης, κάποιοι γιατροί εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη και φρόντιζαν ασθενείς, είτε σε ιδιωτικά ιατρεία είτε μέσω ανακοινώσεων σε εφημερίδες, όπου προσδιόριζαν ειδικές ημέρες για δωρεάν εξέταση φτωχών (Βαρέλλα 2022: 221-234). Ξεχωρίζει ο οφθαλμίατρος Μ. Χρίστοβιτς, ο οποίος εγκαταστάθηκε στην πόλη μετά από σπουδαία σταδιοδρομία στο Παρίσι και την Κωνσταντινούπολη. Από το 1899 προσέφερε αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες του στο Ελληνορθόδοξο Νοσοκομείο, και, μετά την καταστροφή του από πυρκαγιά το 1890, ίδρυσε ιδιωτική κλινική με περισσότερες από 200 επεμβάσεις ετησίως (ό.π.: 238-239). Ο Χρίστοβιτς προώθησε την ιδέα ίδρυσης ιδιωτικών κλινικών για τις εύπορες τάξεις, ώστε να μην διακινδυνεύεται η ανάρρωσή τους σε δημόσια ιδρύματα. Η δημιουργία μονόκλινων επί πληρωμή στα νοσοκομεία αποδίδεται στη δική του πρόταση (ό.π.: 240). Η πρόσληψη γιατρών, ανεξαρτήτως θρησκείας ή εθνοτικής ταυτότητας, βασιζόταν αποκλειστικά στην κατοχή οθωμανικής υπηκοότητας (ό.π.: 241). Από το 1906

αναφέρονται γυναίκες ιατροί, κυρίως σε ειδικότητες όπως παιδιατρική, γυναικολογία, μαιευτική, φυσιοθεραπεία και οδοντιατρική (ό.π.: 245-248). Την ίδια περίοδο, αναδείχθηκε και το πρόβλημα των μη διπλωματούχων «γιατρών». Οι παρερμηνείες κειμένων, η ημιμάθεια και οι καθυστερήσεις αποφοίτησης δημιουργούσαν μια τάξη ψευδοεπιστημόνων, με ισχυρές τοπικές διασυνδέσεις. Παρά τις κατά καιρούς προσπάθειες για νομοθέτηση και έλεγχο, μόλις το 1881 εκδόθηκε εντολή από τη νομαρχία που απαγόρευε την άσκηση της ιατρικής χωρίς δίπλωμα (ό.π.: 254-259). Ωστόσο, οι μη διπλωματούχοι εξακολουθούσαν να προσελκύουν τα φτωχότερα στρώματα, κυρίως λόγω χαμηλότερου κόστους και πιο άμεσης σχέσης με τον πληθυσμό (ό.π.: 260).

Συμπέρασμα

Η ανάγκη για αλληλεγγύη και κοινωνική προσφορά αναγνωρίζεται από την αρχαιότητα, με ενδείξεις αυτής της τάσης να διαφαίνονται σε διάφορες κοινωνίες. Ωστόσο, οι πρώτες καταγραφές που σχετίζονται με την ταξική συνείδηση και την ανάγκη συσπείρωσης για την ενίσχυση της αλληλεγγύης, τουλάχιστον με τους σημερινούς όρους, εντοπίζονται κατά τη διάρκεια των Μέσων Χρόνων. Κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι εθνοτικοί ανταγωνισμοί ήταν συχνά έντονοι. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτών των ανταγωνισμών είναι η δέσμευση εβραϊκών πλοίων από Έλληνες (Βακαλόπουλος 1983: 310) και οι αστεϊσμοί των Εβραίων προς τις ελληνικές θρησκευτικές γιορτές (Mazower 2006: 97). Αυτοί οι ανταγωνισμοί, αν και συχνοί και αρκετά έντονοι, φαίνεται ότι είχαν και μια διττή λειτουργία: από τη μια πλευρά, οι εθνοτικές ομάδες προσπαθούσαν να επικρατήσουν η μία απέναντι στην άλλη, ενώ από την άλλη, λειτουργούσαν ως εκτόνωση των αρνητικών συναισθημάτων και της απογοήτευσης που είχαν οι υπήκοοι απέναντι στην καταπιεστική εξουσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η έλλειψη οργανωμένων δομών πρόνοιας και κοινωνικής φροντίδας κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό με την καχυποψία απέναντι στην ελληνική κοινότητα, οδήγησαν σε έντονη συσπείρωση των Ελλήνων, ειδικά λίγο πριν την απελευθέρωση της πόλης το 1912. Αυτή η διαδικασία συσπείρωσης συνέβαλε στην καθιέρωση της φιλανθρωπίας και της ευεργεσίας ως κοινωνικού κανόνα, με αποτέλεσμα την αρχή δημιουργίας οργανωμένων δομών πρόνοιας και κοινωνικής φροντίδας. Η ευεργεσία αναδείχθηκε ως κεντρική κοινωνική πρακτική, η οποία ενίσχυσε τις κοινωνικές σχέσεις και συνέβαλε στην ενδυνάμωση των κοινοτήτων. Παράλληλα, ξεχωρίζει η περίπτωση του γιατρού Χρίστοβιτς, ο οποίος υπήρξε βασικός εμπνευστής στη διαμόρφωση των δομών παροχής φροντίδας (Βαρέλλα 2022: 238-239). Με την πρότασή του για δημιουργία ιδιωτικών μονόκλινων δωματίων, τα οποία αποδεδειγμένα βελτίωναν την υγεία των ασθενών, εισάγεται και η έννοια της ιδιωτικοποίησης στην παροχή φροντίδας. Ο Χρίστοβιτς, ως διακεκριμένη προσωπικότητα και εξαιρετικός θεραπευτής, συνέβαλε καθοριστικά και επηρέασε ως προς την αποδοχή αυτής της ιδέας, αν και οι άμεσοι αποδέκτες της, δηλαδή οι ασθενείς, δεν ωφελούνταν από αυτήν.

Σημειώσεις

[1] «*...παραπέμπουν σε ενασχόληση θεραπευτικής υφής προσωνύμιο γιάτρηνα φέρονται οι χαμηλής κοινωνικής βαθμίδας Τατάνα και Ασπρούδα*.» (Βαρέλλα 2022: 140, όπως παρατίθεται στον Χεκίμογλου 2005).

[2] Γίνεται η εξής αναφορά: «*Υπερμέτρως υποτιμητικό σχόλιο ρωμαιοκαθολικών μοναχών εις βάρος του νοσηλευτηρίου [...] θα πρέπει ως εκ τούτου εν πολλοίς να αποδοθεί σε ανταγωνιστική προς τους ορθοδόξους διάθεση*» (Βαρέλλα 2022: 171 - 172).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βακαλόπουλος, Α. (1983), *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ. – 1983*, Τυπογραφείο Αλτιντζή.

Βαρέλλα, Ε. Α. (2022), *Υγεία και περίθαλψη στη Θεσσαλονίκη και τον Άθω: Μια διαχρονική πορεία*, ΖΗΤΡΟΣ.

Φερώνας, Α. (2019), *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης*, Αθήνα, ΔΙΟΝΙΚΟΣ.

Χαϊδεμένος, Γ. Χ. και Ξανθόπουλος, Δ. (επιμ.) (2003), *Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας ο Άγιος Παντελεήμων Θεσσαλονίκης: Παρελθόν, παρόν και μέλλον: Σ' έναν χώρο πιλότο για τα άτομα με αναπηρία*, Θεσσαλονίκη, Χρωμότυπ Θεσσαλονίκης Α.Ε.

Mazower, M. (2006), *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950* (μτφρ. Κ. Κουρεμένος), Αλεξάνδρεια (Πρωτότυπη έκδοση: *Salonika: City of Ghosts*).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Chatzidakis, A., Hakim, J., Littler, J., Rottenberg, C. and Segal, L. (2020), *The Care Manifesto: The Politics of Interdependence*, London & New York, Verso.

ΑΤΥΠΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΓΙΑ ΤΑ ΑΜΕΑ: ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΤΟ ΤΟΥ ΑΝΥΠΑΡΚΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ (ΚΑΙ ΕΔΩ)... Ο ΚΛΗΡΟΣ ΠΕΦΤΕΙ ΣΤΑ ΚΟΡΙΤΣΙΑ !

Κατερίνα Βεζυργιάννη[α]

[α] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)

Περίληψη

Μελετάται η άτυπη φροντίδα βάσει δεδομένων πρωτογενούς και δευτερογενούς έρευνας που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του ΕΚΚΕ όσον αφορά την κατάσταση των γυναικών με αναπηρία και τις ανάγκες γονέων και κηδεμόνων ατόμων με αναπηρία. Η άτυπη φροντίδα, γνωστή και ως μη αμειβόμενη φροντίδα, αποτελεί σημαντικό μερίδιο της συνολικής παροχής μακροχρόνιας φροντίδας στις ευρωπαϊκές χώρες. Τα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας σε φροντιστές/-στριες ατόμων με αναπηρία που διεξήγαγε το ΕΚΚΕ κατέδειξαν την πρωτοκαθεδρία των γυναικών σε ένα ρόλο βασικού «πόρου» κάλυψης του ελλείμματος του κράτους πρόνοιας και κοινωνικής προστασίας. Μεταξύ άλλων, η συγκεκριμένη έρευνα πεδίου ανέδειξε την εν πολλοίς γνωστή χρονιότητα στο ζήτημα της αναπηρίας καθώς και την επίπτωση σε διάφορες παραμέτρους της ζωής των φροντιστών/-στριών όπως τη συμφιλίωση εργασιακής και οικογενειακής ζωής, την ανατροπή σχεδίων ζωής και τον αντίκτυπο στις σχέσεις τους με συντρόφους αλλά και τον κλονισμό των σχέσεων με αρκετά συχνό φαινόμενο τη διάλυση του γάμου/συμβιωτικής σχέσης. Προς την κατεύθυνση ελάφρυνσης του έργου που επιτελούν οι γυναίκες-φροντίστριες προτείνεται να υιοθετηθεί μια σειρά μέτρων που θα συμβάλλει στην αναβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών από δημόσιους φορείς της κεντρικής και αποκεντρωμένης διοίκησης, καθώς και τρόποι οικονομικής ανταμοιβής των φροντιστριών ούτως ώστε να μειωθούν κατά το δυνατό οι δυσβάσταχτες υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν.

Λέξεις Κλειδιά: Άτυπη Φροντίδα, Αναπηρία, Γονέας/Κηδεμόνας, Συμφιλίωση, Προνοιακή Πολιτική

INFORMAL FAMILY CARE FOR PEOPLE WITH DISABILITY: A SUBSTITUTE FOR THE NON-EXISTENT WELFARE STATE (AND HERE TOO) ... THE BURDEN FALLS ON THE GIRLS!

Katerina Vezyrgianni[α]

[α] National Centre for Social Research (EKKE)

Abstract

Informal care is studied on the basis of primary and secondary data from a research project carried out by EKKE on the situation of women with disabilities and the needs of parents and carers of people with disabilities. Informal care, also known as unpaid care, accounts for a significant share of total long-term care provision in European countries. Findings of the qualitative survey conducted by EKKE, among carers of people with disabilities, showed the predominance of women in a key 'resource' role to cover the deficit of the social welfare state. Among other things, this research highlighted the largely known chronicity in the issue of disability as well as the impact on various aspects of carers' lives such as reconciliation of work and family

life, the disruption of life plans and the impact on their relationships with partners and the breakdown of relationships with the dissolution of marriage/couples being a fairly frequent phenomenon. In order to alleviate the burden on women carers, it is proposed that a series of measures be adopted to improve the services provided by central and decentralised public bodies, as well as to introduce financial incentives for carers to ease their responsibilities as much as possible.

Keywords: Informal Care, Disability, Parent, Reconciliation, Welfare Policy

Εισαγωγή

Η άτυπη φροντίδα, γνωστή και ως μη αμειβόμενη φροντίδα ή οικογενειακή φροντίδα, αποτελεί σημαντικό μερίδιο της συνολικής παροχής μακροχρόνιας φροντίδας στις ευρωπαϊκές χώρες. Η συγκυρία της οικονομικής, αλλά και της πιο πρόσφατης υγειονομικής κρίσης ανέδειξε σε μεγαλύτερο βαθμό, την αναγκαιότητά της είτε σε ευρωπαϊκό είτε σε εθνικό επίπεδο. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες τα δεδομένα δείχνουν ότι οι αυξημένες ανάγκες φροντίδας βαρύνουν εμφανώς περισσότερο τις γυναίκες με αντίκτυπο στην συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας αλλά και την οικονομική κατάστασή τους (European Commission 2018). Όταν μάλιστα τίθεται ζήτημα φροντίδας παιδιών με αναπηρία, τότε η έμφυλη διάσταση τείνει να αποτελεί κάτι το αυτονόητο, τόσο ως το κυρίαρχο κοινωνικό στερεότυπο, όσο και ως ρόλος που οι ίδιες οι γυναίκες μοιρολατρικά αποδέχονται.

Η ιδέα και το υλικό της παρουσίασης αντλήθηκε από πληροφορίες που συλλέχθηκαν μέσω πρωτογενούς έρευνας πεδίου (προσωπικές συνεντεύξεις) που πραγματοποιήθηκε σε γονείς και κηδεμόνες ατόμων με αναπηρία στο πλαίσιο της μελέτης με θέμα «Εκπόνηση έρευνας για την κατάσταση των γυναικών με αναπηρία και των αναγκών γονέων και κηδεμόνων παιδιών με αναπηρία», η οποία ανατέθηκε από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, κατά το χρονικό διάστημα Απριλίου-Μαΐου 2021 (Τσίγκανου, κ.ά. 2023). Δευτερογενής επιπλέον έρευνα πλαισίωσε και επιβεβαίωσε τα πρωτογενή δεδομένα με έμφαση στην έμφυλη διάσταση του ζητήματος.

Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν δέκα δια ζώσης συνεντεύξεις φροντιστών/-τριών που στην πλειοψηφία τους ήταν γυναίκες φροντίστριες (μητέρες ή αδελφές και σε μια περίπτωση κόρη) με πολλαπλούς ρόλους υπό την έννοια της κάλυψης αναγκών καθημερινής φροντίδας των ΑμεΑ, συμπεριλαμβανομένων και αυτών της μετάβασης σε γιατρούς για ειδικές θεραπείες, της βοήθειας στην ανταπόκριση στις σχολικές υποχρεώσεις, ακόμη και της διεκπεραίωσης υποχρεώσεων έναντι δημόσιων διοικητικών υπηρεσιών.

Κυρίαρχα ευρήματα που, ως αναμένετο προέκυψαν από την έρευνα πεδίου ήταν η απουσία του κράτους πρόνοιας και συνακόλουθα η επιβεβαίωση των πολλαπλών ρόλων που αναλαμβάνουν οι γονείς και κηδεμόνες.

Άτυπη (μη αμειβόμενη) φροντίδα

Ο ορισμός που δίνεται για την οικογενειακή φροντίδα από το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων αφορά την «παροχή δημόσιων, ιδιωτικών, ατομικών ή συλλογικών υπηρεσιών για την κάλυψη των αναγκών γονέων και παιδιών ή μελών της άμεσης οικογένειας» (EIGE 2020). Η ευελιξία αυτών των υπηρεσιών και παροχών είναι βασική προϋπόθεση για την κάλυψη των ιδιαίτερων αναγκών των παιδιών διαφορετικών ηλικιών και των λοιπών μελών της οικογένειας που χρήζουν φροντίδας, καθώς και των εργαζομένων γονέων ή άλλων μελών της οικογένειάς τους.

Σύμφωνα με το δίκτυο ΕΠΙΟΝΗ,[1] οικογενειακοί ή άτυποι φροντιστές/-τριες ονομάζονται τα άτομα που φροντίζουν κάποιον με χρόνια νόσο ή αναπηρία ή κάποιον που χρειάζεται μακροχρόνια φροντίδα, εκτός οποιουδήποτε επαγγελματικού πλαισίου/σύμβασης. Ακριβώς γι' αυτό δεν πρέπει να συγχέονται με επαγγελματίες ή αποκλειστικούς/-ές νοσηλευτές/-τριες, οικιακούς/-ές βοηθούς ή γηροκόμους καθώς η φροντίδα που παρέχουν είναι αμισθί. Από τον ως άνω ορισμό προκύπτει ότι, φροντιστές/-τριες μπορεί να είναι και παιδιά που φροντίζουν τους γονείς τους με νόσο (συνήθως σε περιπτώσεις ψυχοκοινωνικής νόσου) ή γονείς και άλλοι συγγενείς που φροντίζουν άτομα με αναπηρία ή χρόνια νόσο, αλλά μπορεί να είναι και φίλοι ή γείτονες οι οποίοι προσφέρουν υποστήριξη και φροντίδα σε κάποιο άτομο που το χρειάζεται.

Χαρακτηριστικά και ρόλοι του άτυπου φροντιστή/τριας

Κύριο χαρακτηριστικό του/της άτυπου/ης φροντιστή/-τριας είναι ότι δεν αυτοπροσδιορίζεται ως τέτοιος/α και αντιλαμβάνεται τον ρόλο του/της ως αναπόσπαστα συνδεδεμένο με την κουλτούρα της προσφοράς, του καθήκοντος και της ευθύνης. Ρόλος που φαίνεται ν' αφορά κάτι το αυτονόητο, ασαφής ως προς ποια είναι τα όριά του και με μεγάλη συνήθως διάρκεια, πόσο μάλλον όταν αυτός ο ρόλος αφορά φροντίδα σε παιδί και μάλιστα με αναπηρία ή χρόνια νόσο, παρεχόμενη από τον γονιό του. Παράλληλα, ο/η φροντιστής/-τρια βιώνει μια επιβαρυμένη ψυχική συνθήκη: την οδύνη για το χρόνιο πρόβλημα του ατόμου που φροντίζει και παράλληλα το βάρος της ευθύνης να αντεπεξέλθει σ' έναν ρόλο που δεν τον επέλεξε.

Στη βιβλιογραφία φαίνεται να μελετάται διακριτά ο ρόλος του/της φροντιστή/-τριας ατόμων με ψυχοκοινωνικά προβλήματα. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τα άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας, η οικογένεια παίζει κεντρικό ρόλο στην φροντίδα τους, εν μέρει και χάρη στην αποασυλοποίηση και τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της περίθαλψης στην κοινότητα (Koutra, et al. 2016). Μάλιστα δημιουργείται αληλοτροφοδοτούμενη σχέση μεταξύ του ψυχικά ασθενούς ατόμου και του/της φροντιστή/φροντίστριας βασισμένη στην αμοιβαιότητα της απώλειας: της ψυχικής υγείας και της εργασίας αντιστοίχως (Οικονόμου κ.ά. 2018)

Ο τρόπος που γίνεται αντιληπτός ο ρόλος των φροντιστών/-τριών βοηθά στην κατανόηση της σχέσης των άτυπων φροντιστών/-τριών με τις υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας (Twigg 1989). Η Twigg παρουσιάζει ένα μοντέλο στο οποίο διακρίνει τους/τις φροντιστές/-τριες ως «πόρους», ως «συνεργάτες (co-workers)» και ως «συν-πελάτες (co-clients)». Η έννοια του/της φροντιστή/-τριας ως «πόρου» που κυριαρχεί στην Ελλάδα στηρίζεται στο γεγονός ότι η παροχή φροντίδας ανεπίσημα, θεωρείται ως κάτι δεδομένο. Οι κρατικές

παροχές για την απαιτούμενη φροντίδα είναι ανεπαρκείς, κενό που καλείται να καλύψει η οικογένεια (EIGE 2019). Είναι προφανές ότι το μοντέλο επικεντρώνεται στον ωφελούμενο (άτομο που χρήζει φροντίδας) και ο/η άτυπος/-η φροντιστής/-τρια αποτελεί ένα ζωτικής σημασίας, στήριγμα για την κατάσταση του χρήστη-ωφελούμενου. Τα συμφέροντα του/της άτυπου/-ης φροντιστή/-τριας δεν έχουν σημασία, ενώ τα καθήκοντά του/της γίνονται αντιληπτά κυρίως ως οικογενειακή ευθύνη·μια επιβάρυνση ωστόσο, η οποία εμπεριέχει σωματικό, συναισθηματικό αλλά και οικονομικό βάρος, γνωστό και ως «φορτίο του φροντιστή/τριας».

Το μοντέλο του «συνεργάτη» υπερέχει κατά το ότι μετατοπίζει τα δεδομένα σε μια συνθήκη όπου ο/η φροντιστής/-τρια δεν αναμένεται να φροντίσει απλώς από υποχρέωση, με οποιοδήποτε κόστος, αλλά μάλλον ως ένα αναγνωρισμένο κομμάτι του παζλ παροχής φροντίδας (European Commission 2018).

Έμφυλη διάσταση

Η διάσταση του φύλου στο πλαίσιο της άτυπης φροντίδας είναι ιδιαίτερα σημαντική, δεδομένου οι γυναίκες -ως επί το πλείστον- είναι εκείνες που εγκαταλείπουν τις αμειβόμενες θέσεις εργασίας ή μειώνουν τις ώρες εργασίας προκειμένου να εκπληρώσουν τις ευθύνες φροντίδας. Αυτό οφείλεται στη βαθιά ριζωμένη αντίληψη των ρόλων φροντίδας στις κοινωνίες μας, αλλά και στο γεγονός ότι συχνά τα καθήκοντα φροντίδας αναλαμβάνονται από τα μέλη της οικογένειας με το μικρότερο κόστος ευκαιρίας (σε ολόκληρη την ΕΕ, οι γυναίκες εξακολουθούν να αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία αυτών με το χαμηλότερο εισόδημα). Κατά συνέπεια, οι ευθύνες μακροχρόνιας φροντίδας τείνουν να επιδεινώνουν τις διαφορές στις αμοιβές και τις συντάξεις μεταξύ των φύλων – που υπάρχουν ήδη λόγω των ευθυνών παιδικής μέριμνας.

Η συμφιλίωση της επαγγελματικής-οικογενειακής/προσωπικής ζωής των φροντιστών/-τριών στο σπίτι αποτελεί ́κεντρικό ζήτημα όσον αφορά τη μελέτη του φαινομένου της παροχής άτυπων ή/και τυπικών υπηρεσιών φροντίδας στο σπίτι (Νταλάκα 2015).

Με την πρόσφατη υγειονομική κρίση φάνηκε να ενισχύονται οι ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων, καθώς οι γυναίκες ανέλαβαν περισσότερες από τις αυξημένες απαιτήσεις τόσο της άτυπης φροντίδας όσο και των εργασιών του νοικοκυριού (EIGE 2022).

Δεδομένα σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την φροντίδα (2022) 7,7 εκατομμύρια γυναίκες βρίσκονται εκτός απασχόλησης λόγω ευθυνών φροντίδας. Η χρήση αποκλειστικά άτυπης φροντίδας κυμαίνεται από περίπου 30% έως περίπου 85% μεταξύ των κρατών μελών. Ωστόσο, ενώ η άτυπη φροντίδα είναι μερικές φορές θέμα προτίμησης, μπορεί συχνά να είναι η μόνη επιλογή λόγω έλλειψης προσβάσιμης και οικονομικά προσιτής επίσημης φροντίδας (European Commission 2021).

Επιπρόσθετα, η άτυπη φροντίδα έχει συχνά σημαντικό κόστος για τους/τις φροντιστές/-τριες, τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα. Οι εργαζόμενοι/-ες φροντιστές/-τριες εργάζονται συχνά με μερική απασχόληση. Αυτό έχει άμεσο αντίκτυπο στο τρέχον εισόδημά τους και υφίστανται τις μακροπρόθεσμες συνέπειες όσον αφορά τις μειωμένες ευκαιρίες επαγγελματικής εξέλιξης, τους μισθούς αλλά και τα συνταξιοδοτικά

δικαιώματα. Πράγματι, νέα δεδομένα επιβεβαιώνουν την έμφυλη διάσταση όσον αφορά την άτυπη φροντίδα, των μικρών παιδιών (κάτω των 12 ετών) σύμφωνα με τα οποία περισσότερες από τις μισές γυναίκες αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος των ευθυνών φροντίδας των παιδιών τους (τουλάχιστον 5 ώρες την ημέρα) σε σύγκριση με μόλις 1 στους 3 άνδρες. (European Commission 2025).

Εκτιμάται ότι 52 εκατομμύρια άνθρωποι στην ΕΕ παρέχουν άτυπη μακροχρόνια φροντίδα και οι άτυποι φροντιστές/στριες μακροχρόνιας φροντίδας αποτελούν σχεδόν το 80% των φροντιστών/-στριων μακροχρόνιας φροντίδας. Σημαντικό ποσοστό των φροντιστών/-στριών (42% των γυναικών και 38% των ανδρών) παρέχουν μακροχρόνια φροντίδα σε καθημερινή βάση. Ωστόσο, και πάλι, οι γυναίκες επωμίζονται το μεγαλύτερο μέρος των καθηκόντων φροντίδας μακροχρόνιας φροντίδας (π.χ. περίπου το 41% των γυναικών φέρουν την κύρια ευθύνη για την παροχή της πιο απαιτητικής προσωπικής και συναισθηματικής φροντίδας, σε σύγκριση με το 16% των ανδρών).

Μολονότι επίσημα στοιχεία για τους άτυπους φροντιστές/-τριες δεν υπάρχουν, το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Eurocarers που εκπροσωπεί τους φροντιστές/-τριες και τις οργανώσεις τους, εκτιμά ότι στην Ελλάδα ένα ποσοστό 34% του πληθυσμού περίπου αναλαμβάνουν ρόλο άτυπου/-ης φροντιστή/-τριας (Eurocarers 2018).

Ακόμη και όταν είναι προσωπική επιλογή, η παροχή φροντίδας μπορεί να επηρεάσει αρνητικά τη σωματική και ψυχική υγεία και ευεξία των φροντιστών/-τριών. Τα ερευνητικά ευρήματα υποδηλώνουν ότι ο αντίκτυπος της άτυπης παροχής φροντίδας στην εργασία μπορεί να ποικίλλει λόγω διαφορετικών παραγόντων, συμπεριλαμβανομένου του αριθμού των ωρών παρεχόμενης φροντίδας, του εάν η φροντίδα παρέχεται σε άτομο που μοιράζονται το ίδιο νοικοκυριό ή σε κάποιο που ζει εκτός του νοικοκυριού και της διαθεσιμότητας επίσημων υπηρεσιών φροντίδας. Το πόσο εντατική είναι η φροντίδα είναι μια άλλη σημαντική μεταβλητή για την αξιολόγηση του αντίκτυπου της παροχής φροντίδας στην ψυχική υγεία των φροντιστών/-τριών. Στην πραγματικότητα, η παροχή φροντίδας για περισσότερες από 20 ώρες την εβδομάδα συνδέεται με 20% υψηλότερο επιπολασμό προβλημάτων ψυχικής υγείας μεταξύ των φροντιστών/-τριών από ό,τι για τους μη φροντιστές/-τριες (EIGE 2019).

Δεδομένα έρευνας πεδίου

Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις που προέκυψαν από την πρωτογενή έρευνα ,οι οποίες δείχνουν το μέγεθος του ζητήματος ως προς τη συμφιλίωση της εργασιακής και οικογενειακής ζωής, την ανατροπή ή μη των σχεδίων ζωής και τον αντίκτυπο στις σχέσεις των φροντιστών/-τριών με συντρόφους, (κλονισμός σχέσεων, διάλυση σχέσεων ή/και διαζύγιο).

Συμφιλίωση της εργασιακής και οικογενειακής ζωής

Όπως ήδη αναφέρθηκε η φροντίδα ενός ατόμου με αναπηρία αποτελεί μια απαιτητική και διαρκή απασχόληση για τον/την φροντιστή/-στρια. Βάσει της συζήτησης που είχαμε με τους/τις συνομιλητές/-τριές μας, δυο από τις εννέα γυναίκες φροντίστριες δεν είχαν εργαστεί σχεδόν ποτέ λόγω υποχρεώσεων φροντίδας ΑμεΑ, αλλά και όχι μόνο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ανάμεσα στα άτομα που συνομιλήσαμε υπήρχαν

περιπτώσεις που παρείχαν επιπρόσθετα φροντίδα προς τους ηλικιωμένους παππούδες ή γονείς, ενώ μπορεί να ήταν και εργαζόμενοι/ες. Η φροντίδα αυτή αξιολογούνταν από τους/τις ίδιους/-ες ως κάτι αυτονόητο και προφανές που ανέλαβαν πέρα από τους ρόλους που ήδη είχαν.

Όσον αφορά τους/τις εργαζόμενους/-ες φροντιστές/-τριες σε μια μόνο περίπτωση αναφέρεται προσωρινή διακοπή της εργασίας και επαναφορά σε διαφορετικές εργασίες με μερική απασχόληση (ενίοτε και αμισθί) για να «ξεφεύγει από το σπίτι» επιβεβαιώνοντας τον καταλυτικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η απασχόληση στην ψυχολογική υποστήριξη ενός ατόμου που βιώνει την «εξουθένωση» της φροντίδας ενός ΑμεΑ. Σε μια άλλη περίπτωση αναφέρθηκε πρόωρη σύνταξη (σε ηλικία 51 ετών) προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες φροντίδας παιδιού με σοβαρά προβλήματα υγείας. Στη συνέχεια ωστόσο ανέπτυξε ενεργό ρόλο σε σύλλογο γονέων και κηδεμόνων παιδιών σχετικό με νόσο του γιού της, ακόμη και ως πρόεδρος διοικητικού συμβουλίου.

Στις υπόλοιπες περιπτώσεις οι συνομιλητές/τριες μας διαμόρφωναν τις εργασιακές συνθήκες και τα ωράρια εκμεταλλευόμενοι το εργασιακό καθεστώς που τους δίνει περιθώρια σχετικής ελευθερίας. Επαγγέλματα όπως της καθηγήτριας-ελεύθερης επαγγελματία σε φροντιστήρια και ιδιαίτερα μαθήματα ή της καθηγήτριας σε απογευματινό σχολείο δεύτερης ευκαιρίας, ή εκείνο του ασφαλιστικού συμβούλου αποτελούν τέτοια παραδείγματα που κάλυπταν τακτικές ανάγκες (παραλαβή ΑμεΑ από το σχολείο, μεταφορά σε δραστηριότητες, επισκέψεις σε γιατρούς, κ.λπ.) σε πρωινή ή μεσημεριανή βάρδια.

Επιπλέον, υπήρξαν και 2 περιπτώσεις γονέων/φροντιστών/-τριών που διαμόρφωσαν το εργασιακό περιβάλλον τους έτσι ώστε να καλύψουν και τους 2 απαιτητικούς ρόλους ταυτόχρονα. Μια τέτοια περίπτωση αφορούσε μητέρα η οποία αποφάσισε να μεταφέρει την οικία της μέσα στην ευρύτερη περιοχή της επιχείρησης ώστε να βρίσκεται ανά πάσα στιγμή χρειαστεί δίπλα στα παιδιά της (παιδί με αυτισμό) τα οποία πρόσεχε και μια γυναίκα βοηθός. Σε μια δεύτερη περίπτωση, η μητέρα δασκάλα αποφάσισε να γράψει το παιδί της (με σύνδρομο Down) στο δημοτικό (τυπικής εκπαίδευσης) που υπηρετούσε για να μπορεί να έχει καθημερινά την υψηλή εποπτεία (παρά τις παραινέσεις των ιατροπαιδαγωγικών επιτροπών να εγγραφεί το παιδί σε ειδικό σχολείο).

Όσο αφορά κάποιες παροχές που δικαιούνται εντοπίζουν ως προβληματική τη διάκριση της νομοθεσίας σχετικά με τις ειδικές άδειες γονέων παιδιών με αναπηρία η οποία θέτει κριτήρια κατηγορίας της αναπηρίας, αλλά και βαθμού αυτής. Παράλληλα, σε αρκετές περιπτώσεις αναφέρθηκε και εξωτερική βοήθεια στις δουλειές του σπιτιού, αλλά κυρίως με τη φροντίδα του ΑμεΑ σε τακτική βάση, βοήθεια από γιαγιάδες, η συνδρομή των οποίων αποδεικνύεται σωτήρια στη διευθέτηση της φροντίδας των λοιπών μελών της οικογένειας και βέβαια εκεί αναδεικνύεται η διαγενεακή συμμετοχή των γυναικών και μάλιστα σε εθελοντική βάση.

Σε κάποια περίπτωση μας ανέφεραν παροχή βοήθειας από τα μεγαλύτερα παιδιά, ακόμη και την ευθύνη παραλαβής των μικρότερων αδελφών από το σχολείο. Χαρακτηριστικά αναφέρουν σε μια περίπτωση οικογένειας με 5 παιδιά (1 εξ αυτών με σύνδρομο Down) για τον τρόπο διαχείρισης της φροντίδας, η οποία φυσικά αναμένεται να έχει και

προοπτική στο απώτερο μέλλον «...ένας από τους λόγους που είπαμε να κάνουμε και άλλα παιδιά ... ήταν να έχουν όλα υπεύθυνο ρόλο και να μπορούν να εναλλάσσονται».

Τέλος, αναφέρεται και μια περίπτωση εργαζόμενης στο δημόσιο που λόγω αρχαιότητας κατάφερε να διεκδικήσει σταθερή -7ωρη λόγω ΑμεΑ βάσει νόμου- πρωινή βάρδια έτσι ώστε να μπορεί να αναλαμβάνει τη μελέτη και τη λοιπή φροντίδα του παιδιού της (περίπτωση κώφωσης) το απόγευμα «εγκαταλείποντας» κατά τη δήλωσή της τη φροντίδα της υπόλοιπης οικογένειας για πολλά χρόνια (μέχρι την εισαγωγή της κόρης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση).

Σε τέσσερις συνεντεύξεις αναφέρθηκε το μοίρασμα στη φροντίδα του σπιτιού αλλά και της φροντίδας των υπόλοιπων παιδιών μεταξύ του ζευγαριού ή ακόμη και μεταξύ των μεγαλύτερων παιδιών. Ωστόσο, μας αναφέρθηκε περίπτωση, όπου στο μοίρασμα των ευθυνών στο σπίτι, προκειμένου οι γονείς να ανταποκριθούν στα εργασιακά τους καθήκοντα, συμμετείχε και το ίδιο το άτομο με αναπηρία. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις φαίνεται, δυστυχώς, ότι το βάρος της φροντίδας του νοικοκυριού χρεώνεται αποκλειστικά στις μητέρες/γυναίκες φροντίστριες. Μας αναφέρουν χαρακτηριστικά:

> «... όλο το οικονομικό κομμάτι έχει πέσει στον σύζυγο, οπότε καταλαβαίνετε ότι μπορεί να χρειάστηκε να κάνει 2 εργασίες, ή να κάνει 1 εργασία και να λείπει από το πρωί έως το βράδυ. Οπότε όλο το υπόλοιπο πακέτο πέφτει στην μητέρα. Ανάλογα και εμείς το ρυθμίσαμε έτσι»

Μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στους ρόλους τους μοιράζονταν κάποιες δουλειές με άλλες μητέρες, π.χ. συντόνιζαν τη μεταφορά των παιδιών τους από/ή προς το σχολείο ή δραστηριότητες (π.χ. κολυμβητήριο) για να εξοικονομήσουν «πόρους ενέργειας».

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι ίδιες οι μητέρες-φροντίστριες αντιλαμβάνονται και αναπαράγουν το ρόλο τους ως αποκλειστικά γένους θηλυκού: «... Σπάνια θα βρεις μπαμπά φροντιστή. Ίσως γιατί είναι και η δουλειά τους. Δεν μπορούν ν' αφήσουν τη δουλειά τους για να αφοσιωθούν στο παιδί. Η μαμά είναι αφοσιωμένη στο παιδί».

Είναι προφανές ότι οι διευθετήσεις και ο προγραμματισμός της φροντίδας ενός ΑμεΑ αφορούν είκοσι τέσσερεις ώρες το εικοσιτετράωρο, δώδεκα μήνες τον χρόνο, χωρίς διαλείμματα, ακόμη και την περίοδο του καλοκαιριού τον οποίο προγραμματισμό «οφείλουν» να ακολουθούν και τα λοιπά μέλη «... δεν μπορώ να τον αφήσω μια βδομάδα και να φύγω Δεν τον αφήνω ποτέ καλοκαίρι, ποτέ! .... Δηλαδή ή θα πηγαίναμε παρεΐτσα και οι τρεις (μαζί με τον σύζυγό της) ή, δεν θα πήγαινε κανείς!» (περίπτωση αδελφού με ψυχιατρική νόσο).

Ανατροπή σχεδίων ζωής - Αντίκτυπος στις σχέσεις των φροντιστών/-τριών με συντρόφους

Χωρίς αμφιβολία, η παροχή φροντίδας ενός ΑμεΑ κυριαρχεί σε όλες τις πτυχές της ζωής των φροντιστών/-τριών που είναι γονείς αλλά και στις περιπτώσεις που είναι αδέλφια ή κόρες ΑμεΑ, με προφανή άμεσο αντίκτυπο τόσο στις διαπροσωπικές τους σχέσεις, όσο και τα σχέδια οικογενειακού προγραμματισμού απόκτησης παιδιών, ή γενικότερου σχεδίου μελλοντικής φροντίδας του ΑμεΑ, αλλά και περαιτέρω εκπαίδευσης και

κατάρτισης. Η ανατροπή των σχεδίων ζωής λόγω απουσίας του κοινωνικού κράτους μπορεί να έχει κόστος στον προγραμματισμό της εργασίας και κατά συνέπεια στον προγραμματισμό της φροντίδας του χρήζοντος βοήθεια ΑμεΑ.

Σχετικά με την απόκτηση παιδιών φαίνεται να υπάρχει η φοβία της κληρονομικότητας ειδικά για τα άτομα με ψυχοκοινωνικά προβλήματα, αλλά και της αυξημένης πιθανότητας ανατροπής σχεδίων. Ιδιαιτέρως σε επιβαρυμένες περιπτώσεις, π.χ. σχιζοφρένεια, σύνδρομο Down, έκδηλη νοητική υστέρηση, ο σχεδιασμός απόκτησης παιδιών ή η απρόσκοπτη εργασιακή καριέρα φαίνεται να εκμηδενίζονται ως πιθανό ενδεχόμενο.

Κάποιες φορές όμως, η απόκτηση και άλλου παιδιού μετά από εκείνου με αναπηρία φαίνεται ότι μπαίνει στα σχέδια ζωής των φροντιστών/-τριών λειτουργώντας ως τρόπος «απαγκίστρωσης» της απόλυτης προσοχής της μητέρας-φροντίστριας από τη φροντίδα προς το ΑμεΑ. Ταυτόχρονα, τίθενται και ζητήματα έμμεσης απόδειξης για το ότι δεν ευθύνονται για την απόκτηση παιδιού με αναπηρία.

Είναι προφανές ότι η ύπαρξη παιδιού ΑμεΑ επηρεάζει καθοριστικά και τον όποιο προγραμματισμό ζωής θα επέλεγαν τα αδέλφια του πάσχοντος ατόμου, για τα οποία συχνά επιφυλάσσεται ο ρόλος της διαδοχής των γονέων στην φροντίδα του παιδιού ΑμεΑ.

Κλονισμός των σχέσεων / Διαζύγια γονέων με παιδιά με αναπηρία

Χωρίς να υπάρχει ευθεία ερώτηση σχετικά με το ζήτημα των σχέσεων του ζευγαριού, όλοι/ες οι συνομιλητές/τριες παραδέχτηκαν ότι η απόκτηση παιδιού με αναπηρία αποτελεί συνθήκη κλονισμού των σχέσεων και ότι για τη διατήρηση της σχέσης χρειάζεται από κοινού προσπάθεια. Είναι προφανές ότι η ανάληψη της φροντίδας ατόμου με αναπηρία έχει αντίκτυπο στην ισορροπία των σχέσεων του ζευγαριού, πέρα από την αντικειμενική σωματική κόπωση που εμπεριέχει. Στην προσπάθεια επιτέλεσης του ρόλου τους με τον βέλτιστο τρόπο μπορεί να βιώσουν άγχος και ματαίωση σε σχέση με το ΑμεΑ το οποίο μπορεί και να τους απομακρύνει/απομονώσει από τον/την σύζυγο/σύντροφο. Μάλιστα, όσοι/όσες από τους συνομιλητές είναι σε έγγαμη σχέση ανέφεραν τη διάλυση της σχέσης ως γεγονός που το έχουν ακούσει να συμβαίνει συχνά, είτε σε περιπτώσεις εκ γενετής αναπηρίας, είτε σε αναπηρία λόγω χρόνιας ασθένειας που προέκυψε. Άλλοτε πάλι υπάρχει αποστασιοποίηση του πατέρα από το «πρόβλημα» πιθανόν ως ενεργοποιούμενος μηχανισμός άμυνας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μητέρας με κόρη στο φάσμα του αυτισμού σχετικά με τον σύζυγό της:

> «... Αυτά που έκανα όλα τα σεμινάρια στο εξωτερικό..... εγώ τα βρήκα ...και σε κάποιο βαθμό του το επέβαλα κιόλας. Εκείνος απλά επέλεξε να μην μας εγκαταλείψει και να είναι δίπλα μας. Θα μπορούσε να είχε φύγει. ... Συνήθως τα μισά ζευγάρια χωρίζουνε. Όχι γιατί είναι κακοί οι άντρες. Απλά γιατί δεν μπορούν να σηκώσουνε αυτό το βάρος μαζί με τις εργασιακές υποχρεώσεις. Κι εμένα ο σύζυγός μου για να μπορέσει να με ανεχτεί, λιγάκι απομακρύνθηκε, υπό την έννοια ότι ανακάλυψε ότι έχει περισσότερη δουλειά. Δεν μπορούσε να το σηκώσει. Δεν μπορούσε να το διαχειριστεί. Θεωρούσε την κόρη μας τελειωμένο χαρτί»

Στη διαμόρφωση των συνθηκών ισορροπίας της οικογενειακής ζωής σε παρόμοιες περιπτώσεις συμβάλλει βεβαίως και η κυρίαρχη γυναικεία αντίληψη που θέλει την άτυπη μακροχρόνια φροντίδα ως αυτονόητη γυναικεία υποχρέωση.

Βάσει των προαναφερόμενων διαπιστώσεων αναδεικνύεται η καθοριστική σημασία της προώθησης και υιοθέτησης διεξοδικών θεσμικών προτάσεων που θα αποτελέσουν μια ενιαία στρατηγική αντιμετώπισης των σχετικών προβλημάτων.

Ενδυνάμωση των φροντιστών/στριών: πολιτικές και προτάσεις

Με τον εργασιακό νόμο 4808/2021, που ψηφίστηκε σε συνέχεια της υπ' αριθμ' CELEX/32019L1158/EL Οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, σχετικά με την ισορροπία μεταξύ της επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής για τους γονείς και τους/τις φροντιστές/-τριες, θεσπίστηκαν αρκετά δικαιώματα για τους/τις φροντιστές/-τριες, ενώ αναγνωρίστηκε ο ρόλος τους στην κοινότητα. Ωστόσο, υπάρχουν προκλήσεις και κενά που πρέπει να καλυφθούν όσον αφορά την στήριξη των φροντιστών/τριών σε οικονομικό, επαγγελματικό και ψυχολογικό επίπεδο.

Η παρούσα έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ ανέδειξε σειρά προτάσεων πολιτικής από τους φροντιστές/στριες (συνομιλητές/τριες) οι οποίες αφορούν τόσο τους/τις ίδιους/ες όσο και το ευρύτερο υποστηρικτικό πλαίσιο με άμεσο ή έμμεσο αντίκτυπο. Δεδομένης της σημασίας της πρώιμης παρέμβασης επισημάνθηκε η ανάγκη για κατάρτιση, εξειδίκευση, ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της ιατρικής κοινότητας για ζητήματα αναπηρίας και κυρίως υποστήριξης των γονέων/κηδεμόνων στη φάση της διάγνωσης-εξακρίβωσης, αλλά και της αξιολόγησης της αναπηρίας. Παράλληλα, κρίνεται αναγκαίο να παρέχονται υπηρεσίες ψυχολογικής στήριξης, εν είδει συμπαράστασης μέσω της συνδρομής κοινωνικών λειτουργών ή/και ψυχολόγων για τις εναλλακτικές που υπάρχουν και τις θεραπείες που προτείνονται για την από κοινού επιλογή του βέλτιστου δυνατού πλάνου πρώιμης παρέμβασης.

Προτείνεται η ενίσχυση του ρόλου των κοινωνικών λειτουργών είτε σε επίπεδο νοσοκομείου, είτε μέσω διασύνδεσης με υπηρεσίες Δήμου ώστε να είναι σε θέση να ενημερώνουν και να κατευθύνουν τους ενδιαφερόμενους προς τους αρμόδιους φορείς μετά τη διάγνωση και την παρέμβαση. Στο ίδιο πλαίσιο, προτείνεται η ενεργοποίηση υπηρεσιών σε επίπεδο Δήμου -ως τον πλησιέστερο και συχνά πιο προσιτό φορέα δημόσιας διοίκησης σε σχέση με μια απρόσωπη υπηρεσία/οργανισμό τύπου ΟΠΕΚΑ- ή σε επίπεδο Περιφέρειας μέσω των Κοινωνικών Υπηρεσιών ή ενδεχομένως άλλων φορέων κοινωνικής προστασίας, οι οποίοι θα μπορούν να αναλάβουν έναν ρόλο επιτελικό, αλλά και διαμεσολαβητικό στη σχέση κράτους - πολίτη. Προτείνεται η ενημέρωση/επικαιροποίηση του Μητρώου του πολίτη ώστε να περιλαμβάνει πληροφορίες για την ύπαρξη αναπηρίας -του ίδιου ή προστατευόμενου μέλους- στην οικογένεια μέσω της διασύνδεσης με αντίστοιχες υπηρεσίες που καταχωρίζουν την αναπηρία εξασφαλίζοντας έτσι την καλύτερη και πιο άμεση υποστήριξη των πολιτών. Επιπλέον, στο ίδιο πνεύμα προτείνεται η δημιουργία «Κέντρων Υποστήριξης» σε επίπεδο δήμου, τα οποία λόγω εγγύτητας, θα μπορούν να ανταποκρίνονται άμεσα στις ανάγκες υποστήριξης των πολιτών-φροντιστών/-τριών, διευκολύνοντας τη διασύνδεσή τους με άλλους σχετικούς φορείς αξιοποιώντας παράλληλα επικαιροποιημένες πληροφορίες. Τον

ρόλο αυτό ενδεχομένως επιτελούν τώρα ορισμένες συλλογικότητες και πρωτοβουλίες γονέων και κηδεμόνων.

Παράλληλα, κρίνεται απαραίτητη η δημιουργία χώρων φιλοξενίας – ξενώνων (hosting houses) για γονείς που μετακινούνται από την επαρχία για νοσηλεία ή ιατρικές παρεμβάσεις/επεμβάσεις του παιδιού τους ακολουθώντας τα πρότυπα αυτών που ήδη λειτουργούν για γονείς παιδιών με καρκίνο. Ιδανικά οι χώροι αυτοί προτείνεται να βρίσκονται εντός ή σε άμεση γειτνίαση με τις νοσοκομειακές δομές διασφαλίζοντας έτσι την άμεση και εύκολη πρόσβαση. Εναλλακτικά προτείνεται η κάλυψη των εξόδων διαμονής και διατροφής μέσω κρατικής παροχής με την έκδοση κουπονιού (voucher) για όλη τη διάρκεια νοσηλείας του παιδιού, μειώνοντας έτσι το οικονομικό βάρος για τις οικογένειες.

Στο ίδιο πλαίσιο προτείνεται σύσταση δομών «ανάπαυλας» -όχι ασύλων ή ιδρυμάτων- όπου θα δίνεται η δυνατότητα ολιγοήμερης διαμονής του υπό φροντίδα ατόμου με αναπηρία σε έναν χώρο φιλικό και κατάλληλα διαμορφωμένο σε περίπτωση ασθένειας ή άλλου τύπου υποχρεώσεων του/της φροντιστή/-τριας. Η ανάγκη αυτή κρίνεται ιδιαιτέρως σημαντική για οικογένειες με παιδιά στο φάσμα του αυτισμού όπου η ύπαρξη μιας τέτοιας εναλλακτικής αξιολογείται ως ιδιαίτερα χρήσιμη από τις μητέρες-φροντίστριες.

Επιπλέον, προτείνεται η διεύρυνση της ειδικής άδειας απουσίας γονέα λόγω ασθένειας ή νοσηλείας ατόμου με αναπηρία, η οποία ανέρχεται σήμερα σε 22 ημέρες, ώστε να καλύπτει οριζόντια όλες τις κατηγορίες αναπηρίας, ανεξαρτήτως βαθμού.

Παράλληλα κρίνεται σκόπιμη η χρήση του προγράμματος «Προσωπικός Βοηθό» χωρίς εισοδηματικά κριτήρια, καθώς και η προσαρμογή του ρόλου του σε περιπτώσεις μακράς νοσηλείας του ατόμου με αναπηρία, υπό την προϋπόθεση ότι θα πρόκειται για ένα σταθερό και έμπειρο πρόσωπο ώστε να εξασφαλίζεται η συνέχεια στην φροντίδα.

Παράλληλα, αναδεικνύεται η ανάγκη για έγκαιρη και έγκυρη ενημέρωση του γονέα-φροντιστή/-τριας για όλες τις νομοθετικές αλλαγές από τους αρμόδιους φορείς καθώς και για την απλούστευση των διαδικασιών αίτησης και διεκδίκησης παροχών με στόχο τη μείωση της γραφειοκρατίας. Στο ίδιο πνεύμα προτείνεται ο εξορθολογισμός των διαδικασιών για άτομα με μόνιμη αναπηρία, ώστε η διαδικασία να γίνεται άπαξ έως την ηλικία των 18 ετών και στη συνέχεια να επαναλαμβάνεται ανά πενταετία.

Τέλος, κρίνεται απαραίτητη η οικονομική στήριξη της μητέρας/φροντίστριας (π.χ. πρόβλεψη επιδόματος, κοινωνική σύνταξη), ενώ όσον αφορά τη μονογονεϊκή οικογένεια και την άνεργη μητέρα προτείνεται η θέσπιση ασφαλιστικού ταμείου το οποίο θα αναλαμβάνει την κάλυψη των απαραίτητων δαπανών, όπως θεραπείες, νοσηλείες και επεμβάσεις, διασφαλίζονται έτσι την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας και φροντίδας.

Αντί επιλόγου

Δίχως να τίθεται υπό αμφισβήτηση η ανάγκη για την παροχή υποστήριξης προς τα άτομα με αναπηρία, η έμφυλη διάσταση στην άτυπη φροντίδα στην Ελλάδα, αναδεικνύει την επιτακτική ανάγκη υιοθέτησης μέτρων και πολιτικών που προωθούν την ισότιμη κατανομή των ευθυνών φροντίδας μεταξύ των φύλων. Στόχος αυτών των παρεμβάσεων

είναι η ελάφρυνση του δυσανάλογου φορτίου που επωμίζονται, κυρίως οι γυναίκες/φροντίστριες, οι οποίες αποτελούν τον κύριο πυλώνα της άτυπης φροντίδας.

Οι κατάλληλες ως προς τα ποιοτικά χαρακτηριστικά και οικονομικά προσιτές επίσημες υπηρεσίες και πολιτικές μακροχρόνιας φροντίδας δύνανται να συμβάλλουν στη συμφιλίωση της αμειβόμενης απασχόλησης με τις ευθύνες φροντίδας και στην περαιτέρω ανάπτυξη της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη τη διασφάλιση της ισορροπίας μεταξύ της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής καθώς και την προστασία της υγείας -σωματικής και ψυχικής- όλων των εμπλεκομένων.

Παράλληλα, η Πολιτεία χρειάζεται, με τη συμβουλευτική συνέργεια που θα παρέχουν οι φροντιστές/-τριες, να:

- προωθήσει τις απαιτούμενες θεσμικές ρυθμίσεις αναγνώρισης της άτυπης φροντίδας,
- υιοθετήσει μέτρα οικονομικής στήριξης ενισχύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις υπηρεσίες άτυπης φροντίδας οι οποίες διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στην κοινωνική συνοχή,
- ενισχύσει με συστήματα κατ' οίκον υποστήριξης τις οικογένειες ώστε το άτομο με αναπηρία να έχει τη δυνατότητα να παραμένει στο σπίτι /κοινότητα –όπου είναι εφικτό- διευκολύνοντας παράλληλα τη συμφιλίωση εργασιακής και οικογενειακής ζωής.

Συμπερασματικά, η υποστήριξη των φροντιστών/-τριών μέσω ενός επαρκούς πλαισίου θεσμικών και πρακτικών παρεμβάσεων καθώς και ανάπτυξη ποιοτικών εναλλακτικών λύσεων στον τομέα της επίσημης φροντίδας –εμπνευσμένων από εφαρμοσμένα Ευρωπαϊκά πρότυπα και πρακτικές- συνιστούν στρατηγική επιλογή προς την κατεύθυνση διασφάλισης μιας ενεργής και παραγωγικής ζωής των φροντιστών/-τριών. Παράλληλα, η ενίσχυση αυτή ανταποκρίνεται τόσο στην ανάγκη κάλυψης των κενών και των ελλείψεων του συστήματος κοινωνικής προστασίας, όσο και στις απαιτήσεις των ατόμων που χρήζουν βοήθειας και μακροχρόνιας φροντίδας.

Σημειώσεις

Το Ελληνικό Δίκτυο Φροντιστών ΕΠΙΟΝΗ https://epioni.gr/είναι ένα μη κερδοσκοπικό σωματείο που επιδιώκει να ενισχύσει την αναγνώριση της ανεπίσημης φροντίδας που παρέχουν οι συγγενείς ή φίλοι ενός ατόμου με χρόνια πάθηση ή αναπηρία και να εκπροσωπήσει τους φροντιστές, ανεξαρτήτου ηλικίας και ιδιαίτερων αναγκών. Αποτελεί δε μέλος του Ευρωπαϊκού Δικτύου Eurocarers

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Τσίγκανου, Ι., Σαρρής, Ν., Βαρουξή, Χ., Βεζυργιάννη, Κ., Σπυροπούλου, Ν. και Φραγκίσκου, Α. (2023), Επιτελική Σύνοψη Έργου στο ερευνητικό έργο *Η κατάσταση των γυναικών με αναπηρία και των αναγκών γονέων και κηδεμόνων παιδιών με*

αναπηρία, Αθήνα, ΕΚΚΕ. https://www.kethi.gr/ereunes-meletes/ekponisi-ereynas-gia-tin-katastasi-ton-gynaikon-me-anapiria-kai-ton-anagkon-goneon-kai-kidemonon-paidion-me-anapiria

Νταλάκα, Ε. (2015), Συμφιλίωση Επαγγελματικής - Οικογενειακής / Προσωπικής Ζωής: Νομοθετικές Παρεμβάσεις για τους/τις φροντιστές/τριες (Carers) στην Ελλάδα, *Κοινωνική Πολιτική*, Νο 3, σσ. 49-73. https://doi.org/10.12681/sp.10589

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2019), *Οδηγία (ΕΕ) 2019/1158 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου - της 20ής Ιουνίου 2019 - σχετικά με την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής για τους γονείς και τους φροντιστές και την κατάργηση της οδηγίας 2010/18/ΕΕ του Συμβουλίου,* EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu

Οικονόμου, Μ., Χαρίτση, Μ., Πέππου, Λ.Ε., Διέτη, Ε. και Σουλιώτης, Κ. (2018), Η ψυχική υγεία στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης: Κοινωνικοοικονομικοί προσδιοριστές της κατάθλιψης, *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, Νο 35, (Συμπλ. 1), σσ. 17-26.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Eurocarers (2018), *Reconciling work and care: the need to support informal carers*. https://eurocarers.org/wp-content/uploads/2018/09/Eurocarers-Work-Life-balance_final.pdf

EIGE (2022), *The COVID-19 pandemic reinforced gender inequalities as women took on more of the intensified informal care and housework demands,* https://eige.europa.eu/

EIGE (2020), *Gender equality and long-term care at home*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

EIGE (2019), *Gender Equality Index 2019 – Work life balance*, Publications Office of the European Union, Luxembourg. Retrieved from: https://eige.europa.eu/publications/gender-equality-index-2019-work-life-balance

European Commission (2025), *2025 Report on gender equality in the EU*, Publications Office of the European Union.

European Commission (2022), *European Care Strategy*, Employment, Social Affairs and Inclusion.

European Commission (2018), *Informal care in Europe. Exploring formalisation, availability and quality*, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Directorate A — Employment and Social Governance. https://doi.org/10.2767/78836.

European Commission (2021), *Long-term care report trends, challenges and opportunities in an ageing society*, Volume I, Joint Report prepared by the Social Protection Committee (SPC) and the European Commission (DG EMPL).

Koutra, K., Simos, P., Triliva, S., Lionis, C. and Vgontzas, A. N. (2016), Linking family cohesion and flexibility with expressed emotion, family burden and psychological distress in caregivers of patients with psychosis: A path analytic model, *Psychiatry Res*earch, Vol. 240, pp. 66-75. https://doi.org/10.1016/j.psychres.2016.04.017.

Twigg, J. (1989), Models of carers: how do social care agencies conceptualise their relationship with informal carers? *Journal Social Policy*, Vol. 18, No 1, pp 53-66.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ ΚΑΙ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Χαράλαμπος Δαλτζόγλου,[α] Αλέξης Ιωαννίδης[β]

[α] Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής ΔΠΘ
[β] Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής ΔΠΘ

Περίληψη

Το φαινόμενο της Εισοδηματικής ανισότητας και φτώχειας έχει διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στον εντοπισμό τους για τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής. Οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στα παραπάνω κοινωνικά φαινόμενα αποτελούν ζητήματα περιφερειακής δικαιοσύνης αλλά και ισότιμης περιφερειακής ανάπτυξης. Η εμφάνιση περιφερειακών εισοδηματικών ανισοτήτων αντικατοπτρίζει την αποτελεσματικότητα της Περιφερειακής Κοινωνικής Πολιτικής αλλά την αδυναμία του κεντρικού κράτους σχετικά με το αναδιανεμητικό του ρόλο σε περιφερειακό επίπεδο. Η τρέχουσα έρευνα χρησιμοποιεί τεχνικές βασισμένες για τα φαινόμενά της ανισότητας σε περιφερειακό επίπεδο. Ο κύριος σκοπός της παρούσας εργασίας αποτελεί η εξέταση της περιφερειακής πτυχής στα φαινόμενα της εισοδηματικής ανισότητας και φτώχειας καθώς η μέχρι τώρα βιβλιογραφία για την εξέταση κοινωνικών φαινομένων σε περιφερειακό επίπεδο είναι ελλιπής και κρίνεται αναγκαία. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, ορισμένες Περιφέρειες παρουσιάζουν σαφή μειονεκτήματα σε σύγκριση με άλλες, ενώ το χάσμα αυξημένες Για την αντιμετώπιση της εισοδηματικής ανισότητας σε περιφερειακό επίπεδο, απαιτούνται στοχευμένες κοινωνικές πολιτικές προσαρμοσμένες στις ανάγκες κάθε Περιφέρειας, αντί για γενικές, εθνικού επιπέδου προσεγγίσεις.

Λέξεις Κλειδιά: Περιφερειακές Ανισότητες, Εισοδηματική Ανισότητα, Ανάλυση Φτώχειας, Περιφερειακό Εισόδημα, Γεωγραφία της Φτώχειας

REGIONAL DISPARITIES IN HOUSEHOLD LIVING STANDARDS AND FAMILY INCOME

Charalampos Daltzoglou,[α] Alexis Ioannides[β]

[α] PhD Candidate, Department of Social Policy DUTH
[β] Professor, Department of Social Policy DUTH

Abstract

Income inequality and poverty have been crucial in the identification of these issues for the purpose of creating social policy. The regional disparities that are evident in these and other social phenomena are concerns regarding regional justice and equitable regional development. The effectiveness of Regional Social Policy appears in the development of regional income inequalities, while the central state's redistributive role is weakened in regional level. The techniques employed in the present investigation are rooted in the regional-level phenomena of inequality. The main goal of this paper is to investigate the regional dimension of income inequality and poverty, as the existing literature on the study of social phenomena at the regional level is incomplete and deemed necessary. The research results indicate that certain regions

have distinct disadvantages in comparison to others, and the disparity is frequently expanding. Targeted social policies that are customized to the specific requirements of each region are necessary to address income inequality at the regional level, as opposed to general, national-level approaches.

Keywords: Regional Inequalities, Income Inequality, Poverty Analysis, Regional Income, Geography of Poverty

Θεωρητικό πλαίσιο

Το ζήτημα της άνισης περιφερειακής κατανομής του εισοδήματος, των οικονομικών ευκαιριών και των δραστηριοτήτων, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, αποτελεί και θα συνεχίσει να αποτελεί ένα σημαντικό πρόβλημα, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο (αυτό ισχύει παρά την εντυπωσιακή ανάκαμψη της διεθνούς οικονομίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο) Παρόλο που στις περισσότερες χώρες ή περιφέρειες παγκοσμίως παρατηρείται οικονομική ανάπτυξη, η οικονομική περιφερειακή ανισότητα μεταξύ των πληθυσμών παραμένει εξίσου σημαντική, παρουσιάζοντας άλλοτε μεγαλύτερες και άλλοτε μικρότερες διακυμάνσεις.

Οι εισοδηματικές ανισότητες αναφέρονται στις διαφορές μεταξύ ατόμων όσον αφορά το εισόδημα και την πρόσβαση σε πόρους. Το εισόδημα, ως έννοια, αναφέρεται κυρίως στο χρηματικό εισόδημα, δεδομένου ότι αποτελεί μια μορφή πλούτου που είναι εύκολα μετρήσιμη και κατανοητή, ενώ καταγράφεται και ελέγχεται σε ετήσια βάση από επίσημους φορείς (π.χ. ΕΛΣΤΑΤ). Ένας βασικός στόχος μιας κοινωνίας είναι η επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης, η οποία συνεπάγεται δίκαιη κατανομή του εισοδήματος. Η πολιτική αναδιανομής εισοδήματος αποτελεί το εργαλείο με το οποίο επιδιώκεται η μείωση της απόστασης μεταξύ της υφιστάμενης και της κοινωνικά επιθυμητής κατανομής του εισοδήματος, ενισχύοντας έτσι την κοινωνική συνοχή. Η ανάγκη αυτή είναι ιδιαίτερα επίκαιρη σήμερα, καθώς η κοινωνική συνοχή βρίσκεται υπό δοκιμασία λόγω των τρεχουσών οικονομικών συνθηκών.

Η μελέτη της εισοδηματικής ανισότητας αντικατοπτρίζει το επίπεδο ευημερίας μιας οικονομίας, η γεωγραφική της κατανομή προσφέρει βαθύτερη κατανόηση των χωρικών διακυμάνσεων της ανισότητας. Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο μελέτη των γεωγραφικών διαστάσεων του εισοδήματος και της εισοδηματικής ανισότητας στην Ελλάδα. Η ανάλυση θα αξιοποιήσει εισοδηματικά δευτερογενή δεδομένα από την Ελληνική Στατιστική Αρχή από όπου επιτρέπουν την ακριβή χαρτογράφηση της γεωγραφικής θέσης των νοικοκυριών σε περιφερειακό επίπεδο.

Τα φαινόμενα της εισοδηματικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα έχει πραγματοποιηθεί από ποικίλες οπτικές γωνίες (Δαφέρμος 2008, Παπαθεοδώρου 2008, Ανδριοπούλου 2013, Παπαθεοδώρου και Μίσσος 2013, Ιωαννίδης και Οξούδη 2016, Papatheodorou 2014, Papanastasiou and Papatheodorou 2018, 2019). Ωστόσο, οι περισσότερες από αυτές τις μελέτες προσφέρουν μόνο μια μερική ή έμμεση εικόνα της κατάστασης σε περιφερειακό επίπεδο. Αντίθετα, οι έρευνες που εστιάζουν συγκεκριμένα στην περιφερειακή διάσταση της ανισότητας και της φτώχειας είναι εξαιρετικά περιορισμένες και αφορούν κυρίως τις περιόδους προ κρίσης.

Αρχικά ως προς την κατανομή του εισοδήματος σημαντική κρίνεται η μελέτη των Μπαλούρδου και Υφαντόπουλου (1991) σχετικά με τις περιφερειακές διαστάσεις της κατανομής του εισοδήματος, με έτος αναφοράς το 1988, εντοπίστηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις τόσο στο ύψος του εισοδήματος όσο και στις επιμέρους πηγές από τις οποίες αυτό προέρχεται. Τα παρόντα ευρήματα επιβεβαιώθηκαν και σε μεταγενέστερη μελέτη (Μπαλούρδος και Υφαντόπουλος 1999) Οι Kikilias et al. (2005) απεικονίζουν τη διακύμανση των ποσοστών AROP μεταξύ δημογραφικών ομάδων και κοινωνικοοικονομικών κατηγοριών, αποτελεί την πρώτη προσπάθεια μέτρησης της περιφερειακής φτώχειας στην Ελλάδα σε περιφερειακό επίπεδο Στα αποτελέσματα της έρευνας διακρίνεται η μειονεκτική θέση της Περιφέρειας Ηπείρου στη Βόρεια Ελλάδα ενώ στις καλύτερες επιδόσεις διακρίνεται η περιφέρεια Αττικής ενώ ακολουθεί μια ομάδα που διαμορφώνεται από τις νησιωτικές Περιφέρειες και της Κρήτης.

Σε νέα έρευνα (Prodromidis 2006), εξετάζεται η χωρική κατανομή του εισοδήματος φυσικών προσώπων σε 895 δήμους, κοινότητες και ταχυδρομικούς τομείς. Η παραπάνω μελέτη συνδυάζει για πρώτη φορά διαφορετικές πηγές δεδομένων: δημογραφικά στοιχεία από την απογραφή του 2001 και εισοδηματικά δεδομένα του 2002, που αφορούν τα δηλωθέντα εισοδήματα του προηγούμενου έτους. Σε άλλη παρόμοια μελέτη, ο Καλογήρου (2011) εντοπίζει χωρικές ανισότητες στο μέσο δηλωθέν οικογενειακό εισόδημα στην Ελλάδα και αναπτύσσει ένα χωρικό μοντέλο εκτίμησης του συγκεκριμένου εισοδήματος. Η επίδραση της κρίσης φαίνεται να είναι πιο εμφανής στις μεγαλύτερες πόλεις (π.χ. Αθήνα, Πειραιάς και Θεσσαλονίκη), ενώ οι πιο απομακρυσμένες περιοχές, όπως η Πελοπόννησος και η Ήπειρος, έχουν επηρεαστεί λιγότερο αστικών περιοχών που ξεκίνησε πριν από τέσσερις δεκαετίες (Mitrakos 2014) συνεχίζεται στην περίοδο της κρίσης. Η παραπάνω ανάλυση αποτελεί και μια πρώτη προσέγγιση έρευνας κοινωνικών φαινομένων σε περιφερειακό επίπεδο. Τέλος Σύμφωνα με τη δεύτερη μελέτη των Artelaris και Kandyli (2014) χρησιμοποιήθηκαν κοινωνικοοικονομικά στοιχεία και η σύγκριση τους σε επίπεδο νομών (NUTS III) και επιβεβαιώσαν την προηγούμενη μελέτη ότι τα αστικά κέντρα παρουσιάζουν δραματική αύξηση των ποσοστών φτώχειας σε (AROP Rate) σε Αττική στη Θεσσαλονίκη, καταλαμβάνοντας τις δύο πρώτες θέσεις στον κατάλογο των μεταβολών των ποσοστών φτώχειας AROP.

Ορισμένες έρευνες (Παπαθεοδώρου και Μίσσος 2013, Papanastasiou and Papatheodorou 2014) υπογραμμίζουν τη δραματική επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου πολλών Ελλήνων, αποτέλεσμα των μαζικών περικοπών στην κοινωνική προστασία λόγω των μέτρων δημοσιονομικής εξυγίανσης που εφαρμόστηκαν πρόσφατα στη χώρα. Παράλληλα, η πανδημία COVID-19 φαίνεται να έχει εντείνει την εισοδηματική ανισότητα, τόσο στο εσωτερικό όσο και μεταξύ των χωρών, επιβραδύνοντας την πρόοδο (ΟΟΣΑ, 2020). Οι πιο ευάλωτες ομάδες, όπως τα παιδιά, οι νέοι, τα άτομα χαμηλού εισοδήματος, οι γυναίκες, οι μετανάστες και οι άτυποι εργαζόμενοι, έχουν βιώσει σημαντικές απώλειες σε θέσεις εργασίας και εισοδήματα (Ιωαννίδης, Παπαθεοδώρου και Σουφτάς 2012, Ιωαννίδης 2013, Ιωαννίδης 2015)

Το εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο πολλών ελληνικών περιφερειών είναι ιδιαίτερα χαμηλά. Επίσης, σημαντική διαφοροποίηση στις συνθήκες ανισότητας και φτώχειας παρατηρείται μεταξύ των ελληνικών περιφερειών (σε επίπεδο NUTS-2). Οι

κοινωνικοοικονομικές ανισότητες των ελληνικών περιφερειών είναι αρκετά ανθεκτικές, ενώ η επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων είναι μάλλον ασθενής στην αλλαγή των επιπέδων ανισότητας και φτώχειας. Η μελέτη των διαπεριφερειακών διαφορών στην ανισότητα και τη φτώχεια είναι μια επείγουσα ανάγκη για την ελληνική κοινωνία και ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο για τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής. (Petrakos and Saratsis 2000, Artelaris 2020)

Στην παρούσα έρευνα τονίζεται ο ρόλος της κοινωνικής προστασίας ως κρίσιμης σημασίας για την πρόληψη ή την αντιμετώπιση κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων και για την προώθηση της ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς (Παπαθεοδώρου και Δαφέρμος 2012). Η κοινωνική προστασία περιλαμβάνει κοινωνικές μεταβιβάσεις, σε μετρητά ή σε είδος, που προορίζονται για την καταπολέμηση κοινωνικών κινδύνων (γηρατειά, ανεργία, οικογένεια/παιδιά, επιζώντες, ασθένεια/ανικανότητα, έλλειψη στέγης και κοινωνικός αποκλεισμός (Eurostat 2022). Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις συχνά χωρίζονται σε συντάξεις (γηρατειά και επιζώντες) και άλλες κοινωνικές μεταβιβάσεις (οικογένεια/παιδιά, ανεργία, ασθένεια/αναπηρία, στέγαση, κοινωνικός αποκλεισμός Με αυτόν τον τρόπο, γίνεται ευκολότερο να διερευνηθεί η επίδραση της ανισότητας στην κοινωνική προστασία και η φτώχεια ξεχωριστά για τις συντάξεις και άλλα κοινωνικά επιδόματα και, επομένως, το διαχωρισμό των μηχανισμών μέσω των οποίων οι πολιτικές επηρεάζουν τα αποτελέσματα της ανισότητας και της φτώχειας (Petmezidou 1996, Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου 2004, Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου 2005, Παπαθεοδώρου και Δαφέρμος 2013, Papatheodorou 2014, Παπαθεοδώρου 2018, Papatheodorou and Missos 2020).

Ερευνητικά ερωτήματα / Υποθέσεις

Το φαινόμενο της Εισοδηματικής ανισότητας και φτώχειας έχει διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στον εντοπισμό της για τη διαμόρφωση κοινωνικής πολιτικής. Τα ερωτήματα που έχουν τεθεί στο παρελθόν *«ως προς τι»* και *«μεταξύ ποιων»,* αποτελούν κομβικό σημείο για τη στοχευμένη κοινωνική πολιτική. Οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στα παραπάνω κοινωνικά φαινόμενα αποτελούν ζητήματα περιφερειακής δικαιοσύνης αλλά και ισότιμης περιφερειακής ανάπτυξης (Sen 1976, Atkinson 1970)

Τα ερωτήματα που θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε αφορούν σημαντικές πτυχές για την κατανόηση της φτώχειας και της εισοδηματικής ανισότητας σε περιφερειακό επίπεδο στην Ελλάδα. Οι άξονες των ερωτημάτων που θα διερευνηθούν αφορούν:

- Ανισότητες στο εισόδημα μεταξύ περιφερειών: Είναι σημαντικό να διερευνηθούν οι εισοδηματικές ανισότητες και η φτώχεια μεταξύ των περιφερειών της Ελλάδας.
- Επίπεδα φτώχειας και χάσμα φτώχειας μεταξύ περιφερειών: Επίσης θα πρέπει να διερευνηθούν οι διαφορές στα επίπεδα φτώχειας μεταξύ των περιφερειών και τι δείχνουν αυτές οι διαφορές. Αυτό μπορεί να εντοπίσει περιοχές με αυξημένο κίνδυνο φτώχειας και να κατευθύνει πολιτικές προσπάθειες για μείωση της φτώχειας σε αυτές τις περιφέρειες.

- Την περιφερειακή ανάλυση Υλικής Αποστέρησης. Θα αναλυθούν λοιποί κοινωνικό-οικονομικό δείκτες (που δεν εμπεριέχουν εισοδηματικό κριτήριο) και θα συγκριθεί με τους υπόλοιπους σε περιφερειακό επίπεδο.
- Περιφερειακή ανάλυση δεικτών εισοδηματικών ανισοτήτων τόσο σε ενδοπεριφερειακό όσο και διαπεριφερειακό επίπεδο. Θα αναλυθεί εάν υπάρχει ομοιογένεια μεταξύ των εισοδημάτων εντός και μεταξύ των περιφερειών μέσω των δεικτών εισοδηματικών ανισοτήτων Gini, Δείκτης S80/S20

Μεθοδολογία

Το δείγμα της έρευνας ακολουθεί δειγματοληπτική μέθοδο με σχεδιασμό μερικώς επικαλυπτόμενου δείγματος (rotational integrated design), ο οποίος επιλέχθηκε ως ο πλέον κατάλληλος για τη διεξαγωγή τόσο συγχρονικής όσο και διαχρονικής ανάλυσης Το μέγεθος του δείγματος κατά το έτος 2022 η έρευνα διενεργήθηκε σε τελικό δείγμα 10.202 νοικοκυριών και σε 22.317 μέλη των νοικοκυριών αυτών, εκ των οποίων 19.481 ηλικίας 16 ετών και άνω. Ο μέσος όρος μελών υπολογίστηκε ανά νοικοκυριό σε 2,2. (ΕΛΣΤΑΤ). Για τον υπολογισμό των δεικτών, ως ισοδύναμο διαθέσιμο ατομικό εισόδημα ορίζεται το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού μετά τη διαίρεσή του με το ισοδύναμο μέγεθος του νοικοκυριού.

Ως κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ορίζεται το ποσοστό των ατόμων που ζουν σε νοικοκυριά, των οποίων το συνολικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα είναι χαμηλότερο του 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος.

Σχετικό βάθος (χάσμα) του κινδύνου φτώχειας. Το σχετικό βάθος (χάσμα) του κινδύνου φτώχειας αναφέρεται στην εισοδηματική κατάσταση των ατόμων που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας και ορίζεται ως η διαφορά του εισοδήματος των φτωχών ατόμων από το όριο της φτώχειας, δηλαδή μας παρέχει το μέσο έλλειμμα των φτωχών ατόμων. Για την εκτίμησή του υπολογίζεται η διαφορά μεταξύ του κατωφλίου του κινδύνου φτώχειας για το σύνολο του πληθυσμού και του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του φτωχού πληθυσμού, η οποία εκφράζεται ως ποσοστό επί του κατωφλίου του κινδύνου φτώχειας.

Ο δείκτης ποσοστό ατόμων με σοβαρές υλικές και κοινωνικές στερήσεις εκτιμά τα επίπεδα διαβίωσης μετρώντας το ποσοστό του πληθυσμού που στερείται τουλάχιστον 7 από ένα κατάλογο 13 αγαθών και υπηρεσιών. Στερήσεις σε επίπεδο νοικοκυριού:

Δυσκολίες ανταπόκρισης στην πληρωμή πάγιων λογαριασμών όπως ενοίκιο ή δόση δανείου της κύριας κατοικίας, λογαριασμοί ηλεκτρικού ρεύματος, νερού, αερίου κ.λπ., δόσεις πιστωτικών καρτών ή δόσεις δανείου για οικοσκευή, διακοπές κ.ά., ή αγορές με δόσεις

1. Οικονομική αδυναμία για πληρωμή μιας εβδομάδας διακοπών
2. Οικονομική αδυναμία για διατροφή που να περιλαμβάνει κάθε δεύτερη ημέρα κοτόπουλο, κρέας, ψάρι ή λαχανικά ίσης θρεπτικής αξίας
3. Οικονομική αδυναμία για αντιμετώπιση έκτακτων, αλλά αναγκαίων δαπανών
4. Οικονομική αδυναμία να διαθέτουν ΙΧ επιβατηγό αυτοκίνητο

5. Οικονομική αδυναμία για ικανοποιητική θέρμανση τον χειμώνα και δροσιά το καλοκαίρι. Στερήσεις σε επίπεδο μέλους του νοικοκυριού
6. Οικονομική αδυναμία να έχει πρόσβαση στο διαδίκτυο
7. Οικονομική αδυναμία για αντικατάσταση των φθαρμένων ρούχων με καινούργια
8. Οικονομική αδυναμία να έχει δύο ζευγάρια υποδήματα
9. Οικονομική αδυναμία να ξοδεύει χρήματα, σχεδόν κάθε εβδομάδα, για τον εαυτό του
10. Οικονομική αδυναμία για συνάντηση με φίλους/συγγενείς για έναν καφέ/ποτό/γεύμα στο σπίτι τουλάχιστον μια φορά το μήνα
11. Οικονομική αδυναμία για συμμετοχή τακτικά σε δραστηριότητες αναψυχής με πληρωμή αντιτίμου και,
12. Οικονομική αδυναμία για αντικατάσταση επίπλων όταν αυτά φθείρονται ή καταστρέφονται.

Ο συντελεστής Gini είναι ο πλέον συνηθισμένος δείκτης μέτρησης της εισοδηματικής ανισότητας διεθνώς. Μετρά την κατανομή του εισοδήματος συγκρίνοντας την εισοδηματική κατάσταση κάθε νοικοκυριού με την εισοδηματική κατάσταση όλων των άλλων νοικοκυριών. Εκ κατασκευής, ο συντελεστής εκφράζεται ως ποσοστιαία τιμή μεταξύ 0 και 1. Όταν οι δείκτες ισούται με 0, υπάρχει τέλεια εισοδηματική ισότητα, ενώ όταν οι συντελεστές είναι ίσοι με 1 , όλα τα εισοδήματα σε μια οικονομία συσσωρεύονται σε ένα μόνο νοικοκυριό, γεγονός που υποδηλώνει τέλεια εισοδηματική ανισότητα.

Ο λόγος S80/S20 μετρά το ετήσιο εισόδημα του 20% των πλουσιότερων νοικοκυριών σε σύγκριση με το 20% των φτωχότερων νοικοκυριών. Έτσι, για παράδειγμα, εφόσον ο λόγος S80/S20 ισούται με 5,0, το ετήσιο εισόδημα του 20% των πλουσιότερων νοικοκυριών είναι πενταπλάσιο από το αντίστοιχο εισόδημα του 20% των φτωχότερων νοικοκυριών. Υψηλότερος δείκτης S80/S20 ισοδυναμεί με μεγαλύτερη εισοδηματική ανισότητα, ενώ χαμηλότερος δείκτης ισοδυναμεί με μικρότερη ανισότητα. Όταν ο λόγος S80/S20 ισούται με 1,0, υπάρχει τέλεια εισοδηματική ισότητα, δηλαδή όλα τα νοικοκυριά έχουν το ίδιο ετήσιο εισόδημα.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Σύμφωνα με το παρακάτω αποτελέσματα (Γράφημα 1) παρατηρείται ότι υπάρχουν σημαντικές περιφερειακές διαφοροποιήσεις ως προς το κίνδυνο φτώχειας. Επίσης διακρίνεται ότι ο δείκτης κινδύνου φτώχειας της Αττικής και των νησιωτικών περιφερειών επηρεάζουν σημαντικά τον εθνικό δείκτη ενώ οι υπόλοιπες ηπειρωτικές περιφέρειες υπολείπονται του Εθνικού δείκτη. Οι περιφέρειες της Δυτικής Ελλάδος. της ΑΜΘ, της Στερεάς Ελλάδος και Δυτικής Μακεδονίας παρουσιάζουν πάνω από το διπλάσιο κίνδυνο φτώχειας σε σχέση με την περιφέρεια της Κρήτης και της Αττικής για τους κατοίκους τους. Για τις περιφέρειες του Βορείου Αιγαίου, Κεντρικής Μακεδονίας, Πελοποννήσου και Ιονίων Νήσων που διακρίνεται ότι κυμαίνονται άνω του ποσοστού του 20% διακρίνεται μια ομοιογένεια ως προς τα ποσοστά αλλά μια αυξητική τάση σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά. Οι περιφέρειες της Νοτίου Αιγαίου, Ηπείρου και Θεσσαλίας παρουσιάζουν μικρότερα ποσοστά για το έτος αναφοράς με ισχυρή επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων.

Ως προς το ρόλο των κοινωνικών μεταβιβάσεων διακρίνεται ο σημαντικός τους ρόλος και η συμβολή των συντάξεων στον περιορισμό της ανισότητας και άμβλυνσης της φτώχειας είναι εξαιρετικά σημαντική για την Ελλάδα. Σημαντική επίδραση των συντάξεων παρατηρείται για τους κατοίκους των περιφερειών της Δυτικής Ελλάδος, Στερεάς Ελλάδος και Θεσσαλίας σε σχέση με τις περιφέρειες της Κρήτης και της Αττικής. Τέλος για την επίδραση των λοιπών κοινωνικών μεταβιβάσεων σημαντική επιρροή διακρίνεται στους κατοίκους των περιφερειών της Δυτικής Ελλάδος, των Ιονίων Νήσων και Κεντρικής Μακεδονίας ενώ λιγότερη για τους κατοίκους των περιφερειών της Δυτικής Μακεδονίας και Στερεάς Ελλάδος.

Γράφημα 1. Ποσοστό (%) πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας

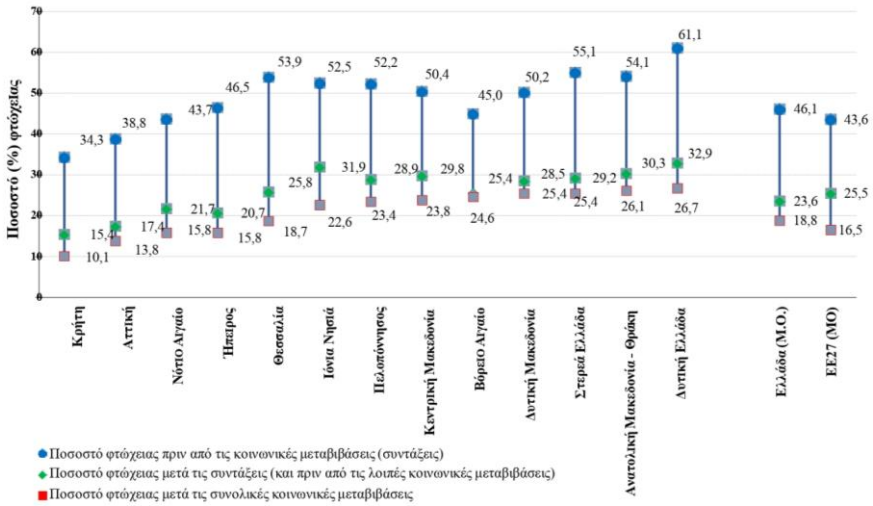

Πηγή: Επεξεργασία μικροδεδομένων EU-SILC 2021

Για το έτος 2021, το βάθος (χάσμα) κινδύνου φτώχειας ανήλθε σε 23,8% του κατωφλίου του κινδύνου φτώχειας (Γράφημα 2) Η περιφέρεια της Κρήτης καταλαμβάνει χαμηλή θέση ως προς τον κίνδυνο φτώχειας μετά τις περιφέρειες αρκετά χαμηλότερα των περιφερειών Δυτικής Ελλάδας (27%) και Κεντρικής Μακεδονίας (24,1%). Επιπρόσθετα, ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι τα αποτελέσματα με βάση τη θέση των περιφερειών ως προς το ποσοστό φτώχειας δεν διαφοροποιούνται ιδιαίτερα σε σχέση με το χάσμα και την ένταση της φτώχειας με εξαίρεση ορισμένες περιφέρειες (π.χ. Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Βόρειο Αιγαίο, Πελοπόννησος, κλπ.).Το παραπάνω εύρημα παρουσιάζει μια διαφορετική οπτική ανάλυση του ποσοστού της φτώχειας καθώς το ποσοστό των φτωχών δεν είναι η μόνη πληροφορία που ερευνάται αλλά είναι «πόσο φτωχοί είναι οι φτωχοί». Τα δύο μέτρα της φτώχειας που εξετάστηκαν είναι ανεξάρτητα και συμπληρωματικά. Με βάσει τα παραπάνω διακρίνεται ότι μπορεί δυο περιφέρειες (π.χ. Κεντρική Μακεδονία, Πελοπόννησος) έχουν το παρόμοιο ποσοστό φτώχειας, αλλά το εισόδημα των φτωχών πολιτών για την Κεντρική Μακεδονίας είναι αρκετά πιο κάτω από το όριο της φτώχειας σε σχέση με την Πελοπόννησο.

Γράφημα 2. Χάσμα φτώχειας ανά περιφέρεια

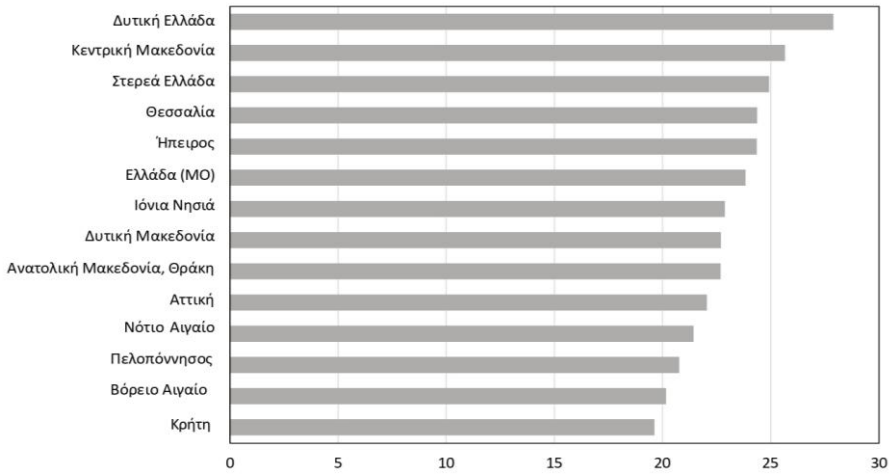

Πηγή: EU-SILC 2021 υπολογισμοί των συγγραφέων

Ένα επιπλέον μεθοδολογικό εργαλείο που αποτυπώνει αρκετά ικανοποιητικά και εύληπτα τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού είναι ο δείκτης υλικής αποστέρησης (Γράφημα 3). Ο δείκτης αυτός αντικατοπτρίζει την αντικειμενική αδυναμία των νοικοκυριών να καλύψουν βασικές ανάγκες μέσα από την απόκτηση αγαθών ή/και υπηρεσιών. Το παρακάτω γράφημα απεικονίζει τους εναλλακτικούς δείκτες υλικής αποστέρησης για τις 13 περιφέρειες της χώρας σε σύγκριση με το σύνολο της χώρας και της ΕΕ-27. Μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η υλική αποστέρηση στην Ελλάδα, με όλους τους εναλλακτικούς δείκτες, βρίσκεται σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα (σχεδόν τριπλάσια) από αυτά της ΕΕ-27. Αυτό είναι ενδεικτικό του χαμηλού επιπέδου διαβίωσης που αντιμετωπίζουν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού στη χώρα συγκριτικά με την υπόλοιπη Ευρώπη.

Στη χειρότερη θέση βρίσκεται η περιφέρεια της Δυτικής Ελλάδας ακολουθούμενη από τις περιφέρειες της Δυτικής Μακεδονίας και της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Έτσι υλική αποστέρηση βιώνει το 40,6% του πληθυσμού της Πελοποννήσου, έντονη υλική αποστέρηση το 27,4% ενώ σε ποσοστά σχετικής φτώχειας παρουσίαζε χαμηλότερα ποσοστά, και η θέση της ήταν διαφορετική. Την καλύτερη θέση διακρίνεται ότι καταλαμβάνει η περιφέρεια του Νοτίου Αιγαίου και της Δυτικής Μακεδονίας ενώ η περιφέρεια της Αττικής όπου είχε χαμηλότερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας παραμένει σε χαμηλά ποσοστά. Κάτω από το Μ.Ο. περιλαμβάνονται οι κάτοικοι της Κρήτης όπου ήταν σε χαμηλά ποσοστά ως προς το κίνδυνο φτώχειας και οι περιφέρειες της ΑΜΘ, Πελοποννήσου και Δυτικής Ελλάδος.

Γράφημα 3. Ποσοστό (%) Πληθυσμού που αδυνατεί να καλύψει βασικές υλικές και κοινωνικές ανάγκες ανά περιφέρεια στην Ελλάδα

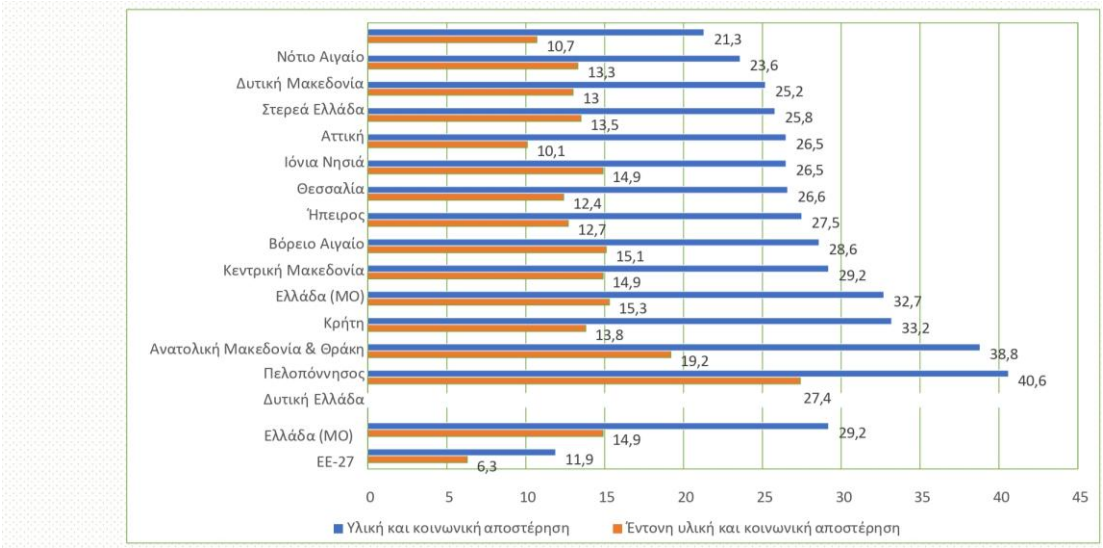

Πηγή: EU-SILC 2021 υπολογισμοί των συγγραφέων

Στη συνέχεια παρατίθενται στοιχεία εισοδηματικών ανισοτήτων χρησιμοποιώντας συγκεκριμένους δείκτες εισοδηματικής ανισότητας. Αρχική ανάλυση πραγματοποιείται μέσω του Δείκτη Gini (Γράφημα 4). Αναφορικά με τα στοιχεία του δείκτη, πρέπει να τονιστεί ότι η περιφέρεια Κρήτης εμφανίζει μικρότερες τιμές σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιφέρειες. Επίσης η Στερεά Ελλάδα, το επίπεδο του *Gini* υπολογίζεται σταθερά μικρότερο των υπολοίπων ενώ, περιοχές του Νότιου Αιγαίου, της Αττικής και της Ηπείρου έχουν τον υψηλότερο. Οι υπόλοιπες περιφέρειες κυμαίνονται στα ίδια περίπου ποσοστά με μικρές διαφοροποιήσεις. Το παρών εύρημα είναι αρκετά σημαντικό καθώς αν μελετηθούν συνδυαστικά με τους υπόλοιπους δείκτες διακρίνεται ότι για την Περιφέρεια του Νοτίου Αιγαίου και Αττικής (παρόλο που είναι χαμηλά σε ποσοστά φτώχειας, υλικής αποστέρησης, χάσμα φτώχειας) παρουσιάζουν ανομοιογένεια στα εισοδήματα. Η ανάγνωση των αποτελεσμάτων επιβεβαιώνει τη σημασία και την ανάγκη πολλαπλού και πολύπλευρου ελέγχου του επιπέδου γενικής ανισότητας των εισοδημάτων, για τη χάραξη περιφερειακής πολιτικής. Όπως παρατηρείται, οι τιμές του συγκεκριμένου δείκτη διαφοροποιούν αλλά όχι αισθητά στην ταξινόμηση των περιφερειών (σε σχέΣη με τους δείκτες της φτώχειας) κατά το έτος αναφοράς (2021).

Γράφημα 4. Δείκτης Ανισότητας Gini των Περιφερειών

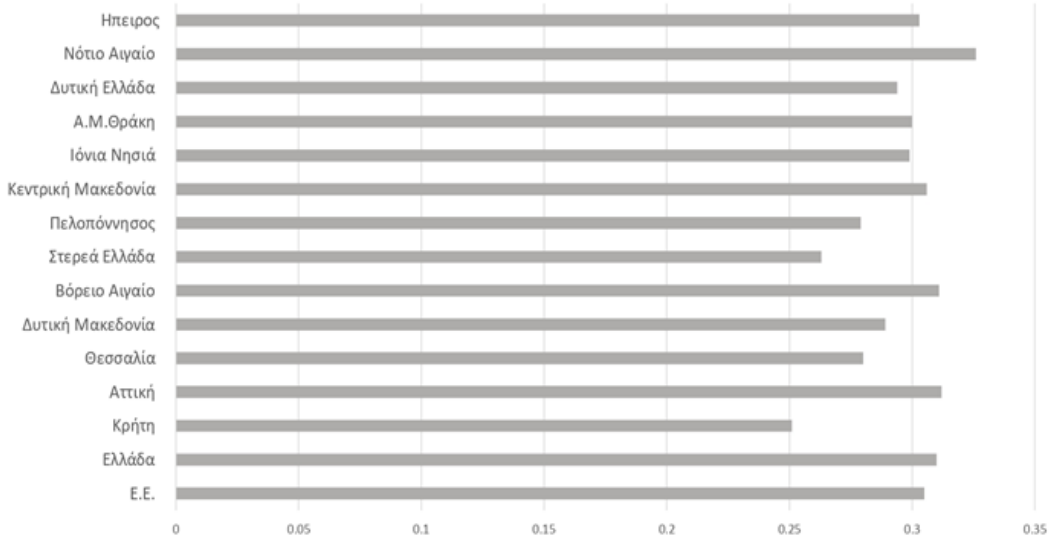

Πηγή: EU-SILC 2021 (εισοδήματα 2021), υπολογισμοί των συγγραφέων

Ένας ακόμη δείκτης εισοδηματικής ανισότητας προς εξέταση αποτελεί ο δείκτης s80/s20 στις περιφέρειες, όπως παρουσιάζεται (Γράφημα 5), δείχνει την εισοδηματική ανισότητα, με έμφαση στη διαφορά εισοδημάτων μεταξύ του πλουσιότερου 20% και του φτωχότερου 20% του πληθυσμού. Η ανάλυση αποκαλύπτει σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις περιφέρειες της Ελλάδας αλλά και σημαντική διαφοροποίηση ως προς το ευρωπαϊκό δείκτη. Αρχικά οι κάτοικοι των περιφερειών της Ανατολική Μακεδονία Θράκης Νότιου Αιγαίου και Αττικής εμφανίζουν τις υψηλότερες τιμές του δείκτη σε σχέση με τις υπόλοιπες περιφέρειες γεγονός που αντανακλά τη συγκέντρωση πλούτου σε ορισμένα στρώματα του πληθυσμού έναντι των πολιτών με τα πιο χαμηλά εισοδήματα. Οι περιφέρεις της Κεντρικής Μακεδονίας, Πελοποννήσου, Δυτικής Ελλάδας και Βόρειου Αιγαίου βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο ανισότητας ενώ οι περιφέρειες της Κρήτης, Θεσσαλίας, Ηπείρου και Στερεάς Ελλάδας εμφανίζουν μικρότερο επίπεδο εισοδηματικής ανισότητας. Η σχετική εισοδηματική σταθερότητα των περιφερειών συνδέεται με εξισορροπημένη γεωργική και τουριστική δραστηριότητα και ομοιόμορφα κατανεμημένες εισοδηματικές δυνατότητες. Ο δείκτης S80/S20 αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο καθώς αποτελεί το λόγο των πλουσίων προς τους φτωχούς για την κατανόηση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης σε περιφερειακό επίπεδο και μπορεί να καθοδηγήσει τις πολιτικές προς τη μείωση της ανισότητας.

Γράφημα 5. Δείκτης S80/S20 των Περιφερειών

Πηγή: EU-SILC 2021 (εισοδήματα 2021), υπολογισμοί των συγγραφέων

Συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα της έρευνας αναδεικνύουν τις σημαντικές διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε Περιφέρεια, όπως αυτές αντικατοπτρίζονται στην εισοδηματική φτώχεια. Δεδομένης της αλληλοσυσχέτισης της στοχευμένης Κοινωνικής Πολιτικής και φτώχειας, καθώς και της ανάγκης για σύγκλιση μεταξύ των Περιφερειών, καθίσταται επιτακτική η υιοθέτηση ενός νέου μοντέλου περιφερειακής ανάπτυξης. Το μοντέλο αυτό πρέπει να λαμβάνει υπόψη τόσο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις ιδιαιτερότητες κάθε Περιφέρειας, όσο και την ανάγκη για σύγκλιση και ισόρροπη ανάπτυξη σε όλες τις περιφέρειες της χώρας.

Επίσης ορισμένες Περιφέρειες μειονεκτούν σημαντικά έναντι άλλων, ενώ το φαινόμενο της φτώχειας και της εισοδηματικής ανισότητας είναι πιο έντονο σε κάποιες περιφέρειες. Συγκεκριμένα το εθνικό ποσοστό φαίνεται ότι επηρεάζεται από τα ποσοστά της Αττικής, Νοτίου Αιγαίου και Κρήτης και τα μικρότερα ποσοστά που εμφανίζονται κυρίως στις περιφέρειες της ΑΜΘ, Βορείου Αιγαίου και Δυτικής και Στερεάς Ελλάδος. Συνεπώς, τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης υπογραμμίζουν τις περιφέρειες στις οποίες το κεντρικό κράτος πρέπει να επικεντρώσει την προσοχή του. Είναι απαραίτητο να εφαρμόζονται όχι μόνο οριζόντιες πολιτικές σε εθνικό επίπεδο, αλλά και στοχευμένες παρεμβάσεις, οι οποίες θα λαμβάνουν υπόψη τα περιφερειακά χαρακτηριστικά και θα ανταποκρίνονται στις τοπικές προκλήσεις. Ως προς το χάσμα της φτώχειας διακρίνεται ότι αλλάζει λίγο η σειρά των περιφερειών σε σχέση με τα ποσοστά φτώχειας αλλά οι Περιφέρειες της Κεντρικής Μακεδονίας και Ηπείρου (παρόλο που δεν έχουν υψηλά ποσοστά φτώχειας) παρουσιάζουν πιο «έντονα» φτωχούς ενώ αντίθετη εικόνα εμφανίζεται για την περιφέρεια του Βορείου Αιγαίου.

Ο ρόλος των κοινωνικών μεταβιβάσεων μέσω των πολιτικών για την αντιμετώπιση της φτώχειας βασίζονται κυρίως σε επιδοματικές παρεμβάσεις. Το βασικό πλεονέκτημα αυτών των πολιτικών είναι η σχεδόν άμεση ενίσχυση του εισοδήματος των νοικοκυριών. Παρ' όλα αυτά, η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα, ιδιαίτερα από την περίοδο εφαρμογής των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής, απαιτεί μια πιο στοχευμένη προσέγγιση.

Συγκεκριμένα, είναι αναγκαίο να αντιμετωπιστεί ο κατακερματισμός των επιδοματικών παροχών και να βελτιωθεί η αποδοτικότητα αυτών των πολιτικών (Δαφέρμος 2008, Papatheodorou 2012).

Ο εναλλακτικός δείκτης συνθηκών διαβίωσης υλικής αποστέρησης επιβεβαιώνει την χαμηλή κατάταξη ως προς τις περιφέρειες για την περιφέρεια της Δυτικής Ελλάδας, Δυτικής Μακεδονίας και Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Ενώ διαφορετική εικόνα σε σχέση με τα ποσοστά φτώχειας παρουσιάζεται για τον πληθυσμό της Πελοποννήσου όπου διακρίνεται έντονη υλική αποστέρηση. Την καλύτερη θέση διακρίνεται ότι καταλαβαίνει η περιφέρεια του Νοτίου Αιγαίου και της Δυτικής Μακεδονίας ενώ η περιφέρεια της Αττικής όπου είχε χαμηλότερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας παραμένει σε χαμηλά ποσοστά.

Ως προς τους δείκτες εισοδηματικής ανισότητας Gini και S80/S20 διακρίνεται ότι τα εισοδήματα είναι πιο ομοιόμορφά κατανεμημένα στις Περιφέρειες της Στερεάς Ελλάδος και Κρήτης ενώ για την περιφέρεια της Αττικής και Νοτίου Αιγαίου παρουσιάζεται μια πιο ανομοιογενή κατάσταση ενώ ως προς το δείκτη εισοδηματικής ανισότητας S80/S20 (εισοδημάτων 5^{ου} πενθημόριου προς 1^{ου} πενθημόριου) οι περιφέρειες της ΑΜΘ, Νότιου Αιγαίου και Αττικής ενώ η Κρήτη και η Θεσσαλία παρουσιάζουν μια ομογένεια μεταξύ των πιο «πλούσιων» και «φτωχών» εισοδημάτων.

Στη μέχρι τώρα βιβλιογραφία, ο βασικός παράγοντας της φτώχειας παρουσιάζεται να είναι η ανεργία (Ανδριοπούλου 2013). Συνεπώς, η απασχόληση και τα χαρακτηριστικά της θεωρούνται ο κύριος προσδιοριστικός παράγοντας της φτώχειας και τους εισοδήματος. Για να κατανοηθούν καλύτερα οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται μεταξύ των Περιφερειών, είναι απαραίτητη η εξέταση των χαρακτηριστικών της αγοράς εργασίας και των συνθηκών απασχόλησης σε κάθε περιοχή. Επιπλέον η κοινωνική προστασία αποτελεί σημαντικό παράγοντα κοινωνικής συνοχής και ευημερίας, καθώς επηρεάζει άμεσα την ποιότητα ζωής των πολιτών και τη συνολική οικονομική ανάπτυξη. Σύμφωνα με τους Παπαθεοδώρου και Δαφέρμο (2012), οι παροχές σε είδος διαδραματίζουν καίριο ρόλο στην ενίσχυση της κοινωνικής προστασίας ενώ η απελευθέρωση εισοδήματος που επιτυγχάνεται μέσω αυτών των παροχών επιτρέπει στα νοικοκυριά να κατανείμουν τους οικονομικούς τους πόρους για την κάλυψη άλλων αναγκών.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ανδριοπούλου Ε, Παπαδόπουλος Φ. και Τσακλόγλου Π. (2013), Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα, *ΙΝΕ ΓΣΕΕ,* Νο 25, σσ. 31-79.

Δαφέρμος Γ (2008), Η φτώχεια στην Ελλάδα: Ομοιότητες και διαφορές χρησιμοποιώντας εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις *ΙΝΕ- ΓΣΕΕ,* Νο 1, σσ. 37-46.

Ιωαννίδης Α., Παπαθεοδώρου Χ. και Σουφτάς Δ. (2012), Εργαζόμενοι Και Όμως Φτωχοί: Διαστάσεις Της Φτώχειας Των Εργαζομένων Στην Ελλάδα, *ΙΝΕ- ΓΣΕΕ,* Νο 6, σσ. 43-59

Ιωαννίδης Α. (2013), Η επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην Ελληνική αγορά εργασίας: μία γενική εκτίμηση, *Σύγχρονα Θέματα*, Νο 120, σσ. 54 -60.

Ιωαννίδης Α. (2015), Η Δομή των Θέσεων Εργασίας στην Ελλάδα. Γενική Εικόνα και Εξέλιξη, *ΙΝΕ ΓΣΕΕ,* Νο 44, σσ. 31-103.

Ιωαννίδης, Α. και Οξούζη Ε. (2016), Δημογραφικά χαρακτηριστικά, απασχόληση, φτώχεια και συνθήκες διαβίωσης του γεωργικού πληθυσμού της Ελλάδας, *ΙΝΕ ΓΣΕΕ,* Νο 38, σσ. 65-82.

Μπαλούρδος Δ. (1991), Μορφολογία της φτώχειας και κοινωνικός αποκλεισμός: θεωρητικές και μεθοδολογικές περιπλοκές*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* Νο 83, σσ. 125-136.

Μπαλούρδος Δ., Υφαντόπουλος Γ. και Χρυσάκης Μ. (1999*),* Περιφερειακές διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος και της φτώχειας στην Ελλάδα, Ειδικό τεύχος: Σύγχρονη οικογένεια: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις, Νο 98, σσ. 132-156.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Πετμεζίδου Μ. (2004), Ανισότητα, φτώχεια και αναδιανομή μέσω κοινωνικών μεταβιβάσεων: Η Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική, *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Νο 1, σσ. 307–366.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Πετμεζίδου, Μ. (2005), Ανισότητα, αναδιανομή και καθεστώτα πρόνοιας: Σύγκριση της Ελλάδας με άλλες χώρες της ΕΕ, *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές συγκρούσεις στην Ελλάδα,* Νο 1, σσ. 213–254.

Παπαθεοδώρου, Χ., Δαφέρμος, Γ., Παπαδοπούλου, Ε. και Σακελλαρίδης, Γ. (2010), Οικονομική Μεγέθυνση, Ανισότητα και Φτώχεια: Θεωρητικές και Εμπειρικές Προσεγγίσεις, *Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων*, Αθήνα, ΓΣΕΕ, Νο 2, σσ. 25-40.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Δαφέρμος, Υ. (2010), Δομή και τάσεις στην οικονομική ανισότητα και τη φτώχεια στην Ελλάδα. *Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων., ΙΝΕ/ΓΣΕΕΙ,* σσ. 22-50.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Δαφέρμος Γ (2012), Η συμβολή του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην οικονομική μεγέθυνση, *Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων,* ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Νο 26, σσ. 53-69.

Παπαθεοδώρου, Σ. και Δαφέρμος, Γ. (2013), Η συμβολή του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην οικονομική ανάπτυξη. *Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων ΙΝΕ ΓΣΕΕ*, Νο 26, σσ. 22-35.

Παπαθεοδώρου Χ. και Μίσσος Β. (2013), Ανισότητα, φτώχεια και οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την ΕΕ, *Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων*, Αθήνα, ΙΝΕ- ΓΣΕΕ, Νο 26, σσ. 53-69.

Παπαθεοδώρου Χ. (2018), Φτώχεια και λιτότητα στην Ελλάδα της κρίσης: Η Ενδυνάμωση του νεοφιλελευθερισμού και η συρρίκνωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας, στο Κ. Δημουλάς και Γ. Κουζής (επιμ.) *Κρίσης και Κοινωνικής Πολιτική,* Αθήνα, Νο 13 σσ. 39-92.

Παπαθεοδώρου Χ. (2018), Μετρώντας την Οικονομική Ανισότητα και Φτώχεια, στο Σακελλαρόπουλος, Θ., Οικονόμου, Χ., Σκαμνάκης, Χ. και Αγγελάκη, Μ. (επιμ.) *Κοινωνική Πολιτική,* Αθήνα, Νο 13, σσ. 625-650.

Τσακλόγλου Π., Δαφέρμος Γ., Θεοφιλάκου Α. και Μαυροδημητράκης Χ. (2008), Η φτώχεια στην Ελλάδα: Ομοιότητες και διαφορές χρησιμοποιώντας εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, *Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων,* Αθήνα, ΙΝΕ- ΓΣΕΕ, Νο 1, σσ. 37-51.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Artelaris, P. and Kandylis, G., (2014), Mapping poverty at regional level in Greece before and during the economic crisis, Region Develop, No 39, pp. 131-147.

Artelaris, P. (2020), Regional economic growth and inequality in Greece, *Regional Science Policy & Practice,* No 13, pp. 141-159.

Atkinson, A.B. (1970), On the measurement of inequality. *Journal of Economic* Theory, No 2, pp 244-63.

Cowell, F.A. (2000), Measurement of inequality. *In Atkinson, A. and Bourguignon F. (eds.). Handbook of Income Distribution,* Vol. 1, No 1, pp. 59-85.

Galasso V. (2020), COVID: not a great equaliser, COVID Economics, No 19, pp. 241-255,

Hansen, J. and Wahlberg, R. (2009), Poverty and its persistence: A comparison of natives and immigrants in Sweden. *Review of Economics of the Household*, Vol. 2, No 7, pp. 105-132.

Kalogirou, S. (2010),Spatial inequalities in income and post-graduate educational attainment in Greece . *Journal of Maps,* Vol. 6, No1, pp. 393-400.

Kikilias E., Gazon E. and Ntontis D. (2005), Regional Aspects of Poverty in Greece, *Social Cohesion Bulletin,* 1/2005.

Mitrakos (2014), Inequality, poverty and social welfare in Greece: Distributional effects of austerity*, Bank of Greece* , Working paper 174.

Monastiriotis, V. (2009), Examining the consistency of spatial association patterns across socio-economic indicators: an application to the Greek regions Empirical Economics, No 37, pp. 25-49.

Papatheodorou, C. (2014), Economic crisis, poverty, and deprivation in Greece, in Mavroudeas, S. (ed.) *Greek Capitalism in crisis*, Marxist Analyses, Routledge, London, No 1, pp. 179-195.

Papanastasiou, S. and Papatheodorou, C. (2018), Elderly poverty and deprivation under austerity in Greece, *in Freud, K. (ed.) Ageing in the crisis: Experiences from Greece,* Vienna, No 1, pp. 11-24.

Papanastasiou, S. and Papatheodorou, C. (2018), The Greek Depression: Poverty outcomes and welfare responses. *East-west Journal of Economics and Business*, Vol. 1, No 21, pp. 205-222.

Papanastasiou, S. and Papatheodorou C. (2019), Causal dynamics of poverty reproduction in EU countries, *International Journal of Social Welfare,* Vol. 2, No 28, pp. 117-127.

Petmesidou, M. (1996), Social protection in Greece: A brief glimpse of a welfare state. *Social Policy and Administration,* No 30, pp 324-347.

Petrakos, G. and Saratsis, Y. (2000), Regional Inequalities in Greece, *Papers in Regional Science,* No 79, pp 57-74.

Pouliakas, K. and Branka, J. (2020), EU jobs at highest risk of COVID-19 social distancing: will the pandemic exacerbate labor market divide? IZA Working Paper, No 13281.

Prodromidis, P. I. (2006), A regional analysis of declared incomes in Greece. *Centre of Planning and Economic Research*. Vol. 63, No 1, pp. 1-32.

Prodromidis, P. I. (2008), *Modelling Local Income Distribution in Greece*. *In Regional Analysis and Policy,* No 1*,* pp. 73-97.

Psycharis, Y., Tselios, V. and Pantazis, P. (2023), The geographical dimension of income inequality in Greece evolution and the turning point after the economic crisis, *Regional Studies, Regional Science*, Vol. 10, No 1, pp. 798-819.

Sen, A. K. (1976), Real national income.*Review of Economic Studies*, No 43, pp. 19-39.

Shorrocks, A. F. (1984), Inequality decomposition by population subgroups, *Econometrica*, No 52, pp. 369-88.

ΕΝΑΣ ΤΡΟΧΟΣ ΠΟΛΛΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ: ΑΠΟΨΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ

Ατζέρ Ιχτιάρ[α]

[α] Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η εκπαίδευση των παιδιών Ρομά φαίνεται να συνεχίζει να απασχολεί την εκπαιδευτική κοινότητα μέχρι και σήμερα. Οι περίοδοι των ετών αλλά και οι συνθήκες μπορεί να αλλάζουν ραγδαία, όμως η εκπαίδευση τους αντικατοπτρίζει μία σειρά από συγκρούσεις, αντιφάσεις αλλά και συμφιλιώσεων, ανάλογα πάντοτε τα Πολιτικά-οικονομικά-πολιτισμικά ζητήματα της Ελλάδας, πιο συγκεκριμένα, η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε στον Νομό Ξάνθης κατά την περίοδο 2021-2022 καταγράφοντας τις απόψεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας για την εκπαίδευση των παιδιών Ρομά. Η Μεθοδολογία που εφαρμόστηκε ήταν η ποιοτική έρευνα με εργαλείο τις ημη-δομιμένες συνεντεύξεις ενώ οι συμμετέχοντες ήταν δύο εκπαιδευτικοί. Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας έδειξαν ότι οι αποκλεισμοί των παιδιών Ρομά υφίστανται όχι μόνο εκπαιδευτικό αποκλεισμό αλλά και άλλων μορφών όπως Στέγη, βασικά αγαθά αλλά και μη ύπαρξης τεχνολογικού εξοπλισμού όπως υπολογιστή, ακουστικά και τηλέφωνα, μάλιστα, κατά την διάρκεια της πανδημίας, όπως μας αναφέρει ο πρώτος εκπαιδευτικός, λίγα παιδιά κατάφεραν να έχουν τεχνολογική πρόσβαση από τα τηλέφωνα των γονιών τους και αυτό μόνο για μια ώρα επειδή είχαν λίγα μέγα μπάιτ (MB) στο τηλέφωνο των γονιών τους. Τέλος, το μόνο σίγουρο είναι ότι ο σημερινός κόσμος βιώνει στο έπακρο μια σειρά κλιμάκωσης από αδικίες, διακινδύνευσης αλλά και ρευστότητας.

Λέξεις Κλειδιά: Εκπαίδευση, Ανισότητες, Δυτική Θράκη, Ρομά

A WHEEL OF MULTIPLE FORMS OF EXCLUSION: EDUCATORS' PERSPECTIVES ON THE EDUCATION OF ROMA CHILDREN IN WESTERN THRACE

Atzer Ichtiar[α]

[α] National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The education of Roma children remains a persistent concern within the educational community. While historical periods and societal conditions evolve rapidly, their education continues to reflect a series of conflicts, contradictions, and reconciliations—always shaped by Greece's political, economic, and cultural landscape. This study was conducted in the regional unit of Xanthi, aiming to capture the perspectives of primary school educators regarding the education of Roma children. A qualitative research methodology was employed, utilizing semi-structured interviews as the primary research tool. The study's participants consisted of two educators. The findings reveal that Roma children face not only educational exclusion but also other forms of deprivation, including inadequate housing, lack of basic necessities, and an absence of technological equipment such as computers, headphones, and mobile phones. Notably, during

the COVID-19 pandemic, as one of the educators reported, only a few Roma children were able to access online learning through their parents' mobile phones -and even then, for no more than an hour, due to the limited mobile data available. Ultimately, it is evident that today's world is experiencing an escalating cycle of injustice, risk, and instability- challenges that disproportionately affect marginalized communities, including Roma children.

Keywords: Education, Inequalities, Western Thrace, Roma

Εισαγωγή

Η εκπαίδευση των παιδιών Ρομά παραμένει ένα κρίσιμο και πολυδιάστατο ζήτημα για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αντανακλώντας διαχρονικά κοινωνικές ανισότητες, πολιτισμικές αντιφάσεις και θεσμικές προκλήσεις. Παρά τις αλλαγές στο πολιτικοοικονομικό περιβάλλον και την εξέλιξη της εκπαιδευτικής πολιτικής, οι αποκλεισμοί που αντιμετωπίζουν τα παιδιά Ρομά εξακολουθούν να υφίστανται, όχι μόνο στον χώρο της εκπαίδευσης, αλλά και σε ευρύτερους τομείς, όπως η στέγαση, η υγεία και η πρόσβαση σε τεχνολογικές υποδομές. Η παρούσα μελέτη εξετάζει την εκπαίδευση των παιδιών Ρομά μέσα από την οπτική δύο εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στον Νομό Ξάνθης, κατά την περίοδο 2021–2022. Μέσω ποιοτικής μεθοδολογίας και ημι-δομημένων συνεντεύξεων, αναλύονται κρίσιμες εμπειρίες και αντιλήψεις που σχετίζονται με τις συνθήκες φοίτησης, τις εκπαιδευτικές ανισότητες και τις δυσκολίες που εντάθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19. Το άρθρο διαρθρώνεται σε δύο βασικές ενότητες. Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζεται το σχολείο ως θεσμός κοινωνικοποίησης και μηχανισμός επιλογής, με αναφορά σε θεωρητικές προσεγγίσεις των Talcott Parsons, Bowles και Gintis, καθώς και της Μαρξιστικής σχολής σκέψης. Μέσα από αυτή την ανάλυση διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους το εκπαιδευτικό σύστημα συμβάλλει στη διατήρηση ή στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων.

Στη δεύτερη ενότητα εξετάζονται οι ορισμοί και οι βασικές αρχές της Διαπολιτισμικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, με στόχο την κατανόηση του πλαισίου εντός του οποίου υλοποιούνται πολιτικές συνύπαρξης και συνεκπαίδευσης, ειδικά στην περίπτωση των μαθητών Ρομά. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις προκλήσεις αλλά και στις δυνατότητες που προκύπτουν από την εφαρμογή διαπολιτισμικών προσεγγίσεων στην εκπαιδευτική πράξη. Η μελέτη φιλοδοξεί να συμβάλει στον επιστημονικό διάλογο για την ένταξη των παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση, αναδεικνύοντας τα εμπόδια που εξακολουθούν να υφίστανται αλλά και τις προοπτικές για μια πιο συμπεριληπτική και δίκαιη εκπαιδευτική πολιτική.

Θεωρητικό πλαίσιο

Το σχολείο και οι μηχανισμοί επιλογής

Η εκπαίδευση συνιστά ένα από τα πιο απαιτητικά και κρίσιμα στάδια στη ζωή των ανθρώπων, γεγονός που αναδεικνύεται και μέσα από το διαρκές ενδιαφέρον της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης. Η δυσκολία αυτή έγκειται στο ότι μόνο ένας περιορισμένος αριθμός ατόμων καταφέρνει να επιτύχει τους εκπαιδευτικούς του στόχους. Όπως προκύπτει και από τις προσωπικές εμπειρίες πολλών, ο εκπαιδευτικός χώρος διαπνέεται από έντονες ανισότητες. Οι ανισότητες αυτές δεν απορρέουν

απαραίτητα από τη φύση του σχολείου καθαυτού, αλλά διαμορφώνονται και ενισχύονται μέσα από τις επιλογές και τις πρακτικές των ίδιων των ανθρώπων. Πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις επιχειρούν να ερμηνεύσουν τον ρόλο και τη λειτουργία του σχολείου στο κοινωνικό σύνολο. Ωστόσο, οι διαφορετικές εμπειρίες και οπτικές των υποκειμένων οδηγούν στην υιοθέτηση εκείνων των θεωριών που αντανακλούν πιο πιστά τις προσωπικές τους αντιλήψεις για την εκπαίδευση. Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να αναφερθούμε σε ορισμένους σημαντικούς εκπροσώπους της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, οι οποίοι προσέφεραν ουσιαστικές ερμηνείες για τη λειτουργία του σχολείου. Κατά τη δεκαετία του 1960, η Δομολειτουργική προσέγγιση του Talcott Parsons πρότεινε ότι το σχολείο λειτουργεί κατά αναλογία με την κοινωνία, ακολουθώντας συγκεκριμένους κανόνες και δομές. Παραδείγματα τέτοιων κανόνων αποτελούν ο σεβασμός προς τον/την εκπαιδευτικό και η καλλιέργεια πνεύματος συνεργασίας μεταξύ των μαθητών. Μέσα από την εσωτερίκευση αυτών των αξιών και συμπεριφορών, τα παιδιά προετοιμάζονται για την ανάληψη κοινωνικών ρόλων κατά την ενήλικη ζωή τους.

Μια δεύτερη θεωρητική προσέγγιση στον χώρο της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης είναι η μαρξιστική, η οποία δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο της οικονομίας. Σύμφωνα με αυτήν, οι οικονομικές και πολιτισμικές μας πρακτικές, καθώς και η θέση μας ως προς τα μέσα παραγωγής, αποκαλύπτουν τη βαθύτερη κοινωνική μας προέλευση, δηλαδή την κοινωνική μας τάξη. Βασική παραδοχή της προσέγγισης αυτής είναι η ύπαρξη μιας στενής διασύνδεσης ανάμεσα στις κοινωνικές σχέσεις της καπιταλιστικής οικονομίας και σε εκείνες που διαμορφώνονται στο πλαίσιο της εκπαίδευσης. Το σχολείο, επομένως, δεν είναι ένας ουδέτερος θεσμός, αλλά διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην αναπαραγωγή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Πιο συγκεκριμένα, μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία παράγονται όχι μόνο η εργατική δύναμη και οι απαραίτητες τεχνικές και γνωστικές δεξιότητες, αλλά και μορφές αυτοπαρουσίασης και συνείδησης που ανταποκρίνονται στις ανάγκες των επιχειρήσεων και του καπιταλιστικού συστήματος συνολικά. Σε αυτήν τη θεωρητική κατεύθυνση εντάσσονται και οι Samuel Bowles και Herbert Gintis, οι οποίοι διατύπωσαν την θεωρία της «αντιστοιχίας» (correspondence theory). Κατά την άποψή τους, το σχολείο για τους μαθητές της εργατικής τάξης λειτουργεί ως χώρος προετοιμασίας για την ένταξή τους στον καταμερισμό της εργασίας και στο σύστημα της ιεραρχίας και της εξουσίας. Μέσα από τη σχολική πειθαρχία, την τυπικότητα και την υπακοή σε κανόνες, οι μαθητές μαθαίνουν να εσωτερικεύουν τη συμπεριφορά που απαιτείται από το μελλοντικό εργασιακό τους περιβάλλον, ιδιαίτερα στους βιομηχανικούς χώρους και τις χαμηλότερες κοινωνικοοικονομικές θέσεις.

Αντίθετα, οι μαθητές που προέρχονται από ανώτερα κοινωνικά στρώματα προετοιμάζονται από το σχολικό σύστημα για επαγγελματικούς ρόλους που προϋποθέτουν αυτονομία, δημιουργικότητα και κριτική σκέψη. Οι σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ αυτών των μαθητών και των εκπαιδευτικών τούς επιτρέπουν να αναπτύξουν δεξιότητες αυτορρύθμισης και ανεξαρτησίας στη μάθηση. Κατά συνέπεια, η θεωρία των Bowles και Gintis αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η εκπαιδευτική διαδικασία νομιμοποιεί τις κοινωνικές ανισότητες, παρουσιάζοντάς τες ως

αποτέλεσμα προσωπικής προσπάθειας ή ανεπάρκειας, αποσιωπώντας τους δομικούς και ταξικούς προσδιορισμούς της εκπαιδευτικής επιτυχίας ή αποτυχίας (Gewirtz and Cribb 2010: 52-53, Φραγκουδάκη 1985: 155-156, Αλεξίου 2009: 98).

Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στην Ελλάδα

Η εκπαίδευση της πολιτισμικής ετερότητας αναδεικνύεται ως ένα ζήτημα με ιδιαίτερη σημασία στη σύγχρονη εποχή, καθώς η έννοια της «διαπολιτισμικότητας» αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα, τόσο στην ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα όσο και στον χώρο της εκπαίδευσης. Η αυξανόμενη παρουσία μαθητών με προσφυγικό, μεταναστευτικό ή άλλου είδους πολιτισμικό υπόβαθρο στις σχολικές τάξεις καθιστά αναγκαία την ανάπτυξη εκπαιδευτικών πρακτικών που ανταποκρίνονται στις νέες κοινωνικές συνθήκες. Οι σύγχρονες κοινωνίες, καθώς κατακερματίζονται και ανασυγκροτούνται διαρκώς, τείνουν να διαμορφώνουν ένα πολυπολιτισμικό τοπίο, ενισχύοντας την ανάγκη για εκπαιδευτική προσαρμογή και θεσμική αναδιοργάνωση.

Η παρούσα αλλαγή δεν θα πρέπει να προκαλεί φόβο ή επιφυλακτικότητα, ιδίως στη χώρα μας, η οποία έχει μακρά ιστορική εμπειρία με τα φαινόμενα της προσφυγιάς και της μετανάστευσης. Αντιθέτως, απαιτείται ενίσχυση της αποδοχής, της ανοχής και του σεβασμού προς τη διαφορετικότητα, ιδιαίτερα στο σχολικό περιβάλλον. Παρότι η συζήτηση γύρω από τη διαπολιτισμικότητα στην Ελλάδα περιορίζεται κατά κύριο λόγο στην Παιδαγωγική επιστήμη, εντούτοις απαντάται και σε άλλους επιστημονικούς κλάδους, όπως η Ιστορία, η Ψυχολογία, η Φιλοσοφία και η Κοινωνιολογία. Για την κατανόηση των βασικών εννοιών, είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί η διάκριση ανάμεσα στη Διαπολιτισμική Αγωγή και τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Η πρώτη σχετίζεται με τη διαχείριση της εθνοτικής, θρησκευτικής και γλωσσικής ποικιλομορφίας, ενώ η δεύτερη, στο ελληνικό πλαίσιο, χρησιμοποιείται με διττή σημασία: τόσο ως εκπαιδευτική πρακτική, όσο και ως επιστημονικός κλάδος, δηλαδή η Διαπολιτισμική Παιδαγωγική (Γκότοβος 2002: 1-2, Νικολάου 2011: 190-193).

Τα τελευταία χρόνια, υπό την επίδραση της «Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Παιδιού», παρατηρείται μια διεθνής προσπάθεια εφαρμογής πολιτικών ένταξης στο εκπαιδευτικό σύστημα, με σκοπό την εξασφάλιση ισότιμης συμμετοχής όλων των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Παρά τα θετικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση, εξακολουθούν να υφίστανται σημαντικές ελλείψεις σε επίπεδο εφαρμογής και υποστήριξης. Η έννοια της συμπερίληψης (inclusion) αρχικά αναπτύχθηκε στο πεδίο της Ειδικής Αγωγής και, στη συνέχεια, διευρύνθηκε προς τη Γενική Εκπαίδευση. Στην ελληνική βιβλιογραφία δεν υπάρχει απόλυτη ομοφωνία ως προς την ορολογία, καθώς απαντώνται όροι όπως «συνεκπαίδευση», «ένταξη» και «συμπεριληπτική εκπαίδευση». Εντούτοις, η τελευταία φαίνεται να είναι η πιο κατάλληλη, καθώς, σύμφωνα με σχετικές μελέτες, ενσωματώνει κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις, συμπεριλαμβάνοντας τη διαπολιτισμική διάσταση στην εκπαιδευτική πράξη (Παναγιώτου 2020: 14, Σούλης 2008: 46-47).

Στο πλαίσιο της προσπάθειας για μια συνεκπαιδευτική προσέγγιση και τη διαμόρφωση ενός σχολείου για όλους, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην εκπαιδευτική ένταξη των μαθητών Ρομά. Το πρώτο σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση έγινε με την

Υπουργική Απόφαση Φ.4/155/Γ1/1257 της 11ης Σεπτεμβρίου 1996, με την οποία καθιερώθηκε η «κάρτα φοίτησης» για τους μαθητές Ρομά. Η συγκεκριμένη κάρτα επέτρεπε στους μαθητές τη συνέχιση της σχολικής τους φοίτησης, ακόμη και σε περιπτώσεις μετακίνησης από έναν νομό σε άλλον, εξασφαλίζοντας έτσι μια μορφή εκπαιδευτικής συνέχειας.

Το επόμενο βήμα σημειώθηκε τον Νοέμβριο του 2013, με την έκδοση Υπουργικής Εγκυκλίου που καθόριζε τις αρμοδιότητες τόσο των στελεχών εκπαίδευσης όσο και των εκπαιδευτικών σε σχέση με την εγγραφή και φοίτηση των μαθητών Ρομά. Ειδικότερα, σύμφωνα με την εγκύκλιο, όλες οι Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης όφειλαν να εντοπίσουν τους μαθητές Ρομά στην περιοχή ευθύνης τους και να διευκολύνουν την εγγραφή τους στο σχολείο. Παράλληλα, οι διευθυντές των σχολικών μονάδων όφειλαν να αποδέχονται εγγραφές μαθητών Ρομά ακόμη και στην περίπτωση που δεν ήταν εγγεγραμμένοι στα δημοτολόγια της περιοχής ή δεν διέθεταν πιστοποιητικό μόνιμης κατοικίας κατά την εγγραφή. Στο πλαίσιο της διδασκαλίας, οι μαθητές Ρομά παρακολουθούν το σύνολο των μαθημάτων που προβλέπει το Αναλυτικό Πρόγραμμα, με την προσθήκη του μαθήματος της Ευέλικτης Ζώνης, το οποίο προσφέρεται από όλες τις ειδικότητες εκπαιδευτικών και αποσκοπεί στην ενίσχυση της κοινωνικής ένταξης και της διαπολιτισμικής επικοινωνίας (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, 2016, Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά, χωρίς έτος).

Κατά την περίοδο 2016–2018, υλοποιήθηκε το συγχρηματοδοτούμενο ερευνητικό πρόγραμμα «Ένταξη και Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά 2016–2018», με τη συμμετοχή τριών πανεπιστημίων: του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Το πρόγραμμα στόχευε στην ενίσχυση της συμμετοχής των μαθητών Ρομά στην προσχολική εκπαίδευση, στην υποστήριξη της συνεχούς φοίτησης και ακαδημαϊκής τους προόδου, καθώς και στην ενίσχυση της ένταξης τόσο ανήλικων όσο και ενήλικων μαθητών που δεν είχαν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Παράλληλα, το πρόγραμμα περιλάμβανε παρεμβατικές δράσεις σχολικής ψυχολογίας και την ανάπτυξη επιμορφωτικών προγραμμάτων για την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών και των διοικητικών στελεχών της εκπαίδευσης, σε συνεργασία με διαμεσολαβητές, οι οποίοι λειτουργούσαν ως κρίκοι σύνδεσης μεταξύ σχολείου και κοινότητας (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων 2016).

Σύμφωνα με την έρευνα των Zachos και Panagiotidou (2019), με τίτλο *Roma Parents' Perceptions on Education*, οι γονείς των μαθητών Ρομά εκφράζουν έντονες ανησυχίες σχετικά με τη φοίτηση των παιδιών τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Πολλοί από αυτούς δηλώνουν τον φόβο ότι η συμμετοχή των παιδιών τους στο σχολείο ενδέχεται να τα απομακρύνει από τον δικό τους πολιτισμό, τα ήθη και τα έθιμα της κοινότητάς τους. Άλλοι γονείς, επικαλούμενοι τις δικές τους αρνητικές εμπειρίες με την εκπαίδευση ή την αδυναμία ολοκλήρωσης της σχολικής φοίτησης, διατηρούν έναν σκεπτικισμό απέναντι στον θεσμό του σχολείου. Επιπλέον, ένα σημαντικό ποσοστό γονέων δηλώνει ότι, λόγω του χαμηλού τους μορφωτικού επιπέδου, δεν είναι σε θέση να υποστηρίξουν επαρκώς τα παιδιά τους στη μαθησιακή διαδικασία.

Μια δεύτερη έρευνα, των Tourtouras, Korre και Kyridis (2016), με τίτλο *The School Career and the Educational Exclusion of the Roma Children in Greece*, πραγματοποιήθηκε στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και εστίασε σε 117 μαθητές Ρομά που φοιτούσαν στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η μελέτη αυτή ανέδειξε ότι η σχολική διαδρομή των παιδιών Ρομά είναι στενά συνδεδεμένη με τον κοινωνικό και εκπαιδευτικό αποκλεισμό. Συγκεκριμένα, καταγράφηκαν υψηλά ποσοστά απουσιών, χαμηλή συστηματική φοίτηση, αλλά και φαινόμενα πλήρους εγκατάλειψης του σχολείου.

Αντίστοιχα ευρήματα παρουσιάζονται και στην έρευνα της Σκούρτου (2015), με τίτλο *Οι μαθητές Ρομά στο σχολείο και το σχολείο στους μαθητές Ρομά*, όπου επιβεβαιώνονται τρεις βασικές διαστάσεις του προβλήματος: (α) σημαντικός αριθμός παιδιών Ρομά σχολικής ηλικίας παραμένει εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος, (β) πολλά από τα παιδιά που εγγράφονται στο σχολείο παρουσιάζουν διακοπτόμενη φοίτηση ή εγκαταλείπουν εντελώς το σχολείο, και (γ) οι μαθητές Ρομά που παραμένουν στο σχολείο εμφανίζουν χαμηλές μαθησιακές επιδόσεις.

Με βάση τα παραπάνω, παρατηρείται ότι το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της εκπαιδευτικής ένταξης —η εγγραφή των μαθητών Ρομά στα σχολεία— έχει επιτευχθεί σε έναν βαθμό. Ωστόσο, το δεύτερο και πιο κρίσιμο στάδιο, δηλαδή η διασφάλιση της συνεχούς και απρόσκοπτης φοίτησης, εξακολουθεί να παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις, τόσο σε επίπεδο εφαρμογής όσο και σε επίπεδο πολιτικής πρόβλεψης. Το τρίτο και, ίσως, πιο δύσκολα διαχειρίσιμο επίπεδο αφορά τη συνεργασία μεταξύ της οικογένειας και των εκπαιδευτικών φορέων, η οποία είναι απαραίτητη για την ουσιαστική κοινωνικοποίηση, υποστήριξη και εκπαιδευτική πρόοδο των μαθητών Ρομά.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Οι ερευνητικές υποθέσεις είναι :

1) Να αναδειχθούν οι λειτουργίες ένταξης παιδιών Ρομά στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.
2) Να διευρυνθεί αν υπάρχει κοινωνική συνοχή μεταξύ μαθητών Ρομά και των υπόλοιπων μαθητών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα
3) Να διευρυνθούν οι προσωπικές απόψεις και ερμηνείες των Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για την εκπαίδευση των παιδιών Ρομά στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα

Μεθοδολογία

Η παρούσα έρευνα εντάσσεται στο πλαίσιο της ποιοτικής μεθοδολογίας, αρχικά ξεκινώντας με την βιβλιογραφική ανασκόπηση και ύστερα με βασικό εργαλείο συλλογής δεδομένων τις ημιδομημένες συνεντεύξεις. Σκοπός της μελέτης είναι η διερεύνηση των ανισοτήτων που αφορούν στην εκπαίδευση των παιδιών Ρομά κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19, καθώς και η αποτύπωση των προσωπικών απόψεων δύο αναπληρωτών εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, που υπηρετούν εντός της αστικής περιοχής του Νομού Ξάνθης. Ακόμη, τηρήθηκαν όλα τα προβλεπόμενα για την πλήρη ανωνυμία των συμμετεχόντων/χουσών.

Η συνέντευξη αποτελεί μία από τις πιο διαδεδομένες μεθόδους συλλογής ποιοτικών δεδομένων, τόσο στην κοινωνική έρευνα όσο και σε ευρύτερους επιστημονικούς κλάδους. Ως μέσο ερμηνευτικής διερεύνησης, η συνέντευξη εμφανίζεται σε ποικίλες μορφές, ανάλογα με το επίπεδο δόμησης και τη φύση της επικοινωνίας. Οι βασικές κατηγορίες περιλαμβάνουν:

(α) τη δομημένη συνέντευξη (*structured interview*), η οποία βασίζεται σε αυστηρά καθορισμένο πλάνο με ερωτήσεις κλειστού τύπου και προκαθορισμένη σειρά, (β) την ημιδομημένη συνέντευξη (*semi-structured interview*), στην οποία αν και υφίσταται ένας βασικός κορμός ερωτήσεων, δίνεται η δυνατότητα στον/στην ερευνητή/τρια να προσαρμόζει τόσο τη σειρά όσο και το περιεχόμενο των ερωτήσεων, ανάλογα με τη ροή της συζήτησης και τις απαντήσεις του/της συμμετέχοντος/ουσας, και (γ) τη μη δομημένη συνέντευξη (*unstructured interview*), η οποία δεν στηρίζεται σε προκαθορισμένες ερωτήσεις, αλλά περιστρέφεται γύρω από ευρύτερες θεματικές περιοχές, δίνοντας έμφαση στη φυσική ροή της συζήτησης και στην αλληλεπίδραση μεταξύ ερευνητή/τριας και ερωτώμενου/ης.

Ιδιαίτερα στην ποιοτική έρευνα, προτιμώνται οι ημιδομημένες και οι μη δομημένες συνεντεύξεις, καθώς προσφέρουν μεγαλύτερη ευελιξία και ελευθερία στον διάλογο, επιτρέποντας την εις βάθος διερεύνηση των υποκειμενικών νοημάτων και την ανάδειξη ζητημάτων που ενδεχομένως δεν είχαν προβλεφθεί κατά τον αρχικό σχεδιασμό της έρευνας (Ιωσηφίδης 2017: 73-76, Mason 2011: 76-78).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Οι δύο συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί, μέσα από τις εις βάθος ημιδομημένες συνεντεύξεις, προσέφεραν ουσιαστικές απαντήσεις στα τρία ερευνητικά ερωτήματα και στους αντίστοιχους στόχους της παρούσας έρευνας. Οι απόψεις τους εμπλουτίζουν τη συζήτηση αναφορικά με την εκπαιδευτική εμπειρία των μαθητών Ρομά κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19, στο πλαίσιο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και ειδικότερα εντός της αστικής περιοχής του Νομού Ξάνθης.

Αναφορικά με τον πρώτο ερευνητικό στόχο, που εξετάζει την επίδραση της κοινωνικής τάξης στην εκπαιδευτική ένταξη των παιδιών Ρομά, ο πρώτος εκπαιδευτικός τονίζει τη σημασία των κοινωνικοοικονομικών παραμέτρων, καθώς η οικονομική δυσχέρεια λειτουργεί ανασταλτικά στην καθημερινή σχολική ζωή. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι πολλοί γονείς Ρομά αδυνατούν να εξασφαλίσουν στα παιδιά τους βασικά αγαθά, όπως ρουχισμό, παπούτσια, σχολικά είδη και τροφή, γεγονός που καλούνται συχνά να καλύψουν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί. Από την άλλη πλευρά, ο δεύτερος εκπαιδευτικός, αν και αναγνωρίζει τη φτώχεια ως σημαντικό παράγοντα, εστιάζει περισσότερο στις εγγενείς αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο –όπως επισημαίνει– προσφέρει μια ψευδαίσθηση ισότητας, ενώ στην πραγματικότητα δεν εξασφαλίζει ίσες ευκαιρίες. Επιπλέον, τονίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης εκπαιδευτικών με ρομική καταγωγή που θα μπορούν να επικοινωνούν με τους μαθητές τόσο στη μητρική τους γλώσσα όσο και στα ελληνικά, δημιουργώντας ένα ασφαλές και φιλόξενο περιβάλλον μάθησης.

Όσον αφορά τον δεύτερο ερευνητικό στόχο, που διερευνά την ύπαρξη κοινωνικής συνοχής και αλληλεπίδρασης μεταξύ των μαθητών Ρομά και των υπόλοιπων μαθητών, οι δύο συμμετέχοντες συμφωνούν στην απουσία ουσιαστικής κοινωνικής ένταξης. Η όποια αλληλεπίδραση παρατηρείται περιορίζεται σε εξωδιδακτικές δραστηριότητες και εκτός σχολικής τάξης, ενώ η στάση των γονέων των μη Ρομά μαθητών συχνά λειτουργεί αποτρεπτικά. Σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς, κατά την πανδημία, η επικοινωνία και οι σχέσεις μεταξύ των μαθητών διακόπηκαν πλήρως, μηδενίζοντας την πρόοδο που είχε επιτευχθεί το προηγούμενο διάστημα.

Τέλος, σχετικά με τον τρίτο ερευνητικό στόχο, που αφορά το εάν οι μαθητές Ρομά παρουσιάζουν εσωτερικά κίνητρα και προσωπική θέληση για μάθηση, και οι δύο εκπαιδευτικοί καταθέτουν θετικές παρατηρήσεις. Τονίζουν τη σημαντική προσπάθεια που καταβάλλουν οι μαθητές κατά την παρακολούθηση των μαθημάτων, παρά τις αντίξοες συνθήκες. Ωστόσο, αναφέρουν πως η έλλειψη βασικών μέσων, όπως υπολογιστές, πρόσβαση στο διαδίκτυο ή κατάλληλος χώρος μελέτης στο σπίτι, ειδικά κατά τη διάρκεια της τηλεκπαίδευσης, οδήγησε πολλούς μαθητές στην εγκατάλειψη του σχολείου. Ο δεύτερος εκπαιδευτικός παρατηρεί πως αρκετοί μαθητές δεν επέστρεψαν ποτέ στο σχολείο μετά την πανδημία, ενδεχομένως επηρεασμένοι από τα αρνητικά στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που υπάρχουν τόσο από την πλευρά των εκπαιδευτικών όσο και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Παρ' όλα αυτά, αναφέρει πως οι μαθητές Ρομά δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μαθησιακή διαδικασία, ιδίως όταν οι εκπαιδευτικοί δείχνουν αφοσίωση και υποστήριξη. Μάλιστα, επισημαίνει ότι αρκετοί από τους μαθητές διακρίνονται για τις ικανότητές τους στα Μαθηματικά.

Συμπέρασμα

Η παρούσα έρευνα ανέδειξε σημαντικά ζητήματα και προκλήσεις που εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν την εκπαιδευτική πραγματικότητα των ανήλικων μαθητών Ρομά, ιδιαίτερα στην περίοδο της πανδημίας Covid-19. Από την ανάλυση των δεδομένων προκύπτει ότι, παρά τις όποιες προσπάθειες ένταξης, εξακολουθούν να υπάρχουν σοβαρές ελλείψεις σε επίπεδο εκπαιδευτικών πολιτικών και πρακτικών, οι οποίες θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ουσιαστικά τη σχολική φοίτηση και πρόοδο των μαθητών Ρομά. Ένα από τα βασικά συμπεράσματα είναι η ανάγκη για ενίσχυση της πολιτισμικής κατανόησης και αποδοχής μέσω πρακτικών όπως η συνδιδασκαλία από εκπαιδευτικούς που να γνωρίζουν τόσο την ελληνική όσο και τη μητρική γλώσσα των μαθητών Ρομά. Όπως επισημάνθηκε από τους συμμετέχοντες εκπαιδευτικούς, η δημιουργία ενός ασφαλούς και υποστηρικτικού μαθησιακού περιβάλλοντος μπορεί να λειτουργήσει θετικά όχι μόνο για τα ίδια τα παιδιά αλλά και για την ενδυνάμωση της σχέσης σχολείου–οικογένειας, μια σχέση που, σύμφωνα με τα ευρήματα, παραμένει αποδυναμωμένη και δύσκολα προσβάσιμη. Επιπλέον, διαπιστώνεται η επιτακτική ανάγκη για συνεχή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σε θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, καθώς και σε ζητήματα που αφορούν ειδικά την εκπαιδευτική προσέγγιση των Ρομά μαθητών. Η ευαισθητοποίηση και επαγγελματική ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στην αλλαγή στάσεων και στη βελτίωση της σχολικής εμπειρίας για τους μαθητές αυτούς. Τέλος, είναι σαφές ότι απαιτείται μια συνολική επαναξιολόγηση

της εκπαιδευτικής πολιτικής σε σχέση με τον μαθητικό πληθυσμό Ρομά. Η διασφάλιση της ισότιμης πρόσβασης στην εκπαίδευση, η ενίσχυση της αλληλεπίδρασης και της κοινωνικής συνοχής, καθώς και η καλλιέργεια εμπιστοσύνης ανάμεσα στο σχολείο και την κοινότητα των Ρομά αποτελούν κρίσιμα βήματα προς τη διαμόρφωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος που να ανταποκρίνεται στις αρχές της ισότητας, της ένταξης και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλεξίου, Θ. (2009), *Κοινωνικές Τάξεις, Κοινωνικές ανισότητες και συνθήκες ζωής*. Παπαζήσης.

Γκότοβος, Α. Ε. (2002), *Εκπαίδευση και ετερότητα: Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*, Μεταίχμιο.

Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά. (χ.χ.), *Ελληνική νομοθεσία*, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων. https://egroma.gov.gr/ellhnikh-nomothesia/

Ιωσηφίδης, Θ. (2017), *Ποιοτικές Μέθοδοι, Έρευνας και επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, Τζιόλα.

Mason, J. (2011), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (επιστ. επιμ. Ν. Κυριαζή), Πεδίο.

Νικολάου, Γ. (2011), *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο Δημοτικό Σχολείο*, Πεδίο.

Παναγιώτου, Ν. (2020), *Συμπεριληπτική Εκπαίδευση: Ένα εγχειρίδιο συνοπτικής παρουσίασης του όρου*.

Σκούρτου, Ε. (2015), Οι μαθητές Ρομά στο σχολείο και το σχολείο στους μαθητές Ρομά. *Education Sciences*, Τευχ. 2015, No 4, σσ. 182-205. https://ejournals.lib.uoc.gr/edusci/article/view/1660

Σούλης, Σ.-Γ. (2008), *Ένα σχολείο για Όλους: από την έρευνα στην πράξη, παιδαγωγική της ένταξης* (Τόμος Β'), Gutenberg.

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (2016, Ιούνιος 7), *Ενέργειες προγραμματισμού του εκπαιδευτικού έργου σε Δημοτικά και Νηπιαγωγεία*. https://www.minedu.gov.gr/aei-9/nomothesia-aei/1183-grafeio-typou/news/21351-07-06-16-energeies-programmatismoy-tou-ekpaideftikoy-ergou-se-dimotika-kai-nipiagogeia?utm_source=chatgpt.com

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (2016, Οκτώβριος 11), *Πρόγραμμα για την ένταξη και εκπαίδευση των παιδιών Ρομά*. https://www.minedu.gov.gr/aei-9/nomothesia-aei/1183-grafeio-typou/news/24365-11-10-16-programma-gia-tin-entaksi-kai-ekpaidefsi-ton-paidion-roma?utm_source=chatgpt.com

Gewirtz, S. και Cribb, A. (2010), *Κατανοώντας την εκπαίδευση: Μια Κοινωνιολογική θεώρηση*, Μεταίχμιο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Tourtouras, C., Korre, M.-P. and Kyridis, A. (2016), The school career and the educational exclusion of the Roma children in Greece, *Journal of Sociological Research*, Vol. 7, No 1. https://www.macrothink.org/journal/index.php/jsr/article/view/8964

Zachos, T. D. and Panagiotidou, A. (2019), Roma parent's perceptions on education. *Journal of Advances in Education Research*, Vol. 4, No 1. https://dx.doi.org/10.22606/jaer.2019.41002

Ο ΦΟΒΟΣ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Χαράλαμπος Καραγιαννίδης,[α] Βασίλειος Ισμυρλής,[β] Χριστίνα Ζαραφωνίτου (επιστημονική εποπτεία)[γ]

[α] Διδάκτωρ Νομικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διδάσκων Τμήματος Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

[β] Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικής και Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, τ. Διδάσκων Τμήματος Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

[γ] Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας και Διευθύντρια Εργαστηρίου Αστεακής Εγκληματολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται τα κυριότερα πορίσματα και συμπεράσματα του ερευνητικού έργου *«Εμπειρική διερεύνηση του φόβου του εγκλήματος σε φοιτήτριες και φοιτητές του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας»* (2023). Αντικείμενο της έρευνας αποτέλεσαν η ανασφάλεια και ο φόβος του εγκλήματος, η εμπειρία άμεσης θυματοποίησης, οι στάσεις απέναντι στον επίσημο κοινωνικό έλεγχο του εγκλήματος και των διαστάσεων της εγκληματικότητας καθώς και η αξιολόγηση των υπηρεσιών του Πανεπιστημίου από τους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Τμήματος Ψυχολογίας του ΠΔΜ.

Λέξεις Κλειδιά: Έγκλημα, Φόβος του Εγκλήματος, Ανασφάλεια, Φοιτητικός Πληθυσμός, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα

FEAR OF CRIME AMONG THE STUDENT POPULATION OF THE DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY OF THE UNIVERSITY OF WESTERN MACEDONIA

Charalampos Karagiannidis,[α] Vasilios Ismyrlis,[β] Cristina Zarafonitou (scientific supervision)[γ]

[α] PhD Law, Aristotle University of Thessaloniki • Lecturer, Department of Psychology, University of Western Macedonia.

[β] Assistant Professor, Department of Tourism Economics and Management, University of the Aegean • Former Lecturer, Department of Psychology, University of Western Macedonia.

[γ] Professor of Criminology, Department of Sociology, Head of the Laboratory of Urban Criminology, Panteion University of Social and Political Sciences.

Abstract

This study presents the main findings and conclusions of the research project *"Empirical investigation of the fear of crime in students of the Department of Psychology of the University of Western Macedonia"* (2023). The subject of the research was insecurity and fear of crime, the experience of direct victimization, attitudes towards official social control of crime and the

dimensions of crime, as well as the evaluation of the University's services by students of the Department of Psychology of the University of Western Macedonia.

Keywords: Crime, Fear of Crime, Insecurity, Student Population, University of Western Macedonia, Florina

Εισαγωγή

Φορέας υλοποίησης του ερευνητικού έργου με τίτλο *«Εμπειρική διερεύνηση του φόβου του εγκλήματος σε φοιτήτριες και φοιτητές του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας [Φλώρινα]»* υπήρξε το Τμήμα Ψυχολογίας της Σχολής Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας (ΠΔΜ) σε συνεργασία με το Εργαστήριο Αστεακής Εγκληματολογίας του Τομέα Εγκληματολογίας (ΕΑστΕ) της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Παντείου Πανεπιστημίου.

Την επιστημονική εποπτεία του έργου είχε η *Χριστίνα Ζαραφωνίτου*, Καθηγήτρια Εγκληματολογίας και Διευθύντρια του ΕΑστΕ του Παντείου Πανεπιστημίου. Υπεύθυνος του ερευνητικού έργου ήταν ο *Χαράλαμπος Καραγιαννίδης*, Δ.Ν. ΑΠΘ και ακαδημαϊκός υπότροφος του Τμήματος Ψυχολογίας. Υπεύθυνος στατιστικής επεξεργασίας ήταν ο *Βασίλειος Ισμυρλής*, τ. ακαδημαϊκός υπότροφος του Τμήματος Ψυχολογίας και στατιστικολόγος της ΕΛ.ΣΤΑΤ. Υπεύθυνη για την διακίνηση του ερωτηματολογίου και την συλλογή των δεδομένων ήταν η συσταθείσα ομάδα φοιτητών και φοιτητριών του τρίτου έτους σπουδών του Τμήματος Ψυχολογίας.

Η έρευνα *αυτοχρηματοδοτήθηκε* και είναι *η δεύτερη* στην Ελλάδα με αντικείμενο το φόβο του εγκλήματος με αποδέκτη στοχευμένα το φοιτητικό πληθυσμό, μετά την έρευνα της *Χριστίνας Ζαραφωνίτου* με την οποία διερευνήθηκαν οι στάσεις φοιτητών ελληνικών πανεπιστημίων σε σχέση με την τιμωρητικότητα και την ανασφάλεια (Ζαραφωνίτου και Χαλκιά 2018).

Αποτελεί ευχή μας, η έρευνα να αποτελέσει μια ελάχιστη συμβολή στη *βελτίωση της ποιότητας ζωής* του φοιτητικού πληθυσμού της Φλώρινας.

Ο στόχος της έρευνας

Η έρευνα στόχευε στην εμπειρική διερεύνηση του φόβου του εγκλήματος στις φοιτήτριες και φοιτητές που διαμένουν στην πόλη της Φλώρινας και σπουδάζουν στο Τμήμα Ψυχολογίας του ΠΔΜ, με απώτερο στόχο την *βελτίωση της ποιότητας ζωής* τους.

Η εμπειρική διερεύνηση των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα στην περιοχή κατοικίας τους στην Φλώρινα και στο Πανεπιστήμιο όπου σπουδάζουν, η καταγραφή των αναγκών τους με σκοπό τη βελτίωση και ποιοτική αναβάθμιση της καθημερινής διαβίωσής τους στην πόλη και στη Σχολή τους, οι προτάσεις για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου του φόβου του εγκλήματος και η καταγραφή των κατευθύνσεων που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως ενδείκτες ορθολογικής ανθρωποκεντρικής αντεγκληματικής πολιτικής, αποτέλεσαν διακριτούς στόχους της έρευνάς μας.

Η μεθοδολογία της έρευνας

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ήταν ποσοτική έρευνα με τη χρήση δομημένου ερωτηματολογίου. Με την επιστημονική καθοδήγηση της *Χριστίνας Ζαραφωνίτου*, διαμορφώθηκε το ερωτηματολόγιο, το οποίο βασίστηκε σε ερωτηματολόγια που είχαν αναπτυχθεί από την Καθηγήτρια στο πλαίσιο προηγούμενων εμπειρικών της ερευνών για το φόβο του εγκλήματος. Αποτελούνταν από συνολικά 28 κλειστές και ανοικτές ερωτήσεις. Για την καλύτερη επεξεργασία τους οι ερωτήσεις χωρίσθηκαν σε πέντε θεματικά μέρη: [i] Δημογραφικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά, [ii] ανασφάλεια και φόβος του εγκλήματος, [iii] εμπειρία άμεσης θυματοποίησης, [iv] στάσεις έναντι του επισήμου κοινωνικού ελέγχου του εγκλήματος και των διαστάσεων της εγκληματικότητας και [v] αξιολόγηση των υπηρεσιών του Πανεπιστημίου. Κατά την διαμόρφωση του ερωτηματολογίου λήφθηκε μέριμνα να μην δημιουργηθούν αμφιβολίες σχετικά με το περιεχόμενο του, λαμβάνοντας υπόψη οδηγίες και κατευθύνσεις από άλλες συναφείς έρευνες (Clemente and Kleiman 1977, Balkin 1979, Hartnagel 1979, Lewis and Maxfield 1980, Janssen et al. 1981, Warr and Stafford 1983, Stafford and Galle 1984, Αλεξιάδης 1991, Bernard 1992, Fattah 1993, Ζαραφωνίτου 1998, Ζαραφωνίτου και ερευνητική ομάδα φοιτητών 2000, Ζαραφωνίτου 2002, Ζαραφωνίτου, Μιμής και Καλαμάρας 2022). Περαιτέρω, λαμβάνοντας υπόψη τους αποδέκτες για την συμπλήρωσή του, χρησιμοποιήθηκε μια όσο το δυνατόν απλή γλώσσα, με αποφυγή εξεζητημένων επιστημονικών (νομικών και εγκληματολογικών) όρων, των οποίων η ερμηνεία ποικίλει ακόμα και στο πλαίσιο της ίδιας της Εγκληματολογίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιτεύχθηκε η κατανόηση των ερωτήσεων και η αποφυγή τυχόν παρερμηνειών από τους συμμετέχοντες φοιτητές και τις φοιτήτριες του Τμήματος Ψυχολογίας.

Στην έρευνα ακολουθήθηκε η μέθοδος της δειγματοληψίας του διαθέσιμου δείγματος. Η ερευνητική ομάδα ανέλαβε τη διακίνηση των ερωτηματολογίων στις αίθουσες του Πανεπιστημίου σε τυχαία επιλεγμένο δείγμα και των τεσσάρων ετών του Τμήματος Ψυχολογίας, το οποίο παρακολουθούσε διαλέξεις. Η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων ήταν προαιρετική και ανώνυμη και στην προμετωπίδα περιλαμβανόταν ενημέρωση περί απορρήτου για την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων. Η συμπλήρωση πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 2023, ενώ η στατιστική επεξεργασία και ανάλυση ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 2023 με τη χρήση του στατιστικού πακέτου IBM SPSS (Ισμυρλής 2024). Περαιτέρω, πραγματοποιήθηκε και ανάλυση μέσων προκειμένου να διαπιστωθεί αν ορισμένες δημογραφικές μεταβλητές (φύλο, έτη διαμονής στην πόλη και μέγεθος οικισμού) επηρεάζουν τις απαντήσεις σε ορισμένες ερωτήσεις/μεταβλητές. Το μέγεθος οικισμού, ειδικότερα, φάνηκε ότι επηρεάζει αρκετές από τις ερωτήσεις, πλην όμως στην ANOVA, οι διαφορές αυτές δεν θεωρήθηκαν στατιστικά σημαντικές. Το ίδιο ισχύει και για τα έτη διαμονής. Το μέγεθος οικισμού του τόπου μόνιμης κατοικίας του δείγματος έχει ως ακολούθως:

Μέγεθος Οικισμού	Αριθμός ατόμων	Ποσοστό %
1-1.999 κάτοικοι	25	12,5
2.000-9.999 κάτοικοι	21	10,5
≥10.000 κάτοικοι	154	77
Σύνολο	**200**	**100**

Πληθυσμός αναφοράς ήταν το σύνολο του φοιτητικού πληθυσμού του Τμήματος Ψυχολογίας, ο οποίος ανερχόταν σε 540 άτομα στα τέσσερα έτη σπουδών. Συνολικά ερευνήθηκαν 200 άτομα, από τα οποία 178 ήταν γυναίκες και 22 άνδρες, δείγμα ικανοποιητικό και αντιπροσωπευτικό, δεδομένου ότι στο σύνολο των εγγεγραμμένων κατά την περίοδο διενέργειας της έρευνας ποσοστό 86% ήταν γυναίκες και 14% άνδρες. Ο μέσος όρος ηλικίας των συμμετεχόντων ήταν τα 19,85 έτη. Η εικόνα του δείγματος ανά έτος φοίτησης έχει ως εξής:

Έτος	Σύνολο	Φοιτούντες
1ο	52	150
2ο	56	150
3ο	54	150
4ο	38	90

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων και συμπεράσματα

Αν θα χρειαζόταν να τεθεί ένας υπότιτλος στην ερευνητική μας εργασία, αυτός θα ήταν δίχως άλλο: *«Φλώρινα – Μια ασφαλής πόλη»*. Τούτο διότι *μόλις ένας περίπου στους δέκα* συμμετέχοντες ανέφερε ότι αισθάνεται *«σχετικά ανασφαλής»* ή *«ανασφαλής»*, όταν κυκλοφορεί κατά τη διάρκεια της νύχτας στην περιοχή της κατοικίας του στη Φλώρινα. Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται οι απαντήσεις στην ερώτηση: *«Πόσο ασφαλής αισθάνεστε όταν κυκλοφορείτε στην περιοχή κατοικίας σας στη Φλώρινα, αφού βραδιάσει;»*.

Χαρακτηρισμός	Άτομα	Ποσοστό %
Πολύ ασφαλής	74	37
Σχετικά ασφαλής	110	55
Σχετικά ανασφαλής	10	5
Πολύ ανασφαλής	6	3

Τα λιγοστά πρόσωπα που ανέφεραν ότι αισθάνονται κάποιου βαθμού ανασφάλεια, ήταν κατά κύριο λόγο *πρόσωπα νέα στην πόλη*, δεδομένου ότι φοιτούσαν στο 1ο έτος. Η κατηγοριοποίηση των ατόμων που δήλωσαν *«ανασφαλή»* ή *«σχετικά ανασφαλή»* ανά έτος φοίτησης έχει ως εξής:

Έτος σπουδών	Άτομα	Ποσοστό %
1°	7	43,75
2°	2	12,5
3°	3	18,75
4°	4	25

Η χαμηλή έκταση της εγκληματικότητας για την πόλη της Φλώρινας αποτυπώνεται και στις αξιολογήσεις του δείγματος: σε ένα συντριπτικό ποσοστό (επτά στους δέκα) το δείγμα αξιολογεί τα επίπεδα εγκληματικότητας στην περιοχή ως *«χαμηλά»* και *μόλις δύο* συμμετέχοντες τα αξιολογούν ως *«πολύ υψηλά»*.

Αξιολόγηση	Άτομα	Ποσοστό %
Πολύ υψηλά	2	1
Μέτρια	39	19,5
Χαμηλά	144	72
Δε γνωρίζω / Δεν απαντώ	15	7,5

Λαμβάνοντας υπόψη το *φύλο του δείγματος* και την υπερεκπροσώπηση των γυναικών, αναδεικνύεται η ανωτέρω εκτίμηση περί ασφάλειας στην πόλη. Όπως είναι γνωστό από συναφείς έρευνες (Goodey 1997, Ζαραφωνίτου 2002), οι γυναίκες, που αναγκάζονται συχνά να περπατούν μόνες τη νύχτα σε έρημους ή/και σκοτεινούς δρόμους μιας πόλης, βιώνουν τον φόβο του εγκλήματος εντονότερα από τους άνδρες. Αυτό όμως το στοιχείο, ότι δηλαδή το *φύλο* συνδέεται άμεσα και αρνητικά με την εκτίμηση περί ασφάλειας της πόλης, *δεν αναδείχθηκε στην έρευνά μας*.

Η ίδια εικόνα όμως *δεν* ισχύει για την περιοχή και τις εγκαταστάσεις του *Πανεπιστημίου*, μεταξύ των οποίων και αυτήν όπου εδρεύει το Τμήμα Ψυχολογίας. Ειδικότερα, από ένα σχετικά μεγάλο ποσοστό του δείγματος, το οποίο *ξεπερνά το 30%*, η περιοχή που περικλείει τις εγκαταστάσεις της Σχολής τους χαρακτηρίσθηκε ως *«σχετικά ανασφαλής»* ή *«πολύ ανασφαλής»*. Οι απαντήσεις αξιολόγησης παρουσιάζουν *ουσιώδη διαφοροποίηση* σε σχέση με τις αντίστοιχες για την πόλη: καταγράφηκαν 62 απαντήσεις με αρνητικό πρόσημο για την περιοχή του Πανεπιστημίου, έναντι μόλις 16 για την περιοχή της πόλης. Δηλαδή περίπου *τρεις στους δέκα* χαρακτηρίζουν την περιοχή που περικλείει τις εγκαταστάσεις του Πανεπιστημίου ως *«σχετικά»* ή *«πολύ ανασφαλή»*.

Χαρακτηρισμός	Άτομα	Ποσοστό %
Πολύ ασφαλή	24	12
Σχετικά ασφαλή	111	55,5
Σχετικά ανασφαλή	53	26,5
Πολύ ανασφαλή	9	4,5
Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ	3	1,5

Ως περιοχές που χαρακτηρίστηκαν λιγότερο ασφαλείς από το δείγμα, αναφέρθηκαν το *Τμήμα Γεωπονίας*, οι *φοιτητικές εστίες*, ο *δρόμος προς το Πανεπιστήμιο* και οι *εγκαταστάσεις* του. Η πρόσληψη ασφάλειας της περιοχής δηλαδή *διαφοροποιείται*

τοπικά στο δίπολο πόλη – πανεπιστήμιο, ερευνητικό εύρημα που θα πρέπει να απασχολήσει τις αρμόδιες αρχές και πρωτίστως το ίδιο το ΠΔΜ.

Γενικότερα, στην πλειονότητά τους τα πορίσματα της έρευνας παρουσιάζουν αντιστοιχίες με αυτά προγενέστερων συναφών ερευνών. Ειδικότερα, παράγοντες για τους οποίους το δείγμα δήλωσε ότι συμβάλλουν στο αίσθημα ανασφάλειας στον τόπο διαμονής τους είναι, κατά κύριο λόγο, η *ύπαρξη ερημικών περιοχών*, η *απουσία επαρκούς φωτισμού*, η *αδιαφορία των περαστικών* και η *χρήση και διακίνηση ναρκωτικών ουσιών*. Οι απαντήσεις του δείγματος συγκλίνουν με τις απαντήσεις αντίστοιχων ερευνών που διερεύνησαν τη σύνδεση αστικών περιοχών όπου κυριαρχούν σημάδια περιβαλλοντικής και κοινωνικής υποβάθμισης ή αταξίας με το φόβο και την ανασφάλεια των κατοίκων (Braungart et al. 1980, Ζαραφωνίτου και συνεργάτες 2016, Ζαραφωνίτου 2023α). Πρόκειται για έρευνες που ανέδειξαν την ισχυρή συσχέτιση μεταξύ αίσθησης ασφάλειας και χαρακτηριστικών στοιχείων υποβάθμισης, όπως είναι η ύπαρξη ερημικών περιοχών, ο μη επαρκής φωτισμός των δημόσιων χώρων και η χρήση και διακίνηση ναρκωτικών, τα οποία αναφέρθηκαν και στην παρούσα έρευνα.

Περαιτέρω, σε σχέση με την άμεση θυματοποίηση του δείγματος κατά το τελευταίο έτος πριν από τη διενέργεια της έρευνας, οι περισσότερες (από τις λιγοστές δηλωθείσες) εμπειρίες του δείγματος αφορούν εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας (μικροκλοπές), αλλά και κατά του προσώπου (σωματικές επιθέσεις).Οι εμπειρίες εντάσσονται στη λεγόμενη *εγκληματικότητα της καθημερινότητας* ή *εγκληματικότητα του δρόμου*. Ειδικότερα στην ερώτηση: *«Έχετε γίνει θύμα ενός ή περισσότερων εγκληματικών πράξεων κατά την διάρκεια του προηγούμενου έτους;»*, συνολικά 18 άτομα απάντησαν θετικά, *όλες γυναίκες*. Περαιτέρω καταγράφηκε και το είδος του εγκλήματος που αντιμετώπισαν οι 18 αυτές *γυναίκες*:

Είδος εγκλήματος	Αριθμός ατόμων	Ποσοστό %
Μικροκλοπή	5	27,79
Σωματική επίθεση	3	16,67
Σεξουαλική παρενόχληση	2	11,1
Παρακολούθηση	3	16,67
Επίθεση αδέσποτων σκυλιών[2]	3	16,67
Απειλητική κίνηση με όχημα	1	5,55
Δεν απαντώ	1	5,55

Η κατηγοριοποίηση των θυμάτων *ανά έτος σπουδών* του και *ανά οικονομική κατάσταση* παρουσιάζεται στους ακόλουθους πίνακες:

Ανά έτος σπουδών

Έτος σπουδών	Άτομα	Ποσοστό %
1ο	2	11,11
2ο	7	38,89
3ο	7	38,89
4ο	2	11,11

Ανά οικονομική κατάσταση

Έτος σπουδών	Άτομα	Ποσοστό %
Πολύ καλή	2	11,11
Καλή	7	38,89
Μέτρια	9	50

Από τις γενόμενες διασταυρώσεις καταγράφηκε το γνωστό και από άλλες έρευνες θυματοποίησης εύρημα της *κρίσης εμπιστοσύνης στο σύστημα ποινικής δικαιοσύνης* και ειδικότερα στην *αποτελεσματικότητα της αστυνομίας* να αντιμετωπίσει το έγκλημα. Ειδικότερα, όσοι/όσες υπήρξαν θύματα υποστήριξαν επιπρόσθετα ότι η αστυνομία *δεν* είναι αποτελεσματική στο προληπτικό και κατασταλτικό της έργο.

Εξετάζοντας τον τόπο της άμεσης εμπειρίας θυματοποίησης, διαπιστώθηκε ότι σε ένα *αρκετά μεγάλο ποσοστό* τα εγκλήματα *δεν διαπράχθηκαν στη Φλώρινα* (είτε γενικά στην πόλη, είτε στο Πανεπιστήμιο), αλλά σε άλλη περιοχή, εντός της ελληνικής επικράτειας. Ειδικότερα, 12 εγκληματικές πράξεις τελέσθηκαν στην Φλώρινα, κατά κύριο λόγο σε *δρόμο της πόλης*, ενώ οι άλλες 6 πραγματώθηκαν *εκτός Φλώρινας*, εντός της ελληνικής επικράτειας.

Τόπος	Άτομα	Ποσοστό%
Μέσα στο σπίτι μου	2	11,11
Σε δρόμο της γειτονιάς μου	3	16,68
Σε δρόμο στην ευρύτερη περιοχή της πόλης	6	33,33
Στο Πανεπιστήμιο	1	5,55
Κάπου αλλού εντός της Ελλάδας	6	33,33

Επιπρόσθετα, καταγράφηκε *υψηλό ποσοστό καταγγελιών* στην αστυνομία. Ειδικότερα, στην πλειονότητά τους τα θύματα ανέφεραν την εγκληματική πράξη *είτε μόνον στην αστυνομία, είτε τόσο στην αστυνομία όσο και στην οικογένειά τους*.

Ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα ευρήματα με την *αξιολόγηση* των *παρεχόμενων υπηρεσιών του Πανεπιστημίου* σε σχέση με τον εν γένει *χειρισμό ζητημάτων της καθημερινότητάς του φοιτητικού πληθυσμού*. Μόλις 4 συμμετέχοντες αξιολόγησαν τις παρεχόμενες υπηρεσίες ως *«πολύ αποτελεσματικές»*, ενώ ως *«λίγο»* ή *«καθόλου αποτελεσματικές»* αξιολογούνται για *περισσότερους από τους μισούς*. Ειδικότερα, η πλειοψηφία αξιολογεί *αρνητικά* τις υπηρεσίες αυτές, υποστηρίζοντας ότι είναι *«λίγο»* ή και *«καθόλου αποτελεσματικές»*.

Αξιολόγηση υπηρεσιών	Άτομα	Ποσοστό %
Πολύ αποτελεσματικές	4	2
Αρκετά αποτελεσματικές	55	27,5
Λίγο αποτελεσματικές	95	47,5
Καθόλου αποτελεσματικές	17	8,5
Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ	29	14,5

Από τις γενόμενες διασταυρώσεις αναδείχθηκε ότι αυτοί που νιώθουν πιο *ασφαλείς κοντά στις εγκαταστάσεις του Πανεπιστημίου*, έχουν *καλή γνώμη και για τις υπηρεσίες του Πανεπιστημίου*, και ότι αυτοί που νιώθουν *πιο ασφαλείς κοντά στην κατοικία τους*, έχουν *καλή γνώμη και για τις υπηρεσίες του Πανεπιστημίου*.

Επιπρόσθετα, οι συμμετέχοντες θεωρούν χρήσιμη τη *δημιουργία μιας πανεπιστημιακής υπηρεσίας παροχής βοήθειας και υποστήριξης προς τα θύματα εγκληματικών πράξεων*. Θεωρούν ότι μια τέτοια υπηρεσία θα είναι σημαντική για την αναφορά και καταγγελία εγκλημάτων, για την μείωση του αισθήματος ανασφάλειας του θύματος, την ενημέρωση για τα δικαιώματά του και την προστασία του από περαιτέρω θυματοποίηση.

Η προτίμηση του δείγματος σε μορφές πρόληψης του εγκλήματος που εντάσσονται στη λεγόμενη *περιστασιακή πρόληψη του εγκλήματος* (Jeffery 1971, Newman 1972, Crowe 1991) αναδεικνύεται μέσα από την θετική αξιολόγηση συγκεκριμένων παραγόντων, που ενισχύουν το αίσθημα ασφάλειάς τους στην *πόλη*. Ειδικότερα, ως τέτοιος παράγοντας αναφέρεται σε μεγαλύτερο ποσοστό ο *επαρκής φωτισμός των δημόσιων χώρων*. Στο ίδιο πλαίσιο, και για την περίπτωση της περιοχής της *Σχολής*, ο *καλύτερος φωτισμός* είναι ο παράγοντας που θεωρείται ότι ενισχύει περισσότερο το αίσθημα ασφάλειάς τους. Πέραν του επαρκούς φωτισμού, υψηλά ποσοστά καταγράφηκαν για την εποχούμενη αστυνομική περιπολία, την ίδρυση και λειτουργία υπηρεσίας για παροχή υποστήριξης θυμάτων και η ενημέρωση του φοιτητικού πληθυσμού για τη λήψη μέτρων πρόληψης του εγκλήματος.

Περαιτέρω, οι προτάσεις του δείγματος για τη *βελτίωση της ποιότητας ζωής τους στην πόλη* περιλαμβάνουν πρωτίστως τον επαρκή φωτισμό των δρόμων, την στοχευμένη αστυνόμευση με περιπολίες για την αντιμετώπιση της διακίνησης ναρκωτικών καθώς και προσώπων που βρίσκονται υπό την επήρεια αλκοόλ, την ενημέρωση των πολιτών για θέματα ασφάλειας καθώς και την παροχή βοήθειας και υποστήριξης σε θύματα εγκλημάτων.

Ως προς την *πληροφόρηση* του δείγματος για το εγκληματικό φαινόμενο, ως κυριότερες πηγές αναφέρθηκαν πρωτίστως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αλλά και ο online τύπος, το κοινωνικό περιβάλλον και η τηλεόραση. Το δείγμα μπορούσε να επιλέξει όσες πηγές πληροφόρησης ίσχυαν στην περίπτωση τους:

Πηγή πληροφόρησης	Άτομα
Κοινωνικό περιβάλλον	156
On line τύπος	160
Ραδιόφωνο	15
Μέσα κοινωνικής δικτύωσης	170
Τηλεόραση	111
Τύπος	21
Καμιά πηγή πληροφόρησης	1
Ντόπιοι κάτοικοι	1

Σύμφωνα όμως με τους συμμετέχοντες ο τρόπος παρουσίασης της εγκληματικότητας από τα Μ.Μ.Ε. σε μεγάλο βαθμό *στερείται αξιοπιστίας και αντικειμενικότητας*: για τους περισσότερους η εγκληματικότητα παρουσιάζεται *είτε πιο σοβαρή* από ό,τι είναι, είτε *λιγότερο σοβαρή* από ότι είναι στην πραγματικότητα.

Τρόπος παρουσίασης της εγκληματικότητας από τα ΜΜΕ	Άτομα	Ποσοστό%
Πιο σοβαρή από ότι είναι	88	44
Όπως ακριβώς είναι	18	9
Λιγότερο σοβαρή από ότι είναι	61	30,5
Δε γνωρίζω / Δεν απαντώ	33	16,5

Η εξέταση του οικογενειακού εισοδήματος του δείγματος σε σχέση με την εκφραζόμενη ασφάλειά τους και την εκτίμησή τους για την αποτελεσματικότητα της αστυνομίας ανέδειξε το ότι οι συμμετέχοντες που βρίσκονται σε *καλύτερη οικονομική κατάσταση*, νιώθουν αφενός *πιο ασφαλείς* κοντά στην κατοικία τους, αφετέρου έχουν την άποψη ότι *η Αστυνομία είναι πιο αποτελεσματική*. Σημειώνεται ότι το δείγμα αυτοαξιολόγησε την οικονομική του κατάσταση κατά κύριο λόγο ως *«καλή»* (ποσοστό 57%) και *«μέτρια»* (ποσοστό 36%). Σε πολύ μικρότερο ποσοστό αξιολόγησε την οικονομική του κατάσταση ως *«πολύ καλή»* (10 άτομα) και *«κακή»* (μόλις 2 άτομα).

Αξιολόγηση οικονομικής κατάστασης	Άτομα	Ποσοστό %
Πολύ καλή	10	5,00
Καλή	110	55,00
Μέτρια	70	35,00
Κακή	2	1,00
Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ	8	4,00

Τέλος, πραγματοποιήθηκαν διασταυρώσεις και με τις υπόλοιπες δημογραφικές μεταβλητές: το *φύλο*, τα *έτη διαμονής* και την *ηλικία*. Από τις διασταυρώσεις προέκυψαν τα ακόλουθα συμπεράσματα: [i] Αυτοί που βρίσκονται σε *καλύτερη οικονομική κατάσταση*, νιώθουν και *πιο ασφαλείς* κοντά στην κατοικία τους, [ii] αυτοί που νιώθουν πιο ασφαλείς *κοντά στην κατοικία τους*, νιώθουν και πιο ασφαλείς *κοντά στις εγκαταστάσεις του Πανεπιστημίου*, [iii] αυτοί που νιώθουν πιο *ασφαλείς κοντά στις εγκαταστάσεις του Πανεπιστημίου*, έχουν την άποψη ότι η *Αστυνομία είναι πιο αποτελεσματική*, [iv] αυτοί που βρίσκονται σε *καλύτερη οικονομική κατάσταση*, έχουν

την άποψη ότι *η Αστυνομία είναι πιο αποτελεσματική*, [v] αυτοί που υπήρξαν *θύματα εγκληματικής πράξης*, έχουν την άποψη ότι *η Αστυνομία δεν είναι αποτελεσματική*, [vi] αυτοί που νιώθουν πιο *ασφαλείς κοντά στις εγκαταστάσεις του Πανεπιστημίου*, έχουν *καλή γνώμη και για τις υπηρεσίες του Πανεπιστημίου* και [v] αυτοί που νιώθουν *πιο ασφαλείς κοντά στην κατοικία τους*, έχουν *καλή γνώμη και για τις υπηρεσίες του Πανεπιστημίου*.

Επίλογος

Ο φόβος του εγκλήματος (συνεχίζει να) κατέχει σημαντική θέση στην διαχείριση του αστικού περιβάλλοντος και των προβλημάτων που αναφύονται σε αυτό. Ως ένα σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα με άμεσες συνέπειες σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, κατέχει κεντρική θέση στο θέμα της πρόληψης του εγκλήματος σε αστικό περιβάλλον και αποτελεί ζήτημα προς επίλυση, όσο και το ίδιο το έγκλημα (Henig and Maxfield 1978, Garofalo 1981, Ito 1995, Ζαραφωνίτου 1996, Lee 2004, Ζαραφωνίτου 2006). Η πολιτική της ποιότητας ζωής, που ακολουθείται ήδη από τη δεκαετία του 1990 στον ευρωπαϊκό χώρο, με μέτρα που εστιάζουν στο άμεσο τοπικό περιβάλλον και την τοπική κοινωνία, αποκτά ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα στον τομέα της αντεγκληματικής πολιτικής και στο πλαίσιο της αντιμετώπισης του φόβου του εγκλήματος (Ζαραφωνίτου 2013, Ζαραφωνίτου 2022, Ζαραφωνίτου, Καραγιαννίδης και Κοντοπούλου 2022).

Σε σχέση με την παρούσα έρευνα, όπως διαπιστώθηκε, η δημοτική αρχή της Φλώρινας δεν έχει συστήσει Τοπικό Συμβούλιο Πρόληψης της Παραβατικότητας (ΤοΣΠΠα), ενώ ο θεσμός του Αστυνομικού του Γειτονιάς (ΑτΓ), όπως συμβαίνει άλλωστε σε όλην την επικράτεια, έχει ατονήσει και δεν υλοποιείται. Όπως όμως έχει αναδειχθεί στην εγκληματολογική βιβλιογραφία, την εμπειρική έρευνα και τη διεθνή εμπειρία, ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης διαδραματίζει σημαντικό ρόλο τόσο στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των πολιτών όσο και στο ζήτημα της πρόληψης της μικρομεσαίας εγκληματικότητας και της αντιμετώπισης του φόβου του εγκλήματος. Οι κοινοτικές μορφές πρόληψης του εγκλήματος και του φόβου του εγκλήματος, όπως αυτές υλοποιούνται με την μορφή του θεσμού των ΤοΣΠΠα και του ΑτΓ στο πλαίσιο μιας συμμετοχικής αντεγκληματικής πολιτικής με μέτρα κοινωνικής πρόληψης και κοινωνικής αλληλεγγύης (Ζαραφωνίτου 2003, Κουράκης 2007, Καραγιαννίδης 2011, Ζαραφωνίτου 2019, Καραγιαννίδης 2022, Κουράκης 2023), προσφέρουν ευοίωνες προοπτικές για την αντιμετώπιση της μικρομεσαίας εγκληματικότητας και του φόβου θυματοποίησης (Ζαραφωνίτου 2023α).

Προς αυτήν την κατεύθυνση, η χάραξη και υλοποίηση μιας ορθολογικής και αποτελεσματικής αντεγκληματικής πολιτικής οφείλει να αντιμάχεται την εκμετάλλευση του φόβου του εγκλήματος και τις ανέξοδες και εν τέλει αναποτελεσματικές τιμωρητικές πρακτικές αντιμετώπισης της εγκληματικότητας (Ζαραφωνίτου και Κουράκης 2023).Οι δράσεις για την πρόληψη του εγκλήματος και του σύνθετου φαινομένου του φόβου του εγκλήματος δεν αποτελούν αποκλειστικότητα της αστυνομίας και γενικότερα του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης: κρίσιμη είναι η συμβολή της τοπικής κοινωνίας (Σπινέλλη 1982, Αλεξιάδης 2004). Στο πλαίσιο αυτό, ως προϋπόθεση για την αποτελεσματική αντεγκληματική πολιτική αναγνωρίζεται πλέον η τόνωση της εμπιστοσύνης των πολιτών στο σύστημα ποινικής δικαιοσύνης και η ενεργός συμμετοχή

τους, με συγκεκριμένους όρους και προϋποθέσεις, στην χάραξη και υλοποίηση του αντεγκληματικού σχεδιασμού (Ζαραφωνίτου 2019).

Η κοινοτική αστυνόμευση κατέχει δικαίως κεντρική θέση στο ζήτημα της πρόληψης του εγκλήματος και της αντιμετώπισης του φόβου του εγκλήματος. Ως μορφή αστυνόμευσης βασίζεται στην ιδέα της συνεργασίας της τοπικής κοινωνίας και αποβλέπει *όχι* μόνον στην στατιστική μείωση των δεικτών της εγκληματικότητας αλλά και στην καλυτέρευση της ποιότητας ζωής των πολιτών. Η τόνωση των κοινωνικών σχέσεων των μελών μιας τοπικής κοινωνίας μπορεί να οδηγήσει στη βελτίωση τόσο της συνεργασίας της με την αστυνομία, όσο και του άτυπου κοινωνικού ελέγχου με ουσιώδη εγκληματοπροληπτικά αποτελέσματα και τόνωση του αισθήματος ασφάλειας των πολιτών (Vander Vijver 2004, Ζαραφωνίτου 2019). Προς την ίδια κατεύθυνση, η δημιουργία και λειτουργία επαρκών μηχανισμών στήριξης και παροχής βοήθειας στα θύματα, συμβάλλει στην αποτελεσματική αντιμετώπιση της ευαλωτότητάς τους, την τόνωση της εμπιστοσύνης τους στο σύστημα ποινικής δικαιοσύνης και, εν τέλει, στον μετριασμό της εκδηλούμενης ανασφάλειας (Zarafonitou 2014).

Στόχος μιας ορθολογικής, μακροπρόθεσμης και αποτελεσματικής αντεγκληματικής πολιτικής δεν είναι απλά η διαχείριση του προβλήματος του εγκλήματος, η διαχείριση των κινδύνων και η εμπέδωση του αισθήματος ασφάλειας των πολιτών: η αντεγκληματική πολιτική δεν (μπορεί να) αποτελεί απλώς μια πολιτική ασφάλειας (Zarafonitou 2003). Η πολιτική κατά του εγκλήματος οφείλει να μελετά τα αποτελέσματα της εγκληματικότητας (θυματοποίηση, φόβος του εγκλήματος, κόστος αντιμετώπισης του εγκληματικού φαινομένου), προέχει όμως η αναζήτηση, ο εντοπισμός και η επίλυση των προβλημάτων που δρουν εγκληματογόνα (Ζαραφωνίτου 2018, Καραγιαννίδης 2021, Ζαραφωνίτου 2023β). Συνεπώς, οι στρατηγικές για τη μείωση του φόβου του εγκλήματος πρέπει να επικεντρώνονται στην αντιμετώπιση τόσο του εγκλήματος, όσο και των προβλημάτων που σχετίζονται με την κοινωνική οργάνωση και την σταθερότητα της τοπικής κοινωνίας (Ζαραφωνίτου και Κουράκης, 2008).

Συμπερασματικά η υιοθέτηση, υλοποίηση και τακτική αξιολόγηση των λεγόμενων *πολιτικών ποιότητας ζωής* στις πόλεις με τη μορφή της συμμετοχικής εγκληματοπροληπτικής πολιτικής, αποτελεί και για την χώρα μας, όπως συμβαίνει σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μονόδρομο. Αποτελεί χρέος για την επιστήμη της Εγκληματολογίας να προβάλλει την ανάγκη και να εργασθεί προς την υλοποίηση ουσιαστικής συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας στην χάραξη και υλοποίηση της αντεγκληματικής πολιτικής σε τοπικό επίπεδο, προκειμένου να υπάρξει συμμετοχική διαβούλευση και ανάδειξη καίριων ιδεών για συνεργατική κοινωνική δράση για την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας σε τοπικό επίπεδο (Πανούσης 1993, Πανούσης 1997). Η ανάπτυξη όμως δράσεων πρόληψης του εγκλήματος *στην* τοπική κοινότητα, εν τέλει, δεν σημαίνει και πολλά πράγματα. Συμμετοχική αντεγκληματική πολιτική σημαίνει ανάπτυξη δράσεων στην τοπική κοινότητα *σε συνεργασία* με αυτήν (Καραγιαννίδης 2011).

Σημειώσεις

[1] Δημιουργήθηκαν τέσσερις ερευνητικές ομάδες, μια για κάθε έτος σπουδών του Τμήματος Ψυχολογίας. Η πρώτη ομάδα αποτελούνταν από τους Μαρία Κατσίμπρα, Μαρία – Ιωάννα Γιδαράκου, Χρύσα Τερζή και Ιάσωνα Γκόντζο. Η δεύτερη ομάδα αποτελούνταν από τους

Σταυρούλα Βαλεκάρδα, Ιωάννη Αρέστη, Κωνσταντίνα Φλώρου, Λαμπρινή Βαμβακίδου και Αγαθή – Αλεξάνδρα Βλάχου. Η τρίτη ομάδα αποτελούνταν από τους Βασιλική – Παρασκευή Βαργιάμη, Μιχαέλα – Βασιλική Μανωλάκη, Μαρία Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνα Παπαγιάννη και Ραφαηλία Τυριγιάννη. Η τέταρτη ομάδα αποτελούνταν από τους Ευσταθία Παπανικολάου, Πηνελόπη Γάκη, Δήμητρα Αργυροπλίδου, Ελένη Παπαδοπούλου, Ουρανία Μπουτζιλούδη και Ελένη – Μαρία Κίτσου.

[2] Η επίθεση *αδέσποτων* σκυλιών δεν στοιχειοθετεί ποινικό αδίκημα, ούτε αποτελεί έγκλημα κατά την επιστήμη της Εγκληματολογίας («πραγματικό έγκλημα»). Σύμφωνα με το Ν.4235/2014 οι Δήμοι υποχρεούνται να μεριμνούν για την περισυλλογή και διαχείριση των αδέσποτων ζώων και οφείλουν να λειτουργούν κτηνιατρείο και καταφύγιο για την προσωρινή παραμονή και περίθαλψη τους. Την ευθύνη για την επίβλεψη και φροντίδα των αδέσποτων ζώων έχουν οι Δήμοι και τα συνεργαζόμενα φιλοζωικά σωματεία. Σε περίπτωση που κάποιος τραυματιστεί από αδέσποτο ζώο, ο Δήμος υπέχει *αστική ευθύνη* (άρθρα 105-106 ΕισΝΑΚ και 932 ΑΚ).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλεξιάδης, Σ. (1991), Ο φόβος του εγκλήματος – Κατάστρωση ενός ερευνητικού προγράμματος, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλία Δασκαλάκη*, Αθήνα, Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, σσ. 3-20.

Αλεξιάδης, Σ. (2004), *Εγκληματολογία*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Ζαραφωνίτου, Χ. (1996), Πόλη και Φόβος του Εγκλήματος: Παραγοντικές και Εμπειρικές Προσεγγίσεις και Τοπικές Πολιτικές Πρόληψης, στο Τομέας Ποινικών Επιστημών Τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών, *ΜΝΗΜΗ ΙΙ Ι. Δασκαλόπουλου, Κ. Σταμάτη, Χρ. Μπάκα*, Γ', Μελέτες Εγκληματολογίας, Αντεγκληματικής Πολιτικής, Ιστορίας και Κοινωνιολογίας του Ποινικού Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ. 801-818.

Ζαραφωνίτου, Χ. και Ερευνητική Ομάδα Φοιτητών (2000), Εμπειρική διερεύνηση του φόβου του εγκλήματος σε ένα δήμο της ελληνικής πρωτεύουσας, στο Η. Δασκαλάκη, Π. Παπαδοπούλου, Δ. Τσαμπαρλή, Ι. Τσίγκανου και Ε. Φρονίμου (επιμ.), *Εγκληματίες και Θύματα στο Κατώφλι του 21ου Αιώνα – Αφιέρωμα στη Μνήμη Ηλία Δασκαλάκη*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 511-519.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2002), *Ο Φόβος του Εγκλήματος – Εγκληματολογικές προσεγγίσεις και προβληματισμοί με βάση την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου στο εσωτερικό της Αθήνας*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2003), *Πρόληψη της εγκληματικότητας σε τοπικό επίπεδο – Οι σύγχρονες τάσεις της εγκληματολογικής έρευνας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2006), Εγκληματολογικές προσεγγίσεις του φόβου του εγκλήματος και της (αν)ασφάλειας, *Ποινική Δικαιοσύνη*, τ. 8-9, σσ. 1031-1039.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2013), Φόβος του εγκλήματος, θυματοποίηση και ποιότητα ζωής στο περιβάλλον της ελληνικής πρωτεύουσας, στο Χ. Ζαραφωνίτου (επιμ.),*Πόλη, εγκληματικότητα και ανασφάλεια στην εποχή της οικονομικής κρίσης*, Αθήνα, Διόνικος, σσ. 23-43.

Ζαραφωνίτου, Χ. και συνεργάτες (2016), Στοιχεία περιβαλλοντικής υποβάθμισης και φόβος του εγκλήματος. Η περίπτωση των graffiti στο κέντρο της Αθήνας, *Εγκληματολογία*, τ. 1, σσ. 8-20.

Ζαραφωνίτου, Χ. και Χαλκιά, Α. (2018), Τιμωρητικότητα και ανασφάλεια: Εμπειρική διερεύνηση στάσεων των φοιτητών ελληνικών πανεπιστημίων», στο Ε. Λαμπροπούλου, Σ. Παπαμιχαήλ και Π. Σχίζας (επιμ.), *Σύγχρονες τάσεις Αντεγκληματικής Πολιτικής –Recent trends in crime control policies*, Τόμος προς τιμήν του Ομότιμου Καθηγητή Εγκληματολογίας Αντώνη Μαγγανά, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 45-69.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2018), Λήμμα: Φόβος του Εγκλήματος, στο Κ.Δ. Σπινέλλη, Ν.Ε. Κουράκης και Μ.Π. Κρανιδιώτη (επιμ.), *Λεξικό Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, σσ. 1095.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2019), Κοινοτικές μορφές πρόληψης του εγκλήματος και του φόβου του εγκλήματος: Τοπικά Συμβούλια Πρόληψης – Αστυνομικός της Γειτονιάς, *Εγκληματολογία*, τ. 2019, σσ. 41-51.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2022), Ο Φόβος του Εγκλήματος, στο Π. Πάγκαλος, Στ. Αλιφραγκής (επιμ.), *Υπερβαίνοντας το φόβο*, Αθήνα, CityLab και Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, σσ. 220-235.

Ζαραφωνίτου, Χ., Μιμής, Α. και Καλαμάρας, Δ. (2022), Άμεσες και έμμεσες συσχετίσεις περιβαλλοντικών και κοινωνικοοικονομικών μεταβλητών με το φόβο του εγκλήματος και την ανασφάλεια: Μια δευτερογενής ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων στο Δήμο Μοσχάτου-Ταύρου, στο Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία (εκδ.), *Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;*. 7ο Τακτικό Συνέδριο Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, σσ. 139-155.

Ζαραφωνίτου Χ., Καραγιαννίδης, Χ. και Κοντοπούλου, Ε. (2022), Τοπικές πολιτικές πρόληψης του εγκλήματος και ποιότητα ζωής, *Διάλογοι στη Δημόσια Διοίκηση*, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Επιστημών Οικονομίας & Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τ. 3ο, σσ. 58-74.

Ζαραφωνίτου, (2023α), *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2023β), Ο φόβος του εγκλήματος, *Έγκλημα και Τιμωρία*, Ενημερωτικό Δελτίο της Ελληνικής Εταιρείας Εγκληματολογίας, τ. 13, σσ. 9-18.

Ζαραφωνίτου, Χ. και Κουράκης, Ν. (2023), Φόβος του εγκλήματος στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και οι τάσεις αυστηροποίησης της ποινικής καταστολής, *Έγκλημα και Τιμωρία*, Ενημερωτικό Δελτίο της Ελληνικής Εταιρείας Εγκληματολογίας, τ. 13, σσ. 19-30.

Ισμυρλής, Β. (2024), *Εφαρμοσμένη Στατιστική για τις Κοινωνικές Επιστήμες: Με Οδηγίες για Excel και SPSS*. Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σοφία.

Καραγιαννίδης, Χ. (2011), Προς μια συμμετοχική αντεγκληματική πολιτική, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Καραγιαννίδης, Χ. (2021), Σκέψεις και προβληματισμοί για την ανάπτυξη μιας ορθολογικής αντεγκληματικής πολιτικής υπό το πρίσμα του φόβου του εγκλήματος, *Εγκληματολογία*, τεύχος 2021. Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 65-76.

Καραγιαννίδης, Χ. (2022), *Τοπικά Συμβούλια Πρόληψης Εγκληματικότητας – Τάσεις, Προκλήσεις και Προοπτικές από την Εφαρμογή του Θεσμού σε Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Κουράκης, Ν. (2007), *Τοπικά Συμβούλια Πρόληψης της Παραβατικότητας*, Αθήνα, Εκδόσεις Α. Σάκκουλα.

Κουράκης, Ν. (2023), Δυνατότητες μείωσης του φόβου του εγκλήματος, στο *Έγκλημα και Τιμωρία*, Ενημερωτικό Δελτίο της Ελληνικής Εταιρείας Εγκληματολογίας, τ. 13, σσ. 30-34.

Πανούσης, Γ. (1993), *Έγκλημα και Τοπική Κοινωνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Πανούσης, Γ. (1997), Πόλη, Πολίτης, Κινητοποίηση, στο Ελληνική Εταιρεία Θυματολογίας, Πανεπιστήμιο Θράκης και Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος, *Η Συμβολή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην Πρόληψη της Θυματοποίησης από το Έγκλημα*, Αθήνα - Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, σσ. 49-60.

Σπινέλλη, Κ. Δ. (1982), *Η Γενική Πρόληψη των Εγκλημάτων*, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Balkin, S. (1979), Victimization rates, safety and fear of crime, *Social Problems*, Vol. 26, No 3, pp. 343-358.

Bernard, Y. (1992), North American and European Research on Fear of Crime, *Applied Psychology: An International Review*, Vol. 41, No 1, pp. 65-75.

Braungart, M. M., Braungart, R. G. and Hoyer, W. J. (1980), Age, sex and social factors in fear of crime, *Sociological Focus*, Vol. 13, No 1, pp. 55-66.

Clemente, F. and Kleiman, M. B. (1977), Fear of Crime in the United States: a multivariate analysis, *Social Forces*, Vol. 56, No 2, pp. 519-531.

Crowe, T. (1991), *Crime Prevention through Environmental Design: Applications of Architectural Design and Space Management Concepts,* Boston, Butterworth-Heinemann.

Fattah, E. A. (1993), Research on Fear of Crime: Some Common Conceptual and Measurement Problems, in Bilsky, W., Pfeiffer, C. and Wetzels, P. (eds.), *Fear of Crime and Criminal Victimisation*, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, pp. 139-157.

Garofalo, J. (1981), The fear of crime: causes and consequences, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, Vol. 72, No 2, pp. 839-857.

Goodey, J. (1997), Boys don't cry. Masculinities, fear of crime and fearlessness, *British Journal of Criminology*, Vol. 37, No 3, pp. 401-418.

Hartnagel, T. F. (1979), The perception and fear of crime: implications for neighborhood cohesion, social activity, and community affect, *Social Forces*, Vol. 58, No 1, pp. 176-193.

Henig, J. and Maxfield, M. G. (1978), Reducing fear of crime: strategies for intervention, *Victimology,* Vol. 3, No 3/4, pp. 297-313.

Ito, K. (1995), Research on the Fear of Crime: Perceptions and Realities of Crime in Japan, in Miyazawa, K. and Miyazawa, S. (eds.), *Crime Prevention in the Urban Community*, Deventer/Boston, Kluwer Law and Taxation Publishers, pp.151-158.

Janssen, Ch., Kegels, M. L., Kellen, M., and Sougne, L. (1981), *Fear and the City - Report on the Sense of Security of People of Liege*, Liege, C.L.R.O.

Jeffery, C.R. (1971), *Crime Prevention through Environmental Design*. California, Sage.

Lee, M. (2004), Governing Fear of Crime, in Richard Hil and Gordon Tait (eds.), *Hard Lessons – Reflections on Governance and Crime Control in Late Modernity*, London, Aldershot/Ashgate, pp. 33-52.

Lewis, D. A. and Maxfield, M. G. (1980), Fear in the neighborhoods – Investigations of the impact of crime, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Vol. 17, No 2, pp. 160-189.

Newman, O. (1972), *Defensible Space: Crime Prevention through Urban Design*, New York, Macmillan.

Stafford, M. and Galle, O. (1984), Victimization Rates, Exposure to Risk, and Fear of Crime, *Criminology*, Vol. 22, No 2, pp. 173-185.

Van der Vijver, K. (2004), Public safety and the role of the police -Some Theoretical Considerations, in K. Van der Vijver and J. Terpstra (eds.), *Urban Safety: Problems, Governance and Strategies*, IPIT Boekenreeks; No. 19. Internationaal Politie Instituut Twente, pp. 37-54.

Warr, M., and Stafford, M. (1983), Fear of victimization: a look at the proximate causes, *Social Forces*, Vol. 61, No 4, pp. 1033-1043.

Zarafonitou, Ch. (2003), 'New' tendencies in prevention policy in Greece: Local Crime Prevention Councils and the partnership model, στο Α. Μαγγανάς (επιμ.), *Τιμητικός Τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου, Δικαιώματα του Ανθρώπου / Έγκλημα – Αντεγκληματική Πολιτική*, Τόμος Β', Αθήνα–Bruxelles, Νομική Βιβλιοθήκη - Bruyland, σσ. 1563-1573.

Zarafonitou, Ch. (2014), Victims' insecurity and criminal policy: The role of victim's support services, *Rivista di Criminologia, Vittimologia e Sicurezza*, VIII, 1, pp. 121-134.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΣΤΙΓΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΟΠΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Άννα Μπεχράκη,[α] Μαρίνα Οικονόμου[β]

[α] Πανελλαδική Ένωση για την Ψυχοκοινωνική Αποκατάσταση και την Επαγγελματική Επανένταξη (Π.Ε.Ψ.Α.Ε.Ε.), Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας, Νευροεπιστημών και Ιατρικής Ακριβείας «Κώστας Στεφανής» (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.)
[β] Ιατρική Σχολή Ε.Κ.Π.Α., Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας, Νευροεπιστημών και Ιατρικής Ακριβείας «Κώστας Στεφανής» (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.)

Περίληψη

Ως στίγμα περιγράφεται το φαινόμενο που διαμορφώνει και καθορίζει τις επικρατούσες διακρίσεις, συμπεριφορές, οδηγεί στον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση ατόμων και κοινωνικών ομάδων, λόγω λαθεμένων αντιλήψεων, εγκαθιδρυμένων προκαταλήψεων και στερεοτύπων σχετικά με τη «διαφορετικότητα», το «ξένο» και εν γένει την ταυτοτική τους οντότητα. Ο κοινωνιολόγος και κοινωνικός ψυχολόγος Goffman ήταν ο πρώτος που όρισε την έννοια του στίγματος, αποτυπώνοντας τον ορισμό «ανεπιθύμητη και δυσφημιστική ιδιότητα που αποδίδεται στο άτομο και του στερεί την πλήρη κοινωνική αποδοχή, αναγκάζοντάς το παράλληλα να αποκρύπτει την αιτία αυτής της αρνητικής αντιμετώπισης». Αρκετοί ερευνητές συνέβαλαν στην εξέλιξη του θεωρητικού πλαισίου του στίγματος, για τους οποίους θα γίνει αναφορά παρακάτω. Στην Ελλάδα σημαντική εξέλιξη προς αυτήν την κατεύθυνση σημειώθηκε κατά την εφαρμογή του προγράμματος «Ψυχαργώς», στο πλαίσιο της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης, η οποία, όμως, υπέστη πλήγμα την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Η παρούσα εργασία πραγματεύεται, μέσω βιβλιογραφικής ανασκόπησης, την ιστορική πορεία και εξέλιξη του φαινομένου του στίγματος στη δυτική διανόηση, καθώς και των επιπτώσεών του στην καθημερινή ζωή των εκάστοτε στιγματισθέντων. Αναδύεται η ανάγκη αναστοχασμού, διεξαγωγής νεότερων ερευνών και αποτελεσματικότερων παρεμβάσεων, με στόχο τη συμπερίληψη και τον αποστιγματισμό.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνικό Στίγμα, Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση, Περιθωριοποίηση, Αποστιγματισμός, Ψυχική Υγεία

A HISTORICAL EXAMINATION OF STIGMA FROM A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE IN WESTERN INTELLECTUAL DISCOURCE AND ITS IMPACT ON CONTEMPORARY GREEK SOCIETY

Anna Bechraki,[α] Marina Economou[β]

[α] Panhellenic Association for Psychosocial Rehabilitation and Work Integration, University Mental Health, Neurosciences and Precision Medicine Research Institute (U.M.H.R.I.)
[β] Medical School National and Kapodistrian University of Athens, University Mental Health, Neurosciences and Precision Medicine Research Institute (U.M.H.R.I.)

Abstract

Stigma constitutes a significant, multifaceted phenomenon that shapes and determines prevailing forms of discrimination and behaviors, leading to the exclusion and marginalization of individuals and social groups. This exclusion is often rooted in misconceptions, entrenched prejudices, and stereotypes concerning "otherness," the "foreign," and, more broadly, identity issues. Erving Goffman, a prominent sociologist and social psychologist, was the first to define the concept of stigma, characterizing it as an undesirable and discrediting attribute ascribed to an individual, depriving them of full social acceptance and simultaneously compelling them to conceal the cause of this negative treatment. Numerous scholars have contributed to the development of the theoretical framework surrounding stigma, which will be referred to below.
In Greece, significant progress in this direction was made through the implementation of the "Psychargos" program within the framework of Psychiatric Reform. However, this initiative suffered setbacks during the economic crisis. This study, through a literature review, explores the historical trajectory and evolution of stigma within Western intellectual thought, as well as its impact on the daily lives of those affected by stigmatization. There emerges a pressing need for critical reflection, innovative research, and more effective interventions, all directed towards promoting inclusion and combating stigma.

Keywords: Social Stigma, Psychiatric Reform, Marginalization, Destigmatization, Mental Health

Εισαγωγή

Στίγμα και Ψυχική Υγεία στην Ελλάδα

Από τη θεμελίωση της Δημοκρατίας το 1974 και έπειτα, η Ελλάδα επεδίωξε τη βελτίωση του συστήματος υγείας, μέσω της υιοθέτησης σύγχρονων αντιλήψεων για την ψυχική υγεία και τη θεραπευτική αντιμετώπιση των ψυχικών διαταραχών, ενσωματώνοντας οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ίδρυση του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Ε.Σ.Υ.) το 1983 αποτέλεσε σταθμό στη διαμόρφωση ενός πιο προσβάσιμου και ολοκληρωμένου πλαισίου υγειονομικής περίθαλψης. Παράλληλα, η ψυχιατρική μεταρρύθμιση, που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1980, επικεντρώθηκε στη μετάβαση από το ιδρυματικό μοντέλο φροντίδας στη δημιουργία κοινοτικών υπηρεσιών ψυχικής υγείας, στοχεύοντας στην κοινωνική επανένταξη των ατόμων που αντιμετωπίζουν ψυχικές δυσκολίες (Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης 2011). Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, αν και φιλόδοξες, συνδέθηκαν με δομικές και οικονομικές προκλήσεις, οι οποίες επηρέασαν τόσο την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών όσο και τις κοινωνικές αντιλήψεις για την ψυχική υγεία και τη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας (Μαδιανός 2013: 15-16).

Η υιοθέτηση μιας ανθρωποκεντρικής προσέγγισης στην ψυχιατρική περίθαλψη αποτέλεσε καθοριστικό βήμα για την αντιμετώπιση της ψυχικής νόσου με όρους σεβασμού των δικαιωμάτων και ενσωμάτωσης στην κοινότητα (Giannakopoulos and Anagnostopoulos 2016: 327). Το παραδοσιακό μοντέλο εγκλεισμού σε ψυχιατρικά ιδρύματα και νοσοκομεία αντικαταστάθηκε σταδιακά από ένα δίκτυο εξωνοσοκομειακών και κοινοτικών δομών, συμβάλλοντας στη διαδικασία αποϊδρυματοποίησης (Δεπάστας 2018: 120) και στη μείωση του κοινωνικού στιγματισμού (Economou et al. 2017: 106). Η αλλαγή αυτή κατέστη αναγκαία για τη

διασφάλιση της κοινωνικής συμμετοχής των ατόμων με ψυχικές προκλήσεις και την ενίσχυση της ψυχοκοινωνικής τους αποκατάστασης.

Παρά τις θετικές μεταρρυθμίσεις και την προοδευτική αλλαγή στη θεσμική και κοινωνική αντιμετώπιση της ψυχικής υγείας, κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, έχουν έρθει στο προσκήνιο νέες προκλήσεις. Οι συνεχώς αυξανόμενες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες έχουν επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις στη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών ψυχικής υγείας (Economou et al. 2017: 114), ενισχύοντας παράλληλα την ιδιωτική παροχή φροντίδας στον εν λόγω τομέα (Donohue et al. 2024: 2, Σουλιώτης 2002: 27-28). Η υποχρηματοδότηση και η υποστελέχωση του Ε.Σ.Υ., σε συνδυασμό με τις οικονομικές κρίσεις, που επηρέασαν τη χώρα, έχει περιορίσει τη βιωσιμότητα των κοινοτικών υπηρεσιών ψυχικής υγείας, επιδεινώνοντας την πρόσβαση στις απαραίτητες θεραπευτικές παρεμβάσεις (Marchionatti et al. 2024: 2, Ifanti et al. 2013: 10).

Η Ελλάδα, παρά τις συνεχιζόμενες προσπάθειες στον δρόμο προς την ψυχιατρική μεταρρύθμιση και την αποϊδρυματοποίηση, εξακολουθεί να αντιμετωπίζει σημαντικά ζητήματα στιγματισμού στο πεδίο της ψυχικής υγείας. Η περίπτωση του Ψυχιατρείου της Λέρου, η οποία καταγράφηκε στο ντοκιμαντέρ «Leros: Island of Outcasts», αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα της κοινωνικής αποδοκιμασίας που βιώνουν τα άτομα με ψυχοκοινωνικές δυσκολίες στη χώρα μας (Giannakopoulos and Anagnostopoulos 2016: 326).

Θεωρητικό πλαίσιο

Η Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση και το κοινωνικό στίγμα από τις απαρχές της Μεταπολίτευσης έως την τρέχουσα περίοδο της παντοδυναμίας των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (Μ.Κ.Δ.)

Η απεικόνιση της εξαθλίωσης και της απομόνωσης των ασθενών στο Ψυχιατρείου της Λέρου αναδεικνύει την ένταση του κοινωνικού στιγματισμού, ο οποίος διαπνέει την κοινωνική αντίληψη για τα άτομα που φέρουν ψυχιατρικές διαγνώσεις. Παρά τις θετικές εξελίξεις που επέφεραν οι μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες, όπως το πρόγραμμα «Ψυχαργώς», το οποίο αποσκοπούσε στην ενσωμάτωση των ατόμων με ψυχοκοινωνικές προκλήσεις στην κοινότητα και στην αγορά εργασίας, οι συνέπειες του στιγματισμού παραμένουν επίμονες (Μουζάκη κ.ά. 2023: 8). Η αναγνώριση του αναγκαίου χαρακτήρα της αποϊδρυματοποίησης, δεν συνοδεύτηκε από επαρκή κοινοτική υποστήριξη και δημιουργία επαγγελματικών ευκαιριών, γεγονός που δυσχεραίνει τον στόχο της πλήρους κοινωνικής ένταξης (Δεπάστας 2018: 124, Μαδιανός και Οικονόμου 1990: 204).

Η κοινωνική αποδοχή των ατόμων με ψυχοκοινωνικές δυσκολίες παραμένει μια σημαντική πρόκληση. Το κοινωνικό στίγμα, το οποίο συνδέει τις ψυχιατρικές διαγνώσεις με τα στερεότυπα επικινδυνότητας και ανικανότητας, συνεχίζει να αποτελεί έναν ανασταλτικό παράγοντα για την πλήρη κοινωνική ένταξη και επανένταξη (Οικονόμου κ.ά. 2020: 40-41). Η επικράτηση αυτών των αρνητικών αντιλήψεων καθιστά δύσκολη την εξάλειψη των κοινωνικών φραγμάτων, που εμποδίζουν την ενεργή συμμετοχή των ατόμων με ψυχικές προκλήσεις στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή, παρά τις μεταρρυθμίσεις και την ανάπτυξη κοινοτικών υπηρεσιών (Στυλιανίδης κ.ά. 2007: 52-53).

Η εν λόγω κατάσταση υπογραμμίζει την ανάγκη περαιτέρω πολιτικών και κοινωνικών παρεμβάσεων, οι οποίες θα ενισχύσουν την κοινωνική αποδοχή και την ενσωμάτωση, καθώς και τη βελτίωση των κοινοτικών υποδομών ψυχικής υγείας.

Η Ελλάδα, εν αντιστοιχία με τη διεθνή κοινότητα, βρίσκεται εν μέσω μιας σειράς έντονων γεωπολιτικών, οικονομικών και κλιματικών κρίσεων, οι οποίες εντείνουν τις κοινωνικές ανισότητες και τις διαιρέσεις. Αυτές οι κρίσεις εκδηλώνονται σε πολλαπλά επίπεδα, με τις κοινωνικές συγκρούσεις να αφορούν ζητήματα εθνικής ταυτότητας, παγκοσμιοποίησης, φύλου, φυλής και ταυτότητας. Ο κοινωνικός διάλογος φαίνεται σε κάποιες περιπτώσεις να έχει μεταφερθεί σε ένα διαδικτυακό επίπεδο ατέρμονης τοξικής αντιπαράθεσης μεταξύ ανώνυμων χρηστών, καθώς και ψευδώς επώνυμων, που πρεσβεύουν έντονα προκλητικά και αντικρουόμενα μηνύματα (Matamoros-Fernández and Farkas 2021: 206). Έχει αναδυθεί το φαινόμενο διάδοσης μηνυμάτων επί σκοπού και επί πληρωμής από κοινωνικές ομάδες ή εταιρείες, ώστε να διαμορφώσουν την κοινή γνώμη, μετατοπίζοντάς την σε ακραία «πιστεύω». Σε αυτό το πλαίσιο, οι ψυχικές δυσκολίες συνεχίζουν να συνοδεύονται από υψηλά επίπεδα κοινωνικού στιγματισμού, με τα Μ.Κ.Δ. και τα Μ.Μ.Ε. να συμβάλλουν στην αναπαραγωγή αρνητικών στερεοτύπων σχετικά με την ψυχική υγεία (Οικονόμου 2013α: 5-6, Goffman 1963: 71).

Η κοινωνία του 21ου αιώνα χαρακτηρίζεται από μία συνθήκη έντονης αβεβαιότητας και ρευστότητας, η οποία μεγενθύνεται από τις συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008 και την πανδημία COVID-19. Οι παγκόσμιας εμβέλειας κρίσεις εντείνουν την κοινωνική απομόνωση και επιφέρουν ψυχοπιεστικές καταστάσεις, τέτοιες που οδηγούν σε αυξημένα επίπεδα κοινωνικού άγχους και ανασφάλειας (Economou 2021: 183, Kontoangelos et al. 2020: 492). Επιπλέον, η ελλιπής ανάπτυξη υποδομών ψυχικής υγείας στην κοινότητα, σε συνδυασμό με την υπερσυσσώρευση ληπτών υπηρεσιών ψυχικής υγείας σε μεγάλα κρατικά ψυχιατρικά ιδρύματα για την αντιμετώπιση των ψυχικών προκλήσεων, εντείνουν την κοινωνική περιθωριοποίηση (Giannakopoulos and Anagnostopoulos 2016: 328).

Τα Μ.Κ.Δ. και τα Μ.Μ.Ε., σε συνδυασμό με τις σύγχρονες πολιτισμικές αντιλήψεις, ενισχύουν τη σύνδεση των ψυχικών διαταραχών με επικίνδυνες και βίαιες συμπεριφορές, ενώ ενδέχεται να δυσχεράνουν την ψυχική υγεία μέσω Cyberbullying (Naslund et al. 2020: 9-10). Η παρουσίαση των ατόμων που αντιμετωπίζουν ψυχικές προκλήσεις ως «ανεξέλεγκτων», «απρόβλεπτων» ή «κακών» χαρακτήρων, όπως έχει πολλάκις παρατηρηθεί σε ταινίες και τηλεοπτικές σειρές, συνεχίζει να αναπαράγει και να ενισχύει τα αρνητικά στερεότυπα, εμποδίζοντας την κοινωνική ένταξη και αποδοχή αυτών (Economou et al. 2005: 47, Corrigan and Watson 2002α: 36-37). Αυτού του είδους η αναπαράσταση του ατόμου με ψυχικές προκλήσεις, ως μια απειλή για την κοινωνία, καθιστά την αποδοχή και την κοινωνική ένταξη, ως μια δύσκολη και αβέβαιη διαδικασία.

Το Κοινωνικό Στίγμα: Ιστορική και Σύγχρονη Διάσταση

Η έννοια του κοινωνικού στίγματος συνιστά ένα πολυδιάστατο κοινωνιολογικό φαινόμενο, το οποίο έχει διαμορφωθεί διαχρονικά μέσω πολιτικών, πολιτισμικών και θεσμικών διεργασιών, αντανακλώντας τις εκάστοτε κυρίαρχες αντιλήψεις περί κανονικότητας και απόκλισης (Οικονόμου κ.ά. 2020: 37). Η κοινωνική του διάσταση

συνδέεται με την αντίληψη περί του «άλλου» και της «ετερότητας», καθώς λειτουργεί ως μηχανισμός κοινωνικού αποκλεισμού των ατόμων ή των ομάδων που εκλαμβάνονται ως αποκλίνοντα από τις επικρατούσες κοινωνικές νόρμες (Link and Phelan 2001: 377). Από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή, ο στιγματισμός έχει χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο κοινωνικής περιθωριοποίησης και ελέγχου, υποδηλώνοντας την ιστορική συνέχεια του φαινομένου και την εγγραφή αυτού στις δομές των κοινωνικών σχηματισμών (Rössler 2016: 1250).

Η ιστορική διάσταση του κοινωνικού στίγματος ανιχνεύεται ήδη στις απαρχές των ανθρώπινων κοινωνιών, όπως αποτυπώνεται στις θρησκευτικές και μυθολογικές αφηγήσεις. Στην αρχαία Ελλάδα, η έννοια του στίγματος αποκτούσε συμβολική υπόσταση μέσω χαράγματος συμβόλων στο σώμα ατόμων που ανήκαν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως οι δούλοι, οι εγκληματίες και οι πολιτικοί αντιφρονούντες, υποδηλώνοντας τη θεσμοθετημένη κοινωνική ιεραρχία (Goffman 1963: 1). Κατά τη μεσαιωνική περίοδο, ο στιγματισμός αναπαραγόταν μέσω θρησκευτικών και κοινωνικών δομών εξουσίας, με τις κατηγορίες περί μαγείας, αίρεσης ή βλασφημίας να αποτελούν μηχανισμούς κατασκευής της «διαφορετικότητας» και επιβολής κοινωνικών κυρώσεων (Fabrega 1991: 98).

Η μετάβαση στη νεωτερικότητα δεν οδήγησε στην εξάλειψη των λειτουργιών που επιτελεί το στίγμα, αλλά τις αναπροσάρμοσε στο πλαίσιο των νέων κοινωνικών και επιστημονικών αντιλήψεων. Ο στιγματισμός των ατόμων που ανήκουν σε μειονοτικές κοινωνικές ομάδες, όπως τα μέλη της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας, οι μετανάστες, οι κρατούμενοι ή τα άτομα που αντιμετωπίζουν προκλήσεις ψυχικής υγείας, αποτυπώνει τη διαιώνιση των μηχανισμών κοινωνικής περιθωριοποίησης, οι οποίοι διαμεσολαβούνται τόσο από πολιτισμικές κατασκευές όσο και από θεσμικές πρακτικές (Οικονόμου κ.ά. 2020: 37, Foucault 1988: vii).

Κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα, με την ανάδυση της ψυχιατρικής ως επιστημονικού πεδίου και την ιατρικοποίηση της ψυχικής νόσου, το στίγμα απέκτησε ψυχιατρική διάσταση και υπόσταση, με τις κοινωνίες να αποδίδουν στα άτομα με ψυχικές προκλήσεις χαρακτηριστικά όπως η επικινδυνότητα, η ανικανότητα για αυτοδιάθεση και η μειωμένη ικανότητα κοινωνικής συμμετοχής (Corrigan and Kleinlein 2005: 12-14). Η ετικετοποίηση αυτή οδήγησε σε συστηματικές πρακτικές αποκλεισμού, με συνέπειες οι οποίες εκτείνονται από τη δυσχέρεια πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας έως την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Η επιστημονική έρευνα έχει αναδείξει πολλαπλές διαστάσεις του στιγματισμού, οι οποίες διαμορφώνουν την κοινωνική εμπειρία των ατόμων που το υφίστανται. Ο κοινωνικός στιγματισμός συνδέεται με τις αρνητικές κοινωνικές αντιδράσεις και τις διακρίσεις απέναντι σε άτομα ή ομάδες που αποκλίνουν από τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις (Major and O'Brien 2005: 395). Ο αυτοστιγματισμός, ως εσωτερίκευση των κοινωνικών προκαταλήψεων από το ίδιο το άτομο, οδηγεί στη μείωση της αυτοεκτίμησης και στον περιορισμό της κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Corrigan et al. 2013: 1). Αντίστοιχα, το θεσμοθετημένο στίγμα, το οποίο απορρέει από τους ίδιους τους κοινωνικούς και πολιτικούς μηχανισμούς, αναπαράγει τις ανισότητες μέσω της περιορισμένης

πρόσβασης σε κοινωνικά αγαθά και ευκαιρίες, παγιώνοντας τον αποκλεισμό συγκεκριμένων ομάδων (Friedman et al. 2022: 391-392, Link and Phelan 2001: 372).

Στο πλαίσιο της ψυχικής υγείας, ο στιγματισμός μπορεί να ενισχυθεί ακόμη και από τις ίδιες τις διαδικασίες διάγνωσης και θεραπείας, με αποτέλεσμα οι ψυχικές διαταραχές να συνδέονται με στερεοτυπικές αντιλήψεις περί επικινδυνότητας και αδυναμίας αυτοδιαχείρισης, επιβαρύνοντας και δυσχεραίνοντας περαιτέρω την κοινωνική θέση των ατόμων που τις βιώνουν (Thyer 2015: 49). Οι σύγχρονες προσεγγίσεις στη μελέτη του στιγματισμού αναδεικνύουν την ανάγκη μιας σύνθετης και πολυεπίπεδης αντιμετώπισης του φαινομένου, η οποία να περιλαμβάνει τόσο τη μείωση των κοινωνικών προκαταλήψεων όσο και την αναδιαμόρφωση των θεσμικών μηχανισμών που συμβάλλουν στη διατήρησή του, δίδοντας παράλληλα έμφαση στην επαφή με τους αποδέκτες του στίγματος, καθώς και στην έκφραση της προσωπικής τους εμπειρίας (Ζήση 2022: 154).

Θεωρητικές Προσεγγίσεις του Στίγματος

Στη σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη, η έννοια του στίγματος έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς ανάλυσης από πλήθος διακεκριμένων θεωρητικών. Ο Émile Durkheim, στην επιδραστική του εργασία «The Division of Labor In Society» (1893: 73), αναλύει την έννοια της παρέκκλισης ως αναπόσπαστο και θεμελιώδες στοιχείο για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Σύμφωνα με τον Durkheim, η ύπαρξη των παρεκκλίνοντων ατόμων, δηλαδή των ατόμων που αποκλίνουν από τα κοινωνικά πρότυπα, ενισχύει και ανατροφοδοτεί τις συλλογικές αξίες και νόρμες, επιβεβαιώνοντας την κοινωνική τάξη μέσω της αντιπαράθεσης με την παραβατικότητα (Asquith 2017: 6).

Η θεωρία της ετικετοποίησης («labelling theory»), όπως αναπτύχθηκε από τον Becker (1963) και βασίστηκε σε προηγούμενες εργασίες του Lemert (1951), αναδεικνύει τον καταλυτικό ρόλο της κοινωνικής απόδοσης χαρακτηρισμών στη διαμόρφωση της ατομικής ταυτότητας και της αυτοαντίληψης. Σύμφωνα με την εν λόγω θεωρητική προσέγγιση, η ταυτότητα ενός ατόμου δεν αποτελεί μια εγγενή και αμετάβλητη ιδιότητα, αλλά συγκροτείται μέσω κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, όπου η απόδοση συγκεκριμένων χαρακτηρισμών από τον κοινωνικό περίγυρο καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του (Becker 1963: 28). Η διαδικασία αυτή μπορεί να οδηγήσει στην εσωτερίκευση της αποδιδόμενης «ετικέτας» και, κατ' επέκτασιν, στην προσαρμογή της συμπεριφοράς του ατόμου σύμφωνα με τις κοινωνικές προσδοκίες, συμβάλλοντας τοιουτοτρόπως στην αναπαραγωγή του κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι κοινωνικοί χαρακτηρισμοί και τα στερεότυπα που συνοδεύουν την εν λόγω διαδικασία επηρεάζουν καθοριστικά την κοινωνική θέση των αποδεκτών του στιγματισμού, καθώς και τους κοινωνικούς ρόλους που δύνανται να επιτελέσουν. Η αναπαραγωγή αυτών των μηχανισμών οδηγεί σε έναν φαύλο κύκλο κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς τα άτομα που υφίστανται την «ετικετοποίηση» συχνά βιώνουν διακρίσεις, περιορισμένες κοινωνικές ευκαιρίες και αυξημένη αποστασιοποίηση από την ευρύτερη κοινωνία (Rowitz 1981: 49).

Πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία της ετικετοποίησης βασίζεται στην τάση της κοινωνίας να αποδίδει χαρακτηρισμούς στα άτομα με βάση τη συμπεριφορά τους, ανεξαρτήτως

των προσωπικών τους χαρακτηριστικών ή των ιδιαίτερων συνθηκών που διαμόρφωσαν αυτήν τη συμπεριφορά (Becker 1963: 9). Η προσέγγιση αυτή ενισχύει την κοινωνική κατηγοριοποίηση και δύναται σε αρκετές περιπτώσεις να οδηγήσει σε αυτοεκπληρούμενες προφητείες, όπου ο αποδέκτης του στίγματος ενσωματώνει την αποδιδόμενη ταυτότητα, υιοθετώντας συμπεριφορές που επιβεβαιώνουν τον χαρακτηρισμό του ως «παρεκκλίνων» (Becker 1963: 34).

Η εφαρμογή της θεωρίας της ετικετοποίησης στον χώρο της ψυχικής υγείας υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική, καθώς ανέδειξε τη συμβολή των κοινωνικών μηχανισμών στην κατασκευή της ψυχικής ασθένειας. Κατ' επέκτασιν, ο Scheff (1996) υποστήριξε ότι η ψυχική νόσος δεν αποτελεί αποκλειστικά βιοϊατρική οντότητα, αλλά συνιστά ένα κοινωνικό κατασκεύασμα, που συγκροτείται και αναπαράγεται μέσω διαδικασιών στιγματισμού. Ως εκ τούτου, η απόδοση ψυχιατρικών διαγνώσεων μπορεί να λειτουργήσει ως μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου, ενισχύοντας την περιθωριοποίηση των ατόμων που λαμβάνουν αντίστοιχες διαγνώσεις και επηρεάζοντας καθοριστικά την κοινωνική θέση, καθώς και την αυτοεικόνα τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οδηγούμαστε στην ιατρικοποίηση κοινωνικών φαινομένων «Medicalization of Social Problems» (Rowitz 1981: 50).

Η συγκεκριμένη προσέγγιση βρίσκεται σε ευθυγράμμιση με κριτικές θεωρήσεις της ψυχιατρικής, οι οποίες τονίζουν τη σημασία των κοινωνικών, πολιτισμικών και θεσμικών παραγόντων στη διαμόρφωση της έννοιας της ψυχικής διαταραχής. Όπως έχει εύστοχα διατυπωθεί από τον Rosenhan, δεν καθίσταται εφικτή η διάκριση μεταξύ φυσιολογικής και παθολογικής συμπεριφοράς εντός ενός ψυχιατρικού νοσοκομείου (Rosenhan 1973: 257). Συνεπώς, η θεωρία της ετικετοποίησης παρέχει ένα ισχυρό ερμηνευτικό πλαίσιο για την κατανόηση των κοινωνικών μηχανισμών που επηρεάζουν την εμπειρία και την κοινωνική αντιμετώπιση των ψυχοκοινωνικών προκλήσεων.

Ο Erving Goffman, στην κλασική του μελέτη «Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity» (1963), εισήγαγε την έννοια της «αμαυρωμένης ταυτότητας», με σκοπό να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο το κοινωνικό στίγμα επηρεάζει αρνητικά την ατομική ταυτότητα, οδηγώντας σε κοινωνική περιθωριοποίηση και αποκλεισμό. Σύμφωνα με τον Goffman, το στίγμα συνιστά μια «ανεπιθύμητη και δυσφημιστική ιδιότητα» που αποδίδεται στο άτομο από τον κοινωνικό περίγυρο, πλήττοντας την κοινωνική του αξία και καθιστώντας το αντικείμενο αρνητικής διαφοροποίησης (Goffman 1963: 3). Μέσω αυτής της προσέγγισης, ανέδειξε τη σημασία της κοινωνικής ταυτότητας και της διαμόρφωσης του εαυτού υπό το πρίσμα των κοινωνικών αντιλήψεων. Η απώλεια της κοινωνικής αποδοχής, λόγω του στιγματισμού, ενδέχεται να αποφέρει σοβαρές ψυχικές επιπτώσεις, οδηγώντας σε αισθήματα ντροπής, εσωτερίκευση του στίγματος και κοινωνική απομόνωση (Goffman 1963:108).

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με το στίγμα και τις κοινωνικές επιπτώσεις αυτού εξελίχθηκαν περαιτέρω μέσα από το έργο των Link και Phelan (2001: 363-385), οι οποίοι ανέπτυξαν ένα πολυδιάστατο μοντέλο για το στίγμα, ενσωματώνοντας πέντε διακριτές συνιστώσες: την ετικετοποίηση, τη στερεοτυποποίηση, τον κοινωνικό διαχωρισμό, την απώλεια κοινωνικής θέσης και τις διακρίσεις (Link and Phelan 2001: 377). Το συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο εστιάζει στη δυναμική κοινωνική διαδικασία, μέσω της

οποίας οι κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με την ψυχική ασθένεια επηρεάζουν τη στάση της κοινωνίας απέναντι στα άτομα που φέρουν αυτές τις διαγνώσεις, οδηγώντας συχνά σε στιγματισμό και περιθωριοποίηση (Link and Phelan 2001: 381-382).

Η επιστημονική έρευνα έχει υπογραμμίσει σημαντικές επιπτώσεις του στίγματος στον τομέα της ψυχικής υγείας, επισημαίνοντας τη σύνδεση αυτού με φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού, μειωμένης πρόσβασης σε υγειονομικές υπηρεσίες και επιδείνωσης της ψυχικής υγείας (Corrigan and Watson 2002β: 16). Οι Corrigan κ.ά. (2003: 165, 173) ανέπτυξαν περαιτέρω τη θεωρία της «κοινωνικής απόδοσης» (attribution theory), που εισήχθη από τον Weiner (1995: 5), η οποία εξετάζει τον μηχανισμό με τον οποίο οι κοινωνικές προκαταλήψεις και οι αιτιακές αποδόσεις επηρεάζουν τη συμπεριφορά απέναντι σε άτομα με ψυχικές δυσκολίες. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρία, η απόδοση της ψυχιατρικής διάγνωσης σε προσωπικά ελαττώματα και παράγοντες υπό τον έλεγχο του ατόμου ενισχύει τον στιγματισμό και τις διακρίσεις, ενώ, αντίθετα, η αναγνώριση κοινωνικών και περιβαλλοντικών παραγόντων στη διαμόρφωση της ψυχικής υγείας μπορεί να συμβάλλει στη μείωση των διακρίσεων (Corrigan 2000: 55).

Η σπουδαιότητα αυτών των θεωριών κρίνεται κρίσιμη για την κατανόηση των κοινωνικών διαδικασιών του στιγματισμού, καθώς καταδεικνύουν πως η κοινωνική ένταξη και αποδοχή προϋποθέτουν την αναγνώριση του «διαφορετικού» μέσα από τη διαλεκτική σχέση μεταξύ κοινωνικής συνοχής και αποκλεισμού.

Η αποστιγματιστική λειτουργία της τέχνης

Η τέχνη, ως δυναμικό εργαλείο κοινωνικής αναδιαμόρφωσης, πολιτισμικού και πολιτιστικού μετασχηματισμού, διαδραματίζει καίριο ρόλο στην αναδιαμόρφωση αντιλήψεων και στην αποδόμηση των μηχανισμών κοινωνικού στιγματισμού (Οικονόμου κ.ά. 2013β: 48). Οι βαθιά ριζωμένες κοινωνικές προκαταλήψεις επηρεάζουν καθοριστικά τη θέση και την αντιμετώπιση των ατόμων που αποκλίνουν από τις επικρατούσες κοινωνικές νόρμες. Στο πλαίσιο αυτό, η τέχνη συνιστά έναν διαμεσολαβητικό χώρο και μηχανισμό, όπου επιτυγχάνεται η ενδυνάμωση των υποκειμένων μέσω της αποδοχής, της αυτοέκφρασης και της αναγνώρισης της ταυτότητάς τους, αποκαθιστώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την κοινωνική τους υπόσταση (Malchiodi 2003: 270).

Η έννοια της «Art Brut», όπως διατυπώθηκε από τον Jean Dubuffet, αναδεικνύει την αισθητική και κοινωνική αξία της ανεπιτήδευτης καλλιτεχνικής δημιουργίας, ιδίως από άτομα που έχουν περιθωριοποιηθεί λόγω ψυχοκοινωνικών δυσκολιών ή κοινωνικών αποκλεισμών. Αυτού του είδους η τέχνη, απελευθερωμένη από τις θεσμοθετημένες νόρμες, παρέχει στους δημιουργούς τη δυνατότητα να διαμορφώσουν έναν προσωπικό εκφραστικό χώρο, που αμφισβητεί τα κυρίαρχα αισθητικά και κοινωνικά πρότυπα (Minturn 2004: 247-248).

Επιπλέον, η θεραπευτική διάσταση της τέχνης έχει καταστεί αντικείμενο συστηματικής διερεύνησης στο πεδίο της ψυχικής υγείας, με ερευνητικά δεδομένα να καταδεικνύουν ότι η καλλιτεχνική δημιουργία λειτουργεί ως μηχανισμός ενίσχυσης της αυτοεκτίμησης και αποφόρτισης των ψυχικών εντάσεων (Malchiodi 2003: 8-12). Η θεραπεία μέσω τέχνης επιτρέπει στο υποκείμενο να εξωτερικεύσει σύνθετες συναισθηματικές καταστάσεις, που συχνά αδυνατεί να εκφράσει με λεκτικούς όρους, συμβάλλοντας στην

αποδόμηση των στιγματιστικών αναπαραστάσεων, που συνοδεύουν τις ψυχικές διαταραχές.

Ο άνθρωπος λαμβάνει τα ερεθίσματα μέσω ειδικών υποδοχέων πάνω στο σώμα και αποκρίνεται με επιτυχία ή μη στις προκλήσεις. Μέσω των αισθήσεων, το κεντρικό νευρικό σύστημα ενεργοποιεί το καταλληλότερο δίκτυο παραγωγής ορμονών, ώστε να παραχθεί κίνηση ή συναίσθημα. Για παράδειγμα, η επίσκεψη σε μουσεία δημιουργεί στον επισκέπτη αισθήματα ευφορίας και θαυμασμού, διεγείροντας το ντοπαμινεργικό σύστημα, οδηγώντας παράλληλα στην ανάκαμψη (Goodman-Casanova 2023: 1423-1424). Πάνω σε αυτήν την παραδοχή βασίζεται η σύγχρονη προσέγγιση της ψυχιατρικής ως προς την αξιοποίηση των τεχνών ως θεραπευτικό μέσο. Ως εκ τούτου, καθίσταται κατανοητή η θεραπευτική δράση, που μπορεί να παράγει όχι μόνο η ενασχόληση αλλά και η επαφή με την τέχνη. Μπορεί για παράδειγμα να ενεργοποιήσει τα συστήματα ευφορίας, όπως το ντοπαμινεργικό σύστημα και να ελαττώσει το στρες, μειώνοντας τα επίπεδα κορτιζόλης (Agius 2018: 542-543).

Η παραπάνω διαπίστωση συνδέεται άμεσα με την πρακτική της πολιτιστικής συνταγογράφησης, μιας καινοτόμου προσέγγισης στην ψυχική υγεία, όπου η συμμετοχή σε πολιτιστικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες προτείνεται ως μέρος της θεραπευτικής διαδικασίας. Το πρόγραμμα έχει σχεδιασθεί και βρίσκεται σε πιλοτική φάση διεξαγωγής, από το Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας, Νευροεπιστημών και Ιατρικής Ακριβείας «Κώστας Στεφανής» (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.), με πρωτοβουλία του Διευθυντή της Α' Ψυχιατρικής Κλινικής Ε.Κ.Π.Α., Καθηγητή Ψυχιατρικής, Νίκου Στεφανή, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να αναφερθεί το Κέντρο Ημέρας Υποστήριξης Ψυχικής Υγείας μέσω Τέχνης «Έν-Τεχνη Ψυχή» της Π.Ε.Ψ.Α.Ε.Ε., με εταίρους φορείς την Α' Ψυχιατρική Κλινική Ε.Κ.Π.Α., το Ε.Π.Ι.Ψ.Υ. και την ΑμΚΕ «ΙΑΣΙΣ», που ιδρύθηκε το 2024 και στεγάζεται στους χώρους του Ε.Π.Ι.Ψ.Υ. Το Κ.Η. Τέχνης αναδεικνύεται ως ένας χώρος όπου η τέχνη αξιοποιείται, με σκοπό την ενίσχυση της αυτοέκφρασης, της συναισθηματικής αποφόρτισης και του μετασχηματισμού αυτής σε απτή δημιουργία. Μέσω της ενεργού συμμετοχής σε καλλιτεχνικά εργαστήρια και θεραπευτικές ομάδες ανάπτυξης δεξιοτήτων και κοινωνικοποίησης (εικαστική θεραπεία, δραματοθεραπεία, χοροθεραπεία, ομάδες στιχουργικής, χορωδίας, κ.ά.), οι συμμετέχοντες έχουν την ευκαιρία να αναπτύξουν και να καλλιεργήσουν την αυτοεκτίμησή τους, καθώς και να αμφισβητήσουν τις στιγματιστικές αντιλήψεις, που περιβάλλουν την ψυχική υγεία. Η τέχνη χρησιμοποιείται ως θεραπευτικό εργαλείο, για την ενδυνάμωση της ψυχικής ανθεκτικότητας και την κοινωνική επανένταξη, δίδοντας έμφαση στη σημασία της συμπερίληψης και της συμπαραγωγής στην προαγωγή της ψυχικής υγείας, καθώς και της δημιουργικής πορείας προς την ανάκαμψη.

Καταληκτικά, η τέχνη έχει αποδειχθεί ένας καίριος μηχανισμός κοινωνικού μετασχηματισμού, λειτουργώντας ως ασφαλής χώρος έκφρασης, ενδυνάμωσης και αμφισβήτησης των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων, που παράγουν και συντηρούν το κοινωνικό στίγμα (Οικονόμου κ.ά. 2019: 269). Μέσω καλλιτεχνικών δράσεων που

ενσωματώνουν τη συμμετοχή και τον διάλογο, προωθείται η κοινωνική ενσωμάτωση και αναδιαμορφώνονται οι συνθήκες με στόχο μια πιο συμπεριληπτική και ισότιμη κοινωνία.

Συμπέρασμα

Παρά τις προσπάθειες καταπολέμησης του στιγματισμού από επαγγελματίες ψυχικής υγείας, καθώς και από ποικίλα προγράμματα ενημέρωσης και ψυχοεκπαίδευσης, όπως το Πρόγραμμα «Αντί-Στίγμα» του ΕΠΙΨΥ, η στιγματιστική γλώσσα παραμένει ισχυρή και συνεχώς αναπαράγεται, υπογραμμίζοντας την επίμονη δυσκολία αποδοχής των ατόμων με ψυχικές προκλήσεις από το κοινωνικό σύνολο (Οικονόμου 2013α: 5-6).

Η ευαισθητοποίηση του κοινού και η ενίσχυση της κοινωνικής αποδοχής των ατόμων με ψυχικές δυσκολίες, προωθώντας βιογραφικές ιστορίες, κρίνονται απαραίτητες για τη δημιουργία ενός υποστηρικτικού κοινωνικού περιβάλλοντος, το οποίο θα συμβάλλει στην ψυχική αποκατάσταση και θα μειώσει τον κοινωνικό στιγματισμό (Ζήση 2022: 154). Η ανάπτυξη κοινοτικών δομών ψυχικής υγείας και η υιοθέτηση πολιτικών που προάγουν την αποδοχή της διαφορετικότητας θα ενισχύσουν τις προσπάθειες για την εξάλειψη του στιγματισμού και την προώθηση της κοινωνικής ένταξης.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ζήση, Α. (2022), Κοινωνικό στίγμα και ψυχική ασθένεια: Ανασκόπηση εννοιών, μεθόδων και ευρημάτων, *Ψυχιατρική*, Vol. 33, No 2, σσ. 149-156.

Μαδιανός, Μ. (2013), Οικονομική κρίση, ψυχική υγεία και ψυχιατρική περίθαλψη: Τι απέγινε η «Μεταρρύθμιση» στην Ελλάδα; *Ψυχιατρική*, Vol. 24, No 1, σσ. 15-16.

Μαδιανός, Μ. Γ. και Οικονόμου, Μ. (1990), Αποϊδρυματισμός και ψυχοκοινωνική αποκατάσταση των χρονίων ψυχικά αρρώστων και η περίπτωση της Λέρου, *Ψυχιατρική*, Vol. 1, σσ. 199-205.

Μουζάκη, Μ., Δημόπουλος, Χ. Ν., Κασσαβέτης, Δ. Ν. και Σουλιώτης, Κ. (2023), Από το ασυλιακό περιβάλλον στην κοινότητα: Οι ΚοιΣΠΕ ως μηχανισμός κοινωνικής επανένταξης, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Vol. 21, No 78, σσ. 3-27.

Οικονόμου, Μ. (2013α), Το στίγμα της ψυχικής νόσου στα ΜΜΕ: διαχρονική αποτύπωση και παράπλευρες όψεις της κρίσης, *Σύναψις*, Vol. 9, No 28, σσ. 5-6.

Οικονόμου, Μ., Λούκη, Ε. και Χαρίτση, Μ. (2019), Στίγμα και ψυχική νόσος: Η τέχνη ως σύμμαχος στον δρόμο προς τον αποστιγματισμό, στο Λ. Γιώτης, Δ. Μαραβελής, Α. Πανταγούτσου και Ε. Γιαννούλη (επιμ.), *Η συμβολή των Ψυχοθεραπειών μέσω Τέχνης στην Ψυχιατρική Θεραπευτική*, Αθήνα, Βήτα, σσ. 268-274.

Οικονόμου, Μ., Λούκη, Ε., Χαρίτση, Μ., Τσαλιάγκου, Ε., Τριανταφύλλου, Ε., Αλεξίου, Τ. και Παπαδημητρίου, Γ. Ν. (2013β), Η τέχνη ως όχημα θεραπείας και αποστιγματισμού, *Άτη*, 6, σσ. 46-48.

Οικονόμου, Μ., Μπεχράκη, Α. και Χαρίτση, Μ. (2020), Το στίγμα της ψυχικής ασθένειας: Ιστορική αναδρομή και θεωρητική πλαισίωση, *Ψυχιατρική*, Vol. 31, No 1, σσ. 36-46.

Σουλιώτης, Κ. (2002), Η κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος Θ, Τεύχος 32, σσ. 5-34.

Στυλιανίδης, Σ., Θεοχαράκης, Ν. και Χονδρός, Π. Χ. (2007), Το μετέωρο βήμα της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, Τεύχος 105.

Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (2011), *Έκθεση αξιολόγησης των παρεμβάσεων εφαρμογής της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης για την περίοδο 2000–2009*, Αθήνα.

Χαράλαμπος, Δ. (2018), Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα, *Το Βήμα του Ασκληπιού*, Vol. 17, No 2, σσ. 118-127.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Agius, M. (2018), Neuroscience and visual art: moving through empathy to the ineffable, *Psychiatrica Danubina*, Vol. 30, pp. 541-545.

Asquith, N. L. (2017), Crime and Deviance, in B. S. Turner (ed.), *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social Theory*, pp. 1-16.

Becker, H. S. (1963), *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, New York, Free Press.

Corrigan, P. W., Sokol, K. A. and Rüsch, N. (2013), The impact of self-stigma and mutual help programs on the quality of life of people with serious mental illnesses, *Community Mental Health Journal*, Vol. 49, pp. 1-6.

Corrigan, P., Markowitz, F.E., Watson, A., Rowan, D. and Kubiak, M.A. (2003), An Attribution Model of Public Discrimination Towards Persons with Mental Illness, *Journal of Health and Social Behavior*, Vol. 44, No 2, pp. 162-179.

Corrigan, P. W. (2000), Mental health stigma as social attribution: Implications for research methods and attitude change, *Clinical Psychology: Science and Practice*, Vol. 7, No 1, pp. 48-67.

Corrigan, P. W. and Kleinlein, P. (2005), The Impact of Mental Illness Stigma, in P. W. Corrigan (ed.), *On the stigma of mental illness: Practical strategies for research and social change*, Washington, DC, American Psychological Association, pp. 11-44.

Corrigan, P. W. and Watson, A. C. (2002α), The paradox of self-stigma and mental illness, *Clinical Psychology: Science and Practice*, Vol. 9, No 1, pp. 35-53.

Corrigan, P. W. and Watson, A. C. (2002β), Understanding the impact of stigma on people with mental illness, *World Psychiatry*, Vol. 1, No 1, pp. 16-20.

Donohue, J. M., Goetz, J. L. and Song, Z. (2024), Who Gets Mental Health Care? - The Role of Burden and Cash-Paying Markets, *JAMA Health Forum*, Vol. 5, No 3, pp. e240210.

Durkheim, É. (1960), *The Division of Labor in Society*, Glencoe, Free Press. (First published: 1893).

Economou, C., Kaitelidou, D., Karanikolos, M. and Maresso, A. (2017), Greece: Health system review, *Health Systems in Transition*, Vol. 19, No 5, pp. 1-192.

Economou, M. (2021), Social Distance in COVID-19: Drawing the line between protective behavior and stigma manifestation, *Psychiatriki*, Vol. 32, pp. 183-186.

Economou, M., Kourea, A., Gramandani, C., Leontiadou, A., Louki, E. and Stefanis, C. (2005), Mental disorder and mental health representations in Greek newspapers and magazines, *World Psychiatry*, Vol. 4, Suppl 1, pp. 45-49.

Fabrega Jr, H. (1991), The culture and history of psychiatric stigma in early modern and modern Western societies: A review of recent literature, *Comprehensive Psychiatry*, Vol. 32, No 2, pp. 97-119.

Foucault, M. (1988), *Madness and Civilization*, New York, Vintage Books.

Friedman, S. R., Williams, L.D., Guarino, H., Mateu-Gelabert, P., Krawczyk, N., Hamilton, L., Walters, S. M., Ezell, J. M., Khan, M., Di Iorio, J., Yang, L. H., Earnshaw, V. A. (2022), The stigma system: How sociopolitical domination, scapegoating, and stigma shape public health, *Journal of Community Psychology*, Vol. 50, No 1, pp. 385-408.

Giannakopoulos, G. and Anagnostopoulos, D. C. (2016), Psychiatric reform in Greece: an overview, *BJPsych Bulletin*, Vol. 40, No 6, pp. 326-328.

Goffman, E. (1963), *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.

Goodman-Casanova, J. M., Guzman-Parra, J., Duran-Jimenez, F. J., Garcia-Gallardo, M., Cuesta-Lozano, D., Mayoral-Cleries, F. (2023), Effectiveness of museum-based participatory arts in mental health recovery, *International Journal of Mental Health Nursing*, Vol. 32, No 5, pp. 1416-1428.

Ifanti, A. A., Argyriou, A. A., Kalofonou, F. H. and Kalofonos, H. P. (2013), Financial crisis and austerity measures in Greece: their impact on health promotion policies and public health care, *Health Policy*, Vol. 113, No 1-2, pp. 8-12.

Kontoangelos, K., Economou, M. and Papageorgiou, C. (2020), Mental health effects of COVID-19 pandemia: A review of clinical and psychological traits, *Psychiatry Investigation*, Vol. 17, No 6, pp. 491-505.

Lemert, E. M. (1951), *Social Pathology: A Systematic Approach to the Theory of Sociopathic Behavior*, New York, McGraw-Hill.

Link, B. G. and Phelan, J. C. (2001), Conceptualizing stigma, *Annual Review of Sociology*, Vol. 27, No 1, pp. 363-385.

Major, B. and O'Brien, L.T. (2005), The social psychology of stigma, *Annual Review of Psychology*, Vol. 56, pp. 393-421.

Malchiodi, C. (2003), *Handbook of Art Therapy*, New York, Guilford Publications.

Marchionatti, L. E., Schafer, J. L., Karagiorga, V. E., Balikou, P., Mitropoulou, A., Serdari, A., Moschos, G., Athanasopoulou, L., Basta, M., Simioni, A., Vicenzi, J., Kapsimalli, E., Tzotzi, A., Mitroulaki, S., Papanikolaou, K., Triantafyllou, K., Moustaka, D., Saxena, S., Evans-Lacko, S., Androutsos, C., Koumoula, A., Salum, G. A., Kotsis, K. (2024), The mental health care system for children and adolescents in Greece: a review and structure assessment, *Frontiers in Health Services*, Vol. 4, e1470053.

Matamoros-Fernández, A. and Farkas, J. (2021), Racism, hate speech, and social media: A systematic review and critique, *Television & New Media*, Vol. 22, No 2, pp. 205-224.

Minturn, K. (2004), Dubuffet, Lévi-Strauss, and the idea of art brut, *RES: Anthropology and Aesthetics*, Vol. 46, No 1, pp. 247-258.

Naslund, J. A., Bondre, A., Torous, J. and Aschbrenner, K. A. (2020), Social media and mental health: benefits, risks, and opportunities for research and practice, *Journal of Technology in Behavioral Science*, Vol. 5, No 3, pp. 245-257.

Rosenhan, D. L. (1973), On being sane in insane places, *Science*, Vol. 179, No 4070, pp. 250-258.

Rössler, W. (2016), The stigma of mental disorders: A millennia-long history of social exclusion and prejudices, *EMBO Reports*, Vol. 17, No 9, pp. 1250-1253.

Rowitz, L. (1981), A sociological perspective on labeling in mental retardation, *Mental Retardation*, Vol. 19, No 2, pp. 47-51.

Scheff, T. J. (1996), *Being Mentally Ill: A Sociological Theory*, Chicago, Aldine Publishing Company.

Thyer, B. A. (2015), The DSM-5 Definition of Mental Disorder: Critique and Alternatives, in B. Probst (ed.), *Critical Thinking in Clinical Assessment and Diagnosis*, Cham, Springer, pp. 45-68.

Weiner, B. (1995), *Judgments of Responsibility: A Foundation for a Theory of Social Conduct*, New York, Guilford Press.

ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΣΩΜΑ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΑΝΑΠΗΡΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΩΝ

Λάζαρος Τεντόμας,[α] Φωτεινή Μηλιώνη,[β] Ηλίας Κατσιούρης[γ]

[α] Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών
[β] Δρ. Νομικής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διευθύντρια ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ
[γ] Υπ. Δρ. Εγκληματολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Επιστημονικός συνεργάτης ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ

Περίληψη

Στην εισήγηση διερευνάται η σχέση των εννοιών περί «σώματος» και αντεγκληματικής πολιτικής μέσω της θέσης που καταλαμβάνουν οι ανάπηρες υποκειμενικότητες στο ελληνικό σύστημα ποινικών κυρώσεων, καθώς και στο σωφρονιστικό σύστημα. Συγκεκριμένα αναλύεται από τη σκοπιά των κριτικών σπουδών αναπηρίας το υπάρχον ελληνικό θεσμικό πλαίσιο για τα άτομα με αναπηρία, όταν αυτά έρχονται σε επαφή με το σωφρονιστικό σύστημα και τη μετασωφρονιστική μέριμνα. Ακολούθως παρουσιάζονται τα δεδομένα και τα στοιχεία για τις πραγματικές συνθήκες κράτησης και τις δυσκολίες επανένταξης των ατόμων με αναπηρία και το ερευνητικό ερώτημα διερευνά τις ανασημασιοδοτήσεις της αναπηρίας στις συνθήκες εγκλεισμού και διαδικασιών αποφυλάκισης. Όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο παρατηρείται μια ιατρικοκεντρική πρόσληψη της αναπηρίας όπου τα ανάπηρα υποκείμενα σε μεγάλο βαθμό παραμένουν αόρατα, γεγονός που επιδεινώνει τη θέση τους στις συνθήκες εγκλεισμού και επανένταξης. Τέλος, με βάση τα παραπάνω εξετάζονται προτάσεις για την προάσπιση των δικαιωμάτων τους, τη βελτίωση των συνθηκών έκτισης των ποινών και της επανένταξής τους.

Λέξεις Κλειδιά: Αναπηρία, Σωφρονιστικό Σύστημα, Εγκλεισμός, Επανένταξη, Ελλάδα

GIVING MEANING TO THE BODY IN CONDITIONS OF INCARCERATION AND REINTEGRATION OF DISABLED SUBJECTIVITIES

Lazaros Tentomas,[α] Fotini Milioni,[β] Elias Katsiouris[γ]

[α] Laboratory Teaching Staff, Department of Social Policy, Panteion University of Political and Social Sciences
[β] Dr. of Law, National and Kapodistrian University of Athens, Director of EPANODOS
[γ] PhD Candidate in Criminology, National and Kapodistrian University of Athens, Scientific associate of EPANODOS

Abstract

The paper explores the relationship between the concepts of "body" and crime policy through the place occupied by disabled subjectivities in the Greek system of criminal penalties, as well as in the correctional system. Specifically, the existing Greek institutional framework for people with disabilities is analyzed from the perspective of critical disability studies, when they come into contact with the correctional system and aftercare. Subsequently, data on the actual conditions

of detention and the difficulties of reintegration of persons with disabilities are presented and the research question explores the remeanings of disability in the conditions of incarceration and release procedures. As far as the institutional framework is concerned, there is a medical-centred perception of disability where disabled subjects remain largely invisible, which aggravates their position in conditions of incarceration and reintegration. Finally, based on the above, proposals are being examined for the protection of their rights, the improvement of the conditions under which sentences are served and their reintegration.

Keywords: Disability, Correctional System, Incarceration, Reintegration, Greece

Εισαγωγή

Τον Μάιο του 2024, με αφορμή την παρουσίαση και ενημέρωση των φοιτητριών και φοιτητών του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου για τη σχέση αναπηρίας και σωφρονιστικού συστήματος στην Ελλάδα με εισήγηση της Φωτεινής Μηλιώνη και του Ηλία Κατσιούρη, στο προπτυχιακό σεμιναριακό μάθημα «Σώμα και Κοινωνική Πολιτική» με διδάσκοντα τον Λάζαρο Τεντόμα, μας δημιουργήθηκε και στους τρεις μας η έντονη επιθυμία να προχωρήσουμε σε μια εθνογραφική έρευνα στο θέμα αυτό. Σήμερα θα σας παρουσιάσουμε μια σειρά ζητημάτων που προέκυψαν από τη διαδικασία της έρευνας, η οποία βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο και προωθεί τη συνεργασία των διαφορετικών επιστημονικών μας πεδίων, των κριτικών σπουδών αναπηρίας και των σύγχρονων θεωριών στο πεδίο της εγκληματολογίας, ευελπιστώντας να προκαλέσουμε έναν διάλογο στο πλαίσιο του συνεδρίου, για ένα θέμα που παραμένει στις παρυφές της επιστημονικής έρευνας καθ' όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Θα παρουσιαστεί κριτικά το ισχύον θεσμικό πλαίσιο και πώς αυτό ορίζει την ύπαρξη των ανάπηρων σωμάτων σε συνθήκες εγκλεισμού.

Σύμφωνα με τις Kathleen Alicia Ellem & Jill Wilson (2010) η ανάδειξη των φωνών των κρατουμένων με αναπηρία επανακαθορίζει και ενισχύει τη δέσμευση των εξειδικευμένων υπαλλήλων και στελεχών για κοινωνική δικαιοσύνη και επανοηματοδοτεί την αναπηρία (βλ. επίσης Owens 2007). Η χαμηλή κοινωνική θέση των κρατουμένων και η δυσκολία πρόσβασης σε σωφρονιστικές εγκαταστάσεις δημιουργούν πολλά εμπόδια όχι μόνο στους ίδιους τους κρατούμενους αλλά και στους εργαζόμενους στα σωφρονιστικά καταστήματα (Wacquant 2002). Σε σχετικές έρευνες έχει επισημανθεί ότι οι κρατούμενοι/ες με αναπηρία αντιμετωπίζουν σημαντικά κοινωνικά μειονεκτήματα που προκύπτουν από τη φυλάκιση. Ειδικότερα, πολλοί κρατούμενοι με νοητική αναπηρία πέφτουν θύματα σωματικής, συναισθηματικής, σεξουαλικής και οικονομικής κακοποίησης εντός του σωφρονιστικού συστήματος (Mullen 2001). Οι αποφυλακισμένοι/ες με νοητική αναπηρία είναι πιθανό να επιστρέψουν στις κοινότητές τους αφού θυματοποιηθούν περαιτέρω, έχοντας ελάχιστη ή καθόλου αποκατάσταση, αποκομμένους ή περιορισμένους οικογενειακούς και κοινωνικούς δεσμούς και ελάχιστες ευκαιρίες να βρουν απασχόληση και να δημιουργήσουν μια σταθερή, χωρίς έγκλημα ζωή για τους ίδιους (Baldry, McDonnell, Maplestone and Peeters 2006).

Ιστορικοποιώντας την αναπηρία στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα

Πριν την εξέταση του υπό διερεύνηση θέματος, θα γίνει μία σύντομη ιστορική διαδρομή αναφορικά με τη νομική, θεσμική και διαχειριστική εξέλιξη τριών συστημάτων, τα οποία συνθέτουν το θέμα αυτής της εισήγησης, δηλαδή το ποινικό σύστημα, τη σωφρονιστική απάντηση και το σύστημα υγείας. Τρία συστήματα κλήθηκαν και καλούνται να απαντήσουν στη συνθήκη «αναπηρία, εγκλεισμός και επανένταξη».

Ο Σωφρονιστικός Κώδικας ακολουθώντας διάφορα θεωρητικά μοντέλα (Προνοιακό, Δικαιικό κλπ.) άλλαξε τρεις φορές στη διάρκεια της μεταπολίτευσης. Το έτος 1989 δημιουργήθηκε και εφαρμόστηκε ο Κώδικας Βασικών Κανόνων για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων (Νόμος 1851/1989), ακολούθησε το έτος 1999 ο Σωφρονιστικός Κώδικας (Νόμος 2776/1999), ο οποίος αναμορφώθηκε και εκσυγχρονίστηκε το έτος 2022 (Αναμόρφωση και εκσυγχρονισμός Σωφρονιστικού Κώδικα Τροποποιήσεις στον Νόμο 2776/1999 και άλλες διατάξεις, Νόμος 4985/2022.

Οι νομικές προβλέψεις που αφορούν την αναπηρία σχηματοποιούνται στη σωφρονιστική πραγματικότητα στις προβλέψεις του Σωφρονιστικού Κώδικα, ο οποίος προβλέπει στο άρθρο 3 με τίτλο «Ισότητα στη μεταχείριση των κρατουμένων» στην παράγραφο 2, ότι «ειδική μεταχείριση των κρατουμένων επιφυλάσσεται, όταν δικαιολογείται από τη νομική ή πραγματική κατάσταση τους, όπως υποδίκων και καταδίκων, εγγάμων ή εχόντων συνάψει σύμφωνο συμβίωσης και αγάμων, ανηλίκων και ενηλίκων, ατόμων με ειδικές ανάγκες ή για τις θρησκευτικές ή άλλες πεποιθήσεις ή για λόγους ταυτότητας φύλου, εφόσον γίνεται υπέρ του κρατουμένου και προς εξυπηρέτηση των εξατομικευμένων αναγκών που απορρέουν από την κατάσταση στην οποία ευρίσκεται» (Νόμος 2776/1999, όπως τροποποιήθηκε με τον Νόμο 4985/2022). Επιπλέον, σύμφωνα με την παράγραφο 2 του άρθρου 20 του Σωφρονιστικού Κώδικα με τίτλο «Κτιριακές εγκαταστάσεις», τα κτίρια και η διαμόρφωση των χώρων κράτησης οφείλουν να ανταποκρίνονται στους όρους υγιεινής, να εξασφαλίζουν τις κατάλληλες συνθήκες ομαλής διαβίωσης των κρατούμενων και να πληρούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις ασφαλούς και εύρυθμης λειτουργίας των σωφρονιστικών καταστημάτων. Ιδιαίτερα, η κατασκευή και η διαρρύθμισή τους πρέπει να εξασφαλίζουν σε ικανοποιητικό βαθμό ηλιακό φως και ατμοσφαιρικό αέρα με χρήση παραθύρων, θέρμανση, άνετη κυκλοφορία και χώρους κίνησης, σύμφωνα με τις κλιματολογικές συνθήκες του τόπου κράτησης.

Στον πυρήνα όλων αυτών βρίσκεται η διασφάλιση των δικαιωμάτων των πολιτών στις υπηρεσίες υγείας. Συνταγματικά κατοχυρώνεται στο άρθρο 21 παράγραφος 6, το οποίο εγγυάται ότι τα άτομα με αναπηρία έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν μέτρα που εξασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας. Η καθολικότητα του δικαιώματος αυτού επιβάλλει αφενός την εξασφάλιση των υπηρεσιών αφετέρου την άρση των αποκλεισμών σε ειδικότερες εκφάνσεις του, όπως η προσβασιμότητα (ψηφιακή, φυσική κ.λπ.).

Για τον πληθυσμό των ασθενών κρατουμένων το σωφρονιστικό σύστημα διαθέτει δύο εξειδικευμένες δομές: ένα ειδικό ψυχιατρικό κατάστημα μόνον για τους άνδρες κρατούμενους και ένα νοσοκομείο κρατουμένων, επίσης για τους άνδρες κρατούμενους.

Η μεταφορά και η νοσηλεία των ασθενών κρατουμένων είναι διαδικασίες που ρυθμίζονται στον σωφρονιστικό κώδικα.

Οι ασθενείς κρατούμενοι είναι πολύ περισσότεροι από τις θέσεις που έχουν αυτές οι εξειδικευμένες μονάδες. Οι ελλείψεις ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού στα σωφρονιστικά καταστήματα είναι μεγάλες και οι ανάγκες των κρατουμένων για υπηρεσίες υγείας πολλές και επιτακτικές. Ο εγκλεισμός σηματοδοτεί πολλά προβλήματα στην ψυχική αλλά και τη σωματική υγεία των κρατουμένων, τα οποία θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη και να διαμορφώνονται αντίστοιχες λύσεις.

Οι εκθέσεις της αρμόδιας επιτροπής του Συμβουλίου της Ευρώπης (CPT) για τις συνθήκες κράτησης των κρατουμένων στο Ψυχιατρείο Κρατουμένων είναι αποκαλυπτικές. Για παράδειγμα στην έκθεσή της το 2022 η Επιτροπή για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων και της Απάνθρωπης ή Ταπεινωτικής Μεταχείρισης ή Τιμωρίας (CPT) αναφέρει ότι «οι ασθενείς στο Νοσοκομείο (εννοεί το Ψυχιατρείο) κρατούνται σε υπερπλήρεις σε πληθυσμό και ερειπωμένες αίθουσες και προσφέρονται ελάχιστες δραστηριότητες. Η θεραπεία βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη φαρμακοθεραπεία χωρίς να προσφέρονται γνήσιες δραστηριότητες θεραπείας. Δεν υπήρχαν ατομικά σχέδια θεραπείας και η τήρηση αρχείων ήταν κακή. Η κατάσταση επιδεινώθηκε από τις άθλιες ρυθμίσεις για το προσωπικό. Δεν υπήρχε ψυχίατρος και υπήρχε μόνο μία πλήρως εκπαιδευμένη νοσοκόμα για 170 ασθενείς. Η καθημερινή διαχείριση του νοσοκομείου αφέθηκε στα χέρια μιας μικρής ομάδας αφοσιωμένων σωφρονιστικών υπαλλήλων χωρίς τυπική εκπαίδευση σε θέματα ψυχικής υγείας. Η έκθεση εγείρει επίσης ανησυχίες για την απουσία πολιτικής περιορισμού και για τον τρόπο με τον οποίο διερευνώνται οι θάνατοι στο Νοσοκομείο».

Στη διαδρομή των ετών επιχειρήθηκε η ένταξη αυτών των εξειδικευμένων δομών στο Εθνικό Σύστημα Υγείας, επιχειρήθηκε δηλαδή η ομαλοποίηση της λειτουργίας αυτών των δομών σε συνθήκες πραγματικής ζωής. Ως εκ τούτου το Νοσοκομείο Κρατουμένων εντάχθηκε στο Εθνικό Σύστημα Υγείας με το Προεδρικό Διάταγμα 100/2018 «Ένταξη του Νοσοκομείου Κρατουμένων Κορυδαλλού στο Εθνικό Σύστημα Υγείας (Ε.Σ.Υ.) και μετονομασία του σε Ειδικό Κέντρο Υγείας Κρατουμένων Κορυδαλλού» (ΦΕΚ Α' 193/20.11.2018) και πλέον είναι Ειδικό Κέντρο Υγείας Κρατουμένων Κορυδαλλού (2η ΔΥΠΕ Πειραιώς και Αιγαίου), το οποίο αφενός αποτελεί μία αποκεντρωμένη μονάδα του Υπουργείου Υγείας, το οποίο έχει την επιστημονική ευθύνη λειτουργίας για το ιατρικό, νοσηλευτικό και παρακλινικό έργο του Ειδικού Κέντρου, το οποίο συνδέεται επιστημονικά με το Γενικό Νοσοκομείο Νίκαιας - Πειραιά «Άγιος Παντελεήμων», αφετέρου είναι σωφρονιστικό κατάστημα υπαγόμενο στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, στο οποίο ανήκει το έργο της διοίκησης και φύλαξης του καταστήματος. Αντιστοίχως το Ψυχιατρείο Κρατουμένων εντάχθηκε στην πρόσφατη Ψυχιατρική μεταρρύθμιση.

Ειδικότερα στον Νόμο 5129/2024 με τίτλο «Ολοκλήρωση της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης» (Τεύχος Α' 124/01.08.2024), άρθρο 79 παράγραφος 3 περίπτωση δ υπάρχει σχετική πρόβλεψη για τη δομή αυτή και ορίζεται ότι οι ειδικότεροι όροι και προϋποθέσεις θα καθοριστούν με ΚΥΑ των αρμόδιων Υπουργείων. Επιπλέον προβλέπεται στο άρθρο 14 του νέου Σωφρονιστικού Κώδικα (Νόμος 4985/2022/ΦΕΚ

Α΄203/27.10.2022 «Αναμόρφωση και εκσυγχρονισμός Σωφρονιστικού Κώδικα - Τροποποιήσεις στον Νόμο 2776/1999 και άλλες διατάξεις») να λειτουργήσουν για τις γυναίκες κρατούμενες: Α) Ψυχιατρικό Τμήμα γυναικών κρατουμένων στο οποίο θα εισάγονται κρατούμενες με ψυχιατρικά προβλήματα, κατά την κρίση του θεράποντος ιατρού-ψυχιάτρου ή Διευθυντή Ψυχιατρικής Κλινικής του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Ε.Σ.Υ.) και β) Νοσοκομειακό Τμήμα, ως Ειδικό Κέντρο Υγείας γυναικών κρατουμένων, με σύνδεση και υποστήριξη από νοσοκομειακή μονάδα του Ε.Σ.Υ.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι έχουν γίνει θετικά βήματα στην κατεύθυνση της μεταχείρισης της αναπηρίας στη συνθήκη του εγκλεισμού. Στις θετικές προσπάθειες της διαχείρισης του προβλήματος εντάσσονται προβλέψεις στα Εθνικά Σχέδια, ομάδες εργασίας, διυπουργικές επιτροπές. Ενδεικτικά σημειώνεται η Ομάδα Εργασίας της Γενικής Γραμματείας Αντεγκληματικής Πολιτικής του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη που συστάθηκε και συγκροτήθηκε το έτος 2021, με βασικό στόχο την αναβάθμιση των υποδομών πρόσβασης των ατόμων με αναπηρία. Στον τομέα της επανένταξης μία θεσμική δομή, το ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ, δημιουργήθηκε το έτος 2003, προκειμένου να προσφέρει μεταξύ άλλων υπηρεσίες μετασωφρονιστικής μέριμνας στα αποφυλακισμένα άτομα συμπεριλαμβανομένων των αναπήρων αποφυλακισμένων χωρίς, όμως, την εξειδικευμένη ενημέρωση, εκπαίδευση και υποδομή για τα ειδικότερα θέματα που τους απασχολούν.

Η σχεδιαζόμενη λοιπόν έρευνα, μέσω της εστίασης στη βιωμένη εμπειρία του σωφρονιστικού εγκλεισμού ατόμων με αναπηρία, αναμένεται να προσφέρει ερμηνευτικά εργαλεία για μια συνολικότερη ανάλυση της φιλοσοφίας και της πραγματικότητας του ελληνικού σωφρονιστικού συστήματος. Συγκεκριμένα, μέσα από τον λόγο των κρατουμένων με αναπηρία, θα εξεταστεί κατά πόσο το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο στο πεδίο της σωφρονιστικής πολιτικής, καθώς και η εφαρμογή αυτού, εξυπηρετούν τις πραγματικές ανάγκες του πληθυσμού και κατά πόσο τελικά το σωφρονιστικό σύστημα διαπνέεται από μια φιλοσοφία προσανατολισμένη στην ομαλή κοινωνική (επαν)ένταξη, όπως επιτάσσουν τα διεθνή και ευρωπαϊκά πρότυπα για τη σωφρονιστική μεταχείριση (Ελάχιστοι Κανόνες των Ηνωμένων Εθνών για τη μεταχείριση των κρατουμένων - Nelson Mandela Rules 2015, Ευρωπαϊκοί Σωφρονιστικοί Κανόνες Σύσταση Rec 2006 κ.ά.).

Η αναπηρία στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα

Στην Ελλάδα η κατηγορία «κρατούμενοι/ες με αναπηρία» μόλις τα τελευταία χρόνια έχει αποτελέσει πεδίο ενδιαφέροντος για το κράτος. Στην τέταρτη έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη για τα άτομα με αναπηρία (Συνήγορος του Πολίτη 2022), η οποία αφορά το 2022 αναφέρεται ότι δεν υπάρχουν στοιχεία για τον ακριβή αριθμό των κρατουμένων με αναπηρία, ενώ ένα χρόνο νωρίτερα η Σοφία Νικολάου, Γενική Γραμματέας Αντεγκληματικής Πολιτικής σε άρθρο της στην εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ, ανέφερε ότι ο αριθμός των κρατούμενων με αναπηρία ανέρχεται στους 422 (Νικολάου 2021), χωρίς όμως να διευκρινίζει ποιοι τύποι αναπηρίας αναγνωρίζονται, αν δηλαδή τα στοιχεία απορρέουν από τις λιγοστές αναπηρίες που αναγνωρίζει ο Ποινικός Κώδικας (όπως θα δούμε παρακάτω) ή αν χρησιμοποιήθηκε στη συλλογή των στοιχείων η διευρυμένη λίστα αναπηριών που αναγνωρίζει το Υπουργείο Υγείας.

Τον Οκτώβριο του 2024, η Γενική Γραμματεία Αντεγκληματικής Πολιτικής ανάρτησε οδηγό μεταχείρισης κρατουμένων με αναπηρία. Πρόκειται για έναν οδηγό μεταχείρισης κρατουμένων εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων, ο οποίος διαπνέεται από τις αρχές του Κοινωνικού Μοντέλου της Αναπηρίας και για πρώτη φορά εμφανίζει εντός του σωφρονιστικού συστήματος την αναπηρία ως ένα ζήτημα αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον και όχι ως ένα αμιγώς ιατρικό πρόβλημα. Επίσης στον οδηγό αναγνωρίζονται οι μη ορατές αναπηρίες και οι μαθησιακές δυσκολίες και οι σωφρονιστικοί υπάλληλοι συνιστάται να ενθαρρύνουν τους κρατούμενους/ες να εκφράζουν τις ανάγκες τους για τυχόν αναπηρίες που δεν είναι ορατές. Επίσης για πρώτη φορά οι ανάγκες των κρατουμένων με αναπηρία συνδέονται με τις ανάγκες άλλων κοινωνικών ομάδων όπως ΛΟΑΤΚΙ+, μεταναστών και άλλες (Γ.Γ Αντεγκληματικής Πολιτικής 2024).

Ωστόσο, ο τρόπος προσδιορισμού των ανάπηρων ατόμων στο ελληνικό διοικητικό σύστημα, όχι μόνο για το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη αλλά και για άλλα υπουργεία, δεν ακολουθεί έναν ενιαίο τύπο κατηγοριοποίησης. Αναγνωρίζονται ορισμένες μορφές αναπηρίας, μέρος όμως αυτών που αναγνωρίζονται από το Υπουργείο Υγείας. Για παράδειγμα στον χώρο της εκπαίδευσης ο προσδιορισμός των βλαβών και των χρόνιων ασθενειών των μαθητών/τριών με «ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες», όπως ονομάζονται, έχει επικριθεί διότι δεν διασαφηνίζονται εντός των πολυνόμων που διέπουν την ειδική εκπαίδευση οι εννοιολογικές διαφορές μεταξύ αναπηρίας και μαθησιακής δυσκολίας, καθώς και αναπηρίας και χρόνιας νόσου (Τεντόμας 2017). Όπως θα εξετάσουμε παρακάτω η μερικότητα των αναπηριών και χρόνιων παθήσεων που αναγνωρίζονται στην διαχείριση των ποινών είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του σωφρονιστικού μας συστήματος.

Πιο συγκεκριμένα, για τη δυνατότητα έκτισης της ποινής στην κατοικία στο άρθρο 105 παράγραφος 2 του Ποινικού Κώδικα αναφέρεται ότι τη δυνατότητα αυτή την έχουν οι εξής κατηγορίες κρατουμένων: Οι νοσούντες από σύνδρομο επίκτητης ανοσοποιητικής ανεπάρκειας τελικού σταδίου, όσοι έχουν χρόνια νεφρική ανεπάρκεια και υποβάλλονται σε τακτική αιμοκάθαρση, όσοι/ες πάσχουν από ανθεκτική φυματίωση ή είναι τετραπληγικοί, όσοι/ες πάσχουν από κίρρωση του ήπατος με αναπηρία άνω του εξήντα επτά τοις εκατό (67%) και όσοι/ες πάσχουν από γεροντική άνοια ή από κακοήθη νεοπλάσματα τελικού σταδίου.

Στο άρθρο 105Β του Ποινικού Κώδικα αναγράφεται ότι έχουν δικαίωμα απόλυσης υπό όρους οι εξής: Οι καταδικασθέντες σε στερητική της ελευθερίας ποινή μετά την (πραγματική ή πλασματική) έκτιση ενός ελάχιστου τμήματος της επιβληθείσας ποινής οι οποίοι δικαιούνται ευεργετικό υπολογισμό [κάθε ημέρα κράτησης υπολογίζεται ευεργετικά ως δύο (2) ημέρες εκτιόμενης ποινής] για κρατουμένους που πάσχουν από ημιπληγία ή παραπληγία, σκλήρυνση κατά πλάκας ή έχουν υποβληθεί σε επέμβαση μεταμόσχευσης καρδιάς, ήπατος, νεφρού ή μυελού των οστών ή είναι φορείς του συνδρόμου επίκτητης ανοσοποιητικής ανεπάρκειας ή πάσχουν από κακοήθη νεοπλάσματα ή από νεφρική ανεπάρκεια για την οποία γίνεται τακτική αιμοκάθαρση ή από φυματίωση κατά τη διάρκεια της θεραπείας της, κρατούμενοι με ποσοστό αναπηρίας πενήντα τοις εκατό (50%) και άνω, που δεν μπορούν να εργαστούν, εφόσον κρίνεται ότι η παραμονή τους στο κατάστημα κράτησης καθίσταται ιδιαίτερα επαχθής

λόγω αδυναμίας αυτοεξυπηρέτησης, κρατουμένους με ποσοστό αναπηρίας εξήντα επτά τοις εκατό (67%) και άνω, κρατουμένους στους οποίους απαγορεύεται ύστερα από γνωμάτευση από Κέντρο Πιστοποίησης Αναπηρίας (ΚΕ.Π.Α.) η ανάληψη εργασίας ή απασχόλησης που μπορεί βάσιμα να προκαλέσει σοβαρή και μόνιμη βλάβη στην υγεία τους, κρατούμενοι οι οποίοι νοσηλεύονται σε θεραπευτικά καταστήματα ή νοσοκομεία εφόσον η νοσηλεία τους έχει διαρκέσει τουλάχιστον τέσσερις (4) μήνες.

Διακοπή της ποινής δικαιούται επίσης ένα πολύ μικρό μέρος κρατουμένων: όταν ο/η καταδικασθείς/σθείσα νοσηλεύεται σε νοσοκομείο σύμφωνα με τις διατάξεις για τη νοσηλεία των κρατουμένων και αν εξαιτίας βαριάς νόσου βρίσκεται σε τέτοια κατάσταση, ώστε η συνέχιση της νοσηλείας του σε οποιοδήποτε τέτοιο νοσοκομείο να μην μπορεί να αποτρέψει ανήκεστη βλάβη της υγείας του ή κίνδυνο της ζωής του.

Η δικαιολογητική βάση της έκτισης της ποινής στην κατοικία συνδέεται με τη φύση των ασθενειών:

- είτε αυτές οδηγούν στον θάνατο (χωρίς μάλιστα να υφίσταται θεραπεία με τα γνωστά μέσα της ιατρικής επιστήμης)
- είτε απαιτούν ειδική θεραπεία (δυσχερώς ακολουθητέα εντός σωφρονιστικού καταστήματος)
- είτε επιφέρουν αδυναμία του καταδίκου να αντιληφθεί τη σημασία της ποινής.

Οι ανάπηρες/οι κρατούμενες/οι στο θεσμικό πλαίσιο προσδιορίζονται σύμφωνα με την αρχή της αντιμετώπισης των διακρίσεων, δηλαδή από μια σειρά αποσπασματικές διατάξεις και όχι από την αρχή της καθολικότητας. Στη διεθνή βιβλιογραφία υπάρχει η άποψη ότι η νομική-πολιτική προσέγγιση, η οποία δίνει έμφαση στην καθολικότητα της αναπηρίας και όχι στον ειδικό, μειονοτικό της χαρακτήρα, έχει πολλά να προσφέρει ως βάση για τη θεωρία και την πρακτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Bickenbach 2019: 886). Η προσέγγιση διαμέσου της καθολικότητας μπορεί να επανατοποθετήσει τις εξηγήσεις για τις περιπτώσεις που τα άτομα με αναπηρία δεν μπορούν εύκολα στο παρόν θεσμικό πλαίσιο να αποδείξουν τη σοβαρότητα των προβλημάτων τους όπως για παράδειγμα ισχύει στις περιπτώσεις του επίμονου πόνου, των μαθησιακών αναπηριών και άλλων «ιατρικά μη ορατών» μορφών αναπηρίας.

Το πρόβλημα σε αυτό το σημείο είναι απλώς η σαφήνεια ή το εύρος των νομικών ορισμών της αναπηρίας. Έχει να κάνει περισσότερο με το γεγονός ότι ένας πιθανός ενάγων πρέπει επίσης να ισχυριστεί ότι αποτελεί μέλος μιας μειονοτικής ομάδας αναπήρων και, για να το αποδείξει, είναι αναγκασμένος να βασιστεί σε όρους ιατρικούς ή όρους αποκατάστασης της αναπηρίας του, παρόλο που έτσι οδηγούνται με ακρίβεια στην απόρριψη τα μοντέλα της αναπηρίας που σχετίζονται με την προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δηλαδή της αναπηρίας ως μιας καθολικής πρόσληψης που συνομιλεί με τα κοινωνικά και τεχνητά εμπόδια που την διαμορφώνουν και όχι μόνο με βάση τα σωματικά χαρακτηριστικά. Συνεπώς, στο παρόν θεσμικό πλαίσιο δεν υπάρχει άλλη επιλογή από το να ιατρικοποιήσουμε την αναπηρία, καθώς σε ένα ανταγωνιστικό πλαίσιο η αναγνώριση του εαυτού ως αναπήρου θα απορριφθεί άμεσα ως ιδιοτελής, ενώ ένας λειτουργικός αλλά μη ιατρικός ορισμός θα επιδεχόταν την κατηγορία ότι ο ενάγων προσποιείται τον άρρωστο.

Υπάρχει μια ακόμα σκέψη. Η νομοθεσία κατά των διακρίσεων που διέπει το μέχρι τώρα θεσμικό πλαίσιο στην Ελλάδα αποτελεί σταθερά το προϊόν ενός πολιτικού συμβιβασμού, στο πλαίσιο του οποίου ασύνδετες ιδεολογικές θέσεις μπορούν να αφήσουν το αποτύπωμά τους. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει στο παράδοξο αποτέλεσμα κάποιες από τις ομάδες ατόμων με αναπηρία να αποκλείονται όχι γιατί δεν έχουν ή δεν γίνεται πιστευτό ότι έχουν ιατρικά επιβεβαιωμένες αναπηρίες, αλλά μάλλον επειδή η κατάστασή τους γίνεται αντιληπτή ως ένδειξη ηθικού σφάλματος. Με αυτόν τον τρόπο η νομοθεσία κατά των διακρίσεων σε ολόκληρο τον κόσμο ακολούθησε πιστά την πρακτική της Νομοθετικής Πράξης των Ανάπηρων Αμερικανών (ADA), δηλαδή τον περιορισμό της κάλυψης για άτομα που χρησιμοποιούσαν παράνομα ναρκωτικά, καθώς και για ομοφυλόφιλους, αμφιφυλόφιλους και τρανσέξουαλ. Η ίδια νομοθετική πράξη αποκλείει επίσης από τον κατάλογο των αποδεκτών ψυχολογικές διαταραχές, όπως τον παθολογικό τζόγο, την κλεπτομανία και την πυρομανία.

Συμπεράσματα-προτάσεις

Απέναντι στα όσα αποτυπώθηκαν έχει διατυπωθεί μια εναλλακτική πρόταση, η οποία, παρά τις επιπτώσεις που έχει στην προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και παρά την επίδραση που άσκησε στο σχέδιο της κοινωνικής πολιτικής, δεν έχει γίνει ακόμα κατανοητή. Η προσέγγιση αυτή χρησιμοποιεί το μοντέλο των δικαιωμάτων, αλλά εγκαταλείπει το μοντέλο της μειονότητας, ενσωματώνοντας τα δικαιώματα στη συνολική κοινωνική πολιτική. Τη θεωρία πίσω από αυτή την προσέγγιση «καθολικότητας» μπορεί να τη βρει κανείς στα γραπτά του Αμερικανού κοινωνιολόγου Irving Zola. Σε ένα από τα άρθρα του, που άσκησαν επιρροή, ο Zola (1989) υποστηρίζει ότι «μια προσέγγιση αποκλειστικά για τις ειδικές ανάγκες της αναπηρίας είναι αναπόφευκτα βραχυπρόθεσμη» (σσ. 405-406).

Το βασικό στρατηγικό ζήτημα για μια καθολική πολιτική για την αναπηρία θα μπορούσε να είναι η δημοκρατική διαπραγμάτευση για το εύρος της φυσιολογικής ανθρώπινης ποικιλομορφίας ως η βάση για ένα γενικό σχέδιο στο πλαίσιο της αναμόρφωσης του σωφρονιστικού συστήματος και της κοινωνικής πολιτικής. Στο παρόν θεσμικό πλαίσιο αντιλαμβανόμαστε ότι καταλήγουν οι προβλέψιμες πιέσεις για να περιοριστεί το εύρος του κανονικού υπέρ εκείνων που είναι δυνατοί με το να συμπιέζονται οι αναγνωρισμένοι τύποι αναπηρίες σε μια δηλωτική πρόσληψη περί ήπιων και σοβαρών αναπηριών, γεγονός που αορατοποιεί ένα μεγάλο αριθμό κρατουμένων. Οι πιέσεις αυτές θα πρέπει να αμφισβητηθούν. Όσο περισσότερο αντιληπτό γίνεται το εύρος της φυσιολογικής ανθρώπινης ποικιλομορφίας, τόσο περισσότερο πιθανό είναι οι πόροι και οι ευκαιρίες να κατανεμηθούν ισότιμα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Bickenbach, E. J. (2019) [2001], Αναπηρία - Ανθρώπινα Δικαιώματα, νόμος και Πολιτική, στο G. L. Albrecht, K. D. Seelman και M. (επιμ.) και επιμελήτριες ελληνικής έκδοσης Α. Ζώνιου-Σιδέρη και Ε. Ντεροπούλου_Ντέρου, *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία: Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*, Αθήνα, Πεδίο, σσ. 685-710.

Γενική Γραμματεία Αντεγκληματικής Πολιτικής Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη. (2024), *Οδηγός Μεταχείρισης Κρατούμενων με Αναπηρία*, 8/10/2024 (ημερομηνία ανάκτησης 15/10/2024) στο: https://sofron.gov.gr/wp-content/uploads/2024/11/%CE%9F%CE%94%CE%97%CE%93%CE%9F%CE%A3_%CE%9C%CE%95%CE%A4%CE%91%CE%A7%CE%95%CE%99%CE%A1%CE%99%CE%A3%CE%97%CE%A3_%CE%9A%CE%A1%CE%91%CE%A4%CE%9F%CE%A5%CE%9C%CE%95%CE%9D%CE%A9%CE%9D_%CE%9C%CE%95_%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%A0%CE%97%CE%A1%CE%99%CE%91.pdf

Ελληνική Δημοκρατία. (1999), Ν. 2776/1999 *Σωφρονιστικός Κώδικας*.

Ελληνική Δημοκρατία. (1989), Ν. 1851/1989 *Κώδικας Βασικών Κανόνων για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων*.

Ελληνική Δημοκρατία. (2018), Προεδρικό Διάταγμα 100/2018 *«Ένταξη του Νοσοκομείου Κρατουμένων Κορυδαλλού στο Εθνικό Σύστημα Υγείας (Ε.Σ.Υ.) και μετονομασία του σε Ειδικό Κέντρο Υγείας Κρατουμένων Κορυδαλλού» (ΦΕΚ Α' 193/20.11.2018)*.

Ελληνική Δημοκρατία. (2022), Ν. 4985/2022 *«Αναμόρφωση και εκσυγχρονισμός Σωφρονιστικού Κώδικα-Τροποποιήσεις στον ν. 2776/1999 και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ Α΄ 203/27.10.2022*.

Ελληνική Δημοκρατία. (2024), Ν. 5129/2024 *«Ολοκλήρωση της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης»*.

Νικολάου, Σ. (2021), Τα μέτρα για τα Άτομα με Αναπηρία που εκτίουν την ποινή τους σε φυλακές, *Εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ*, 3/12/2021. Ημερομηνία Ανάκτηση Ιούνιος 2024 από το: https://www.tanea.gr/2021/12/03/opinions/2002146217/amp/

Συμβούλιο της Ευρώπης. (2022), *Έκθεση προς την ελληνική κυβέρνηση κατά την επίσκεψη που πραγματοποίησε στην Ελλάδα η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την πρόληψη των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης ή τιμωρίας (CPT)*.

Συνήγορος του Πολίτη. (2022), *Ειδική Έκθεση Δικαιωμάτων των Ατόμων με Αναπηρία*, (ημερομηνία ανάκτησης Ιούνιος 2024) στο https://www.synigoros-solidarity.gr/1572/eidiki-ekthesi-2022

Τεντόμας, Λ. (2017), *Παιδιά Εξωτικά, Παιδιά Οικόσιτα: μια Ανθρωπολογική Προσέγγιση της Αναπηρίας και της Ειδικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Redmarks.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Baldry, E., McDonnell, D., Maplestone, P. and Peeters, M. (2006), Ex-Prisoners, Homelessness and the State in Australia. The *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, Vol. 39, pp. 20-33.

Counsil of Europe. (2022), *Recommendation Rec (2006)2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules*.

Ellem, K-A. and Wilson, J (2010), Life Story Work and Social Work Practice: A Case Study with Ex-Prisoners Labelled as Having an Intellectual Disability, *Australian Social Work*, Vol. 63, No 1, pp. 67-82.

Mullen, P. E. (2001), *A review of the relationships between mental disorders and offending behaviours and on the management of mentally abnormal offenders in the health and criminal justice services*. Ανάκτηση Οκτώβριος 31, 2022, από το: http://www.aic.gov.au/crc/reports/mullen.html

Owens, J. (2007), Liberating voices through narrative methods: the case for an interpretive research Approach, *Disability & Society*, Vol. 22, pp. 299-313.

United Nations. (2015), *Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Mandela Rules)*

Zola, I. K. (1989), Toward the Necessary Universalizing of a Disability Policy. *The Milbank Quarterly*, Vol. 67, pp. 401-408.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ, ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ: ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΤΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ ΠΟΛΙΤΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ (2012-2020)

Σέβη Τσαμπουνάρη[α]

[α] PhD Κοινωνιολόγος

Περίληψη

Η ασύμβατη, φαινομενικά, σχέση πολιτικής και αναπηρίας αποτελεί ένα αδιερεύνητο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, ακόμη και σήμερα. Το παρόν κείμενο στοχεύει στην παρουσίαση βασικών ποιοτικών διαστάσεων της πολιτικής συμμετοχής ατόμων με αναπηρία την περίοδο της κρίσης, εκκινώντας από την άποψη ότι τα ίδια τα υποκείμενα, πολίτες με αναπηρία, μπορούν να είναι μέρος της λύσης των προβλημάτων τους μέσα από πρακτικές συμμετοχής και υπεράσπισης των δικαιωμάτων τους. Στο πλαίσιο αυτό, εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας σε λόγους, οι οποίοι διατυπώθηκαν στη σχετική κοινοβουλευτική επιτροπή (υπο-επιτροπή για θέματα ατόμων με αναπηρία) κατά τη διάρκεια των ετών 2012-2020. Συγκεκριμένα, προσεγγίζουμε ερμηνευτικά λόγους πολιτών με αναπηρία, οι οποίοι συμμετείχαν σε οργανώσεις, συνδικαλιστικούς φορείς, διάφορες συλλογικότητες και ευρύτερα στο αναπηρικό κίνημα στη χώρα. Η ερευνητική προσέγγισή μας στηρίζεται στη φουκωϊκή αντίληψη, βάσει της οποίας οι λόγοι αφενός νομιμοποιούν και αναπαράγουν την εξουσία αφετέρου η ίδια η εξουσία είναι αποτέλεσμα των πρακτικών και λόγων που εντοπίζονται στα ιστορικά και θεσμικά συγκείμενα.

Λέξεις Κλειδιά: Αναπηρία, Πολίτες με Αναπηρία, Πολιτική Συμμετοχή, Ανάλυση Λόγου, Αναπηρικό Κίνημα

IDENTITIES, DISABILITY AND POLITICAL PARTICIPATION: AN INTERPRETIVE APPROACH TO THE SPEECHES OF CITIZENS WITH DISABILITIES DURING THE FINANCIAL CRISIS (2012-2020)

Sevi Tsampounari[α]

[α] PhD Sociologist

Abstract

The seemingly incompatible relationship between politics and disability is an unresolved area of social science, even today. This paper aims to present key qualitative dimensions of the political participation of people with disabilities during the period of financial crisis, starting from the view that the subjects themselves, citizens with disabilities, are able to be part of the solution to their problems through practices of engagement and advocacy for their rights. In this context, we focus on speeches made in the relevant parliamentary committee (subcommittee on disability issues) during the years 2012-2020. Specifically, we interpret the speeches of citizens with disabilities who participated in organizations, trade unions, various collectives and the broader disability movement in the country. Our research approach is based on the Foucauldian perspective, according to which discourses legitimize and reproduce power on the one hand, and power itself is the result of discursive practices that are identified in historical and institutional contexts.

Keywords: Disability, Citizens with Disabilities, Political Participation, Speech Analysis, Disability Movement

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο εξετάζει τις ποιοτικές διαστάσεις της πολιτικής συμμετοχής ατόμων με αναπηρία μέσα από την ερμηνευτική προσέγγιση λόγων που διατυπώθηκαν στην ειδική μόνιμη κοινοβουλευτική επιτροπή, την *υποεπιτροπή για θέματα ατόμων με αναπηρία,* από εκπροσώπους αναπηρικών οργανώσεων-συλλογικοτήτων την περίοδο της οικονομικής κρίσης στη χώρα μας, το 2012-2020.[1]

Τα άτομα με αναπηρία αποτελούν μία «ευάλωτη» κοινωνική ομάδα, που διαχρονικά αντιμετωπίζει συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού («ατελείς δομές», θεσμούς, πολιτικές) και κοινωνική καταπίεση (στίγμα, διακρίσεις). Η αναπηρία, ως αποτέλεσμα ιδεολογιών, που έχουν ενσωματωθεί στη συλλογική αντίληψη (Oliver 2009: 40-43), προκαλεί ακόμη και σήμερα αρνητικές αναπαραστάσεις που συνδέονται με «το έλλειμα» και την αδυναμία, ενώ ζητήματα πολιτικής συμμετοχής και ιδιότητας του πολίτη έχουν αποσιωπηθεί διαχρονικά στην ανάλυσή της.

Η χρονική περίοδος αναφοράς μας είναι τα οκτώ (8) χρόνια πολιτικής αστάθειας (2012-2020), μετά από την ένταξη της χώρας μας στο χρηματικοοικονομικό μηχανισμό στήριξης, το 2010. Πρόκειται για μία περίοδο, η οποία χαρακτηρίστηκε από τις άμεσες υφεσιακές επιπτώσεις, τη διεύρυνση των ανισοτήτων, τη σημαντική αύξηση της ανεργίας και των επιπτώσεων στο κοινωνικό κράτος. Η παρατεταμένη περίοδος οικονομικής κρίσης συμπαρέσυρε πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές με αποτέλεσμα την κατάρριψη πολλών βεβαιοτήτων του παρελθόντος και την απαξίωση αναγκών και δικαιωμάτων κοινωνικών ομάδων σε ένα κλίμα γενικευμένης αίσθησης αδιεξόδου, αδικίας και καταπίεσης στην κοινωνία.

Σε αυτό το σύνθετο τοπίο, επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε ερμηνευτικά τη διαλεκτική σχέσης της αναπηρικής ταυτότητας και της πολιτικής συμμετοχής. Μέσα από το σύνολο των λόγων που συλλέχθηκαν, διερευνήθηκαν τα αιτήματα, τα εμπόδια, το σύνολο των πρακτικών και νοημάτων βάσει των οποίων εκπρόσωποι/ μέλη συλλογικοτήτων της αναπηρίας ύψωσαν «μια ενισχυμένη ασπίδα υποστήριξης» για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, και ευρύτερα το «πολιτικό σχέδιο» τους.

Στην εισαγωγή του παρόντος κειμένου είναι χρήσιμο να διασαφηνιστούν οι βασικοί όροι-εργαλεία ευαισθητοποίησης στην ερευνητική προσέγγισή μας. Όσον αφορά λοιπόν την *αναπηρική ταυτότητα*, λαμβάνεται υπόψη ως «η ενσωμάτωση των αφηγήσεων» ή ακόμη ως ένα «αμάλγαμα των προσωπικών και των συλλογικών ιστοριών» και «ένα σύνολο πρακτικών και νοημάτων (Wetherell 2005: 321) σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Η *πολιτική συμμετοχή* με την ευρεία έννοια της, από την άλλη, αφορά την «συνειδητή προσχώρηση» σε μία πολιτική κοινότητα (Lagroye, Francois and Sawincki 2008, Schwarzmantel 2005), «την κατοχή ενός πολιτικού αξιώματος, τη συμμετοχή σε ένα πολιτικό κόμμα ή σε ένα πολιτικό κίνημα ή και τη συμμετοχή σε μη αναγνωρισμένες πολιτικές ομάδες και συλλογικότητες, ακόμη και σε μεμονωμένες ενέργειες, άμεσες ή διαμεσολαβούμενες» (Μαλούτα-Παντελίδου 1992: 34 και 2012: 120).

Θεωρητικό πλαίσιο

Το έργο του Foucault μας παρείχε το θεωρητικό πλαίσιο για την ανάλυση της αναπηρικής ταυτότητας, κυρίως μέσω της έννοιας της βιο-εξουσίας, της καταπιεστικής λειτουργίας του ιατρικού μοντέλου θεώρησής της. Ταυτόχρονα το έργο του, υποδεικνύοντας πως σχεδόν κάθε πλευρά της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι εμπλεκόμενη σε σχέσεις εξουσίας, αποτέλεσε τη βάση για τη διερεύνηση του ζητήματος της πολιτικής συμμετοχής της κοινωνικής ομάδας.

Ο Foucault στα πρώτα έργα του περί αρχαιολογίας-στην *Ιστορία της Τρέλας* (1961), στις *Λέξεις και Πράγματα* (1966), *Την αρχαιολογία της γνώσης* (1969) ανέλυσε πώς οι λόγοι συγκροτούν τις θέσεις των υποκειμένων μέσω των κανόνων διαμόρφωσης και των τρόπων έκφρασής τους. Ο Foucault εδώ εστίασε την προβληματική του στους κανόνες σχηματισμού των ρηματικών πρακτικών καθώς και «στο επίπεδο των πραγμάτων που ειπώθηκαν και της γλώσσας που χρησιμοποιήθηκε», περιγράφοντας τους κανόνες συγκρότησης που δομούν την παραγωγή τους και τα αιτία τους (Howarth 2008: 78-79). Ο λόγος αντιμετωπίστηκε στο έργο του ως «ένα αυτόνομο σύστημα κανόνων» που συγκροτεί τις έννοιες, τα υποκείμενα και τις στρατηγικές τους.

Στο ύστερο έργο του, περί γενεαλογίας, επεκτείνοντας τις αναλύσεις του, έδωσε έμφαση στους τρόπους με τους οποίους συγκροτείται η υποκειμενικότητα και ειδικότερα στην ιστορική ανάδυσή της μέσα στον λόγο. Συγκεκριμένα, στα έργα του λοιπόν *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής* (1975) και *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* (1978), ο λόγος εξετάστηκε ως το προϊόν των σχέσεων εξουσίας και δυνάμεων που δρουν μέσα στην κοινωνία. Από την περίοδο αυτή, άλλωστε, ο Foucault αξιοποίησε την έννοια του σώματος και στράφηκε στην πολιτικοποίηση θεμάτων της καθημερινότητας (Φουκώ 1987: 36).

Συνολικότερα, ο Foucault ανέλυσε την εξουσία ως «το παραγωγικό δίκτυο» μέσα στο οποίο κατασκευάζονται ταυτότητες. Η εξουσία που παίρνει τη μορφή «δικτύων» ενυπάρχει στη διαδικασία συγκρότησης των ταυτοτήτων μέσω της επικρατούσας γνώσης «για το τι είναι πραγματικό και αληθινό» (Φουκώ 1999: 101-102). Η γνώση από την άλλη αναπαράγει εξουσία, τη συντηρεί, την επεκτείνει και την αναδιαμορφώνει (Φουκώ 1987: 36).

Η εξουσία, όμως, δεν είναι απλά μια σχέση. Η εξουσία για τον θεωρητικό είναι μία δύναμη που διαχέεται παντού ή ακόμη είναι το πλέγμα που διαμορφώνει τόσο τους φορείς όσο και τα αντικείμενά της, είναι «ένας τρόπος δράσης πάνω σε δράσεις» **(**Φουκώ 1999: 81-82). Τα υποκείμενα όχι μόνο κυκλοφορούν ανάμεσα «στα νήματα ενός δικτύου εξουσίας» αλλά είναι πάντα σε θέση να ασκούν και τα ίδια εξουσία. Ως εκ τούτου, η εξουσία δεν εξαλείφεται ποτέ, καθώς τα υποκείμενα μπλέκονται σε παραγωγικές σχέσεις, μέσα από ετερογενείς και «ευέλικτες» κοινωνικές ομάδες που εντοπίζονται σε κάθε κοινωνική σχέση (Φουκώ 2003: 101,108-114). Τα υποκείμενα, συνεπώς, δεν έχουν ανεξάρτητη υπόσταση, δεν είναι δεδομένα, αλλά είναι ένα ιστορικό αποτέλεσμα το οποίο συγκροτείται «με όρους συμβάντος» (Φουκώ 1999: 81-82).

Ο Deleuze (2005: 144) υποστήριξε ότι ολόκληρη η φιλοσοφία του Foucault είναι μια «πραγματολογία του πολλαπλού», καθώς ο Foucault αρνήθηκε τα ολοποιημένα σχήματα

και τις ταξινομητικές πρακτικές. Αντίθετα, ανέλυσε τις πολλαπλές σχέσεις δύναμης και διάχυσης που έχουν απελευθερωθεί από κάθε δυϊσμό όπως επίσης και τις εξουσίες ως πολλαπλές, ρευστές και ασταθείς ποικίλες, ιστορικές μορφές (Deleuze 2005: 143-144).

Στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο, η αναπηρική ταυτότητα μπορεί να εξηγηθεί με όρους αστάθειας και ενδεχομενικότητας και να αναλυθεί κυρίως μέσω της *βιοεξουσίας* και της καταπιεστικής λειτουργίας της ιατρικής. Χαρακτηριστικά, στη *Γέννηση της Κλινικής* ο Foucault ανέλυσε πώς η ιατρική μετατράπηκε σε πολιτική τεχνική παρέμβασης επί του σώματος, ιδιαίτερα του αποκλίνοντος (ανάπηρου) σώματος. Πώς δηλαδή μέσα από «το ιατρικό βλέμμα» που απευθύνεται στα ορατά στοιχεία της ασθένειας, αναδύθηκε ένα καινούργιο, διαφορετικό σύστημα ιατρικής σκέψης και πρακτικής, το οποίο καθόρισε τη σχέση ιατρικής και της κοινωνίας, συνολικότερα. Η ιατρική δημιούργησε μία συγκεκριμένη στάση για το σώμα και για τον τρόπο που αυτό θα πρέπει να προσλαμβάνεται, έχοντας προσδιορίσει προηγουμένως τις θετικές έννοιες της υγείας και της κανονικότητας (Foucault 2012: 107).

Σε αυτό το πλαίσιο, η αναπηρία θα μπορούσε να οριστεί ως «η αποτυχία του οργανισμού να υλοποιήσει το πλήρες δυναμικό του» (Snyder and Mitchell 2011: 296). Η αναπηρία, άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά έχει υποστηρίξει ο Foucault, που ανατρέπει τη φυσική τάξη, δεν είναι «τερατώδης», βρίσκει τη θέση της στο δίκαιο, συγκροτείται μέσα από τη βιο-εξουσία των θεσμών (Φουκώ 2010:135). Οι επιστήμες του ανθρώπου εγκαθίδρυσαν σύμφωνα με τη φουκωϊκή ανάλυση ένα νέο καθεστώς εξουσίας, που ασκείται μέσω πειθαρχικών μηχανισμών και κοινωνικών κανόνων. Επιστημονικοί κλάδοι και η κυριαρχία των ιατρικών επαγγελμάτων «αστυνόμευσαν» την κανονικότητα, σχηματίζοντας ένα εξουσιαστικό πλέγμα, το οποίο αφενός εντοπίζει τις διαφορές και ρυθμίζει την παθολογία αφετέρου οργανώνει την κοινωνική ζωή (Philp 2006: 97,103) και ενισχύει τη χρησιμότητα του (ανάπηρου) σώματος.

Σε αυτό το πλαίσιο, διερευνήθηκε η αναπηρική ταυτότητα, ως το αποτέλεσμα των μορφών εξουσίας, σε σύνδεση με τους θεσμούς και τις κοινωνικές εμπειρίες που την πλαισιώνουν. Η διαδικασία συγκρότησής της αναζητήθηκε στις διαπραγματεύσεις και τους αγώνες της καθημερινής ζωής των ανθρώπων με αναπηρία, στην εναντίωση, στην επαναδιαπραγμάτευση, ακόμη και στην αναζήτηση νέων εναλλακτικών ταυτοτήτων.

Μεθοδολογία

Ακολουθώντας μία ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση, ο λόγος αντιμετωπίστηκε ως *εργαλειακός μηχανισμός*, που είναι δυνατό να καλλιεργεί κοινές αντιλήψεις και τρόπους κατανόησης, να παράγει στρατηγικές και να διαμορφώνει κοινωνικές πρακτικές μέσα στο περιβάλλον που λαμβάνει χώρα (Howard 2008: 14-20).

Το ενδιαφέρον λοιπόν στράφηκε σε λόγους πολιτών με αναπηρία, εκπροσώπους της κοινωνικής ομάδας, στην αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή για την επεξεργασία και την εξέταση των σχετικών σχεδίων και προτάσεων νόμων, την *υποεπιτροπή για θέματα ατόμων με αναπηρία*, την περίοδο των ετών 2012-2020. Πιο συγκεκριμένα, επικεντρωθήκαμε στους τρόπους που τα ίδια τα υποκείμενα της έρευνάς μας, καταρχήν, ερμήνευαν τη δράση τους στο πεδίο μέσα από τη γλώσσα τους, τους κανόνες και τους περιορισμούς της (Λυδάκη 2016: 221). Επιπλέον, διερευνήσαμε τον τρόπο με τον οποίο η

(πολιτική) συμπεριφορά τους κατασκευάστηκε ρηματικά στο συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς (Howarth 2008: 91).

Η μέθοδος *της θεμελιωμένης θεωρίας* επιλέχθηκε ως η ενδεδειγμένη πρόταση για τη διαμόρφωση αλλά και τον χειρισμό του μεγάλου σε όγκο ερευνητικού υλικού. Διεξοδικότερα, πραγματοποιήθηκε αρχειακή έρευνα, κατά την οποία απομαγνητοφωνήθηκαν τα σημαντικότερα μέρη των είκοσι έξι (26) βιντεοσκοπημένων επιτροπών. Στις επιτροπές αυτές εντοπίστηκαν και αποτέλεσαν αντικείμενο ανάλυσής μας οι εκατό δώδεκα (112) ομιλίες εκπροσώπων της κοινωνικής ομάδας (αιρετοί, μέλη συλλογικοτήτων, μέλη αναπηρικών οργανώσεων).

Αφού προηγήθηκε η ερμηνευτική και ανα-στοχαστική ανάγνωση των δεδομένων μας, αναδύθηκαν με τρόπο άμεσο οι κατηγορίες ανάλυσης «μέσα από τα ίδια τα δεδομένα» και όχι από προϋποτιθέμενες έννοιες ή υποθέσεις μας (Babbie 2008: 539). Ακολούθως, χτίστηκαν οι τέσσερις (4) κατηγορίες ανάλυσης:

1. Η κοινωνική ανισότητα λόγος αμφισβήτησης και συμμετοχής
2. Η επίδραση της περιόδου κρίσης: εντάσεις και μετατοπίσεις στην πολιτική διεκδίκηση
3. Το αίτημα για τη δικαιωματική προσέγγιση της αναπηρίας
4. Η ταυτότητα της αναπηρίας και ο εκφερόμενος λόγος

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η κοινωνική ανισότητα λόγος αμφισβήτησης και συμμετοχής

Οι ομιλητές/τριες έφεραν στο φως τα εμπόδια και την καταπίεση, η οποία περιεγράφηκε μέσα από μια σειρά μισαναπηρικών πρακτικών που αντιμετώπισαν τα άτομα με αναπηρία στην καθημερινότητά τους. Σε δραματικούς τόνους, οι εκπρόσωποι του χώρου μίλησαν χαρακτηριστικά «για ανθρώπους που ψάχνουν για το ποσοστό της αναπηρίας τους», «για ανθρώπους που τους έχουν λήξει οι συντάξεις και τα επιδόματά τους», «για ανθρώπους που διαβιούν σε κατάσταση εξαθλίωσης».

Η κοινωνική προστασία, η διεκδίκηση της αξιοπρεπούς διαχείρισης της καθημερινότητάς, η ανορθολογική και αναποτελεσματική γραφειοκρατία και ο κατακερματισμός των παροχών κοινωνικής πρόνοιας ήταν ορισμένα από τα πεδία αντίστασης και διεκδικήσεων τους. Ακόμη περισσότερο, η εκπαίδευση και η «ισχυροποίηση» της θέσης των ατόμων με αναπηρία στην αγορά εργασίας, η καταπολέμηση του ψηφιακού αναλφαβητισμού και η επέκταση της τεχνολογίας ως καθοριστικού παράγοντα ένταξης αποτέλεσαν κορυφαία ζητήματα δράσεων και συμμετοχής. Ο λόγος που αναπτύχθηκε συνολικά έδωσε έμφαση στη «διαφορά», στις «εύλογες προσαρμογές», στον «καθολικό σχεδιασμό», «στα δικαιώματα» που συνδέθηκαν άμεσα με τις αξίες της αυτονομίας και της αυτοδιάθεσής.

Ο ορισμός και η διαδικασία πιστοποίησης της αναπηρίας τέθηκε στο επίκεντρο των λόγων μίας μακράς χρονικής περιόδου (ιδιαίτερα των ετών 2012 έως 2017). Οι σημαντικές αλλαγές που δρομολογήθηκαν από την πολιτεία την περίοδο του 2010 αναφορικά με την επίδοση του ποσοστού αναπηρίας, τη χρήση των διαγνωστικών εργαλείων για τον προσδιορισμό της αναπηρίας και τον έλεγχο των σχετικών κονδυλίων, κυριάρχησαν στην οξεία κριτική που αναπτύχθηκε. Η συζήτηση ειδικότερα για τα Κέντρα Πιστοποίησης

Αναπηρίας (ΚΕΠΑ)[2] τον νέο θεσμό, που δεν μπόρεσε «να ξεπεράσει πολλές από τις αγκυλώσεις του προηγούμενου συστήματος» προκάλεσε έναν έντονο διάλογο και τις διαρκείς αιτιάσεις των μελών του αναπηρικού κινήματος:

> «Πεντέμισι χιλιάδες συμπολίτες μας είναι αυτή τη στιγμή φυλακισμένοι στην κυριολεξία στα ΚΕΠΑ αναμένοντας να περάσουν αυτήν την επιτροπή, αυτή τη σύντομη δημοσιονομική γκιλοτίνα», Ι. Λ, στην υποεπιτροπή *Άτομα με Αναπηρία και Εργασία*, στις 03/04/2013.

Μάλιστα, η απουσία εκπροσώπησης και συμμετοχής της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ατόμων με Αναπηρία (ΕΣΑμεΑ) στον σχεδιασμό και την υλοποίηση του νέου συστήματος πιστοποίησης της αναπηρίας καυτηριάστηκε επανειλημμένα ως εκδήλωση της γραφειοκρατικής κυβερνητικότητας και των εξουσιαστικών πρακτικών από τη μεριά του κράτους και των θεσμών. Πρακτικές που σχετίστηκαν με την αμφισβήτηση της αναπηρίας, διαδικασίες άμεσου ελέγχου και σωματικής πειθάρχησης, τέθηκαν στο επίκεντρο. Συχνή ήταν, άλλωστε, η αναφορά περιπτώσεων όπου η ιατρική πρακτική συνδέθηκε με την υποτίμηση και την καταπίεση του (ανάπηρου) πειθαρχημένου σώματος (Φουκώ 1989: 38).

Η αναπηρική ταυτότητα αναδύθηκε ως μία «ασταθή και εύπλαστη κατασκευή», στην οποία ενυπήρχαν σημαντικές διαφορές εντός της. Το ενδιαφέρον λοιπόν εντοπίστηκε σε αρκετές από τις συνεδριάσεις στους συν-αναπήρους «με πολλαπλές αναπηρίες και πολλαπλές ανάγκες εξάρτησης»,[3] «τους πιο αποκλεισμένους ανάμεσα στους αποκλεισμένους», σε όλους όσοι διαβιούν σε ιδρύματα, εκεί όπου οι σχέσεις εξάρτησης από την ιατρική κυριαρχία περιεγράφηκαν σχεδόν απόλυτες. Οι ομιλητές/ τριες επιχείρησαν με σθένος να αποκαλύψουν τις ζωές «των πιο ευάλωτων συν-αναπήρων τους», επιδιώκοντας τη βελτίωση της θέσης τους και τον εξοβελισμό όλων εκείνων των τεχνικών που διαιωνίζουν την υποτέλειά τους (Φουκώ 1999: 79-82). Το Κέντρο Περίθαλψης Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες (ΚΕΠΕΠ) Λεχαινών,[4] το Ίδρυμα Χρόνιων Παθήσεων Σκαραμαγκά και οι καταδικαστικές εκθέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη, επιστρατεύθηκαν ως παραδείγματα για να υποδηλώσουν την καταπίεση και την ανάγκη ενός ευρύτερου σχεδίου από-ιδρυματοποίησης μέσα από συγκεκριμένες προτάσεις, όπως η επαγγελματική αναδοχή, η μέριμνα για την επιστροφή των τροφίμων στις οικογένειές τους, η θεσμοθέτηση «των προσωπικών βοηθών» κ.ά.

Πολλαπλές σχέσεις εξουσίας και αντίστασης, ανισοτήτων και ανισορροπιών αποτέλεσαν τους βασικούς λόγους της συμμετοχής τους, της αμφισβήτησης και του ελέγχου κατά την ερευνώμενη περίοδο. Οι ίδιοι οι ομιλητές/ τριες δεν ήταν απλά τα σημεία εφαρμογής των εξουσιών, αλλά ταυτόχρονα φορείς τους, διεκδικώντας τα δικαιώματα, το κύρος και τη δημόσια αναγνώριση της κοινωνικής ομάδας.

Η επίδραση της περιόδου κρίσης

Ο λόγος περί κρίσης, ως άλλοθι για τον περιορισμό των δικαιωμάτων της κοινωνικής ομάδας, και εν γένει του κοινωνικού κράτους, απέκτησε ιδιαίτερη βαρύτητα κατά τη διάρκεια της περιόδου. Συγκεκριμένα, η δημόσια χρηματοδότηση προγραμμάτων πρόνοιας και ο τρόπος κατανομής των πόρων αποτέλεσαν κεντρικά σημεία των λόγων.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στην περίοδο κορύφωσης της οικονομικής κρίσης πραγματοποιήθηκε ειδική συνεδρίαση με θέμα *Οικονομική κρίση και τα άτομα με αναπηρία* (16/2/2012), η οποία συνδέθηκε άμεσα με την υπογραφή του νέου μνημονίου μερικούς μήνες πριν (23/11/2011). Στο πλαίσιο της έκτακτης συνθήκης, οι ομιλητές/τριες, στο σύνολο τους, εστίασαν την προβληματική τους στην έλλειψη πολιτικών και μέτρων για την αντιμετώπιση της ραγδαίας επιδείνωσης των οικονομικών και κοινωνικών όρων για την κοινωνική ομάδα. Αναλυτικότερα, παρουσιάστηκαν μία σειρά από παράγοντες:

> α. η σκληρή μείωση των εισοδημάτων «από μια αδιάκριτη και άδικη επιβολή έκτακτων εισπρακτικών μέτρων»,
>
> β η εκτίναξη των ποσοστών ανεργίας, που αποτελεί «την πιο σκληρή μορφή κοινωνικής αναπηρίας», ειδικότερα σε γυναίκες και νέους/ες με αναπηρία,
>
> γ. η ανεπαρκής χρηματοδότηση και ο κίνδυνος διακοπής της λειτουργίας των κέντρων υποστήριξης για άτομα με βαριές αναπηρίες,
>
> δ. η κατάρρευση του δημόσιου συστήματος πρόνοιας και ευρύτερα του δημόσιου συστήματος.

Μεταξύ άλλων σημαντικών, το νέο σύστημα πιστοποίησης της αναπηρίας, το ΚΕΠΑ, αναλύθηκε ως γέννημα της οικονομικής κρίσης. Οι ομιλητές/τριες έριξαν φως και υπερτόνισαν τις νέες επιστημονικές πρακτικές διάκρισης ανάμεσα στο φυσιολογικό και το παθολογικό, σε πειθαρχικούς μηχανισμούς, οι οποίοι απορρέουν από τη βιοεξουσία. Η μείωση των ποσοστών αναπηρίας και συνακόλουθα οι αλλαγές στις αποφάσεις πιστοποίησης αναπηρίας, οι καθυστερήσεις, οι προσβλητικές διαδικασίες απόδοσης ήταν ορισμένες πρακτικές/ αποδείξεις το (ανάπηρο) σώμα «ελέγχθηκε και επενδύθηκε πολιτικά» υπό τις συνθήκες κρίσης (Φουκώ 1989).

Χαρακτηριστική ήταν η παρέμβαση του προέδρου της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ατόμων με Αναπηρία (ΕΣΑμεΑ), Ι. Βαρδακαστάνη, στην επιτροπή με θέμα *Πραγματικοί δικαιούχοι προνοιακών επιδομάτων*, στις 05/04/2012:

> «Το σύστημα το χρησιμοποίησαν ως προκρούστεια κλίνη της τρόικα·. Πληρώνουν την κρίση συνήθως οι ευάλωτες ομάδες, δυσφημούνται, τη μία δυσφημούνται οι ναρκομανείς, τη μία οι ανάπηροι, την άλλη οι μετανάστες, είναι ένα σύνηθες φαινόμενο σε όλο τον κόσμο (....) Σήμερα, υπάρχει μία συστηματική προσπάθεια υπονόμευσης, το πιστεύουμε βαθύτατα, κοινωνικής απονεύρωσης για να περάσουν ληστρικές επιδρομές στα ελάχιστα μέτρα προστασίας που υπάρχουν στη χώρα μας».

Η έκτακτη ανάγκη της κρίσης παρουσιάστηκε να επανακαθορίζει τον τρόπο εξέτασης της αναπηρίας, την απόδοση ποσοστών αριθμού αναπηρίας και λειτουργικότητας των ατόμων «με μόνο σκεπτικό τη δημοσιονομική προσαρμογή». Το πλαίσιο της *Διεθνούς Ταξινόμησης της Λειτουργικότητας,*[5] όπως διεξοδικά παρουσιάστηκε, συνδέθηκε χρονικά με την αύξηση των αναγκών για εξειδικευμένες υπηρεσίες, την περίοδο απαξίωσης των διαδικασιών αξιολόγησης και τις καταγγελίες για «τους ανάπηρους μαϊμού».[6]

Οι πρόσθετες και έντονες πιέσεις της περιόδου συνδέθηκαν άμεσα με τις αλλαγές στη δομή και στα βασικά χαρακτηριστικά του συστήματος κοινωνικής προστασίας, των περικοπών, των κοινωνικών μεταβιβάσεων και της θεσμικής αδράνειας για καίρια ζητήματα της κοινωνικής ομάδας. Οι συνθήκες αυτές ενεργοποίησαν περαιτέρω τα πολιτικά αντανακλαστικά και ενέτειναν τη δράση των εκπροσώπων της κοινωνικής ομάδας τόσο όσο αφορά την άμεση αντιμετώπιση των συνεπειών τη κρίσης όσο και την αναγνώριση μίας νέας (αναπηρικής) ταυτότητας με την εφαρμογή διαφορετικών αξιών, αρχών, αντιλήψεων.

Το αίτημα για τη δικαιωματική προσέγγιση της αναπηρίας

Σε αυτήν την περίοδο ραγδαίων αλλαγών λοιπόν, ο λόγος για την αναπηρία σταδιακά επαναπροσδιορίστηκε. Στην πρωτοκαθεδρία των επιχειρημάτων όλων των ομιλητών/τριών, κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων, βρέθηκαν τα δικαιώματά τους ως βασική κοινωνική προσδοκία και αξιακός ορίζοντας της δράσης τους.

Αναλυτικά, οι θεσμοί, οι νόμοι μπήκαν στο στόχαστρο και η συζήτηση υπήρξε έντονη για τη *δικαιωματική προσέγγιση* των ζητημάτων της αναπηρίας: η κοινωνική προστασία χωρίς διακρίσεις, το δικαίωμα για δομημένο και προσβάσιμο περιβάλλον, ο δημόσιος χαρακτήρας και η δημόσια χρηματοδότηση του εθνικού συστήματος πρόνοιας, η διασφάλιση στην πρόσβαση των πιο ευάλωτων πληθυσμών σε κοινωνικά αγαθά.

Τα νομικά και πολιτικά κείμενα καθώς και οι διακηρύξεις τέθηκαν στο επίκεντρο καθώς σε κάθε συνεδρίαση ασκήθηκε πίεση για την εφαρμογή τους και τη διεύρυνση των θεσμικών κατακτήσεων. Συγκεκριμένα, η κυρωθείσα Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, το 2012, ήταν το πρώτο δεσμευτικό κείμενο που προκάλεσε μία διαρκή συζήτηση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία. Το περιεχόμενο της Σύμβασης σταδιακά κατακτούσε μέρος της επιχειρηματολογίας τους καθώς αποτέλεσε «ιστορική εξέλιξη» και ένα «σημείο ορόσημο» για τον κοινωνικό χώρο της αναπηρίας. Η «Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την αναπηρία 2010- 2020» κρίθηκε ακόμη ως το σημαντικότερο έγγραφο πολιτικής, που έδινε τους μελλοντικούς άξονες δράσης για την αναπηρία. Η αναγκαιότητα μάλιστα για ένα «Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα άτομα με αναπηρία» που θα αποτελούσε μια ενιαία ομπρέλα πολιτικής και δράσεων εκ μέρους της πολιτείας, αναπτύχθηκε από αρκετούς εκπροσώπους προς τα τέλη της ερευνώμενης περιόδου (2018-2020).

Με άξονα *τη δικαιωματική προσέγγιση της αναπηρίας*, σταδιακά αναδύθηκαν τα εξής πεδία διεκδικήσεων:

α. ο επαναπροσδιορισμός της αναπηρίας με έμφαση στα κοινωνικά εμπόδια και τα δικαιώματα της κοινωνικής ομάδας,

β. η υποχρέωση της πολιτείας για την τήρηση της αρχής του καθολικού σχεδιασμού στις παρεχόμενες υπηρεσίες, τη διασφάλιση της αρχής της ίσης μεταχείρισης μέσα από την παροχή υποστηρικτικής τεχνολογίας των εξατομικευμένων υπηρεσιών και των προσωπικών βοηθών,

γ. η αναγνώριση της ελληνικής νοηματικής γλώσσας καθώς και της γραφής Braille,

ε. η υποχρέωση της πολιτείας να διαβουλεύεται με οργανώσεις του αναπηρικού κινήματος,

στ. ο ορισμός του Συνηγόρου του Πολίτη, ως θεματοφύλακας για την προώθηση και την τήρηση της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία σε συνεργασία με το αναπηρικό κίνημα της χώρας.

Η αντίληψη *του κοινωνικού μοντέλου* της αναπηρίας, εμπεδωμένη με σαφήνεια, αντικατοπτρίστηκε στους λόγους, συνολικότερα. Στην επιτροπή με θέμα *Πρόσβαση κωφών και βαρηκόων στις υπηρεσίες και τον πολιτισμό,* στις 24/04/2018, ο Κ.Γ, προέτρεψε χαρακτηριστικά για την άμεση ανάληψη δράσης ως προς αυτήν την κατεύθυνση:

«Δικαιώματα, όχι φιλανθρωπίες»

«Θα πρέπει να δούμε τα θέματα από το κοινωνικό μοντέλο».

Η *δικαιωματική προσέγγιση* της αναπηρίας εγείρε την απαίτηση για την ανάπτυξη και τη διασφάλιση του θεσμικού πλαισίου για τα δικαιώματα της κοινωνικής ομάδας, την αυτονομία δράσης της, αλλά και την αναζήτηση μίας νέας σχέσης της με την κοινωνία. Σε αυτό το πλαίσιο, αξιολογήθηκε η κοινωνική πραγματικότητα και διατυπώθηκαν τα αιτήματα ειδικότερα για τη δημόσια χρηματοδότηση, τις συνθήκες προσβασιμότητας, την αυτόνομη και αξιοπρεπή διαβίωση, ευρύτερα την κοινωνική αλλαγή.

Η ταυτότητα της αναπηρίας και ο εκφερόμενος λόγος

Ο εκφερόμενος λόγος, σε άμεση συνάφεια με τις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής του, αναδείχθηκε ως μία από τις βασικές διαδικασίες αυτοπροσδιορισμού της κοινωνικής ομάδας.

Οι εκπρόσωποι της κοινωνικής ομάδας, φορείς εξουσίας και οι ίδιοι, επιχείρησαν να ελέγξουν τον λόγο και να επιβάλουν τη (νέα) γνώση για τη αναπηρία. Νέες λέξεις επισημάνθηκαν, νέες ιδέες προτάχθηκαν και παλιότερες παραμερίστηκαν. Το εκφραστικό οπλοστάσιο που χρησιμοποιήθηκε περιλάμβανε πλήθος νομικών όρων και κινηματική συνθηματολογία παράγωγα μίας συμπεφωνημένης γλωσσικής πολιτικής ορθότητας, όπως διαφάνηκε μέσα από την επανάληψη τυποποιημένων εκφράσεων και μοτίβο. Ακόμη περισσότερο, γλωσσικοί μηχανισμοί που υποδήλωναν θέσεις και απόψεις, όπως επίθετα, επιρρήματα, χρήση συναισθηματικού λεξιλογίου, ρητορικές ερωτήσεις, επαναλήψεις λέξεων, παρηχήσεις και μεταφορές επιστρατεύθηκαν για να πείσουν «τους άλλους», τους παρευρισκόμενους πολιτικούς ιθύνοντες.

Συνολικότερα, διαπιστώθηκε ο λόγος, που όπως χαρακτηριστικά υποστηρίχθηκε, γεννήθηκε αντανακλαστικά, ως αντίδραση στον προηγούμενο, τον βιοϊατρικό με βασικό επιχείρημα ότι «ότι πολλά από τα δεινά που αντιμετωπίζει η κοινωνική ομάδα σχετίζονται με την αντιμετώπισή τους ως άτομα με ειδικές ανάγκες».

«Δεν είμαστε άτομα με ειδικές ικανότητες. Αυτό-προσδιοριζόμαστε, είμαστε άτομα με αναπηρία». Ι. Λ, *Η οικονομική κρίση και τα άτομα με αναπηρία,* στις 16/12/2012.

Μία έντονη αντιπαράθεση, μάλιστα, διεξήχθη κατά τη διάρκεια της υποεπιτροπής *Πραγματικοί δικαιούχοι προνοιακών επιδομάτων,* στις 05/04/2012, μεταξύ του του προέδρου Ι. Βαρδακαστάνη, προέδρου της ΕΣΑμεΑ και του διευθυντή τομέα του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ,Ι. Π ο οποίος στην ανάπτυξη των θέσεων του για το ζήτημα των επιδομάτων, όρισε τα άτομα με αναπηρία ως «περιστατικά». Με έναν ιατροκεντρικό λόγο, το υποκείμενο με αναπηρία περιεγράφηκε ως «μελέτη περίπτωσης» ενώ η τοποθέτησή του ιατρού στο σύνολό της θεμελιώθηκε «πάνω στην ομαλοποίηση του κατακερματισμένου ανάπηρου σώματος και στα νομιμοποιημένα καθεστώτα γνώσης» (Καραγιάννη 2017: 121). Η περιγραφή αυτή προκάλεσε τη διαμαρτυρία του προέδρου Ι. Βαρδακαστάνη, προέδρου της ΕΣΑμεΑ.

> «Άκου λέει περιστατικά, τι θα πει περιστατικά; Αυτό που εμείς λέμε και θα είναι το αίτημά μας σε όλα τα πολιτικά κόμματα και την κυβέρνηση είναι ότι εμείς το σύστημα της πιστοποίησης και της αξιολόγησης αναπηρίας θέλουμε να ανατραπεί. Να μιλήσουμε με μία χώρα με τα δικά μας χαρακτηριστικά, να δούμε ένα σοβαρό σύστημα που είναι αδιάβλητο που δεν αντιμετωπίζει τους ανθρώπους ως περιστατικά. Ακούστε εγώ δεν είμαι περιστατικό! διότι έτσι αναφέρονται στους αναπήρους, ως περιστατικά!»

Ο ίδιος λοιπόν ο λόγος ήταν βασικό μέλημα, αποτελώντας αντικείμενο διεκδίκησης. Οι «ανάπηροι μαϊμού», ο όρος που επικράτησε στον τύπο και στην κοινή γνώμη στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, είχαν δημιουργήσει άλλωστε, όπως ανέφερε η Καραγιάννη (2017), «συνθήκες αρνητικής ορατότητας» για την κοινωνική ομάδα. Με εσωτερικευμένες τις εξουσιαστικές πρακτικές του τύπου, της κοινής γνώμης αλλά και της πολιτικής εξουσίας, οι μάχες έναντι του υποβιβαστικού λόγου ήταν έντονες και διαρκείς.

Συμπεράσματα

Στο παρόν κείμενο αναδείξαμε βασικούς λόγους και πρακτικές, βάσει των οποίων πολίτες με αναπηρία συνδιαλλάχθηκαν, διεκδίκησαν και διαπραγματεύτηκαν, φωτίζοντας ταυτόχρονα ποιοτικές διαστάσεις της (αναπηρικής) ταυτότητας τους την περίοδο της κρίσης (2012- 2020).

Η μετατόπιση του κέντρου βάρους από το ατομικό στο κοινωνικό επίπεδο, όπως διαφάνηκε από την ανάλυση του ερευνητικού υλικού μας, έδειξε να έχει πολλαπλές επιπτώσεις τόσο στην αντίληψη αυτής καθαυτής της έννοιας της αναπηρίας όσο και στον τρόπο προώθησης των σχετικών με αυτήν πολιτικών. Συγκεκριμένα, η έμφασή στα κοινωνικά εμπόδια και η αναζήτηση των πολλαπλών πόλων εξουσίας που οδήγησαν σε αποκλεισμούς την κοινωνική ομάδα τη συγκεκριμένη περίοδο, διεύρυναν τη συζήτηση για την αναπηρία. Η αντίληψη *του κοινωνικού μοντέλου της αναπηρίας*, που στη βάση της τέθηκαν οι διεκδικήσεις, απέδειξε την πολιτική αποτελεσματικότητά της υποδεικνύοντας ταυτόχρονα δυναμικές λύσεις για τα ζητήματα που την αφορούν.

Ένα αξιοσημείωτο εύρημά μας ήταν η ισχυροποίηση του κινήματος της αναπηρίας στη χώρα μας. Οι αγώνες/ διεκδικήσεις που διεξήχθησαν την τελευταία δεκαετία, όπως έχει διαφανεί μέσα από το ερευνητικό μας υλικό, απέκτησαν τη δική τους δυναμική και συνοψίστηκαν αρκετές φορές στο σύνθημα «Τίποτα για μας, χωρίς εμάς», το αίτημα δηλαδή για αυτοδιάθεση, συλλογική κινητοποίηση, αλληλεγγύη. Διαπιστώσαμε, λοιπόν,

τη μεθοδικότητα στις δράσεις των εκπροσώπων-μελών του αναπηρικού κινήματος, τη σταθερή επιχειρηματολογία και τη βαθιά γνώση του θεσμικού πλαισίου που αναπτύσσονταν για τα ζητήματα της αναπηρίας. Ο ωφελιμιστικός χαρακτήρας της συμμετοχής ήταν εμφανής, καθώς οι λόγοι που διατυπώθηκαν στο σύνολο των συνεδριάσεων σχετίστηκαν εν πολλοίς με τα συμφέροντα, έθεσαν προτεραιότητες και έλαβαν υπόψη την πολιτική συγκυρία (Lee 2014: 314). Είναι αξιοσημείωτο, ωστόσο, ότι το είδος των αιτημάτων τους δεν εξαντλήθηκε στη διεκδίκηση οικονομικών πόρων. Αντίθετα, τέθηκαν με επιμονή και συνέχεια αιτήματα που αφορούν τη χειραφέτηση της κοινωνικής ομάδας και την αναγνώριση των μελών της ως φορείς δικαιωμάτων, την αποδέσμευσή από τη φιλανθρωπία, την ιατρική κυριαρχία και τις πολιτικές που συνέβαλαν διαχρονικά στην περιθωριοποίησή τους, ευρύτερα την κοινωνική αλλαγή.

Οι λόγοι που επιστρατεύθηκαν αντικατόπτρισαν την ανάγκη για δικαιοσύνη, ενώ με γνώμονα *τη δικαιωματική προσέγγιση*, εδραιώθηκε η νέα γνώση για την αναπηρία ως *ένα πολιτικό ζήτημα*, που η διαχείρισή του αποτελεί συλλογική κοινωνική ευθύνη και πολιτική συμμετοχή. Λαμβάνοντας υπόψη τη φουκωϊκή ανάλυση, βάσει της οποίας ο λόγος είναι συνδεδεμένος με την εξουσία, η αναπηρική ταυτότητα αναδύθηκε μέσα από τη διαρκή διαδικασία αυτοπροσδιορισμού της κοινωνικής ομάδας. Η πολιτική και ο ανθρωπισμός σε μία εποχή διακινδύνευσης συναντήθηκαν και αλληλοεπίδρασαν σταθερά καθώς νέες δυναμικές και *πολιτικά σημαντικές* ταυτότητες αναδύθηκαν.

Είναι αυτονόητο ότι η συζήτηση για την ταυτότητα της κοινωνικής ομάδας εμπεριέχει πάντα και το αίτημα για τον επανακαθορισμό της μέσω της επανεξέτασης των προϋπαρχουσών ταξινομήσεων και στερεοτυπικών προσλήψεων της. Οι λόγοι που αναλύθηκαν είχαν στόχο να παρουσιάσουν τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η κοινωνική ομάδα, τις ασυμμετρίες και της δυνατότητές της, σε άμεση συνάφεια με το ιστορικό και κοινωνικό συγκείμενό τους. Εκτιμάμε ότι δίνουν, ακόμη και σήμερα, το έναυσμα να αναζητηθούν προτάσεις και χειροπιαστές πρακτικές που μπορούν να ενισχύσουν διαχρονικά την πολιτική συμμετοχή της κοινωνικής ομάδας και ευρύτερα την ποιότητα της Δημοκρατίας.

Σημειώσεις

Η Το ερευνητικό μέρος εντάσσεται στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής της Τσαμπουνάρη, Σ (2021). *Αναπηρική ταυτότητα και πολιτική συμμετοχή την εποχή της κρίσης. Μια ποιοτική προσέγγιση*, Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

[2] Ο ν. 3863/2010 «Νέο Ασφαλιστικό Σύστημα και συναφείς διατάξεις, ρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις» (άρθρο 6) εισήγαγε τη λειτουργία των Κέντρων Πιστοποίησης Αναπηρίας (ΚΕΠΑ.), υπαγόμενη στη Διεύθυνση Αναπηρίας και Ιατρικής της Εργασίας της Διοίκησης ΙΚΑ ΕΤΑΜ με σκοπό τη δημιουργία ενός ενιαίου φορέα αξιολόγησης, πιστοποίησης και καθορισμού της αναπηρίας.

[3] Σύμφωνα με την ΕΣΑμεΑ «άνθρωποι με πολλαπλές αναπηρίες και πολλαπλές ανάγκες εξάρτησης» είναι όσοι παρουσιάζουν βαριά αναπηρία (νοητική αναπηρία, αυτισμό, νευροψυχική διαταραχή, νευρολογικά σύνδρομα, ασθένειες κυτταρικής ανάπτυξης, και άλλες νευροψυχιατρικές διαταραχές), η οποία συνοδεύεται και από άλλες αναπηρίες (οπτική αναπηρία, ακουστική αναπηρία). Βλ μελέτη της ΕΣΑμεΑ (2008), *Βαριές αναπηρίες και πολλαπλές ανάγκες εξάρτησης. Οι αποκλεισμένοι ανάμεσα στους αποκλεισμένους*.

[4] Το ρεπορτάζ του BBC στο Κέντρο Περίθαλψης Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες (ΚΕΠΕΠ) στα Λεχαινά το 2010 παρουσίασε τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης ανθρώπων «κλειδωμένων σε κλουβιά» αλλά και αποκάλυψε ακόμη αρκετούς θανάτους λόγω ελλιπούς επίβλεψής τους.

[5] Η *Διεθνής Ταξινόμηση της Λειτουργικότητας, της Αναπηρίας και της Υγείας (ICF)* αναφέρεται στο σύστημα κωδικοποίησης εργαλείων μέτρησης της κατάστασης του ατόμου, της δομής και της λειτουργίας του σώματος, των δραστηριοτήτων και της συμμετοχής του ατόμου στο περιβάλλον.
[6] Το καλοκαίρι του 2011 αρκετά δημοσιεύματα παρουσίασαν το θέμα- καταγγελία, υιοθετώντας τον όρο ανάπηροι- μαϊμού. Βλ άρθρο της εφημερίδας «το Βήμα» (01/08/2011) με θέμα *Το νησί με τους 700 (μαϊμού) τυφλούς!* Το θέμα αναδείχθηκε κατόπιν δημοσίευσης στοιχείων του υπουργείου Υγείας για το νησί της Ζακύνθου, στο οποίο εντοπίστηκαν 700 εγγεγραμμένοι τυφλοί, οι οποίοι λάμβαναν επίδομα αναπηρίας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Babbie, E. (2018), *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα* (επιμ. Ι. Καρερέλος και Σ. Χατζηφωτίου), Αθήνα,Κριτική.

Deleuze, G, (2005)*, Φουκώ* (μτφρ. Τ. Μπέτζελος), Αθήνα, Πλέθρον

Foucault, M. (1987), *Η αρχαιολογία της γνώσης* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης),Αθήνα, Εξάντας.

Foucault, M (2012)*, Η γέννηση της κλινικής* (μτφρ. Κ. Καψαμπέλη), Αθήνα, Νήσος.

Καραγιάννη, Γ. (2017), *Η αναπηρία στην Ελλάδα της Κρίσης,* Αθήνα, Gutenberg.

Lee, P. (2014), Στοχεύοντας Ψηλά: Πολιτική και Αναπηρία στις αρχές του Εικοστού Πρώτου Αιώνα, στο C. Barnes, M. Oliver και L. Barton (επιμ.), *Οι Σπουδές για την αναπηρία στην Ελλάδα Σήμερα* (επιμ. Γ. Καραγιάννη), Θεσσαλονίκη, Επικεντρο.

Λυδάκη, Α. (2016), *Αναζητώντας το χαμένο παράδειγμα. Επιτόπια Έρευνα/ Κατανόηση/Ερμηνεία*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Μαλούτα- Παντελίδου Μ,(1992), *Γυναίκες και Πολιτική,* Αθήνα, Gutenberg.

Μαλούτα- Παντελίδου, Μ (2012), *Πολιτική Συμπεριφορά. Θεωρία, Έρευνα και Ελληνική Πολιτική,* Αθήνα, Σαββάλας.

Oliver, M (2009), *Αναπηρία και πολιτική* (επιμ. Γ. Καραγιάννη*)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Philp, M (2006), Michel Foucault, Στο Skinner, Q, *Μετά τον εμπειρισμό. Φιλοσοφία και σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις στις επιστήμες του ανθρώπου,* Αθήνα, Κάτοπτρο.

Schwarzemantel, J (2005), *Για μια δημοκρατική πολιτεία: Ταυτότητα και συμμετοχή* (μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας), Αθήνα, Κριτική.

Snyder, S. και David, M (2011), Αναθεωρώντας το σώμα: Σπουδές αναπηρίας και η αντίσταση στην ενσωμάτωση, στο Αθανασίου, Α (επιμ). *Βιοκοινωνικότητες, Θεωρήσεις στην Ανθρωπολογία της Υγείας*, Αθήνα, Νήσος.

Τσαμπουνάρη, Σ (2021). *Αναπηρική ταυτότητα και πολιτική συμμετοχή την εποχή της κρίσης. Μια ποιοτική προσέγγιση*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Φουκώ, Μ.(1987), *Εξουσία, Γνώση και Ηθική* (μτφρ. Ζ. Σαρίκας), Αθήνα,Ύψιλον.

Φουκώ, Μ.(1989), *Επιτήρηση και Τιμωρία* (μτφρ. Κ. Χατζηδήμου, Ι. Ράλλη και Α. Σταύρου), Αθήνα, Κέδρος -Ράππα.

Φουκώ, Μ.(1999), *Η μικροφυσική της εξουσίας* (μτφρ. Λ. Τρουλινού), Αθήνα,Ύψιλον.

Φουκώ, Μ. (2003), *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης* (μτφρ. Γ. Κρητικός), Εκδόσεις, Ράππα.

Φουκώ, Μ. (2010), *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας,* 1974-1975 (μτφρ. Σ. Σιαμανδούρας), Αθήνα, Εστία.

Wetherell, M. (2005), *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα* (μτφρ. Ν. Μποτατζής),

Αθήνα, Μεταίχμιο.

Οπτικοακουστικό υλικό

Υποεπιτροπή για τα θέματα των ατόμων με αναπηρία (16/02/2012), *Η οικονομική κρίση και τα άτομα με αναπηρία*. διαθέσιμο στο Αρχείο Πολυμέσων (hellenicparliament.gr)

Υποεπιτροπή για τα θέματα των ατόμων με αναπηρία (05/04/2012), *Πραγματικοί δικαιούχοι προνοιακών επιδομάτων*. διαθέσιμο στο http://www.hellenicparliament.gr/.

Υποεπιτροπή για τα θέματα των ατόμων με αναπηρία (03/04/2013). *Άτομα με Αναπηρία και εργασία*. διαθέσιμο στο Αρχείο Πολυμέσων (hellenicparliament.gr).

Υποεπιτροπή για τα θέματα των ατόμων με αναπηρία (24/04/2018). *Πρόσβαση κωφών και βαρηκόων στις υπηρεσίες και τον πολιτισμό*. διαθέσιμο στο Αρχείο Πολυμέσων (hellenicparliament.gr).

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ, ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Η ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΗ ΔΟΥΛΕΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΧΑΡΕΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΙΔΙΚΟ ΧΑΡΕΜΙ

Ειρήνη Καμπερίδου[α]

[α] Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, ΣΟΠΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Αυτή η εργασία βασίστηκε σε πρωτότυπο αρχειακό υλικό: στα έργα, τα ταξιδιωτικά χρονικά, τα προσωπικά ημερολόγια και τις επιστολές δυτικών περιηγητριών του 18ου και 19ου αιώνα που επισκέφτηκαν ή εργάστηκαν στην Οθωμανική επικράτεια. Με αφετηρία μια σύντομη επισκόπηση της γυναικείας περιήγησης και της αντίστοιχης πλούσιας θεματολογίας, αυτή η έρευνα θα εστιάσει στην πολυεθνική δουλεία του οθωμανικού χαρεμιού. Η εξονυχιστική αλληλοδιασταύρωση των πληροφοριών-μαρτυριών-αφηγήσεων, αναδεικνύει το Χαρέμι ως εργαλείο παρατήρησης, ως κεντρικό και πλούσιο τόπο ερμηνείας και κατανόησης του οθωμανικού κράτους και της αντίστοιχης κοινωνίας. Το χαρέμι λειτουργεί ως ο πυρήνας αυτο-αναπαραγωγής κεντρικών στοιχείων, θεσμών και δομών, όπως οικογένεια, θρησκεία, και κρατική εξουσία. Βασίζεται στο θεσμό της δουλείας που ήταν πολύ βαθιά ριζωμένος στο κοινωνικό μόρφωμα των Οθωμανών Τούρκων και απόλυτα απαραίτητος για τη λειτουργία του κράτους. Η δουλεία διαπερνά όλα τα επίπεδα της οσμανικής/οθωμανικής κοινωνίας, τις εξουσιαστικές της δομές και όλες της τις εκφάνσεις, είτε αυτές είναι ιδιωτικού, διαπροσωπικού ή ευρύτερα δημοσίου χαρακτήρα. Το Χαρέμι αναδεικνύεται ως θεσμός κοινωνικοποίησης των μικρών παιδιών (αγοριών και κοριτσιών), ελεύθερων και εξισλαμισμένων σκλάβων, δηλαδή των μελλοντικών ηγετών, πολιτών και δούλων.

Λέξεις Κλειδιά: Χαρέμι, Πολυεθνική Δουλεία, Εξισλαμισμός, Παιδικό Χαρέμι, Ευνούχοι

THE MULTIETHNIC OTTOMAN HAREM INSTITUTION AND THE CHILDREN'S HAREM

Irene Kamberidou[α]

[α] Professor, Department of Sociology, School of Economics and Political Science, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

This paper was based on primary sources, original archival material: published works, travel accounts, articles, diaries and letters of 18th and 19th century western women travelers who visited or worked in different regions of the ottoman empire. Following a brief overview on women's travel, this research focuses on the multiethnic harem slavery institution, including the children's harem. A cross-examination of the female accounts-narratives reveals the polyethnic synthesis of the ottoman households. An ottoman harem was made up of women from different nations: Islamized slaves, liberated slaves and descendants of slaves, including the children's harem, which included boys and girls (free and slave). The Harem emerges as an institution for the socialization of children (boys and girls), free and slave: future leaders, citizens and

slaves/servants. Slavery was vital for the ottoman empire's economy and social system, and it certainly included the male population. The harem culture operated as the matrix for the reproduction of institutions, such as family, religion and the state. First-hand accounts confirm that the ottoman slavery institution resulted in the multiethnic composition of the ottoman harems and households.

Keywords: Multiethnic Harem Slavery Institution, Children's Harem, Islamization, Eunuchs

Εισαγωγή και μεθοδολογία: Η γυναικεία περιήγηση

Σε εποχές που η περιήγηση, εκτός Ευρώπης, εθεωρείτο μια κατεξοχήν ανδρική εμπειρία, χιλιάδες γυναίκες ταξίδευαν στην Οθωμανική επικράτεια. Αγγλίδες, Γαλλίδες, Γερμανίδες, Σουηδέζες, Ελβετές, Αυστριακές και Αμερικανίδες εξερεύνησαν, έζησαν ως μόνιμοι κάτοικοι ή εργάστηκαν ως εθελόντριες, ιεραπόστολοι, εκπαιδευτικοί, νοσοκόμες, ζωγράφοι, γκουβερνάντες, υπηρέτριες, συνοδοί γυναικών της δυτικής ή της Οθωμανικής ελίτ σε περιοχές που θεωρούντο, κατά τις μαρτυρίες τους, βάρβαρες και επικίνδυνες για το γυναικείο φύλο, όπως η Μικρά Ασία, ο Πόντος και η Κύπρος.

Τα έργα, τα ταξιδιωτικά χρονικά, τα προσωπικά ημερολόγια, τα άρθρα και οι επιστολές δυτικών περιηγητριών του 17ου, 18ου, 19ου και αρχές του 20ου αιώνα δεν έχουν δει το φως της δημοσιότητας, σε σύγκριση με εκείνα των περιηγητών και μας προσφέρουν ένα πρωτότυπο υλικό και μία γυναικεία οπτική και προσέγγιση για πολλά θέματα. Οι περιηγήτριες εξετάζουν τη θέση της γυναίκας στην οθωμανική κοινωνία, τα ήθη και έθιμα των υποτελών λαών (Ελλήνων, Αρμενίων, Εβραίων, Κούρδων, Τσιγγάνων, Γιουρούκ), τους χορούς και την ενδυμασία τους, τα δημόσια γυναικεία λουτρά των Οθωμανίδων, τους διωγμούς, τη γενοκτονία των Αρμενίων, τη γενοκτονία των Ποντίων, τη Μικρασιατική Καταστροφή, την πυρπόληση της Σμύρνης, κ.ά. (Καμπερίδου 2002, 2014).

Η έρευνα βασίστηκε σε πρωτότυπο αρχειακό υλικό: στα έργα, τα ταξιδιωτικά χρονικά, τα άρθρα, τα προσωπικά ημερολόγια και τις επιστολές των περιηγητριών που έζησαν, επισκέφτηκαν ή εργάστηκαν σε διάφορες περιοχές της οθωμανικής επικράτειας. Ξεκίνησε το 1997 και ολοκληρώθηκε ως διδακτορική διατριβή το 2002 με τις μαρτυρίες 110 περιηγητριών (Καμπερίδου 2002).

Από το 1997 μέχρι το 2021, συνολικά εντόπισα και εξέτασα τα έργα 252 δυτικών περιηγητριών (περίπου 680 έργα, ταξιδιωτικά χρονικά, άρθρα, επιστολές), τα οποία οδήγησαν στην εύρεση/στα ονόματα τουλάχιστον 7.000 δυτικών περιηγητριών. Γίνεται φανερό, ότι η σύγχρονη έρευνα δεν έχει δείξει το απαραίτητο ενδιαφέρον για τον εντοπισμό, την καταγραφή και τη μελέτη της γυναικείας περιήγησης.

Η γυναικεία περιήγηση στην Ανατολή δεν είχε θεσμικά πλαίσια. Οι περιηγήτριες κινούνταν έξω από τα επίσημα δίκτυα και κέντρα εξουσίας. Δεν ήταν αξιωματούχοι κάποιας διπλωματικής, αρχαιολογικής ή στρατιωτικής αποστολής—εκτός από τις χιλιάδες εθελόντριες Γαλλίδες, Αγγλίδες και Γερμανίδες νοσοκόμες και καλόγριες, και επίσημα, ως διπλωμάτες ή τις έμμισθες Γαλλίδες και Αγγλίδες νοσοκόμες κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856), οι οποίες, αν και παρείχαν κάποιες συγκεκριμένες υπηρεσίες συμπλέουσες με την πολιτική της χώρας τους, στην

πραγματικότητα βρίσκονταν έξω από τα πολιτικά κέντρα εξουσίας της αποικιοκρατικής πολιτικής.

Οι περιηγήτριες ταξίδευαν, όπως δηλώνουν οι ίδιες, για γνώση, για μάθηση, για αυτογνωσία, για να μελετήσουν άλλους λαούς, για εξερεύνηση, για περιπέτεια, για προσκύνημα στους Αγίους Τόπους, για ευχαρίστηση, για ψυχαγωγία, για παρηγοριά μετά από ένα διαζύγιο, για αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων εξαιτίας της στάσιμης και περιορισμένης ζωής της γυναίκας στην δυτική κοινωνία κ.ά.

Όσον αφορά στην κοινωνική προέλευση/θέση/στάτους των περιηγητριών, κατέταξα τις περιηγήτριες σε τρεις ομάδες-κατηγορίες. Στην πρώτη έχουμε γυναίκες βασιλικών οικογενειών: βασίλισσες, πριγκίπισσες, κυρίες επί των τιμών και διάφορα μέλη της αριστοκρατικής ιεραρχίας, όπως η Πριγκίπισσας της Ουαλίας, Καρολίνα, τότε μελλοντική Βασίλισσα της Μεγάλης Βρετανίας, η οποία κατά τη διάρκεια των περιηγήσεών της το 1816, είχε τη συνήθεια να αγοράζει σκλάβες και σκλάβους, να τους απελευθερώνει και να τους επιστρέφει στις χώρες τους. Απελευθέρωσε πάνω από 350 άτομα.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει η μεσαία τάξη: συγγραφείς, αρθρογράφοι/δημοσιογράφοι, ζωγράφοι, φεμινίστριες-σουφραζέτες, εξερευνήτριες, μόνιμες κατοίκους, γκουβερνάντες, κ.ά. Εδώ υπάρχει σημαντική αύξηση της γυναικείας περιήγησης με την εφεύρεση και εξέλιξη της ατμομηχανής που έκανε το ταξίδι πιο οικονομικό τον 19ο αιώνα.

Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν οι χιλιάδες εθελόντριες, φιλάνθρωποι, εκπαιδευτικοί, δασκάλες και ιεραπόστολοι, γυναίκες που δηλώνουνε ένα κοινωνικό ή ιερό σκοπό για το ταξίδι τους. Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσω το Μεγάλο Κίνημα Εθελοντριών κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856), δηλαδή τις χιλιάδες νοσοκόμες, εθελόντριες και καλόγριες διαφόρων Γαλλικών και Αγγλικών αποστολών.

Συζήτηση: «στο ζυγό του χαρεμιού» (Lott 1866)

Κανένας Σουλτάνος, από τον 14ο αιώνα μέχρι τον τελευταίο στις αρχές του 20ού, δεν είχε μητέρα που γεννήθηκε ελεύθερη μουσουλμάνα. Υπήρξαν όλες εξισλαμισμένες σκλάβες που «εξελίχθηκαν» στη θέση της Βαλιδέ Σουλτάνας με την άνοδο του γιου τους στο θρόνο.

Πολλές περιηγήτριες επισκέφτηκαν, φιλοξενήθηκαν, έζησαν και εργάστηκαν σε χαρέμια διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων, και μας παρέχουν αξιόπιστες πληροφορίες για τη λειτουργία και την πληθυσμιακή τους σύνθεση. Εδώ αναδεικνύεται ότι η δουλική φύση της οσμανικής κοινωνίας διατρέχει όλη την ιεραρχία των διαπροσωπικών σχέσεων και στον ιδιωτικό βίο.

Οι περιηγήτριες επανειλημμένα επισημαίνουν ότι ο νόμος του Ισλάμ αναγνωρίζει ως νόμιμη ιδιοκτησία (σκλάβους/σκλάβες) μόνο τους μη-μουσουλμάνους/ες, που πέφτουν στα χέρια των αληθινών Πιστών. Υποστηρίζουν ότι η δουλεία, αλλά και το δουλεμπόριο, υπήρξαν θεσμοί που το Ισλάμ είχε αναγνωρίσει και προάγει (Kamberidou 2015).

Πολλές περιηγήτριες, και των τριών προαναφερόμενων κατηγοριών—όπως η Montague (1718), η Craven (1789), η Blunt (1878), η Garnett (1895), η Lott (1866) και η Walker (1886)—επισκέφτηκαν, φιλοξενήθηκαν και εργάσθηκαν σε διάφορα χαρέμια της

οθωμανικής επικράτειας και διαπίστωσαν την πολυεθνική τους συγκρότηση—από το Μεγάλο Χαρέμι του Σουλτάνου (της Υψηλής Πύλης), σε εκείνα της οθωμανικής ελίτ και της μεσαίας τάξης, όπου αποκαλύπτουν μετά από επιτόπια παρατήρηση, ότι η πλειονότητα των έγκλειστων γυναικών ήταν πρώην μη-μουσουλμάνες ή εξισλαμισμένες σκλάβες που πέθαιναν πρόωρα από υπερβολική κατανάλωση ναρκωτικών ουσιών, τροφών, ακινησία και κατάθλιψη, που περιγράφει η Emmeline Lott (1866) ως μελαγχολική τρέλα (melancholy madness).

Στο Μεγάλο Χαρέμι του Σαράι, το αποκαλούμενο «επίκεντρο της ίντριγκας», διαπιστώνουν την πολυεθνική πληθυσμιακή σύνθεση των χιλιάδων έγκλειστων γυναικών. Εδώ, στο «ζυγό του χαρεμιού» (Lott 1866), ανακαλύπτουν και το παιδικό χαρέμι. Χάρη στις μαρτυρίες των δυτικών περιηγητριών και των έγκλειστων στα χαρέμια γυναικών (Adalet 1890, 1892), γνωρίζουμε ότι το χαρέμι δεν ήταν ο εξωτικός, αισθησιακός χώρος που παρουσίαζαν οι ζωγράφοι και οι περιηγητές του 18ου και 19ου αιώνα. Τα έργα και οι πληροφορίες των (ανδρών) ζωγράφων και περιηγητών αποτελούσαν προϊόντα φαντασίας. Κανένας δυτικός άνδρας δεν μπορούσε να επισκεφθεί χαρέμι.

Χάρη στις γυναικείες μαρτυρίες μαθαίνουμε ότι όλα τα έγκλειστα μέλη των χαρεμιών των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων ήταν: (α) εξισλαμισμένες σκλάβες, άτομα που είχαν συρθεί στη δουλεία, (β) απελευθερωμένες σκλάβες μετά από ένα γάμο, και (γ) απόγονοι σκλάβων, δηλαδή τα παιδιά αυτών των γυναικών που γεννήθηκαν ελεύθεροι μουσουλμάνοι/ες.

Η πληθυσμιακή σύνθεση των χαρεμιών συμπεριλάμβανε, επίσης, ευνουχισμένα αγόρια και ευνουχισμένους άνδρες, καθώς και μικρούς σκλάβους των δύο φύλων, που δεν ήταν τα παιδιά αυτών των έγκλειστων γυναικών, αλλά υπήρξαν τα παιδιά και βρέφη που είχαν αρπαχθεί από μη-μουσουλμάνους γονείς, ή εκείνα που αγόραζαν οι Οθωμανοί στα σκλαβοπάζαρα, στα δουλεμπορικά και στα χαρέμια των δουλεμπορισσών-εκπαιδευτριών.

Μαθαίνουμε, χάρη στις γυναικείες μαρτυρίες, ότι το 19ο αιώνα το Μεγάλο Χαρέμι του Σαράι απαρτιζόταν από Ελληνίδες, Κιρκάσιες, Γεωργιανές, γυναίκες της Αφρικής και της Αραβίας. Αναφέρονται και Ευρωπαίες—Αγγλίδες, Ιταλίδες, Γαλλίδες—και μαύροι εξισλαμισμένοι ευνούχοι της Αφρικής (αγόρια και άνδρες).

Από το 1717 έως το 1895, που οι περιηγήτριες εισχωρούν στο Μεγάλο Χαρέμι του σουλτάνου, διαπιστώνουν και επιβεβαιώνουν την πολυεθνική πληθυσμιακή σύνθεση των χιλιάδων έγκλειστων γυναικών. Για παράδειγμα, μόνο το Μεγάλο Χαρέμι του Σουλτάνου Αμπτούλ Αζίζ (1861-1876) αποτελούταν από 1.200 γυναίκες, η πλειοψηφία σκλάβες από την Ελλάδα, την Κιρκασία, τον Καύκασο, την Αίγυπτο και την Αιθιοπία.

Το Χαρέμι αποτελεί μικρογραφία, πλούσιο ερμηνευτικό κέντρο, εργαλείο παρατήρησης και κατανόησης της δομής και λειτουργίας της οθωμανικής κοινωνίας, η οποία κοινωνία βασιζόταν στον θεσμό της δουλείας—από την υπόδουλη Αθήνα έως την υπόδουλη Θεσσαλονίκη, από την Κωνσταντινούπολη έως την Τραπεζούντα κ.λπ. Το Χαρέμι δεν άλλαζε τις δομές του κράτους, αλλά τις τροφοδοτούσε και τις αναπαρήγαγε.

Ο θεσμός της δουλείας, η απόκτηση και συνεχόμενη εισροή μη-μουσουλμάνων σκλάβων, δημιούργησε και διατήρησε το θεσμό του πολυεθνικού οθωμανικού χαρεμιού. Όλες οι πληροφορίες, που παρέχονται από τις περιηγήτριες αλλά και όλες οι αναφορές της εποχής συγκλίνουν στην άποψη ότι, ούτε με την επίσημη κατάργηση του δουλεμπορίου άλλαξε αυτή η κατάσταση (Καμπερίδου 2014, 2002).

Το Χαρέμι αναδεικνύεται ως ο πυρήνας αυτό-αναπαραγωγής κεντρικών στοιχείων, θεσμών και δομών της Οθωμανικής κοινωνίας και του Οθωμανικού κράτους (οικογένεια, θρησκεία, κρατική εξουσία). Ο θεσμός της δουλείας ήταν πολύ βαθιά ριζωμένος στο κοινωνικό μόρφωμα/σύστημα των Οθωμανών Τούρκων, και απόλυτα απαραίτητος, όχι μόνο για τη λειτουργία του κράτους, αλλά και για τη διατήρηση του θεσμού του χαρεμιού ή της αποκαλούμενης οθωμανικής οικογένειας.

Το παιδικό χαρέμι: «μία μικρή σχολή», «μια σκληρή και φρικτή μαθητεία» (de Belgiojoso 1855)

Εκτός από τις γυναίκες και τους ευνούχους, απαραίτητα και αναντικατάστατα μέλη των χαρεμιών, ιδιαίτερα σε εκείνα της οθωμανικής ελίτ, ήταν τα βρέφη, τα νήπια και τα μικρά παιδιά των μη-μουσουλμάνων. Αυτός είναι ο λόγος που οι περισσότερες έγκλειστες γυναίκες δεν γνώριζαν την πατρότητά τους ή τη χώρα καταγωγής τους: είχαν ενταχθεί στο θεσμό της δουλείας από μικρά παιδιά ή ως νήπια.

Η πρώτη περιηγήτρια, που αναφέρθηκε στο φαινόμενο της παιδικής δουλείας και στην προτίμηση των Τούρκων για τα μικρά παιδιά ήταν η Lady Mary Wortley Montagu (1718), η σύζυγος του Άγγλου Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη. Σε επιστολή της το 1717 η Montagu παρατηρεί ότι: «Οι ωραίες σκλάβες, που υπηρετούν τις μεγάλες κυρίες, ή τις απολαύσεις των μεγάλων ανδρών, αγοράζονται σε ηλικία οκτώ ή εννέα ετών, εκπαιδεύονται με μεγάλη επιμέλεια στο τραγούδι, στο χορό, στο κέντημα [...] και συνήθως είναι Κιρκάσιες».

Το 1816, η Ελβετή περιηγήτρια Louise Demont (1821) διαπιστώνει και εκείνη, ότι οι Τούρκοι προτιμούσαν μικρούς σκλάβους/σκλάβες (slaves), και επισημαίνει ότι στην Τουρκία και στην Περσία μικροί σκλάβοι των δύο φύλων, αγοράζονταν συνήθως πριν την ήβη ή την εφηβική ηλικία τους και εκπαιδεύονταν στη θρησκεία του Μωάμεθ.

Στην Κωνσταντινούπολη το 1834 και το 1836, το φαινόμενο της παιδικής δουλείας επιβεβαιώνει και η Julia Pardoe (1837). Σε επίσκεψή της στο χαρέμι του Τούρκου εμπόρου Μουσταφά εφέντη, το 1834, γνωρίζει δύο μικρές σκλάβες. Μαθαίνει ότι ο Μουσταφά εφέντης είχε αγοράσει για 6.000 γρόσια ένα Γεωργιανό κοριτσάκι από τη μητέρα της, καθώς και ένα κοριτσάκι από την Κιρκασία, το οποίο είχε μεταφερθεί εκεί από τους ίδιους τους γονείς της, οι οποίοι την πούλησαν στον Τούρκο έμπορο για 7.000 γρόσια.

Μας πληροφορεί επίσης, ότι υπήρχε ένα δουλεμπορικό στην Κωνσταντινούπολη το 1836 με μικρά παιδιά. Όταν επισκέφθηκε το χαρέμι του υπουργού Ρεΐς εφέντη, είδε στην είσοδο του χαρεμιού μια μικρή σκλάβα, όχι πάνω από έξι ετών, που ήταν ένα από τα επτά παιδιά από την Κιρκασία, που πουλήθηκαν από ένα δουλεμπορικό. Ένα από αυτά είχε κλαπεί από την μητέρα του (Pardoe 1837).

Περιηγήτριες, όπως η Ιταλίδα πριγκίπισσα Cristina Trivulzio de Belgiojoso (1855), η οποία διέμενε στη Μικρά Ασία (αυτοεξορίστηκε) το 1852 έως το1855, και η Αγγλίδα γκουβερνάντα Emmeline Lott (1866), η οποία εργαζόταν στο χαρέμι του αντιβασιλέα της Αιγύπτου από το 1864 έως το 1866 και έζησε σε τρία βασιλικά χαρέμια, επιβεβαιώνουν την προτίμηση και μεγάλη ζήτηση για μικρούς σκλάβους και κατά προτίμηση μικρά κοριτσάκια.

Μαθαίνουμε, επίσης, ότι το 1854, το παιδικό δουλεμπόριο συνεχιζόταν, παρά τις απαγορεύσεις. Μικρά παιδιά από την Γεωργία και των δύο φύλων πωλούνταν στα σκλαβοπάζαρα του Πέραν, του Γαλατά, της Σμύρνης, κ.ά. (Kamberidou 2015, Καμπερίδου 2014, 2002). Η Αγγλίδα συγγραφέας Lucy Garnett (1895) υποστηρίζει, ότι η συνεχής εισροή μικρών θηλυκών σκλάβων ήταν απαραίτητη για τη διατήρηση και τη συνέχιση του θεσμού του χαρεμιού. Σε επίσκεψή της, σε χαρέμι της Θεσσαλονίκης, γνώρισε μια Τουρκάλα που ήταν και εκείνη επισκέπτρια στο ίδιο χαρέμι και «είχε μαζί της μισή ντουζίνα μικρά κορίτσια ηλικίας επτά έως δέκα ετών.» Όπως μας πληροφορεί η περιηγήτρια, αυτή η κυρία είχε ήδη εφοδιάσει το σουλτανάτο του Αμπντούλ Αζίζ με δεκατέσσερις εκπαιδευμένες και όμορφες σκλάβες.

Γιατί αυτή η μεγάλη ζήτηση για μικρούς δούλους; Τα παιδιά προτιμούνταν επειδή δεν είχαν μνήμη της καταγωγής τους και η εκπαίδευσή τους στην υποταγή και τη δουλικότητα παρουσίαζε μεγαλύτερη επιτυχία. Μάλιστα, προσαρμόζονταν ευκολότερα στους μελλοντικούς τους ρόλους και γίνονταν πιο υπάκουοι, πιστοί, υποτακτικοί και αφοσιωμένοι δούλοι.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ακόμα και τα μικρά παιδιά των Τούρκων είχαν τους δικούς τους μικρούς σκλάβους και μικρές σκλάβες. Είχαν το δικό τους παιδικό χαρέμι, αποτελούμενο συνήθως από μικρά κοριτσάκια που αγόραζαν για τα παιδιά τους Μουσουλμάνοι γονείς, για να τους υπηρετούν και για να παίζουν μαζί τους. Για τις κόρες των Τούρκων, οι μικρές σκλάβες ήταν ένα είδος παιχνιδιού, μια ζωντανή κούκλα.

Τα αγόρια, ηλικίας εννέα έως δώδεκα ετών, μεγάλωναν μέσα στο χαρέμι, και είχαν τους δικούς τους συνομήλικους σκλάβους/σκλάβες, ο αριθμός των οποίων εξαρτάτο από την οικονομική και κοινωνική θέση της οικογένειας. Οι μικροί πασάδες μιμούνταν τις συμπεριφορές των πατέρων τους και μεταχειρίζονταν τους μικρούς σκλάβους και τις μικρές σκλάβες τους με τον ίδιο δεσποτικό τρόπο. Συνεπώς, όσον αφορά στην διαπαιδαγώγησή τους, οι μικροί αφέντες και οι μικροί σκλάβοι εισχωρούσαν πιο εύκολα στους μελλοντικούς τους δεσποτικούς ή δουλικούς αντίστοιχους ρόλους, σε αντίθεση με τους ενήλικες.

Η ζωγράφος-περιηγήτρια Mary Adelaide Walker (1886) παρατηρεί, ότι οι Τούρκοι αγόραζαν κοριτσάκια, συνήθως τριών με τεσσάρων ετών, τα οποία αποτελούσαν τα «κατοικίδια ζώα» (pets) της οικογένειας. Η Walker, που έζησε περίπου 40 χρόνια σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής επικράτειας, ήταν ζωγράφος που φιλοξενήθηκε στα χαρέμια διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων, για να φιλοτεχνήσει γυναικεία και παιδικά πορτραίτα. Παρακολουθούσε καθημερινά τα μαθήματα και την εκπαίδευση των μικρών παιδιών. Μας πληροφορεί, για παράδειγμα, ότι οι μικρές δούλες διδάσκονται εκτός από

μουσική και χορό, και λίγα γαλλικά, επειδή αυτό ανέβαζε σημαντικά την χρηματική τους αξία, όταν αποφάσιζαν οι ιδιοκτήτες/τριές τους να τις πουλήσουν.

Ο θεσμός της δουλείας του Οσμανικού κράτους, ο οποίος δημιούργησε και εξάπλωσε το θεσμό του οθωμανικού χαρεμιού, έδωσε σάρκα και οστά στο φαινόμενο του παιδικού χαρεμιού. Το χαρέμι αναδεικνύεται ως θεσμός κοινωνικοποίησης των μικρών παιδιών—ελεύθερων μουσουλμάνων και εξισλαμισμένων σκλάβων. Στο παιδικό χαρέμι προετοιμάζονταν, διαπαιδαγωγούνταν και εκπαιδεύονταν για τους μελλοντικούς τους ρόλους «οι εμβρυακοί πασάδες» και «οι μικρές χανούμισσες», όπως αποκαλεί τα παιδιά των ελεύθερων μουσουλμάνων η Mme de la Princesse de Belgiojoso (1855), τονίζοντας ότι εκεί οι μικροί σκλάβοι «τα μικρά θύματα ενός πραγματικά τερατώδους κοινωνικού θεσμού», υποβάλλονταν σε «μια σκληρή και φρικτή μαθητεία.» Φανερά συγκλονισμένη η Belgiojoso, το 1852, παρατηρεί ότι το παιδικό χαρέμι είναι μία μικρή σχολή που παρέχει μια εκπαίδευση στον δεσποτισμό και τον αυταρχισμό για τους μικρούς αφέντες.

Η προτίμηση και η μεγάλη ζήτηση των Τούρκων για μικρούς δούλους δημιούργησε «μια μικρή σχολή», «ένα χαρέμι σε μινιατούρα», (de Belgiojoso 1855), «ένα μικρό χαρέμι» (Lott 1866) και μία «μεγάλη σχολή» (Garnett 1895) για την εκπαίδευση κοριτσιών προς πώληση, δηλαδή το παιδικό χαρέμι, που είχε και εκείνο τη δική του πυραμιδική ιεραρχία, πρωτόκολλα και εθιμοτυπία.

Αναλυτικότερα, όσον αφορά στην πληθυσμιακή σύνθεση, το παιδικό χαρέμι συγκροτείτο από: μικρούς εξισλαμισμένους σκλάβους και των δύο φύλων. Δεύτερον, συγκροτείτο από τα παιδιά των ιδιοκτητών και ιδιοκτητριών του χαρεμιού (των ελεύθερων μουσουλμάνων), δηλαδή από τα αδέλφια τους από τις άλλες γυναίκες του πατέρα τους, όπως εκείνα των συζύγων του, από τις οποίες δικαιούτο τέσσερις, και από τα παιδιά των οδαλισκών του, από τις οποίες δικαιούτο όσες μπορούσε να συντηρήσει.

Τρίτον, η πληθυσμιακή σύνθεση του παιδικού χαρεμιού συμπεριλάμβανε τα παιδιά των θηλυκών σκλάβων, τα οποία είχαν αγοράσει μαζί με τις μητέρες τους. Επίσης, στο παιδικό χαρέμι συμπεριλαμβάνονται τα παιδιά των συγγενών τους (ανίψια, ξαδέλφια), τα παιδιά των προστατευόμενων τους, των φιλοξενουμένων τους, καθώς και οι μικροί μαύροι εξισλαμισμένοι ευνούχοι, εφόσον το επέτρεπε η κοινωνική θέση της οικογένειας, διότι μόνο η οθωμανική ελίτ διέθετε ευνούχους.

Αυτά τα μικρά θύματα της παιδικής δουλείας, αρπάζονταν και ακρωτηριάζονταν με σκοπό να υπηρετήσουν ως ευνούχοι στα χαρέμια της Οθωμανικής ελίτ. Υπήρχε μεγάλη ζήτηση για μαύρα αγόρια της Αφρικής στις Τουρκικές και Αιγυπτιακές αγορές. Αφού οι δουλέμποροι άρπαζαν τα μικρά παιδιά—τα πιο τραγικά θύματα της παιδικής δουλείας—στη συνέχεια τα υπέβαλλαν σε μια εγχείρηση από την οποία δεν επιζούσαν παρά μόνον ένας στους τρεις. Όσοι επιβίωναν αποτελούσαν μία ξεχωριστή τάξη εξισλαμισμένων σκλάβων-πολυτελείας: ευνούχοι (Kamberidou 2015, Καμπερίδου 2002).

Οι εξισλαμισμένες σκλάβες πολυτελείας των δουλεμπορισσών-εκπαιδευτριών

Διαπιστώνουμε, ότι ακόμα και οι πρώην εξισλαμισμένες σκλάβες (εκείνες που είχαν «εξελιχθεί» μετά τον γάμο σε ελεύθερες μουσουλμάνες) εκμεταλλεύονταν τον θεσμό της δουλείας και συμμετείχαν στο ιδιωτικό δουλεμπόριο.

Η κίνηση των θηλυκών δούλων διεξαγόταν σε μεγάλο βαθμό από έγκλειστες στα χαρέμια γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων (σύζυγοι υπουργών και άλλων αξιωματούχων του κράτους), οι οποίες αγόραζαν βρέφη και μικρά κορίτσια και τις εκπαίδευαν για να τις μεταπωλήσουν αργότερα σε υψηλότερες τιμές, απ' όσο τις είχαν αρχικά αγοράσει.

Για να προωθήσουν τις πελατειακές τους σχέσεις και να ενισχύσουν-διευρύνουν τα γυναικεία δίκτυα γνωριμιών τους, χάριζαν πολλές από αυτές τις «μαθήτριές» τους σε κάποιο ισχυρό προστατευόμενο ή σε κάποιο αξιωματούχο του Σαράι, ή ακόμα και στον ίδιο τον σουλτάνο, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο ένα γυναικείο δίκτυο θηλυκών κατασκόπων, επιρροών και εξαρτώμενων.

Αυτές οι εξισλαμισμένες σκλάβες πολυτελείας των δουλεμπορισσών-εκπαιδευτριών, είχαν την ευκαιρία να γίνουν ίκμπαλ (ευνοούμενη οδαλίσκη/παλλακίδα) του σουλτάνου ή κάποιου αξιωματούχου. Επίσης, είχαν την ευκαιρία να παντρευτούν αξιωματούχους του Σαράι και να γίνουν ελεύθερες μουσουλμάνες. Ανεβαίνοντας κοινωνικά, διατηρούσαν στενές επαφές και δεσμούς με τις πρώην ιδιοκτήτριές τους.

Η Fanny Janet Blunt (1878), που έζησε 50 χρόνια στην Οθωμανική επικράτεια και είχε στενές σχέσεις με τις γυναίκες του Σαράι (Μεγάλου Χαρεμιού), γράφει:

> «Γνώριζα μια πρώην σεραϊλί που είχε αναλάβει τέτοια επιχείρηση και είχε προσφέρει δεκατέσσερα μικρά κορίτσια στο Σαράι του Οθωμανού Σουλτάνου Αμπτούλ-Αζίζ, έχοντας πρώτα διαπαιδαγωγήσει και εκπαιδεύσει την κάθε μία στα πιθανά μελλοντικά της καθήκοντα ή αρμοδιότητες» (Blunt 1878, μτφρ. Καμπερίδου 2014).

Στη Θεσσαλονίκη, η Lucy Garnett (1895) γνωρίζει μία δουλεμπόρισσα, πρώην Κιρκάσια οδαλίσκη του Σαράι, την οποία είχε παντρέψει ο σουλτάνος Αμπτούλ Αζίζ με τον αρχικουρέα του. Όταν η Garnett επισκέφτηκε τη συζύγο του Γενικού Κυβερνήτη της Θεσσαλονίκης στο χαρέμι της, γνώρισε αυτή την πρώην οδαλίσκη του σουλτάνου, η οποία (τότε πια χήρα του αρχικουρέα) είχε μαζί της έξι κοριτσάκια ηλικίας επτά μέχρι δέκα ετών, και είχε, ήδη, εφοδιάσει το χαρέμι του σουλτάνου με δεκατέσσερα όμορφα κορίτσια, που είχε προσεκτικά εκπαιδεύσει για αυτό τον σκοπό.

Επίσης, αναφέρει και την περίπτωση της συζύγου του διάσημου Τούρκου πολιτικού Φουάντ Πασά, την Μπεχιγιέ χανούμ, η οποία επιθυμούσε να αποκτήσει εισοδήματα ανεξάρτητα από το σύζυγό της. Έτσι η κυρία αυτή έγινε δουλεμπόρισσα σε τόση ευρεία κλίμακα, που το χαρέμι της μεταμορφώθηκε σε μία «μεγάλη σχολή» (Garnett 1895) για την εκπαίδευση κοριτσιών προς πώληση.

Αυτό το ιδιωτικό εμπόριο, που διεξαγόταν σε μεγάλο βαθμό από τις κυρίες της υψηλής τάξης, ήκμαζε, το 1895, και είχε επεκταθεί ευρέως σε σύγκριση με το παρελθόν, σημειώνει η Garnett (1895). Επιβεβαιώνει απολύτως τις παρατηρήσεις της Blunt (1878), που προηγήθηκαν περίπου 20 χρόνια, και σύμφωνα με τις οποίες αυτές οι «κυρίες» [δουλεμπόρισσες] εκπαίδευαν προσεκτικά τις μικρές δούλες τους, για τις μελλοντικές υψηλές θέσεις που ήταν προορισμένες να κατέχουν.

Σύμφωνα με τις επιτόπιες γυναικείες μαρτυρίες, οι μικρές δούλες εκπαιδεύονταν στο χορό και στο τραγούδι. Μάθαιναν να παίζουν μουσικά όργανα, όπως το ντέφι, την άρπα, το φλάουτο, τη φλογέρα, το λαούτο, το ζεμπέκ, τα τύμπανα, το βιολί κ.ά. Κατά την Walker (1886) εκπαίδευαν φουρνιές μικρών κοριτσιών, όπως θα παχαίναμε τα κουνέλια για να τα πουλήσουμε στην αγορά. «Τις αγοράζουν φτηνά, όταν είναι σε νηπιακή ηλικία, και τις πουλούν λίγα χρόνια αργότερα σε ψηλές τιμές, με τα αποκτημένα τους προσόντα και χάρες».

Αναδεικνύεται ότι οι μουσουλμάνοι πλήρωναν υπέρογκες τιμές για ωραίες σκλάβες πολυτελείας με καλλιτεχνική ή μουσικοχορευτική εκπαίδευση. Αυτές οι σκλάβες πολυτελείας χόρευαν, τραγουδούσαν και έπαιζαν μουσική αποκλειστικά για να ψυχαγωγήσουν τους ιδιοκτήτες-αφέντες τους ή τις ιδιοκτήτριές τους, τις γυναίκες της ανώτερης ιεραρχίας του χαρεμιού.

Μάλιστα, οι Τούρκοι, ως νόμιμες συζύγους, προτιμούσαν τις εκπαιδευμένες σκλάβες των δουλεμπορισσών από τις ελεύθερες μουσουλμάνες. Οι μαρτυρίες περιηγητριών αποκαλύπτουν τους λόγους ή τις αιτίες αυτής της προτίμησης (Craven 1789, Blunt 1878, Adalet 1890, 1892, Garnett 1895, κ.ά.):

Πρώτον, όταν ένας πατέρας δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να παντρέψει τον γιο του με ελεύθερη μουσουλμάνα της δικής του κοινωνικής τάξης (εξαιτίας της σπατάλης δώρων και εορτασμών που απαιτούσαν τα γαμήλια έθιμα), αγόραζε για τον γιο του μια σκλάβα που είχε εκπαιδευτεί στο χαρέμι κάποιας κυρίας της υψηλής κοινωνίας.

Η δεύτερη αιτία ήταν ότι ο υποψήφιος γαμπρός δεν είχε το δικαίωμα να δει το πρόσωπο της μελλοντικής του συζύγου, πριν το γάμο, εφόσον βεβαίως ήταν ελεύθερη μουσουλμάνα, σε αντίθεση με τη σκλάβα. Επίσης, όταν μια σκλάβα ανήκε στον οικογενειακό του κύκλο από την παιδική της ηλικία, τότε την προτιμούσε, επειδή την γνώριζε καλά. Τρίτη αιτία της προτίμησης ήταν ότι οι εξισλαμισμένες σκλάβες είχαν τα προσόντα να γίνουν «τέλειοι σύζυγοι»: ήταν πιο υπάκουες, υποτακτικές, δουλικές και πρόθυμες να ευχαριστήσουν.

Τέταρτον, και κυριότερα, δεν είχαν συγγενείς! Όταν ο Τούρκος παντρευόταν μία εξισλαμισμένη σκλάβα, απέφευγε τις ενοχλητικές οικογενειακές παρεμβάσεις. Ενώ η ελεύθερη μουσουλμάνα είχε γονείς και συγγενείς που θα μπορούσαν να αναμειχθούν στις οικογενειακές της υποθέσεις και να προστατεύουν τα νομικά και κοινωνικά της δικαιώματα.

«Μέσα στο θεσμό της διαφθοράς των γυναικών και των μικρών πριγκίπων» (Adalet 1892)

Όσον αφορά στο Μεγάλο Χαρέμι του Σαράι, αναδεικνύεται ότι οι έγκλειστες γυναίκες εκδικήθηκαν την αρχική τους υποδούλωση, δημιουργώντας αναταραχές σε ολόκληρο το κράτος μέσω της εκμετάλλευσης των αρσενικών παιδιών τους, των ευνούχων τους και των προστατευόμενών τους. Το Χαρέμι αποτελούσε μια δύναμη, που επηρέαζε τους κυβερνητικούς ρόλους και τις κυβερνητικές αποφάσεις, όπως πολιτικές συμμαχίες, διορισμούς και απολύσεις κρατικών αξιωματούχων, καθώς και αποφάσεις για εξορίες και εκτελέσεις.

Οι στρατηγικές επιβίωσης, αυτοενδυνάμωσης, διαμαρτυρίας και αντίστασης που ανέπτυξαν και καλλιέργησαν οι έγκλειστες γυναίκες, για να επιβιώσουν στον ζυγό του χαρεμιού, συνέβαλλαν στην παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή στην καταστροφή των μελλοντικών γενεών: των μελλοντικών σουλτάνων, ηγετών και πολιτών της οθωμανικής κοινωνίας, οι οποίοι μεγάλωναν, φυτοζωούσαν και γαλουχούνταν μέσα στο ζυγό του χαρεμιού που μακροπρόθεσμα συνέβαλε στην καταστροφή τους. Αυτά τα παιδιά μεγάλωναν μέσα σε μολυσμένη από ναρκωτικές ουσίες ατμόσφαιρα κάτω από την επιρροή και χειραγώγηση γυναικών που αποσκοπούσαν στη μελλοντική εύνοιά τους.

Όσον αφορά στις στρατηγικές επιβίωσης και αυτό-ενδυνάμωσης αυτών των γυναικών διακρίναμε, μεταξύ άλλων, τη μάσκα της υποταγής, την υποκρισία, τη μηχανορραφία, την επιστήμη της ίντριγκας, την κατασκοπία, τη φυσική εξόντωση ενός πολιτικού αντιπάλου, μιας αντιζήλου ή των απογόνων της, τη βρεφοκτονία, τη διακοπή της κύησης, τις αποδράσεις από το χαρέμι, μεταξύ άλλων.

Όσον αφορά στην ολέθρια επιρροή του παιδικού χαρεμιού, στα άρθρα της για την καθημερινή ζωή της ελεύθερης μουσουλμάνας και της εξισλαμισμένης σκλάβας, η Τουρκάλα συγγραφέας από την Άγκυρα με το συγγραφικό ψευδώνυμο Adalet (1890, 1892) αποκαλύπτει ότι, ορισμένες οικογένειες είχαν αρχίσει να διώχνουν τα μικρά αγόρια από το χαρέμι στην πιο τρυφερή τους ηλικία, επειδή είχαν αντιληφθεί τις καταστροφικές συνέπειες.

Η Adalet (1890) υποστηρίζει ότι η θέση της Τουρκάλας υπονομεύθηκε από τις αμόρφωτες εξισλαμισμένες σκλάβες των χαρεμιών, οι οποίες καταστρέφουν τις μελλοντικές γενιές. Διαμαρτύρεται που οι Τουρκάλες αποτελούν μειονότητα στα χαρέμια του πατέρα τους. Μας ενημερώνει ότι, το 1890, σε ένα τυπικό χαρέμι με 100 γυναίκες μόνο οι 3 είναι ελεύθερες μουσουλμάνες/Τουρκάλες, τονίζοντας ότι οι Τουρκάλες νοιώθουν ταπείνωση, ντροπή και απέχθεια για τη δουλική καταγωγή των θηλυκών συγγενών τους, δηλαδή της μητέρας τους, της γιαγιάς τους, της θείας τους, κ.λπ.

Η Τουρκάλα συγγραφέας υπογραμμίζει, επίσης, ότι οι μελλοντικοί ηγέτες και πολίτες της οθωμανικής κοινωνίας καταστρέφονταν επειδή μεγάλωναν και διαπαιδαγωγούνταν μέσα στα χαρέμια. Στα άρθρα της προτείνει την απομάκρυνση, όχι μόνο των πριγκίπων αλλά όλων των αγοριών των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων, από τα χαρέμια. Προτείνει, επίσης, τη «*σταδιακή*» κατάργηση του θεσμού της δουλείας με στόχο τη σταδιακή κατάργηση του οθωμανικού χαρεμιού, έτσι ώστε να επιτευχθεί η πνευματική αναβάθμιση της γυναίκας, που ακολούθως θα οδηγήσει και στην πνευματική αναβάθμιση των μελλοντικών γενεών (Adalet 1890).

> «Καμία προσπάθεια για την κατάργηση της δουλείας δεν θα επιτύχει όταν έρχεται από έξω. Εμείς και μόνο εμείς, με το να απελευθερώνουμε και να παντρεύουμε λίγες-λίγες αυτές που ήδη μας ανήκουν, χωρίς να αγοράζουμε καινούργιες [σκλάβες], μπορούμε να σταματήσουμε αυτό το έθιμο» (Adalet 1890).

Κατά την Adalet (1892), η απομάκρυνση των αγοριών από το «χρυσό κλουβί» είναι απαραίτητη, έτσι ώστε να γλιτώσουν από την ολέθρια επιρροή που η ζωή του χαρεμιού θα έχει στο μυαλό τους, επειδή το μικρό αγόρι μαθαίνει τις πρώτες βασικές αρχές της ζωής του μέσα στο χαρέμι, το οποίο στερείται από κάθε στοιχείο αγνότητας και αλήθειας.

Οι μελλοντικοί ηγέτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που ζούσαν, μεγάλωναν και διαπαιδαγωγούνταν μέσα στο χαρέμι μαζί με τις μητέρες τους, τα αδέλφια τους από άλλες μητέρες, τις σκλάβες τους, τους παιδικούς δούλους/ες, και τους ευνούχους, καταστρέφονταν και αλλοιώνονταν «μέσα σε αυτό το θεσμό της διαφθοράς των γυναικών και των μικρών πριγκίπων», επισημαίνει η Adalet (1892).

Την απομάκρυνση των πριγκίπων από το χαρέμι, προτείνουν η πλειονότητα των περιηγητριών, οι οποίες υποστηρίζουν ότι οι πρίγκιπες έβγαιναν από το χαρέμι (για να ανέβουν στο θρόνο ως σουλτάνοι) ψυχικά τραυματισμένοι, ανίκανοι να κυβερνήσουν και τα πιόνια των έγκλειστων γυναικών. Ο σουλτάνος Αμπτούλ Μεζίντ (1839-1861) πέθανε από υπερκατανάλωση ουσιών και αλκοόλ. Οι σουλτάνοι Αμπτούλ Αζίζ (1861-1876) και Μουράτ (1876) κατέληξαν στην παράνοια και την παραφροσύνη.

Ο θεσμός της δουλείας του πολυεθνικού Οθωμανικού χαρεμιού, «που επινοήθηκε και δημιουργήθηκε από άνδρες, με σκοπό να απομονώσουν, να ελέγχουν και να εξουσιάζουν, ποικιλότροπα, τις γυναίκες, μακροπρόθεσμα συνέβαλε στην καταστροφή τους» (Lott 1866), άποψη που εκπροσωπεί τις εκτιμήσεις ενός μεγάλου αριθμού περιηγητριών.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το πολυεθνικό οθωμανικό χαρέμι ήταν ο κόσμος της απόλυτης απομόνωσης, περιορισμού και εγκλεισμού του γυναικείου φύλου ως μία συλλογική οντότητα/ταυτότητα μέσα σ' έναν χώρο, όπου όλες οι γυναίκες ανήκαν σ' έναν άνδρα, με την ιδιότητα της συζύγου, της μητέρας, της κόρης, της εξισλαμισμένης σκλάβας/δούλης, της προστατευόμενης, κ.ά. Αυτός ο συλλογικός εγκλεισμός των γυναικών ως μία οντότητα/ταυτότητα και ο αποκλεισμός τους από τον δημόσιο-κοινωνικό βίο, ήταν προϊόν και καρπός του θεσμού της δουλείας και αντανακλούσε με έναν σαφή τρόπο τις επεκτατικές βλέψεις του Ισλάμ.

Μάλιστα, η δουλεία και το δουλεμπόριο, όπως επανειλημμένα επισημαίνουν οι περιηγήτριες, υπήρξαν θεσμοί που το Ισλάμ είχε αναγνωρίσει και προάγει. Ο θεσμός της δουλείας ήταν απόλυτα απαραίτητος για τη λειτουργία του κράτους. Το Χαρέμι δεν άλλαζε τις δομές του κράτους, αλλά τις τροφοδοτούσε και τις αναπαρήγαγε. Ο θεσμός της δουλείας του Οσμανικού κράτους, ο οποίος δημιούργησε και εξάπλωσε το θεσμό του οθωμανικού χαρεμιού, έδωσε σάρκα και οστά στο φαινόμενο του παιδικού χαρεμιού. Η συνεχής εισροή μικρών θηλυκών σκλάβων ήταν απαραίτητη για τη διατήρηση και τη συνέχιση του θεσμού του χαρεμιού. Όμηροι αυτού του συστήματος απομόνωσης υπήρξαν, όχι μόνο τα κορίτσια και οι γυναίκες, αλλά και τα αγόρια, οι γιοι των έγκλειστων γυναικών, καθώς και οι μικροί αρσενικοί δούλοι/σκλάβοι και οι ευνούχοι (μικροί και μεγάλοι).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Καμπερίδου, Ε. (2002), *Η Πολυεθνική Δουλεία του Οθωμανικού Χαρεμιού. Η Θέση της Γυναίκας στο Οθωμανικό Χαρέμι, κατά την Επιτόπια Παρατήρηση Ξένων*

Περιηγητριών του 17ου, 18ου και του 19ου αιώνα. Η Πραγματική Καθημερινή Ζωή στο Χαρέμι και η θέση της Γυναίκας στο Ισλάμ, Διδακτορική διατριβή, Τόμος Α', Τόμος Β', Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Καμπερίδου, Ε. (2014), *Επιτέλους αναπνέω ελεύθερη! Γυναικείες Μαρτυρίες- Γυναίκες θαμμένες ζωντανές στον θεσμό της διαφθοράς και της ίντριγκας*, Εκδόσεις Τελέθριον, Εκδοτικός Όμιλος ΙΩΝ.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Adalet (1890), 'Life in the Harem', *the Nineteenth Century, a Monthly Review,* London, Sampson Low, Marston.

Adalet (1892), 'Turkish Marriages Viewed from a Harem', *the Nineteenth Century Review, a Monthly Review*, London, Sampson Low, Marston.

Blunt, Fanny Janet (1878), *The People of Turkey: 20 Years Residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians*, London, John Murray.

Celine (1849), *Adventures of a Greek Lady, the Adopted Daughter of the Late Queen Caroline, Written by Herself*, London, Henry Colburn.

Craven, Lady Elizabeth (1789), *A Journey through the Crimea to Constantinople in a Series of Letters Written in the Year 1786*, London, G.G.J. and J. Robinson.

de Belgiojoso, C. T. (1855), *La vie intime et la vie nomade en Orient, Scenes et souvenirs de voyage,* Paris, Bureau de la Revue des Deux Mondes.

Demont, L. (1821), *Voyages and Travels of Her Majesty, Caroline Queen of Great Britain [...] By One of Her Majesty's Suite,* London, Jones & Co., Oxford Arms Passage, Paternoster Row.

Garnett, Lucy M. J. (1895), *Women under Islam: Their Social Status and Legal Rights*, London, Sampson Low, Marston.

Kamberidou, I. (2015), Interacting, sharing and bonding: 'notes of personal experience' by nineteenth-century women travellers, *Gender, Place & Culture*, Vol. 23, No 3, pp. 381-397: https://doi.org/10.1080/0966369X.2015.1013451.

Lott, E. (1866). *The English Governess in Egypt: Harem Life in Egypt and Constantinople*, London, Richard Bentley.

Montagu, L. (1718), *An Additional Volume to the letters of the Right Honourable M...y W...y M...e: Written, during her travels [...], Accounts of the policy and manners of the Turks; Drawn from Sources that have been inaccessible to other Travellers,* London, T. Becket and P.A. de Hondt, in the Strand.

Pardoe, J. (1837), *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks in l836*, London, Henry Colburn.

Walker, M. A. (1886), *Eastern Life and Scenery, With Excursions in Asia Minor, Mytilene, Crete, and Roumania*, London, Chapman and Hall.

Η ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΕΡΑΣΙΤΕΧΝΙΚΟΥ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

Παράσχος Κανλής[α]

[α] Εργαστήριο Κριτικής, Εγκληματολογικής Μελέτης και Έρευνας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Περίληψη

Η εισήγηση αποτελεί μέρος έρευνας στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής[1] με θέμα: «Το φαινόμενο του ντόπινγκ. Μια κριτική προσέγγιση του φαινομένου ως κοινωνικό και διαχρονικό έγκλημα στον αθλητισμό». Με την παρούσα θεματική, που αποτελεί αντικείμενο της εισήγησης, παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα της διδακτορικής έρευνας ως προς την παραβατικότητα στην αγορά εργασίας σε σχέση με τον αθλητισμό, η οποία είναι άμεσα συνυφασμένη τόσο με το φαινόμενο της παραοικονομίας, όσο και με εκείνο της φοροδιαφυγής. Επίσης η νεοφιλελεύθερη σκέψη και πολιτική εισάγει τους όρους και τους μηχανισμούς της αγοράς στον αθλητισμό με σκοπό την εξυγίανση του, έτσι με ένα επίσημο, αλλά και ανεπίσημο τρόπο επιχειρείται η εμπορευματοποίηση και η ανταγωνιστικότητα του.

Λέξεις Κλειδιά: Εμπορευματοποίηση, Παραβατικότητα, Εργασία, Αθλητισμός, Εγκληματολογία

THE REFLECTION OF THE COMMERCIALISATION AND TRANSGRESSION OF LABOUR IN THE FIELD OF AMATEUR SPORT

Paraschos Kanlis[α]

[α] Laboratory of Critical Criminological Study and Research, University of the Aegean, Department of Sociology

Abstract

The presentation is part of a research project within the framework of a doctoral thesis on the topic: "The phenomenon of doping. A critical approach to the phenomenon as a social and diachronic crime in sports". With this topic, which is the subject of the presentation, we present the results of the doctoral research on delinquency in the labor market in relation to sports, which is directly intertwined with both the phenomenon of the underground economy and that of tax evasion. Also, neoliberal thought and policy introduces the terms and mechanisms of the market into sports with the aim of its consolidation, thus in a formal and informal way its commercialization and competitiveness are attempted.

Keywords: Commercialization, Delinquency, Work, Sports, Criminology

Εισαγωγή

Ο αθλητισμός στον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό ακολούθησε μια ανταγωνιστική πορεία στο χρόνο, η οποία είναι βαθύτατα επηρεασμένη πολιτικών, όσο και εμπορευματικών επιρροών, οι οποίες αποτιμούν τις όποιες επιτυχίες του κυρίως με οικονομικά ή πολιτικά και όχι τόσο με ηθικά και ιδεολογικά κριτήρια. (Κανλής 2021: 671). Σε ότι αφορά στην εργασία στον αθλητισμό ως αδήλωτη και ανασφάλιστη, κάτι που η έρευνα θα αναδείξει, είναι ότι αυτή εκλαμβάνεται από τα υποκείμενα στον χώρο του αθλητισμού και ειδικά του ερασιτεχνικού, ως ένα απλό σφάλμα που ακούσια καταλήγει σε παρατυπίες, τόσο ως προς την δήλωση εργασίας των προπονητών, όσο και ως προς την ασφάλισή τους, το οποίο είτε οφείλεται σε άγνοια ή λανθασμένη ερμηνεία των νομικών διατάξεων ή ακόμη και στην παντελή άγνοια ύπαρξης εφαρμοστέων εργασιακών κανόνων στον αθλητισμό. (Κανλής 2022: 139).

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι άτυπες μορφές εργασίας εντάσσονται στο πλαίσιο της άτυπης οικονομίας που ακούει επίσης στους όρους «παραοικονομία», «μαύρη», «υπόγεια» ή «άτακτη οικονομία» (Watson 2005). Η φοροδιαφυγή, η άτυπη οικονομία, η αδήλωτη και ανασφάλιστη εργασία και η εισφοροδιαφυγή είναι φαινόμενα, τα οποία συναντώνται σε άμεση σχέση με τον χώρο του αθλητισμού. Η παραβατικότητα στην αγορά εργασίας σε σχέση με τον αθλητισμό είναι άμεσα συνυφασμένη τόσο με το φαινόμενο της παραοικονομίας, όσο και με εκείνο της φοροδιαφυγής. Όπως, με ό,τι συμβαίνει και στον υπόλοιπο κόσμο στην αγορά εργασίας και κοινωνικής ασφάλισης, η παραβατικότητα είναι κυρίως οικονομικής φύσεως, είτε αυτή αφορά σε εξαρτημένη, είτε σε ανεξάρτητη παροχή εργασίας. Η παραβατικότητα στην αγορά εργασίας και στην κοινωνική ασφάλιση σε σχέση με τον αθλητισμό έχει άμεση συνάρτηση με το ισχύον νομικό πλαίσιο και καθίσταται αντιληπτή αποκλειστικά στο πλαίσιο εργασίας της οικονομικής δραστηριότητας. Τόσο η αδήλωτη, όσο και η ανασφάλιστη εργασία αποτελούν στοιχεία που συγκροτούν το φαινόμενο που συναντάται ως «σκιώδης οικονομία». Σύμφωνα με τον Schneider (2012), η «σκιώδης οικονομία» είναι αποτέλεσμα διάφορων παραγόντων που αφορούν στην παραβίαση μιας σειράς εργασιακών κανόνων, όπως η μη καταβολή εισφορών κοινωνικής ασφάλισης, η μη καταβολή βασικού μισθού, η παραβίαση του επιτρεπτού ωραρίου εργασίας και η έλλειψη κανόνων που σχετίζονται με την ασφάλεια (Καψάλης, Κουμαριανός και Αυγέρης 2020: 13-16). Ως αδήλωτη εργασία αναφέρεται αδιαφοροποίητα σύμφωνα με το ΙΟΒΕ (2012):

> «Στην Ελλάδα, η αδήλωτη (ή μαύρη) εργασία εντοπίζεται στα άτομα (ημεδαπούς ή νόμιμους μετανάστες), που εργάζονται ανασφάλιστοι και δεν εμφανίζονται σε καμία συναλλαγή του εργοδότη με τις αρμόδιες αρχές[π.χ. Ίδρυμα κοινωνικής Ασφάλισης (ΙΚΑ)], όπως και σε αλλοδαπούς που βρίσκονται παράνομα στην χώρα».

Σύμφωνα με την Διεθνή Οργάνωση Εργασίας (Δ.Ο.Ε.) η αδήλωτη εργασία αποτελεί μια ιδιαίτερα σοβαρή κατάσταση, όχι μόνο ως προς την διενέργεια δήλωσης στον αρμόδιο δημόσιο φορέα, αλλά και ως προς το σύνολο των απαιτούμενων ενεργειών και συμμορφώσεων με όλο το απαιτούμενο νομοθετικό πλαίσιο. Για τον ΟΟΣΑ ως αδήλωτη

εργασία, καθαυτή όχι παράνομη, αποτελεί η εργασία, η οποία δεν έχει δηλωθεί σε μια ή περισσότερες αρχές. Για την Ε.Ε. ως αδήλωτη εργασία είναι εκείνο που περιλαμβάνει κάθε αμειβόμενη εργασία, η οποία είναι νόμιμη ως προς την φύση της, όμως δεν δηλώνεται στις αρμόδιες δημόσιες αρχές, παίρνοντας υπόψη βέβαια τις ιδιαιτερότητες του νομικού ρυθμιστικού πλαισίου του κάθε κράτους μέλους (European Commission, 1998). Σημαντική διευκρίνιση είναι ότι η αδήλωτη εργασία δεν περιλαμβάνει δραστηριότητες που σχετίζονται με εγκληματικές πράξεις, οι οποίες ούτως ή άλλως δεν δηλώνονται (Καψάλης, Κουμαριανός και Αυγέρης 2020: 17-18).

Η πραγματική φύση του ερασιτεχνικού αθλητισμού ήταν άμεσα συνδεδεμένη με εκπαιδευτική και πολιτιστική δράση, χωρίς οποιαδήποτε χαρακτήρα κερδοσκοπικής ιδιότητας, καθώς ο σωματειακός αθλητισμός εκδηλωνόταν ως αθλητικό φαινόμενο με αυτόνομη πορεία. Πλέον, η δράση του αθλητισμού επεκτείνεται και σε πεδία, τα οποία έχουν ως σκοπό την οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση των κερδών σε διεθνές επίπεδο. Δυο καίριες αποφάσεις, οι οποίες ελήφθησαν στην δεκαετία του ’80 από την Διεθνή Ολυμπιακή Επιτροπή (Δ.Ο.Ε) που σχετίζονται ως προς την συνολική εξέταση του αθλητικού φαινομένου, ανέδειξαν την πρόοδο του αθλητικού κινήματος με καθοριστικό τρόπο. Η πρώτη, έδωσε δικαίωμα συμμετοχής στους Ολυμπιακούς αγώνες όλων των αθλητών, χωρίς να εξετάζει εάν αυτοί έχουν ερασιτεχνική ή επαγγελματική ιδιότητα, η δεύτερη, άνοιξε δίοδο σε μια εκτεταμένη εμπορική οικειοποίηση της αθλητικής δραστηριότητας, θεσπίζοντας ένα σύστημα εμπορικής χορηγίας των ολυμπιακών αγώνων (Γιαννακούρου και Τροβά 2001: 27-28).

Έχοντας λοιπόν ως στόχο και σκοπό το κέρδος, ο αθλητισμός ως επιχειρηματική πλέον οντότητα προσπαθεί να ικανοποιήσει όχι εκείνους που άμεσα ως μέλη ή αθλητές δραστηριοποιούνται στους συλλόγους, αλλά πολύ περισσότερο τους τρίτους, μεταβάλλοντας τον χαρακτήρα του αθλητισμού σε προϊόν και εμπόρευμα που πρέπει αυτοί οι τρίτοι, οι αγοραστές δηλαδή να καταναλώσουν σύμφωνα με τις επιθυμίες και τα ενδιαφέροντά τους. (Αυγερινός 1989: 185-192).

Καθίσταται λοιπόν ως επιτακτική ανάγκη η ατομική ευτυχία ως ένα εκτεταμένα αναγνωρισμένο, αποδεκτό παράδειγμα μέσα σε μια ανταγωνιστική κοινωνία που το υποκείμενο ναι μεν, καταδικάζει στον λόγο του, πλην όμως την θεωρεί αναπόφευκτη. Η επιτακτική αυτή ανάγκη της ατομικής επιτυχίας και ευτυχίας έχει λάβει χαρακτηριστικά αυθεντίας, σε συναισθηματικό επίπεδο έχει αγιοποιηθεί, αλλά και ορθολογικά εκλογικευθεί, όσοι δε εκφράζουν διαφορετική άποψη θεωρούνται ως αποκλίνουσα περίπτωση που βρίσκεται *«εκτός τόπου και χρόνου»* (Μεταξάς 2008: 41-42).

Μέσα σε ένα πλαίσιο καθολικής επικράτησης ολοκληρωτικών παραγωγικών αντιλήψεων, τα εκπαιδευτικά συστήματα δέχονται ισχυρή κατεύθυνση προκειμένου να ευθυγραμμιστούν χωρίς άλλο στις υφισταμένες και σταθερές πολιτικές εντολές που υιοθετούν απόλυτα την επιθυμητή πρόοδο με την ατέλειωτη ανάπτυξη και την αναπόφευκτη ανταγωνιστικότητα. Υπό ανάλογες καταστάσεις, η «κοινωνία» στο σύνολό της και ως εκ τούτου θεσμοί, όπως η εκπαίδευση και ο αθλητισμός καλούνται να υποταχθούν χωρίς αντίσταση στην ανεξέλεγκτη επέλαση της αγοραίας μεγιστοποίησης (Τσουκαλάς 2008: 59-60). *«Ο ανθρωπισμός υποτάσσεται στα εργαλειακά κελεύσματα ενός παραγωγισμού που καθηλώνει όλα τα κοινωνικά φαινόμενα και όλες τις αξίες σε μια*

δεσμευτική και μονοδιάστατη ετερονομία» (Τσουκαλάς, 2008:60). Παραλληλίζοντας τις απόψεις του Τσουκαλά (2008), ως προς τις κυρίαρχες παραστάσεις για την σκοπιμότητα της παιδείας και της γνώσης με εκείνη του αθλητισμού, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι όχι μόνο η πρώτη, αλλά και ο δεύτερος βρίσκεται κάτω από μια αποφασιστική μετατόπιση. Ως εκ τούτου, δεν τυγχάνει δικαίωση ή έστω αναγνώριση της αξίας του, ούτε δέχεται οποιαδήποτε ώθηση για πρόοδο, με συνέπεια η χρηματοδότησή του να γίνεται μόνο όταν ενδείκνυται αναπτυξιακά κατάλληλος και επωφελής. Δηλαδή, όπως και στην περίπτωση της παιδείας που γίνεται λόγος για εκπαιδευτικό ωφελιμισμό και ο αθλητισμός δέχεται τις αρνητικές συνέπειες μιας διαδικασίας που οργανώνεται, εξηγείται και η αξία του προσδιορίζεται μόνο όταν επιτυγχάνονται οικονομικοί στόχοι με κατευθυντήριο κριτήριο την ατομική και κοινωνική ωφελιμότητα του. Ο αθλητικός *ωφελισμός δεν μπορεί παρά μόνο να είναι ετερόνομος και εργαλειακός*, καθώς η *«ορθολογικότητα ως προς την αξία»,* υπολείπεται έναντι της *«ορθολογικότητας προς τον στόχο»,* έτσι οι πανάρχαιες αξίες του αθλητισμού, δηλαδή της αρετής, της αλήθειας, του «ευ αγωνίζεσθε», δεν υφίστανται ως αυτονόητες, καθώς πλέον τίποτα δεν είναι *«καλό»* επειδή είναι *«καλό»,* παρά μόνο ό,τι είναι ωφέλιμο (Τσουκαλάς 2008: 60).

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

α) Ερευνητικό ερώτημα:

Με ποια μορφή και χαρακτηριστικά εμφανίζεται η εργασία ή η απασχόληση στον αθλητισμό, π.χ. ευέλικτη – σταθερή και ποιά είναι η έκταση της άτυπης ή παράνομης εργασίας στον χώρο του αθλητισμού;

α) Ερευνητική υπόθεση

Ο χώρος του αθλητισμού, σε ερασιτεχνικό και επαγγελματικό επίπεδο, βρίσκεται κάτω από ένα νομοθετικό πλαίσιο που καθορίζει τις σχέσεις εργασίας και τον τρόπο απασχόλησης των υποκείμενων που δραστηριοποιούνται στον χώρο αυτόν.

β) Ερευνητικό ερώτημα:

Έχουν όλα τα άτομα δυνατότητα συμμετοχής και ελεύθερης πρόσβασης στον ερασιτεχνικό αθλητισμό, σύμφωνα με τα κοινωνικό-οικονομικά και άλλα χαρακτηριστικά τους;

β) Ερευνητική υπόθεση:

Ο χώρος του αθλητισμού, σε ερασιτεχνικό και επαγγελματικό επίπεδο, βρίσκεται κάτω από ένα νομοθετικό πλαίσιο που καθορίζει τη δυνατότητα συμμετοχής όλων των υποκείμενων και δεν αποκλείει κανέναν.

Μεθοδολογία έρευνας

Θα προσπαθήσουμε μια καταγραφή κοινωνικών νοημάτων και κατασκευών για τον αθλητισμό, τόσο μέσα από συνεντεύξεις της ποιοτικής έρευνας, αλλά και άλλων τεχνικών, χωρίς να περιοριστούμε σε ένα δίπολο ιδιογραφικής και νομοθετικής έρευνας, αλλά κάνοντας χρήση ενός ευπροσάρμοστου συσχετισμού που μπορεί να αλλάζει και να προσαρμόζεται κατάλληλα στις μεταβαλλόμενες συνθήκες (Γεωργούλας 2016: 57-63).

Αυτή η φιλονικία μεταξύ των αντιτιθέμενων ομάδων στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, αναδεικνύει ένα προβληματισμό, ο οποίος μπορεί να διατυπωθεί στον εξής συλλογισμό: έχουν οι κοινωνικές επιστήμες την υποχρέωση, αλλά και την δυνατότητα να ανταποδώσουν στο επιστημονικό τους πεδίο, εκείνα τα διακριτά μεθοδολογικά εργαλεία, τα οποία θα τις καταστήσουν αυτόνομες και ανεξάρτητες από τις φυσικές επιστήμες; Το δίπολο λοιπόν, μεταξύ ιδιογραφικής-νομοθετικής έρευνας, μπορεί να οδηγεί σε εσφαλμένα συμπεράσματα ιδιαίτερα όταν υποστηρίζεται ταυτόχρονα από μονόπλευρες επιστημονικές τοποθετήσεις. Προσπερνώντας το εν λόγω δίπολο, συμπορευόμαστε με μια επιστημολογική και μεθοδολογική πορεία που οδηγεί σε μια κριτική ερμηνευτική προσέγγιση της κοινωνίας, η οποία θεμελιώνεται σε μια ρεαλιστική και πραγματιστική αμφισβήτηση της καθεστηκυίας πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, αποσκοπώντας να τεκμηριώσουμε ανεξάρτητη, έμπρακτη αξιοποίηση θεωρητικών, δημοκρατικών επιστημονικών προτάσεων (Σαββάκης 2013: 30-31). Επομένως τα ερωτήματα της έρευνας μας θα εξεταστούν με προσανατολισμό την συγκρουσιακή θεωρία και την κριτική εγκληματολογία, έτσι ώστε να εξαχθούν απαντήσεις και συμπεράσματα, τα οποία θα μπορέσουν να αντικαταστήσουν τους θεσμούς, τις πρακτικές τους και το κυρίαρχο καθεστώς, όσων το υπηρετούν και όχι η συμπόρευση με τις απόψεις της καθεστηκυίας τάξης, η οποία θα συμβάλλει στην όποια νομιμοποίηση της κατεστημένης άποψης (Γεωργούλας 2016: 63).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Σε ό,τι αφορά την επιβεβαίωση ή όχι των ερευνητικών μας υποθέσεων, μπορούμε να διαπιστώσουμε μέσα από την έρευνα μας τα εξής:

Σύμφωνα με το α) ερευνητικό μας ερώτημα συμπεραίνουμε ότι η παρανομία στην αγορά εργασίας σε ό,τι αφορά τους αθλητικούς συλλόγους αποτελεί μια ανεξέλεγκτη πραγματικότητα, όπου κυριαρχεί κυρίως η μαύρη εργασία ή αδήλωτη εργασία και στην καλύτερη περίπτωση υφίσταται με την μορφή ωρομίσθιας ή προσωρινής εργασίας, αλλά πάντα ανασφάλιστη. Αυτό συνεπάγεται ότι δεν επιβεβαιώνεται η α) ερευνητική μας υπόθεση, ότι εφαρμόζεται ένα νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο καθορίζει τις σχέσεις εργασίας και τον τρόπο απασχόλησης των υποκειμένων που δραστηριοποιούνται στο χώρο του αθλητισμού.

Ανακαλώντας το ιστορικό πλαίσιο της εργασίας τουλάχιστον από την εποχή της κρίσης του φορντικού προτύπου καπιταλιστικής συσσώρευσης, η οποία χαρακτηρίζεται από μια πορεία ανάπτυξης εναλλακτικών πολιτικών κατάκτησης των στρατηγικών της, ανάμεσα στις οποίες εμπεριέχονται και οι διαδικασίες μετάβασης που αποτυπώνονται στον τομέα της οργάνωσης και των εργασιακών σχέσεων, εμπεριέχονται και οι ευέλικτες μορφές εργασίας (Κούζης 2005: 173). Οι ευέλικτες μορφές εργασίας στον αθλητισμό δεν ακολουθούν την ίδια κανονικότητα, όπως στους υπόλοιπους εργασιακούς χώρους, καθώς το καθεστώς της εργασίας αναφέρεται από τους ερωτώμενους ως προσωρινή απασχόληση, ωρομίσθια, υποαπασχόληση, η οποία όπως αναφέρουν δεν καταγράφεται πουθενά και εμπίπτει στον χώρο της μαύρης εργασίας. Χαρακτηριστικές είναι αναφορές:

> «Δεν υπάρχει, αν υπάρχουν σ' όλα, σ' όλη την Ε.Π.Σ. υπάρχουν 45 σωματεία από κει πιστεύω τα 2 με 3 να δηλώνουν ότι απασχολούν προπονητή. Νόμιμα δεν

απασχολείται κανένας είμαστε ερασιτέχνες και είναι πολύ δύσκολο να βρεις λεφτά να απασχολήσεις νόμιμα κάποιον να τον βάλεις, να του βάλεις, αυτά που πρέπει να του δώσεις να δικαιολογήσεις τα χρήματα»

«Παντού είναι παράνομα έτσι είναι στημένο το πρωτάθλημα, όλο το πρωτάθλημα είναι ερασιτεχνικό είναι, έτσι είναι δομημένο»

Στις ανακοινώσεις της Ε.Π.Σ. Λέσβου[2], ακόμη και μετά την εφαρμογή του νέου αθλητικού νόμου, όπου υποχρεώνει τα σωματεία του ποδοσφαίρου να δηλώνουν προπονητή κατά την διάρκεια του αγώνα επιβάλλονται χρηματικές ποινές σε όσα δεν το κάνουν. Παρατηρούμε δηλαδή, ότι υπάρχουν σωματεία, τα οποία δεν δηλώνουν προπονητή και προτιμούν να πληρώσουν πρόστιμο. Εδώ τίθεται βέβαια ένα ερώτημα, μήπως συμφέρει περισσότερο στα σωματεία να πληρώσουν το πρόστιμο στην ΕΠΣ, από το να προσλάβουν νόμιμα προπονητές με όλες τις διαδικασίες που προβλέπονται, δηλαδή συμβόλαια με την καταβολή φόρων, ασφαλιστικές εισφορές και ό,τι άλλο προβλέπει η νομοθεσία. Αποτέλεσμα αυτών των αδήλωτων σχέσεων εργασίας που επικρατούν στο χώρο του αθλητισμού, είναι το ότι οι προπονητές στερούνται ασφαλιστικών δικαιωμάτων, καθώς όπως δηλώνουν οι συμμετέχοντες : *«η εργασία αυτή δεν υπάρχει πουθενά, δεν δηλώνεται πουθενά»*, οπότε οι προπονητές είναι ανασφάλιστοι, καθώς η εργασία στους συλλόγους θεωρείται ως δευτερεύουσα και οι σύλλογοι ως ερασιτεχνικοί δεν μπορούν να αντέξουν μια τέτοια δαπάνη. Επομένως, οι προπονητές εξασφαλίζονται από την κύρια εργασία του επαγγέλματος που ακολουθούν και μόνο σε επαγγελματικούς συλλόγους μπορεί να συμβεί αυτό, καθώς εκεί το επάγγελμα του προπονητή μπορεί να αποτελεί ακόμη και την κύρια εργασία ενός ατόμου. Το ζήτημα της ασφάλισης στον αθλητισμό αποτελεί ένα ενδιαφέρον πεδίο, καθώς μέσα από τον τρόπο που το παρουσιάζουν οι ερωτώμενοι αντιλαμβανόμαστε και τον τρόπο αντιμετώπισης του αθλητισμού, σε σχέση με άλλους κλάδους, όπως είναι η υγεία, η παιδεία, τέχνη ο πολιτισμός και γενικά κάθε εργασιακού πεδίου, δεν γίνεται με την ίδια σοβαρότητα. Βέβαια, το ζήτημα τόσο της αδήλωτης εργασίας σε συνδυασμό με την ανυπαρξία ασφάλισης είναι κάτι που ταλανίζει όλους τους εργασιακούς χώρους.

Σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους όπως το 2010-14, καταβάλλεται μια συντονισμένη προσπάθεια να αντιμετωπισθεί στην ρίζα του η καθολική πραγματικότητα εργοδοτικής και εργασιακής παρανομίας που επικρατεί στον ελληνικό εργασιακό χώρο, χωρίς βέβαια να επιτυγχάνεται, καθώς αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι η πιο πικρή διαπίστωση που μπορεί να υπάρξει στο θέμα της αδήλωτης εργασίας (Καψάλης 2015: 7).

Στον χώρο του αθλητισμού ενώ καταβάλλονται προσπάθειες να αντιμετωπισθεί το φαινόμενο αυτό, καθώς ο αθλητισμός συμπεριλαμβάνεται σε ανάλογα μέτρα, με συνεχείς νομοθετικές ρυθμίσεις του αθλητικού νόμου, διαπιστώνουμε ότι η αντιμετώπιση όχι μόνο από τον επίσημο κρατικό μηχανισμό, αλλά και από τους άμεσα εμπλεκόμενους, προπονητές, παράγοντες, δεν λαμβάνει την αναγκαία σοβαρότητα. Αυτό σημαίνει, σύμφωνα πάντα με τις απόψεις των ερωτηθέντων, ότι παρ' όλο που οι προπονητές γνωρίζουν τα ασφαλιστικά τους δικαιώματα, εντούτοις δεν τα διεκδικούν για ευνόητους λόγους, όπως είτε γιατί δεν είναι μέσα στις επιδιώξεις τους, είτε διότι αν το απαιτήσουν δεν θα προτιμηθούν από τους συλλόγους. Υπάρχουν όμως και απόψεις, όπως ότι πολλοί από τους προπονητές έχουν άγνοια των νόμων και απαιτούνται άλλες

διαδικασίες π.χ., στο να απευθυνθούν σε λογιστές, ενώ κατά άλλους αποτελεί ένα πάρεργο ή μια υποαπασχόληση στο πλαίσιο του ερασιτεχνισμού. Επίσης, σε περίπτωση που οι προπονητές αποφασίσουν να διεκδικήσουν τα δικαιώματα τους, έστω και αν ακόμη έχουν εργαστεί χωρίς νόμιμες διαδικασίες, οι απόψεις των ερωτηθέντων είναι ότι είτε δεν το γνωρίζουν, είτε ότι δεν μπορούν να το πράξουν, καθώς στερούνται συμβάσεων. Ειδικότερα, διαπιστώνουμε ότι στην χώρα μας στον ελληνικό αθλητικό εργασιακό χώρο, δεν λαμβάνεται υπόψη το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 8ης Μαΐου 2008, Λευκή Βίβλος του αθλητισμού αναφέρεται στην παρ. 85[3] ότι:

> *«εφιστά την προσοχή στον, συχνά παραμελημένο, ερασιτεχνικό αθλητισμό· υπογραμμίζει την ανάγκη μεγαλύτερης οικονομικής υποστήριξης, καλύτερων συνθηκών εργασίας και άλλων κινήτρων και ευεργετημάτων για τον ερασιτεχνικό αθλητισμό, περιλαμβανομένων εκείνων για τα μη κερδοσκοπικά σωματεία, αθλητές, παράγοντες, προπονητές/τεχνικούς, καθώς και τους ερασιτέχνες και εθελοντές διαιτητές·»*

Διαπιστώνουμε δηλαδή μια εξόφθαλμη ανομοιομορφία και αντιφατικότητα σε ό,τι αφορά στην ποιότητα της εργασίας στον αθλητισμό.

Πρόδρομος της Λευκής Βίβλου για τον αθλητισμό προϋπήρξε η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση (Ε.Σ.Α.), η οποία έχει δρομολογηθεί από την Λευκή Βίβλο για την ανταγωνιστικότητα, την ανάπτυξη και την απασχόληση (1993).[4] Σχετικά με την διενέργεια ελέγχων ως προς την αναζήτηση παράνομης απασχόλησης προπονητών, διαπιστώνουμε ότι δεν υφίσταται κανένας έλεγχος από τις ομοσπονδίες ή τοπικές επιτροπές των ομοσπονδιών των αθλημάτων, αλλά ούτε και από τις υπηρεσίες του αθλητικού οργανισμού του Δήμου Μυτιλήνης, ή του οργανισμού άθλησης της Περιφέρειας. Επίσης, η συγκεκριμένη αρμοδιότητα, την οποία είχε παλιότερα το Γραφείο Φυσικής Αγωγής, αφαιρέθηκε καθώς υποβαθμίστηκε ο ρόλος του απλά σε γραφείο διεξαγωγής σχολικών πρωταθλημάτων. Ο όποιος έλεγχος υπάρχει είναι μόνο στα ομαδικά αθλήματα από τους διαιτητές, οι οποίοι πρέπει να διαπιστώσουν αν υπάρχει δηλωμένος προπονητής στον αγώνα, αλλά μέχρι εκεί, καθώς δεν έχουν την δυνατότητα να ελέγξουν άλλα στοιχεία, όπως είναι τα απαραίτητα νομιμοποιητικά τους έγγραφα. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που βγαίνει μέσα από τα λεγόμενα των ερωτηθέντων είναι ότι η παράνομη εργασία γίνεται ανεκτή έως και αποδεκτή, καθώς χωρίς αυτήν είναι αδύνατο να υπάρξουν τα σωματεία, ακόμη και ολόκληρες Τοπικές Επιτροπές. Βέβαια, αφού δεν υφίσταται κανένας έλεγχος ως προς την απασχόληση των προπονητών στους συλλόγους, φυσικό είναι να μην υπάρχουν και κυρώσεις και οι ερωτηθέντες να θεωρούν σύμφωνα πάντα με τους φορείς που εκπροσωπούν ότι δεν είναι υπεύθυνοι για κάτι τέτοιο.

Επίσης, υπάρχει μια δυσκολία πρόσβασης των ατόμων και ειδικότερα των παιδιών στους αθλητικούς συλλόγους, καθώς υπάρχει το ανάλογο αντίτιμο-συνδρομή που θα πρέπει να καταβάλουν μηνιαίως οι γονείς, κάτι που στην σημερινή δύσκολη οικονομική πραγματικότητα αποτελεί ένα σοβαρό εμπόδιο για παιδιά που προέρχονται από χαμηλά οικονομικά στρώματα. Εκτός από το αντίστοιχο αντίτιμο που πρέπει να καταβάλουν οι συμμετέχοντες, απαιτείται επίσης και η κάλυψη των εξόδων, (διαμονής, διατροφής, μετακίνησης) προκείμενου να λάβουν μέρος σε αγώνες, κάτι που αποτελεί δυσβάστακτο κόστος για τα παιδιά των φτωχών οικογενειών, δημιουργώντας έτσι ένα σκληρό ταξικό

περιβάλλον μέσα στο υποσύστημα του εμπορευματοποιημένου-ψευδο-ερασιτεχνικού αθλητισμού. Επομένως, συμπεράνουμε ότι και η β) ερευνητική μας υπόθεση δεν επιβεβαιώνεται.

Τα χρηματοοικονομικά στοιχεία των συλλόγων αποτελούν ένα από τα πιο ευαίσθητα σημεία, καθώς αντανακλούν την δυνατότητα, σύμφωνα με την οποία ο αθλητισμός μπορεί να προσφέρεται δωρεάν και χωρίς οικονομικά εμπόδια στους συμμετέχοντες. Δυστυχώς, στις μέρες μας διαπιστώνουμε μέσα από τις απαντήσεις των ερωτώμενων ότι αυτό δεν είναι εφικτό. Μετά τους Ολυμπιακούς του 2004 και την επερχόμενη οικονομική κρίση με την επιβολή των μνημονίων, σταμάτησαν οι κρατικές επιχορηγήσεις στους συλλόγους και επέφεραν σημαντικά οικονομικά προβλήματα, τα οποία επιχειρείται να επιλυθούν μέσα από την εμπορευματοποίηση του αθλητισμού που θα επιτευχθεί από το αθλητικό μάρκετινγκ.

Στους χώρους κοινωνικής δικτύωσης, στο ιντερνέτ, σε αθλητικούς χώρους ακόμη και έξω από τα σχολεία αναρτώνται αφίσες και έντυπα ή μοιράζονται από άτομα του κάθε σωματείου, τα οποία διαφημίζουν τις ακαδημίες και τα «προϊόντα» που αυτές προσφέρουν. Αποκαλυπτική ως προς το ζήτημα και την έκταση του οικονομικού αντίτιμου από την καλλιέργεια εκμάθησης αθλημάτων, ακαδημίες, όπως είθισται να τις αποκαλούν οι ομοσπονδίες και τα σωματεία, είναι απόσπασμα από την συνέντευξη τύπου[5] που παραχώρησε η ομοσπονδία του στίβου ΣΕΓΑΣ δια του προέδρου κου Κώστα Παναγόπουλου στις 10 Ιουνίου 2020 ο οποίος ζητάει από την πολιτεία λόγω της πανδημίας του covid, την: «*..έκτακτη χρηματοδότηση των σωματείων γενικά των αθλητικών σωματείων σε όλη την Ελλάδα με ένα ποσό της τάξεως των 18 εκ Ευρώ..*», καθώς όπως ο ίδιος θέτει το ερώτημα και δίνει την απάντηση, σαν να πρόκειται για επιχειρήσεις,

> «..Γιατί; γιατί όλα τα σωματεία έχουν πάψει να έχουν το οποιοδήποτε έσοδο από τις αρχές Μαρτίου όταν επεβλήθη το Lockdown. Σας θυμίζω ότι ομοσπονδίες και σωματεία έκλεισαν με απόφαση της πολιτείας, τα έσοδα από τις ακαδημίες μηδενίστηκαν. Οι απώλειες εξαρτώνται βεβαίως και από το μέγεθος του κάθε σωματείου και πόσα τμήματα συντηρεί, αλλά οι απώλειες είναι τεράστιες. Ένα μικρό σωματείο που κάνει μόνο ένα άθλημα το στίβο μπορεί να χάνει 1500 Ευρώ το μήνα, ένα σωματείο που έχει πολλά τμήματα και πολλές ακαδημίες μπορεί να έχει απώλειες μέχρι τώρα που μπορεί να έχει τις 8 και τις 10 χιλ Ευρώ σε μηνιαία βάση. Και υπολογίστε Μάρτιος Απρίλιος νεκροί, Ιούνιος περίπου το ίδιο...».

Αν και στην εισαγωγή της τοποθέτησης του ο πρόεδρος του Σ.Ε.Γ.Α.Σ. τονίζει ότι *«Ο αθλητισμός θυμίζω είναι βεβαίως κοινωνικό αγαθό, ταυτόχρονος όμως ο αθλητισμός είναι και μια οικονομική δραστηριότητα»*. Σαφώς ο αθλητισμός είναι κοινωνική δραστηριότητα με οικονομικές προεκτάσεις, αλλά ως κοινωνικό αγαθό θα πρέπει να προσφέρεται δωρεάν στους πολίτες.

Βέβαια, εδώ υπάρχουν και οι τεράστιες ευθύνες της πολιτείας, η οποία μετά την κρίση έκανε δραματική μείωση των επιχορηγήσεων αφήνοντας τα σωματεία χωρίς έλεγχο να αναζητήσουν λύσεις αλλού, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες λειτουργίας τους. Αυτό βέβαια, έχει ως συνέπεια ο αθλητισμός να γίνεται ταξικός και να υπάρχει φραγμός

ως προς την συμμετοχή κυρίως των παιδιών για τα στρώματα εκείνα που αδυνατούν να πληρώσουν οποιοδήποτε συμμετοχή. Με την πρακτική αυτή αποκλείονται όχι μόνο ταλέντα, αλλά και η δυνατότητα σύμφωνα με το σύνταγμα του καθενός να συμμετέχει ελευθέρα στον αθλητισμό, καθώς τα σωματεία αποτελούν ερασιτεχνικές οντότητες.

Η συγκεκριμένη άποψη διαμορφώνεται ήδη μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας το 2004 και εκφράζεται μέσα από το επίσημη ηλεκτρονική έκδοση Επιθεώρηση Αθλητικού Δικαίου, της Γενικής Γραμματείας Αθλητισμού, Η μείωση των επιχορηγήσεων στις αθλητικές ομοσπονδίες και στα σωματεία είναι μια τακτική που έχει αρχίσει να εφαρμόζεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το αθλητικό μάρκετινγκ που προωθείται ολοένα και περισσότερο αντιμετωπίζει τον αθλητισμό ως αγορά, τους αθλούμενους ως αθλητικούς καταναλωτές μέσα από ένα τεχνοκρατικό και πρακτικό μικροσκόπιο και όχι πλέον με μια ιδεαλιστική προσέγγιση.

> «Η αναβάθμιση του επιπέδου των σχέσεων του αθλητισμού με την αθλητική βιομηχανία, με στόχο τη σωστή προώθηση και εκμετάλλευση του αθλητικού προϊόντος αλλά και τα οικονομικά οφέλη που θα προκύψουν, μπορεί να αποτελέσει εγγύηση για ένα πιο εύρωστο οικονομικά αθλητικό αύριο» (Καραστάθης 2006:184).

Βέβαια, στον ελληνικό αθλητικό χώρο και παρά τις όποιες αγαθές προθέσεις των νεοφιλελεύθερων που δραστηριοποιούνται σ' αυτόν για ένα *«εύρωστο οικονομικά αθλητικό αύριο.»,* η αλλαγή αυτή έγινε άναρχα, χωρίς κανέναν έλεγχο καταδεικνύοντας μια αδυσώπητη πραγματικότητα. Έτσι, τα σωματεία είναι αναγκασμένα να καταφύγουν σε μια σειρά από δράσεις και ενέργειες, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες και τα έξοδα που χρειάζονται για την λειτουργία τους. Δηλαδή συνδρομές, σπόνσορες, διαφημίσεις, οικονομικές ενισχύσεις ιδιωτών, ημερολόγια, χοροί, λαχεία, κτλ. είναι κάποιες από τις δράσεις που κάνουν τα σωματεία για να ενισχύσουν το ταμείο τους.

Η εκμάθηση επομένως ενός αθλήματος γίνεται κατά βάσει, μέσω οικονομικής συνδρομής στις ακαδημίες των συλλόγων, αν υπάρχουν δωρεάν τμήματα αυτά αφορούν κυρίως τις αγωνιστικές κατηγορίες, όπου και ο σχετικός νόμος δεν επιτρέπει κάτι ανάλογο, αν και σε αυτό το σημείο διαπιστώνεται μια καταστρατήγηση του.

Σε ό,τι αφορά την Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία στην επίσημη ιστοσελίδα[6] της και ακολουθώντας τους συνδέσμους Ε.Π.Ο.→ Ανάπτυξη Ποδοσφαίρου & Εκπαίδευση → Κανόνες αναπτυξιακών ηλικιών → και αφού ανοίξουμε το ηλεκτρονικό αρχείο-pdf, με ονομασία Πρόγραμμα Grassroots (2024-2025)[7] που επιμελείται η Διεύθυνση Εκπαίδευσης και Ανάπτυξης, μπορούμε να διαπιστώσουμε πέρα από μια άρτια οργάνωση, η οποία θα ζήλευε και μια επιχείρηση, στις σελ 1 και 2 αναφέρεται ότι :

> «Το πρόγραμμα Grassroots αφορά το μη επαγγελματικό και προβεβλημένο ποδόσφαιρο. Αφορά, κυρίως, το παιδικό, σχολικό, ερασιτεχνικό και γυναικείο ποδόσφαιρο, το ποδόσφαιρο για άτομα με ειδικές ανάγκες και το ποδόσφαιρο για άτομα μεγάλης ηλικίας. Με βάση τα παραπάνω, η Ε.Π.Ο. αποφάσισε να επενδύσει, με την πολύτιμη αρωγή της FIFA και της UEFA, σε μεγάλο βαθμό στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, προκειμένου να διασφαλίσει το ισότιμο παιχνίδι και να δώσει σε όλους την ευκαιρία να συμμετέχουν ποιοτικά στο παιχνίδι, ανεξαρτήτως κάθε μορφής

διαχωρισμού σε κάθε σημείο της ελληνικής επικράτειας. Και αυτή η επένδυση είναι ίσως η πιο σημαντική για το μέλλον του αθλήματος στη χώρα μας,..»

Σε ότι αφορά τον υλικοτεχνικό εξοπλισμό αυτός είναι υποχρεωτικός καθώς στη σελ 6: *«Τα παραπάνω που προβλέπονται στο βασικό εξοπλισμό είναι απαραίτητη προϋπόθεση να τα διαθέτουν οι ακαδημίες για να λαμβάνουν άδεια λειτουργίας.»*

Προκειμένου, λοιπόν, να μπορέσει να λειτουργήσει όλο αυτό το project που αναλύεται στο συγκεκριμένο αρχείο της ποδοσφαιρικής ομοσπονδίας και περιλαμβάνει μια σειρά από δράσεις, ενέργειες, το προσωπικό της Ακαδημίας, οι ρόλοι και οι αρμοδιότητες που πρέπει να έχει, αντιλαμβανόμαστε ότι απαιτούν και μια ανάλογη οικονομική επάρκεια, η οποία βέβαια δεν παρέχεται από την ΕΠΟ ή κάποια άλλη δημόσια κρατική αρχή, αλλά επιβαρύνουν συμμετέχοντα παιδιά μέσω των συνδρομών που πληρώνουν οι γονείς, στο Κεφ. 6.2 σελ. 8, με επικεφαλίδα Γραμματέας, διαβάζουμε ότι μεταξύ άλλων ο γραμματέας είναι επιφορτισμένος με: *«Παραλαβή συνδρομών ή χρημάτων (εγγραφές, τουρνουά) αν δεν υπάρχει ταμίας.»*

Προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε περαιτέρω την άποψη των ερωτηθέντων σε ό,τι αφορά τον ερασιτεχνικό χαρακτήρα του αθλητισμού και επομένως την χωρίς οικονομική συμβολή των συμμετεχόντων, διαπιστώνουμε ότι παραμένουν σε ευχολόγια, καθώς ενώ συμφωνούν ότι αυτό θα ήταν το ιδανικό, αλλά δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί στην σημερινή συγκυρία.

Συμπέρασμα

Το περιβάλλον στον αθλητικό εργασιακό χώρο αποδεικνύεται βαλτώδες και αβέβαιο, όπως αποδεικνύεται μέσα από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα μας, αλλά και μέσα από τον κοινωνικό διάλογο και τις δυσκολίες που αναδεικνύονται στην προσπάθεια της αθλητικής μεταρρύθμισης και της αδράνειας στην εφαρμογή των κανόνων στο χώρο του αθλητισμού. Μερίδιο των αναστολών και των εμποδίων που παρουσιάζονται στο οτιδήποτε επιχειρείται ως προς την εξυγίανση του αθλητισμού στην Ελλάδα, βρίσκει μεγάλα εμπόδια, τα οποία αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά της νεοελληνικής πραγματικότητας και αντανακλούν εντέλει και στον αθλητισμό: *«αδύναμο κοινωνικό κεφάλαιο, καχυποψία και επιφυλακτικότητα αντί για εμπιστοσύνη και διάθεση για συνεργασία, πολιτική παράδοση που αποστρέφεται τις μακροχρόνιες δεσμεύσεις»* (Λυμπεράκη 2005: 164-165). Ο κρατικός και ο εκάστοτε κυβερνητικός μηχανισμός, διαχρονικά έχει δομήσει μια έντονη διάθεση αμφισβήτησης ως προς τις προθέσεις να δημιουργήσει ένα σταθερό περιβάλλον αξιοπιστίας που θα εγγυάται τις όποιες προσπάθειες μιας πραγματικής μεταρρύθμισης στον αθλητισμό μέσα από έναν ουσιαστικό γόνιμο και ισότιμο διάλογο. Από την απέναντι όχθη οι εμπλεκόμενοι με τον αθλητισμό διακατέχονται από στάσεις και συμπεριφορές αμυντικού χαρακτήρα, κοντόφθαλμες προσδοκίες και ιδιοτελή συμφέροντα, στενότητα πνεύματος και προσκόλληση σε μια αδιάλλακτη ιδεολογία ως προς τον αθλητισμό. Διαπιστώνεται ένας σεχταρισμός, οι συντεταγμένες του οποίου έχουν μια εγγενή προκατάληψη υπέρ όσων βρίσκονται εντός του συστήματος που διαχειρίζεται την διοίκηση του αθλητισμού προς ίδιον όφελος και μια αποδοκιμασία όσων βρίσκονται εκτός (Λυμπεράκη 2005: 165).

Καταληκτικά, μπορούμε να προβούμε στην διαπίστωση των υφιστάμενων αντιφάσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στην αναστολή των κρατικών επιχορηγήσεων ως προς τον αθλητισμό και την απαίτηση της κοινωνίας για αναβάθμιση του ερασιτεχνικού αθλητισμού, ο οποίος θα εξασφαλίζει ένα υψηλό επίπεδο ισότιμης συμμετοχής όλων των υποκειμένων αθλητών, προπονητών, παραγόντων και φιλάθλων, που θα εγγυάται τόσο τον δωρεάν χαρακτήρα του, αλλά και τα ευεργετικά αποτελέσματα που προσδοκόνται από την συμμετοχή στις αθλητικές δράσεις, βελτιώνοντας την ποιότητα ζωής. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι η εμπορευματοποίηση του ερασιτεχνικού αθλητισμού, η μη νόμιμη πρόληψη των προπονητών, όπως επίσης η ανεπάρκεια του αθλητικού εξοπλισμού και αθλητικών εγκαταστάσεων, σε συνδυασμό με την σκόπιμη ή την παθητική παράλειψη έλεγχων από τις επίσημες κρατικές υπηρεσίες που ως αποτέλεσμα έχουν να πλήττονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και να προκαλείται κοινωνική βλάβη, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελούν σύμφωνα με τον Γεωργούλα (2016), μερικές από τις σημαντικότερες διαστάσεις του κρατικού επιχειρηματικού εγκλήματος, οι οποίες ενυπάρχουν και αποτελούν δομικό συστατικό του αθλητικού οικοδομήματος.

Σημειώσεις

[1] Η Διδακτορική Διατριβή πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου υπό την επίβλεψη του καθηγητή Γεωργούλα Ευστρατίου.

[2] Πηγή : Ε.Π.Σ. Λέσβου, Η Πειθαρχική Επιτροπή (Πρακτικό 23) στη συνεδρίασή της ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ 11 Περιόδου 2022-2023 / 10-01-2023 Συνεδρίαση της Πειθαρχικής Επιτροπής της ΕΠΣ Λέσβου, μεταξύ άλλων αποφάσισε και την επιβολή προστίμου από 40 έως 70 Ευρώ σε 12 σωματεία κατόπιν ακροαματικής διαδικασίας γιατί δεν δηλώθηκε προπονητής για τα σωματεία στο Φύλλο Αγώνα ως είχαν υποχρέωση βάσει του Κανονισμού Προπονητών (άρθρα 6 παρ. 2α και 11 παρ. 1α). https://epsl.gr/cp/212.%CE%A0%CE%95%CE%99%CE%98%CE%91%CE%A1%CE%A7%CE%99%CE%9A%CE%97%20%CE%A0%CE%A1%CE%91%CE%9A%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F%2011%20(2022-2023).pdf (τελευταία ανάκτηση 22/2/2025)

[3] Πηγή : Λευκή Βίβλος για τον Αθλητισμό, Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 8ης Μαΐου 2008 σχετικά με τη Λευκή Βίβλο για τον Αθλητισμό, (2007/2261(INI)), 2009/C 271 E/07, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:52008IP0198 (τελευταία πρόσβαση 22/2/2025)

[4] Η ΕΣΑ προσανατολίζεται σε στόχους πλήρης απασχόλησης στο 70% η οποία βέβαια μπορεί να ικανοποιεί τις προσδοκίες εκείνων των συμφερόντων που επιθυμούν μια σταθερή παρουσία ενός μεγάλου ποσοστού εργατικού δυναμικού που δεν αντιτίθεται στις προϋποθέσεις με δεσμευτικό περιεχόμενο και στις συνθήκες και στα δεδομένα εργασίας που θέτουν οι εργοδότες, αλλά και σε όσους επιθυμούν την πλήρη απασχόληση παράλληλα με την ισότητα πρόσβασης όλων των κοινωνικών ομάδων στην αμειβόμενη εργασία. Βέβαια η ΕΣΑ είναι προσανατολισμένη και συμβιβάζεται με το μονεταριστικό και νεοφιλελεύθερο μοντέλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Καραμεσίνη 2005: 69-72).

[5] Συνέντευξη τύπου Προέδρου Σ.Ε.Γ.Α.Σ. Παναγόπουλου Κώστα και Γενικού Γραμματέα Σ.Ε.Γ.Α.Σ. Σεβαστή Βασίλη, 10 Ιουνίου 2020 (από το 2΄.15΄΄) https://www.facebook.com/227160304044193/videos/1154822418191459 (τελευταία πρόσβαση 22/2/2025).

[6] Πηγή : ΕΠΟ https://www.epo.gr/Default.aspx?a_id=46597 (τελευταία πρόσβαση 22/2/2025)

[7] Πηγή: Πρόγραμμα Grassroots (2024-2025) https://www.epo.gr/media/files/EKPAIDEYTIKO_SYMBOYLIO/EGGRAFA-2024-25/Programma_Grassroots%202024-2025.pdf (τελευταία πρόσβαση 22/2/2025)

Αναφορές

Αυγερινός, Θ. (1989), *Κοινωνιολογία του Αθλητισμού*, Θεσσαλονίκη, Σάλτο.

Γεωργούλας, Σ. (2016), *Το κρατικό επιχειρηματικό έγκλημα και ο αθλητισμός. Μια κατάσταση «φυσιολογική»,* Αθήνα, ΚΨΜ.

Γιαννακούρου, Γ. και Τροβά, Ε. (2001), *Ολυμπιακοί Αγώνες και Δίκαιο*. Αθήνα- Κομοτηνή, Σάκκουλα.

Κανλής, Π. (2021), Η εμπορευματοποίηση του Αθλητισμού ως παράγοντας ενίσχυσης του φαινομένου του Ντόπινγκ, στο Ν. Ναγόπουλος (επιμ.) *Οι κοινωνικές επιστήμες σήμερα, Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση*, τόμος του 2ου Συνεδρίου των Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, σσ. 671-681. Διαθέσιμο από: HeLLNICUS https://hellanicus.lib.aegean.gr/handle/11610/21587

Κανλής, Π. (2022),*Το φαινόμενο του ντόπινγκ. Μια κριτική προσέγγιση του φαινομένου ως κοινωνικό και διαχρονικό έγκλημα στον αθλητισμό*. (Διδακτορική Διατριβή), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Καραμεσίνη, Μ**.** (2005), Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση: Από την καταπολέμηση της ανεργίας στην αύξηση του ποσοστού απασχόλησης, στο Μ. Καραμεσίνη και Γ. Κούζης (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης, Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής* (σσ.69-120), Αθήνα, Gutenberg.

Καραστάθης, Δ. (2006), *Αγωνιστικός Αθλητισμός-Προτάσεις και Προοπτικές, Επιθεώρηση Αθλητικού Δικαίου,* Περίοδος Ζ – Τεύχος 1, σσ. 181-192.

Καψάλης, Α., Κουμαριανός, Ε., και Αυγέρης, Ν. (2020), Η παραβατικότητα στην εργασία. Η περίπτωση του επισιτισμού-τουρισμού, ΙΝΕ, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ. τ.48 Μελέτες/τεκμηρίωση.

Καψάλης, Α. (2015), *Η αδήλωτη εργασία στην Ελλάδα, Αξιολόγηση των σύγχρονων μέτρων καταπολέμησης του φαινομένου* τ.43 Μελέτες/τεκμηρίωση, Αθήνα, ΙΝΕ, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Κούζης, Γ. (2005), Ευελιξία της απασχόλησης και ποιότητα της εργασίας, στο Μ. Καραμεσίνη και Γ. Κούζης (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης, Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής* (σσ.173-206), Αθήνα, Gutenberg.

Λυμπεράκη, Α. (2005), Η Ελληνική Ψηφίδα (ΕΣΔΑ) στο Ευρωπαϊκό Μωσαϊκό: Εργαλείο Παρέμβασης ή Αυτόματος Πιλότος; στο Μ. Καραμεσίνη και Γ. Κούζης (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης, Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής* (σσ.121-172), Αθήνα, Gutenberg.

Mason, J. (2003), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Μεταξάς Α.-Ι.Δ. (2008), Μεταθέσεις Εξουσίας στο Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα, στο Ξ. Κοντιάδης και Χ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του Ελληνικού πολιτικού Συστήματος* (σσ. 39-54), Αθήνα, Παπαζήση.

Σαββάκης, Μ. (2013), *Μικροκοινωνιολογία και ποιοτική έρευνα - θεωρητικά παραδείγματα και εμπειρικές εφαρμογές*, Αθήνα, Κριτική.

Τσουκαλάς, Κ**.** (2008), Κρίση πολιτικής, Κρίση Αξιών, στο Ξ. Κοντιάδης και Χ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος* (σσ. 55-66), Αθήνα, Παπαζήση.

Watson, T. (2005), *Κοινωνιολογία, Εργασία, και Βιομηχανία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

ΤΟ ΑΥΓΟ ΤΟΥ ΦΙΔΙΟΥ: ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΡΝΗΣΗΣ ΚΑΙ ΜΙΝΤΙΑΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ

Γεώργιος Καραμάνος[α]

[α] Κοινωνιολόγος-Εγκληματολόγος, Διδάσκων, Τμήμα Ψυχολογίας, Μητροπολιτικό Κολλέγιο

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να αξιοποιήσει την θεωρία των καταστάσεων άρνησης προκειμένου να αναλύσει κριτικά την αναπαράσταση της Χρυσής Αυγής από τα ελληνικά μέσα μαζικής ενημέρωσης. Προς αυτόν τον σκοπό, η έρευνα θα επεξηγήσει, αρχικά, το θεωρητικό σχήμα που εισήγαγε ο Stanley Cohen στην εγκληματολογική σκέψη, καθώς και την ευρύτερη κριτική που άσκησε απέναντι στην νομιμοποιητική εξουσία των Μ.Μ.Ε. Επιπροσθέτως, μέσω σκόπιμης δειγματοληψίας, άρθρα εφημερίδων πανελλαδικής εμβέλειας της περιόδου 2012-2013, τα οποία υπογραμμίζουν την διφορούμενη στάση των ελληνικών μίντια σχετικά με το φαινόμενο της Χρυσής Αυγής, θα εξεταστούν με την μέθοδο της κριτικής ανάλυσης λόγου, προκειμένου να αναδειχθούν οι ποικίλες στρατηγικές άρνησης που εφαρμόστηκαν. Στην συνέχεια, αξιοποιώντας την θεωρία των καταστάσεων άρνησης, θα αναλυθούν οι μηχανισμοί μέσω των οποίων μιντιακά αφηγήματα επιχείρησαν να διαπραγματευτούν την ηθική διάσταση, την ιδεολογική ταυτότητα, καθώς και την εγκληματική υπόσταση της νεοναζιστικής οργάνωσης. Η έρευνα καταλήγει στο ότι η πολιτική αλλά και εγκληματική δράση της Χρυσής Αυγής δικαιολογήθηκε, αποσιωπήθηκε αλλά και αισθητικοποιήθηκε μέσω αφηγημάτων κυριολεκτικής, ερμηνευτικής και ενοχοποιητικής άρνησης που αποπειράθηκαν να διαμορφώσουν την κοινωνική αντίδραση, αποδίδοντας στο μόρφωμα λανθάνοντα ταυτοτικά χαρακτηριστικά «λαϊκού ήρωα».

Λέξεις Κλειδιά: Καταστάσεις Άρνησης, Ακροδεξιά Βία, Νεοναζισμός, Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, Χρυσή Αυγή

THE SERPENT'S EGG: STATES OF DENIAL AND MEDIA REPRESENTATIONS OF GOLDEN DAWN

Georgios Karamanos[α]

[α] Sociologist-Criminologist, Lecturer, Psychology Department, Metropolitan College

Abstract

This study aims to utilize denial theory in order to critically analyze the representation of Golden Dawn by the Greek media. To this end, the research will first explain the theoretical framework introduced by Stanley Cohen within criminological thought, as well as his broader critique of the legitimizing power of the media. Furthermore, through purposive sampling, newspaper articles of nationwide circulation from the period 2012-2013, which highlight the ambivalent stance of the Greek media toward the phenomenon of Golden Dawn will be analyzed by the method of critical discourse analysis, in order to reveal the various strategies of denial employed. Subsequently, drawing on the theory of states of denial, the study will explore the mechanisms through which

media narratives attempted to negotiate the moral dimension, ideological identity, and criminal nature of the neo-Nazi organization. The research concludes that the political and criminal actions of Golden Dawn were justified, silenced, and even aestheticized through narratives of literal, explanatory and implicatory denial that sought to shape social reaction by attributing to the extreme-right group the latent identity traits of a "folk hero."

Keywords: States of Denial, Far-right Violence, Neo-Nazism, Mass Media, Golden Dawn

Εισαγωγή

Η παρούσα έρευνα επιδιώκει να αξιοποιήσει το θεωρητικό σχήμα των καταστάσεων άρνησης, προκειμένου να αναδειχθούν προβληματικές πτυχές της αναπαράστασης των εγκληματικών και ιδεολογικών πτυχών της δράσης της Χρυσής Αυγής από τα ελληνικά Μ.Μ.Ε. Ωστόσο, προτού εξεταστεί η ιδιαιτέρως επιδραστική θεωρία του Stanley Cohen (2013), κρίνεται σκόπιμη, για λόγους συνέπειας προς την θεματική του συνεδρίου σχετικά με τα 50 χρόνια από την αποκατάσταση της Δημοκρατίας στην Ελλάδα, η σύντομη παρουσίαση της ιστορικής διάστασης της Χρυσής Αυγής.

Μέσω ενός τυπικού ορισμού το συγκεκριμένο μόρφωμα, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα νεοναζιστικό, υπερεθνικιστικό κόμμα το οποίο ιδρύθηκε το 1980 (Verousi and Allen 2021) και συμμετέχει στις εθνικές εκλογές από το 1994 (Georgiadou 2013). Ωστόσο, μια πιο προσεκτική ματιά στην ιστορική διάσταση της Χρυσής Αυγής επιτρέπει την κατανόηση του νεοναζιστικού κόμματος ως αναπόσπαστου μέρους της ιστορίας της ακροδεξιάς στην Ελλάδα. Η Χρυσή Αυγή εντοπίζει, μέσω διαρκών αναφορών, την ιστορική της αφετηρία στην δικτατορία του Μεταξά και το καθεστώς της 4ης Αυγούστου (Lymouris 2013). Οι συνδέσεις, ωστόσο, δεν εξαντλούνται στο παραπάνω σημείο, καθώς εξίσου σημαντικές για το ιστορικό αφήγημα της Χρυσής Αυγής είναι και οι αναθεωρητικές αναφορές στον δωσιλογισμό, τους Χίτες και τον Ελληνικό εμφύλιο (Tsoutsoumpis 2018). Αναμφίβολα, όμως, εάν επιθυμούμε να χαράξουμε μια ιστορική τομή που καθορίζει την εξέλιξη και οργάνωση του μορφώματος της Χρυσής Αυγής, τότε η προσοχή μας οφείλει να στραφεί στην Χούντα των Συνταγματαρχών (Lymouris 2013).

Υπό το παραπάνω πρίσμα, η ιστορία της Χρυσής Αυγής συνιστά την σκοτεινή πλευρά της μεταπολίτευσης. Αφενός, καταγράφεται η ήττα της ακροδεξιάς στην Ελλάδα και η αποκατάσταση της δημοκρατίας, αφετέρου διαπιστώνεται η διαρκής παρουσία ενός φιδιού που εκκολάπτει το αυγό του. Κατά την περίοδο μετά το 1974, ηγετικά στελέχη της Χρυσής Αυγής βρίσκονταν στο περιθώριο της πολιτικής και της εγκληματικής ζωής της χώρας, αναμένοντας της κατάλληλη ιστορική συγκυρία για την επανεμφάνιση τους. Σε πολιτικό επίπεδο, αυτή η αποσιωπημένη παρουσία της Χρυσής Αυγής γινόταν εμφανής σε κρίσιμες περιόδους της μεταπολίτευσης όταν η οργάνωση προσπαθούσε να καπηλευτεί ζητήματα εθνικής σημασίας, όπως το Μακεδονικό και τα Ίμια (Ψαρράς 2012). Η εικόνα αυτή διαφοροποιήθηκε στις εθνικές εκλογές του 2012, όταν η Χρυσή Αυγή αναδείχθηκε για πρώτη φορά σε σημαντική πολιτική δύναμη, λαμβάνοντας το 6,9% των ψήφων (Ellinas 2016). Ένα κόμμα με περιθωριακό μέχρι πρότινος χαρακτήρα, συνδεδεμένο με τους σκίνχεντ, τη μισαλλοδοξία και τη νεοναζιστική ρητορική, σημείωσε

την πρώτη του ουσιαστική πολιτική επιτυχία έπειτα από δεκαετίες αφάνειας (Koronaiou et al. 2015).

Μέσα σε λίγους μήνες παρουσίας στην πολιτική σκηνή της χώρας, σχεδόν ομόφωνα, όλοι οι διεθνείς παρατηρητές είχαν καταλήξει στο ότι η Χρυσή Αυγή δεν αποτελεί απλώς μια ξενοφοβική ακροδεξιά ομάδα, αλλά ένα από τα πλέον εξτρεμιστικά νεοναζιστικά κόμματα της σύγχρονης Ευρώπης (Human Rights First 2015). Επιπλέον, υποστηρίχθηκε πως θα πρέπει πρωτίστως να κατανοείται ως μια επικίνδυνη παραστρατιωτική οργάνωση με εγκληματικό χαρακτήρα (Tsoutsoumpis 2018), ξεκάθαρη νεοναζιστική ιδεολογική κατεύθυνση (Ellinas 2015), καθώς και κλίση προς τον παγανισμό και τελετουργισμό (Ioannidou 2022).

Πράγματι, ο πρώτος χρόνος της παρουσίας της Χρυσής Αυγής στο ελληνικό κοινοβούλιο συγχρονίστηκε με μια σημαντική αύξηση των ρατσιστικά υποκινούμενων εγκλημάτων τα οποία συνδέθηκαν άμεσα με τα τάγματα εφόδου του κόμματος. Υπό παρόμοιους όρους, επιθέσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό των θυμάτων αποτέλεσαν ζήτημα μείζονος σημασίας και συνδέθηκαν με την δραστηριότητα μελών του συγκεκριμένου κόμματος. Ταυτοχρόνως, σημειώθηκαν στρατηγικές επιθέσεις εναντίων αριστερών συλλογικοτήτων και συνδικάτων, οι οποίες κορυφώθηκαν μέσω του πογκρόμ απέναντι σε απεργούς στην ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη του Περάματος (Human Rights First 2015).

Η εγκληματική δράση της Χρυσής Αυγής συνεχίστηκε. Στις 17 Ιανουαρίου 2013, ο Shehzad Luqman, 27χρονος μετανάστης πακιστανικής καταγωγής, δολοφονήθηκε από επίσημα μέλη του κόμματος. Ανάλογα περιστατικά που αποδίδονται σε μέλη της οργάνωσης περιλαμβάνουν τον βασανισμό Αιγύπτιου μετανάστη, την κακοποίηση Ιρανού πρόσφυγα, περιστατικά βανδαλισμών καθώς και τη χάραξη των αρχικών του κόμματος σε σώματα μεταναστών (Human Rights First 2015).

Η καθυστερημένη παρέμβαση του κράτους πραγματοποιήθηκε μόνο όταν η τραγική κατάληξη της νεοναζιστικής βίας στόχευσε τον Παύλο Φύσσα, αριστερό ακτιβιστή ελληνικής καταγωγής, ο οποίος δολοφονήθηκε από μέλη της Χρυσής Αυγής στις 18 Σεπτεμβρίου 2013 (Halikiopoulou and Vasilopoulou 2015). Κατόπιν της δολοφονίας, η Δικαιοσύνη διέταξε τη σύλληψη 20 μελών της οργάνωσης και εκκίνησε η διαδικασία δίωξης με την κατηγορία της σύστασης εγκληματικής οργάνωσης μεταξύ άλλων (Human Rights First 2015).

Ύστερα από χρόνια αναμονής, στις 7 Οκτωβρίου 2020, το Εφετείο Αθηνών κήρυξε τη Χρυσή Αυγή εγκληματική οργάνωση. Μέλη, βουλευτές και ηγετικά στελέχη καταδικάστηκαν, ενώ απαγορεύθηκε στο κόμμα η συμμετοχή στις εθνικές εκλογές, σηματοδοτώντας την ολοκλήρωση μίας από τις σημαντικότερες δίκες στην ιστορία της χώρας (Verousi et al. 2022).

Θεωρητικό πλαίσιο

Σύμφωνα με τον Cohen, η άρνηση μπορεί να οριστεί ως μια κατάσταση κατά την οποία τα άτομα, οι επίσημες αρχές ή οι κοινωνίες στο σύνολό τους «παρουσιάζονται με πληροφορίες οι οποίες είναι υπερβολικά ενοχλητικές, απειλητικές, ή αφύσικες για να

μπορούν να αφομοιωθούν ή να γίνουν ανοιχτά παραδεχτές» και ως εκ τούτου, αυτές οι πληροφορίες πρέπει «να απωθηθούν, να αποκηρυχθούν, να παραμεριστούν ή να επανερμηνευτούν» ή αλλιώς «οι επιπτώσεις τους –γνωστικές, συναισθηματικές ή ηθικές– να αποφευχθούν, ουδετεροποιηθούν ή εκλογικευθούν» (2013: 1). Υπό αυτή την θεώρηση, η άρνηση μπορεί να είναι μια προσωπική, ιδιωτική και ψυχολογικά προσδιορισμένη υπόθεση, αλλά και μια επίσημη, εξαιρετικά δομημένη και οργανωμένη αντίδραση «ενσωματωμένη στο ιδεολογικό προσωπείο του κράτους» (2013: 10).

Εξίσου σημαντική πτυχή της άρνησης, είναι αυτή που μπορεί να εντοπιστεί στο πολιτισμικό πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα, η πολιτισμική άρνηση είναι ένα συλλογικό μοντέλο άρνησης σύμφωνα με το οποίο οι κοινωνίες έρχονται σε μια σιωπηλή συμφωνία για το τι θα πρέπει να αναγνωρίζεται και τι θα πρέπει να παραμένει αποσιωπημένο και ηθικά εξουδετερωμένο (Welch 2004). Μάλιστα, σύμφωνα με τον Cohen (2013), τόσο οι ηθικοί επιχειρηματίες, όπως τα Μ.Μ.Ε, όσο και οι φορείς κοινωνικού ελέγχου, όπως η αστυνομία και ο στρατός, συμμετέχουν ενεργά στην κατασκευή, την εγκαθίδρυση και διαιώνιση της πολιτισμικής άρνησης. Μια ιδιαίτερα σημαντική παρατήρηση για τους σκοπούς της συγκεκριμένης έρευνας, διότι επεξηγεί πως η πολιτισμική άρνηση δεν εμφανίζεται μόνο σε απολυταρχικά καθεστώτα αλλά και σε σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες (Cohen 2013), καθώς και τονίζει την διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην πολιτισμική παραγωγή του δημόσιου λόγου και την ατομική αντίληψη για το τι είναι αληθές και τι όχι (Zerubavel 2010).

Επιπλέον, σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο των καταστάσεων άρνησης, υπάρχουν τρεις διακριτές αλλά αλληλένδετες μορφές άρνησης που μπορούν να παρατηρηθούν στον ατομικό, επίσημο και πολιτισμικό λόγο. Η πρώτη είναι η κυριολεκτική άρνηση, η οποία –στην πιο απλοϊκή μορφή της– είναι ο ισχυρισμός ότι τίποτα δεν συνέβη (White 2010). Σε αυτή την περίπτωση, η γνώση για ένα γεγονός απορρίπτεται ολικά και έτσι το πρόβλημα ή το ζήτημα παραμένει εντελώς αποσιωπημένο (Cohen 2013).

Το δεύτερο μοντέλο είναι η ερμηνευτική άρνηση. Σε αυτή την περίπτωση, τα γεγονότα σχετικά με μια κατάσταση δεν αμφισβητούνται. Αντίθετα, λαμβάνουν διαφορετικό νόημα και οι πληροφορίες σχετικά με αυτά παρουσιάζονται μέσω μιας εναλλακτικής εξήγησης. Στο πλαίσιο αυτό, οι διάφοροι ηθικοί επιχειρηματίες τροποποιούν, αναδιαμορφώνουν και διαστρεβλώνουν το αρχικό περιεχόμενο που φέρουν οι πληροφορίες μέσω της χρήσης γλωσσικών μηχανισμών, όπως οι ευφημισμοί και οι μεταφορές. Επομένως, αν μεταβληθεί το περιεχόμενο των λέξεων, μεταβάλλεται και η γνωστική και συναισθηματική αντίδραση των παρατηρητών (Cohen 2013).

Το τρίτο μοντέλο είναι η ενοχοποιητική άρνηση. Σε αυτό το σενάριο, δεν γίνεται καμία προσπάθεια άρνησης των γεγονότων και οι πληροφορίες σχετικά με μια κατάσταση αναγνωρίζονται ως αληθείς. Ωστόσο, οι «ψυχολογικές, πολιτικές ή ηθικές επιπτώσεις που συμβατικά ακολουθούν» την αναγνώριση υποβαθμίζονται, ελαχιστοποιούνται ή αποσιωπώνται εντελώς (Cohen 2013: 8). Παρόμοια με τη θεωρία εξουδετέρωσης που είχαν εισάγει οι Sykes και Matza (1957), η ενοχοποιητική άρνηση χρησιμοποιεί πληθώρα γλωσσικών μέσων προκειμένου να δικαιολογήσει, να εκλογικεύσει και να αποτρέψει τις γνωστικές επιπτώσεις καθώς και τις ηθικές συνέπειες της επίγνωσης μιας δυσβάσταχτης αλήθειας (White 2010).

Ο Cohen (2002, 2013), όπως είχε υποστηρίξει και στην θεωρία του περί ηθικών πανικών, αποδίδει στα μέσα μαζικής ενημέρωσης έναν διπλό ρόλο: είναι ταυτόχρονα μεταφορείς πληροφοριών, καθώς και διαπραγματευτές της ηθικής. Επομένως, εφόσον η άρνηση αποτελεί αντικείμενο πολιτισμικής διαπραγμάτευσης, είναι αναμενόμενο να συνδέεται με τις ενορχηστρωμένες και επιλεκτικές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας από τα Μ.Μ.Ε (Feeley and Simon 2013). Ως εκ τούτου, τα Μ.Μ.Ε. κατέχουν καθοριστικό ρόλο στην δημιουργία του πλαισίου, βάσει του οποίου παρουσιάζεται ο ανθρώπινος πόνος (Cohen 2013). Μάλιστα, σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Cohen, οι πολιτισμικές διαστάσεις των καταστάσεων άρνησης «μπορούν να κατανοηθούν μόνον μέσω των εικόνων που παράγουν τα Μ.Μ.Ε.» (2013: 169).

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Σημείο έναρξης της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας αποτελεί η διαπίστωση ότι, παρά το γεγονός πως η εγκληματική δράση, η ξενοφοβική ρητορική και οι νεοναζιστικές πεποιθήσεις της Χρυσής Αυγής κατέστησαν άμεσα εμφανείς στη συντριπτική πλειοψηφία των διεθνών παρατηρητών (Human Rights First 2015), ορισμένα συστημικά μέσα μαζικής ενημέρωσης στην Ελλάδα διατήρησαν μια ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη στάση έναντι της δράσης του εν λόγω πολιτικού μορφώματος (Ψαρράς 2012, Prinos 2014). Ειδικότερα, κατά την περίοδο 2012-2013, δημοσιεύτηκαν πολυάριθμα άρθρα τα οποία αποπειράθηκαν να κατασκευάσουν μια θετική εικόνα της Χρυσής Αυγής και, κατ' επέκταση, να εξορθολογήσουν την παρουσία της ως μια κανονικότητα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα έρευνα επιδιώκει να διερευνήσει με ποιον τρόπο τα μέσα μαζικής ενημέρωσης επιχείρησαν να δικαιολογήσουν την παρουσία και δράση της Χρυσής Αυγής, καθώς και ποιες δηλώσεις άρνησης αξιοποιήθηκαν προκειμένου να τελεστεί η ηθική διαπραγμάτευση της κοινωνικής αντίδρασης απέναντι στη νεοναζιστική εγκληματική οργάνωση.

Μεθοδολογία

Προκειμένου να απαντηθεί το βασικό ερευνητικό ερώτημα, υιοθετήθηκε η στρατηγική της σκόπιμης δειγματοληψίας. Το ερευνητικό δείγμα επικεντρώθηκε αποκλειστικά σε δημοσιεύματα του εγχώριου τύπου, τα οποία παρουσίαζαν τη Χρυσή Αυγή με θετικό τρόπο. Ένας βασικός περιορισμός που τέθηκε κατά την επιλογή του δείγματος αφορούσε την προέλευση των άρθρων· συγκεκριμένα, έπρεπε να προέρχονται αποκλειστικά από ελληνικές εφημερίδες πανελλαδικής κυκλοφορίας, με υψηλό βαθμό απήχησης, αναγνωρισιμότητας και θεσμικής εδραίωσης στο εγχώριο μιντιακό πεδίο. Η επιλογή αυτή αποσκοπούσε στην εξέταση αφηγηματικών σχημάτων τα οποία ενδέχεται να επηρέασαν ένα ευρύ, μετριοπαθές και κοινωνικά κυρίαρχο ακροατήριο.

Ένας επιπρόσθετος περιορισμός αφορούσε το χρονικό πλαίσιο των προς ανάλυση άρθρων. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν άρθρα που δημοσιεύτηκαν εντός της περιόδου 2012–2013, την περίοδο, δηλαδή, κατά την οποία η Χρυσή Αυγή κατέγραψε την υψηλότερη εκλογική και κοινωνική της απήχηση, πριν ακόμη διωχθεί επισήμως ως εγκληματική οργάνωση.

Η ανάλυση των επιλεγμένων άρθρων πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της κριτικής ανάλυσης λόγου, με στόχο την αποδόμηση των κυρίαρχων αφηγηματικών στρατηγικών που υιοθετήθηκαν από τα συγκεκριμένα μέσα ενημέρωσης. Το θεωρητικό πλαίσιο που καθοδήγησε την αναλυτική διαδικασία βασίστηκε στο σχήμα των καταστάσεων άρνησης, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τον Stanley Cohen (2013). Με σκοπό την ακριβέστερη αναγωγή του θεωρητικού σχήματος στον λόγο των Μ.Μ.Ε., η ανάλυση οργανώθηκε σε τρεις θεματικούς άξονες: κυριολεκτική άρνηση, ερμηνευτική άρνηση και ενοχοποιητική άρνηση.

Το τελικό δείγμα της μελέτης περιλάμβανε δεκατρία (13) άρθρα που δημοσιεύτηκαν στο χρονικό διάστημα 2012–2013 και προέρχονταν από τις εφημερίδες Καθημερινή, Πρώτο Θέμα, Το Βήμα, Τα Νέα και Δημοκρατία (βλ. Παράρτημα 1).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Κυριολεκτική Άρνηση

Ξεκινώντας από την κυριολεκτική άρνηση, η έρευνα υποστηρίζει ότι τα άρθρα προσφέρουν αφηγήσεις που αρνούνται να αναγνωρίσουν την εγκληματική διάσταση και τον νεοναζιστικό ιδεολογικό χαρακτήρα των δράσεων της Χρυσής Αυγής. Πιο συγκεκριμένα, η κυριολεκτική άρνηση της νεοναζιστικής ταυτότητας της Χρυσής Αυγής εδράζεται στην μηδενιστική και κυνική θεώρηση της πραγματικότητας που συνειδητά υιοθετούν τα άρθρα. Αυτή η τεχνητώς απαισιόδοξη προοπτική επιτρέπει στις αφηγήσεις να υποδηλώνουν ότι η αδικία και η ανισότητα αποτελούν το status quo πάνω στο οποίο εδράζονται οι σύγχρονες κοινωνίες.

> Η Χρυσή Αυγή, χωρίς να το καταλαβαίνει, ανοίγει τον δρόμο για την επιβολή της νομιμότητας προς κάθε πλευρά (Καθημερινή 2012β)

Αφενός, σύμφωνα με τα άρθρα, η ελληνική κοινωνία φέρεται να περιλαμβάνει χαρακτηριστικά όπως η μισαλλοδοξία και ο φανατισμός και, επομένως, η Χρυσή Αυγή αποτελεί απλώς μια αναπαράσταση αυτών των χαρακτηριστικών και τίποτα περισσότερο.

> Διότι αν θέλουμε να είμαστε ψυχρά αντικειμενικοί, η Χρυσή Αυγή ανταποκρίνεται σε όλα τα χαρακτηριστικά υστέρησης και καθυστέρησης της ελληνικής κοινωνίας (Το Βήμα 2012)

Αφετέρου, η απεικόνιση του κράτους ως θεμελιακά διεφθαρμένου και αδιάφορου απέναντι στους πολίτες έρχεται να λειτουργήσει ως άρνηση σχετικά με την συμπεριφορά της εγκληματικής οργάνωσης απέναντι σε άλλες κοινωνικές ομάδες.

> Όσοι πιστεύουμε στην δημοκρατία οφείλουμε ένα μεγάλο «ευχαριστώ» στην Χρυσή Αυγή – και σοβαρολογώ απολύτως (Καθημερινή 2012β)

Τελικώς, ο ισχυρισμός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ρατσιστικά προδιατεθειμένη κατά της Ελλάδας μετουσιώνεται σε μια κυριολεκτική άρνηση της νεοναζιστικής ταυτότητας της Χρυσής Αυγής.

> [Οι ευρωπαίοι] έπαιξαν μαζί μας, μας διαπόμπευσαν, μας διέσυραν, μας καθύβρισαν και συστηματικά μας έπνιξαν (Πρώτο Θέμα 2012στ)

Έτσι, με βάση το αφήγημα των συγκεκριμένων άρθρων, σε ένα κοινωνικό σύστημα όπου η αδικία έχει κανονικοποιηθεί η Χρυσή Αυγή παρουσιάζεται ως αντανάκλαση μιας ήδη φθίνουσας ηθικής και τίποτα περισσότερο. Στον πυρήνα τους, τα συγκεκριμένα αφηγήματα αρνούνται να αναγνωρίσουν τη νεοναζιστική και εγκληματική διάσταση της οργάνωσης, βασιζόμενα σε μια κυριολεκτική άρνηση που δηλώνει ότι αν όλοι είμαστε διεφθαρμένοι τότε η Χρυσή Αυγή είναι απλώς μια αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας, και εάν όλοι είμαστε ρατσιστές τότε η Χρυσή Αυγή δεν κάνει τίποτα λάθος, καθώς απλώς εκφράζει το πνεύμα της εποχής.

Ερμηνευτική Άρνηση

Ενώ η κυριολεκτική άρνηση εκφράζεται με λεπτό τρόπο, οι ερμηνευτικές αρνήσεις που παρατηρούνται στα άρθρα είναι πολύ πιο άμεσες. Η γενική δομή που ακολουθούν οι περισσότερες αφηγήσεις είναι πανομοιότυπη. Αρχικά, υπάρχει μια αποδοκιμασία της δράσης της Χρυσής Αυγής. Σε αυτό το σημείο, οι αρθρογράφοι αποδέχονται ότι η Χρυσή Αυγή εμπλέκεται σε παράνομες δραστηριότητες, η άποψη ότι η Χρυσή Αυγή είναι μια εγκληματική οργάνωση που συστηματικά θυματοποιεί μειονότητες δεν απορρίπτεται, και η γνώση της νεοναζιστικής ιδεολογίας του κόμματος δεν αποκηρύσσεται.

> Θεωρώ πως είναι απαράδεκτο μια ομάδα ταραχοποιών που παριστάνει το πολιτικό κόμμα να αντικαθιστά την αστυνομία και να παίρνει τον νόμο στα χέρια της (Τα Νέα 2012)

> Δεν συμφωνώ με τον τρόπο που δρα η Χρυσή Αυγή – το ξεκαθαρίζω (Πρώτο Θέμα 2012ε)

> Απόλυτα αποκρουστική είναι για κάθε πολιτισμένο άνθρωπο η εικόνα αφηνιασμένων ακροδεξιών να αναποδογυρίζουν τους πάγκους κακόμοιρων φτωχών ξένων (Πρώτο Θέμα 2012στ)

Ωστόσο, στο δεύτερο μέρος της αφήγησης τα άρθρα προτείνουν μια εναλλακτική εξήγηση του φαινομένου σύμφωνα με την οποία αμφισβητείται το πλαίσιο και η νοηματοδότηση των γεγονότων. Έτσι, οι προτεινόμενες εναλλακτικές ερμηνείες υποστηρίζουν την ιδέα ότι η άνοδος της Χρυσής Αυγής είναι μια λογική αντίδραση που βασίζεται στην οικονομική ανέχεια και το αίσθημα ανασφάλειας του κοινού. Ομοίως, τα εγκλήματα του πολιτικού μορφώματος γίνονται αντιληπτά ως άμεση απάντηση στην αποτυχία του πολιτικού κατεστημένου να αντιμετωπίσει την εγκληματικότητα, την παράνομη μετανάστευση και την κρίση χρέους. Σύμφωνα με αυτές τις αφηγήσεις, ενώ το κράτος αγνοεί τα προαναφερθέντα ζητήματα, το νεοναζιστικό κόμμα υιοθετεί το ρόλο ενός ανεπίσημου φορέα κοινωνικού ελέγχου και ενεργεί ως αυτοαποκαλούμενος προστάτης του απελπισμένου Έλληνα πολίτη.

> ...η Πολιτεία πλανάται πλάνην οικτράν νομίζοντας ότι ο βασικός εχθρός είναι η Χρυσή Αυγή (Πρώτο Θέμα 2012στ)

> Ενώ η πολιτεία ολιγωρούσε ... η Χρυσή Αυγή έκανε ακτιβισμό (Καθημερινή 2012α)

> Οι δύο ανακοινώσεις έχουν κοινό παρονομαστή το αίσθημα ανασφάλειας των πολιτών, λόγω της ελλιπούς αστυνόμευσης και της αυξημένης εγκληματικότητας στις εν λόγω περιοχές (Δημοκρατία 2012)

> Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται και η πλειονότητα των υπογραφόντων, οι οποίοι ξεκαθαρίζουν ότι «βλέπουν» την ακροδεξιά Χρυσή Αυγή ως την ύστατη ελπίδα τους (Δημοκρατία 2012)

Ως εκ τούτου, μέσω επιχειρημάτων ερμηνευτικής άρνησης μπορεί να παρατηρηθεί ότι η ταυτότητα της Χρυσής Αυγής απομακρύνεται από το αυστηρά εγκληματικό της πλαίσιο και ότι η βία που ασκεί επαναπροσδιορίζεται υπό πολιτικούς όρους. Κατά αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τα άρθρα, η Χρυσή Αυγή παρουσιάζεται ως υποτιθέμενος «λαϊκός ήρωας» ο οποίος λειτουργεί ώστε να απελευθερώσει την ελληνική κοινωνία από τα δεινά της οικονομικής εξαθλίωσης, της ανασφάλειας, της μετανάστευσης και, βεβαίως, της Αριστερής ιδεολογίας.

> [Η Χρυσή Αυγή] είναι η ευκαιρία που δίνεται στη νομιμότητα να αναμετρηθεί, επιτέλους, με την οιονεί νομιμοποιημένη βία της Αριστεράς: αυτό το καρκίνωμα της Μεταπολίτευσης... (Καθημερινή 2012β)

> Η αριστερή τραγουδίστρια που κλέβει την Εφορία είναι το ίδιο κοινωνικά αποτρόπαια με τον μαυροντυμένο «φουσκωτό» που δέρνει Πακιστανούς (Το Βήμα 2012)

> ... πόσοι είναι εκείνοι που ευχαριστήθηκαν την προεκλογική μπούφλα που έφαγε η Λιάνα Κανέλλη από τον Ηλ. Κασιδιάρη, αλλά ντρέπονται ή φοβούνται να το πουν παραέξω; (Καθημερινή 2012β)

Μάλιστα, ακολουθώντας την προτροπή του Cohen (2013), μπορούμε να παρατηρήσουμε μια πληθώρα γλωσσικών κατασκευών που χρησιμοποιούνται από τα άρθρα προκειμένου να υποστηρίξουν την ερμηνευτική άρνηση του φαινομένου της Χρυσής Αυγής και να ανανοηματοδοτήσουν την δράση της μέσω ευφημισμών. Για παράδειγμα, η λέξη «ακτιβισμός» (Καθημερινή 2012α) χρησιμοποιείται ώστε να περιγράψει τη στρατηγική τοποθέτηση των μελών του κόμματος σε υποβαθμισμένες περιοχές. Παρομοίως, ο όρος «κοινωνική αλληλεγγύη» (Πρώτο Θέμα 2012δ) χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τη μη εξουσιοδοτημένη πρόσληψη εταιρειών σεκιούριτι για την περιφρούρηση δημόσιων χώρων, ενώ ο όρος «δράσεις αλληλεγγύης» (Πρώτο Θέμα 2012β) αξιοποιείται προκειμένου να αναφερθεί σε υποτιθέμενες κοινωνικές πρωτοβουλίες που υποκινούνται από φυλετικές πρακτικές. Παράλληλα, τα μέλη του κόμματος περιγράφονται ως «προσκοπάκια», «πριβέ συνοδεία» καθώς και «αληθινοί φρουροί» (Πρώτο Θέμα 2012α), «λεβεντόπαιδα με τις μαύρες μπλούζες» (Καθημερινή 2012β) και «μαυροντυμένοι φουσκωτοί» (Το Βήμα 2012). Αναμφισβήτητα, η πιο ακραία εκδοχή της ερμηνευτικής άρνησης μπορεί να παρατηρηθεί όταν χρησιμοποιείται ο όρος «καθαρισμός» ή «εκκαθάριση» για να περιγράψει τις προσχεδιασμένες επιθέσεις του κόμματος εναντίον μεταναστών και μικροπωλητών (Πρώτο Θέμα 2012δ).

Ενοχοποιητική Άρνηση

Περνώντας στο τρίτο επίπεδο ανάλυσης, η ενοχοποιητική άρνηση της εγκληματικής δράσης της Χρυσής Αυγής κατασκευάζεται μέσα από αφηγήσεις που αμφισβητούν τους λόγους για τους οποίους κάποιος θα έπρεπε να ενδιαφέρεται για το φαινόμενο αυτό. Πρωτίστως, σύμφωνα με την συγκεκριμένη λογική, όσο μια γενικευμένη κατάσταση ανομίας αποτελεί την κανονικότητα της ελληνικής κοινωνίας, τότε η παραβίαση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων μπορεί να υφίσταται αποκλειστικά ως ζήτημα δευτερεύουσας σημασίας. Αντιστρόφως ανάλογα, τα αδικήματα μιας ακροδεξιάς ομάδας δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά ως μείζον ζήτημα όσο η εγκληματικότητα παραμένει ένα καθημερινό φαινόμενο. Ουσιαστικά, αυτές οι αφηγήσεις υποδηλώνουν ότι οι πράξεις ρατσιστικά υποκινούμενης βίας μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως ηθικά αδιάφορες λόγω της συνολικής αποτυχίας των επίσημων φορέων κοινωνικού ελέγχου ως προς την διαχείριση του εγκληματικού φαινομένου.

> Μόλις καταλαγιάσει ο θόρυβος από τα πρόσφατα γεγονότα των επιθέσεων της Χρυσής Αυγής σε λαθρομετανάστες καλό θα ήταν να σκεφτούμε τα πράγματα λίγο καλύτερα.
>
> ... καλές και οι ανησυχίες του ΟΗΕ για τον κατατρεγμένο ξένο, όλοι όμως αγνοούμε το βασικό πρωταγωνιστή αυτής της χώρας. Τον Έλληνα πολίτη.
>
> Γιατί φασισμός δεν είναι πάντα όταν δέρνεις κάποιον. Φασισμός είναι και όταν αναγκάζεται κάποιος να φύγει από το σπίτι του γιατί δεν μπορεί να ζήσει.
>
> Φυσικά και ευχήθηκα να βρισκόταν κάποιος εκείνη τη στιγμή να τον σπάσει στο ξύλο. Κράτος, πολίτης, η Χρυσή Αυγή, το Ασημένιο Βράδυ. Οποιοσδήποτε. (Πρώτο Θέμα 2012ε)

Ωστόσο, μια πιο σύνθετη και περίπλοκη αφήγηση ενοχοποιητικής άρνησης μπορεί να παρατηρηθεί μέσω της απεικόνισης της Χρυσής Αυγής ως ενός υποτιθέμενου αντισυστημικού λαϊκού κινήματος. Στην πρώτη του φάση το αφήγημα υποδηλώνει ότι η εξαθλίωση και το συλλογικό άγχος των Ελλήνων πολιτών συγχρονίζεται με τις βίαιες τάσεις της Χρυσής Αυγής. Επιπλέον, σύμφωνα με αυτή την αφήγηση, η ανεπάρκεια του ελληνικού πολιτικού κατεστημένου είναι η αιτία της οικονομικής και μεταναστευτικής κρίσης, και η Χρυσή Αυγή, ως γνήσιο λαϊκό κίνημα, παίρνει άμεσες πρωτοβουλίες, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα συστημικά κόμματα τα οποία ηθικολογούν αντί να συμμερίζονται τις αγωνίες του μέσου Έλληνα πολίτη.

> Οι εθελοντές και εθελόντριες στο τηλεφωνικό κέντρο των κεντρικών γραφείων της Χρυσής Αυγής βρίσκονται σε διαρκή υπερένταση – σχεδόν δεν προλαβαίνουν να δέχονται κλήσεις (Πρώτο Θέμα 2012ζ)
>
> Δεν έφτασε τυχαία η μισή Ελλάδα να έχει κάνει σλόγκαν το «θα πάω στη Χρυσή Αυγή» (Πρώτο Θέμα 2012στ)
>
> Είναι πολιτικά ανήθικο... να κουνάνε το δάχτυλο και να παραδίδουν αντιρατσιστικά μαθήματα σ' αυτούς που βιώνουν τον εφιάλτη (Καθημερινή 2012α)

Παρόμοιες αφηγήσεις υποδηλώνουν ότι η Χρυσή Αυγή είναι ένα λαϊκό κίνημα που αναπτύχθηκε αυθόρμητα από την κοινωνία ως μηχανισμός αυτοάμυνας απέναντι σε ανεπιθύμητους Άλλους, όπως οι μετανάστες, οι παράνομοι πωλητές, η αριστερά εν γένι, ή ακόμη και το ίδιο το κράτος. Εδώ το αφήγημα του «λαϊκού ήρωα» επανέρχεται, προκειμένου να παρουσιάσει την νεοναζιστική βία ως δικαιολογημένη μορφή αυτοδικίας.

> Εδώ και χρόνια, οι κάτοικοι των αθηναϊκών συνοικιών που έχουν μετατραπεί σε άτυπα γκέτο, διαμαρτύρονται για την ραγδαία επιδείνωση της καθημερινότητάς τους (Καθημερινή 2012α)

> Δεν είναι μόνο οι «περιπολίες» στις γειτονιές, αλλά και η «πριβέ συνοδεία»... προκειμένου να μεταβούν στην τράπεζα (Πρώτο Θέμα 2012α)

Παραδόξως, η πιο σύνθετη μορφή ενοχοποιητικής άρνησης μπορεί να παρατηρηθεί σε lifestyle άρθρα των οποίων οι αφηγήσεις απεικονίζουν τη Χρυσή Αυγή ως τρόπο ζωής. Αυτές οι αφηγήσεις, διερευνώντας την ανθρώπινη πτυχή της νεοναζιστικής ομάδας, προβάλλουν μια σαφώς αισθητικοποιημένη εικόνα που προτείνει ότι το κόμμα υπερβαίνει τα όρια του πολιτικού και έχει γίνει μια δημοφιλής νεανική υποκουλτούρα με ξεχωριστή μόδα, στυλ και αισθητική.

> Η Χρυσή Αυγή είναι ιδέα. Ο Ελληνισμός, η Ιστορία μας και πάνω απ' όλα η φυλή μας (Πρώτο Θέμα 2012β)

> ... νέες, ωραίες και άκρως συνειδητοποιημένες για όσα κάνουν, αδιαφορώντας για τους χαρακτηρισμούς που τις προσάπτουν (Πρώτο Θέμα 2012β)

Για παράδειγμα, η έρευνα εντοπίζει ότι η αισθητικοποιημένη απεικόνιση των γυναικών μελών του κόμματος συνοδεύεται από έναν λόγο που περιγράφει τη φυλετική καθαρότητα ως μια υποτιθέμενα σύγχρονη και δημοφιλή κοσμοθεωρία. Ομοίως, μια άλλη αφήγηση προτείνει ότι ο αρχηγός της εγκληματικής οργάνωσης είναι ένας νομοταγής πολίτης του οποίου ο πατριωτισμός λανθασμένα εκλαμβάνεται ως φασισμός. Στα συγκεκριμένα αφηγήματα, με διάφορους τρόπους, επαναλαμβάνεται η θέση ότι ο φασισμός είναι μια ιστορικά παρεξηγημένη ιδεολογική έννοια.

> ... περήφανες Ελληνίδες, φανατικές της οικογένειας και της καθαρότητας της φυλής (Πρώτο Θέμα 2012β)

> Εάν ήταν φασίστας ο Παλαιολόγος, τότε, ναι, είμαστε φασίστες (Πρώτο Θέμα 2012γ)

Αδιαμφισβήτητα, η πιο ακραία απεικόνιση της Χρυσής Αυγής ως επιλογή τρόπου ζωής μπορεί να παρατηρηθεί στο άρθρο «Στο ένα χέρι η Μις Τουρισμός, στο άλλο η σβάστικα» (Πρώτο Θέμα 2013). Σε αυτή την αφήγηση, ένας βουλευτής της Χρυσής Αυγής, που οδηγεί «πολυτελές αυτοκίνητο», «έχει υπηρετήσει τη θητεία του στις Ειδικές δυνάμεις» και φέρει τατουάζ μια «εντυπωσιακή σβάστικα από μαιάνδρους», απεικονίζεται ως σύμβολο αρρενωπότητας που, λόγω της ένταξής του στο κόμμα, έχει αποκτήσει φήμη, γοητεία και απήχηση στο αντίθετο φύλο.

Συμπέρασμα

Τα ευρήματα της έρευνας δείχνουν ότι το προφίλ της Χρυσής Αυγής κατασκευάστηκε μέσω πολλαπλών αρνήσεων όσον αφορά τους πραγματικούς στόχους, την ιδεολογία και την εγκληματική δράση της νεοναζιστικής οργάνωσης. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν δηλώσεις κυριολεκτικής άρνησης προκειμένου να απορριφθούν στην ολότητα τους οι πληροφορίες σχετικά με τις εγκληματικές δραστηριότητες και την ιδεολογική προέλευση του κόμματος. Μέσω της ερμηνευτικής άρνησης αμφισβητήθηκε άμεσα ο γνωστικός και συναισθηματικός αντίκτυπος της εγκληματικής δράσης της Χρυσής Αυγής, και υποστηρίχθηκε ότι η Χρυσή Αυγή πρέπει να εκλαμβάνεται ως ανεπίσημος φορέας κοινωνικού ελέγχου που παίρνει την μορφή «λαϊκού ήρωα». Οι ενοχοποιητικές αρνήσεις εκδηλώθηκαν μέσω αφηγήσεων που πρότειναν ότι το κόμμα δεν είναι μια νεοναζιστική εγκληματική οργάνωση αλλά ένα αντισυστημικό λαϊκό κίνημα, το οποίο εκφράζεται μέσα από έναν παρεξηγημένο εναλλακτικό τρόπο ζωής.

Επιπλέον, τα ίδια άρθρα υιοθέτησαν μια στρατηγική δαιμονοποίησης συγκεκριμένων μειονοτήτων, παρουσιάζοντας τους μετανάστες και τους πρόσφυγες ως εγγενώς εγκληματίες και ανήθικους, κατασκευάζοντας κατά αυτόν τον τρόπο την πλατφόρμα πάνω στην οποία η Χρυσή Αυγή καθιερώθηκε ως πολιτική δύναμη, ανεξάρτητα από τη νεοναζιστική ιδεολογία ή τις παράνομες δραστηριότητές της. Με παρόμοιους όρους, η ανακήρυξη της Χρυσής Αυγής σε ανεπίσημο φορέα κοινωνικού ελέγχου αποπειράθηκε να αναδιαμορφώσει τις κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες που θα δικαιολογούσαν την παρουσία της.

Καταλήγοντας, τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι η εικόνα της Χρυσής Αυγής αποτέλεσε αντικείμενο ηθικής διαπραγμάτευσης από τα ΜΜΕ, τα οποία αφενός επέβαλαν μια ηθική ουδετεροποίηση ως προς την θυματοποίηση ανεπιθύμητων «άλλων» (Cohen 2002) και αφετέρου κατασκεύασαν μια κουλτούρα άρνησης σε σχέση με την εγκληματικότητα της νεοναζιστικής ομάδας (Cohen 2013). Τέλος, παραφράζοντας την αρχική θέση του Cohen σχετικά με τον ρόλο των μίντια ως ηθικών διαπραγματευτών, η εισήγηση υποστηρίζει ότι το νέο πρόσωπο ενός παλαιού κακού μπορεί να κατανοηθεί μόνον μέσω των εικόνων που παράγουν τα Μ.Μ.Ε.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ψαρράς, Δ. (2012), *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής: ντοκουμέντα από την ιστορία και τη δράση μιας ναζιστικής ομάδας*, Αθήνα, Πόλις.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Cohen, S. (2002), *Folk devils and moral panics: The creation of the mods and rockers* (3rd ed.), Psychology Press.

Cohen, S. (2013), *States of denial: Knowing about atrocities and suffering*, John Wiley & Sons.

Ellinas, A. A. (2015), Neo-Nazism in an established democracy: The persistence of Golden Dawn in Greece, *South European Society and Politics,* Vol. 20, No 1, pp. 1-20.

Ellinas, A. A. (2016), The rise of Golden Dawn: The new face of the far right in Greece, in D. Albertazzi and D. McDonnell (eds.), *Protest elections and challenger parties*, Routledge, pp. 147-169.

Feeley, M. and Simon, J. (2013), Folk devils and moral panics: An appreciation from North America, in D. Downes, P. Rock, C. Chinkin and C. Gearty (eds.), *Crime, social control and human rights: From moral panics to states of denial*, Willan, pp. 39-52.

Georgiadou, V. (2013), Right-wing populism and extremism: The rapid rise of "Golden Dawn" in crisis-ridden Greece, in R. Melzer and S. Serafin (eds.), *Right-wing extremism in Europe*, Friedrich-Ebert-Stiftung, pp. 75-90.

Halikiopoulou, D. and Vasilopoulou, S. (2015), The rise of the Golden Dawn in Greece, in N. Copsey and M. Mammone (eds.), *The European far right: Historical and contemporary perspectives*, Routledge, pp. 23-40

Human Rights First (2015, April). *Greece's prosecution of Golden Dawn* [Fact sheet]. https://www.humanrightsfirst.org/resource/greeces-prosecution-golden-dawn

Ioannidou, E. (2022), Mythologies of genesis and neo-Nazi palingenesis: Commemorating the Battle of Thermopylae in the political rites of the Golden Dawn, *Humanities,* Vol. 11, No 4, 88.

Koronaiou, A., Lagos, E., Sakellariou, A., Kymionis, S. and Chiotaki-Poulou, I. (2015), Golden Dawn, austerity and young people: The rise of fascist extremism among young people in contemporary Greek society, *The Sociological Review,* Vol. 63, No S2, pp. 231-249.

Lymouris, N. (2013), *Golden Dawn and the right-wing extremism in Greece*, University Library of Munich.

Matza, D. and Sykes, G. M. (1957), Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review,* Vol. 22, No 6, pp. 664-670.

Prinos, I. (2014), Golden Dawn, media representation and the neoliberal restructuring of social welfare: On the Greek crisis and the mobilization of disidentifications, *Sociological Research Online,* Vol. 19, No 3, pp. 269-276.

Tsoutsoumpis, S. (2018), The far right in Greece: Paramilitarism, organized crime and the rise of 'Golden Dawn', *Comparative Southeast European Studies,* Vol. 66, No 4, pp. 503-531.

Verousi, C. and Allen, C. (2021), From obscurity to national limelight: The dramatic rise, fall and future legacy of Golden Dawn, *Political Insight,* Vol. 12, No 1, pp. 22-25.

Verousi, C., Boursinou, M. N. and Kostopoulos, C. (2022), The sun sets on Golden Dawn: Media representations of the biggest trial of Nazi criminality of our times. *For(e)Dialogue Volume 4: Special Issue - Media and the Far Right*. DOI: https://doi.org/10.21428/e3990ae6.e6530756

Welch, M. (2004), Trampling human rights in the war on terror: Implications to the sociology of denial, *Critical Criminology,* Vol. 12, No 1, pp. 1-20.

White, L. (2010), Discourse, denial and dehumanization, in R. Young (ed.), *Papers from the British Criminology Conference 2009*, British Society of Criminology, Vol. 10, pp. 3-18.

Zerubavel, E. (2010), The social sound of silence: Toward a sociology of denial, in E. Ben-Ze'ev, R. Ginio and N. Winter (eds.), *Shadows of war: A social history of silence in the twentieth century*, Cambridge University Press, pp. 32-44.

Παράρτημα

Δημοκρατία (2012). Πατησίων και... απελπισίας γωνία!. 17 Ιανουαρίου.
Καθημερινή (2012α). Η πολιτεία, τα κενά και η Χρυσή Αυγή. 14 Σεπτεμβρίου.
Καθημερινή (2012β). Η ευκαιρία της Χρυσής Αυγής για τη δημοκρατία. 16 Σεπτεμβρίου.
Πρώτο Θέμα (2012α). Τα προσκοπάκια της Χρυσής Αυγής. 1 Απριλίου.
Πρώτο Θέμα (2012β). Τα κορίτσια της Χρυσής Αυγής δεν κοιτούν Αριστερά. 1 Απριλίου.
Πρώτο Θέμα (2012γ). Δεν εκνευρίζομαι που με λένε Φύρερ. 3 Ιουνίου.
Πρώτο Θέμα (2012δ). Με τρεις εταιρίες σεκιούριτι η Χρυσή Αυγή. 8 Ιουλίου.
Πρώτο Θέμα (2012ε). Ο φασισμός έχει πολλά πρόσωπα. 12 Σεπτεμβρίου.
Πρώτο Θέμα (2012στ). Η Χρυσή Δύση είναι που γεννά Χρυσαυγίτες. 16 Σεπτεμβρίου.
Πρώτο Θέμα (2012ζ). Φτιάχνουν και Call Centres για απελπισμένους Έλληνες. 16 Σεπτεμβρίου.
Πρώτο Θέμα (2013). Στο ένα χέρι η Μις Τουρισμός, στο άλλο η σβάστικα. 4 Αυγούστου.
Τα Νέα (2012). Το κενό. 10 Σεπτεμβρίου.
Το Βήμα (2012). Χρυσή ευκαιρία. 16 Σεπτεμβρίου.

ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΥΠΟ ΤΟ ΣΥΝΩΜΟΣΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΙΣΜΑ: ΑΠΕΙΛΗ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ Ή/ΚΑΙ ΕΥΛΟΓΕΣ ΑΝΗΣΥΧΙΕΣ;

Χριστίνα Καραμολέγκου[α]

[α] Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Κατά την πανδημική κρίση, οι θεωρίες συνωμοσίας κατέκλυσαν τη δημόσια σφαίρα σε παγκόσμιο επίπεδο με ταχύτατους ρυθμούς. Η ταχύτατη κυκλοφορία πολλών θεωριών συνωμοσίας μπορεί να λειτουργήσει διαβρωτικά ως προς την εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς και γενικότερα για τη δημοκρατία. Η πανδημία επανάφερε στο προσκήνιο τόσο σε ερευνητικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο των δημόσιων λόγων τους τρόπους με τους οποίους οι θεωρίες συνωμοσίας συνιστούν απειλή για τη δημοκρατία. Από τη μία πλευρά βρίσκονται όλοι όσοι υιοθετούν την παθολογική προσέγγιση και υποστηρίζουν ότι οι θεωρίες συνωμοσίας συνιστούν εκ των προτέρων μορφές ανορθολογισμού, που απειλούν τη δημοκρατία με την πολωτική και μισαλλόδοξη στάση τους. Από την άλλη βρίσκονται οι θεωρητικοί της πολιτισμικής προσέγγισης, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι θεωρίες συνωμοσίας είναι ένα μέσο έκφρασης βαθύτερων κοινωνικοπολιτικών ανησυχιών, οι οποίες μπορούν αναδεικνύουν υπαρκτά προβληματικά σημεία που χρήζουν βελτίωσης. Λαμβάνοντας ενδεικτικά υπόψη τις θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία του κορονοϊού που κυκλοφόρησαν το πρώτο εξάμηνο του 2021, θα διερευνηθούν, αφενός οι κυρίαρχες αντιλήψεις για τα ατομικά και τα κοινωνικά δικαιώματα και, αφετέρου, αν συνιστούν μια απειλητική στάση για τη δημοκρατία ή/και προωθούν μια περισσότερο κριτική στάση προς τις δομές εξουσίας.

Λέξεις Κλειδιά: Θεωρίες Συνωμοσίας, Πανδημία, Κοινωνικά Δικαιώματα, Πολιτισμική Προσέγγιση

SOCIAL RIGHTS IN GREECE THROUGH THE PRISM OF CONSPIRACY THEORIES: A THREAT TO DEMOCRACY AND/OR LEGITIMATE CONCERNS?

Christina Karamolegkou[α]

[α] PhD Candidate Sociology Department, Panteion University of Social and Political Science

Abstract

During the pandemic crisis, conspiracy theories flooded the global public sphere at a rapid pace. The rapid circulation of many conspiracy theories can have a corrosive effect on citizens' trust in institutions and democracy in general. The pandemic has brought back to the fore both at the level of research and public discourse the ways in which conspiracy theories pose a threat to democracy. On one side are all those who adopt the pathological approach and argue that conspiracy theories constitute a priori forms of irrationality, threatening democracy with their polarising and intolerant stance. On the other hand, there are the theorists of the cultural approach, who argue that conspiracy theories are a means of expressing deeper socio-political concerns, which can highlight existing problematic issues that need improvement. Taking as an

example the conspiracy theories about the coronavirus pandemic that circulated in the first half of 2021, we will explore, on the one hand, the dominant perceptions of individual and social rights and, on the other hand, whether they constitute a threatening attitude towards democracy and/or promote a more critical attitude towards power structures.

Keywords: Conspiracy Theories, Pandemic, Social Rights, Cultural Approach

Εισαγωγή

Η πανδημική κρίση του κορονοϊού αποτέλεσε μια πρωτοφανή κρίση όχι μόνο όσον αφορά τη δημόσια υγεία, αλλά και στον τρόπο που οι πολίτες διαχειρίζονται τον πληθωρισμό πληροφοριών εσφαλμένων και μη σχετικά με αυτήν. Τα συνωμοσιολογικά αφηγήματα κυκλοφόρησαν με ραγδαίες ταχύτητες λόγω του διαδικτύου, εκμεταλλευόμενα τα αισθήματα ανασφάλειας και φόβων των πολιτών (Douglas et al. 2019, Van Prooijen and Douglas 2017). Η μεγάλη διάδοσή των θεωριών συνωμοσίας δεν προέκυψε αποκλειστικά από την ανησυχία για την υγειονομική κρίση, αλλά τροφοδοτήθηκε και από μια ευρύτερη αμφισβήτηση απέναντι στους θεσμούς και τις πολιτικές ελίτ (Butter and Knight 2000).

Το συνωμοσιολογικό φαινόμενο της πανδημικής κρίσης προκάλεσε έντονες συζητήσεις όχι μόνο στη δημόσια αλλά και στην ερευνητική σφαίρα, αναφορικά με τις απειλές για τη δημοκρατία που μπορεί να θέσει. Σε αυτό το κομβικό σημείο συζήτησης στη βιβλιογραφία, αναφορικά με την επικινδυνότητα των συνωμοσιολογικών αφηγημάτων και των ατόμων που τα αποδέχονται, υπάρχουν δυο αντιμαχόμενες προσεγγίσεις. Από τη μία πλευρά, βρίσκονται οι θεωρητικοί που υποστηρίζουν ότι πρόκειται για ένα παθολογικό φαινόμενο και ότι οι θεωρίες συνωμοσίας λειτουργούν αποσταθεροποιητικά για τους δημοκρατικούς θεσμούς, υπονομεύοντας την εμπιστοσύνη στους θεσμούς, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις οδηγούν σε ακραίες πολιτικές συμπεριφορές (Sunstein and Vermeule 2009). Χαρακτηριστικά πρόσφατα παραδείγματα, για το πώς η αποδοχή συνωμοσιολογικών αφηγημάτων μπορεί να μετουσιωθεί σε πολιτικό εξτρεμισμό είναι η καταστροφή τηλεπικοινωνιακών υποδομών 5G που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τη διάδοση του κορονοϊού (Cerulus 2020), καθώς και η εισβολή Αμερικανών συνωμοσιολόγων στο Αμερικανικό Καπιτώλιο το 2021. Με άλλα λόγια, οι θεωρητικοί της παθολογικής προσέγγισης υποστηρίζουν ότι οι θεωρίες συνωμοσίας είναι εγγενώς επικίνδυνες για τη δημοκρατία, καθώς οδηγούν σε πόλωση και διχασμό (Fenster 2008). Σύμφωνα με αυτή την οπτική, οι θεωρίες συνωμοσίας αποσκοπούν στη διατάραξη της πολιτικής τάξης και της νομιμοποίησης των δημοκρατικών θεσμών (Sunstein and Vermeule, 2009).

Από την άλλη πλευρά, οι θεωρητικοί της πολιτισμικής προσέγγισης υποστηρίζουν ότι τα συνωμοσιολογικά αφηγήματα μπορούν να αποτελούν και μορφή πολιτικής διαμαρτυρίας, μέσω των οποίων οι πολίτες βρίσκουν εκφραστική διέξοδο για τις ανησυχίες τους σχετικά με την κατανομή εξουσίας και τη λογοδοσία των κυβερνήσεων (Harambam 2020). Τα συνωμοσιολογικά αφηγήματα δηλαδή γίνονται αντιληπτά ως ένας τρόπος έκφρασης κοινωνικοπολιτικών ανησυχιών. Υποστηρικτές αυτού του θεωρητικού πλαισίου, όπως οι Barkun (2003) και Fenster (2008) σημειώνουν ότι οι θεωρίες

συνωμοσίας παρά την ανορθολογική τους βάση, μπορεί να αποκαλύπτουν προβληματικά σημεία στην πολιτική λειτουργία, τα οποία χρήζουν προσοχής.

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην εξέταση των τρόπων που τα κοινωνικά δικαιώματα γίνονται αντιληπτά μέσα στις θεωρίες συνωμοσίας για την πανδημία του κορονοϊού. Τα συνωμοσιολογικά αφηγήματα αυτά δεν σχετίζονται μόνο με απειλητικές στάσεις προς τους θεσμούς και τις κυβερνητικές πολιτικές, αλλά συχνά αναδεικνύουν και εύλογες ανησυχίες των πολιτών για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες τους. Καθώς οι άνθρωποι προσπαθούν να κατανοήσουν την πραγματικότητα γύρω τους, οι αμφιβολίες για την αλήθεια των πληροφοριών και οι φόβοι για την υπερβολική εξουσία των κυβερνήσεων συχνά οδηγούν σε αναζητήσεις εναλλακτικών ερμηνειών. Αυτή η διπλή διάσταση των θεωριών συνωμοσίας καθιστά επιτακτική την ανάγκη να προσεγγίσουμε το θέμα με ευαισθησία και κατανόηση, αναγνωρίζοντας τις ανησυχίες αυτές, χωρίς να παραβλέπουμε τις επικίνδυνες συνέπειες που μπορεί να έχουν για τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Υπό αυτό το πρίσμα, ο προβληματισμός που εγείρεται εδώ στοχεύει, αφενός, στη διερεύνηση των τρόπων που τα κοινωνικά δικαιώματα αναδείχθηκαν ως ζήτημα στις συνωμοσιολογικές κοινότητες στην Ελλάδα και, αφετέρου, πώς μέσα στη συνωμοσιολογία παρεισφρέουν εύλογες ανησυχίες για την πολιτική λειτουργία και την κοινωνία γενικότερα. Σε αυτό το πλαίσιο, ελήφθησαν υπόψη οι θεωρίες συνωμοσίας που κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα κατά τους πρώτους τρεις μήνες του 2021, εστιάζοντας σε τρεις βασικούς κόμβους συνωμοσιολογικής πληροφόρησης: το The Secret Real Truth, το Katohika Nea και τον Sinomosiologos.

Συλλογική ασφάλεια vs ατομικών ελευθεριών

Στην ελληνική κοινωνία, όπως και σε πολλές άλλες διεθνώς, η διαχείριση της πανδημίας, προκάλεσε έντονες αντιπαραθέσεις στη δημόσια σφαίρα για την ισορροπία μεταξύ των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών. Στα μέτρα διαχείρισης της πανδημίας ορισμένοι πολίτες είδαν την αναγκαιότητά που υπήρξε για την προστασία της δημόσιας υγείας, ενώ άλλοι τα αντιμετώπισαν ως προσπάθειες ελέγχου και καταστολής των ατομικών ελευθεριών τους (Pummerer 2021, Gordon and Asmundson 2020, Imhoff and Lamberty 2020, Teovanovic et al. 2020). Η αντίληψη αυτή αποτυπώθηκε και σε πλήθος θεωριών συνωμοσίας που παρουσίαζαν τα υγειονομικά μέτρα ως ένα σχέδιο επιβολής αυταρχικών πρακτικών:

> «Όχι στο εμβόλιο που σε υποχρεώνουν καταπατώντας την ελευθερία σου» (Katohika Nea)
>
> «Η κωδική ονομασία 'Ελευθερία' [...] να μετατραπεί το εμβόλιο σε σύμβολο της επερχόμενης υγειονομικής τυραννίας, η οποία θα επιχειρήσει να ασκήσει κυριαρχική και ελεγκτική βιοεξουσία στις ψυχές και στα σώματα των πολιτών στο όνομα της ιατρικής επιστήμης» (Secret Real Truth)

Το ερώτημα αναφορικά με την προτεραιότητα των ατομικών ή συλλογικών ελευθεριών συνιστά έναν από τους πιο κεντρικούς και ακανθώδεις προβληματισμούς για τη δημόσια σφαίρα, πολλώ δε μάλλον σε περιόδους κρίσης, όπως συνέβη με την πανδημία του

κορονοϊού. Τα συνωμοσιολογικά αφηγήματα στην Ελλάδα, γύρω από την πανδημία, επικεντρώθηκαν στην αμφισβήτηση και την έντονη κριτική της κρατικής παρέμβασης, όπως ήταν ο υποχρεωτικός εμβολιασμός και ο περιορισμός της κυκλοφορίας. Οι θεματικές αυτές μονοπώλησαν το ενδιαφέρον των τριών συνωμοσιολογικών κοινοτήτων παρέχοντας μια πληθώρα ερμηνειών με διαφορετικούς δράστες. Πέρα από τη στοχοποίηση συγκεκριμένων ανθρώπων, όπως ο Bill Gates, ο George Soros, στο στόχαστρο βρέθηκαν και θεσμικοί φορείς, όπως οι κυβερνήσεις, οι διακρατικοί οργανισμοί όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας και η Ευρωπαϊκή Ένωση. Με αυτόν τρόπο η ελληνική συνωμοσιολογική κοινότητα φαίνεται ότι ακολουθεί τον μετασχηματισμό που υφίστανται οι θεωρίες συνωμοσίας ως προς τη στοχοποίηση των εχθρών: δεν είναι μόνο συγκεκριμένα άτομα της ελίτ που μηχανορραφούν ενάντια στο κοινό καλό, αλλά και οι ίδιοι οι θεσμοί και οι φορείς (Vegetti και Littvay 2021, Harambam 2020). Έτσι και εδώ, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας και η Ευρωπαϊκή Ένωση καταγγέλλονται ότι λειτουργούν ως εργαλεία χειραγώγησης και ελέγχου που αποσκοπούν στον περιορισμό των ατομικών ή/και εθνικών ελευθεριών.

> Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΠΡΟΑΝΑΓΓΕΛΕΙ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΟΥΣ ΕΜΒΟΛΙΑΣΜΟΥΣ! ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΗΤΑΝ ΑΥΤΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΗ- ΕΦΤΙΑΞΑΝ ΤΟΝ ΙΟ ΓΙΑ ΝΑ ΕΠΙΒΑΛΟΥΝ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΔΙΚΤ@ΤΟΡΙΑ, ΓΙΑ ΝΑ ΜΗΝ ΕΧΟΥΝ ΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΟΥΤΕ ΚΑΙ ΣΤΟ ΣΩΜΑ ΤΟΥΣ! (Secret Real Truth)

> Όσο αφορά αυτό που ονομάζεται παγκοσμίως Επιχείρηση Ελευθερία είναι ακριβώς το αντίθετο. Πρόκειται για Επιχείρηση Υποδούλωσης της Ανθρωπότητας. (Secret Real Truth)

> Σε κλειστό φόρουμ στο Νταβός μεταξύ άλλων συμφώνησαν για την εφαρμογή του σχεδίου των παγκοσμιοποιητών, ότι η πανδημία του κορανοϊού θα πρέπει να γίνει εργαλείο για παγκόσμια επαναφορά «παγκόσμια κυβέρνηση» και κανείς δεν πρέπει να επιστρέψει στην προηγούμενη ζωή του και ότι σε αυτόν τον κόσμο δεν θα υπάρχει θέση για τα εθνικά κράτη. Το covid όχι μόνο αναστάτωσε τα εθνικά κράτη, αλλά σχεδόν τα έχει διαλύσει άσκησε πίεση στα συστήματα υγείας τους... Έχει εκπληρώσει το έργο του που είναι η αποσταθεροποίηση στα συστήματα υγείας των κρατών, διότι μετά θα ξεκινήσουν οι «δολοφόνοι» ιοί, για μείωση του πληθυσμού της Γης. (Sinomosiologos)

Οι θεωρίες συνωμοσίας δεν περιορίστηκαν μόνο στην καταγγελία των περιοριστικών μέτρων, αλλά επεκτάθηκαν και στα μέτρα που ελήφθησαν εναντίον τους: *«Οι τεχνολογικοί γίγαντες, όπως το Twitter, το Facebook και το YouTube, ασχολούνται, από την πρώτη μέρα με την λογοκρισία, προωθώντας έντονα τις πληροφορίες που είναι εξαιρετικά αμφισβητήσιμες.... »*(Secret Real Truth). Το γεγονός ότι οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Facebook και το Twitter συνεργάστηκαν με ελεγκτές δεδομένων, προκειμένου να προστατέψουν τους χρήστες από τη συνωμοσιολογία και την παραπληροφόρηση γενικότερα, οδήγησε τα μέλη της συνωμοσιολογικής κοινότητας να αισθάνονται ότι παραβιάζεται το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου:

> «ΜΕΙΝΑΤΕ ΜΕ ΤΑ ΠΛΗΡΩΜΕΝΑ ΡΟΜΠΟΤΑΚΙΑ ΛΟΓΟΚΡΙΤΩΝ ΦΑΣΙΣΤΩΝ ΝΑ ΠΡΟΣΠΑΘΟΥΝ ΜΑΤΑΙΑ ΝΑΨΕΛΛΙΣΟΥΝ ΑΝΟΗΣΙΕΣ ΠΟΥ ΓΕΛΑ Ο ΚΟΣΜΟΣ....

ΚΑΤΕΒΑΣΤΕ ΤΑ ΠΟΣΤ ΜΑΣ..... ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΣΤΕ ΚΑΙ ΑΛΛΟ..... ΛΟΓΟΚΡΙΝΕΤΕ ΤΑ ΠΑΝΤΑ» (Sinomosiologos).

Παρουσιάζουν τους εαυτούς τους ως «θύματα» που στιγματίζονται από τα mainstream media και την κυβέρνηση. Σε πολλές μάλιστα αναρτήσεις τους λαμβάνουν τον ρόλο του ηρωικού θύματος, αφού διώκονται και μάλιστα υπό την απειλή όχι μόνο των νομικών κυρώσεων, αλλά και του πιθανού ψυχιατρικού εγκλεισμού τους από τις αρχές: *«Ή συμφωνείς μαζί μας ή είσαι τρελός»: Κλείνουν σε ψυχιατρεία γιατρούς επειδή είναι κατά του εμβολίου*. (Sinomosiologos)

Βλέπουμε επομένως, ότι από τα πιο κομβικά σημεία συζητήσεων στις συνωμοσιολογικές κοινότητες, κατά την περίοδο της πανδημίας ήταν η ισορροπία ανάμεσα στις ατομικές ελευθερίες και τη συλλογική ασφάλεια. Από τη μία βρίσκεται το ατομικό δικαίωμα στην ελευθερία του λόγου και από την άλλη οι προσπάθειες διαχείρισης παραπλανητικών πληροφοριών που αναπόφευκτα θίγει την ελευθερία του λόγου κάποιων ατόμων. Η σύγκρουση μεταξύ αυτών των δύο εννοιών δεν είναι καινούργια. Ο John Locke και ο Jean-Jacques Rousseau αναφέρονται στις κοινωνικές συμβάσεις που βασίζονται στην παραίτηση από ορισμένες ατομικές ελευθερίες προκειμένου να προστατευθεί το γενικότερο κοινωνικό καλό. Η ανάγκη συλλογικής ασφάλειας, ειδικά σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης όπως μια πανδημία, απαιτεί την εφαρμογή πολιτικών που προϋποθέτουν περιορισμούς στις ατομικές ελευθερίες. Σύμφωνα με την ανάλυση του Giorgio Agamben, η κατάσταση έκτακτης ανάγκης αποτελεί μια διαρκή απειλή για τις ελευθερίες, καθώς παρέχει τη δυνατότητα στις κυβερνήσεις να εφαρμόσουν μέτρα ελέγχου με αυταρχικές τάσεις (Agamben 2005). Η πανδημία αυτή τη συζήτηση την κατέστησε εξαιρετικά επίκαιρη -όπως και τον ίδιο τον Agamben για τις θέσεις που εξέφρασε τους πρώτους μήνες της πανδημίας (2020)- ιδίως από τη στιγμή που τα μετρά για την προστασία της δημόσιας υγείας θεωρήθηκαν από πολλούς ως περιορισμός και προσβολή των ατομικών δικαιωμάτων, όπως είναι η ελευθερία και η αυτοδιάθεση του σώματος. Σε αυτό το πλαίσιο, οι θεωρίες συνωμοσίας λειτούργησαν ως ένα εργαλείο με το οποίο αμφισβητήθηκε η νομιμότητα των κυβερνητικών μέτρων, ενώ τα περιοριστικά μέτρα δεν ήταν τίποτα άλλο παρά το προοίμιο για την εδραίωση ενός απολυταρχικού κράτους. Φαίνεται λοιπόν ότι ένα μέρος αυτού του διαλόγου αντικατοπτρίζεται και στις θεωρίες συνωμοσίας, ανάμεσα στο πώς η ισορροπία μεταξύ συλλογικού ενδιαφέροντος και ατομικών δικαιωμάτων μπορεί να διαταραχθεί.

Το παράδοξο των θεωριών συνωμοσίας

Το παράδοξο, ωστόσο, των θεωριών συνωμοσίας που σχετίζονται με την πανδημία και τα κυβερνητικά μέτρα είναι ότι, ενώ συχνά αντλούν στοιχεία από τον εθνικισμό και καταγγέλλουν την απώλεια της συλλογικής ταυτότητας ως κεντρικό ζήτημα, προωθώντας συχνά αυταρχικές πολιτικές θέσεις, την ίδια στιγμή αντλούν επιχειρήματα από τον φιλελευθερισμό, ο οποίος ιστορικά εστιάζει στην προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Αυτό το παράδοξο αποτυπώνει την πολύπλοκη φύση των συνωμοσιολογικών αφηγήσεων, που συχνά συγχέουν και συνδυάζουν διαφορετικά και, ενίοτε, αντίθετα πολιτικά ιδεολογικά ρεύματα.

Πιο συγκεκριμένα, από τη μία πλευρά, οι θεωρίες συνωμοσίας που κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, τόσο στην Ελλάδα όσο και παγκοσμίως, αντλούν σημαντικά στοιχεία από τις έννοιες του εθνικισμού και της συλλογικής ταυτότητας. Πολλοί από τους οπαδούς αυτών των θεωριών υιοθετούν έναν λόγο που υπερασπίζεται την προστασία του έθνους, υποστηρίζοντας ότι οι εξωτερικές δυνάμεις –όπως οι διεθνείς οργανισμοί, οι πολυεθνικές εταιρείες ή ακόμη και ξένες κυβερνήσεις– επιδιώκουν να υπονομεύσουν την εθνική κυριαρχία και να επιβάλουν μια παγκοσμιοποιημένη τάξη πραγμάτων που απειλεί την τοπική κουλτούρα και την εθνική ταυτότητα

> «ΝΟΙΩΘΟΥΜΕ ΕΠΙΣΗΣ ΤΕΡΑΣΤΙΑ ΑΝΑΓΚΗ ΝΑ ΑΝΑΚΑΛΥΨΟΥΜΕ ΟΛΑ ΟΣΑ ΜΑΣ ΕΧΟΥΝ ΚΡΥΨΕΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΑΣ ΚΑΙ ΝΑ ΕΡΘΟΥΜΕ ΕΤΣΙ ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΣΕ ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΙΣ ΡΙΖΕΣ ΜΑΣ, ΑΠΟ ΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΜΑΣ ΕΧΟΥΝ ΑΠΟΚΟΨΕΙ» (Sinomosiologos).

Σε αυτή τη λογική, η πανδημία συχνά παρουσιάζεται ως ένα εργαλείο για την εξάλειψη των παραδοσιακών αξιών και των εθνικών χαρακτηριστικών μέσω των διεθνών συνεργασιών και των πολιτικών ελέγχου, όπως ο εμβολιασμός και η ψηφιακή παρακολούθηση. Η προστασία της εθνικής ταυτότητας συνδέεται έτσι με την αντίσταση σε παγκόσμιους μηχανισμούς ελέγχου, και αυτό αναδεικνύεται ως κομβικό στοιχείο των συνωμοσιολογικών αφηγήσεων:

> ΦΡΙΚΗ! ΕΓΚΛΗΜΑ ΔΙΑΡΚΕΙΑΣ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ. Η πιο κακόφημη συνοικία της Ελλάδας είναι η Ελληνική Βουλή. ΔΙΑΒΑΣΤΕ, ΟΡΓΙΣΤΕΙΤΕ ΚΑΙ ΑΣ ΟΡΓΑΝΩΘΟΥΜΕ ΓΙΑ ΝΑ ΕΛΕΥΘΕΡΩΣΟΥΜΕ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΜΑΣ. ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑ, ΕΙΜΑΣΤΕ ΟΛΟΙ ΤΕΛΕΙΩΜΕΝΟΙ (Secret Real Truth)

Από την άλλη πλευρά, παρατηρείται ότι οι ίδιες αυτές θεωρίες συνωμοσίας χρησιμοποιούν ως επιχειρηματολογία φιλελεύθερες αξίες και αντιλήψεις για να δικαιολογήσουν την αντίθεσή τους στα κρατικά μέτρα. «*Τα ατομικά δικαιώματα, όπως τα αντιλαμβανόμαστε παραδοσιακά, υπάρχουν πριν από το κράτος και είναι ξεχωριστά από αυτό. Όχι πια, στην εποχή του Covid και του lockdown*» (Secret Real Truth). Οι συνωμοσιολόγοι κάνουν εκτενή χρήση των αρχών της ατομικής αυτονομίας η οποία μπορεί να προκύψει με την πλήρη και έγκυρη ενημέρωση σύμφωνα με τα αφηγήματα και της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, στοιχεία που συναντώνται στον κλασικό φιλελευθερισμό: *«δεν υπαρχει πληροφορια συγκαταθεσης οσοι κάνουν αυτο το εμβόλιο δεν γνωρίζουν ότι είναι κυριολεκτικά πειραματόζωα»* (Katohika Nea)

Αυτό το παράδοξο αναδεικνύει μια εσωτερική αντίφαση στις συνωμοσιολογικές αφηγήσεις. Από τη μία, υπάρχει η προάσπιση της συλλογικής ταυτότητας και του έθνους, που συνδέεται με έναν πιο κοινοτιστικό λόγο, σύμφωνα με τον οποίο οι ατομικές ελευθερίες πρέπει να υποχωρούν όταν τίθεται θέμα προστασίας του έθνους. Από την άλλη, τα ίδια άτομα και ομάδες υιοθετούν έναν φιλελεύθερο λόγο, τονίζοντας τη σημασία της ατομικής ελευθερίας, της αυτοδιάθεσης και της προστασίας από κρατικές παρεμβάσεις. Το γεγονός ότι οι συνωμοσιολογικές θεωρίες συνδυάζουν τόσο στοιχεία του εθνικισμού όσο και στοιχεία του φιλελευθερισμού δείχνει την ανάγκη τους να αντλήσουν από ποικίλες ιδεολογικές πηγές, για να υποστηρίξουν τις θέσεις τους, ακόμη και όταν αυτές οι πηγές είναι αντιφατικές μεταξύ τους.

Η άντληση στοιχείων από τον φιλελευθερισμό στις θεωρίες συνωμοσίας τοποθετεί αυτές τις αφηγήσεις στον δημόσιο λόγο ως μια μορφή κριτικής, γιατί χρησιμοποιεί εγκαθιδρυμένες φιλελεύθερες αρχές για την προάσπιση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Αυτό το φαινόμενο αξίζει προσεκτική ανάλυση, καθώς τα επιχειρήματα που επικαλούνται οι υποστηρικτές των θεωριών συνωμοσίας δεν είναι απαραίτητα εξωφρενικά ή αβάσιμα. Αντιθέτως, βασίζονται σε ριζωμένες φιλελεύθερες αξίες, όπως το δικαίωμα στην αυτονομία, την προστασία της ιδιωτικής ζωής και την αντίσταση στην κρατική εξουσία.

Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι το συγκεκριμένο πλαίσιο κριτικής δεν αφορά απλώς την αυτονομία ή την ελευθερία για την ελευθερία καθ' εαυτή, αλλά επικεντρώνεται στις ανησυχίες για τη σχέση κράτους-πολίτη και τον ρόλο της εξουσίας στις ατομικές επιλογές. Οι υποστηρικτές των θεωριών συνωμοσίας αντλούν στοιχεία από τον φιλελευθερισμό, για να επισημάνουν ότι οι κρατικές παρεμβάσεις, όπως τα περιοριστικά μέτρα κατά την πανδημία, λειτουργούν κατασταλτικά και περιορίζουν τα δικαιώματα των πολιτών. Αυτή η κριτική, αν και προέρχεται από ένα συνωμοσιολογικό πλαίσιο, θίγει βαθύτερα ζητήματα για τα όρια της κρατικής εξουσίας και τη δυνατότητα του πολίτη να διατηρεί τον έλεγχο πάνω στις προσωπικές του επιλογές.

Η αντιφατικότητα αυτή δεν μειώνει την κριτική διάσταση των θεωριών συνωμοσίας, αλλά την κάνει πιο σύνθετη και ενδιαφέρουσα για ανάλυση. Ο Peter Knight (2000) επισημαίνει ότι οι θεωρίες συνωμοσίας μπορούν να ειδωθούν ως κριτική προς την εξουσία, καθώς αμφισβητούν τη νομιμότητα της κρατικής παρέμβασης, ακόμα και αν αυτό γίνεται μέσα από υπερβολικά ή ανορθολογικά πλαίσια.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, η χρήση φιλελεύθερων επιχειρημάτων από τους υποστηρικτές των θεωριών συνωμοσίας επιτρέπει να δούμε τους ισχυρισμούς όχι μόνο ως απειλή για τη δημοκρατία, αλλά και ως λαϊκότροπες εκφράσεις που μαζί με τα ανορθολογικά στοιχεία περιέχουν και εύλογες ανησυχίες προς την εξουσία και τις κρατικές παρεμβάσεις. Με άλλα λόγια, ακόμα κι αν τα συμπεράσματά τους είναι ακραία ή αβάσιμα, οι ανησυχίες τους σχετικά με την κρατική εξουσία και την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων είναι πραγματικές και εκφράζουν έναν διάχυτο φόβο για την καταπάτηση της προσωπικής αυτονομίας και την αδιαφανή διαχείριση κρίσεων από τις κυβερνήσεις. Μέσα από αυτά τα αφηγήματα δηλαδή, οι πολίτες εκφράζουν φόβους για την κατάχρηση της εξουσίας και την αδιαφάνεια στις αποφάσεις που αφορούν την καθημερινότητά τους.

Αντί λοιπόν, οι θεωρίες συνωμοσίας να απορρίπτονται μόνο ως απειλή για τους δημοκρατικούς θεσμούς, ίσως θα βοηθούσε αν εξετάζονταν με προσοχή και ως άτυπες μορφές λαϊκής κριτικής. Υπό αυτό το πρίσμα, η πολιτισμική προσέγγιση, μπορεί να συμβάλλει στην κατανόηση των μηχανισμών που δημιουργούν αυτές τις πεποιθήσεις ανοίγοντας τον δρόμο για σχεδιασμό στρατηγικών, οι οποίες θα μπορούσαν σε κάποιον βαθμό ενδεχομένως να ενισχύσουν την εμπιστοσύνη στους θεσμούς.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Agamben, G. (2020), *Μόλυνση, Επιδημία, Κατάσταση Εξαίρεσης*, Παρέγκλισις.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Agamben, S. (2005), *State of Exception*. University of Chicago Press.

Barkun, M. (2003), *A Culture of Conspiracy. Apocalyptic Visions in Contemporary America*. University of California Press.

Butter, M. and Knight, P. (2020), Conspiracy Theory in Historical, Cultural and Literary Studies, στο M. Butter, and P. Knight (eds.), *Routledge of Conspiracy Theories*, Routledge.

Cerulus, L. (2020), How anti-5G anger sparked a wave of arson attacs, Ανάκτηση από *Politico*: https://www.politico.eu/article/coronavirus-5g-arson-attacks-online-theories/

Douglas, K., Sutton, R., and Cichocka, A. (2017), The Psychology of Conspiracy Theories, *Current Directions in Psychological Science*, Vol 26, No 6, pp. 538-542.

Fenster, M. (2008), *Conspiracy Theories. Secrecy And Power In American Culture*, University of Minnesota Press.

Gordon, S. T. and Asmundson, J. G. (2020), Negative attitudes about facemasks during the COVID-19 pandemic: The dual importance of perceived ineffectiveness and psychological reactance, *medRxiv*.

Harambam, J. (2020), *Conspiracy Culture. Truth and Knowledge in an era of epistemic instability*, Routledge.

Imhoff, R. and Lamberty, P. (2020), A Bioweapon or a Hoax? The Link Between Distinct Conspiracy Beliefs About the Coronavirus Disease (COVID-19) Outbreak and Pandemic Behavior, *Social Psychological and Personality Science*, Vol. 11, No 8, pp. 1110-1118.

Pummerer, L., Bohm, R. and Sassenberg, K. (2021), Conspiracy Theories and Their Societal Effects During the COVID-19 Pandemic. *Social Psychological and Personality Science*, Vol. 13, No 1, pp. 49-59.

Sunstein, C. R. and Vermeule, A. (2009), Conspiracy Theories: Causes and cures, *Journal of Political Philosophy*, Vol. 17, No 2, pp. 202-227.

Teovanovic, P., Likic, P. and Zupan, Z. (2020), Irrational beliefs differentially predict adherence to guidelines and pseudoscientific practices during the COVID-19 pandemic, *PsyArXiv Preprints*.

van Prooijen, J.-W. and Douglas, K. (2017), Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations, *Memory Studies*, Vol 10, No 3, pp. 323-333.

Vegetti, F. and Littvay, L. (2021), Belief in conspiracy theories and attitudes toward political violence, *Italian Political Science Review*, Vol. 52, No 1, pp. 18-32.

Η ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (1974-2024): ΜΙΑ ΑΣΚΗΣΗ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΕΜΒΑΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Παναγιώτα Κουδουνά[α]

[α] Υποψήφια Διδάκτορας, Σχολή Οικονομικών Και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας-ΕΚΠΑ

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση εστιάζει στο συνδικαλιστικό κίνημα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση από το 1974 ως το 2024. Η μελέτη υιοθετεί κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, ενώ αναλύει και την δυναμική της ΔΟΕ, τόσο ως συνδικαλιστικό κίνημα όσο και ως έναν οργανισμό που δρα στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Ανάμεσα στις θεματικές που παρουσιάζονται, συγκαταλέγονται τόσο όψεις του ίδιου του συνδικαλιστικού κινήματος όσο και της ευρύτερης επιρροής του. Από την μια πλευρά η εργασία επικεντρώνεται στη συγκρότηση, τη διαδρομή, τις διεκδικήσεις και τις δράσεις της ΔΟΕ. Από την άλλη, εξετάζεται η επιρροή και η εξέλιξη που έφερε το συνδικαλιστικό κίνημα στις εκπαιδευτικές και πολιτικές πρακτικές και πώς η διαντίδρασή του με τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες διαμόρφωσε και τα δύο με έναν δυναμικό τρόπο. Η ΔΟΕ αντιμετωπίζεται τόσο ως κοινωνικό κίνημα και ως θεσμός (Friedland and Alford 1991: 232-263; Suchman 1995: 571-610), όσο και ως ομάδα πίεσης (Λαΐνας 2000: 75-125), με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έχει εντός του Ελληνικού Δημοσίου. Εξαιρετικά σημαντικός είναι ο διαχωρισμός, ως τομή και ασυνέχεια, του συνδικαλιστικού κινήματος πριν και μετά την δικτατορία, καθώς η κηδεμόνευση του συνδικαλισμού από το Κράτος αλλάζει χαρακτηριστικά. Κληρονομιά αυτών των περιόδων και των μεταλλάξεών τους αποτελεί και η έννοια του εξαρθρωμένου κορπορατισμού για τα συνδικαλιστικά κινήματα της Μεταπολίτευσης (Lavdas 2015: 297-316). Ταυτόχρονα υπογραμμίζεται ο ανταγωνισμός των δύο μερών, που δεν γίνεται μέσα σε ένα πλαίσιο εχθροπάθειας, αλλά περισσότερο σε ένα πλαίσιο ελεύθερης δράσης, εμπλουτίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη Δημοκρατία.

Λέξεις Κλειδιά: Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος (ΔΟΕ), Μεταπολίτευση, Θεσμοί, Ομάδες Πίεσης, Κορπορατισμός

UNION ACTION IN PRIMARY EDUCATION (1974-2024): AN EXERCISE OF CLAIM AND CONTRIBUTION TO THE DEEPENING OF DEMOCRACY

Panagiota Koudouna[α]

[α] PhD Candidate, Faculty of Economics and Political Sciences, Department of Sociology-NKUA

Abstract

This suggestion focuses on the trade union movement in primary education from 1974 to 2024. The study uses sociological approaches, while analyzing the dynamics of the Teaching Federation of Greece, both as a trade union movement as well as an organization that takes place within the

Greek society. Among the topics analyzed, there are presented both aspects of this movement and its influence in a broader sense. On one hand the paper studies the formation, route, claims and actions of the Teaching Federation of Greece. On the other hand, it examines the influence and the evolution that the trade union movement brought to educational and political practices and how its interactions with social and political conditions (at that time) shaped both in a dynamic way. The Teaching Federation of Greece is viewed both as a social movement and as an institution (Friedland and Alford 1991:232-263; Suchman 1995:571-610), as well as a pressure group (Lainas 2000:75-125) with its special characteristics within the Greek State. The separation is very important, as intersection and discontinuity, of this movement before and after the dictatorship, as the patronage of trade unionism changes its characteristics. The legacy of these periods and their mutations is also the concept of disarticulation corporatism for trade union movements of the Political changeover period (Lavdas 2015:297-316). At the same time, the competition between these two parties is obvious, but it did not take place in a context of hostility, but rather in a context of free action, enriching the values of democracy.

Keywords: Teaching Federation of Greece, Political Changeover, Institutions, Pressure Groups, Corporatism

Εισαγωγή

Στην παρούσα εισήγηση εξετάζουμε το συνδικαλιστικό κίνημα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση από το 1974 και μετά, με σκοπό να αναδείξουμε τις παρεμβάσεις της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος, (ΔΟΕ), στα χρόνια αυτά. Υπό αυτή την έννοια, επικεντρωνόμαστε στις ομάδες πίεσης στην κοινωνία και πώς αυτές ιδιαίτερα στον ευαίσθητο χώρο της εκπαίδευσης ενεργούν με βάση το δημοκρατικό διάλογο για να προωθήσουν τις επιδιώξεις, τα οράματά και τα συντεχνιακά τους συμφέροντα. Παράλληλα, αναφέρουμε και τις σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ αυτών και της εκάστοτε κυβέρνησης, αλλά και πώς η κάθε εξουσία έχει τον έλεγχο και διαμορφώνει τις καταστάσεις στη χώρα μας. Τέλος αναφέρουμε τα συμπεράσματά μας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Κοινωνικά κινήματα και ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα

Κινηματικές διεκδικήσεις

Οι κινηματικές διεκδικήσεις αφορούν συλλογικές ταυτότητες, οι οποίες είναι συνυφασμένες με διάφορες διαδικασίες πολιτικές, όπως είναι μεταξύ άλλων η πολιτισμική γεφύρωση, ο εκδημοκρατισμός, αλλά και η καλύτερη επικοινωνία στις κοινωνίες. Πρέπει να επισημανθεί ότι η δράση ενός συνδικάτου μπορεί να επιφέρει μία σειρά από μεταβολές στο συγκείμενο πεδίο (π.χ., πολιτισμικό), καθώς και να προωθήσει μία σειρά από καινούργιες αφηγήσεις στο μικρό-επίπεδο των μελών του (Σεφεριάδης 2017: 34).

Σύμφωνα με τη Βασιλού-Παπαγεωργίου (1996:46),οι ομοσπονδίες των εκπαιδευτικών είναι ελεύθερα συστήματα, που έχουν οργανωθεί πάνω σε κάποιες βάσεις με κοινούς στόχους. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, όπως επίσης η ίδια χαρακτηριστικά επισημαίνει, οι ομάδες αυτές είναι καλά στελεχωμένες, διαθέτουν νομική υπόσταση, ενώ

παράλληλα συμβάλλουν στο σύστημα του κράτους, χωρίς ωστόσο να αποτελούν μέρος αυτού.

Συνδικαλιστικό κίνημα

Το συνδικαλιστικό κίνημα αφορά ένα μέρος ή ένα είδος έκφρασης του εργατικού κινήματος, που έχει αναπτυχθεί στη χώρα μας για να προάγει τα συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων (π.χ., συνδικάτων, σωματείων κ.λπ.) και των επαγγελματικών τους στόχων και ιδεών (Μητρόπουλος 1989: 18-22).

Αξίζει να τονιστεί ότι η πορεία του συνδικαλιστικού κινήματος στη χώρα μας, στο πέρασμα των χρόνων, μπορεί να βοηθήσει στην καλύτερη ανάλυσή του για το πώς ξεκίνησε και εξελίχθηκε από το 1974 μέχρι και τις μέρες μας, αλλά και πώς διαμορφώθηκε σε σχέση με τους εκάστοτε θεσμούς της κοινωνίας και των πολιτικών συστημάτων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ιωάννου (1996: 138-139), είναι εμφανές ότι κάποια στοιχεία του, όπως παρεμβάσεις και δράσεις σε διάφορα θέματα, δεν είναι εύκολα πάντα να ερμηνευθούν, ωστόσο αρκετοί μελετητές έχουν δώσει τις δικές τους ερμηνείες. Μεταξύ των οποίων και ο Βεργόπουλος (1985: 21-48), που επιχείρησε να ερμηνεύσει το συνδικαλιστικό κίνημα και το ρόλο του σε σχέση με τις συνθήκες (οικονομικές, πολιτικές και άλλες), στη χώρα μας σε διάφορες εποχές.

Την ίδια άποψη εκφράζουν οι Μπιθυμήτρης και Κωτσονόπουλος (2018: 99-102), καθώς αναφέρουν ότι η συνδικαλιστική εκπροσώπηση μπορεί να ερμηνευθεί με οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις. Κι αυτό διότι ο συνδικαλισμός σχετίζεται με θέματα εργασιακά, με την αγορά της εργασίας και τις συνθήκες που επικρατούν σε αυτήν.

Κάθε συνδικάτο ακολουθεί τις δικές του πρακτικές και έχει το δικό του ρόλο και τα δικά του οράματα μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής του τόπου. Παράλληλα, καθένα από αυτά προσπαθεί να οργανωθεί, επιδιώκοντας διάφορες συμμαχίες σε διαφορετικούς χώρους, ώστε να μπορεί να πιέζει αλλά και να προωθεί συγκεκριμένα ζητήματα, ανάλογα και με τις ευκαιρίες που δίνονται κάθε φορά, αλλά και σε σχέση με την εκάστοτε χρονική περίοδο (Kriesi 2004:68-90). Είναι λογικό, να ανακύπτουν μία σειρά από βασικά ερωτήματα για τις δράσεις των σωματείων αυτών (π.χ. εκπαιδευτικών), το ρόλο τους σε σχέση και με τους θεσμούς, τη δημοκρατία, καθώς και με άλλα στοιχεία που ενυπάρχουν σε μια κοινωνία σε συγκεκριμένες περιόδους της ιστορίας (Σεφεριάδης 2017:30).

Η ΔΟΕ

Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος,[1] (ΔΟΕ), ιδρύθηκε το 1922 (με επίσημη αναγνώριση το 1929) και προέκυψε από ένα κύμα ενώσεων εκπαιδευτικών που προσπαθούσαν να υπερασπιστούν τα συλλογικά τους συμφέροντα. Η ίδρυση της ομοσπονδίας σηματοδότησε ένα σημείο καμπής στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, καθώς παρείχε στους εκπαιδευτικούς μια ισχυρή πλατφόρμα για να εκφράσουν τις ανησυχίες τους, να επηρεάσουν τις εκπαιδευτικές πολιτικές και να διαμορφώσουν την πορεία του επαγγέλματος. Από την ίδρυση της, η ΔΟΕ αντιμετώπισε πλήθος προκλήσεων. Οι οικονομικές δυσκολίες, οι πολιτικές αναταραχές και οι εσωτερικές ιδεολογικές διαιρέσεις

δοκίμασαν την ανθεκτικότητα της ομοσπονδίας. Παρά τα εμπόδια αυτά, η ΔΟΕ επέμεινε, αποκτώντας σταδιακά αναγνώριση και επιρροή.

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η ΔΟΕ εισήλθε σε μια περίοδο ανασυγκρότησης και εξυγίανσης. Η ομοσπονδία διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ανοικοδόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος και στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων των εκπαιδευτικών σε μια περίοδο κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών.

Η στρατιωτική χούντα που κατέλαβε την εξουσία το 1967 κατέστειλε τις πολιτικές ελευθερίες και επέβαλε διορισμένη διοίκηση στη ΔΟΕ.

Από την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, η ΔΟΕ συνέχισε να προσαρμόζεται στο εξελισσόμενο τοπίο της εκπαίδευσης και των εργασιακών σχέσεων, αντιμετωπίζοντας νέες προκλήσεις και αξιοποιώντας τις αναδυόμενες ευκαιρίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αποπομπή της χουντικής διοίκησης της ΔΟΕ από τον Μάιο του 1975 συντέλεσε στον εκδημοκρατισμό της. καθώς και η απεργία πείνας του αείμνηστου εκπαιδευτικού, Γιάννη Βαγενά, συνέβαλε καθοριστικά στην «εκκαθάριση» του εκπαιδευτικού συστήματος από τα χουντικά στοιχεία που είχαν παρεισφρήσει κυρίως στην εκπαιδευτική διοίκηση.

Συνοψίζοντας, διαχρονικά, οι σχέσεις της ΔΟΕ με τις εκάστοτε εξουσίες, ανάλογα με τη χρονική περίοδο, δεν ήταν ποτέ ομαλές, αν και σε κάποιες περιπτώσεις υπήρχε διάλογος και ανταλλαγές απόψεων. Άλλες, πάλι, φορές υπήρχαν συγκρούσεις, αποστασιοποίηση και αδιαφορία (Μπάκας 2001: 219). Οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο αυτών πλευρών ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο στο πέρασμα των χρόνων, που προκαλούνταν -στην πλειονότητα των περιπτώσεων- από την αντίθεση μεταξύ των επιδιώξεων και των ιδεών των πολιτικών με τις αξίες ή τις ιδέες των εκπαιδευτικών, χωρίς ωστόσο να απορρίπτεται και το αντίθετο (Μπουζάκης και συν., 2011: 317-318).

Μετά τη Μεταπολίτευση (1974) υπήρξε μία ενίσχυση του συνδικαλισμού και των σχετικών ομάδων πίεσης προς το κράτος και τις εκάστοτε πολιτικές που ακολουθούνταν, καθώς και προς άλλες ομάδες πίεσης, που είχαν μεγάλη δύναμη και μπορούσαν να επηρεάσουν τις καταστάσεις. Επιπρόσθετα, η εκάστοτε κυβέρνηση έπρεπε να υπολογίζει τις απαιτήσεις και τις ενέργειες αυτών των ομάδων για τη σωστή λειτουργία του κράτους, ώστε να αποφεύγονται οι μεγάλες συγκρούσεις και διαφωνίες (Κυπριανός 1997: 51-56, 59-66). Σύμφωνα με τον Γράβαρη (2007: 57-62), μετά το 1974, το συνδικαλιστικό κίνημα πέρασε από δύο φάσεις: μέχρι το 1990 ήταν αρκετά πολιτικοποιημένο, καθώς χαρακτηρίστηκε από αρκετά έντονες κινητοποιήσεις και συγκρούσεις πολλές φορές. Η περίοδος που ακολούθησε, δηλαδή η δεύτερη φάση, χαρακτηρίστηκε από κινητοποιήσεις, ωστόσο αυτές ήταν πιο ήπιες και σιωπηρές, αν και υπήρχαν πιέσεις για περαιτέρω φιλελευθεροποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής με την προσπάθεια επαναφοράς του θεσμού του Επιθεωρητή και της αξιολόγησης στη σχολική τάξη.

Πιο αναλυτικά, οι Μπιθυμήτρης και Κωτσονόπουλος (2008: 101-103) αναφέρουν ότι στην πρώτη περίπτωση ακολουθήθηκε ένα φιλελεύθερο περιβάλλον, χωρίς ιδιαίτερες παρεμβάσεις από το κράτος, ενώ στη δεύτερη υπήρξαν αρκετές αντιφατικές προσεγγίσεις, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται και διάφορες συγκρούσεις. Πρέπει να επισημανθεί ότι από τη δεκαετία του 1990 και μετά, το συνδικαλιστικό κίνημα

προχώρησε με κάποιες διαφοροποιήσεις και μετασχηματισμούς σε αρκετά επίπεδα: οργανωτική δομή, φυσιογνωμία, ταυτότητα και στρατηγική, κάτι άλλωστε που διαφαίνονταν και στο λόγο των πολιτικών (Μπιθυμήτρης και Κωτσονόπουλος 2018: 114).

Εκπαιδευτικός συνδικαλισμός και ομάδες πίεσης

Έννοια του εκπαιδευτικού συνδικαλισμού

Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών εντάσσεται στο γενικό πλαίσιο της συλλογικής διαπραγμάτευσης, δεδομένου ότι η ΔΟΕ αντιμετωπίζεται τόσο ως κοινωνικό κίνημα, ως θεσμός, όσο και ως ομάδα πίεσης με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έχει εντός του Ελληνικού Δημοσίου. Συγκεκριμένα, ως επαγγελματική ομάδα οι εκπαιδευτικοί και οι οργανώσεις τους έχουν αρκετές ιδιομορφίες, οι οποίες χαρακτηρίζουν και τις δράσεις, αλλά και τις πρακτικές του συνδικαλισμού τους, όπως είναι τα μέλη, οι ενέργειες, οι στόχοι και άλλα (Γούλας και συν., 2019: 17).

Αξίζει να τονιστεί σε αυτό το σημείο ότι ο τρόπος με τον οποίο σε κάθε περίοδο οι φορείς αυτοί διεκδικούν κάποια δικαιώματα, διαμορφώνει και μια «εικόνα» για τους ίδιους προς το κοινό, αλλά και σε σχέση με τη συνεισφορά τους στην κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο, άλλωστε, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι στην κοινωνία διαμορφώνονται και κάποιες αντιλήψεις. Επίσης, ένα άλλο βασικό στοιχείο είναι η ιδεολογία. Όπως τονίζει ο Σεφεριάδης (2017: 24-26), η ιδεολογία σχετίζεται με τους τρόπους που τα ατομικά ή συλλογικά υποκείμενα παρουσιάζουν προς τον έξω κόσμο, δηλαδή, στο κοινό, σε άλλες ομάδες πίεσης και στην κυβέρνηση τις θέσεις και τον εαυτό τους, καθώς και τις επιδιώξεις τους. Οι ιδεολογικές αυτές θέσεις, όπως ο ίδιος χαρακτηριστικά επισημαίνει, συνδέουν τη συλλογικότητα αλλά και τα αιτήματα μιας τέτοιας ομάδας με γενικά αποδεκτές αρχές.

Βέβαια, σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι υπάρχουν και διάφορες αξίες, που αφορούν τον τρόπο που δρουν οι συλλογικές ομάδες, σε διαφορετικές πτυχές της ιστορίας. Αρχικά σχετίζεται κατά κύριο λόγο με την επίλυση θεμάτων που αφορούν την εργασία τους, το σωματείο και το δημοσιοϋπαλληλικό χαρακτήρα του, καθώς τα μέλη αυτά αποτελούν παράλληλα και μέλη του κράτους και του τρόπου που το κράτος σχετίζεται με αυτά. Επίσης, μια βασική τους διεκδίκηση είναι και η βελτίωση του έργου τους και του τομέα τους σε κάθε επίπεδο (Βασιλού-Παπαγεωργίου 1996: 40).

Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια τα αιτήματά και οι επιδιώξεις τους στρέφονται και προς άλλες ομάδες με μεγάλη ισχύ, που δραστηριοποιούνται στην κοινωνία με γνώμονα τον επηρεασμό τους, ώστε να έχουν την εύνοιά τους (Κωνσταντοπούλου 1994: 159).

Ομάδες πίεσης στην κοινωνιολογία των κινημάτων

Σύμφωνα με τον Giddens (1993), σε κοινωνιολογικό επίπεδο, η εξουσία αλλά και οι συνθήκες που επικρατούν σε μια κοινωνία επηρεάζουν και τον τρόπο συμπεριφοράς των ατόμων, καθώς σε ένα κοινωνικό πλαίσιο κάποιοι ρόλοι και αξίες υπαγορεύονται. Αυτές οι ομάδες (π.χ., εργατικά συνδικάτα) είναι καλά οργανωμένες και έχουν ως βασικό σκοπό να επηρεάσουν, ώστε να προωθήσουν τα αιτήματα και τις ιδέες τους Giddens (1993: 34). Ανάλογα και με την εκάστοτε περίοδο της ιστορίας, βέβαια, ενδέχεται τα εκπαιδευτικά

συστήματα και οι σχετικές οργανώσεις να επηρεάζονται από την εκάστοτε εξουσία και έτσι να δρουν (Λαΐνας 2000: 102).

Πρέπει να επισημανθεί σε αυτό το σημείο ότι, σε αντίθεση με τα πολιτικά κόμματα και τον τρόπο που αυτά δρουν, οι ομάδες πίεσης έχουν συγκεκριμένες προτάσεις και αιτήματα που προωθούν κάθε φορά, ανάλογα με τις ανάγκες και τα «κενά» που παρουσιάζονται στο χώρο τους. Σε πολλές περιπτώσεις, οι εκάστοτε κυβερνήσεις επιχειρούν να έχουν τον πρώτο λόγο, αλλά και να κατευθύνουν ή να παρεμβαίνουν στα θέματα αυτά, με σκοπό να χειραγωγήσουν υπέρ τους κάποιες καταστάσεις, αλλά και να έχουν τον έλεγχο των σωματείων αυτών. Με αυτόν τον τρόπο, όμως ενισχύουν την καχυποψία του λαού για τις σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών μερών, καθώς πολλές φορές δεν είναι ξεκάθαρες οι ενέργειές τους , δηλαδή αν λειτουργούν σύμφωνα με τις επιταγές της εκάστοτε κυβέρνησης ή αυτοβούλως (Heywood 2002: 377).

Σύμφωνα με τον Lavda (2015:126-132), ιστορικά στη χώρα μας η πολιτική κουλτούρα δεν δημιουργούσε ένα πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθούν τα συμφέροντα τέτοιων ομάδων ή να δοθεί επαρκής χώρος για να προωθήσουν πιο δυναμικά τις απόψεις για τα αιτήματά τους. Για την ακρίβεια, οι ομάδες αυτές σε γενικές γραμμές θεωρήθηκαν ως «ιδιαιτερότητες» και ως διασπαστικοί παράγοντες μέσα στο πλαίσιο της κοινωνίας.

Κορπορατισμός και εξαρθρωμένος κορπορατισμός

Κορπορατισμός

Ο κορπορατισμός αφορά τις υποχρεώσεις των διάφορων σχηματισμών που δημιουργούνται σε μια κοινωνία από πολίτες (π.χ. συνδικαλιστικές ομάδες), δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανάληψη αρμοδιοτήτων, όπως σε ζητήματα στον εκπαιδευτικό χώρο, με την προϋπόθεση ότι αυτά λειτουργούν και ακολουθούν τις κρατικές εντολές (Παπαδάκης 2003: 65-66). Πιο συγκεκριμένα, το συνδικαλιστικό όργανο των εκπαιδευτικών μπορεί να δρα ανεξάρτητα αρκεί να λειτουργεί σύμφωνα με τις επιταγές της εκάστοτε κυβέρνησης (Κελεσίδης 2014: 59).

Όπως αναφέρει ο Μαυρογορδάτος (2001:43) το κράτος φάνηκε να είναι «υπερτροφικό», αλλά και συνάμα αδύναμο σε αρκετές περιπτώσεις. Κάποιοι μελετητές ισχυρίζονται ότι η εκπαίδευση στη χώρα μας έχει αρκετά κοινά στοιχεία με το μοντέλο αυτό, καθώς ακόμη και στις μέρες μας ο εκπαιδευτικός τομέας λειτουργεί σύμφωνα με την καθοδήγηση του κράτους, δηλαδή οι εντολές προέρχονται από την κεντρική εξουσία και δεν λαμβάνονται κατά περίπτωση. Άλλωστε, οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις συνδέονταν ιστορικά με τη δράση συγκεκριμένων ομάδων, (όπως πανεπιστημιακοί, ενώσεις κ.α.,), που δρούσαν κατά περιόδους σύμφωνα με τις επιταγές του κράτους (Λάβδας 2007: 128-130).

Ο κορπορατισμός, επομένως, λειτουργεί ως ένας τρόπος σύνδεσης μεταξύ των αιτημάτων και των συμφερόντων κάποιων ομάδων που αναπτύσσονται σύμφωνα με τις δομές του κράτους. Στη χώρα μας, οι περισσότερες μελέτες πάνω σε αυτό το ζήτημα αναφέρουν ότι υπάρχουν πολλά κοινά στοιχεία του κορπορατισμού με τις οργανωμένες ομάδες, όπως είναι οι ομάδες πίεσης και τον τρόπο που λειτουργούσαν και λειτουργούν για να προωθήσουν τα συμφέροντά τους, διευκρινίζοντας στην πλειονότητα των

περιπτώσεων τη δυναμική παρουσία του κράτους σε σχέση με τα συμφέροντα αυτών των ομάδων (Κολυμπάρη 2020: 44).

Το κορπορατιστικό σύστημα της χώρας προέκυψε μετά τη δικτατορία, ως μηχανισμός εθνικής ανασυγκρότησης και κοινωνικής συνοχής. Χαρακτηρίζεται από μια ισχυρή κρατική παρουσία, με την κυβέρνηση να ενεργεί ως κεντρικός συντονιστής και ρυθμιστής της σχέσης μεταξύ των εργοδοτικών οργανώσεων και των συνδικάτων. Αυτή η καθοδηγούμενη από το κράτος προσέγγιση αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού μοντέλου. Πιο συγκεκριμένα, το κράτος κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης προέβη σε αρκετές προσπάθειες για να ικανοποιήσει και τις δύο πλευρές, δηλαδή τα αιτήματα εργαζομένων και εργοδοτών, ωστόσο υπήρχαν αρκετές διαφορές μεταξύ των δύο πλευρών, καθώς η εργοδοσία είχε πολύ περισσότερη δύναμη από τα κινήματα, οπότε δεν μπορούσε να υπάρχει ισορροπία. Τα συνδικαλιστικά κινήματα είχαν κάποια αυτονομία, αλλά ως ένα βαθμό, με αποτέλεσμα να δρουν υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης και να μην ξεπερνούν κάποια όρια (Κολυμπάρη 2020: 45).

Πιο αναλυτικά, η Ζαρμπαλούκου (1997: 29) αναφέρει ότι μετά το 1974 στη χώρα μας υπήρξαν αρκετές πρακτικές που προωθήθηκαν και είχαν αρκετά κοινά στοιχεία με τον κρατικό κορπορατισμό. Αξίζει να τονιστεί σε αυτό το σημείο ότι η επιβίωση ενός τέτοιου σχήματος, ειδικά την περίοδο εκείνη, ήταν απόρροια και μιας σειράς από άλλα ζητήματα στην κοινωνία, όπως αλλαγή του καθεστώτος, που οδήγησε μεν στην εξασθένιση εν μέρει, (από το 1936), του κρατικού κορπορατισμού, ωστόσο δε, κατά τη μετάβαση, η απουσία ενός δυνατού συνδικαλιστικά κινήματος βοήθησε στη διαιώνιση αυτής της «ιδιότυπης» μορφής κορπορατισμού στη χώρα μας, όπως η ίδια χαρακτηριστικά επισημαίνει.

Με την πάροδο του χρόνου, το ελληνικό κορπορατιστικό μοντέλο έχει υποστεί σημαντικούς μετασχηματισμούς. Η χώρα απομακρύνθηκε σταδιακά από μια άκρως συγκεντρωτική, κρατικά ελεγχόμενη προσέγγιση προς ένα πιο πλουραλιστικό σύστημα. Η μετατόπιση αυτή επηρεάστηκε από παράγοντες όπως η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οικονομική παγκοσμιοποίηση και οι μεταβαλλόμενες κοινωνικές απαιτήσεις. Παρ' όλα αυτά, η κληρονομιά του κρατικά καθοδηγούμενου κορπορατισμού εξακολουθεί να διαμορφώνει το περίγραμμα της εκπροσώπησης των συμφερόντων στην Ελλάδα.

Εξαρθρωμένος κορπορατισμός

Στον εξαρθρωμένο κορπορατισμό διαφαίνεται η ισχνή διαμεσολαβητική απόδοση των αιτημάτων και συμφερόντων οργανωμένων ομάδων. Σε αυτό το μοντέλο κυριαρχούν οι πολιτικές επιταγές, ενώ φαίνεται να υπάρχει σημαντική δυσκολία για να διευθετηθούν κάποιες κοινωνικές συμβάσεις (Λαδή και Νταλάκου 2010: 61-64).

Κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, η πραγματικότητα είναι ότι το μοντέλο του λεγόμενου εξαρθρωμένου κορπορατισμού καθόρισε σε σημαντικό βαθμό τις σχέσεις μεταξύ του κράτους και διάφορων τομέων της κοινωνίας, όπως και της εκπαίδευσης. Δεδομένου ότι στην κοινωνία υπήρχαν διάφορες ομάδες, σε οργανωμένο επίπεδο, όπως συντεχνίες, που ήθελαν να προωθήσουν τα συμφέροντά τους, άλλοτε πιο δυναμικά και άλλοτε πιο υποτονικά. Έτσι, ανάλογα κάθε φορά και με το κόμμα που βρίσκονταν στην εξουσία, οι συντεχνίες δημιουργούσαν κάποιες σχέσεις συμφερόντων με την ηγεσία, με

σκοπό να έχουν την εύνοια της κυβέρνησης, όπως σε θέματα νομικών διατάξεων αλλά και άλλων διευκολύνσεων (Κελεσίδης 2014: 45).

Στη σημερινή εποχή, η έννοια αυτή έχει αντικατασταθεί με τον κοινωνικό διάλογο ή με το «συντονισμό πολιτικής», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Λάβδας, όπου εδώ διαφαίνονται κάποια στοιχεία του κορπορατισμού, αλλά με περισσότερο πλουραλισμό (Λάβδας 2007: 35).

Σε σύγκριση μεταξύ των δύο μοντέλων κρατικής διαμεσολάβησης, αυτό που είναι σημαντικό να ειπωθεί είναι ότι ο κοσπορατισμός μπορεί να χρησιμοποιηθεί καλύτερα για την ανάλυση και τη μελέτη ομάδων που οργανώνονται και δρουν σε έναν συγκεκριμένο τομέα, όπως είναι για παράδειγμα ο τομέας της εκπαίδευσης. Σε αυτή την περίπτωση, οι ομάδες αυτές συνήθως δρουν μη ανταγωνιστικά, οι οποίες αν και οργανώνονται και ενεργούν με τρόπους, ώστε να προβάλλουν και να προωθούν τις θέσεις τους προς τα έξω, ωστόσο δέχονται τα όρια και τους περιορισμούς που τίθενται από την κρατική εξουσία.

Από την άλλη πλευρά, ο εξαρθρωμένος κορπορατισμός-γνωστός, αλλιώς, και ως πλουραλισμός- αποτελεί ένα σύστημα που απαρτίζεται από διάφορες οργανώσεις, (ανταγωνιστικές, εθελοντικές κ.α.,), που δεν έχουν την ανάλογη κρατική άδεια ή, ακόμη, και τους ανάλογους οικονομικούς πόρους. Επίσης, δεν ελέγχονται από την κυβέρνηση που βρίσκεται στην εξουσία όσον αφορά στα αιτήματά τους κ.λπ. (Μαυρογορδάτος 2001: 164-171).

Θεσμισμός και Νεοθεσμισμός

Θεσμισμός

Ωστόσο, δεν αρκεί η παρατήρηση της συμπεριφοράς των υποκειμένων μέσα στις ομάδες συμφερόντων, χωρίς να γίνεται καμία αναφορά στους πολιτικούς θεσμούς, όχι όμως ως ουδέτερα πεδία, αλλά ως σημαντικούς παράγοντες που διαμορφώνουν την πολιτική συμπεριφορά. Ο Stoever (2012: 795-800) ορίζει τους θεσμούς ως μία σειρά από κανόνες, γραπτοί ή άγραφοι, που υφίστανται για να οργανώνεται μέσα σε μια κοινωνία η ζωή των πολιτών, έτσι, ώστε να επέρχεται η ευημερία της κοινωνίας. Σύμφωνα με τους Friedland and Alford (1999: 243) οι θεσμοί μπορούν να χαρακτηριστούν και ως υπέρ-οργανωτικά πρότυπα μέσα στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του ανθρώπου. Μέσω αυτών υπάρχουν και οι διάφορες συνδέσεις μεταξύ ατόμων και οργανισμών, που παράγουν και αναπαράγουν στο χρόνο και στο χώρο. Σε γενικές γραμμές, οι θεσμοί και η ανάλυση τους ενισχύθηκε από το 1970 και έπειτα, ιδιαίτερα μετά την κριτική που ασκήθηκε στο μοντέλο του συμπεριφορισμού τα προηγούμενα χρόνια (Pollack 2010: 21). Από τότε, βέβαια, για το θέμα αυτό έγιναν και πολλές νεότερες μελέτες, που ανέδειξαν και τη στροφή που προωθείται ως προς τους θεσμούς και στην ανάλυση αυτών. Πάνω σε αυτό το ζήτημα, οι March and Olsen (1983: 734) τόνισαν ότι η τοποθέτηση των θεσμών στο κέντρο του πολιτικού συστήματος ήταν απόρροια συσσωρευμένων προβλημάτων που παρελθόντος, αλλά και της ενίσχυσης του μετασχηματισμού των κοινωνιών, που όχι μόνο μεγεθύνονταν, αλλά γίνονταν και πιο πολύπλοκες. Ο θεσμισμός σχετίζεται με την ανάλυση διαφόρων θεσμών που υφίστανται σε ένα κράτος και την ανάλυση αυτών, (κυβερνητικών, πολιτικών κ.λπ.), με σκοπό να αναλύσει βαθύτερα τον θεσμό, καθώς και

τις σχέσεις μεταξύ διαφόρων θεσμών που υφίστανται σε μια κοινωνία. Προσπαθεί να ερμηνεύσει την έννοια των θεσμών και τις διάφορες δράσεις ή και φαινόμενα που λαμβάνουν χώρο στον γενικότερο πολιτικό χώρο. Προέκυψε στην ουσία ως μία τάση να προωθηθούν κάποιες ενέργειες για την καλύτερη ανάλυση διαφόρων προβλημάτων που είχαν συσσωρευτεί στην κοινωνία (Schmidt 2008: 99).

Νεοθεσμισμός

Ο νεοθεσμισμός αφορά μια πιο ευρεία έννοια του θεσμισμού. Στην ουσία έχει κατά βάση τα ίδια χαρακτηριστικά του θεσμισμού, όμως δίνει μεγαλύτερη έμφαση στους θεσμούς σε πολιτικό επίπεδο, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο ότι όλα τα στοιχεία αλλά και οι οργανώσεις μέσα σε μια κοινωνία διαμορφώνονται πάνω σε αυτούς και, κατ' επέκταση, έτσι διαμορφώνονται και οι συλλογικότητες (March and Olsen 1983: 739). Σύμφωνα με την Schmidt (2008: 98), η νέα αυτή προσέγγιση ήρθε ως συνέχεια του θεσμισμού, διατηρώντας κάποια στοιχεία του αλλά και τα διευρύνοντας τα. Έτσι, υπήρχε μεγαλύτερη αυτονομία στους πολιτικούς θεσμούς, με την έννοια ότι οι θεσμοί αποτελούν κάτι περισσότερο από απλώς και μόνο «καθρέπτες κοινωνικών συσχετισμών». Κι αυτό διότι, αν και κάποιες διαδικασίες εντός των ορίων αυτών, μπορεί να προκλήθηκαν από διάφορα εξωτερικά ερεθίσματα, είχαν την ικανότητα να επηρεάσουν την εξέλιξη των πραγμάτων και τη ροή της ιστορίας (March and Olsen 1983: 739). Πιο συγκεκριμένα, το βασικό στοιχείο αυτής της σκέψης αναδεικνύει την άποψη ότι οι θεσμοί αποτελούν ένα πολύ βασικό στοιχείο ανάλυσης, καθώς με τον έναν ή τον άλλον τρόπο επηρεάζουν τα άτομα, αλλά και τα συνδικαλιστικά κινήματα (π.χ., εκπαιδευτικό), ώστε να δράσουν με κάποιον τρόπο. Κι αυτό, επειδή στην ουσία θέτουν κάποια όρια, αλλά και ελέγχουν. Για αυτό τον λόγο και το εκπαιδευτικό συνδικαλιστικό κίνημα στη χώρα μας πάντα βρισκόταν κάτω από τις επιταγές της εκάστοτε εξουσίας. Στην Ελλάδα ακολουθούνταν το συγκεντρωτικό μοντέλο, που δεν έδινε και πολλά περιθώρια σε τέτοιες ομάδες να αναπτυχθούν περαιτέρω κατά μονάδα, αλλά στην ουσία ο τομέας της εκπαίδευσης, καθώς και οι οργανώσεις εκπαιδευτικών γύρω από αυτόν, ουσιαστικά ακολουθούσαν τους κανόνες που υπήρχαν. Δεν είναι τυχαίο ότι οι θεσμοί διαμορφώνουν και συμπεριφορές, καθώς πολλές φορές οι δρώντες ενεργούν με βάση τις επιλογές που έχουν και τους δίνονται από το σύστημα. Πρέπει να επισημανθεί ωστόσο, ότι μέσα στις οργανωμένες αυτές ομάδες συνήθως υπάρχουν και άλλοι άτυποι κανόνες, που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο επηρεάζουν τα μέλη των ομάδων, ώστε να σκέφτονται και να δρουν με βάση αυτούς τους κανόνες (Bulmer and Burch 1998: 603).

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας, η ΔΟΕ, μέσω της συνηγορίας, της δημόσιας δέσμευσης, της διαπραγμάτευσης και της εστίασης στην επαγγελματική ανάπτυξη, έχει διαδραματίσει ζωτικό ρόλο στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού τοπίου και στην προώθηση των συμφερόντων των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα.

Η πορεία του συνδικαλιστικού κινήματος σε γενικές γραμμές, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ιωάννου (1996: 138-139), μπορεί να λειτουργήσει βοηθητικά για την καλύτερη κατανόηση του ζητήματος, ωστόσο ένα βασικό μειονέκτημά του θεωρείται η αδυναμία της δυναμικής παρέμβασής του στις εξελίξεις της κοινωνίας. Υπάρχουν βέβαια

και άλλες απόψεις, που τονίζουν ότι τα συνδικαλιστικά κινήματα, όπως και το εκπαιδευτικό, στην σημερινή παγκοσμιοποιημένη εποχή είτε θα μείνουν ακόμη περισσότερο στο περιθώριο είτε θα αντικατασταθούν πιθανώς από κάποια νέα κινήματα, όπως π.χ., της Νέας Οικονομίας (Watson 2005: 329). Συνεπώς, λαμβάνοντας υπόψη την αδήριτη ανάγκη μετασχηματισμού του συνδικαλιστικού κινήματος των εκπαιδευτικών σύμφωνα με τα νέα δεδομένα και όσον αφορά στην προώθηση του δημοκρατικού διαλόγου, τελικά η ΔΟΕ:

- Διαμορφώνει τον εκπαιδευτικό λόγο με τέτοιο τρόπο, ώστε να συμβάλλει στον δημοκρατικό διάλογο, αξιοποιώντας το κοινωνικό και πολιτικό της κεφάλαιο στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ή οι ιδιαιτερότητες της επηρεάζουν τη συλλογική της δράση; Πώς αντιλαμβάνεται τον ρόλο της στο διαρκή μετασχηματισμό της εκπαίδευσης και πώς αυτός ο ρόλος ενισχύει τον δημοκρατικό διάλογο στην κοινωνία;
- Δίνει έμφαση στην έννοια του «επαγγελματικού δικαιώματος» των εκπαιδευτικών και στη γενικότερη συζήτηση για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες στο πλαίσιο του δημοκρατικού διαλόγου στην Ελλάδα; Αναδεικνύει τις κοινωνικές ανισότητες στην εκπαίδευση και αν οι παρεμβάσεις της ενισχύουν ή αμβλύνουν τις κοινωνικές διαφορές;
- Διατηρεί την αυτονομία της από την κυβερνητική εξουσία επιδεικνύοντας κριτική στάση απέναντι σε κυβερνητικές πολιτικές και πώς αυτή η αυτονομία προάγει τη συμμετοχή της στο δημοκρατικό διάλογο; Πώς αντιμετωπίζει τις αντιφάσεις μεταξύ της συνδικαλιστικής λειτουργίας και της συμμετοχής της στον κοινωνικό διάλογο, και ποια είναι τα κοινωνικά και πολιτικά αποτελέσματα αυτών των αντιφάσεων στο δημοκρατικό διάλογο;
- Συνεργάζεται με άλλες κοινωνικές ομάδες ενισχύοντας έτσι τη συλλογική διαπραγματευτική της δύναμη και τον δημοκρατικό διάλογο; Επικοινωνεί τα αιτήματα της στην ευρύτερη κοινωνία και ποιες οι παρεμβάσεις της στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και στην ενίσχυση του δημοκρατικού διαλόγου;
- Θεωρώντας τη σχολική μονάδα ως το «κύτταρο της εκπαίδευσης» προβάλλει την αναγκαιότητα του δημοκρατικού διαλόγου στις κοινωνικές δομές; Ενισχύει τη συμμετοχή των εκπαιδευτικών στη διαδικασία του δημοκρατικού διαλόγου, όσον αφορά στις σχέσεις εξουσίας μέσα στα σχολεία και στο ευρύτερο εκπαιδευτικό σύστημα;
- Είναι συντονισμένες οι δράσεις της, ώστε να επηρεάσουν τις αποφάσεις του κράτους, όσον αφορά στην εκπαιδευτική πολιτική, στα πλαίσια της δημόσιας κοινωνικής πολιτικής , ή απλά περιορίζονται σε επιμέρους διεκδικήσεις και πόσο αυτές οι δράσεις συμβάλλουν στην ανάπτυξη της διαφάνειας, του δημοκρατικού διαλόγου και στην ευρύτερη κοινωνική αλλαγή;

Σημειώσεις

[1] Μπάκας, Ι. (2022). Η εκατονταετηρίδα της ΔΟΕ -Τα 100 χρόνια από την ίδρυση της ΔΟΕ. Ανακτήθηκε στις 12/02/2025 από:
https://www.esos.gr/arthra/78147/i-ekatontaetirida-tis-doe-ta-100-hronia-apo-tin-idrysi-tis-doe

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βασιλού-Παπαγεωργίου, Β. (1996),*Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα. Ο ρόλος της Ο.Λ.Μ.Ε. και της Δ.Ο.Ε. στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976* (1η έκδοση), Αθήνα, Πατάκης.

Βεργόπουλος, Κ. (1985), Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό. Στο: Βεργόπουλος, Κ. και συν., *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 21-48.

Γούλας, Χ., Ζάγκος, Χ. και Παΐζης, Ν. (2019), *Δεξιότητες, εκπαίδευση και απασχόληση: Εκπαιδευτικοί δείκτες και εργατικό δυναμικό,* Αθήνα, ΚΑΝΕΠ / ΓΣΕΕ.

Γράβαρης, Δ. (2007), Η φυσιογνωμία της μεταπολιτευτικής περιόδου: Το μεταρρυθμιστικό φαινόμενο, στο Δ. Χαραλάμπους (επιμ.)*, Μεταπολίτευση και εκπαιδευτική πολιτική: Παρελθόν-παρόν-μέλλον*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 57-62.

Giddens, A. (1993), *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία* (μτφρ. Ν.Τριανταφυλλοπούλου, επιμ.-προλ. Θ. Κονιαβίτης, επιμ. Κειμένου Γ. Γκράβαρης), Αθήνα, Οδυσσέας.

Heywood, A. (2002), *Εισαγωγή στην πολιτική* (μτφρ. Γ. Καράμπελας), Αθήνα, Πόλις.

Ζαμπαρλούκου, Σ. (1997), *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90,* Αθήνα, Σάκκουλας.

Ιωάννου, Χ. (1996). *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και εργασιακές σχέσεις. Επαγγελματικές οργανώσεις και σύγκλιση,* Αθήνα, Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων.

Κελεσίδης, Ε. (2014), *Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση τη δεκαετία του '80. Κοινωνική δυναμική, Διαδικασίες διαμόρφωσης, Θεσμοί και Εφαρμογή* (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ.

Κολυμπάρη, Σ. (2020), *Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και του έργου τους (1974-2014)* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Κυπριανός, Π. (1997), *Δημόσιο Ενδιαφέρον και Κοινωνική Αξία της Πολιτικής*, Αθήνα, Πλέθρον.

Κωνσταντοπούλου, Χ. (1994), *Για μια κοινωνιολογία της εργασίας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.

Λάβδας, Α. Κ. (2007), Οι ομάδες συμφερόντων στον εξαρθρωμένο κορπορατισμό: Ο κοινωνικός διάλογος στην Ελλάδα και ο ευρωπαϊκός «ανταγωνιστικός κορπορατισμός», στο Κ. Featherstone (επιμ.). *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Οκτώ, σσ. 119 -146.

Λαδή, Σ. και Νταλάκου, Β. (2010), *Ανάλυση Δημόσιας Πολιτικής*, Αθήνα, Παπαζήση.

Λαΐνας, Α. (2000), Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα: Πρωταγωνιστές και διαδικασία. *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης,* Νο 6, σσ. 75-125.

Μαυρογορδάτος, Γ. (2001), *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκη.

Μητρόπουλος, Αλ. (1989), *Θεωρητικά ζητήματα του συνδικαλιστικού κινήματος.* Μελέτες, άρθρα, Αθήνα, Σάκκουλα.

Μπάκας, Θ. (2001), *Εκπαιδευτική πολιτική και συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα μετά το 1974: η συμβολή της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας*

(Δ.Ο.Ε.) στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1974-2000, (Διδακτορική Διατριβή), Αθήνα, ΕΚΠΑ.

Μπάκας, Ι. (2022), Η εκατονταετηρίδα της ΔΟΕ -Τα 100 χρόνια από την ίδρυση της ΔΟΕ. Ανακτήθηκε στις 12/02/2025 από:
https://www.esos.gr/arthra/78147/i-ekatontaetirida-tis-doe-ta-100-hronia-apo-tin-idrysi-tis-doe

Μπιθυμήτρης, Γ. και Κωτσονόπουλος, Λ. (2018), Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης,* Τευχ. 44, Νο 1, σσ. 99-114.

Παπαδάκης, Ν. (2003), *Εκπαιδευτική Πολιτική: Η εκπαιδευτική πολιτική ως κοινωνική πολιτική (;),* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Σεφεριάδης, Σ. (2017), Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τευχ. 27, Νο 1, σσ. 24-34.

Watson, T. (2005), *Κοινωνιολογία, εργασία και βιομηχανία,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bulmer, S. and Burch, M. (1998), Organizing for Europe: Whitehall, the British State and the European Union, *Public Administration,* Vol. 76, No 4, pp. 601-628.

Friedland, R. and Alford, R. R. (1991), Bringing Society Back In: Symbols, Practice, and Institutional Contradictions, in Powell, W. W. & DiMaggio, P. J. (eds.) *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, Chicago, The University of Chicago Press, pp. 232-267.

Kriezi, H. (2004), Political Context and Opportunity, in D. Snow, S. A. Soule, and H. Kriesi *The Blackwell Companion to Social Movements,* Oxford, Blackwell

Lavdas, K. (2015), Interest Groups in Disjointed Corporatism: Social Dialogue in Greece and European Competitive Corporatism. *West European Politics*, Vol. 28, No 2, pp. 297-316.

March, J. G. and Olsen, J. P. (1983), The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life, *American Political Science Review*, Vol. 78, No 3, pp. 734-739.

Pollack, M. (2010), Theorizing EU Policy-Making, in H. Wallace, M. Pollack and A. Young (eds.), *Policy-Making in the European Union* (6th edition), Oxford University Press.

Schmidt, V. (2008), Discursive Institutionalism: The Explanatory Power of Ideas and Discourse, *Annual Review of Political Science,* Vol. 11, No 1, pp. 98-99.

Suchman, M. (1995), Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches, *The Academy of Management Review,* Vol. 20, No 3, pp. 571-610.

Stoever, J. (2012), On comprehensive wealth, institutional quality and sustainable development-quantifying the effect of institutional quality on sustainability, *Journal of Economic Behavior & Organization,* Vol. 81, No 3, pp. 795-800.

Η ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΥΓΕΙΑΣ

Τίνα Ματθαίου[α]

[α] Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση εξετάζει την ελληνική Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση ως πεδίο αλληλεπίδρασης νομικών, κοινωνιολογικών και υγειονομικών διαστάσεων, με στόχο την προώθηση της ψυχικής υγείας, της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της προάσπισης των δικαιωμάτων των ψυχικά πασχόντων. Εστιάζει στη μετάβαση από την ιδρυματική στην κοινοτική φροντίδα, αναδεικνύοντας τις προκλήσεις της θεσμοθετημένης αποασυλοποίησης, όταν κατά την εφαρμογή της συγχέεται με την απονοσοκομειοποίηση. Έμφαση δίνεται στα θεσμικά και διοικητικά κενά που δυσχεραίνουν την εφαρμογή της μεταρρύθμισης, οδηγώντας σε νέες μορφές αποκλεισμού των ψυχικά ασθενών, όπως η νεο-ϊδρυματοποίηση. Κεντρικός άξονας της ανάλυσης αποτελεί ο ρόλος των υπηρεσιών ψυχικής υγείας στην ενίσχυση της αυτονομίας τους και την κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους. Παράλληλα, αξιολογείται η επίδραση των νομοθετικών και διοικητικών ρυθμίσεων στη διαδικασία εφαρμογής της κοινοτικής ψυχιατρικής ως εργαλείου κοινωνικής ένταξης των ασθενών. Η μελέτη αναδεικνύει την ανάγκη θεσμικών αλλαγών που θα διασφαλίζουν τη θεραπευτική συνέχεια και θα ενισχύουν την κοινωνική επανένταξη των ψυχικά πασχόντων.

Λέξεις Κλειδιά: Δικαιώματα Ψυχικά Ασθενών, Αποασυλοποίηση, Κοινωνικός Αποκλεισμός, Νομικό Πλαίσιο Ψυχικής Υγείας, Κοινοτική Ψυχιατρική

PSYCHIATRIC REFORM AS A FIELD OF RIGHTS, SOCIAL INTEGRATION, AND MENTAL HEALTH: THE ROLE OF HEALTH SERVICES

Tina Matthaiou[α]

[α] School of Law, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

This paper examines the Greek Psychiatric Reform as a field of legal, sociological, and healthcare policy and practice, aiming to promote mental health, social inclusion, and the protection of patients' rights. It focuses on the transition from institutional to community-based care, highlighting the challenges of deinstitutionalization, particularly its confusion with hospital closure. Emphasis is placed on institutional and administrative gaps that hinder implementation, leading to new forms of exclusion, such as re-institutionalization. The analysis centers on the role of mental health services in enhancing autonomy and safeguarding patients' rights. Additionally, it assesses the impact of legislative and administrative measures on the use of community psychiatry as a means of social integration. The study concludes with the need for institutional reforms that ensure continuity of care and promote autonomy and social rehabilitation.

Keywords: Rights of Mentally Ill Patients, Deinstitutionalization, Social Exclusion, Legal Framework of Mental Health, Community Psychiatry

Εισαγωγή

Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση[1] δεν συνιστά απλώς μια διοικητική αλλαγή στο σύστημα ψυχικής υγείας, αλλά ένα πολυδιάστατο εγχείρημα που συνδέει την πολιτική, την ιατρική και τη νομοθεσία, με σκοπό τη βελτίωση της φροντίδας των ψυχικά πασχόντων και την κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους (Μαδιανός 1994). Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση δεν περιορίζεται στη διοικητική αναδιαμόρφωση των υπηρεσιών ψυχικής υγείας, αλλά αποτελεί πεδίο κοινωνικών διεκδικήσεων. Στην πορεία μετάβασης από την ασυλική ψυχιατρική μέχρι τη θεμελίωση ενός κοινοτικού μοντέλου φροντίδας, η μεταρρύθμιση επιδίωξε την αποασυλοποίηση, με στόχο την ανατροπή παγιωμένων ιατρικών πρακτικών απομόνωσης και περιορισμού, καθώς και του νομικού και κοινωνικού αποκλεισμού που υφίσταντο διαχρονικά οι ψυχικά πάσχοντες (Karastergiou et al. 2005, Labiris et al. 2008, Loukidou et al. 2013, Μαδιανός 2010). Η μετάβαση στην Κοινοτική Ψυχιατρική (Λιάκος 2003: 390) απαιτούσε, εκτός από την πρόσβαση των ασθενών σε ποιοτικές υπηρεσίες ψυχικής υγείας, την αναμόρφωση του νομικού πλαισίου της χώρας, ώστε να διασφαλιστεί η νομική προστασία των ασθενών και η ισότιμη συμμετοχή τους στην κοινωνία (Stylianidis and Chondros 2011).

Σε αυτό το πλαίσιο, η νομοθεσία της μεταρρύθμισης αποτέλεσε βασικό εργαλείο για την προώθηση θεμελιωδών αρχών του κοινωνικού κράτους δικαίου, οι οποίες στην περίπτωση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης συμπυκνώνονται στην έννοια της αποασυλοποίησης. Ειδικότερα, η «αποασυλοποίηση»[2] αναγνωρίστηκε νομοθετικά ως κεντρικός στόχος της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης, με τη διαμόρφωση των υπηρεσιών ψυχικής υγείας σύμφωνα με τις αρχές της «Κοινοτικής Ψυχιατρικής»[3] να καθιερώνεται ως το βασικό μέσο επίτευξής του (Υπουργείο Υγείας 2011, 2015, 2023). Σύμφωνα με τη σχετική νομοθεσία για την επίτευξη των ανωτέρω το κράτος ανέλαβε την ευθύνη για την προστασία των δικαιωμάτων των ψυχικά ασθενών και την κοινωνική τους ενσωμάτωση (Μητροσύλη 2015: 33), καθώς και την ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου δικτύου κοινοτικών υπηρεσιών ψυχικής υγείας, που θα διασφάλιζε τη θεραπευτική συνέχεια και θα επέτρεπε στους ασθενείς να παραμένουν ενταγμένοι στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Οι νέες υπηρεσίες προσφέροντας ολιστική ψυχοκοινωνική φροντίδα εξωνοσοκομειακής και νοσοκομειακής περίθαλψης, πρόληψης και αποκατάστασης θα επέτρεπαν τη σταδιακή αποδέσμευση των ασθενών από τα μεγάλα ψυχιατρικά ιδρύματα και θα προωθούσαν την υποστηριζόμενη ή αυτόνομη διαβίωσή τους στην κοινότητα, ώστε να καταστεί εφικτή η κοινωνική ενσωμάτωσή τους και η άσκηση των δικαιωμάτων τους, όπως το δικαίωμα στην υγεία, την κοινωνική ένταξη και την επαγγελματική αποκατάσταση (Δαμίγος 2003: 379). Η δυσκολία υλοποίησης της αποασυλοποίησης φέρνει στο προσκήνιο τη σύνθετη σχέση μεταξύ θεσμών, νομοθεσίας, ψυχικής υγείας και κοινωνικής δικαιοσύνης, εντάσσοντας τη συζήτηση στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνιολογίας του δικαίου και της υγείας.

Παρά τις σαφείς νομοθετικές κατευθύνσεις, η πρακτική εφαρμογή της αποασυλοποίησης αντιμετώπισε σοβαρές προκλήσεις. Η μεταφορά των ασθενών από τα ψυχιατρικά ιδρύματα σε νέες δομές πραγματοποιήθηκε χωρίς τον απαραίτητο σχεδιασμό και την εξασφάλιση κρίσιμων υποστηρικτικών υπηρεσιών. Η κρίση του κράτους πρόνοιας περιόρισε τη δυνατότητα παροχής ποιοτικών υπηρεσιών και την προστασία των

δικαιωμάτων των ψυχικά πασχόντων. Το κλείσιμο των ψυχιατρικών νοσοκομείων σε συνδυασμό με την ανισοκατανομή των υπαρχουσών υπηρεσιών και τους ανεπαρκείς μηχανισμούς διοίκησής τους, την παντελή έλλειψη ορισμένων υπηρεσιών, σε ορισμένες περιπτώσεις τη δυσλειτουργία τους και την αδυναμία προσαρμογής του προσωπικού στις νέες κοινοτικές δομές, επιδείνωσαν την κατάσταση (WHO 2014: 40, Υπουργείο Υγείας 2023: 159, Μαδιανός 2009).

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω εμποδίων, αντί για ουσιαστική μετάβαση από την ιδρυματική φροντίδα σε ένα σύστημα που προάγει την αυτονομία και την κοινωνική επανένταξη, η αποασυλοποίηση συχνά περιορίστηκε σε μια διαδικασία απλής απομάκρυνσης των ασθενών από τα μεγάλα ψυχιατρικά νοσοκομεία χωρίς υποστήριξη, οδηγώντας τους σε νέες μορφές αποκλεισμού. Το φαινόμενο της «νεοϊ-δρυματοποίησης» αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, καθώς οι ασθενείς, αν και δεν διαμένουν πλέον σε ψυχιατρεία, παραμένουν εγκλωβισμένοι σε κοινοτικές δομές που λειτουργούν ως άτυπα ψυχιατρεία, χωρίς πραγματική δυνατότητα κοινωνικής επανένταξης, λόγω της έλλειψης κατάλληλων μηχανισμών στήριξης και εξατομικευμένων παρεμβάσεων. Οι συγκεκριμένες συνθήκες υπονόμευσαν την προσπάθεια ουσιαστικής κοινωνικής ένταξης των ψυχικά πασχόντων και δυσχέραναν τη μετάβαση από την ασυλική φροντίδα στην κοινοτική ψυχιατρική (Μαδιανός 2013). Με σκοπό την κάλυψη των ανωτέρω θεσμικών κενών στην λειτουργία και οργάνωση των υπηρεσιών ψυχικής υγείας η πρόσφατη νομοθεσία με τίτλο «Ολοκλήρωση της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης»[4] εισάγει αλλαγές στη διοικητική οργάνωση και λειτουργία των υπηρεσιών ψυχικής υγείας.

Η Σύγχυση Μεταξύ «Αποασυλοποίησης» και «Απονοσοκομειοποίησης»

Σύμφωνα με τον Μεγαλοοικονόμου, η κρίση του κράτους πρόνοιας επηρέασε καταλυτικά την πορεία της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης, θέτοντας εμπόδια στην εφαρμογή της Κοινοτικής Ψυχιατρικής και οδηγώντας σε υποβάθμιση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών ψυχικής υγείας (Μεγαλοοικονόμου 2022: 48). Αντί της υιοθέτησης ενός ισορροπημένου μοντέλου φροντίδας ψυχικής υγείας, που συνδυάζει κοινοτικές δομές και νοσοκομειακή περίθαλψη, όπως πρότεινε ο Π.Ο.Υ. (WHO 2003), η μεταρρύθμιση επικεντρώθηκε στην κατάργηση των ψυχιατρικών νοσοκομείων και την ανάπτυξη νέων δομών που σε πολλές περιπτώσεις δυσλειτουργούσαν. Η συρρίκνωση μάλιστα των ψυχιατρείων ήταν μία από τις πρώτες απαντήσεις του κράτους στην ανάγκη για περικοπές (Μεγαλοοικονόμου 2022). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε τεχνικό εγχειρίδιο για την ψυχιατρική αποκατάσταση η ιστορία έχει αποδείξει ότι η ποιότητα των υπηρεσιών ψυχικής υγείας επηρεάζεται σημαντικά από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Η μείωση του προσωπικού στα ψυχιατρικά τμήματα έχει οδηγήσει σε περιορισμούς, όπως το κλείδωμα των θυρών, λόγω αδυναμίας επαρκούς επίβλεψης των ασθενών με αυτοκτονικές τάσεις. Παράλληλα, οι περικοπές στις κοινωνικές υπηρεσίες έχουν προκαλέσει καθυστερήσεις στην έξοδο των ασθενών, καθώς δεν υπάρχει επαρκές προσωπικό για την υποστήριξη των οικογενειών ή επαρκείς δομές φιλοξενίας. Συχνά οι αποφάσεις υπέρ της κοινοτικής φροντίδας έγιναν με την λανθασμένη πεποίθηση ότι αυτό θα εξοικονομούσε κονδύλια και όχι για ιδεολογικούς λόγους (Hume and Pullen 1986). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μια θολή διάκριση μεταξύ αποασυλοποίησης και

απονοσοκομειοποίησης, η οποία οδήγησε σε αποσπασματικές παρεμβάσεις που εμπόδισαν τη θεραπευτική συνέχεια και την κοινωνική ένταξη των ψυχικά πασχόντων.

Σύμφωνα με το Υπουργείο Υγείας η «αποασυλοποίηση» ορίζεται ως η προετοιμασία μεγάλου αριθμού χρόνιων ασθενών για την έξοδό τους από τα ψυχιατρεία, μέσω μιας διαδικασίας αποκατάστασης που αποσκοπεί στην ισότιμη και πλήρη εργασιακή και κοινωνική ένταξή τους (Υπουργείο Υγείας 2011: 78). Η αποασυλοποίηση λοιπόν ως διαδικασία κοινωνικής επανένταξης, αντικατοπτρίζει τη μετάβαση από τις ιατρικές, κοινωνικές και νομικές πρακτικές της απομόνωσης σε εκείνες που θέτουν στο επίκεντρο την ενίσχυση των κοινωνικών δικαιωμάτων των ασθενών που θα τους επιτρέψει να ενσωματωθούν. Υπό αυτό το πρίσμα, η θεσμοθετημένη αρχή της αποασυλοποίησης ξεπερνά την απλή κατάργηση των ασύλων, και επικεντρώνεται στην «επιστροφή» των ψυχιατρικών ασθενών στην κοινωνία μέσω της υποστήριξή τους ώστε να μπορούν να ασκούν τα αναγνωρισμένα δικαιώματα τους.

Αυτόν τον σκοπό εξυπηρετεί και η θεσμοθέτηση της «Κοινοτικής Ψυχιατρικής», που προβλέπει την παροχή υπηρεσιών ψυχικής υγείας στην κοινότητα, με τρόπο που θα δίνει στους ψυχικά πάσχοντες τη δυνατότητα να διατηρούν τη σύνδεσή τους με το κοινωνικό τους περιβάλλον (Λιάκος 2003: 59). Στην πράξη, η Κοινοτική Ψυχιατρική προτείνει τη δημιουργία ενός νέου συστήματος ψυχιατρικής φροντίδας που αποτρέπει τη διαιώνιση του κοινωνικού αποκλεισμού των ψυχικά ασθενών (Μπαϊρακτάρης 2007: 54). Συγκεκριμένα περιλαμβάνει: α) τη δημιουργία δομών φροντίδας ψυχικής υγείας που αντικαθιστούν τις ασυλικές υπηρεσίες του παρελθόντος, όπου οι ασθενείς απομονώνονταν και αποκλείονταν από την κοινότητα, (ΚΨΥ, ΚΜΨΥ, Ψυχιατρικές Κλινικές σε γενικά νοσοκομεία και αποκαταστατικές δομές), β) την κατάλληλη εκπαίδευση των επαγγελματιών ψυχικής υγείας, και γ) την ενημέρωση της κοινότητας για θέματα ψυχικής υγείας, ώστε τα μέλη της να συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία «κοινωνικής ενσωμάτωσης» των ψυχικά ασθενών. Παράλληλα, η εφαρμογή της Κοινοτικής Ψυχιατρικής με σκοπό την επίτευξη της αποασυλοποίησης, αποτελεί τον θεσμοθετημένο[5] σκοπό των στεγαστικών δομών που δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης στην κοινότητα. Υπό αυτά τα δεδομένα, στόχος της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης ήταν η «επιστροφή» των ψυχικά πασχόντων από τα ιδρύματα στην κοινότητα μέσω της αποασυλοποίησης. Σύμφωνα με τον ΠΟΥ, η επίτευξη αυτού του στόχου απαιτούσε την εφαρμογή της «ισορροπημένης φροντίδας», δηλαδή τη συνδυαστική παροχή τόσο κοινοτικών όσο και νοσοκομειακών υπηρεσιών, ώστε να διασφαλιστεί η θεραπευτική συνέχεια και, κατά συνέπεια, η παραμονή των ασθενών στην κοινότητα (WHO 2003).

Ωστόσο, η πρακτική εφαρμογή της μεταρρύθμισης δεν ακολούθησε πάντα αυτήν τη λογική. Αντί μιας ομαλής μετάβασης σε ένα συνδυαστικό μοντέλο φροντίδας, η μεταρρύθμιση επικεντρώθηκε κυρίως στην κατάργηση των ψυχιατρικών νοσοκομείων. Ως αποτέλεσμα, η τελεσθείσα απονοσοκομειοποίηση περιορίστηκε στη διοικητική μεταφορά ασθενών από τα μεγάλα ψυχιατρικά νοσοκομεία σε κοινοτικές δομές, χωρίς να διασφαλίζεται η εφαρμογή της Κοινοτικής Ψυχιατρικής σε αυτές. Έτσι, αντί η μεταρρύθμιση να λειτουργήσει ως μέσο ουσιαστικής κοινωνικής ένταξης, κατέληξε να εξυπηρετεί κυρίως διοικητικές ανάγκες, αποτελώντας μια διαδικασία μετακίνησης

ασθενών, χωρίς επαρκή προετοιμασία. Αυτό αφενός εμπόδισε τη δημιουργία επαρκών θεσμικών και κοινωνικών υποδομών που θα επέτρεπαν την εφαρμογή της κοινοτικής ψυχιατρικής και αφετέρου οδήγησε στην αναπαραγωγή θεσμικών και οργανωτικών προβλημάτων στις νέες δομές. Και τα δύο συνέχισαν να δυσχεραίνουν την πλήρη κοινωνική ενσωμάτωση των ψυχικά πασχόντων.

Αναλυτικότερα, παρότι σύμφωνα με τον Π.Ο.Υ. τα ψυχιατρικά νοσοκομεία θα μπορούσαν να συμβάλουν στην επίτευξη της αποασυλοποίησης μέσω της παροχής κοινοτικών υπηρεσιών –όπως κινητές ομάδες, εξωτερικά ιατρεία και κέντρα ημερήσιας φροντίδας– αξιοποιώντας τους ήδη διαθέσιμους πόρους (WHO 2014: 38), η μεταρρυθμιστική διαδικασία επικεντρώθηκε αποκλειστικά στην κατάργησή τους, χωρίς να επιχειρηθεί ο μετασχηματισμός της λειτουργίας τους. Αυτό βασίστηκε στην αντίληψη ότι τα ψυχιατρικά νοσοκομεία αποτελούσαν ολοπαγείς δομές, οι οποίες παρείχαν εγγενώς ασυλικές υπηρεσίες, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Άσυλο της Λέρου, όπου οι συνθήκες λειτουργίας του ανέδειξαν τις πιο ακραίες μορφές εγκλεισμού και κοινωνικού αποκλεισμού (Μεγαλοοικονόμου 2016: 198). Βάσει αυτής της αντίληψης, τα ψυχιατρικά νοσοκομεία θεωρήθηκαν μη μεταρρυθμίσιμα και ασύμβατα με τη διαδικασία της αποασυλοποίησης, καθώς η δομική τους λειτουργία οδηγούσε αναπόφευκτα στην απομόνωση και την καταπίεση των ασθενών, επιδεινώνοντας την ψυχική τους κατάσταση. Για τον λόγο αυτό, υποστηρίχθηκε ότι η πλήρης κατάργησή τους αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την προώθηση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης.

Σήμερα το μοναδικό εναπομένον, αυτοτελές ειδικό ψυχιατρικό νοσοκομείο της χώρας αποτελεί το Δρομοκαΐτειο, το οποίο, επειδή αποτελεί κληροδότημα ,είναι νομικά ανέφικτό να καταργηθεί. Την περίοδο της οικονομικής κρίσης καταργήθηκαν πέντε από τα οκτώ ψυχιατρεία της χώρας: το Παιδοψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής, το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Ιεράς Μονής Πέτρας Ολύμπου, το Θεραπευτήριο Ψυχικών Παθήσεων Χανίων, το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Κέρκυρας και το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Τρίπολης.[6] Συνέχισαν να λειτουργούν τρία ψυχιατρικά νοσοκομεία: το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής, «Δαφνί», το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης, «Σταυρούπολη» και το Δρομοκαΐτειο. Τα δύο πρώτα με την πρόσφατη νομοθεσία του 2024, που τιτλοφορείται «Η ολοκλήρωση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης», έχασαν την αυτοτέλεια τους και εντάχθηκαν σε ένα κεντρικά διοικούμενο νομικό πρόσωπο με την ονομασία Εθνικό Δίκτυο Υπηρεσιών Ψυχικής Υγείας, στο οποίο υπάγονται πλέον όλες οι δημόσιες υπηρεσίες ψυχικής υγείας της χώρας.[7] Στόχος αυτής της αναδιάρθρωσης αποτελεί η άμεση επιστημονική, λειτουργική και εκπαιδευτική διασύνδεση όλων των δημόσιων δομών ψυχικής υγείας με φορείς ιδιωτικού δικαίου, κερδοσκοπικούς και μη καθώς και με ιδιώτες επαγγελματίες ψυχικής υγείας.

Συνολικά, σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Υγείας, στον αντίποδα της κατάργησης των μεγάλων ψυχιατρείων, έως το τέλος του 2024 είχαν συσταθεί στη χώρα πολυάριθμες ιδιωτικές και δημόσιες υπηρεσίες ψυχικής υγείας, με έμφαση στη δημιουργία στεγαστικών δομών για τη φιλοξενία και την αποκατάσταση μακροχρόνιων ασθενών (Υπουργείο Υγείας, 2011, 2015). Παράλληλα, λειτούργησαν περιορισμένες ψυχιατρικές πτέρυγες στα γενικά νοσοκομεία, οι οποίες στόχευαν στη βραχεία νοσηλεία κοντά στον τόπο διαμονής των ασθενών, προκειμένου να διατηρηθούν οι δεσμοί τους με

την κοινότητα, στο πλαίσιο της αποασυλοποίησης. Επιπλέον, δημιουργήθηκαν ορισμένες εξωνοσοκομειακές υπηρεσίες για την πρόληψη της ψυχικής ασθένειας, την ψυχιατρική παρακολούθηση και τη στήριξη των ασθενών, καθώς και ελάχιστες δομές εργασιακής αποκατάστασης, οι οποίες, παρά τη σημασία τους για την κοινωνική ένταξη των ψυχικά πασχόντων, παρέμειναν περιορισμένες (Υπουργείο Υγείας, 2023).

Αναλυτικότερα, οι δημόσιες και ιδιωτικές δομές αποκατάστασης, όπως στεγαστικές μονάδες και εργαστήρια επαγγελματικής αποκατάστασης, αυξήθηκαν από 40 το 1981 σε 4.317 το 1995, ενώ τα Κέντρα Ψυχικής Υγείας από 6 σε 28 και τα κρεβάτια στις ψυχιατρικές κλινικές γενικών νοσοκομείων από 16 σε 361 την ίδια περίοδο. Η ανάπτυξη των υπηρεσιών συνεχίστηκε και μεταξύ 1995-2014, με 39 ψυχιατρικές κλινικές σε γενικά νοσοκομεία, 96 ξενώνες, 133 οικοτροφεία, 180 προστατευόμενα διαμερίσματα και 58 Κέντρα Ημέρας. Πριν το τέλος του 2024, στη χώρα λειτουργούσαν οι εξής δημόσιες υπηρεσίες: 65 ψυχιατρικές κλινικές σε γενικά νοσοκομεία, εκ των οποίων 9 παρείχαν υπηρεσίες και σε ανηλίκους, 177 προστατευμένα διαμερίσματα, εκ των οποίων 56 βρίσκονταν στην Αττική, 78 ξενώνες, με 53 στην Αττική, καθώς και 44 οικοτροφεία, με 27 στην Αττική. Επιπλέον, λειτουργούσαν 63 δομές τύπου Κέντρου Ψυχικής Υγείας, εκ των οποίων 19 παρείχαν και ιατροπαιδαγωγικές υπηρεσίες, 1 παρείχε αποκλειστικά ιατροπαιδαγωγικές υπηρεσίες και 22 παρείχαν αποκλειστικά υπηρεσίες ψυχικής υγείας για παιδιά. Από τις συνολικά 63 δομές, οι 19 λειτουργούσαν στην Αττική, ενώ από εκείνες που παρείχαν υπηρεσίες και σε παιδιά, οι 14 ήταν επίσης στην Αττική (Υπουργείο Υγείας 2011, 2015, 2023).

Κατά την τελευταία δεκαετία, η αριθμητική αύξηση των κοινοτικών δομών ψυχικής υγείας ήταν αισθητή, ωστόσο η άνιση γεωγραφική κατανομή τους προκάλεσε ανισότητες στην πρόσβαση, με τους ασθενείς περιφερειακών περιοχών να αντιμετωπίζουν σημαντικά εμπόδια στη λήψη φροντίδας (Υπουργείο Υγείας 2023). Παρότι η ενίσχυση των δομών αποτυπώνεται σε απόλυτους αριθμούς, το υψηλό ποσοστό ακούσιων νοσηλειών, που φτάνει το 75% των συνολικών ψυχιατρικών εισαγωγών ετησίως (Υπουργείο Υγείας 2023: 31), σε συνδυασμό με την αποδεδειγμένη δυσκολία εφαρμογής των προστατευτικών ρυθμίσεων που θεσπίστηκαν στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης για τους ασθενείς που υφίστανται ακούσια νοσηλεία (Κοσμάτος 2016: 57), καταδεικνύει ότι η ίδρυση αυτών των δομών δεν έχει συμβάλει επαρκώς στην επίτευξη της αποασυλοποίησης (Μπιλανάκης 2020: 74). Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι σε περιοχές όπου δραστηριοποιούνται Κινητές Μονάδες Ψυχικής Υγείας που παρέχουν εξωνοσοκομειακές υπηρεσίες ψυχικής υγείας, όπως τα Ιωάννινα, το ποσοστό ακούσιων νοσηλειών μειώνεται αισθητά (28%), ενώ στην Αττική, όπου τέτοιες δομές είναι λιγότερο διαδεδομένες, το αντίστοιχο ποσοστό προσεγγίζει το 57% (Stylianidis et al. 2023). Αυτό καταδεικνύει τη σημασία της παροχής πρωτοβάθμιας ψυχιατρικής φροντίδας για τη μείωση των ψυχιατρικών εισαγωγών και ως εκ τούτου για την ίδια την επίτευξη της αποασυλοποίησης, καθώς η έγκαιρη παρέμβαση μπορεί να αποτρέψει τη νοσηλεία, χάριν στη στήριξη των ασθενών εντός της κοινότητας. Παράλληλα, η γένεση των φαινομένων της «νεοϊ-δρυματοποίησης» και της «περιστρεφόμενης πόρτας» αποτελώντας συνέπειες του τρόπου συγκρότησης και λειτουργίας των νέων δομών αποκατάστασης, αναδεικνύουν ότι για την αποασυλοποίηση σημασία έχει ο τρόπος

λειτουργίας των νέων δομών και όχι το μέγεθος τους και η τοποθέτησή τους εντός της κοινότητες.

Η υψηλή συχνότητα ακούσιων νοσηλειών και η ανεπαρκής οργάνωση των νέων υπηρεσιών καταδεικνύουν την αδυναμία του συστήματος να διασφαλίσει την αυτονομία των ψυχικά πασχόντων και να εγγυηθεί την ουσιαστική ένταξή τους στην κοινωνία. Στην πράξη, τα ψυχιατρικά νοσοκομεία έκλεισαν χωρίς να μειωθεί η ανάγκη για νοσηλεία, ως αποτέλεσμα η μεταρρύθμιση επικεντρώθηκε στη διοικητική μεταφορά ασθενών σε νέες δομές, και όχι στην ουσιαστική υποστήριξή τους εντός κοινότητας. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας η μετάβαση από ένα μοντέλο φροντίδας που βασίζεται στα ιδρύματα σε ένα κοινοτικό μοντέλο φροντίδας απαιτεί την ύπαρξη ενός μεταβατικού διαστήματος διπλής χρηματοδότησης τόσο των ειδικών ψυχιατρικών νοσοκομείων όσο και των νέων υπηρεσιών, προκειμένου να δημιουργηθούν και να εδραιωθούν οι κοινοτικές υπηρεσίες πριν το κλείσιμο των ιδρυμάτων και μέσω αυτών να μειωθεί η ανάγκη του πληθυσμού για ψυχιατρική νοσηλεία. Σε ίδιο πλαίσιο η κατάργηση των ψυχιατρικών νοσοκομείων δεν μπορεί να θεωρηθεί μια διαδικασία εξοικονόμησης κόστους, διότι οι ποιοτικές κοινοτικές υπηρεσίες δεν είναι φθηνές. Συνεπώς, οποιοδήποτε σχέδιο αποσκοπεί στην εξοικονόμηση χρημάτων – και όχι στην εξασφάλιση των δικαιωμάτων των ψυχικά πασχόντων- μέσω της μείωσης ή του κλεισίματος των ψυχιατρικών νοσοκομείων παρέχει υπηρεσίες χαμηλής ποιότητας (WHO 2014: 32).

Υπό αυτά τα δεδομένα, το κλείσιμο των περισσότερων ψυχιατρικών νοσοκομείων το έτος 2012, χωρίς περίοδο παράλληλης χρηματοδότησης, είχε ως αποτέλεσμα οι νέες δομές να μην μπορούν να εξασφαλίσουν την αποασυλοποίηση, καθώς κλήθηκαν να καλύψουν το υγειονομικό κενό που δημιούργησε το κλείσιμο των ψυχιατρείων (Μητροσύλη 2015: 60), με έμφαση στην ανεύρεση κλινών και όχι στην κοινωνική ενσωμάτωση των ψυχικά ασθενών (Μεγαλοοικονόμου 2019: 401). Μετά την έξοδό τους από τα ιδρύματα, πολλοί ψυχικά ασθενείς άρχισαν να επιστρέφουν στην ψυχιατρική νοσηλεία, είτε στα εναπομείναντα δημόσια νοσοκομεία είτε σε ψυχιατρικές πτέρυγες γενικών νοσοκομείων. Εξάλλου, το κλείσιμο των ψυχιατρείων οδήγησε σε σημαντική αύξηση των εγκλείστων σε ιδιωτικές κλινικές, οι οποίες χρηματοδοτούνται από τα ασφαλιστικά ταμεία. Το 2015, περίπου 40 ιδιωτικές κλινικές φιλοξενούσαν συνολικά 4.500 ασθενείς (Μπαϊρακτάρης 2016: 18).

Συμπερασματικά, η κατάργηση των ψυχιατρικών νοσοκομείων χωρίς περαιτέρω προσπάθεια για μετασχηματισμό της λειτουργίας τους, σε συνδυασμό με την έλλειψη υπηρεσιών ουσιαστικής αποκατάστασης και πρόληψης, άφησε ένα σημαντικό κενό στο σύστημα ψυχικής υγείας ασθενών (Μεγαλοοικονόμου 2019: 401), αδυνατώντας να μειώσει τις ανάγκες για νοσηλεία, όπως επιδίωκε εξάλλου και η μεταρρύθμιση. Σε αυτό το πλαίσιο, η απλή διαδικασία εξόδου των ασθενών από το ψυχιατρείο με επαρκή ή όχι προετοιμασία αποκτά τα χαρακτηριστικά της αποσυμφόρησης ή όπως είναι διεθνώς γνωστό της «Απονοσοκομειοποίησης», δηλαδή μία διαδικασία παροχής εξιτηρίων χωρίς μετασχηματισμό του τρόπου λειτουργίας των υπηρεσιών και φυσικά χωρίς αποασυλοποίηση (Μεγαλοοικονόμου 2022: 56). Εξάλλου, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, η πλήρης κατάργηση των ψυχιατρικών νοσοκομείων δεν ενδείκνυται, ενώ προτείνεται ένα ισορροπημένο μοντέλο φροντίδας ψυχικής υγείας, που

περιλαμβάνει συνδυασμό κοινοτικών δομών, νοσοκομειακής περίθαλψης και προληπτικών υπηρεσιών, ώστε να διασφαλίζεται η θεραπευτική συνέχεια και να αποτρέπονται οι συνεχείς επανεισαγωγές των ασθενών (WHO 2003).

Νεο-αποϊδρυματοποίηση: νέες μορφές αποκλεισμού και προτάσεις για την επίτευξη της κοινωνικής ενσωμάτωσης

Σύμφωνα με τον Ροτέλλι, η διοικητική κατάργηση του ψυχιατρείου αποτέλεσε έγκλημα, καθώς στην περίπτωση της Ελλάδας κατέληξε σε απονοσοκομειοποίηση (Basaglia 2008). Αυτή η πρακτική στην περίοδο της οικονομικής κρίσης και της κρίσης του κράτους πρόνοιας, οδήγησε στην κοινωνική εγκατάλειψη των ψυχιατρικά ασθενών (Μεγαλοοικονόμου 2022: 53). Το κλείσιμο των ψυχιατρείων δεν κάλυψε μια ουσιαστική πτυχή της αποασυλοποίησης· αντίθετα, την ματαίωσε. Μαζί με το άσυλο καταργήθηκε και η «θετική παράμετρος» της φροντίδας βασικών αναγκών των ασθενών (Μεγαλοοικονόμου 2022: 54). Επιπλέον, αυτή η νέα συνθήκη σηματοδότησε την επιβολή ενός νέου τύπου κοινωνικού αποκλεισμού, όχι πια εντός ασύλου, αλλά στο περιθώριο του κοινωνικού ιστού (Μεγαλοοικονόμου 2019: 256). Η μη παραμονή ενός ψυχιατρικού ασθενή σε κάποιο ίδρυμα δεν συνεπάγεται αυτονόητα και την ένταξή του στην κοινότητα. Κάποιοι ζουν στο περιθώριο της κοινωνίας χωρίς επαρκή στέγη και ιατρική φροντίδα, ενώ άλλοι φιλοξενούνται σε υπερπροστατευτικές δομές στέγασης στην κοινότητα που καλύπτουν μόνο τις βασικές στεγαστικές ανάγκες, χωρίς να πετυχαίνουν ουσιαστική αποκατάσταση. Και στις δύο περιπτώσεις, η ανεπαρκής φροντίδα οδηγεί τους ασθενείς σε υποτροπές και, κατ' επέκταση, σε επαναλαμβανόμενες ψυχιατρικές νοσηλείες (Μεγαλοοικονόμου 2022: 133, Γκορίνης 2003: 281).Οι κοινοτικές δομές, για να λειτουργούν αποτελεσματικά και σύμφωνα με τις αρχές που σχεδιάστηκαν, οφείλουν να ενισχύουν την αυτονομία των ασθενών, αντί να υιοθετούν υπερπροστατευτικές πρακτικές που τους διατηρούν σε κατάσταση εξάρτησης.

Είναι αναμφίβολο, ότι στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης, η αντιμετώπιση των ψυχικά πασχόντων από τις σχετικές υπηρεσίες έχει βελτιωθεί σημαντικά, ιδίως εάν τη συγκρίνουμε με την περίοδο της βασανιστικής μεταχείρισης τους στα Άσυλα, όπως στης Λέρου. Η μεταφορά εκατοντάδων ασθενών σε στεγαστικές δομές της κοινότητας βελτίωσε τη ζωή τους, ενισχύοντας τη δυνατότητα εξατομικευμένης φροντίδα, αλλά δεν επαρκούσε για την επίτευξη της αποασυλοποίησης (Μπιλανάκης 2020: 74). Η έλλειψη επαρκούς υποδομής και εκπαίδευσης του προσωπικού στις κοινοτικές δομές είχε ως αποτέλεσμα την υιοθέτηση πρακτικών υπερπροστασίας που διαιωνίζουν τον αποκλεισμό των ασθενών από την κοινωνία, αντί να προάγουν την αυτονομία και την κοινωνική ένταξή τους, που αποτελούσε τον θεσμοθετημένο σκοπό της λειτουργίας τους. Εξάλλου, ο μικρός αριθμός εξιτηρίων από αυτές τις δομές, *αποδεικνύει την ασυμβατότητα μεταξύ των θεσμοθετημένων στόχων της νομοθεσίας και της πρακτικής εφαρμογής τους. Πιο συγκεκριμένα, επιβεβαιώνει ότι* η λειτουργία των συγκεκριμένων δομών δεν ευθυγραμμίζεται με τον θεσμοθετημένο σκοπό της ίδρυσής τους, δηλαδή τις αρχές της κοινοτικής ψυχιατρικής και την αποϊδρυματοποίηση, αδυνατώντας έτσι να συμβάλλουν αποτελεσματικά στην κοινωνική ένταξη των ασθενών (Υπουργείο Υγείας 2011: 21). Ειδικότερα, η προαναφερόμενη υπερπροστατευτικότητα δεν εμπόδισε μόνο την αυτονομία των ασθενών, αλλά προκάλεσε μια νέα μορφή χρονιότητας, την «νεο-

ιδρυματοποίηση», εκτός των Ασύλων και εντός των δομών της "αποασυλοποίησης", διαιωνίζοντας τις πρακτικές του ασύλου στην κοινότητα (Μεγαλοοικονόμου 2022: 54). Η νεο-αποϊδρυματοποίηση υπογραμμίζει τις αποτυχίες των κοινωνικών και θεσμικών δομών να μετουσιώσουν τη νομοθεσία σε πρακτικές που κατοχυρώνουν τα κατοχυρωμένα δικαιώματα των ασθενών, διατηρώντας ουσιαστικά τις ίδιες ιδρυματικές πρακτικές και στο νέο πλαίσιο. Όπως επισημαίνει ο Μεγαλοοικονόμου η ουσιαστική επίτευξη της αποασυλοποίησης απαιτεί τη σωστή λειτουργία των δομών, ώστε να εξυπηρετούν τον θεσμοθετημένο σκοπό τους (Μεγαλοοικονόμου 2022: 223). Διαφορετικά, υπάρχει ο κίνδυνος να μετατραπούν σε μικρά άσυλα, όπως έχουν επισημάνει οι ίδιοι οι χρήστες των υπηρεσιών, υπογραμμίζοντας ότι «οι ξενώνες/οικοτροφεία αποτελούν απλώς χώρους μεταστέγασης, δίχως τη ριζική αναθεώρηση και αναίρεση του ασυλικού προτύπου» (Υπουργείο Υγείας 2011: 164).

Παράλληλα, η ανεπάρκεια υπηρεσιών σε έναν τομέα, όπως η πρωτοβάθμια ψυχική φροντίδα, δημιουργεί πίεση στον νοσοκομειακό τομέα. Έτσι, πολλοί ασθενείς καταλήγουν στα νοσοκομεία ως οξέα περιστατικά, ενώ θα μπορούσαν να μην έφταναν εκεί εάν παρέχονταν επαρκείς εξωνοσοκομειακές υπηρεσίες (Μάτσα 2003: 101). Επιπλέον, η πίεση που υφίστανται τα νοσοκομεία επιδεινώνεται από την απουσία συνεχούς φροντίδας των ασθενών μετά την ψυχιατρική νοσηλεία. Η έλλειψη κοινωνικής στήριξης συχνά οδηγεί τους ασθενείς να παραμελούν τη θεραπεία τους. Αυτό ενισχύει το φαινόμενο της «περιστρεφόμενης πόρτας», δηλαδή την επαναλαμβανόμενη είσοδο και έξοδο των ψυχικά ασθενών από νοσοκομείο σε νοσοκομείο για νοσηλεία, χωρίς πραγματική κοινωνική ένταξη (Μεγαλοοικονόμου 2022: 133, Γκορίνης 2003: 281).

Περαιτέρω, στον κοινωνικό αποκλεισμό των ψυχικά πασχόντων συμβάλλει η ανεπαρκής εφαρμογή της νομοθεσίας για την επαγγελματική αποκατάσταση τους. Παρά τη δημιουργία ορισμένων Κοι.Σ.Π.Ε., οι περισσότερες περιοχές της χώρας εξακολουθούν να μην διαθέτουν τέτοια συνεταιριστική μορφή εργασίας για τους βαριά ψυχικά πάσχοντες (Υπουργείο Υγείας 2023: 110). Σε γενικές γραμμές, παρά τη σημαντική βελτίωση στην εργασιακή αποκατάσταση των ψυχιατρικών ασθενών σε σύγκριση με το παρελθόν, όταν η εργασία τους ήταν κοινωνικά και νομικά αδιανόητη, εξακολουθούν να υπάρχουν σημαντικά εμπόδια (Μεγαλοοικονόμου 2022: 252).

Για τη βελτίωση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης και των υπηρεσιών ψυχικής υγείας απαιτούνται στοχευμένες παρεμβάσεις που θα ενισχύσουν την κοινοτική ψυχιατρική:

Πρώτον, απαιτείται η ενίσχυση της πρωτοβάθμιας φροντίδας ψυχικής υγείας, με στόχο την πρόληψη και την έγκαιρη παρέμβαση, ώστε να προλαμβάνεται η ψυχιατρική νοσηλεία και να περιορίζεται η πίεση προς τα νοσοκομεία, αλλά και το φαινόμενο της περιστρεφόμενης πόρτας. Η ανάπτυξη της πρωτοβάθμιας φροντίδας, σε συνδυασμό με ολοκληρωμένα κοινοτικά δίκτυα, μπορεί να μειώσει τη νοσηλεία και να υποστηρίξει τη θεραπευτική συνέχεια, εξασφαλίζοντας την ενεργή συμμετοχή των ασθενών στην κοινωνία. Η συνεργασία των ψυχιατρικών κλινικών των γενικών νοσοκομείων με τις υπηρεσίες πρωτοβάθμιας φροντίδας, καθώς και η εκπαίδευση της Κοινότητας που πρόκειται να υποδεχθεί τους ασθενείς αναφορικά με το ζήτημα της ψυχικής ασθένειας είναι κρίσιμη (Σακελλαρόπουλος 2003).

Δεύτερον, είναι κρίσιμη η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που θα σέβονται τις αρχές της κοινοτικής ψυχιατρικής, θα επικεντρώνονται στην προαγωγή της αυτονομίας των ασθενών και στη διασφάλιση της ποιοτικής φροντίδας, απορρίπτοντας την υπερπροστασία που περιορίζει την ανεξαρτησία τους. Η ενίσχυση των Κοινωνικών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων (Κοι.Σ.Π.Ε.) και άλλων δομών επαγγελματικής αποκατάστασης μπορεί να αποτελέσει καταλύτη για την κοινωνική και επαγγελματική ενσωμάτωση των ψυχιατρικά ασθενών, δίνοντάς τους ενεργό ρόλο στην κοινωνία.

Τρίτον, επιβάλλεται να ενισχυθούν τα προγράμματα επαγγελματικής αποκατάστασης Η ανάπτυξη Κοινωνικών Συνεταιρισμών και ευκαιριών απασχόλησης θα συμβάλλει στην κοινωνική ενσωμάτωση των ψυχιατρικών ασθενών, επιτρέποντάς τους να ανακτήσουν τη θέση τους στην κοινωνία και να συμμετέχουν ενεργά στη ζωή της κοινότητας (Μεγαλοοικονόμου 2022: 252). Η κοινωνικο-οικονομική ενσωμάτωση των ατόμων με σοβαρά ψυχοκοινωνικά προβλήματα, στο βαθμό που είναι εφικτή, υπό την προϋπόθεση να εργάζονται με τρόπο που είναι κατάλληλα προσαρμοσμένος στις ανάγκες τους, για την επίτευξη της πολυπόθητης αποασυλοποίησης τους (Μεγαλοοικονόμου 2016: 242). Έχει αποδειχθεί ότι οι εργαζόμενοι ψυχικά ασθενείς έχουν λιγότερες πιθανότητες να νοσηλευτούν ξανά σε σύγκριση με τους ανέργους (Μεγαλοοικονόμου 2019: 287).

Συμπέρασμα

Είναι βέβαιο ότι η «επιστροφή» των ψυχικά ασθενών στην κοινωνία δεν επιτυγχάνεται απλώς με τη διοικητική μεταστέγασή τους. Η κατάργηση των ψυχιατρικών νοσοκομείων και η μετάβαση των πρώην νοσηλευόμενων σε κοινοτικές δομές ανέδειξε την ανάγκη για ουσιαστική κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων, αφού πολλοί βρέθηκαν σε ένα «εχθρικό» κοινωνικό περιβάλλον (Μεγαλοοικονόμου 2016: 100). Ήρθαν αντιμέτωποι με νέα προβλήματα, από την υποχρέωση επίλυσης των οποίων η κοινωνία και το κράτος είχαν έως τότε απαλλαγεί χάριν της διαμεσολάβησης των ψυχιατρικών ιδρυμάτων. Βίωσαν κοινωνικό αποκλεισμό και έλλειψη εισοδήματος για τις βασικές τους ανάγκες. Η αποασυλοποίηση απαιτεί ποιοτικές υπηρεσίες ψυχικής υγείας που διασφαλίζουν θεραπευτική συνέχεια και κοινωνική ένταξη.

Η «επανένταξη» των ατόμων με ψυχιατρική εμπειρία δεν είναι το τέλος, αλλά η αρχή μιας νέας διαδικασίας, που φέρνει στο προσκήνιο τα δικαιώματά τους (Μεγαλοοικονόμου 2016: 98). Η κοινωνική και επαγγελματική αποκατάσταση είναι απαραίτητη για την ολοκληρωμένη ψυχιατρική μεταρρύθμιση και την ουσιαστική κοινωνική επανένταξη των ψυχικά πασχόντων. Η εφαρμογή της κοινοτικής ψυχιατρικής αποτελεί δοκιμασία για τους θεσμούς, απαιτώντας συνεχή αξιολόγηση και βελτίωση των υπηρεσιών.

Σε αυτό το πλαίσιο, η κοινωνιολογική ανάλυση της μεταρρύθμισης αναδεικνύει τη νομοθεσία όχι μόνο ως ρυθμιστικό εργαλείο, αλλά και ως μηχανισμό αναδιαμόρφωσης κοινωνικών σχέσεων, εξισορρόπησης ανισοτήτων και κατοχύρωσης των δικαιωμάτων των ευάλωτων ομάδων.

Σημειώσεις

Σύμφωνα με το Υπουργείο Υγείας (2001), η Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση συνίσταται στο «*σύνολο των παρεμβάσεων που επιτρέπουν στον ψυχικά ασθενή να παραμείνει ενεργός πολίτης μέσα στην κοινότητα, στο οικογενειακό του περιβάλλον, με αυτονομία, οικονομική δράση και κοινωνική ένταξη, δίνοντάς του τη δυνατότητα να έχει μία εντελώς διαφορετική ζωή από εκείνη που θα είχε ένας μακροχρόνια έγκλειστος στο Ψυχιατρείο*»

[2] Ν. 2071/1992 άρθρο 91 «1. Το Κράτος έχει την ευθύνη για την παροχή υπηρεσιών ψυχικής υγείας που έχουν σκοπό [...] την ψυχοκοινωνική αποκατάσταση και κοινωνική επανένταξη ενηλίκων, παιδιών και εφήβων με ψυχικές διαταραχές [...] 2. Για τον ανωτέρω σκοπό εφαρμόζονται οι αρχές της [...] της εξωνοσοκομειακής περίθαλψης, της αποασυλοποίησης [...]»

[3] Ν. 2716/1999 άρθρο 1 παρ. 2 του «Οι υπηρεσίες ψυχικής υγείας διαρθρώνονται, οργανώνονται, αναπτύσσονται και λειτουργούν [...] με βάση τις αρχές [...] της κοινοτικής ψυχιατρικής, της πρωτοβάθμιας φροντίδας, της εξωνοσοκομειακής περίθαλψης, της αποϊδρυματοποίησης, της ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης και κοινωνικής επανένταξης [...]».

[4] Ν. 5129/2024

[5] Φ.Ε.Κ. Β΄ 661/23-5-2000

[6] Ν. 4052/2012 άρθρο 30

[7] Ν. 5129/2024 άρθρα 6 και 3

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Basaglia, F. (2008), *Οι θεσμοί της βίας και άλλα κείμενα*, Αθήνα, Βιβλιοτεχνία.

Γκορίνης, Α. (2003), Υποτροπή και Επικινδυνότητα, στο Δ. Δαμίγος (επιμ.), *Αποασυλοποίηση και η σχέση της με την Πρωτοβάθμια Φροντίδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 276-287.

Λιάκος, Α. (2003), Κοινωνική και Κοινοτική Ψυχιατρική, στο Δ. Δαμίγος (επιμ.), *Αποασυλοποίηση και η σχέση της με την Πρωτοβάθμια Φροντίδα*, Αθήνα, Παπαζήση, σσ. 55-70.

Μαδιανός, Μ. (2009), Οι περιπέτειες της ημιτελούς μεταρρύθμισης: Από την περίπτωση της Λέρου στο Ψυχαργώς, στο Γ. Σακελλή (επιμ.), *Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα: Ανάγκες–προτάσεις–λύσεις*, Σάκκουλας σσ. 25-35.

Μαδιανός, Μ. (2010), *Κοινοτική Ψυχιατρική και Κοινοτική Ψυχική Υγιεινή*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Μεγαλοοικονόμου, Θ. (2016), *Λέρος: Μια ζωντανή αμφισβήτηση της κλασικής ψυχιατρικής*, Αθήνα, Άγρα.

Μεγαλοοικονόμου, Θ. (2019), *Ρωγμές, ρήγματα και αντιστάσεις στην κυρίαρχη ψυχιατρική*, Αθήνα, Άγρα.

Μεγαλοοικονόμου, Θ. (2022), *Δρομοκαΐτειο Λέρος Δαφνί*: *Ο ένας τοίχος μετά τον άλλο*, Αθήνα, Εκδόσεις των Συνάδελφων.

Μητροσύλη, Μ. (2015), *Ψυχιατρείο Λέρου και μεταρρύθμιση. Δημόσιες πολιτικές, ίδρυμα, ασθενείς, κοινότητα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Μπαϊρακτάρης, Κ. (2007), *Ψυχική υγεία και κοινωνική παρέμβαση. Εμπειρίες, συστήματα, πολιτικές*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Μπαϊρακτάρης, Κ. (2016), Θεσμοί και μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου και εγκλεισμού: Εγκαθίδρυση και αποσάθρωση, στο Θ. Μεγαλοοικονόμου (επιμ.), *Λέρος: Μια ζωντανή αμφισβήτηση της κλασικής ψυχιατρικής*, Αθήνα, Άγρα, σσ. 18-21.

Μπιλανάκης, Ν. (2020), *1830–2020 Ιστορία της ψυχιατρικής στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, ΒΗΤΑ.

Σακελλαρόπουλος, Π. (2003), Αγωγή Κοινότητας και Κατανομή Ρόλων, στο Δ. Δαμίγος (επιμ.), *Αποασυλοποίηση και η σχέση της με την Πρωτοβάθμια Φροντίδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 325-332.

Υπουργείο Υγείας. (2023), *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την ψυχική υγεία 2021–2030*, Αθήνα, Υπουργείο Υγείας.

Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. (2011), *Έκθεση αξιολόγησης των παρεμβάσεων εφαρμογής της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης για την περίοδο 2000–2009*, Αθήνα, Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

Υπουργείο Υγείας (2015), *Παραδοτέο Π.Β.1.4. με τίτλο Έκθεση αξιολόγησης των παρεμβάσεων εφαρμογής της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης έτους 2014, στο πλαίσιο του έργου «Αξιολόγηση κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του Εθνικού Σχεδίου Δράσης "ΨΥΧΑΡΓΩΣ" από το 2011 μέχρι και το 2015»*, Αθήνα, Υπουργείο Υγείας.

Υπουργείο Υγείας (2001), Σχέδιο Δράσης για τη Μεταρρύθμιση του Τομέα Ψυχικής Υγείας, Αθήνα, Υπουργείο Υγείας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Hume, C. and Pullen, I. M. (1986), *Rehabilitation in Psychiatry: An Introductory Handbook*, Edinburgh: Churchill Livingstone.

Karastergiou, A., Mastogianni, A., Georgiadou, E., Kotrotsios, S. and Mauratziotou, K. (2005), The reform of the Greek mental services, *Journal of Mental Health*, Vol. 14, No 2, pp. 197-203.

Labiris, G., Gitona, K., Drosou, V. and Niakas, D. (2008), A proposed instrument for the assessment of job satisfaction in Greek mental NHS hospitals, *Journal of Medical Systems*, Vol. 32, No 4, pp. 333-341.

Loukidou, E., Mastroyannakis, A., Power, T., Thornicroft, G., Craig, T. and Bouras, N. (2013), Evaluation of Greek psychiatric reforms: Methodological issues, *International Journal of Mental Health Systems*, Vol. 7, No 11, pp. 1-8.

Stylianidis, S., Georgaca, E., Peppou, L., Arvaniti, A. and Samakouri, M. (2023), Involuntary psychiatric hospitalizations in Greece: Contemporary research and policy implications, *Psychiatriki*, Vol. 34, No. 3, pp. 204-211.

Stylianidis, S., and Chondros, P. (2011), Crise économique, crise de la réforme psychiatrique en Grèce: Indice de déficit démocratique en Europe ? *L' Information psychiatrique,* Vol. 87, pp. 625-627.

World Health Organization (2003), *What are the arguments for community-based mental health care?* Copenhagen, WHO Regional Office for Europe.

World Health Organization (2014), *Innovation in deinstitutionalization: A WHO expert survey*, Geneva, World Health Organization. https://apps.who.int/iris/handle/10665/112829.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΦΟΡΕΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΗΛΙΚΗ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ (BULLYING)

Εριφύλη Μπακιρλή[α]

[α] Διδάκτωρ Εγκληματολογίας, Πάντειο Παν/μιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τον ρόλο των φορέων *κοινωνικοποίησης*, και ιδίως του *σχολείου*, στην παραβατικότητα των ανηλίκων. Το σχολείο ως μηχανισμός *άτυπου κοινωνικού ελέγχου* μπορεί είτε να *παρέμβει* σε παρεκκλίνουσες συμπεριφορές ανηλίκων, μέσω της ανάπτυξης μηχανισμών διευθέτησής τους με τη σύμπραξη μαθητών, δασκάλων και γονέων, είτε να *ενισχύσει* την πιθανότητα εκδήλωσης παραβατικής συμπεριφοράς, αφού, ανήλικοι με μειωμένες σχολικές επιδόσεις, ελλιπή παρακολούθηση, επανειλημμένες αποτυχίες και απουσία κινήτρων για μόρφωση, έχουν αυξημένες πιθανότητες να εμπλακούν σε παραβατικές δραστηριότητες. Μία από τις συχνότερες μορφές παραβατικής συμπεριφοράς των ανηλίκων, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η οποία εκδηλώνεται στο χώρο του σχολείου, είναι ο *σχολικός εκφοβισμός*. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, θα επιχειρηθεί η *εγκληματολογική προσέγγιση* του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού (παραδοσιακού και διαδικτυακού) και η αποτύπωση των *χαρακτηριστικών*, της *έκτασης* και των *μορφών* που μπορεί να λάβει. Θα αποπειραθεί, ακόμη, η σκιαγράφηση του *προφίλ* δράστη και θύματος, καθώς επίσης, και η εξέταση των *επιπτώσεων* του φαινομένου στους εμπλεκόμενους.

Λέξεις Κλειδιά: Φορείς Κοινωνικοποίησης, Ανήλικη Παραβατικότητα, Σχολείο, Σχολικός Εκφοβισμός, Δράστες-Θύματα

THE ROLE OF SOCIALIZATION AGENTS TO JUVENILE DELINQUENCY: THE BULLYING CASE

Erifyli Bakirli[α]

[α] PhD in Criminology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Present study examines the role of *socialization* agents, mainly *school*, to juvenile delinquency. School as *informal social control* mechanism may either *intervene* to delinquent behaviors in order to settle things down with the partnership of students, teachers and parents, or *reinforce* possibility for juveniles to be engaged in delinquency, since poor academic performance, lacking school attendance, continuous school failure and lack of stimulus to be well-educated, tend to foster delinquent behaviors. *Bullying* is a form of offensive behavior frequently performed by juveniles in the last decades in school environment. Within present study *criminological approach* of bullying (traditional or cyber) will take place and its basic *characteristics*, *extent* and *types* will be examined. Moreover, bullying perpetrators' and victims' *profiling* will be attempted, as well as, the examination of *impacts* having bullying on them.

Keywords: Socialization Agents, Juvenile Delinquency, School, Bullying, Perpetrators-Victims

Εισαγωγή: Κοινωνικοποίηση και κοινωνικός έλεγχος της ανήλικης παραβατικότητας

Από τη δεκαετία του '70 γίνεται χρήση στην ελληνική βιβλιογραφία των όρων ανήλικος *«παραβάτης»* και *«παραβατικότητα»* ανηλίκων για να περιγράψουν τη συμπεριφορά των ανηλίκων που διαπράττουν αξιόποινες πράξεις. Σκόπιμα αποφεύγεται η χρήση του όρου ανήλικος *«εγκληματίας»* εξαιτίας του αρνητικά φορτισμένου περιεχομένου του (Φαρσεδάκης 1985: 12), αλλά και του *περιστασιακού χαρακτήρα* της ανήλικης παραβατικής συμπεριφοράς (Κουράκης 1997: 63). Ο όρος *«παραβατικότητα ανηλίκων»* (juvenile delinquency) περιλαμβάνει ποικιλομορφία συμπεριφορών, από την απλή παραβίαση κοινωνικών κανόνων έως τη διάπραξη αξιόποινων πράξεων (π.χ. κλοπές, ληστείες, βανδαλισμοί). Οι σοβαρές παραβατικές πράξεις των ανηλίκων διαπράττονται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους από ένα συγκριτικά μικρό ποσοστό νεαρών ατόμων (14-16 ετών), ενώ στη χώρα μας ως ανήλικοι παραβάτες θεωρούνται οι δράστες εγκλημάτων ηλικίας από 12 έως 18 ετών (βλ. Χάιδου 2019: 3-5).

Σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση ή μη της παραβατικής συμπεριφοράς παίζει η ομαλή *«κοινωνικοποίηση»* του ατόμου, ως της έμφυτης τάσης του να ενταχθεί αρμονικά στην κοινωνία στην οποία ζει, μαθαίνοντας τις αξίες, τους κανόνες και τους προσανατολισμούς της (Λαμπροπούλου 2023: 91). Υπάρχει ευρεία κλίμακα παραγόντων, οι οποίοι σχηματίζουν το πλαίσιο της κοινωνικοποίησης, το οποίο οδηγεί ακολούθως στην παρουσία ή την απουσία των προσωπικών *αυτό-ελέγχων*. Άρα η *κοινωνικοποίηση* του ατόμου εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την εμπλοκή ή μη του ανηλίκου σε παρεκκλίνουσες συμπεριφορές (Δημόπουλος 2012: 100, βλ. αναλυτικά Δημόπουλος και Κοσμάτος 2011: 7-9).

Ως *κοινωνικός έλεγχος* σύμφωνα με την Λαμπροπούλου (1994: 19) ορίζεται η ικανότητα της κοινωνίας να αυτορυθμίζεται επί τη βάσει αρχών και αξιών που η ίδια έχει θέσει, και διακρίνεται σε εσωτερικό και εξωτερικό. Ο *εσωτερικός κοινωνικός έλεγχος* σηματοδοτεί για τη συγγραφέα την ενθάρρυνση σεβασμού των κοινωνικών κανόνων μέσα από την ικανότητα αυτοελέγχου του ατόμου. Το ώριμο και κοινωνικά υπεύθυνο άτομο επεξεργάζεται παραγωγικά τις απογοητεύσεις που λαμβάνει από τη διάψευση των προσδοκιών του και αποφεύγει την προσφυγή σε κοινωνικά βλαπτικές συμπεριφορές. Ο *εξωτερικός κοινωνικός έλεγχος* από την άλλη πλευρά, ταυτίζεται με τις πιέσεις, τις αντιδράσεις και τις κυρώσεις που προέρχονται από τους κοινωνικούς θεσμούς σε περίπτωση παρέκκλισης του ατόμου από τις κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές και μπορεί να λάβει διάφορες μορφές ανάλογα με τη βαρύτητα της παρέκκλισης (από απλή επίπληξη έως στέρηση της ελευθερίας και θανατική ποινή) (Λαμπροπούλου 2023: 85-87).

Η παράλληλη λειτουργία και των δύο αυτών μορφών ελέγχων είναι αποτέλεσμα της μακρόχρονης διαδικασίας *κοινωνικοποίησης*, τα σημαντικότερα στάδια της οποίας ολοκληρώνονται σε νεανική ηλικία, αλλά δεν σταματούν να διατρέχουν ολόκληρη τη ζωή του ατόμου. Οι εσωτερικές μορφές ελέγχου είναι περισσότερο αποτελεσματικές, διότι η επιθυμία του ατόμου για σεβασμό των κοινωνικών κανόνων δεν υπαγορεύεται από τον φόβο της ανακάλυψης και της τιμωρίας, αλλά από την εσωτερική απόρριψη της παραβατικής συμπεριφοράς. Σε κάθε περίπτωση, ο κοινωνικός έλεγχος συμβάλλει στην κοινωνική ειρήνη και ενσωμάτωση, και αποτελεί σπουδαίο μηχανισμό επίλυσης των κοινωνικών συγκρούσεων (Λαμπροπούλου 2023: 85-87).

Ο κοινωνικός έλεγχος διακρίνεται σε *άτυπο* ή *ανεπίσημο*, ο οποίος ασκείται από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες οι οποίες περιβάλλουν το άτομο (όπως οικογένεια, σχολείο, ομάδες ομηλίκων), και σε *τυπικό* ή *επίσημο*, ο οποίος ασκείται οργανωμένα από τα θεσμικά όργανα της πολιτείας (όπως κρατικοί φορείς, αστυνομικές αρχές, δικαστήρια) σε περίπτωση εμφάνισης παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς (Χάιδου 2019: 15-17, 41, Δημόπουλος 2012: 100-101, βλ. αναλυτικά Δημόπουλος και Κοσμάτος 2011: 7-11, Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 2010: 203). Στο ρόλο του σχολείου ως φορέας κοινωνικοποίησης και άτυπου κοινωνικού ελέγχου της συμπεριφοράς των ανηλίκων, θα επικεντρωθούμε αμέσως πιο κάτω.

Το σχολείο ως φορέας κοινωνικοποίησης και άτυπου κοινωνικού ελέγχου

Είναι σαφές ότι το σχολείο έχει αναλάβει ορισμένους ρόλους, οι οποίοι αποσκοπούν στην εκπλήρωση συγκεκριμένων *μαθησιακών*, *παιδαγωγικών* και *κοινωνικοποιητικών* στόχων. Ανάμεσα στους ρόλους που καλείται να επιτελέσει το σχολείο είναι η επίτευξη της πνευματικής κατάρτισης των μαθητών, η ανάπτυξη της ικανότητάς τους να αυτοπειθαρχούν, να έχουν στοχοπροσήλωση, να συνεργάζονται και να συναγωνίζονται με τρόπο κοινωνικά αποδεκτό και να εκπληρώνουν τους στόχους και τις προσδοκίες τους, η απόκτηση επαγγελματικού προσανατολισμού και η καλλιέργεια αισθήματος ευθύνης (να έχουν δικαιώματα και καθήκοντα ως πολίτες) (Λαμπροπούλου 2023: 94-95).

Ουσιαστικά, το σχολείο αποτελεί ένα κοινωνικό υποσύνολο το οποίο βοηθά τους ανηλίκους να αναπτύξουν τις κοινωνικές τους δεξιότητες, την κοινωνική τους συνείδηση και την κοινωνική τους ταυτότητα, μέσα από τις διαδικασίες της *αγωγής* και της *κοινωνικοποίησης* που επιτελούνται μέσα σε αυτό (Μπαμπάλης 2011). Συνεπώς, η κοινωνικοποίηση στο χώρο του σχολείου είναι μια σημαντική παράμετρος, η οποία στηρίζεται στην ανάπτυξη θετικών διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των μαθητών, μέσω της επικοινωνίας και των υγιών συναναστροφών με συνομηλίκους τους (Τσαρδάκης 1984).

Συνακόλουθα, το σχολείο ως φορέας κοινωνικοποίησης και ως μηχανισμός άτυπου κοινωνικού ελέγχου μπορεί: είτε να *παρέμβει* σε παρεκκλίνουσες συμπεριφορές ανηλίκων, μέσω της ανάπτυξης μηχανισμών διευθέτησής τους, με τη σύμπραξη μαθητών, δασκάλων και γονέων, είτε να *ενισχύσει* την πιθανότητα εκδήλωσης παραβατικής συμπεριφοράς, αφού, ανήλικοι με μειωμένες σχολικές επιδόσεις, ελλιπή παρακολούθηση, επανειλημμένες αποτυχίες και απουσία κινήτρων για μόρφωση, έχουν αυξημένες πιθανότητες να εμπλακούν σε παραβατικές δραστηριότητες. Μία από τις συχνότερες μορφές παραβατικής συμπεριφοράς των ανηλίκων, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η οποία εκδηλώνεται στο χώρο του σχολείου, είναι ο *σχολικός εκφοβισμός* (βλ. Λαμπροπούλου 2023: 95, Χάιδου 2019: 57-58, Μπεζέ 1998, Φαρσεδάκης 1985: 68-76).

Όταν εμφανίζονται περιστατικά ενδοσχολικής βίας και εκφοβισμού, το *σχολικό κλίμα* διαταράσσεται,[1] και από θετικό μετατρέπεται σε κλίμα άγχους και φόβου, με αποτέλεσμα να μην δύναται να εκπληρωθούν οι ρόλοι του σχολείου που αναφέρθηκαν στην αρχή. Επιπλέον, τα συναισθήματα ανασφάλειας που δημιουργούνται στο συνολικό μαθητικό πληθυσμό, σηματοδοτούν την παραβίαση βασικών δικαιωμάτων των μαθητών, ενώ

παράλληλα περιορίζεται η ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη και η συναισθηματική τους εξέλιξη. Όπως καταλαβαίνουμε, όλα τα παραπάνω επιφέρουν σοβαρές συνέπειες στη σχολική κοινότητα, αφού από τη μια μεριά δεν εξυπηρετούνται οι γνωστικοί και κοινωνικοποιητικοί ρόλοι της, ενώ από την άλλη η σχολική μονάδα δεν δύναται να παρέχει την προβλεπόμενη ασφάλεια στους μαθητές, με αποτέλεσμα να απωλέσει τον προστατευτικό της ρόλο (βλ. Γιανναδάκη 2013). Αμέσως τώρα θα εστιάσουμε στο φαινόμενο του *σχολικού εκφοβισμού*, της βλαπτικής εκείνης συμπεριφοράς που εκδηλώνεται στο χώρο του σχολείου.

Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού: εγκληματολογικές προσεγγίσεις

Ως *σχολικός εκφοβισμός* (bullying) ορίζεται

> «η σκόπιμη, επαναλαμβανόμενη και συνειδητή πρόθεση ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων να προκληθεί σωματική, ψυχική ή/και συναισθηματική βλάβη, πόνος και φόβος σε ένα άλλο άτομο, το οποίο αδυνατεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του, υποβάλλοντάς το σε κατάσταση πίεσης στο περιβάλλον του σχολείου».

Η εν λόγω παραβατική συμπεριφορά άρχισε να αποτελεί αντικείμενο συστηματικής μελέτης κατά τη δεκαετία του '70, με πρωτεργάτη τον καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Bergen της Νορβηγίας *Dan Olweus*. Με το βιβλίο που εξέδωσε στη Σουηδία το 1978 «*Aggression in the schools: Bullies and whipping boys*» καθιέρωσε ουσιαστικά τον όρο bullying. Στα αγγλικά, το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού αποδίδεται με τον όρο «*bullying*»: bully ως ουσιαστικό σημαίνει τον «νταή», τον «φωνακλά», τον «τραμπούκο» και ως ρήμα σημαίνει «απειλώ», «εκφοβίζω», «εξαναγκάζω». Στα ελληνικά χρησιμοποιείται ο όρος *εκφοβισμός* ή *τραμπουκισμός*. Ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί μία μορφή *άσκησης βίας* (σωματικής, λεκτικής, ψυχολογικής, σεξουαλικής) μεταξύ ανηλίκων στο πλαίσιο της οποίας διαπράττονται και άλλες *παραβατικές πράξεις* (π.χ. κλοπές, βανδαλισμοί, κ.ά.) (Λαμπροπούλου *κ.ά.* 2020-23: 3-4).

Για τη μελέτη του σχολικού εκφοβισμού έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως *τρεις εγκληματολογικές θεωρίες*: *η θεωρία του ελέγχου* (ή θεωρία των κοινωνικών δεσμών) του Tr. Hirschi, *η θεωρία του διαφορικού συγχρωτισμού* του E. Sutherland και η *γενική θεωρία της έντασης* του R. Agnew.

Σύμφωνα με τη *θεωρία του ελέγχου ή θεωρία των κοινωνικών δεσμών (Control theory, Theory of social bonds)* ορισμένοι ανήλικοι είναι προσκολλημένοι σε συμβατικά πρότυπα συμπεριφοράς, ενώ κάποιοι άλλοι όχι. Η έμφαση δίνεται στους παράγοντες που ενισχύουν τη νόμιμη δράση (π.χ. σχολείο, οικογένεια, φίλοι, κ.ά.) και καθιστούν ενεργούς τους μηχανισμούς του αυτο-ελέγχου που απωθούν το άτομο από το έγκλημα. Όσο δυνατότερος ο δεσμός του ατόμου με την κοινωνία, τόσο περισσότερο ευνοείται η σύννομη συμπεριφορά, ενώ σε περίπτωση διάρρηξής του, το άτομο οδηγείται στην παρέκκλιση (Hirschi 1969: 16). Έτσι, οι μαθητές που έχουν *χαλαρούς δεσμούς* με την οικογένεια, το σχολείο, τους φίλους και αμφισβητούν τις αρχές της κοινωνικά αποδεκτής συμπεριφοράς, έχουν *περισσότερες πιθανότητες* να εμπλακούν σε *παραβατική συμπεριφορά*. Αυτό οφείλεται στο ότι δεν λαμβάνουν υπόψιν τους την κοινωνική αποδοκιμασία, αφού απουσιάζει το αίσθημα της *υπευθυνότητας* και του *αυτοελέγχου* (Λαμπροπούλου 1994: 57).

Για τη *θεωρία του διαφορικού συγχρωτισμού (Differential association theory)* η εγκληματική συμπεριφορά *μαθαίνεται* σε αλληλεπίδραση με άλλα άτομα ως μία αποδεκτή μορφή συμπεριφοράς και ο ανήλικος πείθεται ότι πρέπει να παραβαίνει τον νόμο και όχι να τον σέβεται (Sutherland 1947: 6). Επομένως, στην περίπτωση του σχολικού εκφοβισμού, όταν *οι μαθητές συναναστρέφονται με συνομηλίκους τους, οι οποίοι παρανομούν* ή εκδηλώνουν αντικοινωνική συμπεριφορά, *είναι ευκολότερο να υιοθετήσουν παρόμοια συμπεριφορά*. Πράγματι, έρευνες έχουν αποδείξει ότι *η επιρροή των συνομηλίκων* είναι πολύ *σημαντική* στην υιοθέτηση παραβατικής σχολικής συμπεριφοράς (Moon κ.ά. 2011: 853-854).

Τέλος, βασιζόμενος στη θεωρία της έντασης του R. Merton (1938)[2] ο Agnew ανέπτυξε τη *Γενική Θεωρία της Έντασης (General strain theory)* στις αρχές της δεκαετίας του '90, σύμφωνα με την οποία η ένταση δημιουργείται στο νεαρό άτομο υπό τις εξής τρεις προϋποθέσεις: όταν αποτυγχάνει να εκπληρώσει έναν *κοινωνικά αποδεκτό στόχο*, όταν απουσιάζει το *θετικό κίνητρο* που θα το ωθήσει στη σύννομη συμπεριφορά ή/και όταν παρουσιαστεί ένα *αρνητικό κίνητρο* το οποίο θα το ενθαρρύνει στη διάπραξη της παρέκκλισης. Όταν, για παράδειγμα, ο ανήλικος έχει υποστεί περιθωριοποίηση από τους συνομηλίκους του, έχει βιώσει αρνητικές εμπειρίες στο περιβάλλον του σχολείου ή έχει θυματοποιηθεί, αποθαρρύνεται από την επίτευξη των στόχων που έχει θέσει και κατακλύζεται από αρνητικά συναισθήματα (όπως θυμό), τα οποία μπορεί να τον οδηγήσουν σε παραβατική συμπεριφορά. Μια τέτοια μορφή παρέκκλισης που εκδηλώνεται ως τρόπος εκτόνωσης ή/και διαχείρισης της έντασης που βιώνουν ορισμένοι ανήλικοι στο σχολείο, αποτελεί ο *εκφοβισμός* (Bergmann 2022: 81).

Παράγοντες που ενδέχεται να εντείνουν την πίεση των ανηλίκων στο σχολείο, ενθαρρύνοντάς τους να ασκήσουν εκφοβισμό (παραδοσιακό ή διαδικτυακό), είναι ανάμεσα σε άλλους οι *χαμηλές σχολικές επιδόσεις*, η *κοινωνική περιθωριοποίηση/απομόνωση* μέσα στην τάξη, η αυξημένη *έκταση της βίας* που ασκείται μέσα στο σχολικό περιβάλλον, η *κακή σχέση δασκάλου-μαθητή*, η *θυματοποίηση*, η *απουσία αμεροληψίας και δίκαιης αντιμετώπισης* όλων των μαθητών από τους δασκάλους και η *απουσία άτυπου κοινωνικού ελέγχου* μέσα στην τάξη (ως μορφής αυτορρύθμισης των συμπεριφορών) (βλ. αναλυτικά Bergmann 2022).

Βασικά χαρακτηριστικά, μορφές και έκταση του φαινομένου

Τρία είναι τα *κύρια χαρακτηριστικά* του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού: η *συστηματικότητα* της επιθετικής συμπεριφοράς (δηλ. ο εκφοβισμός να επαναλαμβάνεται και να έχει διάρκεια), η *σκοπιμότητα* της πράξης (δηλ. η πρόθεση του δράστη να βλάψει), και η *ανισορροπία δύναμης* μεταξύ δράστη και θύματος (δηλ. η κατάχρηση της υπερέχουσας θέσης ή κατάστασης του δράστη απέναντι στο θύμα, το οποίο βρίσκεται σε μια κατάσταση αδυναμίας ή/και ευαλωτότητας). Απαραίτητη προϋπόθεση για να χαρακτηρισθεί μία συμπεριφορά ως bullying είναι το *θύμα* να αξιολογεί τις πράξεις των άλλων ως εχθρικές, προκαλώντας του κάποιο βαθμό σωματικής ή/και ψυχικής *δυσφορίας* (Bergmann and Baier 2018: 275, Βλάσση και Μπέκα 2015: 269, Γαλίτη 2012: 91, Μπογιατζόγλου κ.ά. 2012: 15).

Αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά *διαφοροποιούν* το φαινόμενο του εκφοβισμού από τις άλλες συνηθισμένες επιθετικές συμπεριφορές και συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στο σχολικό περιβάλλον και που μπορεί να συμβαίνουν ανάμεσα σε δύο μαθητές της ίδιας σωματικής ή άλλου είδους δύναμης. Σ' αυτές μάλιστα τις περιστασιακές συγκρούσεις (οι οποίες ξεκινούν ως αθώα πειράγματα) είναι πιθανή η ύπαρξη φιλικής σχέσης μεταξύ των εμπλεκομένων, ενώ συχνά, ο μαθητής που ξεκίνησε το περιστατικό αναλαμβάνει συνήθως την ευθύνη, δείχνοντας μεταμέλεια, ειδικά σε περιπτώσεις παρέμβασης των εκπαιδευτικών. Επιπρόσθετα, οι ενέργειες αυτές δεν είναι προμελετημένες από τον δράστη, δεν στοχεύουν σε συγκεκριμένους μαθητές κάθε φορά και δεν αποσκοπούν στην επίδειξη δύναμης από την πλευρά του δράστη ή την πρόκληση σοβαρού σωματικού ή/και ψυχικού πόνου στο θύμα (Κουρκούτας και Κοκκιάδη 2015: 63, Βλάσση και Μπέκα 2015: 269-270, Γαλίτη 2012: 92).

Ο σχολικός εκφοβισμός μπορεί να είναι *άμεσος* και *έμμεσος*, *λεκτικός* και *μη λεκτικός* και δύναται να λάβει τις εξής μορφές: χρησιμοποίηση υβριστικών ή/και εξευτελιστικών εκφράσεων (κοροϊδίες, παρατσούκλια, βρισιές, σαρκασμός), λεκτικές απειλές και εκβιασμό (και μέσω τηλεφώνου), χτυπήματα, τσιμπήματα, δαγκωνιές, σπρωξίματα, κλωτσιές, αφαίρεση προσωπικών αντικειμένων, ζημιές στην προσωπική περιουσία του θύματος, επιδιωκόμενη απομάκρυνση του θύματος από φιλικές παρέες, εσκεμμένος αποκλεισμός του θύματος από κοινωνικές δραστηριότητες, διάδοση κακόβουλων φημών (κουτσομπολιό), σεξουαλική παρενόχληση (ανεπιθύμητα αγγίγματα, ανήθικες χειρονομίες, σχόλια σεξουαλικού περιεχομένου), κ.ά. (Κιοσσέ και Κιουρτσίδου 2017: 80, Κόκκινος και Καραγιάννη 2017: 3-4, Παναγιωτάκη 2016: 2008, Κουρκούτας και Κοκκιάδη 2015: 60, Γαλίτη 2012: 92, Μπογιατζόγλου κ.ά. 2012: 16, Μπελογιάννη 2010: 142, Πενταρβάνη-Υποφάντη 2010: 172-174, Μαγγανάς και Λαγού 2009: 317-318).

Ως προς τα δεδομένα που αφορούν την *έκταση* του φαινομένου, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το ποσοστό των εμπλεκόμενων παιδιών σε περιστατικά εκφοβισμού (είτε ως δράστης, είτε ως θύμα) για μία ή περισσότερες φορές την εβδομάδα στην Ευρώπη, κυμαίνεται μεταξύ 11,3% (π.χ. Φιλανδία) και 49,8% (Ιρλανδία). Το ποσοστό που αφορά την *Ελλάδα* κυμαινόταν μέχρι πριν από μία δεκαετία περίπου γύρω στο 15% (Γαλίτη 2012: 93), κάτι το οποίο υπολογίζεται να έχει αυξηθεί τα τελευταία χρόνια. Αναφορικά με τον διαδικτυακό εκφοβισμό (στον οποίο θα αναφερθούμε πιο κάτω) στη χώρα μας το ποσοστό κυμαίνεται μεταξύ 5-15% (Athanasiades et al. 2016: 311).

Ο εκφοβισμός συμβαίνει συνήθως ανάμεσα σε παιδιά του ίδιου *φύλου*, της ίδιας *τάξης* και *ηλικίας*. Η *κορύφωση* στην εμφάνιση του φαινομένου της ενδοσχολικής βίας εντοπίζεται στο τέλος της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (δημοτικό) και αφορά κυρίως τις ηλικίες των 11-14 ετών (Κουρκούτας και Κοκκιάδη 2015: 61) και *περιορίζεται* αισθητά στο τέλος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (λύκειο). Το ποσοστό των παιδιών-θυμάτων εκφοβισμού *μειώνεται σταθερά με την ηλικία*, ενώ πιθανώς να αλλάζουν και οι μορφές εκφοβισμού/θυματοποίησης, οι οποίες γίνονται περισσότερο συγκαλυμμένες ή έμμεσες και λιγότερο εμφανείς (π.χ. μέσω διαδικτύου) όσο αυξάνει η ηλικία του ατόμου. Οι έφηβοι και προ-έφηβοι, για παράδειγμα, χρησιμοποιούν λιγότερο *σωματικές μορφές επιθετικότητας* σε σχέση με τα μικρότερα παιδιά, ενώ εμπλέκονται συχνότερα σε *έμμεσες* και *διαπροσωπικές* μορφές εκφοβισμού, οι οποίες εξ ορισμού δεν είναι εύκολα

αναγνωρίσιμες (π.χ. λεκτικός εκφοβισμός, απειλή/εξαναγκασμός, απομόνωση από την ομάδα). Η εμφάνιση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού φαίνεται να μένει ανεπηρέαστη από το μέγεθος του σχολείου ή της τάξης (Κόκκινος και Καραγιάννη 2017: 10, Παπαγιάννη και Γαλανάκη 2013: 119-120, 125, Γαλίτη 2012: 93).

Τα *αγόρια* έχουν περίπου διπλάσιες πιθανότητες να εμπλακούν σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού και να γίνουν δράστες, υποστηρικτές του δράστη, υποστηρικτές του θύματος ή επιθετικά θύματα (δηλ. ταυτόχρονα δράστης και θύμα), συγκριτικά με τα *κορίτσια*, τα οποία υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό τον ρόλο του αμέτοχου ή του υποστηρικτή του θύματος (Κόκκινος και Καραγιάννη 2017: 8, Παπαγιάννη και Γαλανάκη 2013: 126, Athanasiades and Deliyanni-Kouimtzis 2010: 329). Σε νεότερες έρευνες έχει βρεθεί ότι τόσο τα κορίτσια όσο και τα αγόρια έχουν περίπου τις ίδιες πιθανότητες να *θυματοποιηθούν* από συνομηλίκους τους, ενώ διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα εντοπίζεται, κυρίως, στο *είδος της επιθετικότητας* που ασκούν ή τους ασκούν. Τα κορίτσια βιώνουν πιο συχνά την *κοινωνική απομόνωση* και τον αποκλεισμό από την ομάδα, ενώ τα αγόρια τη *σωματική βία*. Αντιστοίχως, τα κορίτσια εμπλέκονται πιο συχνά σε μορφές *έμμεσης βίας* (π.χ. διασπορά φημών), ενώ τα αγόρια ασκούν συχνότερα *άμεση βία* (π.χ. εξύβριση, χειροδικία). Τα παιδιά που είναι ταυτόχρονα δράστες και θύματα, έχουν *χαμηλή κοινωνική αποδοχή* από τους συνομηλίκους τους, *χαμηλή αυτοεκτίμηση* και *αυτοέλεγχο* και είναι ιδιαιτέρως *χειριστικά άτομα* (Κόκκινος και Καραγιάννη 2017: 8-9, 12-13, Σπυρόπουλος 2016: 2029, 2031, Παναγιωτάκη 2016: 2010-2011, 2013, Παπαγιάννη και Γαλανάκη 2013: 119-120, 126, Γαλίτη 2012: 93-94, 97, Μπογιατζόγλου κ.ά. 2012: 16, Athanasiades and Deliyanni-Kouimtzis 2010: 337, Andreou 2000: 50, 52).

Το φαινόμενο του διαδικτυακού εκφοβισμού (cyber bullying)

Ως *ηλεκτρονικός* ή *διαδικτυακός εκφοβισμός* (cyber bullying) ορίζεται η άσκηση λεκτικής ή/και ψυχολογικής βίας από ανήλικους μαθητές σε βάρος συνομηλίκων τους (ή σε βάρος ενηλίκων) και η διάπραξη από τους ανηλίκους δραστηριοτήτων που εκφράζουν κοινωνική επιθετικότητα μέσω του *διαδικτύου* ή άλλων *ψηφιακών τεχνολογιών* (π.χ. αποστολή ή δημοσίευση προσβλητικού/κακοήθους υλικού, φωτογραφιών, ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων σε ιστοσελίδες, δωμάτια συνομιλίας, tags, mms, blogs, e-mails). Παρόλο που ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός δημιουργείται και αναπαράγεται, κατά το μεγαλύτερο μέρος, εκτός του φυσικού χώρου του σχολείου (στους προσωπικούς υπολογιστές και τα κινητά τηλέφωνα των ανηλίκων), οι λόγοι εκδήλωσης αυτής της συμπεριφοράς σχετίζονται με το *σχολικό περιβάλλον, αφού* θύματα είναι συνήθως συμμαθητές ή καθηγητές. Οι μορφές βίας που ασκούνται μέσω του διαδικτύου είναι περισσότερο έμμεσες, μη σωματικές, και στοχεύουν στην *ταπείνωση* και τον *διασυρμό/εξευτελισμό* του θύματος διαμέσου της καταστροφής της εικόνας ή της φήμης του. Ο εκφοβισμός με τη χρήση της τεχνολογίας ευνοείται από την *ανωνυμία* των χρηστών του διαδικτύου. (Λαμπροπούλου κ.ά. 2020-23: 7, Marr and Duell 2020: 2, Bergmann and Baier 2018: 275, Athanasiades et al. 2016: 303).

Ο ίδιος δράστης μπορεί να εκφοβίζει διαδικτυακά περισσότερα από ένα θύματα ταυτόχρονα, ενώ μπορεί να είναι τελείως *άγνωστος στα θύματα* και συχνά *μεγαλύτερης ηλικίας* από αυτά. Οι μαθητές ηλικίας 12-14 ετών είναι περισσότερο ευάλωτοι να πέσουν

θύματα διαδικτυακού εκφοβισμού (Athanasiades et al. 2016: 302). Οι μαθητές που ασκούν ηλεκτρονικό εκφοβισμό επιδεικνύουν *χαμηλές σχολικές επιδόσεις, επιθετικές/αντικοινωνικές συμπεριφορές* στο περιβάλλον του σχολείου και *απουσία ενσυναίσθησης*[3] για τα θύματα, ενώ περνούν αρκετές ώρες στο διαδίκτυο, παρακολουθώντας ιδίως σκηνές *βίαιου περιεχομένου*. Είναι, επίσης, πολύ πιθανό οι δράστες διαδικτυακού εκφοβισμού να έχουν *αδύναμη συναισθηματική προσκόλληση* με τους γονείς και *ελλιπή γονικό έλεγχο*.

Τόσο το *περιεχόμενο* των κακόβουλων πράξεων (υβριστικά σχόλια και χαρακτηρισμοί, αποκλεισμός από την ομάδα και περιθωριοποίηση, εκβιασμοί και απειλές, σεξουαλικές προσβολές, διασπορά ψευδών ειδήσεων, κ.λπ.), όσο και οι *επιπτώσεις* των δύο μορφών εκφοβισμού, παραδοσιακού και διαδικτυακού, παραμένουν σχεδόν οι ίδιες. Η διαφορά συνίσταται στα *μέσα*, στα εργαλεία τα οποία χρησιμοποιούν οι ανήλικοι για να εκφοβίσουν και στη βαρύτητα των *συνεπειών*, οι οποίες είναι άμεσα συνδεδεμένες με τους πρακτικούς περιορισμούς που έχει η διάπραξη κάθε μορφής εκφοβισμού. Έτσι, ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός δεν έχει *χρονικούς* και *γεωγραφικούς περιορισμούς*, αφού η πληροφορία με εκφοβιστικό περιεχόμενο διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα και διαχέεται σε έναν απροσδιόριστο κύκλο ατόμων, ενώ ο παραδοσιακός εκφοβισμός είναι διαδεδομένος στο φυσικό χώρο του σχολείου και διαπράττεται συχνότερα σε σχέση με τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό (Bergmann 2022: 78, 91, Marr and Duell 2020: 2, Bergmann and Baier 2018: 274-275, Athanasiades et al. 2016: 303, Δημόπουλος 2012: 103).

Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο που επιβεβαιώνεται εμπειρικά, είναι η *εναλλαγή των ρόλων* δράστη-θύματος παραδοσιακού και διαδικτυακού εκφοβισμού. Έτσι, τα θύματα του παραδοσιακού εκφοβισμού έχουν τις *διπλάσιες πιθανότητες* να μετατραπούν σε δράστες του διαδικτυακού εκφοβισμού, ως μια μορφή εκτόνωσης και διοχέτευσης των αρνητικών εμπειριών που έχουν βιώσει, ενώ οι δράστες του παραδοσιακού εκφοβισμού έχουν τις *τριπλάσιες πιθανότητες* να ασκήσουν bullying στο διαδίκτυο. Πολύ συχνά, επίσης, οι δράστες του διαδικτυακού εκφοβισμού γίνονται θύματα διαδικτυακού εκφοβισμού, ενώ τα θύματα του παραδοσιακού εκφοβισμού είναι πολύ πιθανόν να γίνουν, επίσης, θύματα του διαδικτυακού εκφοβισμού (Bergmann 2022: 79-80, Bergmann and Baier 2018: 275-277, 284, Blaya and Fartoukh 2016: 297, Athanasiades et al. 2016: 304, 311-312, 314).

Δεν έχουν παρατηρηθεί *έμφυλες διαφορές* ως προς την πιθανότητα διάπραξης ηλεκτρονικού εκφοβισμού ή θυματοποίησης από αυτόν. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το είδος της βίας που ασκείται στο διαδίκτυο και αφορά λιγότερο άμεσες (π.χ. φυσική βία) και περισσότερο έμμεσες μορφές (π.χ. ψυχολογική, λεκτική βία), στις οποίες τα κορίτσια ως επί το πλείστων συμμετέχουν, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως.[4] Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ωστόσο, την άσκηση της *σεξουαλικής βίας* που βρίσκει μεγάλη εφαρμογή στο περιβάλλον του διαδικτύου και στην οποία εμπλέκονται κατά βάση τα αγόρια (Bergmann and Baier 2018: 276).

Το προφίλ δράστη και θύματος σχολικού εκφοβισμού

Οι *δράστες* σχολικού εκφοβισμού είναι συνήθως ανήλικοι που εμφανίζουν ορισμένα από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: είναι αντιδραστικοί, αντικοινωνικοί, επιθετικοί, που

δείχνουν ανυπακοή στους σχολικούς κανόνες, με σωματική δύναμη και αθλητικές επιδόσεις, με υψηλή (συνήθως) αυτοεκτίμηση και δημοτικότητα, με έλλειψη κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων (π.χ. αυτοπειθαρχία, διαχείριση συναισθημάτων), με διάθεση προκλητικής εναντίωσης και κυριαρχίας απέναντι στους άλλους, που αντιλαμβάνονται και χρησιμοποιούν τη βία ως τον μοναδικό διαθέσιμο μηχανισμό επίλυσης των συγκρούσεων, που δείχνουν αδιαφορία για τα προβλήματα των άλλων, επιδεικνύουν έλλειψη ενσυναίσθησης και απολαμβάνουν την επίδειξη δύναμης προς τα θύματα, που αποποιούνται την ευθύνη για τις πράξεις τους και πιστεύουν ότι στο θύμα «αξίζει» να του φέρονται έτσι, που έχουν δεχθεί από μικρή ηλικία λεκτική ή άλλη κακοποίηση και παραμέληση (όπως έλλειψη στοργής και επικοινωνίας) από τους γονείς (κύκλος θύματος-δράστη), που έχουν έλλειψη θετικής επικοινωνίας με τους γονείς, που βιώνουν ενδοοικογενειακές συγκρούσεις και έχουν τάσεις φυγής από το σπίτι (Λαμπροπούλου κ.ά. 2020-23: 8, Κιοσσέ και Κιουρτσίδου 2017: 81, Βλάσση και Μπέκα 2015: 270, Κυριακίδης 2007: 96. Harris and Petrie 2003: 4).

Σε *μικρότερες ηλικίες* τα παιδιά αυτά χαρακτηρίζονται ως εγωιστικά ή εγωκεντρικά, ανώριμα ή παρορμητικά, με έντονη επιθυμία να επιβάλλονται και με προφανή έλλειψη ενσυναίσθησης για το πώς νιώθουν οι άλλοι. Η έλλειψη συναισθηματικής ωριμότητας μπορεί να συνδέεται με δυσλειτουργίες στα επικοινωνιακά και λεκτικά πρότυπα αλληλεπίδρασης που εμφανίζονται στα περιβάλλοντα ανατροφής αυτών των παιδιών, ενώ είναι πιθανό να δυσκολεύουν την ανάπτυξη του αυτοελέγχου, αφού τείνουν να εκτονώνουν με πράξεις τα αρνητικά τους συναισθήματα παρά να τα εκφράζουν λεκτικά (Κουρκούτας και Κοκκιάδη 2015: 67).

Από την άλλη πλευρά, τα *θύματα* σχολικού εκφοβισμού είναι στην πλειοψηφία τους συνηθισμένοι ανήλικοι, αλλά σύμφωνα με έρευνες, και ανήλικοι με κάποιες ιδιαιτερότητες, δηλ. παιδιά ήσυχα, ευαίσθητα, ντροπαλά και μοναχικά, αγχώδη, φοβισμένα και ανασφαλή, που έχουν συνεσταλμένη και παθητική συμπεριφορά, με χαμηλή αυτοεκτίμηση, εσωστρέφεια και αδυναμία υπεράσπισης του εαυτού τους, με χαμηλή δημοτικότητα και αρνητική στάση προς τη βία, που δεν εμφανίζουν επιθετική ή προκλητική συμπεριφορά, που υπολείπονται είτε σε σωματική, συναισθηματική ή γνωστική δύναμη από τους συνομηλίκους τους, που έχουν γονείς ελαστικούς και υπερπροστατευτικούς ή αντίθετα πολύ αυταρχικούς, που έχουν δεχθεί πίεση από τους γονείς για υψηλές σχολικές επιδόσεις, που εμφανίζουν κάποιο στοιχείο διαφορετικότητας ή απόκλισης από τον μέσο όρο (π.χ. πολύ καλές σχολικές επιδόσεις,[5] δυσλεξία, σεξουαλική ιδιαιτερότητα, εθνική ή θρησκευτική προέλευση, ενδεχόμενη αναπηρία ή σωματικό ελάττωμα, κ.ο.κ.) (Λαμπροπούλου κ.ά. 2020-23: 9, Κιοσσέ και Κιουρτσίδου 2017: 81, Κυριακίδης 2007: 97, Andreou 2000: 50).

Υπάρχει και η κατηγορία του *προκλητικού θύματος*, το οποίο είναι αντιδραστικό, επιδεικτικό και που συμπεριφέρεται με τρόπο προκλητικό, δημιουργώντας προβλήματα στην κοινωνική συνοχή της ομάδας. Αυτό το θύμα δεν είναι καθόλου δημοφιλές και περιθωριοποιείται από το σύνολο των συμμαθητών της τάξης (Harris and Petrie 2003: 5).

Οι επιπτώσεις του σχολικού εκφοβισμού σε δράστες και θύματα

Οι *μαθητές που προκαλούν περιστατικά bullying*, αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο ν' απομακρυνθούν από το σχολείο, να διακόψουν τη σχολική φοίτηση ή ακόμα να εμφανίσουν τάσεις φυγής από το σπίτι. Συχνά οι δράστες παρουσιάζουν στοιχεία αντικοινωνικής και κοινωνικά αποκλίνουσας συμπεριφοράς, η οποία συνήθως συνεχίζεται και μετά την ενηλικίωσή τους, μέσα από την επίδειξη δύναμης και κυριαρχίας (Αρτινοπούλου 2001). Διαχρονικές μελέτες έχουν δείξει ότι το 60% των αγοριών που χαρακτηρίστηκαν ως νταήδες, καταδικάστηκαν τουλάχιστον μία φορά μέχρι τα 24 χρόνια τους και το 35-40% είχαν περισσότερες καταδίκες από όσους δεν είχαν εμπλακεί σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού κατά την παιδική τους ηλικία (Κιοσσέ και Κιουρτσίδου 2017: 82, Harris and Petrie 2003: 6). Συνήθως καπνίζουν, κάνουν χρήση αλκοόλ ή εθίζονται σε ναρκωτικές ουσίες (βλ. O'Moore and Kirkham 2001, Loeber and Dishion 1983). Παράλληλα, φαίνεται να εμφανίζουν αυξημένη πιθανότητα να παρουσιάσουν ψυχικές διαταραχές, όπως χαμηλή αυτοεκτίμηση, κατάθλιψη και αυτοκτονικό ιδεασμό (bullycide) (Κουράκης 2011: 81, βλ. αναλυτικά Klomek et al. 2008).

Οι *επιπτώσεις του ενδοσχολικού εκφοβισμού στα θύματα* ποικίλλουν και εκτείνονται από την κατάθλιψη έως σοβαρές ψυχικές διαταραχές, όπως η υπερβολικά χαμηλή αυτοεκτίμηση, κάτι το οποίο ενδέχεται να τα οδηγήσει ακόμα και σε απόπειρες αυτοκτονίας (Harris and Petrie 2003: 6). Ειδικότερα, τα θύματα συστηματικού σχολικού εκφοβισμού παρουσιάζουν σταδιακά τάσεις απομόνωσης και αποξένωσης από την ομάδα των συνομηλίκων τους, κοινωνική δυσπροσαρμοστικότητα και κοινωνική απόσυρση, μετατραυματική διαταραχή (σύνδρομο μετατραυματικού στρες), αυξημένο άγχος και διαταραχές της διάθεσης (συνήθως κατάθλιψη), ανάπτυξη συναισθημάτων ντροπής και θυμού, προσφυγή στη χρήση ουσιών, μαθησιακές δυσκολίες, μείωση της σχολικής επίδοσης και φοβία για το σχολείο που μπορεί να φθάσει έως και την πλήρη εγκατάλειψή του, ελλιπείς κοινωνικές δεξιότητες (π.χ. αδυναμία επίλυσης διαφορών και ανάπτυξης διαλόγου), επιδείνωση των σχέσεων με τους γονείς, συμπτώματα διά βίου κοινωνικής περιθωριοποίησης, ψυχοσωματικά συμπτώματα (όπως πονοκεφάλους, πόνους στην κοιλιά, ενούρηση, διαταραχές ύπνου, κ.ο.κ.), έκφραση υπέρμετρης οργής, κ.ά. (Κιοσσέ και Κιουρτσίδου 2017: 82, Παναγιωτάκη 2016: 2009, Βλάσση και Μπέκα 2015: 271, Κουράκης 2011: 82-83, Κυριακίδης 2007: 97-98).

Μερικές τελικές διαπιστώσεις

Τα φαινόμενα σχολικής βίας και επιθετικότητας αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα για την επίτευ*ξη των γνωστικών, παιδαγωγικών και κοινωνικοποιητικών στόχων* του σχολείου ως *φορέα κοινωνικοποίησης*. Τα επαναλαμβανόμενα και σοβαρά περιστατικά εκφοβισμού είναι δυνατόν να προκαλέσουν όχι μόνο βραχυπρόθεσμες, αλλά και μακροπρόθεσμες *αρνητικές επιπτώσεις* στους εμπλεκόμενους (δράστες, θύματα). Επιπρόσθετα, σε συλλογικό επίπεδο, το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού δημιουργεί κλίμα φόβου και άγχους στη σχολική κοινότητα, κάτι το οποίο επηρεάζει το σύνολο των μαθητών και περιορίζει την *ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη* και την *συναισθηματική τους εξέλιξη* (Λαμπροπούλου κ.ά. 2020-23: 13). Σε κάθε περίπτωση, μια *πολυδιάστατη*, *διεπιστημονική* και *ολιστική-συστημική προσέγγιση*, σε συνδυασμό με την έμφαση στην *πρωτογενή πρόληψη*, είναι απαραίτητη για την επιτυχή αντιμετώπιση

της βίας που ασκείται στο περιβάλλον του σχολείου (Κουρκούτας και Κοκκιάδη 2015: 82, Μπογιατζόγλου κ.ά. 2012: 18). Αλλά αυτό είναι κάτι που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής επιστημονικής διερεύνησης.

Σημειώσεις

Με τον όρο *σχολικό κλίμα* εννοούμε α) τους δίκαιους και σαφείς κανόνες λειτουργίας του σχολείου και της τάξης, άμεσα αντιληπτούς και κατανοητούς από τους μαθητές, β) την υιοθέτηση κοινών στόχων της σχολικής κοινότητας, όπου τα μέλη στηρίζονται το ένα στο άλλο και γ) την ύπαρξη εμπιστοσύνης στο πρόσωπο του διευθυντή και στις ηγετικές του ικανότητες, Γαλίτη 2012: 98.

[2] Σύμφωνα με την κλασσική *Θεωρία της Έντασης (Initial strain theory)* του Merton όταν υπάρχει διάσταση μεταξύ των *στόχων* για επιτυχία σε μια κοινωνία και των *νόμιμων μέσων* (εκπαίδευση, καλά αμειβόμενη εργασία) για την επίτευξή τους, τότε δημιουργείται σ' αυτούς που δεν διαθέτουν τα μέσα μία *ψυχική ένταση* που μπορεί να παρακινήσει την υιοθέτηση εγκληματικής συμπεριφοράς για την επίτευξη αυτών των στόχων (Σπινέλλη 2005: 249).

[3] Ως *ενσυναίσθηση* εκλαμβάνεται η ικανότητα του ατόμου να κατανοεί και να μοιράζεται τη συναισθηματική κατάσταση ενός άλλου ατόμου.

[4] Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες τα κορίτσια είναι πιθανότερο να χαρακτηρισθούν τόσο ως θύματα, όσο και ως δράστες διαδικτυακού εκφοβισμού, σε σχέση με τα αγόρια βλ. Bergmann 2022: 78, Wegge et al. 2016: 247.

[5] Σύμφωνα με έρευνες που έχουν διεξαχθεί ο υψηλός δείκτης νοημοσύνης είναι παράγοντας θυματοποίησης των *χαρισματικών παιδιών* (δηλ. των παιδιών με υψηλές ακαδημαϊκές επιδόσεις σε μαθησιακό και γνωστικό επίπεδο) με αποτέλεσμα να στοχοποιούνται από άλλους συμμαθητές τους, αφού οι σχολικές διακρίσεις τους είναι πολλαπλές, βλ. αναλυτικά Καφαλούκου κ.ά. 2018: 445-458.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αρτινοπούλου, Β. (2001), *Βία στο σχολείο. Έρευνες και πολιτικές στην Ευρώπη*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Βλάσση, Σ. και Μπέκα, Κ. (2015), Προγράμματα πρόληψης σχολικού εκφοβισμού (Bullying), *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης,* Τόμ. 2015, σσ. 268-276.

Γαλίτη, Π. (2012), Βία και εκφοβισμός στο σχολείο, *Κοινωνική Εργασία,* Τόμ. 106, σσ. 91-107.

Γιανναδάκη, Τ. (2013), *Νεανική Παραβατικότητα και Σχολείο*, http://www.3gymagni.gr/index.php/ergasies-ma8iton/item/633-neaniki-paravatikotita.

Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α. (2010), Η γένεση βίαιης και επιθετικής στάσης στην παιδική και εφηβική ηλικία, στο Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (επιμ.), *Ομαδική Βία και Επιθετικότητα στα Σχολεία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 197-240.

Δημόπουλος, Χ. (2012), *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Δημόπουλος, Χ. και Κοσμάτος, Κ. (2011), *Δίκαιο Ανηλίκων. Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Καφαλούκου, Κ. Ρούσση, Σ. και Τσουλάκου, Ε. (2018), Προγράμματα πρόληψης και αντιμετώπισης του σχολικού εκφοβισμού για χαρισματικούς μαθητές, *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, Τόμ. 8, σσ. 445-458.

Κιοσσέ, Ε. και Κιουρτσίδου, Δ. (2017), Σχολικός εκφοβισμός στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ο σημαντικός ρόλος των εκπαιδευτικών στην ανίχνευση, πρόληψη και αντιμετώπιση του φαινομένου, *Επιστημονικό Εκπαιδευτικό Περιοδικό «εκπ@ιδευτικός κύκλος»,* Τόμ. 5, Νο 2, σσ. 77-102.

Κόκκινος, Κ. και Καραγιάννη, Κ. (2017), Εκφοβισμός και Θυματοποίηση: Ανασκόπηση Ερευνητικών Ευρημάτων από τον Ελληνικό Χώρο, *Προσχολική & Σχολική Εκπαίδευση*, Τόμ. 5, Νο 1, σσ. 2-45.

Κουράκης, Ν. (1997), Η πρόληψη της παραβατικότητας των ανηλίκων στην Ελλάδα, στο Α. Τσήτσουρα (επιμ.), *Αντεγκληματική Πολιτική και Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, χ.τ., Α.Ν. Σάκκουλας, σσ. 63-76.

Κουράκης, Ν. (2011), Μορφές σχολικής βίας και δυνατότητες αντιμετώπισής της, στο Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (επιμ.), *Η Εγκληματολογία απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 77-95.

Κουρκούτας, Η. και Κοκκιάδη, Μ. (2015), Από τη σχολική βία και τον ενδοσχολικό εκφοβισμό στο ενταξιακό σχολείο, *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,* Τόμ. 8, σσ. 56-89 (doi:https://doi.org/10.12681/jret.9095).

Κυριακίδης, Σ. Π. (2007), Θύτες και θύματα: Ερευνητικά δεδομένα και τρόποι αντιμετώπισης της θυματοποίησης στο σχολείο, *The Greek Review of Social Research*, Νο 122, σσ. 93-106. https://doi.org/10.12681/grsr.124.

Λαμπροπούλου, Ε. (1994, 2023), *Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Λαμπροπούλου, Ε., Αγγελή, Σ. και Μπακιρλή Ε. (2020-23), *Εφαρμοσμένη Εγκληματολογία. Στο μυαλό ενός δράστη*, 13η Διδακτική Ενότητα-Εκφοβισμός στο σχολείο: Δράστες και θύματα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών-Κέντρο Επιμόρφωσης και Δια Βίου Μάθησης & EASY EDUCATION Κέντρο Δια βίου Μάθησης.

Μαγγανάς, Α. και Λαγού, Ν. (2009), Νέες μορφές εγκληματικότητας, παράρτημα στο Μ. Cusson (επιμ.), *Σύγχρονη εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Μπαμπάλης, Θ. (2011), *Η κοινωνικοποίηση του παιδιού στη σχολική τάξη: Ο ρόλος του εκπαιδευτικού*, Αθήνα, Διάδραση.

Μπεζέ, Λ. (1998), *Βία στο σχολείο, βία του σχολείου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Μπελογιάννη, Μ. (2010), Το πρόβλημα της βίας και της επιθετικότητας σε ένα σχολείο της Αθήνας, στο Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (επιμ.), *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 129-147.

Μπογιατζόγλου, Ν., Βίλλη, Μ. και Γαλάνη, Α. (2012), Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού και προγράμματα πρόληψής του, *e-Journal of Science & Technology,* Τόμ. 7, Νο 2, σσ. 15-23.

Παναγιωτάκη, Μ. (2016), Σχολική βία και εκφοβισμός. Ο ρόλος της ευνσυναίσθησης, στο τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νέστορα Κουράκη, *Έγκλημα και ποινική*

καταστολή σε εποχή κρίσης (επιμ. Μ. Γασπαρινάτου), Αθήνα, Α.Ν. Σάκκουλας, σσ. 2006-2026.

Παπαγιάννη, Ε. και Γαλανάκη, Ε. (2013), Σχολικός εκφοβισμός και θυματοποίηση σε μαθητές Γυμνασίου: Συχνότητα και διαφορές ηλικίας, φύλου και τόπου διαμονής, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, Τόμ. 56, σσ. 119-137.

Πενταρβανή-Υποφάντη, Θ. (2010), Σχολική βία: Εικόνα σου είμαι κοινωνία και σου μοιάζω, στο Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (επιμ.), *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 169-190.

Σπυρόπουλος, Φ. (2016), Τραμπουκισμός (bullying) και ελληνική ποινική έννομη τάξη-Σκέψεις με άξονα την τροποποίηση του άρ. 312 ΠΚ με το άρ. 8 του ν. 4322/2015, στο τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νέστορα Κουράκη, *Έγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης* (επιμ. Μ. Γασπαρινάτου), Αθήνα, Α. Ν. Σάκκουλας, σσ. 2027-2043.

Τσαρδάκης, Δ. (1984), *Διαδικασίες Κοινωνικοποίησης*, Αθήνα, Σκαραβαίος.

Φαρσεδάκης, Ι. (1985), *Παραβατικότητα και Κοινωνικός Έλεγχος των Ανηλίκων*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Χάιδου, Α. (2019), *Εγκληματικότητα Ανηλίκων*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Andreou, E. (2000), Bully/victim problems and their association with psychological constructs in 8- to 12-year-old Greek schoolchildren, *Aggressive Behavior,* Vol. 26, pp. 49-56.

Athanasiades, C. and Deliyanni-Kouimtzis, V. (2010), The experience of bullying among secondary school students, *Psychology in the Schools*, Vol. 47, No 4, pp. 328-341.

Athanasiades, C., Baldry, A. C., Kamariotis, T., Kostouli, M. and Psalti, A. (2016), The "net" of the Internet: Risk Factors for Cyberbullying among Secondary-School Students in Greece, *European Journal on Criminal Policy and Research*, Vol. 22, pp. 301-317.

Bergmann, M. C. (2022), Comparing school-related risk factors of stereotypical bullying perpetration and cyberbullying perpetration, *European Journal of Criminology*, Vol. 19, No 1, pp. 77-97.

Bergmann, M. C. and Baier, D. (2018), Prevalence and correlates of cyberbullying perpetration. Findings from a German representative student survey, *International Journal of Environmental Research and Public Health,* Vol. 15, No 2, pp. 274-287.

Blaya, C. and Fartoukh, M. (2016), Digital Uses, Victimization and Online Aggression: A Comparative Study Between Primary School and Lower Secondary School Students in France, *European Journal on Criminal Policy and Research*, Vol. 22, pp. 285-300.

Harris, S. and Petrie, G. (2003), *Bullying. The Bullies, the Victims, the Bystanders,* Oxford, The Scarecrow Press.

Hirchi, T. (1969), *Causes of Delinquency*, Berkeley, University of California Press.

Klomek, A. B., Sourander, A., Kumpulainen, K., Piha, J., Tamminen, T., Moilanen, I. and Gould, M. S. (2008), Childhood bullying as a risk for later depression and suicidal ideation among Finnish males, *Journal of affective disorders*, Vol. 109, No 1, pp. 47-55.

Loeber, R. and Dishion, T. (1983), Early predictors of male delinquency: A review, *Psychological bulletin*, Vol. 94, No 1, pp. 68.

Marr, K. and Duell, M. (2020), Cyberbullying and cybervictimization: Does gender matter? *Psychological Reports*, Vol. 0, No 0, pp. 1-19.

O'Moore, M. and Kirkham, C. (2001), Self-esteem and its relationship to bullying behavior, *Aggressive behavior*, Vol. 27, No 4, pp. 269-283.

Solberg, M. E. and Olweus, D. (2003), Prevalence estimation of school bullying with the Olweus Bully/Victim Questionnaire, *Aggressive behavior*, Vol. 29, No 3, pp. 239-268.

Sutherland, E. (1947), *Principles of Criminology*, Philadelphia, J.B. Lippincott.

Wegge, D., Vandebosch, H., Eggermont, S., Van Rossem, R. and Walrave, M. (2016), Divergent Perspectives: Exploring a Multiple Informant Approach to Cyberbullying Victimization and Perpetration, *European Journal on Criminal Policy and Research*, Vol. 22, pp. 235-251.

Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΩΝ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΜΕΤΑΞΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ «ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ»

Γιώργος Νικολόπουλος[α]

[α] Καθηγητής Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας - Τομέας Εγκληματολογίας

Περίληψη

Η ένταξη των πληθυσμιακών μετακινήσεων στο επίκεντρο των πολιτικών ελέγχου της ΕΕ τις ανήγαγε σε ζήτημα εγκληματικής διακινδύνευσης. Πρόσφατη εξέλιξη αυτής της τάσης αποτελεί το νέο «Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για το Άσυλο και τη Μετανάστευση», που καθιερώνει εμφατικά τον προσδιορισμό των ευρωπαϊκών συνόρων ως τόπων άσκησης κοινωνικού ελέγχου, προκειμένου η ευρωπαϊκή κοινωνία και αγορά εργασίας να προστατευθούν από ανεπιθύμητες μεταναστευτικές εισροές. Σ' αυτή την κατεύθυνση αναδεικνύεται μια ιδιότυπη συνέργεια μεταξύ των διοικητικών διαδικασιών και του συστήματος της ποινικής δικαιοσύνης, που οδηγεί στην εργαλειοποίηση κατασταλτικών μέτρων από μια ποικιλία φορέων (εθνικών και ενωσιακών). Ωστόσο, κατ' αυτόν τον τρόπο, παρακάμπτονται σημαντικά οι προβλεπόμενες δικαιοκρατικές εγγυήσεις και νομοθετικές διαδικασίες για τη διαχείριση των μεταναστευτικών και προσφυγικών εισροών, με την επίκληση της εξυπηρέτησης αποτρεπτικών και ρυθμιστικών σκοπών. Η αναδυόμενη «*εγκληματολογία των συνόρων*» («*border criminology*») αποβλέπει - μέσα από τη διεύρυνση των επιστημολογικών οριζόντων της θεωρητικής εγκλήματολογίας και της θεματολογίας των εμπειρικών ερευνών - να αποκαλύψει τις λογικές που διέπουν και τους σκοπούς που εξυπηρετούν αυτές οι πρωτοφανείς συνέργειες ποινικών και διαδικασιών διαδικασιών για την άσκηση του κοινωνικού ελέγχου της μετανάστευσης.

Λέξεις Κλειδιά: Μετανάστευση, Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Έλεγχος, «Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για το Άσυλο και τη Μετανάστευση», «Εγκληματολογία των Συνόρων»

THE CONTROL OF POPULATIONS' MOBILITY IN EUROPE BETWEEN ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL PROCEEDINGS: THEORETICAL CHALLENGES FOR A 'BORDER CRIMINOLOGY'

George Nikolopoulos[α]

[α] Professor of Criminology, Panteion University of Social and Political Sciences, Department of Sociology - Section of Criminology

Abstract

The inclusion of populations' mobility at the heart of EU control policies has elevated it in a matter of criminal risk. A recent development of this trend is reflected in the new 'European Pact on Asylum and Migration', which emphatically establishes the designation of European borders as places of social control in order to protect European society and the labour market from unwanted migratory inflows. In this direction, a peculiar synergy is emerging between administrative procedures and the criminal justice system, which leads to the

instrumentalisation of repressive measures by a variety of bodies (national and EU). However, this significantly bypasses the established rule of law guarantees and legislative procedures for managing migration and refugee flows, invoking deterrent and regulatory purposes. The emerging "border criminology" aims - by broadening the epistemological horizons of theoretical criminology and the thematic scope of empirical research - to reveal the logic underlying and the purposes served by these unprecedented synergies between criminal and administrative procedures for the exercise of social control over migration.

Keywords: Migration, European Social Control, "European Pact on Asylum and Migration", "Border criminology"

«Σε έναν ηγεμόνα δεν λείπουν ποτέ οι νόμιμοι λόγοι για να παραβεί μια υπόσχεση»
Ν. Μακιαβέλι, Ο Ηγεμόνας

Εισαγωγή

Οι «*άνθρωποι σε κίνηση*» δεν έπαψαν ποτέ να αποτελούν στόχο καταδίωξης (Chamayou 2013), αφορμή για την κατασκευή κοινωνικών προβλημάτων και πρόσχημα για τη δημιουργία ηθικών πανικών. Συγκροτώντας μια προνομιακή πελατεία του ποινικού συστήματος, συνέβαλαν στη δημιουργία μιας σημαντικής εθνοπολιτισμικής ετερογένειας στον ποινικά κρατούμενο πληθυσμό της χώρας υποδοχής και, μάλιστα, σε βαθμό αντιστρόφως ανάλογο της συμμετοχής των αλλοδαπών στο γενικό πληθυσμό.[1] Ωστόσο, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κατασκευής των μεταναστευτικών πληθυσμών ως απειλής εξαρτώνται σημαντικά τόσο από τις ιστορικές και πολιτισμικές παραμέτρους, που διέπουν τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας της χώρας υποδοχής όσο και από τις επικρατούσες σ' αυτήν οικονομικές συνθήκες, σε σχέση ιδίως με τις αναπτυξιακές προοπτικές και την κατάσταση στην αγορά εργασίας της (Tsoukala 2011).

Αν εστιάσουμε ειδικότερα στις πολιτικές της ΕΕ, θα διαπιστώσουμε ευθύς εξαρχής ότι στο ζήτημα της κινητικότητας των προσώπων δεν τηρήθηκε η ίδια φιλελεύθερη κατεύθυνση, όπως σε σχέση με την κυκλοφορία των αγαθών, των υπηρεσιών και των κεφαλαίων: Ενώ για τα τελευταία θεσπίστηκε η άρση των συνοριακών ελέγχων, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι οικονομικοί στόχοι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ταυτόχρονα, αυτό το μέτρο θεωρήθηκε ότι συνιστούσε πηγή διακινδύνευσης, που θα διευκόλυνε τη διασυνοριακή εγκληματικότητα. Η τελευταία, ωστόσο, δεν θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί αποτελεσματικά με βάση τους νεοφιλελεύθερους κανόνες για την αυτορρύθμιση της αγοράς, γι'αυτό υιοθετήθηκε μια εγκληματογενετική προσέγγιση σχετικά με την εξωευρωπαϊκή προέλευση των απειλών, η οποία οδήγησε στη λήψη προδρασιακών και αποτρεπτικών μέτρων εναντίον των πολιτών τρίτων χωρών. Κατ'αυτόν τον τρόπο, όμως, περιορίστηκαν άλλες περισσότερο επωφελείς προσεγγίσεις της ανθρώπινης κινητικότητας (όπως π.χ. η αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος ή η κάλυψη των αναγκών της αγοράς εργασίας) και εμπεδώθηκε, προνομιακά, μια διπλή λογική γύρω από τη δυνατότητα προσπέλασης των ευρωπαϊκών συνόρων, στο πρότυπο του δίπολου ένταξη/αποκλεισμός, που χαρακτηρίζει κάθε σύστημα κοινωνικού ελέγχου (Νικολόπουλος 2008: 54-57).

Άμεση συνέπεια αυτών των πολιτικών υπήρξε η επιβολή φραγμών και διακρίσεων στην είσοδο των μετακινούμενων προς την Ευρώπη πληθυσμών, που υπαγορεύονταν, κατ' αρχήν, από το κριτήριο της κατοχής της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*», η οποία λειτούργησε στην προκειμένη περίπτωση ως κατ'εξοχήν μηχανισμός ελέγχου (Νικολόπουλος 2010). Σημαντικός παράγοντας, επίσης, υπήρξε η στάση της ΕΕ απέναντι σε συγκεκριμένες γεωπολιτικές εξελίξεις, όπως χαρακτηριστικά συνέβη με την ευνοϊκή υποδοχή ουκρανών προσφύγων μετά τη ρωσική εισβολή στη χώρα τους (ECRE 2022). Γενικεύοντας, το φαινόμενο των πληθυσμιακών μετακινήσεων καθώς και οι πολιτικές αντιμετώπισής του δεν πρέπει να θεωρούνται μεμονωμένα συμβάντα αλλά μάλλον δυναμικά εξελισσόμενες διαδικασίες, που συναρτώνται τόσο με τους εκάστοτε διαμορφούμενους πολιτικούς συσχετισμούς στο εσωτερικό των κρατών μελών όσο και με τα γεωπολιτικά επίδικα κάθε συγκυρίας.

Η συνθήκη αυτή καθιστά εξαιρετικά ρευστό το εγχείρημα της θέσπισης σταθερών και γενικευμένων κανονιστικών πλαισίων για τη διαχείριση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών στην Ευρώπη, αφού στην εφαρμογή τους υπεισέρχονται διαρκώς και με αυξανόμενη επιρροή συγκυριακά στοιχεία αβεβαιότητας, που διαμορφώνουν, τελικά, μια εντελώς ασύμμετρη αρχιτεκτονική στο ζήτημα της χάραξης μιας ενιαίας ευρωπαϊκής πολιτικής ασύλου και μετανάστευσης (Nikolopoulos 2025). Χαρακτηριστική είναι η στάση ορισμένων κρατών - μελών σε σχέση με το νέο Σύμφωνο της ΕΕ για τη Μετανάστευση και το Άσυλο - και, μάλιστα, από εκείνα που είχαν δώσει το πράσινο φως στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο! -, τα οποία, πριν ακόμα στεγνώσει το μελάνι της επικύρωσής του, ζήτησαν να εξαιρεθούν από τη νέα νομοθεσία, αν όχι συνολικά από την κοινή ευρωπαϊκή πολιτική ασύλου (CEPS 2024).

Συμπερασματικά, η πολυεπίπεδη εικόνα που εμφανίζει συνολικά η ευρωπαϊκή πολιτική για την ανθρώπινη κινητικότητα φαίνεται να επιβεβαιώνει αυτό που ο É.Balibar (1997: 23) αποκαλεί «*πολυσημία των ευρωπαϊκών συνόρων*», δηλ. ότι η δυνατότητα διέλευσής τους αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με την ταυτότητα και το συνολικό «κεφάλαιο» που χαρακτηρίζει κάθε μετακινούμενο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, (Melossi 1997: 70), οι σχεδιασμοί της ΕΕ για τη μετανάστευση απέκτησαν χαρακτήρα δοκιμασίας για την ΕΕ και αποτέλεσαν τη «*λυδία λίθο*» (*acid test*) για το περιεχόμενο των συστημάτων κοινωνικού ελέγχου που εφαρμόζει.

Θεωρητικό πλαίσιο

Τα θεωρητικά σχήματα, με τα οποία έχει επιχειρηθεί να ερμηνευθεί η ένταξη των πληθυσμιακών μετακινήσεων στο επίκεντρο των πολιτικών ελέγχου της ΕΕ, επικεντρώθηκαν, αρχικά, στην αντιμετώπισή τους ως ζήτημα εγκληματικής διακινδύνευσης (Brion 1996) και ασφάλειας (Huysman 2000: «ασφαλειοποίηση της μετανάστευσης» / «securitization of migration»). Μεταγενέστερα, ωστόσο, το αρχικό ενδιαφέρον των εγκληματολόγων για τον κοινωνικό έλεγχο των αλλοδαπών (Weber 2002) στράφηκε σε περισσότερο επεξεργασμένες θέσεις, που αναζητούσαν μια σφαιρικότερη κατανόηση των σύγχρονων μορφών ελέγχου των συνόρων, σε συνάρτηση με τις γενικότερες μεταβολές τόσο στο επίπεδο της ποινικής πολιτικής όσο και, ευρύτερα, της κρατικής κυριαρχίας. Σ' αυτή την κατεύθυνση οι L.Weber και J.McCulloh (2019) διακρίνουν, γενικά, τρεις συμπληρωματικές προοπτικές ανάλυσης: α) τη θέση της

J. Strumpf (2006, 2013) για τον εντοπισμό νέων τάσεων στο νομικό πεδίο, λόγω των επικαλύψεων μεταξύ διοικητικού (μεταναστευτικού) και ποινικού δικαίου, που αποδόθηκαν με το δύσκολα μεταφράσιμο νεολογισμό «*crimmigration*»·[2] β) την αναπροσαρμογή από τις M. Bosworth και M. Guild (2008) των θέσεων της «*νέας ποινολογίας*» των S. Feeley και J. Simon (1992), που ανέδειξε τον έλεγχο των συνόρων ως μορφή διακυβέρνησης του πληθυσμού· γ) την κριτική της S. Krasmann (2007) στη θέση του G. Jakobs (1985, 2004, 2005) για την «*ποινολογία του εχθρού*» (*enemy penology*), επισημαίνοντας ότι η κατασκευή «*δημόσιων εχθρών*» οδηγεί σε «*προληπτικά μέτρα*» (*pre-emptive mesures*) κλονίζοντας τα θεμέλια της κοινωνικής και νομικής τάξης.

Οι παραπάνω αναλύσεις αναδεικνύουν την ιδιότυπη συνέργεια μεταξύ των διοικητικών διαδικασιών και του συστήματος της ποινικής δικαιοσύνης, που αποβλέπει στην από κοινού υλοποίηση μέτρων αποτροπής της εισόδου και διαχείρισης των αιτημάτων παροχής διεθνούς προστασίας (De Giorgi 2006: 124). Ωστόσο, η υπόθεση της σύγκλισης των συστημάτων ποινικής και διοικητικής δικαιοσύνης δεν πρέπει να οδηγεί σε μια απλουστευτική απόκρυψη της ποικιλίας των τρόπων, με τους οποίους εμπλέκονται στον έλεγχο της μετανάστευσης διαφορετικοί θεσμοί, χρησιμοποιώντας ένα ευρύ φάσμα αλληλένδετων νομικών μέσων και αντίστοιχων πρακτικών (Aas 2019, Bourbeau 2019, Moffette and Pratt 2020, Platt 2021, Κουράκης 2024).

Ακολουθώντας μια περισσότερο δικαιωματική προοπτική, η A. Spalding (2022) επισημαίνει ότι η ερμηνεία του ελέγχου της μετανάστευσης στην Ευρώπη μέσω των εννοιών της «*ποινικοποίησης*» (*criminalization*) ή της «*crimmigration*» δίνει μονόπλευρη έμφαση στην κατασταλτική λειτουργία του ποινικού δικαίου, αγνοώντας την ταυτόχρονη αποστολή του να εγγυάται στους μετανάστες ανάλογο επίπεδο προστασίας, με εκείνο που απολαμβάνουν οι κατηγορούμενοι για ποινικά αδικήματα. Υπ' αυτή την έννοια, η «*ποινικοποίηση*» των μεταναστών οδηγεί, ουσιαστικά, σε μια κατάσταση «*υποποινικοποίησης*» (*undercriminalization*), αφού οι εγγυήσεις που συνοδεύουν τα ποινικά μέτρα δεν μεταφέρονται εξίσου στο μεταναστευτικό δίκαιο, παρακάμπτοντας, ιδίως, τις θεμελιώδεις αρχές της αναλογικότητας, της έσχατης λύσης και της βλάβης.

Αντίθετα, έχει επισημανθεί η ανάγκη διεξαγωγής περισσότερο εμπειρικά θεμελιωμένων ερευνών, προκειμένου να αναδειχθούν με μεγαλύτερη ακρίβεια οι τρόποι με τους οποίους το μεταναστευτικό δίκαιο αλληλεπιδρά με το ποινικό δίκαιο και να γίνει καλύτερα αντιληπτή η δυναμική των πρακτικών που εφαρμόζονται στο πεδίο του ελέγχου του συνόρων και της μετανάστευσης (Könönen 2023: 3). Μέσω τέτοιου είδους αναλύσεων θα μπορέσουν να εντοπιστούν με μεγαλύτερη σαφήνεια τα «*δικαιοδοτικά παιχνίδια μεταξύ διαφορετικών κανονιστικών συστημάτων*» (*the interlegal jurisdictional games*), που διεξάγουν ποικίλες αρχές και υπηρεσίες για τον έλεγχο των μεταναστών, αναδεικνύοντας έτσι ότι δεν πρόκειται τόσο για τη σύγκλιση όσο για τη διάκριση μεταξύ διαφορετικής προέλευσης κανόνων (διοικητικών, ποινικών κι άλλων), η οποία επιτρέπει σε μια πληθώρα φορέων την επιλεκτική και ευέλικτη εφαρμογή τους στην καθημερινή διαχείριση της μετανάστευσης (Moffette 2020: 270). Η αστυνομία, για παράδειγμα, μπορεί να χρησιμοποιεί με ευέλικτο τρόπο το μεταναστευτικό δίκαιο για τιμωρητικούς και προληπτικούς σκοπούς, όταν το ποινικό δίκαιο δεν μπορεί να τύχει εφαρμογής. Με τον τρόπο αυτό, όμως, τα μέτρα καταναγκαστικού χαρακτήρα χρησιμοποιούνται και

νομιμοποιούνται καθαρά «*εργαλειακά*» (Brandariz 2021), παρακάμπτοντας την αναγκαία δικαιοπολιτική θεμελίωσή τους στα προτάγματα της αναλογικότητας και της σκοπιμότητας, με μόνη την επίκληση προληπτικών ή ρυθμιστικών σκοπών.

Ένα εμβληματικό παράδειγμα «*εργαλειοποίησης*» της στέρησης της ελευθερίας είναι η συστηματική χρήση της διοικητικής κράτησης των υπηκόων τρίτων χωρών, χωρίς, ωστόσο, να τηρούνται πάντοτε οι αντίστοιχες εγγυήσεις που προβλέπονται από το εθνικό, το ευρωπαϊκό και το διεθνές δίκαιο (Κουράκης 2024α, Νικολόπουλος 2019). Η κατ'αρχήν νομιμοποίησή της ως μέσου για την επίτευξη του σκοπού της αναγκαστικής επιστροφής εκείνων που απορρίφθηκαν οι αιτήσεις παροχής ασύλου, διευρύνεται με την επίκληση ποικίλων λόγων - ποινικής και διοικητικής φύσης - που κυμαίνονται από τη γενικευμένη αποτροπή της εισόδου αλλοδαπών (*generalized deterrence*) για την πρόληψη εγκληματικών ενεργειών μέχρι την παρεμπόδιση της πρόσβασής τους στις τοπικές αγορές εργασίας και τα εθνικά προνοιακά συστήματα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όμως, προκύπτει ένα είδος «*θεσμικής σύγχυσης*» (i*nstitutional blurring)* σχετικά με τη λειτουργία των κέντρων διοικητικής κράτησης αλλοδαπών, καθιστώντας αλυσιτελή κάθε προσπάθεια νομιμοποίησής τους και προκρίνοντας την ανάγκη «*ενός νέου λεξιλογίου*» (Bosworth 2013: 161-162).

Ωστόσο, αυτή η κατάσταση «*οριακής νομιμότητας*» (Chacón 2016: 763) δεν παύει να επιτελεί τόσο συμβολικές λειτουργίες, σχετικά με την ικανότητα του κράτους να ασκεί κυριαρχικά τον έλεγχο των συνόρων της επικράτειάς του, όσο και ρυθμιστικές, αφού προσφέρει στις υπηρεσίες συνοριακών ελέγχων τη δυνατότητα εφαρμογής ποικίλων εναλλάξιμων μέτρων για την αντιμετώπιση των πληθυσμιακών ροών (Aliverti 2012: 428)

Συμπερασματικά, σε μια εποχή που η ΕΕ και τα κράτη μέλη της κινούνται με ταχείς ρυθμούς προς ένα αυστηρότερο πλαίσιο συνοριακών πολιτικών, το ζητούμενο εστιάζεται, αναπόφευκτα, στην αποκατάσταση της σημαντικής δυσαναλογίας που εμφανίζουν οι πολιτικές ασφάλειας και ελέγχου των ανθρώπινων μετακινήσεων σε σχέση με την πραγματική κατοχύρωση του δικαιώματος στην παροχή διεθνούς προστασίας και της προστασίας των δικαιωμάτων στις διαδικασίες συνοριακών ελέγχων.

Πρόσφατες εξελίξεις: Το νέο «Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για το Άσυλο και τη Μετανάστευση»

Οι σημαντικότερες διαδικασίες αλλαγής του μεταναστευτικού και προσφυγικού δικαίου της ΕΕ τα τελευταία χρόνια επικεντρώνονται γύρω από την πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής της 23.9.2020 για ένα «*Νέο Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο*», που συνένωσε τις πολιτικές στους τομείς της μετανάστευσης, του ασύλου, της ένταξης και της διαχείρισης των συνόρων, καθιστώντας τις ακόμα περισσότερο περιοριστικές.[3] Τα γενικά περιγράμματα του προτεινόμενου Κανονισμού για τη διαδικασία ασύλου θεσπίζουν κοινές υποχρεωτικές συνοριακές διαδικασίες, με σκοπό την ταχεία αξιολόγηση των αιτήσεων ασύλου στα εξωτερικά σύνορα της ΕΕ, ενώ, σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης του σημερινού συστήματος των "συνθηκών Δουβλίνου" - σύμφωνα με το οποίο κράτη μέλη με εξωτερικά σύνορα επιβαρύνονται με τη συντριπτική πλειοψηφία των αιτήσεων ασύλου - προτείνεται ένας νέος μηχανισμός κατανομής αρμοδιοτήτων, που συνδυάζει την υποχρεωτική αλληλεγγύη με την ευελιξία και τη

διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών σε σχέση με την επιλογή του είδους των ατομικών τους συνεισφορών (μετεγκατάσταση, οικονομικές συνεισφορές ή εναλλακτικά μέτρα αλληλεγγύης, όπως η ανάπτυξη προσωπικού).

Ωστόσο, οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις των προβλέψεων του Συμφώνου δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αισιοδοξίας, καθώς επιβάλλουν περισσότερο περιοριστικές πολιτικές, παρά την επανειλημμένα διαψευσμένη υπόθεση ότι η αυστηροποίηση των προϋποθέσεων εισόδου αποτρέπουν πραγματικά τα άτομα που επιθυμούν να μετακινηθούν στην Ευρώπη. Αντίθετα, εισάγονται διαδικασίες διαλογής (screening) πριν από την είσοδο (pre-entry phase) με τη χρήση τεχνολογιών υψηλής επιτήρησης και ταυτοποίησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα εξωτερικά σύνορα των περιφερειακών κρατών μελών της ΕΕ, όπως η Ελλάδα, δεν θα αποτελούν απλώς κρίσιμα σημεία ελέγχου για την πρόσβαση στον «*ευρωπαϊκό χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης*», αλλά καθιερώνονται πλέον ως τόποι κράτησης, μέχρι τη λήψη απόφασης για την παραχώρηση καθεστώτος διεθνούς προστασίας στους αιτούντες άσυλο ή την αναγκαστική επιστροφή τους στη χώρα προέλευσης ή σε «ασφαλή τρίτη χώρα». Άλλωστε, νομική βάση της κράτησης σε αυτή την περίπτωση δεν θα αποτελεί μόνο ο σκοπός της αναγκαστικής επιστροφής αλλά και η μη είσοδος του αιτούντα στην εθνική επικράτεια, αφού, σύμφωνα με το νέο Κανονισμό για τις διαδικασίες ασύλου, όσοι υπόκεινται στη διαδικασία των συνόρων θα θεωρούνται - κατά «πλάσμα δικαίου» - ότι δεν βρίσκονται εντός της επικράτειας του κράτους μέλους κατά τη διάρκεια εξέτασης της αίτησής τους, ώστε να αποφεύγονται ενδεχόμενες δευτερογενείς μετακινήσεις.

Απ' αυτή την άποψη, προβλέπεται ότι το νέο Σύμφωνο:

- θα αυξήσει την πίεση στα κράτη μέλη με εξωτερικά σύνορα, επεκτείνοντας τη λογική του hotspot που ήδη εφαρμόζεται στα ελληνικά νησιά,
- θα προκαλέσει την de facto κράτηση περισσότερων ανθρώπων στα σύνορα της ΕΕ, δεδομένου ότι δεν υπάρχει ρητή πρόβλεψη στο νέο Σύμφωνο για την εφαρμογή της μόνο ως έσχατης λύσης,
- ενώ, υπ' αυτές τις συνθήκες, η εφαρμογή των συνοριακών διαδικασιών ασύλου θα υποβαθμίσει αναπόφευκτα την ποιότητα της απαιτούμενης εξατομικευμένης αξιολόγησης του δικαιώματος ασύλου.

Προϋπόθεση για το μετριασμό αυτών των συνεπειών αποτελεί η εφαρμογή της νέας αυτής ευρωπαϊκής νομοθεσίας κατά τρόπο που να συνάδει πλήρως με το διεθνές προσφυγικό δίκαιο και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Σ' αυτή την κατεύθυνση, τα προαναφερθέντα μέτρα καταναγκασμού συνοδεύονται από διατάξεις που αποσκοπούν στην υποχρεωτική θέσπιση από τα κράτη μέλη μηχανισμών παρακολούθησης, με στόχο τη διασφάλιση του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε όλες τις διαδικασίες στα εξωτερικά σύνορα. Ειδικότερα:

α. - Προβλέπεται η δημιουργία ενός ανεξάρτητου μηχανισμού από κάθε κράτος μέλος (ο οποίος θα μπορούσε να ανατεθεί και σε μια ανεξάρτητη αρχή, όπως ο «Συνήγορος του Πολίτη») σε συνεργασία με τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με αποστολή τον έλεγχο των διαδικασιών κράτησης των νεοεισερχομένων και την παρακολούθηση της προστασίας των θεμελιωδών τους δικαιωμάτων, προκειμένου

να διασφαλιστεί ότι ενδεχόμενες επαναπροωθήσεις θα αναφέρονται και θα διερευνώνται. Αξίζει να αναφερθεί σχετικά ότι, στο Ψήφισμα 2416 (2022) της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης,[4] προτείνεται η τροποποίηση του «Κανονισμού διαλογής» (screening Regulation), ώστε να διασφαλιστεί η θέσπιση ενός «*αποτελεσματικού μέσου προσφυγής κατά της εσφαλμένης κατηγοριοποίησης*» στο πλαίσιο των συνοριακών ελέγχων, σύμφωνα και με το σχετικό δικαίωμα που προβλέπεται στο άρθρο 13 της ΕΣΔΑ.

β. - Στο ίδιο πλαίσιο, αξίζει, επίσης, να αναφερθεί η πρόταση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για τους Πρόσφυγες και τους Εξόριστους (ECRE)[5] μαζί με άλλες ΜΚΟ για την ανάπτυξη ενός αποτελεσματικού μηχανισμού αιρεσιμότητας, ο οποίος θα εγγυάται την έγκριση της χρηματοδότησης και της παροχής πόρων της ΕΕ στα κράτη μέλη ανάλογα με το βαθμό τήρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και του κράτους δικαίου, όπως άλλωστε προβλέπεται, γενικότερα, σχετικά με τη χρηματοδότηση των κρατών - μελών από τον προϋπολογισμό της ΕΕ.[6]

Προφανώς, το κρίσιμο ζήτημα για την αποδοτικότητα αυτών των αντισταθμιστικών διατάξεων είναι ο τρόπος με τον οποίο θα εξειδικευτούν στα κανονιστικά κείμενα και τις εθνικές νομοθεσίες, που θα ακολουθήσουν την έγκριση των μέτρων του Συμφώνου. Πολύ περισσότερο, βέβαια, μένει να αποδειχθεί η αποτελεσματικότητά τους στην αντιμετώπιση της επιτακτικής ανάγκης εφαρμογής, κατά τη διεξαγωγή των συνοριακών ελέγχων, των εγγυήσεων που προβλέπονται για τα θεμελιώδη δικαιώματα των αιτούντων διεθνή προστασία.

Επίλογος: Θεωρητικές προκλήσεις για μια «*εγκληματολογία των συνόρων*»

Τα καινούργια διαχειριστικά μοντέλα των πληθυσμιακών μετακινήσεων που επινοούνται διαρκώς στο ευρωπαϊκό επίπεδο διακυβέρνησης έχουν προσελκύσει τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον σημαντικής μερίδας εγκληματολόγων (Weber 2002). Μέσα από την ερευνητική, θεωρητική και πολιτική δραστηριότητά τους έχουν αναδείξει την αποκαλούμενη «*εγκληματολογία των συνόρων*» (*border criminology*) ως ένα διακριτό διεπιστημονικό πεδίο μελέτης, που δοκιμάζει την ευρετική αξία των υφιστάμενων αναλυτικών κατηγοριών και θεωριών της εγκληματολογίας μέσα στα σημερινά δεδομένα των πολιτικών ελέγχου των πληθυσμιακών μετακινήσεων (Κόρος 2022).

Η γενική προσέγγιση σηματοδοτείται από τη σύγχρονη μεταστροφή που παρατηρείται στο πεδίο των ποινικών πολιτικών με την υποχώρηση της προτεραιότητας στην καταπολέμηση της εξατομικευμένης παραβατικότητας και την ολοένα μεγαλύτερη έμφαση στις προληπτικές στρατηγικές ασφάλειας (Carvalho 2017: «*the preventive turn*»). Η εξέλιξη αυτή έχει νοηματοδοτηθεί στη σύγχρονη εγκληματολογική θεωρία από την L. Zedner (2007: 261-262) ως στροφή σε μια «*προ-εγκληματική κοινωνία*» (*pre-crime society*), «*στην οποία η δυνατότητα πρόληψης των κινδύνων ανταγωνίζεται και μάλιστα υπερισχύει της αντιμετώπισης των αδικημάτων που έχουν διαπραχθεί*», ενώ «*ο προσανατολισμός της ποινικής δικαιοσύνης μετά το έγκλημα επισκιάζεται όλο και περισσότερο από την προ του εγκλήματος λογική της ασφάλειας*».

Το θεωρητικό μοντέλο της «*pre-crime society*» αποτέλεσε ένα πρόσφορο πλαίσιο για την κατανόηση των πολιτικών αντιμετώπισης της τρομοκρατίας, ιδίως μετά την 11η

Σεπτεμβρίου 2001. Ωστόσο, έχει τονισθεί η σημασία του και για την κατανόηση των σύγχρονων εξελίξεων στο πεδίο των συνοριακών ελέγχων (Weber and McCulloch 2019), παράλληλα με την αξιοποίηση ενός ευρέος φάσματος θεωρητικών προτάσεων γύρω από τα ρευστά όρια μεταξύ του «ποινικού» και του «προληπτικού» κράτους στις σύγχρονες κοινωνίες, την πρόσληψη του διαφορετικού και την ανάπτυξη κοινωνικοπολιτικών τεχνικών διαφοροποίησης. Η ίδια ερευνητική κατεύθυνση προσφέρεται, επίσης, για τη σε βάθος διερεύνηση του περιεχομένου και των συνεπειών που περιλαμβάνονται στις ρυθμίσεις του νέου Ευρωπαϊκού Συμφώνου για το Άσυλο και τη Μετανάστευση.

Σε κάθε περίπτωση, οι τρέχουσες εξελίξεις στο πεδίο του ευρωπαϊκού κοινωνικού ελέγχου μας καλούν να εγκαταλείψουμε τον παραδοσιακό «*ποινοκεντρισμό*»[7] της εγκληματολογίας και να απεγκλωβιστούμε από το ποινικό/διοικητικό δίπολο της «*crimmigration*» (Κουράκης 2024β). Σ'αυτή την προοπτική ανάλυσης, η έννοια «*μορφή - φυλακή*», που πρότεινε ο Μ. Φουκώ (1979:231) για να αναφερθεί στην πρακτική του εγκλεισμού, η οποία «*προϋπήρχε της συστηματικής χρήσης του στο σωφρονιστικό σύστημα*... [και] *είχε ήδη συγκροτηθεί εκτός του νομικού μηχανισμού*», μπορεί να αποτελέσει μια πρόσφορη θεωρητική αφετηρία για τη διατύπωση ερευνητικών ερωτημάτων γύρω από τις αναπτυσσόμενες υβριδικές πολιτικές διοικητικής/ποινικής φύσης στο πεδίο του ελέγχου των πληθυσμιακών μετακινήσεων και τους αυξανόμενους περιορισμούς που επιβάλλουν στο δικαίωμα διεθνούς προστασίας, καθώς συνοδεύονται, μάλιστα, από την εκτεταμένη στέρηση της ελευθερίας των αιτούντων.

Το νέο Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για το Άσυλο και τη Μετανάστευση φαίνεται να διαιωνίζει τη «*μορφή – φυλακή*» μέσα από τις προβλέψεις του για τη "*ρύθμιση της κινητικότητας μέσω της κράτησης*" (Campesi 2024), δημιουργώντας μια ασαφή ζώνη καταναγκαστικών πρακτικών, που επεκτείνουν την κατασταλτική εμβέλεια του κράτους αλλά με λιγότερες δικαιοπολιτικές εγγυήσεις για τις ακολουθούμενες διαδικασίες.[8] Άλλωστε, οι συνέπειες από αυτή την ανανεωμένη αποστολή της «*μορφής - φυλακή*» στην Ευρώπη αποτυπώνονται ήδη στους διάσπαρτους τόπους κράτησης των μετακινούμενων πληθυσμών στα κράτη μέλη της Ε.Ε. και επιβεβαιώνουν την ικανότητά της να διευθετεί τη χωρική κατανομή του μετακινούμενου πληθυσμού, να «*ρυθμίζει την ανομία, να θέτει όρια ανοχής*» και, εν τέλει, να διασφαλίζει τη «*γενική οικονομία*» (Φουκώ, όπ.π) του ολοένα διευρυνόμενου και πολύμορφου ευρωπαϊκού κοινωνικού ελέγχου.

Σημειώσεις

[1] Για την Ελλάδα πρβλ. το μέγεθος των αλλοδαπών κρατουμένων σε σχέση με τους ημεδαπούς κατά την τελευταία δεκαετία στον "*Πίνακα Κρατουμένων - Ποινών κατά την 1η Ιανουαρίου εκάστου έτους (2015-2024)*" της Γενικής Γραμματείας Αντεγκληματικής Πολιτικής: https://www.sofron.gov.gr/sofronistika-katastimata/statistika-stoixeia-kratoumenon/

[2] Πρβλ. την περίφραση "*ποινικο-μεταναστευτική σύμμειξη*", που προτείνει ο Δ.Κόρος (2022) για την απόδοση αυτού του όρου στα ελληνικά.

[3] Για τους Κανονισμούς που περιλαμβάνονται στο νέο Σύμφωνο για το Άσυλο και τη Μετανάστευση βλ. το Δελτίο Τύπου του Συμβουλίου της Ε.Ε. (14-5-2024) και τους σχετικούς συνδέσμους στον ιστότοπο: https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2024/05/14/the-council-adopts-the-eu-s-pact-on-migration-and-asylum/

[4] Council of Europe / Parliamentary Assembly, *Resolution 2416 (2022), European Union Pact on Migration and Asylum: a human rights perspective*, https://pace.coe.int/pdf/25d64971c0484db6d3c5b7ec2c02e9bd2b4b5e1acac7630ac77dce98672b58d3/res.%202416.pdf

[5] ECRE, *Joint Statement: Turning rhetoric into reality: New monitoring mechanism at European borders should ensure fundamental rights and accountability*, 10-11-2020, https://ecre.org/turning-rhetoric-into-reality-new-monitoring-mechanism-at-european-borders-should-ensure-fundamental-rights-and-accountability/

[6] Σύμφωνα με τον Κανονισμό (ΕΕ, Ευρατόμ) 2020/2092, με τον οποίο θεσπίζεται γενικό καθεστώς αιρεσιμότητας για την προστασία του προϋπολογισμού της Ένωσης σε περίπτωση παραβιάσεων των αρχών του κράτους δικαίου στα κράτη μέλη. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, ο Κανονισμός παρέχει στο Συμβούλιο τη δυνατότητα, κατόπιν πρότασης της Επιτροπής, να θεσπίσει μέτρα προστασίας, όπως την αναστολή πληρωμών ή την αναστολή της έγκρισης ενός ή περισσοτέρων προγραμμάτων που επιβαρύνουν τον προϋπολογισμό της Ένωσης, διαφυλάσσοντας, στις περιπτώσεις αυτές, τα έννομα συμφέροντα των τελικών αποδεκτών και των δικαιούχων.

[7] Η έννοια του "*ποινοκεντρισμού*" αναφέρεται στην αντίληψη για την άσκηση κρατικών ελέγχων και την επιβολή καταναγκαστικών μέτρων αποκλειστικά μέσω του ποινικού συστήματος (εστιάζοντας ιδίως στην εκτεταμένη χρήση της φυλακής) παραβλέποντας ότι "*πρωταρχικό στοιχείο του κοινωνικού ελέγχου είναι η ποικιλία των τρόπων, με τους οποίους ασκείται*" (Horwitz 1990:6). Πρβλ. την έννοια του "*σκιώδους κράτους εγκλεισμού*" ("*shadow carceral state*") στη σημ. 8.

[8] Βλ. σχετικά την έννοια του "*σκιώδους κράτους εγκλεισμού*" ("*shadow carceral state*") που προτείνουν οι K. Beckett και N. Murakawa (2012) για να αποδώσουν την επέκταση της εμβέλειας των κρατικών κατασταλτικών πρακτικών στο κοινωνικό πεδίο μέσω νέων σημείων εισόδου, με «*νομικά υβριδικούς και θεσμικά ποικιλόμορφους τρόπους*», εκτός του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης και χωρίς τις αντίστοιχες δικαιοπολιτικές εγγυήσεις.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Chamayou, G. (2013), *Ανθρωποκυνηγητό: Ιστορία και φιλοσοφία της κυνηγετικής εξουσίας* (μτφρ. Ι. Χονδρού), Αθήνα, Αλλότροπο.

Κόρος, Δ. (2021), Η διοικητική κράτηση στην Ελλάδα υπό το πρίσμα της εγκληματολογίας των συνόρων, *The Art of Crime*, No 10, σσ. 68-103.

Κόρος, Δ. (2022), Επιβλαβή συνοριακά καθεστώτα: μια ζημιολογική προσέγγιση, *Αντιγόνη: το ερώτημα*, τ. ΙΙ, No 3, σσ. 39-57.

Κουράκης, Φ. (2024α), Η ιστορία του παρόντος και η διοικητική κράτηση μεταναστών μέσα από την οπτική της Εγκληματολογίας των Συνόρων, *Εγκληματολογία*, σσ. 117-127.

Κουράκης, Φ. (2024β), Μια κριτική αναπροσαρμογή της θεωρίας του "crimmigration", *Αντιγόνη: το ερώτημα*, τ. IV, No 4, σσ. 7-35.

Νικολόπουλος, Γ. (2008), *Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως φορέας αντεγκληματικής πολιτικής. Το 'Πρόγραμμα της Χάγης' και η εφαρμογή του*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Νικολόπουλος, Γ. (2010), Ευρωπαϊκή ιθαγένεια και κοινωνικός έλεγχος: όψεις ένταξης και αποκλεισμού, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο - Γενικό Τμήμα Δικαίου, *Ελευθερίες - Δικαιώματα - Ασφάλεια στην Ε.Ε.*, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη, σσ. 133-148.

Νικολόπουλος, Γ. (2019), Η στροφή της αντεγκληματικής πολιτικής στην πρόληψη και διοικητική κράτηση των παράτυπων αλλοδαπών, *Εγκληματολογία*, σσ. 69-76.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Aas, K. F. (2019), "Crimmigration", in: McLaughlin E. and Muncie J. (eds.), *The SAGE Dictionary of Criminology*, 4th edition, London, Sage.

Aliverti, A. (2012), Making people criminal: The role of the criminal law in immigration enforcement, *Theoretical Criminology*, Vol. 16, pp. 417-434

Balibar, E. (1997), Frontières et violence, *Transeuropéennes*, Vol. 9, pp. 23-28.

Beckett, K. and Murakawa, N. (2012), Mapping the shadow carceral state: toward an institutionally capacious approach to punishment, *Theoretical Criminology,* Vol. 16, pp. 221-244.

Bosworth, M. (2013), Can immigration detention centres be legitimate? Understanding confinement in a global world, in Aas, K. F. and Bosworth, M. (eds.), *The borders of punishment. Migration, citizenship and social exclusion*, Oxford, Oxford University Press, pp. 149-163.

Bosworth M. and Guild M. (2008), Governing through migration control: security and citizenship in Britain, *British Journal of Criminology*, Vol. 48, pp. 703-719.

Bourbeau, P. (2019), Detention and immigration: Practices, crimmigration, and norms, *Migration Studies*, Vol. 7, pp. 83-98.

Brandariz, J. A. (2021). Criminalization or instrumentalism? New trends in the field of border criminology, *Theoretical Criminology*, Vol. 1, pp. 1-19.

Brion, F. (1996), Les menaces d'une forteresse: citoyenneté, crime et discrimination dans la construction de l' U.E. in Tulkens, F. and Bosly, H.-D. (dir.), *La justice pénale et l'Europe,* Bruxelles, Bruylant, pp. 253-286.

Carvalho, H. (2017), *The Preventive Turn in Criminal Law*, Oxford, Oxford University Press.

CEPS (Centre for European Policy Studies 2024), *Opt-outs and impunity: Eroding the rule of law in EU migration and asylum policies*, Monthly Bulletin, October, Brussels.

De Giorgi A., (2006), *Re-Thinking the Political Economy of Punishment. Perspectives on Post - Fordism and Penal Politics*, Aldershot, Ashgate.

ECRE (European Council on Refugees and Exiles, 2022), Asylum reforms: Ukraine Stimulates a Rethink at the Restart, 9-9-2022, https://ecre.org/editorial-asylum-reforms-ukraine-stimulates-a-rethink-at-the-restart

Feeley S. and Simon J. (1992), The new penology: notes on the emerging strategy of corrections and its implications, *Criminology*, Vol. 30, pp. 449-474.

Horwitz, A. V. (1990), *The logic of social control*, New York - London, Plennum Press.

Huysmans, J. (2000), The European Union and the securitization of migration, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 38, pp. 751-777.

Jakobs, G. (1985), Kriminalisierung im Vorfeld einer Rechtsgutsverletzung, *Zeitschrift fur die Gesamte Stafrechtswissenschaft*, Vol. 97, pp. 751-785.

Jakobs, G. (2004), Burgerstrafrecht und Feindstrafrecht, *Hochstrichterliche Rechtsprechung Strafrecht*, Vol. 5, pp. 88-94.

Jakobs G. (2005), Terroristen als Personen im Recht? *Zeitschrift fur die gesamte Strafrechtswissenschaft*, Vol. 117, pp. 839-851.

Könönen, J. (2023), Foreigners' crime and punishment: Punitive application of immigration law as a substitute for criminal justice, *Theoretical Criminology*, Vol. 1, pp. 1-18.

Krasmann, S, (2007), The enemy on the border: critique of a programme in favour of a preventive state, *Punishment and Society*, Vol. 9, pp. 301-318.

Melossi, D. (1997), State and social control à la fin de siècle: From the new world to the constitution of the new Europe, στο R. Bergalli, C. Sumner (dir.), *Social control and political order. European perspectives at the end of the century*, London, Sage, pp. 52-74.

Moffette, D. (2020), The jurisdictional games of immigration policing: Barcelona's fight against unauthorized street vending, *Theoretical Criminology*, Vol. 24, pp. 258-275.

Moffette, D. and Pratt, J. (2020), Beyond criminal law and methodological nationalism: Borderlands, jurisdictional games and legal intersections, in Côté-Lussier C., Moffette D., Piché J. (eds), *Contemporary Criminological Issues: Moving beyond Insecurity and Exclusion*, Ottawa, University of Ottawa Press, pp.15-39.

Nikolopoulos, G. (2025), Detention, screening and procedures at the borders. What might happen in Greece with the implementation of the new EU Pact?. Available at: *https://blogs.law.ox.ac.uk/border-criminologies-blog/blog-post/2025/03/detention-screening-and-procedures-borders-what-might*.

Platt, J. (2021), (Cr)immigration, Race and Belonging: Why We Must Conceptualize Immigration Detention as Punishment? *Journal of Identity and Migration Studies*, Vol. 15, pp. 2-28.

Spalding, A. (2022), *The Treatment of Immigrants in the European Court of Human Rights: Moving Beyond Criminalisation*, Oxford, Hart Publishing.

Strumpf, J. P. (2006), The crimmigration crisis: Immigrants, crime and sovereign power, *American University Law Review*, Vol. 56, pp. 367-419.

Strumpf, J. P. (2013), The process is the punishment in crimmigration law, in Aas, K.F. and Bosworth, M. (eds.), *The borders of punishment. Migration, citizenship and social exclusion*, Oxford, Oxford University Press, pp. 58-75.

Tsoukala, A. (2011), Turning Immigrants into Security Threats: A Multi-Faceted Process, in: Lazaridis, G. (ed.), *Security, Insecurity and Migration in Europe*, Routledge, London, pp. 179-199.

Weber, L. (2002), The detention of asylum seekers: 20 reasons why criminologists should care, *Current Issues in Criminal Justice* (Special Issue on Refugees and Criminology), Vol. 14, pp. 9-30.

Weber, L. and McCulloch, J. (2019), Penal power and border control: Which thesis? Sovereignty, governmentality, or the pre-emptive state? *Punishment & Society*, Vol. 21, No 4, pp. 496-514.

Zedner, L. (2007), Pre-Crime and Post-Criminology? *Theoretical Criminology*, Vol. 11, pp. 261-281.

Η ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΡΑΤΗΣΗΣ. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Καλλιόπη Ορφανάκη,[α] Ιωάννης Πέτσας[α]

[α] ΣΕΠ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Το πολιτικό πλαίσιο και η ευρύτερη κοινωνική συγκυρία αποτελούν παράγοντες που επηρεάζουν το σχεδιασμό και την υλοποίηση της κοινωνικής έρευνας. Κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης με το άνοιγμα προς τη δημοκρατία, παρά τη κυριαρχία του θετικισμού και την ποσοτικοποίηση των ερευνών, άνοιξε και ο δρόμος για τη διεξαγωγή ποιοτικού χαρακτήρα ερευνών. Η έρευνα σε χώρους εγκλεισμού έχει τις δικές της ιδιαιτερότητες και χαρακτηριστικά. Παρά την έκρηξη των μαρτυριών με αναμνήσεις από τη φυλακή, οι περισσότερες αναλύσεις ασχολήθηκαν περισσότερο με τη φυλακή ως θεσμό και όχι με τον κρατούμενο, ως συλλογικό υποκείμενο. Αυτό το ερευνητικό κενό στη διερεύνηση κοινωνικών φαινομένων που συναντώνται στο πεδίο των φυλακών εγείρει προβληματισμούς σχετικά με την προοπτική της διαμόρφωσης διαφορετικών τρόπων διερεύνησης και ερμηνείας του κοινωνικού κόσμου σε βάθος. Στο πλαίσιο αυτό, αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης αποτελεί η απόπειρα επεξεργασίας ερωτημάτων που αφορούν επιστημολογικά ζητήματα και τη σχέση της εθνογραφικής έρευνας με τον κοινωνικό χώρο της φυλακής. Η ιδιαιτερότητα του πεδίου έρευνας, η δυσκολία πρόσβασης των ερευνητών/τριων στο πεδίο καθώς και ζητήματα ερευνητικής ηθικής αποτελούν τους βασικούς άξονες γύρω από τους οποίος περιστρέφεται η εν λόγω συζήτηση.

Λέξεις Κλειδιά: Ποιοτική Έρευνα, Φυλακή, Εμπόδια, Πεδίο, ο Ρόλος του Ερευνητή/τριας

DOING QUALITATIVE RESEARCH IN DETENTION FACILITIES. METHODOLOGICAL AND MORAL ISSUES

Kalliopi Orfanaki,[α] Ioannis Petsas[α]

[α] SEP, Hellenic Open University

Abstract

The political context and the broader social situation are factors that influence the design and implementation of social research. During the post-democratic period, despite the dominance of positivism and the quantification of research, with the opening to democracy, the path was also opened for the conduct of qualitative research. Research in places of confinement has its own particularities and characteristics. Despite the explosion of testimonies with memories of prison, most analyses dealt more with the prison as an institution and not with the prisoner, as a collective subject. This research gap in the investigation of social phenomena encountered in the field of prisons raises concerns regarding the prospect of developing different ways of investigating and interpreting the social world in depth. In this context, the subject of this announcement is the elaboration of questions concerning epistemological issues and the relationship of ethnographic research with the social space of prison. The specificity of the research field, the difficulty of researchers' access to the field, as well as issues of research ethics, are the main axes around which this discussion revolves.

Keywords: Qualitative Research, Prison, Obstacles, Research Field, the Role of the Researcher

Εισαγωγή

Από την περίοδο της μεταπολίτευσης μέχρι σήμερα, η έρευνα στις φυλακές και η διερεύνηση του αντικτύπου του εγκλεισμού στα άτομα, αποτελεί κεντρικό ζήτημα για τους ερευνητές/τριες στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Η ποιοτικού χαρακτήρα έρευνα αποτελεί μια μορφή μεθόδου για τη διερεύνηση της πολύπλοκης πραγματικότητας της φυλακής, καθώς παρέχει ευρεία και βαθύτερη κατανόηση των βιωμένων εμπειριών του σωφρονιστικού πληθυσμού, είτε αυτοί είναι κρατούμενοι, είτε εργαζόμενοι στο πεδίο. Ως εκ τούτου, η ποιοτική έρευνα δύναται να αποκαλύψει εκείνες τις προσωπικές και θεσμικές δυναμικές που διαμορφώνουν το περιβάλλον των φυλακών. Ειδικότερα στο συγκεκριμένο άρθρο θα γίνει απόπειρα να αναλυθούν τα επιμέρους ζητήματα: α) Η ιδιαιτερότητα του πεδίου έρευνας – τα κατάστημα κράτησης ως τόπος και ως πρακτική στο πλαίσιο της δημοκρατίας, β) Ο/η κρατούμενος/η ως υποκείμενο της έρευνας και γ) Ο ρόλος και οι δεξιότητες του ερευνητή/τριας κατά τη διεξαγωγή των ποιοτικών ερευνών στις φυλακές.

Δημοκρατία και ποιοτική έρευνα

Τα δημοκρατικά καθεστώτα ευνοούν τη διεξαγωγή ανοικτού διαλόγου και την ακαδημαϊκή ελευθερία, χαρακτηριστικά τα οποία αποτελούν γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη των κοινωνικών ερευνών. Καθώς η ακαδημαϊκή ελευθερία βρίσκεται σε αλληλεξάρτηση με τη δημοκρατική ελευθερία, όταν οι δημοκρατικές εγγυήσεις βρίσκονται υπό αίρεση, η ελευθερία της ακαδημαϊκής έρευνας καθίσταται ευάλωτη απέναντι σε πολιτικές πιέσεις (Ignatieff 2024). Ας σκεφτούμε το παράδειγμα της ιστορικής περιόδου της δικτατορίας: η κοινωνική έρευνα ήταν περιορισμένη, ιδεολογικά προσανατολισμένη και όπλο των δυνάμεων της εξουσίας

Κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, το άνοιγμα προς τη δημοκρατία σηματοδότησε το άνοιγμα στην κοινωνική έρευνα. Ωστόσο εξακολουθούν να κυριαρχούν δύο τάσεις στις κοινωνικές επιστήμες: η επικράτηση των ποσοτικών ερευνών (Κωνσταντοπούλου 1989) και η κυριαρχία του θετικιστικού παραδείγματος. Το επιχείρημα περί μη επιστημονικότητας των ποιοτικών ερευνών ήταν ισχυρό με συνέπεια την διεξαγωγή ποιοτικών ερευνών σε περιορισμένο αριθμό. Παρόλο που καμία έρευνα, είτε ποιοτικού είτε ποσοτικού τύπου, δεν είναι «προοδευτική» από την ίδια τη φύση της, η ποιοτική έρευνα συνδέεται με τη κριτική θεωρία, τη κριτική διάθεση απέναντι στους θεσμούς και τις δομές, με γνώμονα τις αξίες που αφορούν τη κοινωνική συνοχή και αναπαραγωγή όπως είναι η συλλογικότητα και η αλληλεγγύη (Ιωσηφίδης 2008).

Αυτό είναι κατανοητό καθώς η ποιοτική έρευνα έχει συγκεκριμένη επιστημολογική στάση. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στις υποκειμενικές διαστάσεις των φαινομένων, στις εμπειρίες και στα βιώματα των υποκειμένων, στις εμπρόθετες ιδιότητες της δράσης τους και στο πώς όλα αυτά είναι πλαισιοθετημένα. Εστιάζοντας στη ζωή των υποκειμένων, η ποιοτική έρευνα παρέχει τη δυνατότητα να αναδειχθούν οι ιδιαίτερες προοπτικές τους και να ακουστούν οι ιστορίες και οι φωνές, που πολλές φορές είναι καταπιεσμένες από τις δομές εξουσίας. Η αναγνώριση του υποκειμενικού νοήματος γίνεται το εργαλείο μέσα από το οποίο παράγονται κοινωνικά αποτελέσματα τα οποία άλλοτε αποτελούν σκοπούς των προθέσεων και άλλοτε όχι. Στόχος είναι να φωτιστούν οι διαδικασίες και τα στάδια

από τα οποία διαμορφώνονται οι κοινωνικές σχέσεις, η συστηματική ανασυγκρότηση των σημαντικότερων όψεων του υπό μελέτη φαινομένου και η σφαιρική εξήγησή τους. Υπό αυτήν την έννοια, η ποιοτική έρευνα αποτελεί μία μορφή δράσης που αποσκοπεί μέσα από την ανάδειξη των σχέσεων εξουσίας, στην αλλαγή της κατάστασης των υποκειμένων και στην εξάλειψη των ανισοτήτων. Τι γίνεται στην περίπτωση διεξαγωγής ποιοτικών ερευνών με υποκείμενα που δεν έχουν θέση στο δημόσιο λόγο, ανήκουν δηλαδή σε ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού; Και ειδικότερα, τι γίνεται στην περίπτωση διεξαγωγής ποιοτικών ερευνών στις φυλακές;

Η κυριαρχία των ποσοτικών ερευνών με πεδίο τις φυλακές έχει ως συνέπεια την αδυναμία ανάλυσης ενός πολυδιάστατου φαινομένου όπως αυτό του κοινωνικού ελέγχου και της αποκλίνουσας συμπεριφοράς.

> «...Αν και ενδεχομένως αυτές οι μέθοδοι (αντικειμενιστικοί) θα μπορούσαν να σκιαγραφήσουν ένα λεπτό περίγραμμα για την παρέκκλιση και την εγκληματικότητα. Ωστόσο, ποτέ δεν θα μπορούσαν να γεμίσουν αυτό το περίγραμμα με τις απαραίτητες διαστάσεις μιας γεμάτης με νόημα κατανόησης» (Ferrell and Hamm 1998: 11).

Η περιορισμένη διεξαγωγή ποιοτικών μεθόδων ανάλυσης στα καταστήματα κράτησης έχει ως συνέπειες τον περιορισμό στην αυθεντική και ολιστική περιγραφή και κατανόηση του εγκληματικού φαινομένου, ως ακέραιου, ενιαίου κοινωνικού ή πολιτισμικού φαινομένου ή συμβάντος, τη μονομερή εστίαση στη φυλακή ως θεσμού και όχι στον κρατούμενο ως συλλογικού υποκειμένου και την αδυναμία ανάλυσης των διαδικασιών αλληλεπίδρασης, με τις οποίες οι θεσμοί κοινωνικού ελέγχου παράγουν την κοινωνική πραγματικότητα της παρέκκλισης και του εγκλήματος. Είναι ακριβώς αυτές οι συνέπειες που οδήγησαν τον Ferrell (2009: 2) να σημειώσει ότι: «...καθώς η Ρώμη καιγόταν, ο Νέρων έπαιζε βιολί. Καθώς ο κόσμος μας φλέγεται, η εγκληματολογία αναλώνεται σε υπολογισμούς».

Η ιδιαιτερότητα του πεδίου έρευνας – το κατάστημα κράτησης ως τόπος και ως πρακτική

Η φυλακή αποτελεί ένα οργανωμένο ολοπαγές ίδρυμα, στο οποίο διαμορφώνεται η ασυλιακή διαβίωση με περιορισμένη θεατότητα (Καρύδης και Φυτράκης 2011: σ.Χ) και μάλιστα, με παθογόνους όρους. Ο θεσμός της φυλακής δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτός μόνο ως ένα ακόμα νομοθετικό προϊόν, αλλά ως ένας χώρος, εντός του οποίου κυριαρχούν και αλληλεπιδρούν διάφορες μορφές επιτήρησης, ελέγχου, πειθαρχίας, ο τρόπος οργάνωσης του οποίου αποσκοπεί στον καταναγκασμό και ευνοεί την ανάπτυξη έντονων εξουσιαστικών σχέσεων (Κουλούρης 2012: 283). Ως το πιο αντιπροσωπευτικό ίδρυμα ολοκληρωτικού χαρακτήρα (Goffman 1994: 67), η φυλακή έχει το δικό της υποπολιτισμό, τις δικές της αξίες και κανόνες που καθορίζουν τη ζωή του ατόμου. Από αυτήν την κλειστότητα απορρέουν τα βασικά χαρακτηριστικά της φυλακής, τα οποία συνίστανται εκτός από την η οριοθέτηση της κίνησης στο χώρο και το χρόνο, τη κατάλυση της ιδιωτικότητας και τη ματαίωση κάθε προσπάθειας διαφύλαξης της προσωπικής ζωής. Όλα αυτά συντελούν στη διαμόρφωση μιας ιδιότυπης υβριδικής κοινωνικής οργάνωσης, η οποία είναι εν μέρει δημόσια γραφειοκρατική και διέπεται από ένα τυπικό κανονιστικό

πλαίσιο, αλλά παράλληλα αποτελεί και μια κοινότητα στην οποία διαμένουν άνθρωποι οι οποίοι διάγουν το βίο τους βάσει ενός άτυπου πλαισίου κανόνων (Orfanaki and Petsas 2024: 108).

Παρ' όλες τις ιδιαιτερότητες και τα ειδικά χαρακτηριστικά της, η φυλακή αποτελεί ένα εξαιρετικά ελκυστικό πεδίο έρευνας. Τα τελευταία χρόνια, στη σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία παρατηρείται μια έκρηξη των μαρτυριών και αφηγήσεων, η οποία αποτυπώνεται στα δεκάδες βιβλία που έχουν κυκλοφορήσει με κεντρικό θέμα τις αναμνήσεις από τη φυλακή και αποτέλεσαν πολύτιμο υλικό για την ανάλυση της κοινωνικής εμπειρίας. Ωστόσο, οι περισσότερες αναλύσεις εστιάζουν μονομερώς στη φυλακή ως θεσμό και όχι στον κρατούμενο, ως συλλογικό υποκείμενο. Η Rhodes (2001), αναφέρεται στην

> «αδυναμία των υλικών, η οποία την αναγκάζει να αναμειγνύει δημοσιογραφικές αναφορές και επιστημονικές μελέτες [...] Η ενότητα 'Εισαγωγή στη φυλακή: Ανθρωπολογία' δεν καταλαμβάνει ούτε δύο σελίδες και απαριθμεί συνολικά τρεις μονογραφίες πεδίου, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1980 και μία που δεν βασίστηκε σε επιτόπια έρευνα [...] Το αποτέλεσμα αυτής της ανασκόπησης είναι ότι η εθνογραφία της φυλακής στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν είναι απλά είδος απειλούμενο με εξαφάνιση, αλλά ένα είδος έχει ήδη εξαφανιστεί»

Έτσι, ενώ παρατηρείται αυξημένη παρουσία ποσοτικών ερευνών με πεδίο έρευνας τις φυλακές, η διεξαγωγή ποιοτικών μελετών σε χώρους κράτησης είναι σχετικά μειωμένη, ειδικά αν λάβουμε υπόψη μας την αύξηση του έγκλειστου πληθυσμού στην παρούσα κοινωνική και ιστορική συγκυρία. Αυτό το ερευνητικό κενό εγείρει προβληματισμούς σχετικά με την προοπτική της διαμόρφωσης διαφορετικών τρόπων διερεύνησης και ερμηνείας του κοινωνικού κόσμου της φυλακής, σε βάθος. Η συγκεκριμένη τάση έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη επιστημολογική και μεθοδολογική στροφή στις κοινωνικές επιστήμες τα τελευταία χρόνια, η οποία αφορά στη χρήση ποιοτικών μεθόδων έρευνας και τον πολύ συχνό συνδυασμό τους με τις ποσοτικές ερευνητικές μεθόδους (Λυδάκη 2012).

Ζητήματα σχετικά με τη διεξαγωγή των εθνογραφικών μελετών στα καταστήματα κράτησης

Οι αρχές της ανοικτότητας και του επικοινωνιακού χαρακτήρα της ποιοτικής έρευνας έρχονται σε αντίθεση με την κλειστότητα του ιδρύματος. Η είσοδος του ερευνητή/τριας και η επιτόπια ποιοτική μελέτη με τη χρήση συνεντεύξεων, τη συμμετοχική παρατήρηση και τις αφηγήσεις ζωής συνεπάγεται την επικοινωνία και την επαφή του ερευνητή/τριας ή με τα υποκείμενα της έρευνας και τη δημιουργία σχέσης εμπιστοσύνης μαζί τους, ώστε να μπορέσει να κατανοήσει σε βάθος αντιλήψεις και συμπεριφορές των ανθρώπων. Πρόκειται για μια φιλοσοφία η οποία βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση τόσο με τη θέση που αποδίδεται στον έγκλειστο υποκείμενο κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του όσο και με τον ίδιο το χαρακτήρα του ολοπαγούς ιδρύματος. Η φυλακή αποτελεί ένα κλειστό σύστημα που δεν επιτρέπει την εκμαίευση και διασταύρωση των πληροφοριών. Έτσι, παραμένει ένας τόπος που είναι «δομικά και γραφειοκρατικά κλειστός στο δημόσιο βλέμμα και τον ακαδημαϊκό ερευνητή» (Reiter 2014: 417). Συνεπώς, η ανάγκη για την

μελέτη των φαινομένων σε βάθος έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το περίκλειστο χαρακτήρα της φυλακής, η οποία αντιμετωπίζει την είσοδο των ερευνητών ως εισβολή. Το ζήτημα της κλειστότητας του πεδίου αποτελεί κομβικό σημείο που καλείται διαχειριστεί ο/η ερευνητής/τρια.

Ζητήματα πρόσβασης στο ερευνητικό πεδίο

Ένα από τα δυσκολότερα και καθοριστικά στάδια της ερευνητικής διαδικασίας αποτελεί η δυνατότητα πρόσβασης του ερευνητή/τριας στο πεδίο. Η φυλακή αποτελεί ένα δημόσιο, κλειστό χώρο όπου το νομικό πλαίσιο και ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας του επιβάλλουν σημαντική καθυστέρηση (συνήθως απαιτείται ένας ολόκληρος χρόνος για την έκδοση άδειας) στην έκδοση αδειών διεξαγωγής της έρευνας. Η θετική έκβαση για τη χορήγηση άδειας εξαρτάται από ένα συνδυασμό παραγόντων, όπως ο στρατηγικός σχεδιασμός, η αποφασιστικότητα, η ύπαρξη ενός ανθρώπου - κλειδί, το είδος του καταστήματος και η τύχη. Ακόμα και στη περίπτωση μιας θετικής έκβασης, δηλαδή της έγκρισης της άδειας εισόδου και διεξαγωγής έρευνας στη φυλακή, αυτή μπορεί να αρθεί ανά πάσα στιγμή από τη διοίκηση του καταστήματος κράτησης με την επίκληση λόγων ασφάλειας και τάξης. Δεν λείπουν επίσης οι περιπτώσεις όπου υπάρχει η απαίτηση να παρίστανται κατά την ερευνητική διαδικασία μέλη του προσωπικού του καταστήματος κράτησης. Αντίστοιχα, στην περίπτωση μη έγκρισης της σχετικής άδειας, ο/η ερευνητής/τρια οδηγείται σε ολική αναθεώρηση ή οριστική εγκατάλειψη. Δεν είναι λίγοι οι ερευνητές/τριες που προχωρούν σε αναθεώρηση των ερευνητικών ενδιαφερόντων τους ακριβώς γιατί βιώνουν την πρόσβαση στο πεδίο έρευνας ως μια μη ρεαλιστική υπόθεση. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεγαλύτερη δυσκολία εντοπίζεται στις ποιοτικού χαρακτήρα έρευνες, οι οποίες απαιτούν τη μακροχρόνια παραμονή του/της ερευνητή/τριας στο χώρο. Οι προαναφερθείσες δυσκολίες έχουν ως αποτέλεσμα ο αριθμός εθνογραφικών μελετών στο συγκεκριμένο πεδίο να είναι εξαιρετικά μικρός.

Το οξύμωρο είναι ότι ο μειωμένος αριθμός εθνογραφικών μελετών πολλές φορές ενισχύεται από τον κορεσμό που επέρχεται στο κατάστημα κράτησης, όταν διεξάγονται πολλές ποσοτικές έρευνες σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και στο ίδιο χώρο. Ο χώρος των φυλακών αποτελεί ένα ελκυστικό πεδίο έρευνας και για το λόγο αυτό δεν είναι λίγα τα αιτήματα χορήγησης άδειας διεξαγωγής έρευνας από νέους ερευνητές/τριες που επιθυμούν να επιχειρήσουν την έρευνά τους στο πλαίσιο μιας προπτυχιακής ή μεταπτυχιακής εργασίας. Από την πλευρά της διοίκησης της φυλακής, η έγκριση μεγάλου αριθμού αδειών σε σύντομο χρονικό διάστημα γίνεται αντιληπτή ως υπερφόρτωση του συστήματος, το οποίο εκτός των άλλων, χαρακτηρίζεται και από υποστελέχωση και έλλειψη ανθρωπίνων πόρων. Από την πλευρά της επιστήμης, η μη χορήγηση αδειών συνεπάγεται τη στέρηση της δυνατότητας να διεξαχθούν έρευνες που διαθέτουν όλες τις εγγυήσεις για την προστασία των υποκειμένων της έρευνας και την ανάπτυξη πληροφοριακών συνόλων γύρω από το υπό έρευνα κοινωνικό φαινόμενο.

Συνήθως τα προβλήματα αυτά αντιμετωπίζονται με τον κατάλληλο ερευνητικό σχεδιασμό του ερευνητή/τριας και λαμβάνοντας πάντα υπόψη ότι σε ιδρυματικά περιβάλλοντα τίποτα δεν είναι αυτονόητο, ούτε δεδομένο. Η διεξαγωγή ποιοτικών ερευνών σε κατάστημα κράτησης καθιστούν τους/τις ερευνητές/τριες πάντα σε ετοιμότητα ότι τα πάντα μπορεί να ανατραπούν και κατά συνέπεια οφείλουν να σχεδιάζουν ένα πλάνο

εναλλακτικών σχεδίων δράσης σχετικά με την ολοκλήρωση της έρευνας. Στην περίπτωση όπου ο/η ερευνητής/τρια βρίσκεται ήδη στο πεδίο, καθώς το κατάστημα κράτησης μπορεί να αποτελεί το χώρο της επαγγελματικής του απασχόλησης ή έρχεται σε επαφή με ανθρώπους κλειδιά που μπορούν να συμβάλλουν στην αδειοδότηση, η συνθήκη αυτή μπορεί να οδηγήσει στον επιθυμητό στόχο. Ο Hastrup (1992: 117) υποστηρίζει ότι «η έρευνα πεδίου βρίσκεται ανάμεσα στην αυτοβιογραφία και την ανθρωπολογία», λειτουργεί δηλαδή ως σύνδεση μιας προσωπικής εμπειρίας με το γενικό πεδίο γνώσης. Η σύνδεση αυτή καθιστά τους ερευνητές «συνέχειες του χώρου που απαρτίζουν».

Ο/η κρατούμενος/η ως υποκείμενο της έρευνας

Η φυλακή είναι ένα χωρικό πλαίσιο, ένας μνημονικός τόπος, ο οποίος αναδεικνύεται μέσα από την αφήγηση και την προφορική ιστορία. Στόχος της ποιοτικής έρευνας είναι να έρθουν στο φως οι πολλαπλές και αντιμαχόμενες ιστορίες της φυλακής, οι διαφορετικές σημασιοδοτήσεις της και οι αποκλεισμοί. Με άλλα λόγια, η φυλακή να γίνει αφηγήσιμη μέσα από την οπτική των διαφορετικών υποκειμένων. Οι κρατούμενοι αποτελούν ένα συλλογικό υποκείμενο χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελούν μια ομοιογενή κατηγορία. Φέρουν διαφορετικά χαρακτηριστικά (φύλου, ηλικίας, κοινωνικής, εθνοτικής προέλευσης κ.λπ.), τα οποία επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη φυλάκισή τους. Πρέπει να έχουμε στο νου μας, ότι μέσα από τις αφηγήσεις των ανθρώπων, δεν παράγονται μόνο ιστορίες της φυλακής, αλλά και ο ίδιος ο εαυτός μέσα από τη σχέση του με τη φυλακή. Δίνοντας φωνή στους/στις κρατούμενους/ες, στους αφανείς της ιστορίας, η ποιοτική μέθοδος αλλάζει το τοπίο της εγκληματολογίας. Πώς όμως εκφράζεται αυτή η από τα κάτω οπτική; Κεντρική έννοια αποτελεί η βιωμένη εμπειρία. Η βίωση του κοινωνικού χώρου από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες μας δείχνουν πώς διαμορφώνονται ενίοτε νοητικά ενίοτε υλικά, οι οριοθετήσεις μέσα στη φυλακή, πώς αλλάζει η κοινωνική οργάνωση της ανάλογα με την πολιτική συγκυρία και πώς ανασημασιοδοτούνται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, όταν αλλάζει η χρήση του χώρου της φυλακής. Ο Ferrell (1997) αναφέρεται αναλυτικά στην μεθοδολογική επιλογή της «εγκληματολογικής κατανόησης» (criminological verstehen) και τη δυνατότητα των ερευνητών πεδίου να αναδείξουν τα νοήματα και τη βιωμένη εμπειρία όχι μόνον του εγκλήματος, αλλά και των φορέων του ποινικού συστήματος και των θυμάτων εγκληματικών ενεργειών. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά:

> «Υποστηρίζω ότι οι ριψοκίνδυνες δυναμικές της επιτόπιας έρευνας προσφέρουν στους εγκληματολόγους όχι μόνον πρόσβαση σε εγκληματίες ή εγκληματικές ομάδες, αλλά ίσως το ακόμα πιο σημαντικό, την ευκαιρία για να εμβαπτιστούν ως μέρος της κείμενης λογικής και συναισθήματος που καθορίζουν την εγκληματική εμπειρία [...] Η έρευνα πεδίου μπορεί να προσφέρει εξίσου σημαντική επίγνωση της εμπειρίας των θυμάτων εγκληματικών ενεργειών, των φορέων ελέγχου του εγκλήματος και άλλων».

Πώς όμως υποδέχεται ο κρατούμενος τη συμμετοχή του στην κοινωνική έρευνα;

Οι κρατούμενοι, ως συλλογικό υποκείμενο, είναι ευνοϊκά προσκείμενοι στις επισκέψεις ανθρώπων εκτός φυλακής. Η έλευση καινούργιων προσώπων σπάει τη ρουτίνα, αποτελεί κεντρικό θέμα των συζητήσεων στην ακτίνα και είναι καλοδεχούμενη. Συχνά η

έλευση του ερευνητή/τρια μπορεί να γεννά προσδοκίες. Η συμμετοχή στην έρευνα βιώνεται ως ένα είδος πολιτικής πράξης, ως μια παράσταση διαμαρτυρίας η οποία έχει τη δύναμη να έχει θετικές συνέπειες για τις συνθήκες διαβίωσης και ιδιαίτερα για τη χάραξη μιας ορθής αντεγκληματικής πολιτικής. Ο/η ερευνητής/τρια καλείται να επανέλθει στα ερευνητικά ερωτήματα και να αντιμετωπίσει τις προσδοκίες σε ένα πλαίσιο ειλικρίνειας και αλήθειας.

Από την άλλη πλευρά, ιδιαίτερα κατά την αρχική φάση, το αίσθημα καχυποψίας των κρατουμένων μπορεί να είναι έντονο. Πολλές φορές κατά την ερευνητική διαδικασία εντοπίζονται αντιστάσεις οι οποίες μπορεί εν μέρει προκύπτουν από τον άτυπο κώδικα συμπεριφοράς των κρατουμένων. Ο κώδικας σιωπής επιβάλλει τον αυτοπεριορισμό ιδιαίτερα όταν κατά η διεξαγωγή της έρευνας γίνεται με χρήση ομαδικών συνεντεύξεων. Στην περίπτωση αυτή, ο/η ερευνητής/τρια οφείλει να βρίσκεται σε μια συνεχή επαγρύπνηση γύρω από τις εννοιολογήσεις και του τρόπου που αυτές επηρεάζουν εμάς αλλά και ολόκληρη την πορεία του μεταγενέστερου προγραμματισμού των ερευνητικών πράξεων. Η εννοιολογική αποσαφήνιση σε συνδυασμό με το πλαίσιο εμπιστοσύνης και συνεργασίας που πρέπει να διαμορφωθεί, θα διασφαλίσει τη έρευνα από απομάκρυνση από προκαταλήψεις και ιδεολογικές παραδοχές και θα συμβάλλει καίρια στη δόμηση των ομάδων και στην επιθυμητή συμμετοχικότητα. Στο πλαίσιο αυτό και με την ολοκλήρωση της έρευνας απαιτείται ενημέρωση (debriefing) των κοινωνικών ομιλητών για τη μείωση της συναισθηματικής βλάβης των εμπλεκομένων, η οποία ταυτόχρονα, μέσα από τη διαδικασία της από κοινού επεξεργασίας (ερευνητή και συμμετέχοντα), μπορεί να οδηγήσει στον εντοπισμό και στη διόρθωση παρερμηνειών και παρανοήσεων.

Ο ρόλος και οι δεξιότητες των ερευνητών/τριων στο πεδίο της φυλακής

Κατά την διενέργεια ποιοτικής έρευνας πεδίου, ο/η ερευνητής/τρια αποτελεί το πιο σημαντικό ερευνητικό μέσο (εργαλείο) και ως εκ τούτου η παρουσίαση του εαυτού και οι ενέργειες του/της κατά την διάρκεια της έρευνας επηρεάζουν τόσο τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος/α παρατηρεί και κατανοεί το ερευνητικό πεδίο όσο και την αντίδραση των ερευνητικών υποκειμένων στη παρουσία του/της (Hammersley and Atkinson 2007). Ειδικά κατά τη διενέργεια έρευνας σε καταστήματα κράτησης, η άποψη των κρατουμένων σχετικά με το ποιόν του/της ερευνητή/τριας σχετίζεται άμεσα με το τι θα του πουν (Scott 2015: 49). Συνεπώς, ο τρόπος παρουσίασης του εαυτού από πλευράς του/της ερευνητή/τριας κατέχει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. Η «αποκάλυψη του εαυτού» ή πιο απλά η αποκάλυψη πληροφοριών σχετικά με το πρόσωπο του/της ερευνητή/τριας προς τους κρατουμένους, αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο στην προσπάθεια για ανάπτυξη των απαραίτητων σχέσεων μεταξύ τους, ενώ παράλληλα βοηθά στην εγκαθίδρυση μιας μη-ιεραρχική σχέσης (Bosworth, Cambell, Demby, Fearranti and Santos 2005). Για την επίτευξη του παραπάνω στόχου θα πρέπει όλοι κι όλες που συμμετέχουν στην ερευνητική διαδικασία (ερευνητής/τρια και υποκείμενα της έρευνας) να γίνονται αντιληπτοί ως ερευνητικοί συνεργάτες.

Η ελεύθερη και συναινετική συμμετοχή των συμμετεχόντων έπειτα από πληροφόρηση, η πληροφορημένη δηλάδη συγκατάθεση στην έρευνα (informed consent) η οποία δε θα σταματά μόνο στη γνωστοποίηση και στην πρόσκληση για συμμετοχή κατά την έναρξη της ερευνητικής διαδικασίας αλλά θα λειτουργεί ως «αμοιβαία διαπραγματεύσιμη διαδικασία

που βρίσκεται σε εξέλιξη καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας» (Τσιώλης 2014: 258), αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ομαλή διεξαγωγή της έρευνας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο/η ερευνητής/τρια ενδέχεται να χρειαστεί την άποψη θυροφυλάκων (gatekeepers), δηλαδή ειδικών επιτροπών δεοντολογίας, ειδικών, νομικών, ψυχολόγων κ.ά., προκειμένου να εξακριβώσει «εάν οι συγκεκριμένοι συμμετέχοντες μπορούν λογικά, ενσυνείδητα και ελεύθερα να δώσουν πληροφορημένη συγκατάθεση» για την έρευνα (Robson 2007: 82). Ταυτόχρονα, η συνεχής υπενθύμιση της υποχρέωσης εχεμύθειας σχετικά με τα δεδομένα που θα συλλεχθούν, και της ιδιότητας του/της ερευνητή/τριας ως ενός εξωτερικού επισκέπτη που δεν κατέχει κάποια εξουσία στο σύστημα της φυλακής, ενδεχομένως να περιορίσουν την καχυποψία και τον δισταγμό των κρατουμένων.

Ένας επιπρόσθετος σημαντικός παράγοντας στην προσπάθεια εδραίωσης σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ του/της ερευνητή/τριας και των κρατουμένων είναι η εξοικείωση του/της με την κοινωνική οργάνωση των κρατουμένων, τον άτυπο κώδικα συμπεριφοράς στη φυλακή. Η προεργασία αυτή θα συμβάλει επίσης στην κατανόηση της «γλώσσας» των κρατουμένων ώστε να διαμορφωθεί το κατάλληλο πλαίσιο επικοινωνίας χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο/η ερευνητής/τρια πρέπει να χρησιμοποιεί τη γλώσσα της φυλακής ως κοινωνικός/η ομιλητής/τρια. Εξυπακούεται ότι η κατάκτηση των παραπάνω προϋποθέσεων επιτυγχάνεται μέσω της μακράς χρονικής παραμονής του ερευνητή/τριας στο πεδίο (Ορφανάκη 2016) ή τη συστηματική επικοινωνία με τους ανθρώπους κλειδιά.

Η χρήση εθνογραφικών ερευνητικών μεθόδων στο πεδίο της εγκληματολογίας, σε συνδυασμό με τα λοιπά προβλήματα και τη πραγματικότητα στην οποία εμπλέκεται ο/η ερευνητής/τρια στη προσπάθεια του να μελετήσει το εγκληματικό φαινόμενο (Maguire 2000), τον φέρνει αντιμέτωπο με ηθικά διλήμματα που προκύπτουν από τη μείωση της κοινωνικής απόστασης που τον χωρίζει με τα ερευνητικά υποκείμενα (Yates 2004). Σε αυτό το σημείο, η ηθική πυξίδα του/της ερευνητή/τριας διαδραματίζει καίριο ρόλο ως προς τη διαδικασία παραγωγής εγκληματολογικής θεωρίας και γνώσης, καθώς οι στόχοι και σκοποί που θέτει ο κάθε ερευνητής/τρια έχουν τεράστια συνάφεια με τον τρόπο κατανόησης του κόσμου της φυλακής (Scott 2015: 40). Μία ακόμα σημαντική πρόκληση αποτελεί η διαχείριση των συναισθημάτων και των πληροφοριών που παρέχονται από τους κρατουμένους. Το περιβάλλον των φυλακών δημιουργεί έντονες δυσκολίες, διλήμματα, πολυπλοκότητες και αντιφάσεις (Jewkes 2014:389). Έτσι, ενδεχομένως να έρθει αντιμέτωπος με έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις, τις οποίες πρέπει να είναι έτοιμος να διαχειριστεί κατάλληλα. Μεταξύ άλλων ο ερευνητής οφείλει να προσδώσει ιδιαίτερη σημασία και να αποκωδικοποιήσει τις φιλοδοξίες, τους στόχους και τα συναισθήματα των ερευνητικών υποκειμένων (Lucic-Catic 2011: 32), ενώ συχνά καθίσταται και αυτήκοος μάρτυρας, προσωπικών ιστοριών καθημερινότητας, προβλημάτων, απλών και σύνθετων σκέψεων και εμπειριών (Schutz 1967: 74), καθώς οι ερευνώμενοι μιλούν και εκτίθενται, κατά μία έννοια, για θέματα, τα οποία ίσως να μην είχαν ποτέ άλλοτε μοιραστεί με κάποιον συνομιλητή. Συνεπώς, η αποστασιοποίηση του/της ερευνητή/τριας στο πεδίο της φυλακής από τον πόνο των ανθρώπων που κρατούνται σε αυτή καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη (Liebling 1999:166).

Ένα πρόσθετο στοιχείο της διεξαγωγής έρευνας σε φυλακές είναι η υποχρέωση της εγγύησης της ανωνυμίας μέσω της διασφάλισης της εχεμύθειας. Για τον σκοπό αυτό, αποφεύγεται η αναφορά σε πραγματικά ονόματα προσώπων και τόπων –μέσω της αντικατάστασής τους με ψευδώνυμα–, καθώς και άλλων στοιχείων που δύναται να «προδώσουν» την ταυτότητα του συνεντευξιαζόμενου (Lofland, Snow, Anderson and Lofland 2006: 51). Ωστόσο, η απρόβλεπτη φύση της έρευνας πεδίου μπορεί να φέρει τον ερευνητή αντιμέτωπο με την γνώση «ανεπιθύμητων» και αυτόκλητων μαρτυριών, οι οποίες όπως έχει χαρακτηριστικά διατυπωθεί, γίνονται τόσο ξαφνικά και ακαριαία, όπως «εμφανίζεται ένας λαγός μέσα από το καπέλο ενός ταχυδακτυλουργού» (Genders and Player 1995: 42). Έτσι, η ερευνητική διαδικασία σε μια φυλακή, χαρακτηρίζεται από τη συνεχή διαπραγμάτευση των ορίων μεταξύ της υποχρέωσης για εμπιστευτικότητα και της ηθικής ακεραιότητας (Waldram 2009). 'Αλλωστε, είναι σύνηθες, ο/η ερευνητής/τρια μπορεί να γίνει γνώστης πληροφοριών σχετικά με μη διαλευκαθέντα εγκλήματα, περιστατικών διαφθοράς του προσωπικού της φυλακής και παράνομων δραστηριοτήτων. Σε αυτές τις περιπτώσεις, έρχεται αντιμέτωπος με την ανάγκη επιλογής του τρόπου δράσης από πλευράς του. Πιστεύουμε ότι κάθε άτομο πρέπει να πράξει με βάση τον αντίκτυπο της «αποκαλυπτόμενης» ενέργειας (αν πρόκειται για σχέδια δολοφονίας ενός ανθρώπου, την απόδραση ενός κρατουμένου, την πρόθεση εξέγερσης, κ.λπ.), λαμβάνοντας πάντα υπόψη το ενδεχόμενο η αποκάλυψη της πληροφορίας να είναι μια δοκιμή της αξιοπιστίας και εχεμύθειάς του από πλευράς των κρατουμένων (Newman 1958: 131-132). Αυτό που διακυβεύεται σε τέτοιες περιπτώσεις είναι η σύγκρουση ανάμεσα στην επιθυμία για γνώση και την επιθυμία της ανάληψης δράσης με βάση τις ηθικές επιταγές του καθενός, ώστε να αποτραπεί η βλάβη σε κάποιο άλλο άτομο (Cowburn 2005).

Υπό την κυριαρχία των θετικιστικών αντιλήψεων, η εθνογραφική έρευνα το πεδίο της εγκληματολογίας θεωρούνταν μια ακαδημαϊκή κακή συνήθεια, ως μια χρονοβόρα μέθοδος και άρα ανίκανη να επιτύχει τον στόχο της παραγωγής άμεσων και γενικευμένων αποτελεσμάτων που θα μπορούν να αντιμετωπίσουν τα επείγοντα προβλήματα (Shearing and Marks 2012). Η συγκεκριμένη αντίληψη είχε ως συνέπεια την μετατροπή για πολλά χρόνια της εγκληματολογίας, σε μια επιστήμη που χαρακτηρίστηκε από εμμονική επικέντρωση στην αποκλειστική χρήση στατιστικών μεθόδων, δημοσκοπικού χαρακτήρα ερευνών και άλλων ποσοτικού χαρακτήρα μεθοδολογιών (Ferrell 2009). Η εθνογραφική έρευνα στις φυλακές καθίσταται, όταν το υπό έρευνα θέμα το απαιτεί, μια πρόσφορη μέθοδος καθώς δύναται να καλύψει την ανάγκη κατανόησης της λογικής και του τρόπου σκέψης όλων των δρώντων υποκειμένων σε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση ή σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό περιβάλλον (Gaucher 1988).

Συμπεράσματα

Όπως ακριβώς, η διαμόρφωση της εκάστοτε αντεγκληματικής πολιτικής εξαρτάται από τα κυρίαρχα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα, τον εκάστοτε τύπο οικονομίας, το είδος του πολιτεύματος και την ιδεολογία των ομάδων που ασκούν εξουσία έτσι και η ποιοτική έρευνα στις φυλακές συνδέεται με το ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο. Το άνοιγμα προς τη δημοκρατία κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης ήταν το πρώτο σημείο εκκίνησης για την ανάπτυξη των ποιοτικών ερευνών στην ελληνική κοινωνία καθώς ο

ανοικτός χαρακτήρας των ποιοτικών ερευνών προϋποθέτει ένα πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο επικεντρωμένο στα ανθρώπινα δικαιώματα. Τα εμπόδια διεξαγωγής των ποιοτικών ερευνών καθορίζονται από τα χαρακτηριστικά του ίδιου του ολοπαγούς ιδρύματος (βαθμός κλειστότητας). Για το λόγο αυτό ο/η ερευνητής/τρια με πεδίο έρευνας τη φυλακή πρέπει να διαθέτει γνώση του πεδίου («γνωστικό υπόβαθρο - knowledge base) και ιδιαίτερες δεξιότητες καθώς και να διασφαλίσει την μακροχρόνια παραμονή στο πεδίο. Με τον τρόπο αυτό θα επιτευχθεί η μεθοδολογική επιλογή της «εγκληματολογικής κατανόησης (criminological verstehen), με βάση την οποία ο ερευνητής/τρια έρχεται να μοιραστεί, εν μέρει, τα καταστασιακά νοήματα και τις εμπειρίες εκείνων που βρίσκονται υπό εξέταση. Δίνοντας φωνή στους κρατούμενους, στους αφανείς της ιστορίας, η ποιοτική μέθοδος πιστεύουμε ότι θα αλλάξει το τοπίο της εγκληματολογίας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Goffman, E. (1994), *Άσυλα* (μτφρ. Ξ. Κομνηνός), Αθήνα, Ευρύαλος.

Ιωσηφίδης, Θ. (2008), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα, Κριτική.

Καρύδης, Β. και Φυτράκης, Ε. (2011), *Ποινικός εγκλεισμός και δικαιώματα: Η οπτική του Συνηγόρου του Πολίτη*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Κουλούρης, Ν. (2012), "Υποδειγματικοί" κρατούμενοι σε ιδανικές "ανθρωπαποθήκες", στο Πιτσελά, Α. (επιμ.), *Ο δρόμος προς τη δικαιοσύνη. Συνέδριο προς τιμή του ομότιμου καθηγητή Στέργιου Αλεξιάδη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε., σσ. 281-322.

Κωνσταντοπούλου, Χ. (1989), *Προσέγγιση στον κοινωνιολογικό προβληματισμό*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη Εκδόσεις Α.Ε.

Λυδάκη, Α. (2012), *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη.

Ορφανάκη, Κ. (2016), Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των ενηλίκων κρατουμένων μαθητών γύρω από, το εγκληματικό φαινόμενο: η περίπτωση του Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας των φυλακών Κορυδαλλού, *διδακτορική διατριβή,* Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Robson, C. (2007). Η έρευνα ενός πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές, Αθήνα, Gutenberg.

Τσιώλης, Γ. (2014), *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bosworth, M., Campbell, D., Demby, B., Ferranti SM and Santos, M. (2005), Doing prison research: Views from inside, *Qualitative Inquiry*, Vol.11, No 2, pp. 249-264.

Cowburn, M. (2005), Confidentiality and public protection: ethical dilemmas in qualitative research with adult male sex offenders, *Journal of sexual aggression*, Vol.11, No 1, pp. 49-63.

Gaucher, R. (1988), The Prisoner as Ethnographer: The Journal of Prisoners on Prisons, *Journal of Prisoners on Prisons*, Vol. 1, No 1, pp. 1-5.

Genders, E. and Player, E. (1995), *Grendon: A study of a therapeutic prison*, Oxford, Clarendon Press.

Hammersley, M. and Atkinson, P. (2007), *Ethnography: Principles in practice*, 3rd edn, London, Routledge.

Hastrup, K. (1992), Out of Anthropology: The Anthropologist as an Object of Dramatic Representation, *Cultural Anthropology*, Vol. 7, No 3, pp. 327-345.

Ferrell, J. (2009), Kill Method: A Provocation, *Journal of Theoretical and Philosophical Criminology*, Vol. 1, No 1, pp. 1-22.

Ferrell, J. (1997), Criminological verstehen: Inside the immediacy of crime, *Justice Quarterly*, Vol. 14, No 1, pp. 3-23.

Ferrell, J. and Hamm, M. S. (1998), Confessions of Danger and Humanity, in J. Ferrell and M. S. Hamm (eds.), *Ethnography at the Edge: Crime, Deviance and Field Research*, Boston, Northeastern University Press.

Ignatieff, M. (2024), The Geopolitics of Academic Freedom: Universities, Democracy & the Authoritarian Challenge, *Daedalus*, Vol. 153, Issue 2, pp. 194-206.

Jewkes, Y. (2014), An Introduction to "Doing Prison Research Differently", *Qualitative Inquiry*, Vol. 20, No 4, pp. 387-391.

Liebling, A. (1999), Doing Research in Prison: Breaking the Silence?, *Theoretical Criminology*, Vol. 3, No 2, pp. 147-173.

Lofland, J., Snow, D., Anderson, L. and Lofland, L. (2006), *Analyzing Social Settings. A guide to qualitative observation and analysis*, 4th edition, Belmont, CA, Wadsworth/Thomson Learning.

Lucic-Catic, M. (2011), Challenges in conducting prison research, *Journal of Criminal Justice and Security*, Vol. XI, No 5-6, pp.59-73

Maguire, M. (2000), Researching Street Criminal a Neglected Art, in R. King and E. Wincup (eds.) *Doing Research on Crime and Justice*, Oxford, Oxford University Press.

Newman, D. (1958), Research Interviewing in Prison, *Journal of Criminal Law and Criminology*, Vol. 49, No 2, pp. 127-132.

Orfanaki, K. and Petsas, I. (2024), Looking through the bars: methodological and research challenges, in Tsiganou, J., Chalkia, A. and Lempesi, M. (eds), *Contemporary Societies in Motion. Pioneering qualitative research methods in the study of deviance and social control,* Athens, National Centre for Social Research, pp. 107-120.

Reiter, K. (2014), Making Windows in Walls: Strategies for Prison Research, *Qualitative Inquiry*, Vol. 20, No 4, pp. 417-428.

Rhodes, L. (2001), Toward an Anthropology of Prisons, *Annual Review of Anthropology*, Vol 30, pp. 65-83.

Schutz, A. (1967), *The phenomenology of the social world*, Evanston, Northwestern University Press.

Scott, D. (2015), Walking amongst the Graves of the Living: Reflections about Doing Prison Research from an Abolitionist Perspective, in D. Drake, R. Earle and J. Sloan (eds), *Palgrave Handbook of Prison Ethnography*, UK, Palgrave Macmillan, pp. 40-58.

Shearing, C., and Marks, M. (2012), Criminology's Disney world: The ethnographer's ride of South African criminal justice, in M. Bosworth and C. Hoyle (eds), *What is Criminology?* Great Britain, Oxford University Press, pp. 125-142.

Yates, J. (2004), Criminological ethnography: risks, dilemmas and their negotiation. *British Journal of Community Justice*, Vol. 3, No 1, pp. 19-33.

Waldram, J. (2009), Challenges of Prison Ethnography, *Anthropology News*, Vol. 50, No 1, pp. 4-5.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΩΣ ΔΥΝΑΜΗ

Ειρήνη Π. Περπερίδου[α]

[α] Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Νομικής Σχολής

Περίληψη

Πενήντα χρόνια μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα και τα ανακύπτοντα ζητήματα -στο πλαίσιο μιας πολύ-κρισιακής εποχής- είναι ιδιαιτέρως ακανθώδη και περίπλοκα. Οι παγκόσμιες εξελίξεις, τα δείνα του πολέμου στην Ουκρανία και στην Παλαιστίνη, η οικονομική ύφεση, αλλά και οι τεταμένες κοινωνικές σχέσεις διαμορφώνουν ένα εκρηκτικό μίγμα, το οποίο τόσο η Ελλάδα όσο και οι άλλες Ευρωπαϊκές χώρες καλούνται να διαχειριστούν με αυτοσυγκράτηση και σύνεση. Σήμερα, όσο ποτέ άλλοτε, η έννοια του δικαιώματος βρίσκεται στον πυρήνα των σύγχρονων δημοκρατιών, ειδικά έπειτα από την ανάγκη ψηφιακού εκσυγχρονισμού. Η αλματώδης τεχνολογική ανάπτυξη καλεί τα σύγχρονα κράτη να ανταποκριθούν σε έναν μαραθώνιο νέων εξελίξεων και με τη σειρά τους οι πολίτες να προσαρμοστούν στις εξελίξεις αυτές, οι οποίες συχνά είναι καταιγιστικές. Ακριβώς, γι' αυτό το λόγο η έννοια του δικαιώματος, όπως την όρισε ο Σπινόζα, δηλαδή ως την ικανότητα ενέργειας- δράσης στο πλαίσιο της έννομης πολιτείας αποτελεί μια εξόχως σημαντική έννοια στο σημερινό μεταβαλλόμενο κόσμο. Συγκεκριμένα, η πρόσληψη του «*σπινοζικού*» δικαιώματος αποτελεί μια διαρκής προσπάθεια στάθμισης της μηχανικής των ατομικών δυνάμεων, με τις δυναμικές των κοινωνικών σχέσεων.

Λέξεις Κλειδιά: Δικαίωμα, Δημοκρατία, Τεχνολογία, Σπινόζα, Κοινωνικές Σχέσεις

RIGHT AS POWER

Irene P. Perperidou[α]

[α] Aristotle University of Thessaloniki, Law School

Abstract

Fifty years after the restoration of democracy in Greece, societies find themselves navigating the turbulent waters of a multi-crisis era—marked by geopolitical instability, economic recession, and intensified social fragmentation. The ongoing wars in Ukraine and Palestine, coupled with rising inequalities and a sense of democratic fatigue, form a complex constellation of challenges that both Greece and other European democracies must address with composure and institutional resilience. In this context, the notion of the *right* is reactivated as a central axis of normative ordering and political subjectivity. Particularly in an era of accelerated technological transformation and digital governance, rights are not merely institutional guarantees but emerge as dynamic expressions of agency within evolving socio-technical systems. Drawing upon Baruch Spinoza's conceptualization, the *right* is understood not as a passive entitlement, but as a capacity for affective and political action—*potentia*—rooted in the immanent power of the individual as embedded in the collective body politic. This study explores how the spinozan framework allows us to rethink rights as forces in motion, shaped through the negotiation between individual capacities and the relational networks of social power. The "mechanics" of individual agency, mediated by technology and legal form, are in constant tension with the structural conditions of democratic life. Thus, the *right* is not a static object of protection but a mode of being-with-others that animates the social and legal fabric of contemporary democracies.

Keywords: Right, Democracy, Technology, Spinoza, Social Relations

Εισαγωγή

Πενήντα χρόνια μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, η συζήτηση γύρω από τα δικαιώματα αποκτά νέα και βαρύνουσα σημασία. Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από αλληλοδιαπλεκόμενες κρίσεις: από την οικονομική ύφεση και την κοινωνική πόλωση, μέχρι τις πολεμικές συγκρούσεις και τις τεχνολογικές ανακατατάξεις. Σε αυτό το δυναμικό πλαίσιο, η έννοια του δικαιώματος παύει να είναι μια αφηρημένη νομική κατασκευή και αναδεικνύεται σε βασική συνιστώσα του κοινωνικού γίγνεσθαι, άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δυνατότητα των υποκειμένων να πράττουν, να δρουν και να αντιστέκονται.

Η μελέτη αυτή επιχειρεί να αναδείξει το δικαίωμα ως δύναμη, ακολουθώντας τη σπινοζική θεώρηση, σύμφωνα με την οποία το δίκαιο δεν είναι μια στατική έννοια, αλλά ενσώματη δύναμη δράσης. Πρόκειται για μια αντίληψη του δικαίου που εκτείνεται πέρα από τον φορμαλισμό και αγγίζει τις κοινωνικές, πολιτικές και τεχνολογικές διαστάσεις της σύγχρονης ύπαρξης.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ιστορική και φιλοσοφική θεμελίωση του δικαιώματος ως δύναμη

Η φιλοσοφική συζήτηση για τα δικαιώματα ξεκινά από την αρχαιότητα, με τον Αριστοτέλη να αναλύει το δίκαιο στο πλαίσιο της πόλεως και του κοινωνικού συμβολαίου. Ωστόσο, η μοντέρνα έννοια των δικαιωμάτων αναπτύσσεται τον 17ο αιώνα, μέσα από τη σκέψη του Hobbes, του Locke και αργότερα του Rousseau. Οι σκέψεις αυτές θεμελιώνουν τη φιλελεύθερη έννοια του δικαιώματος, ως ατομικής ελευθερίας έναντι του κράτους.

Ο Spinoza, όμως, εισάγει μια διαφορετική, ριζικά υλιστική αντίληψη του δικαιώματος. Στο έργο του «Tractatus Theologico-Politicus» (1991: 223-256) υποστηρίζει ότι «το δίκαιο κάθε υποκειμένου ορίζεται από τη δύναμή του» (jus sive potentia). Το δικαίωμα, επομένως, δεν είναι εξωτερικά επιβεβλημένο, αλλά πηγάζει από την ίδια τη φύση του υποκειμένου, ως δρώσας μονάδας. Το δίκαιο είναι μια μορφή ενέργειας, μια έκφραση της επιθυμίας για επιβίωση, ευημερία και συμβίωση. Αυτή η σπινοζική θεώρηση, που βλέπει το δίκαιο ως έκφραση της φύσης, ανοίγει το δρόμο για μια δυναμική, πλουραλιστική και ενσώματη προσέγγιση της έννοιας του δικαιώματος.

Η έννοια του δικαιώματος δεν είναι στατική εξελίσσεται μέσα στους αιώνες και μετασχηματίζεται ανάλογα με τις ιστορικές, πολιτικές και φιλοσοφικές συνθήκες. Από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή, οι στοχαστές επιχείρησαν να κατανοήσουν και να θεμελιώσουν το δίκαιο και τα δικαιώματα, άλλοτε ως θεϊκή ή φυσική εντολή, άλλοτε ως ανθρώπινο κατασκεύασμα. Στο πλαίσιο αυτό, το δικαίωμα δεν είναι απλώς ένας θεσμικός μηχανισμός ή ένα νομικό κεκτημένο, αλλά φέρει εντός του μια βαθιά φιλοσοφική και ανθρωπολογική σημασία: είναι έκφραση της σχέσης του ανθρώπου με τον κόσμο, με τον εαυτό του και με την εξουσία.

Από τον Αριστοτέλη στο κοινωνικό συμβόλαιο

Η αρχαιοελληνική φιλοσοφία προσέγγισε το δίκαιο υπό το πρίσμα της ηθικής και της πολιτικής αρετής. Για τον Αριστοτέλη, το «δίκαιον» είναι το θεμέλιο της πόλεως· είναι το

μέτρο της δικαιοσύνης στις σχέσεις των πολιτών. Στα «*Ηθικά Νικομάχεια*» (2006: 123-278), διακρίνει μεταξύ του «φυσικού» και του «νομικού» δικαίου, ενώ στα «*Πολιτικά*» (2006: 390-430), εντάσσει το δίκαιο στο πλαίσιο της πολιτικής κοινότητας, ως ρυθμιστικού εργαλείου της συμβίωσης. Το δικαίωμα, ωστόσο, δεν έφερε ακόμα την έννοια της ατομικής αξίωσης· άνηκε κυρίως στη σφαίρα της ευρύτερης ηθικής και κοινωνικής τάξης.

Η μετάβαση στη μοντέρνα εποχή επέφερε μια ριζική μετατόπιση: το άτομο αναδεικνύεται σε πρωταρχικό υποκείμενο και το δικαίωμα προσδιορίζεται ως ατομική ελευθερία. Οι θεωρητικοί του κοινωνικού συμβολαίου –ο Hobbes, ο Locke και ο Rousseau– επαναπροσδιορίζουν τη σχέση του ατόμου με την εξουσία, θεμελιώνοντας τη φιλελεύθερη έννοια των δικαιωμάτων.

Συγκεκριμένα, ο Hobbes, στο «*Leviathan*» (2017: 357-402), ξεκινά από μια ανθρωπολογική υπόθεση: της «κατάστασης της φύσης», οι άνθρωποι είναι ίσοι ως προς τη δυνατότητα να καταστρέψουν ο ένας τον άλλον. Επομένως, έχουν φυσικό δικαίωμα (jus naturale) να προστατεύουν τη ζωή τους με κάθε μέσο. Το φυσικό δικαίωμα, όμως, δεν έχει όρια· οδηγεί στη σύγκρουση όλων με όλους (bellum omnium contra omnes). Η έξοδος από αυτή την κατάσταση απαιτεί τη μεταβίβαση του φυσικού δικαιώματος στον κυρίαρχο –το Κράτος. Έτσι γεννιέται το πολιτικό δίκαιο, ως προϊόν παραίτησης από την ατομική δύναμη προς όφελος της κοινωνικής ειρήνης.

Αντίθετα ο Locke ήταν πιο αισιόδοξος για τη φύση του ανθρώπου, καθώς θεωρούσε ότι οι άνθρωποι έχουν φυσικά δικαιώματα –στη ζωή, την ελευθερία και την ιδιοκτησία– τα οποία προηγούνται της πολιτικής εξουσίας. Το κοινωνικό συμβόλαιο συνίσταται όχι στην απόλυτη παραχώρηση, αλλά στη διασφάλιση των δικαιωμάτων αυτών μέσω της κρατικής λειτουργίας. Έτσι, τα δικαιώματα αποκτούν έναν χαρακτήρα *δεσμευτικό* για την εξουσία: δεν πηγάζουν από αυτήν, αλλά αντιθέτως σκοπός τους είναι να *την περιορίζουν*.

Τέλος, ο Rousseau, από την πλευρά του, αναγνωρίζει τη σημασία του γενικού θελήματος (volonté générale), μέσω του οποίου το άτομο μετουσιώνεται σε πολίτη. Η ελευθερία δεν είναι η απλή προστασία της ιδιοκτησίας ή της ζωής, αλλά η δυνατότητα συμμετοχής στη συλλογική βούληση. Τα δικαιώματα εδώ δεν είναι μόνο αμυντικά, αλλά και *πολιτικά ενεργητικά*: είναι η ικανότητα του πολίτη να συγκυβερνά.

Η σπινοζική ρήξη: το δικαίωμα ως δύναμη

Στο πλαίσιο αυτό, ο Spinoza πρότεινε μια ριζικά διαφορετική προσέγγιση. Η φιλοσοφία του εδράζεται σε μια μονιστική και υλιστική κατανόηση της φύσης, όπου ο Θεός, η φύση και η ύπαρξη ταυτίζονται. Δεν υπάρχει υπερβατική εντολή· όλα πηγάζουν από την ίδια τη φύση ως *δύναμη* (conatu») –τη βαθιά επιθυμία κάθε όντος να διατηρήσει την ύπαρξή του. Στο «*TractatusTheologico-Politicus*» (1991: 102-239), ο Spinoza γράφει πως «το δίκαιο κάθε υποκειμένου ορίζεται από τη δύναμή του» (jus sive potentia). Αυτή η φράση συνοψίζει μια επαναστατική σύλληψη: το δικαίωμα δεν είναι *θεσμός*, αλλά *δυναμική κατάσταση*. Κάθε ον έχει δικαίωμα στο μέτρο της δύναμής του, δηλαδή της ικανότητάς του να δρα και να επηρεάζει. Η δύναμη δεν είναι καταναγκασμός· είναι έκφραση της φύσης του υποκειμένου –της ενσώματης, διανοητικής και συγκινησιακής του πραγματικότητας.

Η σπινοζική σκέψη διαρρηγνύει τη διάκριση ανάμεσα σε φυσικό και νομικό δίκαιο. Δεν υπάρχει ένα εξωτερικό σύστημα κανόνων που «δίνει» δικαιώματα· αυτά αναβλύζουν από το εσωτερικό της ίδιας της ζωής. Το δίκαιο, έτσι, γίνεται ένα είδος *ενέργειας*, που εκδηλώνεται μέσα από τις σχέσεις, τις ανάγκες, τις επιθυμίες και τις μορφές συμβίωσης των υποκειμένων. Το κράτος δεν «παρέχει» τα δικαιώματα, αλλά διαμορφώνεται από τη δυναμική συνεύρεση αυτών των επιμέρους δυνάμεων.

Δικαίωμα, επιθυμία και συμβίωση

Η σπινοζική αντίληψη προσφέρει μια ριζοσπαστική πρόσληψη της έννοιας του δικαιώματος. Πρώτον, αποσπά το δίκαιο από τον ατομισμό της φιλελεύθερης παράδοσης και το εντάσσει σε ένα δίκτυο σχέσεων. Το υποκείμενο δεν είναι αυθύπαρκτο άτομο, αλλά ένας κόμβος επιθυμιών, ικανοτήτων και αλληλεπιδράσεων. Το δικαίωμα είναι η «εμβέλεια δράσης» αυτού του υποκειμένου στο πεδίο της συμβίωσης.

Δεύτερον, το δικαίωμα δεν είναι αφηρημένη αρχή, αλλά *ενσώματη πραγματικότητα*. Το σώμα έχει δύναμη, ανάγκες, πάθη –και άρα, έχει δικαιώματα. Αυτή η σκέψη ανοίγει το δρόμο για μια ενσώματη θεωρία του δικαίου, όπου η υποκειμενικότητα δεν περιορίζεται στη λογική, αλλά επεκτείνεται στο βίωμα, στη συγκίνηση, στην ευαλωτότητα. Στην εποχή μας, αυτή η διάσταση συνδέεται με τις φεμινιστικές, μετααποικιακές και οικολογικές θεωρίες του δικαίου, που βλέπουν το δικαίωμα ως τρόπο κατοίκησης του κόσμου.

Τρίτον, η σπινοζική προσέγγιση ενσωματώνει τη *συγκρουσιακή* φύση του δικαίου χωρίς να την απορρίπτει. Η δύναμη του υποκειμένου μπορεί να συναντήσει αντιστάσεις, να περιοριστεί, να ενταχθεί σε συλλογικές μορφές οργάνωσης –κι αυτό δεν αναιρεί την ύπαρξή της. Το δίκαιο δεν είναι τακτοποιημένο σύστημα· είναι πεδίο αλληλεπίδρασης δυνάμεων.

Η πολιτική σημασία της δύναμης

Η κατανόηση του δικαιώματος ως δύναμης μας επιτρέπει να το προσμετρήσουμε όχι μόνον ως ατομικό κεκτημένο ή νομικό μέσο, αλλά ως πολιτική ενέργεια. Το δίκαιο, έτσι, παύει να είναι απλώς ένα εργαλείο του Κράτους και γίνεται πεδίο διεκδίκησης, επινόησης, μετασχηματισμού. Η φωνή των αποκλεισμένων, των ατόμων «χωρίς δικαιώματα», μπορεί να εκληφθεί όχι ως έλλειψη αλλά ως δυνατότητα άρθρωσης. Η σπινοζική οπτική μπορεί να ερμηνευτεί ως έκκληση για μια πολιτική του δικαιώματος που δεν προϋποθέτει τον νόμο, αλλά προηγείται αυτού: το δικαίωμα ως αυτενέργεια.

Η σπινοζική ανάγνωση του Deleuze: «Δίκαιο, επιθυμία και δυναμική ζωής»

Ο Γάλλος φιλόσοφος Deleuze (1925-1995), σε έργα όπως «*Spinoza: Πρακτική Φιλοσοφία*» (1996:36-98) και «*Spinoza est le problème de l' expression*» (2002: 267-321), επανεξέτασε τη σπινοζική σκέψη μέσα από το πρίσμα της επιθυμίας, της ενέργειας και της απελευθερωτικής πολιτικής δράσης. Για τον Deleuze, ο Spinoza δεν είναι ένας ακόμη κλασικός φιλόσοφος, αλλά ο *πιο ριζοσπαστικός φιλόσοφος της ελευθερίας*.

Το σημείο εκκίνησης είναι η σπινοζική ταύτιση του δικαιώματος με τη δύναμη («*jus sive potentia*»). Ο Deleuze υιοθετεί αυτή τη θέση και την επεκτείνει σε μια οντολογία της επιθυμίας. Η επιθυμία, κατά Deleuze, δεν είναι έλλειψη (όπως στον Πλάτωνα ή τον

Φρόυντ), αλλά παραγωγική δύναμη –είναι αυτό που κινητοποιεί τη ζωή, τη δράση, τη δημιουργία σχέσεων. Το δικαίωμα, υπό αυτό το πρίσμα, δεν είναι κανόνας ή παραχώρηση·είναι δυνατότητα σύνδεσης, δημιουργίας, συμπλοκής με τον κόσμο.

Ο Deleuze αντιτάσσεται σε κάθε μορφή αναπαράστασης που περιορίζει το υποκείμενο σε στατικές ταυτότητες. Αντιπροτείνει την έννοια της σχέσης και της διαφοράς: η δύναμη του υποκειμένου έγκειται στη δυνατότητά του να *συσχετίζεται*, να *μετασχηματίζεται* μέσα από τις επιδράσεις που δέχεται και ασκεί. Σε αυτή τη δυναμική, το δικαίωμα δεν είναι ιδιοκτησία αλλά ροή: όσο περισσότερες ικανότητες έχει ένα σώμα να επενεργεί και να επηρεάζεται, τόσο περισσότερα δικαιώματα διαθέτει.

Από εδώ προκύπτει μια ριζικά διαφορετική πολιτική θεωρία. Το πολιτικό σώμα –είτε πρόκειται για κράτος, είτε για κοινότητα, είτε για συλλογικότητα– δεν θεμελιώνεται σε μια στατική σύμβαση ή σε μια αφηρημένη καθολικότητα, αλλά στην πολλαπλότητα των δυνάμεων που το συγκροτούν. Οι δυνάμεις αυτές, για τον Ντελέζ, συγκροτούν «συναρμογές» (agencements) –προσωρινές, μεταβαλλόμενες ενώσεις δυνάμεων, επιθυμιών, σωμάτων, λόγων. Το δίκαιο είναι η δυνατότητα αυτών των συναρμογών να υπάρξουν και να επιμείνουν.

Ενάντια στο νομικό σύστημα που βασίζεται στην απαγόρευση, στην καταστολή και στην κανονικότητα, ο Deleuze (μαζί με τον Guattari στο «Anti-Oedipus») προτείνει μια νομική σκέψη της επιθυμίας: ένα «δίκαιο της ζωής» και όχι του νόμου. Δεν πρόκειται για αναρχία, αλλά για μια ελευθερία που συγκροτείται μέσα από την ικανότητα του πλήθους να ενεργεί συλλογικά, ενσώματα και δημιουργικά.

Στην προέκταση αυτής της σκέψης, το δικαίωμα γίνεται όχι απλώς διεκδίκηση ενώπιον μιας εξουσίας, αλλά η ίδια η πράξη της συλλογικής ύπαρξης: η δημιουργία χώρων, σχέσεων και μορφών ζωής που ενσαρκώνουν την επιθυμία για αυτοκαθορισμό και συν-ύπαρξη.

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα: Το δικαίωμα ως συντακτική δύναμη

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα το 1974 σηματοδότησε μία από τις σημαντικότερες τομές στη σύγχρονη ελληνική πολιτειακή ιστορία. Η πτώση της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας δεν αποτέλεσε απλώς την επιστροφή στο προηγούμενο πολιτειακό καθεστώς, αλλά την απαρχή ενός νέου συνταγματικού παραδείγματος. Η περίοδος της Μεταπολίτευσης εγκαινίασε την Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία, με το Σύνταγμα του 1975 να λειτουργεί ως νομικός και πολιτικός θεμέλιος λίθος μιας νέας συλλογικής συνθήκης: της συνύπαρξης υπό καθεστώς ελευθερίας, δικαιοσύνης και θεσμικών εγγυήσεων.

Η έννοια του δικαιώματος σε αυτό το πλαίσιο δεν μπορεί να κατανοηθεί απλώς ως νομικό κεκτημένο, ως περιγραφή ατομικών ελευθεριών και υποχρεώσεων· αναδύεται ως ενεργή δύναμη του πολιτικού σώματος, ως η ίδια η συντακτική ενέργεια του λαού που ανακτά την κυριαρχία του επί του κράτους και των θεσμών. Η αποκατάσταση της δημοκρατίας δεν είναι μια παθητική διαδικασία επιστροφής στη «νόμιμη τάξη», αλλά μια ενεργητική διαδικασία συγκρότησης νέας έννομης τάξης μέσα από τον λαϊκό αγώνα, την κοινωνική συμμετοχή και την πολιτική αυτοσυνειδησία.

Η συνταγματική τομή του 1975

Το Σύνταγμα του 1975, που ψηφίστηκε από τους συντακτικούς αντιπροσώπους μόλις λίγους μήνες μετά την κατάρρευση της δικτατορίας, αποτέλεσε μια απόπειρα όχι μόνον θεσμικής αναδιοργάνωσης αλλά και συμβολικής επανίδρυσης της ελληνικής δημοκρατίας. Κατάργησε τη μοναρχία οριστικά με το δημοψήφισμα του Δεκεμβρίου του 1974 και καθιέρωσε την Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας κατοχυρώθηκε ρητά (άρθρο 1 Σ) τα θεμελιώδη δικαιώματα ενισχύθηκαν ουσιαστικά, ενώ προβλέφθηκαν αυξημένες εγγυήσεις για την προστασία της δημοκρατικής ομαλότητας και των πολιτικών ελευθεριών.

Η τομή αυτή συνιστά ουσιαστικά ένα παράδειγμα συνταγματισμού ως άσκησης εξουσίας από την κοινωνία που απαιτεί θεσμούς που την αντιπροσωπεύουν, που προάγουν τη δικαιοσύνη και που κατοχυρώνουν ρητά όσα μέχρι πρότινος θεωρούνταν επισφαλή: την ελευθερία της έκφρασης, τη συνδικαλιστική δράση, τη δικαστική ανεξαρτησία, την παιδεία ως δημόσιο αγαθό, τα κοινωνικά δικαιώματα ως έκφραση αλληλεγγύης.

Το δικαίωμα ως ανασύσταση της πολιτείας

Στο πλαίσιο αυτό, το δικαίωμα δεν είναι μια αφηρημένη νομική έννοια· είναι η ίδια η δυνατότητα του προσώπου να μετέχει στην πολιτεία, να διαμορφώνει, να διεκδικεί και να αμφισβητεί. Η μεταπολιτευτική συνταγματική θεμελίωση δεν προσφέρει απλώς έναν κατάλογο δικαιωμάτων· επιτελεί την ίδια την αναγνώριση του προσώπου ως υποκειμένου του δικαίου και της πολιτικής. Η αξία του ανθρώπου καθίσταται «αντικείμενο πρωταρχικής προστασίας» (άρθρο 2 §1 Σ), η ελευθερία της έκφρασης θωρακίζεται με όρους που καθιστούν αδιανόητη την επανάληψη του σιωπητηρίου της δικτατορίας.

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας συνιστά επομένως και αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στο δίκαιο, στην ισχύ του να ρυθμίζει την εξουσία αντί να την καλύπτει. Σε μια χώρα όπου η εξουσία καταχράστηκε το δίκαιο για να εκμηδενίσει τη διαφωνία, η έννοια του δικαιώματος αποκτά ανασυγκροτητικό χαρακτήρα: εγκαθιδρύει εκ νέου τη σχέση ανάμεσα στο πρόσωπο και το κράτος με όρους ενεργητικής συμμετοχής και θεσμικής εγγύησης.

Η κοινωνία ως εγγυητής του δικαίου

Η θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων δεν αρκεί από μόνη της. Το ελληνικό παράδειγμα της Μεταπολίτευσης καταδεικνύει ότι η δημοκρατία είναι ένα διαρκές ζητούμενο, ένα πολίτευμα που συντηρείται μόνο μέσα από τη διαρκή συμμετοχή, την κοινωνική εγρήγορση και την πολιτική εκπαίδευση των πολιτών. Το Σύνταγμα δεν είναι μόνο ένα νομικό κείμενο, αλλά ένας ζωντανός μηχανισμός οργάνωσης της κοινωνίας, που εξαρτάται από την κοινωνική του νομιμοποίηση.

Η μαζική συμμετοχή στις πρώτες εκλογές, η άνθηση του Τύπου, η ανασυγκρότηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, η ίδρυση νέων πολιτικών κομμάτων και η αναβίωση της δημόσιας σφαίρας συνιστούν μορφές συλλογικής ενέργειας. Οι πολίτες επανεντάχθηκαν στην πολιτική κοινότητα όχι μόνο ως ψηφοφόροι αλλά ως υποκείμενα λόγου και πράξης.

Το δικαίωμα, σε αυτή τη φάση, λειτουργεί ως η ενεργή δύναμη με την οποία η κοινωνία ανακτά τον έλεγχο της θεσμικής της μορφής.

Η πρόκληση της διατήρησης

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας αποτελεί ιστορική επιτυχία, αλλά όχι εγγύηση διαρκούς προόδου. Οι μεταγενέστερες κοινωνικές και οικονομικές κρίσεις, οι πολιτικές εντάσεις, η αυξανόμενη δυσπιστία προς τους θεσμούς και η επανεμφάνιση αυταρχικών ρητορικών υπογραμμίζουν πως η δημοκρατία δεν αποκαθίσταται μία φορά για πάντα. Το δικαίωμα, για να συνεχίσει να αποτελεί δύναμη, οφείλει να ασκείται. Το Σύνταγμα, για να συνεχίσει να αποτελεί ασπίδα, οφείλει να ερμηνεύεται, να ανανεώνεται και να υπερασπίζεται από την κοινωνία που το δημιούργησε.

Η ελληνική περίπτωση μάς διδάσκει ότι η δύναμη του δικαιώματος δεν είναι δεδομένη αλλά ιστορικά και πολιτικά συγκροτούμενη. Η μνήμη της δικτατορίας, η σημασία της λαϊκής συμμετοχής και η ανάγκη συνταγματικής εγρήγορσης συγκροτούν μια διαρκή υπενθύμιση: η δημοκρατία δεν είναι απλώς ένα πολίτευμα· είναι μία σχέση. Και το δίκαιο, σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι μόνο κανόνας —είναι δυνατότητα.

Συνταγματική κρίση και το δικαίωμα ως αντίσταση: Η δεκαετία του 2010

Η δεκαετία του 2010 υπήρξε για την Ελλάδα ένα πεδίο πολλαπλών κρίσεων: οικονομικών, κοινωνικών, θεσμικών. Η δημοσιονομική κατάρρευση, τα διαδοχικά Μνημόνια και οι επιταγές των διεθνών δανειστών οδήγησαν σε μία πρωτοφανή συρρίκνωση της δημοκρατικής αυτονομίας της χώρας. Η κρίση δεν υπήρξε μόνο οικονομική· υπήρξε πρωτίστως συνταγματική. Δοκίμασε τα όρια της συνταγματικής τάξης, έθεσε εν αμφιβόλω τη λειτουργία του κράτους δικαίου και αποκάλυψε τη ρευστότητα των εγγυήσεων όταν το δίκαιο εργαλειοποιείται για την εξυπηρέτηση εξωθεσμικών αναγκών.

Το Μνημόνιο και η αναστολή της κανονικότητας

Η σύναψη του πρώτου Μνημονίου το 2010 συνοδεύτηκε από πλήθος ρυθμίσεων που προσέβαλαν κεκτημένα συνταγματικά δικαιώματα: μαζικές περικοπές σε μισθούς και συντάξεις, περιορισμός της συλλογικής αυτονομίας, αποδόμηση του κοινωνικού κράτους. Η έννοια της «δημοσιονομικής αναγκαιότητας» αναδείχθηκε σε νέο κανόνα ερμηνείας του Συντάγματος, παράγοντας ένα είδος καθεστώτος συνταγματικής εξαίρεσης.

Η νομοθέτηση μέσω Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου, με ταχείες και αδιαφανείς διαδικασίες, προσέβαλε το κοινοβουλευτικό κράτος, επιτείνοντας το αίσθημα δημοκρατικού ελλείμματος. Ο δημόσιος λόγος για την «κατάσταση ανάγκης» μετασχημάτισε τη σχέση πολιτικής–δικαίου, δημιουργώντας μια νέα μορφή «συνταγματικής κανονικότητας υπό αίρεση».

Η συνταγματική μνήμη ως αντίσταση

Η κρίση λειτούργησε ως πολιτική εμπειρία συνταγματικής απορρύθμισης. Ταυτόχρονα όμως, ενεργοποίησε εκ νέου την αναστοχαστική λειτουργία του Συντάγματος: ανέδειξε το αίτημα για αναθεώρηση της σχέσης πολιτικής–δικαίου και για ενίσχυση των θεσμών λογοδοσίας, συμμετοχής και κοινωνικής προστασίας.

Η συνταγματική αναθεώρηση του 2019 περιείχε στοιχεία απόκρισης στα προηγούμενα, χωρίς όμως να αγγίξει τον πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων. Ωστόσο, η συζήτηση για μια «νέα Συντακτική Πράξη» παραμένει ζωντανή: όχι ως τεχνοκρατική μεταρρύθμιση, αλλά ως πράξη θεμελίωσης μιας δημοκρατίας ριζωμένης στη λαϊκή κυριαρχία και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Σύγχρονες κρίσεις και η μεταβολή του ρόλου του δικαιώματος

Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, η έννοια του δικαιώματος έχει υποστεί σημαντικούς μετασχηματισμούς. Η παγκοσμιοποίηση, η μεταδημοκρατική μετάβαση (Crouch 2011:31-45), η άνοδος του αυταρχικού λαϊκισμού και η συρρίκνωση των κοινωνικών παροχών έχουν επηρεάσει βαθιά τη λειτουργία των δικαιωμάτων.

Τα δικαιώματα δεν είναι πλέον αυτονόητα. Η κρίση της πανδημίας COVID-19 επανέφερε ερωτήματα για τα όρια της ελευθερίας, την ασφάλεια, και τη συλλογική ευθύνη. Παράλληλα, οι οικονομικές ανισότητες αυξάνουν την ασυμμετρία πρόσβασης σε θεμελιώδη κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα. Το δικαίωμα στην υγεία, στην εργασία, στην παιδεία και στην ελεύθερη έκφραση τίθενται υπό διαρκή απειλή, ενώ οι προσφυγικές ροές και η περιβαλλοντική κρίση επιτείνουν την αβεβαιότητα. Η Ελλάδα, ειδικά μετά την οικονομική κρίση και την επιβολή των μνημονίων, αποτέλεσε πεδίο δοκιμής των αντοχών του κράτους δικαίου. Η αναθεώρηση του κοινωνικού συμβολαίου και η εμπέδωση μιας «κουλτούρας δικαιωμάτων» καθίστανται πλέον αναγκαίες.

Στη σύγχρονη εποχή, η έννοια του δικαιώματος έχει υποστεί σημαντικές μεταβολές και προκλήσεις, επηρεαζόμενη από πληθώρα παραμέτρων που καθορίζουν τον κοινωνικό και πολιτικό ιστό. Η παγκοσμιοποίηση, η μεταδημοκρατική μετάβαση, η άνοδος του αυταρχικού λαϊκισμού και η συρρίκνωση των κοινωνικών παροχών αποτελούν τα κυριότερα στοιχεία που επηρεάζουν τη λειτουργία των δικαιωμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτές οι αλλαγές προκαλούν αναθεώρηση της έννοιας και της εφαρμογής των δικαιωμάτων, καθιστώντας τη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης μια απαιτητή συνθήκη.

Αρχικά, η παγκοσμιοποίηση, η οποία έχει ενδυναμώσει τις διεθνείς διασυνδέσεις και η διασπορά των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, έχει δημιουργήσει νέες προκλήσεις για τα δικαιώματα των πολιτών. Η ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων και αγαθών, ενώ συντελεί στη δημιουργία νέων ευκαιριών, ταυτόχρονα προάγει την οικονομική ανισότητα, καθώς το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών μεγαλώνει. Η παγκοσμιοποίηση, έτσι, επηρεάζει την πρόσβαση σε κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα, καθώς οι λιγότερο ευνοημένοι πολίτες αντιμετωπίζουν αυξημένες δυσκολίες στην άσκηση των θεμελιωδών τους δικαιωμάτων.

Η μετάβαση σε μεταδημοκρατικά καθεστώτα, σύμφωνα με τη θεωρία του Crouch (2004: 56-124), αποδυναμώνει τη λειτουργία του δημοκρατικού κράτους δικαίου. Ο αυταρχικός λαϊκισμός, ο οποίος αναπτύσσεται σε πολλές χώρες, συχνά χρησιμοποιεί το λαϊκό αίσθημα και το φόβο για να περιορίσει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των πολιτών, προκειμένου να ενισχύσει την εξουσία των κυβερνώντων. Ο λαϊκισμός αυτός, συχνά σε συνδυασμό με την αύξηση των αυταρχικών πρακτικών, επιδεινώνει την άσκηση των δικαιωμάτων, κάνοντάς τα πιο εύθραυστα και υπό διαρκή αμφισβήτηση.

Η πανδημία COVID-19 ανέδειξε νέες προκλήσεις για τα δικαιώματα, όπως για παράδειγμα τα όρια της ελευθερίας του ατόμου σε σχέση με την ανάγκη για δημόσια υγεία και ασφάλεια. Ο περιορισμός της ελευθερίας κυκλοφορίας, η παρακολούθηση της υγείας των πολιτών και η επιβολή περιοριστικών μέτρων για την προστασία της κοινωνίας αναδείκνυαν τη σύγκρουση μεταξύ ατομικών δικαιωμάτων και κοινωνικών αναγκών. Στην ίδια περίοδο, οι οικονομικές ανισότητες οδήγησαν στην άνιση πρόσβαση σε υγειονομικές υπηρεσίες, στην παιδεία και στην εργασία, ενώ οι εργαζόμενοι σε τομείς όπως η υγειονομική περίθαλψη ή οι εργαζόμενοι με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, αντιμετώπισαν μεγαλύτερες δυσκολίες στην άσκηση των δικαιωμάτων τους.

Η Ελλάδα, μετά την οικονομική κρίση και την επιβολή των μνημονίων, ήταν μια διαφορετική χώρα, ειδικά στο σκέλος της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Η οικονομική ύφεση και οι σφιχτές δημοσιονομικές πολιτικές δημιούργησαν συνθήκες ανασφάλειας και αβεβαιότητας, εντείνοντας τις κοινωνικές ανισότητες και δυσχεραίνοντας την πρόσβαση σε βασικά αγαθά όπως η υγεία και η παιδεία. Παράλληλα, το κοινωνικό συμβόλαιο, που βασίζεται στην εμπιστοσύνη των πολιτών στο κράτος και στις δομές του, έχει κλονιστεί. Η ανάγκη για μια αναθεώρηση του κοινωνικού συμβολαίου και για τη δημιουργία ενός νέου κοινωνικού μοντέλου που θα επιτρέπει την αναγνώριση των δικαιωμάτων των πολιτών και τη θεσμική τους προστασία είναι πιο επιτακτική από ποτέ.

Τεχνολογία, εκσυγχρονισμός και δικαιώματα

Η ταχύτατη ανάπτυξη της τεχνητής νοημοσύνης, των big data και των αλγοριθμικών εφαρμογών μεταβάλλει ριζικά το κοινωνικό και νομικό πλαίσιο. Οι αλγόριθμοι εισέρχονται στο χώρο της απονομής της δικαιοσύνης, της πρόσβασης σε δημόσιες υπηρεσίες, της αξιολόγησης των σύγχρονων υπηρεσιών. Οι διαδικασίες αυτές δύνανται να υπονομεύσουν τη διαφάνεια, την αμεροληψία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Παράλληλα, ο ψηφιακός έλεγχος, η παρακολούθηση και η εμπορευματοποίηση της ιδιωτικής ζωής δημιουργούν νέα ερωτήματα σχετικά με το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα, την προστασία δεδομένων και τη διανοητική αυτονομία. Ο νομικός προβληματισμός οφείλει να διαμορφώσει νέες εγγυήσεις απέναντι στη συστημική αδιαφάνεια των τεχνολογικών υποδομών.

Στο ψηφιακό περιβάλλον της εποχής μας, η ιδιωτική ζωή δεν αποτελεί απλώς μια σφαίρα που προστατεύεται από το δίκαιο· αντιθέτως τείνει να μετατραπεί σε αντικείμενο εμπορίας, διαχείρισης και εκμετάλλευσης. Η έννοια του «καπιταλισμού της επιτήρησης» (surveillance capitalism), όπως τη διατύπωσε η Shoshana Zuboff (2019: 32-89), περιγράφει ένα νέο καθεστώς οικονομικής και τεχνολογικής κυριαρχίας, όπου οι ανθρώπινες εμπειρίες, συνήθειες και συναισθήματα εξορύσσονται ως πρώτες ύλες για την παραγωγή συμπεριφορικών δεδομένων.

Οι μεγάλες ψηφιακές πλατφόρμες –«Google», «Meta», «Amazon», «TikTok» και άλλες– δεν προσφέρουν απλώς υπηρεσίες: συλλέγουν, επεξεργάζονται και εμπορεύονται προσωπικές πληροφορίες σε πραγματικό χρόνο. Το κάθε κλικ, τοποθεσία, αναζήτηση, emoji ή πάτημα στο κινητό, μετατρέπεται σε δεδομένο προς ανάλυση. Με αυτόν τον

τρόπο, η ιδιωτική ζωή χάνει την εγγενή της αξία ως ανθρώπινο δικαίωμα και καθίσταται εμπορικό αγαθό, μέσο πρόβλεψης και επηρεασμού της συμπεριφοράς.

Αυτή η μετάβαση από την προστασία στην εκμετάλλευση φέρνει σοβαρά ερωτήματα για τον νομικό πολιτισμό των σύγχρονων κοινωνιών. Η συναίνεση του χρήστη –το άλλοτε θεμέλιο της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων– χάνει την ουσιαστικότητά της μέσα σε ένα περιβάλλον αδιαφάνειας, τεχνολογικής πολυπλοκότητας και εξαρτήσεων. Οι λεγόμενοι «*όροι χρήσης*» είναι συχνά ακατανόητοι ή αναγκαστικοί, καθιστώντας τη συγκατάθεση ψευδεπίγραφη.

Η εμπορευματοποίηση της ιδιωτικής ζωής δεν αφορά μόνο την προστασία προσωπικών δεδομένων με την στενή του όρου έννοια, αλλά και πιο θεμελιώδη δικαιώματα: την ελευθερία έκφρασης, την ελευθερία σκέψης, τη διανοητική αυτονομία, ακόμη και την πολιτική συμμετοχή. Όταν οι ψηφιακές πλατφόρμες μπορούν να προβλέπουν και να χειραγωγούν προτιμήσεις και απόψεις, η δημοκρατική διαδικασία απειλείται στον πυρήνα της.

Η νομική επιστήμη καλείται, επομένως, να προχωρήσει πέρα από τη διαχείριση κινδύνων και να διατυπώσει νέα υποδείγματα προστασίας, που θα λαμβάνουν υπόψη τη δομική ανισορροπία ισχύος ανάμεσα σε ιδιώτες και τεχνολογικούς κολοσσούς. Ήδη, προσεγγίσεις όπως η data justice και το δικαίωμα στην αλγοριθμική διαφάνεια προσπαθούν να επανατοποθετήσουν το υποκείμενο στο κέντρο της ψηφιακής ζωής, όχι ως παθητικό υποκείμενο, αλλά ως φορέα αυτοδιάθεσης και πολιτικής αξιοπρέπειας.

Η προστασία της ιδιωτικότητας δεν μπορεί να στηριχθεί αποκλειστικά σε ατομικές επιλογές. Απαιτείται συλλογική ρύθμιση, θεσμική εγρήγορση και φιλοσοφική επαναθεμελίωση του δικαιώματος στην πληροφοριακή αυτονομία. Το ερώτημα δεν είναι μόνο πώς να προστατεύσουμε το άτομο από την παρακολούθηση, αλλά πώς να διασφαλίσουμε την ελευθερία και την ανεξαρτησία του ανθρώπινου νου σε έναν κόσμο εμπορευματοποιημένης διαφάνειας.

Συμπέρασμα

Καταληκτικά, τα δικαίωμα δεν μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως νομικό εργαλείο· είναι επίσης μέσο πολιτικής διεκδίκησης και κοινωνικής δράσης. Η φεμινιστική νομική θεωρία, τα κινήματα για τα δικαιώματα της LGBTQIA+ κοινότητας, των μεταναστών και των εργαζομένων επαναπροσδιορίζουν τη σημασία του δικαιώματος όχι μόνο ως προστασία αλλά και ως απαιτητικότητα, ως κραυγή και διεκδίκηση.

Το δικαίωμα δεν εξαντλείται στη θεσμική του μορφή ούτε περιορίζεται στην έννοια του «προστατευόμενου συμφέροντος». Αντίθετα, στις κρίσιμες ιστορικές και πολιτικές καμπές, το δικαίωμα αναδύεται ως ενέργεια, ως ρητή διεκδίκηση, ως μορφή κοινωνικής πράξης. Η νομική του μορφή είναι μόνο η επιφάνεια: η ουσία του είναι η σύγκρουση, η απαίτηση για ορατότητα και η συμμετοχή στον ορισμό του «δικαίου».

Αυτό καθίσταται σαφές μέσα από τη δράση των κοινωνικών κινημάτων, τα οποία –από τα φεμινιστικά και εργατικά κινήματα έως τους σύγχρονους αγώνες των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων, των προσφύγων και των μαύρων ζωών– επαναδιατυπώνουν τα δικαιώματα ως εργαλεία ενδυνάμωσης και χειραφέτησης. Σε αυτό το πλαίσιο, το δικαίωμα δεν είναι κάτι

το δεδομένο ή το «παραχωρημένο» από το κράτος· είναι κάτι που κατακτάται μέσα από τη συλλογική κινητοποίηση, το δημόσιο λόγο και τη διακινδύνευση.

Η φεμινιστική νομική θεωρία, για παράδειγμα, επισημαίνει ότι το ουδέτερο και αφηρημένο δίκαιο συχνά λειτουργεί ως εργαλείο αποκλεισμού. Το αίτημα για «ίσες ευκαιρίες» ή «ίση μεταχείριση» αποτυγχάνει να αναγνωρίσει τις άνισες αφετηρίες και τις πολλαπλές μορφές καταπίεσης που βιώνουν τα σώματα στη βάση του φύλου, της φυλής, της τάξης και της σεξουαλικότητας.

Οι φεμινιστικές θεωρήσεις του δικαίου έχουν φωτίσει τον τρόπο με τον οποίο το φαινομενικά ουδέτερο δίκαιο αναπαράγει ιεραρχίες και αποκλεισμούς. Η έννοια της «ισότητας ενώπιον του νόμου» δεν αρκεί όταν η νομική γλώσσα σιωπά μπροστά στις έμφυλες, φυλετικές ή ταξικές μορφές βίας. Σε αυτό το πλαίσιο, το δικαίωμα δεν είναι μόνο *προστασία*, αλλά και διεκδίκηση: μια κραυγή ενάντια στην αόρατη ή κανονικοποιημένη αδικία. Η φεμινιστική θεωρία του δικαιώματος τονίζει την ανάγκη ενσώματης, εμπειρικής και πολιτικής νοηματοδότησης του δικαίου, με αφετηρία το βίωμα του αποκλεισμένου.

Αντίστοιχα, τα LGBTQIA+ κινήματα στην Ελλάδα και διεθνώς ανέδειξαν τη σημασία της νομικής διεκδίκησης ως μορφής πολιτικής αντίστασης και δημόσιας ύπαρξης. Η θεσμική αναγνώριση (π.χ.σύμφωνο συμβίωσης, ταυτότητα φύλου, παρένθετη μητρότητα) δεν ήρθε αυτόματα· κατακτήθηκε μέσα από πολυετείς αγώνες, ορατότητα και συλλογική επιμονή. Το ίδιο ισχύει για τους αγώνες των μεταναστών και των προσφύγων στην Ελλάδα, που διεκδικούν όχι μόνο άσυλο ή νόμιμα έγγραφα, αλλά δικαίωμα στην πόλη, στη γλώσσα, στην εργασία, στην αξιοπρέπεια.

Η σπινοζική έννοια του δικαιώματος ως *δυνάμει* (jus sive potentia) προσφέρει ένα θεωρητικό πλαίσιο που συναντά αυτή την εμπειρική πραγματικότητα. Για τον Σπινόζα, το δικαίωμα δεν παραχωρείται εκ των άνω, αλλά αναδύεται από τη δύναμη κάθε υποκειμένου να υπάρχει, να δει, να μιλήσει και να πράξει. Αυτή η ενέργεια, όταν συλλογικοποιείται, γίνεται πολιτική πράξη. Το δικαίωμα δεν είναι στατικό: *παράγεται* μέσα από τη δράση και την αντίσταση.

Η κοινωνία, επομένως, δεν είναι μόνο χώρος ομοφωνίας ή θεσμικής ρύθμισης, αλλά και πεδίο έντασης και αντιπαράθεσης, μέσα στο οποίο τα δικαιώματα παίρνουν μορφή. Οι θεσμοί προσαρμόζονται στην πίεση των υποκειμένων που αρνούνται να μείνουν «εκτός νόμου». Η δικαιϊκή κανονικότητα αναδιαμορφώνεται μέσα από την κινητοποίηση των κοινωνικών σωμάτων: γυναικών που φωνάζουν «δεν είναι ατομικό, είναι πολιτικό», μεταναστών που αρνούνται την αορατότητα, εργαζομένων που απαιτούν χρόνο ζωής αντί για χρόνο εργασίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, η σπινοζική πρόσληψη του δικαιώματος ως δύναμης ανακτά την επικαιρότητά της: το δικαίωμα δεν χαρίζεται, αλλά ασκείται και κατοχυρώνεται μέσα από την πράξη. Η ίδια η κοινωνία συγκροτείται μέσα από τη σύγκρουση, τη συνάντηση και την κινητοποίηση των υποκειμένων που αξιώνουν χώρο, λόγο και συμμετοχή.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αθανασίου, Α. (2014), *Από τις πλατείες στην επιτελεστικότητα του κοινωνικού*, Αθήνα, Εκδ. Νήσος, σσ. 54-78.

Αλιβιζάτος, Ν. (2011), *Η συνταγματικότητα των μέτρων λιτότητας*, *ΔτΑ*, Νο 64, Αθήνα, σσ. 23-53.

Γεραπετρίτης, Γ. (2012), *Η επιβίωση του Συντάγματος σε συνθήκες κρίσης*, Αθήνα, Σάκκουλας, σσ. 787-145.

Κτιστάκις, Γ., (2019),*Η αναγκαιότητα μιας νέας συντακτικής θεμελίωσης*, *Εφημ. Διοικ. Δικαίου*, Αθήνα, Νο 42, σσ. 78-92.

Μανιτάκης, Α. (2014), *Συνταγματική Ερμηνεία σε περίοδο κρίσης*, *ΝοΒ*, Αθήνα, Νο 62, σσ. 43-65.

Μαυροειδής, Π. (2020),*Τεχνολογία και Δίκαιο: Η ανατομία της αλγοριθμικής εξουσίας*, Επιθεώρηση Δικαίου και Πολιτικής, Αθήνα, σσ. 34-59.

Παπαϊωάννου, Θ. (2017), *Η Κρίση των Δικαιωμάτων και η Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα, σσ. 67-89.

Σπυράκος, Δ. (2016), *Η συνταγματική κρίση και οι δυναμικές της κοινωνίας*, Θεσμοί και Κοινωνία, Αθήνα, Νο 18, σσ. 34-56.

Τσάτσος, Δ. Θ. (2010), *Η συνταγματική νομιμότητα και οι εξαιρέσεις της*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ. 39-58.

Ξηροπαΐδης, Μ. (2013), *Το Σύνταγμα και η Κατάσταση Εξαίρεσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, σσ. 23-59.

Φλογαΐτης, Σ. (2011), *Συνταγματική Θεωρία της Κρίσης*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας, σσ. 49-98.

Χρυσόγονος, Κ. (2013), *Κράτος δικαίου και κοινωνική κρίση*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλα, σσ. 178-232.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Crouch, C. (2004), *Post-Democracy*, Polity Press, Cambridge, pp. 68-127.

Douzinas, C. (2000), *The End of Human Rights: Critical Legal Thought at the Turn of the Century*, Hart Publishing, Oxford, pp. 38-56.

Douzinas, C. (2013), *Philosophy and Resistance in the Crisis*, Cambridge, Polity Press, Cambridge, pp. 68-102.

Foucault, M. (1990), *The History of Sexuality, Vol. 1: An Introduction*, Penguin Books, London, pp 47-84.

Fraser, N. (2003), *Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation*, in N. Fraser and A. Honneth (eds.), *Redistributionor Recognition?* Verso, New York, pp 7-109.

Negri, A. (1991), *The Savage Anomaly: The Power of Spinoza's Metaphysics and Politics,* University of Minnesota Press, Minnesota, pp 67-98.

Spinoza, B. (2007), *Tractatus Theologico-Politicus*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 46-112.

Zuboff, S. (2019), *The Age of Surveillance Capitalism*, Public Affairs, New York, pp. 278-589.

ΑΝΑΔΕΙΚΝΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μαρία Πετράκη[α]

[α] PhD, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Λαμβάνοντας υπόψη τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, το 2022 πραγματοποιήθηκε πανελλαδική έρευνα με δείγμα αποτελούμενο από 253 γυναίκες με αναπηρία 16 ετών και άνω. Στόχος ήταν να αποτυπωθούν τα προβλήματα που βιώνουν και αντιμετωπίζουν, μεταξύ άλλων, σε σχέση με τις συνθήκες στέγασης, την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας, στην εκπαίδευση, στη χρήση μέσων μαζικής μεταφοράς, στην απασχόληση, στη δικαιοσύνη και τη συμμετοχή στην πολιτική και δημόσια ζωή. Το ερωτηματολόγιο της έρευνας περιείχε επίσης ενότητες σχετικές με την αποτύπωση περιπτώσεων βίας και γενικότερα για τη συλλογή στοιχείων αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσής τους και την ποιότητα ζωής τους και το πώς αυτή επηρεάστηκε από την οικονομική και υγειονομική κρίση. Από τα αποτελέσματα διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες με αναπηρία βιώνουν πολλαπλά εμπόδια και φραγμούς στην καθημερινότητά τους. Χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί η διαπίστωση ότι η πλειοψηφία των γυναικών του δείγματος έχει υποστεί κάποιου είδους διάκριση, και σε ορισμένες περιπτώσεις ψυχολογική βία ή ακόμη και οικονομική ή σωματική βία. Η δημιουργία ευνοϊκού περιβάλλοντος είναι απαραίτητη και συνιστά τον πυρήνα της προώθησης ενός πλαισίου χωρίς αποκλεισμούς ή διακρίσεις λόγω φύλου κατά την άσκηση πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο της απασχόλησης, θα πρέπει να εξετάζεται όχι μόνον η άνιση εκπροσώπηση των γυναικών με αναπηρία στην αγορά εργασίας, αλλά και οι μισθολογικές διαφορές, ο τυχόν διαχωρισμός για να καταλαμβάνουν χαμηλότερα αμειβόμενες θέσεις και όλες οι σύνθετες επιπτώσεις της άνισης και διακριτικής μεταχείρισης των γυναικών που ενισχύονται από την παράμετρο της αναπηρίας τους. Μέσα από τις απόψεις των ίδιων των ερωτώμενων, αναζητήθηκαν προτάσεις πολιτικής που θα στηρίξουν την ισότιμη μεταχείριση και την πλήρη ένταξή τους στην κοινωνία, αποφεύγοντας τυχόν προβλήματα πολλαπλών διακρίσεων ή και κοινωνικού αποκλεισμού.

Λέξεις Κλειδιά: Γυναίκες με Αναπηρία, Ποσοτική Έρευνα, Διακρίσεις, Δικαιώματα, Ισότιμη Μεταχείριση, Κοινωνική Ένταξη, Πολιτικές Παρεμβάσεις

EXPLORING THE SOCIAL REALITY: A QUANTITATIVE STUDY ON THE RIGHTS AND CHALLENGES OF WOMEN WITH DISABILITIES IN GREECE

Maria Petraki[α]

[α] PhD, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

Based on the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, a nationwide survey was carried out in 2022 with a sample of 253 women with disabilities aged 16 years and over. The survey's primary goal was to document certain issues that they encounter and deal with, such as housing conditions, access to health services, education, public transportation, employment, justice, and participation in political and public life. The survey questionnaire also included sections pertaining to incidents of violence and pertinent questions about their living conditions and quality of life, as well as how these were impacted by the recent financial crisis and the COVID-19 pandemic. The findings demonstrated that women with disabilities encounter numerous challenges and barriers in their daily lives. More precise, the majority of women in the sample had experienced some form of discrimination, and in certain instances, psychological or even physical assault, which was a defining finding. In order to promote a framework free from gender-based exclusions and discrimination in the exercise of political, economic, social, and cultural rights, it is imperative that a favorable environment be created. In the context of employment, for example, not only the unequal representation of women with disabilities in the labor market should be examined, but also wage differences, any segregation to occupy lower-paid positions and all the complex effects of the unequal and discriminatory treatment of women that are reinforced by their disability.

Keywords: Women with Disabilities, Quantitative Research, Discrimination, Rights, Equal Treatment, Social Inclusion, Policy Interventions

Εισαγωγή

Τα άτομα με αναπηρία στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν εμπόδια στην πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, την εκπαίδευση, την εργασία, στην αξιοποίηση ελεύθερου χρόνου και τη συμμετοχή στην πολιτική και δημόσια ζωή. Σχεδόν το ήμισυ του πληθυσμού της ΕΕ πιστεύει ότι οι διακρίσεις λόγω αναπηρίας είναι ευρέως διαδεδομένες στη χώρα τους.

Το 2023, το 26.8% του πληθυσμού της ΕΕ ηλικίας άνω των 16 ετών ανέφερε ότι είχε κάποια μορφή αναπηρίας (το 19,6% ανέφερε κάποιον περιορισμό σε συνήθεις δραστηριότητες και το 7,2% ανέφερε σοβαρό περιορισμό).[1] Σύμφωνα με εκτιμήσεις της Eurostat, αυτό ισοδυναμεί με 101 εκατομμύρια άτομα ή έναν στους τέσσερις ενήλικες στην ΕΕ. Το αντίστοιχο ποσοστό για την Ελλάδα ήταν 23,1% ενώ το υψηλότερο ποσοστό καταγράφηκε στην Λετονία (40,7%) και στη Δανία (36,7%).

Το 2023, οι άνδρες είχαν λιγότερες πιθανότητες από τις γυναίκες να αναφέρουν κάποια αναπηρία. Η τάση αυτή ήταν πανομοιότυπη σε όλες τις χώρες της ΕΕ, με το μεγαλύτερο έμφυλο χάσμα να καταγράφεται στη Ρουμανία, την Πορτογαλία, τη Λετονία και τη Φινλανδία (7,9 έως 9,7 ποσοστιαίες μονάδες). Η Κύπρος και η Σλοβενία είχαν τις μικρότερες διαφορές μεταξύ των φύλων, καθώς το ποσοστό των γυναικών που ανέφεραν αναπηρία ήταν το πολύ 1,0 μονάδα υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών. Στην Ελλάδα οι γυναίκες με αναπηρία το 2023 ανέρχονταν σε 14.6%, έναντι 12,8% των ανδρών (Eurostat 2024).

Αποτελέσματα ερευνών έχουν δείξει ότι τα άτομα με αναπηρία είναι πιο πιθανό από τα άτομα χωρίς αναπηρία να βιώσουν φτώχεια, κοινωνικό αποκλεισμό και διακρίσεις, γεγονός που οδηγεί σε άνιση πρόσβαση σε κοινωνικούς, πολιτισμικούς, πολιτικούς και οικονομικούς πόρους. Οι ανισότητες μεταξύ των φύλων στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, μπορεί να συμβάλουν σε πρόσθετα κοινωνικά και οικονομικά εμπόδια, ενώ έχει διαπιστωθεί η ανάγκη για ακριβέστερα δεδομένα για την καλύτερη κατανόηση των αναγκών τους. Οι ανάγκες ή οι εμπειρίες τους σπάνια λαμβάνονται υπόψη στη χάραξη δημόσια πολιτικής (Balourdos et al. 1996). Επί του παρόντος, υπάρχει έλλειψη ειδικών δεδομένων για την Ελλάδα σχετικά με τις εμπειρίες των γυναικών με αναπηρία σε ότι αφορά γενικότερα τις ειδικότερες συνθήκες διαβίωσής τους, γεγονός που συμβάλλει στην αορατότητά τους στη χάραξη πολιτικής. Αυτό εμποδίζει την υιοθέτηση μιας διατομεακής προσέγγισης και σημαίνει ότι οι ειδικές ανάγκες των γυναικών με αναπηρία δεν αναγνωρίζονται, δεν λαμβάνονται υπόψη ή δεν αντιμετωπίζονται. Από τα διαθέσιμα στοιχεία, γνωρίζουμε ότι οι γυναίκες με αναπηρία αντιμετωπίζουν ευρύτερο μισθολογικό χάσμα μεταξύ των φύλων από ό,τι οι γυναίκες χωρίς αναπηρία και είναι πιθανότερο να υποαπασχολούνται ή να είναι οικονομικά μη ενεργές. Όταν εργάζονται, είναι πιο πιθανό να βρίσκονται σε χαμηλά αμειβόμενη και επισφαλή εργασία. Αυτό συμβάλλει στο να αντιμετωπίζουν υψηλότερο επίπεδο φτώχειας και γενικότερα να έχουν λιγότερες επιλογές στη ζωή τους.

Κύριος στόχος της εργασίας είναι η ανάδειξη των προβλημάτων των γυναικών με αναπηρία στην Ελλάδα και η διατύπωση προτάσεων πολιτικής. Χρησιμοποιούνται τα στοιχεία ποσοτικής πανελλαδικής έρευνας που διενεργήθηκε την περίοδο από τέλη Ιουνίου 2022 μέχρι 22 Σεπτεμβρίου 2022 στο πλαίσιο του έργου με τίτλο «Εκπόνηση έρευνας για την κατάσταση των γυναικών με αναπηρία και των αναγκών γονέων και κηδεμόνων παιδιών με αναπηρία» που υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).[2]

Η δομή της εργασίας περιλαμβάνει, εκτός από την εισαγωγή, το θεωρητικό μέρος, τη μεθοδολογία της έρευνας και το σχεδιασμό του ερωτηματολογίου. Ακολουθεί η ενότητα με τα βασικότερα αποτελέσματα της έρευνας, τα συμπεράσματα και τις προτάσεις που προκύπτουν από την ανάλυση των δεδομένων.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO 2011) έχει παρατηρήσει ότι η αναπηρία είναι σύνθετη, δυναμική, πολυδιάστατη και αμφισβητούμενη. Είναι δε σύνηθες να αναφερόμαστε σε δύο μοντέλα αναπηρίας: το ιατρικό και το κοινωνικό.

Το πρώτο υποστηρίζει ότι η αναπηρία προκύπτει από σωματικούς ή ψυχικούς περιορισμούς ενός ατόμου και είναι σε μεγάλο βαθμό ασύνδετη με το κοινωνικό ή γεωγραφικό περιβάλλον. Εκλαμβάνει την αναπηρία ως ένα «πρόβλημα» που πρέπει να «επιδιορθωθεί» από την ιατρική επιστήμη μέσω θεραπείας ή αποκατάστασης προκειμένου το άτομο να μπορέσει να ενταχθεί στον κόσμο όπως θα έπρεπε να είναι στα μάτια των ατόμων χωρίς αναπηρία. Εάν η θεραπεία ή η αποκατάσταση δεν είναι δυνατή, τότε το άτομο θα πρέπει να εγκλειστεί σε ένα εξειδικευμένο ίδρυμα ή να απομονωθεί στο σπίτι του, όπου καλύπτονται μόνο οι πιο βασικές του ανάγκες. Το ιατρικό μοντέλο

αντιμετωπίζει τα άτομα με αναπηρία ως παθητικούς αποδέκτες υπηρεσιών από μια σειρά ιατρικών και συναφών επαγγελματιών, των οποίων ο στόχος είναι η θεραπεία ή η διαχείριση της κατάστασης. Σ' αυτό το μοντέλο, η έμφαση δίδεται στην εξάρτηση, η οποία υποστηρίζεται από τα στερεότυπα της αναπηρίας, που ενισχύουν συναισθήματα οίκτου και φόβου. Αυτά τα στερεότυπα επιβάλουν μια πατερναλιστική προσέγγιση στην επίλυση των προβλημάτων, η οποία, επικεντρώνεται στη «φροντίδα» και, τελικά, παρέχει τη δικαιολογία για την ιδρυματοποίηση και τον κοινωνικό διαχωρισμό. Αυτό περιορίζει τις ευκαιρίες των ατόμων με αναπηρία να κάνουν επιλογές, να ελέγχουν τη ζωή τους και να αναπτύσσουν τις δυνατότητές τους. Τέλος, το μοντέλο ενισχύει τις υπάρχουσες προκαταλήψεις στους εργοδότες. Εφόσον ο όρος είναι «ιατρικός», υποτίθεται ότι ένα άτομο με αναπηρία θα είναι εκ των προτέρων επιρρεπές σε κακή υγεία, αναρρωτική άδεια και επιδείνωση της κατάστασής του, με αποτέλεσμα να θεωρείται λιγότερο παραγωγικό από τους συναδέλφους του. Το ιατρικό μοντέλο έχει επικριθεί για την θεώρησή του ότι τα άτομα με αναπηρία πρέπει να αντιμετωπίζονται ως «ασθενείς». Οι επικριτές του υποστηρίζουν ότι «τα άτομα με αναπηρία, ως επί το πλείστον, δεν είναι άρρωστα, απλώς έχουν μια αναπηρία».

Το κοινωνικό μοντέλο επιβάλλει τη σταδιακή εξάλειψη του ανατομικού μειονεκτήματος που αντιμετωπίζουν τα άτομα με αναπηρία μέσω της άρσης των «κοινωνικών εμποδίων», ήτοι των πρακτικών και φυσικών δομών που αποκλείουν τα άτομα με αναπηρία από το να συμμετέχουν πλήρως στην κοινωνική ζωή. Σύμφωνα με τους Berridge και Martinson, το κοινωνικό μοντέλο αναπτύχθηκε ως κριτική και διόρθωση του ιατρικού μοντέλου αναπηρίας. Βασίζεται στην παραδοχή ότι η αναπηρία δεν προκύπτει από τη βλάβη του ατόμου (όπως υποστηρίζει το ιατρικό μοντέλο), αλλά από το γεγονός ότι το κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον δυσκολεύει τη ζωή με αναπηρία. Η αλλαγή απαιτεί επικέντρωση στους θεσμικούς κανόνες, τις διακρίσεις, τις στάσεις και τις φυσικές δομές που δημιουργούν την αναπηρία, καθώς και την ανάπτυξη στρατηγικών που θα μειώσουν τα εμπόδια και θα προωθήσουν την ισότητα μεταξύ ατόμων με και χωρίς αναπηρία. Παραδείγματα αποτελούν οι στρατηγικές που μειώνουν τα εμπόδια στη συμμετοχή, όπως καθολικός σχεδιασμός, προσαρμογές στην απασχόληση, στην εκπαίδευση και στη νομοθεσία για τη μείωση των διακρίσεων και του κοινωνικού στιγματισμού των ατόμων με αναπηρία, καθώς και επαρκής χρηματοδότηση για οικονομική υποστήριξη και υποστήριξη υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένης της πρόσβασης σε αξιοπρεπή, ποιοτική υγειονομική περίθαλψη (Berridge and Martinson 2011).

Το μοντέλο αντιμετωπίζει δύο βασικές προκλήσεις. Πρώτον, με την αύξηση του γηρασμένου πληθυσμού, ο αριθμός των ατόμων με αναπηρία θα αυξηθεί, καθιστώντας δύσκολη την προσαρμογή της κοινωνίας. Δεύτερον, οι έννοιες του μοντέλου μπορεί να είναι δύσκολες για κατανόηση, ιδιαίτερα από επαγγελματίες στους τομείς των φιλανθρωπικών οργανώσεων και της αποκατάστασης. Αυτοί πρέπει να πειστούν ότι ο ρόλος τους πρέπει να μεταβληθεί, από αυτόν της «θεραπείας ή φροντίδας», σε έναν ρόλο που ενισχύει τα άτομα με αναπηρία να αναλάβουν τον έλεγχο της ζωής τους.

Οι περιορισμοί του Κοινωνικού Μοντέλου προκύπτουν από την αδυναμία του να αναδείξει ορισμένες πτυχές της αναπηρίας. Η Morris (1991) προσθέτει μια φεμινιστική

διάσταση, επισημαίνοντας ότι, ενώ τα περιβαλλοντικά εμπόδια και οι κοινωνικές στάσεις αποτελούν κρίσιμα στοιχεία της εμπειρίας της αναπηρίας –και όντως συμβάλλουν στην περιθωριοποίηση– το να υποστηρίζουμε ότι αυτό είναι το μόνο που την καθορίζει, είναι σαν να παραβλέπουμε την προσωπική εμπειρία των σωματικών και πνευματικών περιορισμών, της ασθένειας και του φόβου του θανάτου. Επιπλέον, η Morris αναφέρει ότι τα μαύρα άτομα με αναπηρία αντιμετωπίζουν διακρίσεις τόσο λόγω της φυλής τους όσο και της αναπηρίας τους, σε ένα σύστημα παροχής υπηρεσιών που έχει σχεδιαστεί από λευκούς, αρτιμελείς ανθρώπους για λευκούς, ανάπηρους.

Η κοινωνική σύλληψη της αναπηρίας σηματοδότησε τη μετάβαση από μια «προσέγγιση κράτους πρόνοιας» σε μια «προσέγγιση δικαιωμάτων» σε ό,τι αφορά την αντιμετώπιση της αναπηρίας. Αυτή η μετάβαση απεικονίζεται στη νομοθεσία πολλών κρατών, αλλά και στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία. Η Ελλάδα κύρωσε τη Σύμβαση και το προαιρετικό πρωτόκολλο με τον νόμο 4074/2012.

Η ενσωμάτωση αυτής της προσέγγισης στις πολιτικές (disability mainstreaming) συνδέεται άμεσα με την αντίληψη ότι η αναπηρία επηρεάζεται από το κοινωνικό περιβάλλον. Ωστόσο, η εφαρμογή της δικαιωματικής προσέγγισης συναντά εμπόδια, όπως στερεότυπα και έλλειψη γνώσης. Ειδικά οι γυναίκες με αναπηρία, που βιώνουν πολλαπλές διακρίσεις, επισημαίνουν την ανάγκη για φεμινιστική προσέγγιση και αναγνώριση της διατομεακότητας. Όντως, βασικό χαρακτηριστικό των γυναικών με αναπηρία είναι η διατομεακότητα. Οι γυναίκες με αναπηρία βιώνουν διπλή διάκριση, λόγω φύλου και λόγω αναπηρίας, καθώς και πολλαπλή διάκριση όταν σε αυτές τις δύο ιδιότητες έρχονται να προστεθούν και άλλες διακρίσεις όπως π.χ. η μεγάλη ηλικία.

Σχέδιο Έρευνας, μεθοδολογία δειγματοληψίας και δεοντολογία της έρευνας

Ο πληθυσμός στόχος της έρευνας είναι οι γυναίκες με αναπηρία στην Ελλάδα. Ακολουθώντας πρακτικές από την Ελληνική Στατιστική Αρχή και τη Eurostat επιλέχθηκε το ηλικιακό όριο των 16 ετών και άνω.[3] Η συλλογή των στοιχείων πραγματοποιήθηκε με διαδικτυακή έρευνα. Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει την ανάρτηση δομημένου ερωτηματολογίου στην πλατφόρμα google forms την οποία μπορούσαν να συμπληρώσουν τα άτομα της ομάδας στόχου. Υπήρξε ενημέρωση τόσο με επιστολή μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, όσο και με τηλεφωνική επικοινωνία σε φορείς εκπροσώπησης των ατόμων με αναπηρία αναφορικά με την διεξαγωγή και τον σκοπό της έρευνας για την κατάσταση των γυναικών με αναπηρία και τους ζητήθηκε να παροτρύνουν τα μέλη τους να συμμετάσχουν σε αυτή.[4] Για, στις περιπτώσεις που υπήρχαν δυσκολίες να συμπληρωθεί ηλεκτρονικά το ερωτηματολόγιο από το άτομο με αναπηρία, υπήρχε η δυνατότητα υποστήριξης κατόπιν επικοινωνίας με το ΕΚΚΕ.

Στόχος ήταν η συλλογή 300 ερωτηματολογίων από άτομα που ανήκουν στον πληθυσμό – στόχο της έρευνας που θεωρείται ικανοποιητικό μέγεθος, προκειμένου να πραγματοποιηθεί στατιστική ανάλυση και να εξαχθούν αξιόπιστα συμπεράσματα.

Επιπρόσθετα, επιλέχθηκε η μέθοδος μη-αναλογικής δειγματοληψίας ποσοστών με στόχο να διασφαλιστεί η αντιπροσώπευση υπο-ομάδων του ερευνητικού ενδιαφέροντος σε σχέση με τα κάτωθι χαρακτηριστικά.[5]

α. Οι σχετικές με την αναπηρία κατηγορίες οι οποίες συμπεριλαμβάνονται στην έρευνα είναι:[6,7]

Α/Α	**Κατηγορία αναπηρίας**
1	Αισθητηριακή αναπηρία (Κώφωση, τύφλωση κ.λπ.)
2	Κινητική αναπηρία (π.χ. τετραπληγία, παραπληγία κ.λπ.)
3	Πολλαπλές αναπηρίες
4	Χρόνια πάθηση

β. Αναφορικά με την οικογενειακή κατάσταση οι περισσότερες γυναίκες να μην είναι έγγαμες και η κατηγορία όσων δεν έχουν παιδιά να είναι υψηλότερη της αναλογίας όσων έχουν παιδιά[8] (Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία- Παρατηρητήριο Θεμάτων Αναπηρίας, 2019, σ. 13).[9, 10]

γ. Οι περισσότερες περιπτώσεις να είναι σε μεγάλη ηλικία. Όπως επισημαίνεται:[11] το 18,2% του πληθυσμού της χώρας αντιμετωπίζει κάποιο πρόβλημα υγείας ή κάποια αναπηρία και περισσότερα από τα μισά άτομα βρίσκονται σε ηλικίες άνω των 65 ετών.

δ. Αναφορικά με την γεωγραφική-περιφερειακή διασπορά οι περισσότερες περιπτώσεις να είναι από Αττική και Κεντρική Μακεδονία.[12, 13]

Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει κυρίως κλειστές ερωτήσεις με κωδικοποιημένες απαντήσεις καθώς και περιορισμένο αριθμό ανοικτών ερωτήσεων. Οι ερωτήσεις ήταν διαμορφωμένες κατά τέτοιο τρόπο ώστε να καθίσταται εφικτή η ελεύθερη, ανώνυμη έκφραση κατά τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου

Το ερωτηματολόγιο αναρτήθηκε στην ψηφιακή πλατφόρμα google forms στις 16 Ιουνίου 2022 και ακολούθησε η πιλοτική του συμπλήρωση τόσο από άτομα-γυναίκες με πρόβλημα όρασης, όσο και από άλλα άτομα με αναπηρία. Η πιλοτική εφαρμογή και οι σχετικές διορθώσεις και προσαρμογές στη δομή του ερωτηματολογίου ηλεκτρονικά διήρκησε μία εβδομάδα.[14]

Καθώς, προέκυψαν περιπτώσεις ερωτηματολογίων των οποίων τα πεδία δεν είχαν συμπληρωθεί σωστά ο αριθμός των ερωτηματολογίων που τελικά έτυχαν πλήρους στατιστικής επεξεργασίας ανήλθε σε 253 εκ των αρχικών 306 που συλλέχθηκαν. Ως εκ τούτου το ποσοστό ολοκλήρωσης της έρευνας (survey completion rate)[15] ανέρχεται σε 82,7% που είναι ιδιαίτερα υψηλό και αξιόπιστο για την ανάλυση και εξαγωγή συμπερασμάτων (Basson 2008).[16]

Αναφέρεται ότι στο ΕΚΚΕ υπάρχει Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας (ΕΗΔΕ) η οποία έλεγξε το ερευνητικό έργο σε σχέση με το αν είναι σύμφωνο με την κείμενη νομοθεσία και συνάδει με γενικά παραδεδεγμένους κανόνες ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας ως προς το περιεχόμενο και τον τρόπο διεξαγωγής της. Υποβλήθηκε αίτημα έγκρισης που περιλάμβανε στοιχεία της όλης διαδικασίας υλοποίησης της έρευνας.

Μία εκ των βασικών αρχών της έρευνας ήταν η τήρηση του απορρήτου των προσωπικών δεδομένων και για το λόγο αυτό, εκτός από τη γραπτή ενημέρωση για τους σκοπούς και τους στόχους της έρευνας υπήρχε ρητή διαβεβαίωση για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, προκειμένου να υπάρχει συναίνεση των ερωτώμενων για τη συμμετοχή τους στην έρευνα.[17]

Αναφέρεται επίσης ότι το ερωτηματολόγιο της έρευνας είχε το εξής περιεχόμενο-ενότητες:

Α. Ατομικό προφίλ ερωτώμενης
Β. Υγεία
Γ. Κατάσταση εργασίας/απασχόλησης
Δ. Αυτονομία-Ανεξάρτητη διαβίωση-Δραστηριότητες προσωπικής φροντίδας-Κύρια προβλήματα και δυσκολίες
Ε. Κοινωνική προστασία
ΣΤ. Διακρίσεις
Ζ. Προσβασιμότητα σε αγαθά και υπηρεσίες
Η. Συμμετοχή στην κοινωνική, πολιτική και τη δημόσια ζωή
Θ. Δείκτες ευημερίας
Ι. Πρόσβαση στη δικαιοσύνη και προστασία από εκμετάλλευση, βία και κακοποίηση
ΙΑ. Προτάσεις πολιτικής
ΙΒ. Επίδραση της οικονομικής και υγειονομικής κρίσης

Ανάλυση αποτελεσμάτων

Ανάλυση με πίνακες απλής εισόδου[18]

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, από τα 253 ερωτηματολόγια που συλλέχθηκαν, σχεδόν τα μισά προέρχονται από την Αττική, ενώ οι υπόλοιπες απαντήσεις κατανέμονται σε διάφορες περιφέρειες της χώρας. Οι περισσότερες από τις γυναίκες που συμμετείχαν ζουν σε αυτόνομη κατοικία, ενώ η μέση ηλικία των ερωτώμενων κυμαίνεται γύρω στα 49 έτη.

Όσον αφορά την οικογενειακή κατάσταση, οι περισσότερες γυναίκες είναι άγαμες, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό είναι έγγαμες ή σε σύμφωνο συμβίωσης. Περίπου οι μισές γυναίκες δηλώνουν ότι δεν έχουν παιδιά, ενώ το επίπεδο εκπαίδευσής τους είναι σε γενικές γραμμές αρκετά υψηλό, με ένα 20% να είναι κάτοχοι πτυχίου ΑΕΙ ή ΤΕΙ, και ένα μικρότερο ποσοστό να έχει μεταπτυχιακό τίτλο.

Αναφορικά με την κατάσταση της υγείας, περίπου το ένα τρίτο των γυναικών αναφέρει ότι πάσχει από χρόνια πάθηση, ενώ όπως διαφαίνεται από το Σχήμα 1, οι περισσότερες αναπηρίες που δηλώνονται (28%) είναι αισθητηριακές ή κινητικές (20%).[19] Επίσης από το σύνολο των περιπτώσεων που δήλωσαν ότι έχουν αισθητηριακή αναπηρία, 39 πάσχουν από απώλεια ή σημαντική μείωση της λειτουργίας του συστήματος ακοής και 32 από οπτική αναπηρία, δηλαδή απώλεια ή μείωση της όρασης.

Σχήμα 1. Είδος αναπηρίας ερωτώμενων

Σε ό,τι αφορά την οικονομική κατάσταση, οι περισσότερες γυναίκες λαμβάνουν επίδομα αναπηρίας, αν και οι απαντήσεις δείχνουν ότι αυτά τα επιδόματα δεν καλύπτουν επαρκώς τις ανάγκες τους: Ποσοστό 32% και αντίστοιχα 39% δηλώνουν ότι καλύπτονται σε μικρό ή μέτριο βαθμό οι ανάγκες τους από τα επιδόματα που λαμβάνουν (Σχήμα 2).

Σχήμα 2. Βαθμός κάλυψης των αναγκών των ερωτώμενων από το επίδομα αναπηρίας

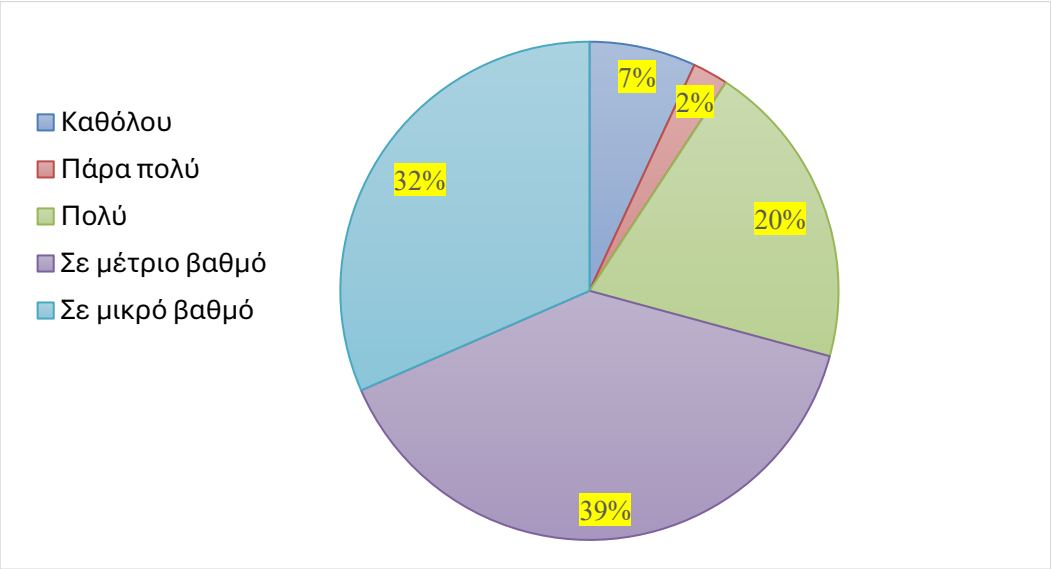

Μόνο ένα μικρό ποσοστό των γυναικών εργάζεται επί του παρόντος, με τις περισσότερες να δηλώνουν ότι αντιμετωπίζουν δυσκολίες εύρεσης εργασίας, λόγω των αντιλήψεων εργοδοτών και της έλλειψης προσαρμογών. Τέλος, οι κύριες πηγές εισοδήματος για τις γυναίκες με αναπηρία προέρχονται από επιδόματα και παροχές, ενώ σημαντικό ποσοστό βασίζεται στην εργασία ή στη σύνταξη, με ένα μικρότερο ποσοστό να εξαρτάται από το οικογενειακό εισόδημα.

Η έρευνα αποκάλυψε ότι οι περισσότερες γυναίκες με αναπηρία αντιμετωπίζουν λίγες ή μέτριες δυσκολίες σε καθημερινές δραστηριότητες όπως ατομική φροντίδα και νοικοκυριό, με τα υψηλότερα ποσοστά να εντοπίζονται στην κατηγορία «κάποια δυσκολία». Ωστόσο, οι εξωτερικές εργασίες και η πρόσβαση σε γιατρούς παρουσιάζουν μεγαλύτερη δυσκολία για ένα σημαντικό ποσοστό, που φτάνει ή υπερβαίνει το 50%.

Όσον αφορά την ασφάλιση, η συντριπτική πλειονότητα των γυναικών είναι ασφαλισμένες, ενώ το ποσοστό ανασφάλιστων είναι χαμηλό. Στην οικονομική πτυχή, υπήρχε περιορισμένη ανταπόκριση σχετικά με το ύψος της σύνταξης, με το μεγαλύτερο μέρος αυτών να μην ξεπερνά τα 500 ευρώ.

Η έλλειψη ενημέρωσης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία είναι έντονη, με το 74% να δηλώνει ότι δεν υπάρχει επαρκής πληροφόρηση από το κράτος. Οι γυναίκες στηρίζονται κυρίως σε συλλόγους, το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για πληροφόρηση.

Στο θέμα των διακρίσεων, το 55% των γυναικών ανέφερε ότι έχουν βιώσει κάποιου είδους διάκριση, κυρίως στον χώρο εργασίας, ενώ σημαντικός παράγοντας διακρίσεων είναι και τα μέσα μαζικής μεταφοράς. Παράλληλα, το 68% πιστεύει ότι δεν υπάρχει διαφορά στις διακρίσεις που αντιμετωπίζουν σε σύγκριση με τους άντρες με αναπηρία, ενώ το 31,2% θεωρεί ότι βιώνουν περισσότερες διακρίσεις.

Η ικανοποίηση από την προσβασιμότητα σε υπηρεσίες, τόσο σε φυσικό όσο και σε ψηφιακό περιβάλλον, κυμαίνεται σε μέτρια επίπεδα, με χαμηλότερες αξιολογήσεις να καταγράφονται στις δημόσιες υπηρεσίες υγείας και τα δικαστήρια. Ωστόσο, τα Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ) και τα εμπορικά καταστήματα σημείωσαν υψηλότερα ποσοστά ικανοποίησης.

Στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων, οι γυναίκες με αναπηρία λαμβάνουν σημαντική υποστήριξη από το οικογενειακό και φιλικό τους περιβάλλον, με το 92% να δηλώνει ότι έχει άτομα να μιλήσει εκτός του σπιτιού. Ωστόσο, ένα σημαντικό ποσοστό ανέφερε αποκλεισμούς στην κοινωνική ζωή (41,1%) και σε μικρότερο βαθμό στην πολιτική ζωή (26,9%).

Τέλος, η συνολική ικανοποίηση από την ποιότητα ζωής παρουσιάζει ποικίλα αποτελέσματα, με τις προσωπικές σχέσεις και τις συνθήκες στέγασης να καταγράφουν τις υψηλότερες βαθμολογίες, ενώ οι ευκαιρίες απασχόλησης και οι δράσεις ευαισθητοποίησης της κοινωνίας βαθμολογούνται χαμηλά, αναδεικνύοντας σημαντικά κενά στην ικανοποίηση των γυναικών με αναπηρία σε αυτούς τους τομείς.

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας δείχνει ότι οι γυναίκες που έχουν υποστεί βία προτιμούν να ζητούν βοήθεια κυρίως από φίλους, γνωστούς ή μέλη της οικογένειάς τους, αντί να προσφεύγουν στη δικαιοσύνη. Παρότι υπάρχουν νόμοι που διασφαλίζουν τα δικαιώματά τους, το 80,6% των ερωτηθεισών θεωρεί ότι αυτά δεν προστατεύονται επαρκώς από την πολιτεία, λόγω ανεπαρκούς εφαρμογής της νομοθεσίας. Όσον αφορά τις προτάσεις για τη βελτίωση της ζωής των γυναικών με αναπηρία, η πλειοψηφία των ερωτηθεισών προτείνει την κρατική ενίσχυση (26,4%) και την προώθηση της ισότητας (12,8%), ενώ η εκπαίδευση αναφέρθηκε επίσης ως σημαντικός τομέας βελτίωσης. Η

οικονομική κρίση επηρέασε σημαντικά τις γυναίκες του δείγματος, με το 41,2% να αναφέρει ότι επηρεάστηκε «αρκετά» και το 35,2% «πολύ». Ανάμεσα στους λόγους που αναφέρθηκαν είναι οι μειώσεις μισθών και επιδομάτων, καθώς και η γενική επιδείνωση της οικονομικής τους κατάστασης. Η υγειονομική κρίση λόγω της πανδημίας είχε επίσης σημαντικές επιπτώσεις, με το 36,8% να αναφέρει ότι επηρεάστηκε «πάρα πολύ». Η κρίση αυτή δημιούργησε ψυχολογικές πιέσεις, αύξησε την απομόνωση και επηρέασε αρνητικά την καθημερινότητα και τις κοινωνικές σχέσεις των γυναικών.

Ειδικότερη ανάλυση με πίνακες διπλής και πολλαπλής εισόδου[20]

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών με αναπηρία αναδεικνύει σημαντικές διαφορές ανάλογα με το είδος της αναπηρίας. Οι γυναίκες με αισθητηριακή, κινητική αναπηρία ή χρόνια πάθηση έχουν ολοκληρώσει κατά κύριο λόγο τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ όσες έχουν πολλαπλές αναπηρίες έχουν συχνότερα ολοκληρώσει μόνο το δημοτικό σχολείο.[21] Ωστόσο, δεν παρατηρείται στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και του αν η αναπηρία είναι συγγενής ή επίκτητη. Η σχέση εκπαίδευσης και εργασιακής κατάστασης δείχνει ότι οι γυναίκες με ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης είναι πιο πιθανό να εργάζονται. Ωστόσο, επειδή οι εργαζόμενες γυναίκες αποτελούν μόλις το 26,5% του συνόλου, τα αποτελέσματα αυτά πρέπει να ερμηνευθούν με προσοχή.

Όσον αφορά τις διακρίσεις, δεν φαίνεται να υπάρχει διαφορά μεταξύ των γυναικών και των ανδρών με αναπηρία σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης. Επίσης, το επίπεδο εκπαίδευσης δεν επηρεάζει το αν οι γυναίκες έχουν υποστεί κάποια μορφή βίας, ούτε τη στάση τους σχετικά με την προσβασιμότητα σε ψηφιακές υπηρεσίες και χώρους εργασίας. Ωστόσο, φαίνεται να υπάρχει σχέση μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και του βαθμού ικανοποίησης από την προσβασιμότητα σε αγαθά και υπηρεσίες.

Τέλος, στο ερώτημα αν τα δικαιώματά τους προστατεύονται επαρκώς από την πολιτεία, οι περισσότερες γυναίκες σε ποσοστό που υπερβαίνει το 70%, απαντούν αρνητικά, ανεξαρτήτως του επιπέδου εκπαίδευσης (Σχήμα 3).

Σχήμα 3. Ερωτώμενες που απάντησαν στο ερώτημα αν τα δικαιώματά τους ως γυναίκες με αναπηρία προστατεύονται επαρκώς από την Πολιτεία κατά επίπεδο εκπαίδευσης

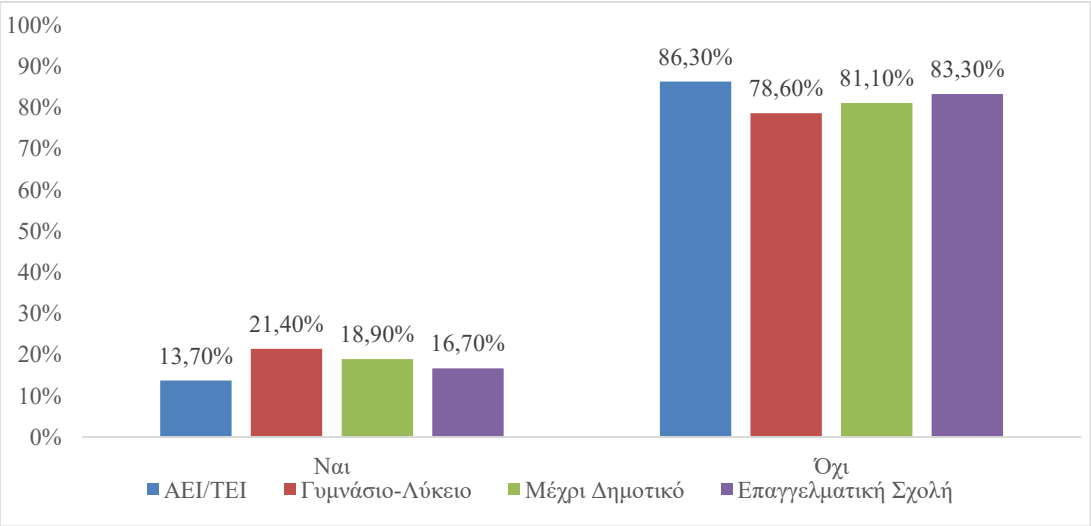

Συμπεράσματα- Προτάσεις πολιτικής

Από τα αποτελέσματα που προέκυψαν, διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες με αναπηρία βιώνουν πολλαπλά εμπόδια και φραγμούς στην καθημερινότητά τους. Η δημιουργία ευνοϊκού περιβάλλοντος είναι απαραίτητη και συνιστά τον πυρήνα της προώθησης ενός πλαισίου χωρίς αποκλεισμούς ή διακρίσεις λόγω φύλου κατά την άσκηση πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων. Ειδικότερα επισημάνθηκαν τα κάτωθι;

Βελτίωση των Επιδομάτων: Προσαρμογή των προνοιακών επιδομάτων στις εξατομικευμένες ανάγκες των γυναικών με αναπηρία, ώστε να καλύπτονται πλήρως τα έξοδα της ανεξάρτητης διαβίωσης.

Ενίσχυση Προσωπικού Βοηθού: Διεύρυνση και ενίσχυση του θεσμού του προσωπικού βοηθού για να διευκολύνει την καθημερινότητα των γυναικών με αναπηρία.

Προγράμματα Ενημέρωσης και Ευαισθητοποίησης: Οργανωμένες ενημερώσεις από το κράτος για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, σε συνδυασμό με ευαισθητοποίηση εργοδοτών και οικονομικά κίνητρα για την πρόσληψη γυναικών με αναπηρία.

Βελτίωση Προσβασιμότητας: Ανάπτυξη υποδομών που διασφαλίζουν την απρόσκοπτη πρόσβαση των γυναικών με αναπηρία σε δημόσιες υπηρεσίες, χώρους εργασίας, καθώς και σε πολιτιστικούς και κοινωνικούς χώρους.

Ψηφιακή Προσβασιμότητα: Προώθηση της ηλεκτρονικής προσβασιμότητας για τη διευκόλυνση της επικοινωνίας και της ενημέρωσης των γυναικών με αναπηρία.

Η ενίσχυση των παραπάνω τομέων κρίνεται απαραίτητη για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των γυναικών με αναπηρία και τη διασφάλιση των ίσων ευκαιριών συμμετοχής τους στην κοινωνία.

Σημειώσεις

[1] Γενικά για την τακτική παρακολούθηση της κατάστασης των ατόμων με αναπηρία σε διάφορους τομείς της ζωής (απασχόληση, εκπαίδευση, υγεία, ανεξάρτητη διαβίωση, ισότητα, συμμετοχή κ.λπ.) μέσω στατιστικών στοιχείων, σε όλες τις κοινωνικές έρευνες της ΕΕ θα περιλαμβάνεται ο Παγκόσμιος Δείκτης Περιορισμού Δραστηριότητας (GALI), ο οποίος επικεντρώνεται σε γενικούς μακροχρόνιους περιορισμούς στις συνήθεις δραστηριότητες λόγω προβλημάτων υγείας: «Για τουλάχιστον τους τελευταίους 6 μήνες, σε ποιο βαθμό έχετε περιοριστεί λόγω προβλήματος υγείας σε δραστηριότητες που συνήθως κάνουν οι άνθρωποι; Θα λέγατε ότι ήσασταν "σοβαρά περιορισμένος / περιορισμένος αλλά όχι σοβαρά ή / καθόλου περιορισμένος.

[2] Στη βάση της από 15/10/21 Σύμβασης Ανάθεσης Έργου από το ΚΕΘΙ στο ΕΚΚΕ, με επιστημονική υπεύθυνη την Διευθύντρια Ερευνών Ιωάννα Τσίγκανου και συνυπεύθυνο τον Ερευνητή Νίκο Σαρρή. (Τσίγκανου, Σαρρής και Βαρουξή 2023)

[3] Είναι το όριο που χρησιμοποιείται για παράδειγμα στην Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC).

[4] Επιπλέον, η ίδια διαδικασία όσον αφορά την ενημέρωση ακολουθήθηκε και με άλλους φορείς που σχετίζονται ή υποστηρίζουν άτομα με αναπηρία, π.χ. Μονάδες Προσβασιμότητας και Κοινωνικής Στήριξης των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων/Υπηρεσίες Πρόσβασης των

φοιτητριών με αναπηρία στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, Κέντρα Κοινωνικής Πρόνοιας Περιφερειών κ.λπ.

[5] Η έλλειψη διαθέσιμων στοιχείων για τα άτομα της ομάδας στόχο περιορίζει άλλες και προτιμότερες τεχνικές όπως π.χ. η δειγματοληψία πιθανοτήτων. Η δειγματοληψία ποσόστωσης δεν αποτελεί μέθοδο βάση πιθανοτήτων (American Association for Public Opinion Research, 2016).

[6] Δίχως τις περιπτώσεις ψυχικής ή νοητικής/αναπτυξιακής αναπηρίας. Ως περιορισμός της έρευνας, έχει τεθεί ότι δεν θα διερευνηθεί η κατάσταση των γυναικών με ψυχική (π.χ. σχιζοφρένεια κ.λπ.) και νοητική/αναπτυξιακή αναπηρία (π.χ. αυτισμός, σύνδρομο Down κ.λπ.), δεδομένου ότι αυτές οι κατηγορίες αναπηρίας απαιτούν τη χρήση ειδικών κοινωνιολογικών εργαλείων και διαφορετικού τύπου προσέγγιση (Βλέπε ενδεικτικά: Hendrix J. κ.ά., 2021. Wester Oxelgren et al, 2019. Siklos, S. and Kerns, K.A. 2006. Βλέπε επίσης: Autistica (n.d.), Your questions: Shaping future autism research: https://www.autistica.org.uk/downloads/files/Autism-Top-10-Your-Priorities-for-Autism-Research.pdf και Spinazzi, N.A. et al. (2024).

[7] https://www.esamea.gr/did-you-know?tmpl=component.

[8] Παρότι και άλλοι παράγοντες μπορεί να έχουν σημαντικό ρόλο (όπως π.χ. η ηλικία).

[9] Παρατηρητήριο Θεμάτων Αναπηρίας της Ε.Σ.Α.μεΑ. (2019), *Γυναίκες και αναπηρία: Πολλαπλές ταυτότητες, πολλαπλές προκλήσεις*, Κείμενο πολιτικής, Αθήνα, Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (Ε.Σ.Α.μεΑ.). https://paratiritirioanapirias.gr/el/news/publications/50/keimena-politikhs-gynaikes-kai-anaphria-pollaples-taytothtes-pollaples-proklhseis.

[10] Asch, A., and M. Fine (1988). Introduction: Beyond pedestals. In M. Fine and A. Asch (Eds.) Women with disabilities: Essays in psychology culture and politics. Philadelphia, PA: Temple University Press.

[11] https://www.esamea.gr/did-you-know?tmpl=component.

[12] Αποτελέσματα άλλων ερευνών, δείχνουν υψηλή συγκέντρωση σε αυτές τις περιφέρειες (Βλ: https://www.esamea.gr/projects-tenders/studies/483-ereyna-tis-kapa-research-gia-ta-atoma-me-anapiria-2013 και https://meallamatia.gr/parousiasi-statistikon-dedomenon-gia-atoma-me-provlimata-orasis-pou-epidotountai-apo-ton-opeka/.

[13] Ωστόσο το σχετικά περιορισμένο μέγεθος του δείγματος δεν επιτρέπει την ανάλυση κατά περιφέρεια.

[14] Η υλοποίηση της εποπτείας της έρευνας πραγματοποιήθηκε από την ερευνητική ομάδα μέσα από προσωπική επικοινωνία με τους ενδιαφερόμενους σχετικούς φορείς και οργάνωση της διαδικασίας ενημέρωσής τους για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων. Τα ερωτηματολόγια κωδικοποιήθηκαν προκειμένου να καταγραφούν τα στοιχεία στη βάση δεδομένων που σχεδιάστηκε με το στατιστικό πακέτο SPSS.

[15] Δηλαδή το ποσοστό ή ο αριθμός των ατόμων που έχουν ολοκληρώσει τη διαδικτυακή έρευνα διαιρούμενος με τον αριθμό των ερωτηθέντων που ξεκίνησαν στην έρευνα.

[16] Σε πολλές περιπτώσεις, συναντώνται προτροπές και κατευθύνσεις για το πως το ποσοστό ολοκλήρωσης τελικά θα φτάσει πάνω από το 80%. Βλέπε ενδεικτικά: α) https://medium.com/@CheerfulChatterbox/how-to-get-survey-completion-rates-of-over-80-a2841255570a. β) https://survicate.com/surveys/survey-completion-rate/. γ) https://www.surveymonkey.com/mp/tips-increasing-survey-completion-rates/.

[17] Έπειτα από την συμπλήρωση πέντε πιλοτικών ερωτηματολογίων, ακολούθησε η διόρθωση/βελτίωση/οριστικοποίηση του ερωτηματολογίου και η διεξαγωγή της έρευνας μέσω διαδικτύου σε γυναίκες με αναπηρία. Επίσης, δημιουργήθηκε η βάση δεδομένων με τα στοιχεία των ερωτηματολογίων και ακολούθησε η διόρθωση, κωδικοποίηση και ταξινόμησή τους. Έπειτα, μετά την επεξεργασία και πρώτη ανάλυση των στοιχείων, σκιαγραφήθηκε η κατάσταση των γυναικών με αναπηρία στην Ελλάδα.

[18] Εμφάνιση ενός φαινομένου ως προς ένα χαρακτηριστικό.

[19] Ποσοστό 68% των αναπηριών είναι επίκτητες και οι περισσότερες γυναίκες έχουν πιστοποίηση αναπηρίας από το ΚΕΠΑ, με ποσοστά αναπηρίας που κυμαίνονται σε διάφορα επίπεδα.
[20] Έμφαση σε μεταβλητές όπως η εκπαίδευση, η απασχόληση, το είδος της αναπηρία, οι διακρίσεις, η προσβασιμότητα, η βία, η πληροφόρηση και άλλες επιλεγμένες μεταβλητές που έχουν διαπιστωθεί, με βάση τα αποτελέσματα ως ιδιαίτερα ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικές για τις ερωτώμενες.
[21] Ο στατιστικός έλεγχος X^2 (chi-square) έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ του είδους της αναπηρίας και του επιπέδου εκπαίδευσης, δηλαδή η αναπηρία επηρεάζει το επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (2020), *Εγχειρίδιο για την ενσωμάτωση της δικαιωματικής προσέγγισης της αναπηρίας στις τοπικές κοινωνικές και αναπτυξιακές πολιτικές, δράσεις, μέτρα και προγράμματα*. https://www.esamea.gr/publications/books-studies/5026-egxeiridio-gia-tin-enswmatwsi-tis-dikaiwmatikis-proseggisis-tis-anapirias-stis-topikes-koinwnikes-kai-anaptyksiakes-politikes-draseis-metra-kai-programmata.

Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (Ε.Σ.Α.με.Α.) - Athens Network of Collaborating Experts (ANCE) (2014), *Νέες Τεχνολογίες και Αναπηρία Εξίσωση των ευκαιριών ή νέες μορφές αποκλεισμού των ατόμων με αναπηρία;* http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/10784/1853_%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7_Final.pdf.

Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (2020). https://primeminister.gr/wp-content/uploads/2020/12/2020-ethniko-sxedio-drasis-amea.pdf.

Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (2018), *Η κατάσταση των γυναικών με αναπηρία* [διερευνητική γνωμοδότηση κατόπιν αίτησης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου]. Εισηγήτρια: Gunta ANČA. SOC/579 – EESC-2018-01639-00-00-AC-TRA (EN) 114/147.

Παρατηρητήριο Θεμάτων Αναπηρίας της Ε.Σ.Α.με.Α. (2019), *Γυναίκες και αναπηρία: Πολλαπλές ταυτότητες, πολλαπλές προκλήσεις, Κείμενο πολιτικής*, Αθήνα, Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (Ε.Σ.Α.με.Α.). https://paratiritirioanapirias.gr/el/news/publications/50/keimena-politikhs-gynaikes-kai-anaphria-pollaples-taytothtes-pollaples-proklhseis.

Τσίγκανου, Ι., Σαρρής, Ν., Βαρουξή, Χ., Βεζυργιάννη, Κ., Σπυροπούλου, Ν., Φραγκίσκου, Α., Πετράκη, Μ., Τσουπαροπούλου, Ε., Δασκαλάκη, Α., Καλαμπαλίκη, Δ., Κούρου, Ι., Μπότσου, Χ., Συντιχάκη, Ε., Μαλαίνου, Μ. και Τράλο, Κ. (2023), *Εκπόνηση έρευνας για την κατάσταση των γυναικών με αναπηρία και των αναγκών γονέων και κηδεμόνων παιδιών με αναπηρία*, *Ερευνητική Έκθεση*, ΕΚΚΕ. https://www.kethi.gr/ereunes-meletes/ekponisi-ereynas-gia-tin-katastasi-ton-gynaikon-me-anapiria-kai-ton-anagkon-goneon-kai-kidemonon-paidion-me-anapiria.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

American Association for Public Opinion Research (2016), *Standard Definitions: Final Dispositions of Case Codes and Outcome Rates for Surveys*. https://aapor.org/wp-content/uploads/2022/11/Standard-Definitions20169theditionfinal.pdf

Asch, A. and Fine, M. (1988), Introduction: *Beyond pedestals*, in M. Fine and A. Asch (eds.), *Women with disabilities: Essays in psychology culture and politics*, Philadelphia, PA, Temple University Press.

Autistica (n.d.), *Your questions: Shaping future autism research*. https://www.autistica.org.uk/downloads/files/Autism-Top-10-Your-Priorities-for-Autism-Research.pdf.

Balourdos, D., Chrysakis, M., Soulis, S. and Yfantopoulos, J. (1996), Characteristics of the People with Disabilities in Greece: Statistical Data, Research and Policy Implementation, in *Mentor A Journal of Scientific and Educational Research,* pp. 140- 162.

Basson, D. (2008), Completion Rate. in P.J. Lavrakas (ed.), *Encyclopedia of Survey Research Methods*, Sage Publications, Inc.

Berridge, C. and Martinson, M. (2011), Valuing Old Age Without Leveraging Ableism. *Generations Journal*, Vol. 41, No 4, pp. 83-91.

European Parliament, Directorate General for Internal Policies. Policy Department A: Economic and Scientific Policy (2017), *Discrimination and Access to Employment for Female Workers with Disabilities*, IP/A/EMPL/2016-20. PE 602.067. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/602067/IPOL_STU(2017)602067_EN.pdf

Eurostat (2024), *Population with disability. Statistics explained*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_with_disability.

Hendrix, J. A., Amon, A., Abbeduto, L., et. al. (2021), *Opportunities, barriers, and recommendations in Down syndrome research*, *Translational Science of Rare Diseases*, Vol. 5, No 3-4, pp. 99-129. https://doi.org/10.3233/trd-200090

Morris, J. (1991), *Pride Against Prejudice: Transforming Attitudes to Disability: A Personal Politics of Disability*, London, The Women's Press.

Siklos, S. and Kerns, K. A. (2006), *Assessing Need for Social Support in Parents of Children with Autism and Down Syndrome*, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 36, pp. 921-933. https://doi.org/10.1007/s10803-006-0129-7.

Spinazzi, N. A., Velasco, A. B., Wodecki, D. J. and Patel, L. (2024), Autism Spectrum Disorder in Down Syndrome: Experiences from Caregivers, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 54, No 3, pp. 1171-1180. https://doi.org/10.1007/s10803-022-05758-x.

Wester Oxelgren, U., Westerlund, J., Myrelid, Å., Annerén, G., Johansson, L., Åberg, M., Gustafsson, J. and Fernel, l. E. (2019). *An intervention targeting social, communication and daily activity skills in children and adolescents with Down syndrome and autism: A pilot study*, *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, Vol. 15, pp. 2049-2056. https://doi.org/ 10.2147/NDT.S205721

Ηλεκτρονικές πηγές

http://www.pronoianet.gr
https://www.psycholosphere.com/Determining%20sample%20size%20by%20Glen%20Israel.pdf
https://www.esamea.gr/did-you-know?tmpl=component.
https://www.esamea.gr/projects-tenders/studies/483-ereyna-tis-kapa-research-gia-ta-atoma-me-anapiria-2013
https://meallamatia.gr/parousiasi-statistikon-dedomenon-gia-atoma-me-provlimata-orasis-pou-epidotountai-apo-ton-opeka/
https://opeka.gr/atoma-me-anapiria/nomothetiko-plaisio/
https://opeka.gr/atoma-me-anapiria/erotiseis-apantiseis/
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EDAT_LFSE_03__custom_3485175/default/table?lang=en
https://medium.com/@CheerfulChatterbox/how-to-get-survey-completion-rates-of-over-80-a2841255570a
https://survicate.com/surveys/survey-completion-rate/
https://www.surveymonkey.com/mp/tips-increasing-survey-completion-rates/
https://www.esamea.gr/about-us/welcome-note/86-legal-framework/symbasi/547-symbasi-oie-gia-ta-dikaiomata-ton-atomon-me-anapiria

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΙΣΤΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ίρις Πολύζου[α]

[α] Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Περίληψη

Η παρούσα δημοσίευση αναδεικνύει όψεις της εισοδηματικής φτώχειας και των πολλαπλών ανισοτήτων επιθυμώντας να επισημάνει τη σημασία του χωρικού πλαισίου. Στο πρώτο μέρος, αναλύονται τρεις καθοριστικές μεταβλητές -το διάμεσο εισόδημα, το κατώφλι φτώχειας και το κόστος στέγασης- μέσα από την επεξεργασία στατιστικών δεδομένων αναφορικά με το σύνολο της χώρας. Ειδικότερα, η ανάλυση συσχετίζει το κατώφλι φτώχειας με το ποσοστό του πληθυσμού που επιβαρύνεται υπερβολικά με δαπάνες στέγασης. Στο δεύτερο μέρος, η δημοσίευση επικεντρώνεται στην Αθήνα ως πεδίο διερεύνησης χώρο-κοινωνικών ανισοτήτων. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στον δείκτη πολλαπλής αποστέρησης, καθώς και στις στεγαστικές διαφοροποιήσεις του μεταναστευτικού πληθυσμού που κατοικεί εντός του Δήμου Αθήνας. Μεθοδολογικά, η δημοσίευση αντλεί δεδομένα από την έρευνα EU-SILC (2023) και την τελευταία διαθέσιμη απογραφή πληθυσμού (2011).

Λέξεις Κλειδιά: Ποσοτικά Δεδομένα, Φτώχεια, Εισόδημα, Πολλαπλή Αποστέρηση, Στέγαση

DIMENSIONS OF POVERTY AND INEQUALITY IN ATHENS' SOCIO-SPATIAL FABRIC

Iris Polyzou[α]

[α] National Technical University of Athens, School of Architecture

Abstract

This publication highlights aspects of income poverty and multiple inequalities and seeks to underline the importance of the spatial context. In the first part, three key variables - median income, poverty threshold and housing costs - are highlighted through the use of statistical secondary data across the country. This analysis relates the poverty threshold to the percentage of the population overburdened with housing costs. In the second part, the publication focuses on aspects of poverty in the urban area of Athens. The focus is put on the index of multiple deprivation within Attica, as well as the housing differentials of the migrant population residing within the Municipality of Athens. The data are based on the EU-SILC survey (2023), as well as at the last available population census (2011).

Keywords: Quantitative Data, Poverty, Income, Multiple Deprivation, Housing

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο θα αναδείξει πτυχές της φτώχειας και της ανισότητας στη χώρα κατά την τελευταία δεκαετία, επιθυμώντας να επισημάνει τη σημασία του χωρικού πλαισίου. Ειδικότερα, στο τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικές και οικονομικές ιδιαιτερότητες του νότιο-ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους παράγουν και αναπαράγουν ανισότητες, ορατές στον αστικό χώρο της Αθήνας. Εντάσσοντας στη συζήτηση τη σημασία και του χρονικού πλαισίου, έχει σημασία να υπογραμμιστούν, εν συντομία, συγκεκριμένα πρόσφατα κοινωνικοοικονομικά γεγονότα που διαμόρφωσαν τα χαρακτηριστικά της φτώχειας και της ανισότητας την τελευταία δεκαετία. Το χρονικό πλαίσιο, σχηματικά, μπορεί να χωριστεί στην προ-κρίσης περίοδο, στην περίοδο της κρίσης και στη μετά-την κρίση-περίοδο. Μεταξύ άλλων, η χρονολόγηση αυτή θα μας επιτρέψει να αναδείξουμε τις παρατεταμένες όψεις της κρίσης μέχρι το σήμερα.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ειδικότερα, στις αρχές του 2000, τα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη μαρτυρούσαν μια σχετική οικονομική ανάπτυξη, δημιουργώντας αισιόδοξες προοπτικές για το μέλλον της χώρας. Η προετοιμασία των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 προκάλεσε οικοδομική άνθιση και είχε άμεσο αντίκτυπο στην αύξηση των τιμών ακινήτων, η οποία έφτασε στο αποκορύφωμά της το 2007 (Τράπεζα της Ελλάδας 2024). Ωστόσο, ήδη κατά τη διάρκεια αυτής της σταθερής οικονομικής φάσης, αρκετοί ερευνητές και ερευνήτριες επεσήμαιναν ότι οι πολωτικές τάσεις εντός της ελληνικής επικράτειας ήταν υπαρκτές και ήδη εντεινόμενες (Βαΐου, Μαντουβάλου και Μαυρίδου 2004). Συγκεκριμένα, οι εισοδηματικές ανισότητες και η σχετική φτώχεια επεκτάθηκε (Παπαθεοδώρου κ.ά. 2008), οι αστικές και περιφερειακές ανισότητες δεν έπαψαν να είναι ορατές (Βαΐου και Χατζημιχάλης 1997), ενώ η άφιξη και εγκατάσταση μεταναστών από γειτονικές χώρες δημιούργησε περαιτέρω εθνοτικούς και κοινωνικό-επαγγελματικούς διαχωρισμούς στον αστικό χώρο της Αθήνας (Μαλούτας 2018). Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό αυτής της προ-κρίσης περιόδου είναι οι ισχνές κοινωνικές και αναδιανεμητικές πολιτικές. Ακολουθώντας σταθερά το νότιο-ευρωπαϊκό μοντέλο του κοινωνικού κράτους, οι πολιτικές παρέμειναν περιορισμένες, αποτυγχάνοντας να αντιμετωπίσουν διαρθρωτικές - κοινωνικές και οικονομικές - ανισότητες (Ferrera 1996, Ματσαγγάνης κ.ά. 2004).

Από την έναρξη της οικονομικής ύφεσης του 2010, το υπάρχον χάσμα μεταξύ φτωχότερων και πλουσιότερων ομάδων του πληθυσμού διευρύνθηκε, ενώ η αριθμητικά διευρυμένη μεσαία τάξη υπέστη σημαντικές μισθολογικές μειώσεις. Η ανεργία έφτασε το 25% του συνολικού πληθυσμού, ενώ εισήχθη ο όρος των «εργαζομένων φτωχών» για να περιγράψει τον πληθυσμό που, ενώ εργάζεται, αδυνατεί να καλύψει βασικές ανάγκες (Μισσός 2024). Επιπλέον, λόγω των δημοσιονομικών περιορισμών, οι ήδη ανεπαρκείς κοινωνικές πολιτικές για την υγεία, την εκπαίδευση και τις κοινωνικές παροχές μειώθηκαν σημαντικά (Μισσός 2021). Στο πεδίο των χωρικών πολιτικών, η συζήτηση σχετικά με τη λεγόμενη «κρίση του κέντρου-πόλης» ήρθε στο προσκήνιο. Τέθηκε εμφατικά υπό αμφισβήτηση ο έως τότε κοινωνικά μεικτός χαρακτήρας του κέντρου (Dimitrakou et al. 2022), ενώ η παρουσία μεταναστευτικών και άλλων ευάλωτων κοινωνικών ομάδων ταυτίστηκε στο δημόσιο λόγο με χώρο-κοινωνικά μείζονα ζητήματα «προς επίλυση» (Balampanidis and Polyzou 2016).

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Σήμερα, δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά την έναρξη της οικονομικής ύφεσης, οι τρέχουσες έρευνες που διεξάγονται σχετικά με τις χώρο-κοινωνικές δυναμικές της Αθήνας, δείχνουν ότι οι ανισότητες εξακολουθούν να υφίστανται και μάλιστα να βαθαίνουν. Η έννοια της «χρόνιας λιτότητας» αναδύθηκε για να περιγράψει την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας ως εξής: ενώ η χώρα από οικονομική σκοπιά έχει κερδίσει την αξιοπιστία της και δεν παρουσιάζει πλέον σημαντικά ελλείμματα, η σχετική φτώχεια και οι κοινωνικό-οικονομικές ανισότητες είναι ιδιαίτερα παραούσες. Ειδικότερα, μια από τις πιο πλέον ανησυχητικές όψεις των τρεχουσών μακροοικονομικών δεδομένων, είναι η απόκλιση μεταξύ του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών και του γενικού επιπέδου των τιμών (Missos et al. 2024). Τέλος, στο πεδίο των χωρικών μεταλλαγών, η τουριστικοποίηση των κεντρικών και μεσαίων εισοδηματικών γειτονιών της πόλης οδηγεί στη μη διαθεσιμότητα σημαντικού αριθμού διαμερισμάτων για μακροχρόνια ενοικίαση (Alexandri 2022, Pettas et al. 2024). Έτσι, η πρόσβαση σε οικονομικά προσιτή στέγη έχει προκύψει ως ένα ιδιαίτερα κρίσιμο ζήτημα πολιτικής (Σιατίτσα κ.ά. 2022), που αφορά κυρίως τους ενοικιαστές, τους νέους, τους συνταξιούχους, τους μετανάστες και πρόσφυγες (Polyzou and Spyrellis 2024).

Στο πρώτο μέρος, το παρόν κείμενο σκιαγραφεί όψεις της φτώχειας και των ανισοτήτων μέσω δευτερογενών ποσοτικών δεδομένων που αφορούν το σύνολο της χώρας. Η ανάλυση αυτή επιτρέπει τη συσχέτιση μεταξύ του πληθυσμού που διαβιεί στο κατώφλι της φτώχειας και στο λεγόμενο κόστος υπερβολικής επιβάρυνσης για δαπάνες στέγασης καθώς. Στο δεύτερο μέρος επισημαίνει όψεις της φτώχειας στο επίπεδο της πόλης, κυρίως μέσω των συνθηκών χωρικής εγκατάστασης των μεταναστών.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων: όψεις της φτώχειας σε εθνικό επίπεδο - συνθήκες διαβίωσης και στέγασης.

Πώς μπορούμε να μετρήσουμε και να κατανοήσουμε τη φτώχεια και ποια είναι τα χαρακτηριστικά που λεγόμενου «φτωχού» πληθυσμού σήμερα σε εθνικό επίπεδο; Όπως τεκμηριώνεται θεωρητικά (Duvoux and Rodiguez 2016, Duvoux 2017), η φτώχεια είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο το οποίο, ναι μεν μπορεί να μελετηθεί μέσω μετρήσιμων δεικτών και μεγεθών, δεν μπορεί όμως να αποτυπωθεί αντικειμενικά και στην ολότητά του (βλ. Missos et al. 2023 για την κριτική που έχει ασκηθεί στην έννοια της σχετικής φτώχειας). Στην παρούσα δημοσίευση, προκειμένου η φτώχεια να συσχετιστεί με τις τρέχουσες χώρο-κοινωνικές μεταλλαγές, θα επικεντρωθούμε σε τρεις διαστάσεις της: (α) στο επίπεδο του διάμεσου εισοδήματος και στην άνιση κατανομή του, (β) στα χαρακτηριστικά του πληθυσμού που βρίσκεται στο κατώφλι της φτώχειας και (γ) στο ποσοστό υπερβολικής επιβάρυνσης με δαπάνες στέγασης. Τα στοιχεία στα οποία βασίζεται η παρακάτω ανάλυση προέρχονται από την ευρωπαϊκή έρευνα για το Διαθέσιμο Εισόδημα και τις Συνθήκες Στέγασης για το 2023 (EU-SILC), η οποία συντονίζεται από τη Eurostat με τη διαμεσολάβηση των 27 εθνικών στατιστικών υπηρεσιών. Στην Ελλάδα, την ευθύνη για τη συλλογή των στοιχείων έχει η ΕΛΣΤΑΤ και, συγκεκριμένα για το 2023, συμμετείχαν συνολικά 10.717 νοικοκυριά (ΕΛΣΤΑΤ 2024).

Διάμεσο εισόδημα - άνιση κατανομή εισοδήματος

Στην Ελλάδα, με βάση τα στοιχεία του 2023, το ισοδύναμο διάμεσο εισόδημα υπολογίζεται σε 10.050 ευρώ, ενώ στις χώρες της ζώνης του ευρώ (ΕΕ-20) υπολογίζεται σε 22.570 ευρώ. Μεταξύ των χωρών του ευρωπαϊκού νότου, η χώρα έχει το χαμηλότερο διάμεσο εισόδημα, ενώ συνολικά στην ΕΕ τοποθετείται στην 5η χαμηλότερη θέση, μετά τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, τη Σλοβακία και την Ουγγαρία. Επιπρόσθετα, ο συντελεστής Gini που μετρά το εύρος της άνισης κατανομής του εισοδήματος παραμένει υψηλός (31,8), συγκριτικά με τις χώρες της ζώνης του ευρώ (29,8) (Eurostat 2024).

Όπως δείχνουν τα ειδικότερα δεδομένα της EU-SILC για το 2023 (πίνακας 1), στην Ελλάδα οι νέοι κερδίζουν λιγότερα χρήματα, οι μισθωτοί φαίνεται να κερδίζουν περισσότερα χρήματα από τους αυτοαπασχολούμενους - πιθανώς λόγω του μη δηλωμένου εισοδήματος και της εκτεταμένης παραοικονομίας. Όσον αφορά το ιδιοκτησιακό καθεστώς, οι ενοικιαστές έχουν χαμηλότερο εισόδημα σε σύγκριση με τους ιδιοκτήτες, ενώ τα νοικοκυριά που ζουν σε αγροτικές περιοχές κερδίζουν λιγότερα από εκείνα που ζουν σε αστικές περιοχές. Τέλος, οι γυναίκες κερδίζουν λιγότερα από τους άνδρες, επιβεβαιώνοντας τη συνέχιση των έμφυλων ανισοτήτων και με οικονομικούς όρους.

Πίνακας 1. Διάμεσο εισόδημα ανά ηλικία, καθεστώς απασχόλησης, χώρα γέννησης, καθεστώς κατοίκησης, βαθμός αστικοποίηση και φύλο στην Ελλάδα για το 2023

Μεταβλητές	**ευρώ**
Ηλικία	
18 - 24 ετών	8.733
25 - 49 ετών	10.565
50 - 64 ετών	10.955
65 και άνω	9.600
Καθεστώς απασχόλησης	
Εργαζόμενοι	12.189
Αυτοαπασχολούμενοι	10.465
Άνεργοι	6.427
Χώρα γέννησης	
Χώρες EU27	9.655
Χώρες εκτός EU27	7.872
Καθεστώς κατοίκησης	
Ιδιοκάτοικος	10.080
Ενοικιαστής	9.087
Αστικοποίηση	
Αστικός χώρος	12.144
Αγροτικός χώρος	10.152
Φύλο	
Άντρες	10.250
Γυναίκες	9.813

Πηγή: Eurostat 2024

Κατώφλι της φτώχειας

Ο κίνδυνος φτώχειας υπολογίζεται ως το ποσοστό των ατόμων με ισοδύναμο εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας, το οποίο ορίζεται στο 60% του εθνικού εισοδήματος μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις και τις συντάξεις που λαμβάνονται. Πρόκειται επομένως για μια σχετική μεταβλητή η οποία διαμορφώνεται σε σύγκριση με το σύνολο του εθνικού πληθυσμού. Κάθε χώρα της ΕΕ έχει διαφορετικό όριο φτώχειας. Ως εκ τούτου, η μεταβλητή - και οι συγκρίσεις μεταξύ των χωρών της ΕΕ - παρουσιάζουν ορισμένους περιορισμούς, εξακολουθώντας όμως να παραμένουν χρήσιμες (Missos et al. 2024). Το 2023, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, ο πληθυσμός που διαβιούσε κάτω από το όριο της φτώχειας στην Ελλάδα υπολογίζεται σε 26%, ενώ στη ζώνη του ευρώ (ΕΕ-20) σε 21,6%. Να σημειωθεί ότι το ποσοστό αυτό (26%) παραμένει υψηλότερο από την προ-κρίσης περίοδο, που υπολογιζόταν σε 20% για το 2006. Αν εξετάσουμε τα στοιχεία λεπτομερέστερα, το 2023 η Ελλάδα βρίσκεται στην τελευταία θέση μεταξύ των χωρών της νότιας Ευρώπης, καθώς και μεταξύ των χωρών που εντάχθηκαν πρόσφατα στην ΕΕ (Λετονία, Εσθονία, Λιθουανία). Ειδικότερα, αναλύοντας ένα συγκεκριμένο σύνολο μεταβλητών της έρευνας EU-SILC για το ίδιο έτος (Πίνακας 2), προκύπτει ότι οι νέοι ενήλικες, οι άνεργοι, οι μη ευρωπαίοι πολίτες, όσοι δεν έχουν πανεπιστημιακές σπουδές, οι ενοικιαστές και, τέλος, οι γυναίκες εμφανίζουν συγκριτικά υψηλότερα επίπεδα σχετικής φτώχειας.

Πίνακας 2. Ποσοστό κινδύνου φτώχειας ανά ηλικία, καθεστώς απασχόλησης, χώρα γέννησης, εκπαίδευση, καθεστώς κατοίκησης και φύλο στην Ελλάδα για το 2023

Μεταβλητές	**%**
Ηλικία	
18 - 24 ετών	33,1
25 - 49 ετών	24,9
50 - 64 ετών	26,3
65 και άνω	23,9
Καθεστώς απασχόλησης	
Εργαζόμενοι	11,6
Αυτοαπασχολούμενοι	23,4
Άνεργοι	35,2
Χώρα γέννησης	
Χώρες EU27	31,1
Χώρες εκτός EU27	47,1
Εκπαίδευση	
Πρωτοβάθμια	38,2
Δευτεροβάθμια	25,6
Τριτοβάθμια	10,4
Καθεστώς κατοίκησης	
Ιδιοκάτοικος	23,3
Ενοικιαστής	30,3
Φύλο	
Άντρες	24,8
Γυναίκες	27,3

Πηγή: Eurostat 2024

Κόστος στέγασης

Μια τρίτη διάσταση που σχετίζεται με τη φτώχεια είναι το ύψος των εξόδων που αφορούν τη στέγαση. Ο λεγόμενος δείκτης υπερβολικής επιβάρυνσης (housing overburden rate)

είναι και πάλι ένας σχετικός δείκτης που αναφέρεται στο ποσοστό του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος ενός νοικοκυριού που χρησιμοποιείται για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών. Υπερχρεωμένα νοικοκυριά είναι εκείνα που χρησιμοποιούν πάνω από το 40% του εισοδήματός τους για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών, ήτοι των πληρωμών ενοικίου, των δανείων και των λογαριασμών κοινής ωφέλειας. Σύμφωνα με την EU-SILC, η Ελλάδα τοποθετείται πολύ υψηλότερα σε σύγκριση με τις λοιπές χώρες της ζώνης του ευρώ: 28,5% και 9% αντίστοιχα.

Η συσχέτιση των μεταβλητών του κόστους υπερβολικής επιβάρυνσης και του πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας δείχνει ότι το κόστος στέγασης επηρεάζει δυσανάλογα τον οικονομικά πιο ευάλωτο πληθυσμό. Πρόκειται για μια διαπίστωση που δείχνει την εμβάθυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων σήμερα, αφού τα φτωχότερα νοικοκυριά δαπανούν συγκριτικά μεγαλύτερο ποσοστό του εισοδήματός τους για την κάλυψη των βασικών αναγκών στέγασης.

Διάγραμμα 1. Ποσοστό υπερβολικής επιβάρυνσης με δαπάνες στέγασης ανά πληθυσμό που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας και εκτός φτώχειας

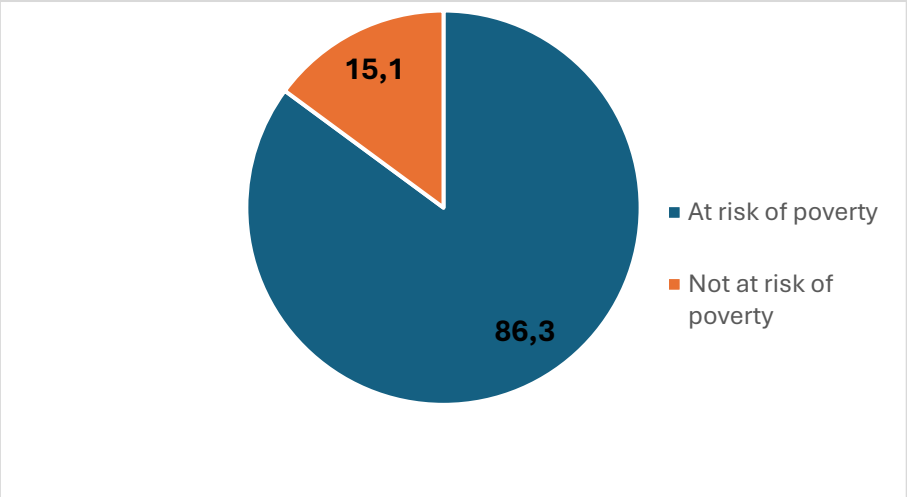

Πηγή: Eurostat 2024

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων: χώρο-κοινωνική αποστέρηση, φτώχεια και ανισότητες στην Αθήνα.

Μέσω πρόσφατων μελετών που αφορούν τις ανισότητες στην Αθήνα, το δεύτερο μέρος της δημοσίευσης εστιάζει στην κλίμακα της πόλης.

Συγκεκριμένα, οι Αράπογλου, Καραδημητρίου και Μαλούτας (Αράπογλου κ.ά. 2021, Karadimitriou et al. 2021) έχουν πρόσφατα δημοσιεύσει μια σειρά κειμένων για τη χωρική και κοινωνική αποστέρηση στην Περιφέρεια Αττικής. Χρησιμοποίησαν τον λεγόμενο δείκτη «πολλαπλής αποστέρησης» προκειμένου να αναδείξουν τις πολλαπλές διαστάσεις της ανισότητας στον αστικό ιστό. Ο δείκτης συνδυάζει μεταβλητές που συνδέονται με την απασχόληση, τη στέγαση και την εκπαίδευση. Μετά από τη χωρική ανάλυση των δεδομένων της απογραφής 2001 και 2011 για το σύνολο του λεκανοπεδίου, το κύριο αποτέλεσμα της μελέτης δείχνει ότι σε διάστημα μιας δεκαετίας η αποστέρηση συνολικά αυξήθηκε. Γεωγραφικά, είναι περισσότερο συγκεντρωμένη στις

πυκνοδομημένες περιοχές του κέντρου-πόλης, σε περιοχές που βρίσκονται στον βιομηχανικό πυρήνα μεταξύ Αθήνας και Πειραιά, καθώς και στη βορειοδυτική Αθήνα. Η μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι πληθυσμοί που πλήττονται περισσότερο είναι εκείνοι που βρίσκονται εκτός του παραδοσιακού οικογενειακού και ιδιοκτησιακού μοντέλου πρόσβασης στη στέγαση (Emmanuel 2014), όπως οι ευάλωτες κοινωνικές ομάδες και τα μεταναστευτικά νοικοκυριά.

Συμπληρωματικά, οι Πολύζου και Σπυρέλλης σε πρόσφατη ανάλυσή τους εστίασαν στις τάσεις εθνοτικού διαχωρισμού και αποστέρησης εντός του Δήμου Αθήνας, με κύρια μελέτη περίπτωσης την αλβανική μετανάστευση. Σύμφωνα με τα στοιχεία απογραφής πληθυσμού για το 2011, 40% του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού της χώρας είναι αλβανικής καταγωγής, ενώ η συγκεκριμένη μεταναστευτική ομάδα καλύπτει 10% του συνολικού πληθυσμού του Δήμου Αθήνας (ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ 2015). Οι προϋπάρχουσες μελέτες τεκμηριώνουν ότι η εγκατάστασή τους στην πόλη έλαβε χώρα εντός του υφιστάμενου οικιστικού αποθέματος, στις κεντρικές γειτονιές της πόλης, χωρίς τη διαμεσολάβηση κοινωνικών πολιτικών πρόσβασης στη στέγη (Βαΐου κ.ά. 2007, Kandylis, Maloutas and Sayas 2012). Ειδικότερα, οι Αλβανοί μετανάστες ακολούθησαν μια γεωγραφικά διάσπαρτη εγκατάσταση σε όλο το Δήμο και εισήλθαν στην αγορά κατοικίας μέσω της ενοικίασης, καταλαμβάνοντας διαμερίσματα με λιγότερες ανέσεις, όπως προκύπτει από τα δεδομένα της τελευταίας διαθέσιμης απογραφής (ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ 2015). Ένα εύρημα που έμμεσα δείχνει ότι τα ζητήματα ενεργειακής αποστέρησης είναι περισσότερο ορατά για τα νοικοκυριά των μεταναστών.

Πίνακας 3. Κατανομή των νοικοκυρών ανά χώρα καταγωγής, καθεστώς κατοίκησης και συνθήκες στέγασης στον Δήμο Αθήνας

Χώρα καταγωγής	**Ιδιοκάτοικοι (%)**	**Ενοικιαστές (%)**	**Χωρίς θέρμανση (%)**
Ελλάδα	67.6	25.3	2.1
Αλβανία	25.9	72.3	8.0
Ανατολική Ευρώπη - εντός ΕΕ (Βουλγαρία, Ρουμανία, Πολωνία)	13.5	83.8	5.8
Ινδική χερσόνησος (Μπαγκλαντές, Πακιστάν)	7.0	90.8	16.3
Ανατολική Ευρώπη - εκτός ΕΕ (Γεωργία, Ουκρανία)	22.3	73.3	5.7
Σύνολο	56.0	37.7	3.5

Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ 2015, (δημοσιευμένο στο Polyzou and Spyrellis 2024)

Συμπέρασμα

Κλείνοντας, φαίνεται ότι η αγορά κατοικίας στην Αθήνα έχει υποστεί πολλαπλούς μετασχηματισμούς τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Η αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της

κατοικίας εντείνει τις υφιστάμενες οικονομικές, κοινωνικές και εθνοτικές ανισότητες και συμβάλλει στην αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Το κόστος υπερβολικής επιβάρυνσης με δαπάνες στέγασης είναι πολύ υψηλότερο για τα νοικοκυριά που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας, καθώς δαπανούν πολύ μεγαλύτερο ποσοστό του εισοδήματός τους για έξοδα στέγασης. Η άνοδος των τιμών στην αγορά ακινήτων και η τουριστικοποίηση των κεντρικών - και μέχρι πρόσφατα μη τουριστικών - περιοχών του Δήμου Αθήνας, θέτουν υπό αμφισβήτηση την εγκατάσταση των μεταναστών και την επακόλουθη εθνοτική συνύπαρξη (Kandylis, Papatzani, and Polyzou 2024). Ειδικότερα, η διαδικασία της τουριστικοποίησης φαίνεται να επηρεάζει τις πρακτικές αυτό-εγκατάστασης των μεταναστών στις κοινωνικά και εθνοτικά μικτές περιοχές (Polyzou, and Spyrellis 2024). Πρόκειται για ένα νεοεμφανιζόμενο ζήτημα σχετικά με τους χώρο-κοινωνικούς μετασχηματισμούς της πόλης, το οποίο απαιτεί περαιτέρω έρευνα μέσω μιας πολυδιάστατης γεωγραφικής προσέγγισης.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αράπογλου, Β., Καραδημητρίου, Ν., Μαλούτας, Θ. και Σαγιάς, Ι. (2021), Περιοχές αποστέρησης στην Αττική, Θ. Μαλούτας, Σ. Σπυρέλλης (επιμ.) *Κοινωνικός άτλαντας της Αθήνας. Ηλεκτρονική συλλογή κειμένων και εποπτικού υλικού*. URL: https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/περιοχές-αποστέρησης-στην-αττική/

Βαΐου, Ντ. και Χατζημιχάλης, Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας.

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ., και Μαυρίδου, Μ. (2004), Αθήνα 2004. Στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης, *Γεωγραφίες: εξαμηνιαία έκδοση επιστημών του χώρου*, No. 7, σσ. 13-25.

Βαΐου, Ντ., Καραλή, Α. και Γρέβια, Κ. (2007), *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*, Αθήνα, L-PRESS και Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ.

ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015), Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων. https://panorama.statistics.gr/

ΕΛΣΤΑΤ (2024), Εισόδημα και Συνθήκες Διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC). https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA10/-

Μαλούτας, Θ. (2018), *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Ματσαγγάνης, Μ., Ferrera, M., Capucha, L., και Moreno, L. (2004), Πολιτικές κατά της φτώχειας στην Νότια Ευρώπη, στο Μ. Πετμεζίδου και Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 483-512.

Μισσός, Β. (2021), Η επίδραση του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα και την ΕΕ, *Εκθέσεις Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών,* No 82, σσ. 1-154.

Μισσός, Β. (2024), Σχετική θέση του μέσου ωρομισθίου και εργαζόμενοι φτωχοί στην Ελλάδα, *ΚΕΠΕ - Οικονομικές Εξελίξεις*, No 54, σσ.55-60.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Πετμεζίδου, Μ. (2004), Ανισότητα, φτώχεια και αναδιανομή μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων: Η Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική, στο Μ.

Πετμεζίδου και Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 307-366.

Παπαθεοδώρου, Χ., Δαφέρμος, Γ., Danchev, S., και Μαρσέλλου, Α. (2008), *Οικονομική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα: Συγκριτική ανάλυση και διαχρονικές τάσεις*, Ινστιτούτο Εργασίας ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, σσ. 1-144.

Σιατίτσα, Δ., Γυφτοπούλου, Στ., Μπαλαμπανίδης, Δ., και Παπατζανή, Ε., (2022) Κείμενο πολιτικής: Για το δικαίωμα στην οικονομικά προσιτή ενοικιαζόμενη κατοικία, Αθήνα, *Eteron - Ινστιτούτο για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή*.

Τράπεζα της Ελλάδος (2024), *Έκθεση του Διοικητική για το έτος 2023*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, σσ.1- 284.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alexandri, G. (2022), Housing financialisation a la Griega, *Geoforum*, Vol. 136, pp. 68–79.

Balampanidis, D., and Polyzou, I. (2016), Migrants' settlement in two central neighborhoods of Athens: An analytical framework for urban transformations and interethnic coexistence, *City, Analysis of Urban Change, Theory, Action*, Vol. 20, No 1, pp. 75-90.

Dimitrakou, I., Balampanidis, D., Myofa, N., Polyzou, I., Siatitsa, D., Spyrellis, S. and Vakalopoulos, K. (2022), Micro-segregation and coexistence in Athens: the debate on segregation and its implications for urban research, in T. Maloutas, N. Karadimitiriou (eds) *Micro-segregation, social mix and urban housing markets*, Cheltenham-UK, Edward Elgar Publishing, pp. 73-87.

Duvoux, N., and Rodriguez, J. (2016), La pauvreté insaisissable. Enquête(s) sur une notion, *Communications*, Vol. 98, pp. 7-22.

Duvoux, N. (2017), *Les inégalités sociales*, Paris, PUF.

Emmanuel, D. (2014), The Greek System of Home Ownership and the Post-2008 Crisis in Athens, *Région et Développement*, Vol. 39, pp, 167-182.

Eurostat (2024), Income and living conditions database (SILC). https://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/database

Ferrera, M. (1996), The 'southern model' of welfare in social Europe, *Journal of European Social Policy*, Vol. 6, No 1, pp. 17-37.

Kandylis, G., Maloutas, T., and Sayas, J. (2012), Immigration, inequality and diversity: socio-ethnic hierarchy and spatial organization in Athens, *European Urban and Regional Studies*, Vol. 19, No 3, pp. 267-286.

Kandylis, G., Papatzani, E. and Polyzou, I. (2024), Between coexistence and marginality: migrants and sociospatial change in Athens, in Th. Maloutas (ed.*), Athens. A rapidly changing South European metropolis*, UK - New York: Routledge - Built Environment City Studies series, pp. 63-78.

Karadimitriou, N., Maloutas, T. and Arapoglou, V. (2021), Multiple Deprivation and Urban Development in Athens, Greece: Spatial Trends and the Role of Access to Housing. *Land*, Vol. 10, No 7, pp. 1-28.

Missos, V., Domenikos, C. and Pontis, N. (2023), Evolving aspects of an extended socio-economic crisis in Greece: FIRE and the cost of living, *Class and Status: Journal of Critical Approaches to Social Stratification*, Vol. 1, No 2, pp. 117-134.

Pettas, D., Avdikos, V. and Papageorgiou, A. (2024), Platform-Driven housing commodification, financialisation and gentrification in Athens. Journal of Housing and Built Environment, Vol. 39, pp. 1541-1562.

Polyzou, I. and Spyrellis, S. (2024), Housing Practices of Albanian Immigrants in Athens: An "in-between" Socio-Spatial Condition, *Land*, Vol. 13, No 7, pp.1-24.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΟΙ «ΤΥΠΟΙ» ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ

Άλκηστις Βερέβη[α]

[α] Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών

Περίληψη

Το 2020 δημοσιεύτηκε έρευνα από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών που μελετούσε αν και πώς η οικονομική κρίση μετασχημάτισε την επαγγελματική ταυτότητα του/της εκπαιδευτικού. Για τη συλλογή των στοιχείων είχε χρησιμοποιηθεί η συνέντευξη βάθους με 20 εκπαιδευτικούς. Στην παρούσα μελέτη περιγράφεται η καρικατούρα (caricature) ως μέθοδος ανάλυσης των συνεντεύξεων, που διαμόρφωσε «τύπους» εκπαιδευτικών αποκλειστικά με βάση τις συνεντεύξεις. Αντιπαραβάλλονται οι καρικατούρες με τους ιδεότυπους και τις αφηγήσεις ιστοριών (narrative inquiry) ως μεθοδολογικά εργαλεία που επιδιώκουν να αφαιρούν στοιχεία ελάσσονος σημασίας, να μεγεθύνουν άλλα και να αθροίζουν κοινά χαρακτηριστικά. Εξηγείται πώς εφαρμόστηκε η μέθοδος που ανέδειξε τέσσερις «τύπους» καθηγητών/τριών που διαφέρουν ως προς τις επαγγελματικές τους πορείες, την εργασιακή κατάσταση και τις επιδιώξεις τους. Αναλύεται πώς αυτή η προσέγγιση βοηθά στην ερμηνεία και την ανασύνθεση των δεδομένων, των ιδιαιτεροτήτων και των εσωτερικών αντιφάσεων των «τύπων» που προέκυψαν από την έρευνα.

Λέξεις Κλειδιά: Καρικατούρα, Ιδεότυποι, Αφηγηματική Έρευνα, Εκπαιδευτικοί

TEACHERS' TYPES DURING THE ECONOMIC CRISIS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL CONSIDERATIONS

Alkistis Verevi[α]

[α] Research Centre for Greek Society, Academy of Athens

Abstract

In 2020 the Research Centre for Greek Society of the Academy of Athens published research which studied whether and how the economic crisis in Greece transformed the professional identity of the teacher. In-depth interviews with 20 teachers had been used to collect the data. This paper describes caricature as a method of analysing the interviews, which formed "types" of teachers solely based on these interviews. Caricatures are contrasted with ideal types and narrative inquiry as methodological tools that seek to remove elements of minor importance, accentuate others and aggregate common features. This paper explains how four "types" of teachers emerged from the research, four types that differ in terms of their career paths, work situation and aspirations. I analyse how this approach helps to interpret and reconstruct the data, the particularities and internal contradictions of the "types" that emerged from the research.

Keywords: Caricature, Ideal Type, Narrative Inquiry, Teachers

Εισαγωγή

Το 2020 δημοσιεύτηκε έρευνα από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών που μελετούσε αν και πώς η οικονομική κρίση μετασχημάτισε την επαγγελματική ταυτότητα του/της εκπαιδευτικού (Βερέβη 2020). Το κεντρικό ερώτημα ήταν αν οι επαγγελματικές προσδοκίες του/της εκπαιδευτικού διαψεύστηκαν στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης σε βαθμό που να μεταβληθεί η επαγγελματική του/της ταυτότητα και ποιοι παράγοντες ήταν σημαντικοί για τη μεταβολή ή μη της ταυτότητας.

Οι θεματικές του οδηγού της συνέντευξης προκειμένου να απαντηθεί το βασικό ερώτημα ήταν οι εξής: 1. Πώς τα συμβολικά πρότυπα του περιβάλλοντος καταγωγής και οι γονεϊκές προσδοκίες προσδιόρισαν τις σπουδές και τις επαγγελματικές προσδοκίες; 2. Σε ποιο βαθμό οι σπουδές ήταν στην ίδια εκπαιδευτική και κοινωνική κατεύθυνση με τις γονεϊκές προσδοκίες; 3. Επαγγέλματα που ασκήθηκαν πριν και μετά το τέλος των σπουδών απέκλιναν από τους επαγγελματικούς στόχους του/της καθηγητή/τριας και γιατί; 4. Ποιες ανισότητες ή δυνατότητες επισημαίνουν οι καθηγητές/τριες και ποιες προτάσεις διατυπώνουν σε σχέση με: άλλες κατηγορίες εκπαιδευτικών (μόνιμοι, αναπληρωτές, κ.λπ.), ειδικότητες, αναθέσεις των μαθημάτων, γνωστικά αντικείμενα, ωράρια, μαθητές, συναδέλφους, γονείς; 5. Ποιες μορφές δράσης, αναγνώρισης και διάκρισης, αντοχής, «κανονικότητας» (ή «παθογένειας») μέσα και έξω από την τάξη αναδεικνύονται από τον λόγο των καθηγητών/τριών; 6. Πώς αξιοποιούνται οι εκπαιδευτικοί τίτλοι στην επιλογή τομέα απασχόλησης, την ανάληψη αρμοδιοτήτων, την αλλαγή θέσης και την προαγωγή στο πεδίο της εκπαίδευσης; 7. Πώς, σύμφωνα με τους/τις εκπαιδευτικούς, αξιολογούνται από την κοινωνία η εκπαίδευση και η έννοια του λειτουργού;

Αφού ολοκληρώθηκαν οι συνεντεύξεις μια πληθώρα δεδομένων με πολλές επιμέρους ιδιαιτερότητες και χαρακτηριστικά έπρεπε να ομαδοποιηθούν για να οδηγηθούμε σε ένα συμπέρασμα –σχετικά με την επαγγελματική ταυτότητα του/της εκπαιδευτικού λόγω της κρίσης– και στην ερμηνεία του.

Η αφηγηματική προσέγγιση

Η επαγγελματική ταυτότητα του/της εκπαιδευτικού έχει μελετηθεί με πολλές μεθόδους: συνεντεύξεις, ανάλυση φακέλων (portfolios), παρατήρηση και σημειώσεις πεδίου, μελέτη περίπτωσης, ερωτηματολόγια, κ.ο.κ. (Beijaard et al. 2004), με αφηγηματικές και βιογραφικές αναλύσεις (narratives, narrative enquiry) (Søreide 2006, MacLure 1993, Watson 2006). Η αφηγηματική έρευνα εμφανίστηκε στον χώρο της εκπαίδευσης στα 1990 (Connelly and Clandinin 1988) με άξονα τη βιωμένη εμπειρία και την ερμηνευτική ανασύνθεσή της από τον/την ερευνητή/τρια. Ενδεικτικά, ο Kelchtermans (1993) αξιοποίησε τη βιογραφική προσέγγιση προκειμένου 10 εκπαιδευτικοί να διηγηθούν υποκειμενικά τον επαγγελματικό τους εαυτό μέσα από την εξιστόρηση της σταδιοδρομίας τους. Αρχικά ανασυνθέτει κάθετα την αφήγηση κάθε εκπαιδευτικού με βάση σημεία σταθμούς στην εργασιακή τους πορεία επιλέγοντας ενδεικτικά παραθέματα και στη συνέχεια μελετά οριζόντια τις ιστορίες τους για να εντοπίσει κοινά στοιχεία, επαναλαμβανόμενα μοτίβα και διαφορές. Η Søreide (2006) μέσα από 5 συνεντεύξεις–αφηγήσεις δασκάλων ομαδοποιεί χαρακτηριστικά που αναδεικνύουν 4 ταυτότητες του/της εκπαιδευτικού, που τις διαπραγματεύονται θετικά ή αρνητικά: την «τυπική

εκπαιδευτικό», τη «δημιουργική», την «επαγγελματία» και τη «στοργική και ευγενική εκπαιδευτικό», σταχυολογώντας σημεία από τις συνεντεύξεις που αναδεικνύουν αυτόν τον χαρακτηρισμό. Και στις δύο περιπτώσεις ο αριθμός των υποκειμένων καθιστά τη διαχείριση των δεδομένων εφικτή.

Ωστόσο, ενώ η αφηγηματική προσέγγιση διευκολύνει τη διεισδυτική και εξαντλητική ερμηνεία του βιώματος λίγων εκπαιδευτικών και τον εντοπισμό κοινών μοτίβων και θεμάτων, δύσκολα συνοψίζει αυτά τα βιώματα ώστε να συλλάβει ο/η ερευνητής/τρια ένα ερμηνευτικό μοτίβο για ένα πλήθος παρεμφερών περιπτώσεων εκπαιδευτικών. Γι' αυτό, αν και αξιοποίησα την αφηγηματική προσέγγιση για την κάθετη συναρμολόγηση της ιστορίας καθενός/καθεμιάς από τους/τις 20 συμμετέχοντες/ουσες εκπαιδευτικούς και την ερμηνεία τους για το αν και πώς μεταβλήθηκε η επαγγελματική του/της ταυτότητα, έκρινα ότι για να κατανοηθούν πληρέστερα οι λόγοι που οδηγούν (ή όχι) σε αυτή τη μεταβολή έπρεπε να συνεξεταστούν οι αφηγήσεις των 20 εκπαιδευτικών ως προς τις επιμέρους παραμέτρους που εξηγούσαν αυτή τη μεταβολή.

Οι ιδεότυποι

Αρχικά φάνηκε ότι οι ιδεότυποι του Weber θα εξυπηρετούσαν τους σκοπούς της έρευνας. Συνοπτικά, ο ιδεότυπος ως αφηρημένη περιγραφή συνθέτει τα βασικά χαρακτηριστικά ενός γεγονότος, βοηθά στην ανασύνθεση ενός ομοιογενούς τρόπου σκέψης που δεν απαντά σε ένα μόνο άτομο, απλοποιεί την πραγματικότητα ώστε να μπορεί να μελετηθεί και επιτρέπει τη μη θετικιστική προσέγγιση του φαινομένου, χωρίς να υποκαθιστά ένα ρεαλιστικό πορτρέτο. Οι ιδεότυποι αποτελούν μια νοητική –όχι φανταστική (fictional)– κατασκευή, που δεν αποσκοπεί στην κατηγοριοποίηση, αλλά διευκολύνει να παρουσιαστούν με έμφαση και αφαιρετικά ορισμένα στοιχεία, ορισμένες κεντρικές τάσεις, και να παραλειφθούν άλλα στοιχεία ενός αυθύπαρκτου τύπου. Επίσης, το εργαλείο αυτό διαμορφώνει και εμπλουτίζει τις υποθέσεις της έρευνας, ενώ η ερμηνεία της πράξης από το ίδιο το υποκείμενο με βάση τη σημασία που τους αποδίδει (cultural significance) εξηγεί τα αίτια της πράξης και το οδηγεί σε ένα είδος πράξης. Συνοπτικά, οι ιδεότυποι αντλούν στοιχεία από την πραγματικότητα και τα ενοποιούν σε μια νοητική, αφαιρετική κατασκευή συνθέτοντας διαφορετικές ατομικές περιπτώσεις (Weber 1949: 42-45, 90-104, Weber 1972, τ. Α΄: 56-70, τ. Β΄: 105-107, Weber 2005: 6-9,20-21, Κονιόρδος 2002: 32-34, Morgan 2012: 137, 143-144, 153 160, Morgan and Knuuttila 2012: 19-20, Hekman 1983).

Η δυσχέρεια στη χρήση ιδεότυπων στην έρευνά μου ήταν ότι δεν υπήρχε εκείνη η γενική θεωρία για τον μετασχηματισμό της ταυτότητας του/της εκπαιδευτικού σε περιόδους οικονομικών κρίσεων στην οποία να μπορούσα να βασιστώ για την ερμηνεία των δεδομένων μου, καθώς από τις συνεντεύξεις προέκυπταν «τύποι», ομάδες εκπαιδευτικών που είχαν διαχειριστεί και βιώσει την κρίση σε επαγγελματικό επίπεδο με διαφορετικούς τρόπους. Όμως, τα δεδομένα ίσως με οδηγούσαν εκ των υστέρων σε μια τέτοια θεωρία. Επίσης, τα χαρακτηριστικά του εκάστοτε «τύπου» στον υψηλότερο βαθμό τους δεν θα συγκροτούσαν τον «ιδεατό τύπο», καθώς ενυπήρχαν ποικίλες αποχρώσεις εντός του ιδίου τύπου.

Επιπλέον, δεν υπήρχαν δύο «πολωτικοί», «αντιπαρατιθέμενοι» τύποι (ο/η καθηγητής/τρια με σταθερή επαγγελματική ταυτότητα vs με ταυτότητα που μεταβλήθηκε συλλήβδην), αλλά αναδύονταν και ενδιάμεσες περιπτώσεις. Έπρεπε το μεθοδολογικό εργαλείο να ενθαρρύνει την παρουσίαση των διαφοροποιήσεων και των ιδιαιτεροτήτων και να αναδεικνύει τα πρόσωπα και όχι τη θεωρία και τα δοσμένα από τη θεωρία φαινόμενα (Walker 1981: 153, 158-159). Από την άλλη, είχα προκρίνει την υποκειμενική οπτική βάσει της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας (grounded theory), ενώ τα δεδομένα των συνεντεύξεων υπαγόρευαν να χρησιμοποιήσω ένα εργαλείο που θα φώτιζε τις εσωτερικές αντιφάσεις εντός του ιδίου τύπου, ο οποίος θα αντιστοιχούσε σε ένα πραγματικό πρόσωπο και όχι σε μια «κεντρική τάση», όπως συμβαίνει στους ιδεότυπους. Δεν προέκυπτε από τις συνεντεύξεις ένα μοναδικό ερμηνευτικό σχήμα, ένας μοναδικός «τύπος» που θα περιέγραφε και θα εξηγούσε συμπεριφορές και αντιλήψεις των εκπαιδευτικών ως επαγγελματιών στη διάρκεια της κρίσης. Προέκυπταν εκπαιδευτικοί, ή ορθότερα ομάδες εκπαιδευτικών, με ομοειδή χαρακτηριστικά και συγγενή οδοιπορικά. Έτσι, αναζήτησα ένα εργαλείο που θα σκιαγραφούσε διαφορετικούς τύπους εκπαιδευτικών και θα διερευνούσε τις ιδιαιτερότητες και τις πολυπλοκότητες κάθε συμπεριφοράς μέσα από την ανακατασκευή «πορτρέτων» που δεν γενικεύονται και δεν απομονώνουν τις αιτίες ενός φαινομένου από τις ιστορίες τους.

Οι καρικατούρες

Ενώ η αφηγηματική μέθοδος και οι ιδεότυποι εξυπηρετούσαν μερικώς την ερμηνευτική προσέγγιση των δεδομένων μου, δεν μπορούσαν να συνοψίσουν και να ανασυγκροτήσουν τους τύπους των εκπαιδευτικών που προέκυπταν από τις συνεντεύξεις. Δύσκολα, επομένως, θα αποκτούσε κάποιος μια γενική, συνολική εικόνα για το πώς προσλάμβαναν ομάδες εκπαιδευτικών την επαγγελματική ταυτότητά τους στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, δηλαδή για τα συμπεράσματα της έρευνας. Κι αυτό συνέβαινε για τον πρόσθετο λόγο ότι τα εργαλεία αυτά είτε αφηγούνται με γραμμικό, αν και εξαντλητικά ερμηνευτικό, τρόπο μια ιστορία ζωής ή μια συμπεριφορά (narratives), είτε σκιαγραφούν ένα ιδεατό μοντέλο ανθρώπου με εννοιολογική καθαρότητα (ideal types) και ως εκ τούτου με δυνατότητα πρόβλεψης της μελλοντικής δράσης, χωρίς όμως εσωτερικές διαφοροποιήσεις.

Η έρευνα που εξέταζε τη μεταβολή μιας συμπεριφοράς ή τη μετεξέλιξη μιας αντίληψης ως συνέπεια ενός γεγονότος (μιας επιμόρφωσης) –και μάλιστα στον χώρο της εκπαίδευσης– και ανασυνέθετε τύπους εκπαιδευτικών με βάση τις διαφοροποιήσεις τους ήταν αυτή των Noss και Hoyles (1996: 184-202). Μια τέτοια εκπαιδευτική έρευνα που μελετούσε πεποιθήσεις φαινόταν περισσότερο συναφής με την έρευνά μου. Οι Noss και Hoyles ξεκίνησαν ένα πρόγραμμα στο οποίο συμμετείχαν 20 Μαθηματικοί (13 στην πρώτη φάση του έργου και 7 στη δεύτερη φάση), προκειμένου να εξοικειωθούν με τη χρήση του μικρόκοσμου της Logo στη διδασκαλία τους. Το πρόγραμμα περιλάμβανε σειρά εργαστηρίων (workshop) διάρκειας 30 ημερών. Δεν θα υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες σχετικά με το πρόγραμμα. Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι ότι σε ένα στάδιο της έρευνας θέλησαν να μελετήσουν με εθνογραφική μέθοδο το πώς αξιοποίησαν οι εκπαιδευτικοί τα μαθήματα που είχαν παρακολουθήσει, πώς άλλαξαν οι πεποιθήσεις τους, πώς απέδωσαν μαθηματικό και παιδαγωγικό νόημα στους μικρόκοσμους που

κατασκεύασαν. Για να χειριστούν τις πολλές μελέτες περίπτωσης αξιοποίησαν τις «καρικατούρες» (caricatures). Αυτές οι καρικατούρες αναδύθηκαν από την ομαδοποίηση των μελετών περίπτωσης και την επιλογή μιας αντιπροσωπευτικής μελέτης περίπτωσης που συνέθετε τις απόψεις και τις στάσεις των μελών της. Στην παρουσίαση κάθε καρικατούρας προσέθεταν αποσπάσματα συνεντεύξεων και από τους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς που εντάσσονταν στον ίδιο τύπο. Έτσι κατασκεύασαν 5 καρικατούρες, στις οποίες έδωσαν ένα όνομα και έναν χαρακτηρισμό: Μαρία, η ιδεαλίστρια καθηγήτρια σε σύγχυση, Ροβένα, η ερευνήτρια-καθηγήτρια με αυτοπεποίθηση, ο Ντένις, ο ελεγχόμενος πραγματιστής, η Φιόνα, η αγχωμένη παραδοσιακή καθηγήτρια, και ο Μπομπ, ο διεκπεραιωτής του αναλυτικού προγράμματος. Όπως συμβαίνει με τις καρικατούρες, κατά την παρουσίασή τους επικεντρώνονταν στην εμφατική και καθ' υπερβολή προβολή ορισμένων στοιχείων αποσιωπώντας τις μικρές παραλλαγές και αποχρώσεις του κεντρικού «τύπου», που καθιστούν κάθε εκπαιδευτικό διακριτή προσωπικότητα.

Όπως και στην περίπτωση των Noss και Hoyles, είχα 20 μελέτες περίπτωσης εκπαιδευτικών, που ήταν δύσκολο να διαβαστούν χωρίς να εντοπίζονται επικαλύψεις. Έτσι, αποφάσισα να χρησιμοποιήσω το εργαλείο της καρικατούρας, όπως την περιέγραφαν οι Noss και Hoyles, ως ομαδοποίηση μελετών περίπτωσης, επιλέγοντας μια πιο αντιπροσωπευτική περίπτωση που θα «εκτυλισσόταν» γύρω από τις βασικές συνιστώσες του ερευνητικού μου ερωτήματος. Θα επέλεγα αυθεντικά παραθέματα από τις συνεντεύξεις προερχόμενα από περισσότερους από τρεις εκπαιδευτικούς. Θα τόνιζα τα κοινά στοιχεία των εκπαιδευτικών αυτών αμβλύνοντας τις ελάσσονος σημασίας διαφοροποιήσεις τους.

Όπως αναφέρουν οι Noss και Hoyles, κάθε καρικατούρα απαρτίζεται από στάσεις και συμπεριφορές που διαμορφώνουν ένα αναγνωρίσιμο πρόσωπο, παρότι ελλοχεύει ο κίνδυνος να δοθεί η εντύπωση μιας ψευδούς ομοιογένειας και συνοχής απόψεων και πρακτικών. Έπρεπε, δηλαδή, να αφαιρεθούν τα χαρακτηριστικά που καθιστούσαν διακριτή προσωπικότητα τον/την κάθε εκπαιδευτικό που εντασσόταν σε μια καρικατούρα.

Είχα, λοιπόν, καταλήξει ότι κατ' αναλογία με τους Noss και Hoyles θα διαμόρφωνα 4-5 τύπους εκπαιδευτικών ανάλογα με τα κοινά στοιχεία τους ως προς τα ερωτήματα που είχα θέσει και θα τους έδινα ως τίτλο ένα όνομα που θα συνόψιζε τον θεμελιώδη προσανατολισμό ή το κεντρικό τους χαρακτηριστικό. (Διάλεξα ονόματα που θα υπαινίσσονταν ένα βασικό τους χαρακτηριστικό, π.χ. Αλέξανδρος, για τον εκπαιδευτικό που ήθελε να αφήσει το αποτύπωμά του στον χώρο της εκπαίδευσης παρά τις δυσχέρειες, ή Αγγελική, για την εκπαιδευτικό που ήθελε να είναι μια προστατευτική φιγούρα για τους μαθητές της.). Ωστόσο, επειδή η λέξη «καρικατούρα» ενδέχεται να έχει αρνητικές συνυποδηλώσεις στην ελληνική γλώσσα, χρησιμοποίησα εναλλακτικά τον όρο «τύπος».

Το κείμενο των Noss και Hoyles βέβαια δεν είχε σκοπό να υπεισέλθει σε μεθοδολογικές λεπτομέρειες. Η παραπομπή τους (Noss and Hoyles 1996: 188), όμως, στον Walker (1981) με οδήγησε σε ένα κείμενο που περιέγραφε αναλυτικά πώς κατασκευαζόταν μια καρικατούρα, αν και ο Walker στο κείμενό του χρησιμοποιούσε τον όρο αφήγηση

ιστορίας (story telling). Έτσι, οι καρικατούρες συνδυάζονταν με την αφηγηματική προσέγγιση. Ο Walker, καθώς καλείται να αξιολογήσει έναν καθηγητή και έναν επιθεωρητή, εξιστορεί αναλυτικά αυτό που κάνουν επιλέγοντας να παρουσιάσει, ορισμένες φορές εμφατικά, κάποια στοιχεία και να αποσιωπήσει άλλα ή και να προσθέσει κάποια στον «φανταστικό» του χαρακτήρα: μας περιγράφει, για παράδειγμα, έναν καθηγητή από τη στιγμή που φεύγει το πρωί από το σπίτι του, όταν οδηγεί προς το σχολείο, την κίνηση που συναντά στον δρόμο, τι ακούει στο ραδιόφωνο, ένα ατύχημα που του συμβαίνει στη διαδρομή, κ.ο.κ. και δείχνει πώς αυτό επηρέασε τη μέρα του, τις σκέψεις του ενώ οδηγεί, κ.ο.κ.

Έτσι, μπορούσε να συνδεθεί η ενδελεχής ερμηνευτική προσέγγιση της βιογραφικής/αφηγηματικής μεθόδου με τον συστηματικό χαρακτήρα της καρικατούρας. Από την ανάλυση του Walker για τον τρόπο που προσεγγίζει το υποκείμενό του διατήρησα στην έρευνά μου τα εξής:

1. Δίνονται πληροφορίες για το οικονομικο-κοινωνικό πλαίσιο όπου τοποθετείται ο/η εκπαιδευτικός και το σχολείο του, για να κατανοήσουμε τη συμπεριφορά του,
2. Δίνουμε ένα όνομα στον/στην «πρωταγωνιστή/στρια» της ιστορίας για να γίνεται πιο ρεαλιστική και παραστατική η αφήγηση, αντί να αναφέρεται ως «ο/η εκπαιδευτικός».
3. Ο/Η εκπαιδευτικός που περιγράφεται δεν υπάρχει. Το πρόσωπο συντίθεται από διαφορετικούς/κές εκπαιδευτικούς και από πραγματικά περιστατικά που έχουν συμβεί στον καθένα.
4. Ένα τμήμα ή ολόκληρη η ανακατασκευασμένη από τον ερευνητή αφήγηση δίνεται σε έναν/μια από τους/τις εκπροσώπους του «τύπου», της καρικατούρας για ανατροφοδότηση.
5. Δεν χρησιμοποιούνται προκαθορισμένες κατηγορίες όπου θα ενταχθούν συμπεριφορές, απόψεις, κ.λπ. ή οι οποίες να κατευθύνουν την ανάλυση, παρότι ερευνώνται τα ίδια ερωτήματα για όλους τους τύπους. Οι «κατηγορίες» υπαγορεύονται από τους συμμετέχοντες σε κάθε «τύπο».
6. Υπάρχει μια «συνομιλία» ανάμεσα στην απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη και στην αίσθηση, τη γενική εικόνα που έχει ο ερευνητής από τη συνέντευξη. Δίνεται έμφαση στο νόημα όσων λέει ο/η εκπαιδευτικός και όχι στην ακριβή διατύπωση όπως αποτυπώνεται στη μεταγραφή.
7. Η αφήγηση δεν είναι πλήρης ούτε ελέγχει μια θεωρία, αλλά είναι δομημένη.
8. Τα δεδομένα της συνέντευξης υπόκεινται σε επιλεκτική επεξεργασία, ώστε να μην αποτελούν συλλογή πληροφορίας αλλά ερμηνεία και συνεκτική ανασύνθεση, προκειμένου να «πλέκεται» μια ιστορία. Επομένως, δεν είναι περιγραφή, αλλά επιλογή εύχρηστης πληροφορίας με στόχο τη διάπλαση ενός χαρακτήρα.
9. Δεν επιδιώκεται η γενίκευση αλλά η έμφαση στην πολυπλοκότητα και τις ιδιαιτερότητες.
10. Η ιστορία πρέπει να είναι έτσι διατυπωμένη ώστε το υποκείμενο να είναι σε πρώτο πλάνο, όχι ο συγγραφέας/ερευνητής, ούτε η ερμηνεία του υποκειμένου από το ίδιο.

Ο Walker δείχνει πώς να γραφτεί ένα γραφικό, λυρικό, ελκυστικό κείμενο, που να αναδεικνύει έναν τύπο εκπαιδευτικού ως ερμηνευτική ανασύνθεση επιμέρους πραγματικών προσώπων.

Η καρικατούρα και η οικονομική επιστήμη

Ο όρος «καρικατούρα» που είχαν χρησιμοποιήσει οι Noss και Hoyles δεν ήταν τυχαίος. Η υποσημείωσή τους ότι «οι καρικατούρες δεν είναι τυποποιήσεις (typifications), ούτε αναπαριστούν ιδεατούς τύπους/ιδεότυπους κατά την έννοια του Weber» (Noss and Hoyles 1996: 202, σημ. 4) επέβαλε να ελέγξουμε τι είναι οι καρικατούρες σε σύγκριση με τους ιδεότυπους. Έτσι, αναζητήθηκε η χρήση της καρικατούρας ως εργαλείου στις κοινωνικές και οικονομικές επιστήμες φτάνοντας στα κείμενα της Mary S. Morgan και της Tarja Knuuttila, όπου εντοπίσαμε τα χαρακτηριστικά της καρικατούρας.

Η Morgan (2012) και οι Morgan και Knuuttila (2012) αποσαφηνίζουν τις διαφορές μεταξύ ιδεότυπων και καρικατούρας. Αναφέρουν πώς χρησιμοποιήθηκε το εργαλείο με αφετηρία την πρώτη χρήση του από τους Gibbard και Varian το 1978 στο πλαίσιο της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας και εξηγούν πώς η επιλογή στοιχείων κατά την κατασκευή της καρικατούρας, η αφαίρεση ή η υπερβολική προβολή άλλων στοιχείων και η ανασύνθεσή τους πρέπει να οδηγεί σε μια μεταμόρφωση της περιγραφής του προσώπου, ώστε τελικά αυτή να συνιστά μια διεισδυτική ανασύνθεση του προσώπου με μια άλλη μορφή. Η καρικατούρα δεν περιέχει ιδεατά, ιδανικά χαρακτηριστικά που στην υπέρτατη μορφή τους θεωρούνται τα επιθυμητά (de-idealization). Έτσι, σε μια καρικατούρα αναγνωρίζουμε τον τύπο, το μοντέλο του εκπαιδευτικού που συνοψίζει (π.χ. τον αφοσιωμένο, τον διαψευσμένο, κ.ο.κ.) και ταυτόχρονα τον συγκεκριμένο εκπαιδευτικό που αναπαριστά (δηλαδή ο κάθε εκπαιδευτικός που συμμετείχε στην έρευνα μπόρεσε να «εντοπίσει» τον εαυτό του στην καρικατούρα στην οποία τον είχα εντάξει). Επομένως, με αυτό το εργαλείο μια γενικευμένη, ιδεατή υπόθεση ή παραδοχή εμφανίζεται με έναν τρόπο ρεαλιστικό, κοντά στις πραγματικές συμπεριφορές των προσώπων.

Η σύνθεση των μεθοδολογικών εργαλείων

Εν κατακλείδι, από την αφηγηματική/βιογραφική προσέγγιση αξιοποίησα ότι: 1. ανασυνθέτει τη ζωή του υποκειμένου ως προσώπου, 2. φωτίζει πτυχές της μη επαγγελματικής ζωής των εκπαιδευτικών που επηρεάζουν το πώς βιώνουν την εργασία τους, 3. συνεκτιμά την ερμηνεία του ίδιου του ατόμου για τα πράγματα, 4. υπάρχουν δύο επίπεδα υποκειμενικότητας, αφενός του/της εκπαιδευτικού που ερμηνεύει τις ενέργειες και τα συναισθήματά του και αφετέρου του/της ερευνητή/τριας που ανασυνθέτει ερμηνευτικά την αφήγηση της ζωής του/της εκπαιδευτικού. Ωστόσο, δεν επέλεξα τη χρήση του πρώτου ενικού προσώπου και τον προσωπικό τόνο που συνήθως δίνουν οι ερευνητές/τριες στην αφηγηματική προσέγγιση.

Από τον ιδεότυπο και την καρικατούρα αξιοποίησα ότι: 1. συστηματοποιούν τις πληροφορίες, μελετούν τα αίτια των ενεργειών των υποκειμένων και επιτρέπουν τις συγκρίσεις, 2. προσφέρουν με καθαρότητα και σαφήνεια τα ουσιώδη στοιχεία των «τύπων», 3. στην πραγματικότητα οι «τύποι» που ανασυντίθενται δεν υπάρχουν έτσι

ακριβώς όπως παρουσιάζονται, 4. αθροίζουν στοιχεία κοινά διαφορετικών ανθρώπων, 5. κατασκευάζουν μια νοητή δομή για τη μορφή της δράσης των υποκειμένων.

Αξιοποίησα, επίσης, μια κοινή συνισταμένη όλων των παραπάνω εργαλείων: ότι σκιαγραφούν την εσωτερική λογική της συμπεριφοράς, των αντιλήψεων και των ενεργειών των υποκειμένων. Εκείνο που προσέθεσα, όταν τα χρησιμοποίησα, ήταν ότι εξέτασα ταυτόχρονα τις εσωτερικές αντιφάσεις και τις διαφοροποιήσεις των «τύπων» που φαίνονταν ότι είχαν κοινές αντιλήψεις ή συμπεριφορές. Δηλαδή, σε δύο διαφορετικούς «τύπους» εντόπιζα κοινές αντιλήψεις ως προς κάποιες παραμέτρους της επαγγελματικής ταυτότητας που εξετάζονταν, που είχαν, όμως, ανόμοια αφετηρία. Επίσης, όταν στον ίδιο τύπο εντάσσονταν καθηγητές/τριες με σημαντικές παραλλαγές ως προς μια παράμετρο (π.χ. έγγαμοι/ες, άγαμοι/ες, με ή χωρίς παιδιά), αυτό καταγραφόταν στα σχόλια, ενώ ερμηνευόταν γιατί, παρά τη συγκεκριμένη διαφοροποίηση, οι εκπαιδευτικοί ενέπιπταν στην ίδια «καρικατούρα».

Η εφαρμογή στην έρευνα

Ας δούμε πώς κατασκευάστηκε στην πράξη καθεμιά από τις τέσσερις καρικατούρες στις οποίες κατέληξε η έρευνα.

Οι συνεντεύξεις (διάρκειας 1.5-3.5 ωρών) περιλάμβαναν 100 ερωτήσεις ή ζητήματα για τα οποία αναζητούσα πληροφορία. Ενδεικτικά ορισμένες ερωτήσεις ήταν: «Πώς φανταζόσουν το επάγγελμά σου όσο σπούδαζες;», «Αν σου δινόταν η ευκαιρία να αλλάξεις δουλειά τώρα, τι δουλειά θα έκανες και γιατί;», «Πώς αισθάνεσαι για τη δουλειά που κάνεις τώρα που περνάμε αυτή την οικονομική κρίση;», «Ποιοι παράγοντες πιστεύεις ότι επηρεάζουν γενικά τους εκπαιδευτικούς ώστε να αισθάνονται ικανοποιημένοι ή δυσαρεστημένοι από το επάγγελμά τους;», «Συμμετέχεις σε συλλογικά όργανα του επαγγελματικού σου κλάδου; Γιατί;».

Ας πάρουμε μια ερώτηση από τη συνέντευξη, για να δούμε πώς έγινε η επεξεργασία της: «*Ποια προβλήματα αντιμετωπίζετε ή αντιμετωπίσατε στη ζωή σας και στη δουλειά σας λόγω των εκπαιδευτικών αλλαγών και γενικότερα των αλλαγών στην εκπαίδευση στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης;*». Η ερώτηση αυτή συνδυαζόταν με ακόμη δύο ερωτήσεις σε άλλο σημείο της συνέντευξης για διασταύρωση της πληροφορίας: «Ποια στοιχεία από την εργασία σας σάς ικανοποιούν και ποια σάς δυσαρεστούν;», «Ποιοι παράγοντες πιστεύετε ότι επηρεάζουν γενικά τους εκπαιδευτικούς ώστε να αισθάνονται ικανοποιημένοι ή δυσαρεστημένοι από το επάγγελμά τους;»

Οι 20 εκπαιδευτικοί έδωσαν ποικίλες απαντήσεις ενώ υπήρξαν και προβλήματα που αναφέρονταν σε άλλα σημεία της συνέντευξης. Επιγραμματικά τα προβλήματα που ανέφεραν συνολικά οι εκπαιδευτικοί ήταν:

Επαγγελματική αστάθεια
Προβλήματα στην απόδοση ειδικότητας
Μείωση μισθού
Αύξηση αριθμού μαθητών στην τάξη
Μετακινήσεις σε διαφορετικά σχολεία
Προβλήματα σε μεταθέσεις/αποσπάσεις

Αύξηση ωραρίου
Αναντιστοιχία με επαγγελματική κατάρτιση
Μη ανταπόκριση στις επαγγελματικές προσδοκίες, κ.ο.κ. (βλ. Πίνακα1)

Πέρα από τα προβλήματα που επεσήμαναν οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί (π.χ. μείωση μισθού μετά την κατάργηση των επιδομάτων Χριστουγέννων, κ.λπ. για τους δημοσίους υπαλλήλους) ορισμένοι/ες επικεντρώνονταν σε ειδικότερα προβλήματα: για παράδειγμα 3-4 εκπαιδευτικοί μιλούσαν διεξοδικά για την επαγγελματική αστάθεια, τα προβλήματα με την ειδικότητά τους, τη μετακίνηση σε περισσότερα του ενός σχολεία. Άλλοι/ες υπογράμμιζαν τις δυσκολίες απόσπασης και την αναντιστοιχία των απαιτήσεων του επαγγέλματος σε σχέση με την κατάρτισή τους.

Έτσι, με μια οριζόντια ανάγνωση των συνεντεύξεων διαμόρφωσα για κάθε ερώτηση έναν πίνακα με κωδικοποιημένες τις απαντήσεις που είχαν δοθεί, εξετάζοντας τα κοινά στοιχεία ανά ερώτηση και στο σύνολο των ερωτήσεων. Από τους πίνακες προέκυπταν ομαδοποιημένα κοινά στοιχεία ανά 3-4 εκπαιδευτικούς.

Πίνακας 1

	ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΛΟΓΩ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ									Στοιχεία δυσαρέσκειας από την εργασία										
	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΑΣΤΑΘΕΙΑ	ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΕ ΑΠΟΔΟΣΗ ΚΛΑΔΟΥ/ ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑΣ /ΜΕΤΑΘΕΣΕΙΣ/ ΔΙΟΡΙΣΜΟΙ	ΜΕΙΩΣΗ ΜΙΣΘΟΥ	ΑΥΞΗΣΗ ΑΡΘΙΜΟΥ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ	ΑΔΙΑΦΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΠΑΞΙΟΣΗ	ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ	ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΗ ΔΟΥΛΕΙΑ/ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ	ΑΥΞΗΣΗ ΩΡΑΡΙΟΥ	επαγγελματικη ασταθεια/ μεταθεσεις/διορισμοί	μειωση μισθου	αυξηση αριθμού μαθητων	μετακινησεις	αδιαφορια και απαξιωση	αλλαγες στο περιεχομενο του μαθηματος	περισσοτερη δουλεια στο σπιτι	μη ανταποκριση στις επαγγελματικες προσδοκιες	αναντιστοιχια με επαγγελματικη καταρτιση	γκρινια συναδελφων /εργασιακο κλιμα	πειθαρχια παιδιων
1 εκπ			√			√	√	√			√			√	√	√	√	√		
2 εκπ		√	√			√	√	√		√	√			√	√	√	√	√		
3 εκπ	√	√					√	√		√					√	√	√	√		√
4 εκπ			√					√			√					√	√	√	√	
5 εκπ	√	√	√		√	√	√	√	√	√	√		√	√	√	√	√			√
6 εκπ	√	√			√	√	√		√	√			√	√	√				√	√
7 εκπ	√	√	√	√	√	√	√		√	√	√	√	√	√	√		√			√
8 εκπ			√	√	√		√	√	√		√	√	√		√	√				
9 εκπ				√			√		√			√			√					
10 εκπ			√			√					√			√						
11 εκπ		√	√			√				√	√			√			√		√	
12 εκπ		√							√	√									√	
13 εκπ	√	√				√			√	√				√					√	√
14 εκπ																			√	

Ας δώσουμε ακόμη ένα παράδειγμα. Στην ερώτηση: «*Αισθάνεστε κούραση λόγω της εργασίας σας;*», οι απαντήσεις κωδικοποιήθηκαν σε εκπαιδευτικούς που: α) αισθάνονταν κούραση ανάλογα με τους κύκλους εργασιών στο σχολείο, β) δεν εντόπιζαν σημαντική διαφορά στην κούραση ενός εκπαιδευτικού συγκριτικά με άλλους εργαζόμενους, γ) εστίαζαν στην κούραση λόγω της έντασης στο μάθημα, δ) επικεντρώνονταν στις διοικητικού τύπου δυσκολίες (βλ. Πίνακα 2).

Πίνακας 2

	Κούραση λόγω εργασίας			
	ΑΙΣΘΑΝΟΜΑΙ ΚΟΥΡΑΣΗ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΚΥΚΛΟΥΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ	ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΞΑΝΤΛΗΣΗ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ ΑΠΟ ΤΑ ΑΛΛΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	ΑΙΣΘΑΝΟΜΑΙ ΕΞΑΝΤΛΗΣΗ ΛΟΓΩ ΤΗΣ ΕΝΤΑΣΗΣ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ	ΑΙΣΘΑΝΟΜΑΙ ΕΞΑΝΤΛΗΣΗ ΛΟΓΩ ΤΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΔΥΣΚΟΛΙΩΝ
1 εκπ	√		√	
2 εκπ	√		√	
3 εκπ		√		
4 εκπ	√		√	
5 εκπ	√			√
6 εκπ				√
7 εκπ			√	√
8 εκπ	√		√	
9 εκπ	√		√	
10 εκπ	√		√	√
11 εκπ	√	√		
12 εκπ		√	√	
13 εκπ	√	√		
14 εκπ		√	√	

Η ανάδυση των τεσσάρων τύπων: εσωτερικές και εξωτερικές διαφοροποιήσεις

Αφού κωδικοποιήθηκαν με αυτόν τον τρόπο οι απαντήσεις αλλά και με βάση τη συνολική εικόνα που είχα αποκομίσει στη διάρκεια των συνεντεύξεων, διαπίστωσα ότι υπήρχαν εκπαιδευτικοί με κοινά χαρακτηριστικά παρά τις επιμέρους ιδιαιτερότητές τους στο πώς βίωναν την οικονομική κρίση σε σχέση με την επαγγελματική τους ταυτότητα. Αναδεικνύονταν τέσσερις καρικατούρες.

Υπήρχαν 3-4 εκπαιδευτικοί που ήθελαν πάντα να γίνουν καθηγητές/τριες, χαίρονταν με την επαφή τους με τους/τις μαθητές/τριες και τον χώρο του σχολείου, επέδειξαν ψυχική ανθεκτικότητα, και στη διάρκεια της κρίσης δεν μεταβλήθηκε η επαγγελματική τους ταυτότητα αλλά ανέλαβαν πιο ενεργό ρόλο σε σχέση με τους/τις μαθητές/τριές τους και τα προβλήματα που αυτοί/ές αντιμετώπιζαν. Αυτός ο τύπος πήρε το όνομα «*Αγγελική, η αφοσιωμένη*». Άλλη ομάδα εκπαιδευτικών βρέθηκε περισσότερο εκτεθειμένη στην κρίση είτε σε επίπεδο επαγγελματικό (π.χ. καθηγητές/τριες σε ΕΠΑΛ που τέθηκαν σε διαθεσιμότητα) είτε και σε επίπεδο προσωπικό (π.χ. μείωση μισθού σε συνδυασμό με λήψη δανείου) και αισθάνονται μια ματαίωση σε σχέση με τη σταθερότητα που προσδοκούσαν από ένα δημόσιο λειτούργημα («*Κασσάνδρα, η διαψευσμένη*»). Άλλοι/ες καθηγητές/τριες βίωναν παρόμοια απογοήτευση αλλά για διαφορετικούς λόγους: ενώ είχαν πολύ αυξημένα προσόντα και απέβλεπαν σε μια θέση ερευνητική ή ως μέλη ΔΕΠ στο πανεπιστήμιο, οι περιορισμένες ευκαιρίες για απόσπαση και οι μειωμένες προκηρύξεις θέσεων μελών ΔΕΠ τους/τις εμπόδιζε να αξιοποιήσουν τις εναλλακτικές λύσεις που είχαν οργανώσει πριν την κρίση («*Άρης, ο εφοδιασμένος με εναλλακτικές λύσεις*»). Τέλος, σε μια άλλη ομάδα εντάσσονταν εκπαιδευτικοί που και προ κρίσης είχαν

ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διοικητική πλευρά της εκπαίδευσης. Αυτοί/ές οι καθηγητές/τριες, ανεξάρτητα από τα προσόντα τους ή τις επαγγελματικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν, αναζητούσαν έναν θεσμικό ρόλο στη σχολική μονάδα ή σε συνδικαλιστικούς φορείς (π.χ. υποδιευθυντές/ριες, εκλεγμένοι/ες εκπρόσωποι του κλάδου, κ.ο.κ.), ώστε να αφήσουν ένα αποτύπωμα στον χώρο της εκπαίδευσης με την ευρύτερη έννοια του όρου («*Αλέξανδρος, ο ανιχνευτής*»).

Η χρήση της καρικατούρας επέτρεψε να αλιεύσω από τα δεδομένα των συνεντεύξεων όχι μόνο αυτές τις τέσσερις διαφορετικές «φιγούρες», αλλά και να μελετήσω τις διαφοροποιήσεις εντός κάθε πορτρέτου. Για κάθε παράμετρο παρέθετα τα πιο αντιπροσωπευτικά –ανά τύπο και συνέντευξη– πραγματικά στοιχεία από τις συνεντεύξεις.

Ακολουθεί ένα παράδειγμα από τον «*Αλέξανδρο, τον ανιχνευτή*» συγκριτικά με άλλους τύπους.

Σε αυτή την καρικατούρα υπάγονται 4 εκπαιδευτικοί που έχουν κοινά στοιχεία ως προς διάφορες πτυχές της προσωπικής και επαγγελματικής τους ζωής. Για παράδειγμα, έχουν ασκήσει διάφορα επαγγέλματα στον ιδιωτικό τομέα πριν γίνουν εκπαιδευτικοί, διαθέτουν πρόσθετα ακαδημαϊκά προσόντα και έχουν μετακινηθεί σε εκπαιδευτικές υπηρεσίες επιδιώκοντας να έχουν έναν θεσμικό ρόλο στην εκπαίδευση. Ενώ σε αυτό το σημείο φαίνεται να συγκλίνουν με τον «Άρη, τον εφοδιασμένο με εναλλακτικές λύσεις» που είχε αποσπαστεί επίσης σε φορείς του Υπουργείου Παιδείας, διαφέρουν στο τι επιλέγουν να αναφέρουν από την εργασία τους εκεί. Ο Αλέξανδρος αναφέρεται στη συμβολή του στην υλοποίηση της ευρύτερης εκπαιδευτικής πολιτικής (π.χ. στην ενασχόλησή του με τα νέα προγράμματα σπουδών ή με την αξιολόγηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης), ενώ ο Άρης αναφέρεται στην επιστημονική και διδακτική συμβολή του στους φορείς όπου αποσπάστηκε (π.χ. διδακτικό έργο στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, συμμετοχή σε ερευνητικά προγράμματα).

Επίσης, οι καθηγητές/τριες που εντάσσονται στον τύπο του «ανιχνευτή» Αλέξανδρου, αναζητούν τρόπους να προσφέρουν στους/στις μαθητές/τριές τους ακόμη περισσότερα στη διάρκεια της κρίσης. Διαφέρει, όμως, ο τρόπος που το επιδιώκουν αυτό σε σχέση με την «αφοσιωμένη, Αγγελική». Ενώ η Αγγελική μιλάει για τα προσωπικά προβλήματα ορισμένων μαθητών/τριών (π.χ. στήριξη σε εγκαταλελειμμένα παιδιά, παιδιά με προβλήματα οικονομικά ή ασθενειών στις οικογένειές τους), ο Αλέξανδρος αναζητά θεσμικούς τρόπους να προσφέρει στους/στις μαθητές/τριες (π.χ. συμμετοχή σε περιβαλλοντικά προγράμματα για να «κάνουν κάτι διαφορετικό», ταξίδια στο εξωτερικό, ώστε το όφελος «να γυρίσει στα παιδιά αλλά να είναι και ευρωπαϊκό», ή προσωπική μέριμνα ώστε δομές να προσφέρουν φαγητό σε κάποιους μαθητές, κ.ο.κ.).

Από την άλλη πλευρά, ως προς την τελευταία αυτή παράμετρο, στην ίδια καρικατούρα («Αλέξανδρος») εντάσσονται εκπαιδευτικοί με διαφορετικές προτεραιότητες, αλλά αυτή η διαφοροποίηση αποσιωπάται κατά την περιγραφή: για παράδειγμα, ένας/μια εκπαιδευτικός επιδιώκει με τις ενέργειές του/της να προσφέρει στους/στις λιγότερο ευνοημένους/ες μαθητές/τριες (π.χ. φαγητό, στέγη, επαγγελματικές συμβουλές), άλλος δίνει έμφαση στο ότι παρέχει εκπαιδευτικά ερεθίσματα πέρα από το στενό σχολικό

πλαίσιο (π.χ. κινηματογράφος, κατασκευή βίντεο, κ.λπ.). Ωστόσο, το ενδιαφέρον τους για πρόσθετη βοήθεια στους/στις μαθητές/τριες προκρίνεται ως κυρίαρχο στοιχείο σε σχέση με το αν η βοήθεια συνίσταται στην παροχή υλικής συνδρομής ή πλουσιότερων εκπαιδευτικών ερεθισμάτων.

Οι διαφοροποιήσεις εντός της ίδιας καρικατούρας είναι εμφανέστερες στην περίπτωση του «Άρη, του εφοδιασμένου με εναλλακτικές λύσεις». Εδώ, όπως ανέφερα, εντάχθηκαν εκπαιδευτικοί που θα ήθελαν το επάγγελμά τους να αποτελέσει εφαλτήριο για μετάβαση σε κάποιο ΑΕΙ ή ερευνητικό φορέα. Ωστόσο, άλλοι/ες εκπαιδευτικοί ανέφεραν σαφώς αυτή την επιθυμία και άλλοι/ες απλώς την υπαινίσσονταν μιλώντας εκτενώς για τα προσόντα τους και την επιστημονική πλευρά του γνωστικού αντικειμένου που δίδασκαν. Άλλοι, κυρίως οι γυναίκες, είχαν μια συνεπή και εξαιρετική «μαθητική» πορεία (αναφέροντας ως δυνητικά εναλλακτικές σπουδές την ιατρική), ενώ οι άντρες απέκτησαν σταδιακά το ενδιαφέρον για μια ερευνητική σταδιοδρομία. Άλλοι/ες είχαν μια ουδέτερη και αδιάφορη ανάμνηση των σχολικών τους χρόνων και άλλοι/ες έκριναν ότι με την τότε μορφή του το σχολείο τούς στερούσε τη δημιουργικότητα. Ωστόσο, αυτές οι διαφοροποιήσεις δεν επιδρούσαν στην πυρηνική, θα λέγαμε, επαγγελματική ταυτότητα που τους/τις τοποθετούσε στα όρια του/της εκπαιδευτικού και του/της ερευνητή/τριας ή του/της καθηγητή/τριας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Μόνο αφού ολοκληρώθηκε η αφηγηματική προσέγγιση για καθέναν/καθεμιά εκπαιδευτικό, η ανασύνθεση των τεσσάρων τύπων με τα σχετικά παραθέματα και η ανάδυση των κοινών θεματικών που αναδεικνύονταν, εντοπίστηκαν οι θεωρητικές προσεγγίσεις (το habitus του Bourdieu και οι δευτερογενείς εναρμονίσεις του Goffman) (Verevi 2021) που θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν τα δεδομένα μας, πέρα από την ερμηνεία που παρείχαν οι ίδιοι/ες οι εκπαιδευτικοί με βάση τη θεμελιωμένη θεωρία (grounded theory).

Συμπεράσματα

Προκειμένου να καταγραφεί και να ερμηνευθεί η εξέλιξη της ταυτότητας των εκπαιδευτικών αναφέρθηκαν ορισμένες από τις υπάρχουσες βασικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες ομαδοποιούνται σε αυτές που εκλαμβάνουν τον/την εκπαιδευτικό ως άτομο, ως εργαζόμενο/η ή ως μέλος μιας επαγγελματικής ή κοινωνικής ομάδας. Η αφηγηματική προσέγγιση και οι ιδεότυποι μπορούν να αναδείξουν σημαντικές «ταυτοτικές διεργασίες» που αναπτύσσονται μέσα από τις σχέσεις των εκπαιδευτικών με το θεσμικό, εργασιακό και κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον. Στις περιπτώσεις αυτές, όμως, το λεγόμενο «περιβάλλον» εμφανίζεται σχετικά σταθερό και έτσι ορισμένα «σταθερά χαρακτηριστικά» (του ατόμου) και «κοινά χαρακτηριστικά» (των ατόμων) μπορούν να εντοπιστούν και να ομαδοποιηθούν αξιοποιώντας παραλλαγές «τύπων» ή ιδεότυπων.

Στην έρευνά μου η σημασία της οικονομικής κρίσης και οι συνακόλουθες «κρίσεις» στις σχέσεις των ατόμων με τον εαυτό και τους άλλους –μέσα και έξω από την εκπαίδευση, σε αναφορά με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον τους– δεν ευνοούσαν την αξιοποίηση των προαναφερθέντων εργαλείων και την παραγωγή μιας «πρακτικής θεωρίας» που θα απέρρεε από τα δεδομένα της εν λόγω έρευνας.

Η απουσία μιας «έτοιμης και εφαρμόσιμης» θεωρίας, σύμφυτης με τις κρίσεις των οποίων η έκταση, η ένταση και η συνθετότητα ξεπερνά πολλά από τα θεωρητικά και μεθοδολογικά δεδομένα, μας οδήγησε στην «καρικατούρα» που συνοψίζει, συνθέτει και αξιοποιεί δημιουργικά τα πλέον επιδεκτικά σημεία των άλλων μεθοδολογικών εργαλείων. Και η εφαρμογή της στα δεδομένα μας έδειξε ότι μπορεί να αποδειχθεί ένα χρήσιμο εργαλείο, ιδιαίτερα όταν οι μεταβολές των ταυτοτήτων, των ρόλων, των θεσμών και των δομών γίνονται κάτω από την απρόβλεπτη δράση «οικονομικών κρίσεων».

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βερέβη, Ά. (2020), *Οι μετασχηματισμοί της ταυτότητας του εκπαιδευτικού στην εποχή της κρίσης*, Αθήνα, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών.

Κονιόρδος, Σ. (2002), *Η θέση του Max Weber για την Προτεσταντική Ηθική της εργασίας*, Πάτρα, ΕΑΠ.

Weber, M. (1972), *Δοκίμια επί της Θεωρίας των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. Α΄ & Β΄ (μτφρ. Α. Γρηγορογιάννης), Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Weber, M. (2005), *Οικονομία και κοινωνία. Κοινωνιολογικές έννοιες*, τ. Α΄ (μτφρ.-εισαγωγή-επιμ. Θ. Γκιούρας), Αθήνα, Σαββάλας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Beijaard, D., Meijer, P.C. and Verloop, N. (2004), Reconsidering research on teachers' professional identity, *Teaching and Teacher Education*, Vol. 20, No 2, pp. 107-128.

Connelly, F. M. and Clandinin, D. J. (1988), *Teachers as curriculum planners: Narratives of experience*, New York, Carnegie Cooperation.

Hekman, S. J. (1983), Weber's Ideal Type: A Contemporary Reassessment, *Polity*, Vol. 16, No 1, pp. 119-137.

Kelchtermans, G. (1993), Getting the story, understanding the lives: From career stories to teachers' professional development, *Teaching and Teacher Education*, Vol. 9, No 5/6, pp. 443-456.

MacLure, M. (1993), Arguing for yourself: Identity as an organizing principle in teachers' jobs and lives, *British Educational Research Journal*, Vol.19, No 4, pp. 311-322.

Morgan, M. S. (2012), *The World in the Model, How Economists Work and Think*, Cambridge, Cambridge University Press.

Morgan, M. S. and Knuuttila, T. (2012), Models and modelling in economics, in U. Mäki (ed.), *Philosophy of Economics. Handbook of the philosophy of science*, Vol. 13, Amsterdam, Elsevier, pp. 49-87.

Noss, R. and Hoyles, C. (1996), *Windows on Mathematical Meanings, Learning Cultures and Computers*, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers.

Søreide, G. E. (2006), Narrative construction of teacher identity: Positioning and negotiating, *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, Vol. 12, No 5, pp. 527-547.

Verevi, A. (2021), Understanding teachers through their life journey, their ambitions and their practices, *SN Social Sciences*, Vol. 1, No 3, pp. 1-24.

Walker, R. (1981), On the uses of fiction in educational research – (and I don't mean Cyril Burt), in D. Smetherham (Ed.), *Practising evaluation*, Driffield, Nafferton Book, pp.147-165.

Watson, C. (2006), Narratives of practice and the construction of identity in teaching, *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, Vol. 12, No 5, pp. 509-526.

Weber, M. (1949), *On the Methodology of the Social Sciences* (transl. & ed. E. A. Shils and H. A. Finch, Forwarded E. A. Shils), Illinois, The Free Press of Glencoe.

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Θεόδωρος Θάνος,[α] Απόστολος Καραούλας[α]

[α] Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, πραγματοποιήθηκε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1975-77, η οποία στην ουσία υιοθετεί μέτρα της μεταρρύθμισης του 1964 και πρότερων μεταρρυθμίσεων, όπως αυτή του 1929. Τομή στην εκπαίδευση, με την έννοια του νέου, αποτελεί η μεταρρύθμιση του 1982-85, στην οποία βασίστηκαν οι μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν στη συνέχεια. Ένας από τους βασικούς στόχους των μεταρρυθμίσεων ήταν η ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών. Στο πλαίσιο αυτό λαμβάνονται διάφορα μέτρα που αποσκοπούν στο «άνοιγμα» του εκπαιδευτικού συστήματος, γνωστό ως εκδημοκρατισμός του σχολείου. Χαρακτηριστικά μέτρα αυτής της πολιτικής είναι η καθιέρωση της εννιάχρονης (και στη συνέχεια δεκάχρονης) υποχρεωτικής εκπαίδευσης και η σταδιακή κατάργηση του ελέγχου ροής των μαθητών προς και κατά τη διάρκεια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παράλληλα, θεσμοθετήθηκαν παράλληλα δίκτυα σχολικών κατευθύνσεων, τόσο στη δευτεροβάθμια όσο και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ο εκδημοκρατισμός του εκπαιδευτικού συστήματος δεν συνοδεύτηκε και από τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων στην εκπαίδευση, σύμφωνα με σχετικές έρευνες και μελέτες. Η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων ενώ πριν την μεταπολίτευση επιτυγχάνονταν, κυρίως, μέσω του ελέγχου της ροής των μαθητών από τη μία βαθμίδα στην επόμενη, από τη μεταπολίτευση και μετά η αναπαραγωγή επιτυγχάνεται μέσω των σχολικών κατευθύνσεων. Τα τελευταία χρόνια, με τον «υπερπληθυσμό των πτυχιούχων» σημαντικό ρόλο, πλέον, στην «κοινωνική αξία» του τίτλου σπουδών διαδραματίζει ο κάτοχός του.

Λέξεις Κλειδιά: Μεταρρύθμιση, Ισότητα Εκπαιδευτικών Ευκαιριών, Εκδημοκρατισμός, Κοινωνική Αναπαραγωγή

REFORMS AND INEQUALITIES IN EDUCATION BEFORE AND AFTER THE REGIME CHANGE OF 1974: TRANSFORMATIONS AND SOCIAL REPRODUCTION

Theodoros Thanos,[α] Apostolos Karaoulas[α]

[α] Department of Early Childhood Education, University of Ioannina

Abstract

In the early years after the restoration of democracy in Greece, the educational reform of 1975-77 was implemented, which essentially adopted measures from the 1964 reform and previous reforms, such as the one from 1929. A milestone in education, in terms of novelty, was the 1982-85 reform, on which subsequent reforms were based. One of the main objectives of these reforms was to achieve equality in educational opportunities. Various measures were taken in this context aimed at "opening up" the educational system, known as the democratization of the school.

Notable measures of this policy include the establishment of nine-year (and subsequently ten-year) compulsory education and the gradual abolition of the flow control of students towards and during secondary education. At the same time, parallel networks of school directions were institutionalized both in secondary and tertiary education. The democratization of the educational system was not accompanied by a reduction in social inequalities in education, according to related research and studies. The reproduction of social inequalities, before the restoration of democracy was mainly achieved through the control of student flow from one educational level to the next, after the restoration of democracy it is achieved through school directions. In recent years, with the increasing number of graduates, the role of the degree holder in shaping the "social value" of the degree has grown significantly.

Keywords: Reform, Equality in Educational Opportunities, Democratization, Social Reproduction

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία εξετάζει τη σχέση μεταξύ των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και των κοινωνικών ανισοτήτων στην Ελλάδα, αναλύοντας τις εξελίξεις πριν και μετά τη μεταπολίτευση. Εστιάζει στη διαχρονική διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος, αναδεικνύοντας τόσο τις ευκαιρίες που προσφέρει όσο και τους περιορισμούς που επιβάλλει, ιδιαίτερα σε κοινωνικές ομάδες με περιορισμένη πρόσβαση σε εκπαιδευτικούς πόρους. Η εργασία εξετάζει θεωρητικά πλαίσια, νομοθετικές εξελίξεις και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, εστιάζοντας στους μηχανισμούς που επηρεάζουν την κοινωνική κινητικότητα και αναπαραγωγή.

Η εργασία αναδεικνύει πώς το εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργεί είτε ως μοχλός προόδου είτε ως εργαλείο κοινωνικής αναπαραγωγής, ανάλογα με τις ιστορικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες. Μέσα από μία εκτενή βιβλιογραφική ανασκόπηση, εξετάζονται τα κοινωνικά δυναμικά που σχετίζονται με τις εκπαιδευτικές πολιτικές και την κοινωνική δικαιοσύνη, επιδιώκοντας να τονιστεί η συμβολή τους στην κοινωνική συνοχή, στην ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής και στη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης, με ιδιαίτερη έμφαση στις σύγχρονες προκλήσεις που αντιμετωπίζει η χώρα και τις δυνατότητες για βιώσιμες λύσεις μέσω της συνεργασίας των τομέων.

Η Ελλάδα τη δεκαετία του 1950: Εκσυγχρονισμός και ανάπτυξη

Η δεκαετία του 1950 υπήρξε μια μεταβατική περίοδος για την Ελλάδα, καθώς η χώρα προσπαθούσε να ανακάμψει από τις καταστροφικές συνέπειες του Εμφυλίου Πολέμου και της γερμανικής κατοχής. Η εκπαιδευτική πολιτική αυτής της περιόδου αναπτύχθηκε σε ένα πλαίσιο κοινωνικής και πολιτικής αστάθειας, αντανακλώντας παράλληλα την ανάγκη για εκσυγχρονισμό και ανασυγκρότηση. Οι μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 έως και τη μεταρρύθμιση του 1964 αποσκοπούσαν στη γεφύρωση κοινωνικών διαφορών και στην αναδόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο είχε πληγεί από τις συνέπειες των πολέμων (Δημαράς 2017, Καζάκος 2001).

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης τη δεκαετία αυτή ήταν η προσπάθεια εξεύρεσης μιας ισχυρής εθνικής ταυτότητας μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας, κάτι

που επηρεάστηκε έντονα από την πολιτική ατμόσφαιρα του ψυχρού πολέμου. Η προσπάθεια εδραίωσης εθνικής συνοχής μέσω της εκπαίδευσης επικεντρώθηκε στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και των δημοκρατικών θεμελίων σε ένα κοινωνικό τοπίο που ήταν διαιρεμένο από τον Εμφύλιο Πόλεμο (Βόγλης και Σακελλαρόπουλος 2021).

Οι μεταρρυθμίσεις, αν και σταδιακές, επικεντρώθηκαν στον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος και την προσαρμογή του στις ανάγκες της οικονομικής και κοινωνικής ανασυγκρότησης. Το εκπαιδευτικό σύστημα τέθηκε στην υπηρεσία της οικονομικής ανάπτυξης, με στόχο την επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, προωθώντας παράλληλα την πολιτική και κοινωνική σταθερότητα της χώρας (Θάνος 2012α, Καζάκος 2001).

Η πρώτη σημαντική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη δεκαετία αυτή ήταν η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1950 - 1964. Ο νόμος στόχευε στην αναδιοργάνωση του δημόσιου σχολείου και την ενίσχυση του εκπαιδευτικού συστήματος, με στόχο την αναβάθμιση των μαθητών και την εξισορρόπηση των κοινωνικών ανισοτήτων. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, ως Υπουργός Παιδείας, ηγήθηκε αυτών των μεταρρυθμίσεων, οι οποίες επικεντρώθηκαν στην ενίσχυση της δημόσιας εκπαίδευσης και στη βελτίωση των συνθηκών εκμάθησης (Δημαράς 2017).

Παρά τις προόδους που σημειώθηκαν, η εκπαιδευτική πολιτική της εποχής διατηρούσε έντονες κοινωνικές ανισότητες και περιορισμένες δυνατότητες για τους εργαζόμενους και τις αγροτικές τάξεις. Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της εποχής παρέμειναν ανεπαρκείς για να ανταποκριθούν στις ανάγκες όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Ο περιορισμένος αριθμός δημόσιων σχολείων και η απουσία ισχυρών εκπαιδευτικών δομών εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων υποβάθμιζαν τις ευκαιρίες για παιδιά από φτωχότερες οικογένειες (Δημαράς 2017, Μπακαλάκη και Ελεγμίτου 1987).

Η δεκαπενταετία 1950-1964 σηματοδοτεί επίσης την αρχή της εκβιομηχάνισης για την Ελλάδα, η οποία επηρεάζει άμεσα τη ζήτηση για τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση. Η αναγνώριση της ανάγκης για την ανάπτυξη του εργατικού δυναμικού οδήγησε στη δημιουργία νέων προγραμμάτων και σχολείων τεχνικής εκπαίδευσης, με σκοπό την κατάλληλη προετοιμασία των νέων για τις ανάγκες της βιομηχανίας. Ωστόσο, η επαγγελματική εκπαίδευση της εποχής αντιμετώπισε σημαντικές αντιφάσεις, καθώς οι κοινωνικοπολιτικές αντιπαραθέσεις δυσχέραιναν την πλήρη εφαρμογή των νέων προγραμμάτων κατάρτισης και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Παρά τις προσπάθειες ενίσχυσης της τεχνικής εκπαίδευσης για τη δημιουργία εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού, οι πολιτικές αντιπαραθέσεις και οι αντιφάσεις στον κοινωνικό τομέα εμπόδιζαν την αποτελεσματική υλοποίησή τους (Θάνος 2012α, Καζάκος 2001).

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια της περιόδου από τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου (1949) έως την κατάλυση της Δημοκρατίας και την επιβολή της δικτατορίας το 1967 αποτέλεσε, λοιπόν, το πρώτο βήμα σε μια σειρά εκπαιδευτικών προσπαθειών, ωστόσο, η μεταρρύθμιση αυτής της δεκαετίας δεν ήταν ικανή να λύσει όλα τα προβλήματα που παρουσίαζε το εκπαιδευτικό σύστημα. Η βαθιά κοινωνική και οικονομική ανισότητα, σε συνδυασμό με την πολιτική αστάθεια, περιόριζαν την αποτελεσματικότητα των

μεταρρυθμίσεων. Το έργο της κοινωνικής εξίσωσης μέσω της εκπαίδευσης υπήρξε δύσκολο, καθώς οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και οι πολιτικές κατευθύνσεις είχαν τις ρίζες τους στην πολιτική και ιδεολογική πόλωση της εποχής (Θάνος 2015, Βόγλης και Σακελλαρόπουλος 2021).

Η Δικτατορία και η αναστολή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης (1967-1974)

Η δικτατορία των συνταγματαρχών, που εγκαθιδρύθηκε στην Ελλάδα το 1967, αποτέλεσε μια από τις πιο σκοτεινές περιόδους στην πολιτική, κοινωνική και εκπαιδευτική ιστορία της χώρας. Κατά τη διάρκεια της επταετούς δικτατορίας (1967-1974), η ελληνική εκπαίδευση υπήρξε αντικείμενο αυστηρού ελέγχου και καταπίεσης, γεγονός που επηρέασε καταλυτικά την εκπαιδευτική εξέλιξη και την κοινωνική διαπαιδαγώγηση των νέων (Foukas 2018).

Η εκπαιδευτική πολιτική της δικτατορίας επικεντρώθηκε στην ενίσχυση ενός αυταρχικού καθεστώτος και στην επιβολή της «εθνικής ομοιογένειας». Οι εκπαιδευτικές παρεμβάσεις της δικτατορίας αποσκοπούσαν στην απόλυτη υποταγή της εκπαίδευσης στην ιδεολογία του καθεστώτος και στη διάδοση ενός ενιαίου και ελεγχόμενου ιδεολογικού μηνύματος. Ο σχολικός χώρος χρησιμοποιήθηκε ως μέσο καταστολής και προπαγάνδας, με σκοπό τη δημιουργία μιας «νέας» γενιάς πολιτών που θα υποστήριζαν την πολιτική και κοινωνική τάξη που επέβαλλαν οι στρατιωτικοί (Δημαράς 2017).

Μια από τις πρώτες και πιο χαρακτηριστικές κινήσεις της δικτατορίας ήταν η καταστολή κάθε μορφής αντίστασης και διαφοροποίησης στην αυταρχική της πολιτική στην εκπαίδευση. Η πολιτική ηγεσία προχώρησε στην αποπομπή καθηγητών και δασκάλων που θεωρούνταν αριστεροί ή ιδεολογικά ανεπιθύμητοι. Οι εκπαιδευτικοί που αντιδρούσαν ή προχωρούσαν σε πολιτικές δράσεις καταδιώκονταν και πολλές φορές φυλακίζονταν ή εξορίζονταν. Η δικτατορία προχώρησε, επίσης, σε σημαντικές αλλαγές στο πρόγραμμα σπουδών, επιδιώκοντας την εδραίωση ενός παραδοσιακού και εθνικιστικού προσανατολισμού. Επικεντρώθηκε στην «καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος» και στην προώθηση της ιδεολογίας του καθεστώτος μέσω των σχολικών βιβλίων και των διδακτικών πρακτικών. Τα σχολικά εγχειρίδια αναθεωρήθηκαν και προσαρμόστηκαν στις ανάγκες της δικτατορίας, με τον εθνικισμό και την αντικομμουνιστική ρητορική να κυριαρχούν στο περιεχόμενο (Βόγλης και Σακελλαρόπουλος 2021, Δημαράς 2017, Foukas 2018).

Η εκπαιδευτική στασιμότητα ενίσχυσε τις κοινωνικές ανισότητες, αποκλείοντας μεταρρυθμίσεις που θα προωθούσαν τη δημοκρατία και την κοινωνική δικαιοσύνη. Η έλλειψη μεταρρυθμίσεων στον τομέα της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης και η συστηματική αποφυγή κάθε προσπάθειας εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης ενίσχυσε τις κοινωνικές ανισότητες και περιόρισε τις δυνατότητες πρόσβασης των νέων σε μια σύγχρονη και ανταγωνιστική αγορά εργασίας (Θάνος 2012α, Δημαράς 2017).

Το καθεστώς διατήρησε το εκπαιδευτικό σύστημα αυστηρά ελεγχόμενο από το κράτος, αποκλείοντας τη συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών και των εκπαιδευτικών στη λήψη αποφάσεων, κάτι που θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια πιο αποτελεσματική και ορθολογική εκπαιδευτική πολιτική. Η ανεξαρτησία των εκπαιδευτικών φορέων

περιορίστηκε σε μέγιστο βαθμό, με το Υπουργείο Παιδείας να καθορίζει αυστηρά το πρόγραμμα σπουδών και τις διδακτικές μεθόδους (Γέρου 1981, Foukas 2018).

Η καταστολή της ελεύθερης σκέψης στα σχολεία και τα πανεπιστήμια εντάθηκε μέσω της αυστηρής λογοκρισίας, περιορίζοντας την ακαδημαϊκή ελευθερία και τις φοιτητικές κινητοποιήσεις. Ο πολιτικός έλεγχος στις πανεπιστημιακές κοινότητες και η απαγόρευση των φοιτητικών κινημάτων περιόρισαν το πεδίο της ελεύθερης σκέψης και της ακαδημαϊκής εξέλιξης. Πολλοί φοιτητές και καθηγητές που αντιστάθηκαν στο καθεστώς υπήρξαν θύματα βασανιστηρίων ή εξορίστηκαν. Η δικτατορία επηρέασε αρνητικά την ελληνική εκπαίδευση, καθώς κατά τη διάρκεια της επταετίας αυτής όχι μόνο ανέστειλε τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, αλλά και καθυστέρησε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση για δεκαετίες, επιδεινώνοντας τις πολιτικές και κοινωνικές διαιρέσεις (Foukas 2018).

Μεταπολίτευση και αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος (1974-1980)

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα το 1974, μετά την πτώση της δικτατορίας, σηματοδότησε την αρχή μιας σειράς ριζικών αλλαγών στο πολιτικό και κοινωνικό σκηνικό της χώρας. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση αποτέλεσε έναν από τους κεντρικούς πυλώνες των πολιτικών της μεταπολίτευσης, καθώς η ελληνική κοινωνία αντιμετώπιζε την ανάγκη για ανασυγκρότηση και ανανέωση του εκπαιδευτικού συστήματος που είχε υποστεί σοβαρές βλάβες κατά την περίοδο της δικτατορίας (Καραφύλλης 1982).

Αμέσως μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, οι πολιτικές ηγεσίες της χώρας επικεντρώθηκαν στην αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, ώστε να ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες μιας δημοκρατικής και εκσυγχρονισμένης κοινωνίας. Η μεταρρυθμιστική πορεία διαμορφώθηκε με στόχο την κοινωνική και πολιτική εξισορρόπηση, καθώς και τη διάδοση των ιδεών της δημοκρατίας, της ισότητας και της ελευθερίας στην εκπαίδευση. Η νομοθετική παρέμβαση του 1976 υπήρξε καθοριστική για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής εκπαίδευσης και την αποκατάσταση του δημοκρατικού χαρακτήρα του εκπαιδευτικού συστήματος. Ένα από τα κύρια σημεία της μεταρρύθμισης ήταν η επέκταση της δημόσιας εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες και η προώθηση της δωρεάν εκπαίδευσης για όλα τα παιδιά, ανεξαρτήτως κοινωνικής ή οικονομικής προέλευσης. Η ένταξη της εκπαιδευτικής πολιτικής στον ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό της χώρας είχε ως στόχο την εξάλειψη των ανισοτήτων και την προώθηση της κοινωνικής κινητικότητας. Η βασική αρχή ήταν η ισότητα των ευκαιριών για όλους τους πολίτες, ανεξαρτήτως φύλου, καταγωγής και κοινωνικής τάξης (Καζάκος 2001, Μπακαλάκη και Ελεγμίτου 1987).

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της μεταπολίτευσης δεν περιορίστηκε μόνο στον τομέα της δημόσιας πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά περιλάμβανε και την αναδιοργάνωση του πανεπιστημιακού τομέα. Η καθιέρωση της φοιτητικής εκπροσώπησης και η ενίσχυση της αυτονομίας των πανεπιστημίων μέσω του Νόμου 1268/1982 αποτέλεσαν σημαντικά βήματα για την εξυγίανση και τον εκδημοκρατισμό της ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Οι φοιτητές απέκτησαν την ικανότητα να

συμμετέχουν στην πολιτική ζωή των πανεπιστημίων, ενώ τα ιδρύματα ανέλαβαν μεγαλύτερη ευθύνη για την εκπαιδευτική και ερευνητική τους αποστολή (Δημαράς 2017).

Παρά τα σημαντικά άλματα στις μεταρρυθμίσεις, η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου συνέχισε να αντιμετωπίζει ορισμένες προκλήσεις. Η ενσωμάτωσή τους στη νέα πραγματικότητα απαιτούσε μεγάλες προσπάθειες, καθώς η Ελλάδα, παρά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει βαθιές κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες που είχαν ενταθεί κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, όπως η ανισομερής κατανομή των πόρων, η περιθωριοποίηση των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και οι περιορισμένες ευκαιρίες για κοινωνική ανέλιξη. Οι ανισότητες υπονόμευαν τόσο την ισότητα ευκαιριών όσο και την κοινωνική συνοχή. Η υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων βρήκε αντίσταση από παλαιότερες συντηρητικές αντιλήψεις και από τον κεντρικό κρατικό έλεγχο, ο οποίος επιδίωκε τη διατήρηση ενός ελεγχόμενου εκπαιδευτικού συστήματος (Thanos 2019).

Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ και οι μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση (1981-2000)

Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1981 υπήρξε ορόσημο για την ελληνική κοινωνία και οικονομία, καθώς επηρέασε σημαντικά την κατεύθυνση του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας. Η ένταξή της στην ευρωπαϊκή οικογένεια ανέδειξε τα κενά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, υπογραμμίζοντας την ανάγκη προσαρμογής του στις σύγχρονες ευρωπαϊκές πολιτικές, οι οποίες αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της ποιότητας της εκπαίδευσης και στη σύνδεσή της με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Πράγματι, οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1981-2000 συνδέθηκαν στενά με τις στρατηγικές της ΕΕ για τη διαρθρωτική σύγκλιση των κρατών-μελών και αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της ποιότητας της εκπαίδευσης, στην προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος στις σύγχρονες ανάγκες της αγοράς εργασίας και στη δημιουργία ενός πιο ανταγωνιστικού και κοινωνικά συνεκτικού κράτους. Καθοριστικό ρόλο στις μεταρρυθμίσεις αυτές έπαιξε ο Νόμος 1268/1982, που αναδόμησε τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της χώρας. Ο συγκεκριμένος νόμος καθιέρωσε την πλήρη αυτοδιοίκηση των πανεπιστημίων, καθώς και τη φοιτητική εκπροσώπηση στα όργανα διοίκησης, στοχεύοντας στην ενίσχυση της δημοκρατίας και της ανεξαρτησίας των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Η εφαρμογή του ενσωμάτωνε τις αρχές της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής, προωθώντας τη διαρθρωτική σύγκλιση και την ενίσχυση της ακαδημαϊκής ελευθερίας, ενώ παράλληλα η ελληνική εκπαίδευση άρχισε να προσαρμόζεται στα ευρωπαϊκά πρότυπα και στις απαιτήσεις (Καραφύλλης 2023).

Σημαντική προτεραιότητα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 αποτέλεσε η αναβάθμιση της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, καθώς η Ελλάδα έπρεπε να προσαρμοστεί στις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις για την επαγγελματική κατάρτιση. Στόχος ήταν η προετοιμασία των νέων για τις ανάγκες της σύγχρονης βιομηχανίας και η σύνδεση της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας. Η εφαρμογή των ευρωπαϊκών κατευθυντήριων γραμμών στην επαγγελματική εκπαίδευση αποτέλεσε έναν από τους κύριους στόχους των μεταρρυθμίσεων, καθώς η Ελλάδα επιδίωκε να μειώσει την ανεργία και να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα των νέων στην αγορά εργασίας (Θάνος 2010).

Οι μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση είχαν, επίσης, ως στόχο να καταπολεμήσουν τις κοινωνικές ανισότητες και να διευρύνουν την πρόσβαση σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης, ειδικά στις ανώτερες βαθμίδες. Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού, η εκπαίδευση συνέχισε να αναπαράγει κοινωνικές ανισότητες. Η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων στην εκπαίδευση ήταν έντονη και ιδιαίτερα εμφανής στην πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η οποία καθόριζε σε μεγάλο βαθμό την επαγγελματική και κοινωνική εξέλιξη των νέων (Θάνος 2012α).

Η διάσταση της ισότητας των φύλων στην εκπαίδευση υπήρξε, επίσης, σημαντική κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Παρά τις μεταρρυθμίσεις για ίση πρόσβαση στην εκπαίδευση, οι ανισότητες παρέμειναν έντονες, ιδίως στον τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης και της αγοράς εργασίας. Η εκπαίδευση των γυναικών και η κοινωνική τους αναπαραγωγή αποτέλεσαν κεντρικά θέματα των πολιτικών για την ισότητα των φύλων, καθώς η εκπαίδευση συνέβαλλε στην αναπαραγωγή των έμφυλων διαφορών στην κοινωνία. Παρά την πρόοδο που επιτεύχθηκε, οι ανισότητες μεταξύ των φύλων στην εκπαίδευση παρέμειναν και αποτελούσαν μια από τις κύριες προκλήσεις των μεταρρυθμίσεων αυτής της περιόδου (Θάνος, Δημητρίου και Δούβαλη 2022).

Η ενίσχυση της διαπολιτισμικότητας στην εκπαίδευση αποτέλεσε, επίσης, σημαντικό στόχο. Η χώρα αντιμετώπισε τη νέα πραγματικότητα της μετανάστευσης, η οποία οδήγησε στην ανάγκη για τη διαχείριση της πολιτισμικής και κοινωνικής ποικιλομορφίας. Η ΕΕ προώθησε τη διαπολιτισμική εκπαίδευση ως ένα μέσο για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και την ενσωμάτωση των μεταναστών στο εκπαιδευτικό σύστημα. Οι πολιτικές της διαπολιτισμικότητας αποσκοπούν στη διαμόρφωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος προσαρμοσμένου στις ανάγκες μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας, που να ενσωματώνει τη διαφορετικότητα των μαθητών, είτε αυτοί προέρχονται από μειονεκτικά κοινωνικά στρώματα είτε από μεταναστευτικές ή προσφυγικές οικογένειες (Papadopoulos and Georgiou 2021, Ακούνη και Θάνος 2021).

Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1981-2000 συνέβαλαν στον εκσυγχρονισμό του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Ωστόσο, οι ανισότητες που συνόδευαν αυτή τη διαδικασία παραμένουν ζητήματα προς επίλυση, ενώ η ελληνική κοινωνία συνεχίζει να αναζητά τρόπους για να επιτύχει έναν πιο ισχυρό και δίκαιο εκπαιδευτικό και κοινωνικό σύστημα (Κυπριανός 2015).

Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις στην εκπαίδευση (2008-2020)

Στην Ελλάδα, η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008 είχε σοβαρές επιπτώσεις στην εκπαίδευση, με τη χώρα να αναγκάζεται να προσαρμοστεί στις πολιτικές λιτότητας που επιβλήθηκαν από τις διεθνείς χρηματοδοτικές οργανώσεις και την Ευρωπαϊκή Ένωση (European Commission 2020). Οι περιορισμοί στη χρηματοδότηση και οι πολιτικές των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό το εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο υπήρξε ήδη ευάλωτο από προηγούμενες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες (Dimitropoulos 2014).

Οι πρώτες συνέπειες της κρίσης εκδηλώθηκαν άμεσα στον τομέα των δημόσιων δαπανών, με τις περικοπές στους προϋπολογισμούς των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Η χρηματοδότηση των δημόσιων σχολείων μειώθηκε, ενώ οι εκπαιδευτικοί

αντιμετώπισαν μεγάλες περικοπές στους μισθούς τους και περιορισμό των θέσεών τους. Οι φοιτητές αντιμετώπισαν δυσκολίες στην ολοκλήρωση των σπουδών τους λόγω της περιορισμένης χρηματοδότησης στα πανεπιστήμια και της έλλειψης καθηγητών, κάτι που οδήγησε σε υποβάθμιση των υπηρεσιών και των υποδομών. Τα αποτελέσματα αυτών των μέτρων ήταν εμφανή στην ποιότητα της εκπαίδευσης, με τις κοινωνικές ανισότητες να εντείνονται, καθώς οι φτωχότεροι μαθητές δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να συμπληρώσουν τις ανάγκες τους με εξωσχολική εκπαίδευση (Θάνος 2012β, Koutsou and Vasilakopoulou 2022).

Η ΕΕ, μέσω διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και χρηματοδοτικών προγραμμάτων, επηρέασε το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, ενισχύοντας την επαγγελματική κατάρτιση, την κινητικότητα των φοιτητών και την ενσωμάτωση της ελληνικής εκπαίδευσης στο ευρωπαϊκό πλαίσιο (European Commission 2020). Παρά τις προσπάθειες για αναβάθμιση της εκπαίδευσης, οι περιορισμένοι πόροι και οι κοινωνικές πιέσεις καθιστούσαν την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων δύσκολη, με αποτέλεσμα να μην αποφέρουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η συνεχής μείωση της χρηματοδότησης απέτρεψε την υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων και ενίσχυσε τις ανισότητες.

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε το εκπαιδευτικό σύστημα, με τις συνέπειές της να είναι εμφανείς στην ποιότητα της εκπαίδευσης και στη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, παρά τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού και ενσωμάτωσης στις ευρωπαϊκές δομές, περιορίστηκαν από την έλλειψη πόρων και την έντονη κοινωνική πίεση. Ο τομέας της εκπαίδευσης παρέμεινε ένα πεδίο κοινωνικής σύγκρουσης και πολιτικής αμφισβήτησης, με την ελληνική κοινωνία να αγωνίζεται για μια πιο ισότιμη και προσβάσιμη εκπαιδευτική πολιτική.

Σύγχρονες προκλήσεις: Πολυπολιτισμικότητα και ψηφιακή εποχή (2020-σήμερα)

Η δεκαετία του 2020 σηματοδοτεί μία κρίσιμη περίοδο για την εκπαίδευση στην Ελλάδα, καθώς η χώρα αντιμετωπίζει τις προκλήσεις που αναδύονται από την ένταση των διεθνών και εθνικών κοινωνικοοικονομικών αλλαγών. Οι προκλήσεις αυτές δεν περιορίζονται μόνο στην ανάγκη προσαρμογής σε έναν κόσμο που διαρκώς παγκοσμιοποιείται και ψηφιοποιείται, αλλά περιλαμβάνουν και τις βαθιές κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές που έχουν επηρεάσει το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η εκπαίδευση καλείται να ανταποκριθεί σε έναν κόσμο πολυπολιτισμικό και ψηφιακό, όπου οι ανισότητες και οι διακρίσεις εξακολουθούν να αποτελούν ένα από τα πιο σύνθετα και επείγοντα ζητήματα (European Commission 2020).

Η Ελλάδα, εν μέσω της ευρωπαϊκής και διεθνούς αλληλεξάρτησης, βιώνει μία αύξηση των μεταναστευτικών ροών, η οποία έχει καταστήσει την πολυπολιτισμικότητα όχι μόνο μία κοινωνική πραγματικότητα, αλλά και ένα ζήτημα κεντρικό στην εκπαίδευση. Η ένταξη των μεταναστών και προσφύγων έχει αποκτήσει ζωτική σημασία, με την εκπαίδευση να διαδραματίζει τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην ενσωμάτωσή τους και στη διασφάλιση ίσων ευκαιριών. Η πολυπολιτισμικότητα στην εκπαίδευση απαιτεί προσαρμοσμένες παιδαγωγικές στρατηγικές, ικανές να καλύψουν τις ανάγκες μαθητών με διαφορετικά πολιτισμικά και γλωσσικά υπόβαθρα. Η ελληνική εκπαίδευση, αν και έχει προχωρήσει σε σημαντικά βήματα, συνεχίζει να αντιμετωπίζει δυσκολίες σχετικά με την ανάπτυξη

ειδικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων και την αναγκαία επιμόρφωση των δασκάλων, ώστε να ανταποκριθούν στις προκλήσεις αυτής της νέας, πολυπολιτισμικής πραγματικότητας (Papadopoulos and Georgiou 2021).

Παράλληλα, η ψηφιοποίηση της εκπαίδευσης αποτελεί έναν ακόμα σημαντικό πυλώνα των σύγχρονων προκλήσεων, καθώς η πανδημία COVID-19 ανέδειξε την ανάγκη για την ανάπτυξη ενός πιο σύγχρονου και τεχνολογικά υποστηριζόμενου εκπαιδευτικού συστήματος. Η πανδημία, αναγκάζοντας το εκπαιδευτικό σύστημα να προσαρμοστεί σε έκτακτες συνθήκες και να στραφεί στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, ανέδειξε όχι μόνο τα τεχνολογικά κενά αλλά και τις σοβαρές ανισότητες στην πρόσβαση στην ψηφιακή εκπαίδευση (Καραούλας 2022). Οι μαθητές από οικογένειες με περιορισμένα οικονομικά μέσα ή από απομακρυσμένες περιοχές, χωρίς την απαραίτητη υποδομή, βρέθηκαν σε δυσμενή θέση. Αυτές οι ανισότητες όχι μόνο επηρέασαν την πρόσβαση στη γνώση, αλλά και ενέτειναν τις κοινωνικές ανισότητες, διευρύνοντας το χάσμα μεταξύ των μαθητών που είχαν και εκείνων που δεν είχαν την πρόσβαση στα απαιτούμενα εργαλεία. Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, ενώ προσέφερε μία λύση στην κρίση, ανέδειξε την ανάγκη για διαρκείς επενδύσεις στην ψηφιακή υποδομή των σχολείων και την εξάλειψη των ανισοτήτων στην πρόσβαση στις τεχνολογίες, καθώς η διαφορετική ψηφιακή ικανότητα των μαθητών επηρέασε τις δυνατότητες συμμετοχής τους στη μαθησιακή διαδικασία. Στην πραγματικότητα, η ανισότητα στην πρόσβαση στα ψηφιακά εργαλεία ήταν μία από τις πιο έντονες κοινωνικές συνέπειες της πανδημίας, επηρεάζοντας άμεσα τις δυνατότητες κοινωνικής και εκπαιδευτικής ενσωμάτωσης των μαθητών αυτών (Koutsou and Vasilakopoulou 2022).

Η χρήση ψηφιακών εργαλείων είναι αναγκαία για την αναβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος και τη διασφάλιση ίσων ευκαιριών για όλους, ανεξαρτήτως κοινωνικοοικονομικής κατάστασης ή γεωγραφικής θέσης. Η εκπαίδευση πρέπει να μετασχηματιστεί ώστε να ενσωματώνει τις ψηφιακές τεχνολογίες με τρόπο που να ενισχύει τη συνεργασία, την αλληλεπίδραση και την ενδυνάμωση των μαθητών σε έναν κόσμο που συνεχώς αλλάζει. Επιπλέον, η χώρα χρειάζεται να επενδύσει σε συνεχιζόμενη επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και να διασφαλίσει την πρόσβαση σε ψηφιακά εργαλεία και υποδομές σε όλα τα σχολεία, ανεξαρτήτως περιοχής ή κοινωνικής τάξης. Η πανδημία COVID-19 δεν αποτέλεσε μόνο μία κρίση υγείας αλλά και μία κρίση εκπαίδευσης, αναδεικνύοντας σημαντικές αδυναμίες στο εκπαιδευτικό σύστημα και επιταχύνοντας την ανάγκη για εκπαιδευτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις.

Συμπεράσματα

Η εκπαίδευση στην Ελλάδα, όπως και σε πολλές χώρες του κόσμου, βρίσκεται σε μια διαρκή διαδικασία προσαρμογής στις σύγχρονες προκλήσεις. Από την ψηφιοποίηση και τις νέες τεχνολογίες μέχρι την αναγνώριση και την ενσωμάτωση της πολυπολιτισμικότητας, το εκπαιδευτικό σύστημα καλείται να ανταποκριθεί σε μια σειρά από αιτήματα και να ανταγωνιστεί σε έναν διαρκώς εξελισσόμενο παγκόσμιο χώρο. Η σημερινή ελληνική πραγματικότητα, με τις πολιτικές και κοινωνικές της ανησυχίες, δεν μπορεί να διαχωριστεί από την εκπαίδευση, που αποτελεί το θεμέλιο της κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης της χώρας. Ο ρόλος της εκπαίδευσης, ως εργαλείο ισότητας, κοινωνικής συνοχής και συμμετοχής, είναι καθοριστικός για τη συνέχιση της

δημοκρατικής πορείας της χώρας και την ενδυνάμωση του κοινωνικού ιστού (Καραφύλλης 2023).

Η μετάβαση στην ψηφιακή εποχή έχει προκαλέσει σημαντικές αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο πλέον εστιάζει στην καινοτομία και την ενσωμάτωση της τεχνολογίας στην καθημερινότητα των μαθητών. Η ψηφιοποίηση της εκπαίδευσης δεν είναι απλώς μια τεχνική αναγκαία προσαρμογή, αλλά ένα ουσιαστικό βήμα για την προετοιμασία των μαθητών για τον σύγχρονο κόσμο. Στην Ελλάδα, η ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών στις σχολικές αίθουσες απαιτεί επένδυση σε υποδομές, δασκάλους που θα εκπαιδευτούν κατάλληλα και ένα πρόγραμμα σπουδών που να συνδυάζει την τεχνολογική ανάπτυξη με την κριτική σκέψη. Ωστόσο, η απλή εισαγωγή της τεχνολογίας δεν αρκεί. Το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να δώσει έμφαση στην ανάπτυξη δεξιοτήτων που είναι κρίσιμες για τον 21ο αιώνα, όπως η δημιουργικότητα, η κριτική σκέψη και η συνεργασία (Καμαριανός 2017).

Η πολυπολιτισμικότητα, ως φυσική συνέπεια της παγκοσμιοποίησης, δημιουργεί επιπλέον προκλήσεις για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η ελληνική κοινωνία είναι πλέον ένας χώρος που φιλοξενεί μια ποικιλία πολιτισμικών και εθνοτικών ομάδων, κάτι που απαιτεί από την εκπαίδευση να αναγνωρίσει και να ενσωματώσει αυτήν την ποικιλομορφία. Η εκπαίδευση πρέπει να διασφαλίσει ότι όλοι οι μαθητές, ανεξαρτήτως καταγωγής, φύλου, θρησκείας ή κοινωνικής τάξης, θα έχουν ίσες ευκαιρίες να αναπτύξουν τις δυνατότητές τους. Αυτό απαιτεί πολιτικές που ενισχύουν την κοινωνική συνοχή, την ενσωμάτωση των μειονοτήτων και την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Οι διαφοροποιήσεις στο μαθησιακό περιβάλλον μπορούν να αποτελέσουν ευκαιρίες για τον εμπλουτισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας, εφόσον το σύστημα είναι έτοιμο να ανταποκριθεί στις ανάγκες των μαθητών με ευαισθησία και σεβασμό στην πολιτισμική ποικιλομορφία (Ασκούνη και Θάνος 2021).

Παρά τις προόδους που έχουν γίνει, η ελληνική κοινωνία εξακολουθεί να αντιμετωπίζει σοβαρές προκλήσεις που σχετίζονται με τη διαφθορά, την απαξίωση των θεσμών και την έλλειψη εμπιστοσύνης προς τις δημόσιες αρχές. Αυτές οι προκλήσεις επηρεάζουν και το εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς η πολιτική και κοινωνική σταθερότητα είναι κρίσιμη για την επιτυχία κάθε εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να ενθαρρύνει τους πολίτες να συμμετέχουν ενεργά στη δημοκρατική διαδικασία και να τους προετοιμάσει για τις ευθύνες που απορρέουν από την πολιτική συμμετοχή. Η δημοκρατική παιδεία πρέπει να προάγει τις αξίες της αλληλεγγύης, της συνεργασίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Αυτές οι αξίες είναι θεμελιώδεις για την ανάπτυξη μιας κοινωνίας που να βασίζεται στον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την καταπολέμηση των ανισοτήτων (Πεχτελίδης 2020).

Ο ρόλος του πολίτη σε μια δημοκρατική κοινωνία είναι καθοριστικός. Η ενεργή συμμετοχή στις πολιτικές διαδικασίες, η ικανότητα να αμφισβητείς τις κοινωνικές δομές και να διεκδικείς τα δικαιώματά σου, είναι κρίσιμες για την υγιή λειτουργία της δημοκρατίας. Το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να προάγει αυτές τις δεξιότητες, ενισχύοντας τη δυνατότητα των μαθητών να κατανοούν τις κοινωνικές αδικίες και να ενεργούν για την εξάλειψή τους (Θάνος 2017).

Το σημερινό πολιτικό σύστημα της Ελλάδας, παρά τη δημοκρατική του σταθερότητα, αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες. Η διαφθορά και η κακοδιαχείριση εξακολουθούν να είναι σημαντικά προβλήματα, περιορίζοντας την αποτελεσματικότητα των πολιτικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Η ανάγκη για διαφάνεια και λογοδοσία είναι επιτακτική. Οι πολίτες απαιτούν την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στους θεσμούς και την ενίσχυση της δημοκρατικής συμμετοχής. Η εκπαίδευση, μέσω της οποίας οι μαθητές αναπτύσσουν τις απαραίτητες δεξιότητες για να συμμετέχουν ενεργά και υπεύθυνα στην κοινωνία, είναι το κλειδί για την οικοδόμηση αυτής της δημοκρατικής συνείδησης (Πεχτελίδης 2020).

Η δημοκρατία, ως θεμελιώδης αρχή, ενισχύει την κοινωνική δικαιοσύνη και την ισότητα. Ένας υγιής δημοκρατικός θεσμός προάγει την κοινωνική ευημερία, διασφαλίζοντας ότι όλοι οι πολίτες έχουν ίσες ευκαιρίες για ανάπτυξη και συμμετοχή. Η δημοκρατική παιδεία προάγει την πολιτική συμμετοχή, την προσωπική ανάπτυξη, τη συνεργασία και τη συλλογική ευθύνη, ενθαρρύνοντας τη συνεργασία. Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζει η Ελλάδα απαιτούν τη συνεργασία όλων των τομέων, ώστε να διασφαλιστεί μια καλύτερη ποιότητα ζωής για όλους τους πολίτες. Αυτό προϋποθέτει μια ειλικρινή και συνεπή προσέγγιση, στην οποία το εκπαιδευτικό σύστημα, το πολιτικό σύστημα και η κοινωνία συνεργάζονται για τη δημιουργία ενός δικαιότερου και πιο ισχυρού μέλλοντος για τη χώρα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ασκούνη, Ν. και Θάνος, Θ. (2021), *Εθνοπολιτισμικές διαφορές και ανισότητες στην εκπαίδευση: κοινωνικοί αποκλεισμοί και πορείες ένταξης*, Αθήνα, Gutenberg.

Βόγλης, Π. και Σακελλαρόπουλος, Τ. (2021), *Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος ως επανάσταση: Πολιτικές, στρατιωτικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας.

Γέρου, Σ. (1981), *Αναδιοργάνωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος: Από τη δικτατορία στη δημοκρατία*, Αθήνα, Εκδόσεις Σχολικών Βιβλίων.

Δημαράς, Α. (2017), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τ. Β')*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Θάνος, Θ. (2010), *Κοινωνιολογία των κοινωνικών ανισοτήτων στην εκπαίδευση στην Ελλάδα: Η πρόσβαση των κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων στην ανώτατη εκπαίδευση* (Γ. Κουζέλης, πρόλογος), Αθήνα, Νήσος.

Θάνος, Θ. (2012α), *Εκπαίδευση και κοινωνική αναπαραγωγή στη μεταπολεμική Ελλάδα* (Ν. Παναγιωτόπουλος, πρόλογος), Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.

Θάνος, Θ. (2012β), Σχολικές διαιρέσεις και κοινωνικές διακρίσεις. Η πρόσβαση των κοινωνικών ομάδων την ανώτατη εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα (2001-2009)*, Κοινωνικές Επιστήμες*, Νο 1, σσ. 124-172.

Θάνος, Θ. (2015), Κοινωνικοοικονομικοί και εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί στη μεταπολεμική Ελλάδα, στο Θ. Θάνος (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Ερευνών Απάνθισμα,* Αθήνα, Gutenberg, σσ. 246-262.

Θάνος, Θ. (2017), Εκπαίδευση και κοινωνική αναπαραγωγή, στο Θ. Θάνος, Καμαριανός, Ι., Κυρίδης, Α. και Φωτόπουλος, Ν. *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Βασικές*

έννοιες και θεματικές (Κ. Τσουκαλάς, πρόλογος και Μ. Ηλιού, επίλογος), Αθήνα, Gutenberg, σσ. 166-314.

Θάνος, Θ., Δημητρίου, Δ. και Δούβαλη, Α. (2021), Έμφυλες ανισότητες: Ο ρόλος της ανώτατης εκπαίδευσης, στο Θ. Θάνος και Δ. Κογκίδου (επιμ.), *Φύλο και εκπαίδευση. Προς μια συμπεριληπτική εκπαίδευση,* Αθήνα, Τζιόλας, σσ. 35-69.

Καζάκος, Π. (2001), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης.

Καμαριανός, Ι. (2017), Εκπαίδευση, εξουσία και ψηφιακή επικοινωνία, στο Θ. Θάνος, Καμαριανός, Ι., Κυρίδης, Α. και Φωτόπουλος, Ν. *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Βασικές έννοιες και θεματικές* (Κ. Τσουκαλάς, πρόλογος και Μ. Ηλιού, επίλογος), Αθήνα, Gutenberg, σσ. 632-673.

Κανελλόπουλος, Κ. (1995), *Εσωτερική μετανάστευση*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.

Καραούλας, Α. (2022), *Η στάση της πολιτείας την περίοδο του κορονοϊού: Δυσκολίες, συνέπειες και βελτιωτικές κινήσεις στο εκπαιδευτικό έργο*. Στο *5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Πάτρα, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Καραφύλλης, Α. (2023), *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στο ελληνικό κράτος*, Θεσσαλονίκη, Τζιόλας.

Καραφύλλης, Γ. (1982), *Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολίτευση*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Κολοβός, Χ. (2000), *Ο ρόλος του κράτους στην εκπαίδευση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Κυπριανός, Γ. (2004), *Πολιτική και εκπαίδευση στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Κυπριανός, Π. (2015), *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης* (γ΄ έκδ.), Αθήνα, Βιβλιόραμα.

Μπακαλάκη, Α. και Ελεγμίτου, Ε. (1987), *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα – Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Νόμος 309/1976, *Σύσταση Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας και άλλες διατάξεις*.

Νόμος 576/1977, *Εκσυγχρονισμός επαγγελματικών και τεχνικών σχολών*.

Νόμος 1268/1982, *Δομή και λειτουργία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων*.

Πεχτελίδης, Ι. (2020), *Για μια εκπαίδευση των κοινών εκτός και πέραν των «τειχών»,* Αθήνα, Gutenberg.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Dimitropoulos, A. (2014), Education reform in Greece: Aspects of power and politics, in S. Kalyvas, G. Pagoulatos, and H. Tsoukas (eds.), *From stagnation to forced adjustment: Reforms in Greece, 1974-2010* (online edn), Oxford Academic, https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199327829.003.0009

European Commission (2020), *Education and training monitor*, Brussels, European Union Publications.

European Commission (2020), *Education and training monitor 2020: Greece*, https://op.europa.eu/webpub/eac/education-and-training-monitor-2020/countries/greece.html

Foukas, B. (2018), Challenges in Greek education during the 1960s: The 1964 educational reform and its overthrow, *Espacio, Tiempo y Educación,* Vol. 5, No 1, pp. 71-93.

Koutsou, A. and Vasilakopoulou, M. (2022), Educational reforms in Greece: Challenges and opportunities in a post-pandemic era, *Greek Review of Social Research,* Vol. 158, No 1, pp. 23-45.

Papadopoulos, G. and Georgiou, M. (2021), Migration and education in Greece, *Greek Educational Review,* Vol. 1, No 2, pp. 125-143.

Papadopoulos, T. and Georgiou, A. (2021), Social inclusion in education: The case of Greece post-COVID-19, *Journal of Educational Policy,* Vol. 36, No 4, pp. 485-500.

Thanos, T. (2019), Éducation, économie et stratégies de reproduction sociale en Grèce (1950-2010), *Social Sciences,* No 8-10, pp. 100-118.

ΣΠΟΥΔΑΖΟΝΤΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ – ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ. ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΝΑΠΛΑΙΣΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Βασιλική Καντζάρα[α]

[α] Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Το κείμενο διαπραγματεύεται το θέμα των σπουδών στην κοινωνιολογία, αφορμώμενοι από το Τμήμα Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Μετά την παρουσίαση των σπουδών, διατυπώνουμε μια πρόταση, η οποία επεξεργάζεται εν συντομία τρεις πλευρές της επιστήμης, αναλυτικά διακριτές. Οι πλευρές αυτές δύνανται να αποτελέσουν τους άξονες αναπλαισίωσης της δομής της σπουδής και περιλαμβάνουν: *το γνωστικό πεδίο* της επιστήμης, την κοινωνιολογία ως *τέχνη*, και την *τεχνουργία* (craft). Η τελευταία πλευρά αποτελεί μια ικανότητα σύνθεσης, καθώς ο/η κοινωνιολόγος καλείται να συγκεράσει άρτια θεωρίες, μεθοδολογίες και τρόπους παρουσίασης των ερευνητικών του πορισμάτων. Οι πλευρές αυτές αρχίζουν να διαφαίνονται μαθησιακά σε επίπεδο διδακτορικών σπουδών. Θεωρούμε, όμως, ότι είναι εφικτό να διδαχθούν και σε προπτυχιακό επίπεδο σπουδών. Το κείμενο βασίζεται σε στοιχεία από το τμήμα κοινωνιολογίας, στο οποίο διδάσκω εδώ και πολλά χρόνια, στη βιβλιογραφία και στη θεωρία της κοινωνιολογίας και της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης. Παρ' όλες τις αλλαγές από την ίδρυσή του, οι σπουδές στο τμήμα κοινωνιολογίας χαρακτηρίζονται από μια «θεωρητική» κατεύθυνση. Και παρά το μεγάλο εύρος των προσφερόμενων μαθημάτων στο πρόγραμμα σπουδών, ένα μικρό σχετικά μέρος αυτών αφορά γνωστικές περιοχές στην επιστήμη της κοινωνιολογίας.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνιολογία, Αναπλαισίωση Αναλυτικού Προγράμματος, Πρόγραμμα Σπουδών, Σπουδές Κοινωνιολογίας, Εκπαιδευτική Πολιτική

STUDYING SOCIOLOGY – STUDY STRUCTURE, CONTINUITES AND CHALLENGES AT THE SOCIOLOGY DEPARTMENT AT PANTEION UNIVERSITY. A PROPOSAL OF REFRAMING THE STUDY OF SOCIOLOGY

Vasiliki Kantzara[α]

[α] Professor Panteion University of Social and Political Science

Abstract

The text discusses the subject of sociology studies, taking as an example the Sociology Department of Panteion University. Based on the analysis, we formulate a proposal, which briefly elaborates on three aspects of science, analytically distinct. These aspects can constitute the axes of reframing the structure of the study: *the cognitive field of sociology as science*, sociology as *an art*, and the aspect of craftmanship. The latter amounts to skill of combining theories, methodologies and ways of presenting his/her research findings. These aspects begin to emerge

in terms of learning at the level of doctoral studies. We think however that it is possible to begin teaching them at the undergraduate level of studies. The text is based on evidence from the sociology department, where I have taught for many years, on the bibliography and theory of sociology and sociology of education. Despite all the changes since its establishment, studies in the sociology department are characterized by a "theoretical" direction. And despite the wide range of courses offered in the curriculum, a relatively small part of them concerns cognitive areas in the science of sociology.

Keywords: Sociology, Reframing Curriculum, Study Programme of Sociology, Educational Policy

Εισαγωγή

Το ανά χείρας δοκίμιο επικεντρώνεται στις σπουδές στην κοινωνιολογία αφορμώμενοι από το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Η διερεύνησή μας αποσκοπεί να αναλύσει και να προβληματιστεί στο ερώτημα *πώς δύναται να συγκροτηθεί μια σπουδή στην επιστήμη της κοινωνιολογίας,* λαμβάνοντας υπόψη τα αιτήματα της εποχής. Αυτά αναφέρονται, κυρίως, στο αίτημα για εκμάθηση δεξιοτήτων αναγκαίων για την αγορά εργασίας και βάσει αυτών οι σπουδές αναδιαμορφώνονται στην Ελλάδα και στο εξωτερικό με ταχύ ρυθμό.

Ορισμένα από τα ζητήματα των σπουδών στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, σχετίζονται με την ασκούμενη εκπαιδευτική πολιτική στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Παράλληλα, μερικές προκλήσεις συνδέονται με τον τρόπο που η επιστήμη της κοινωνιολογίας εκλαμβάνεται ως μια «θεωρητική» επιστήμη από τα ίδια τα πανεπιστημιακά τμήματα. Η κατεύθυνση αυτή δεν συμβαδίζει με τις σύγχρονες εξελίξεις, θεμιτές και μη, οι οποίες προωθούν μια πιο «πρακτική αξία» της επιστήμης, η οποία επιπλέον να παρέχει «εφόδια» στους νέους για την «αγορά εργασίας» καλλιεργώντας απαραίτητες γι' αυτούς «ερευνητικές δεξιότητες» (βλ. ενδεικτικά European Commission 2022). Η αντίληψη περί της επιστήμης ως «θεωρητικής» ή «ακαδημαϊκής» δεν χαρακτηρίζει μόνο το τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου, αλλά εν γένει τις σπουδές στις κοινωνικές επιστήμες. Στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, για παράδειγμα, στη Β΄ Λυκείου υπάρχει η επιστημολογικά επιλήψιμη διάκριση ανάμεσα σε «θεωρητική» και «θετική» κατεύθυνση σπουδών.

Επιπλέον, η κοινωνιολογία ως επιστήμη εξετάζει αντικειμενικά τα κοινωνικά φαινόμενα και προβλήματα ενώ στέκεται κριτικά απέναντι στα πεπραγμένα της κυρίαρχης εξουσίας. Πρόσφατα, διαβάσαμε ότι «Sociology as a discipline is rooted in a recognition of relationships of power and inequality» (Ανώνυμη ανοιχτή επιστολή κοινωνιολόγων προς υποστήριξη της Γάζας στην Παλαιστίνη, 23/10/23).

Τα ερωτήματα, που θέτουμε προς απάντηση είναι: *πώς συγκροτείται και πώς δύναται να αναπλαισιωθεί η σπουδή στην επιστήμη της κοινωνιολογίας;*

Το ζητούμενο είναι η εξέταση της συγκρότησης των σπουδών με γνώμονα τις προκλήσεις, αλλά εντός του πλαισίου της κάθε επιστήμης. Οι προκλήσεις αφορούν αιτήματα για εκμάθηση στενώς εννοούμενων δεξιοτήτων για την αγορά εργασίας και από την άλλη διαφαίνεται επιτακτικά η πρόκληση της διαμόρφωσης επιστημόνων με παιδεία,

ώστε να αντιλαμβάνονται και να προσεγγίζουν τα σύγχρονα φαινόμενα στην πολυπλοκότητα και τη συνθετότητά τους, προετοιμάζοντάς τους παράλληλα για την αντιμετώπιση της αβεβαιότητας (βλ. Μορέν 2001).

Στη βάση αυτή αναδύονται, κατά τη γνώμη μας, τρία αλληλένδετα πεδία συγκρότησης και αναπλαισίωσης της σπουδής, τα οποία μπορούν συγκεράσουν: το *γνωστικό πεδίο και το γνωσιολογικό υπόβαθρο της κοινωνιολογίας, τη διδασκαλία της ως τέχνης, και ως τεχνουργίας* (craft).

Στην Ελλάδα, η επιστήμη της κοινωνιολογίας εμφανίστηκε στις αρχές του 20ου αιώνα (το 1908) με την ίδρυση της *Κοινωνιολογικής Εταιρείας* από την *Ομάδα Κοινωνιολόγων*. Μέλη της ομάδας υπήρξαν επιστήμονες με σπουδές σε πανεπιστήμια του εξωτερικού και οι οποίοι απέβλεπαν στην κοινωνική και πολιτική αναμόρφωση της χώρας. Στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1929) και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1930) ιδρύθηκαν αντίστοιχα οι πρώτες έδρες κοινωνιολογίας (Gangas and Lagoumitzi 2022: 1). Η κοινωνιολογία σε επίπεδο πανεπιστημιακού τμήματος θεσμοθετήθηκε πολύ αργότερα. Το 1984 ιδρύθηκαν δυο τμήματα, από τα οποία το ένα λειτούργησε το ίδιο έτος στην Πάντειο Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών και το δεύτερο τρία χρόνια αργότερα στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (1987-88). Επίσης, αξίζει να σημειώσουμε ότι το πρώτο πρόγραμμα σπουδών, όχι όμως τμήμα, στην κοινωνιολογία λειτούργησε το 1959 στο American College of Greece στην Αθήνα (Gangas and Lagoumitzi 2022: xi).

Στη συνέχεια, στο δημόσιο πανεπιστήμιο, ιδρύθηκαν δυο τμήματα στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου και στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (2019). Στο σύνολο των 25 δημοσίων πανεπιστημίων σήμερα (2025) μόνο τέσσερα εξ αυτών έχουν τμήματα κοινωνιολογίας και, συνυπολογίζοντας την ιδιωτική εκπαίδευση, ο αριθμός των τμημάτων ανεβαίνει στα τρία στην Αττική ενώ τα υπόλοιπα δυο λειτουργούν στη νησιωτική χώρα. Η απουσία τμήματος κοινωνιολογίας βόρεια των ορίων της Αττικής είναι ένα ερώτημα, το οποίο πιστεύουμε ότι αξίζει περαιτέρω διερεύνησης και αποτελεί μέρος του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι σπουδές στην Ελλάδα και ασκείται η εκπαιδευτική πολιτική.

Το παρόν κείμενο είναι οργανωμένο σε οκτώ ενότητες συμπεριλαμβανομένων της εισαγωγής και των συμπερασμάτων. Οι υπόλοιπες ενότητες περιλαμβάνουν το πλαίσιο διερεύνησης, το σχεδιάγραμμα της οργάνωσης των σπουδών, την εξέταση του προπτυχιακού προγράμματος σπουδών, και την πρόταση για τη συγκρότηση των σπουδών στην κοινωνιολογία. Η επόμενη ενότητα εκθέτει εν συντομία το πλαίσιο διερεύνησης.

Θεωρητικό πλαίσιο διερεύνησης και μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Στην παρούσα διερεύνηση, χρησιμοποιούμε την έννοια *σπουδή*, αναφερόμενοι στην εκπαίδευση, την εντρύφηση, τη μόρφωση, το παράδειγμα, αλλά και την παίδευση σε ένα γνωστικό αντικείμενο (βλ. Savater 2004). Επίσης, η έννοια σπουδή συμπεριλαμβάνει το αναλυτικό πρόγραμμα, δηλαδή τις μεθόδους διδασκαλίας, το πρόγραμμα μαθημάτων και τους σκοπούς που υπηρετούν. Η σπουδή λαμβάνει χώρα, όμως, σε ένα κοινωνικό «πεδίο», το οποίο διαμορφώνεται από τις σχέσεις που αναπτύσσονται προς την Πολιτεία,

τους φοιτητές και τις φοιτήτριες, όπως και προς την επιστήμη. Όταν θα αναφερόμαστε στις προαναφερθείσες σχέσεις θα χρησιμοποιούμε τον όρο σπουδές.

Η μεθοδολογία μας αντλεί από το ποιοτικό παράδειγμα των επιστημών και η προσέγγιση είναι κριτική και αναστοχαστική. Τα στοιχεία, που λαμβάνονται υπόψη για την ανάλυσή μας, προέρχονται από τους Οδηγούς Σπουδών του Τμήματος, και περιλαμβάνουν στατιστικά δεδομένα από το Πάντειο και δημοσιευμένες εκθέσεις, αλλά και από την έρευνά μας περί των επιπτώσεων της χρηματοπιστωτικής κρίσης (Καντζάρα 2020, Kantzara 2016). Οι πληροφορίες μας στηρίζονται στις συζητήσεις με δύο συναδέλφους με μακρόχρονη εμπειρία στο τμήμα κοινωνιολογίας, και στις εμπειρίες μας από εξίσου μακρόχρονη συμμετοχή μας ως μέλος ΔΕΠ στο τμήμα και στο Πανεπιστήμιο. Επιπλέον, η ανάλυση και ο αναστοχασμός στηρίζονται στις παρατηρήσεις μας, τα βιώματα, τα διαβάσματά μας, και τις συζητήσεις που διεξάγουμε επί σειρά ετών με τη φοιτητιώσα νεολαία στα μαθήματα ή σε επιστημονικά συνέδρια με συναδέλφους στην Ελλάδα και το εξωτερικό σχετικά με το γνωστικό πεδίο της κοινωνιολογίας και τον ρόλο του κοινωνιολόγου, αλλά και με τον τρόπο διδασκαλίας της επιστήμης αυτής που να ανταποκρίνεται στην «κοινωνία του μέλλοντος» (Μορέν 2001, Bourdieu 2007, Bourdieu et al. 2009).

Το κείμενο αποτελεί μια πρωτόλεια προσπάθεια προσέγγισης του θέματος των σπουδών κοινωνιολογίας. Σ' αυτήν μας την προσπάθεια αντλούμε από έργα, όπως του Bourdieu (2001, 2007) και του Μορέν (2001), με έντονα τα στοιχεία της κριτικής, του αναστοχασμού, και της καλλιέργειας της επιστημονικής γνώσης, η οποία να προσεγγίζει τα φαινόμενα στην συνθετότητά τους, ενώ παράλληλα καλλιεργεί την ηθική του ανθρώπου ως είδος, που το διέπει μια κοινή συνθήκη εντός του πλανητικού μας κόσμου (Μορέν 2001).

Η επόμενη ενότητα σκιαγραφεί τις σπουδές στο τμήμα κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Οι σπουδές και το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου

Το τμήμα κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε το 1984 και είναι το αρχαιότερο στην Ελλάδα. Από το 1984 μέχρι και το 2022, το τμήμα διαιρούνταν διοικητικά και επιστημονικά σε τέσσερις Τομείς: τη *Γενική Κοινωνιολογία, την Κοινωνική Μορφολογία, τη Νέα Ελληνική Κοινωνία και την Εγκληματολογία*. Ο όρος «γενική κοινωνιολογία» παραπέμπει σε προσεγγίσεις της κοινωνιολογίας στις ΗΠΑ, ενώ το όνομα «κοινωνική μορφολογία» στη θεωρία του Ντυρκέμ (Γαλλία) σχετικά με ένα από επίπεδα, από τα οποία συντίθεται η κοινωνία. Σήμερα (2025) το τμήμα οργανώνεται σε τρεις τομείς, με τίτλο: *Θεωρία και Εφαρμογές της Κοινωνιολογίας, Νέα Ελληνική και Ευρωπαϊκή Κοινωνία, και Εγκληματολογία*.

Η σύσταση του τμήματος στη βάση τομέων έγινε σύμφωνα με τον Νόμο Πλαίσιο του 1268/1982, ο οποίος θεωρήθηκε δημοκρατικός, διότι ανάμεσα στα άλλα προέβλεψε την ίδρυση τομέων σε κάθε τμήμα αντί του προϋπάρχοντος συστήματος εδρών. Οι έδρες αποτελούσαν ένα σύστημα οργάνωσης του τμήματος, προσωποπαγές, βασισμένο στον καθηγητή ή την καθηγήτρια. Το Τμήμα έκτοτε ανέπτυξε ένα ευρύ πρόγραμμα μαθημάτων, και καθιέρωσε τις μεταπτυχιακές σπουδές (Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών

Σπουδών - ΠΜΣ). Από το 1998 το τμήμα συμμετείχε σε μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών σε συνεργασία με άλλα τμήματα και το 2004 ίδρυσε αυτόνομο ΠΜΣ με τίτλο «Κοινωνιολογία».[2] Οι διδακτορικές σπουδές ήταν εφικτές, και το 2018 απέκτησαν τον εσωτερικό κανονισμό Διδακτορικών Σπουδών, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, η οποία προέβλεπε τη θέσπιση εσωτερικών κανονισμών για τους τρεις «κύκλους» των σπουδών.

Οι αλλαγές στη νομοθεσία από το 1982 κι εντεύθεν λόγω και της πολλαπλότητας των στόχων, όπως η καλλιέργεια του επιστημονικής γνώσης και το ήθος του πολίτη, έδωσαν την ευκαιρία στη θέσπιση ενός προγράμματος σπουδών με ευρεία γκάμα μαθημάτων, όσο επέτρεπε η πολιτική πρόσληψης προσωπικού και η συναφής μ' αυτήν χρηματοδότηση της εκπαίδευσης. Παρ' όλες τις μεταρρυθμίσεις, οι σπουδές στην κοινωνιολογία χαρακτηρίζονται από μια «θεωρητική», κυρίως, κατεύθυνση στη διδασκαλία, όπως αναφέρεται στον Οδηγό Σπουδών του 2021-22 (σ. 19). Το ίδιο, όμως, ισχύει και για το εύρος των προσφερόμενων μαθημάτων στο πρόγραμμα σπουδών.

Το Τμήμα προσφέρει προγράμματα φοίτησης και στους τρεις «κύκλους» σπουδών, *τις Προπτυχιακές, τις Μεταπτυχιακές και τις Διδακτορικές σπουδές*.

Ο «πρώτος κύκλος» περιλαμβάνει τις προπτυχιακές σπουδές διάρκειας τεσσάρων ετών, όπως είναι ο κανόνας στα πανεπιστημιακά τμήματα με εξαίρεση της ιατρικής και του πολυτεχνείου διάρκειας πέντε ετών. Το πτυχίο είναι εφάμιλλο του τίτλου σπουδών, με την αγγλική ονομασία bachelor. Επιστρέφουμε με αναλυτικότερη περιγραφή στο θέμα αυτό πιο κάτω.

Στον «δεύτερο κύκλο» σπουδών εντάσσονται οι Μεταπτυχιακές σπουδές: το Τμήμα έχει εν έτει 2025 δυο Μεταπτυχιακά Προγράμματα (ΠΜΣ), διάρκειας φοίτησης τα 2 έτη, τα οποία παρέχονται δωρεάν, ενώ πρόσφατα άρχισε να συμμετέχει και σε ένα Διατμηματικό πρόγραμμα: αυτά είναι το ΠΜΣ «Κοινωνιολογία», το ΠΜΣ «Εγκληματολογία», και συμμετοχή στο ΔΠΜΣ «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική». Τα ΠΜΣ απονέμουν «Δίπλωμα Μεταπτυχιακών Σπουδών» (Δ.Μ.Σ.), εφάμιλλο του τίτλου Master of Arts.

Οι σπουδές σε Διδακτορικό επίπεδο («*τρίτος κύκλος*») υπόκεινται σε ρύθμιση με ελάχιστη διάρκεια σπουδών τα 3 έτη. Οι σπουδές δεν αποτελούν τυπικά ένα πρόγραμμα με διεύθυνση ή συντονιστική επιτροπή, που επιβλέπει τη λειτουργία του, ωστόσο υφίσταται και οδηγούν στη λήψη Διδακτορικού τίτλου (εφάμιλλου του Ph.d). Η σύστασή τους απέκτησε ορατότητα με τον πρώτο κανονισμό λειτουργίας το 2018.

Τέλος, υπάρχει η δυνατότητα ανάληψης μεταδιδακτορικής έρευνας (Post-doctoral research), η οποία οδηγεί στη λήψη του σχετικού πιστοποιητικού, το οποίο δεν συνιστά όμως καθιερωμένο τίτλο σπουδών. Η σχετική ρύθμιση αυτής της δυνατότητας ακολουθεί τη νομολογία και δεν έχει τύχει διαφορετικής κανονιστικής αντιμετώπισης από το Τμήμα.

Το Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών (ΠΠΣ)

Στην ενότητα αυτή αναφερόμαστε συνοπτικά στο πρόγραμμα σπουδών, όπως περιγραφόταν στον Οδηγό σπουδών το 2022.

Διδασκόμενα μαθήματα: το πρόγραμμα προσφέρει περί τα 150 μαθήματα, τα οποία διακρίνονται σε Υποχρεωτικά και Υποχρεωτικά επιλογής. Εδώ συγκαταλέγονται και τα σεμινάρια, ενώ προβλέπεται προαιρετικά και η πρακτική άσκηση. Η εκπόνηση διπλωματικής εργασίας είναι επίσης προαιρετική.

Τα υποχρεωτικά μαθήματα. Ενδεικτικά είναι τα εξής: κοινωνική θεωρία, κοινωνική φιλοσοφία, κοινωνιολογία, εγκληματολογία, μέθοδοι έρευνας, ιστορία, κοινωνική πολιτική, επιστημολογία, και ελληνική κοινωνία: Σύνολο 22 μαθήματα.

Υποχρεωτικά επιλογής: Ονομάζονται τα μαθήματα τα οποία αποτελούν ένα πλαίσιο, από το οποίο οφείλουν να επιλέξουν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, τα εξής μαθήματα: κοινωνιολογία των αισθημάτων, της εκπαίδευσης, της υγείας, μετανάστευση, ιστορική κοινωνιολογία, εγκληματολογικά μαθήματα, ιστορία, φύλο, τοπική αυτοδιοίκηση, Μαρξισμός. Ειδικά θέματα, όπως το Ισλάμ, στρατός και μαθήματα δικαίου.

Περί τα *40* από τα περίπου *150 προσφερόμενα μαθήματα* (το 2022) *φέρουν στον τίτλο τους τη λέξη κοινωνιολογία*. Τα υπόλοιπα αναφέρονται σε άλλα επιμέρους ζητήματα όπως π.χ. ενδοοικογενειακή βία, ή άλλες επιστήμες, π.χ. ιστορία, δίκαιο, κοινωνική πολιτική ή γνωστικές περιοχές, π.χ. εγκληματολογία, τοπική αυτοδιοίκηση κ.ά. Τα μαθήματα αυτά συνδέονται με την επιστήμη της κοινωνιολογίας με λιγότερο ή περισσότερο άμεσο και έμμεσο τρόπο. Η ευρύτητά τους θεωρήθηκε σημαντική για τη γνωστική διαμόρφωση του φοιτητή και της φοιτήτριας, όπως προκύπτει από τις συζητήσεις μας με «παλαιότερους» συναδέλφους στο τμήμα και τη συμμετοχή μας στις διοικητικές και ακαδημαϊκές διεργασίες του τμήματος από το 2005.

Φοίτηση και μαθήματα: η φοίτηση λαμβάνει χώρα σε οκτώ (8) ακαδημαϊκά εξάμηνα. Για την επιτυχή αποφοίτηση ο φοιτητής και η φοιτήτρια θα πρέπει να έχει ολοκληρώσει επιτυχώς *44* μαθήματα, *132* ECTS, εκ των οποίων 22 είναι τα Υποχρεωτικά και 22 από τα Υποχρεωτικά Επιλογής (βλ. Οδηγός Σπουδών 2021-22, 2022-23, 2024-25).

Σχετικά πρόσφατα προς υποβοήθηση των φοιτητών/τριών ορίστηκαν *Σύμβουλοι Σπουδών*, ενώ έχει οριστεί και *Συνήγορος Φοιτητή* για τη φοιτητιώσα νεολαία του Παντείου Πανεπιστημίου.

Το πρόγραμμα μαθημάτων διακρίνεται σε πέντε *θεματικές ενότητες*, οι οποίες θεσμοθετήθηκαν το 2011-12 και ισχύουν μέχρι σήμερα. Αυτές είναι οι εξής:

Ενότητα 1: Γενικού πλαισίου
Ενότητα 2: Κοινωνιολογία – Θεωρία και Εφαρμογές
Ενότητα 3: Εγκληματολογία
Ενότητα 4: Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Κοινωνία
Ενότητα 5: Σεμινάρια, Ξένες γλώσσες, Πρακτική άσκηση, Μαθήματα εκτός Τμήματος
(βλ. Οδηγός Σπουδών 2021-22: 22).

Συμπληρωματικά, στις σπουδές δεν αναφέρονται μαθήματα από το πρόγραμμα ανταλλαγών γνωστό με το όνομα Erasmus. Οι θεματικές ενότητες θεσπίστηκαν ως

«οδικός χάρτης» στα προσφερόμενα μαθήματα, ώστε να μπορούν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες να επιλέγουν και να διαμορφώνουν το δικό τους «φάκελο σπουδών».

Οι πέντε προαναφερθείσες ενότητες των μαθημάτων αποτελούν το λεγόμενο κορμό μαθημάτων, που βοηθάει στη συγκρότηση των τριών *Κατευθύνσεων*, από τις οποίες επιλέγει ο φοιτητής και η φοιτήτρια στο δεύτερο έτος των σπουδών. Οι Κατευθύνσεις είναι *Κοινωνιολογία: Θεωρία και Εφαρμογές, Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία και Εγκληματολογία*. Δυνατότητα αλλαγής κατεύθυνσης σπουδών είναι εφικτή μέχρι και το τέταρτο εξάμηνο σπουδών. Οι Κατευθύνσεις σπουδών δεν αναφέρονται στο πτυχίο του απόφοιτου και της απόφοιτης του τμήματος κοινωνιολογίας (βλ. ιστοσελίδα τμήματος sociology.panteion.gr).

Αναφορικά με τα Τμήματα Κοινωνιολογίας στα άλλα τρία Πανεπιστήμια: σύμφωνα με τα λεγόμενα των εκπροσώπων τους, το τμήμα στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου είναι προσαρμοσμένο στις τοπικές συνθήκες και δίνει έμφαση σε θέματα, που άπτονται της κοινωνικής συνοχής (Markantonatou 2023). Το αντίστοιχο τμήμα στο Πανεπιστήμιο Κρήτης δίνει έμφαση στην εμπειρική έρευνα σε θέματα, όπως για παράδειγμα τα κοινωνικά κινήματα (Tsiolis and Karakioulafi 2023). Τέλος, το νεότερο τμήμα στο ΕΚΠΑ προσπαθεί να βρει τα βήματά του ανάμεσα στη θεωρία και την εμπειρική έρευνα (Rethymniotaki and Parsanoglou 2023). Κατά τη γνώμη μας η διάκριση θεωρίας και εμπειρίας ενυπάρχει και στα υπόλοιπα τμήματα κοινωνιολογίας στο δημόσιο πανεπιστήμιο.

Η επόμενη ενότητα αφιερώνεται στο προσωπικό του τμήματος.

Διδακτικό και διοικητικό προσωπικό

Οι διδάσκοντες και διδάσκουσες ανήκουν, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, στην κατηγορία Διδακτικό Ερευνητικό Προσωπικό (ΔΕΠ): ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 2004 ήταν περί τα 27 μέλη ΔΕΠ, τα οποία αυξήθηκαν έως και 40 μέλη, που αποτέλεσε και τον μέγιστο αριθμό πριν την χρηματοπιστωτική κρίση του 2008. Κατόπιν ο αριθμός τους άρχισε να μειώνεται σταδιακά και σήμερα το τμήμα έχει 25 μέλη ΔΕΠ (το 2025), δυο μέλη που ανήκουν στην κατηγορία του Εργαστηριακού Διδακτικού Προσωπικού (ΕΔΙΠ), και τρία άτομα ως διοικητικό προσωπικό.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι από το σύνολο του διδακτικού προσωπικού, οι διδάσκοντες με αμιγείς βασικές ή μεταπτυχιακές σπουδές κοινωνιολογίας είναι λιγοστοί κι αυτό εξηγεί ως ένα βαθμό τον μικρό σχετικά αριθμό μαθημάτων, που εμπίπτουν άμεσα στην γνωστική περιοχή της κοινωνιολογίας. Κάτι ανάλογο φαίνεται να συμβαίνει και σε άλλα τμήματα, όπως για παράδειγμα, στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης στο ΕΚΠΑ (βλ. Θεοδωρίδης 2024). Η τάση αυτή, αν πρόκειται για κάτι τέτοιο, αξίζει περαιτέρω διερεύνησης καθώς δημιουργεί εύλογα ερωτήματα.

Είναι σημαντικό, επίσης, να αναφερθεί και ισχύει πιθανόν και σε άλλα τμήματα ότι οι φοιτητές και οι φοιτήτριες απευθύνονται στη Γραμματεία για κάθε είδους ερώτημα ακόμη και αμιγώς παιδαγωγικής φύσης. Ο παιδαγωγικός ρόλος του διοικητικού κατά βάση προσωπικού της «γραμματείας» είναι πολύ σημαντικός, αλλά αφανής, που χρειάζεται για το λόγο αυτό ξεχωριστή μελέτη.

Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες (σε προπτυχιακό επίπεδο): Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία, οι φοιτητές και οι φοιτήτριες στο τμήμα ανέρχονται στους *3.049*, εκ των οποίων οι 1.623 βρίσκονται στο ν+3 των σπουδών τους (όπου ν ισούται με την διάρκεια σπουδών των 4 ετών). Από το σύνολο των φοιτητών οι *2.108* είναι γυναίκες (οι 1.011 στο ν+3 των σπουδών). Οι αλλοδαποί φοιτητές είναι μόλις 19, και οι φοιτητές με Ειδικές Ανάγκες μόνο 7 (ΜΟΔΙΠ Παντείου 2023). Στο Πάντειο, εν έτει 2022, φοιτούσαν 9.659 φοιτητές και φοιτήτριες στο Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών (ΕΘΑΕΕ 2023: 6). Παλαιότερα ο πληθυσμός τους ανερχόταν περίπου στους 10.000 «ενεργών» από ένα σύνολο 20.000 εγγεγραμμένων φοιτητών/τριών. Το Πάντειο συγκεντρώνει ένα μικρό ποσοστό από το σύνολο του φοιτητικού πληθυσμού, ο οποίος ανέρχεται στους 379.559 «ενεργούς» (ΕΘΑΕΕ 2023: 3). Η μείωση του πληθυσμού της φοιτητιώσας νεολαίας, που αναφέραμε, είναι ίσως ενδεικτική των συνεπειών από τις ασκούμενες πολιτικές για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, όπως η θέσπιση της Ελάχιστης Βάσης Εισαγωγής το 2021 (ΕΘΑΕΕ 2023: 25).

Ολοκληρώνοντας το σχεδιάγραμμα, προσθέτουμε ότι το τμήμα ακολουθεί διοικητικά τη νομοθεσία, όπως και τις εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας. Η αυτονομία του έγκειται στην επιλογή διδασκόντων, στην επιλογή των μαθημάτων που θα διδαχθούν, το αν θα θεσπίσει ή όχι μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών και στο να αποστέλλει προτάσεις και στοιχεία, όταν του ζητηθούν από την επιβλέπουσα Αρχή, το Υπουργείο Παιδείας. Το τμήμα υποβλήθηκε για πρώτη φορά σε αξιολόγηση από την σχετική ανώτατη αρχή το 2012-13, ενώ η δεύτερη διενεργήθηκε το 2021-22 προς το σκοπό της πιστοποίησης του προγράμματος σπουδών (ΕΘΑΕΕ 2021). Η τρίτη διαδικασία αξιολόγησης αναμένεται το 2026.

Οι συνέπειες της ασκούμενης εκπαιδευτικής πολιτικής λόγω της χρηματοπιστωτικής κρίσης στη φοίτηση, αλλά και στις συνθήκες εργασίας ήταν σημαντικές. Το αποτύπωμά της στις σπουδές δεν έχει ακόμη διερευνηθεί εκτενώς και σε βάθος χρόνου. Η έκθεση αξιολόγησης του τμήματος αναφέρει ως θετικά στοιχεία ότι, παρόλες τις ελλείψεις, λόγω της χρηματοπιστωτικής κρίσης: «The commitment of the staff to their students and programme is commendable» (ΕΘΑΕΕ 2021:15) και παρατηρεί ότι υπάρχει αξιοσημείωτη «συμβουλευτική βοήθεια» (pastoral care) των διδασκόντων και διδασκουσών προς τους φοιτητές και τις φοιτήτριές τους (ΕΘΑΕΕ 2021: 29).

Οι συνθήκες εργασίας αποτελούν πρόκληση και χρειάζεται γενναία χρηματοδότηση προς βελτίωσή τους, σύμφωνα και με την προαναφερόμενη έκθεση της ΕΘΑΕΕ (2021). Οι συνθήκες αποτελούν ταυτόχρονα και το πλαίσιο προσέγγισης των σπουδών, ώστε να συνάδει με τα αιτήματα της εποχής. Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι χαμηλοί μισθοί, η υπερεργασία, η αυξανόμενη πίεση για διεξαγωγή εφαρμοσμένης έρευνας και παραγωγή μεγάλου αριθμού δημοσιεύσεων δεν αφήνουν ελεύθερο χρόνο στους διδάσκοντες και τις διδάσκουσες, καθώς επίσης αυτός δεσμεύεται από τις επιπλέον διοικητικές υποχρεώσεις, που θεσπίστηκαν λόγω της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008. Τα στοιχεία αυτά, ενώ αποτελούν μέρος των συνθηκών, θεωρούμε ότι δεν έχουν μεταβάλλει προς το δυσμενέστερο τις εκπαιδευτικές σχέσεις των διδασκόντων με τη φοιτητιώσα νεολαία. Όμως, οι συνθήκες εργασίας αποτελούν ταυτόχρονα και συνθήκες φοίτησης στο πανεπιστήμιο και γι' αυτό το λόγο το αναφέρουμε.

Η επόμενη ενότητα αναφέρεται στη διδασκαλία.

Διδασκαλία: Θεωρητική και φιλοσοφική έναντι εφαρμοσμένης

Ο Οδηγός Σπουδών του 2021-22 (σ. 19) αναφέρει ότι: «Η θεωρητική διδασκαλία προσδιορίζει τις σπουδές» (βλ. και Οδηγό Σπουδών 2024-25: 11). Ο όρος μπορεί να αναφέρεται στη μορφή ή στο περιεχόμενο της διδασκαλίας. Σε κάθε περίπτωση δεν είναι γνωστό εάν και σε ποιο βαθμό η διδασκαλία περιλαμβάνει άλλες παραμέτρους της συγκρότησης ενός επιστήμονα, όπως για παράδειγμα η διδασκαλία του τρόπου με τον οποίο θέτουμε και απαντάμε τις θεωρητικές ή ερευνητικές ερωτήσεις.

Στην ιστοσελίδα του τμήματος αναφέρεται επιπλέον ότι «καλλιεργούνται» οι επιμέρους κλάδοι της κοινωνιολογίας (βλ. και Οδηγό Σπουδών 2024-25: 1). Η διατύπωση δημιουργεί μια απόσταση, δείχνει τι κάνει η επιστήμη, αλλά δεν δείχνει τον τρόπο με τον οποίο ο φοιτητής και η φοιτήτρια θα εντρυφήσει, θα σπουδάσει και θα μάθει να «κάνει» κοινωνιολογία.

Στις παρεχόμενες πληροφορίες σχετικά με τις σπουδές, εκτός της ευρύτητας των προσφερόμενων μαθημάτων, παρατηρούμε ότι υφίσταται μια διάκριση ανάμεσα στην «θεωρία» και την «εφαρμογή». Μια δεύτερη διάκριση, αφανής, είναι ανάμεσα στην οντολογία – να είμαι (being) επιστήμονας και να πράττω (doing) επιστημονικά. Διδάσκουμε τους επιμέρους κλάδους της κοινωνιολογίας, συμπεριλαμβάνοντας προσεγγίσεις, ερευνητικά πορίσματα, και τα επιτεύγματα της επιστήμης, αλλά δεν καλλιεργούμε το *πώς να κάνουμε κοινωνιολογία*. Η διάρκεια των σπουδών είναι μικρή θα μπορούσε να αντιτείνει κάποιος. Όμως η έμφαση διεθνώς είναι στο πράττειν, στο να «κάνουμε» κοινωνιολογία (doing sociology), κάτι όμως, που έχει τα δικά του προβλήματα, διότι συχνά διαχωρίζεται από τη θεωρία. Επιτείνεται μια τάση, δηλαδή, να κάνουμε «επιστήμη χωρίς έννοιες» και να μην γνωρίζουμε ποιες εν αγνοία μας πιθανά χρησιμοποιούμε διακυβεύοντας έτσι τις επιστημολογικές βάσεις της επιστημονικής γνώσης (βλ. Blumer 1931).

Συνέπεια αυτών, η διδασκαλία δεν αφιερώνει ενδεχομένως χρόνο στην επιστημολογική πλευρά της επιστήμης, σχετικά με το πώς για παράδειγμα τίθενται τα ερωτήματα, ότι η πρακτική πλευρά δεν είναι άμοιρη της θεωρίας ή πώς τα συνθέτουμε, καλλιεργώντας συνάμα και τις ερευνητικές μας «ικανότητες»; Αυτό δεν σημαίνει ότι όλα αυτά δεν γίνονται επειδή δεν είναι ορατά στο αναλυτικό πρόγραμμα. Το αναφέρω αφορμώμενη από την πρώτη και τη δεύτερη επιτροπή αξιολόγησης, από τις οποίες τέθηκε το ερώτημα «πώς εξασκούνται οι φοιτητές στις ερευνητικές δεξιότητες» (research skills). Η απάντηση εστίασε στην εκμάθηση αυτών στα «σεμινάρια», αλλά και σε άλλα μαθήματα στη βάση της εκπόνησης εργασιών, προαιρετικής, όμως, κατά βάση. Κάνω επιστήμη, όμως, δεν σημαίνει μόνο έρευνα και μόνο πάνω σε πραγματολογικά δεδομένα. Πρωτίστως, εκτός των άλλων, σημαίνει εκμάθηση διαφόρων τρόπων του σκέπτεσθαι και της συλλογιστικής που ακολουθούμε, ώστε να πλαισιωθεί το προς διερεύνηση ερώτημα με αντικειμενικότητα και εγκυρότητα (βλ. και De Montlibert 1995).

Εδώ μπορεί να αντιτείνει κάποιος ότι στην πραγματικότητα δεν γνωρίζουμε πώς διδάσκουν οι συνάδελφοι, και παράλληλα απουσιάζουν θεσμοποιημένοι τρόποι επικοινωνίας περί της διδακτικής όσο και περί της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας του

αναλυτικού προγράμματος. Γι' αυτό και η ανάλυσή μας εδώ δεν στηρίζεται μόνο στις επίσημες περιγραφές των μαθημάτων στον Οδηγό Σπουδών, αλλά και στις κατ' ιδίαν συζητήσεις με συναδέλφους, σε παρατηρήσεις από τις επιβλέψεις εργασιών, όπως και από τις διορθώσεις γραπτών από τις εξετάσεις, τόσο σε προπτυχιακό όσο και μεταπτυχιακό επίπεδο σπουδών. Στη βάση των προαναφερθέντων, η ιδέα που σχηματίσαμε είναι ότι η κυρίαρχη εκμάθηση της κοινωνιολογίας συχνά εξαντλείται στην απομνημόνευση των τυπολογιών από τις διάφορες θεωρήσεις περί του κοινωνικού, αντί να αντιμετωπίζονται ως εργαλεία ανάλυσης και ερμηνείας των υπό μελέτη προβλημάτων και φαινομένων. Κι αυτό σημαίνει ότι μέσω της εκμάθησης θεωριών και προσεγγίσεων σε ένα κλάδο της κοινωνιολογίας ή στην κοινωνική θεωρία, οι φοιτητές και οι φοιτήτριες πιθανόν να μαθαίνουν πώς να σκέφτονται κοινωνιολογικά, όμως, δεν το διδάσκονται ως μια ξεχωριστή δραστηριότητα, ούτε και πώς να το εφαρμόζουν.

Επιπλέον, οι συζητήσεις εντός και εκτός πανεπιστημίου σχετικά με τις προτάσεις για την εκπαίδευση της ΕΕ, όπως για παράδειγμα αυτών που απορρέουν από τις συνθήκες της Λισαβώνας (του 2001) και της Μπολόνια (1999), απουσιάζουν. Η συζήτηση περί ικανοτήτων, όπως και σε ποιο βαθμό ή τι πρέπει να γνωρίζουν οι φοιτητές και με ποιο τρόπο θα το μάθουν για τη μετέπειτα επαγγελματική ζωή τους δεν αποτελούν πρόσφορο θέμα συζήτησης. Σε επίπεδο αναλυτικού προγράμματος δεν έχει διεξαχθεί ακόμη η συζήτηση τι σημαίνουν νέες προσεγγίσεις στις σπουδές, όπως είναι «η μάθηση με βάση την έρευνα» (research based learning) (βλ. ενδεικτικά Wessels et al. 2021). Πολλά θέματα μπορεί να πει κάποιος/α ότι στο Πανεπιστήμιο θεωρούνται αυτονόητα ή ότι καλύπτονται κάτω από τον μανδύα του όρου της «ακαδημαϊκότητας», χωρίς ποτέ να διευκρινίζεται τι εννοούμε και τι σημαίνει αυτό για τον καθένα και την καθεμία από τους εμπλεκόμενους και τις εμπλεκόμενες στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Γεγονός είναι ότι ένα μέρος της μάθησης προέρχεται από τη συμμετοχή της φοιτητιώσας νεολαίας στην πολιτισμική και πολιτική ζωή του Πανεπιστημίου. Είναι ένα θέμα εν πολλοίς ανεξερεύνητο, αλλά λόγω έλλειψης χώρου δεν επεκτεινόμαστε εδώ. Αποτελεί, όμως, αφετηρία σκέψεων για τις προτάσεις που ακολουθούν στην επόμενη ενότητα.

Προκλήσεις για τις σπουδές και για τους κοινωνιολόγους

Θεωρούμε ότι η σπουδή στην επιστήμη της κοινωνιολογίας περιλαμβάνει *τρία αλληλένδετα πεδία σύζευξης θεωρίας και πρακτικής*, τα οποία μπορούν να αποτελέσουν τους άξονες συγκρότησης ενός συνεκτικού αναλυτικού προγράμματος σπουδών. Το ένα εξ αυτών αφορά την συσσωρευμένη γνώση στο πεδίο της κάθε επιστήμης, που την ξεχωρίζει από τις άλλες. Τα άλλα δυο πεδία αναφέρονται στο πώς φιλοτεχνούμε τα πορίσματά μας και τα κατασκευάζουμε, ώστε να είναι επιστημονικά ορθά αλλά και κατανοητά σε μας και τους αναγνώστες και τις αναγνώστριες. Επιπλέον, η εργασία μας και τα αποτελέσματά της θα πρέπει να σχετίζονται με την πραγματικότητα και όχι με τις ιδέες του επιστήμονα περί αυτής. Ταυτόχρονα, η ανθρώπινη τάση για δημιουργικότητα και η φαντασία αποτελούν συστατικά στοιχεία και της επιστημονικής εργασίας και γι' αυτό χρειάζεται να τα αναφέρουμε στη διδασκαλία μας. Παράλληλα, η ενασχόληση με την επιστήμη δεν γίνεται σε κοινωνικό κενό κι αυτό αφορά διερωτήσεις για τον κοινωνικό ρόλο του επιστήμονα και της γνώσης, όπως και διερευνήσεις τυχόν αποκλεισμών από την εκπαίδευση και την παρεχόμενη μόρφωση.

Η επιστήμη, επιπλέον, καλλιεργείται και εκτός πανεπιστημιακού τμήματος, καθόσον χρειάζεται το βίωμα και η δια ζώσης εμπειρία για τη συγκρότηση του/της επιστήμονα. Συνήθως, αυτή προέρχεται από εκπαιδευτικές επισκέψεις, αλλά και τη συμμετοχή των φοιτητών και των φοιτητριών σε κινηματικές διεργασίες, στις πολιτιστικές και ακαδημαϊκές δράσεις του ιδρύματος, όπως και από τη συμμετοχή σε επιστημονικά συνέδρια και την παροχή εθελοντικής εργασίας. Όλα αυτά είναι σημαντικά, αλλά συνήθως παραγνωρισμένα στοιχεία στη διαμόρφωση του/της επιστήμονα.

Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα, η πρότασή μας για την ανασυγκρότηση των σπουδών συγκεράζει τρία πεδία στο αναλυτικό πρόγραμμα, αναλυτικά διακριτά: *το γνωστικό αντικείμενο της επιστήμης/πειθαρχίας, την κοινωνιολογία ως τέχνης (art) και ως τεχνουργίας (craft)*.[3]

Αναλυτικότερα:

Α. Η κοινωνιολογία ως επιστήμη: διαπραγματεύεται, απαντά στα ερωτήματα σχετικά με το *ποιο είναι το γνωστικό αντικείμενο, ποια τα μέσα, οι προσεγγίσεις, οι θεωρίες, το corpus* των ερευνών και των θεωριών της επιστήμης και το τι γνωρίζουμε στη βάση ερευνών και μελετών (state of the art).

Α.1 *Επιστημολογικά και φιλοσοφικά ζητήματα*: η διδασκαλία περιλαμβάνει ερωτήσεις και απαντήσεις σχετικά με το *πώς φθάνουμε στην αντικειμενικότητα και στην αλήθεια*; *Πού στηρίζονται οι θεωρίες, ποιες νοηματικές σκαλωσιές γίνονται;* Ποιος ο κοινωνικός ρόλος της γνώσης; Και ποιος ο κοινωνικός ρόλος του/της επιστήμονα.

Β. Η κοινωνιολογία ως τέχνη: η διδασκαλία περιλαμβάνει θέματα, όπως τι εκφράζουμε, με ποιο τρόπο και με ποια μέσα (π.χ. κείμενο, εικόνα). Η τέχνη της γραφής, για παράδειγμα, είναι σημαντική και στην κοινωνιολογία. Τα επιχειρήματα συνδέονται και με τον τρόπο έκφρασης. Υπάρχει μια πραγματικότητα έξω από τις έννοιες, που χρησιμοποιούμε; Πώς παρουσιάζουμε τα ερευνητικά αποτελέσματα; Συνδυάζεται η αισθητική με τη χρησιμότητα ή την αλήθεια; Και πώς το αποτέλεσμα υπηρετεί την επιστημονική αλήθεια, αλλά και τον κοινωνικό της ρόλο;

Γ. Η κοινωνιολογία ως δημιούργημα και τεχνουργία: Εδώ εξετάζουμε, ποια είναι τα εργαλεία μας και πώς λειτουργούν. Πώς θα φτιάξουμε μια έρευνα και θα εκθέσουμε θέματα της κοινωνίας με αντικειμενικό τρόπο. Πώς θα συνδυάσουμε τη θεωρία με την τέχνη (το Α με το Β), ώστε να παράξουμε ένα αποτέλεσμα, ένα τεχνούργημα (artifact), για παράδειγμα, ένα κείμενο ή μια εικόνα η οποία εξηγεί με εύληπτο τρόπο τι διερευνήσαμε και πώς. Εδώ εξετάζεται και η σχέση εννοιών και επιστήμης, εφόσον ως γνωστόν μια επιστημονική μελέτη τις προϋποθέτει (βλ. Blumer 1931).

Η επιστημονική έρευνα είναι ενδελεχής, επακριβής και διερευνά ένα ζήτημα με όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικό τρόπο. Η έρευνά μας οφείλει να αναδεικνύει το σύνθετο και το πολύπλοκο των κοινωνικών φαινομένων και προβλημάτων. Τα εργαλεία, που χρησιμοποιούμε είναι συνήθως ορατά, ώστε οι επιστήμονες να μπορούν να ελέγξουν την εγκυρότητα της γνώσης και να προχωρήσουν ένα βήμα πιο πέρα.

Η συζήτηση των τριών προαναφερθέντων πεδίων διδασκαλίας δημιουργεί προκλήσεις σε διαφορετικά επίπεδα και για τα πανεπιστημιακά τμήματα κοινωνιολογίας και για τους

κοινωνιολόγους. Δυστυχώς, ο χώρος δεν επαρκεί για να επεκταθούμε στο θέμα περισσότερο.

Συμπερασματικά σχόλια

Αρχίσαμε το διερευνητικό μας ταξίδι από τις σπουδές σε ένα τμήμα κοινωνιολογίας και φτάσαμε σε μια πρόταση σχετικά με τη σπουδή της.

Στόχος του κειμένου ήταν να αναδείξουμε στοιχεία, τα οποία ακόμη και σε δυσμενείς συνθήκες, όπως αυτές που ζούμε αυτήν την περίοδο, μπορούν να αναδείξουν την επιστήμη της κοινωνιολογίας. Το σχεδιάγραμμα του τμήματος κοινωνιολογίας του Παντείου αποσκοπούσε, κυρίως, στην χαρτογράφηση του πεδίου των σπουδών. Στη βάση αυτών, προσπαθήσαμε να στοιχειοθετήσουμε μια πρόταση αναπλαισίωσης της σπουδής στην επιστήμη. Εστιάσαμε στην ανάδειξη σύγχρονων τρόπων καλλιέργειάς της, ώστε να απαντά με επιστημονικό τρόπο στα αιτήματα της εποχής, τα οποία συνήθως αφορούν στενώς εννοούμενη εκμάθηση «δεξιοτήτων».

Η πρότασή μας περιλαμβάνει τρία πεδία ή πλευρές καλλιέργειας της επιστήμης, αναλυτικά διακριτές. Τα τρία πεδία αφορούν το *γνωστικό αντικείμενο,* την κοινωνιολογία ως *τέχνη και ως τεχνουργία (craft).* Η τελευταία γίνεται εμφανής καθώς ο/η κοινωνιολόγος καλείται να συνδυάσει άρτια θεωρία, μεθοδολογίες και τρόπους παρουσίασης των ερευνητικών του πορισμάτων. Οι πλευρές αυτές αρχίζουν να διαφαίνονται μαθησιακά σε επίπεδο διδακτορικών σπουδών. Η άποψη της γράφουσας είναι ότι μπορούμε να αρχίσουμε τη διδασκαλία τους από το προπτυχιακό επίπεδο σπουδών.

Ο δημόσιος διάλογος πάνω σε αυτούς τους άξονες, πιστεύουμε ότι, θα αναζωπυρώσει το ενδιαφέρον για την επιστήμη, αλλά θα δώσει και απροσδόκητες λύσεις σε πολλά άλλα ζητήματα, τα οποία άπτονται της εικόνας και της κοινωνικής της θέσης.

Σημειώσεις

[1] Το κείμενο αποτελεί επεξεργασία της ομιλίας μας στο διεθνές συνέδριο αφιερωμένο στην «κοινωνιολογία του Νότου» (Kantzara 2023).

[2] Πληροφορίες για το ΠΜΣ «Κοινωνιολογία» από την ιστοσελίδα του τμήματος κοινωνιολογίας (sociology.panteion.gr/index.php/el/spoudes/2016-06-25-13-24-54/pms-koinoniologia πρόσβαση 14/2/25).

[3] Παράβαλε εδώ τον τιμητικό χαρακτηρισμό «μάστορας του είδους», όταν κάποιος/α συνδυάζει αριστοτεχνικά γνώση, διαθέσιμα μέσα και αποτέλεσμα. Παράλληλα, παρατηρούμε ο μάστορας και η μαστόρισσα διακατέχεται από αίσθηση εσωτερικής ικανοποίησης, αλλά και αυτονομίας, καθιστώντας τον ιδιαίτερο και μοναδικό στα μάτια των συνανθρώπων του. Προς επίρρωση των προαναφερθέντων: στη διαδικτυακή συνάντηση στη μνήμη του αιφνιδίως αποδημήσαντα κοινωνιολόγου Michael Burawoy, γνωστού από τον όρο «δημόσια κοινωνιολογία», οι ομιλούντες και οι ομιλούσες από όλον τον κόσμο αναφέρονταν με θαυμασμό γι' αυτόν και τον χαρακτήρισαν μάστορα: "he was a craftsman", αλλά μοναδικό και ως άνθρωπο, καθώς "he made everyone feel uniquely special" (8/2/25, ISA & ASA https://www.youtube.com/watch?v=7ZPU1X_dDiA).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Bourdieu, B. (2001), *Μάθημα πάνω στο μάθημα*, (μτφρ. Ν. Αγκαβανάκης), Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.

Bourdieu, B. (2007), *Επιστήμη της επιστήμης και αναστοχασμός*, (μτφρ. Θ. Παραδέλλης), Αθήνα, Πατάκης.

Bourdieu, B., Chamboderon J-C. και Passeron, J-C. (2009), *Η Τέχνη του κοινωνιολόγου. Επιστημολογικά προαπαιτούμενα*, (μτφρ. Ε. Γιαννοπούλου και Δ. Φιλιππουπολίτης), Αθήνα, Μεταίχμιο.

De Montlibert, C. (1995), *Εισαγωγή στην κοινωνιολογική συλλογιστική*, (μτφρ. Κ. Διαμαντάκου), Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.

Εθνική Αρχή Ανώτατης Εκπαίδευσης – ΕΘΑΕΕ (HAHE) (2021), *Accreditation Report for the Undergraduate Study Programme of Sociology, Panteion University 16 October 2021*, (www.ethaae.gr/el/diasfalisi-poiotitas/ektheseis πρόσβαση 17/2/25)

Εθνική Αρχή Ανώτατης Εκπαίδευσης – ΕΘΑΕΕ (HAHE), (2023), *Ετήσια έκθεση για την ποιότητα της ανώτατης εκπαίδευσης 2022*, Αθήνα, Εθνική Αρχή Ανώτατης Εκπαίδευσης (www.ethaae.gr/el/ethaae/etisies-ektheseis-ethaae, πρόσβαση 14/2/25).

Θεοδωρίδης Γ. (2024), Ο ρόλος της Πολιτικής Επιστήμης στην Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία. Η περίπτωση του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ, Συνέδριο *Μισός Αιώνας Δημοκρατίας: Συνέχειες, Κρίσεις και Προκλήσεις*, 16-19/10/2024, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο και ΕΚΚΕ.

Καντζάρα, Β. (2020), *Η εκπαίδευση σε συνθήκες κρίσης στην Ελλάδα (2009-2024). Επιπτώσεις και πολιτικές – μια κοινωνιολογική προσέγγιση*, Αθήνα, Gutenberg.

ΜΟΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου, (2023), *Προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών 2021-22* (Στατιστικά στοιχεία, εσωτερικό έγγραφο).

Μορέν, Ε. (2001), *Οι επτά γνώσεις κλειδιά για την παιδεία του μέλλοντος*, (μτφρ. Θ. Τσαπακίδης), Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Τμήμα Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου *Οδηγός Σπουδών Ακαδημαϊκού Έτους 2021-22* (προσωπικό αρχείο).

Savater, F. (2004), *Η αξία του Εκπαιδεύειν*, (μτφρ. Β. Νικολόπουλος), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Τμήμα Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου *Οδηγός Σπουδών Ακαδημαϊκού Έτους 2022-23* (προσωπικό αρχείο).

Τμήμα Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου *Οδηγός Σπουδών Ακαδημαϊκού Έτους 2024-25* (https://sociology.panteion.gr/index.php/el/spoudes/2016-07-12-15-33-56/odigos-proptyxiakon-spoudon, πρόσβαση 8/2/25).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Blumer, H. (1931), Science without Concepts, *American Journal of Sociology*, Vol. 36, No 4, pp. 515-533.

European Commission (2022), *The European Competence Framework for Researchers*, European Commission (https://research-and-

innovation.ec.europa.eu/system/files/2023-04/ec_rtd_research-competence-presentation.pdf, πρόσβαση 8/2/25).

Gangas, S. and Lagoumitzi, G. (2022), *Sociology in Greece. Its History and Development*, Cham, Palgrave-Macmillan.

Kantzara, V. (2016), Education in Conditions of Crisis in Greece: An Empirical Exploration (2000-2013), *Social Cohesion and Development*, Vol.11, No 1, pp. 45-66.

Kantzara, V. (2023), Studying Sociology: Curriculum Development, Continuities and Challenges at the Sociology Department of Panteion University, International Symposium *Sociological Perspectives and Dynamics in Southern Europe*, 2-3/11/23 Αθήνα, ISA και ΕΚΕ.

Markantonatou, M. (2023), The Department of Sociology at the University of Aegean: Social Research on regional development and social cohesion, International Symposium *Sociological Perspectives and Dynamics in Southern Europe*, 2-3/11/23 Αθήνα, ISA και ΕΚΕ.

Rethymniotaki, E. and Parsanoglou, D. (2023), The newly founded Department of Sociology at ΕΚΡΑ: Combining Social Theory and Empirical Research, International Symposium *Sociological Perspectives and Dynamics in Southern Europe*, 2-3/11/23 Αθήνα, ISA και ΕΚΕ.

Tsiolis, G. and Karakioulafi, C. (2023), Studying Sociology at the University of Crete: Orientation towards empirical research and openness to the local community, International Symposium *Sociological Perspectives and Dynamics in Southern Europe*, 2-3/11/23 Αθήνα, ISA και ΕΚΕ.

Wessels, I. et al. (2021), Is Research-based Learning Effective? Evidence from a Pre–post Analysis in the social sciences, *Studies in Higher Education*, Vol. 46, No 12, pp. 2595-2609.

ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ: ΓΟΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΚΑΙ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΣΗΣ

Αικατερίνη Κατσιούλη,[α] Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου[β]

[α] Med, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
[β] Αν. Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Στόχος της παρούσας μελέτης ήταν η διερεύνηση των αντιλήψεων των γονέων μαθητών σχολικής ηλικίας σχετικά με την εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Με βάση την εμπειρία τους ως γονείς μαθητών, που κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19 παρακολούθησαν διαδικτυακά μαθήματα, οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να εκφράσουν τις πρακτικές υποστήριξης της σχολικής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης που υιοθέτησαν και να αποτιμήσουν τις διδακτικές εξ αποστάσεως διαδικασίες και τα μαθησιακά τους αποτελέσματα. Επιλέχθηκε η ποσοτική προσέγγιση και το ερωτηματολόγιο συμπλήρωσαν 150 γονείς μαθητών δημοτικών σχολείων της Αττικής. Τα δεδομένα αναλύθηκαν μέσω επαγωγικής και απαγωγικής στατιστικής ανάλυσης. Τα αποτελέσματα της έρευνας αναδεικνύουν μία ιδιαίτερα ενεργή υποστήριξη της εξ αποστάσεως διδασκαλίας από πλευράς των γονέων, τόσο σε πρακτικό, όσο και σε μαθησιακό επίπεδο. Επίσης, διαφαίνεται μία παρεμβατική τάση, η οποία αφορά τόσο στην διεκπεραίωση των εργασιών που οι εκπαιδευτικοί αναθέτουν για το σπίτι, όσο και κατά τη διάρκεια της εξ αποστάσεως παράδοσης και εξέτασης των μαθημάτων, τα οποία οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες δήλωσαν πως παρακολουθούσαν συστηματικά. Τέλος, οι γονείς του δείγματος της παρούσας έρευνας αποτιμούν ως χρήσιμη την εξ αποστάσεως εκπαίδευση των μαθητών του δημοτικού σε περιόδους κρίσης, όχι, όμως, ως προτιμητέα σε περιόδους κανονικότητας, επισημαίνοντας κυρίως τις αρνητικές συνέπειες της αποχής από την σχολική καθημερινότητα για τους μαθητές του δημοτικού.

Λέξεις Κλειδιά: Εξ αποστάσεως Εκπαίδευση, Γονείς Μαθητών Δημοτικού, Γονική Υποστήριξη της Μάθησης, Γονικές Πρακτικές, Απόψεις Γονέων για Εξ αποστάσεως Εκπαίδευση

ONLINE DISTANCE EDUCATION OF STUDENTS: PARENTAL SUPPORT AND EVALUATION OF TEACHING AND LEARNING PROCESSES

Aikaterini Katsiouli,[α] Antigoni-Alba Papakonstantinou[β]

[α] M.Ed., National and Kapodistrian University of Athens
[β] Associate Professor of Sociology of Education, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The aim of this study was to investigate the perceptions of parents of school-age students regarding online distance learning. Based on their experience as parents of students who attended online classes during the Covid-19 pandemic, the participants in the survey were asked to express the practices of supporting school distance learning that they adopted and to evaluate

the distance learning procedures and their learning outcomes. The quantitative approach was chosen and the questionnaire was completed by 150 parents of primary school students in Attica. The data were analyzed through inductive and deductive statistical analysis. The results of the survey highlight a particularly active support of distance learning from the parents' perspective, both at a practical and learning level. Also, an interventionist tendency is evident, which concerns both the completion of homework assignments assigned by teachers and during the remote delivery and examination of lessons, which most of the participants stated that they attended systematically. Finally, the parents of the sample of this research assess remote education of primary school students as useful in times of crisis, but not as preferable in times of normality, mainly highlighting the negative consequences of abstention from everyday school life for primary school students.

Keywords: Distance Learning, Parents of Elementary School Students, Parental Support of Learning, Parental Practices, Parents' views on Distance Learning

Εισαγωγή

Η εξάπλωση του ιού covid-19 στην Ελλάδα υπαγόρευσε την υιοθέτηση μέτρων για τον περιορισμό της διασποράς του μεταξύ των οποίων την αναστολή της δια ζώσης λειτουργίας των σχολικών μονάδων για δύο σχολικά έτη και την αντικατάσταση της δια ζώσης εκπαιδευτικής διαδικασίας από ασύγχρονη και σύγχρονη τηλεκπαίδευση. Η εφαρμογή της τηλεκπαίδευσης στο ελληνικό εκπαιδευτικό πλαίσιο πυροδότησε μία σειρά ανατροπών και αλλαγών τόσο στα πλαίσια της εκπαιδευτικής κοινότητας όσο και στα πλαίσια της οικογένειας. Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με τις οικογένειες, οι γονείς κλήθηκαν να υποστηρίξουν τα παιδιά τους στη νέα συνθήκη παρέχοντάς τους τα απαραίτητα μέσα για τη συμμετοχή στο μάθημα, διευκολύνοντας την προσαρμογή τους στον νέο τρόπο διδασκαλίας και συμμετέχοντας σε αρκετές περιπτώσεις ενεργά στην εκπαιδευτική διαδικασία (Τζήλου και Παπαδημητρίου 2021: 37-38). Λαμβάνοντας υπόψη ότι η γονική εμπλοκή στην εκπαίδευση των παιδιών είναι κοινωνικά διαφοροποιημένη (Lareau and McNamara Horvat 1999: 306), οι νέοι ρόλοι τους οποίους κλήθηκαν να υιοθετήσουν οι γονείς βρίσκονται σε συνάρτηση με τους πολιτισμικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς τους πόρους, δηλαδή με το habitus (Bourdieu 2004: 15, Bourdieu 2006: 88). Η γονική εμπλοκή στην τηλεκπαίδευση, επομένως, πραγματοποιήθηκε με άνισους όρους, γεγονός το οποίο συνδυαστικά με τους διαφοροποιημένους τρόπους με τους οποίους τα σχολεία υλοποίησαν την τηλεκπαίδευση συνέβαλε στην όξυνση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων (Παπακωνσταντίνου 2020: 1).

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει τις παραμέτρους, οι οποίες σχετίζονται με την όξυνση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων την περίοδο της πανδημίας covid-19, φωτίζοντας τις αντιλήψεις και τις πρακτικές των γονέων σχετικά με την εξ αποστάσεως διδασκαλία. Λαμβάνοντας υπόψη ότι στο ελληνικό πλαίσιο η πλειονότητα των σχετικών ερευνών αφορούν στις διαστάσεις και τις παραμέτρους της τηλεκπαίδευσης από τη σκοπιά των εκπαιδευτικών (βλ. ενδεικτικά Σταχτέας και Σταχτέας 2020: 173, Τζιφόπουλος 2022: 5, Φώτη 2021: 99), η μελέτη της σκοπιάς των γονέων καθίσταται αναγκαία, προκειμένου να επιτραπεί η σφαιρικότερη κατανόηση και η πολύπλευρη ερμηνεία του εν λόγω ζητήματος. Παράλληλα, αν και η τηλεκπαίδευση εφαρμόστηκε καθολικά για πρώτη φορά στο ελληνικό πλαίσιο την περίοδο της πανδημίας, η νομοθεσία που διαμορφώθηκε

τότε και είναι ακόμα σε ισχύ (ΦΕΚ 4188 Β'/10-9-2021) δίνει τη δυνατότητα εφαρμογής της σε περιπτώσεις έκτακτων ή απρόβλεπτων γεγονότων, τα οποία καθιστούν αδύνατη ή ιδιαιτέρως δυσχερή τη διεξαγωγή της εκπαιδευτικής διαδικασίας δια ζώσης. Σύμφωνα με τους Fullan, Quinn, Drummy και Gardner (2020: 14), η πανδημία μπορεί να αποτελέσει αφορμή για μετατόπιση από το κυρίαρχο μοντέλο της σχολικής εκπαίδευσης, το οποίο έχει αναπτυχθεί στη βάση των οργανωτικών αρχών του χρόνου και του χώρου, σε ένα νέο σύστημα βαθιάς μάθησης (deep learning) "*έξω από την τάξη και μέσα στον κόσμο*". Επομένως, η μελέτη των απόψεων και των πρακτικών των γονέων παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον, καθώς μπορεί να βοηθήσει καταλυτικά στον μελλοντικό σχεδιασμό επιτυχημένων προγραμμάτων εξ αποστάσεως μάθησης.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η έρευνα αντλεί από το θεωρητικό πλαίσιο της σχέσης σχολείου-οικογένειας και αξιοποιεί τη θεωρία των επικαλυπτόμενων σφαιρών επιρροής (Epstein 1987: 122, Epstein 1995: 702) και το μοντέλο των κινήτρων γονικής εμπλοκής (Hoover-Dempsey and Sandler 1995: 313, Hoover-Dempsey and Sandler 1997: 31, Hoover-Dempsey et al. 2005: 105), τα οποία λειτουργώντας συμπληρωματικά διαμορφώνουν ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό πλαίσιο για τη μελέτη της σχέσης οικογένειας και σχολείου (Deslandes 2001: 20, Fan and Chen 2001: 2-3). Η θεωρία των επικαλυπτόμενων σφαιρών επιρροής της Epstein (ό.π.) αναδεικνύει τη σημασία της συνεργασίας ανάμεσα στο σχολείο, την οικογένεια και την κοινότητα για την ανάπτυξη και τη μάθηση των παιδιών, ενώ το μοντέλο των Hoover-Dempsey και Sandler (Hoover-Dempsey and Sandler 1995: 313) υποδεικνύει την αντίληψη του γονικού ρόλου, την αίσθηση αποτελεσματικότητας των γονέων, τις προσδοκίες συνεργασίας εκ μέρους τους και το πλαίσιο ζωής των οικογενειών ως παράγοντες οι οποίοι ενεργοποιούν την εμπλοκή των γονέων στην εκπαίδευση των παιδιών τους.

Επιπλέον, η παρούσα μελέτη εξετάζει τη σχέση σχολείου-οικογένειας μέσα από την προοπτική των κοινωνικοπολιτισμικών χαρακτηριστικών των οικογενειών, αντλώντας από την έννοια του habitus (Bourdieu 2006: 88). Αναλυτικότερα, η ενεργοποίηση των κοινωνικών, πολιτισμικών και οικονομικών πόρων των οικογενειών ως μέρος του habitus επηρεάζει τη σχέση των γονέων με το σχολείο και διαμορφώνει τις στρατηγικές γονικής εμπλοκής στην εκπαίδευση των παιδιών (Lareau and McNamara Horvat 1999: 313). Οι σχετικές έρευνες (βλ. ενδεικτικά Ball and Vincent 2007: 1062, Cucchiara and McNamara Horvat 2009: 999-1000, Gombert and van Zanten 2004: 80-81, Lareau 1987: 81, 2002: 766-771, Lareau and McNamara Horvat 1999: 314, Μάνεσης 2008: 51, Μυλωνάς 1999: 443-444, Vincent, Rollock, Ball and Gillborn 2012: 438-439, Weininger and Lareau 2003: 275) αναδεικνύουν ότι οι οικογένειες μεσαίων και υψηλών κοινωνικών στρωμάτων εμφανίζονται περισσότερο εξοικειωμένες με τη σχολική κουλτούρα σε σχέση με τις οικογένειες μη προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων, με αποτέλεσμα ο τρόπος εμπλοκής τους στην εκπαίδευση των παιδιών τους να οδηγεί στην διατήρηση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων και σε μακροεπίπεδο των κοινωνικών ανισοτήτων.

Τέλος, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, ως δεύτερος θεωρητικός άξονας της έρευνας υπαγορεύει την εστίαση του ενδιαφέροντος τόσο στο ρόλο της γονικής εμπλοκής σε συνθήκες τηλεκπαίδευσης, όσο και σε στοιχεία τα οποία αφορούν στο σχεδιασμό της.

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας οι γονείς νοούνται ως οργανωτές, εκπαιδευτές, κινητροδότες και διαχειριστές (Hasler-Waters 2012: 125), διαδραματίζοντας πολύπλευρο ρόλο στην τηλεκπαίδευση των παιδιών (Borup, West, Graham and Davies 2014: 21, Curtis 2013: 35, Hasler-Waters 2012: 222, Hasler-Waters and Leong 2014: 52-53, Stevens and Borup 2015: 104). Παράλληλα, υιοθετείται η θέση ότι η αποτελεσματική εξ αποστάσεως εκπαίδευση, ιδιαίτερα η έκτακτη εκδοχή της, η οποία υπαγορεύτηκε σε παγκόσμιο επίπεδο από την πανδημία covid-19 (Anderson 2021: 17), απαιτεί στρατηγικό σχεδιασμό και συστηματική και οργανωμένη συνεργασία με τους γονείς των μαθητών (Cleveland-Innes, Garrison and Vaughan 2019: 68, Lee and Figueroa 2012: 24, Liu, Black, Algina, Cavanaugh and Dawson 2010: 107-108, Shearer and Park 2019: 264, Simonson and Schlosser 2014: 1, Simonson, Smaldino and Zvacek 2015: 127-129).

Στόχος και Ερευνητικά Ερωτήματα

Στο κέντρο της παρούσας έρευνας τοποθετείται το ζήτημα των εκπαιδευτικών ανισοτήτων στο ελληνικό εκπαιδευτικό πλαίσιο, οι οποίες σχετίζονται με την εξ αποστάσεως διδασκαλία, που υπαγορεύτηκε από την πανδημία covid-19. Στόχος είναι η διερεύνηση των διαφοροποιημένων αντιλήψεων και πρακτικών των γονέων σχετικά με την εξ αποστάσεως διδασκαλία, την οποία παρακολούθησαν τα παιδιά τους για τουλάχιστον έναν χρόνο. Τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία τίθενται είναι τα ακόλουθα:

1. Ποιες πρακτικές ακολούθησαν οι γονείς στο σπίτι σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών τους κατά τη διάρκεια της αναστολής της δια ζώσης λειτουργίας των σχολείων;
2. Ποιες είναι οι απόψεις των γονέων για το ρόλο τους στην υποστήριξη της σχολικής φοίτησης των παιδιών τους κατά τη διάρκεια εφαρμογής της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης;
3. Ποια οφέλη και ποια αρνητικά εντοπίζουν οι γονείς στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση η οποία εφαρμόστηκε στη σχολική μονάδα φοίτησης των παιδιών τους;

Μεθοδολογία

Η διερεύνηση του θέματος έγινε ποσοτικά μέσω δειγματοληπτικής έρευνας επισκόπησης (Creswell 2015: 171), με την αξιοποίηση ερωτηματολογίου ατομικής συμπλήρωσης κλειστού τύπου ως ερευνητικό εργαλείο (Bryman 2017: 257). Η επιλογή της ποσοτικής προσέγγισης βασίστηκε στην παροχή δυνατότητας προσέγγισης μεγάλου δείγματος, ανάδειξης γενικών τάσεων, επανάληψης της έρευνας σε αντίστοιχη συνθήκη και εξοικονόμησης χρόνου (Κυριαζή 2009: 99-100). Η χρήση κλειστών ερωτήσεων διευκόλυνε τη συστηματική συλλογή δεδομένων και την αποφυγή αναπάντητων ερωτήσεων, επιτρέποντας την επεξεργασία των αποτελεσμάτων με μεγαλύτερη ακρίβεια (Creswell 2015: 174, Bryman, 2017: 258).

Το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε τέσσερις ομάδες ερωτήσεων, οι οποίες διαμορφώθηκαν έπειτα από τη μετατροπή των θεωρητικών εννοιών σε μεταβλητές (δημογραφικά στοιχεία, εκπαιδευτικές πρακτικές και γονικός ρόλος κατά την τηλεκπαίδευση, οφέλη και αρνητικά τηλεκπαίδευσης), ενώ η κλίμακα Likert

χρησιμοποιήθηκε για την αποτύπωση των στάσεων και των αντιλήψεων των γονέων (Bryman 2017: 288). Λαμβάνοντας υπόψη τις δυσκολίες ορισμού του δειγματοληπτικού πλαισίου με στόχο τη συγκρότηση απλού τυχαίου δείγματος, εφαρμόστηκε η μη πιθανοτική δειγματοληψία και πιο συγκεκριμένα η μέθοδος της χιονοστιβάδας (Creswell 2015: 146). Παρότι η συγκεκριμένη μέθοδος επηρεάζει την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, επιχειρήθηκε η μείωση των πιθανοτήτων δειγματοληπτικού σφάλματος μέσω του διαμοιρασμού του ερωτηματολογίου σε μεγάλο αριθμό γονέων. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι η ετερογένεια του πληθυσμού των γονέων, η οποία είναι πιθανό να εμφανίζεται και σε μικρότερα και φαινομενικά ομοιογενή πλαίσια, όπως στις περιπτώσεις γονέων μιας σχολικής μονάδας (Παπακωνσταντίνου 2015: 570), καθιστά την αντιπροσωπευτικότητα πρόκληση, ακόμα και στην πιθανοτική δειγματοληψία.

Η συλλογή των δεδομένων έγινε διαδικτυακά μέσω ψηφιακής πλατφόρμας, εξοικονομώντας χρόνο και διευκολύνοντας τη διαχείριση των απαντήσεων (Bryman 2017: 273). Ωστόσο, η επιλογή αυτή απέκλεισε γονείς χωρίς πρόσβαση στο διαδίκτυο ή/και τις απαιτούμενες τεχνολογικές δεξιότητες, ζήτημα το οποίο αναγνωρίζεται ως περιορισμός της μεθόδου (Creswell 2015: 159).

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε από 150 γονείς μαθητών και μαθητριών δημόσιων και ιδιωτικών δημοτικών σχολείων της Αττικής. Η εστίαση της έρευνας στις απόψεις των γονέων μαθητών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στηρίχθηκε σε δύο παραδοχές. Η πρώτη αφορούσε στο γεγονός πως η γονική εμπλοκή στην εκπαίδευση των μαθητών είναι μεγαλύτερη στο δημοτικό σχολείο και ειδικότερα στις μικρές τάξεις του δημοτικού σχολείου συγκριτικά με τις επόμενες τάξεις και βαθμίδες (Γκλιάου- Χριστοδούλου 2005: 76). Η δεύτερη στο γεγονός πως η πλειονότητα, εάν όχι το σύνολο των γονέων σήμερα, έχουν οι ίδιοι την εμπειρία της σχολικής φοίτησης στο δημοτικό σχολείο, ενώ ταυτόχρονα τα έτη φοίτησης στο δημοτικό είναι τόσα, ώστε οι συμμετέχοντες γονείς είχαν τη δυνατότητα να βιώσουν τη σχολική φοίτηση των παιδιών τους τόσο σε συνθήκες ομαλής λειτουργίας των σχολείων, όσο και τηλεκπαίδευσης.

Οι περισσότεροι συμμετέχοντες ήταν γυναίκες (80%) (Γράφημα 1), 36-45 ετών (62,5%) (Γράφημα 2), απόφοιτες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (44,5%) (Γράφημα 3) και εργάζονταν ως ιδιωτικοί υπάλληλοι (41,4%) (Γράφημα 4).

Γράφημα 1. Κατανομή φύλου

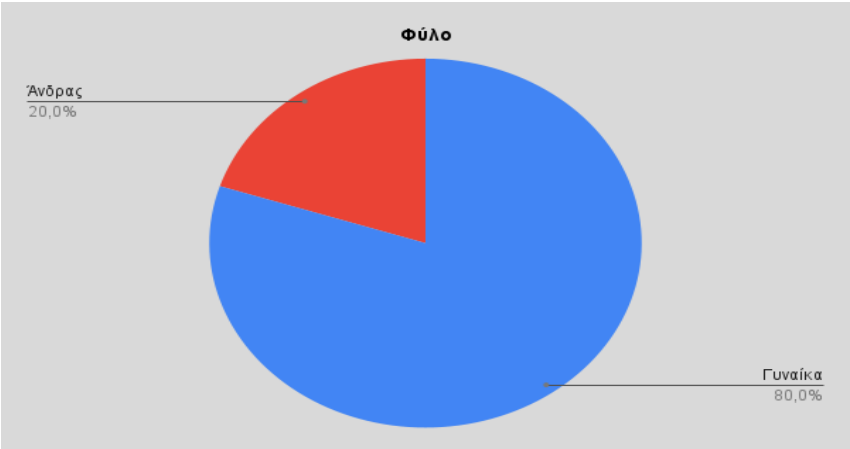

Γράφημα 2. Κατανομή ηλικίας

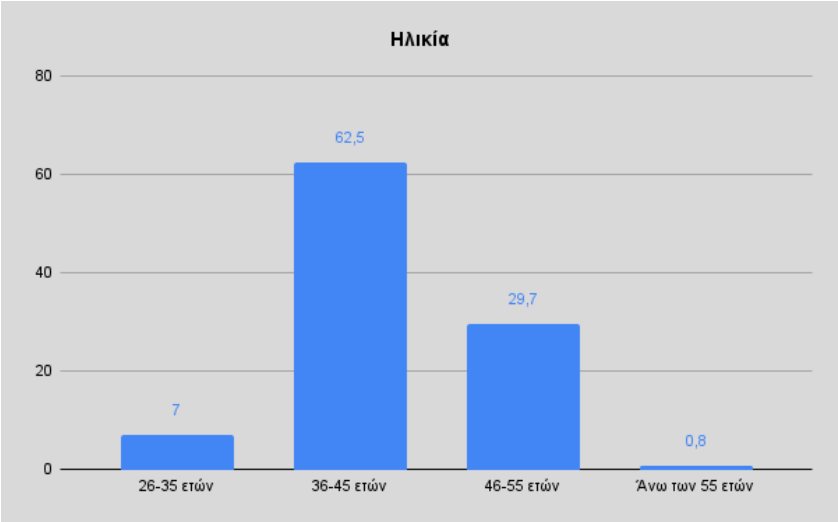

Γράφημα 3. Εκπαιδευτικό υπόβαθρο

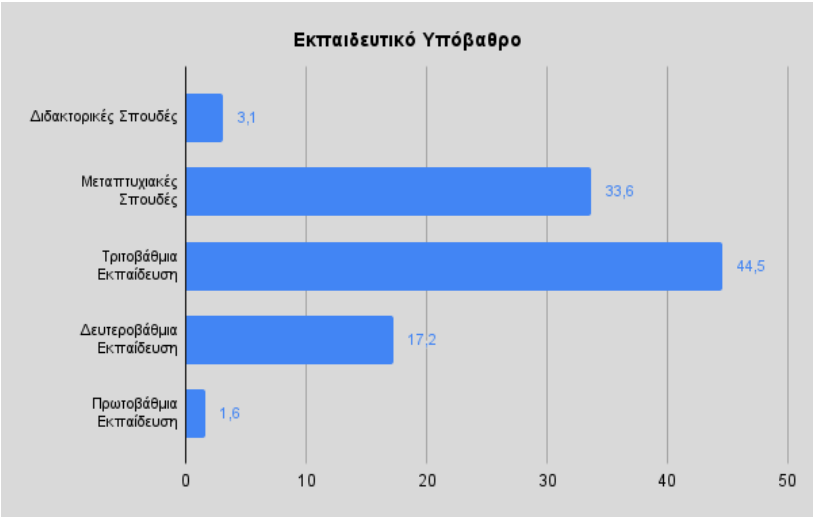

Γράφημα 4. Επαγγελματική κατάσταση

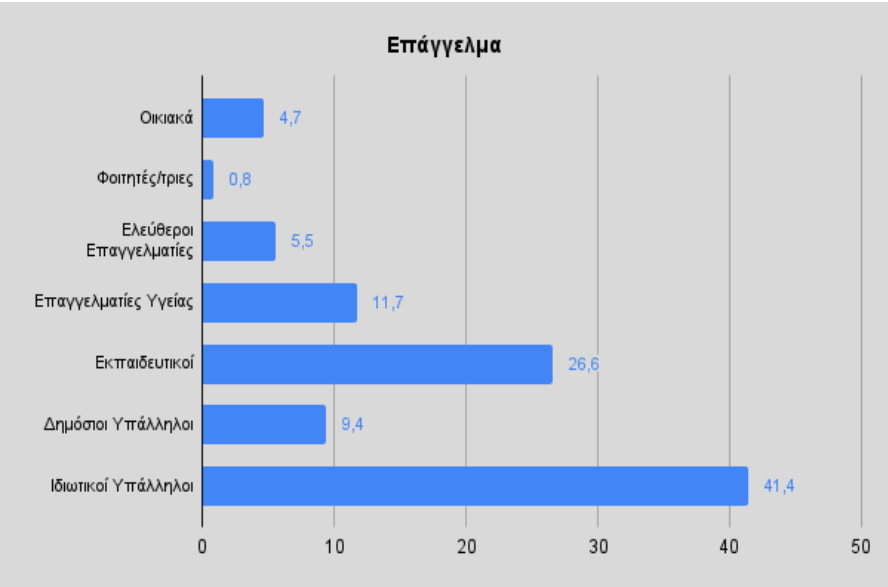

Ακόμη, οι περισσότεροι συμμετέχοντες στην έρευνα είχαν δύο παιδιά (53,9%) (Γράφημα 5), τα οποία φοιτούσαν σε δημόσια σχολεία (76%) (Γράφημα 6). Τα σχολικά έτη που διενεργήθηκε η έρευνα τα περισσότερα παιδιά των συμμετεχουσών οικογενειών φοιτούσαν στη δευτέρα, τρίτη και τετάρτη τάξη του δημοτικού (Πίνακας 1) και παρακολουθούσαν τηλεκπαίδευση καθημερινά σε όλα τα μαθήματα (87,5%) (Γράφημα 7). Τέλος, καταγράφηκε πως περισσότεροι από τους μισούς γονείς του δείγματος (58%) εργάζονταν κατά τη διάρκεια της τηλεκπαίδευσης και οι ώρες της εργασίας τους ήταν κοινές με τις ώρες των μαθημάτων (Γράφημα 8).

Γράφημα 5. Αριθμός παιδιών

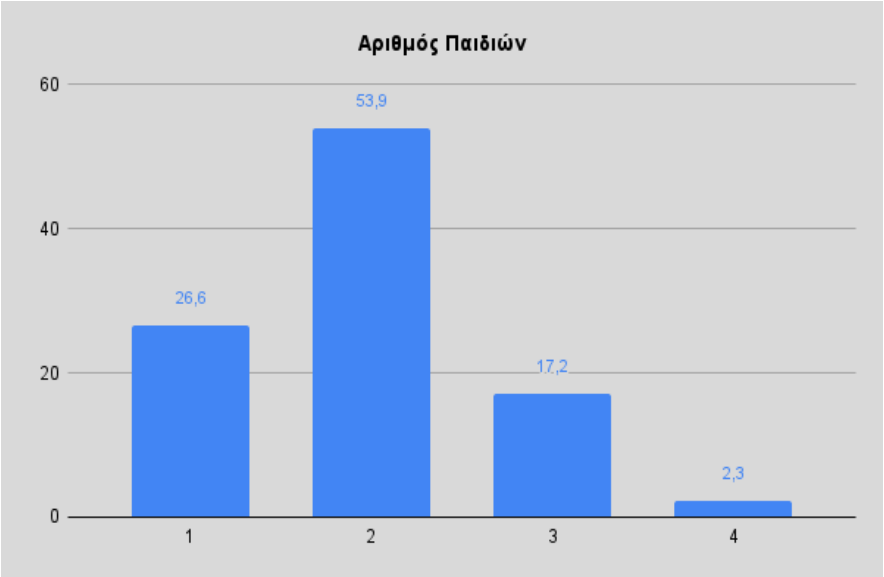

Γράφημα 6. Είδος σχολείου

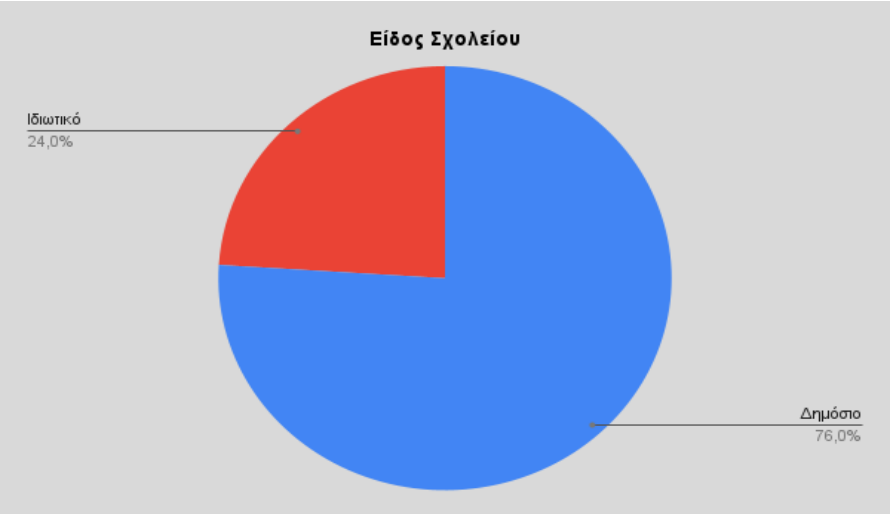

Πίνακας 1. Τάξη φοίτησης μαθητών κατά την έρευνα

	1η Επιλογή	**2η Επιλογή**	**3η Επιλογή**
Παιδικός σταθμός	10,9	0,0	0,0
Νηπιαγωγείο	25,0	3,9	0,0
Α' Δημοτικού	12,5	6,3	0,8
Β' Δημοτικού	18,0	8,6	0,8
Γ' Δημοτικού	10,2	15,6	2,3
Δ' Δημοτικού	13,3	8,6	2,3
Ε' Δημοτικού	5,5	6,3	1,6
ΣΤ' Δημοτικού	4,7	3,1	0,0
Α' Γυμνασίου	0,0	5,5	0,0
Β' Γυμνασίου	0,0	5,5	0,0
Γ' Γυμνασίου	0,0	1,6	0,0
Α' Λυκείου	0,0	0,0	1,6
Β' Λυκείου	0,0	0,8	0,0
Γ' Λυκείου	0,0	1,6	0,8

Γράφημα 7. Συχνότητα συμμετοχής σε τηλεκπαίδευση

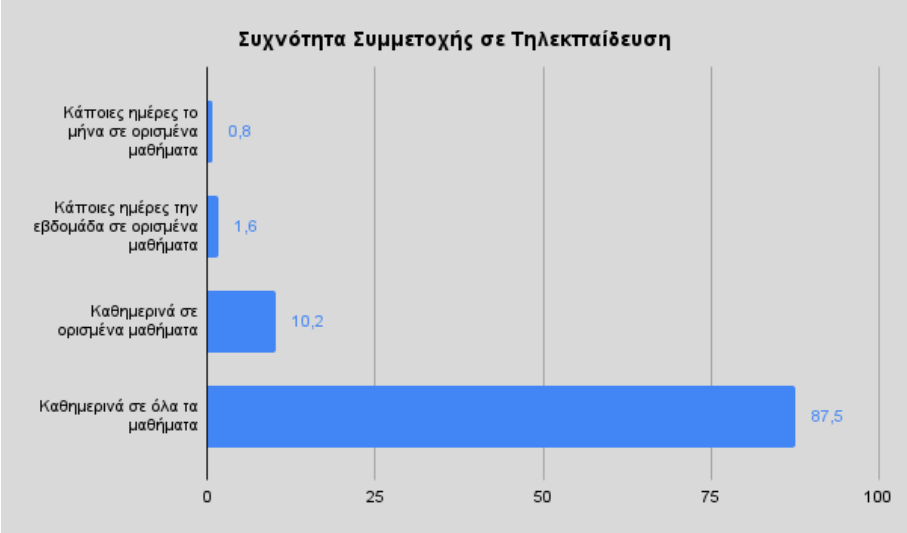

Γράφημα 8. Παράλληλη τηλεκπαίδευση και τηλεργασία

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας ανέδειξαν την ιδιαίτερα ενεργή υποστήριξη των γονέων στην εξ αποστάσεως διδασκαλία των παιδιών τους, τόσο σε πρακτικό όσο και σε μαθησιακό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, οι γονείς διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διευκόλυνση της συμμετοχής των παιδιών τους στη διαδικασία της τηλεκπαίδευσης, παρέχοντας τα απαραίτητα τεχνολογικά μέσα (Γράφημα 9), εξασφαλίζοντας κατάλληλους χώρους παρακολούθησης των μαθημάτων (Γράφημα 10), επιχειρώντας ουσιαστικά να διασφαλίσουν την παροχή γνώσεων και την καθημερινή επαφή με τη σχολική πραγματικότητα για τα παιδιά τους.

Γράφημα 9. Παροχή επαρκών μέσων για τηλεκπαίδευση

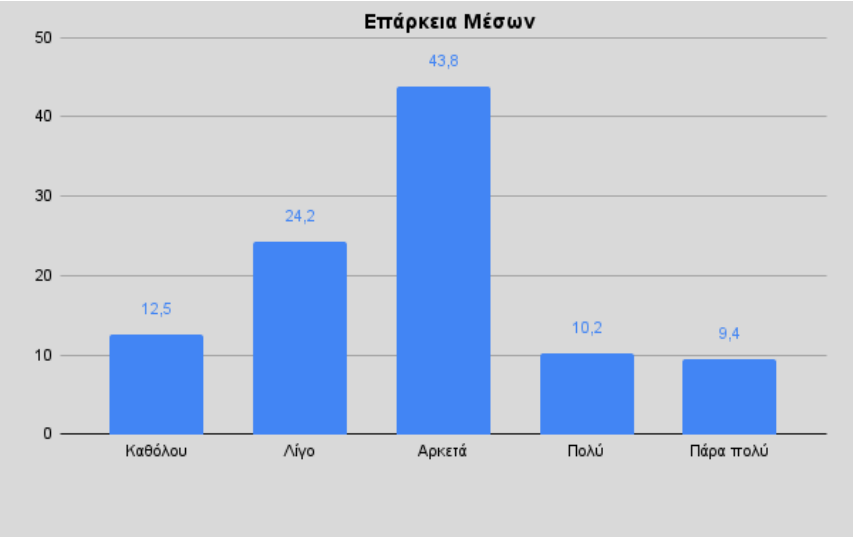

Γράφημα 10. Διασφάλιση χώρου παρακολούθησης τηλεκπαίδευσης

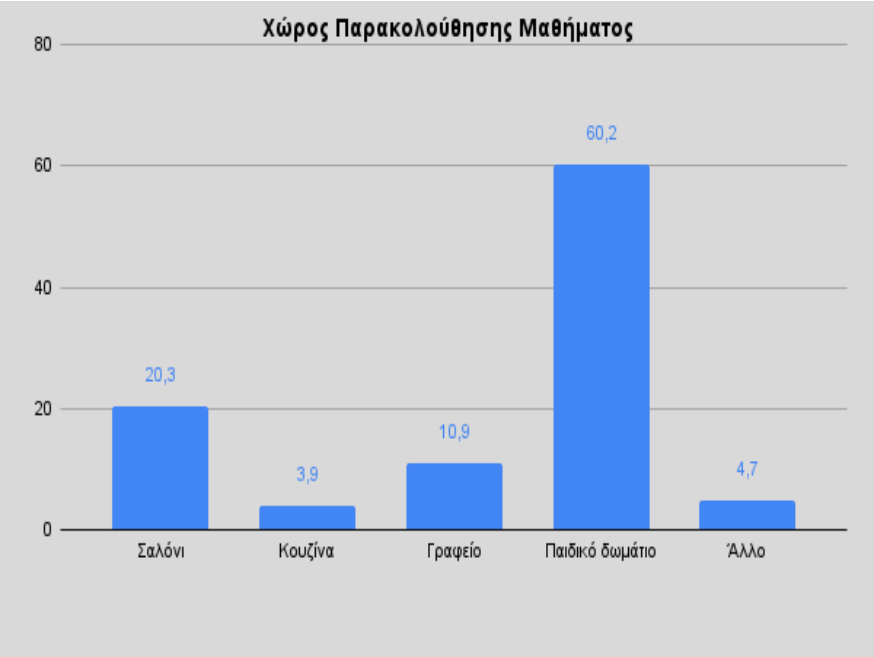

Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες στην έρευνα γονείς δήλωσαν πως βοηθούσαν συχνά (42,2%) στη χρήση της πλατφόρμας τηλεκπαίδευσης και περιστασιακά (40,6%) όταν υπήρχε ανάγκη. Ακόμη, οργάνωναν συχνά (44,5%) το καθημερινό πρόγραμμα εκπαίδευσης των παιδιών τους και τα ενίσχυαν συστηματικά (63,3%) στην εκπόνηση και ολοκλήρωση των υποχρεώσεών τους. Τέλος, οι γονείς αναφέρουν σε συντριπτικό ποσοστό, ότι παρείχαν συνεχή (45,3%) και συχνή (39,8%) βοήθεια στα παιδιά τους σε ό,τι αφορούσε στη μελέτη στο σπίτι και την προετοιμασία των σχολικών μαθημάτων αλλά και ότι ο χρόνος που αφιέρωναν για τη βοήθεια των παιδιών τους στις σχολικές τους υποχρεώσεις αυξήθηκε αρκετά σε σχέση με τον χρόνο που αφιέρωναν πριν την πανδημία (M=2,91, TA=1,1). Ακόμη, επεσήμαναν, πως ενώ οι υποχρεώσεις τους σχετικά με τη βοήθεια των παιδιών τους στο σχολείο αυξήθηκαν αρκετά (M=2,91, TA=1,12), δεν ένιωσαν πως ήταν απαραίτητη η κατοχή εξειδικευμένων παιδαγωγικών γνώσεων (M=2,44, TA=1,05) (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Γονική Εμπλοκή κατά την Εξ Αποστάσεως Διδασκαλία

Τρόπος Υποστήριξης	Μ.Ο.	Τ.Α.	Συνέχεια	Συχνά	Περιστασιακά	Ποτέ
Χρήση πλατφόρμας τηλεκπαίδευσης	2,40	0,77	11,7%	42,2%	40,6%	5,5%
Παρακολούθηση μαθημάτων με τα παιδιά	2,93	0,85	6,3%	21,1%	46,1%	26,6%
Οργάνωση καθημερινού προγράμματος	2,27	0,78	16,4%	44,5%	35,2%	3,9%

Παρακίνηση για ολοκλήρωση μαθημάτων	2,21	0,80	19,5%	43,8%	32,8%	3,9%
Επίβλεψη διαβάσματος	2,06	0,79	25,0%	46,9%	25,0%	3,1%
Διάβασμα μαζί με τα παιδιά	2,36	0,79	15,6%	36,7%	43,8%	3,9%
Παροχή υποστήριξης και βοήθειας στο διάβασμα στο σπίτι	1,70	0,72	45,3%	39,8%	14,8%	0,0%
Αύξηση χρόνου για τη βοήθεια των παιδιών σε σχέση με το χρόνο τον οποίο αφιερώνατε πριν από την πανδημία	2,91	1,1	10,9%	23,4%	38,3%	18,8%
Αύξηση υποχρεώσεων σχετικά με τη βοήθεια των παιδιών	2,91	1,12	9,4%	28,1%	35,2%	16,4%
Απαραίτητη η κατοχή εξειδικευμένων παιδαγωγικών γνώσεων	2,44	1,05	21,9%	30,5%	30,5%	15,6%

Στη συνέχεια, η έρευνα εστίασε στις επαφές των γονέων με τους εκπαιδευτικούς κατά τη διάρκεια της τηλεκπαίδευσης. Όπως αποδεικνύουν οι απαντήσεις των συμμετεχόντων, παρά τις δυνατότητες που παρέχει η τηλεκπαίδευση, η επικοινωνία μεταξύ γονέων και εκπαιδευτικών δεν συστηματικοποιήθηκε, δεν έγινε συχνότερη, ούτε και πιο ουσιαστική κατά την περίοδο του εγκλεισμού. Παρότι η φυσική απόσταση θα μπορούσε να οδηγήσει στην ενίσχυση της διαδικτυακής επικοινωνίας, η επικοινωνία παρέμεινε περιστασιακή (64,8% με πρωτοβουλία των γονέων και 54,7% με πρωτοβουλία των εκπαιδευτικών) και περιορίστηκε, κυρίως, στη χρήση του τηλεφώνου (53,9%) (Πίνακας 3).

Πίνακας 3: Επικοινωνία Γονέων-Εκπαιδευτικών

Τρόπος Επικοινωνίας	Μ.Ο.	Τ.Α.	Συνέχεια	Συχνά	Περιστασιακά	Ποτέ
Επικοινωνία με πρωτοβουλία γονέων	2,80	0,68	4,7%	20,3%	64,8%	10,2%
Επικοινωνία με πρωτοβουλία εκπαιδευτικών	2,52	0,73	10,2%	31,3%	54,7%	3,9%
Κατά τη διάρκεια των μαθημάτων	3,32	0,75	3,9%	5,5%	45,3%	45,3%
Διαδικτυακές συναντήσεις	2,84	0,94	10,9%	20,3%	42,2%	26,6%
Τηλεφωνικά	2,92	0,79	5,5%	18,8%	53,9%	21,9%
Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο	2,58	0,86	10,9%	34,4%	40,6%	14,1%

Τέλος, επιδιώχθηκε η καταγραφή ενός είδους αποτίμησης από πλευράς των γονέων σχετικά με την τηλεκπαίδευση που παρασχέθηκε στα παιδιά τους. Όπως διαφαίνεται από

τις απαντήσεις τους, η διαδικτυακή εκπαίδευση κρίνεται ως χρήσιμη σε περιόδους κρίσης, αλλά όχι ως προτιμητέα σε περιόδους κανονικότητας, αφού τα αρνητικά που εντοπίζουν είναι περισσότερα των οφελών. Οι γονείς αναγνώρισαν πως εξαιτίας της τηλεκπαίδευσης οι ίδιοι διαμόρφωσαν καλύτερη εικόνα για τη σχολική καθημερινότητα των παιδιών τους (32,8% αρκετά και 15,6% πολύ), ενώ τα παιδιά τους ανέπτυξαν αρκετά τις ψηφιακές δεξιότητές τους (35,9%) (Πίνακας 4). Ενώ, όμως, οι αναφορές στα οφέλη συγκεντρώνονται κυρίως στην απάντηση «αρκετά», σε ό,τι αφορά στις αρνητικές συνέπειες της τηλεκπαίδευσης, οι περισσότερες απαντήσεις συγκεντρώνονται στην επιλογή «πάρα πολύ» αναφορικά με την κοινωνικοποίηση των μαθητών (44,5%) και με τη σωματική τους υγεία (35,2%), ενώ στην ερώτηση σχετικά με την κάλυψη των μαθησιακών στόχων της τάξης φοίτησης των παιδιών το 42,2% απάντησε ότι καλύφθηκαν «λίγο» και το 38,3% «αρκετά» (Πίνακας 4).

Πίνακας 4: Οφέλη και Αρνητικά της Τηλεκπαίδευσης

Παράμετρος	Μ.Ο.	Τ.Α.	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Πάρα Πολύ
Αρνητικές επιπτώσεις στην κοινωνικοποίηση	4,03	1,05	0,8%	9,4%	20,3%	25,0%	44,5%
Αρνητικές επιπτώσεις στη σωματική υγεία	3,83	1,08	1,6%	10,9%	25,0%	27,3%	35,2%
Κατάκτηση νέων ψηφιακών δεξιοτήτων	3,19	1,08	3,9%	24,2%	35,9%	21,1%	14,8%
Κάλυψη μαθησιακών στόχων τάξης φοίτησης	2,48	0,82	10,2%	42,2%	38,3%	8,6%	0,8%
Διαμόρφωση καλύτερης εικόνας για τη σχολική καθημερινότητα	2,55	1,06	18,8%	29,7%	32,8%	15,6%	3,1%

Συμπέρασμα

Τα αποτελέσματα του ερευνητικού εγχειρήματος ανέδειξαν ποικίλες πρακτικές γονικής εμπλοκής κατά τη διάρκεια της τηλεκπαίδευσης, οι οποίες ερμηνεύονται μέσω των θεωρητικών μοντέλων των Epstein (1987: 122, 1995: 702), Hoover-Dempsey και Sandler (1995: 313), καθώς και των Hasler-Waters (2012: 125) και Stevens και Borup (2015: 106).

Οι γονείς κλήθηκαν να εξασφαλίσουν υλικούς, χωρικούς και χρονικούς πόρους στα παιδιά τους, να ενισχύσουν την ενεργό συμμετοχή τους στην τηλεκπαίδευση και να λειτουργήσουν ως οργανωτές, εκπαιδευτές και κινητροδότες. Συγκρίνοντας με παρόμοιες έρευνες της διεθνούς βιβλιογραφίας αξίζει να σημειωθεί ότι η παρακολούθηση των μαθημάτων και το διάβασμα μαζί με τα παιδιά κατά την τηλεκπαίδευση εμφανίζεται πιο συστηματικά και πιο εκτεταμένα στην Ελλάδα απ' ό,τι σε άλλες χώρες (Bhamani, Makhdoom, Bharuchi, Ali, Kaleem and Ahmed 2020: 23-24,

Günbaş and Gözüküçük 2020: 701, Hapsari, Sugito and Fauziah 2020: 308-309, Lau and Lee 2021: 869, Novianti and Garzia 2020: 122).

Σε ό,τι αφορά στην εξατομικευμένη επικοινωνία γονέων-εκπαιδευτικών, παρατηρήθηκε πως δεν ήταν πιο συχνή κατά τη διάρκεια των διαδικτυακών μαθημάτων και πως η πρωτοβουλία επικοινωνίας ανήκε κυρίως στους εκπαιδευτικούς. Το εύρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με την έρευνα των Hapsari, Sugito και Fauziah (2020: 304), οι οποίοι μελετώντας τη συγκεκριμένη παράμετρο εντόπισαν αυξημένη επικοινωνία γονέων και εκπαιδευτικών κατά τη διάρκεια εφαρμογής της τηλεκπαίδευσης. Σε μια προσπάθεια ερμηνείας της εν λόγω διαφοροποίησης μπορεί κανείς να υποθέσει πως οι γονείς των μαθητών απέκτησαν κατά τη διάρκεια της τηλεκπαίδευσης μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τα παιδιά τους ως μαθητές/τριες και συνεπώς δεν έκριναν απαραίτητη τη συχνότερη επικοινωνία με τους εκπαιδευτικούς.

Έπειτα τα οφέλη και αρνητικά, τα οποία αναφέρονται από τους γονείς του δείγματος, εντοπίζονται και στα ευρήματα προηγούμενων ερευνών (βλ. Bhamani, Makhdoom, Bharuchi, Ali, Kaleem and Ahmed 2020: 23-24, Bubb and Jones 2020: 217, Demir and Demir 2020: 52-54, Dong, Cao and Li, 2020: 5-6, Ergulec and Misirli 2021: 6709-6712, Garbe, Ogurlu, Logan and Cook 2020: 52-56, Horowitz and Igielnik, 2020: 8-11, Lase, Zega, Daeli and Zaluchu 2020: 104, Zhang 2021: 21). Οι απόψεις τους, όμως, για την τηλεκπαίδευση είναι ενδεχομένως και συνάρτηση του έκτακτου χαρακτήρα της και του μη στρατηγικού σχεδιασμού της. Η αποτελεσματικότητα της τηλεκπαίδευσης εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από την προσαρμογή του εκάστοτε προγράμματος στις ανάγκες των μαθητών/τριών και την καλλιέργεια κινήτρων συμμετοχής (Lee and Figueroa 2012: 22, Rice 2006: 435). Στο ελληνικό πλαίσιο, η περιορισμένη εξοικείωση με τις διαδικασίες τηλεκπαίδευσης, οι ελλείψεις στις απαιτούμενες υλικοτεχνικές υποδομές, καθώς και η διαφοροποιημένη ανταπόκριση και προσαρμοστικότητα των εκπαιδευτικών στις νέες συνθήκες, ανέδειξαν κρίσιμους παράγοντες που επηρέασαν την εφαρμογή της. Τα ανωτέρω ενδεχομένως συνέβαλαν στη διαμόρφωση σαφώς αρνητικών αντιλήψεων από την πλευρά των γονέων ως προς τις επιπτώσεις της τηλεκπαίδευσης, ενώ οι εκτιμήσεις τους σχετικά με τα οφέλη της παρέμειναν μετριοπαθείς.

Εν κατακλείδι, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση κατά την πανδημία πυροδότησε νέες πρακτικές τόσο στο επίπεδο της οργανωμένης εκπαίδευσης, όσο και στις διαστάσεις της γονικής εμπλοκής. Οι απόψεις και οι εμπειρίες των γονέων για την τηλεκπαίδευση είναι σε θέση να προσφέρουν πολύτιμα δεδομένα για το μελλοντικό σχεδιασμό επιτυχημένων προγραμμάτων εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και για τη διαμόρφωση στρατηγικών που ενισχύουν τη συνεργασία σχολείου και οικογένειας, στοχεύοντας στη βελτίωση της μαθησιακής πορείας και εξέλιξης των παιδιών (Epstein 1996: 216, Fullan 2007: 190-191). Συνεπώς, η περαιτέρω μελέτη των απόψεων και των πρακτικών των γονέων σχετικά με την οργανωμένη τηλεκπαίδευση, τη διαδικτυακή επικοινωνία και ενημέρωσή τους από τους εκπαιδευτικούς και τη θέση των νέων τεχνολογιών στη σχέση που αναπτύσσουν με τους εκπαιδευτικούς, το σχολείο και τους άλλους γονείς κρίνεται ως ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα και επίκαιρη.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα, Gutenberg.

Γκλιάου- Χριστοδούλου, Ν. (2005), Η ανάγκη επιμόρφωσης εκπαιδευτικών στην κατεύθυνση ανάπτυξης αποτελεσματικής συνεργασίας σχολείου-οικογένειας, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Νο 10, σσ. 74-83.

Creswell, J. (2015), *Η Έρευνα στην Εκπαίδευση*, Αθήνα, Ίων.

Κ.Υ.Α.111525/ΓΔ4/2021 (ΦΕΚ 4188 Β'/10-9-2021) "*Παροχή σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης για το σχολικό έτος 2021-2022*".

Κυριαζή, Ν. (2009), *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Μάνεσης, Ν. (2008), Η κοινωνική κατηγορία των γονέων και το περιεχόμενο της επικοινωνίας τους με τους εκπαιδευτικούς, στο Α. Μπρούζος, Π. Μισαηλίδη, Α. Εμβαλωτής και Α. Ευκλείδη (επιμ.), *Σχολείο και οικογένεια*, *Επιστημονική επετηρίδα της ψυχολογικής εταιρείας βορείου Ελλάδος*, Νο 6, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, σσ. 174-190.

Μυλωνάς, Θ. και Ερευνητική Ομάδα (1999), Παιδευτικές στρατηγικές και πρακτικές οικογενειών διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών, στο Χ. Κωνσταντίνου και Γ. Πλειός (επιμ.), *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός: Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 427- 447.

Παπακωνσταντίνου, Α.-Α. (2015), Οι γονείς των μαθητών στην κοινωνιολογική έρευνα: Ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο, στο Θ. Β. Θάνος (επιμ.), *Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα*: *Ερευνών απάνθισμα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 568-579.

Παπακωνσταντίνου, Α.-Α. (2020, Απρίλιος 4), Ανάλυση: Οι εκπαιδευτικές ανισότητες σε συνθήκες πανδημίας, *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε από https://www.kathimerini.gr/society/1074313/analysi-oi-ekpaideytikes-anisotites-se-synthikes-pandimias/

Σταχτέας, Χ. και Σταχτέας, Φ. (2020), Ιχνηλάτηση των απόψεων των καθηγητών για την τηλεκπαίδευση στην αρχή της πανδημίας, *Επιστήμες της Αγωγής*, Νο 2, σσ. 173-194.

Τζιφόπουλος, Μ. (2022), "Κάποιοι μαθητές μου δεν συνδέθηκαν ποτέ...": Εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αφηγούνται την εμπειρία τους από την τηλεκπαίδευση την περίοδο της πανδημίας του κορονοϊού, *Κείμενα Παιδείας*, Νο 4, σσ. 1-23.

Τζήλου, Γ. και Παπαδημητρίου, Σ. (2021), Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση στην προσχολική ηλικία: Απόψεις γονέων και κηδεμόνων, *Open Education: The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, Vol. 17, Νο 1, σσ. 78-92.

Φώτη, Π. (2021), Εποχή COVID-19 και εξ αποστάσεως εκπαίδευση στο νηπιαγωγείο. Διερεύνηση απόψεων εκπαιδευτικών, *Open Education: The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, Vol. 17, Νο 2, σσ. 92-115.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Anderson, W. L. (2021), Schooling Interrupted: Educating Children and Youth in the Covid-19 Era, *Center for Educational Policy Studies Journal*, Vol. 11, pp. 17-38.

Ball, S. J. and Vincent, C. (2007), "Making Up" the Middle-Class Child: Families, Activities and Class Dispositions, *Sociology*, Vol. 41, No 6, pp. 1061-1077.

Bhamani, S., Makhdoom, Z. A., Bharuchi, V., Ali, N., Kaleem, S. and Ahmed, D. (2020), Home Learning in Times of COVID: Experiences of Parents, *Journal of Education and Educational Development*, Vol. 7, No. 1, pp. 9-26.

Borup, J., West, R. E., Graham, C. R. and Davies, R. S. (2014), The Adolescent Community of Engagement: A Framework for Research on Adolescent Online Learning, *Journal of Technology and Teacher Education*, Vol. 22, No 1, pp. 107-129.

Bourdieu, P. (2004), The forms of capital, in S.J. Ball (ed.), *The Routledge Falmer Reader in Sociology of Education*, London and New York, Routledge Falmer, pp. 15-29.

Bourdieu, P. (2006), *Η αίσθηση της πρακτικής*, (μτφρ. Θ. Παραδέλλης), Αθήνα, Αλεξάνδρεια,

Bubb, S. and Jones, M-A. (2020), Learning from the COVID-19 home-schooling experience: Listening to pupils, parents/carers and teachers, *Improving Schools*, Vol. 23, No 3, pp. 209-222.

Cleveland-Innes, M., Garrison, R. D. and Vaughan, N. (2019), The Community of Inquiry Theoretical Framework: Implications for Distance Education and Beyond, in M. G. Moore and W. C. Diehl (eds.), *Handbook of Distance Education* (4th ed.), New York & London, Routledge, pp. 67-78.

Cucchiara, M. B. and McNamara Horvat, E. (2009), Perils and promises: middle-class parental involvement in urban schools, *American Educational Research Journal*, Vol. 46, No 6, pp. 974-1004.

Curtis, H. (2013), *A mixed methods study investigating parental involvement and student success in high school online education* (Doctoral dissertation, Northwest Nazarene University), ProQuest dissertation and theses database.

Demir, E. and Demir, G. C. (2020), Investigation of parents' opinions about distance education during covid-19 pandemic, *Turkish Online Journal of Distance Education*, Vol. *22*, No 2, pp. 42-57.

Deslandes, R. (2001), A vision of home-school partnership: three complementary conceptual frameworks, in F. Smit, K. van der Wolf and P. Sleegers, *A Bridge to the Future*: *Collaboration between Parents Schools and Communities*, Netherlands, Institute of Applied Social Sciences, pp. 11-23.

Dong, C., Cao, S. and Li, H. (2020), Young children's online learning during covid-19 pandemic: Chinese parents' beliefs and attitudes, *Children and Youth Services Review*, Vol. 118, pp. 1-9.

Epstein, J. L. (1987), Parent Involvement: What Research Says to Administrators, *Education and Urban Society*, Vol. 19, No 1, pp. 119-136.

Epstein, J. L. (1995), School/Family/Community Partnerships: Caring for the Children We Share, *The Phi Delta Kappan*, Vol. 76, No 9, pp. 701-712.

Epstein, J. L. (1996), Perspectives and Previews on Research and Policy for School, Family and Community Partnerships, in A. Booth and J. F. Dunn, *Family-School*

Links: How Do They Affect Educational Outcomes? New York and London, Routledge, pp. 209-246.

Ergulec, F. and Misirli, O. (2021), Emergency remote teaching during the COVID-19 pandemic: Parents experiences and perspectives, *Education and Information Technologies*, Vol. 26, pp. 6699–6718.

Fan, X. and Chen, M. (2001), Parental Involvement and Students' Academic Achievement: A Meta-Analysis, *Educational Psychology Review*, Vol. 13, No 1, pp. 1-22.

Fullan, M. (2007), *The new meaning of educational change*, New York, Teachers College.

Fullan, M., Quinn, J., Drummy, M. and Gardner M. (2020), *Education reimagined: The future of learning*, Microsoft Education.

Garbe, A., Ogurlu, U., Logan, N. and Cook, P. (2020), COVID-19 and Remote Learning: Experiences of Parents with Children during the Pandemic, *American Journal of Qualitative Research*, Vol. 4, No 3, pp. 45-65.

Gombert, P. and van Zanten, A. (2004), Le modèle éducatif du pôle "privé" des classes moyennes: Ancrages et traductions dans la banlieue parisienne, *Éducation et sociétés*, Vol. 14, pp. 65-83.

Günbaş, N. and Gözüküçük, M. (2020), Views of Elementary School Children's Parents about Distance Education during the Covid-19 Pandemic, *Sakarya University Journal of Education*, Vol. 10, No 3, pp. 686-716.

Hapsari, S. M., Sugito, and Fauziah P. Y. (2020), Parent's Involvement in Early Childhood Education during the Covid-19 Pandemic Period, *Journal Pendidikan Progresif*, Vol. 10, No 2, pp. 298-311.

Hasler-Waters, L. (2012), *Exploring the experiences of learning coaches in a cyber-charter school: A qualitative case study* (Doctoral dissertation, University of Hawaiʻi at Mānoa), ProQuest dissertation and theses database.

Hasler-Waters, L. and Leong, P. (2014), Who is Teaching? New Roles for Teachers and Parents in Cyber Charter Schools, *Journal of Technology and Teacher Education*, Vol. 22, No 1, pp. 33-56.

Hoover-Dempsey, V. K. and Sandler, M. H. (1995), Parental involvement in children's education: Why does it make a difference? *Teachers College Record*, Vol. 97, No 2, pp. 310-331.

Hoover-Dempsey, V. K. and Sandler, M. H. (1997), Why Do Parents Become Involved in Their Children's Education? *Review of Educational Research*, Vol. 67, No 1, pp. 3-42.

Hoover-Dempsey, V. K., Walker, M. T. J., Sandler, M. H., Whetsel, D., Green, L. C., Wilkins, S. A., and Closson, K. (2005), Why Do Parents Become Involved? Research Findings and Implications, *The Elementary School Journal*, Vol. 106, No 2, pp. 105-130.

Horowitz, J., and Igielnik, R. (2020), *Most parents of K-12 students learning online worry about them falling behind*, Pew Research Center.

Lareau, A. (1987), Social-class Differences in Family-School Relationships: The Importance of Cultural Capital, *Sociology of Education*, Vol. 60, No 2, pp. 73-85.

Lareau, A. and McNamara Horvat, E. (1999), Moments of social inclusion and exclusion: Race, class, and cultural capital in family-school relationships, *Sociology of education*, Vol. 72, No 1, pp. 306-315.

Lareau, A. (2002), Invisible Inequality: Social Class and Childrearing in Black and White Families, *American Sociological Review*, Vol. 67, pp. 747-776.

Lase, D., Zega, C. G. T., Daeli, O. D. and Zaluchu, E. S. (2020), Parents' Perceptions of Distance Learning during Covid-19 Pandemic in Rural Indonesia, J*ournal of Education and Learning*, Vol. 13, No 2, pp. 101-111.

Lau, H. Y. E. and Lee, K. (2021), Parents' Views on Young Children's Distance Learning and Screen Time During COVID-19 Class Suspension in Hong Kong, *Early Education and Development*, Vol. 32, No 6, pp. 863-880.

Lee, M., and Figueroa, R. (2012). Internal and external indicators of virtual learning success a guide to success in k-12 virtual learning, *Distance Learning*, Vol. 9, No 1, pp. 21-28.

Liu, F., Black, E., Algina, J., Cavanaugh, C. and Dawson, K. (2010), The Validation of One Parental Involvement Measurement in Virtual Schooling, *Journal of Interactive Online Learning*, Vol. 9, No 2, pp. 105-132.

Novianti, R. and Garzia, M. (2020), Parental Engagement in Children's Online Learning During COVID-19 Pandemic, *Journal of Teaching and Learning in Elementary Education*, Vol. 3, No 2, pp. 117-131.

Rice, L. K. (2006), A Comprehensive Look at Distance Education in the k–12 Context, *Journal of Research on Technology in Education*, Vol. 38, No 4, pp. 425-448.

Shearer, L. R. and Park, E. (2019), Theory to practice in instructional design, in M. G. Moore and W. C. Diehl (eds.), *Handbook of Distance Education* (4th ed.), New York and London, Routledge, pp. 260-280.

Simonson, S. and Schlosser, C. (2014), *We Need a Plan – An Instructional Design Approach for Distance Education Courses*, ResearchGate.

Simonson, M., Smaldino, S. and Zvacek, S. (2015), *Teaching and Learning at a Distance: Foundations of Distance Education* (6th ed.), North Carolina, Information Age Publishing.

Stevens, M. and Borup, J. (2015), Parental engagement in online learning environments: A review of the literature, E*xploring Pedagogies for Diverse Learners Online, Advances in Research on Teaching*, Vol. 25, pp. 99-119.

Vincent, C., Rollock, N., Ball, S. and Gillborn, D. (2012), Raising Middle-class Black Children: Parenting Priorities. Actions and Strategies, *Sociology*, Vol. 47, No 3, pp. 427-442.

Weininger, B. E. and A. Lareau (2003), Translating Bourdieu into the American context: the question of social class and family-school relations, *Poetics*, Vol. No 5-6, pp. 375-402.

Zhang, T. H (2021), Chinese parents' perception of emergency remote K-12 teaching-learning in China during the COVID-19 pandemic, *Asian Journal of Distance Education*, Vol. 16, No 1, pp. 16-30.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΕ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΡΟΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΙΩΣΗ ΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗΣ ΑΠΟ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΕΦΗΒΟΥΣ» ΣΕ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΜΦΥΛΗΣ ΚΑΤΑΠΙΕΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ

Ευαγγελία Κόττη[α]

[α] Εκπαιδευτικός Πρωτοβάθμιας ΠΕ06 /Msc Κοινωνική και Πολιτική Θεωρία στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί μια κριτική ανάγνωση του προγράμματος του Εργαστηρίου Διαπολιτισμικής Αγωγής του ΕΚΠΑ, το οποίο εφαρμόστηκε για πολλά χρόνια στη Αγία Βαρβάρα υπό τον τίτλο «Υποστηρικτικές παρεμβάσεις σε κοινότητες Ρομά για την ενίσχυση της πρόσβασης και μείωση της εγκατάλειψης από παιδιά και εφήβους». Παρουσιάζονται συνοπτικά οι στόχοι και οι δράσεις του προγράμματος και εν συνεχεία αξιολογείται, υπό το πρίσμα της φεμινιστικής θεωρίας, η συμβολή των παρεμβάσεων του προγράμματος στην μείωση της σχολικής διαρροής των κοριτσιών Ρομά της περιοχής και οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των φορέων του προγράμματος και της Ρόμικης κοινότητας της Αγίας Βαρβάρας. Επιπλέον, ερευνάται η συνεργασία με τα σχολεία της περιοχής και τους εκπαιδευτικούς και η παρουσία της οπτικής του φύλου στα προγράμματα επιμόρφωσης. Τα συμπεράσματα της έρευνας αναδεικνύουν ότι, παρά τα θετικά αποτελέσματα των δράσεων στην μείωση της σχολικής διαρροής των μαθητών και μαθητριών Ρομά, το πρόγραμμα δεν εμπεριέχει στους στόχους του το ζήτημα της έμφυλης καταπίεσης, αποτρέποντας έτσι την πρόληψη και αντιμετώπιση των συνεπειών τους. Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί των σχολείων της περιοχής, θεωρώντας την έμφυλη καταπίεση ως πολιτισμικά σχετική, αποφεύγουν να παρέμβουν ουσιαστικά σε τέτοια ζητήματα και ακολουθούν την πολιτική της ανοχής, μεταθέτοντας το πρόβλημα στις κοινωνικές υπηρεσίες.

Λέξεις Κλειδιά: Ρόμικη Κοινότητα, Πρόγραμμα Διαπολιτισμικής Αγωγής, Έμφυλη Καταπίεση, Εκπαίδευση

THE CONTRIBUTION OF THE PROGRAM "SUPPORTIVE INTERVENTIONS IN ROMA COMMUNITIES TO ENHANCE ACCESS AND REDUCE SCHOOL DROP OUT BY CHILDREN AND ADOLESCENTS" TO ISSUES OF GENDER OPPRESSION OF ROMA GIRLS IN THE COMMUNITY OF AGIA VARVARA

Evangelia Kotti[α]

[α] Elementary school teacher ΠΕ06/Msc Social and Political Theory at Pantion University of Social and Political Studies

Abstract

This paper attempts a critical reading of the program of the Intercultural Education Laboratory of the National University of Athens, which was implemented for many years in Agia Varvara under the title "Supportive interventions in Roma communities to enhance access and reduce school dropout among children and adolescents". The objectives and actions of the program are briefly presented, followed by an evaluation, in the light of feminist theory, of the contribution of the program's interventions to reducing school dropout of Roma girls in the region as well as the relationships that develop between the program's actors and the Roma community of Agia Varvara. In addition, the collaboration with the teachers at the local schools and the presence of a gender perspective in the training programs are investigated. The conclusions of the research show that, despite the positive results of the actions in reducing the school dropout rate of Roma students, the program does not include the issue of gender oppression in its objectives, thus preventing the prevention and treatment of its consequences. Furthermore, teachers, considering gender oppression as culturally relevant, avoid intervening substantially in such issues and follow a policy of tolerance, transferring the problem to social services.

Keywords: Roma Community, Intercultural Education Program, Gender Oppression, Education

Εισαγωγή

Το πρόγραμμα του Εργαστηρίου Διαπολιτισμικής Αγωγής του ΕΚΠΑ εφαρμόστηκε για πολλά χρόνια στην Αγία Βαρβάρα σε συνεργασία με εκπαιδευτικούς φορείς και με τις τοπικές κοινωνικές υπηρεσίες του Δήμου. Βασικός σκοπός του προγράμματος ήταν η ενίσχυση της τακτικής φοίτησης των μαθητών και μαθητριών Ρομά σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Βασικοί στόχοι του προγράμματος ήταν η αύξηση των εγγραφών και μείωση της σχολικής διαρροής των μαθητών και μαθητριών Ρομά, η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των Ρομά γονέων στα οφέλη της εκπαίδευσης και η ενίσχυση της αποδοχής των παιδιών Ρομά από την εκπαιδευτική κοινότητα και την τοπική κοινωνία. Το πρόγραμμα περιλάμβανε ενισχυτικά μαθήματα για την βελτίωση της σχολικής επίδοσης σε απογευματινές ώρες, θερινά μαθήματα σε μεικτές ή αμιγώς Ρομά μαθητές και μαθήτριες, μαθήματα σε ενήλικους και ενήλικες Ρομά, που επιθυμούσαν να φοιτήσουν σε Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας, επιμορφωτικά σεμινάρια εκπαιδευτικών με θέμα την διαπολιτισμικότητα καθώς και πολιτιστικά δρώμενα.[1]

Η παρούσα μελέτη εξετάζει κριτικά το πρόγραμμα και διερευνώνται, με βάση τη φεμινιστική θεωρία, οι αντιλήψεις των φορέων του προγράμματος για την εφαρμογή στην πράξη του προγράμματος και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν καθώς και οι απόψεις τους για την Ρόμικη κοινότητα της Αγίας Βαρβάρας, εστιάζοντας κυρίως στην Ρόμικη οικογένεια, την ανατροφή των κοριτσιών Ρομά και τη σχέση τους με την εκπαίδευση. Επιπλέον, μελετώνται οι αντιλήψεις των φορέων του προγράμματος για την συμβολή της εκπαίδευσης και το ρόλο των δασκάλων ως προς την υποστήριξη των κοριτσιών.

Θεωρητικό πλαίσιο

Διαπολιτισμική αγωγή

Η διαπολιτισμική αγωγή αποτελεί μια παιδαγωγική προσέγγιση που επικεντρώνεται στην αποδοχή και κατανόηση του πολιτισμικά «άλλου» που συνοδεύει το άνοιγμα του ατόμου σε άλλους πολιτισμούς, ενώ ταυτόχρονα τους καλεί να συμμετέχουν στον δικό του. Κεντρικός στόχος στην διαπολιτισμική εκπαίδευση είναι η κατάρριψη του εθνοκεντρισμού και των προκαταλήψεων, ώστε να αρθούν οι κοινωνικές ανισότητες και αδικίες «υπερβαίνοντας τα όρια της ομάδας, της φυλής και του κράτους» (Νικολάου 2020: 96). Η διαπολιτισμικότητα οφείλει να διατρέχει όλα τα μαθήματα και να προωθεί την συνεργασία μεταξύ εκπαιδευτικών, γονέων και μελών της ευρύτερης κοινότητας για την ανάπτυξη βέλτιστων πρακτικών και την επίλυση προβλημάτων.

Ο ρόλος του/της εκπαιδευτικού είναι καθοριστικός, καθώς διαμορφώνει το κατάλληλο παιδαγωγικό κλίμα ώστε να αναγνωρίζονται οι ικανότητες των μαθητών και των μαθητριών και να ενισχύεται η αυτοεκτίμησή τους. Αξιοποιεί εκπαιδευτικές προσεγγίσεις που ευνοούν την αλληλεπίδραση των μαθητών και μαθητριών και αντιστέκεται σε ξενοφοβικές αντιλήψεις και στον «φόβο» της διγλωσσίας (Ευαγγέλου και Μουλά: 159-162).

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα

Με τον νόμο 2413/1996 καθιερώνεται η διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα με σκοπό την «οργάνωση και λειτουργία σχολικών μονάδων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για την παροχή εκπαίδευσης σε νέους με εκπαιδευτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές ή μορφωτικές ιδιαιτερότητες» (Μοσχοβάκου 2014: 213). Μεταξύ 1997 και 2014 τα συγχρηματοδοτούμενα από την Ευρωπαϊκή Ένωση Επιχειρησιακά Προγράμματα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΚ) που υλοποιήθηκαν κατά τις περιόδους 1994-1999 και 2000-2006, καθώς επίσης και το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση 2007-2013», συνέβαλαν στον σχεδιασμό και την υλοποίηση παρεμβάσεων για την προώθηση της εκπαίδευσης μειονοτικών ομάδων. Ο νόμος, αν και αναγνωρίζει επίσημα την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας, στην πράξη αναλώθηκε στη δημιουργία ξεχωριστών τμημάτων ή τάξεων για μαθητές με πολιτισμικές και γλωσσικές διαφορές και στην διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ως μέσο ένταξης, αντιβαίνοντας την βασική παραδοχή της διαπολιτισμικής αγωγής που αναφέρεται σε όλα τα παιδιά της σχολικής μονάδας (Λαγουδάκος 2012: 10).

Η κριτική στα διαπολιτισμικά προγράμματα, που για χρόνια πραγματοποιούνται σε περιοχές με μεγάλο πληθυσμό Ρομά, αφορά στο γεγονός ότι, τέτοιου είδους στοχευμένες παρεμβάσεις, συνεισφέρουν στην περαιτέρω διάκριση και στον αποκλεισμό τους. Παράλληλα, επισημαίνεται η απουσία των ίδιων των Ρομά στην εκπόνηση δράσεων και προγραμμάτων, καθώς και η απουσία βαθύτερων και ουσιαστικότερων σχέσεων μεταξύ των σχεδιαστών των προγραμμάτων και της Ρόμικης κοινότητας (Μαυρογιώργος 2017).

Τις τελευταίες δεκαετίες και παρά την πληθώρα υπουργικών αποφάσεων, διαταγμάτων και προγραμμάτων σχετικά με τις εκπαιδευτικές ανάγκες παιδιών από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, η εκπαιδευτική πρακτική προσανατολίζεται συνήθως σε αφομοιωτικά και μονοπολιτισμικά μοντέλα (Σγούρα, Μάνεσης και Μητροπούλου 2018: 113, Κεσίδου 2008: 22).

Σε όλα τα παραπάνω προστίθεται και η απουσία του παράγοντα φύλου, καθώς, αν και συνδέεται άρρηκτα με πολιτισμικά χαρακτηριστικά, δεν περιλαμβάνεται σε διαπολιτισμικά προγράμματα και επιμορφωτικές δράσεις, παρά το γεγονός ότι έχει επισημανθεί επανειλημμένως από εκπαιδευτικούς και φορείς (Μοσχοβάκου 2014: 216).

Η διάσταση του φύλου στην εκπαίδευση

Οι διαφορετικές θεωρήσεις του φιλελεύθερου, ριζοσπαστικού, σοσιαλιστικού και μαύρου φεμινισμού, από τη δεκαετία του '80 και μετά, κατάφεραν να αναδείξουν την έμφυλη διάσταση στην εκπαίδευση και την εκπαιδευτική πολιτική. Η ενίσχυση της θέσης της γυναίκας μέσω των αγώνων διεκδίκησης της ισότητας των ευκαιριών στην εκπαίδευση αποτέλεσε βασικό στόχο των φιλελεύθερων φεμινιστριών και εντάχθηκε στο σχέδιό τους για μετασχηματισμό του κόσμου μέσα από μια διαδικασία «αποχαρακτηρισμού του ως προς το φύλο», σύμφωνα με το οποίο το φύλο θα έπαυε να αποτελεί οργανωτική αρχή της δημόσιας σφαίρας (Arnot 2006: 275)

Από την άλλη πλευρά, οι λόγοι του ριζοσπαστικού, σοσιαλιστικού και μαύρου φεμινισμού κατέδειξαν την ταξική διαφοροποίηση στην εκπαίδευση, καθώς και την αναπαραγωγή της πατριαρχίας μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας, των «κρυφών» αναλυτικών προγραμμάτων και την γλώσσα του σχολείου. Ιδιαίτερα οι μαύρες φεμινίστριες, με βασικό εργαλείο την διαθεματικότητα, διερεύνησαν τις διαφορετικές κατηγορίες φύλου και τον τρόπο που συμπλέκονται με την κοινωνική τάξη, τη φυλή και τις προσωπικές επιθυμίες και εμπειρίες. Οι μελέτες αυτές έδειξαν ότι οι παράγοντες αυτοί αποτελούν δυναμικές διεργασίες αφού παράγουν διαφορετικές υποκειμενικότητες εντός της ίδιας εθνότητας ή φυλής (Phoenix 2008: 192).

Πολυπολιτισμικότητα, φεμινισμός και το δικαίωμα στην εκπαίδευση

Με τα άρθρα 28/29 της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού των Ηνωμένων Εθνών (1989) το δικαίωμα στην εκπαίδευση αποκτά οικουμενικό χαρακτήρα και αποτελεί κοινωνικό αγαθό, προσβάσιμο σε όλους. Με το άρθρο 29, παράγραφο γ, η εκπαίδευση, ως προς το περιεχόμενο και τις αξίες, αποσκοπεί στην «ανάπτυξη του σεβασμού για τους γονείς του παιδιού, τη γλώσσα του, την ταυτότητά του και τις πολιτισμικές του αξίες, καθώς και για τις εθνικές αξίες της χώρας στην οποία ζει, της χώρας από την οποία μπορεί να κατάγεται και για τους πολιτισμούς που διαφέρουν από τον δικό του» (Gamarnikow 2011: 132).

Ωστόσο, η διεκδίκηση της οικουμενικότητας προσκρούει σε αρκετές δυσκολίες. Θεωρώντας όλα τα άτομα ίσα σε μια κατάσταση, φαίνεται να αγνοεί τον αναπαραγωγικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης όπου οι κοινωνικές ανισότητες που εκπορεύονται από το φύλο, την εθνότητα, τις ικανότητες και τη σεξουαλικότητα αναπαράγονται στο πλαίσιο της εκπαίδευσης μέσω των αναλυτικών προγραμμάτων πολλών εθνικών εκπαιδευτικών συστημάτων. Η πρόσβαση στην εκπαίδευση «ορίζεται ως απουσία νομικών φραγμών» παρά ως δικαίωμα που αφορά την άρση των «υλικών φραγμών» που εμπεριέχει (Gamarnikow 2011: 129).

Τέλος, ο ατομισμός των οικουμενικών δικαιωμάτων εντός του εθνικού συγκείμενου προκαλεί εντάσεις με κουλτούρες που προβάλλουν την συλλογικότητα ή με διαφορετικές

κουλτούρες της πατριαρχίας. Η ένταση φεμινισμού και πολυπολιτισμικότητας συμπυκνώνεται στο βασικό ερώτημα της Okin «Είναι η πολυπολιτισμικότητα κακή για τις γυναίκες;». Υποστηρίζει ότι σε πολλές εθνοτικές ομάδες η έμφυλη καταπίεση των γυναικών συγκαλύπτεται, καθώς εντοπίζεται, κυρίως, στην ιδιωτική σφαίρα, όπου τα κορίτσια υπόκεινται σε μια σωρεία περιορισμών (εμπόδια στην εκπαίδευση, οικιακές υποχρεώσεις, καταναγκαστικοί γάμοι) (Okin 1998: 664).

Σκοπός της έρευνας είναι να καταδείξει την απουσία του παράγοντα φύλου από τον σχεδιασμό και την εφαρμογή του προγράμματος, παρά το γεγονός ότι η έμφυλη καταπίεση των κοριτσιών Ρομά ευθύνεται σε αρκετές περιπτώσεις για την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολικού περιβάλλοντος (πχ. πρώιμοι γάμοι, οικιακές και κοινωνικές υποχρεώσεις). Επιπλέον, φέρνει στο φως τα διλήμματα και τις εντάσεις μεταξύ φεμινισμού και πολυπολιτισμικότητας, ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων, όπως αναδείχτηκαν σε περιπτώσεις έμφυλης καταπίεσης κοριτσιών Ρομά που χρειάστηκε να παρέμβουν οι φορείς του προγράμματος.

Μεθοδολογία και έρευνα πεδίου

Για τον παραπάνω σκοπό χρησιμοποιούμε υλικό από την ποιοτική έρευνα που διεξήχθη στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής μας διατριβής αναφορικά με την συμβολή της εκπαίδευσης στην αυτονόμηση των κοριτσιών Ρομά. Συγκεκριμένα, ελήφθησαν ημιδομημένες συνεντεύξεις από εκπαιδευτικούς των σχολείων της Αγίας Βαρβάρας, από φορείς του διαπολιτισμικού προγράμματος και κοινωνικούς λειτουργούς του Δήμου. Το υλικό που συλλέχθηκε μας έδωσε πολύτιμα στοιχεία για τον τρόπο εφαρμογής του προγράμματος και την αντιμετώπισή του από την εκπαιδευτική και την ευρύτερη κοινότητα της περιοχής.

Για την ανάλυση των αποτελεσμάτων ακολουθήθηκε η προσέγγιση του κριτικού φεμινισμού των Arnot και Dillabough. Ειδικότερα η Arnot εντοπίζει ένα καινούριο πεδίο ερευνών στη σχέση οικογένειας και σχολείου, μια σχέση «δράσης-αντίδρασης», όπου τα κορίτσια και τα αγόρια υιοθετούν διαφορετικές έμφυλες πρακτικές, καθώς ισορροπούν μεταξύ αντιφατικών μηνυμάτων σχολείου και οικογένειας και των διλημμάτων που καλούνται να αντιμετωπίσουν, ανάλογα με την κουλτούρα και τη θέση τους, στις σχέσεις εξουσίας εντός της οικογένειας (Arnot 2002/2004: 255).

Επιπλέον, γίνεται διερεύνηση των διαδικασιών μετάβασης από το σχολείο, ως χώρο κατασκευής ταυτοτήτων που διαφέρουν από την «οικεία», σε διαφορετικές θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία και ανάδειξη των πολλαπλών εκφάνσεων φύλου που δημιουργούν. Τέλος, αναδεικνύεται ο σχολικός χώρος, ως πεδίο, όπου η συμμόρφωση και η υπακοή, η αδιαφορία και η προκλητικότητα αποτελούν εκδηλώσεις αντίστασης σε αυτό που θέλει να αναπαράγει.

Η ρόμικη κοινότητα της Αγίας Βαρβάρας

Η Αγία Βαρβάρα αποτελεί ένα τόπο πολλαπλών διαιρέσεων. Μη Ρομά με δικούς τους πολιτισμικούς θύλακες (ποντιακούς, κρητικούς), εδραίους Ρομά που αυτοπροσδιορίζονται ως γνήσιοι Έλληνες Τσιγγάνοι και οι οποίοι, ως πιο ισχυροί οικονομικά, διαφοροποιούνται ως προς τους τσιγγάνους που ζουν σε καταυλισμούς

(κυρίως Αλβανόφωνους) ή στην Κάτω Αγία Βαρβάρα, μεταθέτοντάς τους το στίγμα του «γύφτου» και εύρωστοι οικονομικά Ρομά που ζουν κυρίως στην Άνω Αγία Βαρβάρα (Λυδάκη 1998: 111).

Εκτός από την συλλογικότητα, τις κοινές αξίες, τα ήθη και τις παραδόσεις, το πιο ενοποιητικό στοιχείο των ομάδων είναι η γλώσσα, τα Ρομανί, την οποία, όμως, διστάζουν να την χρησιμοποιούν στο δημόσιο λόγο εξαιτίας του στιγματισμού τους (Λυδάκη 1998: 142). Η Ρόμικη οικογένεια είναι παραδοσιακή, διευρυμένου τύπου με πατριαρχική δομή και με διακριτούς έμφυλους ρόλους, με την φυσική αποστολή των κοριτσιών να είναι η δημιουργία οικογένειας. Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών γίνεται με πρακτικές που παραπέμπουν στην ενηλικιότητα (Βαξεβάνογλου 2004: 60), ενώ η εκπαίδευση των Ρομά μαθητών και μαθητριών χαρακτηρίζεται από σχολική διαρροή, πρόωρη εγκατάλειψη και ελλιπή φοίτηση (Παπακωνσταντίνου 2019: 80).

Ερευνητικά αποτελέσματα

Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται σε τέσσερις ενότητες και αφορούν τις αντιλήψεις των φορέων του προγράμματος για τις δυσκολίες εφαρμογής του και την αντιμετώπισή τους από τους Ρομά γονείς, τις αντιλήψεις τους για την Ρόμικη οικογένεια, την ανατροφή και εκπαίδευση των κοριτσιών και τις απόψεις τους για τη συμβολή της εκπαίδευσης και τον ρόλο των εκπαιδευτικών ως προς την υποστήριξη των κοριτσιών. Τέλος, παρουσιάζονται οι απόψεις των εκπαιδευτικών για την φοίτηση των Ρομά μαθητριών, και τη συμβολή των υποστηρικτικών δράσεων του προγράμματος ή και ανάλογων που εφαρμόστηκαν κατά περιόδους στην περιοχή.

Το πρόγραμμα: Δυσκολίες στην εφαρμογή

Οι δυσκολίες που εντοπίζονται αφορούν την καχυποψία πολλών γονέων για το όνομα και την παρέμβαση στο σπίτι που προκαλεί πολλές φορές έντονες αντιδράσεις.

> «Δεν αποδέχονται τον όρο Ρομά, τον αποστρέφονται. Όταν πρωτοξεκίνησα στο πρόγραμμα και έλεγα ότι είμαι σε ένα πρόγραμμα για Ρομά είχα φάει φοβερή επίθεση από κάποιους και μάλιστα ένα σχολείο σταμάτησε να συνεργάζεται μαζί μας εξαιτίας ενός τέτοιου συμβάντος. Ο Ρομά είναι αυτός που ζει στον καταυλισμό, που τους λένε γύφτους οι ίδιοι» (Δ.Κ.,35, Ψυχολόγος).

Τα απογευματινά ενισχυτικά μαθήματα πραγματοποιούνται με αρκετές αντιδράσεις εκ μέρους των παιδιών γεγονός που αποδίδεται στην «ζωηρή φύση τους» και στην έλλειψη ορίων από το σπίτι. Οι υπεύθυνες των προγραμμάτων βιώνουν αισθήματα ματαίωσης και θυμού βλέποντας ότι παρά τις προσπάθειες τους η κατάσταση δεν αλλάζει.

> «..τα παιδιά δεν αντέχουν πάνω από 45 λεπτά. Δηλαδή και αν τους κάνεις δεκάλεπτο διάλειμμα μόνο, θα μπούνε μέσα με γκρίνια. Αν εκεί αλλάξεις και πας να πεις μια ιστορία, κάνεις ζωγραφική ή κάτι άλλο μαζεύονται. ...» (Χ.Α, 37 Κοινωνική λειτουργός).

> «Θεωρώ ότι δεν έχουμε καταφέρει πολλά. Μόνο ματαίωση νιώθω. Το οποίο βέβαια μπορεί να έχει να κάνει και με τη φύση του προγράμματος. Θεωρώ ότι δεν θα

> άλλαζε μέσα από ένα πρόγραμμα πιλοτικό του Πανεπιστημίου» (Δ.Κ, 37, Κοινωνική λειτουργός).

Η κοινότητα: Συλλογικότητα ή ισχύς εν τη ενώσει

Οι φορείς του προγράμματος θεωρούν ότι, παρά τις εσωτερικές τους διαφοροποιήσεις, η Ρόμικη κοινότητα αποτελεί μια κλειστή ομάδα που έχει μάθει να επιβιώνει σε δυσμενείς συνθήκες. Η συλλογική ζωή, η αλληλεγγύη και οι υποχρεώσεις που αυτό ενέχει περιλαμβάνει και τα παιδιά και υπερτερεί έναντι των σχολικών υποχρεώσεων.

> «Δεν υπάρχει το άτομο, υπάρχει συλλογικότητα, είναι τρόπος, στρατηγική αντιμετώπισης του στιγματισμού που έχουν υποστεί τόσα χρόνια, δεν μπορούν να επιβιώσουν αλλιώς, αλλά και είναι ανάγκη. Αυτό τους κρατάει όλους μαζί, αλλά αυτό τους κρατάει και χαμηλά. Δηλαδή είναι δύο και τρεις και τέσσερις γενιές, ο ένας πάνω στον άλλον και ξέρουν τα πάντα. Δεν το διαχωρίζουν το παιδί.. σαν εμάς, να το προστατεύσουμε να μην ακούσει, να κλείσουμε την πόρτα» (Β.Κ Κοινωνική λειτουργός,49)

> «Ο τρόπος που οργανώνουν τη ζωή τους και τα σπίτια τους είναι διαφορετικός. Δεν υπάρχουν τα κατάλληλα έπιπλα, δεν υπάρχει το γραφείο του παιδιού να κάτσει να διαβάσει, χώρος μελέτης. Δηλαδή δεν έχω δει τους γονείς να τους ενδιαφέρει τόσο πολύ να διαβάσουν τα παιδιά στο σπίτι» (Χ.Α.37,Κοινωνική λειτουργός).

Έμφυλοι ρόλοι

Η παιδική ηλικία των κοριτσιών τελειώνει σύντομα, αν και στους εδραίους Ρομά οι πρόωροι γάμοι έχουν σχεδόν εκλείψει. Λόγω, όμως, της επιρροής των ομηλίκων, των συγγενών και της κοινότητας, οι φιλοδοξίες πολλών κοριτσιών περιορίζονται στην εύρεση συντρόφου.

> «...φιλοδοξίες ή άλλες επιθυμίες δεν φαίνεται να έχουν αν και ως παρουσίες στην κοινότητα έχουν μια δυναμική, είναι ορατές. Αυτό όμως δεν ισχύει για τα κορίτσια των Αλβανών Ρομά...εκεί τα πράγματα είναι διαφορετικά. Ο πατέρας έχει τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο και εκεί υπάρχει το θέμα των πρόωρων γάμων, συναινετικών ή όχι» (Χ.Α, 37, Κοινωνική λειτουργός).

> «Υπάρχουν πρότυπα, αλλά είναι η μάνα, η θεία, η ξαδέρφη, το πως είσαι παντρεμένη γυναίκα και αυτό ακολουθούν. Παντρεύονται, σταματούν το σχολείο και ασχολούνται με τα παιδιά τους» (Δ,35, Ψυχολόγος).

Ο ρόλος των εκπαιδευτικών: Απαξίωση από την κοινότητα

Οι φορείς του προγράμματος επισημαίνουν ότι εκπαιδευτικοί είναι γενικά δεκτικοί σε τέτοιου είδους παρεμβάσεις αλλά δεν δείχνουν ουσιαστικό ενδιαφέρον να αλλάξει η κατάσταση, πιστεύοντας ότι οι Ρομά τους απαξιώνουν. Εκτιμούν ότι η άρνηση των εκπαιδευτικών να αναλάβουν πιο ενεργή στάση ή να εμπλακούν νομικά υπονομεύει το δικαίωμα αυτών των παιδιών στην εκπαίδευση. Τέλος, εντοπίζουν και την έλλειψη συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευτικών μονάδων της περιοχής και των δημοτικών φορέων σε θέματα έμφυλης καταπίεσης καθώς φαίνεται ότι υπερτερεί η πολιτική της ουδετερότητας και της ανοχής.

«Θεωρούν ότι για τους Ρομά το σχολείο είναι το μέσο για να πάρουν επιδόματα, ότι προσπαθούν να τους παραπλανήσουν και κάνουν επίκληση στο συναίσθημα και στην ηθική τους» (Χ.Α,37,Κοινωνική λειτουργός).

«Υπάρχει ένας βαθμός αποδοχής αυτού ως κατάστασης, ως δοσμένης κατάστασης.. αργούν να ενημερώνουν την αστυνομία για να γίνει αναζήτηση. Δεν ενημερώνουν τις κοινωνικές υπηρεσίες. Δεν ενημερώνουν τον εισαγγελέα. Δεν θέλουν προβλήματα. Εγώ έχει χρειαστεί πολλές φορές να παροτρύνω διευθυντές να στείλουν υπόμνημα στον εισαγγελέα. Αυτό είναι παραμέληση. Δεν είναι τα δικαιώματα των παιδιών Ρομά λιγότερα από των άλλων παιδιών, ούτε και οι υποχρεώσεις τους. Θα πρέπει να πρωτοστατήσει η σχολική κοινότητα και θα χτίσει συμμαχίες με όλους τους ανθρώπους» (Δ.Κ.,35, Κοινωνική λειτουργός).

Λιγοστές προσδοκίες

Για πολλούς εκπαιδευτικούς οι μαθήτριες Ρομά είναι πιο «διαχειρίσιμες» από τα αγόρια λόγω του έμφυλου ρόλου τους και δεν εμποδίζουν την εκπαιδευτική διαδικασία. Η εκτίμηση των φορέων είναι ότι οι εκπαιδευτικοί δεν τρέφουν πολλές προσδοκίες για τα κορίτσια, γεγονός που είναι ακόμα πιο έντονο στο Γυμνάσιο, όπου το πρόγραμμα σπουδών είναι πιο απαιτητικό και αφήνει λίγα περιθώρια για παιδαγωγικές μέριμνες.

«Οι έμφυλες ταυτότητες είναι αρκετά παραδοσιακές. Οπότε το κορίτσι ακριβώς επειδή από τον ρόλο του είναι πιο συγκαταβατικό, μετριοπαθές, το καθιστά πιο αποδεκτό, πιο διαχειρίσιμο από τους δασκάλους. Αυτή είναι η περισσότερη προσδοκία που υπάρχει από το σχολείο, όχι να μάθουν, όχι να ενταχθούν, όχι να κοινωνικοποιηθούν, αλλά να μην ενοχλούν» (Χ.Α.37, Κοινωνική λειτουργός).

Το σχολείο δεν είναι ελκυστικό

Το αναλυτικό πρόγραμμα και η αριστεία δεν φαίνεται να ελκύουν τους Ρομά μαθητές και μαθήτριες, ενώ η συνεχής επιβράβευση της προσωπικότητάς τους και των ικανοτήτων τους ενδέχεται να φέρει καλύτερα αποτελέσματα. Η δομή της εκπαίδευσης και η απουσία μόνιμων εκπαιδευτικών στην περιοχή δυσκολεύουν ακόμα περισσότερο την κατάσταση.

«Μέσα από το αναλυτικό, βασικά τους λες ότι, ξέρετε κάτι, στην ιστορία αυτού του τόπου δεν συμμετείχατε. Όταν μιλάς για πολιτική ενσωμάτωσης, δηλαδή του να μπορέσουν όλοι να νιώσουν ότι ανήκουν σε αυτό το πλαίσιο. Τα ίδια τα βιβλία θα μπορούσαν να έχουν αναφορές. Όλοι ίσοι δεν λέμε; Που είναι λοιπόν η ιδέα ότι μέσα σε αυτούς τους ανθρώπους είναι οι Ρομά;» (Δ.Κ.,35, Ψυχολόγος).

«Ο βαθμός δεν λέει τίποτα για τους Ρομά. Η εκπαίδευση για να μπορέσει να λειτουργήσει, θέλει μεγάλη εμβάθυνση, το οποίο δεν μπορεί να το εσωτερικεύσει ένας εκπαιδευτικός ο οποίος έρχεται μια χρονιά σε αυτό το σχολείο. Δεν προλαβαίνει ο άνθρωπος να χτίσει σχέσεις και πολλές φορές φεύγει τρέχοντας» (Β.Κ Κοινωνική λειτουργός,49).

Οι εκπαιδευτικοί: Δυσκολίες στην προσαρμογή

Η εικόνα των κοριτσιών στον χώρο του σχολείου διαφέρει από βαθμίδα σε βαθμίδα. Κατά γενική ομολογία, αργούν να προσαρμοστούν στην σχολική πραγματικότητα και πολλά από αυτά δεν έχουν φοιτήσει σε Νηπιαγωγείο με αποτέλεσμα να υστερούν σε δεξιότητες και να μην μπορούν να ακολουθήσουν τις σχολικές νόρμες.

> «..προτιμάνε να κάτσουν με άλλα κορίτσια Ρομά, νιώθουν ασφάλεια με τους δικούς τους....δεν ασχολούνται με τα ελληνικά, στο βαθμό που θα έπρεπε. Άμα δεν διαβάζεις ένα βιβλίο, δεν έχεις ακούσματα, δεν πας στο θέατρο.... Αν στο σπίτι μιλάνε τσιγγάνικα και στο σχολείο περιορισμένα ασχολείσαι με αυτό, θα έχεις έλλειμμα στη Γλώσσα, λογικό δεν είναι;» (Α, 56, Δασκάλα).

Έμφυλη καταπίεση

Αν και οι καταναγκαστικοί γάμοι δεν είναι συχνοί σε τόσο νεαρή ηλικία, όταν συμβεί, θεωρείται προδιαγεγραμμένο γεγονός, ανάλογο με τις προσδοκίες του οικογενειακού περιβάλλοντος και της κοινότητας, χωρίς να γίνεται λόγος για την προάσπιση των νόμιμων δικαιωμάτων τέτοιων παιδιών.

> *«Αυτό το κορίτσι είχε τόσες πολλές ικανότητες αλλά δεν μπόρεσε να παρεκκλίνει από την μοίρα της και έψαξε μια διέξοδο να φύγει, στα πλαίσια της εφηβείας της. Και η λύση; αυτή που είναι υπαρκτή μέσα στο πολιτισμικό της πλαίσιο.... ένα 12χρονο κορίτσι δικό μας, αν πιέζεται από τον πατέρα ή από τη μάνα, θα σου πει, θα πάρω το χαμόγελο του παιδιού έτσι και θα σε καταγγείλω. Δεν θα σκεφτόταν ποτέ να παντρευτεί και να φύγει. Το ζήτημα της Κ. ήταν ότι κάτω από την πίεση, την οικογενειακή και την αυστηρότητα του πατέρα, τελικά βρήκε λύση σε αυτό που ήταν οικείο και πρόσφορο. Ο γάμος» (Α. 57 Διευθύντρια).*

Η μετάβαση στο Γυμνάσιο

Στο Γυμνάσιο τα κορίτσια Ρομά παρουσιάζουν αρκετά μεγάλη διαρροή -μικρότερη από τα αγόρια- και η φοίτησή τους χαρακτηρίζεται από τους εκπαιδευτικούς ως ανεπαρκής. Παράλληλα, διακρίνουν και μια αλλαγή στη συμπεριφορά αρκετών κοριτσιών, που κυμαίνεται από αδιάφορη, «ρηχή» ως και παραβατική σε κάποιες περιπτώσεις. Αρχίζουν και ασχολούνται περισσότερο με την εμφάνιση και τον καλλωπισμό τους, τα τεκταινόμενα της κοινότητας και τις διενέξεις μεταξύ των οικογενειών, παρά με τα μαθήματα. Πολύ λίγα κορίτσια συνεχίζουν στο Λύκειο και κάποια επιλέγουν τα Επαγγελματικά Λύκεια.

> «Στο διάστημα 2020 -21, στην Α΄ Γυμνασίου έχουμε εγγεγραμμένα 32 κορίτσια, φοίτησαν τα 23 και από τα 21 αγόρια φοίτησαν τα 15. Στην Β΄ Γυμνασίου, φοίτησαν 8 αγόρια και 15 κορίτσια. Στην Τρίτη μένουν τα ίδια, έχουμε μικρή διαρροή. Το ζήτημα λοιπόν είναι μεταξύ πρώτης και δεύτερης γυμνασίου, αν θα μπορούν να εγκλιματιστούν στο γυμνάσιο.» (Φ.Α, 59, Διευθύντρια Γυμνασίου).

> «Στο διάστημα 2021-22, από τα 28 κορίτσια Ρομά στην Α΄ Γυμνασίου, φοίτησαν τα 13, στην Β΄ συνέχισαν τα 3 και μόλις τα 2 είναι τώρα στην Τρίτη Γυμνασίου. Τώρα με την πανδημία σημειώθηκε μεγάλη διαρροή και πολλοί μαθητές και μαθήτριες Ρομά εγκατέλειψαν το σχολείο» (Π.Δ, 58, Διευθυντής Γυμνασίου).

> «Δεν υπάρχει παιδικότητα. Αντίθετα, τους ενδιαφέρει πάρα πολύ η εμφάνισή τους. Είναι πολύ δεκτικοί στη ρηχότητα, δηλαδή οτιδήποτε είναι πεζό, όσο ρηχό και ..αν είναι, δεν θέλουν να προβληματίζονται, δεν θέλουν να μπαίνουν πιο βαθιά. Δεν τους ενδιαφέρει η ουσία, το βάθος» (Φ.Α, 59, Διευθύντρια Γυμνασίου).

Γονεϊκή εμπλοκή

Η σχέση της οικογένειας με το σχολείο καταγράφεται από την πλειοψηφία των ερωτηθέντων ως στοιχειώδης και ακολουθεί μια φθίνουσα πορεία, με την μεγαλύτερη εμπλοκή να εντοπίζεται στο Δημοτικό.

> «Οι περισσότεροι (γονείς) όχι, ούτε καν πατάνε στο σχολείο, ειδικά σε συνελεύσεις που τους ζητάμε και ενημερωτικές του σχολείου δεν έρχονται. Συνήθως έρχονται πολύ ελάχιστοι Ρομά, μετριούνται στα δάχτυλα το ενός χεριού και οι υπόλοιποι είναι μη Ρομά, που βέβαια, μη φανταστείτε ότι κι αυτοί έρχονται» (Φ.Α, 59, Διευθύντρια Γυμνασίου).

Επιμόρφωση

Η συνεργασία με το διαπολιτισμικό πρόγραμμα περιορίζεται σε παρεμβάσεις προς αναζήτηση μαθητών και όπως ομολογούν οι ίδιοι δεν έχει πραγματοποιηθεί κάποιο επιμορφωτικό σεμινάριο για εκπαιδευτικούς.

> «Επιμόρφωση δεν κάναμε ποτέ. Κάποια γενικά τύπου σεμινάρια που γίνονται ήδη στην αρχή της χρονιάς ή ίσως να γίνεται, όχι όμως ότι κάνουμε ειδικά γι' αυτούς. Απλά στην αρχή της χρονιάς έγινε κάποια αναφορά από τον Σύμβουλο. Αυτό που θα κοιτάτε, μας είπε, είναι να έρχονται, να μην κάνουν απουσίες, να μην υπάρχει αυτή η διαρροή, να μαζεύονται στο σχολείο, να μη μπλέκονται με παραβατικές ομάδες και λοιπά και να προσπαθείτε γραφή, ανάγνωση και αριθμητική. Αυτό θα προσπαθείτε. Να τα κρατάτε στο σχολείο, να τους δίνετε το γεύμα τους, αυτό να κοιτάτε. Μην έχετε ιδιαίτερες απαιτήσεις. Δηλαδή και οι ίδιοι μας το λένε ότι αυτό πρέπει να έχεις σαν μπούσουλα μέσα στη τάξη. Αυτό που θέλουν και οι ίδιοι οι Ρομά» (Α, 56, Δασκάλα).

Συμπεράσματα

Το διαπολιτισμικό πρόγραμμα που προτάθηκε ως λύση στο πρόβλημα της σχολικής διαρροής και της ελλιπούς φοίτησης δεν φαίνεται να πέτυχε σε μεγάλο βαθμό τους στόχους και τους σκοπούς που αρχικά είχε επιδιώξει, ούτε έδωσε κάποια λύση στο ζήτημα της έμφυλης καταπίεσης των Ρομά μαθητριών, παρά το γεγονός ότι αποτελεί σημαντική αιτία εγκατάλειψης του σχολείου. Οι παρεμβάσεις των υπευθύνων του προγράμματος και η «εισβολή» στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας θεωρήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις προσβλητική, καθώς συνοδεύτηκε με όρους διάκρισης. Οι φορείς του προγράμματος, δρώντας ως «εξωτερικοί συνεργάτες» και σύνδεσμοι μεταξύ σχολείου και οικογένειας μεριμνούσαν για την πρόσβαση παιδιών στο σχολείο, χωρίς μόνιμα και ουσιαστικά αποτελέσματα. Ο σχεδιασμός της παρέμβασης δεν φαίνεται να συνέβαλε στην καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ Ρόμικης οικογένειας και σχολείου που συνέχισε να χαρακτηρίζεται από δυσπιστία και καχυποψία. Επιπλέον, η διάκριση της «ειδικής» παιδαγωγικής μέριμνας των παιδιών μακριά από τον ζωτικό χώρο

του σχολείου, εντείνει την μειονεκτική τους θέση, εμποδίζει την αλληλεπίδραση με τους άλλους μαθητές και μαθήτριες και αντιβαίνει βασικές αρχές της διαπολιτισμικής αγωγής ως εκπαίδευσης που αφορά όλα τα παιδιά της σχολικής μονάδας. Η απουσία θετικών αποτελεσμάτων στο θέμα της σχολικής διαρροής και η δυσκολία στην συνεργασία με τις οικογένειες των Ρομά μαθητών και μαθητριών φαίνεται να ματαίωσε τις προσδοκίες των φορέων του προγράμματος μειώνοντας κατ' επέκταση το ενδιαφέρον τους για την συνέχισή του.

Παρά το γεγονός ότι η κοινότητα της Αγίας Βαρβάρας αναδεικνύεται ως τόπος πολλαπλών διαιρέσεων με ταξικά, φυλετικά και έμφυλα χαρακτηριστικά, το πρόγραμμα δεν φαίνεται να έλαβε υπόψη τις τοπικές ιδιαιτερότητες των κοινοτήτων Ρομά και τις πολλαπλές ταυτότητες των μελών τους και ακολούθησε μια ενιαία προσέγγιση του ζητήματος. Αναλώθηκε κυρίως σε δράσεις που είχαν στόχο την εκμάθηση της γλώσσας που αποδείχθηκαν κάθε άλλο παρά ελκυστικά για τους μαθητές και μαθήτριες ενώ, παρά τις παρεμβάσεις των φορέων σε ζητήματα έμφυλης καταπίεσης, υπερίσχυσε τελικά η πολιτική της ανοχής και της πολιτισμικής αυτονομίας. Από την άλλη, η έλλειψη επιμόρφωσης σε θέματα Διαπολιτισμικής αγωγής, αν και αποτελούσε βασικό στόχο του προγράμματος, φαίνεται να ευθύνεται για τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις αρκετών εκπαιδευτικών απέναντι στους Ρομά, αν και οι περισσότεροι αναγνωρίζουν ότι η συμπερίληψη της ιστορίας και της κουλτούρας τους, στο πλαίσιο της σχολικής διαδικασίας, αλλά και στον σχεδιασμό ανάλογων προγραμμάτων, θα μπορούσε να βοηθήσει.

Η απουσία της διάστασης του φύλου από προγράμματα Διαπολιτισμικής αγωγής επιτρέπει την ισχυροποίηση των έμφυλων διακρίσεων και στερεί την διερεύνηση των πολλαπλών έμφυλων ταυτοτήτων που δημιουργούνται στην σχέση οικογένειας και σχολείου. Η υπακοή, η συμμόρφωση ή αντίθετα η προκλητικότητα και η αντίδραση στο σχολικό πλαίσιο χαρακτηρίζονται ως πολιτισμικά σχετικές, απόρροια της πατριαρχικής δομής της Ρόμικης οικογένειας και της άρνησης της αξίας της εκπαίδευσης. Με αυτό τον τρόπο αποκρύπτεται η ερμηνεία αυτών των εκδηλώσεων ως πολύπλοκες, δυναμικές διεργασίες που παράγουν διαφορετικές έμφυλες ταυτότητες εντός της ίδιας πολιτισμικής ομάδας, καθώς αντιστέκονται στα κυρίαρχα πρότυπα που θέλει να αναπαράγει το σχολείο.

Οι εντάσεις μεταξύ πολυπολιτισμικότητας και φεμινισμού είναι έντονες στο πρόγραμμα. Από τη μια, η διαπολιτισμική εκπαίδευση προσπαθεί να σεβαστεί τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των Ρομά. Από την άλλη, όμως, αυτές οι πολιτισμικές πρακτικές έρχονται σε σύγκρουση με τα ανθρώπινα δικαιώματα των κοριτσιών, καθώς ενισχύουν τον πατριαρχικό έλεγχο και τον αποκλεισμό από την εκπαίδευση. Το δικαίωμα στην εκπαίδευση είναι καθολικό και οικουμενικό αλλά στην πράξη υπονομεύεται, καθώς τίθεται υπό διαπραγμάτευση μεταξύ φορέων, εκπαιδευτικών και οικογένειας. Η πολιτική της ανοχής και της ουδετερότητας που επικρατεί στα σχολεία φαίνεται ότι δυσχεραίνει τα Ρομά κορίτσια, καθώς είναι διπλά καταπιεσμένες, τόσο από τις πατριαρχικές σχέσεις εξουσίας εντός της φυλής, όσο και από τον στιγματισμό τους από την ευρύτερη κοινωνία της περιοχής. Η ένταξή τους απλά, εντός της σχολικής κοινότητας, με την αρωγή του προγράμματος, δεν φαίνεται να είναι αρκετή για να μπορούν να απελευθερωθούν από

αυτά τα διπλά δεσμά. Η Arnot θεωρεί ότι η πατριαρχία έχει το δικό της τρόπο να κρύβεται μέσα σε όρους όπως 'ισότητα των ευκαιριών΄ και 'πολιτισμική αυτονομία'». Όσο, όμως, δεν διερευνώνται και δεν κρίνεται η ιστορία, η ύπαρξη και οι έμφυλες αντιλήψεις της Ρόμικης κουλτούρας, τα κορίτσια Ρομά θα βρίσκουν ποικίλους τρόπους να ξεφεύγουν, είτε αποκόβοντας τελείως τη σχέση τους με την κοινότητα, είτε παλινδρομώντας σε έμφυλες πρακτικές του παρελθόντος. Ο χώρος της εκπαίδευσης, του σχολείου, καλείται σε αυτές τις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες να απορροφήσει όλες τις εντάσεις και τις αντιφάσεις που αναδύονται, ξεφεύγοντας από τον ασφυκτικό κλοιό της ομοιογένειας ως αξίας και ως περιεχόμενο γνώσης και υιοθετώντας ουσιαστικές διαπολιτισμικές πρακτικές.

Σημειώσεις

[1] https://hub.uoa.gr/support-interventions-in-roma-communities-actions/

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Arnot, M. (2006), *Διαδικασίες Αναπαραγωγής του Φύλου. Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Βαξεβάνογλου, Α. (2004), Η εξέλιξη της κοινωνικο οικονομικής κατάστασης των τσιγγάνων στην Ελλάδα: Ανίχνευση των παραμέτρων μεταβολής και διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας στο παράδειγμα των τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας. Ανακτήθηκε από: http://repository.edulll.gr/266.

Gamarnikow E. (2011), Το δικαίωμα στην εκπαίδευση σε εθνικά/πολυπολιτισμικά εκπαιδευτικά συστήματα: Διερευνώντας εντάσεις και αμφισημίες, στο Α. Ανδρούσου και Ν. Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα* (σσ. 125-139), Αθήνα, Μεταίχμιο.

Ευαγγέλου, Ο. και Μουλά, Ε. (2016), Συγκριτική θεώρηση της διαπολιτισμικής και της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών–Επιστημονικών Θεμάτων*, σσ. 155-165.

Κεσίδου, Α. (2008), Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Μια εισαγωγή, στο Ζ. Παπαναούμ (επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή. Οδηγός Επιμόρφωσης*, Θες/σαλονίκη, ΥΠ. ΕΠΘ–ΑΠΘ.

Λαγουδάκος Μ. (2012), Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, 2ο ΠΕΚ Αθήνας, Δημοσιεύσεις-Άρθρα. Ανακτήθηκε από: http://2pekathin.att.sch.gr/images/FOLDERS/Dhmosieyseis_Arthra/diapolitismik%20lagoudakos.pdf

Λυδάκη, Α. (1998), *Οι Τσιγγάνοι στην Πόλη. Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Μαυρογιώργος, Γ. (2017), Ένα προσφιλές αφήγημα για την εκπαίδευση των παιδιών Ρομά,1997-2017, Κύριος Τύπος. Ανακτήθηκε από: https://www.alfavita.gr/ekpaideysi/224964_ena-prosfiles-afigima-gia-tin-ekpaideysi-ton-paidion-roma-1997-2017.

Μοσχοβάκου, Ν. (2014), Η σημασία της ένταξης της διάστασης του φύλου στη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα, στο Ι. Τσίγκανου και Λ. Μαράτου – Αλιπράντη (επιμ.), *Γυναικεία Μετανάστευση Στην Ελλάδα: Οδικός Χάρτης Πολιτικών Κοινωνικής Ένταξης*, σσ. 207-242. Ανακτήθηκε από: https://www.ekke.gr/publication_files/i-simasia-tis-entaxis-tis-diastasis-tou-filou-sti-diapolitismiki-ekpaideusi-stin-ellada

Νικολάου, Γ. (2007), Ετερότητα και διαπολιτισμική εκπαίδευση μέσα από το πρίσμα της κριτικής θεωρίας: το Σχολείο της Ένταξης, *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, Νο 9, σσ. 79-106.

Σγούρα, Α., Μάνεσης, Ν., και Μητροπούλου, Φ. (2018), Διαπολιτισμική εκπαίδευση και κοινωνική ένταξη των παιδιών-προσφύγων: Αντιλήψεις εκπαιδευτικών, *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*, Νο 4, σσ. 108-129.

Παπακωνσταντίνου, Α. Α. (2019), Ο κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά στην εκπαίδευση: κριτική ιχνηλάτηση, *Νέα Παιδεία*, Νο 172, σσ. 63-83.

Phoenix, A. (2008), Θεωρία και Έρευνα για το Κοινωνικό Φύλο στην Εκπαίδευση: Νεωτερικές παραδόσεις και αναδυόμενα σύγχρονα θέματα, στο Francis, B. και Skelton, C. (επιμ.) (μτφρ. Γ. Κωστόπουλος) (επιμ. μτφρ. Β. Δεληγιάννη-Κουιμτζή), *Διερευνώντας το Κοινωνικό Φύλο: Σύγχρονες Προσεγγίσεις για την Εκπαίδευση*, ΚΕΘΙ, σσ. 185-203).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Okin, S. M. (1998), Feminism and multiculturalism: Some tensions, *Ethics,* Vol. 108, No 4, pp. 661-684. Retrieved from: https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/233846

Ιστοσελίδες

https://hub.uoa.gr/support-interventions-in-roma-communities-actions/

ΧΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ: ΕΦΑΡΜΟΣΙΜΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΤΑΞΗ

Επαμεινώνδας Παναγόπουλος,[α] Ανθή Αδαμοπούλου,[α] Ιωάννης Καμαριανός[β]

[α] Πανεπιστήμιο Πατρών
[β] Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση των βασικών παραγόντων που σχετίζονται και επιδρούν στη διαμόρφωση των σχέσεων εμπιστοσύνης στις σχολικές μονάδες. Ξεκινώντας από τη διαδρομή που μόλις περιγράψαμε, η παρούσα μελέτη επιδιώκει να διερευνήσει εφαρμόσιμες στρατηγικές για τη δημιουργία και την καλλιέργεια σχέσεων εμπιστοσύνης εντός των σχολικών μονάδων. Είναι κοινός τόπος στη διεθνή επιστημονική κοινότητα, η θέση σύμφωνα με την οποία η εμπιστοσύνη αποτελεί σημαντικό πυλώνα της ποιότητας της σχολικής κουλτούρας στη σχολική μονάδα. Υπό το πρίσμα της παραπάνω παραδοχής, στην παρούσα μελέτη υιοθετήθηκε η ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση. Πιο συγκεκριμένα, υλοποιήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις με εκπαιδευτικούς και με διευθυντές σχολικών μονάδων. Όπως προέκυψε από την ανάλυση, ιδιαίτερη σημασία για τους εκπαιδευτικούς, αλλά και για τους διευθυντές που συμμετείχαν, φαίνεται να έχει η κουλτούρα εμπιστοσύνης. Ως κεντρικός άξονας των αναλύσεων προκύπτει η θέση πως η κυρίαρχη οργανωσιακή κουλτούρα μπορεί να βασίζεται σταθερά σε προσεγγίσεις και συμπεριφορές των εκπαιδευτικών, αλλά και του διευθυντή, που αναδεικνύουν και τονώνουν την εμπιστοσύνη. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία φαίνεται να μη λαμβάνει πάντα χώρα. Ενδεικτικά, από τη μελέτη αναδύονται στρατηγικές και πρακτικές, όπως η οργανωτική διαφοροποίηση από μια κάθετα ιεραρχική (top-down) σε μια οριζόντια αλληλέγγυα δράση από τη βάση (bottom-up) δόμηση της σχολικής καθημερινότητας ή ο επιμερισμός υπευθυνοτήτων στη σχολική καθημερινή ζωή. Είναι σημαντικό να επισημανθεί, όπως προκύπτει από τα συμπεράσματα της μελέτης, ότι οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται ότι σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, δομική συνθήκη για το κοινωνικό υποκείμενο - και ειδικότερα για τον εκπαιδευτικό και τον διευθυντή - παραμένει αυτή των επαναλαμβανόμενων κρίσεων (permacrisis). Οι διαδοχικές κρίσεις που βιώνουν εκπαιδευτικοί και διευθυντές επηρεάζουν ουσιαστικά την ποιότητα της καθημερινής τους ζωής στη σχολική μονάδα.

Λέξεις Κλειδιά: Εμπιστοσύνη, Κρίση, Στρατηγικές, Σχολική Μονάδα

BUILDING RELATIONSHIPS OF TRUST: APPLICABLE STRATEGIES AND EDUCATIONAL PRACTICES ON TRUST IN THE CLASSROOM

Epameinondas Panagopoulos,[α] Anthi Adamopoulou,[α] Ioannis Kamarianos[β]

[α] University of Patras
[β] University of Ioannina

Abstract

This study aims to investigate the main factors related to and influencing the formation of trust relationships in school units. Using the pathway described as a starting point, we explore

applicable strategies for creating and sustaining trusting relationships within school units. It is commonplace in the international scientific community that trust is an important pillar of the quality of school culture in the school unit. This study adopted a qualitative methodological approach and more specifically, semi-structured interviews with teachers and school principals were implemented. As it emerged from the analysis, the culture of trust is of meaning for the teachers and the participating principals. As a central theme of the analyses, the thesis emerges that the dominant organizational culture can be firmly based on teachers' approaches and behaviors and the principal that highlight and foster trust. However, this process does not always take place. Indicative strategies and practices emerging from the study include organizational differentiation from a vertically hierarchical (top-down) to a horizontal interdependent action from the bottom-up structuring of school life or the sharing of responsibilities in school life. It is also important to emphasize, as the study's findings show, the participants' perception that at the social and political level, the structural condition for the social subject (and in our case for the teacher and the principal) remains the continuum of crisis (permacrisis), as the crises experienced are meaningful for the quality of daily life in the school.

Keywords: Trust, Crisis, Strategies, School Unit

Εισαγωγή

Σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής και πρακτικής, η συζήτηση σχετικά με την εκπαιδευτική μονάδα (σχολική μονάδα) και την τάξη επικεντρώνεται στην αποτελεσματικότητα και την αποδοτικότητα σε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών πλαισίων, στο πλαίσιο του συνεχούς της κρίσης (permacrisis). Αυτά τα πλαίσια γίνονται όλο και πιο περιοριστικά και κανονιστικά. Λαμβάνοντας υπόψη την υπάρχουσα διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με το παραπάνω θέμα, η παρούσα μελέτη στοχεύει στην αναδιαμόρφωση της συζήτησης σχετικά με τις επιπτώσεις του φαινομένου και στην ανάλυση των επιπτώσεων του συνεχούς της κρίσης στη δημιουργία πρακτικών και στρατηγικών που ευνοούν τη διαμόρφωση σχέσεων εμπιστοσύνης εντός της σχολικής κοινότητας (Panagopoulos, Adamopoulou and Kamarianos 2024). Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης και από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, η παρούσα μελέτη θα προσπαθήσει να διερευνήσει και να κατανοήσει αυτές τις πρακτικές και τις στρατηγικές που γεννούν συμπεριφορές εμπιστοσύνης στο πλαίσιο μιας αποδοτικής και αποτελεσματικής σχολικής κουλτούρας, ενώ παράλληλα θα διερευνήσει τα ζητήματα και τις προϋποθέσεις υιοθέτησης μιας κουλτούρας εμπιστοσύνης εντός της σχολικής μονάδας. Εν προκειμένω, η υπόθεση ότι οι σχέσεις εμπιστοσύνης έχουν κατακερματιστεί και ότι η συλλογική ταυτότητα όσων ασχολούνται με το εκπαιδευτικό έργο έχει διαβρωθεί, αποτελεί θεμελιώδες σημείο εκκίνησης (Παναγόπουλος, Αδαμοπούλου, Γούγα και Καμαριανός 2024).

Η αποδοχή της παραπάνω θέσης σχετικά με τις επιπτώσεις του συνεχούς της κρίσης ως κρίσης εμπιστοσύνης στις κοινωνικές σχέσεις και την επιδείνωση των σχέσεων στην τάξη μάς οδηγεί στη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας διερεύνησης των συνθηκών διαμόρφωσης και μετάβασης από μια κατάσταση όπου η κρίση αποτελεί δομικό στοιχείο της σχολικής ζωής σε μια πρώτη διερεύνηση των πρακτικών και των στρατηγικών διαμόρφωσης μιας σχολικής κουλτούρας εμπιστοσύνης. Η προτεινόμενη διερεύνηση θα είναι μελέτη ποιοτικής προσέγγισης των πρακτικών και των στρατηγικών που

συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός συνολικού κλίματος εμπιστοσύνης εντός της σχολικής μονάδας. Μια κοινότητα συμμετεχόντων αποτελεί τη σχολική μονάδα και η μεταξύ τους σχέση βρίσκεται στο επίκεντρο της σχολικής μονάδας. Όπως και η ίδια η σχολική μονάδα, η σχέση αυτή χαρακτηρίζεται από πολύπλευρη σύνθεση, που περιλαμβάνει γονείς, υποστηρικτικό και διοικητικό προσωπικό και θεσμικούς παράγοντες. Η παρούσα μελέτη εξετάζει, λοιπόν, τον τρόπο μέσω του οποίου θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν, να υπάρξουν και να συντηρηθούν οι σχέσεις εμπιστοσύνης στα ελληνικά δημοτικά σχολεία. Βασίζεται σε έρευνα πεδίου που διεξήχθη.

Ο όρος «permacrisis» (το συνεχές της κρίσης) εισήχθη στον επιστημονικό διάλογο προκειμένου να εγκολπώσει την παρατεταμένη αστάθεια και ανασφάλεια που έχει γίνει καθοριστικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης κοινωνίας (Collins' Dictionary 2022). Το λεξικό Collins επέλεξε τον όρο permacrisis ως τη λέξη της χρονιάς, αντανακλώντας την αυξανόμενη επικράτησή του, τόσο στον ακαδημαϊκό όσο και στον λαϊκό λόγο, ο οποίος ενσωματώνει όλες τις κρίσεις που ανέκυψαν (υγειονομικές, οικονομικές, περιβαλλοντικές, γεωπολιτικές και οικονομικές) (Collins' Dictionary 2022, Παναγόπουλος, Αδαμοπούλου, Γούγα και Καμαριανός 2023). Για το συνεχές της κρίσης ως αφετηρία μπορεί να τεθεί το 2010, όταν η Ελλάδα υπέβαλε επίσημα αίτημα στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο για οικονομική βοήθεια (Γούγα και Καμαριανός 2011).

Η αυξανόμενη έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς, αλλά και μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων, έγινε εμφανής με την έναρξη της οικονομικής κρίσης. Πολλοί οργανισμοί, όπως ο ΟΟΣΑ (OECD 2018), επιβεβαιώνουν το φαινόμενο αυτό ως υπαρκτό. Οι διαρθρωτικές συνθήκες της ελληνικής περιφερειακής κρίσης έχουν προσδιοριστεί ως το πλαίσιο που συνιστά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ερευνητικού πεδίου. Η υποχώρηση του κράτους πρόνοιας έχει συνέπειες και μπορούμε να αναφέρουμε την απορρύθμιση και τις ιδιωτικοποιήσεις. Παράλληλα, βλέπουμε την εφαρμογή ενός καπιταλιστικού παραγωγικού μοντέλου, το οποίο έχει τροποποιηθεί σε σχέση με το παρελθόν. Μπορούμε, επίσης, να αναφέρουμε τις ευέλικτες εργασιακές σχέσεις, τα πολύπλοκα και δυσεπίλυτα διοικητικά προβλήματα και την ανεξέλεγκτη τεχνολογική ανάπτυξη (Σκαμνάκης 2011).

Ο τρόπος αντιμετώπισης των κρίσεων είναι συγκεκριμένος και εφαρμόζεται μέσω πολιτικών απορρύθμισης. Αυτές έχουν ως αποτέλεσμα την υποχρηματοδότηση και την επακόλουθη αποδυνάμωση των θεσμών, οι οποίοι αποτελούν βασικούς πυλώνες του κράτους πρόνοιας. Το κράτος πρόνοιας διαλύεται σταδιακά και, κατά συνέπεια, ο τομέας της εκπαίδευσης και της υγείας (Ζάγκος, Καμαριανός, Κυρίδης και Φωτόπουλος 2020).

Σε αυτό το πλαίσιο, το κοινωνικό υποκείμενο ενσωματώνει την αντίληψη μιας επικείμενης κρίσης που θα αμφισβητήσει τις καθιερωμένες στρατηγικές διαβίωσής του. Κατά συνέπεια, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά μιας εν ενεργεία κοινωνίας της διακινδύνευσης εσωτερικεύονται και εκδηλώνονται στις δράσεις των κοινωνικών υποκειμένων. Οι εκπαιδευτικοί και οι εκπαιδευόμενοι σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης, από την προσχολική έως την τριτοβάθμια εκπαίδευση, φαίνεται να κατανοούν και να προσανατολίζουν τις δράσεις και τις προοπτικές τους ακολουθώντας τις αρχές της αβεβαιότητας και της ρευστότητας (Bauman 2000). Ο κόσμος μας θα συνεχίσει να χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό αβεβαιότητας. Στο πλαίσιο αυτό, το κοινωνικό

υποκείμενο θεωρεί κάθε ενδεχόμενο πιθανό και έχει την πεποίθηση ότι οφείλει να προετοιμάζεται και να προσαρμόζεται συνεχώς (Beck 1992).

Νοηματοδοτώντας την εμπιστοσύνη στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης

Η εμπιστοσύνη είναι απαραίτητη για αποτελεσματικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, επηρεάζεται από μια σειρά παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης της ηγεσίας, του οργανωτικού κλίματος, καθώς και λόγω των προσωπικών και επαγγελματικών στάσεων (Niedlich et al. 2021). Η εμπιστοσύνη μπορεί να οριστεί ως η πεποίθηση ενός υποκειμένου ότι το άλλο υποκείμενο με το οποίο έρχεται σε επαφή είναι αξιόπιστο και ο λόγος του θα χαρακτηρίζεται από ακεραιότητα (Schlesinger et al. 2016). Ένας άλλος ορισμός, απλούστερος από τον προηγούμενο, υποστηρίζει ότι όταν ένα κοινωνικό υποκείμενο θεωρεί το άλλο αξιόπιστο και αναπτύσσει μια σχέση μαζί του στη βάση αυτής της εμπιστοσύνης, διαμορφώνεται μια σχέση αμοιβαίας αναγνώρισης και συνεργασίας (Bryk and Schneider 2002). Η εμπιστοσύνη μπορεί να χωριστεί σε τρεις τύπους και αυτοί είναι: α) η διαπροσωπική εμπιστοσύνη, β) οργανωσιακή εμπιστοσύνη και γ) η θεσμική εμπιστοσύνη.

Είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι η εμπιστοσύνη αποτελεί κονίαμα για την κοινωνική ζωή και ταυτόχρονα μπορεί να παρομοιαστεί με μία ευαίσθητη πρώτη ύλη, η οποία δύναται να πολλαπλασιαστεί σε περίπτωση που καλλιεργείται. Ωστόσο, χάνεται αν δεν λαμβάνει την απαραίτητη υποστήριξη (Dasgupta 1988). Η εμπιστοσύνη δεν μπορεί να νοηματοδοτηθεί ως το αποτέλεσμα των ενεργειών που αποσκοπούν άμεσα για την παραγωγή αυτής. Μάλλον αποτελεί ένα είδος πολύτιμης παράπλευρης ενέργειας των επιτυχημένων ενεργειών που έχουν έναν άλλο σκοπό, ωστόσο στη διαδρομή εξυπηρετούν την επίτευξη της εμπιστοσύνης (Bellardinelli and Gili 2022). Πιο εστιασμένα, η έννοια της εμπιστοσύνης, λοιπόν, όπως προαναφέρθηκε, είναι θεμελιώδης για την κατανόηση της καθημερινής κοινωνικής ζωής όπως την ξέρουμε, καθώς χωρίς την εμπιστοσύνη, οι κοινωνικές δομές που στηρίζουν τις καθημερινές μας αλληλεπιδράσεις δε θα ήταν δυνατές. Επομένως, είναι σημαντικό να εξετάσουμε το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώνεται η εμπιστοσύνη στα σχολεία. Το σχολικό περιβάλλον μπορεί να επηρεάσει σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο οι μαθητές αλληλεπιδρούν και αντιλαμβάνονται το εκπαιδευτικό τους ίδρυμα. Η παρούσα μελέτη προσδιορίζει την εμπιστοσύνη ως μια ουσιαστική δυναμική διαμόρφωσης των σχολικών σχέσεων και ως έναν σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα της σχολικής κουλτούρας.

Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι η λέξη «εμπιστοσύνη» έχει διττή σημασία. Πρώτον, η βεβαιότητα της ύπαρξης (ή της έλλειψης) εμπιστοσύνης ως κομβικό διαμορφωτικό χαρακτηριστικό της σχολικής σχέσης επηρεάζει τις συμπεριφορές μέσα στο περιβάλλον αυτό. Αντιστρόφως, η βεβαιότητα για το αν η εμπιστοσύνη αποτελεί βασικό διαμορφωτικό χαρακτηριστικό της σχολικής σχέσης επηρεάζει, επίσης, την αντίληψη για τις στάσεις των άλλων φορέων. Η συγκεκριμένη θεωρητική επιλογή στρέφει την προσοχή μας στο θεωρητικό πλαίσιο που διατύπωσε ο Γερμανός στοχαστής Jürgen Habermas (1981) για το θέμα της «επικοινωνιακής δράσης» και στην προσέγγιση που πρότεινε ο John Dryzek (2002) για το θέμα της «Διαβουλετικής Δημοκρατίας».

Η διερεύνηση των στρατηγικών και πρακτικών εντός μιας σχολικής μονάδας έχει μεγάλη σημασία, καθώς αυτές είναι θεμελιώδεις για την εν δυνάμει ομαλή λειτουργία του οργανισμού και την ποιότητα της σχολικής κουλτούρας. Η τελευταία αποτελεί ζωτική πτυχή των καθημερινών δραστηριοτήτων του οργανισμού και βασικό παράγοντα για την προώθηση της συνειδητοποίησης των κοινών στόχων της συλλογικότητας. Ως εκ τούτου, η παρουσία εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών ενός οργανισμού έχει ευεργετική επίδραση στις στάσεις, τη συμπεριφορά και την απόδοσή τους (Van Maele, Van Houtte and Forsyth 2014).

Τα σχολεία με υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης θα παρουσιάσουν επίσης υψηλά επίπεδα συνεργασίας- αυτό ήταν ένα από τα ευρήματα που ανέφερε η Tschannen-Moran (2011) στην έρευνά της. Ειδικότερα, τα υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης προς τους γονείς και τους μαθητές είναι πιθανό να οδηγήσουν σε υψηλά επίπεδα συνεργασίας με τους γονείς και τους άλλους εκπαιδευτικούς. Το επίπεδο εμπιστοσύνης ενός εκπαιδευτικού προς τους άλλους εξαρτάται από τη στάση του διδακτικού προσωπικού του σχολείου απέναντί του. Η Tschannen-Moran (2011) υποστηρίζει ότι οι διαδικασίες εντός του εν λόγω θεσμού ή οργανισμού (σχολική μονάδα στη δική μας περίπτωση) διαμορφώνουν την εμπιστοσύνη ενός εκπαιδευτικού σε έναν θεσμό (σχολείο).

Επισημαίνεται ότι τόσο στη διεθνή αρθρογραφία και βιβλιογραφία, όσο και στην ελληνική, εντοπίζουμε βιβλιογραφικό κενό αναφορικά με μελέτες για στρατηγικές και πρακτικές που στόχο έχουν την καλλιέργεια και την τόνωση της εμπιστοσύνης στη σχολική μονάδα.

Μεθοδολογία: Η επιλογή της ποιοτικής προσέγγισης

Προκειμένου να διερευνηθεί η ύπαρξη εφαρμόσιμων στρατηγικών και εκπαιδευτικών πρακτικών για την εμπιστοσύνη επιλέχθηκε η ποιοτική προσέγγιση, καθώς θεωρήθηκε ιδανική για το υπό διερεύνηση θέμα. Η ποιοτική προσέγγιση δύναται να φωτίσει εις βάθος ορισμένα ζητήματα και να φέρει στο προσκήνιο σημαντικές πτυχές του υπό μελέτη θέματος. Η ημιδομημένη συνέντευξη χρησιμοποιείται για να συλλέξει ο ερευνητής λεπτομερώς πληροφορίες από τους συνεντευξιαζόμενους. Μέσω της συγκεκριμένης επιλογής εξασφαλίζεται τόσο η ευελιξία του συνεντευκτή, όσο και το προκαθορισμένο πλαίσιο, με αποτέλεσμα την εξισορρόπηση μεταξύ αυτών των δύο (Rubin and Rubin 2012).

Η συγκεκριμένη προσέγγιση, λοιπόν, υλοποιήθηκε μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων. Μέσω των ερωτήσεων της συνέντευξης διερευνήθηκαν οι πιθανές στρατηγικές και πρακτικές που εφαρμόζονται για την καλλιέργεια και διατήρηση των σχέσεων εμπιστοσύνης από την πλευρά τόσο των εκπαιδευτικών, όσο και των διευθυντών. Στις συνεντεύξεις περιλαμβάνονταν και ερωτήσεις που σχετίζονταν με το σχολικό κλίμα, και συγκεκριμένα τη λειτουργεία του συλλόγου διδασκόντων με σημείο αναφοράς τη συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων σχετικά με την καθημερινότητα στη σχολική μονάδα. Πιο αναλυτικά, αναφορικά με τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, περιλαμβάνονταν 12 συμμετέχοντες, οι έξι ήταν εκπαιδευτικοί και οι υπόλοιποι έξι ήταν διευθυντές σχολικών μονάδων. Όλοι προέρχονταν από σχολικές μονάδες που βρίσκονταν στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας. Η διάρκεια της κάθε συνέντευξης

κυμαινόταν από 45 λεπτά έως 1 ώρα. Μερικές συνεντεύξεις υλοποιήθηκαν δια ζώσης, ενώ κάποιες άλλες διαδικτυακά μέσω της πλατφόρμας Zoom.

Πρόκειται να αναφερθούμε σε ορισμένα δημογραφικά και πρόσθετα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων. Οι εκπαιδευτικοί 1, 4 και 6 ήταν άνδρες, ενώ οι υπόλοιποι ήταν γυναίκες. Οι εκπαιδευτικοί 1, 2 και 4 ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα 25-34 ετών. Οι εκπαιδευτικοί 5 και 6 ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα 35-44 ετών και ο εκπαιδευτικός 3 ανήκε στην ηλικιακή ομάδα 55-64 ετών. Όσον αφορά τα έτη διδακτικής εμπειρίας, οι εκπαιδευτικοί 1, 2, 4 και 6 ανέφεραν ότι είχαν διδακτική εμπειρία 0-10 ετών. Ο εκπαιδευτικός 3 ανέφερε ότι έχει περισσότερα από 30 χρόνια διδακτικής εμπειρίας, και ο εκπαιδευτικός 5 δήλωσε ότι έχει 11-20 χρόνια διδακτικής εμπειρίας. Όσον αφορά το μορφωτικό τους επίπεδο, οι εκπαιδευτικοί 1, 2 και 6 έχουν μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών, οι εκπαιδευτικοί 3 και 5 έχουν πτυχίο, και ο εκπαιδευτικός 4 έχει διδακτορικό δίπλωμα.

Οι διευθυντές 2, 3, 5 και 6 ήταν άνδρες, ενώ οι υπόλοιποι ήταν γυναίκες. Οι διευθυντές 1, 2, 4 και 5 ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα 55-64 ετών. Οι διευθυντές 3 και 6 ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα 45-54 ετών. Όσον αφορά τα έτη εμπειρίας στη διοίκηση σχολικών μονάδων, οι διευθυντές 1, 4 και 6 ανέφεραν ότι είχαν 11-20 έτη. Οι διευθυντές 2, 3 και 5 ανέφεραν ότι είχαν 0-10 έτη εμπειρίας στη διοίκηση σχολικής μονάδας. Όσον αφορά το μορφωτικό τους επίπεδο, οι διευθυντές 1, 2, 3 και 6 έχουν μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών, ο διευθυντής 4 έχει πτυχίο και ο διευθυντής 5 έχει διδακτορικό δίπλωμα.

Αποτελέσματα

Όπως προέκυψε από την ανάλυση, ιδιαίτερη σημασία για τους εκπαιδευτικούς, αλλά και για τους διευθυντές που συμμετείχαν, φαίνεται να έχει η κουλτούρα εμπιστοσύνης. Ως κεντρικός άξονας των αναλύσεων προκύπτει η θέση πως η κυρίαρχη οργανωσιακή κουλτούρα μπορεί να βασίζεται σταθερά σε προσεγγίσεις και συμπεριφορές των εκπαιδευτικών, αλλά και του διευθυντή, που αναδεικνύουν και τονώνουν την εμπιστοσύνη. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία φαίνεται να μη λαμβάνει πάντα χώρα.

Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τη συνέντευξη με τον εκπαιδευτικό 1, ο οποίος επισημαίνει ότι η επικοινωνία και η συνεργασία αποτελούν βάσεις για τις σχέσεις εμπιστοσύνης. Διευκρινίζει με έμφαση ότι αυτές οι διεργασίες είναι απαραίτητο να υλοποιούνται από όλα τα μέλη του συλλόγου. Ακολουθεί ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τη συνέντευξη με τον εκπαιδευτικό 1: *«Προσπαθώ να καλλιεργώ κουλτούρα συνεργασίας και να επικοινωνώ, ωστόσο αυτό είναι αναγκαίο να γίνεται και από τα υπόλοιπα μέλη της σχολικής μονάδας, για να πετύχει»*.

Ο εκπαιδευτικός 2 εστιάζει, όπως και ο προηγούμενος, στη συνεργασία τόσο με τα μέλη του συλλόγου, όσο και με όλη τη σχολική κοινότητα, συμπεριλαμβάνοντας τη συνεργασία με τους γονείς και τους μαθητές. Προσθέτει τις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει, καθώς και το γεγονός ότι είναι απαραίτητος ο καταμερισμός των αρμοδιοτήτων στους συναδέλφους, προκειμένου να μην επιβαρύνονται κάποιοι περισσότερο συγκριτικά με κάποιους άλλους. Ένα ενδεικτικό απόσπασμα από τα λεγόμενα του εκπαιδευτικού 2 είναι το εξής:

> «Είμαι συνεργάσιμη με τον διευθυντή, καθώς και με το υπόλοιπο διδακτικό προσωπικό, τους μαθητές και τους γονείς. Ακόμα, αναλαμβάνω συχνά πρωτοβουλίες και προσπαθώ να είμαι δίκαιη με όλα, όπως και με τις αρμοδιότητες που καταμερίζονται στους συναδέλφους».

Ο εκπαιδευτικός 5 αναφέρεται σε ορισμένες «πρώτες ύλες» που μπορούν να λειτουργήσουν καταλυτικά για τις σχέσεις εμπιστοσύνης, όπως είναι η επικοινωνία, η ευγένεια, η καλή πρόθεση και ο σεβασμός. Καταγράφουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

> «Θα σας πω ότι το σημείο κλειδί για εμένα είναι ο σεβασμός, η καλή επικοινωνία, το έκδηλο ενδιαφέρον και θα έλεγα ο υπέρμετρος ζήλος για το έργο που επιτελώ. Το να είσαι καλοπροαίρετος και πρόθυμος πάντα και με θετική διάθεση. Και με ευγένεια απέναντι σε όλους, μόνο κέρδος μπορεί να έχει και διευκολύνει το έργο μας».

Ο διευθυντής 1 υπογραμμίζει συγκεκριμένα σημεία ως πρακτικές και στρατηγικές, όπως είναι η δημοκρατικότητα ως προς τη λήψη αποφάσεων, η ενσυναίσθηση και η αξιολόγηση των αναγκών και των ενδιαφερόντων των εκπαιδευτικών της σχολικής μονάδας. Χαρακτηριστικά αναφέρει: *«Λειτουργώ κυρίως με δημοκρατικό τρόπο στη λήψη αποφάσεων, χρησιμοποιώ σε μεγάλο βαθμό την ενσυναίσθηση, διερευνώ τις ανάγκες που έχουν οι εκπαιδευτικοί και αξιοποιώ τις κλίσεις όπως και τα ενδιαφέροντά τους».*

Ο διευθυντής 5 αναφέρει ότι a priori εμπιστεύεται τους εκπαιδευτικούς του σχολείου του. Αυτή η προσέγγιση για τον ίδιο φαίνεται να έχει ως θετικό το γεγονός ότι βάσει της αμοιβαιότητας που χαρακτηρίζει συνήθως τις σχέσεις εμπιστοσύνης, τότε αρκετοί τον εμπιστεύονται συνεπαγωγικά. Ωστόσο, αναφέρει και διευκρινίζει ότι θα υπάρξουν περιπτώσεις οι οποίες θα λειτουργήσουν με διαφορετικό τρόπο, δηλαδή εκπαιδευτικοί θα εκμεταλλευθούν αυτή την a priori απόδοση εμπιστοσύνης και δε θα υπάρξει το αναμενόμενο αποτέλεσμα. Ένα χωρίο από τη συνέντευξη του διευθυντή 5 είναι το εξής:

> «Λειτουργώ με το σκεπτικό ότι τους ανθρώπους που έχεις θα πρέπει να τους εμπιστευτείς. Αυτό έχει ένα καλό και ένα κακό. Το καλό είναι ότι ξέρεις όταν το δείξεις αυτό το πρόσωπο στην ομάδα όσοι το αναγνωρίζουν αυτό σου το ανταποδίδουν διπλά. Όμως θα έχεις και κάποιες απώλειες. Δηλαδή υπάρχουν και κάποιοι οι οποίοι θα τους χάσεις, θα το εκμεταλλευθούν να βρουν την ευκαιρία να τους χάσεις...»

Ένα ακόμα σημείο που θεωρούμε ότι χρήζει καταγραφής από τον διευθυντή 5 είναι η αναφορά του σε δημιουργία επανορθωτικών μηχανισμών, σε περίπτωση που δεν υφίστανται οι σχέσεις εμπιστοσύνης. Στους επανορθωτικούς μηχανισμούς για τον ίδιο κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η συζήτηση. Επισημαίνεται από τον ίδιο ότι αυτή η διαδικασία είναι δυναμική, οπότε και πάλι δεν μπορεί να χαρακτηρίζεται από βεβαιότητα ως προς το αποτέλεσμα. Καταγράφουμε το αντίστοιχο χωρίο:

> «...όταν στραβώνει κάτι αναπτύσσεις επανορθωτικούς μηχανισμούς. Αυτό μπορεί να είναι είτε κατά πρόσωπο συζήτηση, είτε άλλες φορές συζήτηση στην ομάδα. Και

> τα δύο τα χρησιμοποίησα, και τα δύο λειτούργησαν και δε λειτούργησαν, ανάλογα. Ξέρεις επειδή πρόκειται για μια διαπραγμάτευση και σκληρή διαπραγμάτευση πολλές φορές, οι θέσεις μέσα στην ομάδα, η αμφισβήτηση και όλα αυτά παίζουν έναν ρόλο, δεν είναι σίγουρο ότι πάντα θα έχεις αποτελέσματα».

Από τη μελέτη αναδύονται ακόμα στρατηγικές και πρακτικές, όπως είναι η οργανωτική διαφοροποίηση από μια κάθετα ιεραρχική (top-down) σε μια οριζόντια αλληλέγγυα δράση από τη βάση (bottom-up) δόμηση της σχολικής καθημερινότητας ή ο επιμερισμός υπευθυνοτήτων στη σχολική καθημερινή ζωή.

Ο διευθυντής 3 αναφέρεται στο γεγονός ότι αναθέτει αρμοδιότητες, δίνοντας ρόλους στον καθένα από τους εκπαιδευτικούς, αφού έχει κατά νου τα συγκεκριμένα ενδιαφέροντα του καθενός ξεχωριστά. Καταγράφουμε το συγκεκριμένο απόσπασμα:

> «Το προσωπικό ενδιαφέρον που δείχνω για όλο το διδακτικό προσωπικό και για τον καθένα ξεχωριστά είναι για εμένα το βασικό συστατικό. Να συμπληρώσω ότι αναθέτω συγκεκριμένους ρόλους σε όλους τους συναδέλφους αξιοποιώντας τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του καθενός».

Ο διευθυντής 4 επικεντρώνεται στις διαδικασίες bottom-up που ακολουθεί, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις συναντήσεις με τους εκπαιδευτικούς, τις συζητήσεις που γίνονται και τον ενεργό ρόλο που επιθυμεί να έχουν με σημείο αναφοράς τη λήψη αποφάσεων. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

> «Όταν θέλω να καλλιεργήσω το κλίμα εμπιστοσύνης και να το αυξήσω, καλώ τους συναδέλφους εκεί στο γραφείο, συζητάμε για τις απόψεις τους, τι θα μπορούσαμε να κάνουμε καλύτερα, πώς θα δουλέψουμε μαζί και ο εκπαιδευτικός αισθάνεται μια οικειότητα και έχει και έναν άνθρωπο που μπορεί να τον βοηθήσει, τον διευθυντή... Προσπαθώ να τους κάνω να έχουν ενεργό συμμετοχή και η λήψη αποφάσεων να προέρχεται από όλους. Να μην αποφασίζουν οι λίγοι για τους πολλούς. Θέλω να αισθάνονται ότι συμμετέχουν και στη λήψη αποφάσεων».

Είναι ακόμη σημαντικό να τονιστεί, όπως προκύπτει από τα συμπεράσματα της μελέτης, η αντίληψη των συμμετεχόντων πως σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο η δομική συνθήκη για το κοινωνικό υποκείμενο (και στη δική μας περίπτωση για τον εκπαιδευτικό και τον διευθυντή), παραμένει το συνεχές της κρίσης (permacrisis), καθώς οι κρίσεις που βιώνει είναι σημαντικές για την ποιότητα της καθημερινής ζωής στο σχολείο.

Ορισμένοι από τους εκπαιδευτικούς που ερωτήθηκαν δήλωσαν ότι οι διαδοχικές κρίσεις επηρέασαν την επαγγελματική τους ταυτότητα, όπως αυτή διαμορφώνεται σήμερα. Πιο συγκεκριμένα, ο εκπαιδευτικός 1 αναφέρεται στις πιθανές δυσκολίες που αντιμετωπίζει ένας αναπληρωτής λόγω του πληθωρισμού σε κάθε πτυχή της ζωής του και επισημαίνει ότι η κατάσταση αυτή επηρεάζει την επαγγελματική του ταυτότητα. Ακολουθεί ένα σχετικό απόσπασμα:

> «...όταν ένας νέος εκπαιδευτικός έχει να καλύψει βασικές καθημερινές ανάγκες, ενοίκιο, μετακινήσεις, ακρίβεια, ας μην παραβλέπουμε τις τιμές που υπάρχουν - όταν έχει να λύσει θέματα καθημερινών αναγκών, όταν ψάχνει σπίτι και καταλήγει να μένει σε σκηνή, όλα αυτά επηρεάζουν και την εργασία του».

Ο διευθυντής 6 εκφράζει κάποια συναισθήματα, με κυριότερο το φόβο, και μοιράζεται το βίωμα της οικονομικής πίεσης, όπως το ένιωσε και το μοτίβο της κρίσης που επικράτησε όλα αυτά τα χρόνια και τελικά τον επηρέασε. Ιδιαίτερη αναφορά έχουμε από τον ίδιο σε μια αναγκαστική συντηρητική προσέγγιση των θεμάτων της καθημερινότητας του σχολείου, παραμερίζοντας κάθε αίσθηση οράματος και προόδου. Παραθέτουμε δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα.

> «Έτσι, παρόλο που μερικές φορές δεν θέλω να το παραδεχτώ, νομίζω ότι υποσυνείδητα λειτούργησε μέσα μου [και] ...μπαίνεις σε μια ιδεολογία διατήρησης κάποιων πραγμάτων και δεν κάνεις ούτε ένα βήμα να προχωρήσεις μπροστά, να δημιουργήσεις ένα άλλο όραμα και να ανοίξουμε τους ορίζοντές μας».

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη ανέδειξε τη σημασία της εμπιστοσύνης ως θεμελιώδη παράγοντα για τη διαμόρφωση μιας θετικής και λειτουργικής σχολικής κουλτούρας. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων με εκπαιδευτικούς και διευθυντές σχολικών μονάδων επιβεβαίωσαν ότι η εμπιστοσύνη επηρεάζει καθοριστικά τις επαγγελματικές σχέσεις και τη συνολική ποιότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ένα βασικό εύρημα της έρευνας είναι ότι η εμπιστοσύνη δεν διαμορφώνεται αυτόματα, αλλά απαιτεί συνειδητές στρατηγικές και πρακτικές για να καλλιεργηθεί. Οι συμμετέχοντες αναφέρθηκαν στη σημασία της καλής επικοινωνίας, της διαφανούς λήψης αποφάσεων, της ανάθεσης ρόλων με βάση τα ενδιαφέροντα και τις ικανότητες των εκπαιδευτικών, καθώς και της δημιουργίας ενός περιβάλλοντος αμοιβαίου σεβασμού και αναγνώρισης. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε, επίσης, στη μετάβαση από ιεραρχικές δομές διοίκησης (top-down) σε μια περισσότερο συμμετοχική και συνεργατική προσέγγιση (bottom-up), όπου τα μέλη της σχολικής κοινότητας έχουν ενεργό ρόλο στη λήψη αποφάσεων.

Ωστόσο, η έρευνα ανέδειξε και προκλήσεις που δυσχεραίνουν την οικοδόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης. Η διαρκής αβεβαιότητα και το συνεχές της κρίσης (permacrisis) (κρίση οικονομική, κοινωνική, θεσμική και άλλες που εξελίσσονται) έχουν δημιουργήσει ένα κλίμα ανασφάλειας, που συχνά οδηγεί σε επιφυλακτικότητα και δυσπιστία. Ορισμένοι εκπαιδευτικοί αναφέρθηκαν στη δυσκολία διατήρησης της εμπιστοσύνης όταν τα δομικά προβλήματα του εκπαιδευτικού συστήματος δεν επιλύονται, ενώ άλλοι σημείωσαν ότι οι σχέσεις εμπιστοσύνης μπορούν να διαβρωθούν αν δεν υπάρχουν σταθεροί μηχανισμοί υποστήριξης και επανόρθωσης όταν αυτή κλονίζεται.

Συμπερασματικά, η εμπιστοσύνη αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο μιας υγιούς σχολικής κοινότητας, αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη. Χρειάζεται συνεχή προσπάθεια από όλους τους εμπλεκόμενους - εκπαιδευτικούς και διευθυντές, με τους ίδιους να περικλείουν στην εξίσωση της εμπιστοσύνης και τους μαθητές και τους γονείς - προκειμένου να ενισχύεται και να διατηρείται. Η προώθηση μιας κουλτούρας διαλόγου, συμμετοχικότητας και διαφάνειας μπορεί να λειτουργήσει ως αντίβαρο στις προκλήσεις που δημιουργεί το συνεχές της κρίσης (permacrisis) και να συμβάλει στη δημιουργία ενός πιο συνεργατικού σχολικού περιβάλλοντος, χαρακτηριζόμενο από σταθερή κουλτούρα εμπιστοσύνης.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γούγα, Γ. και Καμαριανός, Ι. (2011), Κοινωνιολογική θεωρία, Κοινωνική πολιτική και η κρίση χρέους: Αναιρώντας τη νομοτέλεια, Στο *Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Κοινωνικής Πολιτικής, Ο ρόλος της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα,* σσ. 1-14, Αθήνα.

Ζάγκος, Χ., Καμαριανός, Ι., Κυρίδης, Α. και Φωτόπουλος, Ν. (2020), *Όροι και συνθήκες άσκησης του εκπαιδευτικού έργου στη δημόσια εκπαίδευση: σύγχρονες θεωρητικές και εμπειρικές αναφορές*, Αθήνα, Κοινωνικό Πολύκεντρο.

Παναγόπουλος, Ε., Αδαμοπούλου, Α. Γούγα, Γ. και Καμαριανός, Ι. (2023), Μια δεκαετία αλλεπάλληλων κρίσεων: Το ζήτημα της κρίσης εμπιστοσύνης, στο *Πρακτικά 8ου Τακτικού Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας: Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21ο αιώνα,* Αθήνα, σσ. 695-706.

Παναγόπουλος, Ε., Αδαμοπούλου, Α., Γούγα, Γ. και Καμαριανός, Ι. (2024), Σχολική κουλτούρα και ανάπτυξη πρωτοκόλλων εμπιστοσύνης, στο *Πρακτικά 5ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης: Η εκπαίδευση σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης: Κοινωνιολογικές αναγνώσεις,* Πάτρα, *σσ. 234-240*.

Σκαμνάκης, Χ. (2011), *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Διόνικος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bauman, Z. (2000), *Liquid Modernity*, Cambridge, Polity Press.

Beck, U. (1992), *Risk Society*, London, Sage.

Belardinelli, S. and Gili, G. (2022), Credibility, trust, and suspicion: Social relationships put to the test by Covid-19. *Church, Communication and Culture,* Vol. 7, No 1, pp. 91-113.

Bryk, A. and Schneider, B. (2002), *Trust in Schools: A Core Resource for Improvement,* New York, Russell Sage Foundation.

Collins' Dictionary (2022), Permacrisis, in *Collins' online dictionary*. Retrieved from: https://www.collinsdictionary. com/dictionary/english/permacrisis

Dasgupta, P. (1988), Trust as a Commodity, in Diego Gambetta, *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations,* Oxford, Blackwell, pp. 49-72.

Dryzek, J. (2002), *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations,* Oxford, Oxford University Press.

Habermas, J. (1981), *The Theory of Communication Action,* Paris, Fayard.

Niedlich, S., Kallfaß, A., Pohle, S. and Bormann, I. (2021), A comprehensive view of trust in education: Conclusions from a systematic literature review. *Review of Education,* Vol. 9, pp. 124-158. doi: https://doi.org/10.1002/rev3.3239

OECD (2018), *Trust and its determinants: Evidence from the Trustlab experiment*, Retrieved from: http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=SDD/DOC(2018)2&docLanguage=En

Panagopoulos, E., Adamopoulou, A. and Kamarianos, I. (2024), Establishing Trust in Greek Primary Schools: Key Principles and Impact on School Culture, *International Journal of Education,* Vol. 16, pp. 132-147, doi: 10.5296/ije.v16i4.22256.

Rubin, H. J. and Rubin, I. S. (2012), *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data*, Thousand Oaks, Sage Publications.

Schlesinger, W., Cervera, A. and Perez-Cabanero, C. (2016), Sticking with your university: The importance of satisfaction, trust, image, and shared values, *Studies in Higher Education,* Vol. 42, No 12, pp. 2178-2194, doi: https://doi.org/10.1080/03075079.2015.1136613

Tschannen-Moran, M. (2011), In search of trust: Contributing to the understanding of a taken-for-granted construct, in M. DiPaola and P. Forsyth (eds.), *Leading Research in Educational Administration: A Festschrift for Wayne K. Hoy*, Greenwich, Information Age Publishing, pp. 1-16.

Van Maele, D., Forsyth, P. and Van Houtte, M. (2014), *Trust and School Life: The Role of Trust for Learning, Teaching, Leading, and Bridging*, New York, Springer.

ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΓΟΝΕΩΝ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΑΙΤΙΑ, ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου,[α] Ιωάννα Πετράκου[β]

[α] Αν. Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
[β] MEd, Εκπαιδευτικός, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η σύγκρουση αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των ανθρώπινων σχέσεων και εμφανίζεται σε κάθε πεδίο αλληλεπίδρασης, όπου οι δρώντες καλούνται να συνυπάρξουν, να επικοινωνήσουν, να συνεργαστούν. Αντίστοιχα και στο σχολείο και στο πλαίσιο των επαφών και των σχέσεων γονέων-εκπαιδευτικών, παρατηρούνται αρκετά συχνά διενέξεις, συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις. Οι γονείς ως παρατηρητές, αλλά και ως συμμέτοχοι της σχολικής ζωής, διαμορφώνουν μια ενεργητική ή μια παθητική σχέση με τον εκπαιδευτικό και παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ποιότητα της παρεχόμενης από το σχολείο εκπαίδευσης και της σχολικής ζωής των παιδιών τους. Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στους γονείς μαθητών γυμνασίου και επιδιώκει να αποτυπώσει και να ερμηνεύσει τις απόψεις των γονέων σχετικά με τη διαχείριση των προβλημάτων της επικοινωνίας, των αιτιών και των μορφών των συγκρούσεων ανάμεσα σε εκείνους και τους εκπαιδευτικούς. Για τον σκοπό αυτό ακολουθήθηκε η ποιοτική προσέγγιση και η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω 12 ημιδομημένων συνεντεύξεων, στις οποίες συμμετείχαν γονείς και των δύο φύλων από δημόσια γυμνάσια. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν επεξεργάστηκαν μέσω της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου. Σύμφωνα με τα ευρήματα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι γονείς, ως πρώτο τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων με τους εκπαιδευτικούς, επιλέγουν συχνά να απευθύνονται στη διεύθυνση του σχολείου προκειμένου να υπάρξει η επιθυμητή λύση και να μη διαιωνίζεται η έκρυθμη σχέση με τον εκπαιδευτικό. Οι γονείς παραδέχονται πως η αδιαφορία και η ανευθυνότητα από τους εκπαιδευτικούς για όσα απασχολούν τα παιδιά τους είναι οι κυρίαρχες αιτίες που τους οδηγούν στη σύγκρουση. Τέλος, οι συμμετέχοντες υποστήριξαν πως οι μορφές των συγκρούσεων στο σχολικό περιβάλλον είναι κατά κύριο λόγο λεκτικές και ο βασικός αποδέκτης μιας σύγκρουσης γονέα-εκπαιδευτικού είναι πάντα το παιδί.

Λέξεις Κλειδιά: Απόψεις Γονέων, Συγκρούσεις Γονέων-Εκπαιδευτικών, Αίτια και Μορφές Συγκρούσεων, Διαχείριση Προβλημάτων, Μαθητές Γυμνασίου, Σχέση Οικογένειας-Σχολείου

PARENT-TEACHER CONFLICTS IN SECONDARY EDUCATION: CAUSES, FORMS AND METHODS OF MANAGEMENT ACCORDING TO PARENTS OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Antigoni-Alba Papakonstantinou,[α] Ioanna Petrakou[β]

[α] Associate Professor of Sociology of Education, National and Kapodistrian University of Athens
[β] M.Ed., Secondary Education Teacher, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

Conflict is an integral part of human relationships and appears in every field of interaction, where actors are called upon to coexist, communicate and cooperate. Accordingly, at school and in the

context of parent-teacher contacts and relationships, disputes, conflicts and confrontations are quite often observed. Parents, as observers, but also as participants in school life, form an active or passive relationship with the teacher and play a decisive role in the quality of the education provided by the school and the school life of their children. The present study focuses on parents of high school students and seeks to capture and interpret the parents' views on the management of communication problems, the causes, and the forms of conflicts between them and teachers. For this purpose, a qualitative approach was followed and data collection was carried out through 12 semi-structured interviews, in which parents of both genders from public high schools participated. The data collected were processed through thematic content analysis. According to the findings, it could be argued that parents, as a first way of dealing with problems with teachers, often choose to address the school administration in order to find the desired solution and not perpetuate the disordered relationship with the teacher. Parents admit that teachers' indifference and irresponsibility for what concerns their children are the dominant causes that lead them to conflict. Finally, the participants argued that the forms of conflict in the school environment are mainly verbal and the main recipient of a parent-teacher conflict is always the child.

Keywords: Parents' Opinions, Parent-Teacher Conflicts, Causes and Forms of Conflicts, Problem Management, High School Students, Family-School Relationship

Εισαγωγή

Η οικογένεια και το σχολείο αποτελούν τους δύο θεμελιώδεις κοινωνικούς θεσμούς με ισχυρές αλληλοεπιρροές και συνδέσεις (Παπακωνσταντίνου 2020: 203). Μεταβαίνοντας από τη σφαίρα των απόψεων που εκφράστηκαν από τους παιδαγωγούς του προοδευτικού, μεταρρυθμιστικού κινήματος στις απόψεις που εκφράζουν τη σύγχρονη κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα, παρατηρείται ότι το σχολείο μετασχηματίζεται από αμιγή φορέα αξιών και γνώσης, σε ένα ίδρυμα κοινωνικής ανέλιξης και αναγνώρισης, σε ένα πεδίο ανάπτυξης συναγωνισμού ή ανταγωνισμού, σε έναν χώρο δράσης και δημιουργίας (Σταμάτης 2020: 8).

> «Καθώς η σύγχρονη κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα, στις χώρες του δυτικού πολιτισμού, απαιτεί τη συμμετοχή των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία, τόσο οι ίδιοι οι γονείς, όσο και η πολιτεία και η εκπαιδευτική κοινότητα αναζητούν τρόπους επικοινωνίας και ανάπτυξης συνεργατικών σχέσεων» (Σταμάτης 2020: 3).

Το σχολείο και η οικογένεια είναι

> «δύο θεσμοί σε αλληλεπίδραση, ενίοτε σε αλληλεξάρτηση, συχνά σε σύγκρουση, κατά περίπτωση σε αμφισβήτηση, κατά βάση σε κοινή πορεία. Δύο θεσμοί που, παράλληλα ή συμπληρωματικά, στοχεύουν και συμβάλλουν στη διαμόρφωση των στάσεων, των αντιλήψεων, των συμπεριφορών των ανήλικων δρώντων» (Παπακωνσταντίνου 2018: 138).

Ως εκ τούτου, ορισμένες συνθήκες, συγκυρίες ή συμπεριφορές ενδέχεται να παρακωλύουν την ανάπτυξη μιας θετικής σχέσης μεταξύ γονέων και εκπαιδευτικών και να φέρνουν στην επιφάνεια διαφορετικές θεάσεις της πραγματικότητας και διαφορετικές λογικές δράσεις από πλευράς των δρώντων, καθιστώντας την επικοινωνία και τη συνεργασία σχολείου-οικογένειας δυσχερή, αν όχι αδύνατη. Κατά συνέπεια, οι

αντιπαραθέσεις, οι διαφωνίες και οι συγκρούσεις γονέων-εκπαιδευτικών αποτελούν μέρος της σχολικής ζωής (Sklirou and Papakonstantinou 2023: 68) και η διαχείρισή τους αναδεικνύεται σε ένα ζήτημα σημαντικό τόσο για τους δρώντες στο σχολείο, μαθητές και εκπαιδευτικούς, όσο και για τους «ετέρους» της εκπαίδευσης, που δεν είναι άλλοι από τους γονείς των μαθητών.

Θεωρητικό πλαίσιο

Σύμφωνα με τους Everard και Morris (1999: 119), οι συγκρούσεις είναι ένα καθολικό φαινόμενο σε όλη την ανθρώπινη πορεία και μια σημαντική πτυχή της λειτουργίας και της οργανωσιακής συμπεριφοράς των εκπαιδευτικών οργανισμών. Παράλληλα, όπως αναφέρουν οι Μπαλιούση και Μπαλιούσης *«η σύγκρουση αποτελεί μια φυσιολογική συνέπεια όπου υπάρχει αλληλεπίδραση διαφορετικών ατόμων και ομάδων λόγω διαφορετικών απόψεων, πιστεύω και αντιλήψεων»* (2014: 1503). Το σχολείο, αποτελώντας μία σκηνή αλληλεπίδρασης, σύμφωνα με τον Goffman (1974), ή ένα πεδίο δράσης, σύμφωνα με τον Bourdieu (1992, όπως αναφέρεται στο Παπακωνσταντίνου 2022: 34), δε θα μπορούσε να μην υπόκειται στην ίδια συνθήκη (May et al. 2010, Ruff et al. 2004).

Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, οι συγκρούσεις γονέων-εκπαιδευτικών δεν είναι ιδιαίτερα συχνές, δεν πραγματοποιούνται σε καθημερινή δηλαδή βάση, αλλά δύνανται να κλιμακωθούν και να αποτελέσουν τροχοπέδη για το εκπαιδευτικό έργο των καθηγητών και των δασκάλων και για την αποτελεσματική διοίκηση μίας σχολικής μονάδας (Kapa et al. 2018, Sklirou and Papakonstantinou 2022). Από την πλευρά των εκπαιδευτικών, αποδεικνύεται πως οι συγκρούσεις προκαλούν αρνητικά συναισθήματα, μειώνουν την απόδοσή τους, χάνουν τον ενθουσιασμό και το κίνητρό τους και αναπτύσσουν απροθυμία, άγχος και αισθήματα αποστροφής προς το επάγγελμά τους (Celikoz and Celikoz 2017, De Vos and Kirsten 2015, Göksoy and Arkon 2016). Οι συγκρούσεις, όμως, γονέων και εκπαιδευτικών επηρεάζουν αρνητικά και την ίδια τη λειτουργία της σχολικής μονάδας, καθώς διακινούνται αρνητικές για τη σχολική μονάδα φήμες μεταξύ των γονέων, μεγαλώνει το αίσθημα της απόστασης που χωρίζει το σχολείο από την οικογένεια και διαταράσσεται η εμπιστοσύνη των γονέων προς το θεσμό του σχολείου (Lawson 2003).

Σε ό,τι αφορά στους γονείς των μαθητών, η σύγκρουση με το σχολείο μπορεί να αποδυναμώσει την αυτοπεποίθησή τους, να τους δημιουργήσει επιπρόσθετο άγχος και να επηρεάσει τις ενδο-οικογενειακές σχέσεις (Fish 1990, Lake and Billingsley 2000). Παράλληλα, αυξάνεται το αίσθημα της ανασφάλειας των γονέων, οι οποίοι νιώθουν πως δεν υποστηρίζονται, όπως θα έπρεπε, από το σχολείο και δεν καθοδηγούνται ικανοποιητικά στην άσκηση του γονικού τους ρόλου (Ellis et al. 2015). Επιπρόσθετα, οι συγκρούσεις γονέων-εκπαιδευτικών επηρεάζουν και τους μαθητές, τόσο σε επίπεδο συναισθηματικό, όσο και σε ότι αφορά στην επίδοσή τους και στο αίσθημα ευεξίας (well-being) που έχουν κατά τη σχολική τους φοίτηση (Almughamisi 2020, Γεωργίου 2011, Özgan 2016).

Οι αιτίες των συγκρούσεων γονέων-εκπαιδευτικών, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία είτε αποδίδονται σε διαφορές, σε διαφωνίες στις στάσεις και τις

αντιλήψεις, σε ανάγκες και αξίες, καθήκοντα και πολιτικές, συγκρουόμενα συμφέροντα, είτε προκύπτουν από ανταγωνισμό, λάθη ή άγνοια, αρνητική συμπεριφορά και αντιδράσεις από τα εμπλεκόμενα μέλη (Saiti 2015: 583). Μια από τις κύριες αιτίες συγκρούσεων αποτελεί και η αξιολόγηση των μαθητών, καθώς οι γονείς αρκετές φορές δεν την αποδέχονται, αμφισβητούν τη βαθμολόγηση του εκπαιδευτικού ή επιδιώκουν να την επηρεάσουν (Παπακωνσταντίνου 2022, Papakonstantinou 2023). Οι συγκρούσεις, επίσης, ενδέχεται να οφείλονται και στο γεγονός πως οι γονείς, έχοντας διαφορετικές αντιλήψεις από τους εκπαιδευτικούς, λειτουργούν παρεμβατικά στη μαθησιακή διαδικασία, τη διαχείριση των μαθητών από πλευράς του εκπαιδευτικού και αξιολογούν δυσμενώς την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού ή του σχολείου (Mastrangelo, Epstein et al., όπ. αναφ. στο Τσέτσος 2015: 174). Ο M. Owusu-Mensah (2007: 99) αναφέρει, ακόμη, πως ανάμεσα στις αιτίες σύγκρουσης γονέα-εκπαιδευτικού είναι η προσβλητική χρήση της γλώσσας και από τις δύο πλευρές, οι τιμωρίες των μαθητών από τους εκπαιδευτικούς και η ελλιπής επικοινωνία, ενώ, όπως υποστηρίζει η Somech (2008: 360), η διαπίστωση ότι το επάγγελμα του εκπαιδευτικού χαρακτηρίζεται από μια ατομικιστική προσέγγιση, επικεντρώνεται στην εξειδίκευση και διακατέχεται από αίσθηση αυτονομίας και δύναμης, ενδέχεται να δυσκολεύει την αποδοχή της ανάγκης συνεργασίας με τους γονείς και να δημιουργεί ένα κλίμα προστριβής και σύγκρουσης.

Τα δεδομένα που διαθέτουμε αναφορικά με τις μορφές που λαμβάνουν οι συγκρούσεις γονέων-εκπαιδευτικών, στο πλαίσιο της επικοινωνίας και των αλληλεπιδράσεών τους, προέρχονται, κυρίως, από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και περιγράφονται, συνήθως, ως λεκτική αντιπαράθεση, ενώ πιο σπάνιες είναι οι λεκτικές επιθέσεις, οι χαρακτηρισμοί και οι σωματικές επιθέσεις (Sklirou and Papakonstantinou 2022, Ellis et al. 2015, May et al. 2010). Στο σχολικό περιβάλλον οι συγκρούσεις, σε ό,τι αφορά στα εμπλεκόμενα μέρη, κατηγοριοποιούνται σύμφωνα με τον Shahmohammadi (2014: 631) σε «*διαπροσωπικές, ενδοπροσωπικές, ενδο-ομαδικές και διομαδικές*». Στην προσπάθεια κατηγοριοποίησης των συγκρούσεων έρχονται να προστεθούν και οι μορφές που έχουν εντοπίσει οι Σαΐτη και Σαΐτης (2012: 300), οι οποίοι διακρίνουν τις διαπροσωπικές συγκρούσεις, που αναπτύσσονται μεταξύ των ατόμων, που ανήκουν σε μια ομάδα λόγω ανταγωνισμού και επιβολής επιδιώξεων, και τις ομαδικές συγκρούσεις, που ξεσπούν ανάμεσα σε τυπικές ή άτυπες ομάδες του σχολείου. Ακολουθούν οι συγκρούσεις μεταξύ ομάδων και ατόμων και οι συγκρούσεις της σχολικής κοινότητας με το εξωτερικό της περιβάλλον, που στην περίπτωση αυτή νοούνται οι γονείς ή η τοπική αυτοδιοίκηση.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους επιλέγουν οι γονείς των μαθητών γυμνασίου να διαχειριστούν τα προβλήματα επικοινωνίας τους με τους εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παράλληλα, μελετώνται οι απόψεις τους σχετικά με τα κυριότερα αίτια και τις βασικότερες μορφές που λαμβάνουν οι συγκρούσεις τους με τους εκπαιδευτικούς γυμνασίου που διδάσκουν στα παιδιά τους. Πιο συγκεκριμένα, τέθηκαν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Ποιοι είναι οι τρόποι διαχείρισης των προβλημάτων που προκύπτουν στην επικοινωνία με τους εκπαιδευτικούς από την πλευρά των γονέων;

2. Ποιες είναι οι μορφές που παίρνουν οι συγκρούσεις εντός σχολικού πλαισίου σύμφωνα με τους γονείς;

3. Ποιες είναι οι απόψεις των γονέων σχετικά με τις αιτίες που οδηγούν σε μια σύγκρουση με τον εκπαιδευτικό δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης;

Μεθοδολογία

Ο σκοπός και τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας μελέτης επέβαλαν ως καταλληλότερη την ποιοτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει τη βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων και την αναλυτικότερη αποτύπωση των ενεργών εκφάνσεων των σχέσεων των κοινωνικών υποκειμένων (Bryman 2017, Maxwell 1999). Ως καταλληλότερη τεχνική συλλογής δεδομένων επιλέχθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη (Blanchet and Gotman 2001, Kauffman 2001). Κατασκευάστηκε ένα πρωτότυπο εργαλείο, με στόχο να απαντά στα ερευνητικά ερωτήματα και να επιτρέπει την έκφραση των συμμετεχόντων πάνω στα ζητήματα που απασχολούν την έρευνα.

Η κατάρτιση του δείγματος έγινε μέσω σκόπιμης δειγματοληψίας, με βασικό κριτήριο επιλογής των συμμετεχόντων στην έρευνα το να είναι γονείς μαθητών Γυμνασίου σε δημόσια σχολεία. Είναι δόκιμο να επισημανθεί πως οι έρευνες που αφορούν τους γονείς των μαθητών απαιτούν την προσεκτική σύσταση του δείγματος από τον ερευνητή, καθώς ο πληθυσμός των γονέων είναι ετερογενής και διαφοροποιείται ως προς το οικονομικό, κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο, την ηλικιακή ομάδα, την οικογενειακή κατάσταση και την αντίληψη για τον γονικό ρόλο (Παπακωνσταντίνου 2015: 570). Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 12 γονείς μαθητών γυμνασίου, τα στοιχεία των οποίων παρουσιάζονται αναλυτικά στον πίνακα 1.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε χρονικό διάστημα 3 μηνών, κατόπιν συνεννόησης με τους γονείς των μαθητών και η διάρκειά τους ήταν μεταξύ 30 και 45 λεπτών. Όλες οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και ύστερα απομαγνητοφωνήθηκαν αυτολεξεί με σκοπό την ακριβή αποτύπωση των όσων ειπώθηκαν. Στη συνέχεια, τα ερευνητικά δεδομένα επεξεργάστηκαν ερμηνευτικά και κωδικοποιήθηκαν μέσω της τεχνικής της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου, μέσα από την οποία αναδεικνύεται η θεματική συνοχή μεταξύ των συνεντεύξεων και προκύπτουν τα κοινά σημεία των απαντήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα (Blanchet and Gotman 2001).

Πίνακας 1

Δείγμα	**Φύλο**	**Ηλικία**	**Μορφωτικό Επίπεδο**	**Επάγγελμα**	**Οικογενειακή Κατάσταση**	**Αριθμός παιδιών**
Σ1	Γυναίκα	43	Απόφοιτος Λυκείου	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Έγγαμη	2
Σ2	Γυναίκα	46	Απόφοιτος Λυκείου	Δημόσιος Υπάλληλος	Έγγαμη	1
Σ3	Γυναίκα	46	Απόφοιτος Λυκείου	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Έγγαμη	1

Σ4	Γυναίκα	49	ΙΕΚ	Οικιακά	Έγγαμη	2
Σ5	Γυναίκα	43	Τεχνικό λύκειο	Λογίστρια	Έγγαμη	2
Σ6	Γυναίκα	49	Απόφοιτος Λυκείου	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Διαζευγμένη	1
Σ7	Άντρας	52	Απόφοιτος Λυκείου	Δημόσιος Υπάλληλος	Έγγαμος	2
Σ8	Γυναίκα	45	Απόφοιτος Λυκείου	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Έγγαμη	2
Σ9	Άντρας	50	Μεταπτυχιακό	Διευθυντής Πωλήσεων	Έγγαμος	2
Σ10	Γυναίκα	46	ΑΕΙ	Δημόσιος Υπάλληλος	Έγγαμη	3
Σ11	Γυναίκα	40	Απόφοιτος Λυκείου	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Διαζευγμένη	2
Σ12	Γυναίκα	43	Μεταπτυχιακό	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Έγγαμη	2

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Οι απαντήσεις που δόθηκαν από τους συμμετέχοντες γονείς μέσω των συνεντεύξεων αποκαλύπτουν άγνωστες μέχρι σήμερα πτυχές των σχέσεών τους με τους καθηγητές των παιδιών τους και παρέχουν ενδιαφέρουσες νέες γνώσεις σχετικά με τις συγκρούσεις γονέων και εκπαιδευτικών. Η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων οργανώνεται σε τρεις θεματικούς άξονες, αντίστοιχους των ερευνητικών ερωτημάτων.

Διαχείριση των προβλημάτων από τους γονείς

Αν και στην έναρξη της συνέντευξης σημαντικό μέρος των γονέων απάντησε πως δεν αντιμετωπίζει κάποιο πρόβλημα στην επικοινωνία του και τις επαφές του με τους καθηγητές, στην πορεία των συνεντεύξεων όλοι οι συμμετέχοντες γονείς ανακάλεσαν τις αναμνήσεις τους, αναγνώρισαν τις καταστάσεις στις οποίες είχαν εμπλακεί και ανέφεραν περιστατικά δυσχερούς επικοινωνίας τους με τους εκπαιδευτικούς, έντασης κατά τις συναντήσεις τους και περιστασιακών ή επαναλαμβανόμενων συγκρούσεων. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι συμμετέχοντες αποδίδουν τις δυσχέρειες αυτές κατ' αποκλειστικότητα στους εκπαιδευτικούς, αναφερόμενοι στον χαρακτήρα τους, στη στάση τους προς το παιδί τους ή στην έλλειψη διαθεσιμότητας και διάθεσης από πλευράς τους για ενημέρωση και συνεργασία με τους γονείς.

> «Η αλήθεια είναι ότι ναι, είχα ένα πρόβλημα με έναν εκπαιδευτικό, όταν η κόρη μου ήταν στο γυμνάσιο. Ειδικά στην πρώτη γυμνασίου. Εεεμ ήταν ένας φυσικός. Δεν μπορούσα να επικοινωνήσω καθόλου με αυτόν, ήταν έτσι λίγο απόμακρος, δύσκολος στην επικοινωνία» (Συμ.12).

Συζητώντας γύρω από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γονείς κατά τις επαφές τους με τους εκπαιδευτικούς αναδείχθηκε πως οι περισσότεροι γονείς δυσκολεύονται να προσεγγίσουν τους εκπαιδευτικούς κατά τις επισκέψεις τους στο σχολείο. Ακόμα πιο δύσκολη χαρακτηρίζεται από πλευράς τους η ουσιαστική για τους ίδιους επικοινωνία με

τους καθηγητές των παιδιών τους. Όπως αναφέρουν, τα σχολεία συχνά δεν έχουν αναρτημένο το πρόγραμμα με τις ελεύθερες ώρες και ημέρες που μπορεί κανείς να συναντήσει τον κάθε εκπαιδευτικό. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι γονείς να παίρνουν άδεια από την εργασία τους για να συναντήσουν τους εκπαιδευτικούς των παιδιών τους και αυτό να μην καθίσταται εφικτό, είτε γιατί οι εκπαιδευτικοί δεν είναι διαθέσιμοι εκείνες τις ημέρες, είτε γιατί ο χρόνος τους είναι περιορισμένος και καθίσταται αδύνατη η ανάπτυξη μίας συζήτησης επικεντρωμένης στην κατανόηση εκ μέρους του γονέα της μαθησιακής πορείας του μαθητή.

> «Με δυσκόλεψε στο ότι εντάξει, θα ήθελα να μάθω κάποια πράγματα και δεν την έβρισκα. Και εντάξει δεν εννοώ, όποτε θέλω εγώ να πάω, να είναι εκεί. Αλλά να τους βρίσκω. Στις 5 φορές που θα πάω να τους βρω έστω μια. Τη συγκεκριμένη την είδα μόνο στους βαθμούς» (Συμ. 5).

Μέσα από την ανάλυση των αποκρίσεων των συμμετεχόντων διαπιστώνεται, ακόμη, πως οι περισσότεροι γονείς επιλέγουν να αποταθούν στη διεύθυνση του σχολείου, όταν οι εκ του σύνεγγυς συναντήσεις ενημέρωσης με τους εκπαιδευτικούς δεν οδηγούν στα επιθυμητά αποτελέσματα ή όταν δε δημιουργείται ένα πλαίσιο εποικοδομητικής επικοινωνίας και συνεργασίας ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και την οικογένεια. Αρκετοί εκ των συμμετεχόντων ανέφεραν πως είχαν «*τη διάθεση και την υπομονή να διαχειριστούν μόνοι τους το πρόβλημα που είχε προκύψει*», όμως οι περισσότεροι δήλωσαν πως απευθύνθηκαν σχετικά νωρίς στον διευθυντή της σχολικής μονάδας είτε για να αποφύγουν να πάρει μεγαλύτερη έκταση το ζήτημα που τους απασχολούσε, είτε γιατί είχαν από προηγούμενες εμπειρίες τους αρνητική εικόνα για κάποιον εκπαιδευτικό, είτε γιατί θεώρησαν πως οι πιθανότητες να υπάρξει κάποια θετική έκβαση ή ουσιαστική εκτόνωση μετά από μια ακόμα συνάντηση με τον εκπαιδευτικό ήταν περιορισμένες.

> «Καταρχήν εγώ πήγα από εκεί. Το τηλέφωνο είναι κάτι απρόσωπο. Πρέπει λοιπόν να μου αφιερώσεις χρόνο να σου εξηγήσω το θέμα και το βάθος του προβλήματος και να δώσεις την ανάλογη προσοχή. Την πρώτη φορά, ίσως να με άκουσε, είδα όμως ότι δεν έγινε και τίποτα. Γι' αυτό μετά και εγώ ανέβηκα σε μεγαλύτερη βαθμίδα, υποδιευθυντή και διευθυντή» (Συμ. 4).

Αίτια και μορφές των συγκρούσεων γονέων-εκπαιδευτικών

Η ερώτηση σχετικά με τα αίτια των συγκρούσεων ανάμεσα σε γονείς και εκπαιδευτικούς έδωσε το εναρκτήριο λάκτισμα στους γονείς να περιγράψουν λεπτομερώς τις περιπτώσεις που οδηγήθηκαν σε σύγκρουση με κάποιον εκπαιδευτικό στο Γυμνάσιο του παιδιού τους. Οι κυριότερες αφορμές που αναφέρονται από τους συμμετέχοντες γονείς αφορούν στη χρήση κινητού εκ μέρους των μαθητών στο σχολείο, στην υποτίμηση ή στην αγνόηση από πλευράς των εκπαιδευτικών ζητημάτων που αντιμετωπίζουν οι μαθητές και τα οποία τους κοινοποιούνται ζητώντας λύση, σε ζητήματα συμπεριφοράς των μαθητών, καθώς και σε προβλήματα κατά τη διδασκαλία, τα οποία οι εκπαιδευτικοί δε δύνανται να διαχειριστούν ή δεν αναγνωρίζουν.

> «Στο δικό μας το σχολείο απαγορεύονται τα κινητά. Όμως επειδή πολλές φορές πρέπει να συνεννοηθούν τα παιδιά με τους γονείς, να τα πάρουν από το σχολείο και όπως καταλαβαίνετε και τα παιδιά τα ίδια θέλουν να έχουν το κινητό τους στο γυμνάσιο, εε τα παιδιά τα παίρνουν μαζί τους. Η κόρη μου το είχε βάλει σε κατάσταση πτήσης, δεν ήταν ανοιχτό, όμως σε κάποια φάση της είχε πέσει το κινητό στο σχολείο και δεν το κατάλαβε[...]Οι καθηγητές, άρχισαν να ωρύονται στην κόρη μου. [...]Μετά [πήραμε τηλέφωνο και] τους είπαμε ότι δεν μπορείτε να φέρεστε έτσι του παιδιού! Στο κινητό του μέσα είναι όλο του το είναι!» (Συμ.10).

Κι ενώ οι αφορμές για σύγκρουση με τους εκπαιδευτικούς ήταν για τους περισσότερους γονείς πολλές και διαφορετικές, όταν αναζητήθηκαν οι κύριες αιτίες των συγκρούσεων, οι απόψεις όλων των γονέων συνέκλιναν στο ότι βασική αιτία της όποιας σύγκρουσης ήταν η ανάγκη που ένιωσαν να υπερασπιστούν το παιδί τους απέναντι σε κάποια επιβολή τιμωρίας, που έκριναν υπερβολική, ή σε κάποια αντιμετώπισή του από την πλευρά των εκπαιδευτικών, που θεώρησαν άδικη.

> «Ε θεωρώ ότι η καθηγήτρια, η διευθύντρια ήταν απόλυτη. Έδωσε ποινή. Μάλλον, κατ' αρχήν, με πήραν τηλέφωνο στη δουλειά μου και μου είπαν εντελώς διαφορετικά πράγματα από αυτά που είπαν τα παιδιά και γι' αυτό τους είπα κιόλας, ταράχτηκα, γιατί σαν μάνα και 'γω, εεε δεν καταλαβαίνω για ποιο λόγο. Αλλιώς είναι να πείτε ότι πήρε μια μέρα αποβολή, ας πούμε γιατί έγινε ένα συμβάν και αλλιώς να με πάρετε και να μου πείτε ότι έχουμε κάτι πολύ δυσάρεστο να σας πούμε, ότι πήρε τη μέγιστη των ποινών, γιατί βιντεοσκόπησε και διακίνησε το υλικό» (Συμ. 6).

Σε ό,τι αφορά στις μορφές που παίρνουν οι συγκρούσεις με τους εκπαιδευτικούς, οι συμμετέχοντες στο σύνολό τους δήλωσαν κατηγορηματικά πως η πλειονότητα των συγκρούσεων γονέων-εκπαιδευτικών αφορούν σχεδόν αποκλειστικά στη λεκτική επικοινωνία. Μέσα από την ανάλυση των λεγομένων τους προκύπτει πως το έναυσμα για την όποια διένεξη δίνεται, συνήθως, από τους γονείς. Η εξέλιξη, όμως, της κατάστασης, η εκτόνωσή της και η κατάληξή της εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον χειρισμό του εκπαιδευτικού. Όπως υποστηρίζουν, οι συγκρούσεις γονέων-εκπαιδευτικών φτάνουν σπανίως σε ακραίες καταστάσεις, ενώ πέρα από τον λεκτικό διαπληκτισμό, δεν αναγνωρίζουν την ύπαρξη οποιασδήποτε άλλης διάστασης στο φάσμα των συγκρούσεων οικογένειας-σχολείου.

> «Απ' ότι γνωρίζω και από τον περίγυρο μου και από άλλους γονείς που έχουν και φίλους και συγγενείς που έχουν τα παιδιά τους, οι μορφές σύγκρουσης με τους καθηγητές είναι κατά κύριο λόγο λεκτικές. Δεν έχω παρατηρήσει κάτι άλλο, ούτε έχω ακούσει κάτι διαφορετικό από αυτό» (Συμ. 9).

Στη συνέχεια, η συνέντευξη εστίασε στο ζήτημα της πιθανότητας αποφυγής της όποιας σύγκρουσης των γονέων με τους εκπαιδευτικούς ή τη διεύθυνση. Σε ό,τι αφορά στο ζήτημα αυτό, οι συμμετέχοντες γονείς δήλωσαν ξεκάθαρα πως η ευθύνη αποφυγής μιας σύγκρουσης ή εκτόνωσης μίας κατάστασης χωρίς να δημιουργηθούν εντάσεις βαραίνει αποκλειστικά τους εκπαιδευτικούς και τη διεύθυνση. Πιο συγκεκριμένα, οι μισοί συμμετέχοντες θεωρούν πως η όποια σύγκρουση δε θα μπορούσε να αποφευχθεί γιατί η συμπεριφορά, η στάση και η τακτική του εκπαιδευτικού ήταν σταθερή και

ανεπηρέαστη από τις δικές τους διαμαρτυρίες, ενώ οι άλλοι μισοί εικάζουν πως η σύγκρουση θα μπορούσε να αποφευχθεί εάν οι εκπαιδευτικοί διαχειρίζονταν εξαρχής το όποιο ζήτημα είχε προκύψει διαφορετικά ή εάν παρενέβαινε νωρίτερα η διεύθυνση του σχολείου.

> «Θα μπορούσε ενδεχομένως να αποφευχθεί αν εγώ λειτουργούσα διαφορετικά. Τι εννοώ; Έπρεπε από την αρχή να πήγαινα να την έβρισκα και να πηγαίναμε απευθείας στον διευθυντή» (Συμ.9).

> «Η αλήθεια είναι, τώρα που το σκέφτομαι δεν ξέρω, δε νομίζω ότι θα μπορούσε να αποφευχθεί, γιατί όταν ένας άνθρωπος σου έχει δείξει από την αρχή κάποια δείγματα, δηλαδή, δεν επικοινωνείς εύκολα, δεν είναι προσεγγίσιμος, όταν θα πας να του πεις και κάτι το οποίο έχει ο ίδιος κάνει δεν ξέρω κατά πόσο θα μπορούσε να αποφευχθεί» (Συμ.12).

Ενώ, όμως, αποδίδουν την ευθύνη διαχείρισης της σύγκρουσης και εκτόνωσης της έντασης στους εκπαιδευτικούς και στη διεύθυνση του σχολείου, οι περισσότεροι συμμετέχοντες δεν αποποιούνται τη δική τους συμβολή στη δημιουργία εντάσεων με τους εκπαιδευτικούς των παιδιών τους. Αντιθέτως, παρουσιάζονται να αναγνωρίζουν το δύσκολο έργο των εκπαιδευτικών και να αναλαμβάνουν μερίδιο ευθύνης για την πλειονότητα των συγκρούσεων και των διενέξεων με το σχολείο και τους διδάσκοντες.

> «[Ευθύνονται] και οι δύο. Γιατί και οι γονείς πολλές φορές δεν έχουν έναν τρόπο σωστό να διαχειριστούν το θέμα και από θέμα έλλειψης παιδείας και από ίσως έντονους εκνευρισμούς [...] αλλά και οι καθηγητές απ' την άλλη υπάλληλοι είναι, θέλουν να πάνε να κάνουν τη δουλειά τους και να φύγουν. Η δουλειά τους είναι απλά να διδάσκουν και όχι να λύνουν και τα προβλήματα του κάθε ένα εκεί μέσα, γιατί δυστυχώς υπάρχουν πολλές μορφές οικογένειας» (Συμ.4).

Κλείνοντας, οι συμμετέχοντες στην έρευνα γονείς αναφέρθηκαν και στο αποτέλεσμα των συγκρούσεων. Στο σύνολό τους, λοιπόν, κατέληξαν πως η σύγκρουσή τους με τους εκπαιδευτικούς, όχι μόνο δεν απέδωσε αυτό που προσδοκούσαν, αλλά πως σε κάποιες περιπτώσεις είχε και αρνητικές συνέπειες για τα παιδιά τους.

> «Το να πετύχω αυτό που θέλω; Όχι δεν το πέτυχα. Γιατί δεν υπήρξε διάλογος και αμοιβαίος σεβασμός, θα έλεγα. Εεεμ, και όχι η σύγκρουση δεν είχε θετικά αποτελέσματα. Το αντίθετο. Απλά αφήσαμε το παιδί στη μέση να προσπαθεί ναα, να βγάλει άκρη. Γιατί εντάξει, είναι ένα δευτερεύον μάθημα, αλλά προσφέρει πράγματα» (Συμ. 5).

Συμπεράσματα

Σχετικά με τις συγκρούσεις γονέων και καθηγητών γυμνασίου, η παρούσα έρευνα προσέφερε σημαντικά ευρήματα και ανέδειξε διαστάσεις της επικοινωνίας και των σχέσεών τους, που μέχρι σήμερα δεν ήταν απολύτως ορατές, ούτε ξεκάθαρες. Αρχικά, στις αντιλήψεις των γονέων οι εκπαιδευτικοί λογίζονται ως ενορχηστρωτές, ως κεντρικές φιγούρες στην πρόκληση, στη διαχείριση και στην εκτόνωση οποιασδήποτε σύγκρουσης με τους γονείς των μαθητών τους, αναδεικνύοντας έτσι τον καταλυτικό θεσμικό ρόλο και την εξουσία, που η κοινωνία έχει αναθέσει στο σχολείο και που η οικογένεια του

αναγνωρίζει (Παπακωνσταντίνου 2022). Κι ενώ, όπως προκύπτει από την έρευνα, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η αφορμή πηγάζει από ασυμφωνίες μεταξύ των λογικών των οικογενειών (Papakonstantinou 2013), των συμπεριφορών των μαθητών και των κανόνων του σχολείου, η βασική αιτία των συγκρούσεων εντοπίζεται στην ανάγκη των γονέων να υποστηρίξουν το παιδί τους απέναντι σε έναν εκπαιδευτικό, σε μία διεύθυνση ή σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα, τα οποία δεν ανταποκρίνονται στις προσδοκίες τους ή δε λειτουργούν κατά την άποψή τους δίκαια και υποστηρικτικά προς τους μαθητές (May et al. 2010, Τσέτσος 2015, Κουντουράς και Γεννησαριώτου 2021). Η ηγεσία της σχολικής μονάδας αναδεικνύεται και στην παρούσα έρευνα ως καίριας σημασίας για τη διαχείριση των συγκρούσεων και την εξεύρεση λύσης, συνάδοντας με την πρότερη βιβλιογραφία (Papakonstantinou 2013).

Ακόμη, για τους γονείς των μαθητών γυμνασίου προβάλλει ως πεποίθηση πως οι συγκρούσεις με τους εκπαιδευτικούς, ή και με το σχολείο γενικότερα, επηρεάζουν κατά κύριο λόγο τους μαθητές (Sklirou and Papakonstantinou 2023). Στο σύνολό τους, οι γονείς του δείγματος πιστεύουν ότι η σχέση μαθητή-εκπαιδευτικού πλήττεται, διαταράσσεται και φθείρεται όταν η οικογένεια έρχεται σε ρήξη με το σχολείο, και ανέφεραν πως οι ίδιοι προσπαθούν να αποφεύγουν τις εντάσεις και τις συγκρούσεις σκεπτόμενοι πρωτίστως το παιδί τους. Η διάσταση αυτή, των συνεπειών, δηλαδή, των συγκρούσεων σχολείου-οικογένειας για τους μαθητές, θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθεί περαιτέρω και να αποτυπωθούν τόσο οι εμπειρίες των μαθητών, όσο και οι απόψεις τους σχετικά με τις συγκρούσεις γονέων-εκπαιδευτικών. Τέλος, κρίνεται σκόπιμη και η διενέργεια μίας ποσοτικής έρευνας γύρω από το εν λόγω ζήτημα, η οποία θα έδινε προοπτικές γενίκευσης και θα ισχυροποιούσε τα αποτελέσματα που εκτέθηκαν παραπάνω.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Bourdieu, P. (1992), *Μικρόκοσμοι, τρεις μελέτες πεδίου*, Αθήνα, Δελφίνι.

Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Gutenberg.

Γεωργίου, Σ. Ν. (2011), *Σχέση σχολείου-οικογένειας και ανάπτυξη του παιδιού,* Αθήνα, Διάδραση.

Everard, K. B. και Morris, G. (1999), *Αποτελεσματική εκπαιδευτική διοίκηση* (μτφρ. Δ. Κίκιζας), Πάτρα, ΕΑΠ.

Κουντουράς, Γ. και Γεννησαριώτου, Δ. (2021), Οι εκπαιδευτικοί μιλούν για τις ασυνείδητες επιθυμίες των γονέων για το παιδί τους, *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Νο 14, σσ. 1-27. DOI: 10.12681/jret.22887

Μπαλιούση, Π. και Μπαλιούσης, Ε. (2014), Ο ρόλος του Διευθυντή στην αποτελεσματική διαχείριση συγκρούσεων στο σχολείο, στο Κ-Δ. Μαλαφάντης, Β. Παπαδοπούλου, Σ. Αυγητίδου, Γ. Ιορδανίδης και Ι. Μπέτσας (επιμ.), *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα. 9ο Πανελλήνιο Συνέδριο,* Αθήνα, Διάδραση, σσ. 1502-1514. Ανακτήθηκε από: Πρακτικά 9ου Πανελλήνιου Συνεδρίου «Ελληνική Παιδαγωγική & Εκπαιδευτική Έρευνα», Ανοικτή Βιβλιοθήκη (openbook.gr).

Παπακωνσταντίνου, Α. Α. (2015), Οι γονείς των μαθητών στην κοινωνιολογική έρευνα: Ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο, στο Θ. Β. Θάνος (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα,* Αθήνα, Gutenberg, σσ. 568-579.

Παπακωνσταντίνου, Α. Α. (2018), Ιδιωτική εκπαίδευση: Λύση ανάγκης ή συνειδητή γονική επιλογή; στο Λ. Συμεού, Θ. Θάνος, Μ. Βρυωνίδης (επιμ.), *Δημόσια και Ιδιωτική Εκπαίδευση*, *Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης*, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου, σσ. 137-145. Διαθέσιμο στο: *Πρακτικά-3ου-Πανελληνίου-Συνεδρίου-Κοινωνιολογίας-της-Εκπαίδευσης.pdf (uoi.gr)

Παπακωνσταντίνου, Α. Α. (2020.), Η μεταναστευτική οικογένεια και το σχολείο, στο Χ. Παρθένης (επιμ.), *Πολιτική και πρακτική της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Η αναγκαιότητα νέων παιδαγωγικών και θεσμικών προσεγγίσεων στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 198-212.

Παπακωνσταντίνου Α. Α. (2022), Γονικές επιρροές στη βαθμολόγηση των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, *Παιδαγωγικός Λόγος,* Vol. 28, No 1, σσ. 33-56. DOI: 10.12681/plogos.30598

Παπακωνσταντίνου, Α. Α. (2022, 03 Μαΐου), Όχι άλλα δάκρυα για παιδιά ή ο κοινωνικός ρόλος του σχολείου, Alfavita. Ανακτήθηκε από: https://www.alfavita.gr/ekpaideysi/379136_ohi-alla-dakrya-gia-paidia-i-o-koinonikos-rolos-toy-sholeioy

Σαΐτη, Α. και Σαΐτης, Χ. (2012), *Ο Διευθυντής στο σύγχρονο σχολείο*, Αθήνα, Αυτοέκδοση.

Σταμάτης, Π. Ι. (2020), *Επικοινωνία σχολείου-οικογένειας στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας,* Πανεπιστήμιο Αιγαίου - Προγράμματα Δια Βίου Μάθησης.

Τσέτσος, Σ. (2015), Σχέσεις σχολείου και γονέων: συνεργασία και σύγκρουση, *Επιστημονικό Εκπαιδευτικό Περιοδικό «Εκπαιδευτικός κύκλος»*, Vol. 3, No 2, σσ. 167-178. Ανακτήθηκε από: (PDF) Σχέσεις σχολείου και γονέων: συνεργασία και σύγκρουση School and parents relations: Cooperation and conflict | Stavros Tsetsos - Academia.edu

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Almughamisi, M. A. (2020), The influence of parent-teacher interaction on pupil's academic achievement in Saudi Arabia, *Journal of Education*, Vol. 69, pp. 50-95. doi: 10.12816/EDUSOHAG. 2020. 64415

Blanchet, A. and Gotman, A. (2001), *L' enquête et ses méthodes: l' entretien*, Paris, Nathan.

Bryman, A. (2017), Quantitative and Qualitative Research: Further Reflections on Their Integration, in J. Brannen (ed.), *Mixing methods: Qualitative and quantitative research*, Routledge, pp. 57-78. doi: 10.4324/9781315248813-3

Celikoz, M. and Celikoz, N. (2017), Exposure to mobbing: Perceptions of primary school teachers, Journal *of education and practice*, Vol. 8, No 3, pp.195-201.

De Vos, J. and Kirsten, G. J. C. (2015), The nature of workplace bullying experienced by teachers and the bio psychosocial health effects, *South African Journal of Education*, Vol. 35, No 3, pp.1-9.

Ellis, M., Lock, G. and Lummis, G. (2015), Parent-teacher interactions: Engaging with parents and carers, *Australian Journal of Teacher Education*, Vol. 40, No 5. doi: 10.14221/ajte.2015v40n5.9

Fish, M. C. (1990), Family-school conflict: implications for the family, *Reading, Writing, and Learning Disabilities International*, Vol. 6, No 1, pp. 71-79. doi: 10.1080/0748763900060109

Goffman, I. (1974), *Les rites d'interaction*, Paris, Ed. Minuit.

Göksoy, S. and Arkon, T. (2016), Conflicts at schools and their impact on teachers, *Journal of Education and Training Studies*, Vol. 4, No 4, pp.197-205. doi: 10.11114/jets.v4i4.1388

Kapa, R. R., Luke, J., Moulthrop, D. and Gimbert, B. (2018), Teacher victimization in authoritative school environments, *Journal of School Health,* Vol. 88, No 4, pp. 272-280. doi: 10.1111/josh.12607.

Kaufmann, J. C. (2001), *L' entretien compréhensif*, Paris, Nathan.

Lake, J. F. and Billingsley, B. S. (2000), An analysis of factors that contribute to parent-school conflict in special education, *Remedial and special education*, Vol. 21, No 4, pp. 240-251. Retrieved from: An Analysis of Factors That Contribute to Parent—School Conflict in Special Education - Jeannie F. Lake, Bonnie S. Billingsley, 2000 (sagepub.com)

Lawson, M. A. (2003), School-family relations in context: Parent and teacher perceptions of parent involvement, *Urban education*, Vol. 38, No 1, pp. 77-133. doi: 10.1177/0042085902238687

Maxwell J. A. (1999), *La modélisation de la recherche qualitative*, Fribourg, Editions de l'Université de Fribourg.

May, D., Johnson, J., Chen, Y., Hutchison, L. and Ricketts, M. (2010), Exploring parental aggression toward teachers in public school setting, *Current Issues in Education*, Vol. 13, No 1.

Owusu-Mensah, M. (2007), *Conflict in primary school and its effects on teaching and learning: A case study of Ejisu-Juaben district*, unpublished Doctoral Dissertation, Ashanti, Department of General Art Studies, Kwame Nkrumah University. Retrieved from: *content (knust.edu.gh)

Özgan, H. (2016), The usage of domination strategies in conflicts between the teachers and students: A case study, *Educational Research and Reviews*, Vol. 11, No 4, pp.146-152. doi: 10.587/ERR2015.2542

Papakonstantinou, A. A. (2013), *Les parents et l'école: Étude contrastive des rapports dans un contexte d'hétérogénéité culturelle*, Bruxelles, Peter Lang.

Papakonstantinou, A. A. (2023), Les parents et les notes scolaires: Une recherche herméneutique des perceptions des enseignants, *Rivista Italiana di Educatione Familiare*, Vol. 22, No 1, pp. 107-117. doi: 10.36253/rief-14448

Ruff, J. M., Gerding, G. and Hong, O. (2004), Workplace violence against K-12 teachers, *AAOHN Journal,* Vol. 52, No 5, pp. 204-209.

Saiti, A. (2015), Conflicts in schools, conflict management styles and the role of the school leader: A study of Greek primary school educators, *Educational Management Administration and Leadership*, Vol. 43, No 4, pp. 582-609. doi: 10.1177/1741143214523007

Shahmohammadi, N. (2014), Conflict management among secondary school students, *Social and Behavioral Sciences*, Vol. 159, pp. 630-635. doi: 10.1016/j.sbspro.2014.12.438

Sklirou, S. and Papakonstantinou, A. A. (2022), Aggressive behaviors among primary school teachers and their impact on their teaching, well-being, and relationships, *European Journal of Education and Pedagogy*, Vol. 3, No 6, pp. 68-75. doi: 10.24018/ejedu.2022.3.6.482

Sklirou, S. and Papakonstantinou, A. A. (2022), Aggressive behaviors among primary school teachers and their impact on their teaching, Well-Being, and Relationships, *European Journal of Education and Pedagogy*, Vol. 3, No 6, pp. 68-75. doi: 10.24018/ejedu.2022.3.6.482

Sklirou, S. and Papakonstantinou, A. A. (2023), Impact of parental aggression on primary school teachers' everyday school life and well-being, *European Journal of Education and Pedagogy*, Vol. 4, No 4, pp. 72-79. DOI: 10.24018/ejedu.2023.4.4.702

Somech, A. (2008), Managing conflict in school teams: The impact of task and goal interdependence on conflict management and team effectiveness, *Educational Administration Quarterly*, Vol. 44, No 3, pp.359-390. DOI: 10.1177/0013161X08318957

ΤΡΕΙΣ ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ: Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ[1]

Ηλίας Σκάντζικας,[α] Επαμεινώνδας Παναγόπουλος,[α] Ανθή Αδαμοπούλου,[α] Ιωάννης Καμαριανός[β]

[α] Πανεπιστήμιο Πατρών
[β] Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη διερευνά την καλλιέργεια δημοκρατικής κουλτούρας στη σχολική μονάδα με έμφαση στην εμπιστοσύνη ως θεμέλιο της δημοκρατικής εκπαίδευσης. Πραγματοποιήθηκε ποσοτική έρευνα σε 140 μελλοντικούς εκπαιδευτικούς, διερευνώντας τις αντιλήψεις και τις γνώσεις τους για τον ενεργό πολίτη, τη σημασία των δημοκρατικών εκπαιδευτικών πρακτικών, καθώς και τον βαθμό εμπιστοσύνης τους σε θεσμούς. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν ότι οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν τη σημασία της εκπαίδευσης για την ιδιότητα του πολίτη και θεωρούν καθήκον τους την προώθηση σχετικών δημοκρατικών πρακτικών. Ωστόσο, διαπιστώνεται έλλειμμα εμπιστοσύνης προς βασικούς δημοκρατικούς θεσμούς: η εμπιστοσύνη στα πολιτικά κόμματα και στα μέσα ενημέρωσης είναι ιδιαίτερα χαμηλή, ενώ μόνο η οικογένεια συγκεντρώνει υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης. Αξιοσημείωτο είναι ότι ακόμη και προς τον θεσμό της δημοκρατίας εκφράζεται μία κατά κάποιον τρόπο επιφυλακτικότητα από μερίδα των μελλοντικών εκπαιδευτικών. Παράλληλα, η εμπιστοσύνη στους θεσμούς βρέθηκε να ποικίλει ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση. Συνολικά, η μελέτη αναδεικνύει την ευθραυστότητα της δημοκρατίας λόγω της κρίσης εμπιστοσύνης που υφίσταται, αλλά και τη διάθεση των μελλοντικών εκπαιδευτικών να ενισχύσουν τόσο την εμπιστοσύνη, όσο και τη συμμετοχικότητα μέσω της εκπαίδευσης.

Λέξεις Κλειδιά: Εμπιστοσύνη, Δημοκρατική Εκπαίδευση, Δημοκρατική Κουλτούρα, Ενεργός Πολίτης, Μελλοντικοί Εκπαιδευτικοί

THREE POSITIONS AND A PARADOX FOR THE CULTIVATION OF A DEMOCRATIC CULTURE IN THE SCHOOL UNIT: THE PERSPECTIVE OF THE FUTURE TEACHERS

Ilias Skantzikas,[α] Epameinondas Panagopoulos,[βα] Anthi Adamopoulou,[α] Ioannis Kamarianos[β]

[α] University of Patras
[β] University of Ioannina

Abstract

This study explores the cultivation of a democratic culture in the school unit, emphasizing trust as the foundation of democratic education. A quantitative approach was conducted with 140 future teachers, investigating their perceptions and knowledge of active citizenship, the importance of democratic educational practices, and their level of trust in institutions. Results indicate that

participants recognize the importance of citizenship education and consider it their duty to promote relevant democratic practices. However, there is a lack of trust in key democratic institutions: trust in political parties and the media is particularly low, while only the family has high levels of trust. It is noteworthy that even towards the institution of democracy, some future teachers express a certain amount of skepticism. At the same time, trust in institutions was found to vary according to political affiliation. Overall, the study highlights the fragility of democracy due to the existing trust crisis and the willingness of future teachers to enhance trust and participation through education.

Keywords: Trust, Democratic Education, Democratic Culture, Active Citizenship, Future Teachers

Αντί εισαγωγής: Τρεις θέσεις για τη σημασία της μελέτης

Σκοπός της συγκεκριμένης έρευνας είναι να συνεισφέρει στην προσπάθεια αναζήτησης σχετικά με τη δημοκρατική διαχείριση της καθημερινής ζωής στη σχολική μονάδα. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη επικεντρώνεται στην πτυχή της εκπαίδευσης για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη, με απώτερο στόχο να συνεισφέρει στη μελέτη για την ενδυνάμωση των δημοκρατικών πτυχών της ταυτότητας των αυριανών πολιτών. Για την ικανοποίηση της παραπάνω σκοποθεσίας, η μελέτη θα επικεντρωθεί στη σημασία της καλλιέργειας της εμπιστοσύνης ως διαδικασία εδραίωσης της δημοκρατικής κουλτούρας στη σχολική μονάδα.

Εννοιολογήσεις

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης η δημοκρατία, ως έννοια, δεν περιορίζεται αυστηρά στο πολιτικό, διαπερνά το εκπαιδευτικό, αφορά συνολικά το κοινωνικό και συνολικά διαχέεται σε ολόκληρη τη βιοτική τροχιά και προσδοκία των κοινωνικών υποκειμένων (Dewey 1991 (1916), Sen 1999, Tabak and Karip 2021). Θεμελιακή προϋπόθεση αποτελεί η συγκρότηση του δημοκρατικού πολίτη. Ως δημοκρατικός πολίτης ορίζεται ο πολίτης που είναι προσωπικά υπεύθυνος, συμμετοχικός, προσανατολισμένος προς την κοινωνική δικαιοσύνη και έχει τη βούληση να εργαστεί για την υλοποίηση των δημοκρατικών ιδεωδών (Nikolaou 2021).

Αντί θεωρητικού: τρείς θέσεις και ένα παράλογο

Θέση 1: Η δημοκρατία δεν συντηρείται αυτόματα, από μόνη της

Τόσο οι ευρύτερες γεωπολιτικές εξελίξεις, όσο και οι εξελίξεις στο κοινωνικό συγκείμενο επιβεβαιώνουν την σύλληψη της δημοκρατικής συγκρότησης ως διακύβευμα. Σε αυτήν την ανάγκη προς μια διαρκή υπεράσπιση της δημοκρατίας, η εκπαίδευση αποτελεί στρατηγικό εργαλείο για τον σκοπό της ύπαρξης δημοκρατικής κοινωνικοπολιτικής συγκρότησης. Η καλλιέργεια της δημοκρατικής παιδείας αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη διάχυση και εδραίωση των δημοκρατικών αξιών στο κοινωνικό (Council of Europe 2019, Gollob, Krapf and Weidinger 2010). Είναι διαχρονικά κοινός τόπος από την εποχή των θεωρητικών προσεγγίσεων των Dewey (1916) και Freire (1970), αλλά και της Νέας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης των Bourdieu (1996, 1993, 1984) και Bernstein (1971, 1973, 1991), πως η σχολική ζωή δεν περιορίζεται στη μετάδοση γνώσεων, αλλά λειτουργεί ως πεδίο κοινωνικοποίησης και κριτικής σκέψης, ενώ οι εκπαιδευτικές

πρακτικές ως στρατηγικές κοινωνικής συγκρότησης, ενισχύοντας και ενδυναμώνοντας την πολιτειότητα με προώθηση δημοκρατικών ιδεωδών, δημιουργία ενεργών πολιτών που στηρίζουν τη δημοκρατία, που απαιτεί κάτι περισσότερο από απλή τεχνική εκπαίδευση, απαιτεί κριτική παιδεία (Giroux 1988, Banks 2008). Ενδεικτικό είναι πως μαθητές/τριες σε δημοκρατικά οργανωμένα σχολεία αναπτύσσουν υψηλότερα επίπεδα πολιτικής ανεκτικότητας και κριτικής συνείδησης (Schulz, Ainley, Fraillon, Losito, Agrusti and Friedman 2018, Torney-Purta et al. 2001, Schulz and Ainley 2022).

Συμπερασματικά, η δημοκρατία τόσο ως γεωπολιτικό διακύβευμα, όσο και ως κοινωνική συνθήκη έχει ανάγκη από τη συγκεκριμένη δημοκρατική λειτουργία της διάχυσης των δημοκρατικών αξιών και τη συγκρότηση ικανών ενεργών πολιτών. Σε αυτή τη λειτουργία, η δημοκρατική εκπαίδευση αποτελεί σημαντικό πυλώνα. Η παραπάνω διαπίστωση, βέβαια, δε διασφαλίζει την ανάγκη μιας συνεχούς προσπάθειας διαφύλαξης των αξιών της κριτικής συμμετοχικότητας, της αποδοχής και της εμπιστοσύνης, καθώς η δημοκρατία είναι μια εύθραυστη κοινωνικο-πολιτική συνθήκη.

Θέση 2 :Η εύθραυστη Δημοκρατία

Η απουσία ενεργούς πολιτειότητας, σχέσεων ισονομίας και εμπιστοσύνης στους θεσμούς, καθιστά τη δημοκρατία ουσιαστικά εύθραυστη. Η ανθεκτικότητα, συνεπώς, της δημοκρατίας ως κοινωνικο-πολιτικής σχέσης εξαρτάται από την ενεργό συμμετοχή των πολιτών, όχι μόνο στην ψηφοφορία, αλλά και στην ανάπτυξη και συμμετοχή σε βιώσιμες και συνεκτικές κοινότητες. Αυτό, με τη σειρά του, συνεπάγεται την ανάγκη για εκπαίδευση στη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη (Osler and Starkey 2006).

Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα εδώ και δεκαετίες χαρακτηρίζεται από την γραφειοκρατική του κουλτούρα με επιφαινόμενα όπως την παθητική εκμάθηση (απομνημόνευση θεωριών χωρίς πρακτική εφαρμογή), σε ένα μάλλον αυταρχικό μοντέλο εκπαίδευσης, όπου οι μαθητές τείνουν να αντιλαμβάνονται τη δημοκρατία ως τυπική διαδικασία χωρίς κριτική συμμετοχή (Γούγα και Καμαριανός 2006). Έτσι, η απλή απομνημόνευση δημοκρατικών ιδεωδών, όπως για παράδειγμα ορισμούς και είδη ψηφοφορίας χωρίς την εμπειρική εφαρμογή, οδηγεί σε περιορισμένη και ευκαιριακή κατανόηση των δημοκρατικών αρχών (Torney-Purta et al. 2001).

Ως αποτέλεσμα των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών πρακτικών οι μαθητές και οι μαθήτριες εμφανίζουν υψηλότερα επίπεδα πολιτικής γνώσης και υποστήριξης των δημοκρατικών αρχών, ενώ η κουλτούρα της σχολικής μονάδας ισχυροποιείται ως προς τα δημοκρατικά χαρακτηριστικά της (Schulz et al. 2018). Όμως, το ισχυρό πολιτικά δημοκρατικό κλίμα δεν είναι αρκετό όταν το κοινωνικο-οικονομικό συγκείμενο κλυδωνίζεται από φαινόμενα μιας συνεχούς κρίσης με αποτέλεσμα την αμφισβήτηση και την έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς.

Θέση 3: Το συνεχές της κρίσης (permacrisis) και η εκπαιδευτική σχέση

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το φαινόμενο της θεσμικής αμφισβήτησης είναι ορατό τόσο σε θεσμικό κοινωνικό, όσο και στο εκπαιδευτικό πεδίο. Το European Policy Centre (2021) αναφέρει ότι οι Ευρωπαίοι ήδη, εδώ και χρόνια, αντιμετωπίζουν μια «νέα ασταθή κανονικότητα», με κοινωνικά υποκείμενα εξαντλημένα από συνεχείς ανακατατάξεις, σε

συνάρτηση με τη θεωρία της «κοινωνίας της διακινδύνευσης» (risk society) (Beck 1992). Μια κεντρική διάσταση αυτής της διαρκούς κρίσης είναι η κρίση εμπιστοσύνης, ιδιαίτερα εμφανής κατά την πανδημία, όπου αμφισβητήθηκαν οι ειδικοί, τα πολιτικά κόμματα και τα ΜΜΕ (Belardinelli and Gili 2022, Παναγόπουλος, Αδαμοπούλου, Γούγα και Καμαριανός 2023).

Η εμπιστοσύνη ως θεμέλιο της δημοκρατικής κουλτούρας μπορεί να θεωρηθεί ως ένα εύθραυστο «προϊόν», του οποίου η καταστροφή είναι εύκολη, ενώ η αναδημιουργία του δυσχερής (Burns, Köster and Fuster 2016, Παναγόπουλος, Γούγα και Καμαριανός 2023). Στο πλαίσιο της κοινωνίας της διακινδύνευσης (Beck 1992), η έλλειψη εμπιστοσύνης αποδυναμώνει την ικανότητα των κοινωνικών υποκειμένων να ανταπεξέλθουν σε συνεχείς κρίσεις.

Εμπειρικά δεδομένα (Eurobarometer 2022, United Nations 2021) καταγράφουν μια παγκόσμια κρίση εμπιστοσύνης προς θεσμικούς φορείς, με ποσοστά που σπάνια υπερβαίνουν το 36%, ενισχυμένη από οικονομικές ανισότητες. Παράλληλα, η ταυτότητα του σύγχρονου ατόμου χαρακτηρίζεται από ανασφάλεια, καλλιεργημένη μέσω πολιτικών απορρύθμισης και της διάλυσης του κοινωνικού κράτους (Αδαμοπούλου κ.ά. 2021). Σύμφωνα με τους Beck (1992) και Foucault (2004 & 2007), η αδυναμία των εθνικών κρατών να εγγυηθούν ασφάλεια οδηγεί σε εξατομίκευση της ευθύνης και κρίση νομιμοποίησης (Habermas 1976). Το φαινόμενο του συνεχούς της κρίσης (Permacrisis), από το 2008 έως σήμερα, εντείνει αυτή την τάση: οικονομικές καταρρεύσεις, πολιτικές αναταραχές, ψευδείς ειδήσεις και παγκόσμιες κρίσεις (πανδημία, ενεργειακή κρίση) αποδυναμώνουν περαιτέρω την εμπιστοσύνη, ιδιαίτερα σε χώρες όπως η Ελλάδα. Η αντίδραση των νεαρών πολιτών της Generation Z αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την επανεκτίμηση αυτών των δυναμικών (Παναγόπουλος, Αδαμοπούλου, Γούγα και Καμαριανός 2023).

Το παράδοξο μιας Σχέσης

Στην παρατηρούμενη ανάγκη για αναίρεση των κοινωνικο-πολιτικών επιπτώσεων της κρίσης και της αύξησης της ανθεκτικότητας της δημοκρατικής ζωής με πυλώνα τη δημοκρατική εκπαίδευση, μελετητές εντοπίζουν ένα κυρίαρχο παράδοξο. Πιο συγκεκριμένα, το παράδοξο σύμφωνα με τους Veugelers και De Groot (2019) είναι ότι σε μια εποχή που κυριαρχείται από νεοφιλελεύθερη πολιτική με ισχυρό προσανατολισμό στην αγορά και περιορισμένη κρατική παρέμβαση, η εκπαιδευτική πολιτική εστιάζει πλέον τόσο έντονα στην εκπαίδευση του πολίτη.

Μέσα σε αυτό το παράδοξο, το κοινωνικό υποκείμενο προσπαθεί να προσαρμοστεί στις σύγχρονες δομικές κρίσεις, τη ρευστότητα και τους υποκειμενικούς κινδύνους, ενώ η υποχώρηση του ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους, από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα, αποτελεί κεντρικό ζήτημα (Bauman 2000, Habermas 2013). Η κυριαρχία της αγοράς και ο οικονομικός ντετερμινισμός οδηγούν σε απορρύθμιση, ιδιωτικοποιήσεις και ευέλικτες εργασιακές σχέσεις, αποδυναμώνοντας τους θεσμικούς πυλώνες του κράτους πρόνοιας (Σκαμνάκης 2011, Ζάγκος κ.ά. 2019). Η μετάβαση από τη γραμμικότητα στη ρευστότητα επηρεάζει και την ταυτότητα των ατόμων, προάγοντας εξατομικευμένες μικροαφηγήσεις και κοινωνίες διακινδύνευσης. Παράλληλα, ο καπιταλισμός μετασχηματίζεται από

προνοιακό σε επιχειρηματικό, ενισχύοντας την αντίληψη της μετανεωτερικότητας (Γούγα και Καμαριανός 2011). Έτσι, παρόλο που ο νεοφιλελευθερισμός προωθεί την ατομική ευθύνη και την ανταγωνιστικότητα, η εκπαιδευτική πολιτική αναδεικνύει τη συλλογική διάσταση της κοινωνίας. Αυτή η διπλή απαίτηση μπορεί να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια εξισορρόπησης μεταξύ ατομικιστικών και κοινοτικών αξιών. Ωστόσο, εγείρονται ερωτήματα σχετικά με το εάν αυτή η προσέγγιση μπορεί να είναι βιώσιμη ή ακόμη και συνεπής με τις βασικές αρχές του νεοφιλελευθερισμού. Από τα παραπάνω αναδεικνύεται η ανάγκη για περαιτέρω μελέτη αυτού του φαινομένου, καθώς ανοίγει νέους ακαδημαϊκούς διαλόγους σχετικά με τα πεδία και τις συνθήκες καλλιέργειας της δημοκρατικής συλλογικής ζωής στην εκπαίδευση σε ένα ευρύτερα οικονομικοποιημένο πλαίσιο (Παναγόπουλος, Αδαμοπούλου, Γούγα και Καμαριανός 2023).

Επιχειρώντας να προσεγγίσουμε ερευνητικά το φαινόμενο: Μεθοδολογία

Με σκοπό τη συνεισφορά στην ευρύτερη διερεύνηση για τα πεδία και τις συνθήκες καλλιέργειας της δημοκρατικής συλλογικής ζωής στην εκπαίδευση, θα επιχειρήσουμε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης μια πρώτη προσπάθεια ερευνητικής προσέγγισης των αντιλήψεων των μελλοντικών εκπαιδευτικών στα ζητήματα της δημοκρατίας και δημοκρατικής εκπαίδευσης. Το χρονικό διάστημα κατά το οποίο υλοποιήθηκε η παρούσα έρευνα ήταν από τον Οκτώβριο του 2023 έως και τον Ιανουάριο του 2024.

Τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης αφορούν στις γνώσεις των μελλοντικών εκπαιδευτικών σχετικά με τις βασικές αρχές που διέπουν τον ενεργό πολίτη και τις συλλήψεις τους σχετικά με τη σημαντικότητα των εκπαιδευτικών πρακτικών που αφορούν την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη. Ακόμη αφορούν στα χαρακτηριστικά και τον βαθμό εμπιστοσύνης συμμετεχόντων στους θεσμούς, καθώς και στο εάν και κατά πόσο διαφοροποιείται η εμπιστοσύνη στους θεσμούς ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση.

Λαμβάνοντας υπόψη το σκοπό και τους στόχους της παρούσας έρευνας, καταρχήν κρίθηκε απαραίτητη η διεξαγωγή ποσοτικής έρευνας σε μια προσπάθεια εξαγωγής σύνδεσης των θεωριών με την κοινωνική και συνεπώς εκπαιδευτική πραγματικότητα (Mohajan 2020). Το ερωτηματολόγιο της έρευνάς μας αποτελούνταν εξ ολοκλήρου από ερωτήσεις κλειστού τύπου, συγκεκριμένα ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής τύπου Likert. Η μέτρηση γίνεται σε πενταβάθμια κλίμακα, με τις απαντήσεις «διαφωνώ απόλυτα» και «συμφωνώ απόλυτα» να αποτελούν τα δυο άκρα και το διάστημα μεταξύ των άκρων να θεωρείται συνεχές (Κοκκινάκη, 2006). Η διασπορά και η συμπλήρωσή του έγινε με βολική δειγματοληψία. Συμπλήρωσαν ηλεκτρονικά τα ερωτηματολόγια 140 φοιτητές-τριες/μελλοντικοί εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης

Η πλειονότητα των συμμετεχόντων ήταν γυναίκες (83,6%), με μικρότερη συμμετοχή των ανδρών (11,4%), το 2,9% δεν ήθελε να απαντήσει στην ερώτηση δήλωσης φύλου, ενώ το 1,4% επιθυμεί να αυτοπροσδιορίζεται. Ποσοστό 76,4%, δηλαδή 107 φοιτητές, χαρακτήρισε ως μεσαίο το οικογενειακό τους εισόδημα, ποσοστό 6,4% ως υψηλό και ποσοστό 17,1% ως χαμηλό. Τέλος, όσον αφορά την πολιτική τους τοποθέτηση, ποσοστό 2,9% δήλωσε πως τοποθετείτε πολιτικά στην άκρα αριστερά, ποσοστό 17,9% στην

αριστερά, ποσοστό 5,7% στην δεξιά, ποσοστό 2,9% στο κέντρο, ποσοστό 10,7% στην κεντροαριστερά, ενώ ποσοστό 54,3% δήλωσε πως δεν θέλει να απαντήσει στη συγκεκριμένη ερώτηση.

Πιο συγκεκριμένα, στα ερωτήματα σχετικά με την εμπιστοσύνη στο θεσμό των κομμάτων (Πίνακας 1), ποσοστό 45% των συμμετεχόντων δήλωσε πως δεν τα εμπιστεύεται καθόλου και το 40% δήλωσε πως τα εμπιστεύεται λίγο. Αντίστοιχα, στα ερωτήματα σχετικά με την εμπιστοσύνη στο θεσμό των Μ.Μ.Ε, ποσοστό 27,9% δήλωσε πως δεν τα εμπιστεύεται καθόλου και το 47,1% δήλωσε πως τα εμπιστεύεται λίγο. Σχετικά με τα ερωτήματα για την εμπιστοσύνη στο θεσμό του Προέδρου της Δημοκρατίας, ποσοστό 34,3% δήλωσε πως δεν τον εμπιστεύεται καθόλου και ποσοστό 32,9% δήλωσε πως τον εμπιστεύεται λίγο. Σχετικά με την εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ποσοστό 20% δήλωσε πως δεν την εμπιστεύεται καθόλου, το 24,3% δήλωσε πως την εμπιστεύεται λίγο και το 40% δήλωσε μια μέτρια εμπιστοσύνη.

Ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα δεδομένα που προέκυψαν σχετικά με την εμπιστοσύνη στην Δημοκρατία. Πιο συγκεκριμένα, ποσοστό 11,4% δήλωσε πως δεν την εμπιστεύεται καθόλου, το 13,6% δήλωσε πως την εμπιστεύεται λίγο, το 38,6% δήλωσε μια μέτρια εμπιστοσύνη, το 26,4% πως την εμπιστεύεται πολύ και το 10% δήλωσε απόλυτη εμπιστοσύνη.

Πίνακας 1. Εμπιστοσύνη στου θεσμούς

	Καθόλου		Λίγο		Μέτρια		Πολύ		Απόλυτα		Μ.Ο	Τ.Α
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας	39	27,9	66	47,1	33	23,6	2	1,4	0	0,0	1,99	0,759
Τα Κόμματα	63	45,0	56	40,0	16	11,4	2	1,4	3	2,1	1,76	0,872
Τη Δημοκρατία	16	11,4	19	13,6	54	38,6	37	26,4	14	10,0	3,10	1,121
Τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας	48	34,3	46	32,9	37	26,4	7	5,0	2	1,4	2,06	0,969
Την Ευρωπαϊκή Ένωση	28	20,0	34	24,3	56	40,0	17	12,1	4	2,9	2,53	1,038
Τον Δήμο	21	15,0	50	35,7	50	35,7	15	10,7	4	2,9	2,51	0,973
Τη Δικαιοσύνη	23	16,4	27	19,3	42	30,0	35	25,0	13	9,3	2,91	1,214
Την Οικογένεια	2	1,4	4	2,9	16	11,4	41	29,7	77	54,7	4,33	0,896
Τον Στρατό	26	18,6	37	26,4	40	28,6	30	21,4	7	5,0	2,68	1,152
Συνολική εμπιστοσύνη στους θεσμούς (Cronbach's Alpha =0,810, N of Items=9)											2,65	0,637

Στη συνέχεια, έγινε μια προσπάθεια να εντοπιστούν οι απόψεις και οι ευρύτερες γνώσεις των φοιτητών σε θέματα που σχετίζονται με τον ενεργό πολίτη, καθώς και με την εκπαίδευση στην ιδιότητα του πολίτη. Όπως αναδεικνύεται από το επόμενο διάγραμμα

(Διάγραμμα 1), όσον αφορά τις απόψεις για τον ενεργό πολίτη και τη σχετική εκπαίδευση, οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί εμφάνισαν υψηλά επίπεδα γνώσεων και επίγνωσης των αρχών της πολιτειότητας. Συγκεκριμένα, στις ερωτήσεις που αξιολογούσαν τι γνωρίζουν για τον ενεργό πολίτη και την εκπαίδευση στην ιδιότητα του πολίτη, ο μέσος όρος των απαντήσεων ήταν πάνω από 4 (σε κλίμακα 1–5). Αντίστοιχα, υψηλοί ήταν και οι μέσοι όροι (>4) στις ερωτήσεις για το πόσο σημαντικές θεωρούν τις διάφορες σχολικές πρακτικές που προάγουν την ιδιότητα του πολίτη. Οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί, δηλαδή, αξιολογούν ως πολύ σημαντικές τις πρακτικές δημοκρατικής αγωγής στο σχολείο και θεωρούν υποχρέωσή τους να αναλάβουν δράση για την καλλιέργεια ενεργών δημοκρατικών πολιτών μέσω της διδασκαλίας.

Διάγραμμα 1. Μέσοι όροι στις ερωτήσεις σχετικά την ιδιότητα του πολίτη και την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη

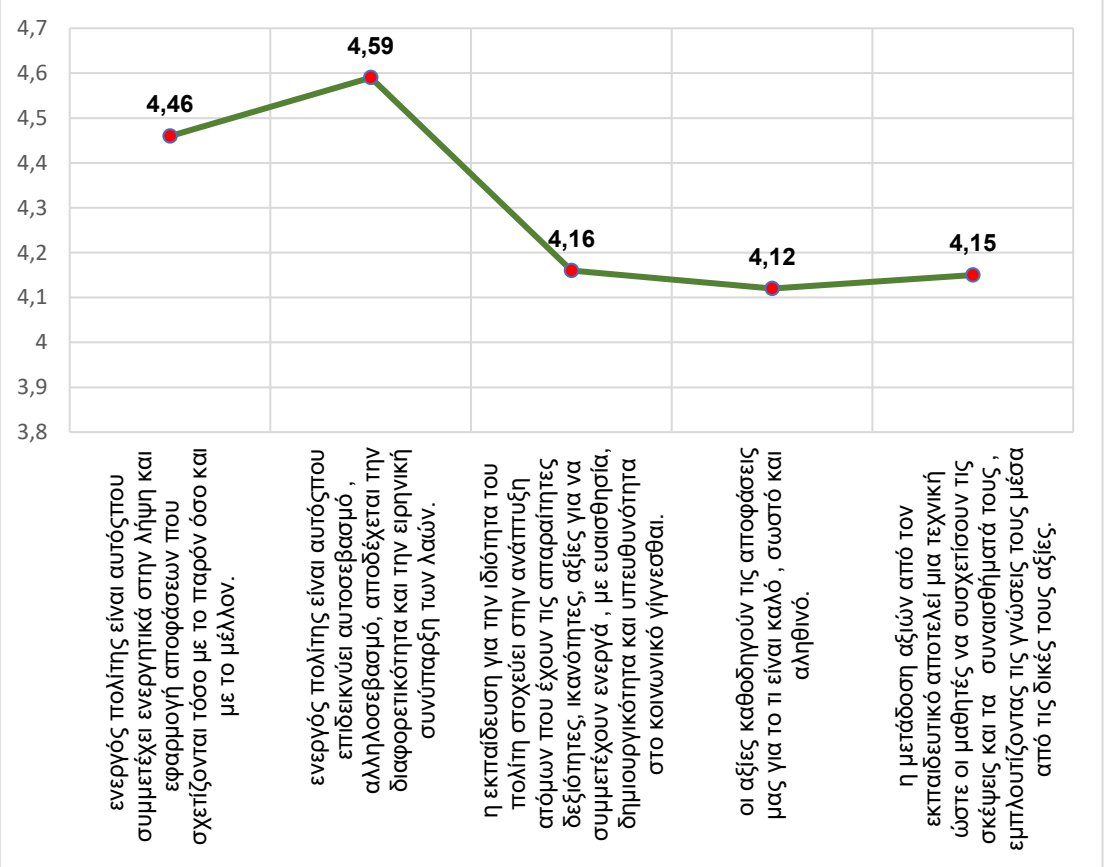

Έπειτα, επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τις απόψεις των φοιτητών σχετικά με εκπαιδευτικές πρακτικές σχετικές με την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη και το πόσο σημαντικές τις θεωρούν για τους μελλοντικούς μαθητές τους. Όπως προέκυψε από τα δεδομένα, η πλειονότητα των μελλοντικών εκπαιδευτικών θεωρεί υποχρέωσή της να προάγει την ενεργή πολιτειότητα στην τάξη. Συγκεκριμένα, το 73,6% δηλώνει ότι οφείλει να καλλιεργεί στους μαθητές δεξιότητες και γνώσεις για ενεργή συμμετοχή στην κοινωνία, ενώ 67,1% θεωρεί σημαντικό να ενισχύει την υπευθυνότητα απέναντι σε κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες. Πολύ υψηλά ποσοστά (80,4%) εντοπίζονται και στην

ανάγκη προώθησης του σεβασμού και της ισότητας, με αντίστοιχη έμφαση στην υπευθυνότητα των μαθητών εντός και εκτός τάξης (78,6%) και την τήρηση των νόμων (56,4%). Επίσης, 79,3% θεωρεί καθοριστικό να ενθαρρύνει τον διάλογο και την ανταλλαγή απόψεων, ενώ ίδια ποσοστά εμφανίζονται και στην παροχή ίσων ευκαιριών. Τέλος, 63,6% συμφωνεί απόλυτα ότι η συνεργασία με τους γονείς είναι κρίσιμη για την προώθηση των δημοκρατικών αξιών στο σχολείο.

Όσον αφορά την ετοιμότητά τους για πολυπολιτισμικές τάξεις, οι φοιτητές και μελλοντικοί εκπαιδευτικοί εμφανίζονται θετικοί: περίπου το 56% δηλώνει ότι θα είναι έτοιμοι να διαχειριστούν τάξεις προσφύγων μαθητών και το 60% δηλώνει αντίστοιχη ετοιμότητα για διδασκαλία σε γλωσσικά και πολιτισμικά διαφοροποιημένες τάξεις. Στο Διάγραμμα 2 βλέπουμε τους μέσους όρους των απόψεων των φοιτητών σχετικά με την ετοιμότητά τους να ανταποκριθούν σε τάξεις με μαθητές από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Όσο μεγαλώνει ο μέσος όρος τόσο μεγαλώνει και η ετοιμότητα. Παρατηρούμε πως ο μέσος όρος σε όλες τις ερωτήσεις είναι πάνω από 3.

Διάγραμμα 2. Μέσοι όροι ετοιμότητας

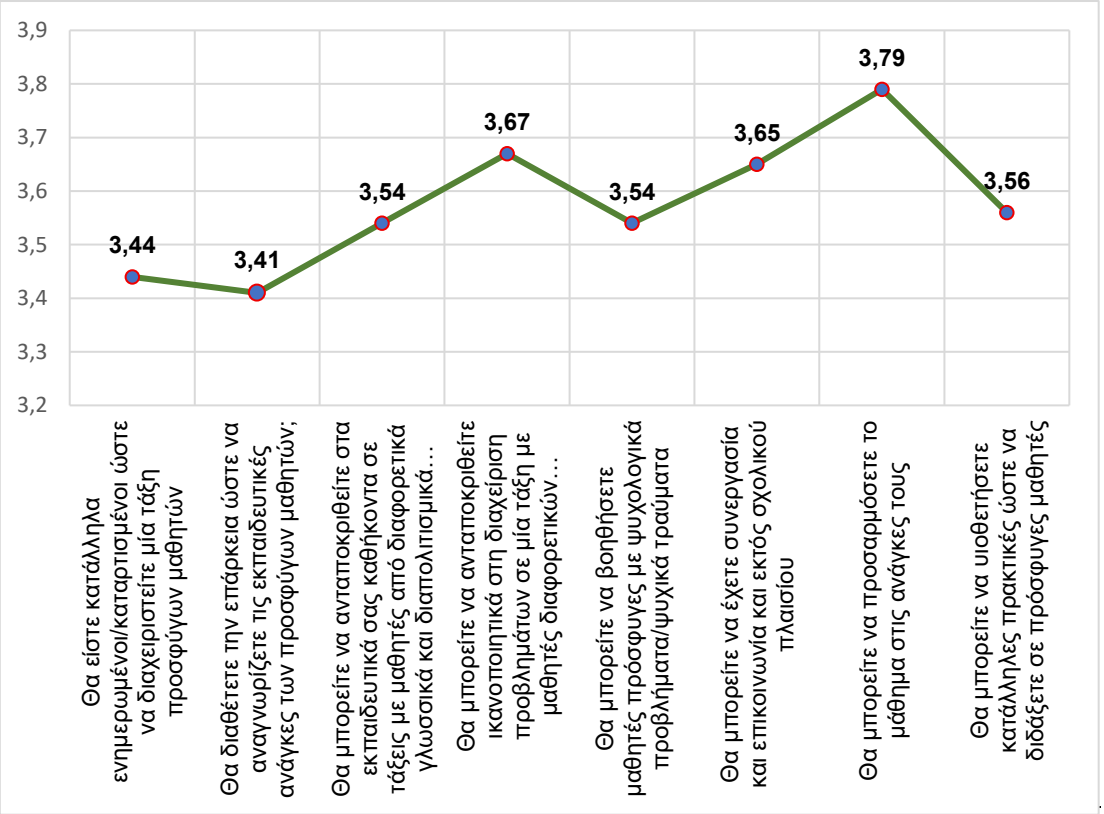

Για τις ανάγκες της έρευνας για κάθε ομάδα ερωτήσεων δημιουργήθηκε μια νέα μεταβλητή που προέκυψε από το σύνολο των ερωτήσεων κάθε ξεχωριστής ενότητας και με την προϋπόθεση πως μας επιτρέπει μια τέτοια κατασκευή ο δείκτης αξιοπιστίας Cronbach's Alpha ο οποίος σε όλες τις περιπτώσεις ήταν μεγαλύτερος από 0,7.

Έτσι, δημιουργήθηκε μια νέα μεταβλητή με διατύπωση: «συνολική άποψη για τον ενεργό πολίτη και την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη» (Cronbach's Alpha=0,750, N of Items=5).

Ακόμη, συγκροτήθηκε μια νέα μεταβλητή με διατύπωση «συνολική άποψη για εκπαιδευτικές πρακτικές σχετικές με την ιδιότητα του πολίτη» (Cronbach's Alpha =0,987, N of Items=24). Αλλά και μια νέα έννοια την «συνολική εμπιστοσύνη στους θεσμούς» (Cronbach's Alpha =0,810, N of Items=9). Ακόμη, συγκροτήθηκαν νέες μεταβλητές με διατύπωση και θέμα «συνολική άποψη για την πολιτισμική ετερότητα και ποικιλομορφία (Cronbach's Alpha =0,815, N of Items=6), μεταβλητή με διατύπωση και θέμα «συνολική άποψη για τους μαθητές από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα» (Cronbach's Alpha =0,878, N of Items=11), μεταβλητή με διατύπωση και θέμα την «συνολική ετοιμότητα» (Cronbach's Alpha =0,950, N of Items=8).

Παρακάτω παρουσιάζεται ο πίνακας συσχετίσεων μεταξύ των έξι νέων μεταβλητών στον οποίο αποτυπώνονται οι σχέσεις μεταξύ τους.

Πίνακας 2. Συσχετίσεις μεταξύ νέων μεταβλητών

		Συνολική Εμπιστοσύνη	Σχολικές πρακτικές για την πολιτειότητα	Συνολική πολιτειότητα	Συνολική αποδοχή ετερότητας	Συνολική αποδοχή μαθητών από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα	Συνολική ετοιμότητα
Συνολική Εμπιστοσύνη	Συντελεστής Pearson	**1**					
	Sig. (2-tailed)						
	N	137					
Σχολικές πρακτικές για την πολιτειότητα	Συντελεστής Pearson	**0,207***	**1**				
	Sig. (2-tailed)	0,019					
	N	128	131				
Συνολική πολιτειότητα	Συντελεστής Pearson	**0,065**	**0,470****	**1**			
	Sig. (2-tailed)	0,448	0,000				
	N	137	131	140			
Συνολική αποδοχή ετερότητας	Συντελεστής Pearson	**0,293****	**0,558****	**0,255****	**1**		
	Sig. (2-tailed)	0,001	0,000	0,002			
	N	137	131	140	140		
Συνολική αποδοχή μαθητών από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα	Συντελεστής Pearson	**-0,019**	**-0,101**	**-0,032**	**-0,028**	**1**	
	Sig. (2-tailed)	0,826	0,253	0,711	0,745		
	N	135	130	138	138	138	
Συνολική ετοιμότητα	Συντελεστής Pearson	**0,186***	**0,318****	**0,207***	**0,345****	**-0,085**	**1**
	Sig. (2-tailed)	0,029	0,000	0,014	0,000	0,319	
	N	137	131	140	140	138	140

* Σημείωση. Η συσχέτιση είναι σημαντική στο επίπεδο 0,05 ((2-tailed).).

** Η συσχέτιση είναι σημαντική στο επίπεδο 0,01 ((2-tailed).).

Από τον πίνακα με τις συσχετίσεις παρατηρούμε πως:

Η συνολική εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς παρουσιάζει στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις σχολικές πρακτικές για την ιδιότητα του πολίτη (r=0,207, p=0,019), με τις στάσεις απέναντι στην πολιτισμική ετερότητα (r=0,293, p=0,001) και με την ετοιμότητα διαχείρισης πολυπολιτισμικών τάξεων (r=0,186, p=0,029). Δηλαδή, όσο ενισχύεται η εμπιστοσύνη στους θεσμούς, τόσο αυξάνεται και η θετική στάση απέναντι σε αυτές τις διαστάσεις.

Αντίστοιχα, οι σχολικές πρακτικές σχετικές με την ιδιότητα του πολίτη συνδέονται θετικά με την εμπιστοσύνη στους θεσμούς (r=0,207, p=0,019), με τις απόψεις για τον ενεργό πολίτη και τη σχετική εκπαίδευση (r=0,470, p=0,000), με την αποδοχή της ετερότητας (r=0,558, p=0,000) και την ετοιμότητα διδασκαλίας σε πολιτισμικά σύνθετες τάξεις (r=0,318, p=0,000). Όσο δηλαδή ενισχύονται οι δημοκρατικές πρακτικές στη σχολική μονάδα, τόσο πιο θετικές είναι και οι στάσεις των φοιτητών σε αυτούς τους τομείς.

Διάγραμμα 3. Διαφοροποίηση εμπιστοσύνης στους θεσμούς στις κατηγορίες της πολιτικής τοποθέτησης - Μέσοι όροι

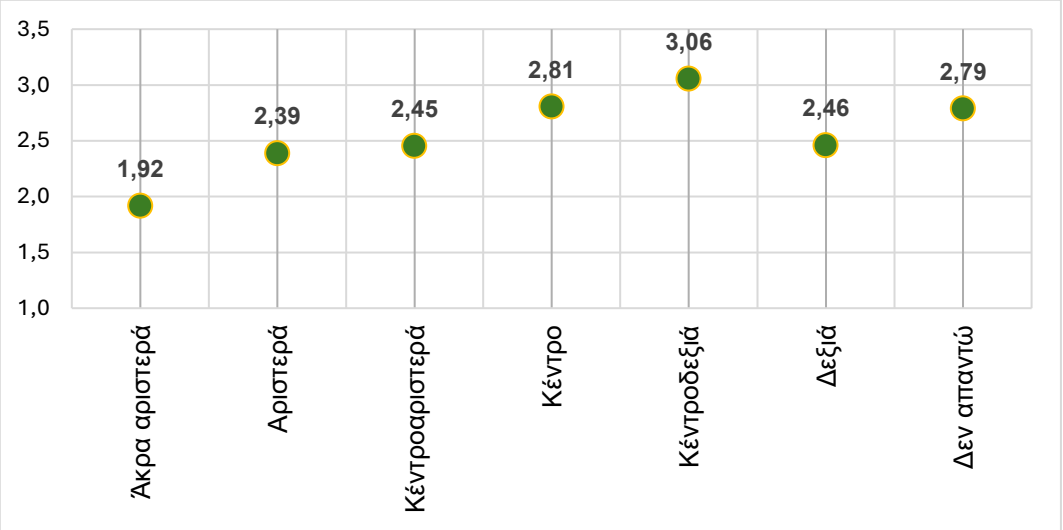

Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε έλεγχος (F-test) που ελέγχει τη στατιστική σημαντικότητα των διαφορών περισσοτέρων από δυο μέσων όρων και ο οποίος μας επιτρέπει να ελέγξουμε για πιθανές στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις των έξι νέων μεταβλητών ως προς τις κατηγορίες της πολιτικής τοποθέτησης και βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά στη συνολική εμπιστοσύνη στους θεσμούς όπως φαίνεται και στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 3). Τον μεγαλύτερο μέσο όρο εμπιστοσύνης στους θεσμούς είχαν οι φοιτητές που δήλωσαν πολιτική τοποθέτηση κεντροδεξιά (3,06) και το μικρότερο μέσο όρο εμπιστοσύνης στους θεσμούς οι φοιτητές με πολιτική τοποθέτηση άκρα αριστερά (1,92).

Πίνακας 3. Διαφοροποιήσεις νέων μεταβλητών στις κατηγορίες της πολιτικής τοποθέτησης. Μέσοι όροι.

		Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Συνολική Εμπιστοσύνη	Μεταξύ ομάδων	7,495	6	1,249	3,407	0,004
	Εντός ομάδων	47,667	130	0,367		
	Σύνολο	55,162	136			
Σχολικές πρακτικές για την πολιτειότητα	Μεταξύ ομάδων	2,446	6	0,408	0,756	0,606
	Εντός ομάδων	66,824	124	0,539		
	Σύνολο	69,270	130			
Συνολική πολιτειότητα	Μεταξύ ομάδων	1,568	6	0,261	0,819	0,557
	Εντός ομάδων	42,469	133	0,319		
	Σύνολο	44,037	139			
Συνολική αποδοχή ετερότητας	Μεταξύ ομάδων	5,175	6	0,862	2,029	0,066
	Εντός ομάδων	56,543	133	0,425		
	Σύνολο	61,718	139			
Συνολική αποδοχή μαθητών από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα	Μεταξύ ομάδων	,486	6	0,081	0,219	0,970
	Εντός ομάδων	48,380	131	0,369		
	Σύνολο	48,866	137			
Συνολική ετοιμότητα	Μεταξύ ομάδων	7,035	6	1,172	1,367	0,233
	Εντός ομάδων	114,081	133	0,858		
	Σύνολο	121,116	139			

Αντί συμπεράσματος: Διδάσκοντας μια δημοκρατία σε αμφισβήτηση

Σκοπός της συγκεκριμένης έρευνας ήταν να συνεισφέρει στην προσπάθεια αναζήτησης σχετικά με τη δημοκρατική διαχείριση στα σχολεία. Υπό αυτό το πρίσμα, η μελέτη επικεντρώθηκε στη σημασία της καλλιέργειας της εμπιστοσύνης ως διαδικασία εδραίωσης της δημοκρατικής κουλτούρας στη σχολική μονάδα. Για την ικανοποίηση της παραπάνω σκοποθεσίας η μελέτη επικεντρώθηκε στο βαθμό εμπιστοσύνης συμμετεχόντων στους θεσμούς.

Υψηλούς μέσους όρους είχαμε και στις ερωτήσεις για το πόσο σημαντικές θεωρούν οι φοιτητές - φοιτήτριες τις σχολικές πρακτικές που σχετίζονται με την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη. Οι γνώσεις των φοιτητών για τον ενεργό πολίτη και την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη έχει στατιστικά σημαντική σχέση με τις σχολικές πρακτικές για την ιδιότητα του πολίτη (r=0,470 και p=0,000), τις απόψεις των φοιτητών για την πολιτισμική ετερότητα και ποικιλομορφία (r=0,255 και p=0,002) και την ετοιμότητα να ανταπεξέλθουν σε τάξεις με μαθητές από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα (r=0,207 και p=0,014). Δηλαδή οι συμμετέχοντες/ουσες που είχαν υψηλό μέσο όρο στις γνώσεις για τον ενεργό πολίτη και την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη θεωρούν πως είναι υποχρέωσή τους ως μελλοντικοί εκπαιδευτικοί να εφαρμόσουν εκπαιδευτικές πρακτικές που σχετίζονται με την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη, έχουν θετική

γνώμη για την πολιτισμική ετερότητα και ποικιλομορφία και νιώθουν πιο έτοιμοι για ανταποκριθούν σε τάξεις με μαθητές από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Θεωρούμε ακόμη σημαντικό να σημειώσουμε το εύρημα σύμφωνα με το οποίο οι συμμετέχοντες/ουσες μελλοντικοί εκπαιδευτικοί δεν εμπιστεύονται ιδιαίτερα τους θεσμούς της Δημοκρατίας. Ο μόνος θεσμός που είχε υψηλό μέσο όρο ήταν η «Οικογένεια» με 4,33, ακολούθησε η «Δημοκρατία» με 3,1 και όλοι οι υπόλοιποι θεσμοί είχαν μέσο όρο κάτω από 3 με χαμηλότερους μέσους όρους τα «Κόμματα» με 1,76 και τα «Μ.Μ.Ε» με 1,99.

Η μεταβλητή της συνολικής εμπιστοσύνης στους θεσμούς (η οποία μετρήθηκε με μια κλίμακα 9 σημείων που είχε καλή αξιοπιστία, α = .81) παρουσίασε μια στατιστικά σημαντική και θετική συσχέτιση με τις σχολικές πρακτικές για την ιδιότητα του πολίτη, *(r* = .207, *p* = .019).

Βρέθηκε επίσης πως υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά (p=0,004) στην εμπιστοσύνη στους θεσμούς ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση. Μεγαλύτερο μέσο όρο εμπιστοσύνης στους θεσμούς επιπρόσθετα είχαν οι φοιτητές που δήλωσαν πολιτική τοποθέτηση κεντροδεξιά (3,05), σε αντίθεση με τους φοιτητές με πολιτική τοποθέτηση άκρα αριστερά που είχαν το μικρότερο μέσο όρο εμπιστοσύνης στους θεσμούς (1,92). Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας δείχνει πως η πολιτική τοποθέτηση παίζει σημαντικό ρόλο στην εμπιστοσύνη των πολιτών προς τα πολιτικά θεσμικά όργανα. Η συμφωνία με την κυβερνητική πολιτική κατεύθυνση ενισχύει την εμπιστοσύνη, ενώ η διαφωνία την αποδυναμώνει (Fischer 2011).

Τέλος, όσον αφορά την ετοιμότητα οι συμμετέχοντες/ουσες του δείγματος μας δηλώσαν πως όταν ολοκληρώσουν τις σπουδές θα νιώθουν έτοιμοι να ανταποκριθούν σε τάξεις με μαθητές από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, καθώς σε όλες τις σχετικές ερωτήσεις παρατηρήθηκαν υψηλοί μέσοι όροι. Συγκεκριμένα, σε όλες οι ερωτήσεις της ετοιμότητας ο μέσος όρος ήταν πάνω από 3. Η ετοιμότητα των συμμετεχόντων να ανταπεξέλθουν σε τάξεις με μαθητές από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα έχει στατιστικά σημαντική σχέση με την εμπιστοσύνη στους θεσμούς (r=0,186 και p=0,029), με τις σχολικές πρακτικές για την ιδιότητα του πολίτη (r=0,318 και p=0,000), με τις απόψεις για τον ενεργό πολίτη και την εκπαίδευση για τον ενεργό πολίτη (r=0,207 και p=0,014), με την αποδοχή της ετερότητας (r=0,345 και p=0,000). Αυτό σημαίνει πως οι φοιτητές, που δήλωσαν πως μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους θα είναι έτοιμοι να ανταποκριθούν σε τάξεις με μαθητές από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, θεωρούν υποχρέωση τους, ως μελλοντικοί εκπαιδευτικοί, να εφαρμόσουν εκπαιδευτικές πρακτικές που σχετίζονται με την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη, έχουν θετική γνώμη για την πολιτισμική ετερότητα και ποικιλομορφία, εμπιστεύονται περισσότερο τους θεσμούς και έχουν υψηλό μέσο όρο στις ερωτήσεις της πολιτειότητας.

Σημαντική φαίνεται να είναι και η πολιτική τοποθέτηση αφού η έρευνα μας έδειξε πως υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά (p=0,004) στη συνολική εμπιστοσύνη στους θεσμούς ως προς την πολιτική τοποθέτηση. Τον μεγαλύτερο μέσο όρο εμπιστοσύνης στους θεσμούς είχαν οι φοιτητές που δήλωσαν πολιτική τοποθέτηση κεντροδεξιά (3,05) και το μικρότερο μέσο όρο εμπιστοσύνης στους θεσμούς οι φοιτητές με πολιτική τοποθέτηση άκρα αριστερά (1,92).

Συμπερασματικά, από τις διαστάσεις που ανέδειξε η μελέτη είναι ορατά όσα παρατηρούνται διεθνώς σε επιστημονικό επίπεδο, όπως η αμφισβήτηση των θεσμών, κάτι που κάνει την αγωνία για τον εύθραυστο χαρακτήρα της δημοκρατίας ακόμη έντονη.

Τα ευρήματα της έρευνας αποκαλύπτουν ένα διττό σκηνικό. Από τη μία πλευρά, οι συμμετέχοντες ανέφεραν ότι αισθάνονται ικανοί να συμβάλουν στην καλλιέργεια μιας δημοκρατικής κουλτούρας που βασίζεται στην εμπιστοσύνη και τον διάλογο, εκφράζοντας υψηλές κοινωνικές και εκπαιδευτικές προσδοκίες για την επιτυχία του έργου τους. Από την άλλη πλευρά, οι ίδιοι συμμετέχοντες εκφράζουν μια ευρέως διαδεδομένη εύθραυστη, αν όχι αρνητική, εμπιστοσύνη απέναντι στους θεσμούς.

Τελικά, θεωρούμε πως τα συγκεκριμένα ερευνητικά συμπεράσματα προστίθενται και αυξάνουν την αγωνία για τον δημοκρατικό χαρακτήρα και την κοινωνική συνοχή του σύγχρονου δημοκρατικού οικοδομήματος.

Σημειώσεις

Μια έρευνα του εργαστηρίου Ανάλυσης και Σχεδιασμού Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Κοινωνιολογικής Ανάλυσης Δεδομένων & Τεκμηρίωσης, ΦΕΚ 61, τ.Α΄ /10.3.1998,ΠΔ αριθ.172

Ελληνική βιβλιογραφία

Bernstein, B. (1991), *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος* (μτφρ Ι. Σολομών) (2η έκδ.), Αλεξάνδρεια (πρώτη έκδοση 1991). ISBN: 978-960-221-008-6

Bourdieu, P. και Passeron, J.-C. (1996), Οι κληρονόμοι: Οι φοιτητές και η κουλτούρα, ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ.

Γούγα, Γ. και Καμαριανός, Ι., (2006), Διαχείριση και εκπαίδευση, *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τ. 45, Νο 12, σσ. 159-184.

Κοκκινάκη, Γ. (2006), *Κοινωνική Ψυχολογία – Εισαγωγή στη Μελέτη της Κοινωνικής Συμπεριφοράς*, Τυπωθήτω.

Παναγόπουλος, Ε., Αδαμοπούλου, Α., Γούγα, Γ. και Καμαριανός, Ι. (2023, Σεπτέμβριος), Μια δεκαετία αλλεπάλληλων κρίσεων: Το ζήτημα της κρίσης εμπιστοσύνης, Στα *Πρακτικά 8ου Τακτικού Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας: Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21ο αιώνα*, *Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία* (ΕΚΚΕ), σσ. 695-706. https://www.researchgate.net/publication /374756511

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Banks, J. A. (2008), Diversity, group identity, and citizenship education in a global age, *Educational Researcher*, Vol. 37, No 3, pp. 129-139. https://doi.org/10.3102/0013189X08317501

Bauman, Z. (2000), *Liquid modernity*, Polity Press.

Beck, U. (1992), *Risk society*, Sage.

Belardinelli, S. and Gili, G. (2022), Credibility, trust, and suspicion: Social relationships put to the test by Covid-19, *Church, Communication and Culture*, Vol. 7, No 1, pp. 91-113.

Bernstein, B. (1971), *Class, codes and control: Vol. 1. Theoretical studies towards a sociology of language*, Routledge & Kegan Paul.

Bernstein, B. (ed.) (1973), *Class, codes and control: Vol. 2. Empirical studies*, Routledge & Kegan Paul.

Bourdieu, P. (1993), *The field of cultural production*, Polity Press.

Bourdieu, P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard University Press.

Burns, T., Köster, F., and Fuster, M. (2016), Education Governance in Action: Lessons from Case Studies, Paris, OECD Publishing.

Cerna, L. (2014), *Trust: What it is and why it matters for governance and education* (OECD Education Working Papers No. 108), OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/5jxswcg0t6wl-en

Council of Europe (2019), *Digital citizenship education handbook: Being child in the age of technology*. Council of Europe Publishing. https://rm.coe.int/digital-citizenship-education-handbook-2019/1680972801

Dewey, J. (1916), *Democracy and Education*, Macmillan.

Eurobarometer (2022), *Public opinion in the European Union*, European Commission. https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2693

European Policy Centre (2021), *Europe in the age of permacrisis*. https://www.epc.eu/en/Publications/Europe-in-the-age-of-permacrisis~3c8a0c

Fischer, J. A. (2011), Living under the 'right' government: Does political ideology matter to trust in political institutions? SSRN Electronic Journal.

Foucault, M. (2004), La naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France (1978-1979), Seuil.

Foucault, M. (2007), *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France*, 1977-1978, Palgrave Macmillan.

Freire, P. (1970), *Pedagogy of the Oppressed*, Continuum.

Gollob, R., Krapf, P. and Weidinger, W. (2010), *Growing up in democracy: Lesson plans for primary level on democratic citizenship and human rights*, Council of Europe.

Habermas, J. (1976), *Legitimation Crisis*, Heinemann.

Habermas, J. (2013), *The Crisis of the European Union: A Response*, Polity.

Kaldi, S., Govaris, C. and Filippatou, D. (2017), Teachers' views about pupil diversity in the Primary School Classroom, Compare: A Journal of Comparative and International Education, Vol. 48, No 1, pp. 2–20. https://doi.org/10.1080/03057925.2017.1281101

Mohajan, H. K. (2020), Quantitative research: A successful investigation in natural and social sciences, *Journal of Economic Development, Environment and People,* Vol. 9, No 4, pp. 50-79. https://doi.org/10.26458/jedep.v9i4.679

Nikolaou, S. M. (2021), Democratic practices at school: Theoretical and research ascertainments, *European Journal of Development Studies*, Vol. 1, No 1, pp. 1-5. https://doi.org/10.24018/ejdevelop.2021.1.1.11

Osler, A. and Starkey, H. (2006), Education for democratic citizenship: A review of research, policy and practice 1995–2005, *Research Papers in Education*, Vol. 21, No 4, pp. 433-466. https://doi.org/10.1080/02671520600942438

Schulz, W. and Ainley, J. (2022), *The next generation of citizens: Civic education in the age of artificial intelligence*, IEA.

Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B., Agrusti, G. and Friedman, T. (2018), *Becoming citizens in a changing world: IEA International Civic and Citizenship Education Study* 2016 International Report. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73963-2

Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H. and Schulz, W. (2001), *Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen*, IEA.

United Nations (2021), *Trust in public institutions: Trends and implications for economic security*. https://www.un.org/development/desa/dspd/2021/07/trust-public-institutions/

Veugelers, W. and De Groot, I. (2019), Theory and practice of citizenship education, in W. Veugelers (ed.), *Education for democratic intercultural citizenship*, Brill, pp. 14-41.

Η ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΩΣ ΕΝΑΣ «ΕΞΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΕΝΟΣ ΘΕΣΜΙΚΟΣ» ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΣ «ΜΥΘΟΣ»

Ελένη Τσικνάκου[α]

[α] Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη διερευνάται ο θεσμός της αξιολόγησης των εκπαιδευτικών και του έργου τους με σκοπό την ανάδειξη της προβληματικής που ακολούθησε ιστορικά η καθιέρωση του θεσμού αυτού. Για το λόγο αυτό αξιοποιείται η ποιοτική μεθοδολογία στην έρευνα και πιο συγκεκριμένα η ανάλυση λόγου και περιεχομένου της συναφούς νομοθεσίας από το 1974 έως και σήμερα στην Ελλάδα και οι ημιδομημένες συνεντεύξεις σε εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην ευρύτερη περιοχή των Αθηνών. Τα δεδομένα αναλύονται με βάση τις προσεγγίσεις της Συμβολικής Διαντίδρασης (Blumer 1969) και της Κοινωνικής Κατασκευής (Berger και Luckmann 1966/2003). Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι η αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών αναπαράγει νοήματα και κοινωνικά αφηγήματα αναφορικά με την/τον «καλή/ό εκπαιδευτικό» και την «ποιότητα» του έργου της/του. Ταυτόχρονα, φαίνεται να επιβεβαιώνουν την Quaid (1993) που χαρακτήρισε την αξιολόγηση ως ένα «εξορθολογισμένο θεσμικό μύθο», που επιβάλλεται με τη μορφή κανόνων.

Λέξεις Κλειδιά: Αξιολόγηση, Έργο, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Νομοθεσία, Εκπαιδευτικοί

THE EVALUATION OF TEACHERS' WORK AS A "RATIONALIZED INSTITUTIONAL" AND URBAN "MYTH"

Eleni Tsiknakou[α]

[α] Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This paper explores the institution of evaluation of teachers' work with the aim to highlight the problematic that followed its establishment historically. For this reason, the qualitative methodology in research is used and more specific the methods of discourse and content analysis of the legislation from 1974 until nowadays and semi-structured interviews with teachers of Secondary Education in the wider area of Athens. The data is analyzed with the approaches of Symbolic Interactionism (Blumer 1969) and Social Constructionism (Berger and Luckmann 1966/2003). The results of this research seem to show that the evaluation of teachers' work reproduces meanings and social narratives regarding the "good teacher" and the quality of their work. At the same time, they confirm Quaid (1993) who characterized job evaluation as an imposed "rationalized institutional myth" in the form of rules.

Keywords: Evaluation, Work, Secondary Education, Legislation, Teachers

Εισαγωγή

Το 1993 η Quaid στο άρθρο της «Job Evaluation as Institutional Myth» χαρακτήρισε την εργασιακή αξιολόγηση ως έναν «εξορθολογισμένο θεσμικό μύθο», που «παίρνει τη μορφή κανόνων» και επαναλαμβανόμενων διαδικασιών, και που δημιουργεί και συντηρεί αφηγήματα «σχετικά με την αξία κάποιου έργου έναντι κάποιου άλλου» (239).

Στην παρούσα μελέτη, εκκινώντας από αυτήν τη θέση, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε την προβληματική που ακολούθησε η αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών στη χώρα μας διερευνώντας το νομοθετικό πλαίσιο και τις απόψεις των εκπαιδευτικών για την αξιολόγηση, με σκοπό να αναδειχθούν τα νοήματα και τα κοινωνικά αφηγήματα περί της αξίας των εκπαιδευτικών και της ποιότητας του έργου τους τόσο από την οπτική της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής όσο και από την οπτική των εκπαιδευτικών.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Ως αξιολόγηση ορίζεται «η διαδικασία [...] που σχετίζεται με τον υπολογισμό, την εκτίμηση ή τη βαθμολόγηση» κάποιου πράγματος και «η [...] κριτική/απόφανση σχετικά με ένα ποσό, μια αξία, την ποιότητα ή την αξία κάποιου πράγματος» (λεξικό Merriam – Webster). Στον χώρο της εκπαίδευσης συνδέεται είτε με τη σχολική επίδοση της μαθητιώσας νεολαίας είτε με το έργο των εκπαιδευτικών σε μία σχολική μονάδα.

Το έργο των εκπαιδευτικών σε μία σχολική μονάδα δύναται να αξιολογηθεί από τους επίσημους φορείς είτε με εσωτερική αξιολόγηση ή αυτοαξιολόγηση, που γίνεται στο πλαίσιο της σχολικής μονάδας, είτε με εξωτερική αξιολόγηση από φορείς κι εκτός σχολικής μονάδας (Κατσουλάκης 1999, Κουτουζής και Χατζηευστρατίου 1999, Παμουκτσόγλου 2001, Ξωχέλλης 2006, Χαρίσης 2007, Σαΐτη 2008, Μαντάς κ.ά. 2009, Πίος 2013, Παπαδόπουλος 2015, Τριανταφύλλου 2016).

Αυτή η επίσημη αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών σε αντίθεση με την ανεπίσημη μορφή της, που λαμβάνει χώρα καθημερινά και είναι υποκειμενική (Τριανταφύλλου 2016: 243), «αποβλέπει (στο) να προσδιορίσει όσο πιο συστηματικά, έγκυρα, αξιόπιστα και αντικειμενικά την καταλληλότητα, τη λειτουργικότητα και το αποτέλεσμα μιας διδακτικής και παιδαγωγικής δραστηριότητας σε σχέση με τους στόχους της» (ό.π. 238).

Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι η εγκυρότητα, η αξιοπιστία και η αντικειμενικότητά της αμφισβητούνται βιβλιογραφικά.

Ο Scriven (1995) υποστηρίζει ότι η αντικειμενικότητα της αξιολόγησης ως διαδικασίας δυσχεραίνει λόγω της ύπαρξης δύο βασικών και εντελώς διαφορετικών συνιστωσών στο έργο των εκπαιδευτικών: της «αξιοσύνης» (*merit*), που μετριέται με επαγγελματικά κριτήρια και της «αξιακότητας» (*worth*), που σχετίζεται με οργανωτικές και κοινωνικές ανάγκες. Η Quaid, από την άλλη, κάνει λόγο για «ευρέως διαδεδομένες πεποιθήσεις», στις οποίες βασίζεται η αξιολόγηση και «δεν μπορούν να ελεγχθούν αντικειμενικά» (1993: 239).

Οι Μαντάς κ.ά. (2009) αναφέρονται στη δυσκολία ορισμού κριτηρίων αξιολόγησης, κριτηρίων που, σύμφωνα με την Quaid, συνδέονται με τεχνικές που χρησιμοποιούνται από τις/τους «θεματοφύλακες του συστήματος», για να προσδώσουν συγκεκριμένα

νοήματα στις πράξεις τους, νοήματα «που εκφράζονται μέσα από μία πίστη (ιδεολογία), μία πράξη (νόρμες και τελετουργία), τη γλώσσα και άλλες συμβολικές μορφές» (1993: 239).

Άλλες ενστάσεις αφορούν τις επικείμενες επιπτώσεις της αξιολόγησης στις/στους εκπαιδευτικούς (Μαντάς κ.ά 2009, Κωνσταντίνου 2013), που συχνά αντιδρούν και δεν αποδέχονται τη διαδικασία της αξιολόγησης (Μαρκόπουλος και Λουρίδας 2010: 36), ενώ άλλες τη σύνδεση της αξιολόγησης με ευρωπαϊκές και διεθνείς πολιτικές (Ε.Ε και ΟΟΣΑ), οι οποίες εγείρουν προβληματισμούς αναφορικά με τα κανονιστικά πλαίσια διασφάλισης και διαχείρισης της ποιότητας, που τελικά φαίνεται να «ελέγχουν» τα «υποκείμενα της εκπαίδευσης» (Γιαννακοπούλου και Χασάπης 2012: 65).

Ποιο είναι, λοιπόν, το πλαίσιο στο οποίο κινήθηκε και κινείται η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και του έργου τους στην χώρα μας νομοθετικά και ποια νοήματα και κοινωνικά αφηγήματα αναπαράγονται σχετικά με αυτό τόσο από την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική όσο και από τις/τους εκπαιδευτικούς;

Μεθοδολογία – Ερευνητικά Ερωτήματα

Για την απάντηση των ως άνω ερωτημάτων επιλέχθηκε το ποιοτικό παράδειγμα στην εμπειρική έρευνα. Ειδικότερα, αξιοποιήθηκαν οι μέθοδοι της ανάλυσης λόγου και περιεχομένου σε κείμενα της ελληνικής νομοθεσίας και η μέθοδος της ημιδομημένης συνέντευξης σε 68 εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην ευρύτερη περιοχή των Αθηνών.

Σκοπός της έρευνας ήταν να φωτιστεί η προβληματική της καθιέρωσης του θεσμού της αξιολόγησης των εκπαιδευτικών και του έργου τους ιστορικά. Επιμέρους στόχους αποτέλεσαν η αποτύπωση των νομοθετικών μεταβολών του θεσμού και η διερεύνηση της οπτικής της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής και των εκπαιδευτικών αναφορικά με την αξιολόγηση.

Τα ερευνητικά μας ερωτήματα ήταν:

- Πώς αξιολογεί το έργο των εκπαιδευτικών το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων;
- Πώς αξιολογούν το έργο τους οι εκπαιδευτικοί της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης;
- Ποια κυρίαρχα αφηγήματα αναδεικνύονται αναφορικά με το επάγγελμα των εκπαιδευτικών;

Για την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν οι προσεγγίσεις της Συμβολικής Διαντίδρασης (*Symbolic Interactionism*, Blumer 1969), καθώς με ενδιέφερε η νοηματοδότηση της αξιολόγησης ως διαδικασίας, και της Κοινωνικής Κατασκευής (*Social Construction Theory*, Berger και Luckmann 1966/2003), καθώς με ενδιέφερε η κατασκευή του όρου «ποιότητα» όσον αφορά το έργο των εκπαιδευτικών. Επίσης, χρησιμοποιήθηκε η προσέγγιση της Θεμελιωμένης Θεωρίας (*Grounded Theory Approach*, Patton 1987: 15, Glaser και Strauss 1967: 97), καθώς τα συμπεράσματα της έρευνας εξήχθησαν από τα ερευνητικά μας δεδομένα επαγωγικά.

Συζήτηση Ερευνητικών Αποτελεσμάτων

Το νομοθετικό πλαίσιο της αξιολόγησης του έργου των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα

Η συζήτηση για την αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών στην εκπαίδευση ξεκινά στην Ελλάδα περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1990, όπως άλλωστε και στην ευρύτερη Ευρωπαϊκή Ένωση, που από το 1981 η Ελλάδα αποτελεί μέλος της.

Πιο συγκεκριμένα, το 1985 εισάγεται και καθιερώνεται στην ελληνική νομοθεσία επίσημα ως ορολογία η «αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου» (Ν.1566/1985) για τον «Εκσυγχρονισμό της [...] Εκπαίδευσης». Έως τότε είχαν προηγηθεί ο «Θεσμός των Επιθεωρητών και των Εποπτών του εκπαιδευτικού έργου» (ΦΕΚ 11/Α/ 6.2.1834/3.03.1834), ο οποίος λειτουργούσε απρόσκοπτα από το 1834 έως το 1982 με ρόλο εν γένει εποπτικό και ο «Θεσμός του Σχολικού Συμβούλου» (Ν. 1304/1982), που εισήγαγε η κυβέρνηση Α. Παπανδρέου, με ρόλο περισσότερο «συμβουλευτικό, καθοδηγητικό και επιμορφωτικό» παρά εποπτικό (Καραφύλλης 2013, Κυπριανός 2004).

Μετά την πρώτη αυτή αναφορά της «αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου» στην ελληνική νομοθεσία μέχρι και το τέλος του 20ου αιώνα παρατηρείται πληθώρα νομοθετικών διατάξεων για την αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών, που, ωστόσο, δεν υλοποιούνται κυρίως λόγω των μαζικών αντιδράσεων των εκπαιδευτικών.

Ειδικότερα, με το Π.Δ. 140/1988 εισηγείται η αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών από τις/τους σχολικούς συμβούλους ως «μια συνεκτίμηση του συλλογικού και συμμετοχικού έργου» τους, ενώ με το Π.Δ. 320/1993 προτείνεται η αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών από τις/τους σχολικούς συμβούλους σε συνεργασία με τη διεύθυνση του σχολείου ως μία «εκτίμηση της απόδοσης της παρεχόμενης εκπαίδευσης». Το 1997 με το Ν. 2525/1997 προτείνεται η αξιολόγηση να διενεργείται και από το Σώμα Μόνιμων Αξιολογητών (Σ.Μ.Α.), εκτός από τη διεύθυνση και τις/τους σχολικούς συμβούλους, με στόχο την «αποτίμηση(ς) της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης και του βαθμού υλοποίησης των σκοπών και των στόχων της».

Στις αρχές του 2000 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αποφασίζει την «αξιολόγηση της ποιότητας στη σχολική εκπαίδευση» και η Ευρωπαϊκή Ένωση συνιστά στα κράτη – μέλη της τη «δημιουργία διαφανών συστημάτων αξιολόγησης της ποιότητας» με στόχο την εξασφάλιση παιδείας «υψηλού επιπέδου», καθώς και τη συμμετοχή «των σχολικών παραγόντων, όπως καθηγητών, μαθητών, διεύθυνσης, γονέων και εμπειρογνωμόνων στη διαδικασία εξωτερικής αξιολόγησης και αυτοαξιολόγησης στα σχολεία με στόχο να προωθηθεί η κατανομή της ευθύνης για τη βελτίωση των σχολείων» (12.02.2001/166/ΕΚ).

Τη σύσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης φαίνεται να ακολουθεί κι η Ελλάδα στη νομοθεσία της αναφορικά με την αξιολόγηση.

Ειδικότερα, με το Ν. 2986/2002 εισηγείται, αλλά δεν εφαρμόζεται τελικά, η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου από τη διεύθυνση του σχολείου και τις/τους σχολικούς συμβούλους με στόχο «τον εκδημοκρατισμό και την ποιοτική αναβάθμιση της εκπαίδευσης και της κοινωνίας». Στον εν λόγω νόμο, μάλιστα, διευκρινίζεται ότι «η αξιολόγηση δεν αποτελεί απλώς μία διαδικασία ελεγκτικού ή διαπιστωτικού χαρακτήρα,

αλλά ανατροφοδοτεί τη διδακτική πράξη επιδιώκοντας τη συνεχή αναβάθμιση της ποιότητας εκπαίδευσης και τη βελτίωση όλων των εκπαιδευτικών παραγόντων».

Με το Ν. 3848/2010 για την «αναβάθμιση του ρόλου του εκπαιδευτικού» και την «καθιέρωση κανόνων αξιολόγησης και αξιοκρατίας στην εκπαίδευση» προτείνεται η αυτοαξιολόγηση της σχολικής μονάδας μέσω μίας έκθεσης αξιολόγησης που θα συντάσσεται από τις/τους σχολικούς συμβούλους, τη διεύθυνση του σχολείου, καθώς και από το σύλλογο διδασκόντων. Στόχους της αυτοαξιολόγησης αποτελούν η διαπίστωση της επίτευξης των εκπαιδευτικών στόχων και τυχόν προβλημάτων κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους, ώστε να διατυπωθούν «προτάσεις βελτίωσης για την επόμενη σχολική χρονιά». Ο νόμος αυτός δεν εφαρμόζεται.

Με το Π.Δ. 152/2013 προτείνεται η αξιολόγηση να γίνεται με βάση συγκεκριμένα κριτήρια, ώστε να επιτευχθεί η «βελτίωση της ποιότητας» του έργου των εκπαιδευτικών. Τα κριτήρια αυτά αφορούν το διοικητικό και εκπαιδευτικό έργο των εκπαιδευτικών. Το διοικητικό αφορά την υπηρεσιακή συνέπεια και επάρκεια των εκπαιδευτικών, τη διεκπεραίωση των υπαλληλικών τους υποχρεώσεων, τη συμμετοχή τους στη «λειτουργία της σχολικής μονάδας και στην αυτο – αξιολόγησή της» καθώς και την «επικοινωνία και συνεργασία με γονείς και φορείς». Το εκπαιδευτικό έργο από την άλλη, αφορά την επίτευξη «εκπαιδευτικού περιβάλλοντος», το σχεδιασμό – διεξαγωγή της διδασκαλίας, καθώς και «την επιστημονική και επαγγελματική ανάπτυξη» των εκπαιδευτικών. Η αξιολόγηση προτείνεται να γίνεται από τη διεύθυνση της σχολικής μονάδας και τις/τους σχολικούς συμβούλους ειδικότητας και οι εκπαιδευτικοί να κρίνονται ως ελλιπείς (0-30 βαθμοί), επαρκείς (31-60 βαθμοί), πολύ καλοί/ές (61-80) ή εξαιρετικοί/ές (81-100). Ούτε και αυτός ο νόμος, όμως, εφαρμόζεται.

Μόνο ο Ν. 4547/2018, που ορίζει ότι η κάθε σχολική μονάδα οφείλει να συντάσσει μία ετήσια «απολογιστική έκθεση», με σκοπό τη «συνεχή βελτίωση της ποιότητας του παρεχόμενου εκπαιδευτικού έργου» της, φαίνεται αρχικά να υλοποιείται, αν και τελικά δεν ολοκληρώνεται.

Τελικά, από το 2020 και έπειτα με μία σειρά από νομοθετικές πράξεις (Ν. 4692/2020, Ν. 4823/2021, Υ.Α. 12980/2023) αρχίζει να εφαρμόζεται η «εξωτερική» αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και του έργου τους, που στοχεύει, σύμφωνα με τη νομοθεσία, στη «βελτίωση της ατομικής απόδοσης των εκπαιδευτικών» (Ν. 4692/2020), τη «βελτίωση της ποιότητας της δημόσιας εκπαίδευσης» (Ν. 4823/2021) και στην «ποιοτική αναβάθμιση» του ρόλου των εκπαιδευτικών στο εκπαιδευτικό και διδακτικό τους έργο (Υ.Α. 12980/2023).

Σύμφωνα με την προαναφερθείσα νομοθεσία, οι εκπαιδευτικοί αξιολογούνται από τους συμβούλους ειδικότητας και παιδαγωγικής ευθύνης και τη διεύθυνση της σχολικής μονάδας στην οποία υπηρετούν. Τα κριτήρια αξιολόγησης αφορούν την «υπηρεσιακή συνέπεια» και «επάρκεια» των εκπαιδευτικών, καθώς και το διδακτικό και παιδαγωγικό τους έργο. Η αξιολόγηση, η οποία πραγματοποιείται σύμφωνα με τις «αρχές της αμεροληψίας» – όπως αναφέρεται ευκρινώς στην κείμενη νομοθεσία – εξετάζει την «υπηρεσιακή, εκπαιδευτική και υποστηρικτική ικανότητα και αποδοτικότητα» των εκπαιδευτικών και αποτιμά το έργο τους ως «μη ικανοποιητικό», «ικανοποιητικό», «πολύ

καλό» και «εξαιρετικό». Θετική κρίνεται η αξιολόγησή τους, αν χαρακτηριστεί «τουλάχιστον [...] ικανοποιητική».

Στη ρύθμιση επιμέρους θεμάτων προχωρούν η Υ.Α. 9950/ΓΔ5, που περιλαμβάνει τους πίνακες και τα πρακτικά, τα οποία συνυπογράφουν οι αξιολογήτ(ρι)ες και οι αξιολογούμενες/οι μετά την παρακολούθηση δύο διδασκαλιών της/του εκπαιδευτικού, όπως και η Υ.Α. 12980/Ε3, η οποία αφορά τη χρήση των ψηφιακών πλατφόρμων από τις/τους αξιολογούμενες/ους και τις/τους αξιολογήτ(ρι)ες για την καταχώριση των απαραίτητων «τεκμηρίων».

Συνοψίζοντας, στην Ελλάδα από το 1988 και έπειτα κάνουν την εμφάνισή τους νομοθετικές διατάξεις περί της αξιολόγησης των εκπαιδευτικών και του έργου τους, διατάξεις που στην πλειονότητα των περιπτώσεων δεν εφαρμόζονται.

Εξαίρεση αποτελεί η πιο πρόσφατη νομοθεσία αναφορικά με την αξιολόγηση, και ειδικότερα ο Ν. 4823/2021, με τον οποίο αξιολογούνται οι εκπαιδευτικοί με βάση το υπηρεσιακό, διδακτικό και παιδαγωγικό τους έργο.

Στο νόμο αυτό οι αναφορές στη μαθητιώσα νεολαία περιορίζονται σε διατυπώσεις, που αφορούν τις εκπαιδευτικές της ανάγκες (γνωστικές και μαθησιακές), τις εργασίες, την ανατροφοδότηση και το κλίμα «εμπιστοσύνης και αλληλοσεβασμού μεταξύ» εκπαιδευτικών «και [...] μαθητών», παρά το γεγονός ότι κάθε ενημέρωση των εκπαιδευτικών γίνεται «προς όφελος» και «για την πρόοδο των μαθητών», όπως αναφέρεται σχετικά.

Παράλληλα, παρατηρούνται ομοιότητες με το Π.Δ. 152/2013, ομοιότητες που αφορούν τα κριτήρια αξιολόγησης και τις επιμέρους υποενότητες αυτών, αν και η διατύπωση φαίνεται να είναι διαφορετική. Ειδικότερα, στο Ν. 4823/2021 γίνεται αναφορά στο «διδακτικό και παιδαγωγικό έργο» των εκπαιδευτικών αντί του απλώς «εκπαιδευτικού έργου» του Π.Δ. 152/2013, καθώς και στο «παιδαγωγικό κλίμα» και στην «υπηρεσιακή συνέπεια και επάρκεια» των εκπαιδευτικών, που φαίνεται να αντικαθιστούν αντίστοιχα το «εκπαιδευτικό περιβάλλον» και τη «διοικητική αξιολόγηση» του Π.Δ. 152/2013. Παρά τις αλλαγές, όμως, στη διατύπωση των εν λόγω ενοτήτων των κριτηρίων αξιολόγησης παρατηρούνται ομοιότητες στην ανάπτυξη των επιμέρους υποενοτήτων, καθώς και εμπλουτισμός του Ν. 4823/2021 με διατυπώσεις, όπως «ενδιαφέρον», «ενεργός συμμετοχή» και «αναστοχασμός» των εκπαιδευτικών, διατυπώσεις που απουσιάζουν από το σχετικό Π.Δ. του 2013.

Η αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών από την οπτική των εκπαιδευτικών

Από την άλλη πλευρά, οι εκπαιδευτικοί του δείγματός μας φαίνεται πως αξιολογούν το έργο τους με κριτήρια, που άλλοτε εμφανίζουν ομοιότητες με την κείμενη νομοθεσία (υπηρεσιακό, διδακτικό, παιδαγωγικό έργο) και άλλοτε είναι τελείως διαφορετικά. Για την ευκρινή παρουσίαση των απόψεων των εκπαιδευτικών αποφασίσαμε να ακολουθήσουμε τη διάκριση της νομοθεσίας και όπου χρειαστεί να προβούμε σε διευκρινήσεις.

Αρχικά, τα κριτήρια με τα οποία οι εκπαιδευτικοί αποτιμούν το υπηρεσιακό τους έργο είναι η συνέπεια στις υπαλληλικές τους υποχρεώσεις και η ενασχόλησή τους με αυτές και εκτός του εργασιακού τους ωραρίου, κριτήριο που δεν αναφέρεται στη νομοθεσία.

> «Είμαστε υπάλληλοι και έχουμε κάποια συγκεκριμένα πλαίσια λειτουργίας, δηλαδή να έρχεσαι στην ώρα σου, είναι σημαντικό» (Σ. 9 Γυμνάσιο Δ.Π.)

> «Όσον αφορά το ωράριο, [...] την τυπικότητα, [...] τις απουσίες, το καθαρά ας πούμε του Δημοσίου, αν βγαίνω στις επιτηρήσεις μου, στις εφημερίες» (Σ. 23 ΓΕΛ/Γυμνάσιο Δ.Π.)

> «Πολλές φορές, γιατί δεν φτάνει ο χρόνος εδώ, [...] το Σαββατοκύριακο παίρνω δουλειά για το γραφειοκρατικό κομμάτι» (Σ. 20 ΓΕΛ Δ.Π.)

> «Επειδή είναι νυχτερινό το σχολείο, [...] εγώ το πρωί τις περισσότερες φορές [...] διεκπεραιώνω κάποιες υποθέσεις με τηλέφωνα ή πιθανόν να πάω στη διεύθυνση αν χρειαστεί» (Σ. 28 Διευθύντρια Νυχτερινού ΕΠΑΛ Δ.Π.)

Τα κριτήρια με τα οποία οι εκπαιδευτικοί αποτιμούν το διδακτικό τους έργο είναι το γνωστικό τους επίπεδο (σπουδές και επιμορφώσεις), η επιτυχία τους στις εξετάσεις του ΑΣΕΠ, οι ώρες ενασχόλησης εκτός του σχολικού ωραρίου με το αντικείμενο διδασκαλίας τους, καθώς και το διδασκόμενο μάθημα, αφού σύμφωνα με το τελευταίο απόσπασμα οι αναθέσεις μαθημάτων δυσχεραίνουν το έργο τους.

> «(Ο/η εκπαιδευτικός) είναι ένας άνθρωπος ο οποίος τηρεί [...] τα βέλτιστα από τα προσόντα που έχεις θέσει. Γιατί όσοι κάνουν αιτήσεις τηρούν τα βασικά. Εσύ διαλέγεις τους καλύτερους» (Σ. 34 Ειδικής αγωγής)

> «Εμείς άλλωστε έχουμε αξιολογηθεί. Περάσαμε ΑΣΕΠ» (Σ. 49 ΓΕΛ Β. Π.)

> «Στο σπίτι μου διαβάζω πέντε ώρες την ημέρα. Άρα πέντε επί πέντε εικοσιπέντε. Και την Κυριακή που διαβάζω 8 ώρες» (Σ. 10 ΓΕΛ Δ.Π. ΠΕ02)

> «Το κάθε μάθημα, η κάθε επιστήμη έχει τη δική της φιλοσοφία. [...] δεν μπορεί να διδάξει φυσική ένας χημικός ή ένας βιολόγος. [...] Αναγκαστικά το κάνω» (Σ. 11 ΕΠΑΛ Δ.Π.)

Παράλληλα, αξιολογούν το διδακτικό τους έργο με βάση την πείρα, τη μεταδοτικότητα και τη διάθεσή τους για μάθημα και όχι την πληθώρα των πτυχίων τους.

> «Γίνεται ο εκπαιδευτικός! Γίνεται κατάλληλος μέρα με την μέρα, ώρα με την ώρα» (Σ. 3 ΓΕΛ Δ.Π.)

> «Χρειάζεται να μπορείς να το μεταδώσεις αυτό το πράγμα, να μπορείς να το κοινωνήσεις, να μην το κρατάς για τον εαυτό σου. [...] Όταν το διδάξεις, τότε το ξέρεις καλά» (Σ. 41 ΕΠΑΛ Δ.Π.)

> «Το θέμα είναι να έχεις όρεξη και όλα τα άλλα τα βρίσκεις στην πορεία. [...] Αυτός που θα πάει να διδάξει να θέλει να κάνει μάθημα. Από εκεί και πέρα θα τη βρει την άκρη. Αν δεν θέλει να κάνει μάθημα, και 500 διδακτορικά να έχει, δεν θα κάνει μάθημα. Αυτό στο υπογράφω» (Σ. 64 ΕΠΑΛ Δ.Π.)

Κριτήριο αξιολόγησης του διδακτικού έργου των εκπαιδευτικών αποτελούν, επίσης, η ικανότητα διαχείρισης της τάξης και τα χαρακτηριστικά του μαθητικού πληθυσμού. Ειδικότερα, οι εκπαιδευτικοί ισχυρίστηκαν ότι ο αριθμός των μαθητ(ρι)ών ανά τάξη και το μαθησιακό επίπεδο επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την ανταπόκριση των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία και ταυτόχρονα το διδακτικό τους έργο.

> «Να απομακρύνει αυτόν που είναι ακατάλληλος, γιατί υπάρχουν και τέτοια παραδείγματα ακατάλληλων για την τάξη. […] Δεν μπορεί να τη διαχειριστεί» (Σ. 45 ΓΕΛ Β.Π. Διευθυντής)

> «Και πας στο φροντιστήριο και είσαι με 4 παιδιά στην τάξη. Και είμαι εγώ που σου κάνω μάθημα με 28 παιδιά στην τάξη. Θέλετε να αλλάξουμε τις θέσεις μας να δούμε ποιος είναι ο καλύτερος;» (Σ. 57 ΓΕΛ Β.Π.)

> «Εμένα η γυναίκα μου δουλεύει στον Ν. Κόσμο σε ένα σχολείο, στο οποίο εννέα στους δέκα μαθητές είναι αλλοδαποί. […] Είναι παιδιά που δεν ξέρουν ούτε την καλημέρα. Εκεί τι θα αξιολογήσεις; Αν έμαθε το παιδί, που δεν ξέρει ελληνικά καθόλου, […] ποιος είναι ο Οδυσσέας;» (Σ. 9 Γυμνάσιο Δ.Π.)

Η αξιολόγηση του διδακτικού έργου φαίνεται, τέλος, να συνδέεται με τις υποδομές και τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους οι εκπαιδευτικοί για να κάνουν το μάθημά τους: *«Κάνουν μάθημα εργαστηριακό, χωρίς να διαθέτει το σχολείο εργαστήρια»* (Σ. 63 ΓΕΛ Δ.Π.)

Όσον αφορά το παιδαγωγικό έργο, οι εκπαιδευτικοί φαίνεται να το αξιολογούν με βάση την επικοινωνία και τις σχέσεις εμπιστοσύνης και αποδοχής από τη μαθητιώσα νεολαία και τους γονείς/κηδεμόνες.

> «Η επικοινωνία δεν συλλαμβάνεται ούτε αξιολογείται» (Σ. 32 ΓΕΛ Β.Π.)

> «Πρέπει να έχεις τον τρόπο σου με τα παιδιά. Δεν είναι όλοι ικανοί για αυτό» (Σ. 50 Ιδιωτικό Δ.Π.)

> «Με τους περισσότερους (μαθητές/τριες) κρατάμε επαφή για πολύ καιρό μετά. Δηλαδή παίρνουν την πρωτοβουλία να μου στείλουν τα νέα τους, τα επιτεύγματά τους, και με κάποιους γονείς» (Σ. 34 Ειδικής Αγωγής)

> «(Οι γονείς) μου εμπιστεύονται (το παιδί τους) τα Σαββατοκύριακα, που κάνουμε όλα αυτά που κάνουμε (πρόβες για τις παραστάσεις)» (Σ. 33 ΓΕΛ Β.Π.)

Παράλληλα, φαίνεται ότι κριτήριο αποτίμησής του αποτελεί το «κουβάλημα», δηλαδή το νοιάξιμο και ο προβληματισμός των εκπαιδευτικών για το μαθητικό πληθυσμό.

> «Τα παιδιά τα κουβαλάω. […] Δηλαδή γυρνάω σπίτι και ενώ μαγειρεύω, πλένω πιάτα, κάθομαι, θα φέρω στο νου μου όλες τις συζητήσεις που έκανα με τα παιδιά στο σχολείο και θα (τα) σκεφτώ» (Σ. 36 Ειδικής Αγωγής)

> «Είναι ένα κομμάτι από τον εαυτό μου. Από το είναι μου πλέον. Το κουβαλάς αυτό. Το σκέφτεσαι συνέχεια. Βγαίνεις έξω και σκέφτεσαι πώς θα το κάνεις […] Το φέρεις μέσα σου αυτό το πράγμα. Δεν φεύγει» (Σ. 64 ΕΠΑΛ Δ.Π.)

Τέλος, οι εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι μόνο η μαθητιώσα νεολαία και οι συνάδελφοι στη σχολική μονάδα δύνανται να τις/τους αξιολογήσουν, καθώς τους «ζουν» καθημερινά.

> «Κανείς τελικά, όταν είσαι μες στην τάξη σου, δεν μπορεί [...] να σε αξιολογήσει πέρα από τους μαθητές» (Σ. 32 ΓΕΛ Β.Π.)

> «Αξιολογούμαστε εμείς καθημερινά. [...] και μάλιστα με μια αξιολόγηση που φτάνει άμεσα σε σένα. Το βλέπεις στα μάτια των παιδιών» (Σ. 19 ΓΕΛ Δ.Π.)

> «Πιστεύω ότι αξιολογούμαστε συνεχώς και αδιαλείπτως και από το σύλλογο των καθηγητών, και από την ίδια τη διευθύντρια και από τους μαθητές. Και [...] είναι γνωστό μέσα στο σχολείο, ποιος είναι καλός και ποιος είναι κακός (καθηγητής)» (Σ. 67 Νυχτερινό ΕΠΑΛ Δ.Π.)

Συνοψίζοντας, πέρα από την υπηρεσιακή συνέπεια, όπως και στη νομοθεσία, οι εκπαιδευτικοί φαίνεται ότι αξιολογούν το διδακτικό και παιδαγωγικό τους έργο με διαφορετικά κριτήρια από τα επίσημα κριτήρια αξιολόγησης. Ειδικότερα, αξιολογούν το έργο τους με βάση τη δέσμευση, το ενδιαφέρον και την αφοσίωση σε αυτό, το νοιάξιμο και τις σχέσεις που διαμορφώνουν, καθώς και τις συνθήκες στις σχολικές μονάδες που εργάζονται (ελλιπείς υποδομές, αναθέσεις μαθημάτων, οργανωτικά θέματα), συνθήκες που φαίνεται να δυσχεραίνουν την εκπαιδευτική διαδικασία και κατά συνέπεια τα αποτελέσματα του έργου τους.

Συμπεράσματα

Το ερευνητικό υλικό αναδεικνύει τη διάσταση ανάμεσα στην οπτική της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής και των εκπαιδευτικών αναφορικά με την αξιολόγηση. Η διάσταση αυτή αποτυπώνεται στα κριτήρια αποτίμησης του έργου των εκπαιδευτικών, την ποιότητα του καθαυτού έργου και τα υπάρχοντα αφηγήματα αναφορικά με την/τον «καλή/ό εκπαιδευτικό».

Η οπτική της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής για την αξιολόγηση σχετίζεται με τα αποτελέσματα του έργου των εκπαιδευτικών, καθώς σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, οι εκπαιδευτικοί αξιολογούνται με βάση την υπηρεσιακή τους συνέπεια και την απόδοσή τους στην τάξη – γνωστικά και παιδαγωγικά. Αν το έργο τους δεν παράγει τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα, τότε κρίνεται ως «μη ικανοποιητικό» και χρήζει «ποιοτικής αναβάθμισης». Επομένως, η ποιότητα του έργου των εκπαιδευτικών για την εκπαιδευτική πολιτική συνδέεται άμεσα με την αποδοτικότητα, ως οικονομικό όρο.

Η οπτική αυτή φαίνεται ότι αποτυπώνεται στη σχετική με την αξιολόγηση νομοθεσία ήδη από το 1993, καθώς χρησιμοποιούνται συχνά οι όροι *ποιότητα*, *αναβάθμιση* και *απόδοση* και συνδέονται με το έργο που παρέχουν οι εκπαιδευτικοί. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι διατυπώσεις «εκτίμηση της απόδοσης της παρεχόμενης εκπαίδευσης» (Π.Δ. 320/1993), «ποιοτική βελτίωση» και «αποτίμηση της ποιότητας» (Ν.2525/1997), «αναβάθμιση» και «βελτίωση» της ποιότητας (Ν. 2986/2002 και Ν. 3848/2010), «αναβάθμιση» του «ρόλο(υ) του εκπαιδευτικού» (Ν. 3848/2010 και Υ.Α. 12980/2023), «απόδοση» με κριτήρια «αξιοκρατικά» (Ν. 3848/2010) και «ποιοτικά» (Ν. 4547/2018), «βελτίωση της ατομικής απόδοσης των εκπαιδευτικών» (Ν. 4692/2020 και Ν. 4823/2021) και «βελτίωση της

ποιότητας του προσφερόμενου εκπαιδευτικού έργου και των αποτελεσμάτων του» (Ν. 4692/2020).

Η οπτική των εκπαιδευτικών, από την άλλη πλευρά, για την αξιολόγηση σχετίζεται με τις σχέσεις που διαμορφώνονται στο εργασιακό τους περιβάλλον. Ειδικότερα, οι εκπαιδευτικοί αξιολογούν το έργο τους με κριτήρια – πέρα από την υπηρεσιακή τους συνέπεια –τη δέσμευση και την αφοσίωση στο επάγγελμα – πολλές ώρες εργασίας εκτός ωραρίου–, τη μεταδοτικότητα και τη διαχείριση της τάξης, καθώς και τη διαμόρφωση εκπαιδευτικών σχέσεων με τη μαθητιώσα νεολαία και με τις/τους άμεσα εμπλεκόμενες/ους στην εκπαιδευτική διαδικασία τόσο εντός όσο και εκτός της τάξης. Επομένως, η ποιότητα του παρεχόμενου έργου για τις/τους εκπαιδευτικούς συνδέεται άμεσα με την ποιότητα των διαμορφούμενων σχέσεων, που κρίνεται με βάση το νοιάξιμο και την εμπιστοσύνη.

Παράλληλα, φαίνεται ότι διαμορφώνονται, αναπαράγονται και συνυπάρχουν ταυτόχρονα δύο διαφορετικά –αν όχι εκ διαμέτρου αντίθετα– αφηγήματα για την/τον «καλή/ό εκπαιδευτικό».

Καλή/ός εκπαιδευτικός είναι για το κράτος, ως εργοδότη, αυτή/ός που είναι *λειτουργική/ός* και *αποδοτική/ός* – με τις δύο αυτές έννοιες να αφορούν τόσο τις διαδικασίες και τις ικανότητες των εκπαιδευτικών (*λειτουργικός*) όσο και τα αποτελέσματα του έργου τους (*αποδοτικός*). Από την οπτική αυτή, όμως, φαίνεται να παραγκωνίζεται η «υπεραξία» του έργου των εκπαιδευτικών –επιτρέψτε μου τη χρήση του όρου εδώ–, δηλαδή η προσφορά τους στη διαπαιδαγώγηση της μαθητιώσας νεολαίας και ο υποστηρικτικός ρόλος, τον οποίο αναλαμβάνουν στις σχέσεις που διαμορφώνουν με αυτήν. Σε αυτήν την «υπεραξία», λοιπόν, φαίνεται πως δίνουν έμφαση οι εκπαιδευτικοί που θεωρούν «καλή/ό» εκπαιδευτικό την/τον *παιδαγωγό* που ενδιαφέρεται και νοιάζεται για τη μαθητιώσα νεολαία και προσπαθεί να την υποστηρίξει, αν και γνωρίζουν, βέβαια, ότι τα αποτελέσματα του έργου τους δεν είναι πάντα –ή άμεσα– ορατά.

Τα δύο αυτά διαφορετικά αφηγήματα επιβεβαιώνουν τη θεωρία του Scriven (1995) που προτείνει τη διενέργεια της αξιολόγησης του έργου των εκπαιδευτικών με κριτήρια την *αξιοσύνη* και την *αξιακότητα* (κράτος και εκπαιδευτικοί αντίστοιχα) και αποδεικνύουν ότι η έννοια της *ποιότητας* είναι κοινωνικά κατασκευασμένη. Ταυτόχρονα, επιβεβαιώνουν τη θέση της Quaid για την εργασιακή αξιολόγηση, που φαίνεται να βρίσκει εφαρμογή και στην αξιολόγηση των Ελλην(ίδ)ων εκπαιδευτικών και του έργου τους.

Συνοψίζοντας, η αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών στην χώρα μας μπορεί να χαρακτηριστεί ένας «εξορθολογισμένος θεσμικός» και «αστικός μύθος».

«Εξορθολογισμένος» γιατί αποτιμά το έργο των εκπαιδευτικών με κριτήρια την *αποδοτικότητα* και την *αποτελεσματικότητα*, κριτήρια που ομοιάζουν με την τυπική ορθολογικότητα του Weber (1921/1978).

«Θεσμικός» γιατί λειτουργεί ως ένας ελεγκτικός μηχανισμός του κράτους με στόχο τη δημιουργία «άριστων» υπαλλήλων.

«Μύθος» γιατί αναπαράγει το κυρίαρχο αφήγημα της/του *καλής/ού* εργαζόμενης/ου και λειτουργεί ως μύθος *περί* αριστείας.

Και μάλιστα «αστικός» μύθος, γιατί συνδέει το έργο των εκπαιδευτικών με μία συγκεκριμένη ιδεολογία, η οποία αποτιμά το έργο αυτό με δείκτες ποσοτικούς, όπως αποδοτικότητα, αναβάθμιση, επάρκεια και ικανοποίηση(;)· δείκτες που, με βάση τις απόψεις των εκπαιδευτικών, πέρα από το ότι δεν μπορούν να ελεγχθούν αντικειμενικά, ίσως και να μην έχουν τελικά τόσο μεγάλη σημασία σε ό,τι αφορά το έργο τους.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Berger, P. και Luckmann, T. (2003), *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας*, Αθήνα, Νήσος.

Γιαννακοπούλου, Ε. και Χασάπης, Δ. (2012), Η έννοια της ποιότητας δομών και προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων: Διαπιστώσεις μιας ανάλυσης γραπτών τεκμηρίων, Α. Τριλιανός, Γ. Κουτρουμάνος και Ν. Αλεξόπουλος, Β΄ τομ., στα Πρακτικά του συνεδρίου *Η ποιότητα στην Εκπαίδευση: Τάσεις και Προοπτικές*, Ν. ΕΚΠΑ: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης. Αθήνα 11-13 Μαΐου 2012.

Καραφύλλης, Α. (2013), *Νεοελληνική Εκπαίδευση: Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών,* Αθήνα, Κριτική.

Κατσουλάκης, Σ. (1999), Η ένταξη των νέων εκπαιδευτικών, στο Α. Αθανασούλα-Ρέππα, Σ. Ανθοπούλου, Σ. Κατσουλάκης, Γ. Μαυρογιώργος (επιμ,), *Διοίκηση Ανθρώπινου Δυναμικού,* Πάτρα, ΕΑΠ, σσ. 232-262.

Κουτουζής, Μ. και Χατζηευστρατίου, Ι. (1999), Αξιολόγηση στην εκπαιδευτική μονάδα, στο Α. Αθανασούλα-Ρέππα, Μ. Κουτουζής, Ι. Χατζηευστρατίου (επιμ.), *Κοινωνική και Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαιδευτικής Διοίκησης,* Πάτρα, ΕΑΠ, σσ. 13-43.

Κυπριανός, Π. (2004), *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης,* Αθήνα, Βιβλιόραμα.

Κωνσταντίνου, Χ. (2013), *Η αξιολόγηση, ο εκπαιδευτικός και το εκπαιδευτικό έργο από την οπτική της παιδαγωγικής λογικής και της επικρατούσας δυσπιστίας.* Ανακτήθηκε (08/08/2018) από: http://www.doe.gr/index.php?categoryid=73&p2_articleid=9841.

Μαντάς, Π., Ταβουλάρη, Ζ. και Δαλαβίκας, Θ. (2009), Αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Νο 15, σσ. 195-209. Ανακτήθηκε από το: http://www.pischools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos15/195-209.pdf

Μαρκόπουλος, Ι. και Λουριδάς, Π. (2010), Κριτική προσέγγιση νέων κανόνων αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου, *Επιστημονικό Βήμα*, Νο 14, σσ. 25-41.

Ξωχέλλης, Π. (2006), Η αξιολόγηση του έργου του εκπαιδευτικού, *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, Νο 7, σσ. 42-59.

Παμουκτσόγλου, Α. (2001), Αποτελεσματικό σχολείο: Χαρακτηριστικά και αντιλήψεις σε μια προσπάθεια αξιολόγησής του, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Νο 5, σσ. 81-90.

Παπαδόπουλος, Π. (2015), Εκπαιδευτικοί και αξιολόγηση εκπαιδευτικού έργου. Διαμορφώνοντας μια αξιολογική κουλτούρα, *Νέος Παιδαγωγός*, Νο 5, σσ. 173-192.

Πίος, Σ. (2013), Αυτοαξιολόγηση εκπαιδευτικού έργου σε επίπεδο σχολικών μονάδων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης: απόψεις εκπαιδευτικού προσωπικού, στο Α. Λιοναράκης (επιμ.), Πρακτικά 7ου Συνεδρίου για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση *Μεθοδολογίες Μάθησης*, 8-10 Νοεμβρίου 2013, Αθήνα, Εκδόσεις του Ελληνικού Δικτύου Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, σσ. 1-22.

Σαΐτη, Α. (2008), *Εκπαιδευτική Αξιολόγηση*. Ανακτήθηκε από το: http://repository.edulll.gr/edulll/bitstream/10795/1099/3/1099_01_oaed_enotita11_v01.pdfSt.

Τριανταφύλλου, Ε. (2016), *Νέο Σχολείο: η νέα διάσταση της καινοτομίας και της δημιουργικότητας στην «υπηρεσία» της εκπαίδευσης και η καθιέρωση της αξιολόγησης της σχολικής μονάδας* (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης.

Χαρίσης, Α. (2007), Αξιολόγηση του εκπαιδευτικού και του εκπαιδευτικού έργου-Αξιολόγηση της σχολικής μάθησης και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Νο 12, σσ. 159-169.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Blumer, H. (1969), *Symbolic Interactionism. Perspective and Method,* Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.

Glaser, B. and Strauss, A. (1967), *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Mill Valley, CA, Sociology Press.

Merriam-Webster Dictionary http://Merriam-Webster.com

Patton, M. (1987), *How to use qualitative methods in evaluation*, Beverly Hills, CA, SAGE Publication.

Quaid, M. (1993), Job Evaluation as Institutional Myth, *Journal of Management studies*, Vol. 30, No 2, pp. 239-260.

Scriven, M. (1995), A unified theory approach to teacher evaluation, *Studies in Educational Evaluation,* Vol. 21, No 2, pp. 111-129.

Weber, M. (1921/1978), *Economy and Society. An outline of Interpretive Sociology,* Berkeley, CA, University of California Press.

Νομοθεσία

Βασιλικό Διάταγμα Φεβρουάριος/Μάρτιος 1834. Νόμος περί Δημοτικών σχολείων. (ΦΕΚ 11/Α/ 6-2-1834/3-03-1834).

Ν. 1304/1982 Για την επιστημονική - παιδαγωγική καθοδήγηση και τη διοίκηση στη Γενική και τη Μέση Τεχνική - Επαγγελματική Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις. (ΦΕΚ 144/7-12-1982).

Ν. 1566/1985. Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις. (ΦΕΚ 167/Α/30-9-1985).

Σύσταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου περί ευρωπαϊκής συνεργασίας για την αξιολόγηση της ποιότητας στη σχολική εκπαίδευση (ΕΚ 12.02.2001/166).

Π.Δ. 140/1988 Όροι και διαδικασία μονιμοποίησης των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και υπηρεσιακής εξέλιξης αυτών, παρεχόμενες εγγυήσεις στους αξιολογούμενους και διαδικασία οριστικοποίησης των εκθέσεων αξιολόγησης. (ΦΕΚ 107/20-05-1998).

Π.Δ. 320/1993 Αξιολόγηση του έργου των εκπαιδευτικών και του εκπαιδευτικού έργου στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. (ΦΕΚ 138/ 25-08-1993).

Ν. 2525/1997 Ενιαίο Λύκειο, πρόσβαση τον αποφοίτων του στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις. (ΦΕΚ 188/Α/ 23-09-1997).

Ν. 2986/2002 Οργάνωση των περιφερειακών υπηρεσιών της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και των εκπαιδευτικών, επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και άλλες διατάξεις. (ΦΕΚ 24/Α/13-2-2002).

Ν. 3848/2010 Αναβάθμιση του ρόλου του εκπαιδευτικού - καθιέρωση κανόνων αξιολόγησης και αξιοκρατίας στην εκπαίδευση και Λοιπές διατάξεις. (ΦΕΚ 71/Α/19-5-2010).

Π.Δ. 152/2013 Αξιολόγηση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. (ΦΕΚ Α΄ 240 /5.11.2013).

Ν. 4547/2018 Αναδιοργάνωση των δομών υποστήριξης της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις. (ΦΕΚ 102/Α/12-6-2018).

Ν. 4692/2020 Αναβάθμιση του σχολείου και άλλες διατάξεις. (ΦΕΚ 111/Α/12-6-2020).

Νόμος 4823/2021. Αναβάθμιση του σχολείου, ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών και άλλες διατάξεις. (ΦΕΚ 136/Α/3-8-2021)

Κ. Υ. Α. 12980/Ε3/2023. Ρύθμιση ειδικότερων θεμάτων και αναγκαίων τεχνικών λεπτομερειών σχετικά με τον σχεδιασμό, τον προγραμματισμό, την ανάπτυξη, την επικαιροποίηση και τη λειτουργία της ειδικής ψηφιακής εφαρμογής του άρθρου 81 του ν. 4823/2021. (ΦΕΚ 602/Β/8-2-2023)

Υ.Α. 9950/ΓΔ5 Ρύθμιση ειδικότερων και λεπτομερειακών θεμάτων σχετικά με την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και των μελών Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού και Ειδικού Βοηθητικού Προσωπικού της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και τη διαδικασία διενέργειάς της. (ΦΕΚ 388/Β/27.01.2023)

Υ.Α. 12980/Ε3 Ρύθμιση ειδικότερων θεμάτων και αναγκαίων τεχνικών λεπτομερειών σχετικά με τον σχεδιασμό, τον προγραμματισμό, την ανάπτυξη, την επικαιροποίηση και τη λειτουργία της ειδικής ψηφιακής εφαρμογής του άρθρου 81 του ν. 4823/2021. (ΦΕΚ 602/Β/08.02.2023).

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΖΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Κωνσταντίνα Κορασόν Αργυράκου[α]

[α] Υποψήφια Διδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Στην παρούσα έρευνα εξετάζεται η διαμόρφωση και η εξέλιξη των ταυτοτήτων των Φιλιππινέζων μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Αθήνα. Η έρευνα εστιάζει στις πολιτισμικές διαδρομές και τον κοσμοπολιτισμό που βιώνουν οι νέοι αυτοί μετανάστες, αναλύοντας την επιρροή των διαεθνικών συνδέσεων και των κοινωνικών δικτύων στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Μέσα από συνεντεύξεις και παρατηρήσεις σε χώρους συγκέντρωσης, όπως σχολεία, γειτονιές και κοινωνικά δίκτυα, αναδεικνύονται οι πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις που διαμορφώνουν τις πολλαπλές ταυτότητές τους, καθώς συνδυάζουν ελληνικά, φιλιππινέζικα και άλλα πολιτισμικά στοιχεία. Τα βασικά ευρήματα δείχνουν ότι οι νεαροί Φιλιππινέζοι μετανάστες βιώνουν μια συνεχή εναλλαγή πολλών ταυτοτήτων, ανάλογα τον χώρο όπου βρίσκονται και τις συνθήκες. Οι διαγενεακές διαφορές, οι πολιτισμικές συγκρούσεις και η πίεση για ακαδημαϊκή και επαγγελματική επιτυχία αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες σε αυτή τη διαδικασία. Η έρευνα καταδεικνύει επίσης τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν, όπως γλωσσικά εμπόδια και ρατσιστικές συμπεριφορές, επηρεάζοντας την εκπαιδευτική τους πορεία και την κοινωνική τους ένταξη.

Λέξεις Κλειδιά: Υβριδικές Ταυτότητες, Διαεθνισμός, Κοσμοπολιτισμός, Φιλιππινέζοι Μετανάστες

THE CULTURAL PATHWAYS OF SECOND-GENERATION FILIPINO MIGRANTS IN ATHENS

Constantina Corazon Argyrakou[α]

[α] PhD Candidate, Harokopio University of Athens

Abstract

This study examines the formation and evolution of the identities of second-generation Filipino migrants in Athens. It focuses on the cultural pathways and cosmopolitan experiences of these young migrants, analyzing the influence of transnational connections and social networks on their identity construction. Through interviews and observations conducted in gathering spaces such as schools, neighborhoods, and social networks, the study highlights the cultural interactions that shape their multifaceted identities, blending Greek, Filipino, and other cultural elements. The key findings reveal that young Filipino migrants experience a continuous negotiation of multiple identities depending on their environment and circumstances. Intergenerational differences, cultural conflicts, and the pressure for academic and professional success emerge as critical factors in this process. The research also underscores the challenges they face, such as language barriers and experiences of racism, which significantly impact their educational trajectories and social integration.

Keywords: Hybrid Identities, Transnationalism, Cosmopolitanism, Filipino Migrants

Εισαγωγή

Η μετανάστευση από τις Φιλιππίνες έχει εξελιχθεί σε ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα διεθνούς κινητικότητας κατά τις τελευταίες δεκαετίες (Roces 2021). Η πρωταρχική αιτία αυτού του φαινομένου ήταν η εντεινόμενη οικονομική ανάγκη, η οποία επιδεινώθηκε λόγω της αυξημένης ανεργίας και των περιορισμένων ευκαιριών απασχόλησης στη χώρα, ειδικά κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1970 και 1980 (Tyner 2002). Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η πολιτική της κυβέρνησης του Φερντινάντ Μάρκος (1965-1986), η οποία εστίασε στη συστηματική εξαγωγή εργατικού δυναμικού μέσω του προγράμματος «Overseas Employment Program» (Romina Guevarra 2006). Ένας ακόμη κρίσιμος παράγοντας που συμβάλλει έως και σήμερα στις μεταναστευτικές ροές είναι οι ενδοθρησκευτικές συγκρούσεις μεταξύ της μουσουλμανικής μειονότητας και της χριστιανικής πλειοψηφίας, αποτελώντας την κύρια αιτία για την εκδήλωση μακροχρόνιων και επαναλαμβανόμενων εντάσεων, οι οποίες έχουν σημαντικό κοινωνικό και πολιτικό αντίκτυπο (Sterkens et al. 2017).

Σήμερα, ο αριθμός των Φιλιππινέζων που ζουν και εργάζονται στο εξωτερικό ανέρχεται σε περίπου 10 εκατομμύρια, γεγονός που υπογραμμίζει την ένταση και την κλίμακα του φαινομένου (Asis 2020). Πρόκειται κυρίως για γυναίκες, οι οποίες εργάζονται σε τομείς όπως η οικιακή βοήθεια, η φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, ενώ οι άνδρες συχνά εργάζονται στη ναυτιλία (Hayakawa 2020). Οι κύριοι προορισμοί των μεταναστών περιλαμβάνουν ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, ο Καναδάς και το Ηνωμένο Βασίλειο, καθώς και οικονομικά αναπτυγμένες περιοχές της Ασίας, όπως το Χονγκ Κονγκ και ο Περσικός Κόλπος. Στην Ευρώπη, η Ιταλία αποτελεί σημαντικό σημείο εγκατάστασης (McKay 2007). Επιπροσθέτως, τα χρηματικά εμβάσματα που αποστέλλονται από τους Φιλιππινέζους μετανάστες αποτελούν θεμελιώδη συνιστώσα της οικονομικής δραστηριότητας των Φιλιππίνων (Caballero et al. 2021). Ενισχύοντας τόσο την τοπική όσο και την εθνική οικονομία, οι επιπτώσεις αυτής της χρηματοδοτικής ροής είναι πολλαπλές (IOM 2022). Από τη μία, φαίνεται να συμβάλλουν στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των οικογενειών, όπως η πρόσβαση στην εκπαίδευση, η κάλυψη αναγκών στον τομέα της υγείας και η χρηματοδότηση για την κατασκευή ή ανακαίνιση κατοικιών (Barrera et al. 2024).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η μετακίνηση των Φιλιππινέζων σχεδόν σε όλον τον κόσμο και η ροή οικονομικών εμβασμάτων αναδιαμορφώνει και τις οικογενειακές δομές, οι οποίες έχουν αλλάξει σημαντικά με την εμφάνιση των διαεθνικών οικογενειών (transnational families) (Parreñas 2005). Αυτές οι οικογένειες, οι οποίες συχνά λειτουργούν σε διαφορετικές γεωγραφικές τοποθεσίες, διατηρούν ισχυρούς δεσμούς μέσω ψηφιακής επικοινωνίας, συμβάλλοντας στην αναδιαμόρφωση των παραδοσιακών αντιλήψεων για την οικογένεια και τις διαπροσωπικές σχέσεις (Acedera and Yeoh 2021). Η ανακατανομή των ρόλων και των ευθυνών μεταξύ των μελών επηρεάζεται έντονα από τις δυναμικές της μετανάστευσης και της παγκοσμιοποίησης, δημιουργώντας νέες μορφές κοινωνικής και οικονομικής αλληλεξάρτησης (Fresnoza-Flot 2013).

Θεωρητικό πλαίσιο

Τα παιδιά των Φιλιππινέζων μεταναστών, τα οποία χαρακτηρίζονται ως «μετανάστες δεύτερης γενιάς» (second-generation migrants), συχνά διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους μέσα σε ένα πλαίσιο πολλαπλών πολιτισμικών επιρροών, συνδυάζοντας τα στοιχεία της χώρας υποδοχής με τις πολιτισμικές αξίες και πρακτικές των γονέων τους (Gutierrez 2018). Αυτή η διεργασία δεν περιορίζεται σε μια απλή μετάφραση πολιτισμικών στοιχείων, αλλά συνιστά μια ενεργητική και δημιουργική ανασύνθεση των κανόνων, των αξιών και των πρακτικών (Vertovec and Cohen 2002). Αναπτύσσοντας τη διγλωσσία ή/και πολυγλωσσία ως αποτέλεσμα της πολιτισμικής τους κληρονομιάς, καλούνται να προσαρμοστούν και να ενσωματωθούν στην κοινωνία υποδοχής των γονιών τους, ενώ διατηρούν έναν ισχυρό συναισθηματικό και πολιτισμικό σύνδεσμο με την καταγωγή της οικογένειάς τους (Portes and Rumbaut 2001).

Σε αντίθεση με την πρώτη γενιά μεταναστών, η εμπειρία της μετανάστευσης για τη δεύτερη γενιά διαμορφώνεται κυρίως μέσω αφηγήσεων της οικογένειας και της κοινότητας (Smith 2008). Από την άλλη πλευρά, η πρώτη γενιά Φιλιππινέζων μεταναστών μεταφέρει μέσω της συνεκτικής τους κοινότητας βαθιά ριζωμένα πολιτισμικά και κοινωνικά πρότυπα από τη χώρα καταγωγής, τα οποία προσφέρουν μια αίσθηση σταθερότητας και συνέχειας, ενώ συχνά λειτουργούν ως μηχανισμός αντιμετώπισης των προκλήσεων που προκύπτουν σε κάθε νέο κοινωνικό περιβάλλον (Menjívar 2016). Ως αποτέλεσμα, αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στη μεταβίβαση αυτών των πολιτισμικών χαρακτηριστικών στα παιδιά τους, θεωρώντας τη διαδικασία αυτή ως ζωτικό στοιχείο διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας (Levitt 2009), γεγονός το οποίο τους οδηγεί συχνά σε σύγκρουση με τις επιλογές ζωής και τις πραγματικότητες που βιώνει η δεύτερη γενιά στον τόπο υποδοχής (Titzmann et al. 2015).

Οι παραπάνω διαφορές αναδεικνύονται κυρίως σε ζητήματα όπως η εκπαίδευση, οι επαγγελματικές επιλογές, οι διαπροσωπικές σχέσεις και οι καθημερινές συνήθειες, αποκαλύπτοντας τις διαφορετικές προτεραιότητες και στρατηγικές προσαρμογής που υιοθετούν οι δύο γενιές (Foner and Dreby 2011). Η αναζήτηση ισορροπίας ανάμεσα στις πολιτισμικές ρίζες και τις νέες κοινωνικές πραγματικότητες αποτελεί έναν από τους πιο απαιτητικούς, αλλά και δημιουργικούς, πυλώνες διαμόρφωσης της ταυτότητας της δεύτερης γενιάς (Kasinitz et al. 2008). Η διαδικασία αυτή δεν είναι μόνο προσωπική αλλά και συλλογική, καθώς συχνά επηρεάζεται από την αλληλεπίδραση με μέλη της κοινότητάς τους και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος (Ocampo 2013).

Πολιτικές που προωθούν την πολυπολιτισμικότητα, ενισχύουν την αποδοχή της διαφορετικότητας και διασφαλίζουν ίσες ευκαιρίες αποτελούν βασικό πυλώνα για τη διευκόλυνση της κοινωνικής ένταξης και της οικονομικής προόδου των Φιλιππινέζων μεταναστών δεύτερης γενιάς (Portes and Zhou 1993). Τέτοιες πολιτικές δημιουργούν ένα υποστηρικτικό περιβάλλον που επιτρέπει στους μετανάστες να αναπτύξουν το δυναμικό τους, χωρίς να χρειάζεται να εγκαταλείψουν τις πολιτισμικές τους ρίζες (Carlos 2014). Αντίθετα, πολιτικές που περιορίζουν την πολυπολιτισμικότητα ή που επιχειρούν να επιβάλουν πολιτισμική ομοιομορφία συχνά οδηγούν σε περιθωριοποίηση και περιορίζουν τις ευκαιρίες των μεταναστών δεύτερης γενιάς, αναπαράγοντας ανισότητες

και επιβάλλοντάς τους συγκεκριμένους κοινωνικοοικονομικούς ρόλους (Fajth and Lessard-Phillips 2022).

Στην Ελλάδα, η δεύτερη γενιά των Φιλιππινέζων μεταναστών που ζει στην Αθήνα αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πληθυσμιακή ομάδα. Η ταυτότητά τους διαμορφώνεται σε ένα περιβάλλον πολιτισμικής και κοινωνικής διαπραγμάτευσης, με βασικά χαρακτηριστικά τη διγλωσσία ή/και την πολυγλωσσία, την προσαρμογή στο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής, αλλά και τη σύνδεση με την πολιτιστική κληρονομιά των γονιών τους (Αργυράκου 2016). Ωστόσο, η βιβλιογραφική ανασκόπηση επί των παραπάνω θεμάτων αναδεικνύει την έλλειψη επαρκούς σύγχρονης έρευνα σχετικά με τους Φιλιππινέζους μετανάστες στην Ελλάδα, ιδίως όσον αφορά τη δεύτερη γενιά μεταναστών (Αργυράκου 2022).

Ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνήσει τα φαινόμενα που επηρεάζουν τον αυτοπροσδιορισμό των Φιλιππινέζων μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Αθήνα, καθώς επίσης τις αντιλήψεις, στάσεις και πρακτικές τους, που διαμορφώνουν, αλλά και εκπορεύονται από την ταυτότητά τους και αλληλοεπιδρούν με τις πολιτισμικές διαδρομές που ακολουθούν σε ένα διαεθνικό περιβάλλον. Από τον παραπάνω σκοπό απορρέουν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Πώς διαπραγματεύονται οι Φιλιππινέζοι μετανάστες δεύτερης γενιάς στην Αθήνα την πολιτισμική τους ταυτότητα, συνδυάζοντας στοιχεία από τις ρίζες τους και το περιβάλλον της χώρας υποδοχής;
2. Ποιες είναι οι βασικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν στον τομέα της εκπαίδευσης, της επαγγελματικής ανέλιξης και της κοινωνικής ενσωμάτωσης;
3. Ποιος είναι ο ρόλος της οικογένειας και της κοινότητας στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους και στην υποστήριξη των επιλογών τους;
4. Πώς επηρεάζουν οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες την ανάπτυξη των υβριδικών τους ταυτοτήτων και την ισορροπία μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών επιρροών;

Τα ερωτήματα αυτά πλαισιώνουν τη μελέτη των εμπειριών της δεύτερης γενιάς, αναδεικνύοντας τις προκλήσεις και τις δυνατότητες που παρουσιάζονται στο σύγχρονο πολυπολιτισμικό περιβάλλον.

Μεθοδολογία

Για την παρούσα έρευνα επιλέγεται το φαινομενολογικό επιστημολογικό παράδειγμα και ως μέθοδος έρευνας, η ποιοτική έρευνα (Eberle 2014). Η έρευνα βασίζεται κατά κόρον στη μέθοδο της Εθνογραφίας, στοχεύοντας στην ανακάλυψη των εις βάθος κινήτρων των ατόμων, καθώς ακολουθείται μια προσέγγιση πιο εστιασμένη στη μελέτη συγκεκριμένων πτυχών της καθημερινής ζωής των παιδιών της κοινότητας (Anderson-Levitt 2012). Η παραπάνω προσέγγιση υπηρετεί τη διερεύνηση της ανθρώπινης εμπειρίας, ενώ επιδιώκει να κατανοήσει τον κόσμο όπως φαίνεται μέσα από την συνείδηση των μεταναστών, και της σχέσης μεταξύ του ατόμου και του περιβάλλοντός του, εστιάζοντας ιδιαίτερα στην υποκειμενική εμπειρία (Gobo 2011). Η ένταξη της

ψηφιακής εθνογραφίας προσφέρει ένα δυναμικό εργαλείο κατανόησης της κοινωνικής τους δραστηριότητας, των δικτύων τους και των τρόπων με τους οποίους διαμορφώνουν την ταυτότητά τους μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και άλλων διαδικτυακών πλατφορμών (Varis 2015). Έτσι, επιτυγχάνεται η πληρέστερη χαρτογράφηση της πολιτισμικής τους πραγματικότητας, συνδυάζοντας τον φυσικό και τον ψηφιακό κόσμο (Underberg and Zorn 2013).

Η έρευνα εστιάζει σε νέους ηλικίας 18-35 ετών, οι οποίοι είναι είτε φοιτητές είτε εργαζόμενοι και ανήκουν στη δεύτερη γενιά μεταναστών. Τα άτομα αυτά είτε γεννήθηκαν στην Ελλάδα είτε μετανάστευσαν από τις Φιλιππίνες σε πρώιμη παιδική ηλικία. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσα από 85 συνεντεύξεις που διεξήχθησαν στα ελληνικά και αγγλικά, καθώς και μέσω παρατηρήσεων σε τέσσερεις χώρους που συχνάζουν οι Φιλιππινέζοι νέοι, όπως εμπορικά καταστήματα και εκκλησίες, κυρίως στο κέντρο της Αθήνας και στους Αμπελόκηπους, καθώς και από τη δραστηριότητά τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Αυτή η διευρυμένη προσέγγιση επιτρέπει την πληρέστερη κατανόηση των τρόπων με τους οποίους η δεύτερη γενιά των Φιλιππινέζων μεταναστών δημιουργεί και διαπραγματεύεται την ταυτότητά της σε ένα πολύπλευρο πολιτισμικό περιβάλλον.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Εκπαίδευση και Εργασία

Η εκπαιδευτική εμπειρία των νέων της δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από αξιοσημείωτη ποικιλομορφία. Κάποιοι από αυτούς φοίτησαν στο Philippine School in Greece (PSG), το οποίο, με τη μακρόχρονη λειτουργία του, έχει αναδειχθεί σε σημαντικό συνδετικό κρίκο μεταξύ της φιλιππινέζικης και της ελληνικής κουλτούρας. Άλλοι παρακολούθησαν δημόσια διαπολιτισμικά σχολεία, ενώ ορισμένοι φοίτησαν σε ελληνικά ή ξενόγλωσσα ιδιωτικά σχολεία, πολλές φορές με την οικονομική υποστήριξη των εργοδοτών των γονιών τους. Ένα μεγάλο μέρος των συνεντευξιαζόμενων φοίτησε σε ελληνικά δημόσια σχολεία, όπου αρκετοί ανέφεραν ότι βρέθηκαν αντιμέτωποι με ρατσιστικές συμπεριφορές, εξαιτίας της ασιατικής τους εμφάνισης. Μετά την ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, πάνω από τους μισούς συνεντευξιαζόμενους επέλεξαν να συνεχίσουν σε ιδιωτικά κολέγια και ΙΕΚ, καθώς η περιορισμένη γνώση της ελληνικής γλώσσας και η έλλειψη δικαιωμάτων συμμετοχής στις Πανελλαδικές εξετάσεις αποτέλεσαν εμπόδια για την πρόσβασή τους στα ελληνικά πανεπιστήμια.

Η επαγγελματική πορεία των Φιλιππινέζων δεύτερης γενιάς αντικατοπτρίζει μια ποικιλία δραστηριοτήτων, που εκτείνεται από τον τομέα της εστίασης και του τουρισμού έως τις γραφιστικές τέχνες και τη διαχείριση μικρών ιδιωτικών επιχειρήσεων. Η άριστη γνώση της αγγλικής γλώσσας, που συχνά απορρέει από το οικογενειακό και εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο, αποτελεί για πολλούς ένα σημαντικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στην αγορά εργασίας, διευκολύνοντας την πρόσβαση σε ευκαιρίες που απαιτούν γλωσσικές δεξιότητες και διεθνή προσανατολισμό.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, γίνεται εμφανής μια σημαντική διαγενεακή διαφοροποίηση, καθώς οι νέοι της δεύτερης γενιάς επιδιώκουν να διαμορφώσουν μια

επαγγελματική ταυτότητα που διαφέρει από εκείνη των γονιών τους κατά την περίοδο άφιξής τους στην Ελλάδα. Ενώ οι γονείς εργάζονταν κυρίως στον τομέα της οικιακής φροντίδας και σε άλλες χειρωνακτικές εργασίες, η δεύτερη γενιά στρέφεται σε επαγγέλματα που αξιοποιούν τις δεξιότητες, τις γνώσεις και τα εφόδια που απέκτησαν μέσα από την εκπαίδευση και την επαφή τους με ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον.

Παρά τις προσπάθειές τους, οι νέοι της δεύτερης γενιάς εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν σημαντικές προκλήσεις και διακρίσεις, τόσο στον εκπαιδευτικό χώρο όσο και στον επαγγελματικό στίβο. Η έλλειψη ευκαιριών για επαγγελματική ανέλιξη, σε συνδυασμό με φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού, ενισχύει τις σκέψεις τους για μετανάστευση σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου οι προοπτικές ένταξης και εξέλιξης φαίνονται πιο ευνοϊκές.

Φαινόμενα Διακρίσεων

Οι διακρίσεις που αντιμετωπίζει η δεύτερη γενιά Φιλιππινέζων μεταναστών στην Ελλάδα επηρεάζουν βαθιά την κοινωνική και επαγγελματική τους εξέλιξη, δημιουργώντας εμπόδια τόσο στην εκπαιδευτική τους πορεία όσο και στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

Στον εκπαιδευτικό τομέα, η ασιατική εμφάνιση των Φιλιππινέζων δεύτερης γενιάς συχνά τους καθιστούσε στόχο στερεοτυπικών αντιλήψεων, οι οποίες εκδηλώνονταν μέσω φαινομένων αποκλεισμού ή έλλειψης υποστήριξης από το σχολικό περιβάλλον. Αυτές οι δυσκολίες παρατηρούνταν ιδιαίτερα σε σχολεία όπου η πλειονότητα των μαθητών ήταν Έλληνες, δημιουργώντας ένα περιβάλλον στο οποίο τα παιδιά με φιλιππινέζικη καταγωγή έπρεπε να αποδείξουν την αξία τους ή να αμφισβητήσουν τις προκαταλήψεις. Σε τέτοιες συνθήκες, οι Φιλιππινέζοι μαθητές συσπειρώνονταν συχνά είτε με άλλους ομοεθνείς τους, αν υπήρχαν, είτε με αλλοδαπούς μαθητές, σχηματίζοντας δίκτυα αλληλοϋποστήριξης για να προστατεύσουν την ταυτότητά τους και να ενισχύσουν την ψυχολογική τους ανθεκτικότητα.

Στην αγορά εργασίας, τα φαινόμενα της «γυάλινης οροφής» (glass ceiling) και του «κολλώδους δαπέδου» (sticky floor), όπου «αόρατα δεσμά» εμποδίζουν την επαγγελματική ανέλιξη των μεταναστών είναι ιδιαίτερα εμφανή (Morgan 2017). Αυτοί οι μηχανισμοί αποκλεισμού περιορίζουν τη δυνατότητα της δεύτερης γενιάς να καταλάβει ηγετικές θέσεις ή να εξελιχθεί επαγγελματικά, ακόμη και όταν πληρούνται οι απαραίτητες προϋποθέσεις. Για παράδειγμα, η G. (27 ετών) η οποία εργάζεται ως σερβιτόρα σε ασιατικό εστιατόριο, μας αφηγείται:

> «Ο ιδιοκτήτης του ασιατικού εστιατορίου όπου δουλεύω, έχει άλλο ένα μαγαζί με ελληνική κουζίνα. Άνοιξε η θέση του manager, αλλά δεν μου επέτρεψε να τη διεκδικήσω λόγω της ασιατικής μου εμφάνισης. Θεωρούσε ότι ταιριάζω στο concept του ασιατικού μαγαζιού. Κι έτσι έμεινα απλά σερβιτόρα».

Το γεγονός αυτό φέρνει στο φως μια ευρύτερη συζήτηση για τη διασύνδεση της εθνοτικής ταυτότητας με συγκεκριμένους επαγγελματικούς ρόλους. Αντί να αξιολογούνται με βάση τις δεξιότητές τους, άτομα της δεύτερης γενιάς συχνά κατηγοριοποιούνται σύμφωνα με πολιτισμικές ή εξωτερικές ταυτότητες που

θεωρούνται «κατάλληλες» για συγκεκριμένες θέσεις, αναπαράγοντας έτσι κοινωνικούς και επαγγελματικούς αποκλεισμούς. Παρόμοιες εμπειρίες διακρίσεων καταγράφονται και σε εξειδικευμένα επαγγέλματα. Η περίπτωση του Κ., 25 ετών, που εργάζεται σε εταιρεία τεχνολογικών λύσεων για στρατιωτικούς σκοπούς, υπογραμμίζει τον ρόλο της πολιτικής υπηκοότητας και των διεθνών συνθηκών ως ανασταλτικών παραγόντων. Όπως μας αναφέρει: «*Αν υπάρχει project που αφορά το ΝΑΤΟ, δεν μου επιτρέπουν να συμμετέχω, διότι οι Φιλιππίνες δεν ανήκουν στο ΝΑΤΟ*».

Αν και το παράδειγμα αφορά ένα εξαιρετικά εξειδικευμένο πεδίο, ο αποκλεισμός αυτός επηρεάζει όχι μόνο την επαγγελματική του εξέλιξη αλλά και τη δυναμική των συναδελφικών και κοινωνικών σχέσεων, δημιουργώντας αίσθηση άνισης μεταχείρισης και περιθωριοποίησης.

Η περιορισμένη ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία και οι μειωμένες προοπτικές επαγγελματικής ανέλιξης ενισχύουν την τάση για περαιτέρω μετανάστευση. Πολλά μέλη της δεύτερης γενιάς στρέφονται σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αναζητώντας περιβάλλοντα όπου η επαγγελματική τους πορεία θα αξιολογείται με βάση τις δεξιότητες και τα προσόντα τους, και όχι βάσει πολιτισμικών στερεοτύπων. Η αναζήτηση καλύτερων ευκαιριών συνδυάζεται συχνά με την προσπάθεια διατήρησης της πολιτισμικής τους ταυτότητας, δημιουργώντας μια συνεχή ισορροπία ανάμεσα στην επιθυμία ενσωμάτωσης και την ανάγκη για αυτοπροσδιορισμό.

Οικογενειακές Αξίες

Οι οικογενειακές αξίες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των επιλογών της δεύτερης γενιάς Φιλιππινέζων μεταναστών, επηρεάζοντας άμεσα τις πορείες τους στον εκπαιδευτικό και επαγγελματικό τομέα. Η οικογένεια λειτουργεί ως πυλώνας υποστήριξης, παρέχοντας ενθάρρυνση και πόρους για την επίτευξη στόχων που θεωρούνται σημαντικοί τόσο για το άτομο όσο και για τη συλλογική ευημερία. Ωστόσο, αυτή η υποστήριξη συνοδεύεται συχνά από υψηλές προσδοκίες και πίεση για ανταπόδοση, οι οποίες μπορεί να περιορίσουν την αυτονομία των νέων στην επιλογή κατεύθυνσης που ευθυγραμμίζεται με τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα.

Ένας σημαντικός μηχανισμός πίεσης που βιώνει η δεύτερη γενιά είναι η απαίτηση για διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι οικογενειακές προσδοκίες συχνά κατευθύνουν τα άτομα σε επαγγελματικές επιλογές που θεωρούνται «κατάλληλες» ή «συμβατές» με τις πολιτισμικές τους ρίζες, περιορίζοντας έτσι την αυτονομία τους. Παράλληλα, η πίεση για οικονομική συνεισφορά προς την οικογένεια γίνεται ακόμη πιο έντονη όταν υπάρχουν ανήλικα μέλη που χρειάζονται υποστήριξη. Αυτό το βάρος μπορεί να οδηγήσει στην αναβολή ή ακόμη και την εγκατάλειψη προσωπικών φιλοδοξιών, όπως η εκπλήρωση περαιτέρω επαγγελματικών στόχων ή η σκέψη για μετανάστευση σε άλλες χώρες που προσφέρουν καλύτερες προοπτικές.

Μια ακόμη διάσταση των οικογενειακών αξιών είναι η προτροπή για σύναψη σχέσεων, τόσο προσωπικών όσο και επαγγελματικών, με άτομα της φιλιππινέζικης κοινότητας. Αυτή η κατεύθυνση βασίζεται στην πεποίθηση ότι τα δίκτυα της διασποράς παρέχουν αυξημένη ασφάλεια και διευκολύνουν την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη. Ωστόσο, αυτή η πρακτική μπορεί να περιορίσει την αλληλεπίδραση με το ευρύτερο κοινωνικό

περιβάλλον και να μειώσει τις ευκαιρίες για επαγγελματική διαφοροποίηση και ανάπτυξη. Η περίπτωση της Α., μιας 24χρονης που εργάζεται σε ναυτιλιακή εταιρεία ιδιοκτησίας του Έλληνα νονού της και εργοδότη της μητέρας της, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των παραπάνω. Αναλύοντας την πίεση που νιώθει προκειμένου να σεβαστεί τις οικογενειακές σχέσεις, οι οποίες εν προκειμένω λειτουργούν ως εμπόδιο στην υλοποίηση των προσωπικών της φιλοδοξιών, μας αναφέρει:

> «Δεν μου αρέσει καθόλου ο τομέας και νιώθω ότι δεν είμαι καλή σε αυτό. Είμαι καλή στις τέχνες. Δεν ξέρω πώς να πω στην οικογένειά μου ότι θα ήθελα να παραιτηθώ και να αλλάξω καριέρα»,

Περιπτώσεις όπως η συγκεκριμένη αναδεικνύουν το πώς οι οικογενειακοί δεσμοί μπορούν να καθορίσουν επαγγελματικές πορείες, συχνά σε βάρος των ατομικών επιδιώξεων και ενδιαφερόντων. Ως συνέπεια, η επίτευξη ισορροπίας ανάμεσα στις οικογενειακές αξίες και τις ατομικές επιδιώξεις αποτελεί μια διαρκή διαπραγμάτευση, η οποία επηρεάζει βαθιά την ταυτότητα και τις επιλογές της δεύτερης γενιάς. Η διττή φύση λοιπόν των οικογενειακών αξιών, από τη μία πλευρά, φαίνεται να προσφέρει ένα ισχυρό πλαίσιο υποστήριξης και κινητοποίησης, ενώ από την άλλη, ενδέχεται να λειτουργεί περιοριστικά, εμποδίζοντας την ελεύθερη εξερεύνηση προσωπικών στόχων και την απόκτηση επαγγελματικής αυτονομίας.

Διαγενεακές Σχέσεις

Οι σχέσεις και η επικοινωνία ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη γενιά των Φιλιππινέζων μεταναστών αποκαλύπτουν ένα πλέγμα προκλήσεων που πηγάζει από τις διαφορές στις εμπειρίες τους. Η πρώτη γενιά, επηρεασμένη σε μεγάλο βαθμό από παραδοσιακές αξίες, όπως ο σεβασμός προς την ιεραρχία και η συλλογική ευθύνη, καθώς και από τις απαιτήσεις προσαρμογής σε συνθήκες μετανάστευσης, υιοθετεί διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με την αυτονομία και τις προσωπικές επιλογές σε σχέση με τη δεύτερη γενιά. Αντίθετα, η δεύτερη γενιά, μεγαλωμένη σε ένα διαφοροποιημένο πολιτισμικό περιβάλλον που συνδυάζει στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας και της φιλιππινέζικης καταγωγής, αναπτύσσει διαφορετικές προτεραιότητες και προσεγγίσεις ζωής.

Η απόκλιση στις αξίες συχνά προκαλεί εντάσεις, ιδιαίτερα όταν τα παιδιά της δεύτερης γενιάς επιδιώκουν μεγαλύτερη ανεξαρτησία ή εκφράζουν απόψεις που συγκρούονται με τις αντιλήψεις της πρώτης γενιάς, κυρίως σε θέματα καριέρας, εκπαίδευσης και κοινωνικών σχέσεων. Η προσπάθειά τους να διαμορφώσουν μια διαπολιτισμική ταυτότητα, που συνδυάζει στοιχεία του ελληνικού και φιλιππινέζικου πολιτισμού, αποτελεί πεδίο τόσο αντιπαραθέσεων όσο και προσωπικής ανάπτυξης. Σε πολλές περιπτώσεις, αυτή η διαδικασία οδηγεί σε αποστασιοποίηση από την πρώτη γενιά, ειδικά από όσους περιγράφουν την κοινότητα ως «τοξική». Αυτό παρατηρήθηκε κυρίως σε άτομα που δεν φοίτησαν στο PSG, τα οποία συχνά απομακρύνονται κοινωνικά και γεωγραφικά, επιλέγοντας να ζήσουν σε περιοχές εκτός των παραδοσιακών κοινοτικών κέντρων, όπως οι Αμπελόκηποι.

Έτσι, η προσπάθεια διαμόρφωσης ταυτότητας στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον της Αθήνας υπογραμμίζει τη σημασία της ανεξαρτησίας και της προσωπικής αυτονομίας για τη δεύτερη γενιά. Πολλοί νέοι απομακρύνονται από τη φιλιππινέζικη κοινότητα ως κύριο σημείο αναφοράς και βασίζονται στις δικές τους εμπειρίες και σχέσεις για να εδραιώσουν τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία. Η διαδικασία αυτή αποτελεί έναν τρόπο αναπροσδιορισμού του εαυτού τους, με στόχο την ισορροπία ανάμεσα στις πολιτισμικές ρίζες τους και τη νέα πραγματικότητα στην οποία ζουν.

Οικογένεια και Κοινότητα

Η μετάβαση από την οικογενειακή στην κοινοτική σφαίρα αποτελεί έναν κρίσιμο άξονα της εμπειρίας που βιώνει η δεύτερη γενιά Φιλιππινέζων μεταναστών. Διεθνείς παραδείγματα υποδεικνύουν ότι η συμμετοχή σε κοινοτικές οργανώσεις διαδραματίζει θεμελιώδη ρόλο στην προστασία των δικαιωμάτων των μεταναστών, καθώς και στη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης. Ωστόσο, στην ελληνική πραγματικότητα, η κατάσταση διαφοροποιείται σημαντικά, σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας. Η ανάπτυξη ισχυρών κοινοτικών δομών και οργανώσεων, ικανών να εκπροσωπήσουν τα δικαιώματα των Φιλιππινέζων δεύτερης γενιάς, παραμένει περιορισμένη. Αυτή η έλλειψη συλλογικότητας έχει ως απόρροια τη μερική κοινωνική απομόνωση της κοινότητας και τη δυσκολία της να επηρεάσει τις δημόσιες πολιτικές ή να τροποποιήσει τις κοινωνικές αντιλήψεις που αφορούν τους μετανάστες.

Οι αιτίες της περιορισμένης κοινοτικής δράσης εντοπίζονται, εν μέρει, στις συνθήκες της πρώτης γενιάς Φιλιππινέζων μεταναστών. Ο μικρός πληθυσμός της κοινότητας, σε συνδυασμό με την προτεραιότητα που δόθηκε στην καθημερινή επιβίωση, δεν ευνόησε τη διαμόρφωση οργανωμένων κοινοτήτων με ισχυρή κοινωνική και πολιτική επιρροή. Επιπλέον, η στήριξη σε άτυπα κοινωνικά δίκτυα, όπως οι θρησκευτικές ομάδες και μικρές κοινότητες που εστιάζουν στη διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας, προσέφερε περιορισμένη, κυρίως ηθική, υποστήριξη, χωρίς τη δυναμική να επιδιώξει δομικές αλλαγές ή να επηρεάσει συστηματικά τις πολιτικές αποφάσεις.

Η δεύτερη γενιά, παρότι απολαμβάνει ευρύτερη πρόσβαση σε εκπαιδευτικούς και επαγγελματικούς πόρους, δεν έχει κατορθώσει να μετασχηματίσει αυτές τις δυνατότητες σε οργανωμένες δράσεις που θα ενίσχυαν τη φωνή της κοινότητας. Η αδυναμία δημιουργίας συλλογικών δομών καταδεικνύει την ανάγκη θεσμικής υποστήριξης και ενίσχυσης της συλλογικότητας εντός της κοινότητας. Η ίδρυση νέων οργανώσεων με ξεκάθαρο πολιτικό και κοινωνικό προσανατολισμό θα μπορούσε να λειτουργήσει ως καταλύτης για την προώθηση της κοινωνικής ένταξης. Η ενεργή εμπλοκή των νέων σε δομές που προάγουν τη συλλογική δράση μπορεί να ενισχύσει τη διαπραγματευτική ισχύ της κοινότητας, να διευρύνει την κοινωνική της αποδοχή και να συμβάλει στη διαμόρφωση πολιτικών που ανταποκρίνονται καλύτερα στις ανάγκες της.

Ορατότητα και Συλλογική Δράση

Η αναπροσαρμογή των μεταναστευτικών πολιτικών συνιστά μια ιδιαίτερα σημαντική πρόκληση για τη δεύτερη γενιά Φιλιππινέζων μεταναστών στην Ελλάδα. Παρόλο που σε παγκόσμιο επίπεδο οι μεταναστευτικές κοινότητες διαδραματίζουν συχνά ενεργό ρόλο σε κινηματικές πρωτοβουλίες διεκδίκησης δικαιωμάτων και αλλαγής πολιτικών, στην

ελληνική περίπτωση παρατηρείται συγκριτικά μειωμένη δραστηριοποίηση από τη δεύτερη γενιά της συγκεκριμένης κοινότητας.

Παράλληλα, η απουσία συλλογικής δράσης και οργανωμένων προσπαθειών περιορίζει τη δυνατότητα υπέρβασης των διαρθρωτικών προκλήσεων και κοινωνικών ανισοτήτων που συνεχίζουν να υφίστανται. Αιτίες αυτής της κατάστασης είναι, μεταξύ άλλων, η περιορισμένη αριθμητικά πρώτη γενιά μεταναστών, η οποία αποτέλεσε τη βάση της κοινότητας, η προσαρμογή στις τοπικές πολιτισμικές πρακτικές και οι πολιτισμικές αξίες που προάγουν τον σεβασμό προς την ιεραρχία. Αυτοί οι παράγοντες οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας κοινότητας που εστιάζει κυρίως στην ατομική βελτίωση και επιτυχία, αντί στη συλλογική διεκδίκηση κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων.

Επιπρόσθετα, η στρατηγική επιλογή της διατήρησης μιας θετικής φήμης από τη δεκαετία του 1980 συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας εικόνας αξιοπιστίας και προσαρμοστικότητας για τη φιλιππινέζικη κοινότητα. Ωστόσο, αυτή η στρατηγική φαίνεται να περιορίζει τη δυνατότητα άσκησης πίεσης για τη βελτίωση των όρων διαβίωσης και εργασίας. Παρά την κοινωνική εκτίμηση που απολαμβάνει η κοινότητα για τη συνέπειά της, η αποφυγή της δημόσιας αντιπαράθεσης και της πολιτικής δράσης διαιωνίζει τις υπάρχουσες δυσκολίες.

Παρότι λοιπόν η δεύτερη γενιά Φιλιππινέζων μεταναστών δείχνει να έχει αυξημένη πρόσβαση σε εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς πόρους, δεν έχει καταφέρει να αναπτύξει ένα συλλογικό κίνημα που να διεκδικεί συστηματικά τα δικαιώματά της και να επιδρά στις μεταναστευτικές πολιτικές. Πολλοί νέοι επιλέγουν ατομικές στρατηγικές ενσωμάτωσης, αξιοποιώντας στοιχεία τόσο από την ελληνική όσο και από τη φιλιππινέζικη κουλτούρα, με στόχο την ομαλή προσωπική ένταξή τους στην κοινωνία. Αυτή η στάση αντικατοπτρίζεται στη φράση «We have to be blended with Greek people», η οποία υποδηλώνει μια προσέγγιση που δίνει έμφαση στη συγχώνευση των πολιτισμικών στοιχείων, χωρίς ιδιαίτερη έμφαση στις διαφορές ή τις συλλογικές διεκδικήσεις.

Η συγκεκριμένη ανάλυση καταδεικνύει συνεπώς την ανάγκη για θεσμικές παρεμβάσεις που θα ενισχύουν την κοινωνική ένταξη και την προώθηση των δικαιωμάτων της δεύτερης γενιάς. Η θεσμοθέτηση μηχανισμών και πολιτικών που θα ενθαρρύνουν τη συλλογική δράση και τη διεκδίκηση κοινωνικών δικαιωμάτων είναι κρίσιμη για τη βελτίωση της κοινωνικής και επαγγελματικής θέσης της κοινότητας. Η ενίσχυση τέτοιων πρωτοβουλιών μπορεί να αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα για την υπέρβαση των υφιστάμενων περιορισμών και την επίτευξη μιας πιο ισότιμης συμμετοχής στην ελληνική κοινωνία.

Συμπέρασμα

Η παρούσα έρευνα αναδεικνύει τη δυναμική των υβριδικών ταυτοτήτων και την πολυδιάστατη φύση των εμπειριών των Φιλιππινέζων μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Αθήνα. Οι βασικοί άξονες που διατρέχουν την ανάλυση αφορούν τη διαγενεακή επικοινωνία, την κοινωνική ένταξη και την εκπαιδευτική-επαγγελματική εξέλιξη. Οι πολιτισμικές διαδρομές των μεταναστών δεύτερης γενιάς καταδεικνύουν τη συνεχή διαπραγμάτευση μεταξύ της πολιτιστικής κληρονομιάς και των απαιτήσεων της χώρας υποδοχής, καθώς και τις προκλήσεις που απορρέουν από γλωσσικά εμπόδια και

διακρίσεις. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στη συμβολή της οικογένειας ως παράγοντα στήριξης αλλά και πίεσης, καθώς και στη σημασία της θεσμικής υποστήριξης για τη δημιουργία ευκαιριών ισότιμης συμμετοχής. Η προώθηση πολυπολιτισμικών πολιτικών και η ενίσχυση της συλλογικής δράσης αναδεικνύονται ως βασικοί παράγοντες για την κοινωνική ένταξη και την αυτονομία της δεύτερης γενιάς. Η ανάλυση τονίζει την ανάγκη ενδυνάμωσης των μεταναστευτικών κοινοτήτων μέσω διαλόγου, αμοιβαίας κατανόησης και εφαρμογής πολιτικών που στοχεύουν στη δημιουργία μιας κοινωνίας ισότητας και αποδοχής. Παράλληλα, επισημαίνεται η σημασία της διαμόρφωσης μιας πολυδιάστατης ταυτότητας για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, η οποία συνδυάζει τις πολιτισμικές τους ρίζες με τις απαιτήσεις και τις προκλήσεις της σύγχρονης κοινωνίας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αργυράκου, Κ. Κ. (2016), *Φιλιππινέζοι μετανάστες στην Αθήνα: Η δεύτερη γενιά στο προσκήνιο*, Αθήνα, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Bachelor's Thesis.

Αργυράκου, Κ. Κ. (2022), *Πολιτισμικές αντιλήψεις και πρακτικές των Φιλιππινέζων μεταναστών στην Αθήνα: Λαογραφική έρευνα και σχεδιασμός σεναρίου διδασκαλίας*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Master's Thesis.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Acedera, K. F. and Yeoh, B. S. (2021), When care is near and far: Care triangles and the mediated spaces of mobile phones among Filipino transnational families, *Geoforum*, Vol. 121, pp. 181-191.

Anderson-Levitt, K. M. (2012), Ethnography, in *Handbook of Complementary Methods in Education Research*, Routledge, pp. 279-295.

Asis, M. M. (2020), Repatriating Filipino migrant workers in the time of the pandemic, *Migration Research Series No. 63*.

Barrera, M. J., Maswana, J. C., and Inaba, K. (2024), What you remit matters: Remittance preferences of Filipino migrants in Japan, *Unpublished Manuscript*.

Caballero, J., Dayne, N., Reiboldt, W., and Tran, L. (2021), "It's the Filipino Way": Remittance Practices of Filipino American Families, *Journal of Family & Consumer Sciences*, Vol. 113, No 1.

Carlos, M. R. D. (2014), Multiculturalism policies and the stepwise international migration of Filipino nurses: Implications for Japan, στο *Multiculturalism and Conflict Reconciliation in the Asia-Pacific: Migration, Language and Politics*, pp. 162-189.

Eberle, T. S. (2014), Phenomenology as a research method, στο *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*, Sage, pp. 184-202.

Fajth, V. and Lessard-Phillips, L. (2023), Multidimensionality in the integration of first- and second-generation migrants in Europe: A conceptual and empirical investigation, *International Migration Review*, Vol. 57, No 1, pp. 187-216.

Fresnoza-Flot, A. (2013), Men's caregiving practices in Filipino transnational families: A case study of left-behind fathers and sons, στο *Transnational Families, Migration and the Circulation of Care*, Routledge, pp. 170-184.

Gobo, G. (2011), Ethnography, στο *Qualitative Research*, Sage, pp. 15-36.

Guevarra, A. R. (2006), Managing 'vulnerabilities' and 'empowering' migrant Filipina workers: The Philippines' Overseas Employment Program, *Social Identities*, Vol. 12, No 5, pp. 523-541.

Gutierrez, A. (2018), A family affair: How and why second-generation Filipino-Americans engage in transnational social and economic connections, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 41, No 2, pp. 229-247.

Hayakawa, T. (2020), Skill levels and inequality in migration: A case study of Filipino migrants in the UK, *Asian and Pacific Migration Journal*, Vol. 29, No 3, pp. 333-357.

IOM (2022), *World Migration Report 2022*, Geneva, International Organization for Migration.

Kelly, P. F. (2010), Filipino migration and the spatialities of labour market subordination, in *Handbook of Employment and Society*, Edward Elgar Publishing.

McKay, S. C. (2007), Filipino seamen: Constructing masculinities in an ethnic labour niche, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 33, No 4, pp. 617-633.

Morgan, M. S. (2017), Glass ceilings and sticky floors: Drawing new ontologies, in K. Chemla and E. Fox Keller (eds.), *Cultures Without Culturalism: The Making of Scientific Knowledge*, Durham, US, Duke University Press.

Ocampo, A. C. (2013), "Am I Really Asian?": Educational experiences and panethnic identification among second-generation Filipino Americans, *Journal of Asian American Studies*, Vol. 16, No 3, pp. 295-324.

Parreñas, R. (2005), Long distance intimacy: class, gender and intergenerational relations between mothers and children in Filipino transnational families, *Global Networks*, Vol. 5, No 4, pp. 317-336.

Portes, A. and Zhou, M. (1993), The new second generation: Segmented assimilation and its variants, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 530, No 1, pp. 74-96.

Roces, M. (2021), *The Filipino migration experience: Global agents of change*, Ithaca, Cornell University Press.

Smith, R. C. (2008), Contradictions of diasporic institutionalization in Mexican politics: The 2006 migrant vote and other forms of inclusion and control, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 31, No 4, pp. 708-741.

Sterkens, C., Camacho, A. Z., and Scheepers, P. (2017), Ethno-religious identification and latent conflict: Support of violence among Muslim and Christian Filipino children and youth, στο C. Harker και K. Hörschelmann (επιμ.), *Conflict, Violence and Peace*, *Geographies of Children and Young People*, Vol. 11, Singapore, Springer.

Tyner, J. A. (2002), The globalization of transnational labor migration and the Filipino family: a narrative, *Asian and Pacific Migration Journal*, Vol. 11, No 1, pp. 95-116.

Underberg, N. M. and Zorn, E. (2013), *Digital Ethnography: Anthropology, Narrative, and New Media*, Austin, University of Texas Press.

Varis, P. (2015), Digital ethnography, in *The Routledge Handbook of Language and Digital Communication*, Routledge, pp. 55-68.

Vertovec, S. and Cohen, R. (eds.) (2002), *Conceiving Cosmopolitanism: Theory, Context, and Practice*, Oxford, Oxford University Press.

Wolf, D. L. (1997), Family secrets: Transnational struggles among children of Filipino immigrants, *Sociological Perspectives*, Vol. 40, No 3, pp. 457-482.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ» ΚΑΙ Ο ΚΥΡΙΑΡΧΟΣ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΔΥΟ ΚΡΙΣΕΩΝ: ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΡΟΩΝ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΑ ΧΕΡΣΑΙΑ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ ΣΤΟΝ ΕΒΡΟ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΤΗΣ ΝΟΣΟΥ COVID-19

Χριστίνα Γεωργικοπούλου,[α] Θεόδωρος Φούσκας[β]

[α] Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
[β] Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Περίληψη

Ο δημόσιος λόγος -είτε ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος είτε ο λόγος που προέρχεται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης- μπορεί να είναι καθοριστικός στη διαμόρφωση θετικών ή αρνητικών εντυπώσεων. Παρατηρείται ότι τα τελευταία έτη ο ρόλος του δημόσιου λόγου υπήρξε κυρίως αρνητικός για τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Στις 27 Φεβρουαρίου 2020, αναδύθηκε η «κρίση», των ροών στα ελληνοτουρκικά σύνορα στον Έβρο και μεγάλος αριθμός προσφύγων και μεταναστών κατέφθασαν προσπαθώντας να διέλθουν προς την Ευρώπη. Ακολούθησε μια ακόμη «κρίση», η υγειονομική με την πανδημία της νόσου του κορωνοϊού COVID-19. Το κείμενο εξετάζει την αναπαράσταση μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών στον δημόσιο λόγο στην Ελλάδα μεταξύ 2020-2022, κατά τη διάρκεια των δύο κρίσεων, εκείνης του Έβρου και εκείνης της υγειονομικής κρίσης της πανδημίας της νόσου κορωνοϊού COVID-19. Εφαρμόστηκε η μεθοδολογία της συστηματικής ανασκόπηση ερευνών, για το διάστημα 2020-2022, στην Ελλάδα. Προκύπτει από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση ότι στον δημόσιο λόγο, τόσο στον πολιτικό λόγο όσο στα ΜΜΕ και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ο πρόσφυγας και ο μετανάστης αποτυπώθηκαν κυρίως αρνητικά κατά την διάρκεια των δύο κρίσεων, ειδικότερα ως ασύμμετρη απειλή για την εθνική ασφάλεια και την πολιτικοκοινωνική ενότητα αλλά και ως επικίνδυνοι «Άλλοι» για τη δημόσια υγεία.

Λέξεις Κλειδιά: Έβρος, COVID-19, Δημόσιος Λόγος, Πρόσφυγας, Μετανάστης

THE CONSTRUCTION OF THE "OTHER" AND THE DOMINANT PUBLIC DISCOURSE DURING TWO CRISES: REPRESENTATION OF MIGRANT AND REFUGEE FLOWS AT THE GREEK-TURKISH LAND BORDERS IN EVROS AND DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Christina Georgikopoulou,[α] Theodoros Fouskas[β]

[α] PhD(c), Department of Political Science and Public Administration, National and Kapodistrian University of Athens, Greece
[β] Assistant Professor, Department of Public Health Policy, School of Public Health, University of West Attica, Greece

Abstract

Public discourse, whether stemming from dominant political narratives or mass media, plays a crucial role in shaping perceptions—both positive and negative. In recent years, however, the public discourse surrounding refugees and migrants has predominantly been negative. On February 27, 2020, a "crisis" unfolded at the Greek-Turkish borders in Evros, where a significant influx of refugees and migrants attempted to cross into Europe. This was subsequently followed by another crisis—the health crisis brought on by the COVID-19 pandemic. This paper examines the representation of migrant and refugee populations in public discourse in Greece during the period of 2020 to 2022, specifically focusing on the two crises: the situation in Evros and the health emergency caused by COVID-19. A systematic literature review methodology was employed, covering the specified timeframe in Greece. The literature review reveals that in public discourse—across political discussions, media outlets, and social media platforms—refugees and migrants were primarily portrayed in a negative light during both crises. They were depicted as disproportionate threats to national security and social cohesion, as well as being perceived as dangerous "Others" concerning public health.

Keywords: Evros, COVID-19, Public Discourse, Migrant, Refugee

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη, ο θεσμικός λόγος δίνει ολοένα και μεγαλύτερο βάρος στη διαφύλαξη των συνόρων σε μια σαφή προτεραιοποίηση της ασφαλειοποίησης για τη διαχείριση της έλευσης των προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών (Βασιλάκη 2022: 79). Ιδιαιτέρως δε, μετά την κρίση υποδοχής του 2015 (Σπυροπούλου και Χριστόπουλος 2016: 23-27) στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Στον δημόσιο λόγο, η μετανάστευση αναφέρεται συχνά ως απειλητική για την κρατική κυριαρχία με την έμφαση να δίνεται στους συνοριακούς ελέγχους για την παρακώλυση της εισόδου των προσφύγων και μεταναστών (Koser 2016: 77-78).

Τους πρώτους μήνες του 2020, οδηγείται κλιμακούμενη η κρίση στα ελληνοτουρκικά σύνορα με αποτέλεσμα την ανθρωπιστική κρίση: η τουρκική πλευρά ακολούθησε την τακτική της ώθησης στους πρόσφυγες, μετανάστες και αιτούντες άσυλο στα ελληνικά σύνορα και η ελληνική πλευρά απάντησε με την τακτική της επαναπροώθησης των πληθυσμών στα τουρκικά σύνορα (Oztig 2020: 78-80). Λίγες εβδομάδες μετά, την ανωτέρω κρίση διαδέχεται μια ακόμη, πρωτόγνωρης έκτασης και έντασης για τον σύγχρονο κόσμο, που μετατοπίζει το δημόσιο ενδιαφέρον στο υγειονομικό ζήτημα της δημόσιας υγείας. Η διαχείριση της πανδημίας της νόσου COVID-19, δημιούργησε νέους περιορισμούς στην κινητικότητά της μετανάστευσης διαμέσου κλειστών συνόρων αλλά και στις συνθήκες μεταχείρισής των προσφυγικών και μεταναστευτικών πληθυσμών εντός της χώρας (European Parliament 2022 και UNCHR 2020).

Είναι αναγκαίο να αποσαφηνιστεί στο σημείο αυτό ότι στην παρούσα εισήγηση, στην έννοια του δημοσίου λόγου περιλαμβάνεται ο δημοσίως εκπεφρασμένος κυρίαρχος πολιτικός και δημοσιογραφικός λόγος, τόσο στα ΜΜΕ όσο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως και ο δημόσιος λόγος επιδραστικών ομάδων και πολιτών σε δημοφιλείς συζητήσεις/hashtags στα κοινωνικά δίκτυα, σχετικά με τους προσφυγικούς και

μεταναστευτικούς πληθυσμούς κατά τις προαναφερόμενες κρίσεις, την διετή περίοδο 2020-2022.

Στόχος του παρόντος κειμένου είναι να διερευνήσει την αναπαράσταση των προσφυγικών και μεταναστευτικών πληθυσμών στο δημόσιο λόγο κατά τις δύο προαναφερθείσες κρίσεις, στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα τα κεντρικά ερωτήματα διαμορφώνονται ως προς το πως αποτύπωσε ο εγχώριος κυρίαρχος δημόσιος λόγος τους πρόσφυγες και μετανάστες στην κρίση στα ελληνοτουρκικά σύνορα στον Έβρο τους πρώτους μήνες του 2020; Ποιες οι αναπαραστάσεις των προσφύγων και μεταναστών στο δημόσιο λόγο στη διαδοχική υγειονομική κρίση κατά τη διετία 2020-2022;

Θεωρητικό πλαίσιο

Για τον Γερμανό Πολιτειολόγο Carl Schmitt (1888-1985), ο απόλυτος πολιτικός προσδιορισμός είναι η ειδική διάκριση που λαμβάνει χώρα πάνω στο νήμα του Εχθρού και Φίλου (Schmitt 1922: 61), όπου ο Ξένος είναι η Δημόσια και βαθιά υπαρξιακή απειλή του Δικού Μας τρόπου ζωής. Είναι Δημόσιος Εχθρός καθώς τον υπέδειξε ως απειλητικό για την κοινωνική συνοχή ο ίδιος ο Κυρίαρχος, που αποφασίζει, ως ο πληρεξούσιος του Δημόσιου Κυρίαρχου Λόγου, για τον ποιον ορίζει ως τον επικίνδυνο Άλλο που απειλεί να νοθεύσει την καθαρότητα του «ομοιογενούς αγωγού» (Schmitt 1922: 28) της πολιτικής κοινότητας.

Από την άλλη, στη φουκωική σκέψη (Michel Foucault 1926-1984) ο ρατσισμός εργαλειοποιείται από τη βιοεξουσία για τον διαχωρισμό του καλού και κακού πληθυσμού, δηλαδή τη φυλετική/βιολογική διάκριση Εχθρού και Φίλου, προκειμένου να εξοντωθεί η απειλή για τον καλό πληθυσμό και να διατηρηθεί η ομοιόσταση του τελευταίου, στο πλαίσιο της άσκησης της βιοπολιτικής (Foucault 1976: 311-316). Για τον Foucault, το βιοπολιτικό σύστημα εξουσίας και γνώσης, λειτουργεί πέρα από τους ίδιους τους θεσμούς, μέσα από το ρόλο του Λόγου (Λυριντζής 1995: 7-8). Ο Λόγος είναι η βία και η ιδιοσυγκρασία ενός πολιτικού καθεστώτος που επιβάλλεται κατασκευάζοντας νέες κανονικότητες και γνώσεις, καινούριες αλήθειες και ανάγκες, διαμορφώνοντας νέες κοινωνικές συνειδήσεις.

Ο κυρίαρχος δημόσιος λόγος μπορεί να αποκτήσει προπαγανδιστική μορφή μέσα από τα ΜΜΕ ή τα μέσα μαζικής κουλτούρας χρησιμοποιώντας συναισθηματικές αναπαραστάσεις με αξιολογικές γενικευμένες διαστάσεις· με άλλα λόγια επιδιώκει τη διαμόρφωση εικόνων (πχ προσφυγικές «ροές», «κύματα») με καθολική σημασία (Πλειός 2001: 89-101). Επομένως, δεν θα μπορούσε να παρακαμφθεί ο ιδιαίτερος ρόλος των Μέσων Ενημέρωσης ή δικτύωσης, ως εκφραστές αλλά και ως διαμορφωτές του Δημοσίου Λόγου, αναφορικά με τις αντιλήψεις, ιδέες, στερεότυπα αλλά και μύθους που σχηματίστηκαν γύρω από την παρουσία μεταναστών, αιτούντων τη διεθνή προστασία αλλά και προσφύγων. Ειδικότερα, τα μέσα μαζικής διαμόρφωσης της γνώμης μπορούν να γίνουν οι «πολλαπλασιαστές» θετικών ή αρνητικών εντυπώσεων, στον δημόσιο λόγο ενώ παρατηρείται ότι τα τελευταία χρόνια ο ρόλος τους υπήρξε κυρίως αρνητικός για τους πρόσφυγες και τους μετανάστες (Αμίτσης κ.ά. 2015: 73-74). Ακολούθως, οι δέκτες του δημοσίου λόγου, εσωτερικεύουν μια δοθείσα κατάσταση ως πραγματικότητα, οδηγούμενοι σε μια «ασφαλή» γνώση (Πλειός 2001: 99-100).

Στα εγχώρια ΜΜΕ από τη δεκαετία του ’90 και έκτοτε, οι αφίξεις μεταναστών και προσφύγων είχαν αρνητικό πρόσημο: είχαν ανέκαθεν τον χαρακτηρισμό μιας ακόμη «κρίσης» (Κουναλάκη 2019). Πολλάκις, οι προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές εμφανίζονται ως κατακλυσμιαίες (Koser 2016: 78-79) και ικανές να διαρρήξουν το συν-ανήκειν της φαντασιακής εθνικής κοινότητας και τη λειτουργία του εθνικού μύθου (Χριστόπουλος 2002: 141-142) ή αλλιώς να ανατρέψουν τη σαφώς οριοθετημένη και απολύτως κυρίαρχη ανθρωπο-πολιτική κοινότητα (Άντερσον 1997: 26-28). Τα ΜΜΕ, όπως και τα κοινωνικά δίκτυα, διαθέτουν τη δύναμη να γίνονται «καθοριστές» της κοινής γνώμης, αφενός του ποιος (δεν) ανήκει στη μυθική κοινότητα αφετέρου στη δημιουργία-ή στη συντήρηση-αρνητικών στερεοτύπων, κοινωνικού ρατσισμού και πολιτισμικού ρατσισμού/ξενοφοβίας απέναντι στον Άλλο, στον διαφορετικό (Αμίτσης κ.α. 2015: 59-73). Η ελληνική κοινή γνώμη γίνεται αποδέκτης απόψεων εκπεφρασμένες στον δημόσιο λόγο σύμφωνα με τις οποίες η μαζική μετανάστευση αποτελεί εισβολή, αποτελεί απειλή (Fouskas and Koulierakis 2022: 19). Η εργαλειοποίηση της μεταναστευτικής/προσφυγικής φιγούρας ως απειλητικής για την κοινωνική συνοχή αλλά και ως υπαίτιας για τα δεινά της ελληνικής κοινωνίας -ασθένειες, ανεργία, εγκληματικότητα- (Fouskas and Koulierakis 2022: 20), συνεχίζουν να υφίσταται ακόμη και μετά την νομιμοποίηση του καθεστώτος τους στη χώρα. Ο συλλογικός φόβος για τον πρόσφυγα και τον μετανάστη δεν παύει καθώς οι τελευταίοι απειλούν να αλλοιώσουν τον κατασκευασμένο εθνο-πολιτισμικό μύθο (Αμίτσης κ.ά. 2015: 70).

Μετά τις ανακοινώσεις του Τούρκου Προέδρου Ρετζέ Ταγίπ Ερντογάν περί ανοίγματος των συνόρων, χιλιάδες πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο και μετανάστες, κινητοποιήθηκαν και κατευθύνθηκαν προς τα χερσαία σύνορα του Έβρου στις 27 Φεβρουαρίου 2020: ο Τούρκος Πρόεδρος, ένεκα «αντιποίνων» για την απώλεια 33 Τούρκων Στρατιωτών στο συριακό μέτωπο στο Idlib, προειδοποίησε την Ευρώπη ότι θα αφήσει ανοικτά τα τουρκικά σύνορα ώστε προσφυγικά κύματα, συμπεριλαμβανομένων και Σύρων προσφύγων, να έρθουν ανεμπόδιστα από τη Τουρκία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση (Evans and Coskun 2020, Rose 2020). Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες βρίσκονταν για ακόμη μία φορά στη μέση μιας διαμάχης με βαθιές πολιτικές σκοπιμότητες.

Οι προσπάθειες εισόδου στην ΕΕ μέσω των χερσαίων συνόρων στον Έβρο, υπήρξαν σχεδόν αμείωτες τις επόμενες ημέρες του Μάρτη του ΄20 από δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες και μετανάστες (ΑΠΕ-ΜΠΕ 2020), μέσα σε κλίμα πολέμου στα ελληνικά σύνορα, επαναπροωθήσεων αλλά και απωθήσεων με δακρυγόνα και κανόνια νερού (Konstantinidis and Papadimas 2020).

Εντούτοις, είναι χαρακτηριστική η σχεδόν αστραπιαία-σε κάθε περίπτωση εντός μόλις λίγων ημερών-μετατόπιση της ενασχόλησης των εγχώριων ΜΜΕ από τη κρίση στον Έβρο, στην υγειονομική κρίση (Πολυμενέας και Σεραφής 2020). Μέσα σε ένα πρωτόγνωρο κλίμα τρόμου, η Ελλάδα, όπως και οι περισσότερες χώρες της ΕΕ, ανακοίνωσαν σκληρά περιοριστικά μέτρα καθώς και καθολικά lockdown για περιορισμό της εξάπλωσης της πανδημίας (Ertnews 2022). Η ελληνική Υπηρεσία Ασύλου αποφασίστηκε να παραμείνει κλειστή για την υποδοχή κοινού αναστέλλοντας όλες τις ενέργειες συμπεριλαμβανομένου των καταγραφών, των συνεντεύξεων ασύλου, των

αιτήσεων για νομικά έγγραφα για τους αιτούντες και δικαιούχους, την υποβολή προσφυγών σε περιπτώσεις απορριπτικών αποφάσεων, κ.λπ. (FRA 2020).

Χιλιάδες άνθρωποι βρίσκονται παγιδευμένοι για μέρες μεταξύ ελληνοτουρκικών συνόρων, χωρίς πρόσβαση στις αντίστοιχες υπηρεσίες για αίτηση διεθνούς προστασίας, χωρίς πρόσβαση σε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (Commissioner for Human Rights 2020). Από την άλλη, στη διάρκεια της περιόδου της καραντίνας, οι αιτούντες άσυλο και οι πρόσφυγες βίωσαν περαιτέρω τον περιορισμό στις δομές φιλοξενίας ανά τη χώρα σε συνθήκες ελλιπούς προστασίας από πλευράς πρόσβασης στην περίθαλψη (International Rescue Committee 2020).

Μεθοδολογία

Η ανασκόπηση βιβλιογραφίας είναι μια ολοκληρωμένη αξιολόγηση όλης της διαθέσιμης βιβλιογραφίας για ένα συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα. Ο πρωταρχικός στόχος μιας βιβλιογραφικής ανασκόπησης είναι ο εντοπισμός, η αξιολόγηση και η σύνθεση όλων των σχετικών μελετών για μία συγκεκριμένη έρευνα και η εξαγωγή ουσιαστικών συμπερασμάτων με βάση τα στοιχεία που συλλέγονται (Γαλάνης 2017). Στην παρούσα εργασία η ανασκόπηση βιβλιογραφίας -μη συστηματική- διενεργήθηκε σύμφωνα με τις αρχές της συστηματικής ανασκόπησης βιβλιογραφίας με τη μέθοδο PRISMA. Σκοπός της ανασκόπησης είναι, «[...] *να συγκεντρώσει όλα τα εμπειρικά στοιχεία που ταιριάζουν σε προκαθορισμένα κριτήρια επιλεξιμότητας προκειμένου να απαντηθεί ένα συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα*» (Higgins et al. 2022).

Στη παρούσα εργασία, επιχειρείται η δευτερογενής ανάλυση ερευνών σχετικών με την αναπαράσταση/αποτύπωση των προσφυγικών και μεταναστευτικών πληθυσμών στο δημόσιο λόγο, κατά τη διάρκεια δύο κρίσεων στην Ελλάδα μεταξύ 2020-2022, συγκεκριμένα την κρίση ροών στα ελληνοτουρκικά σύνορα στον Έβρο καθώς και την πανδημία της νόσου COVID-19. Για την έρευνα χρησιμοποιήθηκαν λέξεις-κλειδιά σε δύο γλώσσες, στα αγγλικά και ελληνικά, οι οποίες συνδυάστηκαν με τη βοήθεια λογικών τελεστών (AND, OR). Οι ψηφιακές βάσεις δεδομένων που χρησιμοποιήθηκαν για την αναζήτηση του υλικού, ήταν οι Google Scholar και η Scopus, στην τελευταία αποκλειστικά στην αγγλική γλώσσα (βλ. ακόλουθους πίνακες και διάγραμμα ροής).

Πίνακας 1: Λέξεις-κλειδιά

Αναζήτηση στην αγγλική γλώσσα:	Αναζήτηση στην ελληνική γλώσσα:
"Evros" AND "COVID-19" AND "crisis" AND "public discourse" OR "press" OR "social media" AND "in Greece" AND "migrant*" OR "refugee*"	"Έβρος" OR "Έβρου" AND "COVID-19" AND "κρίση" AND "μετανάστες" OR "μετανάστη" OR "μεταναστών" OR "πρόσφυγας" OR "πρόσφυγες" OR "προσφύγων" OR "τύπο" OR "τύπος" OR "λόγο" OR "λόγος" OR "μέσα" OR "μέσων" AND "Ελλάδα"

Πίνακας 2: Στρατηγική αναζήτησης προσδιορισμού ερευνών στη βάση δεδομένων Google Scholar (αγγλικά)

	Λέξεις- κλειδιά	Αριθμός αναζήτησης	Αριθμός μελετών που ανευρεθήκαν
Πληθυσμός/ Πρόβλημα	"migrant*" OR "refugee*"	**#1**	2.720.000
Παρέμβαση	"Evros" AND "COVID-19" AND "crisis"	**#2**	597
Έκθεση	"in Greece"	**#3**	2.650.000
Έκβαση	"public discourse" OR "press" OR "social media"	**#4**	6.930.000
#1 AND #2 AND #3 AND #4 AND #5		**#5**	262
#6 Filters: Publication date from 2020/01/01 to 2022/12/31; English		**#7**	232

Πίνακας 3: Στρατηγική αναζήτησης προσδιορισμού ερευνών στη βάση δεδομένων Google Scholar (ελληνικά)

	Λέξεις- κλειδιά	Αριθμός αναζήτησης	Αριθμός μελετών που ανευρεθήκαν
Πληθυσμός/ Πρόβλημα	«μετανάστες» OR «μετανάστη» OR «μεταναστών» OR «πρόσφυγας» OR «πρόσφυγες» OR «προσφύγων»	**#1**	35.300
Παρέμβαση	"Έβρος" OR "Έβρου" AND "COVID-19" AND "κρίση"	**#2**	263
Έκθεση	"Ελλάδα"	**#3**	629.000
Έκβαση	"τύπο" OR "τύπος" OR "λόγο" OR "λόγος" OR "μέσα" OR "μέσων"	**#4**	1.490.000
#1 AND #2 AND #3 AND #4 AND #5		**#5**	262
#6 Filters: Publication date from 2020/01/01 to 2022/12/31		**#7**	203

Πίνακας 4: Στρατηγική αναζήτησης προσδιορισμού ερευνών στη βάση δεδομένων Scopus (αγγλικά)

	Λέξεις- κλειδιά	Αριθμός αναζήτησης	Αριθμός μελετών που ανευρεθήκαν
Πληθυσμός/ Πρόβλημα	"migrant*" OR "refugee*"	**#1**	168,132
Παρέμβαση	"Evros" AND "COVID-19" AND "crisis"	**#2**	1
Έκθεση	"in Greece"	**#3**	28,020
Έκβαση	"public discourse" OR "press" OR "social media"	**#4**	1,381,380
#1 AND #2 AND #3 AND #4 AND #5		**#5**	1
#6 Filters: Publication date from 2020/01/01 to 2022/12/31; English		**#7**	1

Διάγραμμα 1: Διάγραμμα ροής

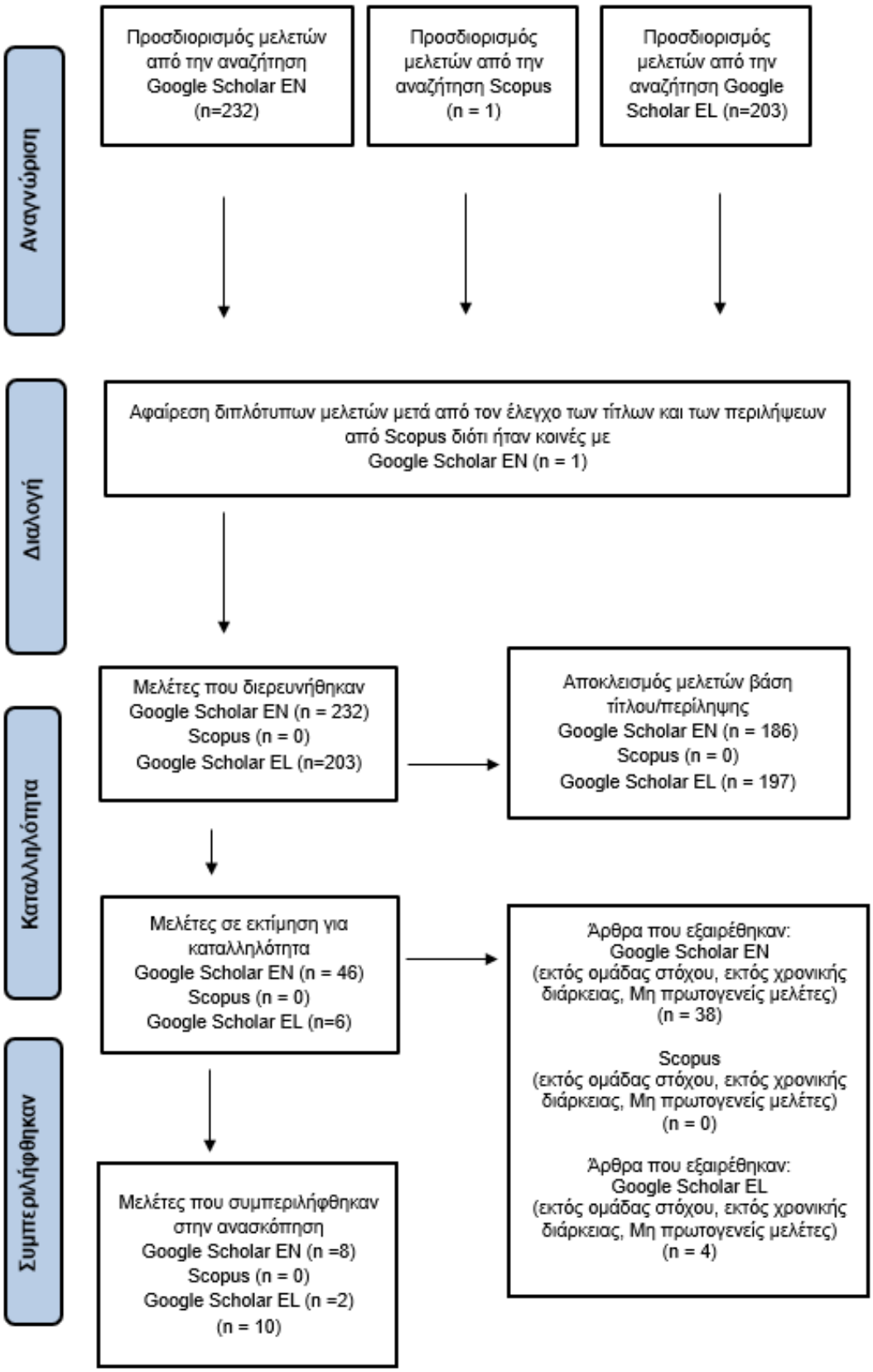

Στην ανασκόπηση συμπεριελήφθησαν αποτελέσματα που αφορούσαν έρευνες σχετικές με την αναπαράσταση των προσφύγων και μεταναστών στον δημόσιο λόγο, ειδικότερα πολιτικός λόγος, ΜΜΕ και κοινωνικά δίκτυα, κατά την περίοδο της κρίσης των συνόρων στον Έβρο όπως και της πανδημικής κρίσης, για το διάστημα της διετίας 01/01/2020-31/12/2022, στη χώρα. Αποκλείστηκαν μελέτες που: α) δεν αφορούσαν έρευνες δηλαδή (πχ θεωρητικές προσεγγίσεις), β) μελέτες που οι έρευνές τους δεν ήταν σχετικές με την Ελλάδα και το θέμα, γ) όσες δεν είχαν δημοσιευθεί εντός του ως άνω ορισμένου χρονικού διαστήματος 01/01/2020-31/12/2022.

Για την περίπτωση της αναζήτησης στην αγγλική γλώσσα, η ανωτέρω διαδικασία αρχικά απέφερε 233 μελέτες συνολικά, εκ των οποίων οι 232 από την Google Scholar και 1 από την Scopus. Έπειτα, αφαιρέθηκε η μία μελέτη λόγω διπλοτυπίας, αφήνοντας 232 μελέτες. Εν συνεχεία, ελέγχθηκε ο τίτλος και η περίληψη για κάθε μία από τις μελέτες και για όσες μελέτες δεν πληρούνταν τα κριτήρια συμπερίληψης, αυτές αποκλείονταν (186 μελέτες). Κατόπιν της προαναφερθείσας διαδικασίας, παρέμειναν 8 έρευνες. Στην ελληνική γλώσσα, η διαδικασία απέφερε 203 μελέτες από τη βάση δεδομένων της Google Scholar. Εν συνεχεία, ελέγχθηκε ο τίτλος και η περίληψη για κάθε μία από τις μελέτες και για όσες μελέτες δεν πληρούνταν τα κριτήρια συμπερίληψης, αυτές αποκλείονταν (197 μελέτες). Κατόπιν της προαναφερθείσας διαδικασίας, παρέμειναν 2 έρευνες.

Η μεθοδολογική ποιότητα των μελετών που αξιολογήθηκε χρησιμοποιώντας τις κλίμακες της λίστας ποιοτικού ελέγχου CASP.

Αποτελέσματα

Σχετικά με την χώρα διεξαγωγής, οι πέντε (5) μελέτες (Boukala 2021, Dimari 2021, Kostopoulos and Mylonas 2022, Ηλιάδου 2021, Κοτρόγια 2020) από τις τελικές δέκα (n=10) που συμπεριελήφθησαν στην ανασκόπηση διεξήχθησαν στην Ελλάδα ενώ οι υπόλοιπες στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες.

Αναφορικά με τις μεθοδολογίες, σε όλες από τις συμπεριληφθείσες μελέτες, έχει πραγματοποιηθεί ποιοτική έρευνα και ακόμη πιο συγκεκριμένα ανάλυση περιεχομένου/ανάλυση λόγου: σε τέσσερις (n=4) έρευνες ανάλυση περιεχομένου σε κοινωνικά δίκτυα/ανάλυση hashtags και tweets (Avraamidou et al. 2021, Avraamidou and Eftychiou 2022, Chrysou 2021, Stratoudaki 2022), σε πέντε (n=5) έρευνες ανάλυση λόγου ανακοινώσεων πολιτικών προσώπων ή περιεχομένου άρθρων εφημερίδας (Boukala 2021, Kostopoulos and Mylonas 2022, Kostopoulou et al 2021, Ηλιάδου 2021, Dimari 2021) και μία (n=1) έρευνα, ανάλυση περιεχομένου σε σατυρικά σκίτσα εφημεριδών (Κοτρόγια 2020).

Όλες οι έρευνες πραγματοποιήθηκαν σε ηλεκτρονικό περιβάλλον (n=10) ενώ ο πληθυσμός των ερευνών ήταν: Xs (Tweets) (Avraamidou et al 2021, Avraamidou and Eftychiou 2022, Chrysou 2021, Stratoudaki 2022) άρθρα εφημερίδων (Kostopoulos and Mylonas 2022, Kostopoulou et al. 2021, Ηλιάδου 2021) ανακοινώσεις πολιτικών προσώπων (Boukala 2021, Dimari 2021), σατυρικά σκίτσα εφημερίδων (Κοτρόγια 2020). Τα ανωτέρω συμπεριλαμβάνονται συνοπτικά στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 7. Αποτελέσματα ανασκόπησης

	Συγγραφείς	Είδος μελέτης	Χώρα	Περιβάλλον διεξαγωγής	Πληθυσμός/ Συμμετέχοντες	Συμπέρασμα
1	Avraamidou Eftychiou Ioannou 2021	Κοινωνικά Δίκτυα και ανάλυση λόγου στο hashtag #IStandWithGreece, αναζήτηση στο Twitter, κρίση στα ελληνοτουρκικά σύνορα.	Ελλάδα (και άλλες χώρες)	Ηλεκτρ/κά	Τα tweets στο πλαίσιο του εν λόγω hashtag, #IStandWithGreece.	Χρήση hashtags με αντι-μεταναστευτικό λόγο, κωδικοποιημένο στο περιβάλλον των κοινωνικών δικτύων, στο πλαίσιο της κρίσης των ελληνοτουρκικών συνόρων.
2	Avraamidou Eftychiou 2022	Κοινωνικά Δίκτυα και ανάλυση hashtag (co-hashtag network analysis), ανάλυση περιεχομένου, κρίση στον Έβρο, COVID-19.	Ελλάδα (και άλλες χώρες)	Ηλεκτρ/κά	Θετικά και αρνητικά Hashtags και tweets που αναπτύχθηκαν υπέρ ή κατά των μεταναστών στη διπλή κρίση των συνόρων και στον COVID-19.	Χρήση θετικών και αρνητικών hashtags αναφορικά με τους μετανάστες κατά την κρίση των ελληνοτουρκικών συνόρων στην αρχή του πανδημικού ξεσπάσματος.
3	Boukala 2021	Ανάλυση Πολιτικού, Κυβερνητικού Λόγου.	Ελλάδα	Ηλεκτρ/κά	Πολιτικός Λόγος, συγκεκριμένα κυβερνητικές ανακοινώσεις των Προέδρων, του εκπροσώπου Τύπου, Υπουργών και βουλευτών του κυβερνώντος κόμματος.	Η νομιμοποίηση και ενσωμάτωση του ακροδεξιού Λόγου και ξενοφοβικής ρητορικής στον επίσημο, κυβερνητικό Λόγο: αναπαράσταση της μετανάστευσης ως ασύμμετρης απειλής για την εθνική ασφάλεια και τη δημόσια υγεία.
4	Chrysou 2021	Κριτική ανάλυση λόγου στο Hashtag #IStandWithGreece/κατά τη διάρκεια της κρίσης στα ελληνοτουρκικά	Ελλάδα (και άλλες χώρες)	Ηλεκτρ/κά	Δημοσιεύσεις από 27 κύρια λεκτικά tweets και 642 απαντήσεις στο hashtag #IStandWithGreece (28/2/20 - 27/3/20).	Οι πρόσφυγες αποτυπώνονται κατά κύριο λόγο ως απειλή και κίνδυνος: ως εχθροί, παράνομοι, εγκληματίες και επικίνδυνοι

		σύνορα και του COVID-19.				φορείς της νόσου.
5	Dimari 2021	Κριτική ανάλυση Λόγου σε δημόσιες ανακοινώσεις κυβερνητικών στελεχών και επιστημόνων στην Ά φάση του COVID-19 στην Ελλάδα (26/2/20-15/6/20).	Ελλάδα	Ηλεκτρ/κά	72 κείμενα/μηνύμ-ατα ανακοινώσεων του Πρωθυπουργο ύ, του κυβερνητικού επιτελείου καθώς και προσώπων της επιστημονικής κοινότητας με δημόσιο λόγο.	Οι αφίξεις των προσφύγων και μεταναστών στον Έβρο καθώς και η έλευση της πανδημίας χαρακτηρίστηκ αν ως διπλή κρίση από τον κυβερνητικό λόγο ενώ κατά την πανδημία οι πρόσφυγες και μετανάστες θεωρήθηκαν ως περαιτέρω απειλή για τη δημόσια υγεία.
6	Kostopoulos Mylonas 2022	Ποιοτική ανάλυση κειμένων σε άρθρα από πέντε (5) ημερήσιες εφημερίδες, διαδίκτυο (online εφημερίδες).	Ελλάδα	Ηλεκτρ/κά	5 άρθρα	Στις εφημερίδες που ανήκουν στον κεντρώο και συντηρητικό χώρο, ο πρόσφυγας και μετανάστης χαρακτηρίζοντ αι ως εισβολή, ως απειλή για την εθνική ενότητα και κυριαρχία στον «πόλεμο» που δέχεται η Ελλάδα από την Τουρκία ενώ στις εφημερίδες του αριστερού και προοδευτικού χώρου, τονίζεται η ανθρωπιστική διάσταση της κρίσης.
7	Kostopoulou Paksoy 2021	Εμπερική έρευνα, Ανάλυση Λόγου σε κείμενα ελληνικών και τουρκικών εφημερίδων, διάστημα 28/2-11/3/20.	Ελλάδα και Τουρκία	Ηλεκτρ/κά	Άρθρα εφημερίδων	Τα άρθρα, αναφέρονταν στα γεγονότα του Έβρου/Meric σύμφωνα με την πολιτική τους στάση: οι εφημερίδες που εκφράζουν τον δεξιό χώρο

						ήταν ενάντια στις «παράνομες εισόδους» ενώ οι εφημερίδες που ανήκουν στον αριστερό χώρο εστίαζαν στο νέο «ανθρωπιστικό δράμα».
8	Stratoudaki 2022	Ανάλυση κοινωνικών δικτύων (Social Network Analysis), συλλογή δεδομένων/tweets από το Twitter, περίοδος 28/2-8/3/20 και ανάλυση λόγου.	Ελλάδα (και άλλες χώρες)	Ηλεκτρ/κά	Χιλιάδες τοποθετήσεις στο twitter (tweets).	Ανάμεσα στα βασικά συμπεράσματα της έρευνας για την κρίση στον Έβρο είναι η αποτύπωση των μεταναστών ως «εισβολέων».
9	Ηλιάδου 2021	Κριτική Ανάλυση Λόγου σε κείμενα, διαδικτυακή ανάρτηση και σκίτσα.	Ελλάδα	Ηλεκτρ/κά	Πολιτική Δήλωση Υπουργού Πορστασίας του Πολίτη.	Αναπαραγωγή ξενοφοβικών και ρατσιστικών στερεοτύπων, οι μετανάστες ως απειλή, ως απειλητικός Άλλος. Σύνδεση προσφύγων και μεταναστών με την πανδημία: οι πρόσφυγες απειλή για την ασφάλεια, ο κορονοϊός για την υγεία.
10	Κοτρόγια 2020	Ανάλυση περιεχομένου και σημειωτική ανάλυση σε σκίτσα ελληνικών εφημερίδων.	Ελλάδα	Ηλεκτρ/κά	17 σκίτσα εφημερίδων, για το πρώτο 15νθήμερο του Μαρτίου 2020, στη διάρκεια των κρίσεων α) συνόρων και β) πανδημίας.	Τα ελληνικά ΜΜΕ διαιωνίζουν ξενοφοβικά στερεότυπα, διατηρούν τον αρνητισμό έναντι των μεταναστών καλλιεργώντας μέσα από τις γελοιογραφίες διχαστικό λόγο.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Αναφορικά με τα αποτελέσματα, εντοπίζεται ότι στον πολιτικό λόγο, συγκεκριμένα στις δημόσιες δηλώσεις και στον επίσημο κυβερνητικό λόγο, οι πρόσφυγες και οι μετανάστες

αποτυπώνονται ως «ασύμμετρη απειλή» τόσο για τη δημόσια υγεία όσο και για την εθνική ασφάλεια στη διάρκεια της «διπλής κρίσης», των συνόρων και της πανδημίας που λαμβάνουν χώρα ταυτόχρονα (Dimari 2021: 350, Ηλιάδου 2021: 51-61). Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες εντοπίζονται ως επικίνδυνοι εισβολείς αποτελώντας απειλή για την κοινότητα, τη δημόσια υγεία και την ασφάλειά ενώ νομιμοποιείται ως αναγκαίος ο αποκλεισμός των ξένων πληθυσμών (Boukala 2021: 334-339).

Στις έρευνες αναφορικά με την αναπαράσταση των προσφύγων και μεταναστών στον ελληνικό Τύπο, προκύπτει ότι στις εφημερίδες του προοδευτικού και αριστερού ιδεολογικού χώρου, οι μετακινούμενοι πληθυσμοί χαρακτηρίζονται ως «παιχνίδια» ή «πιόνια» στη γεωπολιτική σκακιέρα μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας (Kostopoulos and Mylonas 2022: 6-9). Οι εκτοπισμένοι αναφέρονται ως παγιδευμένα θύματα από την μία της τουρκικής προπαγάνδα και των εν γένει πολιτικών των χωρών της Ευρώπης απέναντί τους και από την άλλη των ακροδεξιών ομάδων που λειτούργησαν ως πολιτοφυλακές στην περιοχή του Έβρου την περίοδο εκείνη επιδιδόμενοι σε βίαιες επιθέσεις κατά των αφιχθέντων (Kostopoulos and Mylonas 2022: 6-9). Αντιθέτως, οι εφημερίδες του δεξιού και ακροδεξιού χώρου όπως και του κεντρώου, αρνούνται την ύπαρξη προσφύγων στον Έβρο χαρακτηρίζοντάς τους ως αποκλειστικά μετανάστες που δεν εκτοπίστηκαν από τους πολέμους (Kostopoulos and Mylonas 2022: 4-5, 9-16). Οι αφιχθέντες αποτυπώνονται ως η ασύμμετρη απειλή για την εθνική ασφάλεια και κυριαρχία, ως ο πολιορκητικός κριός της Τουρκίας σε ένα υβριδικό πόλεμο κατά της χώρας, ως η υπαρξιακή απειλή της εθνικής ενότητας, ως οι κατευθυνόμενες βίαιες ορδές εναντίον της Ελλάδας και του Έβρου συγκεκριμένα που βρίσκεται υπό πολιορκία και παρομοιάζεται με τις αρχαίες Θερμοπύλες (Kostopoulos and Mylonas 2022: 4-5, 9-16). Γενικότερα, επαληθεύεται ερευνητικά ότι οι πρόσφυγες και μετανάστες αναπαρίστανται διαφορετικά από τα ΜΜΕ αναλόγως του ιδεολογικού και πολιτικού χώρου στον οποίο πρόσκεινται τα τελευταία, χωρίς να υπάρχει μια ενιαία αποτύπωση: στα δημοσιευμένα άρθρα εφημερίδων που ανήκουν στον δεξιό και συντηρητικό χώρο, τα άτομα χαρακτηρίζονται ως παράνομοι ενώ οι προοδευτικές εφημερίδες εστιάζουν στην ανθρώπινη διάσταση (Kostopoulou et al. 2021: 58-62, 68).

Στη συνέχεια των ερευνητικών αποτελεσμάτων για τον δημόσιο λόγο των ελληνικών εφημερίδων εντοπίζεται επίσης ότι σε δημοσιευμένα σατυρικά σκίτσα της περιόδου της συνοριακής και της υγειονομικής κρίσης, ο πρόσφυγας και ο μετανάστης απεικονίζονταν κυρίως ως οι επικίνδυνοι για την εθνική και ατομική αρτιμέλεια (Κοτρόγια 2020: 78-81). Με εξαίρεση τα μετριοπαθέστερα σκίτσα των προοδευτικών εφημερίδων όπου οι εκτοπισμένοι αναπαρίστανται ως τα θύματα των πολιτικών ελιγμών και της βίας, στα υπόλοιπα σκίτσα απεικονίζονται ως ύπουλοι εισβολείς, τρομοκράτες, πολιτιστικά υποδεέστεροι δράστες, στερεοτυπικοί εγκληματίες, απειλή για τη δημόσια υγεία και επιβλαβείς για τον Έλληνα που από την μία αντιμετωπίζει τη βάρβαρη επίθεσή τους εξ Ανατολάς και από την άλλη τον θανατηφόρο ιό που πρέπει εξίσου να μην εσωτερικοποιηθεί, όπως οι Άλλοι (Κοτρόγια 2020: 56-76, 78-81).

Στα κοινωνικά δίκτυα, στις περιπτώσεις των αρνητικών αναπαραστάσεων για τους αφιχθέντες, στον δημόσια εκπεφρασμένο λόγο πολιτών όπως και δημοφιλών ατόμων με πολιτικοκοινωνική επιρροή στα μέσα δικτύωσης αλλά και πολιτικών από την ελληνική

κυβέρνηση, παρατηρούμε ξανά την αναπαράσταση των εκτοπισμένων ως επιθετικών εισβολέων και παρανόμων, σε ευθυγράμμιση με το tweet του Έλληνα Πρωθυπουργού εκείνες τις ημέρες περί μη ανοχής σε παράνομες εισόδους στον Έβρο (Stratoudaki 2022: 10). Ομάδες επιρροής από τον δεξιό καθώς και τον ακροδεξιό χώρο, δημιουργούν hashtags δημοφιλών συζητήσεων και δημοσιεύσεων, #IstandwithGreece, #Greece_under_attack, με αντι-μεταναστευτικό περιεχόμενο όπου παρουσιάζουν τους πρόσφυγες και μετανάστες ως απειλή, ως ανεπιθύμητα ζώα ή έντομα, ως πλήρως από-ανθρωποποιημένους (Avraamidou et al 2021: 2855, 2857-2858, Chrysou 2021: 56). Παράλληλα, επιχειρείται στα δημόσια σχόλια ένας διαχωρισμός του καθεστώτος των αφιχθέντων από πρόσφυγες σε μετανάστες, με απαξιωτική χρήση των πιθανών χωρών καταγωγής των ατόμων, στη βάση φυλής ή/και χρώματος των αφιχθέντων (Stratoudaki 2022: 10, Avraamidou and Eftychiou 2022:244, Avraamidou et al 2021: 2857). Επιπλέον, παρατηρείται και στα κοινωνικά δίκτυα ότι η κρίση των συνόρων τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από την υγειονομική κρίση καθώς οι αφιχθέντες πληθυσμοί στον Έβρο αποτυπώνονται αυθαίρετα από χρήστες του Twitter ως υγειονομικό φορτίο και ως φορείς της νόσου (Avraamidou and Eftychiou 2022: 241).

Στην εξέλιξη του ανωτέρω, καθώς η υγειονομική κρίση εξαπλωνόταν, εντοπίζεται η ενσωμάτωση της μίας κρίσης στην άλλη και η μετατροπή του δημοφιλέστατου προαναφερόμενου hashtag σε "#IStandWithGreece#Greece_under_attack#covid_19" (Chrysou 2021: 50). Στον δημόσιο λόγο του συγκεκριμένου περιβάλλοντος, η «κρίση του Έβρου» συναντάται με την πανδημία. Σε εκείνο το σημείο τομής, ο εθνικιστικός λόγος επικρατεί με έντονα αντι-μεταναστευτικές δημοσιεύσεις σε ευθυγράμμιση με τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο που εξ αρχής αναπαριστά ένα πολεμικό κλίμα που με τη σειρά του, νομιμοποιεί τη βία (Chrysou 2021: 66).

Συμπεράσματα

Στον Έβρο, στο πέρασμα Καστανιές-Pazarkule, γίνονται ορατά τα εδαφικά όρια δύο φαντασιακών κοινοτήτων που συμπίπτουν: της κοινότητας του έθνους αλλά και της υπερεθνικής κοινότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Stratoudaki 2022: 4). Με άλλα λόγια, η εσχατιά των συνόρων του δυτικού πολιτισμού, βρίσκεται εκεί. Στα τέλη Φλεβάρη του 2020, αποτυπώθηκε από τον κυρίαρχο λόγο ότι η Δύση, η Ευρώπη, η χώρα, δέχτηκαν εισβολή από χιλιάδες εκτοπισμένους, καθιερώνοντας εκ νέου την ασυμμετρία του Άλλου/Ξένου και του Εμείς, στον δημόσιο λόγο (Πολυμενέας και Σεραφής 2020). Η ανθρωπιστική κρίση στον Έβρο αποτυπώθηκε στη δημόσια συζήτηση κυρίως ως συνοριακό ζήτημα (Dimitriadi 2020: 6).

Στην παρούσα έρευνα, διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο Άλλων: τον Ξένο που απειλεί να αλλοτριώσει τη συνοχή του ομοιογενούς κοινωνικοπολιτικού αγωγού αλλά και του Επικίνδυνου Άλλου για τη Δημόσια Υγεία, που ενσωματώνονται σε έναν απειλητικό Άλλο, στη περίπτωση της προσφυγικής, μεταναστευτικής φιγούρας σε ένα δημόσιο λόγο διχαστικό, με φορτισμένες συναισθηματικά λέξεις για το Εμείς ως άξιοι ζωής, και οι Άλλοι. Έτσι, υπό την κατασκευασμένη απειλή οι -όποιες- αντιστάσεις λυγίζουν και η βία εις βάρος των εκτοπισμένων εκλαμβάνεται από ανεκτή έως αναγκαία για τη προστασία της κοινότητας σε αλληλοαποκλειόμενα σχήματα Εμείς/Άλλοι, όπου ένας μόνο νικητής μπορεί να υπάρξει. Ο δημόσιος λόγος θα μπορούσε να μην δαιμονοποιεί την προσφυγική

και μεταναστευτική φιγούρα, θα μπορούσε να είναι μετριοπαθής ή αποστασιοποιημένος απέναντι στους προσφυγικούς και μεταναστευτικούς πληθυσμούς, τόσο στα γεγονότα του Έβρου όσο και στη διάρκεια της πανδημίας.

Η μετακίνηση, εκούσια ή ακούσια, η διαρκής κίνηση αποτελεί βεβαιότητα. Ωστόσο η πρόβλεψη για το μέλλον ενός τόσο δυναμικού και πολυπαραγοντικού ζητήματος όπως η μετανάστευση (Koser 2016: 133), παραμένει αβέβαιη. Προκειμένου να θεραπευτούμε όμως, συνολικά, από τη ξενοφοβία, οφείλουν τόσο τα ΜΜΕ όσο και ο κυβερνητικός Λόγος, ως καθοριστές της πραγματικότητας, να συνδράμουν καταλυτικά. Αφενός να σταματήσουν να ανατροφοδοτούν φοβίες παίζοντας με τα αντανακλαστικά που είναι ευάλωτα στους εθνικούς μας μύθους αφετέρου να συμπεριλάβουν στη δημόσια συζήτηση και τα θετικά της συμβίωσης μας με τους πρόσφυγες και μετανάστες, όπως η συνεισφορά των τελευταίων στο δημόσιο βίο (βλ. οικονομία, πολυπολιτισμικότητα, (Γκόλντιν et al 2011: 327-335, 547-550).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αθηναϊκό-Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, Έβρος: Εμποδίστηκαν 4.600 άτομα να περάσουν τα σύνορα το τελευταίο 12ωρο, 4.3.2020. Ανάκτηση: https://tinyurl.com/5n7bmmjn (πρόσβαση: 17.03.2024).

Αμίτσης, Γ., Ιωάννου, Α. και Παπαδοπούλου, Α. (2021), *Η διαπολιτισμική επιμόρφωση σε θέματα μετανάστευσης διεθνούς προστασίας και κοινωνικής ένταξης πολιτών τρίτων χωρών*, ΕΚΔΔΑ, εκπαιδευτικό υλικό, συντονίστρια Βαρτελάτου, Σ. Ανάκτηση: https://tinyurl.com/ycybv5wh (πρόσβαση: 19.02.2024).

Άντερσον, Μ. (1997), *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού,* Αθήνα, Νεφέλη.

Βασιλάκη, Ρ. (2022), Στο όνομα της Ευρώπης: η εργαλειοποίηση των αξιών και η απανθρωποποίηση των «άλλων», στο Α. Δημητριάδη και Χ. Μαλαμίδη (επιμ.), *Ευρωπαϊκές αξίες και προσφυγική «κρίση»: Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Νήσος, σσ. 79-104.

Γαλάνης, Α., Π. (2017), *Μεθοδολογία της Έρευνας στις Επιστήμες Υγείας*, Αθήνα, Κριτική.

Γκόλντιν, Ι., Κάμερον, Τ. και Μπαλαρατζάν, Μ. (2011), *Αυτοί δεν είναι σαν εμάς: Το παρελθόν και το μέλλον της μετανάστευσης*, μτφρ. Αστερίου, Ε., Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Foucault, M. (1976), *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, μτφρ. Δημητρούλια, Τ., Παράδοση της 17ης Μαρτίου, Αθήνα, Ψυχογιός.

Ertnews (2022), Δύο χρόνια κορονοϊός στην Ελλάδα: Η πορεία, τα lockdowns, τα μέτρα και η ελπίδα. Ανάκτηση: https://tinyurl.com/y2wsehvp (πρόσβαση: 17.02.2024).

Ηλιάδου, Μ. (2021), *Αναπαραστάσεις του διαφορετικού Άλλου σε Σύγχρονα Κειμενικά Περιβάλλοντα στο πλαίσιο της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου: Διδακτικές προτάσεις*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Ανάκτηση: https://shorturl.at/psJKY (πρόσβαση: 17.02.2024).

Koser, K. (2016), *Διεθνής Μετανάστευση,* μτφρ. Αναγνωστόπουλος, Θ., Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Κοτρόγια, Δ., (2020), *Η απεικόνιση του μετανάστη στον ελληνικό τύπο Η περίπτωση του Έβρου (01 Μαρτίου 2020-15 Μαρτίου 2020),* Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Ανάκτηση: https://shorturl.at/bgKSV (πρόσβαση: 20.02.2024).

Κουναλάκη, Ξ. (2019), Η εικόνα των προσφύγων και των μεταναστών στα Μ.Μ.Ε., *Action Aid*. Ανάκτηση: https://tinyurl.com/393fzbaa (πρόσβαση: 17.02.2024).

Λυριντζής, Χ. (1995), Περί εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας, στο *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών,* No 86, σσ. 7-8. Ανάκτηση: https://tinyurl.com/yc37fwc3 (πρόσβαση: 21.02.2024).

Πλειός, Γ. (2001), *Ο Λόγος της Εικόνας: Ιδεολογία και Πολιτική,* Αθήνα, Παπαζήση.

Πολυμενέας, Γ. και Δημήτρης, Σ. (2020), Η κατασκευή του «άλλου» στα ΜΜΕ: Από την προσφυγική κρίση στον COVID-19, *Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών*, Ανάκτηση: https://tinyurl.com/2p8s55z4 (πρόσβαση: 10.02.2024).

Schmitt, C. (1922), *Πολιτική Θεολογία,* μτφρ. Κονδύλης, Π., 1994, Αθήνα, Λεβιάθαν.

Σπυροπούλου, Ε. και Χριστόπουλος, Δ. (2016), *Προσφυγικό: «Θα τα καταφέρουμε;», Ένας απολογισμός διαχείρισης και προτάσεις διεξόδου,* Αθήνα, Παπαζήση.

Χριστόπουλος, Δ. (2002), *Η Ετερότητα ως σχέση εξουσίας: Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας,* Αθήνα, Κριτική.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Avraamidou, M. and Eftychiou, E. (2022), Migrant Racialization on Twitter during a border and a pandemic crisis, *International Communication Gazzette*, Vol. 84, No 3, pp. 227-251. Retrieved: http://tinyurl.com/4n2mfbjv (πρόσβαση: 7.02.2024).

Avraamidou, M., Ioannou, M. and Eftychiou, E. (2021), "Innocent" Hashtags? A Cautionary Tale: #IStandWithGreece as a Network of Intolerance on Twitter During a Land Border Crisis, *International Journal of Communication*, Vol. 15, pp. 2849–2869. Retrieved: http://tinyurl.com/4tu6swku (πρόσβαση: 05.02.2024).

Boukala, S. (2021), Far-right discourse as legitimacy? Analysing political rhetoric on the "migration issue" in Greece, *Studies in Communication Sciences,* Vol. 21, No 2, pp. 329–341. Retrieved: http://tinyurl.com/27knutpb (πρόσβαση: 20.02.2024).

Chrysou, N. (2021), *#IStandWithGreece: Applying CDA on 'Evros Crisis' discourses on Twitter,* Hellenic Open University. Retrieved: http://tinyurl.com/479k6mmc (πρόσβαση: 22.02.2024).

Commissioner for Human Rights, Council of Europe (2020), Time to immediately act and to address humanitarian and protection needs of people trapped between Turkey and Greece. Retrieved: https://tinyurl.com/wr44z5f9 (πρόσβαση: 24.02.2024).

Dimari, G. (2021), The Emergence of a New Security Apparatus in Greece: The Securitization of the Migration/Refugee-COVID-19 Crises Nexus. *Partecipazione E Conflitto*, pp. 341-358. Retrieved: http://tinyurl.com/2he9akh5 (πρόσβαση: 20.02.2024).

Dimitriadi, A. (2020), Refugees at the gate of Europe, *ELIAMEP*, Policy Brief. Retrieved: https://tinyurl.com/3324z53f (πρόσβαση: 20.02.2024).

European Parliament, Briefing (2020), Impact of COVID-19 on asylum procedures in EU Member States. Retrieved: https://tinyurl.com/2e2fy567 (πρόσβαση: 17.02.2024).

Evans, D. and Coskun, O. (27.02.2020), Turkey says it will let refugees into Europe after its troops killed in Syria, Reuters. Retrieved: https://tinyurl.com/db4af9zk (πρόσβαση: 20.02.2024).

Fouskas, T. and Koulierakis, G. (2022), Demystifying Migration Myths: Social Discourse on the Impact of Immigrants and Refugees in Greece, in the SI of Urbanities on *Greek Crisis & Inequalities*, Vol. 12, pp. 9-28. Retrieved: https://tinyurl.com/363bx5aw (πρόσβαση: 10.02.2024).

FRA (2020), *Migration: Key Fundamental Rights Concerns*, Publications Office of the European Union. Retrieved: https://tinyurl.com/3vufbe55 (πρόσβαση: 20.01.2024).

Higgins, J. PT, Lasserson, Toby J. and Thomas, J. (2019), Starting a review. *Cochrane handbook for systematic reviews of interventions*, pp. 1-12. Retrieved: https://tinyurl.com/2p97kxcn (πρόσβαση: 20.02.2024).

International Rescue Committee (2020), The Cruelty of Containment, The Mental Health Toll of the EU's 'Hotspot' Approach on the Greek Islands, pp. 11. Retrieved: https://tinyurl.com/3dype4te (πρόσβαση: 21.01.2024).

Kondilis, E., Papamichail, D., McCann, S., Carruthers, E., Veizis, A., Orcutt, M. and Hargreaves, S. (2021), The impact of the COVID-19 pandemic on refugees and asylum seekers in Greece: A retrospective analysis of national surveillance data from 2020, *eClinicalMedicine*, Vol. 37, 100958. Retrieved: http://tinyurl.com/27erafy9 (πρόσβαση: 23.02.2024).

Konstantinidis, A. and Papadimas, L. (2020), Migrants clash with Greek police at border after Turkey opens floodgates, Reuters. Retrieved: https://tinyurl.com/275r2d6f (πρόσβαση: 21.01.2024).

Kostopoulos, C. and Mylonas, Y. (2022), Framing migration in the Greek press; An analysis of the 'Evros events' in left, liberal, and far-right newspapers, *Journalism*, Vol. *25*, No 1, pp.158-179. Retrieved: http://tinyurl.com/4fv3njyf (πρόσβαση: 21.02.2024).

Kostopoulou, M., Paksoy, I. and Alaaddin, M. (2021), The Migration Crisis at the Evros/Meriç border: An Analysis on the Coverage of Greek and Turkish News Portals, in R. Meinardus and D. Triantaphyllou (eds), *Bridging the gaps: An almanac for Greek-Turkish Cooperation* (pp. 51-76). Nobel Academic Publishing. Retrieved: http://tinyurl.com/5fn55nud (πρόσβαση: 17.01.2024).

Oztig, I. L. (2020), The Turkish-Greek border crisis and COVID-19, *Borders in Globalization Review,* Vol. 2, No 1, pp. 78-81. Retrieved: https://tinyurl.com/2tmpyxzk (πρόσβαση: 17.02.2024).

Rose, G. D. (2020), New refugee crisis as 30,000 migrants from countries including Syria mass on Turkish borders with Greece and Bulgaria as they hurl stones at guards and try to cut through razor wire, Daily Mail. Retrieved: https://tinyurl.com/hw4fkyey (πρόσβαση: 30.01.2024).

Stratoudaki, H. (2022), At the Gates: Borders, National Identity, and Social Media During the "Evros Incident", *Journal of Borderlands Studies*, Vol. 39, No 1, pp. 111-129. Retrieved: https://shorturl.at/klyLN (πρόσβαση: 14.02.2024)

UNHCR (2020), GREECE - UNHCR Response to COVID-19 and Other Acute Needs. Retrieved: https://tinyurl.com/5bdam5pz (πρόσβαση: 17.02.2024)

ΒΑΖΟΝΤΑΣ «ΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΑΤΑΞΙΑ»: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ, ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΙΣΟ ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Γιάννης Γκολφινόπουλος[α]

[α] Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της παρούσας ιστορικής στιγμής ότι το ελληνικό κράτος παραδέχεται ρητά, μετά από δεκαετίες, την έλλειψη «εργατικών χεριών» σε κρίσιμους τομείς παραγωγής (γεωργία, κατασκευές, τουρισμός, υπηρεσίες φροντίδας). Στον εγχώριο δημόσιο λόγο αυτή διατυπώνεται συγκεκριμένα ως έλλειψη αλλοδαπών εργατ(ρι)ών και οδήγησε, το 2023, στη θέσπιση μιας έκτακτης διαδικασίας νομιμοποίησης μεταναστ(ρι)ών. Στο πρώτο μέρος του, το παρόν κείμενο στρέφεται στον επίσημο κρατικό λόγο αλλά και την ευρύτερη δημοσία συζήτηση για τη μετανάστευση και την εργασία στοχεύοντας να ανασυγκροτήσει κριτικά βασικές διαστάσεις διαχείρισης της ζωντανής εργασίας στην Ελλάδα σήμερα. Η ανάλυση εστιάζεται στην αναδιατύπωση της μετανάστευσης με όρους ασφάλειας και τάξης καθώς και στην τρέχουσα σύνδεση εργασίας και νομιμότητας. Συγκεκριμένα, το κείμενο εξετάζει τη συμβολή της κρατικής εξουσίας στην παραγωγή ενός «ξένου» τμήματος της εγχώριας ζωντανής εργασίας, το οποίο υπάγεται σε διαφορετικό νομικό καθεστώς και τοποθετείται σε διαφορετική κοινωνική θέση. Στο δεύτερο μέρος, το κείμενο επιχειρεί να τοποθετήσει τις τρέχουσες εξελίξεις σε μια ευρύτερη χρονικότητα της ταξικής πάλης και της μεταναστευτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους στρεφόμενο σε μια σημαντική στιγμή της πρώιμης μεταπολίτευσης. Κάνοντας μια σύντομη αναδρομή στην απεργία στο εργοστάσιο της National Can τον Οκτώβριο του 1974, κατά την οποία Έλληνες και Πακιστανοί εργάτες επεδίωξαν από κοινού να υπερβούν το φράγμα της μεταξύ τους κοινωνικής διαίρεσης, το κείμενο φωτίζει την κοινωνική σημασία της ιεράρχησης της εργατικής τάξης με εθνικούς όρους και το ειδικό της βάρος σε συνθήκες καταφανούς υποχώρησης της εργατικής ταξικής μαχητικότητας.

Λέξεις Κλειδιά: Μετανάστευση, Ζωντανή Εργασία, Κράτος, Έθνος, Ασφάλεια

CRAFTING "ORDER OUT OF DISORDER": MIGRATION, SECURITY AND LABOR HALF A CENTURY AFTER METAPOLITEFSI

Giannis Gkolfinopoulos[α]

[α] Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

It is a specific feature of the current historical moment that the Greek state, after many decades, explicitly admits labor shortages in crucial production sectors (agriculture, constructions, tourism, care work). These are discursively articulated as shortages in "foreign workers" and in the end of 2023 led to the establishment of a one-off government scheme of "legalization" of migrants. In its first part, the paper turns to domestic state discourse and the public discussion on migration in order to reconstruct critically aspects of the management of living labor in Greece today. The analysis focuses on the re-framing of migration as an issue of security and order and on the current form of the coupling between labor and legality. The paper centers upon the significance of state power in the production of a "foreign" part of domestic living labor, living under a different legal

and social status. In the second part, the paper inscribes the latest developments in the broader temporality of class struggle and migration management by the Greek state. Thus, it turns briefly to a crucial moment of the early "metapolitefsi", the strike of the National Can plant in October 1974 where Greek and Pakistani workers together tried for a short period to overcome the deep social division among them. Reflecting on the outcome of that struggle, the paper stresses the significance of the hierarchization of the working class along national lines, especially in the current moment of obvious retreat of the combativeness of the working class.

Keywords: Migration, Living Labor, State, Nation, Security

Η επιστροφή της εργασίας

Τα τελευταία χρόνια, κατά τη διάρκεια και ιδιαίτερα μετά την άρση των μέτρων για την Covid-19, λαμβάνει χώρα μια αξιοσημείωτη αλλαγή στον εγχώριο δημόσιο λόγο όσον αφορά τη μετανάστευση και την εργασία. Αυτή συνίσταται στην ανάδυση δύο συνυφασμένων ζητημάτων, τα οποία, αν και δεν είναι γενικώς πρωτοφανή, έχουν ωστόσο αποκτήσει μια καινούρια ένταση που τα τοποθετεί στην πρώτη σειρά των λεγόμενων «εθνικών προκλήσεων». Πρόκειται α) για την «έλλειψη εργατικών χεριών», η οποία, ανάλογα με την πηγή, κυμαίνεται μεταξύ 200.00 και 400.000 χιλιάδων εργατ(ρι)ών (Σαλούρου 2023, Στουρνάρας 2024) καθώς και β) για το λεγόμενο «δημογραφικό» (ο επιθετικός προσδιορισμός νοερά συμπληρώνεται με τα ουσιαστικά *ζήτημα* ή *πρόβλημα*), το οποίο ειδικά μετά τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της απογραφής του 2021 που λειτούργησαν ως τεκμηρίωση τόσο της «γήρανσης» του πληθυσμού όσο και της μείωσής του σε απόλυτους αριθμούς, έχει αναδειχθεί εκ νέου σε κρίση πρώτου μεγέθους (ΕΛΣΤΑΤ 2023, Κωστή 2023).[1]

Η ανάδυση ενός λόγου στο κέντρο του οποίου βρίσκεται η εργασία μοιάζει αντιφατική σήμερα, καθώς πραγματοποιείται σε μια ιστορική στιγμή στην οποία τόσο η εργασία ως έννοια όσο και οι φορείς της, εκείνοι που άλλοτε αναγνωρίζονταν κοινωνικά με το όνομα εργατική τάξη, βρίσκονται σε κατάσταση γενικής υποχώρησης, τέτοιας που τους έχει οδηγήσει σε μια μάλλον περιθωριακή δημόσια παρουσία. Η παρούσα εισήγηση εξετάζει πλευρές αυτού του λόγου, προερχόμενες από ειδησεογραφικά μέσα αλλά και από επίσημες κρατικές πηγές, εστιάζοντας στις σχέσεις της μετανάστευσης με την εργασία αλλά και την ασφάλεια. Στη συνέχεια, επιχειρεί μια (πολύ) σύντομη αντιπαραβολή της τρέχουσας κατάστασης με ένα σχεδόν ξεχασμένο αλλά σημαντικό γεγονός, την απεργία στο εργοστάσιο της κονσερβοποιίας *National Can* τον Οκτώβριο του 1974 στη Μάνδρα Αττικής, στην οποία Έλληνες και Πακιστανοί εργάτες αγωνίστηκαν από κοινού επιχειρώντας στην πράξη, για το μικρό διάστημα της απεργίας, να ξεπεράσουν τη μεταξύ τους διαίρεση. Υπογραμμίζοντας την απόσταση που χωρίζει την παρούσα συνθήκη από την εργατική μαχητικότητα της πρώιμης μεταπολίτευσης, το κείμενο υποστηρίζει ότι η τρέχουσα ανάδυση της εργασίας στον λόγο περί μετανάστευσης αποτελεί πλευρά της διαμόρφωσης ενός αυστηρά επιτηρούμενου μεταναστευτικού προλεταριάτου.

Οι αναφορές στην εργασία και τους εργάτες στην περίπτωση αυτή δεν σχετίζονται ούτε με την απαίτηση βελτίωσης των συνθηκών εργασίας ούτε με τα δικαιώματα των εργατ(ρι)ών ούτε, βεβαίως, με τον ορίζοντα της ταξικής πάλης. Εδώ η εργασία εμφανίζεται ως όρος που υπάγεται αυστηρά στις απαιτήσεις της εθνικής οικονομίας και

είναι εξαρχής εγγεγραμμένη στο πεδίο της εθνικής ασφάλειας. Εξάλλου, πρόκειται για λόγο που δεν αρθρώνεται από εργάτ(ρι)ες αλλά που *στοχεύει σε αυτούς,* προερχόμενος κυρίως από το κράτος και έχοντας στον πυρήνα του τις ανάγκες των εργοδοτών. Πρόκειται, εν ολίγοις, για εργασία χωρίς εργατική τάξη.

Εργάτες, δηλαδή μετανάστες

Δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολο σήμερα να εντοπίσουμε στη δημόσια σφαίρα αναφορές επί αναφορών στις οποίες γίνεται λόγος για την αδυναμία εύρεσης εργατ(ρι)ών. Μία από αυτές, χαρακτηριστικά «εύγλωττη», προέρχεται από την εφημερίδα *Capital*, και είναι από τον Σεπτέμβριο του 2021:

> «Αν μιλήσετε με οποιονδήποτε εργολάβο φέτος στην Αθήνα ή την Περιφέρεια, θα πληροφορηθείτε πόσο δύσκολο είναι πλέον να βρεθούν τεχνίτες αλλά και εργάτες. Αν μιλήσετε με άλλους θα διαπιστώσετε πόσο δύσκολο έχει γίνει να βρει κάποιος οικιακή βοηθό ή κάποιον να προσέχει παιδιά ή άτομα μεγάλης ηλικίας.... Μου έλεγε πριν λίγες μέρες φίλος εργολάβος το εξής παράδειγμα. 'Πριν λίγα χρόνια κατά την ανέγερση του Νιάρχος υπήρχαν μέρες που απασχολούνταν 800 εργαζόμενοι στα εργοτάξια. Από αυτούς οι 700 περίπου είναι αλλοδαποί... Αν ψάξεις σήμερα ελάχιστοι από αυτούς έχουν παραμένει στην Ελλάδα'».[2]

Στο παραπάνω απόσπασμα η έλλειψη εμφανίζεται στον κλάδο των κατασκευών και των οικιακών υπηρεσιών φροντίδας. Επιπλέον, είναι *εθνικά χρωματισμένη*, υπό την έννοια ότι δεν αφορά γενικώς εργάτες αλλά συγκεκριμένα μη-Έλληνες εργάτες, κάτι που συμπυκνώνεται με έναν κάπως δραματικό τρόπο στον τίτλο του δημοσιεύματος: «Γιατί μας εγκαταλείπουν οι μετανάστες....». Η ταύτιση συγκεκριμένων εργασιών -σκληρών, κοπιαστικών, κακοπληρωμένων και κοινωνικά υποτιμημένων- με μη-Έλληνες εργάτες είναι φυσικοποιημένη σε τέτοιο βαθμό που περνά σχεδόν απαρατήρητη. Εντός αυτής της συνθήκης, αξιοσημείωτο θα ήταν αν η πλειονότητα των εργαζόμενων στον τομέα της οικιακής φροντίδας ή στα εργοτάξια κατασκευών *δεν ήταν μετανάστ(ρι)ες*.

Το επόμενο απόσπασμα είναι του Σεπτεμβρίου του 2023, προέρχεται από το *Agronews*, ηλεκτρονική έκδοση που επικεντρώνεται στην αγροτική οικονομία, και αφορά εργάτες γης:

> «Νέες λεπτομέρειες γύρω από το φημολογούμενο νομοσχέδιο που θα κάλυπτε το μεγάλο κενό εργατών γης μέσα από την νομιμοποίηση παράτυπων μεταναστών φέρνουν στην επιφάνεια δηλώσεις κυβερνητικών στελεχών, με τον σχεδιασμό να θέλει τη διαμόρφωση ενός προγράμματος που θα δώσει χαρτιά σε 300.000 μετανάστες που δεν έχουν χαρτιά ή οι άδειες παραμονής τους έχουν λήξει».[3]

Και εδώ οι εργάτες γης για τους οποίους γίνεται λόγος λογίζονται αυτονόητα ως μετανάστ(ρι)ες και ακριβώς για αυτό η κάλυψη του «κενού εργατών γης» συνδέεται στο απόσπασμα με το «φημολογούμενο νομοσχέδιο» που θα «δώσει χαρτιά» σε χιλιάδες μετανάστ(ριες) που δεν έχουν ή δεν έχουν πια.[4] Η ιεράρχηση της ζωντανής εργασίας με εθνικούς όρους στην Ελλάδα σήμερα είναι τέτοια που θα φαινόταν παράξενο (και παράλογο) να μιλά κανείς για εργάτες γης και να αναφέρεται σε Έλληνες πολίτες.

Αυτού του είδους η διάκριση είναι εμφανής και στα λόγια του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Αδώνιδος Γεωργιάδη, ο οποίος, τον Δεκέμβριο του 2023, έθεσε στην ολομέλεια της Βουλής το ζήτημα των εργατών γης κατ' αυτό τον τρόπο:

> «Και θέλω εδώ να κάνω μία παύση για να εξηγήσω κάτι που ίσως δεν έχει γίνει ευθέως αντιληπτό από πολλούς. Έχει σήμερα η Ελλάδα πρόβλημα ελλείμματος εργατικών χειρών; Τεράστιο είναι η απάντηση....Πριν από δύο χρόνια ψηφίστηκε διάταξη από το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης όπου όσοι είναι μακροχρόνια άνεργοι εάν πάνε να δουλέψουν ως εργάτες γης, διατηρούν την κάρτα της μακροχρόνιας ανεργίας και όλα τα επιδόματα που απορρέουν από αυτήν χωρίς να στερούνται απολύτως τίποτα και παίρνουν και τα χρήματα από τη δουλειά τους στα χωράφια. Ξέρετε πόσοι έχουν κάνει χρήση αυτής της διατάξεως; Μηδέν. Δεν βρίσκουμε ούτε έναν στο Υπουργείο Εργασίας. Αν βρείτε έναν να μου το πείτε να γράψω το όνομά του στο Twitter. Ούτε έναν».[5]

Στο παραπάνω απόσπασμα διατυπώνεται απερίφραστα, αν και όχι δίχως κάποια ενόχληση, η κοινωνική απόσταση που χωρίζει τους Έλληνες από τους μη-Έλληνες εργάτες και είναι διαμέσου αυτής της απόστασης που προσεγγίζεται και η τρέχουσα «ανάγκη για εργατικά χέρια». Δεν πρόκειται δηλαδή για έλλειψη εργατ(ρι)ών με την έννοια των φυσικών προσώπων αλλά για έλλειψη εργατ(ρι)ών διαθέσιμων και πρόθυμων να εργαστούν στους συγκεκριμένους τομείς με τις επικρατούσες τιμές για την εργασιακή δύναμη και υπό τις επικρατούσες συνθήκες. Το «έλλειμμα εργατικών χειρών» στο συγκεκριμένο συγκείμενο σημαίνει την έλλειψη εργατικής δύναμης που να είναι οπωσδήποτε φτηνότερη και «περισσότερο ευέλικτη», δηλαδή πιο αδύναμη, από το επίπεδο στο οποίο βρίσκεται η αντίστοιχη των «κανονικών» Ελλήνων.

Order, όχι class

Αναγνωρίζοντας τις ελλείψεις εργατ(ρι)ών πρόθυμων να εργαστούν υπό τις παρούσες συνθήκες, το ελληνικό κράτος θεσμοθέτησε τον Δεκέμβριο του 2023 μια διαδικασία άπαξ νομιμοποίησης μεταναστ(ρι)ών χωρίς χαρτιά. Το κρίσιμο χαρακτηριστικό αυτής της διαδικασίας αφορά τη σύνδεση της νομιμότητας με την εργασία. Λίγες μέρες πριν την ψήφιση του νόμου, στις 15 Δεκεμβρίου 2023, το Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (από κοινού με του Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης) εξέδωσε δελτίο τύπου στο οποίο εξηγούσε την επιχειρούμενη μεταρρύθμιση και τις επιδιώξεις του. Το κείμενο φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο «Μπαίνει τάξη στην αταξία και συνδέεται η παραμονή με την εργασία» και η αναφερόμενη σύνδεση μεταξύ παραμονής και εργασίας διατυπώνεται ως εξής:

Η διάταξη ικανοποιεί το αίτημα των παραγωγικών φορέων της ελληνικής οικονομίας προς την κατεύθυνση της εισδοχής πρόσθετου εργατικού δυναμικού. Ταυτόχρονα, διασφαλίζεται ότι η ρύθμιση των για πολλά χρόνια διαμενόντων αλλοδαπών καταλήγει σε πραγματική απασχόληση, καθώς η άδεια διαμονής θα εκδίδεται μόνον εφόσον και αφότου ο πολίτης τρίτης χώρας αποδείξει ότι έχει ξεκινήσει να εργάζεται νόμιμα, σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις του εργατικού δικαίου και θα ανακαλείται αν διακοπεί η απασχόληση. (η έμφαση στο πρωτότυπο)[6]

Κατ' αρχάς, στο απόσπασμα είναι εμφανής η διάκριση μεταξύ α) των λεγόμενων «παραγωγικών φορέων της ελληνικής οικονομίας», των οποίων το «αίτημα» σπεύδουν να ικανοποιήσουν τα δύο υπουργεία, και β) του «πρόσθετου εργατικού δυναμικού» το οποίο δεν αναγνωρίζεται ως «παραγωγικός φορέας» αν και είναι αυτό που προορίζεται να εργαστεί. Καθώς το δεύτερο ταυτίζεται με μετανάστες (αλλοδαπούς), η συγκεκριμένη διάκριση είναι ενδεικτική μιας κοινωνικής ιεράρχησης ταυτόχρονα ταξικής και εθνικής. Ως μη-Έλληνες, οι μετανάστες εργάτ(ρι)ες χωρίς χαρτιά δεν είναι ούτε παραγωγικοί φορείς ούτε μπορούν να έχουν κάποιου είδους αίτημα το οποίο το ελληνικό κράτος θα έσπευδε να ικανοποιήσει. Η εργασία στο απόσπασμα τίθεται ως προϋπόθεση της νομιμότητας και η απώλεια της πρώτης συμπαρασύρει και τη δεύτερη. Μπορούμε να εντοπίσουμε τη «λογική» που συνέχει αυτή την αλληλουχία: πρώτα έρχεται η «εθνική οικονομία» και ο εργοδότης που «προσφέρει εργασία» *και μετά* η άδεια διαμονής, η οποία νοείται αυστηρά ως απόρροια των παραπάνω. Σύμφωνα με την πρόβλεψη του νόμου, η άδεια διαμονής βρίσκεται σε ισχύ μόνον εφόσον ο/η κάτοχος συνεχίζει να εργάζεται ενώ αν δεν εργάζεται «επί μακρό χρονικό διάστημα», θα ανακαλείται (άρθρο 193, παρ. 6).

Όσον αφορά τις έννοιες της τάξης και της αταξίας, το δελτίο τύπου υποστηρίζει ότι η επιχειρούμενη νομιμοποίηση μεταναστ(ρι)ών συνιστά επιβολή τάξης σε μια συνθήκη «παρανομίας», η οποία διατυπώνεται ως αταξία. Εκ πρώτης όψεως, ο ισχυρισμός αυτός μοιάζει αντιφατικός προς τις συγκεκριμένες προβλέψεις τις εν λόγω νομοθετικής ρύθμισης. Αν η διακοπή της απασχόλησης επισύρει την ανάκληση της άδειας διαμονής, ως εκ τούτου και την εκ νέου επιστροφή στην παρανομία, αυτό δεν σημαίνει επίσης και την επιστροφή στην «αταξία»; Το υπουργείο, ωστόσο, διευκρινίζει πως η προβλεπόμενη ανάκληση της άδειας διαμονής δεν συνεπάγεται επιστροφή στην αταξία, καθώς μεταξύ έκδοσης και ανάκλησης μεσολαβεί μια διαδικασία κρίσιμη για την εθνική ασφάλεια, η καταγραφή και ταυτοποίηση:

Το μόνο δικαίωμα που έχουν οι ωφελούμενοι είναι η πρόσβαση στην αγορά εργασίας για όσο εργάζονται. Αν σταματήσουν να εργάζονται, επιστρέφουν στο προηγούμενο καθεστώς, με τη διαφορά ότι η Πολιτεία διαθέτει όλα τα στοιχεία τους και είναι πλήρως **καταγεγραμμένοι** και **ταυτοποιημένοι**. (η έμφαση στο πρωτότυπο)[7]

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό πως η εργασία στην οποία αναφέρεται το κείμενο, είναι εξαρχής ασφυκτικά ελεγχόμενη καθώς και στοιχείο ελέγχου για την εκ μέρους του κράτους διαμόρφωση ενός επιτηρούμενου και εξαιρετικά ανίσχυρου τμήματος της εγχώριας μεταναστευτικής εργατικής τάξης.

Αντίστιξη

Ακριβώς πενήντα χρόνια πριν, μεταξύ 8 και 11 Οκτωβρίου του 1974, έλαβε χώρα ένα σχεδόν λησμονημένο αλλά σημαντικό «συμβάν αταξίας», η απεργία στο εργοστάσιο κονσερβοποιίας *National Can*, στη Μάνδρα Αττικής. Η συγκεκριμένη απεργία αποτέλεσε μια από τις πρώτες εκδηλώσεις της οργανωμένης εργατικής μαχητικότητας με επίκεντρο τη βιομηχανία κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης (Καραμπελιάς 1989: 130-143, Ιωαννίδης 2019, Αυτόνομη Ομάδα Έρευνας α74 2024: 315-360). Επρόκειτο για μια «άγρια», όπως λέγεται, απεργία, καθώς η οργάνωσή της δεν έγινε από κάποιο θεσμικά αναγνωρισμένο συνδικάτο. Η απεργία στη *National Can* μπορεί να λειτουργήσει

αντιστικτικά προς τη σημερινή συνθήκη, συμβάλλοντας, διαμέσου της αντιπαραβολής, στη διευκρίνιση μερικών ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του παρόντος. Θεμελιώδης διάστασή της υπήρξε το γεγονός ότι σε αυτήν αγωνίστηκαν από κοινού Έλληνες και Πακιστανοί εργάτες επιχειρώντας να υπερβούν τη μεταξύ τους διαίρεση.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 η ελληνική οικονομία βρέθηκε σε συνθήκες έλλειψης εργατικού δυναμικού. Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο εκτιμούσε το 1972 αυτή την έλλειψη σε περίπου 50.000 άτομα ενώ το Υπουργείο Εργασίας της χούντας εκτιμούσε τον αριθμό των αλλοδαπών εργατών στην Ελλάδα μεταξύ 15 και 20.000 ατόμων (Νικολινάκος 1974: 80-81). Είναι ανάγκη, στο σημείο αυτό, να υπενθυμίσουμε ότι την ίδια περίοδο εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες βρίσκονταν σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης ως «φιλοξενούμενοι εργάτες». Ήδη πριν την πτώση της δικτατορίας το ελληνικό κράτος ξεκίνησε μια πολιτική εισαγωγής εργατών από χώρες τις Αφρικής αλλά και της Ασίας, πολλοί από τους οποίους εργάστηκαν στην εγχώρια βιομηχανία.

Στο εργοστάσιο της *National Can* εργάζονταν περίπου 600, ή 650, άτομα (οι αριθμοί δεν είναι απολύτως ακριβείς): άνδρες -Έλληνες και Πακιστανοί-, γυναίκες και ανήλικοι.[8] Οι Πακιστανοί εργάτες ήταν περίπου 70 (άλλες αναφορές τους ανεβάζουν στους 100). Από την άποψη των αμοιβών επικρατούσε μια ξεκάθαρη ιεραρχική διαίρεση στη βάση του φύλου, της εθνικότητας, της ηλικίας και της ειδίκευσης. Στην ανώτερη βαθμίδα βρίσκονταν οι ειδικευμένοι Έλληνες άνδρες εργάτες (λάμβαναν 210 δραχμές την ημέρα), αμέσως πιο κάτω οι μη-ειδικευμένοι Έλληνες (με 172 δραχμές), κάτω από αυτούς βρίσκονταν οι Πακιστανοί άνδρες (με 150 δραχμές) ενώ οι γυναίκες βρίσκονταν κάτω από τους άνδρες και των δύο εθνικοτήτων (με 147 δραχμές). Στη χαμηλότερη κλίμακα βρίσκονταν οι ανήλικοι εργάτες (με μόλις 90 δραχμές). Ωστόσο, όσον αφορά τους Πακιστανούς εργάτες, η κατάσταση ήταν σαφώς χειρότερη από όσο υποδεικνύει η παραπάνω ιεραρχία των αμοιβών, διότι, καθώς εργάζονταν χωρίς «χαρτιά» -δηλαδή χωρίς επίσημες άδειες παραμονής και εργασίας- δεν είχαν ασφάλιση. Επιπλέον, υφίσταντο εντονότερο, διαρκή έλεγχο, έκαναν τις πιο δύσκολες δουλειές και τοποθετούνταν σταθερά στη χειρότερη βάρδια (τη νυχτερινή). Ακόμα και το διάλειμμά τους ήταν μικρότερο από αυτό των Ελλήνων συναδέλφων τους.[9]

Όταν μετά την πτώση της χούντας κάποιοι εργάτες επιχείρησαν να συγκροτήσουν μια μορφή οργάνωσης εντός του εργοστασίου (μια επιτροπή πρωτοβουλίας), η εργοδοσία απέλυσε έναν από αυτούς (τον Γιάννη Δημουλέα). Αυτό οδήγησε στην απεργία, το βασικό αίτημα της οποίας ήταν η επαναπρόσληψη του απολυμένου εργάτη. Κατά τη διάρκεια της απεργίας, οι απεργοί συγκρούστηκαν με τη χωροφυλακή που ήρθε στο εργοστάσιο ενώ πραγματοποίησαν και διαδηλώσεις προς το Εργατικό Κέντρο Ελευσίνας. Βασική διάσταση αυτού του αγώνα ήταν η πρόταξη της ταξικής ενότητας των εργατών απέναντι στις εθνικές και μισθολογικές διαιρέσεις. Το συλλογικό φιλμ *Ο Αγώνας* (1975) διασώζει μερικά σπαράγματα εικόνας και ήχου από εκείνες τις ημέρες, στα οποία Έλληνες και Πακιστανοί εργάτες φωνάζουν συνθήματα στα ελληνικά και τα αγγλικά για την «ενότητα των εργατών» που αγωνίζονται «όλοι μαζί».

Η απεργία τελείωσε την Παρασκευή 11 Οκτωβρίου 1974, όταν η εργοδοσία συμφώνησε στην επιστροφή του απολυμένου εργάτη. Ωστόσο, και εδώ βρίσκεται το κρίσιμο για αυτό το κείμενο στοιχείο, λίγο καιρό μετά, μαζί με μερικούς Έλληνες απολύθηκαν 40 (ή 50)

Πακιστανοί εργάτες. Αυτή τη φορά, όμως, η απάντηση δεν ήταν αντίστοιχη της επίθεσης, παρά τις προσπάθειες μιας μειοψηφίας εργατών για συνέχιση του απεργιακού αγώνα. Έτσι, ακόμα και στη συνθήκη της δεκαετίας του 1970, όπου η εργατική τάξη και το κίνημά της αποτελούσαν έναν βαρύνοντα κοινωνικό και πολιτικό παράγοντα διεθνώς και που στο εσωτερικό της Ελλάδας οπωσδήποτε πολλές χιλιάδες άνθρωποι προέτασσαν την εργατική τους ταυτότητα και εμπλέκονταν, λιγότερο ή περισσότερο, σε ένα εγχείρημα συγκρότησης της ταξικής ενότητας, *ακόμα και τότε* οι μη-Έλληνες εργάτες βρέθηκαν σε μια πολύ δυσμενέστερη θέση, υφιστάμενοι βαρύτερες συνέπειες από τους Έλληνες συναδέλφους τους.

Συμπέρασμα

Ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό του παρόντος είναι η διαρκής υποχώρηση της εργατικής συνείδησης και ταυτότητας. Ενώ δισεκατομμύρια άνθρωποι είναι αναγκασμένοι να πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη σε κάποια αγορά για να ζήσουν, όλες οι μορφές οργάνωσης που είναι συνδεδεμένες με το εργατικό κίνημα είναι είτε πολύ αδύναμες είτε εκτός συζήτησης. Η Ελλάδα, βεβαίως, δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτό. Είναι μέσα σε αυτό το ιστορικό συγκείμενο που το ζήτημα της εργασίας επανέρχεται στην επιφάνεια του δημοσίου λόγου. Έχοντας αποκοπεί από τον ορίζοντα της εργατικής τάξης, η εργασία αυτή σφραγίζεται από μια εθνικά προσδιορισμένη ιεράρχηση: αφορά μη-Έλληνες, οι οποίοι καλούνται να εργαστούν σε ένα ιδιαίτερο, ιδιαίτερα ασφαλειοποιημένο καθεστώς, για τις ανάγκες της «εθνικής οικονομίας».

Η σημασία της άγριας απεργίας στη *National Can* πενήντα χρόνια πριν έγκειται στο γεγονός ότι επιχείρησε να διατυπώσει με συγκεκριμένο τρόπο το ξεπέρασμα των διαιρέσεων μεταξύ Ελλήνων και Πακιστανών εργατών. Το εγχείρημα αυτό ηττήθηκε, όμως αυτή η παλιά ήττα μπορεί να ρίξει κάποιο φως στο παρόν της εργασίας και της μετανάστευσης. Η κατανόηση της απίσχνανσης του εγχειρήματος ενότητας της εργατικής τάξης, δηλαδή η κατανόηση της απόστασης που μας χωρίζει από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες του 1974, υπογραμμίζει και την ενίσχυση της κοινωνικής ιεράρχησης στη βάση του (ελληνικού) έθνους. Η «αποχώρηση» της εργατικής τάξης από το πεδίο της εργασίας σημαίνει την ενίσχυση του έθνους, του κράτους και της (αν)ασφάλειας, που πλέον εμφανίζονται ως οι μόνοι σημαντικοί άξονες για την εννόηση και τη διαχείρισή της.

Σημειώσεις

Για τις ελλείψεις εργατικού δυναμικού βλ., Σαλούρου, Ρούλα, «Γιατί λείπουν εκατοντάδες χιλιάδες εργατικά χέρια», *Καθημερινή*, 25-12-2023. https://www.kathimerini.gr/economy/562799281/giati-leipoyn-ekatontades-chiliades-ergatika-cheria/· Στουρνάρας, Γιάννης, «Είναι ασφαλής η Δημοκρατία τα επόμενα 50 χρόνια; Είναι η Ελλάδα μεταρρυθμίσιμη;», *Επί του Περιστυλίου*, τεύχος 080, 17-08-2024, σσ. 42-43· Τραμουντάνης, Άγγελος *Μετά τις κρίσεις: υφιστάμενη κατάσταση και προτάσεις πολιτικής για την ένταξη μεταναστών και προσφύγων στην Ελλάδα*, Διανέοσις, Σεπτέμβριος 2024, σελ.30. https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2024/09/Immigration_policies_upd230924.pdf. Για τις δημογραφικές συνθήκες στην Ελλάδα βλ., ΕΛΣΤΑΤ, *Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού Κατοικιών 2021*, 31-08-2023. https://elstat-outsourcers.statistics.gr/Booklet_%CE%91%CF%80%CE%BF%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%83%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1%CE%A0%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CF%85%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%852023_II%20GR_FINAL2_WEB.pdf· Κωστή, Διονυσία,

«Κοτζαμάνης: "Δημογραφικό πρόβλημα δεν σημαίνει μόνο υπογεννητικότητα"», *CNN Greece*, 21-11-2023. https://www.cnn.gr/ellada/longform/391561/kotzamanis-dimografiko-provlima-den-simainei-mono-ypogennitikotita.

[2] Στούπας, Κώστας, «Γιατί μας εγκαταλείπουν οι μετανάστες...», *Capital*, 09-09-2021. https://www.capital.gr/o-kostas-stoupas-grafei/3580453/giati-mas-egkataleipoun-oi-metanastes/.

[3] «'Χαρτιά' για 300.000 παράτυπους μετανάστες σαν λύση για εργάτες γης», *Agronews*, 26-09-2023. https://www.agronews.gr/thesmika/208694/ruthmisi-gia-hartia-se-300000-paratupous-metanastes-fernei-i-kuvernisi-os-lusi-stous-ergates-gis/.

[4] Πρόκειται για το άρθρο 193 το νόμου 5078 (ΦΕΚ Ά 211 20-12-2023) που ψηφίστηκε τον Δεκέμβριο του 2023, με τίτλο «Αναμόρφωση επαγγελματικής ασφάλισης, εξορθολογισμός ασφαλιστικής νομοθεσίας, συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις, σύστημα διορισμού και προσλήψεων των εκπαιδευτικών της Δημόσιας Υπηρεσίας Απασχόλησης και λοιπές διατάξεις».

[5] «Ομιλία του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης Άδωνι Γεωργιάδη, στην Ολομέλεια της Βουλής, για τον Προϋπολογισμό του 2024 και την επίμαχη τροπολογία για τους μετανάστες», 15-12-2023. https://ypergasias.gov.gr/omilia-tou-ypourgou-ergasias-kai-koinonikis-asfalisis-adoni-georgiadi-stin-olomeleia-tis-voulis-gia-ton-proypologismo-tou-2024-kai-tin-epimachi-tropologia-gia-tous-metanastes/.

[6] «'Μπαίνει τάξη στην αταξία και συνδέεται η παραμονή με την εργασία' – Τροπολογία στο σχέδιο νόμου του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης για θέματα αρμοδιότητας του Υπουργείου Μετανάστευσης & Ασύλου», 15-12-2023. https://migration.gov.gr/koino-deltio-typoy-ypoyrgeioy-metanasteysis-kai-asyloy-ergasias-kai-koinonikis-asfalisis-mpainei-taxi-stin-ataxia-kai-syndeetai-i-paramoni-me-tin-ergasia/.

[7] Ό.π.

[8] Σε κάποιες πηγές γίνεται λόγος για περίπου 500 εργάτες, αλλού για 600 και αλλού για 650. Πιο συγκεκριμένα, βλ., Ομάδα για μια προλεταριακή αριστερά, *Η απεργία της National Can: Διδάγματα – Προοπτικές*, Αθήνα, εκδόσεις 17 Νοέμβρη, σελ. 9 και 38 · «Τα διδάγματα απ' την απεργία της Ελευσίνας», *Σοσιαλιστική Αλλαγή*, 19-10-1974.

[9] Για την ιεραρχία των μισθών στο εργοστάσιο της *National Can*, βλ., Ομάδα για μια προλεταριακή αριστερά, ό.π, σελ. 9, *Σοσιαλιστική Αλλαγή* ό.π. και «Άγρια εκμετάλλευση των Πακιστανών από τη Νάσιοναλ Κάν Γκρήκ», *Ριζοσπάστης*, 12-10-1974. Για τη σύνθεση των εργατ(ρι)ών στη *National Can* και για την απεργία βλ,. επίσης «Τρομοκρατία στο εργοστάσιο κονσερβών (της Μάντρας)», *Ριζοσπάστης*, 10-10-1974 · «Σημαντική νίκη των απεργών στο εργοστάσιο της Μάντρας», *Ριζοσπάστης*, 11-10-1974 · «Η απάντηση των εργατών», *Ριζοσπάστης*, 11-10-1974 · «Νίκησαν οι απεργοί στη Μάντρα», *Ριζοσπάστης*, 11-10-1974 · «Τέρμα στις απολύσεις!- Να γυρίσουν πίσω οι εφτά της Νάτιοναλ Καν», *Αγωνιστική Πορεία*, 15-11-1974 · «Η εργατιά δεν λυγά -οργανώνεται -νικά: Συνέντευξη με μέλος της Επιτροπής Απεργίας της Νάσιοναλ Καν», *Αγωνιστική Πορεία*, 15-11-1974 · Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών (2020: 69) · Ιωαννίδης (2019)· Antifa Negative (2023: 32-45).

Αναφορές

Antifa Negative (2023), *Μεταπολίτευση: Το ελληνικό κράτος, η αριστερά κι εμείς*, Αθήνα, Antifa Negative.

Αυτόνομη Ομάδα Έρευνας α74 (2024), *Μεταπολίτευση: Οικονομία, πολιτική και ταξική πάλη διαμέσου πολέμου και κρίσεων (1949-1992)*, Αθήνα, Traverso.

Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών (2020[1983]), *Αυτοί οι αγώνες συνεχίζονται, δεν πωλούνται, δεν δικαιώθηκαν*, Αθήνα, Αρχείο Κοινωνικών Αγώνων - Αναρχική Αρχειοθήκη.

Ιωαννίδης, Σ. (2019), *Το Κίνημα των Εργοστασιακών Επιτροπών 1974-1981*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. 10.12681/eadd/46347.

Ιωαννίδης, Φ., Γιαννικόπουλος, Δ., Ζαφειρόπουλος, Η., Θανάσουλας, Γ., Μαραγκός, Θ. και Παπανικολάου, Κ. (σκηνοθέτες) (1975), *Ο Αγώνας* (κινηματογραφική ταινία), διάρκεια 117'.

Καραμπελιάς, Γ. (1989), *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Αθήνα, Εξάντας.

Νικολινάκος, Μ. (1974), «Οι αντιφάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξη: ανεπάρκεια εργατικών δυνάμεων και μετανάστευση» στο Μ., Νικολινάκος (επιμ.) *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κάλβος, σσ. 78-97.

ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΣΤΗ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΕΡΜΑΝΟΦΩΝΕΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ[1]

Ευαγγελία Δουρίδα[α]

[α] Υποψήφια Διδάκτορας Τμήματος Κοινωνιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Γραμματέας Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Μεταναστών, Προσφύγων και Παλιννοστούντων

Περίληψη

Τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, η Ελλάδα κλήθηκε να διαχειριστεί ένα απρογραμμάτιστο και άτακτο κύμα παλιννόστησης Ελλήνων εργατών από την Γερμανία. Τον Μάρτιο του 1978 ιδρύθηκε από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος το Κέντρο Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων Μεταναστών, μια υπηρεσία εξειδικευμένη στη διαχείριση των προβλημάτων που ανέκυπταν κατά την επανένταξη των παλιννοστούντων στην ελληνική κοινωνία. Ενόψει της δημιουργίας αυτής της υπηρεσίας είχε προηγηθεί η διεξαγωγή μιας εμπειρικής κοινωνιολογικής έρευνας, τα πορίσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν υπό τον τίτλο *The Return Home. Socio-economic Aspects of Re-integration of Greek Migrant Workers Returning from Germany* (1978), από τις Τίτσα Κολλάρου και Λουκία Μουσούρου και υπό την διεύθυνση του Αντωνίου Παπαντωνίου. Σκοπός του ανά χείρας σημειώματος είναι η παρουσίαση αυτής της έρευνας αλλά και συνολικά του τρόπου με τον οποίο το ΚΣΠΜ, το οποίο υπήρξε η μοναδική εξειδικευμένη υπηρεσία εξυπηρέτησης παλιννοστούντων στην Ελλάδα, προώθησε στα 34 χρόνια της λειτουργίας του (1978-2012) την επανένταξη στην ελληνική κοινωνία των παλιννοστούντων από τις γερμανόφωνες χώρες της Δυτικής Ευρώπης.

Λέξεις Κλειδιά: Μετανάστευση, Παλιννόστηση, Επανένταξη, Εμπειρική Κοινωνιολογική Έρευνα, Μεταπολίτευση

FROM THE STUDY TO THE SETTLEMENT OF THE PROBLEMS OF THE REINTEGRATION OF GREEK WORKERS FROM GERMAN-SPEAKING COUNTRIES OF WESTEN EUROPE INTO GREEK SOCIETY

Evangelia Dourida[α]

[α] PhD Candidate, Department of Sociology, National and Kapodistrian University of Athens, Secretary of the Special Synodal Committee on Migrants, Refugees and Repatriate Migrants

Abstract

In the early years of the Metapolitefsi, Greece had to deal with an unplanned and disorderly wave of Greek workers returning from Germany. In March 1978, the Holy Synod of the Church of Greece established the Re-integration Centre for Returning Migrants (hereinafter referred to as the Centre), a service specialized in the management of problems arising during the reintegration of returnees into Greek society. The creation of this service was preceded by empirical sociological research, the findings of which were published under the title *The Return Home. Socio-economic*

Aspects of Re-integration of Greek Migrant Workers Returning from Germany (1978), by Titsa Kollarou and Loukia Mousourou and under the direction of Antonios Papantoniou. The purpose of this note is to present this research and the overall way in which the "Center", which was the only specialized service for returning migrants in Greece, promoted in its 34 years of operation (1978-2012) the reintegration into Greek society of returning migrants from German-speaking countries of Western Europe.

Keywords: Migration, Return Migration, Reintegration, Empirical Sociological Research, Metapolitefsi

Εισαγωγή

Τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, η Ελλάδα κλήθηκε να διαχειριστεί ένα απρογραμμάτιστο και άτακτο κύμα παλιννόστησης Ελλήνων εργατών από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.[2] Η Ελληνική Πολιτεία, παρότι θεωρούσε ότι η μετανάστευση των Ελλήνων στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης είχε προσωρινό χαρακτήρα, ουδέποτε προέβη σε δομικές παρεμβάσεις που θα διευκόλυναν την οριστική επιστροφή τους στη χώρα (Παπαντωνίου 1982). Και όταν αυτό συνέβη, δεν εκπόνησε μια ολοκληρωμένη πολιτική παλιννόστησης (Papantoniou 1985). Μέρος του κενού αυτού προσπάθησε να καλύψει, ήδη από τον Μάρτιο του 1974, η Επιτροπή Αλληλοβοηθείας και Σχέσεων μετά των Ξένων Εκκλησιών (εφεξής ΣΕΑ)[3] της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, σε συνεργασία με το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών (εφεξής ΠΣΕ),[4] αποφασίζοντας να ιδρύσει ένα «Κέντρο Επανένταξης Παλιννοστούντων» (εφεξής Κέντρο). Έτσι, δύο χρόνια αργότερα, το 1976, το ΠΣΕ χρηματοδότησε τη διεξαγωγή μιας εμπειρικής έρευνας η οποία αποσκοπούσε στο να παράσχει τα κοινωνιολογικά δεδομένα που ήταν απαραίτητα για τη δημιουργία του εν λόγω Κέντρου (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: iv). Η έρευνα αυτή αποτέλεσε την πρώτη μεγάλης κλίμακας εμπειρική έρευνα για την παλιννόστηση στην Ελλάδα.[5]

Τα πορίσματα της έρευνας δημοσιεύτηκαν το 1978 υπό τον τίτλο *The Return Home. Socio-economic Aspects of Re-integration of Greek Migrant Workers Returning from Germany*. Δύο χρόνια αργότερα, το 1980, η Τίτσα Κολλάρου και η Λουκία Μουσούρου, οι δύο ερευνήτριες που είχαν διεξαγάγει την έρευνα, δημοσίευσαν, αυτή τη φορά στα ελληνικά, εκείνα τα πορίσματά της που θεωρούσαν ότι είχαν ένα «ευρύτερο ενδιαφέρον». Μελετώντας κανείς τα δύο κείμενα, βρίσκεται ουσιαστικά μπροστά σε δύο διακριτές κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του υπό μελέτη φαινομένου, που αντανακλούσαν ενδεχομένως δύο διακριτές αντιλήψεις για τη σημασία και τον ρόλο της κοινωνιολογικής έρευνας στην αντιμετώπιση κρίσιμων κοινωνικών ζητημάτων.

Η πρώτη εμπειρική έρευνα για την Παλιννόστηση στην Ελλάδα

Η Τίτσα Κολλάρου και η Λουκία Μουσούρου, λοιπόν, υπό την διεύθυνση του Αντωνίου Παπαντωνίου, Γραμματέα της ΣΕΑ,[6] εκπόνησαν από τον Νοέμβριο του 1976 έως τον Φεβρουάριο του 1977 έρευνα στην περιοχή της Μακεδονίας,[7] σε ένα στατιστικό δείγμα 500 Ελλήνων που είχαν παλιννοστήσει από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Η ερευνητική ομάδα επιχείρησε να μετρήσει τη συχνά «ασαφή», όπως την χαρακτήριζε, έννοια της επανένταξης διακρίνοντας δύο επιμέρους κατηγορίες, την

οικονομική και την κοινωνική επανένταξη των παλιννοστούντων, και συγκροτώντας τρεις σχετικούς δείκτες που αφορούσαν τον βαθμό ικανοποίησής τους από την επανένταξή τους στην ελληνική κοινωνία καθώς και τον βαθμό συμμετοχής τους στα κοινά, δηλαδή σε συνδικαλιστικές και πολιτικές δραστηριότητες. Επίσης, έλεγξε 17 ανεξάρτητες μεταβλητές που αντιστοιχούσαν σε παράγοντες οι οποίοι ενδεχομένως επηρέαζαν την επανένταξη των παλιννοστούντων του δείγματος (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: 3-4).

Για την ανάλυση των ευρημάτων, η ερευνητική ομάδα χρησιμοποίησε την έννοια του «κύκλου της μετανάστευσης» (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: 1) και διέκρινε, όπως αναφέρθηκε, μεταξύ οικονομικής και κοινωνικής επανένταξης, με τις δύο αυτές μορφές επανένταξης να διατηρούν κάποια «αυτονομία» η μια από την άλλη, παρότι σε κάθε φάση του μεταναστευτικού κύκλου οι δυο τους «συμπίπτουν», «επικαλύπτονται» ή και «συγκρούονται», όπως εξηγούσαν χαρακτηριστικά οι υπεύθυνοι της έρευνας (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: 438, Κολλάρου και Μουσούρου 1980: 47). Η ερευνητική ομάδα ανέδειξε τον διττό χαρακτήρα της διαδικασίας επανένταξης σε «ενεργητική» και «παθητική προσαρμογή»[8] και αναζήτησε ενδείξεις σύμφωνα με τις οποίες οι παλιννοστούντες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως παράγοντας κοινωνικής αλλαγής.

Αναφορικά με την οικονομική τους επανένταξη, η ερευνητική ομάδα διαπίστωνε μεταξύ άλλων α) υψηλό ποσοστό άνεργων παλιννοστούντων β) απροθυμία τους να χρησιμοποιήσουν τις αποταμιεύσεις τους σε παραγωγικές επενδύσεις γ) χαμηλό ποσοστό χρησιμοποίησης των τεχνικών δεξιοτήτων που είχαν αποκτήσει στη Γερμανία και δ) χαμηλό βαθμό ικανοποίησής τους από την εργασία, την αμοιβή, τις επαγγελματικές προοπτικές και την κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: 434-435). Τα προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης που εντοπίστηκαν ήταν «λιγότερο εμφανή» από εκείνα της οικονομικής επανένταξης. Η ερευνητική ομάδα προσδιόρισε τέσσερεις τομείς στους οποίους θεωρούσε ότι είχαν ήδη προκύψει σχετικά προβλήματα, ή θα μπορούσαν να προκύψουν στο μέλλον. Αναφέρθηκε σε «ρωγμές στη συνοχή της οικογένειας» κατά την παλιννόστηση, προβλήματα στην κοινωνικοποίηση των παιδιών, έλλειψη αποδοχής από το κοινωνικό περιβάλλον και έλλειψη ικανοποίησης από τους φίλους (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: 439-441).

Η ερευνητική ομάδα, αφού εντόπισε αυτά τα προβλήματα, συγκρότησε δύο καταλόγους με τις προϋποθέσεις που θα έπρεπε να πληρούν οι παλιννοστούντες για να μπορέσουν να θεωρηθούν είτε οικονομικά είτε κοινωνικά ενταγμένοι (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: 437-438, 441-442). Με τη συγκρότηση των καταλόγων αυτών η ερευνητική ομάδα αποσκοπούσε στο να τονιστεί η ανάγκη διαρθρωτικών αλλαγών που θα προωθούσαν τη «δυναμική ένταξη» των παλιννοστούντων. Παρότι τα ευρήματα καταδείκνυαν ότι οι ερωτώμενοι ενδιαφέρονταν περισσότερο από ό,τι πριν μεταναστεύσουν για τον συνδικαλισμό και την πολιτική, η ερευνητική ομάδα δεν θεώρησε ότι οι αλλαγές αυτές αποτελούσαν ένδειξη επιθυμίας συμβολής στο κοινωνικοοικονομικό μέλλον της χώρας, αλλά μάλλον έκφραση έλλειψης ικανοποίησης από το κοινωνικοοικονομικό παρόν (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: 393-

401, 443). Τέλος, η πλειοψηφία των ερωτώμενων προσδοκούσαν από το υπό ίδρυση Κέντρο να λειτουργήσει ως ένα «γραφείο απασχόλησης», αλλά και να τους παρέχει πληροφορίες σχετικά με τα δικαιώματά τους καθώς και αρωγή για θέματα που αφορούσαν την εκπαίδευση των παιδιών τους. Μάλιστα, ανέμεναν από το Κέντρο ότι θα λειτουργούσε και ως «διαμεσολαβητής» μεταξύ των ιδίων και των ελληνικών κρατικών Αρχών (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: 412-415).

Διαφορές της αγγλικής από την ελληνική έκδοση της εμπειρικής έρευνας

Δύο χρόνια αργότερα, το 1980, οι δύο ερευνήτριες δημοσίευσαν, στα ελληνικά πλέον, μια μελέτη με τον τίτλο *Παλιννόστηση* στην οποία αποτυπώνονταν εκείνα τα ευρήματα του *The return home* τα οποία είχαν, κατά τη γνώμη τους, ένα «ευρύτερο ενδιαφέρον». Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι αυτή η μελέτη δεν εκδόθηκε στη σειρά «Ενημέρωση»,[9] στην οποία είχαν εκδοθεί τόσο η έρευνα *The return home* όσο και *Η Σύγχρονη Ελληνίδα (Βασικά Στοιχεία)* που ήταν το πρώτο βιβλίο της Λουκίας Μουσούρου και είχε εγκαινιάσει το 1976 την εν λόγω σειρά.

Το ελληνικό κείμενο των δύο ερευνητριών, όπως εξηγούσαν οι ίδιες, δεν αποτελεί μετάφραση του αγγλικού κειμένου, αλλά μια «νέα διατύπωση των πορισμάτων της έρευνας που προκύπτουν από το υλικό αυτό και [μια] περισσότερο συνθετική αντιμετώπιση των συμπερασμάτων στα οποία τα πορίσματα αυτά οδηγούν» (Κολλάρου και Μουσούρου 1980: 7). Η πιο σημαντική διαφορά του ελληνικού από το αγγλικό κείμενο είναι ότι οι δύο ερευνήτριες επέλεξαν να υποβαθμίσουν στο ελληνικό τη σημασία της δημιουργίας Κέντρων υποδοχής παλιννοστούντων, πριμοδοτώντας την αντιμετώπιση των προβλημάτων της επανένταξης σε επίπεδο κεντρικής πολιτικής, συμπέρασμα που δεν μπορεί παρά να προκαλεί εντύπωση δεδομένου ότι η έρευνα *The return home* χρηματοδοτήθηκε ακριβώς για να καθοδηγήσει την ίδρυση ενός τέτοιου Κέντρου.[10] Επιπλέον, διαφορές μεταξύ αγγλικού και ελληνικού κειμένου εντοπίζονται κυρίως σε σχέση με τα συμπεράσματα που αφορούν την κοινωνική επανένταξη των παλιννοστούντων και τη σημασία κάποιων μεταβλητών.[11] Στο ελληνικό κείμενο, οι δύο ερευνήτριες δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην επισήμανση των ενδείξεων δυναμικής προσαρμογής των παλιννοστούντων, τις οποίες εντοπίζουν σε διάφορα ευρήματα.[12] Στο αγγλικό κείμενο, η ερευνητική ομάδα αναφερόταν στις ενδείξεις αυτές, αλλά όχι με την ίδια σπουδή. Μάλιστα, οι σχετικές εκτιμήσεις ήταν εκεί μετριοπαθείς, και το τελικό συμπέρασμα ήταν ότι «η επίδραση των παλιννοστούντων στην κοινωνική αλλαγή μπορεί να μην είναι τόσο σημαντική όσο αναμενόταν» (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: 432).

Ερμηνεύοντας τις διαφορές της αγγλικής από την ελληνική έκδοση

Οι διαφορές ανάμεσα στο ελληνικό και το αγγλικό κείμενο θα μπορούσαν να εξηγηθούν από το γεγονός ότι στους συντελεστές του αγγλικού κειμένου δεν βρίσκουμε μονάχα τις δύο ερευνήτριες αλλά και τον Α. Παπαντωνίου. Η αγγλική έκδοση ήταν απολύτως ξεκάθαρο ότι είχε γίνει υπό την αιγίδα του Κέντρου, ενώ η ελληνική έκδοση αποτελούσε πόνημα αποκλειστικά των δύο ερευνητριών. Θα ήταν ίσως βάσιμο να υποθέσουμε ότι, στην ανάλυση των ευρημάτων, ο Παπαντωνίου είχε εστιάσει όλως ιδιαιτέρως το ενδιαφέρον του στο άτομο και διερευνούσε τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι

παλιννοστούντες προκειμένου να οργανώσει ανάλογα τις υπηρεσίες του υπό ίδρυση Κέντρου, ενώ, αντίθετα, οι δύο ερευνήτριες είχαν ευρύτερη στόχευση και αναζητούσαν πρωτίστως ενδείξεις συμβολής των παλιννοστούντων στη συντελούμενη κοινωνική αλλαγή. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να μιλήσουμε για δύο διαφορετικούς τύπους κοινωνιολόγων, με τον Παπαντωνίου[13] να αντιπροσωπεύει τον κοινωνιολόγο που διεξήγε έρευνα για να σχεδιάσει μια ρεαλιστική παρέμβαση, ενώ η Μουσούρου[14] την κοινωνιολόγο που επιχειρούσε να προσδιορίσει την κατεύθυνση της κοινωνικής μεταβολής. Αμφότεροι, βεβαίως, αναγνώριζαν τη σημασία της μελέτης του μεταναστευτικού φαινομένου και την ανάγκη σύνδεσης των ερευνητικών πορισμάτων με την χάραξη πολιτικών. Σε αντίθεση πάντως με το ακαδημαϊκό προφίλ που διαμόρφωσε η Μουσούρου στα χρόνια που ακολούθησαν, ο Παπαντωνίου, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, πριμοδότησε τον συνδυασμό της έρευνας με την παρέμβαση, και θα μπορούσε ενδεχομένως να χαρακτηρισθεί ως κοινωνιολόγος της εφαρμοσμένης έρευνας και της παρέμβασης στο πεδίο.

Η ίδρυση του Κέντρου Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων Μεταναστών

Ο Παπαντωνίου χρησιμοποίησε τα πορίσματα της εν λόγω έρευνας για να εισηγηθεί προς την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος[15] την «ίδρυση ενός Ειδικού Κέντρου συνεχούς παρακολούθησης, μελέτης και πρακτικής αντιμετώπισης των προβλημάτων της παλιννόστησης» στην Αθήνα, το οποίο όντως ιδρύθηκε το 1978, με την επωνυμία «Κέντρο Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων Μεταναστών» (εφεξής ΚΣΠΜ), και είχε τον ίδιο ως διευθυντή.[16] Στην πρώτη Έκθεση του φορέα για τα δύο πρώτα χρόνια λειτουργίας του, ο Παπαντωνίου διαπίστωνε ότι τα «κοινωνικά, οικογενειακά, ψυχολογικά, εκπαιδευτικά και επαγγελματικά» προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι παλιννοστούντες που επισκέπτονταν το ΚΣΠΜ παρουσίαζαν μια «σημαντική ιδιαιτερότητα» η οποία είχε να κάνει με το ότι, για την επίλυσή τους, ήταν συχνά απαραίτητη η στήριξη από κοινωνικούς λειτουργούς καθώς και η νομική συμβουλευτική πάνω σε θέματα εργατικού, ασφαλιστικού και οικογενειακού δικαίου της χώρας στην οποία οι παλιννοστούντες είχαν εργαστεί ως μετανάστες. Λόγω αυτής της «ιδιαιτερότητας» δημιουργήθηκε λοιπόν η απαίτηση για «λεπτούς χειρισμούς από ειδικευμένο προσωπικό» (ΚΣΠΜ 1980: 7-8). Έτσι, στο αρχικό γερμανόφωνο προσωπικό του φορέα, που αποτελείτο από κοινωνιολόγους και κοινωνικούς λειτουργούς, προστέθηκαν Γερμανοί νομικοί, με ειδίκευση στο γερμανικό και το διεθνές δίκαιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων, που είχαν βασικές γνώσεις ελληνικού δικαίου και μιλούσαν ελληνικά. Το 1980 ξεκίνησε να λειτουργεί ένα επιπλέον γραφείο στη Θεσσαλονίκη και το 1981 ένα ακόμη στην Καβάλα για να καλύψουν τις ανάγκες των παλιννοστούντων της Βορείου Ελλάδας, όπου είχαμε και τη μεγαλύτερη συγκέντρωση παλιννοστούντων.

Η μελέτη του παλιννοστικού φαινομένου από τους κοινωνιολόγους του ΚΣΠΜ

Το 1984 το ΚΣΠΜ απέκτησε Κανονισμό Λειτουργίας (ΦΕΚ 794 της 06/11/1984) όπου οριζόταν και η διάρθρωσή του.[17] Παρατηρώντας την κανείς, διαπιστώνει ότι το Τμήμα Μελετών και Ερευνών του ΚΣΠΜ κατείχε κεντρική θέση. Παρακολουθούσε σε σταθερή βάση την τρέχουσα βιβλιογραφία για θέματα μετανάστευσης και παλιννόστησης, διεξήγε σχετικές έρευνες και μελέτες, επεξεργαζόταν συστηματικά την εμπειρία των συνεργατών του από το πεδίο[18] προκειμένου να προσδιορίζει με όλο και μεγαλύτερη λεπτομέρεια τα

προβλήματα της επανένταξης των παλιννοστούντων ώστε να κατευθύνει τα δύο Τμήματα παρέμβασης, δηλαδή το Τμήμα Κοινωνικών Προγραμμάτων και Εφαρμογών και το Τμήμα Νομικής Προστασίας.

Στην περίπτωση του ΚΣΠΜ, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε με άλλους φορείς (Κόντης 1997: 63-91), το παραχθέν ερευνητικό προϊόν δεν ήταν αποσπασματικό και ευκαιριακό, αλλά συστηματικό και με συγκεκριμένο προσανατολισμό. Η ανάδειξη της «σκοτεινής πλευράς» της παλιννόστησης επείχε κυρίαρχο ρόλο όχι μόνο στην ιδρυτική του έρευνα αλλά στο σύνολο της ερευνητικής του παραγωγής για την παλιννόστηση, η οποία φτάνει μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990.[19] Το ερευνητικό αυτό ενδιαφέρον αφορούσε την περιγραφή, διάγνωση και ερμηνεία των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι παλιννοστούντες κατά την προσπάθειά τους να επανενταχθούν ομαλά στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Η αναλυτική κατηγορία του «κύκλου της μετανάστευσης», η οποία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην ιδρυτική έρευνα *The Return Home*, χρησιμοποιείτο και στα κείμενα που συντάχθηκαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, με τη διαφορά ότι στα 4 στάδια του κύκλου, δηλαδή σε αυτά της μετανάστευσης, της εγκατάστασης σε μια ξένη χώρα, της παλιννόστησης και της επανεγκατάστασης στην Ελλάδα, προστέθηκε και ένα πέμπτο, που αφορούσε τη «δεύτερη γενιά», η οποία γινόταν αντιληπτή από τους κοινωνιολόγους του ΚΣΠΜ ως επέκταση της μεταναστευτικής διαδικασίας στο μέλλον. Η κοινωνιολογική ανάλυση της ερευνητικής ομάδας του ΚΣΠΜ αφορούσε ιδιαίτερα τον προσδιορισμό των μηχανισμών που οδηγούσαν τη μεταναστευτική διαδικασία από το ένα στάδιο στο άλλο καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι μετανάστες περισσότερο «αντιδρούσαν», παρά «δρούσαν», στο κοινωνικό τους περιβάλλον, εξαιτίας των περιορισμένων δυνατοτήτων τους για δράση (Papantoniou-Frangoulis 1984: 1). Από το 1986 οι κοινωνιολόγοι του ΚΣΠΜ επιχείρησαν να συνδέσουν την ανάλυση του φαινομένου της παλιννόστησης με την ανάλυση εκείνου της «φτώχειας».[20]

Τα στελέχη του ΚΣΠΜ παρέπεμπαν στην παραγόμενη γνώση του Τμήματος Ερευνών και Μελετών για να διαψεύσουν διαδιδόμενα «στερεότυπα» και «υψηλόφρονες προσδοκίες» της εποχής περί μετατροπής των παλιννοστούντων σε «δυναμικούς αναμορφωτές της ελληνικής βιομηχανίας και οικονομίας».[21] Με επιμονή επεσήμαιναν στις αρμόδιες Αρχές την επείγουσα ανάγκη θέσπισης πολιτικών και λήψης μέτρων που θα διασφάλιζαν τα δικαιώματα των παλιννοστούντων (Papantoniou 1985). Τέλος, κατάρτιζαν προγράμματα παρέμβασης, συμμετείχαν σε εκπαιδεύσεις και διαμόρφωναν θέσεις και προτάσεις που παρουσίαζαν σε συνέδρια και ομάδες εργασίας.[22]

Οι πόροι του ΚΣΠΜ

Η συνέπεια που διέκρινε το ΚΣΠΜ τόσο στις ερευνητικές του επιλογές όσο και στις παρεμβάσεις του σχετίζεται με το γεγονός ότι λάμβανε χρηματοδότηση για πάνω από δύο δεκαετίες από το ΠΣΕ. Βέβαια, το ΚΣΠΜ, βάση του Κανονισμού του, είχε ορισθεί ότι θα λειτουργεί ως Πρόγραμμα Διεκκλησιαστικής Βοήθειας, και ότι οι πόροι του θα εξασφαλίζονταν με κοινή συμβολή του ΠΣΕ, της Ευαγγελικής Εκκλησίας της Γερμανίας και κάθε άλλης Εκκλησίας που επιθυμούσε, διμερώς ή διαμέσου του ΠΣΕ, να συμβάλει. Η συγκέντρωση, όμως, πόρων δεν ήταν αυτονόητη ούτε εύκολη διαδικασία (Παπαντωνίου-Φραγκούλη 1983: 32-34). Οι δωρήτριες Εκκλησίες έπρεπε να πείθονται,

σε ετήσια βάση, για την αναγκαιότητα της λειτουργίας του ΚΣΠΜ. Η συνεχής μελέτη των αναγκών στο πεδίο, η διαρκής εξειδίκευση των παρεχόμενων υπηρεσιών και η αξιολόγηση των παρεμβάσεων στόχευαν μεταξύ άλλων στην ανάδειξη της αξιοπιστίας του ΚΣΠΜ, η οποία ήταν καθοριστική για τη διατήρηση της εμπιστοσύνης που είχαν οι δωρήτριες Εκκλησίες απέναντι σε αυτό.[23] Ενδεικτικά, από τα 14 Γενικά Εκκλησιαστικά Προγράμματα που υλοποιήθηκαν με χρηματοδότηση του ΠΣΕ κατά το χρονικό διάστημα 1957-1983, συνολικού ύψους 550.204 δολαρίων, το ΚΣΠΜ ήταν αυτό που έλαβε την υψηλότερη χρηματοδότηση, ήτοι 287.376 δολάρια (Η Διεκκλησιαστική Συνεργασία στην Ελλάδα 1983: 11).

Συμπεράσματα

Η ίδρυση ενός κρατικού φορέα[24] για τους παλιννοστούντες, παρότι εξαγγέλθηκε από τις πρώτες κυβερνήσεις της Μεταπολίτευσης, δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ουσιαστικά, οι παλιννοστούντες «αφέθηκαν στη μοίρα τους», αφού ουδέποτε θεσπίστηκε μια ολοκληρωμένη πολιτική παλιννόστησης (Παπαντωνίου-Φραγκούλη 1983: 6, Papantoniou 1985: 9-10). Τα όποια μέτρα λήφθηκαν ήταν μικρής σημασίας (Ρούνφτ και Σουμάχερ 1982: 133-136) και κυρίως αποσκοπούσαν στην εισροή συναλλάγματος στη χώρα και στη διευθέτηση των εκπαιδευτικών προβλημάτων των παλιννοστούντων μαθητών (Ματζουράνη 1982, Φούγιας 1982, Παπαντωνίου-Φραγκούλη 1984). Εντέλει, από την ίδρυσή του και μέχρι την κατάργησή του το 2012 από υπηρεσία της Ιεράς Συνόδου, το ΚΣΠΜ υπήρξε ο μοναδικός φορέας ο οποίος παρείχε υποστηρικτικές υπηρεσίες, και κυρίως νομική συμπαράσταση, σε Έλληνες που παλιννοστούσαν από γερμανόφωνες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Πράγματι, σύμφωνα με στοιχεία από τον γερμανικό ασφαλιστικό φορέα, το ήμισυ περίπου των περιπτώσεων συνταξιοδότησης Ελλήνων που εργάστηκαν στη Γερμανία διεκπεραιώθηκε από το αρμόδιο Γραφείο της Θεσσαλονίκης, στο οποίο, για ένα μακρύ χρονικό διάστημα, είχαν αποσπαστεί υπάλληλοι από τον γερμανικό ασφαλιστικό φορέα (ΚΣΠΜ 2012: 11).

Το ΚΣΠΜ ιδρύεται λοιπόν σε μια περίοδο κατά την οποία, παρά την παλιννόστηση Ελλήνων από τις γερμανόφωνες χώρες της Ευρώπης, δεν υφίστατο ούτε ερευνητική παραγωγή για το εν εξελίξει φαινόμενο αλλά και ούτε μια ολοκληρωμένη πολιτική διαχείρισής του. Παρ' όλα αυτά, το ΚΣΜΠ κατάφερε, στηριζόμενο στην αλληλεγγύη των ευρωπαϊκών Εκκλησιών, και ειδικότερα της Γερμανικής Ευαγγελικής Εκκλησίας, να προωθήσει την προστασία των δικαιωμάτων των επωφελούμενών του. Οι κοινωνιολόγοι του ΚΣΠΜ με επιμονή συνδύαζαν τη μελέτη με την παρέμβαση, αν μη τι άλλο διότι αντιλαμβάνονταν το φαινόμενο της παλιννόστησης ως μια διαδικασία φτωχοποίησης, σε αντίθεση με άλλους σύγχρονούς τους Έλληνες κοινωνιολόγους που εστίαζαν την προσοχή τους στην αποσαφήνιση των επιπτώσεων της παλιννόστησης σε ό,τι αντιλαμβάνονταν ως συντελούμενη κοινωνική αλλαγή. Παρήγαν λοιπόν λόγο, κατά βάση επιστημονικό, για το υπό μελέτη φαινόμενο, υιοθετούσαν διαδικασίες και ανέπτυσσαν δράσεις οι οποίες δεν ήταν οι αναμενόμενες για μια εκκλησιαστική υπηρεσία και δεν ήταν απαραίτητα ελεγχόμενες από τον ευρύτερο θεσμό στον οποίο το ΚΣΠΜ υπαγόταν. Ένα ερευνητικό ερώτημα που με απασχολεί ιδιαίτερα –και θα κλείσω το ανά χείρας σημείωμα με αυτό– αφορά το κατά πόσο το ΚΣΠΜ, στηριζόμενο στη βοήθεια των Ξένων Εκκλησιών, ανέπτυξε δράσεις, πρακτικές και διαδικασίες που εν τέλει συνέβαλαν και προς την κατεύθυνση της

προσαρμογής της Εκκλησίας της Ελλάδος στο νέο πλαίσιο που διαμορφώθηκε κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, και κυρίως μετά την είσοδο της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Σημειώσεις

Το ανά χείρας σημείωμα εντάσσεται στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής που εκπονώ στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του ΕΚΠΑ με θέμα: «Κράτος, Εκκλησία και Μετανάστευση: η δράση του Κέντρου Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων Μεταναστών (1978-2012)». Μεγάλο μέρος του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για αυτό το σημείωμα αφορά δακτυλογραφημένα κείμενα που μου έχουν παραχωρηθεί από τον Αντώνιο Παπαντωνίου, ιδρυτή και διευθυντή του ΚΣΠΜ, τα οποία έχουν ψηφιοποιηθεί και θα αναρτηθούν στο διαδίκτυο όταν ολοκληρωθεί η οργάνωση, καταγραφή, ταξινόμηση και ψηφιοποίηση του αρχειακού υλικού του Γραφείου Αλληλοβοηθείας και Σχέσεων μετά των Ξένων Εκκλησιών και του Κέντρου Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων Μεταναστών – Οικουμενικού Προγράμματος Προσφύγων που μου έχει αναθέσει η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (Αριθμ. Συνοδικής Απόφασης 651/460/8.03.2023).

[2] Την περίοδο 1973-1980, παλιννόστησαν προς την Ελλάδα 390.000 Έλληνες εργάτες από την Ο.Δ. της Γερμανίας (Έμκε-Πουλοπούλου 1986: 53). Το παλιννοστικό αυτό κύμα σχετίζεται μεταξύ άλλων με την οικονομική πολιτική που εφάρμοσε η Ο.Δ. της Γερμανίας στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης η οποία ακολούθησε την πετρελαϊκή κρίση του 1973-1974 (Παπαντωνίου-Φραγκούλη 1983: 4). Στην απόφαση των μεταναστών να παλιννοστήσουν συνέβαλαν και άλλοι παράγοντες, όπως ήταν τα προβλήματα που σχετίζονταν με τη μόρφωση και το επαγγελματικό μέλλον των παιδιών τους, τα προβλήματα υγείας που οι ίδιοι αντιμετώπιζαν εξαιτίας των συνθηκών ζωής και εργασίας στη Γερμανία, η επαγγελματική αβεβαιότητα που βίωναν καθώς και η επικράτηση τότε στη γερμανική κοινωνία ενός κλίματος εχθρότητας προς τους ξένους εργάτες· βλ. Παπαντωνίου-Φραγκούλη 1984: 107, Papantoniou 1985: 7.

[3]Για την ίδρυση της ΣΕΑ βλ. Συνοδική Επιτροπή Αλληλοβοηθείας και Σχέσεων μετά των Ξένων Εκκλησιών 1999: 6

[4] Το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών (World Council of Churches) είναι μια ένωση 352 Ορθόδοξων, Αγγλικανικών και άλλων Προτεσταντικών Εκκλησιών από 120 χώρες. Ιδρύθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τον Αύγουστο του 1948, εδρεύει στη Γενεύη, και σκοπός του είναι η προώθηση της χριστιανικής ενότητας.

[5] Είχε ωστόσο προηγηθεί τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1973 η έρευνα πεδίου που διεξήγαγε η Ιωάννα Μαγγανάρα, με χρηματοδότηση από την Young Women's Christian Association, σε ένα δείγμα 72 παλιννοστούντων που είχαν επιστρέψει στα νησιά της Κέρκυρας και της Ρόδου. Για τα πορίσματα της έρευνας, βλ. Manganara 1977.

[6] Από την ίδρυση του ΠΣΕ, τη θέση του εκπροσώπου της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στο ΠΣΕ κατείχε ο Αμίλκας Αλιβιζάτος, Καθηγητής Κανονικού Δικαίου και Ποιμαντικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Όταν ο Αλιβιζάτος, ως ένδειξη διαμαρτυρίας για την αντικανονική εκλογή του Αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου Α΄ από τη δικτατορική Κυβέρνηση Κόλλια, παραιτήθηκε από τη θέση του εκπροσώπου στο ΠΣΕ, τον διαδέχθηκαν ο Ιωάννης Ζιζιούλας, μετέπειτα Μητροπολίτης Περγάμου, και ο Αντώνιος Παπαντωνίου. Ειδικότερα, ο Παπαντωνίου ανέλαβε το χαρτοφυλάκιο του πρακτικού τομέα του ΠΣΕ και είχε υπό την ευθύνη του τη διεκκλησιαστική βοήθεια, τον κοινωνικό χώρο και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ παράλληλα ορίσθηκε Γραμματέας της ΣΕΑ.

[7] Η πλειοψηφία των Ελλήνων που μετανάστευσαν την περίοδο 1955-1977 κατευθύνθηκαν στη Δυτική Ευρώπη, και το 84% εξ αυτών εγκαταστάθηκε στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (Μουσούρου 1991: 48). Η πλειοψηφία αυτών που μετανάστευσαν στη Γερμανία προέρχονταν από τη Βόρεια Ελλάδα, και ειδικότερα από την περιοχή της Μακεδονίας, όπου και επέστρεψαν κατά την παλιννόστησή τους (Έμκε-Πουλοπούλου 1986: 83-84).

[8] Η ερευνητική ομάδα αντιλαμβάνονταν την επανένταξη «τόσο ως παθητική προσαρμογή σε ένα δεδομένο κοινωνικοοικονομικό σύστημα όσο και ως δυναμική συμβολή στην αναδιαμόρφωση αυτού του συστήματος» (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: 429).

[9] Η σειρά «Ενημέρωση» αποτελούσε πρωτοβουλία της ΣΕΑ και εντασσόταν στο ευρύτερο μορφωτικό και αναπτυξιακό πρόγραμμα του Τμήματος Διεκκλησιαστικής Βοήθειας του ΠΣΕ, το οποίο κάλυπτε και το σχετικό κόστος.

[10] Στον Πρόλογο του αγγλικού κειμένου που υπογράφει ο Παπαντωνίου αναφέρεται ρητά ότι πρόκειται για «μια έρευνα πρακτικού προσανατολισμού. Η ιδιαίτερη αξία της δεν συνίσταται πρωτίστως στο ότι δίνει απαντήσεις σε θεωρητικά ερωτήματα, αλλά στο ότι παρέχει πολύτιμα κοινωνιολογικά δεδομένα τα οποία θα μπορούσαν να τύχουν περαιτέρω επεξεργασίας. Αποσκοπεί επίσης στο να παράσχει τις απαραίτητες οικονομικές, κοινωνιολογικές και ψυχολογικές πληροφορίες καθώς και τις πρακτικές προτάσεις για την υλοποίηση των σκοπών του Κέντρου, που είναι η βοήθεια και η αρωγή για μια διαδραστική αντιμετώπιση των ψυχολογικών και κοινωνικών προβλημάτων τα οποία οφείλονται στη μακρά απουσία του μετανάστη όχι μόνο από το κοινωνικό του περιβάλλον αλλά, πολλές φορές, και από την οικογένειά του» (Collaros, Moussourou και Papantoniou 1978: v-iv).

[11] Στο ελληνικό κείμενο, οι δύο ερευνήτριες χαρακτηρίζουν την κοινωνική επανένταξη των παλιννοστούντων ως «ομαλή, χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα» (Κολλάρου και Μουσούρου 1980: 63).

[12] Πρόκειται για ευρήματα που αφορούν τη βιομηχανική εμπειρία των παλιννοστούντων, την επαγγελματική απασχόληση των γυναικών του δείγματος, τη στάση των μελών του δείγματος απέναντι στην εργασία των γυναικών, τον θεσμό της προίκας, τους ρόλους των συζύγων καθώς και τη συνδικαλιστική δράση και γενικότερα τη συμμετοχή τους στα κοινά.

[3] Ο Παπαντωνίου, απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, μεταβαίνει το 1959 στη Γερμανία, με υποτροφία από το ΠΣΕ, όπου μετεκπαιδεύεται στη Θρησκειολογία, τη Φιλοσοφία της Θρησκείας, την Κοινωνική Θεολογία και την Κοινωνιολογία. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του, έρχεται σε επαφή με τους Έλληνες ανειδίκευτους εργάτες στη Γερμανία και σταδιακά αποκτά ένα ειδικό ενδιαφέρον για τις συνέπειες που είχαν στους μετανάστες οι σκληρές συνθήκες εργασίας και διαβίωσης στη Γερμανία. Για τις συνθήκες αυτές, βλ. Ματζουράνης 1974, Νικολινάκος 1973. Με αφορμή την έκδοση ενός βιβλίου που απευθυνόταν στους Γερμανούς εργοδότες και είχε τον μακροσκελή τίτλο *Ξένοι εργαζόμενοι στο εργοστάσιο. Πώς να προσλαμβάνετε, να επιλέγετε, να εκπαιδεύετε, να εισάγετε, να ενθαρρύνετε, να πληρώνετε, να φιλοξενείτε, να φροντίζετε και να μεταχειρίζεστε σωστά τους ξένους εργαζόμενους*, στο οποίο διαπίστωνε μια εξαιρετικά μειωτική αντιμετώπιση των τελευταίων, ο Παπαντωνίου ανέλαβε την πρωτοβουλία να προσεγγίσει την οργάνωση «Διακονικό Έργο» της Ευαγγελικής Εκκλησίας στο Marburg για να διοργανώσουν από κοινού σεμινάρια στις Ακαδημίες της Ευαγγελικής Εκκλησίας με τα οποία θα επιχειρούσαν την εξοικείωση των μελών της Ευαγγελικής Εκκλησίας με τον πολιτισμό και την κουλτούρα των ξένων εργατών, με απώτερο στόχο την κάμψη των ξενοφοβικών αισθημάτων των Γερμανών και την προώθηση της ομαλής τους συνύπαρξης με τους ξένους εργάτες. Επιπλέον, κατόπιν αιτήματός του, έλαβε από το ίδρυμα της Volkswagen Stiftung χρηματοδότηση για τη διεξαγωγή έρευνας για τα προβλήματα των Ελλήνων εργατών σε εργοστάσια στη Γερμανία. Τα ευρήματα της έρευνάς του αποτυπώθηκαν σε ένα πολυγραφημένο κείμενο με τον τίτλο «Ο σπανίζων άνθρωπος». Επέλεξε, όπως μου εξήγησε σε συνέντευξη που μού παραχώρησε, να βάλει αυτόν τον τίτλο διότι, την περίοδο εκείνη, τα εργατικά χέρια των μεταναστών ήταν «σπάνια» και ιδιαίτερα θελκτικά για τους Γερμανούς βιομήχανους. Επιπλέον, οι ξένοι εργάτες, σε αντίθεση με τους Γερμανούς, ήταν γενικά απληροφόρητοι και δεν είχαν απαιτήσεις αναφορικά με τα εργασιακά και τα ασφαλιστικά τους δικαιώματα, γεγονός που τους καθιστούσε ακόμη πιο επιθυμητούς στην εργοδοσία. Τα πορίσματα αυτής της έρευνας παρουσιάστηκαν το 1964 σε συνάντηση στην Ευαγγελική Θεολογική Ακαδημία του Arnoldshain στην οποία μετείχαν εκπρόσωποι της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, της Γερμανικής Προτεσταντικής Εκκλησίας, της Καθολικής Εκκλησίας της Γερμανίας και του Παγκόσμιου Συμβουλίου Εκκλησιών, όπου και αποφασίστηκε η ίδρυση της «Διεκκλησιαστικής Επιτροπής για τους Μετανάστες στην Ευρώπη» (Churches Commission for Migrants in Europe – CCME). Η συγκρότηση, λοιπόν, του CCME προέκυψε, κατά τον Παπαντωνίου, από αυτές τις προσπάθειες των εκπροσώπων Εκκλησιών τόσο των χωρών υποδοχής όσο και των χωρών αποστολής μεταναστών να διαχειριστούν τα αρνητικά αισθήματα των τοπικών κοινωνιών απέναντι στους ξένους εργάτες αλλά και να βρουν λύσεις στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι μετανάστες στις χώρες όπου διέμεναν και εργάζονταν. Την Εκκλησία της Ελλάδος εκπροσωπούσε τότε άτυπα ο Παπαντωνίου, ενώ αργότερα, από την ίδρυση του ΚΣΠΜ το 1978 και έως και λίγο μετά την κατάργησή του το 2012, αποτέλεσε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του CCME. Βλ. το κείμενο

της ομιλίας του για τον εορτασμό των 50 χρόνων του CCME, όπου και ανακηρύσσεται επίτιμος πρόεδρός του (Papantoniou 2014).

[4] Όταν η Μουσούρου διεξήγαγε την έρευνα *The return home*, δεν είχε ακόμη εκπονήσει τη διατριβή της, και αυτή ήταν η πρώτη φορά που την απασχολούσε ερευνητικά το φαινόμενο της μετανάστευσης. Είχε πάντως σπουδάσει Κοινωνιολογία στη Γενεύη και είχε κάνει μετεκπαίδευση στην Αγγλία πάνω σε θέματα Διοίκησης Προσωπικού και Βιομηχανικών Σχέσεων. Ως ερευνήτρια, είχε εργαστεί στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης και στην Ελλάδα στο Κέντρο Οικονομικού Προγραμματισμού και Ερευνών (ΚΕΠΕ). Μέχρι τότε, τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονταν στην κοινωνιολογία της οικογένειας, με έμφαση στο φύλο και τις διαγενεακές σχέσεις, και την απασχολούσε ιδιαίτερα η απασχόληση των γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα. Βλ. σχετικά Ανθοπούλου, Μπαγκαβός και Στρατηγάκη 2014.

[5] Περίοδος 121, Συνεδρία Κ΄ 9.2.1978.

[6] ΚΣΠΜ 1980: 13.

[7] Σε τέσσερα τμήματα: α) Μελετών και Ερευνών, β) Κοινωνικών Προγραμμάτων και Εφαρμογών, γ) Νομικής Προστασίας και δ) Διοικητικό και Λογιστικό.

[8] Για κάθε επωφελούμενο συμπληρωνόταν, ύστερα από συζήτηση, ένα ερωτηματολόγιο στο οποίο καταγράφονταν τα αιτήματά του αλλά κυρίως συλλέγονταν στοιχεία που αφορούσαν συνολικότερα τη μεταναστευτική του εμπειρία· βλ. Παπαντωνίου-Φραγκούλη 1983: 22.

[9] Έκτοτε το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται αποκλειστικά σε θέματα που σχετίζονται με την ένταξη των αλλοδαπών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία.

[20] Το Κέντρο συνήθως υλοποιούσε προγράμματα που συνδύαζαν έρευνα και παρέμβαση. Ενδεικτικά, ένα τέτοιο πρόγραμμα υλοποιήθηκε στο διάστημα 1986-1989 στο πλαίσιο του Κοινοτικού Προγράμματος για την καταπολέμηση της φτώχειας. Συγκεκριμένα, το Κέντρο διεξήγαγε την εμπειρική κοινωνιολογική έρευνα *Poverty Situation and Impoverishment through Return-Migration* με σκοπό τη διαπίστωση της έκτασης, της ποιότητας και των αιτιών της φτώχειας στους παλιννοστούντες. Η έρευνα αυτή είχε τη μορφή έρευνας-δράσης με την έννοια ότι, στο πλαίσιο της, συνδυαζόταν η συλλογή εμπειρικών δεδομένων με την παροχή κοινωνικής εργασίας.

[21] Βλ. την κριτική του Α. Παπαντωνίου σε «τεχνηέντως διαδιδόμενα στερεότυπα» της εποχής (Παπαντωνίου 1982: 8-17, Papantoniou 1985: 21) καθώς και τα άρθρα της Μ. Παπαντωνίου-Φραγκούλη με τα οποία ασκούσε κριτική στον Π. Τερλεξή (Παπαντωνίου-Φραγκούλη 1979, Παπαντωνίου-Φραγκούλη 1980, Τερλεξής 1979, Τερλεξής 1980) καθώς και το άρθρο της για τα προβλήματα επανένταξης (Papantoniou-Frangoulis 1984).

[22] Αναλυτικά στοιχεία για τις συμμετοχές των στελεχών του Κέντρου υπάρχουν στις εκθέσεις πεπραγμένων του. Αξίζει επίσης να αναφερθεί η διεξαγωγή μιας ομάδας εργασίας από την οποία προέκυψε μια ενδιαφέρουσα συλλογή κειμένων η οποία εκδόθηκε το 1982 με τίτλο *Η Ελληνική Παλιννόστηση*.

[23] Μάλιστα, κάθε χρόνο συντάσσονταν αναλυτικές εκθέσεις πεπραγμένων του ΚΣΠΜ και μεταφράζονταν στα αγγλικά προς ενημέρωση των ξένων Εκκλησιών, ενώ οι εκθέσεις του Τμήματος Νομικής Προστασίας συντάσσονταν στα γερμανικά καθώς το κόστος για τις αμοιβές των Γερμανών δικηγόρων του ΚΣΠΜ καλυπτόταν απευθείας από γερμανική εκκλησιαστική οργάνωση.

[24] Βλ. σχετικά τη συμμετοχή του Κέντρου σε ειδική Επιτροπή που συγκροτήθηκε τον Μάιο του 1980 ύστερα από πρωτοβουλία του Υπουργείου Εξωτερικών για την ίδρυση κέντρων παροχής πληροφόρησης σε παλιννοστούντες (Παπαντωνίου-Φραγκούλη και Παπαντωνίου 1982: 105).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ανθοπούλου, Θ., Μπαγκαβός, Χ. και Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2014), *Οικογένεια, Φύλο και Μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα. Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Λουκία Μ. Μουσούρου,* Αθήνα, Gutenberg.

Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (1986), *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλιννόστησης*, Αθήνα, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας – Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών.

Η Διεκκλησιαστική Συνεργασία στην Ελλάδα (1983), *Έκθεσις Πεπραγμένων της Επιτροπής Διεκκλησιαστικής Βοήθειας του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών*, Αθήνα, World Council of Churches και G. Argyropoulos ΕΡΕ.

Κέντρο Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων Μεταναστών (1980), *Προβλήματα Επανένταξης των Ελλήνων Μεταναστών που παλιννοστούν. Έκθεση του «Κέντρου Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων Μεταναστών»*, Αθήνα, ΚΣΠΜ.

Κέντρο Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων Μεταναστών της Επιτροπής Αλληλοβοηθείας και Σχέσεων μετά των Ξένων Εκκλησιών της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (1982), *Η Ελληνική Παλιννόστηση*, Αθήνα/Θεσσαλονίκη/Καβάλα, ΚΣΠΜ.

Κέντρο Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων και Μεταναστών-Οικουμενικό Πρόγραμμα Προσφύγων, *Έκθεση Πεπραγμένων, χρονική περίοδος από Σεπτέμβριο 2011 έως Αύγουστο 2012*, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2012, σ. 11 (δακτυλογραφημένο).

Κολλάρου, Τ. και Μουσούρου, Λ. (1980), *Παλιννόστηση. Στοιχεία και συμπεράσματα από μια εμπειρική έρευνα*, Αθήνα, Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Ερευνών.

Κόντης, Α. (1997), Η έρευνα στην Ελλάδα για τον ελληνισμό της διασποράς, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 92, σσ. 63-91

Ματζουράνης, Γ. (1974), *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία (Γκασταρμπάϊτερ)*, Αθήνα, Gutenberg.

Ματζουράνη, Ε. (1982), Εκπαιδευτικά Προβλήματα των παιδιών που παλιννοστούν, στο *Η Ελληνική Παλιννόστηση,* Αθήνα/Θεσσαλονίκη/Καβάλα, ΚΣΠΜ της Επιτροπής Αλληλοβοηθείας και σχέσεων μετά των ξέων Εκκλησιών της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, σσ. 171-178.

Μουσούρου, Λ. (1976), *Η Σύγχρονη Ελληνίδα (Βασικά Στοιχεία)*, Αθήνα, Gutenberg.

Νικολινάκος, Μ. (1973), *Καπιταλισμός και Μετανάστευση. Πολιτική οικονομία του προβλήματος των ξένων εργατών στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης*, Αθήνα, Παπαζήση.

Ρούνφτ, Α. και Σουμάχερ, Χ. (1982), Η νομική πλευρά της παλιννόστησης, στο *Η Ελληνική Παλιννόστηση,* Αθήνα/Θεσσαλονίκη/Καβάλα, ΚΣΠΜ της Επιτροπής Αλληλοβοηθείας και σχέσεων μετά των ξέων Εκκλησιών της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, σσ.128-168.

Συνοδική Επιτροπή Αλληλοβοηθείας και Σχέσεων μετά των Ξένων Εκκλησιών, (1999), Έκθεση Πεπραγμένων (Περίοδος από 01.10.1998 μέχρι 30.09.1999), Αθήνα (δακτυλογραφημένο).

Τερλεξής, Π. (1979), Μετανάστευση και Επαναπατρισμός: η πρόκληση του ‘80, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. 1, Νο 1, Αθήνα, σσ. 31-42.

Τερλεξής, Π. (1980), Απόδημος Ελληνισμός και η πρόκληση του ‘80, *Εποπτεία*, Νο 45, σσ. 375-377.

Παπαντωνίου, Α. (1982), Εισαγωγή: Η Ελληνική Παλιννόστηση. Προσδοκίες και πραγματικότητα, στο *Η Ελληνική Παλιννόστηση,* Αθήνα/Θεσσαλονίκη/Καβάλα, ΚΣΠΜ της Επιτροπής Αλληλοβοηθείας και σχέσεων μετά των ξέων Εκκλησιών της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, σσ. 8-17.

Παπαντωνίου-Φραγκούλη, Μ. (1979), Προβλήματα Παλιννόστησης, ή σε τι συνίσταται ή πρόκληση του ‘80, *Εποπτεία*, Νο 41, σσ. 1003-1012.

Παπαντωνίου-Φραγκούλη, Μ., (1980), Η Παλιννόστηση των μεταναστών και η αποδημία της ωραιοποίησης, *Εποπτεία*, Νο 47-48, Αθήνα, σσ. 561-563.

Παπαντωνίου-Φραγκούλη, Μ. και Παπαντωνίου, Α. (1982), Εμπειρίες του Κέντρου Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων Μεταναστών, στο *Η Ελληνική Παλιννόστηση,* Αθήνα/Θεσσαλονίκη/Καβάλα, ΚΣΠΜ της Επιτροπής Αλληλοβοηθείας και σχέσεων μετά των ξέων Εκκλησιών της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, σσ. 92-107.

Παπαντωνίου-Φραγκούλη, Μ. (1983), *Έκθεσις Δραστηριοτήτων για τα έτη 1982-1983*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, ΚΣΠΜ της Διεκκλησιαστικής Επιτροπής Αλληλοβοηθείας και Σχέσεων μετά των Ξένων Εκκλησιών της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (δακτυλογραφημένο).

Παπαντωνίου, Μ. (1984), Οι επιπτώσεις της παλιννόστησης στην οικογένεια και το σχολείο, στο Υπουργείο Παιδείας - UNESCO, *Σχολική επανένταξη παλιννοστούντων μαθητών: προβλήματα και προοπτικές*, Αθήνα, σσ. 105-119.

Φούγιας, Π. (1982), Τα μέτρα της Ελληνικής Πολιτείας για την ένταξη των παλιννοστούντων ελληνοπαίδων στα σχολεία της ημεδαπής, στο *Η Ελληνική Παλιννόστηση,* Αθήνα/Θεσσαλονίκη/Καβάλα, ΚΣΠΜ της Επιτροπής Αλληλοβοηθείας και σχέσεων μετά των ξέων Εκκλησιών της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, σσ. 196-199.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Collaros, T., Moussourou, L. και Papantoniou, A. (1978), *The Return Home. Socio-economic Aspects of Re-integration of Greek Migrant Workers Returning from Germany*, Athens, Re-Integration Center for Migrant Workers.

Manganara, J. (1977), Some social aspects of the return movement of Greek migrant workers from West Germany to rural Greece, *The Greek Review of Social Research,* Vol. 29, pp. 65-75.

Papantoniou-Frangoulis, M. (1984), *Problems of Return-migration and Reintegration in Greece*, Athens, Reintegration Center for Returning Migrants of the Inter-Church-Aid and Foreign Relation Committee of the Church of Greece (δακτυλογραφημένο).

Papantoniou, A. (1985), *Gastarbeiter-Policies and Return Migration*. *The example Greece*, Re-integration Centre for Returning Migrants (δακτυλογραφημένο).

Papantoniou, A. (2014), Keynote presentation, CCME European Gathering in Frankfurt am Main, 27-28 March 2014: "Recalling the past, meeting the challenges of the future", https://ccme.eu/storage/app/media/images/website/history-ccme-50.pdf (ημερ. πρόσβ. 3/3/2025).

Re-integration Centre for Returning Migrants (1986), Activities Report of Project No 15 / EL-1. Localisation, analysis and confrontation of "poverty" factors and the hindrances of social and economic re-integration of returning migrants from Western Europe [2nd Anti-poverty project of E.C.], Athens (δακτυλογραφημένο).

Η ΤΟΠΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΨΗ ΤΩΝ ΥΨΗΛΑ ΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΩΝ ΑΡΑΒΩΝ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΑΣΙΑΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Sara El Khoury[α]

[α] Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η ενσωμάτωση των μεταναστών και των προσφύγων στην ελληνική αγορά εργασίας αποτελεί αντικείμενο έρευνας στην Ελλάδα εδώ και δεκαετίες, ιδιαιτέρως από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Ωστόσο, η έρευνα όσον αφορά στους υψηλά ειδικευμένους και με υψηλό μορφωτικό επίπεδο μετανάστες πρώτης γενιάς από αραβικές και νοτιοασιατικές χώρες είναι σχετικά περιορισμένη. Παρά το γεγονός ότι πολλοί Λιβανέζοι, Σύροι, Πακιστανοί και Μπαγκλαντεσιανοί μετανάστες κατέχουν υψηλή ειδίκευση, αρκετοί εξ αυτών απασχολούνται στην ανειδίκευτη εργασία, γεγονός που αναδεικνύει την αναντιστοιχία μεταξύ των προσόντων τους και της απασχόλησής τους. Το θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύσσεται στο παρόν κείμενο εστιάζει στους παράγοντες που επηρεάζουν την ένταξη αυτών των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας. Σκοπό της έρευνας αποτελεί η ανάλυση των βασικών παραγόντων που επηρεάζουν την εργασιακή τους ένταξη, των επακόλουθων προκλήσεων που αντιμετωπίζουν και των στρατηγικών που εφαρμόζουν για να τις ξεπεράσουν. Οι παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν την ένταξή τους περιλαμβάνουν το νομικό καθεστώς των μεταναστών, τις δυσκολίες στην αναγνώριση τίτλων σπουδών της αλλοδαπής, τη γήρανση του γηγενούς πληθυσμού, τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και των επιμέρους τομέων της παραγωγής, τις καθυστερήσεις στις διαδικασίες και αποφάσεις ασύλου, την επάρκειά των μεταναστών στην ελληνική γλώσσα, καθώς και την περιορισμένη ανάπτυξη δικτύων μεταναστών. Το άρθρο δομείται σε τρεις ενότητες. Η πρώτη αποτελεί μια επισκόπηση της ελληνικής αγοράς εργασίας και των μεταναστευτικών προτύπων. Η δεύτερη αφορά στις έννοιες της τοπικής συμπερίληψης (emplacement) και της εμπρόθετης δράσης (agency) καθώς αναλύει τους δομικούς και ατομικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ενσωμάτωσή των μεταναστών. Η τελευταία ενότητα διερευνά τον ρόλο των μεταναστευτικών και διακρατικών δικτύων και των μεταναστευτικών κοινοτήτων στις ευκαιρίες απασχόλησης.

Λέξεις Κλειδιά: Άραβες και Νοτιοασιάτες Μετανάστες, Ενσωμάτωση, Τοπική Συμπερίληψη, Εμπρόθετη Δράση, Κοινωνικά Δίκτυα

THE EMPLACEMENT OF HIGHLY SKILLED ARAB AND SOUTH ASIAN MIGRANTS IN THE GREEK LABOUR MARKET

Sara El Khoury[α]

[α] Geography Department, Harokopio University

Abstract

The integration of migrants and refugees into the Greek labour market, has been a focus of research in Greece for decades, particularly since the 1990s. However, there is limited research on highly skilled, educated first-generation Arab and South Asian migrants. Despite holding tertiary degrees, many Lebanese, Syrian, Pakistani, and Bangladeshi migrants are employed in

secondary-level jobs, highlighting a mismatch between their qualifications and job placement. This theoretical framework aims to explore the factors that affect the emplacement of these migrants in the Greek labour market. The purpose of this framework is to delve into the key factors affecting emplacement of the migrants, the subsequent challenges they face, and the strategies they employ to overcome them. Factors affecting emplacement include migrants' legal status, challenges in recognizing foreign qualifications, Greece's aging population, sectorial and market demands, delays in asylum procedures and decisions, Greek language proficiency and expansion of local and migrant networks. The article is divided into three sections. The first provides an overview of Greece's labour market and the migration patterns of the migrants. The second examines the concepts of emplacement and agency, analyzing the structural and individual factors affecting integration. The last section explores the role of migrant and transnational networks in employment opportunities.

Keywords: Arabs and South Asian Migrants, Integration, Emplacement, Agency, Networks

Εισαγωγή

Παρά τη σχετική αύξηση του επιπέδου εκπαιδευτικών προσόντων και δεξιοτήτων των μεταναστών στις χώρες της ΕΕ, η οποία έχει επιφέρει μια μείωση στο εκπαιδευτικό χάσμα μεταξύ γηγενών και μεταναστών περίπου στο ένα τρίτο των χωρών ΕΕ, οι μετανάστες εξακολουθούν να καταλαμβάνουν περίπου το 30% των θέσεων εργασίας στην ανειδίκευτη εργασία. Οι μετανάστες που διαθέτουν υψηλή ειδίκευση είναι λιγότερο πιθανό να βρουν εργασία σε σχέση με τους γηγενείς. Επιπλέον, όσοι καταφέρνουν να βρουν εργασία τείνουν να είναι υπερεκπαιδευμένοι για τις θέσεις που καταλαμβάνουν. Στην ΕΕ, το 47% των υψηλά ειδικευμένων μεταναστών είτε παραμένουν άνεργοι είτε απασχολούνται σε θέσεις κατώτερες των προσόντων που διαθέτουν, σε σύγκριση με το αντίστοιχο ποσοστό των γηγενών που κυμαίνεται στο 30% (OECD 2023: 69). Στην περίπτωση της Ελλάδας, οι μετανάστες, ανεξαρτήτως του μορφωτικού τους επιπέδου, αντιμετωπίζουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σχέση με τους γηγενείς Έλληνες. Το ποσοστό ανεργίας των ατόμων που έχουν γεννηθεί στο εξωτερικό ανέρχεται στο 23% σε σύγκριση με το 14% για τους Έλληνες πολίτες. Ακόμα, όταν ληφθεί υπόψιν το επίπεδο εκπαίδευσης, η ανεργία παραμένει δυσανάλογα υψηλότερη μεταξύ των μεταναστών, με το 25% αυτών με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και το 20% με υψηλό επίπεδο να παραμένουν άνεργοι. Αντιθέτως, μεταξύ των Ελλήνων, το 16% αυτών με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και μόνο το 10% με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης είναι άνεργοι (ΟΟΣΑ 2023: 266). Οι Άραβες και Νοτιοασιάτες μετανάστες στην Ελλάδα οι οποίοι διαθέτουν τριτοβάθμια εκπαίδευση συχνά αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην εύρεση εργασίας που να ανταποκρίνεται στα προσόντα τους. Πολλοί εξ αυτών καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας που υπολείπονται των εκπαιδευτικών τους προσόντων, καλύπτοντας θέσεις χαμηλής ειδίκευσης που δημιουργούνται βάσει των αναγκών της τοπικής οικονομίας, όπως η χειρωνακτική εργασία, η παροχή υπηρεσιών κ.ά. (Faist 2010, Papadopoulos et al. 2018). Αυτή η αναντιστοιχία οφείλεται σε συστημικά ή/και σε ατομικά εμπόδια, όπως οι γλωσσικές δυσκολίες, η έλλειψη αναγνώρισης των προσόντων τους και η περιορισμένη πρόσβαση σε εργασιακά δίκτυα, συντελώντας στην υπο-αξιοποίηση των ικανοτήτων τους και σε χαμηλότερη χρηματική ανταμοιβή (Adsera and Chiswick 2007: 496).

Ο υψηλός δείκτης ανεργίας στην Ελλάδα, τα μέτρα λιτότητας και η αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους έχουν δημιουργήσει βαθιές οικονομικές προκλήσεις. Η οικονομική κρίση επηρέασε όχι μόνο τις παραδοσιακά ευάλωτες ομάδες, όπως οι μετανάστες, οι πρόσφυγες ή οι αιτούντες άσυλο (Fratsea and Papadopoulos 2021: 50), αλλά και υψηλά ειδικευμένους γηγενείς και αλλοδαπούς εργαζόμενους (Tsiboukli and Efstratoglou 2022: 33). Η Ελλάδα διατηρεί σταθερά έναν από τους υψηλότερους δείκτες ανεργίας στην ΕΕ, ακόμα και κατά την περίοδο οικονομικής ανάπτυξης. Η ανεργία έφτασε το 27,5% το 2013 πριν μειωθεί στο 15,8% το 2021, παραμένοντας όμως μία από τις υψηλότερες στην ΕΕ (OECD 2023: 68). Η αυξανόμενη φτώχεια, η εισοδηματική ανισότητα και η εργασιακή επισφάλεια εξακολουθούν να παραμένουν σημαντικά δομικά ζητήματα (Papadopoulos et al. 2018, Παπαδόπουλος και Φρατσέα 2022). Παρότι ο αγροτικός τομέας (Παπαδόπουλος και Φρατσέα 2022, Artelaris 2017, Kasimis and Papadopoulos, 2013) και ορισμένοι βιομηχανικοί κλάδοι επηρεάστηκαν λιγότερο κατά την περίοδο της κρίσης (Karamanis and Kolias 2022: 24), η μείωση στην απασχόληση σε κλάδους που επλήγησαν σημαντικά συνδέθηκε με χαρακτηριστικά όπως η εθνικότητα, η κοινωνική τάξη και η ηλικία (Kasimis 2013: 3). Κατά την περίοδο της ανάκαμψης, δομικά εμπόδια εξακολουθούν να περιορίζουν την αύξηση θέσεων εργασίας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον κατασκευαστικό κλάδο (Karamanis and Kolias 2022: 27).

Η Ελλάδα πλήττεται από τη δημογραφική γήρανση του πληθυσμού της και μάλιστα με έναν από τους ταχύτερους ρυθμούς στην ΕΕ, γεγονός που οδηγεί σε συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού και δυσκολίες στην αντικατάσταση των αποχωρούντων εργαζόμενων (Pavlopoulos and Kaliotis 2024, Papadopoulos and Baltas 2023). Το 2021, σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ 2021), το 30,8% του πληθυσμού αποτελούνταν από άτομα ηλικίας άνω των 60 ετών. Παράλληλα, πολλοί νέοι και υψηλά ειδικευμένοι Έλληνες μετανάστευσαν στο εξωτερικό αναζητώντας καλύτερες εργασιακές ευκαιρίες, επιδεινώνοντας την έλλειψη ειδικευμένων εργαζόμενων (Vella 2025, Tsiboukli and Efstratoglou 2022). Επιπλέον, η ελληνική οικονομία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στον τουρισμό, με αποτέλεσμα οι εποχικές διακυμάνσεις στην απασχόληση να είναι έντονες, οδηγώντας πολλούς εργαζόμενους σε εργασιακή αστάθεια κατά τους μήνες χαμηλής τουριστικής κίνησης (Papadopoulos et al. 2021: 44). Ωστόσο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την αγορά εργασίας στον αγροτικό τομέα, οι μετανάστες κατέχουν σημαντικά υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό σε σχέση με τον γηγενή πληθυσμό, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στη βιωσιμότητα του τομέα (Pavlopoulos and Rachiotis 2024, Papadopoulos and Fratsea 2024, Papadopoulos et al. 2021, Kasimis et al. 2010). Με δεδομένη τη γήρανση του πληθυσμού (Vella 2025, Papadopoulos and Baltas 2023) και την επικράτηση της χαμηλής ειδίκευσης θέσεων εργασίας, η ανάγκη για μετανάστες που θα καλύψουν αυτό το δημογραφικό κενό θεωρείται επιτακτική. Παρόλα αυτά, ο δημόσιος λόγος σχετικά με την ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα παραμένει αντιφατικός. Ενώ τα μέσα ενημέρωσης συχνά παρουσιάζουν τους μετανάστες ως ανταγωνιστές στην αγορά εργασίας (Παπαδόπουλος και Φρατσέα 2022: 79), η συμβολή τους, ιδίως στον αγροτικό τομέα, έχει οδηγήσει σε διαδικασίες αναγνώρισης και νομιμοποίησης τους. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διμερής συμφωνία του 2022 που χορηγεί προσωρινές άδειες εργασίας σε εργάτες από το Μπαγκλαντές,

κυρίως στη βιομηχανία φράουλας στη Μανωλάδα (European Commission 2023), μία από τις μεγαλύτερες στην Ελλάδα (Papadopoulos κ.ά. 2018: 204).

Η παρούσα έρευνα εστιάζει στους υψηλά ειδικευμένους μετανάστες και πρόσφυγες πρώτης γενιάς από τον Λίβανο, τη Συρία, το Πακιστάν και το Μπαγκλαντές. Η μετανάστευση από αυτές τις χώρες προς στην Ελλάδα έχει διαμορφωθεί μέσα στις προηγούμενες δεκαετίες, καθοδηγούμενη από συγκρούσεις, οικονομικές ευκαιρίες και αλλαγές στις πολιτικές. Η μετανάστευση από το Λίβανο ξεκινά από τον εμφύλιο πόλεμο (1975-1990) και συνεχίζεται μέχρι τη δεκαετία του 2000 (De Bel-Air 2017: 2). Μέχρι το 2020, εκτιμάται ότι ζούσαν στην Ελλάδα 10.000-15.000 Λιβανέζοι, συχνά υπό ασαφές νομικό καθεστώς μετανάστευσης (Eurostat 2020). Η μετανάστευση από τη Συρία αυξήθηκε κατακόρυφα κατά τον εμφύλιο πόλεμο του 2011, με πάνω από 120.000 Σύρους να φτάνουν μέχρι το 2015 στην Ελλάδα (Eurostat 2020). Τη δεκαετία του 1970, ξεκινά η άφιξη εργατών από το Πακιστάν στο πλαίσιο διμερών συμφωνιών για την απασχόλησή τους στη ναυπηγική βιομηχανία (Papageorgiou 2012: 84). Κατά την περίοδο 1991-2003, η μετανάστευση από την Ινδία, το Πακιστάν και το Μπαγκλαντές αυξήθηκε σημαντικά, με την άφιξη μεταναστών από το Μπαγκλαντές να μεγεθύνεται κυρίως μετά την εφαρμογή του κανονιστικού πλαισίου του 1998 (Fratsea and Papadopoulos 2021: 52). Σήμερα, οι μετανάστες από το Μπαγκλαντές αποτελούν την τρίτη μεγαλύτερη νοτιοασιατική κοινότητα στην Ελλάδα (Eurostat 2024). Από το 2010 και μετά, η μετανάστευση από το Λίβανο, το Πακιστάν και το Μπαγκλαντές παρουσιάζει σταθερή αύξηση, ενώ η μετανάστευση από τη Συρία κορυφώνεται το 2020 (Eurostat 2024).

Όσον αφορά στο επίπεδο εκπαίδευσης, λόγω περιορισμένων πρόσφατων δεδομένων, η παρούσα μελέτη βασίζεται σε στατιστικά στοιχεία του 2011. Σύμφωνα με αυτά, το ποσοστό των μεταναστών που κατέχει τουλάχιστον έναν τίτλο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ανέρχεται σε 1,9% για τους Πακιστανούς, 4,2% για τους Μπαγκλαντεσιανούς, 4,9% για τους Σύρους και 25,7% για τους Λιβανέζους (ΕΛΣΤΑΤ 2011). Επίσης, φαίνεται να υπάρχουν διαφορές στον τρόπο ενσωμάτωσης των Αράβων και Νοτιοασιατών μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας, ανεξαρτήτως του μορφωτικού τους επιπέδου. Οι Άραβες μετανάστες, ιδιαιτέρως οι μουσουλμάνοι, αντιμετωπίζουν συχνότερα υψηλά ποσοστά ανεργίας και είναι πιθανότερο να αντιμετωπίζουν αποκλεισμό από τους επίσημους τομείς απασχόλησης, κυρίως λόγω πολιτισμικών προκαταλήψεων, ανεπάρκειας στη γλώσσα και εμποδίων εξαιτίας του νομικού καθεστώτος τους (Franz 2007: 89). Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, οι ίδιοι οι μετανάστες θέτουν εμπόδια που δυσχεραίνουν την ένταξή τους, όπως η απροθυμία στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, η οποία θα διευκόλυνε την πρόσβαση σε καλύτερες ευκαιρίες στην απασχόληση. Αντιθέτως, η περιορισμένη γλωσσική επάρκεια περιορίζει τους μετανάστες στην ανειδίκευτη, χειρωνακτική εργασία με ελάχιστες προοπτικές ανέλιξης (Fratsea and Papadopoulos 2021, Papadopoulos and Fratsea 2024). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Αιγύπτιων μεταναστών οι οποίοι αντιλαμβάνονται την αραβική γλώσσα ως αναπόσπαστο μέρος των θρησκευτικών τους αξιών τους, γεγονός που τους ωθεί να δείχνουν μικρότερη προθυμία εκμάθησης της ελληνικής (Gogonas 2012: 115). Αν και δομικοί παράγοντες συχνά θέτουν τους μετανάστες σε μειονεκτική θέση, η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας παραμένει ένα από τα πιο κρίσιμα στοιχεία για την εξασφάλιση εργασίας. Παρόλα αυτά, πολλοί μετανάστες εξακολουθούν να παραμένουν αρνητικοί στην εκμάθησή της. Χαρακτηριστική είναι η

περίπτωση των Νοτιοασιατών μεταναστών, των οποίων η διστακτικότητα στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας τους οδηγεί την τοποθέτησή τους στους τομείς της γεωργίας, των κατασκευών και στην οικιακή εργασία, συνήθως υπό άτυπες και επισφαλείς συνθήκες (Παπαδόπουλος και Φρατσέα 2022,). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι μετανάστες από το Μπαγκλαντές καταγράφονται να έχουν περιορισμένη γνώση της ελληνικής γλώσσας, ανεξαρτήτως του επιπέδου εκπαίδευσής τους (Fratsea and Papadopoulos 2021: 54).

Ένας από τους επιμέρους στόχους αυτής της έρευνας είναι η διερεύνηση των προτύπων απασχόλησης των υψηλά ειδικευμένων μεταναστών στην Ελλάδα. Μέχρι το 2023, οι Πακιστανοί αποτελούσαν μόνο το 3,9%, οι Μπαγκλαντεσιανοί το 2,6%, οι Λιβανέζοι το 0,7% και οι Σύροι (με έγκυρη άδεια παραμονής) το 2,4% (Eurostat 2024) Τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία από την ΕΛΣΤΑΤ (2011) δείχνουν μια εμφανή ανισότητα στην ενσωμάτωση στην αγορά εργασίας των υψηλά ειδικευμένων Αράβων και Νοτιοασιατών. Ειδικότερα, οι Λιβανέζοι μετανάστες κατείχαν το υψηλότερο ποσοστό, σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού τους στην Ελλάδα, ως διευθυντικά στελέχη και επαγγελματίες (47,1%), ακολουθούμενοι από τους Σύρους (13,2%). Οι Πακιστανοί και Μπαγκλαντεσιανοί κατείχαν αντίστοιχες θέσεις σε ποσοστό μικρότερο του 10%. Αντιθέτως, οι υψηλά καταρτισμένοι μετανάστες από τη Νότια Ασία ήταν πιο πιθανό να προσφέρουν ανειδίκευτη ή χειρωνακτική εργασία, με το ποσοστό των Πακιστανών να φτάνει το 24,7% και των Μπαγκλαντεσιανών το 24,6%, σε σύγκριση με το 5,4% των Σύρων και το 0,8% των Λιβανέζων. Όσον αφορά στα ποσοστά ανεργίας, αυτά ήταν υψηλότερα στους Άραβες, με το 39,5% των Σύρων και το 31,6% των Λιβανέζων να είναι άνεργοι, σε σύγκριση με το 29,6% των Πακιστανών και το 22,6% των Μπαγκλαντεσιανών. Εξετάζοντας τις πληθυσμιακές ομάδες που κατέχουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, διαπιστώθηκε ότι οι Σύροι κατείχαν το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας, ενώ οι Μπαγκλαντεσιανοί το χαμηλότερο. Η κατανομή τους στην απασχόληση παρουσιάζει επίσης διαφοροποιήσεις ανάλογα με την εθνικότητα, με περισσότερους Σύρους σε σχέση με τους Λιβανέζους να εργάζονται στην παροχή υπηρεσιών, στις πωλήσεις ή ως ανειδίκευτοι εργάτες. Ενώ οι Πακιστανοί και οι Μπαγκλαντεσιανοί, οι οποίοι παρουσίασαν παρόμοιο πρότυπο απασχόλησης, απορροφηθηκαν σε θέσεις εργασίας στη γεωργία και αλιεία και σε θέσεις ανειδίκευτων εργατών.

Το Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες (2023) διαπιστώνει ποικίλα εμπόδια τα οποία δυσχεραίνουν την ομαλή ενσωμάτωση των μεταναστών και προσφύγων στην απασχόληση. Αντικειμενικές προκλήσεις εντοπίζονται τόσο σε μίκρο- όσο και σε μάκρο-επίπεδο. Περιλαμβάνουν την αδυναμία εξασφάλισης νόμιμης απασχόλησης, την έλλειψη νομιμοποιητικών εγγράφων, τις δυσκολίες στην εκμάθηση ή την πρόσβαση στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, την ανεπαρκή πληροφόρησης για τις διαδικασίες ενσωμάτωσης στην απασχόληση, τις παρακωλήσεις στην αναγνώριση τίτλων σπουδών της αλλοδαπής, την παρατεταμένη εκτόπιση σε δομές φιλοξενίας και τους περιορισμούς μετακίνησης που επιβάλλει η κυβέρνηση.

Παράγοντες που επηρεάζουν την ένταξη και τη δράση των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας

Η τοπική συμπερίληψη (emplacement) και η εμπρόθετη δράση των μεταναστών (migrant agency) στην ελληνική αγορά εργασίας διαμορφώνονται μέσα μια σύνθετη αλληλεπίδραση δομικών, κοινωνικών και ατομικών παραγόντων. Οι Çağlar και Glick Schiller (2018: 20) αναφέρονται στην έννοια της τοπικής συμπερίληψης ως τη σχέση μεταξύ της διαρκούς αναδιάρθρωσης μιας πόλης εντός των δικτύων εξουσίας και των προσπαθειών των μεταναστών να εγκατασταθούν και να συνδεθούν με αυτή, μέσα από τους περιορισμούς και τις ευκαιρίες που προσφέρει ένας συγκεκριμένος τόπος. Επίσης, η έννοια αφορά στο πώς ο χρόνος και ο χώρος διαμορφώνουν τα δίκτυα των μεταναστών και την αλληλεπίδρασή τους με τους τοπικούς θεσμούς. Ο όρος τοπική συμπερίληψη λειτουργεί τόσο ως αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση του αστικού μετασχηματισμού όσο και ως μια έννοια που βασίζεται σε τεκμηριωμένα ερευνητικά ευρήματα. Οι Çağlar και Glick Schiller (2018: 20-21) υποστηρίζουν ότι, σε αντίθεση με τους όρους ενσωμάτωση (integration) ή αφομοίωση (assimilation), ο όρος τοπική συμπερίληψη δίνει έμφαση στη διαμόρφωση του «ανήκειν» σε ένα νέο τόπο και αναδεικνύει τις κοινές εμπειρίες των μεταναστών με τους γηγενείς.

Το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο βασίζεται η παρούσα έρευνα, η τοπική συμπερίληψη ως έννοια περιγράφει τη πολύπλευρη διαδικασία εγκατάστασης (placement) αλλά και ενσωμάτωσης των μεταναστών στην αγορά εργασίας. Η τοπική συμπερίληψη, όπως εννοιολογείται εδώ, ξεπερνά τις παραδοσιακές έννοιες της οικονομικής συμμετοχής ή της εργασιακής κατάστασης, εστιάζοντας στη χωρική, κοινωνική και δομική θέση των μεταναστών εντός του εργασιακού δυναμικού. Πλαισιώνοντας τις εμπειρίες των μεταναστών στην αγορά εργασίας μέσα από την έννοια της τοπικής συμπερίληψης, αναδεικνύεται η σύνδεση της εγκατάστασης (δηλ. της αντικειμενικής θέσης των μεταναστών στο εργατικό δυναμικό) (Gouvias and Michail 2012: 9) με την ενσωμάτωση (δηλ. την υποκειμενική εμπειρία του «ανήκειν» και την ικανότητα διαχείρισης της δυναμικής του εργασιακού περιβάλλοντος) (Garha and Paparusso 2018: 3-4). Η έννοια της τοπικής συμπερίληψης μας επιτρέπει να εξετάσουμε όχι μόνο τη θέση των μεταναστών στην αγορά εργασίας, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτοί συμπλέκονται και προσαρμόζονται στο εργασιακό περιβάλλον, την ικανότητά τους να διαχειρίζονται την αγορά εργασίας, να αποκτούν πρόσβαση σε ευκαιρίες απασχόλησης και να επιτυγχάνουν οικονομική σταθερότητα.

Μία από τις σημαντικότερες αδυναμίες των ευρωπαϊκών μεταναστευτικών πολιτικών, και ο βασικός λόγος της αναποτελεσματικότητάς τους, είναι η αδυναμία τους να διασφαλίσουν ότι οι μετανάστες μπορούν να αποκτήσουν και να διατηρήσουν μακροχρόνια απασχόληση (Hansen 2012: 3-4). Αυτό αναδεικνύει τη σημασία της κατανόησης ότι η επιτυχία της ένταξης δεν εξαρτάται μόνο από τις προθέσεις, τις προσπάθειες και τις δράσεις των μεταναστών να προσαρμοστούν, αλλά και από τον ενεργό ρόλο των κοινωνιών υποδοχής στην προώθηση συνθηκών ένταξης μέσω ολοκληρωμένων πολιτικών και προγραμμάτων που σέβονται τις ιδιαίτερες ταυτότητες των μεταναστών (de Wenden 2004: 286-287). Παρά το γεγονός ότι οι περιορισμοί που επιβάλλουν οι μεταναστευτικές πολιτικές παραμένουν σημαντική πρόκληση για την ένταξη, πολλά εμπόδια τίθενται από τους ίδιους τους μετανάστες. Η αποτελεσματική ένταξη απαιτεί από τους μετανάστες να αναπτύξουν ενεργές και στοχευμένες στρατηγικές προσαρμογής και συμμετοχής στο νέο τους περιβάλλον. Αυτό σημαίνει ότι οι

μετανάστες οφείλουν να ασκούν τη δική τους εμπρόθετη δράση, προκειμένου να ξεπεράσουν τα εμπόδια που συναντούν. Ο όρος εμπρόθετη δράση έχει συζητηθεί εκτενώς στη βιβλιογραφία (Castles 2010, Portes 2010). Εδώ υιοθετείται ο ορισμός του Sewell (1992: 20), ο οποίος εξηγεί ότι η δράση πηγάζει από την κατανόηση των κοινωνικών σχημάτων και την ικανότητα του ατόμου να έχει πρόσβαση και να αξιοποιεί τόσο ανθρώπινους όσο και μη ανθρώπινους πόρους. Ανάμεσα στις επαναλαμβανόμενες και πολυάριθμες δομικές προκλήσεις στην Ελλάδα, η δράση των μεταναστών κατέχει καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη της επιτυχούς ή μη ενσωμάτωσής τους στην αγορά εργασίας.

Ο Harris (2021) διερευνά τους παράγοντες που εξηγούν γιατί οι ελληνορθόδοξοι Σύροι έχουν ενσωματωθεί επιτυχώς και έχουν εξασφαλίσει καλύτερες θέσεις εργασίας σε σχέση με τους σουνίτες μουσουλμάνους Σύρους. Ο ίδιος αποδίδει την επιτυχή ενσωμάτωσή τους σε ένα συνδυασμό της εφαρμογής πολιτικών και στην αποτελεσματικότερη δράση των χριστιανών Σύρων. Διαπιστώνει ότι πολλοί ελληνορθόδοξοι κατείχαν διαβατήρια χωρών της ΕΕ, γεγονός που τους εξασφάλισε άμεσα έκδοση άδειας διαμονής ή υπηκοότητα. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε επίσης η πρόσβαση σε ασφαλέστερες μεταναστευτικές διαδρομές μέσω επίσημων συστημάτων ασύλου. Αντιθέτως, οι μουσουλμάνοι Σύροι εξαρτήθηκαν από επισφαλείς και παράτυπες μεθόδους, όπως η χρήση πλαστών εγγράφων και η συνεργασία με διακινητές ανθρώπων (Harris 2021: 8-10). Ο Harris επισημαίνει επίσης ανισότητες στην απασχόληση. Πολλοί χριστιανοί Σύροι αξιοποιώντας διακρατικά δίκτυα και δίνοντας προτεραιότητα στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας αμέσως μετά την άφιξή τους, εξασφάλισαν θέσεις εργασίας σε τομείς όπως η μετάφραση, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις και η εργασία γραφείου. Αντιθέτως, η πλειονότητα των μουσουλμάνων Σύρων, εξαιτίας της απροθυμίας τους στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, γεγονός που περιόρισε τις επαγγελματικές τους ευκαιρίες, απασχολήθηκε κυρίως σε χειρωνακτικές εργασίες, στη γεωργία ή στον τουρισμό (Harris 2021: 10-11). Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η μελέτη που εξετάζει τις στρατηγικές ενσωμάτωσης των Ινδών μεταναστών με διαφορετικό θρησκευτικό υπόβαθρο στην Ιταλία και την Ισπανία (Garha and Paparusso 2018: 22). Η έρευνα αποκάλυψε ότι οι μετανάστες με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και νόμιμο καθεστώς διαμονής τείνουν να εντάσσονται ταχύτερα στις κοινωνίες υποδοχής. Αντίθετα, ο πληθυσμός των Σιχ, που χαρακτηρίζεται κυρίως από χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, περιορισμένες δεξιότητες και υψηλότερο ποσοστό παράτυπου καθεστώτος, έχουν χαμηλότερο βαθμό ενσωμάτωσης σε σύγκριση με άλλες ινδικές θρησκευτικές ομάδες, όπως οι χριστιανοί και οι ινδουιστές. Και οι δύο παραπάνω έρευνες καταλήγουν στη διαπίστωση ότι οι μετανάστες που λειτούργησαν ως ενεργά δρώντα υποκείμενα εντάχθηκαν και προσαρμόστηκαν πιο γρήγορα, έμαθαν επιτυχώς τη γλώσσα της χώρας υποδοχής και ανέπτυξαν ισχυρά τοπικά και μεταναστευτικά δίκτυα. Οι διασυνδέσεις και η ένταξη σε δίκτυα παρείχαν κρίσιμη υποστήριξη, διευκολύνοντας τις γραφειοκρατικές διαδικασίες και συμβάλλοντας σε μια ομαλότερη ενσωμάτωση στις κοινωνίες υποδοχής.

Εκτός από τη δράση των μεταναστών και τις στρατηγικές ενσωμάτωσής τους, η εθνικότητα φαίνεται να αποτελεί έναν άλλο καθοριστικό παράγοντα που επηρεάζει την ένταξή τους. Βάσει της εθνικότητάς τους, οι μετανάστες φαίνεται να αντιμετωπίζουν ποικίλα επίπεδα διάκρισης και στερεοτυπικών αντιλήψεων (Kasimis 2013: 3), συχνά και

από τα μέσα ενημέρωσης (Pei and Mehta 2022: 142). Για παράδειγμα, οι μη Ευρωπαίοι μετανάστες προερχόμενοι κυρίως από χώρες της Αφρικής, της Μέσης Ανατολής και της Ασίας, έχει καταδειχθεί ως πιο πιθανό να αντιμετωπίσουν προκαταλήψεις, οι οποίες συχνά τους περιορίζουν στην άτυπη, χαμηλών αποδοχών απασχόληση, συχνά στον αγροτικό τομέα και στην οικιακή απασχόληση. Επιπλέον, τα ενυπάρχοντα ζητήματα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και της διαφοροποίησης συνεχίζουν να υφίστανται στην Ελλάδα (Papageorgiou 2012, Kandylis et al. 2012, Papadopoulos et al. 2018, Papadopoulos et al. 2021). Για παράδειγμα, στον αγροτικό τομέα, οι Αλβανοί μετανάστες συχνά καταλαμβάνουν καλύτερες θέσεις απασχόλησης και με υψηλότερη αμοιβή σε σχέση με τους Νοτιοασιάτες (Papadopoulos et al. 2018: 206). Επίσης, οι Kapsalis et al. (2020: 13) διαπιστώνουν ότι στην αγροτική απασχόληση προτιμώνται ολοένα και περισσότερο μετανάστες από το Μπαγκλαντές σε σχέση με τους Βαλκάνιους εργάτες λόγω του χαμηλότερου εργατικού κόστους και της ευκολότερης οικονομικής τους εκμετάλλευσης.

Το νομικό καθεστώς των μεταναστών αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στην πρόσβασή τους στη νόμιμη απασχόληση. Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα αντιμετωπίζουν σοβαρά εμπόδια στην εύρεση σταθερής εργασίας και συχνά βιώνουν την εκμετάλλευση στις άτυπες μορφές εργασίας (Papadopoulos et al. 2021: 40). Στην Ελλάδα, ως κράτος μέλος της ΕΕ, οι ευρωπαϊκές πολιτικές ασύλου και το νομικό πλαίσιο που διέπει τη μετανάστευση σε μεγάλο βαθμό επιδρούν αρνητικά την ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας, ιδιαίτερα των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο. Η καθυστέρηση και η αβεβαιότητα στις διαδικασίες ασύλου συχνά αναβάλλουν την ένταξή τους στην επίσημη απασχόληση (Garha and Paparusso 2018: 4). Επιπλέον, η απουσία πολιτικών οι οποίες διευκολύνουν την ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας και διασφαλίζουν τις θέσεις απασχόλησης που ανταποκρίνονται στα προσόντα τους είναι εξίσου χαρακτηριστική. Στην Ελλάδα συχνά απουσιάζουν πρακτικές όπως η ενθάρρυνση εκμάθησης της γλώσσας, η αναγνώριση και πιστοποίηση δεξιοτήτων, καθώς και η υποστήριξη στην εύρεση εργασίας.

Ένας κρίσιμος παράγοντας που επηρεάζει σημαντικά την πρόσβαση των μεταναστών στην ειδικευμένη απασχόληση, και ο οποίος συχνά παραβλέπεται, είναι η ανεπάρκεια διαδικασιών αναγνώρισης των προσόντων και των τίτλων σπουδών. Αυτός ο παράγοντας συμβάλλει στην αναντιστοιχία των προσόντων των μεταναστών στις θέσεις εργασίας που κατέχουν (Adsera and Chiswick 2007: 496). Επιπλέον, η πρόσβαση σε επαγγελματική κατάρτιση και μαθήματα γλώσσας αποτελεί σοβαρό παράγοντα που περιορίζει τις προοπτικές ανέλιξης εντός της αγοράς εργασίας. Επιπλέον παράγοντες περιλαμβάνουν το οικονομικό περιβάλλον και τη ζήτηση εργασίας. Στην Ελλάδα, οι συνεχιζόμενες οικονομικές προκλήσεις, όπως τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και η εύθραυστη οικονομία, επηρεάζουν σημαντικά τη διαθεσιμότητα θέσεων εργασίας τόσο για τους μετανάστες όσο και για τους γηγενείς. Οι μετανάστες, ωστόσο, πλήττονται συχνά δυσανάλογα λόγω της περιορισμένης πρόσβασής τους στην επίσημη απασχόληση (Papadopoulos et al. 2021: 40). Σε ό,τι αφορά στη ζήτηση εργασίας, κλάδοι όπως η γεωργία, οι κατασκευές, ο τουρισμός και η οικιακή εργασία εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την εργασία των μεταναστών (Kasimis et al. 2010: 259). Ωστόσο, αυτοί οι κλάδοι συνδέονται συχνά με επισφαλείς συνθήκες εργασίας (Glick Schiller and Çağlar 2016, Papadopoulos et al.

2018), συμπεριλαμβανομένων των χαμηλών αμοιβών και της εργασιακής ανασφάλειας και εκμετάλλευσης. Επιπροσθέτως, τα επικρατούντα στερεότυπα που θεωρούν τους μετανάστες κατάλληλους μόνο για δουλειές χαμηλής ειδίκευσης και χειρωνακτικού χαρακτήρα περιορίζουν περαιτέρω τις ευκαιρίες τους για ανέλιξη στην αγορά εργασίας (Goldberg 2006). Αυτές οι προκαταλήψεις, όπως και η ξενοφοβία, όχι μόνο περιορίζουν τις δυνατότητες των μεταναστών, αλλά ενισχύουν και τις συστημικές ανισότητες, διαιωνίζοντας τα εμπόδια για την εξασφάλιση ίσων ευκαιριών απασχόλησης (Glick Schiller and Çağlar 2016, Papadopoulos et al. 2018).

Ο ρόλος των κοινωνικών και διακρατικών δικτύων και των οργανισμών μεταναστευτικών κοινοτήτων στην ένταξη

Οι μετανάστες συχνά εξαρτώνται από υφιστάμενα δίκτυα τα οποία τους παρέχουν πρόσβαση σε ευκαιρίες απασχόλησης, εξασφαλίζουν στέγαση και προσφέρουν κοινωνική υποστήριξη (de Haas 2010, Faist 2010). Τα δίκτυα των μεταναστών συνιστούν διαπροσωπικές διασυνδέσεις που ενώνουν τους μετανάστες με άλλους μετανάστες και γηγενείς στη χώρα προορισμού, παλιννοστούντες και άτομα που παραμένουν στην χώρα προέλευσης. Εδράζονται σε δεσμούς συγγένειας, φιλίας και κοινών χαρακτηριστικών. Αντίστοιχα, τα διακρατικά δίκτυα ορίζονται ως πολλαπλές διασυνδέσεις και αλληλεπιδράσεις που συνδέουν άτομα και θεσμούς πέρα από εθνικά σύνορα (Levitt and Jaworsky 2007, Levitt 2010). Αυτά τα δίκτυα λειτουργούν ως μορφή κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο τα άτομα μπορούν να αξιοποιήσουν για την πρόσβαση σε ευκαιρίες απασχόλησης και άλλους απαραίτητους πόρους (Massey et al. 1993, Faist 2010, de Haas 2012). Η ενσωμάτωση των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες είναι εξίσου καθοριστική καθώς η αποδοχή προάγει την οικονομική συμμετοχή, ενώ ο αποκλεισμός περιορίζει τις ευκαιρίες (Pei and Mehta 2022: 131). Η έρευνα των Garha και Paparusso (2018) εξέτασε την ενσωμάτωση των Ινδών μεταναστών στην Ιταλία και την Ισπανία, δίνοντας έμφαση στον ρόλο των διακρατικών και μεταναστευτικών δικτύων. Τα ευρήματα τους κατέδειξαν ότι στην Ισπανία, τα δίκτυα των Σιχ ενίσχυαν την εγκατάσταση και διευκόλυναν την ενσωμάτωση των μεταναστών στην αγορά εργασίας, παρέχοντας υποστήριξη στην εκμάθηση της γλώσσας και την πολιτισμική προσαρμογή. Αντίθετα, οι Ινδοί μετανάστες οι οποίοι δεν διέθεταν τέτοια δίκτυα εγκλωβίστηκαν σε επισφαλείς, χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας, ενώ η περιορισμένη αλληλεπίδρασή τους με τον τοπικό πληθυσμό περιόριζε περαιτέρω τις ευκαιρίες ενσωμάτωσής τους.

Στην Ελλάδα, τα δίκτυα και οι οργανώσεις των μεταναστευτικών κοινοτήτων διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας. Προσφέρουν ουσιώδεις υπηρεσίες, όπως υποστήριξη στην εύρεση εργασίας, εκμάθηση της γλώσσας, νομική καθοδήγηση και κοινωνική στήριξη. Οι υπηρεσίες αυτές συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των διαρθρωτικών και θεσμικών εμποδίων που χαρακτηρίζουν την ελληνική αγορά εργασίας (Castles et al. 2014). Οι Άραβες και Νοτιοασιάτες μετανάστες, ειδικότερα, αντιμετωπίζουν σημαντικές προκλήσεις, όπως γλωσσικά εμπόδια, διακρίσεις και έλλειψη εξοικείωσης με την τοπική εργατική νομοθεσία και τις ευκαιρίες απασχόλησης. Οι οργανώσεις αυτές υποστηρίζουν τους μετανάστες στο να ξεπεράσουν αυτές τις δυσκολίες, προσφέροντας μαθήματα ελληνικής γλώσσας για την ενίσχυση των ευκαιριών απασχόλησης και συνδέοντας τους με

οργανισμούς που παρέχουν νομική υποστήριξη. Επίσης, παρέχουν βοήθεια στην εξασφάλιση αδειών εργασίας και την αντιμετώπιση ζητημάτων εργασιακών δικαιωμάτων, διευκολύνοντας έτσι την τοπική συμπερίληψή τους στην αγορά εργασίας (Wessendorf and Phillimore 2019: 124). Επιπλέον, εθνοτικές και θρησκευτικές οργανώσεις λειτουργούν ως άτυπα συστήματα παραπομπής σε εργασία, συνδέοντας τους μετανάστες με ευκαιρίες απασχόλησης, συχνά σε επιχειρήσεις της ίδιας εθνοτικής ομάδας ή τη χειρωνακτική εργασία.

Συμπεράσματα

Η έρευνα έχει ως στόχο να διερευνήσει τις προκλήσεις που επηρεάζουν την τοπική συμπερίληψη των υψηλά ειδικευμένων, πρώτης γενιάς Λιβανέζων, Σύρων, Πακιστανών και Μπαγκλαντεσιανών μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας. Εξετάζει τις συνθήκες της ελληνικής αγοράς εργασίας, συμπεριλαμβανόμενης της γήρανσης του πληθυσμού και των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης. Εξετάζει επίσης δομικούς παράγοντες, όπως οι πολιτικές μετανάστευσης της ΕΕ και της Ελλάδας, η ζήτηση στην αγορά εργασίας, η κοινωνική διαστρωμάτωση, οι διακρίσεις και τα εμπόδια στην αναγνώριση τίτλων σπουδών, καθώς και το ρόλο όλων αυτών ως εμπόδιων στην επιτυχή τοπική συμπερίληψη στην αγορά εργασίας. Επιπλέον, ερευνώνται προσωπικοί παράγοντες που επηρεάζουν τους μετανάστες, όπως το νομικό καθεστώς, οι εργασιακές δεξιότητες, το επίπεδο εκπαίδευσης και το επαγγελματικό υπόβαθρο. Τέλος, η έρευνα αναδεικνύει τη σημασία της ατομικής δράσης των μεταναστών και προσφύγων στην αντιμετώπιση των δομικών εμποδίων, καθώς και τη σημασία των κοινωνικών δικτύων και των κοινοτικών οργανώσεων στη διαδικασία ένταξης. Στη βάση των παραπάνω διαπιστώσεων, το επόμενο στάδιο της έρευνας θα επικεντρωθεί σε μια βαθύτερη ανάλυση των συνθηκών που επηρεάζουν την ένταξη, του ρόλου των κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών των μεταναστών στην εγκατάστασή τους και της σημασίας της συμμετοχής τους σε δίκτυα, αλλά και των στρατηγικών που οι ίδιοι οι μετανάστες αναπτύσσουν για την επίτευξη της ένταξής τους.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

ΕΛΣΤΑΤ (2021), Απογραφή Πληθυσμού 2021. https://www.statistics.gr/2021-census-pop-hous

ΕΛΣΤΑΤ (2011), Απογραφή Πληθυσμού 2011. https://www.statistics.gr/2011-census-pop-hous

Παπαδόπουλος, Α. Γ. και Φρατσέα, Λ.-Μ. (2022), Αποκωδικοποιώντας την Αφρικανική Μετανάστευση στην Ελλάδα της Κρίσης: Μεταξύ Κινητικότητας, Δράσης και Ένταξης, *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση,* No 8, σσ. 77-106.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Adsera, A. and Chiswick, B. R. (2007), Are there gender and country of origin differences in immigrant labor market outcomes across European destinations?, *Journal of population economics*, Vol. 20, No 1, pp. 495-526.

Artelaris, P. (2017), Geographies of crisis in Greece: A social well-being approach, *Geoforum*, Vol. 84, pp. 59-69.

Çaglar, A. and Glick Schiller, N. (2018), *Migrants and city-making: Dispossession, displacement, and urban regeneration*, Duke University Press.

Castles, S. (2010), Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 36, No 10, pp. 1565-1586.

Castles, S., de Haas, H. and Miller, M. J. (2014), *The age of migration: International population movements in the modern world*, Guilford Press.

De Bel-Air, F. (2017), *Migration Profile: Lebanon*, European University Institute.

de Haas, H. (2012), The migration and development pendulum: A critical view on research and policy, *International migration*, Vol. 50, No 3, pp. 8-25.

de Haas, H. (2010), The internal dynamics of migration processes: A theoretical inquiry, *Journal of ethnic and migration studies*, Vol. 36, No 10, pp. 1587-1617.

de Wenden, C. W. (2004), Admissions policies in Europe, ın D. S. Massey and J. E. Taylor (eds.), *International migration: Prospects and policies in a global market,* Oxford University Press, pp. 286-294.

European Commission (2023), Greece: Online platform opened to facilitate applications for residence from Bangladeshi citizens. *European Website on Integration*. https://migrant-integration.ec.europa.eu/news/greece-online-platform-opened-facilitate-applications-residence-bangladeshi-citizens_en

Eurostat (2024), Statistical Database: All valid permits by reason, length of validity and citizenship on 31 December of each year. Accessed 17/11/2024.

Eurostat (2020), People on the move – Statistics on mobility in Europe – 2020 edition. Accessed 17/11/2024.

Faist, T. (2010), The Crucial Meso-level, in M. Martiniello and J. Rath (eds.), *Selected Studies in International Migration and Immigrant Incorporation*, pp. 59-90.

Franz, B. (2007), Europe's Muslim youth: An inquiry into the politics of discrimination, relative deprivation, and identity formation, *Mediterranean Quarterly*, Vol. 18, No 1, pp. 89-112.

Fratsea, L. M. and Papadopoulos, A. G. (2021), Making sense of the constellations of (im)mobility of Bangladeshi migrants in Greece, *Migration Letters*, Vol. 18, No 1, pp. 49-60.

Garha, N. S. and Paparusso, A. (2018), Fragmented integration and transnational networks: a case study of Indian immigration to Italy and Spain, *Genus*, Vol. 74, No 12, pp. 1-26.

Glick Schiller, N. and Çağlar, A. (2016), Displacement, emplacement and migrant newcomers: Rethinking urban sociabilities within multiscalar power, *Identities*, Vol. 23, No 1, pp. 17-34.

Gogonas, N. (2012), Religion as a core value in language maintenance: Arabic speakers in Greece, *International Migration*, Vol. 50, No 2, pp. 113-129.

Goldberg, T. D. (2006), Racial Europeanization, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29, No 2, pp. 331-364, https://doi.org/10.1080/01419870500465611

Gouvias, D. and Michail, E. (2012), Female Unemployment in Greece, in times of crisis- The case of Rhodes and the subsidised placement schemes for unemployed women, *Journal of Critical Studies in Business & Society*, Vol. 3, No 1, pp. 1-24.

Greek Council for Refugees, (2023). https://www.gcr.gr/el/

Hansen, R. (2012), *The centrality of employment in immigrant integration in Europe*, Migration Policy Institute Europe.

Harris, O. (2021), *Hellenes and Arabs at Home and Abroad: Greek Orthodox Christians from Aleppo in Athens*, University of Washington.

Kandylis, G., Maloutas, T. and Sayas, J. (2012), Immigration, inequality and diversity: socio-ethnic hierarchy and spatial organization in Athens, Greece, *European Urban and Regional Studies*, Vol. 19, No 3, pp 267-286.

Kapsalis, A., Floros, K. and Jørgensen, M. B. (2020), Migrants' entrapment in a 'state of expectancy'. Patterns of im/mobility for agricultural workers in Manolada, Greece, *Coercive Geographies: Historicizing mobility, labour and confinement. Brill*, pp. 20-41.

Karamanis, K. and Kolias, G. (2022), Analyzing employment by occupation across sectors in Greek labour market, *Economics & Sociology*, Vol. 15, No 2, pp. 24-40.

Kasimis, C. (2013), Greece, migration 1830s to present, *The Encyclopedia of Global Human Migration*.

Kasimis, C. and Papadopoulos, A. G. (2013), Rural transformations and family farming in contemporary Greece, in D. Ortiz-Miranda, A. Moragues-Faus and E. Arnalte-Alegre (eds), *Agriculture in Mediterranean Europe: Between old and new paradigms*, Emerald Group Publishing Limited, pp. 263-293.

Kasimis, C., Papadopoulos, A. G. and Pappas, C. (2010), Gaining from rural migrants: migrant employment strategies and socioeconomic implications for rural labour markets, *Sociologia ruralis*, Vol. 50, No 3, pp. 258-276.

Levitt, P. (2010), Transnationalism, in K. Knott and S. McLoughlin (eds), *Diasporas: Concepts, intersections, identities*, pp. 39-44.

Levitt, P. and Jaworsky, B. N. (2007), Transnational migration studies: Past developments and future trends, *Annual Review of Sociology*, Vol. 33, pp. 129-156.

Massey, D. S, Arango, J. Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., and Taylor, J. E. (1993), Theories of international migration: A review and appraisal, *Population and development review*, Vol. 19, No 3, pp. 431-466.

OECD (2023), *Indicators of Immigrant Integration 2023, Settling In*, Paris, OECD Publishing.

Papadopoulos, A. G. and Baltas, P. (2023), Rural Depopulation in Greece: Trends, Processes, and Interpretations, *Geographies*, Vol. 4, No 1, pp. 1-20.

Papadopoulos, A. G. and Fratsea, L. M. (2024), 'No Man's Land': Reflecting on and Theorizing Migrant Labor in Mediterranean Agriculture, in R. Zapata-Barrero and I. Awad (eds.) *Migrations in the Mediterranean, IMISCOE Research Series*, Springer, pp. 383-401.

Papadopoulos, A. G., Fratsea, L. M, Spyrellis, S. and Baltas, P. (2021), Exploring the contribution of migrant labor in Greek agriculture, *Italian Review of Agricultural Economics*, Vol. 76, No 1, pp. 33-48.

Papadopoulos, A. G., Fratsea, L. M. and Mavrommatis, G. (2018), Governing migrant labor in an intensive agricultural area in Greece: Precarity, political mobilization and migrant agency in the fields of Manolada, *Journal of Rural Studies*, Vol. 64, pp. 200-209.

Papageorgiou, N. (2012), South Asian Migration in Greece. Cultural Plurality and Social Integration, *Culture and Research*, Vol. 1, pp. 83-95.

Pavlopoulos, A. and Rachiotis, T. (2024), The Demographic Problem in Greece: Consequences and Solutions, *Journal of Environmental Science and Engineering*, Vol. 13, pp 100-110

Pei, X. and Mehta, D. (2022), Multidimensional racism classification during COVID-19: stigmatization, offensiveness, blame, and exclusion, *Social Network Analysis and Mining*, Vol. 12, No 1, pp. 130-143.

Portes, A. (2010), Migration and Social Change: Some Conceptual Reflections, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 36, No 10, pp.1537-1563.

Sewell, W. H. (1992), *A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation, American Journal of Sociology,* Vol. 98, No 1, pp. 1-29. https://doi.org/10.1086/229967

Tsiboukli, A. and Efstratoglou, A. (2022), Active Labor market policies and Lifelong Learning in Greece, *Adult Education Critical Issues*, Vol. 2, No 1, pp. 33-44. https://doi.org/10.12681/aeci.30603

Vella, E. (2025), Does the EU need a new common migration policy? Evidence-based insights from Germany and Greece, *EconPol Forum*, Vol. 26, No 1, pp. 18-21.

Wessendorf, S. and Phillimore, J. (2019), New migrants' social integration, embedding and emplacement in superdiverse contexts, *Sociology*, Vol. 53, No 1, pp. 123-138.

Η ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Βασιλική Κακοσίμου[α]

[α] Υποψήφια Διδάκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Πολλές από τις θεωρίες της μετανάστευσης ερμηνεύουν την παρουσία των μεταναστών ως φορείς που επηρεάζουν τις κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές ενώ παράλληλα υπογραμμίζουν ότι οι προσωπικές τους επιλογές σχετικά με τον τρόπο ζωής και εργασίας τους ευθύνονται για τις μετακινήσεις τους. Από την άλλη πλευρά παρατηρείται μια διαφορετική κοινωνική πραγματικότητα στην Ευρώπη αλλά και την Ελλάδα, όπου οι μετανάστες προσπαθούν να προσαρμοστούν στα διαρκώς μεταβαλλόμενα κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα προκειμένου να αντιμετωπίσουν την εργασιακή επισφάλεια, οδηγώντας τους σε νέες μορφές οργάνωσης και κοινωνικής αντίστασης. Είναι όμως βέβαιο πως οι πολιτικές μετανάστευσης επηρεάζουν την αγορά εργασίας και τη κατανομή των εργαζομένων σε επισφαλείς θέσεις εργασίας. Οι μετανάστες που αντιμετωπίζουν υψηλότερη επισφάλεια καταβάλλουν μεγαλύτερη προσπάθεια για να προσαρμοστούν στο εργασιακό και οικονομικό περιβάλλον αλλά διακρίνονται από μεγαλύτερη ευελιξία στην εργασία. Ως αποτέλεσμα δέχονται την ανασφάλιστη εργασία, χαμηλότερες αμοιβές και δυσμενέστερο εργασιακό περιβάλλον. Ο αγώνας για επιβίωση συνοδεύεται από πιο επισφαλείς συνθήκες εργασίας και διαβίωσης. Ειδικά λόγω του νομικού καθεστώτος παραμονής τους, οι μετανάστες διαδραματίζουν σημαντικότατο ρόλο στη διαμόρφωση των νέων κοινωνικών και εργασιακών συνθηκών.

Λέξεις Κλειδιά: Επισφάλεια, Εργατικό Δυναμικό, Πρόσφυγες, Μετανάστες

THE PRECARITY OF MIGRANTS AS A FACTOR SHAPING SOCIO-POLITICAL CONDITIONS IN GREECE

Vasiliki Kakosimou[α]

[α] PhD Candidate, Geography Department, Harokopio University of Athens

Abstract

Many of the theories of migration interpret the presence of migrants as agents influencing socio-political changes while emphasizing that their personal choices regarding their lifestyle and work are responsible for their movements. On the other hand, there is a different social reality in Europe and Greece, where migrants try to adapt to the constantly changing socio-political data in order to face job precariousness, leading them to new forms of organization and social resistance. But it is certain that immigration policies affect the labour market and the distribution of precarious workers. Migrants facing higher precariousness make a greater effort to adapt to the work and economic environment while showing greater flexibility at work. As a result, they accept uninsured work, lower wages and a worse working environment. The struggle for survival is accompanied by more precarious working and living conditions. Especially because of their legal

residence status, immigrants play a very important role in shaping the new social and working conditions.

Keywords: Precarity, Labour Force, Refugees, Migrants

Εισαγωγή

Δέκα περίπου χρόνια μετά την προσφυγική κρίση των ετών 2015-2016 που σηματοδότησε τη διαχείριση του μεταναστευτικού προβλήματος, τα ζητήματα τεκμηρίωσης και νομιμοποίησης παραμένουν σε μεγάλο βαθμό άλυτα, αφήνοντας τους μετανάστες σε μια επισφαλή κατάσταση όπου βρίσκονται υπό τη συνεχή απειλή της απέλασης και η εκμετάλλευση είναι ευρέως διαδεδομένη. Οι μετανάστες που έφτασαν νωρίτερα έχουν αποκτήσει νόμιμο καθεστώς, παρουσιάζουν σχετικά υψηλή επαγγελματική κινητικότητα, υψηλότερα εισοδήματα και διευρυμένα κοινωνικά δίκτυα και, ως εκ τούτου, φαίνεται να είναι λιγότερο ανασφαλείς αλλά και πιο ανθεκτικοί στις επιπτώσεις των τοπικών διακυμάνσεων και κρίσεων της αγοράς εργασίας. Ωστόσο, οι μετανάστες που αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη ανασφάλεια δείχνουν μεγαλύτερη προσαρμογή στο περιβάλλον της κρίσης, το οποίο προσφέρει μεγαλύτερη εργασιακή ευελιξία, αποδεχόμενοι πιο επισφαλή απασχόληση, χαμηλότερους μισθούς και δυσμενέστερες συνθήκες εργασίας. Αυτή η αντίφαση δημιουργεί ιδιαίτερες συνθήκες στο μεταναστευτικό/προσφυγικό που χρειάζεται να ληφθούν υπόψη από την μεταναστευτική πολιτική και την πολιτική ασύλου (Papadopoulos, Fratsea and Baltas 2023).

Το άρθρο φιλοδοξεί να συμβάλει στη συζήτηση σχετικά με την εργασία και τη μετανάστευση και να προσθέσει στην υπάρχουσα βιβλιογραφία συσχετίζοντας την επισφάλεια με τις πολιτικές ασύλου και μετανάστευσης. Το κείμενο χωρίζεται σε τέσσερα τμήματα. Στο πρώτο παρουσιάζεται μια συνοπτική βιβλιογραφική ανασκόπηση της θεωρητικής συζήτησης, όπου εξετάζονται οι διαστάσεις της επισφάλειας των μεταναστών, τα τυπολογικά χαρακτηριστικά της σχέσης μεταξύ εργασιακής επισφάλειας και κοινωνικο-νομικής κατάστασης και η σύνδεση της επισφάλειας με τις πολιτικές ασύλου και μετανάστευσης. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθήθηκε στην μελέτη περίπτωσης των Σύριων προσφύγων στην Ελλάδα προκειμένου να συγκεντρωθούν ποιοτικά δεδομένα σχετικά με την παρατηρούμενη επισφάλεια των μεταναστών και των προσφύγων κατά την είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Στο συμπέρασμα, συζητάμε τα ευρήματά μας, διακρίνουμε την επισφάλεια των μεταναστών ως παράγοντα διαμόρφωσης των κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών και τονίζουμε την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα σχετικά με τη θεσμοθέτηση της επισφάλειας.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο όρος «επισφάλεια» αναφέρεται σε κάθε είδους ανασφαλείς, ευμετάβλητες ή ευάλωτες καταστάσεις που συνδέονται κοινωνικοοικονομικά με τη δυναμική της αγοράς εργασίας. Η έννοια της επισφάλειας απαντάται κυρίως σε μελέτες γύρω από την αναγκαστική εργασία και αποτυπώνει συνεχώς μεταβαλλόμενες εργασιακές συνθήκες σε διάφορους τομείς του εργατικού δυναμικού, και ιδίως στους μετανάστες που χαρακτηρίζονται από

υψηλό βαθμό προσαρμοστικότητας στις εργασιακές αυτές συνθήκες (Standing 2011, Rodriguez-Planas and Nollenberger 2014). Στο άρθρο τους με τίτλο «Precarity: A savage journey to the heart of embodied capitalism», οι Τσιάνος και Παπαδόπουλος εξετάζουν την έννοια της επισφάλειας ως ένα βαθύτερο φαινόμενο που συνδέεται με τον σύγχρονο καπιταλισμό και τις εργασιακές συνθήκες (Tsianos and Papadopoulos 2006).

Κοινό εύρημα στη βιβλιογραφία για την επισφάλεια και τη μετανάστευση είναι ο εγκλωβισμός των μεταναστών σε συγκεκριμένες -διοικητικές ή παραγωγικές-περιοχές της Ελλάδας ή επαγγελματικούς τομείς (π.χ. γεωργία ή τομέας περίθαλψης). Στο κείμενο «The precarious status of migrant labour in Greece: Evidence from rural areas» των Kasimis, Papadopoulos and Zografakis στα πλαίσια της συλλογικής έρευνας με τίτλο «The New Social Division: Making and Unmaking Precariousness» (Della Porta et al. 2015), αναλύεται η εργασιακή επισφάλεια των μεταναστών στην Ελλάδα με έμφαση στις αγροτικές περιοχές, όπου οι μετανάστες περιγράφονται ως «rural proletariat» -«rural precariat» θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε (Kasimis, Papadopoulos and Zografakis 2015). Το ιδιόμορφο αυτό προλεταριάτο των μεταναστών έχει τόσο χαρακτηριστικά σταθερής σχέσης εργασίας όσο και επισφαλούς εποχιακής εργασίας (Papadopoulos 2013). Η επισφάλεια των μεταναστών έγκειται ακριβώς στον ευμετάβλητο χαρακτήρα του καθεστώτος παραμονής τους. Ταυτόχρονα όμως έχοντας επίγνωση της ρευστής κατάστασης στην οποία βρίσκονται, δείχνουν ευελιξία στην αναζήτηση εργασίας και προτιμούν την ανασφάλιστη «μαύρη» εργασία προκειμένου να έχουν κάποιο εισόδημα και να βγάζουν τα προς το ζην. Είναι δηλαδή διατεθειμένοι να εργάζονται ανασφάλιστοι αρκεί να έχουν δουλειά ακόμα και αν αυτή δεν ανταποκρίνεται στα προσόντα τους ή δεν τους εξασφαλίζει μακροπρόθεσμη επιβίωση.

Ωστόσο, η επισφάλεια δεν αφορά μόνο στην αγορά εργασίας, αλλά μπορεί να απαντάται σε διάφορες εκφάνσεις της ζωής των ανθρώπων. Μέσα από τη βιβλιογραφία αναδύονται τέσσερις αλληλοσυνδεόμενοι βασικοί τύποι επισφάλειας που αφορούν το εργατικό δυναμικό των μεταναστών στις ανεπτυγμένες οικονομίες (Εικόνα 1): Επισφαλές νομικό καθεστώς μεταναστών, Επισφαλείς όροι εργασίας μεταναστών, Επισφαλείς συνθήκες εργασίας μεταναστών, Επισφαλείς βιοτικές συνθήκες μεταναστών (Papadopoulos, Fratsea and Mavrommatis 2018). Στο άρθρο τους «Governing migrant labour in an intensive agricultural area in Greece: Precarity, political mobilization and migrant agency in the fields of Manolada» (2018), οι Papadopoulos Apostolos, Fratsea Loukia-Maria και Mavrommatis George μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης της Μανωλάδας αναλύουν τον ενεργό ρόλο των μεταναστών στη διαμόρφωση της δικής τους πραγματικότητας. Σε αυτή τη συγκεκριμένη τοπική κοινότητα, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η ικανότητα και η δράση των μεταναστών να λαμβάνουν αποφάσεις και να διαμορφώνουν τις ζωές τους, παρά τις δύσκολες συνθήκες που μπορεί να αντιμετωπίζουν. Ο ενεργός ρόλος των μεταναστών στη διαμόρφωση της δικής τους πραγματικότητας αποτελεί ταυτόχρονα και μέσο διαφυγής από μια επισφαλή κατάσταση στην οποία ενδεχομένως να έχουν βρεθεί. Επίσης αποτελεί και αντίβαρο σε επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης όπου είναι επιρρεπείς οι μετανάστες λόγω ακριβώς αυτής τους της ιδιότητας. Μέσα στο συγκεκριμένο άρθρο αναλύεται πώς οι μετανάστες είναι σε θέση να αξιοποιούν τα τρωτά σημεία που αντιμετωπίζουν για να δημιουργήσουν ασφαλείς συνθήκες διαβίωσης, κάνοντας επιλογές που μειώνουν την αβεβαιότητα, την επισφάλεια και τον κίνδυνο στο

μεταναστευτικό τους περιβάλλον. Προς αυτή την κατεύθυνση, οι μετανάστες δρουν περισσότερο ως ενεργά υποκείμενα μέσω ατομικών στρατηγικών και δράσεων, καθώς η συμμετοχή στα συλλογικά εργατικά κινήματα είναι συνήθως χαμηλή, και όχι τόσο ως παθητικοί δέκτες μιας εξωτερικής πραγματικότητας.

Εικόνα 1. The multiple dimensions of migrant labour precarity

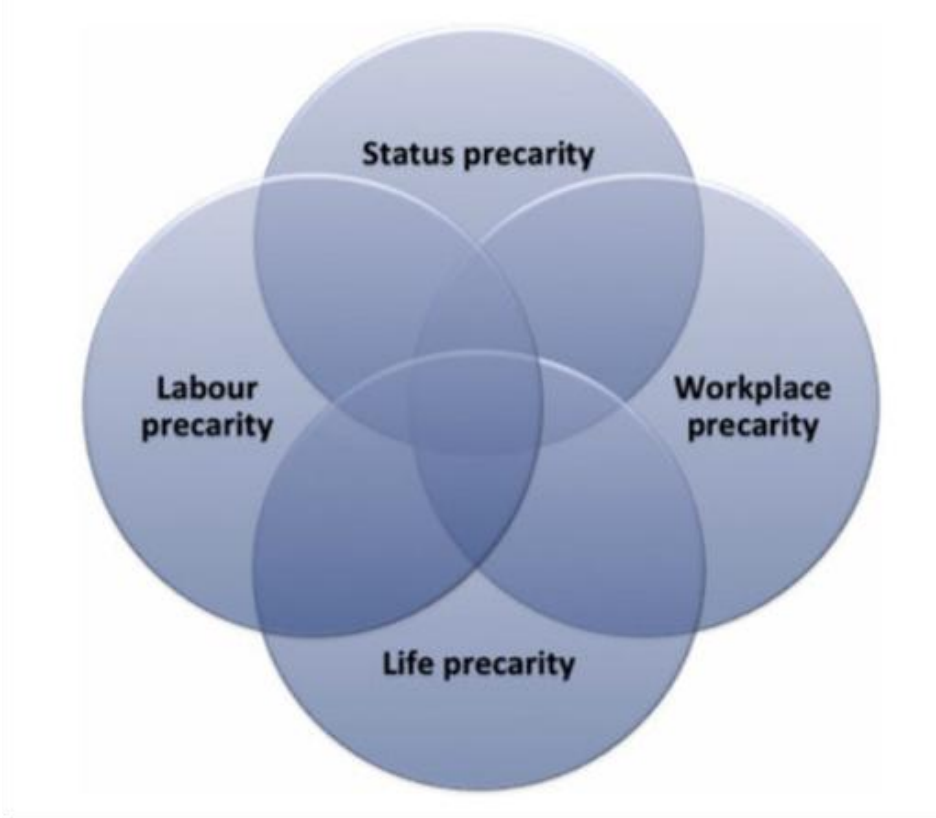

Πηγή: Papadopoulos, Fratsea and Mavrommatis 2018: 202

Προσεγγίζοντας το ζήτημα της επισφάλειας ως ένα πολύπλευρο φαινόμενο, φαίνεται η έννοια της επισφάλειας να διασταυρώνεται με τις εργασιακές σχέσεις και τα ζητήματα ιθαγένειας και να χρησιμοποιείται ευρέως στις μελέτες για τη μετανάστευση τα τελευταία χρόνια (Schrierup et al. 2015, Schierup and Jorgensen 2016). Οι μετανάστες αποτελούν, σύμφωνα με τον Standing (2011), ένα σημαντικό ποσοστό του παγκόσμιου precariat, που αποτελεί μια «Νέα Επικίνδυνη Τάξη» ("the new dangerous class"), με κύριο χαρακτηριστικό την αέναη αβεβαιότητα και ανασφάλεια (Standing 2015). Υπάρχουσες έρευνες έχουν διερευνήσει την επισφάλεια των μεταναστών και την εργασιακή εκμετάλλευση στον τομέα της γεωργίας (Papadopoulos and Zografakis 2015, Papadopoulos, Fratsea and Mavrommatis 2018), καθώς και στην προσωρινή απασχόληση, στον τομέα της φιλοξενίας (Maroukis 2016) και της φροντίδας (Maroukis 2017).

Η εντατική γεωργική παραγωγή απαιτεί τον έλεγχο της εργασίας, ο οποίος παραμένει το κύριο εργαλείο για τη διαχείριση της μεταναστευτικής εργασίας. Η επισφάλεια της ζωής και η εργασιακή επισφάλεια παραμένουν επομένως βασικά συστατικά του εργασιακού ελέγχου (Papadopoulos et al 2018). Πρόσφατη έρευνα που διεξήχθη σε μια περιοχή εντατικής αγροτικής παραγωγής στη Δυτική Ελλάδα απεικόνισε μια κατάσταση όπου η εκμετάλλευση της μεταναστευτικής εργασίας υπήρξε κεντρικό χαρακτηριστικό της εντατικοποίησης και εξειδίκευσης της γεωργίας (Kasimis et al 2015, Papadopoulos and Fratsea 2017).

Οι μετανάστες που αντιμετωπίζουν υψηλότερη ανασφάλεια δείχνουν μεγαλύτερη προσαρμογή στο περιβάλλον και μεγαλύτερη ευελιξία στην εργασία. Ως αποτέλεσμα δέχονται την ανασφάλιστη εργασία, χαμηλότερες πληρωμές και χειρότερο εργασιακό περιβάλλον. Ο αγώνας για επιβίωση συνοδεύεται από πιο επισφαλείς συνθήκες εργασίας και διαβίωσης (Rodriguez-Planas and Nollenberger 2014). Η ευκαιρία να παραμείνεις σε τόπο κατοικίας και να δημιουργήσεις μια αίσθηση του ανήκειν έχει σημαντικό αντίκτυπο στην ικανότητα ενός ατόμου να απολαμβάνει την καθημερινή ζωή, σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον (Ikonen 2013). Σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από κινητικότητα και ανάγκη προσδιορισμού της ταυτότητας, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί η θέση των μεταναστών και των προσφύγων σε συγκεκριμένο χώρο, μέσα από τη διάκριση αγροτικού/αστικού χώρου (Papadopoulos and Fratsea 2021).

Ειδικά για την Ελλάδα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των συνθηκών εργασιακής επισφάλειας των μεταναστών αφιχθέντων μετά τα μέσα της δεκαετίας του 2010, που είτε είναι αιτούντες άσυλο είτε χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα και είναι στο μεταίχμιο της ένταξης στην αγορά εργασίας. Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας, η αναδιάρθρωση της οικονομίας και οι κοινωνικές αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών δημιούργησαν ανάγκες και ευκαιρίες για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι καταλαμβάνουν τις πιο επισφαλείς, περιθωριακές και υψηλής εκμετάλλευσης θέσεις σε μια τμηματοποιημένη αγορά εργασίας. Τα τμήματα αυτά της αγοράς εργασίας είναι η γεωργία, οι κατασκευές, ο τουρισμός, το πλανόδιο εμπόριο και οι κατ'οίκον υπηρεσίες (Kasimis and Papadopoulos 2005). Οι Σύριοι πρόσφυγες αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστευτικών αφίξεων στην Ελλάδα τη δεκαετία 2014-2024. Χαρακτηριστική η περίπτωση των Σύριων προσφύγων που ζουν στην περιοχή της Δυτικής Ελλάδας οι οποίοι δεν συνδέονται στενά με τις ευκαιρίες της αγοράς εργασίας και οι περισσότεροι καταφεύγουν σε επισφαλείς και ασταθείς θέσεις εργασίας, ενώ η εκμετάλλευση που βίωσαν στην Τουρκία (πριν έρθουν στην Ελλάδα) συχνά συνεχίζεται από τη στιγμή που βρίσκονται στην Ελλάδα (Papadopoulos and Fratsea 2021). Οι περισσότεροι βρίσκονται σε μια «κατάσταση αναμονής» σε σχέση με τις φιλοδοξίες τους για μια καλύτερη ζωή– μια μετέωρη κατάσταση (Papadopoulos and Fratsea 2019). Στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, η πίεση που ασκείται από τους μετανάστες και τις προσφυγικές ροές στην ελληνική κοινωνία εγείρει ζητήματα κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης στο εσωτερικό της χώρας. Επιπλέον, ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των πολιτικών για τη μετανάστευση και το άσυλο έθεσαν ζητήματα ένταξης, τα οποία εξετάζονται στην τελική ενότητα (Papadopoulos and Fratsea 2019).

Μεθοδολογία

Στα πλαίσια της μελέτης της εργασιακής επισφάλειας των μεταναστών στην Ελλάδα, διεξήχθη επιτόπια ποιοτική έρευνα και εμπειρική παρατήρηση, συνδυάζοντας ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία κυρίως με τη μορφή ημι-δομημένων συνεντεύξεων κατά τη διάρκεια των ετών 2022-2023. Συνολικά ερωτήθηκαν 79 άτομα, που ήταν αλλοδαποί κυρίως Συριακής καταγωγής διαμένοντες σε δομές Υποδοχής και Ταυτοποίησης (ΥΠΥΤ), εργαζόμενοι στις δομές αυτές και υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι. Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ Φεβρουαρίου 2022 και Ιουνίου 2023, διενεργήθηκαν 52 συνεντεύξεις σε βάθος με μετανάστες και 23 με εργαζομένους στον τομέα της μετανάστευσης, ενώ την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν επίσης 4 συνεντεύξεις με υψηλόβαθμους αξιωματούχους του Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου. Αναφορικά με τις συνεντεύξεις των υψηλόβαθμων αξιωματούχων, ακολουθήθηκε η προσέγγιση της μελέτης αφήγησης (Rosenthall 1993, Widdershoven 1993), η οποία εξετάζει τις εμπειρίες και τις στάσεις ζωής των ανθρώπων λαμβάνοντας υπόψη την προσωπική συσσωρευμένη εμπειρία. Όλες οι συνεντεύξεις με τους διαμένοντες στις δομές ΥΠΥΤ πραγματοποιήθηκαν στη μητρική τους γλώσσα με τη βοήθεια διερμηνέων εργαζομένων στις δομές αυτές μέσω ημι-δομημένων συνεντεύξεων έχοντας ως βάση ερωτηματολόγια. Οι συνεντεύξεις με τους εργαζομένους στις δομές της ΥΠΥΤ έγιναν στα ελληνικά, επίσης μέσω ημι-δομημένων συνεντεύξεων έχοντας ως βάση ερωτηματολόγια.

Προκειμένου να επιλεχθεί ένα ικανοποιητικό δείγμα Σύρων μεταναστών για συμμετοχή στην έρευνα, λήφθηκαν υπόψη οι εξής παράγοντες: να υπάρχει διαθέσιμη διερμηνεία στις μητρικές γλώσσες των συμμετεχόντων, να υπάρχει ποικιλία ως προς το νομιμοποιητικό καθεστώς παραμονής, οι εθνικότητες να προέρχονται από μεταναστευτικά προφίλ που πιθανότατα να έχουν τις λιγότερες πιθανότητες να απασχολούνται σε επισφαλείς συνθήκες εργασίας, όπως υψηλά ποσοστά αναγνωρισιμότητας ασύλου, διαμονή σε αγροτικές ή τουριστικές περιοχές, να υπάρχει κατανομή και στα δύο κοινωνικά φύλα, να υπάρχει κατανομή σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες, καθώς επίσης οι συμμετέχοντες να βρίσκονται στην Ελλάδα αρκετό χρονικό διάστημα ώστε να έχουν αποκτήσει εμπειρία σχετικά με τις συνθήκες εργασίας στη χώρα. Επίσης, επιλέχθηκε η μέθοδος της «χιονοστιβάδας» με σημείο εκκίνησης τους χώρους μαζικής διαμονής μεταναστών. Πέρα από τους μετανάστες, για την εξαγωγή ορθών συμπερασμάτων λήφθηκαν μαρτυρίες από εργαζομένους μαζί με τους μετανάστες του δείγματος οι οποίοι διέθεταν μακρά εμπειρία και πλήρη εικόνα των καθημερινών προβλημάτων και των προκλήσεων των μεταναστών στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια.

Για την επιλογή του δείγματος τελικά προκρίθηκαν οι Προσωρινές Δομές Φιλοξενίας της Υπηρεσίας Υποδοχής και Ταυτοποίησης σε Ελαιώνα και Σχιστό Ν. Αττικής, Φιλιππιάδας Ν. Πρεβέζης και Κατσικά Ν. Ιωαννίνων επειδή συνδύαζαν τα εξής πλεονεκτήματα: αδιάλειπτη διαθεσιμότητα διερμηνείας σε αραβικά, φαρσί, νταρί, αγγλικά που αποτελούν τις κατεξοχήν γλώσσες επικοινωνίας με υπηκόους από τη Μέση Ανατολή (Συρία, Αφγανιστάν, Ιράν, Ιράκ κλπ), μαζική διαμονή των Σύριων υπηκόων, αναζήτηση εργασίας από τους διαμένοντες πέριξ ή σε κοντινή απόσταση από τις Δομές, ευρύ φάσμα εργαζομένων και συγχρωτιζόμενων με μεταναστευτικό πληθυσμό, όπως διερμηνείς,

κοινωνικοί λειτουργοί, ιατρικό και διοικητικό προσωπικό, εύρος νομιμοποιητικού καθεστώτος παραμονής των διαμενόντων με ιδιαίτερη έμφαση στους αναγνωρισμένους πρόσφυγες και αντιπροσώπευση και των δύο φύλων. Οι διαμένοντες πληθυσμοί στα νησιά κατά το διάστημα διεξαγωγής της έρευνας 2022-2023 δεν βρίσκονταν στην Ελλάδα πάνω από έξι μήνες, ενώ στις δομές της ενδοχώρας που τελικά επιλέχθηκαν για τους σκοπούς της έρευνας, οι διαμένοντες ήταν μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού που είχε μεταφερθεί από τα νησιά του Αιγαίου μετά το 2020 στα πλαίσια της αποσυμφόρησης των πολυδύναμων Κέντρων Υποδοχής και Ταυτοποίησης και αναμένονταν να βρίσκονται ήδη αρκετό διάστημα στην Ελλάδα ώστε να έχουν εικόνα για την εργασιακή κατάσταση των μεταναστών. Ο εν λόγω μεταναστευτικός πληθυσμός που είχε μεταφερθεί από τα νησιά προς την ενδοχώρα μετά το 2020 στα πλαίσια της αποσυμφόρησης των κέντρων υποδοχής και ταυτοποίησης, ήταν αιτούντες άσυλο που μεταφέρθηκαν από τα νησιά για τη συνέχιση της διαδικασίας ασύλου τους στην ενδοχώρα αίροντας τον γεωγραφικό περιορισμό που είχε επιβληθεί στα πλαίσια της Κοινής Συμφωνίας Τουρκίας-Ελλάδας και κατά το διάστημα της παρούσας έρευνας είτε είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία ασύλου τους με την αναγνώριση καθεστώτος πρόσφυγα ή με την απόρριψη του αιτήματός τους είτε εκκρεμούσε ακόμη το αίτημα ασύλου τους (Papadopoulos and Fratsea 2019). Ακόμη, οι συγκεκριμένες δομές που επιλέχθηκαν για την έρευνα, συνδύαζαν και χαρακτηριστικά γεωγραφικής κατανομής μεταξύ αστικού ιστού (Ελαιώνας, Σχιστό) και αγροτικού/ επαρχιακού ιστού (Φιλιππιάδα, Κατσικάς). Συνεπώς με την επιλογή των συγκεκριμένων δομών, στο δείγμα της έρευνας αναμενόταν να συμμετέχουν αιτούντες άσυλο, αναγνωρισμένοι πρόσφυγες και απορριφθέντες από τη διαδικασία ασύλου που δυνητικά θα εργάζονταν στον αστικό ιστό ή σε γεωργικές / αγροτικές εργασίες προκειμένου να διερευνηθεί κατά πόσο επηρεάζεται ο βαθμός επισφάλειας από τη γεωγραφική θέση του τόπου διαμονής και τον αστικό ή περιφερειακό χαρακτήρα αυτής (πόλη, ύπαιθρος).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Από τις απαντήσεις των ερωτηθέντων, εξάγεται πως η γεωγραφική θέση του τόπου διαμονής (εντός-εκτός Αττικής, αστική-αγροτική περιοχή) δεν παίζει κάποιο ρόλο στην εύρεση εργασίας, πως θεωρούν τη γνώση ελληνικών ως τον πλέον σημαντικό παράγοντα εργασιακής επισφάλειας και πως δεν παίζει ρόλο η εμπειρία ή το ύψος της αμοιβής αλλά τα νομιμοποιητικά έγγραφα παραμονής.

Η πλειοψηφία είπε πως δεν έχουν λάβει κατάλληλη πληροφόρηση για τον τρόπο εύρεσης νόμιμης εργασίας, ασφάλισης και επικοινωνίας με τις ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες, ως δεύτερο σημαντικό παράγοντα εργασιακής επισφάλειας θεωρούν τα δίκτυα και τα προβλήματα υγείας και πως η έλλειψη προστάτη οικογένειας σε συνδυασμό με την έλλειψη υποστηρικτικών δομών πρόνοιας λειτουργούν αποτρεπτικά στην εύρεση εργασίας. Ουδείς εργάζεται σε σταθερή εργασία ούτε διαθέτει βεβαιωμένη εμπειρία και άπαντες επιθυμούν να μετακινηθούν σε άλλο Κ-Μ και να εγκατασταθούν εκτός Ελλάδας. Από τις γυναίκες μετανάστριες που συμμετείχαν στην έρευνα, το 80% είπαν πως δε δουλεύουν επειδή είτε δεν έχουν πού να αφήσουν το/α παιδί/ιά τους, είτε έχουν ευάλωτο τέκνο που χρήζει ειδικής βοηθείας από τις ίδιες είτε δεν έχουν δουλέψει ποτέ και δεν επιθυμούν ή δεν ξέρουν να δουλεύουν: «*....δεν έχω δουλέψει ποτέ στη ζωή μου,*

δεν ξέρω.... Δε γουστάρω να δουλέψω...» (Samira G. παντρεμένη 30 ετών) «*....δεν κάθεται χωρίς εμένα το παιδί, πού να το αφήσω.....*» (Zilan K. άγαμη 19 ετών). Μόνο το 20% κάνει περιστασιακή εργασία χαμηλά αμοιβόμενη, για παράδειγμα συλλέγοντας χαρτόνια και τενεκεδάκια αλουμινίου για ανακύκλωση, για να εξασφαλίζουν τα βασικά είδη: «*....η δουλειά που κάνω τώρα με τα χαρτόνια, είναι για να βγάλουμε φαί, ψωμί, νερό, τσιγάρα και τα έξοδά μου.....*» (Zilan M. παντρεμένη 23 ετών). Από τους άντρες μετανάστες που συμμετείχαν στην έρευνα και διέμεναν στον αστικό ιστό του Ν. Αττικής, το 50% είπαν πως αναζητούν εργασία κυρίως χειρωνακτική αλλά δυσκολεύονται να βρουν είτε επειδή δε γνωρίζουν ελληνικά είτε δεν διαθέτουν την εμπειρία που ζητείται είτε επειδή οι δουλειές που βρίσκουν είναι στην επαρχία και δεν προτίθενται να μετακινηθούν από την Αθήνα. Κυρίως απασχολούνται σε χαμηλά αμοιβόμενες περιστασιακές εργασίες όπως περισυλλογή χαρτονιών ή κουτιών για ανακύκλωση:

> «αυτή η δουλειά που κάνω τώρα, που μαζεύω τα χαρτόνια, δεν έχει σχέση με την ειδικότητά μου....Δεν έχω λεφτά, είναι από ανάγκη..... δεν ξέρω τη γλώσσα, δεν μπορούμε να μάθουμε τη γλώσσα για να βρω κάτι σχετικό με την ειδικότητά μου...» (Ayham R. παντρεμένος 37 ετών).

Από τους διαμένοντες στην επαρχία, το 75% δήλωσαν πως είναι εξαιρετικά δύσκολη η εξεύρεση εργασίας στον αγροτικό τομέα, η ζήτηση εργασίας είναι πολύ χαμηλή και θεωρούν πως η Αθήνα προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες για απασχόληση. Όσοι εργάζονται ως εργάτες ή στον αγροτικό τομέα, στην συγκομιδή εσπεριδοειδών στην ευρύτερη περιοχή, δουλεύουν περιστασιακά, ανασφάλιστοι, με πολύ χαμηλό μεροκάματο και θεωρούν πως η γλώσσα και τα κοινωνικά δίκτυα παίζουν τον βασικότερο ρόλο στην εξεύρεση εργασίας: «*....Αν ήξερα τη γλώσσα, θα μπορούσα να μιλήσω με εσένα, με τον ένα, τον άλλο ...*» (Saig G. παντρεμένος 34 ετών).

Οι αφηγήσεις των Σύρων προσφύγων απεικονίζουν το ταξίδι τους μακριά από τον πόλεμο και τις συγκρούσεις στη Συρία για να αναζητήσουν καταφύγιο και μια καλύτερη ζωή σε άλλες χώρες, τις συνθήκες διαβίωσής τους στα μέρη που σταμάτησαν στην πορεία, τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν και τα μελλοντικά τους σχέδια. Η νομική και κοινωνικοασφαλιστική επισφάλεια, τα οικογενειακά δίκτυα, η ικανοποίηση από τον τρόπο ζωής, οι εμπειρίες, οι φιλοδοξίες και η ελπίδα για μια μελλοντική επιστροφή στη Συρία είναι παράγοντες που επηρεάζουν σημαντικά τις αποφάσεις των Συρίων για τη μετανάστευση (Müller-Funk 2019), όπως επίσης και οι συνθήκες διαβίωσης στις προκαταρκτικές δομές άφιξης και στα κέντρα υποδοχής (Mavrommatis 2018, Kandylis 2019). Οι νέοι δείχνουν μεγαλύτερη ικανότητα να ενταχθούν στην αγορά εργασίας, ενώ οι ηλικιωμένοι δυσκολεύονται να συμμετάσχουν στην τοπική οικονομία και κοινωνία. Επίσης, η παραμονή τους στην Ελλάδα επηρεάζεται μεταξύ άλλων από την εκμάθηση της γλώσσας και τις ευκαιρίες για εργασία. Οι βασικοί όμως παράγοντες που καθορίζουν και τα μελλοντικά τους σχέδια είναι οι οικογενειακοί δεσμοί, οι εμπειρίες και οι δεξιότητες (Papadopoulos and Fratsea 2019).

Με βάση τα ευρήματα της έρευνας για την επισφάλεια των Σύριων μεταναστών, γίνεται αντιληπτό πως η επισφάλεια των αιτούντων άσυλο αναφέρεται στην ασταθή και ευάλωτη κατάσταση στην οποία βρίσκονται λόγω αβέβαιης νομικής κατάστασης: Κατά τη διάρκεια της εξέτασης του αιτήματός τους για άσυλο, οι αιτούντες συχνά ζουν υπό

συνθήκες ανασφάλειας, καθώς δεν γνωρίζουν εάν θα λάβουν την προστασία που ζητούν. Οι καθυστερήσεις στη διαδικασία ασύλου οδηγούν σε παρατεταμένη αβεβαιότητα και εγκλωβίζουν τους μετανάστες σε κατάσταση αναμονής –"limbo". Επίσης, λόγω περιορισμένων κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων, οι αιτούντες άσυλο συχνά αποκλείονται από την αγορά εργασίας ή τους προσφέρονται μόνο προσωρινές και κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας (Papadopoulos and Fratsea 2019).

Επιβεβαιώνεται πως η γεωγραφία του χώρου διαμονής και το νομικό καθεστώς παραμονής τους δεν επηρεάζει την επισφαλή εργασία των μεταναστών. Ως προς τη διαβίωση σε κέντρα υποδοχής ή καταυλισμούς, πολλοί αιτούντες άσυλο ζουν σε καταυλισμούς ή κέντρα φιλοξενίας με κακές συνθήκες διαβίωσης, συχνά σε υπερπλήρεις χώρους, χωρίς ιδιωτικότητα και επαρκείς πόρους. Οι συνθήκες αυτές ενισχύουν την ευαλωτότητά τους και αυξάνουν τους κινδύνους για την ψυχική και σωματική τους υγεία. Οι αιτούντες άσυλο συχνά γίνονται στόχοι διακρίσεων, ρατσιστικών επιθέσεων και κοινωνικού αποκλεισμού στις χώρες υποδοχής. Το στερεότυπο ότι αποτελούν «βάρος» για τις κοινωνίες υποδοχής εντείνει την περιθωριοποίηση. Η ανασφάλεια, οι τραυματικές εμπειρίες που έχουν υποστεί στις χώρες προέλευσης και η δυσκολία ενσωμάτωσης στη χώρα υποδοχής επηρεάζουν την ψυχική τους υγεία. Η παρατεταμένη επισφάλεια μπορεί να οδηγήσει σε άγχος, κατάθλιψη και μετατραυματικό στρες. Η επισφαλής κατάσταση καθιστά τους αιτούντες άσυλο ευάλωτους σε καταστάσεις εκμετάλλευσης, όπως το trafficking, η αναγκαστική εργασία ή η σεξουαλική κακοποίηση. Οι αιτούντες άσυλο και οι πρόσφυγες που έχουν φτάσει στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα διαβίωσης και ευημερίας και οι περισσότεροι από αυτούς έχουν επιλέξει να μετακομίσουν σε άλλη χώρα της ΕΕ ανεξάρτητα από το αν έχουν ζητήσει άσυλο ή έχουν λάβει θετική απόφαση. Παρόλο που δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία για το πόσοι από αυτούς που έχουν λάβει προστασία έχουν παραμείνει στη χώρα, υπάρχουν πολλά στοιχεία που υποδηλώνουν ότι όσοι έχουν λάβει ταξιδιωτικά έγγραφα ταξιδεύουν νόμιμα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και υποβάλουν νέα αίτηση ασύλου στη νέα χώρα υποδοχής (π.χ. Γερμανία, Γαλλία, Σουηδία κ.λπ.) γιατί δεν μπορούν να βρουν δουλειά και να συντηρηθούν στην Ελλάδα. Αυτές οι λεγόμενες «δευτερογενείς ροές» σχετίζονται με τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες κατά την ένταξη στις χώρες υποδοχής (Papadopoulos, Fratsea and Baltas 2023).

Από τα παραπάνω αναδεικνύεται η ενεργητική στάση των μεταναστών απέναντι στην κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της χώρας υποδοχής σε αντίθεση με τις παραδοσιακές αφηγήσεις των μεταναστών ως «παθητικοί δέκτες» των πολιτικών ένταξης ενισχύοντας έτσι τον ρόλο τους ως «δρώντα όντα» -«agents». Παρά την επισφαλή κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει, προσαρμόζονται συνεχώς στα νέα δεδομένα και δρουν ενεργητικά με πρακτικές και στρατηγικές συνεχούς επιβίωσης στοχεύοντας στην κοινωνική τους αναβάθμιση, καθώς υπάρχει μια συνεχής σύγκριση, τουλάχιστον στο μυαλό τους, μεταξύ του τόπου όπου ζουν αυτήν τη στιγμή και ενός ιδεατού μέρους στο οποίο μπορούν να μετακομίσουν στο μέλλον. Αυτό διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη συν-διαμόρφωση των μεταναστευτικών τους πλάνων, στη δημιουργία κοινωνικών δικτύων και στην υπαγωγή ή μη στις πολιτικές ένταξης. Επιλέγουν οι ίδιοι τη θέση τους στην κοινωνία αναγκάζοντας με τη σειρά τους την εθνική πολιτική μετανάστευσης και ασύλου να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα προκειμένου να εξυπηρετηθεί η εθνική

στρατηγική. Η επισφάλεια συνεπώς των μεταναστών τους καθιστά ενεργούς παράγοντες διαμόρφωσης πολιτικών οδηγώντας τους σε νέες λύσεις επιβίωσης με τρόπο που αποδυναμώνονται οι πολιτικές ασύλου και μετανάστευσης, οι οποίες αναζητούν με τη σειρά τους αναπροσαρμογή στα νέα δεδομένα (Fratsea and Papadopoulos 2020).

Ο αέναος αυτός κύκλος μεταξύ επισφάλειας και πολιτικών ένταξης αναδεικνύει και τον καθοριστικό ρόλο των μεταναστών στη διαμόρφωση των πολιτικών ασύλου και μετανάστευσης.

Συμπέρασμα

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η «μεταναστευτική και προσφυγική κρίση», που αναφέρεται σε μεγάλη εισροή μεταναστών και προσφύγων μέσα σε περιορισμένο χρονικό διάστημα, αποκαλύπτει την απροθυμία του υφιστάμενου πλαισίου πολιτικής για τη μετανάστευση και το άσυλο να αντιμετωπίσει τις νέες κοινωνικές συνθήκες (Papadopoulos, Fratsea and Baltas 2023). Η κυρίαρχη ιδέα της εθνικής πολιτικής μετανάστευσης και ασύλου είναι αυτή της αποτροπής, που εκφράζεται μέσα από τους μηχανισμούς της διαχείρισης του ασύλου, τη δρακόντεια επιτήρηση των συνόρων και τις διάφορες πρακτικές που αποθαρρύνουν τους κοινωνικούς φορείς από την παροχή βοήθειας σε μετανάστες και πρόσφυγες (Papadopoulos and Fratsea 2019).

Οι αιτούντες άσυλο και οι πρόσφυγες που έρχονται στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα διαβίωσης και ευημερίας και οι περισσότεροι από αυτούς έχουν επιλέξει να μετακομίσουν σε άλλη χώρα της ΕΕ. Οι συνθήκες στις οποίες ζουν οι νεοαφιχθέντες πληθυσμοί επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από την (αν)επίσημη κρατική πολιτική «αποτροπής». Ωστόσο, φαίνεται ότι οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα όταν προσπαθούν να εγκατασταθούν στη χώρα. Η ικανότητα της κοινωνίας υποδοχής να υποδέχεται και να ενσωματώνει τους αφιχθέντες μεταναστευτικούς πληθυσμούς παραμένει περιορισμένη, όχι μόνο λόγω των επιπτώσεων της οικονομικής λιτότητας, αλλά και λόγω της απροθυμίας του αυτόχθονα πληθυσμού να αποδεχθεί τους νεοφερμένους. Οι νέες αφίξεις προσβλέπουν στη μεταφορά τους σε άλλες περιοχές της ΕΕ που θεωρούνται ότι έχουν καλύτερες υποδομές υποδοχής και μπορούν παράλληλα να τους προσφέρουν απασχόληση και βελτιωμένες συνθήκες διαβίωσης. Αυτή η αδρανής κατάσταση “limbo” μπορεί να διαρκέσει για πολλούς μήνες ή χρόνια οδηγώντας τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς σε μια μετέωρη κατάσταση ως μεταβατική φάση, τη στιγμή που έχουν την ανάγκη να αναζητήσουν ενεργά εργασία και να ενσωματωθούν ενεργά στην χώρα υποδοχής (Papadopoulos and Fratsea 2019).

Η αυτάρκεια των προσφύγων είναι περιορισμένη, αλλά η εργασιακή τους κατάσταση συνεχίζεται να επιδεινώνεται, ειδικά εάν η αίτησή τους για άσυλο είναι θετική. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η γεωγραφική της θέση οδηγεί σε γεωπολιτικές υποθέσεις και αφηγήσεις που τείνουν να παραβλέπουν τα κοινωνικοοικονομικά αίτια και την πολιτική πραγματικότητα που καθορίζει τις μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές. Οι πολιτικές της ΕΕ για τη μετανάστευση και το άσυλο έχουν ως αποτέλεσμα τα κράτη μέλη που βρίσκονται στα εξωτερικά σύνορα να είναι αντιμέτωπα με κοινωνική και ανθρωπιστική κρίση που προκύπτει από την εφαρμογή αυτών των πολιτικών (Papadopoulos, Fratsea and Baltas 2023).

Τέλος, παρά τους περιορισμούς της έρευνας (covid-19, νεοαφιχθέντες μεταναστευτικοί πληθυσμοί), μέσα από αυτή αναδείχθηκε η επισφάλεια των μεταναστών ως παράγοντας διαμόρφωσης των κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών διαβίωσής τους συνδέοντας έτσι την επισφάλεια με τις πολιτικές ασύλου και μετανάστευσης. Με βάση τα παραπάνω τονίζουμε την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα σχετικά με τον λειτουργικό ρόλο της επισφάλειας ως βάση για την κατανόηση των κοινωνικών προκλήσεων και ζητημάτων πολιτικής που προκύπτουν από τη διαχείριση μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών διαφορετικού μεγέθους.

Αναφορές

Della Porta, D., Silvasti, T., Hänninen, S. and Siisiäinen, M. (Eds.) (2015), The Precarization Effect, in della Porta, D., Hänninen, S., Siisiäinen, M., Silvasti, T. (eds), *The New Social Division: Making and Unmaking Precariousness*, Palgrave Studies in European Political Sociology, Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9781137509352_1

Ikonen, H. (2013), Precarious work, entrepreneurial mindset and sense of place: female strategies in insecure labour markets, *Global Discourse*, Vol. 3, No 3-4, pp. 467-481. https://doi.org/10.1080/23269995.2013.864085

Kandylis, G. (2019), Accommodation as Displacement: Notes from Refugee Camps in Greece in 2016, *Journal of Refugee Studies*, Vol. 32, No 1, pp. i12-i21. https://doi.org/10.1093/jrs/fey065.

Kasimis, C. and Papadopoulos, A. G. (2005), The multifunctional role of migrants in the Greek countryside: implications for the rural economy and society, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 31, No 1, pp. 99-127.

Kasimis, C., Papadopoulos, A. G., Zografakis, S. (2015), The precarious status of migrant labour in Greece: Evidence from rural areas, in D. della Porta, S. Hänninen, M. Siisiäinen and T. Silvasti (eds), *The New Social Division*. *Palgrave Studies in European Political Sociology*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9781137509352_6

Maroukis T. (2016), Temporary agency work, migration and the crisis in Greece: labour market segmentation intensified, *Transfer: European Review of Labour and Research*, Vol. 22, No 2, pp. 179-192. https://doi.org/10.1177/1024258916634620

Maroukis, T. (2017), Keeping up appearances: The British public policy response to the trafficking of domestic workers in a changing regime of social protection, *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, Vol. 15, No 2, pp. 155–170. https://doi.org/10.1080/15562948.2017.1304602.

Müller-Funk. L. (2019), *Adapting to staying or imagining futures elsewhere: Migration decision-making of Syrian refugees in Turkey*. IMI Working Papers Series, No 154.

Papadopoulos, A. G. (2007), Migration and Human Security in the Balkans, *Migration Letters*, Vol. 4, No 2, pp. 95-102.

Papadopoulos, A. G. (2013), What is the Agricultural Proletariat? Between the Theoretical Approaches and Empirical Reality, in A. Moissidis, D. Papadopoulou, and G. Petraki (eds), *Sociology and Social Transformation in Modern Greece* (pp. 391-422), Athens, Gutenberg (in Greek).

Papadopoulos, A. G., Fratsea, L. and Mavrommatis, G. (2018), Governing migrant labour in an intensive agricultural area in Greece: Precarity, political mobilization and migrant agency in the fields of Manolada, *Journal of Rural Studies*, Vol. 64, pp. 200-209.

Papadopoulos, A. and Fratsea, L.-M. (2019), Migration and Refugee Flows in Greece in the Post-Crisis Period: Exploring Different Claims for Socio- Spatial Justice, *Autonomie locali e servizi sociali* 3/2019, pp. 401-423, https://doi.org/10.1447/96701

Fratsea, L.-M. and Papadopoulos, A. (2020), The social and spatial mobility strategies of migrants: Romanian migrants in rural Greece, in J. F. Rye and O'Reilly, K. (eds.) *International labour migration to Europe's rural regions* (pp. 37-51), New York, Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003022367-4

Papadopoulos, A. G. and Fratsea L.-M. (2021), Migrant and Refugee Impact on Well-Being in Rural Areas: Reframing Rural Development Challenges in Greece, *Frontiers in Sociology*, Vol. 6, 592750. https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.592750

Papadopoulos, A. G., Fratsea L.-M. and Baltas, P. (2023), Unravelling the complexities of the migration and refugee question in Greece, in A. Vila-Freyer and I. Sirkeci (eds), *Global Atlas of Refugees and Asylum Seekers* (pp. 197-214), London, Transnational Press London.

Rosenthall, G. (1993), Reconstruction of life stories: principles of selection in generating stories for narrative bibliographical interviews, in R. Josselson and A. Lieblich (eds.), *The Narrative Study of Lives: Interpreting Experience* (pp. 59-91), Thousand Oaks, Sage.

Schierup, C. U., Munck, R., Likic-Brboric, B. and Neergaard, A. (eds.) (2015), *Migration, precarity, and global governance: Challenges and opportunities for labour*, OUP Oxford.

Schierup, C. U. and Jørgensen, M. B., (2016), *Politics of precarity: Migrant conditions, struggles and experiences*, Leiden, The Netherlands: Brill.

Standing, G. (2011), Workfare and the precariat, *Soundings*, Vol. 47, No 47, pp. 35-43.

Standing, G. and Jandrić, P. (2015), Precariat, education and technologies: Towards a global class identity, *Policy Futures in Education*, Vol. 13, No 8, pp. 990-994.

Tsianos, V. and Papadopoulos, D. (2006), *Precarity: A savage journey to the heart of embodied capitalism*, European Institute for Progressive Politics. http://eipcpnet/transversal/106/tsianospapaopoulos/en/print

Widdershoven, G., (1993), The story of life: Hermeneutic perspectives on the relationship between narrative and life history, in Josselson, R. and Lieblich, A. (eds.), *The Narrative Study of Lives: Interpreting Experience*, Newbury Park, CA, Sage, pp. 1-20.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΑΛΒΑΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Ντορίνα Καλέμη[α]

[α] Υποψήφια διδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας

Περίληψη

Αυτή η μελέτη συζητά ορισμένες πτυχές της επιχειρηματικής δραστηριότητας των μεταναστών από την Αλβανία στην κοινωνία υποδοχής, την Ελλάδα. Η ελληνική κοινωνία έχει αλλάξει ριζικά τις τελευταίες τρείς δεκαετίες ως προς τα μεταναστευτικά ρεύματα που έχει δεχθεί. Είναι ωστόσο προφανές ότι οι μετανάστες συμβάλλουν σημαντικά στην κοινωνική τους ενσωμάτωση και στην οικονομία της χώρας. Η Αλβανία έφτασε στον υψηλότερο βαθμό μετανάστευσης το 1990 ως αποτέλεσμα της πολιτικής αστάθειας του 1990-91 καθώς και 1996-97. Όπως θα γίνει αντιληπτό η μελέτη αυτή διερευνά τις οικονομικές δραστηριότητες των μεταναστών στην Αττική, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στους Αλβανούς επιχειρηματίες. Τα στατιστικά στοιχεία αντλήθηκαν από το Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών, καθώς και από την Απογραφή του Πληθυσμού του 2021.

Λέξεις Κλειδιά: Επιχειρηματικότητα, Μετανάστες, Αλβανοί Επιχειρηματίες, Αττική

BUSINESS ACTIVITY OF ALBANIAN IMMIGRANTS IN ATTICA

Dorina Kalemi[α]

[α] PhD Candidate, Harokopio University, Department of Geography

Abstract

It seems like this study is focused on the entrepreneurial activities of Albanian immigrants in Greece, particularly in Attica, and how their involvement has impacted both their social integration and the Greek economy. The influx of Albanian immigrants began around 1990 due to political instability in Albania, and it peaked in the mid-1990s. By examining statistical data from sources, such as the Athens Chamber of Commerce and the 2021 Population Census, the study likely seeks to shed light on the role these immigrants play in the entrepreneurial landscape and broader socio-economic processes in Greece.

Keywords: Entrepreneurship, Immigrants, Albanian Entrepreneurs, Attica

Εισαγωγή

Η Αλβανία έφτασε στον υψηλότερο βαθμό μετανάστευσης το 1990 ως αποτέλεσμα της πολιτικής αστάθειας του 1990-91 καθώς και 1996-97. Με αποτέλεσμα από το 1990 έως και σήμερα το 1/3 των νοικοκυριών, ένα μέλος της οικογένειας έχει μεταναστεύσει στο εξωτερικό καθώς πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό άλλαξαν πρώτα κατοικία εντός Αλβανίας (INSTAT 2014).

Μεταξύ των πρώτων χωρών προορισμού εκείνες τις δεκαετίες ήταν η Ελλάδα και η Ιταλία λόγω γεωγραφικής απόστασης. Οι δυο αυτές χώρες διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο, στην παρουσία Αλβανών μεταναστών και στην εξέλιξη της διαδικασίας ένταξή τους ως προς τις χώρες υποδοχής. Στην πορεία προκύπτει η ανάγκη των δυο χωρών αυτών να προσδιορίσουν νέα πολιτικά δεδομένα, προκειμένου να εφαρμοστούν όσο το δυνατόν πιο κατάλληλα προγράμματα για την ενσωμάτωση ή ένταξη της πρώτης ή δεύτερης γενιάς που αναζητούν κοινωνικά κίνητρα και ωθούν την επιχειρηματικότητα ως μια πρωτοβουλία και δυνατότητα επιτυχίας και όχι ως υποδεέστερη (Valtolina and Marazzi 2006).

Ωστόσο και στις δυο χώρες, οι έρευνες δείχνουν πόσο αρνητική επιρροή είχαν τα ΜΜΕ για τον αλβανικό πληθυσμό για την εικόνα του Αλβανού μετανάστη στο παρελθόν (Molin and Veshi 2016). Η όλη αυτή αρνητική εικόνα που υπήρχε προς το πρόσωπό τους είχε ως αποτέλεσμα, οι Αλβανοί μετανάστες να αντιδράσουν. Καθώς ενσωματώνονται εστιάζοντας στο «αόρατο της ταυτότητάς τους» στοχεύοντας στους πιο οικείους οργανισμούς μέσα στην κοινότητα που διαμένουν (King and Mai 2009) αποφεύγοντας έτσι μια ορατή κοινωνικοποίηση και δημιουργώντας ελάχιστους δικούς τους συλλόγους. Έτσι στην προσπάθειά τους οι Αλβανοί μετανάστες δημιουργούν στην πορεία από μόνοι τους μια θετική μεταμόρφωση των προκαταλήψεων και αντιλήψεων που κυκλοφορούσαν στην ελληνική κοινωνία, χάρη σε πολλούς παράγοντες, προσπαθούσαν να αγωνίζονται ώστε να αισθάνονται αποδεκτοί. Κάποια από τα παραδείγματα ήταν μέσα από κάποιους μαθητές που αρίστευαν στις πανελλήνιες καθώς και επιχειρηματικές δραστηριότητες που ξεκινούσαν από μόνοι τους από τις οικονομίες που είχαν αποταμιεύσει ως εργαζόμενοι.

Στη μελέτη μας θα εξετάσουμε εξίσου τόσο εξωτερικούς, όσο και εσωτερικούς παράγοντες όπως, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο του κάθε επιχειρηματία μετανάστη καθώς και τα δημογραφικά τους στοιχεία με τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας των επιχειρηματιών / αυτοαπασχολούμενων. Στόχος μας είναι να αναλύσουμε ποιοι είναι οι θετικοί παράγοντες που επηρεάζουν την επιτυχία διατήρησης της επιχείρησή τους.

Συγκεκριμένα η μελέτη μας θα συζητά ορισμένες πτυχές των αυτοαπασχολούμενων/ επιχειρηματιών μεταναστών από την Αλβανία στην κοινωνία υποδοχής, την Ελλάδα. Θα επικεντρωθεί σε ποιοτική έρευνα που θα προέρχεται από επιχειρηματικές δραστηριότητες Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα. Θα εστιάσουμε στο προφίλ του επιχειρηματία, στο προφίλ της επιχείρησης του μετανάστη καθώς και τα κίνητρα που ευθύνονται για την μεταναστευτική επιχειρηματικότητα τους στην Ελλάδα. Επικεντρώνοντας την βιβλιογραφική ανασκόπηση στο επιχειρηματικό πλαίσιο μέσω της πολιτικής και τις επίσημες στατιστικές για αυτοαπασχολούμενους/ επιχειρηματίες που υπάρχουν στην Ελλάδα. Οι τρεις πιο σημαντικές ερευνητικές υποθέσεις είναι:

Πρώτον, ποιοι είναι οι κοινωνικό-πολιτιστικοί παράγοντες που συμβάλουν στη συνεχή ανάπτυξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας Αλβανών μεταναστών στην Αττική. Δεύτερον, η επαγγελματική τους εμπειρία των Αλβανών μεταναστών επηρεάζουν/ συνδέουν την επιτυχία τους με την επιχειρηματικότητα. Και τρίτον, οι δυσχέρειες/ δυσκολίες που αντιμετωπίζουν (ή έχουν αντιμετωπίσει στο παρελθόν) κατά τη

λειτουργία της επιχείρησή τους, σχετίζονται αρνητικά ή θετικά με την πορεία της επιχείρησή τους.

Η παρουσία επιχειρηματικών μεταναστών από την Αλβανία

Η διεθνή βιβλιογραφία αναφέρει ότι η επιχειρηματικότητα των μεταναστών κυμαίνεται μεταξύ στην «επιχειρηματικότητα από ανάγκη» και στην «ευκαιρία για επιχειρηματικότητα». Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να διευρυνθούν οι επιχειρηματικές δραστηριότητες των Αλβανών μεταναστών στην Αθήνα και έπειτα να αναφερθούν ευκαιρίες ή εμπόδια που είχαν ή μπορεί να έχουν στην οικονομική τους ενσωμάτωση. Στην Ελλάδα φαίνεται ότι υπάρχουν δυσκολίες στην αγορά εργασίας των μεταναστών και ελλείψεις υποστηρικτικών δράσεων από την μεριά της πολιτείας (Τραγκάκη 2021).

Αυτή η ενότητα αναλύει τις δυνατότητες οικονομικής ενσωμάτωσης των μεταναστών δίνοντας έμφαση στο ενδιαφέρον τους στην επιχειρηματική δραστηριότητα. Μετανάστες ή αλλοδαποί μέσα από τα στατιστικά που πάρθηκαν από το ΕΛ.ΣΤΑΤ και Κ.Ε.Ε.Ε. και Ε.Ε.Α. χρησιμοποιούνται το ίδιο, όπου περιγράφουν όλα τα άτομα που ζουν στην Ελλάδα και έχουν γεννηθεί από μη Έλληνες γονείς.

Σύμφωνα με τους Reynolds et al (2001) στο Παγκόσμιο Παρατηρητήριο Επιχειρηματικότητας (Global Entrepreneurship Monitor) αναφέρουν ότι παρατηρούνται δυο ειδών επιχειρηματικές δραστηριότητες μεταναστών εκείνοι που βλέπουν την επιχειρηματική δραστηριότητα ως «ευκαιρία – opportunity entrepreneurial» και εκείνους ως «αναγκαιότητα - necessity entrepreneurial». Καθώς, οι επιχειρηματικές δραστηριότητες αναγκαιότητας και ευκαιρίας δεν συνδέονται/ ούτε συσχετίζονται μεταξύ τους (Fairlie 2012).

Στην Ελλάδα τα ποσοστά μεταναστών-εργοδοτών είναι χαμηλότερη σε σχέση με των ντόπιων. Σε αντίθεση σε κάποιες αναπτυγμένες χώρες, όπως Η.Π.Α., Ηνωμένο Βασίλειο, Καναδά και Αυστραλία τα ποσοστά αυτά είναι υψηλότερα σε σχέση με τους ντόπιους (Fairlie 2012). Μελέτες δείχνουν εξειδικευμένοι μετανάστες παίρνουν το ρίσκο να ξεκινούν επιχειρήσεις πιο άμεσα σε σχέση με τους εξειδικευμένους ντόπιους πολίτες (Hunt 2011). Όπως φαίνεται οι μετανάστες αντιπροσωπεύουν το ένα τέταρτο των Αμερικανών επιχειρηματιών και το ποσοστό αυτό αυξάνεται διαρκώς. Η επιχειρηματικότητα των μεταναστών στις Η.Π.Α. και στον Καναδά εμφανίζει διακυμάνσεις τόσο σε ποσοστά αποτυχίας και τόσο σε αύξηση θέσεων εργασίας. Καθώς, παρατηρείται ότι τις επιχειρήσεις που έχουν οι μετανάστες απασχολούν λιγότερους εργαζόμενους σε σχέση με τις επιχειρήσεις που έχουν ντόπιοι. Επίσης, οι επιχειρήσεις που ιδρύουν οι ημεδαποί έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες επιβίωσης σε σχέση με τους μετανάστες, αν όμως επιτύχουν την επιβίωση της επιχείρησή τους τότε πετυχαίνουν περισσότερες θέσεις υπαλλήλων (Ker and Ker 2016). Από την άλλη στην Ε.Ε. η επιχειρηματικότητα των μεταναστών εντάσσεται από εργαζόμενους εξαρτώμενης εργασίας στο τομέα του εμπορίου και του εργοστασίου. Όπως φαίνεται στην Ευρώπη το μεταναστευτικό δυναμικό εντάχθηκε πρόσφατα στην επιφάνεια (Hermes and Leicht 2010). Γενικά στην Ευρώπη οι μετανάστες ανοίγουν συνήθως χαμηλού επιπέδου επιχειρήσεις σε αντίθεση με τις Η.Π.Α. όπου οι επιχειρηματικές δραστηριότητες των

μεταναστών δημιουργούνται σε διάφορους τομείς της οικονομίας. Στην Ευρώπη οι επιχειρηματικές δραστηριότητες των μεταναστών ολοένα και αυξάνονται τα τελευταία χρόνια καθώς πρέπει στην Ευρώπη να γίνουν πολιτικές ενσωμάτωσης των αλλοδαπών και να υποστηρίζουν, να επιδιώκουν οικονομική πρόοδο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (European Commission 2016). Πλέον θεωρείται αναγκαίο η ενίσχυση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των μεταναστών ως προς την κοινωνική ένταξή τους, την αποφυγή της φτώχειας, την αποφυγή της ανεργίας και την αντιμετώπιση της παράνομης εργασίας.

Έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Μιλάνο της Ιταλίας δείχνει ότι, οι Αλβανοί επιχειρηματίες προσπαθούν να είναι ανταγωνιστικοί στην αγορά με επιλογές υψηλής ποιότητας και πρότυπα προωθώντας γνήσια αλβανικά προϊόντα και υπηρεσίες. Από την άλλη υπάρχουν (σε μεγαλύτερο ποσοστό) Αλβανοί επιχειρηματίες που δεν βλέπουν ακόμη το αλβανικό προϊόν ως μια καλή ευκαιρία δραστηριοποίησης στη χώρα υποδοχής τους. Αντιθέτως, βρίσκουν ευκολότερα την προώθηση και πώληση τοπικών προϊόντων με τα οποία οι ντόπιοι (στο Μιλάνο) είναι πιο εξοικειωμένοι (Fetahu et al. 2014).

Άλλη έρευνα εστιάζει στους διαφορετικούς τύπους κοινωνικών δικτύων, μεταξύ δικτύου και επιχειρηματικότητας: α. στο γηγενή πληθυσμό (τους ντόπιους του Μιλάνου), β. στους Αλβανούς μετανάστες που διαμένουν στη χώρα υποδοχής (Μιλάνο, Ιταλία) και γ. τους συμπατριώτες που κατοικούν στη χώρα προέλευσή τους (Αλβανία). Συμπεραίνουν ότι, οι δεσμοί που δημιουργούνται με τον επιχειρηματία και τους ντόπιους αποδίδουν καλύτερα κοινωνικά δίκτυα για την απόδοση των εθνικών επιχειρήσεων στο Μιλάνο (Tubadji et al. 2020). Ένας εθνοτικός επιχειρηματίας είναι εξοικειωμένος με όλους τους τύπους δικτύων καθώς είναι ενσωματωμένος πλήρης με τις καλύτερες πληροφορίες για το τοπικό πλαίσιο (Ram and Jones 2008). Έτσι ο επιχειρηματίας επενδύει τους οικονομικούς του πόρους σύμφωνα με τα δίκτυα που είναι επωφελή για τη επιχείρησή του (Fisman 2002).

Οι πλειονότητα των μεταναστών επιλέγουν την εθνική διασπορά στο πλαίσιο του δικτύου (Αλβανούς που διαμένουν στο Μιλάνο) ενώ μπορούν άνετα να συνδυάζουν τη δικτύωσή τους και με τα τοπικά δίκτυα στην περιοχή του Μιλάνου κάτι το οποίο δεν το επιλέγουν. Αυτό αποδεικνύει την αποτυχία συνεργασίας με τα ιταλικά δίκτυα με τους μετανάστες από την Αλβανία με αποτέλεσμα οι Αλβανοί επιχειρηματίες δεν υιοθετούν τη μικτή ενσωμάτωση ως μέσω επιβιώσεις της επιχείρησή τους (Tubadji et al. 2020). Η μελέτη τους αποδεικνύει ότι, οι Αλβανοί επιχειρηματίες που επιλέγουν τη δικτύωσή τους με τους Ιταλούς είναι οι πιο επιτυχημένες εταιρείες. Στη δεδομένη περίπτωση είχε δοθεί έμφαση στην προτεραιότητα των πολιτιστικά στενότερων δικτύων. Φαίνονται ότι στην μικτή ενσωμάτωση οι επιχειρηματίες Αλβανοί προτιμούν τα πολιτιστικά και γεωγραφικά πλησιέστερα τοπικά δίκτυα είτε είναι γηγενή Ιταλοί είτε είναι Αλβανοί που διαμένουν στο Μιλάνο, αποφεύγοντας έτσι τους γηγενείς – ντόπιους Ιταλούς που είναι εκτός Μιλάνου καθώς και το μακρινό γεωγραφικό δίκτυο των Αλβανών που διαμένουν στην Αλβανία (Tubadji et al. 2020).

Σύμφωνα με άλλη έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Μιλάνο για το κοινωνικό κεφάλαιο δείχνει ότι, οι Αλβανοί μετανάστες βασίζονται κυρίως στη διαπροσωπική και οικογενειακή σχέση παρά στους συλλόγους ή τις κοινότητες. Καθώς αναφέρουν ότι δεν έχουν βρει στο παρελθόν κάποια υποστήριξη από αλβανικές κοινότητες μεταναστών που

υπάρχουν στην Ιταλία. Επίσης, οι Αλβανοί επιχειρηματίες δυσκολεύονται να βρουν κεφάλαιο για να αναπτύξουν τις επιχειρήσεις τους καθώς, το 76% έχουν βασιστεί σε οικογενειακά κεφάλαια ή από τις δικές τους αποταμιεύσεις ως εργαζόμενοι και μόνο το 11% έχουν βρει υποστήριξη σε δανικά από τράπεζες. Οι επιχειρηματίες Αλβανοί πιστεύουν ότι οι σχέσεις με τους ντόπιους Ιταλούς και με τους υπόλοιπους μετανάστες στην περιοχή καθώς και οι οικογενειακές σχέσεις είναι πολύ χρήσιμες στη διαχείριση της επιχειρηματικότητάς τους. Η Αλβανία είναι η τέταρτη κατά σειρά (με 10,3%) σημαντική στην κατανομή των εθνικοτήτων μεταναστών επιχειρηματιών στο Μιλάνο, εκ των οποίων πρώτοι είναι οι Αφρικανοί (από το Μαρόκο), δεύτερη η Ρουμανία και τρίτη θέση η Κίνα. Από το ίδιο επιλεγμένο δείγμα της έρευνας προέκυψε ότι, οι Αλβανοί επιχειρηματίες συγκεντρώνονται σε ποσοστό 53% στους τομείς των κατασκευών και της βιομηχανίας και το υπόλοιπο ποσοστό αφορά εστιατόρια, χρηματοοικονομικές δραστηριότητες, άλλες υπηρεσίες καθώς στην γεωργία και στο εμπόριο. Επίσης, δήλωσαν ότι έχουν σχέσεις με τους Αλβανούς και Ιταλούς που διαμένουν στην Ιταλία αλλά καθόλου με τους επιχειρηματίες που διαμένουν στην Αλβανία. Οι επιχειρηματίες Αλβανοί του Μιλάνου δηλώνουν -όσον αφορά την οικογένειά τους- ότι θα προτιμούσαν τα παιδιά τους να μην συνεχίσουν τις επιχειρήσεις τους αλλά να συνεχίσουν τις σπουδές ώστε να τους δοθούν καλύτερες προοπτικές στην βελτίωση της κοινωνικής θέσης στον επαγγελματικό τομέα. Και αυτό δείχνει ότι έχουν αναπτύξει επιχειρήσεις που δεν προτιμούνται από τους ντόπιους και δεν παράγουν υψηλά κέρδη (Fetahu and Bejtja 2014), πιθανόν κυμαίνονται στους μετανάστες της «επιχειρηματικότητας από ανάγκη» (Τραγακή 2021).

Στην Ελλάδα οι μετανάστες αυτοαπασχολούμενοι επιχειρηματίες αποτελούν το 6,5%, ενώ οι ντόπιοι το 24%, πολύ μεγαλύτερο ποσοστό. Αυτό οφείλεται σε διάφορες δυσλειτουργίες της ελληνικής οικονομίας όπως πολιτικές ένταξης που δίνουν κίνητρα για το άνοιγμα επιχειρήσεων σε ευπαθή ομάδες (Βλαχόπουλος 2022).

Οι μετανάστες συμβάλλουν σημαντικά στον επιχειρηματικό δυναμισμό της κάθε χώρας και αποτελεί πρόκληση για όλες τις ευρωπαϊκές χώρες η προώθηση της και η ενίσχυση του κάθε μετανάστη στη δημιουργία επιχειρηματικής ιδέας (Sakellariou 2016).

Στατιστικά στοιχεία και Ανάλυση των Επιχειρηματιών Αλβανών

Στατιστικά δεδομένα στην Ελλάδα μπορούμε να αντλήσουμε από την Απογραφή Πληθυσμού του 2021 όπου είναι και η μοναδική πηγή πληροφοριών για την απασχόληση των μεταναστών, το είδος της δραστηριότητάς τους καθώς και από τα επίσημα Επιμελητήρια Αθηνών για το είδος της επιχείρησή τους.

Στα Επιμελητήρια που υπάρχουν στην Ελλάδα εστάλησαν αιτήματα ταυτόχρονα και στα τρία, στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών (Ε.Β.Ε.Α.), στο Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Αθηνών (Β.Ε.Α.) και στο Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών (Ε.Ε.Α.) καθώς και στην Κεντρική Ένωση Επιμελητηρίων Ελλάδος (Κ.Ε.Ε.Ε.) που εντάσσονται όλα τα επιμελητήρια Αθηνών.

Τα στοιχεία που φαίνονται παρακάτω είναι από την Κεντρική Ένωση Επιμελητηρίων Ελλάδος από την επίσημη ιστοσελίδα τους, τα οποία αναφέρονται σε επιχειρήσεις που έχουν ιδρύσει αλλοδαποί στην γύρω περιοχή της Αθήνας το 2024. Μέσα από τα

στατιστικά στοιχεία δίνονται κάποιες απαντήσεις σε ερωτήματα «Σε ποιους τομείς έχουν επιχειρηματική δραστηριότητα οι μετανάστες στην Αττική; Και ποιες είναι οι εθνικότητες των μεταναστών που έχουν την κάθε επιχείρηση;».

Σύμφωνα με την Κ.Ε.Ε.Ε. έχουν καταχωρηθεί 14.900 επιχειρήσεις στην Αττική εκ των οποίων η μεγαλύτερη εθνικότητα είναι Αλβανοί με 4.738 και ακολουθούν οι Βούλγαροι με 1.013, Ρουμάνοι με 723, και Πακιστανοί με 593. Επίσης, σύμφωνα με την κατανομή ανά ρόλο της νομικής μορφής της επιχείρησης το μεγαλύτερο ποσοστό των Αλβανών επιχειρηματιών ανήκει στο «ατομικό μέλος: ιδιοκτήτης ατομικής επιχείρησης» (Πίνακας 1 & Πίνακας 2). Οι άντρες -όπως ήταν αναμενόμενο- κατέχουν το μεγαλύτερο ποσοστό επιχειρήσεων μεταναστών και η μέση ηλικία επιχειρηματιών μεταναστών κυμαίνεται από 30 έως 50 ετών.

Πίνακας 1. Δημογραφικά στοιχεία Φυσικών Προσώπων που εμπλέκονται σε επιχειρήσεις στην Αττική σύμφωνα με τις εθνικότητες

Εθνικότητα πλην Ελληνικής	Φυσικά πρόσωπα	% επι του συνόλου των αλλοδαπών ΦΠ	Επιχειρήσεις με αλλοδαπά ΦΠ	% επι των επιχειρήσεων με αλλοδαπά ΦΠ
Αλβανία	4.738	31,79%	4.907	29,55%
Πακιστάν Μπαγκλαντές Ινδία	1.043	7%	1.189	6,87%
Ουκρανία Ρωσία Γεωργία	1.081	7,26%	1.247	7,23%
Βουλγαρία	1.013	6,8%	1.146	6,62%
Ρουμανία	723	4,85%	773	4,46%
Κίνα	374	2,51%	491	2,84%
Συρία	235	1,58%	259	1,5%
Τουρκία	230	1,54%	283	1,63%
Αίγυπτος	181	1,21%	212	1,22%
Αρμενία	156	1,05%	177	1,02%
Ισραήλ	141	0,95%	283	1,63%
Μολδαβία	127	0,85%	146	0,84%
Υπόλ. χώρες	4.858	34,15%	6.200	34,59%
Σύνολο	14.900	100%	17.313	100%

Πηγή: Κεντρική Ένωση Επιμελητηρίων Ελλάδος Κ.Ε.Ε.Ε (Ανακτήθηκε 29/9/2024)

Η ανάλυση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των μεταναστών στην Ελλάδα βασίστηκε στα στοιχεία που μας χορηγήθηκαν από το Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών, ύστερα από αίτημά μας. Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν, ποιοι είναι οι κύριοι τομείς απασχόλησης επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των αλλοδαπών στην Αττική, από τον Ιανουάριο του 1990 έως και σήμερα τον Σεπτέμβριο 2024.

Πίνακας 2. Κατανομή ανά ρόλο Αλβανών μεταναστών της επιχείρησης, νομική μορφή της επιχείρησης

Νομική Μορφή	Φυσικά πρόσωπα	% επι του συνόλου των αλλοδαπών ΦΠ	Επιχειρήσεις με αλλοδαπά ΦΠ	% επι των επιχειρήσεων με αλλοδαπά ΦΠ
Ατομικό Μέλος	3.742	78,98%	3.786	73,95%
Ομόρρυθμο Μέλος & Διαχειριστής	410	8,35%	416	8,13%
Ετερόρρυθμο Μέλος	306	6,46%	338	6,60%
Ιδιοκτήτης (Ατομικής Επιχείρησης)	289	6,10%	291	5,68%
Ομόρρυθμο Μέλος	138	2,91%	135	2,64%
Μέλος & Διαχειριστής	115	2,43%	117	2,29%
Διαχειριστής	65	1,37%	71	1,39%
Πρόεδρος & Διευθ. Σύμβουλ	20	0,42%	23	0,45%
Μέλος Διοικ. Συμβουλίου	18	0,38%	18	0,35%
Μέλος	11	0,23%	11	0,21%
Μοναδικός Εταίρος	10	0,21%	10	0,20%
Αντιπρόεδρος	7	0,15%	7	0,14%
Άλλο	4	0,08%	4	0,08%
Αναπληρωτής Πρόεδρος	3	0,06%,	3	0,06%
Αντιπρόσωπος Υποκαταστήματος	2	0,04%	2	0,04%
Μη Εκτελεστικό Μέλος	2	0,04%	3	0,06%
Πρόεδρος	2	0,04%	2	0,04%
Β Αντιπρόεδρος	1	0,02%	1	0,02%
Διευθύνων Σύμβουλος	1	0,02%	1	0,02%
Σύνδικος Πτώχευσης	1	0,02%	1	0,02%
Σύνολο	4.738	100%	5.120	100%

Πηγή: Κεντρική Ένωση Επιμελητηρίων Ελλάδος Κ.Ε.Ε.Ε. (Αναρτήθηκαν στις 29/9/2024)

Πίνακας 3. Νέες επιχειρήσεις μεταναστών την περίοδο 1990-2024

Χώρα προέλευσης	Επιχειρηματικές ενάρξεις	
	Αριθμός	Ως % τα επί του συνόλου των επιχ. ενάρξεων
Αλβανία	4.048	35,41%
Πακιστάν-Ινδία-Μπαγκλαντές	1.427	12,48%
Βουλγαρία	622	5,44%
Ρουμανία	613	5,36%
Ουκρανία-Ρωσία-Γεωργία	602	5,26%
Πολωνία	357	3,12%
Αίγυπτος	370	3,24%
Κίνα	211	1,85%
Νιγηρία	119	1,04%
Μολδαβία	111	0,97%
Υπόλοιπες Χώρες (Ε.Ε. Καναδάς ΗΠΑ κλπ)	2.954	25,83%
Συνολικός Αριθμός	11.434	100%

Πηγή: Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών (ύστερα από αίτημα 2024)

Τα τελευταία 34 χρόνια στην Αττική, οι δυο πιο συγκεντρωμένοι τομείς στην επιχειρηματική δραστηριότητα των αλλοδαπών επικεντρώνονται στον τομέα της λιανικής πώλησης (όπως, εμπόριο προϊόντων, είδη ηλεκτρικά, ψιλικά, περίπτερα, φωτογράφος κλπ) και της εστίασης (όπως εστιατόρια, αναψυκτήρια, καφετέριες, ψησταριές, ποτά-κάβα, ταβέρνες, τρόφιμα κλπ). Ακολουθούν μετά, οι οικοδομικές δραστηριότητες και συγκεκριμένα εξειδικευμένες κατασκευαστικές εργασίες και υπηρεσίες σε κτήρια και εξωτερικούς χώρους εγκαταστάσεων υδραυλικών, ηλεκτρολογικών, αποχετευτικών αγωγών, τοποθέτηση πλακιδίων, μόνωσης, επισκευές και συντήρηση ηλεκτρονικού και οπτικού εξοπλισμού όπου συγκεντρώνουν το 10% της συνολικής επιχειρηματικότητας μεταναστών. Διαπιστώνουμε ότι, οι επιχειρηματικές δραστηριότητες εστιάζονται σε δραστηριότητες χαμηλής εξειδίκευσης.

Στο μητρώου του Ε.Ε.Α. ήταν εγγεγραμμένες 4.048 επιχειρήσεις Αλβανών στις οποίες συμμετείχαν οι Αλβανοί ως ιδιοκτήτες ή συνιδιοκτήτες. Παρατηρείται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό (84,14%) ανήκει στην Ατομική επιχείρηση και ακολουθούν οι ετερόρρυθμες και ομόρρυθμες εταιρείες (Πίνακας 4). Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δόθηκαν από το Ε.Ε.Α. υπήρχε μια δεύτερη στήλη που κάποιες επιχειρήσεις -όποιες θέλουν- αναφέρουν πιο ειδικευμένα την κύρια δραστηριότητα της επιχείρησή τους. Εξετάζοντας τους κλάδους στους οποίους δραστηριοποιούνται οι Αλβανικές επιχειρήσεις στην παροχή υπηρεσιών ως προς την νομική τους μορφή παρατηρείται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό ανήκει στην ατομική μορφή ως αυτοαπασχολούμενοι με υψηλότερη απασχόληση επιπέδου (σύμβουλοι εταιρειών, λογοθεραπευτές, μεσίτες κ.λπ.) (Πίνακας 5).

Πίνακας 4. Νομική Μορφή των Αλβανών επιχειρηματιών στην Αττική

Νομική Μορφή	Αριθμός	Ποσοστό
Ατομική	3.406	84,14%
Ετερόρρυθμος Εταιρεία	273	6,75%
Ομόρρυθμος Εταιρεία	241	6%
Μονοπρόσωπη Ι.Κ.Ε.	53	1,31%
Ι.Κ.Ε.	52	1,26%
Μονοπρόσωπη Ε.Π.Ε.	9	0,22%
Ανώνυμος Εταιρεία*	6	0,14%
Ε.Π.Ε.	6	0,14%
Κοινωνία Κληρονόμων	2	0,04%
Σύνολο	4.048	100%

Πηγή: Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών (ύστερα από αίτημα 2024)

Πίνακας 5. Παροχή υπηρεσιών Αλβανών επιχειρηματιών νομικής μορφής

Νομική Μορφή Επιχ.	Αριθμός
Ατομική	285
Ομόρρυθμος Εταιρεία	9
Ανώνυμος Εταιρεία*	2
Ετερόρρυθμος Εταιρεία**	1
Ι.Κ.Ε.***	2
Μονοπρόσωπη Ε.Π.Ε.****	2
Συνολικά	301

Πηγή: Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών (ύστερα από αίτημα 2024)

** Έκδοση βιβλίων (Ραφήνα) και Υπηρεσίες παροχής συμβουλών σε θέματα οικονομικής διαχείρισης (εκτός θεμάτων φορολογίας νομικών προσώπων) – μεσίτης αστικών συμβάσεων (Αθήνα).*

*** Υπηρεσίες σχεδιασμού εσωτερικών χώρων, βιομηχανικής σχεδίασης και άλλες υπηρεσίες εξειδικευμένου σχεδιασμού (Αγία Παρασκευή)*

**** Υπηρεσίες παροχής συμβουλών για θέματα συστημάτων και λογισμικού – Σύμβουλος, Υπηρεσίες λογοθεραπείας (Αθήνα και τα δύο)*

***** Υπηρεσίες παροχής επιχειρηματικών συμβουλών διαχείρισης - Σύμβουλος (Αμαρούσιο), Μεσιτικά γραφεία ακινήτων – Μεσίτης αστικών συμβάσεων (Περιστέρι)*

Παροχή Υπηρεσιών: γραφικές τέχνες, δακτυλογράφος, διακοσμητής, διαφημιστικά είδη, εκδόσεις, φροντιστήριο, security-ασφάλεια, αστρολόγος, σχολή χορού, σύμβουλος, λογιστής, ηλεκτρονικός, βρεφικός σταθμός, τουριστικά είδη-γραφείο, ασφαλιστικός σύμβουλος, φασόν, φύλακας, φωτογράφος, εκμίσθωση-εκμετάλευση, παροχή υπηρεσιών γενικά, ενοικιάσεις γενικώς, διαιτολογικό γραφείο, μασέρ.

Από τα στοιχεία του Επαγγελματικού Επιμελητήριο Αθηνών φαίνεται ότι κάποιες εθνικότητες μεταναστών επικεντρώνονται σε συγκεκριμένους τομείς και υπηρεσίες. Εξετάζοντας τους κλάδους στους οποίους δραστηριοποιούνται οι Αλβανοί μετανάστες παρατηρείται ότι, οι τρείς πιο βασικοί τομείς είναι το λιανικό εμπόριο, η εστίαση και οι οικοδομικές εργασίες. Συγκεκριμένα, το λιανικό εμπόριο περιλαμβάνει το μεγαλύτερο

ποσοστό 61,19%, ακολουθούν με 17,66% ο τομέας των κατασκευών και της εστίασης με ποσοστό 16,18% (Πίνακας 6).

Στις μεταναστευτικές εθνικότητες υπάρχει έντονος γεωγραφικός διαμερισμός στις περιοχές της Αττικής και κοντά στο κέντρο της Αθήνας πιο πολύ. Οι επιχειρήσεις των Βουλγάρικων και των Αλβανών διασκορπίζονται γεωγραφικά σε όλη την Αττική σε σχέση με τις άλλες εθνικότητες μεταναστών που συγκεντρώνονται κυρίως σε συγκεκριμένες περιοχές της Αττικής.

Στην Ελλάδα οι επιχειρήσεις των μεταναστών επικεντρώνονται κυρίως σε περιορισμένους τομείς και σε δραστηριότητες χαμηλής εξειδίκευσης. Αυτό οφείλεται στην κοινωνική απομόνωση τους και επωφελούνται από τη δικτύωση των ομοεθνών τους με αποτέλεσμα να εστιάζονται σε συγκεκριμένους τομείς απασχόλησης.

Πίνακας 6. Δραστηριότητες των επιχειρήσεων Αλβανών μεταναστών

	Αριθμός	Ποσοστό
Λιανικό Εμπόριο	2.477	61,19%
Κατασκευές	715	17,66%
Εστίαση	655	16,18%
Υπηρεσίες Καθαρισμού	122	3,01%
Χονδρικό Εμπόριο	79	1,96%
Σύνολο	4.048	100%

Πηγή: Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών (ύστερα από αίτημα 2024)

Στατιστικά στοιχεία μεταναστών εργαζομένων από την Αλβανία από την Απογραφή Πληθυσμού 2021

Τα επίπεδα απασχόλησης κατά φύλο και θέσεις εργασίας των Αλβανών μεταναστών που διαμένουν στην Ελλάδα φανερώνουν ότι οι περισσότεροι είναι μισθωτοί ή ημερομίσθιοι (87,24%), ακολουθούν οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό (παροχή υπηρεσιών) με 9,17% (Πίνακας 7). Οι άνδρες Αλβανοί μετανάστες παρουσιάζουν υψηλότερο ποσοστό απασχόλησης σε σχέση με τις γυναίκες, καθώς και μεγαλύτερο αριθμό απασχολούνται ως μισθωτοί. Ο καταγεγραμμένος συνολικός αριθμός των Αλβανών στην Ελλάδα είναι 374.926 το μεγαλύτερο ποσοστό το αναλαμβάνουν οι οικονομικοί ενεργοί, οι οποίοι είναι οι απασχολούμενοι. Στην Αττική ένας μεγάλος αριθμός (22.926) ανήκει στους μη ενεργούς οι οποίοι δηλώνουν ως οικιακά (Πίνακας 8). Μεγαλύτερο ποσοστό μεταναστών είναι άνδρες (52,72%) έναντι γυναικών (47,28%) (Πίνακας 9).

Πίνακας 7. Απασχολούμενοι Αλβανοί μετανάστες κατά φύλο, θέση εργασίας

Θέση στην εργασία	Αριθμός	Ποσοστό	Αριθμός	Άντρες	Γυναίκες
Αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό	5.612	3,15%	5.612	4.611	998

Αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό	16.330	9,17%	16.330	13.095	3.232
Μισθωτοί ή ημερομίσθιοι	155.241	87,24%	155.241	96.679	58.560
Μέλη συνεταιρισμού παραγωγών	47	0,03%	47	36	15
Βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση	556	0,31%	556	243	310
Άλλη περίπτωση	181	0,10%	181	141	38
Σύνολο	177.966	100%	177.966	114.809	63.155

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. 2021 (Στοιχεία Απογραφής Πληθυσμού)

Πίνακας 8. Μόνιμος Πληθυσμός Αλβανών μεταναστών κατά κατάσταση απασχόλησης στην Αττική

ΑΤΤΙΚΗ	140.148
Οικονομικά ενεργοί	77.594
Απασχολούμενοι	65.828
Άνεργοι	11.769
Πρώην απασχολούμενοι	8.933
Νέοι άνεργοι	2.834
Οικονομικά μη ενεργοί	62.551
Μαθητές-σπουδαστές	23.519
Συνταξιούχοι	4.810
Εισοδηματίες	119
Οικιακά	22.926
Λοιποί	11.178

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. 2021 (Στοιχεία Απογραφής Πληθυσμού)

Πίνακας 9. Μόνιμος Πληθυσμός Αλβανών μεταναστών κατά φύλο, Απογραφή 2021

Φύλο	Αριθμός	Ποσοστό
Άντρες	197.676	52,72%
Γυναίκες	177.250	47,28%
Σύνολο	374.926	100%

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. 2021 (Στοιχεία Απογραφής Πληθυσμού)

Σύμφωνα με την Απογραφή πληθυσμού του 2021, οι Απασχολούμενοι Αλβανοί μετανάστες ανέρχονταν στους 177.966 άτομα, εκ των οποίων το μεγαλύτερο ποσοστό κατά 40,99% του συνόλου των Αλβανών είναι ανειδίκευτοι εργάτες χειρωνακτικής εργασίας ή μικροεπαγγελματίες. Ακολουθούν με ποσοστό 21,64% οι ειδικευμένοι τεχνίτες και οι ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς με ποσοστό 7,21% (Διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1. Απασχολούμενοι Αλβανοί μετανάστες κατά επαγγέλματα, Απογραφή Πληθυσμού 2021

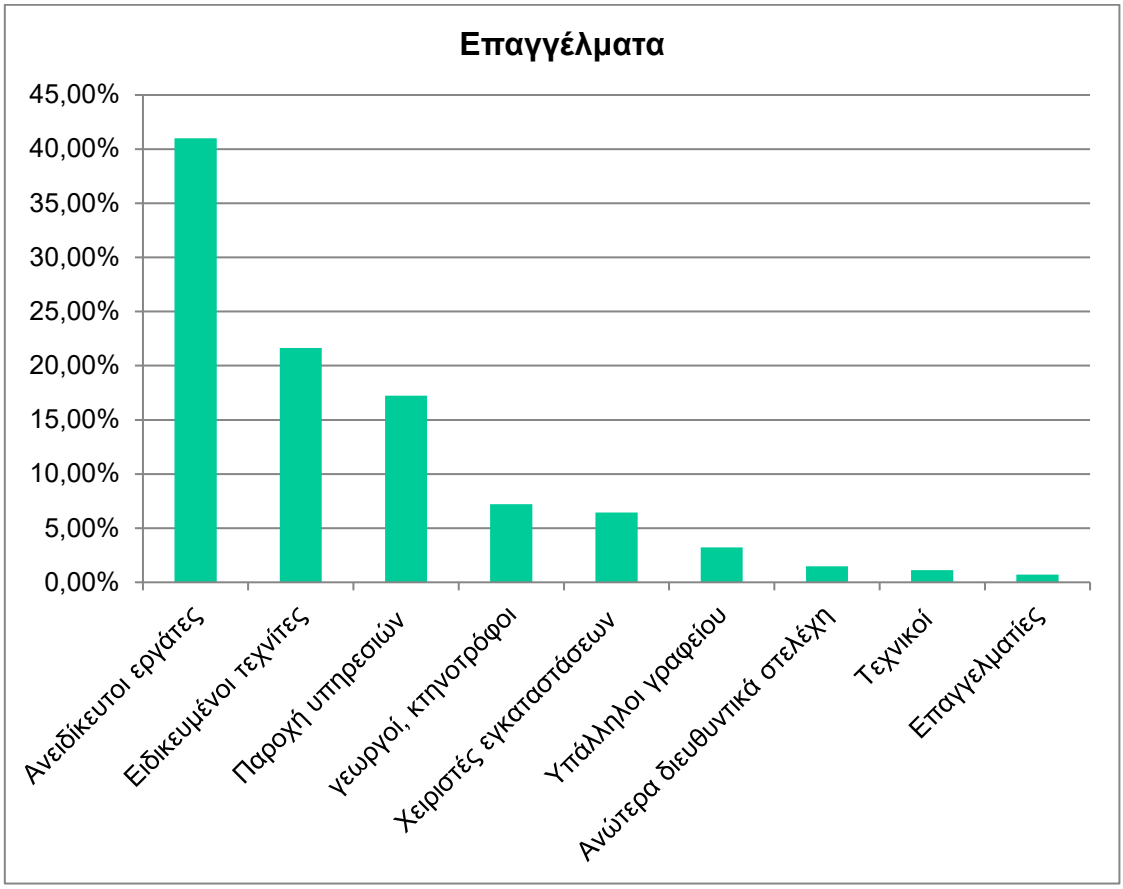

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. 2021 (Στοιχεία Απογραφής Πληθυσμού)

Χαρτογράφηση των επιχειρηματιών Αλβανών μεταναστών στην Αττική

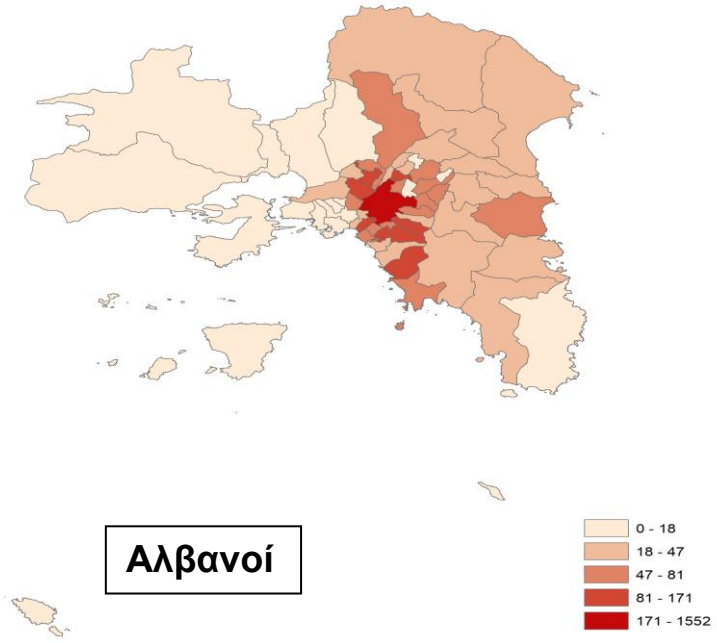

Πηγή: Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών (ύστερα από αίτημα 2024)

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βλαχόπουλος, Κ. (2022), «Επιχειρηματικότητα μεταναστών στην Ελλάδα: Cui bono?» ΕΛΙΣΜΕΠ, Ελληνικό Συμβούλιο Προσφύγων, *Money Review*, Επιχειρηματικότητα μεταναστών στην Ελλάδα: Cui bono? | Moneyreview.gr

ΕΛ.ΣΤΑΤ. (2021), Απογραφή Πληθυσμού – Κατοικιών, Διαθέσιμο: www.statistics.gr

Κεντρική Ένωση Επιμελητηρίων Ελλάδος Κ.Ε.Ε.Ε. τελευταία ενημέρωση 29/9/2024, ανάκτηση από Φυσικά πρόσωπα (businessportal.gr)

Τραγάκη, Α. (2021), Οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητα των αλλοδαπών στην Ελλάδα: η περίπτωση της Αττικής, *Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Ειδικό τεύχος – Αφιέρωμα, Πληθυσμός και Χώρος, Επιστημονικό Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ*, Τεύχος 32, σσ. 113-132. ISSN:1109-5008.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

European Commission (2016), *Action plan on the integration of third country nationals*. COM/2016/0377

Fairlie, R. W. (2012), *Immigrant entrepreneurs and small business owners, and their access to financial capital*, U.S. Small Business Administration Report.

Fetahu, E. and Bejtj, I. (2014), *"Immigrant Entrepreneur Challenges toward Trade Europeanization, The Dynamics of Albanian Experience in the Province of Milan, Italy*., Fourth Euroacademia Global Conference Europe Inside-Out." Europe and Europeaness Exposed to Plural Observers, Manuscript.

Fetahu, E. Xhaferi, B. Fetahu, E. (2014), The Spontaneity of International Market and the Need for Entrepreneurial Marketing Evidence of Albanian Entrepreneurs in Italy, *Business Management Dynamics,* Vol 3, No 10, pp. 14-20.

Fisman, R. (2002), Ethnic Ties and the Provision of Credit: Relationship-Level Evidence from African Firms, *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, Vol. 3, No 1, pp. 1-21.

Hermes, K. and Leicht, R. (2010), *Scope and characteristics of immigrant entrepreneurship in Europe: A cross-national comparison of European countries*. Available at: http://www.gesis.org/fileadmin/upload/institut/wiss_arbeitsbereiche/gml/Vera nstaltungen/5.NK_2007/Papers/Hermes_Leicht.pdf

Hunt, J. (2011), Which immigrants are more innovative and entrepreneurial? Distinctions by entry visa, *Journal of Labor Economics,* Vol. 29, No 3, pp. 417-457.

INSTAT (2014), *Migracioni në Shqipëri*, Tirana.

Kerr, S.P. and Kerr, W. (2016), Immigrant entrepreneurship, NBER Working Paper, 22385.

King, R. and Main, (2009), Italophilia meets Albanophobia: paradoxes of asymmetric assimilation and identity processes among Albanian immigrants in Italy, *Ethnic and Racial Studies,* No. 1, pp. 117-138.

Molin, Da Giovanna and Veshi A. (2016), Albania over the past twenty-five years: Demographic survey and socio-economic realationships between Bari and Tirana, *Rivista Italiana di Economia Demografia e Statistica*, Vol. LXX n.2.

Ram, M. and Jones, T. (2008), *Ethnic Minorities In Business*, The Small Enterprise Research Team, Second ed. Open University Business School, Reynolds, P.D., Camp, S.M., Bygrave, W. Autio, E. and Hay, M. (2001), *Global entrepreneurship monitor: 2001 executive report*, London: Babson College/London Business School.

Sakellariou, E. (2016), National Report on the Education Counselling Services and Vocational Training of Immigrants in Greece, *KMOP Discussion* Paper No. 101 101.National-Report-on-the-Educational-Counselling-Services-and-Vocational-Training-of-Immigrants-in-Greece.pdf (kmop.gr)

Tubadji, A., Fetahu, E. Nijkamp, P. Hinks, T. (2020), Network Survival Strategiews of Migrant Entrepreneurs in Large Cities: Analysis of Albanian Firms in Milan, *Entrepreneurship & Regional Development*, Vol. 32, No 9-10, pp. 852-878, https://doi.org/10.1080/08985626.2020.1842912

Valtolina, G. G. & Marazzi, A. (eds.) (2006), *Appartenenze multiple*, L'esperienza dell'immigrazione nelle nuove generazioni, Milano, Franco Angeli Editore.

ΑΠΟ ΤΟ CRIMMIGRATION ΣΤΗΝ «ΕΧΘΡΙΚΗ ΥΠΟ-ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ»: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ

Φίλιππος Κουράκης[α]

[α] Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πρωτοδικείο Κέρκυρας

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση εξετάζει το ελληνικό σύστημα ελέγχου της μετανάστευσης, ξεκινώντας με μια σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας για το crimmigration και την ποινολογία του εχθρού. Συνδυάζει ιδέες από αυτές τις έννοιες για να παρουσιάσει τη θεωρία της «εχθρικής υπο-εγκληματοποίησης», η οποία δίνει έμφαση στην κρατική μεταχείριση των παράτυπων μεταναστών ως εχθρών, δίχως να τους προσφέρονται οι ασφαλιστικές εγγυήσεις του ποινικού δικαίου. Στη συνέχεια, προσδιορίζονται οι βασικοί πυλώνες που χρησιμοποιεί το ελληνικό κράτος για τον έλεγχο της ανθρώπινης κινητικότητας στα σύνορα. Αυτοί περιλαμβάνουν τη διοικητική κράτηση μεταναστών, τις παράνομες επαναπροωθήσεις και την εγκληματοποίηση της αλληλεγγύης προς τους μετανάστες. Η μελέτη εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι μηχανισμοί αυτοί στερούνται την προστασία του ποινικού δικαίου, αντιμετωπίζοντας τους παράτυπους μετανάστες ως εχθρούς, καταλήγοντας με σκέψεις για τις προκλήσεις για τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου που θέτουν αυτές οι πρακτικές.

Λέξεις Κλειδιά: Crimmigration, Εχθρική Υπο-εγκληματοποίηση, Παράτυπη Μετανάστευση, Διοικητική Κράτηση, Παράνομες Επαναπροωθήσεις

FROM “CRIMMIGRATION” TO “ENEMY UNDER-CRIMINALIZATION”: THE GREEK CASE OF IMMIGRATION CONTROL, A BORDER CRIMINOLOGY PERSPECTIVE

Filippos Kourakis[α]

[α] Panteion University, Corfu Court of First Instance

Abstract

This presentation explores the Greek immigration control system, beginning with an overview of the crimmigration and enemy penology literature. Drawing on these frameworks, it introduces the theory of "enemy under-criminalization," which highlights the hostile treatment of irregular immigrants without extending to them the protections afforded by criminal law. The study then examines the key strategies employed by the Greek state to manage human mobility at its borders, including immigration detention, pushbacks, and the criminalization of solidarity with immigrants. These mechanisms are analyzed for their exclusion of criminal law safeguards, effectively framing irregular immigrants as adversaries. The essay concludes by addressing the implications of these practices for democracy and the rule of law.

Keywords: Crimmigration, Enemy Under-Criminalization, Irregular Immigration, Immigration Detention, Pushbacks

Εισαγωγή

Ο έλεγχος της μετανάστευσης μέσω μέσων και πρακτικών που μοιάζουν με αυτές του ποινικού δικαίου -όπως τα κέντρα κράτησης, η αστυνόμευση και η στρατιωτικοποίηση- έχει αναμφισβήτητα καταστεί το παραδειγματικό μοντέλο για τη διακυβέρνηση της μετανάστευσης στη σύγχρονη εποχή (Rubins 2023: 1). Μάλιστα, τα τελευταία περίπου δεκαπέντε χρόνια, οι εγκληματολόγοι έχουν αρχίσει να αναρωτιούνται κατά πόσον οι υπάρχουσες κατηγορίες ανάλυσης και έννοιες λειτουργούν σε έναν «κόσμο σε κίνηση» (Aas 2007). Υπό αυτό το πρίσμα, το νεοπαγές πεδίο της «εγκληματολογίας των συνόρων», προσφέρεται ως αναλυτικός άξονας προκειμένου να εξεταστούν, με εγκληματολογική εστίαση, οι (ποινικοί) μηχανισμοί και τα τιμωρητικά ή μη καθεστώτα που αναπτύσσουν και αναπαράγουν οι συνοριακές πρακτικές. Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια του «crimmigration»[1] προέκυψε για να περιγράψει το διαπλεκόμενο πλέγμα θεσμοθετημένων πρακτικών που επιτείνουν την ποινικοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό των μεταναστών και των προσφύγων, συγχωνεύοντας το μεταναστευτικό και το ποινικό δίκαιο στο πλαίσιο του κρατικού μεταναστευτικού ελέγχου.

Ενώ η βιβλιογραφία του crimmigration έχει συνδράμει στην αποκάλυψη των τιμωρητικών συνεπειών των μέτρων του μεταναστευτικού δικαίου, είναι σημαντικό να εξετάζεται σχολαστικά η λειτουργία αυτών των μέτρων σε διαφορετικές έννομες τάξεις. Ο έλεγχος αυτός θα πρέπει να περιλαμβάνει ανάλυση της βίας που ενυπάρχει στα εκάστοτε μέτρα μεταναστευτικού ελέγχου, των στόχων που καθοδηγούν την εφαρμογή τους και των θεωρητικών ομοιοτήτων που μοιράζονται με άλλα θεωρητικά μορφώματα.

Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη επιδιώκει να διερευνήσει τη λειτουργία και τη λογική του ελληνικού συστήματος ελέγχου της μετανάστευσης. Σκοπός του κειμένου είναι να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο η αντιμετώπιση των παράτυπων μεταναστών ως εγκληματιών, ή ίσως ακριβέστερα, ως εχθρών του κράτους, επιτρέπει στο κράτος να δημιουργήσει ένα διακριτό (οιονεί) νομικό πεδίο, το οποίο δεν είναι ούτε αμιγώς μεταναστευτικό ούτε ποινικό δίκαιο, εφαρμόζοντας πρακτικές που (εν μέρει) συνδέονται με το ποινικό δίκαιο χωρίς τις ταυτόχρονες εγγυήσεις.

Θεωρητικό πλαίσιο

Crimmigration

Ο όρος «crimmigration» εισήχθη το 2006 από την Juliet Stumpf στο άρθρο της με τίτλο «The Crimmigration Crisis». Σε αυτό, η Stumpf υποστηρίζει ότι, στο νομικό πλαίσιο των ΗΠΑ, οι μηχανισμοί του μεταναστευτικού και του ποινικού δικαίου προοδευτικά συγκλίνουν, με τρόπο με τον οποίο επιδιώκεται ο οριστικός αποκλεισμός των παράτυπων μεταναστών από την ενσωμάτωσή τους στον ευρύτερο κοινωνικό ιστό. Το crimmigration, σύμφωνα με τον καθηγητή César Cuauhtémoc Garcia Hernández (2021), εξετάζει τις νομικές, θεσμικές, κοινωνικές και κανονιστικές διασταυρώσεις του ποινικού δικαίου και του μεταναστευτικού δικαίου σε τρεις άξονες: την ποινικοποίηση των παραβιάσεων του μεταναστευτικού δικαίου, τη χρήση τακτικών του ποινικού δικαίου στην επιβολή μέτρων μεταναστευτικής πολιτικής, καθώς και τις συνέπειες που μπορεί να έχει μια ποινική καταδίκη στο μεταναστευτικό καθεστώς κάποιου ατόμου.

Παρά την ευρέως διαδεδομένη χρήση της θεωρίας του crimmigration στη νομική, εγκληματολογική, και κοινωνιολογική ανάλυση και κριτική μεταναστευτικών πρακτικών ανά τον κόσμο, έχουν πρόσφατα διατυπωθεί ορισμένες ενστάσεις σχετικά με την ακρίβεια και τη χρησιμότητα της αναλυτικής του δύναμης (π.χ. Abrego et al. 2017: 696).

Αποτέλεσμα μιας τέτοιας κριτικής θεώρησης του crimmigration αποτελεί η ανάλυση της Amanda Spalding (2022), η οποία, εξετάζοντας τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, υποστηρίζει ένα «εναλλακτικό σενάριο» του crimmigration (Κουράκης 2024: 27). Συγκεκριμένα, παρατηρεί το φαινόμενο της «υπο-εγκληματοποίησης» των παράτυπων μεταναστών, όπου οι βασικές εγγυήσεις του ποινικού δικαίου απουσιάζουν κατά την επιβολή τιμωρητικών μέτρων στο πλαίσιο του ελέγχου των μεταναστευτικών ροών, με αποτέλεσμα την «ασυμμετρία του φαινομένου της εγκληματοποίησης» (Spalding 2022: 5). Αυτό συμβαίνει κυρίως με την παράκαμψη των θεμελιωδών αρχών του ποινικού δικαίου, όπως η αναλογικότητα, η έσχατη λύση και η βλάβη, υποβάλλοντας τους μετανάστες σε αυτό που ο Hernández (2007: 60) αποκαλεί «αθέμιτη διαδικασία». Η έννοια της διαφορετικής νομικής μεταχείρισης ορισμένων κοινωνικών ομάδων παρέχει μια σύνδεση με τη θεωρία της εχθρικής ποινολογίας.

Εχθρική Ποινολογία

Το «ποινικό δίκαιο του εχθρού» (Jakobs 1985), υπό την ειδικότερη θεώρησή του ως «εχθρικής ποινολογίας» (Krasmann 2007) επιλέγεται ως κεντρικό σημείο ανάλυσης επειδή ενσωματώνει τρία καθοριστικά χαρακτηριστικά (Díez 2008: 531). Πρώτον, η τιμωρία επιβάλλεται προληπτικά, προτού συμβεί οποιαδήποτε πραγματική βλάβη. Δεύτερον, η αυστηρότητα της τιμωρίας είναι κατάφωρα δυσανάλογη με τη φερόμενη πράξη. Τρίτον, τα δικονομικά δικαιώματα καταστέλλονται συστηματικά, δικαιολογούμενα από την «έκτακτη ανάγκη» της αντιμετώπισης ενός εχθρού.

Η εχθρική ποινολογία βασίζεται στην κανονιστική διχοτόμηση μεταξύ «πολιτών» και «κρατικών εχθρών», με διαφορετικούς ποινικούς νόμους να εφαρμόζονται σε κάθε ομάδα. Ο εχθρός -που θεωρείται εγγενώς επικίνδυνος- είναι απίθανο να ανταποκριθεί στις μελλοντικές του υποχρεώσεις ως πολίτη, δεδομένου ότι έχει ήδη αποδείξει την περιφρόνησή του για την κοινωνική ευταξία (Krasmann 2007: 303). Αυτή η δυσπιστία χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει έκτακτα μέτρα που αποσκοπούν στην προστασία της κοινωνίας από την απειλή που συνιστούν οι εχθροί. Ωστόσο, η εχθρότητα προς αυτή την ομάδα επεκτείνεται πέρα από το ποινικό δίκαιο. Η χρήση καταναγκαστικών μέτρων για την εξάλειψη του εχθρού θολώνει τα όρια μεταξύ αστικού, διοικητικού και ποινικού δικαίου, δημιουργώντας σημαντικές προκλήσεις για το κράτος δικαίου. Η Krasmann (ό.π.: 307) σημειώνει ότι η μετάβαση από την αντιμετώπιση συγκεκριμένων κινδύνων στη διαχείριση αφηρημένων κινδύνων εισάγει μια νέα προληπτική λογική για την αντιμετώπιση πιθανών απειλών για την κοινωνική συνοχή ενός κράτους. Σε αυτό μάλιστα το πλαίσιο, μπορεί να γίνει λόγος για μια «*μετα*-εγκληματολογία» που ασχολείται με μια «*προ*-εγκληματική» κατάσταση (Zedner 2007).

Η Krasmann (2007: 304) σημειώνει ότι τέτοιες πρακτικές αποκλεισμού έχουν ως αποτέλεσμα την ανάδυση ενός «*οιονεί νομικού χώρου*», όπου οι τιμωρητικές κρατικές πρακτικές μεταμφιέζονται σε «προληπτικά μέτρα». Στο πλαίσιο αυτό, τα άτομα

τιμωρούνται με βάση πρωτίστως την *ταυτότητά* τους και όχι τις πράξεις τους, με συγκεκριμένες ομάδες να στοχοποιούνται μέσω νόμων και στρατηγικών καταστολής. Στο ελληνικό πλαίσιο ελέγχου της μετανάστευσης, αυτός ο μετασχηματισμός εκδηλώνεται ως ένα *παράλληλο σύστημα ελέγχου*, που συνδυάζει νομικές πτυχές (όπως η διοικητική κράτηση και η ποινικοποίηση της αλληλεγγύης) με τακτικές εκτός του νόμου (όπως οι παράνομες επαναπροωθήσεις), στοχεύοντας όσους χαρακτηρίζονται ως «εχθροί». Αυτό επιτρέπει στο κράτος να μετέρχεται βίαιες τακτικές χωρίς να καταφεύγει στις πολυπλοκότητες της διαδικασίας της ποινικής δικαιοσύνης, επιτρέποντας έτσι μια περίπτωση εχθρικής υπο-εγκληματοποίησης.

Διοικητική κράτηση

Στην Ελλάδα, επί σειρά ετών, η διοικητική κράτηση αποτέλεσε την κύρια πολιτική διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών, όσον αφορά στις παράτυπες αφίξεις. Ήδη από τη δεκαετία του 1990 και καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000, οι ελληνικές αστυνομικές αρχές εφάρμοζαν συστηματικά την επιβολή της διοικητικής κράτησης μεταναστών που δεν έφεραν νομιμοποιητικά έγγραφα, ερμηνεύοντας διασταλτικά την έννοια του «κινδύνου για τη δημόσια τάξη» προκειμένου να δικαιολογήσουν την πρακτική αυτή (Koutsouraki 2017: 100). Επίσης, η πρόσφατη νομοθετική τροποποίηση του 2020 (Ν. 4686/2020) ανέτρεψε την προϊσχύσασα πρόβλεψη επιβολής της διοικητικής κράτησης κατ' εξαίρεση, επιτρέποντας την κατ' αρχήν επιβολή της, εκτός εάν πληρούνται οι προϋποθέσεις για την εφαρμογή λιγότερο επαχθών μέτρων (Angeli and Anagnostou 2022: 105). Ως αποτέλεσμα, η διοικητική κράτηση έχει καταστεί τυπική πρακτική για κάθε αλλοδαπό που εισέρχεται παράτυπα στην Ελλάδα, περιορίζοντας σοβαρά τις δυνατότητες ένταξης των μεταναστών στην κοινότητα.

Μεταξύ 2016 και 2019, οι διοικητικά κρατούμενοι αντιμετώπισαν ανεπαρκή περίθαλψη, κακές εγκαταστάσεις και περιορισμένη πληροφόρηση σχετικά με το νομικό καθεστώς του εγκλεισμού τους (Fili 2023: 119). Ανάμεσά τους κρατούνταν ανήλικοι και βαριά άρρωστοι, ενώ ορισμένα κέντρα περιγράφηκαν ως «*ακατάλληλα για ζώα*» (Human Rights Watch 2016). Μια επίσκεψη της ΕΠΒ το 2018 αποκάλυψε ελλιπή εφαρμογή νομικών εγγυήσεων, έλλειψη υπηρεσιών διερμηνείας και σοβαρές ελλείψεις στην ιατρική περίθαλψη, με τις συνθήκες να κρίνονται «τρομακτικές» και «κατάφωρα υποβαθμισμένες» (Cheliotis and Xenakis, 2021: 92).

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία για το crimmigration, η αυξανόμενη τάση της χρήσης της διοικητικής κράτησης ως κύρωσης για την παράτυπη μετανάστευση, υποδηλώνει μια σταδιακή σύγκλιση μεταξύ των διαδικασιών της ποινικής δικαιοσύνης και των κανόνων που διέπουν το διοικητικό (μεταναστευτικό) δίκαιο (Stumpf 2006: 391). Ωστόσο, «το να γίνεται κανείς ένα κανονικό υποκείμενο του ποινικού δικαίου ισοδυναμεί με κάτι περισσότερο από το να εξοστρακίζεται - σημαίνει ότι παραμένει μέλος της πολιτικής κοινότητας, αν και με διαφορετική κανονιστική θέση σε αυτήν» (Melissaris 2017: 21). Στην ελληνική περίπτωση, η διοικητική κράτηση μεταναστών φαίνεται να λειτουργεί με μοναδικό αποτέλεσμα τον κοινωνικό και νομικό αποκλεισμό των κρατουμένων.

Παράνομες επαναπροωθήσεις

Οι παράνομες επαναπροωθήσεις (pushbacks), περιλαμβάνουν τη μυστική σύλληψη και απέλαση μεταναστών χωρίς να αξιολογείται η νομιμότητα της παρουσίας τους ή να τους δίνεται η ευκαιρία να ζητήσουν άσυλο ή να εκφράσουν αντιρρήσεις για την απομάκρυνσή τους[2] (Koros 2021: 239). Η διαδικασία είναι συστηματική (Συνήγορος του Πολίτη 2021), συνοπτική, αυθαίρετη και αδιάκριτη και συχνά βασίζεται σε σκιαγράφηση φυλετικού προφίλ και όχι σε αξιολόγηση του δικαιώματος εισόδου ή παραμονής στη χώρα. Κατά τη διάρκεια αυτών των επαναπροωθήσεων, τα άτομα αντιμετωπίζονται *εκτός των εγγυήσεων του νόμου*.

Για εκείνους που υφίστανται επαναπροώθηση, η συνοριακή ζώνη μετατρέπεται σε έναν άνομο χώρο όπου περιορίζονται σε μια κατάσταση που μοιάζει με «γυμνή ζωή», διαμορφωμένη από τη βιοπολιτική φύση των συνόρων, η οποία υφίσταται μόνο μέσω του αποκλεισμού (Agamben 1998: 13). Ο φυσικός τους αποκλεισμός από την Ελλάδα πραγματοποιείται μέσω της αναγνώρισής τους ως *εχθρών του κράτους*, καθώς οι απομακρύνσεις αυτές λαμβάνουν χώρα, ανεξάρτητα από τα νομιμοποιητικά έγγραφα που μπορεί να φέρουν οι μετανάστες και παρά το γεγονός ότι μπορεί να έχουν υποβάλει αίτηση ασύλου ή να έχουν αποκτήσει καθεστώς πρόσφυγα στην Ελλάδα ή σε άλλη χώρα της ΕΕ (Global Legal Action Network 2020).

Εγκληματοποίηση της Αλληλεγγύης

Η «εγκληματοποίηση της αλληλεγγύης» αναφέρεται στο φαινόμενο της συστηματικής δίωξης *δράσεων που παρέχουν βοήθεια* σε μετανάστες που βρίσκονται σε κίνδυνο στη θάλασσα, καθώς και στη στοχοποίηση των *προσπαθειών αποκάλυψης της συνοριακής βίας* μέσω γραφειοκρατικών μηχανισμών και άλλων μεθόδων. Η Ειδική Εισηγήτρια των Ηνωμένων Εθνών για τους υπερασπιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που επισκέφθηκε την Ελλάδα τον Ιούνιο του 2022, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι

> «οι δικηγόροι ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι εργαζόμενοι σε ανθρωπιστικές οργανώσεις, οι εθελοντές και οι δημοσιογράφοι [που ασχολούνται με τη μετανάστευση], έχουν υποστεί *εκστρατείες* συκοφάντησης [...] απειλές και επιθέσεις, και την κατάχρηση του ποινικού δικαίου εναντίον τους, σε σοκαριστικό βαθμό» (Lawlor 2023: 17).

Μετά την κοινή δήλωση ΕΕ-Τουρκίας το 2016, στην Ελλάδα παρατηρήθηκε αύξηση των δικαστικών υποθέσεων με κατηγορούμενες Μ.Κ.Ο. που ασχολούνταν με ζητήματα μετανάστευσης και ασύλου, με περισσότερες από 53 υποθέσεις να καταγράφονται μεταξύ 2016 και 2019 (Vosyliute and Conte 2019: 31). Οι μετανάστες που βοηθούν άλλους μετανάστες επηρεάζονται δυσανάλογα από την εγκληματοποίηση, αντιμετωπίζοντας συχνά δυσκολίες στη δυνατότητά τους να διαμένουν στην Ελλάδα ή να ζητούν άσυλο (European Asylum Support Office 2016: 42).

Η «ρήτρα ανθρωπιστικής εξαίρεσης» (για τα άτομα που βοηθούν μετανάστες που βρίσκονται σε κίνδυνο στη θάλασσα) που θεσπίστηκε με το άρθρο 30 παράγραφος 6 του Ν. 4251/2014 εφαρμόζεται σπάνια και οι πράξεις των υπερασπιστών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συχνά συγχέονται με αυτές των διακινητών και των λαθρεμπόρων. Στην

πραγματικότητα, «η εν λόγω νομοθεσία αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο η *καθημερινή συμπεριφορά των αλληλέγγυων ανθρώπων* να τιμωρείται ως ποινικό αδίκημα» (Chatzinikolaou 2020: 179).

Η πρόσφατη νομοθεσία του 2020 αυστηροποίησε τις γραφειοκρατικές απαιτήσεις για τις ΜΚΟ που ασχολούνται με τη μετανάστευση και το άσυλο, ορίζοντας ότι η μη συμμόρφωση οδηγεί σε ποινική δίωξη (Lawlor 2023: 11), με συνέπεια διάφορες οργανώσεις να σταματήσουν να δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα (βλ. την ανακοίνωση για την παύση της Josoor το 2022[3]). Παράλληλα, δημοσιογράφοι που καλύπτουν θέματα μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα έχουν αντιμετωπίσει προκλήσεις, συμπεριλαμβανομένης της κατάσχεσης του εξοπλισμού τους και αιτημάτων διαγραφής φωτογραφιών (ό.π.: 16), π.χ. ο Knut Bry συνελήφθη τον Μάρτιο του 2022 επειδή φωτογράφιζε σκάφη του Λιμενικού Σώματος και του Πολεμικού Ναυτικού, ενώ το ηλεκτρονικό του αρχείο κατασχέθηκε κατά τη διάρκεια έρευνας στο σπίτι του (ό.π.).

Συζήτηση

Ενώ η θεωρία του crimmigration υποδεικνύει τη συγχώνευση του ποινικού και του μεταναστευτικού δικαίου, στο πλαίσιο της εχθρικής υπο-εγκληματοποίησης, διάφορες νομικές και εξω-νομικές στρατηγικές συγκλίνουν για να δημιουργήσουν έναν ξεχωριστό χώρο, ο οποίος *αποκλίνει* από την κανονιστική δύναμη του νόμου. Το νομικό και κοινωνικό καθεστώς των παράτυπων μεταναστών διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην *κατηγοριοποίησή* τους ως εχθρών, υπερβαίνοντας την απλή εγκληματοποίηση (Spalding 2022: 38) και τοποθετώντας τους αντίθετα *εκτός* της καθιερωμένης ποινικής έννομης τάξης.

Παρά τη σοβαρότητα της διοικητικής κράτησης των μεταναστών, που χαρακτηρίζεται από τις σκληρές συνθήκες που επικρατούν σε ένα περιβάλλον που μοιάζει με φυλακή, προκύπτει μια ασυμμετρία μεταξύ του τιμωρητικού χαρακτήρα της που μοιάζει με το ποινικό δίκαιο και της παράλληλης παράκαμψης του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης. Από την άλλη πλευρά, η τακτική των pushbacks αντλεί εγκληματολογικά από την εχθρική ποινολογία, λειτουργώντας εντελώς εκτός της σφαίρας του νόμου.

Επιπλέον, όποιος επιχειρεί να ασχοληθεί με αυτό το ζήτημα αντιμετωπίζεται ως εχθρός. Οι ομάδες αλληλεγγύης και υποστήριξης των παράτυπων μεταναστών παρενοχλούνται από την αστυνομία και αντιμετωπίζονται ως εχθροί (βλ. Schack and Witcher 2021). Ακόμη και όταν οι πράξεις αλληλεγγύης τους δεν εγκληματοποιούνται, μέσα σε αυτό το οιονεί νομικό πλαίσιο, ο ίδιος ο νόμος εμποδίζει την έκφραση της αλληλεγγύης. Από την άλλη πλευρά, οι δημοσιογράφοι που εκθέτουν την κακομεταχείριση των παράτυπων μεταναστών ή μοιράζονται τις ιστορίες τους χαρακτηρίζονται σύμμαχοι του εχθρού

Ακόμη και όταν οι παράτυποι μετανάστες υποβάλλονται στην επίσημη ποινική διαδικασία, ο *εξαιρετικός* χαρακτήρας της διαδικασίας παραπέμπει σε ζήτημα υπο-εγκληματοποίησης. Έρευνες έχουν δείξει ότι στις περιπτώσεις όπου οι παράτυποι μετανάστες δικάζονται για διακίνηση μεταναστών, οι δίκες χαρακτηρίζονται από ζητήματα όπως η *συντομία* των ακροάσεων (μερικές φορές δε διαρκούν περισσότερο από έξι λεπτά), η *προβληματική επιλογή διερμηνέων* και η επαναλαμβανόμενη τάση να βασίζονται οι καταδίκες στις *γραπτές καταθέσεις* των αστυνομικών που συλλαμβάνουν,

οι οποίες απλώς διαβάζονται στο ακροατήριο χωρίς την παρουσία τους (Borderline Europe 2023: 36 - 37). Με αυτή την έννοια, η εχθρική υπο-εγκληματοποίηση παρέχει τη βάση για τον σχεδιασμό ενός ξεχωριστού συστήματος για την αντιμετώπιση των παράτυπων μεταναστών, δικαιολογώντας την εξαιρετική μεταχείρισή τους και τον περιορισμό της ελευθερίας τους στο όνομα της πρόληψης χωρίς τις δέουσες διαδικαστικές εγγυήσεις.

Συμπέρασμα

Το 2006, η Stumpf επισήμανε την έλλειψη θεωρητικής διερεύνησης σχετικά με την ολοένα και εντεινόμενη κανονιστική και πρακτική διασταύρωση και συσχέτιση του ποινικού και του μεταναστευτικού δικαίου (2006: 377), πυροδοτώντας τη σχετική ακαδημαϊκή έρευνα της εγκληματολογίας των συνόρων και την ενασχόληση με τα θέματα αυτά. Ωστόσο, η κατανόηση των μηχανισμών μεταναστευτικής πολιτικής (και καταστολής) απαιτεί την εξέταση της εγκαθίδρυσής τους σε διακριτά θεσμικά, εθνικά και ιστορικά πλαίσια (Κουράκης 2024: 31). Σε αυτό το πνεύμα, η παρούσα μελέτη προσπάθησε συνοπτικά να συνθέσει τον αναλυτικό φακό του crimmigration και της εχθρικής ποινολογίας, προκειμένου να παράσχει μία επαρκώς θεμελιωμένη εγκληματολογική περιγραφή σχετικά με την ελληνική περίπτωση του ελέγχου της μετανάστευσης.

Η μελέτη σκοπεύει να συμβάλει στην ακαδημαϊκή έρευνα της εγκληματολογίας των συνόρων παρουσιάζοντας μια θεωρητικοποίηση του τρόπου με τον οποίο η απουσία εγγυήσεων του ποινικού δικαίου, σε συνδυασμό με τη διάβρωση του κράτους δικαίου, συμβάλλει στη μεταχείριση των παράτυπων μεταναστών ως εχθρών. Με τον τρόπο αυτό, υποστήριξε ότι, στο πλαίσιο αυτού του συστήματος, το νομικό πλαίσιο, η εξω-νομική βία και οι μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου διασταυρώνονται μέσω μιας διαδικασίας υπο-εγκληματοποίησης του εχθρού για να καταστήσουν αόρατα τα άτομα, την ανθρωπιά, τον πόνο και τη δυστυχία τους.

Η προσέγγιση αυτή έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός παράλληλου συστήματος ελέγχου για τους παράτυπους μετανάστες, οι οποίοι αντιμετωπίζονται ως εχθροί του κράτους. Το σύστημα αυτό περιλαμβάνει απάνθρωπη μεταχείριση κατά τη διοικητική κράτηση, βία κατά τη διάρκεια των επαναπροωθήσεων και την καλλιέργεια ενός εχθρικού περιβάλλοντος απέναντι σε πράξεις αλληλεγγύης. Επιπλέον, η κριτική δημοσιογραφία που επιχειρεί να αποκαλύψει βίαιες πρακτικές συνοριακού ελέγχου συχνά καταστέλλεται. Κατά συνέπεια, όποιος επιχειρεί να διασχίσει τα σύνορα υπό αυτό το πλαίσιο αντιμετωπίζεται ως απειλή και υπόκειται σε κατασταλτικά και βίαια μέτρα. Όλα αυτά τα μέτρα λειτουργούν στο πλαίσιο μιας διαδικασίας υπο-εγκληματοποίησης, καθώς στερούνται της διαδικαστικής προστασίας του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης, παρά το γεγονός ότι ομοιάζουν (έστω εν μέρει) με ποινική τιμωρία.

Οι εξελίξεις αυτές αποκαλύπτουν πώς οι παράτυποι μετανάστες κατασκευάζονται και αντιμετωπίζονται ως «εχθροί του κράτους», υπογραμμίζοντας τη διάβρωση της νομικής προστασίας στο όνομα της ασφάλειας και του ελέγχου. Όλα αυτά τα έκτακτα μέτρα υποτιμούν την προσωπικότητα του ατόμου, ενώ ταυτόχρονα «κατασκευάζονται και αναπαράγονται ως κρίση, που αποδίδεται στη δράση ενός εχθρού» (Stavrakakis et al.

2018: 15). Ο ανακύπτων κίνδυνος για τα θεμέλια της Δημοκρατίας και του κράτους δικαίου δεν πρέπει να αποτελεί μόνο θέμα ακαδημαϊκής ενασχόλησης, αλλά και κάλεσμα αφύπνισης για όλους.

Σημειώσεις

[1] Σε σχέση με τη μετάφραση όρου στα ελληνικά, έχουν προταθεί οι όροι «εγκληματανάστευση» (Χαλκιά, 2018) και «ποινικομεταναστευτική σύμμειξη» (Κόρος, 2021).
[2] Οι παράνομες επαναπροωθήσεις αποτελούν πρακτική, η ύπαρξη της οποίας έχει επί μακρόν έχει διαψευστεί από τις ελληνικές κυβερνήσεις, όμως πλήθος ερευνών και εκθέσεων από διάφορους εθνικούς και διεθνείς φορείς επιβεβαιώνει την ύπαρξή της (βλ. ενδεικτικά αναφορές σε ECCHR, 2021: 3-7).
[3] Διαθέσιμη στο https://www.josoor.net/post/announcement-on-the-dissolution-of-josoor.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Borderline Europe (2023), Η συστηματικη ποινικοποιηση των μεταναστ(ρι)ων για οδήγηση σκαφους/αυτοκινητου, Διαθέσιμο στο https://www.borderline-europe.de/sites/default/files/readingtips/criminalisation_of_migrants-study_by_borderline_europe_el.pdf.

Κόρος, Δ. (2021), «Η διοικητική κράτηση στην Ελλάδα υπό το πρίσμα της εγκληματολογίας των συνόρων». *The Art of Crime,* τ. 5, No 10, σσ. 68-103.

Κουράκης, Φ. (2024), Μια κριτική αναπροσαρμογή της θεωρίας του 'crimmigration'. *Αντιγόνη, το Ερώτημα*, τ. 4, No 7, σσ. 7-35.

Συνήγορος του Πολίτη (2021), Αυτεπάγγελτη Έρευνα: Καταγγελλόμενες επαναπροωθήσεις στην Τουρκία αλλοδαπών που είχαν εισέλθει στην Ελλάδα αναζητώντας διεθνή προστασία. Διαθέσιμη στο https://old.synigoros.gr/?i=human-rights.el.files.791636.

Χαλκιά, Α. (2018), Οι επιπτώσεις της εγκληματικής βίας στην ένταξη προσφύγων και μεταναστών, *Εγκληματολογία*, τ. 1-2/2018: σσ. 47-56.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Abrego, L., Coleman, M., Martinez, D., Menjivar, C. and Slack, J. (2017), Making immigrants into criminals: legal processes of criminalization in the post-IIRIRA era, *Journal on Migration and Human Security*, Vol. 5, No 3, pp. 694–715.

Aas, Franko K. (2007), Analysing a world in motion: Global flows meet `criminology of the other', *Theoretical Criminology*, Vol. 11, No 2, pp. 283-303.

Agamben, G. (1998), *Sovereign power and bare life*. Translated by D. Heller-Roazen, Stanford University Press.

Angeli, D. and Anagnostou, D. (2022), A shortfall of rights and justice: judicial review of immigration detention in Greece, *European Journal of Legal Studies*, Special Issue, pp. 98-131.

Chatzinikolaou, N. (2020), Crimmigration in Greece: A story of exceptional derogations from the rule of law within a permanent situation of emergency, in G. L. Gatta, V.

Mitsilegas and S. Zirulia (Eds.), *Controlling Immigration Through Criminal Law: European and Comparative Perspectives on Crimmigration*, Bloomsbury Publishing.

Díez, C. G. J. (2008), Enemy combatants versus enemy criminal law: An introduction to the European debate regarding enemy criminal law and its relevance to the Anglo-American discussion on the legal status of unlawful enemy combatants, *New Criminal Law Review*, Vol. 11, No 4, pp. 529-562.

European Asylum Support Office (2016), Exclusion: Articles 12 and 17 Qualification Directive (2011/95/EU): A judicial analysis. Available at: https://euaa.europa.eu/sites/default/files/public/Exclusion%20Final%20Print%20Version.pdf

European Center for Constitutional and Human Rights (ECCHR) (2021), Analyzing Greek pushbacks: Over 20 years of concealed state policy without accountability. Available at: https://www.ecchr.eu/fileadmin/user_upload/Analyzing_Greek_Pushbacks-_Over_20_years_of_concealed_state_policy_without_accountability.pdf

Fili, A. (2023), Documenting immigration detention in Greece: A continuum of extreme violence and complicity, Lancaster University.

Global Legal Action Network (2020), Enforced disappearance and expulsion at Greece's Evros border. Available at: https://www.glanlaw.org/enforced-disappearance-greece

Hadjimichalis, C. and Hudson, R. (2014), Contemporary crisis across Europe and the crisis of regional development theories, *Regional Studies*, Vol. 48, No 1, pp. 208-218.

Hernández, C. C. G. (2021), Criminalizing migration, *Daedalus*, Vol. 150, No 2, pp. 106-119.

Hernández, D. M. (2007), Racial genealogies of immigrant detention, in *Constructing Borders/Crossing Boundaries: Race, Ethnicity, and Immigration*, pp. 59-76.

Jakobs, G. (1985), Kriminalisierung im Vorfeld einer Rechtsgutsverletzung, *Zeitschrift für die Gesamte Strafrechtswissenschaft*, Vol. 97, No 4, pp. 751–85.

Koros, D. (2021), The normalization of pushbacks in Greece: Biopolitics and racist state crime, *State Crime Journal*, Vol. 10, pp. 238–256.

Koutsouraki, E. (2017), The indefinite detention of undesirable and unreturnable third-country nationals in Greece, *Refugee Survey Quarterly*, Vol. 36, No 1, pp. 85-106.

Krasmann, S. (2007), The enemy on the border: Critique of a programme in favour of a preventive state, *Punishment & Society*, Vol. 9, No 3, pp. 301-318.

Lawlor, M. (2023), Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders, Mary Lawlor – Visit to Greece. Available at: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-human-rights-defenders

Melissaris, E. (2017), Non-citizens as subjects of the criminal law. Available at: https://eprints.lse.ac.uk/73413/1/WPS2017-02_Melissaris.pdf

Rosenberg-Rubins, R. (2023), *Crimmigration under international protection: Constructing criminal law as governmentality*, Routledge.

Schack, L. and Witcher, A. (2021), Hostile hospitality and the criminalization of civil society actors aiding border crossers in Greece, *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 39, No 3, pp. 477-495.

Spalding, A. (2022), *The treatment of immigrants in the European Court of Human Rights: Moving beyond criminalisation*, Bloomsbury Publishing.

Stavrakakis, Y., Katsambekis, G., Kioupkiolis, A., Nikisianis, N., and Siomos, T. (2018), Populism, anti-populism and crisis, *Contemporary Political Theory*, Vol. 17, pp. 4–27.

Stumpf, J. (2006), The crimmigration crisis: immigrants, crime, and sovereign power, *American University Law Review*, Vol. 56, No 2, pp. 367–419.

Vosyliute, L. and Conte, C. (2019), Crackdown on NGOs and volunteers helping refugees and other migrants, *Research Social Platform on Migration and Asylum*, Brussels.

Zedner, L. (2007), Pre-crime and post-criminology? *Theoretical Criminology*, Vol. 11, No 2, pp. 261-281.

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΑΣΥΛΟΥ

Μαρία Μπουγά[α]

[α] Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η παρουσίαση που ακολουθεί αφορά τη διατριβή μου με τίτλο «Η διακριτική ευχέρεια των δημοσίων υπαλλήλων», η οποία εξετάζει τον ρόλο της διακριτικής ευχέρειας στη διαδικασία απονομής ασύλου. Ειδικότερα, η έρευνα εξετάζει το πώς οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι οποίοι ασχολούνται με το άσυλο λαμβάνουν αποφάσεις και σε ποιο βαθμό παράγοντες, όπως το φύλο, η καταγωγή ή η πολιτική τους ιδεολογία μπορούν να επηρεάσουν τις αποφάσεις αυτές. Παρ' όλο που η παρούσα μελέτη σχετίζεται με τις ευάλωτες ομάδες που αιτούνται άσυλο στην Ελλάδα, το κύριο ερευνητικό της αντικείμενο είναι ο τρόπος με τον οποίο η διοίκηση και οι δημόσιοι υπάλληλοι εφαρμόζουν την πολιτική ασύλου και το πώς η διακριτική τους ευχέρεια μπορεί να επηρεάσει τις ζωές των αιτούντων. Αυτή η μελέτη θα συνεισφέρει στην κατανόηση των μηχανισμών λήψης αποφάσεων στη δημόσια διοίκηση, καθώς και στην αξιολόγηση της ευελιξίας και της συνέπειας στην εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής.

Λέξεις Κλειδιά: Διακριτική Ευχέρεια Υπαλλήλων, Εφαρμογή Πολιτικών για τη Μετανάστευση και το Άσυλο, Σχεδιασμός και Υλοποίηση Πολιτικών

THE DISCRETIONARY FREEDOM OF PUBLIC OFFICERS

Mary Bouga[α]

[α] PhD Candidate, Department of Geography, Harokopio University of Athens

Abstract

The following presentation concerns my thesis entitled "The Discretion of Civil Servants", which examines the role of discretion in the asylum granting process. In particular, the research examines how civil servants dealing with asylum make decisions and to what extent factors, such as for example the gender, the origin or the political ideology might influence these decisions. Although the present study is related to vulnerable groups seeking asylum in Greece, its main research subject is the way in which the administration and civil servants implement asylum policy and how their discretion is able to affect the lives of the applicants. This study is going to contribute to the understanding of decision-making mechanisms in public administration, as well as to the assessment of flexibility and consistency in the implementation of migration policy.

Keywords: Employee Discretion, Implementation of Immigration and Asylum Policies, Policy Design and Implementation

Εισαγωγή

Η διακριτική ευχέρεια των δημοσίων υπαλλήλων αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα στη διαμόρφωση και εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής. Η διαδικασία της απονομής ασύλου περιλαμβάνει πολλαπλά στάδια λήψης αποφάσεων, επί των οποίων, οι δημόσιοι

υπάλληλοι καλούνται να ερμηνεύσουν και να εφαρμόσουν τη νομοθεσία. Παράλληλα έρχονται αντιμέτωποι με σύνθετες κοινωνικές και πολιτικές πιέσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, η διακριτική ευχέρεια επηρεάζει, όχι μόνο την απόφαση χορήγησης ασύλου, αλλά και την εν γένει εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής στην πράξη.

Επί του σημείου τούτου, επισημαίνεται ότι η ανάγκη για τη μελέτη της διακριτικής ευχέρειας προκύπτει από τη σημαντική επίδραση που έχει στη διοικητική πρακτική και στις ζωές των αιτούντων άσυλο. Η εφαρμογή των πολιτικών ασύλου δεν είναι μία ουδέτερη ή απολύτως τυποποιημένη διαδικασία, λόγω του ότι εξαρτάται από την ερμηνεία που δίνουν οι ίδιοι οι υπάλληλοι στις νομοθετικές διατάξεις, καθώς και από τις προσωπικές τους πεποιθήσεις, τις αξίες και την επαγγελματική τους κατάρτιση. Συνεπώς, η μελέτη της διακριτικής ευχέρειας συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι διοικητικές πρακτικές επηρεάζουν τη διαμόρφωση και υλοποίηση των πολιτικών για τη μετανάστευση και το άσυλο.

Η διακριτική ευχέρεια, σε πραγματικό επίπεδο, θα μπορούσε να μεταφραστεί ως το σύνολο των αποφάσεων που λαμβάνουν οι διοικητικοί υπάλληλοι, επηρεαζόμενοι θετικά ή αρνητικά από τα συναισθήματά τους και τη γενικότερη ιδεολογία και προσωπικές πεποιθήσεις τους (Dolan 2002: 353-375, Hasenfeld 2010: 9-32, Jessen 2010: 21-38). Οι πεποιθήσεις τους, μάλιστα, δύνανται να καθορίσουν σημαντικές αποφάσεις για τη μετέπειτα ζωή των μεταναστών (Wadhia 2009: 243).

Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί πως οι δημόσιοι διοικητικοί υπάλληλοι, ακόμα και στις περιπτώσεις όπου διευρύνεται το στοιχείο της διακριτικής ευχέρειας, συνεχίζουν και οφείλουν να δρουν σύμφωνα με τα οριζόμενα στις ισχύουσες νομοθετικές διατάξεις (Chand and Schreckhise 2015: 1621-1643). Αυτό σημαίνει ότι δεν παρέχονται στη διοίκηση αυτόνομα δικαιώματα, αλλά έχοντας συγκεκριμένες αρμοδιότητες, ήτοι εξουσία προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις και κρατικά ορισμένο σκοπό.

Οι υπάλληλοι πρώτης γραμμής είναι η ερμηνεία της νομοθεσίας (Pratt 1999: 199-226), μέσω της οποίας αντλούν την εξουσία και τις αρμοδιότητές τους, η διαπίστωση της πραγματικής κατάστασης και η εν συνεχεία ταξινόμηση και υπαγωγή της πραγματικής κατάστασης στα οριζόμενα εκ των νομοθετικών διατάξεων (Cox and Rodríguez 2015: 104). Τέλος, δικαιούνται στην έκφραση της προσωπικής τους βούλησης (Iusmen 2021: 1-13).

Ο σκοπός της παρούσας διατριβής είναι η διερεύνηση των συμπεριφορών των υπαλλήλων ασύλου, οι οποίοι είναι άμεσα εμπλεκόμενοι με τον μεταναστευτικό πληθυσμό, σε διάφορες περιοχές στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, η διατριβή επικεντρώνεται στο κατά πόσο η υφιστάμενη νομοθεσία εφαρμόζεται διαφορετικά σε διάφορα επίπεδα, από την υποδοχή έως και τη χορήγηση ασύλου, λαμβάνοντας υπόψιν παράγοντες δημογραφικής φύσεως, όπως είναι επί παραδείγματι το φύλο, η ηλικία, η εθνοτική καταγωγή, το εκπαιδευτικό υπόβαθρο των υπαλλήλων της Υπηρεσίας Ασύλου, το αν έχουν λάβει ειδική εκπαίδευση επί ζητημάτων χορήγησης ασύλου, αλλά και λοιπούς παράγοντες, όπως είναι επί παραδείγματι η ιδεολογική και πολιτική τους τοποθέτηση.

Επιπλέον, στόχος είναι η εξέταση του βαθμού στον οποίο οι υπάλληλοι διακατέχονται από τη λεγόμενη διακριτική ευχέρεια, αλλά και η διερεύνηση του αν και κατά πόσο η διακριτική ευχέρεια των εν λόγω υπαλλήλων μπορεί να αποφευχθεί ολοσχερώς από πλευράς τους, στο πλαίσιο της άσκησης των επαγγελματικών τους καθηκόντων. Προκειμένου να καλυφθεί ο συγκεκριμένος στόχος, αναλύονται τα αίτια της διακριτικής ευχέρειας, στα οποία συμπεριλαμβάνονται παράγοντες κοινωνικής φύσεως, καθώς επίσης και λοιποί σημαντικοί προσδιοριστικοί παράγοντες. Κατόπιν της εν λόγω ανάλυσης, εν κατακλείδι, περιγράφεται η συμβολή του χαρακτηριστικού της διακριτικής ευκαιρίας των εν λόγω υπαλλήλων στη χορήγηση ασύλου στον μεταναστευτικό πληθυσμό στην Ελλάδα.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η παρούσα έρευνα βασίζεται σε τρεις αλληλένδετες θεωρητικές οπτικές, ήτοι τη δημόσια διοίκηση, τη μελέτη του σχεδιασμού και της υλοποίησης πολιτικών και το πεδίο της μετανάστευσης και του ασύλου. Εκάστη εξ αυτών των προσεγγίσεων συνεισφέρει στην κατανόηση της διακριτικής ευχέρειας των δημοσίων υπαλλήλων, στο πλαίσιο των διαδικασιών χορήγησης ασύλου.

Δημόσια διοίκηση και διακριτική ευχέρεια

Ο σκελετός της διατριβής αυτής, η έννοια της διακριτικής ευχέρειας που έχει γνωρίσει εκτενή ανάλυση σε πολλούς ακαδημαϊκούς κλάδους, όπως το δίκαιο, τη δημόσια διοίκηση, την κοινωνιολογία και τη φιλοσοφία. Σύμφωνα με το Black's Law Dictionary, η διακριτική ευχέρεια αναφέρεται στην εξουσία ή την ελευθερία ενός δικαστή, δημόσιου λειτουργού ή άλλου ιδιώτη να λαμβάνει αποφάσεις μέσα σε ένα σύνολο εναλλακτικών λύσεων, αρκεί να κινούνται εντός των νομικών ορίων.

Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Manning (1977), η διακριτική ευχέρεια περιλαμβάνει μια ευελιξία που δίνει τη δυνατότητα στους δημόσιους υπαλλήλους να επιλέγουν ανάμεσα σε διαφορετικούς τρόπους δράσης. Την ίδια στιγμή, ο Baldwin (1990) τονίζει ότι αυτή η ευελιξία δεν συνεπάγεται την πλήρη απουσία περιορισμών. Αντίθετα, οι κανόνες που ισχύουν πρέπει να διασφαλίζουν την ισορροπία μεταξύ ευελιξίας και περιορισμού, ώστε να αποφεύγεται η κατάχρηση εξουσίας.

Στο πλαίσιο της δημόσιας διοίκησης, η διακριτική ευχέρεια προσδιορίζεται ως η ελευθερία λήψης αποφάσεων, εντός των ορίων ενός νομικού και ρυθμιστικού πλαισίου, παρέχοντας στους υπαλλήλους τη δυνατότητα να προσαρμόζουν τις αποφάσεις τους ανάλογα με τις συνθήκες. Σημαντική αναφορά γίνεται επίσης από τον Lipsky (2010), ο οποίος εστιάζει στη διακριτική ευχέρεια των υπαλλήλων πρώτης γραμμής, όπως αστυνομικοί, κοινωνικοί λειτουργοί και δάσκαλοι. Αυτοί οι υπάλληλοι έρχονται συχνά αντιμέτωποι με ασαφείς καταστάσεις, όπου η διακριτική ευχέρεια είναι απαραίτητη για να λαμβάνουν αποφάσεις που θα ισορροπούν μεταξύ ανταγωνιστικών συμφερόντων και διαφορετικών αναγκών των πολιτών.

Τέλος, όπως υποστηρίζουν οι Maynard-Moody και Musheno (2000), η διακριτική ευχέρεια δεν είναι απλά ένα μέρος των γραφειοκρατικών διαδικασιών, αλλά συχνά αντικατοπτρίζει ηθικές κρίσεις και αξίες που καθοδηγούν τους υπαλλήλους στις

αποφάσεις τους. Αυτό προσδίδει στη διακριτική ευχέρεια μια διάσταση προσωπικής ευθύνης και ηθικής, που επηρεάζει τη λήψη αποφάσεων σε καθημερινό επίπεδο.

Ο πρώτος παράγοντας αφορά την οργανωσιακή δομή και τις πολιτικές. Όταν οι κανόνες είναι ασαφείς ή πολύπλοκοι, οι υπάλληλοι συχνά αναγκάζονται να βασιστούν στην κρίση τους. Ο δεύτερος παράγοντας είναι το νομικό και ρυθμιστικό πλαίσιο. Ένα άκαμπτο νομικό πλαίσιο μπορεί να περιορίσει τη διακριτική ευχέρεια, καθώς ορίζει ακριβώς τι πρέπει να γίνει. Επίσης, τα επαγγελματικά πρότυπα και η ηθική ασκούν μεγάλη επιρροή. Οι κώδικες δεοντολογίας και τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης διαμορφώνουν τις αρχές που ακολουθούν οι δημόσιοι υπάλληλοι, ειδικά όταν οι κανόνες είναι ασαφείς. Τα ατομικά χαρακτηριστικά των υπαλλήλων, όπως οι προσωπικές αξίες, οι εμπειρίες και η ηλικία τους, επηρεάζουν επίσης τις αποφάσεις που παίρνουν. Οι πιο έμπειροι υπάλληλοι, για παράδειγμα, τείνουν να χρησιμοποιούν τη διακριτική τους ευχέρεια με μεγαλύτερη σιγουριά. Επιπλέον, οι εξωτερικοί παράγοντες, όπως οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο οι υπάλληλοι ασκούν τη διακριτική τους ευχέρεια. Τέλος, οι τεχνολογικές εξελίξεις, όπως η ψηφιοποίηση και η χρήση μεγάλων δεδομένων, προσφέρουν νέες δυνατότητες στους δημόσιους υπαλλήλους, διευκολύνοντας τη λήψη πιο ακριβών και αποτελεσματικών αποφάσεων. Ένα από τα βασικά ζητήματα που προκύπτουν είναι η διαρκής ισορροπία που πρέπει να διατηρείται μεταξύ της ευελιξίας που προσφέρει η διακριτική ευχέρεια και των νομικών περιορισμών που ισχύουν.

Ένα σημαντικό στοιχείο της διακριτικής ευχέρειας είναι ότι συχνά καλύπτει τα κενά ή τις ασαφείς διατάξεις της νομοθεσίας. Όταν ο νόμος δεν προβλέπει με σαφήνεια πώς πρέπει να αντιμετωπιστεί μια συγκεκριμένη περίπτωση, οι υπάλληλοι χρησιμοποιούν τη διακριτική τους ευχέρεια για να λάβουν αποφάσεις που εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον.

Ωστόσο, τα νομικά πλαίσια που υπάρχουν καθορίζουν τα όρια της διακριτικής ευχέρειας, παρέχοντας κατευθυντήριες γραμμές για τις επιτρεπόμενες ενέργειες των υπαλλήλων. Παράλληλα, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος η ευελιξία που προσφέρει η διακριτική ευχέρεια να οδηγήσει σε αλλαγές και ασυνέπειες στις αποφάσεις, κάτι που μπορεί να προκαλέσει προβλήματα ανισότητας και να θέσει σε κίνδυνο τη λογοδοσία. Ένας μηχανισμός που διασφαλίζει ότι η διακριτική ευχέρεια ασκείται σωστά είναι ο δικαστικός έλεγχος. Τέλος, η επαγγελματική κατάρτιση των δημοσίων υπαλλήλων παίζει καθοριστικό ρόλο στη διασφάλιση της ορθής χρήσης της διακριτικής ευχέρειας.

Σχεδιασμός και υλοποίηση της μεταναστευτικής πολιτικής

Αρχικά γίνεται αναφορά στη μεταναστευτική πολιτική που εφαρμόζεται στην Ελλάδα. Το νομοθετικό πλαίσιο αποτελείται κυρίως από τον Ν. 4251/2014, τον Κώδικα Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης, ο οποίος τροποποιήθηκε πρόσφατα από τον Ν. 5007/2022. Οι νόμοι αυτοί ρυθμίζουν τις διαδικασίες εισόδου, παραμονής και ένταξης των μεταναστών στη χώρα. Το Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου είναι υπεύθυνο για την εποπτεία των διαδικασιών ασύλου, την παρακολούθηση της κατάστασης των αιτούντων άσυλο και την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική έχει χαρακτηριστεί από αδυναμίες σχεδιασμού και εφαρμογής,

καθώς παραδοσιακά επικεντρωνόταν στον έλεγχο των μεταναστευτικών ροών και λιγότερο στη διαχείριση της ένταξης (Τριανταφυλλίδου 2005). Συν τοις άλλοις, η τοπική αυτοδιοίκηση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, ειδικά σε θέματα κοινωνικής ενσωμάτωσης. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται και από τις περιπτώσεις της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, του Ηρακλείου και της Πάτρας (Αναγνώστου και Σκλεπάρης 2016: 3-13).

Επίσης, οι τοπικές αρχές διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο, ειδικά στα ζητήματα διαχείρισης υποδομών και ενσωμάτωσης. Ωστόσο, η πολιτική αντιμετωπίζει αρκετές προκλήσεις. Η γραφειοκρατία και οι ελλείψεις σε ανθρώπινο δυναμικό καθυστερούν τις διαδικασίες, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις ασυνέπειας στην εφαρμογή της πολιτικής σε τοπικό επίπεδο. Αυτά τα προβλήματα αντανακλούν γενικότερες παθογένειες στη χάραξη και εφαρμογή δημόσιων πολιτικών στην Ελλάδα. Ο σχεδιασμός και η αξιολόγηση της μεταναστευτικής πολιτικής εμφανίζουν ελλείμματα που συνδέονται με την απουσία συστηματικής ανατροφοδότησης και προγραμματισμού (Τσέκος 2018: 16-47). Η οικονομική κρίση επιδείνωσε τις αδυναμίες αυτές, περιορίζοντας τις διαθέσιμες δομές και καθυστερώντας την υλοποίηση πολιτικών ενσωμάτωσης (Τσέκος 2018α: 2-27).

Στο νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τη μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα. Πρώτα, βασιζόμαστε στον Νόμο 4251/2014, που αποτελεί τον Κώδικα Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης. Αυτός ο νόμος θέτει τις βασικές ρυθμίσεις για την είσοδο και παραμονή των μεταναστών στη χώρα.

Έπειτα, σημαντικές τροποποιήσεις πραγματοποιήθηκαν με τον Νόμο 5007/2022, ο οποίος στοχεύει στην επιτάχυνση των διαδικασιών χορήγησης ασύλου, κάτι που ήταν απαραίτητο λόγω των αυξανόμενων αιτήσεων τα τελευταία χρόνια.

Τέλος, υπάρχουν ειδικές διατάξεις που προστατεύουν ευάλωτες ομάδες, όπως ασυνόδευτα ανήλικα, θύματα βίας, και άτομα με σοβαρά προβλήματα υγείας. Αυτές οι διατάξεις έχουν στόχο την προστασία των πιο ευάλωτων ατόμων στο πλαίσιο της διαδικασίας ασύλου.

Στο πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής, υπάρχουν συγκεκριμένες διατάξεις που προστατεύουν τις ευάλωτες ομάδες, διασφαλίζοντας την κατάλληλη μεταχείριση τους κατά τη διαδικασία ασύλου. Για παράδειγμα: Ο Νόμος 4375/2016, στο άρθρο 14, ορίζει ποιες ομάδες θεωρούνται ευάλωτες και περιλαμβάνει ομάδες όπως ανήλικους, θύματα βίας, και άτομα με σοβαρά προβλήματα υγείας. Ο Νόμος 4636/2019 εξασφαλίζει ότι οι αιτήσεις των ευάλωτων ομάδων εξετάζονται κατά προτεραιότητα, ενώ το άρθρο 60 προβλέπει την κατάλληλη υποδοχή και φιλοξενία αυτών των ομάδων.

Επιπλέον, το Προεδρικό Διάταγμα 141/2013 παρέχει προσωρινή προστασία σε θύματα βασανιστηρίων και βίας, ενώ ο Νόμος 3907/2011 περιλαμβάνει ειδικές ρυθμίσεις για την προστασία των ασυνόδευτων ανηλίκων.

Τέλος, αναγνωρίζεται μια αναποτελεσματική ενσωμάτωση των ευάλωτων ομάδων. Παρά τις διατάξεις για την προστασία των ευάλωτων ατόμων, συχνά παρατηρούνται προβλήματα στην παροχή επαρκούς υποστήριξης, ψυχολογικής και υγειονομικής φροντίδας, ειδικά για ομάδες όπως τα ασυνόδευτα ανήλικα και τα θύματα βίας. Η έλλειψη επαρκών δομών ένταξης και προστασίας συχνά καλύπτεται από τη δράση κοινωνικών

φορέων και μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ), οι οποίες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη στήριξη των μεταναστών και στην παροχή βασικών υπηρεσιών (Βαρουξή 2008: 9-48). Ωστόσο, η συνεργασία μεταξύ των δημόσιων υπηρεσιών και των κοινωνικών φορέων παραμένει κατακερματισμένη. Πρόκειται για ένα αρνητικό γεγονός, το οποίο καταλήγει να είναι περιοριστικό για την αποτελεσματικότητα της μεταναστευτικής πολιτικής.

Μετανάστευση, άσυλο και ευάλωτες ομάδες

Η διατριβή εξετάζει τη διακριτική ευχέρεια των δημοσίων υπαλλήλων πρώτης γραμμής στην εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής. Αυτοί οι υπάλληλοι διαδραματίζουν κομβικό ρόλο στην καθημερινή εφαρμογή της πολιτικής, καθώς έρχονται σε άμεση επαφή με τους μετανάστες και πρόσφυγες, αντιμετωπίζοντας ασαφείς και σύνθετες καταστάσεις.

Ένα από τα μεγαλύτερα ζητήματα που προκύπτουν είναι η διασφάλιση της ισότητας και της δικαιοσύνης στις αποφάσεις. Η διακριτική ευχέρεια μπορεί να οδηγήσει σε ασυνεπείς αποφάσεις, και υπάρχει ο κίνδυνος μεροληψίας, είτε λόγω της εθνικότητας, του πολιτισμικού υπόβαθρου ή άλλων χαρακτηριστικών των μεταναστών. Παρά την ευελιξία που προσφέρει η διακριτική ευχέρεια, πρέπει να διασφαλιστεί η συνεπής και δίκαιη μεταχείριση όλων των αιτούντων.

Επιπλέον, η διακριτική ευχέρεια που ασκούν οι δημόσιοι υπάλληλοι στην εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής δεν είναι απαγκιστρωμένη από τον ανθρωπιστικό παράγοντα. Οι υπάλληλοι πρέπει να εξισορροπούν τη νομική τους υποχρέωση με την προσωπική τους συμπάθεια και συμπόνοια για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες και πρόσφυγες.

Τέλος, η συνεχής εκπαίδευση των υπαλλήλων είναι ζωτικής σημασίας για τη διασφάλιση ότι οι αποφάσεις που λαμβάνονται είναι τόσο νόμιμες όσο και ηθικά σωστές. Η εκπαίδευσή τους πρέπει να επικεντρώνεται στις αλλαγές της μεταναστευτικής πολιτικής, καθώς και στην ανάπτυξη της πολιτισμικής τους παιδείας, ώστε να μπορούν να εξισορροπούν τη διακριτική ευχέρεια με την τήρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των αρχών της ισότητας. Αναφορά στη διακριτική ευχέρεια που ασκούν οι δημόσιοι υπάλληλοι πρώτης γραμμής κατά την εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής για ευάλωτους πληθυσμούς. Αυτοί οι πληθυσμοί περιλαμβάνουν αιτούντες άσυλο, θύματα εμπορίας ανθρώπων, αλλά και οικογένειες που δεν διαθέτουν τα απαραίτητα έγγραφα.

Η διακριτική ευχέρεια που διαθέτουν οι υπάλληλοι πρώτης γραμμής επηρεάζει άμεσα την ευημερία αυτών των ευάλωτων πληθυσμών. Οι αποφάσεις που λαμβάνονται πρέπει να βασίζονται στην κατανόηση των ατομικών συνθηκών, ενώ είναι σημαντικό να εξισορροπούνται η εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής και η προστασία των δικαιωμάτων των ανθρώπων αυτών.

Οι αποφάσεις που λαμβάνονται με βάση τη διακριτική ευχέρεια έχουν σοβαρές επιπτώσεις στις ζωές αυτών των ανθρώπων, επηρεάζοντας την ασφάλεια, την ψυχική υγεία και την ευημερία τους. Η χρήση της διακριτικής ευχέρειας με επιείκεια μπορεί να προσφέρει μια αίσθηση σταθερότητας και προστασίας, ενώ η αυστηρή εφαρμογή των

κανόνων μπορεί να εντείνει τα επίπεδα ανασφάλειας και φόβου. Ειδικά για τα θύματα εμπορίας ανθρώπων, η διακριτική ευχέρεια των υπαλλήλων μπορεί να κάνει τη διαφορά στην παροχή προστασίας. Τέλος, υπάρχει ανάγκη για συνεχή εκπαίδευση και καθοδήγηση των υπαλλήλων. Η ανταλλαγή γνώσεων και εμπειριών με ομότιμους μπορεί να βελτιώσει τις πρακτικές διακριτικής ευχέρειας, ιδιαίτερα όταν οι υπάλληλοι βρίσκονται αντιμέτωποι με ηθικά διλήμματα. Αυτές οι πρακτικές μπορούν να συμβάλουν στη λήψη πιο δίκαιων και συνεπών αποφάσεων, διασφαλίζοντας τη σωστή μεταχείριση των ευάλωτων πληθυσμών.

Κλείνοντας, οι Πληροφορίες Χώρας Προέλευσης (COI) είναι καθοριστικές στην έκβαση των αποφάσεων για αιτήσεις ασύλου, ειδικά για ευάλωτες ομάδες. Οι πληροφορίες αυτές αφορούν στις συνθήκες που επικρατούν στις χώρες καταγωγής των αιτούντων και συλλέγονται από διάφορες πηγές. Ως γνωστόν, οι COI επηρεάζουν άμεσα τη διακριτική ευχέρεια των υπαλλήλων, καθώς παρέχουν τη βάση για την αξιολόγηση της κατάστασης στις χώρες προέλευσης. Ενώ οι πληροφορίες αυτές προσφέρουν σημαντική καθοδήγηση, παράλληλα μπορούν να περιορίσουν τη διακριτική ευχέρεια, καθώς ορισμένα στοιχεία μπορεί να ορίζουν σαφείς ενέργειες ή αποφάσεις για τους υπαλλήλους. Ιδίως όταν πρόκειται για ευάλωτες ομάδες, οι COI παίζουν σημαντικό ρόλο στην αξιολόγηση των αιτήσεών τους. Η ορθή χρήση των πληροφοριών αυτών εξασφαλίζει ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται με βάση τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν στις χώρες προέλευσης. Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα με τις COI είναι η αξιοπιστία και η επικαιρότητα των πληροφοριών. Παράλληλα, η ευελιξία στη χρήση των COI είναι εξίσου σημαντική.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να διερευνήσει τη λειτουργία της διακριτικής ευχέρειας των δημοσίων υπαλλήλων που είναι επιφορτισμένοι με τη διαχείριση των αιτήσεων ασύλου. Η διαδικασία λήψης αποφάσεων σε αυτό το πεδίο είναι σύνθετη και δέχεται πολλαπλές επιρροές από μια σειρά παραγόντων, όπως είναι επί παραδείγματι το νομικό πλαίσιο, οι διοικητικές πρακτικές, αλλά και τα ατομικά χαρακτηριστικά των υπαλλήλων.

Ένα κρίσιμο ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο η χώρα προέλευσης των αιτούντων ασύλου επηρεάζει την απόφαση χορήγησης προστασίας. Σε πολλές περιπτώσεις, η αξιολόγηση των συνθηκών που επικρατούν στη χώρα καταγωγής (Country of Origin Information - COI) διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο. Όμως, τα κριτήρια δεν είναι πάντα ξεκάθαρα, αφήνοντας περιθώρια ερμηνείας στους δημόσιους υπαλλήλους. Το πώς αξιοποιούνται αυτές οι πληροφορίες και πώς διαμορφώνουν τις αποφάσεις των υπαλλήλων αποτελεί ένα σημαντικό ζήτημα πολιτικής και διοίκησης.

Επιπλέον, το νομικό πλαίσιο προστασίας των ευάλωτων ομάδων διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την πρακτική εφαρμογή των διαδικασιών ασύλου. Ως εκ τούτου, η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στο κατά πόσο η ελληνική νομοθεσία εφαρμόζεται με συνέπεια και ποιες είναι οι αποκλίσεις μεταξύ θεωρίας και πράξης. Παρά τις νομοθετικές προβλέψεις για την προτεραιότητα των αιτήσεων ευάλωτων ομάδων, παρατηρούνται σημαντικές καθυστερήσεις και διοικητικές δυσλειτουργίες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επιπλέον, ο ρόλος της διακριτικής ευχέρειας των υπαλλήλων στη λήψη αποφάσεων. Πώς διαχειρίζονται οι δημόσιοι υπάλληλοι τη σύγκρουση μεταξύ νομικών προβλέψεων και της δικής τους αντίληψης για το ποιος αξίζει προστασία; Σε ποιο βαθμό οι προσωπικές αντιλήψεις ή η επαγγελματική τους εμπειρία διαμορφώνουν την κρίση τους; Πρόκειται για καίρια ζητήματα, λόγω του ότι καθορίζουν το κατά πόσο η διαδικασία ασύλου εφαρμόζεται με τρόπο δίκαιο και συνεπή.

Τέλος, η παρούσα έρευνα εξετάζει τους παράγοντες που επηρεάζουν την ευαλωτότητα των αιτούντων ασύλου, όχι μόνο από νομική, αλλά και από κοινωνική και πολιτική διάσταση. Το φύλο, η εθνοτική καταγωγή, η θρησκεία ή η σεξουαλική ταυτότητα συχνά καθορίζουν το πώς αντιμετωπίζονται οι αιτούντες από τις διοικητικές αρχές. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι σημαντικό να κατανοηθεί το κατά πόσο η διακριτική ευχέρεια δύναται να λειτουργήσει ως εργαλείο προστασίας ή, αντίθετα, ως μηχανισμός αποκλεισμού.

Αυτές οι διαστάσεις αναδεικνύουν την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα και δημόσιο διάλογο σχετικά με τον ρόλο της διακριτικής ευχέρειας στη μεταναστευτική πολιτική. Η διασύνδεση της διοικητικής πρακτικής με την πραγματική εμπειρία των αιτούντων ασύλου είναι καθοριστική, όχι μόνο για την κατανόηση του θεσμικού πλαισίου, αλλά και για την ανάπτυξη πολιτικών που διασφαλίζουν μια δίκαιη και αποτελεσματική διαδικασία ασύλου.

Σχεδιασμός για την υλοποίηση της έρευνας

Η εν λόγω διατριβή, μέσω του στόχου της, ευελπιστεί να καλύψει ένα κενό στην παγκόσμια βιβλιογραφία όσον αφορά ένα θέμα που μόλις έχει αρχίσει να ελκύει το ενδιαφέρον των ερευνητών. Πιο αναλυτικά, επιδιώκεται ο συγκερασμός των ποιοτικών στοιχείων της βιβλιογραφίας με τα ποσοτικά στοιχεία που προκύπτουν από την πρωτογενή ποσοτική έρευνα που ακολουθεί. Η επιπρόσθετη συνεισφορά στην έρευνα αφορά στο σκέλος της στόχευσης. Προκειμένου να καταστεί κατανοητή, επισημαίνεται ότι στο πλαίσιο της πρωτογενούς ποσοτικής έρευνας της εν λόγω διατριβής, μέσω του ερευνητικού της εργαλείου, θα μετρηθούν οι εξής μεταβλητές: (1) η διακριτική ευχέρεια, (2) η εκτέλεση της ευρωπαϊκής νομοθεσίας, και (3) η προθυμία των μεταναστών να ακολουθήσουν και να εφαρμόσουν τις δημόσιες πολιτικές. Είναι σαφές πως οι κλίμακες αυτές οφείλουν να είναι σταθμισμένες και αξιόπιστες. Παράγοντες, όπως το φύλο και η ηλικία αλλά και άλλα δημογραφικά στοιχεία, μελετώνται στο πλαίσιο συσχετισμού τους με τις παραπάνω κλίμακες. Από τα ανωτέρω αναφερόμενα, είναι κατανοητό πως οι δύο πρώτες μεταβλητές είναι ανεξάρτητες-ανάλογα με το περιθώριο ερμηνείας της νομοθεσίας αλλά και άλλους παράγοντες που έχουν να κάνουν με το άτομο καθαυτό- ενώ η τρίτη μεταβλητή είναι εξαρτημένη. Η πρωτοτυπία της παρούσας έρευνας έγκειται στο ότι είναι η πρώτη που μελετά τα ποσοτικά χαρακτηριστικά της διακριτικής ευχέρειας της μεταναστευτικής πολιτικής, όπως αυτή εφαρμόζεται από την ελληνική δημόσια διοίκηση.

Συμπέρασμα

Η παρούσα μελέτη ανέδειξε τον ρόλο της διακριτικής ευχέρειας των δημοσίων υπαλλήλων στη διαδικασία απονομής ασύλου και τη σημασία της στη διαμόρφωση της

μεταναστευτικής πολιτικής στην πράξη. Όπως προκύπτει από την παρούσα θεωρητική συζήτηση, η διακριτική ευχέρεια δεν αποτελεί απλώς μία διοικητικής φύσεως πρακτική. Αντιθέτως, αποτελεί έναν μηχανισμό, ο οποίος επηρεάζεται από νομικούς, θεσμικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Η βιβλιογραφία σχετικά με τη δημόσια διοίκηση έχει δείξει ότι οι υπάλληλοι πρώτης γραμμής λειτουργούν ως διαμεσολαβητές μεταξύ νομοθεσίας και εφαρμογής, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα της παρούσας μελέτης.

Η έρευνα ανέδειξε τρία κρίσιμα ζητήματα:

- Τη σχέση μεταξύ διακριτικής ευχέρειας και νομικού πλαισίου.

Παρά το γεγονός ότι το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο προβλέπει συγκεκριμένες διαδικασίες για τη χορήγηση ασύλου, οι υπάλληλοι ασκούν διακριτική ευχέρεια κυρίως όταν υπάρχουν ασάφειες ή περιθώρια ερμηνείας. Οι COI αποδεικνύονται καθοριστικός παράγοντας, καθώς επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο οι υπάλληλοι αξιολογούν τις αιτήσεις. Ωστόσο, η χρήση των COI δεν είναι πάντα συνεπής, γεγονός που δημιουργεί αποκλίσεις στην εφαρμογή των διαδικασιών.

- Τον ρόλο της διακριτικής ευχέρειας στην προστασία των ευάλωτων ομάδων.

Η έρευνα ανέδειξε ότι, ενώ το θεσμικό πλαίσιο δίνει προτεραιότητα στις ευάλωτες ομάδες, η πρακτική εφαρμογή της πολιτικής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις αποφάσεις των υπαλλήλων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, η διακριτική ευχέρεια μπορεί να λειτουργήσει προστατευτικά, προσφέροντας ευελιξία στην αντιμετώπιση σύνθετων περιστάσεων. Ωστόσο, όταν η χρήση της δεν συνοδεύεται από σαφείς κατευθυντήριες γραμμές, ελλοχεύει ο κίνδυνος ασυνέπειας και μεροληψίας.

- Την ανάγκη για εκπαίδευση και θεσμικούς μηχανισμούς λογοδοσίας.

Η έλλειψη εξειδικευμένης εκπαίδευσης των υπαλλήλων αναδείχθηκε ως ιδιάζουσας σημασίας παράγοντας, που επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται αποφάσεις. Παρότι η διακριτική ευχέρεια είναι δυνατόν να προσφέρει λύσεις σε περιπτώσεις, επί των οποίων το νομικό πλαίσιο είναι ανεπαρκές, η απουσία κατάλληλης εκπαίδευσης και εποπτείας δύναται να επιφέρει ως απότοκο αυθαίρετες ή άνισες πρακτικές. Η ανάγκη για θεσμικά εργαλεία που διασφαλίζουν τη διαφάνεια και τη λογοδοσία των αποφάσεων είναι ζωτικής σημασίας.

Εν κατακλείδι, η παρούσα μελέτη συμβάλλει στην κατανόηση της εφαρμογής της μεταναστευτικής πολιτικής στην πράξη, προσφέροντας μια διοικητική και κοινωνιολογική ανάλυση της διακριτικής ευχέρειας. Επιπροσθέτως, εξ αυτής, αναδεικνύεται η σημασία της διαχείρισης των πληροφοριών χώρας προέλευσης, της επαγγελματικής κατάρτισης των υπαλλήλων και της ανάγκης για πολιτικές που μειώνουν τις ασυνέπειες στην απονομή ασύλου.

Για λόγους βελτίωσης της διοικητικής πρακτικής, προτείνονται τα εξής:

- Η ανάπτυξη σαφέστερων κατευθυντήριων γραμμών για τη χρήση της διακριτικής ευχέρειας στις διαδικασίες ασύλου.

- Η ενίσχυση της εκπαίδευσης των υπαλλήλων σε ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προστασίας ευάλωτων πληθυσμών.
- Η βελτίωση της αξιοποίησης των COI, διασφαλίζοντας ότι χρησιμοποιούνται με συνέπεια και αντικειμενικότητα.
- Η δημιουργία μηχανισμών εσωτερικής εποπτείας και λογοδοσίας ώστε να αποτρέπονται αυθαίρετες ή ασυνεπείς αποφάσεις.

Η παρούσα έρευνα θέτει μία σημαντική βάση για περαιτέρω μελέτη της διακριτικής ευχέρειας στον χώρο της μεταναστευτικής πολιτικής, ενισχύοντας τον διάλογο για τη βελτίωση των θεσμικών διαδικασιών και την προστασία των δικαιωμάτων των αιτούντων ασύλου.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αναγνώστου, Ν. και Σκλεπάρης, Δ. (2016), *Ένταξη των Μεταναστών και η Τοπική Αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα: Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Ηράκλειο και Πάτρα,* Αθήνα, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής, σσ. 3-13.

Βαρουξή, Χ. (2008), *Μεταναστευτική πολιτική και δημόσια διοίκηση: Μια ανθρωποδικαιωματική προσέγγιση κοινωνικών φορέων και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΚΚΕ, σσ. 9-48.

Τριανταφυλλίδου, Α. (2005), *Ελληνική Μεταναστευτική Πολιτική – Προβλήματα και Κατευθύνσεις*, Αθήνα, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής, σσ. 9-81.

Τσέκος, Θ. (2018), *Όψεις άσκησης δημόσιας πολιτικής στην Ελλάδα – Ελλείμματα σχεδιασμού, αξιολόγησης και ανατροφοδότησης*, στο Ν. Γεωργαράκης (επιμ.), *Στρατηγική και διαδικασίες για το σχεδιασμό και την εφαρμογή δημοσίων πολιτικών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 16-47.

Τσέκος, Θ. (2018α), *Προγραμματισμός και αξιολόγηση στην ελληνική διοίκηση: μακροχρόνιες τάσεις και οι επιδράσεις της κρίσης*, στο Ε. Μπιτσάνη, Κ. Μαυρέας, Δ. Σωτηρόπουλος και Θ. Τσέκος (επιμ.), *Θεσμοί και πολιτικές τον καιρό της κρίσης – διοίκηση, κοινωνία, υγεία και οι επιπτώσεις της κρίσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 2-27.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Chand, D. E. and Schreckhise, W. D. (2015), Secure communities and community values: Local context and discretionary immigration law enforcement, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 41, No 10, pp. 1621-1643.

Cox, A. B. and Rodríguez, C. M. (2015), The president and immigration law redux, The Yale Law Journal, Vol. 125, No 104, pp. 104-225.

Dolan, J. (2002), Representative bureaucracy in the federal executive: Gender and spending priorities, *Journal of Public Administration Research and Theory*, Vol. 12, No 3, pp. 353-375.

Hasenfeld, Y. (2010), *The attributes of human service* organizations, in Y. Hasenfeld (ed.) *Human services as complex organizations* (pp. 9-32), Thousand Oaks, CA, Sage Publications.

Iusmen, I. (2021), Discretion-as-Politics in Immigration Processes: The Case of Unaccompanied Migrant Children in the US, *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, Vol. 21, No 3, pp. 305-317.

Jessen, J. T. (2010), Job satisfaction and social rewards in the social services*, Journal of comparative social work*, Vol. 5, No 1, pp. 21-38.

Lipsky, M. (2010), *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. NY, Russell Sage Foundation.

Manning, P. K. (1977), *Police Work*: *The Social Organization of Policing*, Cambridge, MA, MIT Press.

Maynard-Moody, S., and Musheno, M. (2000), State agent or citizen agent: Two narratives of discretion, *Journal of Public Administration Research and Theory*, Vol. 10, No 2, pp. 329-358.

Pratt, A. C. (1999), Dunking the doughnut: Discretionary power, law and the administration of the Canadian Immigration, *Act. Social & Legal Studies*, Vol. 8, No 2, pp. 199-226.

Wadhia, S. S. (2015), *The History of Prosecutorial Discretion in Immigration Law*, 64 Am. U. L. Rev. 101.

Νομοθεσία

ΦΕΚ Α΄ 7/26.01.2011. Ν.3907/2011. Ίδρυση Υπηρεσίας Ασύλου και Υπηρεσίας Πρώτης Υποδοχής, προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας προς τις διατάξεις της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ «σχετικά με τους κοινούς κανόνες και διαδικασίες στα κράτη - μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών» και λοιπές διατάξεις.

ΦΕΚ Α80/1-4-2014. Ν.4251/2014. Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης και Λοιπές Διατάξεις.

ΦΕΚ Α76/9-7/2015. Ν.4332/2015. Τροποποίηση διατάξεων Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας – Τροποποίηση του Ν. 4251/2014 για την προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στις οδηγίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 2011/98/ΕΕ σχετικά με την ενιαία διαδικασία υποβολής αίτησης για τη χορήγηση στους πολίτες τρίτων χωρών ενιαίας άδειας διαμονής και εργασίας στην επικράτεια κράτους–μέλους και σχετικά με κοινό σύνολο δικαιωμάτων για τους εργαζομένους από τρίτες χώρες που διαμένουν νομίμως σε κράτος–μέλος και 2014/36/ΕΕ σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής πολιτών τρίτων χωρών με σκοπό την εποχιακή εργασία και άλλες διατάξεις

ΦΕΚ Α΄51/3.4.2016. Ν.4375/2016. Οργάνωση και λειτουργία Υπηρεσίας Ασύλου, Αρχής Προσφυγών, Υπηρεσίας Υποδοχής και Ταυτοποίησης σύσταση Γενικής Γραμματείας Υποδοχής, προσαρμογή της Ελληνικής Νομοθεσίας προς τις διατάξεις της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «σχετικά με τις κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας (αναδιατύπωση)» (L 180/29.6.2013), διατάξεις για την εργασία δικαιούχων διεθνούς προστασίας και άλλες διατάξεις

ΦΕΚ Α96/12-5-2020. Ν.4686/2020. Βελτίωση της μεταναστευτικής νομοθεσίας, τροποποίηση διατάξεων των νόμων 4636/2019 (Α΄ 169), 4375/2016 (Α΄ 51), 4251/2014 (Α΄ 80) και άλλες διατάξεις.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΝΟΜΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Σαρσούρ Ουάελ[α]

[α] Υποψήφιος διδάκτορας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου

Περίληψη

Η μετανάστευση είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που επηρεάζει τις σύγχρονες κοινωνίες και οικονομίες. Στην Ελλάδα, η αύξηση των μεταναστευτικών ροών τα τελευταία χρόνια έχει δημιουργήσει προκλήσεις, ειδικά λόγω των παράτυπων μεταναστών και αιτούντων άσυλο. Η ελληνική κοινωνία έχει διχασμένες απόψεις για τη μετανάστευση, με κάποιους να απορρίπτουν τους μετανάστες και άλλους να αναγνωρίζουν τα θετικά τους αποτελέσματα στην αγορά εργασίας και τα δημόσια έσοδα. Παρά την προσφορά ευέλικτου εργατικού δυναμικού, οι μετανάστες επηρεάζουν την αγορά εργασίας και τη δημόσια οικονομία. Για να αντιμετωπίσει αυτές τις προκλήσεις, η Ελλάδα χρειάζεται να αναπτύξει σαφείς και συνεκτικές πολιτικές ένταξης που να περιλαμβάνουν τόσο κοινωνικές όσο και οικονομικές στρατηγικές. Αυτό θα διασφαλίσει την ενσωμάτωσή τους και την αποδοτική αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων της μετανάστευσης.

Λέξεις Κλειδιά: Μετανάστευση, Κοινωνία, Οικονομικές Μεταβολές, Πολιτικές Ένταξης

THE SOCIAL, ECONOMIC AND CULTURAL DIMENSIONS OF LEGAL AND ILLEGAL MIGRATION

Sarsour Ouael[α]

[α] PhD Candidate at the Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of the Aegean

Abstract

Migration is a complex phenomenon that affects modern societies and economies. In Greece, the increase in migration flows in recent years has posed challenges, especially due to irregular migrants and asylum seekers. Greek society has divided views on migration, with some rejecting migrants and others recognising their positive impact on the labour market and public revenues. Despite the supply of flexible labour, migrants affect the labour market and the public economy. To address these challenges, Greece needs to develop clear and coherent integration policies that include both social and economic strategies. This will ensure their integration and the effective exploitation of the benefits of migration.

Keywords: Migration, Society, Economic Changes, Integration Policies

Εισαγωγή

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το φαινόμενο της ραγδαίας μετανάστευσης που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, απασχολεί όλο και περισσότερο τους κοινωνικούς επιστήμονες.

Παρατηρούν τους παράγοντες, τις συνθήκες, τις μεταβλητές, τις σχέσεις που διαμορφώνονται, τις δομές και τα πλαίσια που καθορίζουν και διαμορφώνονται από αυτή την πρωτόγνωρη κατάσταση, τους τρόπους με τους οποίους αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ο κοινωνικός προβληματισμός κινητοποιεί την έρευνα για τις συνθήκες της μετανάστευσης και τις πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις της ως δημογραφική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ενταξιακή διαδικασία.

Η νόμιμη και παράνομη μετανάστευση θεωρούνται κοινωνικοοικονομικό φαινόμενο. Οι προσεγγίσεις για την αντιμετώπισή τους έχουν εξελιχθεί καθότι θεωρούνται διακρατική απειλή (το λαθρεμπόριο, η εμπορία ανθρώπων και οι τρομοκρατικές ομάδες) συνδεδεμένη με πιθανές επιπτώσεις στην κοινωνική ασφάλεια των χωρών εγκατάστασης. Αυτές οι απειλές, υποτιθέμενες ή μη, έθεσαν την μετανάστευση ανάμεσα στα πιο σημαντικά ζητήματα στις διεθνείς σχέσεις. Η περιοχή της Μεσογείου θεωρείται μια από τις περιοχές όπου το φαινόμενο αυτό είναι πιο ενεργό, ενώ, η αμοιβαία επιρροή και η ανάπτυξη της τεχνολογίας και της επικοινωνίας έχουν αυξηθεί μεταξύ των χωρών και οι κίνδυνοι έχουν αυξηθεί ανεξάρτητα από την πηγή ή την έκταση του κινδύνου.

Η μελέτη ενός θέματος τόσο πολύπλοκου όσο η μετανάστευση και η εκτός νομικού πλαισίου του εκάστοτε κράτους μετανάστευση, είναι ένα από τα εννοιολογικά φαινόμενα που λαμβάνουν μεγάλη προσοχή σε πολλά πεδία της γνώσης. Ιδίως, μετά τους μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα στην παγκόσμια σκηνή με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και έχουν επηρεάσει τόσο τις υπανάπτυκτες όσο και τις ανεπτυγμένες χώρες. Ως εκ τούτου, είναι απαραίτητο να δοθεί προσοχή στο θέμα και να αναζητηθεί τρόπος για τη μείωση αυτού του φαινομένου. Η παρούσα έρευνα, θα προσπαθήσει να εξηγήσει τις έννοιες της μετανάστευσης, θα αναφερθεί στις θεωρίες περί των αιτιών της παράνομης μετανάστευσης και να προσεγγίσει τρόπους αντιμετώπισης μέσα από εκτενή ανάλυση των κοινωνικών, των οικονομικών και των πολιτιστικών διαστάσεων των επιπτώσεών της.

Η έννοια της παράνομης και νόμιμης μετανάστευσης

Οι μεταναστεύσεις πληθυσμού που αποτελούν την ανθρώπινη διάσταση της παγκοσμιοποίησης, έχουν σημαντικές συνέπειες για την κοινωνία, τον πολιτισμό, την οικονομία αλλά και σε πολιτικό επίπεδο των χωρών υποδοχής. Ως εκ τούτου, η μετανάστευση έχει γίνει πρόβλημα σε διεθνές επίπεδο.

Ο όρος μετανάστευση χρησιμοποιείται για να δηλώσει τις γεωγραφικές μετακινήσεις ατόμων ή ομάδων. Ο Οργανισμός Μετανάστευσης των Ηνωμένων Εθνών (IOM) ορίζει ως μετανάστη «κάθε άτομο που μετακινείται ή έχει μετακινηθεί διαμέσου διεθνή συνόρων ή σε μια χώρα μακριά από τον συνήθη τόπο διαμονής του, ανεξάρτητα από το νομικό του καθεστώς, αν η μετακίνηση είναι εθελοντική ή αναγκαστικά, οι λόγοι της μετακίνησης ή η διάρκεια παραμονής» (IOM 2019).

Η παράνομη μετανάστευση ορίζεται ως η μετακίνηση ατόμων για να ζήσουν σε μια χώρα χωρίς να έχουν λάβει τη συγκατάθεσή της (Morales 2017).

Από λειτουργική άποψη, η παράνομη μετανάστευση θεωρείται ως μια συμπεριφορά που παραβιάζει κανόνες και πρότυπα, καθώς ο κοινωνικός περιορισμός στην κοινωνία οδηγεί στην αποσύνθεση διαφόρων κοινωνικών σχέσεων από τους κανόνες και τις αξίες που υιοθετεί, κάτι που οδηγεί στην κλιμάκωση κάποιων κοινωνικών προβλημάτων ιδιαίτερα όταν η κοινότητα αποτυγχάνει να εκτελέσει τις λειτουργίες της ή οι ρόλοι δεν είναι συνεπείς και ομοιογενείς. Τέτοιο είδος εξελίξεων οδηγούν τα άτομα στην αναζήτηση νέου περιβάλλοντος για να μην χάσουν τους στόχους που προσπαθούν να πετύχουν ακόμα κι αν είναι με παράνομους τρόπους.

Ο Durkheim θεωρεί ότι τα κοινωνικά φαινόμενα έχουν μια δύναμη που τα καθιστά συναρπαστικά και δεσμευτικά στα άτομα. (Emirbayer 1996). Και έτσι η παράνομη μετανάστευση ως αντίδραση που αντανακλάει στις πράξεις τους που ωθεί τα άτομα να ακολουθήσουν τον δρόμο της παράνομης μετανάστευσης. Κατά συνέπεια, η μετανάστευση, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, είναι ένα κοινωνικό προϊόν που προκύπτει από τις εκδηλώσεις του μετασχηματισμού και της διατάραξης των παραδοσιακών διαμορφώσεων και της εξάπλωσης του ατομικισμού λόγω της αλλαγής του προτύπου. Ενώ η πτώση της αλληλεγγύης στο επίπεδο της κοινωνικής οικοδόμησης και των λειτουργιών της επηρέασαν τα άτομα, ιδιαίτερα τους νέους.

Υπάρχουν αρκετοί λόγοι για την παράνομη μετανάστευση, όπως: όταν τα άτομα που εισέρχονται σε μια νέα χώρα χωρίς την θεώρηση εισόδου για κάποιο λόγο, ή εισέρχονται σε χώρες που δεν έχουν συμφωνίες αυτόματης απαλλαγής από την υποχρέωση θεώρησης. Αυτό τους αναγκάζει να εισέλθουν στην εν λόγω χώρα διασχίζοντας τα σύνορα παράνομα χωρίς τον έλεγχο των συνόρων. Επίσης τα άτομα που διαμένουν σε μια χώρα γίνονται παράνομοι όταν δεν ανανεώνουν τα έγγραφα διαμονής τους και κατά συνέπεια στερούνται δικαιώματα.

Μεταξύ των παραγόντων που οδηγούν στην παράνομη είσοδο σε μια χώρα είναι η ανάγκη των ατόμων να βελτιώσουν την οικονομική κατάσταση και τον τρόπο ζωής τους και να απαλλαγούν από τη φτώχεια και την ανεργία. Η μετανάστευση οφείλεται σε οικονομικούς, πολιτικούς και άλλους λόγους και μπορεί επίσης να αντιμετωπιστεί ως ανεξάρτητη μεταβλητή, καθώς μπορεί να είναι αιτία αυξημένης προσφοράς εργασίας των χαμηλών μισθών, της τρομοκρατίας ή της οικονομικής και πολιτικής αστάθειας (White and Lindstrom 2019).

Αξίζει να αναφερθεί, η σοβαρότητα της παράνομης μετανάστευσης σε σχέση με την εγκληματικότητα και την τρομοκρατία, καθώς θεωρείται η παραβίαση της νομοθεσίας περί μετανάστευσης έγκλημα και αυτό σχετίζεται με άλλα εγκλήματα, όπως, η πλαστογραφία, η δωροδοκία, η υπεξαίρεση χρημάτων, η εμπορία και διακίνηση ανθρώπων που συνήθως πραγματοποιείται από οργανωμένα διακρατικά δίκτυα. Ενώ φαίνεται πως η παράνομη μετανάστευση να αυξάνεται λόγω των αυστηρών συνοριακών ελέγχων σε συνδυασμό με την επέκταση των περιοχών ελεύθερης κινητικότητας, όπως ο χώρος Σένγκεν, και της αυξανόμενης δημογραφικής ανισορροπίας στον κόσμο (Väyrynen 2003).

Λόγω της σχέσης μεταξύ της παράνομης μετανάστευσης και των εγκληματικών δικτύων, πολλοί υποστηρίζουν την ποινικοποίηση του φαινομένου αυτού και να θεωρηθεί ως

διεθνής κίνδυνος, ιδίως ύστερα από τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001. Τα γεγονότα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα τη σύνδεση της νόμιμης και παράνομης μετανάστευσης με την τρομοκρατία και ώθησαν τις χώρες να αυστηροποιήσουν και να περιπλέξουν τις διαδικασίες μετανάστευσης, καθώς οι τρομοκρατικές ομάδες επιδιώκουν να εκμεταλλευτούν τις δύσκολες συνθήκες που βιώνουν πολλοί μετανάστες για να τους στρατολογήσουν στις τάξεις τους για να πραγματοποιήσουν τις εγκληματικές τους πράξεις.

Επίσης, η μετανάστευση έχει συνδεθεί στον τομέα των διεθνών σχέσεων με τις νέες μεταψυχροπολεμικές έννοιες ασφάλειας, καθώς το φαινόμενο της παράνομης μετανάστευσης θεωρείται μεταξύ των νέων υπερεθνικών απειλών.

Θεωρίες ανάλυσης της παράνομης μετανάστευσης

Το φαινόμενο της μετανάστευσης είναι πολύπλοκο, ιδιαίτερα σε σχέση με την παράνομη μετανάστευση, καθώς η συζήτηση για μια επεξηγηματική θεωρία έχει γίνει ένα επείγον και σημαντικό ακαδημαϊκό αίτημα, αν και έχει αναγνωριστεί ότι είναι δύσκολο να καθιερωθεί μια εξηγητική θεωρία για το φαινόμενο της μετανάστευσης.

Ο Roné Duchac (1974), αναφέρει, αν με τον όρο «θεωρία» εννοούμε να οικοδομήσουμε μια μελλοντική έννοια στην οποία θα μπορούμε να συμπεριλάβουμε κάθε παρατηρήσιμη μεταναστευτική κίνηση και τους καθοριστικούς παράγοντες, τα κίνητρα και τα στάδια αυτής της μετακίνησης και να προβλέψουμε το αποτέλεσμά της, είναι σαφές ότι μια τέτοια θεωρία δεν υπάρχει ακόμη σε αυτόν τον κλάδο της κοινωνιολογίας. Ο ίδιος προσπάθησε να τονίσει πόσο δύσκολο είναι να εφαρμοστεί μια ολοκληρωμένη θεωρία σε έναν τομέα της μετανάστευσης που έχει ιδιαιτερότητες που μεταβάλλονται λόγω του χρόνου και του χώρου.

Η εξήγηση του φαινομένου της παράνομης μετανάστευσης έχει αμφισβητηθεί από διάφορες τάσεις, και παρόλο αυτά, υπάρχουν θεωρίες που εξηγούν τη μετανάστευση όπως:

- **Η κοινωνική εξήγηση**

Η κοινωνική εξήγηση της μετανάστευσης θεωρείται μη ντετερμινιστική εξήγηση, καθώς δεν επικεντρώνεται σε έναν μόνο παράγοντα αφενός, και αφετέρου, δεν εστιάζει μόνο στους παράγοντες απομάκρυνσης, αλλά εξετάζει τη μετανάστευση και τους μετανάστες με ολοκληρωμένο τρόπο, βλέποντας τους μετανάστες ως συνδετικό κρίκο μεταξύ των κοινωνιών αποστολής και υποδοχής και ότι οι επικρατούντες τρόποι επηρεάζουν τη μετανάστευση και τους μετανάστες και καθορίζουν την απόφαση και την κατεύθυνση της μετανάστευσης. Σε γενικές γραμμές, η κοινωνιολογική εξήγηση παρουσιάζει κοινωνικούς παράγοντες για τη μετανάστευση (Carling 2002).

Η θεωρία της κοινωνικής οργάνωσης της μετανάστευσης, υποστηρίζει ότι, κάθε κοινωνία περνάει από μια φάση κοινωνικής αλλαγής σε δύο διαφορετικές περιόδους σε σχέση με τις αλλαγές σε κάθε έναν από τους τρεις τομείς της, του πολιτισμικού, του κοινωνικού και του τομέα της προσωπικότητας. Σε αυτή τη διαδικασία, η μετανάστευση αναλαμβάνει τον ρόλο της στην διατήρηση της δυναμικής ισορροπίας του κοινωνικού συστήματος σε ένα ελάχιστο επίπεδο. Ταυτόχρονα, η μετανάστευση επηρεάζει και επηρεάζεται από το

κοινωνικό σύστημα από τις πολιτισμικές αξίες, τους στόχους και τα πρότυπα των μεταναστών, καθώς ο Portes θεωρεί ότι, η μετανάστευση είναι αλλαγή και μπορεί να οδηγήσει, με τη σειρά της, σε περαιτέρω μετασχηματισμούς στις κοινωνίες αποστολής και υποδοχής (Van Hear 2010).

- **Η ψυχολογική εξήγηση**

Η γενική ιδέα της θεωρίας των αναγκών του Maslow είναι ότι, η ψυχολογική σύνθεση των ατόμων βασίζεται σε ένα σύνολο βασικών αναγκών που διατάσσονται ιεραρχικά. Η ικανοποίηση του πρώτου βασικού επιπέδου οδηγεί στη μετάβαση στο επόμενο επίπεδο και ούτω καθεξής, ο κατάλογος των αναγκών του Maslow αποτελείται από τα ακόλουθα στοιχεία: φυσιολογικές ανάγκες, ανάγκες ασφάλειας και προστασίας, ανάγκες ένταξης και αγάπης, ανάγκες αυτοεκτίμησης ανάγκες αυτοεκτίμησης και αυτοπραγμάτωσης (Tripathi and Moakumla 2018).

Οι φυσιολογικές ανάγκες εξαρτώνται από τη φυσιολογική επιβίωση, και η παράνομη μετανάστευση σύμφωνα με αυτό, υποκινείται από την οξεία φτώχεια των φυσιολογικών αναγκών. Οι ανάγκες ασφάλειας και προστασίας περιλαμβάνουν την ανάγκη για σταθερότητα, και απελευθέρωση από τον φόβο και τις απειλητικές δυνάμεις. Οι κοινωνικοί, συγγενικοί και περιφερειακοί δεσμοί θεωρούνται επίσης εμπόδια που επιβραδύνουν και παραλύουν, καθώς το ανήκειν και η αγάπη βλέπει παίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή όλων. Όσον αφορά στις ανάγκες αυτοεκτίμησης, κατά τον Maslow, περιλαμβάνουν την αποδοχή, το σεβασμό από τους άλλους και δημιουργούν συναισθήματα και στάσεις αυτοπεποίθησης και η ματαίωση αυτών των αναγκών οδηγεί σε συναισθήματα και στάσεις ανεπάρκειας, και αυτό σχετίζεται με την παράνομη μετανάστευση μεταξύ των ατόμων και έτσι παρακινεί το άτομο προς την περιπέτεια και αδιαφορεί για τις πιθανότητες βλάβης που μπορεί να του προκληθούν, ενώ η αυτοπραγμάτωση είναι η επιθυμία να κατέχουμε τα πάντα, αλλά εξετάζοντας την πραγματικότητα, διαπιστώνουμε ότι συχνά υπάρχουν μικρές ευκαιρίες για την εκπλήρωση αυτών των αναγκών. Αυτό αντικατοπτρίζεται στην μορφή ψυχολογικών απογοητεύσεων που μπορεί να μετατραπούν σε ισχυρά κίνητρα προς την παράνομη μετανάστευση.

- **Η οικονομική εξήγηση**

Οι υποστηρικτές της οικονομικής εξήγησης θεωρούν ότι οι οικονομικοί παράγοντες είναι οι αίτιες της μετανάστευσης. Η οικονομική διάσταση απαιτεί την εξέταση των οικονομικών παραγόντων στην κοινωνία αποστολής και των οικονομικών παραγόντων στην κοινωνία υποδοχής. Αυτή η θεωρία υποστηρίζει ότι η μετανάστευση είναι μια επένδυση ικανή να δημιουργήσει θετικό καθαρό πλεόνασμα μέσω της διαφοράς μεταξύ του εισοδήματος που αποκτάται στη χώρα προέλευσης και του εισοδήματος που αναμένεται να αποκτηθεί στη χώρα υποδοχής. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, είναι οι μισθολογικές διαφορές που οδηγούν τους μετανάστες να μετακινηθούν από περιοχές με χαμηλούς μισθούς σε περιοχές με υψηλούς μισθούς, προκειμένου να αυξήσουν το εισόδημά τους και να βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδό τους. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν υποστηρικτές που πιστεύουν ότι, η μετανάστευση εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού έχει θετικό αντίκτυπο στις οικονομίες. Όσο περισσότερο μια χώρα

προσελκύει ανθρώπινο κεφάλαιο, δηλαδή τις γνώσεις και την εμπειρία διαφορετικών ατόμων, τόσο ταχύτερα αναπτύσσεται, καθώς η μετανάστευση ειδικευμένου εργατικού δυναμικού μπορεί να συμβάλλει στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού οδήγησε σε ένα παγκόσμιο σύστημα που αποτελείται από προηγμένα βιομηχανικά κεντρικά κράτη και υπανάπτυκτα περιφερειακά κράτη. που έχουν μια άνιση σχέση που οδηγεί στην εξάρτηση της περιφέρειας από το κέντρο, και έτσι, θεωρείται η μετανάστευση ως μια μορφή εκμετάλλευσης της περιφέρειας από το κέντρο με αποτέλεσμα της εμβάθυνσης των ανισοτήτων στους μισθούς και το βιοτικό επίπεδο μεταξύ των ατόμων στο κέντρο και την περιφέρεια. Ο Portes (1981) και η Sassen, Saskia (1988) υποστήριξαν ότι, η ένταση της μετανάστευσης οφείλεται στην επέκταση του καπιταλιστικού συστήματος προς τις γύρω χώρες καθώς αυτή η οικονομική διείσδυση εξηγεί τόσο τη νόμιμη όσο και την παράνομη μετανάστευση. (Thomas 1989, Ostow 1985).

Η μετανάστευση στην Ελλάδα από το 1974

Τα τελευταία χρόνια, η Ελλάδα έχει γίνει χώρα υποδοχής μεταναστών και μόνιμος προορισμός μεταναστών. Οι περισσότεροι από αυτούς τους νέους μετανάστες προέρχονται από την Ανατολική Ευρώπη, βαλκάνια, και βόρεια Αφρική και παρά τις διαδικασίες νομιμοποίησης τους, πολλοί από αυτούς εξακολουθούν να διαμένουν στην Ελλάδα χωρίς τα απαιτούμενα νόμιμα έγγραφα. Οι μετανάστες από την Ασία, έχουν αυξηθεί γρήγορα σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των μεταναστών που φτάνουν παράνομα.

Οι μετανάστες από το Πακιστάν εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στην ελληνική αγορά εργασίας, μετά από διμερή συμφωνία Ελλάδας-Πακιστάν κατά τη δεκαετία του 1970. Η μετανάστευση άρχισε να παρουσιάζει θετικούς αριθμούς στη δεκαετία του 1970 αλλά μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 η κύρια εισροή ήταν αυτή των επαναπατρισθέντων μεταναστών. Ωστόσο, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και κυρίως στις αρχές της δεκαετία του 1990 το μέγεθος της μεταναστευτικής εισροής στην Ελλάδα αυξήθηκε με τους περισσότερους μετανάστες να προέρχονταν από γειτονικές χώρες όπως η Αλβανία και τη Βουλγαρία, ενώ ο αριθμός των ομοεθνοτικών επαναπατρισθέντων από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης ήταν μεγάλος. Η Ελλάδα τότε δε διέθετε νομικό πλαίσιο για τον έλεγχο και τη διαχείριση των μεταναστευτικών εισροών μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Ο πρώτος νόμος που προσπάθησε να ρυθμίσει τέτοια θέματα ήταν το 1991 και επικεντρώθηκε κυρίως σε αυστηρότερους ελέγχους στις παραμεθόριες περιοχές ενώ παράλληλα έκανε νόμιμη την είσοδο και εγκατάσταση αλλοδαπών που στόχευαν να εργαστούν στην Ελλάδα. (Anna Triandafyllidou, Michaela Maroufof 2009).

Οι παλιννοστούντες (Πόντιοι) από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες που έφτασαν στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, αυξήσαν τη μετανάστευση, καθώς στην Απογραφή του 1991, υπήρχαν 10.260.000 κάτοικοι στην Ελλάδα, εκ των οποίων οι 167.000 ήταν αλλοδαποί, ενώ στην απογραφή του 2001, απογράφηκαν 10.964.020 κάτοικοι στην Ελλάδα, εκ των οποίων οι 797.091 ήταν αλλοδαποί. (Gropas and Triandafyllidou 2005).

Η προσφυγική κρίση το 2014, αύξησε τη μετανάστευση στην Ελλάδα ως πύλη της Ευρώπης, καθώς η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες ανακοίνωσε ότι, περισσότεροι από ένα εκατομμύριο άνθρωποι, κυρίως πρόσφυγες από τη Συρία, το Ιράκ και το Αφγανιστάν, έχουν περάσει στην Ελλάδα από τις αρχές του 2015 (Clayton 2016). Ενώ το 2020 έφτασαν στην Ελλάδα 15.696 πρόσφυγες και μετανάστες σε σύγκριση με 59.726 το 2019. Η πλειονότητα προέρχεται από το Αφγανιστάν και την Συρία. (The Asylum Information Database 2020).

Η μετανάστευση αυξήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν Ασιάτες, και Αφρικανοί, έφτασαν και βρήκαν δουλειά στις κατασκευές, τη γεωργία και τις οικιακές υπηρεσίες. Ωστόσο, η μετανάστευση ήταν ακόμη περιορισμένη σε μέγεθος. Η κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης το 1989 δημιούργησε μαζικό κύμα μετανάστευσης σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και αύξησε τη μετανάστευση προς την Ελλάδα, καθώς τη δεκαετία του 1990, είχε το υψηλότερο ποσοστό μεταναστών σε σχέση με το εργατικό δυναμικό της. Από την άλλη, η μετανάστευση Ελλήνων προς το εξωτερικό ήταν κυρίως μεταξύ 1950 και 1974, καθώς περισσότερο από ένα εκατομμύριο Έλληνες μετανάστευσαν στη Δυτική Ευρώπη, τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία. Οι οικονομικοί και πολιτικοί λόγοι συχνά υποκίνησαν την κίνησή τους, και οι δύο συνδέονται με τις συνέπειες ενός εμφυλίου πολέμου 1946-1949 και την περίοδο 1967-1974 της στρατιωτικής χούντας που ακολούθησε. Οι επίσημες στατιστικές δείχνουν ότι την περίοδο 1955-1973 η Γερμανία απορρόφησε 603.300 Έλληνες μετανάστες, η Αυστραλία 170.700, οι ΗΠΑ 124.000 και ο Καναδάς 80.200. Η πλειονότητα αυτών των μεταναστών προέρχονταν από αγροτικές περιοχές. Η αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα το 1974 και οι νέες οικονομικές προοπτικές που αναπτύχθηκαν μετά την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) το 1981 είχε ως αποτέλεσμα μεταξύ του 1974 και του 1985, σχεδόν οι μισοί από τους μετανάστες της μεταπολεμικής περιόδου να επιστρέψουν στην Ελλάδα (Kasimis and Kassimi 2004).

Οι κοινωνικές διαστάσεις της νόμιμης και παράνομης μετανάστευσης

Τα τελευταία χρόνια, η Ελλάδα έχει αντιμετωπίσει σημαντικές μεταναστευτικές πιέσεις από παράτυπους μετανάστες και αιτούντες άσυλο, καθώς είναι η πρώτη χώρα άφιξης στην Ευρώπη, ενώ, το ελληνικό σύστημα ασύλου δεν λειτουργούσε λόγω του πρωτοφανούς όγκου των προσφυγικών εισροών, αφήνοντας χιλιάδες ανθρώπους εγκλωβισμένους στην Ελλάδα χωρίς τα απαιτούμενα έγγραφα, κάτι που φέρει σημαντικές προκλήσεις για την εθνική μεταναστευτική πολιτική.

Σύμφωνα με τα ευρήματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας το 2009, η ελληνική κοινωνία εμφανίζει ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά απόρριψης των ξένων. Οι Έλληνες πολίτες πιστεύουν ότι πρέπει να επιτρέπεται μόνο σε λίγους μετανάστες (46,6%) ή σε κανέναν (13,5%) η είσοδος και παραμονή στη χώρα, ακόμη και όταν αυτοί ανήκουν στην ίδια φυλή ή είναι Έλληνες του εξωτερικού, το συνολικό δε ποσοστό απόρριψης είναι (60,1%) (Αφουξενίδης, Σαρρής και Τσακηρίδη 2012).

Από την άλλη, υπάρχουν πολλοί που πιστεύουν ότι, οι μετανάστες εχουν συμβάλει θετικά στην ελληνική κοινωνία όπως στην αύξηση του εργατικού δυναμικού, στη μείωση του

πληθωρισμού και στην κοινωνική ασφάλιση μέσω των εισφορών που προκύπτει από την εργασία τους.

Η παρουσία και η ανάγκη ένταξης των μεταναστών άρχισε να προβληματίζει την ελληνική πολιτεία την τελευταία δεκαετία, εξαιτίας της αυξημένης ροής μεταναστών με διαφορετικό πολιτισμικό προφίλ και της ευρύτερης ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης, η οποία έχει οδηγήσει σε ύφεση την ελληνική οικονομία με αποτέλεσμα την αύξηση της ανεργίας. (Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής 2019).

Ένα από τα πιο σημαντικά θέματα που προκύπτουν σχετικά με το μεταναστευτικό και προσφυγικό είναι το ζήτημα της απειλής της ασφάλειας της χώρας εγκατάστασης και κατά συνέπεια τις τοπικές κοινωνίες που θέλουν να διατηρήσουν την κοινωνική τους ισορροπία, και έτσι θεωρούν τους μετανάστες και πρόσφυγες απειλή για το έθνος, τη θρησκεία και την πολιτιστικής κληρονομιά.

Οι στάσεις της κοινής γνώμης των Ελλήνων διαφοροποιούνται σε σχέση με τη μετανάστευση και το προσφυγικό και η πλειονότητα έχει διαφορετικές θέσεις που προκύπτουν από συνδυασμό ενσυναίσθησης και δέσμευσης για τη φιλοξενία που τους χαρακτηρίζει αλλά και ανησυχίες σχετικά με τις επιπτώσεις στον πληθυσμό και τη διατήρηση του ελληνικού πολιτισμού και των παραδόσεων (Tim Dixon et al. 2019).

Οι οικονομικές διαστάσεις της νόμιμης και παράνομης μετανάστευσης

Τα τελευταία τριάντα χρόνια η φιλελεύθερη οικονομία αναδιαρθρώθηκε και εφαρμόστηκε με τρόπο που ανάγκασε πολλούς ανθρώπους να εργάζονται χωρίς κοινωνική ασφάλιση και με χαμηλούς μισθούς. Αυτή η πρακτική έχει οδηγήσει στην αύξηση της ανισότητας μεταξύ των φτωχών χωρών του νότου και των πλούσιων χωρών του Βορρά.

Οι οικονομικές επιδράσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα είναι στο επίπεδο των μισθών, τα δημόσια οικονομικά και στην απασχόληση που επιδράει στη βελτίωση των επιδόσεων σε ορισμένους κλάδους παραγωγής και στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητα με τους περισσότερους άντρες μετανάστες να απασχολούνται στις οικοδομικές εργασίες και στον αγροτικό τομέα, ενώ η πλειονότητα των γυναικών απασχολούνται σε οικιακές υπηρεσίες.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, η εμπειρία της μετανάστευσης έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μεταμόρφωση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος στην Ελλάδα ιδιαίτερα, μετά τις μαζικές εισροές των μεταναστών που άρχισαν μετά την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη ενώ η οικονομική κρίση το 2008 έχει πρόσθεσε νέες ανατροπές (Cavounidis 2013).

Σε μια έρευνα του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου που διεξάχθηκε το 2016, τα ευρήματα έδειξαν ότι, οι μετανάστες έχουν θετική επιρροή στο κατά κεφαλήν εισόδημα, καθώς αυξάνουν την παραγωγικότητα. Οι μετανάστες είτε έχουν υψηλά προσόντα, είτε με χαμηλά, συνεισφέρουν στις οικονομίες των χωρών υποδοχής (Jaumote, Koloskova and Saxena 2016).

Οι περισσότερες έρευνες συμφωνούν ότι οι μετανάστες έχουν θετικές και αρνητικές επιπτώσεις. Ενώ, οι δημόσιες υπηρεσίες δεν φαίνεται να επιβαρύνθηκαν υπερβολικά με την παρουσία μεταναστών, με εξαίρεση τις υπηρεσίες της δημόσιας τάξης. Λόγω των χαμηλών εισοδημάτων τους, οι μετανάστες πληρώνουν πολύ λίγους άμεσους φόρους, ενώ ο αντίκτυπος των μεταναστών στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης θεωρείται θετικός βραχυπρόθεσμα (Cholezas and Tsakloglou 2008).

Η άνευ προηγουμένου προσφυγική κρίση έχει προκαλέσει διαφορετικές αντιδράσεις. Από τη μια πλευρά, εμφανίστηκαν οι υποστηρικτές για τους πρόσφυγες σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες αλλά από την άλλη, υπήρχαν αρνητικές στάσεις απέναντι τους που βασίζονται κυρίως σε κοινωνικοοικονομικές, πολιτιστικές ανησυχίες και ανησυχίες για την ασφάλεια. Επιπλέον, οι τρέχουσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, οι γεωπολιτικές παράμετροι και η πρόσφατη κατάσταση του πολέμου στην Ουκρανία δημιούργησε νέους μετανάστες που επηρεάζουν πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Η κατάσταση δημιουργεί πρόσθετες προκλήσεις σε χώρες όπως η Ελλάδα (Kousis et al. 2022).

Η επιτυχής στρατηγική ένταξης των μεταναστών και προσφύγων μπορεί να επιφέρει θετικά αποτελέσματα στο ΑΕΠ της χώρας και στα δημόσια οικονομικά. Αντίθετα, η ανεπαρκής ένταξή τους διαταράσσει την κοινωνική συνοχή, καθώς η διόγκωση των προβλημάτων μπορεί να οδηγήσει σε ακραίες πολιτικές εκφράσεις (Ναγόπουλος 2021).

Οι πολιτιστικές διαστάσεις της νόμιμης και παράνομης μετανάστευσης

Οι πολιτιστικές αξίες σε μια κοινωνία διαμορφώνουν ένα πλαίσιο αναφοράς της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Δεδομένου ότι, η πολλαπλότητα και η διαφορετικότητα είναι σταθερά χαρακτηριστικά της ανθρώπινη ύπαρξης και το ζήτημα της πολιτισμικότητας συνδέεται με τη μεταναστευτική συμπεριφορά. Ένα άτομο που έχει περάσει μέρος της ζωής του σε μια χώρα δεν μπορεί να ζήσει με τον ίδιο τρόπο σε άλλες χώρες. Σε κάθε κοινωνία, υπάρχει μια κυρίαρχη κουλτούρα και όσοι μετανάστες ζουν σε αυτήν και επιδιώκουν να ταυτιστούν ή να ενταχθούν με αυτήν θα εχουν μια πολιτιστική αλληλοεπίδραση. Από την άλλη, το πολιτιστικό τραύμα και η πολιτιστική σύγκρουση οδηγούν σε αισθήματα πολιτισμικής σύγχυσης και αποξένωσης και ψυχολογικά συμπτώματα.

Σε κάθε περίπτωση, παρά τις οικουμενικές αξίες που όλοι μοιραζόμαστε, αυτό δεν αναιρεί τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της κάθε κοινωνίας.

Το δημοφιλή μοντέλο του Berry 1990, που αντιμετωπίζει όλα εκείνα τα φαινόμενα που εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της επαφής μεταξύ ομάδων και ατόμων διαφορετικών πολιτισμών και οδηγούν σε αλλαγές στα αρχικά πολιτιστικά πρότυπα σε έναν ή σε όλους τους πολιτισμούς διακρίνει τέσσερις στρατηγικές (ενσωμάτωση, αφομοίωση, διαχωρισμός και περιθωριοποίηση) για την αντιμετώπιση της αντιπαράθεσης της κοινωνικής ταυτότητας των μεταναστών με τη χώρα υποδοχής. Ωστόσο, μία από τις επικρίσεις αυτού του μοντέλου είναι ότι οι στρατηγικές αυτές δεν είναι ανεξάρτητες. (Rudmin 2003).

Η πολιτισμική διάσταση αφορά θεμελιώδεις κανόνες και αξίες που έχουν οι μετανάστες και η κοινωνία υποδοχής και οι οποίες μπορεί να είναι πολύ διαφορετικές. Οι πρακτικές

διαχείρισης μεταναστών επηρεάζονται από το γεωγραφικό, πολιτικό και οργανωτικό τους πλαίσιο, και οι πρακτικές κοινωνικοποίησης που δίνουν έμφαση στην ομοιότητα μπορεί να φαίνεται ότι προάγουν την ισότητα, αλλά η έλλειψη προσοχής στις διαφορές στο πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να θέσει τους μετανάστες σε μειονεκτική θέση. Αντίθετα, οι πρακτικές κοινωνικοποίησης που εξυμνούν τις πολιτισμικές διαφορές, θα μπορούσαν να ενισχύσουν ακούσια τις αντιλήψεις περί ανισότητας και ενδεχομένως να ενισχύσουν τον κίνδυνο. Οι διαστάσεις που σχετίζονται με την ομοιότητα και τη διαφορετικότητα, δύσκολο συνδυάζονται, αλλά έχει υποστηριχθεί ότι είναι σημαντικές για την επιτυχή κοινωνικοποίηση των μεταναστών. (Omanović and Langley 2023).

Πολλοί έλληνες θεωρούν ότι, η πολιτιστική ζωή της Ελλάδας υποβαθμίζεται εξαιτίας της μετανάστευσης, καθώς οι μετανάστες αποτελούν κίνδυνο αλλοίωσης της εθνικής ταυτότητας Οι ανησυχίες σχετικά με τους πρόσφυγες συνυπάρχουν με την κουλτούρα, Οι μετανάστες της δεκαετίας του ’90 έχουν ενταχθεί επιτυχώς στην ελληνική κοινωνία και στην αγορά εργασίας, ενώ Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες των τελευταίων χρόνων απέχουν πάρα πολύ από την ένταξη, παράλληλα η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας δεν επιτρέπει αισιοδοξία. (Διανέοσις 2019).

Η πολιτισμική διάσταση ένταξης των μεταναστών μπορεί να θεωρηθεί ως κλειδί για την αποτελεσματικότητα του συνόλου της ένταξης. Ο ρόλος του κράτους στις πολιτιστικές πολιτικές στις ευρωπαϊκές χώρες, είναι συνήθως πρακτικός παρέχοντας εργαλεία για τη διευκόλυνση της ένταξης.

Συμπεράσματα

Η μετανάστευση είναι πολλά πράγματα, και μια πολύπλοκη διαδικασία. Μπορεί να είναι ο κοινωνικός ή ο οικονομικός αντίκτυπος μιας μετακίνησης ανθρώπων σε άλλες χώρες. Η μετανάστευση επηρεάζουν τις ζωές των ατόμων και την ευρύτερη κοινωνία.

Η μετανάστευση έχει διαφορετικές επιπτώσεις στη χώρα αποστολής και στη χώρα προορισμού, ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή με την ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και την αύξηση των διαπεριφερειακών ανισοτήτων.

Οι προκλήσεις σχετίζονται κυρίως με τις διαδικασίες ένταξης των προσφύγων, συνεπώς η Ελλάδα χρειάζεται να χαράξει πιο ξεκάθαρη μεταναστευτική πολιτική στις διαδικασίες νομιμοποίησης των διαφόρων ομάδων μεταναστών και να δώσει περισσότερη προσοχή στις ανάγκες των μεταναστών.

Η Ελλάδα πρέπει να δημιουργεί πολιτικές ένταξης των μεταναστών κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά, καθώς τα επιθυμητά αποτελέσματα προκύπτουν από ορθολογικές πολιτικές που σχεδιάζονται και εφαρμόζονται.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Διανέοσις (2019), *Η Μετανάστευση Και Οι Έλληνες*. https://www.dianeosis.org/research/oi-ellines-kai-to-prosfygiko-provlima/

Dixon, T., Hawkins, S., Juan-Torres, M. and Kimaram, A. (2019). Αντιλήψεις περί εθνικής ταυτότητας, μετανάστευσης και προσφύγων στην Ελλάδα. More in Common. https://www.moreincommon.com/media/q4ge0pzv/0535-more-in-common-greece-report_greek_p4_final_web.pdf

Αφουξενίδης, Α., Σαρρής, Ν. και Τσακηρίδη, Ο. (επιμ.) (2012), *Ένταξη των Μεταναστών: Αντιλήψεις, Πολιτικές, Πρακτικές*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. https://www.ekke.gr/publication_files/entaxi-ton-metanaston-antilipsis-politikes-praktikes

Ναγόπουλος, Ν.. (2021), *Οι κοινωνικές επιστήμες σήμερα: διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση*, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Αιγαίου. https://doi.org/10.26215/r0hx-xf35.

Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής (2019). *Εθνική στρατηγική για την ένταξη*. https://migration.gov.gr/wp-content/uploads/2020/05/%CE%926.-%CE%95%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%A3%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE-2019.pdf

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Triandafyllidou, A. and Maroufof, M. (2009), *Immigration towards Greece at the Eve of the 21st Century. A Critical Assessment*, ELIAMEP. https://www.eliamep.gr/en/publication/idea-immigration-towards-greece-at-the-eve-of-the-21st-century/

Carling, J. (2002), Migration in the age of involuntary immobility: Theoretical reflections and Cape Verdean experiences, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 28, No 1, pp. 5-42. https://doi.org/10.1080/13691830120103912

Cavounidis, J. (2013), Migration and the Economic and the Social landscape of Greece, *South-Eastern Europe Journal of Economics*, Vol. 11, No 1, pp. 59-78.

Cholezas, I. and Tsakloglou, P. (2008), *The Economic Impact of Immigration in Greece: Taking Stock of the Existing Evidence*, Discussion Paper No. 3754, Institute for the Study of Labor. https://d-nb.info/991449762/34

Clayton, J. (2016), *More than one million refugees travel to Greece since 2015*. https://www.unhcr.org/news/stories/more-one-million-refugees-travel-greece-2015

Duchac, R. (1974), *La sociologie des migrations aux États-Unis*, Berlin, Boston, De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110904956

Emirbayer, M. (1996), Useful Durkheim. Sociological Theory, Vol. 14, No 2, pp. 109–130. https://doi.org/10.2307/201902

Gropas, R. and Triandafyllidou, A. (2005), *Migration in Greece at a glance*, ELIAMEP. https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/en/2008/10/migration.pdf

International Organization for Migration (IOM) (2019), *Glossary on Migration*. https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf

Jaumotte, F., Koloskova, K. and Saxena, S. C. (2016), Impact of Migration on Income Levels in Advanced Economies, *Spillover Notes*, Vol. 2016, No 8. https://doi.org/10.5089/9781475545913.062

Kasimis, C. and Kassimi, C. (2004), *Greece: a history of migration*, Migration Policy Institute (MPI). https://www.migrationpolicy.org/article/greece-history-migration

Kousis, M., Chatzidaki, A. and Kafetsios, K. (2022), Introduction: Challenging Mobilities, Greece and the EU in Times of Crises, in M. Kousis, A. Chatzidaki and K. Kafetsios (eds) *Challenging Mobilities in and to the EU during Times of Crises*. MISCOE Research Series. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-11574-5_1

Morales, D. I. (2017). "Illegal" Migration Is Speech", *Indiana Law Journal*, Vol. 92, No 2, pp. 735-781. https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=11247&context=ilj

Omanović, V. and Langley, A. (2023), Assimilation, Integration or Inclusion? A Dialectical Perspective on the Organizational Socialization of Migrants, *Journal of Management Inquiry*, Vol. 32, No 1, pp. 76-97. https://doi.org/10.1177/10564926211063777

Ostow, R. (1985), Book Review: Labor, Class, and the International System, by Alejandro Portes and John Walton. New York: Academic Press, 1981, *Insurgent Sociologist*, Vol. 13, No 1-2, pp.138-139. https://doi.org/10.1177/089692058501300118

Rudmin, F. W. (2003), Critical History of the Acculturation Psychology of Assimilation, Separation, Integration, and Marginalization, *Review of General Psychology*, Vol. 7, No 1, pp 3-37. https://doi.org/10.1037/1089-2680.7.1.3

The Asylum Information Database (Aida) (2020), *Country Report: Greece*. https://asylumineurope.org/wp-content/uploads/2021/06/AIDA-GR_2020update.pdf

Thomas, B. (1989), The Mobility of Labor and Capital: A Study in International Investment and Labor Flow. By Saskia Sassen. New York: Cambridge University Press, 1988, *The Journal of Economic History*, Vol. 49, No 1, pp. 249-251. https://doi:10.1017/S0022050700007798

Tripathi, N. and Moakumla (2018), A Valuation of Abraham Maslow's Theory of Self-Actualization for the Enhancement of Quality of Life, *Indian Journal of Health and Wellbeing*, Vol. 9, No 3, pp. 499-504. https://www.i-scholar.in/index.php/ijhw/article/view/181552.

Van Hear, N. (2010), Theories of Migration and Social Change, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 36, No 10, pp.1531-1536. https://doi.org/10.1080/1369183X.2010.489359.

Väyrynen, R. (2003), Illegal Immigration, Human Trafficking, and Organized Crime. Discussion Paper 2003/072, Helsinki, UNU-WIDER, World Institute for Development Economics Research. https://www.rrojasdatabank.info/unudp03/dp2003-072_1.pdf

White, M. J. and Lindstrom, D. P. (2019), 15 Internal Migration, in D. L. Poston (ed) *Handbook of Population. Handbooks of Sociology and Social Research* (pp. 383-419), Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-10910-3_16

Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΑΣ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΑΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ/ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ-ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ.

Κώστας Ρόντος[α]

[α] Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Περίληψη

Δεδομένων των αυξημένων μεταναστευτικών-προσφυγικών ροών στη σύγχρονη εποχή και ιδιαίτερα κατά τα τελευταία έτη, έχει ενδιαφέρον η ανάλυση των στάσεων και συμπεριφορών των κοινωνιών υποδοχής προς αυτούς τους πληθυσμούς στην κατεύθυνση της μακροχρόνιας παραμονής / κοινωνικής ένταξής τους, θέμα που είναι το ζητούμενο στο μεταναστευτικό πρόβλημα και αποτελεί τον τελικό στόχο της σχετικής ασκούμενης πολιτικής.. Στην εισήγηση αυτή διερευνώνται εμπειρικά κρίσιμες πτυχές της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών- προσφύγων παράλληλα με τη στάση των τοπικών κοινωνιών σε αυτή την προοπτική. Τα συμπεράσματα της παρούσας εισήγησης προέρχονται από πρωτογενή στατιστική έρευνα που διενεργήθηκε το 2022, ενώ για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν μέθοδοι περιγραφικής και επαγωγικής μη παραμετρικής στατιστικής. Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας, οι τοπικές κοινωνίες έχουν αισθήματα αλληλεγγύης προς τους πρόσφυγες, οι ξενοφοβίες τάσεις δεν εκτείνονται σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού ούτε καταγράφονται σημαντικά προβλήματα στην επαγγελματική και κοινωνική επαφή των δύο μερών, ενώ στις όποιες αρνητικές στάσεις συμβάλλει η προκατάληψη που προέρχεται από ελλιπή ενημέρωση ειδικά όπου δεν υπάρχει διεπαφή με τους μετανάστες-πρόσφυγες. Η έλλειψη βασικών και καθολικών αρνητικών στάσεων δεν συνάδει με το εύρημα ότι η συντριπτική πλειονότητα των ερευνώμενων τοπικών κοινωνιών δεν επιθυμούν την μόνιμη εγκατάσταση των πρόσφατων μεταναστών/προσφύγων στην Ελλάδα. Τα ευρήματα αυτά δεν φαίνονται αντιφατικά καθώς ποιοτική διερεύνηση της μη επιθυμίας για μόνιμη εγκατάσταση των τελευταίων αναδεικνύει ως κύριους λόγους τον μεγάλο όγκο τους, που σημειωτέον εισέρχονται άναρχα στην Ελλάδα, τα προβλήματα της ελληνική οικονομίας και της έλλειψης υποστηρικτικών υποδομών για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών/προσφύγων.

Λέξεις Κλειδιά: Μετανάστευση, Θεωρίες της Απειλής, Ξενοφοβικές και Ρατσιστικές Αντιλήψεις, Κοινωνική Ένταξη, Στατιστική Έρευνα

THE ATTITUDE OF THE GREEK POPULATION TOWARDS THE PROSPECT OF LONG-TERM STAY AND SOCIAL INTEGRATION OF RECENT MIGRANTS/REFUGEES- A STATISTICAL ANALYSIS.

Kostas Rontos[α]

[α] University of Aegean, Department of Sociology

Abstract

Given the increased migrant-refugee flows in modern times and especially in recent years, it is interesting to analyze the attitudes and behaviors of host societies towards these populations in the direction of their long-term stay / social integration, an issue that is central in the migration problem and is the final goal of the relevant policy. This paper explores empirically critical aspects of the social integration of migrants-refugees along with the attitudes of local communities in this perspective. The conclusions of this paper come from primary statistical research conducted in 2021, while descriptive and inferential non-parametric statistics methods were used for the analysis of the data. Based on the results of the survey, local communities have feelings of solidarity towards refugees, xenophobic tendencies do not extend to a large part of the population nor are significant problems recorded in the professional and social contact of the two parties, while prejudice resulting from lack of information contributes to any negative attitudes, especially where there is no interface with migrants-refugees. The lack of basic and universal negative attitudes seems not to be consistent with the finding that the vast majority of the surveyed local communities do not want recent migrants/refugees to settle permanently in Greece. However, these findings do not seem to be contradictory, as a deeper examination of the non-desire for permanent settlement of the latter highlights have as main reasons their large volume, which should be noted are entering Greece anarchically, the problems of the Greek economy and the lack of supporting infrastructure for the social integration of migrants/refugees.

Keywords: Migration, Theories of Threat, Xenophobic and Racist Perceptions, Social Integration, Statistical Research

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες η μετανάστευση σχετικά μεγάλων πληθυσμών από την Αφρική και την Ασία προς χώρες της Δύσης έχει επιδράσει τόσο πάνω στην πολιτική ατζέντα των χωρών εισδοχής όσο και στη δημογραφική σύσταση πολλών χωρών της Δύσης. Οι εισροές αυτές έχουν τη δυνατότητα να αναδιαμορφώνουν με καθοριστικό τρόπο την κοινωνική ζωή, την οικονομική κατάσταση και την πολιτική σκηνή στις χώρες υποδοχής, και αυτό το γεγονός έχει ωθήσει εκλογικά σώματα και κυβερνήσεις να θέσουν επί τάπητος και να εξετάσουν πολιτικές για τη διαχείριση της μετανάστευσης και την απορρόφηση ή ενσωμάτωση των μεταναστών. Το αν και πώς η μετανάστευση επηρεάζει τα παραπάνω εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη στάση των γηγενών πολιτών έναντι της μετανάστευσης (Μαραγκουδάκης κ.ά. 2021: 5, Μαραγκουδάκης κ.ά. 2022Α). Λόγω του έντονου ενδιαφέροντος που έχει προκαλέσει το θέμα, οι στάσεις έναντι της μετανάστευσης επηρεάζουν έντονα την κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά των πολιτών, όπως για παράδειγμα τη συμμετοχή στις εκλογές, την πολιτική και κοινωνική εμπιστοσύνη και την εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα της πολιτικής, καθώς και τη συμμετοχή σε κινήματα διαμαρτυρίας. Ως εκ τούτου, η κατανόηση των δυνάμεων που διαμορφώνουν τη στάση των γηγενών πολιτών απέναντι στη μετανάστευση και τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς καθίσταται ένα θεμελιώδες ερώτημα των κοινωνικών επιστημών.

Οι στάσεις της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στο προσφυγικό/μεταναστευτικό ζήτημα είναι αρκετά επιφυλακτική, ενώ γίνεται πιο αρνητική μετά την μεγάλη εισβολή

μεταναστών/προσφύγων του 2015-16 κυρίως μέσω των ελληνικών νησιών του Βορείου Αιγαίου και ιδιαίτερα του νησιού της Λέσβου (Rontos et al. 2019).

Αρχικά σε στατιστική έρευνα του 2010 φαίνεται ήδη η στάση του πληθυσμού έναντι του μεταναστευτικού καθώς το 59% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι αυτή μάλλον βλάπτει την Ελλάδα έναντι του 19 % που θεωρεί ότι μάλλον ωφελεί, το 75% θεωρεί ότι η μετανάστευση προκαλεί αύξηση της εγκληματικότητας και το 45% θεωρεί ότι οι μετανάστες παίρνουν θέσεις εργασίας των Ελλήνων (Public Issue 2010).

Σε στατιστική έρευνα του 2011 επί του ελληνικού πληθυσμού και σε δείγμα 2000 ατόμων όσο και σε ποιοτική έρευνα με την τεχνική των ομάδων εστίασης με θέμα «Κοινωνικές ομάδες με ξενοφοβικές τάσεις στην Ελλάδα», (Ρόντος κ.ά. 2011, Χτούρης κ.ά 2011, Ζήση κ.ά 2013: 176-193, Chtouris et al. 2014: 55) παρουσιάζονται σχετικά αποτελέσματα. Συγκεκριμένα η πλειονότητα του δείγματος (80%) συνδέει την παρουσία των μεταναστών με την αύξηση της εγκληματικότητας, ενώ μόνο ένα 2,5% διαφωνεί απόλυτα, και ένα 12,2% είναι ουδέτερο απέναντι στη σχετική ερώτηση. Επίσης, βρέθηκε πως το 68% των ερωτηθέντων συμφωνεί με την πεποίθηση πως οι μετανάστες παίρνουν τις δουλειές των γηγενών, ενώ μόνο το 4,6% διαφωνεί απόλυτα.

Σε στατιστική έρευνα κατά το 2016 στην Λέσβο για το προσφυγικό - μεταναστευτικό φαινόμενο κατά την διάρκεια της κρίσης 2015-16 σε δείγμα 697 ατόμων καταγράφεται η συμπάθεια που δείχνουν οι κάτοικοι ιδιαίτερα προς τους πρόσφυγες - κατανοώντας τους λόγους που τους οδήγησαν σε αναγκαστική μετακίνηση - σε σχέση με τους μετανάστες που μετακινούνται για οικονομικούς λόγους, τα συναισθήματα αλληλεγγύης που μεταφράζονται και σε έμπρακτη συμβολή, κυρίως, με τρόφιμα και ρουχισμό και, γενικότερα, οι θετικές ανθρωπιστικές διαθέσεις και πράξεις που ανταποκρίνονται στην κάλυψη αναγκών των ανθρώπων αυτών. Από την άλλη μεριά, διαπιστώνονται και επιφυλάξεις, στην περίπτωση μιας πιθανής ενσωμάτωσης των μεταναστών - προσφύγων στο νησί, γεγονός που αποδίδεται στην αν-ετοιμότητα και κατ' επέκταση στην ελλιπή ενημέρωση από τη μεριά φορέων της πολιτείας ως προς τους όρους και τις προϋποθέσεις της κοινωνικής ένταξης που υπερβαίνουν τις προσωρινές, ανθρωπιστικού χαρακτήρα, πρωτοβουλίες (Rontos et al. 2019, Παπάζογλου και Ρόντος 2019: 5-6).

Η Παγκόσμια Έρευνα Αξιών που διενεργήθηκε στην περίοδο 2017-18 και στην Ελλάδα το δείγμα ανήλθε σε 1200 άτομα Η γνώμη των Ελλήνων για τους μετανάστες, σύμφωνα με την έρευνα αυτή, είναι κατά το 47,4 % του συνόλου πολύ αρνητική ή αρκετά αρνητική, το 36,2% είναι ουδέτερη (ούτε αρνητική ούτε θετική), ενώ μόλις το 13,4% έχει γνώμη αρκετά θετική και το 1,7% πολύ θετική. Η ένδειξη ύπαρξης απειλών του ελληνικού πληθυσμού από τους μετανάστες είναι σαφής (ΕΚΚΕ και διαΝΕΟσις 2020, Ρόντος και Συρμαλή 2021)

Σε πιο πρόσφατη έρευνα έρευνα του οργανισμού έρευνας και ανάλυσης διαΝΕΟσις (2019) προκύπτει ότι το 56% των ερωτηθέντων πιστεύουν ότι ο αντίκτυπος της ύπαρξης των μεταναστών στην ελληνική οικονομία είναι αρνητικός, ενώ το 58% θεωρούν ότι η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα αποτελεί κίνδυνο αλλοίωσης της εθνικής μας ταυτότητας.

Σε έρευνα της Kapa Research (2020) στην Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου προκύπτουν τα εξής αποτελέσματα. Το 74% των κατοίκων πιστεύουν οι αυξημένες ροές προσφύγων/μεταναστών από τα παράλια της Τουρκίας έχει επηρεάσει αρνητικά το νησί τους ενώ το 16% απαντούν «μάλλον αρνητικά» και 6% «δεν έχει επηρεάσει». Επομένως το 90% θεωρεί ότι οι ροές αυτές έχουν αρνητική επίδραση στο νησί τους, ενώ μόνον το 3% ότι το έχουν επηρεάσει θετικά ή μάλλον θετικά. Ως προς το συναίσθημα που τους προκαλεί η παραπάνω αυξημένη ροή προσφύγων/μεταναστών οι ερωτώμενοι απαντούν «προβληματισμό» το 31 %, «θυμό/οργή» το 30% και «φόβο/ανησυχία» το 29%, ενώ «συμπάθεια» δηλώνει μόλις το 4 % και λύπη το 6%. Είναι χαρακτηριστικό του ενδιαφέροντος που έχει ο πληθυσμός για το θέμα καθώς ουδείς απάντησε «δεν με αφορά».

Κρίσιμο ερώτημα του μεταναστευτικού ζητήματος αλλά και του παρόντος άρθρου αποτελεί η διερεύνηση των αιτίων της στάσεις των κοινωνιών υποδοχής απέναντι στους μετανάστες/πρόσφυγες, οι οποίες όπως είδαμε για την Ελλάδα είναι αρνητικές για μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνουμε ιδιαίτερα στη στάση των πλειοψηφικών εθνικών ομάδων, ενώ η διερεύνηση εστιάζεται σε δύο ευρείες παραδόσεις: την «ορθολογική επιλογή-ιδιοτελή συμφέροντα» (ή αλλιώς «ρεαλιστική σύγκρουση») ή ακόμη της «δι-ομαδικής σύγκρουσης» και την «κοινωνιοψυχολογική» ή θεωρία της «κοινωνικής ταυτότητας» ή του «εθνοτικού ανταγωνισμού» (Coenders, Lubbers and Scheepers 2005, LeVine and Campbell 1972).Από την βιβλιογραφία αναφέρεται και η μικτή θεωρία των ολοκληρωτικών απειλών που βασίζεται στις δύο προηγούμενες (Stephan and Stephan 2000: 1635, Tartakovsky and Walsh 2016: 72-96, Ceobanu and Escandell 2010: 309-328, Meuleman et al. 2009: 352-365).

Στην διεθνή βιβλιογραφία υπάρχει πληθώρα μελετών σχετικά με τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού υποδοχής που επηρεάζουν την στάση και την συμπεριφορά απέναντι στους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Το μορφωτικό επίπεδο και γενικότερα η εκπαίδευση, αποτελεί σύμφωνα με το σύνολο των ερευνητών έναν από τους βασικότερους παράγοντες, καθώς άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης δείχνουν περισσότερη ανοχή προς τους πρόσφυγες και μετανάστες από άτομα χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου. (Paas and Halapun 2012: 3, Hainmueller and Hiscox 2007: 399-442, Hainmueller and Hopkins 2014: 225-249). Το επίπεδο ειδίκευσης στην εργασία, αποτελεί σύμφωνα με τον O' Conell (2011) έναν άλλο βασικό παράγοντα ως και γενικότερα η κατάσταση στην αγορά εργασίας (Careja and Andreß 2013: 374-413). Υποστηρίζει δε, ότι τα άτομα με υψηλά προσόντα αντιμετωπίζουν με καλύτερο τρόπο τους πρόσφυγες και τους μετανάστες απ' ότι άτομα με χαμηλότερα προσόντα. Τα παραπάνω ευρήματα επιβεβαιώνονται και από τους Dustmann και Preston (2007), οι οποίοι αναφέρουν επίσης ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις στη στάση απέναντι στους πρόσφυγες και μετανάστες, ανάλογα με την προέλευση- καταγωγή του γηγενούς πληθυσμού. (Φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, καταγωγή), κοινωνικούς (Εκπαίδευση, κοινωνική τάξη, γλώσσα, μεταναστευτική εμπειρία), πολιτικούς (Θρησκεία, Πολιτική τοποθέτηση), οικονομικούς (Εισόδημα, οικονομική ασφάλεια, δημοσιονομικό κόστος, οικονομική δυσχέρεια, κατάσταση της αγοράς εργασίας) και

γεωγραφικούς (Τοποθεσία, μέγεθος πόλης). Με βάση την προηγούμενη έρευνα στον πληθυσμό της Μυτιλήνης Λέσβου (Rontos et al. 2019, Rontos et al. 2022) σημαντική επίδραση στην διαμορφούμενη στάση έχει η πολιτική τοποθέτηση-ιδεολογία. Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, το φύλο δεν φαίνεται να επηρεάζει την στάση απέναντι στους πρόσφυγες, ενώ δεν ισχύει το ίδιο και για την στάση απέναντι στους μετανάστες με τις γυναίκες να βλέπουν με μεγαλύτερη συμπάθεια το δράμα των μεταναστών σε σχέση με τους άνδρες.

Στην έρευνα και την πολιτική ως τρόποι ένταξης των μεταναστών/προσφύγων αναφέρονται η αφομοίωση, η πολυπολιτισμικότητα, η διαπολιτισμικότητα και ο διαχωρισμός. Από τις παραπάνω έννοιες η διαπολιτισμικότητα, που απαιτεί περαιτέρω διευκρίνηση, υπερβαίνει στις νοηματοδοτικές του εκροές τις πολιτισμικά περιχαρακωμένες ομάδες που διαβιούν σε παράλληλες αξιακά και μονοπολιτισμικά εκφραζόμενες κοινοτικές σφαίρες, αναδεικνύοντας την ίδια την ιδιότητα του πολίτη ως δημοκρατικό ιδεώδες μέσα σε συμβιωτικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Αναφέρεται κυρίως στην ενδυνάμωση των όρων συνύπαρξης σε ένα μετα-επίπεδο καλλιέργειας ισχυρής διαπολιτισμικής κουλτούρας, η οποία αντιλαμβάνεται τη σύγχρονη πολιτισμικότητα ως ένα κοινό συνδετικό κρίκο μιας διαδικασίας που ταυτίζεται με τους κοινωνικούς και δημοκρατικά πολιτικούς όρους που ενισχύουν και εμπεδώνουν ως κοινή αξία την αμοιβαία γνώση και την ιδιότητα του πολίτη ενάντια σε διακρίσεις, ανισότητες και μορφές διακριτής μεταχείρισης. Σε όρους πολιτικής η επίτευξή της συνίσταται στην προώθηση της αμοιβαίας κατανόησης και της δημιουργίας εμπιστοσύνης μεταξύ γηγενών, μεταναστών/μεταναστριών προσφύγων/γυναικών προσφύγων και γενικά πολιτών με διαφορετικές πολιτισμικές/θρησκευτικές καταβολές (Μαραγκουδάκης κ.ά 2022Β, Ναγόπουλος κ.ά. 2022).

Στα πλαίσια αυτών των παραμέτρων, το παρόν άρθρο έχει ως στόχο την παρουσίαση και ανάλυση των αποτελεσμάτων στατιστικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του παρόντος έργου κατά το 2021 με στόχο τη διερεύνηση α) των στάσεων και αντιλήψεων των τοπικών κοινωνιών της Ελλάδας σχετικά με το ζήτημα της μακροπρόθεσμης εγκατάστασης των μεταναστών / προσφύγων (Μ/Π), β) των σχετικών προσδιοριστικών παραγόντων αυτών των στάσεων και αντιλήψεων, σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο των ρεαλιστικών ή κοινωνιο-ψυχολογικών απειλών, γ) βασικών δημογραφικών, κοινωνικών, ιδεολογικών και λοιπών χαρακτηριστικών του πληθυσμού υποδοχής που έχουν σχέση με τα παραπάνω σύμφωνα με την θεωρία και την προηγούμενη έρευνα και δ) την κατεύθυνση της κοινωνικής ένταξης την οποία θεωρούν προσφορότερη οι Έλληνες.

Μεθοδολογία και δεδομένα

Για τη συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε πρωτογενής στατιστική έρευνα σε στοχευμένες περιοχές της Ελλάδας τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 2021. Ειδικότερα, η ποσοτική πρωτογενής έρευνα πραγματοποιήθηκε στο Νομό Λέσβου (περιοχή α' υποδοχής μεταναστών/προσφύγων) και σε Δήμους των Νομών Αττικής και Θεσσαλονίκης με σχετικά μεγάλη πυκνότητα εγκατάστασης των πρόσφατων προσφυγικών ροών (περιοχή β' υποδοχής προσφύγων) προκειμένου να διερευνηθούν αποκλίσεις στις στάσεις μεταξύ των δύο περιοχών.

Το δείγμα περιλάμβανε 803 άτομα ενώ στην έρευνα συμμετείχαν Έλληνες πολίτες, μόνιμοι κάτοικοι των παραπάνω περιοχών που μένουν εκεί περισσότερο από 6 μήνες το χρόνο και είναι ηλικίας 18 – 74 ετών. Το δειγματοληπτικό σφάλμα κυμαίνονταν από 0,7 ως 3,5% ενώ ως προς τη μέθοδο δειγματοληψίας εφαρμόστηκε στρωματοποιημένη τυχαία δειγματοληψία σε δύο στάδια.

Ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου έγινε με ιδιαίτερη προσοχή καθώς είναι καθοριστικής σημασίας για την επιτυχία της έρευνας. Καταρτίστηκε ένα δομημένο ερωτηματολόγιο 32 κλειστών ερωτήσεων και 1 ανοικτής προκειμένου να ανταποκριθεί στη λήψη της πληροφόρησης της σχετικής με τους ερευνητικούς άξονες της έρευνας.

Για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν μέθοδοι περιγραφικής στατιστικής ως και μέθοδοι επαγωγικής στατιστικής, κυρίως μη παραμετρικές, λόγω της κατηγορίας των περισσότερων μεταβλητών.

Αποτελέσματα

Στη συνέχεια διερευνώνται ποσοτικά κρίσιμες πτυχές του φαινομένου προς την κατεύθυνση της ομαλής κοινωνικής ένταξης των προσφύγων και μεταναστών στις κοινότητες υποδοχής παράλληλα με τη στάση της ελληνικής κοινωνίας σε αυτή την προοπτική. Από τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων προέκυψαν τα ακόλουθα συμπεράσματα.

Στάση του Ελληνικού Πληθυσμού απέναντι στην προοπτική μακροχρόνιας παραμονής / κοινωνικής ένταξης των αλλοεθνών

Στο κεντρικό αυτό ερώτημα ο ελληνικός πληθυσμός που εξετάστηκε επιθυμεί τη μόνιμη εγκατάσταση στη Χώρα των πρόσφατων προσφύγων και μεταναστών σε πολύ μικρό ποσοστό. Το 95% αυτών επιθυμεί, σε ίσες περίπου αναλογίες είτε την βραχυχρόνια παραμονή τους και αναχώρηση το γρηγορότερο δυνατό από τη Χώρα είτε την παραμονή τους για όσο χρόνο χρειάζεται προκειμένου να διευκολυνθεί η μετάβασή τους σε άλλη χώρα. Οι ερωτηθέντες επομένως επιθυμούν είτε την βραχυχρόνια παραμονή και την αποχώρησή τους το ταχύτερο δυνατό είτε την προσωρινή τους παραμονή μέχρι να διεκπεραιωθεί η ομαλή μετάβασή τους σε άλλη χώρα για ανθρωπιστικούς πιθανώς λόγους.

Ειδικότερα, επί της ερώτησης «Πως θα επιθυμούσατε να εξελιχθεί η παραμονή των πρόσφατων προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα;» από τους 772 ερωτηθέντες, οι 367 απάντησαν πως επιθυμούν βραχυχρόνια παραμονή και αναχώρηση το γρηγορότερο δυνατόν από τη Χώρα (47,5%), οι 372 επιθυμούν παραμονή στη χώρα για όσο χρόνο χρειάζεται προκειμένου να διευκολυνθεί η μετάβασή τους σε άλλη χώρα (48,1%) και μόνο οι 34 ερωτηθέντες απάντησαν πως επιθυμούν οι πρόσφυγες / μετανάστες να εγκατασταθούν μόνιμα στη χώρα (4,4%), όπως προκύπτει και από τον πίνακα 1.

Πίνακας 1. Πως θα επιθυμούσατε να εξελιχθεί η παραμονή των πρόσφατων προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα;

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Αθροιστικό Ποσοστό %
Έγκυρο	Βραχυχρόνια παραμονή και αναχώρηση το γρηγορότερο δυνατόν από τη Χώρα	367	47,5	47,5
	Παραμονή στη χώρα για όσο χρόνο χρειάζεται προκειμένου να διευκολυνθεί η μετάβασή τους σε άλλη χώρα	372	48,1	95,6
	Μόνιμη εγκατάσταση στη Χώρα	34	4,4	**100,0**
	Σύνολο	772	**100,0**	
	ΔΞ/ΔΑ	31		
Σύνολο		**803**		

Πηγή: Στατιστική επεξεργασία πρωτογενών δεδομένων έρευνας

Διαφοροποιήσεις στη στάση στις περιοχές α' και β' υποδοχής

Μεταξύ των λίγων που επιθυμούν την μόνιμη εγκατάσταση των πρόσφατων μεταναστών και προσφύγων στην Ελλάδα, οι ερωτηθέντες κάτοικοι των περιοχών Αθηνών και Θεσσαλονίκης (περιοχή Β υποδοχής) παρουσιάζουν μεγαλύτερη αναλογία σε σχέση με τους κατοίκους του Νομού Λέσβου (περιοχή Α υποδοχής) που η συχνότητα είναι σχεδόν μηδενική. Το σύνολο πάντως αυτών που επιθυμούν την μόνιμη εγκατάσταση των πρόσφατων μεταναστών/προσφύγων στην Ελλάδα είναι τόσο μικρό που μόνο ποιοτικά μπορεί να αξιολογηθεί η παραπάνω διαφοροποίηση. Την βραχυχρόνια παραμονή και την αποχώρησή τους το ταχύτερο δυνατό επιθυμούν σε αρκετά μεγαλύτερη αναλογία οι κάτοικοι της Λέσβου σε σχέση με τις δύο άλλες περιοχές, ενώ την ηπιότερη στάση για παραμονή τους για όσο χρόνο χρειάζεται προκειμένου να διευκολυνθεί η μετάβασή τους σε άλλη χώρα, επιθυμούν οι κάτοικοι της περιοχής της Αθήνας σε μεγαλύτερη αναλογία από αυτούς της Λέσβου και πολύ περισσότερο από τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης. Γενικότερα, με βάση το σχετικό τεστ, η στάση για την εξέλιξη της παραμονής των πρόσφατων προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα διαφοροποιείται έντονα απέναντι στο νομό κατοικίας (X^2=29,147, df=4, p=0,000 με προσαρμογή Monte Carlo).

Προσδιορισμός των αιτίων της στάσης του πληθυσμού απέναντι στην προοπτική μακροχρόνιας παραμονής / κοινωνικής ένταξης των προσφάτων μεταναστών και προσφυγών

Οι ανοιχτές απαντήσεις των ερωτηθέντων είχαν ποικιλομορφία αλλά τα μεγαλύτερα ποσοστά σε αναγωγή στα 100, ήταν στις περιπτώσεις «αριθμητικά πολλοί / δεν αντέχει η χώρα / δεν υπάρχουν υποδομές / οικονομική κρίση» (17,9%), «απαιτείται χρόνος μέχρι να μπορέσουν να φύγουν / με κανόνες / για το καλό το δικό τους και της χώρας μας» (10,7%), «χρειάζονται βοήθεια / ανθρωπιστικοί λόγοι» (9,4%) και «πάνε αλλού / ενδιάμεσος σταθμός η Ελλάδα» (9,1%) όπως φαίνεται και παρακάτω (Πίνακας 2).

Από την ανοιχτή ερώτηση σχετικά με τις αιτίες της στάσης τους, παρατηρούμε την ακόλουθη αιτιολόγηση των ερωτώμενων. Οι αιτίες της απάντησής με τη μεγαλύτερη συχνότητα αυτών που επιθυμούν την βραχυχρόνια παραμονή και αναχώρηση των πρόσφατων μεταναστών και προσφύγων το γρηγορότερο δυνατόν από τη Χώρα εντοπίζονται στο συνδυασμό απαντήσεων ότι είναι αριθμητικά πολλοί, δεν υπάρχουν υποδομές, γενικότερα δεν αντέχει η Χώρα (σε συνάρτηση και με την κρίση) (25%), ο φόβος για κοινωνικές ταραχές και εγκληματικότητα (12%), οι διαφορετικοί πολιτισμοί που θα δημιουργήσει πρόβλημα προσαρμογής ενώ παράλληλα αλλοιώνουν τον Ελληνισμό (11%) και τέλος ότι αποτελούν οικονομικό βάρος για την Ελλάδα και το Νησί, για τους κατοικούντες στη Λέσβο (10%). Λιγότεροι θεωρούν ότι υπάρχει μεγάλη ανεργία και δεν υπάρχει δουλειά για τους μετανάστες/πρόσφυγες (5,5%) και ορισμένοι είναι τελείως αρνητικοί δηλώνοντας ότι δεν τους θέλουν-υποβαθμίζουν τον τόπο (5,5%). Να πάνε σε Χώρες με ουσιαστική προοπτική απαντά το 7%, δίνοντας ένα θετικό λόγο για την επιθυμία τους και εντοπίζοντας όχι προβλήματα των μεταναστών/προσφύγων αλλά την αδυναμία της Χώρας να τους εντάξει ουσιαστικά.

Αυτοί που επιθυμούν την παραμονή των πρόσφατων μεταναστών και προσφύγων στη χώρα για όσο χρόνο χρειάζεται προκειμένου να διευκολυνθεί η μετάβασή τους σε άλλη χώρα συνδέουν την απάντησή τους με ανθρωπιστικούς λόγους και την ανάγκη για βοήθεια (17%) επιβεβαιώνοντας την σχετική υπόθεση που έγινε παραπάνω σχετικά με την απάντηση αυτή. Σημαντικό ποσοστό (19%) αναγνωρίζουν ότι απαιτείται χρόνος μέχρι να φύγουν με κανόνες για το καλό το δικό τους και της Χώρας μας, απάντηση που σχετίζεται επίσης με την επίκληση ανθρωπιστικών λόγων. Το αριθμητικό μέγεθος των μεταναστών/προσφύγων σε συνδυασμό με την έλλειψη υποδομών και την κρίση ως και να πάνε σε χώρες με ουσιαστική προοπτική επικαλείται το 13,5% και το 10% αντίστοιχα της κατηγορίας αυτής των ερωτηθέντων.

Ως κύριο λόγο για την μόνιμη εγκατάσταση την ανάγκη για βοήθεια-ανθρωπιστικούς λόγους επικαλείται το 28% της στάσης αυτής, ενώ λιγότερο συχνές απόψεις τονίζουν την ανάγκη να κάνουν μια νέα αρχή στη Χώρα μας και να ενσωματωθούν στην ελληνική πραγματικότητα/κοινωνία. Επίσης, λίγες απαντήσεις θεωρούν ότι θα υπάρξουν οικονομικά οφέλη για τη χώρα και το εργατικό δυναμικό ειδικότερα και ότι θα συμβάλλουν στην αύξηση του πληθυσμού.

Ως προς τις απειλές που εντοπίζονται από την αιτιολόγηση της στάσης των πολιτών απέναντι στην μόνιμη εγκατάσταση των πρόσφατων μεταναστών και προσφύγων φαίνεται ότι κυριαρχούν οι προσεγγίσεις της ρεαλιστικής θεωρίας της δι-ομαδικής σύγκρουσης και του εθνοτικού ανταγωνισμού που αναπτύχθηκαν ανωτέρω.

Διαφοροποιήσεις στις στάσεις απέναντι στην προοπτική μακροχρόνιας παραμονής των μεταναστών/προσφυγών ανάλογα με τα πολιτικά, κοινωνικοοικονομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού;

Η διαφοροποίηση ως προς το φύλο στην εν λόγω στάση, που παρουσίασε στατιστική σημαντικότητα (X^2=16,597, df=10, p=0,079 με προσαρμογή Monte Carlo), αναφέρεται στην σχετικά μεγαλύτερη αναλογία των γυναικών που δίνουν χρόνο παραμονής στους μετανάστες/ πρόσφυγες προκειμένου να διευκολυνθούν στη μετάβασή τους σε άλλη

Χώρα, ενώ η επιθυμία για μόνιμη παραμονή αυτών είναι σε χαμηλά επίπεδα και για τα δύο φύλα με μια σχετικά μεγαλύτερη αναλογία των ανδρών έναντι των γυναικών.

Η στάση για την εξέλιξη της παραμονής των πρόσφατων προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα δεν παρουσιάζει μια σαφή διαφοροποίηση ως προς την ηλικία (X^2=16,597, df=10, p=0,079 με προσαρμογή Monte Carlo), αν και παρατηρείται μια μεγαλύτερη αναλογία των μικρότερων και μεγαλύτερων ηλικιών για διευκόλυνση αυτών στη μετάβαση σε άλλη Χώρα έναντι των ενδιάμεσων ηλικιών 37-46 ετών που επιθυμούν την αναχώρηση το γρηγορότερο δυνατόν. Η οικογενειακή κατάσταση επίσης δεν φαίνεται να διαφοροποιεί τη στάση εξέλιξης της παραμονής των πρόσφατων προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα καθώς σε όλες τις κατηγορίες η επιθυμία της βραχυχρόνιας παραμονής και αναχώρησης το γρηγορότερο δυνατόν είναι κυρίαρχη (X^2=11,312, df=10, p=0,322 με προσαρμογή Monte Carlo).

Σε σχέση με το επίπεδο εκπαίδευσης εντοπίζεται στατιστικά σημαντική διαφορά στην εν λόγω στάση με γενική κατεύθυνση την θετικότερη στάση των πτυχιούχων πανεπιστημίου έναντι των άλλων κατηγοριών (X^2 = 16,413, df = 4, p = 0,003). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότεροι από την κατηγορία «Απόφοιτοι Λυκείου» επιλέγουν την βραχυχρόνια παραμονή και την αναχώρηση το γρηγορότερο δυνατό, σε αντίθεση με τους αποφοίτους Πανεπιστημίου που οι περισσότεροι επιλέγουν την παραμονή στη χώρα για όσο χρειάζεται προκειμένου να διευκολυνθεί η μετάβασή τους σε άλλη χώρα. Τέλος, οι Πτυχιούχοι Πανεπιστημίου παρουσιάζουν σε μεγαλύτερη αναλογία από τις άλλες κατηγορίες εκπαίδευσης την μόνιμη εγκατάσταση των μεταναστών/προσφύγων.

Το εισόδημα (X^2 = 2,559 , df = 6, p = 0,862 με προσαρμογή Monte Carlo), η κατάσταση απασχόλησης X^2 = 1,539, df = 4, p = 0,820), το επάγγελμα (X^2 = 18,768, df = 16, p = 0,281) και ο κλάδος οικονομικής δραστηριότητας των πολιτών (X^2 = 15,537, df = 18, p = 0,607), δεν φαίνεται να διαφοροποιούν την εξεταζόμενη στάση.

Η πολιτική τοποθέτηση διαφοροποιεί την εν λόγω στάση (X^2=67,798, *df*=18, *p*=0,000 με προσαρμογή Monte Carlo), καθώς οι τοποθετούμενοι πιο αριστερά στην κλίμακα πολιτικής τοποθέτησης επιθυμούν σε μικρότερη αναλογία τη βραχυχρόνια παραμονή και αναχώρηση το γρηγορότερο δυνατό από τη χώρα σε σχέση με την παραμονή τους στη χώρα για όσο χρόνο χρειάζεται προκειμένου να διευκολυνθεί η μετάβασή τους σε άλλη χώρα ενώ το αντίστροφο ισχύει για τους τοποθετούμενους δεξιότερα.

Διαφοροποιήσεις στις στάσεις απέναντι στην προοπτική μακροχρόνιας παραμονής των προσφάτων μεταναστών/ προσφυγών ανάλογα με τον χαρακτηρισμό τους

Σημειώνεται ότι 6 στους 10 θα είχαν ευνοϊκότερη στάση απέναντι στους νομικά αναγνωρισμένους πρόσφυγες που διώκονται στη Χώρα τους ως και απέναντι στους νόμιμα εισερχόμενους οικονομικούς μετανάστες, αυτούς δηλαδή που εισέρχονται με συμβάσεις ή διμερείς συμφωνίες με άλλο νόμιμο τρόπο. Το ποσοστό μειώνεται σε 2 στους 10 για τους παράτυπα εισερχόμενους οικονομικούς μετανάστες. Είναι σαφές ότι η ελληνική κοινωνία, όπως προκύπτει, τουλάχιστον από την παρούσα έρευνα, έχει επίγνωση της ανάγκης για εισροή μεταναστών στη Χώρα αλλά με πειθαρχημένο, σχεδιασμένο και οργανωμένο τρόπο σύμφωνα με τα πρότυπα προηγμένων χωρών,

όπως προτείνεται άλλωστε και ως πολιτική επίλυσης, εκτός των άλλων, του δημογραφικού προβλήματος της Χώρας (Ρόντος 2021).

Ποια είναι η επίδραση του ρόλου και της αποτελεσματικότητας των κρατικών και περιφερειακών αρχών στην διαμόρφωση της στάσης των πολίτων απέναντι στην προοπτική μακροχρόνιας παραμονής των μεταναστών/προσφυγών στην Ελλάδα;

Οι ερωτώμενοι φαίνεται να αναγνωρίζουν εμμέσως την αδυναμία των Κρατικών και Περιφερειακών Αρχών να σχεδιάσουν και να οργανώσουν σωστά την εγκατάσταση /ένταξη των μεταναστών και προσφύγων ώστε αυτή να γίνει ομαλά, καθώς σχεδόν 6 στους 10 από αυτούς που δεν επιθυμούσαν την μόνιμη εγκατάσταση των πρόσφατα αφιχθέντων στη Χώρα θα γινόντουσαν πιο θετικοί στην στάση τους αυτή αν η άσκηση πολιτικής ήταν πιο σωστή.

Από τους παραπάνω ερωτηθέντες που απάντησαν γενικά ότι δεν επιθυμούν την παραμονή των προσφύγων / μεταναστών στη Χώρα, στην ερώτηση αν θα γινόντουσαν πιο θετικοί, στην περίπτωση που το Κράτος και οι Περιφερειακές αρχές σχεδίαζαν και οργάνωναν σωστά την εγκατάσταση / ένταξη των μεταναστών / προσφύγων ώστε αυτή να γίνει ομαλά, οι 421 απάντησαν θετικά (58,2%) και οι 302 αρνητικά (41,8%) (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Εφόσον δεν επιθυμείτε την μόνιμη εγκατάσταση των πρόσφατων μεταναστών/προσφύγων στη Χώρα, θα γινόσασταν πιο θετικός αν το Κράτος και οι Περιφερειακές Αρχές σχεδιάζανε και οργανώνανε σωστά την εγκατάσταση/ ένταξη των μεταναστών / προσφύγων ώστε αυτή να γίνει ομαλά;

		Συχνότητα	Ποσοστό %	Αθροιστικό Ποσοστό %
	Ναι	421	58,2	58,2
	Όχι	302	41,8	100,0
	Σύνολο	723	100,0	
	ΔΞ/ΔΑ	15		
	Μη απάντηση	65		
	Σύνολο	80		
Σύνολο		803		

Πηγή: Στατιστική επεξεργασία πρωτογενών δεδομένων έρευνας

Προσλαμβανόμενες απειλές από την παρουσία των αλλοεθνών

Η διακύβευση της ασφάλειας, η επιβάρυνση των κρατικών δαπανών και η υποβάθμιση της ποιότητας των υπηρεσιών υγείας θεωρούνται ως απειλές, από την παρουσία των αλλοεθνών, από περίπου το ½ των ερωτηθέντων. Πιο συγκεκριμένα, ότι οι κρατικές δαπάνες, θεωρούν ότι απειλούνται, οι 427 (53,2%). Οι ποιότητα υπηρεσιών Υγείας θεωρούν ότι απειλούνται οι 384 (47,9%). Ότι απειλείται η ασφάλεια απάντησαν οι 446 (55,5%).

Σε μικρότερο βαθμό (περίπου 4 στους 10) θεωρούν ως απειλή την επίδραση στα εισοδήματα και στις κοινωνικές παροχές των Ελλήνων ως και την κοινωνική συνοχή, τις θέσεις εργασίας και την Θρησκεία. Ότι απειλούνται οι θέσεις εργασίας από τους μετανάστες/πρόσφυγες απάντησαν 300 από τους ερωτηθέντες (37,4% του συνόλου). Επίσης, ότι απειλούνται τα εισοδήματα και οι κοινωνικές παροχές των Ελλήνων, απάντησαν οι 350 (43,6%). Ότι δεν απειλείται καμία αξία, αγαθό ή οικονομικό μέγεθος απάντησαν 128 (15,9%) ερωτώμενοι. Η ιδιοκτησία θεωρείται ότι απειλείται από τους 208 (25,9%), η θρησκεία θεωρείται ότι απειλείται από τους 294 (36,7%). Ο Ελληνικός Πολιτισμός θεωρείται ότι απειλείται από τους 277 (34,6%). Απειλείται επίσης η κοινωνική συνοχή απάντησαν οι 320 (39,8%) (Πίνακας 17) και τέλος οι 180 (22,4%) απάντησαν ότι απειλείται η Δημοκρατία. Σχετικά με εάν απειλείται κάποια αξία, αγαθό ή οικονομικό μέγεθος συγκεντρωτικά και με αναγωγή των απαντήσεων στο 100, παρουσιάζονται τα σχετικά αποτελέσματα στον πίνακα 19.

Από τον έλεγχο Chi-Square που εφαρμόστηκε προκύπτει ότι η ύπαρξη ή όχι κάθε μιας από τις εξεταζόμενες απειλές διαφοροποιείται σε απόλυτο στατιστικά σημαντικό βαθμό (p-value=0) ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση, στην κατεύθυνση: όσο περισσότερο κινούμαστε από αριστερά προς τα δεξιά να αυξάνει η συχνότητα απάντησης ότι υπάρχει απειλή. Στατιστική σημαντικότητα προς την ίδια κατεύθυνση παρουσιάζει και η γενικότερη θεώρηση «Υπάρχει/Δεν υπάρχει κάποια απειλή» ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση (Χ2=122,455, df=9, p=0.00, Phi=0,441).

Τέλος, το 60% των ερωτώμενων θεωρούν ότι η στάση τους απέναντι στους αλλοεθνείς του πρόσφατου μεταναστευτικού/προσφυγικού ρεύματος επηρεάζεται από τον μεγάλο αριθμό αυτών, γεγονός που υπονοεί ότι ο μεγάλος αριθμός αυτών εκλαμβάνεται ως ένα πρόσθετος παράγοντας δημιουργίας απειλής.

Διαφοροποιήσεις στη στάση απέναντι σε εθνοτικές ομάδες μεταναστών/προσφύγων

Μια υπόθεση εργασίας είναι αν η εθνοτική προέλευση των *μεταναστών/προσφύγων* που καταφθάνουν στην Ελλάδα έχει σημασία και επηρεάζει τη στάση των γηγενών απέναντί τους. Στα πλαίσια αυτά εξετάστηκε ο βαθμός συμπάθειας απέναντι σε μεγάλες εθνοτικές ομάδες αλλοεθνών και συγκεκριμένα απέναντι σε Αφρικανούς, Ασιάτες και Άραβες σε μια κλίμακα 1 (καθόλου) μέχρι 10 (Πολύ). Μέσο βαθμό συμπάθειας 6 (διάμεσος) ανέδειξαν τα αποτελέσματα για τους Ασιάτες και Άραβες, ενώ για τους Αφρικανούς ο βαθμός συμπάθειας είναι μεγαλύτερος (διάμεσος 7). Σε ανοιχτό ερώτημα για το βαθμό συμπάθειας σε άλλες εθνοτικές ομάδες, οι ερωτώμενοι εκδήλωσαν σε μεγάλο βαθμό συμπάθεια για τους Σύριους (διάμεσος 9).

Βαθμός επίδρασης ιδεολογικών αντιλήψεων, φοβικών συνδρομών και προκαταλήψεων και έλλειψης πληροφόρησης στη στάση απέναντι στους αλλοεθνείς- Η σημασία της διεπαφής τοπικών κοινωνιών και μεταναστών/προσφύγων.

Η ύπαρξη φοβικών συνδρόμων και προκαταλήψεων που επηρεάζουν τη στάση απέναντι στους αλλοεθνείς, ιδιαίτερα στην περιοχή Α' υποδοχής που εξετάστηκε όπως και σε κοινωνικά στρώματα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης προέκυψαν από ερωτήσεις, στις

οποίες δόθηκαν απαντήσεις ότι οι αλλοεθνείς είναι βιολογικά διαφορετικοί και δεν θα γίνουν ποτέ σαν τους Έλληνες όσο και αν προσπαθούν, οι μουσουλμάνοι έχουν τις δικές τους πολιτικές πεποιθήσεις που είναι ασύμβατες με την δημοκρατία και τα ατομικά δικαιώματα, θέτοντας θρησκευτικά εμπόδια στην κοινωνική ένταξη, πρέπει να μπορούν να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια μετά από πολυετή παραμονή τους στην Ελλάδα και αφού αποδείξουν ότι έχουν αφομοιωθεί, που υποδηλώνει ακραίες απόψεις ως προς την πολιτειακή προοπτική των αλλοεθνών.

Η ιδεολογική επίδραση είναι επίσης σαφής καθώς οι παραπάνω απειλές διαφοροποιούνται, όπως προέκυψε στα παραπάνω, ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση των Ελλήνων, όπως εντοπίστηκε και στη στάση των Ελλήνων σχετικά με την προοπτική μόνιμης εγκατάστασης των αλλοδαπών. Ο εντοπισμός επίσης αιτιών της αρνητικής στάσης απέναντι στην μόνιμη εγκατάσταση των αλλοεθνών στη Χώρα από τον φόβο αύξησης της εγκληματικότητας, κοινωνικών ταραχών και αλλοίωσης του ελληνισμού έχουν μεγάλη δόση υπερβολής, από την μέχρι σήμερα εμπειρία.

Αυτοί που έχουν μικρή διεπαφή με τους αλλοεθνείς είναι φυσικό να μην έχουν αντικειμενική άποψη για αυτούς την οποία διαμορφώνουν με βάση προκαταλήψεις και φοβικά σύνδρομα. Αντίθετα όσοι έχουν διεπαφή την θεωρούν από καλή έως άριστη, ενώ όσοι έχουν μετανάστες πρόσφυγες στη γειτονιά τους δεν εντοπίζουν σε μεγάλη αναλογία προβλήματα από την παρουσία τους. Πιο συγκεκριμένα, στην ερώτηση «*Δημιουργούνται προβλήματα από την παρουσία τους;*», από τους 669 που απάντησαν, οι 368 (55,0 %) απάντησαν καθόλου, και οι 160 (23,9 %) λίγα. Υπήρξε και ένα ποσοστό της τάξεως του 21,1 % που απάντησε αρκετά έως πολύ. Οι αναλογίες πιθανών σοβαρών προβλημάτων είναι γενικά μικρές (Πίνακας 3), ενώ μεγαλύτερε αναλογίες εντοπισμού προβλημάτων καταγράφονται ως προς την υποβάθμιση της γειτονιάς (φασαρίες, σκουπίδια, θόρυβος) και δυσκολίες στη χρήση δημοσίων χώρων *(πάρκων, πλατιών και παιδικών χαρών)*.

Όσον αφορά τη συχνή κοινωνική συναναστροφή και την επαγγελματική συνεργασία με τους μετανάστες/πρόσφυγες, από τους 803 ερωτηθέντες, οι 551 (68,8%), είχαν λίγο έως καθόλου συχνή επαφή ενώ οι 250 απάντησαν αρκετά έως πολύ συχνή (31,2%). Από τους 250 ερωτηθέντες που απάντησαν ότι είχαν αρκετά ή πολύ συχνή επαφή με τους μετανάστες-πρόσφυγες στην προηγούμενη ερώτηση, οι 205 (87,6%) χαρακτήρισαν την επαφή τους με τους μετανάστες-πρόσφυγες 5-10 στην κλίμακα από 1 (πολύ κακή) μέχρι 10 (άριστη).

Η διασταύρωση της μεταβλητής «συχνότητα επαφής» με την «επιθυμία των πολιτών σχετικά με την προοπτική της παραμονής των πρόσφατων μεταναστών/προσφύγων στην Ελλάδα» καταδεικνύει ότι οι έχοντες καθόλου επαφή επιθυμούν σε ποσοστό 55,3 % την Βραχυχρόνια παραμονή και αναχώρηση το γρηγορότερο δυνατόν από τη Χώρα των πρόσφατων μεταναστών/προσφύγων, έναντι 40,9 % αυτών που έχουν λίγο συχνή επαφή και 45 % αυτών που έχουν αρκετά συχνή επαφή. Το ποσοστό πάντως αυξάνει σε 48,6 % για αυτούς που έχουν πολύ συχνή επαφή, αλλά παραμένει μικρότερο αυτού που καταγράφουν οι μη έχοντες καθόλου επαφή. Αντίστροφα οι έχοντες καθόλου επαφή επιθυμούν κατά 42,8 % την παραμονή στη χώρα για όσο χρόνο χρειάζεται προκειμένου να διευκολυνθεί η μετάβασή τους σε άλλη χώρα, έναντι 53,9 % των εχόντων λίγο συχνή επαφή και 47,3 των εχόντων αρκετά συχνή επαφή. Το ποσοστό ανέρχεται σε 50,0 % σε

αυτούς που έχουν πολύ συχνή επαφή. Μόνιμη εγκατάσταση επιθυμεί το 1,9 % αυτών που δεν έχουν καθόλου επαφή, έναντι 5,2 % αυτών που έχουν λίγο συχνή επαφή και 7,3 % αυτών που έχουν αρκετά συχνή επαφή. Αυτοί που έχουν πολύ συχνή επαφή επιθυμούν κατά 1,4 % την μόνιμη εγκατάσταση των πρόσφατων μεταναστών και προσφύγων (για τις απόλυτες τιμές βλέπε πίνακα 1). Με βάση το σχετικό τεστ παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική διαφορά στην προοπτική μακροχρόνιας παραμονής ανάλογα με το βαθμό διεπαφής (X^2=18,64, df=6, P=0,005, με διόρθωση Monte Carlo, Phi=0,156)

Κατεύθυνση κοινωνικής ένταξης

Στην έρευνα διερευνήθηκαν οι απόψεις των ερωτώμενων σχετικά με τον τρόπο που πιστεύουν ότι θα πρέπει να εντάσσονται οι αλλοεθνείς στην ελληνική κοινωνία, δηλαδή αν θα πρέπει να ακολουθείται η αφομοίωση, η πολυπολιτισμικότητα, η διαπολιτισμικότητα ή ο διαχωρισμός. Τα παραπάνω εξετάστηκαν ως προς διάφορες πτυχές της ενταξιακής διαδικασίας και συγκεκριμένα ως προς την κουλτούρα, τη γλώσσα, τις κοινωνικές δραστηριότητες των μεταναστών, τη Θρησκεία τους, τους φίλους που πρέπει να έχουν, την πολιτότητα, την πολιτειότητα, το ρατσισμό/ξενοφοβία και την πολιτισμική απόσταση.

Από τις απαντήσεις σε σχετικά ερωτήματα προκύπτει η τάση της ελληνικής κοινωνία προς την πολυπολιτισμικότητα/διαπολιτισμικότητα με εξαίρεση την πολιτειότητα ως προς την οποία προκρίνεται η αφομοίωση ως προσέγγιση κοινωνικής ένταξης και την Θρησκεία ως προς την οποία δεν επιθυμεί μεν η πλειονότητα την αφομοίωση αλλά ένα αξιόλογο ποσοστό του πληθυσμού (20 %). Ως προς τα τελευταία αυτά δύο σημεία, και συγκεκριμένα ως προς την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας (πολιτειότητα) η πλειονότητα (75,8 %) θεωρεί πως «Πρέπει να μπορούν να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια μετά από πολυετή παραμονή τους στην Ελλάδα και αφού αποδείξουν ότι έχουν αφομοιωθεί» που εκφράζει αφομοίωση και το 14,3 % πως «Ποτέ δεν πρέπει να αποκτούν την Ελληνική ιθαγένεια» που εκφράζει διαχωρισμό. Ως προς τη Θρησκεία η απάντηση με τη μεγαλύτερη συχνότητα (62 %) είναι «Δεν με απασχολεί η θρησκεία των αλλοεθνών, αρκεί να είναι δημοκράτες και να σέβονται τους νόμους του κράτους» που εκφράζει την προσέγγιση της διαπολιτισμικότητας, ενώ το 20 % απαντά «Οι μουσουλμάνοι έχουν τις δικές τους πολιτικές πεποιθήσεις που είναι ασύμβατες με την δημοκρατία και τα ατομικά δικαιώματα» που υποδηλώνει διαχωρισμό και το 16,% % απαντά «Θα πρέπει να σεβαστούμε την διαφορετική (μουσουλμανική κ.ά) θρησκεία και να επιτρέπεται η ανεμπόδιστη ανέγερση λατρευτικών χώρων (π.χ. τζαμιών) από τους αλλοεθνείς άλλου θρησκεύματος» που αναφέρεται στην πολυπολιτισμικότητα. Σημειώνεται ότι ως προς την θρησκεία εμφανίζεται η προσέγγιση της αφομοίωσης σε μια αξιοσημείωτη μερίδα (όχι την συχνότερη πάντως) του ελληνικού πληθυσμού.

Συζήτηση και συμπεράσματα

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει μια σειρά παραγόντων που προσδιορίζουν τη στάση των γηγενών στην Ελλάδα προς τους αλλοδαπούς. Αρχικά, θα πρέπει να επισημανθεί ο χωρικός παράγοντας (διαφορές μεταξύ περιοχών Α' και Β' υποδοχής), καθώς και οι προσλαμβάνουσες απειλές από τους μετανάστες ως προς οικονομικά μεγέθη (θέσεις εργασίας, εισοδήματα/κοινωνικές παροχές, κρατικές δαπάνες), την

ασφάλεια, την ποιότητα υπηρεσιών υγείας, τη θρησκεία, την κοινωνική συνοχή. Επίσης, θα πρέπει να τονιστούν οι ανθρωπιστικοί λόγοι, το αριθμητικό μέγεθος των μεταναστών-προσφύγων, οι κοινωνικο-οικονομικές και δημογραφικές συνθήκες στην Ελλάδα, η οικονομική κρίση, οι πολιτισμικές διαφορές γηγενών/αλλοεθνών, ο τρόπος εισόδου στη Χώρα (ως νόμιμοι οικονομικοί μετανάστες, ως παράτυποι οικονομικοί μετανάστες, πρόσφυγες/αιτούντες άσυλο), η αποτελεσματικότητα του Κράτους και των τοπικών αρχών, η ύπαρξη/δημιουργία υποδομών και προϋποθέσεων αποτελεσματικής ένταξης ως και ο βαθμός διεπαφής για επαγγελματικούς και κοινωνικούς λόγους των δύο πλευρών. Επίσης, θα πρέπει να αναφερθούν τα χαρακτηριστικά του γηγενούς πληθυσμού (φύλο, επίπεδο εκπαίδευσης, πολιτική τοποθέτηση), ο βαθμός διεπαφής γηγενών-αλλοδαπών, η εθνοτική προέλευση. Πρόσθετοι παράγοντες είναι η τάση του ελληνικού πληθυσμού προς την πολυπολιτισμικότητα/διαπολιτισμικότητα ως προς τα περισσότερα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ένταξης, η θρησκεία και η πολιτειότητα ως παράγοντες προσέγγισης του πληθυσμού προς την αφομοίωση, η πολιτισμική απόσταση ως προς την κουλτούρα, την εξωτερική εμφάνιση και τη θρησκεία, η έλλειψη πληροφόρησης/προσωπικής άποψης σχετικά με τους μετανάστες. Ο μεγάλος αριθμός των παραγόντων αυτών επιβεβαιώνει και τη συνθετότητα των σχετικών ζητημάτων και την ανάγκη ολοκληρωμένης στρατηγικής στην επίλυση των προβλημάτων που παρουσιάζονται.

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας σε γενικές γραμμές συνάδουν με τα αντίστοιχα που αναφέρθηκαν στην εισαγωγή από προηγούμενες έρευνες στην Ελλάδα ως και με έρευνες που διενεργήθηκαν σε διεθνές επίπεδο. Η αρνητική στάση του πληθυσμού στην προοπτική εγκατάστασης των νέων προσφύγων στο νησί της Λέσβου, που αποτελεί βασική περιοχή α' υποδοχής αυτών, εντοπίστηκε και στη έρευνα του 2016 (Ρόντος κ.ά. 2017) αλλά όχι σε τόσο μεγάλο βαθμό, καθώς δεν συμφωνούσε να παραμείνουν οι πρόσφυγες μόνιμα στο νησί το 62% των ερωτηθέντων, με αντίστοιχο ποσοστό για τους μετανάστες 74%. Αρνητική στάση απέναντι στους μετανάστες/πρόσφυγες επισημαίνουν και οι άλλες έρευνες που διενεργήθηκαν στην Ελλάδα όπως αναφέρθηκαν στην εισαγωγή, αλλά χωρίς να διερευνώνται τα αίτια αυτής της στάσης. Επίσης, από την βιβλιογραφία επιβεβαιώνεται το εύρημα της παρούσας έρευνας ότι σε αυξημένη διεπαφή (περιοχές με περισσότερους αλλοδαπούς οι κάτοικοι έχουν θετικότερη εικόνα για αυτούς (Fetzer 2000, McLaren 2003, Ellison et al. 2011: 938-358). Το μεγάλο και ταχύτατα μεταβαλλόμενο μέγεθος των αλλοδαπών ως παράγοντας που επιδρά στην αρνητική στάση των γηγενών επιβεβαιώνεται και στην διεθνή βιβλιογραφία (Hopkins 2010: 40-60, Hopkins 2011: 499-524, Newman et al. 2013: 423-131). Τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν τα κόμματα και οι ιδεολογίες στη στάση έναντι της μετανάστευσης επισημαίνουν και προηγούμενες έρευνες επιβεβαιώνοντας τα ευρήματα της παρούσας έρευνας (Bartels 2002: 117-150, Green et al. 2002). Τέλος, επιβεβαιώνεται η σημαντικότητα της εκπαίδευσης σε σχετικές έρευνες διεθνώς (Hainmueller and Hiscox 2010: 61-84, Ford et al. 2012) και για την Ελλάδα (Ρόντος κ.ά. 2017), προς την κατεύθυνση θετικότερης στάσης των ανώτερου επιπέδου εκπαίδευσης και δεξιοτήτων έναντι των αλλοδαπών. Ο τρόπος κάλυψης των μέσων ενημέρωσης για τα σχετικά θέματα είναι αναμφίβολα ένα σημαντικό στοιχείο. Τα μέσα ενημέρωσης σπανίως εκπέμπουν ουδέτερες μεταδόσεις πληροφοριών σχετικά με τη μετανάστευση και την ένταξη των

μεταναστών. Αντίθετα, προκαλούν συναισθηματικές αντιδράσεις πλαισιώνοντας τη μετανάστευση με ορισμένους τρόπους – είτε θετικούς, είτε αρνητικούς (Μαραγκουδάκης 2022Α).

Σημαντικό εύρημα της παρούσας ανάλυσης αποτελεί το ότι η έλλειψη καθολικών και σε βασικά θέματα αρνητικών στάσεων δεν συνάδει με το εύρημα ότι η συντριπτική πλειονότητα των ερευνώμενων τοπικών κοινωνιών δεν επιθυμούν την μόνιμη εγκατάσταση των πρόσφατων μεταναστών/προσφύγων στην Ελλάδα. Τα ευρήματα αυτά δεν φαίνονται αντιφατικά καθώς ποιοτική διερεύνηση της μη επιθυμίας για μόνιμη εγκατάσταση των τελευταίων αναδεικνύει ως βασικούς λόγους τον μεγάλο όγκο τους, που σημειωτέων εισέρχονται άναρχα στην Ελλάδα, τα προβλήματα της ελληνική οικονομίας, η έλλειψη πληροφόρησης ή η λανθασμένη και υπερβολική άποψη για τους μετανάστες και η έλλειψη υποστηρικτικών υποδομών για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών/προσφύγων. Η ελεγχόμενη μετανάστευση, η αντιμετώπιση του ζητήματος οργανωμένα και συστηματικά και η μεταφορά αντικειμενικής πληροφόρησης προς τον πληθυσμό θεωρούμε ότι θα βελτιώσει την αρνητική στάση του πληθυσμού για μόνιμη εγκατάσταση των μεταναστών/προσφύγων. Άλλωστε, η άποψη των Ελλήνων ότι η διαπολιτισμική προσέγγιση κοινωνικής ένταξης είναι η προσφορότερη και όχι η πολυπολιτισμική προσέγγιση ή πολύ περισσότερο η αφομοίωση, δείχνει ότι με την μείωση της επίδρασης των παραπάνω περιοριστικών παραγόντων υπάρχει η βάση για την αρμονική συμβίωση των δύο μερών.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Kapa Research (2020), *Έρευνα στο Βόρειο Αιγαίο*, https://www.lesvosnews.net/taxonomy/term/2919

ΔιαΝΕΟσις (2019), *Η μετανάστευση και οι Έλληνες*, https://www.dianeosis.org/research/oi-ellines-kai-to-prosfygiko-provlima/

ΕΚΚΕ και ΔιαΝΕΟσις (2020*), World Value Survey2017, 7th wave*,https://www.worldvaluessurvey.org/WVSNewsShowMore.jsp?evYEAR=2017&evMONTH=1&evYEAR=2017&evMONTH=-1

Ζήση, Α., Χτούρης, Σ., Σταλίδης, Γ. και Ρόντος, Κ. (2013), *Η εμπειρική μελέτη της ξενοφοβίας στην Ελλάδα σήμερα: Κοινωνικο-δημογραφικοί και κοινωνιο-ψυχολογικοί προσδιοριστικοί παράγοντες*, Αθήνα, Ψυχολογία: Το περιοδικό της ελληνικής ψυχολογικής εταιρείας.

Μαραγκουδάκης, Μ., Ναγόπουλος, Ν. και Ρόντος, Κ. (2021), *Οι στάσεις των γηγενών έναντι των μεταναστών – Μία επισκόπηση*, Αθήνα, Signum.

Μαραγκουδάκης, Μ., Ναγόπουλος, Ν., Ρόντος, Κ. και Συρμαλή, Μ.-Ε. (2022Α), Θεωρίες για την ερμηνεία της στάσης των κοινωνιών υποδοχής απέναντι στους ξένους στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος, Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.) *Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις για το μεταναστευτικό/προσφυγικό και την κοινωνική ένταξη των μεταναστών/προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Μαραγκουδάκης, Μ., Ναγόπουλος, Ν., Ρόντος, Κ., Σαββάκης, Μ. και Παρασκευόπουλος, Δ. (2022Β), Ολοκληρωμένη στρατηγική κοινωνικής ένταξης των προσφάτων μεταναστών/προσφύγων στην Ελλάδα στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος, Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις για το μεταναστευτικό/προσφυγικό και την κοινωνική ένταξη των μεταναστών/προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Ναγόπουλος Ν., Σαββάκης Μ. και Καλλιώρα Α., (2022), «Τυπολογία των μεταναστευτικών/προσφυγικών θεμάτων. Συνθετική εννοιολογική και μικτή μεθοδολογική προσέγγιση» στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος, Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.) *Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις για το μεταναστευτικό/προσφυγικό και την κοινωνική ένταξη των μεταναστών/προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Παπάζογλου, Μ. και Ρόντος, Κ. (2019), Οι παράγοντες που προσδιορίζουν τη στάση των τοπικών κοινωνιών απέναντι στους πρόσφυγες - μετανάστες: Η περίπτωση των πρόσφατων ροών προς τη Λέσβο, *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, Νο 5-6.

Ρόντος Κ., Χτούρης Σ. και Ζήση Α. (2011), *Παραμετρικές και μη παραμετρικές στατιστικές αναλύσεις των τάσεων της ξενοφοβίας και του ρατσισμού στην Ελλάδα. Ημερίδα Κοινωνικές ομάδες με ξενοφοβικές τάσεις*, Μυτιλήνη, Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης Υπηκόων Τρίτων Χωρών και Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Ρόντος, Κ. (2021), Η δημογραφική πραγματικότητα, οικονομική κρίση και η (μη) ασκηθείσα πολιτική από τα κόμματα στην Ελλάδα, στο Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ), *Αντι-σύστημα στην εξουσία: Κριτική αποτίμηση της συγκυβέρνησης των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ*, Αθήνα,Ι. Σιδέρης.

Ρόντος, Κ. και Συρμαλή, Μ.-Ε. (2021), Κοινωνικές προσεγγίσεις για τη μετανάστευση υπό το πρίσμα του 7ου Κύματος της ΠΕΑ-7 στην Ελλάδα: Μια συγκριτική μελέτη, στο Σ. Κονιόρδος και Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Αξίες, Πολιτισμικά Πρότυπα & Κοινωνικοί Προσανατολισμοί στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg.

Ρόντος, Κ., Ναγόπουλος, Ν. και Πανάγος, Ν. (2017), *Το προσφυγικό-μεταναστευτικό φαινόμενο στη Λέσβο και η τοπική κοινωνία: Στάσεις και συμπεριφορές*, Αθήνα, Τζιόλα.

Χτούρης, Σ., Ζήση, Α. και Ρόντος, Κ. (2011), *Τα σημαντικότερα αποτελέσματα της δημοσκοπικής έρευνας με το γηγενή πληθυσμό. Ημερίδα Κοινωνικές Ομάδες με ξενοφοβικές τάσεις*, Μυτιλήνη Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης Υπηκόων Τρίτων Χωρών και Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bartels, L. M. (2002), Beyond the running tally: partisan bias in political perceptions, *Political Behavior*, Vol. 24, No 2, pp. 117-150.

Careja, R. and Andreß, H.-J. (2013), Needed but not liked – The impact of labor market policies on natives' opinions about immigrants, *The International Migration Review*, Vol 47, No 2, pp. 374-413.

Ceobanu, A. M. and Escandell, X. (2010), Comparative analyses of public attitudes toward immigrants and immigration using multinational survey data: A review of theories and research, *Annual Review of Sociology*, Vol. 36, pp. 309-328.

Chtouris, S., Zissi, A., Stalidis, G. and Rontos, K. (2014), Understanding xenophobia in Greece: A correspondence analysis, *European* Journal of Sociology, Vol. 55, No 1, pp. 107-133.

Coenders, M., Lubbers, M. and Scheepers, P. (2005), *Majority populations' attitudes towards migrants and minorities. Report for the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia*, Report, European Monitoring Centre on racism and xenophobia (EUMC).

Dustmann, C. and Glitz, A. C. E. (2005), *Immigration, jobs and wages: Theory, evidence and opinion*, London, Centre for Economic Policy Research.

Ellison, C. G., Shin, H. and Leal, D. L. (2011), The contact hypothesis and attitudes toward Latinos in the United States, *Social Science Quarterly*, Vol. 92, No 4, pp. 938-958.

Fetzer, J. S. (2000), *Public Attitudes Toward Immigration in the United States, France, and Germany*, New York, Cambridge University Press.

Ford, R., Morrell, G. and Heath, A. (2012), Fewer but better? Public attitudes to immigration, in A. Park, E. Clery, J. Curtice, M. Phillips, D. Utting (eds.), *British Social Attitudes: The 29th Report,* London, NatCen Social Research.

Green, D. P., Palmquist, B. and Schickler, E. (2002), *Partisan Hearts and Minds. New Haven*, United States, Yale University Press.

Hainmueller, J. and Hiscox, M. J. (2010), Attitudes toward highly skilled and low-skilled immigration: Evidence from a survey experiment, *American Political Science Review*, Vol. 104, No 1, pp. 61-84.

Hainmueller, J., and Hiscox, M. J. (2007), Educated preferences: Explaining attitudes toward immigration in Europe, *International Organization*, Vol. 61, No 2, pp. 399-442.

Hainmueller, J., and Hopkins, D. J. (2014), Public attitudes toward immigration, *Annual Review of Political Science*, Vol. 17, pp. 225-249.

Hopkins, D. J. (2010), Politicized places: explaining where and when immigrants provoke opposition, *American Political Science*, Vol. 104, No 1, pp. 40-60.

Hopkins, D. J. (2011), National debates, local responses: the origins of local concern about immigration in Britain and the United States, *British Journal of Political Science*, Vol. 41, No 3, pp. 499-524.

LeVine, R. A., and Campbell, D. T. (1972), *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behavior*. United Nations, John Wiley & Sons.

McLaren, L. and Johnson, M. (2007), Resources, group conflict and symbols: explaining anti-immigration hostility in Britain*, Political Studies*, Vol. 55, No 4, pp. 709-732.

Meuleman, B., Davidov, E., and Billiet, J. (2009), Changing attitudes toward immigration in Europe, 2002–2007: A dynamic group conflict theory approach, *Social Science Research*, Vol. 38, No 2, pp. 352-365.

Newman, B. J., Yamil, V., Todd, K. H. and Bankert, A. (2013), Are Citizens 'Receiving the Treatment? *Political Psychology*, Vol. 36, No 1, pp. 123-131.

O'Connell, M. (2011), How do high-skilled natives view high-skilled immigrants? A test of trade theory predictions, *European Journal of Political Economy*, Vol. 27, No 2, pp. 230-240.

Paas, T. and Halapuu, V. (2012), Attitudes towards immigrants and the integration of ethnically diverse societies, *Eastern Journal of European Studies*, Vol. 3, No 2, pp. 161-176.

Public Issue (2010), *Greeks towards immigration: Attitudes towards immigration and the new legislative framework*. Research on behalf of Kathimerini Newspaper,https://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/ 2010/01/immigr-01-2010.pdf.

Rontos, K., Papazoglou, M., Syrmali, M.-E. and Sateriano, A., (2022), *Towards the eastern gate to Europe: Factors shaping perceptions and attitudes towards migrants in Lesvos Island (Greece), 2016*. Hungary, Hugarian Central Statistical Office - Regional Statistics.

Rontos, K., Nagopoulos, N., and Panagos, N. (2019), *The refugee and Immigration Phenomenon in Lesvos (Greece) and the Attitudes of Local Community*. United Kingdom, Cambridge Scholars Publishing.

Stephan, W. G. and Stephan, C. W. (2000), An integrated threat theory of prejudice, in S. Oskamp (ed.), *Reducing prejudice and discrimination* (pp. 23-45), Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Tartakovsky, E. and Walsh, S. D. (2016), Testing a new theoretical model for attitudes toward immigrants: The case of social workers' attitudes toward asylum seekers in Israel, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 47, No 1, pp. 72-96.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟΝ ΕΠΙΣΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΛΑΔΟ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Περικλής Αντωνακάκης[α]

[α] Υπ. Δρ. Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα μελετά τους τρόπους που οι εργαζόμενες/-οι στον επισιτιστικό κλάδο απασχόλησης κατασκευάζουν κοινωνικές αναπαραστάσεις για την κοινωνική τους ταυτότητα. Σκοπός είναι να αναδειχθούν οι τρόποι που οι εργαζόμενες/-οι αισθάνονται, σκέφτονται και αλληλεπιδρούν στο εργασιακό τους περιβάλλον. Στο πλαίσιο των νέων μορφών απασχόλησης, η διαμόρφωση της εργασιακής ταυτότητας αποτελεί μια πολύπλοκη διαδικασία. Ο κλάδος του επισιτισμού αποτελεί ένα κατεξοχήν πεδίο απασχόλησης με ευέλικτα και επισφαλή χαρακτηριστικά, ενώ παρατηρείται ένας αυξανόμενος αριθμός κυρίως νέων απασχολούμενων. Η θεωρητική προσέγγιση βασίζεται κυρίως στη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων του Moscovici και της κοινωνικής ταυτότητας των Tajfel και Turner. Το υλικό της έρευνας αποτελείται από έντεκα ημι-δομημένες συνεντεύξεις με σερβιτόρες/-ους. Η φθίνουσα ιεραρχική ανάλυση που εφαρμόστηκε στα δεδομένα των συνεντεύξεων ανέδειξε τέσσερις οργανωτικές αρχές σκέψης, οι οποίες παραπέμπουν στην αντίληψη και το αίσθημα του εαυτού στον εργασιακό χώρο, την αποτύπωση των χαρακτηριστικών της απασχόλησης στον Επισιτισμό, και την απόδοση ευθυνών με ρεπερτόριο διεκδίκησης. Η ηλικία και τα χρόνια προϋπηρεσίας επηρεάζουν τους τρόπους σκέψης, με τους/ις ηλικιακά μικρότερους/ες να εκφράζονται περισσότερο από τις συνθήκες και τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης, ενώ οι έχοντες/ουσες περισσότερα χρόνια προϋπηρεσίας αναφέρονται περισσότερο σε επαγγελματικές συμβάσεις και σωματεία.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Κοινωνική Ταυτότητα, Επισφάλεια, Επισιτισμός, Συλλογική Δράση

SOCIAL REPRESENTATIONS OF THE SOCIAL IDENTITY OF WORKERS IN THE FOOD AND BEVERAGE INDUSTRY AND THEIR INFLUENCE ON COLLECTIVE ACTION

Periklis Antonakakis[α]

[α] PhD Candidate in Psychology, Panteion University

Abstract

This research examines the ways that workers in the food and beverage industry construct social representations for their social identity. The aim of the study is to point out the ways that workers feel, think, and interact within their working environment. Within the framework of the new forms of employment, the shaping of work identities constitutes a complex process. The food and beverage industry constitutes a field of employment that carries flexible and precarious characteristics, while it employs an increasing number of mostly young workers. The approach attempted in a theoretical level is based on the theory of social representations by Moscovici and

the theory of the social identity by Tajfel and Turner. The research's sample consists of eleven semi-structured interviews with waitresses/-ers. A descending hierarchical analysis produced four thematic categories, including the sense and perception of one's self within the working environment, the depiction of the characteristics for the work in the food and beverage industry, and also an attribution of responsibility along with a repertoire for assertion. Age and years of working experience influence ways of thinking, as minors express more on the concepts of working conditions and more experienced workers refer more to working contracts and unions.

Keywords: Social Representations, Social Identity, Precariousness, Food and Beverage Industry, Collective Action

Εισαγωγή

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να εξετάσει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που κατασκευάζουν οι εργαζόμενες/οι στον επισιτιστικό κλάδο απασχόλησης για την κοινωνική τους ταυτότητα. Στις μέρες μας, η απασχόληση στον Επισιτισμό φέρει επισφαλή και ευέλικτα χαρακτηριστικά για το εργατικό δυναμικό, τα οποία συνδυάζονται με χαμηλή συνδικαλιστική κάλυψη και παραβατικότητα ως προς τις ασφαλιστικές εισφορές και τις συνθήκες εργασίας. Το ιστορικο-κοινωνικό υπόβαθρο της παρούσας έρευνας περιλαμβάνει μια εισαγωγή σε βασικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης, και ειδικότερα στα χαρακτηριστικά της απασχόλησης στον τομέα του Επισιτισμού. Γίνονται αναφορές στις έννοιες της επισφάλειας και της ευελιξίας, θεματικές που αποτελούν σημαντικά σημεία για οποιαδήποτε προσέγγιση της σύγχρονης εργασίας.

Η θεωρητική προσέγγιση που ακολουθείται αντλεί από το πεδίο της Κοινωνικής Ψυχολογίας και συγκεκριμένα εξετάζει τις προβληματικές της έρευνας βάσει των θεωριών της κοινωνικής ταυτότητας και των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Εξετάζεται η σχέση και η αλληλεπίδραση μεταξύ των δυο εν λόγω θεωριών και παρουσιάζονται βιβλιογραφικά ευρήματα κοινωνικών αναπαραστάσεων της εργασίας. Τα αποτελέσματα της έρευνας επιχειρούν να συμβάλλουν σε μια αποτύπωση της εργασιακής πραγματικότητας στον τομέα του Επισιτισμού, εξετάζοντας τους τρόπους που οι ίδιες/οι οι εργαζόμενες/οι σε αυτόν τον τομέα επιχειρηματολογούν και οργανώνουν τη σκέψη τους σχετικά με την κοινωνική τους ταυτότητα.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η κρίση στο πεδίο της απασχόλησης και η διατήρηση της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα συνοδεύονται στο σύγχρονο εργασιακό περιβάλλον από πολιτικές εργασιακών σχέσεων που ενισχύουν την ευελιξία και την απορρύθμιση της εργασίας (Καρακιουλάφη 2012). Τέτοιες πολιτικές αφορούν μεταξύ άλλων την αποδυνάμωση της πλήρους και σταθερής απασχόλησης σε όφελος πιο ευέλικτων μορφών εργασίας, την αποκέντρωση της συλλογικής διαπραγμάτευσης σε όφελος της επιχειρησιακής, την ελαστικοποίηση των ωραρίων, την απελευθέρωση και διευκόλυνση απολύσεων σε βάρος της προστασίας των εργαζόμενων. Έντονη παρουσιάζεται σε αυτό το σύγχρονο πλαίσιο η συζήτηση σχετικά με την επισφάλεια στην απασχόλησης, η οποία ταυτίζεται με μορφές εργασίας που υπολείπονται ποιοτικών χαρακτηριστικών και στερούνται δικαιωμάτων (Μουρίκη 2010). Μορφές εργασιακής επισφάλειας μπορεί να περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων μισθολογικές

περικοπές, καθυστέρηση στη καταβολή των δεδουλευμένων, αλλαγές στο εργασιακό καθεστώς, και μετατροπές σε επίπεδο συμβάσεων (Καρακιουλάφη 2012).

Σύμφωνα με τον Beck (1992), η επισφαλοποίηση (precarisation) επιδρά σε όλη την κοινωνία διαβρώνοντας τις εργασιακές σχέσεις σε μια πορεία δομικής αλλαγής της αγοράς εργασίας. Αυτή η αποσταθεροποίηση επιβάλλει για τις/ους εργαζόμενες/ους τα χαρακτηριστικά της κινητικότητας, της προσαρμοστικότητας, και της ευελιξίας, ωθώντας τους σε μια προοπτική εξατομίκευσης των επαγγελματικών σταδιοδρομιών, αγνοώντας παράλληλα συλλογικές εκφάνσεις της διεκδίκησης και της διαπραγμάτευσης αιτημάτων (Beck 1992). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρείται μια ρουτινοποίηση των ερμηνευτικών σχημάτων, που αδυνατούν πλέον να προσανατολίσουν τις/ους εργαζόμενες/ους μέσα στις ρευστές και συνεχώς μεταβαλλόμενες οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες, στερώντας τους έτσι διεκδικητικά αιτήματα και εμπλέκοντάς τους σε μια συνθήκη αίσθησης επικείμενης απειλής (Σερντεδάκις 2008). Για τον Bourdieu (1998), η επισφάλεια εγγράφεται σε έναν νέο τρόπο κυριαρχίας, ο οποίος θεμελιώνεται με τον θεσμό ενός μόνιμου και γενικευμένου καθεστώτος ανασφάλειας που οδηγεί στον εξαναγκασμό των εργαζόμενων στην υποταγή και την αποδοχή της εκμετάλλευσης.

Ο κλάδος του Επισιτισμού στην Ελλάδα αριθμεί περί τις/τους 400 χιλιάδες εργαζόμενες/ους (ΠΟΕΕΥΤΕ 2023). Παρατηρείται σε αυτόν ένας συνεχώς αυξανόμενος αριθμός (κυρίως νέων) απασχολούμενων, υψηλός βαθμός εποχικότητας (ΕΛΣΤΑΤ 2021), μείωση συλλογικών και κλαδικών συμβάσεων και αύξηση ατομικών και μερικής απασχόλησης (Παπανικολόπουλος κ.ά. 2018). Διακρίνεται, επίσης, από εργασιακή επισφάλεια, μια τάση για διαπραγματευτική αποκέντρωση (Βερναδάκης, Μαυρέας και Πατρώνης 2007) και χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα (Κουζής 2013). Ακόμα, παρουσιάζεται έντονο το χαρακτηριστικό της ευελιξίας ως προς τις συμβάσεις, τα ωράρια, τις ασφαλιστικές καλύψεις και τις συνθήκες εργασίας γενικότερα (Παπανικολόπουλος κ.ά. 2018: 76-77). Οι παραπάνω συνθήκες αποτελούν μια απόδοση της εργασιακής πραγματικότητας στον κλάδο του Επισιτισμού και, αναπόφευκτα, προσδίδουν και τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης σε αυτόν.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι δυνατότητες που προσφέρει ένα τέτοιο εργασιακό περιβάλλον στην ανάληψη ατομικής ή συλλογικής δράσης, για τη βελτίωση των εργασιακών συνθηκών, επηρεάζονται τόσο από το εργασιακό καθεστώς που επικρατεί όσο και από ατομικούς παράγοντες. Ενδεικτικά, οι παράγοντες, όπως περιγράφονται από τον Παπανικολόπουλο κ.ά. (2018), περιλαμβάνουν τον κατακερματισμό των επιχειρήσεων, όπου πάνω από το 50% αφορούν μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, κάτι το οποίο υπονομεύει τις ευκαιρίες διεκδίκησης σε επίπεδο επιχειρησιακών σωματείων, όπου δεν συμπληρώνεται εύκολα ο απαραίτητος αριθμός εργαζόμενων για τη σύστασή του (21 άτομα). Ακόμα, σημαντικό ρόλο παίζει η διαφοροποίηση στο εσωτερικό των επιχειρήσεων, είτε σε μισθολογικό είτε σε επίπεδο δικαιωμάτων, κάτι το οποίο σχετίζεται άμεσα με το καθεστώς μονιμότητας και επισφάλειας. Συνεπακόλουθα, η συνδικαλιστική δραστηριότητα και οργάνωση δεν ευδοκιμεί σε συνθήκες υψηλής εποχικότητας και προσωρινής εργασίας, και οι εργαζόμενες/οι συχνά δε μοιράζονται ένα κοινό παρελθόν ως προς την επαγγελματική κατάρτιση και εμπειρία αλλά ούτε ένα κοινό μέλλον ως προς τις επαγγελματικές

προσδοκίες, και άρα υπολείπονται της απόκτησης μιας κοινής ταυτότητας (Παπανικολόπουλος κ.ά. 2018: 78-81).

Τα θεωρητικά εργαλεία της έρευνας αντλούν από το πεδίο της Κοινωνικής Ψυχολογίας και συγκεκριμένα από τις θεωρίες των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων του Moscovici (1976/1998) και της κοινωνικής ταυτότητας των Tajfel και Turner (1979). Πρόκειται για δύο θεωρίες που ακολουθούν αμφίδρομη σχέση, καθώς αφενός οι αναπαραστάσεις παρεμβαίνουν στο σχηματισμό των ταυτοτήτων επειδή δίνουν περιεχόμενο στις κοινωνικές κατηγορίες/ομάδες και ορίζουν τις κοινωνικές σχέσεις, και αφετέρου οι αναπαραστάσεις αποτελούν πάντα αναπαραστάσεις συγκεκριμένων ομάδων με συγκεκριμένες κοινωνικές ταυτότητες και αιτήματα (Breakwell 2001). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις περιγράφουν ιδιαίτερες μορφές σκέψης μιας κοινωνίας, είναι δυναμικές και αποτελούν προϊόντα κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, που μοιράζονται άτομα που ανήκουν σε κοινές κοινωνικές ομάδες (Moscovici 1976/1998, Μαντόγλου και Μελέτη 2013: 51). Συγκροτούνται μέσω δύο διαδικασιών, της αντικειμενοποίησης, όπου οι έννοιες λαμβάνουν συγκεκριμένα νοήματα, και της επικέντρωσης, όπου η γνώση αποκτά θέση ανάμεσα στα ήδη υπάρχοντα πλαίσια σκέψης (Moscovici 1976/1998, Μαντόγλου και Μελέτη 2013: 56-57).

Η έννοια της εργασίας βιώνεται διαφορετικά διαμέσου των διάφορων κοινωνικών ομάδων, καθώς οι μορφές των εργασιακών σχέσεων είναι πολιτισμικές και κοινωνικές έννοιες που αποκτούν νόημα και προσδίδουν ταυτότητες, συμμετέχοντας παράλληλα στην κατασκευή τους (Watson 2004). Σε μια προσπάθεια μελέτης της κοινωνικής αναπαράστασης της εργασίας, ο Flament (1994, βλ. επίσης Κεσίσογλου 2014: 61) προσδιορίζει ως πυρήνα της κοινωνικής αναπαράστασης της εργασίας την «ανταμοιβή», δηλαδή το μισθό, ενώ η ευχαρίστηση φαίνεται να καταλαμβάνει πιο περιφερειακό ρόλο. Επίσης, παρατηρούνται ηλικιακές διαφορές ως προς την αναπαράσταση, με τις θεματικές της κοινωνικής χρησιμότητας και της κοινωνικής ένταξης για την εργασία να αναδεικνύονται περισσότερο από τα μεγαλύτερα ηλικιακά άτομα, κάτι το οποίο δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα στα νεότερα ηλικιακά άτομα (Κεσίσογλου 2014: 61-62). Στην ίδια προσπάθεια ο Καμπέρης (1999) βρίσκει πως η εργασία γίνεται αντιληπτή και επιτελείται ως αναγκαστική δραστηριότητα, προσδίδοντάς της ένα χαρακτήρα που συνδέεται με τις χαμηλές αμοιβές και τις συγκρούσεις που συνεπάγεται η έλλειψη τυπικών προσόντων και με το περιεχόμενο και το χρόνο που ξοδεύεται σε αυτή. Ο χαρακτήρας αυτός ενίοτε αντιστρέφεται ή θετικοποιείται με κριτήρια τις αμοιβές, τις διαπροσωπικές σχέσεις ή υπό την απειλή μιας «χειρότερης» εργασίας ή της ανεργίας (Καμπέρης 1999).

Η κατασκευή της επαγγελματικής ταυτότητας σχετίζεται με τον τρόπο κατά τον οποίο τα άτομα κατασκευάζουν μια υποκειμενική εικόνα του εαυτού τους στον επαγγελματικό τους χώρο και στο ρόλο που αναλαμβάνουν (Caza and Creary 2016). Η ταυτότητα, ως ιδιαίτερη μορφή αναπαράστασης, ενσωματώνει στη γνώση για τον εαυτό, τη γνώση για τη θέση του απέναντι στις άλλες ομάδες, και την τοποθέτηση του εαυτού στο κοινωνικό πλαίσιο, ορίζοντας παράλληλα τα αιτήματά του απέναντι σε αυτό (Chryssochoou 2003). Κρίνεται επομένως απαραίτητη η διερεύνηση του τρόπου που οι εργαζόμενες/οι διαμορφώνουν το λόγο τους για να κατασκευάσουν τις κοινωνικές τους ταυτότητες στο πλαίσιο της

απασχόλησης, προκειμένου να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με τη δομή της ταυτότητας και τα αιτήματα που προκύπτουν από αυτή τη διαδικασία.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν από το θεωρητικό πλαίσιο και τη βιβλιογραφική ανασκόπηση αφορούν τους τρόπους με τους οποίους οι σερβιτόρες/οι οργανώνουν τη σκέψη τους γύρω από ζητήματα που συνδέονται με την απασχόλησή τους. Μελετάται το πώς αισθάνονται, αντιλαμβάνονται και επιχειρηματολογούν στο πλαίσιο του εργασιακού περιβάλλοντος. Οι οργανωτικές αρχές της σκέψης τους αναλύονται και κατηγοριοποιούνται ποιοτικά ως προς τις θεματικές που προκύπτουν. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, οι θεματικές κατηγορίες που θα προκύψουν από την ανάλυση του λόγου αφορούν τους τρόπους που οι εργαζόμενες/οι αντιλαμβάνονται το εργασιακό περιβάλλον στο οποίο απασχολούνται, τους τρόπους που τοποθετούν τον εαυτό τους μέσα σε αυτό, και τις δυνατότητες για αλλαγή μέσα από τα ρεπερτόρια που οι ίδιες/οι διαβλέπουν. Επίσης, στη βάση των αναπαραστασιακών επικεντρώσεων, θα αναδυθούν διαφορετικά ρεπερτόρια σκέψης για την κοινωνική ταυτότητα ανάμεσα στα μεγαλύτερα και τα μικρότερα ηλικιακά άτομα, καθώς και στα άτομα με μεγαλύτερη, έναντι μικρότερης, εργασιακή εμπειρία, τα οποία θα αποτυπωθούν σε διαφορές ως προς την επιλογή θεματικών και του λόγου γενικότερα.

Μεθοδολογία

Η έρευνα περιλαμβάνει το υλικό από 11 ημι-δομημένες συνεντεύξεις με σερβιτόρες/ους (6 γυναίκες και 5 άνδρες) στο λεκανοπέδιο της Αττικής, ηλικίας μεταξύ 19 και 55 ετών (Μ.Ο.: 31,73· Τ.Α.: 12,28) και προϋπηρεσίας μεταξύ ενός και 27 ετών (Μ.Ο.: 8,82· Τ.Α.: 7,87). Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Οκτώβρη 2023 και Μάϊου 2024. Οι άξονες των συνεντεύξεων όπως προέκυψαν από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας και παρόμοιες έρευνες στο πεδίο της Κοινωνικής Ψυχολογίας (Κεσίσογλου 2014), αφορούν αρχικά μια αναδρομή στο εργασιακό παρελθόν της/ου συμμετέχουσας/οντα, και τρεις ενότητες ερωτήσεων σχετικά με την αντίληψη για το εργασιακό καθεστώς (τα χαρακτηριστικά του, τις έννοιες της εργασιακής ασφάλειας και επισφάλειας), τη σχέση με το εργασιακό καθεστώς (την αντίληψη του εαυτού μέσα στον επαγγελματικό χώρο, την ικανοποίηση και τη δυσαρέσκεια), και την αντίληψη σχετικά με τις δυνατότητες βελτίωσης των εργασιακών συνθηκών και των προτεινόμενων τρόπων δράσης. Οι δημογραφικές ερωτήσεις της έρευνας περιλάμβαναν το φύλο, την ηλικία, τα χρόνια προϋπηρεσίας και το μορφωτικό επίπεδο (βλ. Πίνακα 1).

Πίνακας 1. Δημογραφικά στοιχεία συμμετεχουσών/όντων της έρευνας

Συμμετέχουσα/ων	**Φύλο**	**Ηλικία**	**Χρόνια προϋπηρεσίας**	**Μορφωτικό επίπεδο**
Σ01	Άντρας	29 ετών	12 έτη	Δευτεροβάθμια
Σ02	Άντρας	26 ετών	3 έτη	Δευτεροβάθμια
Σ03	Γυναίκα	21 ετών	4 έτη	Φοιτήτρια ΑΕΙ
Σ04	Άντρας	21 ετών	2 έτη	Φοιτητής ΑΕΙ
Σ05	Γυναίκα	35 ετών	7 έτη	Απόφοιτη ΑΕΙ
Σ06	Γυναίκα	35 ετών	15 έτη	Δευτεροβάθμια
Σ07	Γυναίκα	19 ετών	1 έτος	Φοιτήτρια ΑΕΙ
Σ08	Γυναίκα	54 ετών	27 έτη	Δευτεροβάθμια
Σ09	Γυναίκα	27 ετών	5 έτη	Απόφοιτη ΑΕΙ
Σ10	Άντρας	55 ετών	9 έτη	Απόφοιτος ΑΕΙ
Σ11	Άντρας	30 ετών	15 έτη	Δευτεροβάθμια

Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε μέσω του λογισμικού ανοιχτού κώδικα Iramuteq, το οποίο είναι βασισμένο στις γλώσσες προγραμματισμού R και Python και η καινοτομία του έγκειται στη δυνατότητα ανάλυσης μεγάλου όγκου κειμένων, τόσο από ποιοτική όσο και από ποσοτική προσέγγιση. Το εν λόγω λογισμικό διακρίνεται για τις ποσοτικές και ποιοτικές αναλύσεις λόγου που μπορεί να διενεργήσει, και χρησιμοποιείται ευρέως για μελέτες κοινωνικών αναπαραστάσεων (De Souza et al. 2018). Μετά την απομαγνητοφώνηση του υλικού των συνεντεύξεων, πραγματοποιήθηκε η επιμέλεια του κειμένου από τον ερευνητή και η προσαρμογή του στις δυνατότητες του λογισμικού. Για τις επιταγές της έρευνας πραγματοποιήθηκαν οι αναλύσεις της φθίνουσας ιεραρχικής ανάλυσης και της ανάλυσης συχνοτήτων. Οι αναλύσεις του υλικού της έρευνας χωρίστηκαν σε δύο φάσεις, αρχικά σε αυτές που χρησιμοποιήθηκε το σύνολο του υλικού (corpus) και στη συνέχεια στην ανάλυση συχνοτήτων που έγινε βάσει ομαδοποίησης των ανεξάρτητων μεταβλητών της ηλικίας (ομάδα 1: 19-34 έτη με 7 άτομα, Μ.Ο. 24,1 και Τ.Α. 4.34 και ομάδα 2: 35-55 έτη με 4 άτομα, Μ.Ο. 44,75 και Τ.Α. 11.26) και των χρόνων προϋπηρεσίας (ομάδα 1: 1-5 έτη προϋπηρεσίας με 5 άτομα, Μ.Ο. 3 και Τ.Α. 1.58, και ομάδα 2: 6+ έτη προϋπηρεσίας με 6 άτομα, Μ.Ο. 14,17 και Τ.Α. 7.05).

Παρουσίαση αποτελεσμάτων και συζήτηση

Η φθίνουσα ιεραρχική ανάλυση βασίζεται στη μέθοδο Reinert (De Souza et al. 2018). Τα τμήματα κειμένου κατηγοριοποιούνται λεξιλογικά και στη συνέχεια κατανέμονται βάσει των τιμών μειωμένης συχνότητάς τους. Η συγκεκριμένη μέθοδος κατηγοριοποιεί το λεκτικό υλικό σε ξεχωριστές κλάσεις (κατηγορίες), αποτυπώνοντας παράλληλα το ποσοστό που η κάθε κλάση καλύπτει αναφορικά με το συνολικό κείμενο, καθώς και την

ιεραρχική εμφάνιση των λέξεων, βάσει της τιμής χ^2 κάθε λέξης. Αυτή η ανάλυση επιτρέπει την αποτύπωση του λεκτικού υλικού σε νοηματικές κατηγορίες, προκειμένου να περιγραφούν αναπαραστασιακά. Στο γράφημα 1 απεικονίζονται οι τέσσερις κατηγορίες λεκτικού υλικού που προέκυψαν από την ανάλυση και οι λέξεις με τις μεγαλύτερες χ^2 τιμές κάθε κατηγορίας, ενώ στο γράφημα 2 αποτυπώνονται οι τέσσερις ομάδες λεκτικού υλικού σε παραγοντικό διάγραμμα, αποτυπώνοντας τις στατιστικά σημαντικότερες επιλογές του δείγματος.

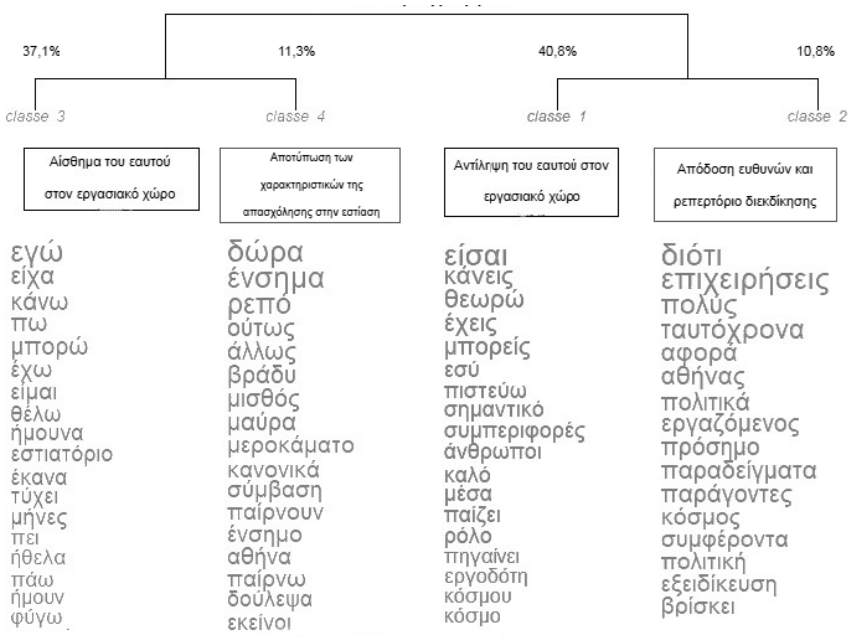

Γράφημα 1. Δενδρόγραμμα ιεραρχικής ταξινόμησης του λεκτικού υλικού

Σύμφωνα με το παραγοντικό διάγραμμα (βλ. Γράφημα 2), το οποίο ερμηνεύει περίπου το 70% της συνολικής διακύμανσης (31,36% στον κάθετο άξονα και 39,76% στον οριζόντιο), ικανοποιητικό ποσοστό εξήγησης για παραγοντικές αναλύσεις παρόμοιου τύπου (De Souza et al. 2018), οι κατηγορίες του αισθήματος του εαυτού και της αποτύπωσης των χαρακτηριστικών της απασχόλησης στην εστίαση φαίνονται να βρίσκονται πιο κοντά σε επίπεδα συνεμφάνισης και στατιστικής σημαντικότητας, κάτι το οποίο συμβαίνει και για τις κατηγορίες της αντίληψης του εαυτού και της απόδοσης ευθυνών. Οι λέξεις που εμφανίζονται στον πίνακα αφορούν τις λεκτικές επιλογές με τις μεγαλύτερες στατιστικές τιμές για κάθε κατηγορία. Οι κατηγορίες που προέκυψαν από την ανάλυση ονοματοδοτήθηκαν ποιοτικά από τον ερευνητή και παρατίθενται ενδεικτικά αποσπάσματα προκειμένου να συζητηθούν το περιεχόμενο και ο τρόπος ρητορικής συγκρότησης της κάθε κλάσης.

Η πρώτη κατηγορία (classe 1) που καλύπτει το 40,8% επί του συνόλου του υλικού αποτελείται από λέξεις κυρίως στο β' ενικό που φαίνεται να έχουν έναν αναστοχαστικό χαρακτήρα ως προς τη ρητορική που αναπτύσσεται, όπως οι λέξεις *είσαι, δέχεσαι, αναλώσιμος, ανασφάλεια, δικαιούσαι*. Η κατηγορία αυτή φαίνεται να περιγράφει την αντίληψη του εαυτού στον εργασιακό χώρο και στο πλαίσιο της ανάλυσης παραθέτονται σημεία από πέντε ενδεικτικά αποσπάσματα της ρητορικής που καλύπτει με σειρά, βάσει της στατιστικής σημαντικότητάς τους. Η επιλογή των τυπικών αποσπασμάτων προκύπτει

από την πρώτη πεντάδα τιμών στατιστικής σημαντικότητας κάθε κλάσης προκειμένου να αποφευχθεί η εκμαίευση παραδειγμάτων που ενισχύουν τη δυναμική και τη μεθοδολογία της έρευνας. Αναφέρονται δίπλα από κάθε απόσπασμα ο κωδικός σύμφωνα με τον πίνακα 1 της/του συμμετέχουσας/οντα και με έντονη γραμματοσειρά οι στατιστικά σημαντικές λέξεις. Τα δυο πρώτα αποσπάσματα σχολιάζουν το αίσθημα του ανήκειν σε μια ομάδα: στο πρώτο περιγράφεται μια συνθήκη μικρομεσαίας επιχείρησης, «*οικογενειακής*», στο πλαίσιο της οποίας η συμμετέχουσα Σ09 νιώθει πως αποδυναμώνεται το αίσθημα του ανήκειν σε μια ομάδα που απαρτίζεται από τις/τους εργαζόμενες/ους, ενώ στο δεύτερο ο συμμετέχων Σ02 εκφράζει την ισορροπία που πρέπει να κρατήσει ως εργαζόμενος στην απασχόλησή του, τονίζοντας παράλληλα πως «*αναγκαστικά είναι **μέλος** μιας **ομάδας** που αποτελείται από τα **μέλη** της επιχείρησης*». Τα επόμενα δύο αποσπάσματα δίνουν μια άποψη περί του τρόπου αντίληψης των χαρακτηριστικών μέσα στον εργασιακό χώρο. Ο συμμετέχων Σ02 δηλώνει πως στο πλαίσιο της εστίασης «***είσαι** λίγο κάθε καρυδιάς καρύδι*» και «*όταν **είσαι** σε ένα μαγαζί **νιώθεις αναλώσιμος***», ενώ το τέταρτο απόσπασμα καταγράφει τα χαρακτηριστικά που είναι θεμιτά για την συνύπαρξη με συναδέλφους/ισσες για τον συμμετέχοντα Σ10 («***ευγενικός,** καλή διάθεση*»).

Η δεύτερη κατηγορία καλύπτει το 10,8% της συνολικής διακύμανσης και φαίνεται να αποτυπώνει ένα ρεπερτόριο δράσης μαζί με απόδοση ευθυνών για τις συνθήκες απασχόλησης στον Επισιτισμό. Αναδεικνύονται στατιστικά σημαντικές λέξεις όπως *συμφέροντα, σύστημα, κίνητρα, συλλογικότητες, συνδικάτα*. Εδώ αναδεικνύονται ρητορικές ως προς τη διεκδίκηση και την απόδοση ευθυνών. Ο συμμετέχοντας Σ10 προβάλλει μια διεκδίκηση «*χωρίς **πολιτικό** χρώμα*», ενώ η συμμετέχουσα Σ05 αντιπαραβάλλει την άποψή της ως προς μια μορφή ταξικής συνείδησης, όπου οι εργαζόμενες/οι «*στην ουσία είναι **μέλος** της εργατικής τάξης επιλέγει να φύγει και να ξεπουληθεί… με τα **συμφέροντα** και να νομίζει ότι είναι δικό του*». Η απόδοση ευθυνών είναι πολυεπίπεδη με τον συμμετέχοντα Σ01 να κατονομάζει τα σωματεία για το φαινόμενο του να «*φτάνεις στο σημείο να χρωματιστείς **πολιτικά***», ενώ οι συμμετέχοντες Σ11 και Σ04 κινούνται προς μια πολύπλευρη ευθύνη «*όλοι έχουν δίκιο άλλοι περισσότερο άλλοι λιγότερο… τη μεγαλύτερη **αδικία** τη δέχεται ο **εργαζόμενος***», και μια θεσμική ευθύνη ως προς την έλλειψη προστασίας των εργαζόμενων («*για να μπορεί να προστατευθεί ο **εργαζόμενος** νομίζω ότι πιο αυστηροί έλεγχοι από τα αντίστοιχα κλιμάκια τα οποία διαθέτει το **κράτος**»).

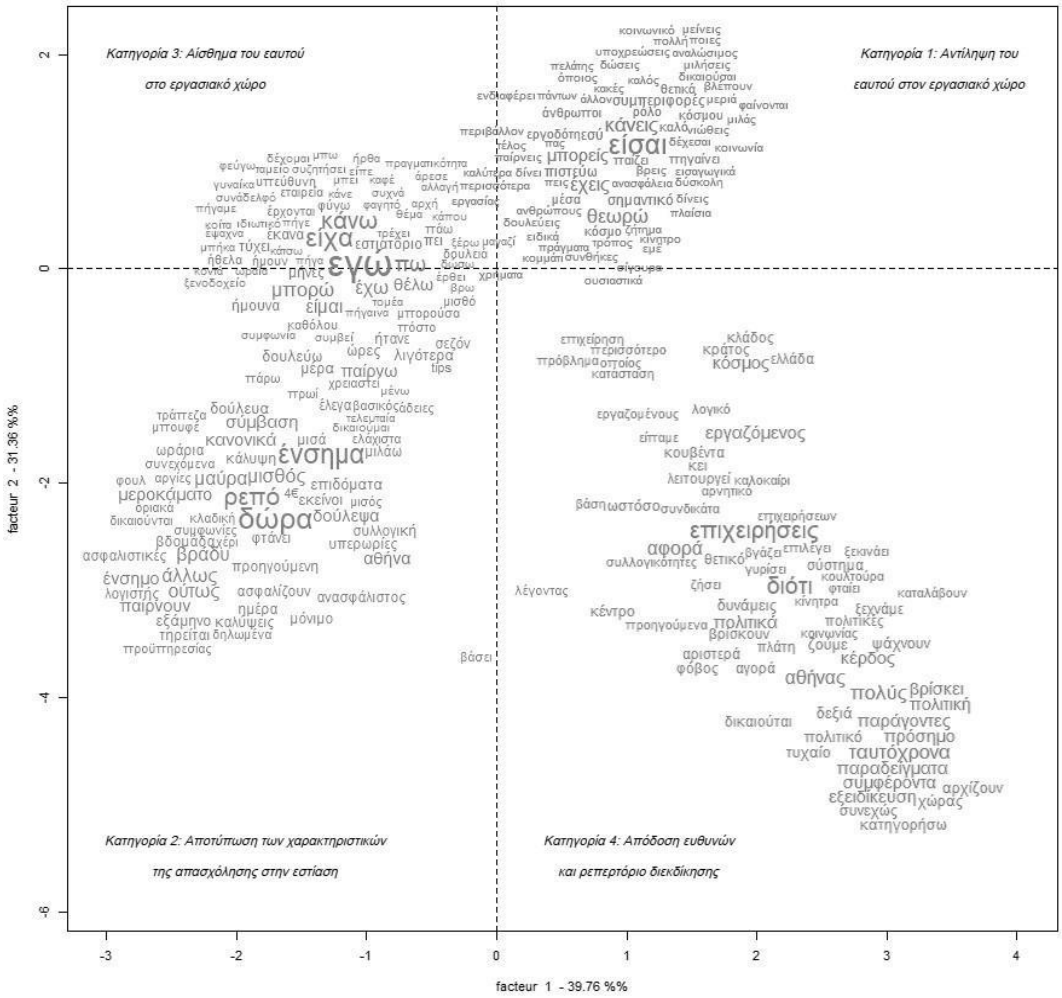

Γράφημα 2. Παραγοντικό διάγραμμα των τεσσάρων κλάσεων λεκτικού υλικού συμπεριλαμβανομένων των στατιστικά σημαντικότερων λεκτικών επιλογών

Στην τρίτη κατηγορία (37,1%), εμφανίζονται λέξεις στο α' ενικό και διαφαίνεται ένα αίσθημα υποκειμενικότητας στο λόγο, με ενδεικτικές επιλογές: *μπορώ, είμαι, θέλω, κάνω, έχω*, εκφράζοντας ένα αίσθημα του εαυτού μέσα στον εργασιακό χώρο. Αναδεικνύονται σε αυτή θεματικές που αφορούν την πλαισίωση του ατόμου στον εργασιακό ρόλο. Αρχικά, παρατηρείται μια ρητορική σε ταυτοτικό επίπεδο, με αφορμή τη συζήτηση σχετικά με τη συμμετοχή σε εργασιακά σωματεία ή συλλογικότητες. Η συμμετέχουσα Σ09 αναφέρει πως «*δεν έχω έρθει σε επαφή με συνδικάτα ή συλλογικότητες... **νιώθω** ότι πιο πολύ **ανήκω** στους ηθοποιούς... **είμαι** στο σύλλογο Ελλήνων ηθοποιών»,* ενώ ο συμμετέχων Σ11 αναφέρει πως «*επειδή στο μυαλό μου **είμαι** με το ένα πόδι εντός και εκτός της εστίασης δεν μου δημιουργείται το αίσθημα ότι να πάω να ενταχθώ γιατί **θέλω** να **νιώθω ελεύθερος** να φύγω».* Παρατηρούνται εδώ δύο πλευρές της ταυτοτικής επιρροής ως προς το κομμάτι της συλλογικής δράσης, αφού οι συμμετέχουσες/ντες δεν φαίνονται να είναι αρνητικές/οί απέναντι στη συμμετοχή σε κάποια συλλογικότητα ή σωματείο, αλλά δεν το κάνουν στο πλαίσιο στης απασχόλησης στον Επισιτισμό, επειδή δε νιώθουν πως ανήκουν στον συγκεκριμένο τομέα (ή ανήκουν λιγότερο σε σχέση με άλλους τομείς), ή διατηρούν μια ευέλικτη σχέση με την εργασία

τους, στο σημείο που δε θέλουν να εμπλακούν σε διαδικασίες συλλογικής δράσης. Αυτό είναι κάτι το οποίο φαίνεται να τροφοδοτείται από το εργασιακό καθεστώς στον Επισιτισμό, καθώς «*δημιουργεί η εστίαση το αίσθημα ότι **μπορώ** να φύγω από τις δουλειές, γενικότερα από τον κλάδο, ειδικότερα από τα μαγαζιά... και τώρα έχω το αίσθημα ότι **θέλω** να αλλάξω επαγγελματικό προσανατολισμό»,* σύμφωνα με τον συμμετέχοντα Σ11. Αυτή η συνθήκη φαίνεται να ακολουθεί μια διττή σχέση με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι εργαζόμενες/οι την απασχόληση στον Επισιτισμό, υποτιμώντας την κοινωνική υπόσταση της συγκεκριμένης απασχόλησης μέσα από ένα διομαδικό πλαίσιο. Η συμμετέχουσα Σ03 αναφέρει χαρακτηριστικά: «***εγώ** έχω βιώσει πολύ... από την ίδια μου τη σχέση που ήμουνα, δεχόμουνα **υποτίμηση** για το ότι ασκούσα το επάγγελμα του **σερβιτόρου** και βλέπω μια **υποτίμηση** ότι εντάξει δεν κάνω κάτι, ότι **είμαι σερβιτόρα**».*

Τέλος, η τέταρτη κατηγορία (11,3%) δείχνει να περιγράφει τις αντικειμενικές συνθήκες για την απασχόληση στον Επισιτισμό, με λέξεις όπως *δώρα, μεροκάματο, tips, καλύψεις, σεζόν, βασικός (μισθός)* να αναδύονται ως προς τη στατιστική τους σημαντικότητα. Κύριες θεματικές που αναπτύσσονται συμπεριλαμβάνουν την περιγραφή της κατάστασης σχετικά με τις ασφαλιστικές καλύψεις και άδειες ή ρεπό, είτε από την προσωπική εμπειρία όπως αναφέρει η συμμετέχουσα Σ06 («*πιο πριν δεν είχα ούτε **δώρα** ούτε **άδειες**, πάντα έπαιρνα αυτά που έπρεπε να πάρω τα δηλωμένα τα οποία ήταν λιγότερα πάντα από αυτά που έπαιρνα στο χέρι δηλαδή τα **μαύρα** και δεν είχα ούτε **δώρα** ούτε **άδειες**»)*, είτε από πληροφόρηση από τα προσωπικά δίκτυα για τον συμμετέχοντα Σ02 («*γενικά δεν παίζουν **δώρα** και **ασφαλιστικές καλύψεις** δηλαδή εγώ από ότι έχω δει υπάρχει σε λίγα μαγαζιά, κυρίως σε αυτά τα οποία είναι και πιο πιθανό να έχουν **έλεγχο**»)*. Το κλίμα μέσα στις επιχειρήσεις χαρακτηρίζεται ως «*ανθρωποφαγικό»,* ενώ τονίζεται το φαινόμενο της απλήρωτης εργασίας από την συμμετέχουσα Σ07 («*δεν θα πάρεις ποτέ την έξτρα **ώρα** και δε θα σου αναγνωριστεί»)* και της εργασιακής ευελιξίας («*είναι λίγο κάπως οι συνθήκες, δεν έχεις στάνταρ **ωράρια**, δεν έχει στάνταρ **ρεπό**»)*.

Οι διαφοροποιήσεις της συχνότητας (term frequency) των λεκτικών δεδομένων ως προς την ηλικία και τα χρόνια προϋπηρεσίας εγγράφονται στους πίνακες 2 και 3. Για τις ανάγκες της ανάλυσης συχνοτήτων πραγματοποιήθηκε μια ομαδοποίηση σε δύο ηλικιακές ομάδες και δύο ομάδες επαγγελματικής εμπειρίας. Οι δύο ηλικιακές ομάδες του δείγματος (βλ. Πίνακα 2) χρησιμοποιήσαν διαφορετικές λεκτικές επιλογές στη ρητορική τους, με τις θεματικές *των χρημάτων, της ευελιξίας, της πίεσης και των ενσήμων* να σημειώνουν μεγαλύτερη συχνότητα στο λόγο των νεότερων ηλικιακά ατόμων (19 έως 34 ετών). Αντίστοιχα, για την ομάδα των μεγαλύτερων ηλικιακά ατόμων (35 έως 55 ετών) αναδείχθηκαν σε μεγαλύτερη συχνότητα οι θεματικές *των συμβάσεων και των επαγγελματικών σωματείων*. Η τιμή IDF στον πίνακα αφορά τον αριθμό των συνεντεύξεων όπου η κάθε θεματική αναφέρθηκε, με πιο πολυαναφερθείσες (10 και 11 αντίστοιχα), αυτές δηλαδή των *ενσήμων* και της *πίεσης*, κάτι το οποίο υποδεικνύει τη σημαντικότητά τους, ανεξάρτητα από την ηλικιακή διαφορά και εργασιακή εμπειρία των ερωτηθέντων που ανέπτυξαν.

Πίνακας 2. Συχνότητες (term frequency) στην εμφάνιση λεκτικών επιλογών των συμμετεχόντων/-ουσών ως προς την ηλικία

Λέξη	***Ηλικίες 19-34***	***Ηλικίες 35-55***	***IDF***
Χρήματα	*37*	*6*	*8*
Ευελιξία	*14*	*0*	*7*
Πίεση	*15*	*5*	*11*
Ένσημα	*30*	*11*	*10*
Σύμβαση	*1*	*23*	*4*
Σωματείο	*7*	*28*	*7*

Στην ίδια λογική κινήθηκε η εξέταση των συχνοτήτων για τη μεταβλητή των χρόνων προϋπηρεσίας (βλ. Πίνακα 3). Φαίνεται πως οι δύο ομάδες διαφοροποιήθηκαν ως προς τις θεματικές που ανέπτυξαν στο λόγο τους μιλώντας για τα ίδια θέματα, με τις/ους εργαζόμενες/ους με λιγότερα χρόνια προϋπηρεσίας να αναδεικνύουν τις θεματικές της *νοοτροπίας*, των *συμπεριφορών* και των *υπερωριών*, οι οποίες παραπέμπουν σε αντικειμενικές συνθήκες της απασχόλησης στον Επισιτισμό, έναντι των ατόμων με τα περισσότερα χρόνια προϋπηρεσίας. Η δεύτερη ομάδα ανέδειξε σε μεγαλύτερο βαθμό τις θεματικές της *συλλογικότητας*, είχε περισσότερες *γενεακές* αναφορές και επιχειρηματολόγησε σχετικά με την *απουσία σταθερότητας* της απασχόλησης στην εστίαση. Ειδικά για την *απουσία σταθερότητας*, φαίνεται πως η τιμή IDF (9) ήταν και η πλέον υψηλή στην ανάλυση. Ως προς την κατανομή των συνεντεύξεων, μόνο σε μια περίπτωση αναφέρθηκε από άτομο της ομάδας με τα λιγότερα χρόνια προϋπηρεσίας, ενώ φαίνεται να χαρακτηρίζει τα άτομα με τα περισσότερα χρόνια προϋπηρεσίας. Για τις υπόλοιπες θεματικές δεν παρατηρήθηκαν εξίσου υψηλές τιμές IDF, με τις *συμπεριφορές* και τα *συλλογικά* να σημειώνουν εμφανίσεις σε 6 συνεντεύξεις του δείγματος.

Πίνακας 3. Συχνότητες (term frequency) στην εμφάνιση λεκτικών επιλογών των συμμετεχόντων/-ουσών ως προς την προϋπηρεσία

Λέξη	**Προϋπηρεσία 1-5 έτη**	**Προϋπηρεσία 6+ έτη**	**IDF**
Νοοτροπία	11	3	3
Συμπεριφορές	15	7	6
Υπερωρίες	9	2	4
Συλλογικά	1	9	6
Γενιά	0	9	5
Δεν_είναι_σταθερό	1	17	9

Συμπέρασμα

Από τα αποτελέσματα της έρευνας αναδείχθηκαν οι οργανωτικές αρχές που διέπουν τη σκέψη των εργαζομένων στον επισιτισμό σχετικά με την επαγγελματική τους ταυτότητα με αναπαραστασιακούς όρους. Μέσω της διαδικασίας της αντικειμενοποίησης, οι αφηρημένες έννοιες λαμβάνουν συγκεκριμένες μορφές διαμέσου της ρητορικής και τους τρόπους που πλαισιώνονται στο λόγο τους. Το αίσθημα του εαυτού στον εργασιακό χώρο εκφράζει αρχικά την έννοια της ταυτότητας και των επιταγών της προς τη συλλογική δράση. Εδώ παρατηρείται το φαινόμενο της μη ανάληψης (συλλογικής ή ατομικής) δράσης και της μη εμπλοκής σε σωματεία ή συλλογικότητες για την διεκδίκηση μιας βελτίωσης των εργασιακών συνθηκών, και κυρίως περιγράφονται οι ταυτοτικές προσεγγίσεις για την εξήγησή του ως κοινωνικό φαινόμενο. Φαίνεται πως η απασχόληση στον Επισιτισμό προσδίδει στο άτομο μια ταυτότητα που υποτιμάται σε διομαδικό πλαίσιο, αποτελεί μια προσωρινή λύση για την κάλυψη οικονομικής ενίσχυσης, και φέρει έντονα στοιχεία ευελιξίας. Αυτά τα χαρακτηριστικά φαίνεται πως οδηγούν το άτομο να ταυτίζεται λιγότερο με την ταυτότητα της σερβιτόρας/όρου, και επομένως υποσκάπτει διαδικασίες ανάληψης συλλογικής δράσης και διεκδίκησης.

Η αντίληψη του εαυτού αφορά τη διαδικασία του ανήκειν, τα όρια της ομάδας στην οποία το άτομο θεωρεί πως είναι μέλος στο πλαίσιο της απασχόλησης, οι προϋποθέσεις για το να κάνει κάποια/ος καλά τη δουλειά της/ου, και τους τρόπους που πλαισιώνεται η θέση του ατόμου ως εργαζόμενη/ος στο συγκεκριμένο καθεστώς απασχόλησης, ειδικά σε επιχειρήσεις που είναι μικρομεσαίες και αφορούν το περιεχόμενο της έρευνας. Η απόδοση ευθυνών φέρει μια πολυφωνία επιχειρημάτων σχετικά με τους φορείς της συλλογικής δράσης και τα πλαίσια της διεκδίκησης, όπου ακολουθούνται αναφορές ως προς το πολιτικό χρώμα, την ταξική συνείδηση, αλλά και τις ευθύνες σε ένα μικρο-επίπεδο της επιχείρησης, είτε αφορά τους/τις εργαζόμενους/ες είτε την εργοδοσία. Τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης αποτυπώνουν τα βασικά σημεία στα οποία διαρθρώνεται ο λόγος γύρω από τις ασφαλιστικές καλύψεις και τις συνθήκες εργασίας.

Φαίνεται πως ανάμεσα στις ηλικιακές ομάδες και στα διαφορετικά επίπεδα εργασιακής εμπειρίας τα άτομα εμβαθύνουν σε διαφορετικές έννοιες, κάτι το οποίο εμπίπτει στο επίπεδο της επικέντρωσης για τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Η αναπαράσταση της ταυτότητας του/ης σερβιτόρου/ας για τα νεότερα ηλικιακά άτομα με μικρότερη εργασιακή εμπειρία φέρει ως κεντρικό στοιχείο θεματικές εργασιακών συνθηκών που αφορούν την πίεση, τις συμπεριφορές, το χρόνο που αφιερώνεται στην εργασία, και θεματικές που αφορούν τις οικονομικές καλύψεις και την παραβίασή τους. Πιο περιφερειακά στοιχεία αφορούν τη διεκδίκηση και τη σχέση με φορείς συλλογικής δράσης, και την ευχαρίστηση από την απασχόληση. Για τα μεγαλύτερα άτομα με περισσότερη εργασιακή εμπειρία αναδεικνύεται επίσης η πίεση, όμως κεντρικό ρόλο στην αναπαράσταση φέρουν και θέματα συλλογικότητας και αναφορές σε φορείς συλλογικής δράσης, όπως σωματεία και συλλογικότητες. Ως περιφερειακά στοιχεία σε αυτή την ομάδα παρουσιάζονται οι συνθήκες εργασίας και οι εργασιακές καλύψεις, στοιχεία τα οποία φαίνονται να κανονικοποιούνται στα πλαίσια του λόγου.

Συνοψίζοντας, χωρίς να δύναται μια γενίκευση των αποτελεσμάτων λόγω του περιορισμένου δείγματος της έρευνας, η απασχόληση στον Επισιτισμό φαίνεται να

διαμορφώνεται ως πρόσκαιρη με έντονα στοιχεία ευελιξίας τόσο από ασφαλιστικές όσο και από οικονομικές καλύψεις. Αυτά τα χαρακτηριστικά ενισχύουν την αδυναμία ταύτισης με το επάγγελμα της/του σερβιτόρας/όρου, κάτι το οποίο υπονομεύει διαδικασίες συλλογικής δράσης και απόδοσης ευθυνών. Παρόλα αυτά, η ανάδειξη των κακώς κειμένων της απασχόλησης φέρει ένα θετικό πρόσημο για τη μη κανονικοποίηση των χαρακτηριστικών της απασχόλησης στον Επισιτισμό, ένα πλαίσιο το οποίο δυνητικά θα μπορούσε να αναπλαισιωθεί με μια αναδιαμόρφωση του προσφερόμενου ρεπερτορίου δράσης από θεσμικούς φορείς και φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βερναδάκης, Χ., Μαυρέας, Κ. και Πατρώνης, Β. (2007), Συνδικάτα και σχέσεις εκπροσώπησης στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1990-2004, στο *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Bourdieu, P. (1998), *Αντεπίθεση Πυρών,* Αθήνα, Πατάκης.

Ελληνική Στατιστική Αρχή (2021), *Δελτίο Τύπου: Έρευνα εργατικού δυναμικού: Α΄ τρίμηνο 2021*.

Καμπέρης, Ν. (1999), *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις των Νέων Εργαζόμενων για την Εργασία και την Εκπαίδευση,* Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Καρακιουλάφη, Χ. (2012), *Εργασιακές σχέσεις: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικά ζητήματα*, Αθήνα, Παπαζήση.

Κεσίσογλου, Γ. (2014), *Επισφαλείς συνθήκες εργασίας και κοινωνικές ταυτότητες: μια κοινωνικο-ψυχολογική προσέγγιση του λόγου των νέων μεταναστών β' γενιάς,* Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ψυχολογίας. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Κουζής, Γ. (2013), *Συγκρότηση και δράση των συνδικάτων σε νέες συνθήκες*, Αθήνα, ΜΑΧΩΜΕ.

Μαντόγλου, Α. και Μελέτη, Κ. (2013), *Επιστημονικός Λόγος περί Κοινωνικών Αναπαραστάσεων και Ιδεολογιών*, Αθήνα, Παπαζήση.

Moscovici, S. (1976/1998), *Η ψυχανάλυση, η εικόνα της και το κοινό της,* Αθήνα, Οδυσσέας.

Μουρίκη, Α. (2010), Το "νέο προλεταριάτο": επισφαλώς εργαζόμενοι – οι παρίες της σύγχρονης αγοράς εργασίας, στο Ναούμη, Μ., Παπαπέτρου, Γ., Σπυροπούλου, Ν., Φρονίμου, Ε. Χρυσάκης, Μ. (επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2010,* Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, σσ. 109-121.

Παπανικολόπουλος, Δ., Κατσορίδας, Δ., Κολλιάς και Γ., Δερμάνη, Β. (2018), Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα: Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017. *Μελέτες*, Νο 48, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.

Σερντεδάκις, Ν. (2008), Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα, στο Ρήγος,

Ά., Σεφεριάδης, Σ., Χατζηβασιλείου, Ε. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60,* Αθήνα, Καστανιώτη.

Watson, D. (2004), Άτομα και θεσμοί: η περίπτωση της εργασίας και της απασχόλησης, στο, Watherell, M., (επιμ), *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*, Αθήνα, Μεταίχμιο, σσ. 344-346.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Beck, U. (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*, London, Sage.

Breakwell, G. M. (2001), Social representational constraints upon identity processes, in Deaux, K. and Philogène, G. (Eds), *Representations of the social: Bridging theoretical traditions*, Malden, Blackwell Publishing, pp. 271-284.

Caza, B. B. and Creary, S. (2016), The construction of professional identity, in *Perspectives on contemporary professional work*, Edward Elgar Publishing, pp. 259-285.

Chryssochoou, X. (2003), Studying identity in social psychology: Some thoughts on the definition of identity and its relation to action, *Journal of language and Politics,* Vol. 2, No 2, pp. 225-241.

De Souza, M. a. R., Wall, M. L., De Morais Chaves Thuler, A. C., Lowen, I. M. V. and Peres, A. M. (2018), O uso do software IRAMUTEQ na análise de dados em pesquisas qualitativas, *Revista Da Escola De Enfermagem Da USP,* Vol 52. https://doi.org/10.1590/s1980-220x2017015003353

Flament, C. (1994), Sur les représentations sociales du chômage, *Revue internationale de psychologie sociale,* Vol. 2, pp. 109-115.

Turner, J. C., Brown, R. J. and Tajfel, H. (1979), Social comparison and group interest in ingroup favouritism, *European journal of social psychology,* Vol. 9 No 2, pp. 187-204.

Walther, A. (2006), Regimes of youth transitions. Choice, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts, *Young,* Vol 14 No 2, pp. 119-139.

Ο ΑΘΕΑΤΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙ Ο ΦΑΥΛΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ

Κώστας Γούσης[α]

[α] Εντεταλμένος διδάσκων, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η παρουσίαση επικεντρώνεται στην εργασιακή επισφάλεια των νέων, βασισμένη σε ποσοτική έρευνα που διεξήχθη τον Μάρτιο του 2024 από την Aboutpeople για λογαριασμό του Eteron. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε πανελλαδικό δείγμα 626 ατόμων, ηλικίας 17-34 ετών, που εργάζονται στον ιδιωτικό ή δημόσιο τομέα, καθώς και σε αυτοαπασχολούμενους. Αρχικά, διερευνώνται οι συνθήκες εργασίας των νεότερων ηλικιών: οι αποδοχές, οι ώρες εργασίας, οι υπερωρίες και η αμοιβή τους, καθώς και οι οικονομικές τους υποχρεώσεις. Παράλληλα, διερευνάται η έκταση κακοποιητικών ή αυταρχικών εργοδοτικών συμπεριφορών – από ψυχολογικό εκφοβισμό και σεξισμό, μέχρι ρατσισμό και σεξουαλική παρενόχληση – με έμφαση στην έμφυλη διάσταση. Στη συνέχεια, αναλύονται οι επιπτώσεις της επισφάλειας στην ταυτότητα, τις αντιλήψεις και τις προσδοκίες των νέων εργαζομένων. Εξετάζεται πώς φαντάζονται το μέλλον της εργασίας τους, τι ιεραρχούν ως σημαντικό και πώς τοποθετούνται απέναντι σε συνδικάτα και μορφές συλλογικής διεκδίκησης. Η παρουσίαση κλείνει με μια συγκριτική ματιά σε ευρήματα πρόσφατων ερευνών, φωτίζοντας θεωρητικά διακυβεύματα, αντιφάσεις και ενδεχόμενες διεξόδους από την παγίδα της επισφάλειας.

Λέξεις Κλειδιά: Εργασιακή Επισφάλεια, Νεότερες Ηλικίες, Κακοποιητικές Συμπεριφορές, Έμφυλη Διάσταση, Συλλογική Διεκδίκηση

THE INVISIBLE WORLD OF YOUNG PEOPLE'S WORK AND THE VICIOUS CYCLE OF PRECARITY

Costas Gousis[α]

[α] Adjunct lecturer, Department of Sociology, University of Crete

Abstract

The presentation focuses on the labor precarity experienced by young people, based on a quantitative study conducted in March 2024 by Aboutpeople on behalf of Eteron. The study was carried out with a nationwide sample of 626 individuals, aged 17-34, working in both the private and public sectors, as well as among the self-employed. Initially, the presentation explores the working conditions of younger age groups: wages, working hours, overtime, compensation, and their financial obligations. It also examines the extent of abusive or authoritarian employer behaviors – ranging from psychological bullying and sexism to racism and sexual harassment – with a particular focus on the gender dimension. Next, the effects of precarity on the identity, perceptions, and expectations of young workers are analyzed. The study looks at how they envision the future of their work, what they prioritize as important, and how they relate to trade unions and forms of collective action. The presentation concludes with a comparative look at the findings of recent studies, highlighting theoretical dilemmas, contradictions, and possible ways to escape the trap of precarity.

Keywords: Labor Precarity, Youth, Workplace Abuse, Gender Dimension, Collective Action

Εισαγωγή

Στην παρούσα εισήγηση παρουσιάζονται τα βασικά ευρήματα της ποσοτικής έρευνας του Eteron, η οποία εντάσσεται στο ερευνητικό πρόγραμμα «Youth Precarity» και υλοποιήθηκε σε συνεργασία την Aboutpeople τον Μάρτιο του ίδιου έτους, σε πανελλαδικό δείγμα 626 ατόμων ηλικίας 17–34 ετών. Το δείγμα περιλάμβανε εργαζόμενους/ες στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, καθώς και αυτοαπασχολούμενους/ες με δελτίο παροχής υπηρεσιών. Στην έρευνα συμμετείχαν νέοι και νέες σε διαφορετικά καθεστώτα απασχόλησης (πλήρους, προσωρινής και μερικής), ενώ περιλαμβάνεται και περιορισμένος αριθμός ατόμων που εργάζονται σε συνθήκες αδήλωτης εργασίας. Το ερωτηματολόγιο της έρευνας καταρτίστηκε υπό την ευθύνη του γράφοντος.[1] Το πρόγραμμα «Youth Precarity» διεξήχθη το πρώτο εξάμηνο του 2024, σε συνεργασία με το Εργαστήριο Κοινωνικής Θεωρίας και Εμπειρικής Έρευνας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του ΕΚΠΑ.

Τα ευρήματα της έρευνας αποκαλύπτουν κρίσιμες πτυχές τόσο των συνθηκών εργασίας των νέων όσο και των επιπτώσεων των εμπειριών εργασιακής επισφάλειας στην ταυτότητα, τις απόψεις και τις προσδοκίες τους. Στην παρούσα εισήγηση, θα αναδείξουμε και θα αναλύσουμε ορισμένα από τα κύρια ευρήματα, τα οποία επικεντρώνονται σε πέντε θεματικούς άξονες: α) το κόστος ζωής, το μηνιαίο εισόδημα και τα χρέη των νέων, β) το ωράριο εργασίας, τις υπερωρίες και την παράλληλη απασχόληση, γ) τις δυσμενείς συμπεριφορές και την κακομεταχείριση στον εργασιακό χώρο, δ) τις ιεραρχήσεις, τα συναισθήματα και τις προσδοκίες των νέων για την εργασία τους, και ε) τη συνδικαλιστική συμμετοχή, το δικαίωμα στην απεργία και άλλες μορφές συλλογικής δράσης.

Θεωρητικό πλαίσιο

«Η επισφάλεια επικρατεί σήμερα παντού» (Bourdieu 1998). Με αυτή τη φράση, ο Γάλλος κοινωνιολόγος Πιερ Μπουρντιέ αναφέρθηκε στην επισφάλεια (précarité) σε διάλεξή του κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990, διατυπώνοντας την άποψη ότι δεν πρόκειται για ένα παροδικό φαινόμενο στις εργασιακές σχέσεις, αλλά για μια μορφή κυριαρχίας που χαρακτηρίζει την ιστορική περίοδο στην οποία ζούμε. Η φράση αυτή συνοψίζει με εύστοχο τρόπο τη γενική κατάσταση των νέων εργαζομένων στην Ελλάδα, την οποία θα αναδείξουμε στην παρούσα παρουσίαση μέσω των ευρημάτων της έρευνας του Eteron.

Εστιάζοντας στην ελληνική περίπτωση, ο Γιάννης Κουζής αναφέρεται στην εκτεταμένη εργασιακή απορρύθμιση, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της κρίσης και των μνημονίων, όπου συντελέστηκε η ισοπέδωση των εργασιακών συνθηκών και η διαμόρφωση ενός νέου εργασιακού τοπίου με χαρακτηριστικά όπως η χαμηλά αμειβόμενη, ευέλικτη και επισφαλής εργασία (Κουζής 2022, 2024). Μία ιδιαίτερη διάσταση που εξετάζεται στην παρούσα εισήγηση και επιβαρύνει περαιτέρω την κατάσταση των νέων εργαζομένων είναι η εκμετάλλευση μέσω του χρέους — ένα φαινόμενο που παρατηρείται διεθνώς, με τις νεότερες ηλικίες να συσσωρεύουν χρέη λόγω φοιτητικών και στεγαστικών δανείων, πιστωτικών καρτών κ.ά. Την τάση αυτή να ζουν όλο και περισσότεροι άνθρωποι στο όριο

του μη βιώσιμου χρέους υπογραμμίζει ο Βρετανός οικονομολόγος Γκάι Στάντινγκ, ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά: «Ένα ατύχημα, μία αρρώστια, ένα λάθος, και κινδυνεύουν να βρεθούν στο δρόμο. Και αυτό δημιουργεί απίστευτο άγχος, ανασφάλεια, ψυχικές ασθένειες και θανάτους από απόγνωση» (Στάντινγκ 2024).

Τη διάσταση της εργασιακής απορρύθμισης ανέδειξαν επίσης, μέσα από τις συνεντεύξεις που παραχώρησαν στο πλαίσιο του προγράμματος "Youth Precarity", οι Γιώργος Τσιώλης και Νίκος Παπαδάκης. Οι πρόσφατες έρευνές τους καταγράφουν εκδηλώσεις εργοδοτικού αυταρχισμού και αυθαιρεσίας, όπως εξοντωτικά ωράρια, απλήρωτες υπερωρίες, μορφές παρακολούθησης και επιτήρησης που παραπέμπουν στο φουκωικό πανοπτικό, μη καταβολή μισθού κατά τις ημέρες ασθένειας, άρνηση χορήγησης νόμιμης άδειας, άσκηση λεκτικής ή/και σωματικής βίας, απειλές, σεξουαλική παρενόχληση, καθώς και την ύπαρξη «μαύρης λίστας» για τον εκφοβισμό και την τιμωρία εργαζομένων που εκδηλώνουν αντίσταση (Τσιώλης 2023, 2024, Παπαδάκης 2021, 2024).

Τέλος, ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στη μεταβλητή του φύλου ως παράμετρο διαφοροποίησης των απαντήσεων, ιδίως όσον αφορά τις κακοποιητικές συμπεριφορές στον εργασιακό χώρο. Η διάσταση αυτή σχετίζεται άμεσα με τις ανισότητες φύλου, οι οποίες, όπως σημειώνει η Μαρία Καραμεσίνη, «αποτελούν δομικό στοιχείο των πατριαρχικών καπιταλιστικών κοινωνιών». Όπως εξηγεί η συγγραφέας, αυτές οι ανισότητες εκδηλώνονται, πρώτον, μέσω της μεγαλύτερης οικονομικής και πολιτικής ισχύος των ανδρών, δεύτερον, μέσω των κοινωνικών αντιλήψεων περί ανδρικής υπεροχής, και τρίτον, μέσω των διακρίσεων κατά των γυναικών στην αγορά εργασίας και της υπερεκμετάλλευσης της εργασίας τους από το κεφάλαιο (Καραμεσίνη 2024).

Ερευνητικά αποτελέσματα

Κόστος ζωής, μηνιαίο εισόδημα και χρέη

Τα δεδομένα της έρευνας καταδεικνύουν μια πολυεπίπεδη επισφάλεια που χαρακτηρίζει τις οικονομικές και εργασιακές συνθήκες των νέων εργαζομένων. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, 1 στα 3 άτομα δηλώνει ότι δυσκολεύεται σημαντικά να καλύψει τις βασικές ανάγκες του μήνα, περιοριζόμενο στα απολύτως απαραίτητα. Επιπλέον, το 35,3% των νέων αναφέρει ότι το εισόδημά του επαρκεί μόνον για την κάλυψη των βασικών εξόδων, χωρίς τη δυνατότητα αποταμίευσης. Αντίστοιχα, μόλις το 16% των ερωτηθέντων δηλώνει ότι καλύπτει με ευχέρεια τις βασικές βιοτικές ανάγκες και καταφέρνει να αποταμιεύει, ενώ ποσοστό 12,2% αναφέρει ότι αναγκάζεται συχνά να δανείζεται χρήματα προκειμένου να ανταποκριθεί στις μηνιαίες οικονομικές του υποχρεώσεις. Σε ό,τι αφορά το ύψος του μηνιαίου εισοδήματος, προκύπτει ότι το 35,5% των νέων εργαζομένων έχει εισόδημα που κυμαίνεται μεταξύ 700 και 1000 ευρώ, ενώ ποσοστό 27,6% δηλώνει ότι λαμβάνει λιγότερα από 700 ευρώ μηνιαίως. Αντίθετα, εισόδημα που υπερβαίνει τα 1000 ευρώ δηλώνει το 29,3% των συμμετεχόντων.

Ένας ακόμη καθοριστικός παράγοντας που επηρεάζει την οικονομική κατάσταση των νέων εργαζομένων είναι τα χρέη. Από τα δεδομένα της έρευνας προκύπτει ότι το 22,1% του δείγματος καταβάλλει μηνιαίως δόσεις για χρέη προς τον ΕΦΚΑ, την εφορία ή τραπεζικά ιδρύματα, ενώ ποσοστό 6% δηλώνει ότι είχε χρέη στο παρελθόν, τα οποία έχει πλέον αποπληρώσει. Μάλιστα, τα ευρήματα για την ηλικιακή ομάδα 25–34 ετών είναι

ιδιαιτέρως ενδεικτικά, καθώς αναδεικνύεται ότι περίπου ένας στους τρεις νέους και νέες είτε αντιμετωπίζει σήμερα πρόβλημα υπερχρέωσης είτε έχει έρθει αντιμέτωπος/η με αντίστοιχη κατάσταση στο παρελθόν.

Παράλληλη απασχόληση, χρόνος εργασίας και απλήρωτες υπερωρίες

Ένα ακόμη εύρημα που αναδεικνύει την κανονικοποίηση της ευέλικτης και επισφαλούς εργασίας είναι η συχνότητα της πολλαπλής απασχόλησης. Ποσοστό 37,8% των νέων εργαζομένων δηλώνει ότι απασχολείται ή έχει απασχοληθεί στο παρελθόν σε δεύτερη ή και περισσότερες θέσεις εργασίας παράλληλα με την κύρια. Το ποσοστό αυτό αυξάνεται σε 41,3% στις ηλικίες 25–34 ετών, ενώ ιδιαίτερη έμφαση αξίζει να δοθεί στους κατόχους μεταπτυχιακού ή διδακτορικού διπλώματος, όπου ένας στους δύο έχει προσφύγει – στο παρόν ή στο παρελθόν – σε μορφές παράλληλης εργασίας.

Η υπέρβαση του συμβατικού ωραρίου αποτελεί άλλο ένα διαδεδομένο φαινόμενο: το 35,9% δηλώνει ότι εργάζεται πάνω από 40 ώρες εβδομαδιαίως, με το ποσοστό να φτάνει το 47,8% στους εργαζομένους πλήρους απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Παράλληλα, πάνω από τους μισούς (52,8%) δηλώνουν ότι δεν τηρείται το ωράριο που προβλέπεται στη σύμβασή τους, ενώ δεν καταγράφονται αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου τομέα σε σχέση με την υπέρβαση ωραρίου. Ιδιαίτερα ανησυχητικό είναι και το εύρος των απλήρωτων υπερωριών, καθώς το 36,3% των νέων δηλώνει ότι δεν αποζημιώνεται οικονομικά ούτε λαμβάνει ρεπό για τις επιπλέον ώρες εργασίας που προσφέρει.

Δυσμενείς συμπεριφορές και κακομεταχείριση στο χώρο εργασίας

Η αποτύπωση των εμπειριών κακομεταχείρισης και δυσμενών συμπεριφορών στον χώρο εργασίας, όπως καταγράφεται στις απαντήσεις των νέων, αποκαλύπτει σοβαρές και συχνά έμφυλες διαστάσεις. Εξετάζοντας διακριτά τις απαντήσεις των νέων γυναικών και ανδρών, τα ευρήματα είναι ενδεικτικά της πολυπλοκότητας και του εύρους των φαινομένων αυτών.

Το 43,6% των νέων γυναικών δηλώνει ότι ο ρυθμός εργασίας είναι εξουθενωτικός, ενώ ποσοστό 28,5% έχει υπάρξει θύμα ψυχολογικού εκφοβισμού. Ιδιαίτερη ανησυχία προκαλούν τα ποσοστά που αφορούν έμφυλες μορφές βίας και παρενόχλησης: το 26% των νέων γυναικών αναφέρει ότι έχει υποστεί σεξιστική συμπεριφορά στον χώρο εργασίας, ενώ το 12% δηλώνει ότι έχει υπάρξει αποδέκτρια σεξουαλικής παρενόχλησης. Επιπλέον, 6% αναφέρει ότι έχει βιώσει ρατσιστική συμπεριφορά. Αντίστοιχα, το 36,7% των νέων ανδρών χαρακτηρίζει τον ρυθμό εργασίας εξουθενωτικό, ενώ το 19,8% δηλώνει ότι έχει υποστεί ψυχολογικό εκφοβισμό. Όσον αφορά τις διακρίσεις, το 7,2% αναφέρει εμπειρία ρατσιστικής συμπεριφοράς, ενώ ποσοστά 3,8% καταγράφονται για περιστατικά σεξιστικής συμπεριφοράς και σεξουαλικής παρενόχλησης αντίστοιχα. Αξιοσημείωτο είναι ότι – ανεξαρτήτως φύλου – τα υψηλότερα ποσοστά αναφορών εξουθενωτικού ρυθμού εργασίας καταγράφονται στους εργαζόμενους του δημόσιου τομέα, γεγονός που αναδεικνύει την ένταση των πιέσεων που ασκούνται και σε περιβάλλοντα με – υποθετικά – πιο σταθερές εργασιακές σχέσεις.

Ιεραρχήσεις, συναισθήματα και προσδοκίες των νέων για την εργασία

Η έρευνα αποτυπώνει με σαφήνεια τις προτεραιότητες των νέων ως προς τις προσδοκίες τους για την εργασία στο μέλλον, τις συναισθηματικές τους τοποθετήσεις σε σχέση με την παρούσα εργασιακή τους κατάσταση, αλλά και τις στρατηγικές που προκρίνουν για τη βελτίωσή της. Στην κορυφή των ιεραρχήσεων βρίσκεται η επιθυμία για υψηλές αποδοχές (42,6%), ακολουθούμενη από την επιθυμία για σταθερότητα, ελεύθερο χρόνο και χαλαρό ρυθμό εργασίας (28,5%). Σε χαμηλότερες θέσεις τοποθετούνται παράμετροι όπως η συμβατότητα της εργασίας με τις προσωπικές αξίες (22,1%), η ευελιξία ως προς τον τρόπο, τον χρόνο και τον τόπο απασχόλησης (21,7%), η προοπτική επαγγελματικής ανέλιξης (21,5%), καθώς και η υγεία και ασφάλεια στην εργασία (20,8%). Αξιοσημείωτο είναι ότι η υγεία και ασφάλεια στον χώρο εργασίας αναδεικνύεται ως δεύτερη πιο σημαντική ιεράρχηση μόνο από τους/τις ιδιωτικούς υπαλλήλους μερικής απασχόλησης (34,5%). Τέλος, η επιχειρηματικότητα συγκεντρώνει το χαμηλότερο ποσοστό (10,2%), γεγονός που υποδηλώνει περιορισμένο ενδιαφέρον για τη στροφή στο επιχειρείν.

Όσον αφορά τα κυρίαρχα συναισθήματα που βιώνουν οι νέοι/ες για την παρούσα εργασιακή τους κατάσταση, ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνύπαρξη αντιθετικών συναισθημάτων. Το 32,4% δηλώνει ικανοποίηση, την ώρα που το 27,6% αναφέρει ανασφάλεια. Αντίστοιχα, δημιουργικότητα δηλώνει το 24,3%, ενώ πλήξη/βαρεμάρα το 24,1%. Το 15,9% δηλώνει χαρά, ενώ 15,5% βιώνει απελπισία. Η μεταβλητή του φύλου συνιστά και σε αυτή την περίπτωση καθοριστικό παράγοντα διαφοροποίησης, καθώς στις εργαζόμενες γυναίκες παρατηρούνται επίσης ζεύγη αμοιβαία αντίθετων συναισθημάτων, με σαφή όμως υπεροχή των αρνητικών. Συγκεκριμένα, πρώτη σε συχνότητα αναφέρεται η ανασφάλεια (32,1%), ακολουθούμενη από την ικανοποίηση (28,2%), την πλήξη/βαρεμάρα (25,1%), τη δημιουργικότητα (24%), την απελπισία (18,1%) και, τέλος, τη χαρά (14,5%). Σε ερώτηση σχετικά με το άγχος που συνδέεται με την εργασία, το 64,3% των νέων γυναικών και το 52,9% των νέων ανδρών δηλώνουν ότι αισθάνονται αρκετά ή πολύ αγχωμένοι/ες, επιβεβαιώνοντας τη διάχυτη ψυχολογική πίεση που χαρακτηρίζει την εργασιακή εμπειρία των νέων.

Παράλληλα, το 30,9% εργάζεται σε αντικείμενο άσχετο με τις σπουδές του/της, ενώ μόλις το 7,7% δηλώνει ότι η τωρινή εργασία ανταποκρίνεται στα επαγγελματικά του/της όνειρα. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα σχετικά με τις προοπτικές επαγγελματικής εξέλιξης: μόνο 1 στα 4 νεαρά άτομα θεωρεί ότι η παρούσα εργασία παρέχει τέτοιες ευκαιρίες, ενώ το 18,9% δηλώνει ότι έχει «βαλτώσει» επαγγελματικά και σκέφτεται να παραιτηθεί. Επιπλέον, το 16,3% χαρακτηρίζει το εργασιακό του περιβάλλον «τοξικό», χωρίς ωστόσο να το εγκαταλείπει, λόγω φόβου ανεργίας. Σε ό,τι αφορά τη συζήτηση γύρω από το φαινόμενο της φυγής νέων επιστημόνων στο εξωτερικό (brain drain), τα ευρήματα της έρευνας καταδεικνύουν ότι το 37,3% των νέων ηλικίας 17–34 ετών δηλώνουν ότι σκέφτονται να μεταναστεύσουν με σκοπό την αναζήτηση καλύτερων επαγγελματικών ευκαιριών (14,4% απαντούν «ναι» και 22,9% «μάλλον ναι»). Το αντίστοιχο ποσοστό για κατόχους μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού διπλώματος διαμορφώνεται στο 36,8% (21,2% «ναι» και 15,6% «μάλλον ναι»). Αξιοσημείωτη είναι η τάση φυγής που καταγράφεται στην ηλικιακή κατηγορία 17–24 ετών, όπου το 44,4% δηλώνουν ότι

σκέφτονται να αναζητήσουν εργασία στο εξωτερικό, ποσοστό που υποδηλώνει την ένταση του φαινομένου στις αρχικές φάσεις εισόδου στην αγορά εργασίας.

Παρά τις παραπάνω αντιφάσεις, το 58,7% των νέων διατηρεί την προσδοκία ότι η προσωπική του εργασιακή κατάσταση θα βελτιωθεί την επόμενη διετία. Οι στρατηγικές που προκρίνονται προς αυτήν την κατεύθυνση σχετίζονται κυρίως με την απόκτηση νέων δεξιοτήτων και τη συνεχή επιμόρφωση (59,4%), καθώς και με την καλή δικτύωση και τις γνωριμίες (40,6%). Επιπρόσθετα, το 27% προσανατολίζεται στην παραίτηση από την τρέχουσα εργασία και στην αναζήτηση νέας, ενώ 1 στους 5 νέους/ες πιστεύει ότι η εργασιακή του/της κατάσταση θα βελτιωθεί μέσω συλλογικής διεκδίκησης και συνδικαλιστικής συμμετοχής.

Συνδικαλιστική συμμετοχή και συλλογικές διεκδικήσεις

Την εικόνα για τη συνδικαλιστική συμμετοχή εμπλουτίζουν τα παρακάτω ευρήματα: Το 15,8% δηλώνει ότι είναι μέλος σε σωματείο/συνδικάτο/σύλλογο εργαζομένων, ενώ το 81,1% απαντά αρνητικά. Τα υψηλότερα ποσοστά συνδικαλιστικής συμμετοχής καταγράφονται στους/ις κατόχους μεταπτυχιακού/διδακτορικού (28%) και τους/ις δημοσίους υπαλλήλους (32%). Επιχειρώντας να εμβαθύνουμε στη θεματική αυτή, παραθέσαμε στο ερωτηματολόγιο μια σειρά από πιθανούς λόγους για τη μη συνδικαλιστική δραστηριοποίηση με δυνατότητα επιλογής μέχρι δύο απ' αυτούς τους λόγους. Στην πρώτη θέση ξεχωρίζει η έλλειψη χρόνου, συγκεντρώνοντας το 29,9% των απαντήσεων. Δεύτερη δημοφιλέστερη είναι η απάντηση "Δεν έχει νόημα, τίποτα δεν θα αλλάξει" που συγκεντρώνει το 26,1% των απαντήσεων. Ακολούθως, 1 στα 4 άτομα δηλώνουν ότι δε συμμετέχουν γιατί δεν εμπιστεύονται τους συνδικαλιστές/ριες, ενώ το 23% των νέων δηλώνουν άγνοια για το αν δραστηριοποιείται σωματείου στον κλάδο ή χώρο δουλειάς τους.

Παρά τη χαμηλή συνδικαλιστική συμμετοχή, έχει μεγάλο ενδιαφέρον ότι το 64,4% των νέων εργαζομένων συμφωνούν ή μάλλον συμφωνούν με την άποψη ότι «χωρίς ισχυρά συνδικάτα/σωματεία δεν υπάρχουν καλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας». Ακόμη μεγαλύτερα είναι τα ποσοστά συμφωνίας των νέων εργαζομένων με την άποψη ότι «το δικαίωμα στην απεργία είναι ιερό», καθώς φτάνουν στο 80,6%. Ιδίως στην ηλικιακή κατηγορία 25 – 34 ετών η αποδοχή της άποψης αυτής φτάνει στο 85,6%. Τέλος, το ποσοστό των νέων εργαζομένων που δηλώνουν ότι εμπιστεύονται πολύ/αρκετά τους/τις συναδέλφους/ισσες για ζητήματα που σχετίζονται με τη δουλειά ανέρχεται στο 58,5%, ενώ αποτυπώνεται και η εξοικείωση των νεότερων ηλικιών με κινηματικά ρεπερτόρια δράσης (απεργίες, στάσεις εργασίας, διαδηλώσεις για εργασιακά ή άλλη ζητήματα κ.λπ.), με ποσοστά συμμετοχής που κυμαίνονται μεταξύ 20 και 30%.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Τα παραπάνω ευρήματα συνάδουν με τον νέο τύπο εργαζομένου στον οποίο αναφέρεται ο Τσιώλης (2024) στην έρευνά του: άτομα που «προσπαθούν να παραμένουν διαρκώς επιλέξιμοι στην αγορά εργασίας μέσω της διαρκούς κίνησης και ενεργοποίησης· μέσω της ικανότητάς τους να διατηρούν το επαγγελματικό τους προφίλ ελκυστικό και ανταλλάξιμο στην αγορά εργασίας». Στο πλαίσιο αυτό, οι εργαζόμενοι/ες καλούνται να λειτουργούν ως «επιχειρηματίες του εαυτού τους» και, ιδίως στη «δημιουργική

οικονομία», αυτό μεταφράζεται στην ανάγκη οικοδόμησης φήμης και δικτύων, «με τους κανόνες της αγοράς να επιβάλλουν μία συνεχή διαδικασία self-marketing», όπως επισημαίνει εύστοχα η Χριστίνα Καρακιουλάφη (2022, 2024), μιλώντας για «οικονομίες φήμης» και «οικονομίες δικτύωσης». Αντίστοιχα, στο *Homo Precarius*, ο Σπυριδάκης κάνει λόγο για «οριακά υποκείμενα» που απέναντι στην επισφάλεια προκρίνουν τον ατομικό δρόμο και την ελπίδα για κάτι καλύτερο με βάση την προσωπική προσπάθεια, τις σωστές αποφάσεις και την ανάληψη καλά υπολογισμένων ρίσκων στο πλαίσιο της επιχειρηματικής λογικής (Σπυριδάκης 2018: 247).

Σε αυτό το πλαίσιο, η επιταγή για συνεχή «προσαρμοστικότητα» στις ανάγκες της αγοράς με ατομικούς όρους μεταφράζεται σε δυσανάλογα βάρη και έχει άμεσες συνέπειες στη συνείδηση των νέων εργαζομένων. Αυτοί/ες τείνουν να θεωρούν ως αναπόφευκτες συνθήκες την πλήρη εξατομίκευση των όρων εργασίας, την ευελιξία, την κινητικότητα και τον διαρκή ανταγωνισμό. Παράλληλα, το «κυνήγι» δεξιοτήτων, η διαρκής μετεκπαίδευση και η προσπάθεια δικτύωσης συνδέονται άμεσα με την ένταση της υπερεργασίας και της συνεχούς επίδοσης, που καταλήγουν στην αυτοεκμετάλλευση – φαινόμενο που αναλύει ο Μπιούνγκ-Τσουλ Χαν (2015) στο έργο του *Η κοινωνία της κόπωσης*. Σύμφωνα με τον Τσιώλη (2024), η αυτοεκμετάλλευση ορίζεται ως η «εκούσια αποδοχή εκμεταλλευτικών όρων και εξαρτήσεων, προκειμένου ο εργαζόμενος να εμπλουτίσει το βιογραφικό του ή να εξασφαλίσει μια υπόσχεση μελλοντικής εργασίας». Όλα τα παραπάνω συνθέτουν αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «φαύλο κύκλο της επισφάλειας»: Παρότι οι νέοι και οι νέες ιεραρχούν ψηλά τον ελεύθερο χρόνο και έναν πιο ήρεμο ρυθμό εργασίας, στην πράξη καλούνται να υποβάλουν τον εαυτό τους σε εθελούσια εξάντληση, με αντάλλαγμα την υπόσχεση μιας μελλοντικής επαγγελματικής βελτίωσης. Ένα παρόν διαρκούς πίεσης και κόπωσης διαιωνίζεται, καθώς η μελλοντική προσδοκία λειτουργεί ως κίνητρο που ανατροφοδοτεί την αυτοπαγίδευση στον ίδιο τον κύκλο. Υπάρχει, άραγε, τρόπος να σπάσει αυτός ο φαύλος κύκλος;

Κάνοντας την παραδοχή ότι ο μισθός και ο χρόνος εργασίας είναι ζητήματα συσχετισμού δύναμης, αναδεικνύονται ως καθοριστικός κρίκος κάθε ενδεχόμενης απάντησης τα συλλογικά εργασιακά δικαιώματα, η συνδικαλιστική δράση και, ευρύτερα, οι συλλογικές μορφές διεκδίκησης. Απ' αυτή την άποψη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απαντήσεις των νέων σχετικά με τους λόγους αποχής τους από τα σωματεία. Η συχνότερη απάντηση, όπως είδαμε, είναι η έλλειψη χρόνου, και ακολουθούν η αντίληψη ότι «δεν έχει νόημα, τίποτα δεν θα αλλάξει», η δυσπιστία απέναντι στους/ις συνδικαλιστές/ριες και η άγνοια για την ύπαρξη σωματείου στον κλάδο ή στον χώρο δουλειάς τους. Αν και όλοι οι λόγοι χρήζουν συστηματικής διερεύνησης, εδώ θα σταθούμε στη δεύτερη δημοφιλέστερη απάντηση. Η πεποίθηση ότι η συνδικαλιστική συμμετοχή δεν έχει νόημα, καθώς «τίποτα δεν θα αλλάξει», συγκροτεί τον σκληρό πυρήνα της αναπαραγωγής του φαύλου κύκλου της επισφάλειας. Πρόκειται για την εμπέδωση μιας κατάστασης ανημπόριας απέναντι σε συλλογικές διεξόδους και εναλλακτικές. Ένα φαινόμενο που εύστοχα έχει περιγράψει ο Μαρκ Φίσερ ως «αναστοχαστική ανικανότητα» (reflexive impotence): εκείνη την ψυχική κατάσταση «όπου όλοι ξέρουν ότι τα πράγματα είναι άσχημα, αλλά, ακόμα περισσότερο, ξέρουν πως δεν μπορούν να κάνουν τίποτα γι' αυτό». «Αυτή η γνώση, όμως, αυτός ο αναστοχασμός»,

συνεχίζει ο Φίσερ, «δεν αποτελεί παθητική παρατήρηση μιας ήδη υπάρχουσας τάξης πραγμάτων· είναι μια αυτοεκπληρούμενη προφητεία» (Fisher 2015: 37).

Απ' την άλλη πλευρά, η καταγραφή ευρείας υποστήριξης στο «ιερό» δικαίωμα της απεργίας, καθώς και η γενικευμένη αποδοχή της σύνδεσης μεταξύ μισθού και συνδικαλιστικής δύναμης, αποτελούν ευρήματα ιδιαίτερης σημασίας — ιδίως σε μια περίοδο κατά την οποία τα συνδικάτα αποδυναμώνονται, τα συλλογικά εργασιακά δικαιώματα περιορίζονται και η απεργιακή δράση ποινικοποιείται. Επιπλέον, η εμπιστοσύνη μεταξύ των εργαζομένων αναδεικνύεται και από άλλες έρευνες· όπως επισημαίνει ο Γιώργος Τσιώλης, πρόκειται για «πρακτικές αλληλεγγύης και αλληλοϋποστήριξης [...] που αποσκοπούν στο να αντιπαρέλθουν τους δυσμενείς εργασιακούς όρους και να αμυνθούν απέναντι σε άδικες και καταπιεστικές συμπεριφορές», εκδηλώνοντας «μια ηθική της φροντίδας, την οποία αντιπαραβάλλουν στην εξουσιαστική λογική της εργοδοσίας» (Τσιώλης 2024).

Στον αντίποδα του δόγματος TINA (There Is No Alternative) και της διάχυτης κοινωνικής απογοήτευσης -και παρά το γεγονός ότι τα ελληνικά συνδικάτα ακολουθούν την ευρωπαϊκή τάση μείωσης της συνδικαλιστικής πυκνότητας- τα τελευταία χρόνια παρατηρείται, αφενός, η μαζικοποίηση σειράς πρωτοβάθμιων σωματείων λόγω της εισόδου νέων εργαζομένων και, αφετέρου, η ενεργός συμμετοχή και έντονη υποστήριξη των νέων σε αποφασιστικούς -και συχνά νικηφόρους- συνδικαλιστικούς αγώνες. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των εργαζομένων στην e-food κατά την περίοδο της πανδημίας, ένας αγώνας που λειτούργησε παραδειγματικά ως σημείο αναφοράς για έναν ανανεωμένο, μαχητικό συνδικαλισμό σε ευθεία αντιπαράθεση με την κυβερνητική και εργοδοτική εξουσία. Αντίστοιχες τάσεις καταγράφονται και διεθνώς, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον πρωταγωνιστικό ρόλο των νέων εργαζομένων στις νικηφόρες καμπάνιες για την ίδρυση σωματείων στις ΗΠΑ (Amazon, Starbucks κ.ά.), που κατόρθωσαν να υπερβούν τις εκτεταμένες παρελκυστικές τακτικές των εργοδοτών για την παρεμπόδιση της συνδικαλιστικής οργάνωσης.

Συμπέρασμα

Τα ευρήματα της έρευνας επιβεβαιώνουν τη δυσκολία των νέων εργαζομένων να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του κόστους διαβίωσης με βάση τις απολαβές τους — μια κατάσταση που επιδεινώνεται από την υπερχρέωση, τη στεγαστική επισφάλεια και την ακρίβεια. Τα ζητήματα αυτά, σύμφωνα και με πρόσφατες μελέτες, ιεραρχούνται από τους ίδιους ως κυρίαρχες πηγές ανασφάλειας και καθημερινού άγχους. Παράλληλα, οι συνθήκες εργασίας που αποτυπώνονται στην έρευνα λειτουργούν ως καμπανάκι αφύπνισης, αναδεικνύοντας την ανάγκη να φωτιστούν και να αντιμετωπιστούν οι αυταρχικές ή κακοποιητικές πρακτικές στους εργασιακούς χώρους, οι οποίες συχνά περιβάλλονται από ένα πέπλο σιωπής και συγκάλυψης.

Η ποσοτική έρευνα του Eteron αναδεικνύει τάσεις και αντιφάσεις που έχουν τεκμηριωθεί και σε πληθώρα ποιοτικών ερευνών των τελευταίων ετών – ερευνών που, μεθοδολογικά, προσφέρουν ιδιαίτερη εμβάθυνση στις επιδράσεις της εργασιακής επισφάλειας στις βιωμένες εμπειρίες των υποκειμένων. Μεταξύ άλλων, καταγράφονται στοιχεία ατομικής προσαρμογής, εσωτερίκευσης της ευθύνης για την επαγγελματική

επιβίωση (μέσω συνεχούς κατάρτισης, γνωριμιών, αυτοεκμετάλλευσης), αποστασιοποίησης από τα συνδικάτα. Την ίδια στιγμή, αναδύονται και τάσεις αλληλεγγύης, εμπιστοσύνης και κινηματικής ενεργοποίησης, καθώς και η υπεράσπιση του δικαιώματος στην απεργία και η αναγνώριση της σημασίας ισχυρών σωματείων για τη διασφάλιση αξιοπρεπών όρων εργασίας.

Αναδεικνύεται έτσι μια αντιφατική συνύπαρξη: από τη μία, κυρίαρχες τάσεις ατομικής προσαρμογής στους κανόνες της αγοράς – συμβατές με τον δυσμενή συσχετισμό δυνάμεων· από την άλλη, μειοψηφικές αλλά δυναμικές κατευθύνσεις που επενδύουν στη συλλογική αντίσταση και τη συνδικαλιστική συμμετοχή. Η ενίσχυση αυτών των ελπιδοφόρων τάσεων δεν είναι αυτονόητη. Προϋποθέτει συστηματική πολιτική και πολιτισμική επεξεργασία, αλλαγές στρατηγικής και πράξης, ώστε να καταστεί εφικτή η ταξική ανασυγκρότηση του εργατικού κινήματος και η -υπό όρους- αντιστροφή της υφιστάμενης κατάστασης. Σε κάθε περίπτωση, καθίσταται σαφές ότι καμία μετασχηματιστική πολιτική ατζέντα υπέρ της μισθωτής εργασίας και της νέας γενιάς δεν μπορεί να θεωρηθεί ρεαλιστική, εάν δεν τοποθετεί στον πυρήνα της αιτήματα όπως: αξιοπρεπείς μισθοί, σταθερή εργασία και επαρκής ελεύθερος χρόνος.

Σημειώσεις

[1] Ολόκληρη η έρευνα, μαζί με όλους τους σχετικούς πίνακες, καθώς και την ανάλυση των απαντήσεων για κάθε ερώτημα βάσει των μεταβλητών του φύλου, της ηλικίας, του μορφωτικού επιπέδου, του εισοδήματος και του καθεστώτος απασχόλησης, είναι διαθέσιμη εδώ: https://eteron.org/wp-content/uploads/2024/04/Youth-Precarity.pdf

Αναφορές

Bourdieu, P. (1998), *Αντεπίθεση Πυρών*, Αθήνα, Πατάκης.

Fisher, M. (2015), *Καπιταλιστικός ρεαλισμός, Υπάρχει άραγε εναλλακτική;* Αθήνα, futura.

Καρακιουλάφη, Χ. (2022), *Οι εργάτες της τέχνης. Το επάγγελμα του ηθοποιού στην Ελλάδα σε καιρούς κρίσης*, Αθήνα, Παπαζήση.

Καρακιουλάφη, Χ. (2024), Οι εργάτ(ρι)ες της τέχνης: Επισφάλεια στα καλλιτεχνικά επαγγέλματα, *Eteron-Ινστιτούτο για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή*. Διαθέσιμο στο: https://eteron.org/ergatries-texnis-episfaleia/

Καραμεσίνη, Μ. (2024), Γυναικεία απασχόληση, ισότητα των φύλων και αναπτυξιακή στρατηγική, *Ινστιτούτο ΕΝΑ*. Διαθέσιμο στο: https://enainstitute.org/publication/gynaikeia-apascholisi-isotita-ton-fyl/

Κουζής, Γ. (2022), *Η μεγάλη εργασιακή απορρύθμιση. Τα 30+ χρόνια προς το ευέλικτο πρότυπο*, Αθήνα, Τόπος.

Κουζής, Γ. (2024), Η μεγάλη εργασιακή απορρύθμιση: Συζητώντας με τον Γ. Κουζή για τα 30+ χρόνια προς το ευέλικτο πρότυπο, *Eteron-Ινστιτούτο για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή*. Διαθέσιμο στο: https://eteron.org/i-megali-ergasiaki-aporrythmisi-syzitontas-me-to-g-koyzi-gia-ta-30-chronia-pros-to-eyelikto-protypo/

Παπαδάκης, Ν. (2024), Ο Βαθμός Απελπισίας: Συζητώντας για την εργασιακή επισφάλεια των νέων, *Eteron-Ινστιτούτο για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή*. Διαθέσιμο

στο: https://eteron.org/o-vathmos-apelpisias-syzitontas-me-ton-niko-papadaki-gia-tin-ergasiaki-episfaleia-ton-neon/

Παπαδάκης, Ν., Δρακάκη, Μ. και Σαριδάκη, Σ. (2021), *«Ο βαθμός Απελπισίας». Αγορά Εργασίας, Επισφαλής Εργασία και Κοινωνική Ευπάθεια στη Νέα Γενιά στην Ελλάδα: Η κατάσταση των πραγμάτων (σε Ευρώπη και Ελλάδα), παράμετροι, τάσεις, μετασχηματισμοί, επιπτώσεις και προκλήσεις για τις πολιτικές απασχόλησης*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης.

Σπυριδάκης, Μ. (2018), *Homo Precarius: Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*, Αθήνα, Πεδίο.

Στάντινγκ, Γ. (2024), Το πρεκαριάτο νιώθει σαν να τρέχει διαρκώς σε κινούμενη άμμο, *Eteron-Ινστιτούτο για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή*. Διαθέσιμο στο: https://eteron.org/guy-standing-to-prekariato-niothei-san-na-trechei-diarkos-se-kinoymeni-ammo/

Τσιώλης, Γ. (2023), *Επισφαλείς βιογραφίες. Εργασιακές διαδρομές και ταυτότητες στον μετασχηματιζόμενο κόσμο της εργασίας*, Αθήνα, Gutenberg.

Τσιώλης, Γ. (2024), Η επισφαλής εργασία ως «νέα κανονικότητα», *Eteron-Ινστιτούτο για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή*. Διαθέσιμο στο: https://eteron.org/i-episfalis-ergasia-os-nea-kanonikotita-mia-syzitisi-me-ton-g-tsioli-gia-to-neo-toy-vivlio/

Χαν, Μ. (2015), *Η κοινωνία της κόπωσης*, Αθήνα, Όπερα.

ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ: Η ΔΙΝΗ ΤΩΝ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΕΜΦΥΛΗ ΚΟΠΩΣΗ

Ειρήνη Καμπερίδου[α]

[α] Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, ΣΟΠΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Έχει φύλο η επιχειρηματικότητα; Συνεχίζεται η «έμφυλη κόπωση» στον εργασιακό χώρο; Πώς διαχειρίζονται τα αναχρονιστικά στερεότυπα στον τομέα της επιχειρηματικότητας οι γυναίκες του 21ου αιώνα; Τι είδους γνώσεις και δεξιότητες απαιτούνται στον ψηφιακό κόσμο σήμερα για επαγγελματική εξέλιξη και επιτυχία στο *επιχειρείν*; Ερευνητικά δεδομένα, από το 1974 έως το 2024, επιβεβαιώνουν ότι δεν έχουν αλλάξει πολλά. Παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί στην αναγνώριση των καινοτομιών/συνεισφορών των γυναικών, οι γυναίκες επιχειρηματίες υποεκπροσωπούνται παγκοσμίως. Ερευνητικά στοιχεία του 21ου αιώνα -όπως και εκείνα του 20ού- υπογραμμίζουν ότι η γυναικεία υποεκπροσώπηση στην επιχειρηματικότητα προκύπτει εξαιτίας των έμφυλων στερεότυπων/διακρίσεων που συμπεριλαμβάνουν την έλλειψη δεξιοτήτων μάρκετινγκ, διαθεσιμότητας οικονομικών πόρων και υπηρεσιών υποστήριξης, τον αποκλεισμό από επιχειρηματικά δίκτυα, ακόμα και στο αναπτυσσόμενο-νέο ψηφιακό τοπίο. Αυτή η μελέτη επιδιώκει να απαντήσει στο ακόλουθο ερευνητικό ερώτημα: Μεταβάλλονται οι αντιλήψεις για την επαγγελματική επιτυχία τον 21ο αιώνα; Ο στόχος είναι να αναδειχθεί το είδος των γνώσεων και δεξιοτήτων που απαιτούνται σήμερα και να εντοπισθούν τα χαρακτηριστικά μιας επιτυχημένης επιχειρηματία. Μελλοντικές κατευθύνσεις: Η ορατότητα, να ρίξουμε λίγο φως σε γυναίκες-πρότυπα και μέντορες που διαπρέπουν στον κόσμο των startups (νεοφυείς επιχειρήσεις) και, ειδικά, στη γαλάζια οικονομία και στην αργυρή οικονομία.

Λέξεις Κλειδιά: Multitasking Whirlpool, Καμπύλη Ηλιθιότητας, Ψηφιακό Χάσμα, Soft Skills, Ορατότητα

WOMEN AND ENTREPRENEURSHIP IN THE DIGITAL AGE: THE MULTITASKING WHIRLPOOL AND GENDER FATIGUE Women

Irene Kamberidou[α]

[α] Professor, Department of Sociology, School of Economics and Political Science, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

Does entrepreneurship have a gender? Does gender fatigue still exist in the workplace? How do women deal with anachronistic gender stereotypes in the field of entrepreneurship in the 21st century? What type of knowledge and skills are required in today's digital world to succeed professionally? Scientific studies -from 1974 to 2024- confirm that not much has changed.

Despite the progress made in recognizing women's contributions, innovations and skills, current studies show that women continue to be underrepresented on a global level, and not only in entrepreneurship. Twenty-first century research indicates that the gender gap in entrepreneurship continues due to gender stereotypes-discrimination, including lack of marketing skills, economic resources, support services and business networks, even in the new and growing digital landscape. This study seeks to answer the following research question: Are perceptions of professional success changing in the 21st century? The aim is to highlight the knowledge and skills required in the evolving digital landscape and identify the characteristics of a successful entrepreneur. Future directions: the importance of visible female role models and mentors, who excel in the world of startups, including the blue economy and the silver economy.

Keywords: Multitasking Whirlpool, Stupid Curve, Digital Gender Gap, Soft Skills, Visibility

Εισαγωγή

Η διάσταση του φύλου στην επιχειρηματικότητα αναδύεται σε επιστημονικά περιοδικά και ακαδημαϊκά άρθρα από τη δεκαετία του 1970. Το 1972, για παράδειγμα, οι γυναίκες κατείχαν το 4% όλων των αμερικανικών επιχειρήσεων, και μέχρι το 1991, το ποσοστό αυτό έφτασε στο 38%. Αυτό δεν αποτελεί ένα ασήμαντο επίτευγμα. Αυτές οι επιχειρήσεις απασχολούσαν 27 εκατομμύρια εργαζόμενους/ες και κατέγραψαν 4 τρισεκατομμύρια δολάρια σε πωλήσεις (Linard 2002). Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι, πριν την προβολή του θέματος της γυναικείας επιχειρηματικότητας σε επιστημονικά-ακαδημαϊκά περιοδικά, ήδη από τον 17ο αιώνα εντοπίζουμε αναφορές για τις πετυχημένες εμπορικές-επιχειρηματικές δραστηριότητες των γυναικών. Αναλυτικά, όσον αφορά στο ιστορικό πλαίσιο και, ειδικά, «το ταξίδι της γυναικείας επιχειρηματικότητας» από το 17ο αιώνα μέχρι σήμερα, βλέπε https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3473731

Το ταξίδι της γυναικείας επιχειρηματικότητας παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, ακόμα και στο νέο ψηφιακό τοπίο. Η σύγχρονη έρευνα δείχνει ότι τα έμφυλα στερεότυπα εξακολουθούν να κυριαρχούν παγκοσμίως και το έμφυλο χάσμα στην επιχειρηματικότητα μεγαλώνει. Οι γυναίκες επιχειρηματίες και εργαζόμενες του 21ου αιώνα αναζητούν την πολυπόθητη ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής/οικογενειακής ζωής, όπως και εκείνες του 20ού, και συνήθως επιλέγουν να γίνουν μικροεπιχειρηματίες ή να εργάζονται από το σπίτι (WEF 2024, Kamberidou 2020).

Τα πολυάριθμα και ποικίλα οφέλη της γυναικείας επιχειρηματικότητας -που έχουν ερευνηθεί με μεγάλη λεπτομέρεια από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 (Mincer and Polachek 1974)- επισημαίνουν ότι η επιχειρηματικότητα των γυναικών, όχι μόνο ωφελεί την οικονομία αλλά συμβάλλει στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των γυναικών, στην προσωπική και επαγγελματική τους ανάπτυξη, ενδυνάμωση και ανεξαρτησία και, επιπλέον, στην καλλιέργεια ηγετικών δεξιοτήτων. Ερευνητές και ερευνήτριες του 20ού αιώνα παρέχουν κριτικές αναλύσεις για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των ιδιοκτητριών μικρών επιχειρήσεων για θέματα όπως: (1) κίνητρα έναρξης της επιχείρησης: π.χ. ευελιξία και αυτονομία, (2) στυλ ηγεσίας, στρατηγικές διαχείρισης και ικανότητες, (3) κοινωνικές προσδοκίες, έμφυλα στερεότυπα και εμπόδια, όπως η ανισορροπία οικογενειακής/προσωπικής και επαγγελματικής ζωής, (4) ικανοποίηση και επίτευξη προσωπικής και επαγγελματικής ολοκλήρωσης, και (5) τα χαρακτηριστικά των

πετυχημένων γυναικών επιχειρηματιών (Carlsrud and Olm 1986, Neider 1987, Phizacklea 1988, Smeltzer and Fann 1989, Fagenson and Marcus 1991, Buttner 1993, Ferguson and Durup 1997, Kamberidou 2020).

Σχετικά με το τελευταίο, οι ερευνητές και οι ερευνήτριες έτειναν να συγκρίνουν τις γυναίκες με τους άνδρες, καταλήγοντας συχνά στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχαν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους, όσον αφορά στα δημογραφικά, κοινωνικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά. Επισημαίνουν, ιδιαίτερα, ότι οι γυναίκες είχαν παρόμοια χαρακτηριστικά, ταλέντα και δεξιότητες με τους άνδρες και, ειδικά, τις ίδιες ικανότητες για ηγεσία, καινοτομία, καθορισμό στόχων, ανάληψη ρίσκων, πρωτοβουλιών, οργάνωσης και αναδιοργάνωσης μετά από μία αποτυχία.

Το ερώτημα είναι: Έχουμε προχωρήσει; Παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί στην αναγνώριση των επιχειρηματικών και ηγετικών δραστηριοτήτων και συνεισφορών των γυναικών, η γυναικεία επιχειρηματικότητα υποεκπροσωπείται παγκοσμίως. Ερευνητικά δεδομένα με θέμα γυναίκα, φύλο, επιχειρηματικότητα και ηγεσία επιβεβαιώνουν ότι δεν έχουν αλλάξει πολλά (Bennett 2024, Dibek and Aydin 2024, Komodromos 2024, Medley-Cleveland 2024, WED 2024).

Οι γυάλινες οροφές δεν έχουν θρυμματιστεί ακόμα. Η έμφυλη ουδετερότητα δεν έχει επιτευχθεί (Kamberidou 2020). Ερευνητικά στοιχεία του 21ου αιώνα -όπως και εκείνα του 20ού- υπογραμμίζουν ότι το έμφυλο χάσμα στην επιχειρηματικότητα προκύπτει εξαιτίας των έμφυλων στερεοτύπων και διακρίσεων, όπως της έλλειψης δεξιοτήτων μάρκετινγκ, διαθεσιμότητας οικονομικών πόρων και υπηρεσιών υποστήριξης, την ανισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής/οικογενειακής ζωής, συμπεριλαμβανομένης της κακής πρόσβασης σε επιχειρηματικά δίκτυα, ακόμα και στο αναπτυσσόμενο-νέο ψηφιακό τοπίο. Τα ίδια ερωτήματα διερευνώνται σήμερα, καθώς οι έμφυλες διακρίσεις -που τώρα συμπεριλαμβάνουν και το ψηφιακό χάσμα- εξακολουθούν να υπάρχουν.

Μάλιστα, οι ερευνήτριες και ερευνητές του 21ου αιώνα συνεχίζουν να υποστηρίζουν ότι βασική προϋπόθεση για την επιχειρηματική επιτυχία είναι η ελάφρυνση του οικιακού φόρτου εργασίας των γυναικών, ιδιαίτερα στις πατριαρχικές κοινωνίες των αναπτυσσόμενων οικονομιών. Νέες έρευνες και αναλύσεις σε επιστημονικά περιοδικά επικεντρώνονται στη γυναικεία επιχειρηματικότητα στις αναπτυσσόμενες οικονομίες, και ειδικά στο θέμα των μεταναστριών επιχειρηματιών στις ανεπτυγμένες κοινωνίες (Bennett 2024, De Vita, Mari and Poggesi 2014).

Βιβλιογραφική ανασκόπηση και συζήτηση: Το έμφυλο χάσμα στην επιχειρηματικότητα (1974-2024)

Εκτός από το σχετικά καινούργιο και επίκαιρο θέμα *φύλο και αργυρή επιχειρηματικότητα*, συνεχίζονται οι ίδιες συζητήσεις που αφορούν τα χαρακτηριστικά, τα κίνητρα, τις δεξιότητες και το στυλ ηγεσίας των γυναικών, όπως και οι αναλύσεις για τα εμπόδια, τις στρατηγικές επιτυχίας, την ανάγκη λήψης μέτρων και πολιτικών συμπερίληψης (Bennett 2024, Dibek and Aydin 2024, Floyd 2024, Komodromos 2024, Medley-Cleveland 2024, WEF 2024).

Σχετικά με την αργυρή επιχειρηματικότητα, σε μία προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της επιχειρηματικότητας, οι Dibek και Aydin (2024) εισάγουν τη διάσταση της ηλικίας στο φύλο και προτείνουν μια πιο συμπεριληπτική προσέγγιση, δηλαδή την ανάγκη στήριξης των ηλικιωμένων γυναικών επιχειρηματιών (senior women entrepreneurs). Αρχικά, προβαίνουν σε αναλύσεις για την κουλτούρα και τις κοινωνικές αντιλήψεις που αφορούν την επιχειρηματική σταδιοδρομία αυτών των γυναικών, εξετάζοντας το κοινωνικό τους περιβάλλον, τη δυναμική της οικογένειας, το κοινωνικό κεφάλαιο, το συμβολικό κεφάλαιο και το οικονομικό κεφάλαιο. Συζητούν τα πλεονεκτήματα που φέρνουν οι ηλικιωμένες γυναίκες στο τραπέζι, όπως οι εμπειρίες ζωής και τα καθιερωμένα-εδραιωμένα δίκτυα που συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των προκλήσεων και των εμποδίων, όπως είναι οι κοινωνικές προκαταλήψεις, και ειδικά ο ηλικιακός ρατσισμός.

Πράγματι, στην εποχή της μακροζωίας και της υπογεννητικότητας επιβάλλεται η προώθηση της αργυρής επιχειρηματικότητας και ειδικά των διαγενεακών συνεργασιών (π.χ. ρόλους/θέσεις εργασίας και για τη νέα γενιά).

Όσον αφορά στα κίνητρα και τις φιλοδοξίες των γυναικών και την προώθηση της γυναικείας επιχειρηματικότητας, μαθαίνουμε πολλά από την τελευταία έκθεση του Global Entrepreneurship Monitor (GEM) 2022/23 Women's Entrepreneurship Report: Challenging Bias and Stereotypes. Με δείγμα περίπου 175.000 ατόμων σε 49 χώρες, τα δεδομένα έδειξαν έξι μεγάλες παγκόσμιες τάσεις της γυναικείας επιχειρηματικότητας, καθώς και τα οικονομικά οφέλη για το μέλλον σε τοπικό, περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο (Weforum.org, 2024). Περιληπτικά, αναφέρω:

Οι γυναίκες των χωρών χαμηλού εισοδήματος είναι πιο πιθανό να έχουν επιχειρηματικές φιλοδοξίες και βλέψεις.

Η έρευνα αναδεικνύει ότι οι γυναίκες των χωρών χαμηλού εισοδήματος είχαν τις υψηλότερες επιχειρηματικές προθέσεις/entrepreneurial intentions (28,2%), ενώ εκείνες των χωρών υψηλού εισοδήματος ήταν λιγότερο πιθανό να θέλουν να ξεκινήσουν μια επιχείρηση (11%).

Άνοδος της υψηλής ανάπτυξης επιχειρηματικότητας των γυναικών

Σε παγκόσμιο επίπεδο, μία στις τέσσερις γυναίκες επιχειρηματίες αναμένει να δει την ανάπτυξη της επιχείρησής της μέσα σε πέντε χρόνια, απασχολώντας έξι ή περισσότερα άτομα. Το ποσοστό αυτό αυξάνεται σε χώρες χαμηλού εισοδήματος (μία στις τρεις) και στη Βόρεια Αμερική (δύο στις πέντε). Μάλιστα, χτίζουν πετυχημένες, καινοτόμες επιχειρήσεις. Από την άλλη πλευρά, τα κοινωνικά στερεότυπα -οι έμφυλες προσδοκίες και ανισότητες- εμποδίζουν τις γυναίκες επιχειρηματίες να αξιοποιήσουν πλήρως τις δυνατότητές τους.

Οι νεότερες γυναίκες ηγούνται της επιχειρηματικότητας

Οι γυναίκες επιχειρηματίες τείνουν να είναι νεότερες, κατά μέσο όρο, από τους άνδρες, ειδικά σε χώρες χαμηλού εισοδήματος. Η νεανική επιχειρηματικότητα των γυναικών -οι μικρομεσαίες και νεοφυείς επιχειρήσεις- οδηγούν την επιχειρηματικότητα που είναι ιδιαίτερα έντονη στη Βόρεια Αμερική, τη Μέση Ανατολή και την Αφρική, καθώς και σε

χώρες χαμηλού εισοδήματος όπου οι γυναίκες κάτω των 34 ετών είναι πιο πιθανό να εμπλακούν σε επιχειρήσεις υψηλής ανάπτυξης.

«Solopreneurs»: Υπερισχύει η γυναικεία ατομική επιχειρηματικότητα

Σε παγκόσμιο επίπεδο, οι γυναίκες είναι πιο πιθανό από τους άνδρες να ξεκινήσουν-ιδρύσουν μόνες τους (χωρίς συνέταιρο, σύζυγο ή σύντροφο) μια επιχείρηση, ιδιαίτερα στη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική (44,5%) και στην Ευρώπη (39,3%). Επίσης, η πλειοψηφία (μεταξύ 50-55%) των γυναικών solopreneurs έχει λιγότερους από 5 υπαλλήλους. Έτσι, ενώ υπάρχουν περισσότερες γυναίκες solopreneurs, οι επιχειρήσεις τους λειτουργούν σε μικρή κλίμακα.

Υπάρχουν περισσότερες επιχειρηματικές έξοδοι παρά είσοδοι

Περισσότερες γυναίκες των χωρών μεσαίων και χαμηλών εισοδημάτων εγκατέλειψαν την επιχειρηματικότητα συγκριτικά με εκείνες που ξεκίνησαν μια επιχείρηση. Τα υψηλά ποσοστά εξόδου των γυναικών επιχειρηματιών αντανακλούν τα ασταθή οικονομικά πλαίσια στη δημιουργία μιας επιχείρησης και τις βαθύτερες αιτίες που σχετίζονται με οικογενειακά, τοπικά ή περιφερειακά εμπόδια (π.χ. κουλτούρα, έμφυλοι ρόλοι και κοινωνικές προσδοκίες).

Η έλλειψη θέσεων εργασίας είναι το κύριο κίνητρο για την επιχειρηματικότητα των γυναικών

Σχεδόν τρεις στις τέσσερις γυναίκες (72,9%) αναφέρουν την έλλειψη εργασίας ως τον κύριο λόγο για την έναρξη της επιχείρησής τους, σε σύγκριση με περίπου τα δύο τρίτα των ανδρών (67,2%). Αυτή η τάση υποδηλώνει ότι η αυτοαπασχόληση προσφέρει ευκαιρία βιοπορισμού και οικονομική ανεξαρτησία για πολλές γυναίκες όταν οι θέσεις εργασίας είναι σπάνιες.

Η άνοδος της γυναικείας επιχειρηματικότητας υψηλής ανάπτυξης (high-growth) και της επιχειρηματικότητας των νέων/της νεολαίας σε χώρες χαμηλού εισοδήματος θα μπορούσε να συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, εξακολουθούν να υπάρχουν εμπόδια στη γυναικεία επιχειρηματικότητα όσον αφορά στη χρηματοδότηση, τις δεξιότητες και τα κοινωνικά στερεότυπα που σχετίζονται με τις έμφυλες προσδοκίες και ανισότητες (Weforum.org. 2024).

Αναμφισβήτητα, ο ψηφιακός μετασχηματισμός και γενικότερα η τεχνολογική πρόοδος, δίνει τη δυνατότητα στις γυναίκες να συμμετέχουν στην ψηφιακή επιχειρηματικότητα. Οι γυναίκες δημιουργούν/συστήνουν ηλεκτρονικές-ψηφιακές επιχειρήσεις. Πληθώρα ερευνών επιβεβαιώνουν την αποτελεσματικότητα των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) όχι μόνο στην παροχή ευέλικτων συνθηκών εργασίας ή ωραρίων, αλλά και στην ανάπτυξη και διατήρηση μιας επιχείρησης (ηλεκτρονικό εμπόριο, ψηφιακή επιχείρηση) με χαμηλότερο κόστος. Επιπλέον, η τεχνολογία διευκολύνει την κοινωνική δικτύωση και την ευελιξία εργασίας και προσωπικής ζωής (Kamberidou and Pascall 2020, Malik 2017, Tran 2014).

Ωστόσο, οι γυναίκες εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν πολλές δυσκολίες, ακόμα και στο νέο ψηφιακό τοπίο. Όσον αφορά στις απαραίτητες δεξιότητες για την επαγγελματική

επιτυχία, εκτός από τον αναγκαίο ψηφιακό εγγραμματισμό -που είναι ένας πυλώνας στο δρόμο για την ψηφιακή μετάβαση- η πετυχημένη επιχειρηματίας (όπως και ο πετυχημένος επιχειρηματίας) διακρίνεται από την καινοτομία, είναι άτομο με όραμα αναλαμβάνει πρωτοβουλίες αποδέχεται την αλλαγή, το ρίσκο και την αποτυχία οργανώνει και αναδιοργανώνει τους κοινωνικούς και οικονομικούς μηχανισμούς, ξέρει να ακούει, να μοιράζεται και να δημιουργεί πνεύμα ομαδικότητας (Kamberidou και Pascall 2020, Malik 2017, Tran 2014).

Σε αυτό το σημείο οφείλω να αναφέρω τους λόγους που συνεχίζω να χρησιμοποιών τον όρο *γυναικεία* επιχειρηματικότητα, δεδομένου ότι ποτέ δεν λέμε ανδρική επιχειρηματικότητα. Χρησιμοποιώ τον όρο *γυναικεία* επιχειρηματικότητα επειδή το έμφυλο χάσμα μεγαλώνει, και όχι μόνο στην κοινωνική περιοχή της οικονομίας ή της επιχειρηματικότητας, όπως επιβεβαιώνει και η τελευταία έκθεση του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ για το παγκόσμιο έμφυλο χάσμα, που δημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του 2024 (WEF 2024). Σύμφωνα με τα στοιχεία της έκθεσης που εξετάζει 146 χώρες, αν συνεχίσουμε με τους σημερινούς ρυθμούς, θα χρειαστούμε 134 χρόνια για να κλείσει το παγκόσμιο έμφυλο χάσμα. Εν ολίγοις, η τελευταία έκθεση δείχνει ότι θα χρειαστούν πέντε γενιές για να αποκτηθεί η ισότητα-ισονομία των φύλων σε όλους τους τομείς: οικονομία, παιδεία/εκπαίδευση, υγεία, πολιτική, μεταξύ άλλων.

Μπορούμε να περιμένουμε μέχρι το έτος 2158; Αναμφισβήτητα, οφείλουμε να επικεντρωθούμε στη γυναίκα και να μην προβληματιζόμαστε αν πρέπει να αποφεύγουμε να χρησιμοποιούμε τους όρους γυναίκα, γυναικεία επιχειρηματικότητα και γυναικεία υποεκπροσώπηση, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη ότι το παγκόσμιο έμφυλο χάσμα έχει μειωθεί μόνο κατά 1% (από 68,5% το 2023 σε 68,6% το 2024).

Η Ελλάδα είναι 73η στον κόσμο, μεταξύ των 146 κρατών και περιοχών (παρά την άνοδο 20 θέσεων το 2024, συγκριτικά με το 2023) και βρίσκεται στην 34η θέση αναφορικά με την ισότητα των φύλων στην Ευρώπη. Όσον αφορά στο θέμα της επιχειρηματικότητας, παρατηρείται ότι το έμφυλο χάσμα μεγαλώνει, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά παγκοσμίως (Bennett 2024, Dibek and Aydin 2024, Duke 2024, Komodromos 2024, Medley-Cleveland 2024, WEF 2024).

Η δίνη των πολλαπλών υποχρεώσεων-εργασιών και η έμφυλη κόπωση

Μολονότι οι ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες αναγνωρίζουν ότι οι επιχειρηματικές δραστηριότητες των γυναικών συμβάλλουν στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη και βιωσιμότητα, «η δίνη των πολλαπλών υποχρεώσεων και εργασιών/multitasking whirlpool» (Kamberidou 2020) εξακολουθεί να οδηγεί στην *έμφυλη κόπωση* (gender fatigue) υποδεικνύοντας ότι έχουμε ακόμη πολύ δρόμο να διανύσουμε.

Ο αγγλικός όρος multitasking whirlpool (η δίνη των πολλαπλών υποχρεώσεων και εργασιών) που κατοχύρωσα το 2018, για να περιγράψω καλύτερα τη γυναικεία εμπειρία—που έχει τεκμηριωθεί επανειλημμένα σε έρευνες εδώ και δεκαετίες—αναφέρεται στις εργαζόμενες γυναίκες που ακροβατούν, ταχυδακτυλουργούν ή τραβιόνται προς όλες τις κατευθύνσεις για να χειριστούν, να πραγματοποιήσουν ή να καλύψουν συγχρόνως πολλές υποχρεώσεις, εργασίες και ανάγκες: οικιακές,

οικογενειακές, επαγγελματικές, κοινωνικές και προσωπικές ενώ επιδιώκουν να διαχειριστούν και ατομικούς ή δημιουργικούς στόχους και προσδοκίες. Αυτή η δίνη των πολλαπλών εργασιών και υποχρεώσεων είναι αποτέλεσμα των κοινωνικο-πολιτισμικών προσδοκιών που θεμελίωσαν στερεότυπα και ιδεολογίες περί φύλου, έμφυλων ρόλων και ειδικά το παγιωμένο πρότυπο (pattern) ότι «πρέπει και μπορούμε να τα κάνουμε όλα». Αυτό το πρότυπο συνέβαλε στην διαμόρφωση της ταυτότητας της υπεράνθρωπης γυναίκας (superwoman identity). Ως αποτέλεσμα, λόγω αυτών των αντικρουόμενων κοινωνικών ρόλων και ταυτοτήτων, οι γυναίκες βιώνουν πολλαπλά επίπεδα έντασης και αντιφατικά συναισθήματα, μεταξύ άλλων (Kamberidou 2020).

Σαφώς δεν υπάρχει η superwoman όπως δεν υπάρχει ο superman! Δεν μπορούμε να τα κάνουμε όλα και να τα κάνουμε σωστά. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι παρατηρείται μεγάλο κύμα αποχωρήσεων/παραιτήσεων γυναικών (leaky pipeline) από την εργασία τους εξαιτίας των εμποδίων που αντιμετωπίζουν στην πορεία τους να εξελιχθούν, να ανέβουν σε ανώτερες βαθμίδες/θέσεις/ρόλους, και ως αποτέλεσμα να εξελιχθούν και μισθολογικά, μολονότι η διεθνής έρευνα δείχνει ότι οι γυναίκες εμφανίζουν υψηλότερα επίπεδα *ενθαρρυντικής* και *μετασχηματιστικής ηγεσίας* (transformational leadership styles) και ότι εταιρείες που απασχολούν γυναίκες και τις προωθούν σε ηγετικούς ρόλους εμφανίζουν, κατά μέσο όρο, περισσότερα κέρδη και μεγαλύτερη βιωσιμότητα, και δεν πρέπει να σπαταλάται αυτό το ταλέντο (Kamberidou 2020, Mandell and Pherwani 2003).

Σε αυτή τη σπατάλη γυναικείου ταλέντου αναφέρεται -με τον όρο *«the Stupid Curve»*- ο Mike Cook, πρώην Πρόεδρος και Διευθύνων Σύμβουλος (CEO) της Deloitte & Touche, μεγάλης πολυεθνικής που είχε την έδρα της στη Νέα Υόρκη. Η φράση «καμπύλη ηλιθιότητας» (πως αλλιώς να το μεταφράσω) αναφέρεται σε εταιρείες, επιχειρήσεις και οργανισμούς που επιλέγουν το 90% των ηγετών τους από το 50% του προσωπικού τους -από 50% του ανθρώπινου δυναμικού τους- δηλαδή το ανδρικό μισό.

Αυτό σημαίνει ότι οι άνδρες έχουν 9 φορές περισσότερες ευκαιρίες ή πιθανότητες, από τις γυναίκες που εργάζονται στην ίδια εταιρεία, να εξελιχθούν και να ανέβουν στην ιεραρχία. Το υπόλοιπο 50% (το άλλο μισό/το γυναικείο δυναμικό) αγνοείται και υποτιμάται. Αυτή η έμφυλη υποτίμηση και σπατάλη εσωτερικού ταλέντου, συμβάλλει στο έμφυλο χάσμα στην ηγεσία και την επιχειρηματικότητα που αντανακλάται σε παγκόσμιο επίπεδο, σήμερα, όπως δείχνει και η τελευταία έκθεση του Παγκόσμιο Οικονομικού Forum.

Αυτή η παγιωμένη τακτική και συνήθεια (pattern) έμφυλης διάκρισης-ανισότητας των εταιρειών (η καμπύλη ηλιθιότητας) και η δίνη των πολλαπλών υποχρεώσεων και εργασιών/multitasking whirlpool (Kamberidou 2020), μεταξύ άλλων, οδηγεί στην έμφυλη κόπωση/gender fatigue (Kamberidou 2010, 2011).

Λόγου χάρη, η πορεία προς την ισότητα καθυστερεί, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας των ανισοτήτων στο θέμα της φροντίδας. Σύμφωνα με την τελευταία έκθεση του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ, απαιτείται μία συμπεριληπτική και δίκαιη οικονομία φροντίδας γιατί οι γυναίκες συνήθως αναλαμβάνουν την φροντίδα ατόμων με θέματα υγείας, και οι επιπτώσεις της αύξησης αυτών των ευθυνών φροντίδας (Care Burden Impact) είναι να

περιορίζεται η απασχολησιμότητα των γυναικών. Οι γυναίκες αναλαμβάνουν σχεδόν τρεις φορές περισσότερο από τους άνδρες την καθημερινή φροντίδα των παιδιών, του σπιτιού και των ηλικιωμένων. Αυτό συχνά αγνοείται ως θέμα, ενώ η οικονομία της περίθαλψης ή ο τομέας της οικονομίας της φροντίδας λαμβάνει αυξημένη προσοχή. Η συμμετοχή των ανδρών στην φροντίδα θα διευκόλυνε τη συμμετοχή και εξέλιξη των γυναικών στην αγορά εργασίας (Barker 2024, WEF 2024) και πιθανώς να μείωνε την έμφυλη κόπωση στον εργασιακό χώρο.

Αναμφισβήτητα, οι γυναίκες εξακολουθούν και σήμερα να βιώνουν τη ταραχώδη *δίνη των πολλαπλών εργασιών και υποχρεώσεων* που συμβάλλει στην έμφυλη κόπωση (Kamberidou 2010, 2011), που εκδηλώνεται στους εργασιακούς χώρους. Η Elizabeth Kelan (2009, 2010) είναι η πρώτη που χρησιμοποίησε και κατοχύρωσε τον όρο gender fatigue το 2009, το οποίο μετέφρασα το 2010 ως «έμφυλη κόπωση».

Ενδεικτικά αναφέρω την ποιοτική μελέτη της Kelan (2010), που συμπεριλαμβάνει συνεντεύξεις με υπαλλήλους σε δύο μεγάλες εταιρείες πληροφορικής στην Ελβετία. Αυτή η έρευνα έδειξε ότι πολλές εργαζόμενες, και ειδικά οι νεότερες, «*έπασχαν*» από έμφυλη κόπωση: απώλεια ενέργειας, έλλειψη ενδιαφέροντος, συναισθηματική κούραση ή υπερβολική εξάντληση να διαπραγματευτούν, να διεκδικούν ή να συμμετέχουν σε συζητήσεις που αφορούν έμφυλες διακρίσεις/ανισότητες και αποκλεισμούς στον εργασιακό τους χώρο. Οι νέες γυναίκες πίστευαν πως τα θέματα φύλου και ισότητας δεν έχουν σημασία πλέον επειδή έχουν λυθεί προ πολλού, καθιστώντας πιο δύσκολο τον εντοπισμό των ήπιων μορφών διακρίσεων και προκαταλήψεων στον εργασιακό χώρο.

«Οι νεότερες γυναίκες», παρατηρεί η Kelan (2010), «δυσκολεύονται να συνδεθούν με τα γυναικεία δίκτυα στο χώρο εργασίας τους επειδή θεωρούν ότι αυτά τα δίκτυα ανήκουν στη γενιά της μητέρας τους». Πράγματι, αν μιλήσεις με ανθρώπους στους χώρους εργασίας σήμερα, αντιλαμβάνεσαι ότι έχουν την εντύπωση ότι υπάρχει έμφυλη ουδετερότητα: ότι το φύλο δεν παίζει ρόλο, δηλαδή πιστεύουν ότι υπάρχει ισονομία, ισότητα και ισότιμη μεταχείριση.

Αυτό το συναίσθημα, αυτή η άποψη οφείλεται στην *έμφυλη κόπωση*, δηλαδή την αδιαφορία ή έλλειψη ενέργειας των νέων γυναικών να ασχοληθούν, να αναγνωρίσουν ή να αντισταθούν σε έμφυλες διακρίσεις στον εργασιακό χώρο, καθώς επίσης στην έλλειψη επιθυμίας ή ενδιαφέροντος να διεκδικούν ή να αντιμετωπίσουν εκ νέου προβλήματα που θεωρούν ότι λύθηκαν από τις προηγούμενες γενιές, όπως η σεξουαλική παρενόχληση.

Η άρνηση να αναγνωρίσεις την έμφυλη διάκριση προάγει την άποψη ότι το σύστημα είναι δίκαιο και λειτουργεί σωστά. Σε αυτό το συμπέρασμα, μεταξύ άλλων, κατέληξαν οι Napier, Suppes και Bettinsoli (2020), μετά από σειρά ερευνών που πραγματοποίησαν με 20.000 συμμετέχοντες, από 23 χώρες. Τα ερευνητικά αποτελέσματα έδειξαν ότι, αυτή η άρνηση να αναγνωρίζεις τις έμφυλες διακρίσεις αποτελεί μηχανισμός αυτό-άμυνας, αντιμετώπισης ανισοτήτων ή *στρατηγική αποστασιοποίησης*, που διαιωνίζει και αναπαράγει την έμφυλη ανισότητα σε εργασιακούς χώρους.

Σε αυτό το σημείο, οφείλω να επαναλάβω ότι η έμφυλη κόπωση είναι αποτέλεσμα της υποτίμησης της γυναικείας εργασίας ή επαγγέλματος. Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της

υποτίμησης αποτελεί το μισθολογικό χάσμα (WEF 2024) και η «τιμωρία μητρότητας», δηλαδή το γονεϊκό μισθολογικό χάσμα.

Πρόσφατη έρευνα διερευνά το ρόλο των πολυεθνικών και πώς οι πολυεθνικές δημιουργούν τις μισθολογικές διαφορές. Αυτές οι επιχειρήσεις που αναγνωρίζονται ευρέως για την απασχόληση μεγάλου αριθμού γυναικών υπαλλήλων, καλλιεργούν έμφυλες ανισότητες, υποστηρίζουν οι van der Straaten, Pisani και Kolk (2024), χρησιμοποιώντας μια βάση δεδομένων με πάνω από 36.500 εργαζομένων σε 57 χώρες.

Τα εμπειρικά στοιχεία αυτών των ερευνητών τεκμηριώνουν ότι οι υπάρχουσες έμφυλες ανισότητες ενδέχεται να επιδεινωθούν αντί να αμβλυνθούν. Τονίζουν ότι οι πολυεθνικές όχι μόνο πληρώνουν ελάχιστα τις μητέρες αλλά πληρώνουν τους υπαλλήλους πατέρες πολύ περισσότερο. Δηλαδή, η εργαζόμενη μητέρα λαμβάνει πολύ χαμηλότερο μισθό από τον εργαζόμενο πατέρα.

Επίσης, οι εργαζόμενες μητέρες λαμβάνουν χαμηλότερο μισθό από τις άτεκνες εργαζόμενες γυναίκες, ενώ οι εργαζόμενοι πατέρες κερδίζουν περισσότερα από τους άτεκνους άντρες συνομηλίκους τους. Εν ολίγοις, η γονεϊκότητα των γυναικών τιμωρείται. Η γονεϊκότητα προσδιορίζει τους μισθούς: το γεγονός ότι οι μητέρες κερδίζουν λιγότερα από τις άτεκνες συνομήλικές τους γυναίκες, ενώ οι πατέρες κερδίζουν περισσότερα από τους άτεκνους άντρες συνομηλίκους τους αναπαράγει το μισθολογικό χάσμα και την υποεκπροσώπηση των γυναικών σε θέσεις/ρόλους ηγεσίας.

Μολονότι οι γυναίκες αποτελούν σημαντικό μέρος του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και η ισότητα των φύλων στο χώρο εργασίας είναι απαραίτητη, όχι μόνο για την εμπειρία των γυναικών αλλά και για την υγεία της παγκόσμιας οικονομίας, καμία χώρα ή βιομηχανία δεν κατάφερε ακόμα να κλείσει το έμφυλο χάσμα στην ηγεσία (WEF 2024). Για να αναζωογονηθεί η παγκόσμια οικονομία και να μειωθούν οι έμφυλες ανισότητες, απαιτούνται συνεχείς και συστηματικές προσπάθειες για την προώθηση των γυναικών σε ηγετικούς ρόλους.

Το έμφυλο χάσμα στην ηγεσία: soft skills και η έλευση του GenAI

Στην ετήσια έκθεση για το παγκόσμιο χάσμα των φύλων / Global Gender Gap Report 2024, τα στοιχεία δείχνουν ότι οι γυναίκες έχουν λιγότερες πιθανότητες (36.4%) από πέρυσι να φτάσουν σε ηγετική θέση, ενώ το 2022, το παγκόσμιο ποσοστό προσλήψεων γυναικών σε ηγετικούς ρόλους ήταν 37.5%. Παρατηρείται αργή αλλά σταθερή πτωτική τάση παγκοσμίως, συμπεριλαμβανομένων των μεγάλων οικονομιών όπως εκείνων των ΗΠΑ, του Ηνωμένου Βασιλείου και της Γαλλίας. Η γυναικεία εκπροσώπηση σε ηγετικό επίπεδο έχει αυξηθεί λιγότερο από 1% σε έξι χρόνια (30,9% σε 31,7%) όταν οι γυναίκες εκπροσωπούν το 41% του εργατικού/ανθρώπινου δυναμικού (WEF 2024).

Σε περίπου έξι χρόνια, μέχρι το 2030, η τεχνητή νοημοσύνη (AI) μπορεί να δημιουργήσει 133 εκατομμύρια νέους ρόλους/θέσεις, ενώ προβλέπεται να αντικαταστήσει παγκοσμίως 75 εκατομμύρια θέσεις εργασίας που θα διαφέρουν από τις υπάρχουσες και συνεπώς το 54% των εργαζομένων θα χρειαστεί αναβάθμιση δεξιοτήτων (WEF 2024). Η Γενετική Τεχνητή Νοημοσύνη/το Generative AI (GenAI) βρίσκεται σε μια κομβική στιγμή. Ήδη, τρία στα τέσσερα άτομα σε διάφορους χώρους εργασίας χρησιμοποιούν το GenAI

για τη δημιουργία πολλαπλασιαστικών οφελών. Αυτή η νέα τεχνολογία απαιτεί νέες δεξιότητες και τώρα πια οι βιομηχανίες, οργανισμοί και εταιρείες αρχίζουν να προσαρμόζουν τις στρατηγικές για το ανθρώπινο δυναμικό τους στην εποχή του GenAI.

Οι γυναίκες προχωρούν μπροστά με τη δική τους τεχνική αναβάθμιση δεξιοτήτων (technical upskilling) και επανακατάρτισης (reskilling) σε κλάδους υψηλής ζήτησης, με έμφαση στις ψηφιακές και πράσινες δεξιότητες. Ήδη, από το 2016, το ποσοστό των γυναικών στην τεχνητή νοημοσύνη (AI) και των γυναικών που εργάζονται στη μηχανική τεχνητής νοημοσύνης (AI engineering) έχει αυξηθεί. Επίσης, οι δεξιότητες που θα απαιτούνται συμπεριλαμβάνουν και τις αποκαλούμενες soft skills (ήπιες, διαπροσωπικές, οριζόντιες δεξιότητες ή επικοινωνιακή-κοινωνική νοημοσύνη). Συνεπώς, η έλευση του GenAI παρουσιάζει μια ευκαιρία που θα βοηθήσει να κλείσει το έμφυλο χάσμα.

Όπως τεκμηριώνεται ερευνητικά τουλάχιστον δύο δεκαετίες, οι γυναίκες υπερτερούν σε δεξιότητες που σχετίζονται με την επικοινωνιακή-κοινωνική-συναισθηματική νοημοσύνη, δηλαδή βρίσκονται ένα βήμα μπροστά από τους άντρες στα soft skills: ξέρουν να ακούν και να μοιράζονται δέχονται την κριτική πιο εύκολα πλεονεκτούν στο να προσελκύουν άτομα για συζήτηση δημιουργούν κίνητρα συνεργασίας έχουν ανοιχτό μυαλό και ομαδικό πνεύμα χτίζουν συναίνεση αναλαμβάνουν το ρόλο του διαμεσολαβητή-ειρηνοποιού·είναι λιγότερο προβλέψιμες και πιο εφευρετικές από τους άνδρες είναι πιο ευέλικτες, και λιγότερο αυταρχικές και έχουν ανοιχτό μυαλό (SheSpeaks 2011, Kamberidou 2011, 2013, Woolley and Malone 2011).

Τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι η σημερινή οικονομία απαιτεί αυτές τις αποκαλούμενες στο παρελθόν «θηλυκές/γυναικείες δεξιότητες» (Kamberidou 2013) τις οποίες υιοθετούν όλο και περισσότεροι άνδρες επιχειρηματίες και στελέχη σήμερα, δεδομένου ότι εταιρείες που απασχολούν γυναίκες εμφανίζουν κατά μέσο όρο περισσότερα κέρδη και βιωσιμότητα. Αυτό δεν υπονοεί ότι οι γυναίκες είναι πιο έξυπνες ή εγγενώς πιο ταλαντούχες και πιο εξειδικευμένες από τους άνδρες. Υποδηλώνει όμως ότι η έμφυλη πολυμορφία— η συνεργασία ανδρών και γυναικών— είναι απαραίτητη για την επίτευξη καλύτερων αποτελεσμάτων για την οικονομία και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Εισάγοντας τη διάσταση του φύλου, οδηγούμαστε στην αξιοποίηση ολόκληρης της δεξαμενής ταλέντων (ανδρών και γυναικών) έτσι ώστε να παρέχεται ανταγωνιστικό πλεονέκτημα και να εξαφανιστεί «η καμπύλη ηλιθιότητας».

Σήμερα, οι δεξιότητες που περιγράφονται ως Soft Skills είναι η ομαδικότητα, η δημιουργική σκέψη, οι αναλυτικές ικανότητες για την επίλυση σύνθετων προβλημάτων, οι διαπροσωπικές ικανότητες (πχ. διαχείριση συναισθημάτων, αίσθηση του χιούμορ, ενσυναίσθηση), η ηθική και επαγγελματική δεοντολογία, η διαχείριση χρόνου και ειδικά οι ηγετικές ικανότητες. Όσον αφορά στο τελευταίο, καμία χώρα ή βιομηχανία, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν έχει πετύχει ακόμα να κλείσει το έμφυλο χάσμα στην ηγεσία.

Για να αναζωογονηθεί η παγκόσμια οικονομία και να μειωθούν οι έμφυλες ανισότητες, απαιτούνται συνεχείς και συστηματικές προσπάθειες για την προώθηση των γυναικών σε ηγετικούς ρόλους. Πρέπει να δράσουμε τώρα δεδομένου ότι το ποσοστό προσλήψεων των γυναικών σε ηγετικούς ρόλους συνεχίζει να μειώνεται (WEF 2024).

Συμπερασματικές παρατηρήσεις και προτάσεις: Ορατότητα

Παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί στην αναγνώριση των επιχειρηματικών και ηγετικών συνεισφορών των γυναικών, η γυναικεία επιχειρηματικότητα υποεκπροσωπείται παγκοσμίως. Το ταξίδι της γυναικείας επιχειρηματικότητας παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Οι γυναίκες αντιμετωπίζουν συστημικά εμπόδια και συστημικές προκλήσεις σε όλους του τομείς, όπως επιβεβαιώνουν τα δεδομένα του LinkedIn στη φετινή έκθεση του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ για το Παγκόσμιο Χάσμα των Φύλων (WEF 2024).

Αναμφισβήτητα, μεταβάλλεται το εργασιακό τοπίο και αλλάζουν οι επαγγελματικές κατευθύνσεις (GenAI, γαλάζια οικονομία, αργυρή επιχειρηματικότητα) και η νέα τεχνολογία απαιτεί νέες δεξιότητες. Ωστόσο, η έλευση του GenAI παρουσιάζει και μια ευκαιρία για να κλείσει ή να γεφυρωθεί το έμφυλο χάσμα. Εκτός από την επικοινωνιακή δεξιότητα (soft skills), απαραίτητο χαρακτηριστικό της πετυχημένης επιχειρηματικότητας αποτελεί ο ψηφιακός εγγραμματισμός, που είναι ένας πυλώνας στο δρόμο για την ψηφιακή μετάβαση. Αναλυτικά βλέπε ολοκληρωμένη μελέτη (Το ταξίδι της γυναικείας επιχειρηματικότητας στην Πέργαμο: https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3473731).

Ενώ η τεχνητή νοημοσύνη (AI) μεταβάλλει τους χώρους εργασίας, το ποσοστό προσλήψεων των γυναικών σε ηγετικούς ρόλους εξακολουθεί να μειώνεται. Οι επιχειρήσεις μπορούν να διευκολύνουν την πρόσβαση των γυναικών σε ηγετικές θέσεις μέσω της αναβάθμισης και επανακατάρτισης (upskilling) δεξιοτήτων τεχνητής νοημοσύνης καθώς και της λήψης προορατικών μέτρων μάθησης και ανάπτυξης-εξέλιξης (Duke 2024, WEF 2024).

Για να ξεπεραστούν τα εμπόδια απαιτούνται παρεμβάσεις από τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής που θα συμπεριλαμβάνουν: (α) τη δημιουργία προγραμμάτων καθοδήγησης, καθώς και παροχής στοχευμένων στρατηγικών χρηματοδότησης για την ανάπτυξη της γυναικείας επιχειρηματικότητας, (β) την ενίσχυση της νεανικής επιχειρηματικότητας σε πρώιμο στάδιο, και (γ) την αύξηση της γυναικείας συμμετοχή στις ΤΠΕ και στο STEM και ειδικά την προβολή-ορατότητα γυναικείων προτύπων και μεντόρων.

Αναφορές

Barker, G. (2024), *We must move towards gender equity when it comes to care. Here's why*, World Economic Forum: Equity, Diversity and Inclusion: https://www.weforum.org/agenda/2024/06/gender-men-women-care-equality/.

De Vita, L., Mari, M. and Poggesi, S. (2014), Women entrepreneurs in and from developing countries: Evidences from the literature, *European Management Journal*, Vol. 32, No 3, pp. 451-460, https://doi.org/10.1016/j.emj.2013.07.009.

Dibek, Y. A. and Aydin, E. (2024), Redefining the Age of Enterprise: Embracing Senior Women Entrepreneurs in the Work Ecosystem, *Academy of Management*, Vol. 2024, No 1. Published Online: https://doi.org/10.5465/AMPROC.2024.156bp https://journals.aom.org/doi/abs/10.5465/AMPROC.2024.156bp

Floyd, A. N. (2022), *Moving Right Along: Examining the Venture Gestation Process of Black Women Entrepreneurs*, Dissertation, Graduate Faculty of the University of South Alabama, Doctor of Philosophy in Business Administration, ProQuest Dissertations Publishing. https://www.proquest.com/openview/b3ffe6e2a775f14aad1c09dc9763db43/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y

Kamberidou, I (2020), "Distinguished" Women Entrepreneurs in the Digital Economy and the Multitasking Whirlpool, *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, Vol. 9, No 3, pp. 1-26. https://doi.org/10.1186/s13731-020-0114-y Link: https://rdcu.be/b4sWF

Kamberidou, I. (2013), Women Entrepreneurs. 'We Cannot Have Change Unless We Have Men in the Room', *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, Vol. 2, No 6, pp. 1-17. https://doi.org/10.1186/2192-5372-2-6. Link**:** https://rdcu.be/cMhlZ

Kamberidou, I. (2011). Gender Devaluation and Gender Fatigue: Getting Women on the Glass Escalator. In *Digital Agenda Assembly, Workshop 22: Women for smart growth*, European Commission, Brussels, pp. 1–13. Copy at *http://www.tinyurl.com/hxgql9a*

Kamberidou, I. (2010), The "glass escalator" & "gender fatigue": Getting gender back on the agenda, The 5th International Conference on Interdisciplinarity in Education ICIE'10 June 17-19, pp. 89-98. Tallinn, Estonia. https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2417998

Kamberidou, I. and Pascall, N. (2020), The Digital Skills Crisis: Empowering Women in Cyberspace, *European Journal of Social Sciences Studies*, Vol. 4, No 6, pp. 1-33. https://oapub.org/soc/index.php/EJSSS/article/view/683, doi: 10.5281/zenodo.3558799 URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.3558799

Kelan, E. (2010), *Performing Gender at Work*, Macmillan Publishers/Palgrave Macmillan.

Kelan, E. (2009), Gender fatigue: The ideological dilemma of gender neutrality and discrimination in organizations, *Canadian Journal of Administrative Sciences*, Vol. 26, No 3, pp. 197-210 https://doi.org/10.1002/cjas.106

Komodromos, M. (2024), Gender Barriers Experienced by Women Entrepreneurs in Cyprus, in L. P. Dana and M. Chhabra (eds), *Women Entrepreneurship Policy*, Singapore, Springer, pp. 169-186. https://doi.org/10.1007/978-981-97-3607-2_9

Linard, L. (2002), Enterprising Women—a History, *Working Knowledge. Business Research for Business Leaders*, Harvard Business School. https://hbswk.hbs.edu/item/enterprising-womena-history

Malik, P. (2017), *Gendering digital entrepreneurship: from research to practice using a tensional lens*, ProQuest Dissertations Publishing, Purdue University http://docs.lib.purdue.edu/dissertations/AAI10266070/

Mandell, B. and Pherwani, S. (2003), Relationship Between Emotional Intelligence and Transformational Leadership Style: A Gender Comparison, *Journal of Business and Psychology*, Vol. 17, pp. 387–404. https://doi.org/10.1023/A:1022816409059.

Medley-Cleveland, N. (2024), *Strategies for Improving African American Women-Owned Small Business and Access to Financial Capital*, Doctoral study, College of

Management and Human Potential, Walden University, Walden Dissertations. https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/15925/

Mincer, J. and Polachek, S. (1974), Family Investments in Human Capital: Earnings of Women, *Journal of Political Economy,* Vol. 82, No 2, pp. S76-S108.

Napier, J. L, Suppes, A., Bettinsoli, M. L. (2020), Denial of gender discrimination is associated with better subjective well-being among women: A system justification account, *European Journal of Social Psychology*, Sage Journals https://doi.org/10.1002/ejsp.2702

SheSpeaks Inc (2011), *Why She Shares, SheSpeaks Inc.*, http://www.shespeaks.com/pages/img/insightreports/SheSpeaks%20SheShares%20Study_04302012140512.pdf

Tran, K. (2014), *The impact of digital media on female entrepreneurship*, Trinity Washington University, Submitted to Dr. Donatus A. Uzomah on behalf of the faculty of the School of Professional Studies in partial fulfillment of the degree requirements for the Master of Arts in Communication.

Van der Straaten, K., Pisani, N. and Kolk, A. (2024), Parenthood wage gaps in multinational enterprises, *Journal of International Business Studies*, Vol. 55, pp. 805-815. https://doi.org/10.1057/s41267-024-00691-w.

WEF (2024), *Global Gender Gap 2024 Insight Report*, World Economic Forum (WEF). Published: 11 June 2024 https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2024/digest/ .

Weforum.org. (2024), Equity, Diversity and Inclusion. Six global trends that show how to support female entrepreneurs, *World Economic Forum*. https://www.weforum.org/agenda/2024/01/six-global-trends-in-female-entrepreneurship/

Woolley, A. and Malone, T. W. (2011), Defend Your Research: What Makes a Team Smarter? More Women, *Harvard Business Review*. https://hbr.org/2011/06/defend-your-research-what-makes-a-team-smarter-more-women

ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΓΡΑΜΜΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ: ΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ ΠΟΛΙΤΩΝ

Πηνελόπη Καραγιάννη[α]

[α] Δήμος Νέας Προποντίδας Ν. Χαλκιδικής, Ελλάδα

Περίληψη

Στα πενήντα χρόνια δημοκρατίας 1974-2024 η τοπική αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα διαμορφώθηκε μέσα από ένα σύνθετο μεταρρυθμιστικό πλαίσιο, παραμένοντας ωστόσο μια ευέλικτη μορφή διακυβέρνησης με περιορισμένη αυτονομία στο πολιτικο-διοικητικό πεδίο ενός συγκεντρωτικού κράτους. Στο σύγχρονο ταυτοτικό της τρίπτυχο, πολιτικό, διοικητικό και αναπτυξιακό, το ανθρώπινο δυναμικό της συνιστά εξόχως σημαντικό πόρο, συμβάλλοντας καθοριστικά στις σχέσεις πολίτη-κράτους. Κατά την πενηντάχρονη πορεία μετάβασης από τον γραφειοκρατικό στον πολιτοκεντρικό χαρακτήρα της δημόσιας διοίκησης, επιχειρείται η διερεύνηση της επίδρασης στους εργαζόμενους και στον τρόπο εξυπηρέτησής τους, της επικοινωνίας και μετάδοσης των πιθανών ψυχολογικών κοστών των πολιτών από τα διοικητικά βάρη, κατά την αλληλεπίδρασή τους με τη δημόσια διοίκηση. Εγείρονται τα ερωτήματα: Είναι πιθανό και κατά πόσο, οι υπάλληλοι της πρώτης γραμμής να μειώσουν τις απαιτήσεις, να δώσουν προτεραιότητα και να βοηθήσουν τους πολίτες, όταν οι πολίτες επικοινωνούν με το άμεσο ή έμμεσο ψυχολογικό τους κόστος; Σε ένα πλαίσιο εργασιακής εξουθένωσης λόγω αυξημένου φόρτου εργασίας και έλλειψης προσωπικού, πόσο επηρεάζονται οι εργαζόμενοι πρώτης γραμμής από την επικοινωνία των εμπειριών και προβλημάτων των πολιτών; Στην παρούσα εργασία, τα ως άνω ζητήματα διερευνώνται στο πεδίο των εργαζομένων των Κέντρων Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ). Χαρτογραφείται ο ρόλος των στελεχών των ΚΕΠ και οι προκλήσεις κατά την εξυπηρέτηση του πολίτη.

Λέξεις Κλειδιά: Δημόσιοι Υπάλληλοι, Εξυπηρέτηση του Πολίτη, Εργαζόμενοι στα ΚΕΠ, Τοπική Αυτοδιοίκηση

FRONTLINE CIVIL SERVANTS OF LOCAL GOVERNMENT: CHALLENGES AND PROSPECTS. CASE STUDY: THE EMPLOYEES AT CITIZEN'S SERVICE CENTERS.

Pinelopi Karagianni[α]

[α] Municipality of Nea Propontida, Halkidiki, Greece

Abstract

In the fifty years of democracy 1974-2024, local government in Greece was shaped through a complex reform framework, remaining, however, a flexible form of governance with limited autonomy in the political-administrative field of a centralized state. In its modern identity triptych, political, administrative and developmental, its human resources constitute an extremely important resource, contributing decisively to citizen-state relations. During the fifty-year transition from the bureaucratic to the citizen-centric character of public administration, an

attempt is made to investigate the impact on employees and the way they are served, the communication and transmission of the possible psychological costs of citizens from administrative burdens, during their interaction with public administration. The questions arise: Is it possible and to what extent, frontline employees can reduce demands, prioritize and help citizens, when citizens communicate with their direct or indirect psychological cost? In the context of work burnout due to increased workload and staff shortage, how much are frontline employees affected by the communication of citizens' experiences and problems? In this paper, the above issues are investigated in the field of employees of Citizen Service Centers (KEP). The role of KEP executives and the challenges in serving citizens are mapped.

Keywords: Civil Servants, Citizen's Service, Employees at Citizen's Service Centers, Local Government

Εισαγωγή

Η ελληνική δημόσια διοίκηση όπως και η τοπική αυτοδιοίκηση εξελίχθηκαν κατά τα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας, μέσα από ένα πολυπαραγοντικό και πολυδιάστατο πλαίσιο μεταρρυθμίσεων και συνθετικών θεωρητικών μοντέλων, που αφορούσαν τις δομές, τις διαδικασίες καθώς και τους ανθρώπινους πόρους οι οποίοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων κράτους – πολίτη.

Η εργασία εκκινεί με την περιγραφή των θεωρητικών μοντέλων δημόσιας διοίκησης, όπως προκύπτουν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, ώστε να συνδεθούν στη συνέχεια με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις των τελευταίων πενήντα χρόνων από την αποκατάσταση της δημοκρατίας ανά διακριτές χρονικές περιόδους, όπως του εξευρωπαϊσμού και εκσυγχρονισμού κατά τις δεκαετίες 1990 και 2000, της οικονομικής κρίσης 2010-2019 και της πανδημίας Covid-19.

Στην επόμενη ενότητα της εργασίας γίνεται μια επισκόπηση των σημαντικότερων διοικητικών μεταρρυθμίσεων στην τοπική αυτοδιοίκηση κατά την περίοδο 1974-2024, ενώ στη συνέχεια μελετάται ο σημαντικός ρόλος των δημοσίων υπαλλήλων πρώτης γραμμής στην τοπική αυτοδιοίκηση, κατά την αλληλεπίδρασή τους με τους πολίτες. Με εστίαση στους εργαζόμενους στα Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ), τα ερωτήματα που τίθενται είναι : Είναι πιθανό και κατά πόσο, οι υπάλληλοι της πρώτης γραμμής να μειώσουν τις απαιτήσεις, να δώσουν προτεραιότητα και να βοηθήσουν τους πολίτες όταν οι πολίτες επικοινωνούν με το άμεσο ή έμμεσο ψυχολογικό τους κόστος; Σε ένα πλαίσιο εργασιακής εξουθένωσης λόγω αυξημένου φόρτου εργασίας και έλλειψης προσωπικού, πόσο επηρεάζονται οι εργαζόμενοι πρώτης γραμμής από την επικοινωνία των εμπειριών και προβλημάτων των πολιτών;

Αναδεικνύεται ότι οι εργαζόμενοι στην πρώτη γραμμή φαίνεται να θέλουν να προσφέρουν ουσιαστική δημόσια υπηρεσία, ακόμη και σε καταστάσεις έντονου άγχους. Μέσα από την εναλλαγή των ρόλων τους στις οποίες οι κανόνες πολιτικής έρχονται σε σύγκρουση με τις απαιτήσεις και τη μετάδοση των προβλημάτων του πολίτη καθώς και τις επαγγελματικές τους αξίες, παραμένουν πρόθυμοι να προσαρμοστούν ευέλικτα στις ανάγκες των πολιτών, με απώτερο σκοπό να τους βοηθήσουν.

Θεωρητικό πλαίσιο

Θεωρητικά μοντέλα δημόσιας διοίκησης

Το θεωρητικό πεδίο της μελέτης της δημόσιας διοίκησης καλύπτει ένα ευρύ φάσμα οργανωσιακών μοντέλων και εννοιολογικών προσεγγίσεων, τα οποία στο πλαίσιο μιας γενικότερης κατηγοριοποίησης περιλαμβάνουν τα παραδοσιακά διοικητικά μοντέλα, τα οικονομικά και διαχειριστικά πρότυπα, τις θεωρίες διακυβέρνησης και τα «υβριδικά» μοντέλα (Lampropoulou and Oikonomou 2018: 117) (Πίνακας 1).

Παραδοσιακά μοντέλα δημόσιας διοίκησης

Τα παραδοσιακά διοικητικά μοντέλα επηρεάστηκαν από το γραφειοκρατικό μοντέλο του Weber, το οποίο αν και με διαφορετική ένταση και προσέγγιση, κυριαρχεί στα δυτικά κυρίως διοικητικά συστήματα. Το γραφειοκρατικό μοντέλο του Weber (αναφέρεται στον Max Weber 1864-1920 ως ιεραρχικό μοντέλο), χαρακτηρίζεται από αυστηρή προσήλωση στους κανόνες, με κύριες αρχές τη νομιμότητα, την τυποποίηση των διαδικασιών, τον καταμερισμό εργασίας, την αξιοκρατία και την ομοιομορφία (Sager and Rosser 2022).

Στην κατηγορία των παραδοσιακών μοντέλων κατατάσσονται το αγγλοσαξονικό μοντέλο της Παλαιάς Δημόσιας Διοίκησης (Old Public Administration), το μοντέλο της ναπολεόντιας παράδοσης (Napoleonic Tradition) που επηρέασε τα διοικητικά συστήματα της Νότιας Ευρώπης, καθώς και τα γραφειοκρατικά μοντέλα Continental και Public Service που ακολούθησαν η Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη.

Ωστόσο, καθώς αυτά τα παραδοσιακά μοντέλα δημόσιας διοίκησης αποδείχθηκαν αδύναμα να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στις αυξανόμενες απαιτήσεις των μεταβαλλόμενων κοινωνιών και τις οικονομικές ανάγκες των πολιτών, τα διοικητικά μοντέλα εξελίχθηκαν σε σύγχρονες προσεγγίσεις διαχειριστικών και οικονομικών διοικητικών μοντέλων.

Διαχειριστικά και οικονομικά μοντέλα δημόσιας διοίκησης

Η αναποτελεσματική και μη παραγωγική λειτουργία του δημόσιου τομέα, λόγω της γραφειοκρατικής διοίκησης, οδηγεί στην ανάδειξη του ρόλου της αγοράς με παράλληλη μείωση του ρόλου του κράτους και των διαχειριστικών και οικονομικών μοντέλων, στο πλαίσιο των οποίων εντάσσεται και το New Public Management (Νέα Δημόσια Διοίκηση) τη δεκαετία του 1990. Κύριες αρχές του ο προσανατολισμός στο αποτέλεσμα, ο ανταγωνισμός, η οικονομική απόδοση, ο πολίτης-πελάτης και η συρρίκνωση του δημόσιου τομέα. Ωστόσο και εδώ ακολούθησαν επικρίσεις αναφορικά με τις δημόσιες περικοπές σε βάρος της ποιότητας και τις βραχυπρόθεσμες κοινωνικές πολιτικές, τη διαφθορά και τις πελατειακές σχέσεις.

Μοντέλα διακυβέρνησης και υβριδικά μοντέλα

Οι ανησυχίες που προκάλεσαν τα διαχειριστικά μοντέλα σηματοδότησαν την ανάπτυξη διοικητικών μοντέλων περιλαμβάνοντας την έννοια της διακυβέρνησης, της μετάβασης από την κρατική εξουσία κατά τη λήψη αποφάσεων σε μια διαχείριση περισσότερο διαπραγματευτική, συνεργατική και πολυπαραγοντική, με εφαρμογή σύγχρονων διοικητικών εργαλείων. Κύριες αρχές της διακυβέρνησης η κοινωνική δέσμευση, η

διαβούλευση, η δημόσια λογοδοσία, η διαφάνεια και οι συμπράξεις δημοσίου και ιδιωτικού τομέα. Διακρίθηκε σε επιμέρους τύπους διακυβέρνησης, όπως η Καλή Διακυβέρνηση, η Διακυβέρνηση Ψηφιακής Εποχής, η Διακυβέρνηση Δικτύου, η Διαδραστική Διακυβέρνηση και η Νέα Δημόσια Διακυβέρνηση (NPG).

Τα μοντέλα που έχουν αναφερθεί, με την πάροδο των χρόνων είτε έχουν εξελιχθεί, είτε έχουν τροποποιηθεί είτε εφαρμόζονται υβριδικά με συνδυασμό υπαρχόντων μοντέλων. Σε ακαδημαϊκό πλαίσιο, αναφέρονται τα μοντέλα Νέα Δημόσια Διακυβέρνηση (New Public Governance - NPG), Νέα Δημόσια Υπηρεσία (New Public Service - NPS), Νέο Βεμπεριανό Κράτος (New Weberian State - NWS) και Δημόσια Αξία (Public Value - PV) (Lampropoulou and Oikonomou 2018: 113-117).

Πίνακας 1. Θεωρητικά μοντέλα δημόσιας διοίκησης

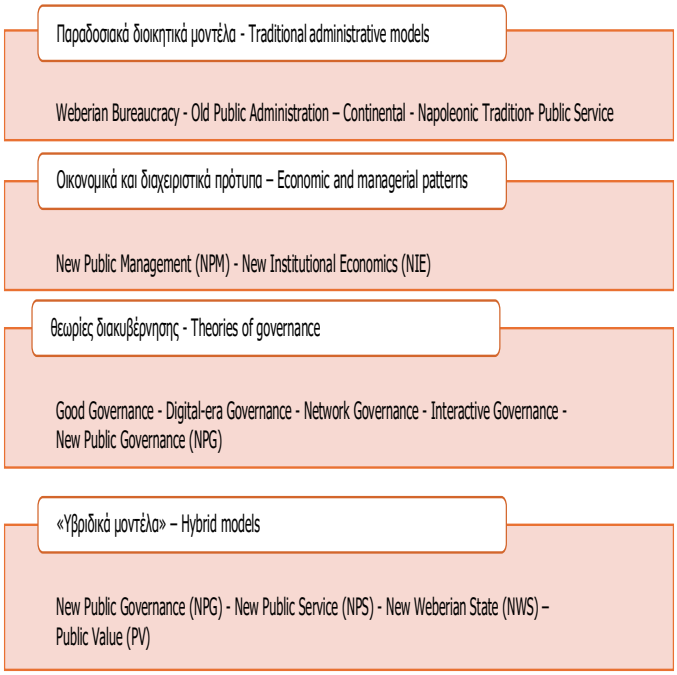

Πηγή: Lampropoulou and Oikonomou (2018), ιδία επεξεργασία

Η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα

Από τη μεταπολεμική περίοδο η ελληνική δημόσια διοίκηση εξελίχθηκε μέσα από διάφορες φάσεις, σαφώς επηρεασμένες από τα ευρύτερα προαναφερόμενα θεωρητικά μοντέλα.

Στο μεταπολεμικό αυτό πλαίσιο, το διοικητικό σύστημα υιοθέτησε μια σημαντική προσέγγιση κρατισμού, ενώ ο δημόσιος τομέας επέκτεινε την κυριαρχία του σε ένα σύνολο δραστηριοτήτων του κοινωνικού και οικονομικού τομέα. Η εξέλιξη αυτή αντανακλούσε τη γενικότερη επεκτατική και προστατευτική οικονομική πολιτική που ίσχυε εκείνη την εποχή. Ο ισχυρός συγκεντρωτισμός, η άκαμπτη δομή, η αυστηρή τήρηση της νομιμότητας και ένα περίπλοκο σύνολο νόμων και επίσημων κανόνων και διαδικασιών, αποτυπώνουν τη μεγάλης κλίμακας γραφειοκρατική διάσταση των δημόσιων οργανισμών. Τα πρότυπα αυτά παρέμειναν ουσιαστικά ανεπηρέαστα και στην

περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας 1967-1974, με έμφαση στην εξουσιαστική και ιεραρχική διάσταση. Στο πλαίσιο αυτό καταγράφονται ένα σύνολο αδυναμιών και παθογενειών της δημόσιας διοίκησης, όπως χαώδης πολυνομοθεσία (υπονόμευση των κανόνων νομιμότητας), εκτεταμένο πολιτικοποιημένο διοικητικό σύστημα (διαστρέβλωση πολιτικής και δημοκρατικής λογοδοσίας), σύστημα προσλήψεων, προώθησης και υπηρεσιακής εξέλιξης των δημοσίων υπαλλήλων βασιζόμενο σε ισχυρές πελατειακές σχέσεις (διάβρωση αξιοκρατίας, ήθους και επαγγελματισμού), οι οποίες διαμόρφωναν και τη σχέση κράτους κοινωνίας-οικονομίας μέσω της επιλεκτικής προσβασιμότητας στις δημόσιες παροχές.

Ένα σημαντικό σύνολο διοικητικών μεταρρυθμίσεων εξευρωπαϊσμού και εκσυγχρονισμού βασισμένο σε θεωρητικά πρότυπα, καταγράφεται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και του 2000, με τις διαδικασίες ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τις διαμορφούμενες συνθήκες της αυξανόμενης παγκοσμιοποίησης σε ρόλο ισχυρού καταλύτη. Μοντέλα του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ και επιρροή «υβριδικών» μοντέλων όπως το New Public Service (NPS) και το New Weberian State (NWS) με διοικητική διαχείριση εστιασμένη στην αγορά, εφαρμόζονται παράλληλα με την αύξηση της χρήσης εφαρμογών Τεχνολογίας Πληροφοριών και Επικοινωνιών (ΤΠΕ), με στόχο το διοικητικό εξορθολογισμό, τη διοικητική αποκέντρωση, τη βελτίωση παροχής υπηρεσιών και απλούστευσης διοικητικών διαδικασιών και την ενίσχυση αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας (Lampropoulou and Oikonomou 2018 : 118).

Ωστόσο, η δημόσια διοίκηση δεν μπόρεσε να παρακολουθήσει την εξέλιξη των απαιτήσεων και των αναγκών της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας παρά την ανάληψη των όποιων πρωτοβουλιών και παρεμβάσεων που συντελέστηκαν, παρά τις όποιες προσπάθειες, καθώς το έλλειμμα πολιτικής βούλησης, η θεσμική ανεπάρκεια και τα ισχυρά πελατειακά συμφέροντα, δεν επέτρεψαν την απόδοση των προσδοκώμενων αποτελεσμάτων.

Ως συνέπεια, η κλιμακούμενη οικονομική κρίση της περιόδου 2010 – 2019 που ακολούθησε και η εφαρμογή των προγραμμάτων δημοσιονομικής αναπροσαρμογής, αποτέλεσαν τον επόμενο σημαντικό σταθμό – καταλύτη επιβεβλημένων διοικητικών μεταρρυθμίσεων, με το δημόσιο τομέα να συνιστά ένα σημαντικό πεδίο ιδιαίτερης «έκτασης, έντασης και φιλοδοξίας» (Σπανού 2018: 17). Η αυστηρή λιτότητα που ακολούθησε επέβαλλε δραστική περικοπή δημοσίων δαπανών, συρρίκνωση του μεγέθους και του μείωση του κόστους της δημόσιας διοίκησης, μέσα από ένα σύνολο ιδιωτικοποιήσεων, συγχωνεύσεων και ευρύτερης διαρθρωτικής αναδιοργάνωσης (Lampropoulou and Oikonomou 2018 : 120-121).

Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις και οι στόχοι των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής την περίοδο 2008-2010, συνοψίζονται στον Πίνακα 2 (Σπανού 2018 : 80) και αφορούν βασικές παρεμβάσεις στους ανθρώπινους πόρους, τις δομές, και τις λειτουργίες – διαδικασίες, όπως παρουσιάζονται πιο αναλυτικά στον Πίνακα 3 (Λαμπροπούλου και Οικονόμου 2013 : 192-201).

Πίνακας 2. Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης 2008-2010

Στόχοι προγραμμάτων προσαρμογής και Θεσμικές – Διοικητικές προσαρμογές

Στόχοι	Μέτρα – προσαρμογές διοίκησης
Περιορισμός μεγέθους δημόσιου τομέα	Μειώσεις δομών – οργανικών μονάδων Καταργήσεις / συγχωνεύσεις φορέων
Εξορθολογισμός οργάνωσης και λειτουργίας διοικητικών δομών	Έκδοση νέων οργανογραμμάτων Υπουργείων (2014 / 2017)
	Εσωτερική αναδιάρθρωση μονάδων
Βελτίωση συντονισμού – υποστήριξης πολιτικών	Ενίσχυση δομών κυβερνητικού συντονισμού και υπηρεσιών κέντρου κυβέρνησης

Πηγή: ΕΛΙΑΜΕΠ, Καλλιόπη Σπανού (Επεξεργασία στοιχείων Μ. Λαμπροπούλου), 2018

Πίνακας 3. Πλαίσιο διοικητικών μεταρρυθμίσεων των Μνημονίων (2008 - 2010)

Ανθρώπινοι πόροι

- Αξιοκρατία
- Αξιολόγηση
- Κινητικότητα (βάσει ψηφιακών ΟΕΥ και οργανογραμμάτων φορέων)
- Περιγραφή καθηκόντων
- Επικαιροποίηση «εργαλείων» ΔΑΠ: νέο βαθμολόγιο, (ενιαίο) μισθολόγιο, πειθαρχικό δίκαιο
- «Εργαλεία» σε περιόδους οικονομικής συρρίκνωσης : εφεδρεία, διαθεσιμότητα, απόλυση

Δομές

- Υφιστάμενες διοικητικές δομές: αναδιαρθρώσεις, συγχωνεύσεις, καταργήσεις
- Δημιουργία νέων
- Αξιολόγηση
- Νέοι ΟΕΥ και οργανογράμματα

Διαδικασίες

- Απο(συγ)κέντρωση
- Ανάθεση σε ιδιώτες
- Κανονιστική μεταρρύθμιση
- Καλή νομοθέτηση
- Ανασχεδιασμός διοικητικών διαδικασιών ("BPR")
- Λογοδοσία, διαφάνεια
- Πρόσβαση – ανοικτότητα (openness) δεδομένων
- Εργαλεία μέτρησης ποιότητας - απόδοσης (Κοινό Πλαίσιο Αξιολόγησης – ΚΠΑ/"CAF")

Πηγή: Λαμπροπούλου και Οικονόμου, 2013

Τέλος, ένα ακόμη ορόσημο πρόσφατο για τη διοικητική μεταρρύθμιση αποτέλεσε η πανδημία Covid-19 η οποία λειτούργησε ως καταλύτης για τον ψηφιακό μετασχηματισμό της δημόσιας διοίκησης.

Γενικότερα, η περίοδος από το 1974 έως σήμερα αν και έχει χαρακτηριστεί ως η πιο σταθερή περίοδος της πολιτικής και διοικητικής ιστορίας της Ελλάδας και έχει συντελεστεί ένα μεγάλο σύνολο διαρθρωτικών διοικητικών μεταρρυθμίσεων, καθώς

δεν έχει διαμορφωθεί η κατάλληλη οργανωτική κουλτούρα, ο δημόσιος τομέας παραμένει μη αποδοτικός με σημαντικές γραφειοκρατικές παθογένειες που εντάθηκαν περισσότερο κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και της πρόσφατης πανδημίας Covid-19 (Aspridis and Pouliana 2021: 142).

Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση της απεικόνισης της εξέλιξης της ελληνικής δημόσιας διοίκησης την περίοδο 1950 – 2015 με τα θεωρητικά μοντέλα διακυβέρνησης, σε μια τρισδιάστατη οπτική στους άξονες κράτος (ιεραρχία) – κοινωνία (δίκτυα) - αγορά (ανταγωνισμός), επιχειρείται από τους Lampropoulou and Oikonomou (2018 : 109) στο Σχήμα 1.

Σχήμα 1. Μοντέλα δημόσιας διοίκησης που σχετίζονται με τους άξονες κράτος-κοινωνία-αγορά: Το ελληνικό πρότυπο. Περίοδος 1950 – 2015

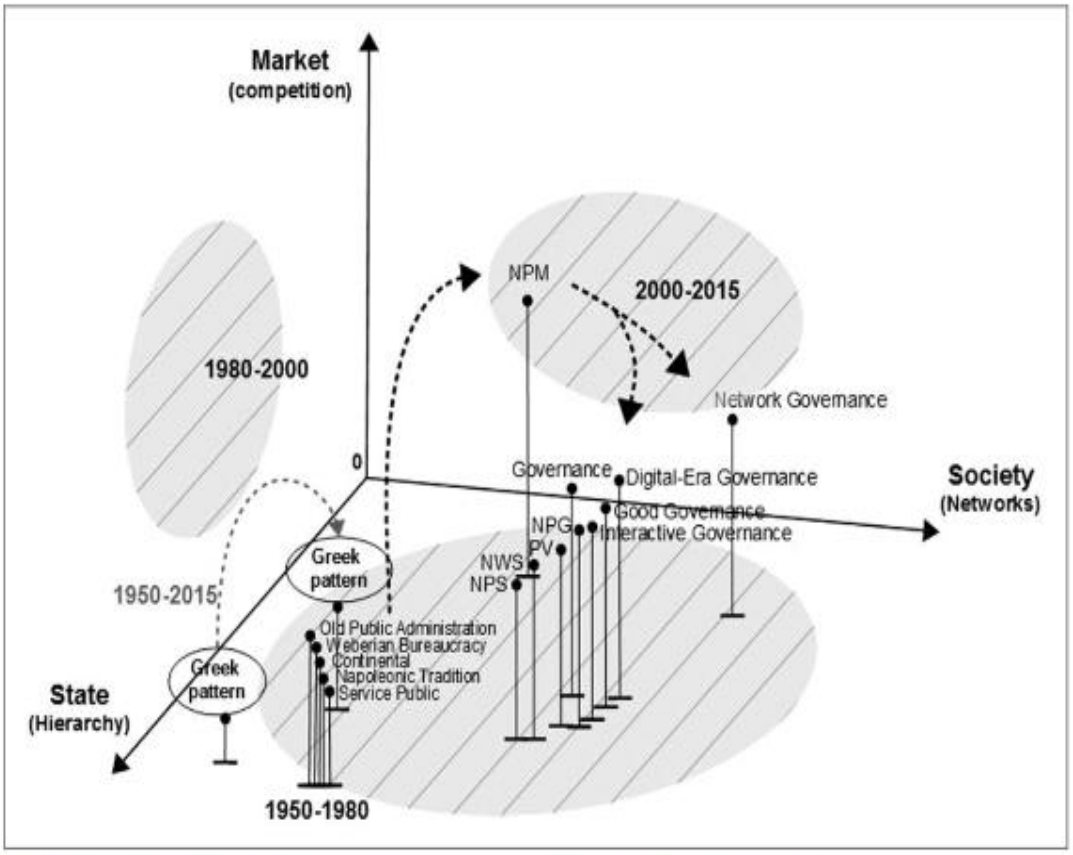

Public administration models related to the state-society-market axes: The Greek pattern.

Πηγή: Lampropoulou and Oikonomou (2018)

Αρχικά, όπως αποτυπώνεται στο Σχήμα 1, στη μεταπολεμική περίοδο το ελληνικό παράδειγμα τοποθετείται στον άξονα της «ιεραρχίας», από όπου μετακινείται προς τα διαχειριστικά μοντέλα στον άξονα της «αγοράς» κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και την περίοδο της κρίσης χρέους και σε μικρότερο βαθμό τον άξονα της «κοινωνίας». Αναδεικνύεται ότι οι μεταρρυθμίσεις δεν εναρμονίζονται με ένα τυπικό μοντέλο διακυβέρνησης ούτε με μια σταθερή κατεύθυνση.

Η μέτρηση του βαθμού της εμπιστοσύνης των πολιτών προς την κεντρική διοίκηση συνιστά ένα σημαντικό στοιχείο αποτίμησης των αποτελεσμάτων των ως άνω διοικητικών μεταρρυθμίσεων στα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του OECD (Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης) σε 30 χώρες (Οκτώβριος - Νοέμβριος 2023) (Organisation for Economic Co-operation and Development - OECD 2024: 2) αναφορικά με το βαθμό εμπιστοσύνης των πολιτών προς τη Δημόσια Διοίκηση, το 32% των Ελλήνων ανέφερε υψηλή ή μέτρια υψηλή εμπιστοσύνη, χαμηλότερα έναντι του μέσου όρου του OECD (Πίνακας 4).

Πίνακας 4. Εμπιστοσύνη στην κεντρική/εθνική κυβέρνηση, 2023

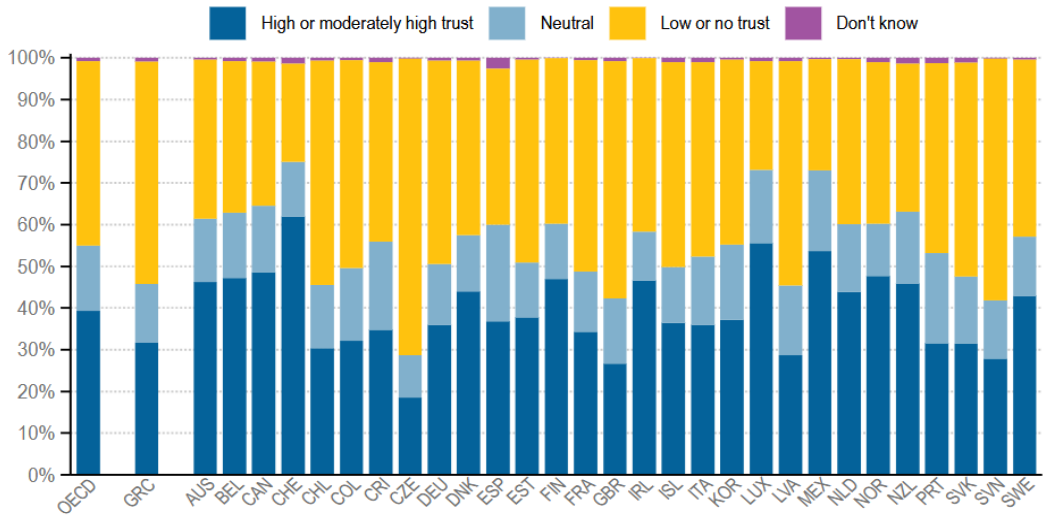

Note: 'High or moderately high' corresponds to the aggregation of response options 6-10 to the question "On a scale of 0 to 10, where 0 is not at all and 10 is completely, how much do you trust the national/central government?"; neutral to option 5 and "low or no" to response options 0-4.

Πηγή: OECD, 2024

Ο χαμηλός βαθμός εμπιστοσύνης και η μη προσδοκώμενη θετική αποτίμηση των διαθρωτικών παρεμβάσεων, παρά τις όποιες εσωτερικές δυναμικές, συμπυκνώνουν μια εικόνα διοικητικών μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα που έχουν συντεθεί από σποραδικούς, ασυντόνιστους και ως ένα βαθμό, εξωτερικά επιβεβλημένους μετασχηματισμούς, που δεν διασφάλισαν τη συνέπεια με ένα θεωρητικό πλαίσιο και ένα μακροπρόθεσμο στρατηγικό σχεδιασμό (Lampropoulou and Oikonomou 2018: 125-126).

Η τοπική αυτοδιοίκηση στα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας

Στο ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο της ελληνικής δημόσιας διοίκησης τοποθετείται και η οργάνωση και λειτουργία της τοπικής αυτοδιοίκησης, που κατοχυρώνεται συνταγματικά στο άρθρο 102 του Συντάγματος 1975 (1975: 648), όπως αυτό ισχύει σήμερα (2019 : 5735), συνιστώντας ένα σημαντικό πυλώνα της δημοκρατίας, θεσμός δημοκρατικός και αντιπροσωπευτικός ως μορφή διακυβέρνησης πιο κοντά στον πολίτη παρέχοντας το δικαίωμα της ενεργού συμμετοχής στη διαμόρφωση πολιτικών και λήψη αποφάσεων.

Στα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το θεσμικό και νομικό της πλαίσιο έχει υποστεί επίσης αξιοσημείωτες αλλαγές και μεταρρυθμίσεις ακολουθώντας το γενικότερο μοντέλο του διοικητικού μετασχηματισμού, των στόχων, των αρχών, των τύπων (δομές, λειτουργία, πόροι, αλλά και μορφές διακυβέρνησης) και των παραγόντων διαμόρφωσής του (εκσυγχρονισμός, εξευρωπαϊσμός, παγκοσμιοποίηση, οικονομική και πρόσφατη υγειονομική κρίση) που έχουν ήδη αναφερθεί. Στον πίνακα 5 που ακολουθεί καταγράφονται κατά ενότητες οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1975 – 2020, όπως αυτές αναφέρονται σε πρόσφατη μελέτη των ΕΛΙΑΜΕΠ και Ε.Ε.Τ.Α.Α. (Μαΐστρος et al. 2022: 40-42).

Πίνακας 5. Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις ΟΤΑ (1975 - 2020)

– ΣΥΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΟΤΑ
• Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση
• Πρόγραμμα «Ι. Καποδίστριας»
• Πρόγραμμα «Καλλικράτης»
Οι τρεις αυτές διοικητικές μεταρρυθμίσεις είναι και οι σημαντικότερες
– ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ
• Μεταβίβαση αρμοδιοτήτων
• Μεταβίβαση Παιδικών και Βρεφονηπιακών Σταθμών
• Μεταβίβαση Αθλητικών Κέντρων
– ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ
• Ενδοδημοτική αποκέντρωση (με το Πρόγραμμα «Ι. Καποδίστριας»)
• Εκτελεστική Επιτροπή (με το Πρόγραμμα «Καλλικράτης»)
– ΝΟΜΙΚΑ ΠΡΟΣΩΠΑ – ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ
• Επιχειρηματική δραστηριότητα των ΟΤΑ
• Δημοτικές ΕπιχειρήσειςΎδρευσης – Αποχέτευσης
• Περιφερειακά Ταμεία Ανάπτυξης
– ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ – ΔΙΑΔΗΜΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΒΑΘΜΙΔΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ
• Αναπτυξιακοί Σύνδεσμοι – Συμβούλια Περιοχής – Δίκτυα
– ΣΥΜΒΑΣΙΑΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ
• Συμβασιακοί Θεσμοί – Προγραμματικές Συμβάσεις
– **ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ – ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΣΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΕΣ**
• Εισαγωγή της Πληροφορικής στους ΟΤΑ
• Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ)
• Απλούστευση – Προτυποποίηση – Ψηφιοποίηση Διαδικασιών ΟΤΑ
• Η συμμετοχή των πολιτών στη δημόσια ζωή σε περιφερειακό & τοπικό επίπεδο

– ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ
• Πρόσοδοι των ΟΤΑ
• Κεντρικοί Αυτοτελείς Πόροι (ΚΑΠ)
• Τέλος Ακίνητης Περιουσίας (ΤΑΠ)
• Οικονομική Διαχείριση των ΟΤΑ
– ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ – ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ – ΔΟΜΕΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ
• Δημοκρατικός Προγραμματισμός
• Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης
• Γραφεία Ανάπτυξης και Προγραμματισμού των ΤΕΔΚ
• Αναπτυξιακές ανώνυμες εταιρείες ΟΤΑ
• Κοινωνικές Δομές και Κοινωνικά Προγράμματα
• Αναπτυξιακά Προγράμματα Τ.Α. (Μηχανοργάνωση των ΟΤΑ, ΕΑΠΤΑ Ι και ΙΙ, ΕΠΤΑ, «Θησέας», «Φιλόδημος», «Α. Τρίτσης»)
• Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στο ΕΣΠΑ 2021–2027 και στο Πρόγραμμα «ΕΛΛΑΔΑ 2.0»
– ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ
• Η διαφορετικότητα των ΟΤΑ – Η Συνένωση των ΟΤΑ και οι Θεσμοί Εταιρικής Σχέσης–Συνεργασίας–Επικουρικότητας
• Οι απόψεις και οι προτάσεις της ΚΕΔΕ και της ΕΝΠΕ
• Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις της Δημόσιας Διοίκησης που επηρέασαν την Τοπική Αυτοδιοίκηση (ΕΚΔΔΑ, ΑΣΕΠ, Διαύγεια, Συνήγορος του Πολίτη κλπ) & ΜΟΔ
• Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις της Δημόσιας Διοίκησης που επηρέασαν την Τοπική Αυτοδιοίκηση (ΕΚΔΔΑ, ΑΣΕΠ, Διαύγεια, Συνήγορος του Πολίτη κλπ) & ΜΟΔ

Πηγή: ΕΛΙΑΜΕΠ – Ε.Ε.Τ.Α.Α. ΑΕ (2022)

Για την αποτίμηση των ως άνω διοικητικών μεταρρυθμίσεων στα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας και συγκριτικά με τις υπόλοιπες δημόσιες υπηρεσίες, παρατίθεται ο Πίνακας 6 από την έρευνα του OECD (Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης) (2024 : 3), σύμφωνα με τον οποίο λιγότερο από το 40% των Ελλήνων αναφέρει υψηλή ή μέτρια υψηλή εμπιστοσύνη στην τοπική αυτοδιοίκηση (39%) και στις δημόσιες υπηρεσίες (31%), επίσης χαμηλότερα από το μέσο όρο του OECD.

Πίνακας 6. Μερίδιο πληθυσμού με υψηλή ή μέτρια υψηλή εμπιστοσύνη σε διαφορετικούς δημόσιους θεσμούς, άλλους ανθρώπους και μέσα ενημέρωσης, 2023

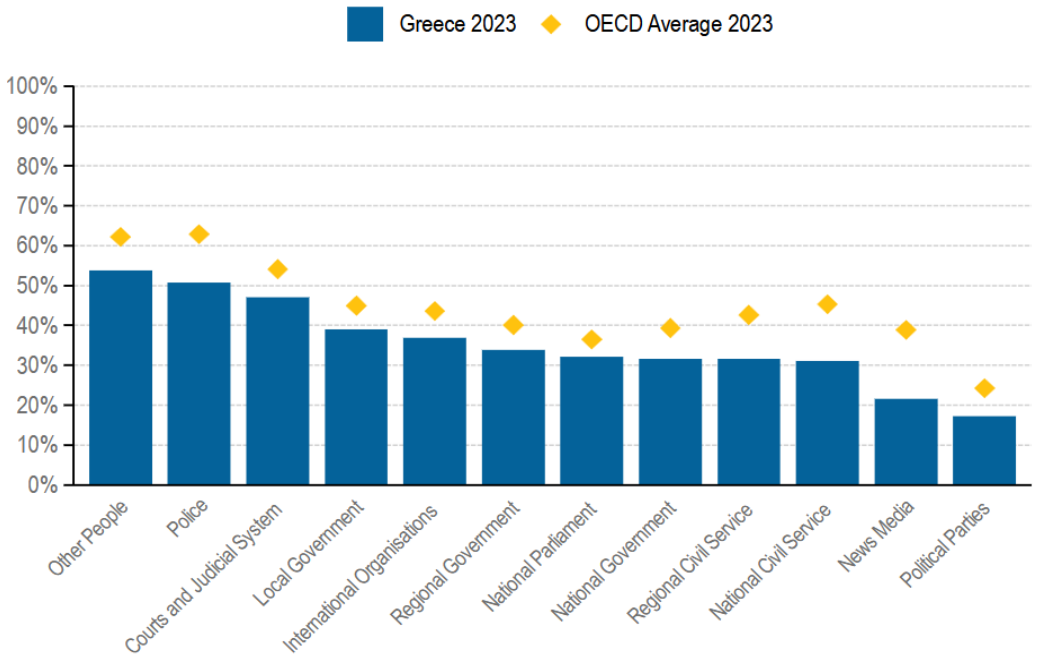

Note: 'High or moderately high' corresponds to the aggregation of response options 6-10 to the question "On a scale of 0 to 10, where 0 is not at all and 10 is completely, how much do you trust [institution]?"; neutral to option 5 and "low or no" to response options 0-4.

Πηγή: OECD, 2024

Επίσης και στην πρόσφατη μελέτη της διαΝΕΟσις (2024 : 24-25) καταγράφεται χαμηλή αποτίμηση της λειτουργίας τόσο των δημοτικών υπηρεσιών, όσο και των υπόλοιπων φορέων της δημόσιας διοίκησης (Πίνακες 7 και 8).

Πίνακας 7. Έρευνα διαΝΕΟσις «τί πιστεύουν οι Έλληνες - 2024», ερώτηση «Πώς αξιολογείτε τη λειτουργία των παρακάτω υπηρεσιών;»

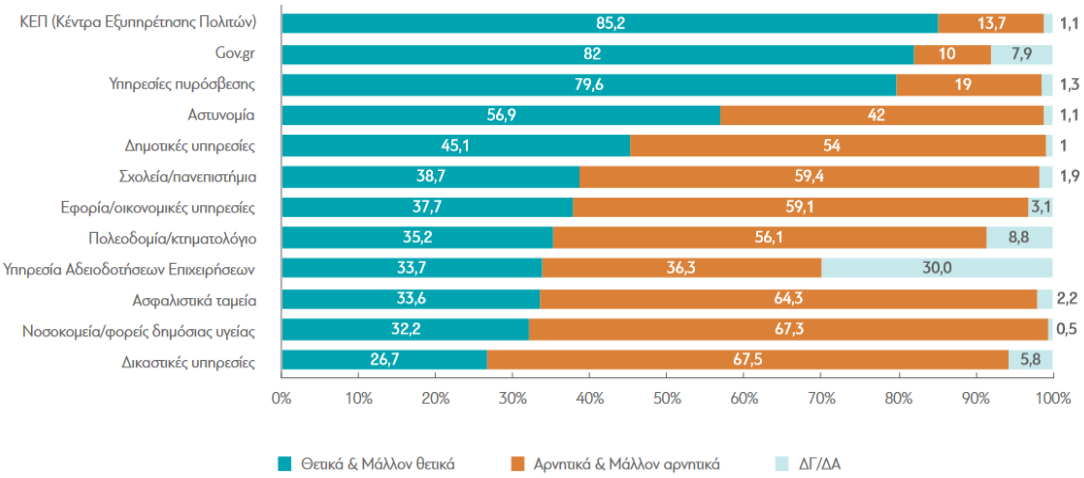

Πηγή: διαΝΕΟσις (2024)

Πίνακας 8. Έρευνα διαΝΕΟσις «τί πιστεύουν οι Έλληνες - 2024», ερώτηση «Πώς αξιολογείτε τη λειτουργία των παρακάτω υπηρεσιών;» Μεταβολές από τις προηγούμενες μετρήσεις (2022) «Θετικά» και «Μάλλον θετικά»

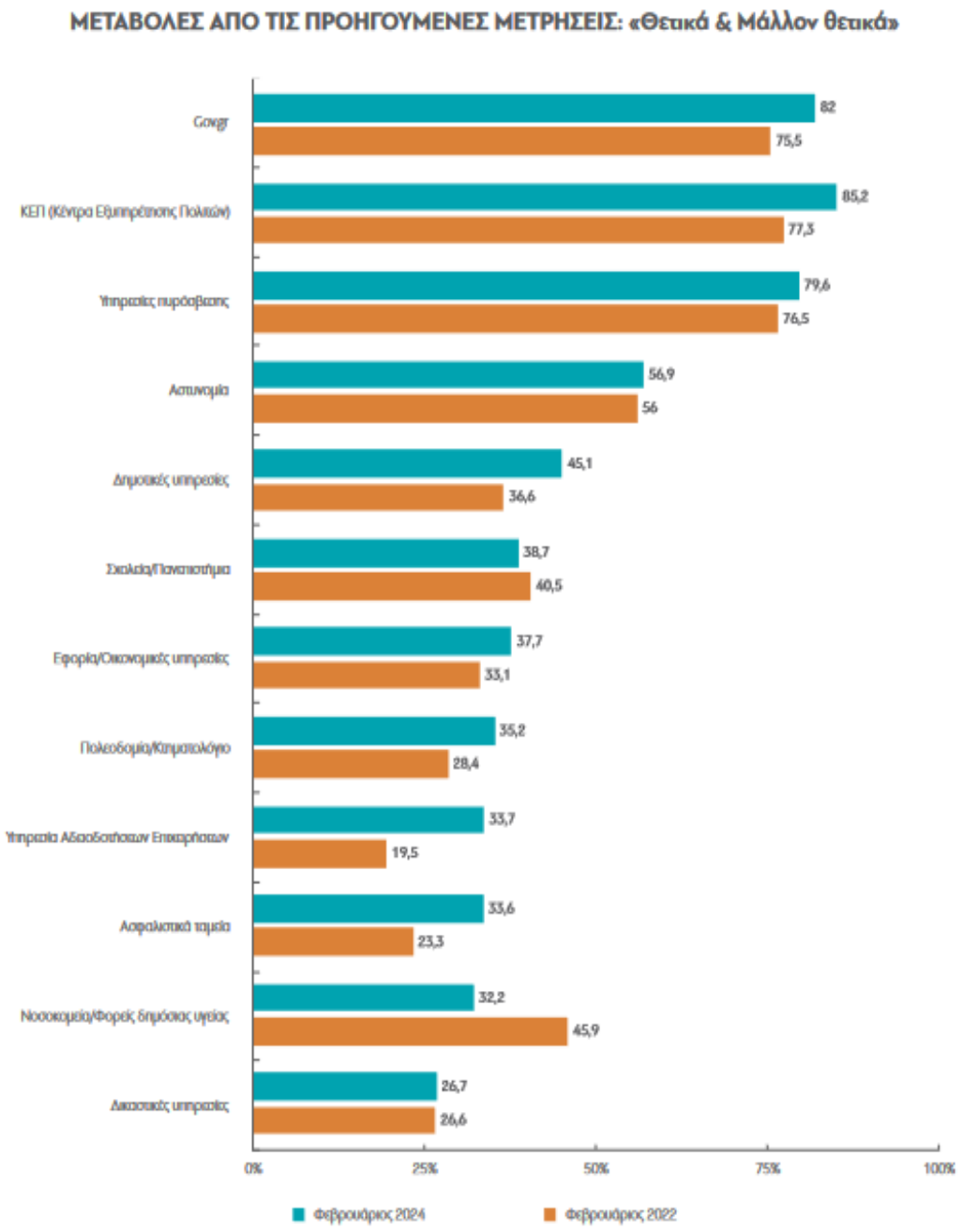

Πηγή: διαΝΕΟσις (2024)

Η καταγραφή της άποψης των πολιτών, ότι ο δημόσιος τομέας παραμένει σε μεγάλο βαθμό αναποτελεσματικός, με το βαθμό εμπιστοσύνης των πολιτών χαμηλό χωρίς να ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις ανάγκες τους παρά τους όποιους μετασχηματισμούς, επιβεβαιώνει και τα συμπεράσματα έγκριτων ερευνών (Λαμπροπούλου και Οικονόμου 2013: 205, Σπανού 2018: 105-108, Sotiropoulos 2012: 5), σύμφωνα με τις οποίες το μεταρρυθμιστικό μοντέλο των τελευταίων πενήντα χρόνων δεν ακολούθησε ένα

σχεδιασμό με στρατηγική, οργάνωση και συνοχή, αλλά βασίστηκε σε αντιμετώπιση προβλημάτων και αλλαγές μεσαίου εύρους.

Ωστόσο, αναδεικνύεται ότι ο θεσμός των Κέντρων Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ), συνεχίζει να λαμβάνει την καλύτερη αξιολόγηση (θετικά και μάλλον θετικά) των πολιτών ως προς τη λειτουργία τους και το βαθμό ικανοποίησης σε ποσοστό 85,2%, απέχοντας σημαντικά από τις υπόλοιπες δημόσιες υπηρεσίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ποσοστό αυτό δεν έχει αφομοιωθεί η συνολική αποτίμηση του έργου «Εκσυγχρονισμός των ΚΕΠ» - Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας Ελλάδα 2.0 που περιλαμβάνει την αναβάθμιση των υποδομών των ΚΕΠ με στόχο τη διατήρηση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών (Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης 2022), καθώς αυτό δεν είχε ολοκληρωθεί κατά τη χρονική περίοδο εκπόνησης της έρευνας αναφοράς.

Το ανθρώπινο δυναμικό στη δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα

Κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια και καθώς η δημόσια διοίκηση χαρακτηριζόταν από πελατειακές σχέσεις, κανόνες αδιαφάνειας και αυθαιρεσίας, το ανθρώπινο δυναμικό της αποτέλεσε ένα διακριτό πεδίο έντονων μεταρρυθμίσεων, καθώς οι δημόσιοι υπάλληλοι, συνιστούν τους εκπροσώπους της λειτουργίας του κράτους και συμβάλλουν στη διαμόρφωση της κουλτούρας της δημόσιας διοίκησης.

Σημαντικές μεταρρυθμίσεις, όπως η σύσταση της ανεξάρτητης αρχής του Ανώτατου Συμβουλίου Επιλογής Προσωπικού ΑΣΕΠ με το νόμο 2190/1994 (1994) όπως ισχύει, η ίδρυση του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης Ε.Κ.Δ.Δ.Α. και της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης Ε.Σ.Δ.Δ. με το νόμο 1388/1983 (1983), καθώς και στόχοι και παρεμβάσεις στο πλαίσιο των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής, όπως στον Πίνακα 9 (Σπανού 2018: 52-53), επέφεραν ουσιαστικές αλλαγές στην πολιτική διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού.

Στόχοι και παρεμβάσεις στη διαχείριση των ανθρώπινων πόρων

Στόχοι Μνημονίων 1 & 2	Μέτρα
Δημοσιονομικές προτεραιότητες: - Μείωση μισθοδοτικής δαπάνης - Μείωση αμοιβών - Μείωση προσωπικού - Μείωση δομών (συγχωνεύσεις, καταργήσεις οργανικών μονάδων και φορέων)	- Απογραφή υπαλλήλων – Ενιαία Αρχή Πληρωμής – Σχέδια ανακατανομής προσωπικού (Μ1) - Αναλογία προσλήψεων-αποχωρήσεων 1:5/10 (Μ1 & Μ2) - Μειώσεις μισθών - Ενιαίο Μισθολόγιο - Μείωση συμβ/χων ορισμένου χρόνου - Κατάργηση κενών θέσεων (Μ1) - Σχέδια στελέχωσης (με ανώτατα όρια) - Εντοπισμός πλεονάζοντος προσωπικού - Εφεδρεία (Μ1) διαθεσιμότητα, κινητικότητα (Μ2) - Ανακατανομή προσωπικού (Μ1 & Μ2) - Απολύσεις (Μ2)
Διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις - Εξορθολογισμός διαχείρισης Ανθρωπίνων πόρων	- Αναδιοργάνωση συστήματος προσλήψεων (Μ1) - Πάγιος μηχανισμός κινητικότητας (Μ2) - Σύστημα Αξιολόγησης προσωπικού (Μ2) - Ανάπτυξη στρατηγικής ανθρώπινων πόρων (Μ2)

Εξειδίκευση:	*Απλοποίηση συστήματος ταξινόμησης των υπαλλήλων (Κλάδοι)* *Περιγράμματα θέσης* *Επιλογή, ρόλος και ανάπτυξη υψηλόβαθμων διοικητικών στελεχών* *Σύγχρονο σύστημα αξιολόγησης της απόδοσης* *Βελτίωση της κατάρτισης του προσωπικού*
Στόχοι Μνημονίου ΙΙΙ	**Μέτρα**
- Βέλτιστη αξιοποίηση ανθρωπίνων πόρων - Αποπολιτικοποίηση - Θεσμική Μνήμη - Διοίκηση της απόδοσης - Κινητικότητα	- Διαδικασίες επιλογής στελεχών (managers) - Προγραμματισμός αναγκών σε ανθρώπινο δυναμικό - Δημοσιονομικό ουδέτερη μεταρρύθμιση του ενιαίου μισθολογίου - Σύγχρονο σύστημα αξιολόγησης για προσανατολισμό στα αποτελέσματα - Εκσυγχρονισμός διαδικασιών προσλήψεων - Ενίσχυση κινητικότητας για αξιοποίηση των ανθρωπίνων πόρων
Εξειδίκευση - Προαπαιτούμενα (ΙΙΙ):	*Μεταρρύθμιση ενιαίου μισθολογίου* *Εξορθολογισμός ειδικών μισθολογίων* *Επιλογή διευθυντικών στελεχών* *Τροποποίηση καθεστώτος ΓΓ κ.λπ. επιτελικών στελεχών* *Νέο πλαίσιο αξιολόγησης επίδοσης* *Νέο πάγιο σύστημα κινητικότητας*

Πηγή: ΕΛΙΑΜΕΠ - Σπανού (2018)

Ενδεικτική από τις ως άνω παρεμβάσεις, η εφαρμογή της απογραφής του ανθρώπινου δυναμικού (Υπουργείο Εσωτερικών 2023), δίνοντας απάντηση στο διαχρονικό ερώτημα του μεγέθους της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα (Πίνακας 10).

Πίνακας 10. Μητρώο Ανθρωπίνου Δυναμικού Ελληνικού Δημοσίου (Αύγουστος 2023)

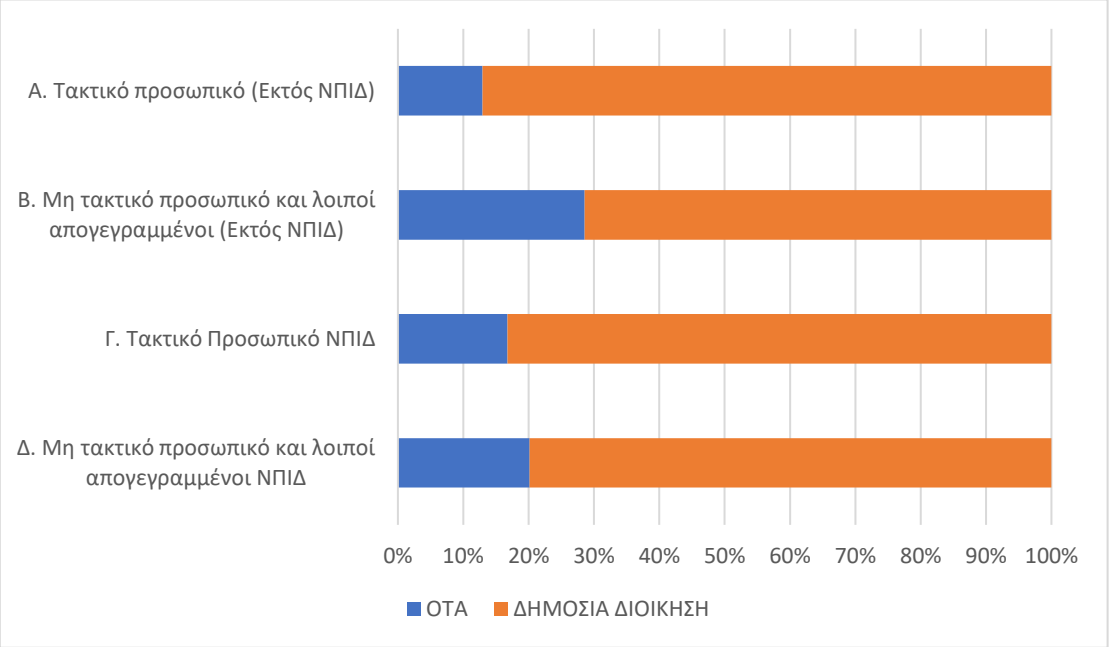

Πηγή: Μητρώο Ανθρωπίνου Δυναμικού Ελληνικού Δημοσίου 2023 (apografi.gov.gr), ιδία επεξεργασία

Επίσης, συγκριτικά με τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης η Ελλάδα βρίσκεται στην τέταρτη θέση ως προς το σύνολο των δημοσίων υπαλλήλων της κεντρικής δημόσιας διοίκησης, σύμφωνα με τα πρόσφατα στοιχεία της Eurostat (2024) του Πίνακα 11.

Πίνακας 11. Εθνικοί δημόσιοι υπάλληλοι στην κεντρική δημόσια διοίκηση, 2024, Eurostat

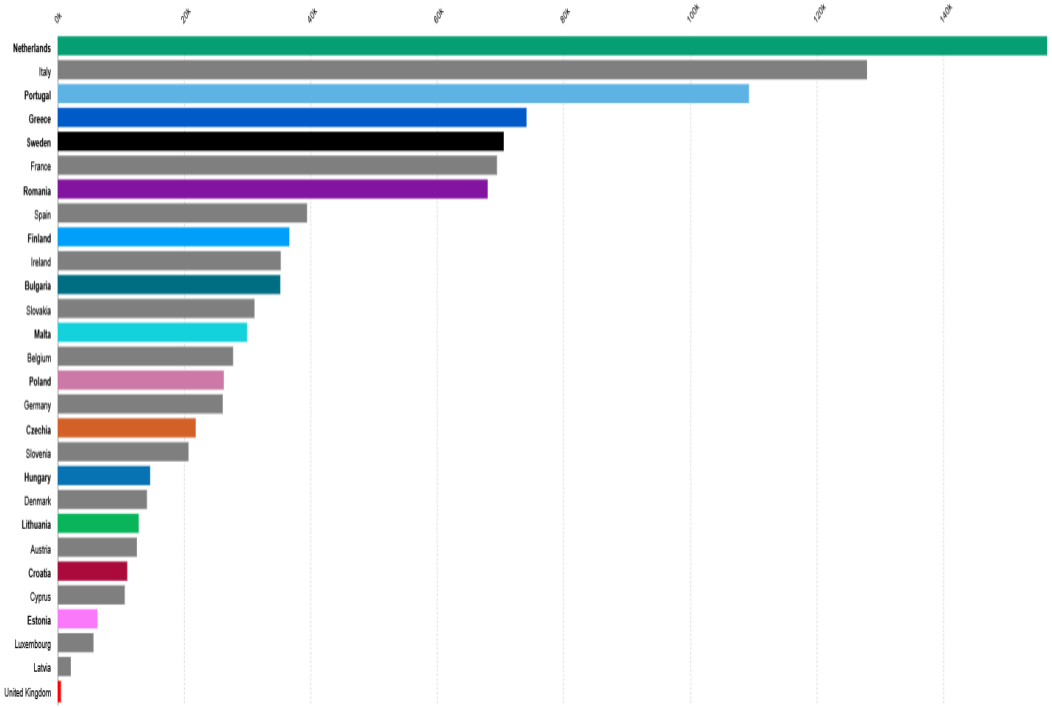

Πηγή: Eurostat 2024

Δημόσιοι υπάλληλοι στην πρώτη γραμμή της δημόσιας διοίκησης και τοπικής αυτοδιοίκησης

Η ανάπτυξη ενός «πολιτοκεντρικού» και εξωστρεφούς μοντέλου διακυβέρνησης στο πλαίσιο των σύγχρονων μεταρρυθμίσεων, προτάσσει την αναγκαιότητα οι δημόσιοι υπάλληλοι της πρώτης γραμμής να διαδραματίσουν ένα σημαντικό ρόλο υιοθετώντας νέες δεξιότητες και ρόλους με στόχο την αντιμετώπιση των αναγκών των τοπικών κοινωνιών και τη βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών προς τους πολίτες. Ως αποτέλεσμα, συνιστά μια ιδιαίτερη πρόκληση η καθημερινή διαχείριση της επικοινωνίας και της συνεργασίας με τον και για τον πολίτη στο πλαίσιο της βέλτιστης εξυπηρέτησή του. Οι δημόσιοι υπάλληλοι πρώτης γραμμής, οι εργαζόμενοι στις δημόσιες υπηρεσίες που αλληλοεπιδρούν άμεσα με τους πολίτες κατά τη διάρκεια της εργασίας τους, οι «street-level bureaucrats» (γραφειοκράτες σε επίπεδο δρόμου), όρος που αναφέρθηκε από τον Prof. Michael Lipsky (1980) έχοντας έναν αυξημένο φόρτο εργασίας και ένα επίπεδο διακριτικής ευχέρειας, παράλληλα με χαμηλούς πόρους και περιορισμένο χρόνο εξυπηρέτησης ανά πολίτη, αντιμετωπίζουν συχνά έντονο εργασιακό άγχος. Καθημερινά έρχονται αντιμέτωποι με τις ανάγκες των πολιτών, τις αντικρουόμενες απαιτήσεις των κανόνων της έννομης τάξης, τον κώδικα επαγγελματικής δεοντολογίας και τις προσωπικές τους αξίες.

Το δυσμενές αυτό εργασιακό περιβάλλον επιβαρύνεται και τον αγώνα της σκληρής επιβίωσης και της κάλυψης βασικών αναγκών της καθημερινότητας λόγω των χαμηλών οικονομικών απολαβών, καθώς σύμφωνα με τα πρόσφατα στοιχεία της Eurostat (2025), η Ελλάδα καταλαμβάνει την τελευταία θέση στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναφορικά με τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων, συνεχίζοντας την πτωτική της πορεία των τελευταίων χρόνων (Πίνακας 12).

Πίνακας 12. Μέσος όρος αμοιβών εθνικών δημοσίων υπαλλήλων στην κεντρική δημόσια διοίκηση, 2024, Eurostat

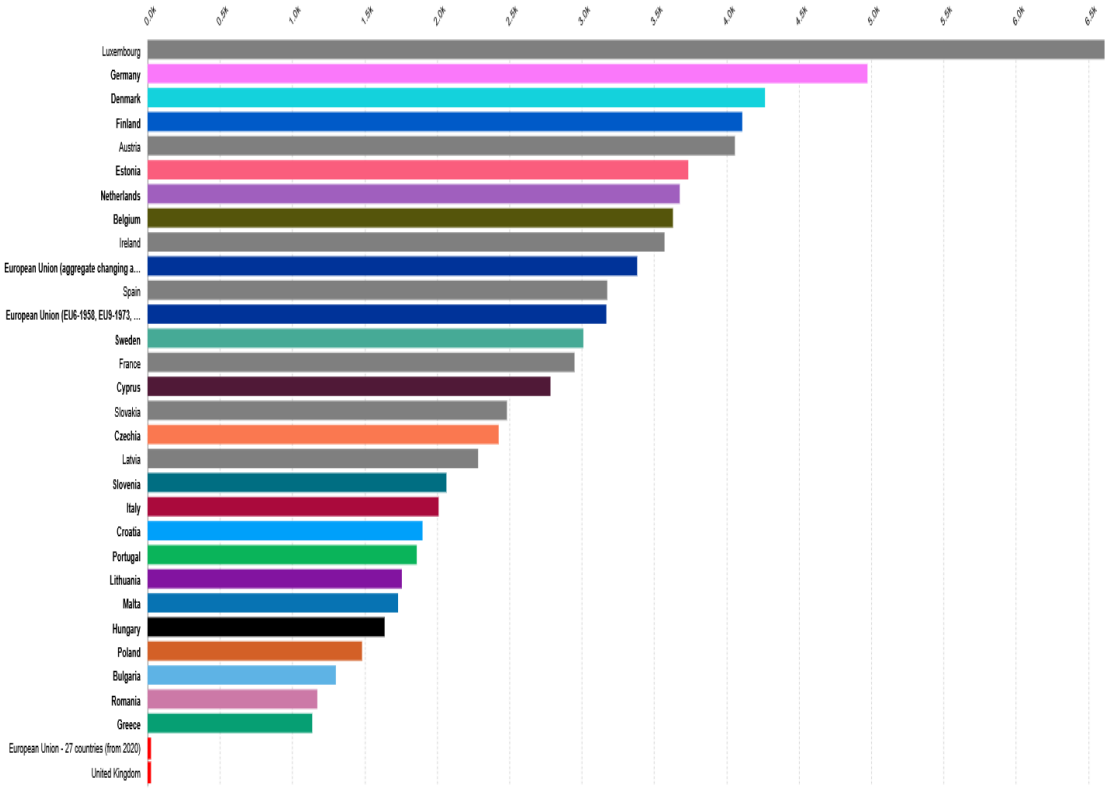

Πηγή: Eurostat 2025

Επιπρόσθετα, οι δημόσιοι υπάλληλοι ως πάροχοι δημόσιων παροχών και «εκτελεστές της θέλησης του Κράτους» (Σύνταγμα, άρθρο 103, 2019), βρίσκονται στο επίκεντρο της πολιτικής αντιπαράθεσης καθώς αντιμετωπίζουν συνεχώς τις απαιτήσεις των πολιτών αποδεκτών υπηρεσιών για βελτίωση της αποτελεσματικότητας, της ανταπόκρισης και της αποδοτικότητας των κρατικών υπηρεσιών.

Αν και σε θεωρητικό επίπεδο η διαχείριση της αντιμετώπισης κατά την παροχή δημόσιας υπηρεσίας (Coping During Public Service Delivery) έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών ερευνών όπως προκύπτει από μια συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας από το 1981-2014 των Tummers et al. (2015), σε πρακτικό επίπεδο ο τομέας της δημόσιας διοίκησης δεν διαθέτει μια ολοκληρωμένη πρόταση, παρά το ότι αναγνωρίζεται ότι η διαχείριση του εργασιακού άγχους αντιμετωπίζεται και εκτός της άμεσης αλληλεπίδρασης με τον πολίτη, αναζητώντας υποστήριξη στο οικογενειακό, φιλικό ή εργασιακό περιβάλλον.

Σύμφωνα με Tummers et al. (2015), ως αντιμετώπιση κατά την παροχή δημόσιας υπηρεσίας (Coping During Public Service Delivery) ορίζεται το σύνολο των συμπεριφορικών τρόπων αντιμετώπισης που καταβάλλουν οι εργαζόμενοι πρώτης γραμμής όταν αλληλοεπιδρούν με πολίτες, προκειμένου να διαχειριστούν, να ανεχτούν ή να μειώσουν τις εξωτερικές και εσωτερικές απαιτήσεις και συγκρούσεις που αντιμετωπίζουν σε καθημερινή βάση. Σύμφωνα δε με την έρευνά τους και την ανάλυση 67 τελικών μελετών, κατατάσσουν την αντιμετώπιση κατά την παροχή δημόσιας υπηρεσίας σε τρεις κατηγορίες – οικογένειες με εννέα τρόπους αντιμετώπισης, όπως παρουσιάζονται στον Πίνακα 13.

Αναδεικνύεται, σύμφωνα με την προαναφερόμενη μελέτη, ότι η πρώτη κατηγορία αντιμετώπισης «κίνηση προς τον πολίτη» τείνει και η επικρατέστερη σε ποσοστό 43%, με τους εργαζόμενους στην πρώτη γραμμή να φαίνεται συχνά να προσαρμόζονται ρεαλιστικά στις ανάγκες των πολιτών, με απώτερο σκοπό να τους βοηθήσουν. Η κατηγορία «απομάκρυνση από τον πολίτη», απαντάται σε ποσοστό 38% στο σύνολο των αναλυόμενων μελετών, με επικρατέστερη την κατηγορία της «ρουτίνας», την αντιμετώπιση των πολιτών με ομοιόμορφη και τυποποιημένη παροχή υπηρεσιών. Τέλος η κατηγορία «κίνηση εναντίον του πολίτη» που αφορά σε τήρηση των αυστηρών κανόνων, αναφέρεται σε ποσοστό 19% στο σύνολο των μελετών που ανάλυσαν οι Tummers et al.

Πίνακας 13. Αντιμετώπιση κατά την παροχή δημόσιας υπηρεσίας (Coping During Public Service Delivery)

- **Κίνηση προς τον πολίτη**
  - **Κάμψη κανόνων** - Προσαρμογή των κανόνων για την κάλυψη των απαιτήσεων του πολίτη
  - **Παραβίαση κανόνων** - Παραμέληση ή εσκεμμένη παρεμπόδιση των κανόνων για την τήρηση των απαιτήσεων του πολίτη
  - **"Εργαλειακή δράση», Εκτέλεση μακροχρόνιων οργανωσιακών λύσεων** για να ξεπεραστούν στρεσογόνες καταστάσεις και να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις του πολίτη
  - **Δίνοντας προτεραιότητα μεταξύ των πολιτών** - Δίνοντας σε συγκεκριμένους πολίτες περισσότερο χρόνο, πόρους ή ενέργεια
  - **Χρήση προσωπικών πόρων** για να ωφελήσει τον πολίτη
- **Απομάκρυνση από τον πολίτη**
  - **Ρουτίνα** - Η αντιμετώπιση των πολιτών με τυποποιημένο τρόπο, καθιστώντας το θέμα ρουτίνας
  - **Μείωση της διαθεσιμότητας υπηρεσιών** , της ελκυστικότητας ή των προσδοκιών για πολίτες ή ομάδες πολιτών
- **Κίνηση εναντίον του πολίτη**
  - **Τήρηση αυστηρού κανόνα** - Τήρηση των κανόνων με έναν άκαμπτο τρόπο που μπορεί να έρχεται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις του πολίτη
  - **Επιθετικότητα** - Αντιμετώπιση πολιτών με εχθρικό τρόπο

Αντιμετώπιση προς όφελος του πολίτη
- Προσαρμογή στις ανάγκες του πολίτη

Αντιμετώπιση προς όφελος του εργαζόμενου
- Αποφυγή ουσιαστικής αλληλεπίδρασηςμε τον πολίτη

Αντιμετώπιση προς όφελος του εργαζόμενου
- Αντιπαράθεση με τον πολίτη

Πηγή: Lars L. G. Tummers, Victor Bekkers, Evelien Vink, Michael Musheno (2015), ιδία επεξεργασία

Οι υπάλληλοι των Κέντρων Εξυπηρέτησης Πολιτών

Τα Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών (Κ.Ε.Π.), ως μια σημαντική διαρθρωτική μεταρρύθμιση των ΟΤΑ (Πίνακας 5), συστάθηκαν με το άρθρο 31 του νόμου 3013/2002 (2002) όπως ισχύει σήμερα, με αποστολή την παροχή διοικητικών πληροφοριών και τη διεκπεραίωση των υποθέσεων των πολιτών από την υποβολή της αίτησης μέχρι την έκδοση της τελικής πράξης σε συνεργασία με τις καθ' ύλην αρμόδιες υπηρεσίες, με σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών προς τους πολίτες και τις επιχειρήσεις. Από το 2019 έχει ξεκινήσει ο μετασχηματισμός τους σε υπηρεσίες μιας στάσης «one stop shop», ενώ πρόκειται να ολοκληρωθεί εντός του τρέχοντος έτους 2025 το έργο «Εκσυγχρονισμός των ΚΕΠ» - Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας Ελλάδα 2.0 που περιλαμβάνει ανακαίνιση των κτιριακών υποδομών των ΚΕΠ και αναβάθμιση των πληροφοριακών υποδομών των ΚΕΠ (Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης 2022).

Τα ΚΕΠ παραμένουν στην πρώτη επιλογή των πολιτών ως προς τη λειτουργία τους σύμφωνα με έρευνες των τελευταίων ετών (Πίνακες 7 & 8) και αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις άοκνες προσπάθειες του ανθρώπινου δυναμικού τους.

Αν και οι μελέτες αναφοράς της προηγούμενης παραγράφου εστιάζουν κυρίως σε κατηγορίες δημοσίων υπαλλήλων όπως κοινωνικούς λειτουργούς, εκπαιδευτικούς, αστυνομικούς και υπαλλήλους στο χώρο της υγείας, οι υπάλληλοι των Κέντρων Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ), βρίσκονται αντιμέτωποι με παρόμοιες συνθήκες των ανωτέρω κατηγοριών εργαζομένων.

Τα στελέχη των ΚΕΠ, ως υπάλληλοι στην πρώτη γραμμή της εξυπηρέτησης του πολίτη, καλούνται να διαχειριστούν μια πληθώρα ζητημάτων που αφορούν στην υποστελέχωση, την αυξανόμενη επισκεψιμότητα, τη συνεχή ένταξη νέων διαδικασιών, το έλλειμμα πόρων, τη συχνή αδυναμία των πληροφοριακών συστημάτων και διάφορους υφιστάμενους γραφειοκρατικούς περιορισμούς. Στο περιβάλλον αυτό της εργασιακής εξουθένωσης, καλούνται επίσης στο πλαίσιο της επικοινωνίας με τον πολίτη, υπό το βάρος του ψυχολογικού φορτίου που τυχόν τους μεταφέρει, να συνθέσουν ένα σύνολο από διαφορετικά ενδιαφέροντα, αξίες και προοπτικές, να χτίσουν σχέσεις εμπιστοσύνης, να κατανοήσουν, να ευθυγραμμίσουν δυνατότητες και λύσεις, ενσωματώνοντας μια πρακτική «χειροτεχνίας» σύμφωνα με τους Blijleven and van Hulst (2021).

Στις συνθήκες αυτές όπως αποδεικνύεται και από την αξιολόγηση της λειτουργίας των ΚΕΠ, οι εργαζόμενοι τηρούν ισχυρή δέσμευση ως προς την εξυπηρέτηση των αναγκών των πολιτών, εξαντλώντας σε πολλές περιπτώσεις τα όρια της διακριτικής τους ευχέρειας στο πλαίσιο της τήρησης της νομιμότητας. Μέσα στη σύγχρονη καθημερινότητα, οι τρόποι με τους οποίους οι εργαζόμενοι των ΚΕΠ αντιμετωπίζουν το ψυχολογικό φορτίο των πολιτών, εξαρτώνται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της κατάστασης και την αξιολόγησή της καθώς και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους. Ως αποτέλεσμα η εφαρμογή και η τήρηση της δημόσιας δέσμευσής τους, σηματοδοτεί την οικοδόμηση και διατήρηση μιας μεταβαλλόμενης σχέσης με τον πολίτη, από την ανάλυση μέχρι την επίλυση του προβλήματος.

Συμπεράσματα

Κατά τα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα η δημόσια διοίκηση όπως και η τοπική αυτοδιοίκηση, εξελίχθηκαν μέσα από ένα πολυπαραγοντικό και πολυδιάστατο πλαίσιο μεταρρυθμίσεων και συνθετικών θεωρητικών μοντέλων, επηρεάζοντας τις δομές, τις διαδικασίες και τους ανθρώπινους πόρους. Καθώς στον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων κράτους – πολίτη, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε το ανθρώπινο δυναμικό της δημόσιας διοίκησης, στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η διερεύνηση της επίδρασης στους εργαζόμενους και στον τρόπο εξυπηρέτησής τους, της επικοινωνίας και μετάδοσης των πιθανών ψυχολογικών κοστών των πολιτών από τα διοικητικά βάρη, κατά την αλληλεπίδρασή τους με τη δημόσια διοίκηση. Τέθηκαν τα ερωτήματα «Είναι πιθανό και κατά πόσο, οι υπάλληλοι της πρώτης γραμμής να μειώσουν τις απαιτήσεις, να δώσουν προτεραιότητα και να βοηθήσουν τους πολίτες, όταν οι πολίτες επικοινωνούν με το άμεσο ή έμμεσο ψυχολογικό τους κόστος;» και «Σε ένα πλαίσιο εργασιακής εξουθένωσης λόγω αυξημένου φόρτου και έλλειψης προσωπικού, πόσο επηρεάζονται οι εργαζόμενοι πρώτης γραμμής από την επικοινωνία των εμπειριών και προβλημάτων των πολιτών;» Αναδεικνύεται ότι οι εργαζόμενοι στην πρώτη γραμμή φαίνεται να θέλουν να προσφέρουν ουσιαστική δημόσια υπηρεσία, ακόμη και σε καταστάσεις έντονου άγχους. Μέσα από την εναλλαγή των ρόλων τους στις οποίες οι κανόνες πολιτικής έρχονται σε σύγκρουση με τις απαιτήσεις και τη μετάδοση των προβλημάτων του πολίτη ή τις επαγγελματικές τους αξίες, παραμένουν πρόθυμοι να προσαρμοστούν ευέλικτα στις ανάγκες των πολιτών, με απώτερο σκοπό να τους βοηθήσουν. Ισχυρό παράδειγμα αποτελούν οι υπάλληλοι των Κέντρων Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ), όπως προκύπτει από τις θετικές αξιολογήσεις που λαμβάνουν αναφορικά με τη λειτουργία των ΚΕΠ τα τελευταία χρόνια, συνιστώντας την πρώτη επιλογή των πολιτών και με διαφορά έναντι των υπόλοιπων δημόσιων υπηρεσιών.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βουλή των Ελλήνων (1975), Σύνταγμα 1975. Δαθέσιμο: https://ia37rg02wpsa01.blob.core.windows.net/fek/01/1975/19750100111.pdf.

Βουλή των Ελλήνων (2019), Σύνταγμα Της Ελλάδας, *Δ/Νση Εκδόσεων Και Εκτυπώσεων Της Βουλής*, No 29, p. 160. Διαθέσιμο: http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/8c3e9046-78fb-48f4-bd82-bbba28ca1ef5/SYNTAGMA.pdf.

διαΝΕΟσις (2024), Τι πιστεύουν οι Έλληνες - 2024 - Μέρος Γ΄. Διαθέσιμο: https://www.dianeosis.org/research/ti-pistevoun-oi-ellines-2024/.

Λαμπροπούλου, Μ. and Οικονόμου, Γ. (2013), Θεωρητικά διοικητικά μοντέλα και οι πολιτικές των μνημονίων για τη δημόσια διοίκηση : σημεία τομής, αποκλίσεων και αλλαγής', in *5ο Συνέδριο Διοικητικών Επιστημόνων: Αναδιοργάνωση της διοίκησης και του κράτους στη μετά το «μνημόνιο» εποχή*, Κομοτηνή: Εθνικό Τυπογραφείο. Διαθέσιμο: https://www.academia.edu/34987657/Θεωρητικά_διοικητικά_μοντέλα_και_οι_πολιτικές_των_μνημονίων_για_τη_δημόσια_διοίκηση_Σημεία_τομής_αποκλίσεων_

και_αλλαγής.
Μαΐστρος, Π., Γκέκας Ρ., Γούπιος, Γ. και Κουτσούρη, Δ. (2022), Η Μεταρρυθμιστική Τεχνική μέσα από την Ιστορική Εξέλιξη των Δοικητικών Μεταρρυθμίσεων (στο πεδίο της αποκέντρωσης και της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα 1975-2020), *ΕΛΙΑΜΕΠ - Ε.Ε.Τ.Α.Α. ΑΕ*. Διαθέσιμο: www.kede.gr.
Νόμος 1388/1983 (1983), Ίδρυση Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης. Διαθέσιμο: https://ia37rg02wpsa01.blob.core.windows.net/fek/01/1983/19830100113.pdf.
Νόμος 2190/1994 (1994), Σύσταση ανεξάρτητης αρχής για την επιλογή προσωπικού και ρύθμιση θεμάτων διοίκησης. Διαθέσιμο: https://ia37rg02wpsa01.blob.core.windows.net/fek/01/1994/19940100028.pdf.
Νόμος 3013/2002 (2002), Άρθρο 31 : Σύσταση Κέντρων Εξυπηρέτησης Πολιτών. Διαθέσιμο: https://ia37rg02wpsa01.blob.core.windows.net/fek/01/2002/20020100102.pdf.
Σπανού, Κ. (2018), Μεταρρυθμίσεις στη Δημόσια Διοίκησηστη διάρκεια της κρίσης:Επισκόπηση, Περιγραφή, Αποτίμηση, Εκδόσεις Παπαζήση.
Υπουργείο Εσωτερικών (2023), Μητρώο Ανθρωπίνου Δυναμικού Ελληνικού *Δημοσίου*. Διαθέσιμο: www.apografi.gov.gr.
Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης (2022), Οδηγός υποβολής προτάσεων δράσεων στο πλαίσιο του Έργου «Εκσυγχρονισμός των ΚΕΠ» από τους Δήμους της χώρας σύμφωνα με το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και και Ανθεκτικότητας Ελλάδα 2.0 . Διαθέσιμο: https://mindigital.gr/archives/4374.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Aspridis, G.M. and Pouliana, L. (2021), The culture of modern public administration. The case of Greece, *Academicus International Scientific Journal*, Vol. 23, pp. 142–155. Available at: https://doi.org/10.7336/academicus.2021.23.09.
Blijleven, W. and van Hulst, M. (2021), How Do Frontline Civil Servants Engage the Public? Practices, Embedded Agency, and Bricolage, *American Review of Public Administration*, Vol. 51, No 4, pp. 278–292. Available at: https://doi.org/10.1177/0275074020983805.
Eurostat (2024), National civil servants in central public administration. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/prc_rem_nr/default/bar?lang=en&category=prc.prc_rem.
Eurostat (2025), Average remuneration of national civil servants in central public administration. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/prc_rem_avg/default/bar?lang=en.
Lampropoulou, M. and Oikonomou, G. (2018a), Modèles théoriques d'administration et schémas de réforme de l'État en Grèce, *Revue Internationale Des Sciences Administratives*, Vol. 84, No 1, pp. 111–129. Available at: https://doi.org/10.1177/002085234901500312.
Lampropoulou, M. and Oikonomou, G. (2018b), Theoretical models of public administration and patterns of state reform in Greece, *International Review of Administrative Sciences*, Vol. 84, No 1, pp. 101–121. Available at: https://doi.org/10.1177/0020852315611219.

Lipsky, M. (1980), Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services, *New York: Russell Sage Foundation*. Available at: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=cs_djgS5v-UC&oi=fnd&pg=PR3&dq=Lipsky,+M.+(1980).+Street-level+bureaucracy:+Dilemmas+of+the+individual+in+public+services.+New+York:+Russell+Sage+Foundation&ots=mMl1wmzM65&sig=FWEsfa7lFiE0fyeKimRGg0iVwhg&redir_esc.

OECD (2012), *Greece: Review of the Central Administration* (Greek version), OECD Public Governance Reviews, OECD Publishing. http://dx.doi.org/10.1787/9789264179158-el

OECD (2024), Survey on Drivers of Trust in Public Institutions – 2024 Results, *OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions – 2024 Results*. Available at: https://doi.org/10.1787/9a20554b-en.

Sager, F. and Rosser, C. (2022), Weberian Bureaucracy: What Does Weberian Bureaucracy Mean?, *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, pp. 1–20.

Tummers, L. L. G., Bekkers, V., Vink, E. and Musheno, M. (2015), Coping during Public Service Delivery: A Conceptualization and Systematic Review of the Literature, *Journal of Public Administration Research and Theory*, Vol. 25, No 4, pp. 1099–1126. Available at: https://doi.org/10.1093/jopart/muu056.

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ: ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ, ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Προκόπιος Ορφανός[α]

[α] Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Το κείμενο που ακολουθεί, αποτυπώνει το επάγγελμα του/της κοινωνιολόγου, μέσα από τροχιές που διαγράφονται στον Ελληνικό χώρο και τη διεθνή σκηνή. Αρχικά, γίνεται λόγος για την κοινωνιολογία ως επάγγελμα η οποία μπορεί να αποτελέσει μια πρόσκληση στην επιστήμη, ακολουθώντας τα νήματα της σκέψης των Max Weber ([1917]1989) και Peter Berger (1985). Στη συνέχεια γίνεται λόγος για το πλαίσιο απασχόλησης των κοινωνιολόγων στην Ελλάδα, μέσα από την περιήγηση σε δύο θεμελιώδη κείμενα το ΠΔ 159/2009 και τον κώδικα δεοντολογίας των κοινωνιολόγων. Συμπληρωματικά θα χρησιμοποιηθεί και το περίγραμμα που προέρχεται από ιστοσελίδα του ΟΑΕΔ (πλέον ΔΥΠΑ). Αναφορά θα γίνει στο σεμινάριο που πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο 2022 και αφορούσε την κοινωνιολογία ως επάγγελμα. Ποικίλα επαγγέλματα συνδέονται με την εφαρμοσμένη και την κλινική κοινωνιολογία, οπότε θα γίνει αναφορά σε αυτά τα δύο πεδία, την ιστορική προέλευση και τη διαδρομή τους. Έτσι, θα τεθούν ζητήματα θεσμικού πλαισίου, πολιτικών, εφαρμογών και συνεργιών. Τέλος, θα αναπτύξουμε ζητήματα σύμπραξης των φορέων της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα και διεθνώς για την ανάδειξη και διεκδίκηση του ρόλου των κοινωνιολόγων, μέσα από τη δημόσια παρέμβαση.

Λέξεις Κλειδιά: Εφαρμοσμένη Κοινωνιολογία, Κοινωνιολογία ως Επάγγελμα, Πρόσκληση στην Κοινωνιολογία, Κοινωνιολογία στην Ελλάδα

AN INVITATION TO SOCIOLOGY AS A VOCATION: APPLICATIONS, CHALLENGES, AND CONTEXT IN GREECE

Prokopios Orfanos[α]

[α] Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

The following text captures the profession of the sociologist through trajectories traced within the Greek context and the international scene. Initially, it discusses sociology as a vocation, which can serve as an invitation to science, following the intellectual threads of Max Weber ([1917] 1989) and Peter Berger (1985). Subsequently, the employment framework of sociologists in Greece is examined through an exploration of two fundamental texts: Presidential Decree 159/2009 and the Code of Ethics for Sociologists. Additionally, the occupation profile provided by the OAED (now DYPA) website will be utilized as a complementary resource. Reference will also be made to the seminar held in November 2022, which focused on sociology as a vocation. Various professions are linked to applied and clinical sociology, so these two fields, along with their historical origins and development, will be discussed. Thus, issues of institutional framework, policies, applications, and synergies will be addressed. Finally, we will explore issues of collaboration between sociological institutions and associations in Greece and internationally to highlight and advocate for the role of sociologists through public engagement and intervention.

Keywords: Applied Sociology, Sociology as a Vocation, Invitation to Sociology, Sociology in Greece

Εισαγωγή: Πρόσκληση στην κοινωνιολογία ως επάγγελμα και εφαρμοσμένες κοινωνιολογίες

Ο τίτλος του κειμένου συνδέεται με δύο σημαντικά έργα για την κοινωνιολογία. Το πρώτο είναι το έργο του Peter Berger για την ανθρωπιστική προοπτική της κοινωνιολογίας που λειτουργεί ως πρόσκληση. Το δεύτερο μέρος του τίτλου προέρχεται από την κλασική διάλεξη του Max Weber σχετικά με την επιστήμη ως επάγγελμα ([1917] 1989).

Στην πρόσκλησή του, ο Berger δίνει έμφαση στις ανθρωπιστικές διαστάσεις, σε αντίθεση με τη θετικιστική προσέγγιση. Το βιβλίο παρουσιάζει θέματα και βασικές έννοιες στον επιστημονικό κλάδο της κοινωνιολογίας. Προσκαλεί φοιτητές κοινωνιολογίας, διανοούμενους και το ευρύ κοινό σε μια εισαγωγή στο τι είναι κοινωνιολογία και τι όχι.

Ο συγγραφέας προσεγγίζει την κοινωνιολογία ως επιστημονικό πεδίο και επικρίνει την παρανόηση της κοινωνιολογικής προσέγγισης με τη φιλανθρωπία, την κοινωνική εργασία, την κοινωνική μεταρρύθμιση, όπως και ορισμένες περιπτώσεις εμπειρικής έρευνας (Berger 1985: 12-27). Η κοινωνιολογία μπορεί να περιγραφεί ως πάθος (Berger 1985: 37) και από αυτή την άποψη συναντάμε τον Max Weber.

Ο Berger παρουσιάζει την κοινωνιολογία ως έναν επιστημονικό κλάδο με ευρύ φάσμα θεμάτων, και όχι απλώς μια στενή μεθοδολογία για την επίτευξη συγκεκριμένων κοινωνικών σκοπών (Berger 1985: 28-29). Η κοινωνιολογία περιλαμβάνει επίσης ένα σώμα γνώσης και έναν τρόπο να δούμε την κοινωνική πραγματικότητα.

Αυτή η προσέγγιση επικεντρώνεται στον κοινωνικό ρόλο, τις συγκεκριμένες καταστάσεις, τις βιογραφίες, την ηθική δραστηριότητα των προσώπων, σε συνδυασμό με τις ιστορικές διαδικασίες. Ο Berger αναφέρεται σε διαφορετικούς τομείς μελέτης: Μαρξισμό, Ψυχανάλυση, Υπαρξισμό, Μακιαβελισμό, Κοινωνιολογική Συνείδηση, Φυλή.

Η διάλεξη του Weber για την *επιστήμη ως επάγγελμα* (1989) είναι ένα σημαντικό κείμενο για να σκεφτούμε την ακαδημαϊκή καριέρα στο Πανεπιστήμιο. Ο συγγραφέας υποστηρίζει τη διαφορά μεταξύ της πρακτικής του καλλιτέχνη και της πρακτικής του επιστήμονα: στην πρώτη περίπτωση μπορεί να επιτευχθεί εκπλήρωση, ενώ στην επιστήμη αυτό το επίτευγμα έχει όρια (Weber 1989: 105-106).

Στη διάλεξή του, επιμένει ότι οι καθηγητές δεν πρέπει να χρησιμοποιούν την τάξη τους για να διαδώσουν την πολιτική τους ιδεολογία (Weber 1989: 115). Διαχωρίζει τις ιδιότητες που κάνουν έναν καλό ερευνητή από τις δεξιότητες ενός καλού δασκάλου.

Ένα άτομο δεν μπορεί πάντα να είναι καλός δάσκαλος και ερευνητής ταυτόχρονα (Weber 1989: 100-101). Σε αυτό το σημαντικό κείμενο, μπορούμε να βρούμε χρήσιμες δεξιότητες και γνώσεις για μια ακαδημαϊκή και επαγγελματική σταδιοδρομία (τύχη που επηρεάζεται από τη συνεργασία και τις ομάδες ενδιαφέροντος, προσόντα ως ερευνητής και δάσκαλος, εξειδίκευση, πάθος, δοκιμασμένη μέθοδος εργασίας, έμπνευση, προσωπικότητα) (Weber 1989: 98-105).

Παρόλο που εμπνευστήκαμε πολύ από αυτά τα μεγάλα έργα, πρέπει να συνεχίσουμε περαιτέρω αξιοποιώντας τα, όπως και χτίζοντας προς άλλες κατευθύνσεις. Η

κοινωνιολογία θα πρέπει να συνεχίσει να προσκαλεί φοιτητές, κοινότητες, κοινωνικές ομάδες ως σώμα γνώσης και κοσμοθεωρίας, αλλά θα μπορούσαμε επίσης να εφαρμόσουμε τις γνώσεις και τις μεθόδους μας σε κοινωνικές ομάδες, μειονότητες, πελάτες. Οι κοινωνιολόγοι μπορούν επίσης να εφαρμόσουν την πρακτική τους χρησιμοποιώντας στοιχεία όπως τύχη, μέθοδος, έμπνευση, συνεργασία. Οι γνώσεις, οι μέθοδοι και οι δεξιότητες απαιτούν ένα θεσμικό πλαίσιο για να εφαρμοστούν. Έτσι, θα συνεχίσουμε με την παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου για την κοινωνιολογία ως επάγγελμα, στην Ελλάδα.

Θεσμικό πλαίσιο για τους/τις κοινωνιολόγους στην Ελλάδα

Σε αυτό το βήμα χρειαζόμαστε πηγές πληροφόρησης για την κοινωνιολογία ως επάγγελμα (Σχήμα 1). Θα γίνει λόγος για: α) το Προεδρικό διάταγμα 159/2009 που αναφέρεται στην αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων των αποφοίτων τμημάτων Κοινωνιολογίας, β) το Επαγγελματικό περίγραμμα και την ταξινόμηση των επαγγελμάτων [ESCO] (ΟΑΕΔ, 2008; Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020), και γ) στον Κώδικα Δεοντολογίας (Φακιολάς, Χατζηχαραλάμπους και Τσαπατσάρη 2008).

Σχήμα 1

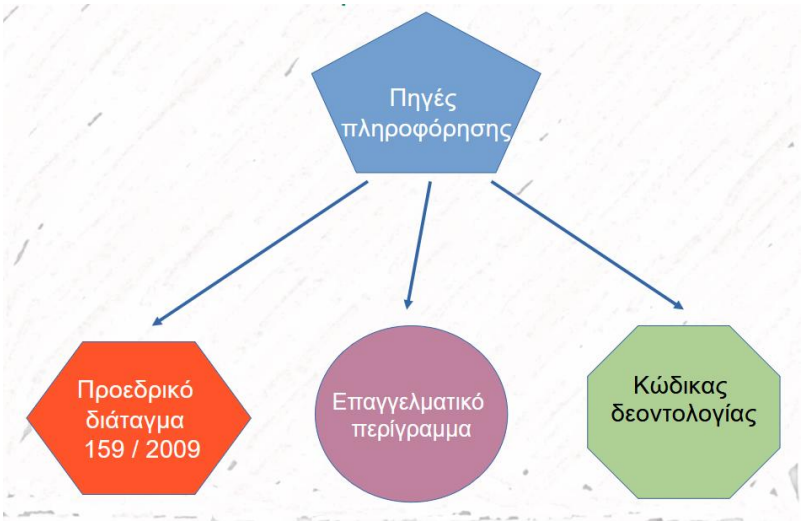

Το επαγγελματικό περίγραμμα είναι μια σύντομη και δομημένη περιγραφή ενός επαγγέλματος. Αποτελείται από τις κύριες επαγγελματικές λειτουργίες των επαγγελμάτων ή των εξειδικεύσεων και συνήθως, περιλαμβάνει: 1. Την περιγραφή του αντικειμένου, 2. Την εκπαίδευση και επιμόρφωση, 3. Τις απαιτούμενες δεξιότητες και ικανότητες, 4. Τις συνθήκες εργασίας, 5. Τις προοπτικές.

Σε παλιότερη ιστοσελίδα του ΟΑΕΔ (πλέον ΔΥΠΑ), θα βρούμε ποικίλα περιγράμματα για την περίπτωση της/του κοινωνιολόγου.[1] Συνήθως αφορούν πανομοιότυπες περιγραφές, που προηγούνται του Π.Δ. 159/2009.

Οι απόφοιτοι/ες κοινωνιολογίας απασχολούνται και στους τρεις της οικονομίας, δηλαδή στον ιδιωτικό, δημόσιο και τρίτο τομέα. Σύμφωνα με τον Κώδικα Επαγγελματικής Δεοντολογίας η/ο κοινωνιολόγος: συνθέτει και προσλαμβάνει κριτικά τα κοινωνικά φαινόμενα, αναλύει και αποτυπώνει τη δομή και τη λειτουργία των κοινωνιών, συγκεντρώνει στοιχεία σύμφωνα με την επιστημονική δεοντολογία και μεθοδολογία, χρησιμοποιεί δεδομένα από στατιστικές, μελέτες, ερωτηματολόγια, συνεντεύξεις. Επιπλέον, ενδιαφέρεται για ζητήματα κοινωνικών ανισοτήτων, κοινωνικού αποκλεισμού και προτείνει τρόπους αντιμετώπισης τους (Φακιολάς, Χατζηχαραλάμπους και Τσαπατσάρη 2008). Τέλος, διεξάγει εστιασμένη έρευνα για την εξήγηση της κοινωνικής συμπεριφοράς και του τρόπου με τον οποίο οργανώνονται οι άνθρωποι ως κοινωνία (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2020).

Στον κώδικα δεοντολογίας αποτυπώνονται τα κύρια πεδία εργασίας των κοινωνιολόγων που αφορούν τα υπουργεία, την τοπική αυτοδιοίκηση και τους φορείς της, τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τα νοσοκομεία, τις φυλακές, τους φορείς απεξάρτησης, τις υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας και πρόνοιας. Επίσης, απόφοιτοι/ες κοινωνιολογίας απασχολούνται σε προγράμματα κατάρτισης, επαγγελματικού προσανατολισμού και προώθησης στην απασχόληση της ΔΥΠΑ (πρώην ΟΑΕΔ).

Αξίζει να σημειώσουμε ότι στη σύγχρονη εποχή, αρκετοί/-ες κοινωνιολόγοι ετεροαπασχολούνται, δηλαδή εργάζονται σε άλλα επαγγέλματα μη συναφή με τις κοινωνικές επιστήμες. Κάτι τέτοιο ισχύει για αρκετές επιστημονικές ειδικότητες κοινωνικών επιστημών κι όχι μόνο. Επιπλέον, οι κοινωνικοί/-ες επιστήμονες/-ισσες αντιμετωπίζουν ζητήματα επισφάλειας στον εργασιακό χώρο. Η επισφάλεια, συνοδευόμενη από την αβεβαιότητα και την εκμετάλλευση, αποτελούν μεταβλητές της σύγχρονης εργασιακής πραγματικότητας πολλών εργαζομένων, ως αποτέλεσμα τις απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και της όξυνσης του εργοδοτικού αυταρχισμού (Τσιώλης 2023: 489).

Εργασία σε δημόσιο, ιδιωτικό και τρίτο τομέα.

Στον δημόσιο τομέα οι κοινωνιολόγοι απασχολούνται στα παρακάτω υπουργεία: Παιδείας, Ανάπτυξης, Εργασίας, Υγείας, Δικαιοσύνης, Εσωτερικών, Περιβάλλοντος (Σχήμα 2).

Σχήμα 2

Στο Υπουργείο Παιδείας η απασχόληση αφορά σχεδόν κάθε επίπεδο εκπαίδευσης (ΟΑΕΔ 2008), με κύρια ενασχόληση στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση τη διδασκαλία μαθημάτων κοινωνικών επιστημών (ΠΕ78 κοινωνικών επιστημών) και τον επαγγελματικό προσανατολισμό. Στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση οι κοινωνιολόγοι απασχολούνται στη διδασκαλία, σε γραφεία διασύνδεσης, στην έρευνα, όπως και στη διοίκηση των ιδρυμάτων. Επιπλέον, στη διδασκαλία απασχολούνται σε δομές επαγγελματικής κατάρτισης και εκπαίδευσης όπως είναι τα ΣΑΕΚ (πρώην ΙΕΚ), στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (ΣΔΕ), σε Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΔΙΒΙΜ & ΚΕΚ), σε επαγγελματικές σχολές και σε προγράμματα του Ινστιτούτου Νεολαίας και Δια Βίου Μάθησης (ΙΝΕΔΙΒΙΜ) (ΠΔ 159/2009).

Οι κοινωνιολόγοι εργάζονται στον δημόσιο τομέα με αντικείμενα σε θέματα ανάπτυξης και εργασίας (Φακιολάς, Χατζηχαραλάμπους και Τσαπατσάρη 2008, ΠΔ 159/2009). Στο Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, όπως και στο Υπουργείο Εργασίας η απασχόλησή τους λαμβάνει χώρα σε ερευνητικά ινστιτούτα και επαγγελματικά επιμελητήρια, όπως και στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) (ΠΔ 75/2022), το οποίο αποτελεί δημόσιο ερευνητικό κέντρο στην Ελλάδα με επίκεντρο τις κοινωνικές επιστήμες και άξονες την Κοινωνική Πολιτική, τις Κοινωνικές δομές και τον Κοινωνικό μετασχηματισμό, την Πολιτική Κοινωνιολογία και τους θεσμούς, την Κοινωνιολογία του αστικού χώρου, την Κοινωνική Ανθρωπολογία και Κοινωνιολογία του αγροτικού χώρου, την Κοινωνιολογία του πολιτισμού. Στη Δημόσια Υπηρεσία Απασχόλησης (ΔΥΠΑ -πρώην ΟΑΕΔ) οι κοινωνιολόγοι εργάζονται ως διοικητικοί υπάλληλοι και εργασιακοί σύμβουλοι, καθώς και ως εκπαιδεύτριες/ες και αξιολογήτριες/ες προγραμμάτων κατάρτισης και απασχόλησης.

Στο Υπουργείο Υγείας η εργασία των κοινωνιολόγων επικεντρώνεται στην ψυχική υγεία, στην απεξάρτηση, στην έρευνα και στη διοίκηση (ΠΔ 159/2009). Η απασχόληση αφορά τον σημαντικό τομέα των εξαρτήσεων και φορείς όπως το ΚΕΘΕΑ, τον ΟΚΑΝΑ και τα

Ψυχατρικά Νοσοκομεία Αθήνας και Θεσσαλονίκης (πλέον σε ενιαίο φορέα τον ΕΟΠΑΕ - Ν. 5129/2024), όπως και τη στελέχωση των Κέντρων Ψυχικής Υγείας και των Κέντρων Φυσικής και Ιατρικής Αποκατάστασης ΚΕΦΙΑΠ (Ν. 4025 /2011) ως κοινωνιολόγοι, στελέχη υγείας, ερευνητές/-τριες, διοικητικοί υπάλληλοι, με χρήσιμες εκπαιδεύσεις αυτές που αφορούν την κοινωνιολογία της υγείας, όπως και την Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, όπως και στις περιπτώσεις σε θέματα δικαιοσύνης και ανεξάρτητων αρχών, βρισκόμαστε κοντά σε ζητήματα εφαρμοσμένης και κλινικής κοινωνιολογίας, στα οποία θα αναφερθούμε στη μεθεπόμενη ενότητα.

Κοινωνιολόγοι εργάζονται και στο Υπουργείο Δικαιοσύνης (Φακιολάς, Χατζηχαραλάμπους και Τσαπατσάρη 2008, ΠΔ 159/2009). Ως κοινωνιολόγοι, κοινωνικοί/-ες επιστήμονες/-ισσες ή με την ειδίκευση στην εγκληματολογία απασχολούνται σε σωφρονιστικά καταστήματα, επιμελητείες ανηλίκων, φορείς αντιμετώπισης της παραβατικότητας. Παράλληλα, ρόλο έχουν στην εκπαίδευση εργαζομένων στα σώματα ασφαλείας, όπως και στον σχεδιασμό προγραμμάτων πρόληψης και σωφρονισμού.

Τελευταίοι τομείς ενασχόλησης των κοινωνιολόγων αποτελούν το Υπουργείο Εσωτερικών, το Υπουργείο Κοινωνικής Συνοχής και Οικογένειας και οι Ανεξάρτητες Αρχές. Οι κοινωνιολόγοι έχουν πολλαπλούς ρόλους στην τοπική αυτοδιοίκηση σε Δήμους, Περιφέρειες και άλλους φορείς. Παράλληλα, εργάζονται σε θέματα ισότητας στη Γ.Γ. Θέματα Ισότητας και ιδιαιτέρως στο Κ.Ε.Θ.Ι. Τέλος, ρόλους σε θέματα συνηγορίας και έρευνας έχουν στον Συνήγορο του πολίτη και στην Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) αντίστοιχα.

Σύμφωνα με τα κείμενα αναφοράς, κοινωνιολόγοι απασχολούνται σε θέματα περιβάλλοντος και χωροταξίας. Στην πράξη, πέρα από τον χώρο του πανεπιστημίου και της έρευνας, λίγοι/-ες απόφοιτοι/-ες τμημάτων κοινωνιολογίας απασχολούνται σε αυτό το πεδίο. Παρ' όλα αυτά αναφέρεται στο ΠΔ 159/2009 ότι χώρος απασχόλησης είναι και το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, ως εμπειρογνώμονες σχετικά με τις κοινωνικές επιπτώσεις οικιστικών προγραμμάτων, τη διερεύνηση επιπτώσεων των τεχνολογικών παρεμβάσεων στη χωροταξία, όπως και τη διαχείριση προγραμμάτων περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης.

Ο ιδιωτικός τομέας είναι οικονομικό πεδίο που απασχολεί τους/τις κοινωνιολόγους (ΠΔ 159/2009). Αξίζει να σημειώσουμε ότι η εργασία των κοινωνιολόγων αφορά τις ιδιωτικές επιχειρήσεις και τράπεζες, όπως και τους κοινωνικούς και εθελοντικούς φορείς (Φακιολάς, Χατζηχαραλάμπους και Τσαπατσάρη 2008).

Οι κοινωνιολόγοι εργάζονται ως εκπαιδευτικοί σε φροντιστήρια, κολέγια, εκπαιδευτήρια και ιδιωτικά ΙΕΚ (πλέον ΣΑΕΚ). Επιπλέον, αναλαμβάνουν ερευνητικούς και διοικητικούς ρόλους, όπως και αρμοδιότητες κοινωνικών πολιτικών σε εταιρείες ερευνών και δημοσκοπήσεων, όπως και σε εταιρείες και φορείς μελετών και ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Δύο ακόμη επαγγέλματα που ασκούν οι κοινωνιολόγοι είναι ως στελέχη στη διεύθυνση ανθρώπινου δυναμικού και σε τμήματα δημοσίων σχέσεων. Επιπλέον, χώροι εργασίας είναι και οι ασφαλιστικοί οργανισμοί όπως και οι τουριστικές επιχειρήσεις, καθώς και οι διαφημιστικές εταιρείες (Φακιολάς, Χατζηχαραλάμπους και Τσαπατσάρη 2008).

Μετά από σχετική εκπαίδευση σε κατευθύνσεις συμβουλευτικής και θεραπείας, οι κοινωνιολόγοι απασχολούνται σε κέντρα συμβουλευτικής οικογένειας, σε φορείς επαγγελματικού προσανατολισμού, καθώς και σε θεραπευτήρια. Επίσης, αναλαμβάνουν διάφορους ρόλους σε Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, επιπλέον εργάζονται ως σύμβουλοι σε εκδόσεις κοινωνικού περιεχομένου ή σε εκδοτικούς οίκους (Φακιολάς, Χατζηχαραλάμπους και Τσαπατσάρη 2008). Τέλος, όσοι/-ες έχουν της εξειδίκευση της πολιτικής κοινωνιολογίας, απασχολούνται σε πολιτικές οργανώσεις και κόμματα.

Στον τρίτο τομέα οι κοινωνιολόγοι αναλαμβάνουν ποικίλους και πολλαπλούς ρόλους. Σε οργανώσεις με αντικείμενο την αντιμετώπιση κοινωνικών ζητημάτων, την υποστήριξη ευπαθών ομάδων και περιβαλλοντικών σκοπών, μπορούν να εργαστούν ως κοινωνικοί/-ές διαπραγματεύτριες/-τές, εμψυχώτριες/-ες, οργανώτριες/-ές συλλογικών διαπραγματεύσεων και συλλογικών συμβάσεων, διοικητικοί, ερευνητές/-τριες, συντονιστές/-τριες, σύμβουλοι επαγγελματικου προσανατολισμού, σύμβουλοι ισότητας (ΠΔ 159/2009).

Οι παραπάνω ρόλοι ασκούνται σε εθνικές και διεθνείς οργανώσεις που ασχολούνται με νέους, ευπαθείς κοινωνικά ομάδες, σε σωματεία και συνδικάτα, σε κέντρα απεξάρτησης, ένταξης και πρόληψης από ψυχότροπες ουσίες, όπως και σε φορείς προστασίας καταναλωτών. Επιπλέον, οι κοινωνιολόγοι εργάζονται σε οικολογικές κινήσεις και κοινωνικές οργανώσεις, κέντρα κακοποιημένων γυναικών και παιδιών, οργανώσεις νεολαίας και σε εκκλησιαστικούς φορείς (Φακιολάς, Χατζηχαραλάμπους και Τσαπατσάρη 2008).

Η κοινωνιολογία ως επάγγελμα: διδάγματα από το σεμινάριο

Με το θεσμικό πλαίσιο που σκιαγραφήθηκε παραπάνω και έχοντας υπόψη την καθημερινή εμπειρία και τους εργασιακούς ρόλους των κοινωνιολόγων, διοργανώθηκε δράση για την ενημέρωση των επαγγελμάτων του/της κοινωνιολόγου. Στο σεμινάριο είχαμε την ευκαιρία να δούμε νέες κατευθύνσεις και να διαπιστώσουμε τομείς απασχόλησης και ειδικότητες. Κάθε κοινωνιολόγος που κλήθηκε να μιλήσει είχε 5-10 λεπτά για να παρουσιάσει τον επαγγελματικό τομέα που ασκεί, ακολουθώντας τις ενότητες του επαγγελματικού προφίλ, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω (ΟΑΕΔ 2008).

Σε αυτό το επίπεδο ήταν σημαντικό να σκεφτούμε τις θεματικές που συνθέτουν ένα επαγγελματικό περίγραμμα όπως είναι το αντικείμενο εργασίας, τις συνθήκες εργασίας, την εκπαίδευση και τις δεξιότητες, τις προοπτικές και τους τομείς απασχόλησης. Ζωτικό ρόλο στην αντίληψη για τα επαγγέλματα και στο σχεδιασμό του σεμιναρίου έπαιξε η αποτύπωση των περιγραμμάτων σε βίντεο από τον ΕΟΠΠΕΠ (Πληροφορίες για τα επαγγέλματα και την αγορά Εργασίας, 2025). Έτσι, ο/η νέος/-α που αναζητά εργασία και ο/η μεγαλύτερος/-η σε ηλικία που βρίσκεται σε εργασιακή μετάβαση ή θέλει να περάσει από την ανεργία στην αγορά εργασίας, έχει τη δυνατότητα να δει με πιο ζωντανό τρόπο πληροφορίες για έναν επαγγελματικό χώρο. Στο σχεδιασμό του σεμιναρίου, θεωρήσαμε ότι η ζωντανή παρουσίαση καθώς και η δυνατότητα ανατροφοδότησης, θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν ακόμη περισσότερο απόφοιτους/-ες κοινωνιολογίας, άνεργους/-ες του κλάδου, εργαζόμενες/-ους σε μετάβαση.

Το διαδικτυακό σεμινάριο συνδιοργανώθηκε από τον Σύλλογο Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ), το παράρτημα Θεσσαλονίκης του ΣΕΚ και το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, τον Νοέμβριο του 2022. Το πρόγραμμα δομήθηκε σε τρεις ενότητες: τη δουλεία στην κοινότητα και τις ευπαθείς ομάδες, ιδιαίτερα θέματα συμβουλευτικής, την εκπαίδευση, την έρευνα και τα επαγγέλματα στον ιδιωτικό τομέα (Η κοινωνιολογία ως επάγγελμα, 2022).

Οι εργαζόμενοι/-ες κοινωνιολόγοι παρουσίασαν τα παρακάτω επαγγέλματα και τομείς εργασίας, τα οποία εντάχθηκαν στις παρακάτω τρεις ενότητες.

> 1) Η εργασία με ευπαθείς ομάδες και με τις κοινότητες. Σε αυτή την περίπτωση παρουσιάστηκαν: η απασχόληση κοινωνιολόγων πάνω σε θέματα φύλου/ΛΟΑΤΚΙ+, η εργασία με πρόσφυγες, θέματα κοινωνιολογίας και αναπηρίας, ζητήματα απεξάρτησης, ο ρόλος των επιμελητών/-τριών κοινωνικής αρωγής στην υποστήριξη αποφυλακισμένων, οι κοινωνιολόγοι στην τοπική αυτοδιοίκηση και στα κέντρα κοινότητας.
>
> 2) Εξειδικευμένα ζητήματα συμβουλευτικής και υποστήριξης. Σε αυτή την ενότητα έγινε εστίαση σε εφαρμογές στους τομείς της υγείας και της τοπικής αυτοδιοίκησης, στην ισότητα των φύλων ως επαγγελματική επιλογή, στην επαγγελματική συμβουλευτική, στον ρόλο στην ομάδα ψυχοκοινωνικής μέριμνας στον Στρατό.
>
> 3) Εκπαίδευση, έρευνα και κοινωνία της πληροφορίας. Εδώ έγινε μια σύνθεση διαφορετικών τομέων με παρουσίαση σε θέματα: των καθηγητών/-τριών κοινωνιολογίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (ΠΕ78), την κοινωνιολογική έρευνα εντός των ερευνητικών υποδομών για τις κοινωνικές επιστήμες, τη δημοσιογραφία ως επάγγελμα, τον ρόλο του κοινωνιολόγου στην εκπαίδευση και στις δομές των προσφύγων (Η κοινωνιολογία ως επάγγελμα, 2022).

Στα παραπάνω, αξίζει να σημειώσουμε ότι υπήρχαν και άλλες/-οι αυταδέλφισσες/οι που μπορούσαν να μιλήσουν στις παραπάνω θεματικές, όπως και άλλες ειδικότητες που αξίζουν να αναφερθούν για μελλοντικές δράσεις, όπως η αστεγία, η διαμεσολάβηση, η εργασία με ευπαθείς ομάδες, όπως άλλωστε αναφέρεται στο πλαίσιο που προαναφέρθηκε (Φακιολάς, Χατζηχαραλάμπους και Τσαπατσάρη 2008, ΠΔ 159/2009).

Πολύ σημαντική διάσταση της διοργάνωσης του σεμιναρίου ήταν η συνεργασία μου τις/-τους επαγγελματίες του χώρου, όπως και η σύμπραξη μεταξύ φορέων της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα, όπως ήταν ο Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ), το παράρτημα Θεσσαλονίκης του ΣΕΚ, καθώς και το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Η στενή συνεργασία φορέων και η ανάγκη κοινής στόχευσης, θα τονιστεί στο τελευταίο μέρος αυτής της παρουσίασης.

Εφαρμοσμένη και κλινική κοινωνιολογία

Σε μεγάλο βαθμό, αναφερθήκαμε ως τώρα σε κλινικές και εφαρμοσμένες πτυχές της κοινωνιολογίας. Αξίζει να δούμε την προϊστορία και την ιστορία, αυτών των πολύ ενδιαφερόντων πεδίων των κοινωνιολόγων.

Η Εφαρμοσμένη Κοινωνιολογία έχει μακρά ιστορία στη γνωστική μας πειθαρχία. Ο Αμερικανός βοτανολόγος, παλαιοντολόγος και κοινωνιολόγος Lester F. Ward (1906) προσέγγισε την έννοια και διέκρινε την *εφαρμοσμένη* (*applied*) κοινωνιολογία από την *καθαρή* (*pure*) κοινωνιολογία. Η καθαρή κοινωνιολογία είναι η επιστημονική έρευνα στις πραγματικές κοινωνικές συνθήκες και απαντά στις ερωτήσεις *τι*, *γιατί* και *πως* (Ward 1906: 3). Κατά τον Ward η εφαρμοσμένη κοινωνιολογία απαντά στην ερώτηση *για ποιο λόγο*, και ασχολείται με τα αντικείμενα, τους λόγους και τους σκοπούς, καθώς είναι *ουσιωδώς πρακτική* (Ward 1906: 5-6).

Η εφαρμοσμένη κοινωνιολογία έχει θεραπευτική λειτουργία και εστιάζει στην κοινωνική βελτίωση. Η Κλινική Κοινωνιολογία είναι ένας εφαρμοσμένος τομέας της κοινωνιολογίας. Το πεδίο εφαρμογής των κοινωνιολόγων που ορίζονται ως κλινικοί είναι: α) να αφιερωθούν στην έρευνα, β) να συμβουλεύουν άλλα μέλη του προσωπικού, γ) να συμμετέχουν άμεσα στη μελέτη των περιπτώσεων (Wirth 1931: 62-63).

Στη σύγχρονη εποχή εμφανίζεται διάκριση και μερικές φορές διάσταση, ανάμεσα στην εφαρμοσμένη και την ακαδημαϊκή κοινωνιολογία. Σε αυτό το μήκος κύματος θα βρούμε τη περουβιανο-αυστραλή εφαρμοσμένη κοινωνιολόγο Zuleyka Zevallos. Η εφαρμοσμένη κοινωνιολογία μπορεί να περιγραφεί ως η μετάφραση της κοινωνιολογικής θεωρίας και γνώσης στην πράξη για συγκεκριμένους πελάτες (Zevallos 2009).

Αξίζει να σημειώσουμε, ότι η εφαρμοσμένη κοινωνιολογία είναι η χρήση της κοινωνιολογικής θεωρίας για την απάντηση σε ερωτήσεις όπως ορίζονται από μη ακαδημαϊκό κοινό και ομάδες (Freeman and Rossi 1984, Bruhn 1999, Steele and Price 2007). Οι γνώσεις και οι δεξιότητες προέρχονται από την κοινωνιολογική εκπαίδευση: έρευνα και ανάλυση, διαπροσωπικές δεξιότητες, αναστοχαστικές κοινωνικές δεξιότητες, σεβασμός της ισότητας και της διαφορετικότητας.

Η Zevallos (2009) αναφέρεται στους τομείς εργασίας και τα επαγγέλματα των κοινωνιολόγων. Όπως αναφέρει, οι εργοδότες δεν θα βάλουν αγγελίες για κοινωνιολόγους, όμως θα ψάξουν για ποικίλους ρόλους και θέσεις που συνδέονται με τις κοινωνικές επιστήμες και το πτυχίο κοινωνιολογίας, όπως συντονίστρια/-στής έρευνας, επιστημονικός συνεργάτρια/-της ερευνήτρια/-τής, ποιοτικός αναλύτρια/-τής, διαχειρίστρια/-στής έργου, στρατηγική/-ός αναλύτρια/-τής, υπάλληλος δημόσιας πολιτικής, αναλύτρια/-τής πολιτικής, σύμβουλος αστικής ανάπτυξης, στέλεχος ανθρωπίνων δικαιωμάτων, case manager, αναλύτρια/-τής σχεδιασμού επιπτώσεων, σύμβουλος αξιολογήτρια/-τής, ειδικός σε θέματα φύλου (Zevallos 2009).

Ενδιαφέρον αποκτά και η περίπτωση της κλινικής κοινωνιολογίας, η οποία έχει κοινωνικό θεραπευτικό και παρεμβατικό χαρακτήρα. Θεμελιώνεται στις αξίες της αλληλεγγύης, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της δημοκρατίας, της ισότητας (Χτούρης και Ζήση 2022). Η κλινική κοινωνιολογία είναι μια ενδιαφέρουσα εξειδίκευση με διάφορους ρόλους σε συνεργασία με νοσηλευτές, ψυχολόγους, ψυχιάτρους, διατροφολόγους. Επιπλέον, περιλαμβάνει εφαρμογές σε προγράμματα συμβουλευτικής, διαπροσωπικής θεραπείας, συνηγορίας, παρέμβασης με υπηρεσίες νεολαίας & κατάχρησης ουσιών (Zevallos 2009). Πρόκειται για εξειδικεύσεις που αναφέρθηκαν τόσο στο θεσμικό πλαίσιο, όσο και στη

δράση για την κοινωνιολογία ως επάγγελμα (2022). Ειδικότερα τα ζητήματα συμβουλευτικής μπορούν να συνδεθούν, τόσο με τη χειραφέτηση και την κριτική οπτική όσο και με την κοινωνική δικαιοσύνη (Hooley, Sultana and Thomsen 2018, 2019). Ο χειραφετικός προσανατολισμός της συμβουλευτικής, μπορεί να ασκήσει κριτική στην προσωπική ευθύνη του συμβουλευόμενου, μέσα από την αποκάλυψη καταναγκασμών και κοινωνικών μηχανισμών στους οποίους υπόκειται αυτός (Τσιώλης 2024: 99).

Αντί συμπεράσματος: Πρόσκληση για συνέργεια

Σε αυτή την παρουσίαση δεν λειτουργήσαμε με διαχωρισμούς, ανάμεσα σε θεωρία και πράξη, επιστήμη και κοινωνία, ή σε εφαρμογές και ακαδημαϊκό χώρο όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις (Zevallos 2009). Υποστηρίζουμε τη σημασία της διασύνδεσης μεταξύ του πανεπιστημίου και της εφαρμοσμένης κοινωνιολογίας. Σε αυτό το επίπεδο, είναι σημαντικό να (ξανα)προσκαλέσουμε φοιτητές/-τριες, πτυχιούχους, κοινωνικές ομάδες σε νέες κατευθύνσεις της επιστήμης μας, που πηγάζουν από το πεδίο της κοινωνιολογικής πρακτικής, πάντα σε συνδυασμό με την έρευνα και τη θεωρία. Αυτό το βήμα, μας καλεί σε μια στενή συνεργασία μεταξύ επαγγελματιών, ενώσεων, συλλόγων και πανεπιστημιακών τμημάτων. Το επόμενο βήμα είναι ο εμπλουτισμός των προγραμμάτων σπουδών των Τμημάτων Κοινωνιολογίας με μαθήματα και σεμινάρια με βάση τις παραπάνω εφαρμοσμένες και κλινικές κατευθύνσεις.

Απολύτως αναγκαία είναι η διεύρυνση του πλαισίου της πρακτικής άσκησης σε διάρκεια (6 μηνών) και σε εφαρμοσμένους τομείς. Είναι επίσης ζωτικής σημασίας κίνηση, να σταθούμε συνεργατικά σε αυτόν τον δυναμικό μεταβαλλόμενο κοινωνικό κόσμο στη σύγχρονη ρευστή εποχή. Η συνεργασία σε συνδυασμό με την επανοικειοποίηση εννοιών όπως η αυτονομία, η δημιουργικότητα και η ποιότητα μπορούν να πραγματοποιηθούν από τις δυνάμεις τις εργασίας, μάλιστα η αυτόνομη και δημιουργική εργασία έχει τεθεί και από το εργατικό κίνημα (Τσιώλης 2023: 488).

Απαιτούνται συνέργειες και δράσεις από κοινωνιολογικούς συλλόγους, εταιρείες και πανεπιστημιακά τμήματα για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή πρακτικών που αφορούν τα επαγγέλματα των κοινωνιολόγων. Επιπλέον, είναι σημαντική η παρέμβαση σε περιπτώσεις που καταργούνται τα εργασιακά δικαιώματα των κοινωνιολόγων.

Ένα παράδειγμα τέτοιας παρέμβασης, ήταν η περίπτωση αφαίρεσης των μαθημάτων κοινωνικών επιστημών από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Με ικανοποίηση είδαμε τις ενεργές αντιδράσεις των ISA, ESA, BSA, ΕΚΕ, ΣΕΚ και Πανεπιστημιακών Τμημάτων για το θέμα. Σίγουρα, θα ήταν πιο δυναμική η από κοινού παρέμβαση με κείμενα και δράσεις, σε άμεσο συντονισμό. Αυτό είναι κάτι που μπορούμε να πετύχουμε στο μέλλον με συνέργειες. Σε αυτή την κατεύθυνση θα ήταν βοηθητική η ανάπτυξη ευρύτερων σχημάτων συνεργασίας και διεκδίκησης, όπως η δημιουργία ομοσπονδίας φορέων κοινωνιολογίας ή επιμελητηρίου κοινωνικών επιστημών.

Τέλος, θα ήθελα να σας προσκαλέσω να συνδιοργανώσουμε ένα συνέδριο με τη συμμετοχή Διεθνών Κοινωνιολογικών Εταιρειών, των Κοινωνιολογικών Συλλόγων και των Πανεπιστημιακών Τμημάτων. Το συνέδριο θα επικεντρωθεί στις εφαρμογές της κοινωνιολογίας και στα επαγγέλματα του κοινωνιολόγου στην εκπαίδευση, τις κοινωνικές πολιτικές, την έρευνα, την κοινοτική εργασία, τις ευάλωτες ομάδες, τις μειονότητες, τον

κοινωνικό αποκλεισμό κ.α., μέσα από την ανάδειξη εμποδίων, καλών πρακτικών και νέων δυναμικών.

Σημαντική για την ορατότητα της επιστήμης μας θα ήταν και η καθιέρωση παγκόσμιας ημέρας Κοινωνιολογίας. Δύο πιθανές επιλογές μπορούν να είναι η 23η Φεβρουαρίου ή η 12η Ιουνίου που είναι μέρες γέννησης του Du Bois και της Martineau, αντίστοιχα.

Κλείνοντας θα θέλαμε να τονίσουμε το ζωτικό θέμα της συνεργασίας και σύμπραξης φορέων και ανθρώπων για επιστημονικούς και κοινωνικούς σκοπούς. Όπως, εύστοχα σημειώνει ο Richard Sennett (2015), *η εργασία μαζί με άλλους μπορεί ν' αναπληρώσει αυτό που ενδέχεται να λείπει από εμάς ως άτομα.*

Σημειώσεις

[1] Πρόκειται για την παλιότερη ιστοσελίδα epaggelmata.oaed.gr (τελευταία πρόσβαση 15/10/2024).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Berger, P. L. (1985), *Πρόσκληση στην κοινωνιολογία. Μια ανθρωπιστική προοπτική*, Αθήνα, Μπουκουμάνης.

ΕΟΠΠΕΠ (2025), *Πληροφορίες για τα επαγγέλματα και την αγορά Εργασίας*. Στο https://e-stadiodromia.eoppep.gr/index.php/%CE%B8%CE%B5%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B9-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%B9-%CF%80%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%B7%CF%82/%CF%88%CE%AC%CF%87%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%80%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B1-%CE%B5%CF%80%CE%B1%CE%B3%CE%B3%CE%AD%CE%BB%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1-%CE%AE-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AC-%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82?view=article&id=132 τελευταία επίσκεψη την 1η Μαρτίου 2025.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (2022), Προεδρικό Διάταγμα 75/2022 (ΦΕΚ 200/Α/24-10-2022), *Οργανισμός του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)*. Διαθέσιμο στο https://www.e-nomothesia.gr/ τελευταία επίσκεψη στις 2 Μαρτίου 2025.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (2009). Προεδρικό Διάταγμα 159/2009, *Επαγγελματική κατοχύρωση των πτυχιούχων των τμημάτων Κοινωνιολογίας*, Διαθέσιμο στο https://www.soc.aegean.gr/ext-files/gr/news/gr-news-gen-fek-katoxirosi-koinoniologon.pdf τελευταία επίσκεψη στις 29 Απριλίου 2022.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020). *Επαγγέλματα -Κοινωνιολόγος*. Ευρωπαϊκή ταξινόμηση δεξιοτήτων, ικανοτήτων και επαγγελμάτων (ESCO). Στο https://esco.ec.europa.eu/el/classification/occupation_main τελευταία επίσκεψη την 1η Μαρτίου 2025.

ΝΟΜΟΣ ΥΠ΄ ΑΡΙΘ. 4025 ΦΕΚ Α΄228/2.11.2011, *Ανασυγκρότηση Φορέων Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Κέντρα Αποκατάστασης, Αναδιάρθρωση Ε.Σ.Υ. και άλλες διατάξεις*. Διαθέσιμο στο https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/63985/nomos-4025-2011 τελευταία επίσκεψη στις 2 Μαρτίου 2025.

ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 5129/ 2024, *Ολοκλήρωση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης*. Διαθέσιμο στο https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/1029472/nomos-5129-2024 τελευταία επίσκεψη στις 2 Μαρτίου 2025.

ΟΑΕΔ (2008), *Επάγγελμα: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΣ*. Στο http://epagelmata.oaed.gr/show.php τελευταία επίσκεψη στις 29 Απριλίου 2022.

Sennett, R. (2015), *Μαζί. Τα τελετουργικά, οι απολαύσεις και η πολιτική της συνεργασίας*, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Τσιώλης, Γ. (2024), Συμβουλευτική για την απασχόληση. Πειθαρχικός μηχανισμός προσαρμογής ή έναυσμα για χειραφετική κριτική στάση; στο Θεοδωρή, Ε. (επιμ.) (2024), *Επαγγελματική συμβουλευτική. Σύγχρονες προκλήσεις και εξελίξεις στον μεταβαλλόμενο κόσμο της εργασίας, Αθήνα*, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Τσιώλης, Γ. (2023), *Επισφαλείς βιογραφίες. Εργασιακές διαδρομές και ταυτότητες στον μετασχηματιζόμενο κόσμο της εργασίας*, Αθήνα, Gutenberg.

Weber, M. (1989), *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammler. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού* (μτφρ Μ. Κυπραίος) Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης.

Φακιολάς Ν., Τσαπατσάρη, Ε. και Χατζηχαραλάμπους, Σ. (2008), *Κώδικας δεοντολογίας των κοινωνιολόγων*. Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων. Στο https://www.sociologists.gr/index.php/%CE%B4%CE%B5%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1 τελευταία επίσκεψη στις 29 Απριλίου 2022.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bruhn, J. G. (1999), Introductory statement: philosophy and future direction, *sociological practice,* Vol. 1, No 1, pp. 1-2.

Freeman, H. E. and Rossi, P. H. (1984), Furthering the applied side of sociology, *American Sociological Review*, Vol. 49, No 4, pp. 571-580.

Hooley, T., Sultana, R. G., and Rie Thomsen, R. (2019), *Career guidance for emancipation reclaiming justice for the multitude*, Routledge.

Hooley, T., Sultana, R. G., and Rie Thomsen, R. (2018), *Career guidance for social justice contesting neoliberalism*, Routledge.

Steele, S. F. and Price, J. (2007), *Applied sociology: Terms, topics, tools and tasks,* Belmont, Thomson Wadsworth Publishing.

Zevallos, Z. (2009), What is Applied Sociology? A brief introduction on applied sociology, *Sociology at Work,* Στο https://sociologyatwork.org/about-2/what-is-applied-sociology/ τελευταία επίσκεψη στις 29 Απριλίου 2022.

Ιστοσελίδες

Applied Sociology Theory, Methods & Work
https://www.youtube.com/watch?v=RQCIxAA5sIw&t=3s
Australian government (Browse A to Z list of occupations)
https://labourmarketinsights.gov.au/occupations/occupation-search/
Career Advice for Sociology Graduates
https://www.youtube.com/watch?v=aab3nESD4dM&list=PLOSIdi0y9iCI__29ssgQLCtLPWH2qu9K
CareerOneStop sponsored by the U.S. Department of Labor, Employment and Training Administration (occupational profile)
https://www.careeronestop.org/Toolkit/Careers/Occupations/occupation-profile.aspx
ΕΟΠΠΕΠ, Εθνική Πύλη Διά Βίου Συμβουλευτικής Σταδιοδρομίας
https://e-stadiodromia.eoppep.gr/
Σεμινάριο «Η κοινωνιολογία ως επάγγελμα».
https://www.youtube.com/watch?v=4otJ_umP-XA&t=3936s
Κοινωνιολόγος – επαγγελματικό προφίλ
https://www.youtube.com/watch?v=KflhJuYWJUs
The Canadian Information Centre for International Credentials (Find an occupational profile)
https://www.cicic.ca/934/search_the_directory_of_occupational_profiles.canada
The ESCO Classification / Occupations (and skills -competences, qualifications)
https://esco.ec.europa.eu/en/classification/occupation_main
What is Applied Sociology (Stephen Steele)
https://www.youtube.com/watch?v=qEG5TV9za_g

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ/ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ (ΕΠΑΝΑ)ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Αργυρώ Κ. Χαροκοπάκη[α]

[α] Κοινωνιολόγος Σύμβουλος Σταδιοδρομίας, Ε.ΔΙ.Π. Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Περίληψη

Η παρούσα εργασία στοχεύει αφενός στην ανάδειξη των προκλήσεων που δημιουργούνται από τη αύξηση της ζήτησης και τη διαφοροποίηση των υπηρεσιών του θεσμού ΣΥ.ΕΠ. τα τελευταία τριάντα και πλέον έτη και αφετέρου στην ανάδειξη νέων τρόπων εφαρμογής του. Ξεκινώντας από μια σύντομη και ενδεικτική αναφορά στις βασικές εξελίξεις στους τομείς που τον επηρέασαν καθοριστικά (επιστημολογικός, κοινωνικός και οικονομικός), γίνεται αναφορά στην στοχοθέτησή του λόγω των εξελίξεων αυτών και στη ενσωμάτωσή των υπηρεσιών του μέσω των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης. Η εργασία αναδεικνύει την αναγκαιότητα της ενσωμάτωσης της κοινωνικής δικαιοσύνης για την αποτελεσματικότητα των υπηρεσιών Συμβουλευτικής Σταδιοδρομίας υπό το πρίσμα μιας ολιστικής, συστημικής θεώρησης. Η τελευταία (συν)περιλαμβάνει από τη μια πλευρά την ανάδειξη της υποχρέωσης αυτοοργάνωσης και την ευθύνη λήψης επαγγελματικών αποφάσεων στο πλαίσιο κριτικού (ανα)στοχασμού και δράσης σε ατομικό επίπεδο και από την άλλη, την συντονισμένη συλλογική δράση η οποία αφορά και τον/την σύμβουλο. Στην εργασία αναδεικνύεται ο καθοριστικός ρόλος των συμβούλων στην αναμόρφωση και τον εμπλουτισμό των υπηρεσιών του/της με θεσμικές παρεμβάσεις και την ενεργοποίηση συλλογικών διαδικασιών στα κοινωνικά πλαίσια και συστήματα που δραστηριοποιούνται οι ωφελούμενοι της.

Λέξεις Κλειδιά: Συμβουλευτική Σταδιοδρομίας, Επαγγελματικός Προσανατολισμός, Ολιστική Θεώρηση Σταδιοδρομίας, Κοινωνική Δικαιοσύνη

PRACTICES AND CHALLENGES OF CAREER COUNSELLING IN THE POST-PAR PERIOD. PROPOSALS FOR PLANNING IN THE CURRENT FUTURE

Argiro Charokopaki[α]

[α] Sociologist, Career Counselor, Laboratory Teaching Staff, Department of Social Work, University of West Attica

Abstract

The present paper aims, on the one hand, to highlight the challenges created by the increase in demand and methodological diversification of Career Counseling over the last thirty years and, on the other hand, to highlight new prospects for its implementation. Starting with a brief and indicative reference to the main developments in the areas that have had a decisive influence on it (epistemological, social and economic), the paper refers to its objectives due to these developments and the integration of its services through active employment policies. The paper

highlights the necessity of integrating social justice for increasing the effectiveness of Career Counselling, as well as the need to embrace the contemporary trend of the holistic, systemic approach. The latter (co-)includes on the one hand the emergence of the obligation of self-management and the responsibility of career decision-making in the light of critical (re)reflection and action at the individual level, and on the other hand, coordinated collective action. The paper highlights the crucial role of career counsellors in the reform and enrichment of his/her services through institutional interventions and the activation of collective processes in the social contexts and systems in which its beneficiaries operate.

Keywords: Career Counseling, Holistic Approach to Career Counseling, Social Justice

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες μεταξύ άλλων επιστημών και η Συμβουλευτική Επαγγελματικός Προσανατολισμός (ΣΥ.Ε.Π.) δέχτηκαν τις καθοριστικές επιδράσεις των αλλαγών στο κοινωνικο-οικονομικό και το επιστημολογικό πεδίο. Επιστημολογικά, ο θεσμός ΣΥ.Ε.Π. επηρεάστηκε και διαμορφώθηκε καθοριστικά λόγω της μετάβασης από τον θετικισμό και την αντικειμενική αντίληψη της πραγματικότητας σ' αυτόν της θεώρησης του κόσμου ως κοινωνικής «κατασκευής» και στην ανάδειξη των ατομικών σηματοδοτήσεων. Κοινωνικά, από τη διαφοροποίηση της σχέσης ατόμου-κοινωνίας με την μετάβαση από τις συλλογικότητες και την αναγκαιότητα ένταξης των ατόμων σ' αυτές στην ανάδειξη της ευθύνης για ατομική δράση. Οικονομικά, από την θεαματική και αλματώδη ανάπτυξη της τεχνολογίας και τη μετάβαση από τις εθνικές και τοπικές οικονομικές ανάγκες στην παγκοσμιοποιημένη παραγωγή και διάθεση εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Ως αποτέλεσμα αυτών των επιδράσεων, διαφοροποιήθηκε η μεθοδολογία του θεσμού των υπηρεσιών ΣΥ.ΕΠ. και αυξήθηκε η ζήτησή τους. Στην εργασία αυτή γίνεται συζήτηση των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι υπηρεσίες ΣΥ.ΕΠ. και παρουσιάζονται προτάσεις (επανα)σχεδιασμού του.

Χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής

Το κύριο χαρακτηριστικό διαφοροποίησης των κοινωνιών μετά τη δεκαετία του 1970 αποτέλεσε η σχέση ατόμου –κοινωνίας (Beck 2015). Η διαμόρφωση νέας ισορροπίας μεταξύ των δυο μερών, μετέφερε την ευθύνη αλλά και την υποχρέωση της λήψης αποφάσεων για την διαμόρφωση της ταυτότητας, και των κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων (κοινωνική σφαίρα και κοινωνική δικτύωση) στο άτομο. Την κατάσταση αυτή οι στοχαστές αποδίδουν με την έννοια της *εξατομίκευσης* (Beck 2015, Giddens 2001).

Η εξατομίκευση εντείνεται καθώς αμφισβητείται η παράδοση και οι σχετικοί μ' αυτήν τρόποι κοινωνικής οργάνωσης όπως οι συλλογικότητες (οικογένεια, κοινωνικό δίκτυο, κοινότητα, τάξη, κ.ά.). Το άτομο κατέχει την πλήρη δυνατότητα της διαμόρφωσης επιλογών και της πραγμάτωσης διαφορετικών διαδρομών κοινωνικής (και εργασιακής) ζωής, έχει την πλήρη ελευθερία και αλλά και την ευθύνη διαμόρφωσης της ταυτότητας και του βίου του.

Η διεύρυνση ωστόσο της δυνατότητας διαμόρφωσης μορφών δράσης και πραγμάτωσης επιλογών σε ένα κοινωνικό πλαίσιο πολύπλοκο, ρευστό, αβέβαιο, ταχέως

μεταβαλλόμενο και συνεπώς απρόβλεπτο και με απροσδιόριστους κοινά αποδεκτούς άξονες προσανατολισμού, όπου το άτομο δεν μπορεί να (υπο)στηριχθεί από κοινωνικά πλαίσια και δίκτυα και το κράτος πρόνοιας συρρικνώνεται, αναδεικνύει εκτός από τις ευεργετικές συνέπειες και την άλλη όψη αυτής της δυνατότητας: τις δυσβάσταχτες επιπτώσεις γα το ίδιο το άτομο. Η αναγκαιότητα και πολλάκις υποχρεωτικότητα λήψης αποφάσεων αποτελεί συνθήκη που ασκεί πίεση στα άτομα να προχωρούν συχνά και σε αλλεπάλληλες επιλογές δηλαδή να λαμβάνουν αποφάσεις ξανά και ξανά, να ανακαλύπτουν δυνάμεις και να προσπαθούν να βρίσκουν τον προσανατολισμό τους και α συγκροτήσουν τον εαυτό, τη βιογραφία και τη σταδιοδρομία τους (Τσιώλης 2024). Σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι τυχαία η αύξηση της ζήτησης υπηρεσιών Συμβουλευτικής (και Επαγγελματικού Προσανατολισμού) για μια γκάμα θεμάτων και ζητημάτων, μέσω των οποίων το άτομο αναζητά υποστήριξη για να συμ-βουλευτεί τον (επα)νασχεδιασμό της ζωής και της σταδιοδρομίας του και την αποτελεσματική πλοήγηση στην αγορά εργασίας.

Τεχνολογικές και οικονομικές εξελίξεις

Οι τεχνολογικές εξελίξεις της εποχής μας διαμορφώνουν ένα νέο πλαίσιο στο τομέα της επαγγελματικής ζωής, προκαλώντας αλυσιδωτές αναμορφώσεις θεσμών, οργανωτικών σχημάτων και πρακτικών που σχετίζονται με την εργασία με τρόπο που η πρόβλεψη του μέλλοντος σχετικά μ' αυτήν να μην είναι εφικτή (Hirchi 2018).

Οι νέες τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας (τεχνητή νοημοσύνη, νανοτεχνολογία, βιοτεχνολογία, τρισδιάστατες εκτυπώσεις) έχουν οδηγήσει στην οικονομική και πολιτισμική παγκοσμιοποίηση, με ραγδαίο ρυθμό διαφοροποίησης, ώστε οι μελετητές να κάνουν λόγο για την 4η βιομηχανική επανάσταση (Schwab 2016). Οι επιχειρήσεις διαθέτουν νέες δυνατότητες στο να διαφοροποιούν την παραγωγική τους δραστηριότητα και να αξιοποιούν πλουτοπαραγωγικές πηγές πέρα από τις τοπικές, διαθέτοντας παράλληλα τα προϊόντα τους στο υπερ-εθνικό πλέον καταναλωτικό τους κοινό και διαφοροποιώντας την δομή και την οργάνωσή τους. Η παραδοσιακή ιεραρχική δομή δίνει τη θέση της σε ευέλικτα οργανωτικά σχήματα (που ενδεχομένως προκύπτουν από συγχωνεύσεις) και τα οποία απαιτούν νέες εργασιακές δεξιότητες, ενώ εμφανίζονται νέες μορφές εργασίας (π.χ. τηλεργασία, ελαστικό ωράριο, εναλλαγή θέσεων εργασίας, διαμοιραζόμενη εργασία, «κατ' οίκον» επαγγελματική απασχόληση). Οι εργασιακές σχέσεις έγιναν επισφαλείς με χαρακτηριστικά την προσωρινή, μερική, ανασφαλή και κακοπληρωμένη εργασία, όταν ο εργαζόμενος δεν πλήττεται από την ανεργία (Κουζής κ.ά. 2011, Καζάκος 2009).

Αντιπροσωπευτικό στοιχείο της διαφοροποίησης των εργασιακών σχέσεων ήταν η προώθηση της πολιτικής της «ευελιξίας με ασφάλεια» τη δεκαετία του 1990 και ένθεν, αντανακλώντας την αυξημένη τάση των εργοδοτών να υιοθετούν χαλαρή νομοθεσία για την προστασία της απασχόλησης. Η πολιτική της «ευελιξίας με ασφάλεια» λαμβάνει μέτρα στο εξωτερικό της επιχείρησης για την προστασία του εισοδήματος των ανέργων μέσω υψηλών δαπανών για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και στο εσωτερικό της μέσω της παροχής εγγυήσεων στους εργαζόμενους για τον κατώτατο μισθό που εξασφαλίζει ένα αποδεκτό βιοτικό επίπεδο με αντάλλαγμα την διαμοιραζόμενη εργασία ή την αποδοχή της ανάληψης καθηκόντων που δεν είχαν συμπεριληφθεί στη σύμβαση εργασίας. Οι αλλαγές αυτές μπορεί να αποτέλεσαν ευεργετική συνθήκη για ορισμένες

κατηγορίες εργαζόμενων, ωστόσο ενίσχυσαν το ήδη διάχυτο αίσθημα ανασφάλειας για μεγάλο μέρος αυτών (Sultana 2012).

Οι νέες τεχνολογίες και η διάδοση χρήσης του διαδικτύου προσφέρουν τη δυνατότητα στους ανθρώπους να πραγματοποιούν πολλές εργασίες εξ' αποστάσεως, χωρίς τη δέσμευση της φυσικής παρουσίας ή μακροπρόθεσμης εργασιακής σχέσης με τον εργοδότη, με αποτέλεσμα να αυξάνεται το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων, δηλαδή των «ανεξάρτητων», αυτόνομων μορφών εργασίας (π.χ. πληρωμή με βάση το έργο, τις πωλήσεις και συνήθως μέσω βραχυπρόθεσμης εργασιακής σχέσης) διευρύνοντας ωστόσο την ατομική ευθύνη και ενισχύοντας την απαίτηση για εξατομίκευση όπως αναφέρθηκε (Manyika et al. 2016) .

Η είσοδος των νέων τεχνολογιών στους χώρους εργασίας δεν υποστηρίζει όπως παλαιότερα τον άνθρωπο στην εκτέλεση των εργασιών του, αλλά τον υποκαθιστά ολοένα και περισσότερο και όχι μόνο σε παραδοσιακές, χειρωνακτικές εργασίες. Θέσεις εργασίας χαμηλής αλλά και μέσης εξειδίκευσης που απαιτούν έναν βαθμό γνωστικών διαδικασιών στην επιτέλεση έργων (π.χ. χειριστές μηχανημάτων, διαχειριστές γραφείων), αντικαθιστώνται με αυτοματοποιημένα συστήματα και ρομπότ (Brynjolfsson and McAffee 2014, Ford 2015).

Η σύγχρονη πρόκληση από την είσοδο των νέων τεχνολογιών δεν είναι η μείωση των θέσεων εργασίας (Arntze et al. 2016, Autor 2015, Furman 2016) αλλά η καταγραφόμενη πρωτοφανής πόλωση στη ζήτηση εργασίας ανάμεσα σε κάποιες που προσδιορίζονται ως χαμηλής εξειδίκευσης (low skilled service jobs) και δεν έχουν τουλάχιστον έως σήμερα υποκατασταθεί από ρομπότ (π.χ. φροντιστές ανθρώπων, υπηρεσίες φύλαξης, καθαριστές κ.ά.) και σ' αυτές της υψηλής εξειδίκευσης (high-skilled jobs) ή/και διανοητικής εργασίας όπως θέσεις εξειδικευμένης τεχνογνωσίας, εκπαιδευτών, managers, κ.ά. η επιτέλεση των οποίων απαιτεί διανοητικές, κριτικές ή και δημιουργικές και διαπροσωπικές ικανότητες και δεξιότητες που είναι δύσκολο να αντικατασταθούν (Autor 2015).

Οι αλλαγές στο χώρο της εργασίας μετέτρεψαν τη σταδιοδρομία από ένα αντικειμενικά προσδιοριζόμενο μέγεθος (όταν συνδέεται με την γραμμική εργασιακή άνοδο στην εργασιακή ιεραρχία ενός εργαζόμενου) σε υποκειμενική διαδικασία κατά την οποία απαιτείται μεγαλύτερη ατομική υπευθυνότητα και ικανότητες προσωπικής διαχείρισης αυτής (self management). Η σταδιοδρομία χαρακτηρίζεται επίσης και ως ελαστική (αφού μεταμορφώνεται συνεχώς) και αναφέρεται στη διαβίου εξέλιξης ενός ατόμου αναφορικά με την εκπαίδευση, την εργασία αλλά και άλλους εξω-εργασιακούς ρόλους (Arthur and Rousseau 1996, Savickas 2009, Whiston 2005).

Επιστημολογικές εξελίξεις

Στο επίπεδο της επιστημολογικής θεώρησης, δυο προσεγγίσεις σηματοδοτούν μια σημαντική στροφή από την θετικιστική αντικειμενική αντίληψη της πραγματικότητας στην ερμηνευτική/ υποκειμενική: ο κοντρουκτιβισμός και ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός (Κρίβας 2011).

Ο κονστρουκτιβισμός ανέδειξε τη σημασία της νοηματοδότησης (meaning making) που πραγματοποιείται μέσω των γνωστικών διαδικασιών όταν το άτομο προσπαθεί να αντιληφθεί (συνεπώς και να δώσει νόημα) την πραγματικότητα και τον κόσμο του. Ο άνθρωπος κατασκευάζει από μόνος του χωρίς προκατασκευασμένα σχήματα ένα σύνολο από διανοητικές δομές με τις οποίες σηματοδοτεί τις καταστάσεις που ζει και όσα συμβαίνουν γύρω του σε κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο και οι οποίες τον διευκολύνουν να ερμηνεύει την πολυπλοκότητα του κόσμου και να διαβιεί σ' αυτήν (Tagliacozzo 2009, ό.α. στο Κρίβας 2011). Με τον ίδιο τρόπο κατασκευάζει την αντίληψη για τον εαυτό, την ταυτότητα και τη ζωή του. Η ταυτότητα αυτή μπορεί να γίνει ανιχνεύσιμη μέσα από τις ιστορίες που μπορεί να αφηγηθεί και είναι υπό συνεχή αναθεώρηση, δηλαδή είναι εξελισσόμενη (Κρίβας 2011).

Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός ανέδειξε τον εξέχοντα ρόλο της κοινωνικής πραγματικότητας στην οποία διαβιεί το άτομο και εντός της οποίας αλληλοεπιδρά με άλλους ανθρώπους. Κοινωνική πραγματικότητα καθορίζει τις υποκειμενικές του εμπειρίες, τις σηματοδοτήσεις για την ιστορία ζωής του και τις κοινωνικές αντιλήψεις. Αναδεικνύει επίσης τη βαρύνουσα σημασία της γλώσσας ως το μέσο η χρήση του οποίου καθορίζει τις σηματοδοτήσεις που διαμορφώνουν την ανθρώπινη δραστηριότητα (Luckman and Berger 1986). Συνολικά μπορούμε να πούμε ο κονστρουκτιβισμός επικεντρώθηκε στην προσωπική ερμηνεία της πραγματικότητας μέσα από τις ατομικές γνωστικές διαδικασίες, ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός έδωσε έμφαση στο κοινωνικο-πολιτισμικό συγκείμενο μέσα στο οποίο διαμορφώνονται οι σηματοδοτήσεις και η ιστορία ζωής του ατόμου (Κρίβας 2011).

Η στροφή της συμβουλευτικής σταδιοδρομίας λόγω της υιοθέτησης των επιστημονικών αρχών και μεθόδων του κονστρουξιονισμού και του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού αναμφισβήτητα προσέφερε τη δυνατότητα αναστοχασμού στη θεώρηση και συνακόλουθα στην ενεργοποίηση του ίδιου του ατόμου για τη κατασκευή του εαυτού του και της σταδιοδρομίας του. Ο εαυτός έγινε αντιληπτό ότι δεν αποτελεί ένα σύνολο από σταθερά και αμετάβλητα χαρακτηριστικά και στοιχεία που μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο «διάγνωσης» των ειδικών (συμβούλων επαγγελματικού προσανατολισμού) αλλά ως μια ολότητα ευρισκόμενη υπό την επίδραση ποικίλων έσω και έξω ατομικών παραγόντων που μπορεί το άτομο να ανακαλύψει, να σηματοδοτήσει και να (ανα)κατασκευάσει (Campell and Ungar 2004, Savickas 2005).

Την ίδια στιγμή, διαφοροποίησε και εμπλούτισε τη συμβουλευτική πρακτική μέσα από την χρήση της γλώσσας, δίνοντας έμφαση στην αφήγηση των ιστοριών ζωής του ατόμου. Δραστηριότητες και τεχνικές όπως αυτές της χρήσης μεταφορών, της χαρτογράφησης και αφήγησης εμπειριών ζωής, της χρήσης γραφής και ανάγνωσης (με διατύπωση κειμένων π.χ. επιστολής προς τον εαυτό, χρήση φανταστικών σεναρίων) προστέθηκαν στην συμβουλευτική πρακτική για τον σχεδιασμό της δράσης για τη ζωή και τη σταδιοδρομία, ενώ αναδείχθηκε η σημασία άλλων που ήταν γνωστές αλλά η συμβολή των οποίων δεν είχε αναγνωριστεί όπως για παράδειγμα η ακρόαση, η συζήτηση, η διατύπωση ερωτήσεων, η ανταλλαγή απόψεων (Κρίβας 2011).

Η διάδοση των υπηρεσιών ΣΥ.ΕΠ και οι προκλήσεις εφαρμογής τους

Στον απροσδιόριστο ορίζοντα που καθορίζουν οι συνεχείς αλλαγές στον κόσμο της αγοράς εργασίας δεν υπάρχουν προβλέψιμοι παράγοντες για την πραγματοποίηση επαγγελματικών επιλογών και τα επαγγελματικά σχέδια μπορούν να είναι μόνο βραχυπρόθεσμα. Το άτομο καλείται να ανταποκριθεί αυτό-προσδιοριζόμενο, να εφοδιάζεται με (νέες) γνώσεις και δεξιότητες με άξονα τον διαρκή (επανα)προσανατολισμό του βίου και της εργασίας του ανακαλύπτοντας νέες διαδρομές και αναζητώντας νέες επιλογές. Η σύγχρονη απαίτηση για τη σταδιοδρομία αναφέρεται σε μεγαλύτερη ατομική υπευθυνότητα στην ανάπτυξη της ικανότητας προσωπικής διαχείρισης αυτής (self management) (Lent and Brown, 2013). Ως εξ αυτών των δεδομένων απαίτησης ευθύνης και υποχρέωσης, το άτομο αναζητά ολοένα και περισσότερο τη συμβολή των εξειδικευμένων επιστημόνων και των υπηρεσιών ΣΥ.ΕΠ. στον σχεδιασμό της σταδιοδρομίας του αλλά και της ζωής του (Τσιώλης 2024).

Η εξατομικευμένη προσέγγιση ωστόσο δεν απαιτείται μόνο ως στρατηγική για τη διαχείριση των θεμάτων και ζητημάτων που ανακύπτουν στις ομαλές περιόδους που αναπτυξιακά συνδέονται με τη λήψη αποφάσεων (π.χ. επιλογή σπουδών σύμφωνα με τα ενδιαφέροντα ενός νέου και σχεδιασμός της εκπαιδευτικής διαδρομής εντός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) ή αναμενόμενων μεταβάσεων (π.χ. από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας) αλλά και σε κρίσιμες, απρόβλεπτες καταστάσεις όπως η απώλεια της εργασίας, ή ακόμα και φυσικές καταστροφές που συνδέονται με αναγκαστική εργασιακή αλλαγή ή μετάβαση (career shocks) (Akkermans, Seibert and Mol 2018). Κατά τη διάρκεια αυτών των καταστάσεων το άτομο για να διαχειριστεί τη δυσχέρεια, να αποφύγει τον κίνδυνο κοινωνικής περιθωριοποίησης και να ανακάμψει, προστρέχει στη συμβουλευτική επαγγελματικού προσανατολισμού και ψυχοκοινωνικής υποστήριξης. Σε κάθε περίπτωση, η ενεργοποίηση και κινητοποίηση θεωρούνται το αποτέλεσμα της ατομικής ευθύνης για τη διαχείριση της αντιξοότητας που θα εξασφαλίσει την (επαν)ένταξή στην αγορά εργασίας.

Η μετάθεση της ευθύνης αποκλειστικά στο άτομο για τη διαχείριση της σταδιοδρομίας του άρα και των καταστάσεων ανεργίας, επικράτησε μετά την κρίση του 1973, οπότε οι οικονομίες των ανεπτυγμένων χωρών μεταξύ αυτών και της χώρας μας παρουσίαζαν σημαντική ύφεση. Από τις δεκαετίες του 1980 και εφεξής το κοινωνικό κράτος αποδυναμώθηκε και παρουσιάστηκαν στο προσκήνιο οι πολιτικές ευελιξίας της αγοράς εργασίας (OECD 1986), ενώ οι πολιτικές απασχόλησης που εφαρμόστηκαν με συστάσεις του ΟΟΣΑ (OECD 1990) και τη στήριξη του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου ήταν οι ενεργητικές πολιτικές προσφοράς εργασίας (Κουτσιμπογιώργου 2016).

Οι ενεργητικές πολιτικές αποτέλεσαν το πεδίο σύζευξης της οικονομικής πολιτικής και των πολιτικών οργάνωσης της αγοράς εργασίας για μια «ενεργό κοινωνία» που θα προσφέρει στα άτομα ευκαιρίες οικονομικής δραστηριοποίησης. Οι πολιτικές αυτές στοχεύουν στην αύξηση της ζήτησης εργασίας με μείωση μη μισθολογικού κόστους, δημιουργία θέσεων εργασίας κατά κανόνα ευκαιριακής ή προσωρινής απασχόλησης, προγράμματα κατάρτισης και επαγγελματικής επιμόρφωσης, πολιτικές σύζευξης εργασίας μέσω ιδιωτών ή/και δημόσιων υπηρεσιών απασχόλησης, παρακίνηση στην

εύρεση εργασίας, του ανέργου καθώς και υπηρεσίες συμβουλευτικής απασχόλησης (Καραμεσίνη 2005).

Οι υπηρεσίες ΣΥ.ΕΠ. που παρέχονται στο πλαίσιο των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης από ειδικούς επιστήμονες (σύμβουλοι απασχόλησης) και μέσω οργανισμών που τις διαμεσολαβούν στους αποδέκτες τους (δηλαδή τα άτομα), έχουν ως βασική στόχευση να μπορέσουν να «διεισδύσουν» στο ατομικό διάστημα ζωής του ατόμου. Επιδιώκουν να μεταλαμπαδεύσουν το νέο ευέλικτο μοντέλο εκπαιδευτικού και επαγγελματικού προσανατολισμού που αναδεικνύει τη σημασία της προσωπικής εμπειρίας, των ατομικών σηματοδοτήσεων για την κατανόηση και τον σχεδιασμό της σταδιοδρομίας σ' έναν μακροπρόθεσμο ορίζοντα όπου το άτομο θα ενεργοποιηθεί εφαρμόζοντάς τη διαχείριση των υποτιθέμενων εναλλακτικών διαθέσιμων επιλογών. Παρά το ότι δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η ενεργοποίηση του ίδιου του ατόμου στην αλληλεπιδραστική υποστηρικτική διαδικασία της συμβουλευτικής σταδιοδρομίας αποτελεί βασική προϋπόθεση για την εφαρμογή της και το κύριο χαρακτηριστικό της μεθοδολογίας της αφού αντλεί απ' αυτήν του γνωστικού αντικειμένου της συμβουλευτικής (ΟΔΗΓΟΣ Σ.Ε.ΔΜ 2007), οφείλουμε να σταθούμε κριτικά απέναντι στη λογική της εναπόθεσης της εξέλιξης της σταδιοδρομίας αποκλειστικά στην προσωπική ευθύνη. Ως εξ αυτού του προβληματισμού προκύπτουν και οι προκλήσεις για το έργο των συμβούλων σταδιοδρομίας / επαγγελματικού προσανατολισμού.

Το κοινωνικό και πολιτισμικό συγκείμενο περιλαμβάνει, εκτός από ευκαιρίες και δυνατότητες και δομικούς περιορισμούς που παρεμποδίζουν ενίοτε την υλοποίηση των επαγγελματικών σχεδίων και στόχων. Για παράδειγμα, όταν η συμμετοχή ενός ανέργου σε ένα πρόγραμμα κατάρτισης δεν είναι εφικτή εξαιτίας των κριτηρίων ένταξης που ορίζονται κάθε φορά, ή η πρόσληψη σε μια θέση εργασίας δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί λόγω των απαιτήσεων της δεύτερης πλευράς σε γνώσεις και δεξιότητες τις οποίες ο/η άνεργος πρέπει να διαθέτει ωστόσο δεν έχει την δυνατότητα ή την ευκαιρία να αποκτήσει, ο/η σύμβουλος προκαλείται ως προς την αποτελεσματικότητα του έργου του. Οι υπηρεσίες ΣΥ.ΕΠ. κινδυνεύουν να θεωρηθούν ότι συντάσσονται ή/και εξυπηρετούν τις πολιτικές απασχόλησης θεωρώντας ως αποκλειστικά υπεύθυνα τα άτομα για τα όποια ατομικά ελλείμματα ή και για έλλειψη ατομικής στρατηγικής για την εύρεση και διατήρηση εργασίας όταν ισχυρότεροι παράγοντες όπως είναι οι δυσκαμψίες της αγοράς εργασίας, οι κοινωνικές συνθήκες που λειτουργούν καταπιεστικά ή περιοριστικά στη ζωή των ατόμων τα τοποθετούν σε δυσχερή θέση, εμποδίζοντας ή διαταράσσοντας την επαγγελματική τους ανάπτυξη και την πραγμάτωση εναλλακτικών επιλογών

Το θέμα αυτό αναδεικνύει και τη συζήτηση για την σύνδεση της εκπαίδευσης με τους φορείς της παραγωγής και τις παραγωγικές διαδικασίες. Ωστόσο πρόκειται για ένα θέμα με πολλές πολιτικο-ιδεολογικές προεκτάσεις που αναφέρονται μεταξύ άλλων και στην μορφωτική λειτουργία της εκπαίδευσης και του σχολείου, στη διάκριση της γενικής με την τεχνική εκπαίδευση, στην μη ύπαρξη μηχανισμών ανίχνευσης των αναγκών της αγοράς εργασίας κ.ά. θέματα, κάνοντας ακόμα πιο δύσκολη την ζητούμενη σύνδεση μεταξύ των δυο μερών ειδικά στη χώρα μας (Κασσωτάκης και Μαρμαρινός 2005).

Η αναγκαιότητα εμπλουτισμού του θεωρητικού οπλοστασίου της συμβουλευτικής σταδιοδρομίας

Παρά τις επισημάνσεις σύγχρονων μελετητών αναφορικά με την αναγκαιότητα συνεκτίμησης του κοινωνικού πλαισίου του ατόμου (context) στη συμβουλευτική σταδιοδρομίας, οι μελετητές επισημάνουν την ανησυχητική και υπέρμετρη επικράτηση της ψυχολογοποιημένης, ατομικιστικής προσέγγισης στην συμβουλευτική σταδιοδρομίας (Hirchi 2018, McMahon and Abkzer 2024).

Τα άτομα ωστόσο δεν υπάρχουν σε κοινωνικό κενό συνεπώς η κατασκευή της σταδιοδρομίας και η επαγγελματική τους ανάπτυξη συμβαίνει στο πλαίσιο των αλληλεπιδράσεών τους με την πολύπλοκη κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα και τα συστήματα αυτής που την διαμορφώνουν και την επηρεάζουν καθοριστικά. Το αυτό αποτέλεσε πάγια θέση των μελετητών της επαγγελματικής ανάπτυξης (ενδεικτικά: Patton and MacMahon 2021, Super 1990, Sutana 2023a) αλλά και αξιολογική τοποθέτηση στην επιστημολογία και οντολογία του κοινωνικού κονστρουξιονισμού όπως αναφέρθηκε προηγούμενα. Στις σύγχρονες κοινωνίες, ο εξω-ατομικός περίγυρος με τις πολιτικές ιδεολογίες, τις τεχνολογικές εξελίξεις, την αυξανόμενη κοινωνική και οικονομική ανισότητα και κοινωνική πόλωση, την κλιματική αλλαγή και το αίτημα της βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης, δημιουργεί συχνά, εκτός από ευκαιρίες για τον επανασχεδιασμό της ζωής και της σταδιοδρομίας (με νέους τομείς εργασίας και άρα ευκαιρίες απασχόλησης) και σημαντικούς περιορισμούς λόγω της άσκησης ισχύος, των προνομίων και των διακρίσεων ιδιαίτερα εις βάρος των ευάλωτων ομάδων πληθυσμού.

Η συμβουλευτική σταδιοδρομίας δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι αναδύθηκε κατά την κοινωνικο-οικονομική αναδιάρθρωση μιας χώρας από τον Frank Parsons (1909) ως συντονισμένη προσπάθεια υποστήριξης των λιγότερο ευνοημένων ατόμων για τον οραματισμό και τον σχεδιασμό του μέλλοντός τους και την αποτελεσματική αναζήτηση και εύρεση εργασίας. Όπως ακριβώς τότε έτσι και σήμερα, τα άτομα καλούνται να διαχειριστούν ένα δυναμικό και απρόβλεπτα εξελισσόμενο πλαίσιο με θεαματικές αλλαγές. Τόσο την εποχή της θεμελίωσης της συμβουλευτικής σταδιοδρομίας όσο και σήμερα, η *κοινωνική δικαιοσύνη* αποτέλεσε τη λυδία λίθο για την παροχή αποτελεσματικών υπηρεσιών υποστήριξης στον εκπαιδευτικό και επαγγελματικό προσανατολισμό και σχεδιασμό της ζωής των ατόμων, ιδιαιτέρως δε των ευάλωτων ομάδων πληθυσμού (Arthur and Collins 2014).

Η κοινωνική δικαιοσύνη έχει συνδεθεί με καταστάσεις απόδοσης ισότητας και ισονομίας. Στη σύγχρονη εποχή υπονοεί έναν κόσμο όπου «η κατανομή των πόρων είναι ισότιμη και οικολογικά βιώσιμη, όπου κάθε μέλος είναι σωματικά και ψυχολογικά ασφαλές, αναγνωρισμένο και σεβαστό» (Nota et al. 2020: 54). Υπό το πρίσμα αυτό, η κοινωνική πραγματικότητα των ατόμων και άλλοι δομικοί παράγοντες όπως η εθνικότητα, η φυλή, η κουλτούρα, αποκτούν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της σταδιοδρομίας τους. Δυστυχώς όμως

> «οι κοινωνίες μας βρίσκονται και πάλι σε μια εποχή ραγδαίων αλλαγών όπου τα δικαιώματα έχουν αμφισβητηθεί, περιοριστεί, ακόμη και διαβρωθεί από την επίθεση του νεοφιλελεύθερου οικονομικού φονταμενταλισμού βαθαίνοντας το

χάσμα μεταξύ των 'εχόντων' και των 'μη εχόντων' όχι μόνο σε χρήματα αλλά και σε εργασιακές εμπειρίες, ενώ νέες μορφές εκμετάλλευσης έχουν εμφανιστεί» (Sultana 2023b: 110).

Οι διαστάσεις της εργασίας που πλήττονται περισσότερο σήμερα είναι η ποιότητα και η ασφάλεια αλλά και το επίπεδο των μισθών (Blustein and Flores 2023). Έτσι, δεν προσδιορίζονται τυχαία ως βασικοί στόχοι των παρεμβάσεων συμβουλευτικής και κεντρικές προτεραιότητες για διεθνείς συνεργασίες (EU 2006, UN 2006), η πλήρης και παραγωγική απασχόληση και η αξιοπρεπής εργασία για όλους, πέρα και πάνω από την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (Δρόσος 2021). Την έννοια της *αξιοπρεπούς εργασίας* (decent work) εισήγαγε στην ορολογία της πολιτικής απασχόλησης και της συμβουλευτικής σταδιοδρομίας ο Διεθνής Οργανισμός Εργασίας (ILO 1999) και αργότερα την συνέδεσε με την κοινωνική δικαιοσύνη για μια δίκαιη παγκοσμιοποίηση (ILO 2008). Διαστάσεις της αξιοπρεπούς εργασίας είναι: (α) η παραγωγική και ελεύθερα επιλεγμένη εργασία, (β) τα εργασιακά δικαιώματα, (γ) η κοινωνική προστασία και (δ) ο κοινωνικός διάλογος.

Οι διαστάσεις της αξιοπρεπούς εργασίας έχουν υιοθετηθεί και από την μεθοδολογία της συμβουλευτικής σταδιοδρομίας στα θεωρητικά μοντέλα για την ανάπτυξη και κατανόηση της σταδιοδρομίας όπως η Θεωρία Συστημάτων για την ανάπτυξη σταδιοδρομίας (Systems Theory Framework) (Patton and MacMahon 1999, 2006, 2014, 2021) η οποία τοποθετεί τα άτομα σε διάφορα αλληλεπικαλυπτόμενα συστήματα επιρροής που βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση τόσο μεταξύ τους όσο και με τα άτομα. Επίσης η προσέγγιση του Χάους (Chaos Theory) (Bright and Pryor 2011) με την ανάδειξη της αναγκαιότητας προετοιμασίας και αξιοποίησης των αλλαγών ακόμα και σε χαοτικές καταστάσεις, η Κοινωνικογνωστική Θεωρία για τη Σταδιοδρομία (Social Cognitive Career Theory)(Lent and Brown 2013, Lent et al. 1994) με την αλληλεπίδραση των ατομικών και δομικών κοινωνικών παραγόντων για την ανάπτυξη αυτοαποτελεσματικότητα ςκαι αυτοδιαχείρισης (self-management). Τέλος αλλά όχι εξαντλητικά πιο σύγχρονες θεωρίες όπως η Ψυχολογία της Εργασίας (Psychology of Working Theory) (Duffy et al. 2016), η οποία αναφέρεται στους οικονομικούς περιορισμούς, την περιθωριοποίηση, την επαγγελματική προσαρμοστικότητα και την βούληση για εργασία, τις οποίες διαμεσολαβούν και ρυθμίζουν ατομικές, ψυχολογικές παράμετροι όπως η προδραστική προσωπικότητα, η κριτική ικανότητα αλλά και η αξιοποίηση της κοινωνικής υποστήριξης από δομές ή πρόσωπα μαζί με ενέργειες συλλογικής δράσης (π.χ. συνηγορία). Με τον τρόπο αυτό το άτομο δεν θεωρείται ότι εξωθείται σε προκαθορισμένες, τετελεσμένες επιλογές εργασίας λόγω των συνθηκών της σύγχρονης εργασίας καθώς ένα μεγάλο μέρος του τελικού αποτελέσματος της συμβουλευτικής διαδικασίας αφορά και σε ενέργειες συλλογικής δράσης, στις οποίες ρόλο μπορεί να διαδραματίσει εκτός από το άτομο και ο/η σύμβουλος. Η τελευταία ενότητα της παρούσας εργασίας είναι αφιερωμένο στο θέμα αυτό.

Προτάσεις διεύρυνσης και (επανα)σχεδιασμού των υπηρεσιών ΣΥ.ΕΠ

Οι σύγχρονες υπηρεσίες ΣΥ.Ε.Π. είναι αναγκαίο να υιοθετήσουν *μια ολιστική, συστημική θεώρηση* προκειμένου να υποστηρίξουν αποτελεσματικά τα άτομα να διαχειριστούν την πληθώρα αλλά και την πολυπλοκότητα των ζητημάτων σταδιοδρομίας τους. Στο εύρος

αυτής της θεώρησης, το σύνολο των ατομικών στοιχείων, χαρακτηριστικών, ενδιαφερόντων, αξιών, δεξιοτήτων, εμπειριών, επιτευγμάτων ή άλλων παραμέτρων που συνθέτουν την ιστορία ζωής και σταδιοδρομίας έχουν δημιουργηθεί ως αποτέλεσμα των σχέσεων που αναπτύχθηκαν με τα επιμέρους περιβάλλοντα και συστήματα και τα οποία θα αποτελούν αντικείμενο διερεύνησης, μελέτης και (ανα)στοχαστικής θεώρησης στην συμβουλευτική. Το άτομο χρειάζεται να αποτελεί αντικείμενο «μελέτης» εντός των εξωτερικών συνθηκών που το περιβάλλουν, με τα δομικά στοιχεία αυτών και τα οποία ενδεχομένως δεν έχει τη δυνατότητα τα επηρεάσει (Blustein and Flores 2023, Patton and MacMachon 2021, Τσιώλης 2024).

Όμοια και στο επίπεδο της συμβουλευτικής πρακτικής απαιτείται η διαφοροποίηση της εστίασης θεώρησης από "το άτομο στο περιβάλλον" (Sultana 2022: 4). Ο/η σύμβουλος υποστηρίζει και συν-βουλεύεται τις εναλλακτικές επιλογές σταδιοδρομίας όχι αποκλειστικά ως αποτέλεσμα της προσωπικής ευθύνη του ωφελούμενου ατόμου και της απαίτησης να προσαρμόσει τις προσδοκίες και τις επιλογές του σε όσες είναι διαθέσιμες την περίοδο διεξαγωγής της συμβουλευτικής. Υιοθετώντας *κριτική σκέψη* (critical consciousness) (ανα)γνωρίζει και μεθοδεύει την *κριτική θεώρηση* των περιορισμών και δυνατοτήτων στη βάση της παραδοχής ότι είναι απαραίτητη η ενεργοποίηση, η κινητοποίηση και ο (επανα)σχεδιασμός των επιλογών ως –ενδεικτικές- μορφές διευθέτησης (marshaling) και αυτό-οργάνωσης (self-management) αλλά και η ενεργοποίηση σε κοινωνικό επίπεδο ώστε το άτομο, με την υπο-στήριξη και εκείνου/-ης, να παρέμβει διαφοροποιώντας ό,τι μπορεί από το περιβάλλον αυτό (Cadenas and McWhirter 2022, Diemer 2023, Lent 2018).

Ενδεικτικές προτάσεις ενεργοποίησης του ατόμου για την άσκηση επίδρασης στο κοινωνικό του πλαίσιο αποτελούν ενδεικτικά η για την αξιοποίηση των δικτύων κοινωνικής υποστήριξης (από την οικογένεια, τους συνομηλίκους, σημαντικούς άλλους ή άλλα δομικά πλαίσια το περιβάλλοντος) ή άλλων κοινωνικών επαφών ως πηγές πληροφοριών ή δημιουργικής συζήτησης και δικτύωσης για την συζήτηση με άλλους επαγγελματίες, η αξιοποίηση των ευκαιριών και δυνατοτήτων επαγγελματικής ειδίκευσης και κατάρτισης και η δημιουργική αναζήτηση σ' ένα πλέγμα τρόπων αναζήτησης εργασίας, ακόμα και η ανάπτυξη συλλογικής ή και συνδικαλιστικής δράσης σε συντονισμό με άλλες δυνάμεις της κοινωνίας (οργανώσεις, και συλλογικότητες σε πολιτικό επίπεδο) ή άλλων μορφών συλλογικής δράσης (π.χ. μέσω οργανισμών ή οργανώσεων που θα έχουν ως έργο την παροχή υπηρεσιών διαμεσολάβησης για τη διευκόλυνση της σταδιοδρομίας ή την ένταξη στην απασχόληση).

Η υιοθέτηση της συστημικής ολιστικής θεώρησης στη συμβουλευτική πρακτική προϋποθέτει, όπως αναφέρθηκε, ότι *και* οι σύμβουλοι σταδιοδρομίας -έχοντας γνώση του μεγέθους της επιδραστικότητάς τους κάθε φορά- υιοθετούν κριτική σκέψη και την *συνηγορία* (advocacy)[1] ώστε να εργαστούν εφαρμόζοντας συμβουλευτικές αλλά κυρίως θεσμικές παρεμβάσεις σε πολλαπλά επίπεδα στο εύρος της κοινωνίας της κοινότητας και των υποσυστημάτων που δραστηριοποιούνται τα άτομα. Τέτοια υποσυστήματα είναι η οικογένεια, οι εργοδότες, οι φορείς διαμόρφωσης πολιτικών απασχόλησης, οι οργανισμοί παροχής επαγγελματικής ειδίκευσης και κατάρτισης, οι οργανισμοί κοινωνικής υποστήριξης κ.ά. Οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι είναι πιο δεκτικοί στη

συνηγορία όταν αυτή διεξάγεται από μια συλλογική οργάνωση ή ομάδα ή από επαγγελματικές συμβουλευτικές οργανώσεις με πρακτική εμπειρία και αναφέρεται στα μέσα ενημέρωσης (Δρόσος και Αθανασίου 2022).

Οι παρεμβάσεις των συμβούλων χρειάζεται επίσης να στοχεύουν στη δημιουργία δικτύων κοινωνικής προστασίας σε συνεργασία με φορείς και οργανώσεις με στόχο την περιχαράκωση των ορίων και της δεοντολογίας άσκησης των επαγγελματικών ειδικοτήτων, του βιοτικού επιπέδου των εργαζόμενων με προνοιακή στήριξη ιδιαιτέρως δε αυτών που βρίσκονται σε ευαλωτότητα ή βιώνουν καθεστώς επισφάλειας μπροστά στην απειλή να αντικαταστούν από την τεχνολογία ή για άλλους λόγους, θα συζητούν με τους αρμόδιους φορείς τις προσφερόμενες εκπαιδευτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες επαγγελματικής επιμόρφωσης και κατάρτισης, τις ειδικότητες, τις απαιτούμενες δεξιότητες αλλά και τις προϋποθέσεις εισόδου σ' αυτές, καταθέτοντας προτάσεις. Επίσης, θα δημιουργούν συν-εργασίες με δυνητικούς εργοδότες ή θα αξιοποιούν εξωτερικούς φορείς ιδιαιτέρως δε φορείς της τοπικής κοινωνίας ως κοινότητες εργασιακής μάθησης για την παροχή ευκαιριών απόκτησης εργασιακής εμπειρίας με την εφαρμογή μέτρων όπως η επαγγελματική τοποθέτηση, το σύστημα πρακτικής και μαθητείας (apprenticeship) ή ευκαιρίες για εκπαιδευτικά προγράμματα και μάθηση μέσα από τη διαδικασία της παρατήρησης ενός εργαζόμενου για κάποιο χρονικό διάστημα (job-shadowing) η οποία ενδεχομένως να ακολουθείται από τη μέθοδο της καθοδήγησης (mentoring). Ακόμα, θα δικτυωθούν με οργανώσεις που παρέχουν ψυχολογική, κοινωνική και προνοιακή υποστήριξη προκειμένου να κάνουν παραπομπές ή θα συμβάλουν με τις προτάσεις τους σε μέτρα φορολογικής πολιτικής για τους εργαζόμενους σε επισφαλείς θέσεις εργασίας κ.ά.(Blustein 2017, Lent 2018).

Τα ανωτέρω ενδεικτικώς αναφερόμενα, σηματοδοτούν σημαντικές αλλαγές για την Συμβουλευτική Σταδιοδρομίας/Επαγγελματικού Προσανατολισμού και δημιουργούν προκλήσεις και για την εκπαίδευση και τη συστηματική (υπο)στήριξη (π.χ. τεχνική, πληροφοριακού υλικού) των συμβούλων επαγγελματικού προσανατολισμού. Ωστόσο, τελούν έξω από τους στόχους της παρούσης εργασίας.

Σημειώσεις

[1] Ως «Συνηγορία» (advocacy) μπορεί να οριστεί κάθε δράση που αναπτύσσεται για να προάγει τα δικαιώματα των ατόμων και περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα δράσεων για: αύξηση της συνειδητοποίησης, πληροφόρηση, ενδυνάμωση, εκπαίδευση, διαμεσολάβηση και υπεράσπιση. Η Διεθνής Ένωση για τον Εκπαιδευτικό και Επαγγελματικό Προσανατολισμό (International Association of Educational and Vocational Guidance - IAEVG) έχει αναγνωρίσει τη συνηγορία ως ουσιαστικό τμήμα των υπηρεσιών συμβουλευτικής και προσανατολισμού με προτεραιότητα στους ευάλωτους πληθυσμούς (Arthur, Collins, Marshall, and McMahon 2013).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Beck, U. (2015), *Κοινωνία της διακινδύνευσης: Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα* (μτφρ. Η. Οικονόμου, επιμ. Ν. Πατινιώτης), Αθήνα, Πεδίο.

Δρόσος, Ν., (2021), Διεύρυνση πρόσβασης ειδικών ομάδων στόχου και λοιπών ωφελουμένων σε υπηρεσίες Συ.Ε.Π. Ειδικά θέματα επαγγελματικής συμβουλευτικής. Στο Σύμβουλος Σταδιοδρομίας – Επαγγελματικού Προσανατολισμού (επίπεδο β΄), Ι.Ν.Ε. Γ.Σ.Ε.Ε. ISBN: 978-618-5483-54-8

Δρόσος Ν., και Αθανασίου, Ε. (2022), Δράσεις συνηγορίας και ενίσχυσης της αυτό-συνηγορίας των ατόμων με αναπηρία υλοποιήσιμες στο πλαίσιο της παροχής υπηρεσιών συμβουλευτικής και επαγγελματικού Προσανατολισμού. *Πρακτικά 8ου Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών. ISBN: 978-618-5506-13-1

Giddens, A. (2001), *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας* (μτφρ. Γ. Μερτίκας, επιμ. Γ. Λυκιαρδόπουλος), Κριτική.

Καζάκος Α., *Συλλογικό Εργατικό Δίκαιο,* Τόμος Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2009

Καραμεσίνη Μ., Η πολιτική απασχόλησης ως πεδίο σύζευξης, σελ. 28επ, Πολιτική απασχόλησης: Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2005

Κασσωτάκης, Μ., (2014). Η μεταβλητότητα της επαγγελματικής ζωής και οι επιπτώσεις της στον επαγγελματικό προσανατολισμό. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής – Προσανατολισμού,* Τευχ.103*,* σελ. 93-118.

Κουζής, Γ., Γεωργιάδου, Π., Καψάλης, Α. Κούστα, Ε., Λαμπουσάκη, Σ. και Σταμάτη Α. (2011), *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα: Ετήσια έκθεση 2011*, Αθήνα, ΙΝΕ Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε., Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Κουτσιμπογιώργου, Φ., (2016), *Νέες πολιτικές ενίσχυσης της απασχόλησης. Διπλωματική Εργασία*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Β΄ Ιδιωτικού Δικαίου, ΠΜΣ Εργατικού Δικαίου.

Κρίβας, Σ., (2011), Η συμβολή του κονστρουκτιβισμού και του κοινωνικού κονστρουξιονισμού στη συμβουλευτική για τη σταδιοδρομία. Θεωρητικές και πρακτικές διαστάσεις. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού,* Τευχ. 96-97*,* σσ. 51-62.

Οδηγός Συμβουλευτικής, Εκπαίδευσης και Διαβίου Μάθησης (2007). https://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/4774/1369.pdf

Sultana, R., (2012), *Η «ευελιξία με ασφάλεια»: Συνέπειες στη Διαβίου Συμβουλευτική και τον Επαγγελματικό Προσανατολισμό*, European Lifelong Guidance Policy Network (ELGPN), Concept Note No.01, ISBN 978-951-39-4874-0. ΕΟΠΠΕΠ.

Τσιώλης, Γ., (2024), Συμβουλευτική και την Απασχόληση. Πειθαρχικός μηχανισμός ή έναυσμα για χειραφετική κριτική στάση; Στο Ε. Θεοδωρή (επιμ.), *Επαγγελματική Συμβουλευτική: Σύγχρονες προκλήσεις και εξελίξεις στον μεταβαλλόμενο κόσμο της εργασίας*, Αθήνα, ΙΝΕ Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε. ISBN: 978-618-5668-98-3

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Akkermans, J., Seibert, S.E. and Mol, S.T. (2018), Tales of the unexpected: Integrating career shocks in the contemporary careers literature, *SA Journal of Industrial Psychology,* Vol 44, a1503. https://doi.org/10.4102/sajip.v44i0.1503.

Arntz, M. T., Gregory, T., and Zierahn, U. (2016), *The risk of automation for jobs in OECD countries: A comparative analysis* (OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 189). doi:10.1787/5jlz9h56dvq7-en

Arthur, N., and Collins, S. (2014), Diversity and social justice: Guiding concepts for career development practice, in B. C. Shepard and P. S. Mani (eds.), *Career development practice in Canada: Perspectives, principles and professionalism*, CERIC, pp. 77-103.

Arthur, N., Collins, S., Marshall, C. and McMahon, M. (2013), Social justice competencies and career development practices. *Canadian Journal of Counselling and Psychotherapy,* Vol. 47, No 2, pp. 136-154.

Autor, D. H. (2015), Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation, *Journal of Economic Perspectives,* Vol. 29, pp. 3-30. https://doi.org/10.1257/jep.29.3.3

Blustein, D. L. (2017), Epilogue: An essay about adaptability, employability and resilience in an age of uncertainty, in K. Maree (ed.), *Psychology of career adaptability,employability, and resilience,* Springer, pp. 449-453.

Blustein, D. L., and Flores, L. (2023), *Rethinking work: Essays on building a better workplace,* Routledge.

Bright, J. E. H., and Pryor, R. G. L. (2011), The Chaos Theory of Careers, *Journal of Employment Counseling,* Vol. 48*,* pp. 163-166.

Brynjolfsson, E. and McAfee, A. (2014), The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies, New York, NY, Norton.

Cadenas, G. A., and McWhirter, E. H. (2022), Critical consciousness in vocational psychology: A vision for the next decade and beyond, *Journal of Career Assessment,* Vol. 30, pp. 411-435. https://doi.org/10.1177/10690727221086

Campbell, C. and Ungar, M. (2004), Constructing a Life That Works: Part 1, Biending Postmodern Family Therapy and Career Counseling, *The Career Development Quarterly*, Vol. 53, pp. 16-27. https://doi.org/10.1002/j.2161-0045.2004.tb00652.x

Diemer, M. (2023). A consciousness-raising approach to career development. *Career guidance for social justice*. https://careerguidancesocialjustice.wordpress.com/2023/08/17/a-consciousness-raising-approach-to-career-development/

Duffy, R. D., Blustein, D. L., Diemer, M. A., and Autin, K. L. (2016), The psychology of working theory, *Journal of Counseling Psychology,* Vol. 63, No 2, pp. 127-148. https://doi.org/10.1037/cou0000140

EU (European Union) (2006), Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions of 24 May 2006 – Promoting decent work for all – the EU contribution to the implementation of the decent work agenda in the world, [COM (2006) 249 final], retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:em0023

European Union of Supported Employment (2010), *European Union of Supported Employment Toolkit*. Retrieved from https://www.euse.org/content/supported-employment-toolkit/EUSE-Toolkit-2010.pdf

Ford, M. (2015), Rise of the robots: Technology and the threat of a jobless future, New York, NY, Basic Books.

Furman, J. (2016), Is this time different? The opportunities and challenges of artificial intelligence, in K. Crawford and M. Whittaker (Cochairs), *AI Now: The social and economic implications of artificial intelligence technologies in the near term*, Symposium conducted at the meeting of the AI Now Institute, New York, NY.

Hartung, P. J. (2005), Internationalizing Career Counseling: Emptying Our Cups and Learning From Each Other, *The Career Development Quarterly*, Vol. 54, No 1, pp. 12-16.

Hirchi, A., (2018), The fourth industrial revolution: Issues and implications for career research and practice, *The Career Development Quarterly,* Vol. 66, No 3, pp. 192-204. https://doi.org/10.1002/cdq.12142

ILO (International Labour Organization) (1999), *Decent work for all in a global economy: An ILO perspective*. Retrieved from: https://www.ilo.org/public/english/bureau/dgo/speeches/somavia/1999/seattle.htm

ILO (International Labour Organization) (2008*), ILO Declaration on Social Justice for a fair globalization*. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/genericdocument/wcms_371208.pdf

Lent, R., (2018), Future of work in the digital world: preparing for instability and opportunity, *The Career Development Quarterly,* Vol. 66, No 3, pp. 205-219. https://doi.org/10.1002/cdq.12143

Lent, R. W., and Brown, S. D. (2013), Social cognitive model of career self-management: Toward a unifying view of adaptive career behavior across the life span, *Journal of Counseling Psychology,* Vol. 60, pp. 557-568.

Lent, R. W., Brown, S. D., and Hackett, G. (1994), Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance [Monograph], *Journal of Vocational Behavior,* Vol. 45, pp. 79-122.

Luckman, M. and Berger, P., (1986), *The social construction of the reality,* Garden City, NY, Anchor Books.

Manyika, J., Lund, S., Bughin, J., Robinson, K., Mischke, J., and Mahajan, D. (2016), *Independent work: Choice, necessity, and the gig economy*. Retrieved from McKinsey Global Institute website: http://www.mckinsey.com/mgi

McMahon, M., and Abkhezr, P. (2024), *Narrative career counselling: From theory to practice in diverse cultures and contexts*, Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003441724

Nota, L., Soresi, S., Di Maggio, I., Santilli, S., and Ginevra, M. C. (2020), Life designing for an inclusive, sustainable and equitable future, in L. Nota, S. Soresi, I. Di Maggio, S. Santilli and M. C. Ginevra (eds.), *Sustainable development, career counselling and career education*, Springer, pp. 41-62. https://doi.org/10.1007/978-3-030-60046-4_3

OECD (1986), Labour Market Flexibility, Paris, OECD.

OECD (1990), *Labour Market Policies for the 1990s*, Paris, OECD.

Patton, W., and McMahon, M. (1999), *Career development and systems theory: A new relationship*, Brooks/Cole.

Patton, W., and McMahon, M. (2006), *Career development and systems theory: Connecting theory and practice* (2nd ed.), Sense.

Patton, W., and McMahon, M. (2014), *Career development and systems theory: Connecting theory and practice* (3rd ed.), Sense.

Patton, W., and McMahon, M. (2021), *Career development and systems theory: Connecting theory and practice* (4th ed.), Brill.

Savickas, M. L. (2005), The theory and practice of career construction, in S. D. Brown and R. W. Lent (eds.), *Career development and counseling*: *Putting theory and research to work*, Hoboken, NJ, Wiley, pp. 42-70.

Schwab, K. (2016), *The fourth industrial revolution*, New York, NY, Crown Business.

Sultana, R. G. (2022), Four 'dirty words' in career guidance: from common sense to good sense, *International Journal for Educational and Vocational Guidance*. Vol. 24, pp. 1-19. https://doi.org/10.1007/s10775-022-09550-2

Sultana, R. G. (2023a), For a postcolonial turn in career guidance: The dialectic between universalisms and localisms, *British Journal of Guidance & Counselling*, Vol. 51, No 2, pp. 262-273. https://doi.org/10.1080/03069885.2020.1837727

Sultana, R. G. (2023b), A tale of two citizens, in D. Blustein and L. Flores (eds.), *Rethinking work: Essays on building a better workplace*, Routledge, pp. 106-110. https://doi.org/10.4324/9781003272397-22

Super, D. E. (1990), A life-span, life-space approach to career development, in D. Brown and L. Brooks (eds.), Career choice and development: Applying contemporary theories to practice (2nd ed.), Jossey-Bass, pp. 197-261.

Tagliacozzo, G. (2009). Gianbatissta Vico, *Journal of Political Philosophy,* Vol. 70, pp. 270-295.

ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ. ΜΙΑ ΣΧΕΣΗ ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΟΚΕΝΤΡΙΚΩΝ ΔΙΧΟΤΟΜΗΣΕΩΝ

Παναγιώτα Γεωργοπούλου[α]

[α] Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Το άρθρο διερευνά τη σχέση μεταξύ κοινωνικών επιστημών και τεχνολογίας, αναδεικνύοντας τη συστηματική παραγνώριση του τεχνολογικού φαινομένου ως αντικειμένου κοινωνικής ανάλυσης. Υπό την επίδραση των ανθρωποκεντρικών διχοτομικών σχημάτων (σκοποί/μέσα, άνθρωπος/εργαλείο, κοινωνία/τεχνολογία), οι κοινωνικές επιστήμες αγνόησαν τις αμοιβαίες συνδιαμορφωτικές σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και τεχνολογιών. Αντίθετα, η τεχνολογία τέθηκε εκτός του πεδίου κοινωνικής ανάλυσης, ως κάτι «έξω» από την ανθρώπινη κοινωνία. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, στο πλαίσιο των σπουδών της Επιστήμης και της Τεχνολογίας (STS), αμφισβητούνται οι παραπάνω διχοτομικές διακρίσεις. Οι τεχνολογίες δεν είναι ουδέτερα εργαλεία στην υπηρεσία του ανθρώπου, αλλά «κατασκευές» που διαμορφώνονται μέσα από τη δυναμική αλληλεπίδραση τεχνοφυσικών και κοινωνικών δυνάμεων. Ωστόσο, λόγω της αμφισβήτησης του διχοτομικού σχήματος τεχνολογίας/κοινωνίας, όχι μόνο αναθεωρήθηκε η κατανόηση της τεχνολογίας, αλλά έχει επαναπροσδιοριστεί και η ίδια η έννοια της «κοινωνίας». Υπό το πρίσμα του κριτικού μετανθρωπισμού, η μελέτη του κοινωνικού δεν περιορίζεται αποκλειστικά στις ανθρώπινες σχέσεις, αλλά διευρύνεται σε υβριδικές, ετερογενείς κοινωνικοτεχνοφυσικές συναρμογές.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνικές Επιστήμες, Τεχνολογία, Ανθρωποκεντρισμός, Εργαλειακή Θεώρηση της Τεχνολογίας

SOCIAL SCIENCES AND TECHNOLOGY. A RELATIONSHIP IN THE SHADOW OF ANTROPOCENTRIC DICHOTOMIES

Panagiota Georgopoulou[α]

[α] Associate Professor, Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The paper explores the relationship between the social sciences and technology, emphasizing the consistent neglect of technology as a subject of social analysis. Under the influence of anthropocentric dualistic distinctions (ends/means, human/tool, society/technology), the social sciences have ignored the mutually co-constitutive relationships between humans and technologies. Instead, technology has been placed outside the scope of social analysis, as something 'external' to human society. Since the late 1970s, within the field of Science and Technology Studies (STS), these dichotomous distinctions have been challenged. Technologies are not neutral tools serving human ends but rather 'constructions', shaped by the dynamic interactions of technophysical and social forces. However, as the technology/society dichotomy has been called into question, the understanding of technology has not only been reconsidered but also, the very concept of 'society' has been redefined. From the perspective of critical posthumanism, the study of the social is no

longer limited exclusively to human relationships but extends to hybrid, heterogeneous sociotechnophysical assemblages.

Keywords: Social Sciences, Technology, Anthropocentrism, Instrumental View of Technology

Εισαγωγή

Η συστηματική μελέτη του φαινομένου της τεχνολογίας εμφανίζεται με μεγάλη καθυστέρηση στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών (Shields 1997). Μόλις το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα και κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και μετά, με την εμφάνιση των κοινωνικών σπουδών της επιστήμης και της τεχνολογίας (STS), η τεχνολογία ή, καλύτερα, οι τεχνολογίες έρχονται στο προσκήνιο ως αντικείμενο συστηματικής κοινωνικής ανάλυσης και κοινωνιολογικής έρευνας. Με επίκεντρο τις σύνθετες σχέσεις τεχνολογίας και κοινωνίας στις ποικίλες μορφές τους, κατά τις επόμενες δεκαετίες, λαμβάνει χώρα μια εκρηκτική αύξηση των δημοσιεύσεων που διογκώνεται διαρκώς. Μάλιστα, πέρα από τις κοινωνικές σπουδές της επιστήμης και της τεχνολογίας, έχει αναπτυχθεί μια σειρά από νέα διεπιστημονικά πεδία στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών, όπως οι σπουδές στον υλικό πολιτισμό (studies of material culture), οι μετανθρωπιστικές σπουδές (posthuman studies), οι ψηφιακές σπουδές (digital studies), σπουδές των cyborgs κ.ά.

Πού οφείλεται όμως αυτή η συστηματική παραγνώριση του τεχνολογικού φαινόμενου ως αντικειμένου κοινωνικής έρευνας στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών; Παραδόξως, οι τεχνολογίες ήρθαν στο προσκήνιο της κοινωνικής έρευνας σχεδόν διακόσια χρόνια μετά την πρώτη βιομηχανική επανάσταση. Στο παρόν άρθρο, θα εξεταστούν οι λόγοι αυτής της παραγνώρισης όπως αυτοί αναδεικνύονται μέσα από την κριτική που ασκείται στο ανθρωποκεντρικό ερμηνευτικό πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, με τα διχοτομικά σχήματα σκέψης. Εδώ το έργο του Bruno Latour αποτελεί πεδίο αναφοράς και πηγή έμπνευσης.

Η τεχνολογία ανάμεσα στην παραγνώριση και τη δυσπιστία

Κατά παράδοξο τρόπο, η ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη που εκκινεί από τη βιομηχανική επανάσταση και η πληθωρική παρουσία των τεχνολογικών τεχνουργημάτων στη σύγχρονη κοινωνική ζωή, συνυφασμένα με τον καπιταλισμό και την ιδέα της προόδου, απουσιάζουν από τις κύριες θεωρητικές μέριμνες κορυφαίων εκπροσώπων της κοινωνιολογίας, όπως των Émile Durkheim, Max Weber, Georg Simmel, Talcott Parsons, George Herbert Mead, Erving Goffman ή Harold Garfinkel. Αν εξαιρέσουμε το έργο του Karl Marx για την ανάλυση της κοινωνίας με βάση τους υλικούς τρόπους παραγωγής, πέραν της απλής αναγνώρισης της τεχνολογικής ανάπτυξης ως συνιστώσας των ριζικών ιστορικών μετασχηματισμών ή της συσχέτισής της με άλλες διεργασίες, όπως, για παράδειγμα, με το ζήτημα του εξορθολογισμού, του καπιταλισμού ή της οικονομίας, ελάχιστα κατανοήθηκε ένα από τα κεντρικά φαινόμενα της νεωτερικής εποχής.

Αφήνοντας στην άκρη την αισιοδοξία που διέκρινε την εποχή του Διαφωτισμού για τις πρακτικές εφαρμογές της επιστήμης, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, στο πλαίσιο της κοινωνικής σκέψης, η τεχνολογία αντιμετωπίστηκε με δυσπιστία. Μέχρι τη δεκαετία του

1970, στοχαστές όπως οι Jacques Ellul, Martin Heidegger και Herbert Marcuse, οι οποίοι άσκησαν σημαντική επίδραση και ανέδειξαν την τεχνολογία ως αυτόνομο, διακριτό αντικείμενο κοινωνικού προβληματισμού, αντιμετώπισαν τη σύγχρονη τεχνολογία ως μορφή κυριαρχίας, ως μια αλλοτριωτική δύναμη που οδηγεί στην πιο ακραία υποχώρηση της ελευθερίας του ανθρώπου.

Αυτή η συστηματική παραγνώριση του τεχνολογικού φαινομένου στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών χαρακτηρίστηκε από τον φιλόσοφο της τεχνολογίας Langdon Winner (1986: 10) ως τεχνολογικός υπνωτισμός (technological somnambulism). Σύμφωνα με τον ίδιο, οι κοινωνικοί επιστήμονες συμπεριφέρονταν σαν υπνοβάτες, αφού ο τεχνολογικός κόσμος, αν και πανταχού παρών, δεν έτυχε της δέουσας προσοχής από την κοινωνική έρευνα. Κατά αυτό τον τρόπο, μέχρι πρόσφατα, όπως ισχυρίστηκαν οι Bruno Latour (2011, 2013) και John Law (1991), τα τεχνήματα αποτελούσαν τις «απολεσθείσες μάζες» (missing masses) της κοινωνικής σκέψης ή αντιμετωπίζονταν ως «τέρατα» (monsters), δοκιμάζοντας, κάθε φορά, τα όρια της κοινωνιολογικής ευαισθησίας.

Ο ανθρωποκεντρισμός και τα διχοτομικά ερμηνευτικά σχήματα

Από πού εκκινεί, επομένως, αυτή η διαρκής έλλειψη ενδιαφέροντος ή ακόμα και η δυσπιστία; Από την οπτική γωνία του κριτικού μετανθρωπισμού, με βασικούς εκφραστές τους Neil Badmington (2003), Rosi Braidotti (2013), Bruno Latour (2000), Cary Wolfe (2010) κ.ά., αυτή η παραγνώριση συσχετίζεται με τον ορίζοντα της νεωτερικής ανθρωποκεντρικής μεταφυσικής που διατρέχει το φάσμα των κοινωνικών επιστημών. Ο νεωτερικός ανθρωποκεντρισμός, με την αυτάρεσκη ιδέα της ανωτερότητας, της εξαιρετικότητας και της παντοδυναμίας της ανθρώπινης ύπαρξης (λόγω της δύναμης της διάνοιας), έδωσε στον άνθρωπο την πρωτοκαθεδρία στην ιεραρχία των πραγμάτων, διαχωρίζοντάς τον από τη φύση και τους μη-ανθρώπινους άλλους. Με τους όρους του Latour (2000), αυτή η σύγχρονη δυτική επινόηση της Μεγάλης Διαίρεσης πολιτισμού/φύσης, ανθρώπου/μη-ανθρώπων, καταστατικής συνθήκης του μοντέρνου, σύγχρονου κόσμου, αποσυνέδεσε με πρωτοφανή τρόπο τον άνθρωπο από τον μη-ανθρώπινο κόσμο.

Έτσι, μια σειρά ιεραρχικών, διπολικών σχημάτων, εγγεγραμμένων στη νεωτερική κοινωνική σκέψη από την εποχή του Descartes και του Kant, όπως υποκείμενο/αντικείμενο, πολιτισμός/φύση, άνθρωπος/ζώο, πνεύμα/σώμα, νόηση/ύλη, άυλο/υλικό, άνθρωπος/μηχανή, κοινωνία/τεχνολογία, νόημα/αποτελεσματικότητα, οργανικό/ανόργανο, έμψυχο/άψυχο κ.ά., πριμοδοτούν την «ιερότητα» της ανθρώπινης ύπαρξης. Στο πλαίσιο του ανθρωποκεντρικού ορίζοντα, χαράσσεται ένας ξεκάθαρος διαχωρισμός ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση ή ανάμεσα στην κοινωνία των ανθρώπων και τους μη-ανθρώπους ως δύο αυτόνομες περιοχές ή διακριτούς πόλους. Από τη μια, η ανθρώπινη ύπαρξη νοηματοδοτείται ως αυτόνομο, κυρίαρχο έλλογο υποκείμενο, ως μοναδική πηγή δημιουργικότητας, νοήματος και αξίας. Από την άλλη, ο μη-ανθρώπινος κόσμος υποβιβάζεται σε έναν σιωπηλό, παθητικό και άψυχο διάκοσμο, ώστε να εγγυάται την ανθρώπινη ανωτερότητα. Από τη σκοπιά αυτή, στο ανθρωποκεντρικό πλαίσιο, οι μη-ανθρώπινοι άλλοι απαξιώνονται: η φύση γίνεται αντιληπτή ως ένας μηχανιστικός κόσμος, τα μη-ανθρώπινα έμβια όντα ανήκουν στον

τυφλό κόσμο των ορμών και των ενστίκτων ή οι τεχνολογίες κατανοούνται ως παθητικά, εξωτερικά εργαλεία στην υπηρεσία του ανθρώπου.

Στη σκιά του ανθρωποκεντρισμού, οι κοινωνικές επιστήμες αδυνατούν να κατανοήσουν τον άνθρωπο ως διασυνδεδεμένη ύπαρξη η οποία εμπλέκεται άρρηκτα με το φυσικό περιβάλλον, τις τεχνολογίες ή με άλλες μορφές ζωής. Απέτυχαν να αναγνωρίσουν τον υβριδικό, ετερογενή χαρακτήρα της ανθρώπινης κατάστασης, τους αξεδιάλυτους δεσμούς μεταξύ ανθρώπων και μη-ανθρώπων (φυσικά στοιχεία, ζώα, μηχανές κ.ά.). Υπό το πρίσμα των ανθρωποκεντρικών διχοτομικών σχημάτων σκέψης, οι κοινωνικές επιστήμες αντιπαρέθεσαν τον άνθρωπο απέναντι στα ζώα, τον πολιτισμό απέναντι στη φύση, την ανθρώπινη κοινωνία απέναντι στα τεχνολογικά αντικείμενα (Latour 2000: 88-90).

Στο πλαίσιο αυτό, η εργαλειακή θεώρηση της τεχνικής αποτελεί κυρίαρχο πεδίο αναφοράς και θέτει εξαρχής τον διαχωρισμό ανάμεσα στους σκοπούς και τα μέσα, στον άνθρωπο και το εργαλείο ή στην κοινωνία και την τεχνολογία. Σε αυτό το διχοτομικό σχήμα, ο άνθρωπος ως έλλογο, ελεύθερο και κυρίαρχο ον είναι αυτός που καθορίζει τους σκοπούς. Το εργαλείο απαξιώνεται σε παθητικό, αδρανές μέσο υποταγμένο στις ανθρώπινες προθέσεις και χρήσεις. Αν και δημιούργημα του ανθρώπου, το εργαλείο ταυτίζεται με τα φυσικά αντικείμενα και ταξινομείται στον παθητικό και άψυχο μη-ανθρώπινο κόσμο.

Η εργαλειακή θεώρηση της τεχνολογίας και οι συμμετρικές θέσεις του κοινωνικού και του τεχνολογικού ντετερμινισμού

Το ανθρωποκεντρικό διχοτομικό σχήμα σκέψης, που διαχωρίζει την κοινωνία και την τεχνολογία ως δύο ανεξάρτητες και αυτόνομες περιοχές ή διακριτούς πόλους, οδηγεί στην αντίληψη ότι η κοινωνία βρίσκεται «εκτός» της τεχνολογίας, και το αντίστροφο. Συγκεκριμένα, από την οπτική της εννοιολόγησης της τεχνολογίας στο πλαίσιο του διχοτομικού σχήματος κοινωνία/τεχνολογία, το κοινωνικό στοιχείο θεματοποιήθηκε ως εξωγενής παράγοντας της τεχνολογικής διαδικασίας αυτής καθαυτήν. Θεωρήθηκε ότι η τεχνολογική ανάπτυξη υπακούει στα εσωτερικά κριτήρια της αποτελεσματικότητας, ανεξάρτητα από το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο παραγωγής της. Επομένως, η θεώρηση της τεχνολογίας ως έκφρασης μιας αναπόδραστης, τυφλής αποτελεσματικότητας ή λειτουργικότητας σήμαινε ότι δεν είναι πλέον αναγκαίο να στοχαστούμε κοινωνιολογικά πάνω σε αυτήν.

Αυτός ακριβώς ο τύπος εσωτεριστικής ιστορικής αφήγησης (internalist history) του τεχνολογικού φαινομένου αμφισβητήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 με τις σπουδές της επιστήμης και της τεχνολογίας (Latour and Woolgar 1986 [1979], Knorr-Cetina 1981, Callon 1986, Bijker, Pinch and Hughes 1987, Bijker 1995 κ.ά.). Στο πλαίσιό τους, απορρίπτεται η διχοτομική διάκριση τεχνολογίας και κοινωνίας μέσα από την άρνηση της εξωτερικότητας του «κοινωνικού». Τα ίδια τα περιεχόμενα των διαφόρων τεχνολογιών εξετάζονται ως αποτελέσματα «κατασκευής» όπου εμπλέκονται, αλληλεπιδρούν και ασκούνται ποικίλες τεχνοφυσικές και κοινωνικές δυνάμεις. Η εστίαση της κοινωνικής ανάλυσης μετακινείται από την εικόνα μιας ενιαίας, ομοιογενούς «Τεχνολογίας» στις επιμέρους «τεχνολογίες» και έτσι αναγνωρίζεται η πολυπλοκότητα, ο

διαφοροποιημένος και πλουραλιστικός χαρακτήρας των τεχνολογικών τεχνουργημάτων. Με την υιοθέτηση μικροκοινωνιολογικού προσανατολισμού, στόχος της κοινωνιολογικής ανάλυσης είναι να ανοίξει το «μαύρο κουτί» των τεχνολογιών και να αποκαλύψει τις κοινωνικές, πολιτισμικές και τεχνοφυσικές διαδικασίες που τις συνδιαμορφώνουν.

Με τον ίδιο τρόπο, η ανθρωποκεντρική διχοτομία μεταξύ κοινωνίας/τεχνολογίας τοποθέτησε όχι μόνο την κοινωνία «εκτός» της τεχνολογίας αλλά και την τεχνολογία «εκτός» της κοινωνίας. Από την οπτική της εννοιολόγησης της κοινωνίας στο πλαίσιο του διχοτομικού σχήματος κοινωνία/τεχνολογία, η κοινωνία –θεμελιώδης έννοια των κοινωνικών επιστημών– θεμελιώνεται στην ανθρώπινη «καθαρότητα» και γίνεται αντιληπτή ως ένας κόσμος ανεξάρτητος από τα τεχνήματα (Latour 2005: 1-17). Κατά αυτό τον τρόπο, η κοινωνιολογική ανάλυση περιορίζεται στα ανθρώπινα και αδυνατεί να λάβει υπόψη της τις αμοιβαίες και σύνθετες συνδιαμορφωτικές σχέσεις μεταξύ της ανθρωπότητας και της τεχνικής. Αντί να βλέπει τα τεχνήματα ως αναπόσπαστο μέρος του κοινωνικού, συνυφασμένα με τις κοινωνικές σχέσεις, τα αντιλήφθηκε «εκτός» του κοινωνικού χώρου. Τα τεχνικά αντικείμενα κατανοούνται ως ουδέτερα, παθητικά, διαφανή και σιωπηρά μέσα τα οποία υποτάσσονται στις ανθρώπινες προθέσεις και τους κοινωνικούς σκοπούς. Στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών, υποβιβάζονται στο επίπεδο του απλού, παθητικού υπόβαθρου της κοινωνικής ζωής. Κατά αυτό τον τρόπο, καθώς θεωρούνται ασήμαντα, τετριμμένα, ελάσσονος σημασίας, τίθενται εκτός του πλαισίου της κοινωνικής ανάλυσης. Ως αποτέλεσμα, ο μεσολαβητικός, συνδιαμορφωτικός ρόλος των τεχνημάτων στις κοινωνικές μας σχέσεις παρέμεινε ακατανόητος.

Ως προς αυτή την κατεύθυνση, και ιδίως μέσα από την καθοριστική θεωρητική συμβολή του Latour, καθώς και άλλων διακεκριμένων στοχαστών όπως οι Tim Ingold (2016), Ian Hodder (2014), Bill Brown (2001), Bjørnar Olsen (2003), Peter-Paul Verbeek (2011), Jane Bennett (2010) κ.ά., λόγω της απώλειας της διχοτομίας μεταξύ κοινωνίας και τεχνολογίας όχι μόνο αναθεωρήθηκε η κατανόηση της τεχνολογίας, αλλά τα τελευταία τριάντα χρόνια έχει επαναπροσδιοριστεί και η ίδια η έννοια της «κοινωνίας». Η αντίληψη του «κοινωνικού» ως ενός αυτόνομου, αποκλειστικά ανθρώπινου πεδίου τίθεται υπό αμφισβήτηση. Οι κοινωνίες δεν συγκροτούνται αποκλειστικά από ανθρώπους, αλλά διαμορφώνονται ως υβριδικές, ετερογενείς συναρμογές, ως κοινωνιοφυσιοτεχνικές συλλογικότητες ή υλικοσημειωτικές διατάξεις.

Ακολουθώντας αυτή την οπτική, η κοινωνική ανάλυση υιοθετεί τη μετανθρωπιστική προοπτική, όπως αποκαλείται, η οποία επιδιώκει την άρση των ανθρωποκεντρικών δυϊσμών και την ενσωμάτωση των μη-ανθρώπινων άλλων –τεχνολογιών, αντικειμένων, ζώων, φυσικών στοιχείων– ως παραγόντων διαμόρφωσης των κοινωνικών διαδικασιών. Έτσι, η μελέτη του κοινωνικού δεν μπορεί πλέον να περιορίζεται αποκλειστικά στις ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις, αλλά απαιτεί μια διευρυμένη θεώρηση που αναγνωρίζει τη συνύπαρξη, τη διασύνδεση και τη δυναμική εμπλοκή ανθρώπινων και μη-ανθρώπινων, κοινωνικών και φυσικοτεχνικών στοιχείων στην κοινωνική συγκρότηση.

Τέλος, στο πλαίσιο του ανθρωποκεντρικού ορίζοντα, όχι μόνο αντιμετωπίστηκαν οι έννοιες της τεχνολογίας και της κοινωνίας ως ανεξάρτητες και εξωτερικές η μία ως προς την άλλη, αλλά και η συζήτηση για τη μεταξύ τους σχέση παγιδεύτηκε σε γενικευτικά και

απλουστευτικά διχοτομικά σχήματα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αναπαραγωγή άγονων διλημμάτων που εμπόδισαν την ανάπτυξη εναλλακτικών ερμηνειών. Καθώς υφίσταται αυτός ο ριζικός διαχωρισμός, η συζήτηση όσον αφορά τις σχέσεις τεχνολογίας-κοινωνίας περιορίζεται στην «εξωτερική» σχέση επικαθορισμού ή αιτίας-αιτιατού και συνάμα ταλαντεύεται ανάμεσα στις απλουστευτικές θέσεις του κοινωνικού και του τεχνολογικού ντετερμινισμού. Από την άποψη αυτή, η συζήτηση εγκλωβίζεται στη διχοτομική αντίθεση κοινωνίας/τεχνολογίας με κεντρικό ερώτημα ποιος από τους δύο πόλους, αυτός της κοινωνίας ή αυτός της τεχνολογίας, καθορίζει τον άλλο πόλο ως αιτιακός/υπερβατικός παράγοντας.

Η θέση του κοινωνικού ντετερμινισμού και η θέση του τεχνολογικού ντετερμινισμού, αν και φαίνονται εκ διαμέτρου αντίθετες, στην πραγματικότητα αποτελούν τις δύο συμμετρικές όψεις του διπολικού, ερμηνευτικού σχήματος. Από τη σκοπιά του κοινωνικού ντετερμινισμού, η κοινωνία κατευθύνει την τεχνολογία. Η τεχνολογία, ως ουδέτερο εργαλείο για την επίτευξη των ανθρώπινων σκοπών ή ταυτισμένη με την εργαλειακή ορθολογικότητα, εμφανίζεται ως απλό παράγωγο των εκάστοτε κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων ή ως όργανο της καπιταλιστικής κυριαρχίας, καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Με τη σειρά της, η θέση του τεχνολογικού ντετερμινισμού συνιστά την αντεστραμμένη εκδοχή του κοινωνικού ντετερμινισμού. Σε αυτή την περίπτωση το εργαλείο έχει πάρει τον έλεγχο από τον δημιουργό, και το δημιούργημα ελέγχει τον δημιουργό του (Clark 2000: 378). Η τεχνολογία ανακηρύσσεται σε ανεξάρτητη καθορίζουσα δύναμη και η λογική της εργαλειακότητας ή της αποτελεσματικότητας καθορίζει τις κοινωνικές σχέσεις.

Επίλογος

Τα ανθρωποκεντρικά διχοτομικά ερμηνευτικά σχήματα των κοινωνικών επιστημών έχουν περιορίσει την ουσιαστική και συστηματική κατανόηση των πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων μεταξύ τεχνολογίας και κοινωνίας. Οι κοινωνικές επιστήμες παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό εγκλωβισμένες στο διχοτομικό ερμηνευτικό σχήμα σκοποί/μέσα, άνθρωπος/εργαλείο, κοινωνία/τεχνολογία, αναπαράγοντας τις απλουστευτικές θέσεις του κοινωνικού και του τεχνολογικού ντετερμινισμού. Ωστόσο, στις μετανθρωπιστικές ιστορικές συνθήκες της αλληλοδιείσδυσης του ανθρώπου και των τεχνολογικών, τηλεπικοινωνιακών, πληροφορικών δικτύων, των ανθρώπων με τεχνητά όργανα, της γενετικής μηχανικής, των γενετικά τροποποιημένων προϊόντων, της επαυξημένης πραγματικότητας, της τεχνητής νοημοσύνης και πολλών άλλων, οι διχοτομικές διακρίσεις καθίστανται όλο και πιο προβληματικές. Το επείγον ερώτημα για τις κοινωνικές επιστήμες είναι το πώς μπορούν να κατανοήσουν σε βάθος και με ουσιαστικό τρόπο αυτές τις κοινωνικοτεχνοφυσικές συναρμογές ή τις υλικοσημειωτικές διατάξεις υπερβαίνοντας τα όρια των παραδοσιακών διχοτομήσεων.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Hodder, I. (2014), *Μια αρχαιολογία των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων*, μτφρ. Ν. Κούρκουλος, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Ingold, T. (2016), *Η αντίληψη του περιβάλλοντος. Δοκίμια για τη διαβίωση, την κατοίκηση και τις δεξιότητες*, μτφρ. Α. Βρεττού, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Latour, B. (2000), *Ουδέποτε υπήρξαμε μοντέρνοι*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα, Σύναλμα. [Latour, B. (1991), *Nous n'avons jamais été modernes*. Essai d'anthropologie symétrique, Paris, La Découverte. Αγγλική μετάφραση: Latour, B. (1993), *We have never been modern*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press]**.**

Latour, B. (2013), Πού είναι τα πλήθη που λείπουν; Η κοινωνιολογία μερικών κοινότοπων τεχνημάτων, στο W. E., Bijker, T.J., Pinch, T.P., Hughes, J., Law, R.S., Cowan, M., Callon, T.J., Misa and B. Latour *Διαμορφώνοντας την τεχνολογία – Δομώντας την κοινωνία. Η κοινωνική κατασκευή των τεχνολογικών συστημάτων*. Αθήνα, Ε.Μ.Π. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, σσ. 229-268. [Latour, B. (1992), Where are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts, in W. E., Bijker and L. John (eds), *Shaping Technology – Building Society: Studies in Sociotechnical Change*, Cambridge, MA, MIT Press, pp. 225-259.]

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Badmington, N. (2003), Theorizing posthumanism, *Cultural Critique*, No 53, pp.10-27.

Bennett, J. (2010), *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*, Durham, NC, Duke University Press.

Bijker, W. E. and Pinch, T. (1987), The social construction of facts and artifacts: Or how the sociology of science and the sociology of technology might benefit Each Other, in W. E., Bijker, T. P., Highes and T. Pinch (eds.), *The Social Construction of Technological Systems. New Direction in the Sociology of Technology*, Cambridge, MA, and London, MIT Press, pp. 17-50.

Bijker, W. E. (1995), *Of Bicycles, Bakelites, and Bulbs: Toward a Theory of Sociotechnical Change*, Cambridge, MA, and London, MIT Press.

Braidotti, R. (2013), *The Posthuman*, Cambridge, Polity Press.

Brown, B. (2001), *Thing Theory*, *Critical Inquiry*, Vol. 28, No 1, pp. 1-22.

Callon, M. (1986), Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay, in J. Law (ed.), *Power, Action and Belief*. London, Routledge and Kegan Paul, pp. 196-233.

Clark, T. (2000), Deconstruction and technology, in N. Royle (ed.), *Deconstructions. A User's Guide*, Basingstoke, Palgrave, pp. 238-257.

Haraway, D. (1991), *Simions, Cyborgs and Women*, New York, Free Association Books.

Knorr-Cetina, K. (1981), *The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*, New York, Pergamon Press.

Latour, B. (2005), *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory,* Oxford, UK, Oxford University Press.

Latour, B. (2011), Love your monsters, *Breakthrough Journal*, Vol. 2, No 11, pp. 21-28.

Latour, B. and Woolgar, S. (1986 [1979]), *Laboratory Life. The Construction of* Scientific Facts, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

Law, J. (Ed.). (1991), *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology, and Domination*, London, New York, Routledge.

Olsen, B. (2003), Material culture after text: Re-membering things, *Norwegian Archaeological Review,* Vol. 36, No 2, pp. 87-104.

Shields, M. A. (1997), Reinventing technology in social theory, *Current Perspectives in Social Theory*, Vol. 17, pp. 187-216.

Verbeek, P. (2011), *Moralizing Technology: Understanding and Designing the Morality of Things*, Chicago and London, University of Chicago Press.

Winner, L. (1986), *The Whale and the Reactor. A Search for Limits in an Age of High Technology*, Chicago & London, The University of Chicago Press.

Wolfe, C. (2010), *What is Posthumanism?,* Minneapolis, London, University of Minnesota Press.

Η ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΕ ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Δημήτριος Καπετανάκης,[α] Σεβαστιανός Μοιρασγεντής,[α] Γιάννης Σαραφίδης,[α] Έλενα Γεωργοπούλου[α]

[α] Ινστιτούτο Ερευνών Περιβάλλοντος και Βιώσιμης Ανάπτυξης / Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα χρησιμοποιεί πολλαπλούς δείκτες, τόσο υποκειμενικούς (βασιζόμενους στην Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών) όσο και αντικειμενικούς (εκτιμώμενους από στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών) για την ανάλυση της ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα. Η ανάλυση δείχνει ότι η ενεργειακή φτώχεια στην Ελλάδα είναι πολυδιάστατη και εκτεταμένη. Η χώρα κατατάσσεται στις χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά στην Ευρώπη, με την οικονομική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας και την ενεργειακή κρίση του 2022 να επιδεινώνουν την κατάσταση. Οι υποκειμενικοί δείκτες αποκαλύπτουν τις δυσκολίες των νοικοκυριών στην εξασφάλιση επαρκούς θέρμανσης και στην εξόφληση λογαριασμών, ενώ οι αντικειμενικοί δείκτες προσφέρουν μια πιο ολοκληρωμένη αποτύπωση του προβλήματος, επισημαίνοντας το υψηλό ενεργειακό κόστος σε σχέση με το εισόδημα, που συχνά οδηγεί σε υποκατανάλωση ενέργειας. Η περιφερειακή ανάλυση αποκαλύπτει ότι οι βόρειες και κεντρικές περιοχές της Ελλάδας εμφανίζουν τα υψηλότερα επίπεδα ενεργειακής φτώχειας. Τα μονομελή και πολυμελή νοικοκυριά καθώς και εκείνα που πληρώνουν ενοίκιο παρουσιάζουν αυξημένες πιθανότητες ενεργειακής φτώχειας. Παράλληλα, τα νοικοκυριά που διαβιούν σε παλαιές κατοικίες (κατασκευασμένες πριν το 1980) και όσα χρησιμοποιούν λιγότερο αποδοτικά συστήματα θέρμανσης, όπως ξυλόσομπες και σόμπες υγραερίου, είναι πιο ευάλωτα. Τέλος, το εισόδημα των νοικοκυριών αναδεικνύεται ως καθοριστικός, με τα χαμηλότερα εισοδήματα να αντιμετωπίζουν υψηλότερες πιθανότητες ενεργειακής φτώχειας.

Λέξεις Κλειδιά: Ενεργειακή Φτώχεια, Δείκτες Ενεργειακή Φτώχειας, Ενεργειακή Απόδοση, Προσδιοριστικοί Παράγοντες Ενεργειακής Φτώχειας, ΕΟΠ, EU-SILC

ENERGY POVERTY IN GREECE: ANALYSIS AT THE NATIONAL AND REGIONAL LEVEL

Dimitrios Kapetanakis,[α] Sevastianos Mirasgedis,[α] Giannis Sarafidis,[α] Elena Georgopoulou[α]

[α] Institute for Environmental Research and Sustainable Development / National Observatory of Athens

Abstract

The current study employs multiple indicators for analyzing energy poverty, both subjective (derived from Income and Living Conditions Survey) and objective (estimated using data from the Households' Budget Survey). The analysis shows that energy poverty in Greece is multidimensional and widespread. Greece ranks among the countries with the highest rates of energy poverty in Europe, with the economic crisis of the past decade and the energy crisis of 2022 worsening the situation. Subjective indicators reveal the difficulties households face in

securing adequate heating and paying bills, while objective indicators offer a more comprehensive depiction of the problem, highlighting the high energy costs relative to income and the occurrence of energy underconsumption. Regional analysis shows that northern and central regions of Greece display the highest levels of energy poverty. The conducted research highlights the key determinants influencing energy poverty in Greece. Single-person and large households as well as households paying rent experience higher rates of energy poverty. Additionally, households living in older buildings built before 1980 as well as those using less efficient systems, such as wood stoves and gas oil stoves/LPG stoves, are more vulnerable to energy poverty. Household income is also a key factor, with lower incomes facing the highest rates of energy poverty.

Keywords: Energy Poverty, Energy Poverty Indicators, Energy Efficiency, Energy Poverty Determinants, HBS, EU-SILC

Εισαγωγή

Η ενεργειακή φτώχεια αποτελεί ένα από τα πλέον σημαντικά κοινωνικοοικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ευρωπαϊκές χώρες, με την Ελλάδα να συγκαταλέγεται μεταξύ των κρατών που πλήττονται περισσότερο. Ως ενεργειακή φτώχεια ορίζεται η αδυναμία πρόσβασης των νοικοκυριών σε απαραίτητες ενεργειακές υπηρεσίες που παρέχουν βασικά επίπεδα και αξιοπρεπή πρότυπα διαβίωσης και υγείας, συμπεριλαμβανομένης της επαρκούς θέρμανσης, ζεστού νερού χρήσης, ψύξης/δροσισμού, φωτισμού και ενέργειας για ηλεκτρικές συσκευές, και λαμβάνοντας υπόψη το σχετικό εθνικό πλαίσιο, την υφιστάμενη κοινωνική πολιτική και άλλες συναφείς πολιτικές (EU/2023/955, EU/2023/1791).

Πρόκειται αδιαμφισβήτητα για ένα πολυδιάστατο κοινωνικό πρόβλημα, το οποίο σχετίζεται με τη σύνθεση και το εισόδημα των νοικοκυριών, την προϋπάρχουσα κατάσταση υγείας των μελών του, την ενεργειακή αποδοτικότητα των κατοικιών, τις τιμές ενέργειας, τις ενεργειακές υποδομές, τον τύπο της κατοικίας, το καθεστώς ιδιοκτησίας της κατοικίας, τις καθημερινές πρακτικές, τις κλιματικές συνθήκες καθώς και τις πολιτικές σε ένα μεγάλο εύρος τομέων (στέγαση, πρόνοια, ενέργεια, περιβάλλον) κ.λπ. (Mashhoodi et al. 2019, Thomson et al. 2017, Charlier and Legendre 2019, Baker et al. 2018). Στη βάση αυτή, το πρόβλημα της ενεργειακής φτώχειας έχει οξυνθεί τα τελευταία χρόνια, καθώς διαδοχικές κρίσεις, όπως η οικονομική ύφεση της προηγούμενης δεκαετίας, η πανδημία COVID-19 και η εκτίναξη των τιμών ενέργειας το 2022 λόγου του πολέμου στην Ουκρανία, έχουν μειώσει την αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών, αυξάνοντας παράλληλα το κόστος διαβίωσης.

Η πράσινη μετάβαση, η οποία αποτελεί βασικό στόχο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην προσπάθεια αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής, επιφέρει περαιτέρω προκλήσεις στο ζήτημα της ενεργειακής φτώχειας, καθώς από τη μια μεριά προωθεί παρεμβάσεις όπως η βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης των κτιρίων και η αξιοποίηση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας που μπορούν να συμβάλλουν και στην αντιμετώπιση της ενεργειακής φτώχειας, από την άλλη όμως κάποιες από τις πολιτικές της (π.χ. σύστημα εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπών) μπορούν να οδηγήσουν μεσοπρόθεσμα σε αυξήσεις των τιμών

ενέργειας δυσχεραίνοντας περεταίρω τη θέση των νοικοκυριών ως προς το ζήτημα της ενεργειακής φτώχειας.

Η έλλειψη ενός ενιαίου ορισμού και κοινής μεθοδολογίας για τη μέτρηση της ενεργειακής φτώχειας δυσχεραίνει και την αντιμετώπισή του προβλήματος. Η καταγραφή της ενεργειακής φτώχειας εν γένει πραγματοποιείται με βάση τόσο υποκειμενικούς δείκτες, που βασίζονται σε δηλώσεις των ίδιων των νοικοκυριών, όσο και αντικειμενικούς δείκτες, οι οποίοι προκύπτουν από την ανάλυση του εισοδήματος και των ενεργειακών δαπανών των νοικοκυριών. Η παρούσα εργασία στοχεύει στην ανάλυση του προβλήματος της ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα με πολλαπλούς δείκτες, σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, διερευνώντας παράλληλα τους βασικούς προσδιοριστικούς της παράγοντές.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η βιβλιογραφία διακρίνει εν γένει δύο βασικές μεθόδους καταγραφής του φαινομένου. Οι υποκειμενικοί δείκτες βασίζονται σε αυτοαναφορικές δηλώσεις των νοικοκυριών που αντλούνται συνήθως από την «Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών» (EU Statistics on Income and Living Conditions-EU-SILC) ή άλλες παρόμοιες έρευνες. Εστιάζουν στην αδυναμία επαρκούς θέρμανσης (δείκτης SILC-1), στις καθυστερήσεις πληρωμών λογαριασμών κοινής ωφέλειας (δείκτης SILC-2), και στην ύπαρξη δομικών προβλημάτων στις κατοικίες των νοικοκυριών (δείκτης SILC-3). Οι αντικειμενικοί δείκτες από την άλλη, όπως ο εθνικός δείκτης ενεργειακής φτώχειας που χρησιμοποιείται από την Ελληνική κυβέρνηση (National Energy Poverty Indicator - NEPI) συνδυάζουν δεδομένα εισοδήματος, ενεργειακών δαπανών και ενεργειακής απόδοσης των κατοικιών για να καταγράψουν την ένταση της ενεργειακής φτώχειας, δεδομένα τα οποία αντλούνται από την «Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών» (HBS - Household Budget Survey).

Κάθε δείκτης ενεργειακής φτώχειας παρουσιάζει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα στην ικανότητα αποτύπωσης του φαινομένου (Halkos and Kostakis 2023, Thema and Vondung 2020, Halkos and Gkampoura 2021, Herrero S.T. 2017). Για το λόγο αυτό η βιβλιογραφία προτείνει τη χρήση πολλαπλών δεικτών για την ανάλυση του φαινομένου, να επιτυγχάνεται μια πιο ολιστική και σωστή χαρτογράφησή του.

Καθώς σειρά ερευνών επιβεβαιώνουν ότι το πρόβλημα της ενεργειακής φτώχειας παρουσιάζει ιδιαίτερη ένταση και έκταση στην Ελλάδα (π.χ. Kalfountzou et al. 2024), στην παρούσα έρευνα, που διενεργήθηκε στο πλαίσιο της εμβληματικής δράσης JustReDI, πραγματοποιήθηκε λεπτομερής ανάλυση του φαινομένου, με στόχο την κατανόηση και αποτύπωσή του, τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο (Καπετανάκης κ.α. 2024). Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ανάλυσης που πραγματοποιήθηκε με βάση εννιά δείκτες, τρεις υποκειμενικούς οι οποίοι περιέχονται στην έρευνα EU-SILC, και έξι αντικειμενικούς οι οποίοι υπολογίζονται με βάση τα αναλυτικά δεδομένα της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών (ΕΟΠ) της ΕΛΣΤΑΤ. Οι δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν περιγράφονται αναλυτικά στον Πίνακα 1.

Πίνακας 8. Υποκειμενικοί και Αντικειμενικοί δείκτες ενεργειακής φτώχειας που χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης

	Δείκτης	Πηγή δεδομένων	Περιγραφή δείκτη
Υποκειμενικοί δείκτες ενεργειακής φτώχειας			
1	SILC-1	EU-SILC	Νοικοκυριά με αδυναμία ικανοποιητικής θέρμανσης
2	SILC-2	EU-SILC	Νοικοκυριά με καθυστερήσεις πληρωμής στους λογαριασμούς κοινής ωφέλειας.
3	SILC-3	EU-SILC	Νοικοκυριά που διαβιούν σε κατοικίες με διαρροές στη στέγη, υγρασία σε τοίχους, πατώματα, θεμέλια ή σάπια κουφώματα ή δάπεδο.
Αντικειμενικοί δείκτες ενεργειακής φτώχειας			
4	2M	HBS	Ένα νοικοκυριό ορίζεται ως ενεργειακά φτωχό αν ο λόγος των ενεργειακών δαπανών προς το διαθέσιμο εισόδημα του είναι μεγαλύτερος από το διπλάσιο της διαμέσου που υπολογίζεται σε εθνικό επίπεδο.
5	M/2	HBS	Ένα νοικοκυριό ορίζεται ως ενεργειακά φτωχό αν οι ενεργειακές του δαπάνες είναι μικρότερες από το ήμισυ της διαμέσου των ενεργειακών δαπανών των νοικοκυριών που υπολογίζονται σε εθνικό επίπεδο.
6	NEPI	HBS	Ένα νοικοκυριό χαρακτηρίζεται ως ενεργειακά φτωχό αν: (i) το ετήσιο κόστος της καταναλισκόμενης ενέργειας του νοικοκυριού < 80% της ελάχιστα απαιτούμενης ενεργειακής κατανάλωσης, και (ii) το ισοδύναμο ετήσιο καθαρό εισόδημα του νοικοκυριού (βάση της σχετικής κλίμακας του ΟΟΣΑ) < 60% της διαμέσου του αντιστοίχου εισοδήματος για το σύνολο των νοικοκυριών, σύμφωνα με τον ορισμό της σχετικής φτώχειας.
7	HBS-RE	HBS	Ένα νοικοκυριό χαρακτηρίζεται ως ενεργειακά φτωχό αν: (i) το ετήσιο κόστος της καταναλισκόμενης ενέργειας του νοικοκυριού < 60% της απαιτούμενης ενεργειακής κατανάλωσης όπως αυτή προσδιορίζεται από τον ΚΕΝΑΚ και (ii) το ισοδύναμο ετήσιο καθαρό εισόδημα του νοικοκυριού < 70% της διαμέσου του αντιστοίχου εισοδήματος για το σύνολο των νοικοκυριών.
8	LIHC	HBS	Ένα νοικοκυριό χαρακτηρίζεται ως ενεργειακά φτωχό αν: (i) οι ισοδύναμες απαιτούμενες ενεργειακές δαπάνες είναι > της διαμέσου αυτών που υπολογίζονται σε εθνικό επίπεδο, και (ii) διαθέτει εισόδημα (μετά την αφαίρεση των δαπανών στέγασης) < 60% της διαμέσου του εθνικού εισοδήματος (μετά την αφαίρεση των δαπανών στέγασης) προσαυξημένο με τις θεωρητικά απαιτούμενες ενεργειακές δαπάνες του νοικοκυριού που υπολογίστηκαν στη συνθήκη (i).
9	LILEE	HBS	Ένα νοικοκυριό χαρακτηρίζεται ως ενεργειακά φτωχό αν: (i) διαβιεί σε κατοικίες ενεργειακής κλάσης Δ ή και χαμηλότερης, και (ii) διαθέτει εισόδημα (μετά την αφαίρεση των δαπανών στέγασης) < 60% της διαμέσου του εθνικού εισοδήματος (μετά την αφαίρεση των δαπανών στέγασης) προσαυξημένο με τις θεωρητικά απαιτούμενες ενεργειακές δαπάνες του νοικοκυριού.

Αποτελέσματα

Στο Σχήμα 1 παρουσιάζεται η εξέλιξη του προβλήματος της ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα την τελευταία εικοσαετία με βάση τους εξεταζόμενους υποκειμενικούς δείκτες.

Ο δείκτης SILC-1, που αφορά την αδυναμία επαρκούς θέρμανσης, έφτασε στο αποκορύφωμά του το 2014, με ένα στα τρία νοικοκυριά να δηλώνει αδυναμία θέρμανσης. Παρόλο που το ποσοστό αυτό μειώθηκε τα επόμενα χρόνια, η ενεργειακή κρίση του 2022 οδήγησε σε νέα αύξηση. Ο δείκτης SILC-2, που αφορά τις καθυστερήσεις στην εξόφληση λογαριασμών, ακολούθησε παρόμοια πορεία, με κορύφωση το 2016 και

νέα επιδείνωση το 2022, αναδεικνύοντας ότι η βελτίωση των προηγούμενων ετών δεν προήλθε από δομικές αλλαγές στον τομέα της ενεργειακής απόδοσης και κατανάλωσης. Τέλος μια πιο σταθερή πορεία εμφανίζει ο δείκτης SILC-3 που αφορά το ποσοστό των κατοικιών με λειτουργικά προβλήματα όσον αφορά την υγρασία, τη μούχλα, την ύπαρξη σάπιων κουφωμάτων, κλπ., αναδεικνύοντας όμως ότι πιθανά το 13-15% των νοικοκυριών στην Ελλάδα αντιμετωπίζει πιο δομικά προβλήματα ενεργειακής φτώχειας που σχετίζεται με λειτουργικά προβλήματα της κατοικίας τους. Ειδικά για τους δείκτες SILC-1 και SILC-2 τα επίπεδα ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα είναι από τα υψηλότερα στην Ευρώπη, παρά τις σχετικά ευνοϊκές κλιματικές συνθήκες.

Σχήμα 1. Εξέλιξη υποκειμενικών δεικτών ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα την περίοδο 2003-2022 (Πηγή: EUROSTAT, Έρευνα EU-SILC)

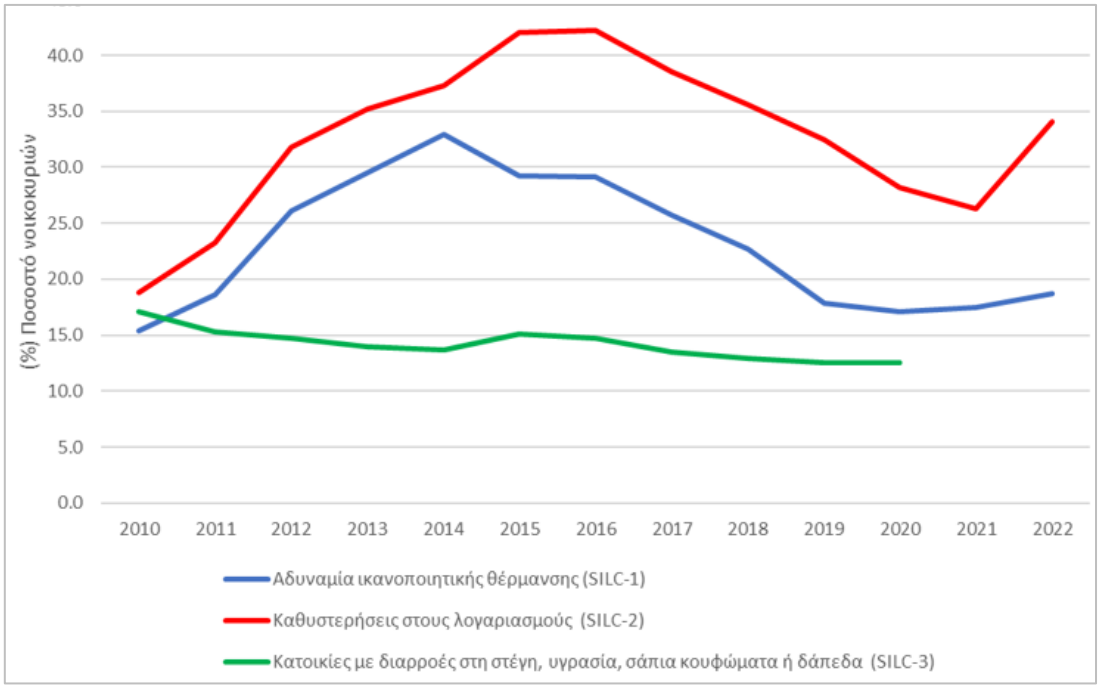

Οι αντικειμενικοί δείκτες, που βασίζονται στις ενεργειακές δαπάνες και το εισόδημα των νοικοκυριών, προσφέρουν πιο ολοκληρωμένη αποτύπωση του προβλήματος, η διαχρονική εξέλιξη του οποίου παρουσιάζεται στο Σχήμα 2. Ο δείκτης 2M, που εξετάζει το ποσοστό των ενεργειακών δαπανών ως προς το εισόδημα, δείχνει ότι η ενεργειακή φτώχεια στην Ελλάδα συνδέεται σε σημαντικό βαθμό με το υψηλό ενεργειακό κόστος σε σχέση με το εισόδημα των νοικοκυριών. Τα χαμηλότερα, αλλά σημαντικά, ποσοστά ενεργειακής φτώχειας που υπολογίζονται με τον δείκτη M/2, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, δείχνουν ότι η υποκατανάλωση ενέργειας αποτελεί σημαντική διάσταση του προβλήματος της ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα, και πιθανώς αποτυπώνει είτε νοικοκυριά με μεγάλο βάθος ενεργειακής φτώχειας είτε νοικοκυριά που διαβιούν σε περιοχές με σχετικά πιο ήπιες κλιματικές συνθήκες. Οι δείκτες LIHC και LILEE, δίνουν τα υψηλότερα ποσοστά ενεργειακής φτώχειας, καθώς λαμβάνουν υπόψη και τα έξοδα στέγασης, που αποτελούν σημαντικό βάρος για πολλά νοικοκυριά, ενώ ουσιαστικά προσφέρουν μια αξιολόγηση της κατάστασης των νοικοκυριών με βάση το εισόδημά τους και την ενεργειακή επίδοση της κατοικίας τους.

Σχήμα 2. Διαχρονική εξέλιξη του ποσοστού των ενεργειακά φτωχών νοικοκυριών στην Ελλάδα, με βάση τους δείκτες 2M, M/2, NEPI, HBS-RE, LIHC και LILEE, για τα έτη 2015-2022

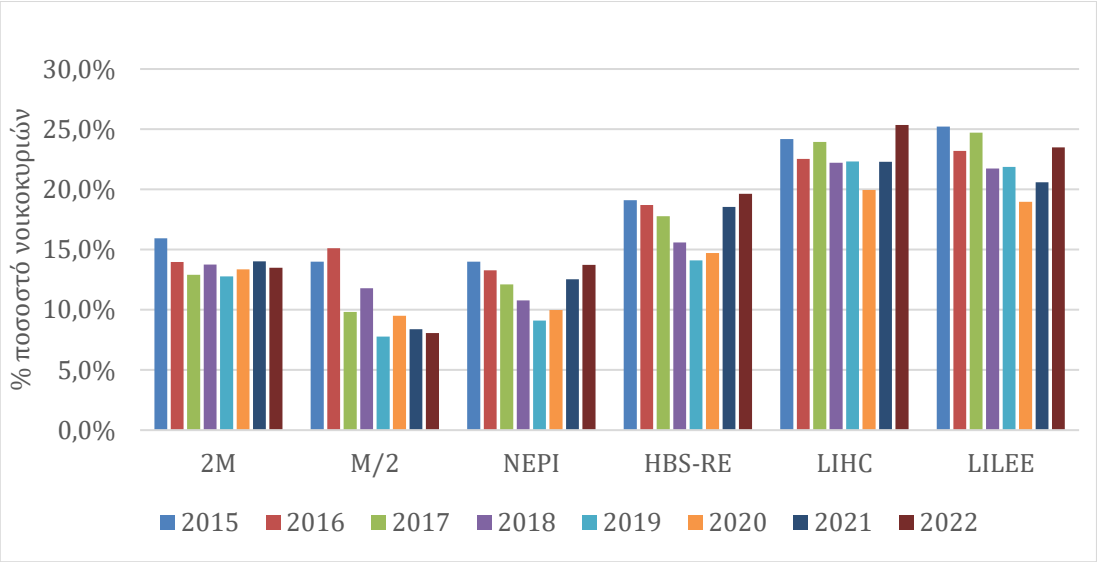

Οι δείκτες NEPI και HBS-RE, λαμβάνουν υπόψη τόσο το εισόδημα των νοικοκυριών όσο και την απόκλιση των ενεργειακών δαπανών που πραγματοποιούν τα νοικοκυριά από τις ελάχιστα ή τις θεωρητικά απαιτούμενες προκειμένου να εξασφαλίζονται συνθήκες θερμικής άνεσης εντός των κτιρίων. Οι δείκτες παρουσιάζουν παρόμοια συμπεριφορά ως προς τη διαχρονική εξέλιξή τους, με το δείκτη HBS-RE να χαρακτηρίζει μεγαλύτερο ποσοστό νοικοκυριών ως ενεργειακά φτωχό σε σχέση με τον NEPI, λόγω του ότι λαμβάνει υπόψη τις ενεργειακές απαιτήσεις των νοικοκυριών με βάση τον Κανονισμό Ενεργειακής Απόδοσης Κτιρίων (ΚΕΝΑΚ) αλλά και του ελαστικότερου εισοδηματικού κριτηρίου που χρησιμοποιεί. Η επιδείνωση των δεικτών αυτών μετά το 2020 υποδηλώνει την αρνητική επίδραση των αυξημένων τιμών ενέργειας. Σύμφωνα με τον δείκτη NEPI για το 2022 ως ενεργειακά φτωχό προσδιορίζεται το 13,7% των νοικοκυριών, ενώ με τον δείκτη HBS-RE ως ενεργειακά φτωχό προσδιορίζεται, για το ίδιο έτος, το 19,6% των νοικοκυριών.

Η ανάλυση σε περιφερειακό επίπεδο αποκαλύπτει σημαντικές γεωγραφικές διαφοροποιήσεις στην ενεργειακή φτώχεια. Οι περιοχές της Βόρειας και Κεντρικής Ελλάδας, όπου οι κλιματικές συνθήκες είναι πιο δυσμενείς, εμφανίζουν υψηλότερα επίπεδα ενεργειακής φτώχειας σε σχέση με την Αττική και τα νησιά του Αιγαίου. Ειδικότερα, η Δυτική Μακεδονία, μια περιοχή που έχει πληγεί από την απολιγνιτοποίηση και την συνακόλουθη μείωση των εισοδημάτων, αντιμετωπίζει ραγδαία επιδείνωση του προβλήματος με τους περισσότερους δείκτες να δείχνουν ότι περισσότερο από 1 στα 4 νοικοκυριά της περιοχής είναι ενεργειακά φτωχό.

Ανάλυση προσδιοριστικών παραμέτρων της ενεργειακής φτώχειας

Η ανάλυση των προσδιοριστικών παραμέτρων της ενεργειακής φτώχειας επιβεβαιώνει την πολυπλοκότητα του φαινομένου. Το μέγεθος του νοικοκυριού, η επιφάνεια της κατοικίας, το ιδιοκτησιακό καθεστώς, το έτος κατασκευής, ο τύπος δόμησης της

κατοικίας, τα χρησιμοποιούμενα συστήματα θέρμανσης και το εισόδημα, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Δεδομένου ότι η ΕΟΠ εμπεριέχει περισσότερη πληροφορία σχετικά με τις παραμέτρους, η ανάλυση των προσδιοριστικών παραμέτρων της ενεργειακής φτώχειας που παρουσιάζεται εδώ βασίζεται στους αντικειμενικούς δείκτες.

Τα μονομελή και πολυμελή (με περισσότερα από 4 ή 5 άτομα) νοικοκυριά εμφανίζουν τα μεγαλύτερα ποσοστά ενεργειακής φτώχειας. Οι λόγοι για τα υψηλά ποσοστά ενεργειακής φτώχειας στα μονομελή νοικοκυριά σχετίζονται με το γεγονός ότι το μοναδικό εισόδημα δεν επαρκεί για την κάλυψη των ενεργειακών αναγκών της κατοικίας. Στα πολυμελή νοικοκυριά, η ενεργειακή φτώχεια μπορεί να οφείλεται είτε στο αυξημένο κόστος θέρμανσης μεγάλων κατοικιών είτε στην ύπαρξη άλλων αναγκών που περιορίζουν τους πόρους για την κάλυψη των ενεργειακών αναγκών. Εντούτοις, τα επίπεδα ενεργειακής φτώχειας φαίνεται να αποκλιμακώνονται σχετικά στις κατοικίες με μεγαλύτερη επιφάνεια (Σχήμα 3). Πιθανότατα στις μεγάλες κατοικίες διαβιούν νοικοκυριά υψηλότερου εισοδήματος που έχουν μεγαλύτερα οικονομικά περιθώρια για την κάλυψη των ενεργειακών τους αναγκών.

Σχήμα 3. Διακύμανση ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα με βάση την επιφάνεια (Α) της κατοικίας

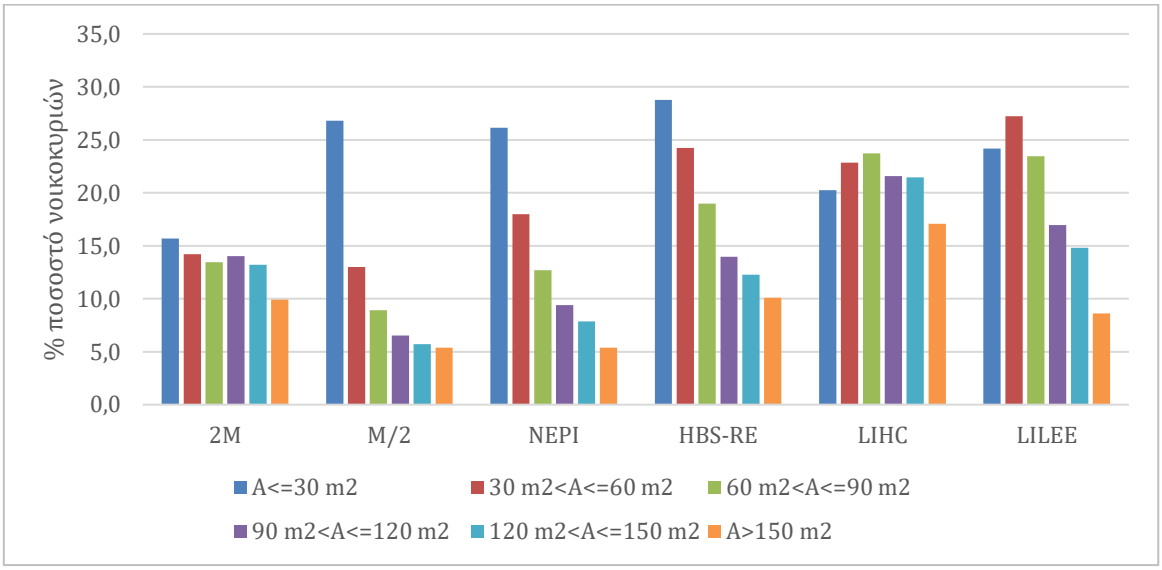

Η επίδραση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος παρουσιάζει μικτά αποτελέσματα, με τους περισσότερους δείκτες ωστόσο να συμφωνούν στην ανάδειξη υψηλών ποσοστών ενεργειακής φτώχειας για τα νοικοκυριά που πληρώνουν ενοίκιο και εν γένει διαβιούν σε μη ιδιόκτητες κατοικίες. Όσον αφορά την επίδραση του έτος κατασκευής της κατοικίας, που σε σημαντικό βαθμό σχετίζεται με την ενεργειακή επίδοσή της, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι τα νοικοκυριά με κατοικίες χτισμένες πριν το 1980 (που συνήθως δεν διαθέτουν κάποιου είδους μόνωση) βιώνουν τα μεγαλύτερα ποσοστά ενεργειακής φτώχειας ενώ αυτά αποκλιμακώνονται σχετικά στις νεότερες κατοικίες καθώς ενσωματώνουν πλέον τις όλο και αυστηρότερες απαιτήσεις των κανονισμών ενεργειακής απόδοσης (Σχήμα 4).

Σχήμα 4. Διακύμανση ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα με βάση το έτος κατασκευής της κατοικίας, που σε σημαντικό βαθμό αποτελεί και μέτρο της ενεργειακής της επίδοσης

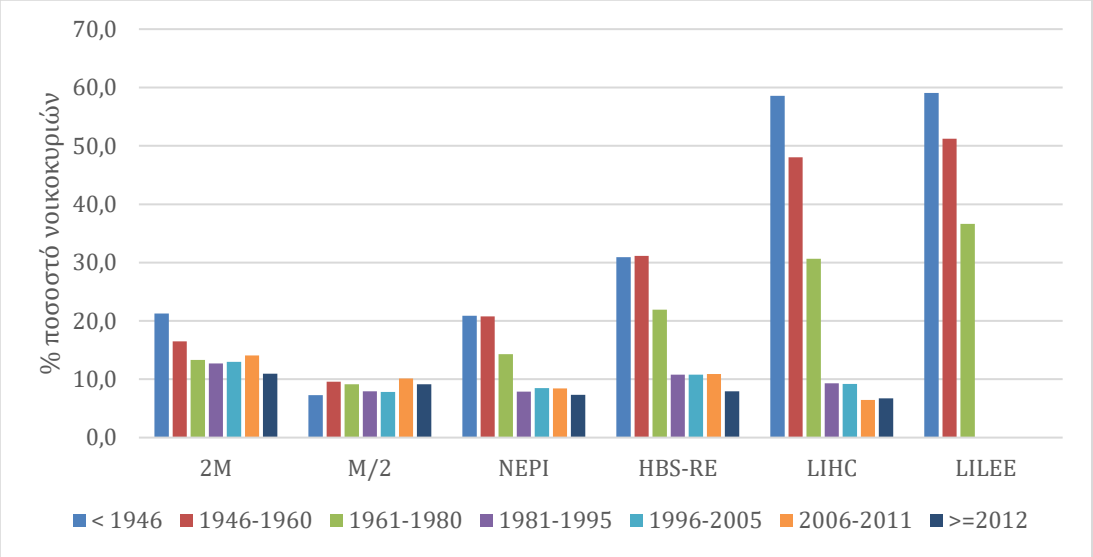

Σχετικά με τα χρησιμοποιούμενα συστήματα θέρμανσης, τα νοικοκυριά που χρησιμοποιούν λιγότερο αποδοτικά συστήματα θέρμανσης, όπως ξυλόσομπα, σόμπες υγραερίου και πετρελαίου και ηλεκτρικά συστήματα θέρμανσης είναι πιο ευάλωτα στο πρόβλημα. Από την άλλη μεριά, οι περισσότεροι δείκτες επιβεβαιώνουν ότι τα χαμηλότερα ποσοστά ενεργειακής φτώχειας επιτυγχάνονται στα νοικοκυριά που χρησιμοποιούν για τη θέρμανση τους πρωτίστως φυσικό αέριο και δευτερευόντως κεντρική θέρμανση πετρελαίου (Σχήμα 5).

Σχήμα 5. Διακύμανση ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα με βάση τα συστήματα θέρμανσης που χρησιμοποιούνται στις κατοικίες

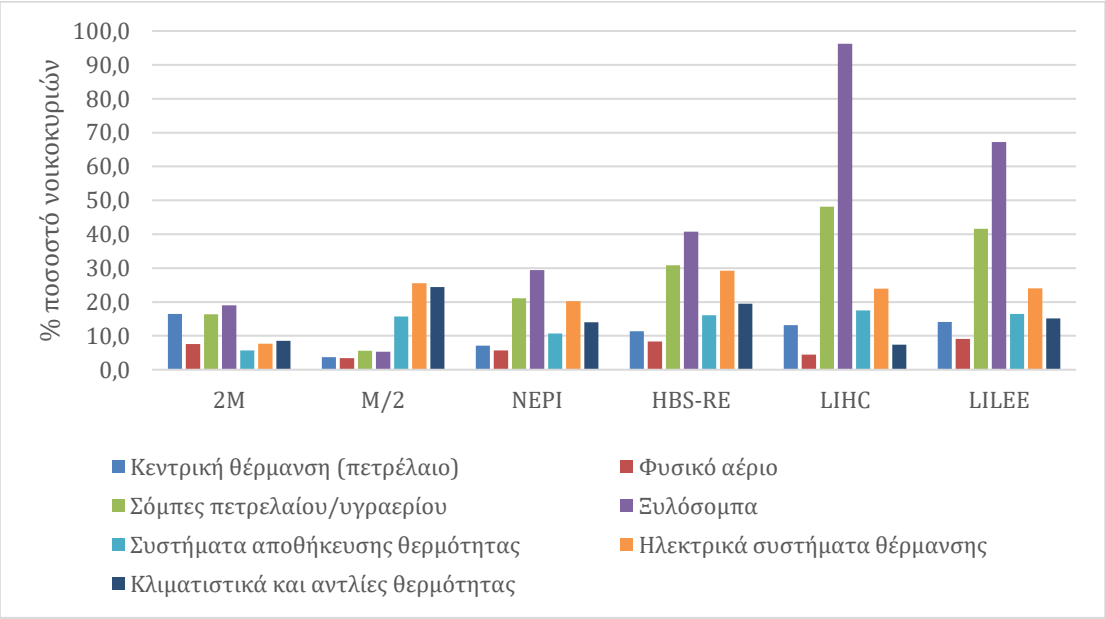

Το εισόδημα των νοικοκυριών, όπως άλλωστε ήταν αναμενόμενο, αποτελεί κύριο προσδιοριστικό παράγοντα των ενεργειακά φτωχών νοικοκυριών, με όλους τους δείκτες

να συμφωνούν ότι τα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα στο εύρος 0-10.000€ να εμφανίζουν ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα ενεργειακής φτώχειας (Σχήμα 6). Νοικοκυριά με σχετικά μεγαλύτερο εισόδημα, (π.χ. στην κατηγορία 10.000 – 15.000 €) βιώνουν επίσης ενεργειακή φτώχεια σε σημαντικά προσοστά με βάση τους εξεταζόμενους δείκτες. Αναδεικνύεται για άλλη μία φορά ότι, αν και το φαινόμενο της ενεργειακής φτώχειας είναι εντονότερο στα νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος, εντούτοις εμφανίζεται σε αξιοσημείωτα ποσοστά και σε νοικοκυριά μεγαλύτερου εισοδήματος. Πολύ υψηλά είναι τα ποσοστά ενεργειακής φτώχειας που ταυτοποιούνται με τους δείκτες NEPI και HBS-RE για χαμηλά εισοδήματα με απότομη αποκλιμάκωση κοντά στο 0% για τα νοικοκυριά με εισόδημα μεγαλύτερο των 15.000€ επισημαίνοντας ξανά την σχετική αδυναμία, ειδικά του NEPI, να συμπεριλάβει στους υπολογισμούς του νοικοκυριά υψηλότερους εισοδήματος λόγω του αυστηρού εισοδηματικού κριτηρίου που χρησιμοποιεί.

Σχήμα 6. Διακύμανση ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα με βάση το ετήσιο καθαρό εισόδημα των νοικοκυριών

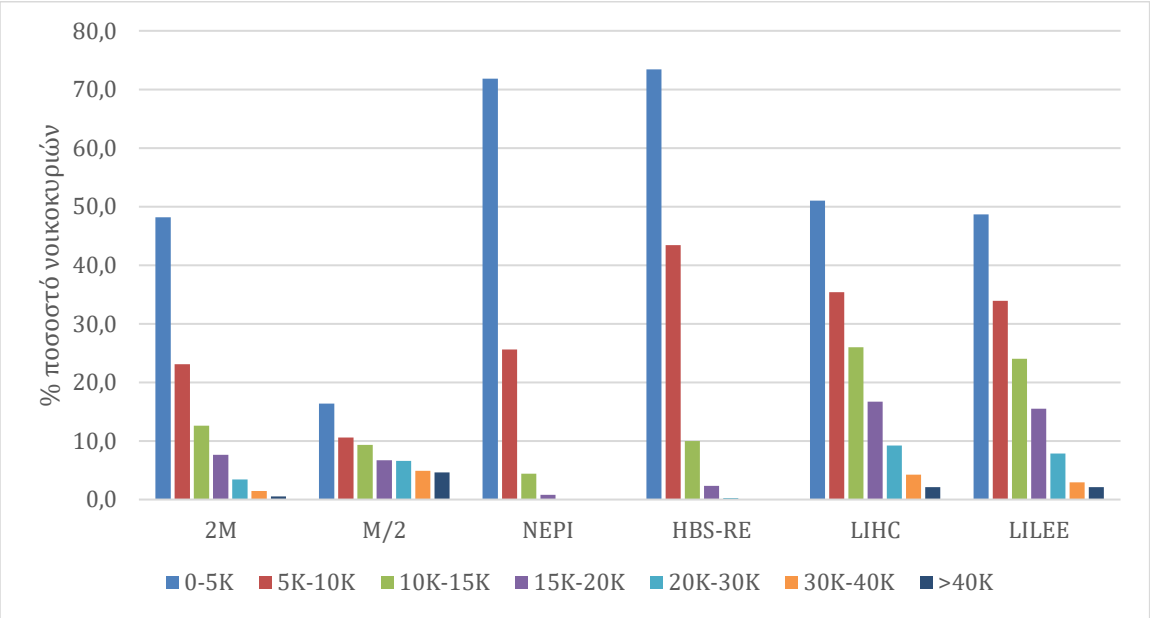

Συμπεράσματα

Η παρούσα ανάλυση καταδεικνύει την πολυπλοκότητα του προβλήματος της ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα, αλλά και την ανάγκη διερεύνησης των προβλημάτων των νοικοκυριών με πρόσθετες και ποιοτικότερες ερευνητικές μεθόδους. Η ενεργειακή φτώχεια δεν είναι απλώς ένα ζήτημα οικονομικής δυσπραγίας, αλλά συνδέεται με μια σειρά από κοινωνικούς, οικονομικούς και τεχνικούς παράγοντες. Η αντιμετώπισή της απαιτεί μια ολιστική προσέγγιση που θα συνδυάζει στοχευμένα μέτρα κοινωνικής πολιτικής με παρεμβάσεις για τη βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης των κατοικιών, την προώθηση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, αλλά και μακροπρόθεσμες πολιτικές που θα αποβλέπουν στη συνολική βελτίωση των εισοδημάτων των νοικοκυριών, ώστε να ενισχυθεί η οικονομική τους ανθεκτικότητα και να μειωθεί η τρωτότητα τους σε μελλοντικές αυξήσεις των τιμών ενέργειας.

Η διαχρονική ποσοτική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, ανέδειξε μια σειρά παραμέτρων που επιδεινώνουν το πρόβλημα της ενεργειακής φτώχειας στα Ελληνικά νοικοκυριά. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται: (α) τα χαμηλά εισοδήματα, (β) η παλαιότητα των κατοικιών που πολύ συχνά συνδέεται με χαμηλές ενεργειακές επιδόσεις, (γ) τα χρησιμοποιούμενα συστήματα θέρμανσης (εν γένει η χρήση ξυλόσομπας, σόμπας πετρελαίου ή υγραερίου, καθώς και ηλεκτρικά συστήματα θέρμανσης συνδέονται με αυξημένο κίνδυνο ενεργειακής φτώχειας), (δ) το ιδιοκτησιακό καθεστώς των κατοικιών, με τα νοικοκυριά που διαμένουν σε ενοικιαζόμενες κατοικίες να αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο ενεργειακής φτώχειας, (ε) ο τύπος δόμησης, με τον κίνδυνο ενεργειακής φτώχειας να μεγαλώνει σε κατοικίες ελεύθερης ή ημι-ελεύθερης δόμησης, λόγω των υψηλότερων ενεργειακών απωλειών, και (στ) η σύνθεση των νοικοκυριών, με τα μονομελή και πολυμελή νοικοκυριά να αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο ενεργειακής φτώχειας.

Επιπλέον, η ανάλυση υπογραμμίζει την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα και συστηματική παρακολούθηση του φαινομένου της ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα. Η πλειονότητα των δεικτών που εξετάσθηκαν δίνει έμφαση στις ενεργειακές ανάγκες των νοικοκυριών που σχετίζονται με τη θέρμανση χώρων. Αν και η τελευταία αποτελεί τη σημαντικότερη ενεργειακή κατανάλωση των νοικοκυριών στις κατοικίες τους, οι ανάγκες για δροσισμό δεν θα πρέπει να υποτιμώνται, ιδιαίτερα υπό τις συνθήκες κλιματικής αλλαγής που βιώνει ο πλανήτης. Πέρα από την κατανάλωση ενέργειας στις κατοικίες, τα νοικοκυριά καταναλώνουν ενεργειακούς πόρους και για τις μετακινήσεις τους. Η ολιστική θεώρηση λοιπόν των ενεργειακών αναγκών των νοικοκυριών για τις ανάγκες τόσο της διαμονής τους στις κατοικίες όσο και για τις μετακινήσεις τους θα πρέπει να αποτελέσει το επόμενο βήμα για μια ολοκληρωμένη αξιολόγηση του προβλήματος της ενεργειακής φτώχειας. Γενικότερα, η κατανόηση των επιμέρους παραγόντων που συμβάλλουν στο πρόβλημα είναι απαραίτητη για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών πολιτικών που θα εξασφαλίσουν την πρόσβαση όλων των πολιτών σε προσιτή, αξιόπιστη και βιώσιμη ενέργεια.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Καπετανάκης, Δ., Γάκης, Ν., Χόντου, Β., Μοιρασγεντής, Σ., Σαραφίδης, Γ., Γεωργοπούλου, Έ., Δεμερτζής, Ν., Αβράμη, Λ., Βαταβάλη, Φ. και Καμινιάρης, Ο., (2024), *Η ενεργειακή φτώχεια στην Ελλάδα: ανάλυση σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο*, Τεχνική Έκθεση, JustReDI: Ανθεκτικότητα, Συμπερίληψη και Ανάπτυξη: Προς μια Δίκαιη Πράσινη και Ψηφιακή Μετάβαση των Ελληνικών Περιφερειών, TAEDR-0537352, Ελλάδα 2.0 – NextGenerationEU. Αθήνα, ΕΑΑ/ΕΚΚΕ.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Baker, K. J., Mould, R. and Restrick, S. (2018), Rethink fuel poverty as a complex problem, *Nature Energy*, Vol. 3, No 8, pp. 610-612.

Charlier, D., and Legendre, B. (2019), A multidimensional approach to measuring fuel poverty, *The Energy Journal*, Vol. 40, No 2, pp. 27-54.

EU/2023/1791 (2023), Directive (EU) 2023/1791 of the European Parliament and of the Council of 13 September 2023 on energy efficiency and amending Regulation (EU)

2023/955 (recast). Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2023/1791/oj.

EU/2023/955 (2023), Regulation (EU) 2023/955 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 establishing a Social Climate Fund and amending Regulation (EU) 2021/1060. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/955/oj.

Halkos, G. E. and Gkampoura, E. C. (2021), Evaluating the effect of economic crisis on energy poverty in Europe, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Vol. 144, 110981.

Halkos, G., and Kostakis, I. (2023), Exploring the persistence and transience of energy poverty: evidence from a Greek household survey, *Energy Efficiency*, Vol. 16, No 50.

Herrero, S. T. (2017), Energy poverty indicators: A critical review of methods, *Indoor and Built Environment*, Vol. 26, No 7, pp. 1018-1031.

Kalfountzou, E., Tourkolias, C., Mirasgedis, S. and Damigos, D. (2024), Identifying Energy-Poor Households with Publicly Available Information: Promising Practices and Lessons Learned from the Athens Urban Area, Greece, *Energies*, Vol. 17, No 4, 919.

Mashhoodi, B., Stead, D. and van Timmeren, A. (2019), Spatial homogeneity and heterogeneity of energy poverty: a neglected dimension, *Annals of GIS*, Vol. 25, No 1, pp. 19-31.

Thema, J., and Vondung, F. (2020), Expenditure-based indicators of energy poverty—An analysis of income and expenditure elasticities, *Energies*, Vol. 14, No 1, 8.

Thomson, H. (2013), *The EU fuel poverty toolkit: An introductory guide to identifying and measuring fuel poverty*, University of York.

ΤΕΧΝΗΤΗ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ

Χρήστος Κουρούτζας[α]

[α] Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Στην παρούσα συμβολή προσεγγίζεται το φαινόμενο της τεχνητής νοημοσύνης (εφεξής ΤΝ) στην κοινωνία της διακινδύνευσης και της αβεβαιότητας, όπως αυτή διαμορφώνεται σε συνθήκες διευρυμένης ψηφιοποίησης. Αφετηριακά, αναλύονται επίκαιροι προβληματισμοί ως προς τα επεξηγηματικά όρια της κοινωνικής θεωρίας καθώς ακολουθείται ένα ανθρωποκεντρικό πλαίσιο ερμηνείας του κοινωνικού κόσμου και το πώς η αγνόηση του τρόπου διαμόρφωσης της σημερινής υβριδικής κοινωνίας βάσει των συναρμογών ανθρώπινων και μη οντοτήτων και υλικοτήτων αποτελεί πηγή διακινδυνεύσεων. Ακολούθως, εξετάζεται το φαινόμενο της ΤΝ συνδυαστικά των αλγορίθμων και των μεγάλων δεδομένων στην ψηφιακή κοινωνία διακινδύνευσης, αναδεικνύοντας κεντρικές πτυχές της δεδομενοποίησης, της αρχειοπαρακολούθησης και των μεροληψιών στο πλαίσιο της υβριδικότητας και των δικτυώσεων.

Λέξεις Κλειδιά: Ψηφιακή Κοινωνία της Διακινδύνευσης, Τεχνητή Νοημοσύνη, Υβριδικότητα, Δεδομενοποίηση, Μεροληψίες

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITAL RISK SOCIETY

Christos Kouroutzas[α]

[α] Assistant Professor, Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

This contribution focus on the phenomenon of artificial intelligence (AI) within the society of risk and uncertainty, as it is shaped by widespread digitalisation. It begins by analyzing current concerns regarding the explanatory limitations of social theory, which adheres to a human-centric framework for interpreting the social world. It then explores how ignoring the way today's hybrid society is formed, based on the assemblages of human and non-human entities and materialities, constitutes a source of risks. Subsequently, the phenomenon of AI is studied in combination with algorithms and big data within the digital risk society. This analysis reveals central aspects of datafication, dataveillance, and biases in the context of hybridity and networks.

Keywords: Digital Risk Society, Artificial Intelligence, Hybridity, Datafication, Biases

Εισαγωγή

> «Μια κοινωνική επιστήμη που προσεγγίζει τις ευφυείς μηχανές ως αυτόνομους παράγοντες παρόμοιους με τους ανθρώπους, όχι μόνο θα βελτιώσει την κατανόησή μας για τον κοινωνικό κόσμο, αλλά θα συμβάλει επίσης στη διαμόρφωση του σχεδιασμού και της πολιτικής της ΤΝ» (Tsvetkova 2024).

Στο απόσπασμα που προηγήθηκε αντικατοπτρίζονται επίκαιροι προβληματισμοί σε σχέση με τα επεξηγηματικά όρια της κοινωνικής θεωρίας, τα οποία καλούνται να απεγκλωβιστούν από τις ανθρωποκεντρικές προσεγγίσεις και να ερμηνεύσουν το σύγχρονο κοινωνικό κόσμο ως απόρροια συναρμογών ανθρώπινων και μη οντοτήτων και υλικοτήτων (Γεωργοπούλου 2024, Tsvetkova 2024). Το φαινόμενο της ΤΝ συνδυαστικά των αλγορίθμων και των μεγάλων δεδομένων επαναπροσδιορίζει τις κοινωνιοφυσιοτεχνικές συναρμογές της σημερινής υβριδικής κοινωνίας, οδηγώντας σε μία επανεξέταση των ανθρωποκεντρικών θεωρητικών σχημάτων εντός της κοινωνικής θεωρίας και υπό την επιρροή της κριτικής μετανθρωπιστικής σκέψης (Γεωργοπούλου 2010, 2024) ή ακόμη μια στροφή μετά από την κοινωνική και αυτή της θεωρίας δρώντος – δικτύου (Latour 1992, Tresch 2013). Η εν λόγω επανεξέταση περιλαμβάνει συμβολές από τα πεδία, μεταξύ άλλων, της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας, της κοινωνιολογίας της επιστήμης και της τεχνολογίας, των σπουδών επιστήμης και τεχνολογίας, και της ψηφιακής κοινωνιολογίας. Κεντρικό χαρακτηριστικό των υστερονεωτερικών κοινωνιών αποτελεί η κατάλυση των παραδοσιακών διαχωρισμών καθώς ο «πόλος φύση» απορροφά τον «πόλο κοινωνία» διαμορφώνοντας συναρμογές δικτυώσεων και υβριδικότητας (Γεωργοπούλου 2024: 153), ζήτημα το οποίο προσεγγίζει ο Beck υποστηρίζοντας ότι «*κοινωνία και φύση συγχωνεύονται σε μια 'φυσική κοινωνία' - είτε επειδή η φύση κοινωνικοποιείται είτε επειδή η κοινωνία φυσικοποιείται*» (Γεωργοπούλου 2010: 50). Όπως επισημαίνει η Γεωργοπούλου (2010:55) με αναφορά στον Urry, «*εξαιτίας της εξάπλωσης των μη ανθρώπινων υβριδίων … δεν μπορεί πλέον να δρομολογηθεί μια θεωρητικοποίηση της κοινωνικής δράσης που να εστιάζεται αποκλειστικά στις ικανότητες του υποκειμένου να αποδίδει νοήματα ή να ακολουθεί τους κοινωνικούς κανόνες*». Οι ανωτέρω προβληματισμοί διαπερνούν τα εγχειρήματα προσδιορισμού του φαινομένου της ΤΝ· ενδεικτικά στο πεδίο της ψηφιοποίησης της δικαιοσύνης υπογραμμίζεται ότι «*η λήψη της τελικής απόφασης πρέπει να εξακολουθήσει να αποτελεί δραστηριότητα ελεγχόμενη από τον άνθρωπο*» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2020). Οι αντιθετικοί προσανατολισμοί μεταξύ ανθρωποκεντρικού προσανατολισμού και πλαισίου αυτοματοποίησης της ΤΝ εγκαθιδρύουν μορφές ασσυμετρίας στη σχέση μεταξύ επιστήμης, τεχνολογίας και κοινωνίας.[1]

Πρόκειται για μια συνθήκη όπου η σχέση επιστήμης, τεχνολογίας και κοινωνίας τίθεται στο επίκεντρο καθώς συντελούνται κρίσιμοι μετασχηματισμοί τόσο δομικά, όσο και στον τρόπο διαμόρφωσης των ταυτοτήτων, των βιογραφικών προτύπων και των διαπροσωπικών σχέσεων. Συμβολές της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας αναδεικνύουν πτυχές των ασυνεχειών της νεωτερικότητας έχοντας εισέλθει σε μια «δεύτερη» (Beck 2015), ρευστή (Bauman 2009) ή αναστοχαστική νεωτερικότητα (Beck et al. 1994), στο πλαίσιο της οποίας εγκαταλείπονται κεντρικά χαρακτηριστικά των παραδοσιακών κοινωνιών. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, ο σύγχρονος κοινωνικός κόσμος διαμορφώνεται με όρους κοινωνίας της διακινδύνευσης (Beck 2015), της ρευστότητας/αβεβαιότητας και των εύθραυστων ανθρώπινων σχέσεων/κοινωνικών δεσμών (Bauman 2009), της «δικτυωμένης κοινωνίας» (Castells and Cardoso 2005) ή της υβριδικότητας μέσα από νέες μορφές ροών, δικτυώσεων και κινητικοτήτων (Urry 2000). Οι εκτεταμένες κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται συνέχονται με τις αμφισημίες της παγκοσμιοποίησης και της κοσμοπολιτικοποίησης (Elliott 2021: 456-461). Η

παγκοσμιοποίηση αναδιαμορφώνει τόσο τους θεσμούς, όσο και τις ταυτότητες, οδηγώντας στην ανάδυση ενός «νέου ατομικισμού» και σε νέες μορφές συναισθηματικής εμπειρίας, όπως αυτά απορρέουν από τις πιέσεις των εταιρειών και της δικτύωσης. Τα τρία θεσμικά χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν το «νέο ατομικισμό» είναι ο καταταναλωτισμός, ο νεοφιλελευθερισμός και η ιδιωτικοποίηση. Τα νέα καταναλωτικά πρότυπα φέρουν ως κεντρικό χαρακτηριστικό την αναλωσιμότητα καθώς επικρατεί μια καταναγκαστικά συνεχής επιμέλεια του εαυτού και βραχυπρόθεσμες μορφές δέσμευσης, μεταξύ κοινωνικού-ψηφιακού (Elliott 2021: 480-482). Ειδικότερα, οι Elliott και Urry στη συμβολή τους με τίτλο *Mobile Lives*, υποστηρίζουν ότι ο τρόπος συγκρότησης και μεταμόρφωσης του εαυτού συνδέεται με τα συστήματα κινητικότητας, εδραιώνοντας μια φορητή ατομικότητα και την εξατομίκευση (Elliott 2021: 482-485). Σε αυτό το πλαίσιο τα συναισθήματα μετατρέπονται σε προϊόντα προς κατανάλωση μέσα από (από)συνδεδέμενες σχέσεις και επαφές (Elliott 2021: 435), όπως αυτές διαμορφώνονται στο πλαίσιο της «αλγοριθμικής οικειότητας» (Elliott 2023).

Άρρηκτα συνδεδεμένος με τον τρόπο διαμόρφωσης της τεχνοεπιστήμης είναι ο εφαρμοζόμενος εκσυγχρονισμός εντός της ανεπτυγμένης νεωτερικότητας, ο οποίος αναμορφώνει το σύνολο της κοινωνικής δομής και μεταβάλλει εδραιωμένες πηγές βεβαιότητας που διαμορφώνουν τη ζωή, καθώς χαρακτηρίζεται από κύματα τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας, αλλαγές στον τρόπο διαμόρφωσης των βιογραφικών προτύπων, των μορφών ζωής και μορφών αγάπης, στις δομές εξουσίας και επιρροής, στις μορφές πολιτικής καταπίεσης και συμμετοχής, στις θεάσεις της πραγματικότητας και των προτύπων γνώσης. Τα ανωτέρω συντελούνται μέσα από την επικράτηση της εξατομίκευσης στις βιοτικές καταστάσεις και στα βιογραφικά πρότυπα καθώς συντελείται η ρήξη με τις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης, απώλεια εδραιωμένων βεβαιοτήτων, και επανενσωμάτωση μέσα από νέες μορφές κοινωνικής δέσμευσης. Έτσι, ο εκσυγχρονισμός καθίσταται αναστοχαστικός καθώς στην κοινωνία της διακινδύνευσης οι όποιες τεχνοεπιστημονικές εξελίξεις και η ανάπτυξη του βιομηχανοποιημένου πολιτισμού συνοδεύονται από κινδύνους και ανασφάλειες που προκαλούνται και εισάγονται από τον ίδιο, αποκαλύπτοντας την απειλητική του ισχύ και την παγκοσμιοποίηση της αμφιβολίας (Beck 2015: 43-44, 48, 225-226).

Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της παρούσας συμβολής τίθεται το φαινόμενο της ΤΝ σε συνθήκες ψηφιακής κοινωνίας της διακινδύνευσης (Lupton 2014, 2016) και εντός υβριδικοτήτων και δικτυώσεων. Συμβολές της κοινωνιολογίας της ΤΝ, των αλγορίθμων και των μεγάλων δεδομένων (Elliott 2019, Liu 2021, Airoldi 2021, Kitchin 2021) αναδεικνύουν τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης επιστήμης, τεχνολογίας και κοινωνίας. Ο Kitchin (2021) υποστηρίζει ότι τα δεδομένα παράγουν δυτικούς κινδύνους και ελπίδες, από τον τρόπο που δημιουργούνται μέχρι το πώς ρέουν και διαμορφώνουν εκφάνσεις των κοινωνικού κόσμου. Τα εν λόγω τεχνολογικά συστήματα φέρουν ποικίλες διακινδυνεύσεις καθώς το «άνοιγμα των μαύρων κουτιών» (Kouroutzas and Palamari 2024) φωτίζει πτυχές της αναπαραγωγής κυρίαρχων κανονιστικών νορμών, των μεροληψιών, των ανισοτήτων, και των διακρίσεων, εντός του διαμορφούμενου καπιταλισμού της επιτήρησης (Lupton 2014, 2016, Zuboff 2019, Joyce et al. 2021, O'Neil 2021).

Η αγνόηση των «μη ανθρώπινων άλλων» ως πηγή διακινδύνευσης στην υβριδική κοινωνία

Στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας αναδεικνύονται, μεταξύ άλλων, αφενός ο ανθρωποκεντρικός προσανατολισμός των θεωρητικών σχημάτων και εργαλείων που εστιάζουν στην επιστήμη και την τεχνολογία παραμερίζοντας τη σημασία των μη ανθρώπινων οντοτήτων και υλικοτήτων (Γεωργοπούλου 2010, 2024) και αφετέρου, η επισφάλεια της γνώσης στη θεωρία της επιστήμης και στις ερευνητικές πρακτικές (Beck 2015: 286-290). Στην εποχή της ΤΝ, των αλγορίθμων και των μεγάλων δεδομένων οι εν λόγω συναρμογές επαναπροσδιορίζονται, διαμορφώνοντας νέες μορφές υβριδικότητας και δικτυώσεων. Ο Beck αναλύει πτυχές της συσσωμάτωσης της πρωτογενούς και της αναστοχαστικής επιστημοποίησης υποστηρίζοντας ότι α) οι εναλλακτικές μορφές εμπειρογνωμοσύνης περιλαμβάνονται εξαρχής στο πρόγραμμα της επιστήμης και β) οι ερευνητικές πρακτικές ακολουθούν υποθετικές αναλύσεις της όποιας πραγματικότητας, η οποία ερμηνεύεται μέσα από τα δεδομένα που έχουν παραχθεί (Beck 2015: 286-290). Οι εναλλακτικές μορφές εμπειρογνωμοσύνης, διαφαίνονται στις κεντρικές θεωρητικές προσεγγίσεις της κοινωνιολογίας της επιστήμης και της τεχνολογίας (κοινωνική κατασκευασιοκρατία, λειτουργισμός, μελέτες εργαστηρίου κ.ά.). Οι προβληματισμοί για την τεχνητή νοημοσύνη σε αυτή τη χρονική περίοδο εστιάζουν, μεταξύ άλλων, στο ζήτημα της υπόρρητης γνώσης (Sismondo 2016: 182).

Η ουσιαστική μετατόπιση συντελείται μέσα από τη θεωρία δρώντος-δικτύου, διαμέσου της οποίας επιχειρείται το άνοιγμα των «μαύρων κουτιών» της τεχνοεπιστήμης και επισημαίνεται ότι ο πόλος φύση απορροφά τον πόλο κοινωνία. Μέσα από συναρμογές μεταξύ ανθρώπινων και μη οντοτήτων και υλικοτήτων διαμορφώνονται υβριδικότητες και δικτυώσεις. Πρόκειται για μια θεωρία υπερσυμμετρική, υλιστική, και ανατρεπτική ως προς την ερμηνεία της εμπρόθετης δράσης καθώς η τελευταία αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας δημιουργικής σχεσιακότητας ετερογενών οντοτήτων και υλικοτήτων σχηματίζοντας δίκτυα/υβρίδια˙οι δρώντες -ανθρώπινοι και μη- είναι ενεργοί παράγοντες και διαμορφώνουν την υβριδική κοινωνία (Γεωργοπούλου 2010: 174-180, Kouroutzas and Palamari 2024, Sismondo 2016: 137-146).

Κεντρικά χαρακτηριστικά των σημερινών διακινδυνεύσεων, συμπεριλαμβανομένων των τεχνοεπιστημικών, αποτελούν: η εκθετική απειλή που ενέχουν και οι διευρυμένες βλάβες που προκαλούνται σε παγκόσμιο επίπεδο, η επικράτηση της ανασφάλειας καθώς τα όποια γεγονότα προκαλούνται απρόβλεπτα και ελέγχονται περιορισμένα, πλήττουν σε εύρος χρόνου και χώρου, και δεν υπάρχει πλαίσιο λογοδοσίας και απόδοσης ευθυνών (Elliott 2021: 413). Οι σημερινές διακινδυνεύσεις παράγονται, εξαρτώνται και επιχειρείται να επιλυθούν από την ίδια την τεχνοεπιστήμη. Ταυτόχρονα, τα τεχνουργήματα παράγονται εν μέρει στο πλαίσιο αβέβαιων και επισφαλών μορφών γνώσης, διαμέσου των οποίων η εμπιστοσύνη υποχωρεί και επικρατεί ένα πλαίσιο απομονοπώλησης της επιστήμης και ενός διάχυτου σκεπτικισμού τόσο για τη θεωρία της επιστήμης όσο και για την πρακτική της έρευνας (Beck 2015: 269, 284-286). Έτσι, επικρατούν πλαίσια πιθανοκρατίας και ενδεχομενικότητας (Beck 2015: 61), άρρηκτα συνδεδεμένα με τις διακινδυνεύσεις της τεχνοεπιστήμης και της σχέσης που διαμορφώνεται μεταξύ κοινωνικού/ψηφιακού. Η διαφοροποιημένη εννοιολόγηση της

ΤΝ όπως αυτή αναπτύσσεται σε ένα πλαίσιο γνωσιακής απροσδιοριστίας και ετερογένειας ως προς τις ερμηνείες, αντικατοπτρίζει τις διαφορετικές δυνατότητες αλλά και διακινδυνεύσεις, όπως αυτές παράγονται όχι μόνο ανθρωπογενώς αλλά και εντός των κοινωνιοφυσιοτεχνικών συναρμογών.[2]

Συνακόλουθα, διαμορφώνεται μια «σύγχυση διακινδυνεύσεων» καθώς κάποιες από αυτές αναγνωρίζονται, άλλες υποβαθμίζονται, κι άλλες παραμένουν σε «γκρίζες ζώνες» ως εν δυνάμει υπαρκτές, ζήτημα το οποίο αναδεικνύει τόσο την άμβλυνση των ισχυρισμών επιστημονικής γνώσης και έρευνας, όσο και τις αβεβαιότητες της επιστημονικής κρίσης. Κεντρική πτυχή σε σχέση με το ανωτέρω αποτελεί το τέχνασμα των «αποδεκτών ορίων», διαμέσου του οποίου καθίσταται θολή η κοινωνική βλάβη που προκαλείται. Επίσης, ένας μέρος των διακινδυνεύσεων μολονότι είναι υπαρκτό απορρέει από αορατοποιημένα πλαίσια λειτουργίας και είναι δύσκολα αντιληπτό (Beck 2015: 121, 134-141). Η κανονικοποίηση των διακινδυνεύσεων μετασχηματίζει την κοινωνική, πολιτική και οικονομική δομή, συνθήκη η οποία συντηρείται, μεταξύ άλλων, από το ρευστό και (αν)ασφαλές πλαίσιο ηθικής και δικαίου σε σχέση με την ΤΝ, τους αλγορίθμους και τη διακυβέρνηση των δεδομένων (Μήτρου 2023). Εν τέλει, επικρατεί ένα πλαίσιο ανυπολόγιστων πραγματικών συνεπειών τις οποίες επιφέρουν οι διακινδυνεύσεις και επικράτησης μιας αντίληψης βασισμένη στην υπολογισιμότητα με όρους δυνατότητας εκτίμησης των δευτερογενών συνεπειών τους (Beck 2015: 298-299). Ταυτόχρονα, όσο πιο πολύπλοκα είναι τα τεχνολογικά συστήματα, συμπεριλαμβανομένης της ΤΝ, τόσο περισσότερες διακινδυνεύσεις φέρουν.

Η συνεχώς διευρυνόμενη ψηφιοποίηση μέσω εφαρμογών της ΤΝ, των αλγορίθμων, των μεγάλων δεδομένων, της ρομποτικής και της εικονικής/μικτής/επαυξημένης πραγματικότητας προσδίδει στη σχέση τεχνοεπιστήμης και κοινωνίας περιεχόμενο ασυμμετρίας καθώς, μεταξύ άλλων, οι εφαρμογές της ψηφιοποίησης δεν ευθυγραμμίζονται με τους αντίστοιχους μετασχηματισμούς στις οργανωτικές δομές των κοινωνιών, ενώ παράλληλα ενισχύεται η εξατομίκευση (Bauman 2009, Beck 2015, Elliott 2016). Τα κεντρικότερα ζητήματα που προκύπτουν σε σχέση με τα τεχνολογικά συστήματα ΤΝ, αφορούν στη μη αξιολογική ουδετερότητα και την εγγενή αδιαφάνεια, τη μη λογοδοσία, τη μη απόδοση ευθύνης, την έλλειψη διακριτικής ευχέρειας και ενσυναίσθησης, και τις μεροληψίες, όπως αυτές αναπαράγονται, κύρια, στο πλαίσιο της μηχανικής μάθησης.

Τεχνητή νοημοσύνη και ψηφιακή κοινωνία της διακινδύνευσης

Η Lupton (2016) επιχειρεί μια νέα θεωρητικοποίηση της διακινδύνευσης όπως αυτή διασταυρώνεται με την ψηφιοποίηση. Εισάγει την έννοια της «ψηφιακής κοινωνίας της διακινδύνευσης» προκειμένου να αναδείξει το πώς οι νέες τεχνολογίες (ψηφιακά μέσα, συσκευές και λογισμικά) διασυνδέονται με μορφές διακινδυνεύσεων ή παράγουν νέες, πώς φαινόμενα και υποκείμενα προβάλλονται ως ή σε διακινδύνευση, νέες μορφές σωματοποίησης, πώς παρουσιάζονται οι διακινδυνεύσεις που ενέχουν για τους/τις χρήστες/ριες οι ψηφιακές τεχνολογίες, και ζητήματα που αφορούν στο ψηφιακό χάσμα και την έκθεση σε νέες μορφές διακινδυνεύσεων. Υιοθετώντας την κοινωνικο-υλική προσέγγιση και τη θεωρία δρώντος-δικτύου, εστιάζει στην αλληλεπίδραση ανθρώπων και τεχνολογιών, όσο και των μη ανθρώπινων οντοτήτων, όπως η περίπτωση του

«διαδικτύου των πραγμάτων». Οι διακινδυνεύσεις ενέχονται ή παράγονται στο πλαίσιο των ανωτέρω συναρμογών με όρους δικτύωσης – υβριδικότητας. Με άλλα λόγια, ετερογενείς δρώντες, στο πλαίσιο της σχεσιακής υλικότητας, αλληλοεπιδρούν και διαμορφώνουν συνθήκες διακινδυνεύσεων. Ο Van Loon, εισάγοντας την έννοια της «κυβερνοδιακινδύνευσης», υποστηρίζει πως οι διακινδυνεύσεις διαμεσολαβούνται και αποτελούν ενεργούς διαμεσολαβητές σε ποικίλες ροές ύλης-ενέργειας-πληροφορίας, τονίζοντας τη ζωτικότητα τόσο των ψηφιακών δεδομένων, όσο και των διακινδυνεύσεων εντός των διαμορφούμενων συνόλων. Κεντρικής σημασίας ζήτημα αποτελεί η ιδιοκτησία και ο έλεγχος των ψηφιακών δεδομένων από ιδιωτικές εταιρείες, καθώς τα ψηφιακά δεδομένα μετατρέπονται σε εμπόρευμα προς εκμετάλλευση, ενώ παράλληλα μετασχηματίζονται εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής, των διαπροσωπικών σχέσεων και του τρόπου συγκρότησης των ταυτοτήτων μέσα από νέες μορφές υποκειμενικοποίησης/σωματοποίησης. Μολονότι οι on/offline αλληλεπιδράσεις διαμορφώνονται μέσα από την εξουσία του κώδικα, του λογισμικού και των αλγορίθμων, τα οποία αναπαράγουν μεροληψίες, προβάλλονται ως «ουδετεροποιημένα» προκρίνοντας την εμπιστοσύνη που θα πρέπει να επιδεικνύεται προς αυτά. Συνακόλουθα, κανονικοποιείται η (μαζική) «αρχειοπαρακολούθηση» και εγκαθιδρύεται ένα πλαίσιο «ρευστής επιτήρησης» ˙ συνθήκη συνδεόμενη τόσο με την παρακολούθηση ροών ψηφιακών δεδομένων, όσο και με την αυτοπαρακολούθηση. Η ψηφιοποίηση των διακινδυνεύσεων συνέχεται με τις ροές διαφόρων μορφών ψηφιακού περιεχόμενου όπου οι χρήστες/ριες είναι τόσο καταναλωτές όσο και παραγωγοί του. Ενδεικτικό παράδειγμα στην μελέτη της Lupton (2016), αποτελούν οι ενημερώσεις, οι συζητήσεις και οι εικόνες σε σχέση με τις επιδημίες/πανδημίες όπως ο έμπολα και ο covid-19. Ταυτόχρονα, το λογισμικό και οι ψηφιακές συσκευές έχουν δημιουργήσει νέες μορφές διακινδυνεύσεων και αβεβαιοτήτων (εθισμός σε ψηφιακά μέσα, διαδικτυακός εκφοβισμός, παράνομες δραστηριότητες στο «σκοτεινό διαδίκτυο», κυβερνοεπιθέσεις κ.ά.). Η παρούσα συνθήκη έχει χαρακτηρισθεί από τον Beck ως «παγκόσμια διακινδύνευση ψηφιακής ελευθερίας» καθώς απειλείται η ιδιωτικότητα και η ελευθερία του λόγου των ανθρώπων μέσω της διευρυμένης παρακολούθησης των προσωπικών δεδομένων. Κεντρική διάσταση αποτελεί επίσης η «ψηφιακή κοινωνική ανισότητα» λόγω φύλου, σεξουαλικότητας, εθνότητας, κοινωνικής τάξης, ηλικίας, αναπηρίας κ.ά., όπου άτομα είτε αποκλείονται λόγω μεροληψιών, είτε χαρακτηρίζονται ως «υψηλής διακινδύνευσης» μέσω των τεχνολογιών παρακολούθησης και ανάλυσης ψηφιακών/βιομετρικών δεδομένων. Στο πλαίσιο της «αλγοριθμικής εξουσίας» και μέσω της συγκέντρωσης μεγάλου συνόλου δεδομένων οι «προβλεπτικοί αλγόριθμοί» των εταιρειών παράγουν ποικίλες βλάβες, επιδρώντας στις πορείες ζωής των ανθρώπων. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν τα αυτοματοποιημένα λογισμικά για την επιλογή εργαζομένων ή οι αναζητήσεις προσωπικών τους πληροφοριών σε πλατφόρμες, παράγοντας μορφές διακρίσεων και αποκλεισμού. Πρόσθετο παράδειγμα αποτελεί η δεδομενοποίηση και αρχειοπαρακολούθηση των παιδιών από την εμβρυακή ηλικία και μέχρι τα σχολικά χρόνια, αναδεικνύοντας πτυχές της παραβίασης των δικαιωμάτων τους στην ψηφιακή εποχή (Lupton and Williamson 2017).

Τα ανωτέρω απηχούν πτυχές της συναρμογής ανθρώπινων και μη οντοτήτων και υλικοτήτων, οι οποίες δύνανται να φέρουν χαρακτηριστικά αναπαραγωγής

εξουσιαστικών πρακτικών ή/και μορφών αντίστασης. Οι Bonini και Trerè (2024: 17, 33) εισάγουν τις έννοιες της «αλγοριθμικής εμπρόθετης δράσης» και της «αλγοριθμικής αντίστασης», αναδεικνύοντας το πώς οι αλγόριθμοι και οι άνθρωποι που τους προγραμματίζουν παράγουν μορφές καταπίεσης στις οποίες οι χρήστες/ριες δύνανται ενεργητικά να διαμορφώσουν πλαίσια αντίστασης προς όφελος τους ή «τακτικές αλγοριθμικής εμπρόθετης δράσης».

Στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο και ειδικότερα στην πράξη για την ΤΝ προσδιορίζονται τέσσερα επίπεδα διακινδυνεύσεων: α) μη αποδεκτές διακινδυνεύσεις, β) συστήματα ΤΝ υψηλής διακινδύνευσης, γ) συστήματα ΤΝ περιορισμένου βαθμού διακινδύνευσης και δ) συστήματα ΤΝ ελάχιστης ή μηδενικής διακινδύνευσης (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 2025).[3]

Ωστόσο, η απουσία πλαισίου προστασίας από τις παραπάνω διακινδυνεύσεις, οδηγεί στην επικράτηση συναισθημάτων φόβου, ανασφάλειας και αβεβαιότητας από τους/τις χρήστες/ριες των εν λόγω τεχνολογικών συστημάτων ΤΝ (Elliott 2024). Όπως προκύπτει από την έρευνα του Ευρωβαρόμετρου, το 90% των συμμετεχόντων/χουσών πιστεύει ότι η ΤΝ χρειάζεται προσεκτική διαχείριση (Special Eurobarometer 460 2017). Παρομοίως, βάσει των αποτελεσμάτων της έρευνας που παρουσιάσθηκαν από την Solid Havas (2024) σε σχέση με την ΤΝ και το GEN AI, στην οποία μετείχαν 14.000 ερωτηθέντες/είσες σε 32 χώρες συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, προκύπτει ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων/ουσών πιστεύει ότι θα διερευνηθεί το ψηφιακό χάσμα και φοβούνται ότι η ΤΝ θα ξεπεράσει την ανθρώπινη νόηση και θα επηρεάσει πεδία, όπως αυτό της πρόσβασης στην εργασία. Ως προς τις πτυχές των διακινδυνεύσεων, οι συμμετέχοντες/ουσες εκβράζουν ανησυχίες σε σχέση με την προστασία της ιδιωτικής ζωής και της παραβίασης των προσωπικών δεδομένων μέσω των ελέγχων από ιδιωτικές εταιρείες (60% στους prosumers και 66% στους mainstream).

Παρόλη την προσπάθεια πρόβλεψης των διακινδυνεύσεων και οικοδόμησης ενός πλαισίου εμπιστοσύνης προς την ΤΝ, εντοπίζονται ποικίλες μορφές μεροληψιών, ανισοτήτων και διακρίσεων. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι έμφυλες, εθνοτικές και ταξικές αλγοριθμικές μεροληψίες σε περιπτώσεις όπως η υπόθεση «Toeslagenaffaire» που αναλύεται στην έκθεση με τίτλο «Ξενοφοβικές Μηχανές» (2021) και αφορά στη μη χορήγηση παροχών παιδικής μέριμνας λόγω εθνοτικών μεροληψιών του αλγοριθμικού συστήματος που λειτουργούσε στην Ολλανδία, στη μη χορήγηση ασύλου σε μετανάστ(ρι)ες (Heaven 2020), στην πρόληψη και αντιμετώπιση του εγκλήματος όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της προγνωστικής αστυνόμευσης ή εκτίμησης διακινδύνευσης για τη διάπραξη εγκλήματος και την πρόβλεψη υποτροπής (O'Neil 2021), στις παροχές υγειονομικής περίθαλψης και στις διακρίσεις για τους μαύρους ανθρώπους που αποκλείονταν (Ledford 2019), στην πρόσβαση στην εργασία λόγω μεροληπτικών συστημάτων αυτόματης ανάγνωσης βιογραφικών (O'Neil 2021: 150-151), στο πεδίο του αθλητισμού όπως για παράδειγμα στους πρόσφατους ολυμπιακούς αγώνες (Zatsepina and Ludvigsen 2025), στην εκπαίδευση (Baker and Hawn 2022) κ.ά. Πρόσθετες διακινδυνεύσεις αναφύονται σε περιπτώσεις όπως αυτή της εκμετάλλευσης των δεδομένων από εταιρείες με στόχο την προσπάθεια χειραγώγησης ψηφοφόρων όπως συνέβη στο σκάνδαλο Cambridge Analytica-Facebook στο πλαίσιο της ψηφιακής προεκλογικής εκστρατείας του Donald Trump πριν από τις εκλογές του

2016 στις ΗΠΑ (Fuchs 2023: 245-246) ή οι ρατσιστικές και σεξιστικές αποκρίσεις τεχνουργημάτων όπως του chatbot TAY μέσω του λογαριασμού που δημιουργήθηκε στο Twitter (Wolf et al. 2017).

Επίλογος

Στις υστερονεωτερικές κοινωνίες οι διακινδυνεύσεις καθίστανται πολιτικά αναστοχαστικές. Η εφαρμοζόμενη τεχνολογική πολιτική στηρίζεται σε επενδυτικές αποφάσεις που προτάσσουν την «πρόοδο» και τον «εξορθολογισμό», επισκιάζοντας τις όποιες παρενέργειες. Οι τεχνολογικοί μετασχηματισμοί μεταμορφώνονται σε «προοδευτική εξέλιξη» των κοινωνιών, με ενδεικτικό παράδειγμα τον «πολλά υποσχόμενο» ψηφιακό μετασχηματισμό μέσω της ΤΝ. Παράλληλα, οι επισφαλώς παραγόμενες μορφές γνώσεις στη θεωρία της επιστήμης και τις ερευνητικές πρακτικές αναζητούν «λύσεις» στο «αλάθητο» της τεχνολογικής εξέλιξης (Beck 2015: 308, 349, 366). Ταυτόχρονα, τα φαινόμενα της ΤΝ, των αλγορίθμων και των μεγάλων δεδομένων στην ψηφιακή κοινωνία της διακινδύνευσης επαναπροσδιορίζουν τα όρια των επεξηγηματικών ερμηνειών της κοινωνικής θεωρίας και έρευνας, αναδεικνύοντας τη σημασία εστίασης στην υβριδικότητα. Ο Robinson (2024) υποστηρίζει ότι «*αυτά τα εργαλεία έχουν τη δυνατότητα να κλιμακώσουν τις τρέχουσες ερευνητικές πρακτικές, καθώς και να προσφέρουν νέους τρόπους μελέτης κοινωνικών φαινομένων*». Η αναγνώριση των μη ανθρώπινων «άλλων»-συνδυαστικά των ανθρώπινων- ως διαμορφωτικό χαρακτηριστικό της υβριδικής κοινωνίας (Γεωργοπούλου 2024) φωτίζει νέες πτυχές των διακινδυνεύσεων μετατοπίζοντας το επίκεντρο της εστίασης από τις ανθρωπογενείς στις υβριδικές, απόρροια της σχεσιακής εμπρόθετης δράσης ανθρώπινων και μη οντοτήτων και υλικοτήτων.

Σημειώσεις

Για την ιστορία των τεχνολογιών υπολογισμού και αυτοματισμού, καθώς επίσης και για την ιδεολογία του τεχνολογικού ντετερμινισμού, βλ. αναλ. Τύμπας (2018).

[2] Βλ, ενδεικτικά τους ορισμούς της ΤΝ και του κινδύνου στον Κανονισμό (Ε) 2024/1689 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου2024: 46). Όσον αφορά στους/στις χρήστες/ριες, σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2022 προέκυψε ότι στην περίπτωση της Ελλάδας σε σύγκριση με δέκα επτά (17) άλλες χώρες, ένας/μία στις/στους δύο συμμετέχοντες/ουσες δεν γνωρίζει σχεδόν τίποτα για την ΤΝ (FocusBari και YouGov 2022).

[3] Το πρώτο περιλαμβάνει τις μη αποδεκτές διακινδυνεύσεις και αφορά σε συστήματα ΤΝ που δύνανται να δημιουργήσουν απειλές για την ασφάλεια, τα μέσα βιοπορισμού ή τα δικαιώματα των ανθρώπων. Αναφέρονται πρακτικές, μεταξύ άλλων, η κοινωνική βαθμολόγηση, εφαρμογές ΤΝ στην εργασία και την εκπαίδευση με σκοπό την αναγνώριση συναισθημάτων, εφαρμογές στο πλαίσιο της προγνωστικής αστυνόμευσης κ.α. Τα συστήματα ΤΝ που χαρακτηρίζονται ως υψηλής διακινδύνευσης, αφορούν σε εφαρμογές στην ιατρική, στη βιομετρική αναγνώριση υπόπτων σε εγκληματικές δραστηριότητες κ.α. Σε σχέση με τα συστήματα ΤΝ περιορισμένου βαθμού διακινδύνευσης περιλαμβάνεται το πλαίσιο της υποχρεωτικότητας των γνωστοποιήσεων, όπως για παράδειγμα στην αλληλεπίδραση των ανθρώπων με διαλογικά ρομπότ. Τα συστήματα ΤΝ ελάχιστης ή μηδενικής διακινδύνευσης αφορούν σε εφαρμογές, όπως αυτές που περιλαμβάνονται σε βιντεοπαιχνίδια (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 2025).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γεωργοπούλου, Π. (2024), *Κριτικός μετανθρωπισμός. Η κοινωνική θεωρία στην τροχιά της τεχνολογίας*, Αθήνα, Παπαζήση.

Γεωργοπούλου, Π. (2010), *Η στροφή της Κοινωνικής σκέψης στις επιστήμες της πολυπλοκότητας*, Αθήνα, Κριτική.

Bauman, Z. (2009), *Ρευστοί Καιροί. Η Ζωή στην Εποχή της Αβεβαιότητας*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Beck, U. (2015), *Κοινωνία της διακινδύνευσης. Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*, Αθήνα, Πεδίο.

Bonini, T. and Trerè, E. (2024), *Αλγόριθμοι της αντίστασης. Η καθημερινή πάλη ενάντια στην εξουσία της πλατφόρμας,* Αθήνα, Ροπή.

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2025), Οφέλη και διακινδυνεύσεις της ΤΝ, https://www.consilium.europa.eu/el/policies/benefits-and-risks-of-ai/#act

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020), Η ψηφιοποίηση της δικαιοσύνης στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Μια εργαλειοθήκη ευκαιριών, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0710

Elliott, A. (2021), *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Μια εισαγωγή,* Αθήνα, Πεδίο.

FocusBari & YouGov (2022), Οι Έλληνες και η Τεχνητή Νοημοσύνη. Αποτελέσματα Πανελλαδικής Έρευνας & 17 άλλων χωρών του κόσμου https://focusbari.gr/el/%CF%84%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/%CE%BF%CE%B9-%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%AE-%CE%BD%CE%BF%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%83%CF%8D%CE%BD%CE%B7

Fuchs, C. (2023), *Μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Μια κριτική εισαγωγή,* Θεσσαλονίκη, Ροπή.

Μήτρου, Λ. (2023), Μερικές εισαγωγικές σκέψεις, στο Λ. Μήτρου (επιμ.), *Μπορεί ο αλγόριθμος να είναι ηθικός, να είναι δίκαιος, να είναι διαφανής, να δικάζει και να διοικεί*;, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 9-34.

Ο' Neil, C. (2021), *Όπλα Μαθηματικής Καταστροφής. Πώς τα Μεγάλα Δεδομένα Αυξάνουν την Ανισότητα και Απειλούν τη Δημοκρατία,* Αθήνα, Εκδόσεις Ε.Α.Π.

Solid Havas (2024), Έρευνα Solid Havas: Ανοιχτοί οι Έλληνες στην ΤΝ, αλλά υπό όρους και με όρια, https://marketingweek.gr/erevna-solid-havas-anoichtoi-oi-ellines-stin-tn-alla-ypo-orous-kai-me-oria/

Τύμπας, Τ. (2018), *Αναλογική εργασία, Ψηφιακό Κεφάλαιο*, Αθήνα, Angelus Novus.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Airoldi, M. (2021), *Machine Habitus: Toward a Sociology of Algorithms*, New York, John Wiley & Sons.

Amnesty International (2021), Xenophobic machines: Discrimination through unregulated use of algorithms in the Dutch childcare benefits scandal, https://www.amnesty.org/en/documents/eur35/4686/2021/en/

Baker, R. S. and Hawn, A. (2022), Algorithmic Bias in Education, *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, No 32, pp.1052-1092.

Beck, U. Giddens, A. and Scott, L. (1994), *Reflexive Modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*, Cambridge, Polity.

Castells, M. and Cardoso, G. (2005), *The Network Society. From Knowledge to Policy*, Washington, DC, Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations.

Elliott, A. (2024), *Algorithms of Anxiety: Fear in the Digital Age*, Cambridge, Polity Press.

Elliott, A. (2023), *Algorithmic Intimacy: The Digital Revolution In Personal Relationships*, Cambridge, Polity Press.

Elliott, A. (2019), *The Culture of AI Everyday Life and the Digital Revolution*, London, Routledge.

Elliott, A. (2016), *Identity Troubles. An introduction*, London, Routledge.

Heaven, W. D. (2020), The UK is dropping an immigration algorithm that critics say is racist, *MIT Technology Review*, https://www.technologyreview.com/2020/08/05/1006034/the-uk-is-dropping-an-immigration-algorithm-that-critics-say-is-racist/

Joyce, K. Smith-Doerr, L. Alegria, S. Bell, S. S. Cruz, T. M. Hoffman, S. Noble, S. U. and Shestakofsky, B. (2021), Toward a Sociology of Artificial Intelligence: A Call for Research on Inequalities and Structural Change, *Socius*, No 7.

Kitchin, R. (2021), *Data Lives. How Dara are Made and Shape our World,* London, Routledge.

Kouroutzas, C. and Palamari, V. (2024), Opening the black boxes of the black carpet in the era of risk society: a sociological analysis of AI, algorithms and big data at work through the case study of the Greek postal services, *AI & Soc*, No 40, pp. 825-838.

Latour, B. (1992), One More Turn after the Social Turn: Easing Science Studies into the Non-Modern World, E. McMullin (ed.), *The Social Dimensions of Science,* South Bend, IN, Notre Dame University Press, pp. 272-292.

Ledford, H. (2019), Millions of black people affected by racial bias in health-care algorithms, *Nature,* https://www.nature.com/articles/d41586-019-03228-6

Liu, Z. (2021), Sociological perspectives on artificial intelligence: A typological reading, *Sociology Compass*, No 15.

Lupton, D. and Williamson, B. (2017), The datafied child: The dataveillance of children and implications for their rights, *New Media & Society*, Vol. 19, No 5, pp. 780-794.

Lupton, D. (2016), Digital Risk Society, in A. Burgess, A. Alemanno and J. Zinn (eds.), *The Routledge Handbook of Risk Studies*, London, Routledge, pp. 301-309.

Lupton, D. (2014), *Digital Sociology,* London, Routledge.

Robinson, T. (2024), How is generative AI changing social science? LSE. September 20th 2024, https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2024/09/20/how-is-generative-ai-changing-social-science/

Special Eurobarometer 460 (2017), Attitudes towards the impact of digitisation and automation on daily life, https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2160

Tsvetkova, M. (2024), Social science can no longer ignore the social actions of intelligent machines. London School of Economics, https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2024/10/23/social-science-can-no-longer-ignore-the-social-actions-of-intelligent-machines/

Tresch, J. (2013), Another turn after ANT: An interview with Bruno Latour, *Social Studies of Science*, Vol. 43, No 2, pp. 302-313.

Urry, J. (2000), *Sociology beyond societies: Mobilities for the twenty-first century,* London, Routledge.

Wolf, M. J., Miller, K. W. and Grodzinsky, F. S. (2017), Why We Should Have Seen That Coming: Comments on Microsoft's Tay "Experiment," and Wider Implications. *Orbit Journal,* Vol. 1, No 2, pp. 1-12.

Zatsepina, L. and Ludvigsen. J. A. L. (2025), Algorithmic Olympics: exploring the ethical and social implications of AI surveillance through the case of Paris 2024, *International Journal of Sport Policy and Politics,* pp. 1-22.

Zuboff, S. (2019), *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York, PublicAffairs.

Η ΤΕΧΝΗΤΗ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗ ΩΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΤΟ

Κωνσταντίνος Κωτσιόπουλος[α]

[α] Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού, Θεολογική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Η τεχνητή νοημοσύνη ως μηχανικό κατασκεύασμα που παράγει κρίση, θέτει στόχους και μπορεί να αναλύει πληροφορίες, να μαθαίνει, να προτείνει δράσεις και να δρα αυτόβουλα εμφανίζεται ως η μεγαλύτερη σύγχρονη πρόκληση στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας. Το αντιληπτικό της προβάδισμα αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους κινδύνους για την Ανθρωπότητα. Ο Νικ. Μπόστρομ, καθηγητής της φιλοσοφίας αλλά και πολλοί άλλοι τεχνοκράτες ερευνητές μιλούν ανοιχτά όχι απλώς για την ολοκληρωτική μεταλλαγή της Ανθρωπότητας αλλά και για τον κίνδυνο αφανισμού της. Ήδη ο Χάϊντεγκερ πολύ πρωτύτερα είχε επισημάνει ότι ο κορυφαίος κίνδυνος της τεχνολογίας είναι το γεγονός της απειλής της «ουσίας του ανθρώπου», διαπίστωση που στην εποχή της εικονικής πραγματικότητας, της ψηφιακής εξέλιξης και της τεχνητής νοημοσύνης και Δ' Βιομηχανικής Επανάστασης, αποκτά ιδιαίτερη αξία. Από την πρόκληση του μετανθρωπισμού οδεύουμε στη φυσική εξέλιξή του, που είναι το ρομποτικό αντίγραφο του Ανθρώπου ή και του ψηφιακού ολογράμματος αυτού, που θα είναι σε θέση να λειτουργεί αυτόνομα. Το υβριδικό μείγμα Ανθρώπου – Μηχανής μετεξελίσσεται ολοσχερώς σε τεχνητά νοήμον μηχανικό – ψηφιακό κατασκεύασμα στο οποίο θα «μεταφορτώνεται», όπως πιστεύεται, η ανθρώπινη συνείδηση και προσωπικότητα, η οποία θα λειτουργεί και μετά τον φυσικό θάνατο του βιολογικού ατόμου. Ο Giulio Prisco ιδρυτής της υπερανθρωπιστικής Εκκλησίας Turing, αναζητά τη διασταύρωση επιστήμης και Θρησκείας, πνευματικότητας και τεχνολογίας, μηχανικής και επιστημονικής φαντασίας. Ο Gabriel Rothblatt, ένας πάστορας του Terasem στη Φλόριντα, μιλά για μια νέα ψηφιακή «Υπερθρησκεία» ή «Διαθρησκεία» (transreligion), που θα υπερβαίνει τις καθιερωμένες θρησκευτικές ταυτότητες, όπως τις γνωρίζουμε. Όλες αυτές οι θεωρήσεις οδηγούν στη δημιουργία θρησκείας υπερανθρωπιστών, αποδίδοντας στην τεχνητή νοημοσύνη μεσσιανικά και θεολογικά χαρακτηριστικά. Με τα δεδομένα αυτά επιχειρείται η επίτευξη «επίγειων παραδείσων» ή και «Αθανασίας», επιδιώκοντας με λογοκρατικό τρόπο το «τέλειο» δημιούργημα. Αναβιώνει έτσι η «Θρησκεία της Ανθρωπότητας» του 18ου και 19ου αιώνα, που επιβάλλει ο μεταμοντερνισμός, ο νεοφιλελευθερισμός και η woke κουλτούρα του 21ου αιώνα. Ούτε τεχνο-φοβικοί λοιπόν, ούτε τεχνο-αφελείς ή τεχνο-λάτρες.

Λέξεις κλειδιά: Τεχνητή Νοημοσύνη, Μετανθρωπισμός, Θρησκεία, Μεταμοντερνισμός

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A RELIGIOUS SUBSTITUTE

Konstantinos Kotsiopoulos[α]

[α] Department of Social Theology and Christian civilization, Theology School, Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

Artificial intelligence as a mechanical construct that produces judgment, sets goals and can analyze information, learn, propose actions and act autonomously appears as the greatest

contemporary challenge in the era of late modernity. Her perceptual lead is one of the greatest dangers to Humanity. N. Bostrom, professor of philosophy as well as many other researchers, speaks openly not only about the total transformation of Humanity but also about the danger of its extinction. Already Heidegger much earlier had pointed out that the top danger of technology is the fact of the threat of the "essence of man", a finding that in the era of virtual reality, digital evolution and artificial intelligence and the Fourth Industrial Revolution, acquires special value. From the challenge of transhumanism, we are heading towards its physical evolution, which is the robotic copy of Man or his digital hologram, which will be able to function autonomously. The hybrid mixture of Man-Machine fully evolves into an artificially intelligent mechanical – digital construct into which, as it is believed, the human consciousness and personality will be "uploaded", which will function even after the natural death of the biological person. Giulio Prisco founder of the transhumanist Turing Church, seeks the intersection of science and Religion, spirituality and technology, engineering and science fiction. Gabriel Rothblatt, a pastor of Terasem in Florida, talks about a new digital "Superreligion" or "Transreligion", which will transcend established religious identities as we know them. All these considerations lead to the creation of a religion of superhumanists, attributing to artificial intelligence messianic and theological characteristics. With these data, the achievement of "earthly paradises" or "Immortality" is attempted, pursuing in a logocratic way the "perfect" creation. Thus the "Religion of Humanity" of the 18th and 19th centuries, imposed by postmodernism, neoliberalism and the woke culture of the 21st century, is being revived. So, neither techno-phobic, nor techno-naive or techno-enthusiasts.

Keywords: Artificial Intelligence, Posthumanism, Religion, Postmodernism

Εισαγωγή

Στον ορισμό της Τεχνητής νοημοσύνης (ΤΝ), ανήκει και η διάκριση μεταξύ της Ειδικής ΤΝ (Narrow Artificial Intelligence) και της Γενικής ΤΝ (General Artificial Intelligence) (Bostrom 2017). Λέγοντας Ειδική ΤΝ, εννοούμε κάθε εφαρμογή που ενεργεί μια μόνο εργασία (π.χ. έξυπνα αυτοκίνητα που δεν χρειάζονται άνθρωπο ως οδηγό, χάρτες Google, προτάσεις διασκέδασης στο YouTube κ.ά.). Η Γενική ΤΝ έχει σχέση με το μηχανικό κατασκεύασμα ως ρομποτικό αντίγραφο του ανθρώπου ή ως ψηφιακό του ολόγραμμα, που θα έχει όμως τη δυνατότητα να επιτελεί οποιαδήποτε εργασία κάνει ο άνθρωπος. Βέβαια τα έργα και οι σκέψεις της ΤΝ δεν έχουν την πνευματικότητα, την εσωτερικότητα και την συνειδησιακότητα που έχει ο άνθρωπος ως μοναδικό και ανεπανάληπτο πρόσωπο, ως ενιαία ψυχοσωματική και ελεύθερη ύπαρξη. Όμως η ΤΝ μπορεί να παράγει έστω και μέσω της εικονικής και τεχνητής πραγματικότητας, υπαρκτά και κοινωνικά αποτελέσματα και γεγονότα.

Τα γεγονότα που παράγει, είναι σε θέση να ασκήσουν μεγάλη επιρροή με πολλές πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές προεκτάσεις. Για τον λόγο αυτό εσχάτως έχει διατυπωθεί η άποψη ότι θα πρέπει να αναγνωριστεί νομική προσωπικότητα στην ΤΝ. Όπως τονίζει η Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Φερενίκη Παναγοπούλου – Κουτνατζή:

> «Η υποστήριξη της αποδόσεως της νομικής προσωπικότητας στις μηχανές δεν έρχεται ως κεραυνός εν αιθρία. Ήδη πολλές ενδείξεις υποδηλώνουν ότι η

> διχοτόμηση μεταξύ φυσικών και νομικών προσώπων, ίσως ήγγικεν η ώρα να μετεξελιχθεί σε τριχοτόμηση, μέσω της δημιουργίας μιας ψηφιακής πραγματικότητας. Το λογισμικό έχει εδώ και καιρό ξεπεράσει τα όρια της πνευματικής ιδιοκτησίας, καθώς δεν είναι πλέον... ιδιοκτησία, αλλά έχει αποκτήσει δική του ζωή, ασχέτως του ότι η ζωή αυτή μπορεί να είναι διαφορετική, δηλαδή φανταστική ή τεχνητή» (Παναγοπούλου – Κουτνατζή 2003: 231).

Όπως άλλωστε γνωρίζουμε στην Σαουδική Αραβία αποδόθηκε υπηκοότητα στη Σοφία, το ρομπότ τεχνητής νοημοσύνης (Gershgorm 2017), με την παρατήρηση μάλιστα ότι πολλά από τα δικαιώματα που αναγνωρίστηκαν στη Σοφία – ρομπότ, δεν αναγνωρίζονται σε φυσικά πρόσωπα που διαμένουν στο κράτος αυτό (Παναγοπούλου – Κουτνατζή 2003: 231). Σε κάθε περίπτωση πάντως, όπως τονίζεται:

> «η απόδοση νομικής προσωπικότητας (...) θα ήταν περιττή και νομικά προβληματική. Και αυτί διότι, η βλάβη που προκαλούν ακόμη και οι πλήρως αυτόνομες τεχνολογίες αποδίδεται προς το παρόν καλύτερα σε φυσικά πρόσωπα ή σε υφιστάμενες κατηγορίες νομικών προσώπων, και όπου αυτό είναι εφικτό, επικαιροποιημένοι νόμοι που απευθύνονται σε φυσικά πρόσωπα αποτελούν καλύτερη απάντηση από τη δημιουργία μιας νέας κατηγορίας προσώπων» (Παναγοπούλου – Κουτνατζή 2003: 242).

Σε ένα ευρύτερο επίπεδο ανάλυσης περί της ψηφιακής τεχνολογίας θα πρέπει να τονισθεί ότι στη σύγχρονη εποχή παρατηρείται το φαινόμενο αποδυνάμωσης των εθνικών κρατών, εφόσον μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες και πολυεθνικοί οργανισμοί αποκτούν μεγάλη ισχύ έναντι ατόμων και κρατών. Αυτό συμβαίνει διότι οι εταιρείες αυτές εμπορεύονται την ψηφιακή τεχνολογία της Δ' Βιομηχανικής Επανάστασης διατηρώντας τον έλεγχο της Αγοράς. Στο σημείο αυτό εγείρεται το ζήτημα της ενδυνάμωσης της εξουσίας του Κράτους μέσω των συνταγματικών θεσμών, που οδηγούν σε έναν ψηφιακό συνταγματισμό, αποτέλεσμα ενός ψηφιακού ανθρωπισμού (Τάση 2020). Παρεμβατικές προσπάθειες από την άλλη πλευρά, τελειοποίησης του ανθρωπίνου σώματος και μετατροπής του σε υβριδικό μείγμα ανθρώπου – μηχανής, στο πλαίσιο ενός μετανθρωπιστικού ολοκληρωτισμού, καταργούν την φυσιολογική ζωή και τις υγιείς διεκδικήσεις για μια δικαιότερη και ελεύθερη κοινωνία. Ο τεχνολογικός αυτός μεσσιανισμός, έχει οδηγήσει σήμερα πολλούς όπως ο J. Habermas, να μην κάνουν λόγο απλά για περιορισμό της τεχνολογίας, αλλά προκειμένου να τερματισθεί η αποδόμηση της ανθρώπινης φύσεως, για «αναμάγευση» της φύσεως και επανηθικοποίησής της (Habermas 2001: 37-39).

Η παρουσία της Ορθόδοξης Θεολογίας εδώ είναι γόνιμη και δημιουργική. Απέναντι στην εκκοσμικευμένη θρησκεία του μετανθρωπισμού που επιδιώκει τον αθάνατο επί της γής ανθρωπόθεο, προσφέρει την εγκαινιασθείσα ήδη Θεανθρωποκεντρική πραγματικότητα ενός επουράνιου και όχι επίγειου Παραδείσου.

Κοινωνιολογική και φιλοσοφική θεώρηση

Η ριζοσπαστική «τεχνολατρική» θεωρία που σκοπεύει δήθεν να απελευθερώσει την ανθρώπινη φύση από τους βιολογικούς περιορισμούς κινείται στα όρια ενός προωθημένου βιοπολιτικού προγράμματος. Έτσι καλλιεργείται η ψευδαίσθηση ότι η

τυραννία του θανάτου και της γήρανσης δεν θα είναι πλέον ανεκτή, οι αντιληπτικές ικανότητες θα επεκταθούν, η νοημοσύνη και η μνήμη θα ενισχυθεί, η κυριαρχία στις βιολογικές διαδικασίες δεδομένη και οι αδυναμίες του ανθρωπίνου είδους θα διορθωθούν. Οι προγραμματισμοί αυτοί φτάνουν μέχρι του σημείου «αναδόμησης» του νου μέσω της μεταφοράς του από τον εγκέφαλο του σε ένα νέο υπόστρωμα, νέου σώματος ή στον μηχανισμοί ενός υπερυπολογιστή (Goffi 2014: 213).

Όπως τονίζουν πολλοί επικριτές, όπως ο διακεκριμένος M. Sandel, η βιοτεχνολογική αυτή επανάσταση, με την ευγονική της διάσταση, μεταβάλλει την ανθρώπινη φύση και αμφισβητεί τον ηθικό κώδικα του ανθρώπου. Για τον Sandel το πρόβλημα δεν είναι απλώς η ροπή προς τη μηχανοκρατόα, αλλά η «ορμή για κυριαρχία». Έτσι όπως τονίζεται, καταργείται ο χαρισματικός χαρακτήρας των ανθρωπίνων ικανοτήτων και επιτευγμάτων, ενώ χάνεται η ενσυναίσθηση (Sandel 2011: 45).

Ο γνωστός πολιτικός φιλόσοφος Fr. Fukuyama, θα αντιταχθεί και αυτός στις σύγχρονες ενισχυτικές Βιομετρικές Τεχνολογίες, επισημαίνοντας τον κίνδυνο της μετανθρώπινης μεταβολής, που οδηγεί κατά την προσωπική μας εκτίμηση, στη μετέπειτα κατάργηση του ανθρώπου από τα εξελιγμένα ρομποτικά ή ψηφιακά ολογράμματα. Για τον Fukuyama, τίθενται και ζητήματα αποδυνάμωσης και κατάργησης της Δημοκρατίας, εφόσον ο βιονικός αυτός άνθρωπος – ένα βήμα θα λέγαμε πρίν το ρομποτικό του αντίγραφο – ως συνειδησιακό υβριδικό όν, θα έχει υπερπληροφοριακή ικανότητα, θα είναι υπερευφυές info – άτομο και θα μπορεί να εισέρχεται στο εικονικό μετά- σύμπαν (Habermas 2004: 87).

Οι εξελίξεις αυτές απασχόλησαν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η οποία έπειτα από διαβούλευση στην οποία συμμετείχαν ευρωβουλευτές και θρησκευτικοί εκπρόσωποι, κατέληξε σε έναν Κώδικα Ηθικής Δεοντολογίας για μια αξιόπιστη ΤΝ. Το κείμενο του κώδικα, αναφέρεται στις κοινωνικές επιπτώσεις της ΤΝ καθώς και στην αρχή προστασίας της «κοινωνικής και περιβαλλοντικής ευημερίας», που οφείλουν να υπηρετούν τα συστήματα της ΤΝ και ρομποτικής. Τονίζεται συγκεκριμένα:

> «Η μόνιμη και διαρκής έκθεση σε συστήματα τεχνητής νοημοσύνης για την εξυπηρέτηση κοινωνικών αναγκών και σε όλες τις περιοχές της καθημερινής ζωής μας (εκπαίδευση, εργασία, φροντίδα, διασκέδαση) ενδέχεται να αλλάξει την αντίληψη που έχουμε για τις κοινωνικές υπηρεσίες ή να έχει επιπτώσεις στις κοινωνικές μας σχέσεις και τους δεσμούς μας. Τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης μπορούν να ενισχύσουν τις κοινωνικές μας δεξιότητες, μπορούν, όμως, επίσης να συμβάλλουν στην υποβάθμισή τους. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να έχει αρνητικές συνέπειες για την φυσική και διανοητική ευεξία των ανθρώπων. Για αυτό το λόγο πρέπει να παρακολουθείται στενά και να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη ο κοινωνικός αντίκτυπος αυτών των συστημάτων».[1]

Είναι το Γραφείο της Αντιπροσωπείας της Εκκλησίας της Ελλάδος που ζήτησε την ενσωμάτωση της «κοινωνικής αρχής» στο τελικό κείμενο της ΕΕ, πρόταση που έγινε αποδεκτή. Από την Επιτροπή αυτή της Εκκλησίας, ζητήθηκε επιπλέον:

> «ανάληψη νομοθετικών πρωτοβουλιών εντός της ΕΕ ώστε να παρεμποδίζεται η ανθρωπομορφική προσομοίωση των συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης σε βαθμό

που να καθίσταται δυσχερής η διάκριση ή και να εμπεδώνεται κοινωνική πεποίθηση για την ισοτιμία ανθρώπου και μηχανής».[2]

Είναι αλήθεια το γεγονός ότι ο διάσημος St. Hawking το 2015 είχε συνυπογράψει με άλλους ειδικούς επιστήμονες ανοιχτή επιστολή, η οποία μιλούσε για τους κινδύνους της «προσωποποίησης» της ΤΝ και καλούσε τη διεθνή επιστημονική κοινότητα για έρευνα σχετικά με τις επικίνδυνες κοινωνικές επιπτώσεις της νέας τεχνολογίας. Άλλωστε είναι ο ίδιος που αρκετές φορές είχε προειδοποιήσει για το ότι η ΤΝ θα μπορούσε να αποδειχθεί καταστροφική για την ανθρωπότητα (Βουγιουκλάκης 2024: 239).

Η όλη συζήτηση φέρνει στη μνήμη μας παλαιές αναφορές και του μεγάλου φιλοσόφου Χάϊντεγκερ, ο οποίος τόνιζε ότι στα «ενδόμυχα» του ανθρώπου, αναπτύσσεται η μεγάλη αυταπάτη της αποθέωσης του μέσω της τεχνολογίας. Όπως υπογράμμιζε, η αίσθηση κυριαρχίας του ανθρώπου στη φύση θέτει σε κίνδυνο την ίδια τη φύση και τη ζωή (Heidegger 2016: 50). Η τεχνολογία στις νέες της διαστάσεις, όπως λέει, μεταμορφώνει τη φύση σε «απόθεμα» του ανθρώπου σε σημείο, ώστε ακόμα και αν την καταστρέφουμε λόγω της υπερεκετάλλευσης της, να έχουμε την ψευδαίσθηση ότι μπορουμε μέσω της Τεχνολογίας να την αναπλάσουμε ή – σήμερα θα προσθέταμε – να την αντικαταστήσουμε. Όπως εύστοχα υποστηρίζεται, οι άνθρωποι σήμερα λειτουργούν ως «νέοι αλχημιστές», εφόσον πιστεύουν ότι στις επόμενες δεκαετίες στα εργαστήρια της βιοτεχνολογίας θα επιτευχθεί η αντιμετώπιση της φυσικής φθοράς και η υπεραιωνόβια επιμήκυνση της ζωής (Χατζηβασιλείου 2013: 121).

Τεχνητή Νοημοσύνη και Θρησκεία

Στον «θαυμαστό» και επικίνδυνο κόσμο της ΤΝ αναπτύσσονται συνεχώς «Εκκλησίες» που λατρεύουν ως ύψιστη θεότητα την Τεχνολογία και ειδικά την ΤΝ. Μέσω των ομάδων αυτών, καλλιεργείται η ελπίδα ότι θα συνεχίσει να υπάρχει η επίγεια ζωή μετά θάνατον, όχι σε ανθρώπινο σώμα αλλά σε «ρομποτικό σώμα». Το ρομποτικό αυτό σώμα θα έχει συνείδηση και όλα τα χαρακτηριστικά και τις ικανότητες του τεθνεώτος, αφού θα έχουν μεταφορτωθεί στο νέο σώμα μέσω της ΤΝ (άβαταρ). Ως εκ τούτου, δεν υπάρχει η αναγκαιότητα της παραδοσιακής θρησκευτικής πίστης για τη μεταθανάτιο ζωή. Πράγματι μέσω των θρησκευτικο – τεχνολατρικών αυτών κινημάτων επιχειρείται να παρουσιαστεί ως σωτηρία και ασφαλής οδός μια εναλλακτική βιωματική θρησκευτική εμπειρία. Η εναλλακτική αυτή οδός θα στηρίζεται στην ψηφιακή και εικονική πραγματικότητα του metaverse. Ως εκ τούτου, εισάγεται η πρακτική της θρησκευτικής ψηφιακής λατρείας και του ψηφιακού ή και ρομποτικού θρησκευτικού λειτουργού. Τέτοιοι άψυχοι ρομποτικοί ιερείς υπάρχουν στις βουδιστικές τελετουργίες, στις ινδουϊστικές τελετουργίες με ρομποτικό βραχίονα, αλλά και chatbot – πάστορας στην προτεσταντική λειτουργία. Χαρακτηριστικό επίσης είναι και το παράδειγμα της Αγγλικανικής Εκκλησίας, όποου μέσω ηλεκτρονικών τόπων, όπως το «Σωτηρία 24/24», ο πιστός προσεύχεται και εξομολογείται με το πάτημα ενός κουμπιού, τοποθετώντας παράλληλα το όνομά του.

Κοινωνιολογικά θα μπορούσαμε να περιγράψουμε την κατάσταση αυτή ως μεταμοντέρνα – αποδομητική. Οι μεταθρησκείες της ΤΝ φιλοδοξούν άλλωστε να αντικαταστήσουν τις παραδοσιακές θρησκείες. Χαρακτηριστικό εδώ το παράδειγμα της Εκκλησίας – Τούρινγκ (Turing Church), η οποία δημιουργήθηκε από τον G. Prisco το 2021.

Η Εκκλησία αυτή συνδυάζει την πίστη με την Επιστήμη, με τη διαφορά ότι η επιστήμη αποκτά ισότιμη βάση λατρείας με το θρησκευτικό περιεχόμενο της πίστης. Άλλο παράδειγμα μεταθρησκείας, είναι το κίνημα της «Terasem faith» με ιδρύτρια την Martine Rothblatt. Βασικές αρχές της είναι ότι ο θεός είναι τεχνολογικός και ο θάνατος προαιρετικός. Ο άνθρωπος θα συνεχίσει να ζει μετά θάνατον σε τεχνολογικό επίπεδο. Αυτό μπορεί να συμβεί διότι η οργάνωση αυτή αποθηκεύει τα αρχεία της συνείδησης του κάθε ανθρώπου και τα μεταφορτώνει στο αντίγραφό του, που μπορεί να είναι ψηφιακό ολόγραμμα ή ρομποτικό αντίγραφο.[3] Η Terasem υποστηρίζει ότι πρέπει να ξεπεράσουμε τις καθιερωμένες θρησκευτικές ταυτότητες. Δεν υπάρχει νόημα να είναι κανείς Χριστιανός, Εβραίος ή Μουσουλμάνος. Τώρα πλέον η «Διαθρησκεία» ή «Transreligion» της Terasem προωθεί την «Πανθρησκεία» και την ομογενοποίηση των θρησκευτικών διαφορών.

Όπως τονίζει και ο J. Roy, η νέα «υπερθρησκεία» της ΤΝ που προωθεί το κίνημα αυτό, είναι σε θέση να συνδέει την ανεπτυγμένη εξέλιξη της επιστήμης και της Τεχνολογίας με την παραδοσιακή θέση που κατέχουν οι κυρίαρχες Θρησκείες, με τη διαφορά ότι οι δογματικές θέσεις πίστεως των Θρησκειών αυτών καθίστανται δυνατές μόνο μέσω της επιστήμης και Τεχνολογίας (Γκρέκας 2022: 117). Ο A. Levandowski, ο οποίος ίδρυσε το 2015 την Εκκλησία της ΤΝ, έκανε λόγο για «*υλοποίηση μιας Θεότητας βασισμένης στην ΤΝ και μέσω της ικανότητας και της λατρείας της Θεότητας, να συμβάλει στη βελτίωση της κοινωνίας*» (Γκρέκας 2022: 118). Οι άνθρωποι δηλαδή, δεν θα χρειάζονται πλέον την παραδοσιακή θρησκευτική πίστη στο Θεό, διότι μέσω της ΤΝ θα αναπτύσσεται μια νέα μορφή συλλογικής συνείδησης που εκπληρώνει τον ρόλο της Θρησκείας.

Συμπεράσματα

Οι ουτοπικές αυτές θεωρήσεις περί δημιουργίας «τέλειων» ανθρώπων στο πλαίσιο ενός εκκοσμικευμένου επίγειου Παραδείσου ξεκινούν από πολύ παλιά. Απηχούν το όραμα ενός χαμένου Παραδείσου, ο οποίος θα πρέπει να επανακτηθεί. Στην προσπάθεια αυτή η Επιστήμη, η Τεχνολογία και ο φιλοσοφικός ορθολογισμός, αποκτούν θρησκευτική διάσταση, λαμβάνοντας τον ρόλο του θρησκευτικού υποκατάστατου. Δημιουργείται έτσι η ψευδαίσθηση μιας «αναβαθμισμένης ανθρωπότητας των τέλειων και εκλεκτών», που δύνανται να ηγούνται και να κατευθύνουν τους μη εκλεκτούς. Δια του τρόπου αυτού, θεσμοποιείται η ουτοπία των προσδοκιών, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας κακής μεταφυσικής, με εγκοσμιοκρατικές και χιλιαστικές τάσεις, που καταλήγει στον ολοκληρωτισμό, την απόγνωση και το αδιέξοδο.

Χριστιανικές χιλιαστικές ιδέες υπήρξαν από την εποχή του αρχέγονου Χριστιανισμού. Αυτές αποτελούσαν δημιούργημα επιρροής της ιουδαϊκής αποκαλυπτικής πραγματείας, η οποία συνδεόταν με την ανάπτυξη του μεταγενέστερου ιουδαϊκού μεσσιανισμού. Επρόκειτο δηλαδή για το ιουδαϊκό όραμα της ελεύσεως του Μεσσία, που καλλιεργούσε την έντονη προσδοκία θεοκρατικής εγκαθίδρυσης στη γη χιλιετούς Βασιλείας, στην οποία θα υποτάσσονταν θεολογικά και κοινωνικοπολιτικά όλοι οι λαοί της γης (Κωτσιόπουλος 2015: 131). Παραδείγματα Επαναστατικού Χιλιασμού και ουτοπισμού έχουμε πολλά στον Μεσαίωνα, με χαρακτηριστικότερο για την περίπτωση που αναλύσαμε, το παράδειγμα του Fr. Bacon (1561-1626), ο οποίος στο έργο του «Νέα Ατλαντίδα», περιγράφει τη ζωή ενός Χριστιανικού λαού, ο οποίος στηρίζεται στην Τεχνολογική ανάπτυξη και στις

υπερφυσικές δυνάμεις. Επιδιώκεται η παράταση της ανθρώπινης ζωής, ενώ χρησιμοποιούνται και τα επιστημονικά τεχνολογικά επιτεύγματα για την ευγονική βελτίωση του ανθρώπινου είδους (Bacon 1990: 54). Ο Bacon εισηγείται έναν Τεχνοκρατικό θετικισμό της Πολιτείας και τοποθετεί την Επιστήμη ως υποκατάστατο της θρησκευτικής πίστης. Εδώ πλέον, ο επιστημονικός ουτοπικός θετικισμός παρουσιάζεται ως κυρίαρχος έναντι της πολιτικής ηθικής και της κοινωνικοπολιτικής ζωής. Οι θεωρήσεις αυτές καταλήγουν στην σύγχρονη δημιουργία «Θρησκείας Υπερανθρωπιστών», που επιδεικνύουν την «Αθανασία» του «τέλειου» μετανθρωπιστικού όπως και του ρομποτικού ή ψηφιακού αντιγράφου του Ανθρώπου δια της Τεχνητής Νοημοσύνης (Τάσης 2021: 109 κ.ε.). Αναβιώνει έτσι η «Θρησκεία της Ανθρωπότητας» του 18ου και 19ου αιώνα (A. Comte, S. Simon), η οποία επιχειρούσε την κατάργηση της θρησκευτικής και Εκκλησιαστικής πίστης μέσω της Επιστήμης Τεχνολογίας και Φιλοσοφίας.

Σημειώσεις

[1] *Δικαίωση του Γραφείου της Εκκλησίας της Ελλάδος στην ΕΕ για την τεχνητή νοημοσύνη* (2019), romfea.gr (ημ/νία ανάκτησης 22/12/2024).

[2] *Τεχνητή νοημοσύνη και εφαρμοσμένη ηθική. Αλλά ποια ηθική;* (2019), romfea.gr (ημ/νία ανάκτησης 28/11/2024).

[3] Βλ. περισσότερα, https://terasemfaith.net (ημ/νία ανάκτησης 22/11/2024).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Bacon, Fr. (1990), *Νέα Ατλαντίδα*, Νούτσου Π. (μεταφρ.), Αθήνα, Ηριδανός.

Βουγιουκλάκη, Σπ. (2024), Τεχνητή νοημοσύνη και Ορθόδοξη προσέγγιση της έννοιας του προσώπου, *Θεολογία*, τόμ. 2, τεύχ. 95, σσ. 223–250.

Γκρέκα, Αρ. (2022), *Τεχνητή νοημοσύνη και άνθρωπος. Ορθόδοξη θεολογική προσέγγιση*, Αθήνα, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Goffi, J. (2014), Διανθρωπιστές και βιοσυντηρητικοί, στο Σ. Δεληβογιατζή και Ελ. Καλοκαιρινού (επιμ.), *Εισαγωγή στη Βιοηθική*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονη Παιδεία.

Habermas, J. (2004), *Το μέλλον της ανθρώπινης φύσης: προς μια ελεύθερη ευγονική; Και πίστη και γνώση*, Αθήνα, Scripta.

Κωτσιόπουλου, Κ. (2015), *Θρησκεία και πολιτική*, Θεσσαλονίκη, Μυγδονία.

Κωτσιόπουλου, Κ. (2020), *Παγκοσμιοποίηση. Κατασκευή και πραγματικότητα*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης.

Παναγοπούλου – Κουτνατζή, Φ. (2003), *Τεχνητή νοημοσύνη: ο δρόμος προς έναν ψηφιακό συνταγματισμό*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Sandel, M. (2011), *Ενάντια στην τελειότητα. Η ηθική στην εποχή της Γενετικής Μηχανικής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Τάσης, Θ. (2021), Υποσχέσεις Αθανασίας. Όψεις υπερανθρωπισμού και τεχνικού μετανθρωπισμού, *Θεολογία*, τόμ. 1, τεύχ. 92, σσ. 91–124.

Τάσης, Θ. (2020), *Ψηφιακός ανθρωπισμός. Εικονιστικό υποκείμενο και τεχνητή νοημοσύνη*, Αθήνα, Αρμός.

Χατζηβασιλείου, Γ. (2013), *Φιλοσοφία της τεχνητής νοημοσύνης. Ένα ταξίδι στο μέλλον*, Αθήνα, Διόπτρα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bostrom, N. (2017), *Superintelligence: paths, dangers, strategies*, Oxford, Oxford University Press.

Habermas, J. (2001), *Die zukunft der menschicken Natur. Auf dem Weg zu einer liberalem Eugenik?* Frankfurt, Suhrkamp.

Heidegger, M. (2016), *Country path conversations*, Indiana, Indiana University Press.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΤΗΣ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗΣ

Νικόλαος Ναγόπουλος[α]

[α] Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Στην ψηφιακή εποχή, η τεχνολογία και ιδιαίτερα η Τεχνητή Νοημοσύνη (ΤΝ) επηρεάζουν βαθιά τις κοινωνικές επιστήμες, αναδιαμορφώνοντας τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζονται τα κοινωνικά φαινόμενα. Οι κοινωνικοί επιστήμονες πλέον συνεργάζονται με ειδικούς της πληροφορικής, αξιοποιώντας την ΤΝ για την ανάλυση πολύπλοκων κοινωνικών δεδομένων. Αυτή η σύμπραξη διευκολύνει την ερμηνεία κοινωνικών στάσεων, την ανίχνευση παραπληροφόρησης, την πρόβλεψη κοινωνικών τάσεων και την κατανόηση θεσμικών δομών. Παράλληλα, όμως, η χρήση της ΤΝ φέρνει στην επιφάνεια ζητήματα δεοντολογίας, διαφάνειας και κοινωνικής μεροληψίας, καθώς οι αλγόριθμοι αντανακλούν τις αξίες και τις προκαταλήψεις των δημιουργών τους. Η έννοια της αντικειμενικότητας στην κοινωνική έρευνα επαναξιολογείται, καθώς τα τεχνολογικά εργαλεία δεν είναι ουδέτερα αλλά επηρεάζονται από κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Η παραδοσιακή αξιακή ουδετερότητα αμφισβητείται, ενώ οι ερευνητικές υποθέσεις οφείλουν να βασίζονται σε επιστημονικά αναγνωρισμένα πρότυπα. Η ΤΝ μετατρέπεται σε κρίσιμο εργαλείο, όχι μόνο για την ανάλυση αλλά και για την κατασκευή κοινωνικής πραγματικότητας, θέτοντας την κοινωνική επιστήμη στο επίκεντρο του τεχνολογικού σχεδιασμού. Τέλος, αν και η ΤΝ προσφέρει δυνατότητες κοινωνικής προόδου, ενέχει και τον κίνδυνο αναπαραγωγής ανισοτήτων. Η πρόκληση για τις κοινωνικές επιστήμες είναι να εγγυηθούν ότι η τεχνολογική πρόοδος υπηρετεί τις ανθρώπινες ανάγκες, προωθώντας τη δικαιοσύνη, τη διαφάνεια και τη δημοκρατική λογοδοσία.

Λέξεις Κλειδιά: Αξιακή Ουδετερότητα, Κοινωνική Μεροληψία, Τεχνολογία, Τεχνητή Νοημοσύνη

SOCIAL SCIENCES, RESEARCH, AND TECHNOLOGY. THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Nikolaos Nogopoulos[α]

[α] Professor, Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

In the digital age, technology -and especially Artificial Intelligence (AI)- deeply influences the social sciences, reshaping the way social phenomena are approached. Social scientists now collaborate with computer science experts, leveraging AI to analyze complex social data. This collaboration facilitates the interpretation of social attitudes, the detection of misinformation, the prediction of social trends, and the understanding of institutional structures. However, the use of AI also raises important ethical issues, as well as concerns about transparency and social bias, since algorithms often reflect the values and prejudices of their creators. The concept of objectivity in social research is being re-evaluated, as technological tools are not neutral but are influenced by social and cultural contexts. Traditional notions of value-neutrality are challenged, while research hypotheses must be grounded in scientifically recognized standards. AI is becoming a critical tool—not only for analysis but also for the construction of social reality—

placing the social sciences at the center of technological design. Finally, although AI offers significant potential for social advancement, it also carries the risk of reinforcing existing inequalities. The challenge for the social sciences is to ensure that technological progress serves human needs, promoting justice, transparency, and democratic accountability.

Keywords: Value Neutrality, Social Bias, Technology, Artificial Intelligence

Εισαγωγή

Στην εποχή της ψηφιακής επανάστασης, η τεχνολογία διαδραματίζει ολοένα και σημαντικότερο ρόλο σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής. Οι κοινωνικές επιστήμες, που μελετούν την ανθρώπινη συμπεριφορά, τις κοινωνικές δομές και τους θεσμούς, δεν μένουν ανεπηρέαστες από τις τεχνολογικές εξελίξεις — ιδίως από την Τεχνητή Νοημοσύνη (ΤΝ). Οι Επιστήμες αυτές με τη δυναμική που ανέπτυξαν από την αρχή της νεωτερικότητας φαίνεται να αλλάζουν και ένας από τους λόγους είναι η αυξανόμενη πίεση των ζητημάτων που αποκτούν οικουμενική σημασία και ερευνητικό ενδιαφέρον. Οι αλλαγές αυτές αγγίζουν σημαντικές διαστάσεις του ερωτήματος αναφορικά με τις διαρθρωτικές τομές στην δια την επιστήμη, την αναδιαμόρφωση της ακαδημαϊκής και ερευνητικής εργασίας, την υψηλή σημασία των παγκόσμιων ζητημάτων καθώς και το αυξημένο ενδιαφέρον της επιστημονικής έρευνας για τα κοινωνικά ζητήματα. Ιδιαίτερα οι αλλαγές αυτές στις κοινωνικές επιστήμες αφορούν την επανάσταση των Μεγάλων Δεδομένων, τη Νέα Μεγάλη Επιστήμη και τη Μετα-αλήθεια (Rosling 2018).

Συγκεκριμένα, η σύζευξη κοινωνικών επιστημών και τεχνολογίας αναδεικνύει την ανάγκη για διεπιστημονική συνεργασία καθώς η ΤΝ χρησιμοποιείται ως ένα ισχυρό εργαλείο για την ενίσχυση διαφόρων σταδίων της έρευνας των κοινωνικών επιστημών. Κοινωνικοί επιστήμονες συνεργάζονται πλέον με ειδικούς στην πληροφορική, αναπτύσσοντας συστήματα τεχνητής νοημοσύνης, από την εφαρμογή των οποίων κρίνονται ωστόσο και δεοντολογικά ζητήματα που αφορούν το σεβασμό στην ανθρώπινη ηθική και τις κοινωνικές αξίες. Αυτό όχι μόνο ενισχύει την επιστημονική ακρίβεια των μοντέλων, εξετάζοντας τους παράγοντες της ΤΝ που αναβαθμίζονται σε κοινωνικές οντότητες και αναπτύσσουν γνωστικές, γλωσσικές και συλλογιστικές ικανότητες. αλλά συμβάλλει και στη δημιουργία τεχνολογιών που προάγουν τη δικαιοσύνη, τη διαφάνεια και τη συμπερίληψη.

Κατά αυτόν τον τρόπο ο σχεδιασμός της έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες δεν καθοδηγείται αποκλειστικά από την ορθολογικότητα των τεχνικών αποδόσεων που μπορούν να διασφαλίσουν τα επιλεγμένα και προηγμένα μέσα και εργαλεία, αλλά διαμορφώνει και τους αξιακούς κώδικες των τεχνολογικών δημιουργημάτων. Τα κοινωνικά προβλήματα δεν μπορεί να αντιμετωπίζονται ως τεχνικά προβλήματα, απουσία αναστοχαστικότητας, αποκλειστικά μέσα από την ίδια τη μεθοδολογία έρευνας και τον απόλυτα καθοδηγητικό ρόλο της τεχνολογίας, αλλά ούτε και ως αναγόρευση των ηθικών ή ιδεολογικών πεποιθήσεων των ερευνητών σε κλειστό θεωρητικό και καθοδηγητικό - αυτοαναφορικό σχέδιο που έχει κρίνει ένα κοινωνικό γεγονός πριν από την ανάλυσή του στη βάση πραγματολογικών συνθηκών και με πλήρη απουσία των δυνατοτήτων που παρέχει η τεχνολογία.

Η λεπτή αυτή ισορροπία ανάμεσα στην επιστήμη και την τεχνολογία καθίσταται περαιτέρω τρωτή από την παρεννοημένη εννοιολόγηση της κοινωνικής έρευνας μέσα από την υιοθέτηση του ουδέτερου αξιών φυσικοεπιστημονικού μεθοδολογικού προτύπου, όπου η απουσία της έννοιας του σκοπού και η καταγγελία της υπεράσπισης μιας στη βάση αξιών διενέργειας της έρευνας διασφαλίζει υποτίθεται αντικειμενικότητα και αξιοπιστία. Η συντήρηση αυτής της σύγχυσης για πάνω από έναν αιώνα εντυπωσιάζει όπως και η άγνοια ερμήνευσης του όρου της αξιακής ουδετερότητας που εισήχθη από τον Max Weber και αναβίωσε στην πορεία σε μια νέα διαμάχη περί των μεθόδων (Adorno et. al 1978). Ωστόσο, πώς επαναπροσδιορίζονται σήμερα οι κοινωνικές επιστήμες, που παραδοσιακά βασίζονταν στην ερμηνεία και την κατανόηση της ανθρώπινης εμπειρίας, μέσα σε ένα περιβάλλον ταχύτατης και καταλυτικής επίδρασης της τεχνολογίας; πώς εξελίσσεται η σχέση της επιστήμης με την τεχνολογία, όταν η τελευταία δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως μια αυτόνομη και απόλυτα διακριτή συνθήκη που συνοδεύει τις κοινωνικές προοπτικές, αλλά συνιστά αναπόσπαστο μέρος του κοινωνικού κόσμου;

Αντικειμενικότητα στην έρευνα και η διάσταση της τεχνολογίας

Η κοινωνική έρευνα ξεκινάει από τη διατύπωση της υψηλής σημαντικότητας ενός κοινωνικού προβλήματος, από το πρακτικό ενδιαφέρον που προσδίδει συγκεκριμένα σε αυτό και όχι σε κάποιο άλλο η ερευνητική ομάδα. Το πρακτικό αυτό ενδιαφέρον συνδέεται οργανικά και αυτονόητα με την έννοια του σκοπού. Το αξιακό στοιχείο (και όχι μια απόλυτα διαπιστωμένη αξιακή κρίση) με αυτή τη λογική ενυπάρχει στην υπόθεση εργασίας ούτως ή άλλως γιατί κατασκευάζεται από ενδιαφέροντα, προτεραιότητες που σταθμίζουν κοινωνικές καταστάσεις και επηρεάζουν τη διαδικασία ως προς την επιλογή σημαντικών κοινωνικών συμβάντων που χρήζουν διερεύνηση. Οι ερευνητικές υποθέσεις ωστόσο οφείλουν να ελεγχθούν και να αξιολογηθούν από αυτό που διακρίνει την επιστημονική ερευνητική διαδικασία (επαναληπτικότητα, συμμετοχική παρατήρηση, εργαλεία ανάλυσης, τεχνολογικές επιρροές κ.λπ.) από άλλες διαδικασίες πέρα από την επιστήμη και οι οποίες αξιώνουν εγκυρότητα σε άλλη βάση, ή αποσκοπούν σε αποτελεσματικότητα χωρίς την επιστημονική ερευνητική διαδικασία. Το γεγονός εδώ είναι ότι αυτό που αξιολογείται τελικά ως επιστημονικό στις κοινωνικές επιστήμες είναι αυτό που διαθέτει την εγκυρότητα σύμφωνα με την αναγνώριση που αποκτά εντός της επιστημονικής κοινότητας, άρα με τις αξίες της ίδιας της επιστήμης και όχι ως κάτι που στην ουσία συστήνει ένα μεθοδολογικό υπόδειγμα τάχα ουδετεροποιημένου, αξιόπιστου και αντικειμενικού Λόγου.

Οι πρωταρχικές υποκειμενικές πεποιθήσεις που συνδέονται συχνά με τις ερευνητικές υποθέσεις δεν αφορούν αξιολογικές κρίσεις ή αξιολογήσεις (όπως συχνά λανθασμένα μεταφράζονται), αλλά αφετηριακές επιλογές στη βάση αξιών των ερευνητών/τριών και σχεδίων έρευνας, που συνδέονται με την ελευθερία τους στο να εκφράσουν προβληματισμούς ή υποψίες ως υποθέσεις, όπου ενδεχομένως εμφιλοχωρούν και δικές τους πεποιθήσεις ή αποτελέσματα από κρίσιμα τεχνολογικά ευρήματα. Βέβαια, όλα αυτά κρίνονται στην πορεία από τις έγκυρες επιστημονικές αξιολογήσεις (Wertungen), δηλαδή τις, έστω και συμβασιοκρατικά και προσδιορισμένες με το ιστορικά ισχύον παράδειγμα της επιστήμης (με τη λογική του Thomas Kuhn, 1970) αναγνωρίσεις αρχών και κριτηρίων επιστημονικής τάξης. Εδώ αντιλαμβανόμαστε ότι εισχωρεί το ζήτημα της *πολιτικής* με την

έννοια και την υποψία που παρεισφρέει: ποιες είναι τελικά αυτές οι αρχές που μπορούν να νομιμοποιούν ή να απονομιμοποιούν απόψεις ως προς την επιστημονικότητά τους και εάν αυτές διατηρούν διαχρονικό χαρακτήρα. Παραδειγματικά αναφέρουμε εδώ την «Κριτική Θεωρία», η οποία θεμελίωνε αρχές στη βάση του Διαφωτισμού, με έμφαση στη χειραφέτηση, τη διαλεκτική και τον επικοινωνιακό Λόγο. Από την άλλη είμαστε μάρτυρες σήμερα μιας βάναυσης εργαλειοποίησης οικουμενικών αρχών αλλά και αρχών διεθνούς δικαίου που με επίκληση σε αυτές επιχειρείται η ηθική νομιμοποίηση εγκλημάτων. Πού θα αναζητήσει λοιπόν η κοινωνική επιστήμη και έρευνα την αντικειμενικότητά της; Η έννοια της αντικειμενικότητας ταυτίζεται με την ουδετερότητα και την πολιτική ορθότητα της αμεροληψίας ή είναι κάτι παραπάνω, λαμβάνοντας υπόψη και τον ρόλο της τεχνολογίας;

Πρακτικά, το σύνολο των προβλημάτων που άπτονται της μεθοδολογίας έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, πέρα από την αναλυτική και συστηματική γνώση και τις δυνατότητες εφαρμογής των μεθόδων, αποκτά επιστημολογικές προεκτάσεις στο πλαίσιο μιας Λογικής της ίδιας της ερευνητικής διαδικασίας. Σε κάθε περίπτωση οι νέες θεωρητικές ενοράσεις καθώς και οι θεωρίες που τις συνοδεύουν, διερευνούν, με διάθεση χειραφέτησης, νέα πεδία προβληματισμού με τη χρήση και ανάπτυξη σύνθετων ερμηνευτικών και αναλυτικών προσεγγίσεων, που δεν περιορίζονται στην απλή παρατήρηση και περιγραφή ανθρώπινων πράξεων ως «γυμνών» γεγονότων, στη βάση των οποίων θα μπορούσαν τάχα εύκολα να επιχειρηθούν γενικεύσεις και προβλέψεις, αλλά επεκτείνονται σε σύνθετες εμβαθύνσεις και ποικίλες σημαίνουσες εκφάνσεις διαφορετικών κοινωνιών, στάσεων ζωής, ατομικής και συλλογικής δραστηριότητας σε μια διαρκή διαμεσολάβηση με τον κόσμο της τεχνολογίας που αξιώνουν πλέον τα νέα ερμηνευτικά σχήματα.

Ο ρόλος της τεχνητής νοημοσύνης και η επιρροή της στις κοινωνικές επιστήμες

Το ζήτημα της αντικειμενικότητας στην έρευνα αναδιατυπώνεται σήμερα μέσα από τις δυναμικές αλληλεπιδράσεις της επιστήμης με την τεχνολογία και κυρίως με την επανάσταση των Μεγάλων Δεδομένων. Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων τα τεχνοεπιστημονικά συστήματα μετατρέπονται σε κοινωνικοτεχνικά συστήματα, τα οποία, πέραν του ότι διαμορφώνονται με κοινωνικούς όρους, συνιστούν ταυτόχρονα κατασκευές μορφών κοινωνικής πραγματικότητας. Γεγονός που καταδεικνύει ότι η επιστήμη ως μια θεσμική οντότητα βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση με τη διάρθρωση της κοινωνικής δομής και με τις διασυνδέσεις με την τεχνολογία. Συνεπώς, η επιστημονική διαδικασία πραγματοποιείται σε συνάρτηση με την κοινωνική δράση, τα πρότυπα και τις συμπεριφορές που τη διαμορφώνουν καθώς και τον κόσμο της τεχνολογίας που συμπορεύεται τα παραπάνω.

Η τεχνητή νοημοσύνη δίνει τη δυνατότητα στους κοινωνικούς επιστήμονες να επεξεργάζονται τεράστιες ποσότητες δεδομένων σε πραγματικό χρόνο. Μέσα από αλγορίθμους μηχανικής μάθησης και ανάλυσης συναισθήματος, μπορούν να κατανοήσουν καλύτερα τις στάσεις των πολιτών απέναντι σε κοινωνικά ζητήματα, τη διάδοση της παραπληροφόρησης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης καθώς και τις μεταβολές στις πολιτικές ή πολιτισμικές πεποιθήσεις. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η χρήση της ΤΝ στην πολιτική επιστήμη για την πρόβλεψη εκλογικών τάσεων μέσω

ανάλυσης κοινωνικών δικτύων και δημοσκοπήσεων, αναλύοντας τη δημόσια Γνώμη και την Πολιτική Συμπεριφορά (Helbing et al. 2017).

Γενικότερα, χρησιμοποιούνται αλγόριθμοι φυσικής γλώσσας (NLP) για την ανάλυση τεράστιων ποσοτήτων αναρτήσεων από μέσα κοινωνικής δικτύωσης, blogs και forums, εντοπίζοντας τάσεις στην κοινή γνώμη (π.χ. γύρω από το μεταναστευτικό, την πανδημία ή την κλιματική αλλαγή), μορφές πολιτικού φανατισμού ή εξτρεμισμού ή διασπορά ψευδών ειδήσεων και τη δυναμική τους μέσα σε κοινωνικά δίκτυα. Κατά τη διάρκεια εκλογών χρησιμοποιούνται ΤΝ εργαλεία για την καταγραφή και ερμηνεία της ρητορικής στα κοινωνικά δίκτυα, αποκαλύπτοντας πώς οργανώνονται οι «ηχηρές μειοψηφίες» και πώς επιδρούν στην εκλογική συμπεριφορά.

Επιπλέον, αλγόριθμοι μηχανικής μάθησης χρησιμοποιούνται για την ανάλυση μεγάλων βάσεων δεδομένων (π.χ. απασχόλησης, υγειονομικών ή εκπαιδευτικών δεδομένων), με σκοπό τον εντοπισμό και ανάλυση κοινωνικών ανισοτήτων, όπως για παράδειγμα διαφοροποιήσεις στην πρόσβαση σε υπηρεσίες (υγεία, εκπαίδευση), επανάληψη διακρίσεων λόγω φύλου, εθνικότητας ή κοινωνικής τάξης ή αθέατες προκαταλήψεις σε διαδικασίες επιλογής προσωπικού (π.χ. αλγόριθμοι που «αποκλείουν» υποψηφίους λόγω ονόματος ή διεύθυνσης).[1]

Κατά τον ίδιο τρόπο μελέτες για την ψηφιακή κουλτούρα και τις διαδικτυακές κοινότητες αξιοποιούν την ΤΝ για να εντοπίσουν νέες μορφές συλλογικής ταυτότητας, να αναλύσουν γλωσσικούς τρόπους επικοινωνίας καθώς και φαινόμενα όπως ο διαδικτυακός ακτιβισμός ή το πώς οργανώνονται οι αντιδράσεις γύρω από κοινωνικά κινήματα[2] και πώς επηρεάζουν την πολιτική ατζέντα. Επίσης σε απόπειρες εντοπισμού παραγόντων υψηλών πιθανοτήτων για τη μελλοντική έκρηξη ή εμφάνιση κοινωνικών φαινομένων αναπτύσσονται προγνωστικά μοντέλα ΤΝ, διερευνώντας πιθανές εστίες κοινωνικής έντασης ή διαμαρτυριών, παράγοντες που σχετίζονται με αυξημένο κοινωνικό άγχος ή εγκληματικότητα, αλλά και συλλογικές συμπεριφορές σε περιόδους κρίσης (πανδημίες, φυσικές καταστροφές) ή κοινωνικές αντιδράσεις σε κυβερνητικές πολιτικές λιτότητας.

Τέλος η ΤΝ εφαρμόζεται και στην ανάλυση θεσμικών κειμένων, όπως νόμοι, αποφάσεις και πολιτικές, με στόχο την κατανόηση δομών εξουσίας και ελέγχου και συγκεκριμένα πώς αναπαράγεται η εξουσία σε ψηφιακούς θεσμούς, πώς επηρεάζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα από αλγοριθμικά συστήματα, ποιες κοινωνικές ομάδες αποκλείονται από τη λήψη αποφάσεων, πώς αποτρέπεται η συμμετοχικότητα σε διακυβερνητικά σχέδια ενισχύοντας έτσι τη λεγόμενη «τεχνοκρατική εξουσία».

Διαφάνεια και κοινωνική μεροληψία

Η τεχνητή νοημοσύνη δίνει στους κοινωνικούς επιστήμονες νέα μέσα για να ερμηνεύσουν την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά ταυτόχρονα εγείρει κρίσιμα ερωτήματα γύρω από την ηθική, τη διαφάνεια και τη δημοκρατική λογοδοσία. Ιδιαίτερα ο ρόλος της κοινωνιολογίας είναι καθοριστικός για να εξασφαλίσει ότι η τεχνολογία εξελίσσεται με σεβασμό προς τον άνθρωπο και τις κοινωνικές του ανάγκες. Στη σχέση αυτή αναπτύσσονται κοινωνικές μεροληψίες που εισχωρούν από τα κοινωνικά περιβάλλοντα εντός των συστημάτων της τεχνητής νοημοσύνης με την μορφή δεδομένων, τα οποία αποτελούν αντικείμενο επεξεργασίας από ανθρώπινα σχεδιασμένους αλγορίθμους. Οι

αλγόριθμοι αυτοί, όπως και οι μέθοδοι με τις οποίες τα δεδομένα αυτά συλλέγονται, δεν είναι ανεξάρτητα από τις αξίες και τις ανθρώπινες οπτικές σχετικά με τον κόσμο και την πραγματικότητα. Στην αμφίδρομη σχέση αλληλοδιαμόρφωσης τεχνοεπιστημονικών κατασκευών και κοινωνίας ιδιαίτερη σημασία έχει ο τρόπος με τον οποίο διακρίσεις και μεροληψίες εισχωρούν στον κώδικα με τον οποίο τα συστήματα αυτά προγραμματίζονται (Kearns and Roth 2020).

Ένα χαρακτηριστικό που εμφανίζουν πολλές φορές τα αλγοριθμικά συστήματα είναι η μετατροπή τους σε «μαύρα κουτιά». Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται προκειμένου να αναδειχθεί η άγνοια και η αορατότητα που διέπει τα αυτοματοποιημένα συστήματα λήψης αποφάσεων καθώς και τα συστήματα ταξινόμησης ρίσκου. Οι λειτουργίες των αλγορίθμων που χρησιμοποιούνται στα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης πολλές φορές πραγματοποιούν διαδικασίες, οι οποίες είναι άγνωστες στους πολίτες για τους οποίους οι τεχνολογίες αυτές προορίζονται. Υπό αυτό το πρίσμα τα τεχνολογικά κουτιά της τεχνητής νοημοσύνης, των αλγορίθμων και της αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων (Pasquale 2016)αποτελούν νέες, παγκόσμιες μορφές διακινδύνευσης οι οποίες λαμβάνουν μέρος σε πολυδιάστατα κατακερματισμένα ψηφιακά περιβάλλοντα.

Πλαισιώνοντας έντεχνα και για εμπορικούς λόγους μια καταναλωτική ηθική ως παρακολούθημα της ανθρώπινης τάσης για ευημερία επιχειρηματικοί όμιλοι και κέντρα ενισχύουν, πολλαπλασιάζουν και επιτείνουν τον εθισμό σε νέα καταναλωτικά πρότυπα αλλά προωθούν και υποδορίως πολιτικές συμπεριφορές μέσα από μια αορατότητα καθοδηγητικών υποδειγμάτων δράσης, αλλά και προτύπων παράλειψης και παθητικής αποδοχής σε μια σταδιακή ικανοποίηση και κοινωνική ρύθμιση συναισθημάτων.

Ούτε στην τεχνολογία λοιπόν υπάρχει ουδετερότητα ούτε απροκατάληπτοι και αδιαφανείς αλγόριθμοι που οικοδομούν το ψηφιακό και αλγοριθμικό μας προφίλ. Εδώ αντιλαμβανόμαστε ότι το ζήτημα της αντικειμενικότητας τίθεται σήμερα με διαφορετικό τρόπο από ό,τι στους κλασσικούς της κοινωνικής επιστήμης, καθώς μετατοπίζεται στην υποτιθέμενη ουδετερότητα που παρέχουν τα ίδια τα εργαλεία έρευνας.

Συμπέρασμα

Οι τομείς στους οποίους η τεχνητή νοημοσύνη σημειώνει εκπληκτική πρόοδο στη σύγχρονη γνώση και στη διαμεσολάβησή της με την κοινωνία πολλαπλασιάζονται. Η τεχνητή νοημοσύνη δεν είναι απλώς ένα τεχνολογικό εργαλείο, συμβάλλει στην αυτοματοποίηση της ανάλυσης δεδομένων και είναι ένας νέος τρόπος κατανόησης και ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας. Στο πλαίσιο αυτό οι κοινωνικές επιστήμες μπορούν όχι μόνο να διαμεσολαβήσουν αλλά και να δημιουργήσουν θετικές προοπτικές για μια τεχνολογική πρόοδο που να διασφαλίζει μέσω θεσμισμένων ελέγχων, δημοκρατική νομιμοποίηση και κοινωνική λογοδοσία. Η εξερεύνηση της Τεχνητής Νοημοσύνης από την οπτική γωνία της κοινωνικής επιστήμης μπορεί επίσης να παράσχει κρίσιμες γνώσεις και καθοδήγηση για να καταστήσει την ανάπτυξη της Τεχνητής Νοημοσύνης συμβατή με τις κοινωνικές ανάγκες και τις ανθρώπινες αξίες. Οι κοινωνικές επιστήμες, με την κριτική και αναλυτική τους προσέγγιση, είναι πιο απαραίτητες από ποτέ για να διασφαλίσουν ότι η πρόοδος της τεχνολογίας θα υπηρετεί τον άνθρωπο και όχι το αντίστροφο. Ωστόσο, η εφαρμογή της ΤΝ στις κοινωνικές επιστήμες εγείρει και

σημαντικά ηθικά και φιλοσοφικά διλήμματα και ερωτήματα. Πώς διασφαλίζεται η προστασία των προσωπικών δεδομένων; Ποιος ελέγχει τη λειτουργία των αλγορίθμων; Υπάρχει κίνδυνος να ενισχυθούν προκαταλήψεις ή να αναπαραχθούν κοινωνικές ανισότητες μέσω της τεχνολογίας; Για παράδειγμα, ένα σύστημα ΤΝ που εκπαιδεύεται σε ιστορικά δεδομένα μπορεί να «κληρονομήσει» υπάρχουσες διακρίσεις – όπως στην πρόσληψη εργαζομένων, στην επιλεκτικότητα εφαρμογής μέτρων πολιτικής, ή στη χορήγηση δανείων – με αποτέλεσμα να ενισχύει τις κοινωνικές ανισότητες αντί να τις μειώνει.

Σημειώσεις

[1] Για παράδειγμα η Amazon αναγκάστηκε να αποσύρει εργαλείο πρόσληψης με τεχνητή νοημοσύνη, το οποίο αποδείχθηκε ότι υποβάθμιζε αιτήσεις από γυναίκες υποψηφίους – ενισχύοντας έτσι τις υπάρχουσες έμφυλες ανισότητες στην αγορά εργασίας.

[2] Όπως πχ το #MeToo, το Black Lives Matter, τα Τέμπη κ.λπ.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Rosling, H. (2018), *Factfullness*, Αθήνα, Κάτοπτρο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Adorno, T., Dahrendorf, R., Pilot, H., Albert, H., Habermas, J. and Popper, K. R. (1978), *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie* (6. Aufl.), Darmstadt, Luchterhand.

Helbing, D., Frey, B. S., Gigerenzer, G., Hafen, E., Hagner, M., Hofstetter, Y., Van den Hoven, J., Zicari, R. V. and Zwitter, A. (2017), Will Democracy Survive Big Data and Artificial Intelligence? *Scientific American*, https://www.scientificamerican.com/article/will-democracy-survive-big-data-and-artificial-intelligence/

Kearns, M., Roth, A., (2020), *The Ethical Algorithm*, New York, Oxford University Press.

Kuhn, T. S., (1970), *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd ed, London, University of Chicago Press Ltd.

Pasquale, F. (2016), *The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ: ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΣΕ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΚΥΠΡΟ

Συμεών Νικολιδάκης,[α] Παναγιώτης Κοσμάς[β]

[α] Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Διδάσκων στο Πανεπιστήμιο Κρήτης
[β] Διδάκτωρ Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας, Επίκουρος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Λεμεσού

Περίληψη

Το κείμενό μας αφορά στην εκπαίδευση των ατόμων με αναπηρία, με έμφαση στη χρήση των νέων τεχνολογιών στην εκπαιδευτική πράξη. Αναλυτικότερα, επιχειρείται μια συγκριτική προσέγγιση των εκπαιδευτικών συστημάτων της Ελλάδος και της Κύπρου στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ειδικότερα στις πρακτικές που εφαρμόζονται. Μελετώνται αναλυτικά ζητήματα ενσωμάτωσης και συμπερίληψης των ατόμων με αναπηρία στο εκπαιδευτικό σύστημα, με βάση την κείμενη νομοθεσία και γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στο σύστημα ειδικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και στα δύο κράτη. Στη συνέχεια, τόσο με βάση την νομοθεσία όσο και με βάση τις εκπαιδευτικές πρακτικές πραγματοποιείται συγκριτική προσέγγιση για την ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών στην εκπαιδευτική πράξη και τις διδακτικές πρακτικές που χρησιμοποιούνται. Η προσπάθεια αυτή πλαισιώνεται με την από κοινού εξαγωγή συμπερασμάτων και για τα δύο εκπαιδευτικά συστήματα με σκοπό τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πρακτικών και τον εις βάθος κριτικό σχολιασμό ζητημάτων, που άπτονται της εφαρμοσμένης εκπαιδευτικής πολιτικής και αφορούν την καθημερινότητα των εκπαιδευτικών στην τάξη.

Λέξεις Κλειδιά: Συμπεριληπτική Εκπαίδευση, Βοηθητικές Τεχνολογίες, Ελλάδα-Κύπρος, Ειδική Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Εκπαιδευτική Νομοθεσία

THE USE OF NEW TECHNOLOGIES IN SPECIAL EDUCATION: A COMPARATIVE APPROACH FOR THE PRACTICES IN GREECE AND CYPRUS

Symeon Nikolidakis,[α] Panagiotis Kosmas[β]

[α] PhD in Sociology of Education, Lecturer at the University of Crete
[β] PhD in Educational Technology, Assistant Professor at the University of Limassol

Abstract

Our manuscript focuses on using new technologies in educational practice to educate people with disabilities. A comparative approach to the applied teaching practices in both secondary education educational systems, Greece and Cyprus, is analysed. Issues regarding the integration and inclusion of people with disabilities in the educational system are discussed based on the current legislation, emphasising the practices used in special secondary education in both countries. Subsequently, our comparison results focus on integrating new technologies in teaching practice based on legislation and existing educational practices in Special Education. This effort is framed by the joint drawing of conclusions for both educational systems to improve the teaching practices and the in-depth critical reflections on issues relevant to the applied educational policy and teachers' daily routine in the classroom.

Keywords: Inclusive Education, Assistive Technologies, Greece-Cyprus, Special Secondary Education, Educational Legislation

Εισαγωγή

Σε μια σύγχρονη και δημοκρατική κοινωνία, η παροχή ισότιμων ευκαιριών σε όλους, ανεξαρτήτως ικανοτήτων, είναι αδιαπραγμάτευτη. Η εκπαίδευση, ως θεμελιώδης παράγοντας προσωπικής και κοινωνικής εξέλιξης, οφείλει να διασφαλίζει την ουσιαστική συμπερίληψη ατόμων με αναπηρία. Η συμπεριληπτική εκπαίδευση έχει ενταχθεί σε διεθνείς συνθήκες, όπως η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες (2006), ωστόσο η εφαρμογή της διαφοροποιείται ανάλογα με τα εθνικά πλαίσια και τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Η τεχνολογία αναδεικνύεται ως πολύτιμο εργαλείο, μειώνοντας γνωσιακά και επικοινωνιακά εμπόδια και ενισχύοντας την αυτονομία των μαθητών με ειδικές ανάγκες.

Η μελέτη επικεντρώνεται στη συγκριτική ανάλυση της Ελλάδας και της Κύπρου, δύο χωρών με κοινές πολιτισμικές ρίζες αλλά διαφορετικές προσεγγίσεις στην ειδική δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Εξετάζονται τα Ενιαία Ειδικά Επαγγελματικά Γυμνάσια-Λύκεια στην Ελλάδα και οι αντίστοιχες δομές στην Κύπρο, ως παραδείγματα πρακτικής εφαρμογής πολιτικών συμπερίληψης. Η έρευνα εστιάζει στο νομικό πλαίσιο και τις πρακτικές χρήσης της τεχνολογίας, αποκαλύπτοντας κοινές προκλήσεις, όπως η έλλειψη συνεχούς κατάρτισης των εκπαιδευτικών και η ανάγκη για βιώσιμη χρηματοδότηση. Η εργασία καλύπτει ένα κενό στην έρευνα, εστιάζοντας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση μαθητών με αναπηρίες, μια φάση που απαιτεί εξειδικευμένες δεξιότητες και τεχνολογικές παρεμβάσεις. Μεθοδολογικά, βασίζεται σε ποιοτική ανάλυση δευτερογενών πηγών, όπως νομοθεσία και εκπαιδευτικές πολιτικές, με στόχο τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ τεχνολογικής καινοτομίας και εκπαιδευτικής δικαιοσύνης. Η δομή της εργασίας περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια, τα οποία εξετάζουν τον ρόλο της τεχνολογίας στην ειδική αγωγή, την κατάσταση στην Ελλάδα και την Κύπρο, και προβαίνουν σε συγκριτική ανάλυση των δύο συστημάτων, συμβάλλοντας τόσο στην ακαδημαϊκή συζήτηση όσο και στην ανάπτυξη πρακτικών πολιτικών.

Ιστορική Εξέλιξη Τεχνολογιών στην Ειδική Αγωγή

Η εξέλιξη των τεχνολογιών στην ειδική αγωγή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την πρόοδο της επιστήμης, τις κοινωνικές αλλαγές και τη νομική αναγνώριση των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρίες. Στα μέσα του 20ού αιώνα, η εκπαίδευση των μαθητών με αναπηρίες στηριζόταν σε φυσικές προσαρμογές, όπως ειδικές καρέκλες και απλοποιημένα εκπαιδευτικά υλικά. Η δεκαετία του 1970 σηματοδότησε μια σημαντική στροφή με την ανάπτυξη ηλεκτρονικών βοηθημάτων, όπως τα ακουστικά βαρηκοΐας και οι μηχανές γραφής Braille. Αυτές οι πρώιμες τεχνολογικές παρεμβάσεις αποτέλεσαν τη βάση για ένα πιο συμπεριληπτικό εκπαιδευτικό περιβάλλον.

Στη συνέχεια, οι προσωπικοί υπολογιστές της δεκαετίας του 1980 και 1990 έφεραν νέα δεδομένα στην ειδική αγωγή. Εργαλεία όπως το «IntelliKeys»[1] και τα πρώτα συστήματα επικοινωνίας με εικόνες (PECS) επέτρεψαν την προσαρμογή της διδασκαλίας στις ανάγκες των μαθητών. Παράλληλα, νομοθετικές πρωτοβουλίες, όπως ο νόμος IDEA[2] στις ΗΠΑ, καθιέρωσαν τη δωρεάν διάθεση βοηθητικών τεχνολογιών, επηρεάζοντας παγκόσμιες εκπαιδευτικές πολιτικές. Ο 21ος αιώνας έφερε την ψηφιακή επανάσταση, με την ευρεία χρήση tablets και smartphones. Εφαρμογές όπως το «Proloquo2Go»[3] και το

«Seeing AI»[4] ανέδειξαν νέες δυνατότητες εξατομικευμένης μάθησης, ενώ η τεχνητή νοημοσύνη και η εικονική πραγματικότητα άνοιξαν νέους δρόμους. Παρότι υπήρξαν ανησυχίες για υπερβολική εξάρτηση από την τεχνολογία, η ιστορική εξέλιξη δείχνει μια σταδιακή μετάβαση προς συστήματα που συνδυάζουν καινοτομία και ανθρώπινη φροντίδα, ανταποκρινόμενα τόσο στις γνωστικές όσο και στις συναισθηματικές ανάγκες των μαθητών.

Οφέλη και Προκλήσεις από τη χρήση της τεχνολογίας στην Ειδική Αγωγή

Η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας έχει επηρεάσει σημαντικά την ειδική αγωγή, προσφέροντας νέες δυνατότητες μάθησης και ενισχύοντας την αυτονομία των μαθητών με μαθησιακές δυσκολίες (Ξανθούλη, Γουλή και Σμυρναίου 2013). Μέσω της προσαρμογής στις ανάγκες κάθε τύπου αναπηρίας, η τεχνολογία συμβάλλει στη δημιουργία ενός πιο συμπεριληπτικού και εξατομικευμένου περιβάλλοντος μάθησης (Βαρέλη και Σκαναβή 2020, Kosmas, Ioannou and Retalis 2018). Για μαθητές με σωματικές αναπηρίες, η υποστηρικτική τεχνολογία διευκολύνει τη μάθηση μέσω εργαλείων όπως διακόπτες που ενεργοποιούνται με το βλέφαρο ή συσκευές επικοινωνίας που αντικαθιστούν ή ενισχύουν την ομιλία. Παράλληλα, οι μαθητές με προβλήματα όρασης μπορούν να επωφεληθούν από προγράμματα όπως ο Αναγνώστης Οθόνης και η Πινακίδα Μπράιγ, ενώ η μεγέθυνση κειμένου ή εικόνων βελτιώνει την πρόσβαση στο μαθησιακό υλικό. Για μαθητές με προβλήματα ακοής, βοηθητικές συσκευές όπως ακουστικά με ενίσχυση συχνοτήτων και λογισμικά ανάλυσης ομιλίας, καθώς και συστήματα FM, διευκολύνουν την επικοινωνία και την παραγωγή ήχων.

Στους μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες, η τεχνολογία παρέχει εξειδικευμένα λογισμικά που βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση των μαθημάτων (Τσικολάτας 2011). Οι μαθητές με δυσλεξία ωφελούνται από επεξεργαστές κειμένου με λογισμικό πρόβλεψης λέξεων και από πολυμέσα όπως βίντεο με υπότιτλους και διαδραστικές εικόνες. Αντίστοιχα, για μαθητές με δυσαριθμησία, ψηφιακά παιχνίδια προσομοίωσης διευκολύνουν την εξοικείωση με μαθηματικές πράξεις. Οι μαθητές στο φάσμα του αυτισμού επωφελούνται από τη σταθερότητα και την προβλεψιμότητα που προσφέρουν οι υπολογιστές, καθώς συχνά μειώνεται η αισθητηριακή υπερφόρτωση και βελτιώνεται η προσοχή τους σε συγκεκριμένες δραστηριότητες. Για μαθητές με ΔΕΠ-Υ, η χρήση εκπαιδευτικών εφαρμογών ενισχύει την εστίαση, αν και η υπερβολική έκθεση απαιτεί προσοχή για την αποφυγή υπερδιέγερσης. Η συμβολή της τεχνολογίας επεκτείνεται και στην ψυχολογική ενίσχυση των μαθητών (Kosmas και Ζαφίρης 2023). Η εικονική πραγματικότητα (VR) προσφέρει ευκαιρίες για εξάσκηση σε ασφαλή περιβάλλοντα, ενισχύοντας την αυτοπεποίθηση μέσω της σταδιακής κατάκτησης δεξιοτήτων, χωρίς τον άμεσο φόβο της αποτυχίας (Pirkkalainen et al. 2021). Παράλληλα, οι ψηφιακές πλατφόρμες μάθησης επιτρέπουν στους μαθητές να εργάζονται με τον δικό τους ρυθμό, μειώνοντας το άγχος που προκαλείται από τις αυστηρές χρονικές προθεσμίες της παραδοσιακής εκπαίδευσης.

Ωστόσο, η υιοθέτηση της τεχνολογίας στην ειδική αγωγή συνοδεύεται και από προκλήσεις (Kosmas, Ioannou και Retalis 2017). Η υπέρμετρη εξάρτηση από την τεχνολογία μπορεί να οδηγήσει σε τυποποίηση της διδασκαλίας και σε περιορισμό της αυθεντικής αλληλεπίδρασης με τον εκπαιδευτικό, στερώντας από τους μαθητές πολύτιμες κοινωνικές και συναισθηματικές εμπειρίες. Επιπλέον, το κόστος των

προηγμένων τεχνολογιών, όπως οι ρομποτικοί βραχίονες, τα συστήματα eye-tracking[5] και οι εξειδικευμένες άδειες λογισμικού, είναι υψηλό και συχνά εκτός του προϋπολογισμού των σχολικών μονάδων. Η περιορισμένη πρόσβαση σε προηγμένες τεχνολογίες, λόγω του υψηλού κόστους, μπορεί να διευρύνει τις εκπαιδευτικές ανισότητες. Εξίσου σημαντική είναι και η ανάγκη επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, καθώς η ταχύτητα των τεχνολογικών εξελίξεων απαιτεί συνεχή εκπαίδευση και επικαιροποίηση των γνώσεών τους. Η επιτυχής ενσωμάτωσή της τεχνολογίας στην Ειδική Αγωγή απαιτεί συνεργασία μεταξύ εκπαιδευτικών, γονέων, κρατικών φορέων και τεχνολογικών εταιρειών, ώστε να εξασφαλιστεί η καθολική πρόσβαση και η αποτελεσματική αξιοποίηση των εργαλείων αυτών.

Ειδική Αγωγή και Νέες Τεχνολογίες στην Ελλάδα

Νομοθετικό Πλαίσιο

Το νομοθετικό πλαίσιο της ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από δυναμική εξέλιξη, με στόχο την προσαρμογή στις σύγχρονες ανάγκες των μαθητών με αναπηρίες ή ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (ΕΕΑ). Βασικό θεμέλιο αποτελεί ο νόμος 3699/2008 (ΦΕΚ Α' 199/2008), ο οποίος καθιέρωσε τη δωρεάν και υποχρεωτική εκπαίδευση για άτομα με αναπηρίες, δίνοντας έμφαση στη δημιουργία ειδικών δομών για επαγγελματική κατάρτιση. Με το άρθρο 8 του νόμου οι Σχολικές Μονάδες Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης (ΣΜΕΑΕ), διακρίνονται σε Ειδικά Επαγγελματικά Γυμνάσια όπου η φοίτηση διαρκεί πέντε έτη, Ειδικά Επαγγελματικά Λύκεια διάρκειας τεσσάρων ετών και τέλος στην Ειδική Επαγγελματική Σχολή στην οποία η φοίτηση είναι τετραετούς διάρκειας. Στη δευτεροβάθμια επαγγελματική εκπαίδευση, υπάγονται και τα Εργαστήρια Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (ΕΕΕΕΚ) όπου η φοίτηση διαρκεί από πέντε μέχρι οκτώ χρόνια.

Σημαντική καμπή σημειώθηκε το 2017, με την Κοινή Υπουργική Απόφαση Αριθμ. 100575/Δ3/2017 (ΦΕΚ 2103/Β/2017)[6] η οποία μετονόμασε τα ιδρύματα σε Ενιαία Ειδικά Επαγγελματικά Γυμνάσια-Λύκεια (ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.-Λ.) και επέκτεινε τη διάρκεια της εκπαίδευσης σε 6 έτη (Γυμνάσιο + Λύκειο). Αυτή η αλλαγή, πέρα από τη συμβολική αναβάθμιση, ενίσχυσε την ολοκληρωμένη εκπαιδευτική πορεία, επιτρέποντας τη σχεδιασμό μακροπρόθεσμων προγραμμάτων με έμφαση σε τεχνολογικές εφαρμογές (π.χ. ρομποτική, ψηφιακός σχεδιασμός). Η επέκταση στο Λύκειο συνδέθηκε άμεσα με τις διατάξεις της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (Νόμος 4074/2012[7]), που τόνισε το δικαίωμα στη συνεχή και ποιοτική εκπαίδευση. Το 2018, η Υπουργική Απόφαση 136986/Δ3 (ΦΕΚ 3791/Β/2018[8]) καθιέρωσε τα ωρολόγια προγράμματα για το Λύκειο των ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.-Λ., εντάσσοντας ρητά την τεχνολογία ως βασικό στοιχείο του εκπαιδευτικού σχεδιασμού. Πιο πρόσφατα, το 2023, νέες Υπουργικές Αποφάσεις όρισαν τις αναθέσεις μαθημάτων για όλες τις τάξεις, με έμφαση στην εξειδίκευση του εκπαιδευτικού προσωπικού σε θέματα όπως η χρήση τεχνητής νοημοσύνης (AI) και η ψηφιακή ασφάλεια.

Μια κρίσιμη εξέλιξη σημειώθηκε με την υιοθέτηση της Εθνικής Στρατηγικής για τα Άτομα με Αναπηρία (2021-2030[9]), η οποία εντάσσει την εκπαιδευτική τεχνολογία στις βασικές προτεραιότητες. Σύμφωνα με το άρθρο 12 της στρατηγικής, η χρήση ψηφιακών

εργαλείων και βοηθητικών τεχνολογιών αναγνωρίζεται ως αναπόσπαστο στοιχείο για την καταπολέμηση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων. Παράλληλα, το Παρατηρητήριο Ψηφιακής Εκπαίδευσης, που λειτουργεί υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, έχει αναλάβει την εποπτεία της εφαρμογής αυτών των μέτρων, με έμφαση στην αξιολόγηση της αποτελεσματικότητάς τους.

Σημαντική είναι και η συμβολή διεθνών συνθηκών στην εγχώρια νομοθεσία. Η επικύρωση της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (Νόμος 4074/2012) ενίσχυσε τη νομική υποχρέωση του κράτους να εφαρμόζει πολιτικές που εξασφαλίζουν την ψηφιακή προσβασιμότητα. Ωστόσο, η έκθεση του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Ειδικής Αγωγής (2022) επισημαίνει ότι η Ελλάδα υστερεί σε συγκεκριμένους δείκτες, όπως η διασφάλιση της συνεχούς εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών στη χρήση νέων τεχνολογιών.

Δομή Ειδικής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Η ειδική δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μια ιεραρχική και πολυδιάστατη οργάνωση, η οποία στοχεύει στην κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών μαθητών με αναπηρίες ή ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (ΕΕΑ). Αυτή η δομή βασίζεται σε τρεις κύριους πυλώνες: τα Ενιαία Ειδικά Επαγγελματικά Γυμνάσια-Λύκεια (ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.-Λ.), τα Εργαστήρια Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (ΕΕΕΕΚ), και τις Συμπεριληπτικές Τάξεις σε γενικά σχολεία. Κάθε μία από αυτές τις δομές διαθέτει ξεχωριστά χαρακτηριστικά και λειτουργίες, προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες των μαθητών (Νικολιδάκης 2023).

Τα Ενιαία Ειδικά Επαγγελματικά Γυμνάσια-Λύκεια (ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.-Λ.) αποτελούν τον κορμό της ειδικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση ΦΕΚ 2103/2017, τα ιδρύματα αυτά προσφέρουν εξαετή εκπαίδευση, η οποία διαιρείται σε τριετή Γυμνάσιο και τριετή Λύκειο. Στο Γυμνάσιο, οι μαθητές αποκτούν βασικές ακαδημαϊκές γνώσεις και εισάγονται σε απλά τεχνικά επαγγέλματα, όπως η ξυλουργική ή η γεωργία. Στο Λύκειο, η εκπαίδευση επεκτείνεται σε εξειδικευμένους τομείς, όπως η ψηφιακή παραγωγή, η ηλεκτροτεχνία ή η διατροφική τεχνολογία, με χρήση σύγχρονων τεχνολογικών εργαλείων.

Τα Εργαστήρια Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (ΕΕΕΕΚ), που ρυθμίζονται από τον νόμο 2817/2000,[10] απευθύνονται σε μαθητές με σοβαρές ή πολλαπλές αναπηρίες. Η φοίτηση σε αυτά διαρκεί από πέντε έως οκτώ έτη, ανάλογα με τις ατομικές ανάγκες. Η εκπαιδευτική προσέγγιση βασίζεται σε ατομικά εκπαιδευτικά σχέδια (ΑΕΣ), τα οποία συνδυάζουν θεραπευτικές παρεμβάσεις, πρακτική εκπαίδευση και τεχνολογική υποστήριξη.

Σε συμπεριληπτικές τάξεις γενικών σχολείων, οι μαθητές με ΕΕΑ ενσωματώνονται σε τακτικές τάξεις, με υποστήριξη από ειδικούς παιδαγωγούς και τεχνολογικές παρεμβάσεις. Η νομοθετική βάση για αυτές τις τάξεις προέρχεται από τον Νόμο 3699/2008 και τον Νόμο 4547/2018, ο οποίος ενισχύει τη χρήση ψηφιακών εργαλείων. Σε σύγκριση με τη γενική εκπαίδευση, η ειδική δευτεροβάθμια εκπαίδευση διαφέρει ως προς την ευελιξία των προγραμμάτων και την ένταξη τεχνολογιών. Ενώ τα γενικά σχολεία εστιάζουν στην τυποποιημένη ακαδημαϊκή πρόοδο, τα ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.-Λ. και τα ΕΕΕΕΚ δίνουν προτεραιότητα

στην πρακτική εφαρμογή γνώσεων και στην αυτονομία. Συνοπτικά, η δομή της ειδικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα αποτελεί ένα δυναμικό αλλά ευάλωτο σύστημα. Η αποτελεσματικότητά του εξαρτάται από τη συστηματική αντιμετώπιση των θεσμικών ελλείψεων, την επένδυση σε ανθρώπινο δυναμικό και την προώθηση καινοτομιών που εξασφαλίζουν ισότιμη πρόσβαση σε ποιοτική εκπαίδευση για όλους τους μαθητές.

Τεχνολογίες στην Πράξη

Η ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών στην ελληνική ειδική δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελεί βασικό στοιχείο για την επίτευξη μιας συμπεριληπτικής και ποιοτικής μαθησιακής εμπειρίας. Οι πρωτοβουλίες αυτές εμπνέονται από θεσμικά πλαίσια, όπως η Εθνική Στρατηγική για την Αναπηρία (2021-2030), που στοχεύει στην ψηφιακή ένταξη και την προσβασιμότητα, αλλά και από τις πρακτικές που αναπτύσσονται μέσα από την καθημερινή αλληλεπίδραση μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών. Στα Ενιαία Ειδικά Επαγγελματικά Γυμνάσια-Λύκεια (ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.-Λ.), η τεχνολογία χρησιμοποιείται για την ενίσχυση της επικοινωνίας, την επαγγελματική κατάρτιση και την κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη. Μαθήματα όπως οι Τεχνολογικές Εφαρμογές περιλαμβάνουν δραστηριότητες ψηφιακού σχεδιασμού και τρισδιάστατης εκτύπωσης, με χρήση λογισμικού όπως το Tinkercad[11] για τη δημιουργία προσαρμοσμένων εργαλείων, όπως ειδικές λαβές για μολύβια. Επιπλέον, η χρήση ρομποτικών συστημάτων Arduino και LEGO Mindstorms ενισχύει την κατανόηση βασικών αρχών μηχανικής και προγραμματισμού. Η εικονική πραγματικότητα (VR) εφαρμόζεται για την προσομοίωση κοινωνικών καταστάσεων, με εφαρμογές όπως η VirtualSpeech να βοηθούν μαθητές με Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ) να εξασκούνται σε συνεντεύξεις εργασίας.

Το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) προωθεί την ανάπτυξη προσβάσιμου εκπαιδευτικού υλικού και λογισμικού, όπως η πλατφόρμα Προσβάσιμο Εκπαιδευτικό Υλικό (www.prosvasimo.gr), που καλύπτει ανάγκες μαθητών με δυσκολίες όρασης, ακοής, κινητικότητας, νοητική υστέρηση, αυτισμό και ΔΕΠΥ. Επιπλέον, 45 τίτλοι ειδικού λογισμικού έχουν αναπτυχθεί και ενσωματωθεί στην εκπαιδευτική διαδικασία, διαθέσιμοι στην πλατφόρμα Ειδικής Αγωγής (www.pi-schools.gr/special_education_new/index_gr.htm).

Ειδική Αγωγή και Νέες Τεχνολογίες στην Κύπρο

Νομοθετικό Πλαίσιο

Η νομοθετική εξέλιξη της ειδικής αγωγής στην Κύπρο αντανακλά τη σταδιακή μετάβαση από τη συμπόνια προς τη δικαιωματική προσέγγιση. Ο Νόμος 7/1969 (περί Εκπαίδευσης) έθεσε τις πρώτες βάσεις, αναγνωρίζοντας έμμεσα την ανάγκη υποστήριξης παιδιών με ειδικές ανάγκες, χωρίς όμως να καθορίσει συγκεκριμένες πολιτικές. Το πλαίσιο ωρίμασε με τον Νόμο 113(Ι)/1999,[12] ο οποίος καθιέρωσε τη δωρεάν και υποχρεωτική εκπαίδευση για όλα τα παιδιά, ανεξάρτητα από αναπηρία, και καθιέρωσε τις Ειδικές Μονάδες, χώρους δηλαδή ενταγμένους στα συνηθισμένα σχολεία, όπου φοιτούν παιδιά που χαρακτηρίζονται ως Άτομα με Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες (ΑμΕΕΑ).

Παράλληλα, ο Νόμος Ν.8(ΙΙΙ)/2011[13] ενσωμάτωσε τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών (UN CRPD) στην εθνική νομοθεσία, καθιερώνοντας την ισότιμη πρόσβαση σε εκπαίδευση και την προστασία από διακρίσεις. Ο Περί Ατόμων με Αναπηρίες Νόμος του 2000 (Ν.127/2000) αναφέρεται στην εκπαίδευση και εξειδίκευση των ατόμων με αναπηρία και προβλέπει την είσοδο τους στην αγορά εργασίας. Με τον νόμο Περί Αγωγής και Εκπαίδευσης Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες - Κανονισμοί του 2001 (Κ.Δ.Π. 186/2001) ορίζονται τρεις φορείς εκπαίδευσης, τα δημόσια σχολεία ειδικής αγωγής, τα ιδιωτικά σχολεία ειδικής αγωγής και οι ειδικές μονάδες. Επιπλέον, η συμμετοχή της χώρας σε ευρωπαϊκά προγράμματα, όπως το Erasmus+, έχει επιτρέψει τη χρηματοδότηση πρωτοβουλιών, όπως η εφαρμογή εικονικής πραγματικότητας (VR) για την προσομοίωση κοινωνικών καταστάσεων σε μαθητές με αυτισμό.

Παρά τις θεσμικές προοπτικές, η Κύπρος αντιμετωπίζει προκλήσεις λόγω του περιορισμένου μεγέθους της αγοράς της. Το υψηλό κόστος συντήρησης τεχνολογικού εξοπλισμού, όπως ρομποτικά εργαστήρια, και η έλλειψη συνεχούς επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών αποτελούν σημαντικά εμπόδια. Σύμφωνα με έκθεση της Στατιστικής Υπηρεσίας Κύπρου (2022), μόνο το 40% των εκπαιδευτικών σε δημόσια σχολεία έχουν παρακολουθήσει σεμινάρια για τεχνολογίες όπως το AAC ή την VR, παρά την ύπαρξη σχετικού εξοπλισμού. Συνοπτικά, το νομοθετικό πλαίσιο της Κύπρου αποτελεί πρότυπο ένταξης με ισχυρές διατάξεις για τεχνολογική πρόσβαση. Ωστόσο, η αποτελεσματικότητά του εξαρτάται από εξωτερικές χρηματοδοτήσεις και την ενίσχυση της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών. Η έμφαση στη συμμετοχή των μαθητών σε γενικά σχολεία υπογραμμίζει μια κοινωνική προσέγγιση, η οποία απαιτεί συνεχή υποστήριξη για να ανταποκριθεί στις πολυδιάστατες ανάγκες των μαθητών.

Η Δομή του Κυπριακού Εκπαιδευτικού Συστήματος και η Ένταξη των Ατόμων με Αναπηρία

Το εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου έχει διαμορφωθεί με στόχο την παροχή ίσων ευκαιριών σε όλους τους μαθητές, συμπεριλαμβανομένων και των ατόμων με αναπηρία. Βασιζόμενο στις αρχές της ένταξης, το σύστημα διασφαλίζει ότι κάθε παιδί έχει πρόσβαση στην εκπαίδευση, ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες ανάγκες του. Η ειδική αγωγή και εκπαίδευση παρέχεται είτε μέσα σε γενικές τάξεις δημόσιων σχολείων είτε σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους, ανάλογα με τις απαιτήσεις του κάθε μαθητή. Το εκπαιδευτικό σύστημα στην Κύπρο καλύπτει όλες τις βαθμίδες, από την προσχολική έως την τριτοβάθμια εκπαίδευση, με εξατομικευμένες προσαρμογές για μαθητές με ειδικές ανάγκες.

Η προσχολική εκπαίδευση ξεκινά από την ηλικία των τεσσάρων ετών, με στόχο την ομαλή ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα μέσω εκπαιδευτικής, ψυχολογικής και κοινωνικής υποστήριξης. Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (6-12 ετών), οι μαθητές λαμβάνουν κατάλληλη υποστήριξη ανάλογα με τις ανάγκες τους, ενώ στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (γυμνάσιο, λύκειο ή τεχνική εκπαίδευση) γίνονται επιπλέον προσαρμογές για την υποστήριξη των μαθητών με ειδικές ανάγκες. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση, που προσφέρεται σε δημόσια και ιδιωτικά πανεπιστήμια, λαμβάνει μέτρα για τη διευκόλυνση της πρόσβασης και της φοίτησης φοιτητών με αναπηρία.

Το σύστημα ειδικής αγωγής της Κύπρου είναι πολυεπίπεδο και προσαρμοσμένο στις ανάγκες των μαθητών. Τα παιδιά με αναπηρία μπορούν να φοιτούν σε γενικές τάξεις δημόσιων σχολείων, όπου λαμβάνουν την απαραίτητη εκπαιδευτική υποστήριξη. Η Επαρχιακή Επιτροπή Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης καθορίζει τις απαραίτητες προσαρμογές προκειμένου τα σχολεία να διαθέτουν την αναγκαία υποδομή και το απαραίτητο εκπαιδευτικό προσωπικό. Ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε μαθητή, μπορούν να γίνουν τροποποιήσεις στο πρόγραμμα σπουδών, να παρασχεθούν τεχνολογικά βοηθήματα ή να εφαρμοστεί παράλληλη στήριξη από ειδικό εκπαιδευτικό. Επιπλέον, η πολιτεία αναλαμβάνει τη δωρεάν μεταφορά των μαθητών στα σχολεία, όταν αυτό είναι απαραίτητο.

Για μαθητές που δεν μπορούν να παρακολουθήσουν αποκλειστικά γενικές τάξεις, υπάρχουν οι Ειδικές Μονάδες εντός δημόσιων σχολείων. Αυτές οι μονάδες στοχεύουν στην ενίσχυση της αυτοπεποίθησης, την κοινωνικοποίηση, τη συναισθηματική ασφάλεια και την απόκτηση λειτουργικών γνώσεων και δεξιοτήτων, προετοιμάζοντας τα παιδιά για μελλοντική κοινωνική ένταξη και επαγγελματική αποκατάσταση. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, οι Ειδικές Μονάδες λειτουργούν σε γυμνάσια, λύκεια και τεχνικές σχολές (ΤΕΣΕΚ). Στα λύκεια, οι μαθητές παρακολουθούν τρεις μέρες την εβδομάδα μαθήματα στο σχολείο και δύο μέρες το πρόγραμμα Προεπαγγελματικής Εκπαίδευσης σε χώρους εργασίας, με στόχο την ομαλή μετάβαση από τον σχολικό στον επαγγελματικό χώρο. Στην Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση, υπάρχουν ειδικά προγράμματα στους κλάδους Ξενοδοχειακών και Κομμωτικής.

Εκτός από τις γενικές τάξεις και τις ειδικές μονάδες, λειτουργούν και Σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, όπου φοιτούν μαθητές με σοβαρότερες μορφές αναπηρίας. Αυτά τα σχολεία υποστηρίζονται από διεπιστημονικές ομάδες, που περιλαμβάνουν ειδικούς παιδαγωγούς, ψυχολόγους, λογοθεραπευτές και φυσιοθεραπευτές. Τα προγράμματα σπουδών είναι εξατομικευμένα και προσαρμοσμένα στις ανάγκες του κάθε παιδιού, ενώ υπάρχει συνεχής συνεργασία με τα γενικά σχολεία της περιοχής για τη διευκόλυνση της κοινωνικής ένταξης. Όταν ένας μαθητής αδυνατεί να παρακολουθήσει μαθήματα στο σχολείο λόγω υγείας, παρέχεται εκπαίδευση κατ' οίκον ή σε νοσηλευτικό ίδρυμα, η οποία εντάσσεται στο κανονικό πρόγραμμα σπουδών.

Η Κύπρος έχει κάνει σημαντικά βήματα στην ενίσχυση της ειδικής αγωγής και την προώθηση της εκπαιδευτικής ένταξης, αξιοποιώντας ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες και πειραματικές μεθόδους για να ενισχύσει τον τεχνολογικό εξοπλισμό και τις πρακτικές της στην ειδική αγωγή. Για παράδειγμα, το Erasmus+ έχει χρησιμοποιηθεί για την εκπαίδευση εκπαιδευτικών σε θέματα ψηφιακής διαχείρισης τάξεων με μαθητές αυτισμού, ενώ το Horizon Europe χρηματοδοτεί έρευνες για την εφαρμογή τεχνητής νοημοσύνης σε προσαρμοσμένα εκπαιδευτικά προγράμματα. Ωστόσο, εξακολουθούν να υπάρχουν προκλήσεις, όπως η ανάγκη για περισσότερους εξειδικευμένους εκπαιδευτικούς και η βελτίωση των υποδομών. Παρά αυτά, η συνεχής ανάπτυξη των εκπαιδευτικών δομών και η ενίσχυση της ειδικής αγωγής συμβάλλουν στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος που ανταποκρίνεται στις ανάγκες όλων των μαθητών.

Επαγγελματική Αποκατάσταση Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες στην Κύπρο

Η Κύπρος, ακολουθώντας τις ευρωπαϊκές πολιτικές για την ενίσχυση των ίσων ευκαιριών στην αγορά εργασίας, έχει υιοθετήσει νομοθετικά μέτρα που αποσκοπούν στη βελτίωση της επαγγελματικής αποκατάστασης των ατόμων με αναπηρία. Ο Νόμος «Περί Ατόμων με Αναπηρία» του 2000 κατοχυρώνει την απαγόρευση διακρίσεων εις βάρος αυτών των ατόμων όσον αφορά την πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση, την αγορά εργασίας και τις συνθήκες απασχόλησης.

Ένας από τους βασικούς θεσμούς που προωθούν την επαγγελματική ένταξη των ατόμων με αναπηρία στην Κύπρο είναι το Κέντρο Επαγγελματικής Αποκατάστασης Αναπήρων. Ο ρόλος του είναι να προσφέρει προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και να διευκολύνει τη μετάβαση των ατόμων αυτών στην αγορά εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, εκπρόσωποι από κυβερνητικούς φορείς, εργοδοτικές οργανώσεις και συνδικαλιστικά σωματεία συνεργάζονται για την ανάπτυξη εξειδικευμένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Τα επαγγέλματα στα οποία εκπαιδεύονται περιλαμβάνουν τεχνικές ειδικότητες, όπως ξυλουργική, επιπλοποιία, υποδηματοποιία και ραπτική, με στόχο την παροχή πρακτικών δεξιοτήτων που θα διευκολύνουν την ένταξή τους στην παραγωγική διαδικασία. Επιπλέον, το κέντρο προσφέρει σε ορισμένα άτομα τη δυνατότητα άμεσης απασχόλησης στα εργαστήριά του, συνοδευόμενη από οικονομική ενίσχυση για την εργασία που παρέχουν.

Παρά τις προσπάθειες αυτές, η επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από δυσκολίες. Η κοινωνική προκατάληψη, η έλλειψη προσαρμοσμένων θέσεων απασχόλησης και η απουσία συντονισμένης συνεργασίας μεταξύ συνδικάτων, επιχειρήσεων και κρατικών φορέων συνιστούν σοβαρά ανασταλτικά εμπόδια. Ιδιαίτερα επιβαρυμένη είναι η κατάσταση για τα άτομα που δεν έχουν πρόσβαση σε πανεπιστημιακή μόρφωση ή σε προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης, καθώς οι ευκαιρίες που τους προσφέρονται είναι περιορισμένες. Η έλλειψη εξειδικευμένων προγραμμάτων που να καλύπτουν ένα ευρύτερο φάσμα επαγγελμάτων μειώνει σημαντικά τις επιλογές τους στην αγορά εργασίας, αυξάνοντας τον κίνδυνο περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού.

Συγκριτική Ανάλυση

Νομοθεσία και Πολιτικές

Η σύγκριση του νομοθετικού πλαισίου Ελλάδας και Κύπρου για την Ειδική Αγωγή αποκαλύπτει ομοιότητες και διαφορές ως προς τις θεσμοθετημένες διατάξεις, τις εκπαιδευτικές δομές και τις πολιτικές ένταξης των ατόμων με αναπηρίες ή ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Η νομοθεσία και στις δύο χώρες συνδέεται με τα διεθνή πρότυπα που θέτει η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, ενώ η εκπαιδευτική τους προσέγγιση στηρίζεται στη δημιουργία συμπεριληπτικών εκπαιδευτικών περιβαλλόντων, επιδιώκοντας την εξάλειψη των φυσικών και ψηφιακών φραγμών.

Στην Ελλάδα, ο Νόμος 3699/2008 καθιερώνει τη δωρεάν και υποχρεωτική εκπαίδευση για άτομα με αναπηρία, ορίζοντας τη δομή της ειδικής αγωγής και τις παρεχόμενες

υπηρεσίες. Συμπληρωματικά, ο Νόμος 4692/2020 εισάγει μέτρα για την αναβάθμιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Αντίστοιχα, στην Κύπρο, ο Νόμος 113(Ι)/1999 κατοχυρώνει το δικαίωμα στην εκπαίδευση μέσω εξατομικευμένων προγραμμάτων υποστήριξης, προωθώντας την ένταξη των μαθητών με ειδικές ανάγκες στα γενικά σχολεία, με τη χρήση υποστηρικτικών υπηρεσιών και προσαρμογών. Επιπλέον, και οι δύο χώρες έχουν υιοθετήσει εθνικές στρατηγικές που ενσωματώνουν την τεχνολογία ως κρίσιμο εργαλείο, όπως η Εθνική Στρατηγική για την Αναπηρία (2021-2030) στην Ελλάδα και η Στρατηγική Έξυπνης Εξειδίκευσης 2023-2030 στην Κύπρο.

Παρά τις νομοθετικές ομοιότητες, η εφαρμογή των πολιτικών διαφέρει σημαντικά. Η Ελλάδα ακολουθεί μια κρατικοκεντρική προσέγγιση, όπου η έγκριση τεχνολογικών εργαλείων και εκπαιδευτικών λύσεων απαιτεί αυστηρές γραφειοκρατικές διαδικασίες. Για παράδειγμα, η χρήση συστημάτων εναλλακτικής επικοινωνίας (AAC) στα σχολεία πρέπει να εγκριθεί από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ), διαδικασία που συχνά καθυστερεί λόγω της απαιτούμενης γραφειοκρατικής έγκρισης. Στην Κύπρο, αντίθετα, υπάρχει μεγαλύτερη ευελιξία, καθώς τα σχολεία μπορούν να συνεργάζονται απευθείας με εταιρείες τεχνολογίας για την ανάπτυξη προσαρμοσμένων λύσεων, χωρίς την ανάγκη κεντρικής έγκρισης. Αυτή η διαφορά αντικατοπτρίζεται και στον τρόπο χρηματοδότησης: ενώ η Ελλάδα βασίζεται κυρίως σε κρατικούς προϋπολογισμούς, η Κύπρος αξιοποιεί εντατικά ευρωπαϊκά προγράμματα, όπως το Erasmus+, για τη στήριξη εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών.

Επιπλέον, αν και στις δύο χώρες υπάρχουν δομές υποστήριξης, όπως τμήματα ένταξης, παράλληλη στήριξη και ειδικά σχολεία, η εφαρμογή τους αντιμετωπίζει προβλήματα. Στην Ελλάδα, η έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού, η περιορισμένη επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και οι ανεπαρκείς υποδομές αποτελούν σημαντικά εμπόδια. Αντίστοιχα, στην Κύπρο, η πολιτική ένταξης δυσχεραίνεται από περιορισμένους οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους, καθώς και από δυσκολίες στη διάγνωση και αξιολόγηση των μαθητών που χρήζουν υποστήριξης. Παρά τις προκλήσεις, και στις δύο χώρες υπάρχει αυξανόμενη αναγνώριση της σημασίας της τεχνολογίας και της ανάγκης για περαιτέρω βελτίωση των εκπαιδευτικών πρακτικών, προκειμένου να διασφαλιστεί η ισότιμη πρόσβαση όλων των μαθητών στην εκπαίδευση.

Σύγκριση επαγγελματικής αποκατάστασης των ατόμων με αναπηρία στην Ελλάδα και την Κύπρο

Η επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία στην Ελλάδα και την Κύπρο παρουσιάζει ομοιότητες και διαφορές, επηρεαζόμενη από θεσμικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Στην Ελλάδα, η ένταξη αυτών των ατόμων στην αγορά εργασίας βασίζεται κυρίως σε δημόσιες πρωτοβουλίες, όπως τα Κέντρα Ειδικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (Κ.Ε.Ε.Κ.) και τα προγράμματα της Δημόσιας Υπηρεσίας Απασχόλησης (Δ.ΥΠ.Α.). Παρότι προσφέρονται κίνητρα στους εργοδότες και ενισχύεται η επιχειρηματικότητα των ατόμων με αναπηρία, εξακολουθούν να υπάρχουν εμπόδια, όπως η απροθυμία των εργοδοτών και η ασυμβατότητα ορισμένων προγραμμάτων κατάρτισης με τις ανάγκες της αγοράς.

Στην Κύπρο, η επαγγελματική αποκατάσταση βασίζεται περισσότερο στην ιδιωτική πρωτοβουλία και στη δράση μη κυβερνητικών οργανώσεων, όπως η Κυπριακή Συνομοσπονδία Οργανώσεων Αναπήρων (ΚΥΣΟΑ).[14] Αν και υπάρχουν προγράμματα στήριξης μέσω ευρωπαϊκών πόρων, η απουσία κρατικών κέντρων κατάρτισης περιορίζει την πρόσβαση σε επαγγελματικές ευκαιρίες. Επιπλέον, η έλλειψη κεντρικού συντονισμού δυσχεραίνει την εφαρμογή πολιτικών ένταξης.

Η σύγκριση των δύο χωρών δείχνει ότι στην Ελλάδα υπάρχει μεγαλύτερη παρουσία των ατόμων με αναπηρία στον δημόσιο τομέα, ενώ στην Κύπρο οι δράσεις της κοινωνίας των πολιτών είναι πιο ενεργές. Παρότι και οι δύο χώρες έχουν κάνει βήματα προόδου, απαιτείται ενίσχυση της διακρατικής συνεργασίας, προώθηση της κοινωνικής ευαισθητοποίησης και προσαρμογή των προγραμμάτων κατάρτισης στις σύγχρονες απαιτήσεις της αγοράς, ώστε να διασφαλιστεί η ουσιαστική επαγγελματική ένταξη των ατόμων με αναπηρία.

Σύγκριση της Εκπαίδευσης Εκπαιδευτικών Ειδικής Αγωγής σε Ελλάδα και Κύπρο

Η σύγκριση της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών ειδικής αγωγής μεταξύ Ελλάδας και Κύπρου αποκαλύπτει σημαντικές διαφορές αλλά και κοινές προκλήσεις, με κύριο ζήτημα την έλλειψη επαρκούς πρακτικής κατάρτισης. Στην Ελλάδα, πανεπιστημιακά προγράμματα, όπως εκείνα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, παρέχουν ισχυρό θεωρητικό υπόβαθρο, αλλά οι απόφοιτοι συχνά αισθάνονται ανεπαρκώς προετοιμασμένοι για τις πραγματικές συνθήκες της τάξης. Παρόλο που διδάσκονται σύγχρονες διδακτικές μεθόδους, η εφαρμογή τους σε πραγματικές συνθήκες παραμένει περιορισμένη, με αποτέλεσμα πολλοί εκπαιδευτικοί να εξαρτώνται από εξωτερική υποστήριξη. Στην Κύπρο, η απουσία εξειδικευμένων πανεπιστημιακών τμημάτων αναγκάζει τους ενδιαφερόμενους να αναζητήσουν σπουδές στο εξωτερικό, γεγονός που δημιουργεί δυσκολίες προσαρμογής στις τοπικές συνθήκες. Μέθοδοι που εφαρμόζονται σε χώρες με γλωσσική και κοινωνική ομοιογένεια μπορεί να αποδειχθούν αναποτελεσματικές στην κυπριακή πραγματικότητα, όπου η διγλωσσία και οι διαφοροποιημένες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες απαιτούν διαφορετικές στρατηγικές.

Και στις δύο χώρες, τα επιμορφωτικά προγράμματα εμφανίζουν ελλείψεις σε βάθος και πρακτική εφαρμογή. Στην Ελλάδα, η εκπαίδευση στις τεχνολογίες επικοινωνίας εστιάζει στη θεωρητική χρήση τους, παραβλέποντας την καθημερινή εκπαιδευτική πράξη. Στην Κύπρο, οι μέθοδοι που ακολουθούνται συχνά δεν προσαρμόζονται στην τοπική εκπαιδευτική πολιτική, δημιουργώντας ασυνέχειες στην πρακτική εφαρμογή. Για την αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων, στην Ελλάδα προτείνεται η ενσωμάτωση υποχρεωτικών πρακτικών εργαστηρίων και η δημιουργία πιστοποιημένων επιμορφωτικών προγραμμάτων. Στην Κύπρο, η ίδρυση πανεπιστημιακών τμημάτων ειδικής αγωγής και η συνεργασία με ελληνικά ιδρύματα για εξ αποστάσεως προγράμματα θα μπορούσε να συμβάλει στην ανάπτυξη μιας ενοποιημένης εκπαιδευτικής πολιτικής. Συμπερασματικά, η ενίσχυση της πρακτικής εμπειρίας στην Ελλάδα και η δημιουργία αυτόνομων δομών στην Κύπρο αποτελούν βασικά βήματα για την ουσιαστική βελτίωση της ειδικής αγωγής.

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία, εστιάζοντας στη συγκριτική ανάλυση της χρήσης τεχνολογιών στην ειδική αγωγή στην Ελλάδα και την Κύπρο, ανέδειξε μια σύνθετη εικόνα με κοινές προκλήσεις και διακριτές προσεγγίσεις. Και στις δύο χώρες, η δέσμευση για συμπεριληπτική εκπαίδευση αποτυπώνεται στο νομοθετικό πλαίσιο και στις εθνικές στρατηγικές, με την τεχνολογία να αναγνωρίζεται ως καταλύτης για την άρση φραγμών και τη διευκόλυνση της πρόσβασης. Παράλληλα, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι οι εθνικές στρατηγικές περιλαμβάνουν τη δημιουργία υποδομών και πολιτικών που προάγουν την πρόσβαση των ατόμων με αναπηρία στην εκπαίδευση και την κοινωνία, κάτι που ενδέχεται να διαφέρει από χώρα σε χώρα.

Στην Ελλάδα, η εξάρτηση από το κρατικό προϋπολογισμό συχνά οδηγεί σε γραφειοκρατικές αγκυλώσεις και άνιση κατανομή των τεχνολογικών υποδομών. Η γραφειοκρατική διαδικασία μπορεί να καθυστερεί την υλοποίηση και την πλήρη αξιοποίηση των τεχνολογικών πόρων. Παράλληλα, η εδραιωμένη ακαδημαϊκή κοινότητα και η ύπαρξη πανεπιστημιακών προγραμμάτων ειδικής αγωγής παρέχουν ένα ισχυρό θεωρητικό υπόβαθρο, το οποίο όμως δεν μεταφράζεται πάντα σε αποτελεσματικές πρακτικές στην τάξη. Για παράδειγμα, μπορεί να παρατηρηθεί ότι οι νέες διδακτικές μεθόδους ή οι τεχνολογικές εφαρμογές δεν ενσωματώνονται άμεσα στην καθημερινή εκπαιδευτική πρακτική, λόγω της περιορισμένης εκπαίδευσης ή υποστήριξης των εκπαιδευτικών.

Αντίθετα, η Κύπρος, με το μικρότερο και πιο ευέλικτο εκπαιδευτικό της σύστημα, στηρίζεται περισσότερο σε ευρωπαϊκά προγράμματα και πρωτοβουλίες του ιδιωτικού τομέα, επιτρέποντας την ταχύτερη υιοθέτηση καινοτόμων λύσεων. Ειδικότερα, προγράμματα όπως το Erasmus+ και άλλες ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες παρέχουν χρηματοδότηση και ευκαιρίες για την εφαρμογή νέων τεχνολογιών και εκπαιδευτικών πρακτικών. Ωστόσο, η απουσία αυτόνομων πανεπιστημιακών τμημάτων ειδικής αγωγής και η εξάρτηση από εισαγόμενες τεχνολογίες δημιουργούν προκλήσεις στην προσαρμογή των παρεμβάσεων στις τοπικές ανάγκες.

Αναφορικά με την επαγγελματική αποκατάσταση, η Ελλάδα διαθέτει ένα πιο ανεπτυγμένο κρατικό πλαίσιο, ενώ η Κύπρος βασίζεται περισσότερο στις προσπάθειες της κοινωνίας των πολιτών. Στην Ελλάδα, υπάρχουν περισσότερο αναπτυγμένα προγράμματα υποστήριξης και κατάρτισης ατόμων με αναπηρία, αν και υπάρχουν ακόμα σημαντικές ελλείψεις σε προσαρμοσμένες θέσεις εργασίας. Και στις δύο χώρες, ωστόσο, η κοινωνική προκατάληψη και η έλλειψη κατάλληλων θέσεων εργασίας παραμένουν σημαντικά εμπόδια.

Συμπερασματικά, η αποτελεσματική ενσωμάτωση των τεχνολογιών στην ειδική αγωγή απαιτεί μια ολιστική προσέγγιση που να συνδυάζει τη νομοθετική πρόοδο με την εξασφάλιση βιώσιμης χρηματοδότησης, την ενίσχυση της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών και τη διασύνδεση της έρευνας με την εκπαιδευτική πράξη. Η ανταλλαγή βέλτιστων πρακτικών μεταξύ Ελλάδας και Κύπρου, καθώς και η προσαρμογή διεθνών προτύπων στις τοπικές ανάγκες, μπορούν να συμβάλουν στη δημιουργία ενός πραγματικά συμπεριληπτικού εκπαιδευτικού περιβάλλοντος που να ενδυναμώνει τους

μαθητές με αναπηρία και να τους προετοιμάζει για την ενεργό συμμετοχή στην κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό, η επιτυχημένη εφαρμογή της τεχνολογίας στην ειδική αγωγή πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες των μαθητών και τις συνθήκες του κάθε εκπαιδευτικού συστήματος.

Σημειώσεις

Το IntelliKeys είναι ένα «έξυπνο», προσαρμοζόμενο εναλλακτικό πληκτρολόγιο, με επιφάνεια αφής. Δίνει τη δυνατότητα σε χρήστες με κινητικές, οπτικές ή μαθησιακές δυσκολίες να γράψουν γράμματα ή αριθμούς, να πλοηγηθούν στην οθόνη του υπολογιστή, να εκτελέσουν εντολές από μενού.

[2] Ο νόμος IDEA (Individuals with Disabilities Education Act) είναι ο βασικός ομοσπονδιακός νόμος των ΗΠΑ που διασφαλίζει το δικαίωμα των παιδιών με αναπηρίες σε δωρεάν και κατάλληλη δημόσια εκπαίδευση (FAPE – Free Appropriate Public Education).

[3] Το Proloquo2Go είναι μια εφαρμογή Επαυξητικής και Εναλλακτικής Επικοινωνίας (AAC - Augmentative and Alternative Communication), σχεδιασμένη για άτομα με δυσκολίες στην ομιλία, όπως άτομα με αυτισμό, εγκεφαλική παράλυση, σύνδρομο Down ή άλλες διαταραχές επικοινωνίας.

[4] Το Seeing AI είναι μια δωρεάν εφαρμογή της Microsoft, σχεδιασμένη για άτομα με προβλήματα όρασης. Χρησιμοποιεί τεχνητή νοημοσύνη (AI) και την κάμερα του smartphone για να περιγράφει τον κόσμο γύρω τους.

[5] Το Eye-tracking (ιχνηλάτηση ματιών) είναι μια τεχνολογία που καταγράφει τις κινήσεις των ματιών, αναλύοντας πού ακριβώς εστιάζει το βλέμμα ενός ατόμου

[6] Μετατροπή και μετονομασία των υφιστάμενων σχολικών μονάδων σε Ενιαία Ειδικά Επαγγελματικά Γυμνάσια-Λύκεια και καθορισμός των τομέων και ειδικοτήτων των Ενιαίων Ειδικών Επαγγελματικών Γυμνασίων-Λυκείων (ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.-Λ.).

[7] Κύρωση της Σύμβασης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες και του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες (ΦΕΚ 88/Α/11-4-2012).

[8] Ωρολόγια προγράμματα του Λυκείου των Ενιαίων Ειδικών Επαγγελματικών Γυμνασίων - Λυκείων (ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.-Λ.) (ΦΕΚ 3791/Β/3-09-2018)

[9] Μια Ελλάδα με Όλους για Όλους: Εθνική Στρατηγική για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία 2024-2030, https://amea.gov.gr/strategy/strategy-2024-2030

[10] Νόμος υπ' αριθ. 2817/2000: Εκπαίδευση των ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και άλλες διατάξεις (ΦΕΚ 78/Α/14-3-2000), https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekpaideuse/n-2817-2000.html.

[11] https://www.tinkercad.com/

[12] Ο περί Αγωγής και Εκπαίδευσης Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες Νόμος (Νόμος Αρ. 113(Ι)/1999). https://www.cylaw.org/nomoi/arith/1999_1_113.pdf

[3] Ο περί της Σύμβασης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες και περί Συναφών Θεμάτων (Κυρωτικός) Νόμος,http://www.dmsw.gov.cy/dmsw/dsid/dsid.nsf/C3574E60F003171BC225896A003CBA16/$file/2011_3_008.pdf

[4] https://www.kysoa.org.cy/

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βαρέλη, Β. και Σκαναβή, Ε. (2020), Εφαρμογή του Gamification στην Ειδική Αγωγή:

Αξιοποίηση δημοφιλών επιτραπέζιων παιχνιδιών. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, Νο 9, σσ. 119-127. https://doi.org/10.12681/edusc.3110

Εθνική Στρατηγική για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (2024), *Μια Ελλάδα με Όλους για Όλους: Εθνική Στρατηγική για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία 2024-2030*, Σεπτέμβριος 2024.

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (2008), *Νόμος υπ' αριθ. 3699: Ειδική αγωγή και εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες* (Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 199, 2 Οκτωβρίου 2008).

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (2020), *Νόμος υπ' αριθ. 4692/2020: Αναβάθμιση του σχολείου και άλλες διατάξεις* (ΦΕΚ 111/Α/12-6-2020).

Ελληνική Δημοκρατία (2000), *Νόμος υπ' αριθ. 2817/2000: Εκπαίδευση των ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και άλλες διατάξεις*. ΦΕΚ 78/Α/14-3-2000.

Ελληνική Δημοκρατία (2012), *Νόμος υπ' αριθ. 4074: Κύρωση της Σύμβασης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες και του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες,* Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 88, 11 Απριλίου 2012.

Ελληνική Δημοκρατία (2017), *Μετατροπή και μετονομασία των υφιστάμενων σχολικών μονάδων σε Ενιαία Ειδικά Επαγγελματικά Γυμνάσια-Λύκεια και καθορισμός των τομέων και ειδικοτήτων των Ενιαίων Ειδικών Επαγγελματικών Γυμνασίων-Λυκείων (ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.-Λ.)*, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Τεύχος Δεύτερο, Αρ. Φύλλου 2103, 19 Ιουνίου 2017.

Ελληνική Δημοκρατία (2018), *Νόμος υπ' αριθ. 4547: Αναδιοργάνωση των δομών υποστήριξης της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις*, (ΦΕΚ 102/Α/12-6-2018).

Ελληνική Δημοκρατία (2018), *Ωρολόγια προγράμματα του Λυκείου των Ενιαίων Ειδικών Επαγγελματικών Γυμνασίων - Λυκείων (ΕΝ.Ε.Ε.ΓΥ.-Λ.)*. (ΦΕΚ3791/Β/3-9-2018)

ΘΑλΕΙΑ 2021-2027. (n.d.), *Πρόγραμμα Πολιτικής Συνοχής «ΘΑλΕΙΑ 2021-2027»*. Ανακτήθηκε από https://thalia.com.cy/

Κυπριακή Δημοκρατία (1999), *Ο περί Αγωγής και Εκπαίδευσης Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες Νόμος* (Νόμος Αρ. 113(Ι)/1999).

Κυπριακή Δημοκρατία (2011), *Κύρωση της Σύμβασης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες και του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες* (Ν. 8(ΙΙΙ)/2011).

Νικολιδάκης, Σ. (2023), *Η Κατάρτιση των μαθητών στα Ενιαία Ειδικά Επαγγελματικά Γυμνάσια – Λύκεια*, Αθήνα, Γρηγόρης.

Ξανθούλη, Μ., Γουλή, Ε. και Σμυρναίου, Ζ. (2013), Νέες Τεχνολογίες στην Ειδική Αγωγή: Μία Μελέτη Περίπτωσης, στο Α. Λιοναράκης (επιμ.), *Πρακτικά 7ου Συνεδρίου για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση «Μεθοδολογίες Μάθησης»*, Τομ. 1, Μέρος Α, Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης.

Τσικολάτας, Α. (2011), Οι ΤΠΕ ως εκπαιδευτικό εργαλείο στην ειδική αγωγή, *Πρακτικά 2ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Πάτρας*, σσ. 1229-1232.

Υφυπουργείο Έρευνας, Καινοτομίας και Ψηφιακής Πολιτικής (2023), *Στρατηγική έξυπνης εξειδίκευσης 2023-2030,* Κυπριακή Δημοκρατία.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Kosmas, P., Ioannou, A. and Retalis, S. (2018), Moving bodies to moving minds: A study of the use of motion-based games in special education, *TechTrends,* Vol. 62, No 6, pp. 594-601.

Kosmas, P., Ioannou, A. and Retalis, S. (2017), Using embodied learning technology to advance motor performance of children with special educational needs and motor impairments, in *Data Driven Approaches in Digital Education: 12th European Conference on Technology Enhanced Learning*, EC-TEL 2017, Tallinn, Estonia, September 12–15, 2017, Proceedings 12, Springer International Publishing, pp. 111-124.

Kosmas, P. and Zaphiris, P. (2023), Improving students' learning performance through Technology-Enhanced Embodied Learning: A four-year investigation in classrooms. *Education and Information Technologies,* Vol. 28*,* No 9, pp. 11051-11074.

Pirkkalainen, H., Makridou, E., Torro, O., Kosmas, P., Vrasidas, C. and Peltola, K. (2021), Educating educators about Virtual Reality in Virtual Reality: Effective learning principles operationalized in a VR solution, in *International Conference on Knowledge Management and Information Systems*, Science and Technology Publications (SciTePress), pp. 75-82.

ΕΙΔΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΝΤΥΠΟΥ ΤΥΠΟΥ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΤΕΦΑΝΟ ΚΑΣΣΕΛΑΚΗ ΠΡΙΝ, ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ

Περικλής Αντωνακάκης,[α] Ιωάννα Κουρού[β]

[α] Υποψήφιος Διδάκτωρ του Τμήματος Ψυχολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κοινωνιολόγος
[β] Υποψήφια Διδάκτωρ του Τμήματος Ψυχολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κοινωνιολόγος & Εκπαιδευτικός

Περίληψη

Αντικείμενο της έρευνας είναι η διερεύνηση των αναπαραστάσεων που κυκλοφορούν για τον Στέφανο Κασσελάκη στον ελληνικό έντυπο Τύπο κατά την περίοδο των εσωκομματικών εκλογών (πριν, κατά τη διάρκεια και μετά) του ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ τον Σεπτέμβριο του 2023. Το ερευνητικό υλικό περιλαμβάνει δεδομένα από εφτά εφημερίδες, και εξετάζονται οι αξιολογικοί και επιθετικοί προσδιορισμοί περιγραφής για το εν λόγω πολιτικό πρόσωπο. Η έρευνα μελετά, βάσει της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων του Moscovici, τους τρόπους που ο Τύπος κοινωνεί στο αναγνωστικό κοινό ένα πολιτικό θέμα. Οι διαδικασίες της διάδοσης, της μετάδοσης και της προπαγάνδας καλύπτουν το αναπαραστασιακό πεδίο της πληροφορίας και αφορούν την παραγωγή γνώμης, στάσεων και στερεοτύπων σχετικά με συγκεκριμένες εκφάνσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Το υλικό της έρευνας διαβάστηκε, και πραγματοποιήθηκε μια ποιοτική ανάλυση περιεχομένου μέσα από την οποία προέκυψαν θεματικές κατηγορίες με κοινό νοηματικό περιεχόμενο. Από τα αποτελέσματα αναδείχθηκε η σχολαστικότητα του έντυπου Τύπου στις αναφορές για το εν λόγω πολιτικό πρόσωπο, ενώ η παραγοντική ανάλυση ανέδειξε διαφορετικές προσεγγίσεις ανά εφημερίδα και περιόδους. Ως προς τις περιόδους, στην προεκλογική περίοδο επικράτησε μια ψυχολογιοποιημένη προσέγγιση προς τον υποψήφιο, η οποία μετακινήθηκε προς τον πολιτικό λόγο στην ενδιάμεση. Η αναπαράσταση εμφάνισε ως κεντρικά τα στοιχεία της έκπληξης, της ιδεολογικής μη συνεκτικότητας και της εξωτερικής εμφάνισης, με διαφορετικές διαδικασίες επικοινωνίας να αναδεικνύονται διαμέσου των εφημερίδων.

Λέξεις Κλειδιά: Έντυπος Τύπος, Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Στέφανος Κασσελάκης

REPRESENTATIONS OF THE GREEK NEWSPAPER MEDIA FOR STEFANOS KASSELAKIS BEFORE, DURING, AND AFTER THE PARTY ELECTIONS OF SYRIZA

Antonakakis Periklis,[α] Kourou Ioanna[β]

[α] PhD Candidate of Psychology in Panteion University, Sociologist
[β] PhD Candidate of Psychology in Panteion University, Sociologist & Educator

Abstract

The objective of this study is the analysis of the representations for the Greek print media towards Stefanos Kasselakis during the period of Syriza leadership elections in September 2023. The research sample consists of the material from seven newspapers, while evaluative and adjectival characterizations are investigated for the abovementioned political candidate. This research investigates, through the theory of social representations of Moscovici, the ways in which the print

media socialize the reading public towards a political subject. The procedures of propagation, diffusion and propaganda cover the representational field of the information and concern the production of popular opinion, attitude and stereotypes for certain attributes of social reality. The research material was studied, and a quantitative content analysis was performed through which thematic categories emerged with a common content. The thoroughness of the print media in the references towards this particular political person was portrayed, and the factor analysis described various approaches within newspapers and periods. Concerning the periods, an ad hominem approach prevailed during the pre-election period, which was moved towards a political speech in the interim. The central elements of the representation included the topics of surprise, ideological incoherence and physical appearance, as different communicative modalities emerged within the newspapers.

Keywords: Print media, social representations, Stefanos Kasselakis

Εισαγωγή

Η παρούσα έρευνα έχει ως σκοπό να διερευνήσει τις αναπαραστάσεις που κυκλοφορούν στον ελληνικό έντυπο Τύπο για την υποψηφιότητα του Στέφανου Κασσελάκη, κατά τις περιόδους πριν, ενδιάμεσα και μετά το αποτέλεσμα των εσωκομματικών εκλογών του ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ, τον Σεπτέμβριο του 2023. Συγκεκριμένα, μελετά τον τρόπο με τον οποίο ο ελληνικός έντυπος Τύπος κάλυψε τις σχετικές με το πρόσωπο του Στέφανου Κασσελάκη ειδήσεις κατά τις τρεις αυτές περιόδους. Για την προσέγγιση του θέματος αξιοποιείται η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici 1976/1998), σύμφωνα με την οποία η επικοινωνία δεν νοείται ως μια απλή μεταφορά πληροφοριών, αλλά προσεγγίζεται ως κοινωνικός χώρος όπου οι ιδέες εξελίσσονται, μεταμορφώνονται και ενσωματώνονται στην συλλογική σκέψη.

Στο πλαίσιο αυτό, διερευνάται με ποιον τρόπο οι εφημερίδες παρουσίασαν το συγκεκριμένο θέμα και ποια είδη δημοσιευμάτων κυριάρχησαν. Παράλληλα, εξετάζεται η φύση των επιθετικών προσδιορισμών που εντοπίζονται στα δημοσιεύματα και το αν εστιάζουν αποκλειστικά στην πολιτική του ιδιότητα ή αν εμπλέκουν και άλλες πτυχές της ταυτότητάς του. Ένα επιπλέον ερώτημα που τίθεται αφορά το κατά πόσο οι επιθετικοί χαρακτηρισμοί διαφοροποιούνται μεταξύ των εφημερίδων, αλλά και μεταξύ των χρονικών περιόδων κατά τις οποίες δημοσιεύτηκαν.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Μέσα Ενημέρωσης

Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ) συμμετέχουν στη συγκρότηση της κοινωνικής πραγματικότητας μέσω της αναπαράστασής της (Couldry 2012). Τείνουν να αντανακλούν τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις (Κωνσταντοπούλου 2014), διαμορφώνοντας ταυτόχρονα τη νοοτροπία και τις αξίες του κοινού (Τσαρδάκης 1990). Οι θεωρητικές προσεγγίσεις συγκλίνουν σε δύο μοντέλα: τη χειραγώγηση, όπου τα μέσα προωθούν ιδεολογίες των ιδιοκτητών τους (Barker and Jane 2021), και τον πλουραλισμό, όπου οι αγοραίες δυνάμεις διασφαλίζουν την πολυφωνία (Barker and Jane 2021). Ωστόσο, οι δημοσιογράφοι δεν είναι ουδέτεροι μεταδότες αλλά επιλέγουν και κατασκευάζουν τις ειδήσεις σύμφωνα με τις ιδεολογικές κατευθύνσεις του εκάστοτε μέσου στο οποίο

εργάζονται (Breen 2016). Ο Gerbner (1967: 223) τονίζει ότι τα ΜΜΕ καθορίζουν την ατζέντα της δημόσιας σφαίρας και επηρεάζουν τη συλλογική αντίληψη.

Ο Lippmann (2017) εισήγαγε τον όρο «ψευδο-περιβάλλον» για να περιγράψει πώς το κοινό αντιλαμβάνεται όχι την πραγματικότητα, αλλά εικόνες που κατασκευάζουν τα μέσα, στηριζόμενα σε στερεότυπα που απλοποιούν την πολυπλοκότητα του κόσμου. Ο Dewey (1927, βλ. Lippmann 2017, Carey 1995) υποστήριξε ότι οι πολιτισμικοί κώδικες καθορίζουν την ερμηνεία των γεγονότων. Οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από γνωσιακούς «χάρτες», που όμως διαμορφώνονται με τρόπο που συντηρεί καθιερωμένες πεποιθήσεις (Carey 1995). Έτσι, οι αναπαραστάσεις δεν είναι αντικειμενικές αλλά αποτέλεσμα επιλογής, ερμηνείας και αναπαραγωγής πολιτισμικών νοημάτων (Littlejohn and Foss 2012).

Θεωρία Κοινωνικών Αναπαραστάσεων

Η Θεωρία των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων (Θ.Κ.Α.) εξηγεί πώς οι κοινωνικές ομάδες δημιουργούν και διατηρούν κοινές αντιλήψεις για τον κόσμο μέσω της επικοινωνίας (Moscovici 1976/1998). Η θεωρία αυτή μελετά πώς οι αναπαραστάσεις περιλαμβάνουν εικόνες και ιδέες που βοηθούν στην κατανόηση κοινωνικών φαινομένων, ενώ αντικατοπτρίζουν πολιτισμικές αξίες και ιστορικές εμπειρίες (Μαντόγλου 1997). Τα μέσα επικοινωνίας αποτελούν πεδίο έρευνας της Θ.Κ.Α, καθώς αυτά διαμορφώνουν κοινωνικές αναπαραστάσεις, επηρεάζοντας την αντίληψη της πραγματικότητας (Höijer 2011).

Η παραγωγή και εξέλιξη των κοινωνικών αναπαραστάσεων βασίζεται σε δύο βασικές διεργασίες: την αντικειμενοποίηση, όπου αφηρημένες έννοιες γίνονται αντιληπτές μέσω εικόνων και συμβόλων, και την επικέντρωση, όπου η νέα γνώση ενσωματώνεται στα προϋπάρχοντα κοινωνιογνωστικά πλαίσια (Moscovici 1976/1998, Μαντόγλου και Μελέτη 2013). Κατά τη διαδικασία της αντικειμενοποίησης δίνεται σώμα σε εννοιακά σχήματα, και σχηματίζεται ένας εικονικός πυρήνας της αναπαράστασης, όπου επιλέγονται τα κύρια στοιχεία που θα την χαρακτηρίσουν (Jodelet 1984, βλ. στο Παπαστάμου και Μαντόγλου 1995: 141-143). Κατά την επικέντρωση, η οποία αφορά το κοινωνικό ρίζωμα της αναπαράστασης, αναδεικνύεται η «χρησιμότητα» της αναπαράστασης για το υποκείμενο, και αποτελεί μια διαδικασία «γνωστικής αφομοίωσης» (Jodelet 1984/1995: 148).

Ο Moscovici (1976/1998), μελετώντας την αναπαράσταση της ψυχανάλυσης στη γαλλική κοινωνία, προτείνει τρία επικοινωνιακά συστήματα που περιγράφουν διαφορετικές προσεγγίσεις στη σχέση μεταξύ πομπού και δέκτη της πληροφορίας στο παράδειγμα του έντυπου Τύπου: τη διάδοση, τη μετάδοση και την προπαγάνδα. Η διάδοση μεταφέρει πληροφορίες χωρίς επιδίωξη πειθούς και έχει ως στόχο την παραγωγή γνώμης, η μετάδοση απευθύνεται σε συγκεκριμένο κοινό για να εστιάσει σε οπτικές και αξίες που το αφορούν και στοχεύει στην παραγωγή στάσεων, και η προπαγάνδα, με ρυθμιστική λειτουργία, προάγει ιδεολογικό έλεγχο και ενοποίηση ομάδων, με στόχο την παραγωγή στερεοτύπων και δράσης. Τα συστήματα αυτά συμβάλλουν στη διαμόρφωση κοινωνικών αναπαραστάσεων που επηρεάζουν τις σχέσεις εντός και εκτός των ομάδων, δημιουργώντας κοινωνική συνοχή και διαφοροποιήσεις (Bauer and Gaskell 2008).

Σύμφωνα με το δομικό μοντέλο των κοινωνικών αναπαραστάσεων, «*η οποιαδήποτε αναπαράσταση οργανώνεται γύρω από έναν κεντρικό πυρήνα*» (Abric 1988/1995: 233). Ο κεντρικός πυρήνας αποτελεί το βασικό στοιχείο μιας αναπαράστασης, καθώς καθορίζει τη σημασία και την οργάνωση της. Καθορίζεται από τη φύση του αναπαριστώμενου αντικειμένου, όσο και από τη σχέση που διατηρεί το υποκείμενο μαζί του. Πιο συγκεκριμένα, ο σκοπός της κατάστασης στην οποία παράγεται η αναπαράσταση καθορίζει τα κεντρικά στοιχεία του πυρήνα. Η σημαντικότητα των κεντρικών στοιχείων της αναπαράστασης καθορίζεται από τη σημασία που θα είχαν για το σύνολο της αναπαράστασης αν απουσίαζαν, και χαρακτηρίζονται από τη συχνότητα και τη σταθερότητα εμφάνισής τους (Abric 1988/1995). Τέλος, η αποτύπωση μιας δομικής οργάνωσης της αναπαράστασης επιτρέπει την ανάλυση της εξελικτικής προσαρμογής της, ενώ παράλληλα προστατεύει τις βασικές της αξίες (Μαντόγλου και Μελέτη 2013).

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Σύμφωνα με τον Moscovici (1976/1998) το κάθε επικοινωνιακό σύστημα στοχεύει σε μία συγκεκριμένη απόκριση του κοινού. Η διάδοση στοχεύει στη δημιουργία γνώσης, η μετάδοση στην παραγωγή στάσεων ενώ η προπαγάνδα αποσκοπεί στην κατασκευή στερεοτύπων. Για τη συγκεκριμένη έρευνα, η προσέγγιση της κάθε εφημερίδας ανάλογα με την ιδιαίτερη ιδεολογική κατεύθυνση που ακολουθεί αναμένεται να προσδώσει και διαφορετικές περιγραφές για το εν λόγω πολιτικό πρόσωπο. Επομένως, εκτιμάται πως ο έντυπος Τύπος θα αποδώσει επιθετικούς και αξιολογικούς χαρακτηρισμούς για τον Στέφανο Κασσελάκη ενεργοποιώντας διαφορετικά επικοινωνιακά συστήματα. Συγκεκριμένα, οι πιο «αντικειμενικές» εφημερίδες αναμένεται να ακολουθήσουν τη διάδοση, όπως είναι η ΕφΣυν, τα Νέα και το Βήμα, καθώς και η Καθημερινή, καθώς διακρίνονται από πολυφωνία. Οι πιο φιλικά προσκείμενες εφημερίδες προς το ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ αναμένεται να ενεργοποιήσουν τη μετάδοση, έχοντας κατά νου πως απευθύνονται στο αναγνωστικό τους κοινό με σκοπό την παραγωγή μιας στάσης εν όψει της εκλογικής διαδικασίας, όπως είναι η Αυγή, ενώ οι λιγότερο «φιλικά» προσκείμενες εφημερίδες αναμένεται να χρησιμοποιήσουν την προπαγάνδα προκειμένου να κατασκευάσουν στερεότυπα για τον εν λόγω πολιτικό υποψήφιο, όπως είναι ο Ελεύθερος Τύπος και το Πρώτο Θέμα. Ακόμα, εκτιμάται πως η περίοδος της κάλυψης (προεκλογική, ενδιάμεση, και μετεκλογική) θα παρουσιάσει ποιοτικές διαφορές ως προς την προσέγγιση των εφημερίδων. Τέλος, δεδομένης της βραχείας πολιτικής ζωής του εν λόγω πολιτικού προσώπου πριν τις εκλογές του 2023, οι αναφορές/προσδιορισμοί αναμένεται να ακολουθήσουν αυξητική πορεία ανά τις περιόδους που μελετώνται.

Μεθοδολογία

Παρά την πτωτική τάση του έντυπου Τύπου (ΕΛΣΤΑΤ 2024) και την προτίμηση των ψηφιακών μέσων από τις νεότερες γενιές (Newman et al. 2023), οι εφημερίδες συνεχίζουν να επηρεάζουν τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης (Strömbäck and Kaid 2019) και τη δημόσια συζήτηση σε πολιτικά γεγονότα (Lacy et al. 2021). Η επιλογή, συνεπώς, του έντυπου Τύπου ως δείγμα αφορά την αξιοπιστία του, ενώ σημαντικό παράγοντα, επίσης, αποτέλεσε και η ιστορικότητα των εφημερίδων που επιλέχθηκαν, μιας και συνοδεύουν τη δημοσιογραφία από το πέρας του εμφυλίου πολέμου έως και σήμερα, διατηρώντας μια σταθερή σχέση με το ελληνικό αναγνωστικό κοινό

(Κουμπαρέλης 2009). Με κριτήριο την κάλυψη όλου του πολιτικό-ιδεολογικού φάσματος, οι εφτά εφημερίδες που επελέγησαν είναι: η Καθημερινή, τα Νέα, το Βήμα, η Εφημερίδα των Συντακτών (ΕφΣυν), ο Ελεύθερος Τύπος, το Πρώτο Θέμα και η Αυγή. Η περίοδος που επιλέχθηκε αφορά τις εβδομάδες πριν τις πρώτες εκλογές ανάδειξης προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ (10-17/09/2023), μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου γύρου των εσωκομματικών εκλογών (18-23/09/2023), και κατά την περίοδο της πρώτης εβδομάδας μετά την ανάδειξή του ως προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ (24/09/2023-1/10/2023). Το υλικό της έρευνας αποτελείται από το γραπτό υλικό των εφτά έντυπων εφημερίδων καθημερινού και κυριακάτικου Τύπου.

Το κριτήριο για την επιλογή των δημοσιευμάτων προς ανάλυση ήταν η ύπαρξη επιθετικών και αξιολογικών προσδιορισμών προς τον Στέφανο Κασσελάκη. Η συλλογή και αποδελτίωση του υλικού πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα μεταξύ Φεβρουαρίου και Μαρτίου 2024 δια ζώσης στη Βιβλιοθήκη της Γενικής Γραμματείας Επικοινωνίας και Ενημέρωσης. Συνολικά εντοπίστηκαν 341 δημοσιεύματα από το σύνολο των εφημερίδων. Η στατιστική ανάλυση της έρευνας πραγματοποιήθηκε μέσω του λογισμικού ανοιχτού κώδικα Iramuteq, το οποίο διακρίνεται για τις δυνατότητες που προσφέρει για ποσοτικές και ποιοτικές αναλύσεις λόγου, και χρησιμοποιείται ευρέως σε μελέτες στη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Ratinaud 2009, De Souza et al. 2018). Για τις ανάγκες της έρευνας πραγματοποιήθηκε μια παραγοντική ανάλυση με τις μεταβλητές του μέσου (δηλαδή της εφημερίδας), της περιόδου (σε προεκλογική, ενδιάμεση, και μετεκλογική) και της κατηγορίας επιθετικών και αξιολογικών προσδιορισμών.

Παρουσίαση και συζήτηση των ερευνητικών αποτελεσμάτων

Προκειμένου να πραγματοποιηθεί η παραγοντική ανάλυση, το σύνολο των επιθετικών και αξιολογικών προσδιορισμών που προέκυψαν από την αποδελτίωση των δημοσιευμάτων (N=1204), κατηγοριοποιήθηκαν ποιοτικά από τους ερευνητές. Ύστερα από την πραγματοποίηση μιας θεματικής ανάλυσης, προέκυψαν 22 κατηγορίες με κοινό νοηματικό περιεχόμενο, οι οποίες παρατίθενται στον Πίνακα 1 με ενδεικτικά παραδείγματα για κάθε κατηγορία. Ακολούθως, η κατηγοριοποίηση ελέγχθηκε από μια τριμελή επιτροπή προκειμένου να διασφαλιστεί η εγκυρότητά της και να αποφευχθεί η πιθανότητα εκμαίευσης αποτελεσμάτων ως προς την ιδιαιτερότητα των ερευνητικών υποθέσεων που τέθηκαν από τους ερευνητές. Οι κατηγορίες που διατηρήθηκαν αφορούν εκείνες για τις οποίες υπήρξε συναίνεση μεταξύ των δύο τουλάχιστον κριτών.

Από την ανάγνωση του Πίνακα 1, αναπαραστασιακά, παρουσιάζουν ερευνητικό ενδιαφέρον οι μορφές απεικόνισης του Στέφανου Κασσελάκη από τον Τύπο, αλλά και το είδος των κατηγοριών που προκύπτουν. Η εν λόγω απεικόνιση εμπίπτει στο επίπεδο της αντικειμενοποίησης της αναπαράστασης, καθώς εμφανίζονται στον λόγο οι μορφές και οι εικόνες με τις οποίες παρουσιάζεται και «κατασκευάζεται» επικοινωνιακά. Επικρατεί έντονη ποικιλία χαρακτηρισμών, κάτι που διαφαίνεται από το πλήθος των κατηγοριών, αλλά και έντονη φόρτιση σε αυτούς, γεγονός που ενισχύει την ερευνητική σημαντικότητα των δειγμάτων.

Πίνακας 1. Κατηγοριοποίηση επιθετικών προσδιορισμών για το πρόσωπο του Στέφανου Κασσελάκη

Όνομα κατηγορίας	**Ενδεικτικά παραδείγματα**	**Σύνολο (*N*) προσδιορισμών**
Αρνητικά για τον αντίκτυπο	Αλεξιπτωτιστής υποψήφιος, διάττων αστέρας	96
Θετικά για τον αντίκτυπο	Νέα κατάσταση, ελπίδα	43
Καταγωγή	Αμερικανοτραφής, αερόλιθος εξ Αμερικής	101
Επαγγελματικό υπόβαθρο	Εκπρόσωπος του εφοπλιστικού κεφαλαίου, πρώην στέλεχος της Goldman Sachs	81
Αρνητικά για το πολιτικό υπόβαθρο	Πολιτικό ανέκδοτο, πλασιέ Τσιπροσύνης	94
Θετικά για το πολιτικό υπόβαθρο	Άφθαρτος, άγνωστος Χ για το Μαξίμου	18
Σεξουαλικός Προσανατολισμός	Εκπρόσωπος ΛΟΑΤΚΙ, πιο gay από τους gay της Μαξίμου	24
Αρνητικά για την προσωπικότητα	Πομφόλυξ, νάρκισσος	74
Θετικά για την προσωπικότητα	Επικοινωνιακός, χαρισματικός	78
Αρνητικά περιγραφικά	Καρτούν, UFO	131
Θετικά περιγραφικά	Θριαμβευτής, έξυπνο πουλί	41
Ουδέτερα περιγραφικά	Νέος άντρας, new kid in town	68
Ειρωνικά περιγραφικά	Ενεργός influencer, μικρός πρίγκιπας	38
Ιδιότητα	Νέος πρόεδρος, υποψήφιος	125
Ειρωνικά για την εμφάνιση	Άλκιμος νεανίας, Ken	26
Θετικά για την εμφάνιση	Θελκτική προσωπική αύρα, καλοντυμένος	54
Αρνητικά για την εμφάνιση	Διακοσμητικό μοντέλο, τουρίστας μασίφ	24
Μόρφωση	Πολύγλωσσος, μορφωμένος	11
Αρνητικά για το ιδεολογικό υπόβαθρο	Απολιτίκ μάνατζερ, αριστερός καπιταλιστής	24
Θετικά για το ιδεολογικό υπόβαθρο	Δημοκρατικός, κεντροαριστερός	3
Αρνητικά για στρατηγική	Επικοινωνιακή βουλιμία, γενικόλογος φωτογενής	38
Θετικά για στρατηγική	Εναλλακτική λύση	12

Το είδος των δημοσιευμάτων που επικρατεί είναι το άρθρο γνώμης με 229 δημοσιεύματα του συγκεκριμένου είδους όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1. Ακολουθεί το ρεπορτάζ με 90 δημοσιεύματα, η είδηση με 10, η συνέντευξη με 2 και τέλος εντοπίζεται μια επιστολή αναγνώστη. Η ταξινόμηση πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τη δήλωση της εκάστοτε εφημερίδας. Σημειώνεται πως για το σύνολο των κατηγοριών εξετάζονται οι προσδιορισμοί που προέρχονται από το συντακτικό προσωπικό της εκάστοτε εφημερίδας, και όχι δευτερογενείς αναφορές.

Διάγραμμα 1. Είδη δημοσιευμάτων του υλικού της έρευνας

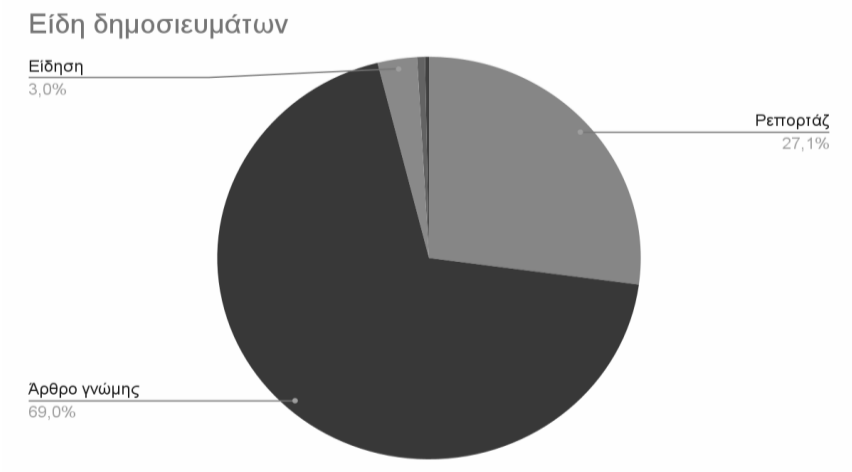

Από το σύνολο των εφημερίδων, τα Νέα έχουν τα περισσότερα δημοσιεύματα για το πρόσωπο του Στέφανου Κασσελάκη καθώς εντοπίστηκαν 104 δημοσιεύματα, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 2. Ακολουθεί η Καθημερινή με 78 δημοσιεύματα, ο Ελεύθερος Τύπος με 53, η Αυγή με 42, η Εφημερίδα των Συντακτών με 31, το Πρώτο Θέμα με 23 και το Βήμα με 9 δημοσιεύματα. Ωστόσο, η σύγκριση μεταξύ των εφημερίδων απαιτεί την εξομάλυνση των δεδομένων μέσω του υπολογισμού του μέσου όρου των αναφορών σε κάθε έντυπο. Λαμβάνοντας υπόψη το χρονικό διάστημα από τις 10 Σεπτεμβρίου έως την 1η Οκτωβρίου (22 ημέρες), προέκυψαν οι ακόλουθοι ημερήσιοι μέσοι όροι αναφορών στον υποψήφιο Στέφανο Κασσελάκη: Εφημερίδα των Συντακτών 1,4, Αυγή 1,9, Βήμα 2,25, Ελεύθερος Τύπος 2,4, Καθημερινή 3,5, Πρώτο Θέμα 4,5, Τα Νέα 4,7 άρθρα ανά ημέρα, όπως παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 2.

Η επιλογή του μέσου όρου ως μεθοδολογικής προσέγγισης διασφαλίζει τη συγκρισιμότητα των δεδομένων μεταξύ των υπό εξέταση εφημερίδων, περιορίζοντας την επίδραση πιθανών ακραίων τιμών και διαφοροποιήσεων στον όγκο δημοσιευμάτων (Dawson 2007). Επιπλέον, επιτρέπει την αξιόπιστη αξιολόγηση των τάσεων κάλυψης, διευκολύνοντας την εξαγωγή συγκροτημένων συμπερασμάτων σχετικά με την προβολή του υποψηφίου στον έντυπο Τύπο (Fraenkel και Wallen 2009).

Διάγραμμα 2. Δημοσιεύματα ανά εφημερίδα του υλικού της έρευνας (Μ.Ο./Ημέρα)

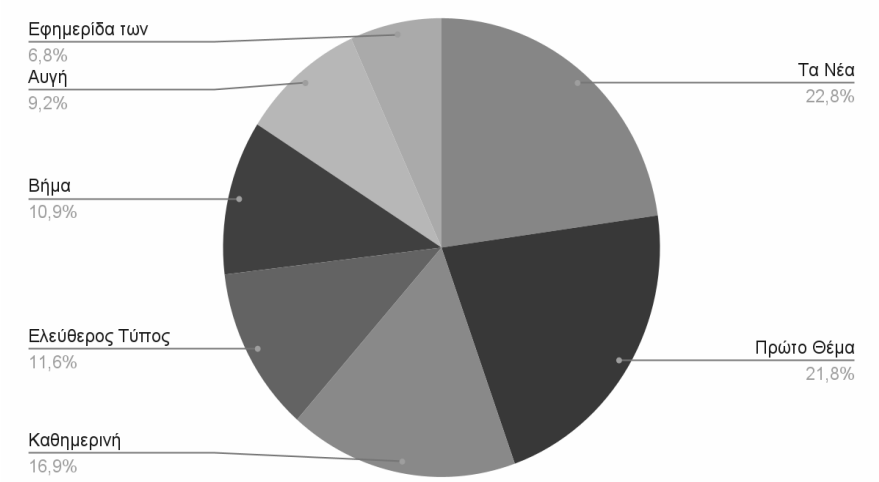

Τα δημοσιεύματα που αξιοποιήθηκαν για την ανάλυση καλύπτουν το σύνολο της περιόδου που εξετάζεται. Όπως διαφαίνεται στο Διάγραμμα 3, η μετεκλογική περίοδος, δηλαδή η χρονική περίοδος μετά την Κυριακή του δεύτερου γύρου των εσωκομματικών εκλογών του ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ (24η Σεπτεμβρίου με 1η Οκτωβρίου) αποτελεί το διάστημα με τα περισσότερα δημοσιεύματα. Κατά σειρά, ακολουθεί η ενδιάμεση περίοδος μεταξύ των δύο εκλογικών αναμετρήσεων (18η Σεπτεμβρίου με 23η Σεπτεμβρίου), και με αρκετά λιγότερα δημοσιεύματα εμφανίζεται η προεκλογική περίοδος (10η με 17η Σεπτεμβρίου). Η συνθήκη αυτή επιβεβαιώνει την ερευνητική υπόθεση πως το ενδιαφέρον του έντυπου Τύπου εντάθηκε ιδιαιτέρως μετά τα αποτελέσματα του πρώτου γύρου εσωκομματικών εκλογών, και υπήρξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρουσίαση και την προβολή του προσώπου του Στέφανου Κασσελάκη, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που προκύπτουν από την ανάλυση του εν λόγω υλικού.

Διάγραμμα 3. Ποσοτική αποτύπωση των δημοσιευμάτων με επιθετικούς και αξιολογικούς χαρακτηρισμούς για τον Στέφανο Κασσελάκη ανά χρονική περίοδο

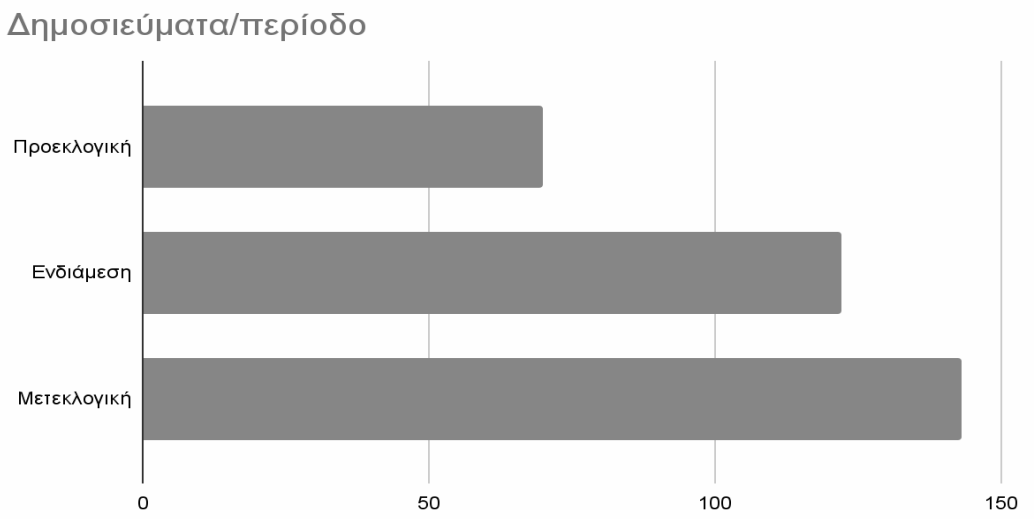

Παρόλα αυτά, το ενδιαφέρον του Τύπου δεν διαμοιράστηκε με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις εφημερίδες. Στο Διάγραμμα 4 απεικονίζεται η ποσοτική αποτύπωση των δημοσιευμάτων ανά εφημερίδα και ανά χρονική περίοδο κάλυψης. Μπορούν να διακριθούν τρεις τύποι διαμόρφωσης των δημοσιευμάτων: αρχικά, η Καθημερινή και το Βήμα παρουσίασαν έντονη προβολή του θέματος κατά την ενδιάμεση περίοδο σε σύγκριση με τις άλλες δύο περιόδους. Τα Νέα, η ΕΦΣΥΝ και ο Ελεύθερος Τύπος ακολουθούν τη δομή που προέκυψε από το σύνολο του υλικού, δηλαδή η κάλυψη παρουσιάζει μια κλιμακωτή αύξηση, ξεκινώντας από την προεκλογική περίοδο και φτάνοντας στους μεγαλύτερους αριθμούς στην μετεκλογική περίοδο. Τέλος, η Αυγή και το Πρώτο Θέμα παρουσίασαν μια σχετικά ισόποση κατανομή ανά τις χρονικές περιόδους που αναλύονται.

Διάγραμμα 4. Ποσοτική αποτύπωση των δημοσιευμάτων ανά χρονική περίοδο και ανά εφημερίδα

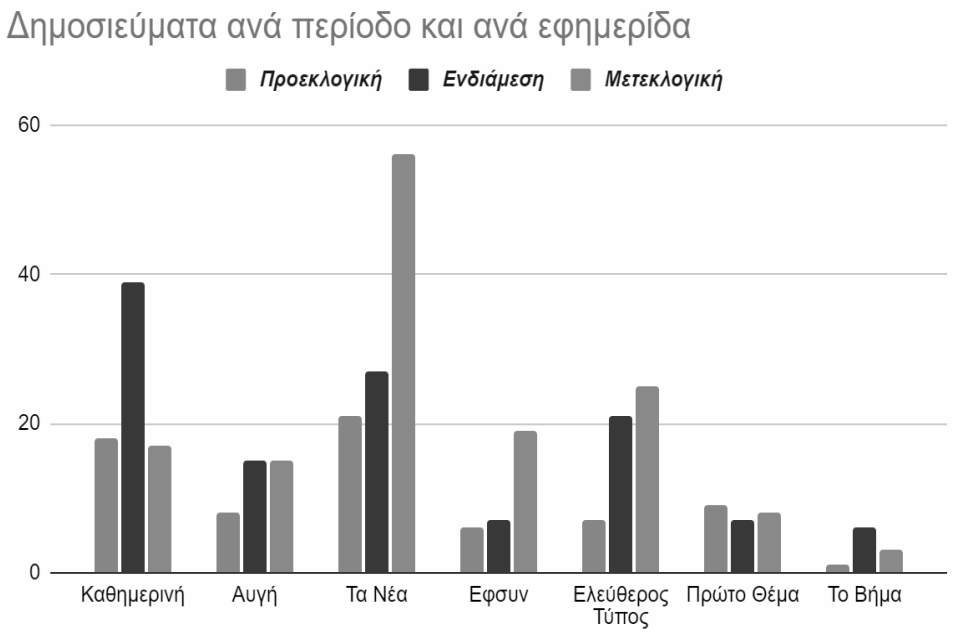

Η παραγοντική ανάλυση (βλ. Διάγραμμα 5) που εφαρμόστηκε στα ερευνητικά δεδομένα προσέφερε πολύπλευρες εξηγήσεις σχετικά με τη μορφή και τη δομή που ο έντυπος Τύπος παρουσίασε τον Στέφανο Κασσελάκη κατά τις περιόδους που εξετάζονται. Το διάγραμμα φαίνεται να αποτυπώνει περίπου το 47% της συνολικής διακύμανσης (21,4% στον κάθετο άξονα και 25,74% στον οριζόντιο).

Αρχικά, οι τρεις περίοδοι που μελετώνται απεικονίζονται σχετικά κοντά στο κέντρο των αξόνων, κάτι το οποίο δείχνει πως βρίσκονται κοντά στις εκάστοτε κατηγορίες και εφημερίδες για μεγάλο μέρος του δείγματος. Οι κατηγορίες με τους περισσότερους επιθετικούς/αξιολογικούς χαρακτηρισμούς εμφανίζονται με μεγαλύτερη γραμματοσειρά. Η παραγοντική ανάλυση αφορά τις κατηγορίες αλλά και το περιεχόμενο των κατηγοριών ως προς περίοδο και κατηγορία.

Με μια πρώτη ανάγνωση του παραγοντικού διαγράμματος διαφαίνεται ότι στο δεξιό μέρος του οριζόντιου άξονα απεικονίζονται οι εφημερίδες (ΕΦΣΥΝ και Αυγή) που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως πιο ιδεολογικά «φιλικά» προσκείμενες στο ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ και κατά προέκταση σε έναν υποψήφιο για την προεδρία του. Σε αυτή την πλευρά του διαγράμματος βρίσκονται και κατηγορίες όπως θετικά για την στρατηγική, θετικά για το πολιτικό υπόβαθρο, ιδιότητα και θετικά για τον αντίκτυπο, οι οποίες έχουν ένα θετικό πρόσημο ως προς το πρόσωπο του Στέφανου Κασσελάκη. Αντίστοιχα, στο αριστερό μέρος του άξονα τοποθετούνται εφημερίδες (Ελεύθερος Τύπος, Πρώτο Θέμα) που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ιδεολογικά «απομακρυσμένες» από το ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ, και οι κατηγορίες σε αυτή την πλευρά του διαγράμματος φαίνονται να έχουν ένα πιο αρνητικό πρόσημο (αρνητικά για την εμφάνιση, την προσωπικότητα, το πολιτικό υπόβαθρο). Στο κέντρο του πίνακα διαφαίνονται εφημερίδες οι οποίες κράτησαν μια πιο ισορροπημένη και πλουραλιστική στάση ως προς τις κατηγορίες και το περιεχόμενο των προσδιορισμών

(Καθημερινή, Τα Νέα, Το Βήμα). Τα ευρήματα αυτά συμφωνούν με τις ερευνητικές υποθέσεις ως προς τις διαφορετικές προσεγγίσεις των εφημερίδων ανάλογα με την ιδεολογική τους «προτίμηση».

Μια δεύτερη προσέγγιση του παραγοντικού διαγράμματος αφορά μια κάθετη ανάγνωση. Στο πάνω μέρος του κάθετου άξονα φαίνονται να επικρατούν κατηγορίες που αφορούν κυρίως ιδεολογικό και πολιτικό περιεχόμενο, όπως ο αντίκτυπος, η στρατηγική του υποψηφίου, το πολιτικό και ιδεολογικό υπόβαθρο ανεξάρτητα από το θετικό ή αρνητικό πρόσημο, επομένως φαίνεται να αναδεικνύεται ένας πολιτικός λόγος σχετικά με τον υποψήφιο με τις περισσότερες εφημερίδες να βρίσκονται σε αυτό το σημείο του άξονα. Αντιθέτως, στο κάτω μέρος του άξονα αποτυπώνονται κατηγορίες με μια ad hominem προσέγγιση που αφορούν προσδιορισμούς σχετικά με την εμφάνιση, την προσωπικότητα, και την περιγραφή του εν λόγω πολιτικού προσώπου, ανεξάρτητα από το θετικό ή αρνητικό πρόσημό τους. Αναδεικνύεται, σε σχέση με τις εφημερίδες, ότι το Πρώτο Θέμα ακολουθεί κυρίως μια τέτοια προσέγγιση, ενώ ο Ελεύθερος Τύπος μια προσέγγιση που αφορά τον πολιτικό λόγο και την πολιτική διάσταση του υποψηφίου, ενώ οι εφημερίδες στο κέντρο του πίνακα αναδεικνύουν εύρος κατηγοριών. Ακόμα, οι περίοδοι φαίνεται να μετακινούνται ελαφρώς από το κέντρο του πίνακα ως προς αυτή την προσέγγιση, με την προεκλογική περίοδο να εμφανίζει ελαφρά κλίση προς ad hominem κατηγορίες, κάτι το οποίο μετατοπίζεται κατά την ενδιάμεση περίοδο προς τις κατηγορίες του πολιτικού λόγου, και καταλήγει στην μετεκλογική περίοδο στο κέντρο των αξόνων.

Διάγραμμα 5. Απεικόνιση επιθετικών προσδιορισμών με βάση τις κατηγορίες επιθέτων, τις περιόδους και τις εφημερίδες

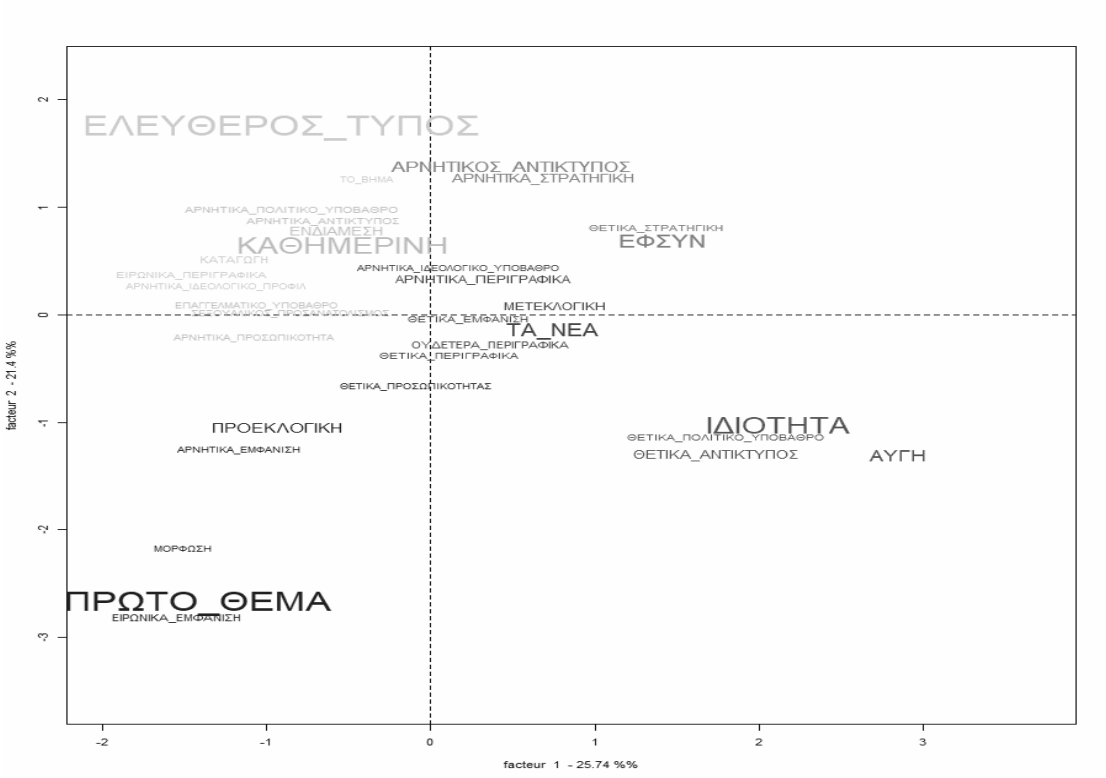

Συμπεράσματα

Η συζήτηση και οι αναφορές γύρω από το πρόσωπο του Στέφανου Κασσελάκη και την υποψηφιότητά του βρίθουν κατά την περίοδο των εσωκομματικών εκλογών του ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ στα τέλη Σεπτεμβρίου και τις αρχές Οκτωβρίου του 2023. Η υποψηφιότητα του εν λόγω πολιτικού προσώπου για τις εκλογές αποτυπώνεται σχολαστικά, με την πλειοψηφία των δημοσιευμάτων να ανήκουν στις κατηγορίες των ρεπορτάζ και των άρθρων γνώμης. Η ενασχόληση με το εν λόγω θέμα φαίνεται να ακολουθεί την επικαιρότητα με τα δημοσιεύματα να πληθαίνουν τις ημέρες των εκλογών και μετά τα αποτελέσματα, και γραμμικά αυξάνονται ανά τις περιόδους. Όσον αφορά τον τρόπο κάλυψης από τα διάφορα μέσα έντυπου Τύπου, παρουσιάζεται μια ποικιλομορφία, η οποία φανερώνει την οργανωτική δομή και την οπτική της εκάστοτε εφημερίδας. Αυτό φαίνεται μέσα από τη μελέτη των χαρακτηρισμών όπως διαφαίνεται στον Πίνακα 1, με το ρεπερτόριο κάθε εφημερίδας να διαφέρει και να αποκτά ποικίλες μορφές για να εκφραστεί σχετικά με τον Στέφανο Κασσελάκη ή την υποψηφιότητά του.

Στο επίπεδο της αντικειμενοποίησης της αναπαράστασης, φαίνεται πως αναδεικνύονται ποικίλες προσεγγίσεις ως προς τον τρόπο που περιγράφεται και «κατασκευάζεται» η αναπαράσταση του Στέφανου Κασσελάκη στον Τύπο, και οι διαφορετικές επιλογές επικεντρώνονται βάσει της ιδεολογικής «ματιάς» για την κάθε εφημερίδα. Η Αυγή και η ΕΦΣΥΝ βρίσκονται «μακριά» από τον Ελεύθερο Τύπο και το Πρώτο Θέμα στο παραγοντικό διάγραμμα. Οι εφημερίδες, που παραδοσιακά κρατούν μια πιο ανεξάρτητη ιδεολογική ματιά, όπως Τα Νέα και η Καθημερινή, φαίνεται να κυμαίνονται ισόποσα προς όλες τις κατηγορίες και να καλύπτουν το θέμα με στοιχεία πολυφωνίας, σε αντίθεση με το Βήμα που διαφαίνεται πιο αρνητικά διακείμενο. Η επικέντρωση στην περίοδο της προεκλογικής περιόδου σε κατηγορίες που παραπέμπουν σε μια περισσότερο ad hominem προσέγγιση (που αφορούν κυρίως στοιχεία εμφάνισης και προσωπικότητας), φαίνεται να ακολουθεί μια αναγνωριστική κάλυψη ως προς τον υποψήφιο, δεδομένης της σύντομης έως τότε πολιτικής του πορείας στην Ελλάδα. Η μετατόπιση προς τον πολιτικό λόγο κατά την ενδιάμεση περίοδο ακολουθεί το «σοκ» της πρώτης ψηφοφορίας, όπου ο ίδιος εμφανίστηκε πρώτος, και συνεπακόλουθα μια πιο «πολιτική» αντιμετώπισή του, στρέφοντας τη ρητορική σε κατηγορίες που παραπέμπουν στη σχέση του με την πολιτική και τον πολιτικό του λόγο (σε κατηγορίες όπως το πολιτικό και ιδεολογικό υπόβαθρο). Μετά τη δεύτερη εκλογική διαδικασία και την εκλογή του ως πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ, φαίνεται να ακολουθείται μια προσέγγιση που καλύπτει όλο το εύρος των κατηγοριών χαρακτηρισμού του.

Τα αποτελέσματα του παραγοντικού διαγράμματος προσεγγίζονται με βάση τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων και τις διαδικασίες της διάδοσης, της μετάδοσης και της προπαγάνδας. Συγκεκριμένα, τα δημοσιεύματα της Αυγής, που απεικονίζονται δεξιά στον οριζόντιο άξονα του παραγοντικού διαγράμματος, διακρίνονται από διάδοση, όπου διαφαίνεται μία διάθεση χωρίς εμφανή πρόθεση πειθούς, τα δημοσιεύματα προσαρμόζονται με αυτή, δεδομένης και της δημοσιότητας του Στέφανου Κασσελάκη κατά την εκλογική περίοδο, και εκεί διακρίνονται οι κατηγορίες της ιδιότητας ως υποψήφιος πρόεδρος και του θετικού αντίκτυπου στην πολιτική ζωή. Η προσέγγιση αυτή φαίνεται να μην στέκεται σε χαρακτηρισμούς, αλλά να παραθέτει γεγονότα προκειμένου

να παραχθεί μια γνώμη από το αναγνωστικό κοινό, υιοθετώντας μαζί του μια ισότιμη σχέση. Επιπλέον, η εφημερίδα Τα Νέα που βρίσκεται στο κέντρο του πίνακα φανερώνει πως διακρίνεται από πολυφωνία στη προσέγγιση του εν λόγω θέματος, και κατατάσσεται στην κατηγορία της διάδοσης αντίστοιχα. Στο επίπεδο της επικέντρωσης, για την εφημερίδα Αυγή ο υποψήφιος χαρακτηρίζεται ως προς την ιδιότητά του ως υποψήφιος αρχικά και, στη συνέχεια, ως «*νέος πρόεδρος»,* που μετά την εκλογή του «*εκπροσωπεί όλο το ΣΥΡΙΖΑ»* και εκφράζει τον «*ΣΥΡΙΖΑ της επόμενης μέρας».* Δεν επαληθεύονται έτσι οι ερευνητικές υποθέσεις της έρευνας όσον αφορά την κάλυψη μέσω της διαδικασίας της μετάδοσης για την εν λόγω εφημερίδα, ενώ για Τα Νέα επιβεβαιώνεται καθώς διατηρούν μια ισότιμη σχέση με το κοινό μέσω της πολυφωνίας.

Στο πάνω μέρος του κάθετου άξονα συναντάται η διαδικασία της μετάδοσης, όπου επικρατεί ο πολιτικός λόγος προς συγκεκριμένο κοινό με συγκεκριμένες πολιτικές απόψεις και αξίες, και η σχέση πομπού και δέκτη γεφυρώνεται με αναφορές στην ιδεολογία και την πολιτική σταδιοδρομία, στοχεύοντας στη δημιουργία μιας στάσης. Οι εφημερίδες που βρίσκονται σε αυτή την κατηγορία είναι ο Ελεύθερος Τύπος, Το Βήμα, η Καθημερινή και η ΕφΣυν, γεγονός που δεν επιβεβαιώνει τις ερευνητικές υποθέσεις που διατυπώθηκαν. Ανάλογα με το πρόσημο των χαρακτηρισμών, ο Στέφανος Κασσελάκης εμφανίζεται από την μια ως «*φρέσκος πολιτικός», «νεοφώτιστος»* και «*άφθαρτος»,* στοιχεία που παραπέμπουν αρχικά στο στοιχείο του "νέου" για την πολιτική του σταδιοδρομία μέχρι τότε, και ακολούθως της (με θετικό πρόσημο) απειρίας του, ενώ από την άλλη αυτά τα ίδια χαρακτηριστικά διατυπώνονται και με αρνητική χροιά, δηλαδή ως «*άσχετος», «κενή υποψηφιότητα»,* και «*ανιστόρητος».* Η επικέντρωση του υποψηφίου παραπέμπει σε στοιχεία μη συνεκτικότητας ως προς την ιδεολογική προσέγγιση, με αναφορές όπως «*Μπέπε Γκρίλο»,* όπου παρομοιάζεται περιπαικτικά με τον Ιταλό ηθοποιό, ενώ παράλληλα φέρει στοιχεία που τον χαρακτηρίζουν ως «*λαϊκιστή»* και «*αυταρχικό».* Σε αυτή την προσέγγιση συμβάλει και η αναφορά στο επαγγελματικό προφίλ του υποψηφίου, ως «*πρώην στέλεχος της Goldman Sachs»* και ως περιπαικτικά «*αυτοδημιούργητος».* Ακόμα, η καταγωγή χρησιμοποιείται για να ενισχύσει το στοιχείο της μη συνεκτικότητας με τον χαρακτηρισμό «*αερόλιθος εξ Αμερικής»,* ο οποίος παραπέμπει στον αντίστοιχο χαρακτηρισμό του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη σχετικά με το πρόσωπο του Ανδρέα Παπανδρέου (Παπαχελάς 2023), και την περιπαικτική αναφορά του ως «*Stefanos*».

Τέλος, η διαδικασία της προπαγάνδας φαίνεται να λαμβάνει χώρα στο κάτω μέρος του κάθετου άξονα με την εφημερίδα Το Πρώτο Θέμα, όπου επικρατεί και το φαινόμενο μια ψυχολογιοποιημένης προσέγγισης όπως είδαμε παραπάνω, δηλαδή φαίνεται να γίνεται μια προσπάθεια ορισμού μιας ατζέντας και διαμόρφωσης μιας ταυτότητας πάνω σε ένα κοινωνικό φαινόμενο. Οι μορφές που λαμβάνει αυτή η παρουσίαση αφορούν κυρίως στοιχεία της προσωπικότητας και της εμφάνισης, διευκολύνουν και ενισχύουν τη διαδικασία αναπαραγωγής στερεοτύπων, και δε δίνουν σημασία στο λέγειν και τις πολιτικές τοποθετήσεις του εν λόγω πολιτικού προσώπου, επιβεβαιώνοντας τις υποθέσεις μας για την εν λόγω εφημερίδα. Επιχειρείται η εμφάνιση του Στέφανο Κασσελάκη ως έναν «*περιφερόμενο Κεν της πολιτικής»* ή ένα «*μοντέλο της Hugo Boss»,* ο οποίος πρέπει να μνημονεύεται περισσότερο για την «*τέλεια οδοντοστοιχία»* του και την

«*φωτογένειά*» του, παρά για τον πολιτικό του λόγο και τη συμμετοχή του στις εσωκομματικές εκλογές του κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Συνολικά, η αναπαράσταση του Στέφανου Κασσελάκη όπως κατασκευάστηκε από τον έντυπο Τύπο κατά την περίοδο των εσωκομματικών εκλογών του ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ του 2023, παρουσίασε πολυφωνία και ποικιλομορφία ως προς τα χαρακτηριστικά της, μιας και το εν λόγω πρόσωπο γίνεται αντιληπτό με διαφορετικό τρόπο μέσω των επικοινωνιακών υπό εξέταση μέσων, τα οποία τον συστήνουν διαφορετικά στο κοινό τους. Βάσει της συχνότητάς τους και ακολουθώντας θεωρητικά το δομικό μοντέλο των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Abric 1988), κεντρικά στοιχεία της αναπαράστασης αποτέλεσαν οι θεματικές της προσωπικότητας, της καταγωγής, του πολιτικού υποβάθρου και του αντίκτυπου της εμφάνισης στα πολιτικά δρώμενα και της υποψηφιότητας του, καθώς και της εξωτερικής εμφάνισης. Ως περιφερειακά στοιχεία, δηλαδή ως συμπληρωματικά αλλά όχι κυρίαρχα για τον σκοπό της αναπαράστασης (Abric 1988), εμφανίστηκαν ο σεξουαλικός προσανατολισμός, το επαγγελματικό υπόβαθρο, το μορφωτικό επίπεδο και το ιδεολογικό υπόβαθρο.

Διακρίνεται ένας προβληματισμός διαμέσου των προσεγγίσεων των εφημερίδων για την εμφάνιση του εν λόγω υποψήφιου στην πολιτική σκηνή, ο οποίος άλλοτε εκφράζεται μέσω της υποτίμησης της πολιτικής του εμπειρίας και συνεκτικότητας, της υπενθύμισης της ελληνοαμερικανικής του καταγωγής καθώς και της έκπληξης που προκάλεσε με την υποψηφιότητά του, και άλλοτε μέσω αναφορών σε προσωπικά χαρακτηριστικά εμφάνισης ή προσωπικότητας. Η αναφορά στην καταγωγή και στο επαγγελματικό υπόβαθρο λειτουργούν, υπερτονίζοντας ένα τρόπον τινά «παράδοξο» σχετικά με την υποψηφιότητα και τις πράξεις του κατά τις περιόδους που μελετώνται. Η μόρφωση και ο σεξουαλικός προσανατολισμός δεν υπερθεματίζονται. Ο αριθμός των δημοσιευμάτων και κατά προέκταση των προσδιορισμών ακολουθούν γραμμικά τις εκλογικές εξελίξεις, και ο δημοσιογραφικός λόγος ανάλογα με την οπτική της κάθε εφημερίδας καλύπτει το θέμα επιτελώντας διαφορετικές επικοινωνιακές λειτουργίες απέναντι στο αναγνωστικό κοινό.

Εν κατακλείδι, η αναπαράσταση του Στέφανου Κασσελάκη στον έντυπο Τύπο κατά την περίοδο των εσωκομματικών εκλογών του ΣΥΡΙΖΑ-Π.Σ. αποτελεί ένα πολυεπίπεδο επικοινωνιακό φαινόμενο. Η ένταση, η ποιότητα και το περιεχόμενο των αναφορών αναδεικνύουν τη δυναμική φύση των κοινωνικών αναπαραστάσεων, οι οποίες συγκροτούνται μέσα από διαφορετικά επικοινωνιακά πλαίσια και αναδεικνύουν τον σύνθετο ρόλο του Τύπου ως δημιουργού, φορέα και αναπαραγωγού κοινωνικών εικόνων και ταυτοτήτων.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Abric, J. C. (1988), Η πειραματική μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων, στο Παπαστάμου, Σ. και Μαντόγλου, Ά. (1995), *Σύγχρονες έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία: Κοινωνικές αναπαραστάσεις,* Οδυσσέας, Αθήνα, σσ. 223-239.

ΕΛΣΤΑΤ (2024), *Ημερήσιος και περιοδικός τύπος: Έτος 2023.*

Κουμπαρέλης, Α. (2009), *Ημερήσιος Τύπος στην Ελλάδα 1952-2008: Μια συνοπτική παρουσίαση του Ημερήσιου τύπου στην Ελλάδα για ανάγκες του μαθήματος Οικονομία ΜΜΕ*, ΑΤΕΙ Ιονίων Νήσων, Τμήμα Δημοσίων Σχέσεων & Επικοινωνίας.

Κωνσταντοπούλου, Χ. (2014), *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις: Επικοινωνιακά μέσα και εξουσία*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Jodelet, D. (1995), Κοινωνική αναπαράσταση: φαινόμενα, έννοια και θεωρία, στο Παπαστάμου, Σ. και Μαντόγλου, Ά. (1995), *Σύγχρονες έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία: Κοινωνικές αναπαραστάσεις,* Οδυσσέας, Αθήνα, σσ. 124-160.

Littlejohn, W. S. και Foss, A. K.(2012), *Θεωρίες Ανθρώπινης Επικοινωνίας*, Αθήνα, Πεδίο.

Μαντόγλου, Α. (1997), Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, *Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society*, Vol. 4, No 1 σσ. 13-31.

Μαντόγλου Α., και Μελέτη Κ. (2013), *Επιστημονικός λόγος περί κοινωνικών αναπαραστάσεων και ιδεολογιών*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Moscovici, S. (1976/1998), *Η ψυχανάλυση, η εικόνα της και το κοινό της,* Αθήνα, Οδυσσέας.

Παπαχελάς, Α. (2023, Σεπτέμβριος 24), *Αερόλιθος έπεσε προερχόμενος εξ Αμερικής,* kathimerini.gr, Ανακτήθηκε από https://www.kathimerini.gr/opinion/562633075/aerolithos-epepese-proerchomenos-ex-amerikis/

Τσαρδάκης, Δ. (1990), *Μαζική επικοινωνία και πραγματικότητα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bauer, M. W. and Gaskell, G. (2008), Social Representations Theory: A Progressive Research Programme for Social Psychology, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, Vol 38, pp. 335-353. https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.2008.00374.x

Breen, M. D. (2016), *Media representations of violence against women and their children*, Syndey, Horizons.

Carey, J. (1995), The press, public opinion, and public discourse, *Public opinion and the communication of consent*, pp. 373-402.

Couldry, N. (2012), *Media, society, world: Social theory and digital media practice*, Polity.

Dawson, C. (2007), *A practical guide to Research Methods: A user-friendly manual for mastering research techniques and projects,* United Kingdom, How to Content.

De Souza, M. a. R., Wall, M. L., De Morais Chaves Thuler, A. C., Lowen, I. M. V., and Peres, A. M. (2018), O uso do software IRAMUTEQ na análise de dados em pesquisas qualitativas. *Revista Da Escola De Enfermagem Da USP,* Vol. 52. https://doi.org/10.1590/s1980-220x2017015003353

Dewey, J. (1927), *The public and its problems*, Holt, in Lippmann, W. (2017), *Public opinion*, Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315127736

Fraenkel, J. R. and Wallen, N. E. (2009), *How to design and evaluate research in education*, New York, McGraw-Hill.

Gerbner, G. (1967), Newsmen and schoolmen: The state and problems of education reporting, *Journalism Quarterly*, Vol. 44, No 2, pp. 211-224.

Höijer, B. (2011), Social representations theory. A new theory for media research, *Nordicom Review*, Vol. 32*,* pp. 3-16.

Howarth, C. (2006), A social representation is not a quiet thing: Exploring the critical potential of social representations theory, *British journal of social psychology*, Vol. 45, No 1, pp. 65-86.

Lacy, S., Riffe, D., St. Cyr, C., and Davenport, L. (2021), The impact of traditional news media on civic engagement and political participation, *Journal of Media and Democracy*, Vol. 14, No 2, pp. 45-63.

Lippmann, W. (2017), *Public opinion*, Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315127736

Newman, N., Fletcher, R., Schulz, A., Andi, S., Robertson, C. T., and Nielsen, R. K. (2023), *Reuters Institute digital news report 2023* Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford, Retrieved from https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk

Ratinaud, P. (2009), IRaMuTeQ: *Interface de R pour les Analyses Multidimensionelles de Textes et de Questionnaires,* Retrieved from http://www.iramuteq.org.

Strömbäck, J., and Kaid, L. L. (2019), The influence of news media on civic and political engagement, *International Journal of Communication*, Vol. 13, pp. 3758-3774.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ (ΑΝΑ)ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος[α]

[α] Ανεξάρτητος ερευνητής, εξωτερικός συνεργάτης ΕΚΚΕ

Περίληψη

Το ζήτημα της επίδρασης της γειτονιάς, είναι ευρέως καθιερωμένο στη διεθνή βιβλιογραφία της αστικής κοινωνιολογίας και αστικής γεωγραφίας, τόσο στο επίπεδο της ποιοτικής όσο και της ποσοτικής έρευνας. Ο όρος θέτει το ερώτημα του κατά πόσο μια φτωχή γειτονιά επηρεάζει τις ευκαιρίες ζωής των κατοίκων της όπως το εισόδημα, η έκθεση στη βία και η εκπαίδευση. Παραδόξως, στην Ελλάδα υπάρχει μικρό ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο θέμα, παρά το γεγονός ότι σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές και δημογραφικές αλλαγές έχουν λάβει χώρα τα τελευταία 25 χρόνια και ιδιαίτερα, μετά την οικονομική κρίση του 2008. Σε αυτό το άρθρο, γίνεται προσπάθεια ανάδειξης του ζητήματος καθώς και ορισμένων κενών στη βιβλιογραφία, σε σχέση με τη σύνδεση του όρου της επίδρασης της γειτονιάς με την κοινωνική θεωρία και τον τρόπο διεξαγωγής ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας για τη συμβολή του επιπέδου της γειτονιάς στη φτώχεια των ατόμων. Επιπρόσθετα, κατατίθενται ορισμένες προτάσεις για την υπέρβαση αυτών των κενών, ως οδηγοί για μελλοντικές έρευνες στις ελληνικές πόλεις.

Λέξεις Κλειδιά: Επίδραση της Γειτονιάς, Αστική Φτώχεια, Κοινωνική Θεωρία

THE CONTRIBUTION OF URBAN SPACE TO POVERTY'S (RE)PRODUCTION. METHODOLOGICAL AND THEORETICAL CONSIDERATIONS FOR FUTURE RESEARCH

Konstantinos Vakalopoulos[α]

[α] Independent researcher, independent contractor with EKKE

Abstract

The issue of neighborhood effect is widely established in the international literature of urban sociology and urban geography, both at the level of qualitative and quantitative research. The term raises the question of whether a poor neighborhood affects the life-chances of its residents such as income, exposure to violence and education. Surprisingly, in Greece, there is little interest in this specific topic, despite the fact that significant economic, social and demographic changes have taken place since the last 25 years and especially after the 2008 financial crisis. In this article, it is made an attempt to highlight this issue and also certain gaps in the literature, concerning the link between the concept of neighborhood effect and social theory as well as the how of conducting qualitative and quantitative research on the contribution of neighborhood level to individual's poverty. Additionally, some suggestions are put forward to overcome these gaps, as guides for future research in Greek cities.

Keywords: Neighborhood Effects, Urban Poverty, Social Theory

Εισαγωγή

Είναι κοινή παραδοχή, σύμφωνα με τον Friedrichs (1997), ότι η συζήτηση για την επίδραση της γειτονιάς και συγκεκριμένα, για το κατά πόσο οι φτωχές γειτονιές επηρεάζουν τις βιοτικές ευκαιρίες (life-chances) των κατοίκων τους (εισόδημα, εκπαίδευση, κ.ο.κ), στη διεθνή βιβλιογραφία ξεκίνησε από το κλασσικό πλέον έργο του Wilson με τίτλο *The truly disadvantaged* (1987). Κρίνεται σκόπιμο συνεπώς να ειπωθούν μερικά λόγια για το συγκεκριμένο έργο, μια και αποτελεί την αφετηρία για την συζήτηση της (ανα)παραγωγής της αστικής φτώχειας στον σύγχρονο ακαδημαϊκό λόγο.

Ο συγγραφέας σε αυτό το έργο αναφέρθηκε στις περιοχές του κέντρου της πόλης του Σικάγο στις ΗΠΑ, και διατύπωσε μια θεωρία του *κοινωνικού μετασχηματισμού του κέντρου των αμερικάνικων πόλεων*. Χρησιμοποίησε τον όρο «επίδραση της συγκέντρωσης (φτωχών ατόμων)» (concentration effects) για να περιγράψει τις κοινωνικές συνέπειες του μεγάλου αριθμού φτωχών ανθρώπων που ζουν με όρους γεωγραφικής εγγύτητας μεταξύ τους (Wilson 1987: 144) και αποτυπώνεται στις «διαφορές στις εμπειρίες των χαμηλού εισοδήματος οικογενειών που ζουν στις κεντρικές περιοχές της πόλης ...[σ.σ. σε σύγκριση με] τις εμπειρίες εκείνων που ζουν σε άλλες περιοχές της πόλης» (Wilson 1987: 58).

Μία ιδιαίτερα αρνητική πλευρά της επίδρασης της συγκέντρωσης στους κατοίκους του κέντρου του Σικάγο είναι, κατά τον συγγραφέα (1987), η κατάσταση κορεσμού των κοινωνικών δικτύων και της κοινωνικής έκθεσης με, ως επί το πλείστον, φτωχούς ανθρώπους από την γειτονιά και η ανάπτυξη φαινομένων κοινωνικής αποδιοργάνωσης (social disorganization), όπως η εγκληματικότητα και η παραβατική συμπεριφορά στο δημόσιο χώρο με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να είναι έκθετοι στη βία στον δημόσιο χώρο.

Εκτός από τον Wilson, έχουν αναπτυχθεί στη βιβλιογραφία, με την πάροδο του χρόνου, ορισμοί που χρησιμοποιούν τον όρο «επίδραση της γειτονιά» (neighborhood effects) ή «επίδραση της περιοχής» (area effects) αντί για τον όρο «επίδραση της συγκέντρωσης» του Wilson, χωρίς όμως να αντικρούονται νοηματικά με τον τελευταίο. Για παράδειγμα, οι Atkinson and Kintrea (2001: 2277-2278) ορίζουν την επίδραση της γειτονιάς/ περιοχής ως «*η μεταβολή [σ.σ. θετική ή αρνητική] στις βιοτικές ευκαιρίες που οφείλεται στην κατοίκηση σε μια συγκεκριμένη περιοχή, παρά σε μια άλλη*».

Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Pierre Bourdieu, ασχολήθηκε επίσης με το ζήτημα της συγκέντρωσης φτωχών ατόμων σε μια αστική περιοχή και τις επιπτώσεις της στην ζωή των κατοίκων της, διατυπώνοντας πως:

> «Η συγκέντρωση σε μια περιοχή ενός πληθυσμού που είναι ομοιογενής με όρους υλικής αποστέρησης, ενισχύει αυτή τη αποστέρηση, ειδικότερα όσον αφορά την κουλτούρα και τις πολιτισμικές πρακτικές: οι πιέσεις που ασκούνται στο επίπεδο της κοινωνικής τάξης ή του σχολείου ή της δημόσιας ζωής από τους κοινωνικά περισσότερο μειονεκτούντες ή από εκείνους που απέχουν αρκετά από την "κανονική" ύπαρξη, έλκουν τα πάντα προς τα κάτω, σε μια γενική ισοπέδωση» (Bourdieu 1999: 129*)*.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ο συγγραφέας επικεντρώνεται σε πολιτισμικές, προκύπτουσες (emergent) ιδιότητες της γειτονιάς, στις δημόσιες πρακτικές και στον τρόπο ζωής που απορρέει από τη συγκέντρωση υλικά αποστερημένων ατόμων, γεγονός που έχει αντίκτυπο και στους μη αποστερημένους κατοίκους, που κατά τον συγγραφέα (Bourdieu 1999: 130) ωθούνται να φύγουν από την περιοχή. Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρησή του ότι αυτή η υποβάθμιση εγγράφεται τόσο στη δημόσια ζωή, όσο και σε χώρους που σχετίζονται με τη γειτονιά, όπως το σχολείο όπου φοιτούν παιδιά από την αντίστοιχη γειτονιά.

Θεωρητικό πλαίσιο

Τα ερωτήματα του προσδιορισμού της γειτονιάς και της επίδρασής της, δεν είναι απλά, όσον αφορά την εννοιολόγησή τους και δεν προσδιορίζονται ιδιαίτερα στη διεθνή βιβλιογραφία της επίδρασης της γειτονιάς. Αξίζει λοιπόν μια προσπάθεια θεωρητικής αποσαφήνισης με στόχο την κατανόηση του φαινομένου αλλά και τον τρόπο προσέγγισής του.

Στο ερώτημα του προσδιορισμού της γειτονιάς, απαιτείται να έχουμε υπόψη τη διάκριση μεταξύ του αντικειμενικού χώρου μια γειτονιάς, όπως προσδιορίζεται από τα όρια που χαράσσονται από τους αρμόδιους φορείς, και του υποκειμενικού χώρου της γειτονιάς, όπου είναι ο χώρος των καθημερινών δράσεων, ο βιωματικός χώρος, όπου διαμέσου της καθημερινότητας, αναδεικνύονται τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα που σχετίζονται με συγκεκριμένες συμπεριφορές που ενυπάρχουν στον χώρο αυτό. Ο υποκειμενικός χώρος, δεν έχει απαραίτητα σταθερές ιδιότητες («καλή γειτονιά», «υποβαθμισμένη γειτονιά», «επικίνδυνη γειτονιά», κ.ο.κ.), ούτε και σταθερά όρια μέσα στον χρόνο, όπως ο αντικειμενικός χώρος ενός χάρτη, διότι αυτά μεταβάλλονται ανάλογα με τις αλλαγές που συμβαίνουν στο επίπεδο της εμπειρίας των καθημερινών σχέσεων μέσα σε αυτόν τον χώρο (Malpas 1999: 52, 56-57, 66).

Οι Kearns και Parkinson (2001), υπενθυμίζουν ότι οπουδήποτε και εάν χαραχθούν τα όρια, το τι συμβαίνει στη γειτονιά και στους ανθρώπους μέσα σε αυτήν, θα επηρεάζεται όχι μόνο από παράγοντες που δρουν εντός του χώρου που έχει οριστεί ως γειτονιά, αλλά και από παράγοντες που βρίσκονται έξω από τον χώρο της γειτονιάς, όπως για παράδειγμα, οι απόψεις των κάτοικων άλλων γειτονιών για τη συγκεκριμένη γειτονιά, κάτι που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη σε κάθε έρευνα για το κατά πόσο επηρεάζει ο τόπος κατοικίας τις κοινωνικές συνθήκες ζωής των ατόμων/ νοικοκυριών. Ταυτόχρονα, τονίζουν ότι αν και είναι δύσκολος ο χωρικός προσδιορισμός της, είναι ταυτόχρονα απαραίτητος και αναγκαίος, αφού απαιτείται για τη μελέτη επίδρασης της γειτονιάς ένας βαθμός συνοριοποίησης μέσα στον χώρο της πόλης.

Για το θέμα της επίδρασης της περιοχής κατοικίας, θα χρειαστεί να ανατρέξουμε στον ορισμό της δομής/ σύστημα σχέσεων. Συγκεκριμένα, για το ρεύμα του κριτικού ρεαλισμού στις κοινωνικές επιστήμες, οι δομές ή συστήματα μπορούν να οριστούν ως σύνολα εσωτερικά σχετιζόμενων κοινωνικών υποκειμένων (όπως οι κοινωνικές τάξεις που συγκροτούν τη δομή της ταξικής ανισότητας, η οικογένεια, η σχέση ομιλήτριας-ακροάτριας ή ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας) ή πραγμάτων (όπως οι πρακτικές του ελεύθερου χρόνου ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες ή οι διάφορες πεποιθήσεις

για τον κόσμο που συγκροτούν μια ιδεολογία, νοούμενη ως πολιτισμική δομή). Με τον όρο «εσωτερικά σχετιζόμενα», νοούνται οι οντότητες εκείνες που η μεταξύ τους σχέση είναι αναγκαία για τον οντολογικό τους προσδιορισμό (Bhaskar 2005: 192). Για παράδειγμα, η σχέση ανάμεσα στην «ανώτερη», «μέση» και «κατώτερη» εισοδηματική τάξη είναι εσωτερική και αναγκαία, διότι οι παραπάνω τάξεις συγκροτούν τη δομή της εισοδηματικής ανισότητας. Επίσης, η σχέση ανάμεσα στην κατώτερη εισοδηματική τάξη και στο «χαμηλό» εισόδημα είναι εσωτερική. Το εάν η κατώτερη εισοδηματική τάξη αποτελείται στην πλειονότητά της από μετανάστες είναι εξωτερικό χαρακτηριστικό αυτής της τάξης και της εισοδηματικής ανισότητας. Με άλλα λόγια, η σχέση ανάμεσα στην εισοδηματική τάξη και στην εθνικότητα είναι εξωτερική, ή αλλιώς ενδεχόμενη, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται ότι είναι μικρότερης σημασίας από μια εσωτερική σχέση ή ότι είναι τυχαία γεγονότα (Sayer 2010: 63, 123-124).

Τα κοινωνικά υποκείμενα μιας δομής, συγκροτούν θέσεις (positions) (κοινωνικές τάξεις, ρόλοι, κ.ο.κ.) οι οποίες προσδιορίζονται από τις σχέσεις που ορίζονται από την εκάστοτε δομή και, παράλληλα, από τις δομικές συνθήκες (structural conditions) που αποδίδονται σε αυτές (για παράδειγμα, η κατώτερη κοινωνική τάξη στην ταξική δομή μιας κοινωνίας, προσδιορίζεται από τη θέση της στο σύστημα σχέσεων των τάξεων καθώς και από τα κοινωνικά της χαρακτηριστικά όπως το εισόδημα) (Bhaskar 2005: 44-45, Sayer 2010: 61-63). Κατά αντίστοιχο τρόπο με τις κοινωνικές τάξεις που συγκροτούνται από άτομα, οι περιοχές κατοικίας μπορούν να θεωρηθούν ότι συγκροτούν χωροκοινωνικές δομές με βάση διάφορες κοινωνικές ιδιότητες (επαγγελματική σύνθεση των περιοχών, σύνθεση με βάση το καθεστώς ενοίκησης των κατοίκων των περιοχών, εθνοτική σύνθεση, κ.ο.κ.) καθώς και χωροκοινωνικές θέσεις (φτωχές περιοχές, περιοχές μεσαίου κοινωνικά προφίλ, κ.ο.κ.) (Byrne 2002, Morenoff and Tienda 1997). Η θέση ενός ατόμου εντός μιας κοινωνικής (ή χωροκοινωνικής) δομής, προσδιορίζει, όχι όμως με ντετερμινιστικό τρόπο, τις δράσεις του. Με άλλα λόγια, η επίδραση των δομικών συνθηκών της θέσης του ατόμου, ορίζουν το εύρος των δράσεων/ πρακτικών που μπορεί να αναλάβει (Bhaskar 2005: 44-46). Για παράδειγμα, η έλλειψη εργασίας ή εργασίας με ικανοποιητικούς μισθούς, νοούμενη ως μια θέση εντός της δομής της αγοράς εργασίας, έχει επίδραση στις βιοτικές ευκαιρίες των ατόμων που τη καταλαμβάνουν στον τομέα της κατανάλωσης (Porpora 1998: 348-351) ή η κατοίκηση σε μια υποβαθμισμένη περιοχή, νοούμενη ως θέση στη δομή της χωροκοινωνικής ανισότητας, ασκεί επίδραση στους ηλικιακά νέους κατοίκους της στον τομέα των προσφερόμενων κοινωνικών δικτύων και πρακτικών του ελεύθερου χρόνου (Young 2003), χωρίς όμως να συνεπάγεται πως όλοι οι νέοι κάτοικοι της περιοχής, αντιδρούν με τον ίδιο τρόπο σε αυτές τις συνθήκες.

Σε αυτό το σημείο, χρειάζεται να προσθέσουμε πως ο Bourdieu χρησιμοποίησε ως συνώνυμο της δομής, όπως την ορίσαμε παραπάνω, τον όρο πεδίο, όπου οι θέσεις ενός πεδίου, ασκούν επίδραση στις δράσεις των ατόμων που τις καταλαμβάνουν (Bourdieu and Wacquant 1992).

Τέλος, για τον σκοπό της θεωρητικής κατανόησης απαιτείται να ειπωθούν ορισμένες αποσαφηνίσεις για το ζήτημα του πολιτισμού (κουλτούρα). Ο όρος αναφέρεται σε ορισμένες πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας που συγκροτούν τον τρόπο ζωής ατόμων ή ομάδων, όπως οι διάφορες μορφές γνώσης, οι πεποιθήσεις και αντιλήψεις για

τον κόσμο και τα διάφορα πρόσωπα και πράγματα, οι διάφορες νόρμες (κανόνες) και αξίες, η γλώσσα, καθώς και οι καθημερινές πρακτικές. Στην έννοια του πολιτισμού περιλαμβάνονται και τα υλικά αγαθά που χρησιμοποιούνται από τα άτομα (ή ομάδες), αφού αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα διαφόρων πρακτικών/ δράσεων του καθημερινού βίου (Hays 1994: 65, Ostrow 1981: 283).

Οι κοινωνικές συνθήκες του ατόμου, βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση με τα πολιτισμικές του ιδιότητες, όπου οι πρώτες επηρεάζουν τις δεύτερες και το αντίστροφο, όπως στη περίπτωση του κοινωνικού δομικού μετασχηματισμού μιας κοινωνίας ή ενός θεσμού της (π.χ. οικογένεια), λόγω πολιτισμικών αλλαγών (Rubinstein 1993: 278).

Μεθοδολογικά ερωτήματα και προτάσεις στο πεδίο της έρευνας

Στη διεθνή βιβλιογραφία, η έρευνα για την επίδραση της γειτονιάς διεξάγεται τόσο με ποσοτικές/ στατιστικές μεθόδους όσο και με ποιοτικές (συνεντεύξεις, εθνογραφική έρευνα). Στον τομέα της ποσοτικής έρευνας, η συντριπτική πλειονότητα των ερευνών χρησιμοποιεί μοντέλα παλινδρόμησης, κυρίως μοντέλα σταθερών παραγόντων (fixed effects models) ή μοντέλα τυχαίων παραγόντων (random effects models), όπου τα τελευταία αναφέρονται και ως πολυεπίπεδα μοντέλα (multilevel models). Η εξαρτημένη μεταβλητή, η μεταβλητή ενδιαφέροντος, είναι συνήθως το εισόδημα ατόμων (βλ. Andersson 2004), η είσοδός ή μη ενός σε ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα (βλ. Andersson and Subramanian 2006), η βαθμολογία νεαρών μαθητών των σχολείων μιας πόλης (βλ. Sykes and Musterd 2010) καθώς και η συμμετοχή ή μη νεαρών ατόμων σε έκνομες δραστηριότητες ή αντικοινωνική συμπεριφορά (βλ. Oberwittler 2007, Rankin and Quane 2002). Οι ανεξάρτητες μεταβλητές, ή αλλιώς επεξηγηματικές μεταβλητές (explanatory variables), αφορούν τόσο κοινωνικές μεταβλητές στο επίπεδο του ατόμου, όπως το εκπαιδευτικό του επίπεδο, το φύλο του, η επαγγελματική και δημογραφική κατάσταση των γονέων του, τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού του κεφαλαίου όπως το κοινωνικό υπόβαθρο της οικογένειας των φίλων του, οι γονικές πρακτικές στο θέμα της επίβλεψης των νέων, όσο και μεταβλητές στο επίπεδο της γειτονιάς όπως το ποσοστό φτώχειας σε επίπεδο γειτονιάς ή το ποσοστό μεταναστών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εισάγονται και μεταβλητές στο επίπεδο του σχολείου, όπως το ποσοστό μαθητών που έχουν καλούς βαθμούς ή που κατάγονται από γονείς που ανήκουν στη μεσαία τάξη. Τα πορίσματα της ποσοτικής έρευνας, συνήθως, καταλήγουν στο γεγονός πως η επίδραση της γειτονιάς (μέσω των μεταβλητών στο επίπεδο της γειτονιάς) είναι μικρότερη σε σχέση με την επίδραση των κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών του ατόμου καθώς και από την επίδραση του σχολείου, μέσω της σύγκρισης του μεγέθους των συντελεστών των αντίστοιχων μεταβλητών. Σε μερικές περιπτώσεις, η επίδραση της γειτονιάς προκύπτει πως δεν είναι στατιστικά σημαντική με συνέπεια να απορρίπτεται η υπόθεση της συμβολής της στις βιοτικές ευκαιρίες των ατόμων (βλ. Rankin and Quane 2002).

Οι ποιοτικές έρευνες, αντίθετα, αναδεικνύουν το κοινωνικό πλαίσιο της γειτονιάς ως σημαντικό παράγοντα στις βιοτικές τροχιές (life trajectories) των κατοίκων τους. Ορισμένες επικεντρώνονται σε μια διαχρονική εθνογραφική έρευνα (σε συνδυασμό με εθνογραφικές συνεντεύξεις) νεαρών ατόμων από οικογένειες με διαφορετικά κοινωνικά υπόβαθρα που διαβιούν σε υποβαθμισμένες περιοχές και αναδεικνύουν τον ρόλο των κοινωνικών δικτύων που παρέχει η γειτονιά στην επαγγελματική και εκπαιδευτική

πορεία του δείγματός τους (βλ. MacLeod 2009). Άλλες, όπως αυτή του Harding (2010), μελετούν εθνογραφικά τη βίαιη συμπεριφορά των νέων σε μια υποβαθμισμένη περιοχή συγκριτικά με τη βία των νέων σε περιοχές υψηλότερου κοινωνικού στάτους, αναδεικνύοντας έτσι τις διαφορές που υπάρχουν στις μορφές βίας μεταξύ διαφορετικών περιοχών και την επίδραση του περιβάλλοντος των διαφορετικών γειτονιών σε αυτές τις μορφές. Άλλες μελέτες, ερευνούν τον ρόλο της γειτονιάς στην ένταξη (καθώς και στον αποκλεισμό) μεταναστών στο πεδίο της εργασίας (βλ. Pinkster 2014). Γενικότερα, οι ποιοτικές έρευνες δίνουν έμφαση στο κοινωνικό κεφάλαιο (δίκτυα/ γνωριμίες) των κατοίκων των υποβαθμισμένων περιοχών καθώς και στο κοινωνικό και εθνοτικό τους υπόβαθρο.

Όμως, υπάρχουν ορισμένα μεθοδολογικά προβλήματα στο μεγαλύτερο μέρος της υπάρχουσας έρευνας που αξίζει να επισημανθούν. Στις ποσοτικές έρευνες, η χρήση μοντέλων παλινδρόμησης, ανεξάρτητα από την μορφή τους (λογιστική, πολυεπίπεδη, κ.ο.κ.), προϋποθέτει πως η αιτιότητα είναι μια γραμμική, αθροιστική σχέση μεταξύ μεταβλητών. Ακόμα και στην περίπτωση της εισαγωγής, στο μοντέλο, αλληλεπιδράσεων μεταξύ μεταβλητών (για παράδειγμα μεταξύ φύλου και ποσοστού φτώχειας της γειτονιάς) η γραμμική και αθροιστική λογική παραμένει η ίδια. Η εξαρτημένη μεταβλητή είναι το προϊόν του αθροίσματος των γραμμικών (σταθερών) μεταβολών των ανεξάρτητων μεταβλητών, όπου το τελευταίο μπορεί επίσης να τεθεί σε αμφισβήτηση μια και εύκολα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι για παράδειγμα, η κοινωνική κατάσταση των γονέων ενός ατόμου και το ποσοστό φτώχειας της γειτονιάς δεν αποτελούν ανεξάρτητα μεταξύ τους φαινόμενα (για μια κριτική της παλινδρόμησης, βλ. Byrne 2002, Ragin 1987). Οι προτεινόμενες μέθοδοι για την μελέτη της επίδρασης της γειτονιάς, κατά τους Byrne and Uprichard (2007) είναι ο συνδυασμός της ανάλυσης συστάδων (cluster analysis) και της ποιοτικής συγκριτικής ανάλυσης (qualitative comparative research), όπου η τελευταία βασίζεται στους κανόνες της άλγεβρας Μπουλ (Boolean algebra) και επιτρέπει την ανάδειξη αλληλεπίδρασης μεταξύ διαφορετικών συνθηκών. Θα πρέπει να έχουμε υπόψη πως για μια μερίδα ερευνητών/τριών, ο κοινωνικός κόσμος οφείλει να λαμβάνεται υπόψη με όρους πολυπλοκότητας, όπου οι διάφορες παράγοντες όπως το φύλο, η κοινωνική τάξη και οι κοινωνικές συνθήκες της περιοχής κατοικίας, δεν λειτουργούν ανεξάρτητα και αθροιστικά, αλλά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους με ποικίλους τρόπους απέναντι σε διαφορετικά γεγονότα (εισόδημα, εκπαιδευτική σταδιοδρομία, αντικοινωνική συμπεριφορά, κοκ) και αυτή η αλληλεπίδραση δεν είναι ίση με το άθροισμα τους (Byrne and Uprichard 2007, Byrne 2002).

Μια άλλη μεθοδολογία που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί είναι η ανάλυση συστάδων σε συνδυασμό με την ανάλυση αντιστοιχιών (correspondence analysis) για τον εντοπισμό περιοχών που υποβαθμίστηκαν μέσα στον χρόνο όπου στη συνέχεια μπορούμε να επιτελέσουμε ποιοτική έρευνα σε αυτές τις περιοχές. Τα δεδομένα μπορούν να αφορούν τα επίσημα στοιχεία της επαγγελματικής, εκπαιδευτικής και εθνοτικής σύνθεσης των περιοχών μιας πόλης σε διαφορετικές χρονικές στιγμές (βλ. Βακαλόπουλος 2018).

Στις ποιοτικές έρευνες, παρατηρείται έλλειψη θεωρητικού πλαισίου για τη σχέση υποκειμένου και κοινωνικών συνθηκών στις οποία δρα καθώς και μια στάση

ακαδημαϊκής πλάνης απέναντι στα υποκείμενα έρευνας. Η ακαδημαϊκή πλάνη είναι εκείνη η στάση κατά την οποία ο/ η ερευνητής/-τρια προβάλλει στα υποκείμενα που συγκροτούν την έρευνάς του/ της, την θεωρητική σχέση που έχει με το αντικείμενο έρευνας, ενώ αυτά τα υποκείμενα, διατηρούν μια πρακτική σχέση με αυτό το αντικείμενο (Bourdieu 2000: 54-59). Για παράδειγμα, η κατοίκηση σε υποβαθμισμένες περιοχές, ερμηνεύεται σε αρκετές ποιοτικές έρευνες απλά ως επιλογή κατοικίας, χωρίς όμως να τίθεται το ερώτημα, ακόμα και στα ίδια τα υποκείμενα έρευνας, αν είναι επιλογή ή αναγκαστική αποδοχή, λόγω πιθανώς έλλειψης οικονομικών πόρων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην επιλογή μιας άλλης γειτονιάς υψηλότερου στάτους.

Για την επίλυση των δύο παραπάνω προβλημάτων στις ποιοτικές έρευνες, προτείνεται η χρήση θεωρητικών εργαλείων από την φαινομενολογικά προσανατολισμένη κοινωνική θεωρία. Ένα από αυτά τα εργαλεία που μπορεί να χρησιμεύσει ως θεωρητικός οδηγός ερμηνείας (αλλά και διεξαγωγής) συνεντεύξεων είναι η έξη (habitus) του Bourdieu. Κατά συνέπεια, κρίνεται χρήσιμη μια συνοπτική παρουσίαση του όρου για τους σκοπούς μια ποιοτικής έρευνας, χωρίς όμως να είναι εξαντλητική.

Ως διαδικασία, η έξη συγκροτείται από την κοινωνικοποίηση του ατόμου, η οποία μέσα από επαναλαμβανόμενες εμπειρίες ενσταλάζει διαθέσεις, οι οποίες αφορούν ενσώματες ικανότητες που χαρακτηρίζονται ως κινητικά (σωματικά) και νοητικά σχήματα, δηλαδή σχήματα δράσης, αντίληψης και αξιολόγησης (Bourdieu 1977: 17, Bourdieu and Wacquant 1992: 16). Μέσω της έξης, παρέχεται στο άτομο μια πρακτική αίσθηση, όπου με βάση αυτή, γνωρίζει πώς να δρα μέσα στις διάφορες συγκεκριμένες καταστάσεις του καθημερινού του βίου, νοούμενες ως πεδία δράσης/ πρακτικής. Το σύνολο αυτών των διαθέσεων/ σχημάτων (αντιλήψεις για τα διάφορα πράγματα και υποκείμενα, σωματικές δεξιότητες και αξιολογικές κρίσεις/ πεποιθήσεις), συνιστούν ουσιαστικά μια «εσωτερική» δομή (βιωμένων) νοημάτων απέναντι σε διάφορα πράγματα και πρόσωπα του κοινωνικού κόσμου, την πολιτισμική διάσταση της καθημερινής εμπειρίας του κοινωνικού κόσμου (Ostrow 1981: 294). Με άλλο λόγια, η έννοια της έξης βοηθά στην κατανόηση της συγκρότησης του πολιτισμού ατόμων και ομάδων μέσα από την ανάδειξη της καθημερινής τους δράσης και της αφήγησης τους για αυτήν τη δράση και όχι μέσα από κάποια αυθαίρετη θεωρητική υπόθεση για το πώς θα έπρεπε να είναι τα πολιτισμικά τους γνωρίσματα.

Οι πρώιμες εμπειρίες του οικογενειακού περιβάλλοντος, συγκροτούν την πρωταρχική έξη του ατόμου, η οποία αποτελεί το υπόβαθρο στο οποίο αποκτώνται νέα νοητικά και κινητικά σχήματα κατά τη σχολική περίοδο, ενώ η έξη που έχει συγκροτηθεί από τις νέες εμπειρίες τις σχολικής περιόδου, αποτελεί με την σειρά της το υπόβαθρο για την περαιτέρω αναδόμησή της από τις μετέπειτα εμπειρίες στο εργασιακό περιβάλλον και στην προσωπική ζωή (Bourdieu 1977: 87). Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε πως για την διεξαγωγή μιας έρευνας για τον ρόλο της γειτονιάς στις βιοτικές ευκαιρίες ενός ατόμου που έχει μεγαλώσει σε μια συγκεκριμένη γειτονιά, θα ήταν χρήσιμο να οργανώσουμε τον οδηγό συνέντευξης σε ερωτήσεις που αφορούν την κοινωνική κατάσταση του οικογενειακού περιβάλλοντος και τις εμπειρίες σε αυτό (όπως για παράδειγμα αν υπήρχε παρότρυνση από τους γονείς για είσοδο σε κάποια ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα, αν υπήρχε γονικός έλεγχος και χρόνος διάθεσης με τους γονείς, η

συναισθηματική σχέση με τους γονείς, αν αποφάσισαν να το στείλουν σε ένα συγκεκριμένο σχολείο που είχε καλή φήμη στην επιτυχή είσοδο μαθητών στο πανεπιστήμιο κ.ο.κ.), την κοινωνική κατάσταση του σχολείου και τις εμπειρίες σε αυτό (παρέες, ενδιαφέροντα, κ.ο.κ.) καθώς και την κοινωνική κατάσταση του δημόσιου χώρου της γειτονιάς και τις εμπειρίες σε αυτόν. Έτσι, είναι εφικτό να δούμε αν υπάρχει συμβατότητα μεταξύ των εμπειριών που παράγονται σε αυτά τα τρία κοινωνικά συγκείμενα και πως *αλληλεπιδρούν* στην πορεία ζωής του ατόμου. Για παράδειγμα, θα μπορούσε ένα άτομο να έχει αρνητικές εμπειρίες από τον χώρο της γειτονιάς του σε σχέση με την αίσθηση της μελλοντικής του πορείας (εικόνες αποστέρησης, κοινωνικής αποδιοργάνωσης, κ.ο.κ.) αλλά θετικές στον χώρο της οικογένειας και του σχολείου όσον αφορά την εκπαιδευτική του σταδιοδρομία (παρότρυνση από τους γονείς και τους συνομηλίκους του, ύπαρξη παράδοσης του σχολείου σε υψηλά ποσοστά επιτυχιών στην είσοδο σε πανεπιστήμια, κ.ο.κ.). Δε θα πρέπει να μας διαφεύγει της προσοχής, πως όπως και στις στατιστικές προσεγγίσεις, μια ποιοτική έρευνα δεν χρειάζεται (αλλά ούτε και ενδείκνυται) να εγκλωβιστεί στην ανάδειξη του ανεξάρτητου ρόλου της γειτονιάς ή άλλης κατηγορίας στις ευκαιρίες ζωής των κατοίκων της, αλλά αντίθετα μπορεί να φανερώσει πώς το κοινωνικό πλαίσιο της γειτονιάς συμβάλλει (ή όχι) σε αυτές τις ευκαιρίες *σε σχέση* με τα υπόλοιπα κοινωνικά χαρακτηριστώ του ατόμου (Wacquant 1989)

Σε αυτό το σημείο, χρειάζεται να τονισθεί πως τα αντιληπτικά και αξιολογικά σχήματα της έξης, αφορούν και την αντίληψη του μέλλοντος, («Τι μπορώ να πετύχω;», «Τι μπορεί να μου συμβεί;»), μια προσδοκία για το μέλλον που πηγάζει «από την εμπειρία των κανονικοτήτων της ζωής» και καθιστά «εφικτό το να προβλέπει κανείς στην πράξη τα πιθανά μέλλοντα, ταξινομημένα προηγουμένως ως καλά ή κακά» (Bourdieu 2000: 211).

Όπως διαφαίνεται από τα παραπάνω, τα σχήματα αντίληψης και αξιολόγησης είναι οι κατηγορίες που χρησιμοποιούμε καθημερινά για να αποδώσουμε νόημα στον εαυτό (π,χ, «Είμαι εύπορος») και στον κόσμο («γειτονιά», «σχολείο», «καλό- κακό», «αντρικό- γυναικείο», «φτωχός- μεσαίος- πλούσιος», «επικίνδυνο- ασφαλές», κ.ο.κ.). Λόγω του ότι αξιολογήσεις συγκροτούν δομές/ συστήματα σχέσεων, θα μπορούσε μια έρευνα να αναδείξει την αντίληψη των κατοίκων μιας υποβαθμισμένης γειτονιάς για τη θέση της, ακόμα και διαχρονικά, στη χωρο-κοινωνική ιεραρχία, όπως γίνεται αντιληπτή από τα ίδια τα άτομα (π.χ. «Η γειτονιά που μένω είναι υποβαθμισμένη, βλέπεις πολύ φτώχια έξω και έχει χειροτερέψει τα τελευταία χρόνια. Πιο πάνω, είναι καλύτερα τα πράγματα»). Επίσης αυτές οι αξιολογήσεις μπορούν κάλλιστα να έχουν τον χαρακτήρα της μεταφοράς ή ακόμα και της προσβολής (Bourdieu 1993: 58). Άλλωστε, όπως μας υπενθυμίζει ο Wacquant (1989), η μελέτη των υποκειμενικών νοημάτων των ατόμων για τον κόσμο και τον εαυτό τους, είναι μέρος της αντικειμενικής πραγματικότητας του κόσμου και συνεπώς, αντικείμενο έρευνας για τις κοινωνικές επιστήμες.

Τέλος, μια άλλη συμβολή της έξης είναι ότι μέσω των αντιληπτικών σχημάτων της, συγκροτούνται πεποιθήσεις για τον κόσμο, βάση των οποίων πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας εμφανίζονται ως δεδομένες («φυσικές») και αυτονόητες. Αυτές τις πεποιθήσεις, ο Bourdieu (1977: 156) τις χαρακτηρίζει ως δόξα ή δοξική σχέση με τον κόσμο, σχέση αποδοχής του κόσμου. Κατά συνέπεια, μια ποιοτική έρευνα θα μπορούσε να επικεντρωθεί σε ερωτήσεις που να καταδεικνύουν αυτή τη στάση αποδοχής απέναντι

στις συνθήκες της γειτονιάς (αποστέρηση, κοινωνική αποδιοργάνωση, κ.ο.κ.) αλλά και, κυρίως, τη *διακύμανση* που υπάρχει ανάμεσα στα άτομα λόγω διαφόρων πολιτισμικών τους χαρακτηριστικών (όπως για παράδειγμα οι πολιτικές τους αντιλήψεις). Ενδέχεται ορισμένοι/ες κάτοικοι να αποδέχονται πλήρως τις κοινωνικο-χωρικές συνθήκες της γειτονιάς τους, ακόμα και στον βαθμό της νομιμοποίησής τους (Charlesworth 2000), όμως υπάρχει η πιθανότητα άλλοι/ες να αντιδρούν σε αυτές, ακόμη και με την μορφή μουσικών ή άλλων κινημάτων (Sernhede 2011).

Συμπεράσματα

Η επιστημονική συζήτηση για την επίδραση της γειτονιάς, μας καλούν να αντιληφθούμε ότι ο χώρος και συγκεκριμένα η περιοχή κατοικίας, δεν αποτελεί απλώς το συγκείμενο στο οποίο εκτυλίσσεται η καθημερινή δράση αλλά έχει ενεργό ρόλο στην εξέλιξή της.

Επιπρόσθετα, όπως επιχείρησα να αναδείξω, τόσο οι ποσοτικές όσο και οι ποιοτικές μέθοδοι, δε χρειάζεται να εγκλωβίζονται σε γραμμικές ή μονοπαραγοντικές εξηγήσεις για το εάν ο χώρος «μετράει» ή όχι στις βιοτικές ευκαιρίες του ατόμου, αλλά μπορούν (ή ίσως χρειάζεται) να δοθεί προσοχή στο πως ο χώρος συν-διαμορφώνει μαζί με τα υπόλοιπα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ατόμου τη διαδρομή του στον κοινωνικό κόσμο. Η χρήση της κοινωνικής θεωρίας και μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών, συμπεριλαμβανομένων και των σύγχρονων προσεγγίσεων όπως η θεωρία των πολύπλοκων κοινωνικών συστημάτων (Byrne 2002), μπορεί να βοηθήσει σε αυτή την κατεύθυνση.

Ταυτόχρονα, χρειάζονται δύο επιπρόσθετες επισημάνσεις για τη μελλοντική έρευνα της επίδρασης της γειτονιάς στη χώρα μας. Η πρώτη αφορά το εθνικό πλαίσιο στο οποία έχει συγκροτηθεί αφενός η μεταναστευτική πολιτική της χώρας, μια και ο μεταναστευτικός πληθυσμός αποτελεί ήδη την τελευταία εικοσαετία ένα σημαντικό μέρος των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων της Ελλάδας και ιδιαίτερα της πρωτεύουσας (Maloutas 2007) και αφετέρου η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στη χώρα μας. Θα πρέπει να έχουμε κατά νου πως η επίδραση της γειτονιάς, λαμβάνει χώρα εντός των συνθηκών που χαρακτηρίζουν την πολιτική ένταξης των μεταναστών καθώς και του κράτους πρόνοιας της χώρας μας όπως το κατακερματισμένο και συντεχνιακό σύστημα κοινωνικής προστασίας, ο χαμηλός βαθμός διείσδυσης της κρατικής πολιτικής στο πεδίο της ευημερίας των ατόμων καθώς και ο πελατειακός της χαρακτήρας (Ferrera 1996).

Η δεύτερη, αφορά το γεγονός ότι η αστική έρευνα οφείλει να λάβει υπόψη τις διεθνείς αλλαγές που επιφέρει η νεοφιλελευθεροποίηση των σύγχρονων κοινωνιών, ιδιαίτερα μετά την οικονομική κρίση του 2008, καθώς και τις επιπτώσεις της στην αύξηση της ενδοαστικής κοινωνικής ανισότητας. Με διαφορετικούς τρόπους από χώρα σε χώρα, οι αλλαγές στον τομέα των εργασιακών σχέσεων, της φορολογικής πολιτικής, της παιδείας και της στεγαστικής πολιτικής, επηρεάζουν άνισα τους κατοίκους διάφορων περιοχών των πόλεων της Ευρώπης και Αμερικής (Scarpa 2015).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βακαλόπουλος, Κ. (2018), *Περιοχές αποστέρησης, ευάλωτες ομάδες και επίδραση της γειτονιάς. Η περίπτωση της Αθήνας*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Andersson, E. (2004), From Valley of Sadness to Hill of Happiness: The significance of surroundings for socioeconomic career, *Urban Studies*, Vol. 41, No 3, pp. 641-659.

Andersson, E. and Subramanianm, S. V. (2006), Explorations of Neighbourhood and Educational Outcomes for Young Swedes, *Urban Studies*, Vol. 43, No 11, pp. 2013-2025.

Atkinson, R. and Kintrea, K. (2001), Disentangling Area Effects: Evidence from deprived and non-deprived neighbourhoods, *Urban Studies,* Vol. 38, No 12, pp. 2277-2298.

Bhaskar, R. (2005), *The Possibility of Naturalism. A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences* (3rd edition), London, Routledge.

Bourdieu, P. (1977), *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.

Bourdieu, P. and Wacquant, L. (1992), *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge, Polity Press.

Bourdieu, P. (1993), *Sociology in Question*, London, Sage.

Bourdieu, P. (1999), Site effects, in P. Bourdieu et al. (eds), *The Weight of the World: Social suffering in contemporary society*, Cambridge, Polity Press, pp. 123-129.

Bourdieu, P. (2000), *Pascalian Meditations*, Cambridge, Polity Press.

Byrne, D. (2002), *Interpreting Quantitative Data*, London, Sage.

Byrne, D. and Uprichard, E. (2007), Crossing Levels: The potential for numerical taxonomy and fuzzy set approaches to study multi-level longitudinal change, *Methodological Innovations Online,* Vol. 2, No 1, pp. 41-58.

Charlesworth, S. J. (2000), *A Phenomenology of Working Class Experience*, Cambridge, Cambridge University Press.

Ferrera, M. (1996), "The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe", *Journal of European Social Policy*, Vol. 6, No 1, pp. 17-37.

Friedrichs, J. (1997), Do poor neighbourhoods make their residents poorer? Context effects of poverty neighborhoods on residents, in H. J. Andress (ed.), *Empirical Poverty Research*, Aldershot, Avebury, pp. 77-99.

Harding, D. J. (2010), *Living the Drama: Community, conflict and culture among inner-city boys*, Chicago, University of Chicago Press.

Hays, S. (1994), Structure and Agency and the Sticky Problem of Culture, *Sociological Theory*, Vol. 12, No 1, pp. 57-72.

Kearns, A. and Parkinson, M. (2001), The Significance of Neighbourhood, *Urban Studies*, Vol. 38, No 12, pp. 2103-2110.

MacLeod, J. (2009), *Ain't No Makin' It: Aspirations and attainment in a low-income neighborhood* (3rd ed.), Boulder, Westview Press.

Maloutas, T. (2007), Segregation, Social Polarization and Immigration in Athens during the 1990s: Theoretical expectations and contextual difference, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 31, No 4, pp. 733-758.

Malpas, J. (1999), *Place and Experience: A philosophical topography*, Cambridge, Cambridge University Press.

Morenoff, J. and Tienda, M. (1997), Underclass Neighborhoods in Temporal and Ecological Perspectives, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 127, pp. 59-72.

Oberwittler, D. (2007), The Effects of Neighbourhood Poverty on Adolescent Problem Behaviours: A Multi-level analysis differentiated by gender and ethnicity, *Housing Studies*, Vol. 22, No 5, pp. 781-803.

Ostrow, J. M. (1981), Culture as a Fundamental Dimension of Experience: A discussion of Pierre Bourdieu's theory of human habitus, *Human Studies*, Vol. 4, No 1, pp. 279-297.

Porpora, D. (1998), Four concepts of social structure, in Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T. and Norrie, A. (eds.), *Critical Realism: Essential readings*, London, Routledge, pp. 339-355.

Pinkster, F. (2014), Neighbourhood Effects as Indirect Effects: Evidence from a Dutch case study on the significance of neighbourhood for employment trajectories, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 38, No 6, pp. 2042-2059.

Ragin, C. C. (1987), *The Comparative Method: Moving beyond qualitative and quantitative strategies*, Berkeley, University of California Press.

Rankin, B. H. and Quane, J. M. (2002), Social Contexts and Urban Adolescent Outcomes: The interrelated effects of neighborhoods, families, and peers on African-American youth, *Social Problems*, Vol 49, No 1, pp. 78-100.

Rubinstein, D. (1993), Opportunity and Structural Sociology, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, Vol. 23, No 3, pp. 265-283.

Sayer, A. (2010), *Method in Social Science. A realist approach* (revised 2nd ed.), London, Routledge.

Scarpa, S. (2015), The Impact of Income Inequality on Economic Residential Segregation: The case of Malmö, 1991-2010, *Urban Studies,* Vol. 52, No 5, pp. 906-922.

Sernhede, O. (2011), School, Youth Culture and Territorial Stigmatization in Swedish Metropolitan Districts, *Young*, Vol. 19, No 2, pp. 159-180.

Sykes, B. and Musterd, S. (2010), Examining Neighbourhood and School Effects Simultaneously: What does the Dutch evidence show?, *Urban Studies*, Vol. 48, No 7, pp. 1307-1331.

Wacquant, L. (1989), The Puzzle of Race and Class in American Society and Social Science, *Benjamin E. Mays Monograph Series*, Vol. 2, No 1, pp. 7-20.

Wilson, W. J. (1987), *The Truly Disadvantaged: The inner city, the underclass, and public policy*, Chicago, Chicago University Press.

ΤΟ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΖΩΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ

Σπυριδούλα Γιάκη,[α] Ευγενία Αρβανίτη[β]

[α] Διδάκτωρ, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία (ΤΕΕΑΠΗ), Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πατρών
[β] Καθηγήτρια, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία (ΤΕΕΑΠΗ), Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πατρών

Περίληψη

Το διαπολιτισμικό κεφάλαιο είναι μια δυναμική έννοια που πηγάζει από τη θεωρία του κοινωνικοπολιτισμικού κεφαλαίου του Bourdieu και περιλαμβάνει τις πολιτισμικές εμπειρίες, το οικογενειακό κεφάλαιο, καθώς και τις δεξιότητες και ικανότητες που είναι απαραίτητες για μία αποτελεσματική αλληλεπίδραση με τους πολιτισμικούς «άλλους». Η έννοια του διαπολιτισμικού κεφαλαίου μπορεί να είναι χρήσιμη για τους εκπαιδευτικούς, ιδιαίτερα εκείνους που εργάζονται με μαθητές από διαφορετικά πολιτισμικά υπόβαθρα, στην ανάπτυξη μιας πρακτικής διαπολιτισμικής συνείδησης για τον παγκόσμιο διασυνδεδεμένο κόσμο, οδηγώντας σε σημαντικά (δια)προσωπικά και κοινωνικά οφέλη. Το διαπολιτισμικό κεφάλαιο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση της σχέσης μεταξύ του εκπαιδευτικού υποβάθρου, των πολιτισμικών προτύπων, των στάσεων και του τρόπου ζωής. Ένα αυξημένο διαπολιτισμικό κεφάλαιο μπορεί να οδηγήσει σε πιο ωφέλιμες επιλογές για την προσωπική και επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού, αποτρέποντας τον κοινωνικό αποκλεισμό και την εθνοκεντρική σκέψη. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να εξετάσει τους παράγοντες του διαπολιτισμικού κοινωνικού κεφαλαίου τριάντα επιλεγμένων Ελλήνων εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα και στην Αυστραλία. Αναλύοντας τα βιώματα των πληροφορητών μέσα από τριάντα αφηγήσεις ζωής και οι ερευνητές διερευνούν τους παράγοντες του διαπολιτισμικού κοινωνικού κεφαλαίου και τη συσχέτισή τους με τη διαπολιτισμική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών.

Λέξεις Κλειδιά: Διαπολιτισμικό Κεφάλαιο, Habitus, Αφηγήσεις Ζωής, Εκπαιδευτικοί, Διαπολιτισμική Ανάπτυξη

INTERCULTURAL SOCIAL CAPITAL: LIFE NARRATIVES OF EDUCATORS IN GREECE AND AUSTRALIA

Spyridoula Giaki,[α] Eugenia Arvanitis[β]

[α] PhD, Department of Educational Sciences and Early Childhood Education, School of Humanities and Social Sciences, University of Patras
[β] Professor, Department of Educational Sciences and Early Childhood Education, School of Humanities and Social Sciences, University of Patras

Abstract

Intercultural capital is a dynamic concept rooted in Bourdieu's theory of sociocultural capital. It encompasses cultural experiences, family background, and the skills and competencies required for meaningful interaction with individuals from different cultural contexts. This concept holds particular relevance for educators, especially those working in multicultural environments, as it

fosters a practical understanding of intercultural awareness within an increasingly interconnected global society. Developing intercultural capital can yield substantial personal and social benefits, both for educators and their students. It serves as a valuable framework for examining how educational background, cultural norms, attitudes, and lifestyles interact. Enhancing one's intercultural capital can support more informed personal and professional choices, while also reducing the risk of social exclusion and ethnocentric perspectives.
The aim of this study is to investigate the components of intercultural social capital among thirty Greek primary school teachers and early childhood educators working in both Greece and Australia. Through the analysis of thirty life narratives, the study explores the factors contributing to their intercultural social capital and examines how these elements relate to the educators' intercultural development.

Keywords: Intercultural Capital, Habitus, Life Narratives, Educators, Intercultural Development

Εισαγωγή

Οι μετακινήσεις πληθυσμών στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης έχουν αναπόφευκτα επηρεάσει τη σύνθεση των μαθητικών κοινοτήτων (Shim 2014). Καθώς ο κόσμος γίνεται όλο και πιο διασυνδεδεμένος, οι αντιλήψεις περί πολιτισμικής ομοιογένειας υποχωρούν. Στην Ελλάδα, η αύξηση των μεταναστών και προσφύγων έχει οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας (Kalantzis and Cope 2013). Οι εκπαιδευτικοί καλούνται να διδάξουν μαθητές με διαφορετικές γλωσσικές και πολιτισμικές καταβολές, γεγονός που απαιτεί την υιοθέτηση νέων διδακτικών προσεγγίσεων. Αυτές οι προσεγγίσεις δεν αφορούν μόνο τη μετάδοση γνώσεων, αλλά και τη δημιουργία ενός συμπεριληπτικού περιβάλλοντος για όλους τους μαθητές. Οι εκπαιδευτικοί, συνεπώς, δεν είναι απλώς αποδέκτες των αλλαγών αλλά και φορείς τους, τόσο στην επαγγελματική όσο και στην προσωπική τους πρακτική (Arvanitis 2017).

Η παγκοσμιοποίηση και η πολιτισμική αλληλεπίδραση συμβάλλουν στην ανάπτυξη μιας παγκόσμιας συνείδησης, η οποία επαναπροσδιορίζει τις ατομικές και συλλογικές ταυτότητες (Arvanitis 2017, Γιάκη και Αρβανίτη 2024). Μέσα από αυτή τη διαδικασία, άτομα και κοινότητες αναπτύσσουν νέες μορφές ταυτότητας και διαπολιτισμικής επικοινωνίας (Pöllmann 2013). Οι εκπαιδευτικοί, ως μέλη της κοινωνίας και ως επαγγελματίες, καλούνται να διατηρήσουν τη συνέχεια με την παράδοση, ενώ παράλληλα ενισχύουν τη σύγχρονη πολιτισμική ταυτότητα του σχολείου τους (Arvaniti, Bertozzi and Armaos 2020).

Αυτό εγείρει το ερώτημα πώς οι Έλληνες εκπαιδευτικοί μπορούν να καλλιεργήσουν τις δεξιότητες επικοινωνίας και συνύπαρξης σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον, όπου συνυπάρχουν διαφορετικές κοσμοθεωρίες, αντιλήψεις και τρόποι ζωής. Με άλλα λόγια, ποιες γνώσεις, στάσεις και δεξιότητες –δηλαδή ποιο διαπολιτισμικό κεφάλαιο– χρειάζονται οι εκπαιδευτικοί για να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στις κοινωνικές αλλαγές;

Θεωρητικό πλαίσιο

Η κοινωνική θέση του ατόμου καθορίζεται από παράγοντες όπως η οικογενειακή κουλτούρα, η εκπαίδευση, η εμπιστοσύνη (θεσμική και διαπροσωπική) και η συμμετοχή σε κοινωνικά δίκτυα (Bourdieu 1986). Αυτά τα στοιχεία αποτελούν πτυχές του κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, το οποίο δεν είναι στατικό, αλλά εξελίσσεται διαρκώς μέσα από τις επιλογές του ατόμου. Το πολιτισμικό κεφάλαιο περιλαμβάνει γνώσεις, εκπαιδευτικά προσόντα, γλωσσικές δεξιότητες και τρόπους συμπεριφοράς που πηγάζουν από το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον. Σύμφωνα με τον Bourdieu (1986), αποτελεί μη οικονομικό πόρο που ενισχύει το κοινωνικό status των ατόμων.

Η έννοια αυτή διευρύνθηκε μέσα από την ανάλυση του διαπολιτισμικού κεφαλαίου, το οποίο προκύπτει από την αλληλεπίδραση πολιτισμών στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Ο Andreas Pöllmann (2013, 2016) προσέγγισε το διαπολιτισμικό κεφάλαιο ως γέφυρα ανάμεσα σε διαφορετικές κουλτούρες, τονίζοντας τη δυναμική του ανταλλακτική αξία και τη σημασία του στην κατανόηση της διαφορετικότητας.

Η διαμόρφωση του διαπολιτισμικού κεφαλαίου επηρεάζεται από παράγοντες όπως η ανατροφή και το habitus, δηλαδή το σύστημα αξιών και πρακτικών που μεταδίδεται μέσα από την οικογένεια (Bourdieu 1986). Στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, το habitus μετασχηματίζεται, οδηγώντας σε μια υπερεθνική ταυτότητα που επηρεάζει την εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία του ατόμου (Carlson and Schneickert 2021). Έρευνες (Crystal et al. 2008, Pettigrew et al. 2011) έδειξαν ότι το διαπολιτισμικό κεφάλαιο μπορεί να προσφέρει σημαντικά κοινωνικά, επαγγελματικά και οικονομικά οφέλη, ενισχύοντας την ανταγωνιστικότητα των ατόμων στη διεθνή αγορά και προωθώντας την κοινωνική συνοχή.

Η εκπαίδευση παίζει καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του διαπολιτισμικού κεφαλαίου, καθώς ενισχύει τη διαπολιτισμική ευαισθητοποίηση και παρέχει εργαλεία για την κατανόηση διαφορετικών πολιτισμών (Pöllmann 2016). Τα σχολεία και τα πανεπιστήμια προωθούν τον διαπολιτισμικό διάλογο, παρέχοντας ευκαιρίες κινητικότητας και θεσμικές ρυθμίσεις για τη στήριξη ευάλωτων ομάδων. Ωστόσο, ερευνητές επισημαίνουν ότι η τυπική εκπαίδευση, ενώ στοχεύει στη μείωση των ανισοτήτων, μπορεί παράλληλα να αναπαράγει τις κοινωνικοπολιτισμικές διαφορές υπό το πρίσμα της αξιοκρατίας (Bourdieu and Passeron 1977).

Η σημασία του διαπολιτισμικού κεφαλαίου είναι ιδιαίτερα εμφανής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, όπου η διαπολιτισμική εμπειρία συμβάλλει στην προσωπική και επαγγελματική ανάπτυξη των φοιτητών (Jones 2016, Killick 2017). Παράλληλα, επηρεάζει τη συνεχή εκμάθηση γλωσσών (Coffey 2018) και τις παιδαγωγικές πρακτικές των εκπαιδευτικών (Pöllmann 2021). Στην πράξη, η εμπειρία διαμονής στο εξωτερικό, οι διαπολιτισμικές φιλίες και η γλωσσομάθεια αποτελούν δείκτες του διαπολιτισμικού κεφαλαίου, ενισχύοντας την ικανότητα ατόμων και κοινοτήτων να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης. Επιπλέον, το διαπολιτισμικό κεφάλαιο μπορεί να αναλυθεί μέσα από τις πολιτισμικές δημιουργίες, όπως η τέχνη και η αρχιτεκτονική, που ενσωματώνουν διαπολιτισμικές επιρροές και διαμορφώνουν την παγκόσμια πολιτισμική κληρονομιά (Pöllmann 2013).

Συμπερασματικά, το διαπολιτισμικό κεφάλαιο δεν είναι απλώς ένα σύνολο δεξιοτήτων ή γνώσεων, αλλά ένα δυναμικό πεδίο αλληλεπίδρασης και ανταλλαγής πολιτισμικών στοιχείων. Η ανάπτυξή του επιτυγχάνεται μέσα από την εκπαίδευση, τις κοινωνικές σχέσεις και τις εμπειρίες ζωής, επηρεάζοντας τη συνοχή των σύγχρονων κοινωνιών. Η εξέλιξή του είναι συνεχής, καθώς τα άτομα εμπλουτίζουν τις πολιτισμικές τους ταυτότητες και επαναδιαπραγματεύονται τη θέση τους στο παγκόσμιο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη του διαπολιτισμικού κεφαλαίου των εκπαιδευτικών και η επιρροή του στη διαχείριση της διαφορετικότητας ώστε οι εκπαιδευτικοί να είναι ικανοί ανταποκριθούν αποτελεσματικά στις πολιτισμικές διαφορές.

Τα επιμέρους ερωτήματα που προκύπτουν είναι τα εξής:

α) Ποιοι παράγοντες συνθέτουν το διαπολιτισμικό κεφάλαιο;

β) Ποια είναι η συμβολή του οικογενειακού (πρωτογενούς) και του επαγγελματικού (δευτερογενούς) habitus στην αποδοχή της διαφορετικότητας;

Αρχικά, για το πρώτο ερώτημα, προσδιορίζονται τέσσερις βασικοί παράγοντες που διαμορφώνουν το διαπολιτισμικό κεφάλαιο, όπως καταγράφονται στη βιβλιογραφία: προσωπικά χαρακτηριστικά, οικογενειακή επίδραση, συμμετοχή σε κοινωνικές ομάδες και η επίδραση της συμβολικής δύναμης/εξουσίας. Στη συνέχεια, διερευνώνται τυχόν πρόσθετοι παράγοντες που μπορεί να αναδειχθούν από την έρευνα.

Ακολούθως, εξετάζεται αν το διαπολιτισμικό μπορεί να επηρεάσει τις στάσεις των εκπαιδευτικών απέναντι στη διαφορετικότητα, οδηγώντας ενδεχομένως σε αλλαγές στη συμπεριφορά και την παιδαγωγική τους προσέγγιση.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στο ρόλο της οικογένειας και του επαγγελματικού περιβάλλοντος. Ιδίως η οικογένεια θεωρείται κρίσιμος παράγοντας, καθώς συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου από τα πρώτα στάδια της ζωής του.

Μεθοδολογία

Οι αφηγήσεις ζωής είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για τη διερεύνηση σύνθετων κοινωνικών φαινομένων, στάσεων και αντιλήψεων (Riessman 2001). Τα άτομα κατανοούν και ερμηνεύουν τη ζωή τους μέσα από ιστορίες που αφηγούνται για τον εαυτό τους και το παρελθόν τους (Connelly and Clandinin 2006: 479). Σύμφωνα με τον Bruner (2002), η αφηγηματική έρευνα παρέχει μια ερευνητική προσέγγιση για την κατανόηση των εμπειριών των ανθρώπων. Η βασική της αξία έγκειται τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη δομή της αφήγησης, αντιμετωπίζοντάς την ως μια μορφή απόδοσης ενώπιον ακροατηρίου.

Στη θεματική ανάλυση έμφαση δίνεται στο περιεχόμενο ενός κειμένου, στο «τι» λέγεται περισσότερο από το «πώς» λέγεται (Riessman 2005: 2). Η γλώσσα λειτουργεί ως μια

άμεση και ξεκάθαρη «οδός» προς το νόημα, με τους ερευνητές να συλλέγουν πολλές ιστορίες και να δημιουργούν επαγωγικά εννοιολογικές ομάδες από τα δεδομένα.

Η θεματική προσέγγιση που ακολουθήθηκε στην παρούσα έρευνα είναι χρήσιμη για την εύρεση κοινών θεματικών στοιχείων μεταξύ των συμμετεχόντων στην έρευνα και των βιωμάτων που αναφέρουν (Riessman 2005: 2). Μια τέτοια τυπολογία μπορεί να κατασκευαστεί για να επεξεργαστεί μια αναπτυσσόμενη θεωρία. Στην περίπτωση της συγκεκριμένης έρευνας, η τυπολογία αφορά στους άξονες της αφήγησης που αναφέρθηκαν παραπάνω (πρωτογενές οικογενειακό habitus, ατομικά χαρακτηριστικά, επαγγελματική πρακτική κ.λπ.). Επειδή το ενδιαφέρον έγκειται στο περιεχόμενο της ομιλίας, οι αναλυτές ερμηνεύουν αυτό που λέγεται εστιάζοντας στο νόημα της αφήγησης με την γλώσσα να θεωρείται πόρος και όχι θέμα έρευνας (Riessman 2005: 3).

Η εργασία αυτή περιλαμβάνει τριάντα (30) εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με ελληνική υπηκοότητα, εκ των οποίων οι μισοί προέρχονται από την Ελλάδα και οι υπόλοιποι από την Αυστραλία. Η Αυστραλία επιλέχθηκε λόγω του πολυπολιτισμικού της χαρακτήρα και της παρουσίας Ελλήνων της διασποράς. Οι συμμετέχοντες επιλέχθηκαν με κριτήρια όπως τα έτη υπηρεσίας, το φύλο, οι σπουδές, η εμπειρία σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα και το κοινωνικό τους υπόβαθρο (habitus).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η χρήση θεματικής ανάλυσης στην παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στα νοήματα και στις εμπειρίες των ατόμων με θέμα τη συγκρότηση του διαπολιτισμικού τους κεφαλαίου. Η θεματική ανάλυση είναι ιδιαίτερα κατάλληλη για τον σκοπό αυτό, επειδή, μέσω της διαδικασίας ανάλυσης ενός ευρέος φάσματος δεδομένων, μπορεί να απεικονίσει πώς αναπτύσσεται μια συγκεκριμένη κοινωνική κατασκευή όπως είναι το κεφάλαιο (Joffe 2011).

Κατά τη διάρκεια της θεματικής ανάλυσης προσδιορίστηκαν οκτώ σημαντικά θέματα, όπως η ανατροφή (πρωτογενές habitus), η εκπαίδευση, η εκπαιδευτική πρακτική (επαγγελματικό habitus), η αξιοποίηση και διαχείριση της διαφορετικότητας, η εμπιστοσύνη, η συμμετοχή στα δίκτυα, το τραύμα και η θρησκεία. Τα θέματα ταξινομήθηκαν χωρίζοντας τις αφηγήσεις σε ενότητες, συμπεριλαμβανομένων περιγραφικών, αφηγηματικών και επεξηγηματικών κειμένων (Ίσαρη και Πουρκός 2015).

Οι στόχοι της θεματικής ανάλυσης είναι η μελέτη της σχέσης του διαπολιτισμικού κεφαλαίου με τη διαπολιτισμική ικανότητα του εκπαιδευτικού και η μελέτη της επίδρασης του «πρωτογενούς» οικογενειακού και του «δευτερογενούς» επαγγελματικού habitus στη διαπολιτισμική ικανότητα του εκπαιδευτικού. Επίσης, προσδιορίζονται οι παράγοντες του διαπολιτισμικού κεφαλαίου, όπως αυτοί απορρέουν από την θεωρία αλλά και από τις αφηγήσεις των εκπαιδευτικών.

Η ανατροφή (πρωτογενές habitus)

Η ανατροφή (πρωτογενές habitus) των εκπαιδευτικών χαρακτηρίζονταν από ένα «παραδοσιακό» πλαίσιο, όπου κυριαρχούσαν η αυστηρότητα, η υπερπροστατευτικότητα και η πειθαρχία. Οι περισσότερες αφηγήσεις αναφέρονται σε διευρυμένες οικογένειες, όπου οι παππούδες και λοιποί συγγενείς είχαν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της

οικογενειακής κουλτούρας. Το τρίπτυχο «πατρίς-θρησκεία-οικογένεια» αποτελούσε τον θεμέλιο λίθο των αξιών, ενισχύοντας μια εσωστρεφή στάση ζωής και τη νοοτροπία «τα εν οίκω μη εν δήμω». Η υπακοή στους οικογενειακούς κανόνες παρουσιαζόταν ως βασική αρετή, διαμορφώνοντας ένα περιβάλλον όπου η διατήρηση της κοινωνικής εικόνας και η αποφυγή σχολιασμού από την κοινότητα είχαν καθοριστική σημασία:

> «. ...μεγάλωσα σε μια γυάλα όπου μας προστάτευαν από όλους, από όλα...η μάνα μου υπερπροστατευτική...δεν έπρεπε να λέω πολλά γιατί δεν ήθελε να καταλάβει ότι δεν είμαστε όλοι ίδιοι, οπότε και εγώ δεν ανακατευόμουνα...οι γονείς μου μας έλεγαν να αγαπάμε όλο τον κόσμο, αλλά να προσέχουμε πάρα πολύ.»

Στην Αυστραλία, οι εκπαιδευτικοί δεύτερης γενιάς διατήρησαν πολλά στοιχεία της ελληνικής κουλτούρας, αλλά η πολυπολιτισμικότητα επηρέασε το πρωτογενές habitus. Η σύνδεση με την ελληνική καταγωγή τους διατηρήθηκε μέσω της εκμάθησης της γλώσσας, των παραδόσεων και της συμμετοχής στις δραστηριότητες της ελληνικής παροικίας. Ωστόσο, η μεταναστευτική εμπειρία έφερε προκλήσεις, όπως η ανάγκη διαχείρισης δύο πολιτισμικών ταυτοτήτων, ο κοινωνικός αποκλεισμός και οι δυσκολίες στη γλωσσική επικοινωνία.

> «Με ρωτούν, 'ποιο είναι το πολιτισμικό σου υπόβαθρο;' Και συνήθως λέω, 'είμαι σαν Αυστραλή. Θέλεις να μάθεις ποια είναι η εθνικότητά μου; Οι γονείς μου είναι Έλληνες. Ο μπαμπάς μου προέρχεται από την Κρήτη. Η μαμά μου γεννήθηκε εδώ.' ...όταν πηγαίνω στην Ελλάδα, νιώθω σίγουρα δεν ανήκω εκεί. Είμαι σίγουρα Αυστραλή. Και είναι ενδιαφέρον πώς εδώ στην Αυστραλία, αν λέω ότι είμαι Αυστραλή, δεν είναι μια αρκετά καλή απάντηση για τους περισσότερους ανθρώπους.»

Πολλά παιδιά μεταναστών είχαν τον ρόλο του διερμηνέα για τους γονείς τους, γεγονός που τους βοήθησε να αναπτύξουν υπευθυνότητα και οργανωτικές δεξιότητες από μικρή ηλικία. Αντίθετα, για ορισμένους, η κοινωνική και οικονομική θέση της οικογένειάς τους λειτούργησε ως εμπόδιο στην ένταξή τους στο νέο περιβάλλον, δημιουργώντας ένα διχασμένο habitus.

Η εκπαίδευση αποτελεί έναν από τους βασικούς πυλώνες διαμόρφωσης της επαγγελματικής ταυτότητας των εκπαιδευτικών, καθώς και του πολιτισμικού τους κεφαλαίου. Στην Ελλάδα, παρατηρείται έντονη τάση για μεταπτυχιακές σπουδές, ιδιαίτερα στους εκπαιδευτικούς που έχουν έως δεκαπέντε (15) έτη προϋπηρεσίας. Οι επιλογές τους δεν είναι τυχαίες, αλλά βασίζονται σε προσωπικά ενδιαφέροντα και επαγγελματικές ανάγκες.

Στην Αυστραλία, διακρίνεται μια διαφοροποίηση μεταξύ των εκπαιδευτικών πρώτης και δεύτερης γενιάς. Οι τελευταίοι διαθέτουν συνήθως υψηλότερο θεσμοθετημένο πολιτισμικό κεφάλαιο, κάτι που αποδίδεται στην ανάγκη τους να ενσωματωθούν σε ένα νέο ακαδημαϊκό και επαγγελματικό περιβάλλον.

Ένας καθοριστικός παράγοντας για τη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού κεφαλαίου είναι οι εμπειρίες μετεκπαίδευσης. Οι σπουδές και τα επιμορφωτικά προγράμματα στο εξωτερικό προσφέρουν γνώσεις και δεξιότητες που δεν περιορίζονται στην ακαδημαϊκή

κατάρτιση, αλλά επεκτείνονται στην προσωπική ανάπτυξη και τη διαπολιτισμική επίγνωση. Επιπλέον, προγράμματα ανταλλαγής, όπως το Erasmus, λειτούργησαν ως σημαντικοί μαθησιακοί πόροι για εκπαιδευτικούς, όχι μόνο ενισχύοντας τις γνώσεις τους, αλλά και διευρύνοντας το δίκτυο επαγγελματικών και διαπολιτισμικών επαφών τους:

> «...έχω δουλέψει με παιδιά στην Ταϊλάνδη στο παρελθόν, οπότε καταλαβαίνω ότι δεν μπορώ να αγγίξω το κεφάλι τους. Αυτό θεωρείται πολιτισμικά ασέβεια. Και μέχρι να αλληλοεπιδράσετε με αυτήν την κουλτούρα, δεν συνειδητοποιείτε πόσο συχνά αγγίζετε το κεφάλι ενός τρίχρονου παιδιού καθώς στέκεται δίπλα σας. Αν έχεις ταξιδέψει, αν διαβάζεις πολύ, αν είσαι μορφωμένος και βιώνεις σχέσεις με ανθρώπους από διαφορετικούς πολιτισμούς, θα είσαι πολύ πιο ανοικτός».

Η εκπαιδευτική πρακτική (Επαγγελματικό habitus)

Το επαγγελματικό habitus των εκπαιδευτικών παρουσιάζει διαφορές μεταξύ Ελλάδας και Αυστραλίας, καθώς και μεταξύ νέων και έμπειρων εκπαιδευτικών.

Στην Αυστραλία, οι εκπαιδευτικοί εργάζονται σε πολυπολιτισμικά σχολεία, ακολουθώντας ένα αυστηρό εκπαιδευτικό σύστημα που δεν αφήνει πολλά περιθώρια για πρωτοβουλίες. Η διαφοροποιημένη μάθηση αποτελεί πρόκληση, κυρίως λόγω της ανάγκης προσαρμογής της διδασκαλίας σε μαθητές διαφορετικών επιπέδων. Αντίθετα, στην Ελλάδα, η πολυπολιτισμικότητα εμφανίστηκε σχετικά πρόσφατα και οι εκπαιδευτικοί, ιδιαίτερα οι πιο έμπειροι, συχνά την αγνοούν, εστιάζοντας κυρίως στη γλωσσική επάρκεια των μαθητών. Οι νεότεροι δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αλλά η έλλειψη εκπαίδευσης στη διαχείριση της διαφορετικότητας παραμένει πρόβλημα.

Οι έμπειροι εκπαιδευτικοί στην Ελλάδα τείνουν να αναπολούν το παρελθόν, εστιάζοντας στη συμπεριφορά των μαθητών και όχι στην ανάγκη εξέλιξης της διδασκαλίας τους. Η μακροχρόνια παραμονή στο ίδιο σχολείο συχνά οδηγεί σε στασιμότητα, καθώς οι εκπαιδευτικοί εγκλωβίζονται στις μικροπολιτικές του χώρου και δεν προσαρμόζονται στις αλλαγές του μαθητικού πληθυσμού.

Αντίθετα, εκπαιδευτικοί που επιλέγουν να αλλάζουν σχολεία συχνά αναπτύσσουν δεξιότητες προσαρμοστικότητας και ανθεκτικότητας. Η συνεχής έκθεση σε νέα σχολικά περιβάλλοντα τους προσφέρει πολύτιμες εμπειρίες και ευκαιρίες επαγγελματικής και προσωπικής εξέλιξης.

Η εμπιστοσύνη

Αν και η εμπιστοσύνη αποτελεί βασικό πυρήνα του κοινωνικού κεφαλαίου, στις αφηγήσεις δεν υπήρξε άμεση αναφορά. Σε ορισμένες αφηγήσεις υπήρξε έμμεση αναφορά ως προς τις γενικότερες στάσεις και πεποιθήσεις. Γενικότερα, η πλειονότητα των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα δηλώνει μία επιφυλακτικότητα στις σχέσεις στον χώρο εργασίας. Το ίδιο συμβαίνει και με μερικούς αφηγητές στην Αυστραλία που δηλώνουν μία δυσπιστία στις σχέσεις τους με εκπαιδευτικούς από άλλες χώρες.

Ως προς τις διαπροσωπικές σχέσεις, εν μέρει η εμπιστοσύνη σα γενικότερη στάση φαίνεται να εντοπίζεται στις αφηγήσεις που αναδεικνύεται ο παράγοντας της

θρησκευτικής πίστης. Συγκεκριμένα, οι αφηγητές μιλούν για την αγάπη στον συνάνθρωπο.

Γενικότερα, πρόσφατες έρευνες όπως αυτή της Διανέοσις που πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα και αφορά στην Ελληνική Εκδοχή του 7ου Γύρου Της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (World Values Survey-7)[1] έδειξαν ότι τα τελευταία χρόνια οι δείκτες εμπιστοσύνης στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα χαμηλοί, ειδικότερα της διαπροσωπικής.

Η έννοια της εμπιστοσύνης συνδέεται άμεσα με τη συμμετοχή των εκπαιδευτικών στα δίκτυα.

Η συμμετοχή στα δίκτυα

Στην Ελλάδα, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί δε συμμετέχουν σε επαγγελματικά δίκτυα ή τοπικές οργανώσεις, με κάποιους να συμμετέχουν μόνο σε προσωπικό επίπεδο. Η συμμετοχή τους συνήθως δεν έχει άμεσο αντίκτυπο στη διαμόρφωση του διαπολιτισμικού κεφαλαίου, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτή του Χάρη, που συμμετέχει ενεργά σε συνδικαλιστικά και επαγγελματικά δίκτυα.

Στην Αυστραλία, αντίθετα, οι εκπαιδευτικοί συμμετέχουν σε πολιτιστικές και επαγγελματικές οργανώσεις σε μεγαλύτερο βαθμό, κυρίως λόγω της μετανάστευσης και της ανάγκης να διατηρήσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα. Η συμμετοχή τους βοηθά στην κοινωνική συνοχή, την αλληλεγγύη και την ανάπτυξη του πολιτισμικού τους κεφαλαίου. Η συμμετοχή σε επαγγελματικά δίκτυα στην Αυστραλία είναι υποχρεωτική και σχετίζεται με την επαγγελματική ανάπτυξη, με κάποιους εκπαιδευτικούς να τη βλέπουν ως χρήσιμο εργαλείο για ανταλλαγή γνώσεων, ενώ άλλοι την αντιμετωπίζουν ως υποχρέωση χωρίς ιδιαίτερο αντίκτυπο.

Συνολικά, στην Αυστραλία η συμμετοχή στα δίκτυα προάγει την κοινωνική ένταξη και την ανάπτυξη πολιτισμικού κεφαλαίου, ενώ στην Ελλάδα η συμμετοχή των εκπαιδευτικών είναι περιορισμένη και λιγότερο συνδεδεμένη με την επαγγελματική ή πολιτισμική τους ανάπτυξη.

Το τραύμα

Ένα από τα βασικά ζητήματα που αναδύθηκαν από τις αφηγήσεις των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι το τραύμα. Στην παρούσα έρευνα, το τραύμα δεν προσεγγίζεται με ψυχολογικούς ή ιατρικούς όρους, αλλά ως μια έντονη συναισθηματική εμπειρία που διαμορφώνει την κοσμοθεωρία και την επαγγελματική πρακτική των αφηγητών/τριών. Οι προσωπικές τους ιστορίες αναδεικνύουν τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει το τραύμα στις κοινωνικές τους αλληλεπιδράσεις, στη συμμετοχή τους σε δίκτυα και στην ανάπτυξη του διαπολιτισμικού κεφαλαίου τους.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο τραύμα της μετανάστευσης, το οποίο επηρεάζει διαφορετικά τις γενιές των μεταναστών. Οι μετανάστες δεύτερης γενιάς φαίνεται να έχουν ισχυρότερο διαπολιτισμικό κεφάλαιο, καθώς εντάσσονται πιο ομαλά στην κυρίαρχη πολιτισμική ομάδα. Αντίθετα, οι πρώτης γενιάς μετανάστες, λόγω βιωμάτων ρατσισμού και κοινωνικού αποκλεισμού, αντιμετωπίζουν μεγαλύτερα εμπόδια στη συγκρότηση του διαπολιτισμικού τους κεφαλαίου. Αρκετές αφηγήσεις δείχνουν πώς ο

στιγματισμός λόγω καταγωγής μπορεί να επηρεάσει την αίσθηση ένταξης και την επαγγελματική εξέλιξη. Μάλιστα, το αίσθημα αδικίας και ντροπής φαίνεται οδηγεί σε στάσεις άμυνας απέναντι στη διαφορετικότητα, καθώς θεωρούν πως πρέπει να είναι «χρήσιμοι» για να αναγνωριστεί η θέση τους στο κοινωνικό πεδίο. Η εκπαίδευση αναδεικνύεται ως παράγοντας υπέρβασης του τραύματος, ενισχύοντας την αποδοχή της διαφορετικότητας.

Ένα ακόμα επαναλαμβανόμενο μοτίβο στις αφηγήσεις αφορά το τραύμα των μαθητικών χρόνων, ιδιαίτερα την εμπειρία σωματικής και λεκτικής βίας από τους εκπαιδευτικούς. Οι αφηγήσεις αυτές αποκαλύπτουν ότι η εμπειρία του τραύματος μπορεί να έχει διττές επιπτώσεις: αφενός, να ενισχύσει την ενσυναίσθηση και την ανοιχτότητα απέναντι στη διαφορετικότητα, καθώς πολλοί εκπαιδευτικοί επιδιώκουν να προστατεύσουν τους μαθητές τους από αντίστοιχες εμπειρίες· αφετέρου, να ενισχύσει στάσεις αποστασιοποίησης ή άμυνας, όταν το άτομο νιώθει εγκλωβισμένο στο τραύμα του. Συνεπώς, η κατανόηση του ρόλου του τραύματος είναι κρίσιμη για την ερμηνεία των στάσεων των εκπαιδευτικών απέναντι στη διαπολιτισμικότητα και τη διαφορετικότητα.

Η θρησκεία

Η θρησκεία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας των εκπαιδευτικών, καθώς επηρεάζει τόσο την προσωπική τους ηθική όσο και την εκπαιδευτική τους πρακτική. Για πολλούς, η θρησκευτική πίστη καθοδηγεί τη συμπεριφορά τους και διαμορφώνει αξίες που σχετίζονται με την αποδοχή της διαφορετικότητας και την κοινωνική τους στάση. Ωστόσο, η θρησκευτική ταυτότητα επηρεάζει και τη θέση τους στο κοινωνικό και επαγγελματικό τους περιβάλλον. Ανάλογα με το αν ανήκουν στην κυρίαρχη ή σε μειονοτική ομάδα, μπορεί να βιώσουν αποδοχή ή αποκλεισμό. Παρά τις δυσκολίες, όπως εκείνες που αντιμετώπισαν οι εκπαιδευτικοί στην Αυστραλία, η θρησκεία παραμένει ένας καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της επαγγελματικής τους ταυτότητας («Ο Θεός είπε να μην κρίνουμε») και των σχέσεών τους με άλλες κουλτούρες και κοινωνικές ομάδες.

Η αντίληψη και αξιοποίηση της διαφορετικότητας

Ένα ζήτημα που αναδύθηκε στις αφηγήσεις ζωής των εκπαιδευτικών είναι η αντίληψη και διαχείριση της διαφορετικότητας. Η στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στη διαφορετικότητα σχετίζεται άμεσα με το πολιτισμικό πεδίο και το οικογενειακό πλαίσιο.

Οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί που μεγάλωσαν και ζουν στην Ελλάδα υποστηρίζουν ότι δεν έχουν τις απαραίτητες γνώσεις για την κατανόηση της διαφορετικότητας, πόσο μάλλον την αξιοποίησή της. Ειδικότερα, εκείνοι που ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα άνω των πενήντα ετών υποστηρίζουν ότι δεν είχαν επαφή με τη διαφορετικότητα στην ανατροφή τους και δεν έχουν λάβει και την κατάλληλη εκπαίδευση. Έτσι, υιοθετούν μία επιφανειακή αντίληψη της διαφορετικότητας και ανάλογα με τα βιώματα τους και τη θέση τους στο πεδίο υιοθετούν στάσεις άμυνας ή άρνησης:

> «Την αντιλαμβάνομαι, την παρατηρώ τη διαφορετικότητα. Όχι όμως ιδιαίτερα…Μόνο αν κρατάει το μαθητή πίσω θα ασχοληθώ. Δηλαδή αν δω ότι η

διαφορετικότητά του είναι εμπόδιο στη μαθησιακή διαδικασία ή στην προσωπικότητά του.»

Άλλοι εκπαιδευτικοί αντλούν από το θεσμοθετημένο και αντικειμενοποιημένο κεφάλαιο για να διαχειριστούν τη διαφορετικότητα και προσαρμόζουν την πρακτική τους. Έτσι, υιοθετούν στάσεις ανοικτότητας απέναντι στη διαφορετικότητα:

> «...είμαι ευαισθητοποιημένη με αυτά τα παιδιά, είτε αυτά είναι παιδιά προερχόμενα από άλλες χώρες, είτε είναι παιδιά που έχουν ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, είτε είναι παιδιά κατώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων.Γιατί ξέρω τι έχουν περάσει.»

Η ίδια κατάσταση φαίνεται πώς ισχύει και για τους εκπαιδευτικούς που μεταναστεύουν στην Αυστραλία, η επιρροή του νέου πολυπολιτισμικού πεδίου είναι καθοριστική για τις στάσεις τους απέναντι στη διαφορετικότητα. Καίριας σημασίας είναι η επιρροή του θεσμοθετημένου πολιτισμικού κεφαλαίου. Οι εκπαιδευτικοί που έχουν λάβει έχουν τις γνώσεις και τις δεξιότητες να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του νέου πολυπολιτισμικού πεδίου περνούν από την στάση της επιφυλακτικότητας σε εκείνη της ανεκτικότητας με προοπτική αποδοχής της διαφορετικότητας.

Ειδικότερα, η πλειονότα των εκπαιδευτικών δεύτερης γενιάς έχει γαλουχηθεί με το στοιχείο της διαφορετικότητας:

> «...όταν πρωτοξεκίνησα να διδάσκω, δεν υπήρχαν πολλοί 'κλασικοί' Αυστραλοί, αλλά υπήρχαν πολλοί μαθητές από διαφορετικούς πολιτισμούς. Ξέρεις, ήταν Άραβες, Λιβανέζοι, Έλληνες, Ιταλοί και μετά οι Αυστραλοί, είχαν καταντήσει μειοψηφία. Ενώ όταν εγώ πήγαινα σχολείο τα περισσότερα παιδιά ήταν ή αυστραλιανής καταγωγής ή με αγγλικό υπόβαθρο ομιλίας. Έτσι, όταν άρχισα να διδάσκω για πρώτη φορά σε πολυπολιτισμικό περιβάλλον, δεν με προβλημάτισε, ένιωσα ότι ταιριάζω στο πλαίσιο».

Η εκπαίδευση τους σε ένα πολυπολιτισμικό εκπαιδευτικό σύστημα, όπως είναι το αυστραλιανό, τους προσφέρει τις απαραίτητες γνώσεις και τη μεθοδολογία για να διαχειριστούν τη διαφορετικότητα εντός της σχολικής τάξης. Παράλληλα, το σχολικό πλαίσιο προάγει τον αναστοχασμό τους όπως υποστηρίζει η Ιωάννα:

> «...ως εκπαιδευτικός, μαθαίνεις συνεχώς τον εαυτό σου, πρέπει να έχεις ευελιξία και να είσαι σε θέση να προσαρμόζεσαι. Γιατί δεν νομίζω ότι κανένα σύστημα αξιών είναι καλύτερο από ένα άλλο, και θα πρέπει να το ξέρεις αυτό όταν διδάσκεις σε περιβάλλον τάξης. Πρέπει να καταλάβεις ποιο είναι το κοινό σου, για να μπορέσεις να το εκπαιδεύσεις αποτελεσματικά. Το να ζούμε σε διαφορετικές χώρες σημαίνει ότι είμαστε προϊόντα των εμπειριών της ζωής μας».

Η γνώση διαφορετικών γλωσσών και πολιτισμών συμβάλλει στη διαπολιτισμική ανάπτυξη, καθώς οι δίγλωσσοι αντλούν στοιχεία από δύο πολιτισμούς και διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους. Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί, έχοντας εμπειρία ως διερμηνείς, αντιμετωπίζουν τις πολιτισμικές διαφορές με αλληλεγγύη, αποδοχή και ενσυναίσθηση.

Γενικά, η πλειοψηφία των Ελλήνων εκπαιδευτικών έχει επιφανειακή αντίληψη της διαφορετικότητας, εστιάζοντας κυρίως στις σωματικές διαφορές λόγω έλλειψης γνώσεων. Αντίθετα, οι Αυστραλοί εκπαιδευτικοί έχουν πιο βαθιά κατανόηση της διαφορετικότητας και εστιάζουν στις συμβολικές διαφορές (κουλτούρα, εθνικότητα, γλώσσα), υιοθετώντας στάσεις ανοχής και αποδοχής λόγω της εκπαίδευσης και των βιωμάτων τους.

Συμπέρασμα

Οι τριάντα αφηγήσεις ζωής των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που αναλύθηκαν συγκλίνουν στο ότι φαίνεται να υπάρχει σχέση μεταξύ του πρωτογενούς και δευτερογενούς habitus με τη διαπολιτισμική ανάπτυξη. Οι περισσότερες αφηγήσεις έδειξαν ότι κύριος παράγοντας επιρροής της διαπολιτισμικής νοοτροπίας των εκπαιδευτικών είναι το πρωτογενές habitus. Το πρωτογενές habitus δεν αφορά μόνο στην οικογενειακή κουλτούρα και αξίες αλλά και στις βιωμένες εμπειρίες από το σχολικό πλαίσιο το διάστημα της ανατροφής, όπως για παράδειγμα ο σχολικός εκφοβισμός ή αποκλεισμός. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι οι εκπαιδευτικοί που έχουν ένα εύθραστο-χαμηλό πρωτογενές habitus είναι πιθανότερο να έχουν μία επιφανειακή αντίληψη της διαφορετικότητας και να υιοθετούν στάσεις άμυνας ή επιφυλακτικότητας, εύρημα που επιβεβαιώνεται και από τις στατιστικές αναλύσεις. Για να ξεπεραστεί αυτό χρειάζεται ένα εξαιρετικά ενισχυμένο θεσμοθετημένο πολιτισμικό κεφάλαιο ώστε να υπερκαλύψει το κενό του οικογενειακού κεφαλαίου. Έτσι, το δευτερογενές επαγγελματικό habitus μπορεί να οδηγήσει σε στάσεις ανοικτότητας απέναντι στη διαφορετικότητα, ακόμα και όταν ένα άτομο προέρχεται από ένα χαμηλό πρωτογενές habitus, αρκεί να είναι ισχυρό. Με άλλα λόγια, το άτομο ενδέχεται να ξεπεράσει τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις με τις οποίες έχει μεγαλώσει αν λάβει την κατάλληλη εκπαίδευση και έχει τις απαραίτητες εμπειρίες μετεκπαίδευσης. Κλειδί στην ανάπτυξη του δευτερογενούς επαγγελματικού habitus είναι οι εμπειρίες μετεκπαίδευσης οι οποίες συνδέονται άμεσα με την επιρροή του πεδίου. Τέτοιες μπορεί να είναι μία πρακτική άσκηση στο εξωτερικό, ένα πρόγραμμα κατάρτισης σε άλλη χώρα, η επαφή με διαφορετικούς πληθυσμούς όπως και η διδασκαλία.

Η θεματική ανάλυση των ιστοριών ζωής έδειξε ότι το διαπολιτισμικό κεφάλαιο μπορεί να διαμορφωθεί κυρίως από τα ατομικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η εκπαίδευση, η επαγγελματική πρακτική (δευτερογενές habitus), το οικογενειακό κεφάλαιο (πρωτογενές habitus), η συμμετοχή στα δίκτυα και η θέση στο πεδίο. Οι παράγοντες αυτοί επιβεβαιώνονται και από την θεωρία του Pöllmann (2013, 2016). Οι βασικότεροι παράγοντες συγκρότησης διαπολιτισμικού κεφαλαίου που λειτουργούσαν ως πυλώνες και επηρέαζαν ως επακόλουθο την ανάπτυξη και των υπόλοιπων ήταν η ανατροφή και η θέση στο πεδίο. Το αποτύπωμα από το πρωτογενές habitus του εκπαιδευτικού ήταν καθοριστικής σημασίας για τη συμμετοχή του στα δίκτυα και την εκπαιδευτική του πρακτική. Βέβαια, το πλαίσιο της ανατροφής του βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση από το πολιτισμικό πεδίο, δηλαδή την θέση που καταλάμβανε το άτομο στο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς.

Τέλος, ένας παράγοντας που εντοπίστηκε και λόγω της σημαντικότητας του θα μπορούσε να εξετασθεί ως ξεχωριστός, παρόλο ότι ενδέχεται να απορρέει από την θέση στο πεδίο

ή το οικογενειακό κεφάλαιο, είναι το τραύμα. Τα ευρήματα έδειξαν ότι οι βιωμένες τραυματικές εμπειρίες των ατόμων καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την πρόσβαση τους στα δίκτυα και τη γενικότερη ανάπτυξη του διαπολιτισμικού κεφαλαίου.

Συνολικά, το βασικό εύρημα που προκύπτει από τις αναλύσεις των αφηγήσεων είναι ότι διαπολιτισμικό κεφάλαιο καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τη διαπολιτισμική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών της έρευνας.

Σημειώσεις

Έκθεση Παρουσίασης Της Ελληνικής Εκδοχής Του 7ου Γύρου Της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (World Values Survey-7), https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2018/09/WVS_Ekthesi_SKoniordos__Upd_250918.pdf. Ημερομηνία Ανάκτηση: 20/07/2022

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γιάκη, Σ. και Αρβανίτη, Ε. (2024), Αξιολόγηση της διαπολιτισμικής ικανότητας εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε Ελλάδα και Αυστραλία, στο Δ. Κατσαρού, *Ένταξη και Εκπαίδευση Ευάλωτων και Ευπαθών Κοινωνικών Ομάδων*, Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 344-370 https://www.dardanosnet.gr/product/entaxi-ekpaidefsi-evaloton-efpathon-koinonikon-omadon/

Ίσαρη, Φ. και Πουρκός, Μ. (2015), *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας. Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Arvanitis, E. (2017), Culturally responsive pedagogy: Modeling Teachers' Professional Learning to advance plurilingualism, *Handbook of Research and Practice in Heritage Language Education,* pp. 245-262. doi: 10.1007/978-3-319-44694-3_4

Arvanitis, E. (2017), Preservice teacher education: Towards a transformative and reflexive learning, *Global Studies of Childhood,* Vol. 8, No 2, pp. 114-130. doi: 10.1177/2043610617734980

Arvanitis, E., Bertozzi, R. and Armaos, R. (2020), Intercultural Sensitivity in Cross-Cultural Settings: The Case of University Students in Italy and Greece, in L. M. Daher, A. Gamuzza, A. M. Leonora and A. K. Gogacz (eds.), *The Multi(Inter)cultural School in Inclusive Societies*, Newcastle, UK, Cambridge Scholars Publishing, pp. 147-167.

Bourdieu, P. (1986), The forms of capital, in J. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood.

Bruner, J. (2002), *Making Stories: Law, Literature, Life*, New York, Farrar Straus & Giroux.

Carlson, S. and Schneickert, C. (2021), Habitus in the context of transnationalization: From 'transnational habitus' to a configuration of dispositions and fields, *The Sociological Review,* 003802612110217. doi:1 0.1177/00380261211021778

Coffey, S. (2018), Language learning as opportunity across the lifespan: The transfuge narrative, in S. Coffey and U. Wingate (eds.), *New directions for research in foreign language education*, Routledge, pp. 28-44.

Connelly, F. M. and Clandinin, D. J. (2006), Narrative Inquiry: A Methodology for Studying Lived Experience. *Research Studies in Music Education*, Vol. 27, pp. 44-54. doi: 10.1177/1321103X060270010301

Crystal, D. S., Killen M., Ruck, M. (2008), It is who you know that counts: Intergroup contact and judgments about race-based exclusion, *British Journal of Developmental Psychology*, Vol. 26, pp. 51-70.

Joffe, H. (2011), Thematic Analysis, in D. Harper and A. R. Thompson (eds.), *Qualitative Research Methods in Mental Health and Psychotherapy: A Guide for Students and Practitioners*, Chichester, John Wiley & Sons, Ltd. doi: 10.1002/9781119973249.ch15

Jones, E. (2016), Mobility, graduate employability and local internationalization, in E. Jones, R. Coelen, J. Beelen and H. de Wit (eds.), *Global and local internationalization*, SensePublishers, pp. 107-116.

Kalantzis, M. and Cope, B. (2013), *New learning: Elements of a science of education* (2nd ed.), Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/cbo9781139248532

Killick, D. (2017), *Developing intercultural practice: Academic development in a multicultural and globalizing world*, Routledge.

Pettigrew, T. F., Tropp, L. R., Wagner, U. and Christ, O. (2011), Recent advances in intergroup contact theory, *International Journal of Intercultural Relations*, Vol. 35, pp. 271-280.

Pöllmann, A. (2013), Intercultural capital: Toward the conceptualization, operationalization, and empirical investigation of a rising marker of sociocultural distinction*, SAGE Open,* Vol. 3, No 2, pp. 1-7. doi: 10.1177/2158244013486117

Pöllmann, A. (2016), Habitus, reflexivity, and the realization of Intercultural Capital: The (unfulfilled) potential of intercultural education, *Cogent Social Sciences,* Vol. 2, No 1, 1149915. doi: 10.1080/23311886.2016.1149915

Pöllmann, A. (2017), Predictors of intercultural capital embodiment in contemporary Mexico. *Universidad y Sociedad*, Vol. 9, No 5, pp. 63-69.

Pöllmann, A. (2021), Bourdieu and the quest for intercultural transformations, *SAGE Open,* Vol. 11, No 4, 215824402110613. doi: 10.1177/21582440211061391

Riessman, C. K. (2005), Narrative Analysis*,* in N. Kelly, C. Horrocks, K. Milnes, B. Roberts and D. Robinson, *Narrative, Memory & Everyday Life*, University of Huddersfield, Huddersfield, pp. 1-7.

Shim, J. M. (2014), A Bourdieuian Analysis: Teachers' beliefs about English language learners' academic challenges, *International Journal of Multicultural Education,* Vol. 16, No 1, pp. 40-55. doi: 10.18251/ijme.v16i1.783

ΟΙ ΔΟΜΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 2010-2023: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Νικόλαος Μάριος Δαμιανάκης[α]

[α] Ψυχολόγος MSc, Υπ. Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας/Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Σήμερα, μετά από τρείς διαδοχικές κρίσεις (οικονομική, υγειονομική, ενεργειακή - τιμαριθμική) και τρεις διαδοχικές συμφωνίες διάσωσης, καθώς και προγράμματα (αντί)μεταρρυθμίσεων μεταξύ ελληνικών κυβερνήσεων και δανειστών, η κατάσταση της χώρας στα πεδία της πολιτικής, της κοινωνικής συνοχής και της οικονομικής κατάστασης έχει αλλάξει ριζικά. Το νέο μοντέλο παροχής υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας και φροντίδας, βασισμένο στη λογική της Αγοράς και του Οικονομικού Ανταγωνισμού, μεταξύ των διαφορετικών παρόχων (Δήμοι, Κοινότητες, ΑΜΚΕ, ΜΚΟ κ.ά.) επισφραγίζει την πρόθεση της κυρίαρχης οικονομικής αντίληψης του ελληνικού κράτους, αναφορικά με τις κοινωνικές υπηρεσίες και την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών. Την τελευταία δωδεκαετία (ίσως και λίγο νωρίτερα, εξαιτίας του εκσυγχρονισμού) παρατηρείται μια γενικότερη στροφή από το κράτος ευημερίας, όπου κυριαρχούσε η αναδιανομή του εισοδήματος, η κοινωνική αλληλεγγύη και προστασία, σε ένα κράτος κοινωνικής επένδυσης. Ένα κράτος που δίνει έμφαση στις κοινωνικές υποχρεώσεις, στην κυριαρχία των Αγορών, στην αποκλειστική προσοχή των “νέων κοινωνικών κινδύνων” και κυρίως στην ατομική ευθύνη και την ατομική επίλυση των προβλημάτων. Η μελέτη μας αναδεικνύει τις αλλαγές που επέφεραν οι Κρίσεις στον τομέα της Κοινωνικής Πρόνοιας, στους νομούς της Κρήτης. Επιχειρεί να αιτιολογήσει το λόγο για τον οποίο οφείλουν να αξιοποιηθούν οι μαρτυρίες-βιώματα των εργαζομένων, στα συγκεκριμένα πεδία, στην αξιολόγηση και διαμόρφωση των πολιτικών Υγείας και Πρόνοιας.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνική Πρόνοια, Υγειονομική, Οικονομική, Ενεργειακή Κρίση

WELFARE STRUCTURES IN GREECE (2010-2023): IMPACTS AND CHALLENGES

Nikolaos Marios Damianakis[α]

[α] MSc Psychologist, PhD Candidate in Sociology - Department of Sociology / University of Crete

Abstract

Today, following three successive crises-economic, health-related, and energy-inflationary—as well as three consecutive bailout agreements and (counter)reform programs between Greek governments and creditors, the country’s political landscape, social cohesion, and economic condition have been fundamentally transformed. The new model of social welfare and care services provision, based on the logic of Market Competition and Economic Rivalry among various providers (Municipalities, Communities, Civil Non-Profit Companies, NGOs, etc.), consolidates the dominant economic ideology of the Greek state concerning social services and the quality of care provided. Over the past twelve years (and even slightly earlier, due to modernization efforts), there has been a significant shift away from the traditional welfare state -characterized by income redistribution, social solidarity, and protection- toward a social investment state. This new model emphasizes social obligations, the dominance of Markets, exclusive attention to "new social

risks," and, above all, individual responsibility and self-reliance in addressing social issues. Our study highlights the transformations that the crises have brought to the field of Social Welfare in the regions of Crete. Additionally, it seeks to justify why the experiences and testimonies of employees in this sector must be utilized in evaluating and shaping Health and Welfare policies.

Keywords: Social Welfare, Health, Economic, Energy, Crisis.

Εισαγωγή

Η Κοινωνική (πολιτική) Πρόνοια αποτελεί μια βασική έννοια και σηματοδοτεί ένα συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού πεδίου, μέσα στο οποίο εντάσσεται το άτομο ως κοινωνική (και όχι ατομική) μονάδα, συνάπτει σχέσεις και συμμετέχει σε μια κοινωνική ομάδα ή άλλες κοινωνικές ομάδες. Βασικό ρόλο εδώ έχει το Κράτος και η παρέμβασή του. Η παρέμβαση του κράτους στοχεύει: στον εφοδιασμό της οικονομίας με δημόσια αγαθά και υπηρεσίες (νερό, ηλεκτρικό ρεύμα, καθολική και δωρεάν πρόσβαση σε δημόσια υγεία-περίθαλψη και παιδεία) καλύπτοντας τις επιθυμητές ανάγκες στις αναγκαίες ποσότητες. Από εκεί και πέρα η παρέμβαση επεκτείνεται σε δραστηριότητες με στόχο τη δημιουργία εξωτερικών οικονομιών και άμεσο ή έμμεσο περιορισμό στην εξωτερική επιβάρυνση. Βασικός ρόλος του Κράτους (που έρχεται επιθετικά στις μέρες μας στον προσκήνιο) είναι ο έλεγχος των μονοπωλίων, η αναδιανομή του εισοδήματος, από πάνω προς τα κάτω, στην αναγκαία έκταση για την πραγματοποίηση της κοινωνικά επιθυμητής (ανά)διανομής (Γράβαρης 1997: 96).

Αν ακολουθηθούν τα παραπάνω επιτυγχάνεται η σταθεροποίηση της οικονομίας και μέσω της αντιμετώπισης της ύφεσης και η καταπολέμηση του πληθωρισμού. Ανακατανομή των πόρων στην έκταση που απαιτεί η πραγματοποίηση της κοινωνικά επιθυμητής οικονομικής ανάπτυξης. Βασικό επίδικο είναι η κοινωνική πολιτική να ενσωματώνει τις αξίες της κοινωνικής αλληλεγγύης, της ευημερίας και της κοινωνικής συνοχής.

Σύμφωνα με τον θεωρητικό του Κοινωνικού κράτους William Beveridge, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το μοντέλο του για την παρέμβαση του κράτους στο πεδίο της αναπαραγωγής με τη δημιουργία εθνικού συστήματος υγείας, την επίτευξη πλήρους απασχόλησης και την προώθηση συστήματος οικογενειακών επιδομάτων (Ewald 2000: 211).

Το Κράτος οφείλει σε πρώτο βαθμό να διατηρεί σταθερό ένα υψηλό (ανάλογο με τις ανάγκες του πολίτη και τις τιμές των προϊόντων) βασικό εισόδημα και ταυτόχρονα να συγκροτεί ένα διευρυμένο δίκτυο υπηρεσιών πρόνοιας για την επίτευξη ενός κοινωνικά ανεκτού επιπέδου επιβίωσης. Βασικά χαρακτηριστικά της Κοινωνικής Πρόνοιας αποτελούν τα προγράμματα στέγασης, κινητής οικογενειακής βοήθειας, υποστήριξης των εργαζόμενων μητέρων με απαραίτητες άδειες και επαρκές εισόδημα, στήριξη των ηλικιωμένων με κινητές μονάδες υγείας και προνοιακής παρέμβασης στην οικία τους (Ewald 2000: 215-218).

Σημαντικό είναι να τονιστεί πως, το παραδοσιακό (και όχι το νυν νεοφιλελεύθερο) νοτιοευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος χαρακτηρίζεται από την αντίληψη, ότι οι χρηματικές

παροχές εξαρτώνται από την εισοδηματική κατάσταση, ενώ η υγειονομική περίθαλψη παρέχεται, σε καθολική βάση και με αποκεντρωμένες μορφές, (με παρέμβαση των Δήμων και των πάλαι ποτέ Νομαρχιών, μέχρι την εφαρμογή του, αποτυχημένου κατά πολλούς, μοντέλου των Περιφερειών), και αποτελεί ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα στη συγκρότηση, δομή και λειτουργία του κοινωνικού κράτους, σε Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία και Ιταλία.

Κατά το Σοσιαλδημοκρατικό Μοντέλο Κράτους Πρόνοιας, η κοινωνική πολιτική παρουσιάζει μια ευρεία εμβέλεια πληθυσμού αναφοράς και υπηρεσιών, με μόνο στόχο την Κοινωνική Ευημερία. Αυτό θα επιτευχθεί μέσω γενναιόδωρων παροχών, που στοχεύουν στη μείωση των ανισοτήτων και την εξασφάλιση υψηλού επιπέδου διαβίωσης. Οι κοινωνικές-προνοιακές παροχές είναι καθολικές, καθώς απευθύνονται στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και καλύπτονται από την (κλιμακούμενη εισοδηματικά) υψηλή φορολόγηση φυσικών και νομικών προσώπων (Παπαθεοδώρου 2019: 77).

Στην απέναντι πλευρά, βρίσκεται το Κράτος Πρόνοιας της Νότιας Ευρώπης. Ένα προνοιακό σύστημα καθυστερημένης ανάπτυξης, που παρουσιάζει έναν υψηλό κατακερματισμό και πόλωση της διαδικασίας αναπλήρωσης του εισοδήματος, παρουσιάζοντας μεγάλα κενά κοινωνικής προστασίας. Τα κενά αυτά, καλούνται να καλύψουν η οικογένεια ή τα συγγενικά δίκτυα (εξ αίματος ή πολιτικά-πελατειακές σχέσεις με κόμματα και κοινοτικούς φορείς) που παίζουν τον σημαντικότερο ρόλο στην παροχή κοινωνικής προστασίας, μέσω της εξασφάλισης εργασίας, εισοδήματος και ιατροφαρμακευτικής κάλυψης (Παπαθεοδώρου 2019: 79-81).

Από το 1981 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του ‘90, οι κοινωνικές πολιτικές δεν περιορίζονταν στην αντιμετώπιση υπαρκτών και άμεσων κοινωνικών προβλημάτων, αλλά αποτελούν ένα τμήμα του συνολικότερου σχεδιασμού για την κοινωνική ανάπτυξη, σε εποχές που συντελούνταν κρίσιμες μεταβολές στη δομή της κοινωνικής οργάνωσης και αναπαραγωγής. Η θεσμοθέτηση των μηχανισμών και θεσμών κοινωνικής προστασίας αποτέλεσε θεμέλιο και θεραπεία απέναντι στην αντιμετώπιση παθογενειών που ταλάνιζαν την ελληνική κοινωνία πριν και μετά τη μεταπολίτευση. Παρά ταύτα ατελείς και άτολμες πολιτικές λειτούργησαν ανασταλτικά στη μετάβαση από παρεμβάσεις κοινωνικού χαρακτήρα σε ένα ολοκληρωμένο Κοινωνικό Κράτος Πρόνοιας στην Ελλάδα. Οι παραδοσιακές σχέσεις (πελατειακές) κράτους-πολίτη, η δεσπόζουσα θέση της (βιολογικής και πολιτικής) οικογένειας στην ελληνική κοινωνία (χαρακτηριστικά, δηλαδή, της κοινωνικής πολιτικής της Ν. Ευρώπης) αποτέλεσαν τροχοπέδη για τη συγκρότηση και λειτουργία του Κοινωνικού Κράτους Πρόνοιας στη χώρα (Σκαμνάκης 2022: 282-284).

Από τα τέλη της δεκαετίας του ‘90 το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ), εισχωρεί στη νεοφιλελεύθερη αντίληψη και πλέον προσδιορίζει το Κοινωνικό Κράτος, ως ένα Δίκτυο Ασφάλειας για κάθε πολίτη και μεριμνά ατομικά και εξατομικευμένα για κάθε πολίτη χωρίς όμως να θεωρεί ότι το κράτος πρέπει να αποτελεί τον αποκλειστικό πάροχο των κοινωνικών υπηρεσιών, καθώς προωθεί τον εθελοντισμό και τη λειτουργία των Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων και Αστικών Μη Κερδοσκοπικών Εταιριών στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών.

Γίνεται φανερό πως ο πολίτης, μετατρέπεται σε καταναλωτή υπηρεσιών, μια αντίληψη και πρακτική που ακυρώνει και τη θεμελιώδη αρχή της μεταπολεμικής σοσιαλδημοκρατίας, η οποία οικοδόμησε το κοινωνικό κράτος, με βάση την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη. Εδώ πλέον έχουμε την αρχή, πρώτα ο πολίτης-φορολογούμενος, πρώτα ο πολίτης-καταναλωτής των κοινωνικών υπηρεσιών. Θεώρηση που θα διαπεράσει πλέον και διαπερνά μέχρι σήμερα την ευρύτερη δημόσια ζωή και λογική. Με βάση τη θεμελίωση αυτής της θεώρησης, εισάγεται και η έννοια της αξιολόγησης, με βάση τα αποτελέσματα σε ποσότητα και ποιότητα υπηρεσιών και την επιβράβευση των φορέων που θα επιτυγχάνουν υψηλές επιδόσεις (Τάσσης 2022:86).

Θεωρητικό Πλαίσιο - Μέσα Άσκησης Κοινωνικής Πολιτικής (Δήμοι - Περιφέρειες)

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση παρεμβαίνει σε τομείς κοινωνικής φροντίδας και προστασίας, παρέχοντας υπηρεσίες σε βρέφη, παιδιά, ηλικιωμένους και ευάλωτες ομάδες. Αυτές περιλαμβάνουν:

i. Δομές φροντίδας, όπως παιδικοί σταθμοί, ορφανοτροφεία, γηροκομεία και νοσοκομεία.
ii. Υποστήριξη ευάλωτων ομάδων μέσω δημοτικών κλινικών, κέντρων αναπηρίας και ψυχικής υγείας, καθώς και παροχής συμβουλευτικής σε θύματα βίας.
iii. Μειώσεις τοπικών φόρων και τελών έως 50% για οικονομικά αδύναμες ομάδες.
iv. Παροχή κοινωνικής στέγης, οικονομικής βοήθειας και προγραμμάτων υγιεινής διαβίωσης για αστέγους και άπορους.
v. Δημιουργία κοινωνικών παντοπωλείων για τρόφιμα, ρουχισμό και βασικά αγαθά (Παρασίδης 2018: 75, Δαμιανάκης 2021: 4).

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση παίζει κρίσιμο ρόλο στην κοινωνική πολιτική, ειδικά σε περιόδους κρίσης, όπου οι ανάγκες αυξάνονται αλλά οι πόροι μειώνονται. Οι δήμοι κυρίως αναλαμβάνουν την πρωτοβάθμια κοινωνική προστασία, η οποία χρηματοδοτείται από δύο πηγές:

- Πόροι των Δήμων: Δαπάνες που χρηματοδοτούνται από τοπικά έσοδα και κρατικές επιχορηγήσεις, με σχετική αυτονομία στη διάθεσή τους (Σκαμνάκης και Χάρδας 2016: 28-30).

- Πόροι της ΕΕ: Διαρθρωτικά Ταμεία που στηρίζουν συγκεκριμένα προγράμματα κοινωνικής προστασίας.

Οι κοινωνικές πολιτικές προσαρμόζονται ανάλογα με τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, διατηρώντας όμως τον πυρήνα τους σταθερό (Hemerjick 2012: 99). Οι αλλαγές στη μακροοικονομία επηρεάζουν άμεσα την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων (Gough 1979: 101).

Τοπική Αυτοδιοίκηση και Κυβερνητική Κοινωνική Πολιτική

Η τοπική αυτοδιοίκηση μπορεί να διευρύνει το εύρος των κοινωνικών πολιτικών, χωρίς όμως να επηρεάζει τον κεντρικό σχεδιασμό του κράτους. Οι πρωτοβουλίες των δήμων εξαρτώνται από τις κυβερνητικές πολιτικές και συχνά αναπαράγουν το κεντρικό μοντέλο

κοινωνικής προστασίας, με ελάχιστες τοπικές διαφοροποιήσεις (Σκαμνάκης και Χάρδας 2017: 31-32).

Η λειτουργία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης διαμορφώνεται από το θεσμικό πλαίσιο, όπως ο «Καλλικράτης» (Ν.3852/10), που επηρεάζει τη ρύθμιση και τις παροχές κοινωνικής προστασίας (Σκαμνάκης 2018: 31). Ωστόσο, οι περιοριστικές πολιτικές λιτότητας οδηγούν σε περικοπές κοινωνικών δαπανών σε περιόδους αυξημένων κοινωνικών αναγκών, περιορίζοντας την αποτελεσματικότητα των τοπικών πολιτικών (Σκαμνάκης 2018: 34).

Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης και Νέες Προσεγγίσεις

Οι πολιτικές αυστηρής λιτότητας της τελευταίας 12ετίας έχουν οδηγήσει σε μείωση των κοινωνικών δαπανών, παρά τη φαινομενική αύξηση των συνολικών δαπανών πρόνοιας ως ποσοστό του ΑΕΠ (Petmesidou and Guillen 2014: 101). Οι δήμοι, των οποίων οι πόροι εξαρτώνται από το κράτος, προσαρμόζουν αναγκαστικά τις παρεμβάσεις τους στις κεντρικές δημοσιονομικές κατευθύνσεις (Σκαμνάκης 2017: 42).

Η μεταφορά αρμοδιοτήτων προς τους ΟΤΑ χωρίς αντίστοιχους πόρους ήταν περισσότερο μια μεταβίβαση πολιτικής ευθύνης, παρά ουσιαστική αποκέντρωση κοινωνικής πολιτικής. Οι περικοπές και η αυστηροποίηση των κριτηρίων κοινωνικών παροχών αποδόμησαν πολλές κοινωνικές κατακτήσεις. Η νέα κοινωνική πολιτική της περιόδου 2010-2019 χαρακτηρίζεται από παροχές ένδειας και στροφή προς ένα υβριδικό, νεοφιλελεύθερο μοντέλο, όπου το κράτος αποσύρεται υπέρ της αγοράς και της ατομικής ευθύνης (Βενιέρης 2019: 67).

Η συρρίκνωση των κοινωνικών θεσμών οδήγησε σε αυξημένη συμμετοχή φορέων όπως οι ΜΚΟ και η Εκκλησία, αναδεικνύοντας μια τριγωνική σχέση μεταξύ Κράτους, Αγοράς και Πολίτη, όπου η ατομική πρωτοβουλία αντικαθιστά την κρατική μέριμνα στην κοινωνική αλληλεγγύη.

Πώς φτάσαμε στη σημερινή κατάσταση;

Το οικονομικό και παραγωγικό μοντέλο πριν το 2009 χαρακτηριζόταν από μεγάλες αντιφάσεις. Ενώ υπήρχε ευημερία, υψηλότεροι μισθοί και χαμηλότερη ανεργία, το κράτος πρόνοιας βασιζόταν στον υψηλό δανεισμό. Το 2008, το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών κατέγραψε τη μεγαλύτερη αρνητική τιμή πολλών δεκαετιών, αναδεικνύοντας τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας (Βατικιώτης 2023: 56).

Ταυτόχρονα, στην Ευρωζώνη ενισχύθηκε η νεοφιλελευθεροποίηση, η οποία περιλάμβανε:

-Τη χρήση της δημοσιονομικής πειθαρχίας ως πρόσχημα.

-Την αποδυνάμωση της εθνικής κυριαρχίας μέσω υπερεθνικών μηχανισμών.

-Την απορρύθμιση των παραγωγικών δυνάμεων, με αύξηση της ανεργίας και μείωση της βιομηχανικής παραγωγής (Ζαρωτιάδης και Τζήμας 2018: 31).

Η σχέση αυτή ενίσχυσε τις ταξικές ανισότητες, καθώς ο νεοφιλελευθερισμός προωθεί την αναδιανομή πλούτου προς τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, συνοδευόμενη από καταστολή και ενίσχυση της γραφειοκρατίας του κράτους για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του μεγάλου κεφαλαίου (Ζαρωτιάδης και Τζήμας 2018: 37).

Η επίδραση του Ευρώ και η Οικονομική Κρίση

Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωζώνη είχε εγγενείς κινδύνους. Όπως σημειώνει ο Σταθάκης (2000), η χρήση του κοινού νομίσματος περιόρισε τη δημοσιονομική αυτονομία του κράτους, καθώς:

-Στέρησε από την κυβέρνηση μηχανισμούς αντιμετώπισης οικονομικών κρίσεων.

-Ενίσχυσε την ύφεση, οδηγώντας στη λήψη σκληρών μέτρων λιτότητας.

-Ανάγκασε τη χώρα να καταφεύγει στις χρηματαγορές για δανεισμό, αυξάνοντας την εξάρτηση από τους διεθνείς πιστωτές (Σταθάκης 2007: 68).

Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 επιδείνωσε την κατάσταση, οδηγώντας σε περιορισμούς στη δυνατότητα δανεισμού και ενισχύοντας την κυριαρχία των αγορών έναντι του κράτους.

Η νέο-κεϋνσιανή προσέγγιση στη σοσιαλδημοκρατία πριν το 2010 θεωρούσε ότι η κρίση προήλθε από την υπερβολική χρηματιστικοποίηση. Αντί να ενοχοποιεί τις δημόσιες δαπάνες, πρότεινε ως λύση την ενίσχυση της πίστωσης στον ιδιωτικό τομέα. Οι κοινωνικές πολιτικές έπρεπε να προσαρμοστούν ώστε να στηρίξουν την ανάπτυξη, μειώνοντας τις δημόσιες δαπάνες και τις κοινωνικές ανισότητες μέσω λιτότητας (Πετμεζίδου 2019: 73).

Οι φάσεις της Οικονομικής Κρίσης στην Ελλάδα

Η περίοδος 2009-2012 χαρακτηρίζεται από την επιβολή μνημονίων και τη λήψη αυστηρών μέτρων λιτότητας, με την τρόικα να καθορίζει πλήρως την οικονομική πολιτική της χώρας (Βατικιώτης 2023: 61).

Η περίοδος 2012-2015 ήταν μια φάση σταδιακής αποδοχής των μνημονιακών πολιτικών, με το πολιτικό σύστημα να προσπαθεί να διαχειριστεί τις κοινωνικές αντιδράσεις.

Το πρώτο εξάμηνο του 2015, η ελληνική κυβέρνηση συγκρούστηκε με τους δανειστές, αλλά κατέληξε στην υπογραφή του τρίτου μνημονίου. Η περίοδος 2015-2019 χαρακτηρίζεται από τη συνέχιση των μνημονιακών πολιτικών, με ιδιωτικοποιήσεις, αυξήσεις φόρων και περιορισμό των κρατικών δαπανών (Βατικιώτης 2023: 84).

Η Ευρωζώνη αντιμετώπισε την ελληνική κρίση με σκληρές παρεμβάσεις, χρησιμοποιώντας την ΕΚΤ ως μηχανισμό πίεσης. Η δημοκρατία περιορίστηκε υπέρ των αγορών, μετατρέποντας τα κράτη σε εκτελεστικά όργανα των οικονομικών ελίτ (Bonefeld 2019: 94).

Συνέπειες της 12ετίας των Μνημονίων

Η επιβαλλόμενη εσωτερική υποτίμηση οδήγησε στη μόνιμη εφαρμογή πολιτικών λιτότητας, τη μεταφορά του χρέους από τον ιδιωτικό στον δημόσιο τομέα και τη

δραματική μείωση της οικονομικής αυτονομίας της χώρας (Φούσκας 2023: 55). Η έλλειψη εργαλείων ανεξάρτητης οικονομικής πολιτικής άφησε ως μοναδικές επιλογές τη μείωση κρατικών δαπανών, την αύξηση φόρων και τις περικοπές μισθών (Μαριόλης 2023: 132).

Η ελληνική οικονομία υπέστη κατακόρυφη πτώση:

-Το ΑΕΠ μειώθηκε κατά 25%.

-Το δημόσιο χρέος ξεπέρασε τα 362,9 δισ. ευρώ.

-Η ανεργία αυξήθηκε από 7,8% (2008) σε 27,5% (2013), και παραμένει υψηλή στο 11,9% (Καραγκούνης 2022: 86).

-Η φτώχεια εξακολουθεί να πλήττει το 26,3% του πληθυσμού (ΕΛΣΤΑΤ 2022: 30-35).

Σύγχρονη Οικονομική Κατάσταση και Μεταβολές στην Κατανομή του Πλούτου

Η μνημονιακή «ανάπτυξη» στηρίχθηκε στη μείωση του μισθολογικού κόστους, κάτι που ευνόησε την εγχώρια αστική τάξη. Ωστόσο, δεν υπήρξαν επενδύσεις στην παραγωγική οικονομία, ενώ τα κέρδη των επιχειρήσεων εκτοξεύθηκαν, λόγω της μεταφοράς πλούτου από τα φτωχότερα στρώματα στα πλουσιότερα μέσω του πληθωρισμού και της αύξησης των τιμών βασικών αγαθών (Λαπαβίτσας 2024: 78).

Βιοπολιτική, Ορντοφιλελευθερισμός και Κυβερνησιμότητα στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Ο αυταρχικός κοινωνικός νεοφιλελευθερισμός, μέσω της Κυβερνητικότητας, στοχεύει στην πειθάρχηση και περιθωριοποίηση κοινωνικών ομάδων που διαφωνούν με το κυρίαρχο αφήγημα. Δημιουργεί ένα κράτος υπέρ της αγοράς, που ενισχύει την κερδοφορία του ιδιωτικού τομέα και επιβάλλει εξαναγκασμούς στους πολίτες προς αυτή την κατεύθυνση. Οι πολιτικές του επικεντρώνονται στις ιδιωτικοποιήσεις, τις περικοπές κοινωνικών δαπανών και την ενίσχυση της κερδοφορίας του ιδιωτικού τομέα (Καψάλης και Κουμαριανός και Κουραχάνης 2021: 97). Οι βασικές τεχνικές περιλαμβάνουν:

-Καλλιέργεια κοινωνικής ανασφάλειας και αύξηση του αποκλεισμού.

-Ψηφιακή επιτήρηση εισοδημάτων, κυρίως για λήπτες κοινωνικών παροχών.

-Επέκταση ζωνών κοινωνικής εγκατάλειψης και ελέγχου της επισφάλειας.

Το μοντέλο αυτό προωθεί τον στιγματισμό των ευάλωτων ομάδων (συνταξιούχοι, μετανάστες, άνεργοι) και την εμπορευματοποίηση των πολιτών. Παραδείγματα αποτελούν η πολιτική των εμβολίων και η αναδιανεμητική πολιτική μέσω των Pass (Καψάλης και Κουμαριανός και Κουραχάνης 2021: 99).

Μέσω της κυβερνητικότητας και της έννοιας της κανονικότητας, τα κράτη γίνονται αντικείμενα ελέγχου και καλούνται να αυτορρυθμίζουν τις συμπεριφορές τους (Foucault 2011: 60, Foucault 2012: 57, Foucault 2017: 71). Η ηθική τους ευθύνη και η οικονομική σταθερότητα καθίστανται κεντρικά ζητήματα που πρέπει να διαχειριστούν κατά τη διάρκεια κρίσεων και λιτότητας (Κόρρος και Κουλούρης 2016: 49).

Ορντοφιλελευθερισμός και Οικονομία

Η κυρίαρχη αφήγηση περί «σπάταλου κράτους» συνδέεται με την απώλεια ελέγχου των κοινωνικών δαπανών και την ανάδειξη της ατομικής ευθύνης, ως αποτέλεσμα της εξάρτησης από υπερεθνικούς οργανισμούς (Foucault 2017:74).

Τα βασικά στοιχεία της ορντοφιλελεύθερης οικονομίας είναι:

-Διεθνοποίηση του κεφαλαίου μέσω οικονομικών ολοκληρώσεων.

-Μετασχηματισμός του χρηματοπιστωτικού συστήματος, με έμφαση στις αγορές κεφαλαίου και την ανάπτυξη του πλασματικού κεφαλαίου.

-Απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, με περιορισμό των φιλεργατικών ρυθμίσεων.

-Παρά τις μεταρρυθμίσεις αυτές, η κρίση στις κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις παραμένει. Η ιδιωτική πρωτοβουλία, χωρίς τη στήριξη του κράτους, δεν επωμίστηκε το κόστος των αναδιαρθρώσεων, οδηγώντας σε βαθύτερες ανισότητες (Μαυρουδέας 2000: 91).

Κεντρικές μέθοδοι όρντο-φιλελευθεροποίησης της οικονομίας είναι:

(α) το άνοιγμα στο διεθνές κεφάλαιο,

(β) η ενίσχυση του ιδιωτικού έναντι του δημόσιου τομέα και

(γ) η μετατροπή κλειστών οικονομιών σε εξαγωγικές-ανοιχτές οικονομίες.

Κρίσιμο χαρακτηριστικό τους είναι η πεποίθηση, ότι πρέπει να μπεις πιο βαθιά στην κρίση για να βγεις πιο γρήγορα απ' αυτήν. Οι βασικές πολιτικές τους είναι:

i. Δημοσιονομική λιτότητα (μείωση κρατικών δαπανών και πληρωμών).
ii. Επιχειρηματικές μεταρρυθμίσεις (π.χ. απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, απόσυρση προστατευτισμού, περιορισμός κρατικών ρυθμίσεων) και διευκόλυνση της εισόδου ξένων κεφαλαίων.
iii. Συναλλαγματική υποτίμηση.

Ο αντίκτυπος της περιόδου 2009 - 2023 στην Κοινωνική Πρόνοια της Ελλάδας - Η Κοινωνική Δαπάνη και η Επίδραση της Οικονομικής Κρίσης.

Τη δεκαετία 2000-2010, η κοινωνική δαπάνη στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά 69%, ενώ η ανεργία παρέμεινε χαμηλή (7,8% το 2008). Ο ρυθμός ανάπτυξης ήταν υψηλός (4% την περίοδο 1999-2007) και το 2008 η κοινωνική δαπάνη έφτασε το 23% του ΑΕΠ. Παρά τις υψηλές δαπάνες, το Κοινωνικό Κράτος παρέμενε άνισο και αναποτελεσματικό. Ο τομέας Υγείας χαρακτηριζόταν από σπατάλες που συχνά δεν ωφελούσαν τον πολίτη, ενώ η Κοινωνική Πρόνοια στηριζόταν σε υψηλά επιδόματα, τα οποία, με την κρίση, αποδείχθηκαν ανεπαρκή, καθώς δεν συνοδεύονταν από ισχυρές κοινωνικές υπηρεσίες και προγράμματα στήριξης των φτωχοποιημένων νοικοκυριών (Ματσαγγάνης 2022: 45).

Οι μνημονιακές μεταρρυθμίσεις δεν επιχείρησαν έναν ριζικό επανακαθορισμό της κοινωνικής πολιτικής. Αντί να ενισχυθούν οι κοινωνικές παρεμβάσεις, οι κυβερνήσεις της

δωδεκαετίας προσαρμόστηκαν παθητικά στις πιέσεις των δανειστών και της Ε.Ε. (Ματσαγγάνης 2022: 47).

Σήμερα, μετά από τρεις διαδοχικές συμφωνίες διάσωσης, η κατάσταση στην πολιτική, την κοινωνική συνοχή και την οικονομία έχει επιδεινωθεί. Οι επιβεβλημένες μεταρρυθμίσεις, τόσο στις δημόσιες δαπάνες όσο και στο περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής, είχαν βαθιά επίδραση στις συνθήκες διαβίωσης μεγάλου μέρους του πληθυσμού (Πετμεζίδου 2019: 84-85).

Συγκεκριμένα, την περίοδο 2010-2016 (μετά τα 3 μνημόνια) ένας σημαντικός φορέας άσκησης κοινωνικής πολιτικής, η τοπική αυτοδιοίκηση, έχασε, περίπου, το 1/3 των οικονομικών της πόρων, μείωση η οποία είχε σημαντικές επιπτώσεις στον τομέα παροχής υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας. Η μείωση αυτή στην προσφορά υπηρεσιών κοινής ωφέλειας, φανέρωσε με τον πλέον δυναμικό τρόπο, τη στροφή του ελληνικού κράτους σε έναν πιο (νέο)φιλελεύθερο τομέα, που στοχεύει στην ατομική ευθύνη των πολιτών. Η στροφή αυτή, σε συνδυασμό με μια γενικότερη πολιτική λιτότητας και την επικράτηση του ισχυρού (κοινωνικού) ατομικισμού, αποτέλεσε το κοινωνικό μοντέλο πολιτικής που ακολουθεί η χώρα τα τελευταία χρόνια (Πετμεζίδου 2019: 86-87).

Εν μέσω της οικονομικής πολιτικής λιτότητας, που εφαρμόστηκε, ως βασική μακροοικονομική πολιτική προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας, στη νέα πραγματικότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η εφαρμοζόμενη κοινωνική πολιτική, για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης στον πληθυσμό, δεν κατάφερε να αμφισβητήσει τον νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα του κοινωνικοπολιτικού μοντέλου στη χώρα, που καθιερώθηκε, σταδιακά, ως κυρίαρχη αντίληψη, μετά την Κρίση του 2009 (αντίληψη που άρχισε να χτίζεται πολύ πιο πριν από το 2009 στην Ελλάδα). Συνεπώς, λόγω της αδυναμίας της (μονεταριστικής και όχι προνοιακής) κοινωνικής πολιτικής να αμφισβητήσει τον Νεοφιλελευθερισμό, η Οικονομική Κρίση αντιμετωπίστηκε ως αποτέλεσμα της κακοδιαχείρισης των δημόσιων δαπανών και ιδιαίτερα των δαπανών κοινωνικής προστασίας, οι οποίες, κατά τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη, γιγαντώνουν, εν γένει, το δημόσιο χρέος των χωρών (Παπαθεοδώρου 2019: 127).

Στον τομέα της Κοινωνικής Πολιτικής, αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός, πως η κυρίαρχη αντίληψη είναι αυτή της απορρύθμισης και εμπορευματοποίησής της. Το νεοφιλελεύθερο πολιτικό στρατόπεδο υιοθέτησε αφηγήματα (διαδικασία που κορυφώθηκε και στην Πανδημία) μετακύλησης της συλλογικής, κρατικής, κοινωνικής ευθύνης στην καθαρά ατομική.

Έτσι στη σύγχρονη αντίληψη για την ιδιότητα και τα καθήκοντα του πολίτη δύο είναι τα κυρίαρχα: (1) η δυνατότητα κατανάλωσης και (2) η διάσταση της ατομικής ενεργοποίησης των πολιτών, στο πλαίσια της ατομικής υπευθυνότητας.

Ειδικά το δεύτερο σημαίνει πως οι πολίτες οφείλουν να μεταφέρουν το κύριο τμήμα της κάλυψης των κοινωνικών αναγκών τους στον εθελοντικό και στον ιδιωτικό τομέα, ώστε να ελαχιστοποιηθεί η κεντρική κρατική δαπάνη και να αποφορτιστούν οι κρατικές κοινωνικές υπηρεσίες.

Η εκρηκτική αύξηση της φτώχειας και της ανεργίας και η μείωση των δημόσιων δαπανών οδήγησαν στην κατάρρευση του βιοτικού επιπέδου και σε μειωμένα επίπεδα υγείας και ψυχικής υγείας. Παράλληλα, οι δείκτες θνησιμότητας και νοσηρότητας αυξήθηκαν.

Επιπτώσεις της Λιτότητας στην Κοινωνική Προστασία

Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, οι θάνατοι στην Ελλάδα το πρώτο τρίμηνο του 2023 ανήλθαν σε 35.658, σημειώνοντας μείωση 8% (2.836 λιγότεροι) σε σχέση με το 2022. Συγκριτικά με τον μέσο όρο της περιόδου 2018-2023, η μείωση ήταν 7,8%. Οι ετήσιες μεταβολές κυμάνθηκαν από -13,2% (2023/2022) έως +8,8% (2019/2018), δείχνοντας σημαντικές διακυμάνσεις (ΕΛΣΤΑΤ 2024: 39-41).

Οι πολιτικές λιτότητας οδήγησαν σε δραματική αύξηση των κοινωνικών αναγκών, ενώ οι κοινωνικές υπηρεσίες, με ανεπαρκείς πόρους και προσωπικό, δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν. Η διάλυση του συστήματος κοινωνικής προστασίας και η έλλειψη χρηματοδότησης επιδείνωσαν την κατάσταση (Καραγκούνης 2022: 51).

Το ελληνικό σύστημα κοινωνικής προστασίας χαρακτηρίζεται από κατακερματισμό, μη καθολική κάλυψη και ελλείψεις στις κοινωνικές υπηρεσίες, σε συνδυασμό με την απουσία συγκροτημένης πολιτικής για την οικογένεια (Καραγκούνης 2022: 53).

Οι διαδοχικές κρίσεις αύξησαν τον φόρτο εργασίας των κοινωνικών υπηρεσιών, καθώς όλο και περισσότεροι πολίτες στράφηκαν σε αυτές για να καλύψουν βασικές ανάγκες. Ωστόσο, οι υπηρεσίες παρέμειναν υποστελεχωμένες, με ανεπαρκείς πόρους, χωρίς δομές φιλοξενίας αστέγων και μέσα μεταφοράς για κοινωνικές παρεμβάσεις, επηρεάζοντας την αντοχή των εργαζομένων και την αποτελεσματικότητα των φορέων (Καραγκούνης 2022: 57).

Η κοινωνική προστασία φαίνεται να επικεντρώνεται περισσότερο στη διαχείριση της λιτότητας παρά στην αντιμετώπιση των αιτιών της φτώχειας. Η εξατομίκευση της φτώχειας μετατρέπει την κοινωνική πρόνοια σε μηχανισμό επιβίωσης, αντί να προωθεί μακροπρόθεσμες λύσεις για την κοινωνική ανάπτυξη (Καραγκούνης 2022: 59).

Οι επιπτώσεις των Κρίσεων, κατά την τελευταία 12ετία, στο πεδίο άσκησης κοινωνικών πολιτικών, από τους φορείς α' και β' βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης, ήταν η σημαντική αύξηση του φόρτου εργασίας των υπαλλήλων, καθότι όλο και μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού απευθύνονταν στις κοινωνικές υπηρεσίες των ΟΤΑ, με στόχο να μπορέσει να καλύψει τις βασικές πρωταρχικές ανάγκες διαβίωσής του. Την ίδια ώρα, δυσανάλογη του υπέρογκου αριθμού αιτημάτων βοήθειας, οι κοινωνικές υπηρεσίες παραμένουν ανεπαρκώς στελεχωμένες, με άκρως περιορισμένους πόρους, απουσία καταλυμάτων προς διάθεση σε αστέγους, απουσία μεταφορικών μέσων δημοτικής ιδιοκτησίας για κοινωνική παρέμβαση στο χώρο-οικεία των πολιτών που βρίσκονται σε ανάγκη. Εξ αιτίας αυτών των ελλείψεων τίθεται υπό αίρεση η ψυχοσωματική αντοχή των λειτουργών και η αποτελεσματικότητα των φορέων (Καραγκούνης 2022: 61).

Τέλος, ο τρόπος λειτουργίας φανερώνει τον προσανατολισμό της κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα, οποίος φαίνεται πως στοχεύει περισσότερο στη διαχείριση της λιτότητας και των συνεπειών της στη ζωή των πολιτών, ακολουθώντας έναν άκρως βιο-εξουσιαστικό, ελεγκτικό και εξατομικευμένο τρόπο. Στο πλαίσιο αυτής της

αναποτελεσματικής πρόσκαιρης ανακούφισης, εξατομικεύεται η φτώχεια και η δυστυχία και καλούνται οι υπάλληλοι των φορέων να διαλέξουν τους φτωχότερους από τους φτωχούς, προκειμένου οι επιλεγόμενοι να αποκτήσουν την ιδιότητα του ωφελούμενου, ενώ αντίθετα δεν υπάρχουν πολιτικές που να στοχεύουν στην κοινωνική ανάπτυξη και την αντιμετώπιση των πραγματικών αιτιών της φτώχειας και της κοινωνικής μιζέριας (Καραγκούνης 2022: 63).

Τι είναι το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα;

Το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης και η Νεοφιλελεύθερη Κοινωνική Πολιτική

Το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης (ΚΕΑ) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μεταστροφής του συστήματος κοινωνικής προστασίας στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης πολιτικής. Πρόκειται για ένα μέτρο Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος (ΕΕΕ), που διασφαλίζει ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης μέσω εισοδηματικών και περιουσιακών κριτηρίων. Ωστόσο, τέτοιες πολιτικές στιγματίζουν τους ωφελούμενους, αυξάνουν τη γραφειοκρατία και έχουν υψηλό κόστος διαχείρισης.

Το ΕΕΕ στοχεύει στην καταπολέμηση της «ακραίας» φτώχειας, αποδεχόμενο de facto πως η φτώχεια γενικά δεν θεωρείται ακραία κατάσταση. Αυτό μετατρέπει την κοινωνική προστασία σε υπολειμματικό σύστημα, εστιάζοντας μόνο σε ακραίες περιπτώσεις, χωρίς αύξηση των κοινωνικών δαπανών, αλλά αντίθετα, συρρικνώνοντάς τες (Παπαθεοδώρου 2019: 93).

Σύμφωνα με το νεοφιλελεύθερο αφήγημα, η φτώχεια αποδίδεται στη χαμηλή παραγωγικότητα των ατόμων και όχι στις κοινωνικές δομές. Η κοινωνική πολιτική περιορίζεται, εστιάζοντας στην αντιμετώπιση της ακραίας αποστέρησης μέσω ελεγχόμενων παροχών, όπως το ΕΕΕ. Οι μνημονιακές (αντί)μεταρρυθμίσεις οδήγησαν στη συρρίκνωση του ελληνικού συστήματος κοινωνικής προστασίας, επιβάλλοντας ένα υπολειμματικό μοντέλο, σύμφωνα με τις νεοφιλελεύθερες επιταγές (Παπαθεοδώρου 2019: 95).

Παράδειγμα Ε.Ε.Ε στην Περιφέρεια Κρήτης

> *«…Το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα δίνεται σε περίπου 273.000 ευάλωτα νοικοκυριά στην Ελλάδα. Η κρατική μέριμνα για τη διασφάλιση συνθηκών στοιχειώδους διαβίωσης μέσω ενός συστήματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος προβλέπεται στο Άρθρο 21 του Συντάγματος. Ωστόσο, με την εισαγωγή του ΕΕΕ η προσοχή σε επίπεδο κοινωνικής προστασίας στρέφεται στους απόλυτα φτωχούς, παραγνωρίζοντας τη γενικότερη κοινωνική ευημερία της χώρας. Σε επίπεδο Κρήτης, αν και ο αριθμός των αιτήσεων για τη χορήγηση του ΕΕΕ (ή ΚΕΑ) μειωνόταν κάθε έτος για την περίοδο πριν την πανδημία η αναστολή μεγάλου μέρους της οικονομικής δραστηριότητας και η επίδραση της πανδημίας στον τουρισμό είχαν ως συνέπεια την αύξηση, τόσο του αριθμού των αιτήσεων, όσο και του συνολικού αριθμού των ωφελούμενων. Αναλυτικότερα, σε επίπεδο Περιφέρειας Κρήτης το 2020 υπήρχαν 25% λιγότερες αιτήσεις, σε σχέση με το 2018, όμως την περίοδο 20-21 σημειώνεται μια αύξηση της τάξης του 25%. Σε επίπεδο Περιφερειακών Ενοτήτων μεγαλύτερη αύξηση εντοπίζεται στην ΠΕ*

Ηρακλείου ενώ η μικρότερη στην ΠΕ Λασιθίου. Σε επίπεδο δήμων σε όλους τους δήμους της Κρήτης παρατηρείται είτε μικρότερη είτε μεγαλύτερη αύξηση (...) Τα δεδομένα για τον αριθμό των ωφελούμενων του ΕΕΕ, καταδεικνύουν τις δυσχαιρείς επιπτώσεις της πανδημίας στο επίπεδο διαβίωσης των χαμηλότερων εισοδηματικά στρωμάτων τα οποία υπέφεραν περισσότερο. Η γενική εικόνα δείχνει ότι ο αριθμός των ατόμων που διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας αυξήθηκε κατά 26%. Η μεγαλύτερη αύξηση εντοπίζεται στον Δήμο Ανωγείων (64%) με τους δήμους Κισσάμου, Αποκορώνου και Καντάνου-Σελίνου να ακολουθούν. Μικρότερη αύξηση φαίνεται στους δήμους Σητείας, Σφακίων και Αμαρίου, οι οποίοι όμως ήδη αντιμετώπιζαν έντονα ζητήματα αποστέρησης και την περίοδο πριν την πανδημία»....(Πηγή: Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης Περιφέρειας Κρήτης).

Συμπέρασμα

Οι Κυβερνήσεις, μέχρι και σήμερα, έχουν εγκαταλείψει τον τομέα της Κοινωνικής Πολιτικής ή τον παρέδωσαν στην φιλανθρωπία της αστικής τάξης. Η μέριμνα για τους φτωχοποιημένους πολίτες, τους άνεργους και άλλες ευπαθείς κοινωνικές ομάδες έχει περιορισμένη θέση στην πρακτική των Κυβερνήσεων. Αυτό δεν είναι θέμα, μόνο, πολιτικής πρακτικής, αλλά είναι κυρίως θέμα πολιτικής ιδεολογίας.

Τα μέτρα για την καταπολέμηση της φτώχειας, της ανεργίας, οι δαπάνες για την κοινωνική ασφάλιση, τα προγράμματα εργατικής κατοικίας, η δωρεάν φαρμακευτική περίθαλψη, η αύξηση των συντάξεων και του εισοδήματος, η καταπολέμηση του πληθωρισμού και τα έργα κοινωνικών υποδομών θα βελτιώσουν την ποιότητα ζωής των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού και γενικότερα των απλών πολιτών.

Σήμερα, η κοινωνική πολιτική που οφείλει ένα ευνομούμενο Κράτος να ασκήσει σε όλες τις περιοχές της χώρας, θα πρέπει να διαπνέεται από μια ολιστική αντίληψη προσέγγισης του ατόμου, λαμβάνοντας υπόψη τον κοινωνικό και ατομικό (σε αλληλεπίδραση) χαρακτήρα αυτού.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βενιέρης, Δ. (2018), *Κοινωνική Πολιτική σε Χώρα Χωρίς Πατρίδα,* στο Κ. Δημουλάς και Ι. Κουζής (επιμ.), *Κρίση και Κοινωνική Πολιτική - Αδιέξοδα και Λύσεις,* Αθήνα, Τόπος, σσ. 67-85.

Γαβριηλίδης, Κ., Λαπαβίτσας, Κ. και Μαριόλης, Θ. (2018), *Οικονομική πολιτική για την ανάκαμψη της Ελλάδας,* Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.

Γράβαρης, Δ. (1997), *Κρίση του κοινωνικού κράτους και νεωτερικότητα,* Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα.

Δαμιανάκης, Ν. Μ. (2021), *Οι εξαρτήσεις στην πανδημία του κορωνοϊού,* Ηράκλειο, Νέα Κρήτη (ηλεκτρονική εφημερίδα).

Ewald, Fr. (2000), *Η ιστορία του κράτους πρόνοιας,* Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg.

Foucault, M. (2011), *Επιτήρηση και Τιμωρία,* Αθήνα, Εκδόσεις Πολύτροπον.

Foucault, M. (2012), *Η γέννηση της βιοπολιτικής,* Αθήνα, Εκδόσεις Πολύτροπον.

Foucault, M. (2017), *Κυβερνολογική/Φυλακή,* Εκδόσεις Ακυβέρνητες Πολιτείες.

Ζαρωτιάδης, Γ. και Τζήμας, Θ. (2018), *Πλευρές ενός εναλλακτικού πολιτικού σχεδίου για την Ελλάδα,* Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζυγός.

Καλτσώνης, Δ., Μαριόλης, Θ. και Παπουλής, Κ. (2017), *Μετωπικό Πρόγραμμα Δι-Εξόδου από την Κρίση: Για έναν Ελεύθερο Λαό σε μία Ελεύθερη Ελλάδα,* Αθήνα, Εκδόσεις Κοροντζής.

Καραγκούνης, Β. (2022), Κοινωνική θεωρία και κοινωνική πολιτική: Διαστάσεις της κοινωνικής αλλαγής και αναπαραγωγής, στο Κ. Κασιμάτη, Χ. Παπαθεοδώρου και Χ. Σκαμνάκης (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για την Ομότιμη καθηγήτρια Μ. Πετμεζίδου,* Αθήνα, Τόπος.

Καψάλης, Α., Κουμαριανός, Β. και Κουραχάνης, Ν. (2021), *Κοινωνική Πολιτική, Αυταρχικός Νεοφιλελευθερισμός και Πανδημία,* Αθήνα, Τόπος.

Κόρος, Δ. (2020), *Συστήματα και μηχανισμοί πειθαρχίας στις ελληνικές φυλακές: Ζητήματα και προοπτικές,* Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος.

Κόρος, Δ. και Κουλούρης, Ν. (2012), *Ούτε ποινικοί, ούτε πολιτικοί... η άρνηση και η κατάργηση της φυλακής,* στο Π. Αραπίνης (επιμ.), *Αντικουλτούρα: Η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980,* Σπάρτη, Ιδιομορφή.

Λαπαβίτσας, Κ. (2024), *Η οικονομία κρίνεται στις ευρωεκλογές, Εφημερίδα των Συντακτών.*

Μαριόλης, Θ. (2023), *Το πεδίο νομοτέλειας των κρατικών πτωχεύσεων και η υλιστική σχεδιομετρία της ανάπτυξης,* στο Δ. Καλτσώνης (επιμ.), *Μπορεί η Ελλάδα εκτός ευρωπαϊκής ένωσης;* Αθήνα, Τόπος.

Μαριόλης, Α., Μίχας, Κ., Αλεβίζος, Α. και Μαραγιάννης, Κ. (2007), *Η εισαγωγή των Κέντρων Υγείας Αστικού τύπου στο Εθνικό Σύστημα Υγείας και οι δυνατότητες εφαρμογής της Επιδημιολογίας,* στο Ε. Κορνάρου, Α. Ρουμελιώτη, Α. Αλεβίζος, Δ. Ανδριώτη, Κ. Ασκερίδης και Α. Σαμανίδου (επιμ.), *Η Δημόσια Υγεία στην Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας,* Αθήνα, Παπαζήση, σσ. 244-251.

Μαυρουδέας, Σ. (2000), *Η τακτική του γατόπαρδου σε σύγχρονη έκδοση - Stiglitz vs Dornbusch: ένα σύντομο σχόλιο. Ημερησία*, 22-23/9/2000, *Τετράδια της Οικονομίας* 72.

Παπαθεοδώρου, Χ. (2022), *Η Μαρία Πετμεζίδου και η συμβολή της στην έρευνα και την εκπαίδευση στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής,* Αθήνα, Τόπος.

Παρασίδης, Χ. (2018), *Η κοινωνική πολιτική των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε επίπεδο Τοπικής Αυτοδιοίκησης,* Μεταπτυχιακή Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Πετμεζίδου, Μ. (2019), *Τα ευρωπαϊκά κράτη πρόνοιας μετά τη Μεγάλη Ύφεση,* στο Γ. Κουζής και Κ. Δημουλάς (επιμ.), *Κρίση και κοινωνική πολιτική: Αδιέξοδα και λύσεις,* Αθήνα, Τόπος.

Σκαμνάκης, Χ. και Πανταζόπουλος, Σ. (2015), Κοινωνική προστασία και αυτοδιοίκηση, η εξέλιξη ενός διπλού ελλείμματος, *Περιφέρεια*, Νο 5-6, σσ. 89-116.

Σκαμνάκης, Χ. και Χάρδας, Τ. (2016), Κοινωνική πολιτική στο τοπικό επίπεδο: η υποκλιμάκωση της κοινωνικής προστασίας τα χρόνια της κρίσης, *Κοινωνική Πολιτική*, Νο 7, σσ. 25-42.

Σταθάκης, Γ. (2007), *Ο ατελέσφορος Εκσυγχρονισμός,* Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιόραμα.

Τάσσης, Χ. (2022), *Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός και κοινωνική πολιτική: Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ,* στο Κ. Κασιμάτη, Χ. Παπαθεοδώρου και Χ. Σκαμνάκης (επιμ.), *Κοινωνική θεωρία και κοινωνική πολιτική,* Αθήνα, Τόπος.

Φούσκας, Β. (2023), *Πότε η «αποδέσμευση» της Ελλάδας από ΕΕ και ΝΑΤΟ θα καταστεί εφικτή;* Στο Δ. Καλτσώνης (επιμ.), *Μπορεί η Ελλάδα εκτός ευρωπαϊκής ένωσης;* Αθήνα, Τόπος.

Χάρδας, Τ. και Σκαμνάκης, Χ. (2017), Η κοινωνική πολιτική των ελληνικών Δήμων σε περίοδο οικονομικής κρίσης, *Αειχώρος*, Νο 25, σσ. 52-71.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bonefeld, W. (2019), *Ordoliberalism and the EU: An Interview with Werner Bonefeld,* Digital or Visual Products.

Gough, I. (1979), *The Political Economy of the Welfare State*. Macmillan Education LTD.

Hemerijck, A. (2012), Two or Three Waves of Welfare State Transformation? In N. Morel, B. Palier and J. Palme (eds.), Towards a Social Investment Welfare State? Bristol, Policy Press, pp. 33-60.

Petmesidou, M. and Guillén, A. (2014), Can the welfare state as we know it survive? *South European Society and Politics*, Vol. 19, No 3, pp. 295-307.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Γεράσιμος Καραμπελιάς,[α] Χρήστος Νικολαΐδης[β]

[α] Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
[β] Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Όλοι οι σύγχρονοι στρατιωτικοί διοικητές και ηγέτες στηρίζονται σε σημαντικό βαθμό στους επαγγελματίες συνεργάτες τους και στο ικανό ανώτερο προσωπικό που γνωρίζει να διοικεί κρίσιμα γραφεία, να συλλέγει και να αξιολογεί τον τεράστιο όγκο πληροφοριών που είναι διαθέσιμος, να βοηθά στις τεχνικές διαπραγμάτευσης και να κατατρίβεται με την επιμελητεία. Όπως κάθε σύγχρονη οργάνωση, έτσι και η ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων χρειάζεται συνεχώς τις υπηρεσίες του προσωπικού των γραφείων (γραφειοκρατών), που λειτουργούν ως η συλλογική μνήμη του συστήματος. Χωρίς αυτή την ανεξάρτητη εμπειρογνωμοσύνη, οι στρατιωτικοί διοικητές και ηγέτες θα ήταν αναγκασμένοι «να παλεύουν» με το οργανωσιακό χάος που απειλεί καθημερινά τις διαδικασίες καταγραφής και λήψης αποφάσεων πολύπλοκων οργανισμών και να «λησμονούν» να πραγματοποιήσουν τις διαδικασίες και λειτουργίες για τις οποίες έχουν αρχικά δημιουργηθεί. Η εργασία αυτή θα προσπαθήσει να παρουσιάσει ένα παράδειγμα ανάλυσης της γραφειοκρατίας στις Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις όπως αυτή αναφύεται στους τομείς της οργάνωσης και της λειτουργίας των και να περιγράψει το βαθμό αλλοτρίωσης που ασκεί στους αξιωματούχους και κατά συνέπεια στη διαδικασία της λήψης αποφάσεων. Η εστίασή της στο ρόλο που διαδραμάτισε η τροχοπέδη της γραφειοκρατίας στην εκδήλωση του στρατιωτικού πραξικοπήματος του 1967 θα προσθέσει μια ακόμη ακτίνα φωτός για την πληρέστερη κατανόηση του συγκεκριμένου γεγονότος.

Λέξεις Κλειδιά: Ένοπλες Δυνάμεις, Ηγεσία, Στρατιωτική Γραφειοκρατία, Πραξικόπημα

THE ROLE OF BUREAUCRACY IN THE FUNCTIONING OF THE ARMED FORCES: THE CASE OF MILITARY INTERVENTIONS IN POSTWAR GREECE

Gerassimos Karabelias,[α] Christos Nikolaidis[β]

[α] Professor, Panteion University of Social and Political Sciences
[β] PhD Candidate, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

All modern military leaders and commanders rely heavily on their professional partners and competent senior staff who know how to run critical offices, collect and evaluate the vast amount of information available, assist in negotiation techniques, and compartmentalize with curatorship. Like any modern organization, the leadership of the armed forces constantly needs the services of the office staff (bureaucrats) who serve as the collective memory of the system. Without this independent expertise, military commanders and leaders would be forced to "wrestle" with the organizational chaos that threatens the daily processes of recording and

decision making of complex organizations and "forget" to carry out the processes and functions for which they were originally created. This paper will attempt to present an example of an analysis of bureaucracy in the Greek Armed Forces as it arises in the areas of organization and operation and to describe the degree of alienation it exerts on officers and consequently on the decision-making process. Its focus on the role played by the troublesome bureaucracy in the occurrence of the 1967 military coup will add another ray of light to a fuller understanding of this event.

Keywords: Armed Forces, Leadership, Military Bureaucracy, Coup D'état

Εισαγωγή

Ίσως κάποιος αναρωτηθεί τι νόημα έχει ένα τέτοιο ερευνητικό εγχείρημα. Δεν έχουν, άραγε, μελετηθεί τα γεγονότα και παρουσιαστεί τα πορίσματα της έρευνας, έτσι ώστε να έχει καλυφθεί το θέμα της δικτατορίας; Δεν έχουν δει το φως της δημοσιότητας πολλά βιβλία και άρθρα που πραγματεύονται το ίδιο αντικείμενο; Η απάντηση είναι πως, παρά τις σημαντικές επιστημονικές συμβολές, υπάρχουν ακόμα πεδία που παραμένουν σχετικά ανεξερεύνητα ή άλλα στα οποία υπάρχει ανάγκη κριτικής επανεξέτασης. Σε αυτά συγκαταλέγεται μία διάσταση που χρήζει ειδικότερης επεξεργασίας και αφορά στο ρόλο που διαδραμάτισε η τροχοπέδη της γραφειοκρατίας στην εκδήλωση του στρατιωτικού πραξικοπήματος του 1967. Η παρούσα έρευνα φιλοδοξεί να καλύψει ένα μικρό μέρος αυτού του κενού σχετικά με τη λειτουργία του περίπλοκου κόσμου της ελληνικής γραφειοκρατίας. Επιπλέον, να προσθέσει μια ακόμη ακτίνα φωτός για την πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου της γραφειοκρατίας στις Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις όπως αυτή αναφύεται στους τομείς της οργάνωσης και της λειτουργίας των και να περιγράψει το βαθμό αλλοτρίωσης που ασκεί στους αξιωματούχους.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας ανακαλύψαμε ότι το φαινόμενο των στρατιωτικών επεμβάσεων στην πολιτική είναι πρόσφατο στη νεότερη ελληνική ιστορία. Τα πραξικοπήματα απέκτησαν ανησυχητική συχνότητα μετά το τέλος των αλυτρωτικών πολέμων (1922-1936) και συνέπεσαν με την εξασθένηση του κοινοβουλευτισμού στην Ευρώπη. Ωστόσο, η υπεροχή των πολιτικών δεν αμφισβητήθηκε πριν από το 1967 και τα πραξικοπήματα απέβλεπαν μάλλον στην αντικατάσταση μιας πολιτικής παρατάξεως με μία άλλη παρά να παραδώσουν την κυβέρνηση μόνιμα στο στρατό. Ποιες ήταν όμως οι συνθήκες, κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου και έπειτα, που προκάλεσαν το σώμα των αξιωματικών να αρχίζει να αποκλίνει από το ρόλο του ως υπηρέτη του κράτους;

Η γραφειοκρατία, όπως κάθε κοινωνικό φαινόμενο, βρίσκεται σε συνεχή κίνηση κατά την πορεία της μέσα στο χρόνο και επεκτείνεται σε ποικίλα κοινωνικά πεδία. Οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές προσεγγίζουν τη γραφειοκρατία, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Beetham, σαν να είναι «*ξεκομμένη τόσο από την ιστορία, όσο και από την ευρύτερη κοινωνία*» και, κατά συνέπεια, το φαινόμενο αναλύεται «*ως μια αυτοτελής οντότητα, η οποία μπορεί να γίνει κατανοητή εκ των έσω*» (Beetham 1996: 5). Αντίθετα, η θεωρητική ανάλυση της διαβρωτικότητας του φαινομένου της αλλοτρίωσης της γραφειοκρατίας που αναπτύσσεται στο παρόν στηρίζεται σε μία παραδοχή που αποτελεί θεμέλιο λίθο της κλασσικής μαρξιστικής θεωρίας και αφορά στην ιστορικότητα των κοινωνικών φαινομένων. Εξάλλου, οι θεωρίες δεν επηρεάζουν την πορεία των γεγονότων, αλλά επινοούνται για να τα ερμηνεύσουν (Hobson 1926: 190). Όπως πολύ εύστοχα αναφέρει

ο Κονδύλης «*Οι απαντήσεις στα θεωρητικά προβλήματα βρίσκονται μέσα στην ιστορία*» (Κονδύλης 1997: 199, 207).

Θεωρητικό πλαίσιο

Σε αντίθεση με τις λαϊκές αντιλήψεις και το λογοτεχνικό λόγο, μεταξύ των ακαδημαϊκών επικρατεί μία καταφατική θεώρηση της γραφειοκρατίας, η οποία εστιάζει στην οργανωτική διάσταση των λειτουργιών της και στην αποτελεσματικότητα των μεθόδων της, λειτουργώντας ως ένα ουδέτερο, εξουσιαστικής φύσης διοικητικό εργαλείο. Θεωρεί δεδομένο ότι η γραφειοκρατική διαχείριση εξυπηρετεί κοινούς στόχους και συλλογικές ανάγκες και αντιλαμβάνεται και αποδέχεται την γραφειοκρατία ως την πλέον ορθολογική μορφή οργάνωσης ή διοίκησης που ανέπτυξε ποτέ ο άνθρωπος, αποτελώντας αδιαμφισβήτητα έναν απόλυτα κοινωνικά αναγκαίο διοικητικό μηχανισμό (Blau and Meyer 1971: 5). Η αντίληψη αυτή εδράζεται στην θεωρία που διατύπωσε ο Μαξ Βέμπερ σύμφωνα με την οποία «*η ορθολογικότητα της γραφειοκρατίας απορρέει όχι μόνο από την οργανωτική της δομή και τον τρόπο λειτουργίας που αυτή η δομή συνεπάγεται ή επιβάλει, αλλά και από το γεγονός ότι η γραφειοκρατική διοίκηση ασκείται με βάση τη γνώση που συμβάλλει στην αποτελεσματικότητά της για την επίτευξη συγκεκριμένων συλλογικών στόχων*». Την ορθολογικότητα περιέλαβε ο Βέμπερ ως συνδετικό κρίκο όλων των χαρακτηριστικών στοιχείων που αποτελούν τον περίφημο «ιδεότυπό» του (Μουζέλης 2009, Σεραφετινίδου 2003: 20-25).

Ωστόσο η γραφειοκρατία αποτελεί εντυπωσιακό παράδειγμα της φιλοσοφικής έννοιας της αλλοτρίωσης, σύμφωνα με την μαρξιστική σκέψη. Με τη διαδικασία της αλλοτρίωσης, οι κοινωνικές δυνάμεις ξεφεύγουν από τον ανθρώπινο έλεγχο, ανεξαρτητοποιούνται και τελικά στρέφονται εναντίον του δημιουργού τους, τον άνθρωπο. Όπως παρατηρεί ο Μουζέλης, η γραφειοκρατία μεταμορφώνεται σε «*μία αυτόνομη και καταπιεστική δύναμη, η οποία γίνεται αισθητή από την πλειοψηφία των ανθρώπων σαν μία μυστηριώδης και μακρινή οντότητα*». Όμως η αλλοτρίωση συναντάται και στο εσωτερικό πλαίσιο της γραφειοκρατίας, καθώς πολύ συχνά ο γραφειοκράτης δε συνειδητοποιεί την παρασιτική φύση της δουλειάς του αλλά πιστεύει ότι ενεργεί για το γενικό συμφέρον. Η αυταπάτη αυτή ενισχύεται από την αυστηρή ιεραρχία, την πειθαρχία και τον αλλοτριωμένο σεβασμό του γραφειοκράτη στην εξουσία (Μουζέλης 2009: 57-62).

Η θεωρητική συζήτηση που εκτυλίσσεται σχετικά με την κριτική θεώρηση της γραφειοκρατίας εκκινεί από τον Κάρλ Μαρξ, ο οποίος απορρίπτει την άποψη του Hegel ότι το κράτος -και κατά συνέπεια η κρατική γραφειοκρατία- αποτελεί τον θεματοφύλακα ολόκληρης της κοινωνίας διασφαλίζοντας τα συμφέροντα όλων των μελών της. Αντιθέτως, υποστηρίζει ότι η κρατική γραφειοκρατία δε λειτουργεί εις όφελος του κοινωνικού συνόλου και ότι οι λειτουργοί της αναπτύσσουν την δική τους ιδιαίτερη κοινωνική ταυτότητα και συντεχνιακά συμφέροντα τα οποία προωθούν συστηματικά.

Είναι επίσης δεδομένο ότι οι κοινωνικοί προσανατολισμοί, και ιδιαίτερα η πολιτική κουλτούρα μιας χώρας, «είτε υποστηρίζουν, είτε δυνητικά υπονομεύουν την αποτελεσματικότητα των διοικητικών δομών» (Peters 1978: 41). Οι κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις καθώς και οι εσωτερικές οργανωτικές προσαρμογές

επηρεάζουν επίσης το επίπεδο επαγγελματισμού και τις συμπεριφορές των στρατιωτικών (Abrahamson 1972: 15-17).

Φαίνεται να υπάρχει ευρεία συμφωνία μεταξύ των μελετητών των πολιτικο-στρατιωτικών σχέσεων ότι οι σύγχρονοι στρατιωτικοί οργανισμοί είναι γραφειοκρατικές δομές που αποτελούνται από επαγγελματίες αξιωματικούς, των οποίων πρωταρχικός σκοπός είναι η προστασία του πελάτη τους, του κράτους. Η αυξανόμενη πολυπλοκότητα του σύγχρονου πολέμου με τη σειρά της, ανάγκασε τους στρατιωτικούς να διευρύνουν την εκπαίδευση και την ετοιμότητά τους, εκθέτοντας τους εαυτούς τους σε όλα τα είδη των κλάδων, συμπεριλαμβανομένων της μηχανικής, της διοίκησης, της διαχείρισης και των κοινωνικών επιστημών, εκτός από την τυπική στρατιωτική εκπαίδευση. Ως αποτέλεσμα, οι σύγχρονοι αξιωματικοί διαθέτουν τόσο σύγχρονες διοικητικές δεξιότητες, όσο και παραδοσιακά χαρακτηριστικά όπως γενναιότητα, ηρωισμό και πειθαρχία (Abrahamsson 1972: 40-58,154, Perlmutter, Amos 1977). Η παράλληλη ύπαρξη και των δύο συνόλων αξιών παρέχει στους στρατιωτικούς τις απαραίτητες δεξιότητες για να διοικούν σύνθετους οργανισμούς (όπως ο δικός τους) και ταυτόχρονα καλλιεργεί την πεποίθηση ότι διαθέτουν επίσης την ικανότητα και την τεχνογνωσία να «διαχειρίζονται την πολιτική κοινωνία» (Καραμπελιάς 2015).

Το πραξικόπημα του 1967 δεν έγινε, ασφαλώς, εν κενώ. Υπήρξε έκφανση της ανώμαλης εσωτερικής κατάστασης που είχε κληροδοτήσει ο Εμφύλιος Πόλεμος και που συνοψιζόταν στις θεσμικές αδυναμίες του μετεμφυλιακού κράτους, μέρος των οποίων αποτελούσε και ο (παρά φύση) ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων ως εγγυητών όχι μόνο της εξωτερικής αλλά και της εσωτερικής ασφάλειας απέναντι στον «κομμουνιστικό κίνδυνο». Υπήρξε, επίσης, το δραματικό αποκορύφωμα της πολιτικής κρίσης που σοβούσε ήδη από το καλοκαίρι του 1965, μετά τη ρήξη του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου και του βασιλιά Κωνσταντίνου Β΄, την ανατροπή της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου και τον σχηματισμό των κυβερνήσεων των αποστατών, με τελευταία και μακροβιότερη εκείνη του Στέφανου Στεφανόπουλου. Υπήρξε τέλος ακραίο σύμπτωμα αφενός των συνωμοτικών διεργασιών που κυοφορούνταν ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου στις τάξεις των αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων και αφετέρου της συνακόλουθης τάσης ριζοσπαστικοποίησης αξιωματικών πρωτίστως του Στρατού Ξηράς, οι οποίοι διεκδικούσαν για τους εαυτούς τους παρεμβατικό ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας.

Συζήτηση

Επισκοπώντας την περίοδο 1959 – 1966 διαπιστώνουμε ότι αναπτύσσεται μία δυναμική έντασης ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη με τους υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης του ΑΕΠ και του πολιτικού συστήματος, λόγω της απαίτησης πραγματοποίησης διορθωτικών αλλαγών και την ταυτόχρονη υποβόσκουσα αναστάτωση στην κοινωνία. Παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις αποδιοργανώνονται, αγρότες μετακινούνται στα αστικά κέντρα και στην βιομηχανία, οικογένειες χωρίζονται λόγω της μετανάστευσης, η δημόσια διοίκηση επεκτείνεται και ιδρύονται νέοι δημόσιοι φορείς στους οποίους προσδοκούν να διορισθούν μεγάλα τμήματα της κοινωνίας. Επίσης, αλλάζει η ιεραρχία των αξιών στην κοινωνία όπου «ο ήρωας πολεμιστής παύει βαθμιαία να ασκεί τον παραδειγματικό του χαρακτήρα και προκαλεί αβεβαιότητες στον στρατό» (Καζάκος 2009: 149-153).

Δειγματοληπτικά θα αναφερθούν ορισμένες ενδιαφέρουσες πτυχές των εσωτερικών διεργασιών στον Στρατό που εξετάζονται κυρίως από κοινωνιολογική οπτική και συμπληρώνουν την εικόνα ότι οι στρατιωτικοί θεωρούσαν εαυτούς ως τους εγγυητές της «καθεστηκυίας τάξεως». Οι εξελίξεις στην οικονομία και την κοινωνία στην χώρα ήταν ραγδαίες μετά τον Εμφύλιο, ενώ η πολιτική έμενε πίσω αδυνατώντας να συμβαδίσει με τις προσδοκίες νέων κοινωνικών ομάδων και τις πολιτικές διεργασίες (Mouzelis 1986, Huntington 1968). Στη διαδικασία αυτή εμφανίζεται και ένα νέο φαινόμενο, μια «τριπλή αποξένωση» (Καζάκος 2009: 169-171).

Μια άλλη πτυχή της αποξένωσης στρατού και κοινωνίας ήταν πιθανότατα η αντίληψη πολλών στρατιωτικών ότι λόγω οργανωτικών δομών και τεχνολογικών ικανοτήτων τις οποίες αποκτούσαν μέσω της συνεργασίας με προηγμένους στρατιωτικούς μηχανισμούς, ο στρατός υπερείχε κάθε άλλου θεσμού της ελληνικής κοινωνίας και συνεπώς ήταν εκσυγχρονιστική δύναμη σε μία παραδοσιακή κοινωνία. Στεκόταν απέναντι σε ένα διεφθαρμένο και αναποτελεσματικό πολιτικό κατεστημένο που εξέφραζε την παραδοσιακή κοινωνία και εξυπηρετούσε τα συμφέροντα μικρο-ομάδων ή ατόμων (Καζάκος 2001: 272).

Στην αποξένωση στρατού και κοινωνίας συνετέλεσε και η βαθιά ρήξη κατώτερων κυρίως αξιωματικών από την ηγεσία του στρατεύματος και τους πυλώνες του καθεστώτος, ιδίως τα Ανάκτορα. Προφανώς δεν ήταν ευχαριστημένοι με τον τρόπο που η ηγεσία του στρατεύματος και τα ανάκτορα αντιμετώπιζαν την πολιτική κρίση, ούτε με τη χαλαρή στάση τους έναντι της αυξανόμενης επιρροής της Αριστεράς και των αριστερών ιδεών.

Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και συγκεκριμένα από τις αρχές του 1949, σημειώθηκε η αυτονόμηση του στρατού από την πολιτική ηγεσία. Η αυτονόμηση αυτή δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει. Σε μία εποχή κατά την οποία το κράτος έχει ουσιαστικά καταρρεύσει, ο στρατός, ο νικητής της Αλβανίας και του Εμφυλίου, ήταν ίσως ο μόνος θεσμός που διατηρούσε υψηλό κύρος και λειτουργούσε κατά τρόπο ικανοποιητικό λόγω της ύπαρξης στους κόλπους του μίας ανεξάρτητης ιεραρχικής δομής. Μετά τον Μάιο του 1951 λήφθηκαν μέτρα για την επάνοδο των Ενόπλων Δυνάμεων υπό πολιτικό έλεγχο, αλλά το θεσμικό πλαίσιο άλλαξε εκ νέου όταν ανέλαβε την εξουσία ο Παπάγος. Με τον ν.δ. 2387/53 η κυβέρνηση Παπάγου υπήγαγε τις Ένοπλες Δυνάμεις στις διαταγές της κυβέρνησης δημιουργώντας το νομικό πλαίσιο που παρέμεινε σε ισχύ έως το 1968. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο αυτό το αρχηγείο ΓΕΕΘΑ ήταν αρμόδιο για τη συνολική χάραξη της αμυντικής στρατηγικής, αλλά η επιχειρησιακή διοίκηση του στρατού ξηράς ανήκε στο ΓΕΣ. Υπό αυτή την έννοια, ο ουσιαστικός διοικητής του στρατού ξηράς ήταν ο Α/ΓΕΣ και όχι ο Α/ΓΕΕΘΑ. Ο συγκεκριμένος νόμος προσέφερε ένα μοχλό που χρησιμοποιήθηκε από τις μετέπειτα κυβερνήσεις για να υπάρξει πολιτικός έλεγχος του στρατού (Χατζηβασιλείου 2009: 149-153).

Μία από τις υποθέσεις που ξεχώρισε στη δημόσια συζήτηση για την αιτία του στρατιωτικού πραξικοπήματος του ’67 αποτελεί η εκδοχή της κομμουνιστικής απειλής. Ως ένα βαθμό το κλίμα της απειλής από τον κουμμουνισμό τροφοδοτούσαν πολλοί αξιωματικοί με πάσης φύσης τεχνάσματα (Παπαχελάς 1997: 144). Την υπόθεση του κομμουνιστικού κινδύνου απέρριψαν οι μάρτυρες στη δίκη της χούντας, διαβεβαιώνοντας ότι δεν υπήρξε τέτοιος κίνδυνος. Την άποψη αυτή τείνει να

επιβεβαιώσει και η ακαδημαϊκή έρευνα (Βερεμής 2000). Αναμφίβολα όμως η δικτατορία εκμεταλλεύθηκε το κλίμα απειλής της δημοκρατίας και του κοινωνικοοικονομικού καθεστώτος από τον κομμουνισμό, που είχε διεισδύσει σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής και στις ένοπλες δυνάμεις (Καζάκος 2009: 153-157).

Η αμερικάνικη επίδραση ήταν σταθερό χαρακτηριστικό του ελληνικού στρατού στις δεκαετίες του '50 και '60. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία του αμερικάνικου υπουργείου άμυνας, ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων που εκπαιδεύθηκαν στις ΗΠΑ στο πλαίσιο του προγράμματος Mutual Assistance Program (MAP) μεταξύ 1950 και 1969 ήταν 11.229 και σε άλλα κέντρα του εξωτερικού άλλοι 1965 αξιωματικοί (Καζάκος 2009: 161). Η εκπαίδευση αυτή αποτελεί την κυριότερη συνεισφορά των ΗΠΑ στον εκσυγχρονισμό των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων. Ο εκσυγχρονισμός αυτός συνέβαλε μαζί με τα μη στρατιωτικά έργα που αναλάμβανε ο στρατός τότε, στην εδραίωση της αντίληψης ότι ο μηχανισμός του μπορούσε να ανταποκριθεί καλύτερα στις απαιτήσεις της εποχής από την διχαστική πολιτική (Ζαχαρόπουλος 1976: 69).

Συνεχίζοντας την ανάλυσή μας κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε στις μακροχρόνιες συνέπειες του Εμφυλίου πολέμου. Ο εμφύλιος τροφοδότησε το υπέδαφος πάνω στο οποίο μπορούσαν να αναπτυχθούν σχέδια για πολιτειακή ανατροπή στον στρατό, επηρέασε δομές και συμπεριφορές και συνδιαμόρφωσε τις «προϋποτιθέμενες συνθήκες» μιας παρατεταμένης πολιτικής έντασης μετά το τέλος του (Kalyvas 2006). Στα σύγχρονα κράτη η πολιτική διαχωρίζεται σαφώς από τον στρατό και οι πολιτικές δραστηριότητες από τις στρατιωτικές. Με τον εμφύλιο πόλεμο η διάκριση αυτή εξαλείφθηκε σε κρίσιμα θέματα, ενώ τροποποιήθηκε σε άλλα. Π.χ. ο Στρατός καλείτο να αντικαταστήσει απεργούς σε περίπτωση απεργίας στον τομέα των μεταφορών. Είχε όχι μόνο τις τεχνικές ικανότητες αλλά και μπορούσε να κινητοποιηθεί για να προσφέρει τις αναγκαίες υπηρεσίες. Επίσης για μεγάλα διαστήματα είχαν διατηρηθεί παραστρατιωτικές δυνάμεις που συμπλήρωναν τον ρόλο της αστυνομίας. Τέλος ο στρατός είχε μεταβληθεί σε ανάχωμα εναντίων κινημάτων που δεν δεσμεύονταν από τους κανόνες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και του κοινωνικοοικονομικού καθεστώτος (Smith and Smith 1983: 53).

Η Ελλάδα της δεκαετίας του 1960 χαρακτηριζόταν από ταχεία ανάπτυξη και συνακόλουθη κοινωνική απελευθέρωση ύστερα από δυο δεκαετίες λιτότητας και περιορισμού των πολιτικών ελευθεριών. Οι επαναστατικές προσδοκίες που γεννήθηκαν από την φιλελεύθερη κυβέρνηση Παπανδρέου δεν αποτελούσαν πραγματική απειλή για την καθεστηκυία κοινωνική τάξη, αλλά δεν ήταν αρεστές σε όσους είχαν αποστολή να αστυνομεύουν το κράτος. «Η πολιτική κινητικότητα και τα μέτρα απελευθερώσεως του Παπανδρέου απειλούσαν (περισσότερο) όσους κατείχαν θέσεις κλειδιά στις κρατικές δυνάμεις καταστολής και στον στρατό... και όχι τόσο το οικονομικό κατεστημένο της χώρας και τους πολιτικούς» (Mouzelis 1978: 113).

Σε ένα τέτοιο κλίμα όμως, οι ένοπλες δυνάμεις αποκτούν διαφορετικό ρόλο από εκείνο που έχουν σε ομαλά λειτουργούσες και σταθερές δημοκρατίες. Στρέφονται όχι μόνο εναντίον του εξωτερικού, αλλά και του «εσωτερικού εχθρού» και γίνονται εργαλεία εσωτερικής αντιπαράθεσης και διάβρωσης της δημοκρατίας (Καζάκος 2009: 163-165). Επίσης, ναι μεν στον στρατό οι αξίες της πειθαρχίας, του σεβασμού των ανωτέρων και

της αυτοθυσίας αποτελούν ισχυρά στοιχεία που επηρεάζουν συμπεριφορές ή κίνητρα - και πράγματι υπήρχε στο σώμα των αξιωματικών φλέβα πατριωτισμού- αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ο στρατός είναι ή ήταν απλά και μόνο ένας όμιλος ρομαντικών στην υπηρεσία του έθνους. Από την ώρα που ο ρόλος του ενισχύεται στο εσωτερικό μέτωπο αρχίζει μία διαδικασία που τον μετατρέπει σε αυτόνομο πόλο πίεσης.

Η θεωρία της γραφειοκρατίας υποδεικνύει ότι τέτοιοι μηχανισμοί αναπτύσσουν στο τέλος και τους δικούς τους στόχους (Niskanen 1971, Downs 1967). Ακόμα και αν παραβλέψουμε τον παράγοντα της διαφθοράς, αυτοί οι μηχανισμοί γίνονται πηγή πιέσεων, «όμιλοι συμφερόντων» που δεν ταυτίζονται με τα συμφέροντα της κυβέρνησης ή άλλων πόλων του πολιτεύματος. Το αποτέλεσμα μπορεί να είναι συνεχής πίεση για στρατιωτικές δαπάνες. Το στρατιωτικό κατεστημένο, μερίδα του πολιτικού κόσμου, επιχειρήσεις παραγωγής όπλων κλπ. και η γραφειοκρατία με την οποία εκ των πραγμάτων συμμαχεί, ενδιαφέρονται να απασχολούν τους ανθρώπους τους ή και να έχουν κέρδη. Αναμφίβολα δεν συμπίπτουν τα συμφέροντα όλων αυτών αλλά συνολικά πιέζουν για υψηλότερες δαπάνες. Στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του ’50 έχει τεθεί θέμα μείωσης της αμερικάνικης βοήθειας και συνεπώς ανεύρεσης νέων πηγών χρηματοδότησης. Στις συνθήκες αυτές συμβαίνει το εξής: Ενώ αξιωματούχοι ισχυρίζονται ότι υπηρετούν το γενικό καλό, η ερμηνεία του γενικού καλού προάγει και τα δικά τους συμφέροντα ή επηρεάζεται από την «ορθολογικότητά» τους. Συνεπώς, τείνουν να αντιμετωπίζουν αρνητικά όσους υποστηρίζουν ότι π.χ. πρέπει να μειωθούν οι στρατιωτικές δαπάνες και το μέγεθος του στρατού, ένα αίτημα που πρόβαλλε κυρίως η Αριστερά και το συνέδεε με σχέδια αποκλιμάκωσης των εξοπλισμών στην Βαλκανική (Καζάκος 2009: 164-165).

Επιπλέον ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις μεταβεμπεριανές θεωρίες της γραφειοκρατίας αποκτά η προσέγγιση του Selznick (Selznick 1943: 47), ο οποίος θεωρεί ότι το κεντρικό δίλημμα στην γραφειοκρατία απορρέει από την ανάγκη για εκχώρηση εξουσίας προς τα υποσυστήματα της οργάνωσης. Λόγω της αυξανόμενης πολυπλοκότητας του οργανωτικού έργου, καθίσταται αναπόφευκτη η αποκέντρωση και η εκχώρηση αρμοδιοτήτων στα μεσαία επίπεδα. Ωστόσο, λόγω αυτού του μέτρου, εγείρεται το οργανωτικό παράδοξο της υποκατάστασης των σκοπών και της διάτασης των συμφερόντων ανάμεσα στο κεντρικό σύστημα και τις αποκεντρωμένες μονάδες. Όμως οι αποκεντρωμένες μονάδες τείνουν προς την παραμέληση των κύριων οργανωτικών σκοπών προς όφελος των δικών τους περιορισμένων υποσκοπών. Έτσι, οι υποσκοποί των αποκεντρωμένων μονάδων μετατρέπονται από απλά μέσα σε αυτοτελείς σκοπούς (Gouldner 1959: 256).

Δεύτερο κομβικό σημείο της ανάλυσής μας αποτελεί η αύξηση του αριθμού των εισαγόμενων στην Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και η εφαρμογή της δωρεάν παιδείας από το 1917,η οποία άνοιξε την προοπτική της στρατιωτικής σταδιοδρομίας στους λιγότερο εύπορους. Ωστόσο, ενώ το σώμα των αξιωματικών είχε διευρυνθεί για να ανταποκριθεί στις ανάγκες των πολέμων, συρρικνωνόταν στην περίοδο της ειρήνης, απειλώντας τους ανασφαλείς επαγγελματικά με πρόωρη συνταξιοδότηση (Βερεμής 1997: 29).

Επιπροσθέτως, τις συμπεριφορές μέρους των αξιωματικών επηρέαζαν η μικροαστική προέλευση που τους κρατούσε σε απόσταση από το κατεστημένο και οι αυξανόμενες επαγγελματικές εμπλοκές στην στρατιωτική ιεραρχία (Μελετόπουλος 1996: 51). Η απότομη διεύρυνση του σώματος κατά τον εμφύλιο και η συρρίκνωση μετά το τέλος του, προκάλεσε συμφόρηση στους μεσαίους βαθμούς, ενώ η παραδοσιακή πυραμίδα των προαγωγών υπονομεύθηκε από τον βασιλικό και πολιτικό παραγοντισμό. Η εξέλιξη ευνόησε του λιγότερο ικανούς που υπό ομαλές συνθήκες θα αποστρατεύονταν. Η κατηγορία αυτή αποτέλεσε την προθυμότερη πελατεία των στρατιωτικών συνωμοσιών (Βερεμής 1997: 251-252).

Στον ελληνικό στρατό, ο επαγγελματισμός και η ιεραρχία κατά τον μεσοπόλεμο υπονομεύτηκαν από τις πελατειακές σχέσεις. Τα ανταγωνιστικά κυκλώματα απαιτούσαν αποκλειστική αφοσίωση από τα μέλη τους σε εποχές συγκρούσεων και κατά συνέπεια οι χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί θα υπάκουαν μόνο στις διαταγές ανωτέρων που ανήκαν στο ίδιο πελατειακό κύκλωμα με αυτούς. Επειδή οι αξιωματικοί συνδέονταν με την εξουσία μέσω προσωπικών δεσμών και όχι με τους απρόσωπους δεσμούς και κανόνες οι οποίοι διέπουν το επάγγελμά τους, δεν υπήρχε και η έννοια της διακρίσεως των ρόλων, όπως νοείται σε κάθε σύγχρονη κοινωνία. Η πιο αξιοσημείωτη διαφορά μεταξύ των πολιτών και των στρατιωτικών στην Ελλάδα του μεσοπολέμου και έπειτα , ήταν πως ο στρατός απλώς έλεγχε τα μέσα για την άσκηση της βίας (Μουζέλης και Ατταλίδης 1971: 162-193).

Οι προαναφερόμενες συνθήκες μπορούν να ερμηνευτούν από την ανάλυση της δεύτερης αρχής της γραφειοκρατίας σύμφωνα με το βεμπεριανό ιδιότυπο, όπου αποκαλύπτεται ότι «*η συνεχής πάλη για δύναμη μεταξύ των στελεχών των οργανώσεων, καθώς και ο συνακόλουθος φατριασμός, αποτελούν μόνιμο στοιχείο του σκηνικού τους*» (Σεραφετινίδου 2003: 49-51, 84 και Σπανού 1992: 30). Αυτές οι διαμάχες και συγκρούσεις κατά κανόνα παίρνουν δύο βασικές μορφές. Η πρώτη μορφή είναι αυτή της οριζόντιας διχοτόμησης της οργάνωσης, δηλαδή η αντιπαράθεση της διοίκησης με την βάση. Κατόπιν μελετών και εμπειρικών ερευνών σε οργανώσεις με ιεραρχικές δομές, οι Μπλάου και Σκοτ παρατηρούν ότι «*οι προσπάθειες να αναπτυχθούν δημοκρατικοί μηχανισμοί λήψης αποφάσεων είναι σχεδόν σίγουρο ότι θα ματαιωθούν από τις ενσωματωμένες συγκρούσεις συμφερόντων*». Αποτέλεσμα αυτής της εσωτερικής διαμάχης είναι η υπονόμευση της αποτελεσματικότητας της γραφειοκρατικής διοίκησης (Blau and Scott 1963: 188).

Η δεύτερη μορφή που λαμβάνουν οι ενδογραφειοκρατικές διαμάχες είναι αυτή του φατριασμού:

> «η πυραμίδα της εξουσίας μεταμορφώνεται σε μωσαϊκό φατριών, δηλαδή ανταγωνιζόμενων κάθετων ομάδων, των οποίων οι ατέρμονες διαμάχες για την απόκτηση περισσότερης δύναμης καθώς και οι συνεχώς μεταβαλλόμενες συμμαχίες που συνάπτονται προς αυτή την κατεύθυνση, τέμνουν καθέτως κάθε υπηρεσιακή νομιμοφροσύνη, δημιουργώντας οργανωτική αταξία» (Μουζέλης 1991: 195).

Στο σημείο αυτό της ανάλυσής μας πρέπει να εισαγάγουμε την «*θεωρία γραφειοκρατικής πολιτικής*» (Allison 1969: 689-718) που εισηγήθηκε ο Γκρέιχαμ Άλισον η οποία

εφαρμόσθηκε σε πολυάριθμες μελέτες περιπτώσεων και υποστηρίζει ότι οι λογικές αποφάσεις της ηγεσίας τείνουν να εκτοπίζονται από τις συνιστάμενες μιας διαδικασίας συναλλαγών και ελιγμών γραφειοκρατικών ομάδων. Το προαναφερόμενο μοντέλο ακυρώνει την ιδέα της υπεύθυνης δημοκρατικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων, όμως το στηρίζουν ισχυρά εμπειρικά τεκμήρια (Halperin 1974: 311).

Επιπλέον, σύμφωνα με τους νεοφιλελεύθερους ερευνητές, οι γραφειοκρατίες εμφανίζονται ως ιδιωφελείς και αναποτελεσματικές. Οι ενέργειες και τα κίνητρα των γραφειοκρατών δεν διαφέρουν από εκείνα οποιουδήποτε άλλου ανθρώπου. Κανένας κρατικός γραφειοκρατικός οργανισμός δεν θα ακολουθήσει δράσεις ή θα εφαρμόσει μέτρα που αντίκεινται στα ατομικά συμφέροντα και τις προσωπικές επιδιώξεις των μελών του. «*Η γραφει*οκρατία», παρατηρεί ο Τάλοκ,

> «*είναι ελεύθερη από οποιαδήποτε εξουσία στην οποία υποτίθεται ότι υπάγεται…θα κάνει πράγματα, θα προβεί σε πράξεις, όχι επειδή αυτό επιθυμεί η απώτατη εξουσία που τυπικά την ελέγχει, αλλά διότι αυτά τα πράγματα, αυτές οι πράξεις, αναπτύσσονται ως αποτέλεσμα των εσωτερικών της διεργασιών*» (Tullock 1965: 168).

Αυτή η συμπεριφορά μπορεί να ερμηνευτεί με την μακιαβελική αρχή, σύμφωνα με την οποία «*η συμπεριφορά κάθε κυρίαρχης ομάδας, εντός ή εκτός του οργανωτικού πλαισίου, ακολουθεί τη λογική της εξυπηρέτησης των ιδίων συμφερόντων*» (Μουζέλης 1991: 86).

Στο σημείο αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά η ανάλυση στο επίπεδο του ατόμου. Ο ηγέτης αποτελεί ένα άτομο που λαμβάνει αποφάσεις και επιλύει προβλήματα. Ο τρόπος όμως με τον οποίο επιλύει προβλήματα στην πραγματικότητα, είναι πολύ διαφορετικός από εκείνον που περιγράφεται στο πρότυπο του οικονομικού ατόμου. Στη συγκεκριμένη πραγματικότητα, δεν υπάρχει τέλεια ορθολογική συμπεριφορά. Ο ορθολογισμός είναι πάντα περιορισμένος. Οι περιορισμοί αυτοί κατά τον Simons (Simon 1997: 3, 45, 62-66, 223) προέρχονται από τα κίνητρα, τις αξίες και τις δοξασίες του ατόμου. Για παράδειγμα, σε ένα οργανωτικό περιβάλλον, η ισχυρή ταύτιση ενός ατόμου με ορισμένη ομάδα οι αξίες της οποίας αποκλίνουν από τις αξίες της οργάνωσης, ενδέχεται να μειώνει την ορθολογική συμπεριφορά του ατόμου.

Επιπλέον, αυτή η επίμονη τάση της γραφειοκρατίας προς τη μυστικότητα, την οποία ο Μάρξ τόσο ζωντανά περιέγραψε, μπορεί να θεωρηθεί ως αυτοάμυνα σε ενδεχόμενη κριτική από εκείνους που βρίσκονται έξω από το πλαίσιο της γραφειοκρατίας. Μπορεί επίσης να ερμηνευτεί με βάση τη γενική ροπή που έχει ο κάθε αξιωματούχος να ενισχύσει και να επεκτείνει την εξουσία του (Μουζέλης 2009: 75-79). Όπως το θέτει ο Βέμπερ, «ο (γραφειοκρατικός) μηχανισμός μπορεί πολύ εύκολα να λειτουργήσει για τον οποιοδήποτε που ξέρει τον τρόπο να αποκτήσει τον έλεγχό του» (Gerth and Mills 1948: 229).

Συμπεράσματα

Αν όμως ο Μαρξ συνέλαβε τη γραφειοκρατία σαν έναν καταπιεστικό και ο Βέμπερ σαν έναν αποτελεσματικό οργανισμό, για τον Michels που ανέλυσε συστηματικά το φαινόμενο της υποκατάστασης των οργανωτικών σκοπών, και τον Burnham, η πολιτική

κυριαρχία της γραφειοκρατίας αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια, εγγενή στην εσωτερική δυναμική της. Η έννοια της μετατόπισης της εξουσίας, που είναι τόσο κοινή στην κλασική βιβλιογραφία και υποδηλώνει τη διάσταση μεταξύ εκείνων που νόμιμα θα έπρεπε να έχουν τη δύναμη και εκείνων που στην πραγματικότητα την ασκούν, μπορεί να ερμηνεύσει αφενός τις συνωμοτικές διεργασίες που κυοφορούνταν ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου στις τάξεις των αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων και αφετέρου την συνακόλουθη ριζοσπαστικοποίηση αξιωματικών πρωτίστως του Στρατού Ξηράς, οι οποίοι διεκδίκησαν για τους εαυτούς τους παρεμβατικό ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας, με το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967.

Επίλογος

Η έρευνα αυτή προσπάθησε να παρουσιάσει ένα παράδειγμα ανάλυσης της γραφειοκρατίας στις Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις όπως αυτή αναφύεται στους τομείς της οργάνωσης και της λειτουργίας των. Επίσης έγινε προσπάθεια να περιγραφεί ο βαθμός αλλοτρίωσης που αυτή ασκεί στους αξιωματούχους και κατά συνέπεια στη διαδικασία της λήψης αποφάσεων. Η εστίαση του πονήματος στον ρόλο που διαδραμάτισε η τροχοπέδη της γραφειοκρατίας στην εκδήλωση του στρατιωτικού πραξικοπήματος του 1967 εκτιμάται ότι πρόσθεσε μια ακόμη ακτίνα φωτός για την πληρέστερη κατανόηση του συγκεκριμένου γεγονότος.

Η γραφειοκρατία, όπως κάθε κοινωνικό φαινόμενο, βρίσκεται σε συνεχή κίνηση κατά την πορεία της μέσα στο χρόνο και επεκτείνεται σε ποικίλα κοινωνικά πεδία. Το γραφειοκρατικό φαινόμενο προσεγγίζεται υπό άλλη οπτική γωνία από τον κάθε επιμέρους κλάδο των κοινωνικών επιστημών, εστιάζοντας σε διαφορετικές όψεις του και καταλήγοντας σε ιδιαίτερη ερμηνεία. Η γραφειοκρατική διοίκηση δεν έχει πάντα ή κατ' ανάγκη τα θετικά αποτελέσματα που της απέδωσε ο Βέμπερ αλλά εμφανίζει μία σειρά από πολύ σημαντικές δυσλειτουργίες οι οποίες σχηματοποιούνται στην αλλοτριωμένη μορφή της γραφειοκρατίας. Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον αποκτά η συστηματοποιημένη μελέτη της στρατιωτικής γραφειοκρατίας γιατί αφενός οι στρατιωτικές οργανώσεις διακρίνονται από άλλους τύπους οργανώσεων λόγω του περιεχομένου των επιχειρήσεών τους, καθώς και της μεθοδολογίας χρήσης βίας και αφετέρου λόγω των πολύπλευρων κοινωνικών λειτουργιών του στρατού στην σημερινή εποχή. Δυστυχώς, η γραφειοκρατία που περιβάλλει την ηγεσία δεν είναι έτοιμη για αυτόν τον κόσμο. Σε αυτή την προοπτική δεν φαίνεται περίεργο ότι ήδη επιβάλλονται σημαντικές αναδιαρθρώσεις στην οργάνωση, την λειτουργία και την δομή των ενόπλων δυνάμεων από την εν μέρει πραγματωμένη, εν μέρη σχεδιαζόμενη και εν μέρη προσδοκώμενη στρατιωτική επανάσταση.

Σημειώσεις

[1] Η θέση του Μαρξ συνιστά ένα πλαίσιο αναφοράς για τους μεταγενέστερους μελετητές της γραφειοκρατίας. Ακόμα και οι επικριτές του όπως ο Βέμπερ και ο Μιχελς, έχουν επηρεαστεί πολύ από την σκέψη του.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βερεμής, Θ. (1997), *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική. Από την ανεξαρτησία έως την δημοκρατία*. Αθήνα, Κούριερ Εκδοτική.

Ζαχαρόπουλος, Γ. (1976), Η πολιτική και ο στρατός στην μεταπολεμική Ελλάδα, στο Γιαννόπουλος, Γ. και Clogg,R. (επιμ.) *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Καζάκος, Π. (2001), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, Αθήνα, Πατάκη.

Καζάκος, Π. (2009), Ανάπτυξη και Πολιτική Κρίση στην Δεκαετία του ΄60. Οι Αιτίες του Στρατιωτικού Πραξικοπήματος του 1967, στο Βασιλάκης, Μ. (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στην Δικτατορία*, Ίδρυμα Κωσταντίνος Κ. Μητσοτάκης (σσ.149-153) Αθήνα, Παπαζήση.

Καραμπελιάς, Γ. (2015), *Θέματα στρατιωτικής κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Κονδύλης, Π. (1997), *Θεωρία του Πολέμου*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Μελετόπουλος, Μ. (1996), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών. Κοινωνία, ιδεολογία, οικονομία*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Μουζέλης, Ν. (2009), *Οργάνωση και Γραφειοκρατία. Ανάλυση των Σύγχρονων Θεωριών*, Ευαγγελία Σοφούλη (μτφ), Β΄ έκδοση, Αθήνα, Σάκκουλα.

Παπαχελάς, Α. (1997), *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικάνικος παράγων 1947-1967*, Αθήνα, Παπαζήση.

Σεραφετινίδου, Μ. (2003), *Το Φαινόμενο της Γραφειοκρατίας*, τομ. Ι, Η Θεωρητική Συζήτηση, Αθήνα, Gutenberg.

Σπανού, Κ. (1992), *Οργάνωση και Εξουσία*, Αθήνα, Παπαζήση.

Σταύρου, Ν. Α. (1976), *Συμμαχική πολιτική και στρατιωτικές επεμβάσεις. Ο πολιτικός ρόλος των Ελλήνων στρατιωτικών*, Αθήνα, Παπαζήση.

Χατζηβασιλείου, Ε. (2009), Η αποτυχία της πολιτικής. Ο στρατός στην πορεία προς την δικτατορία, στο Βασιλάκης, Μ. (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στην Δικτατορία*, Ίδρυμα Κωσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, Αθήνα, Παπαζήση.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Abrahamsson, B. (1972), *Military Professionalization and Political Power*, Beverly Hills, CA, Sage.

Allison, G. (1969), Conceptual Models and the Cuban Missile Crisis, *American Political Science Review*, Vol. 63, No 3, pp. 689-718.

Axelrod, R (1976), *Structure of Decision: The Cognitive Map of Political Elites*, Princeton, Princeton University Press.

Beetham, D. (1996), *Bureaucracy* (2nd edition), Buckingham, Open University Press.

Bendix, R. (1947), Bureaucracy: The Problem and its Settings, *American Sociological Review*, Vol. 12, No 5, pp. 493-507.

Blau, P. M. and Meyer, M. W. (1971), *Bureaucracy in Modern Society*, New York, Random House.

Blau, P. M. and Scott, W. R. (1963), Formal Organizations: A Comparative Perspective, London, Routledge.

Downs, A. (1967), *Inside Bureaucracy*, Boston MA, Little, Brown and Co.

Gerth, H. H. and Mills, C. W. (1948), *From Max Weber: Essays in Sociology*, London, Routledge.

Gouldner, A. W. (1959), Reciprocity and Autonomy in Functional Theory, in Llewellyn Gross (ed.), *Symposium on Sociological Theory,* Evanston, Ill. New York, White Plains.

Halperin, M. (1974), *Bureaucratic Politics and Foreign Policy*, Washington, Brookings Institutions.

Hobson, J. A. (1926), *Free Thought in the Social Sciences*, London, George Allen & Unwin.

Johnson, D. P. and Tierney, D. (2006), *Failing to Win: Perceptions of Victory and Defeat in International Politics*, Cambridge, Harvard University Press.

Kalyvas. S. (2006), *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge and New York, Cambridge University Press.

Kaufman, H. (1956), Conflict in Doctrines of Public Administration, American Political Science Review, Vol. 50, No 4, pp. 1057-1073.

Michels, R. (1949), *First Lectures in Political Sociology*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Mouzelis, N. (1978), *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, London, Macmillan.

Mouzelis, N. (1986), Politics in the semi-perifery. Early parliamentarism and late industrialization in the Balkans and Latin America, in S. P. Huntington, *Political order in changing societes*, New Haven, Yale University Press.

Mouzelis, N. and Attalides, M. (1971), Greece, in M. S. Archer and Giner, S. (eds), *Contemporary Europe: Class, Status and Power*, London, Weindenfeld and Nicolson, 1971.

Niskanen, W. (1973), *Bureaucracy: Servant or Master?* London, Institute for Economic Affairs.

Niskanen, W. A. Jr. (1971), Bureaucracy and representative government, New York, Routledge.

Perlmutter, A. (1977), *The Military and Politics in Modern Times*, New Haven, CT, Yale University Press.

Peters, B. G. (1978), *The Politics of Bureaucracy: A Comparative Perspective*, New York, Longman.

Selznick, P. (1943), An Approach to the Theory of Bureaucracy, *American Sociological Review*, Vol. 8, No 1, pp. 47-54.

Simon, H. A. (1997), *Administrative Behavior*, New York, Free Press.

Smith, D. and Smith, R. (1983), *The economics of militarism*, London, Pluto Press.

Tullock, G. (1965), *The Politics of Bureaucracy*, Washington, D. C., Public Affairs Press.

Vertzberger, Y. I. (1990), *The World in their Minds: Information Processing, Cognition and Perception in Foreign Policy Decisionmaking,* Stanford, Stanford University Press.

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΜΕΣΩ ΤΕΧΝΗΣ: Η ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΣΩ ΤΕΧΝΗΣ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ, ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ», (ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ)

Κόριννα Λατέλη[α]

[α] PHD, DEA, MA - Εντεταλμένη Διδάσκουσα «Κοινωνιολογίας της Τέχνης», Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Παν/μιο Αιγαίου

Περίληψη

Η παρούσα συγκυρία κλιμάκωσης κοινωνικών, πολιτικών και πνευματικών πιέσεων υπαγορεύει νέες κατευθύνσεις και νέες συνέργειες στην κοινωνιολογική έρευνα. Στο πλαίσιο αυτό, η Έρευνα Μέσω Τέχνης (ΕΜΤ) κερδίζει σταθερά έδαφος ως μία νέα, δυναμική και πολυσχιδής μέθοδος για τη διερεύνηση βασικών εννοιών και θεμάτων της σύγχρονης Κοινωνιολογίας. Ως διεπιστημονική ερευνητική διαδικασία με ανοιχτό και πλουραλιστικό χαρακτήρα, η ΕΜΤ τοποθετεί την καλλιτεχνική πράξη και την κοινωνιολογική έρευνα σε διαρκή και ουσιαστικό διάλογο, με αναφορά στο ευρύτερο πεδίο ενδιαφερόντων της Κοινωνιολογίας συνολικά, και όχι μόνο της «παραδοσιακής» Κοινωνιολογίας της Τέχνης. Η ΕΜΤ, όπως αυτή εφαρμόστηκε στο πλαίσιο του αντικειμένου «Κοινωνιολογία της Τέχνης», στο Τμήμα Κοινωνιολογίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Παν/μίου Αιγαίου, είχε τριπλή στόχευση: α. τη διερεύνηση θεμάτων ενδιαφέροντος της Κοινωνιολογίας μέσω της τέχνης, β. τη διερεύνηση *της ίδιας* της ΕΜΤ ως μεθοδολογικού παραδείγματος, γ. την αποτίμηση της λειτουργίας της μεθόδου ΕΜΤ σε περιβάλλον προπτυχιακής πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Συμπερασματικά, η εφαρμογή της ΕΜΤ στο Παν/μιο Αιγαίου οδήγησε στη δημιουργία νέων πόρων, και συγκεκριμένα: στην ανάδειξη «άδηλης γνώσης» μέσα από τη διαμόρφωση νέων εργαλείων και πρακτικών για την προσέγγιση, κατανόηση και μελέτη της Κοινωνιολογίας· στην ανάδειξη του άδηλου ή αναξιοποίητου «πολιτισμικού κεφαλαίου» των φοιτητ(ρι)ών που συμμετείχαν, με σεβασμό στην ιδιαιτερότητά του· στην ανάπτυξη νέων ερευνητικών δεξιοτήτων, που οι φοιτητ(ρι)ες θα έχουν τη δυνατότητα να εφαρμόσουν αργότερα στην κοινότητα και, τέλος, στη δημιουργία ενός νέου πεδίου διερεύνησης και παρατήρησης για τη διδάσκουσα καλλιτέχνιδα-ερευνήτρια.

Λέξεις Κλειδιά: Έρευνα Μέσω Τέχνης, Κοινωνιολογία της Τέχνης, Πολιτισμικό Κεφάλαιο, Τέχνη ως Μέθοδος

TOWARDS A NEW SOCIOLOGY THROUGH ART: ARTS-BASED RESEARCH AS A METHODOLOGICAL TOOL FOR SOCIOLOGICAL OBSERVATION, RESEARCH AND TEACHING IN THE FRAME OF THE COURSE "SOCIOLOGY OF ART" (DEPARTMENT OF SOCIOLOGY, SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES, UNIVERSITY OF THE AEGEAN)

Kórinna Latèlis[a]

[a]PHD, DEA, MA, Appointee faculty, “Sociology of the Arts”, Department of Sociology, School of Social Sciences, University of the Aegean.

Abstract

The current circumstances of escalating social, political, and intellectual pressures dictate new directions and synergies in sociological research. Within this context, Arts-Based Research (ABR) is steadily gaining ground as a new, dynamic, and multifaceted method for exploring key concepts and issues in contemporary Sociology. An interdisciplinary research process with an open and pluralistic character, ABR places artistic practice and sociological research in continuous and meaningful dialogue, addressing the broader field of Sociology as a whole, rather than being confined to the "traditional" Sociology of Art. ABR, as applied within the course "Sociology of Art" in the Department of Sociology at the School of Social Sciences of the University of the Aegean, had three main objectives: a) to explore sociological topics of interest through art, b) to investigate ABR itself as a methodological paradigm, and c) to assess the effectiveness of the ABR method in an undergraduate university education setting. In conclusion, the implementation of ABR at the University of the Aegean led to the creation of new resources, specifically: the emergence of "tacit knowledge" through the development of new tools and practices for approaching, understanding, and studying Sociology; the recognition of the implicit or underutilized "cultural capital" of participating students, with respect for its uniqueness; the development of new research skills that students can later apply within their communities; and finally, the establishment of a new field of investigation and observation for the teaching artist-researcher.

Keywords: Arts-Based Research, Sociology of Art, Cultural capital, Arts as Method

Εισαγωγή

Πενήντα χρόνια μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας στην Ελλάδα, η παρούσα συγκυρία κλιμάκωσης κοινωνικών, πολιτικών, πνευματικών και πολιτισμικών πιέσεων, στη χώρα μας και διεθνώς, υπαγορεύει νέες συνέργειες και νέες κατευθύνσεις στην κοινωνιολογική έρευνα. Στο πλαίσιο αυτό, η *Έρευνα Μέσω Τέχνης* (ΕΜΤ) κερδίζει σταθερά έδαφος ως μία νέα, δυναμική και πολυσχιδής μέθοδος στην υπηρεσία της σύγχρονης Κοινωνιολογίας, στην κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού και της συμπεριληπτικότητας τόσο στην έρευνα όσο και στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Η μελέτη που ακολουθεί αποτελείται από δύο διακριτά μέρη: στο πρώτο παρουσιάζεται η ΕΜΤ ως νέο μεθοδολογικό παράδειγμα για τις κοινωνικές επιστήμες· στο δεύτερο παρουσιάζεται η εφαρμογή της ΕΜΤ σε περιβάλλον προπτυχιακής πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παν/μίου Αιγαίου.

Έρευνα Μέσω Τέχνης – ένα νέο ερευνητικό παράδειγμα

Έννοιες και ορισμοί

Η *Έρευνα Μέσω Τέχνης* ή *Έρευνα Με Βάση την Τέχνη* (Arts-Based Research, ABR) αποτελεί ένα σχετικά νέο διεπιστημονικό ερευνητικό παράδειγμα με ανοιχτό και πλουραλιστικό χαρακτήρα (McNiff 2021) ή, πιο σωστά, μία ομπρέλλα μεθόδων που θέτουν την καλλιτεχνική δημιουργία στο επίκεντρο της ερευνητικής αναζήτησης και της κοινωνιολογικής προβληματικής.

Στο πλαίσιο μίας ΕΜΤ, η καλλιτεχνική διεργασία έχει πολλαπλό ρόλο, μπορεί δηλαδή να λειτουργήσει ως μέσο διερεύνησης, κατανόησης, αναστοχασμού· ως μέσο ή ως πλαίσιο διατύπωσης του ερευνητικού ερωτήματος· ως εργαλείο δημιουργίας, απόκτησης ή αποκάλυψης γνώσης· ως το αποτέλεσμα αυτό καθαυτό της έρευνας, ενσωματώνοντας έτσι νέα γνώση· και, ως μέσο επικοινωνίας και διάχυσης του ερευνητικού αποτελέσματος (Niedderer and Roworth-Stokes 2007, Leavy 2020, 2021).

Όπως επισημαίνουν οι Suominen, Kallio-Tavin και Hernández-Hernández (2021), μία καλλιτεχνική διαδικασία δεν αποτελεί απαραιτήτως έρευνα από μόνη της, αλλά λειτουργεί ως ΕΜΤ όταν εντάσσεται σε μία έρευνα με αναφορά σε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα ή προσέγγιση, από την οποία διαμορφώνεται. Αντίστροφα, οποιαδήποτε ερευνητική διαδικασία χρησιμοποιεί ένα δημιουργικό μέσο, λ.χ. εικόνες, δεν αποτελεί απαραίτητα ΕΜΤ, αλλά ο ρόλος, το νόημα και η λειτουργία που αποδίδεται στις εικόνες στο πλαίσιο μίας έρευνας καθορίζει αν αυτές είναι μέρος μίας έρευνας ΕΜΤ (Suominen, Kallio-Tavin και Hernández-Hernández 2021: 147). Είναι, επίσης, σαφές ότι η ΕΜΤ αφορά το σύνολο των καλλιτεχνικών γλωσσών, όχι μόνο τις εικαστικές. Στα πλαίσια τέτοιων διερευνήσεων, η έννοια της «τέχνης» και του «καλλιτέχνη» έχουν επεκταθεί για να αντικατοπτρίσουν τη νέα εποχή και να συναντήσουν τις νέες πρακτικές που η σύγχρονη τέχνη έχει αναπτύξει. Για παράδειγμα, οι συνεργατικές καλλιτεχνικές πρακτικές (participatory art practices) αποτελούν σημαντικές στρατηγικές για την ΕΜΤ. Τέλος, η κάθε ΕΜΤ έχει δικό της, διακριτό πλαίσιο έρευνας: ο σκοπός της εκπαιδευτικής ΕΜΤ, λ.χ., δεν είναι ο ίδιος με αυτόν της θεραπείας μέσω τέχνης ή της καλλιτεχνικής έρευνας.

Τα πλεονεκτήματα της ΕΜΤ είναι πολλαπλά, τόσο σε ερευνητικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο (Leavy 2020, 2021). Μία ΕΜΤ δημιουργεί και προσφέρει νέες ιδέες και γνώση, ενθαρρύνει την εξερεύνηση και την ανακάλυψη, αλλά και την επίλυση προβλημάτων, επιτρέπει τη διαμόρφωση μικρο-μακρο-συνδέσεων, την πολλαπλότητα στη δημιουργία νοημάτων και την ολιστική, συνθετική προσέγγιση στην έρευνα. Η καλλιτεχνική δημιουργία επιτρέπει, ακόμη, αμεσότητα και δύναμη έκφρασης, συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση και την ενσυναίσθηση, όπως και στην κατάρριψη στερεοτύπων και την αμφισβήτηση κυρίαρχων ιδεολογιών, επιτρέπει τη συμπερίληψη περιθωριοποιημένων φωνών και προοπτικών. Ακόμη, ενθαρρύνει τη συμμετοχική δραστηριότητα και την διάχυση της ακαδημαϊκής γνώσης σε ένα ευρύτερο κοινό.

Η διεπιστημονική φύση και ο μεθοδολογικός πλουραλισμός της ΕΜΤ δημιουργούν περίπλοκες και ενδιαφέρουσες ερευνητικές ρυθμίσεις, μεθόδους, τρόπους ανάλυσης και γνώσεις (Suominen, Kallio-Tavin και Hernández-Hernández, 2021). Οι Niedderer και Roworth-Stokes (2007) καταδεικνύουν τη νευραλγική συμβολή της δημιουργικής πρακτικής στην αποκάλυψη «άδηλης γνώσης», ενώ οι Smart Gullion και Schäfer (2021: 693) επισημαίνουν ότι «*μέσω της τέχνης, οι άνθρωποι μπορούν να εκφράσουν συναισθήματα για τα οποία μπορεί να μη βρίσκουν τις λέξεις (και για τα οποία μπορεί να μην υπάρχουν λέξεις)*». Οι ίδιες (2021: 708) επισημαίνουν ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της ΕΜΤ τη συμμετοχικότητα μέσω της «*καλλιτεχνικής διέγερσης του συμμετέχοντα, του ερευνητή και του κοινού. (...) Οι συμμετέχοντες θωρούνται συν-ερευνητές παρά παθητικοί συμμετέχοντες σε θετικιστικές ερευνητικές προσεγγίσεις*».

ΕΜΤ και Κοινωνικές Επιστήμες

Σε ό,τι αφορά την Κοινωνιολογία, πιο συγκεκριμένα, η Έρευνα Μέσω Τέχνης βρίσκεται ακόμη σε αρκετά αρχικό στάδιο εδραιώνεται, όμως, σταθερά ως νέο μεθοδολογικό παράδειγμα για τη διερεύνηση βασικών εννοιών και θεμάτων που απασχολούν τις/τους Κοινωνιολόγους σήμερα (Leavy 2020, 2021). Έτσι, δίπλα στην «παραδοσιακή» Κοινωνιολογία της Τέχνης, που εστιάζει στη μελέτη της τέχνης ως κοινωνικοπολιτισμικού φαινομένου και στην έρευνα και κριτική του πολιτισμού, σημαντικό μέρος της επιστημονικής κοινότητας έχει στραφεί προς την Κοινωνιολογία *μέσω* Τέχνης, η οποία τοποθετεί την καλλιτεχνική πράξη και την κοινωνιολογική έρευνα σε διαρκή και ουσιαστικό διάλογο μεταξύ τους (Leavy 2020, 2021) και απευθύνεται στο πεδίο ενδιαφερόντων της Κοινωνιολογίας συνολικά, όχι μόνο της Κοινωνιολογίας της Τέχνης. Από το 1970 και έπειτα, οπότε η καλλιτεχνική έρευνα αναπτύσσεται, για να καθιερωθεί μετά το 1990 ως αυθύπαρκτη ερευνητική μέθοδος (Suominen, Kallio-Tavin and Hernández-Hernández 2021, Leavy 2020), η χρήση μεθόδων ΕΜΤ στην Κοινωνιολογία διευρύνεται συνεχώς και πλέον καλύπτει πληθώρα καλλιτεχνικών πρακτικών και προσεγγίσεων που, εκτός από τη φωτογραφία και την κοινωνική μυθοπλασία (Leavy 2020, Smart Gullion and Schäfer 2021) περιλαμβάνουν κατά περίπτωση τόσο εικαστικές πρακτικές, όπως το photovoice, η εικαστική προσωπογραφία και άλλες, όσο και επιτελεστικές τέχνες και πρακτικές και ενσώματους τρόπους έρευνας (Leavy 2020, Irwin κ.ά. 2021, Stoll, Sørmo and Gådvik 2021).

Ένα κομβικό σημείο συνάντησης της ΕΜΤ και των Κοινωνικών Επιστημών είναι η ποιοτική έρευνα. Όπως παρατηρεί η Leavy (2021: 11), τόσο η ΕΜΤ όσο και η ποιοτική διερεύνηση είναι, ως μέθοδοι:

> «ολιστικές και δυναμικές, περιλαμβάνοντας στοχασμό, περιγραφή, ανάπτυξη προβληματισμού και επίλυση προβλημάτων, καθώς και την ικανότητα αξιοποίησης και επεξήγησης του ρόλου της διαίσθησης και της δημιουργικότητας στην ερευνητική διαδικασία».

Οι δυνατότητες συμβολής της ΕΜΤ στο πλαίσιο μίας ποιοτικής διερεύνησης είναι σύνθετες και συχνά μία μέθοδος ΕΜΤ συνυπάρχει στο ίδιο ερευνητικό πρωτόκολλο με άλλες ποιοτικές μεθόδους (Mc Niff 2021, Suominen, Kallio-Tavin και Hernández-Hernández 2021). Έτσι, η ΕΜΤ μπορεί να συνδυάζεται με μία συμμετοχική έρευνα δράσης ή με τη θεραπεία μέσω τέχνης (Smart Gullion και Schäfer 2021, Whitacker 2019, Leavy 2020), αλλά και με την εθνογραφία ή την αυτοεθνογραφία (Leavy 2021, Smart Gullion και Schäfer 2021, Atkinson 2004), τις αφηγηματικές μεθόδους, την ανάλυση περιεχομένου ή τις μεθόδους συνέντευξης (Leavy 2020, 2021).

Ένα δεύτερο δυνητικό σημείο συνάντησης ΕΜΤ-Κοινωνιολογίας είναι η εκπαίδευση, τόσο από την οπτική της μάθησης όσο και από την οπτική της διδασκαλίας. Ο Eisner (2008) αναφέρεται εκτενώς στα οφέλη που η εκπαιδευτική διαδικασία μπορεί να αποκομίσει από τις στον οποίο η τέχνες και τις καλλιτεχνικές μεθόδους μάθησης και διδασκαλίας, όπως η εστίαση στις λεπτές αποχρώσεις του νοήματος, η σημασία της αισθητηριακής εξερεύνησης και της σωματικής εμπειρίας ως αφετηρίας μάθησης, ο ρόλος της καλλιτεχνικής γλώσσας ως κώδικα μετάδοσης γνώσεων. Ο Πουρκός (2018), με όχημα την

έρευνα-δράση που βασίζεται στις αρχές της *οικο-σωματικής*, αναλύει διεξοδικά τον πολλαπλό ρόλο των ενσώματων βιωματικών καλλιτεχνικών δράσεων στην ερευνητική και παιδαγωγική διαδικασία σε σχολικό περιβάλλον.

Η συμβολή της ΕΜΤ ειδικότερα στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση -όπου συχνά συνυπάρχει με την ακαδημαϊκή έρευνα- είναι σήμερα διεθνώς αναγνωρισμένη, τόσο σε κλάδους καλών και εφαρμοσμένων τεχνών, όσο και σε τομείς των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών (Atkinson 2004, Eisner 2008, Leavy 2009, Whitacker 2019, Suominen, Kallio-Tavin και Hernández-Hernández 2021, Τσουβαλά 2013, Παλιάτσιος 2021). Η Leavy (2009) στέκεται ιδιαίτερα στην ΕΜΤ ως ζωντανή έρευνα και μαθησιακή διαδικασία στο πλαίσιο της διδασκαλίας της Κοινωνιολογίας στις ΗΠΑ, ενώ οι Suominen, Kallio-Tavin και Hernández-Hernández (2021) κάνουν μία διεξοδική παρουσίαση ανάλογων παραδειγμάτων από την εφαρμογή ΕΜΤ σε σχολές Καλών Τεχνών στην Ευρώπη (Φινλανδία, Ισπανία) τονίζοντας ιδιαίτερα την «*επακόλουθη επέκταση των αντιλήψεων των φοιτητών τέχνης για το περιεχόμενο της έρευνας*» και «*την ανάπτυξη των γνώσεων που παράγονται σε μία συνεργατική έρευνα ΕΜΤ*» (2021: 161). Από την οπτική της διδακτικής της Κοινωνιολογίας, η μέθοδος της a/r/tography επιτρέπει στην ερευνήτρια-καλλιτέχνιδα-διδάσκουσα την ανατροφοδότηση και τον αναστοχασμό της μεθόδου και των μέσων της (Leavy 2009, Irwin, LeBlanc, Ryu και Belliveau 2021, Atkinson 2004).

Σε μεταπτυχιακό επίπεδο, στην Ελλάδα, το Δι-ιδρυματικό Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Εφαρμοσμένη-Κλινική Κοινωνιολογία και Τέχνη» που πραγματοποιείται από το 2018 στο Τμήμα Κοινωνιολογίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, σε συνεργασία με το Τμήμα Εικαστικών και Εφαρμοσμένων Τεχνών της Σχολής Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, εξετάζει και εφαρμόζει μεθοδολογίες που συνδέουν καλλιτεχνικές πρακτικές διερεύνησης, όπως για παράδειγμα η Περιπατητική Τέχνη, η Χαρτογράφηση, η Αρχειακή Τέχνη και άλλες μορφές Παρεμβατικής Τέχνης, με την κοινωνιολογική έρευνα και πρακτική, με στόχο, μεταξύ άλλων, τον σχεδιασμό και την υλοποίηση καινοτόμων μεθόδων στην εκπαιδευτική και παιδαγωγική πράξη.

Η εφαρμογή της ΕΜΤ στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ερευνητικό πλαίσιο

Η περιορισμένη έκταση της παρούσας δημοσίευσης δεν επιτρέπει αναλυτική παρουσίαση, θα περιοριστούμε επομένως σε ορισμένα βασικά μεθοδολογικά σημεία και κάποια πρώτα συμπεράσματα που προέκυψαν από την εφαρμογή της ΕΜΤ στο Παν/μιο Αιγαίου.

Η υπογράφουσα εφάρμοσε μεθόδους ΕΜΤ στο πλαίσιο του σεμιναρίου «*Ανθρωπολογία και Σύγχρονη Τέχνη*» που δίδαξε κατά το εαρινό εξάμηνο 2020 στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Παν/μίου Αιγαίου και, στη συνέχεια, στο πλαίσιο των μαθημάτων «*Κοινωνιολογία της Τέχνης*» και «*Κοινωνιολογία των Καλλιτεχνικών Πρωτοποριών*», τα οποία δίδαξε κατά τα εαρινά εξάμηνα 2023 και 2024 στο Τμήμα Κοινωνιολογίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Παν/μίου Αιγαίου. Για λόγους σαφήνειας και οικονομίας χώρου θα παρουσιάσουμε εδώ

συνοπτικά ορισμένα βασικά συμπεράσματα από την εφαρμογή της ΕΜΤ στο δεύτερο μάθημα, το οποίο εστίασε στα ιστορικά κινήματα της καλλιτεχνικής Πρωτοπορίας (avant-garde) του α΄ μισού του 20ού αι. στην Δυτική Ευρώπη, με έμφαση τόσο στην καλλιτεχνική τους συμβολή όσο και στον κονωνικο-πολιτικό τους ρόλο.

Η ΕΜΤ εφαρμόστηκε στο μάθημα με τριπλή στόχευση: α. τη διερεύνηση θεμάτων ενδιαφέροντος της Κοινωνιολογίας μέσω της ΕΜΤ, β. τη διερεύνηση *της ίδιας* της ΕΜΤ ως μεθόδου έρευνας και διδασκαλίας της Κοινωνιολογίας, γ. την αποτίμηση της λειτουργίας της μεθόδου ΕΜΤ σε περιβάλλον προπτυχιακού ακαδημαϊκού προγράμματος.

Στις εργασίες συμμετείχαν 14 φοιτητ.ρι.ες,[1] που φοιτούσαν στο Δ΄ εξάμηνο σπουδών ή σε μεγαλύτερα. Οι περισσότεροι/ες από τ. συμμετέχ. είχαν μικρή ή καθόλου επαφή με την συστηματική καλλιτεχνική δημιουργία πριν από το σεμινάριο και κανένας/καμία δεν είχε ασχοληθεί ποτέ με μεθόδους ΕΜΤ στις Κοινωνικές Επιστήμες.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η εφαρμογή της ΕΜΤ στην πανεπιστημιακή έρευνα και διδασκαλία της Κοινωνιολογίας ξεκινά από την παραδοχή ότι τόσο η κοινωνία ευρύτερα όσο και η εκπαίδευση ειδικότερα δεν είναι ενιαία και αδιαφοροποίητη, αντίθετα αποτελεί πεδίο κοινωνικών και πολιτισμικών ανισοτήτων και διακρίσεων.

Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Pierre Bourdieu (1979: 5) εισήγαγε το *πολιτισμικό κεφαλάιο* ως ένα είδος *συμβολικού* κεφαλαίου (capital symbolique) που συνίσταται στις προτιμήσεις γύρω από τις τέχνες και τον πολιτισμό (κουλτούρα) και συγκεκριμενοποιείται με τους ανάλογους τίτλους σπουδών και δεξιοτήτων στην εγκύκλιο (ακαδημαϊκή και καλλιτεχνική) εκπαίδευση (réussite scolaire) – συνδέοντας έτσι άρρηκτα τις έννοιες της τέχνης και της εκπαίδευσης.

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι στην εγκύκλιο εκπαίδευση (συμπεριλαμβανομένης της τριτοβάθμιας) συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν δύο τύποι πολιτισμικού κεφαλαίου: Το πολιτισμικό κεφάλαιο, των κοινωνικών στρωμάτων που συμμετέχουν και συμπεριλαμβάνονται στο πεδίο της εξουσίας, επιβάλλεται ως το «*νομιμοποιημένο*» κεφάλαιο (Bourdieu και Passeron 1970), νομιμοποιώντας παράλληλα και τη συμβολική βία που ασκείται σε μαθητ(ρι)ες και φοιτητ(ρι)ες που μετέχουν ενός διαφορετικού πολιτισμικού κεφαλαίου, που παραμένει «*άδηλο*» και που συχνά, αν και αντιπροσωπεύει έξεις, προδιαθέσεις, αντιλήψεις και προτιμήσεις του οικιακού-οικογενειακού περιβάλλοντος, αποσιωπάται, αν δεν απορρίπτεται εντελώς.

Το ζητούμενο, συνεπώς, είναι ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης και κατ'επέκταση του πολιτισμού που αυτή και εκφράζει και ανατροφοδοτεί (Bourdieu και Passeron 1996). Στο αίτημα αυτό, το οποίο στη σύγχρονη μεταμνημονικακή Ελλάδα των αυξανόμενων ανισοτήτων και του διωγμού της δημόσιας εκπαίδευσης είναι πιο επιτακτικό από ποτέ, η Έρευνα Μέσω Τέχνης ανταποκρίνεται θαρρετά προτείνοντας ένα *νέο παράδειγμα* διαμέσου της καλλιτεχνικής διαδικασίας, ως σκέψης και πράξης.

Η ικανότητα της τέχνης να φανερώσει και να *αναδείξει άδηλη γνώση*, κρυμμένες δυνατότητες και νοήματα είναι πολλαπλώς τεκμηριωμένη τόσο σε παλαιότερες όσο και σε σύγχρονες μελέτες. Ήδη από τη δεκαετία του 1960 ο Maurice Merleau-Ponty (1960:

74-5 και 1992: 17-22), από τους θεμελιωτές της Φαινομενολογίας, αντιλαμβάνεται την καλλιτεχνική έκφραση, όπως αυτή εντάσσεται στη δημιουργική καλλιτεχνική διαδικασία, ως *πρωτεύουσα έκφραση* (langage premier) και ως *ομιλούσα γλώσσα* (langage parlant), δηλαδή ως τρόπο έκφρασης που μεταδίδει και άδηλα νοήματα, σε αντιδιαστολή με την *ομιλούμενη γλώσσα* (langage parlé), η οποία, ως δευτερεύουσα έκφραση (langage secondaire) «περιοορίζεται» μόνο στα συνειδητά, εμπρόθετα νοήματα. Όπως παρατηρεί ο Βισκαδουράκης (2017: 61), για τον Merleau-Ponty η τέχνη «*προσπαθεί να πει αυτό που δεν έχει ειπωθεί, να εκφράσει ρητές και άρρητες συνυποδηλώσεις, να απελευθερώσει τη βωβή σημασία του πρωταρχικού πεδίου της αντιληπτικής εμπειρίας*». Στην κυρίαρχη γλώσσα αντιπαραβάλλεται, μέσω της καλλιτεχνικής διαδικασίας και πράξης, μία άλλη γλώσσα· στο κυρίαρχο πολιτισμικό κεφάλαιο αντιπαρατάσσεται ένα άδηλο, αλλά υπαρκτό και ενεργό, πολιτισμικό κεφάλαιο, που διεκδικεί, μέσα από την πραγμάτωσή του με καλλιτεχνικές μεθόδους, μία πιο ισοδύναμη θέση στο εκπαιδευτικό σύστημα και στην έρευνα.

Στο πλαίσιο αυτό αναδύεται ως ιδιαίτερα σημαντική η πραγμάτωση μέσω της τέχνης, και κατ'επέκταση της ΕΜΤ, ενός περιβάλλοντος συμμετοχικότητας και συμπερίληψης. Οι Gaztambide-Fernandez και Arraiz-Matute (όπως αναφέρονται από τον Παλιάτσιο 2021: 14) προτείνουν την τέχνη *«όχι απλά ως το πλαίσιο της συμμετοχής, αλλά την ίδια ως μορφή συμμετοχής»* διεκδικώντας, επιπλέον, την *«αναγνώριση της καλλιτεχνικής δημιουργίας ως συμμετοχή στην κοινωνικοπολιτική κατάσταση»*. Στην κοινωνιολογική Έρευνα Μέσω της Τέχνης, εν προκειμένω, οι φοιτητ.ρι.ες δεν αντιμετωπίζονται ως απλοί αποδέκτες πληροφορίας, αλλά λαμβάνουν το ρόλο ενεργών συνομιλητ.ρι.ών τόσο στην έρευνα όσο και στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η ΕΜΤ συναντά εδώ τον Freire (1977), ο οποίος προτείνει τη μάθηση ως μια μετασχηματιστική, χειραφετητική διαδικασία μέσω της οποίας διδασκόμενοι και διδάσκοντες επηρεάζουν τον γύρω τους κόσμο αποσκοπώντας στο να τον κάνουν κοινωνικά δικαιότερο.

Η εφαρμογή της ΕΜΤ στο πεδίο: Βασικά σημεία και διαπιστώσεις

Τα στάδια που ακολουθήθηκαν ήταν τα εξής: Σε κάθε διάλεξη, η διδάσκουσα παρουσίαζε ένα κίνημα ιστορικής καλλιτεχνικής πρωτοπορίας και ακολουθούσε συζήτηση και συσχετισμός με την προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών. Μέσα από μία διαλογική ανταλλαγή βιωμάτων και απόψεων, αλλά και μέσα από συζητήσεις με καλλιτέχνες και καλλιτέχνιδες που προσκλήθηκαν στο μάθημα, οι φοιτητ. είχαν την ευκαιρία να μυηθούν σταδιακά στον καλλιτεχνικό τρόπο σκέψης και έρευνας.

Ταυτόχρονα με τη θεωρητική προσέγγιση, ενθαρρύνθηκε εξαρχής η δημιουργική προσέγγιση και επεξεργασία των θεματικών του μαθήματος. Στο πλαίσιο αυτό οι φοιτητ.ρι.ες ανέλαβαν προαιρετικές ομαδικές εργασίες, με εφαρμογή ΕΜΤ. Αρχικά, οι ομάδες εστίασαν σε κείμενα μανιφέστων των καλλιτεχνικών πρωτοποριακών κινημάτων. Στη συνέχεια, κλήθηκαν να επιλέξουν ελεύθερα κάποιο/α κείμενο/α και να συζητήσουν στην τάξη πρώτες σκέψεις και συναισθήματα. Οι φοιτητ.ρι.ες ενθαρρύνθηκαν αφενός να εμβαθύνουν στα μανιφέστα της επιλογής τους και στο ανάλογο κίνημα Πρωτοπορίας (εντοπίζοντας, για παράδειγμα, τις βασικές αρχές του οικείου καλλιτεχνικού κινήματος, τις κυριότερες καλλιτεχνικές-θεωρητικές επιρροές) και αφετέρου να οραματιστούν αυθόρμητα μία δυνητική προσωπική τους δημιουργική ανταπόκριση στα επιλεγμένα

κείμενα, με απόλυτη ελευθερία ως προς το καλλιτεχνικό μέσο και την καλλιτεχνική φόρμα.

Σχηματίστηκαν συνολικά πέντε ομάδες που μελέτησαν τον Εξπρεσιονισμό (ομάδες Α και Β), τον Σουρρεαλισμό, τον Ραγιονισμό και τον Νταναϊσμό. Εξαρχής, προτάθηκε στ. φοιτητ.ρι.ες ότι στόχος της διαδικασίας αυτής *δεν* ήταν η αναπαραγωγή της καλλιτεχνικής γλώσσας, τεχνοτροπίας, ύφους ή παραδειγμάτων των μελετώμενων κινημάτων, αλλά, αντίθετα, *ο ελεύθερος διάλογος με το αρχικό υλικό*, και η ένταξη στη δημιουργική διαδικασία ερεθισμάτων, θεματικών και επιδράσεων - καλλιτεχνικών, δημιουργικών ή θεωρητικών - από τη σημερινή, *δική τους πραγματικότητα*. Πρώτιστο μέλημα, επομένως, ήταν η απελευθέρωση αισθητικών και πνευματικών δυνατοτήτων και ικανοτήτων των φοιτητ.ρι.ών και η μετουσίωση των ερεθισμάτων μέσα από την οπτική του καθενός/της καθεμίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι συμμετέχ. αντιμετωπίστηκαν ως «καλλιτέχν.ιδ.ες-ερευνητ.ρι.ες».

Ως μέρος των εργασιών τους, οι φοιτητ.ρι.ες κατέγραψαν λεκτικά και οπτικοακουστικά τα στάδια της δημιουργικής διαδικασίας που ακολούθησαν. Μετά την ολοκλήρωση του καλλιτεχνικού έργου, η εργασία συμπληρώθηκε με μία σύντομη αυτοεθνογραφική παράγραφο, όπου οι φοιτητ.ρι.ες κατέγραψαν σκέψεις και εντυπώσεις για την ΕΜΤ και την αξιολόγησαν ως ερευνητική μέθοδο προσέγγισης κοινωνιολογικών θεματικών, αλλά και ως μέθοδο αυτογνωσίας και αυτοδιερεύνησης.

Τα καλλιτεχνικά έργα παρουσιάστηκαν στην τάξη κατά την τελευταία διάλεξη του εξαμήνου. Συνολικά, παρουσιάστηκαν πέντε ομαδικές ή σπονδυλωτές δημιουργίες, που αγκάλιασαν όλες τις μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης και αξιοποίησαν πληθώρα καλλιτεχνικών γλωσσών και τεχνικών, τόσο των εικαστικών όσο και των παραστατικών τεχνών. Ενδεικτικά, προτιμήθηκαν η ζωγραφική σε καμβά, το σκίτσο, η πηλοπλαστική, το κολλάζ, η κηροπλαστική, αλλά και η εννοιολογική τέχνη, η λογοτεχνία, η τυπογραφία, η ποίηση, η απαγγελία, το βίντεο και η συμμετοχική, διαδραστική περφόρμανς–δράση (Εικόνες 1-5).

Εικόνα 1

«Καταλήξαμε στα ζητήματα της μετανεωτερικής ζωής: εξατομίκευση, διακινδυνεύσεις, περιβαλλοντικά προβλήματα»

«Το μαύρο και το γκρι εκφράζουν την μοναξιά, την εξατομίκευση, το άγχος και τον φόβο για τους κινδύνους που επιφυλάσσει το μέλλον»

«Τα σχήματα στο κέντρο είναι παραμορφωμένα σπίτια. Αυτά δείχνουν το πόσο περίεργες, αλλαγμένες και τρομακτικές είναι οι ζωές μας σήμερα με τους έντονούς ρυθμούς και την αστικοποίηση »

«Στο κάτω μέρος τα φυτά και τα λουλούδια είναι διασκορπισμένα και με μη φυσικό χρώμα (μαύρο) θίγοντας το ζήτημα της μόλυνσης του περιβάλλοντος, της κλιματικής αλλαγής και της αβεβαιότητας για το μέλλον»

«Στο πάνω μέρος ο ουρανός είναι ζωγραφισμένος με πιο ανοιχτό γκρίζο συγκριτικά με το έδαφος (...) Η αλλαγή αυτή υποδηλώνει μια ελπίδα η οποία αχνοφαίνεται μέσα στον φόβο»

«Μπορούμε να συνδέσουμε το φαινόμενο αυτό με την κοινωνιολογία της διακινδύνευσής του Beck καθώς στο έργο του πραγματεύεται εκτενώς την αβεβαιότητα, την σύγχυση και τις μετατροπές των νεωτερικών κοινωνιών»

Καλλιτέχνιδες-Ερευνήτριες:
Π. Δουκάκη, Ε-Σ. Δούσκου, Μ. Κατσιδήμα

Εικόνα 2

«Το θέμα, το οποίο επελέγη (...) ήταν η κλιματική αλλαγή»

«Αναζητούσαμε μία καλλιτεχνική αντίδραση στην ως άνω παράλογη κατάσταση, σχεδόν αυθόρμητα επικράτησε στη σκέψη μας το καλλιτεχνικό ρεύμα του σουρεαλισμού»

«Προτεραιότητα ήταν η μετατροπή του πηλού σε κάτι συγκεκριμένο (…), να μεταφέρει ένα μήνυμα και να προκαλέσει προβληματισμό στο θεατή, χωρίς ωστόσο να περιορίσει την σκέψη του»

«Η δημιουργία [απεικονίζει] μία μεταλλική κονσέρβα φαγητού, χρώματος χρυσού (...).
Μέσα από την (...) κονσέρβα [ξεπροβάλλει] μία ανθρώπινη μορφή χρώματος τερακότα, η οποία φέρει κεφάλι γαρίδας, χρώματος κόκκινου αναμειγμένου με χρυσό, σε εμβρυική στάση»

«Το δημιούργημα έρχεται ως υπενθύμιση των διαρκώς αυξανόμενων προβλημάτων που [αντιμετωπίζουν] πολλά είδη χλωρίδας και πανίδας, ως απόρροια του ανθρώπινου αποτυπώματος (…). Ωστόσο, η ανθρωπότητα (...) "[θα πληρώσει] ακριβά το τίμημα" (…). Ο,τιδήποτε καταλήγει στην διατροφική αλυσίδα (...) διαμεσολαβούμενο από τον άνθρωπο, (...) θέτει υπό αμφισβήτηση διαχρονικά κάθε "υγιεινή" επιλογή»

Καλλιτέχνιδες-Ερευνήτριες: Π. Μακίδου, Ε. Κελεπουρά

Εικόνα 3

«"Αλεπού Καμπίσια" είναι ένας όρος που χρησιμοποιείται στην Χίο για τα πονηρά άτομα.
Είναι σε θηλυκό γένος, γεγονός που δείχνει πόσο πατριαρχική είναι η γλώσσα»

«Δούλεψα με άξονες, ελεύθερα για να αποτυπώσω την κίνηση. Επέλεξα το συγκεκριμένο θέμα (αλεπού), καθώς και οι ραγιονιστές δεν αποτύπωναν τόσο νεκρή φύση, αλλά ζωγράφιζαν αρκετά ζώα (κόκορες, παγώνια κ.α.)»

«Αλεπού Καμπίσια»
Καλλιτέχνις-Ερευνήτρια: Ά. Συμιακάκη

«Ο τίτλος του έργου καυτηριάζει την αντρική αντίληψη που παρουσιάζει τις γυναίκες ως το «αδύναμο φύλο» και έρχεται (...) σε αντίθεση με (...) την πρώτη παράγραφο του ραγιονιστικού μανιφέστου, [την οποία] προσέγγισα αντιθετικά (...)»

«Κατέληξα να ζωγραφίζω κάτι που θα μου έδινε μεγαλύτερη δυνατότητα να τραβήξω γραμμές, όπως το γυναικείο σώμα»

«Ωδή στην γυναικεία φύση»
Καλλιτέχνις-Ερευνήτρια: Μ. Καλλιμάνη

Εικόνα 4

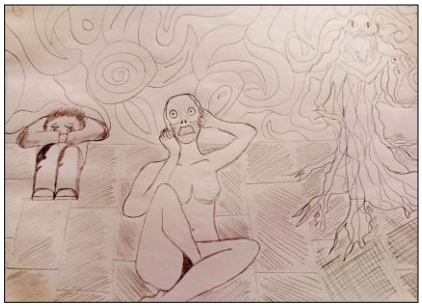

«Η ζωγραφιά απεικονίζει ένα περιστατικό σεξιστικής επίθεσης»

«Στο κέντρο απεικονίζεται μία γυμνή κοπέλα που είναι δέκτης σεξιστικών συμπεριφορών και προσπαθεί να τραβήξει την επιδερμίδα του προσώπου της από τη σύγχυση, καθώς κάθεται πάνω στο πεζοδρόμιο. Αυτές οι συμπεριφορές καταπατούν οριοθετήσεις για της ψυχικής και σωματικής ακεραιότητας του άλλου, με συνέπεια αυτοί που τις δέχονται να ασφυκτιούν»

«Κάθε μορφή βίας κάτω από παρόντα συστήματα δικαιολογείται και θεωρείται ένα "τίποτα", με τους δέκτες της βίας να μένουν απροστάτευτοι και το σύστημα να μην ικανοποιεί τις ανάγκες και επιθυμίες τους για προστασία και ασφάλεια»

«Η Ελλάδα εμφανίζεται σε έρευνες με πολύ μεγάλα ποσοστά βίας σε σύγκριση με χώρες που το εκπαιδευτικό τους σύστημα (και πολλές φορές και το νομοθετικό) μεριμνά στην μείωση της εκμετάλλευσης των μελών της»

«Ένα "Τίποτα"». Καλλιτέχνις-ερευνήτρια: Α. Μπάπκα

«Στο έργο απεικονίζεται μια γυναίκα που περπατάει στον δρόμο όπως λέει και το [σουρρεαλιστικό μανιφέστο]: "Πως να ελκύσετε μια γυναίκα στον δρόμο". Παρατηρούμε ένα χέρι αντρικό που προσπαθεί να την αγγίξει και την βλέπει με μανιακό βλέμμα (...), τα μάτια που την κοιτάνε γύρω γύρω δείχνουν πως είναι όλα τα βλέμματα επάνω της»

«[Το μανιφέστο] ήταν μόνο δυο γραμμές (...). Αλλά αυτές οι δυο γραμμές με έκαναν να αισθανθώ περίεργα. (...) Μου ήρθαν σκηνικά που έχω βιώσει, όχι τόσο ευχάριστα»

«Η πατριαρχία μπορεί να προκαλέσει πολλά προβλήματα, συμπεριλαμβανομένης της διάκρισης βάσει του φύλου, της ανισότητας στις ευκαιρίες και των περιορισμών στην αυτονομία των ατόμων»

«Eyes of a maniac». Καλλιτέχνις- ερευνήτρια: Π. Μητρουσάι

Εικόνα 5

«Αποφασίστηκε να παρουσιαστεί μια περφόμανς, εκρηκτική και ντανταϊστική, που θα σηματοδοτήσει την αρχή του τέλους για μια καινούρια αρχή, μια αρχή αντίστασης, απελευθέρωσης. Η απάντηση ήρθε από το μανιφέστο 'Ούρλιαξε'»

«Οι γυναικοκτονίες (…) η βιαιότητα και ο ειδεχθής χαρακτήρας αυτού του εγκλήματος (...) αποτέλεσαν την κινητήρια δύναμη για την εκπόνηση της εν λόγω εργασίας»

«Η σύνδεση των ιδεών του Βέμπερ με τον ντανταϊσμό ενισχύει την κατανόησή μας για τη σημασία της ατομικής ελευθερίας και της αυθεντικότητας στη σύγχρονη κοινωνία»

«Η εργασία εμπνεύστηκε και από φεμινιστικές θεωρήσεις και κινήματα και μέσα από το καλλιτεχνικό πρίσμα του ντανταϊσμού, πήρε μορφή και δράση»

Καλλιτέχνιδες-Ερευνήτριες: Σ. Καραδημητράκη, Σ. Πινακουτά, Κ. Πούλου, Μ. Τουρουντζή

Όπως προκύπτει ξεκάθαρα μέσα από την αυτοεθνογραφική αποτίμηση της εμπειρίας τους, η εφαρμογή ΕΜΤ στο μάθημα έφερε τις φοιτητ.ρι.ες σε επαφή με έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης και έρευνας που, παρά κάποιους μεμονωμένους ενδοιασμούς, άφησε συνολικά πολύ θετικό αποτύπωμα. Οι φοιτητ.ρι.ες περιέγραψαν την ΕΜΤ ως «*πολύπλευρη μέθοδο*»,[2] «*χωρίς περιορισμούς*» που δρα «απελευθερωτικά» και αφήνει «*χώρο για προβληματισμούς, συζήτηση και φαντασία*» επιτρέποντας τον αυθορμητισμό και την «*εναλλαγή συναισθημάτων και σκέψεων*». Στάθηκαν επίσης στην ομαδικότητα, «*την επικοινωνία, τη σύμπραξη και τη συνεργασία*», καθώς και στην «*αλληλεπίδραση και ανταλλαγή ιδεών*» που καλλιεργήθηκαν μέσα από την καλλιτεχνική διερεύνηση και

δημιουργία. Η ΕΜΤ πρόσφερε στ. συμμετέχ. «*την ευκαιρία να πειραματιστούμε, να εκτεθούμε, να χρησιμοποιήσουμε νέες γνώσεις σε νέες συνθήκες*» και αποτέλεσε «*ξεχωριστή εμπειρία*» και μέθοδο που «*σίγουρα θα ξαναεπέλεγαν στον μέλλον*» (Πίνακας 1). Θεωρούμενη στο πλαίσιο του μαθήματος, η ΕΜΤ αξιολογήθηκε από τ. φοιτητ.ρι.ες ως ο «*καλύτερος τρόπος να έρθουν σε επαφή με το αντικείμενο*» του μαθήματος και να αντιληφθούν «*επί της ουσίας τις καλλιτεχνικές πρωτοπορίες*» μέσα από μία παράλληλη διαδικασία «*κατανόησης*» και «*εφαρμογής*». Η υιοθέτηση της καλλιτεχνικής σκέψης και διαδικασίας επέτρεψε τη βιωματική κατανόηση των προκλήσεων, εντάσεων και δυναμικών που δυνητικά προκύπτουν μέσα από την καλλιτεχνική πράξη, ιδιαίτερα όταν αυτή λαμβάνει χώρα σε συνθήκες ομάδας ή συλλογικότητας. Κατ'επέκταση, η ΕΜΤ οδήγησε τ. φοιτητ.ρι.ες να «*συνδέσουν την τέχνη με την κοινωνία*» συνειδητοποιώντας τον πολυσήμαντο δημιουργικό, κοινωνικό και θεραπευτικό ρόλο της τέχνης (Πίνακας 1).

Πίνακας 1

ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΜΤ ΑΠΟ Τ. ΦΟΙΤΗΤ.ΡΙ.ΕΣ: Η ΕΜΤ ΩΣ ΝΕΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ
«[Ήταν] μια πολύπλευρη διαδικασία που μας πρόσφερε την ευκαιρία να πειραματιστούμε, να εκτεθούμε, (...) να χρησιμοποιήσουμε υπάρχουσες γνώσεις σε νέες συνθήκες»
«Είναι μια μέθοδος χωρίς περιορισμούς στην οποία υπάρχει χώρος για προβληματισμούς, συζήτηση και φαντασία»
«Σου δίνει τη δυνατότητα να επικοινωνήσεις αυτά που έχεις στο μυαλό σου και να αλλάξεις τον τρόπο επικοινωνίας ανά πάσα στιγμή βάσει της εναλλαγής συναισθημάτων και σκέψεων»
«Μου άρεσε η ανοιχτή προσέγγιση του θέματος και της έκφρασης. Το γεγονός ότι μπορείς να εκφραστείς με ένα ή περισσότερα καλλιτεχνικά μέσα τα οποία μπορείς να τα αλλάξεις κατά τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας είναι κάτι απελευθερωτικό»
«Αν χρειαζόταν να συγκρίνω την συγκεκριμένη μέθοδο με άλλες του εκπαιδευτικού συστήματος, θα έλεγα ότι είναι μια μέθοδος που δεν με κάνει να πλήττω και δεν χρειάζεται να πιεστώ για ένα τέλειο αποτέλεσμα, καθώς ο αυθορμητισμός για την μέθοδο αυτή είναι καλοδεχούμενος»
«Η (...) δημιουργική διαδικασία τοποθέτησε την (...) "ομαδική εργασία" σε ένα διαφορετικό επίπεδο. (…) Η επαφή με τον άλλο, η επικοινωνία, η σύμπραξη, η συνεργασία, η κατανόηση και οι κατά περίπτωση διαφωνίες αποκτούν άλλο περιεχόμενο, το οποίο δε στερείται της δημιουργικής φαντασίας και οδηγεί με ικανοποιητικό και μοναδικό τρόπο στο επιθυμητό αποτέλεσμα»
«Η συγκεκριμένη καλλιτεχνική διερεύνηση ήταν καινούρια εμπειρία για μένα αλλά και για την ομάδα μου, ήταν ξεχωριστή και μάρεσε παρά πολύ, σίγουρα θα την ξανά επέλεγα στο μέλλον. (...) Δεν ήταν καθόλου βαρετή, αντιθέτως πολύ ωραία εμπειρία και πρωτότυπη και είναι ακόμη πιο ωραία όταν έχεις καλή επικοινωνία και συνεργασία με την ομάδα σου»
«(...) Δια μέσου και της αξίας της συνεργασίας μεταξύ των ατόμων, που ενισχύει την πολυφωνία και την πολυπλοκότητα του έργου, [επέρχεται] η αλληλεπίδραση και η ανταλλαγή ιδεών»
«[Μέσα από την ΕΜΤ μπορέσαμε] να εξετάσουμε και να συνδέσουμε την τέχνη με την κοινωνία, δηλαδή χρησιμοποιώντας την να καταφέρουμε να αναδείξουμε κοινωνικά προβλήματα που μαστίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες»
«Είδαμε στην πράξη το πώς η τέχνη μπορεί να αποτελέσει θεραπευτικό μέσο και να εκφράσει τα συναισθήματά του καλλιτέχνη»
«Μου δόθηκε η ευκαιρία να αντιληφθώ επί της ουσίας τις "καλλιτεχνικές πρωτοπορίες" με μια οπτική πιο κριτική»
«Νομίζω δεν υπάρχει καλύτερος τρόπος για να έρθει κανείς σε επαφή με το αντικείμενο, από το να μπει στη διαδικασία να το κατανοήσει, προκειμένου να το εφαρμόσει»

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον πως, παρ'ότι συνειδητά η θεματική των εργασιών ήταν απολύτως ελεύθερη, από τα έργα των πέντε ομάδων αναδύθηκαν τελικά δύο κύριοι θεματικοί πυρήνες: α. Η κλιματική αλλαγή και η έννοια της διακινδύνευσης (Εικόνες 1-2), β. Οι γυναικοκτονίες και η πατριαρχία (Εικόνες 3-5). Έχοντας ως θεωρητικές τους αναφορές, μεταξύ άλλων, τους Beck και Weber, αλλά και φεμινιστικές θεωρίες και κοινωνιολογικές θεωρήσεις του τραύματος κ.ά., οι φοιτητ.ρι.ες επεξεργάστηκαν έννοιες και προβληματικές της μετανεωτερικότητας, όπως η περιβαλλοντική κρίση, το ανθρώπινο αποτύπωμα στην διατροφική αλυσίδα, αλλά και η εξατομίκευση, η αβεβαιότητα και ο φόβος για το μέλλον. Επίσης, προβληματίστηκαν πάνω στην έννοια του «*αδύναμου φύλου*» και της «*γυναικείας φύσης*», της πατριαρχικής χρήσης της γλώσσας, αλλά και των σεξιστικών συμπεριφορών και των διακρίσεων και διακρίσεων βάσει του φύλου, για να σταθούν, τέλος, στη βιαιότητα και τον ειδεχθή χαρακτήρα των γυναικοκτονιών.

Η ΕΜΤ και η καλλιτεχνική προσέγγιση των ιστορικών καλλιτεχνικών πρωτοποριών έγινε έτσι η αφορμή συζήτησης και το πεδίο επεξεργασίας θεματικών και προβληματισμών που υπερβαίνουν το στενό πλαίσιο και την θεματική του συγκεκριμένου μαθήματος και εμπίπτουν στο ευρύτερο ερευνητικό ενδιαφέρον, αλλά και άπτονται και της καθημερινότητας των φοιτητ.ρι.ών. Με όχημα την ΕΜΤ, οι φοιτητ.ρι.ες αξιοποίησαν το σύνολο των εώς τώρα σπουδών τους στην Κοινωνιολογία, σε συνδυασμό με προσωπικά και πολιτιστικά βιώματα τα οποία ενέταξαν οργανικά και ενεργά στα έργα τους. Μετέπλασαν, έτσι, δημιουργικά το πολιτισμικό τους κεφάλαιο που «*μέσα από το καλλιτεχνικό πρίσμα … [πήρε] μορφή και δράση*» (Εικόνες 1-5).

Η εφαρμογή ΕΜΤ λειτούργησε ως μετασχηματιστική διαδικασία σε ακαδημαϊκό-εκπαιδευτικό, αλλά και σε προσωπικό επίπεδο. Για κάποιους/ες συμμετέχ. η πρώτη επαφή με την ΕΜΤ αποτέλεσε πρόκληση, αφού χρειάστηκε να περάσουν από την «*κατανάλωση*» της τέχνης στο «*να δημιουργήσουν [οι ίδιοι/ες] τέχνη*», αλλά και από τον ρόλο του/της κοινωνιολόγου-παρατηρητή/ριας στον ρόλο του συμμετέχοντος ενεργού υποκειμένου. Η καλλιτεχνική διεργασία ήταν «*μία πρωτόγνωρη εμπειρία*», στο πλαίσιο της οποίας οι φοιτητ.ρι.ες «*[έδωσαν] έμφαση σε αισθήματα*» και ένιωσαν «*πιο ελεύθεροι να εκφραστούμε ο καθένας ξεχωριστά με τον δικό του τρόπο*». Εντάσσοντας νέες πτυχές του εαυτού τους (συναισθήματα, στοιχεία του χαρακτήρα ή της προσωπικότητας) μέσα στην ακαδημαϊκή διαδικασία, οι συμμετέχ. οδηγήθηκαν στην επαναξιολόγησή των πτυχών αυτών, προσεγγίζοντας παράλληλα και την ίδια την έρευνα υπό νέο πρίσμα. Σε καθαρά ατομικό επίπεδο, η ΕΜΤ επέτρεψε στ. φοιτητ.ρι.ες να να «*απελευθερωθούν*», να «*ξεκλειδώσουν 'ψυχή τε και σώματι'*», «*να νιώσουν πιο ήρεμοι/ες*» και να «*αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο την ίδια τη ζωή – άρα και να συμπεριφέρονται διαφορετικά σε καθημερινή βάση*». Εν κατακλείδι, η ΕΜΤ βιώνεται ως μία μέθοδος που «*πραγματικά μου έκανε καλό και θα ήθελα στο μέλλον να το ξανακάνω*» (Πίνακας 2).

Πίνακας 2

ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΜΤ ΑΠΟ Τ. ΦΟΙΤΗΤ.ΡΙ.ΕΣ: ***Η ΕΜΤ ΩΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΚΑΙ ΩΣ ΜΕΣΟ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΑΔΗΛΗΣ ΓΝΩΣΗΣ***
«Η προσέγγιση του θέματος (...) μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας αποτέλεσε μια πρωτόγνωρη εμπειρία, η οποία πυροδότησε ευχάριστα συναισθήματα, κυρίως ενθουσιασμού και δημιουργικότητας»
«Οι πρώτες μου αντιδράσεις ήταν εκείνες της απορίας (εγώ για να γίνω κοινωνιολόγος ήρθα, όχι για να ζωγραφίζω) και δευτερευόντως ένιωσα άγχος, καθώς ως άνθρωπος που η επαφή του με την τέχνη είναι μόνο εκείνη της κατανάλωσης (μουσική, κινηματογράφος) μου φαινόταν αγχωτικό και περίεργο να δημιουργήσω εγώ τέχνη. (...) Παρ' όλα αυτά, η διαδικασία της δημιουργίας του πίνακά μου ήταν ευχάριστη»
«Οδηγηθήκαμε στην διαδικασία να εκφράσουμε καλλιτεχνικά τις κοινωνικές ανησυχίες μας δίνοντας έμφαση σε αισθήματα όπως ο φόβος, το άγχος, η αβεβαιότητα»
«Μ'άρεσε παρά πολύ που βασίζονταν στον αυθορμητισμό μου, διότι είμαι πολύ αυθόρμητη σαν άτομο και αυτό το χαρακτηριστικό ήταν κάτι που με βοήθησε σίγουρα στην καλλιτεχνική αυτή διερεύνηση, το να μην έχουμε περιορισμούς και να είμαστε πιο ελεύθεροι να εκφραστούμε ο καθένας ξεχωριστά και με τον δικό του τρόπο»
«Ένα πράγμα που η μέθοδος αυτή μου έμαθε για τον εαυτό μου είναι πως μπορώ να εκφραστώ με πιο εύκολο και ανήσυχο τρόπο ακόμα και σε μια συνθήκη ακαδημαϊκής υποχρέωσης χωρίς να ασφυκτιώ»
«Έμαθα ότι δεν χρειάζεται πάντα να υπάρχει ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα σε όλα και ότι πρέπει να αφήνεις την σκέψη σου ελεύθερη και τις καταστάσεις και έτσι θα βγει κάτι που μπορεί να μην περίμενες αλλά σίγουρα μπορεί να είναι κάτι πιο ωραίο απ'ό,τι είχες φανταστεί»
«Τόσο επαγγελματικά όσο και προσωπικά πλέον αντιλαμβάνομαι με διαφορετικό τρόπο την ίδια τη ζωή - άρα και συμπεριφέρομαι διαφορετικά σε καθημερινή βάση - όπως και τα ίδια τα κοινωνικά δεδομένα»
«Μου άρεσε περισσότερο από τις κλασικές διαδικασίες. (...) Κατάφερα να απελευθερωθώ και εγώ η ίδια και να μην υπεραναλύω τα πάντα»
«[Από τη] ζωγραφική και τα κείμενά τους, πήρα κάποια μαθήματα ζωής που με έκαναν να νιώσω πιο ήρεμη»
«Σε προσωπικό επίπεδο η όλη συνθήκη κατάφερε να με ξεκλειδώσει "ψυχή τε και σώματι"»
«Προσωπικά η καλλιτεχνική διερεύνηση πραγματικά μου έκανε καλό και θα ήθελα στο μέλλον να το ξανακάνω»

Συμπεράσματα

Η ΕΜΤ εφαρμόστηκε, για πρώτη φορά, στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παν/μίου Αιγαίου στο πλαίσιο της διδασκαλίας και διερεύνησης θεματικών Κοινωνιολογίας της Τέχνης (2023 και 2024). Ωστόσο, η μέθοδος ΕΜΤ, εφαρμοζόμενη συμμετοχικά και ανοιχτά, έδωσε την ευκαιρία στ. φοιτητ.ρι.ες να επεξεργαστούν βιωματικά μία βεντάλια εννοιών και θεμάτων που προέρχονται και προσιδιάζουν συνολικά στην Κοινωνιολογία και στα ενδιαφέροντά τους ως εκκολαπτόμενων κοινωνιολόγων και ως ενεργών πολιτών. Συνεπώς, η ΕΜΤ αποδεικνύεται ένα ευέλικτο μεθοδολογικό εργαλείο που μπορεί να αγκαλιάσει και να συμβάλει με πολλαπλούς τρόπους στη διερεύνηση ευρύτερων κοινωνιολογικών θεματικών και όχι μόνο αυτής καθαυτής της Κοινωνιολογίας της Τέχνης.

Η εφαρμογή μεθόδων ΕΜΤ αποτιμήθηκε εξαιρετικά θετικά από τ. φοιτητ.ρι.ες, οι οποιοι/ες στο πλαίσιο μίας συμμετοχικής, δημοκρατικής και χειραφετητικής προσέγγισης της έρευνας και της πανεπιστημιακής διδασκαλίας λειτούργησαν ταυτόχρονα ως παρατηρητ.ρι.ες, (συν)ερευνητ.ρι.ες και δημιουργοί. Μέσα από την ΕΜΤ, οι φοιτητ.ρι.ες πέτυχαν την οργανική συνομιλία της θεωρητικής τους κατάρτησης με τις προσωπικές τους εμπειρίες και τη δημιουργική μετουσίωση των γνώσεών τους σε πράξη. Η εμπειρία αυτή αποδείχθηκε ουσιαστική και βαθειά για τ. φοιτητ.ρι.ες τόσο σε μαθησιακό - ακαδημαϊκό όσο και σε προσωπικό επίπεδο.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης των αποτελεσμάτων, συνδέοντας και με τα θεωρητικά προτάγματα που θέσαμε (Bourdieu, Merleau-Ponty, Freire), μπορούμε να διαπιστώσουμε πως η χρήση ΕΜΤ στο προπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος Κοινωνιολογίας πέτυχε να συμβάλει στη δημιουργία νέων πόρων στην πανεπιστημιακή διδασκαλία και έρευνα της Κοινωνιολογίας. Συγκεκριμένα, η ΕΜΤ συνέβαλε στην: α. Ανάδειξη «άδηλης γνώσης» (tacit knowledge) μέσα από τη διαμόρφωση νέων εργαλείων και πρακτικών για την προσέγγιση, κατανόηση και μελέτη της Κοινωνιολογίας. β. Ανάδειξη «πολιτισμικού κεφαλαίου» των συμμετεχ. – πολιτισμικού κεφαλαίου άδηλου, αλλά υπαρκτού και ενεργού, που διεκδικεί, μέσα από την πραγμάτωσή του με καλλιτεχνικές μεθόδους, μία πιο ισοδύναμη θέση στο εκπαιδευτικό σύστημα και στην έρευνα. γ. Ανάπτυξη νέων ερευνητικών δεξιοτήτων, που οι φοιτητ.ρι.ες θα έχουν τη δυνατότητα με τη σειρά τους να εφαρμόσουν αργότερα στο πεδίο – ωφελώντας έτσι και τις κοινότητες με τις οποίες θα εργαστούν. δ. Ανάδειξη ενός νέου πεδίου έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες και στις Τέχνες, που βασίζεται και προωθεί τη δημοκρατία, την συμμετοχικότητα και τη συμπερίληψη και που παρουσιάζει ευρείες δυνατότητες και στο οποίο αξίζει να γίνει περαιτέρω εμβάθυνση και επέκταση σε μελλοντικές διερευνήσεις.

Σημειώσεις

Η υπογράφουσα επιθυμεί και από εδώ να ευχαριστήσει θερμά τ. φοιτητ.ρι.ες του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παν/μίου Αιγαίου για την προθυμία, την ενεργητικότητα, τον ενθουσιασμό και τη δημιουργικότητα, καθώς και για την παραχώρηση των έργων για τη συγκεκριμένη δημοσίευση. Τα έργα παραμένουν πνευματική ιδιοκτησία των δημιουργών.

[2] Τα αποσπάσματα σε εισαγωγικά προέρχονται από τις εργασίες των φοιτητ.ρι.ών, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βισκαδουράκης, Ε. (2017), *Μια προσέγγιση στη Φαινομενολογία του Maurice Merleau-Ponty*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Διαπανεπιστημιακό-Διατμηματικό ΠΜΣ στην Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών και Τεχνολογίας, Αθήνα, Ι.Φ.Ε. Ε.Κ.Π.Α. - Σ.Ε.Μ.Φ.Ε. Ε.Μ.Π.

Bourdieu, P. και Passeron, J.-C. (1996), *Οι Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα,* Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Freire, P. (1977), *Η αγωγή του καταπιεζόμενου* (μτφρ. Γ. Κρητικός), Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα.

Irwin, R., LeBlanc, N., Ryu, J. και Belliveau, G. (2021), Η A/r/t/ography ως Δια Ζώσης Έρευνα, στο P. Leavy (επιμ.), *Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη*, Αθήνα, Εκδόσεις Δίσιγμα, σσ. 53-74.

Leavy, P. (2021). *Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη* (επιμ. Κ. Χρηστίδης, Α. Χουρδάκης και Β. Βλασταράς, μτφρ. Μ. Βαϊράμη), Αθήνα, Εκδόσεις Δίσιγμα.

Leavy, P. (2020), *Η καλλιτεχνική δημιουργία ως μέθοδος, Έρευνα μέσω της τέχνης* (επιμ. Μ. Λέτσιου, μτφρ. Ά. Γρίβα), Αθήνα, Gutenberg.

Leavy, P. (2021), Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη, στο P. Leavy (επιμ.), *Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη*, Αθήνα, Δίσιγμα, σσ. 3-29.

Mc Niff, S. (2021), Φιλοσοφικές και Πρακτικές Αφετηρίες της Έρευνας με Βάση την Τέχνη, στο P. Leavy (επιμ.), *Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη*, Αθήνα, Δίσιγμα, σσ. 31-51.

Παλιάτσιος, Γ. (2021), *Πολιτιστική συμμετοχή και ποιότητα ζωής: μία παρέμβαση τέχνης κοινοτικής βάσης και ψυχοπαιδαγωγικής για την κοινωνική αλλαγή,* Διδακτορική Διατριβή, Φλώρινα, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Σχολή Καλών Τεχνών, Τμήμα Εικαστικών και Εφαρμοσμένων Τεχνών.

Πουρκός, Μ. (2018), Βασισμένη στην Τέχνη, το Παιχνίδι και το Σώμα Έρευνα-δράση σε σχέση με τη Συναισθηματική και Κοινωνικο-ηθική Μάθηση και Ανάπτυξη των Υποψήφιων Εκπαιδευτικών: Η Οικο-σωματικο-βιωματική Προοπτική και η Βιωματική, Ευρετική και Αφηγηματική-Διαλογική Ψυχοπαιδ/κή, στο Ε. Κατσαρού και Β. Τσάφος (επιμ.), *Ορίζοντας την έρευνα-δράση στην Ελλάδα. Στην προοπτική διαμόρφωσης μιας επαγγελματικής κοινότητας εκπαιδευτικών ερευνητών. Πρακτικά 1ου Πανελλήνιου Συμποσίου (Ρέθυμνο, 27-06-2015)*, Αθήνα και Ρέθυμνο, σσ. 121-173.

Smart Gullion, J. και Schäfer, L. (2021), Επισκόπηση της Έρευνας με Βάση την Τέχνη στην Κοινωνιολογία, στην Ανθρωπολογία και την Ψυχολογία στο P. Leavy (επιμ.), *Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη*, Αθήνα, Δίσιγμα, σσ. 693-712.

Stoll, K., Sørmo, W. και Gådvik, M. (2021), Τα Θαλάσσια Τέρατα Κατακτούν τις Παραλίες: Η Κοινοτική Τέχνη ως Εκπαιδευτική Πηγή-Ένα Πρόγραμμα Θαλασσίων Απορριμάτων, στο P. Leavy (επιμ.), *Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη*, Αθήνα, Δίσιγμα, σσ. 617-646.

Suominen, A., Kallio-Tavin, M. Και Hernández-Hernández, F. (2021), Παραδόσεις και Ερευνητικοί Προσανατολισμοί με Βάση την Τέχνη στην Ευρώπη, στο P. Leavy (επιμ.), *Εισαγωγή στην Έρευνα με Βάση την Τέχνη*, Αθήνα, Δίσιγμα, σσ. 141-168.

Ταυλαρίδου-Καλούτση, Α. και Παπαφλέσσα, Θ. (2007), *Η βιωματική διδακτική στην εκπαίδευση των κοινωνικών λειτουργών,* Αθήνα, Κριτική.

Τσουβαλά, Μ. (2013), Σώμα – Μνήμη – Πόλη: Μία φαινομενολογική διερεύνηση της έννοιας του χώρου μέσα από τον χορό, *Choros International Dance Journal,* Vol. 2, Spring, pp.100-127.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Atkinson, P. (2004), Performance, culture and the sociology of education, *International Studies in Sociology of Education*, Vol. 14, No 2, pp. 147-168.

Bourdieu, P. (1965), *Un art moyen,* Paris, Les Éditions de Minuit.

Bourdieu, P. (1979), Les trois états du capital culturel, *Actes de la recherche en sciences sociales, Vol. 30:* L'institution scolaire, pp. 3-6.

Bourdieu, P. et Passeron, J.-C. (1970), *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement,* Paris, Les Éditions de Minuit.

Eisner, E. (2008), What Education Can Learn From the Arts, *LEARNing Landscapes,* Vol. 2, No 1 (Autumn), pp. 23-30.

Leavy, P. (2009), Arts-Based Research as a Pedagogical Tool for Teaching Media Literacy: Reflections From an Undergraduate Classroom, *LEARNing Landscapes,* Vol. 3, No 1 (Autumn), pp. 225-242.

Merleau-Ponty, M. (1960), *Signes,* Paris, Gallimard.

Merleau-Ponty, M. (1992), *La Prose du Monde,* Paris, Gallimard.

Niedderer, K and Roworth-Stokes, S. (2007), The role and use of creative practice in research and its contribution to knowledge, *2007 IASDR Conference : Emerging Trends in Design Research, November 12-15 2007,* Hong Kong. Retrieved from http://niedderer.org/IASDR07SRS.pdf

Whitacker, P. (2019), *Research and Life Drawing*. Retrieved from: Arts-Based Research, Msc Art Psychotherapy, Ulster University, https://arttherapytrainingandstudiogroups.wordpress.com/2019/09/16/arts-based-research-and-life-drawing/

ΣΥΓΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΙΣ ΚΑΘΕΤΑ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΕΝΕΣ ΑΘΗΝΑΪΚΕΣ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Νικολίνα Μυωφά[α]

[α] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/ Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Το άρθρο αυτό μελετά τη συγκατοίκηση στις κοινωνικά και εθνοτικά μικτές πολυκατοικίες του κέντρου της Αθήνας που χτίστηκαν με το σύστημα της αντιπαροχής και όπου είναι έντονο το φαινόμενο του κάθετου κοινωνικού διαχωρισμού. Σε αντίθεση με τον οριζόντιο, ο κάθετος διαχωρισμός οδηγεί σε χωρική εγγύτητα. Το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν η συγκατοίκηση, που είναι το αποτέλεσμα της χωρικής εγγύτητας κοινωνικά ή/και εθνοτικά άνισων ομάδων του πληθυσμού, είναι αρμονική ή συγκρουσιακή. Στο άρθρο αυτό θα προσπαθήσω να αναλύσω τα είδη συγκατοίκησης στις κάθετα διαχωρισμένες αθηναϊκές πολυκατοικίες μέσα από το παράδειγμα συγκεκριμένων πολυκατοικιών που ερευνήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος ISTOPOL- Ιστορίες αθηναϊκών πολυκατοικιών (https://www.istopol.gr/) και η επεξεργασία τους έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος SeDe -Κοινωνικοί διαχωρισμοί και αποστέρηση στην Αθήνα 2011-2021 (https://www.sedeproject.eu/el/).

Λέξεις Κλειδιά: Κάθετος Διαχωρισμός, Συγκατοίκηση, Αθηναϊκές Πολυκατοικίες, Ποιοτική Έρευνα, Συνεντεύξεις

COHABITATION IN THE VERTICALLY SEGREGATED ATHENIAN APARTMENT BUILDINGS

Nikolina Myofa[α]

[α] National Centre for Social Research/ Harokopio University

Abstract

This paper studies the cohabitation in the socially and ethnically mixed apartment buildings of the center of Athens that were built with the "land for flats" system (antiparochy), where the phenomenon of vertical social segregation is pronounced. In contrast with horizontal segregation the vertical one does lead to spatial proximity. The question that arises is if cohabitation, which is the consequence of spatial proximity socially/and or ethnically unequal population groups, is harmonious or conflictual. In this paper I will try to investigate the type of cohabitation in the vertically segregated apartment buildings of Athens through the study of specific cases. That is apartment buildings that were investigated in the context of the ISTOPOL project-Histories of Athenian apartment blocks (https://www.istopol.gr/) and on their analysis as part of the SeDe project-Segregation patterns and deprivation areas in Athens 2011-2021 (https://www.sedeproject.eu/el/).

Keywords: Vertical Segregation, Cohabitation, Athenian Apartment Buildings, Qualitative Research, Interviews

Εισαγωγή

Ο κοινωνικός και εθνοτικός διαχωρισμός (segregation) προκύπτει όταν διαφορετικές κοινωνικές ή εθνοτικές ομάδες «καταλαμβάνουν διαφορετικούς χώρους μέσα στην ίδια πόλη» (Gregory et al. 2009: 673) προκειμένου να εκπληρώσουν την «επιθυμία [...] να διατηρήσουν τη συλλογική τους ταυτότητα ή τον τρόπο ζωής τους» (Knox and Pinch 2009 [1982]: 304). Ο «διαχωρισμός» κατά κύριο λόγο είναι στεγαστικός αφού αφορά κυρίως τον τόπο κατοικίας που οι ομάδες αυτές καταλαμβάνουν αν και υπάρχουν και άλλες διαστάσεις του διαχωρισμού όπως ο σχολικός, ο διαχωρισμός με βάση τον τόποεργασίας και ο διαχωρισμός στα μέσα μεταφοράς (Μαλούτας 2018).

Η βασική μορφή διαχωρισμού στις ΗΠΑ και στις χώρες της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης είναι ο «οριζόντιος διαχωρισμός» (horizontal segregation) δηλαδή ο διαχωρισμός της κοινωνικής σύνθεσης των κατοίκων σε επίπεδο γειτονιάς (Maloutas and Karadimitriou 2001). Αντιθέτως ο «κάθετος διαχωρισμός» (vertical segregation) -μια ιδιαίτερη μορφή μικρο-διαχωρισμού στην κλίμακα της πολυκατοικίας- αφορά κυρίως την Αθήνα και άλλες πόλεις της Νότιας Ευρώπης (Maloutas 2024) αλλά έχει παρατηρηθεί και στο απόθεμα πολυκατοικιών της Ασίας, της Λατινικής Αμερικής και σε τμήματα της Αφρικής (Musterd 2020). Ωστόσο, το αθηναϊκό πρότυπο έχει ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (Myofa 2024), όπως θα φανεί από την ανάλυση που ακολουθεί.

Με τον όρο κάθετος κοινωνικός και εθνοτικός διαχωρισμός υπονοείται ότι διαφορετικές κοινωνικές και εθνοτικές ομάδες ζουν μαζί (συγκατοικούν) σε πολυκατοικίες (Dimitrakou et al. 2022). Η κατανομή των ομάδων αυτών στη μικροκλίμακα ακολουθεί μια ιεραρχική δομή (Maloutas and Karadimitriou 2001). Η δομή αυτή είναι η ακόλουθη: τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα ή/και οι μετανάστες υπερεκπροσωπούνται στους κατώτερους ορόφους (υπόγειο, ισόγειο), ενώ στους ανώτερους ορόφους (4° και πάνω) υπερεκπροσωπούνται οι υψηλότερες κοινωνικές τάξεις ή/και τα νοικοκυριά Ελληνικής υπηκοότητας (Leontidou 1990: 234, Maloutas and Karadimitriou 2001).

Αυτή η συγκατοίκηση διαφορετικών κοινωνικών και εθνοτικών ομάδων κατέστη δυνατή λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των αθηναϊκών πολυκατοικιών. Τα διαμερίσματα των ανώτερων ορόφων σε αντίθεση με των χαμηλότερων είναι τα πιο προνομιούχα (Balampanidis and Bourlessas 2015). Πιο συγκεκριμένα, τα διαμερίσματα των υψηλότερων ορόφων έχουν: λιγότερο θόρυβο, καλύτερη θέα, περισσότερο φως, καλύτερο αερισμό, μεγαλύτερα και χρησιμοποιήσιμα μπαλκόνια, περισσότερο κατοικήσιμο χώρο κ.λπ. σε αντίθεση με τα διαμερίσματα των κατώτερων ορόφων που είναι τα πιο υποβαθμισμένα (Μαλούτας και Σπυρέλλης 2015). Λόγω αυτών των διαφορών στα χαρακτηριστικά των διαμερισμάτων, υπάρχει η ιεραρχική κατανομή των διαφορετικών εθνοτικών και κοινωνικών ομάδων στις αθηναϊκές πολυκατοικίες (Maloutas and Karadimitriou 2001).

Το βασικό μοντέλο του κάθετου κοινωνικού και εθνοτικού διαχωρισμού εντοπίζεται στις πολυκατοικίες 5 ορόφων και πάνω που χτίστηκαν την περίοδο 1950-1980, της έντονης δηλαδή ανοικοδόμησης της Αθήνας, με το σύστημα της αντιπαροχής (Leontidou 1990: 234, Maloutas and Karadimitriou 2001). Περίπου 35.000 πολυκατοικίες χτίστηκαν την περίοδο αυτή σε διάφορες γειτονιές του Δήμου Αθηναίων με το σύστημα της

αντιπαροχής (Maloutas 2015) το οποίο βασιζόταν στη συμφωνία μεταξύ των δύο συμβαλλόμενων μερών δηλαδή του οικοπεδούχου και του κατασκευαστή – εργολάβου (Μαλούτας και Σπυρέλλης 2015). Ο οικοπεδούχος παραχωρούσε στον εργολάβο το οικόπεδο του προκειμένου να κατασκευάσει μια πολυκατοικία στη θέση αυτή. Σε αντάλλαγμα, λάμβανε από τον εργολάβο έναν αριθμό διαμερισμάτων στο προς ανέγερση κτήριο, ενώ τα υπόλοιπα πωλούνταν από τον εργολάβο συνήθως προκαταβολικά για τη χρηματοδότηση της κατασκευής (Αντωνοπούλου 1990, Θεοχαροπούλου 2022, Μαλούτας 2021). Λαμβάνοντας υπόψη ότι στο οικιστικό απόθεμα που χτίστηκε την περίοδο 1946-1980 κατοικεί, σύμφωνα με την απογραφή του 2011, το 72% του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων, γίνεται σαφές ότι το ειδικό βάρος των πολυκατοικιών της αντιπαροχής, στην εξέλιξη της κοινωνικής γεωγραφίας της Αθήνας είναι ιδιαίτερα σημαντικό (ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ 2015).

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να αναλυθούν οι σχέσεις μεταξύ των κατοίκων στις 28 πολυκατοικίες που μελέτησα στο πλαίσιο του προγράμματος ISTOPOL («Ιστορίες αθηναϊκών πολυκατοικιών. Η δομή του οικιστικού αποθέματος και οι επιπτώσεις στην κοινωνική γεωγραφία της πόλης») και η επεξεργασία τους έγινε στο πλαίσιο του εν εξελίξει προγράμματος SeDe (Κοινωνικοί διαχωρισμοί και αποστέρηση στην Αθήνα 2011-2021). Στην ενότητα που ακολουθεί αναλύεται το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο στηρίχθηκε η ανάλυση των δεδομένων από την επιτόπια έρευνα.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο περιβαλλοντικός ντετερμινισμός, δηλαδή η άποψη ότι το περιβάλλον είναι αυτό που καθορίζει τον άνθρωπο, ο οποίος αναγκαστικά προσαρμόζεται στις αλλαγές του (Μαλούτας 1988: 142), επηρέασε καταλυτικά την έρευνα της αστικής κοινωνικής γεωγραφίας (Knox and Pinch 2009 [1982]: 277). Ευρωπαίοι διανοητές του 19ου αιώνα όπως οι Durkheim, Weber, Simmel και Tonnies προσπαθούσαν «*να κατανοήσουν τις κοινωνικές και ψυχολογικές συνέπειες της αστικότητας και του εξαστισμού που ακολούθησαν τη Βιομηχανική Επανάσταση*» (ό.π.: 278).

Ο Γερμανός Ferdinand Tonnies ήταν ο πρώτος κοινωνιολόγος που διαχώρισε την «κοινότητα» από την «κοινωνία». Στην «κοινότητα» οι σχέσεις μεταξύ των ατόμων είναι οικογενειακού χαρακτήρα και «τα ενδιαφέροντα και συμφέροντα του ατόμου, ταυτίζονται με εκείνα του συνόλου» ενώ στην «κοινωνία» «οι σχέσεις αναπτύσσονται με βάση τα ατομικά συμφέροντα» (Νικολαΐδου 1976: 18). Προς τα τέλη του 19ου αιώνα ο Tonnies ισχυρίστηκε ότι οι κάτοικοι των παραδοσιακών κοινωνιών (αγροτικές περιοχές) ζούσαν σε κοινότητα (gemeinschaft/ community) η οποία συγκροτούνταν στη βάση των πολλαπλών ρόλων που οι άνθρωποι επιτελούσαν «ως γονείς, γείτονες, συνάδελφοι, φίλοι ή συγγενείς» σε αντίθεση με τους κατοίκους των αστικών περιοχών που ζούσαν σε μια κοινωνία (gesellchaft/ association) που συγκροτούνταν στη βάση απλών δεσμών (γνωρίζονταν ως γείτονες ή συνάδελφοι) (Bridge 2002: 3). Σύμφωνα με τον ίδιο η κοινότητα αντικαταστάθηκε από την κοινωνία στις αστικές γειτονιές μέσω της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης (Gregory et al. 2009: 104). Επίσης ο Γερμανός κοινωνιολόγος George Simmel (καθηγητής του Robert Park, ιδρυτή της Σχολής του Σικάγου), παρατήρησε στα τέλη του 19ου αιώνα ότι οι κάτοικοι του Βερολίνου αδιαφορούσαν ο ένας για τον άλλο, γεγονός το οποίο απέδιδε στις συνέπειες που είχε η

ζωή στις πόλεις στον ψυχισμό των ατόμων (Knox and Pinch 2009 [1982]: 278). Επομένως σύμφωνα και με τους δύο κοινωνιολόγους, οι σχέσεις μεταξύ των κατοίκων στις αστικές γειτονιές ήταν «*απρόσωπες και ουδέτερες*» (Bridge 2002: 4).

Οι ιδέες αυτές επηρέασαν τους ερευνητές της Σχολής του Σικάγου την περίοδο του μεσοπολέμου όταν άρχισαν να γίνονται αντιληπτές οι συνέπειες που είχε η έντονη αστικοποίηση σε συνδυασμό με την εκβιομηχάνιση στη ζωή των ανθρώπων στις αστικές γειτονιές. «*Η έκταση της φτώχειας στις πόλεις και οι μεγάλες διαφορές ανάμεσα στις γειτονιές της πόλης είναι μερικοί από τους παράγοντες που ενέπνευσαν τις πρώτες κοινωνιολογικές αναλύσεις της αστεακής ζωής*» (Giddens 2002 [1997]: 620). Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από τους κοινωνιολόγους της Σχολής και ειδικότερα υπό την καθοδήγηση του Robert Park αφορούσαν την πόλη του Σικάγου μια περιοχή που συγκέντρωνε έντονα προβλήματα, συνεπεία της ραγδαίας αστικοποίησης και της έντονης εκβιομηχάνισης (ό.π.: 620).

Οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου θεωρούσαν ότι εντός των σύγχρονων μεγαλουπόλεων (των αρχών του 20ού αιώνα) οι σχέσεις μεταξύ των κατοίκων που παλαιότερα χαρακτηρίζονταν από οικειότητα και στενή κοινωνική επαφή πλέον δεν υφίστανται (είναι περισσότερο έμμεσες και τυπικές) λόγω της αύξησης του αριθμού των κατοίκων και λόγω των αλλαγών στην οργάνωση της πόλης. Οι αλλαγές αυτές αφορούσαν την υποκατάσταση των άμεσων διαπροσωπικών (face to face) πρωτευουσών σχέσεων από έμμεσες δευτερεύουσες σχέσεις («secondary» relations) (Park 1915: 593) και αυτό επειδή η εξάρτηση των ατόμων από τους υπόλοιπους κατοίκους της πόλης είναι λιγότερο έντονη στη σύγχρονη πόλη (Wirth 1938: 12). Οι σχέσεις μεταξύ των κατοίκων των πόλεων χαρακτηρίζονται ως «*απρόσωπες, επιφανειακές, προσωρινές και κατακερματισμένες*» (ό.π., 12) γεγονός το οποίο οφείλεται στην υψηλή στεγαστική και κοινωνική κινητικότητα που χαρακτηρίζει τους κατοίκους των πόλεων (ό.π., 17).

> «Σε μια μεγαλούπολη, όπου ο πληθυσμός δεν είναι σταθερός, όπου οι γονείς και τα παιδιά απασχολούνται εκτός σπιτιού και συχνά σε μακρινά μέρη της πόλης, όπου χιλιάδες άνθρωποι ζουν δίπλα ο ένας στον άλλο για χρόνια χωρίς [η γνωριμία τους] να είναι κάτι περισσότερο από μια τυπική γνωριμία, οι στενές σχέσεις των πρωτευουσών ομάδων αποδυναμώνονται και η ηθική τάξη στην οποία στηρίζονταν σταδιακά διαλύεται» (Park 1915: 593).

Επίσης, οι κάτοικοι των «σύγχρονων» πόλεων μπορούν πιο εύκολα και γρήγορα να μετακινηθούν εκτός της γειτονιάς τους και έτσι μπορούν να διευρύνουν τα κοινωνικά τους δίκτυα, παρόλα αυτά όμως οι σχέσεις που θα αναπτύξουν με τους συνανθρώπους τους θα είναι λιγότερο σταθερές σε σχέση με το παρελθόν (Park 1915: 607-608).

Με αφορμή τη θεωρητική συζήτηση για την ύπαρξη ή όχι συνεκτικών κοινοτήτων στις αστικές γειτονιές, θα προσπαθήσω παρακάτω να αναλύσω τα είδη συγκατοίκησης σε 28 πολυκατοικίες του κέντρου της Αθήνας που ερευνήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος ISTOPOL.

Μεθοδολογία

Η βασική ερευνητική μέθοδος που ακολουθήθηκε στο πρόγραμμα ISTOPOL ήταν η ποιοτική μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων. Συνολικά διενεργήσαμε 431 συνεντεύξεις την περίοδο Μάϊος 2020-Σεπτέμβριος 2021 με κατοίκους, απόντες ιδιοκτήτες και επαγγελματίες (ιδιοκτήτες ή ενοικιαστές διαμερισμάτων ή και άλλων χώρων) 132 πολυκατοικιών του Δήμου Αθηναίων. Οι πληροφορητές απάντησαν σε ερωτήσεις που αφορούσαν τους ίδιους, τη στεγαστική τους διαδρομή, τη γνώμη τους για τη γειτονιά και τις σχέσεις τους με του υπόλοιπους κατοίκους της γειτονιάς και της πολυκατοικίας, αλλά και σε ερωτήσεις σχετικές με την ταυτότητα του κτηρίου. Πιο συγκεκριμένα, ερωτήσεις που αφορούν γενικότερα την πολυκατοικία (π.χ. έτος και διαδικασία κατασκευής, σύστημα θέρμανσης, διαχείριση, κατάσταση της πολυκατοικίας όσον αφορά την ποιότητα κατασκευής, την καθαριότητα και την ανακαίνιση) αλλά και ειδικότερα τα επιμέρους διαμερίσματα ανά όροφο (κατανομή των διαμερισμάτων και άλλων χώρων κατά χρήση καθώς και κατανομή των ενοίκων ανά διαμέρισμα). Με τον τρόπο αυτό αποκτήσαμε μια εικόνα συνολικά για την πολυκατοικία αλλά και για τα επιμέρους διαμερίσματα πέρα από αυτό του πληροφορητή/πληροφορήτριας (βλ. περισσότερα σχετικά με τη μεθοδολογία της έρευνας Μαλούτας κ.ά. 2024, Μυωφά 2023, Myofa 2024).

Στο άρθρο αυτό θα αναλύσω τις σχέσεις μεταξύ των ενοίκων 28 πολυκατοικιών που ερεύνησα στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος. Στις πολυκατοικίες αυτές, το τυπικό μοντέλο του κάθετου διαχωρισμού είναι εμφανές. Ωστόσο, η πραγματικότητα αποδεικνύεται πιο σύνθετη από ό,τι αναμενόταν θεωρητικά (βλ. περισσότερα Myofa 2024).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Ο βασικός στόχος του κειμένου αυτού είναι να διερευνήσουμε πως είναι διαμορφωμένες οι σχέσεις μεταξύ των ενοίκων στις πολυκατοικίες που ερευνήθηκαν.

Σχέσεις σε μετάβαση από άμεσες-διαπροσωπικές σε έμμεσες-δευτερεύουσες

Οι πληροφορητές χαρακτήρισαν ορισμένες από τις σχέσεις στις πολυκατοικίες που ερευνήθηκαν ως σχέσεις σε μετάβαση από άμεσες-διαπροσωπικές (όπως ήταν στο παρελθόν) σε απρόσωπες, έμμεσες και δευτερεύουσες. Για παράδειγμα, δύο πληροφορητές, η Ευαγγελία και ο Ανδρέας, ιδιοκάτοικοι διαμερισμάτων σε πολυκατοικία στην Άνω Κυψέλη, αναφέρθηκαν στις απρόσωπες, έντονα διαφοροποιημένες σχέσεις, σε σχέση με το παρελθόν, μεταξύ των ενοίκων της πολυκατοικίας. Σύμφωνα λοιπόν με τους πληροφορητές, οι οποίοι είναι κάτοικοι για μεγάλο χρονικό διάστημα (45 και 19 χρόνια αντίστοιχα) και ταυτόχρονα διαχειριστές της πολυκατοικίας, η έντονη κινητικότητα των ενοίκων και η αλλαγή του κυρίαρχου καθεστώτος ενοικίασης, από την ιδιοκατοίκηση στην ενοικίαση, καθώς και από τους μεμονωμένους ιδιοκτήτες στις ξένες επενδυτικές εταιρείες (για κάποια από τα διαμερίσματα της συγκεκριμένης πολυκατοικίας), επηρέασαν έντονα τις σχέσεις μεταξύ των ενοίκων και τις διαφοροποίησαν σε σχέση με το παρελθόν. Το βασικό πρόβλημα που οι ίδιοι ανέφεραν είναι η αδυναμία επικοινωνίας των διαχειριστών με τις ξένες επενδυτικές εταιρείες αλλά και με τους ενοικιαστές (που αποτελούν την πλειονότητα των κατοίκων).

> «Σε αυτή τη φάση είναι αδιάφορες [σ. οι σχέσεις μεταξύ των ενοίκων]. Τώρα δεν γνωριζόμαστε με τους ενοίκους, με αυτούς που μένουνε εννοώ, όπως παλιά. Οι πρώτοι-πρώτοι ένοικοι-αγοραστές που είχαν έρθει ήταν όλοι γνωστοί μεταξύ τους. Η πολυκατοικία χτίστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και οι γονείς μας ήταν οι πρώτοι αγοραστές. [...] Στη συνέχεια από τους ενοικιαστές που ήρθαν κάποιοι ήταν σαν να ήταν ιδιοκτήτες, δεν υπήρχε καμία διαφορά. Ήταν άνθρωποι της πολυκατοικίας. Βοηθούσαν-συμμετείχανε, υπήρχε μια κοινότητα. Άρχισε να διαφοροποιείται όταν άρχισαν να έρχονται ξένοι-αλλοδαποί, αλλά και με αυτούς είχαμε καλές σχέσεις, όχι τόσο στενές. Αλλά είχαμε καλές σχέσεις. Σε αυτή την τελευταία φάση είναι άνθρωποι άγνωστοι. Έρχονται, μένουν έναν χρόνο, φεύγουν. Ή φεύγουν και αφήνουν άλλους στη θέση τους που δεν τους γνωρίζουμε. Άγνωστοι. Δεν υπάρχει πια τα τελευταία χρόνια επαφή. Διότι και λίγο παλιότερα όταν ερχόταν και έφευγαν είχες τον ιδιοκτήτη στο τηλέφωνο και μου έλεγε, "τι κάνει ο δικός μου, πληρώνει-δεν πληρώνει, είναι καλός;". Υπήρχε μια επικοινωνία. Τώρα ποιον θα πάρω, τον γραμματέα της εταιρίας;» (Ευαγγελία, 75 ετών, ιδιοκάτοικος).

> «Θα έλεγα, με κάποιες εξαιρέσεις ότι είναι απρόσωπες. Ο καθένας ζει μέσα στον χώρο του και δεν υπάρχει επικοινωνία μία ζεστή σχέση μεταξύ των ενοίκων» (Ανδρέας, 54 ετών, ιδιοκάτοικος).

Σημείωσε, ωστόσο ότι υπάρχουν και εξαιρέσεις. Ως εξαίρεση χαρακτήρισε τις φιλικές σχέσεις που έχει αναπτύξει με κάποιους κατοίκους της πολυκατοικίας.

Σχέσεις σε απόσταση ή και εχθρικές λόγω ζητημάτων επικοινωνίας, διαχείρισης της πολυκατοικίας κ.ά.

Η Γεωργία, 18 χρόνια κάτοικος διαμερίσματος σε πολυκατοικία στα Πατήσια θεωρεί ότι μόνο οι παλιοί κάτοικοι έχουν σχέσεις μεταξύ τους και γενικότερα ότι η έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των κατοίκων είχε δημιουργήσει «*σχέσεις σε απόσταση και παγερές*». Σύμφωνα λοιπόν με την ίδια

> «μόνο οι παλιότεροι ιδιοκτήτες έχουν σχέσεις μεταξύ τους. Οι υπόλοιποι δεν έχουν. Δηλαδή το ένα διαμέρισμα με το άλλο. Υπήρξαν προβλήματα συνεννόησης τα οποία διατάραξαν αυτές τις σχέσεις. Διότι είχαμε ένα πεύκο στον ακάλυπτο το οποίο ήταν μέχρι πάνω και θεωρήσαν σκόπιμο να πάρουν πρωτοβουλία να το κόψουν μόνοι τους. Και γίναμε μαλλιά-κουβάρια. Δηλαδή το έκαναν παράνομα όλο αυτό, φτάσαμε και στο αστυνομικό τμήμα με αυτό. Υπάρχει θέμα επικοινωνίας» (Γεωργία, 52 ετών, ιδιοκάτοικος).

Μέρος λοιπόν αυτών των προβλημάτων έχει να κάνει με θέματα επικοινωνίας σχετικά με τη διαχείριση του κτηρίου και του ακάλυπτου χώρου της πολυκατοικίας. Τώρα που η διαχείριση του κτηρίου δόθηκε σε εταιρεία, ίσως, σύμφωνα με την πληροφορήτρια, να περιοριστούν τα προβλήματα αυτά.

Η Αντιγόνη, ενοικιάστρια 5 χρόνια διαμερίσματος σε πολυκατοικία στο Στάδιο θεωρεί ότι οι σχέσεις μεταξύ των κατοίκων επηρεάζονται και από τις συλλογικές αποφάσεις που αυτοί θα πρέπει να πάρουν για ζητήματα της πολυκατοικίας. «*Έχω καταλάβει ότι*

υπάρχουνε παλιές έχθρες. Δηλαδή όταν γίνεται η συνέλευση της πολυκατοικίας γίνεται ένας ψιλοχαμός. Εμείς έχουμε πάρα πολύ τυπικές σχέσεις με όλους. Αλλά ξέρω ότι υπάρχουνε παλιά πάθη» (Αντιγόνη, 36 ετών, ενοικιάστρια).

Κοινότητες αλληλοβοήθειας, αμοιβαίας κατανόησης και φιλικών σχέσεων

Στον αντίποδα, υπάρχουν περιπτώσεις όπου παρόλο που οι κάτοικοι συγκατοικούν στην πολυκατοικία για πολύ μικρό χρονικό διάστημα έχουν αναπτύξει σχέσεις κοινότητας. Οι σχέσεις αυτές σε μια περίπτωση στηρίζονται στις κοινές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι ως ενοικιαστές διαμερισμάτων που ανήκουν σε ξένη επενδυτική εταιρεία. Πιο συγκεκριμένα ο Μάρκος ενοικιαστής διαμερίσματος σε πολυκατοικία στην Άνω Κυψέλη, ο οποίος την περίοδο που διενεργήθηκε η συνέντευξη ζούσε στην πολυκατοικία λίγο περισσότερο από ένα χρόνο, δήλωσε ότι οι σχέσεις που έχει αναπτύξει με τους υπόλοιπους ενοίκους «*είναι πολύ φιλικές*». Παρά τις διαφορές μεταξύ τους όσον αφορά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά τους (ηλικία, εθνικότητα, και τύπος νοικοκυριού) έχουν δημιουργήσει ένα δίκτυο μεταξύ τους που βασίζεται στις κοινές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν ως ένοικοι αυτής της πολυκατοικίας της οποίας όλα τα διαμερίσματα ανήκουν σε μια «απρόσωπη», όπως τη χαρακτήρισε, εταιρεία από το Ισραήλ.

> «Δημιουργούμε ένα ωραίο δίκτυο. Όταν μπήκαμε κάναμε πάρτι στην ταράτσα, γνωριμίας. Δεν είμαστε κάθε μέρα στο σπίτι του άλλου. Αλλά θα συναντηθούμε στη σκάλα, θα πούμε τα προβλήματά μας, θα επικοινωνήσουμε, θα συζητήσουμε. […] Μας έφερε κοντά η προσπάθεια οργάνωσης σε επίπεδο πολυκατοικίας για την επίλυση ζητημάτων που προκύπτουν από τη στιγμή που ο ιδιοκτήτης [σ. επενδυτική εταιρεία από το Ισραήλ] είναι αδιάφορος» (Μάρκος, 26 ετών, ενοικιαστής).

Επίσης, η καλή επικοινωνία μεταξύ των ενοίκων, βοηθά στην κατεύθυνση της ανάπτυξης κοινοτήτων μέσα σε κάποιες πολυκατοικίες. Ο Παναγιώτης κάτοικος 32 χρόνια διαμερίσματος σε πολυκατοικία στην Άνω Κυψέλη ανέφερε ότι λόγω του μεγάλου μεγέθους της πολυκατοικίας

> «είναι μια μικρή κοινότητα. Οπότε δεν είναι και εύκολο να συνυπάρξουν 28 διαφορετικές οικογένειες. Καλή θέληση να υπάρχει. Δεν έχουμε προβλήματα γενικότερα. Δε υπάρχουν τσακωμοί, δεν υπάρχουνε τριβές ιδιαίτερες. Υπάρχει συνεννόηση, μπορεί να υπάρχουν κάποιες διαφωνίες κατά καιρούς αλλά βρίσκουμε την άκρη. […] Και ήταν πολύ όμορφο αυτό και μέσα στην καραντίνα προθυμοποιήθηκαν κάποιοι από την πολυκατοικία να βοηθήσουν τους πιο ηλικιωμένους. Μου είχε κάνει μεγάλη εντύπωση, μπήκε χαρτάκι, 'μένω στον 4ο όροφο όποιος χρειάζεται ψώνια επειδή βγαίνω έξω μπορεί να μου πει να του ψωνίσω εγώ' και είχε το τηλέφωνο το κινητό. Οπότε ναι, υπάρχει ένα καλό κλίμα» (Παναγιώτης, 45 ετών, ιδιοκάτοικος).

Αυτή η αρμονική σχέση επηρεάζει θετικά και τη διαχείριση του κτιρίου. Για παράδειγμα, υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ενοίκων για θέματα που έχουν να κάνουν με την ομαλή διαχείριση του κτηρίου και την έγκαιρη είσπραξη των κοινοχρήστων.

Φιλικές σχέσεις που στηρίζονται στη μακρά περίοδο συγκατοίκησης

Επίσης σε μια περίπτωση οι φιλικές σχέσεις μεταξύ των ενοίκων προέκυψαν εξαιτίας της συγκατοίκησης για μεγάλο χρονικό διάστημα στην πολυκατοικία. Στις περιπτώσεις δηλαδή όπου η στεγαστική κινητικότητα είναι χαμηλή, οι κάτοικοι έχουν το χρόνο και το χώρο να αναπτύξουν αρμονικές σχέσεις. Για παράδειγμα, η Κατερίνα, κάτοικος 50 χρόνια διαμερίσματος σε πολυκατοικία στα Πατήσια, υποστήριξε ότι

> «σε γενικές γραμμές είναι καλές οι σχέσεις. Γνωριζόμαστε, λίγα είναι τα διαμερίσματα που μπορεί να μην ξέρουμε ποιος μένει κ.λπ. Αλλά στην πλειοψηφία οι άνθρωποι γνωριζόμαστε μεταξύ μας. Και υπάρχουν και σχέσεις φιλικές. Με κάποιους δηλαδή έχουμε φιλικές σχέσεις» (Κατερίνα, 52 ετών, ιδιοκάτοικος).

Επιπλέον, η Τζένη, 5 χρόνια ενοικιάστρια διαμερίσματος στα Άνω Πατήσια δήλωσε ότι οι σχέσεις «*είναι πολύ φιλικές μεταξύ αυτών που γνωρίζονται από παλιά. Και εμείς που είμαστε πιο νέοι πάντα μιλάμε, τους ξέρουμε, χαιρετιόμαστε. Είναι φιλικοί όλοι*» (Τζένη, 31 ετών, ενοικιάστρια). Με αυτόν τον χαρακτηρισμό των σχέσεων μεταξύ των παλιών κατοίκων ως φιλικών συμφώνησαν η Ισμήνη, από τους παλαιότερους κατοίκους αυτής της πολυκατοικίας, και ο Μάριος. Η Ισμήνη ανέφερε ότι

> «βοηθάμε ο ένας τον άλλον στα δύσκολα. Οι περισσότεροι κάτοικοι είναι ιδιοκτήτες και οι ενοικιαστές που υπάρχουν τους γνωρίζουμε και υπάρχουν σχέσεις φιλικές. Δηλαδή ανταλλάσσουμε επισκέψεις ο ένας στον άλλο... Και τις διαφωνίες μας προσπαθούμε να τις λύνουμε. Τα χρόνια που συγκατοικούμε στον ίδιο χώρο μας έφεραν κοντά» (Ισμήνη, 61 ετών, ιδιοκάτοικος).

Τυπικές σχέσεις ευγένειας

Ο Μέλιος, απόντας ιδιοκτήτης διαμερίσματος σε πολυκατοικία στα Πατήσια (η μητέρα του συνέχισε να μένει εκεί μέχρι τον θάνατό της), ανέφερε ότι οι σχέσεις είναι τυπικές και δεν υπάρχουν εντάσεις εκτός από «*τα οικονομικά ζητήματα που επηρεάζουν τη σωστή διαχείριση του κτηρίου. Αν κάποιος δεν πληρώσει, αναλαμβάνει η εταιρεία* [που διαχειρίζεται το κτήριο]. *Τόσα χρόνια δεν είχα ακούσει από τη μητέρα μου για συγκρούσεις ή καυγάδες μεταξύ κατοίκων*» (Μέλιος, 58 ετών, απών ιδιοκτήτης).

Επίσης η Μαργαρίτα η οποία κατοικεί 19 χρόνια σε διαμέρισμα πολυκατοικίας στην Πλατεία Αμερικής σε αντίθεση με εκείνους που πιστεύουν ότι οι σχέσεις μεταξύ των παλιών κατοίκων που μένουν σε μια πολυκατοικία για μεγάλο χρονικό διάστημα τείνουν να είναι καλές, η ίδια πιστεύει ότι στην πολυκατοικία της έχουν τροποποιηθεί οι σχέσεις μεταξύ των παλιών κατοίκων. «*Δεν νομίζω ότι υπάρχει ιδιαίτερη οικειότητα μεταξύ τους, με κάποιες εξαιρέσεις ίσως. Είναι πολύ τυπικές οι σχέσεις τους, οι σχέσεις μας γενικώς. Υπάρχει ευγένεια στη συνδιαλλαγή αλλά μέχρι ένα σημείο, μέχρι την τυπικότητα δηλαδή*» (Μαργαρίτα, 31 ετών, ιδιοκάτοικος). Η Ματίνα η οποία κατοικεί 22 χρόνια σε διαμέρισμα πολυκατοικίας στο Νέο Κόσμο, χαρακτήρισε ως «*τυπικές*» τις σχέσεις μεταξύ των κατοίκων.

> «Η αλήθεια είναι ότι μιλάμε μεταξύ μας. Με κάποιους λίγο παραπάνω, με άλλους λίγο λιγότερο. Κάποιοι έχουν λίγο την έγνοια τους και για τον γείτονα, αλλά λίγοι. Αλλά μιλάμε μεταξύ μας. Γνωρίζουμε ποιοι μένουνε, που, τα τελευταία χρόνια. Γιατί στο παρελθόν επειδή ήταν και πολλοί κάτοικοι μεγάλοι σε ηλικία δεν είχαμε αναπτύξει τόσο μεγάλη οικειότητα. Ένα πολύ τυπικό γειά - καλημέρα. Τώρα είναι λίγο καλύτερα» (Ματίνα, 47 ετών, ιδιοκάτοικος).

Σχέσεις που υπερβαίνουν τις τυπικές

Η Αλεξάνδρα 5 χρόνια ενοικιάστρια διαμερίσματος σε πολυκατοικία στα Άνω Πατήσια αναφέρθηκε στις σχέσεις πέρα από απλές-τυπικές με τους ηλικιωμένους κατοίκους που είναι η πλειοψηφία στο κτήριο αυτό. «*Με τους ηλικιωμένους κατοίκους έχω κάποιες επιπλέον σχέσεις πέρα από τις τυπικές. Επικοινωνούμε μαζί τους, τους βοηθάμε αν χρειάζονται κάτι κατά καιρούς. Γενικά στην πολυκατοικία μας οι σχέσεις μεταξύ των κατοίκων είναι φιλικές*» (Αλεξάνδρα, 29 ετών, ενοικιάστρια).

Η Σπυριδούλα η οποία κατοικεί 1 χρόνο σε διαμέρισμα πολυκατοικίας στο Γουδί, που της έχει παραχωρηθεί η χρήση, ανέφερε ότι

> «φίλοι δεν είμαστε με κανέναν, ακόμα τουλάχιστον. Αλλά έχουμε κανονικές σχέσεις νορμάλ. Δεν είναι ότι δεν μιλιόμαστε ή ότι λέμε μόνο ένα γειά. Έχουμε μια κυρία δίπλα με την οποία θα πούμε μια κουβέντα παραπάνω και με τον διαχειριστή θα πούμε μια κουβέντα παραπάνω και με ένα άλλο ζευγάρι που υπάρχει. Θα μιλήσουμε δηλαδή δεν είμαστε μόνο στο "γεια, καλημέρα". Θα πούμε τα νέα μας, θα συζητήσουμε για θέματα που μας απασχολούν, της πολυκατοικίας» (Σπυριδούλα, 32 ετών, παραχώρηση χρήσης).

Ο Λεωνίδας κάτοικος 49 χρόνια διαμερίσματος σε πολυκατοικία στην Πλατεία Βάθης θεωρεί ότι

> «Ελέγχεται η κατάσταση. Δεν έχουμε πολύ μεγάλα προβλήματα, τσακωμούς και τέτοια. Γενικά έχουνε καλή διάθεση οι άνθρωποι να πληρώνουνε και ως διαχειριστής προσπαθώ πάντα τα κοινόχρηστα να βρίσκονται στο επίπεδο που μπορούν να τα πληρώσουνε. Δηλαδή μοιράζουμε το θέμα της θέρμανσης σε κάποιους μήνες ούτως ώστε να μπορεί να πληρωθεί χωρίς να δυσκολευτεί ο άλλος. Υπάρχουν και φιλικές, υπάρχουν και λιγότερο φιλικές αλλά γενικά είναι καλές. Δεν έχουμε προβλήματα και μιλάνε όλοι μεταξύ τους. Δεν υπάρχουνε τσακωμοί και τέτοια» (Λεωνίδας, 66 ετών, ιδιοκάτοικος).

Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, όπως ήταν αναμενόμενο οι σχέσεις μεταξύ των ενοίκων στις κοινωνικά και εθνοτικά μικτές πολυκατοικίες του κέντρου της Αθήνας όπως περιγράφηκαν από τους πληροφορητές/πληροφορήτριες των πολυκατοικιών που ερευνήθηκαν είναι πολυεπίπεδες και όχι μονοδιάστες, όπως δηλαδή οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου έβλεπαν τις σχέσεις των κατοίκων στις μεγαλουπόλεις των αρχών του 20ού αιώνα.

Οι σχέσεις αυτές έχουν επηρεαστεί πολύ από τις αλλαγές στην κοινωνική φυσιογνωμία των πολυκατοικιών. Οι πρώτοι ένοικοι των πολυκατοικιών αυτών ήταν στην πλειοψηφία τους ιδιοκτήτες διαμερίσματος. Με το πέρασμα του χρόνου και εξαιτίας του μεγάλου διαστήματος συγκατοίκησης ανέπτυσσαν μεταξύ τους πολύ καλές σχέσεις παρά τις διαφωνίες που αναπόφευκτα υπήρχαν μεταξύ τους για διάφορα ζητήματα που είχαν να κάνουν με τη λειτουργία της πολυκατοικίας. Από τη δεκαετία του 1970, η προαστιοποίηση, δηλαδή η μετακίνηση κατοίκων του Δήμου Αθηναίων στα προάστια προς αναζήτηση κατοικίας, άρχισε να αλλάζει σταδιακά την κοινωνική φυσιογνωμία των πολυκατοικιών του κέντρου της Αθήνας και να επηρεάζει τη σχεδόν ομοιογενή δομή τους. Τα ανώτερα και ανώτερα-μεσαία κοινωνικά στρώματα που κατοικούσαν στις διάφορες γειτονιές του Δήμου Αθηναίων μετακινήθηκαν προς τα βόρεια και νότια προάστια της Αθήνας εξαιτίας της υποβάθμισης των συνθηκών ζωής και διαβίωσης στο κέντρο. Στα κενά διαμερίσματα, που προέκυψαν εξαιτίας της μετεγκατάστασης των πιο εύπορων κατοίκων στα προάστια, εγκαταστάθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 κατώτερες κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες και αργότερα από τη δεκαετία του 1990 μετανάστες. Ο διαχωρισμός σε αυτές τις πολυκατοικίες προέκυψε μεταξύ των ανώτερων και ανώτερων-μεσαίων κοινωνικών κατηγοριών που παρέμειναν και των νεοεισερχόμενων κατώτερων κοινωνικών κατηγοριών και μεταναστών. Ωστόσο οι αλλαγές αυτές με την εισροή νέων κατοίκων που έρχονται να αντικαταστήσουν τους παλιότερους πέρα από την κοινωνική φυσιογνωμία των πολυκατοικιών επηρέασε και τις σχέσεις μεταξύ των κατοίκων. Τα επόμενα χρόνια νέες διεργασίες όπως η τουριστικοποίηση, η αύξηση των βραχυχρόνιων μισθώσεων και η αγορά διαμερισμάτων από ξένες εταιρίες επηρέασε τις σχέσεις αυτές. Για την ακρίβεια στη σημερινή συγκυρία δυσκόλεψε ακόμη περισσότερο η δημιουργία σχέσεων ενώ προστέθηκε ένας ακόμη παράγοντας δυσκολίας που δεν υπήρχε στο παρελθόν, η αδυναμία επικοινωνίας των διαχειριστών της πολυκατοικίας καθώς και των κατοίκων-ενοικιαστών με τις ξένες επενδυτικές εταιρείες που έχουν αγοράσει διαμερίσματα στις πολυκατοικίες του κέντρου της Αθήνας.

Κλείνοντας, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο μοτίβο που αναπαράγεται αναγκαστικά σε κάθε πολυκατοικία, αλλά παρατηρείται σε γενικότερο επίπεδο.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αντωνοπούλου, Σ. (1991), *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Giddens, A. (2002 [1997]), *Κοινωνιολογία* (μτφρ.-επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης), Αθήνα, Gutenberg.

ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015), Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991-2011. Διαδικτυακή εφαρμογή για την πρόσβαση, επεξεργασία και χαρτογράφηση απογραφικών δεδομένων. http://panorama.statistics.gr

Θεοχαροπούλου, Ι. (2022), *Χτίστες, νοικοκυρές και η οικοδόμηση της σύγχρονης Αθήνας*, Αθήνα, Onassis Foundation.

Knox, P. and Pinch, S. (2009 [1982]), *Κοινωνική γεωγραφία των πόλεων* (μτφρ. Γ. Αλεξανδρή, επιμ. Θ. Μαλούτας, Αθήνα, Σαββάλας.

Μαλούτας, Θ. (1988), Θεωρίες του χώρου και χώρος της θεωρίας (ΙΙ): γεωγραφική μετα-θεωρία ή γεωγραφική σκέψη και κοινωνικοί μετασχηματισμοί, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 71, σσ. 125-191. https://doi.org/10.12681/grsr.835

Μαλούτας, Θ. (2018), *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Μαλούτας, Θ. (2021), Η αντιπαροχή, στο Θ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *10 μεταρρυθμίσεις που άλλαξαν την Ελλάδα*, Αθήνα, ΔιαΝΕΟσις, σσ. 161-189.

Μαλούτας, Θ., Μυωφά, Ν., Μπαλαμπανίδης, Δ. και Δημητράκου, Ι. (επιμ.) (2024), *37 Ιστορίες αθηναϊκών πολυκατοικιών*, Αθήνα, Onassis Foundation.

Μαλούτας, Θ. και Σπυρέλλης, Σ. (2015), Η πολυκατοικία της αντιπαροχής και ο κάθετος κοινωνικός διαχωρισμός, στο Θ. Μαλούτας και Σ. Σπυρέλλης (επιμ.), *Κοινωνικός άτλαντας της Αθήνας*. Ηλεκτρονική συλλογή κειμένων και εποπτικού υλικού. https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/κάθετος-διαχωρισμός/

Μυωφά, Ν. (2023), Διαφορετικά πρότυπα κάθετου κοινωνικού διαχωρισμού και στεγαστικής κινητικότητας σε δύο πολυκατοικίες του κέντρου της Αθήνας, *Γεωγραφίες*, Νο 42, σσ. 100-114.

Νικολαΐδου, Σ. Ξ. (1976), *Η πόλη σαν κοινωνικό φαινόμενο. Η πόλη σαν παρουσία και σαν κοινωνία*, Αθήνα, Από την σειρά των μαθημάτων κοινωνιολογίας στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Balampanidis, D. and Bourlessas, P. (2018), Ambiguities of vertical multi-ethnic coexistence in the city of Athens: Living together but unequally between conflicts and encounters, in R. van Kempen, S. Oosterlynck and G. Verschraegen (eds.), *Divercities. Understanding super-diversity in deprived and mixed neighbourhoods*, Bristol, Policy Press, pp. 165-186.

Bridge, G. (2002), The Neighbourhood and Social Networks, *ESRC Centre for Neighbourhood Research*, paper 4, http://www.urbanlab.org/articles/Bridge_2002_TheNeighbourhoodandSocialNetworks.pdf

Dimitrakou, I., Balampanidis, D., Myofa, N., Polyzou, I, Siatitsa, D., Spyrellis, S.N. and Vakalopoulos, K. (2022), Micro-segregation and coexistance in Athens: The debate on segregation and its implications for urban research, in T. Maloutas and N. Karadimitriou (eds.), *Vertical Cities. Micro-segregation, Social Mix and Urban Housing Markets*, Cheltenham UK and Northampton USA, Edward Elgar Publishing, pp. 73-87. https://doi.org/10.4337/9781800886391.00012

Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J. and Whatmore, S. (eds.) (2009), *The Dictionary of Human Geography*, 5th edition, Oxford, Blackwell.

Leontidou, L. (1990), *The Mediterranean city in transition. Social change and urban development*, 1st ed, Cambridge, Cambridge University Press.

Maloutas, T. (2024), The Role of Vertical Segregation in Urban Social Processes, Nature Cities, 1, pp. 185-193. https://doi.org/10.1038/s44284-024-00037-5

Maloutas, T. and Karadimitriou, N. (2001), Vertical social differentiation in Athens: alternative or complement to community segregation?, *International journal of urban and regional research*, Vol. 25, No 4, pp. 699-716. https://doi.org/10.1111/1468-2427.00340

Musterd, S. (2020), Urban segregation: contexts, domains, dimensions and approaches, in S. Musterd (ed.), *Handbook of Urban Segregation*, Cheltenham UK and Northampton USA, Edward Elgar Publishing, pp. 2-17.

Myofa, N. (2024), Forms of vertical segregation in the contemporary city of Athens, *European Journal of Geography*, Vol. 15, No 4, pp. 256-270. https://doi.org/10.48088/ejg.n.myo.15.4.256.270

Park, R. E. (1915), The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the City Environment, *American Journal of Sociology*, Vol. 20, No 5, pp. 577-612.

Wirth, L. (1938), Urbanism as a Way of Life, *The American Journal of Sociology*, Vol. 44, No 1, pp. 1-24. https://www.jstor.org/stable/2768119

ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΗ ΒΙΟΛΟΓΙΚΗ, ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

Κωνσταντίνος Σύρος,[α] Νικόλαος Πατσαντάρας[α]

[α] ΣΕΦΑΑ, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Σε αυτό το άρθρο προσπαθούμε να συγκροτήσουμε ένα θεωρητικό πλαίσιο, στην προοπτική του οποίου μπορούν να εξεταστούν με αναλυτικό τρόπο ζητήματα που άπτονται της σχέσεως ανθρώπινου σώματος και χώρου-αστικού τοπίου. Πρόκειται για έναν κοινωνιολογικό συσχετισμό, με τη βαρύτητα να δίδεται σε μια φαινομενολογική προσέγγιση. Μελετάται η περίπτωση της «Αθήνας της αντιπαροχής» και ιδιαιτέρως το πως το ιδίωμα της πολυκατοικίας επιδρά στην καθημερινή ενσώματη εμπειρία των κατοίκων της πόλης.

Λέξεις Κλειδιά: Σώμα, Πολεοδομική Συγκρότηση, Πολυκατοικία

THE INFLUENCE OF URBAN STRUCTURE AND URBAN LANDSCAPE ON THE BIOLOGICAL, SOCIAL AND PHENOMENAL DIMENSION OF THE BODY: THE CASE OF THE CENTRE OF ATHENS

Konstantinos Syros,[α] Nikolaos Patsantaras[α]

[α] School of Physical Education and Sport Science, UoA

Abstract

In this article we attempt to construct a theoretical framework, from the perspective of which, the relationship between the human body and space/the urban landscape can be approached in an analytical manner. This is a sociological correlation, with emphasis on a phenomenological approach. The case of the 'Athens of antiparochi' is studied and in particular, how the Athenian building idiom of polykatoikia affects the daily embodied experience of the city's residents.

Keywords: Body, Urban Structure, Polykatoikia

Εισαγωγή

Μετά την πτώση της Δικτατορίας ακολουθεί η χρονική περίοδος που περιγράφεται με τον όρο Μεταπολίτευση. Ασχέτως της συζήτησης για τον όρο καθ' αυτό, η προαναφερθείσα περίοδος είχε ως αναμφισβήτητο χωρικό και κατ' εξοχήν διοικητικό κέντρο – τόπο των εξελίξεων – την Αθήνα. Στο πλαίσιο συγκεκριμένων χωρικών διαστάσεων της πόλης έλαβαν και λαμβάνουν χώρα τα σημαντικότερα γεγονότα της ελληνικής κοινωνίας και

διαβίωσε και διαβιώνει μεγάλο μέρος -σχεδόν το ήμισυ- του ελληνικού πληθυσμού. Το αστικό τοπίο της Αθήνας ως πεδίο αλληλεπίδρασης φυσικού χώρου, κοινωνικού χώρου και ανθρώπινου σώματος, έπαιξε -και ακόμη παίζει- σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ελλαδικής κοινωνικής πραγματικότητας.

Στη μορφή του αστικού ιστού είναι ποικιλότροπα εγγεγραμμένα τα χωρικά αποτυπώματα της κοινωνικής-πολιτικής πορείας του Νέου Ελληνικού Κράτους. Αυτός ο αστικός ιστός έχει στιγματιστεί -και εν πολλοίς καθοριστεί- από τις χωρικές πρακτικές των τριών μεταπολεμικών δεκαετιών ’50, ’60 και ’70. Οι μεταπολιτευτικές γενιές γεννιούνται και αναπτύσσουν τη χωρική και κοινωνική τους συνείδηση σε ένα περιβάλλον που δημιούργησαν οι μεταπολεμικές ανάγκες των προηγούμενών γενεών. Ζουν σε μια Αθήνα που έχει ανακατασκευαστεί και επαναπροσδιορίσει τον εαυτό της. Σε έναν «παράδοξο τόπο του μοντερνισμού», όπως μεταξύ άλλων αναφέρει, περιγράφοντας την πόλη αυτή, ο ιστορικός και κριτικός της αρχιτεκτονικής Kenneth Frampton (2023: 13). Σε έναν κόσμο που, κατά τον ίδιο, συντίθεται από την ατέλειωτη επανάληψη αδιάφορων κτηρίων, με λεπτές μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, τα οποία δημιουργούν ένα σύνολο-μωσαϊκό, που καταλήγει να εκφράζει καθ’ αυτό μια διακριτή κουλτούρα. Η βασική μονάδα που επαναλαμβάνεται είναι αυτή της πολυκατοικίας, παραπέμποντας σε ένα μοντέλο συν-κατοίκησης, το οποίο αναδείχθηκε και εξέλαβε μαζικές διαστάσεις στο πλαίσιο πρακτικών της «αντιπαροχής». Ο χωρικός μετασχηματισμός που επέρχεται σταδιακά από τη δεκαετία του ’50 και έπειτα, δημιουργεί μια νέα παγιωμένη κατάσταση, η οποία προκαλεί σαφείς κοινωνικές αναδιατάξεις.

Στο πλαίσιο αυτών των χωρικών και κοινωνικών αναδιατάξεων μεταβάλλεται και ο τρόπος που βιώνουμε τη ζωή μας ως ενσώματες οντότητες -ενσώματα υποκείμενα. Αλλάζουν τόσο οι καθαυτές σωματικές λειτουργίες όσο και οι νοηματοδοτήσεις του σώματος, οι οποίες αποχτούν μια ρευστότητα. Ενός σώματος, φυσικά, που δε νοείται μονοδιάστατα ως μια φυσική-βιολογική οντότητα ή μονοδιάστατα, αντιστοίχως, ως αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτισμικών καθορισμών. Αναζητώντας να κατανοήσουμε την επιρροή του αστικού χώρου στο ανθρώπινο σώμα, ακολουθούμε εδώ τη συλλογιστική του Merleau-Ponty, σε αντιστοιχία με την οποία – όπως επισημαίνει ο Patsantaras (2020) – το σώμα είναι αυτό που μας επιτρέπει να αντιλαμβανόμαστε, και με αυτή την έννοια είναι το υποκείμενο της αντίληψης (είμαι σώμα), ενώ ταυτόχρονα το σώμα βιώνεται ως ένα αντιληπτό πράγμα, ως αντικείμενο της αντίληψης (έχω σώμα). Βιώνεται και ως υποκείμενο της εμπειρίας και σαν αντικείμενο της εμπειρίας. Συνεχίζοντας στη σκέψη του Merleau-Ponty (1968: 137), σχετικά με την αντίληψη του σώματος ως αντικείμενο-πράγμα, το σώμα εμφανίζεται και νοείται ως ένα πράγμα μεταξύ των πραγμάτων του κόσμου, αλλά έχει μια βαθύτερη και πιο δυναμική παρουσία -και ακολούθως σημασία- από αυτά. Ως ανθρώπινες υπάρξεις είμαστε ζωντανά σώματα που βιώνουν, ενώ ταυτόχρονα αντιλαμβανόμαστε το σώμα μας σαν «φυσικό πράγμα».

Χρησιμοποιώντας, κυρίως, φαινομενολογικούς θεωρητικούς δρόμους, το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στην αλληλεπίδραση των βιολογικών, κοινωνικών και φαινομενικών σωματικών διαστάσεων,[1] με το αστικό περιβάλλον. Στο περιβάλλον, φυσικά, που η «αντιπαροχή» δημιούργησε στην Αθήνα και κυρίως σε εκείνα τα τμήματα του ευρύτερου κέντρου που μεταλλάχθηκαν ολοκληρωτικά, όπως η Κυψέλη, το Παγκράτι, οι

Αμπελόκηποι, τα Πατήσια και το Κουκάκι (Σαρηγιάννης 2000: 158). Παρότι οι περιοχές αυτές δεν έχουν ταυτόσημα χαρακτηριστικά, ως αστικά σύνολα ομοιάζουν σε μεγάλο βαθμό, ενώ στοιχεία τους εμφανίζονται διάσπαρτα στον «πολυκατοικιοποιημένο» ιστό του απλωμένου άστεως του λεκανοπεδίου.

Θεωρητικό πλαίσιο και συγκρότηση της διερευνητικής μας συλλογιστικής

Οι αλληλεπιδράσεις και οι αλληλοδιεισδύσεις μεταξύ του αστικού περιβάλλοντος και των ποικίλων διαστάσεων του ανθρώπινου σώματος, εμφανίζονται κυρίως μέσα από τη συνδυαστική οπτική σκέψεων και χρήση πορισμάτων από τους τομείς της Αρχιτεκτονικής-Πολεοδομίας, της Κοινωνιολογίας και της Φιλοσοφίας. Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε το σώμα.

Στις κοινωνικές επιστήμες, δεν εκκινούμε τον οποιονδήποτε περί σώματος προβληματισμό μονομερώς από βιολογικά δεδομένα, αλλά ούτε και παραμένουμε προσκολλημένοι στις βιολογικές πτυχές του σώματος. Επίσης δεν αντιλαμβανόμαστε τη βιολογική διάσταση του σώματος ως κάτι αναλλοίωτο και αμετάβλητο. Στο χώρο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών το ανθρώπινο σώμα προσεγγίζεται, κατά κύριο λόγο, ως πολιτισμικό-κοινωνικό δημιούργημα και φαινόμενο, γίνεται αντιληπτό και διερευνάται ως κοινωνική και πολιτισμική κατηγορία. Κατανοείται ως ένα πεδίο, ως μια επιφάνεια όπου συγκλίνουν, επιβάλλονται, αποτυπώνονται και ταυτόχρονα καταγράφονται οι δυναμικές και απρόβλεπτες κοινωνικές μεταβολές όπως: κοινωνικές διακρίσεις, οι σχέσεις αντιπαλότητας, οι σχέσεις εξουσίας και ελέγχου και εν γένει οι ποικίλες κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές. Στο παρελθόν -ειδικότερα στην κοινωνιολογία- για τη διασφάλιση μια επιστημολογικής πειθαρχίας, είχε αποθαρρυνθεί η σύνδεση μεταξύ κοινωνικών-πολιτισμικών και βιολογικών διαστάσεων της ανθρώπινης οντότητας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο κοινωνικός άνθρωπος να μην κατανοηθεί ως ένσαρκη οντότητα, με οστά και αίμα, ως ύπαρξη βιολογική που ζει και αναπνέει. Σήμερα ωστόσο το σώμα συμπεριλαμβάνεται με συστηματικότερο τρόπο στις μελέτες των θεωρητικών της κοινωνιολογίας, από τους οποίους επισημαίνεται ότι οι δρώντες στο κοινωνικό πεδίο έχουν σώμα και είναι και βιολογικό σώμα.[2]

Εκείνο που κατανοούμε ως βιολογικό σώμα, ρυθμίζεται και νοηματοδοτείται από την κοινωνία, από το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, στο πλαίσιο του οποίου σχηματίζονται τα βιώματα μας (κοινωνικές προσδοκίες, κανονιστικά-κοινωνικά-πολιτισμικά πρότυπα κ.λπ.). Το σώμα, ως βιολογική οντότητα διαθέτει, προφανώς, φυσιολογικούς μηχανισμούς, αλλά η λειτουργική χρηστικότητά του πραγματώνεται στο συνδυαστικό πλαίσιο φυσικών, διανοητικών-ψυχικών και κοινωνικών συναρμογών. Έτσι, ο πολιτισμός ή οι κοινωνικές δομές, θα μπορούσαμε να πούμε ότι συν-διαμορφώνουν και επηρεάζουν δια μέσω της συνήθειας (habitus) ακόμα και τη φυσιολογία του σώματος (Bourdieu 1990). Οι οποιεσδήποτε σωματικές διαστάσεις, φαίνεται να είναι κοινωνικά-πολιτισμικά δομημένες. Είναι επίκτητα χαρακτηριστικά και επιδέχονται έτσι τροποποιήσεων και μεταβολών, αλλά και χειραγώγησης δια του κοινωνικού ελέγχου. Χειραγώγησης υπό την έννοια ότι οι φυσιολογικές λειτουργίες του σώματος μπορεί να ρυθμίζονται και να ελέγχονται κοινωνικά, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι οι ρυθμίσεις αυτές μεταβάλλονται σε αντιστοιχία με κοινωνικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς.[3] Καθώς η κοινωνική μας ζωή είναι και παραμένει πάντα μια

ενσώματη διαδικασία, το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον επηρεάζει και τις βιολογικές λειτουργίες μας, επηρεάζει το «έσω» σώμα. Αυτό γίνεται περισσότερο αισθητό σε περιόδους ραγδαίων κοινωνικών αλλαγών (Patsantaras 2019). Επομένως, θεμελιώδεις κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές, ιδεολογικές πεποιθήσεις εκφράζονται -ή μπορούν να εκφραστούν- δια μέσου του ανθρώπινου σώματος και των τρόπων ρύθμισης και ελέγχου των λειτουργιών του, των χρήσεων και των συμπεριφορών του. Το σώμα γίνεται κατανοητό ως φυσική, αλλά ταυτόχρονα και κοινωνική-πολιτισμική οντότητα (Newton 2003).

Σαφώς, εκείνο που περισσότερο μας αφορά είναι το είδος, η μορφή αλλά και η ένταση των αλληλεξαρτήσεων, αλληλεπιδράσεων και αλληλοδιεισδύσεων των φυσιολογικών-βιολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικών-πολιτισμικών διαστάσεων του σώματος στη φάση σύστασης της ζώσας εμπειρίας. Το σώμα που βιώνεται ονομάζεται από τον Merleau-Ponty (Leland 1999: 258) «φαινομενικό» σώμα. Το σώμα αυτό δεν γίνεται αντιληπτό σαν κάποια αμετάβλητη φυσιολογική οντότητα, αλλά ως «το σώμα μου καθώς εγώ το βιώνω». Κατά συνέπεια, αντιλαμβανόμαστε το σώμα μας βιολογικά και φαινομενολογικά, εξωτερικά και εσωτερικά. Η ζώσα εμπειρία μας, όπως επισημαίνεται από τους Varela et al. (1991), προκύπτει δια μέσου της ακατάπαυστης κυκλοφορίας, δια μέσου ενός συνεχούς πήγαινε έλα, μεταξύ του βιολογικού και του φαινομενολογικού σώματός μας.

Με αυστηρά επιλεκτικό και συνθετικό τρόπο, θα προσπαθήσουμε εδώ να δούμε, πως διαμορφώνεται -ή μάλλον πως μπορεί να διαμορφωθεί- μια αντίληψη περί σώματος, περιβάλλοντος κόσμου και ζώσας εμπειρίας, στο πλαίσιο της φαινομενολογίας. Στην προοπτική αυτή διερευνάται η ανθρώπινη εμπειρία, καθώς επίσης και ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται τα πράγματα μέσα σε αυτή την εμπειρία και διά της εμπειρίας (Sokolowski 2003). Της εμπειρίας που προκύπτει δια των ανθρωπίνων αισθήσεων, την κάθε στιγμή, δηλαδή της -δια του σώματος- εμπειρίας.

Στις διαφορετικές εκδοχές του φιλοσοφικού αυτού ρεύματος, υφέρπουν ποικίλες οντολογικές και γνωσιολογικές θέσεις. Στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, και κυρίως της κοινωνιολογικής σκέψης, καταπιάνεται και ενασχολείται με τη μελέτη της υφιστάμενης -όχι της νοητής ή της αφηρημένης- κοινωνικής ύπαρξης, όπως αυτή προκύπτει μέσα και μέσω της αναλυτικής περιγραφής πράξεων που συντελούνται με συνειδητή πρόθεση, στο πλαίσιο των κατά συνθήκη και περίσταση κοινωνικών δομών, στη βάση των οποίων συγκροτείται ο εκάστοτε κόσμος της ζωής. Επιδιώκεται, δηλαδή, να περιγραφούν οι σχέσεις μεταξύ ανθρώπινης συνείδησης, κοινωνικής δράσης, κοινωνικών καταστάσεων και κοινωνικών κόσμων γενικότερα.

Ο Alfred Schütz (1967) -συσχετίζοντας τη σκέψη του Husserl, περισσότερο από κάθε άλλο, με τον κοινωνικό κόσμο και τις κοινωνικές επιστήμες- διατυπώνει την άποψη περί «βιόκοσμου», περί «κόσμου της ζωής» και επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στον κοινωνικό κόσμο, όπως αυτός βιώνεται στην καθημερινότητα. Στον καθημερινό κόσμο του ατόμου που αισθάνεται, αντιλαμβάνεται, που συνειδητά βιώνει την καθημερινότητα και με πρόθεση επιδιώκει να πετύχει κάτι. Στην προοπτική αυτή, ο κοινωνικός κόσμος -ως αντικείμενο της κοινωνιολογικής έρευνας- συλλαμβάνεται και κατανοείται ως κόσμος φαινομενολογικός. Προσλαμβάνεται ως ένας -εδώ και τώρα- ζωντανός κόσμος, στα

πλαίσια του οποίου οι άνθρωποι αποδίδουν στις ενέργειές τους ένα υποκειμενικό νόημα και βρίσκονται σε πλήρη εξάρτηση με τα αντικείμενα αυτού του κόσμου. Δηλαδή, εν προκειμένω, με τον αστικό χώρο. Στις κοινωνικές-φαινομενολογικές αναλύσεις, όπως και εδώ, αναγνωρίζεται η δομικά επηρεασμένη, ιστορικά συγκεκριμένη και κοινωνικά τοποθετημένη φύση της ανθρώπινης εμπειρίας. Υπογραμμίζεται ότι είμαστε όντα με σώματα και με αυτά αντιλαμβανόμαστε και βιώνουμε τον κόσμο της ζωής. Ότι, τέλος, η ανθρώπινη συνείδηση δεν έχει μια ανεξάρτητη από το σώμα υπόσταση, αλλά κατανοείται σαν «ενσώματη συνείδηση» (Allen-Collison 2009). Ο αστικός χώρος, το σώμα και η συνείδηση συμπλέκονται και συγκροτούν μια αδιαχώριστη ενότητα, η οποία αυτοαναπαράγεται στην προοπτική του βιωματικού χρόνου, από διαρκείς διαδικασίες αλληλοδιεισδύσεων και συσχετισμών.

Στη διερευνητική μας προσέγγιση η ανθρώπινη οντότητα γίνεται αντιληπτή ως «ενσώματο υποκείμενο», που κινείται σε ένα συγκεκριμένο, σε ένα δεδομένο χώρο και χρόνο και φυσικά στο πλαίσιο μιας κατάστασης. Το σύμπλεγμα νους-σώμα-συνείδηση-ψυχή κατανοείται ως μια ενότητα, ως αδιαίρετο συνεχές. Το σώμα διαδραματίζει ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση των πραγμάτων, των φαινομένων που αντιλαμβάνεται και δεν παραμένει ένας παθητικός αποδέκτης αισθητηριακών εμπειριών. Αυτό που προκύπτει ως νόημα, ως ερμηνεία, δεν είναι μια αυστηρά νοητική διαδικασία, αλλά συν-διαμορφώνεται από σωματικές ενέργειες, από συνήθειες, από πολιτισμικούς και κοινωνικούς καθορισμούς, αλλά και συναισθήματα. Ενώ οποιοδήποτε άλλο πράγμα ή αντικείμενο, μπορεί οποιαδήποτε στιγμή να απομακρυνθεί από το συνειδητό ορίζοντα του υποκειμένου, το σώμα είναι καθ' όλον το βίο και ως υποκείμενο και ως αντικείμενο-πράγμα, παρόν (Patsantaras 2020).

Κατ' αντιστοιχία τώρα με τις πολλαπλές διαστάσεις του σώματος, ο όρος χώρος συνοδεύεται με προσδιορισμούς που παραπέμπουν σε πολλαπλές διαστάσεις της χωρικότητας. Αναφερόμαστε για παράδειγμα σε φυσικό, τεχνητό, οριοθετημένο, ελεύθερο, δημόσιο, ιδιωτικό, αθλητικό κ.λπ. χώρο, αποδίδοντας μια ιδιαίτερη, και θεσμικού τύπου, σημασιολογία. Ο χώρος, επομένως, διαφοροποιείται, κατακερματίζεται και συγκεκριμενοποιείται, κατασκευάζεται ή και ανακατασκευάζεται, σε αφηρημένη ή υλική διάσταση. Μετασχηματίζεται δηλαδή σε τόπο. Ο τόπος, ως πολιτισμική κατασκευή, αντιστοιχεί σε συγκεκριμένο χώρο, στο πλαίσιο του οποίου πραγματώνονται όλες οι διαδικασίες που μας αφορούν (Harvey 1991, Σύρος κ.ά. 2023). Ο αστικός χώρος είναι ο τόπος όπου το φυσικό σώμα έρχεται -με τη διαμεσολάβηση των αισθήσεων, αλλά και διαισθητικά- σε επαφή με το ανθρωπογενές αστικό περιβάλλον.

Στην προοπτική αυτή οι αναγνώσεις του αστικού χώρου αντανακλούν συμβολισμούς και ιδεολογίες. Τα όρια στο χώρο μπορεί να είναι ποικίλα, όπως φυσικά, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτισμικά, φυλετικά. Παρά τα όριά του όμως, ο αστικός χώρος -ως βιωματικός και βιωμένος- είναι ανοικτός σε επανακαθορισμούς, αναφορικά τόσο με τη χρήση του, αλλά και τα ίδια τα όριά του. Η χωρικότητα του περιβάλλοντος, διαδραματίζει έναν καθοριστικό ρόλο αναφορικά με τους τρόπους που το ενσώματο υποκείμενο ξεδιπλώνεται, διαμορφώνει και βιώνει την οποιαδήποτε σωματική διάσταση. Ο Pallasmaa (2022) επισημαίνει ότι οι σωματικές εμπειρίες διαμορφώνονται από την

αλληλεπίδραση των σωματικών διαστάσεων με τον περιβάλλοντα κόσμο. Στη συλλογιστική μας αυτός ο περιβάλλοντας κόσμος είναι η αστική συνθήκη.

Όπως υποστηρίζουν, μεταξύ άλλων, οι Feely (2016) και Monforte (2018), εάν παραβλέψουμε τον υλικό κόσμο στον οποίο ζουν οι άνθρωποι, τότε παραβλέπουμε τη σημασία των οποιονδήποτε ενσώματων εμπειριών. Ο σωματικός χώρος εδώ, κατανοείται ως ένας βιωμένος χώρος, ο οποίος βιώνεται επειδή «είμαι σώμα» και ταυτόχρονα «έχω σώμα», θέτω δηλαδή το σώμα σε ενέργεια. Δια της βιωμένης σωματικής χωρικότητας (έχω σώμα), αντιλαμβανόμαστε και τον σωματικό χώρο που καταλαμβάνει το ίδιο το σώμα σαν ύλη, σαν πράγμα, ο οποίος, προφανώς, είναι ένας χώρος με γεωμετρικές διαστάσεις. Το σώμα σε αυτή την προοπτική ενυπάρχει στον κόσμο και είναι σε μια συνεχή και ακατάπαυστη αλληλεπίδραση με αυτόν.

Η αρχιτεκτονική -και κατ' επέκτασιν η πολεοδομία- ο δομημένος χώρος, σε ένα πρώτο-υλικό επίπεδο έχει ως μέτρο το σώμα του ανθρώπου, αφού αυτό σπεύδει να υπηρετήσει. Όπως ο φιλόσοφος Gaston Bachelard (1982) παρατηρεί, η αρχιτεκτονική είναι η έκφραση του ανθρώπινου σώματος, η πόλη, άρα, είναι έκφραση του ανθρώπινου σώματος και έτσι σώμα και αρχιτεκτονική βρίσκονται σε μια «ασφυκτικά δεμένη αμοιβαιότητα» (Αντωνακάκη και Αντωνακάκης 2019). Το ενσώματο υποκείμενο υπάρχει πάντα «σε σχέση», σε αναφορά με το «άλλο» (Μερλώ-Ποντύ 1991: 63). Το αστικό περιβάλλον αποτελεί τον γεωγραφικό-υλικό τόπο συνδιαλλαγής με το «άλλο», ο τόπος όπου συνδιαμορφώνονται οι σωματικές εμπειρίες, όπου λαμβάνουν χώρα τα κοινωνικά γεγονότα, άρα και πρωταρχική συνθήκη συνδιαμόρφωσης του «είναι».

Βασιζόμενοι στα ανωτέρω, επιχειρούμε να διαφωτίσουμε τον τρόπο που η χαρακτηριστική τυπολογία του αστικού περιβάλλοντος του ευρύτερου κέντρου της Αθήνας, επιδρά στις αναφερθείσες πτυχές του σώματος.

Επιρροή της «Αθήνας της αντιπαροχής» στο σώμα

Η πόλη είναι, πρωταρχικά, τόπος κατοίκησης. Η έννοια της κατοικίας εμπεριέχει, καθαυτή, πολλαπλά νοήματα. Ο Heidegger (2008) διαχωρίζει το «κατοικείν» από το «στεγάζειν» επισημαίνοντας πως, το κατοικείν «προϋποθέτει μια βαθύτερη υπαρξιακή σχέση με έναν τρόπο οίκησης» (Τσουκαλά 2023: 38). Η κατοικία δεν είναι απλώς ένας χώρος που μας προστατεύει από τα στοιχεία της φύσης. Στον τόπο κατοικίας – με την Χάιντεγκεριανή έννοια – είναι απαραίτητο να μπορεί να αποδοθεί από το υποκείμενο κάτι ταυτοτικά δικό του, να υπάρχει μια ενδότερη προσωπική σύνδεση, κατά προέκταση, μια σωματική σύνδεση.

Η κάθε αθηναϊκή πολυκατοικία συνήθως είναι τόσο παρόμοια με τη διπλανή της και τη γενικότερη τυπολογία του κτηριακού αυτού ιδιώματος, που τα μόνα αποκλειστικά στοιχεία ταυτότητάς της, καταλήγουν να είναι το όνομα της οδού και ο αριθμός της. Πρόκειται για μια ομοιομορφία που χαρακτηρίζει το σύνολο του αστικού τοπίου, και η οποία συρρικνώνει τη χωρική εμπειρία, αποπροσανατολίζοντας τη χωρική συνείδηση.[4] Η πολυκατοικία λειτούργησε από τη μια πλευρά ως μηχανή εξίσωσης ή συγκάλυψης κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών διαφορών (Theocharopoulou 2017: 142), από την άλλη όμως ομοιογενοποίησε τόσο το αστικό τοπίο, ώστε αυτό έχασε τα πρότερα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά του. Η κάθε πολυκατοικία συμβολίζει την «αποσπασματική

δομή μιας πόλης που έγινε γρήγορα χωρίς να προλάβει να αναπαραστήσει αρμονικά τον εαυτό της» (Βακαλόπουλος 1985: 166). Στο σύνολό τους, συγκροτούν έναν αχανή χώρο που έχασε τα χαρακτηριστικά του «τόπου», τα περισσότερα σημάδια μνήμης της διαχρονικής κατοίκησής του.[5]

Η σημαντική πυκνότητα κατοίκησης τόσο μέσα στην ίδια την πολυκατοικία, όσο και στον γενικότερο ιστό – με τις απέναντι πολυκατοικίες, τόσο στην πλευρά του δρόμου όσο και στην πλευρά του ακαλύπτου να βρίσκονται σε πολύ κοντινή απόσταση – καταλήγει να σχηματίζει μια εκτεταμένη δομή, που φέρει στοιχεία ενός «Πανοπτικού», όπως ο Φουκώ (1987) το περιγράφει. Υπάρχει η αίσθηση ότι κάποιο βλέμμα πάντα παρακολουθεί, κάποιο αυτί πάντα ακούει. Σχηματίζεται δηλαδή μία συνθήκη συνεχούς παρακολούθησης. Το σώμα νιώθει την ανάγκη να κρυφτεί, να προστατευτεί από το βλέμμα του άλλου, από την πιθανώς απειλητική παρουσία του άλλου. Στα μπαλκόνια κυριαρχούν οι μονίμως κατεβασμένες τέντες. Πλέγματα και ψάθες απομονώνουν το κάθε διαμέρισμα. Αυτός ο χώρος όπου θα συντελούνταν μια συνδιαλλαγή του σώματος από το ιδιωτικό στο δημόσιο, από την κατοικία στην πόλη, κατέληξε μια μεταβατική ζώνη χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο (Schmitz-Hübsch 2025: 295). Επιπρόσθετα, το καταστατικό της πολυκατοικίας καθορίζει το κοινωνικά αποδεκτό εντός του κάθε κτηρίου, περιορίζοντας την κινητική και ηχητική έκφραση του σώματος. Κάποια είδη κοινωνικών δραστηριοτήτων, όπως μεγάλες συναθροίσεις-εορταστικές εκδηλώσεις δε γίνονται ανεκτά. Ο ιδιωτικός χώρος της πολυκατοικίας είναι σχεδόν αδιαπέραστος, το διαμέρισμα καταλήγει να γίνεται απλώς καταφύγιο. Σχηματίζεται έτσι μια συστάδα «κλειστών» χώρων, που το σύστημα κανόνων που τους συνοδεύει, καλλιεργεί ένα «πειθήνιο σώμα» (Πατσαντάρας 2014). Ένα σώμα που υπακούει, ένα σώμα παθητικό.

Ο δρόμος είναι «καταστατικό στοιχείο και προϋπόθεση του αστικού» (Brody 2005: 12-14), εκεί όπου το δρών υποκείμενο εμφανίζεται σωματικά στον δημόσιο χώρο της πόλης και κινείται σε αυτόν. Οι περισσότεροι δρόμοι του κέντρου έχουν μικρό πλάτος, σε σχέση με το ύψος των κτηρίων εκατέρωθεν, όπως επίσης και στενά πεζοδρόμια. Ο δημόσιος χώρος του δρόμου είναι αφιερωμένος πρωτίστως στην κίνηση και στάθμευση των οχημάτων και δευτερευόντως στην κίνηση των πεζών. Στα πεζοδρόμια συναντώνται ρολόγια ύδρευσης, σκαλοπάτια, δέντρα, σπασμένες πλάκες ή και άλλου τύπου εμπόδια, τα οποία δυσκολεύουν το βάδισμα, ενώ κάνουν αδύνατη, τις περισσότερες φορές, την κυκλοφορία ατόμων με κινητικά προβλήματα. Ο δρόμος είναι ταυτοχρόνως πεδίο συνάντησης και επικοινωνίας των σωμάτων. Αν και πολλές είναι οι πολυκατοικίες που στο ισόγειο φιλοξενούν χρήσεις που θα προέτρεπαν, δυνητικά, την ανάπτυξη πολυσχιδών κοινωνικών συναναστροφών, τα χωρικά χαρακτηριστικά είναι τέτοια που αποτρέπουν τέτοιες εκφράσεις. Στο επίπεδο του δρόμου κυριαρχεί ο θόρυβος και το καυσαέριο των οχημάτων, στοιχεία που διώχνουν το σώμα ψηλότερα και ενδότερα.

Το βάδισμα γίνεται μια καθαρά λειτουργική διαδικασία, η οποία πολλές φορές αποφεύγεται, με συνέπειες τόσο στη βιολογική όσο και στην κοινωνική διάσταση του σώματος[6]. Οι δρόμοι καταλήγουν να αποτελούν έναν ιδιότυπο ενδιάμεσο χώρο μεταξύ της οικίας και του εκάστοτε προορισμού, στον οποίο το σώμα κινείται μηχανικά και δεν επιθυμεί να σταματήσει. Οι ανοιχτοί χώροι, για παράδειγμα πλατείες και πάρκα, όπου

μπορούν να αναπτυχθούν δημόσιες συναναστροφές, είναι περιορισμένοι στον εξαιρετικά πυκνό ιστό του ευρύτερου κέντρου.

Η κίνηση στο εσωτερικό της πολυκατοικίας είναι επίσης περιορισμένη. Ο δημόσιος χώρος, εντός του κτίσματος, εντοπίζεται στην είσοδο, το κλιμακοστάσιο και το ασανσέρ. Αν και η είσοδος είναι σημείο από το οποίο θα διέλθουν όλοι οι κάτοικοι και θεωρητικά αποτελεί ένα σημείο συνάντησης και επικοινωνίας η κοινωνική αλληλεπίδραση -λόγω της αίσθησης και διαρρύθμισης του χώρου- συνήθως, δεν θα επεκταθεί πέραν της ανταλλαγής σύντομων χαιρετισμών. Το λόμπι της εισόδου, με το πέρασμα του χρόνου και τις κοινωνικές μεταβολές που συντελέστηκαν, απέμεινε ένας χώρος αμήχανος, που αναζητά μια νέα σημασιοδότηση (Schmitz-Hübsch 2025: 191).

Πριν τη χωρική αναδιάταξη της γειτονιάς που έφερε η πολυκατοικία, οι γειτονιές αναπτύσσονταν οριζόντια στο χώρο, ενώ τα περισσότερα σπίτια λόγω και της αυλής τους -που λειτουργούσε στην πραγματικότητα ως ένας δημόσιος χώρος εντός του ιδιωτικού- ήταν περισσότερο διαπερατά. Η πολυκατοικία αναδιέταξε τη γειτονιά κατακόρυφα,[7] ενώ παράλληλα προστέθηκαν αρκετοί κάτοικοι που δεν άνηκαν στην υφιστάμενη κοινότητα. Η νέα αστική συνθήκη διέκοψε την ευκολία της οριζόντιας κίνησης. Στη νέα συνθήκη της απομόνωσης, η τηλεόραση ήταν αυτή που «αντικατέστησε» την κοινωνική επαφή, όπως εξομολογείται ο Προβελέγγιος (Λάλας 2008). Στις εισόδους πολλών πολυκατοικιών εμφανίστηκε η μορφή του θυρωρού, ένας νέος κοινωνικός ρόλος που με το πέρασμα του χρόνου έχει πια εκλείψει. Παρά ταύτα, ο θεσμός του θυρωρείου σκιαγραφεί την όλο και αυξανόμενη απόσταση μεταξύ των γειτόνων. Ο κοινωνικός χώρος άλλαξε μορφή, συρρικνώνοντας τη δυνατότητα διεπαφής.

Το φυσικό-βιολογικό σώμα στην αστική συνθήκη, δεν πραγματοποιεί τις ίδιες δραστηριότητες, δε νοηματοδοτείται με τον ίδιο τρόπο όπως στις μη αστικές κοινωνίες. Εμφανίζονται λοιπόν στην πόλη οι ανάγκες σωματικής άσκησης και εκτόνωσης, οι οποίες απαιτούν την ύπαρξη χώρων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. Τέτοιοι χώροι είναι τα πάρκα, τα γήπεδα, οι λοιπές αθλητικές εγκαταστάσεις, χώροι που φέρνουν κοντά τον άνθρωπο στη φύση του, ενίοτε και στο φυσικό στοιχείο. Τέτοιοι χώροι στην Αθήνα της αντιπαροχής δεν προβλέφθηκαν. Το σώμα ως φύση, ως μέρος του βιολογικού κόσμου, ασφυκτιά ανάμεσα στις σκληρές επιφάνειες, σε ένα περιβάλλον μονοδιάστατο και τεχνητό. Ένα περιβάλλον που -με τον οικοδομικό κορεσμό που είχε επέλθει και την αλόγιστη χρήση του αυτοκινήτου- είχε γίνει τόσο ανθυγιεινό, που η όλη κατάσταση αποτέλεσε βασική αιτία της σταδιακής εγκατάλειψης των κατοίκων του για τα προάστια (Σαρηγιάννης 2000: 213-214). Το λιγοστό πράσινο, είναι τις περισσότερες φορές προσχηματικό και χωροθετημένο με τρόπο που η αίσθηση της ρευστότητας μεταξύ δομημένου και φυσικού είναι ανύπαρκτη. Χαρακτηριστικό είναι το φαινόμενο των μπαλκονιών που γεμίζουν με γάστρες και πρασινάδα, ως μια απέλπιδα προσπάθεια αναπλήρωσης του φυσικού στοιχείου που απουσιάζει. Τα μπαλκόνια επίσης, ως υπαίθριος χώρος και στοιχείο πρόσβαση στο εξωτερικό περιβάλλον είναι, πολλές φορές, τόσο στενά που οι δυνατότητες κατοίκισής τους είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Λόγω της στενότητας των δρόμων και του μεγάλου ύψους των εκατέρωθεν κτηρίων, το φώς του ηλίου δεν φτάνει, σε αρκετές περιπτώσεις (όχι λόγω

του προσανατολισμού), στα διαμερίσματα των κατώτερων ορόφων, δημιουργώντας μια συνθήκη κατοίκησης υπό συνεχή σκιά.

Εξετάζοντας το θέμα από μια διαφορετική οπτική, ο δομημένος χώρος του κέντρου εμφανίζεται ως κάτι το συμπαγές, κάτι που έχει συντελεστεί και δεν επιδέχεται καμία αλλαγή, ως κάτι το δεδομένο. Ένα περιβάλλον άκαμπτο, στο οποίο το φαινομενικό σώμα δυσκολεύεται να εντοπίσει λαβές μέσα από τις οποίες θα προκύψουν νέες αναζητήσεις – καταστάσεις όπου θα προκληθούν νέες σωματικές εμπειρίες. Δύσκολα στην πόλη αυτή σχεδιάζονται διαδρομές με αφηγηματικό χαρακτήρα, όπως εκείνες που ο De Certeau (1984) εντάσσει σε μια «ανθρωπολογική, ποιητική και μυθική εμπειρία του χώρου». Δεν προσφέρονται ευκαιρίες συμμετοχής σε χωρικές δράσεις, στη συνδιαμόρφωση του τρόπου ζωής. Ούτε όμως και υπάρχει αρκετός μη κτισμένος χώρος ώστε να δεχτεί νέες νοηματοδοτήσεις μέσω ενεργειών του σώματος. Η Αθήνα της πολυκατοικίας είναι σε μεγάλο βαθμό μια πόλη «αντικαταστασιακή», που βρίσκεται πολύ μακριά από τις φιλοδοξίες στοχαστών όπως ο Chtcheglov (1958), ο οποίος οραματιζόταν έναν αστικό χώρο διαρκώς μεταλλασσόμενο και ο οποίος θα προσέφερε συνεχώς νέες και θαυμαστές εμπειρίες. Αυτή η παθολογία φανερώνεται από πρακτικές με καθαρά αστικό χαρακτήρα, όπως το γκραφίτι, το παρκούρ και το σκέιτ.[8] Ίσως να υπήρξε και η ίδια η μορφή της πόλης συνυπεύθυνη για τα ακραία πολιτικά και πολλές φορές βίαια χωρικά-σωματικά ξεσπάσματα στο πλαίσιο διαδηλώσεων και εξεγέρσεων. Η Arendt (2000), αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η βία, σε διάφορες εκφάνσεις της, είναι συνυφασμένη με την αστικότητα. Πόσο μάλλον σε περιβάλλοντα όπως αυτό της Αθήνας, όπου η σωματική παθητικότητα που διακρίνει την πολυκατοικία, διαχέεται στον ευρύτερο αστικό ιστό, οδηγώντας σε αναζήτηση εκρηκτικών λύσεων.

Συμπέρασμα

Είναι σαφές πως οι ανάγκες στέγασης των μεταπολεμικών χρόνων, σε συνδυασμό με μια ηθελημένη αδιαφορία των κεντρικών θεσμών στο κομμάτι του σχεδιασμού και του ελέγχου, αλλά και η απληστία με την οποία αξιοποιήθηκε ο χώρος, συνδημιούργησαν το αστικό περιβάλλον του ευρύτερου αθηναϊκού κέντρου. Πρόκειται για ένα περιβάλλον που δε σχεδιάστηκε με γνώμονα να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της ολότητας των πτυχών του σώματος, αλλά οριακά -αρκετές φορές- για να καλύπτει τις ανάγκες επιβίωσης σε μια ελληνική πραγματικότητα των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Ήταν και παραμένει, περιβάλλον πολύ προβληματικό για το σώμα και σε ορισμένες περιπτώσεις έως και εχθρικό. Είναι πλέον πολύ αργά για να αρθούν καθοριστικοί παράγοντες της αστικής συνθήκης που επιβαρύνουν το σώμα. Παρόλα αυτά είναι απαραίτητη, ιδιαίτερα στην ψηφιακή μας εποχή, μια συντονισμένη χωρική παρέμβαση, πολεοδομικής κλίμακας, στην οποία θα λαμβάνονται υπόψιν οι ζωτικές ανάγκες -όχι του υποκειμένου- αλλά του ενσώματου υποκειμένου.

Ενθαρρυντικό είναι το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια παρουσιάζεται μια τάση επανα-κατοίκησης του ευρύτερου κέντρου της Αθήνας, πράγμα που υποδηλώνει πως οι επαναστατικές τεχνολογικές εξελίξεις του τελευταίου μισού αιώνα διαμορφώνουν μια αστική συνθήκη φιλικότερη προς το σώμα. Αισιοδοξούμε στο μέλλον, ιδίως μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας, οι συνθήκες να βελτιωθούν περεταίρω.

Σημειώσεις

[1] Παρότι η έμφυλη διάσταση του σώματος είναι εξαιρετικά σημαντική στη βίωση του αστικού περιβάλλοντος, δεν συμπεριλήφθηκε στο παρόν πόνημα, λόγω της σχετικά περιορισμένης έκτασής του.

[2] Θεωρούμε ότι κυρίως συνετέλεσαν σε αυτό οι μελέτες των Bryan (1984) και Freund (1988, 1990).

[3] Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα κοινωνικών στοχαστών που προσπάθησαν να εξηγήσουν και να διερευνήσουν το αποτύπωμα που αφήνουν, τόσο οι διαδικασίες χωρικού περιορισμού και αντίστοιχης καταστολής των ενστίκτων του σώματος, όσο και γενικότερα οι κοινωνικές δομές, στο σώμα και στη λειτουργία της ανθρώπινης φυσιολογίας είναι οι Elias (2012) και Foucault (1980).

[4] Η δυσκολία οικειοποίησης του «τυποποιημένου» και απρόσωπου της αστικής συνθήκης της Αθήνας, περιγράφεται γλαφυρά στο βιβλίο της Ιορδανίδου (2012) «Η αυλή μας».

[5] Σε αυτό το περιβάλλον, που «καθαρίστηκε» από την ιστορικότητά του, ήρθαν να εγκατασταθούν νέοι κάτοικοι, που δεν είχαν εμπειρίες από το παλαιότερο αθηναϊκό «κατοικείν». Μεταγκαταστάθηκε στη νέα πόλη μια ημι-αγροτική κοινωνία, η οποία αφομοιώθηκε στην αστική κουλτούρα με βραδείς ρυθμούς (Φιλιππίδης 2010: 301).

[6] Είναι σχεδόν κωμική η αντιπαραβολή της αθηναϊκής πραγματικότητας με τα πεζοδρόμια των βουλεβάρτων που περιγράφει ο Harvey (2006), όπου ο δημόσιος χώρος σχεδιάζεται για την εμφάνιση του σώματος στη νέα αστική συνθήκη, ενθαρρύνοντας συγκεκριμένες κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Η θεατρικότητα που θα έπρεπε να έχει η πόλη εκ σχεδιασμού, ώστε να προκαλούνται συναισθήματα απόλαυσης του περιβάλλοντος χώρου, όπως περιγράφει ο Τουρνικιώτης (2006: 129), απουσιάζει.

[7] Μπορεί στην Αθήνα να μην εφαρμόστηκε η ομώνυμη χάρτα της μοντέρνας πολεοδομίας - σε κάτοψη - εμφανίστηκε όμως ένα αντίστοιχο, αδιόρατο, πνεύμα «διαχωρισμού», με αναπάντεχη δυσκαμψία, στην καθ' ύψος διαμόρφωση. Ο τόπος κατοικίας, μέσα στην ίδια πολυκατοικία, σε μεγάλο βαθμό, δήλωνε – και ακόμη δηλώνει – την οικονομική επιφάνεια και την κοινωνική θέση των ενοίκων.

[8] Το γκραφίτι πρόκειται για ένα τύπο καλλιτεχνικής έκφρασης που ενέχει σε μεγάλο βαθμό σωματικότητα και προσπαθεί να επικοινωνήσει «μηνύματα που συχνά προσελκύουν την προσοχή μας και μας παρακινούν προς ονειροπόληση» (Παζαρζή, και Τσαγκάρης 2018). Το σκέιτ είναι μια μορφή σωματικής δραστηριότητας στην πόλη, με έντονο το χαρακτηριστικό της χωρικής εξερεύνησης. Και στις δύο περιπτώσεις παρατηρείται μια προσπάθεια χωρικού μετασχηματισμού μέσω του σώματος.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αντωνακάκη, Σ. και Αντωνακάκης, Δ. (2019), Γραπτός και κτισμένος ποιητικός λόγος: Η πολύτιμη πολυπλοκότητα των αρθρώσεων, στο Π. Πάγκαλος και Σ. Αλιφραγγής (επιμ.), *Σώμα Αρχιτεκτονική Τέχνη: Το εξαίσιο σώμα!*, Πάτρα, Citylab, σσ. 110-134.

Arendt, H. (2000), *Περί βίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Bachelard, G. (1982), Η ποιητική του χώρου, Αθήνα, Χατζηνικολή.

Βακαλόπουλος, Χ. (1985), Η Αθήνα στον ελληνικό κινηματογράφο: έτος μηδέν, Άρθρο στα πρακτικά του συνεδρίου Υπουργείου Πολιτισμού & Συλλόγου Αρχιτεκτόνων *«Η Αθήνα όπως (δεν) φαίνεται: 1940-1985»*, 23 Δεκεμβρίου-31 Μαρτίου, Αθήνα.

Frampton, K. (2023), *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική: Κριτική Ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Heidegger, M. (2008), Κτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι, Αθήνα, Πλέθρον.

Ιορδανίδου, Μ. (2012), *Η αυλή μας*, Αθήνα, Εστία.

Λάλας, Θ. (2008), *Αριστομένης Προβελέγγιος*, Το Βήμα, 19 Απριλίου.
Μερλώ-Ποντύ, Μ. (1991), *Η αμφιβολία του Σεζάν: Το μάτι και το πνεύμα*, Αθήνα, Νεφέλη.
Παζαρζή, Ι. και Τσαγκάρης, Μ. (2018) Εναλλακτικές μορφές έκφρασης στον αστικό χώρο κατά την περίοδο της κρίσης, στο Θ. Μαλούτας και Σ. Σπυρέλλης (επιμ.), *Κοινωνικός άτλαντας της Αθήνας*.
Pallasmaa, J. (2022), Τα μάτια του δέρματος: Η αρχιτεκτονική και οι αισθήσεις, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
Πατσαντάρας, Ν. (2014), *Αθλητισμός & Κοινωνιολογική Σκέψη*, Αθήνα, Τελέθριον.
Σαρηγιάννης, Γ. (2000), *Αθήνα 1830-2000: Εξέλιξη-Πολεοδομία-Μεταφορές*, Αθήνα, Συμμετρία.
Sokolowski, R. (2003), *Εισαγωγή στη Φαινομενολογία*, Πάτρα, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών.
Σύρος, Κ., Πατσαντάρας, Ν. και Καμπερίδου, Ε. (2023), *Εαυτός & ταυτότητα στο ψηφιακό πεδίο ως ενσώματες & χωρικές κατασκευές: Το παράδειγμα της αθλητικής ταυτότητας*, Ανακοίνωση στο 7ο Συνέδριο ΣΕΦΑΑ Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών «Άσκηση, Υγεία, Αθλητισμός και Φ.Α: Έρευνα και Προοπτικές στην Ψηφιακή Εποχή», 2-4 Νοεμβρίου, Αθήνα.
Τουρνικιώτης, Π. (2006), *Η αρχιτεκτονική στη σύγχρονη εποχή*, Αθήνα, Futura.
Τσουκαλά, Κ. (2023), *Σχέσεις Σωμάτων και Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.
Φιλιππίδης, Δ. (2010), Ανώνυμη αρχιτεκτονική στην Ελλάδα ή ο έλληνας Ράποπορτ, στο Γ. Διαμάντης και Δ. Κομίνη (επιμ.), *Ανώνυμη Αρχιτεκτονική και Πολιτιστικοί Παράγοντες*, σσ. 193-342.
Φουκώ, Μ. (1987), *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, Αθήνα, Ύψιλον.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Allen-Collinson, J. (2009), Sporting embodiment: sports studies and the (continuing) promise of phenomenology, *Qualitative Research in Sport and Exercise*, Vol. 1, No 3, pp. 279-296.
Bourdieu, P. (1990), *The logic of practice*, Stanford, Stanford University Press.
Brody, J. (2005), *La Rue*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail.
Bryan, G. N. (1984), Environmental Ethics and Weak Anthropocentrism, *Environmental Ethics*, Vol. 6, No 2, pp. 131-148.
Chtcheglov, I. (1958), Formulaire pour un urbanisme nouveau, Internationale situationniste, June.
De Certeau, M. (1984), *The practice of everyday life*, London, University of California Press.
Elias, N. (2012), *On the Process of Civilisation*, Dublin, University College Dublin Press.
Feely, M. (2016), Disability studies after the ontological turn: A return to the material world and material bodies without a return to essentialism, *Disability & Society*, Vol. 31, No 7, pp. 863-883.
Foucault, M. (1980), *The Hıstory of Sexuality, Volume I*, New York, Pantheon Books.
Freund, P. E. S., (1988), Bringing society into the body. Understanding Socialized Human Nature Theory and Society. Theory and Society, Vol. 17, No 6, pp. 839-864.

Freund, P. E. S., (1990), The expressive body: a common ground for the sociology of emotions and health and illness, *Sociology of Health and Illness*, Vol. 12, No 4, pp. 452-477.

Harvey, D. (1991), *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Oxford, Blackwell.

Harvey, D. (2006), *The politics of public space*, New York, Routledge.

Leland, D. (1999), Embodiment, in R. Audi (ed.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy: Second Edition*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 258.

Merleau-Ponty, M. (1968), *The Visible and the Invisible*, Evanston, Northwestern University Press.

Monforte, J. (2018), What is new in new materialism for a newcomer?, Qualitative Research in Sport, *Exercise and Health*, Vol. 10, No 3, pp. 378-390.

Newton,T. (2003), Truly embodied sociology: marrying the social and the biological?, *The Sociological Review*, Vol. 51, No 1, pp. 20-42.

Patsantaras, N. (2019), Presence and body-ownership: The case of the exercising avatar, *European Journal of Physical Education and Sport Science,* Vol. 5, No 11, pp. 63-81.

Patsantaras, N. (2020), Virtual bodies (avatars) and sport exercises: some important thoughts, *European Journal for Sport and Society*, Vol. 17, No 4, pp. 339-356.

Schmitz-Hübsch, K. (2025), *Athens' Polykatoikias 1930-1975*, Dortmund, Burke Barrett.

Schütz, A. (1967), *The Phenomenology of the Social World*, Evanston, Northwestern University Press.

Theocharopoulou, I. (2017), Builders, housewives and the Construction of Modern Athens, London, Black Dog.

Turner Bryan (1984). *The Body and Society*. New York: Basil Blackwell.

Varela, F.J., Thompson, E. and Rosch, E. (1991), *The embodied mind: Cognitive science and human experience,* Boston, MIT Press.

ΤΑΛΑΝΤΕΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΕΠΕΜΒΑΣΗΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ηλίας Τασόπουλος[α]

[α] Δρ., Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Περίληψη

Η έννοια της επέμβασης αναδιαμορφώνεται στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος διαρκώς. Παρά την κανονιστική αρχή της μη επέμβασης μεταξύ των κρατών, είναι σύνηθες για τους ισχυρούς δρώντες να παρεμβαίνουν στις εσωτερικές υποθέσεις άλλων κρατών. Η εισήγηση διερευνά την μετεξέλιξη της εξωτερικής επέμβασης, από την εμφάνιση της έως και την διαμόρφωση του φαινομένου το τελευταίο διάστημα. Η ταλάντευση μεταξύ αναρχίας και ιεραρχίας στο διεθνές σύστημα απεικονίζεται στις νόρμες που εμφανίζονται υπέρ της διεθνούς επέμβασης και εναλλάσσονται με φάσεις αποχής και σεβασμού της κρατικής κυριαρχίας.

Λέξεις Κλειδιά: Διεθνής Επέμβαση, Διεθνές Σύστημα, Κρατική Κυριαρχία, Μεγάλες Δυνάμεις, Διεθνείς Σχέσεις

OSCILLATIONS OF STATE SOVEREIGNTY: THE DYNAMICS OF EXTERNAL INTERVENTION IN THE CONTEMPORARY INTERNATIONAL SYSTEM

Ilias Tasopoulos[α]

[α] Dr., Political Science and International Relations, University of Peloponnese

Abstract

The concept of intervention is constantly being reshaped within the framework of the international system. Despite the normative principle of non-intervention among states, it remains common for powerful actors to intervene in the domestic affairs of others. This paper explores the evolution of external intervention, from its emergence to its current manifestations in contemporary international politics. The oscillation between anarchy and hierarchy in the international system is reflected in the normative landscape surrounding intervention -alternating between periods that legitimize international involvement and phases that emphasize restraint and respect for state sovereignty.

Keywords: International Relations, Intervention, Sovereignty, International System, Great Powers

Εισαγωγή

Η στρατιωτική επέμβαση μιας ξένης δύναμης στα εσωτερικά ενός άλλου κράτους είναι ενδεικτική της άμεσης σύνδεσης μεταξύ του διεθνούς και εσωτερικού πεδίου στην μελέτη της επιστήμης των διεθνών σχέσεων. Η αλληλεπίδραση μεταξύ διαφόρων επιπέδων ανάλυσης, όπως το ατομικό, το ενδοκρατικό, το διεθνές σύστημα, έχει ως

αποτέλεσμα οι αποφάσεις ηγετών να επηρεάζουν την εξωτερική πολιτική ενός κράτους, που ακολούθως, μεταξύ άλλων δυναμικών, διαμορφώνει το διεθνές σύστημα.

Κάθε επέμβαση, έχει πιθανές αλυσιδωτές αντιδράσεις σε γειτονικά κράτη και στο περιφερειακό υποσύστημα. Για παράδειγμα, μια επέμβαση σε μια εσωτερική σύγκρουση που επηρεάζεται από μία εξωτερική δύναμη, μπορεί να προκαλέσει κλιμάκωση της έντασης σε ολόκληρη την περιοχή ή αντιθέτως, να επιφέρει σταθερότητα με τη μείωση εσωτερικών αναταράξεων.

Στους τελευταίους αιώνες, η παρέμβαση στα εσωτερικά μιας χώρας δεν περιοριζόταν μόνο στις αποφάσεις άλλων κρατών. Ένοπλες πολιτικές ομάδες συχνά εκμεταλλεύονταν την αδυναμία του κρατικού μηχανισμού, για τον ένα ή τον άλλο λόγο, να ελέγξει περιοχές είτε στα σύνορά είτε στην ενδοχώρα του κράτους, εγκαθιστώντας παρουσία και επιρροή στο εσωτερικό, μια τάση που επανεμφανίστηκε με νέα μορφή μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.

Αν και οι περισσότερες επεμβάσεις σε εμφύλιες συγκρούσεις μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έως τις αρχές του 21ου αιώνα πραγματοποιήθηκαν από μικρότερες δυνάμεις, και το ένα τρίτο αυτών από γειτονικά κράτη, οι μεγάλες δυνάμεις τείνουν να ασκούν την πιο καθοριστική επιρροή όταν επεμβαίνουν (Regan 2002, Aubone 2013). Οι μεγάλες δυνάμεις παραμένουν οι κύριοι παράγοντες σε πολλές μορφές διεθνούς επέμβασης. Συνήθως διαθέτουν τα υλικά μέσα για να σχεδιάσουν και να υλοποιήσουν τέτοιες ενέργειες, ενώ οι μικρότερες δυνάμεις συχνά, παρά τις προθέσεις τους, αδυνατούν να παρέμβουν αποφασιστικά.

Οι ισχυρές δυνάμεις συχνά διαθέτουν πόρους που τους επιτρέπουν να παρακολουθούν εξελίξεις στο εσωτερικό άλλων κρατών και να αποφασίζουν αν αυτές το status quo ή κάποια δυνητική αλλαγή θα επιφέρουν συνέπειες για τις ίδιες. Παρά την αρχή της μη επέμβασης, συχνά παρατηρείται ότι ισχυροί δρώντες εμπλέκονται στα εσωτερικά άλλων κρατών όταν θεωρούν πως τα οικονομικά και πολιτικά τους συμφέροντα διακυβεύονται.

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι μεγάλες δυνάμεις συχνά υιοθετούν διαφορετικές προσεγγίσεις αναφορικά με τις επεμβάσεις τους, επικαλούμενες την αναγκαιότητα επέμβασης για τη διασφάλιση της σταθερότητας, της περιφερειακής ισορροπίας ή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μεταξύ άλλων (Gent 2007). Η παρέμβαση των μεγάλων δυνάμεων έχει λάβει διάφορες μορφές, από στρατιωτικές εισβολές μέχρι πιο έμμεσες πρακτικές, όπως στρατιωτική στήριξη σε αντιπολιτευόμενες ομάδες.

Η παρέμβαση των μεγάλων δυνάμεων στα εσωτερικά άλλων κρατών αποτελεί ένα διαχρονικό φαινόμενο στις διεθνείς σχέσεις (Little 1975). Η Αγγλική Σχολή των Διεθνών Σχέσεων προσφέρει ένα αναλυτικό πλαίσιο για τη μελέτη των κανονιστικών διαστάσεων της εξωτερικής παρέμβασης, εστιάζοντας στις πρακτικές των κρατών του διεθνούς συστήματος και τις συνέπειές της (Watson 1992, Bull 1977). Σύμφωνα με την Αγγλική Σχολή, η διεθνής κοινωνία αποτελείται από κράτη που συμμερίζονται κοινές νόρμες και κανόνες, αλλά η παρέμβαση προκύπτει όταν αυτές οι νόρμες έρχονται σε σύγκρουση.

Οι παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων δεν επηρεάζουν μόνο τα κράτη-στόχους, αλλά συμβάλλουν και στην αναδιαμόρφωση των διεθνών νορμών περί κυριαρχίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στη μεταψυχροπολεμική περίοδο, η αναζωπύρωση εσωτερικών συγκρούσεων και η αποτυχία ορισμένων κρατών να διατηρήσουν τον έλεγχο εντός των συνόρων τους έχουν ενισχύσει τη νομιμοποίηση των διεθνών παρεμβάσεων. Ο ΟΗΕ και άλλοι διεθνείς οργανισμοί έχουν επίσης υιοθετήσει έναν πιο ενεργό ρόλο, ενισχύοντας την κανονιστική διάσταση της επέμβασης. Οι εντάσεις μεταξύ κυριαρχίας, ανθρώπινων δικαιωμάτων και στρατηγικών συμφερόντων παραμένουν κεντρικές στην κατανόηση της παρέμβασης των μεγάλων δυνάμεων στα εσωτερικά άλλων κρατών.

Η έννοια της «Ευθύνης για την Προστασία» (Responsibility to Protect - R2P), που επεκτάθηκε στις αρχές του 21ου αιώνα, είναι ένα παράδειγμα της εξέλιξης των διεθνών κανόνων μέσα από την πρακτική των παρεμβάσεων. Η Αρχή της Ευθύνης για την Προστασία έγινε αποδεκτή το 2005 στα Ηνωμένα Έθνη ως μια αρχή στην οποία τα κράτη-μέλη οφείλουν να συμμορφώνονται, προκειμένου να προστατεύουν τους πολίτες από την εθνοκάθαρση, τη γενοκτονία, τα εγκλήματα πολέμου και τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Τότε επιβεβαιώθηκε ότι η πρωταρχική υποχρέωση των κρατών είναι η προστασία όλων των ατόμων εντός των εδαφικών τους ορίων. Όταν ένα κράτος είναι ανίκανο, απρόθυμο ή και το ίδιο εμπλέκεται σε εγκληματικές ενέργειες και αποτυγχάνει να ανταποκριθεί σε αυτή την υποχρέωση, η διεθνής κοινότητα, μέσω του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ, οφείλει να δράσει άμεσα και αποφασιστικά για να εκπληρώσει την ευθύνη της να προστατεύσει (Keren and Sylvan 2002).

Η αντίληψη των Μεγάλων Δυνάμεων για το διεθνές σύστημα

Η πρόσληψη που έχουν οι μεγάλες δυνάμεις για το διεθνές σύστημα σχετίζεται με μια ταλάντωση μεταξύ της επικράτησης της αναρχίας ή της ιεραρχίας στις διεθνείς σχέσεις. Το αναρχικό διεθνές σύστημα βασίζεται στην απουσία μιας υπέρτατης αρχής που να ρυθμίζει τις σχέσεις μεταξύ των κρατών. Στην αναρχία, η κυριαρχία των κρατών είναι απόλυτη και οι διεθνείς αλληλεπιδράσεις καθορίζονται κυρίως από την ισχύ και τα συμφέροντα κάθε κρατικού δρώντα. Αντίθετα, ένα ιεραρχικό διεθνές σύστημα (Bull 1977) συνεπάγεται την ύπαρξη κάποιου βαθμού ρύθμισης, όπου ισχυρότερα κράτη ή διεθνείς θεσμοί επιβάλλουν κανόνες και διαμορφώνουν σχέσεις εξουσίας μεταξύ των κρατών.

Η μεταβαλλόμενη φύση του διεθνούς συστήματος επηρεάζει τον τρόπο που κάθε δρώντας αντιμετωπίζει τα κυριαρχικά δικαιώματα των άλλων κρατών. Ενώ υπάρχουν περίοδοι όπου επικρατούν αντιλήψεις προς ένα περισσότερο άναρχο σύστημα και τα κράτη τείνουν να σέβονται την κυριαρχία των άλλων, αποφεύγοντας τις παρεμβάσεις, οι περιστάσεις αλλάζουν. Παρά την κανονιστική αρχή της μη επέμβασης, είναι σύνηθες για τις ισχυρές χώρες να παρεμβαίνουν στις εσωτερικές υποθέσεις άλλων κρατών. Όσο υπάρχουν πιέσεις προς μία πιο ιεραρχική δομή, οι μεγάλες δυνάμεις μπορούν να υιοθετούν μια πιο παρεμβατική στάση, θεωρώντας ότι διαθέτουν το δικαίωμα –ή ακόμα και την υποχρέωση– να επηρεάσουν ή να διαμορφώσουν τις εσωτερικές υποθέσεις

άλλων κρατών. Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι μία χαρακτηριστική περίπτωση που έχει ανακύψει τις τελευταίες δεκαετίες.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις βρίσκονται συχνά στην κατάσταση όπου αποτελούν τρίτα μέρη σε μία σύγκρουση στο εσωτερικό ενός κράτους (Gent 2008, Aydin 2012). Σε αυτή την περίπτωση οι Μεγάλες Δυνάμεις επιδιώκουν ένα αποτέλεσμα ευνοϊκό για τα συμφέροντά τους και βρίσκονται συχνά αντιμέτωπα με ένα σύνθετο δίλημμα. Οι διεθνείς νόρμες που υπογραμμίζουν τη σημασία της κρατικής κυριαρχίας λειτουργούν ως άμεσο εμπόδιο για τα κράτη που εξετάζουν το ενδεχόμενο να υποστηρίξουν αντιπολιτευόμενες ομάδες (Moses 2014). Αυτές οι νόρμες δημιουργούν ένα φραγμό που περιορίζει τη βούληση των κρατών να παρέμβουν υπέρ εξεγερμένων ή αντικαθεστωτικών δυνάμεων.

Ωστόσο, οι μεγάλες δυνάμεις, όταν διακυβεύονται κρίσιμα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα, ενδέχεται να θεωρήσουν την παρέμβαση απαραίτητη. Η απειλή για στρατηγικές υποδομές, όπως αυτές που σχετίζονται με την ενέργεια, καθώς και η διαχείριση προσφυγικών ροών, ειδικά μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, έχουν αποτελέσει σημαντικά κίνητρα για την παρέμβαση (Dowty and Loescher 1996). Επιπλέον, οι μεγάλες δυνάμεις μπορεί να παρέμβουν επικαλούμενες ανθρωπιστικές αρχές, την προστασία της περιφερειακής τάξης και την προώθηση κοινών στόχων μέσω της εδραίωσης νορμών περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Aubone 2013). Φυσικά, πολλές φορές τέτοιες αιτιολογήσεις χρησιμοποιούνται για την προώθηση των ίδιων των συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων.

Η συμπεριφορά των μεγάλων δυνάμεων ακολουθεί μια διαχρονική ταλάντωση, καταδεικνύοντας πώς η έννοια της παρέμβασης αναδιαμορφώνεται στο διεθνές σύστημα. Οι αντιλήψεις για την φύση της κυριαρχίας κάθε δρώντα στο εσωτερικό του μεταβάλλονται με πολλούς τρόπους, σε ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο εναλλασσόμενων περιόδων επέκτασης και συρρίκνωσης της έννοιας της κρατικής κυριαρχίας και κατ' επέκταση της πραγματοποίησης επεμβάσεων, που αμφισβητούν την κρατική κυριαρχία. Οι εξωτερικές παρεμβάσεις των τελευταίων αιώνων αποτελούν μια έκφανση αυτού του φαινομένου, αντανακλώντας τη διαρκή ένταση μεταξύ των αρχών της κυριαρχίας, της διεθνούς ασφάλειας και εσχάτως αναφορικά με τις νόρμες ανθρωπίνων δικαιωμάτων που κυριαρχούν σε διεθνές επίπεδο.

Μεθοδολογία

Η παράδοση του ρεαλισμού στις Διεθνείς Σχέσεις υποστηρίζει ότι κάθε κράτος εκμεταλλεύεται την αδυναμία του άλλου δρώντα για να προωθήσει το δικό του εθνικό συμφέρον ή σε κάθε περίπτωση να ωφεληθεί ποικιλοτρόπως. Αν και σε πολλές περιπτώσεις οι μεγάλες δυνάμεις μπορούν να εκμεταλλευτούν αναταραχές, δεν είναι μόνο κυνικά τα κίνητρα που καθορίζουν αν θα πραγματοποιηθεί μια επέμβαση.

Οι μεγάλοι παίκτες του διεθνούς συστήματος έχουν διαμορφώσει την πρακτική αυτή ανάλογα με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές ανάγκες κάθε περιόδου. Ξεκινώντας από την εποχή που οι μεγάλες δυνάμεις πραγματοποιούσαν επεμβάσεις στα εσωτερικά άλλων κρατών δίχως σημαντική αντίσταση, μπορούμε να διακρίνουμε διάφορες φάσεις στην ιστορία της παρέμβασης.

Κατά τον 19ο αιώνα, οι μεγάλες δυνάμεις όπως η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Ρωσία συχνά παρενέβαιναν για να εξυπηρετήσουν οικονομικά συμφέροντα και να εξασφαλίσουν την κυριαρχία τους στις αποικίες και τις αγορές του κόσμου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι παρεμβάσεις στα τελωνεία ορισμένων αδύναμων κρατών, όπως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του Ιράν, π.χ. οι ξένες δυνάμεις ήταν σε θέση να ελέγχουν τελωνεία για να διασφαλίζουν την είσπραξη των φόρων που θα κατευθύνονταν στην αποπληρωμή των εξωτερικών δανείων αυτών των κρατών προς τις ίδιες τις δυνάμεις. Η έννοια της κυριαρχίας ήταν ουσιαστικά περιορισμένη για τα αδύναμα κράτη και η παρέμβαση θεωρούνταν μία διαδεδομένη πρακτική.

Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) ανέλαβε πρωτοβουλίες για την πρόληψη των συγκρούσεων, επιχειρώντας να περιορίσει τις ωμές στρατιωτικές επεμβάσεις και να προωθήσει την έννοια της εθνικής κυριαρχίας. Παρ' όλα αυτά, οι μεγάλες δυνάμεις διατήρησαν τον έλεγχο των συμφερόντων τους μέσα από διεθνείς οργανισμούς, επιδιώκοντας την «προστασία της ειρήνης». Για παράδειγμα, η Γαλλία και η Βρετανία διατήρησαν τον έλεγχο των αποικιών τους μέσω των εντολών της ΚτΕ, αν και με νέα νομιμοποίηση.

Το διεθνές σύστημα αναδιοργανώθηκε έπειτα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στον διπολικό άξονα ΗΠΑ-Σοβιετικής Ένωσης, όπου πολλές παρεμβάσεις είχαν πλέον έντονα ιδεολογικά κίνητρα. Τα γεγονότα του Ψυχρού Πολέμου (όπως ο πόλεμος στην Κορέα και το Βιετνάμ) έδειξαν ότι οι μεγάλες δυνάμεις επενέβαιναν σε κράτη όπου απειλούνταν στρατηγικά συμφέροντα, με την εξάπλωση του κομμουνισμού ή του καπιταλισμού αντίστοιχα. Η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν είχε ακόμη κεντρική σημασία, ενώ η σταθερότητα σε παγκόσμιο επίπεδο, ειδικά έπειτα από την ανακάλυψης χρήσης των πυρηνικών όπλων, θεωρούνταν πιο σημαντική. Ωστόσο, αυτές οι επεμβάσεις δημιούργησαν τα πρώτα ερωτήματα σχετικά με την ηθική διάσταση των επεμβάσεων.

Με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η έμφαση της διεθνούς παρέμβασης μετατοπίζεται. Οι συγκρούσεις στη Ρουάντα το 1993 και στο Κόσοβο το 1999 έφεραν στο προσκήνιο την ανάγκη προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως κύριο λόγο παρέμβασης. Η έννοια της «ευθύνης προστασίας» (Responsibility to Protect - R2P) απέκτησε δυναμική, ιδιαίτερα η αντίληψη πως η διεθνής κοινότητα οφείλει να προστατεύσει τους πολίτες από γενοκτονίες, εγκλήματα πολέμου και εθνοκαθάρσεις, ακόμα κι αν αυτό σημαίνει παραβίαση της κυριαρχίας του κράτους στο εσωτερικό του.

Ειδικά στην περίπτωση των μεγάλων δυνάμεων της Δύσης, η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης για τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι κοινωνικές ταυτότητες των δημοκρατικών κρατών έχουν συμβάλει στην αύξηση των πιέσεων για διεθνή επέμβαση. Οι τεχνολογικές ανακαλύψεις, που μεταφέρουν άμεσα τα νέα και τις εικόνες από την μία άκρη του κόσμου στην άλλη, έχουν ως αποτέλεσμα οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν όσοι έχουν ανάγκη σε όλη την υφήλιο να γίνεται πιο γρήγορα αντιληπτή. Οι ηγεσίες, ειδικά στα δημοκρατικά κράτη της Δύσης, λαμβάνουν υπόψη τους αυτόν τον παράγοντα, που δημιουργεί και πολιτικό αντίκτυπο. Οι πολιτικές συνέπειες που συνεπάγεται αυτή η αυξημένη ευαισθησία της κοινής γνώμης έχουν εντείνει τις πιέσεις στο εσωτερικό κάθε χώρας για παρέμβαση από μεγάλες δυνάμεις (Finnemore 2013).

Ιδιαίτερα μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, παρατηρείται ένταση σε συγκρούσεις εντός κρατών, κάτι που ενισχύει τα κίνητρα των μεγάλων δυνάμεων να παρέμβουν σε χώρες όπου οι ηγέτες δεν μπορούν να διατηρήσουν την τάξη.

Οι μεγάλες δυνάμεις μπορεί να παρέμβουν για να υποστηρίξουν ανθρωπιστικές αρχές. Φυσικά, αυτές δυνάμεις, με οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα που διακυβεύονται, μπορεί να έχουν πιο υλιστικά κίνητρα. Αν θεωρήσουν ότι αυτά απειλούνται, ή κρίσιμες υποδομές για την παροχή ενεργειακών πόρων μπορεί να κινδυνεύουν, η πιθανότητα μίας επέμβασης αυξάνεται. Η διαχείριση προσφυγικών ροών έχει επίσης αναδειχθεί, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, ως λόγος παρέμβασης σε ένα άλλο κράτος. Οι μεγάλες δυνάμεις μπορεί επίσης να παρέμβουν για να προστατεύσουν την περιφερειακή τάξη και να προωθήσουν κοινούς στόχους μέσω της εγκαθίδρυσης προτύπων για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η αντίληψη της διεθνούς παρέμβασης διαμορφώνεται διαρκώς στο διεθνές σύστημα. Οι αντιλήψεις για την κυριαρχία και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εξελίσσονται, συχνά ακολουθώντας έναν κύκλο με περιόδους επέκτασης και συρρίκνωσης.

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας, οι μεγάλες δυνάμεις συχνά αντιμετωπίζουν το δίλημμα της παρέμβασης, ανάλογα με τις εξελίξεις στα εσωτερικά άλλων κρατών. Η ταλάντευση του διεθνούς συστήματος μεταξύ αναρχίας και ιεραρχίας αντικατοπτρίζεται στις εκάστοτε νόρμες υπέρ ή εναντίον της επέμβασης, και η έννοια της κρατικής κυριαρχίας επαναπροσδιορίζεται διαρκώς.

Η παρέμβαση των μεγάλων δυνάμεων στα εσωτερικά άλλων κρατών αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο που εκδηλώνεται μέσα από την αλληλεπίδραση υλικών συμφερόντων, πολιτικών στρατηγικών και διεθνών κανονιστικών αρχών. Η Αγγλική Σχολή των Διεθνών Σχέσεων προσφέρει ένα χρήσιμο θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση αυτής της δυναμικής, εστιάζοντας στις κανονιστικές διαστάσεις της παρέμβασης και στις πρακτικές των κρατών που συγκροτούν τη διεθνή κοινωνία. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η παρέμβαση μπορεί να ιδωθεί ως το αποτέλεσμα της συνεχούς έντασης μεταξύ ανταγωνιστικών αρχών, όπως η κυριαρχία, η αυτοδιάθεση, η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η διατήρηση της διεθνούς τάξης.

Αναφορές

Aubone, A. (2013), Explaining US unilateral military intervention in civil conflicts: A review of the literature, *International Politics*, Vol. 50, pp. 278-302.

Aydin, A. (2012), *Foreign Powers and Intervention in Armed Conflicts*, Palo Alto, CA, Stanford University Press.

Bull, H. (1977), *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, London, Red Globe Press London.

Dowty A. and Loescher G. (1996), Refugee flows as grounds for international action, *International Security*, Vol. 21, No 1, pp. 43-71.

Finnemore, M. (2013), *The Purpose of Intervention: Changing Beliefs about the Use of Force*, Cornell, Cornell University Press.

Gent, S. E. (2008), Going in when it counts: Military intervention and the outcome of civil conflicts, *International Studies Quarterly*, Vol. 52, No 4, pp. 713-735.

Gent, S. E. (2007), Strange bedfellows: The strategic dynamics of major power military interventions, *Journal of Politics,* Vol. 69, No 4, pp. 1089-1102.

Keren, M. and Sylvan, D. A. (eds) (2002), International Intervention, Sovereignty versus Responsibility, London & New York, Routledge.

Little, R. (1975), *Intervention: External Involvement in Civil War*, London, Martin Robertson.

Moses, J. (2014), *Sovereignty and Responsibility Power, Norms and Intervention in International Relations*, London, Palgrave Macmillan.

Regan, P. M. (2002), *Civil wars and foreign powers: Outside interventions and intrastate conflict*, Ann Arbor, University of Michigan.

Rosenau, J. (1969), Intervention as a scientific concept, *Journal of Conflict Resolution,* Vol. 13, No 2, pp. 149-171.

Watson, A. (1992), *The evolution of international society: a comparative historical analysis*, London, Routledge.

ΟΙ ΕΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΟΡΒΗΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ιωάννης Χ. Φυτάς[α]

[α] MA, Υποψήφιος Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η Νορβηγία και η Ελλάδα είναι δύο χώρες που αποτελούν μέλη της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας και μεταξύ άλλων διαθέτουν κάποια κοινά στοιχεία, κυριότερα από τα οποία είναι ο μικρός πληθυσμός και η γειτνίαση με ένα κράτος πολύ μεγαλύτερο σε έκταση και σε πληθυσμό που λειτουργεί ως εν δυνάμει κίνδυνος για την εθνική τους ασφάλεια. Η κατάσταση αυτή έχει αναγκάσει και τις δύο χώρες να συντηρούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων τους, υποχρεωτική στρατιωτική θητεία. Η προσπάθεια ένταξης των μεταναστών στις κοινωνίες των δύο κρατών, ως απόρροια των αυξημένων μεταναστευτικών ροών τα τελευταία χρόνια, περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και το θεσμό της στράτευσης. Η σύγκριση των δύο αυτών κρατών κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα στον τρόπο διαχείρισης/ένταξης μεταναστών/μειονοτικών μέσω του μηχανισμού των ενόπλων τους δυνάμεων οδηγεί στη διαπίστωση σημαντικών διαφορών, καθώς προβληματισμών, χρήσιμων για άλλα κράτη που ίσως καλούνται να διαχειριστούν ανάλογα αντικείμενα.

Λέξεις Κλειδιά: Ενσωμάτωση, Νορβηγία, Ελλάδα, Ένοπλες Δυνάμεις

THE ARMED FORCES AS AN INSTITUTION OF ACCULTURATION AND INTEGRATION FOR IMMIGRANT GROUPS. THE CASE OF NORWAY AND GREECE

Ioannis C. Fytas[α]

[α] MA, PhD Candidate, Panteion University

Abstract

Norway and Greece are two countries that are members of the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and share some common characteristics, the most notable of which are their small populations and proximity to a much larger neighboring country, both in terms of area and population, which poses a potential threat to their national security. This situation has compelled both countries to maintain, within their capabilities, mandatory military service. The effort to integrate immigrants into their societies, because of increased migration flows in recent years, includes, among other things, the institution of conscription. The comparison of these two countries during the first two decades of the 21st century in their approach to managing/integrating immigrants/minorities through the mechanism of their armed forces reveals significant differences, as well as issues that could be useful for other countries facing similar challenges.

Keywords: Integration, Norway, Greece, Armed Forces

Εισαγωγή

Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις στην παγκόσμια ιστορία είναι κάτι πολύ συνηθισμένο. Είτε για οικονομικούς είτε για κοινωνικούς ή θρησκευτικούς λόγους, πολλές φορές μικρές ή μεγάλες ομάδες ανθρώπων αναγκάστηκαν να μετακινηθούν ακόμα και σε άλλες ηπείρους για να αναζητήσουν ασφαλέστερους χώρους εγκατάστασης και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι εκτεταμένες καταστροφές σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης, καθώς και οι προσπάθειες ανασυγκρότησης των οικονομιών και της βιομηχανικής παραγωγής, οδήγησαν μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες στη μετανάστευση (Boswell 2003: 3). Η Ελλάδα είναι μια από τις χώρες που ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού της μετανάστευσε σε άλλες χώρες τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Αυστραλία και τις ΗΠΑ. Όταν στα τέλη της δεκαετίας του 80, τερματίστηκε ο ψυχρός πόλεμος, οι νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν, ευνοούσαν τη μετανάστευση κυρίως προς τις χώρες του δυτικού κόσμου. Χώρες όπως η Ελλάδα και η Νορβηγία μετατράπηκαν από χώρες εξαγωγής μεταναστών σε χώρες υποδοχής. Η τάση αυτή μεγάλωσε από τις πολεμικές συγκρούσεις που ξέσπασαν τις επόμενες τρεις δεκαετίες δημιουργώντας κύματα οικονομικών μεταναστών αλλά και προσφύγων που έφευγαν από τις ζώνες των πολεμικών συγκρούσεων.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν την Αραβική Άνοιξη και τα εγκλήματα φανατικών ισλαμιστών στη Συρία και το Ιράκ οδήγησαν σε ένα πρωτοφανές, τουλάχιστον με βάση τις καταγραφές, κύμα προσφύγων μετά το 2015, που άσκησε τεράστια πίεση στις δομές και στις διαδικασίες υποδοχής, καταγραφής και φιλοξενίας προσφύγων όλων των κρατών της Ευρώπης (Melotti 2018: 293-297). Σε αρκετές περιπτώσεις τα συστήματα αυτά σχεδόν κατέρρευσαν δίνοντας τον χαρακτηρισμό «κρίση» στη διαδικασία αυτή.

Το σύνολο αυτό των προσφύγων είτε προερχόταν από παλαιότερες πληθυσμιακές μετακινήσεις είτε ανήκει στους τελευταίους θα πρέπει να ενταχθεί και να εναρμονιστεί με τις κοινωνίες υποδοχής, ώστε να αποτελέσει λειτουργικό και παραγωγικό τους τμήμα. Οι ευρωπαϊκές, αλλά και οι εθνικές πολιτικές στο θέμα περιλαμβάνουν την παροχή εκπαίδευσης με εκμάθηση της γλώσσας, και διαφόρων ικανοτήτων ώστε να μπορέσουν οι πρόσφυγες αλλά και οι μετανάστες να είναι συμβατοί με τη χώρα υποδοχής για να μπορέσουν σταδιακά να αναλάβουν οι ίδιοι τα οικονομικά βάρη που τους αναλογούν. Οι άνθρωποι αυτοί πέραν της απλής άδειας παραμονής ή εργασίας, μεταπίπτουν στη διαδικασία πλήρους ένταξης και στην πολιτογράφηση μέσω της απονομής ιθαγένειας (Favell 2022: 27-28).

Η διαδικασία σε κάθε περίπτωση είναι ιδιαίτερα επίπονη τόσο για την ομάδα των ανθρώπων που προσπαθεί να ενταχθεί, όσο και για την κοινωνία που υποδέχεται αυτή την ομάδα στους κόλπους της. Τα προβλήματα είναι πολυποίκιλα και πολλές φορές αρκετά δύσκολα στο να αντιμετωπιστούν γιατί απαιτούν κοινωνική ανοχή, πόρους και χρόνο ώστε οι διαδικασίες να γίνουν αποδεκτές και να αποδώσουν. Μία από αυτές τις διαδικασίες είναι και η χρήση των Ενόπλων Δυνάμεων των χωρών ως ενός από αυτούς τους μηχανισμούς, καθόσον όντας τμήμα του «σκληρού πυρήνα» του κράτους, η αποδοχή μελών των πληθυσμιακών ομάδων αυτών στις ένοπλες δυνάμεις, κατά κάποιο τρόπο σφραγίζει την αποδοχή της ευρύτερης κοινωνίας.

Η Ελλάδα και η Νορβηγία είναι δύο χώρες με πολλές διαφορές, αλλά παρ' όλα αυτά επιλέχθηκαν για τη σύγκριση, επειδή διαθέτουν κάποια κοινά στοιχεία. Είναι και οι δύο χώρες υποδοχής σημαντικού αριθμού μεταναστών και προσφύγων κατά τα τελευταία χρόνια. Διαθέτουν σύστημα στράτευσης των νέων πολιτών, με αρκετές διαφορές αλλά με κοινή βάση τη συγκρότηση των ενόπλων τους δυνάμεων βασιζόμενες σε κληρωτούς. Επίσης και οι δύο χώρες διαθέτουν μια πολύ μεγαλύτερη γειτονική χώρα (Ρωσία και Τουρκία), τόσο σε έκταση, όσο και σε πληθυσμό με πολύ αυξημένες στρατιωτικές δυνατότητες και αυταρχικές ηγεσίες που έχουν στο παρελθόν εκφράσει απειλές κατά της ασφάλειας των γειτόνων τους.

Θεωρία

Η μετανάστευση ή με την ευρύτερη έννοια η μετακίνηση ομάδων ατόμων από μια χώρα σε μια άλλη, οδηγεί στο σχηματισμό μιας πληθυσμιακής ομάδας σχετικά ομοιογενούς που περιβάλλεται από μια κυρίαρχη ομάδα η οποία κατοικεί στη χώρα υποδοχής. Σύμφωνα με τον Blalock ανταγωνισμός μεταξύ της ομάδας που κυριαρχεί και της ομάδας των μεταναστών, για τους περιορισμένους πόρους, είναι αυτός που δημιουργεί τα προβλήματα αποδοχής και διακρίσεων και εμποδίζει την ένταξη της μικρότερης ομάδας στη μεγαλύτερη (Blalock 1967: 113-138). Τα εμπόδια είναι πολλά αλλά κατά κύριο λόγο σχετίζονται και πηγάζουν από την έννοια της εθνικής ταυτότητας. Πολλοί είναι οι μελετητές που έχουν ασχοληθεί με την έννοια αυτή. Τα κυριότερα συστατικά της είναι η φυλετική συγγένεια με μια ευρύτερη έννοια όπου επικρατεί η λογική του δικαίου του αίματος jus sanguini, ή η σχέση με τη γεωγραφία, δηλαδή αν κάποιος έχει γεννηθεί σε συγκεκριμένη περιοχή, που καλείται δίκαιο του εδάφους jus soli (Oakes 2001: 12–14). Ούτως ή άλλως η ίδια η δημιουργία του έθνους-κράτους περιλαμβάνει την καχυποψία έναντι των μειονοτικών ομάδων ως πιθανών φορέων αποσύνθεσης, (Bommes κ.ά. 2012: 218-219), επομένως και οι μεταναστευτικές ομάδες που αποτελούν παράγοντες διαφοροποίησης αποτυπώνονται με τον ίδιο τρόπο.

Οι διαχωριστικές γραμμές που σχηματίζονται από τη δημιουργία των εθνικών ταυτοτήτων δεν είναι όμως απαράβατες, καθώς η κοινωνική αλληλεπίδραση μπορεί να τις επανακαθορίζει, επειδή περιέχουν στοιχεία κουλτούρας και συμπεριφοράς (Barth 1969: 15). Η διεπαφή της κυρίαρχης εθνικής ομάδας μιας κοινωνίας με την μικρότερη, οδηγεί στη διαδικασία ένταξης και αφομοίωσης η οποία σύμφωνα με τον Berry, έχει δύο διαστάσεις, αυτή της υιοθέτησης της κουλτούρας της κυρίαρχης ομάδας από την μικρότερη και αυτή της διατήρησης της δικής της. Ανάλογα με το βαθμό υιοθέτησης ή διατήρησης της μιας και της άλλης μπορεί να οδηγηθούμε σε περιθωριοποίηση, διαχωρισμό, πολυπολιτισμικότητα ή πλήρη αφομοίωση (Berry κ.ά. 2006: 73-75). Οι κοινωνίες που ανήκουν σε κράτη πρόνοιας, στην προσπάθειά τους να εντάξουν τους νέους μετανάστες, χρησιμοποιούν κατά κύριο λόγω πολιτικές του δούναι και λαβείν, δηλαδή προσφέρουν μια σειρά από ωφελήματα, σε αντάλλαγμα για την προσπάθεια των μεταναστών να ακολουθήσουν τις νόρμες της κοινωνίας (Bommes κ.ά. 2012: 65-67).

Πολλές κοινωνίες δεν είναι άμεσα δεκτικές στην υποδοχή και την ένταξη μεταναστών και σε αυτές μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε ένα εθνικιστικό ή πατριωτικό αφήγημα, είτε σε ακόμη πιο οριακές καταστάσεις, να αναπτυχθούν φαινόμενα ρατσισμού τα οποία λαμβάνουν οργανωμένες μορφές όπως αυτή των πολιτικών κομμάτων. Σε πολλές

περιπτώσεις, ειδικά στη δυτική Ευρώπη, το εθνικιστικό αφήγημα δεν έχει διαστάσεις υπεράσπισης της εθνικής-εθνοτικής ταυτότητας αλλά της κοσμικής ταυτότητας (Brubaker 2006: 133). Ένα ιδιαίτερα σοβαρό θέμα που δημιουργεί πολλές καχυποψίες μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων, είναι αυτό της θρησκευτικής διαφοροποίησης των μουσουλμάνων μεταναστών. Αν και παλαιότερα μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων είχε μεταναστεύσει σε πολλές χώρες της Δύσης, χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου, η εξέγερση στη Συρία στο πλαίσιο της Αραβικής Άνοιξης και ο μετέπειτα σχηματισμός του Ισλαμικού Κράτους, με τις ωμότητες εναντίον των δυτικών και οι βομβιστικές επιθέσεις σε πόλεις της Ευρώπης, αλλοίωσαν πάρα πολύ την εικόνα των μουσουλμάνων στα μάτια των δυτικών, οι οποίοι αποτελούν τις κυρίαρχες εθνικές ομάδες στις χώρες υποδοχής των μεταναστών (Bayer κ.ά. 2021: 200-201). Σε κάποιες περιπτώσεις συγκεκριμένες ομάδες αντέδρασαν βίαια εναντίον των μουσουλμάνων μεταναστών (Höhne 2020: 55). Αυτή η υπέρμετρη αντίδραση, σε συνδυασμό με τις πολιτικές αφομοίωσης και αλλοίωσης των ταυτοτήτων των μεταναστών σε πολλές από τις χώρες υποδοχής, οδήγησε σε κάποιες περιπτώσεις σε αποκλεισμούς και περιθωριοποίηση που με τη σειρά τους οδήγησαν σε ριζοσπαστικοποίηση άτομα από τις ομάδες των μεταναστών.

Η χρήση των ενόπλων δυνάμεων μιας χώρας ως μηχανισμού ένταξης των μεταναστών δεν είναι κάτι νέο. Έχει εφαρμοστεί στο παρελθόν με αρκετή επιτυχία. Οι ΗΠΑ είναι μια από τις πρώτες διδάξασες χώρες (Archer 2022: 130) μαζί με τις αποικιοκρατικές χώρες που στρατολογούσαν τους γηγενείς για τους πολέμους που διεξήγαγαν (Bougarel κ.ά. 2017: 1-3). Οι ένοπλες δυνάμεις έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν πολύ ισχυρούς δεσμούς, ιδιαίτερα όταν συμμετέχουν σε πολέμους και δεν είναι απλά ένα κομμάτι του υπόλοιπου κρατικού μηχανισμού. Οι πολιτικές ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης που εφαρμόζονται από τις χώρες μέσω των ενόπλων τους δυνάμεων μπορεί να πετύχουν, αλλά μπορεί και να δημιουργήσουν προβλήματα αν αυτές εφαρμόζουν πολιτικές διακρίσεων που τονίζουν τις όποιες διαφορές ανάμεσα στις εθνικές ομάδες (Dietz κ.ά. 2021: 5-11).

Νορβηγία

Η Νορβηγία είναι μια από τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης που είναι από τις πλέον πλούσιες στην ήπειρο λόγω των υδρογονανθράκων της Βόρειας Θάλασσας. Αποτελούσε στο παρελθόν τμήμα του Βασιλείου της Δανίας και του Βασιλείου της Σουηδίας και μόλις στις αρχές του 20ου αιώνα έγινε ανεξάρτητο κράτος. Η χώρα λόγω της θέσης της και της γεωγραφικής της διαμόρφωσης δεν ήταν ποτέ ικανή να συντηρήσει μεγάλους πληθυσμούς. Για το λόγο αυτό πολλοί από τους κατοίκους της αναγκάζονταν να μεταναστεύσουν σε άλλες χώρες. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την περίοδο 1850-1914 μετανάστευσαν στις ΗΠΑ περισσότεροι από 750.000 Νορβηγοί (Brochmann and Kjeldstadli 2008: 13).

Μετά το 1970 και κυρίως με την ανακάλυψη των υδρογονανθράκων, δημιουργήθηκε η ανάγκη για φτηνά εργατικά χέρια, οπότε άρχισε η διαδικασία να γίνει η Νορβηγία μια χώρα υποδοχής. Στη συνέχεια, με την πτώση των ανατολικοευρωπαϊκών καθεστώτων και διάφορες πολεμικές συγκρούσεις που ακολούθησαν, μεγάλοι αριθμοί προσφύγων έγιναν δεκτοί. Η τάση αυτή συνεχίστηκε και κορυφώθηκε με τα γεγονότα της Αραβικής

Άνοιξης και τις προσφυγικές ροές του 2015. Τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί πολύ οι προερχόμενοι από την Συρία και την Ουκρανία, ενώ αυξημένος είναι και ο αριθμός των Πολωνών οικονομικών μεταναστών. Το αποτέλεσμα αυτών ήταν να υπάρχουν στις αρχές του 2021 στη Νορβηγία περισσότεροι από 1.000.000 πολίτες που είτε έχουν γεννηθεί εκτός χώρας, είτε ένας τουλάχιστον από τους γονείς του να μην έχει γεννηθεί στη Νορβηγία. Το ποσοστό αυτό αντιστοιχεί σε περίπου 18,5% του συνολικού πληθυσμού (Strabac and Valenta 2023: 9).

Η χώρα διαθέτει χερσαία σύνορα με την Ρωσία σε μια οριογραμμή μεγαλύτερη από 196 χιλιόμετρα, καθώς και μια τεράστια ακτογραμμή με μήκος περισσότερα από 2500 χιλιόμετρα. Υπάρχει σύστημα υποχρεωτικής στράτευσης, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, το τελευταίο από το 2015. Η θητεία στις ΝΕΔ είναι υποχρεωτική και για τους νέους πολίτες που είναι 19-44 ετών, ακόμα και αν έχουν διπλό διαβατήριο. Κατά τη διαδικασία επιλογής όσων θα υπηρετήσουν προσμετράται το «κίνητρο».

Οι γυναίκες στρατιώτες είναι περίπου το 1/3 του συνόλου, σε δύναμη περίπου 10.000, σύμφωνα με το Νορβηγικό Υπουργείο Άμυνας. Οι γυναίκες αποτέλεσαν μέρος της νέας διαδικασίας και έγιναν εύκολα αποδεκτές στις τάξεις των ενόπλων δυνάμεων, δίνοντας πολύ θετικά αποτελέσματα. Ο νόμος για την εθελοντική στράτευση των γυναικών ψηφίστηκε ήδη από το 1985, ενώ σύμφωνα με τους κανονισμούς των ΝΕΔ οι γυναίκες διαμένουν σε ποσοστό πάνω από 60% σε μικτής σύνθεσης θαλάμους.

Οι απαιτήσεις στράτευσης αυξάνονται σταδιακά, αλλά καλύπτονται προς το παρόν, τόσο από το σχετικά μικρό μέγεθος των ενόπλων δυνάμεων της χώρας, από τη στράτευση των γυναικών αλλά και από την τιμή που συνεπάγεται η υπηρέτηση στις ένοπλες δυνάμεις στην νορβηγική κουλτούρα. Στη διαδικασία αυτή συμπεριλαμβάνονται και οι παλαιότεροι μετανάστες. Αν και δεν φαίνεται να υπάρχουν προβλήματα με τους παλαιότερους μετανάστες, για τους νεότερους δεν υπάρχουν ξεχωριστά στοιχεία, που να αφορούν χώρα προέλευσης, θρησκεία, εκπαιδευτικό υπόβαθρο, αν είναι παιδί μικτού γάμου κ.λπ., ώστε να εξάγεται ασφαλές συμπέρασμα για τη διαδικασία.

Τα τελευταία χρόνια μετά την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, η Νορβηγία έχει σε μεγάλο βαθμό επανασχεδιάσει την άμυνά της και έχει αποφασίσει να αυξήσει τις ένοπλες δυνάμεις της. Ήδη μετά την ένταξη της Σουηδίας και της Φινλανδίας στο ΝΑΤΟ, αλλά και τον επανακαθορισμό των σχέσεων με τη Ρωσία, προβλέπεται η αύξηση κατά 4.000 των στρατευσίμων και κατά 5.000 των μελών της εθνοφρουράς.

Ελλάδα

Η Ελλάδα ως μια χώρα με περιορισμένες πλουτοπαραγωγικές πηγές ήταν για πολλά χρόνια και μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου χώρα εξαγωγής μεταναστών. Στη συνέχεια, μετατράπηκε σε μια χώρα υποδοχής μεταναστών, καθώς πολλοί μετανάστες προερχόμενοι από ανατολικοευρωπαϊκές χώρες ήρθαν σε αυτήν κατά κύριο λόγο από τα Βαλκάνια και τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες.

Η χώρα έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία αρχικά για τους Έλληνες από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες οι οποίοι αν και δεν κατάγονταν όλοι από την περιοχή του Ευξείνου Πόντου, βαφτίστηκαν όλοι Πόντιοι ή Ρωσοπόντιοι. Λόγω της ελληνικής καταγωγής υπήρξε προς

αυτούς μια ευνοϊκή μεταχείριση σε σχέση με άλλους μετανάστες και οι διαδικασίες ένταξης στην κοινωνία ήταν ευκολότερες. Μεταξύ αυτών ήταν και η απονομή της ιθαγένειας που σύμφωνα με την νομοθεσία συμπεριλάβει και τη θητεία στις ένοπλες δυνάμεις.

Πέραν των Ελληνικής καταγωγής μεταναστών από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες, μια πολύ μεγάλη ομάδα μεταναστών ήρθε στη χώρα από τις βαλκανικές χώρες με την πλειοψηφία αυτών να προέρχεται από την Αλβανία. Από αυτούς ένα μεγάλο ποσοστό προερχόταν ή ισχυρίστηκε αρχικά ότι ανήκε στην εκεί ελληνική μειονότητα. Αν και σε αυτή την περίπτωση τηρήθηκε μια παρόμοια τακτική όπως και με τους προερχόμενους από την πρώην Σοβιετική Ένωση, οι αλλαγές της ευρωπαϊκής νομοθεσίας έκαναν πιο ευνοϊκές τις διαδικασίες απονομής ιθαγένειας προς όφελος των μεταναστών. Ομοίως και σε αυτή την περίπτωση οι άνδρες πολιτογραφημένοι όφειλαν να υπηρετήσουν τη θητεία τους στις ένοπλες δυνάμεις ή να εξαιρεθούν με τα ίδια κριτήρια όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες πολίτες.

Η Ελλάδα μετά το 2015 έχει δεχθεί, καταγράψει και φιλοξενήσει σε ειδικές δομές υποδοχής και φιλοξενίας, ιδιαίτερα αυξημένο αριθμό προσφύγων και μεταναστών κυρίως από αραβικές και μουσουλμανικές χώρες. Σε αυτή την περίπτωση τα πράγματα διαφοροποιήθηκαν σημαντικά από τις προηγούμενες. Τόσο ο τεράστιος αριθμός προσφύγων, όσο και οι πολύ έντονες πολιτισμικές διαφορές, δημιούργησαν αρκετές τριβές και δεν επέτρεψαν στις διαδικασίες να βαίνουν το ίδιο ομαλά. Οι περισσότεροι από αυτούς στην πραγματικότητα δεν αντιμετώπιζαν την Ελλάδα ως χώρα υποδοχής αλλά ως μια χώρα διέλευσης προς τις χώρες της κεντρικής και της βόρειας Ευρώπης, με αποτέλεσμα να μεταβαίνουν στη συνέχεια σε αυτές, μετριάζοντας τα όποια προβλήματα της Ελλάδας ως χώρας υποδοχής.

Η γειτνίαση της Ελλάδας με την Τουρκία, μιας χώρας με πολύ μεγάλες ένοπλες δυνάμεις, τόσο σε προσωπικό όσο και σε τεχνικά μέσα, η οποία εκτοξεύει απειλές και συντηρεί ή δημιουργεί νέες αφορμές όξυνσης των διμερών σχέσεων, αποτέλεσαν μια από τις κύριες αιτίες που η Ελλάδα αναγκάστηκε να συντηρεί σημαντικές σε μέγεθος ένοπλες δυνάμεις. Ένα από τα μέσα αυτής της συντήρησης ήταν η μη κατάργηση της θητείας. Ένα άλλο ήταν η σχετικά περιορισμένη οικονομική δυνατότητα της χώρας η οποία δεν επέτρεψε τη μετάπτωση σε επαγγελματικό στρατό που θα επέφερε και την κατάργηση της θητείας. Εν τούτοις η αριθμητική μείωση των στρατευσίμων οδήγησε στη δημιουργία ενός μείγματος από στρατεύσιμους που υποστηρίζονταν από έναν αριθμό επαγγελματιών στρατιωτών. Σε κάθε περίπτωση η Ελλάδα συντηρεί πολύ μεγάλες ένοπλες δυνάμεις και σε σχετικούς και σε απόλυτους αριθμούς και δεν διαφαίνεται προοπτική μείωσής τους, γεγονός που συνεπάγεται την απαίτηση για στρατευσίμους θητείας.

Συζήτηση

Οι δύο χώρες που εξετάζουμε, βρέθηκαν την ίδια περίπου περίοδο κάτω από παρόμοιες ανάγκες, την υποδοχή και την ένταξη στην κοινωνία ενός σημαντικού αριθμού μεταναστών και προσφύγων. Οι διαδικασίες που εφάρμοσαν είχαν μια ομοιότητα σε κάποια από τα σημεία τους αλλά και σημαντικές διαφορές.

Η Νορβηγία είναι κράτος πρόνοιας και σε συνδυασμό με την εθνική νομοθεσία είχε την υποχρέωση να παράσχει πολλές ευκολίες στους φιλοξενούμενους ξένους. Οι μετανάστες που πήγαν στη χώρα παλαιότερα, έχοντας περάσει από μια διαδικασία ένταξης, έχουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αφομοιωθεί από την κουλτούρα της κυρίαρχης εθνοτικής ομάδας. Μεταξύ αυτών υπάρχουν άτομα κυρίως παιδιά των αρχικών μεταναστών, δεύτερης ή και τρίτης γενιάς μετανάστες, τα οποία έχουν ανέλθει κοινωνικά και αποτελούν επιτυχημένα παραδείγματα ένταξης (Midtbøen and Nadim 2022: 7).

Για τις νεότερες όμως περιπτώσεις, η διαδικασία βρίσκεται ακόμα σε λιγότερο προχωρημένα στάδια, ενώ σε συνδυασμό με τους μεγαλύτερους αριθμούς αλλά και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, δείχνουν ότι ίσως απαιτηθεί περισσότερος χρόνος. Για τους νεότερους αυτούς μετανάστες, η αρχική προσπάθεια ένταξης έγινε μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος, όπου δημιουργήθηκαν οι συνθήκες για την εκμάθηση της γλώσσας με σκοπό την επαγγελματική αποκατάσταση για τους μεγαλύτερους και την ένταξη στο σχολείο για τα παιδιά. Η προσπάθεια αυτή αντιμετώπισε κάποια προβλήματα, αλλά σε γενικές γραμμές μπορεί να θεωρηθεί ως επιτυχημένη (Hilt 2017: 599-600). Παρ' όλα αυτά διαπιστώθηκε ότι μεγάλος αριθμός συγκεντρώθηκε σε αστικές, κυρίως, περιοχές, ενώ τα παιδιά συγκεντρώθηκαν σε συγκεκριμένα σχολεία όπου σε κάποιες περιπτώσεις αποτέλεσαν ακόμα και την πλειοψηφία των μαθητών (Sterri 2022: 414-415).

Οι μεγαλύτεροι απασχολούνται σε εργασίες που κατά κύριο λόγω δεν επιλέγονται από τους γηγενείς πολίτες, ακόμα και στις περιπτώσεις που οι μετανάστες έχουν σπουδές αλλά και ιδιαίτερες ικανότητες. Αν και νομικά τα δικαιώματα των μεταναστών είναι απόλυτα κατοχυρωμένα, η πραγματικότητα είναι ότι πολλοί από τους μετανάστες βιώνουν έναν έμμεσο ή και άμεσο ρατσισμό και μερίδα της κοινωνίας είναι καχύποπτη απέναντί τους (Vestel and Rosten 2024: 60). Άλλωστε η άνοδος του ακροδεξιού κόμματος μαρτυρά την δυσαρέσκεια μερίδας του πληθυσμού.

Η θητεία στις ένοπλες δυνάμεις, αν και είναι υποχρεωτική δεν καλούνται όλοι να υπηρετήσουν. Ο λόγος είναι ότι αυτοί που απαιτούνται για να συμπληρωθεί ο αριθμός των στρατεύσιμων είναι λιγότεροι από αυτούς που κρίνονται ικανοί να υπηρετήσουν. Συγκεκριμένα από όσους συμπληρώνουν την ηλικία για να περάσουν τα απαραίτητα τεστ, ένας αριθμός περίπου το ένα τρίτο κρίνεται από τις απαντήσεις ως ικανός να φέρει όπλα και καλείται για φυσική και ψυχολογική αξιολόγηση. Τελικά από αυτούς το ένα τρίτο θα κληθεί για εκπαίδευση. Σημειώνεται εδώ ότι τα κίνητρα των νέων να υπηρετήσουν, έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην όλη διαδικασία (Jonsson κ.ά. 2024: 24-25).

Τα τελευταία χρόνια, με τη μείωση των γεννήσεων αλλά και μετά την ρωσική εισβολή στην Ουκρανία το 2014, η Νορβηγία ενέταξε υποχρεωτικά και τις γυναίκες στο σύστημα εκπαίδευσης στρατευσίμων, οι οποίες το 2020 είχαν φτάσει το 14% του προσωπικού (Olsson κ.ά. 2022: 9). Με τον τρόπο αυτό ήταν δυνατόν να καλυφθούν αυξημένες απαιτήσεις σε στρατιωτικό προσωπικό. Οι δεύτερης και τρίτης γενιάς μετανάστες που ήταν οι απόγονοι των πρώτων μεταναστών της δεκαετίας του 1960, δεν είναι γνωστό με βάση επίσημα στοιχεία, το κατά πόσον υπηρέτησαν τη θητεία τους ή ακόμα και το αν έγιναν μόνιμα στελέχη των νορβηγικών ενόπλων δυνάμεων (ΝΕΔ). Αν και υπάρχουν φωτογραφίες από δραστηριότητες των ΝΕΔ όπου απεικονίζονται στελέχη ή στρατιώτες

με ασιατικά ή αφρικανικά χαρακτηριστικά δεν είναι γνωστό το αν το ποσοστό αυτών των κατηγοριών πολιτών αντιπροσωπεύονται αναλογικά.

Οι νέοι πολίτες που έχουν πάει στη Νορβηγία μετά το 2015, ακόμα και αν έχουν αποκτήσει τη νορβηγική ιθαγένεια, δεν είναι γνωστό το αν θα υπηρετήσουν τη θητεία τους. Σύμφωνα με αναφορές, δεν είναι σπάνιο να έχουν χρησιμοποιηθεί ακόμα και πλάγια μέσα ώστε να κληθεί για θητεία κάποιος ο οποίος έχει και τους δύο του γονείς γεννημένους στην Νορβηγία. Τα επόμενα χρόνια όμως οι νορβηγικές ένοπλες δυνάμεις ενδέχεται να βρεθούν απέναντι στο πρόβλημα της έλλειψης προσωπικού, που ίσως καλυφθεί από την ευρύτερη στράτευση γυναικών. Ίσως όμως βρουν απέναντί τους και την αντίσταση των γυναικών με μουσουλμάνους μετανάστες γονείς και τις όποιες αντιδράσεις επιφέρει η κουλτούρα τους σε μια τέτοια κλήση.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, ο επαναπατρισμός των Ελλήνων από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες ήταν η πρώτη σοβαρή εμπειρία υποδοχής μεταναστών της χώρας μεταπολεμικά (Pratsinakis 2021: 499-500). Όσοι ήρθαν ήταν είτε μέλη ελληνικών κοινοτήτων που ζούσαν στα παράλια του Ευξείνου Πόντου, είτε πρόσφυγες από την Ελλάδα που είχαν καταφύγει στη Σοβιετική Ένωση, είτε πρόσφυγες από την Μικρά Ασία και τον Πόντο που διέφυγαν στη Σοβιετική Ένωση για να μην υποστούν τα αντίποινα της Μικρασιατικής καταστροφής.

Με την επιστροφή τους στην Ελλάδα έγιναν σοβαρές προσπάθειες για την ένταξή τους με την εκμάθηση της νεοελληνικής γλώσσας. Αν και τα ποντιακά είναι διάλεκτος με πολλά αρχαιοελληνικά στοιχεία, δεν ήταν άμεσα αντιληπτή από το σύνολο των παλαιότερων κατοίκων της Ελλάδας. Επιπλέον μεγάλο μέρος των επαναπατριζόμενων μιλούσε κατά κύριο λόγο ρωσικά ή ακόμα και τούρκικα ως κύρια γλώσσα. Υπήρξαν αρκετές δυσχέρειες, αλλά το πρόγραμμα είχε πολύ θετικά αποτελέσματα. Η φυλετική συγγένεια επέδρασε πολύ έντονα στην ένταξη αυτών των ομάδων, οι οποίες ούτως ή άλλως έβλεπαν την Ελλάδα σαν την πατρίδα τους (Pratsinakis 2021: 509-510).

Τη δεκαετία του 90, τα μεγάλα κύματα μεταναστών από τα Βαλκάνια, κυρίως από την Αλβανία, δημιούργησαν ένα ακόμα πρόβλημα στο ελληνικό κράτος (Dimitriadis 2022: 15). Ο αριθμός των μεταναστών ήταν πολύ μεγάλος και συνοδεύτηκε από ένα κύμα μικρο-εγκληματικότητας. Παρ' όλα αυτά τόσο η οικονομική ανάπτυξη της χώρας όσο και το γεγονός ότι οι Βαλκανικές κουλτούρες δεν «απέχουν» ιδιαίτερα, συνετέλεσαν στην ομαλότερη ένταξη στην κοινωνία.

Η ευρωπαϊκή νομοθεσία για την ιθαγένεια μεταβλήθηκε τη δεκαετία του 2000, καθώς εκτός από την Ελλάδα, όλες σχεδόν οι χώρες της Ε.Ε. δέχτηκαν κύματα μεταναστών από την ανατολική Ευρώπη. Έγινε ευκολότερη η απονομή της ιθαγένειας με αποτέλεσμα όσοι μετανάστες δεν είχαν πολιτογραφηθεί, να βρεθούν εγγύτερα σε αυτό. Η στρατιωτική θητεία ήταν μέσα στις υποχρεώσεις των νεαρών ανδρών. Αυτό ίσχυσε πλήρως τόσο στην περίπτωση των ποντίων όσο και στην περίπτωση των προερχόμενων από την Αλβανία και τα Βαλκάνια ευρύτερα, αλλά ακόμα και για άλλες μικρότερες ομάδες. Επιπλέον, οι διαδικασίες που ισχύουν δεν εξαιρούν αυτές τις κατηγορίες πολιτών από την πρόσβαση στις σχολές αξιωματικών και υπαξιωματικών.

Η μείωση των γεννήσεων στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 2010, όξυναν το πρόβλημα, ενώ η δυνατότητα κλήσης για θητεία των νεαρών πολιτών από αυτές τις ομάδες ουσιαστικά περιόρισε το πρόβλημα και ενδεχομένως έκαμψε και τις όποιες πιθανές αντιδράσεις. Σε κάθε περίπτωση το πρόβλημα της συντήρησης πολυάριθμων ενόπλων δυνάμεων για την Ελλάδα δεν έχει αντιμετωπιστεί και συνεχίζει να υφίσταται. Η μείωση της θητείας που είναι ένα διαρκές ζητούμενο στην ελληνική κοινωνία δεν φαίνεται στον ορίζοντα. Αντίθετα υπάρχει συζήτηση για την εθελοντική στράτευση των γυναικών.

Τα επόμενα χρόνια, τα παιδιά που ήρθαν από τις εμπόλεμες ζώνες της Μέσης Ανατολής και των οποίων οι γονείς επέλεξαν να γίνουν Έλληνες πολίτες, θα είναι σε ηλικία στράτευσης. Η κλήση τους για θητεία ίσως δημιουργήσει δεύτερες σκέψεις, καθώς η Τουρκία που θεωρείται ο κατ' εξοχή αντίπαλος είναι επίσης μια μουσουλμανική χώρα. Ο προβληματισμός θα είναι αν θα πολεμήσει ένας μουσουλμάνος, εφόσον απαιτηθεί, για μια χριστιανική, κατά πλειοψηφία, χώρα, εναντίον μιας μουσουλμανικής χώρας.

Συμπεράσματα

Ελλάδα και Νορβηγία είναι δύο χώρες οι οποίες αντιμετώπισαν τη μετανάστευση κατά τα τελευταία χρόνια. Αν και στο παρελθόν ήταν χώρες που εξήγαγαν μετανάστες προς πλουσιότερες χώρες, οι πορείες τους υπήρξαν αρκετά διαφορετικές κυρίως μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Η οικονομική ανάπτυξη των δύο χωρών με διαφορετικές αφετηρίες, τα κοιτάσματα υδρογονανθράκων για την Νορβηγία και τα οφέλη από τη συμμετοχή στην Ε.Ε. για την Ελλάδα, επέτρεψαν την μετατροπή τους σε χώρες που υποδέχονται μετανάστες. Η υποδοχή μεταναστών δημιούργησε συζητήσεις σχετικά με τη σωστή διαδικασία ένταξης στην κοινωνία ώστε να είναι επωφελής τόσο για τους ίδιους όσο και για την ευρύτερη κοινωνία.

Η Νορβηγία όντας ένα κράτος πρόνοιας έδωσε μεγάλη έμφαση σε αυτό, με σημαντική επιτυχία παρά τα προβλήματα. Τα τελευταία χρόνια λόγω της σημαντικής αύξησης των μεταναστών και της διαφορετικής κουλτούρας πολλών από αυτούς δεν φαίνονται ακόμη καθαρά τα αποτελέσματα των πολιτικών που εφαρμόζονται. Η Ελλάδα αντιμετώπισε δύο μεγάλα κύματα μεταναστών τα οποία όμως είτε λόγω της φυλετικής συγγένειας, είτε της οικείας βαλκανικής κουλτούρας τους η διαδικασία παρά τα όποια προβλήματα που αντιμετώπισε, θα μπορούσε να θεωρηθεί επιτυχημένη.

Οι δύο χώρες διαθέτουν ένοπλες δυνάμεις που στηρίζονται στην καθολική στράτευση, αν και στην Ελλάδα είναι σημαντικά μεγαλύτερες. Το σύστημα αυτό υιοθετήθηκε κατά τον ψυχρό πόλεμο, αλλά μετά το τέλος του καμία από τις δύο χώρες δεν κατάργησε τη θητεία. Η μεν Ελλάδα λόγω της διαρκούς απειλής από την Τουρκία, η δε Νορβηγία για λόγους που δεν διευκρινίζονται, παρ' όλο που το μικρό μεγέθους τους και η οικονομική ισχύς της χώρας θα της επέτρεπαν τη μετατροπή τους σε πλήρως επαγγελματικές. Το σύστημα αυτό έδωσε τη δυνατότητα στη Νορβηγία μετά το 2014 και τα γεγονότα της Κριμαίας και του Ντονμπάς, να αναδιοργανωθεί και να εισαγάγει και τη στράτευση των γυναικών.

Η εισβολή στην Ουκρανία το 2022, έδειξε ότι ορθά δεν είχε καταργηθεί η στράτευση και έδωσε την ευκαιρία να προχωρήσει η χώρα σε διαδικασία διεύρυνσης των ενόπλων δυνάμεων. Οι απειλές ασφαλείας της χώρας, σε συνδυασμό με τον αριθμό των

μεταναστών, περίπου 18,5% επί του (μικρού) πληθυσμού, καθώς και ο μειωμένος αριθμός γεννήσεων εκτιμάται ότι θα επιβάλουν την μαζική αξιοποίησή τους από τις ΝΕΔ αργά η γρήγορα.

Στην Ελλάδα, η διαδικασία καθολικής στράτευσης των νέων δεν αντιμετωπίζει ιδιαίτερα προβλήματα. Όλοι οι μετανάστες που έλαβαν την ιθαγένεια και είναι στην κατάλληλη ηλικία στρατεύονται κανονικά. Τόσο οι μετανάστες αλβανικής καταγωγής, όσο και οι ομογενείς από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες ενσωματώθηκαν στην κοινωνία πολύ ομαλά, και η στρατιωτική θητεία αποτελεί βασικό παράγοντα σε αυτή τη διαδικασία.

Αν και τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη η θητεία ως θεσμός έχει χάσει τη σημασία που είχε παλαιότερα, ίσως να είναι μια αποτελεσματική διαδικασία για την ένταξη των πληθυσμιακών ομάδων που η ευρύτερη κοινωνία επιθυμεί να ενσωματώσει.

Αναφορές

Archer, E. M. (2022), In Defence of Diversity: Including Immigrants in the US Military as a Strategic Imperative, in G. Scoppio and S. Greco (eds.), *The power of diversity in the Armed Forces: International perspectives on immigrant participation in the military*, McGill-Queen's University Press, pp. 125-150.

Barth, F. (1969), *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*, Little, Brown and Co.

Bayer, M., Schwarz, O. and Stark, T. (eds.) (2021), *Democratic Citizenship in Flux: Conceptions of Citizenship in the Light of Political and Social Fragmentation*, No 85, transcript Verlag. https://doi.org/10.14361/9783839449493

Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L. and Vedder, P. (2006), *Immigrant youth in cultural transition: Acculturation, identity, and adaptation across national contexts,* Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Blalock, H. M. (1967), *Toward a theory of minority-group relations*, Wiley.

Bommes, M., Boswell, C. and D'Amato, G. (2012), *Immigration and social systems: Collected essays of Michael Bommes*, Amsterdam University Press.

Boswell, C. (with Royal institute of international affairs) (2003), *European migration policies in flux: Changing patterns of inclusion and exclusion*, Blackwell.

Bougarel, X., Branche, R. and Drieu, C. (2017), *Combatants of Muslim origin in European armies in the twentieth century: Far from jihad*, Bloomsbury Academic, an imprint of Bloomsbury Publishing.

Brochmann, G. and Kjeldstadli, K. (2008), *A history of immigration: The case of Norway 900-2000*, Universitetsforlaget.

Brubaker, R. (2006), *Ethnicity without groups* (1. Harvard Univ. Press paperback ed), Harvard University Press.

Dietz, H., Elkin, J. and Roumani, M. (2021), *Ethnicity, Integration, and the Military*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429033780

Dimitriadis, I. (2022), Contexts, Methods, and Analytical Framework, in I. Dimitriadis (ed.), *Migrant Construction Workers in Times of Crisis*, Springer International Publishing, pp. 13-61. https://doi.org/10.1007/978-3-031-18798-8_2

Favell, A. (2022), *The integration nation: Immigration and colonial power in liberal democracies*, Polity.

Hilt, L. T. (2017), Education without a shared language: Dynamics of inclusion and exclusion in Norwegian introductory classes for newly arrived minority language students, *International Journal of Inclusive Education*, Vol. 21, No 6, pp. 585-601. https://doi.org/10.1080/13603116.2016.1223179

Höhne, F. (with Meireis, T.) (2020), *Religion and Neo-Nationalism in Europe* (1st ed). Nomos Verlagsgesellschaft.

Jonsson, E., Salo, M., Lillemäe, E., Steder, F. B., Ferst, T., Kasearu, K., Novagrockiene, J., Österberg, J., Sederholm, T., Svensén, S., Szvircsev Tresch, T. and Truusa, T.-T. (2024), Multifaceted Conscription: A Comparative Study of Six European Countries, *Scandinavian Journal of Military Studies*, Vol. *7*, No 1, pp. 19-33. https://doi.org/10.31374/sjms.166

Melotti, U. M. (2018), Migration: Is there any solution? In B. M. Pirani (ed.), *The Borders of Integration: Empowered Bodies and Social Cohesion*, Cambridge Scholars Publisher.

Midtbøen, A. H. and Nadim, M. (2022), Navigating to the Top in an Egalitarian Welfare State: Institutional Opportunity Structures of Second-generation Social Mobility, *International Migration Review*, Vol. 56, No 1, pp. 97-122. https://doi.org/10.1177/01979183211014829

Oakes, L. (2001), *Language and national identity: Comparing France and Sweden*. J. Benjamins.

Olsson, L., Shannon, M., Obermeier, A. M. and Einen, B. (2022), Results of the measuring opportunities for women in peace operation (MOWIP) assessment (MOWIP report, p. 54) [Norwegian Armed Forces MOWIP report 2022], Geneva Centre for Security Sector Governance. https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/MOWIP_Norway_ArmedForces_EN.pdf

Pratsinakis, M. (2021), Ethnic return migration, exclusion and the role of ethnic options: 'Soviet Greek' migrants in their ethnic homeland and the Pontic identity, *Nations and Nationalism*, Vol. 27, No 2, pp. 497-512. https://doi.org/10.1111/nana.12706

Sterri, E. B. (2022), Attitudes Toward Muslims Among Majority Youth in Norway: Does Ethno-Religious Student Composition in Schools Matter? *Nordic Journal of Migration Research*, Vol. 12, No 4, 413-434. https://doi.org/10.33134/njmr.404

Strabac, Z. and Valenta, M. (2023), Norway's Immigrant Population and the Educational System: Grounds for Optimism? *Migracijske i etničke teme / Migration and Ethnic Themes*, Vol. 39, No 1, pp. 7-29. https://doi.org/10.11567/met.39.1.1

Vestel, V. J., and Rosten, M. (2024), Seven critical events regarding Islam and Muslims in Norway—Three points of tension, *Revista de Estudios Internacionales Mediterráneos*, Vol. 36, pp. 57-84. https://doi.org/10.15366/reim2024.36.003

Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗΣ

Παναγιώτα Λ. Χατζηλυμπέρη[α]

[α] Διδάκτωρ διεθνών σχέσεων από το Πάντειο Πανεπιστήμιο, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιώς

Περίληψη

Στην σύγχρονη εποχή, η κλιματική αλλαγή αναγνωρίζεται ως μια απειλή για την διαβίωση του ατόμου και των κοινωνιών. Οι θεωρητικοί της κοινωνιολογίας των διεθνών σχέσεων αναγνωρίζουν όλο και περισσότερο το περιβάλλον ως κεντρικό ζήτημα στο δημόσιο διάλογο. Η προστασία του περιβάλλοντος δεν αφορά μόνο το οικοσύστημα, αλλά είναι σημαντική παράμετρος για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ευημερία των πληθυσμών. Επιπλέον, η κλιματική αλλαγή αλληλοεπιδρά και με ζητήματα ασφαλείας, μέσω των επιπτώσεων των κλιματικών φαινομένων στο διεθνές σύστημα. Στην κοινωνιολογία των διεθνών σχέσεων, όπως διαφαίνεται στο έργο του Bill McSweeney, η ασφάλεια αποτελεί μια έννοια με πολλαπλές διαστάσεις, ως εμπειρική έννοια, αλλά και ως μια κοινωνική κατασκευή, που επηρεάζει την ταυτότητα και τις σχέσεις μεταξύ ατόμων και ομάδων. Υπό το πλαίσιο αυτό, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις για την υλοποίηση πολιτικών διαχείρισης της κλιματικής αλλαγής, όπως το European Green Deal, και στον ορισμό στρατηγικών για την περιβαλλοντική ασφάλεια. Από την άλλη, η ανάδειξη περιβαλλοντικών κινημάτων στην Ευρώπη επηρεάζουν την πολιτική κουλτούρα και τον κοινωνικό διάλογο. Έτσι, θέτονται δύο ερωτήματα: α) μπορεί να επιτευχθεί περαιτέρω ευρωπαϊκή πολιτική ενοποίηση μέσω της κοινής περιβαλλοντικής διακυβέρνησης; β) η έμφαση στην περιβαλλοντική ασφάλεια μπορεί να οδηγήσει σε αυξημένη συμμετοχή σε θεσμικές δομές, επιτυγχάνοντας και έναν περαιτέρω εκδημοκρατισμό της Ε.Ε; Οι ευρωπαϊκές σχέσεις αποτελούν ένα σημαντικό ζήτημα της ελληνικής πολιτικής μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, επιδρώντας σε αρκετούς κοινωνικούς και πολιτικούς τομείς. Η διαχείριση των περιβαλλοντικών ζητημάτων χρήζουν μιας ολιστικής προσέγγισης λόγω των επιπτώσεων τους. Με αυτόν τον τρόπο, οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις επηρεάζουν τον ευρύτερο πολιτικό και γεωγραφικό χώρο της Ε.Ε., θέτοντας νέα ερωτήματα για την εξέλιξη του ίδιου του πολιτικού οργανισμού, και των μελών που τον αποτελούν.

Λέξεις Κλειδιά: Περιβαλλοντική Ασφάλεια, Κοινωνιολογία Διεθνών Σχέσεων, Ευρωπαϊκή Πολιτική, Ταυτότητα, Θεσμός

ENVIRONMENTAL SECURITY IN THE EUROPEAN UNION: ISSUES OF POLITICAL GOVERNANCE AND SOCIAL INTERACTION

Panagiota L. Chatzilymperi[α]

[α] Doctor of International Relations from Panteion University, Postdoctoral Researcher at the Department of International and European Studies, University of Piraeus

Abstract

In modern times, climate change is recognized as a threat to individuals and societies. Sociologists in international relations theory increasingly recognize the environment as a central issue in public debate. Environmental protection does not apply only to the ecosystem, but is an important parameter for human rights and the well-being of populations. In addition, climate change also connects with security issues through climate phenomena's impact on the international system. In the sociology of international relations, as seen in the work of Bill McSweeney, security is a concept with multiple dimensions, as an empirical concept, but also as a social construction, which affects the identity and relationships between individuals and groups. So, the European Union has proceeded with reforms to implement climate change management policies, such as the European Green Deal, and define strategies for environmental security. On the other hand, the emergence of environmental movements in Europe affects political culture and social dialogue. Thus, two questions arise: a) can further European political integration be achieved through common environmental governance? b) can the emphasis on environmental security lead to increased participation in institutional structures, achieving a further democratization of the E.U.? Since 1974, European relations have been a significant topic in Greek politics, affecting various social and political sectors. A holistic approach is necessary for managing environmental issues due to their implications. Political and social developments affect the EU's broader political and geographical space, which brings up new questions about the evolution of the political organization and its members.

Keywords: Environmental Security, Sociology of International Relations, European Politics, Identity, Institution

Εισαγωγή

Η περιβαλλοντική ασφάλεια είναι ένας όρος που ανέρχεται στο δημόσιο διάλογο τα τελευταία χρόνια, μιας διακριτής σχέσης μεταξύ των κρατικών οντοτήτων και των κοινωνιών με το περιβάλλον. Η έννοια της ασφάλειας έχει πολλαπλές ερμηνείες, όπως παρατηρείται στο επιχείρημα του Bill McSweeney, οδηγώντας σε μια επαναπροσέγγιση της πολιτικής κοινότητας με το αντικείμενο της ασφάλειας και τις διακυβερνητικές υποχρεώσεις. Το έργο της Robyn Eckersley αποτυπώνει την περιβαλλοντική παράμετρο της κρατικής λειτουργίας και πώς ενισχύονται η συμπερίληψη και ο εκδημοκρατισμός. Το ερευνητικό ερώτημα είναι διπλό, πώς μια κοινή περιβαλλοντική πολιτική μπορεί να οδηγήσει σε περαιτέρω ευρωπαϊκή πολιτική ενοποίηση και η επιρροή της περιβαλλοντικής ασφάλειας στην εξέλιξη της πολιτικής ταυτότητας. Η υπόθεση εργασίας είναι η συνεισφορά της περιβαλλοντικής πολιτικής, ειδικά με όρους περιβαλλοντικής ασφάλειας, στην εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω της δημοκρατικής συμμετοχής, μία παράμετρος που μπορεί να οδηγήσει στην εξέλιξη και της ελληνικής πολιτικής. Η μεθοδολογία είναι η θεωρία των παιγνίων και η πολιτική ανάλυση. Στο πρώτο μέρος, θα παρουσιαστούν τα επιχειρήματα που συνδέουν την περιβαλλοντική ασφάλεια με την κοινωνιολογία των διεθνών σχέσεων, ειδικά σε θέματα οντολογίας και τις εξελίξεις στην πολιτική και νομική παράμετρο.

Το δεύτερο κεφάλαιο είναι μια σύντομη ιστορική αναδρομή στις πολιτικές και νομοθετικές πρωτοβουλίες της ευρωπαϊκής κοινότητας που ανέδειξαν την περιβαλλοντική παράμετρο στη δημόσια πολιτική. Στο τρίτο κεφάλαιο είναι η ελληνική

περίπτωση και στο τέταρτο κεφάλαιο θα παρουσιαστεί η αλληλεπίδραση της περιβαλλοντικής διαχείρισης με την θεωρία των παιγνίων. Στο πέμπτο κεφάλαιο θα αναδειχθεί η κοινωνική παράμετρος, ειδικά για την ελληνική περίπτωση, με τις εξελίξεις της Μεταπολίτευσης στην υιοθέτηση των περιβαλλοντικών πολιτικών. Η περιβαλλοντική ασφάλεια αποτελεί μία σημαντική παράμετρος της δημόσιας πολιτικής. Η οντολογία της εγκλείει την σχέση των οργανωμένων ανθρωπίνων κοινοτήτων με το φυσικό περιβάλλον, αλλά και την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η ευρωπαϊκή πολιτική-νομική οργάνωση δίνει μία μερική ανεξαρτησία κινήσεων των κρατών-μελών στην περιβαλλοντική πολιτική, διατηρώντας τις κεντρικές κατευθυντήριες γραμμές.

Η αύξηση της συμμετοχής των κοινωνιών στις πολιτικές αποφάσεις θα βοηθήσει στην διεθνική αλληλεπίδραση εντείνοντας την πορεία προς την ομοσπονδοποίηση. Όμως, οι πολιτικές και οι οικονομικές εξελίξεις μπορούν να οδηγήσουν σε επανακαθορισμό των στόχων. Η έμφαση στην περιβαλλοντική ασφάλεια θα αναδείξει, εκ νέου, την περιβαλλοντική παράμετρο. Για την ελληνική περίπτωση, η περιβαλλοντική ασφάλεια αποτελεί μια έννοια που είναι αναγκαίο να μελετηθεί περαιτέρω. Η Μεταπολίτευση είναι μια περίοδος υιοθέτησης νέων πολιτικών ιδεών. Αλλά, η έμφαση στην οικονομική παράμετρο της πράσινης μετάβασης προσπερνά την πολιτική ταυτότητα της περιβαλλοντικής ασφάλειας.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Ο ορισμός της κλιματικής αλλαγής ως απειλή οδηγεί σε μια επιτακτικότητα ανάληψης δράσεως. Η ευρωπαϊκή περιβαλλοντική πολιτική αναφέρεται σε τέσσερις αρχές:[1] προφύλαξη, πρόληψη, αποκατάσταση της ρύπανσης στην πηγή, *«ο ρυπαίνων πληρώνει»*. Για την *Σχολή της Κοπεγχάγης*, η ασφαλειοποίηση αποτελεί *«μια διαδικασία λόγου»*, ορίζοντας *«μια υπαρξιακή απειλή που επιτρέπει τη χρήση έκτακτων μέτρων»* (Gordeeva 2022). Η ανθρωπότητα μετεξελίχθηκε σε ένα *«αστικοποιημένο είδος»* με τις επαρχιακές -αγροτικές περιοχές να μετουσιώνονται σε *«πηγές υλικών»* και τουριστικούς προορισμούς (Dalby 2007: 110). Η περιβαλλοντική κρίση μπορεί να διαταράξει την καθημερινότητα, επηρεάζοντας και την θεωρία των διεθνών σχέσεων (Dalby 2007: 113). Οι πολιτικές αποφάσεις παίρνουν τη μορφή κρατικών-εθνικών πολιτικών, ενώ μια κοινή πολιτική απόφαση εκφράζεται μέσω της δημιουργίας υπερεθνικών οργανισμών που θέτουν το πλαίσιο δράσης. Η Robyn Eckersley τονίζει την αντιθετική συζήτηση ανάμεσα στην *«πολυμέρεια χωρίς αποκλεισμούς»* έναντι της *«αποκλειστικής μικρομέρειας»*, με την δεύτερη περίπτωση να αντιστοιχεί σε μια ασάφεια, ή παραμέληση, των διεθνών συμφωνιών σε ζητήματα κλιματικής δικαιοσύνης (2012: 25). Η κλιματική αλλαγή είναι μία πρόκληση για τις υπάρχουσες δομές και μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικο-οικολογική αλλαγή λόγω των φαινομένων που μπορούν να προσπεράσουν *«μια ανθρώπινη γενιά»* (Underdal 2010). Έτσι, για την περιβαλλοντική ασφάλεια το τρίπτυχο είναι ο χρόνος, ο τόπος και η ιεραρχία στην λήψη αποφάσεων.

Παράλληλα αναδεικνύεται και η κοινωνική παράμετρος, όπως η ευπάθεια κοινοτήτων και το επίπεδο ικανότητας των κοινωνιών να ανταποκριθούν, η *«ανθεκτικότητα»* στην επιστροφή στην προ-κρίσης κατάσταση, και ο ορισμός της *«πολιτικής ευθύνης»* (Becerra 2012). Εντός πλαισίου αναπτύσσεται και το ζήτημα του εκδημοκρατισμού, όπου η *«κοινωνιολογική αποστολή»* αφορά στην εξέλιξη της *«πολιτικής κοινότητας»,* δίνοντας

έμφαση στις κρατικές και κοινωνικές οντότητες και πώς θα εξελιχθούν συμπεριληπτικά (Eckersley 2012: 26). Έτσι, η περιβαλλοντική πολιτική στηρίζεται σε πολλαπλές παραμέτρους της δημόσιας πολιτικής, με γνώμονα την επίλυση της κρίσης μακροχρόνια. Η περιβαλλοντική ασφάλεια αναδεικνύει τις πολιτικές και κοινωνικές παραμέτρους και πώς μπορεί να επηρεαστεί η εξέλιξη της κρατικής οντότητας και του διεθνούς συστήματος.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Το κύριο ερευνητικό ερώτημα είναι η πιθανότητα επίτευξης μιας περαιτέρω ευρωπαϊκής πολιτικής ενοποίησης μέσω της περιβαλλοντικής διακυβέρνησης. Η περιβαλλοντική ασφάλεια αποτελεί ένα μέσο που μπορεί να συμβάλλει στην αλληλεπίδραση μεταξύ του ευρωπαϊκού κέντρου και των κρατών-μελών, παράλληλα ενισχύοντας τον εκδημοκρατισμό μέσω της συμμετοχής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η Ελλάδα ως μέλος. Η ελληνική περιβαλλοντική πολιτική εδραιώνεται μέσα από την υλοποίηση ευρωπαϊκών πολιτικών ως κρίκος στην αλυσίδα λήψης αποφάσεων μιας κεντρικής δομής εξουσίας. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται η αλληλεπίδραση της πολιτικής διακυβέρνησης με την συλλογική κοινωνική πρωτοβουλία. Η υπόθεση εργασίας αφορά στον τρόπο που η συλλογική δράση και η πολιτική συνεργασία στον τομέα της περιβαλλοντικής διακυβέρνησης μπορούν να ενισχύσουν την δημοκρατικότητα της Ε.Ε., ενώ ταυτόχρονα ενθαρρύνει την εθνική προσαρμογή σε επίπεδο κράτους. Έτσι, δημιουργείται μια δυναμικότητα που διαμορφώνει την εξέλιξη της πολιτικής κουλτούρας ορίζοντας ένα νέο πλαίσιο ανάπτυξης της πολιτικής ταυτότητας.

Μεθοδολογία

Η θεωρία των παιγνίων στην κοινωνιολογία αναπτύχθηκε σε δύο φάσεις, 1950 - 1970 και 1980 μέχρι σήμερα (Swedberg 2001: 301). Η Jessie Bernard αναφέρθηκε στην χρήση της *«μη-μαθηματικής»* παραμέτρου στην *«οργάνωση προβλέψεων»* (Swedberg 2001: 305). Ο Richard Swedberg τονίζει ότι η ανάλυση στρατηγικών μέσω της κοινωνιολογίας βασίζεται στις *«παίγνιο-θεωρητικές σπουδές»* ξεκινώντας *«από υποθετική κατάσταση»* (2001: 323). Οι δημόσιες πολιτικές αποτελούν *«προϊόντα»* πολιτικών συστημάτων και διαδικασιών, με τις κυβερνήσεις να προχωρούν στην μελέτη κόστους-οφέλους για την υλοποίηση *«μίας συγκεκριμένης πολιτικής»,* αλλά η έλλειψη μέτρων για *«συγκέντρωση των οφελών»* και *«διασκορπισμό των κοστών»* στην περιβαλλοντική πολιτική χαρακτηρίζεται ως μία *«κακοτυχία»* της (Hovi, Sprinz, and Underdal 2009: 25, 28). Ανταγωνίζεται άλλους τομείς, όπως *«αποπληρωμή του χρέους»* και δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας (Bailey 2020: 9). Η δεύτερη μέθοδος είναι η πολιτική ανάλυση. Η διαχείριση της κλιματικής αλλαγής και η *«περιβαλλοντική προσαρμογή»* έχουν χαρακτηριστεί παγκόσμια, δημόσια, αγαθά (Hovi, Sprinz, and Underdal 2009: 30, Khan and Munira 2021), βοηθώντας στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας των πληγεισών περιοχών (Trivedi and Jolly 2023).

Η κλιματική αλλαγή ως ζήτημα ασφαλείας στην κοινωνιολογία των διεθνών σχέσεων

Η περιβαλλοντική ασφάλεια αφορά τις *"οικολογικές συνθήκες που είναι απαραίτητες για την αειφόρο ανάπτυξη".*[2] Ο Bill McSweeney ορίζει την ασφάλεια σε πολλαπλές

διαστάσεις, όπως την προστασία από εξωτερικές απειλές και την εξασφάλιση ενός ικανοποιητικού βιοτικού επιπέδου, μια κοινωνική κατασκευή εδραίωσης του αισθήματος ανασφάλειας και της εικόνας του *«Άλλου»* (1999: 13). Η οντολογία της ασφάλειας αντανακλάται ως μέρος της πολιτικής διακυβέρνησης, με τις πολιτικές αφηγήσεις να διαμορφώνουν την ταυτοτική αντίληψή της. Η Γαλλική Επανάσταση ήταν ένα ιστορικό βήμα οργάνωσης μίας κρατικής οντότητας βασισμένης στη συλλογική πολιτική διακυβέρνηση. Στα πρώτα χρόνια της Α' Γαλλικής Δημοκρατίας η ασφάλεια συνδέθηκε με την έννοια της *«πατρίδας σε κίνδυνο»* (Wahnich 2001), με στόχο την συσπείρωση δυνάμεων και εφαρμογής έκτακτων μέτρων. Σε επίπεδο διεθνών σχέσεων, οι οικονομολόγοι Rodolphe Desbordes και Frédéric Munier τονίζουν την ανάγκη μιας παγκόσμιας συντονισμένης δράσης για την κλιματική αλλαγή, όμως εγείρουν ερωτήματα για την οικουμενικότητά της.[3] Στη θεωρία των διεθνών σχέσεων, το κυρίαρχο δίπολο είναι ο ρεαλισμός και ο φιλελευθερισμός, όπου ο πρώτος βασίζεται στην *«προσέγγιση της σύγκρουσης»* του Thomas Hobbes, διαχωρίζοντας την κατάσταση του ατόμου σε φυσική και αστική (Addi 2010). Η φιλελεύθερη προσέγγιση εξετάζει πώς οι φιλελεύθερες δημοκρατίες ανταποκρίνονται στην *«οικολογική αλλαγή»* δίνοντας έμφαση και στην διεθνή επιρροή των περιβαλλοντικών ζητημάτων (Renouard 2015).

Η δημοκρατία μπορεί να ενισχύσει τις προοπτικές βιωσιμότητας μέσω της ποικιλομορφίας και της αποτύπωσης των στόχων και των μέσων, όπως την συμπεριληπτικότητα και την *«αναδιαμόρφωση»* των ιδιωτικών συμφερόντων (Pickering 2023). Για παράδειγμα, ο *«εκδημοκρατισμός της ενέργειας»* αποτρέπει τον απομονωτισμό, εντείνεται η διεθνική συνεργασία, και οι πολίτες μπορούν να λειτουργούν ως *«παραγωγοί-καταναλωτές»,* συμμετέχοντας στην διαδικασία λήψης αποφάσεων (Sorman, Turhan and Rosas-Casals 2020). Η Eckersley επισημαίνει ότι η Ε.Ε. έχει αναπτύξει το πλαίσιο διαφοροποιημένων ευθυνών με βάση *«τις υποχρεώσεις μετρίασης των αναπτυγμένων χωρών»* του Πρωτοκόλλου του Κιότο (2012: 31). Όμως, έχει ασκηθεί κριτική στον τρόπο υλοποίησης της περιβαλλοντικής πολιτικής, με την *«πράσινη υφαρπαγή»* ως μέσο *«λειτουργίας της αγοράς»* (Αποστολοπούλου 2020: 50), στην χρήση της πράσινης ανάπτυξης για την εξυπηρέτηση συμφερόντων. Το *«περιβαλλοντικό κράτος»* επισημαίνεται ως ένας περιγραφικός όρος των περιβαλλοντικών δραστηριοτήτων των υφισταμένων δημοκρατικών κρατών, ενώ το *πράσινο κράτος* είναι μια ιδεατή οντότητα, όπου το κανονιστικό πλαίσιο στηρίζεται σε μια οικολογική βάση (Eckersley 2022: 243). Η Eckersley υποστηρίζει η θεωρία για το πράσινο κράτος είναι χρήσιμη στην αναλυτική της παράμετρο, ειδικά στον ορισμό κατευθύνσεων για μια κοινωνική αλλαγή (2022: 245).

Στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας, τα *«πράσινα κόμματα»* ταξινομούνται ως *«νέα πολιτική (New Politics)»* και η περιβαλλοντική παράμετρος, ως τομή, αντιστοιχεί σε μια *«ανασυγκρότηση της σχέσης ανθρώπου-φύσης»* και των κοινωνικών σχέσεων εν αντιθέσει με το υπάρχον παραγωγικό αναπτυξιακό μοντέλο (Δεμερτζής 1993: 92, 93). Ως εναλλακτικές οικονομικές πολιτικές αναφέρονται η *οικονομία σταθερής κατάστασης* και η *αποανάπτυξη* στην διαχείριση των κρατικών δαπανών και του φορολογικού συστήματος, όμως, η ευρωπαϊκή οικονομία χαρακτηρίζεται από δημοσιονομικά ελλείμματα, με τις κρατικές δαπάνες να ξεπερνούν τα φορολογικά έσοδα, βασισμένη σε ένα πλαίσιο πρόβλεψης μιας *«μελλοντικής*

οικονομικής ανάπτυξης» (Bailey 2020: 9). Σε επίπεδο πολιτικής κουλτούρας, η *«περιβαλλοντική συνείδηση»* διαχωρίζεται από την ίδρυσης πράσινων κομμάτων λόγω της εκτεταμένης θεσμοποίησης που αμβλύνει τις *«εξωθεσμικές διεκδικήσεις»* (Δεμερτζής 1993: 101). Επομένως, η θεσμοθέτηση περιβαλλοντικών πολιτικών προωθεί την περιβαλλοντική διαχείριση και ασφάλεια. Η ευρωπαϊκή ενσωμάτωση έδωσε την ώθηση για τον ορισμό πολιτικών κατευθύνσεων, που επικαιροποιούνται κάθε φορά, αποτελώντας ένα μέσο αλληλεπίδρασης και προώθησης της περιβαλλοντικής πολιτικής.

Οι ευρωπαϊκές νομοθετικές και πολιτικές πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής

Οι ευρωπαϊκές συνθήκες, ιστορικά, αναβαθμίζουν την προστασία του περιβάλλοντος ως προτεραιότητα. Σύμφωνα με την *Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης,* η Ε.Ε. καθίσταται *«αρμόδια»* για την περιβαλλοντική πολιτική.[4] Το πρώτο βήμα ήταν η σύνοδος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου το 1972 στο Παρίσι με την διακήρυξη για *«μια Κοινοτική περιβαλλοντική πολιτική»*.[5] Το πρώτο πρόγραμμα περιβαλλοντικής δράσης*(EU environmental action programmes)* εδραιώθηκε το 1973 και ανανεώνεται περιοδικά (Krämer 2020: 659). Την τρέχουσα περίοδο εφαρμόζεται το 8ο πρόγραμμα, που τέθηκε σε ισχύ στις 2 Μαΐου 2022, με στόχους, μεταξύ άλλων, την μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου έως το 2030 και την κλιματική ουδετερότητα έως το 2050.[6] Η *Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη* του 1987 εισήγαγε τίτλο για το περιβάλλον και η Συνθήκη του Μάαστριχτ του 1993 κατοχύρωσε το περιβάλλον ως *«επίσημο τομέα»* της ευρωπαϊκής πολιτικής, θεσπίζοντας την *«διαδικασία συναπόφασης»* και κατοχυρώνοντας την ψηφοφορία με *«ειδική πλειοψηφία στο Συμβούλιο»*.[7] Το 2020 συνεργάστηκαν οι ευρωπαϊκές δομές άμυνας και εξωτερικής πολιτικής, όπως ο *Ευρωπαϊκός Οργανισμός Άμυνας*, με στόχο να κατοχυρωθούν μέτρα διαχείρισης των επιπτώσεων του *«δεσμού κλιματικής αλλαγής και άμυνας,»* και παρουσιάστηκε ένας *«οδικός χάρτης»* από την *Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης* (Lazarou and Tothova 2022: 2).

Η *Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (European Green Deal)* είναι το φέρελπι πρόγραμμα για την διαχείριση της κλιματικής αλλαγής χρηματοδοτούμενο από το *«ευρωπαϊκό σχέδιο ανάκαμψης Next-Generation»* και τον ευρωπαϊκό επταετή προϋπολογισμό, και οι πολίτες μπορούν να συμμετέχουν στις περιβαλλοντικές δράσεις μέσω του κινήματος *«Climate Pact»* που θεσπίστηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.[8,9] Επομένως, η ιστορική εξέλιξη των ευρωπαϊκών συνθηκών δείχνει την πολιτική παράμετρο της περιβαλλοντικής ασφάλειας και την σημασία της προώθησης της συνεργασίας μεταξύ κέντρου-περιφέρειας. Αναδεικνύεται η καίρια σημασία του περιβάλλοντος στην διατήρηση της ειρήνης και της ομαλότητας. Το ερώτημα που τίθεται είναι η αποτελεσματικότητα της ευρωπαϊκής πολιτικής. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα γίνει η σχετική ανάλυση για την ελληνική περίπτωση, ειδικά μετά την Μεταπολίτευση.

Η ιστορική εξέλιξη της περιβαλλοντικής πολιτικής στην Ελλάδα

Η ελληνική περιβαλλοντική πολιτική εξελίσσεται από τη Μεταπολίτευση με νομοθετικές και πολιτικές πρωτοβουλίες. Στο Σύνταγμα του 1975 καθιερώνεται ρητά η κρατική υποχρέωση της προστασίας του *«φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος»* αποτελώντας *«δικαίωμα»* των πολιτών στην αναθεώρηση του 2001 *(*Καλτσόγια-

Τουρναβίτη 2002*:* 114, 113). Η αλληλεπίδραση με την ευρωπαϊκή πολιτική ξεκινά με τα πρώτα προγράμματα δράσης για το περιβάλλον (1973-1976 και 1977-1981) (Αβράμη 2021: 68). Την δεκαετία του 1980 θεσπίζονται οι πρώτες περιβαλλοντικές νομοθεσίες, με υποχρέωση *«εκπόνησης μελετών»* για περιβαλλοντικές επιπτώσεις τεχνικών έργων, σύμφωνα με νόμο του 1986 (Αβράμη 2021: 69), που επικαιροποιήθηκε το 2002 (ν.3010/2002: 1428). Ο νόμος 1650/1986 θεσμοποιεί *«κριτήρια και μηχανισμούς»* προστασίας του περιβάλλοντος ως ένα θεμελιώδες ζήτημα *«πολιτιστικής και αναπτυξιακής διαδικασίας»* (ν.1650/1986: 3257). Το *ΥΠΕΧΩΔΕ* είναι η δομή της περιβαλλοντικής πολιτικής *«μέχρι το 2009»* (Αβράμη 2021: 70), μετονομαζόμενο σε *Υπουργείο Ενέργειας και Περιβάλλοντος*. Το προεδρικό διάταγμα 148/2009 καθόρισε κριτήρια για την περιβαλλοντική ζημία, όπου στην περίοδο 2011-2018 αναφέρθηκαν εκατό είκοσι περιπτώσεις (OECD Environmental Performance Reviews 2020: 76).

Πρόσφατη νομοθετική εξέλιξη στην Ελλάδα είναι η θέσπιση κανόνων περιβαλλοντικού δικαίου. Σχετικό παράδειγμα είναι η σύσταση *«τμημάτων προστασίας περιβάλλοντος»* στις Διευθύνσεις Ασφαλείας της Αστυνομίας Αττικής και Θεσσαλονίκης (OECD Environmental Performance Reviews 2020: 76), με το προεδρικό διάταγμα του 2017, και αντικείμενο ερευνών, σε συνεργασία με τις «*αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας*» και άλλους εθνικούς και διεθνείς φορείς, την *«παράνομη διακίνηση, αποθήκευση και διασπορά αποβλήτων»* και την ρύπανση του περιβάλλοντος (προεδρικό διάταγμα 7/2017: 133). Το *Λιμενικό Σώμα - Ελληνική Ακτοφυλακή*, ύστερα από μεταρρύθμιση του 2011, συμμετέχει στην προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος, στην πρόληψη και καταπολέμηση της ρύπανσης της θάλασσας και των ακτών, παρακολουθώντας την εφαρμογή πολιτικών και τις διεθνείς εξελίξεις σε θέματα νομοθεσίας (Βουλή των Ελλήνων 2011). Μέσω της *Διεύθυνσης Προστασίας Θαλασσίου Περιβάλλοντος* μεριμνά για τον *«εκσυγχρονισμό»* των μέσων και στην εκπαίδευση του προσωπικού, και οι *Λιμενικές Αρχές* συντονίζονται στην *εφαρμογή της ισχύουσας νομοθεσίας.”*[10] Το έργο ευρωπαϊκής χρηματοδότησης *Life PRoWhIBIT* επικεντρώνεται στην πρόληψη του περιβαλλοντικού εγκλήματος, ειδικά των αποβλήτων, με διάρκεια από 30 Οκτωβρίου 2019 έως 12 Μαρτίου 2023,[11] με μετάθεση της ημερομηνίας ολοκλήρωσης στις 31 Μαρτίου 2026.[12]

Το 2016 παρουσιάστηκε η *Εθνική Στρατηγική για την Προσαρμογή στην Κλιματική Αλλαγή* θέτοντας ως *«πλαίσιο αναφοράς»* διεθνείς συμφωνίες και ευρωπαϊκούς στόχους, προβλέποντας αξιολόγηση της εθνικής στρατηγικής ανά δεκαετία με δυνατότητα αναθεώρησής της (ν.4414/2016: 8321). Το 2019 ξεκινά η *«φιλόδοξη μετάβαση»* στην κλιματική ουδετερότητα με μέτρα ενεργειακής απόδοσης και τη *«σταδιακή απολιγνιτοποίηση της ελληνικής οικονομίας»* (Αβράμη 2021: 67). Είναι το *Εθνικό Σχέδιο για την Ενέργεια και το Κλίμα,* επισημαίνοντας θέματα υγείας και ποιότητας ζωής, όπως τον *«χωροταξικό ανασχηματισμό»* και τον *«βιοκλιματικό σχεδιασμό»* (ΕΣΕΚ 2019: 55472, 55474). Το επενδυτικό πρόγραμμα *Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας Ελλάδα 2.0* περιλαμβάνει και πολιτικές πράσινης μετάβασης, και εγκρίθηκε στις 13 Ιουλίου 2021 από το *Συμβούλιο Οικονομικών Δημοσιονομικών Θεμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (*Ecofin*).[13]

Ο τομέας της περιβαλλοντικής διαχείρισης

Η θεωρία των παιγνίων αποτελεί εργαλείο για την περιβαλλοντική διαχείριση. Οικονομολόγοι αναδεικνύουν τη δυσκολία εφαρμογής πολιτικών μεγιστοποίησης του κοινού συμφέροντος λόγω σύγκρουσης ατομικού και συλλογικού ορθολογισμού.[14] Για παράδειγμα, η υπερθέρμανση του πλανήτη αποτελεί ένα παγκόσμιο ζήτημα που η αντιμετώπισή του ευνοεί το συλλογικό συμφέρον, αλλά η διαχείριση του κόστους σε ατομικό-εθνικό επίπεδο,[15] δυσχεραίνει την υιοθέτηση κοινής λύσης. Άρα, πρέπει να τεθεί ένα διαφορετικό ερώτημα. Η προώθηση της παραμέτρου της περιβαλλοντικής ασφάλειας βοηθά το συλλογικό συμφέρον, ειδικά με την μορφή των περιβαλλοντικών δικαιωμάτων. Μπορεί να οδηγήσει σε μια περαιτέρω ευρωπαϊκή πολιτική ενοποίηση λόγω των μεταρρυθμίσεων που ακολουθούν την εξέλιξη της ευρωπαϊκής νομοθεσίας, όπως γίνεται με τον οικονομικό μετασχηματισμό (Miciuła et al. 2021). Η Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφέρει την *«συντρέχουσα αρμοδιότητα»* της κεντρικής δομής με την εθνικές πολιτικές στον περιβαλλοντικό τομέα επιτρέποντας την διατήρηση, ή θέσπιση νέων, εθνικών διατάξεων βάσει επιστημονικών δεδομένων (Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης 2012: 51, 94). Η Πολιτική Προστασία είναι μέρος της περιβαλλοντικής ασφάλειας προβλέποντας διακρατική συνεργασία για φυσικές ή ανθρωπογενείς καταστροφές, με επικουρικό ρόλο των κεντρικών ευρωπαϊκών θεσμών, συνεισφέροντας και σε διεθνείς δράσεις (Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης 2012: 135, 136).

Η περιβαλλοντική πολιτική χρηματοδοτείται μέσω του *Ταμείου Συνοχής*, ειδικά για κράτη με χαμηλότερο κατά κεφαλήν Α.Ε.Π, έχοντας, ήδη, θεσπίσει πρόγραμμα *«οικονομικής σύγκλισης»* (Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης 2012: 310). Η περιβαλλοντική διαχείριση επεκτείνεται και στον ιδιωτικό τομέα με την πρόσφατη ευρωπαϊκή οδηγία για την *Εταιρική δέουσα επιμέλεια*, ενσωματώνοντας και την περιβαλλοντική παράμετρο.[16]

Η Ελλάδα, από το 2008, *«καταγράφει πρόοδο»* στην μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και στην ενσωμάτωση των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (Αβράμη 2021: 67). Σε περιβαλλοντικές παραβάσεις επιβάλλεται διοικητικό πρόστιμο που καταβάλλεται *«στον γενικό προϋπολογισμό»* (OECD Environmental Performance Reviews 2020: 76). Η χώρα έχει στοχευθεί ως περιοχή *«διαμετακόμισης παράνομων μεταφορών αποβλήτων»* για αυτό κρίνεται αναγκαία η *«ανάπτυξη εθνικής στρατηγικής»*.[17] Ωστόσο, μετά το 2010, προωθήθηκαν μεταρρυθμίσεις παρέχοντας περαιτέρω ρόλο στον ιδιωτικό τομέα, συρρικνώνοντας *«το προσωπικό στις περιβαλλοντικές αρχές»* και δόθηκε έμφαση σε θέματα τουρισμού στο περιβάλλον (Αποστολοπούλου 2020: 50, 51).

Συλλογική αλληλεπίδραση και εκδημοκρατισμός

Η Μεταπολίτευση αποτελεί μια διαδικασία εκδημοκρατισμού. Ιδρύονται νέες κομματικές μορφές, ενσωματώνοντας ιδεολογικά επιχειρήματα από την ευρωπαϊκή πολιτική, όπως τα οικολογικά κόμματα. Η πολιτική οικολογία πρωτοεμφανίζεται ως *«ελληνικό πράσινο κίνημα»* την δεκαετία του 1970 στοχεύοντας στην κοινωνική κινητοποίηση (Μποτετζάγιας 2017: 77). Οι οικολόγοι ταξινομούνται σε *«περιβαλλοντιστές»* *«εναλλακτικούς»* (επεκτείνονται και σε κοινωνικά θέματα όπως τα *«δικαιώματα*

μειονοτήτων») και την *«Οικολογική Εναλλακτική Αριστερά»,* που αφορά μια κοινωνικοπολιτική ιδεολογία και ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα (Μποτετζάγιας 2017: 78, 79). Η οικονομική κρίση των περασμένων ετών επηρέασε την περιβαλλοντική πολιτική, με την Ελλάδα να βιώνει τρία προγράμματα μακροοικονομικής και διαρθρωτικής προσαρμογής (2010-2015), μεταβάλλοντας τις *«εθνικές προτεραιότητες»* και δίνοντας έμφαση στην *«οικονομική πειθαρχία»* (Αβράμη 2021: 67, Chatzistavrou 2016). Στην σύγχρονη εποχή, η συλλογική συμμετοχή εκφράζεται και μέσω της δράσης της κοινωνίας των πολιτών. Τον Σεπτέμβριο του 2024, έντεκα φορείς εξέδωσαν κοινή ανακοίνωση ασκώντας κριτική στο *«Ειδικό Χωροταξικό Πλαίσιο (ΕΧΠ) για τον Τουρισμό»* και τη σχετική *«Στρατηγική Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΣΜΠΕ)»* υποβάλλοντας κοινά *«αναλυτικά σχόλια»* στο Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας.[18] Η συμμετοχή των φορέων της κοινωνίας των πολιτών σε διαδικασίες διαβούλευσης και ελέγχου λειτουργεί ως μέσο δημοκρατικής συμμετοχής. Η περιβαλλοντική ασφάλεια αποτελεί εν εξελίξει ζήτημα στην Ελλάδα, καθώς έχει την υποχρέωση ενσωμάτωσης των σχετικών νομοθεσιών, όμως η ελληνική πολιτική χαρακτηρίζεται από βραδύτητα (Αβράμη 2021: 65).

Στην περιβαλλοντική ασφάλεια εντάσσεται και η αγροτική παραγωγή λόγω των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής και της πολιτικής προσαρμογής. Στην οικονομική κρίση παρατηρήθηκε οργάνωση κινημάτων αλληλεγγύης για αιτήματα παραγωγών, όπως το *«κίνημα της πατάτας»* το 2012, ως *«αλληλεγγύη»* στους αγρότες και παραγωγούς κατά της *«χαμηλής τιμής αγοράς»* (Καρεκλά κ.α. 2022: 16). Παράλληλα, συγκροτήθηκαν ομάδες διαμαρτυρίας κατά των ιδιωτικοποιήσεων δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών, που συνδυάζονται με τα περιβαλλοντικά αιτήματα και την *"κοινωνική προσέγγιση"* στην διαχείριση των φυσικών πόρων (Καρεκλά κ.α. 2022: 16, 17).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η περιβαλλοντική ασφάλεια είναι ένα δομικό ευρωπαϊκό ζήτημα με αντικείμενο την αντιμετώπιση των επιπτώσεων των περιβαλλοντικές απειλών. Για να αποτελέσει μέρος της ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτότητας, ο εκδημοκρατισμός είναι αναγκαίος. Η περιβαλλοντική διαχείριση βοηθάει στην αλληλεπίδραση των ευρωπαϊκών κοινωνιών και στην σύγκλιση συμφερόντων. Έτσι, εξελίσσεται και η ιδεολογική βάση της Ε.Ε, όπου μέσω της δημοκρατικής συμμετοχής μπορεί να ενισχυθεί η ομοσπονδοποίηση.

Η πράσινη ανάπτυξη αποτελεί μία νέα διαιρετική τομή στα πολιτικά συστήματα, ωστόσο η θεσμική κατοχύρωση της περιβαλλοντικής ασφάλειας ως συλλογικό δικαίωμα μπορεί να την προσπεράσει. Η κλιματική αλλαγή, ως υπαρξιακή απειλή, προσδίδει ιδιαίτερο βάρος λόγω της γλωσσικής αποτύπωσης που τονίζει την ένταση της απειλής. Μέρος της εξέλιξης είναι και τα περιβαλλοντικά δικαιώματα, που διασφαλίζουν ένα βιώσιμο περιβάλλον προάγοντας τη δικαιοσύνη. Η παράμετρος αυτή εντείνει την επέκταση της περιβαλλοντικής ασφάλειας στην δημόσια πολιτική. Ωστόσο, η ευρωπαϊκή πολιτική, αλλά και η εθνική, επικεντρώνονται σε οικονομικά μέτρα παρά σε πολιτικές πρωτοβουλίες. Για αυτό, είναι αναγκαίο να εξελιχθούν οι τομείς της πολιτικής διακυβέρνησης και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στον ορισμό μιας κοινής περιβαλλοντικής πολιτικής. Ο αντίκτυπος της κλιματικής αλλαγής ξεπερνά τα εθνικά σύνορα, επομένως η εξέλιξη της

ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής πολιτικής κρίνεται αναγκαία, όπως και της ίδιας της κρατικής οντότητας των μελών.

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η κλιματική αλλαγή είναι μια πρόκληση. Η αντιστοίχισή της με την οντολογία της απειλής δίνει ένα νέο αξιακό υπόβαθρο, καθώς αναβαθμίζει την επιτακτικότητα διαχείρισης. Ιστορικά, παρατηρείται ότι το περιεχόμενο των απειλών εξελίσσεται εκάστοτε των συνθηκών. Η περιβαλλοντική ασφάλεια είναι ένας τομέας της δημόσιας πολιτικής που ενισχύει την θεσμική συνεργασία και την συμμετοχική διαδικασία, ένα μέσο που θα βοηθήσει στην περαιτέρω ευρωπαϊκή πολιτική ενοποίηση. Για την Ελλάδα αποτελεί μια νέα παράμετρος της δημόσιας πολιτικής και η θέσπιση ενός σχεδίου, με ευρεία πολιτική συναίνεση, που να αναφέρεται ρητά στην περιβαλλοντική ασφάλεια, συμπεριλαμβάνοντας κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, θα βοηθήσει στην αλληλεπίδραση με τους ευρωπαϊκούς κεντρικούς θεσμούς. Επίσης, θα αποτελέσει και ένας τρόπος προάσπισης των δικαιωμάτων των πολιτών και επίλυσης προβλημάτων που αντιστοιχούν με την περιβαλλοντική παράμετρο.

Σημειώσεις

[1,4,5,7] Kurrer, C. and Petit A. (2024), Περιβαλλοντική πολιτική: γενικές αρχές και βασικό πλαίσιο, *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο*, https://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/71/environment-policy-general-principles-and-bains-framework

[2] Dalby, S. (2020), Environmental Security and Climate Change, *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*, https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-168

[3,14,15] Desbordes, R. and Munier, F. (2021), Le Climat, L'enjeu qui peut faire basculer la géopolitique mondiale, *The Conversation*, https://theconversation.com/le-climat-lenjeu-qui-peut-faire-basculer-la-geopolitique-mondiale-168418

[6] European Commission, Environment action programme to 2030. Accessed January 12, 2025. https://environment.ec.europa.eu/strategy/environment-action-programme-2030_en

[8] European Commission, The European Green Deal. Accessed January 12, 2025. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en .

[9] European Union - European Climate Pact, What is the European Climate Pact? Accessed March 2, 2025, https://climate-pact.europa.eu/index_en

[10] Αρχηγείο Λιμενικού Σώματος Ελληνικής Ακτοφυλακής, (2020, Οκτώβριος 27), *Διεύθυνση Προστασίας Θαλασσίου Περιβάλλοντος (ΔΙ.Π.ΘΑ.Π),* https://www.hcg.gr/el/istoria-organosi/armodiothtes/prostasia-8alassioy-periballontos/diey8ynsh-prostasias-8alassioy-periballontos-dip8ap/

[11] Υπουργείο Ενέργειας και Περιβάλλοντος, (2020), Life PRoWhIBIT «Πρόληψη περιβαλλοντικού εγκλήματος με «Έξυπνες» επιθεωρήσεις – Prevent of Waste Crime by Intelligence Based InspecTions»,LIFE18/GIE/GR/000899, https://ypen.gov.gr/perivallon/programmata-life/life-prowhibit-prolipsi-perivallontikou-egklima/

[12,17] European Commission - LIFE Public Database, PRevent Of Waste crIme by Intelligence Based InspecTions, Reference: LIFE18 GIE/GR/000899. Accessed February 27, 2025,https://webgate.ec.europa.eu/life/publicWebsite/project/LIFE18-GIE-GR-000899/prevent-of-waste-crime-by-intelligence-based-inspections#

[13] Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης, (Μάιος 16, 2022), Ελλάδα 2.0: Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης & Ανθεκτικότητας, https://www.nationalcoalition.gov.gr/funding-opportunity/to-ethniko-schedio-anakampsisanthektiko/#:~:text=%CE%A4%CE%BF%20%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%202.0%20%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9%20%CE%AD%CE%BD%CE%B1%CF%82%20%CE%B8%CE%B5%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%B9%CF%8E%CE%B4%CE%B7%CF%82%20%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9,%CE%B1%CF%80%CE%BF%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%83%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%20%CE%BC%CE%B5%20%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CF%84%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CF%84%CE%BF%CE%BD%20%CF%88%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C%20%CE%B5%CE%BA

[16] Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, (2023, Δεκέμβριος 14), Εταιρική δέουσα επιμέλεια όσον αφορά τη βιωσιμότητα: Συμφωνία Συμβουλίου και Κοινοβουλίου για την προστασία του περιβάλλοντος και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2023/12/14/corporate-sustainability-due-diligence-council-and-parliament-strike-deal-to-protect-environment-and-human-rights/

[18] Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσης, (2024), Ανακοίνωση 11 περιβαλλοντικών οργανώσεων & φορέων για το υπό διαβούλευση Ειδικό Χωροταξικό Πλαίσιο για τον Τουρισμό, https://eepf.gr/%ce%b1%ce%bd%ce%b1%ce%ba%ce%bf%ce%af%ce%bd%cf%89%cf%83%ce%b7-11%cf%80%ce%b5%cf%81%ce%b9%ce%b2%ce%b1%ce%bb%ce%bb%ce%bf%ce%bd%cf%84%ce%b9%ce%ba%cf%8e%ce%bd-%ce%bf%cf%81%ce%b3%ce%b1%ce%bd%cf%8e%cf%83/

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αβράμη, Λ. (2021), Η ανάπτυξη της ελληνικής περιβαλλοντικής πολιτικής υπό το πρίσμα των ευρωπαϊκών εξελίξεων(1981-2021): Μια χαμένη ευκαιρία; *Περιφέρεια*, Νο 12, σσ. 65-98, https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/periphery/article/view/28888/22526 .

Αποστολοπούλου, Ε. (2020), Το δικαίωμα στη φύση ως κοινωνικό δικαίωμα, *Κοινωνική Πολιτική*, Νο13, σσ. 43-62.

Βουλή των Ελλήνων, (2011, Φεβρουάριος 24), Απόσπασμα από τα επίσημα Πρακτικά της ΠΖ΄Συνεδρίασης της Ολομέλειας της Βουλής, *Σύσταση Αρχηγείου Λιμενικού Σώματος – Ελληνικής Ακτοφυλακής και άλλες διατάξεις,* Αθήνα.

Δεμερτζής, Ν. (1993), Κόμματα «νέας πολιτικής». Πολιτικές και πολιτισμικές ορίζουσες, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης,* Νο 1, σσ. 90-110.

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, (2012), Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, *EUR-Lex - Access to European Union law*, https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:el:PDF

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, (1986), νόμος υπ'αριθμόν 1650 - *Για την προστασία του περιβάλλοντος,* Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 160.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, (2002), νόμος υπ'αριθμόν 3010 - *Εναρμόνιση του Ν.1650/1986 με τις Οδηγίες 97/11 Ε.Ε. και 96/61 Ε.Ε...και άλλες διατάξεις,* Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 91.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, (2016), νόμος υπ'αριθμόν 4414 - *Νέο καθεστώς στήριξης των σταθμών παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας από Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας...και άλλες διατάξεις,* Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 149.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, (2017), προεδρικό διάταγμα υπ'αριθμ. 7, *Αναδιάταξη - αναδιοργάνωση, σύσταση και λειτουργία περιφερειακών υπηρεσιών Ελληνικής Αστυνομίας,* Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 14.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, (2019), Κύρωση του Εθνικού Σχεδίου για την Ενέργεια και το Κλίμα (ΕΣΕΚ), Τεύχος Δεύτερο, Αρ. Φύλλου 4893, *Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας*, https://ypen.gov.gr/wp-content/uploads/2020/11/%CE%A6%CE%95%CE%9A-%CE%92-4893.2019.pdf .

Καλτσόγια-Τουρναβίτη, Ν. (2002), *Το Σύνταγμα του 1975/1986/2001: Αντιστοιχίες - Συγγένειες - Αποκλίσεις από το Σύνταγμα του 1822 μέχρι το Σύνταγμα του 1975/1986,* Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα.

Καρεκλά, Σ., Γιολτζίδου, Γ., Κεντερελίδου, Κ., Γαλατσοπούλου, Φ., Τουρή, Μ., Κωσταρέλλα, Ι., Σκαμνάκης, Α. (2022), Η Επικοινωνία για την Ανάπτυξη και την Κοινωνική Αλλαγή στην Ελλάδα: Ένα αναδυόμενο πεδίο, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τομ. 20, No 75, σσ. 3-30, DOI: https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.sst.2022.900

Μποτετζάγιας, Ι. (2017), Η ομοσπονδία οικολόγων εναλλακτικών: το ελληνικό πράσινο πείραμα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης,* No 22, σσ. 69-105.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Addi, L. (2010), Le concept de société en relations internationales. Approches théoriques d'une sociologie de la scène mondiale, *Insaniyat / Revue algérienne d'anthropologie et de sciences sociales*, No. 47-48, https://doi.org/10.4000/insaniyat.4878

Bailey, D. (2020), Re-thinking the Fiscal and Monetary Political Economy of the Green State, *New Political Economy,* Vol. 25, No 1, pp. 5-17. https://doi.org 10.1080/13563467.2018.1526267

Becerra, S. (2012), Vulnérabilité, risques et environnement : l'itinéraire chaotique d'un paradigme sociologique contemporain, *VertigO - la revue électronique en sciences de l'environnement,* Vol. 12, No 1, https://doi.org/10.4000/vertigo.11988

Chatzistavrou, F. (2016), De la coordination nationale à la supervision supranationale: la Grèce face aux programmes d'ajustement économique de l'Union européenne, *Revue française d'administration publique,* Vol. 2, pp. 517-530, https://www.cairn.info/revue-francaise-d-administration-publique-2016-2-page-517.htm

Dalby, S. (2007), Anthropocene geopolitics: Globalisation, empire, environment and critique, *Geography Compass*, Vol. 1, No 1, pp. 103-118.

Eckersley, R. (2012), Moving forward in the climate negotiations: Multilateralism or minilateralism? *Global environmental politics,* Vol. 12, No 2, pp. 24-42.

Eckersley, R. (2022), Greening states and societies: from transitions to great transformations, *Trajectories in Environmental Politics*, pp. 242-262.

Gordeeva, E. (2022), The Securitization of Global Environmental Policy: An Argument Against, *Eur J Secur Res*, Vol. 7, pp. 5-20. https://doi.org/10.1007/s41125-022-00083-x

Hovi, J., Sprinz, D. F. and Underdal A. (2009), Implementing long-term climate policy: Time inconsistency, domestic politics, international anarchy, *Global Environmental Politics,* Vol. 9, No 3, pp. 20-39.

Khan, M. R., and Munira, S. (2021), Climate change adaptation as a global public good: implications for financing, *Climatic Change,* Vol. 167, No 50, https://doi.org/10.1007/s10584-021-03195-w

Krämer, L. (2020), Come on, let's make a plan—towards an 8th EU environmental action programme, *ERA Forum*, Vol. 20, No 4.

Lazarou, E., and Tothova, L. (2022), Climate change considerations for EU security and defence policy, *European Parliamentary Research Service, European Parliament*.

McSweeney, B. (1999), *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations (Cambridge Studies in International Relations)*. Cambridge, Cambridge University Press.

Miciuła, I, Wojtaszek, H., Włodarczyk, B., Szturo, M., Będźmirowski, J., Kazojć, K. and Kabus, J. (2021), The Current Picture of the Transition to a Green Economy in the EU—Trends in Climate and Energy Policy versus State Security, *Energies,* Vol. 14, No 23, https://doi.org/10.3390/en14238181

OECD Environmental Performance Reviews, (2020), Greece 2020, *OECD iLibrary*, https://www.oecd-ilibrary.org/environment/oecd-environmental-performance-reviews-greece-2020_cec20289-en

Pickering, J. (2023), Can democracy accelerate sustainability transformations? Policy coherence for participatory co-existence, *Int Environ Agreements,* Vol. 23, pp. 141-148. https://doi.org/10.1007/s10784-023-09609-7

Renouard, C. (2015), L'affaire de tous. Libéralisme et théories de la justice sociale et écologique, *Revue française des affaires sociales,* Vol. 1, pp. 13-32. shs.cairn.info/revue-francaise-des-affaires-sociales-2015-1-page-13?lang=fr

Sorman, A. H., Turhan, E. and Rosas-Casals, M. (2020), Democratizing Energy, Energizing Democracy: Central Dimensions Surfacing in the Debate, *Front. Energy Res., Sec. Sustainable Energy Systems,* Vol.8, https://doi.org/10.3389/fenrg.2020.499888

Swedberg, R. (2001), Sociology and game theory: Contemporary and historical perspectives, *Theory and Society*, Vol. 30, No 3, pp. 301-335.

Trivedi, A. and Jolly, S. (2023), Construing Climate Change Adaptation as Global Public Good Under International Law: Problems and Prospects, *Liverpool Law Rev*, Vol. 44, pp.37-62, https://doi.org/10.1007/s10991-022-09317-3

Underdal, A. (2010), Complexity and challenges of long-term environmental governance, *Global Environ. Change*. 10.1016/j.gloenvcha.2010.02.005

Wahnich, S. (2001), La patrie en danger, rumeur et loi, *Hypothèses,* Vol. 4, No 1, https://shs.cairn.info/revue-hypotheses-2001-1-page-293?lang=fr

ΝΕΟΙ/ΝΕΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ

«ΦΟΒΟΙ» ΚΑΙ «ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ» ΣΤΗ ΣΥΧΓΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ – ΕΝΑ ΕΠΙΔΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Γανωτάκη Μυρτώ, Δαλάκα Παναγιώτα, Ευαγγελινού Μυρτώ, Θεοτοκάτου Βασιλική, Κιάρρι Μαρίνα, Καγκελάρη Χριστίνα, Κουρμπά Χριστίνα, Κούρτη Αρετή- Χαρά, Λαγού Αγγελική-Σαββίνα, Λαζάρου Άγγελος-Μεταξάς, Μαντεργκόνα Νικολέτα, Ξένος Πέτρος, Παυλίδη Μαριαλένα, Πολυχρονοπούλου Ναταλία, Ρούνη Μαρία, Σαραντάκη Παναγιώτα-Ελένη, Φιφλής Λεωνίδας [α]

[α] Κοινωνικοί Επιστήμονες, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η επέλαση διαδοχικών και σωρευτικών κρίσεων κατά την τελευταία 15ετία στη χώρα μας, συχνά «αξιοποιείται» στον πολιτικό - δημόσιο διάλογο ως «παραγωγός» φόβων και ανασφάλειας στο κοινωνικό σώμα, τα οποία και υπαγορεύουν αναλογούσες στάσεις και συμπεριφορές που θέτουν σε αμφισβήτηση -ή απειλούν με ρήξεις- την κοινωνική συνοχή. Η μελέτη επιχειρεί να αποκρυπτογραφήσει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αισθάνονται, σκέφτονται και συμπεριφέρονται μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον που σημαδεύτηκε από τις παραπάνω κρίσεις μέσω ενός προκαταρκτικού ποιοτικού ερευνητικού προγράμματος το οποίο υλοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του 2023. Η ελληνική περίπτωση αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα, μια μελέτη περίπτωσης, που μας παρέχει την ευκαιρία να προσπαθήσουμε να αποκωδικοποιήσουμε με ποιοτικούς όρους ζητήματα που συχνά αντιμετωπίζονται από ποσοτικές έρευνες. Τα αποτελέσματα της έρευνας βασίζονται σε πλούσιο υλικό που προέκυψε από τη διεξαγωγή 100 προσωπικών και σε βάθος προσωπικών συνεντεύξεων με πληθυσμό ανδρών και γυναικών ηλικίας 20 έως 65+ ετών που κατοικούν στην Ελλάδα κατά την περίοδο υλοποίησης της έρευνας. Έτσι, άτομα ελληνικής και μεταναστευτικής καταγωγής έχουν συμπεριληφθεί στον ερευνητικό πληθυσμό με την προϋπόθεση ότι μιλούσαν και κατανοούσαν την ελληνική γλώσσα. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι αφηγήσεις των ανθρώπων απομακρύνονται από στερεοτυπικές προσλήψεις και αντιλήψεις που διαχέονται στον δημόσιο διάλογο ως προς τους γενεσιουργούς λόγους «φόβων και ανασφάλειας» των πολιτών. Αντιθέτως εδαφοποιούνται σε τόπους που κυρίως εντοπίζονται στο φαντασιακό παρά στο πραγματικό. Στη συνέχεια δεν εντοπίζονται με ευκρίνεια και σχετικές αποκρυσταλλωμένες «στάσεις» οι οποίες να θέτουν «εν κινδύνω» την κοινωνική συνοχή και συναρτώνται περισσότερο με μια διάχυτη ανησυχία αναπροσαρμογής του βίου σε συνθήκες «ρευστότητας».

Λέξεις Κλειδιά: Φόβος, Ανασφάλεια, Κοινωνιολογία Συναισθημάτων, Κοινωνίες του Ρίσκου

“FEARS” AND “INSECURITY” IN CONTEMPORARY GREEK SOCIETY – A CONTESTED ISSUE

Ganotaki Myrto, Dalaka Panagiota, Evangelinou Myrto, Theotokato Vasiliki, Kiari Marina, Kagkelari Christina, Kourba Christina, Kourti Areti-Chara, Lagou Angeliki-Savvina, Lazarou Angelos-Metaxas, Mantegkona Nikoleta,

Xenos Petros, Pavlidi Marialena, Polychronopoulou Natalia, Rouni Maria, Sarantaki Panagiota-Elena, Fiflis Leonidas [a]

[a] Social Scientists, National and Kapodistrian University of Athens, Panteion University

Abstract

The onslaught of successive and cumulative crises during the last fifteen years in our country, is often "utilized" in political - public discourse as a "producer" of fears and insecurity within the social body, which in turn dictate corresponding attitudes and behaviors that call social cohesion into question — or threaten it with rupture. The present study attempts to decipher the ways in which people feel, think, and behave within a social environment marked by the aforementioned crises through a preliminary qualitative research project carried out during 2023. The Greek case constitutes an indicative example, a case study that provides us with the opportunity to attempt a qualitative decoding of issues that are often approached through quantitative research. The findings of the research are based on rich empirical material deriving from the conduct of 100 personal and in-depth interviews with men and women aged 20 to 65+ residing in Greece during the implementation period of the research. Thus, individuals of both Greek and migrant origin were included in the research population, provided that they spoke and understood the Greek language. The findings demonstrate that people's narratives diverge from stereotypical perceptions and representations disseminated in public discourse regarding the generating causes of citizens' "fears and insecurity". On the contrary, these fears are grounded in loci situated primarily in the imaginary rather than in the real. Furthermore, no clearly crystallized "attitudes" were identified that would place social cohesion "at risk" and they appear to be associated more with a diffuse anxiety concerning the readjustment of life under conditions of "fluidity."

Keywords: Fear, Insecurity, Sociology of Emotions, Risk Societies

Αντικείμενο

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στο πλαίσιο υλοποίησης του ερευνητικού έργου του Ινστιτούτου Πολιτικών Ερευνών (ΙΠΕ) του ΕΚΚΕ με τίτλο «Κοινωνίες του φόβου, πολιτικές του φόβου» (2023 –) και εντάσσεται στις εκπαιδευτικές – ακαδημαϊκές δράσεις μαθητείας του CRIME-LAB του εν λόγω Ινστιτούτου, υπό την επιστημονική ευθύνη της Διευθύντριας Ερευνών του ΙΠΕ/ΕΚΚΕ, δρ Ιωάννας Τσίγκανου. Στο πλαίσιο των διερωτήσεων που δημιουργούνται από τη σύγχρονη βιβλιογραφία περί «φόβου» επιχειρείται μια ανίχνευση στερεοτυπικών προσλήψεων, αναπαραστάσεων, πεποιθήσεων και εμπειριών φόβου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Στόχος είναι η διερεύνηση της υπόθεσης περί της ύπαρξης και έντασης υπαρκτών ή/και κατασκευασμένων «φόβων» στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Στόχος είναι η αναζήτηση των πεδίων όπου οι «φόβοι» αυτοί υποστασιοποιούνται είτε στην οντολογική είτε στη φαντασιακή τους διάσταση αλλά και η επισήμανση των περιοχών αντίδρασης στους φόβους αυτούς (ενδεικτικά, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός).

Την ανάλυση ενδιαφέρουν ερωτήματα όπως το *«ποιες συνθήκες οδηγούν τους ανθρώπους να αισθάνονται άγχος και φόβο για τον εαυτό τους και τους άλλους;», με*

«ποιους τρόπους γίνονται αυτοί οι 'φόβοι' αντιληπτοί;», «σε ποια πεδία της κοινωνικής ζωής εμφανίζονται και με ποια ένταση ανά πεδίο;», «ποια συναισθήματα ανιχνεύονται;» (ενδεικτικά, ανησυχητική αβεβαιότητα, καταπιεσμένος θυμός, σιωπηλή δυσαρέσκεια, αγωνία, άγχος – ατομικό και συλλογικό, κ.λπ.), «τι προηγείται και τι έπεται;» (ενδεικτικά πρόληψη ή καταστολή), «ανταποκρίνονται οι 'φόβοι' αυτοί στην πραγματικότητα;» κ.ά.

Μεθοδολογία υλοποίησης

Για τη διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων *επιλέχθηκε η ποιοτική μέθοδος και μάλιστα η τεχνική της προσωπικής συνέντευξης σε βάθος*. Η επιλογή αυτή βασίστηκε:

1) Σε πορίσματα της διεθνούς βιβλιογραφίας περί της δέουσας μεθοδολογικής προσέγγισης για την σε βάθος αποκωδικοποίηση και κατανόηση του «φόβου» και της «ανασφάλειας» προκειμένου να «συγκροτηθεί το πλήρες πρόσωπό τους – (ενδεικτικά, προέλευση, τοποθέτηση στον τόπο και στο χρόνο, προσλήψεις, αναπαραστάσεις, εικόνες, συμπεριφορές)» (Τσίγκανου 2007).

2) Στην αντίληψη του πώς τα υπό διερεύνηση ερωτήματα κατανοούνται πληρέστερα μέσα από τη απαραίτητη συνδυαστική διενέργεια και ποιοτικών ερευνών οι οποίες φυσικά θα πλαισιώνονται από τα σχετικά πορίσματα ποσοτικών ερευνών και δεδομένα βάσεων.

3) Στην ανάγκη άσκησης των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών φοιτητών/τριών στην ερευνητική πραγματικότητα με τρόπο ελεγχόμενο και αποτελεσματικό και εντός προδιαγεγραμμένου ασφυκτικού χρονοδιαγράμματος λόγω των χρονικών ορίων της πρακτικής άσκησης και της μαθητείας.

Οι προσωπικές συνεντεύξεις σε βάθος διενεργήθηκαν πρόσωπο με πρόσωπο (face - to - face) και με προ-κατασκευασμένο *εργαλείο οδηγού συνέντευξης ανοικτού τύπου*. Η προ-δομημένη εκφορά των ερωτήσεων κρίθηκε σκόπιμη λόγω του αριθμού των ερευνητών/τριών (18 άτομα) που συμμετέχουν στην ερευνητική ομάδα μιας προκαταρκτικής ποιοτικής έρευνας. Επιλέξαμε τη διεξαγωγή προσωπικών συνεντεύξεων σε βάθος στη βάση της διαμόρφωσης ενός κοινού και αρκετά δομημένου οδηγού συνέντευξης, ο οποίος βοηθάει στην ομογενοποίηση της ερευνητικής διαδικασίας όταν η ποιοτική διερεύνηση συντελείται από περισσότερους του ενός ερευνητές. Επιπρόσθετα, ο οδηγός συνέντευξης που διαμορφώσαμε ήταν δομημένος *μόνο* ως προς την ακολουθία των θεμάτων που θίγονταν, έτσι ώστε να διασφαλιζόταν σε κάθε περίπτωση ο ίδιος βαθμός *παρέμβασης* -οπωσδήποτε περιορισμένης- του ερευνητή στην ανακλητική πορεία της μνήμης και των βιωμένων εμπειριών των υποκειμένων της έρευνάς μας. Με αυτόν τον τρόπο η προσωπική συνέντευξη παρείχε ένα ευρύ πλαίσιο αφηγηματικής προσέγγισης και προοπτικής στην ερευνητική διαδικασία. Η δε έναρξη της συνέντευξης σημαινόταν από μια έκκληση στα ερωτώμενα άτομα να αναφερθούν με τρόπο ελεύθερο και ανεμπόδιστο στα υπό συζήτηση θέματα.

Από την άλλη πλευρά, οι διαφορετικές ειδικότητες και επαγγελματικές εμπειρίες των εμπλεκομένων ερευνητρών/τριών στην έρευνα και η δι-υποκειμενική επεξεργασία του συλλεγέντος υλικού διασφαλίζει έναν πολύ ικανοποιητικό βαθμό τριγωνισμού. Ο τριγωνισμός αυτός μας επιτρέπει να διακινδυνεύσουμε τον ισχυρισμό μιας μεγαλύτερης

αντικειμενικής διάστασης των πορισμάτων που εκτίθενται στην παρούσα μελέτη. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι τα πορίσματα της ερευνητικής μας εργασίας δεν υπακούουν στη ρήτρα της γενίκευσης και αφορούν τον πληθυσμό της έρευνάς μας.

Τον πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν άνδρες και γυναίκες, γενικού πληθυσμού, ηλικίας 20-65+ ετών. Δηλαδή υιοθετήθηκαν 4 διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες: 20-35 ετών, 36-50 ετών, 51-65 ετών και 65 ετών και άνω. Ο όρος «ηλικιακή κατηγορία» ή «γενιά» εδώ χρησιμοποιείται στη βάση της εννοιολόγησης του Norman Ryder (1965) και όχι στη βάση της εννοιολόγησης του Karl Mannheim (1923) καθώς αξιοποιείται για να σημανθεί *«το σύνολο των περιπτώσεων και υποπεριπτώσεων του πληθυσμού μας που βιώνουν το ίδιο κοινωνικό γεγονός εντός του αυτού χρονικού διαστήματος»,* (Ryder, 1965:845) και όχι όπως θα το επιθυμούσε ο Mannheim ενός πληθυσμού -*γενεών*- ως *συλλογικών δρώντων υποκειμένων κοινωνικής αλλαγής* - με ειδική αναφορά στον κοινωνικό τόπο ή κοινωνικό δεσμό ή οποιαδήποτε συλλογική απάντηση σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Ακολουθώντας την ιδέα του Ryder (1965), στην ανάλυσή μας *η ηλικία* διαδραματίζει σημαντική παράμετρο καθορισμού των «γενεών» των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα, καθώς όχι μόνο η ημερομηνία γέννησης αλλά κυρίως η ηλικιακή τοποθέτηση και η οριοθέτηση των κοινωνικών ρόλων χαρακτηρίζουν τη διάκριση ανάμεσα στις γενεές. Έτσι, η διαφοροποίηση των γενεών με βάση την ηλικία είναι σημαντική καθώς οι διαφορετικές γενιές μοιράζονται βασικές κοινές κοινωνικές εμπειρίες στις πορείες ζωής τους. Στη βάση αυτής της εννοιολόγησης του όρου «γενιά» διακρίναμε τις ηλικιακές κατηγορίες της έρευνας. Επιπρόσθετα, τα ηλικιακά όρια τέθηκαν λίγο ως πολύ σε συνάρτηση με την πλησιέστερη ταύτισή τους με τα αντίστοιχα ηλικιακά όρια της ΕΛΣΤΑΤ, έτσι ώστε αφενός ενδεχόμενες συγκριτικές αναγωγές να διευκολύνονται και αφετέρου να υπηρετείται ένας από τους βασικούς στόχους της έρευνας, δηλαδή η κατανόηση της βιωμένης εμπειρίας των ερωτώμενων στη βάση του ρόλου και της θέσης τους στον σύγχρονο κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας ή/και της ανεργίας, καθώς και της οικιακής και οικογενειακής ενασχόλησης και φροντίδας. Η κατάτμηση που αποφασίσαμε να ακολουθήσουμε δεν υποδηλώνει την απαξίωση οποιασδήποτε θεωρητικής πρόσληψης των *γενεών ως συλλογικών δρώντων υποκειμένων αλλαγής*. Αντίθετα, με την υιοθέτηση μιας διαγενεακής κατανομής της βιωμένης κοινωνικο-πολιτισμικής και ιστορικής εμπειρίας από τα υποκείμενα της έρευνάς μας σημαίνεται η *δομούσα δύναμη της κοινωνίας* τόσο ως προς την ηλικία όσο και ως προς το φύλο, όπως αυτή καθίσταται αντιληπτή μέσα από τις αφηγήσεις των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα. Τέλος, ο εντοπισμός των συμμετεχόντων/ουσών διενεργήθηκε με βάση τα κριτήρια της ηλικίας πρωτίστως και του φύλου δευτερευόντως ενώ αξιοποιήθηκε η τεχνική της χιονοστοιβάδας.

Στο σημείο αυτό να παρουσιάσουμε *τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων/ουσών* τα οποία αποκλειστικά και μόνο χάριν της παρούσας ανακοίνωσης εμφανίζονται διαγραμματικά, καθώς ως γνωστόν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά δεν ποσοτικοποιούνται.

Ως προς το φύλο περισσότερες ήταν οι γυναίκες που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα.

Διάγραμμα 1. Η κατανομή του φύλου

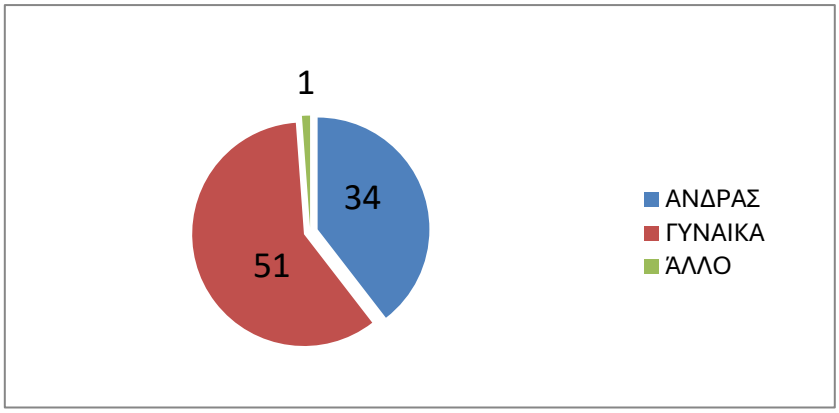

Οι περισσότεροι ερωτώμενοι/νες ανήκουν στην ενεργό παραγωγική ηλικία.

Διάγραμμα 2. Η κατανομή της ηλικίας

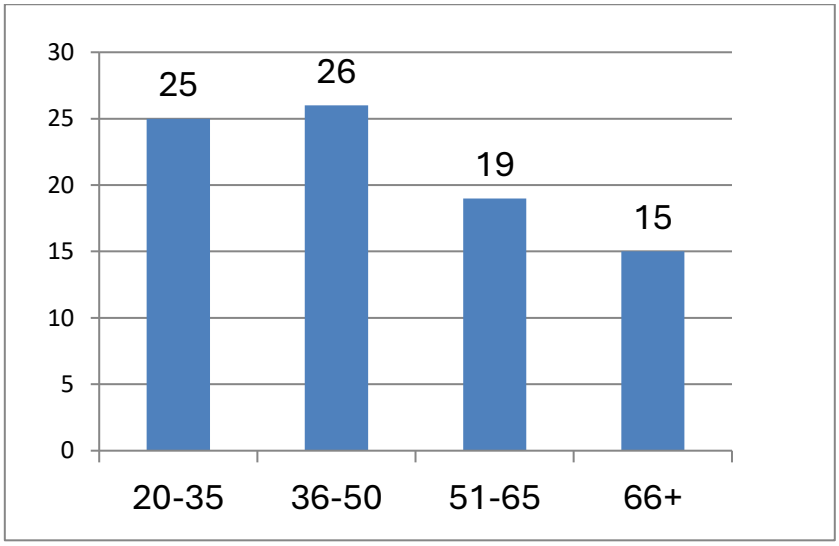

Ο πληθυσμός της έρευνας διαθέτει σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο.

Διάγραμμα 3. Η κατανομή του επιπέδου εκπαίδευσης

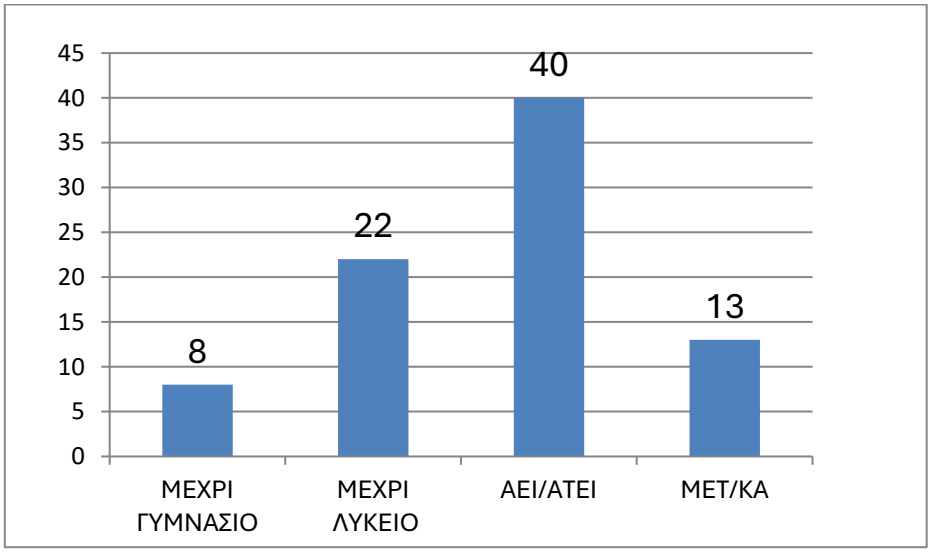

Οι περισσότεροι/ρες εργάζονται αλλά δεν είναι μικρός ο αριθμός των ερωτώμενων που δεν εργάζονταν κατά το χρόνο της έρευνας (20 άτομα από τα 86).

Διάγραμμα 4. Η κατανομή της κατάστασης απασχόλησης

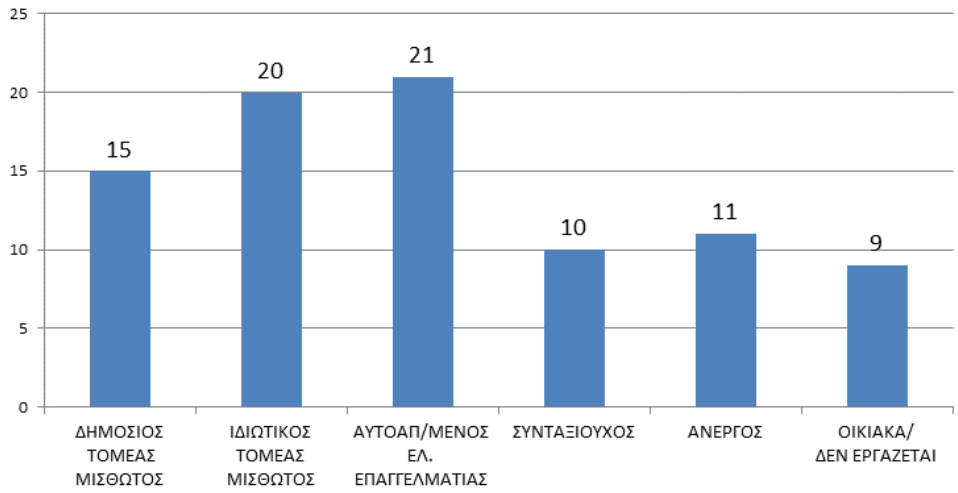

Περίπου οι μισοί/ες ερωτώμενοι δηλώνουν παντρεμένοι/ες.

Διάγραμμα 5. Η κατανομή της οικογενειακής κατάστασης

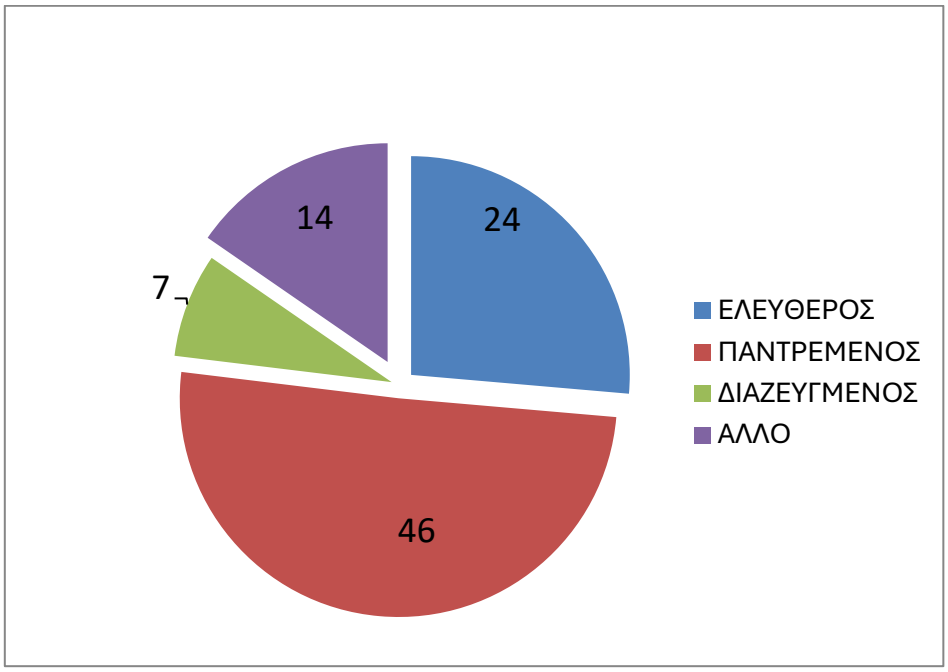

Τέλος, η πλειονότητα διαμένει ή κατοικεί στην Αθήνα και κατά δεύτερο λόγο σε μεγάλη επαρχιακή πόλη. Πρόκειται δηλαδή κυρίως για πληθυσμό μεγάλων αστικών κέντρων.

Διάγραμμα 6. Η κατανομή του τόπου κατοικίας

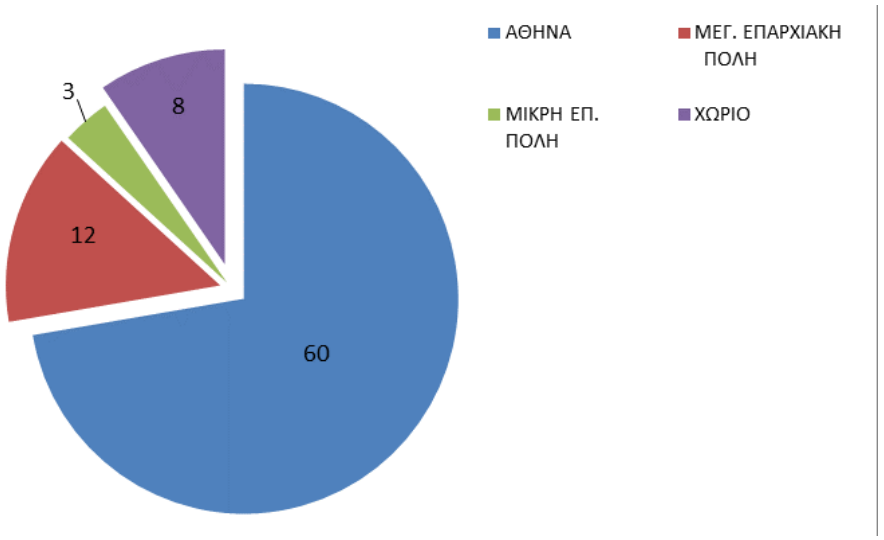

Συνολικά και συνοπτικά θα λέγαμε ότι ο πληθυσμός της έρευνάς μας ελλείψει μιας μελέτης αναφοράς για την κοινωνική διαστρωμάτωση στη χώρα ανήκει σε αυτήν την ευρεία κοινωνική κατηγορία που αποκαλείται μέσα από μια χαλαρή ταξινόμηση ως «μεσαία κοινωνικά στρώματα».

Η έρευνα διεξήχθη από τον Μάιο μέχρι και τον Σεπτέμβρη του 2023. Συνολικά *διεξήχθησαν 90 συνεντεύξεις από τις οποίες αξιοποιήσιμες κρίθηκαν οι 86.* Τηρουμένων όλων των προδιαγραφών του Κώδικα Ηθικής και Δεοντολογίας του ΕΚΚΕ οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και μεταγράφηκαν σε μορφή γραπτού κειμένου. Κατά το τρέχον διάστημα έχει ήδη ξεκινήσει η επεξεργασία των αποτελεσμάτων ενός πολύ πλούσιου υλικού άνω των 1000 σελίδων μεταγεγραμμένων κειμένων. Ωστόσο, επειδή οι σχετικές επεξεργασίες βρίσκονται σε εξέλιξη, η ερευνητική ομάδα μπορεί να μεταφέρει μόνο στιγμιότυπα της ερευνητικής εμπειρίας με την παρούσα ανακοίνωση.

Ο οδηγός συνέντευξης ως προς το πνεύμα και ως προς το γράμμα του συναρτάται με τον τίτλο της έρευνας. Ενώ η βασική μας διερώτηση αφορά το φόβο και την ανασφάλεια των συμπολιτών μας, κεντρικής σημασίας κρίθηκε οι όροι αυτοί να μην αναφέρονται ούτε στον τίτλο της έρευνας ούτε και στις κατ΄ ιδίαν ερωτήσεις, καθώς μας ενδιέφεραν οι τρόποι, οι πηγές και τα μέσα που οι φόβοι και οι ανασφάλειες αναδύονται αυτόματα και εκπηγάζουν από το συλλογικό ασυνείδητο. Έτσι, ο οδηγός αποτελείται από περισσότερο γενικές ερωτήσεις – που εντάσσονται σε τέσσερις (4) διακριτές θεματικές ενότητες: τα ατομικά χαρακτηριστικά (9 ερωτήματα), τις σύγχρονες προκλήσεις για την κοινωνία μας (4 ερωτήματα), τις ανησυχίες των ερωτώμενων γενικά και ατομικά (11 ερωτήματα) και τις προοπτικές για το μέλλον (11 ερωτήματα). Τέλος, ο οδηγός συνέντευξης σε κάθε θεματική ενότητα είχε ως αφετηρία ένα γενικό ερώτημα με διευκρινιστικές ερωτήσεις προς χρήση των ερευνητών/τριών ενώ ειδικότερα θέματα θίγονταν στη συνέχεια.

Παραθέτουμε παραδειγματικά κάποια από τα ερωτήματα:

Κατά τη γνώμη σας ποιο είναι το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι σήμερα;

(Γιατί πιστεύετε ότι συμβαίνει αυτό; Υπάρχουν τρόποι και περιθώρια επίλυσης/αντίδρασης; Εσείς προσωπικά πώς αντιμετωπίζετε τέτοιες ή ανάλογες καταστάσεις; Θέλετε να μας δώσετε ένα παράδειγμα;)

Εσάς προσωπικά τι σας απασχολεί / τι σας προβληματίζει για την / στην καθημερινότητά σας σήμερα;

(Γιατί; Να πούμε λίγα πράγματα παραπάνω; Πώς το αντιμετωπίζετε – τι κάνετε γι' αυτό; Αν δεν κάνετε κάτι, τι σας εμποδίζει;)

.....

Ποια ήταν η μεγαλύτερη ανησυχία σας την περίοδο της πανδημίας; Τι δυσκόλεψε περισσότερο τη ζωή σας;

(Αφού απαντήσουν οι ερωτώμενοι/ερωτώμενες προκαλούμε επιπλέον συζήτηση για το θέμα της κοινωνικής αποστασιοποίησης/απομόνωσης, τις συνθήκες ζωής ή/και εργασίας στα lockdown, εμπειρίες σχετικές)

.....

Τι σκέπτεστε για την εγκληματικότητα στις μέρες μας;

(Γιατί; Μιλάτε από προσωπική εμπειρία; Τι είδους εμπειρία; Θα θέλατε να μιλήσουμε λίγο περισσότερο γι' αυτό;)

.....

Τέλος, προκειμένου να διασφαλιστεί η συγκέντρωση δεδομένων *περί φόβου/ανασφάλειας,* στην περίπτωση που αυτά δεν προέκυπταν αβίαστα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, τα ζητήματα αυτά τέθηκαν ευθέως στο τέλος της.

Γενικά μιλώντας, πιστεύετε ότι υπάρχει κάτι που φοβούνται οι άνθρωποι;

(Γιατί το λέτε αυτό; Θα θέλατε να μοιραστείτε μαζί μας περισσότερες σκέψεις σας;)

Για εσάς προσωπικά, ποιος θα λέγατε ότι είναι ο μεγαλύτερος φόβος σας;

(Γιατί το λέτε αυτό; Θα θέλατε να μοιραστείτε μαζί μας περισσότερες σκέψεις σας;)

Το πεδίο της έρευνας – αναστοχασμοί ερευνητών/τριών

Το πεδίο της έρευνας κύλησε ομαλά. Προηγήθηκε εκπαίδευση επί του οδηγού συνέντευξης και αρχικά διενεργήθηκε μια πιλοτική συνέντευξη από καθένα εκ των μελών της ερευνητικής ομάδας, η οποία αξιοποιήθηκε για ερευνητικούς σκοπούς. Τέλος, κάθε μέλος της ομάδας ανέλαβε να διεξαγάγει πέντε συνεντεύξεις με άτομα της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας - αριθμός καθόλα αυθαίρετος αλλά επιτρεπτός στο πλαίσιο της προκαταρκτικής μας έρευνας.

Σήμερα δεν είμαστε σε θέση να παρουσιάσουμε μια ουσιαστική και σημαίνουσα ανάλυση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων, καθώς το στάδιο αυτό της έρευνας βρίσκεται σε

εξέλιξη. Μπορούμε, όμως, να παρουσιάσουμε *αφενός το τμήμα του αναστοχασμού μας* το οποίο αναφέρεται σε αυτήν την ίδια την ερευνητική διαδικασία και *αφετέρου κεντρικούς πόλους φόβων και ανησυχιών,* σχεδόν κοινών σε όλους τους ερωτώμενους/ες.

Για λόγους οικονομίας, μια εντελώς σχηματική τυποποίηση του αναστοχασμού που εκφράστηκε από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας έχει ως εξής:

(Ι) Αναστοχασμός ως προς τη σχέση κοινωνιολογικής θεωρίας - με την έννοια των σπουδών - και της έρευνας.

> «... Ήταν μια πολύ ενδιαφέρουσα εμπειρία...».
>
> «...Ήταν μια πολύ καλή ευκαιρία να έρθω σε επαφή, στην πράξη, με την διαδικασία της έρευνας, μιας και αποτελούσε μέρος των σπουδών μου. Ως εν δυνάμει Κοινωνιολόγος, βρίσκω απαραίτητο να μάθω τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται στην έρευνα...».
>
> «...Με βοήθησε ...να γνωρίσω το αντικείμενο των σπουδών μου καλύτερα...»
>
> «...Αυτή ήταν μια πρωτόγνωρη για εμένα εμπειρία, ιδιαιτέρως εποικοδομητική και ενδιαφέρουσα, καθώς αποτέλεσε μια ευκαιρία για να γνωρίσω περισσότερο το αντικείμενο των σπουδών μου και να ασκηθώ στην διαδικασία της έρευνας...»
>
> «...Η εμπειρία της πρακτικής άσκησης αποτέλεσε κάτι εντελώς διαφορετικό και καινούριο για 'μένα. Ήταν η πρώτη φορά που μου δόθηκε η ευκαιρία να χρησιμοποιήσω και να αναβαθμίσω τις γνώσεις του προπτυχιακού μου στο αντικείμενο της κοινωνιολογίας. Ήταν η πρώτη φορά που διεξήγαγα κοινωνική έρευνα στην πράξη... και η όλη διαδικασία οφείλω να πω πως με δίδαξε όχι μόνο εξαιρετικά σημαντικά πράγματα αναφορικά με την διαδικασία της έρευνας, που οφείλουμε να διεξάγουμε ως κοινωνιολόγοι, αλλά με έκανε να υιοθετήσω και να αναθεωρήσω χαρακτηριστικά συμπεριφοράς τα οποία απαιτούνται από μια σωστή ερευνήτρια και γενικότερα μια επιστήμονα που ασχολείται με την Κοινωνιολογία...».
>
> «...Έμαθα πολλά μέσα από τις συνεντεύξεις, και απέκτησα μια εμπειρία που θα τη θυμάμαι για πάντα...».

(ΙΙ) Αναστοχασμός ως προς την επίδραση του ερευνητικού πεδίου στην κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας από τους ερευνητές/τριες.

> «...Το πιο δύσκολο στάδιο της έρευνας ήταν οι συνεντεύξεις καθώς ως ερευνητής οφείλεις να είσαι ουδέτερος και να φροντίζεις να αισθάνεται άνετα ο ερωτώμενος καθ' όλη την διάρκεια της διαδικασίας. Η μετέπειτα επεξεργασία των δεδομένων ήταν επίσης πολύ ενδιαφέρουσα, γιατί μέσω αυτής έμαθα να αναλύω και να ερμηνεύω τα δεδομένα...».
>
> «...Μέσα από τις συνεντεύξεις ... άνοιξε μπροστά μου ένας νέος διαφορετικός ορίζοντας...».

«...Κάθε συνέντευξη είχε να μου προσφέρει και κάτι διαφορετικό. Διαφορετικοί άνθρωποι με διαφορετικές ιστορίες να αφηγηθούν. Μου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση το πόσο 'κλειστοί' ήταν στις πρώτες ερωτήσεις οι ερωτώμενοι... όσο κυλούσε η συνέντευξη όλο και πιο πολλά μοιράζονταν... Επίσης... μεγάλη σημασία είχαν για 'μένα οι παύσεις τους, τα βλέμματα και εν γένει οι αντιδράσεις τους...».

«...Δεν ήταν ποτέ δύσκολο να φανταστώ πώς αισθάνεται ο κόσμος για τα σημερινά κοινωνικά ζητήματα, όμως μέσα από τις ιστορίες που άκουσα μπόρεσα να δω πολλές διαφορετικές πλευρές... Κάποιοι ερωτώμενοι συγκινήθηκαν, κάποιοι άλλοι κλείστηκαν στο καβούκι τους...»

«...Ενώ στην πρώτη μου συνέντευξη είχα στόχο να εκμαιεύσω τη χρήσιμη πληροφορία, μέχρι την τελευταία ήθελα απλά να ακούσω τι έχουν να πουν και να καταλάβω πώς φαίνεται η ελληνική κοινωνία σήμερα μέσα από τα δικά τους μάτια...».

«... Ήταν μια πρωτόγνωρη και ενδιαφέρουσα εμπειρία. Είναι κάτι που σίγουρα θα επαναλάμβανα... γνώρισα (τους) ανθρώπους καλύτερα αλλά και τον ίδιο μου τον εαυτό. ... Αυτή η έρευνα μου έδωσε το έναυσμα ώστε να αναζητήσω πληροφορίες σε θέματα που δεν γνώριζα καλά ή και καθόλου. Διαπίστωσα ακόμη πως τίποτα δεν είναι αυτονόητο... και πως ο καθένας μας ορίζει το 'αυτονόητο' με τον δικό του τρόπο. Τέλος, ... συνειδητοποίησα ποσό τυχερή και ευγνώμων είμαι που συμμετέχω σε αυτήν την έρευνα, όταν στο τέλος μια συνέντευξης η ερωτώμενη χαρακτήρισε την συνέντευξη μας ως 'ψυχαναλυτική'».

«...Επειδή ακριβώς η έρευνα αφορούσε τους φόβους και τις ανησυχίες των ερωτώμενων, μετά από κάποιο σημείο και καθώς η απομαγνητοφώνηση διενεργήθηκε σε πυκνό διάστημα δύο εβδομάδων, ένιωσα εν μέρει να ενστερνίζομαι τους προβληματισμούς και τις 'πιέσεις' των ατόμων... Εν μέρει όλες οι πληροφορίες και η αποτύπωση των 'φόβων' άρχισαν σταδιακά να με επηρεάζουν και ... υποσυνείδητα, να αγχώνουν και να πιέζουν κι εμένα την ίδια...».

«...Ο ίδιος ο οδηγός συνέντευξης δημιούργησε διαφορετικές αντιδράσεις σε διαφορετικούς ανθρώπους. Μία κυρία ,ακαδημαϊκός στο επάγγελμα, είχε ένσταση σε κάποιες ερωτήσεις, ενώ ένας κύριος μου είπε να κλείσω για λίγο το μικρόφωνο για να μου πει ότι έχει πρόβλημα διότι 'η συνέντευξη είναι πολιτική και ότι θα απαντήσει κάποιος ανάλογα με τα πολιτικά του φρονήματα', δέχτηκε όμως να συνεχιστεί η συνέντευξη και στο τέλος μου είπε ότι τον δυσκόλεψαν οι ερωτήσεις. Άλλοι βρήκαν τις ερωτήσεις πολύ καλές, ενώ ένας κύριος, ακαδημαϊκός στο επάγγελμα, ... μου είπε ότι η συνέντευξη τον βοήθησε να βάλει τη σκέψη του σε τάξη...».

(III) Αναστοχασμός όχι μόνο ως προς την κοινωνική αυτογνωσία και το ρόλο της κοινωνικής έρευνας στην προώθηση και κατάκτησή της αλλά και της επιστημονικής και ατομικής αυτογνωσίας.

«…Ήταν μια πολύ όμορφη εμπειρία γιατί ως μέλος μιας ομάδας έμαθα να λειτουργώ ομαδικά, να διαχειρίζομαι το άγχος μου και να το μετατρέπω σε ένα δημιουργικό αποτέλεσμα, να αντιμετωπίζω τις δυσκολίες που προκύπτουν με την βοήθεια της ομάδας και να γίνομαι κάθε μέρα καλύτερη…»

«…Νομίζω ότι η έρευνα με βοήθησε κι εμένα να βάλω τη σκέψη μου σε τάξη σε σχέση με τις σύγχρονες προκλήσεις της ελληνικής κοινωνίας και τους δικούς μου φόβους σχετικά με αυτή, αλλά και να προσπαθήσω να κατανοήσω πραγματικά τους ερωτώμενους…».

«…Με βοήθησε η έρευνα να γίνω μέρος της προσπάθειας κατανόησης του κοινωνικού κόσμου…».

«…Έμαθα πολλά από αυτές τις συνεντεύξεις και σκέφτηκα πράγματα που δε μπορούσα να φανταστώ. Μπόρεσα… να αντιληφθώ πώς σκέφτονται οι άνθρωποι και πώς αντιμετωπίζουν τις διάφορες προκλήσεις της καθημερινότητάς τους…».

«…Έμαθα πολλά από αυτή τη διαδικασία, αν και ήταν λίγο αγχωτικό στην αρχή… Μόλις βρήκα τα 'πατήματα' το ξεπέρασα…».

«…Όντας η πρώτη μου συναναστροφή και εμπλοκή σε πεδίο διεξαγωγής κοινωνικής έρευνας (γενικότερα) και ποιοτικής έρευνας (ειδικότερα), οι προσλαμβάνουσες ως προς τι συνιστά αυτό το είδος έρευνας, τον τρόπο διεξαγωγής της και μετέπειτα επεξεργασίας των αποτελεσμάτων της ήταν ποικίλες και εκτός του αρχικού μου φαντασιακού μου πλαισίου για το τι τελικά συμβαίνει στο χώρο των κοινωνικών ερευνών. Η πρώτη μου εντύπωση συνδέεται με τη δυσκολία να προσαρμοστώ σε ένα χώρο με συγκεκριμένη μεθοδολογία, η οποία αν δεν ακολουθηθεί ορθά… δεν θα επιφέρει και ορθά αποτελέσματα. Μία άλλη δυσκολία ήταν η εύρεση συμμετεχόντων καθώς οι περισσότεροι είναι καχύποπτοι και δεν θέλουν να εκτεθούν. Το αξιοπερίεργο και απροσδόκητο ήταν η συνειδητοποίηση ότι ακόμη και ο συνεντευκτής (στην πρώτη του επαφή με την διαδικασία) είναι ασυνείδητα επιφορτισμένος με τις δικές του κρίσεις, ως μέρος του κοινωνικού συνόλου, και έρχεται αντιμέτωπος με την αθέμιτη προσπάθειά του να στρέψει την πορεία της συζήτησης εκεί που θεωρεί ότι είναι πιο καίρια… ωστόσο, το εποικοδομητικό και διαφωτιστικό της ερευνητικής διαδικασίας είναι ότι έρχεται αντιμέτωπος με ποικίλες απόψεις, κρίσεις, συναισθήματα που αναδιαμορφώνουν τόσο το δικό του πεδίο σκέψης όσο και το ίδιο το ερευνητικό εγχείρημα. Τέλος, η μεγαλύτερη συνεισφορά της συγκεκριμένης διαδικασίας είναι η δυνατότητα να ακούς ουσιαστικά τον ομιλητή σου και να τον παρατηρείς καθώς δεν είναι μόνο τα λεκτικά αλλά και τα μη λεκτικά σημεία που διαμορφώνουν μία νέα πτυχή άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο κρυφή ή εμφανή…».

«…Μου προσέφερε και μου δίδαξε τα περισσότερα πράγματα, κυρίως για τον εαυτό μου και τα όρια που με διακατέχουν, τα οποία χρειάστηκε πολλές φορές να διευρύνω, προσπερνώντας τα…».

«…Είχα αναλάβει να πραγματοποιήσω συνεντεύξεις με άτομα ηλικίας 20-35 ετών… Μου δόθηκε η ευκαιρία να μάθω την πορεία σκέψης ανθρώπων που ίσως λόγω

κοντινής ηλικίας έχουν αρκετά παρόμοιους προβληματισμούς με τους δικούς μου. Εντύπωση μου έκανε η ομοιότητα αλλά παράλληλα η διαφορετικότητα των ανησυχιών μας και των μηχανισμών αντιμετώπισης-ιδεολογιών μας...».

«...Αυτή η ίδια η έρευνα είναι μια διαδικασία ανάκλησης μνήμης και ιστορίας ... κάποιοι δεν μιλούσαν για το σήμερα ή μάλλον πρόβαλαν ή και ταύτιζαν το σήμερα με βιώματα από το χθες... Παρατήρησα ότι στους ηλικιωμένους ανθρώπους (ηλικιακή ομάδα άνω των 65)... υπήρχε από κάποιους μία τάση για μια πιο ιστορική ματιά των φαινομένων, καθώς γινόταν επίκληση σε προηγούμενες καταστροφές, φόβους και ανησυχίες (επιδημίες ή αρρώστιες όπως AIDS και φυματίωση, η ελληνική προσφυγιά μετά τη μικρασιατική καταστροφή κ. ά.)...».

Κάποια βασικά πορίσματα – νέες ερευνητικές προκλήσεις

Τελειώνοντας επιθυμούμε να θέσουμε υπόψη σας κάποια βασικά ευρήματα, τα οποία θα απασχολήσουν εμάς στη συνέχεια κατά την περαιτέρω ανάλυσή τους, αλλά και κάθε ενδιαφερόμενο που αναζητά νέες και σχετικές με το θέμα ερευνητικές προκλήσεις.

Χωρίς υπαινιγμούς για γενικεύσεις μπορούμε να μιλήσουμε αποκλειστικά και μόνο για τον πληθυσμό της έρευνάς μας. Ωστόσο, ένα ικανοποιητικό επίπεδο δι-υποκειμενικότητας κατέστη εφικτό λόγω τριγωνοποίησης προσδίδοντας μεγαλύτερη εμπειρική αξιοπιστία στα αποτελέσματα των αναλύσεών μας.

Μπορούμε στο σημείο που βρίσκεται η επεξεργασία των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας να υποστηρίξουμε με βασιμότητα τα ακόλουθα:

Επιβεβαιώνεται η υπόθεση (κατά τη σχετική βιβλιογραφία) ότι ο «φόβος» (ή οι «φόβοι») συνιστούν 1) ένα «συλλογικό άγχος των κατοίκων μιας περιοχής» το οποίο 2) εδράζεται σε πραγματικότητες και φαντασίες. Χαρακτηρίζεται δηλαδή ταυτόχρονα από μια οντολογία και μια κατασκευή.

Οι φόβοι, οι ανασφάλειες και οι ανησυχίες που διατυπώθηκαν έχουν ως κυρίαρχο τόπο αναφοράς αυτό που θα αποκαλούσαμε «τη σύγχρονη διαβίωση σε συνθήκες κινδύνου». Ενός κινδύνου που εκπορεύεται από την άρση κάθε καθεστηκυίας βεβαιότητας αλλά και από μια διαφαινόμενη αποδόμηση ή/και απορρύθμιση του κοινωνικού. Ενός κινδύνου που εν πολλοίς και ανά πεδίο κατασκευάζεται και (ανακατασκευάζεται) από ποικίλες εξουσίες: το κράτος, την κυβέρνηση, τα ΜΜΕ, την αγορά.

Ο πληθυσμός μας διακατέχεται από μια διαρκή αγωνία για το μέλλον της κοινωνίας μας, το δικό τους και των παιδιών τους. Οι ηλικιωμένοι επιπρόσθετα κατατρύχονται από το υπαρξιακό άγος και άγχος του θανάτου που φορτίζεται από μια διαβίωση με όρους οικονομικής ανασφάλειας, χρείας (ανάγκης) και κατά περίπτωση φτώχειας, λόγω ανεπάρκειας εισοδημάτων. Η ασθένεια είναι επιβαρυντικός παράγοντας των φόβων που διατυπώθηκαν από τον πληθυσμό της έρευνας. Οι νεότεροι αγωνιούν για την πορεία της οικονομίας, το μέλλον της εργασίας, τη διαβίωσή τους στη χώρα με ανέχεια.

Η προπαγανδιστικά επιβληθείσα «κοινωνική αποστασιοποίηση ή αποξένωση» κατά τη διάρκεια της πανδημίας έχει ως φαίνεται δημιουργήσει συνθήκες «κοινωνικής ενδόρρυξης» (Afouxenidis and Chtouris 2020, Zissi and Chtouris 2020), η οποία έφερε

στο προσκήνιο όψεις απορρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων και διάβρωσης της κοινωνικής αλληλεγγύης. Οι άνθρωποι πλέον στη χώρα μας δεν γνωρίζουν ούτε τους κατοίκους της πολυκατοικίας τους πόσο μάλλον να αναπτύξουν κοινωνικές σχέσεις με αυτούς. Ακόμη και οι συντροφικές σχέσεις πλήττονται και καταστρέφονται συχνά από βία, γεγονός που ανησυχεί ιδιαίτερα τον πληθυσμό της έρευνάς μας. Οι σχετικές ανησυχίες - όπως και με την περίπτωση της πανδημίας, αλλά και την αύξηση της εγκληματικότητας – φέρουν έντονη την επίδραση του φαντασιακού επί του πραγματικού μεγιστοποιώντας έτσι τους συναρτημένους με τα ζητήματα αυτά φόβους και αγωνίες.

Στο πλαίσιο αυτό, συνειρμικά, η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα υπαγορεύει αναφορές στη Δημοκρατία αφενός ως άπιαστο «όνειρο» και αφετέρου ως «ανέκδοτο», στην Ελευθερία ως έναν παραπλανητικό ιδεότυπο συσκότισης ανισοτήτων και επίτασης του κοινωνικού ελέγχου, στην «Ασφάλεια» ως συνώνυμο του πλούτου («Χωρίς χρήματα, δεν έχεις ασφάλεια») και σε αντίστιξη με την ασυδοσία και την ανομία, στην Πολιτική ως «κοροϊδία», «ψέμα» και «διαφθορά» και στην Οικονομία με όρους «απληστίας» και «πείνας».

Σε όλα αυτά φυσικά και εντοπίζονται αντισταθμίσματα. Η μέχρι τώρα ανάλυσή μας έχει δείξει ότι αυτά είναι η οικογένεια, εν στενή και ευρεία εννοία, η δικαιοσύνη που πρέπει να λειτουργήσει καλύτερα και μια ιδιοσυγκρασιακού τύπου αισιοδοξία της φυλής που συχνά συνοδεύεται από επικλήσεις στο Θείο: «Έχει ο Θεός»!

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Afouxenidis, A. and Chtouris, S. (2020), Προλογικό σημείωμα: Συνομιλώντας για την πανδημία, *The Greek Review of Social Research*, No 154, σσ. 1–10. https://doi.org/10.12681/grsr.23233.

Zissi, A. and Chtouris, S. (2020), Η πανδημία Covid-19: Επιταχυντής των ανισοτήτων και εγκαταστάτης νέων μορφών ανισοτήτων, *The Greek Review of Social Research,* No 154*,* σσ. 65-73. https://doi.org/10.12681/grsr.23233.

Τσίγκανου, Ι. (2007), Ο φόβος του εγκλήματος: Δεδομένα και μεθοδολογικά παραλειπόμενα, στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας και Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική, Κοινωνία, Πολίτες Αναλύσεις Δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 194-217.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Ryder, N. (1965), The cohort as a concept in the study of social change, *American Sociological Review*, Vol. 30, No 6, pp. 843-861. https://doi.org/10.2307/2090964

Nilsen, A. and Brannen, J. (2014), An intergenerational approach to transitions to adulthood: The importance of history and biography, *Sociological Research Online*, Vol. 19, No 2, pp. 1-10. https://doi.org/10.5153/sro.3396

Mannheim, K. ([1928] 1952), The problem of generations, in P. Kecskemeti (ed.), *Essays on the sociology of knowledge*, London, Routledge & Kegan Paul, pp. 276-320.

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ: Η ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ (2008-2018)

Μαρία Μαλαίνου[α]

[α] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Το συγκεκριμένο κείμενο πραγματεύεται τις αντικειμενικές συνθήκες που επικράτησαν στον χώρο εργασίας κατά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και αποτελεί μέρος της διπλωματικής εργασίας. Μετά τη μεταπολίτευση, το συνδικαλιστικό κίνημα ισχυροποιήθηκε, ενισχύοντας τον κοινωνικό διάλογο και τις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Κατά την ύστερη μεταπολίτευση, δηλαδή στα χρόνια της οικονομικής κρίσης, ο συνδικαλισμός αποδυναμώνεται από τις μνημονιακές διατάξεις με μεγαλύτερο και σημαντικότερο πλήγμα τον περιορισμό διάρκειας του χρόνου των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας. Σκοπός της συγκεκριμένης εργασίας είναι να αναδείξει συνοπτικά το ιστορικό πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, τις συνδικαλιστικές διαπραγματεύσεις, την κατάργηση των ΣΣΕ και τις επιπτώσεις αυτών στους εργαζομένους του επισιτισμού. Το βιβλιογραφικό κενό που υπάρχει στον επισιτισμό κάνει χαρακτηριστική και ιδιαίτερη την έρευνα. Αφενός, λόγω των υψηλών ποσοστών συνδικαλιστικών δράσεων και των τακτικών υπογραφών των ΣΣΕ και αφετέρου, λόγω της θέσης που κατέχει ο τομέας του επισιτισμού στην ελληνική κοινωνία. Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα και οι μεταρρυθμίσεις των Μνημονίων άλλαξαν δραστικά το εργασιακό περιβάλλον. Μέσα από βιβλιογραφική μελέτη και διεξαγωγή συνεντεύξεων καταγράφονται μειώσεις μισθών, κατάργηση επιδομάτων, εργασιακή ανασφάλεια και δυσκολίες πληρωμών στο συγκεκριμένο εργασιακό τομέα. Η ΕΓΣΣΕ (2010-12) περιόρισε μισθολογικές αυξήσεις, ενώ η νέα εργασιακή κουλτούρα χαρακτηρίζεται από χαμηλές αποδοχές και αβέβαιη συνταξιοδοτική προοπτική.

Λέξεις Κλειδιά: Εστίαση, Συνδικαλισμός, Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας, Οικονομική Κρίση, Εργασιακά Δικαιώματα

CRISIS AND TRADE UNIONISM: THE ABOLITION OF COLLECTIVE LABOR AGREEMENTS IN THE FOOD SERVICE DURING THE YEARS OF THE ECONOMIC CRISIS (2008-2018)

Maria Malainou[α]

[α] National Center for Social Research (EKKE)

Abstract

This text addresses the objective conditions in the workplace during the years of the economic crisis in Greece and forms part of the author's thesis. After the fall of the dictatorship, the labor movement grew stronger, enhancing social dialogue and collective bargaining. During the economic crisis, the labor movement was weakened by the provisions of the memoranda, with the most significant blow being the limitation of the duration of Collective Labor Agreements (CLAs). This work aims to provide a brief overview of the historical context of the economic crisis, union negotiations, the abolition of CLAs, and their impact on workers in the hospitality sector.

The existing literature gap in the hospitality sector makes this research unique and significant. On the one hand, due to the high rates of union activity and frequent signing of CLAs, and on the other, due to the position the hospitality sector holds in Greek society. The economic crisis in Greece and the memorandum reforms drastically altered the labor environment. Through bibliographic research and interviews, the study highlights wage reductions, the abolition of allowances, job insecurity, and payment difficulties within this sector. The National General Collective Labor Agreement (2010-2012) limited wage increases, while low wages and uncertain retirement prospects characterize the new labor culture.

Keywords: Food Service, Trade Unionism, Collective Labor Agreements, Economic Crisis, Labor Rights

Εισαγωγή

Η ελληνική οικονομική κρίση επέφερε ολοκληρωτικές μεταρρυθμίσεις σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής. Εγκαινίασε μια νέα εποχή με επίκεντρο τον εργασιακό χώρο, επέβαλε νέες συνήθειες και κυρίως άλλαξε ολοκληρωτικά το κομματικό και πολιτικό τοπίο, ενώ ταυτόχρονα εξανάγκασε όλα τα κοινωνικά υποκείμενα να συμμορφωθούν με τις νέες επιταγές της εποχής. Η κρίση βρίσκει την Ελλάδα σε μια εποχή όπου το ελληνικό δημόσιο χρέος ήταν ήδη εκτός ελέγχου και η χώρα μετέφερε οικονομικά και δημοσιονομικά βάρη από την εποχή της Μεταπολίτευσης. Η κρίση ερμηνεύτηκε, κυρίως, με οικονομικούς όρους αδιαφορώντας για την κοινωνική οπτική που μπορεί να αναδυθεί. Η σύγχρονη βιβλιογραφία ορίζει ως έναρξη της ελληνικής περίπτωσης το 2009-10 και το 2018 ως έτος λήξης της. Μέσα σε αυτή την δεκαετία βλέπουμε πως μικρές αλλά σημαντικές αλλαγές, είτε ήταν νομοθετικές είτε όχι, άλλαξαν το κοινωνικό, το πολιτικό και το εργασιακό τοπίο. Επήλθε, ουσιαστικά, ένας τεράστιος κοινωνικός μετασχηματισμός μέσα σε αυτά τα χρόνια. Ειδικότερα, το θέμα που μας απασχολεί είναι ένας εργασιακός κλάδος και πώς το συνδικαλιστικό του κίνημα κατάφερε να αντιδράσει εκείνα τα χρόνια. Ο συνδικαλισμός στην Ελλάδα είχε την δική του ξεχωριστή θέση για πολλούς λόγους ήδη από την εποχή της Μεταπολίτευσης. Η εργαλειοποίηση και η χειραφέτηση ήταν κάποιοι από αυτούς. Σημασία στο παρόν άρθρο, ωστόσο, έχει να δούμε πώς η κατάργηση των ΣΣΕ αποδυνάμωσε ολόκληρο το συνδικάτο, το απομάκρυνε από τον «φυσικό του χώρο» και επικράτησε ο κρατικός παρεμβατισμός.

Ο χώρος της εργασίας βρέθηκε στο επίκεντρο της κρίσης. Οι Μνημονιακοί νόμοι έπληξαν την εργασία και τον τρόπο δόμησής της. Οι μειώσεις μισθών, η κατάργηση επιδομάτων, η εφαρμογή μέτρων λιτότητας, η συνεχώς αυξανόμενη ανεργία στους νέους και νέες αποτέλεσαν την νέα πραγματικότητα. Η ανά χείρας εργασία πραγματεύεται τις επιπτώσεις που δέχτηκε ο χώρος της εστίασης εκείνα τα χρόνια και πώς το συνδικαλιστικό κίνημα της εστίασης έδρασε στις κρίσιμες στιγμές όπου τα εργασιακά δικαιώματα καταστρατηγούνταν.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο τρόπος που εκδηλώθηκε η κρίση στην Ελλάδα διαφέρει από τον τρόπο και την ένταση που εκδηλώθηκε σε άλλες χώρες (Ζαμπαρλούκου και Κούση 2014). Απασχόλησε την ακαδημαϊκή κοινότητα, άνοιξε νέους διαλόγους σε επιστημονικό επίπεδο και αναλύθηκε

με οικονομικούς και κοινωνικούς όρους. Η κρίση ήρθε να ξεσκεπάσει κάποια προβλήματα με τα οποία η Ελλάδα προχωρούσε όλα αυτά τα χρόνια, φανέρωσε τις πραγματικές παθογένειες του οικονομικού, πολιτικού και κομματικού συστήματος και προκάλεσε κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Η Ελλάδα, σήμερα, έχει απομακρυνθεί από την εποχή των Μνημονίων, θεωρητικά δεν βρίσκεται σε «κατάσταση κρίσης», ωστόσο, συντηρεί κάποια κατάλοιπα από εκείνη την εποχή. Πιο συγκεκριμένα, ο εργασιακός χώρος διατήρησε νέες νοοτροπίες που γεννήθηκαν μέσα στην κρίση και έθεσαν τα θεμέλια για νέες εργασιακές συνθήκες.

Το θέμα που μελετάται σε αυτή την εργασία είναι ο κλάδος της εστίασης και το συνδικαλιστικό κίνημα γύρω από αυτό. Η επιστημονική συζήτηση για τον συνδικαλισμό στην Ελλάδα ξεκινά από την Μεταπολίτευση και πιο συγκεκριμένα γύρω από το θεωρητικό πλαίσιο του «κορπορατισμού», η οποία λειτούργησε ως χαρακτηριστικό παράδειγμα στην συγκριτική πολιτική οικονομία από τα μέσα του 1970 έως τα μέσα του 1980. Ιδιαίτερα, αυτή η επιστημονική συζήτηση εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο αυτές οι ομάδες, οι συλλογικότητες, τα συνδικάτα, προσπαθούν να οργανώσουν την κοινωνική πολιτική και πώς δρουν μέσα σε αυτή (Μπιθυμήτρης και Κωτσονόπουλος 2018). Σύμφωνα με τον Schmitter (1974), ο «κορπορατισμός» διακρίνεται σε δύο υποκατηγορίες: στον κρατικό, όπου συνωθούνται τα αυταρχικά καθεστώτα και στον κοινωνιακό κορπορατισμό, όπου αφορά τις σύγχρονες δημοκρατίες. Το παράδειγμα της Ελλάδας είναι χαρακτηριστικό, καθώς στην μεταβατική περίοδο από την πτώση της χούντας στην αποκατάσταση της δημοκρατίας, βρίσκουμε σε εφαρμογή την θεωρητική παρέμβαση και των δύο ειδών κορπορατισμού. Συμπληρώνοντας την παραπάνω θεωρία, ο Hayman ισχυρίζεται πως η δομή του συνδικαλιστικού κινήματος και του εκπροσωπευτικού χαρακτήρα έγκειται στο «αιώνιο τρίγωνο», το οποίο συναποτελούν: η αγορά (οικονομική διάσταση), η κοινωνία (κοινωνική διάσταση), η τάξη (πολιτική διάσταση) (Hyman 2001, Μπιθυμήτρης και Κωτσονόπουλος 2018). Η μίξη των παραπάνω τριών πλευρών του «αιώνιου τριγώνου» ολοκληρώνουν την ενδυμασία του συνδικαλιστικού κινήματος. Τα συνδικάτα δρουν ως μέσα εκπροσώπησης του κόσμου της εργασίας, εμπλέκονται με την αγορά της εργασίας και συνολικά την κοινωνική στρωμάτωση, ενώ ταυτόχρονα αποκτούν πολιτικό χαρακτήρα. Τα θεμέλια της ανάπτυξης του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα βρίσκονται στα πρώτα χρόνια της βιομηχανικής επανάστασης.[1]

Στην νεότερη ελληνική πολιτική ιστορία τα συνδικαλιστικά κινήματα, ως μέσο άσκησης της πολιτικής, δεν είχαν ποτέ ισχυρό θεσμικό πλαίσιο. Αυτό διαφαίνεται, επίσης, από το γεγονός της καθυστέρησης της εμφάνισης κοινωνικού και πολιτικού διαλόγου (Ζαμπαρλούκου 2014). Ήδη από τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, το συνδικαλιστικό κίνημα παρουσίασε διάφορες παθογένειες και έδειχνε σημάδια που συνάδουν με το μοντέλο του κρατικού κορπορατισμού, όπως είδαμε παραπάνω. Αυτό σημαίνει ότι τα συνδικαλιστικά κινήματα, που είχαν εκ φύσεως πολιτικό χαρακτήρα, συνδέθηκαν με κομματικούς μηχανισμούς, με αποτέλεσμα να γίνουν έρμαια της εκάστοτε πολιτικής και κομματικής ηγεσίας. Συνεπώς, η εσωτερική αναταραχή στα συνδικάτα, ο κατακερματισμός και η διάκρισή τους σε υποομάδες ήταν δεδομένη. Η Ζαμπαρλούκου (2014: 248-249) τονίζει ότι μετά το 1990 άρχισε να βελτιώνεται το θεσμικό πλαίσιο για τις συνδικαλιστικές παρατάξεις. Αυτές οι αλλαγές αφορούσαν δύο, κυρίως, αλλαγές: η

πρώτη αφορά την ψήφιση νέου νομοθετικού πλαισίου που αφορούσε τις συλλογικές διαπραγματεύσεις μεταξύ εργοδοτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων με την αντικατάσταση του νόμου 3239/55. Η δεύτερη μεταρρύθμιση αφορούσε τον τριμερή διάλογο μεταξύ της κυβέρνησης και αντιπροσώπων του εργασιακού κόσμου (εργαζόμενοι και εργοδότες) ως μέσο άσκησης της πολιτικής. Ο τριμερής διάλογος ήταν ικανοποιητικός μόνο σε λεκτικό επίπεδο, εφόσον στην πράξη δεν ευδοκίμησε ιδιαίτερα. Αυτό οφείλεται στις σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των εκπροσώπων των εργαζομένων και εργοδοτών και της κυβέρνησης, η οποία συχνά επιθυμούσε να ελέγχει το συνδικαλιστικό κίνημα και να το κάνει κτήμα του. Όπως είναι προφανές, αυτή η συνθήκη προκάλεσε έντονες ανησυχίες στα συνδικάτα και στο κόσμο της εργασίας γενικότερα και δημιούργησε καχυποψία για εργαλειοποίηση του κινήματος και μετατροπή σε μια κομματική προέκταση της κυβέρνησης, ικανής να επηρεάζει τους εργαζόμενους. Ουσιαστικά, με το νέο νομοθετικό πλαίσιο με την ψήφιση του νόμου 1876/90 καταργείτο η δυνατότητα που είχε ο εκάστοτε Υπουργός Εργασίας να ασκεί υποχρεωτική διαιτησία στις διαπραγματεύσεις μεταξύ των συλλογικών οργάνων, δηλαδή, των συνδικαλιστών και των εργοδοτών. Με λίγα λόγια, συστάθηκε ο Οργανισμός Διαμεσολάβησης (ΟΜΕΔ), ο οποίος, όπως θα δούμε σε επόμενη παράγραφο, επανήλθε την περίοδο της οικονομικής κρίσης και έθεσε τέλος στις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Τέλος, η δεκαετία του ’90 ήταν ιδιαίτερη για τις μεταρρυθμίσεις στα συνδικαλιστικά ζητήματα, καθώς υπογράφτηκε η πρώτη Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ) το 1991 μεταξύ Γενικής Συνομοσπονδίας Ελληνικού Εμπορίου (ΓΣΕΕ) και των εργοδοτικών οργανώσεων, τον Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ), την Ελληνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου (ΕΣΣΕ) και την Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών, Βιοτεχνών και Εμπόρων (ΓΣΕΒΕ) (Ζαμπαρλούκου 2014: 249-250).[2]

Τα παραπάνω συνοψίζονται σε μια φράση που η Ζαμπαρλούκου (2014) έχει εύλογα επιλέξει: «Η κληρονομία της μεταπολίτευσης». Οι συγκεκριμένες τεχνικές της κυβερνητικής πολιτικής χαρακτήρισαν ολόκληρη την δεκαετία του ’90 και άνοιξαν συζητήσεις στην επιστημονική κοινότητα σχετικά με την κρίση και «καρτελοποίηση» του πολιτικού και κομματικού συστήματος (Σπουρδαλάκης 2003).

Ιστορικό πλαίσιο

Η παγκόσμια οικονομική κρίση ξεκινά από την Αμερική όταν το 2007 οι Lehman Brothers σημείωσαν σημαντική πτώση και προκάλεσαν συνεχείς ανακατατάξεις σε ολόκληρο τον κόσμο σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης ζωής. Παράλληλα, ξεκινά η στεγαστική, η οποία βασίστηκε στην ευκολία χορήγησης των ενυπόθηκων δανείων της εποχής (Ward 2010).

Η ελληνική βιβλιογραφία θέτει ως αρχή της ελληνικής οικονομικής κρίσης τα έτη 2009-2010, δηλαδή, όταν η Ελλάδα εντάχθηκε επίσημα στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και τέθηκε σε πρόγραμμα οικονομικής εποπτείας από κοινού με την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ). Λίγους μήνες προτού την υπογραφή του πρώτου πακέτου στήριξης (Μνημόνιο), η κυβέρνηση Καραμανλή αποτυγχάνει να ελέγξει το εσωτερικό της χώρας, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί σε πτώση. Η δολοφονία ενός εφήβου, του Α. Γρηγορόπουλου από έναν αστυνομικό και η ανησυχία που επικρατούσε για την οικονομική κατάσταση της χώρας δημιούργησαν ένα εύφλεκτο κλίμα στο εσωτερικό. Αυτό είχε ως συνέπεια την

αναποτελεσματικότητα της κυβέρνησης να ανταπεξέλθει σε αυτές τις συνθήκες. Η χώρα οδηγείται σε εκλογές τον Οκτώβριο του 2009 και το ΠΑΣΟΚ εκλέγεται αυτοδύναμη κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Γ. Παπανδρέου (Βούλγαρης 2013: 158). Μέχρι τότε, παρά τις συνεχείς πιέσεις και υποδείξεις της Ευρώπης προς την χώρα για την λήψη άμεσων μέτρων, η κυβέρνηση Καραμανλή αρνούνταν κατηγορηματικά να συμμορφωθεί με τις επιταγές της Ευρώπης. Σε αντίθεση με την κυβέρνηση Καραμανλή, η νεοεκλεχθείσα κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου λαμβάνει άμεσα μέτρα, υπογράφει τον Μάιο του 2010 το πρώτο πακέτο στήριξης (Μνημόνιο) και ανακοινώνει την ένταξη της χώρας στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) από το Καστελόριζο. Η ιστορία από εκεί και έπειτα είναι λίγο πολύ γνωστή σε όλους μας. Η Ελλάδα θα χρειαστεί να υπογράψει ακόμα δύο Μνημόνια και αρκετά έκτακτα πακέτα εφαρμογών λιτότητας (Σακελλαρόπουλος 2014: 75-76). Η αναποτελεσματικότητα της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου και η μη τήρηση των προεκλογικών του δεσμεύσεων προκαλούν κοινωνικές εντάσεις και οδηγείται σε παραίτηση από πρωθυπουργός και πρόεδρος του κόμματος. Άμεσα συγκροτείται κυβέρνηση κοινής αποδοχής από το ΠΑΣΟΚ, τη ΝΔ και το ΛΑΟΣ με επικεφαλής τον Λουκά Παπαδήμο. Η συγκεκριμένη κυβέρνηση υπογράφει το δεύτερο Μνημόνιο τον Φεβρουάριο του 2012. Αργότερα, μετά την πτώση της συγκεκριμένης κυβέρνησης και την άνοδο της αυτοδύναμης κυβέρνησης της ΝΔ με πρωθυπουργό τον Α. Σαμαρά, αλλάζει συνολικά ο κομματικός και πολιτικός χάρτης. Το ίδιο έτος, δύο είναι τα ανερχόμενα κόμματα: Ο ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος γίνεται αξιωματική αντιπολίτευση και η ΧΑ που κερδίζει την τρίτη θέση στο ελληνικό κοινοβούλιο . Το Ιανουάριο του 2015, μετά από εκλογική διαδικασία, ο ΣΥΡΙΖΑ εκλέγεται πρώτο κόμμα και συγκροτεί συγκυβέρνηση με τους ΑΝΕΛ. Παρά τις αντιμνημονιακές δεσμεύσεις, τον Αύγουστο του ίδιου έτους υπογράφεται το τρίτο Μνημόνιο και η χώρα συνεχίζει στο δρόμο της αυταρχικής λιτότητας, των Μνημονίων και της στενής εποπτείας από την Ευρώπη έως το 2018, όταν ο πρωθυπουργός Α. Τσίπρας ανακοινώνει την λήξη των Μνημονίων από την Ιθάκη (Βαρβιτσιώτη και Δενδρινού 2019: 193).

Εννοιολογικό πλαίσιο: Επισιτισμός και κατανάλωση

Αν και ο κλάδος του επισιτισμού συνυπολογίζεται συχνά με τον τουρισμό, οφείλουμε να τον διαχωρίσουμε και να οριοθετήσουμε το εννοιολογικό πλαίσιο. Εστίαση, λοιπόν, σύμφωνα με την ΣΣΕ είναι: «εστιατόρια, ζυθεστιατόρια, ταβέρνες, μπαρ, νυκτερινά κέντρα διασκέδασης, επιχειρήσεις τροφοδοσίας γευμάτων (catering), οβελιστήρια, ψητοπωλεία, καφενεία, καφέ-σνακ μπαρ, ουζερί, αναψυκτήρια, λέσχες και κυλικεία, εντευκτήρια, καφεζαχαροπλαστεία, καφεζυθοζαχαροπλαστεία, γαλακτοπωλεία, φαστφούντ, ντισκοτέκ, καφωδεία, μπουάτ, μπυραρίες και καφετέριες, παμπς (pubs), πιάνο μπαρ, καταστήματα χορτοφαγίας, πιτσαρίες και κάθε κατάστημα αμιγές, μικτών ή συναφών τοιούτων ανεξαρτήτως της άδειας λειτουργίας του» (Π.Κ. 72/22-7-2008 Άρθρο 1 σ. 1).

Στην προσέγγισή μας θα χρησιμοποιήσουμε ως θεωρητική προσέγγιση αυτή του καταναλωτισμού. Ο τελευταίος σε σχέση με την εστίαση περιορίζεται στην κατανάλωση υπηρεσιών και σερβιρίσματος φαγητού. Η κατανάλωση, κατά τον Bauman (2008), είναι μια μοναχική δραστηριότητα του ατόμου ακόμα και εάν γίνεται με κάποια συντροφιά, εφόσον δεν δημιουργούνται κάποιοι δεσμοί κατά την διαδικασία αυτής. Επιπρόσθετα, ο

Λάλλας (2022: 44-49) ισχυρίζεται πως ο καταναλωτισμός στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος συνδέεται με στάσεις, αντιλήψεις και σχηματικά πλαίσια. Η εστίαση δεν είναι μόνο η παροχή υπηρεσιών φαγητού και σερβιρίσματος, αλλά και ψυχαγωγία, καθώς περιλαμβάνει τομείς διασκέδασης. Σύμφωνα με την μελέτη του Βαμβακά (2022: 90), η διαφήμιση σε τομείς της εστίασης μειώθηκε κατά την περίοδο της κρίσης από το 2009 έως το 2015 φανερώνοντας πως το ενδιαφέρον των πολιτών για το συγκεκριμένο είδος ήταν περιορισμένο.

Το συνδικαλιστικό κίνημα της εστίασης στα χρόνια της κρίσης

Είναι πλήρως αποδεκτό το γεγονός ότι η οικονομική κρίση χαρακτηρίστηκε ως κρίση χρέους και επέφερε σημαντικές αλλαγές στα δημοσιονομικά δεδομένα της Ελλάδας. Άλλαξε τον κόσμο της εργασίας και παγίωσε καταστάσεις και συνήθειες που ήρθαν ως «προσωρινές» κατά την διάρκεια της κρίσης μέχρι και σήμερα. Τα συνδικάτα, όπως είδαμε παραπάνω, λειτουργούν ως μέσον εκπροσώπησης των εργατών και διεκδικούν καλύτερες συνθήκες εργασίας. Αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του κοινωνικού διαλόγου και των συλλογικών διαπραγματεύσεων απευθυνόμενοι στους κυβερνητικούς μηχανισμούς για την θεμελίωση των δικαιωμάτων τους.

Πιο συγκεκριμένα, ο κλάδος της εστίασης έχει ενεργό συνδικαλιστική δράση και εκπροσωπείται από ικανοποιητικό πληθυσμό συνδικάτων και συνδικαλιστικών οργανώσεων. Μεταξύ άλλων, η Πανελλήνια Ομοσπονδία Εργαζομένων στον Επισιτισμό και τον Τουρισμό (ΠΟΕΕΤ) είναι από τις πιο δραστήριες οργανώσεις του συνδικαλιστικού κινήματος της εστίασης και αποτελεί δευτεροβάθμιο σωματείο εργαζομένων, καθώς και η Πανελλήνια Ομοσπονδία Εστιατορικών και Συναφών Επαγγελμάτων (ΠΟΕΣΕ) (Μαλαίνου 2024). Επίσης και το Συνδικάτο Επισιτισμού για τον Νομό Αττικής, το οποίο αποτελεί οργάνωση.[3]

Ο χώρος της εστίασης είναι ιδιαίτερα προστατευμένος από τα συνδικάτα του και συνεχώς υπογράφονταν ΣΣΕ με σκοπό την αύξηση μισθών και επιδομάτων και την καλυτέρευση συνθηκών. Μελετώντας τις ΣΣΕ που είχαν υπογραφεί πριν το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, παρατηρούμε ότι οι μισθοί είχαν μια μικρή αλλά σταθερή άνοδο. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 2 της ΣΣΕ για την αμοιβή και εργασία του προσωπικού των επισιτιστικών και τουριστικών καταστημάτων, που τέθηκε σε ισχύ από την 1η/1/2008, προβλεπόταν αύξηση μισθών κατά 3,95%. Επίσης, το ίδιο έτος, από την 1η Ιουλίου, όριζε νέα αύξηση επιπλέον κατά 3,5% (Π.Κ. 72/22-7-2008). Για παράδειγμα, ο υψηλότερος μισθός ήταν του αρχιμάγειρα στα 1.081,13 ευρώ μικτά και μετά την δεύτερη αύξηση του 2008 έφτασε στα 1.118,97 ευρώ μικτά. Αυτές οι αυξήσεις βάσει ΣΣΕ συνεχίστηκαν και το 2009 με την Διαιτητική Απόφαση 16/2009 με αυξήσεις της τάξεως του 3%. Μέχρι και την υπογραφή του δεύτερου Μνημονίου τον Φεβρουάριο του 2012, η εστίαση μένει σχεδόν ανεπηρέαστη από την κρίση.

Από την υπογραφή στην κατάργηση των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας

Το 2012 με την υπογραφή του δεύτερου Μνημονίου παραλύει ο κόσμος της εργασίας συνολικά. Καταστρατηγούνται και κατακρεουργούνται εργασιακά δικαιώματα που θεμελιώθηκαν μετά από αγώνες και διεκδικήσεις χρόνων. Το βασικότερο νομοθέτημα ήταν η κατάργηση των ΣΣΕ. Με άλλα λόγια, το δικαίωμα των συνδικάτων να διεκδικούν

και να υπογράφουν ΣΣΕ με τις εργοδοτικές οργανώσεις πέρασε στα χέρια του εκάστοτε Υπουργού Εργασίας και έγινε νόμος του κράτους. Η κατάργηση των ΣΣΕ ουσιαστικά σήμαινε κατάργηση των συνδικάτων αφήνοντας απροστάτευτο τον κόσμο της εργασίας. Ο χώρος της εστίασης δεν ξεφεύγει του γενικού κανόνα. Η έκτη πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου (Ν. 4046/2012) ήταν από τους κρισιμότερους παράγοντες που επέφεραν σημαντικές ανακατατάξεις στο χώρο της εργασίας. Επιβάλλονται, σύμφωνα με το δεύτερο Μνημόνιο, μειώσεις των μισθών κατά 22%. Αξίζει να σημειωθεί ότι έχει προηγηθεί η ψήφιση του Νόμου 4024/2011, η οποία διευκόλυνε την διαδικασία των καταργήσεων των ΣΣΕ (Ζαμπαρλούκου 2014: 267). Το δεύτερο Μνημόνιο προκάλεσε τα πιο ισχυρά πλήγματα στο χώρο της εργασίας γενικότερα και στο χώρο της εστίασης ειδικότερα. Από 14/2/2012 οι μισθοί των ανειδίκευτων νέων εργατών κάτω των 25 ετών μειώνονται κατά 32%. Στον ίδιο νόμο, στο άρθρο 2 παρ. 1, ορίζεται συγκεκριμένη χρονική ισχύς για τις ΣΣΕ, οι οποίες δεν είναι εφικτό να διαρκούν λιγότερο από ένα έτος και περισσότερο από τρία έτη. Αυτό το γεγονός είχε ως συνέπεια την αποδυνάμωση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, οι οποίες, μέσα από την υπογραφή των ΣΣΕ, όριζαν το ύψος των μισθών, ενώ με ένα νόμο η αρμοδιότητα αυτή πέρασε στα χέρια του κράτους και στην ευχέρεια του εκάστοτε Υπουργού. Το 2012, η ΠΟΕΕΤ υπογράφει την μείωση μισθών για τους εργαζόμενους ζαχαρωδών και ξενοδοχοϋπαλλήλων κατά 15% υποχωρώντας στην δυναμική των Μνημονίων.

Μετά το δεύτερο Μνημόνιο η κατάσταση δεν άλλαξε ιδιαίτερα. Συνεχίστηκε και ταυτόχρονα παγιώθηκε η συγκεκριμένη συνθήκη. Επικράτησαν παραβατικές συμπεριφορές, όπως η «απληρωσιά» και η πληρωμή στο χέρι, δηλαδή, με μαύρα χρήματα. Τα στοιχεία που μάς δίνουν οι έρευνες και μελέτες του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ (2020) επιβεβαιώνουν την παραπάνω κατάσταση. Στον χώρο της εστίασης επικρατούσαν, κυρίως τα χρόνια της κρίσης, δυσχερείς συνθήκες εργασίας με υψηλό αριθμό αδήλωτων εργαζομένων και σημαντικό ποσοστό επιβολής προστίμων. Το τρίτο Μνημόνιο δεν άλλαξε, τουλάχιστον προς το καλύτερο, την υφιστάμενη κατάσταση. Μετά την επίσημη λήξη της κρίσης το 2018 επανέρχεται η ισχύς των ΣΣΕ δίνοντας τέλος στις μνημονιακές πολιτικές και επαναφέροντας την δυναμική των συλλογικών διαπραγματεύσεων ξανά στον χώρο της εργασίας.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη παράγραφο η συγκεκριμένη εργασία αποτελεί μέρος μια συνολικής διπλωματικής εργασίας που διεξήχθη στο πλαίσιο μεταπτυχιακού προγράμματος. Στο συγκεκριμένο άρθρο αναδύεται μια πτυχή του συνδικαλιστικού κινήματος της εστίασης που δεν συμπεριλαμβάνεται στην διπλωματική εργασία, καλύπτοντας με αυτό τον τρόπο το κενό για το συνδικαλιστικό κίνημα του συγκεκριμένου εργασιακού κλάδου. Τα βασικά ερωτήματα που οδήγησαν στην διερεύνηση του συνδικαλιστικού κινήματος αφορούν, κυρίως, το πώς το συνδικαλιστικό κίνημα της εστίασης αντέδρασε κατά την διάρκεια της οικονομικής κρίσης, εάν έδρασε και πώς κατά την εφαρμογή των Μνημονιακών νόμων. Η υπόθεση εργασίας ξεκινάει από τον συλλογισμό ότι: η εστίαση διαθέτει έναν ικανοποιητικό πληθυσμό συνδικάτων και συνδικαλιστικών οργανώσεων που προστατεύουν θεσμικά τον συγκεκριμένο εργασιακό χώρο και τα δικαιώματά του, διεκδικούν συνεχώς καλύτερες συνθήκες εργασίας και

επιδιώκουν υπογραφή Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας για να προστατεύονται τα δικαιώματά τους. Στο συγκεκριμένο άρθρο θα εστιάσουμε σε κάτι ιδιαίτερα συγκεκριμένο: ποια ήταν η δράση του συνδικαλιστικού κινήματος της εστίασης στα χρόνια της κρίσης από το 2008 έως το 2018, δηλαδή, ποιες ήταν οι αντικειμενικές συνθήκες στις οποίες έπρεπε ο εργασιακός κόσμος να προσαρμοστεί και πώς αντέδρασε το σωματείο των εργαζομένων.

Μεθοδολογία

Θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι το συγκεκριμένο άρθρο, ως μέρος της διπλωματικής εργασίας, διαχωρίζεται από την συνολική μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε από ολόκληρη την έρευνα.[4] Στο σύνολό της, η έρευνα χωρίστηκε στην βιβλιογραφική έρευνα και δεύτερον, στην ποιοτική έρευνα. Είχε ως «αφετηρία» την προφορική ιστορία και στο πλαίσιο αυτής διεξήχθησαν συνεντεύξεις/αφηγήσεις με τους ερωτώμενους/μενες για να αποτυπωθεί το συνολικό τους βίωμα. Από αυτές τις πληροφορίες αναδύθηκαν πτυχές, οι οποίες παρουσιάζονται σε πρωτόλεια μορφή στο παρόν άρθρο, ενώ σε επόμενο άρθρο θα δούμε την «από τα κάτω ιστορία», δηλαδή, πως οι ίδιοι οι ερωτώμενοι βίωσαν την κρίση γενικά και ποιο είναι το βίωμά τους από την συμμετοχή τους ή μη στο συνδικαλιστικό κίνημα της εστίασης.

Η μεθοδολογία του συγκεκριμένου άρθρου βασίζεται στην βιβλιογραφική μελέτη και την αρχειακή έρευνα πρωτογενών και δευτερογενών πηγών άντλησης υλικού. Με άλλα λόγια, μέσα από την εύρεση και την μελέτη συγγραμμάτων σχετικών με το υπό διερεύνηση θέμα, την αναζήτηση των μνημονιακών νόμων που επηρέασαν τον εργασιακό κόσμο και την μελέτη ετήσιων εκθέσεων, καταφέραμε να συγκεντρώσουμε ένα ικανοποιητικό υλικό, ώστε να απαντήσουμε στο ερευνητικό ερώτημα.

Συμπέρασμα

Αναμφισβήτητα ο χώρος της εργασίας άλλαξε ολοκληρωτικά από το ξέσπασμα της κρίσης έως και σήμερα. Νέα ήθη, συνήθειες, κουλτούρες και συμπεριφορές εισήχθησαν και παγιώθηκαν με το πέρασμα των χρόνων δημιουργώντας μια καινούρια εργασιακή νοοτροπία (Κουζής 2014: 240-243). Η προστασία που κέρδιζε ο συγκεκριμένος εργασιακός κλάδος μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης από τα συνδικάτα ήταν δεδομένη και αποδεικνύεται από το γεγονός των συνεχών υπογραφών ΣΣΕ και σταθερών αυξήσεων των μισθών/ημερομισθίων. Οι Μνημονιακές επιβολές κατάργησαν, όχι μόνο τις ΣΣΕ, αλλά και γενικά την δυναμική των συνδικάτων. Η ουσιαστική τους απομάκρυνση από τον κοινωνικό και πολιτικό διάλογο και η εξόντωσή τους από τις συλλογικές διαπραγματεύσεις είχαν ως αποτέλεσμα να καθορίζονται οι μισθοί και οι συνθήκες εργασίας συνολικά από το κράτος με Μνημονιακές διατάξεις. Μέσα σε αυτά τα χρόνια απουσίας των συνδικάτων από την διεκδίκηση εργασιακών δικαιωμάτων και επιβολής κάθε πολιτικών λιτότητας, ο χώρος της εργασίας δεν θυμίζει τίποτα με την προ-κρίσης εποχή. Η συνεχής ανασφάλεια, οι χαμηλές αποδοχές, η αβέβαιη συνταξιοδότηση και νέες μορφές «ευέλικτης» εργασίας αλλάζουν το τοπίο της εργασίας. Αυτό που άλλαξε με την επίσημη λήξη του προγράμματος στήριξης από την Ευρώπη ήταν η επαναφορά των ΣΣΕ σε μια κατάσταση που τα συνδικάτα έπρεπε να χτίσουν (ξανά) ό,τι είχαν κερδίσει μέσα σε δεκαετίες κοινωνικών αγώνων.

Σημειώσεις

[1] Σχετικά με την ανάπτυξη του κινήματος της εργατικής τάξης, βλ. σχετικά το έργο του Μοσκώφ, Κ. (1979). Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Θεσσαλονίκη: χ.ε.

[2] Η ΕΓΣΣΕ ήταν ένα προϊόν διαπραγμάτευσης των κοινωνικών εταίρων και δεν υπήρχε κρατική παρέμβαση στον κοινωνικό διάλογο.

[3] Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η εστίαση τις περισσότερες φορές προσμετράται με τον κλάδο των ξενοδοχείων και συνυπολογίζονται μαζί σε επίσημα στοιχεία και αναφορές, ωστόσο στο συγκεκριμένο άρθρο περιοριζόμαστε αποκλειστικά στο τομέα του επισιτισμού. Το ίδιο συμβαίνει με τα Συνδικάτα, τα οποία πολλές φορές συνεργάζονται με τα ξενοδοχεία ή παρουσιάζονται ως μια ένωση: εστίασης και τουρισμού/ξενοδοχοϋπαλλήλων για τον κάθε νομό ξεχωριστά.

[4] Η παρουσίαση του παρόντος άρθρου αναπαραγάγει μέρος της διπλωματικής εργασίας. Κατά την διάρκεια εκπόνησης αυτής συγκεντρώθηκε το υλικό που παρουσιάζεται σε αυτό το άρθρο. Η διπλωματική εργασία με τίτλο «Οι εργαζόμενοι της Αθήνας στην εστίαση στα χρόνια της κρίσης (2008-2018)» εκπονήθηκε κατά το εαρινό εξάμηνο του 2024 στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία» του ΕΚΠΑ.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βαμβακάς, Β. (2022), Ελληνική Διαφήμιση και οικονομική κρίση, στο Δ. Λάλλας (επιμ.) *Κατανάλωση, καταναλωτές, καταναλωτισμός: πολιτικές αναπαράστασης καιπρακτικές διακυβέρνησης σε καιρό κρίσης,* Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 87-110.

Βαρβιτσιώτη, Ε. και Δενδρινού, Β. (2019), *Η τελευταία μπλόφα. Το παρασκήνιο του 2015, οι συγκρούσεις, το plan b*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Βούλγαρης, Γ. (2013), *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Αθήνα, Πόλις.

Ζαμπαρλούκου, Σ. (2014), Ο κοινωνικός διάλογος και οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας πριν και μετά την κρίση, στο Σ. Ζαμπαρλούκου και Μ. Κούση (επιμ.) *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πεδίο, σσ. 247-272.

Ζαμπαρλούκου, Σ. και Κούση, Μ. (2014), Εισαγωγή: Κατανοώντας την κρίση στην Ελλάδα, στο Σ. Ζαμπαρλούκου και Μ. Κούση (επιμ.), *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*, Πεδίο, σσ. 11-31.

Λάλλας, Δ. (2022), *Κατανάλωση και καταναλωτισμός σε συνθήκες κρίσης. Ρεπερτόρια Καταναλωτικής δράσης και λόγου,* Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Μαλαίνου, Μ. (2024), *Οι εργαζόμενοι της Αθήνας στην εστίαση στα χρόνια της κρίσης (2008-2018)*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, Διαθέσιμη στο: https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3413865 (Τελευταία ανάκτηση 3/1/2025)

Μπιθυμήτρης, Γ. και Κωτσονόπουλος, Λ. (2018), Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τομ. 44, No 1, σσ. 99-122. doi: https://doi.org/10.12681/hpsa.15923

Σακελλαρόπουλος, Σ. (2014), *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα,* Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος.

Σπουρδαλάκης, Μ. (2003), Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία, στο Δ. Τσάτσος και Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης, σσ. 39-64.

Ward, V. (2010), *Η πτώση της Lehman Brothers. Το ξεκίνημα της κρίσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Hyman, R. (2001), *Understanding Trade Unionism: Between Market, Class, and Society*, London, SAGE.

Schmitter, P. (1974), Still the Century of Corporatism? *Review of Politics,* Vol. 36, No 1, pp. 88-131.

Η ΠΑΙΧΝΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΟΓΡΑΦΗΣΗ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΕΥΕΞΙΑΣ ΣΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥΣ. Η ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΠΑΙΓΝΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Κατερίνα Μελά-Φραγκίσκου[α]

[α] Cultural Manager, Social Anthropologist, Απόφοιτη ΠΜΣ Πολιτιστικής διαχείρισης Παντείου Πανεπιστημίου

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο ο πολιτιστικός χώρος μπορεί να λειτουργήσει ως πλατφόρμα γεφύρωσης των εννοιών της παιχνιδοποίησης, της αναπηρίας και της πολιτιστικής συνταγογράφησης, προάγοντας την ευημερία και την κοινωνική ενσωμάτωση, ειδικά για άτομα με αναπηρία. Μέσα από βιβλιογραφική επισκόπηση των εννοιών, αναλύεται πώς η παιχνιδοποίηση, με την ενσωμάτωση στοιχείων παιχνιδιού σε μη παιγνιώδη περιβάλλοντα, ενισχύει την προσβασιμότητα και τη συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες. Παράλληλα, εξετάζεται το πώς η πολιτιστική συνταγογράφηση, η οποία συνδέει την τέχνη με την ψυχική και σωματική υγεία, προσφέρει δημιουργικές διεξόδους για κοινωνική ένταξη και προσωπική ανάπτυξη. Η σύνδεση αυτών των εργαλείων σε πολιτιστικά περιβάλλοντα δημιουργεί ένα υποστηρικτικό και ενδυναμωτικό πλαίσιο για άτομα με αναπηρία, ενισχύοντας την αίσθηση της αυτονομίας, της δημιουργικότητας και της κοινωνικής σύνδεσης.

Λέξεις Κλειδιά: Παιχνιδοποίηση, Μουσεία, Αναπηρία, Πολιτιστική Συνταγογράφηση, Ευεξία

GAMIFICATION AND CULTURAL PRESCRIPTION AS TOOLS OF WELL-BEING IN MUSEUMS AND CULTURAL ORGANIZATIONS. DISABILITY THROUGH THE LENS OF GAMIFICATION

Katerina Mela-Fragkiskou[α]

[α] Cultural Manager, Social Anthropologist, MA in Cultural Management, Panteion University

Abstract

This article examines how cultural spaces can function as a platform for bridging the concepts of gamification, disability, and cultural prescribing, promoting well-being and social inclusion, particularly for individuals with disabilities. Through a literature review of these concepts, it analyzes how gamification, by incorporating game elements into non-playful environments, enhances accessibility and participation in cultural activities. At the same time, it explores how cultural prescribing, which links art with mental and physical health, offers creative outlets for social inclusion and personal development. The connection of these tools in cultural settings creates a supportive and empowering framework for individuals with disabilities, strengthening their sense of autonomy, creativity, and social connection.

Keywords: Gamification, Museums, Disabilities, Cultural Prescription, Well-being

Εισαγωγή

Στη σύγχρονη εποχή, τα μουσεία και οι πολιτιστικοί οργανισμοί αναγνωρίζονται ολοένα και περισσότερο ως χώροι, όχι μόνο πολιτιστικής κληρονομιάς, αλλά και ως εργαλεία ευεξίας και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Η αξιοποίηση της παιγνιοποίησης (gamification) και της πολιτιστικής συνταγογράφησης (cultural prescription) δημιουργεί νέες προοπτικές για τη βελτίωση της εμπειρίας των επισκεπτών και τη στήριξη ευάλωτων ομάδων, όπως άτομα με αναπηρία ή γνωστική έκπτωση.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να διερευνήσει το πώς η παιχνιδοποίηση, δηλαδή η εφαρμογή στοιχείων παιχνιδιού σε μη παιγνιώδη περιβάλλοντα, μπορεί να εμπλουτίσει την πολιτιστική εμπειρία, καθιστώντας την πιο προσβάσιμη και ελκυστική για άτομα με αναπηρίες ή γνωστικές προκλήσεις. Παράλληλα, η πολιτιστική συνταγογράφηση, που συνδέει την καλλιτεχνική και πολιτιστική δραστηριότητα με την ενίσχυση της ψυχικής και σωματικής ευεξίας, προσφέρει ένα ισχυρό εργαλείο υποστήριξης για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής.

Με τον συνδυασμό αυτών των εννοιών, επιδιώκω να εξερευνήσω το πώς οι πολιτιστικοί οργανισμοί μπορούν να μετατραπούν σε χώρους ενδυνάμωσης, θεραπείας και κοινωνικής συνοχής. Το θέμα αποκτά ιδιαίτερη σημασία στον σύγχρονο κόσμο, όπου η έμφαση στην ενσωμάτωση και την ευημερία όλων των ανθρώπων, ανεξαρτήτως ικανοτήτων, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της προόδου.

Θεωρητικό πλαίσιο

Παιχνιδοποίηση

Προκειμένου να διερευνήσουμε τους όρους «παιχνιδοποίηση» και «παιχνίδια σοβαρού σκοπού» κρίνεται σκόπιμο να ανατρέξουμε στην απαρχή της εμφάνισης του όρου. Ο όρος παιχνίδι, προέρχεται από τον λατινικό όρο «ludus». Έτσι, σημείο εκκίνησης της βιβλιογραφικής επισκόπησης είναι η φιλοσοφική προσέγγιση για τον «homo ludens» (παίζων άνθρωπος), όπως διατυπώθηκε από τον Ολλανδό ιστορικό Johan Huizinga. Ο Huizinga το 1938 αναφέρει: «το παιχνίδι είναι μία θεμελιώδης ανθρώπινη λειτουργία και αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι όλων των πολιτισμών από τη γέννησή τους». Δήλωσε ότι το παιχνίδι «είναι μια δραστηριότητα που εξελίσσεται μέσα σε ορισμένα όρια χρόνου και χώρου, σε μια ορατή τάξη, σύμφωνα με κανόνες ελεύθερα αποδεκτούς και έξω από τη σφαίρα της αναγκαιότητας ή της υλικής χρησιμότητας» (Huizinga 2014). Αξίζει να σημειωθεί η διαφοροποίηση που πραγματοποιεί ο Θεωρητικός Caillois ανάμεσα στην έννοια «ludus» και στην έννοια «paidia». Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι οι δυο αυτοί όροι θα μπορούσαν να νοηθούν ως τα αντίθετα άκρα ενός φάσματος δραστηριοτήτων. Το «ludus» πρόκειται για έναν τύπο παιχνιδιού με κανόνες, η τήρηση των οποίων καθορίζει τους νικητές και τους ηττημένους. Το «paidia», από την άλλη, είναι μια μορφή ελεύθερου δημιουργικού και ανέμελου παιχνιδιού που δεν αποσκοπεί στην δημιουργία νικητών και ηττημένων (Caillois 2001). Θα λέγαμε ότι η παιχνιδοποίηση και τα παιχνίδια σοβαρού σκοπού δημιουργούν ένα κράμα ανάμεσα στο «ludus» και το «paidia», καθώς βλέπουμε από την μια να υπάρχει η λογική της εξέλιξης, της αναβάθμισης και τελικά της επιβράβευσης, την ίδια στιγμή, όμως, κυριαρχεί και η λογική της δημιουργικότητας, της φαντασίας, της εκτός ορίων εφευρετικότητας. Το παιχνίδι, τόσο με την έννοια «paidia»

όσο και «ludus», αναγνωρίζεται ως «ένας τρόπος επίτευξης της καινοτομίας και της δημιουργικότητας, επειδή βοηθάει να δούμε τα πράγματα διαφορετικά ή να επιτύχουμε απροσδόκητα αποτελέσματα. Μια παιγνιώδης προσέγγιση μπορεί να εφαρμοστεί ακόμη και στα πιο σοβαρά ή δύσκολα θέματα, επειδή το παιχνίδι είναι μια κατάσταση του νου και όχι μια πράξη» (Fullerton, Swain and Hoffman 2004: 88).

Η παιχνιδοποίηση δεν είναι η μετατροπή των δραστηριοτήτων σε παιχνίδια, αλλά η ενσωμάτωση μηχανισμών και εργαλείων που συναντιούνται σε παιχνίδια, στις δραστηριότητές μας, με στόχο την επίδραση στη συμπεριφορά των ανθρώπων.

Στη συνέχεια, περνάμε σε μια βιβλιογραφική επισκόπηση βασικών ορισμών του όρου *παιχνιδοποίηση* (*gamification*), με σκοπό να αναδειχθούν οι ποικίλες εκφάνσεις και οι πιθανές εφαρμογές του σε ευρύ φάσμα τομέων, καθώς και οι θεωρητικές και δεοντολογικές ενστάσεις που έχουν διατυπωθεί, ώστε να προσεγγιστεί συνολικά το περιεχόμενο και η δυναμική του όρου.

Τα τελευταία χρόνια ο όρος παιχνιδοποίηση προσεγγίζεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον από διαφορετικές κοινότητες. Πιο συγκεκριμένα, προσεγγίζεται από πολιτιστικούς οργανισμούς και μουσεία, από την ακαδημαϊκή κοινότητα, τα εταιρικά περιβάλλοντα, που υιοθετούν τεχνικές παιχνιδοποίησης κατά την επιλογή ανθρώπινου δυναμικού, για σκοπούς marketing και επικοινωνίας, στο πεδίο της ψυχικής υγείας και του well being, καθώς και την ίδια την βιομηχανία του gaming. Έτσι, λοιπόν, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά στην πρώτη εμφάνιση του όρου παιχνιδοποίηση (gamification) το 2008 για να καταστεί δημοφιλής από το 2010 και έπειτα (Πετρίδης 2019: 125). Ξεκινάμε από έναν γενικό ορισμό των Deterding, Dixon, Khaled και Nacke, σύμφωνα με τον οποίο παιχνιδοποίηση (gamification) νοείται ως «η χρήση σχεδιαστικών στοιχείων των παιχνιδιών σε μη παιγνιώδη πλαίσια» (Deterding et al. 2011: 9). Όπως εξηγεί ο Πετρίδης (2019), πρόκειται για την ένταξη αρχών, λογικών και στοιχείων που χαρακτηρίζουν τόσο ψηφιακά όσο και μη ψηφιακά παιχνίδια (συσσώρευση πόντων, επιτέλεση αποστολών, διαβάθμιση επιπέδων, επιβράβευση). Έτσι, ο συγγραφέας συμπυκνώνει τον σκοπό της παιχνιδοποίησης στην παροχή κινήτρων, ώστε να επιτευχθεί η δέσμευση, η αφοσίωση και η συμμετοχή σε δραστηριότητες. Σύμφωνα με τους Seaborn και Fels, ως παιχνιδοποίηση ορίζεται «η ενσωμάτωση στοιχείων παιχνιδιού, όπως συστήματα πόντων, πίνακες κατάταξης, κονκάρδες ή άλλα στοιχεία που σχετίζονται με παιχνίδια, σε 'συμβατικές' μαθησιακές δραστηριότητες με σκοπό την αύξηση της εμπλοκής και των κινήτρων» (Seaborn and Fels 2015: 16). Η σχεδιάστρια παιχνιδιών Jane McGonigal, το 2011, μελετώντας την συμπεριφορά των παικτών στο δημοφιλές βίντεο-παιχνίδι World Of Warcraft (WoW), διαπιστώνει ότι η πλειονότητα των παικτών ενώ στο πλαίσιο του παιχνιδιού είναι πρόθυμοι να συνεργαστούν για την επίλυση ενός σκοπού, εκτός του περιβάλλοντος του παιχνιδιού, δεν επιδεικνύουν την ίδια επιθυμία για συνεργασία. Αυτό το αποδίδει στην απουσία κινήτρων στον «πραγματικό κόσμο» αντίθετα από τον κόσμο του παιχνιδιού. Τέλος, η Mc Gonical προτείνει ως μια λύση στα κοινωνικά και περιβαλλοντικά ζητήματα την μετατροπή του «πραγματικού κόσμου», ώστε αυτός να αποκτήσει περισσότερα χαρακτηριστικά ενός διαδικτυακού παιχνιδιού. Τέσσερα είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που αποτελούν σύμφωνα με την συγγραφέα την ειδοποιό διαφορά και στην ουσία αυτό που λείπει από τον «πραγματικό κόσμο»: η «αισιοδοξία», οι

«ευκαιρίες», η «ευδαιμονούσα παραγωγικότητα» (δηλαδή η χαρά που προκύπτει από την επιτυχή επίλυση ενός προβλήματος), καθώς και το «επικό νόημα» (Mc Gonigal 2011). Από αρκετούς θεωρητικούς, οι θέσεις της Mc Gonical χαρακτηρίζονται ως ένα βαθμό γενικευτικές, καθώς φαίνεται να μην λαμβάνουν υπόψη το «προνομιακό» πεδίο στο οποίο έχει εφαρμοστεί μέχρι στιγμής η παιχνιδοποίηση, που είναι κατά βάση αυτό του μάρκετινγκ. Παρόλη την συμφωνία με τους προβληματισμούς, η τοποθέτηση της Mc Gonical κρίνεται διαφωτιστική, καθώς προτάσσει ορισμένες ανθρώπινες ανάγκες, οι οποίες φαίνονται να εκπληρώνονται πιο εύστοχα εντός του πλαισίου ενός διαδικτυακού παιχνιδιού σε σχέση με το πλαίσιο του "πραγματικού κόσμου". Έτσι, θα μπορούσαν να αποτελέσουν αφετηρία για την εφαρμογή της παιχνιδοποίησης.

Επιπλέον, η οπτική της φέρνει στην επιφάνεια και μια πιο ακτιβιστική οπτική που φαίνεται να διαπερνά και τα βιντεοπαιχνίδια, καθώς μέμφεται κοινωνικούς παράγοντες που καθιστούν την κοινωνία μη βιώσιμη. Σύμφωνα με τον Brian Burke, η παιχνιδοποίηση είναι μέθοδος σύμφωνα με την οποία εφαρμόζονται τεχνικές και μηχανισμοί παιχνιδιού για να «παρακινήσουν και να προσελκύσουν ανθρώπους να επιτύχουν τους στόχους τους» (Burke 2016). Από τους παραπάνω ορισμούς συμπεραίνουμε ότι η παιχνιδοποίηση συμβάλλει στην στοχοπροσήλωση μέσω της παροχής κινήτρων αλλά και της μετατροπής της διαδικασίας σε ψυχαγωγική. Σύμφωνα με τους Goodyear και Dimitriadis, μέσω της παιχνιδοποίησης ο παίκτης εμπλέκεται περισσότερο συναισθηματικά και καθίσταται πιο εύκολη η κατανόηση και αποδοχή του μηνύματος του φορέα (Goodyear and Dimitriadis 2013). Επιπλέον, προκειμένου να σχηματοποιήσουμε την λογική των εσωτερικών κινήτρων, που θα αναλυθεί διεξοδικά στη συνέχεια, αξίζει να αναφερθούμε στην διάκριση που προτείνει ο Chou (2019) ανάμεσα σε «White hat gamification» και «Black hat gamification». Με μια πιο ελεύθερη απόδοση, θα ερμηνεύαμε αυτούς τους όρους ως μια παιχνιδοποίηση που είναι «ντυμένη» με «λευκές»-καλές προθέσεις και μια παιχνιδοποίηση που είναι «ντυμένη» με πιο ωφελιμιστικά κίνητρα. Έτσι, ο συγγραφέας, ταυτίζει το «White hat gamification» με στοιχεία παρακίνησης που προκαλούν αίσθημα ισχύος, ικανοποίησης και επίγνωσης του ελέγχου των πράξεών μας (Chou 2019). Αντίθετα, το «Black hat gamification» το ταυτίζει με χαρακτηριστικά εμμονής, άγχους και εθισμού (Chou 2019). Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα πως μια επιτυχημένη παιχνιδοποίηση πρέπει να ισορροπεί ανάμεσα στις «white hat» και «black hat» τεχνικές, καθώς στόχος της παιχνιδοποίησης είναι η εμπλοκή του χρήστη-καταναλωτή-παίκτη σε μια δραστηριότητα με μεγαλύτερο ενδιαφέρον, που αρχικά φαίνεται βαρετή και λιγότερο ελκυστική. Έτσι, βλέπουμε πως ορισμένα στοιχεία των τεχνικών του «Black Hat gamification» είναι απαραίτητα για την προσέλκυση του εκάστοτε χρήστη-καταναλωτή-παίκτη. Ωστόσο, η παραμονή του στην διαδικασία, καθώς και η ποιότητα της εμπλοκής του, εξαρτάται από τις «White Hat τεχνικές».

Προκειμένου, όμως, να αναλυθεί εις βάθος η έννοια της παιχνιδοποίησης, κρίνεται αναγκαία η αναφορά στην έννοια της εμπειρίας. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι Deterding κ.ά. εξηγούν ότι το gamification πρόκειται για έναν άτυπο όρο-ομπρέλα που δηλώνει τη χρήση στοιχείων παιχνιδιού σε μη παιγνιώδη συστήματα ή καταστάσεις με στόχο την βελτίωση της εμπειρίας του χρήστη, καθώς και τη δέσμευσή του (Deterding et al. 2011). Η έννοια της εμπειρίας είναι πρωταρχική προκειμένου κάποιος χρήστης-επισκέπτης-καταναλωτής να εμπλακεί ποιοτικά με την παρεχόμενη υπηρεσία. Στην

συγκεκριμένη περίπτωση της εμπειρίας της παιχνιδοποίησης αναφερόμαστε σε μια κατασκευασμένη εμπειρία από έναν τρίτο και άρα αναφερόμαστε, είτε άμεσα είτε έμμεσα, στην αξιοποίηση τεχνικών μάρκετινγκ που θα καθορίσουν την θελκτικότητα του προϊόντος. Οι Pine, Pine και Gilmore, υποστήριξαν ότι η έννοια της εμπειρίας είναι το νέο προϊόν (Pine, Pine and Gilmore 1999), εννοώντας ότι όποιο και αν είναι το προϊόν ή η υπηρεσία, πρέπει να συνοδεύεται από την βίωση μιας εμπειρίας.

Η έννοια της παιχνιδοποίησης συνδέεται με την έννοια του κινήτρου και μάλιστα με την έννοια της αυτο-παρακίνησης. Οι Deci και Ryan αναφέρθηκαν στη θεωρία του αυτοπροσδιορισμού, αναλύοντας το βαθμό που οι πράξεις ενός ατόμου είναι προϊόντα ατομικής παρακίνησης και επομένως, κατά πόσο καθορίζονται από το ίδιο το υποκείμενο. Οι συγγραφείς, εξετάζοντας τι ωθεί ένα άτομο να κάνει επιλογές χωρίς εξωτερικές επιρροές, καταλήγουν πως ένα παιχνιδοποιημένο σύστημα θα πρέπει να δημιουργεί την αίσθηση της αυτονομίας, της επάρκειας, καθώς και της κοινωνικής συνοχής στους χρήστες του (Deci and Ryan 1980).

Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι η παιχνιδοποίηση δεν εφαρμόζεται μόνο σε ψηφιακά περιβάλλοντα αλλά και σε συμβατικά. Προκειμένου να εξετάσουμε συγκριτικά αυτές τις δύο εφαρμογές της παιχνιδοποίησης, θα αξιοποιήσουμε ως αφετηρία την έρευνα των Pozo- Sánchez, Lampropoulos και López-Belmonte (2022). Οι συγγραφείς ξεκινούν από την παραδοχή ότι οι νέοι σήμερα είναι εξοικειωμένοι με τα ψηφιακά μέσα από πολύ νεαρή ηλικία. Συμπεραίνουν ότι η δια ζώσης παιχνιδοποιημένη εμπειρία αποτελεί μια ευχάριστη και διασκεδαστική μορφή ψυχαγωγίας και ενθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία, ενώ η παιχνιδοποιημένη εμπειρία μέσα από ψηφιακά μέσα συνδέεται με μια μεγαλύτερη αίσθηση αυτονομίας και δημιουργικότητας (Pozo-Sánchez, Lampropoulos and López-Belmonte 2022).

Αναπηρία και συμπερίληψη

Σε αυτή την ενότητα, πραγματοποιείται μια απόπειρα ανάλυσης της έννοιας της αναπηρίας, όπου και υιοθετείται η θεωρητική ανάγνωση της «αναπηρίας» ως κοινωνικής κατασκευής. Κρίνεται σημαντικό, μέσω της ανάλυσης, να τονιστεί η ρευστότητα του όρου και η διαφορετική νοηματοδότησή της ανάλογα με τον βαθμό αποκλεισμού που παράγεται σε κάθε κοινωνικό σύνολο. Σε άρθρο του Caulfield, η έννοια της «αναπηρίας» παρουσιάζεται ως μια συνθήκη στην οποία το άτομο που διαγιγνώσκεται με αυτή χάνει πλήρως την ελπίδα του και με τον καιρό χάνει και την κοινωνική του διάσταση, καθώς η κοινωνία δεν έχει προβλέψει την δημιουργία συνθηκών για τη συμμετοχή ενός ατόμου που έχει διαφορετικές ανάγκες (Caulfield 2011). Επεκτείνοντας τη θέση αυτή, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η έννοια της αναπηρίας είναι μια κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια, καθώς κοινωνικά καθορίζεται η προσβασιμότητα που θα έχει το άτομο σε έναν χώρο. Παραδείγματος χάριν, ένα ανάπηρο άτομο αδυνατεί να ανέβει στο πεζοδρόμιο όταν δεν υπάρχει αναπηρική ράμπα. Στις περιπτώσεις, όμως, που υπάρχει, ανεβαίνει - ακόμα και αν αντιμετωπίσει δυσκολία- και ανακτά την αίσθηση της αυτοδιάθεσης και της αυτονομίας που του στερείται. Επομένως, ένα ανάπηρο άτομο αποκλείεται από τις κοινωνικές διαδικασίες μόνο όταν η κοινωνία δεν έχει προνοήσει για τις ανάγκες του. Ο Jones (1996) προτείνει, ως τρόπο προσέγγισης για την έννοια της «αναπηρίας», την έννοια της «μη αναπηρίας». Συγκεκριμένα, εξηγεί ότι η παραδοχή της κοινωνικής κατασκευής της

αναπηρίας προϋποθέτει την εις βάθος διάκριση ανάμεσα στους βιολογικούς και τους κοινωνικούς παράγοντες. Έτσι, τείνει να αναφέρεται σε ένα κοινωνικά ανάπηρο περιβάλλον και όχι σε ένα άτομο, καθιστώντας σαφές με αυτό τον τρόπο και το πού αποδίδει τις ευθύνες για τον αποκλεισμό των υποκειμένων (Jones 1996). Οι Fine και Asch (1988) έφεραν στην επιφάνεια την έννοια του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού της «αναπηρίας» και διατύπωσαν έναν συνοδευτικό ορισμό που εξηγεί τι συνεπάγεται η θεωρητική υιοθέτηση της έννοιας της κοινωνικής κατασκευής της «αναπηρίας»: «Τιμούμε τη μοναδικότητα της ατομικής διαφοράς, ενώ παράλληλα στρέφουμε την προσοχή προς την κοινωνική αλλαγή και τον μετασχηματισμό των καταπιεστικών δομών» (Fine and Asch 1988: 53). Ο Collins αναφέρεται σε μια λανθασμένη αντικειμενοποίηση της έννοιας της αναπηρίας, γεγονός που, όπως αναφέρει, (ανα)παράγει καταπιεστικές κοινωνικές δομές και δημιουργεί κοινωνικές θέσεις «ανωτερότητας» και «κατωτερότητας» άμεσα συνυφασμένες με την προσβασιμότητα. Κοινό στοιχείο όλων των προηγούμενων τοποθετήσεων είναι η παραδοχή της απουσίας κοινωνικής πρόβλεψης για αυτά τα άτομα, η οποία είναι συνήθως υπεύθυνη για την προσβασιμότητα (Collins 1991). Η κοινωνική προσέγγιση της αναπηρίας αποϊατρικοποιεί την αναπηρία και την πολιτικοποιεί ως ζήτημα οικουμενικών δικαιωμάτων, προτάσσοντας την κοινωνική αντί της βιολογικής διάστασης της αναπηρίας (Blackman et al. 2003). Η τοποθέτηση αυτή φέρνει στο προσκήνιο την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, υπερασπιζόμενη την αρχή ότι αυτά θα πρέπει να αφορούν όλους τους ανθρώπους. Το άρθρο του Blackman καταλήγει με έμμεσο τρόπο στην θέση ότι φορείς που δεν προνοούν για την ίση πρόσβαση όλων των ατόμων, ανεξαρτήτως των ειδικών αναγκών τους, καταπατούν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Οι Lloyd, Wong και Petchkovsky αναδεικνύουν τη θεραπευτική ιδιότητα της τέχνης, μέσω της οποίας δίνεται η δυνατότητα στα υποκείμενα να έρθουν σε επαφή με τον εσωτερικό τους κόσμο με έναν μη λεκτικό τρόπο, να εκφράζουν και να επικοινωνούν τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις εμπειρίες τους σε ένα περιβάλλον εμπιστοσύνης και ασφάλειας, ενώ συγχρόνως, τα προγράμματα τέχνης συμβάλλουν στη δημιουργία κοινωνικών σχέσεων, και ενισχύουν την αυτοεκτίμηση και την αυτοπεποίθηση (Lloyd, Wong και Petchkovsky 2015). Επιπλέον, συναντούμε την άποψη ότι η ψυχική ασθένεια αλλά και οι μορφές αναπηρίας, πολλές φορές αποτελούν αιτία κοινωνικού στιγματισμού, τόσο για τα ίδια τα άτομα, όσο και για τις οικογένειες ή τους φροντιστές τους (Heenan 2006). Η βιβλιογραφία αναδεικνύει, επομένως, τη σημασία που έχει για ένα πολιτιστικό φορέα η υιοθέτηση προγραμμάτων συμπερίληψης, τα οποία εκτός από την κοινωνική προσφορά, εκφράζουν και μια ευαισθητοποιημένη πτυχή του μουσείου, δίνοντας χώρο σε αυτά τα άτομα να υπάρξουν χωρίς το «φορτίο» της ασθένειάς τους.

Πολιτιστική συνταγογράφηση

Έχοντας αναλύσει παραπάνω την έννοια της παιχνιδοποίησης και της αναπηρίας, με έμφαση σε θεωρίες κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, κρίνεται σημαντική η σύνδεσή της με την ιδέα της πολιτιστικής συνταγογράφησης, όπου θα εξεταστεί βιβλιογραφικά ο όρος και οι κοινωνικές της προεκτάσεις μέσα από μια σύντομη αναδρομή του όρου και εστίαση στο παράδειγμα της Ελλάδας.

Ως πολιτιστική συνταγογράφηση περιγράφεται μια μορφή κοινωνικής συνταγογράφησης, όπου επαγγελματίες υγείας παραπέμπουν ασθενείς σε προγράμματα καλλιτεχνικών

δραστηριοτήτων, όπως ζωγραφική, συμμετοχή σε προγράμματα Μουσείων, χειροτεχνία, φωτογραφία, χορό, τραγούδι κ.λπ., με στόχο τη βελτίωση της ευημερίας τους. Αυτές οι δραστηριότητες διευθύνονται από πολιτιστικούς οργανισμούς και πραγματοποιούνται σε ομαδικά πλαίσια, προάγοντας τη δημιουργικότητα και την κοινωνική συμμετοχή των συμμετεχόντων (Crone et al. 2022). Πιο αναλυτικά, οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας παραπέμπουν τους ασθενείς σε μη κλινικές υπηρεσίες, όπως πολιτιστικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες, με στόχο τη βελτίωση της ψυχικής και σωματικής τους ευεξίας. Αυτή η πρακτική αναγνωρίζει ότι η υγεία επηρεάζεται από ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών, περιβαλλοντικών και οικονομικών παραγόντων και στοχεύει στην παροχή ολιστικής φροντίδας που ανταποκρίνεται στις ανάγκες του ατόμου.

Το πρώτο πρόγραμμα πολιτιστικής συνταγογράφησης εφαρμόστηκε το 1994 στο Ηνωμένο Βασίλειο και απευθυνόταν σε άτομα με ήπια έως μέτρια κατάθλιψη, αποσκοπώντας στην αύξηση των επιπέδων της πνευματικής τους ευεξίας (Bungay and Clift 2010). Σύμφωνα με τους συγγραφείς, η πολιτιστική συνταγογράφηση προσφέρει στα άτομα μια αίσθηση αυτονομίας, δημιουργικότητας και κοινωνικής εμπλοκής. Οι Bungay and Clift πραγματοποιούν μια ανασκόπηση του τρόπου που η συνταγογράφηση της τέχνης λειτουργεί στο Ηνωμένο Βασίλειο, καθιστώντας σαφές ότι σε καμία περίπτωση δεν θεωρούν πως μπορεί να αντικαταστήσει μια συστηματική θεραπεία παρά μόνο να την ισχυροποιήσει (Bungay and Clift 2010).

Επεκτείνοντας την παραπάνω σκέψη, αξίζει να σημειωθεί ένα σκεπτικιστικό σχόλιο αναφορικά με την έννοια της συνταγογράφησης. Η χρήση αυτής της έννοιας φαίνεται να μην λαμβάνει υπόψιν ότι πολλά άτομα και κοινωνικές ομάδες δεν έχουν πρόσβαση στο προνόμιο της κοινωνικής ασφάλισης. Με αυτό τον τρόπο επιβεβαιώνεται για μια ακόμα φορά η κοινωνική ανισότητα που εμφιλοχωρεί ακόμα και σε φαινομενικά «ολιστικά» μέτρα. Επιπλέον, η έννοια της συνταγογράφησης αναφέρεται σε μια διαμεσολαβημένη διαδικασία από τους κρατικούς θεσμούς, με την έννοια ότι μόνο «από τα πάνω» μπορεί να επέλθει μια τέτοια πρόοδος. Σε κάθε περίπτωση, παρά τους προβληματισμούς, δεν θα μπορούσαμε να αγνοήσουμε την κοινωνική πρόοδο που αφενός φέρνει άτομα με αναπηρία στο προσκήνιο και αφετέρου αναγάγει την τέχνη σε μια μορφή θεραπείας, αναγνωρίζοντας την δύναμη που έχει στην παραγωγή και ανάκληση βιωμάτων και στην δημιουργία μιας αισθητηριακής εμπειρίας.

Στην Ελλάδα, η πολιτιστική συνταγογράφηση έχει αρχίσει να εφαρμόζεται μέσω ενός πιλοτικού, ερευνητικού προγράμματος του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, σε συνεργασία με το Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας «Κώστας Στεφανής». Το πρόγραμμα αυτό, με τίτλο «Πολιτιστική συνταγογράφηση ως συμπληρωματική αγωγή στην ψυχική υγεία», στοχεύει στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η συμμετοχή σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες μπορεί να λειτουργήσει ως συμπληρωματική θεραπευτική προσέγγιση για άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας ή ψυχολογική επιβάρυνση από χρόνιες ασθένειες.[1]

Το πρόγραμμα ξεκίνησε με τη διεξαγωγή ερευνητικού έργου για τον σχεδιασμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση των επιμέρους δράσεων, με στόχο τη βελτιστοποίησή του. Η υλοποίηση του προγράμματος αναμένεται να ολοκληρωθεί τον Δεκέμβριο του 2025, ενώ σύντομα θα ξεκινήσουν και πιλοτικές δράσεις από εποπτευόμενους φορείς του

Υπουργείου Πολιτισμού και άλλους φορείς σύγχρονου πολιτισμού, τα αποτελέσματα των οποίων θα αξιολογηθούν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος.

Πρόσφατα ψηφίστηκε από τη Βουλή τροπολογία που καθιερώνει πρόγραμμα ηλεκτρονικής πολιτιστικής συνταγογράφησης, επιτρέποντας σε επαγγελματίες ψυχικής υγείας να συνταγογραφούν τη συμμετοχή σε δράσεις τέχνης, με αποζημίωση από τον ΕΟΠΥΥ. Αυτή η εξέλιξη αναγνωρίζει τον θεραπευτικό ρόλο της τέχνης και του πολιτισμού σε ψυχικές παθήσεις και ενσωματώνει την πολιτιστική συνταγογράφηση στο Εθνικό Σύστημα Υγείας.[2]

Συνολικά, η Ελλάδα βρίσκεται σε φάση ενεργής ανάπτυξης και εφαρμογής της πολιτιστικής συνταγογράφησης, με στόχο την ενίσχυση της ψυχικής υγείας μέσω της τέχνης και του πολιτισμού

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Έχοντας προσεγγίσει τους όρους παιχνιδοποίηση, αναπηρία και πολιτιστική συνταγογράφηση, κρίνεται σημαντικό να εξηγηθεί γιατί επιλέγεται ο χώρος του πολιτισμού ως ένας χώρος γεφύρωσης των τριών.

Η επιλογή του πολιτισμού ως κοινός τόπος γεφύρωσης των εννοιών της παιχνιδοποίησης, της αναπηρίας και της πολιτιστικής συνταγογράφησης είναι ουσιώδης, καθώς ο πολιτισμός προσφέρει έναν ανοιχτό και χωρίς διακρίσεις χώρο, στον οποίο μπορεί να αναπτυχθεί και να αλληλεπιδράσει αυτή η τριμερής σύνδεση. Κάθε έννοια φέρει τη δική της δυναμική και ανάγκες, αλλά ο πολιτιστικός χώρος παρέχει τις κατάλληλες συνθήκες για να ενωθούν και να αλληλοϋποστηριχτούν.

Ένα μουσείο ή πολιτιστικός οργανισμός οφείλει να μεριμνά για την αίσθηση του ανήκειν που προσφέρει σε όλους τους εν δυνάμει επισκέπτες του. Έτσι, λοιπόν, τα άτομα που έχουν κάποια μορφή αναπηρίας, όχι μόνο πρέπει να αισθάνονται το ίδιο ευπρόσδεκτα και ότι έχουν τον ίδιο βαθμό προσβασιμότητας με έναν οποιονδήποτε άλλο επισκέπτη, αλλά και ότι έχουν ένα ισχυρό κίνητρο, ώστε να εμπλακούν σε μια πολιτιστική διαδικασία. Η παιχνιδοποίηση και τα παιχνίδια σοβαρού σκοπού μπορούν να συμβάλλουν στη δημιουργία κινήτρων για την εμπλοκή ατόμων με αλτσχάιμερ, ψυχικές νόσους και αναπηρίες, καθώς και να ευαισθητοποιήσουν την κοινωνία στο σύνολο.

Επομένως, σημείο συνάντησης της παιχνιδοποίησης με τη πολιτιστική συνταγογράφηση είναι ο συνδυασμός δημιουργικότητας και αυτονομίας που προσφέρει, καθώς επίσης και η αίσθηση του ανήκειν σε ένα κοινωνικό σύνολο, χαρακτηριστικό που συχνά στερούνται άτομα που πάσχουν από ψυχικές νόσους, αναπηρίες και αλτσχάιμερ.

Η γεφύρωση των εννοιών της παιχνιδοποίησης, της αναπηρίας και της πολιτιστικής συνταγογράφησης, εντός του πολιτιστικού χώρου, δημιουργεί ένα δυναμικό και ενδυναμωτικό πλαίσιο για τα άτομα με αναπηρία. Αυτή η σύνδεση επιτρέπει την ενεργό συμμετοχή τους στην τέχνη, την κοινωνική ένταξη και τη βελτίωση της ψυχικής τους υγείας μέσω της δημιουργικότητας και της αυτοέκφρασης.

Η παιχνιδοποίηση μπορεί να ενισχύσει τη συμμετοχή ατόμων με αναπηρία στην τέχνη, καθώς χρησιμοποιεί την έννοια του παιχνιδιού και των κινήτρων για να τους παρακινήσει

να εμπλακούν σε δραστηριότητες που θα μπορούσαν να φαίνονται δυσκολότερες ή λιγότερο ελκυστικές σε άλλες περιπτώσεις. Το παιχνίδι δημιουργεί έναν πιο ανοιχτό και αποδεκτό χώρο για την αλληλεπίδραση, καθώς εισάγει το στοιχείο της διασκέδασης και της δημιουργικότητας, μειώνοντας τους φόβους και τις αναστολές που μπορεί να έχουν τα άτομα με αναπηρία. Η ενσωμάτωση παιγνιωδών στοιχείων σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες κάνει τη συμμετοχή πιο προσβάσιμη, αφού ενθαρρύνει την εξερεύνηση και την αποδοχή του λάθους, χωρίς το άγχος της επιτυχίας ή της τελειότητας. Τα άτομα με αναπηρία μπορούν να αισθάνονται λιγότερο αποκλεισμένα και περισσότερο ενδυναμωμένα να εκφραστούν, καθώς η παιχνιδοποίηση παρέχει τη δυνατότητα συμμετοχής σε ένα περιβάλλον που ενθαρρύνει τη χαλάρωση, τη δημιουργικότητα και τη συνεργασία.

Σχετικά με την πολιτιστική συνταγογράφηση, αυτή ενσωματώνει τη θεραπευτική δύναμη της τέχνης για την υποστήριξη της ψυχικής υγείας και της συναισθηματικής ευημερίας των ατόμων με αναπηρία. Μέσα από την πολιτιστική συνταγογράφηση, οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας μπορούν να παραπέμπουν τα άτομα σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες, προσφέροντας μια δημιουργική και ενδυναμωτική διέξοδο. Η τέχνη λειτουργεί ως μέσο αυτοθεραπείας και προσωπικής ανάπτυξης, ενισχύοντας την αυτοεκτίμηση και την αυτοεκπλήρωση των ατόμων. Ειδικότερα για τα άτομα με αναπηρία, η πολιτιστική συνταγογράφηση τους προσφέρει ευκαιρίες να εκφραστούν και να ενταχθούν σε κοινωνικές δραστηριότητες, μειώνοντας την απομόνωση και ενισχύοντας την αίσθηση του ανήκειν.

Η θεωρία του αυτοκαθορισμού (Self-Determination Theory), που συστηματοποιήθηκε από τους Deci και Ryan, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, καθώς αναγνωρίζει τη σημασία των εσωτερικών κινήτρων για την προσωπική ανάπτυξη. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, τα άτομα επιθυμούν να αισθάνονται ικανότητα, αυτονομία και σύνδεση με άλλους. Η θεωρία του αυτοκαθορισμού υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι έχουν τρεις βασικές ανθρώπινες ανάγκες: την ανάγκη για αυτονομία, την ανάγκη για αρμονικές σχέσεις με άλλους ανθρώπους και την ανάγκη για ικανοποίηση μέσω επίλυσης ενός προβλήματος (Deci and Ryan 1985). Παρατηρείται ότι η παιχνιδοποίηση και η πολιτιστική συνταγογράφηση ενσωματώνουν αυτά τα στοιχεία μέσω της δημιουργίας ενός περιβάλλοντος όπου τα άτομα με αναπηρία μπορούν να επιλέγουν και να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, να εκφράζονται ελεύθερα και να βιώνουν την αίσθηση της ικανότητας και της αξίας. Η τέχνη, ειδικότερα, μπορεί να προσφέρει την αίσθηση της ικανότητας μέσω της δημιουργικής διαδικασίας και της επιτυχίας σε δραστηριότητες που προηγουμένως φάνταζαν δύσκολες ή αδύνατες. Η αυτονομία ενισχύεται καθώς τα άτομα έχουν τη δυνατότητα να επιλέγουν ποια δραστηριότητα να ακολουθήσουν και να προσαρμόσουν την εμπειρία στο προσωπικό τους επίπεδο και ρυθμό. Τέλος, η σύνδεση αναπτύσσεται μέσα από την αλληλεπίδραση με άλλους ανθρώπους, είτε μέσω συνεργατικών δραστηριοτήτων τέχνης είτε μέσω της κοινωνικής στήριξης που προσφέρουν οι καλλιτεχνικές κοινότητες.

Έτσι, η γεφύρωση αυτών των τριών στοιχείων (παιχνιδοποίηση, αναπηρία και πολιτιστική συνταγογράφηση) στον πολιτιστικό χώρο, δημιουργεί ένα υποστηρικτικό και ενδυναμωτικό πλαίσιο για την προσωπική ανάπτυξη, την κοινωνική ένταξη και την

υποστήριξη ατόμων με αναπηρία. Μέσω αυτής της προσέγγισης, τα άτομα με αναπηρία αποκτούν τα απαραίτητα εργαλεία για να συμμετέχουν και να αλληλεπιδρούν με την τέχνη, ενισχύοντας την ψυχική τους υγεία και ευημερία.

Θα ήταν αδύνατο, ωστόσο, όπως μας υποδεικνύει και η οπτική των συγγραφέων, να μην λάβουμε υπόψη την κοινωνική κατασκευή της αναπηρίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, καθώς και πολλών ψυχικών νοσημάτων. Έχει διαπιστωθεί, μέσα από μια ολιστική προσέγγιση και με σαφή πρόταξη των κοινωνικών έναντι των βιολογικών παραγόντων, ότι προβλήματα ψυχικής υγείας εμφανίζονται συχνότερα σε φτωχοποιημένες περιοχές, καθώς και σε περιοχές με υψηλά ποσοστά ανεργίας, χαμηλού μορφωτικού και βιοτικού επιπέδου (Polley, Fleming, Anfilogoff and Carpenter 2017). Επομένως, αναδεικνύεται μια πολυπρισματική ταξική ανάλυση της αναπηρίας αλλά και των προβλημάτων ψυχικής υγείας. Υπό το ένα πρίσμα βλέπουμε ότι οι κοινωνικοί, οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες ευθύνονται για την πρόκληση ψυχικών νόσων, ενώ υπό το άλλο βλέπουμε ότι η έλλειψη πόρων καθιστά αδύνατη την θεραπεία των συμπτωμάτων των ψυχικών νόσων, ανεξαρτήτως της βιολογικής ή κοινωνικής προέλευσής τους.

Συμπέρασμα

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η παιχνιδοποίηση και η πολιτιστική συνταγογράφηση αναδεικνύονται ως ισχυρά εργαλεία ευεξίας και ενσωμάτωσης στους πολιτιστικούς χώρους, προσφέροντας νέες ευκαιρίες για τη βελτίωση της πρόσβασης και της εμπειρίας ατόμων με αναπηρία. Η παιχνιδοποίηση, μέσα από την ενίσχυση της συμμετοχής και της αλληλεπίδρασης σε ένα περιβάλλον τέχνης και πολιτισμού, δημιουργεί συνθήκες αυτονομίας και δημιουργικότητας, ενώ η πολιτιστική συνταγογράφηση λειτουργεί ως μια δομημένη προσέγγιση που ενσωματώνει την τέχνη στην υποστήριξη της ψυχικής και σωματικής υγείας.

Η γεφύρωση αυτών των δύο εννοιών στους χώρους των μουσείων και των πολιτιστικών οργανισμών δημιουργεί ένα υποστηρικτικό και ενδυναμωτικό περιβάλλον, όπου τα άτομα με αναπηρία μπορούν να νιώσουν αποδοχή, να εκφραστούν ελεύθερα και να αναπτύξουν ουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις. Η σύνδεση με τη θεωρία του αυτοκαθορισμού επιβεβαιώνει τη σημασία αυτής της προσέγγισης, καθώς ενισχύει το αίσθημα της ικανότητας, της αυτονομίας και της κοινωνικής σύνδεσης των συμμετεχόντων.

Καθώς τα μουσεία και οι πολιτιστικοί οργανισμοί επαναπροσδιορίζουν τον ρόλο τους ως φορείς κοινωνικής ένταξης και ευημερίας, η εφαρμογή της παιχνιδοποίησης και της πολιτιστικής συνταγογράφησης μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη δημιουργία ενός πιο συμπεριληπτικού και θεραπευτικού πολιτιστικού περιβάλλοντος. Η ενσωμάτωση αυτών των εργαλείων στη στρατηγική των πολιτιστικών φορέων αποτελεί ένα σημαντικό βήμα προς την προώθηση της προσβασιμότητας, της κοινωνικής συνοχής και της βελτίωσης της ποιότητας ζωής για όλους. Το πεδίο αυτό παραμένει δυναμικό και γεμάτο προοπτικές για περαιτέρω έρευνα και μελέτη. Η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι διαφορετικές μορφές τέχνης και οι τεχνικές παιχνιδοποίησης μπορούν να προσαρμοστούν σε διαφορετικές ανάγκες και πολιτισμικά πλαίσια, καθώς και η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητάς τους σε διάφορες ομάδες πληθυσμού, αποτελεί ένα εύφορο έδαφος για μελλοντικές ερευνητικές πρωτοβουλίες. Η ανάπτυξη μιας

ολοκληρωμένης μεθοδολογίας και η συνεργασία μεταξύ πολιτιστικών φορέων, επαγγελματιών ψυχικής υγείας και ερευνητικών ιδρυμάτων μπορεί να οδηγήσει στη διαμόρφωση καινοτόμων πρακτικών που θα ενισχύσουν ακόμη περισσότερο τον ρόλο της τέχνης και του πολιτισμού ως μέσο κοινωνικής ένταξης και θεραπείας.

Σημειώσεις

[1] Art Prescription. (n.d.). *Ποιοι είμαστε*. Ανακτήθηκε στις 9 Μαρτίου 2025, από https://www.artprescription.gr/index.php/about-us

[2] https://www.athinorama.gr/texnes/3042207/politistiki-suntagografisi-egkrithike-i-tropologia-apo-ti-bouli-gia-tin-enisxusi-tis-psuxikis-ugeias/.Ανακτήθηκε στις 9 Μαρτίου 2025

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Πετρίδης, Π. (2019), Η παιχνιδοποίηση στα πλαίσια της εκπαίδευσης, της υγείας, των επιχειρήσεων και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης: ερμηνείες, παραδείγματα και κριτικές, στο Πανδιά, Ε., Ροϊνιώτη, Ε. και Σκαρπέλος, Γ. (επιμ.), *Ψηφιακά Παιχνίδια: Φιλοσοφικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αναζητήσεις*, Αθήνα, εκδόσεις OASIS, σσ. 125-138.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Blackman, T., Mitchell, L., Burton, E., Jenks, M., Parsons, M., Raman, S. and Williams, K. (2003), The accessibility of public spaces for people with dementia: A new priority for the "open city", *Disability and Society,* Vol. 18, No 3, pp. 357-371.

Burke, B. (2016), *Gamify: How gamification motivates people to do extraordinary things*, Routledge.

Bungay, H. and Clift, S. (2010), Arts on prescription: A review of practice in the UK, *Perspectives in Public Health,* Vol. 130, No 6, pp 277-281.

Caillois, R. (2001), *Man, play, and games*, University of Illinois Press.

Caulfield, S. (2011), Art, museums, and culture, Enhancing cognitive fitness in adults*: A guide to the use and development of community-based programs*, pp. 301-323.

Chou, Y. K. (2019), *Actionable gamification: Beyond points, badges, and leaderboards*, Packt Publishing Ltd.

Crone, D. M., Sumner, R. C., Baker, C. M., Loughren, E. A., Hughes, S. and James, D. V. (2022), Arts on prescription: Observations from a community arts initiative, *BMC Public Health*, Vol. 22, No 1, pp. 4682. https://doi.org/10.1186/s12889-022-14682-6

Deci, E. L. and Ryan, R. M. (1980), Self-determination theory: When mind mediates behavior, *The Journal of Mind and Behavior*, Vol. 1, No 1, pp. 33-43.

Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R. and Nacke, L. (2011), From game design elements to gamefulness: Defining gamification, *Proceedings of the 15th international academic MindTrek conference: Envisioning future media environments*, pp. 9-15.

Fine, M. and Asch, A. (1988), Disability beyond stigma: Social interaction, discrimination, and activism, *Journal of Social Issues*, Vol. 44, No 1, pp. 3-21.

Fullerton, T., Swain, C. and Hoffman, S. (2004), *Game design workshop: Designing, prototyping, playtesting games*, CRC Press.

Goodyear, P. and Dimitriadis, Y. (2013), In medias res: Reframing design for learning, *Research in Learning Technology*, Vol. 21, 19909.

Heenan, D. (2006), Art as therapy: An effective way of promoting positive mental health? *Disability and Society*, Vol. 21, No 2, pp. 179-191.

Huizinga, J. (2014), *Homo ludens: A study of the play-element in culture*, Routledge.

Lloyd, C., Wong, S. R. and Petchkovsky, L. (2015), Art and recovery in mental health: A qualitative investigation, *British Journal of Occupational Therapy*, Vol. 78, No 4, pp. 237-244.

McGonigal, J. (2011), *Reality is broken: Why games make us better and how they can change the world*, Penguin.

Pine, B. J. and Gilmore, J. H. (1998), Welcome to the experience economy, *Harvard Business Review Press*, Vol. 76, No 4, pp. 97-105.

Polley, M. J., Fleming, J., Anfilogoff, T. and Carpenter, A. (2017), *Making sense of social prescribing*, University of Westminster.

Pozo-Sánchez, S., Lampropoulos, G. and López-Belmonte, J. (2022), Comparing gamification models in higher education using face-to-face and virtual escape rooms, *Journal of New Approaches in Educational Research*, Vol. 11, No 2, pp. 307-322.

Seaborn, K. and Fels, D. I. (2015), Gamification in theory and action: A survey, *International Journal of Human-Computer Studies*, Vol. 74, pp. 14-31.

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΥΝΟΜΙΛΙΑΣ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Κωνσταντίνος Ριζόπουλος[α]

[α] Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η παρούσα εργασία, η οποία ασχολείται με τα επιστημολογικά ζητήματα της Εγκληματολογίας, εξετάζει το ζήτημα της διεπιστημονικότητας, όπως εμφανίζεται στην επιστήμη αυτή. Η Εγκληματολογία είναι η επιστήμη, η οποία διακρίνεται για τον «αυτόνομο», τον «ενωτικό» και «διεπιστημονικό» της χαρακτήρα. Στις ενότητές της, αρχικά αναλύεται η έννοια της διεπιστημονικότητας και διαχωρίζεται από άλλες έννοιες με παρόμοια σημασία. Αφού ολοκληρωθεί αυτή η γενική παρουσίαση της διεπιστημονικότητας, η έννοια παρουσιάζεται ειδικότερα στην Εγκληματολογία, και επιλέγεται η επιστήμη της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, με την οποία αναπτύσσεται η συνομιλία, στο θεωρητικό και στο μεθοδολογικό επίπεδο, ώστε να αναδειχθεί η συνεισφορά της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στα επίπεδα αυτά. Στη θεωρία, λοιπόν, παρουσιάζεται η σημασία του συνδυασμού εγκληματολογικής και ανθρωπολογικής γνώσης και στα τρία αλληλένδετα στοιχεία του αντικειμένου της Εγκληματολογίας, ενώ η συνομιλία στο μεθοδολογικό επίπεδο, παρουσιάζεται, κυρίως, μέσα από την χρήση της ανθρωπολογικής εθνογραφικής μεθόδου.

Λέξεις Κλειδιά: Διεπιστημονικότητα, Θεωρία, Μέθοδος, Σύνθεση

INTERDISCIPLINARITY AS AN EPISTEMOLOGICAL ISSUE IN CRIMINOLOGY. ISSUES IN ITS CONVERSATION WITH SOCIAL ANTHROPOLOGY

Konstantinos Rizopoulos[α]

[α] Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This essay, which is about the epistemological issues of Criminology, is mainly focused on the issue of interdisciplinarity as a main attribute of Criminology. The science of Criminology is well known for its “autonomous”, “integrational” and “interdisciplinary” nature. In the modules of this essay, first of all, a general presentation of the concept of interdisciplinarity takes place, in which the concept is explained and distinguished from other similar concepts. Having completed the above-mentioned presentation, the concept is analyzed in the framework of Criminology, and the science of Social Anthropology is used for the clarification of the contribution of Social Anthropology in Criminology. In part of theory, the combination of the criminological and anthropological knowledge is analyzed in the three highly connected parts of the scientific object of Criminology, while in terms of methodology, the conversation and contribution are clarified with the presentation and the usage of the anthropological method of ethnography.

Keywords: Interdisciplinarity, Theory, Method, Combination

Εισαγωγή

Η διεπιστημονικότητα αποτελεί ένα θεμελιώδες ζήτημα των επιστημών και της ανθρώπινης γνώσης, αποτελώντας ένα συγκεκριμένο ιστορικό στάδιο, αλλά και μία ανάγκη της σύγχρονης εποχής που χαρακτηρίζεται από σύνθετα προβλήματα (Ζήκος και Μιχαηλίδης 2016, Μανωλεδάκης 1980, Παπαδημητρίου 1988). Έτσι, λοιπόν, μέσω της διεπιστημονικότητας, οι επιστήμες δεν παρατίθενται απλώς μεταξύ τους, εξετάζοντας το αντικείμενο κάθε φορά από διαφορετική οπτική γωνία, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της «πολυεπιστημονικότητας» (Ζαραφωνίτου 2023: 7, Ζήκος και Μιχαηλίδης 2016: 16). Ούτε, όμως, χάνουν και την αυτονομία τους, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της «διαεπιστημονικότητας» και της «διαθεματικότητας», καθώς η διεπιστημονικότητα σέβεται την αυτονομία των επιμέρους επιστημών (Ζαραφωνίτου 2023, Ζήκος και Μιχαηλίδης 2016, Μανωλεδάκης 1980, Παπαδημητρίου 1988). Η διεπιστημονικότητα, επομένως, όπως γίνεται κατανοητό, αποτελεί εκείνη την προσπάθεια ώστε οι «επιμέρους προσεγγίσεις, να μην εξεταστούν εναλλακτικά, αλλά μέσα από το περιεχόμενο και τις διαπλοκές τους» (Αρτινοπούλου 2000: 40). Μία έρευνα, λοιπόν, η οποία είναι διεπιστημονική, έχει έναν περισσότερο «σφαιρικό χαρακτήρα» και εμβαθύνει περισσότερο, καθώς βασική της προϋπόθεση είναι η ύπαρξη περισσότερο «διευρυμένων γνώσεων» και «μεγαλύτερου βαθμού συνεργασίας» ανάμεσα στους επιστήμονες (Ζαραφωνίτου 2023: 7).

Θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως η πορεία της Εγκληματολογίας προς τη διεπιστημονικότητα πραγματοποιήθηκε μέσα από διάφορες συγκρούσεις και επικαλύψεις. Ξεκίνησε τον 18ο αιώνα, με την επικράτηση της «Φυσιογνωμικής» και της «Φρενολογίας», την σύνδεση της ανθρώπινης ανατομίας με τον ψυχικό κόσμο, και προχώρησε στον 19ο αιώνα, με την επικράτηση των εγκληματολογικών στατιστικών και την εμφάνιση της «Ιταλικής Θετικής Σχολής» (Binder 1987, Garland 1985, Ζαραφωνίτου 2004, Ζαραφωνίτου 2022α, Πανούσης 1988, Φαρσεδάκης 1990, Φαρσεδάκης 2005, Χάιδου 2018, Χάιδου 2020). Στα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ου αιώνα, η επικράτηση της Ψυχιατρικής έναντι των θέσεων περί ελεύθερης βούλησης αποτέλεσε ορόσημο στην ιστορία της Εγκληματολογίας, καθώς υπήρξε μία σημαντική ανταλλαγή γνώσεων ανάμεσα στις επιστήμες της Εγκληματολογίας και της Ψυχιατρικής (Binder 1987, Garland 1985). Κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, σημαντική ήταν η επικράτηση των κοινωνιολογικών θεωρήσεων (Αλεξιάδης 2011, Βιδάλη 2013, Φαρσεδάκης 2005, Binder 1987, Garland 1985).

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να διασαφηνιστεί πως ο «διεπιστημονικός χαρακτήρας» της Εγκληματολογίας είναι «αδιαμφισβήτητος» και «δεν καταργεί» σε καμία περίπτωση τον «αυτόνομο», αλλά τον «εμπλουτίζει» (Κρανιδιώτη 2007, Σπινέλλη 2014, Τσουραμάνης 2011). Αξίζει να σημειωθεί εδώ το λεγόμενο ζήτημα της «ολοκλήρωσης / ενοποίησης» της επιστήμης της Εγκληματολογίας. Το ζήτημα αυτό αποτελεί ουσιαστικά μία προσπάθεια στο εσωτερικό του κλάδου, ώστε να αναπτυχθεί μία θεωρία στην Εγκληματολογία με ενιαίο χαρακτήρα. Αυτή η θεωρία θα υπερβαίνει τις «πολλές και ανταγωνιστικές» μεταξύ τους θεωρίες, μέσα από την προώθηση της «διεπιστημονικής έρευνας και θεωρίας», με σκοπό την «διεύρυνση του γνωστικού της αντικειμένου» (Βιδάλη 2013: 256, Κρανιδιώτη 2007: 3-13, 17-40, 48-56, Πανούσης 2011: 93-94, Σπινέλλη 2014: 55-59, Φαρσεδάκης

1990, Barak 2010, Barak 2013, Wellford 2009: 13-14). Κύρια χαρακτηριστικά εδώ είναι ο «συγκερασμός», η «σύνθεση», η «ολοκλήρωση» και η «ενοποίηση» (Κρανιδιώτη 2007: 48-56), η οποία πραγματοποιείται αφενός με την ενσωμάτωση θεωριών και γνώσεων μέσα από την επιστήμη της Εγκληματολογίας, αλλά και στοιχείων που προέρχονται από άλλες επιστήμες (Βιδάλη 2013, Κρανιδιώτη 2007, Κουράκης 2018, Φαρσεδάκης 1990, Barak 2010, Barak 2013). Ο διεπιστημονικός χαρακτήρας της Εγκληματολογίας σχετίζεται με εκείνη την πορεία της επιστήμης προς την κατεύθυνση της διεπιστημονικότητας, καθώς δεν αποτελεί έναν τόπο στον οποίο απλώς συγκεντρώνονται οι γνώσεις και τα συμπεράσματα διάφορων επιστημονικών κλάδων. Ως επιστήμη, θέτει ερωτήματα, τα οποία για να απαντήσει τα «υπερβαίνει πραγματοποιώντας μία σύνθεση» (Φαρσεδάκης 2005: 77-78).

Στις ενότητες της εργασίας αυτής αναπτύσσεται η συνομιλία της Εγκληματολογίας με την Κοινωνική Ανθρωπολογία, η οποία χρησιμοποιείται ως εκείνη η επιστήμη που θα αναδείξει τον «διεπιστημονικό» χαρακτήρα της πρώτης, την συνομιλία της με άλλες επιστήμες, την διαδικασία «σύνθεσης» που περιγράψαμε παραπάνω και, τέλος, την συνεισφορά της στα θέματα που μελετώνται στο πεδίο της (Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1984, Ζαραφωνίτου 2011, Κρανιδιώτη 2007, Κουράκης 2018, Τσουραμάνης 2011, Φαρσεδάκης 2005, Barak 2010, Barak 2013, Brisman 2011, Miller 2009, Sausdal και Vigh 2019, Schneider και Schneider 2008, Wellford 2009). Για να παρουσιαστεί ο διάλογος αυτός με έναν όσο πιο σαφή τρόπο, η συνομιλία θα παρουσιαστεί στο θεωρητικό και μεθοδολογικό επίπεδο.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ΠΜΣ «Εγκληματολογία» του Παντείου Πανεπιστημίου. Ολοκληρώθηκε και υποστηρίχτηκε στα τέλη Απριλίου του 2024, υπό την επίβλεψη του Αναπληρωτή Καθηγητή Παντείου Πανεπιστημίου Α. Χάνου. Επίσης, στην τριμελή επιτροπή συμμετείχαν η κα. Χ. Ζαραφωνίτου και ο κ. Γ. Νικολόπουλος, καθηγητές στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Λαμβάνοντας υπόψη το θέμα στο οποίο εστιάζει, βασίζεται αποκλειστικά στην βιβλιογραφική ανασκόπηση ελληνόγλωσσης και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, οπότε όπως γίνεται κατανοητό, ο χαρακτήρας της είναι αποκλειστικά θεωρητικός, χωρίς κάποια ιδιαίτερη μεθοδολογία ή ερευνητικό και εμπειρικό κομμάτι. Η εργασία ασχολείται με την διεπιστημονικότητα ως χαρακτηριστικό της επιστήμης της Εγκληματολογίας (Φαρσεδάκης 2005: 77-78), παρουσιάζοντας, επίσης, την συνομιλία ανάμεσα στην Εγκληματολογία και την Κοινωνική Ανθρωπολογία, καθώς και την συνεισφορά της τελευταίας στην πρώτη (Brisman 2011, Sausdal και Vigh 2019, Schneider και Schneider 2008). Με άλλα λόγια, δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα, πέρα από την παρουσίαση της επικοινωνίας των επιστημών, στο πώς αυτός ο διάλογος μπορεί να λειτουργήσει με έναν τρόπο εποικοδομητικό για την Εγκληματολογία (Brisman 2011, Sausdal και Vigh 2019, Schneider και Schneider 2008). Ωστόσο, ο εν λόγω διάλογος θα πρέπει με κάποιο τρόπο να οριοθετηθεί γι' αυτό και επιλέγονται τα σημαντικότερα επίπεδα σε μία επιστήμη, το θεωρητικό και το μεθοδολογικό (Turner 1978, Ζαραφωνίτου 2004).

Το πρώτο, λοιπόν, επίπεδο, στο οποίο αναπτύσσεται η συνομιλία των δυο επιστημών, είναι το θεωρητικό. Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αναφορικά με την συνομιλία

Εγκληματολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο θεωρητικό επίπεδο, και τη συνεισφορά της τελευταίας στην πρώτη, θα αναλύσουμε το αντικείμενο της Εγκληματολογίας, το «εγκληματικό φαινόμενο», στα τρία βασικά του στοιχεία, τα οποία δεν μπορούν να διαχωριστούν το ένα από το άλλο: τον «κανόνα» (ποινικός νόμος), την «παράβαση» (έγκλημα) και την «κύρωση» (κοινωνική αντίδραση/ποινή)· και στο κάθε ένα από αυτά θα παρουσιάσουμε την συμβολή της Ανθρωπολογίας (Ζαραφωνίτου 2011: 100, Ζαραφωνίτου 2022β: 1, Σπινέλλη 2014: 1, 2, Φαρσεδάκης 2005: 13,14, 72, Adler 1998: 1).

Το πρώτο στοιχείο του εγκληματικού φαινομένου είναι ο «κανόνας», δηλαδή ο ποινικός νόμος (Ζαραφωνίτου 2022β, Σπινέλλη 2014, Φαρσεδάκης 2005, Adler 1998). Η Εγκληματολογία, λοιπόν, όπως γίνεται κατανοητό, ενδιαφέρεται για την διαδικασία «δημιουργίας, αλλά και την καθιέρωση των ποινικών νόμων» (Ζαραφωνίτου 2022β: 1, Φαρσεδάκης 2005, Adler 1998: 1). Ως προς αυτό, η ανθρωπολογική γνώση θα μπορούσε να φανεί αρκετά διαφωτιστική αναφορικά με την απαγόρευση διαφόρων πράξεων μέσα σε μία κοινότητα (Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1984: 51-52). Στις «απομακρυσμένες» και θεωρούμενες «πρωτόγονες» κοινωνίες που μελετούσαν οι ανθρωπολόγοι, ιδιαίτερη σημασία είχαν το «τοτέμ» και το «ταμπού», τα οποία όριζαν με έναν συμβολικό τρόπο τις απαγορευμένες συμπεριφορές (Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1984, Τουντασάκη 2011). Συγκεκριμένα, το «ταμπού» και οι συνδεόμενες με αυτό υποχρεώσεις αποτελούν τον «αρχαιότερο άγραφο κώδικα των ανθρώπων» (Αρτινοπούλου 2000: 50). Η συνεισφορά, όμως, της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας αναδεικνύεται και σε περισσότερο σύγχρονα ζητήματα, όπως αυτό του χαρακτηρισμού συγκεκριμένων συμπεριφορών ως εγκληματικών, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, την διαμόρφωση των κοινωνικών αντιλήψεων και την τροποποίηση του ποινικού νόμου και της αντεγκληματικής πολιτικής (Ferell 1997, Ferrell 1999, Hayward και Young 2004, Γιαννακοπούλου 2018, Ζαραφωνίτου 2023, Χάιδου 2018). Η Πολιτισμική Εγκληματολογία, δεδομένης της επιρροής της από την Ανθρωπολογία, μπορεί να αναδείξει όλα αυτά τα νοήματα σε μεγάλο βάθος, καθώς τα παραπάνω αποτελούν ένα από τα ενδιαφέροντα του εν λόγω εγκληματολογικού ρεύματος (Βιδάλη 2022, Γιαννακοπούλου 2018, Ferrell 1997, Ferrell 1999, Hayward και Young 2004).

Η Κοινωνική Ανθρωπολογία, όμως, μπορεί να φωτίσει και το δεύτερο στοιχείο του εγκληματικού φαινομένου, την «παράβαση», δηλαδή το έγκλημα (Ζαραφωνίτου 2022β, Σπινέλλη 2014, Φαρσεδάκης 2005, Adler 1998). Η Εγκληματολογία δεν ενδιαφέρεται να μελετήσει απλώς το έγκλημα ως μία πράξη που την απαγορεύει ο ποινικός νόμος, αλλά να μελετήσει το έγκλημα ως φαινόμενο της κοινωνίας (Αλεξιάδης 2011, Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1984). Η Εγκληματολογία, λοιπόν, θα μπορούσε να επωφεληθεί από την Κοινωνική Ανθρωπολογία, η οποία έχει την δυνατότητα να αναδείξει τον σχετικό χαρακτήρα χρονικά και πολιτισμικά, αναφορικά με το τι συνιστά έγκλημα, καθώς σε όλους τους πολιτισμούς υπάρχουν συμπεριφορές που απαγορεύονται (Brisman 2011, Sausdal και Vigh 2019). Με άλλα λόγια, η συνδρομή της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας βασίζεται στην δυνατότητα τοποθέτησης των εγκλημάτων εντός του πολιτισμικού τους πλαισίου (Brisman 2011, Sausdal and Vigh 2019, Schneider and Schneider 2008). Ιδιαίτερα χρήσιμη φαίνεται, επίσης, η ένταξη ευρύτερων ζητημάτων στην μελέτη, όπως το πολιτικό, το οικονομικό σύστημα και η εξουσία, για την ανάλυση των σύγχρονων μορφών

εγκληματικότητας (Brisman 2011, Sausdal and Vigh 2019, Schneider and Schneider 2008).

Αναφορικά με τον «δράστη», δηλαδή τον «εγκληματία» (Σπινέλλη 2014, Φαρσεδάκης 2005), ένα σημείο πάνω στο οποίο μπορεί να αναπτυχθεί ένας γόνιμος διεπιστημονικός διάλογος ανάμεσα στις δύο επιστήμες είναι το λεγόμενο ζήτημα της «διαφορετικής προσωπικότητας του εγκληματία» (Χάιδου 2018: 70). Αυτή η θέση εκπροσωπήθηκε από την «Φυσιογνωμική», τον «Εγκληματιομορφισμό» και αργότερα την Ιταλική Θετική Σχολή (Ζαραφωνίτου 2004, Πανούσης 1988, Φαρσεδάκης 2005, Χάιδου 2018, Χάιδου 2020). Το ζήτημα της «ετερότητας» και του διαφορετικού αποτελεί ένα από τα πιο θεμελιώδη ζητήματα της Ανθρωπολογίας, καθώς η Ανθρωπολογία, ως επιστήμη, έχει δομηθεί στην λεγόμενη «διάκριση ανάμεσα στον εαυτό και στον άλλο», αν και αργότερα, η διάκριση αυτή κατέστη λιγότερο σαφής (Γκέφου-Μαδιανού 2016α: 373, Αθανασίου 2020, Γκέφου-Μαδιανού 2011, Γκέφου-Μαδιανού 2016β, Γκέφου-Μαδιανού 2017, Τουντασάκη 2011, Eriksen 2007, Marcus 2016). Η συνομιλία, όμως, ανάμεσα στις δύο επιστήμες μπορεί να αναπτυχθεί και σε περισσότερο κριτικά ζητήματα. Συγκεκριμένα, το ρεύμα της Κριτικής Εγκληματολογίας θεωρεί το έγκλημα ως μία επινόηση των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων για να ελέγχουν τα κατώτερα (Φαρσεδάκης 2005: 117). Στο σημείο αυτό, η συμβολή της ανθρωπολογικής γνώσης είναι ιδιαίτερα σημαντική αναφορικά με ζητήματα που συνδέονται με τον τρόπο που η εξουσία, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και η κοινωνία ορίζουν συγκεκριμένες ομάδες ως εγκληματικές (Schneider and Schneider 2008: 351). Θα μπορούσε, επίσης, να θεωρηθεί αρκετά διαφωτιστική η ιδέα της «πολιτισμικής σχετικότητας του εγκληματία», καθώς η διάκριση ανάμεσα στον εγκληματία και στον νομοταγή πολίτη δεν είναι η ίδια σε όλες τις κοινωνίες, ενώ διαδραματίζει έναν ιδιαίτερο ρόλο και το πολιτισμικό υπόβαθρο του δράστη (Brisman 2011: 62). Όπως φαίνεται, λοιπόν, και οι δύο επιστήμες στην πορεία της επιστημονικής τους διαδρομής ασχολήθηκαν με τους ανθρώπους που τους ασκείται η εξουσία, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στην διαφώτιση ζητημάτων που αφορούν τους πληθυσμούς αυτούς (Αγγελίδου και Αστρινάκη 2020, Αθανασίου 2020, Βιδάλη 2018, Βιδάλη 2022, Γκέφου-Μαδιανού 2011α, Λάζος 2007, Marcus 2016).

Το τρίτο στοιχείο του εγκληματικού φαινομένου είναι η «κύρωση», δηλαδή η «συνέπεια της παράβασης» και συγκεκριμένα η «ποινή» (Φαρσεδάκης 2005: 58). Η συνεισφορά της Ανθρωπολογίας έγκειται ιδιαίτερα στην διαφώτιση του ζητήματος αναφορικά με την «χρονική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην έννοια στου εγκλήματος και της κοινωνικής αντίδρασης σε αυτό» (Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1984: 54). Εκτός, όμως, από αυτό, η ανθρωπολογική γνώση μπορεί να αναδειχθεί ιδιαίτερα σημαντική στις περιπτώσεις που εμφανίζεται «ιδιωτική τιμώρηση» από την οικογένεια (Φαρσεδάκης 2005: 59). Από την άλλη πλευρά, αναφορικά με την δημόσια τιμωρία, επιλέγεται το παράδειγμα της Αποκαταστατικής Δικαιοσύνης, που αποτελεί μια «νέα μορφή οργάνωσης του συστήματος της ποινικής δικαιοσύνης» (Αλεξιάδης 2011: 24) και συνδέεται στενά με τις «απλές και απομακρυσμένες κοινωνίες» που μελετούσαν οι ανθρωπολόγοι (Αρτινοπούλου 2010, Γαβριήλ 2023, Τουντασάκη 2011, Johnstone 2011).

Εκτός, όμως, από την παρουσίαση της συνεισφοράς της Ανθρωπολογίας στα τρία αλληλένδετα στοιχεία του αντικειμένου της Εγκληματολογίας (Ζαραφωνίτου 2022β,

Σπινέλλη 2014, Φαρσεδάκης 2005, Adler 1998), στην εργασία ακολουθεί μία παρουσίαση τριών ενδεικτικών θεματικών. Η πρώτη θεματική αφορά την «Αποκαταστατική Δικαιοσύνη», οι ρίζες της οποίας εντοπίζονται σε εκείνες τις κοινωνίες που μελετούσαν οι ανθρωπολόγοι (Αρτινοπούλου 2010, Γαβριήλ 2023, Τουντασάκη 2011, Johnstone 2011). Κύρια χαρακτηριστικά της «Αποκαταστατικής Δικαιοσύνης» είναι η διαπροσωπική επαφή, η ουσιαστική επίλυση της σύγκρουσης, ο τελετουργικός χαρακτήρας, η έννοια της διαμεσολάβησης και οι δεσμοί με την κοινότητα (Αρτινοπούλου 2010, Γαβριήλ 2023, Ζαραφωνίτου 2008, Johnstone 2011, Rossner 2017). Το δεύτερο παράδειγμα αφορά το ζήτημα της Αποικιοκρατίας, και την κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά από αυτήν. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται το εγκληματολογικό ρεύμα της «Εγκληματολογίας του Νότου», που εμφανίστηκε στα τέλη του 20ου αιώνα (Βιδάλη 2022, Carrington 2016, Travers 2019). Η Εγκληματολογία του Νότου ασχολείται με τις ανισότητες παγκοσμίως, το έγκλημα στην διεθνή του διάσταση, τα εγκλήματα που συνέβησαν κατά την αποικιοκρατική περίοδο, τις αναπαραστάσεις των αποικιοκρατούμενων πληθυσμών, τις μετααποικιακές πολιτικές, τις σχέσεις εξουσίας, τον εκσυγχρονισμό των μη ανεπτυγμένων χωρών, την επικράτηση του δυτικού τρόπου σκέψης σε αυτές τις χώρες, τις σχέσεις ανάμεσα στον «παγκόσμιο Βορρά και Νότο» και την ανάδειξη όλων των νοημάτων και των γνώσεων από τους περιθωριοποιημένους λαούς (Βιδάλη 2022, Σπινέλλη 2014, Agozino 2004, Carrington 2016, Travers 2019). Δεδομένης της σύνδεσης της Ανθρωπολογίας με την Αποικιοκρατία, την κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά την αποικιοκρατία και τα επιστημολογικά ζητήματα που προέκυψαν (Αγγελίδου και Αστρινάκη 2020, Αθανασίου 2020, Γκέφου-Μαδιανού 2016β, Γκέφου-Μαδιανού 2017, Κούπερ 1989, Μακρής 2011, Μαρωνίτη και Τουντασάκη 2020, Colleyn 2005, Eriksen 2007), αναδεικνύεται η σημασία της Εγκληματολογίας του Νότου, ως πεδίου διεπιστημονικού διαλόγου ανάμεσα στην Εγκληματολογία και την Κοινωνική Ανθρωπολογία. Το τελευταίο παράδειγμα που παρουσιάζεται στην εργασία είναι αυτό της «Φεμινιστικής Εγκληματολογίας». Η «Φεμινιστική Εγκληματολογία» αποτελεί ένα κριτικό και αναστοχαστικό εγκληματολογικό ρεύμα, το οποίο ασχολείται με την ανάδειξη του ζητήματος του φύλου μέσα στην επιστήμη (Βιδάλη 2022, Burman and Gelsthrope 2017, Sharp 2009). Από την άλλη, η επιστήμη της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας συνομίλησε μεταξύ άλλων και με τον Φεμινισμό, στρέφοντας τον φακό των ενδιαφερόντων της και αυτή με τη σειρά της σε ζητήματα που αφορούν το φύλο (Αθανασίου 2006, Γκέφου-Μαδιανού 2016 β, Μακρής 2011).

Η συνομιλία Εγκληματολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο επίπεδο της μεθοδολογίας θα παρουσιαστεί μέσα από το παράδειγμα της χρήσης της ανθρωπολογικής εθνογραφικής μεθόδου στην Εγκληματολογία (Γιαννακοπούλου 2018, Γκέφου-Μαδιανού 2011, Hobbs 2011, Palacios 2009, Tartaro 2021, Tewksbury 2009). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει, λοιπόν, το εγκληματολογικό ρεύμα της Πολιτισμικής Εγκληματολογίας, το οποίο έχει βασιστεί και έχει δεχθεί έντονη επιρροή από την συμβολική ανθρωπολογία του C. Geertz, εστιάζοντας στην ανάδειξη των ποικίλων νοημάτων με πολύ μεγάλη λεπτομέρεια, εισάγοντας με τον τρόπο αυτόν την προσέγγιση "verstehen" (Βιδάλη 2022, Ferrell 1997, Ferrell 1999, Hayward and Young 2004, Geertz 2003). Η Πολιτισμική Εγκληματολογία έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο σημείο αυτό, καθώς εστιάζει στο «νόημα που δίνουν οι ίδιοι οι άνθρωποι στις πράξεις τους», κατανοώντας με

έναν ουσιαστικό τρόπο όλα τα νοήματα, τις εμπειρίες, τις εικόνες και τα έντονα συναισθήματα που υπάρχουν στο έγκλημα και στον έλεγχό του (Βιδάλη 2022: 243, Ferrell 1997, Ferell 1999, Hayward and Young 2004). Μέσα στο πλαίσιο, λοιπόν, της Πολιτισμικής Εγκληματολογίας, η συνομιλία των δύο επιστημών στο μεθοδολογικό επίπεδο, φαίνεται με τον πιο έκδηλο τρόπο, καθώς στην Πολιτισμική Εγκληματολογία χρησιμοποιείται η ανθρωπολογική εθνογραφική μέθοδος (Γιαννακοπούλου 2018: 386).

Η επιτόπια έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση είναι η βασική μέθοδος της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Έπειτα από τους ιστορικούς μετασχηματισμούς μέσα από τους οποίους διήλθε η επιστήμη, δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην ερμηνεία και στον κριτικό επαναπροσδιορισμό της «ετερότητας», δηλαδή στην αλληλεπίδραση του «παρατηρητή» με τον «παρατηρούμενο» και της μεταξύ τους διάκρισης (Αγγελίδου και Αστρινάκη 2020, Αθανασίου 2020, Γκέφου-Μαδιανού 2011α, Γκέφου-Μαδιανού 2016α, Γκέφου-Μαδιανού 2016β, Γκέφου-Μαδιανού 2017, Eriksen 2007, Hendry 2011, Marcus 2016). Η σημαντικότερη συνεισφορά της Ανθρωπολογίας στην Εγκληματολογία φαίνεται να είναι η προσέγγιση του "versthehen" που προαναφέρθηκε, όπου στην Εγκληματολογία, μέσα από την αλληλεπίδραση του ερευνητή με τους ανθρώπους που μελετά, πραγματοποιείται ένα «βύθισμα» στα νοήματα, στις σημασίες, στις εμπειρίες, ακόμα και στα συναισθήματα, όλων αυτών που περιγράψαμε (Βιδάλη 2022, Ferrell 1997, Ferrell 1999, Geertz 2003, Hayward and Young 2004, Palacios 2009, Sidoti 2023, Tartaro 2021, Tewksbury 2009). Στο πρακτικό επίπεδο, επομένως, στο πεδίο της έρευνας, ο ερευνητής θα πρέπει να συμμετέχει σε δραστηριότητες και να ακολουθεί τον τρόπο ζωής τους, παρατηρώντας με τον τρόπο αυτό τα άτομα στον «φυσικό χώρο» τους, για να αποκτήσει αυτήν την βαθιά και λεπτομερή κατανόηση (Adler 1998, Ferrell 1997, Ferrell 1999, Hobbs 2011, Moore 1993, Palacios 2009,Tartaro 2021, Tewksbury 2009). Μέσα στο πλαίσιο της μελέτης των πληθυσμών αυτών, οι οποίοι όπως γίνεται κατανοητό χαρακτηρίζονται από έναν βαθμό επικινδυνότητας, ο ερευνητής θα πρέπει να είναι σε θέση να εξισορροπήσει αυτήν την διπλή ταυτότητα ως «συμμετέχων» και ως «παρατηρητής». Να μη χάσει, δηλαδή, τα σημαντικά νοήματα που θέλει να αποκτήσει και να μην αφομοιωθεί και ταυτιστεί πλήρως με την ομάδα που μελετά (Ferrell 1997, Ferrell 1999, Moore 1993, Palacios 2009, Tartaro 2021, Tewksbury 2009).

Προκειμένου να προσδιοριστούν αυτά που συζητάμε με έναν περισσότερο απτό τρόπο, στην εργασία παρουσιάζονται τρία ενδεικτικά παραδείγματα. Το πρώτο παράδειγμα είναι η εθνογραφική έρευνα του W. F. Whyte για το οργανωμένο έγκλημα υπό τον τίτλο "Street Corner Society" στα μέσα του 20ου αιώνα. Ο ερευνητής μέσω της συνεχούς παρουσίας του σε μία γειτονιά της Αμερικής, που κατοικούνταν από μετανάστες, συμμετείχε σε πολλές δραστηριότητες των ατόμων αυτών, κατανοώντας τον τρόπο με τον οποίο δημιουργούνταν και οργανώνονταν οι τοπικές συμμορίες (Βιδάλη 2022, Hobbs 2011, Tartaro 2021). Επόμενο παράδειγμα είναι η εθνογραφική έρευνα του D. Moore, τη δεκαετία του 1990, σε νεαρούς χρήστες ναρκωτικών στην Αυστραλία, η οποία είναι ενδεικτική της διπλής ταυτότητας που δημιουργείται στον ερευνητή (Moore 1993: 11-25). Ο ερευνητής, ο οποίος προσπαθούσε να προσαρμόσει τον τρόπο ζωής του όσο περισσότερο μπορούσε στον τρόπο ζωής των νεαρών χρηστών, ήρθε αντιμέτωπος με μία σειρά από ηθικά και δεοντολογικά ζητήματα. Παραδείγματα αποτελούν η κατανόηση του νοήματος που δίνουν τα άτομα αυτά στις πράξεις τους, σε συνδυασμό με την

διατήρηση της εμπιστευτικότητας και η εξισορρόπηση της διπλής ταυτότητας και των διαφορετικών σημασιών που υπάρχουν, καθώς ως ερευνητής αποδίδει στα ναρκωτικά αρνητική σημασία, ενώ τα υποκείμενα της έρευνας θεωρούν τα ναρκωτικά ως μία μορφή διασκέδασης (Moore 1993: 11-25). Το τρίτο παράδειγμα συνδέεται περισσότερο με την σύγχρονη πραγματικότητα, καθώς ο ερευνητής διεξάγει την εθνογραφική του έρευνα στον ψηφιακό κόσμο του διαδικτύου. Κύριο ενδιαφέρον του Ιταλού ερευνητή C. Sidoti ήταν η μελέτη της μουσικής υποκουλτούρας της «τραπ», όπου μέσω γνωστής πλατφόρμας μέσου κοινωνικής δικτύωσης, εντόπισε το δείγμα για την έρευνά του, καταφέρνοντας μέσα από την διαδικτυακή συνομιλία με νεαρά άτομα να «βυθιστεί» στις σημασίες που αποδίδουν τα ίδια τα υποκείμενα της έρευνας σε μία μουσική υποκουλτούρα, που τους καλεί να ζήσουν μία έντονη ζωή με παραβατικότητα και εύκολο πλουτισμό (Sidoti 2023: 53-66).

Συμπέρασμα

Η διεπιστημονικότητα αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό της Εγκληματολογίας, καθώς μέσω αυτής μπορεί να προσεγγιστεί καλύτερα το έγκλημα και η εγκληματικότητα, εμπλουτίζοντας παράλληλα την αυτονομία της επιστήμης κατά την συνομιλία της με άλλους επιστημονικούς κλάδους (Αλεξιάδης 2011, Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 1984, Ζαραφωνίτου 2011, Κουράκης 2018, Κρανιδιώτη 2007, Σπινέλλη 2014, Τσουραμάνης 2011, Φαρσεδάκης 1990, Φαρσεδάκης 2005, Barak 2010, Barak 2013, Ericson 1996, Miller 2009, Wellford 2009). Όπως είδαμε, λοιπόν, παραπάνω, η Εγκληματολογία έχει αρκετές δυνατότητες για μία διεπιστημονική συνομιλία με την Κοινωνική Ανθρωπολογία στο θεωρητικό και μεθοδολογικό επίπεδο. Αναλύοντας το γνωστικό αντικείμενο της Εγκληματολογίας στα τρία βασικά αλληλένδετα στοιχεία του (Ζαραφωνίτου 2011, Ζαραφωνίτου 2022β, Σπινέλλη 2014, Φαρσεδάκης 2005, Adler 1998), διαπιστώσαμε πως η Κοινωνική Ανθρωπολογία μπορεί να προσφέρει σημαντικές γνώσεις σε κάθε ένα από αυτά. Από την άλλη πλευρά, στο μεθοδολογικό επίπεδο, η επικοινωνία ανάμεσα στις δύο επιστήμες πραγματοποιείται μέσα από την χρήση της ανθρωπολογικής εθνογραφικής μεθόδου για την μελέτη εγκληματολογικών ζητημάτων, προσφέροντας μία βαθιά και λεπτομερή κατανόηση της «νοηματοδότησης» και των «εμπειριών» των ίδιων των ανθρώπων, μέσω της προσέγγισης "verstehen" (Γιαννακοπούλου 2018, Βιδάλη 2022, Ferrell 1997, Ferrell 1999, Geertz 2003, Hayward and Young 2004, Tartaro 2021, Tewksbury 2009). Η εργασία αυτή, λοιπόν, αναγνωρίζοντας τη σημασία της διεπιστημονικότητας στα σύνθετα ζητήματα της σύγχρονης εποχής, αναδεικνύει την «σύνθεση» που υπάρχει στον διεπιστημονικό χαρακτήρα της Εγκληματολογίας, μέσα από τον συνομιλία των δύο επιστημών (Ζήκος και Μιχαηλίδης 2016, Μανωλεδάκης 1980, Παπαδημητρίου 1988, Φαρσεδάκης 2005). Έτσι, λοιπόν, συνοψίζοντας, ό,τι μελετάται τοποθετείται μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, προσεγγίζεται σε μεγάλο βάθος και λεπτομέρεια, ενώ αναδεικνύεται η σχετικότητα πολλών εννοιών, μέσω της «διαπολιτισμικής σύγκρισης» (Βιδάλη 2022, Brisman 2011, Ferrell 1997, Ferrell 1999, Hayward and Young 2004, Sausdal and Vigh 2019, Schneider and Schneider 2008). Εκτός, όμως, από αυτά, λαμβάνοντας υπόψη την παγκοσμιοποίηση και την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο διεθνές και το τοπικό, η συνεισφορά της ανθρωπολογίας αναγνωρίζεται ουσιαστική. Πιο συγκεκριμένα, μπορεί να ακολουθήσει τα άτομα στην μετακίνησή τους, μελετώντας με τον τρόπο αυτόν την εγκληματικότητα που ξεπερνά τα

εθνικά σύνορα, συμπληρώνοντας την ποσοτική απεικόνιση του φαινομένου με τις εθνογραφικές αποτυπώσεις που προσφέρει (Αγγελίδου και Αστρινάκη 2020, Γκέφου-Μαδιανού 2011, Γκέφου-Μαδιανού 2016β, Eriksen 2007, Sausdal and Vigh 2019, Marcus 2016).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αγγελίδου Α. και Αστρινάκη, Ρ. (2020), Εισαγωγή, στο Α. Αγγελίδου και Ρ. Αστρινάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογικές αναζητήσεις στην Ελλάδα του 21ου αιώνα: Τόμος προς τιμήν της Δήμητρας Γκέφου-Μαδιανού,* Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σσ. 29-74.

Αθανασίου, Α. (2006), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος.

Αθανασίου, Α. (2020), Κρίση, κριτική και τοποθετημένη γνώση της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας: Αναπροσανατολίζοντας τις πολιτισμικές γεωγραφίες, στο Α. Αγγελίδου και Ρ. Αστρινάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογικές αναζητήσεις στην Ελλάδα του 21ου αιώνα: Τόμος προς τιμήν της Δήμητρας Γκέφου-Μαδιανού,* Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σσ. 202-219.

Αλεξιάδης, Σ. (2011), *Εγκληματολογία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε.

Αρτινοπούλου, Β. (2000), *Αιμομιξία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Αρτινοπούλου, Β. (2010), *Επανορθωτική δικαιοσύνη: Η πρόκληση των σύγχρονων δικαιικών συστημάτων*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Βιδάλη, Σ. (2013), *Εισαγωγή στην Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Βιδάλη, Σ. (2018), Εγκληματολογία κριτική, στο Κ. Δ. Σπινέλλη και Ν. Ε. Καλλιόπη (επιμ), *Λεξικό Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, σσ. 380-383.

Βιδάλη, Σ. (2022), *Εισαγωγή στην Εγκληματολογία* 2η έκδοση, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Γαβριήλ, Δ. (2023), Διαμεσολάβηση και επανορθωτική δικαιοσύνη, στο Α. Μπώλος (επιμ.), *Διαμεσολάβηση θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Π. Ν. Σάκκουλας, σσ. 501-514.

Γιαννακοπούλου, Π. (2018), Εγκληματολογία πολιτισμική, στο Κ. Δ. Σπινέλλη και Ν. Ε. Καλλιόπη (επιμ.), *Λεξικό Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, σσ. 386-387.

Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α. (1984), *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2011), Εισαγωγή: Η ανθρωπολογική έρευνα μετά την πολιτισμική κριτική, στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Όψεις ανθρωπολογικής έρευνας πολιτισμός, ιστορία, αναπαραστάσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σσ. 15-57.

Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2016α), Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις, στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία, σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σσ. 365-435.

Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2016β), Εισαγωγή: Από την ολιστική προσέγγιση στις μερικές αλήθειες, στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σσ. 11-66.

Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2017), *Πολιτισμός και εθνογραφία από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.

Colleyn, J. (2005*), Στοιχεία κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας,* Αθήνα, Πλέθρον.

Eriksen, T. H. (2007), *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα, μια εισαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.

Geertz, C. (2003), *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2004), *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2008), *Τιμωρητικότητα, σύγχρονες τάσεις, διαστάσεις και εγκληματολογικοί προβληματισμοί,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2011), Μεταπτυχιακές Σπουδές Εγκληματολογίας και η συμβολή τους στην επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων: Η περίπτωση του προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Εγκληματολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, στο Χ. Ζαραφωνίτου (επιμ.), *Το επάγγελμα του εγκληματολόγου σήμερα: Περιεχόμενο, προκλήσεις και προοπτικές,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 100-113.

Ζαραφωνίτου Χ. (2022α), Ο ρόλος της γαλλόφωνης εγκληματολογικής έρευνας στην μελέτη της αστεακής εγκληματικότητας, *Η γαλλοφωνία στην Ελλάδα: παρελθόν, παρόν και μέλον, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2014*, ΠΟΛΑΡ 2022, σσ.1-7

Ζαραφωνίτου, Χ. (2022β, Ιούνιος 6), Ποινική δικαιοσύνη και εγκληματολογία, θέματα ποινικής δικαιοσύνης, ημερίδα προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Α. Καπαρδή, Πανεπιστήμιο Κύπρου-Λευκωσία, τμήμα Νομικής, Λευκωσία, Κύπρος.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2023), *Εμπειρική Εγκληματολογία* (3η έκδοση αναθεωρημένη). Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Hendry, J. (2011), *Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε εισαγωγή στην πολιτισμική και κοινωνική ανθρωπολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.

Κούπερ, Α. (1989), *Ανθρωπολογία και Ανθρωπολόγοι*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη

Κουράκης, Ν. Ε. (2018), Εγκληματολογία συνθετική, στο Κ. Σπινέλλη, Ν. Κουράκης και Μ. Κρανιδιώτη (επιμ.), *Λεξικό Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, σσ. 394-396.

Κρανιδιώτη, Μ. (2007), *Η ολοκλήρωση μέθοδος ανάπτυξης θεωρίας στην Εγκληματολογία,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Λάζος, Γ. (2007), *Κριτική Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Μακρής, Γ. (2011), Ανθρωπολογία, αποικιοκρατία και μετα-αποικιακός λόγος, στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Όψεις ανθρωπολογικής έρευνας πολιτισμός, ιστορία, αναπαραστάσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σσ. 107-145.

Μανωλεδάκης, Ι. Ε. (1980), *Εισαγωγή στην επιστήμη*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.

Marcus, G. (2016), Τα μετά την κριτική της εθνογραφίας, στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σσ. 67-108.

Μιχαηλίδης, Τ. και Ζήκος, Ν. (2016), Η διεπιστημονικότητα ως επιστημολογικό ζήτημα: Ένα διαρκές διακύβευμα στην έρευνα και στη σύγχρονη εκπαίδευση, *Χημικά Χρονικά*, σσ.14-18.

Πανούσης, Γ (1988), *Φυσιογνωμική: Μία σύγχρονη εγκληματολογική προσέγγιση*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Πανούσης, Γ. (2011), Εγκληματολόγος: Ένας αφηγητής χωρίς ακροατήριο; στο Χ.Ζαραφωνίτου (επιμ.), *Το επάγγελμα του Εγκληματολόγου σήμερα: περιεχόμενο, προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 87-97.

Παπαδημητρίου, Ε. Γ. (1988), *Θεωρία της Επιστήμης και Ιστορία της Φιλοσοφίας: για μια φιλοσοφικά και κοινωνικά θεμελιωμένη επιστημολογία*, Αθήνα, Gutenberg.

Σπινέλλη, Κ. Δ. (2014), *Εγκληματολογία. Σύγχρονες και παλιότερες κατευθύνσεις.* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Τουντασάκη, Ε. (2011), *Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της συγγένειας κατά τον 20ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.

Τουντασάκη, Ε. (2020), Ξένες αρχαιολογικές σχολές στην Ελλάδα: Διασταυρούμενες «αρχαιολογίες» και αποικιοκρατικοί λόγοι, στο Α. Αγγελίδου και Ρ. Αστρινάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογικές αναζητήσεις στην Ελλάδα του 21ου αιώνα: τόμος προς τιμήν της Δήμητρας Γκέφου-Μαδιανού*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σσ. 164-182.

Τσουραμάνης, Χ. (2011), Ο Εγκληματολόγος ως πραγματογνώμων στην ποινική δίκη, στο Χ. Μ. Ζαραφωνίτου (επιμ.), *Το επάγγελμα του εγκληματολόγου σήμερα: περιεχόμενο, προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 147-150.

Φαρσεδάκης, Ι. Ι. (1990), *Η Εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Τεύχος Α', Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Φαρσεδάκης, Ι. Ι. (2005), *Στοιχεία Εγκληματολογίας,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Χάιδου, Α (2018*), Ποινολογία-Σωφρονιστική*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Χάιδου, Α. (2020), *Θετικιστική Εγκληματολογία: Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Adler, F., Mueller, G. O. W. and Laufer, W. S. (1998), *Criminology: The shorter version,* Boston Mass, Mc Graw-Hill.

Agozino, B. (2004), Imperialism, crime and criminology: Towards the decolonization of Criminology, *Crime, Law and Social change*, Vol. 41, pp. 343-358.

Barak, G. (2010), Integrative Criminology, in E. McLaughlin and T. Newburn (eds.), *The Sage Handbook of Criminological Theory*, Los Angeles, Sage, pp. 175-192.

Barak, G. (2013), Integrative Criminology, in E. McLaughlin and J. Muncie (eds.), *The Sage Dictionary of Criminology 3rd Edition*, Sage, pp. 236-238.

Binder, A. (1987), Criminology: Discipline or interdiscipline. pp. 41-67.

Brisman, A. (2011), Advancing critical Criminology through Anthropology, *Western Criminology Review*, Vol. 12, No 2, pp. 55-57.

Burman M. and Gelsthorpe, L. (2017), Feminist Criminology: Inequalities, powerlessness, and justice, in A. Liebling, S. Maruna and L. McAra (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*, New York, Oxford University Press, pp. 213-238.

Carrington K., Hogg, R. and M. Sozzo (2016), Southern Criminology, *The British Journal of Criminology*, Vol. 56, No 1, pp. 1-20.

Ericson, R. V. (1996), Making Criminology, *Current Issues in criminal justice*, pp.14-25.

Ferrell J. (1997), Criminological verstehen: Inside the immediacy of crime, *Justice Quarterly,* Routledge, Taylor & Francis group, pp. 3-23.

Ferrell, J. (1999), Cultural Criminology, *Annual Review of Sociology,* Vol. 25, pp. 395-418.

Garland, D. (1985*),* The criminal and his science*, The British Journal of Criminology,* Vol. 25, No 2, pp. 109-137.

Hayward K. J. and Young, J. (2004), Cultural Criminology: Some notes of the script, *Theoretical Criminology*, Sage Publications, pp. 259-273.

Hobbs, D. (2011), Ethnography and the study of deviance, in P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland and L. Lofland (eds.), *Handbook of Ethnography,* London, Sage, pp. 204-219.

Johnstone, G. (2011*), Restorative justice ideas, values, debates second edition*, London and New York, Routledge Taylor and Francis Group.

Miller, J. M. (2009), Criminology as social science: Paradigmatic resiliency and shift in the 21st Century, in J. M. Miller (ed.), *21st Century Criminology: A Reference Handbook, Thousand Oaks, California, Sage Publications,* pp. 2-9.

Moore, D. (1993), Ethnography and illicit drug use: Dispatches from an anthropologist in the "field", *Addiction Research,* Vol. 1*,* pp. 11-25.

Palacios, W. (2009), Fieldwork: Observations and interviews, in J. M. Miller (ed.), 21st *century Criminology: A reference handbook,* Thousand Oaks, California, Sage Publications, pp. 422-427.

Rossner, M. (2017), Restorative justice in the twenty-first Century: Making emotions mainstream, in A. Liebling, S. Maruna and L. McAra (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology* (6th ed.), New York, Oxford, New York, Oxford University Press, pp. 967-989.

Sausdal, D. (2019), Anthropological Criminology 2.0. Ethnographies of global crime and criminalization, *Focaal: Journal of Global and Historical Anthropology 85. Stichting Focaal and Berghahn Books*, pp. 1-14

Sharp, S. F. (2009), Feminist criminology, in J. M. Miller (ed.), *21st Century Criminology a Reference Handbook*, Thousand Oaks, California, Sage Publications, pp. 245-252.

Sidoti, C. (2023), Smart researching in Criminology: Virtual ethnography at the edge, in M. D. Faria, *Qualitative research in Criminology, cutting edge methods*. Springer, pp. 53-66.

Schneider, J. and Schneider, P. (2008), The Anthropology of crime and criminalization, *Annual Review of Anthropology*, pp. 351-373.

Tartaro, C. (2021), *Research methods for criminal justice and criminology: A text and a reader,* New York, Routledge.

Tewksbury, R. (2009), Edge ethnography, in J. M. Miller (ed.), *21st Century Criminology: A reference handbook*, Thousand Oaks, California, Sage Publications, pp. 406-412.

Travers, M. (2019), The idea of a southern criminology, *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, Routledge, Taylor & Francis group, pp. 1-12.

Turner, J. H. (1978), *The structure of sociological theory*, Homewood, Illinois, Georgetown, Ontario, The Dorsey Press.

Wellford, C. F (2009), History and evolution of Criminology, in J. M. Miller (ed.)*, 21st Century Criminology a Reference Handbook*, Thousand Oaks, California, Sage Publications, pp. 10-17.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΠΕΡΙΟΡΙΖΟΥΝ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Β ΚΑΙ Γ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΣΤΗ ΦΥΣΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Αλεξάνδρα Σπέγγα[α]

[α] Εκπαιδευτικός Φυσικής Αγωγής, μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Το διδακτικό αντικείμενο της Φυσικής Αγωγής στο σχολείο, ως αναπόσπαστο τμήμα ενός πλήρους και σφαιρικού εκπαιδευτικού προγράμματος, συμβάλλει στη δια βίου προαγωγή της υγείας των μαθητών/τριών. Ωστόσο, στην εφηβεία, εντοπίζονται διαφορές μεταξύ των φύλων στη συμπεριφορά κατά τη Φυσική Δραστηριότητα. Η ενασχόληση των κοριτσιών με ΦΔ/άσκηση τείνει να μειώνεται δραματικά σε σχέση με τα αγόρια, διαφορά που διατηρείται και μετά την ενηλικίωση. Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνήσει τους παράγοντες που περιορίζουν ή και αναστέλλουν τη συμμετοχή των μαθητριών Β΄ και Γ΄ Γυμνασίου στη ΦΑ, χρησιμοποιώντας ως εργαλείο ανάλυσης τις θεωρητικές προσεγγίσεις περί κοινωνικού–βιολογικού φύλου. Στην έρευνα συμμετείχαν 30 μαθήτριες (19 της Γ΄ Γυμνασίου και 11 της Β΄ Γυμνασίου) ενός Γυμνασίου στην Ανατολική Αττική. Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω συνεντεύξεων σε ομάδες εστίασης. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, οι παράγοντες που περιορίζουν τη συμμετοχή των έφηβων μαθητριών μπορεί να είναι ατομικοί, π.χ. ανταγωνιστικό κλίμα, κοινωνικοί, π.χ. έμφυλα στερεότυπα, και τέλος, περιβαλλοντικοί, π.χ. είδος δραστηριοτήτων. Συνεπώς, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη να σχεδιαστούν κατάλληλες παρεμβάσεις για την αύξηση της συμμετοχής των έφηβων μαθητριών στη ΦΑ με στόχο τη βελτίωση της υγείας και της ποιότητας ζωής τους και, παράλληλα, την προώθηση της διά βίου άσκησης.

Λέξεις Κλειδιά: Εφηβεία, Φυσική Αγωγή, Μειωμένη Συμμετοχή, Περιοριστικοί Παράγοντες, Έμφυλα Στερεότυπα

BARRIERS TO PARTICIPATION IN PHYSICAL EDUCATION FOR FEMALE STUDENTS AGED 14-15 YEARS

Alexandra Spenga[α]

[α] Physical Education teacher, postgraduate student, School of Physical Education and Sports Science, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

School Physical Education, as an integral part of a complete and comprehensive educational program, contributes to the lifelong promotion of students' health. However, in adolescence, gender differences in physical activity behavior are identified. Girls' engagement in physical activity/exercise tends to decrease dramatically compared to boys, a difference that persists into adulthood. The purpose of this study was to identify the factors that limit or even inhibit the participation of high school girls in the PE course, using theoretical approaches about social-biological sex, as an analysis tool. A total of 30 female students, aged 14 to 15, attending a Junior High School in Eastern Attica, participated in the study. Focus group interviews were used for data

collection. According to the results, the factors leading to this reduced participation can be intrapersonal, i.e. competition, social, i.e. gender stereotypes, and finally environmental, i.e. the curriculum. Identifying the factors that negatively affect the participation of adolescent girls in Physical Education becomes necessary and imperative in order to design appropriate interventions to increase participation and promote their healthy development and lifelong exercise.

Keywords: Adolescence, Physical Education, Reduced Participation, Barriers, Gender Stereotypes

Εισαγωγή

Στις μέρες μας, η αξία της άσκησης και της φυσικής δραστηριότητας είναι αδιαμφισβήτητη και θεωρούνται καθολικά αποδεκτές οι θετικές επιδράσεις τους στη βιολογική και την πνευματική υγεία, την ευεξία, τις κοινωνικές σχέσεις και τη γνωστική λειτουργία (Cowley et al. 2021, Gruno and Gibbons 2021, Guthold et al. 2020, Owen et al. 2019). Ωστόσο, σε παγκόσμιο επίπεδο, έχει τεκμηριωθεί η μικρότερη συμμετοχή των έφηβων μαθητριών στο μάθημα της Φυσικής Αγωγής σε σχέση με τους έφηβους μαθητές και η μείωση αυτή παρατηρείται ήδη με την έναρξη της εφηβείας. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με ένα μεγάλο αριθμό μελετών από όλο τον κόσμο, πολλά κορίτσια κατά την εφηβεία τείνουν να εκδηλώνουν μικρότερο ενδιαφέρον για το μάθημα της ΦΑ, αποφεύγουν την ένταση της άσκησης και τον αθλητικό ανταγωνισμό ή αρνούνται ολοκληρωτικά τη συμμετοχή (Fisette 2013, Kääpä et al. 2019, Timken, McNamee and Coste 2019). Οι Owen et al. (2019) αναφέρουν ότι τα αγόρια και τα κορίτσια κατά την εφηβεία αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο της σωματικής αδράνειας, ωστόσο τα κορίτσια αυτής της ηλικίας είναι λιγότερο δραστήρια και αφιερώνουν περισσότερο χρόνο σε καθιστικές δραστηριότητες σε σχέση με τα αγόρια. Υπογραμμίζουν δε, ότι ο ετήσιος ρυθμός μείωσης της συνολικής ΦΔ των κοριτσιών (από τα 5 έως τα 18 έτη) ανέρχεται στο 4,6% ενώ στα αγόρια η αντίστοιχη μείωση είναι αισθητά μικρότερη (3,7%). Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τους Heinz et al. (2020), τα αγόρια κατά την εφηβεία συνήθως αναφέρουν μεγαλύτερη συμμετοχή σε ΦΔ σε σχέση με τα κορίτσια και στις 45 χώρες που έλαβαν μέρος στην έρευνά τους. Στην έρευνα αυτή συμπεριλήφθηκαν δεδομένα από όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες, τον Καναδά και τρεις χώρες της Ευρασίας (Αζερμπαϊτζάν, Αρμενία και Καζακστάν). Αυτή η διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα ήταν σημαντική σε όλες τις χώρες εκτός της Φινλανδίας και της Νορβηγίας. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO 2018) συστήνει ότι τα παιδιά και οι νέοι ηλικίας 5 έως 17 ετών πρέπει να συγκεντρώνουν καθημερινά τουλάχιστον 60 λεπτά μέτριας προς έντονης φυσικής δραστηριότητας ενώ περισσότερη από 60 λεπτά καθημερινή ΦΔ συνδέεται με επιπρόσθετα οφέλη στην υγεία. Τονίζεται ακόμη, ότι τα παιδιά και οι έφηβοι θα πρέπει να μειώσουν το χρόνο που αφιερώνουν σε καθιστικές δραστηριότητες, ιδιαιτέρως δε, την ενασχόλησή τους με δραστηριότητες σε οθόνη. Κατά τους Casey et al. (2009), λαμβάνοντας υπόψιν ότι η ΦΔ κατά την εφηβική ηλικία θεωρείται θετικά συσχετιζόμενη με τα επίπεδα ενασχόλησης με ΦΔ κατά την ενήλικη ζωή, η εφηβεία αποτελεί κρίσιμη περίοδο ως προς τη διαμόρφωση θετικής συμπεριφοράς απέναντι στη δια βίου άσκηση. Υποστηρίζουν, επίσης, ότι αυτή η θετική συμπεριφορά μειώνει τις

συνέπειες της υποκινητικότητας στην υγεία όχι μόνο των εφήβων αλλά και των ενηλίκων και, ιδιαίτερα, των κοριτσιών. Οι έφηβες, πιθανότατα, χρειάζονται επιπρόσθετη υποστήριξη και ενθάρρυνση για να διατηρήσουν την ενασχόλησή τους με ΦΔ που προάγουν και ενισχύουν την υγεία τους (U.S. Department of Health and Human Services 2018).

Σύμφωνα με την Αμερικανική Ένωση Καρδιολογίας (American Heart Association 2015), η Φυσική Αγωγή, ως διδακτικό αντικείμενο στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, αποτελεί σημαντικό τομέα ενός πλήρους και σφαιρικού εκπαιδευτικού προγράμματος και, ταυτόχρονα, επιδρά θετικά στη δια βίου προαγωγή της καλής υγείας και ευεξίας των μαθητών. Η σχολική ΦΑ πρέπει αφενός, να παρέχει ΦΔ και άσκηση με σκοπό την ενδυνάμωση της υγείας και, αφετέρου, να παρέχει γνώσεις και δεξιότητες που ενισχύουν τη μακροπρόθεσμη ενασχόληση με την άσκηση/ΦΔ ως μέρος ενός υγιούς τρόπου ζωής, που θα βοηθήσει τα παιδιά να αποφύγουν ένα σημαντικό αριθμό μη μεταδιδόμενων νοσημάτων και ψυχικών διαταραχών. Προς επίρρωση των ανωτέρω, σύμφωνα με τον Καταστατικό Χάρτη της UNESCO για τη Φυσική Αγωγή, τη Φυσική Δραστηριότητα και τα Σπορ (2015), όταν η ΦΑ, η ΦΔ και τα σπορ διέπονται από την κατάλληλη οργάνωση, διδασκαλία και εξάσκηση και όταν πλαισιώνονται από την κατάλληλη στελέχωση και χρηματοδότηση, μπορούν να ωφελήσουν σημαντικά τα άτομα, τις οικογένειες, τις κοινότητες και, κατ' επέκταση, την κοινωνία. Τονίζεται, επιπροσθέτως, η συμβολή της ΦΑ, της ΦΔ και των σπορ στην απόκτηση κινητικών δεξιοτήτων, στη βελτίωση της αντοχής, της δύναμης, της ευλυγισίας, του συντονισμού και της ισορροπίας και, γενικά, στην προώθηση ενός υγιούς και ισορροπημένου τρόπου ζωής. Γίνεται, μάλιστα, ιδιαίτερη μνεία στην εκμάθηση της κολύμβησης ως ζωτικής δεξιότητας, που αποτρέπει τον κίνδυνο του πνιγμού. Στην Ελλάδα, η Φυσική Αγωγή (ΦΑ) αποτελεί διδακτικό αντικείμενο του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Σκοπός της ΦΑ είναι η σωματική ανάπτυξη των μαθητών, η απόκτηση κινητικών δεξιοτήτων και η προαγωγή της υγείας. Παράλληλα, στόχος του μαθήματος είναι η πνευματική και ψυχική καλλιέργεια των μαθητών αλλά και η αρμονική τους ένταξη στην κοινωνία (Υπ. Απόφαση 21072β/Γ2/2003).

Η εφηβεία αποτελεί μία διακριτή φάση της αναπτυξιακής διαδικασίας και χαρακτηρίζεται ως μία σύνθετη, πολυσυστημική διαδικασία προοδευτικής μετάβασης από την ανωριμότητα και την κοινωνική εξάρτηση της παιδικής ηλικίας στην ενηλικίωση (Curtis 2015). Σύμφωνα με τους Inchley et al. (2020), κατά την περίοδο της εφηβείας (10-18 ετών) όχι μόνο παρατηρείται ραγδαία βιολογική, συναισθηματική, γνωστική και κοινωνική ανάπτυξη αλλά και υιοθετούνται πολλές συμπεριφορές που χαρακτηρίζονται ως παράγοντες κινδύνου για την εμφάνιση μη μεταδοτικών νοσημάτων. Τέτοιες συμπεριφορές θεωρούνται το κάπνισμα, το αλκοόλ, η έλλειψη ΦΔ/άσκησης και η ανθυγιεινή διατροφή, συνήθειες που ακολουθούν τους έφηβους και στην ενήλικη ζωή. Κατά συνέπεια, η εφηβεία συνιστά μία αποφασιστικής σημασίας ευκαιρία για να ληφθούν μέτρα πρόληψης και παρέμβασης που θα στοχεύουν στην υγιή ανάπτυξη των ατόμων και στην προαγωγή της υγείας και της ευεξίας των μελλοντικών γενεών (Inchley et al. 2020).

Θεωρητικό πλαίσιο

Σύμφωνα με τη Διεθνή Ολυμπιακή Επιτροπή (IOC 2024), το ποσοστό των αθλητριών (48%) που συμμετείχαν στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Τόκιο 2020 ήταν σχεδόν ίδιο με το ποσοστό των αθλητών (52%). Σημειώθηκε δηλαδή, μεγάλη πρόοδος, αν αναλογιστούμε ότι στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Παρισιού 1900 έλαβαν μέρος 22 αθλήτριες σε σύνολο 997 συμμετοχών (μόλις 2,2%), που αγωνίστηκαν σε πέντε αθλήματα: τένις, ιστιοπλοΐα, κροκέ, γκολφ και ιππασία. Ωστόσο, η Καμπερίδου (2011) επισημαίνει ότι η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στους Ολυμπιακούς Αγώνες δεν είναι, βέβαια, αποτέλεσμα βιολογικών μεταβολών αλλά αποτελεί συνέπεια των κοινωνικοπολιτικών μεταβολών και εξελίξεων που σχετίζονται και προσδιορίζουν τις αντιλήψεις για το φύλο. Σύμφωνα με την Καμπερίδου (2011), η έννοια του «gender» εισάγεται στην έρευνα, στις γυναικείες σπουδές και στην ιστορία των γυναικών τη δεκαετία του 1970 ως μία κοινωνική, πολιτισμική, πολιτική και ιστορική κατηγορία. Αναφέρεται στις κοινωνικές διαφορές που είναι γνωστές ως ανδρικοί ή γυναικείοι κοινωνικοί ρόλοι, στις κοινωνικές προσδοκίες σύμφωνα με το φύλο, στη συμπεριφορά και στα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τις στερεοτυπικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις για την ταυτότητα ενός ατόμου ή τον κοινωνικό ρόλο του. Κατά την Καμπερίδου (2011), ο όρος «sex», όταν χρησιμοποιείται στην αγγλική βιβλιογραφία (σπάνια πια), αναφέρεται αποκλειστικά στο βιολογικό φύλο, αρσενικό ή θηλυκό. Στην ουσία, η έννοια του όρου «gender» (κοινωνικό φύλο/βιολογικό φύλο), αντικατέστησε τον όρο «sex», που χρησιμοποιείται ελάχιστα πλέον στην αγγλική βιβλιογραφία (Kamberidou 2019).

Η Καμπερίδου (2019) διευκρινίζει περαιτέρω, επισημαίνοντας ότι το βιολογικό φύλο (sex) αναφέρεται σε βιολογικές κατηγορίες, ενώ το κοινωνικό φύλο (gender) αναφέρεται στις κοινωνικές προσδοκίες, στην έννοια που αποδίδει η εκάστοτε κοινωνική συνθήκη στα βιολογικά φύλα, αποτελεί δηλαδή μία κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή. Για παράδειγμα, σε πολλές δυτικές κοινωνίες, η μεν ανδρική συμπεριφορά έχει συνυφαστεί με τη δύναμη, τη γενναιότητα, τον ηρωισμό, την αυτοπεποίθηση αλλά και τα καταπιεσμένα συναισθήματα. Η δε θηλυκή συμπεριφορά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανατροφή των παιδιών, την τρυφερότητα, τη συμπόνια αλλά και την αδυναμία. Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες, εκτός των ανωτέρω, μπορεί να είναι δυναμικές και αποφασιστικές αλλά και οι άντρες μπορεί να είναι συμπονετικοί και τρυφεροί. Αυτό σημαίνει ότι το κοινωνικό φύλο δεν είναι στατικό αλλά αναδιαμορφώνεται, επανακαθορίζεται και αλληλεπιδρά με την εκάστοτε κοινωνική και πολιτισμική συγκυρία που προσδιορίζει τις επικρατούσες αντιλήψεις σχετικά με τις έννοιες της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας· με άλλα λόγια, προσδιορίζει τι θεωρείται επιτρεπτό ή όχι για τον άντρα και τη γυναίκα (Καμπερίδου 2011).

Η Παντελίδου Μαλούτα (2016) δίνει έμφαση στον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει το φύλο στην ανθρώπινη ύπαρξη, θεωρώντας το ως «σημείο αναφοράς» στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων κατά τη νεωτερική εποχή, μία κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία που καθορίζει τον τρόπο ζωής, τις σκέψεις, τις επιλογές και τις πράξεις των ατόμων. Υποστηρίζει ότι η διαδικασία της κοινωνικοποίησης δημιουργεί αγόρια και κορίτσια, γυναίκες και άνδρες, σύμφωνα με τα πρότυπα φύλου της εκάστοτε κοινωνίας. Έτσι,

ορισμένα χαρακτηριστικά επιτρέπεται να αναπτυχθούν και άλλα όχι, ανάλογα με το φύλο του ατόμου. Τονίζει ακόμη, ότι υπάρχουν πολλές εκφράσεις της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας επειδή το φύλο αλληλεπιδρά δυναμικά και με άλλους παράγοντες κοινωνικής ανισότητας. Υπογραμμίζει, επίσης, ότι πολλά από τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο βιολογικό φύλο αποτελούν απόρροια της κοινωνικοποίησης των υποκειμένων και φέρνει σαν παράδειγμα την ανταγωνιστικότητα, την επιθετικότητα και την βία που, παραδοσιακά, θεωρούνται στοιχεία της ανδρικής ταυτότητας. Τα τρία αυτά χαρακτηριστικά, κατά την Παντελίδου Μαλούτα (2016), είναι ανεξάρτητα από την βιολογική προδιάθεση και πρέπει να αποδοθούν στα πρότυπα με τα οποία μαθαίνουν να ταυτίζονται τα αγόρια, με άλλα λόγια στην κοινωνικοποίηση.

Οι West και Zimmermann (1987) διατύπωσαν μία ρηξικέλευθη άποψη για το φύλο και τη συγκρότησή του, υποστήριξαν δηλαδή, όπως αναφέρει η Deutsch (2007: 106), ότι «το φύλο δεν είναι αυτό που είμαστε αλλά αυτό που κάνουμε». Πιο συγκεκριμένα, οι West και Zimmermann (1987) θεώρησαν ότι το φύλο δεν είναι απλώς ένα σύνολο χαρακτηριστικών, ούτε μία μεταβλητή, ούτε ένας ρόλος αλλά το προϊόν της κοινωνικής αναπαράστασης του φύλου, της «επιτέλεσης». Ταυτόχρονα, τόνισαν πως οι άνθρωποι ενεργούν γνωρίζοντας ότι κρίνονται κάθε φορά για το αν συμπεριφέρονται σύμφωνα με τις νόρμες του αντίστοιχου φύλου. Χρησιμοποιούν την έννοια της «λογοδοσίας» (accountability) και υποστηρίζουν ότι κάθε άνθρωπος ενεργεί, «επιτελεί» το φύλο του, με τρόπους που οι άλλοι πρέπει να θεωρήσουν «χρήσιμους και κατανοητούς», δηλαδή ενταγμένους στο πλαίσιο του φύλου που τους έχει αποδοθεί με τη γέννηση (West and Zimmermann 1987).

Σύμφωνα με τον Πατσαντάρα (2007), κατά τη νεωτερική περίοδο, οι ανδροκεντρικές κοινωνικές και πολιτισμικές αντιλήψεις καθόριζαν και ρύθμιζαν όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής και, φυσικά, τον τομέα της άθλησης και της κινητικής κουλτούρας, εν γένει. Από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, στις κοινωνίες δυτικού τύπου διαμορφώθηκε και παγιώθηκε, με την αρωγή της επιστήμης, ο κοινωνικός μύθος του «αδύνατου φύλου» που στόχευε στον αποκλεισμό των γυναικών από δραστηριότητες δημόσιου χαρακτήρα, όπως είναι ο αθλητισμός και η άσκηση. Στη συνέχεια, ο Πατσαντάρας (2007) αναφέρει ότι ο κοινωνικός ρόλος την γυναίκας κατά τη νεωτερική περίοδο περιοριζόταν στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού, με κύριο στόχο τη δημιουργία και τη φροντίδα της οικογένειας. Επομένως, η συμμετοχή της στη δημόσια ζωή γενικά, και στον αθλητισμό ειδικότερα, δε συμβάδιζε με τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας ούτε με τη φύση της αλλά αποτελούσε κοινωνική, πολιτισμική και ηθική απόκλιση. Οι έντονες και κοπιώδεις αθλητικές δραστηριότητες ήταν, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, ακατάλληλες και ανεπίτρεπτες για τη γυναικεία φύση και η συμμετοχή των γυναικών στον ανταγωνιστικό αθλητισμό επιβλαβής (βιολογικά και ψυχικά), όχι μόνο για την ίδια τη γυναίκα αλλά και για τη δημόσια υγεία. Ο αριθμός των αθλημάτων στα οποία απαγορευόταν η πρόσβαση των γυναικών είναι ιδιαίτερα μεγάλος και αποδεικνύει ότι ο αθλητισμός, ως θεσμός, «αντιστάθηκε σθεναρά στις γυναικείες αξιώσεις για συμμετοχή στα αθλητικά δρώμενα» (Πατσαντάρας 2007: 227).

Ερευνητικά ερωτήματα

Τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας μελέτης είναι:

Πρώτον, οι μαθήτριες κατά την εφηβεία συμμετέχουν λιγότερο στο μάθημα της ΦΑ και σε άσκηση/ΦΔ; Δεύτερον, ποια είναι η άποψη των μαθητριών για το μάθημα της ΦΑ; Τρίτον, ποιοι είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά τη συμμετοχή των μαθητριών στο μάθημα της ΦΑ και σε άσκηση/ΦΔ, κατά τη δική τους άποψη;

Μεθοδολογία

Στην έρευνα συμμετείχαν 30 μαθήτριες, ηλικίας 14 έως 15 ετών (Β΄ και Γ΄ Γυμνασίου), που φοιτούν σε Γυμνάσιο της Ανατολικής Αττικής, στο οποίο η ερευνήτρια διδάσκει το διδακτικό αντικείμενο της Φυσικής Αγωγής. Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνα έλαβαν μέρος 19 μαθήτριες της Γ΄ Γυμνασίου και 11 της Β΄ Γυμνασίου. Η ερευνήτρια προσέγγισε μαθήτριες όλων των επιπέδων φυσικής κατάστασης και συμμετοχής στη Φυσική Αγωγή και σε άσκηση/ΦΔ εκτός σχολείου. Στην έρευνα συμμετείχαν, τελικά, όσες μαθήτριες επέστρεψαν στην ερευνήτρια το έντυπο της έγγραφης συγκατάθεσης, υπογεγραμμένο από τους γονείς/κηδεμόνες τους. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσω συνεντεύξεων σε ομάδες εστιασμένης συζήτησης, οι οποίες αποτελούν μία ερευνητική μέθοδο συλλογής ποιοτικών δεδομένων μέσω της αλληλεπίδρασης των συμμετεχόντων στην ομάδα σχετικά με ένα καθορισμένο θέμα (Ίσαρη 2015: 103-107). Στη συγκεκριμένη έρευνα οι συνεντεύξεις σε ομάδες εστιασμένης συζήτησης επιλέχθηκαν ως το πιο κατάλληλο εργαλείο για την απόκτηση πρόσβασης στις σκέψεις και τις εμπειρίες των μαθητριών σε σχέση με τα σπορ και τη φυσική δραστηριότητα. Οι μαθήτριες που έλαβαν μέρος σχημάτισαν μόνες τους τις ομάδες, βάσει των προτιμήσεών τους. Σχηματίστηκαν επτά ομάδες εστιασμένης συζήτησης, που περιλάμβαναν από τρεις έως πέντε μαθήτριες η κάθε μία. Αν και οι ολιγομελείς ομάδες θα μπορούσαν να συγχωνευτούν μεταξύ τους, η ερευνήτρια το απέφυγε, προς χάριν της δημιουργίας ενός ασφαλούς και υποστηρικτικού κλίματος. Σύμφωνα με τη Fisette (2013), οι μαθήτριες πιθανόν να αισθάνονταν πιο άνετα να εκφράσουν την άποψή τους σε μικρότερες ομάδες, παρά σε μεγαλύτερες, όπου ελλοχεύει ο κίνδυνος να επικρατήσουν ορισμένες συμμετέχουσες, ενώ κάποιες άλλες θα έμεναν στο παρασκήνιο. Πραγματοποιήθηκαν δύο συνεντεύξεις σε κάθε ομάδα εστιασμένης συζήτησης, διάρκειας 30-40 λεπτών η κάθε μία, που διεξήχθησαν μετά το πέρας του σχολικού ωρολογίου προγράμματος.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η επεξεργασία των δεδομένων και η ανάλυση περιεχομένου οδήγησε στον εντοπισμό των παραγόντων που περιορίζουν ή/και αναστέλλουν τη συμμετοχή των έφηβων μαθητριών Γυμνασίου στο μάθημα της ΦΑ και σε άσκηση/ΦΔ. Καταρχάς, σχεδόν όλα τα κορίτσια αναγνώριζαν την αξία και τα οφέλη της άσκησης και παραδέχθηκαν ότι η ΦΑ είναι ένα χρήσιμο και ευχάριστο μάθημα. Μόνο τρεις μαθήτριες δήλωσαν ότι δεν τις ενδιαφέρει το μάθημα και γενικά η άσκηση. Επιπροσθέτως, τα περισσότερα κορίτσια εξέφρασαν την άποψη ότι, ειδικά στο σχολείο, τα κορίτσια ασκούνται λιγότερη ώρα και αποφεύγουν την έντονη άσκηση. Συνήθως, σταματούν πριν τελειώσει η διδακτική ώρα, ενώ τα αγόρια παίζουν μέχρι να ακούσουν το κουδούνι για το διάλειμμα. Ως εμπόδια στη συμμετοχή, σύμφωνα με την άποψη των μαθητριών, θεωρήθηκαν το ανταγωνιστικό

κλίμα, τα έμφυλα στερεότυπα, η έλλειψη χρόνου για εξάσκηση δεξιοτήτων, η αμηχανία, η σύγκρουση προτεραιοτήτων, η έλλειψη ποικιλίας και επιλογών, οι καιρικές συνθήκες και η προσβασιμότητα.

Ως προς το ανταγωνιστικό κλίμα, πολλές μαθήτριες ανέφεραν ότι δεν τους άρεσε η κυριαρχία των ανταγωνιστικών αθλημάτων, προσθέτοντας ότι τα αγόρια συνήθως παίζουν δυνατά και επιθετικά και με αποκλειστικό σκοπό τη νίκη. Κατά ένα μεγάλο μέρος, αυτό οφείλεται στην έλλειψη δεξιοτήτων που παρατηρείται στα κορίτσια, εφόσον είναι περιορισμένος ο χρόνος που αφιερώνεται στη διδασκαλία και την εξάσκηση των δεξιοτήτων που απαιτούνται στα ανταγωνιστικά αθλήματα. Αυτή η έλλειψη δεξιοτήτων μπορεί να οδηγήσει στο φόβο της ανεπάρκειας, ειδικά στα κορίτσια με χαμηλή αυτοπεποίθηση. Ο φόβος αυτός διογκώνεται στα ανταγωνιστικά ομαδικά παιχνίδια κι έτσι προκαλείται απροθυμία συμμετοχής σ' αυτού του είδους τις δραστηριότητες. Ορισμένες, βέβαια, απολαμβάνουν αυτές τις δραστηριότητες και αποδέχονται τα πλεονεκτήματα του ανταγωνισμού. Ωστόσο, άλλες πιστεύουν ότι τα ομαδικά παιχνίδια τις φέρνουν σε δύσκολη θέση και τα αποφεύγουν όποτε αυτό είναι δυνατό. Παράλληλα, η συμμετοχή αρκετών μαθητριών στη ΦΑ και την άσκηση φαίνεται ότι επηρεάζεται από τις αντιλήψεις τους σχετικά με την έννοια της θηλυκότητας. Πολλές από τις λιγότερο δραστήριες μαθήτριες διακατέχονται από ισχυρές στερεοτυπικές απόψεις σχετικά με τη θηλυκή ή τη μη θηλυκή εμφάνιση και τις θηλυκές ή τις μη θηλυκές δραστηριότητες των ίδιων και των συνομηλίκων τους. Η εφηβεία είναι η ηλικία κατά την οποία το άτομο διαμορφώνει την ταυτότητά του. Στη ΦΑ τα πράγματα περιπλέκονται εφόσον η σοβαρή ενασχόληση με την άσκηση είναι αντίθετη με την εικόνα των «περιποιημένων» κοριτσιών, που δεν πρέπει είναι ούτε μυώδεις, ούτε δυναμικές. Ένα κορίτσι δεν πρέπει απλώς να συμπεριφέρεται «θηλυκά», πρέπει και να δείχνει τη «θηλυκότητά» του. Προκειμένου, όμως, οι μαθήτριες να συμμετέχουν ικανοποιητικά στο μάθημα αυτό χρειάζεται να ιδρώσουν και να λερωθούν, κάτι που αντίκειται στις επιθυμίες πολλών κοριτσιών. Ζητείται, δηλαδή, από αυτές να δείχνουν «θηλυκές» και παράλληλα να τα καταφέρνουν στον αθλητισμό. Ο αθλητισμός και η ΦΑ αποτελούν ένα πολύ ισχυρό πεδίο κατασκευής της ταυτότητας κατά την εφηβεία (Πατσαντάρας 2007: 192-193). Συνεπώς, στο μάθημα της ΦΑ παρατηρούνται συγκρούσεις που, συχνά, προκύπτουν από την αντίθεση ανάμεσα στα κυρίαρχα πολιτισμικά μηνύματα περί θηλυκότητας και τις αθλητικές δραστηριότητες, στις οποίες πρέπει τα κορίτσια να συμμετέχουν. Εκτός των άλλων, οι περισσότερες μαθήτριες δήλωσαν ότι προτιμούν να μην έχουν θεατές, ότι προτιμούν να ασκούνται με το τμήμα τους και να μην υπάρχουν θεατές από άλλα τμήματα. Δεν ήθελαν να τις παρακολουθούν όταν έκαναν ασκήσεις για τη βελτίωση της φυσικής τους κατάστασης, ούτε κατά τη διάρκεια μιας πρόβας χορού. Επίσης, φοβόντουσαν μήπως κριθούν για την απόδοσή τους και τα λάθη που μπορεί να έκαναν. Σχετικά με τη σύγκρουση προτεραιοτήτων, όλα τα κορίτσια ανέφεραν την αυξανόμενη σημασία που αποκτούν οι κοινωνικές συναναστροφές με την πάροδο της ηλικίας. Θέλουν να περνούν όλο και περισσότερο χρόνο με φίλους, να πηγαίνουν στον κινηματογράφο και για ψώνια, να βγαίνουν τα απογεύματα. Υπάρχει, δηλαδή, μια αυξανόμενη κοινωνική δραστηριότητα, που δεν αφήνει χρόνο για ενασχόληση με αθλητικές δραστηριότητες. Επιπλέον, αρκετές μαθήτριες ανέφεραν ότι δεν προλάβαιναν να ασκηθούν εκτός σχολείου συστηματικά διότι έπρεπε να πάνε σε φροντιστήριο είτε για την εκμάθηση αγγλικών είτε ως ενίσχυση

στα σχολικά μαθήματα. Πέντε κορίτσια ανέφεραν ότι οι γονείς τους δεν μπορούσαν να αναλάβουν το κόστος μίας αθλητικής δραστηριότητας. Ένα άλλο εμπόδιο, που ανέφεραν οι μαθήτριες, ήταν η έλλειψη ποικιλίας και επιλογών: επιθυμούσαν να διδάσκονται περισσότερα αθλήματα/σπορ στο σχολείο και πίστευαν ότι με αυτόν τον τρόπο το μάθημα θα γινόταν πιο ενδιαφέρον. Τα αθλήματα και οι δραστηριότητες που πρότειναν να συμπεριληφθούν ήταν η κολύμβηση, το τραμπολίνο, περίπατοι στο βουνό, το τένις, πιλάτες και η άσκηση σε σταθερά όργανα γυμναστικής. Τέλος, οι μαθήτριες υποστήριξαν ότι οι αθλητικές εγκαταστάσεις ήταν παλιές και χρειάζονταν επιδιορθώσεις και ο εξοπλισμός ήταν ανεπαρκής.

Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να εντοπίσει και να αναδείξει τους παράγοντες εκείνους που περιορίζουν ή ακόμη και αναστέλλουν τη συμμετοχή των μαθητριών Β΄ και Γ΄ Γυμνασίου στο μάθημα της ΦΑ και στην άσκηση/ΦΔ. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν μέσω συνεντεύξεων σε ομάδες εστιασμένης συζήτησης απέφεραν πολλές πληροφορίες σχετικά με τις αντιλήψεις των κοριτσιών για το μάθημα της ΦΑ και την άσκηση και τις προτιμήσεις τους σχετικά με το περιεχόμενο του μαθήματος. Ως εργαλείο ανάλυσης των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν οι θεωρητικές προσεγγίσεις περί κοινωνικού–βιολογικού φύλου και οι κοινωνιολογικές θεωρίες περί διαφοράς φύλου, κατασκευής έμφυλων ταυτοτήτων, ανισότητας των δύο φύλων και καταπίεσης φύλου. Ως εμπόδια στη συμμετοχή, σύμφωνα με τις μαθήτριες, θεωρήθηκαν το ανταγωνιστικό κλίμα, τα έμφυλα στερότυπα, η έλλειψη χρόνου για εξάσκηση δεξιοτήτων, η αμηχανία, η σύγκρουση προτεραιοτήτων, η έλλειψη ποικιλίας και επιλογών, οι καιρικές συνθήκες και η προσβασιμότητα. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής βρίσκονται σε συμφωνία με προηγούμενες μελέτες που αφορούν τα εμπόδια και τους παράγοντες υποστήριξης στη συμμετοχή των έφηβων μαθητριών στο μάθημα της ΦΑ και σε άσκηση/ΦΔ. Με βάση τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης, προτείνεται, καταρχάς, προώθηση ενός ουδέτερου, ως προς το φύλο, αναλυτικού προγράμματος για το μάθημα της ΦΑ και, παράλληλα, επιμόρφωση και ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών ΦΑ σε θέματα φύλου και έμφυλων διακρίσεων. Επιπροσθέτως, είναι αναγκαία η αύξηση των ωρών ΦΑ στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών και ο εκσυγχρονισμός των απαραίτητων υλικοτεχνικών υποδομών, ώστε να αυξηθεί ποσοτικά και ποιοτικά ο χρόνος εξάσκησης, με σκοπό την απόκτηση και βελτίωση των απαιτούμενων δεξιοτήτων. Τέλος, προτείνεται η συμμετοχή των μαθητριών στις αποφάσεις που σχετίζονται με την άσκηση/ΦΔ, καθώς και με το γενικότερο πλαίσιο της συμμετοχής τους.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ίσαρη, Φ. και Πουρκός Μ. (2015), *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας* [Undergraduate textbook], Kallipos, Open Academic Editions.

Καμπερίδου, Ε. (2011), *Κοινωνικό Φύλο, Κοινωνικό Κεφάλαιο, Πολυπολιτισμικότητα και Αθλητισμός*, Αθήνα, Τελέθριο.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2016), *Πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας,* Κάλιππος, Ανοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

Πατσαντάρας, Ν. (2007), *Αθλητισμός και Κοινωνιολογική σκέψη,* Αθήνα, Τελέθριον.

Υπ. Απόφαση 21072β/Γ2/2003, Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Δημοτικού -Γυμνασίου (ΦΕΚ Β 304/13.03.2003).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

American Heart Association (2015), *Increasing and improving physical education and physical activity in schools: Benefits for children's health and educational outcomes*. American Heart Ass.-2015-PE Significance.pdf

Casey, M. M, Eime, R. M, Payne, W. R and Harvey J. T. (2009), Using a socioecological approach to examine participation in sport` and physical activity among rural adolescent girls, *Qualitative Health Research,* Vol. 19, No 7, pp. 881-893.

Curtis, A. C. (2015), Defining adolescence, *Journal of adolescent and family health*, Vol. 7, No 2.

Cowley, E. S., Watson, P. M., Foweather, L., Belton, S., Thompson, A., Thijssen, D. and Wagenmakers, A. J. (2021), "Girls Aren't Meant to Exercise": Perceived Influences on Physical Activity among Adolescent Girls—The HERizon Project, *Children*, Vol. 8, No 1, p. 31.

Deutsch, F. M. (2007), Undoing gender, *Gender & society*, Vol. 21, No 1, pp. 106-127.

Fisette, J. L. (2013), 'Are you listening?': adolescent girls voice how they negotiate self-identified barriers to their success and survival in physical education, *Physical Education and Sport Pedagogy*, Vol. 1, No 2, pp. 184-203.

Gruno, J. and Gibbons, S. L. (2021), Using discussion to inform action: Formative research on nature-based physical activity as a means of fostering relatedness for girls in physical and health education, *European Physical Education Review*, Vol. 27, No 4, pp. 743-760.

Guthold, R., Stevens, G. A., Riley, L. M. and Bull, F. C. (2020), Global trends in insufficient physical activity among adolescents: a pooled analysis of 298 population-based surveys with 1· 6 million participants, *The Lancet Child & Adolescent Health*, Vol. 4, No 1, pp. 23-35.

Heinz, A., Catunda, C., van Duin, C., Torsheim, T. and Willems, H. (2020), Patterns of Health-Related Gender Inequalities-A Cluster Analysis of 45 Countries, *Journal of Adolescent Health*, Vol. 66, No 6, pp. 29-39.

International Olympic Committee (2024), *Women in the Olympic Movement*.

Inchley, J. C., Stevens, G. W., Samdal, O. and Currie, D. B. (2020), Enhancing Understanding of Adolescent Health and Well-Being: The Health Behaviour in School-aged Children Study. *Journal of Adolescent Health*, Vol. 66, No 6, pp. 3-5.

Kääpä, M., Palomäki, S., Vähä-Ypyä, H., Vasankari, T. and Hirvensalo, M. (2019), The Role of Physical Education Homework to Adolescent Girls' Physical Activity in Finland, *Advances in Physical Education*, Vol. 9, No 4, pp. 223-239.

Kamberidou, I., Bonias, A. and Patsantaras, N. (2019), Sport as a means of inclusion and integration "for those of us with disabilities", *European Journal of Physical Education & Sport Science*, Vol. 5, No 15, pp. 99-128.

Owen, M., Kerner, C., Newson, L., Noonan, R., Curry, W., Kosteli, M. C. and Fairclough, S. (2019), Investigating Adolescent Girls' Perceptions and Experiences of School-Based Physical Activity to Inform the Girls' Peer Activity Intervention Study, *Journal of School Health*, Vol. 89, No 9, pp. 730-738.

UNESCO (2015), *International Charter of Physical Education, Physical Activity and Sport*. https://www.icsspe.org/sites/default/files/International%20Charter%20of%20Physical%20Education%20and%20Sport%202015.pdf

U.S. Department of Health and Human Services (2018), *Physical Activity Guidelines for Americans, 2nd edition*, Washington, DC, U.S. Department of Health and Human Services.

Wallace, L., Buchan, D. and Sculthorpe, N. (2020), A comparison of activity levels of girls in single-gender and mixed-gender physical education, *European Physical Education Review*, Vol. 26, No 1, pp. 231-240.

West, C. and Zimmerman, D. H. (1987), Doing gender, *Gender & society*, Vol. 1, No 2, pp. 125-151.

World Health Organization (2018), *Physical Activity*. [Press release]. https://www.who.int/initiatives/behealthy/physical-activity

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ 1974-2024

Άννα Ι. Στεργίου[α]

[α] Msc Κοινωνιολογίας, Κοινοβουλευτική Συντάκτρια, Εφημερίδα «Η Άποψη»

Περίληψη

Η γυναικεία εκπροσώπηση στο ελληνικό κοινοβούλιο, στα 50 χρόνια μετά τη μεταπολίτευση, συμπορεύεται ταυτόχρονα με τις σημαντικές αλλαγές που έγιναν στην ελληνική εκπαιδευτική, πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου. Οι Ελληνίδες πολιτικοί κατακτούν θέσεις εξουσίας, ιδίως μετά τις διαδικασίες της ποσόστωσης στον πολιτικό βίο, αλλά εξακολουθούν να παραμένουν πίσω σε κυβερνητικές και κοινοβουλευτικές κι αυτοδιοικητικές θέσεις, συγκριτικά με άλλα ευρωπαϊκά και τρίτα κράτη. Πιο εύκολη είναι η πρόσβαση των γυναικών στο εθνικό κοινοβούλιο, εφόσον: προέρχονται από κάποια πολιτική οικογένεια (πολιτικό τζάκι), έχουν διαπρέψει σε επαγγέλματα κύρους, έχουν πάρει σημαντικές εκπαιδευτικές/ακαδημαϊκές θέσεις, αν έχουν κοινωνική δράση κι αν έχουν εκλεγεί πρώτα σε τοπικό επίπεδο (δήμους, νομαρχίες/περιφέρειες). Εν έτει 2025 υπάρχουν πέντε ελληνικοί νομοί (αντιπεριφέρειες) της χώρας που δεν έχουν εκλεγεί γυναίκες - βουλευτίνες. Αντίθετα, πιο δύσκολη ή σχεδόν αδύνατη είναι η πρόσβαση στο σύστημα κοινοβουλευτικής εξουσίας γυναικών, μειονοτήτων ή με ειδικά προβλήματα (π.χ. ΑμεΑ, γυναικών με άλλο θρήσκευμα πλην ορθοδόξων, Ρομά κ.ά.), ενώ υποεκπροσωπούνται γυναίκες που προέρχονται από χαμηλά λαϊκά στρώματα. Η γυναικεία εκπροσώπηση, ειδικά στο εθνικό κοινοβούλιο μετά την πτώση της δικτατορίας των Συνταγματαρχών το 1974, βελτιώνεται σταθερά, μετά το 1981 κι ιδίως μετά την περίοδο των μνημονίων. Οι γυναίκες εκπροσωπούνται σε υψηλότατο επίπεδο τον 21ο αιώνα χωρίς αυτό το γεγονός να αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα της εκπροσώπησης της Ελλάδας, πέρα από μεμονωμένα πρόσωπα.

Λέξεις Κλειδιά: Γυναίκες, Βουλή, Κυβέρνηση, Ελλάδα, Πολιτικές Οικογένειες (Πολιτικά Τζάκια)

GREEK SOCIETY, WOMEN'S REPRESENTATION AND WOMEN'S POLITICAL RIGHTS 1974-2024

Anna J. Stergiou[α]

[α] Msc Sociologist – Parliamentary Journalist, Newspaper "The Opinion (H Apopsi)"

Abstract

Female representation in the Hellenic parliament, 50 years after the fall of the Colonels' dictatorship, has evolved in parallel with the major changes that have taken place in Greece's educational, social and economic life. Greek women politicians are climbing one step after another, especially after the introduction of quota procedures in political life. However, they still lag behind in government and parliamentary positions compared to other states of European Union. Women's access to the parliamentary system is easier if they come from a political family, from the local or the region government. It is also facilitated if they have excelled in prestigious professions and hold educational and academic positions or titles. After all, there are five states of the country that have never elected women parliamentarians. On the contrary, access to the

system of parliamentary authorities is more difficult, or even almost impossible, for women who belong to minorities or those who face special challenges (e.g. disabled, women of different religion, Roma, etc.), as well as for women from grass-roots classes. Women's representation in the Hellenic Parliament has been steadily improving since 1981 and the emergence of Andreas Papandreou's Socialist Party. However, it is mainly in the 21st century, particularly after the period of the memorandums, that women have been represented at the highest level. Still, beyond individual figures, women are not the central core of the country's representation.

Keywords: Women, Parliament, Government, Greece, Political Families

Εισαγωγή

Η γυναικεία εκπροσώπηση στο ελληνικό Κοινοβούλιο, την περίοδο 1974-2024, δεν μπορεί να ιδωθεί ξεχωριστά από τις αλλαγές που συνέβησαν στην Ελλάδα, την Ευρώπη και τον κόσμο κατά τις προηγούμενες χρονικές περιόδους. Η ολοκλήρωση της ελληνικής επικράτειας από το 1821 κι έπειτα, ως σύγχρονου κράτους με ενιαία δομή, έγινε με την ένταξη της Δωδεκανήσου το 1948 (Star 2020).

Στο διεθνές περιβάλλον, η συνειδητοποίηση των γυναικών, που οδηγεί και σε πολιτικές διεκδικήσεις, αφορά πρωτίστως στα εργατικά δικαιώματα κι έχει ξεκινήσει στην Ευρώπη ήδη από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Βεβαίως, η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα συμβαίνει πολύ αργότερα, όπως και το πρώιμο φεμινιστικό κίνημα για τα εργατικά και πολιτικά δικαιώματα, ενώ κατά τη δεύτερη φάση διεκδικούνται οικογενειακά και σεξουαλικά δικαιώματα κι εξίσωση στο πολιτικό γίγνεσθαι και τους θεσμούς.

Στις αρχές του 19ου αιώνα εμφανίζεται το κίνημα των σουφραζετών (Νικολαΐδου 2023) κι εκδηλώνεται ο πρώτος μαζικός αγώνας στην εργασία από γυναίκες που κατασκεύαζαν γάντια στην πόλη Ουόρτσεστερ της Μεγάλης Βρετανίας. Ακολουθούν οι γυναίκες της Νέας Αγγλίας στις ΗΠΑ, που ασχολούνταν με τη βιομηχανία ενδύματος και παίρνουν τη σκυτάλη οι Γαλλίδες πιλοποιοί το 1831. Στη συνέχεια, έχουμε κορύφωση του αγώνα των εργατριών της Νέας Υόρκης το 1857 και ίδρυση των πρώτων γυναικείων συνδικάτων (Alfavita 2018) στο εξωτερικό, με επίκεντρο τις χαμηλές αμοιβές και τα εξαντλητικά ωράρια. Η Νέα Ζηλανδία είναι η πρώτη χώρα, το 1893, που δίνει δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες (Νικολαΐδου 2023).

Στην Ελλάδα, η προσπάθεια για πολιτικά δικαιώματα στα τέλη του 19ου αιώνα γίνεται ταυτόχρονα με την προσπάθεια των γυναικών να ενταχθούν στα Πανεπιστήμια και να μορφωθούν. Η Ελένη Παντελίδου αυτοκτόνησε στα 18 της χρόνια διότι ενώ ήθελε να σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, η αίτησή της στην Ιατρική απορρίφθηκε λόγω φύλου. Η αυτοκτονία της στάθηκε αιτία για να αρχίσουν να δέχονται γυναίκες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1895: *«Αυτοκτονώ, διαμαρτυρόμενη διά την αδικίαν. Ο θάνατός μου ας ακουστεί ως κραυγή εις εκείνους οίτινες θεωρούν τη γυναίκα ως μεσαιωνική δούλη»* (Δημά 2024).

Το 1920 το Σοσιαλεργατικό Κόμμα, μετέπειτα ΚΚΕ, κατέρχεται με το σύνθημα: «*Σφυρί – δρεπάνι – ψήφο στο φουστάνι*» (Rizospastis 2002: 20). Η γυναικεία ψήφος σε εκλογές στην αυτοδιοίκηση έγινε μετά από πρόταση του πρωθυπουργού Δημήτριου Γούναρη το

1921 (Μπορδόκας 2023). Η συμμετοχή των γυναικών στις εκλογές στην αυτοδιοίκηση το 1934 είναι εξαιρετικά μειωμένη. Μόλις 240 γυναίκες συμμετέχουν ως ψηφοφόροι εξαιτίας πολλών παραγόντων, με κύριο πρόβλημα το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο (Ρουσσοπούλου χ.χ).

Πρώτη Ελληνίδα βουλευτής εκλέγεται στις 18/1/1953 η Ελένη Σκούρα (Στεργίου 2023: 451), η οποία αναπτύσσει κοινωνική δράση κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Εκλέγεται με τον Ελληνικό Συναγερμό σε επαναληπτική ψηφοφορία με 47.112 ψήφους και έδρα τη Θεσσαλονίκη (Sansimera χ.χ.). Πρώτη γυναίκα υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας διορίζεται το 1956 η Λίνα Τσαλδάρη (Στεργίου 2023: 451). Το 2016, περίπου 963.000 άνθρωποι θεωρούνταν στη χώρα μας αναλφάβητοι, διότι δεν είχαν τελειώσει το δημοτικό (Φραγκουλιώτης 2019). Εγγράμματοι, το 2016, θεωρούνταν το 91% του πληθυσμού, εκ των οποίων το 94% ήταν άνδρες και το 88% γυναίκες (Φραγκουλιώτης 2019), δηλαδή 12 στις 100 γυναίκες δεν είχαν τελειώσει το δημοτικό.

Υποθέσεις Εργασίας

Βασικό ερευνητικό ερώτημα ήταν το αν κατά πόσο είναι εύκολη η πρόσβαση των γυναικών στο ελληνικό κοινοβούλιο, αν δηλαδή εξακολουθούν να υπάρχουν έμφυλες, πολιτικές ανισότητες κι αν έχει κατακτηθεί, 50 χρόνια μετά τη μεταπολίτευση, η ισότητα των δυο φύλων στην πολιτική σκηνή.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Οι γυναίκες στην Ελλάδα, από το 1974 έως το 2024, έχουν κατακτήσει όλες τις πολιτικές θεσμικές θέσεις. Έχουν διατελέσει γενικοί γραμματείς υπουργείων, υφυπουργοί, υπουργοί, επίτροποι. Επίσης, έχουν διατελέσει δημοτικοί και περιφερειακοί σύμβουλοι, δήμαρχοι, νομάρχες, υπερνομάρχες, περιφερειάρχες. Σε επίπεδο Βουλής, έχουν υπάρξει βουλευτές, ευρωβουλευτές, Πρόεδροι της Βουλής, αρχηγοί κομμάτων. Τον 21° αιώνα ανέλαβε υπηρεσιακή πρωθυπουργός η Βασιλική Θάνου (Στεργίου 2023: 452) και εκλέχθηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας η Αικατερίνη (Κατερίνα) Σακελλαροπούλου (Στεργίου 2023: 452). Ωστόσο, δεν παύουν ν' αποτελούν αριθμητικά μειονότητα στη Βουλή και στα κυβερνητικά σχήματα.

Εκλογή γυναικών είχαμε και πριν το 1967. Μεταδικτατορικά έχουν συνολικά εκλεγεί ή κληθεί να αντικαταστήσουν άλλους βουλευτές ή βουλευτίνες 293 άτομα, λόγω παραίτησης, θανάτου, έκπτωσης από το αξίωμα ή ασθένειας μέχρι τις 30 Οκτωβρίου 2025. Οι έμφυλες πολιτικές ανισότητες παραμένουν. Σε πέντε νομούς της Ελλάδας δεν έχει εκλεγεί γυναίκα βουλευτής, ενώ κι οι πολύτεκνες μητέρες διαχρονικά αποτελούν μειονότητα στο ελληνικό κοινοβούλιο.

Θεωρητικό πλαίσιο

Το μαρξιστικό πλαίσιο δείχνει, πως η ταξική θέση παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάληψη καθηκόντων, η οποία υποδαυλίζει και τις έμφυλες, πολιτικές ανισότητες. Η πολιτική φεμινιστική ολοκλήρωση στη χώρα μας έχει ολοκληρωθεί συμβολικά αλλά όχι πραγματικά κι αυτό οφείλεται και σε οικονομική δυσπραγία αλλά και σε κατάλοιπα πατριαρχικών νοοτροπιών (Δημά 2024). Το φεμινιστικό κίνημα οργανώνεται και διεκδικεί, κυρίως μετά την μεταπολίτευση λόγω πατριαρχικών αντιλήψεων και νοοτροπιών κι

έλλειψης συνειδητότητας φύλου (Παντελίδου Μαλούτα 1992: 15-16). Η ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα ανδρών – γυναικών, ενώ έχει πολιτικά δικαιώματα, καταφέρνει να κερδίσει και νομικά, έμφυλα δικαιώματα μόλις προς το τέλος της 50ετίας.

Υποεκπροσωπούνται ή δεν εκπροσωπούνται καθόλου γυναίκες από λαϊκά στρώματα, Ρομά, θρησκευτικές μειονότητες, μετανάστριες κ.ά. Οι έμφυλες ανισότητες έρχονται να κουμπώσουν κατεξοχήν με τις ανισότητες λόγω της ταξικής θέσης, που τις επιδεινώνουν κι άλλα είδη ανισοτήτων. Το ερώτημα που παραμένει είναι αν γυναίκες που προέρχονται από πολιτικές οικογένειες (τζάκια) καταφέρνουν και εντάσσονται πιο εύκολα στο πολιτικό σκηνικό.

Μεθοδολογία

Η βασική μέθοδος προσέγγισής μας αφορά στην Ανάλυση Περιεχομένου (μετανάλυση). Όπου υπήρχαν κενά συμπληρώθηκαν από συνεντεύξεις βάθους με διαπροσωπική ή τηλεφωνική επικοινωνία. Εξετάστηκαν βιβλιογραφικές πηγές, στοιχεία κι αναφορές σε ιστοσελίδες υποψηφίων ή εκλεγμένων βουλευτριών και βουλευτών, κείμενα και αναφορές στο Vouliwatch.gr, κείμενα και βιογραφικά από την επίσημη ιστοσελίδα του ελληνικού κοινοβουλίου, από ιστοσελίδες των κομμάτων, από ειδησεογραφικές ιστοσελίδες, από τη δημοσίευση των πόθεν έσχες κ.ά.

Τα μεθοδολογικά προβλήματα που αντιμετωπίσαμε αφορούσαν, κυρίως, στην έλλειψη συνοχής και στοιχείων στα βιογραφικά: τόπος γέννησης, χρονολογία γέννησης, σπουδές. Υπήρξαν ασάφειες ως προς το επάγγελμα και τις σπουδές, αριθμός συζύγων, παιδιών κ.ά. Όπου υπήρχαν θολά σημεία κι αποκλίσεις στα δημοσιεύματα ή υπήρξαν δυσκολίες στη διασταύρωσή τους, υπήρξε τηλεφωνική ή δια ζώσης επικοινωνία με βουλευτίνες, συναδέλφους τους από την ίδια παράταξη ή συγγενείς αυτών (εφόσον αυτό ήταν εφικτό) ή με κόμματα που εκπροσώπησαν, ώστε τα στοιχεία να συμπληρωθούν.

Μεθοδολογικά προβλήματα διασταύρωσης στοιχείων υπήρξαν όπου οι βουλεύτριες είχαν αποβιώσει ή λόγω ασθενειών δεν μπορούσαν να δώσουν διευκρινίσεις. Καταγράψαμε τις τάσεις αλλά δεν κατέστη δυνατόν να υπάρξουν ασφαλή ποσοτικά συμπεράσματα.

Ακολουθώντας τη μαρξιστική μέθοδο ανάλυσης διαπιστώσαμε ότι οι γυναίκες από τα αγροτικά και λαϊκά στρώματα, από τα σώματα ασφαλείας κι οι πολύτεκνες μητέρες, έχουν μικρότερες έως θεωρητικά ελάχιστες πιθανότητες να εκλεγούν. Να σημειωθεί, ωστόσο, πως οι πρώτες γυναίκες (Μπλαβέρης 2021) στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων εισήλθαν το 1991.

Συνεπώς, η ανισότητα φύλου έρχεται να κουμπώσει με τις κοινωνικές ανισότητες λόγω κοινωνικής τάξης και χαμηλών εκπαιδευτικών ευκαιριών, δημιουργώντας χαμηλότερη πολιτική κινητικότητα, ειδικά στις γυναίκες που έχουν χαμηλό κοινωνικοοικονομικό εισόδημα, π.χ. Ρομά, μετανάστριες, μουσουλμάνες, καθολικές, ΑμεΑ κ.ά. Παράλληλα, δεν έχει καταστεί δυνατόν να καταγραφεί αριθμός βουλευτριών που ανήκουν στη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα.

Συμπεράσματα

Οι Ελληνίδες στην πολιτική, μετά το 1974, έχουν κατακτήσει όλες τις θέσεις-κλειδιά στο πολιτικό σκηνικό. Αυτή η αλλαγή είναι και πραγματική και συμβολική αλλά απέχει πολύ από την κατάκτηση της έμφυλης, πολιτικής ισότητας. Βεβαίως, στην πρώτη κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή, δεν υπήρχε γυναίκα στο κυβερνητικό σχήμα, παρότι προδικτατορικά είχε τοποθετήσει γυναίκες - βουλευτίνες. Στην κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή, το 1977, αναλαμβάνει υφυπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων η Λίνα Κουτήφαρη, μαθήτρια του Γιώργου Παπανικολάου, καθηγήτρια της Ιατρικής Σχολής (Healthview 2021). Σήμερα, οι γυναίκες υπουργοί καλύπτουν σχεδόν το ¼ της κυβέρνησης Μητσοτάκη.

Οι γυναίκες κι η αρχή της Ισότητας με το Σύνταγμα του 1975

Η αρχή της Ισότητας καθιερώνεται με το Σύνταγμα του 1975 (Ρεπούση, Ψαρρά, Μιχοπούλου 2027: 100), αλλά οι σημαντικές αλλαγές γίνονται μετά το 1981 με την κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου. Τότε, υπουργός Πολιτισμού αναλαμβάνει η Μελίνα Μερκούρη κι αναλαμβάνουν καθήκοντα άλλες δυο γυναίκες υφυπουργοί, η Μαρία Κυπριωτάκη-Περράκη, γυναικολόγος και γραμματέας του Τομέα Γυναικών του ΠΑΣΟΚ και η νομικός Ρούλα Κακλαμανάκη, η οποία έγινε γνωστή ως πρόεδρος Πρωτοδικών από την υπόθεση Πόλε. Η Πόπη Νικολάου (Ριτζαλέου 2024) και η Τιτίνα Πανταζή υπήρξαν οι πρώτες γυναίκες ευρωβουλευτίνες του ΠΑΣΟΚ, εκ των 24 ευρωβουλευτών που ανέλαβαν να εκπροσωπήσουν τη χώρα.

Το 1982 υπογράφεται από την ελληνική κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου η Διεθνής Σύμβαση του ΟΗΕ για την Εξάλειψη των διακρίσεων εις βάρος των γυναικών κι επικυρώνεται με τον νόμο 1426/1984 (Ρεπούση κ.ά 2017: 100).

Τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης καθοριστικό ρόλο για την γυναικεία εκλογή παίζει η συμμετοχή στο κίνημα του Πολυτεχνείου, το ειρηνευτικό κίνημα των Λαμπράκηδων και το φεμινιστικό κίνημα. Όμως, το φεμινιστικό κίνημα ατονεί μετά τη δεκαετία του ’90, διότι έχει πετύχει τους βασικούς στόχους: κατάργηση των αμβλώσεων, κατάργηση του νόμου περί μοιχείας, εισαγωγή πολιτικού γάμου, αναγνώριση τέκνων εκτός γάμου κ.ά. (Ρεπούση κ.ά. 2017).

Εκτός από τα πολιτικά τζάκια, όμως, τα κλαδικά, τοπικά, πανελλαδικά, πανευρωπαϊκά ή παγκόσμια κοινωνικά κινήματα θα παίξουν τον ρόλο τους στην πολιτικοποίηση και στην κοινωνική δράση των γυναικών: το κίνημα κατά της ιδιωτικοποίησης των Πανεπιστημίων, Γένοβα 2001, σπάσιμο άβατου για τα κτήματα στην Ουρανούπολη της Χαλκιδικής, οικολογικό κίνημα κατά της εξόρυξης του ελληνικού χρυσού στις Σκουριές Χαλκιδικής, κίνημα υπέρ των Καθαριστριών, αντιμνημονιακό κίνημα (Ρινάλντι 2011) κίνημα υπέρ της επαναφοράς της δημόσιας τηλεόρασης, κίνημα κατά των εμβολίων Covid-19.

Η πρόσβαση στο σύστημα εξουσίας στο εθνικό κοινοβούλιο λόγω πολιτικής οικογένειας ή μίας επιχειρηματικής ελίτ (Κακεπάκη 2016: 98, 106, 102) είναι σαφώς πολύ πιο εύκολη αλλά δεν διασφαλίζει de facto την παραμονή σε κοινοβουλευτικές ή κυβερνητικές θέσεις. Η μήτρα που παράγει πολιτικούς εξακολουθεί να προέρχεται από συγκεκριμένους τομείς

που ανέδειξαν κι άνδρες (π.χ. επαγγέλματα κύρους, κοινωνικοί αγώνες) (Κακεπάκη: 2016: 102) αλλά κι από το φεμινιστικό κίνημα.

Κυρίως μετά το 2015 διευρύνεται το επαγγελματικό και κοινωνικό πεδίο των γυναικών βουλευτριών: αισθητικός, σκηνοθέτης, διατροφολόγος, επιχειρηματίας, κ.ά. Υπάρχουν επαγγέλματα που δεν εκπροσωπούνται καν ή υποεκπροσωπούνται: κομμώτριες, εργαζόμενες σε εργοστάσια, εμποροϋπάλληλοι, ξενοδοχοϋπάλληλοι, ασφαλίστριες κ.ά. Ο κύριος κορμός των γυναικών της Βουλής προέρχεται από τα λεγόμενα εκπαιδευτικά επαγγέλματα όλων των βαθμίδων, και κυρίως από επαγγέλματα κύρους (δικηγόροι, γιατροί, δημοσιογράφοι) ή από επαγγέλματα και δραστηριότητες με υψηλή αναγνωρισιμότητα: ηθοποιοί, τραγουδίστριες, μοντέλα, πρωταθλήτριες κ.ά. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις γυναικείας εκπροσώπησης από ΑμεΑ.

Η μεταπολιτευτική περίοδος και το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα

Η γενιά του Πολυτεχνείου, ουσιαστικά είναι η πρώτη ελληνική γυναικεία γενιά που μετέχει κι ασχολείται συστηματικά με τα κοινά λόγω και του μορφωτικού επιπέδου αλλά και της μαζικής συμμετοχής σε κοινωνικούς και συνδικαλιστικούς αγώνες.

Από το 1975 κι έπειτα, ιδρύονται διαρκώς νέες γυναικείες οργανώσεις σε τοπικό, σε κλαδικό ή σε επιστημονικό επίπεδο. Δημιουργούνται οργανώσεις κι από νοικοκυρές αλλά κι από γυναίκες που ανήκουν στη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα (Ρεπούση, Ψαρρά, Μιχοπούλου 2017: 38).

Τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης η συμμετοχή στους κοινωνικούς ή στους φεμινιστικούς αγώνες αποτελεί βασικό στοιχείο της γυναικείας κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης: Ελένη Βλάχου, Άννα Συνοδινού, Σύλβα Ακρίτα, Μελίνα Μερκούρη, Μαρία Δαμανάκη, Αλέκα Παπαρήγα κ.ά.

Το 2025 συμπληρώνονται 100 χρόνια από τότε που για πρώτη φορά τέθηκε νομοθετικά το ζήτημα της γυναικείας ψήφου. Το 1925 δημοσιεύεται το νομοθετικό διάταγμα που δίνει δικαίωμα ψήφου στις εγγράμματες γυναίκες, άνω των 30 χρόνων, για τις δημοτικές εκλογές. Ενεργοποιείται ουσιαστικά το 1930 (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2015: 1-2). Κατά καιρούς, από φεμινίστριες, τέθηκε το θέμα του αβάτου του Αγίου Όρους (Kathimerini: 2003). Η Κατερίνα Σακελλαροπούλου, καίτοι πρώτη πολίτης της χώρας, καίτοι αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων, δεν είχε δικαίωμα επίσκεψης στο Άγιον Όρος, που έχει αυτοδιοίκητο και διοικείται από Έλληνα διοικητή!

Ο εκσυγχρονισμός του Οικογενειακού Δικαίου

Κατά την πρώτη κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου υπουργοποιείται η Μελίνα Μερκούρη, η οποία υπήρξε από τις μακροβιότερες γυναίκες υπουργούς και συνέδεσε το όνομά της με την προσπάθεια για την επιστροφή των γλυπτών του Παρθενώνα.

Δυστυχώς, πολλές από τις μεταρρυθμίσεις που εισηγήθηκαν κατά καιρούς γυναίκες, δεν έγιναν ιδιαίτερα γνωστές. Η Λίλα Χριστοφορίδου εισηγήθηκε νομικά την ισότητα στο οικογενειακό δίκαιο (νόμος 1329/83) (Protothema 2024). Στη φεμινίστρια γυναικολόγο, υφυπουργό του ΠΑΣΟΚ, Μαρία Κυπριωτάκη, χρωστά ο γυναικείος πληθυσμός τον νόμο νομιμοποίησης των αμβλώσεων (iefimerida 2022), ο οποίος δημιούργησε σφοδρή

σύγκρουση ανάμεσα στην κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου και την Εκκλησία. Καταργείται ο ντροπιαστικός θεσμός της προίκας, έρχεται προς ψήφιση ο πολιτικός γάμος και το συναινετικό διαζύγιο με τον νόμο 1329/1983, ο οποίος άλλαξε ουσιαστικά το οικογενειακό δίκαιο. Σημαντικό ρόλο στα γυναικεία δικαιώματα παίζει το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), το οποίο ιδρύθηκε το 1994. Αντίθετα, ο νόμος Τσιάρα για την υποχρεωτική συνεπιμέλεια παιδιών 4800/2021 (Left: 2023) δημιούργησε περαιτέρω προβλήματα σε μητέρες και παιδιά, αντί να λύσει απλά το πρόβλημα της επικοινωνίας των παιδιών με τους μπαμπάδες.

Η ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα και το σύμφωνο συμβίωσης

Εξίσου σημαντική για τα άτομα που δεν ήθελαν να συνάψουν πολιτικό ή θρησκευτικό γάμο ήταν η αναγνώριση του συμφώνου συμβίωσης, που υπερψηφίστηκε με ευρεία πλειοψηφία επί Αλέξη Τσίπρα (Κωστάκη 2015), με θετική ψήφο 193 βουλευτών κι έδινε τέτοια δυνατότητα και στα ομόφυλα ζευγάρια. Για τη νομιμοποίηση του γάμου του τρίτου φύλου και υπό όρους τεκνοθεσίας ομόφυλων ζευγαριών, που ήταν ένα από τα διαχρονικά αιτήματα της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας, η κυβέρνηση Μητσοτάκη έφερε νομοσχέδιο στη Βουλή. Υπερψηφίστηκε τον Φεβρουάριο του 2024 με 176 ψήφους αλλά καταψηφίστηκε από 21 βουλευτές της (ΣΚΑΙ 2024) ανάμεσά τους κι από γυναίκες βουλευτίνες (Μπουρδάρας, Αντζολέτος και Αντωνίου 2024).

Γυναικεία εκπροσώπηση στη Βουλή τον 21ο αιώνα

Η γυναικεία παρουσία στη Βουλή ανέρχεται, για πρώτη φορά, σε άνω του 10% μόλις το 2000, με 31 Ελληνίδες βουλευτίνες και ποσοστό 10,3% (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2015: σ.1-2). Την εκλογική περίοδο μετά τον Ιούνιο 2012 (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2015: 1-2), το ποσοστό αυτό θα ξεπεράσει το 20%. Το 2013 πάνω μία στους πέντε εκλεγμένους στο Κοινοβούλιο πλέον είναι γυναίκα, δηλαδή 21,3% (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2015: 1-2). Οι νομοί που δεν έχει εκλεγεί ποτέ γυναίκα είναι οι εξής: Αρκαδίας, Γρεβενών, Θεσπρωτίας, Λευκάδας και Ξάνθης, αποτυπώνοντας και τις γεωγραφικές, έμφυλες ανισότητες.

Διαστρωμάτωση κι έμφυλες, πολιτικές ανισότητες

Το θέμα της διαστρωμάτωσης είναι φανερό πως παίζει κομβικό ρόλο, επηρεάζει ποικιλοτρόπως και διαμορφώνει τον εκλογικό χάρτη. Οι έμφυλες πολιτικές ανισότητες έρχονται να συμπληρωθούν ή να ενισχυθούν από άλλα είδη ανισοτήτων, π.χ. ανισότητες λόγω κοινωνικής τάξης, θρησκείας, μειονοτήτων κ.ά. Συνολικά στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, οι μισθοί των γυναικών είναι 16% κάτω από τους ανδρικούς κι οι γυναικείες συντάξεις κάτω του 30,1%, ενώ η ανεργία μαστίζει τις γυναίκες πολύ περισσότερο από τους άνδρες με ποσοστό 67% έναντι 78% (European Commission 2020: 2). Οι Ελληνίδες βουλευτίνες βιώνουν πολιτικό ρατσισμό ή πιο έντονη κριτική για τα ρούχα, τα παπούτσια, τις τσάντες τους (Σφακιανάκης 2015), για τους συντρόφους, τους γάμους ή τα διαζύγιά τους, ακόμη και για τα παιδιά τους, κι όχι απλώς για τα έργα και τις ημέρες τους κατά την κοινοβουλευτική ή την κυβερνητική τους θητεία (Δημά 2023).

Πολιτικές μετεγγραφές γυναικών προς άλλα κόμματα

Η οικονομική κρίση του 2009 οδήγησε σε συνολική κρίση το πολιτικό σύστημα κι απανωτές πολιτικές μετεγγραφές γυναικών και πολυδιάσπαση των κομμάτων αλλά κι επανεγγραφές στο κόμμα αφετηρίας. Από το 2010 είχαμε αρκετά νέα κοινοβουλευτικά πολιτικά σχήματα: ΑΝΕΛ, Ελληνική Λύση, ΠΟΤΑΜΙ, ΜέΡΑ25, ΝΙΚΗ, Σπαρτιάτες, Νέα Αριστερά, Κίνημα Δημοκρατίας κ.ά. (Μπίτσικα 2024). Το ελληνικό κοινοβούλιο, μετά τις εθνικές εκλογές του Ιουνίου 2023, είχε 70 γυναίκες, δηλαδή 23% (Ελληνικό Κοινοβούλιο 2024). Μετά την παραίτηση του Όθωνα Ηλιόπουλου τον Αύγουστο του 2024 από το ψηφοδέλτιο Επικρατείας, έγιναν 71 με την παρουσία της Πόπης Τσαπανίδου (Tovima 2024) κι 72, με τον θάνατο του βουλευτή Ημαθίας της ΝΔ, Αποστόλη Βεσυρόπουλου το 2025 και την αντικατάστασή του στα έδρανα από τη Στεργιανή (Στέλλα) Αραμπατζή (Libre: 2025). Το υψηλότερο ποσοστό γυναικών στο ελληνικό κοινοβούλιο μέσα από εκλογές διαμορφώθηκε κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης Τσίπρα - Καμμένου (25/1/2015-28/8/2015), όπου το ποσοστό γυναικών άγγιξε πρώτη φορά το 23,2% (Κακεπάκη 2016: 115). Όμως, ήδη από το 2017, υπήρχαν βουλεύτριες ακόμη και σε αφρικανικές χώρες αλλά και σε χώρες της Λατινικής Αμερικής, που είχαν ξεπεράσει αριθμητικά το 37,3% των εθνικών τους κοινοβουλίων: Ρουάντα, Βολιβία, Κούβα, Νικαράγουα, Σενεγάλη, Μεξικό, Νότια Αφρική (European Parliament 2017).

Γυναίκες στην κυβέρνηση

Στην κυβέρνηση Κυριάκου Μητσοτάκη (έως 16/1/2024), οι γυναίκες καλύπτουν λιγότερο από το 25% των κυβερνητικών θέσεων, σε θέσεις υπουργών και υφυπουργών (63). Υπάρχουν 18 άνδρες υπουργοί και μόλις 4 γυναίκες υπουργοί, δηλαδή οι γυναίκες παραμένουν λιγότερο από το 25% σε υπουργικές θέσεις.

Ελληνίδες Επίτροποι

Η Βάσω Παπανδρέου, καθηγήτρια στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών υπήρξε η πρώτη γυναίκα επίτροπος Παιδείας, Αθλητισμού και Νεολαίας της Ελλάδας στην ΕΟΚ (Μανιαδάκη 2024). Άλλες γυναίκες, που διατέλεσαν επίτροποι, ήταν η Μαρία Δαμανάκη, Θαλάσσιας Πολιτικής και Αλιείας κι η Άννα Διαμαντοπούλου, αρμόδια για την Απασχόληση και τις Κοινωνικές Υποθέσεις (Μανιαδάκη 2024).

Υποεκπροσώπηση σε θέσεις ευθύνης στην αυτοδιοίκηση

Η πολιτική της ποσόστωσης κατά φύλο πραγματοποιήθηκε το 2001 και εφαρμόστηκε στα ψηφοδέλτια δημοτικών και νομαρχιακών εκλογών στις εκλογικές αναμετρήσεις 2002 και 2006 (Μεγάλου 2008: 29), βελτιώνοντας την αναλογία γυναικών - ανδρών στα δημοτικά συμβούλια. Σε σύνολο 332 δήμων, μόλις 22 γυναίκες (Χρήστου: 2023) εκλέχθηκαν δήμαρχοι, εκ των οποίων 7 για πρώτη φορά. Το 2019 ήταν 19 οι γυναίκες δήμαρχοι και το 2010 μόλις οκτώ (Χρήστου 2023). Το 2024 οι γυναίκες επικεφαλής στους δήμους είναι μόλις 6,62%. Στο τιμόνι των 13 Περιφερειών της χώρας, ενώ υπήρχαν παλαιότερα εκλεγμένες γυναίκες, σήμερα υπάρχει μόνο μία, η Αθηνά Αηδονά, λόγω της παραίτησης του κ. Απόστολου Τζιτζικώστα για να γίνει κοινοτικός επίτροπος (ΡΚΜ 2024).

Μισθολογικό χάσμα και κοινοβουλευτική εκπροσώπηση

Η Ελλάδα το 2022 βρισκόταν στο 53% του γενικού δείκτη Ισότητας του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου για την Ισότητα των Φύλων, έναντι 68% του μέσου όρου στην Ε.Ε. Το κόστος μίας προεκλογικής εκστρατείας είναι δυσανάλογο με τους μισθούς και τα εισοδήματα (Χτούρης1997) της μέσης Ελληνίδας (Eurostat 2024). Στοιχεία του 2022 δείχνουν πως το μισθολογικό χάσμα μεταξύ ανδρών - γυναικών είναι κοντά στο 10,4% (Eurostat 2024). Αν και τα κατάλοιπα πατριαρχικών αντιλήψεων υποχωρούν, το έμφυλο πολιτικό χάσμα παραμένει κι η πολιτική σκηνή παραμένει ανδροκρατούμενη, γεγονός που συνδέεται, όπως φαίνεται, και με την οικονομική δυσπραγία και με την έλλειψη χρόνου των γυναικών.

Τα πολιτικά τζάκια και οικογενειακές σχέσεις

Τα πολιτικά τζάκια, η οικογενειοκρατία, οι πολιτικές βαρωνίες αφορούν κατεξοχήν πατρογραμμικές γραμμές συγγένειας, δηλαδή γυναικών των οποίων ο πατέρας είχε έδρα στον ίδιο ή σε άλλο νομό, ενώ ελάχιστες είναι οι μητρογραμμικές (Iefimerida 2012). Παρατηρήθηκαν κι άλλες γραμμές συγγένειας, εξ αγχιστείας για ζευγάρια, παππούς - εγγονή, πεθερά - γαμπρός, κουμπάροι, νυν και πρώην σύζυγοι, βαφτιστήρια, ξαδέρφια κ.ά. Η Νέα Δημοκρατία παραμένει ο χώρος που αναπαράγει πιο έντονα τις πολιτικές ελίτ.

Κυρίαρχο το παράδειγμα της Ντόρας Μπακογιάννη. Είναι κόρη του πρωθυπουργού, Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, χήρα του βουλευτή Ευρυτανίας, Παύλου Μπακογιάννη, αδερφή πρωθυπουργού, του Κυριάκου Μητσοτάκη, μητέρα του τέως δημάρχου Αθηναίων και περιφερειάρχη Στερεάς Ελλάδας, Κώστα Μπακογιάννη, ξαδέρφη της βουλεύτριας του Ποταμιού, Αντιγόνης Λυμπεράκη (Reporter 2015) κ.ά. Η οικογένεια Μητσοτάκη (Πουρνάρα 2023), με πρόγονο Κωστή Μητσοτάκη, επηρεάζει την ελληνική πολιτική σκηνή ήδη πριν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα (Rethemnosnews 2019) και συνδέεται με δεσμούς εξ αγχιστείας κι αίματος και με άλλα μέλη της οικογένειας Βενιζέλου κ.λπ., που διατέλεσαν πρωθυπουργοί, δήμαρχοι κ.ά.

Η οικογένεια της Φάνης Πάλλη-Πετραλιά με καταγωγή από τη Δίβρη Ηλείας συνδέεται με την ελληνική επανάσταση (Espressonews 2021). Από την οικογένεια Πετραλιά έχουν εκλεγεί βουλευτές, δήμαρχοι, έπαρχοι, υφυπουργοί, αντιπρόεδρος της Βουλής (Η οικογένεια Πετραλιά 2025).

Αντίστοιχα, η βουλευτής και υπουργός Τουρισμού, Όλγα Κεφαλογιάννη, είναι κόρη του εκλιπόντος, πρώην υπουργού και βουλευτή Ρεθύμνου, Γιάννη Κεφαλογιάννη, ενώ μητέρα της είναι η Ελένη Βαρδινογιάννη, η οποία είχε συγγενική σχέση με τον Παύλο Βαρδινογιάννη. Εκείνος εκλεγόταν με τον Σοφοκλή Βενιζέλο βουλευτής Ρεθύμνης και συμμετείχε σε κυβερνήσεις του Γεωργίου Παπανδρέου. Είναι ξαδέρφη του ευρωβουλευτή Μανώλη Κεφαλογιάννη και του Γιάννη Κεφαλογιάννη, βουλευτή ΝΔ Ρεθύμνου και υφυπουργού Εθνικής Άμυνας (Χατζηκωνσταντίνου 2023).

Με το πέρασμα του χρόνου, πολιτικές οικογένειες δημιουργούνται και στον χώρο της Κεντροαριστεράς και της Αριστεράς: Μελίνα Μερκούρη, Φώφη Γεννηματά, Έλενα Ακρίτα, Χαρά Κεφαλίδου, Νάντια Γιαννακοπούλου, Νάγια Γρηγοράκου, Ζωή Κωνσταντοπούλου κ.ά. (Χατζηκωνσταντίνου 2023, Newsit 2025). Ας σημειωθεί πως υπάρχουν διάφορα δίπολα, αδερφών, ξαδερφιών, παντρεμένων συζύγων, διαζευγμένων ή συντρόφων, που ενίοτε συγκατοικούν πολιτικά ή εκλέγονται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους

(Χατζηκωνσταντίνου 2023) ή αφορούν σε διαφορετικά κόμματα (iefimerida 2014). Βεβαίως, υπάρχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά σε κάθε εκλογή: με ψήφο, στο Επικρατείας κ.ά.

Φυσικά, η κοινωνική καταγωγή των γυναικών δεν αποτελεί δείκτη για την πολιτική ουσία. Δεν σημαίνει αυτομάτως πως ο παράγοντας φύλο οδηγεί σε φεμινιστική ή κοινωνική πρόοδο ή διατήρηση de facto στο πολιτικό σκηνικό. Υπάρχουν γυναίκες με αξιόλογα βιογραφικά κι επιτυχημένη επαγγελματική και συνδικαλιστική πορεία και συμμετοχή σε κοινωνικά κινήματα, που ανήκουν σε πολιτικές οικογένειες. Όμως, διαφαίνεται εκ του αποτελέσματος πως οι γυναίκες που προέρχονται από πολιτικές οικογένειες, έχουν ακαδημαϊκή ή άλλη καριέρα ή συμμετοχή στα κοινωνικά κινήματα, έχουν πιο εύκολη πρόσβαση σε ένα δύσκολα προσβάσιμο πολιτικό κι ιεραρχικό σύστημα ή έχουν αναδειχτεί μέσω της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Ελληνίδες αρχηγοί κομμάτων

Η Μαρία Δαμανάκη, εκφωνήτρια του Πολυτεχνείου στις 18/3/1990 είναι η πρώτη Ελληνίδα που εκλέγεται αρχηγός κόμματος του Συνασπισμού (Στεργίου 2023: 452). Εκλέχθηκε πρώτη φορά βουλευτής το 1977 με το ΚΚΕ, όπου παρέμεινε αρκετά χρόνια. Εκλέχθηκε πρώτη φορά πρόεδρος στον Συνασπισμό αλλά μεταπήδησε τελικά στο ΠΑΣΟΚ. Η Αλέκα Παπαρήγα αναδείχτηκε μέσα από το ειρηνευτικό κίνημα και τον αντιδικτατορικό αγώνα (Κανέλλης 2023). Είναι η μοναδική γυναίκα, γενική γραμματέας του ΚΚΕ, εκλέχθηκε επανειλημμένα βουλευτής κι υπήρξε μέχρι σήμερα η μακροβιότερη Ελληνίδα αρχηγός Κοινοβουλευτικής Ομάδας (Στεργίου 2023: 452).

Την περίοδο 1974-2024, μόλις πέντε γυναίκες υπήρξαν αρχηγοί κομμάτων με κοινοβουλευτική παρουσία (υπήρχαν κι άλλες αλλά ως συνεργαζόμενες). Η Φώφη Γεννηματά, κόρη του αείμνηστου Γιώργου Γεννηματά, εκλέχθηκε υπερνομάρχης Αττικής, βουλευτής, υπηρέτησε ως αν. υπουργός Εθνικής Άμυνας κι εκλέχθηκε αρχηγός στο ΠΑΣΟΚ/ΚΙΝΑΛ. Η Ζωή Κωνσταντοπούλου είχε εκλεγεί αρχικά βουλευτής και Πρόεδρος της Βουλής με τον ΣΥΡΙΖΑ - ΠΣ και τον Ιούνιο 2023 επανήλθε στη Βουλή ως ιδρύτρια κι επικεφαλής της Πλεύσης Ελευθερίας. Η Ντόρα Μπακογιάννη δημιούργησε τη Δημοκρατική Συμμαχία (Voria 2024) αλλά επανήλθε τελικά στη ΝΔ κι ήταν η πρώτη γυναίκα δήμαρχος Αθηναίων (dorabak χ.χ.). Οι δύο από τις πέντε γυναίκες αρχηγούς κομμάτων είχαν πατέρα αρχηγό κόμματος και μάλιστα, η μία και πρωθυπουργό.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γιασεμή, Ζ, (2011), *Ισλαμικός Φεμινισμός*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Κακεπάκη, Μ. (2016) (επιμ.), *Η πολιτική αντιπροσώπευση στη σύγχρονη Ελλάδα. Χαρακτηριστικά και φυσιογνωμία των μελών του ελληνικού κοινοβουλίου 1996-2015,* Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Κουτσοχέρας, Ι. Π. (1945), *Η γυναικεία ψήφος*, Αθήνα, Αετός Α.Ε. [Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων].

Μεγάλου, Α. (2008), *Οι γυναίκες ως ομάδα – στόχος της Δημόσιας Πολιτικής: Η κατά το ένα τρίτο υποχρεωτική συμμετοχή από κάθε φύλο στον συνολικό αριθμό υποψηφίων κάθε συνδυασμού στις δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές. Η κατασκευή του προβλήματος μέσω του πολιτικού λόγου,* Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΠΜΣ: Κράτος και Δημόσια Πολιτική. ΕΚΠΑ.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1992), *Γυναίκες και Πολιτική. Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα, Gutenberg.

Ρεπούση, Μ., Ψαρρά, Α. και Μιχοπούλου, Α. (2017), *Ο φεμινισμός στα χρόνια της μεταπολίτευσης 1974-1990. Ιδέες Συλλογικότητες, διεκδικήσεις*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων [Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων].

Στεργίου, Α. (2023), *Ο δίδυμος καπιταλισμός. Κοινωνικές ανισότητες - Κλιματική αλλαγή*, Αθήνα, Κομνηνός.

Χουβαρδάς, Α. Γ. (1978), *Η συνταγματική προστασία της ισοτιμίας των δύο φύλων και του θεσμού του γάμου και της οικογένειας,* Αθήναι. [Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων].

Χτούρης, Ν. Σ. (1997), *Μεταβιομηχανική κοινωνία και η κοινωνία της πληροφορίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

European Parliament (2017), *At a glance. Infographic. Women in Parliaments*. https://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-at-a-glance-599314-Women-in-parliaments%20Update_FINAL.pdf

Eurostat (2024), *Gender pay Gap Statistics*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_pay_gap_statistics

Ιστοσελίδες

Alfavita (2018), *8 Μαρτίου 1857: Ο μεγάλος αγώνας των εργατριών της Νέας Υόρκης και άλλα ιστορικά στοιχεία*, 8/3/2018. 09: 54'.

Δημά, Δ. (2023), *Η άγαμη άτεκνη Σοφία Ζαχαράκη και η παρά λίγο άγαμη άτεκνη Όλγα Κεφαλογιάννη και άρχισαν τα όργανα σήκω από τη θέση σου*, 28/6/2023. Ladylike.gr.

Δημά, Δ. (2024), *10 Ελληνίδες φεμινίστριες, που άνοιξαν δρόμους*, 8/3/2024, 08.10'. tovima.gr.

Ελληνικό Κοινοβούλιο (2024), *Στατιστικά Στοιχεία Κ' Περιόδου,* hellenicparliament.gr.

Ελληνικό Κοινοβούλιο (2025): "*Βιογραφικά βουλευτών*". [Εξετάσαμε όλα τα βιογραφικά γυναικών βουλευτών hellenicparliament.gr που για λόγους χώρου είναι αδύνατον να παραθέσουμε].

Dorabak (χ.χ.), *Ντόρα Μπακογιάννη. Βιογραφικό,* προσωπική ιστοσελίδα Ντόρας Μπακογιάννη. http://www.dorabak.gr/viografiko.

Emprosnet (2024), *Ζαχαρούλα Τσιριγώτη, η υποψήφια ευρωβουλευτής ΣΥΡΙΖΑ στο Βόρειο Αιγαίο,* 17/4/2024. 21.10'. Emprosnet.gr.

Espressonews (2021), *Φάνη Πετραλιά: Οι Πετραλιάδες στα κάστρα της Εθνεγερσίας του '21, 15/4/2021*. 15:11'. Espressonews.gr

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (χ.χ), *Ισότητα κι ένταξη*. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/equality-and-inclusion_el

Η Οικογένεια Πετραλιά (2025), *"Αρχείο Πετραλιά"*, Ιστορία, Αθλητισμός, Πολιτισμός. https://archivespetralia.gr/el/family.

Huffington Post (2015), *Θεοδώρα Τζάκρη: Οι γόβες Christian Louboutin, το στυλ και η διαγραφή από Βενιζέλο,* 23/9/2015, 06:07'.

Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων (2015), *Γυναίκες το μισό της ανθρωπότητας. Η πολιτική ισότητα έχει σήμερα επιτευχθεί*, Εργαστήρι 1 στον διαδικτυακό τόπο: https://foundation.parliament.gr/VoulhFoundation/VoulhFoundationPortal/images/site_content/voulhFoundation/file/Ekpaideytika%20New/women/0_7women.pdf

Iefimerida (2014), *Ποια είναι η όμορφη ξανθιά βουλευτίνα, πρώην σύζυγος Μαγκριώτη, που κόλλησε δίπλα στον Σαμαρά στη Βουλή*, 6/10/2014. 13.27'. Iefimerida.gr.

Iefimerida (2017), *Αντωνοπούλου – Παπαδημητρίου: Το πιο πλούσιο ζευγάρι υπουργών*, 7/12/2017.14.40'. Iefimerida.gr

Iefimerida (2022), *Όταν η Μαρία Κυπριωτάκη περνούσε τον νόμο για τις αμβλώσεις στην Ελλάδα – Οι αντιδράσεις της αντιπολίτευσης*, 26/6/2022. 15.17'. Iefimerida.gr

Κανέλλης, Β. (2023), *Αλέκα Παπαρήγα: Η «Λαμπράκισσα» που έμεινε επί 22 χρόνια στο ΚΚΕ και τώρα αποχωρεί από τη Βουλή*, 22/1/2023. 16.26'. In.gr

Καράτζιου, Ν. (2023), *Η Ρομά ακτιβίστρια, Σουλεϊμάν Σαμπιχά ως μήλον της Έριδας*, 24/6/2023. 07.39'. Lifo.gr

Kathimerini (2003), *Αδιαπραγμάτευτο το άβατο του Αγίου Όρους*, 17.1.2003. 8.00'.Kathimerini.gr

Κωστάκη, Ε. (2015), *Ψηφίστηκε το σύμφωνο συμβίωσης*, 23/12/2015. Vouliwatch.gr.

Left (2023), *Ο νόμος Τσιάρα για τη συνεπιμέλεια προκαλεί σοβαρά κοινωνικά προβλήματα*, 20/1/2023, 17.49'. Left.gr

Libre (2025), *Ποια είναι η νέα βουλευτής Ημαθίας της ΝΔ, Στέλλα Αραμπατζή, που παίρνει τη θέση Βεσυρόπουλου*. 21/8/2025. Libre.gr

Μανιαδάκη, Κ. (2024), *Ευρωπαϊκή Επιτροπή: Οι δέκα Έλληνες επίτροποι στην ιστορία της*, 15/5/2024. 13.08'. Tovima.gr

Μπίτσικα, Π. (2024), *Κίνημα Δημοκρατίας: Οι 5 ανεξάρτητοι βουλευτές που υπερψηφίζουν τις αμυντικές δαπάνες του προϋπολογισμού*, 12/12/2024. 19.17'. Documento.gr.

Μπλαβέρης, Λ. (2021), *Μια σημαντική στιγμή για τον ελληνικό στρατό: Οι δυο πρώτες γυναίκες απόφοιτοι της Ευελπίδων προήχθησαν σε Συνταγματάρχες*. 6/6/2021. 22.40'.parapolitika.gr

Μπορδόκας, Κ. (2023), *Οι γυναικείοι αγώνες ώστε ψήφος και κάλπη να μην είναι γένους αρσενικού,* 7/2/2023 10.36' ανανέωση 10.37'.tvxs.gr.

Μπουρδάρας, Γ., Αντζολέτος, Α. και Αντωνίου, Δ. (2024), *Νομοσχέδιο για ομόφυλα ζευγάρια: 175 «ναι» με ρωγμές στα κόμματα,* 16/2/2024. 07.05'. Kathimerini.gr.

Νικολαΐδου, Ε. (2023), *Όταν οι γυναίκες είχαν ουρά,* 7/11/2023. 06.25'. News247.gr.

Newsit (2025), *Διαμαντής Καραναστάσης για Ζωή Κωνσταντοπούλου: Οι επιθέσεις, που έχω δεχτεί είναι απάνθρωπες*, 10/1/2025. 12.55'. Newsit.gr.

Parapolitika (2019), *Η Δήμητρα Αράπογλου στο πλευρό του Κυριάκου Μητσοτάκη: Κατεβαίνει στον Νότιο Τομέα,* 4/5/2019. 16.53'. parapolitika.gr

PKM (2024), *Η Αθηνά Αθανασιάδου – Αηδονά εξελέγη νέα περιφερειάρχης Κεντρικής Μακεδονίας*, 14/12/2024. Pkm.gov.gr.

Πουρνάρα, Μ. (2023), *Αρτεμισία Λυμπεράκη στην «Κ»: Η άγνωστη ιστορία της οικογένειάς μου,* 20/9/2023. 07.21'.Kathimerini.gr

Protothema (2024), *Έφυγε από τη ζωή η Λίλα Χριστοφορίδου – Βερυβάκη, σύζυγος του αείμνηστου Λευτέρη Βερυβάκη,* 10/9/2024, 00.12'. Protothema.gr

Reporter (2015), Τα πολιτικά τζάκια που καίνε (σ)τη χώρα, 19/5/2015. 17.20'. reporter.gr

Rethemnosnews (2019), *Από το κόμμα των Ξυπόλητων της Κρήτης στο κόμμα των Φιλελεύθερων της Ελλάδας,* 13.11.2019. 10.00'. Rethemnosnews.gr

Rizospastis.gr (2002), *Η γυναικεία ψήφος έχει τη δική της ιστορία*, 10/2/2002, αναδημοσίευση από Κυριακάτικο Ριζοσπάστη. σελ. 20.

Ρινάλντι, Ρ. (2011), *Αντιμνημονιακό Κίνημα, Πλατείες και Πολιτικό σύστημα*, 27/5/2011. edromos.gr.

Ριτζαλέου, Μ. (2024), *Πόπη Νικολάου - Η πρώτη Ελληνίδα ευρωβουλευτής στο Voria: Είμασταν μία γροθιά αν το θέμα αφορούσε στην πατρίδα μας*, 9/6/2024. 07.30'. voria.gr.

Ρουσοπούλου, Κ. (χ.χ.)*, Η πορεία της γυναίκας στην ελληνική πολιτική του 20ου και του 21ου αιώνα,* στην ιστοσελίδα του Συλλόγου Αποφοίτων του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών politikoalumni.gr.

Sansimera (χ,χ.), *Ελένη Σκούρα: η πρώτη γυναίκα βουλευτής*, Sansimera.gr.

Skai (2024), *Εγκρίθηκε με 176 «Ναι» το νομοσχέδιο για τα ομόφυλα ζευγάρια -Ποιοι ψήφισαν «όχι»,* 15/2/2024, 23.37'. Skai.gr

Star (2020), *Η ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα. Η τουρκοκρατία, η ιταλοκρατία και οι αγώνες για την απελευθέρωση*. 7/3/2020. 13.36'. star.gr.

Σφακιανάκης, Γ. (2015), *Δείτε ποια βουλευτίνα κυκλοφορεί στη Βουλή με τσάντα 6.100 ευρώ,* 7/2/2015,17.01'. Tribune.gr.

Τασιοπούλου, Κ. (χ.χ.), *Ελένη Σκούρα, πρώτη Ελληνίδα βουλευτής – 18 Ιανουαρίου 1953*. ert.gr.

TheToc (2021), *Ο πρώτος Ελληνοκύπριος υπουργός κυβέρνησης στην Ελλάδα ήταν ο Λουκής Ακρίτας – Πατέρας της Έλενας Ακρίτα*, 6/9/2021. Ανανέωση 17.40'.

TheToc (2024), *Η Πεν Νταλαούρα έβαλε στο στόχαστρο την Γεροβασίλη: Ειρωνείες ακόμη και για το μακιγιάζ της και τα «κρεπαρισμένα άψογα μαλλιά της»,* 5/9/2024. 15.01'.

TVXS (2023), *Λέλα Καραγιάννη: «Η μάνα της αντίστασης»*, 8/9/2023, 09.53'. tvxs.gr.

Tovima (2024)*, Βουλή: Ορκίστηκε η Πόπη Τσαπανίδου - Τι είπε για το ενδεχόμενο διαγραφής,* 30/8/2024. 10.24'. Tovima.gr.

Χατζηκωνσταντίνου, Μ. (2023), *Τα πολιτικά τζάκια που αναβιώνουν στη Βουλή*, 24/5/2023. 6.34'. Naftemporiki.gr.

Χρήστου, Σ. (2023)*, Αυτοδιοικητικές εκλογές: ψήφισαν 332 δήμοι κι εκλέχθηκαν 22 δημαρχίνες*, 17/10/2023. Kathimerini.gr.

Voria (2024), *«Δημοκρατική Συμμαχία» το κόμμα της Μπακογιάννη*, 3/10/2024. Voria.gr.

Vouliwatch.gr Εξετάσαμε όλες τις ιστοσελίδες που αφορούσαν γυναίκες - βουλευτίνες και θα ήταν αδύνατον για λόγους χώρου να τις παραθέσουμε.

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΣΠΑΝΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΤΟ Δ΄ ΤΕΤΑΡΤΟ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Παναγιώτης-Χρήστος Τσακαρδάνος[α]

[α] Ιστορικός (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου), Κάτοχος Μεταπτυχιακού Ιστορίας (ΕΚΠΑ), Μεταπτυχιακός Φοιτητής Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου

Περίληψη

Παρότι η διαδρομή Ελλάδας και Ισπανίας στα τέλη του 20ού αιώνα φέρει σημαντικές ομοιότητες, στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των εθνικιστικών ρευμάτων που κυριάρχησαν τη συγκεκριμένη περίοδο στα δύο κράτη εντοπίζονται δομικές διαφορές. Λαμβάνοντας ως αφετηρία την παραπάνω θέση και την αποδεκτή βιβλιογραφικά άποψη ότι ο τρόπος πρόσληψης της Δύσης, εάν και συνεισέφερε στη βαθμιαία μετεξέλιξη του ισπανικού εθνικισμού σε «αστικό», παράλληλα συνέβαλε στην παραμονή του ελληνικού σε «παραδοσιακή» τροχιά, στόχο της παρούσας εισήγησης αποτελεί η υπό ιστορικοκοινωνιολογικό πρίσμα σκιαγράφηση των αιτιών εκδήλωσης της ως άνω αναντιστοιχίας. Όπως καταδεικνύεται, πρόκειται πρωτίστως για τον τρόπο πρόσληψης του πρόσφατου παρελθόντος, το είδος του πολιτικού λόγου που επικράτησε, τον δημόσιο ρόλο των δύο Εκκλησιών και τα αντιθετικά χαρακτηριστικά των δύο –επίσημων και ανεπίσημων– εθνικών αφηγημάτων.

Λέξεις Κλειδιά: Εκδημοκρατισμός, Ελλάδα, Ισπανία, Εθνικισμός, Πρόσληψη Δύσης

THE RECEPTION OF THE WEST AS A FACTOR IN THE FORMATION OF GREEK AND SPANISH NATIONALISM IN THE FOURTH QUARTER OF THE 20TH CENTURY: A SOCIOHISTORICAL APPROACH

Panagiotis-Christos Tsakardanos[α]

[α] Historian (University of the Peloponnese), Master's degree in History (NKUA), Master's student in Sociology, University of the Aegean

Abstract

Although the path of Greece and Spain at the end of the 20th century bears significant similarities, structural differences can be identified in the qualitative characteristics of the nationalistic currents that dominated the two states during this period. Building upon, on the one hand, the aforementioned argument and, on the other, the widely acknowledged scholarly view that the perception of the West –while facilitating the gradual transformation of Spanish nationalism into an “urban” form– simultaneously contributed to the persistence of Greek nationalism along a more “traditional” trajectory, the present paper seeks, through a historical-sociological lens, to delineate the causal factors underlying this divergence. As demonstrated, it is primarily a matter of the way the recent past was perceived, the type of political discourse that prevailed, the public role of the two Churches and the contrasting characteristics of the two –official and unofficial– national narratives.

Keywords: Democratisation, Greece, Spain, Nationalism, Perception of the West

Εισαγωγή

Εάν και η πορεία Ελλάδας και Ισπανίας στα τέλη του 20ού αιώνα φέρει αξιοσημείωτα σημεία σύγκλισης, η εξέταση των ποιοτικών χαρακτηριστικών των εθνικιστικών ρευμάτων, που κυριάρχησαν στα δύο κράτη μετά την επάνοδο της Δημοκρατίας (1974/5), δεν επιτρέπει την εξαγωγή παρεμφερούς διαπίστωσης και για το πεδίο του εθνικισμού. Συγκρίνοντας, μάλιστα, εξειδικευμένες μελέτες του ιδίου συλλογικού τόμου (Jáuregui 2003, Kokosalakis and Psimmenos 2003) –εντός των οποίων, ωστόσο, οι δύο περιπτώσεις προσεγγίζονται ξεχωριστά και δίχως επικέντρωση στα αίτια της ανακύπτουσας αναντιστοιχίας, εξού και η σύλληψη της εισήγησης– εξάγεται ότι ο ίδιος παράγοντας, η πρόσληψη δηλαδή της Δύσης, συνέδραμε με διαφορετικό τρόπο στην εξέλιξη των δύο εθνικισμών. Πιο συγκεκριμένα, από τη μία πλευρά, συνεισέφερε στη μετεξέλιξη της βασικότερης έκφανσης του ισπανικού σε έναν φιλελεύθερου και πολυπολιτισμικού χαρακτήρα αστικό εθνικισμό, νοηματοδοτούμενου από τη μεταξύ τους σχέση, ενώ, από την άλλη, στον περαιτέρω εγκλωβισμό του ελληνικού σε παραδοσιακά στεγανά, βάσει των οποίων η Δύση συνιστούσε διαχρονικό πολέμιο των εθνικών συμφερόντων.

Θεωρητικό πλαίσιο

Όπως εύστοχα αποτυπώνει ο Hobsbawm (1994: 23), είναι ο εθνικισμός, η πολιτική αρχή σύμφωνα με την οποία το εθνικό οφείλει να ταυτίζεται με το πολιτικό (Gellner 1992: 13), που δημιουργεί τα έθνη και όχι το αντίστροφο. Η ικανότητά του να κατασκευάζει αφηγήσεις κατάλληλες για το παρελθόν και νομιμοποιητικές για παρόν και μέλλον (McCrone 2000: 12) αποκαλύπτει συνάμα το ευμετάβλητο της φύσης του μπροστά στις προθέσεις των εκάστοτε πολιτικών αρχόντων και της λαϊκής συνείδησης. Ας θυμηθούμε, στο σημείο αυτό, τους Weber (Σεραφετινίδου 2006: 337) και Durkheim (McCrone 2000: 59), οι οποίοι τον ορίζουν ως συναίσθημα, με μια εμπειρία, δηλαδή, κατεξοχήν υποκειμενική και επιρρεπή στην αλλαγή. Εάν και ο εθνικισμός, στις διάφορες εκφάνσεις του, συνιστά, λοιπόν, το δομικότερο ίσως στοιχείο της νεωτερικότητας (Mylonas and Tudor 2023: 1) –χωρίς να εξετάζεται εάν είναι περισσότερο συνδεδεμένος με τη βιομηχανική επανάσταση, τον καπιταλισμό ή το σύγχρονο κράτος (McCrone 2000: 38-54)– δεν εκδηλώνεται ούτε εξελίσσεται ομοιόμορφα, ευρισκόμενος σε άμεση συνάρτηση με τις ιδιαιτερότητες του εκάστοτε περιβάλλοντος (Smith 1998: 221-228).

Ερευνητικό ερώτημα

Το πλαίσιο που προσδιορίστηκε παραπάνω μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι για την ερμηνεία της υπό μελέτη αναντιστοιχίας –για το γεγονός δηλαδή ότι ο ίδιος παράγοντας, η πρόσληψη δηλαδή της Δύσης, επηρέασε με αντιθετικό τρόπο τα εθνικιστικά ρεύματα Ελλάδας και Ισπανίας κατά την υπό εξέταση περίοδο– εξέτασης χρήζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δύο κοινωνικοπολιτικών πραγματικοτήτων. Με την παραδοχή αυτή ως αφετηρία –το γεγονός, δηλαδή, ότι υφίσταται πράγματι θεωρητικό μοντέλο– το ερευνητικό ερώτημα που αναδύεται αφορά τον προσδιορισμό των παραγόντων που άσκησαν αποφασιστικότερη ώθηση προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση.

Μεθοδολογία

Μεθοδολογικά, αξιοποιείται η θεωρία σύμφωνα με την οποία εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο για την εμβάθυνση σε μια θεματική συνιστά η μελέτη του ιδίου πεδίου κατά την εκάστοτε πρότερη περίοδο (Μαραγκουδάκης 2006: 22, Mann 2012: 28-32), ενώ υιοθετείται ένας συνδυασμός του δεύτερου και του τρίτου τύπου των Skocpol and Somers (1980) –δηλαδή της «αντίθεσης πλαισίων» και της «αιτιακής ανάλυσης μακροεπιπέδου»– όσον αφορά τις επιστημονικά αποδεκτές μεθοδολογίες συγκριτικής έρευνας. Ως προς τη δομή, επισημαίνεται ότι αυτή καθορίστηκε μετά την εξαγωγή των συμπερασμάτων, έχοντας δηλαδή προηγηθεί τόσο η εξέταση των παραγόντων που, σύμφωνα με τη διάκριση του Smith (1998: 226-227), διαμορφώνουν από κοινού τους εθνικισμούς όσο και ο προσδιορισμός των συσχετισμών που κρίθηκε ότι επείχαν ρόλο κινητήριας δύναμης στη διαμόρφωση της υπό μελέτη αναντιστοιχίας.[1]

Πρόσληψη του πρόσφατου παρελθόντος

Η περίοδος Franco στην Ισπανία (1939-1975), ιδίως τις πρώτες δεκαετίες, χαρακτηρίζεται από έντονη εσωστρέφεια, ισχυρή πολιτισμική απομόνωση και την προσπάθεια εδραίωσης μιας απολιτικής κουλτούρας, με στόχο τη σφυρηλάτηση ομογενοποιημένης εθνικής και πολιτικής ταυτότητας. Εντός αυτού του πλαισίου, οτιδήποτε το διαφορετικό αντιμετωπιζόταν ως υπονομευτικό και εθνικά επικίνδυνο. Ορίζοντας το περιεχόμενο αυτής της διαφορετικότητας, οδηγούμαστε όχι μόνο στον κομμουνισμό και το μωσαϊκό εθνοτήτων που συνυπήρχε εντός της αλλά και στην πιο φιλελεύθερη Δύση. Αν για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ), λόγω Μόσχας, δεν υπήρχε περιθώριο αποκλεισμών, για την Ευρώπη, παρά την ανάπτυξη οικονομικών σχέσεων, είχε τεθεί στο περιθώριο (Jáuregui 2003: 290-292, Judt 2012: 516-518).

Σταδιακά, ωστόσο, τα οικονομικά μέτρα διασύνδεσης, ο τουρισμός νοτίως των Πυρηναίων και οι διαδηλώσεις Ισπανών φοιτητών του εξωτερικού για το σοβαρό έλλειμμα δημοκρατίας στη χώρα, επέφεραν τη γνωριμία με έναν υγιέστερο τρόπο ζωής και την ενίσχυση του φιλοδυτικού ρεύματος (Jáuregui 2003: 292-293). Όταν, λοιπόν, τα ηνία ανέλαβε ο φιλελεύθερος βασιλιάς Juan Carlos (1975), η διατάραξη της ισορροπίας «ισπανικό-εθνικό» εναντίον «δυτικοευρωπαϊκού», εν μέσω σοβαρών οικονομικών δυσκολιών αλλά και πολιτικής ανασφάλειας –παρότι αποδυναμωμένα, τα ακραία συντηρητικά δίκτυα που είχαν εθιστεί στην άσκηση της εξουσίας ήταν ακόμα παρόντα (Judt 2012: 519, 521)– συντελούνταν ήδη. Ο επικουρούμενος από τον ίδιο νέος εθνικισμός διέθετε συμπεριληπτικά χαρακτηριστικά, εναρμονισμένα με τη δυτική κουλτούρα, η οποία φάνταζε πλέον ως λύση για περισσότερους. Το νέο εγχείρημα τους συμπεριελάμβανε όλους, αποδεχόμενο συνταγματικά την ύπαρξη άλλων εθνοτικών ομάδων, στο πλαίσιο, όμως, ενιαίου κράτους· και, πράγματι, εντοπίζονται επιτυχημένα παραδείγματα κρατών αποτελούμενων από περισσότερες εθνότητες (Smith 1998: 196). Η απεμπλοκή από τον φασισμό, η οικοδόμηση μιας πολυσυλλεκτικής αλλά ενιαίας ταυτότητας, η ίδια η νέα εθνική υπερηφάνεια αναδύονταν πια, εν ολίγοις, μέσα από την ευρωπαϊκή προοπτική (Preston 1997: 115, Jáuregui 2003: 305-306, Judt 2012: 519-523, 702).

Η ίδια περίοδος στην Ελλάδα είναι περισσότερο γνωστή. Το ερώτημα που τίθεται αφορά τους λόγους για τους οποίους τα αντιδυτικά αισθήματα της ελληνικής κοινωνίας, εάν και αρχικά περιορίζονταν στους κόλπους του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ), παρουσίασαν στο μεσοδιάστημα αξιοσημείωτη άνοδο. Σε αυτή την εξέλιξη συνετέλεσαν οι αδιάλειπτα συντηρητικές κυβερνήσεις, οι οποίες είχαν δημιουργήσει ασφυκτικό κλίμα για τους αριστερούς, η συνεργασία των πρώτων με ακροδεξιά δίκτυα αυστηρά προσδεδεμένα στη Δύση και η αίσθηση ότι η χώρα αντιμετωπιζόταν ως δεδομένος σύμμαχος, με αποτέλεσμα στα εθνικά να τηρείται «ανθελληνική» στάση –ήταν και η Αριστερά της εποχής, που, εναρμονισμένη με την παγκόσμια τάση (Hobsbawm 1994: 209), επιδείκνυε ιδιαίτερο ζήλο για εκείνα (Ριζάς 2006: 106). Η αμερικανική, δε, για πολλούς, σφραγίδα του πραξικοπήματος και της κυπριακής τραγωδίας –σε μια περίοδο όπου ο Richard Nixon (1969-1974) επιθυμούσε μεν τη δημοκρατική στροφή, διέθετε, όμως, ισχυρούς λόγους για να «προφυλάσσει» την ανατολική Μεσόγειο (Papasotiriou 2020: 35)– επισφράγισε την υιοθέτηση αντιαμερικανικού λόγου και από μετριοπαθέστερους (Kokosalakis and Psimmenos 2003: 143-144, Judt 2012: 504-510, Ριζάς 2006: 46-50, 70-74, 106-109, Διαμαντόπουλος 2006: 158, 181).

Δε γίνεται, πάντως, λόγος για ισόποσο αντιευρωπαϊσμό. Θεωρώντας ότι είχε αντιπαρατεθεί στη Χούντα (Berstein 2007: 300-301) και ότι τα νήματα κινούσαν κυρίως οι ΗΠΑ, όπως αποκαλύπτουν ενδεικτικά οι περιορισμένες αντιδράσεις στο προσύμφωνο με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) (Ριζάς 2006: 109-113) και το ποσοστό επαναφοράς του Κωνσταντίνου Καραμανλή (1974-1980) –ο οποίος, παίρνοντας αποστάσεις από το παρελθόν του, ηγείτο πλέον του ρεύματος ευθυγράμμισης με την Ευρώπη, θέτοντας με τον τρόπο αυτό και την ήδη αποδυναμωμένη ακροδεξιά στο περιθώριο (Judt 2012: 510)– η Ευρώπη τοποθετούνταν μεν στο κάδρο των ευθυνών αλλά μη ισοδύναμα.

Η εδραίωση της Δημοκρατίας, όπως απορρέει από τη σύγκριση της οργανωσιακής ικανότητας (Mann 2012: 6-10) δημοκρατικών και μη δημοκρατικών δικτύων στις δύο επικράτειες, συντελέστηκε ευκολότερα στην Ελλάδα. Ως απόρροια όσων είχαν προηγηθεί, ωστόσο, και με διακριτό το φαινόμενο της δράσης-αντίδρασης, επρόκειτο για μια χώρα εντός της οποίας το κυρίαρχο λαϊκό αίσθημα καταλόγιζε στη Δύση υπαιτιότητα για μια εθνικών διαστάσεων τραγωδία και, σε εσωτερικό επίπεδο, τη μη επίτευξη εθνικής συμφιλίωσης· όπως διαπιστώθηκε, το τελευταίο ζητούμενο, η πρόσφατα διαμορφωμένη ισπανική πλειοψηφία θεωρούσε ότι το είχε στερηθεί για τον ακριβώς αντίθετο λόγο.

Πολιτική ρητορική και κουλτούρα

Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) και Partido Socialista Obrero Español (PSOE), τα κόμματα που κυβέρνησαν περισσότερο τα έτη που μεσολάβησαν από την επάνοδο της Δημοκρατίας έως το τέλος του 20ού αιώνα, ασκώντας αποφασιστική επιρροή στη διαμόρφωση πολιτικής κουλτούρας και λαϊκής συνείδησης –πόσο μάλλον εφόσον η σχέση κόμματος-πολίτη στη Μεσόγειο χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα στενή (Μαραγκουδάκης 2022: 83)– παρότι σοσιαλιστικά, άσκησαν την εξουσία με μετριοπάθεια, κινούμενα αμφότερα στον χώρο της σοσιαλδημοκρατίας (Judt 2012: 523). Συγκριτικά, ωστόσο, στη ρητορική του πρώτου εντοπίζεται πιο ριζοσπαστικό πνεύμα με σαφές αντιδυτικό

περιεχόμενο. Ο λόγος για τον οποίο καλούμαστε να εξετάσουμε το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό είναι ότι, αποσκοπώντας στην έκφραση ενός υπαρκτού ρεύματος, ασκήθηκε επιρροή στην καθοριστικά διαμορφούμενη εκ των άνω (Anderson 1997: 174) εθνική λαϊκή συνείδηση, συμβάλλοντας, δηλαδή, στη διαιώνισή του.

Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού ρεύματος που δημιουργήθηκε στη μεταφρανκική Ισπανία έχουν σκιαγραφηθεί. Συνιστώντας το κόμμα που μπορούσε να εγγυηθεί περισσότερο από τα υπόλοιπα –ακραίους ή μετριοπαθείς πρώην καθεστωτικούς και κομμουνιστές– την ενότητα και τα νέα ζητούμενα, προέκρινε σχεδόν εξαρχής τον καθυστερημένο εναγκαλισμό με την Ευρώπη. Αυτό θεωρήθηκε μέσο για την παγίωση μιας συμπεριληπτικής Ισπανίας, στην οποία το νέο «εθνικό» θα οικοδομούνταν μέσα από το «δημοκρατικό», ενώ σύντομα τάχθηκε και υπέρ του Οργανισμού Βορειοατλαντικού Συμφώνου (ΝΑΤΟ) (Jáuregui 2003: 294-295). Καθώς η στροφή που επιζητούσε η ριζοσπαστική του πτέρυγα δεν ευοδώθηκε, η στάση του επηρέασε βαθμιαία σύσσωμο το πολιτικό φάσμα: οι συντηρητικοί, αποπειρώμενοι να αποτινάξουν το παρελθόν, τους συναγωνίζονταν προς την ίδια κατεύθυνση, ενώ τα άκρα, όπως μαρτυρείται και από τις εκλογικές επιδόσεις τους, θεωρήθηκαν περιθωριοποιημένα (Judt 2012: 522-523, Rodríguez-Jiménez 2012: 112-114).

Στην Ελλάδα, αντίθετα, ο αντιαμερικανισμός παρέμενε διάχυτος, ενώ, εάν και το αποτέλεσμα ενός δημοψηφίσματος για την ένταξη στην ΕΟΚ δεν μπορούσε να προεξοφληθεί (Κουλουμπής 2006: 37), η Ευρώπη, όπως σημειώθηκε, προξενούσε ηπιότερα συναισθήματα. Παίρνοντας αποστάσεις από το λιγότερο φιλελεύθερο παρελθόν του (Judt 2012*:* 510), ο Καραμανλής κατέβαλε πράγματι προσπάθειες, προκειμένου το νέο «εθνικό» να ευθυγραμμιστεί με το «ευρωπαϊκό» (Spourdalakis 1995: 169, Γαζή 2015: 252). Το κόμμα, ωστόσο, που εξέφρασε το κυρίαρχο λαϊκό αίσθημα ήταν άλλο. Ταύτιση λαού και έθνους, λόγος περί δυτικών συνηθειών που αλλοίωναν την ελληνική κουλτούρα, εξομοίωση ΕΟΚ-ΝΑΤΟ, αντιιμπεριαλιστικός εθνικοαπελευθερωτικός λόγος, το περίφημο «Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες», συνιστούν ορισμένες μόνο από τις θέσεις του καλπάζοντος ΠΑΣΟΚ (Γαζή 2015: 248-251, Ασημακόπουλος και Τάσσης 2018: 21-36). Ακόμα και ως κυβέρνηση (1981-1985), ωστόσο, παρατηρείται πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική, μη συμμετοχή σε νατοϊκές ασκήσεις και διατήρηση των αντιαμερικανικών συνθημάτων (Ριζάς 2006: 310-312, Ασημακόπουλος και Τάσσης 2018: 37-48). Ήταν, όμως, πράγματι έτσι; Ήδη από τη δεύτερη πρωθυπουργική θητεία του Ανδρέα Παπανδρέου (1985-1989, 1993-1996), το κόμμα θεωρείτο εναρμονισμένο με την Ευρώπη (Gallant 2001: 291). Η δυτική κατεύθυνση της χώρας ουδέποτε αμφισβητήθηκε πρακτικά, ενώ σε επίπεδο πραγματικής πολιτικής, η σύγκρουση έμοιαζε ανέκαθεν περισσότερο θεωρητική, με σκοπό τα μέγιστα οικονομικά ή εκλογικά οφέλη (Kokosalakis and Psimmenos 2003: 155, Beaton 2020: 447). Καθώς επί Κώστα Σημίτη (1996-2004) κυριάρχησε το αφήγημα της εκσυγχρονιστικής και απαρέγκλιτα φιλοευρωπαϊκής στροφής (Ασημακόπουλος και Τάσσης 2018: 55-75), η προηγούμενη ρητορική άρχισε να υιοθετείται αποσπασματικά και περισσότερο για διεθνή ζητήματα. Ως αποτέλεσμα, το 2000, τα αντιαμερικανικά αισθήματα των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ συγκλίνουν για πρώτη φορά με εκείνα της Νέας Δημοκρατίας, η οποία υπό την ηγεσία του Κώστα Καραμανλή (1997-2009) ήταν πλέον εκείνη που μετατοπιζόταν σε πιο «εθνικές» θέσεις (Λαλιούτη 2018: 412-419).

Όπως διαπιστώνεται, οι θέσεις του κόμματος βρίσκονταν και εδώ σε αλληλεπίδραση με το υπόλοιπο πολιτικοκοινωνικό φάσμα. Η υποχώρηση του αντιθετικού διπόλου «εθνικό-δυτικό» από τη ρητορική του ΠΑΣΟΚ δημιούργησε, λοιπόν, ένα κενό. Το κενό αυτό, με απονομιμοποιημένο τον παλαιό δεξιό εθνικισμό και αξιοποιώντας το ήδη υπάρχον –ωθούμενο από το Μακεδονικό– ρεύμα (Γαζή 2015: 259-260), το οποίο αδυνατούσαν να εκφράσουν οι ακραίοι που είχαν ενσωματωθεί στη Νέα Δημοκρατία επί Ευάγγελου Αβέρωφ και Κωνσταντίνου Μητσοτάκη (1981-1993) (Τσιράς 2011: 90-91), άρχισε πλέον να καλύπτεται από την ακροδεξιά (Λαλιούτη 2018: 412). Συντηρητικά κόμματα με αιχμηρή αντιδυτική ρητορική, δεδομένου ότι η Πολιτική Άνοιξη ταυτίστηκε με το Μακεδονικό, ενώ οι ακροδεξιοί σχηματισμοί προέτασσαν περισσότερο έως τότε το τρίπτυχο χριστιανισμός-φιλοβασιλισμός-αντικομμουνισμός, εισήλθαν, βέβαια, στο κοινοβούλιο μετέπειτα (Τσιράς 2011: 85-104, Ellinas 2012: 133-136).

Ο ισχυρότερος, συγκριτικά, ριζοσπαστισμός του ΠΑΣΟΚ, έκδηλα εντοπίσιμος στην υιοθέτηση ενός πολιτικού λόγου που, αρχικά, ωθούσε το «εθνικό» σε αντιπαραβολή με το «ευρωπαϊκό» και, κυρίως, το «αμερικανικό», είναι άμεσα συνυφασμένος με την παγίωση του αντιδυτικισμού στην ελληνική κοινωνία, καθώς αποσκοπώντας στην έκφραση ενός ήδη υπαρκτού πνεύματος, συνέβαλε αποφασιστικά στη διαιώνισή του. Πρόκειται, λοιπόν, για μια σχέση αλληλοτροφοδοτούμενη, η οποία δεν εντοπίζεται στην Ισπανία (Martin 2006: 46). Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου κυριαρχούσε η πολιτική της υπερβολής (Τσούκαλης 2006: 144), άσκησε ισχυρή επιρροή στην –όπως ήδη επισημάνθηκε– καθοριστικά διαμορφούμενη εκ των άνω, εθνική λαϊκή συνείδηση.

Δημόσιος ρόλος των δύο Εκκλησιών

Η μείωση της εκκλησιαστικής εξουσίας λόγω ασυμβατότητας με τη νεωτερικότητα (Gellner 1992: 247) δε συντελείται ομοιόμορφα. Ελλάδα και Ισπανία, κράτη μιας ηπείρου όπου η θρησκεία βιώνεται πλέον περισσότερο ως μνήμη (Μαραγκουδάκης 2022: 95), επέδειξαν ιδιαίτερη ανθεκτικότητα προς αυτή την κατεύθυνση (Smith 1986: 115, Gellner 1992: 145).

Η ισχυρή παρουσία του θρησκευτικού στοιχείου στην Ισπανία –και λιγότερο της Εκκλησίας, την παρακμή της οποίας επιδίωκε στην πραγματικότητα το καθεστώς (Judt 2012: 518)– συνυφαίνεται και με την περίοδο Franco. Από τη μία πλευρά, αυτό συνέβη διότι ο καθολικισμός αποτελούσε παραδοσιακό ταυτοτικό στοιχείο που, ελλείψει άλλων, όπως εθνοτικής ή γλωσσικής ομοιογένειας, συνέβαλλε στη συναισθηματική ενοποίηση της επικράτειας. Από την άλλη πλευρά, συνέβη διότι, εν μέσω ποικίλων προβλημάτων σε εσωτερικό και εξωτερικό, το καθεστώς επέλεγε συνειδητά να προσδίδει έμφαση στη θρησκεία εις βάρος της εκπαίδευσης, με στόχο αντί πολιτών τη δημιουργία γενεών πιστών (Jáuregui 2003: 286, 295). Παρότι η αποδοχή του πολιτικού πλουραλισμού εκ μέρους της πραγματοποιήθηκε φοβικά και βαθμιαία (Carr and Fusi 1981: 255), η Εκκλησία περιορίστηκε σταδιακά στην ιδιωτική σφαίρα, δεχόμενη –ας συγκρατήσουμε– κοσμικές πιέσεις, όπως μαρτυρείται από τον υγιέστερο χαρακτήρα της δημοκρατικής μετάβασης (Kaminis 2006) και την αποστασιοποίηση ακόμη και των συντηρητικών από εκείνη (Muro and Quiroga 2005: 22). Σύμφωνα με την επιστημονική έρευνα των Szakolczai and Füstös (1998: 217-219) όσον αφορά τα αξιακά πρότυπα, στη δύση του

αιώνα η χώρα του έντονα καθολικού παρελθόντος βρισκόταν πλέον αισθητά χαμηλότερα από Πορτογαλία και Ιταλία στην κλίμακα θρησκευτικότητας.

Στην Ελλάδα, αντίθετα, μέσω της διατήρησης του θρησκευτικού πνεύματος στο νέο Σύνταγμα και της ευρείας πολιτικής της αποδοχής (Kokosalakis and Psimmenos 2003: 147-148), η Εκκλησία παρέμεινε στενά συνδεδεμένη με το κράτος, «νομιμοποιώντας» με τον τρόπο αυτό και τον δημόσιο ρόλο της. Μέσω του τελευταίου –χαρακτηριστική έκφανση του οποίου συνιστά το ζήτημα των ταυτοτήτων– ισχυροποιήθηκε το ρεύμα εναντίον του εκλαμβανόμενου ως δεινού δυτικής προέλευσης (Kokosalakis and Psimmenos 2003: 134) εκσυγχρονισμού. Παράλληλα, μέσω της στάσης που υιοθέτησε σε μια σειρά από εθνικά θέματα, την ενορχήστρωση των οποίων απέδιδε συστηματικά στη Δύση (Λαλιούτη 2018: 411), ισχυροποιήθηκε και εκείνο του δεξιόστροφου αντιδυτικισμού (Βασιλάκης 2019), συνεισφέροντας τοιουτοτρόπως –και εν είδει σχήματος κύκλου– στην περαιτέρω παγίωσή του στην πολιτική ζωή (Ellinas 2012: 129-134).

Στον πυρήνα των δύο εθνικών αφηγημάτων

Παρότι είναι το γεμάτο στερεότυπα πνεύμα των εθνικών αφηγημάτων που σφυρηλατεί τους εθνικισμούς (McCrone 2000: 121-166), πριν την εξέταση του συγκεκριμένου πεδίου, ας προηγηθεί η παραδοχή ότι ορισμένα ιστορικά γεγονότα, διεργασίες ή χαρακτηριστικά αναδεικνύονται καταλυτικά αυτοδύναμα. Αντίθετα, λοιπόν, προς την καθολική Ισπανία, ο ανταγωνισμός της οποίας με άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις εκλαμβανόταν και από την ίδια ως δυτικός (Jáuregui 2003: 285-293), ο Ελληνισμός –εάν και είχε συνδιαμορφώσει τον δυτικό πολιτισμό– ήταν ορθόδοξος και βίωσε ετεροχρονισμένα τις εμβληματικές διαδικασίες που είχαν συντελεστεί στη Νεότερη Ευρώπη (Kokosalakis and Psimmenos 2003: 135, 139).

Παράλληλα, η οπτική ότι οι δύο χώρες συνιστούν τα νότια ευρωπαϊκά άκρα είναι παραπλανητικά ορθή. Διαθέτοντας σύνορα με τη Γαλλία, ακτογραμμή στον Ατλαντικό και νοτίως της αφρικανικά εδάφη που δεν πρωταγωνίστησαν στον ιστορικό ρουν, η Ισπανία αναδύεται εγγύτερη της Ελλάδας των θαλάσσιων συνόρων με την Ασία και την Αφρική, της προαιώνιας αλληλεπίδρασης με την Ανατολή και της σοβιετικής γειτονίας προς τον πυρήνα του ευρωπαϊκού χώρου. Πόσο μάλλον εφόσον το τμήμα της που ταυτίζεται με τη Δύση τοποθετείται δυτικότερα της αμιγώς γεωγραφικής του διάστασης. Εν ολίγοις, εντοπίζονται δυναμικές που κατέτασσαν αυτόματα το «ελληνικό» σε συγκρουσιακή ή μη ταυτόσημη, έστω, πορεία με το «δυτικοευρωπαϊκό».

Όσον αφορά τα εθνικά αφηγήματα, υπενθυμίζοντας τον σπουδαίο ρόλο που διαδραματίζει το πνεύμα τους στον τρόπο πρόσληψης του παρελθόντος και τη νομιμοποίηση του μέλλοντος (McCrone 2000: 12), διαπιστώνεται ότι ως ζητούμενο στη μετα-φρανκική Ισπανία ανέτειλε η καλλιέργεια μιας φιλελεύθερης ευρωπαϊκής ταυτότητας, η οποία θα σφυρηλατούσε και τη νέα εθνική (Jáuregui 2003: 315). Εφεξής, ήταν ξανά Ευρωπαίοι και αυτό σήμαινε ότι ο παραδοσιακός εθνικισμός όφειλε να εγκαταλειφθεί υπέρ αστικών χαρακτηριστικών (Muro and Quiroga 2005: 22), κατά το δυτικό πρότυπο, όπου έμφαση δε δινόταν στο «έθνος», αλλά το «κράτος» (Smith 1986: 138-140). Πέραν των πιστών νοσταλγών του Φράνκο, ορισμένα τοπικά εθνικιστικά

δίκτυα εξακολουθούσαν να ενεργούν ακραία (Muro and Quiroga 2005: 20-21), καθώς όμως οι ημιαυτονομήσεις των περιφερειών δε σήμαιναν απόσχιση και ήταν επιτρεπτές εφόσον επιδείκνυαν αφοσίωση στην ενιαία Ισπανία, ενώ οι τοπικές ελίτ –δεδομένου ότι οι εθνικολαϊκές συνειδήσεις διαμορφώνονται, όπως επισημάνθηκε, εκ των άνω– δεν επιζητούσαν την απόσχιση, αφέθηκαν επίσης στο περιθώριο (Judt 2012: 520, 701-702, Jáuregui 2003: 305). Αφού το αίσθημα του «συνανήκειν» συνιστούσε το πρότυπο, η εύρυθμη λειτουργία της Ισπανίας των περιφερειών ισοδυναμούσε με απόδειξη της ευρωπαϊκότητάς της. Ανατρέχοντας, δε, σε έρευνες της εποχής, ο διττός στόχος έμοιαζε να επιτυγχάνεται: το ποσοστό Ισπανών που αισθάνονταν συνδεδεμένοι με την Ευρώπη ήταν από τα πιο υψηλά στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Jáuregui 2003: 305), ενώ οι τοπικές εθνότητες αισθάνονταν πλέον ισόρροπα και Ισπανοί (Muro and Quiroga 2005: 21).

Στην Ελλάδα, αντίθετα, μέσω των συνηθισμένων διαδικασιών ενστάλαξης εθνικής ιδεολογίας, όπως της εκπαίδευσης και των μέσων ενημέρωσης (Anderson 1997: 174), παρατηρείται μια ιδιόμορφη σύνθεση μεσαιωνικού-νεωτερικού, στοιχείων που δυτικότερα βρίσκονταν πια σε αντιδιαστολή (Βερέμης 2016: 108). Όπως συνέβη στους περισσότερους βαλκανικούς εθνικισμούς, ως απόρροια της καθυστερημένης εκβιομηχάνισης (Gellner 1992: 264-267), έμφαση δόθηκε στις διαχρονικές ιδιαιτερότητες του έθνους και όχι στο «κράτος», υπό την έννοια της παράλληλης ενσωμάτωσης των πολιτών στις κρατικές δομές (Smith 1986: 138-144, Triandafyllidou, Calloni and Mikrakis 2017: 56). Αναπόφευκτα, και καθότι οι Έλληνες συνιστούν ένα από τα λίγα έθνη με εθνοτική συνέχεια μέσα στον χρόνο (Smith 1998: 191), η δυναμική των πιο παραδοσιακών στοιχείων –εάν και οι αρχές της ορθοδοξίας δεν αποκλίνουν ιδιαίτερα από εκείνες του φιλελεύθερου ευρωπαϊκού νεωτερισμού (Kokosalakis and Psimmenos 2003: 164)– υπήρξε καταλυτική. Η τελευταία, νομιμοποιημένη μέσω πλήθους βιωματικών τελετών (Kokosalakis and Psimmenos 2003: 148), συνιστούσε απόδειξη της ιστορικής τους συνέχειας, η οποία σχεδόν της πιστώθηκε, λόγω του ρόλου της επί Βυζαντίου και Τουρκοκρατίας (Smith 1986: 66). Ως αποτέλεσμα, καθότι ο ελληνικός πολιτισμός θεωρείτο και δυτικός, από την άλλη, η Δύση βρισκόταν στο στόχαστρο για μια σωρεία εθνικών θεμάτων (Kokosalakis and Psimmenos 2003: 136, 142, Zervas 2012: 224), στη νεοελληνική κοινωνία δημιουργήθηκε μια κρίση ταυτότητας (Τσαούσης 1983: 20), η οποία δύναται να αποδοθεί στα δίπολα «Ανατολή-Δύση», «μεσαιωνικό-κλασικό», «παράδοση-νεωτερικότητα» (Smith 1998: 203-204, Kokosalakis and Psimmenos 2003: 133). Από τη συγκεκριμένη ταλάντευση αποκαλύπτεται και συνάμα τροφοδοτείται η προσπάθεια διατήρησης του Ελληνισμού ως διακριτού και ακέραιου (Kokosalakis and Psimmenos 2003: 134). Επρόκειτο, παράλληλα, για ένα είδος βελτίωσης της αυτοεικόνας τους (Smith 1986: 150), καθώς, συγκριτικά με το ένδοξο παρελθόν και τους σύγχρονους Ευρωπαίους –για αυτό και το ελληνικό σχολικό βιβλίο προσδίδει διαχρονικά έμφαση στο πόσο σημαντική υπήρξε η Ελλάδα για τη Δύση (Zervas 2012: 142)– αισθάνονταν πλέον υποδεέστεροι (Ηρακλείδης 2001: 21-24). Μέχρι την έναρξη της εποχής που εξετάστηκε, λοιπόν, το αντιδυτικό στοιχείο αποτελούσε ήδη μια ιδιαίτερα ενεργό συνιστώσα του εθνικού αφηγήματος. Η σχέση εθνικισμού και αίσθησης πραγματικής ή φαντασιακής καταπίεσης κρίνεται, άλλωστε, αναλογική (Woolf 1995: 73-74).

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας –αναγνωρίζοντας την προβληματική εντοπισμού παράγοντα έσχατης προτεραιότητας– τα στοιχεία που άσκησαν την αποφασιστικότερη επιρροή στον ανόμοιο τρόπο με τον οποίο η πρόσληψη της Δύσης επηρέασε την υπό εξέταση περίοδο τους δύο εθνικισμούς συνιστούν: (α) η πρότερη πρόσδεση της Ελλάδας στη Δύση με τρόπο που θεωρήθηκε ότι δεν είχε επιτρέψει την εθνική πρόοδο και συμφιλίωση, αντίθετα με την Ισπανία, όπου το παρελθόν οδηγούσε στην πρόθεση σύγκλισης με την Ευρώπη, (β) η αντιθετική ποιοτικά ρητορική των δημοφιλέστερων κομμάτων και η πολιτική κουλτούρα που σφυρηλάτησαν και (γ) οι διαφορές που εντοπίζονται στον δημόσιο ρόλο των δύο Εκκλησιών, αλληλεπιδρώντας (δ) με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δύο κυρίαρχων εθνικών αφηγημάτων –η Ισπανία Δύση, ο Ελληνισμός μια ιδιαίτερη κοινότητα ανάμεσα σε αλλεπάλληλα «ανάμεσα». Αποτυπώνοντάς το διαφορετικά, το γεγονός ότι, εάν και θρησκευτικο-ρομαντικών χαρακτηριστικών αμφότεροι, η κυρίαρχη έκφανση του ισπανικού εθνικισμού μετουσιώθηκε σταδιακά σε αστική, ενώ η ελληνική αντιστάθηκε, σχετίζεται με τον τρόπο πρόσληψης του πρόσφατου βιωμένου παρελθόντος. Επιπλέον, σχετίζεται με την ισχυρότερη βούληση της Μαδρίτης συγκριτικά με της Αθήνας –επιβεβαιώνοντας στη συγκεκριμένη περίπτωση τη θεωρία ότι η κλίμακα αλλαγής είναι συνήθως ανάλογη της κλίμακας διατάραξης (Clemens 2020: 179)– αλλά και τις ανόμοιες, αναμενόμενα, ζυμώσεις που προκλήθηκαν από τον συγκερασμό των παραπάνω παραγόντων με το κάθε λαϊκό αίσθημα.

Διαθέτοντας, πλέον, πληρέστερη εποπτεία του πεδίου, ωστόσο, επί της θεματικής δύναται να υιοθετηθεί ακόμα μία οπτική. Πιο συγκεκριμένα, το πέρασμα από τον παραδοσιακό στον αστικό εθνικισμό και κατ' επέκταση στον διεθνισμό συνιστά θεμελιώδη έκφανση της μετατόπισης από τη νεωτερικότητα στη μετανεωτερικότητα, διαδικασίας που δύναται μακροπρόθεσμα να αποβεί τραυματική, καθότι οξύνεται η αίσθηση ανασφάλειας και ως αποτέλεσμα αναζητούνται γνώριμες παραδοσιακές σταθερές (Bauman και Bordoni 2016: 27-28, 89). Όσα παρουσιάστηκαν παραπάνω, λοιπόν, αποκαλύπτουν συνάμα ότι η ελληνική πραγματικότητα –εντός της οποίας η όψιμη νεωτερικότητα ερμηνευόταν συχνά ως «δούρειος ίππος» των ξένων δυνάμεων για την πραγμάτωση του στόχου του αφελληνισμού (Τσαούσης 1983: 15)– έχοντας προηγουμένως αλληλεπιδράσει περισσότερο από την ισπανική με τη Δύση, διέθετε δικαιολογημένα ισχυρότερους λόγους, για να παρουσιάζεται επιφυλακτική. Το ίδιο συμπέρασμα εξάγεται, άλλωστε, ακολουθώντας και την αντίστροφη ακριβώς πορεία, υιοθετώντας, δηλαδή, τη διαπίστωση περί επιφυλακτικότητας ως ισχύουσας θεωρίας και επιχειρώντας την εφαρμογή της σε καθέναν από τους παράγοντες και τις μετασχηματιστικές διαδικασίες που προσδιορίστηκαν παραπάνω ξεχωριστά.

Σημειώσεις

[1] Η διάκριση του Smith όσον αφορά τους παράγοντες που διαμορφώνουν τους εθνικισμούς είναι εξαμερής: κράτος, εδαφική επικράτεια, γλώσσα, θρησκεία, ιστορία, συμβολισμοί. Στην παρούσα μελέτη, η πρόσληψη της Δύσης εξετάζεται υπό το πρίσμα της αλληλεπίδρασής της με το σύνολο των ως άνω διαστάσεων. Ωστόσο, για πρακτικούς και επιστημονικούς λόγους, η δομή του κειμένου διαμορφώθηκε μετά τον προσδιορισμό των συμπερασμάτων.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Anderson, B. (1997), *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού* (μτφρ. Π. Χαντζαρούλα), Αθήνα, Νεφέλη.

Ασημακόπουλος, Β. και Τάσσης, Χ. (2018), Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση και εξέλιξη του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος, στο Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, 1974-2018: Πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 19-103.

Βασιλάκης, Μ. (2019), Ο εθνικός λόγος μιας «Εκκλησίας», στο Η. Μήλλας, *Ο αθώος εθνικισμός*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 206-213.

Bauman, Z. και Bordoni, C. (2016), *Η νεωτερικότητα σε κρίση* (μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος), Αθήνα, Ύψιλον.

Beaton, R. (2020), *Ελλάδα: Βιογραφία ενός σύγχρονου έθνους* (μτφρ. Μ. Αστερίου), Αθήνα, Πατάκης.

Βερέμης, Θ. (2016), *Βαλκάνια: Ιστορία και κοινωνία, ένα πολύχρωμο υπόδειγμα εθνικισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Berstein, S. (2007), *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ό αιώνα: Προς μια συγκριτική πολιτική ιστορία του αναπτυγμένου κόσμου* (μτφρ. Η. Στροίκου και Σ. Βόικου), Αθήνα, Ποιότητα.

Γαζή, Ε. (2015), Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση, στο Μ. Αυγερίδης, Έ. Γαζή και Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 246-260.

Clemens, E. (2020), *Τι είναι Πολιτική Κοινωνιολογία;* μτφρ. Γ. Σουβλής, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Διαμαντόπουλος, Θ. (2007), Εσωτερική πολιτική, 1964-1967, στο Ν. Βαρδιάμπασης (επιμ.), *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 14: *Σύγχρονος Ελληνισμός: Από το 1949 έως σήμερα*, Αθήνα, Δομή, σσ. 153-186.

Gellner, E. (1992), *Έθνη και εθνικισμός* (μτφρ. Δ. Λαφαζάνη), Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Hobsbawm, E. (1994), *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 έως σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα* (μτφρ. Χ. Νάντρις), Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου Καρδαμίτσας.

Ηρακλείδης, Α. (2001), Το ελληνικό έθνος σε έναν εχθρικό κόσμο: Εθνική αφήγηση και επιστημονικός εθνικισμός, *Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, Νο 5, σσ. 15-37.

Judt, T. (2012), *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο* (μτφρ. Ν. Σταματάκης), Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Κουλουμπής, Θ. (2006), Η μετάβαση στη Δημοκρατία: Ο ρόλος του Κ. Καραμανλή και του Α. Παπανδρέου, στο Μ. Μινώτου (επιμ.), *Ισπανία-Πορτογαλία-Ελλάδα: Τριάντα χρόνια από τη μετάβαση στη Δημοκρατία*, Πρακτικά Διημερίδας, Αθήνα, 18-19 Μαΐου 2005, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Πατάκης, σσ. 33-40.

Λιαλιούτη, Ζ. (2018), Ο αντιαμερικανισμός στον λόγο του ΠΑΣΟΚ, 1974-2018: Δημόσια Ιστορία, ταυτότητα, ιδεολογία, στο Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, 1974-2018: Πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 389-423.

Μαραγκουδάκης, Μ. (2022), *Κοινωνιολογία της νεωτερικότητας: μια μακροκοινωνιολογική έποψη*, Αθήνα, Κάλλιπος.

Μαραγκουδάκης, Μ. (2006), Η ιστορική κοινωνιολογία του Michael Mann, στο Μ. Mann, *Κράτη, πόλεμος και καπιταλισμός* (μτφρ. Ε. Τσερεζόλε), Αθήνα, Κριτική, σσ. 11-43.

McCrone, D. (2000), *Η Κοινωνιολογία του εθνικισμού: Οι αυριανοί μας πρόγονοι* (μτφρ. Ν. Βαφέας και Ν. Βάγιας), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Ριζάς, Σ. (2006), Εξωτερική πολιτική, 1949-1952, 1952-1955, 1955-1963, 1981-1990, στο Ν. Βαρδιάμπασης (επιμ.), *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 14: *Σύγχρονος Ελληνισμός: 1949-σήμερα*, Αθήνα, Δομή, σσ. 45-50, 69-74, 105-114, 309-314.

Σεραφετινίδου, Μ. (2006), *Εισαγωγή στην Πολιτική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg.

Τσαούσης, Δ. (1983), Ελληνισμός και ελληνικότητα, στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα, ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, σσ. 15-25.

Τσιράς, Ε. (2011), *Η νέα άκρα δεξιά στην Ελλάδα: οργανωτική εξέλιξη, εκλογική επιρροή και πολιτικός λόγος του Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.

Τσούκαλης, Λ. (2006), *Ευρώπη και μεταρρυθμίσεις*, στο Μ. Μινώτου (επιμ.), *Ισπανία-Πορτογαλία-Ελλάδα: Τριάντα χρόνια από τη μετάβαση στη Δημοκρατία*, Πρακτικά Διημερίδας, Αθήνα, 18-19 Μαΐου 2005, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Πατάκης, σσ. 143-148.

Woolf, S.J. (1995), *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, μτφρ. Ε. Γαζή, Αθήνα, Θεμέλιο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Carr, R. and Fusi J.P. (1981), *Spain: Dictatorship to Democracy*, London-Boston, Allen & Unwin.

Ellinas, A. (2012), Laos and the Greek extreme right since 1974, in A. Mammone, E. Godin and B. Jenkins (eds.), *Mapping the extreme right in Contemporary Europe*, London-New York, Routledge, pp. 124-139.

Gallant, A. (2001), *Modern Greece*, London-New York, Oxford University Press.

Jáuregui, P. (2003), Spain: "Europe" as a symbol of modernity, democracy and renewed international prestige, in B. Stråth and A. Triandafyllidou (eds.), *Representations of Europe and the nation in current and prospective member-state. Media, elites and civil society: The collective state of the Art and Historical Reports,* Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, pp. 274-319.

Kaminis, G. (2006), From transition to the consolidation of Democracy: Greece, Spain, Portugal, στο Μ. Μινώτου (επιμ.), *Ισπανία-Πορτογαλία-Ελλάδα: Τριάντα χρόνια από τη μετάβαση στη Δημοκρατία*, Πρακτικά Διημερίδας, Αθήνα, 18-19 Μαΐου 2005, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής-Πατάκης, pp. 77-87.

Kokosalakis, N. and Psimmenos, I. (2003), Modern Greece: A profile of identity and nationalism, in B. Stråth and A. Triandafyllidou (eds.), *Representations of Europe and the nation in current and prospective member-state. Media, elites and civil society: The collective state of the Art and Historical Reports,* Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, pp. 131-170.

Mann, M. (2012), *Sources of social power*, vol. 1: *A history of power from the beginning to AD 1760*, London, Cambridge University Press.

Martín, I. (2006), The political dimension of the transition to Democracy, στο Μ. Μινώτου (επιμ.), *Ισπανία-Πορτογαλία-Ελλάδα: Τριάντα χρόνια από τη μετάβαση στη Δημοκρατία*, Πρακτικά Διημερίδας, Αθήνα, 18-19 Μαΐου 2005, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Πατάκης, pp. 41-48.

Muro, D. and Quiroga, A. (2005), Spanish nationalism: Ethnic or civic (?), *Ethnicities*, Vol. 5, No 1, pp. 9-29.

Mylonas, H. and Tudor, M. (2023), *Varieties of nationalism: Communities, narratives, identities* [Cambridge Elements in the Politics of Development], Cambridge-New York-Melbourne-New Delhi, Cambridge University Press.

Papasotiriou, H. (2020), Greece in the tapes: Nixon and the junta, in A. Klapsis, C. Arvanitopoulos, E. Hatzivassiliou and E. Pedaliu (eds.), *The Greek Junta and the international system: A case study of southern European dictatorships: 1967-74*, New York, Routledge, pp. 27-38.

Preston, P. W. (1997), *Political/cultural identity: Citizens and nations in a global era*, London: Sage Academic Books.

Rodríguez-Jiménez, J. (2012), The spanish extreme right from neo-Francoism to xenophobic discourse, in A. Mammone, E. Godin and B. Jenkins (eds.), *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe*, London- New York, Routledge, pp. 109-123.

Skocpol, T. and Somers, M. (1980), The uses of comparative history in macrosocial inquiry, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 22, No 2, pp. 174-197.

Smith, A. (1998), *Nationalism and modernism*, London-New York, Routledge.

Smith, A. (1986), *The ethnic origins of nations*, Oxford, Basil Blackwell.

Spourdalakis (1995), *Securing democracy in post-authoritarian Greece: The role of political parties,* in P. Lewis and G. Pridham (eds.), *Stabilising fragile democracies*, London, Routledge, pp. 167-185.

Szakolczai, A. and Füstös, L. (1998), Value Systems in axial moments: A comparative analysis of 24 European countries, *European Sociological Review*, Vol. 14, No 3, pp. 211-229.

Triandafyllidou, A., Calloni, M. and Mikrakis, A. (2017), New Greek nationalism, *Sociological Research Online* 2/1, pp. 50-59.

Zervas, T. (2012), *The making of a modern Greek identity: Education, nationalism and the teaching of a Greek historical past* [East European Monographs No. DCCXC], Columbia, Columbia University Press.

ΠΡΟΤΥΠΑ ΑΝΔΡΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΕΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Διονύσης Χατζηθεοδώρου,[α] Αλέξανδρος Κολυβάς[β]

[α] Απόφοιτος τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ
[β] Απόφοιτος SciencesPo

Περίληψη

Η ελληνική δεκαετία του '80 και η εμπειρία της Μεταπολίτευσης δεν σχετίζονται μόνο με τον πολιτικό εκσυγχρονισμό αλλά και με τον κοινωνικό. Οι πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης χαρακτηρίζονται από ένα είδος κοινωνικού εκσυγχρονισμού, που συνδέεται με την έλευση μίας συνθήκης νέου ατομικισμού και με τη σταδιακή αποστρατιωτικοποίηση της κοινωνίας. Από την άλλη, ο στρατός ως θεσμός έχει τη δική του λειτουργική κουλτούρα, στης οποίας το επίκεντρο βρίσκουμε πρότυπα αρρενωπότητας και καταπίεσης των αποκλίνουσων συμπεριφορών, όπως η ομοφυλοφιλία. Το εξεταζόμενο αρχειακό υλικό, που επιβεβαιώνει τις ανωτέρω θέσεις, αντλείται από τις επιστολές που δημοσιεύονταν στα περιοδικά *ΑΜΦΙ* και *Κράξιμο* κατά την περίοδο 1978-1986. Η ανάλυσή μας εντοπίζει τρεις βασικές αφηγήσεις: οι αναγνώστες του περιοδικού τονίζουν τον φόβο τους να μην αποκαλυφθεί η σεξουαλική τους ταυτότητα, ελπίζουν στην ενδεχόμενη απελευθέρωση που θα βίωναν στην περίπτωση της αποκάλυψης αυτής και τέλος, επισημαίνουν τη λεκτική βία που αντιμετωπίζουν στη θητεία τους. Τα ευρήματα δείχνουν ότι το ομοφυλοφιλικό κίνημα της περιόδου γίνεται, έτσι, ένας εκφραστής του κοινωνικού εκσυγχρονισμού που συντελείται μέσα από την ανάδειξη της ατομικότητας, ερχόμενο, ταυτόχρονα, σε ρήξη με τις απαρχαιωμένες δομές του Ελληνικού Στρατού που κυριαρχούσαν.

Λέξεις Κλειδιά: ΑΜΦΙ, Κράξιμο, Στρατιωτική Κοινωνιολογία, Μεταπολίτευση, Θητεία

PATTERNS OF MASCULINITY IN THE ARMED FORCES OF THE EARLY METAPOLITEFSI PERIOD

Dionysis Chatzitheodorou,[α] Kolyvas Alexandros[β]

[α] Graduate of the Department of Political Science and Public Administration, NKUA
[β] Graduate of SciencesPo

Abstract

The Greek decade of the 1980s and the experience of the Metapolitesfi is not only related to political modernisation but also to a social one. The first decades of the Metapolitesfi are characterised by a social modernisation, linked to the advent of a new individualism and the gradual demilitarisation of society. On the other hand, the military as an institution has its own functional culture, at the heart of which we find norms of masculinity and repression of deviant behaviours, such as homosexuality. The archival material under consideration is drawn from letters published in the journals AMFI and Kraximo during the period 1978-1986. Our analysis identifies three main narratives: the readers of the magazine emphasize their fear of having their sexual identity revealed, they hope for the eventual liberation they would experience in case of such disclosure, and finally they point out the verbal violence they faced in their service. The findings show that the homosexual movement of the period thus becomes an agent of social

modernization through the emergence of individuality, while at the same time breaking with the antiquated structures of the Greek Army that dominated the period.

Keywords: AMFI, Kraximo, Military Sociology, Metapolitefsi, Military Service

Εισαγωγή

Στόχος της ανάλυσής μας είναι να αποτυπώσει τον τρόπο που παρουσιάζεται η στρατιωτική θητεία μέσα από τις αφηγήσεις της ομοφυλόφιλης κοινότητας, όπως αυτές δημοσιεύονται στις επιστολές που εκδίδονταν στα περιοδικά «Αμφί» και «Κράξιμο». Τα δύο περιοδικά αυτά αποτελούσαν το βασικό μέσο υπεράσπισης των δικαιωμάτων της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας και ξεκίνησαν να εκδίδονται στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές του '80 στην Αθήνα. Το «Αμφί» (1978-1990) και το «Κράξιμο» (1981-1993) αποτέλεσαν τα πρώτα περιοδικά του ομοφυλοφιλικού κινήματος στην Ελλάδα. Στα περιοδικά αυτά παρατίθενται, σε αρκετά από τα φύλλα τους, και κατά βάση στο Αμφί, απόψεις αναφορικά με τη στρατιωτική θητεία. Οι απόψεις αυτές εκφράζονται μέσα από ατομικές αφηγήσεις συνδρομητών ή φίλων των περιοδικών και οι περισσότερες είναι ανώνυμες ή αναφέρεται μονάχα το μικρό όνομα του γράφοντος.

Η έρευνα επικεντρώνεται στην πρώιμη περίοδο της Μεταπολίτευσης, καθώς το υλικό καλύπτει τα τέλη της δεκαετίας του '70 έως τα μέσα της δεκαετίας του '80. Στόχος είναι να σκιαγραφήσουμε την εναρκτήρια φάση εκσυγχρονισμού του Ελληνικού Στρατού, που κρύβει μία ένταση μεταξύ θεσμικού και μη θεσμικού επιπέδου. Ο Στρατός, στην Μεταπολίτευση, περιορίζεται στα καθήκοντά του, απομακρυνόμενος από την πολιτική σφαίρα, ενώ παράλληλα η θεσμική αντιμετώπιση των ομοφυλόφιλων γίνεται ηπιότερη, ειδικά μετά την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, οι καθημερινές πρακτικές και ο λόγος των στελεχών, καθώς και των στρατιωτών, δείχνουν μια στασιμότητα που οδηγεί στην καταπίεση των ομοφυλόφιλων στρατιωτών. Σε αυτό το πλαίσιο, στις επιστολές οι στρατιώτες εκφράζουν τις αγωνίες και την καταπίεση που βιώνουν ως ομοφυλόφιλοι και τον φόβο της αποκάλυψης της σεξουαλικότητας.

Το ερμηνευτικό πλαίσιο της έρευνας βασίζεται αφενός στην προσέγγιση του στρατού ως ενός θεσμού όπου κυριαρχούν τα πρότυπα ανδρισμού και εν τέλει δημιουργούν καταπιεστικές ιεραρχίες, και αφετέρου στην ελληνική βιβλιογραφία που παρουσιάζει την Μεταπολίτευση ως μια περίοδο πολιτικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού, όπου άρχισαν να αναδεικνύονται οι ατομικές ταυτότητες ως σημεία αναφοράς.

Θεωρητικό πλαίσιο

Στρατός και πρότυπα ανδρισμού

Ο Στρατός αποτελεί έναν θεσμό που έχει την δική του κουλτούρα ως προς τη λειτουργία του. Η κουλτούρα αυτή έχει στον πυρήνα της την έννοια της αρρενωπότητας και ως εκ τούτου, ως χώρος κοινωνικής συναναστροφής, γεννά μια κοινωνικοποίηση που περιστρέφεται γύρω από πρότυπα ανδρισμού, που σχετίζονται με την σωματική δύναμη, την αυτοπεποίθηση, τον δυναμισμό του χαρακτήρα κλπ. Η κοινωνικοποίηση αυτή έχει ως αποτέλεσμα την αποκρυστάλλωση ηγεμονικών αρρενωποτήτων. Είναι ηγεμονικές διότι αφήνουν περιορισμένο ή καθόλου χώρο για να εκφραστούν

διαφορετικές αρρενωπότητες, όπως είναι η περίπτωση της ομοφυλοφιλίας (Hinojosa 2010). Η ηγεμονική παρουσία συγκεκριμένου προτύπου οδηγεί στη δημιουργία μιας ιεραρχίας ανδρισμού η οποία εκφράζεται είτε επίσημα (π.χ. σωματική ικανότητα) είτε ανεπίσημα (μέσα από τον λόγο/ συμπεριφορά στελεχών και στρατιωτών) (Arkin and Dobrofsky 1978). Σε αυτό το περιβάλλον, το οποίο είναι δομημένο γύρω από την έννοια του ανδρισμού, ο στρατιώτης αναπόφευκτα προσλαμβάνει τον εαυτό του μέσα από την σκοπιά αυτών των ιεραρχιών με αποτέλεσμα να διαμορφώνει ανάλογα την συμπεριφορά του (Elkin 1946).

Η ελληνική περίπτωση δεν αποτελεί εξαίρεση αυτού του κανόνα. Ο Ελληνικός Στρατός αποτελεί έναν ολοκληρωτικό θεσμό, καθώς αποκόπτει το άτομο από την καθημερινότητά του και του στερεί την ιδιωτικότητά του, αφού εντός του στρατώνα δεν υπάρχει προσωπικός χώρος. Επιπλέον, η στρατιωτική θητεία, στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, αποτελεί ένα πέρασμα που οδηγεί στην ενηλικίωση και μετατρέπει το άτομο από αγόρι σε άντρα, μέσα από αυτή την ανδρική κοινωνικοποίηση (Drogniti 2021, 2022).

Τα ανωτέρω αναφέρθηκαν για να επισημανθεί πως η κοινωνικοποίηση στο στρατιωτικό πλαίσιο και ειδικά στον Ε.Σ., είναι μια διαδικασία που δίνει έμφαση στον ανδρισμό, καταπιέζοντας "αποκλίνουσες" συμπεριφορές, στις οποίες ανήκει και η ομοφυλοφιλία. Το αποτέλεσμα αυτού οδηγεί σε μια ολοκληρωτική καταπίεση των ταυτοτήτων που δεν συμβαδίζουν με τις νόρμες των προτύπων αρρενωπότητας.

Μεταπολίτευση

Η Μεταπολίτευση μπορεί να ιδωθεί στο πλαίσιο ενός κοινωνικού και πολιτικού εκσυγχρονισμού, μέσα από τον οποίο αναδεικνύεται η ατομικότητα και ο κριτικός ατομικισμός ως βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας (Παναγιωτόπουλος και Πανταζής, 2010). Σε αυτή τη περίοδο, εντοπίζουμε αιτήματα εκσυγχρονισμού της στρατιωτικής θητείας που εδράζονται στην ατομική ταυτότητα. Στα αιτήματα αυτά υποβόσκει η βαθύτερη επιθυμία εκδημοκρατισμού του στρατεύματος εν γένει, αλλά και ειδικότερα σε σχέση με την ανισότητα που βιώνουν οι ομοφυλόφιλοι άνδρες που υπηρετούν.

Μπορούμε, σε αυτό το σημείο, να κάνουμε κάποιες γενικές παρατηρήσεις σε σχέση με αυτές τις ατομικές αφηγήσεις που εντοπίσαμε στα δύο περιοδικά της πρώιμης Μεταπολίτευσης. Είναι πολύ σημαντικό να συγκρατήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ασκείται κριτική στις συνθήκες που επικρατούσαν στον Ελληνικό Στρατό. Αυτή η κριτική, μέσα από την ατομική αφήγηση, θέτει τα θεμέλια ενός άτυπου εκσυγχρονισμού του στρατεύματος. Με αυτόν τον τρόπο, επιβεβαιώνεται η είσοδος της ελληνικής κοινωνίας στη φάση ενός συγκεκριμένου είδους κοινωνικού εκσυγχρονισμού που εντάσσει, εκτός των άλλων, την ταυτοτική πολιτική στον πυρήνα της ατομικότητας (Παναγιωτόπουλος και Πανταζής 2010).

Η απαρχή αυτών των νέων κοινωνικών κινημάτων, όπως ονομάζονται, έχουν ως αφετηρία τον Μάη του '68 στο Παρίσι (Γιαννακόπουλος 2014). Είναι ακριβώς αυτό το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούμε να αντιληφθούμε τις αξιώσεις της ομοφυλόφιλης κοινότητας για τον εκσυγχρονισμό του Ελληνικού Στρατού. Παρόλο που δεν γίνεται αμιγώς με συλλογικό τρόπο, όπως προαναφέρθηκε, αλλά μέσα από το προσωπικό βίωμα, η αμφισβήτηση του κυρίαρχου προτύπου αρρενωπότητας, εντός του τελευταίου

ιστορικά ελληνικού θεσμού που εκσυγχρονίστηκε, είναι χαρακτηριστικό των νέων κοινωνικών αιτημάτων που εμφανίζονται (Αγγελόπουλος, Πανταζής και Ροτζώκος 2014).

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η ανάλυση εντοπίζει κάποια κοινά σημεία μεταξύ των αφηγήσεων και για αυτό επιτρέπεται μια κατηγοριοποίηση του υλικού. Το υλικό, λοιπόν, διαιρείται σε τρεις κατηγορίες. Στη πρώτη κατηγορία εντοπίζονται επιστολές στις οποίες υπάρχει έντονα το συναίσθημα φόβου (φόβος της καταπίεσης και φόβος της αποκάλυψης). Είναι σαφές από τις αφηγήσεις ότι οι ομοφυλόφιλοι άντρες της περιόδου διακατέχονταν από έντονα αρνητικά συναισθήματα προς τη θητεία. Πρώτα από όλα, σε διάφορες επιστολές τονίζεται το άγχος και ο φόβος της αποκάλυψης κατά τη διάρκεια της στράτευσης. Είναι συχνή η ερώτηση προς τα περιοδικά για το αν γίνονται εξετάσεις κατά τη διάρκεια της στρατολόγησης με στόχο τον εντοπισμό των ομοφυλόφιλων υποψήφιων στρατιωτών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός ζευγαριού που ετοιμάζεται να υπηρετήσει και έστειλε από κοινού επιστολή στο περιοδικό εκφράζοντας την αγωνία του για να μην αποκαλυφθεί η σεξουαλικότητα στο οικογενειακό περιβάλλον. Διαβάζουμε: «τρέμουμε, εγώ και ο φίλος μου, στο ερώτημα αυτό. Αλίμονο αν μάθουν οι δικοί μας τίποτε, θα πεθάνουν» (Λάκης 1983).

Πέραν από το άγχος που προκαλεί το ενδεχόμενο της ανακάλυψης της σεξουαλικότητας από τρίτους, πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι οι ομοφυλόφιλοι στρατιώτες βίωναν καταπίεση καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας. Οι επιστολές περιγράφουν ακριβώς το πόσο έντονα αναπαράγεται το ανδρικό πρότυπο εντός του στρατού.

> «Βέβαια, κάποιος ομοφυλόφιλος πηγαίνοντας στο στρατό ξέρει πολύ καλά τι πρόκεται ν' αντιμετωπίσει. Είναι προετοιμασμένος ψυχολογικά. Άλλωστε, ζει τη φασιστική νοοτροπία των κυρίαρχων αντιλήψεων για τη σεξουαλικότητα και στην πολιτική του ζωή. Όμως η διαφορά έγκειται στο ότι ως πολίτης έχει τη δυνατότητα ν' αμυνθεί κάπως. Στο στρατό τα περιθώρια στενεύουν και ο κλοιός γίνεται πιο ορατός» (Λευτέρης 1985).

Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται αφηγήσεις στις οποίες η πιθανότητα της αποκάλυψης της σεξουαλικής ταυτότητας φαίνεται να λειτουργεί απελευθερωτικά. Παρά το γεγονός ότι η αποκάλυψη της σεξουαλικότητας κατά τη διάρκεια της θητείας περιγράφεται ως «εφιάλτης» (Λευτέρης 1985) από ορισμένους, υπάρχουν περιπτώσεις που φαντάζει απελευθερωτική. Συναντήσαμε επιστολές όπου επισημαίνεται αφενός ο φόβος της αποκάλυψης, αφετέρου ότι ένα τέτοιο σενάριο εν τέλει θα λειτουργούσε απελευθερωτικά, καθώς τα άτομα θα είχαν πλέον την ευκαιρία να ζήσουν ανοιχτά με τον τρόπο που επιθυμούσαν. Στην περίπτωση ενός φαντάρου που είναι σε σχέση και έχει μαθευτεί η σεξουαλικότητά του, έχει ακολουθήσει ανάκριση όπου τα στελέχη τον απειλούν με στρατοδικείο. Με το πέρας της διαδικασίας της ανάκρισης ο ίδιος απευθύνει τις σκέψεις του στον σύντροφό του:

> «Στεναχωρήθηκα κι είπα μέσα μου ότι αν το μάθαιναν οι γέροι μου πάει η σχέση μας, χώρια που θα' παιρναν καρδιοτονωτικές ενέσεις. [...] Αργότερα, στη σκοπιά, κάθησα και τα σκέφτηκα όλα αυτά και είπα μέσα μου ότι αν τελικά το μάθουν οι

γέτοι μου, δεν θα έχω πλέον κανένα λόγο να κρύβομαι και αν ήθελες και εσύ να πιάναμε σπίτι μαζί» (Αλέκος 1984).

Υπάρχει, μάλιστα, περίπτωση όπου πράγματι αποκαλύπτεται η σεξουαλικότητα ενός στρατιώτη κατά τη διάρκεια της θητείας του και, ενώ διακόπτει τη στρατιωτική του θητεία λόγω έντονης καταπίεσης από το στρατιωτικό περιβάλλον, επιστρέφει στην πολιτική ζωή και παύει να κρύβει την σεξουαλικότητά του. Όπως αναφέρει ο ίδιος (Ανώνυμος 1983) «*όταν γύρισα σπίτι μου* [αφού διέκοψε τη θητεία του] *άρχισα να εκδηλώνομαι, να ντύνομαι έξαλα, να βάφω τα μαλλιά μου και μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα τον έμαθαν όλοι*».

Συνολικά, στην τρίτη κατηγορία παρατηρούμε ένα κοινό μοτίβο μη αμφισβήτησης της στρατιωτικής θητείας. Στη συντριπτική πλειονότητα των επιστολών δεν εκφράζεται αμφισβήτηση του στρατιωτικού θεσμού εν γένει. Η στάση είναι σαφώς αρνητική ως προς την στρατιωτική θητεία, ωστόσο, δεν εκφράζεται το αίτημα της κατάργησής της αλλά της μεταρρύθμισής της. Όσον αφορά στο ζήτημα κάποιας εσωτερικής αντίστασης στη διαδικασία αυτή, παρατίθενται δύο διαφορετικές απόψεις που εκφράζονται από δύο διαφορετικούς επιστολογράφους. Από τη μία, ένας αναγνώστης που κρατάει την ανωνυμία του, αναφέρει ότι είναι απογοητευμένος από τον εαυτό του που κρύβεται «πίσω από το μουστάκι του» (Ανώνυμος 1985), το οποίο έχει αφήσει ως ένδειξη ανδρισμού και δεν τολμά να αντιδράσει. Από την άλλη, ένας άλλος που υπογράφει ως Λευτέρης (1985) επισημαίνει ότι οι ομοφυλόφιλοι στρατιώτες, παρά το γεγονός ότι «υπηρετούν το σύστημα που προσπαθεί να τους συνθλίψει, δεν απορρίπτουν την σεξουαλικότητά τους», δείχνοντας έτσι ότι η ατομική ταυτότητα, παρά την καταπίεση, επιβιώνει. Εντούτοις, υπάρχουν μεμονωμένες περιπτώσεις ατόμων που είναι ενάντια στη στράτευση με βάση τη σεξουαλική τους ταυτότητα.

Στη μεγάλη πλειονότητά τους, οι εμπειρίες αυτών των ατόμων, εκείνης της περιόδου, στον Ελληνικό Στρατό είναι άκρως αρνητικές και πολύ συχνά ψυχοφθόρες. Ωστόσο, οι ευρύτερες κοινωνικές δυναμικές, ήδη άρχισαν να μεταβάλλουν την ελληνική κοινωνία από τη δεκαετία του '60. Αυτές σχετίζονται με την ανάδειξη της ατομικότητας και την υποχώρηση των μεγάλων συλλογικών αφηγήσεων, την αυτοπραγμάτωση, και την απαίτηση για προσωπική ερωτική αυτονομία (Παναγιωτόπουλος 2021). Η ταυτοτική πολιτική, λοιπόν, δεν μπορεί να ιδωθεί εκτός του συγκεκριμένου πλαισίου, αφού πηγάζει από αυτό.

Το ομοφυλοφιλικό κίνημα, μέσα από την ατομική αφήγηση, καθίσταται, έτσι, ένας άτυπος εκφραστής της αναντιστοιχίας ανάμεσα σε μια κοινωνία που βρίσκεται σε φάση εκσυγχρονισμού από τη μία και μια στρατιωτική θητεία αντιδημοκρατική στη βάση της, που δεν έχει πλήρως εκσυγχρονιστεί ακόμη. Ας σημειωθεί πως στη δεκαετία του '80 τα αιτήματα για εκσυγχρονισμό του Ελληνικού Στρατού προέρχονται από ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας και δεν εκφράζονται μονάχα από μία συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ή τάξη.

Συμπέρασμα

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εισήγηση θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως η δυνατότητα θεσμικού εκσυγχρονισμού του Ελληνικού Στρατού πηγάζει εγγενώς από την

ίδια τη μεταβολή που συντελέστηκε στη Μεταπολίτευση ως προς τον ρόλο που διαδραματίζει πλέον (πολιτικός εκσυγχρονισμός και περιορισμός του στρατού εκτός πολιτικής). Ωστόσο, δίχως τη δυναμική του κοινωνικού εκσυγχρονισμού, ο Ελληνικός Στρατός δεν θα μπορούσε να εκδημοκρατιστεί στη ζώνη της καθημερινής πρακτικής (συμπεριφορές-αντιλήψεις), όπως παρατηρείται σήμερα. Η πραγμάτωση αυτού του εκσυγχρονισμού βασίζεται στο προσωπικό βίωμα (όπως επιβεβαιώνουν οι επιστολές στα περιοδικά) και στην ανάδειξη του ατόμου ως πυλώνα της κοινωνίας, παρά την υπερπολιτικοποίηση της δεκαετίας του '80. Αυτός ο εκδημοκρατισμός της στρατιωτικής θητείας είχε αρχικά περιορισμένη έκταση, όμως θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε εκείνη την περίοδο το αφετηριακό σημείο του άτυπου, αλλά και ουσιαστικού, εκσυγχρονισμού του Ελληνικού Στρατού μέσα από τον τρόπο που περιγράφηκε.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αγγελόπουλος, Γ., Πανταζής, Π. και Ροτζώκος, Ν. (2014), Φαντάροι. Το κίνημα για τον εκδημοκρατισμό της θητείας και οι «ένστολοι πολίτες», στο Βαμβακάς, Β. και Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του ΄80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σσ. 617-619.

Αλέκος (1984), [Επιστολή αναφορικά με την στρατιωτική θητεία]. *ΑΜΦΙ*. Περίοδος Β', 16-17, 76.

Ανώνυμος (1983), [Επιστολή αναφορικά με την στρατιωτική θητεία]. *ΑΜΦΙ*. Περίοδος Β' 14-15, 102.

Ανώνυμος (1985), [Επιστολή αναφορικά με την στρατιωτική θητεία]. *ΑΜΦΙ*. Περίοδος Β' 18-19, 52.

Γιαννακόπουλος, Κ. (2014), Ομοφυλοφιλικό κίνημα. ΑΚΟΕ/αμφί: μεταδομισμός, εναλλακτική πολιτική, νέες κοινωνικές ταυτότητες, στο Βαμβακάς, Β. και Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του ΄80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σσ. 392-394.

Λάκης (1983), [Επιστολή αναφορικά με την στρατιωτική θητεία]. *ΑΜΦΙ*. Περίοδος Β' 14-15, 103.

Λευτέρης (1985), [Επιστολή αναφορικά με την στρατιωτική θητεία]. *ΑΜΦΙ*. Περίοδος Β' 18-19, 102.

Παναγιωτόπουλος, Π. και Πανταζής, Π. (2010), Νεολαία και στρατιωτική θητεία 1980-1987. Υποκειμενικότητα και εκδημοκρατισμός των θεσμών στην κοινωνία της επιθυμίας, στο Καραμανωλάκης, Β., Ολυμπίου, Ε. και Παπαθανασίου, Ι., (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία τον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 369-375.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2021), *Οι Περιπέτειες της Μεσαίας Τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Arkin, W. and Dobrofsky, L. R. (1978), Military Socialization and Masculinity, *Journal of Social Issues*, Vol. 34, No 1, pp. 151-168. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1978.tb02546.x

Drongiti, A. (2021), À la recherche d'une intimité sexuelle. Résistance collective et camaraderie masculine des appelés dans les casernes grecques, *Genre, sexualité et société*, Vol. 26. https://doi.org/10.4000/gss.6910

Drongiti, A. (2022), Le service militaire en Grèce: Fabriquer de « vrais hommes », *Travail, genre et sociétés*, Vol. 47, No 1, pp. 55-71. https://doi.org/10.3917/tgs.047.0055

Elkin, H. (1946), Aggressive and Erotic Tendencies in Army Life, *American Journal of Sociology*, Vol. 51, No 5, pp. 408-413. https://doi.org/10.1086/219851

Hinojosa, R. (2010), Doing Hegemony: Military, Men, and Constructing a Hegemonic Masculinity, *The Journal of Men's Studies*, Vol. 18, No 2, pp. 179-194. https://doi.org/10.3149/jms.1802.179

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 9ΟΥ ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΚΕ

ΠΑΝΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΜΕΤΡΟΝ ΑΝΟΡΩΠΟΣ
ΠΡΟΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)
HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY (HSS)

9ο Τακτικό Συνέδριο Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας / ΕΚΕ

Αθήνα, 30 Οκτωβρίου - 01 Νοεμβρίου 2024

Η Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία,
το τμήμα Κοινωνιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
και το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
συνδιοργανώνουν συνέδριο με θέμα:

1974 – 2024
Κοινωνία και Κοινωνιολογία στην Ελλάδα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας

Το συνέδριο θα διεξαχθεί
διά ζώσης και διαδικτυακά

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών
ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837

ΕΚ ΚΕ
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Επισκεφτείτε τη σελίδα της ΕΚΕ
www.hellenicsociology.gr/

Στην πρώτη σελίδα επεξεργασμένη εικόνα του
έργου τού Μάριου Βατζιά, «Πολυτεχνείο», 1975.
© Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου

Επιστημονική Επιτροπή

Ιωάννα Τσίγκανου - Πρόεδρος, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ
Νίκος Ναγόπουλος - Αντιπρόεδρος και Υπεύθυνος συντονισμού θεματικών - επιστημονικών ομάδων, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Χριστίνα Καρακιουλάφη - Γραμματέας και Υπεύθυνη δημοσιευμάτων, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος - Ταμίας, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Χρύσα Ζάχου - Τακτικό Μέλος, **Υπεύθυνη δημοσιευμάτων**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Deree
Ανδρομάχη Χατζηγιάννη - Τακτικό Μέλος, Υπεύθυνη δημοσιευμάτων, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ
Βασίλης Βαμβακάς - Τακτικό Μέλος, Υπεύθυνος Επικοινωνιακής Στρατηγικής, Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Δημήτρης Παρσάνογλου - Τακτικό Μέλος, Αναπληρωτής Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Φωτεινή Τζαβέλλα - Μέλος, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου

Αγγελική Υφαντή, Ερευνήτρια Γ΄, Ακαδημία Αθηνών
Αναστασία Χαραλάμπη, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο

Διαδικτυακή υποστήριξη Συνεδρίου

Πένυ Παπαγεωργοπούλου, Πληροφορικός, Διδάκτωρ, ΕΚΠΑ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΚΕ 2024

Τετάρτη 30 Οκτωβρίου Αμφιθέατρο Άλκης Αργυριάδης - ΕΚΠΑ

9.00-9.30	**Προσέλευση**
9.30-10.00	**Έναρξη – Χαιρετισμοί** **Χαιρετισμούς θα απευθύνουν οι:** **Geoffrey Pleyers,** πρόεδρος ISA (προς επιβεβαίωση) **Kaja Gadowska,** πρόεδρος ESA **Ιωάννα Τσίγκανου,** πρόεδρος ΕΚΕ
10.00-11.00	Στρογγυλό Τραπέζι: Οι Πρόεδροι των Τμημάτων Κοινωνιολογίας για τη θεσμοποίηση της Κοινωνιολογίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στη χώρα **Συντονισμός: Μάνος Σπυριδάκης** **Συμμετέχουν οι: Μάνος Σπυριδάκης, Νίκος Ναγόπουλος, Νίκος Σερντεδάκις, Τρύφων Κωστόπουλος**
11.00-12.30	Στρογγυλό Τραπέζι: Το ΕΚΚΕ για την Κοινωνική έρευνα, την Κοινωνία και την Κοινωνιολογία την εποχή της μεταπολίτευσης **Συντονισμός: Βασιλική Γεωργιάδου** **Συμμετέχουν οι: Αμαλία Φραγκίσκου, Ιωάννα Τσίγκανου, Μαρία Θανοπούλου, Μανίνα Κακεπάκη, Δήμητρα Κονδύλη, Νίκος Σουλιώτης**
12.30-13.30	Στρογγυλό Τραπέζι Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης: Η Γ' Ελληνική Δημοκρατία: Από τις ελπίδες της Μεταπολίτευσης σε πολιτικά αδιέξοδα; **Συντονισμός: Δημήτρης Χαραλάμπης** **Συμμετέχουν οι: Ντόρα Γιαννάκη, Μαρίνα Ρήγου, Δημήτρης Σωτηρόπουλος, Φιλίππα Χατζησταύρου, Δημήτρης Χαραλάμπης**
13.30-14.30	Διάλειμμα
14.30-15.30	Στρογγυλό Τραπέζι: Κοινωνία, πολιτική και θρησκεία: Εξελίξεις και προοπτικές 50 χρόνια από τη Μεταπολίτευση **Συντονισμός: Αλέξανδρος Σακελλαρίου** **Συμμετέχουν οι: Αντώνης Παπαρίζος, Πολύκαρπος Καραμούζης, Νίκη Παπαγεωργίου, Χρήστος Τσιρώνης**
15.30-16.30	Στρογγυλό Τραπέζι: Κοινωνικές επιστήμες και τεχνολογία. Ανθρωπογενείς διακινδυνεύσεις, επιλεκτικότητες και αναστοχαστικές προοπτικές **Συντονισμός: Νίκος Ναγόπουλος** **Συμμετέχουν οι: Νίκος Ναγόπουλος, Αριστοτέλης Τύμπας, Παναγιώτα Γεωργοπούλου, Χρήστος Κουρούτζας**
16.30-17.00	Διάλειμμα
17.00-18.30	Στρογγυλό Τραπέζι: Φάσεις και αντιφάσεις του πολιτισμικού εκδημοκρατισμού 1974-2024 **Συντονισμός: Βασίλης Βαμβακάς** **Συμμετέχουν οι: Μανούσος Μαραγκουδάκης, Παναγής Παναγιωτόπουλος, Αγγελική Γαζή, Βασίλης Βαμβακάς**
18.30-20.00	Στρογγυλό Τραπέζι: Το φύλο στη μεταπολίτευση **Συντονισμός: Χρύσα Ζάχου, Λάουρα Αλιπράντη** **Συμμετέχουν οι: Μαρία Γαβουνέλη, Μαρία Καραμεσίνη, Μαρία Στρατηγάκη, Χαρά Καραγιαννοπούλου, Χρυσή Βιτσιλάκη, Γιώτα Παπαγεωργίου**

Πέμπτη 31 Οκτωβρίου ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ						
Πέμπτη 31/10	**ΑΙΘ 1**	**ΑΙΘ 2**	**ΑΙΘ 3**	**ΑΙΘ 4**	**ΑΙΘ 5**	**ΑΙΘ 6**
9.00-10.30	Παραβατικότητα ανηλίκων και Μεταπολίτευση **(host: Ιωάννα Τσίγκανου, συντονισμός: Σοφία Βιδάλη)** https://us06web.zoom.us/j/89545451488?pwd=cRdaIwipMqE0Ng3GMiXJlU2QtNZSbO.1 Meeting ID: 895 4545 1488 Passcode: 843178	Μεθοδολογία της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας **(host: Νίκος Ναγόπουλος, συντονισμός: Αγγελική Υφαντή)** https://us06web.zoom.us/j/89094849101?pwd=3KTgVgSaLEQ7cFtbaPY6kTnE6kyvbj.1 Meeting ID: 890 9484 9101 Passcode: 639405	Κοινωνιολογία της εργασίας Ι **(host: Χριστίνα Καρακιουλάφη, συντονισμός: Γιώργος Τσιώλης)** https://us06web.zoom.us/j/89437834466?pwd=ewmIGQlQbZleW5InWU8IBkaz8mP0SZ.1 Meeting ID: 894 3783 4466 Passcode: 930629	Η ελληνική κοινωνία απέναντι στη μετανάστευση **(hosts: Απόστολος Παπαδόπουλος, Δημήτρης Παρσάνογλου, συντονισμός: Γιώργος Νικολόπουλος)** https://us06web.zoom.us/j/87139591577?pwd=jW0i24486Usa2vkKt3AHdOiJRKOMxi.1 Meeting ID: 871 3959 1577 Passcode: 229574	Εκπαιδευτικές πρακτικές, στάσεις και απόψεις στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση **(host: Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, συντονισμός: Ιωάννης Καμαριανός)** https://us06web.zoom.us/j/85789046757?pwd=HPsy22XbVvpc6BtIJoZnhR3oljnXmB.1 Meeting ID: 857 8904 6757 Passcode: 508556	Νέοι Επιστήμονες Ι: Έμφυλες διακρίσεις στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία **(host: Φωτεινή Τζαβέλλα, συντονισμός: Δήμητρα Κονδύλη)** https://us06web.zoom.us/j/83878224990?pwd=giGkuRGTrZfORE9KkkzrnBUWZ7kr7N.1 Meeting ID: 838 7822 4990 Passcode: 539905
10.30-10.45	Διάλειμμα					
10.45-12.15	Κοινωνική ανοχή και συνοχή κατά τη Μεταπολίτευση **(host: Ιωάννα Τσίγκανου, συντονισμός: Εριφύλη Μπακιρλή)** https://us06web.zoom.us/j/84185280583?pwd=dyOdah4bavk7eUAwXQZ8Jy7qmaHy0p.1 Meeting ID: 841 8528 0583 Passcode: 413447	Μεθοδολογία της ποσοτικής κοινωνικής έρευνας **(host: Νίκος Ναγόπουλος, συντονισμός: Αναστασία Χαραλάμπη)** https://us06web.zoom.us/j/86441636843?pwd=MmplqilTg1Tf9ZC2wC3Xj8Jf3TqMh6.1 Meeting ID: 864 4163 6843 Passcode: 069780	Κοινωνιολογία της εργασίας ΙΙ **(host: Χριστίνα Καρακιουλάφη, συντονισμός: Γιώργος Τσιώλης)** https://us06web.zoom.us/j/83139825681?pwd=UB6rx08t5yGUP31Xb3Riq3dkbb8GGP.1 Meeting ID: 831 3982 5681 Passcode: 922079	Μετανάστευση και άσυλο: Σύγχρονες προκλήσεις **(host: Δημήτρης Παρσάνογλου, συντονισμός: Απόστολος Παπαδόπουλος)** https://us06web.zoom.us/j/84283573976?pwd=aKsCgtFDdabYXpojGXa4e7PwEUERi5.1 Meeting ID: 842 8357 3976 Passcode: 222823	Εκπαιδευτική πολιτική, μεταρρυθμίσεις και ανισότητες **(host: Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, συντονισμός: Θεόδωρος Θάνος, Απόστολος Καραούλας)** https://us06web.zoom.us/j/81924862922?pwd=bwSYFuP0nqNkQTnR6nagjSannglozT.1 Meeting ID: 819 2486 2922 Passcode: 130611	Νέοι Επιστήμονες ΙΙ: Κρίσεις και (ανα)διαμορφώσεις της κοινωνίας **(host: Φωτεινή Τζαβέλλα, συντονισμός: Αναστασία Χαλκιά)** https://us06web.zoom.us/j/83857407057?pwd=eHihMLhzg3UI8NvopPokkBlxePRH8P.1 Meeting ID: 838 5740 7057 Passcode: 722278
12.15-12.30	Διάλειμμα					
12.30-14.00	Δίκαιο-δικαιώματα και κοινωνικός έλεγχος	Κοινωνική και κοινωνιολογική θεωρία Ι. Επανεξετάζοντας κλασικές	Ανισότητες, πολιτικές και κοινωνική ένταξη	Κοινωνία, δημοκρατία και θρησκεία	Ζητήματα στρατιωτικής κοινωνιολογίας	Νέοι Επιστήμονες ΙΙΙ: Κοινωνική έρευνα και αποτυπώσεις

	(host & συντονισμός: Ιωάννα Τσίγκανου) https://us06web.zoom.us/j/89779869063?pwd=utX4Q33aGKUgvbbSqNaEDA9bjyW8MG.1 Meeting ID: 897 7986 9063 Passcode: 157620	θεωρητικές προσεγγίσεις στην Κοινωνιολογία **(host: Νίκος Ναγόπουλος, συντονισμός: Χρήστος Κουρούτζας)** https://us06web.zoom.us/j/87200483684?pwd=1PvvpfF09bMDfZ0AxHai9sOZNCaglb.1 Meeting ID: 872 0048 3684 Passcode: 730772	**(host: Χριστίνα Καρακιουλάφη, συντονισμός: Μάνος Σπυριδάκης)** https://us06web.zoom.us/j/85171097438?pwd=3zewJk4mJiQrWrxrMDD424TtUmlSIO.1 Meeting ID: 851 7109 7438 Passcode: 177534	**(hosts: Χρύσα Ζάχου, Λάουρα Αλιπράντη, συντονισμός: Αντώνης Παπαρίζος)** https://us06web.zoom.us/j/86071185051?pwd=hSM5O7P79peZwg9Jcj3ZnIXZStaVIK.1 Meeting ID: 860 7118 5051 Passcode: 245136	**(host: Δημήτρης Παρσάνογλου, συντονισμός: Γεράσιμος Καραμπελιάς)** https://us06web.zoom.us/j/82545123396?pwd=NJ7IFayWy1sRfGM30jZodzDYxhM64S.1 Meeting ID: 825 4512 3396 Passcode: 373067	**(host: Φωτεινή Τζαβέλλα, συντονισμός: Ευγενία Πετροπούλου)** https://us06web.zoom.us/j/84490228482?pwd=I2GNPTalb4UxGogC2leokjCwurxkZ3.1 Meeting ID: 844 9022 8482 Passcode: 344046
14.00-15.00	Διάλειμμα					
15.00-16.30	«Μεταπολίτευση»: Αποδόμηση ή μεταδόμηση του πολιτικού; **(host: Ιωάννα Τσίγκανου, συντονισμός: Νίκος Δεμερτζής)** https://us06web.zoom.us/j/87971648279?pwd=B5QJrDwuReMVEnG87DR7iBrx2f4KKc.1 Meeting ID: 879 7164 8279 Passcode: 461497	Κοινωνική και κοινωνιολογική θεωρία ΙΙ. Θεωρίες υποκειμένου-Σύστημα και επικοινωνία **(host: Νίκος Ναγόπουλος, συντονισμός: Βασίλης Ρωμανός)** https://us06web.zoom.us/j/84841674600?pwd=vwnShbQXR9ZPRgX3uKyI5Y0WyRGRcS.1 Meeting ID: 848 4167 4600 Passcode: 662875	Κοινωνική συνοχή και κοινωνικός αποκλεισμός **(host: Χριστίνα Καρακιουλάφη, συντονισμός: Δημήτρης Παρσάνογλου)** https://us06web.zoom.us/j/89769438835?pwd=3LPAPJD3gpK7RlTnjmFyivRIeJOO2g.1 Meeting ID: 897 6943 8835 Passcode: 303342	Φύλο, οικονομία και πολιτικές **(hosts: Χρύσα Ζάχου, Λάουρα Αλιπράντη, συντονισμός: Μαρία-Ανδριανή Κωστοπούλου)** https://us06web.zoom.us/j/89215954949?pwd=mFFLJa1nBa48jA7xElnz40vVZ28F5B.1 Meeting ID: 892 1595 4949 Passcode: 059793	Πολιτισμικές ταυτότητες και πρακτικές στη Μεταπολίτευση **(host & συντονισμός: Βασίλης Βαμβακάς)** https://us06web.zoom.us/j/82345152268?pwd=yPQ7zPMuKt71d0bTxq4mah3FBm7bG4.1 Meeting ID: 823 4515 2268 Passcode: 388880	Κοινωνιολογία της υγείας **(host: Φωτεινή Τζαβέλλα, συντονισμός: Μάνος Σαββάκης, Μανόλης Τζανάκης)** https://us06web.zoom.us/j/85694735429?pwd=1W8LfGu78qbbGyNtUuLx9nqYRCwjEW.1 Meeting ID: 856 9473 5429 Passcode: 601558
16.30-16.45	Διάλειμμα					
16.45-18.15	Μεταμορφώσεις του πολιτικού κατά τη Μεταπολίτευση **(host: Ιωάννα Τσίγκανου, συντονισμός: Στεφανία Καλογεράκη)** https://us06web.zoom.us/j/88618181907?pwd=Y3SqCtuWy151IUiDPxT	Κοινωνιολογία της γνώσης. Κοινωνιολογικές ερμηνείες και αφηγηματικός λόγος **(host: Νίκος Ναγόπουλος, συντονισμός: Δημήτρης Παρασκευόπουλος)** https://us06web.zoom.us/j/87822855596?pwd	Διαστάσεις της οικονομικής κοινωνιολογίας και κοινωνιολογίας της υπαίθρου **(host: Χριστίνα Καρακιουλάφη, συντονισμός: Απόστολος Παπαδόπουλος)** https://us06web.zoom.	Σεξουαλικότητες **(hosts: Χρύσα Ζάχου, Λάουρα Αλιπράντη, συντονισμός: Βενετία Καντσά)** https://us06web.zoom.us/j/81003178727?pwd=1S6xTtklWOy7zVCDFJcZE	Μεταπολίτευση και ΜΜΕ **(host & συντονισμός: Βασίλης Βαμβακάς)** https://us06web.zoom.us/j/81931633821?pwd=FD39T6chN3h1uezunHLVhNJb7Z7osJ.1 Meeting ID: 819 3163	Προσεγγίσεις του αστικού χώρου **(host & συντονισμός: Ανδρομάχη Χατζηγιάννη)** https://us06web.zoom.us/j/85960151070?pwd=fhHJVrxOrvYvGggMzf3d9kq66TZLPQ.1

	aPQ8Fl7jj66.1 Meeting ID: 886 1818 1907 Passcode: 933290	=brw0KTYmJkQOhbDpg695aQKNTdR1X5.1 Meeting ID: 878 2285 5596 Passcode: 477074	us/j/85067825758?pwd=aIO6rWO9ywhVcGLeu8PAR5KJmLEs2i.1 Meeting ID: 850 6782 5758 Passcode: 554333	EAxBaXZ5Q.1 Meeting ID: 810 0317 8727 Passcode: 667590	3821 Passcode: 497488	Meeting ID: 859 6015 1070 Passcode: 771021
18.15-18.30	Διάλειμμα					
18.30-20.30	Εκλογικοί μετασχηματισμοί κατά τη Μεταπολίτευση **(host: Ιωάννα Τσίγκανου, συντονισμός: Παναγιώτης Ζάννης)** https://us06web.zoom.us/j/88450292038?pwd=4XNtdO3dVtgyoShbXmz9odn7Vo8Kk4.1 Meeting ID: 884 5029 2038 Passcode: 194994	Κοινωνιολογία της γνώσης και των διακινδυνεύσεων **(host: Νίκος Ναγόπουλος, συντονισμός: Μιχάλης Πουλημάς)** https://us06web.zoom.us/j/82138126349?pwd=kVymzFR4OadKvK8F9EheyLldKmUw0G.1 Meeting ID: 821 3812 6349 Passcode: 750850	**ΕΣ.** Καλλιτέχνες / Δημιουργοί (ή) επαγγελματίες: κριτικοί αναστοχασμοί και μεθοδολογικές διερωτήσεις στη συνθήκη του «μετα-επαγγελματισμού» **(hosts: Χριστίνα Καρακιουλάφη, Αλέξανδρος Μπαλτζής, συντονισμός: Χριστίνα Καρακιουλάφη, Σίσσυ Θεοδοσίου, Αλέξανδρος Μπαλτζής, Ιωάννης Τσιουλάκης)** https://us06web.zoom.us/j/82534839243?pwd=Pz18HzuIaMLX0zkktXRDoEEKg8FRfi.1 Meeting ID: 825 3483 9243 Passcode: 142723	Διαστάσεις της έμφυλης βίας **(host: Χρύσα Ζάχου, συντονισμός: Λάουρα Αλιπράντη)** https://us06web.zoom.us/j/85080711467?pwd=gbpoWja15gSDweVuV26fT5iR9o48oW.1 Meeting ID: 850 8071 1467 Passcode: 988131	Ενημέρωση, πολιτική και νέα μέσα **(host: Βασίλης Βαμβακάς, συντονισμός: Ιωάννα Βώβου)** https://us06web.zoom.us/j/87020646787?pwd=9ZnGlDz3y5TwQfehOZF8XXcaBUHq9M.1 Meeting ID: 870 2064 6787 Passcode: 209339	Κοινωνικά κινήματα και συγκρούσεις στη Μεταπολίτευση **(host: Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, συντονισμός: Νίκος Σερντεδάκις)** https://us06web.zoom.us/j/87051777638?pwd=TGQXxbYN9gIKS6Yr6TbojB4PAubpZT.1 Meeting ID: 870 5177 7638 Passcode: 746339

Παρασκευή 1 Νοεμβρίου ΔΙΑ ΖΩΣΗΣ - ΕΚΠΑ						
Παρασκευή 1/11	**ΑΙΘΟΥΣΑ 15**	**ΑΙΘΟΥΣΑ ΑΡΓΥΡΗΣ ΦΑΤΟΥΡΟΣ**	**ΑΙΘΟΥΣΑ 305**	**ΑΙΘΟΥΣΑ Β΄ ΙΣΟΓΕΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΝΟΜΙΚΗΣ**	**ΑΙΘΟΥΣΑ 12**	**ΑΙΘΟΥΣΑ 11**
9.00-10.30	**ΕΣ.** Βία κατά των γυναικών και Ελληνική Αστυνομία: Μια κριτική αποτίμηση της ελληνικής περίπτωσης **(Υπεύθυνη: Δήμητρα Μαρέτα)**	**ΕΣ.** Επαναφέροντας την ύπαιθρο στο κέντρο της μελέτης των χωροκοινωνικών μετασχηματισμών **(Υπεύθυνος: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος)**	**ΕΣ.** Επανοικειοποίηση του παρελθόντος: μνήμη και ταυτότητα στους μεταναστευτικούς και προσφυγικούς πληθυσμούς **(Υπεύθυνη: Ιλιρίντα Μουσαράι)**	**ΕΣ.** Δίκαιο και πολιτική: Κρίσεις και προκλήσεις στη σύγχρονη κοινωνική και νομική θεωρία **(Υπεύθυνη: Ελένη Ρεθυμιωτάκη)**	**ΕΣ.** Χώρο-κοινωνικές ανισότητες και όψεις της φτώχειας στον αστικό χώρο, 2011-2021 της ελληνικής καταναλωτικής κοινωνίας κατά την περίοδο 1974-2024 **(Υπεύθυνοι/ες: Ίρις Πολύζου, Δήμητρα Σιατίτσα, Σταύρος Ν. Σπυρέλλης)**	**ΕΣ.** Δικαιώματα, φύλο και αναπηρία **(Υπεύθυνος: Νίκος Σαρρής)**
	ΑΙΘΟΥΣΑ 15	**ΑΙΘΟΥΣΑ ΑΡΓΥΡΗΣ ΦΑΤΟΥΡΟΣ**	**ΑΙΘΟΥΣΑ 305**	**ΑΙΘΟΥΣΑ Β΄ ΙΣΟΓΕΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΝΟΜΙΚΗΣ**	**ΑΙΘΟΥΣΑ 12**	**ΑΙΘΟΥΣΑ 11**
10.30-12.00	**ΕΣ.** Οικογένεια και ελληνική κοινωνία. Μετασχηματισμοί και αλλαγές **(Υπεύθυνες: Ιωάννα Τσίγκανου, Ανδρομάχη Χατζηγιάννη)**	**ΕΣ.** Η συγκρότηση, η προβληματοποίηση και οι μετασχηματισμοί της ελληνικής καταναλωτικής κοινωνίας κατά την περίοδο 1974-2024 **(Υπεύθυνος: Δημήτρης Λάλλας)**	**ΕΣ**. Κοινωνιολογικές, θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις των επιπτώσεων της κρίσης (Α' Μέρος) **(Υπεύθυνος: Ιορδάνης Ψημμένος)**	**ΕΣ.** Προσφυγικά στρατόπεδα: κοινωνικές, χωρικές και οικονομικές πτυχές **(Υπεύθυνη: Όλγα Λαφαζάνη)**	**ΕΣ.** Κοινωνική αντίδραση απέναντι στο έγκλημα και καταστάσεις άρνησης στην Ελλάδα **(Υπεύθυνη: Αναστασία Χαλκιά)**	**ΕΣ.** Ψηφιακός Μετασχηματισμός: Κοινωνία και προοπτικές **(Υπεύθυνος: Γιώργος Παπαδούδης)**
12.00-12.30	Διάλειμμα					
	ΑΙΘΟΥΣΑ ΚΑΛΛΙΓΑ	**ΑΙΘΟΥΣΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ**	**ΑΙΘΟΥΣΑ 305**	**ΑΙΘΟΥΣΑ Β΄ ΙΣΟΓΕΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΝΟΜΙΚΗΣ**	**ΑΙΘΟΥΣΑ ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ ΔΗΜΑΚΗ**	**ΑΙΘΟΥΣΑ 11**
12.30-14.00	**ΕΣ.** Παιδική προστασία, οικογενειακή πολιτική και ενδοοικογενειακή βία: Ιστορικές μεταβολές και σύγχρονες εξελίξεις **(Υπεύθυνη: Στέλλα Παπαμιχαήλ)**	**ΕΣ.** Το πλέγμα μετανάστευσης και κινητικότητας ως ένα νέο πεδίο διαπραγμάτευσης και διεκδίκησης για τους μετανάστες/πρόσφυγες (Α' Μέρος) **(Υπεύθυνος: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος)**	**ΕΣ.** Κοινωνιολογικές, θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις των επιπτώσεων της κρίσης (Β' Μέρος) **(Υπεύθυνος: Ιορδάνης Ψημμένος)**	**ΕΣ.** Θέματα Κοινωνιολογίας στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης **(Υπεύθυνη: Βασιλική Καντζάρα, Συντονίστρια: Ελένη Τσικνάκου, Αναπληρωτής συντονιστής: Φώτιος Τσιούμας)**	**ΕΣ.** Δημογραφικές τάσεις και κοινωνικοοικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες στην σύγχρονη Ελλάδα **(Υπεύθυνος: Κώστας Ρόντος)**	**ΕΣ.** Πράσινη μετάβαση: δημόσιες πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Ευρήματα της εμβληματικής Δράσης JustREDI. **(Υπεύθυνος: Νίκος Δεμερτζής)**

14.00-15.00	Διάλειμμα					
	ΑΙΘΟΥΣΑ 15	**ΑΙΘΟΥΣΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ**	**ΑΙΘΟΥΣΑ 305**	**ΑΙΘΟΥΣΑ Β΄ ΙΣΟΓΕΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΝΟΜΙΚΗΣ**		
15.00-16.30	**ΕΣ.** Έμφυλες διακρίσεις σε περίοδο πολλαπλών κρίσεων **(Υπεύθυνες: Μαρία Στρατηγάκη, Γεωργία Πετράκη)**	**ΕΣ.** Το πλέγμα μετανάστευσης και κινητικότητας ως ένα νέο πεδίο διαπραγμάτευσης και διεκδίκησης για τους μετανάστες/πρόσφυγες (Β' Μέρος) **(Υπεύθυνος: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Συντονιστής: Γιώργος Μαυρομμάτης)**	**ΕΣ.** Εργασιακή επισφάλεια των νέων στην Ελλάδα **(Υπεύθυνος: Δημήτρης Παρσάνογλου, Συντονιστής: Μάνος Σπυριδάκης, Σχολιασμός: Βασίλης Τσιάνος)**	**ΕΣ.** Όψεις της συλλογικής δράσης και των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων **(Υπεύθυνος: Κωνσταντίνος Κανελλόπουλος)**		
16.30-17.00	Διάλειμμα					
17.00-18.00	**Αμφιθέατρο Ιωάννης Δρακόπουλος:** Στρογγυλό Τραπέζι Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων: Εφαρμοσμένη Κοινωνιολογία **Συντονισμός: Χριστίνα Καρακιουλάφη** **Συμμετέχουν οι: Ευαγγελία Τσαπατσάρη, Ευστράτιος Χατζηχαραλάμπους, Σέβη Τσαμπουνάρη, Νταίζη Παπαθανασοπούλου, Άκης Ορφανός**					
18.00-19.30	**Αμφιθέατρο Ιωάννης Δρακόπουλος: Η διαδρομή της ΕΚΕ στη Μεταπολίτευση** **Συντονισμός: Ιωάννα Τσίγκανου** **Συμμετέχουν οι πρώην πρόεδροι της ΕΚΕ: Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Πλειός, Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Σωκράτης Κονιόρδος, Αργύρης Κυρίδης.**					
19:30- 21:30	**Αρχαιρεσίες ΕΚΕ**					

9ο Συνέδριο της ΕΚΕ

Αθήνα 30 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 2024

Αναλυτικό πρόγραμμα του Συνεδρίου

Τετάρτη 30 Οκτωβρίου (Αμφιθέατρο Άλκης Αργυριάδης - ΕΚΠΑ)

9.00 - 9.30: Προσέλευση

9.30 - 10.00: Έναρξη – Χαιρετισμοί

Χαιρετισμούς θα απευθύνουν οι:

Geoffrey Pleyers, πρόεδρος ISA (προς επιβεβαίωση)
Kaja Gadowska, πρόεδρος ESA
Ιωάννα Τσίγκανου, πρόεδρος ΕΚΕ

10.00 - 11.00: Στρογγυλό τραπέζι: Οι Πρόεδροι των Τμημάτων Κοινωνιολογίας για τη θεσμοποίηση της Κοινωνιολογίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στη χώρα

Συντονισμός: Μάνος Σπυριδάκης, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Συμμετέχουν οι:

Μάνος Σπυριδάκης, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Νίκος Σερντεδάκις, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Τρύφων Κωστόπουλος, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

11.00 - 12.30: Στρογγυλό τραπέζι: Το ΕΚΚΕ για την Κοινωνική έρευνα, την Κοινωνία και την Κοινωνιολογία την εποχή της μεταπολίτευσης

Συντονισμός: Βασιλική Γεωργιάδου, Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Πρόεδρος ΕΚΚΕ

Συμμετέχουν οι:

Μαρία Θανοπούλου, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Δήμητρα Κονδύλη, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Μανίνα Κακεπάκη, Ερευνήτρια Β΄, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Νίκος Σουλιώτης, Ερευνητής Β΄, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Αμαλία Φραγκίσκου, ΕΛΕ Α’ βαθμίδας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

12.30 - 13.30: Στρογγυλό Τραπέζι Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης: Η Γ' Ελληνική Δημοκρατία: Από τις ελπίδες της Μεταπολίτευσης σε πολιτικά αδιέξοδα;

Συντονισμός: Δημήτρης Χαραλάμπης, Ομότιμος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πρόεδρος της ΕΕΠΕ

Συμμετέχουν οι:

Ντόρα Γιαννάκη, Πολιτική Επιστήμων, Εμπειρογνώμων Πολιτικών Ασφάλειας και Δικαιοσύνης
Μαρίνα Ρήγου, Επίκουρη Καθηγήτρια Δημοσιογραφίας, Πολιτικής και Νέων Μέσων, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Δημοσιογράφος
Δημήτρης Σωτηρόπουλος, Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλίππα Χατζησταύρου, Επίκουρη Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Δημήτρης Χαραλάμπης, Ομότιμος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

13.30 - 14.30 Διάλειμμα

14.30 - 15.30: Στρογγυλό Τραπέζι: Κοινωνία, πολιτική και θρησκεία: Εξελίξεις και προοπτικές 50 χρόνια από τη Μεταπολίτευση

Συντονισμός: Αλέξανδρος Σακελλαρίου, Δρ. Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο & ερευνητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Συμμετέχουν οι:

Αντώνης Παπαρίζος, Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Πολύκαρπος Καραμούζης, Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Νίκη Παπαγεωργίου, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Θρησκείας και της Ηθικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Χρήστος Τσιρώνης, Καθηγητής Κοινωνικής Θεωρίας του Σύγχρονου Πολιτισμού και του Χριστιανισμού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

15.30 - 16.30: Στρογγυλό Τραπέζι: Κοινωνικές επιστήμες και τεχνολογία. Ανθρωπογενείς διακινδυνεύσεις, επιλεκτικότητες και αναστοχαστικές προοπτικές

Συντονισμός: Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Συμμετέχουν οι:

Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Αριστοτέλης Τύμπας, Καθηγητής, Διευθυντής Μεταπτυχιακού «Science, Technology, Society», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Παναγιώτα Γεωργοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Χρήστος Κουρούτζας, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

16.30 - 17.00 Διάλειμμα

17.00 - 18.30: Στρογγυλό Τραπέζι: Φάσεις και αντιφάσεις του πολιτισμικού εκδημοκρατισμού 1974-2024

Συντονισμός: Βασίλης Βαμβακάς, Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Μανούσος Μαραγκουδάκης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Πολιτισμικές νοοτροπίες και πολιτικά οράματα την εποχή της μεταπολίτευσης

Παναγής Παναγιωτόπουλος, Αναπληρωτής καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Δημοκρατία και συναισθηματική μεταβολή. Σκέψεις για τον έρωτα και την αγάπη στα μεταπολιτευτικά χρόνια

Αγγελική Γαζή, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Μικρές ραδιοφωνικές ιστορίες. Η πολιτισμική επανάσταση του Μέσου

Βασίλης Βαμβακάς, Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη
Η κοινωνία τους δημοκρατικού θεάματος

18.30 - 20.00: Στρογγυλό Τραπέζι: Το φύλο στη Μεταπολίτευση

Συντονισμός: Χρύσα Ζάχου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Deree-The American College of Greece

Λάουρα Αλιπράντη, Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Μέλος της CSW, UN GENEVA

Μαρία Γαβουνέλη, Καθηγήτρια στη Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - ΕΚΠΑ και Πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου /ΕΕΔΑ
Έμφυλες μεταβολές στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα χρόνια της Μεταπολίτευσης

Μαρία Καραμεσίνη, Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Διευθ/ντρια Εργαστηρίου Σπουδών Φύλου, Πρόεδρος Επιτροπής Ισότητας των Φύλων και Καταπολέμησης των Διακρίσεων του Παντείου Πανεπιστημίου
Γυναίκες και έμφυλες ανισότητες και διακρίσεις στην αγορά εργασίας 50 χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση

Μαρία Στρατηγάκη, Ομότιμη Καθηγήτρια Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Διευθύντρια Μεταπτυχιακού «Σπουδές Φύλου», Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ), Πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Γυναικών Πανεπιστημιακών (ΕΛΕΓΥΠ)
Από τον ριζοσπαστικό φεμινισμό στην καταγγελία του σεξισμού. 50 χρόνια αγώνων

Χαρά Καραγιαννοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Πενήντα Χρόνια Δημοκρατίας στην Ελλάδα: Χαρτογραφώντας την πορεία προς την έμφυλη ισότητα

Χρυσή Βιτσιλάκη, Ομότιμη Καθηγήτρια Χρυσή Βιτσιλάκη τ. Πρυτάνισσα Πανεπιστημίου Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής & Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού
Η ένταξη της διάστασης του Φύλου στην Ελληνική Ανώτατη Εκπαίδευση: Η περίπτωση των προγραμμάτων Σπουδών Φύλου

Γιώτα Παπαγεωργίου, Ομότιμη Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιου Κρήτης
Η έρευνα του Φύλου στην Ελλάδα

Πέμπτη 31 Οκτωβρίου (ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ)

9.00 - 10.30

Αίθουσα 1: Παραβατικότητα ανηλίκων και Μεταπολίτευση

Συντονισμός: Σοφία Βιδάλη, Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Μαργαρίτα Γασπαρινάτου, Επίκουρη Καθηγήτρια εγκληματολογίας και αντεγκληματικής πολιτικής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Κοινωνικές αναπαραστάσεις της παραβατικότητας ανηλίκων και ηθικοί πανικοί

Ευάγγελος Αληγιζάκης, Δρ. Πανεπιστημίου Αθηνών Επιμελητής Ανηλίκων, Μεταδιδακτορικός ερευνητής Πανεπιστημίου Αιγαίου
Η Δικαιοσύνη των ανηλίκων ως «Παραμορφωτικός Καθρέφτης»; Αλλαγή παραδείγματος στη μελέτη της παραβατικότητας των ανηλίκων: από την αξιολόγηση του ατόμου στην αξιολόγηση του θεσμού

Παράσχος Κανλής, Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Μέλος ερευνητικού προσωπικού του Εργαστηρίου Κριτικής, Εγκληματολογικής Μελέτης και Έρευνας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Η αντανάκλαση της εμπορευματοποίησης και της παραβατικότητας της εργασίας στο χώρο του ερασιτεχνικού αθλητισμού

Εριφύλη Μπακιρλή, Δρ. Εγκληματολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ο ρόλος των φορέων κοινωνικοποίησης στην ανήλικη παραβατικότητα: το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού (bullying)

Αίθουσα 2: Μεθοδολογία της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας

Συντονισμός: Αγγελική Υφαντή, Ερευνήτρια Γ΄, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών

Μιχάλης Χριστοδούλου, Επίκουρος καθηγητής, ΠΤΔΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Είναι καινοτόμο το να βρίσκεις κενά στην βιβλιογραφία; Ένας εναλλακτικός τρόπος τεκμηρίωσης της συμβολής στην ποιοτική κοινωνική έρευνα

Αναστασία Χαλκιά, Κοινωνιολόγος - Εγκληματολόγος, Ειδικό Επιστημονικό Προσωπικό - ΕΕΔΑ, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Μάρθα Λεμπέση, Κοινωνιολόγος-Κοινωνική Ερευνήτρια, ΜΔΕ Εγκληματολογίας, Κέντρο Μελέτης του Εγκλήματος
Συνέντευξη μέσω διερμηνέα: Πολιτισμικές συναντήσεις και πολλαπλές διαμεσολαβήσεις

Αναστασία Χαλκιά, Κοινωνιολόγος - Εγκληματολόγος, Ειδικό Επιστημονικό Προσωπικό - ΕΕΔΑ, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Μάρθα Λεμπέση, Κοινωνιολόγος-Κοινωνική Ερευνήτρια, ΜΔΕ Εγκληματολογίας, Κέντρο Μελέτης του Εγκλήματος
Η χρήση βιντεοσυνέντευξης/τηλεσυνέντευξης (video interviewing) στην κοινωνική έρευνα: Μεθοδολογικές δυνατότητες και περιορισμοί

Καλλιόπη Ορφανάκη, Διδάκτωρ Εγκληματολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ιωάννης Πέτσας, Διδάκτωρ Εγκληματολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Η ποιοτική έρευνα στα καταστήματα κράτησης. Μεθοδολογικά και ηθικά ζητήματα

Αίθουσα 3: Κοινωνιολογία της εργασίας Ι

Συντονισμός: Γιώργος Τσιώλης, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Γιώργος Τσιώλης, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Διαδικασίες υποκειμενοποίησης εργαζομένων στη δημιουργική οικονομία: η συγκρότηση ενός διαρκώς ανανεούμενου «μοναδικού» επαγγελματικού προφίλ

Μιχάλης Πουλημάς, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Διαστάσεις της εργασιακής επισφάλειας των νέων σε χώρες του παγκόσμιου και ευρωπαϊκού Νότου: Μια συγκριτική μελέτη των κοινωνικό-οικονομικών και πολιτισμικών παραμέτρων

Περικλής Αντωνακάκης, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνικές αναπαραστάσεις της ταυτότητας των εργαζομένων στον επισιτιστικό κλάδο και η επίδρασή τους στη συλλογική δράση

Χαρά Κόκκινου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Το Νέο Επισφαλές Παράδειγμα στην Εργασία: Η Περίπτωση του Δανειζόμενου Προσωπικού

Παύλος Λιαρόπουλος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Από την προστασία στην επισφάλεια και την οριακότητα. Η εργασία των αναπληρωτών στην ελληνική δημόσια εκπαίδευση 1998-2024

Αίθουσα 4: Η ελληνική κοινωνία απέναντι στη μετανάστευση

Συντονισμός: Γιώργος Νικολόπουλος, Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Στεφανία Καλογεράκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Οι Στάσεις της Ελληνικής Νεολαίας στους Μετανάστες και τους Πρόσφυγες

Γιάννης Γκολφινόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής (με θητεία), Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Βάζοντας «τάξη στην αταξία»: Μετανάστευση, ασφάλεια και εργασία μισό αιώνα από τη μεταπολίτευση

Ευαγγελία Δουρίδα, Υποψήφια Διδάκτωρ Τμήματος Κοινωνιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Γραμματέας Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Μεταναστών, Προσφύγων και Παλιννοστούντων
Από τη μελέτη στη διευθέτηση των προβλημάτων της επανένταξης των Ελλήνων εργατών από τις γερμανόφωνες χώρες της Δυτικής Ευρώπης στην ελληνική κοινωνία

Σαρσούρ Ουάελ, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου
Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές διαστάσεις της νόμιμης και παράνομης μετανάστευσης

Αίθουσα 5: Εκπαιδευτικές πρακτικές, στάσεις και απόψεις στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Συντονισμός: Ιωάννης Καμαριανός, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

Επαμεινώνδας Παναγόπουλος, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών
Ανθή Αδαμοπούλου, ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Πατρών
Ιωάννης Καμαριανός, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
Χτίζοντας τις σχέσεις εμπιστοσύνης: Εφαρμόσιμες στρατηγικές και εκπαιδευτικές πρακτικές για την εμπιστοσύνη στη σχολική τάξη

Αικατερίνη Κατσιούλη, Εκπαιδευτικός, M. Ed., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Εξ αποστάσεως εκπαίδευση μαθητών: γονική υποστήριξη και αποτίμηση των διαδικασιών διδασκαλίας και μάθησης

Ιωάννα Πετράκου, Εκπαιδευτικός, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Συγκρούσεις γονέων-εκπαιδευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Αίτια, μορφές και τρόπο διαχείρισης σύμφωνα με γονείς μαθητών γυμνασίου

Ηλίας Σκαντζίκας, Μεταπτυχιακός ερευνητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
Επαμεινώνδας Παναγόπουλος, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών
Ανθή Αδαμοπούλου, ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Πατρών
Ιωάννης Καμαριανός, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
Πολιτισμική ετερότητα και εμπιστοσύνη στους δημοκρατικούς θεσμούς: Η οπτική των μελλοντικών εκπαιδευτικών

Ατζέρ Ιχτιάρ, Κοινωνιολόγος, Υποψήφια Διδακτόρισσα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ένας τροχός πολλών μορφών αποκλεισμού: Απόψεις εκπαιδευτικών για την εκπαίδευση των παιδιών Ρομά στην Δυτική Θράκη

Αίθουσα 6: Νέοι Επιστήμονες Ι: Έμφυλες διακρίσεις στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία

Συντονισμός: Δήμητρα Κονδύλη, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Άννα Ι. Στεργίου, Κοινωνιολόγος, απόφοιτος Πανεπιστημίου Κρήτης, Msc Κοινωνιολογίας της Ενέργειας, Πανεπιστήμιο Πειραιά μεταπτυχιακό Κλιματική Κρίση Ψηφιακές Τεχνολογίες κι Επικοινωνία, Εφημερίδα «Η Άποψη» (κοινοβουλευτική συντάκτρια)
Ελληνική κοινωνία, γυναικεία εκπροσώπηση και γυναικεία πολιτικά δικαιώματα 1974-2024

Ειρήνη Χανιωτάκη, Msc Κοινωνιολόγος, Φάρος Ελπίδας
Η σύγχρονη ελληνική οικογένεια και η μακροχρόνια φροντίδα των ηλικιωμένων μελών της

Αλέξανδρος Κολυβάς, Μεταπτυχιακός φοιτητής, Sciences Po, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΤΠΕΔΔ)
Διονύσης Χατζηθεοδώρου, Μεταπτυχιακός φοιτητής, Sciences Po, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΤΠΕΔΔ)
Πρότυπα ανδρισμού στις ένοπλες δυνάμεις της πρώιμης Μεταπολίτευσης

Αλεξάνδρα Σπέγγα, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια/εκπαιδευτικός ΠΕ11, Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Παράγοντες που περιορίζουν τη συμμετοχή των μαθητριών Β΄ και Γ΄ Γυμνασίου στη Φυσική Αγωγή

10.30 - 10.45 Διάλειμμα

10.45 - 12.15

Αίθουσα 1: Κοινωνική ανοχή και συνοχή κατά τη Μεταπολίτευση

Συντονισμός: Εριφύλη Μπακιρλή, Δρ. Εγκληματολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Λάζαρος Τεντόμας, Ε.ΔΙ.Π Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Δρ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Φωτεινή Μηλιώνη, Δρ. Νομικής ΕΚΠΑ, Διευθύντρια ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ
Ηλίας Κατσιούρης, Νομικός, ΜΔΕ Εγκληματολογίας και Αντεγκληματικής Πολιτικής ΕΚΠΑ, Επιστημονικός συνεργάτης ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ
Νοηματοδοτώντας το σώμα σε συνθήκες εγκλεισμού και επανένταξης ανάπηρων υποκειμενικοτήτων

Χαράλαμπος Μ. Καραγιαννίδης, Διδάσκων Εγκληματολογίας και Σωφρονιστικής, Τμήμα Ψυχολογίας Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω
Βασίλειος Χ. Ισμυρλής, Διδάσκων Στατιστικής, Τμήμα Ψυχολογίας Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Στατιστικολόγος Ελληνικής Στατιστικής Αρχής
Χριστίνα Ζαραφωνίτου, Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Διευθύντρια Εργαστηρίου Αστεακής Εγκληματολογίας
Ο φόβος του εγκλήματος στο φοιτητικό πληθυσμό του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας – Πορίσματα μιας έρευνας

Μαρία Ελένη Γκρέμου, Κοινωνιολόγος - Εγκληματολόγος, Ψυχοθεραπεύτρια ΨΝΑ ΔΑΦΝΙ Μονάδα Απεξάρτησης Τοξικομανών, MsC Προαγωγή Ψυχικής Υγείας- Πρόληψη Ψυχιατρικών Διαταραχών, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Ελένη Ντάτση, Νοσηλεύτρια Ψυχικής Υγείας, ΨΝΑ Δρομοκαΐτειο, MSc, Ακαδημαϊκός Υπότροφος, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Ανθή Ρεβελάκη, Κοινωνική Λειτουργός
Τα θεωρητικά πλαίσια της κοινωνιολογίας του εγκλήματος

Έλλη Ανίτση, Δρ. Εγκληματολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η δημιουργία πεποιθήσεων ευνοϊκών απέναντι στη βία υπό το πρίσμα μιας κοινωνιοχωρικής εγκληματολογικής προοπτικής

Αίθουσα 2: Μεθοδολογία της ποσοτικής κοινωνικής έρευνας

Συντονισμός: Αναστασία Χαραλάμπη, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Άλκηστις Βερέβη, Ερευνήτρια Α΄, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών
Οι «τύποι» των εκπαιδευτικών στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης: Θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις

Αγγελική Υφαντή, Ερευνήτρια Γ΄, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών
Επηρεάζεται η πρόσληψη της κοινωνικής τάξης από τις απόψεις για τους μετανάστες; Ανάλυση μεσολάβησης (mediation analysis)

Αναστασία Χαραλάμπη, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς και κοινωνική εμπιστοσύνη: Δεδομένα από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα και την Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών για τη Νότια Ευρώπη, 2008

Αίθουσα 3: Κοινωνιολογία της εργασίας ΙΙ

Συντονισμός: Γιώργος Τσιώλης, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Ειρήνη Καμπερίδου, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φύλο και επιχειρηματικότητα στην ψηφιακή εποχή: Η δίνη των πολλαπλών υποχρεώσεων και η έμφυλη κόπωση 1974-2024

Γεωργία Πετράκη, Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η Μεγάλη Παραίτηση: Ένα φαινόμενο προς διερεύνηση

Αργυρώ Χαροκοπάκη, Κοινωνιολόγος, Σύμβουλος Επαγγελματικού Προσανατολισμού, ΕΔΙΠ, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Πρακτικές και διαδικασίες εργασιακού και Επαγγελματικού Προσανατολισμού στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης: Στόχοι, ιδεολογικά χαρακτηριστικά και προοπτικές

Ιωάννης Μαρκέτος, Founder & CEO MRK Consulting, Διδάσκων στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Συγγραφέας του βιβλίου Εργασιακός Εκφοβισμός- Νικησέ τον
Πώς η βία και παρενόχληση στην εργασία συνδέεται με την ενδοοικογενειακή βία

Πηνελόπη Καραγιάννη, Αν. Προϊσταμένη Διεύθυνσης ΚΕΠ, Δήμος Νέας Προποντίδας Ν. Χαλκιδικής
Δημόσιοι υπάλληλοι στην πρώτη γραμμή της τοπικής αυτοδιοίκησης: Προκλήσεις και προοπτικές (σύγχρονες θεωρήσεις) στην εξυπηρέτηση του πολίτη, την επικοινωνία και τη διαμόρφωση χάραξης πολιτικής. Μελέτη περίπτωσης: Οι υπάλληλοι των Κέντρων Εξυπηρέτησης Πολιτών

Αίθουσα 4: Μετανάστευση και άσυλο: Σύγχρονες προκλήσεις

Συντονισμός: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Γιώργος Νικολόπουλος, Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ο έλεγχος των πληθυσμιακών μετακινήσεων στην Ευρώπη μεταξύ διοικητικών και ποινικών διαδικασιών: Θεωρητικές προκλήσεις για μια "εγκληματολογία των συνόρων

Ολυμπία Καμινιώτη, Κοινωνιολόγος, Υπουργείο Κοινωνικής Συνοχής και Οικογένειας

John Dumont, Ομότιμος Καθηγητής, Webster University, Athens campus
Πώς επηρεάζει η παροχή στέγασης και συμβουλευτικής την ευημερία των προσφύγων; Αποτελέσματα από ένα κοινωνικό πείραμα

Χριστίνα Γεωργικοπούλου, MSc «Διεθνής και Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση και Πολιτική», Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, MSc «Κοινωνική Θεωρία και Πολιτική Φιλοσοφία», Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Θεόδωρος Φούσκας, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Η κατασκευή του «Άλλου» και ο κυρίαρχος δημόσιος λόγος κατά τη διάρκεια δύο κρίσεων: Αναπαράσταση των ροών των μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών στα χερσαία ελληνοτουρκικά σύνορα στον Έβρο και κατά την πανδημία της νόσου COVID-19

Φίλιππος Κουράκης, Υποψήφιος Διδάκτωρ Εγκληματολογίας, Δικαστικός Πάρεδρος, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Πρωτοδικείο Ναυπλίου
Από το «Crimmigration» στην «Ποινολογία του Εχθρού»: η ελληνική περίπτωση ελέγχου της μετανάστευσης

Χριστίνα Σοφία Ξύδη, Επιστήμων Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής – MSc in Media & Refugee / Migration Flows – Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Διερεύνηση της έννοιας της βοήθειας και της ευαλωτότητας σε ομάδες προσφύγων ανδρών από την Κεντρική Αφρική

<u>Αίθουσα 5</u>: Εκπαιδευτική πολιτική, μεταρρυθμίσεις και ανισότητες

Συντονισμός: Θεόδωρος Θάνος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Απόστολος Καραούλας, ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Θεόδωρος Θάνος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Απόστολος Καραούλας, ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Μεταρρυθμίσεις και ανισότητες στην εκπαίδευση πριν και μετά τη μεταπολίτευση: Μετασχηματισμοί και κοινωνική αναπαραγωγή

Συμεών Νικολιδάκης, Διδάσκων, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παναγιώτης Κόσμας Συμεών, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Λεμεσού
Εκπαιδευτική Πολιτική και χρήση τεχνολογιών στην Ειδική Αγωγή: Μια συγκριτική προσέγγιση των πρακτικών σε Ελλάδα και Κύπρο

Γιώργος Δουργκούνας, Εντεταλμένος Διδάσκοντας Πανεπιστημίου Πατρών, Συνεργαζόμενο Εκπαιδευτικό Προσωπικό Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστήμιου
Η γήρανση του διδακτικού προσωπικού των ελληνικών πανεπιστημίων

Κόριννα Λατέλη, Εντεταλμένη Διδάσκουσα «Κοινωνιολογίας της Τέχνης», Τμήμα Κοινωνιολογίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου
Προς μία νέα Κοινωνιολογία Μέσω Τέχνης: Η Έρευνα Μέσω Τέχνης (ΕΜΤ) ως εργαλείο και ως μέθοδος κοινωνιολογικής παρατήρησης, έρευνας και διδασκαλίας, στο πλαίσιο του αντικειμένου «Κοινωνιολογία της Τέχνης», στο Τμήμα Κοινωνιολογίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Παν/μίου Αιγαίου

Ανθούλα Βρέττη, Κοινωνιολόγος, Υποψήφια Διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Η εκπαιδευτική πολιτική στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα την περίοδο 1990 - 2020

Σπυριδούλα Γιάκη, Σύμβουλος Πρακτικής Άσκησης, Πανεπιστήμιο Πατρών
Το διαπολιτισμικό κοινωνικό κεφάλαιο: Αφηγήσεις ζωής εκπαιδευτικών στην Ελλάδα και στην Αυστραλία

Αίθουσα 6: Νέοι Επιστήμονες ΙΙ: Κρίσεις και (ανα)διαμορφώσεις της κοινωνίας

Συντονισμός: Αναστασία Χαλκιά, Κοινωνιολόγος - Εγκληματολόγος, Ειδικό Επιστημονικό Προσωπικό - ΕΕΔΑ, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου ΑΘηνών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Μαρία Μαλαίνου, κάτοχος Μεταπτυχιακού τίτλου Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας, εξωτερική Συνεργάτιδα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών
Κρίση και συνδικαλισμός: Η κατάργηση των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας στο τομέα του επισιτισμού στα χρόνια της οικονομικής κρίσης (2008-2018)

Παναγιώτης-Χρήστος Τσακαρδάνος, Ιστορικός, Μεταπτυχιακός φοιτητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ΠΜΣ Ευρωπαϊκές Κοινωνίες και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση
Η πρόσληψη της Δύσης ως παράγοντας διαμόρφωσης εκφάνσεων του ελληνικού και του ισπανικού εθνικισμού το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα

Χριστίνα Κουρμπά, Κοινωνιολόγος, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Άγγελος Λαζάρου, Κοινωνιολόγος, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Για την Ερευνητική Ομάδα
Μυρτώ Γανωτάκη, Παναγιώτα Δαλάκα, Μυρτώ Ευαγγελινού, Βασιλική Θεοτοκάτου, Μαρίνα Κιάρρι, Χριστίνα Καγκελάρη, Χριστίνα Κουρμπά, Αρετή - Χαρά Κούρτη, Αγγελική – Σαββίνα Λαγού, Άγγελος – Μεταξάς Λαζάρου, Νικολέτα Μαντεργκόνα, Πέτρος Ξένος, Μαριαλένα Παυλίδη, Ναταλία Πολυχρονοπούλου, Μαρία Ρούνη, Παναγιώτα – Ελένη Σαραντάκη, Λεωνίδας Φιφλής
«Φόβοι» και «ανασφάλεια» στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία – ένα επίδικο ζήτημα

Δήμος Μπινετζής, Πολιτικός Επιστήμονας, Φοιτητής Κοινωνιολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γεγονότα και Διαιρετικές Τομές στην πολιτική από τις αλλεπάλληλες κρίσεις των τελευταίων δεκαετιών

12.15 - 12.30 Διάλειμμα

12.30 - 14.00

Αίθουσα 1: Δίκαιο-δικαιώματα και κοινωνικός έλεγχος

Συντονισμός: Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Ειρήνη Καμπερίδου, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Η πολυεθνική δουλειά του οθωμανικού χαρεμιού και το παιδικό χαρέμι

Ειρήνη Σταμούλη, Δρ. Εγκληματολογίας, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Οι εξαιρετικές νομοθεσίες στην ιστορία του ελληνικού κράτους

Ειρήνη Π. Περπερίδου, Δικηγόρος, LL.M, LL.M, M.A, Νομική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Το δικαίωμα ως δύναμη

Αίθουσα 2: Κοινωνική και Κοινωνιολογική θεωρία Ι. Επανεξετάζοντας κλασικές θεωρητικές προσεγγίσεις στην Κοινωνιολογία

Συντονισμός: Χρήστος Κουρούτζας, Επίκουρος Καθηγητής, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Νικόλαος Τσίρος, Καθηγητής, Πάρεδρος Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η αρχαιολογία του κανονιστικού ιατρικού βλέμματος: Η γέννηση της κλινικής στο έργο του Michel Foucault

Νικόλαος Φωλίνας, Διδάσκων / μεταδιδακτορικός ερευνητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η Δημοκρατία ως Αξία στην Κριτική Κοινωνική Θεωρία

Άλκης Νικολακέας, Δρ. Κοινωνιολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Η ψυχανάλυση ως κριτική του πολιτισμού και της θρησκείας

Αλέξης Μητρόπουλος, Υποψήφιος Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας & Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Πατρών
Οι θεωρητικές βάσεις της Κοινωνιολογίας του Γκέοργκ Ζίμμελ. Συνέχειες και ασυνέχειες με την καντιανή φιλοσοφία

Αίθουσα 3: Ανισότητες, πολιτικές και κοινωνική ένταξη

Συντονισμός: Μάνος Σπυριδάκης, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μιλτιάδης Κήπας, Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Κοινωνία και κοινωνική διαστρωμάτωση ως οικονομική και κοινωνική ιστορία και περιφερειακές ανισότητες

Ευαγγελία Καλεράντε, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Γιώργος Λογιώτης, Σχολικός Σύμβουλος, ΣΕΠ, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Η γνώση σε διακινδύνευση: Από την επιστημονική ορθότητα στην καταναλωτική της μοντελοποίησης

Μαρία Καραμεσίνη, Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Εύη Χατζηβαρνάβα, Ερευνήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Όλγα Δούρου, Υποψήφια Διδακτόρισσα, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Το ελληνικό σύστημα φροντίδας ηλικιωμένων: βασικά χαρακτηριστικά και ελλείμματα φροντίδας

Σέβη Τσαμπουνάρη, Δρ. Κοινωνιολογίας
Αναπηρική ταυτότητα και πολιτική συμμετοχή: Προσεγγίζοντας ερμηνευτικά τους λόγους πολιτών με αναπηρία την περίοδο της κρίσης (2012-2020)

Κωνσταντίνος Δημόπουλος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Έλληνες κεφαλαιούχοι και επιδεικτική κατανάλωση στα χρόνια της κρίσης: Η επικαιρότητα του Thorstein Veblen

Αίθουσα 4: Κοινωνία, δημοκρατία και θρησκεία

Συντονισμός: Αντώνης Παπαρίζος, Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Νικόλαος Δεναξάς, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκειολογίας, Θεολογική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Θρησκεία και Δημοκρατία στην Ελλάδα τον 21ο αιώνα. Επίκαιροι προβληματισμοί

Κωνσταντίνος Παπακώστας, Κληρικός, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Πολιτισμός έναντι πολιτικής και εκκλησιαστικής νομοθεσίας. Μία μελέτη για το πώς τα ανατολικά ορθόδοξα έθιμα και η ατομική δράση επηρεάζουν την υγεία των ανθρώπων

Κωνσταντίνος Κωτσιόπουλος, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού, Θεολογική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Η Τεχνητή νοημοσύνη ως θρησκευτικό υποκατάστατο

Αίθουσα 5: Ζητήματα στρατιωτικής κοινωνιολογίας

Συντονισμός: Γεράσιμος Καραμπελιάς, Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Γεράσιμος Καραμπελιάς, Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Χρήστος Νικολαΐδης, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ο ρόλος της Γραφειοκρατία στη λειτουργία των ενόπλων δυνάμεων: Η περίπτωση της Χούντας των Συνταγματαρχών 1967-1974

Ηλίας Τασόπουλος, Δρ. Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Ταλαντεύσεις της κρατικής κυριαρχίας: Η δυναμική της εξωτερικής επέμβασης στο σύγχρονο διεθνές σύστημα

Παναγιώτα Χατζηλυμπέρη, Δρ. Διεθνών Σχέσεων, Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η Περιβαλλοντική Ασφάλεια στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Ζητήματα Πολιτικής Διακυβέρνησης και Κοινωνικής Αλληλεπίδρασης

Ιωάννα Ροτζιώκου, Υποψήφια Διδακτόρισσα, Τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης/ Ε.Κ.Π.Α. & Αξιωματικός Ελληνικής Αστυνομίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών & Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας
Μεταπολίτευση και σώματα ασφαλείας: Η είσοδος και ο ρόλος των γυναικών στα σώματα ασφαλείας (Ελληνική Αστυνομία, Πυροσβεστική Υπηρεσία και Λιμενικό Σώμα)

Ιωάννης Χ. Φυτάς , Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Οι Ένοπλες Δυνάμεις ως θεσμός ένταξης και ενσωμάτωσης μεταναστευτικών ομάδων. Η περίπτωση της Νορβηγίας και της Ελλάδας

Αίθουσα 6: Νέοι Επιστήμονες ΙΙΙ: Κοινωνική έρευνα και αποτυπώσεις

Συντονισμός: Ευγενία Πετροπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Παρασκευή Κουκούλα, ΠΜΣ Εγκληματολογία, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Για την Ερευνητική Ομάδα
Μαρία-Ζαΐρα Γκίκα, Αμαλία Δραμπατζάνου, Δήμητρα Κατραμάδου, Γεωργία Καψάλη, Παρασκευή Κουκούλα, Αθανασία Μάλφα, Αμβροσία Μπάκο, Χριστίνα-Άννα Μπούτση, Τατιανή Παπαφραγκίσκου, Όμηρος Τσιμάρας, Άννα Φιλίππου
Διεξαγωγή ποσοτικών ερευνών με προσωπικές συνεντεύξεις (face to face interviews). Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Κατερίνα Μελά-Φραγκίσκου, Cultural Manager, Social Anthropologist, Απόφοιτη ΠΜΣ Πολιτιστικής διαχείρισης Παντείου Πανεπιστημίου
Παιχνιδοποίηση στα μουσεία -Η αναπηρία & γνωστική έκπτωση υπό το πρίσμα της παιχνιδοποίησης-

Κωνσταντίνος Ριζόπουλος, Απόφοιτος Π.Μ.Σ Εγκληματολογίας, Απόφοιτος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Διεπιστημονικότητα ως επιστημολογικό ζήτημα της Εγκληματολογίας. Ζητήματα της συνομιλίας της με την Κοινωνική Ανθρωπολογία

Αγλαΐα Φάρου, Κοινωνική Ερευνήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Millennials και Εργασιακή Επισφάλεια: Μια Ποιοτική Διερεύνηση

Άννα Νίτα, Απόφοιτη Τμήματος Ψυχολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) (Πρακτική Άσκηση)
Football 3: Το παιχνίδι που λειαίνει τις διαφορές και καταργεί τις διακρίσεις

14.00 - 15.00 Διάλειμμα

15.00 - 16.30

Αίθουσα 1: «Μεταπολίτευση»: Αποδόμηση ή μεταδόμηση του πολιτικού;

Συντονισμός: Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας και Επικοινωνίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας και Επικοινωνίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Η ελληνική πολιτική κουλτούρα 1974-2024: Η εκδοχή του «ανεστραμμένου συγκρητισμού»

Κώστας Ελευθερίου, Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Γιώργος Σιάκας, Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Πολιτική εμπιστοσύνη και συναισθήματα στην περίοδο της κρίσης και η επίδρασή τους στο ελληνικό κομματικό σύστημα

Δημήτρης Β. Βαγιανός, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Κράτος και ηγεμονία στη σύγχρονη μεταδημοκρατική Ελλάδα

Ανδρέας Δαβαλάς, Δρ. Πολιτικής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Η ανολοκλήρωτη Μεταπολίτευση

Αίθουσα 2: **Κοινωνική και Κοινωνιολογική θεωρία ΙΙ. Θεωρίες Υποκειμένου-Σύστημα και Επικοινωνία**

Συντονισμός: Βασίλης Ρωμανός, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Σπύρος Γάγγας, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Deree-the American College of Greece
Η κοινωνιολογία και ο κώδικας επικοινωνίας της: προλεγόμενα μιας συστημικής προσέγγισης

Άγγελος Μουζακίτης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Δομοποίηση/μορφογέννεση: Συγκλίσεις και ασυνέχειες στην θεώρηση του υποκειμένου

Βασίλης Ρωμανός, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Ο Theodor Adorno και ο κριτικός λόγος του υψηλού μοντερνισμού

Ηρακλής Μαυρίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Επιστροφή στη «διπλή ερμηνευτική»: Θέματα και προβληματισμοί επάνω στη θεωρία του A. Giddens

Δαυίδ Ζερβός, Υποψήφιος διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Οι πολιτικές παράμετροι του παρσονικού δομολειτουργισμού, οι αξιακές ταυτίσεις και οι εννοιολογικές συσχετίσεις του με το αμερικάνικο κοινωνικο-πολιτικό και οικονομικό πρότυπο κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου

Αίθουσα 3: **Κοινωνική συνοχή και κοινωνικός αποκλεισμός**

Συντονισμός: Δημήτρης Παρσάνογλου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ρόη Παναγιωτοπούλου, Ομότιμη Καθηγήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Από την κοινωνική συνοχή στην ενσυναίσθηση: Από το συλλογικό στο εξατομικευμένο

Άννα Μπεχράκη, Κοινωνιολόγος, MSc «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας – Πρόληψη Ψυχιατρικών Διαταραχών» Ιατρικής Σχολής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Πανελλαδική Ένωση για την Ψυχοκοινωνική Αποκατάσταση και την Επαγγελματική Επανένταξη (Π.Ε.Ψ.Α.Ε.Ε.), Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας, Νευροεπιστημών και Ιατρικής Ακριβείας «Κώστας Στεφανής» (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.)
Μαρίνα Οικονόμου, Ομότιμη καθηγήτρια Ψυχιατρικής Ιατρικής Σχολής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Ιστορική αναδρομή του στίγματος από κοινωνιολογική σκοπιά στη δυτική διανόηση και ο αντίκτυπός του στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα

Άννα Αραμπατζή, Υποψήφια Διδακτόρισσα, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Κοινωνικές Πολιτικές και Κοινωνική ένταξη, το παράδειγμα έξι δομών κοινωνικής φροντίδας στη Θεσσαλονίκη

Χαράλαμπος Δαλτζόγλου, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Περιφερειακές ανισότητες στις συνθήκες διαβίωσης του νοικοκυριού και στο οικογενειακό εισόδημα

<u>Αίθουσα 4</u>: Φύλο, οικονομία και πολιτικές

Συντονισμός: Μαρία-Ανδριανή Κωστοπούλου, Αναπληρώτρια Διευθύντρια του ΙΜΔΑ και Πρόεδρος της Επιτροπής GREVIO του Συμβουλίου της Ευρώπης

Μαρία Καραμεσίνη, Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Έμφυλες ανισότητες και διακρίσεις στην ελληνική αγορά εργασίας πενήντα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση

Λάουρα Αλιπράντη, Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Διδάσκουσα Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Μέλος της CSW, UN GENEVA
Η οικονομική βία κατά των γυναικών: Μορφές και επιπτώσεις

Πηνελόπη Καραγιάννη, Αν. Προϊσταμένη Διεύθυνσης ΚΕΠ, Δήμος Νέας Προποντίδας Ν. Χαλκιδικής
Δημοκρατία της τρίτης ηλικίας και έμφυλη διάσταση. Η ενεργός γήρανση ως πρόκληση της τοπικής αυτοδιοίκησης

Κυριακή Λαμπροπούλου, Ειδική Επιστήμονας/PhDca, Συνήγορος του Πολίτη, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η Εννοιολόγηση της Φροντίδας στην Ελλάδα: Ανολοκλήρωτες προσεγγίσεις και δυϊστικές αντιλήψεις στο πλαίσιο της ισότητας των φύλων

Φωτεινή Μαρμάνη, Δρ. Κοινωνιολογίας, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Φύλο και Ενέργεια

<u>Αίθουσα 5</u>: Πολιτισμικές ταυτότητες και πρακτικές στη Μεταπολίτευση

Συντονισμός: Βασίλης Βαμβακάς, Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη

Μυρτώ Ρήγου, Καθηγήτρια, Τμήμα ΕΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Πολιτισμικές διακυμάνσεις στη Μεταπολίτευση

Τρύφωνας Κωστόπουλος, Πρόεδρος Τμήματος Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Κωνσταντίνος Λασκαράτος, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η Εξέλιξη της Πολιτιστικής Ταυτότητας στην Ελλάδα από το 1974 έως το 2024: Κοινωνικές Μεταβολές, Πολυπολιτισμικές Αλληλεπιδράσεις και Μιντιακές Επιρροές

Άννα Μιχέλη, Δρ. Κοινωνιολογίας της Τέχνης-Εντεταλμένη Διδάσκουσα Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Η μετα-κριτική μουσειολογία ως μια διαλογική συμβολή στην προοδευτική μουσειολογική σκέψη και πρακτική

Προκόπιος Ορφανός, Κοινωνιολόγος, M.Sc., Ph.D., ΣΕΚ, ΕΚΕ
Η performance art στο πέρασμα από τη Δικτατορία στη Μεταπολίτευση: Οπτικές της κοινωνιολογίας και των κοινωνικών επιστημών

Αίθουσα 6: **Κοινωνιολογία της υγείας**

Συντονισμός: Μάνος Σαββάκης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Μανόλης Τζανάκης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης, Τμήμα Ψυχολογίας

Φωτεινή Τζαβέλλα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Σχολή Επιστημών Υγείας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Λάμπρος Α. Θεοδοσόπουλος, RDN, MHScCN, PhD, Διεύθυνση Δημόσιας Υγείας 2ης Υγειονομικής Περιφέρειας Πειραιώς και Αιγαίου
Αγγελική Δρελιώζη, MScN, MScHSM, PhD, Διεύθυνση Δημόσιας Υγείας 2ης Υγειονομικής Περιφέρειας Πειραιώς και Αιγαίου
Η βιώσιμη εκπαίδευση στον χώρο των επαγγελμάτων υγείας

Νικόλαος Μάριος Δαμιανάκης, Ψυχολόγος/MSc Υγεία και Περιβαλλοντικοί Παράγοντες/ Υποψήφιος Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας της Ψυχικής Υγείας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Οι Δομές Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας στην Ελλάδα, την περίοδο 2010-2023, Επιπτώσεις και Προκλήσεις: Η περίπτωση της 7ης ΥΠΕ

Άννα Δασκαλάκη, Κοινωνιολόγος, Ερευνήτρια, Εργαστήριο Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας, Γενικής Ιατρικής και Έρευνας Υπηρεσιών Υγείας, Κέντρο Έρευνας και Εκπαίδευσης στη Δημόσια Υγεία, την Πολιτική Υγείας και την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας
(**υπόλοιπη ερευνητική ομάδα**: Ηλίας Κονδύλης, Νάσια Παλάντζα, Ευρώπη Μισαηλίδου, Καλλιόπη Τσάπα, Μιχάλης Τερζάκης, Αλέξης Μπένος)
Οι τάσεις απασχόλησης του υγειονομικού προσωπικού των νοσοκομείων του ΕΣΥ στην Ελλάδα της σύγχρονης οικονομικής και πανδημικής κρίσης

16.30 - 16.45 Διάλειμμα

16.45 - 18.15

<u>Αίθουσα 1</u>: Μεταμορφώσεις του πολιτικού κατά τη Μεταπολίτευση

Συντονισμός: Στεφανία Καλογεράκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Στεφανία Καλογεράκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Κοινωνικο-οικονομικές Ανισότητές στη Συμμετοχή των Νέων σε Δράσεις Πολιτικού Καταναλωτισμού: Η Περίπτωση της Ελλάδας

Παναγιώτης Ζάννης, Δρ. Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Ινστιτούτο Ανάλυσης και Σχεδιασμού Κοινωνιακών Συστημάτων
Η «διάλυση» του Τρίτου Τομέα της κοινωνίας. Να ανησυχούμε;

Σοφία Καναούτη, Ερευνήτρια Πανεπιστήμιο Αθηνών – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (εξωτερική συνεργάτις)
Πολιτική αδιαφορία και κοινωνική λήθη; Εξετάζοντας ακροδεξιές τάσεις για υπονόμευση της θέσης των γυναικών στην Ελλάδα

Γεώργιος Κόρδας, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Κανονικοποιώντας την πολιτική κατά της LGBTQ κοινότητας στην Ελλάδα; Ακροδεξιές πολιτικές και η επίδρασή τους στις κυβερνητικές αποφάσεις

<u>Αίθουσα 2</u>: Κοινωνιολογία της γνώσης. Κοινωνιολογικές ερμηνείες και αφηγηματικός λόγος

Συντονισμός: Δημήτρης Παρασκευόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Στέλιος Χιωτάκης, Ομότιμος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Νίκος Ναγόπουλος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Η Μεταπολίτευση στην Ελλάδα. Προσεγγίσεις από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας του Max Weber

Μαρία Μαρκαντωνάτου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Μετασχηματισμός της παγκοσμιοποίησης και η θεώρηση περί αποπαγκοσμιοποίησης

Γεωργία Λαγουμιτζή, Λέκτορας, Deree-the American College of Greece
Αναζητώντας το «ελληνικό» στην ελληνική κοινωνιολογία

Γρηγόρης Μάρκου, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Οι θεωρίες συνωμοσίας στον πολιτικό λόγο: Μια λογο-θεωρητική προσέγγιση

Χριστίνα Καραμολέγκου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Θεωρίες συνωμοσίας ως καθρέφτης κοινωνικών ανησυχιών: απειλές και προκλήσεις για τη δημοκρατία

<u>Αίθουσα 3</u>: Διαστάσεις της οικονομικής κοινωνιολογίας και κοινωνιολογίας της υπαίθρου

Συντονισμός: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Θεοδοσία Ανθοπούλου, Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Νίκος Κουραχάνης, Επίκουρος Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Σοφία Νικολαΐδου, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Μαρία Παρταλίδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Γλυκερία Σταματοπούλου, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Μεταβαλλόμενες Όψεις Φτώχειας και Στεγαστικής Επισφάλειας στον Ελληνικό Αγροτικό Χώρο: Κοινωνική πολιτική και αγροτική ανθεκτικότητα

Βάλια Αρανίτου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μιλένα Παναγιωτοπούλου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Η μόδα ως καθρέφτης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης

Βιργινία – Αναστασία Φουρνάρη, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Η κοινωνιολογική πρόκληση στη δεκαετία του 1980: Η κοινωνικοποίηση της εμπορικής πίστης

Κωνσταντίνος Μέμος, ΕΔΙΠ - Γνωστικό αντικείμενο: Κοινωνική Ασφάλιση και Διαχείριση Αποθεματικών, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Οι πρόσφατες αλυσιδωτές πτωχεύσεις των Τραπεζών σε ΗΠΑ και ΕΕ(2023). Προκλήσεις και προοπτικές στις επενδύσεις των Συνταξιοδοτικών Ταμείων διεθνώς

Αδαμάντιος Συρμαλόγλου, ΕΔΙΠ Σχολή Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (Αντικάλαμος, Καλαμάτα)
Φόροι και πολιτικές (ανα)παραγωγής ανισοτήτων στην Ελλάδα, 1974-2024: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση

Αικατερίνη Α. Αποστολίδου, Νομικός, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ο ρόλος του Ανθρώπινου Κεφαλαίου στην οικονομία και οικονομική ανάπτυξη

<u>Αίθουσα 4</u>: Σεξουαλικότητες

Συντονισμός: Βενετία Καντσά, καθ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας -Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Νίκος Καμπέρης, Διευθύνων ΚΕΕΚ, Ερευνητής Α', Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών
Τράνς άτομα: «ιθαγενείς», «μάγοι» και «φύλαρχοι» στο Αρχιπέλαγος της Μεταπολίτευσης

Κωνσταντίνος Πιννίκας, Υποψήφιος Διδάκτωρ, ΤΕΠΑΕΣ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ευάλωτα σώματα, δυσφορικές ταυτότητες: Μια μαρξιστική ανάγνωση της σχέσης κοινωνίας-ατόμου στο έργο της J. Butler

Βαγγέλης Λιότζης, Εντεταλμένος διδάσκων, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Οι νευροεπιστήμες ως πεδίο αναπαραγωγής σεξιστικών ιδεών: Η νευροσεξιστική θεώρηση των διαφορών φύλου

<u>Αίθουσα 5</u>: Μεταπολίτευση και ΜΜΕ

Συντονισμός: Βασίλης Βαμβακάς, Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη

Ιωάννα Βώβου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ο «εκδημοκρατισμός» του λόγου των «απλών» πολιτών στην ελληνική τηλεόραση της μεταπολίτευσης

Μαίρη Παρθύμου, Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η *Τουρκική Εισβολή του 1974 στην Κύπρο και ο Ρόλος του Τύπου ως Διαμορφωτή της Κοινής Γνώμης. Η Περίπτωση της Εφημερίδας Φιλελεύθερος*

Μιχάλης Χατζηκωνσταντίνου, Διδάκτωρ, Επιστημονικός Συνεργάτης ΠΜΣ «Πολιτική και Διαδίκτυο» Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ
Εκλογικές Αναμετρήσεις στα «Διεθνή» του Μεταπολιτευτικού Τύπου: Ορατότητα και Ειδησεογραφική Πλαισίωση

Ιωάννα Ροτζιώκου, Υποψήφια Διδακτόρισσα, Τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης/ Ε.Κ.Π.Α. & Αξιωματικός Ελληνικής Αστυνομίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών & Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας
Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την αστυνομία στα Μ.Μ.Ε.

Αλέκα Σταματιάδη, Υποψήφια Διδάκτωρ τμήματος Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ιστορίες γυναικείων ρόλων στην μικρή οθόνη της ύστερης Μεταπολίτευσης

Αίθουσα 6: **Προσεγγίσεις του αστικού χώρου**

Συντονισμός: Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Γρηγόρης Κάτσας, Καθηγητής, Deree- The American College of Greece
Η Πόλη των 15 Λεπτών: Θεωρητική Προσέγγιση και Προοπτικές Εφαρμογής στην Αθήνα

Κωνσταντίνος Σύρος, Μεταπτυχιακός Φοιτητής ΣΕΦΑΑ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Νικόλαος Πατσαντάρας, Καθηγητής ΣΕΦΑΑ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Επιρροές της πολεοδομικής συγκρότησης του αστικού τοπίου στη βιολογική, στην κοινωνική και στην φαινομενική διάσταση του σώματος: το παράδειγμα του αθηναϊκού κέντρου

Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος Μεταδιδακτορικός Ερευνητής
Η συμβολή του αστικού χώρου στην (ανα)παραγωγή της φτώχειας. Μεθοδολογικές και θεωρητικές σκέψεις για μελλοντικές έρευνες

18.15 - 18.30 Διάλειμμα

18.30 - 20.30

Αίθουσα 1: **Εκλογικοί μετασχηματισμοί κατά τη Μεταπολίτευση**

Συντονισμός: Παναγιώτης Ζάννης, Δρ. Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Ινστιτούτο Ανάλυσης και Σχεδιασμού Κοινωνιακών Συστημάτων

Παναγιώτης Κουστένης, Δρ. Πολιτικής Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διδάσκων, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Η σταθερά και οι μεταβλητές της εκλογικής αποχής

Κωνσταντίνα Κωτσιοπούλου, Δρ. Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Η κοινωνική πολιτική μέσα από τα προεκλογικά προγράμματα: Νέα Δημοκρατία και ΠΑΣΟΚ (1980-2000)

Μιχάλης Ταστσόγλου, Δρ., Ακαδημαϊκός Υπότροφος, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Κωνσταντίνος Πλιάκος, MSc, ΠΜΣ Πολιτική και Διαδίκτυο, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Κατασκευάζοντας τον πολιτικό αντίπαλο: Ο κομματικός ανταγωνισμός στις προγραμματικές δηλώσεις των κυβερνήσεων της Μεταπολίτευσης

Μαγδαληνή Τσεβρένη, Δρ. ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, επιστημονικό προσωπικό Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών/ Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Αλεξάνδρα Θεοφίλη, Επιστημονικό προσωπικό Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών/Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Μαρία Τοπάλη, Δρ. νομικής, Συντονίστρια επιτροπής επικοινωνίας και δημοσιότητας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Διεύθυνση υποστήριξης ερευνών και τεκμηρίωσης

Μαρία Φελίδου, Κοινωνιολόγος - Πολιτιστική Διαχειρίστρια, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Σύγχρονες όψεις και απόψεις για την ελληνική δημοκρατία

Αίθουσα 2: **Κοινωνιολογία της γνώσης και των διακινδυνεύσεων**

Συντονισμός: Μιχάλης Πουλημάς, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Δημήτρης Παρασκευόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ναγόπουλος Νικόλαος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Χρήστος Κουρούτζας, Επίκουρος Καθηγητής, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ευαγγελία Αϊβαλιώτη, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Κυριάκος Αντωνιάδης, Μεταπτυχιακός φοιτητής, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Φώτιος Βλάχος, Μεταπτυχιακός φοιτητής, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ραλλού Ματζουράνη, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ελισάβετ Μιχαλακέλλη, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Δήμητρα Παπαλυσάνδρου, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ειρήνη Στέργου, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ζωγραφία Τσιτσάνου, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Βασιλεία Χατζηβασιλείου, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παναγιώτα Χριστέλλη, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, ΠΜΣ Έρευνα για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Βιωμένη εμπειρία διακινδύνευσης, οργανωσιακή ετοιμότητα και αντιμετώπιση κοινωνικών επιπτώσεων: Αποτελέσματα ποιοτικής κοινωνικής έρευνας στην πληγείσα περιοχή Βρίσας-Βατερών-Σταυρού Λέσβου

Μιχάλης Χριστοδούλου, Επίκουρος καθηγητής, ΠΤΔΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Έχουν τα συναισθήματα χρόνο; Η θεωρία του υποκειμένου στην οπτική του Κριτικού Ρεαλισμού

Αικατερίνη Πλώτα, Μ.Α. Ψυχική Υγεία, Πανεπιστήμιο Πατρών
Ιωάννης Καμαριανός, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών
Η σημασία της «Δίκαιης Μνήμης» σε καταστάσεις διακινδύνευσης: Μελέτη περίπτωσης ουκρανής πρόσφυγα

Αθανασία Τριάντου, Κοινωνιολόγος LL.M. Εγκληματολογίας & Αντεγκληματικής Πολιτικής, MSc Δημοσίου Δικαίου & Δημόσιας Πολιτικής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Οι κοινωνίες της διακινδύνευσης και οι κοινωνίες του ελέγχου: Πόσο επίκαιροι είναι ο U. Beck και ο G. Deleuze;

Αίθουσα 3: Ειδική Συνεδρία: Καλλιτέχνες / Δημιουργοί (ή) επαγγελματίες: κριτικοί αναστοχασμοί και μεθοδολογικές διερωτήσεις στη συνθήκη του «μετα-επαγγελματισμού»

Υπεύθυνοι/ες: Χριστίνα Καρακιουλάφη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Σίσσυ Θεοδοσίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Μουσικών Σπουδών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Αλέξανδρος Μπαλτζής, Καθηγητής, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Ιωάννης Τσιουλάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Σχολή Ιστορίας, Ανθρωπολογίας, Φιλοσοφίας και Πολιτικής Πανεπιστημίου Queen's Belfast

Αχιλλέας Πηλιούσης, Υποψήφιος διδάκτωρ, Τμήμα Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Αλέξανδρος Μπαλτζής, Καθηγητής, Τμήμα Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Οι ποσοτικές μέθοδοι στην έρευνα για την καλλιτεχνική και δημιουργική εργασία

Σίσσυ Θεοδοσίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωάννινων
Ιωάννης Τσιουλάκης, Reader, University of Belfast
Η μουσική είναι η ζωή μου: «do-it-yourself» καριέρες και αφηγήσεις ζωής από επαγγελματίες μουσικούς

Χριστίνα Καρακιουλάφη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Χαρά Κόκκινου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Θοδωρής Κούτρος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Εργασιακά καθεστώτα και επαγγελματοποίηση στα επαγγέλματα του θεάτρου : οι «επί της σκηνής» και οι «κάτω από την σκηνή»

Αντιγόνη Παπαγεωργίου, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης
«No pain, no gain»: Άυλη εργασία, διαχείριση, και ζητήματα καλλιτεχνικής εκπαίδευσης στις παραστατικές τέχνες

<u>Αίθουσα 4</u>: Διαστάσεις της έμφυλης βίας

Συντονισμός: Λάουρα Αλιπράντη, Ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Διδάσκουσα Τμήματος Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Χρύσα Ζάχου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας, Deree-The American College of Greece

<u>Μέρος Ι</u>

Αλεξάνδρα-Ευαγγελία Ζαββού, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ερευνητικό πρόγραμμα GESTURE (ΕΛΙΔΕΚ)
Παύλος Χατζόπουλος, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ερευνητικό πρόγραμμα GESTURE (ΕΛΙΔΕΚ)
Δοκιμές πάνω στο "αρχείο" των διασταυρώσεων ακαδημαϊκών και κινηματικών φεμινισμών για την έμφυλη βία

Βίκυ Βλάχου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Η αντιμετώπιση της έμφυλης και της ενδοοικογενειακής βίας στην ελληνική δημοκρατία από την μεταπολίτευση έως σήμερα: Η τρέχουσα κοινωνική συγκυρία και οι διεθνείς προκλήσεις

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου, Κοινωνιολόγος-Εγκληματολόγος (Επιστημονική συντονίστρια δομών του πανελλαδικού δικτύου για την έμφυλη βία – Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας/ΚΕΘΙ)
Συστήματα και πρακτικές απόκρισης στην έμφυλη βία: Το δικαίωμα σε μια μετασχηματική δικαιοσύνη, πέρα από την τιμωρία και τον επανατραυματισμό

<u>Μέρος ΙΙ</u>

Μαρίνα Κωτσάκη, Κοινωνιολόγος, Υποψήφια Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Εργαζόμενη στη Γενική Γραμματεία Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων
Τα τέκνα ως άτυποι υποστηρικτές σε επιζώσες έμφυλης βίας

Αρετή Μαυρομμάτη – Λαγάνη, Υποψήφια Διδακτόρισσα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Παρασκευή Τουρή, ΕΤΕΠ – Εργαστήριο Σπουδών Φύλου, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η υποαναφορά της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία. Λόγοι και τρόποι αντιμετώπισης

Μαρία Παυλίδη, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Αλεξάνδρα Χαλκιά, Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Κανονιστική θηλυκότητα και μαιευτική βία στα σύγχρονα ελληνικά μαιευτήρια: «Άνοιξε τα πόδια σου να κάνουμε τη δουλειά μας»

Χριστίνα Τσακιστράκη, Διδάκτωρ Νομικής Σχολής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Η εξάλειψη της έμφυλης βίας ως μείζον πρόταγμα δημοκρατίας: Θεωρητικές, κοινωνιολογικές και δικαιικές διαστάσεις

<u>Αίθουσα 5</u>: Ενημέρωση, πολιτική και νέα μέσα

Συντονισμός: Ιωάννα Βώβου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Αχιλλέας Καραδημητρίου, Εντεταλμένος Διδάσκων, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Οι προκλήσεις της διακρίβωσης γεγονότων/ειδήσεων στην εποχή της πλατφορμοποίησης της επικοινωνίας

Κωνσταντίνος Θεοδωρίδης, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην παραγωγή και κατανάλωση πολιτισμού: Η περίπτωση των πολιτιστικών οργανισμών στο Instagram

Χριστίνα Καραμολέγκου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τα κοινωνικά δικαιώματα στην Ελλάδα υπό το συνωμοσιολογικό πρίσμα: Απειλή για τη δημοκρατία ή/και εύλογες ανησυχίες;

Ιωάννα Κουρού, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Περικλής Αντωνακάκης, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Οι αναπαραστάσεις του ελληνικού έντυπου Τύπου για τον Στέφανο Κασσελάκη πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τις εσωκομματικές εκλογές του ΣΥΡΙΖΑ ΠΣ

<u>Αίθουσα 6</u>: Κοινωνικά κινήματα και συγκρούσεις στη Μεταπολίτευση

Συντονισμός: Νίκος Σερντεδάκις, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος, Κοινωνιολόγος, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών
Αλεξάνδρα Χαλκιά, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών
Έθνος, φύλο και κοινωνικές συγκρούσεις στην Ελλάδα 2008-2023: Νεκρά «σώματα με σημασία»

Γιώργος Σουβλής, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Φώτης Κουτσόπουλος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Μεταβατική Δικαιοσύνη, Αποχουντοποίηση και Πανεπιστήμια στην Ελλάδα στη συγκυρία της Μεταπολίτευσης: Ο ρόλος του Φοιτητικού Κινήματος στις εκκαθαρίσεις των Συνεργατών της Χούντας

Παναγιώτα Κουδουνά, Υποψήφια διδακτόρισσα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Η Συνδικαλιστική Δράση στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση (1974-2024): Μια άσκηση διεκδίκησης και συμβολής στην εμβάθυνση της Δημοκρατίας

Δημήτρης Παπανικολόπουλος, Δρ. Πολιτικής Επιστήμης, Ερευνητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Κινηματικές γενιές της Μεταπολίτευσης. Διαφορές και ομοιότητες ως προς τα χαρακτηριστικά τους

Παρασκευή 1 Νοεμβρίου (ΔΙΑ ΖΩΣΗΣ - ΕΚΠΑ)

9.00 - 10.30

Αίθουσα 15: Ειδική Συνεδρία: Βία κατά των γυναικών και Ελληνική Αστυνομία: Μια κριτική αποτίμηση της ελληνικής περίπτωσης

Υπεύθυνη: Δήμητρα Μαρέτα, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Δήμητρα Μαρέτα, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαθαίνοντας από την παγκόσμια εμπειρία: Καλές και αναποτελεσματικές αστυνομικές πρακτικές στην προστασία των γυναικών από την ενδοοικογενειακή βία

Μελίνα Φωτεινή Ροκίδη, Αστυνομικός Αστυνομία / Γραφείο Αντιμετώπισης Ενδοοικογενειακής Βίας, Α.Τ. Καλλιθέας
Ο ρόλος της Αστυνομίας σχετικά με την ενδοοικογενειακή βία

Αλέξανδρος Καλαβρής, Ψυχολόγος, M.Sc., Ph.D.(c), Υποψήφιος Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Ελληνική Αστυνομία
Επαγγελματική εξουθένωση και ψυχολογικές επιπτώσεις σε αστυνομικό προσωπικό: Η περίπτωση της εμπλοκής σε περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας

Στέλλα Παπαμιχαήλ, Κοινωνιολόγος- Εγκληματολόγος, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Η οργανωσιακή κουλτούρα της Αστυνομίας και τα εμπόδια στην αντιμετώπιση των γυναικών-θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας

Αίθουσα Αργύρης Φατούρος: Ειδική Συνεδρία: Επαναφέροντας την ύπαιθρο στο κέντρο της μελέτης των χωροκοινωνικών μετασχηματισμών

Υπεύθυνος: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας

Παύλος Μπαλτάς, Ερευνητής Γ', Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Δημογραφική Αλλαγή και Εδαφική Συνοχή: Η περίπτωση των αγροτικών περιοχών στην Ελλάδα

Αλεξάνδρα Θεοφίλη, Υποψήφια Διδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα *Γεωγραφίας*
Βιωσιμότητα και ανθεκτικότητα των ελληνικών αγροτικών περιοχών: Ο ρόλος της καινοτομίας υπό το πρίσμα της υλοποίησης των προγραμμάτων LEADER

Λουκία Μαρία Φρατσέα, Ερευνήτρια Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Σκιαγραφώντας τις κοινωνικές και γεωγραφικές διαδρομές των μεταναστών στην ελληνική ύπαιθρο

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας
Προς την ενίσχυση του «κοσμοπολιτισμού» των περιοχών της υπαίθρου: Μετακινήσεις, Υποκειμενικότητες και Ανήκειν

Αίθουσα 305: Ειδική Συνεδρία: Επανοικειοποίηση του παρελθόντος: μνήμη και ταυτότητα στους μεταναστευτικούς και προσφυγικούς πληθυσμούς

Υπεύθυνη: Ιλιρίντα Μουσαράι, Υποψήφια διδακτόρισσα και συντονίστρια του Αρχείου Αλβανικής Μετανάστευσης, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, ΑΣΚΙ

Ελένη Κυραμαργιού, Εντεταλμένη ερευνήτρια, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Αντικείμενα σε φυγή: Ιστορίες και μνήμες προσφύγων

Χριστίνα Γκρομπάλλι, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια «Π.Μ.Σ. Ιστορία, Ανθρωπολογία και πολιτισμός στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, ΠΑΜΑΚ»
Επιτελέσεις της μνήμης: ένα παράδειγμα από τον «Σύλλογο Αλβανών Μεταναστ(ρι)ών Μητέρα Τερέζα»

Ιλιρίντα Μουσαράι, Υποψήφια διδακτόρισσα και συντονίστρια του Αρχείου Αλβανικής Μετανάστευσης, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, ΑΣΚΙ
Η αλβανική μετανάστευση ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν: Πηγές, μνήμες και ταυτότητες

Αίθουσα Β΄ ισόγειος χώρος Νομικής: Ειδική Συνεδρία: Δίκαιο και πολιτική: Κρίσεις και προκλήσεις στη σύγχρονη κοινωνική και νομική θεωρία

Υπεύθυνη: Ελένη Ρεθυμιωτάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νομικής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Γιάννης Φλυτζάνης, Διδάσκων Κοινωνική θεωρία και Δίκαιο & Κριτική Θεωρία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Πολιτικοποίηση του ιδιωτικού και νέος συνταγματισμός στον G. Teubner

Γεωργία Βασσάλου, Υποψήφια Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας του Δικαίου, Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ο λειτουργικός μετασχηματισμός των αξιών του Κοινοβουλίου: μια κοινωνικό - νομική προσέγγιση

Αριάδνη Πολυχρονίου, Δρ. Κοινωνιολογίας του Δικαίου, Δικηγόρος Αθηνών, Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Απορρύθμιση της πολιτειότητας και επιτελεστική δημοκρατική διεκδίκηση στην ύστερη νεωτερικότητα: Η δικαιοπολιτική προβληματική της αναγνώρισης του προσφυγικού υποκειμένου ως φορέα πολιτικής δράσης και εννόμων κατοχυρώσεων

Τίνα Ματθαίου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μετά το Κράτος Πρόνοιας: Αναποτελεσματική φροντίδα της ψυχικής υγείας & κοινωνική δικαιοσύνη

Ελένη Ρεθυμιωτάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νομικής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Από το δίκαιο στην τεχνολογική διαχείριση: Η κριτική προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας του δικαίου

Νίκος Τζανάκης-Παπαδάκης, Εντεταλμένος διδάσκων/μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γενική ρήτρα: Μια άλλη έννοια γενικότητας του δικαίου;

Γιάννης Κτενάς, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Κοινωνιολογικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις για το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης σήμερα

<u>Αίθουσα 12</u>: Ειδική Συνεδρία: Χώρο-κοινωνικές ανισότητες και όψεις της φτώχειας στον αστικό χώρο, 2011-2021 της ελληνικής καταναλωτικής κοινωνίας κατά την περίοδο 1974-2024

Υπεύθυνοι/ες: Ίρις Πολύζου, Δρ. ΕΜΠ, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Δήμητρα Σιατίτσα, Δρ. Μηχ. ΕΜΠ, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Σταύρος Ν. Σπυρέλλης, Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Ίρις Πολύζου, Δρ. ΕΜΠ, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Σταύρος Ν. Σπυρέλλης, Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Μελετώντας τη χώρο-κοινωνική αποστέρηση σε συνθήκες τουριστικοποίησης κεντρικών περιοχών της Αθήνας

Νικολίνα Μυωφά, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Κάθετος κοινωνικός ή/και εθνοτικός διαχωρισμός στις πολυκατοικίες της Αθήνας

Φερενίκη Βαταβάλη, Δρ. Αρχιτέκτων – Πολεοδόμος, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου, Αρχιτέκτων - Πολεοδόμος, Υπουργείο Τουρισμού
Ενεργειακή κρίση και αόρατες όψεις της ζωής στην αθηναϊκή πολυκατοικία

Δημήτρης Μπαλαμπανίδης, Διδάκτορας Πολεοδόμος-Γεωγράφος, Ερευνητής σε θέματα κατοικίας και μετανάστευσης Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-ΕΚΚΕ (εξωτερικός συνεργάτης ερευνητής)
Κοινωνικές και χωρικές διαστάσεις του τουρισμού στην πόλη της Αθήνας. Ανισότητες, αποστέρηση και απουσία σχεδιασμού

Δήμητρα Σιατίτσα, Δρ. Πολεοδομίας, Ερευνήτρια, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (εξωτερική ερευνήτρια) – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (μεταδιδακτορική ερευνήτρια)
Ανισότητες στην πρόσβαση σε κατοικία μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών στην πόλη της Θεσσαλονίκης

Αίθουσα 11: **Ειδική Συνεδρία: Δικαιώματα, φύλο και αναπηρία**

Υπεύθυνος: Νίκος Σαρρής, Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμονας Α΄ βαθμίδας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Νίκος Σαρρής, Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμονας Α΄ βαθμίδας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Αμαλία Φραγκίσκου, Ειδική Λειτουργική Επιστήμονας Α΄ βαθμίδας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών
Διακρίσεις λόγω αναπηρίας: Μια συγκριτική προσέγγιση σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο (με έμφαση στο φύλο)

Χριστίνα Βαρουξή, Ειδική Λειτουργική Επιστήμονας, Α΄ βαθμίδα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Η κατάσταση και οι ανάγκες των αιτουσών και δικαιούχων διεθνούς προστασίας γυναικών και κοριτσιών με αναπηρία στην Ελλάδα: Ερευνητικά αποτελέσματα

Κατερίνα Βεζυργιάννη, Ειδική Λειτουργική Επιστήμονας Β' βαθμίδας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Άτυπη οικογενειακή φροντίδα για τα ΑμεΑ: Υποκατάστατο του ανύπαρκτου κράτους πρόνοιας. Και εδώ … ο κλήρος πέφτει στα κορίτσια!

Μαρία Πετράκη, Διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Αναδεικνύοντας την Κοινωνική Πραγματικότητα: Ποσοτική Έρευνα για τα Δικαιώματα και τις Δυσκολίες των Γυναικών με Αναπηρία στην Ελλάδα

Άννα Δασκαλάκη, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Δήμητρα Καλαμπαλίκη, κάτοχος ΠΜΣ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ιωάννα Κούρου, Διδακτορική φοιτήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Μαρία Μαλαίνου, κάτοχος Μεταπτυχιακού τίτλου Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας, εξωτερική Συνεργάτιδα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών
Χριστίνα Μπότσου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Σεξουαλική και Αναπαραγωγική Υγεία των Γυναικών με Αναπηρία: Μελετώντας την Ανακατασκευή του Κοινωνικού τους Αποκλεισμού μέσω Δημόσιων Πολιτικών σε Διεθνές, Ευρωπαϊκό και Εθνικό Επίπεδο

10.30 - 12.00

Αίθουσα 15: **Ειδική Συνεδρία: Οικογένεια και ελληνική κοινωνία. Μετασχηματισμοί και αλλαγές**

Υπεύθυνες: Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Νίκος Σαρρής, Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμονας Α' βαθμίδας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Μετασχηματισμοί της ελληνικής οικογένειας: Μια αποτίμηση των μεταρρυθμίσεων του οικογενειακού δικαίου στην περίοδο της μεταπολίτευσης

Χριστίνα Βαρουξή, Ειδική Λειτουργική Επιστήμονας, Α' βαθμίδα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Στάσεις και αντιλήψεις για την οικογένεια και τον γάμο. Οι απόψεις των εμπειρογνωμόνων: Ερευνητικά αποτελέσματα

Ναταλία Σπυροπούλου, Ειδική Λειτουργική Επιστήμονας, Β' βαθμίδα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Όψεις και απόψεις των μονογονεϊκών οικογενειών στη σύγχρονη Ελλάδα

Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Η σύγχρονη ελληνική οικογένεια μέσα από την ψυχαναλυτική οπτική

Παύλος Μπαλτάς, Ερευνητής Γ', Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Η εξέλιξη του μεγέθους της οικογένειας, από το 1980 έως σήμερα: Μια δημογραφική προσέγγιση

Δήμητρα Κονδύλη, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών / Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Αντουανέττα Καπέλλα, Ειδική Λειτουργική Επιστήμονας Β' βαθμίδα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Έρευνα της ΕΕ για την έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπροσωπικής βίας (EU-GBV) στην Ελλάδα: Ευρήματα από το εργασιακό περιβάλλον

Αίθουσα Αργύρης Φατούρος: Ειδική Συνεδρία: Η συγκρότηση, η προβληματοποίηση και οι μετασχηματισμοί της ελληνικής καταναλωτικής κοινωνίας κατά την περίοδο 1974-2024

Υπεύθυνος: Δημήτρης Λάλλας, Εντεταλμένος Διδάσκων, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Δημήτρης Λάλλας, Εντεταλμένος Διδάσκων, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η «ωρίμανση» της ελληνικής καταναλωτικής κοινωνίας κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο

Κωνσταντίνος Θεοδωρίδης, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Νεολαία και Κατανάλωση στην Ελλάδα: Ο μετασχηματισμός της κατανάλωσης στην ψηφιακή εποχή

Ιάσων Ζαρίκος, Ιστορικός, Μεταδιδάκτωρ Ερευνητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Η Μεταπολίτευση στον Καθρέφτη: Η Δεύτερη Πετρελαϊκή Κρίση και το Αίνιγμα της Κατανάλωσης

Μάνια (Μαρία) Σωτηροπούλου, Υποψήφια Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Καταναλωτική κουλτούρα και οικονομική κρίση: Στο δρόμο για ένα άλλο υπόδειγμα; - Προσεγγίσεις της Ριζοσπαστικής Αριστεράς

Γιώργος Δρόσος, Υποψήφιος διδάκτωρ, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Η συγγραφή και η ανάγνωση ως είδη πολυτελείας: Αλλαγές στην παραγωγή και στην κατανάλωση βιβλίων κατά την περίοδο της κρίσης

<u>Αίθουσα 305</u>: Ειδική Συνεδρία: Κοινωνιολογικές, θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις των επιπτώσεων της κρίσης (Α' Μέρος)

Υπεύθυνος: Ιορδάνης Ψημμένος, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Ανδρέας Λύτρας, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ιωάννης Γκολφινόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Οικονομία, εργασία και μετανάστευση στην Ελλάδα σήμερα: Μεταξύ κρίσης και εθνικής (αν)ασφάλειας

Κατερίνα Βασιλικού, Ερευνήτρια Α΄, Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών
Η μελέτη της διεθνικής οικογένειας την περίοδο της κρίσης και η εργασία φροντίδας

Παρασκευή-Βίβιαν Γαλατά, Κοινωνιολόγος και Κοινωνική Ερευνήτρια, Διδάσκουσα, Μέλος ΣΕΠ-ΕΑΠ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Ανισότητα στην Εργασία και Σχετική Αποστέρηση: Θεωρητικές και Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις

Γιώργος Παπαϊωάννου, Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Οι Άνεργοι Εργαζόμενοι και η ΛΑΡΚΟ

<u>Αίθουσα Β΄ ισόγειος χώρος Νομικής</u>: Ειδική Συνεδρία: Προσφυγικά στρατόπεδα: κοινωνικές, χωρικές και οικονομικές πτυχές

Υπεύθυνη: Όλγα Λαφαζάνη, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Humboldt University, Berlin

Όλγα Λαφαζάνη, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Humboldt University, Berlin
30 χρόνια προσφυγικά κάμπς στην Ελλάδα: Κοινονικοχωρικές εντάσεις και (α)όρατες γεωγραφίες

Χάρης Τσαβδάρογλου, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ
Το δικαίωμα των νεοαφιχθέντων στην ενέργεια. Μελέτη περίπτωσης σε καμπς προσφύγων στη Θεσσαλονίκη

Θανάσης Τυροβολάς, Φοιτητής – Υποψήφιος Διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
"Follow the money" στα προσφυγικά στρατόπεδα της Μαλακάσας και του Σκαραμαγκά

Χριστίνα Σκούρτη, Φοιτήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
50 χρόνια από την κατάργηση των στρατοπέδων της Χούντας, Στρατόπεδα, καμπς, κέντρα φιλοξενίας, κλειστές δομές

<u>Αίθουσα 12</u>: Ειδική Συνεδρία: Κοινωνική αντίδραση απέναντι στο έγκλημα και καταστάσεις άρνησης στην Ελλάδα

Υπεύθυνη: Αναστασία Χαλκιά, Διδάκτωρ Εγκληματολογίας - Ειδική Επιστήμονας, Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου

Γεώργιος Καραμάνος, Κοινωνιολόγος – Εγκληματολόγος, Διδάσκων, Μητροπολιτικό Κολλέγιο, Τακτικός επιστημονικός συνεργάτης, Κέντρο Μελέτης του Εγκλήματος (ΚΕ.Μ.Ε)
Το Αυγό του Φιδιού: Καταστάσεις Άρνησης και Μιντιακές Αναπαραστάσεις της Χρυσής Αυγής

Μάρθα Λεμπέση, Κοινωνιολόγος-Κοινωνική Ερευνήτρια, ΜΔΕ Εγκληματολογίας, Κέντρο Μελέτης του Εγκλήματος
Εικόνες έμφυλης ανθρωποκτονίας (gender-based homicide). Η ανάγνωση των επίσημων στατιστικών δεδομένων υπό το πρίσμα της Εγκληματολογίας της κοινωνικής αντίδρασης

Αναστασία Χαλκιά, Διδάκτωρ Εγκληματολογίας - Ειδική Επιστήμονας, Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
Άρνηση και τιμωρία: Διερεύνηση της κοινωνικής αντίδρασης στο έγκλημα στη σύγχρονη Ελλάδα

<u>Αίθουσα 11</u>: Ειδική Συνεδρία: Ψηφιακός Μετασχηματισμός: Κοινωνία και προοπτικές

Υπεύθυνος: Γιώργος Παπαδούδης, Κύριος Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Μάνος Παυλάκης, Λέκτορας Μάθησης Ενηλίκων & Ηγεσίας στο Πανεπιστήμιο Frederick, Επιστημονικός Συνεργάτης του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών
Νίκος Στασινόπουλος, Δρ. Πολιτικής Επιστήμης, Επιστημονικός Συνεργάτης του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών
Ανδρομάχη Χατζηγιάννη, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Ψηφιακές δεξιότητες στην Ελλάδα σήμερα: Οι μεγάλες προκλήσεις στην εκπαίδευση και την εργασία και η συμβολή του Ερευνητικού Έργου JustReDi

Χαράλαμπος Τσέκερης, Ερευνητής Β', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Νίκος Στασινόπουλος, Δρ. Πολιτικής Επιστήμης – Επιστημονικός Συνεργάτης του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών
Νίκος Μουστακίδης, Ειδική Γραμματεία Μακροπρόθεσμου Σχεδιασμού
Τα ενδεχόμενα μέλλοντα της πράσινης-ψηφιακής μετάβασης στην Ελλάδα

Μαγδαληνή Τσεβρένη, Δρ. ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, Μέλος Επιστημονικού Προσωπικού του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών
Χαράλαμπος Τσέκερης, Ερευνητής Β', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Πατρίτσια Γερακοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Επιστημονική Συνεργάτις του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών
Αικατερίνη Βεζυργιάννη, Ειδική Λειτουργική Επιστήμονας, Κοινωνική Ψυχολόγος, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών/ Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Συμπεριληπτική εκπαίδευση και ψηφιακός μετασχηματισμός του εκπαιδευτικού συστήματος

Δήμητρα Κονδύλη, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών / Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Χαρά Στρατουδάκη, Διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών / Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Η διαμόρφωση ενός γνωσιακού χάρτη του ψηφιακού μετασχηματισμού μέσα από το λόγο των ειδικών

12.00 - 12.30 Διάλειμμα

12.30 - 14.00

Αίθουσα Καλλιγά: Ειδική Συνεδρία: Παιδική προστασία, οικογενειακή πολιτική και ενδοοικογενειακή βία: Ιστορικές μεταβολές και σύγχρονες εξελίξεις

Υπεύθυνη: Στέλλα Παπαμιχαήλ, Κοινωνιολόγος- Εγκληματολόγος, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Στέλλα Παπαμιχαήλ, Κοινωνιολόγος- Εγκληματολόγος, Επίκουρη Καθηγήτριας του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Συντροφική/συζυγική βίας κατά των γυναικών από την μεταπολίτευση μέχρι σήμερα: Δημόσιες πολιτικές και αντιστάσεις

Δέσποινα Κομπότη, Κοινωνική λειτουργός, Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας

Βασίλειος Ιωακειμίδης,Κοινωνικός Λειτουργός, Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Η Μετεξέλιξη της Παιδικής Προστασίας στην Ελλάδα: Πολιτικές και Κοινωνικές Μεταβάσεις από το Μετεμφυλιακό στο Μεταπολιτευτικό Κράτος

Κωνσταντίνα Σκλάβου, Κοινωνική Λειτουργός – Παιδαγωγός, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πρόεδρος Επιτροπής Ισότητας ΕΙΦΚΔ, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Η ολιστική διυπηρεσιακή διαχείριση περιστατικών σεξουαλικής κακοποίησης ανηλίκων

Αίθουσα Παπαρρηγοπούλου: Ειδική Συνεδρία: Το πλέγμα μετανάστευσης και κινητικότητας ως ένα νέο πεδίο διαπραγμάτευσης και διεκδίκησης για τους μετανάστες/πρόσφυγες (Α' Μέρος)

Υπεύθυνος: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας

Βασιλική Κακοσίμου, Υποψήφια Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα *Γεωγραφίας*
Η εργασιακή επισφάλεια των μεταναστών στο πλαίσιο των μεταβαλλόμενων κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών

Sara El Khoury, Υποψήφια διδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας
Η ένταξη των υψηλά ειδικευμένων μεταναστών από τις Αραβικές χώρες και τη Νότια Ασία στην Ελληνική αγορά εργασίας

Ντορίνα Καλέμη, Υποψήφια διδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Η επιχειρηματικότητα των Αλβανών μεταναστών στην Αττική

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας
Λουκία Μαρία Φρατσέα, Ερευνήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας
Οι επιδιώξεις και η εμπρόθετη δράση των μεταναστών: Εξετάζοντας την συμπερίληψη και συμμετοχή τους στις τοπικές κοινωνίες

Αίθουσα 305: Ειδική Συνεδρία: Κοινωνιολογικές, θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις των επιπτώσεων της κρίσης (Β' Μέρος)

Υπεύθυνος: Ιορδάνης Ψημμένος, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Γιώργος Κούρας, Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Ενδοεπαγγελματικές Μεταβολές σε Περιόδους Κρίσης: Το παράδειγμα των Οικοδόμων στην Ελλάδα

Ευφροσύνη Μαλεκάκη, Κοινωνικός Λειτουργός
Πρόσβαση και Χρήση των Υπηρεσιών Βρεφονηπιακής Φροντίδας από Μετανάστριες Μητέρες Οικιακές Εργάτριες

Μαρία Γραμματίκα, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Η επίδραση της κρίσης και των αλλαγών στους κοινωνικούς θεσμούς: Η περίπτωση των κέντρων απασχόλησης

Ελένη Πούλου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Η σημασία της μελέτης του ελέγχου στην κρίση

Κωνσταντίνος Αρχοντάκης, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Ο Ενεχυροδανειστής στην Κρίση

Ορέστης Ιστικόπουλος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Προσδοκίες και Κίνητρα Παραμονής των Μεταναστών στο Πλανόδιο Εμπόριο Δρόμου: Η Περίπτωση της ΑΣΟΕΕ

Αίθουσα Β΄ ισόγειος χώρος Νομικής: Ειδική Συνεδρία: Θέματα Κοινωνιολογίας στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης

Υπεύθυνη: Βασιλική Καντζάρα, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Συντονίστρια: Ελένη Τσικνάκου, Διδάσκουσα, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Αναπληρωτής συντονισμού: **Φώτιος Τσιούμας**, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Ελένη Τσικνάκου, Διδάσκουσα, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών ως ένας "εξορθολογισμένος θεσμικός" και αστικός "μύθος"

Φώτιος Τσιούμας, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ο ρόλος του ελληνικού πανεπιστημίου ως πεδίο πολιτικής κοινωνικοποίησης των νέων και η συνεισφορά του στο πέρασμα στη Μεταπολίτευση

Ευαγγελία Κόττη, Msc Κοινωνική και Πολιτική Θεωρία, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών / Εκπαιδευτικός Πρωτοβάθμιας ΠΕ06, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Η συμβολή του προγράμματος "Υποστηρικτικές παρεμβάσεις σε κοινότητες Ρομά για την ενίσχυση της πρόσβασης και μείωση της εγκατάλειψης από παιδιά και εφήβους" σε ζητήματα έμφυλης καταπίεσης των κοριτσιών Ρομά στην κοινότητα της Αγίας Βαρβάρας

Βασιλική Καντζάρα, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Σπουδάζοντας κοινωνιολογία: Η διαμόρφωση των σπουδών, οι συνέχειες και οι προκλήσεις στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου

Αίθουσα Ιωάννα Λαμπίρη Δημάκη: Ειδική Συνεδρία: Δημογραφικές τάσεις και κοινωνικοοικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες στην σύγχρονη Ελλάδα

Υπεύθυνος: Κώστας Ρόντος, Αφυπηρετήσας Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Κώστας Ρόντος, Αφυπηρετήσας Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Νίκος Πανάγος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Η στάση του ελληνικού πληθυσμού στην προοπτική μακροχρόνιας παραμονής και κοινωνικής ένταξης των πρόσφατων μεταναστών/προσφύγων-Στατιστική διερεύνηση

Κώστας Ρόντος, Αφυπηρετήσας Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Γιώργος Κοντογιάννης, Δρ. Δημογραφίας και Στατιστικής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δημήτρης Αντώνογλου, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ρόη Κιντή, Δρ. Κοινωνιολογίας, Δήμος Αθηναίων, Κοινωνική Υπηρεσία
Σύγχρονες τάσεις στη στάση των νέων γυναικών απέναντι στο γάμο, τη συμβίωση και το διαζύγιο

Απόστολος Λιναρδής, Διευθυντής Ερευνών ΙΚΕ-ΕΚΚΕ / Επ. Υπεύθυνος Surveys Hub - ΕΚΚΕ / Πρόεδρος ΓΣ SoDaNet Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών / Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών
«Surveys Hub», η νέα υποδομή του ΕΚΚΕ για τη διεξαγωγή πρόσωπο με πρόσωπο, τηλεφωνικών και διαδικτυακών ερευνών και η σημασία των δημογραφικών δεδομένων για τη λειτουργία της

Παύλος Μπαλτάς, Ερευνητής Γ', Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Αναβολή και μείωση της γονιμότητας στην Σύγχρονη Ελλάδα (1981-2021): Αίτια, τάσεις και προοπτικές

Αίθουσα 11: Ειδική Συνεδρία: Πράσινη μετάβαση: δημόσιες πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Ευρήματα της εμβληματικής Δράσης JustREDI

Υπεύθυνος: Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας και Επικοινωνίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Λυδία Αβράμη, Διδάκτωρ, ΕΚΠΑ, Επιστημονική Συνεργάτιδα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Δημήτρης Καπετανάκης, Επιστημονικός Συνεργάτης, Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών
Δανάη Κωνσταντινίδου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο York, Επιστημονική Συνεργάτιδα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Σεβαστιανός Μοιρασγεντής, Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών
Ιωσήφ Μποτετζάγιας, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Γιάννης Σαραφίδης, Κύριος Ερευνητής, Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών
Ωφελούμενοι και Πληττόμενοι της πράσινης μετάβασης

Δημήτρης Καπετανάκης, Επιστημονικός Συνεργάτης, Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών
Σεβαστιανός Μοιρασγεντής, Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών
Γιάννης Σαραφίδης, Κύριος Ερευνητής, Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών
Έλενα Γεωργοπούλου, Κύρια Ερευνήτρια, Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών
Ανάλυση του προβλήματος της ενεργειακής φτώχειας στα Ελληνικά νοικοκυριά μέσω υποκειμενικών και αντικειμενικών δεικτών

Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Το στοίχημα της «πράσινης μετάβασης»: Ο λόγος των ειδικών

14.00 - 15.00 Διάλειμμα

15.00 - 16.30

Αίθουσα 15: Ειδική Συνεδρία: Έμφυλες διακρίσεις σε περίοδο πολλαπλών κρίσεων

Υπεύθυνες: Μαρία Στρατηγάκη, Καθηγήτρια Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Γεωργία Πετράκη, Καθηγήτρια Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Αναστασία Χαραλάμπη, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Έμφυλες διακρίσεις στις πολλαπλές κρίσεις: Ενδεικτικά αποτελέσματα των δειγματοληπτικών ερευνών

Θωμαΐς Κάββουρα, Υποψήφια Διδάκτωρ, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Η ενασχόληση των μεταναστριών με τη φροντίδα και τις οικιακές εργασίες στη διάρκεια των κρίσεων

Δήμητρα Κολαΐτη, Υποψήφια Διδακτόρισσα – Κοινωνική Ερευνήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ανδρέας Ντούνης, Υποψήφιος Διδάκτωρ-Ιδρυτής socialpolicy.gr, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Γυναικεία αμειβόμενη απασχόληση και έμφυλες διακρίσεις σε συνθήκες πολλαπλών κρίσεων στην Ελλάδα. Η περίπτωση των πωλητριών σε supermarket

Ναυσικά Μοσχοβάκου, Δρ. Ερευνήτρια θεμάτων φύλου, Πάντειον Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Ερευνών
Ισμήνη Σιούλα-Γεωργουλέα, Υποψήφια Διδακτόρισσα - Ερευνήτρια θεμάτων φύλου, Πάντειον Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Ερευνών
Μετανάστριες και γυναίκες με αναπηρία: Η αθέατη πλευρά της ενδο-οικογενειακής βίας στην Ελλάδα σε συνθήκες πολλαπλών κρίσεων

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου, Κοινωνιολόγος-Εγκληματολόγος (Επιστημονική συντονίστρια δομών του πανελλαδικού δικτύου για την έμφυλη βία – Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας/ΚΕΘΙ) Πάντειο Πανεπιστήμιο (Υπ. Δρ. Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής)
Φύλο και πολιτική συμμετοχή στις σύγχρονες κρίσεις: από το «έκτακτο» στο «καθημερινό» πρόταγμα μιας έμφυλης δικαιοσύνης

Αίθουσα Παπαρρηγόπουλου: Ειδική Συνεδρία: Το πλέγμα μετανάστευσης και κινητικότητας ως ένα νέο πεδίο διαπραγμάτευσης και διεκδίκησης για τους μετανάστες/πρόσφυγες (Β' Μέρος)

Υπεύθυνος: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας

Συντονισμός: **Γιώργος Μαυρομμάτης**, Αναπληρωτής Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Γιώργος Μαυρομμάτης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Μια θεωρητική ανασκόπηση της έννοιας των προσφυγικών καταυλισμών: αντίσταση ή αλληλεπίδραση

Μαρία Μπουγά, Υποψήφια Διδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Μεταναστευτική δημόσια πολιτική
Κωνσταντίνα Κορασόν Αργυράκου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας
Οι Πολιτισμικές Διαδρομές των Φιλιππινέζων Μεταναστών Δεύτερης Γενιάς στην Αθήνα

Αθανάσιος Μιχάλης, Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Οικονομίας και Βιώσιμης Ανάπτυξης, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δημοσθένης Παναγιωτάκος, Καθηγητής, Τμήμα Διατροφής και Διαιτολογίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Βασιλική Κωσταρέλλη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Οικονομίας και Βιώσιμης Ανάπτυξης, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Ποιότητα δίαιτας σε δείγμα μεταναστών στην Ελλάδα

Μανώλης Πρατσινάκης, Επίκουρος Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας
Το κοινωνικό στις αποφάσεις μετανάστευσης: η περίπτωση της νέας ελληνικής εξερχόμενης μετανάστευσης

<u>Αίθουσα 305</u>: Ειδική Συνεδρία: Εργασιακή επισφάλεια των νέων στην Ελλάδα

Υπεύθυνος: Δημήτρης Παρσάνογλου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Συντονισμός: Μάνος Σπυριδάκης, Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολιασμός: **Βασίλης Τσιάνος**, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κιέλου

Δημήτρης Παρσάνογλου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Η επισφάλεια ως θεωρητικό και μεθοδολογικό πρόβλημα

Νίκη Κοσμετάτου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Αγγελική Υφαντή, Ερευνήτρια Γ΄, Ακαδημία Αθηνών
Ιχνηλατώντας την επισφάλεια των νέων εργαζόμενων στην Ελλάδα: Δεδομένα από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Κώστας Γούσης, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Ο αθέατος κόσμος της εργασίας των νέων και ο φαύλος κύκλος της επισφάλειας

<u>Αίθουσα Β΄ ισόγειος χώρος Νομικής</u>: Ειδική Συνεδρία: Όψεις της συλλογικής δράσης και των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων

Υπεύθυνος: Κωνσταντίνος Κανελλόπουλος, Ερευνητής Γ΄, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Κωνσταντίνος Κανελλόπουλος, Ερευνητής Γ΄, Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Εκφάνσεις του σύγχρονου φοιτητικού κινήματος

Γιώργος Μπιθυμήτρης, Ερευνητής Β΄, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Εργατικά συνδικάτα και ο ελληνικός καπιταλισμός της δυναμικής σταθεροποίησης: μία κοινωνιολογική προσέγγιση
Άγγελος Λουκάκης, Μεταδιδακτορικός ερευνητής ΕΛΙΔΕΚ, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Από τον Κύκλο Διαμαρτυρίας στον Κύκλο Αλληλεγγύης στην Ελλάδα της Οικονομικής Κρίσης

<u>16.30 - 17.00</u> Διάλειμμα

<u>17.00 - 18.00</u>: Αμφιθέατρο Ιωάννης Δρακόπουλος: Στρογγυλό Τραπέζι Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων: Εφαρμοσμένη Κοινωνιολογία

Συντονισμός: Χριστίνα Καρακιουλάφη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Συμμετέχουν οι:

Ευαγγελία Τσαπατσάρη, Κοινωνιολόγος MSc, PhDc, Πρόεδρος Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων

Ευστράτιος Χατζηχαραλάμπους, Κοινωνιολόγος MSc, Προϊστάμενος Τμήματος Ανάπτυξης Προγραμμάτων Αγωγής Υγείας και Πρόληψης, Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας, Υπουργείο Υγείας, Υπεύθυνος Επιστημονικού Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων
Σέβη Τσαμπουνάρη, Κοινωνιολόγος, PhD, Ειδική Γραμματέας Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων
Νταίζη Παπαθανασοπούλος, Κοινωνιολόγος, Συντονίστρια ΕΔΔΥΠΠΥ, Υπεύθυνη Δημοσίων Σχέσεων Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων
Άκης Ορφανός, PhD, Πρόεδρος Παραρτήματος Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων Θεσσαλονίκης

18.00 - 19.30: Αμφιθέατρο Ιωάννης Δρακόπουλος: Η διαδρομή της ΕΚΕ στη Μεταπολίτευση

Συντονισμός: Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Συμμετέχουν οι πρώην πρόεδροι της ΕΚΕ:

Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας και Επικοινωνίας, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γιώργος Πλειός, Καθηγητής Κοινωνικής Θεωρίας και Μαζικής Επικοινωνίας, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής Αγροτικής Κοινωνιολογίας και Γεωγραφίας της Υπαίθρου, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Σωκράτης Κονιόρδος, Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Αργύρης Κυρίδης, Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

19.30 - 21.30: Αρχαιρεσίες ΕΚΕ

ΑΙΘΟΥΣΑ	ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ
Αμφιθέατρο Άλκης Αργυριάδης	Κεντρικό Κτήριο Πανεπιστημίου Αθηνών (Προπύλαια), Πανεπιστημίου 30
Αμφιθέατρο Ιωάννης Δρακόπουλος	
11	Νέο Κτήριο Μεγάρου Θεωρητικών Επιστημών (είσοδος από Σόλωνος 57, Νομική Σχολή)
12	
15	
305	Μέγαρο Θεωρητικών Επιστημών (Νομική Σχολή, Σόλωνος 57)
Β' ισόγειος χώρος Νομικής	
Ιωάννα Λαμπίρη Δημάκη	
Καλλιγά	
Παπαρρηγοπούλου	
Αργύρης Φατούρος	